

รายงานวิจัย

เรื่อง

พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย
ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
Thai Tipitaka Dictionary
Mahachulalongkornrajavidyalaya University

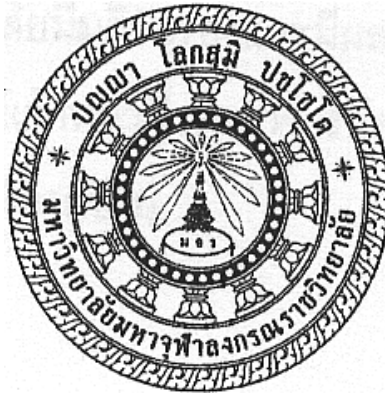
โดย

พระราชปริยัติกวี, ศ.ดร.และคณะ
กองวิชาการ สำนักงานอธิการบดี
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

พ.ศ.๒๕๕๙

ได้รับทุนอุดหนุนการวิจัยจากมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

MUC RS 610759157

Research Report

Thai Tipitaka Dictionary
Mahachulalongkornrajavidyalaya University

By
Prof. Dr. Phra Rajapariyatkavi and others
Mahachulalongkornrajavidyalaya University

B.E.2559

Research Project Funded by Mahachulalongkornrajavidyalaya University

MUC RS 610759157

(Copyright Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

ชื่อรายงานการวิจัย : พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
 ผู้วิจัย : พระราชปริยัติกวี,ศ.ดร.และคณะ
 หน่วยงาน : กองวิชาการ สำนักงานอธิการบดี มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
 ปีงบประมาณ : พ.ศ.๒๕๕๙
 ทุนอุดหนุนการวิจัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

บทคัดย่อ

เรื่อง “พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย” เป็นโครงการวิจัยปีที่ ๒ ต่อเนื่อง โดยกำหนดวัตถุประสงค์ไว้ ๔ ประการ คือเพื่อจัดทำพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยให้ได้มาตรฐาน สมบูรณ์ เป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไป ถูกต้องตามคัมภีร์ในพระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎกและอภิธรรมปิฎก เพื่อให้ผู้ใช้เข้าใจความหมายถูกต้อง สามารถนำไปได้ถูกที่ ถูกความหมาย อำนวยประโยชน์แก่การเรียนการสอน การวิจัยของมหาวิทยาลัย เพื่อเป็นหนังสืออ้างอิงทางวิชาการสำหรับใช้เป็นคู่มือศึกษาพระไตรปิฎก และคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาอื่นๆแก่ผู้ศึกษาค้นคว้าโดยทั่วไป เพื่อบริการวิชาการด้านพระพุทธศาสนาแก่สังคม และทำนุบำรุงศิลปวัฒนธรรม อันเป็นการบำรุงส่งเสริมสรรพวิชาให้เป็นคุณประโยชน์แก่ชาติและประชาชน

วัตถุประสงค์เหล่านี้สำเร็จตามเป้าหมายได้ โดยอาศัยหลักการจัดทำพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ประกอบด้วย

๑. ค้นคำศัพท์ คือศัพท์ที่ได้ค้นหามาจาก ๒ ส่วน คือ ศัพท์ที่เป็นดรรชนีจากพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย จากพระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ทั้ง ๔๕ เล่ม และศัพท์ที่คัดเลือกเพิ่มเติมขึ้นมาใหม่โดยพิจารณาเลือกมาจากหนังสือพระไตรปิฎกทั้ง ๔๕ เล่ม

๒. เรียงคำศัพท์คือการนำเสนอศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย จะเรียงศัพท์ตามลำดับหมวดอักษร คือ หมวดอักษร วรรค ก วรรค จ วรรค ฎ วรรค ต วรรค ป และหมวดอักษรอวรรค คือ ย ร ล ว ส ห พ อ (สระทั้งหมด) คือ อ อา อิ อี อุ ู เอ โอ

๓. คัดเลือกคำศัพท์ คือคำพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย มีรูปแบบกระบวนการรวบรวมคัดเลือกศัพท์ที่เกี่ยวกับชื่อบุคคล สัตว์ สถานที่ ชื่อสิ่งของเครื่องใช้ ศัพท์ธรรมะ และคำภาษาไทยที่มีความหมายเฉพาะ ชื่อพระสูตร ชื่อชาดก วัตถุ วิมาน คากา นิตเทศ รวมถึงอุปทาน พุทธวงศ์ และจริยาปิฎก

๔. เขียนนิยามคำศัพท์ ได้ใช้เกณฑ์ ให้มีคำตั้งให้นิยามความหมาย และอธิบายเชื่อมโยง และอ้างอิงที่มา ใช้สำนวนภาษาที่กระชับรัดและศัพท์ที่เข้าใจได้ยากให้วงเล็บคำภาษาบาลีไว้ คำศัพท์ที่ให้ความหมายอยู่ระดับเดียวกัน อาจจะแปลตามตัวหรือแปลโดยอรรถ หรือแปลโดยพยัญชนะ หรือแปลอธิบายความ

๕. อักษรย่อและเครื่องหมายที่ใช้ในพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทยได้ใช้อักษรย่อคัมภีร์และเครื่องหมายมหาวิทยาลัยระบุไว้ ประกอบด้วยคำย่อชื่อคัมภีร์พระไตรปิฎก คัมภีร์ปกรณ์ วิเสส อรรถกถา คัมภีร์ฎีกา อนุฎีกา และไวยากรณ์

ผลการวิจัย ในโครงการวิจัยปีที่ ๔ มีดังนี้

๑. พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ได้ค้นคว้ารวบรวมศัพท์ คัดเลือกศัพท์จากพระไตรปิฎกทั้งในวินัยปิฎก สุตตันตปิฎก และอภิธรรมปิฎก โดยเปิดแต่ละหน้าและค้นหาศัพท์ที่เห็นสมควรและทำบัญชีศัพท์ไว้ และการเขียนนิยามศัพท์ ในหมวดอักษรอวัรรค คือ ย ร (ฤ) ล ว (ศ) (ษ) ส ห พ อัง(อ) (อ อา อี อี อู อุ เอ โอ) ดังรายละเอียดดังนี้

อักษร ย (๑๗๗ ศัพท์) อักษร ร (๗๐๔ ศัพท์) อักษร (ฤ) (๓๔ ศัพท์ จำนวน ๗๓๘ ศัพท์) อักษร ล (๒๑๖ ศัพท์) อักษร ว (๑,๐๑๙ ศัพท์) อักษร (ศ) (๑๒๕ ศัพท์) อักษร (ษ) (ไม่มีศัพท์) อักษร ส (๒,๗๙๙ ศัพท์) จำนวน ๒,๙๙๔ ศัพท์ อักษร ห (๒๗๗ ศัพท์) อักษร พ (ไม่มีศัพท์) อักษร อัง(อ) (อ อา อี อี อู อุ เอ โอ) จำนวน ๓,๒๑๑ ศัพท์ รวมจำนวนศัพท์ทั้งสิ้น ๘,๕๕๒ ศัพท์

ศัพท์เหล่านี้เป็นศัพท์เกี่ยวกับชื่อบุคคล สัตว์ สถานที่ ชื่อสิ่งของเครื่องใช้ ศัพท์ธรรมะ และคำภาษาไทยที่มีความหมายเฉพาะ ชื่อสูตร วิมาน วัตถุ คาถา ชื่อชาดก นิตเทส อปทาน พุทธวงศ์ และจரியปิฎก และคำศัพท์ที่ปรากฏในพระสูตรมีปรากฏจำนวนมาก ในพระวินัยจำนวนปานกลาง และพระอภิธรรมซึ่งเกี่ยวกับ ปรมัตถธรรม ๔ คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน และปัจจัย ๒๔ มีจำนวนน้อย และศัพท์ที่ความหมายเดียว มีเป็นจำนวนมาก ศัพท์ที่มีหลายความหมาย มีจำนวนเพียงเล็กน้อย ลดหลั่นลงตามลำดับ

๒. วิธีการใช้พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย มีศัพท์ที่เกื้อกูลให้ศึกษาค้นคว้าคำสอนทางพระศาสนาได้รอบด้าน เพราะมีคำศัพท์มากมาย เฉพาะหมวดอักษรอวัรรค มีจำนวนศัพท์ถึง ๘,๕๕๒ ศัพท์ คงอำนวยให้เกิดความเกื้อกูลต่องานวิชาการ มุ่งหมายให้ผู้ที่ศึกษาเรียนรู้คำสอนทางพระพุทธศาสนา มีโอกาสได้ศึกษาเรียนรู้คำศัพท์ทางพระพุทธศาสนาทั้งเป็นศัพท์ธรรมะ คำศัพท์ภาษาไทยที่มีความหมายเฉพาะ ศัพท์ที่เป็นอสาธารณนาม ที่เป็นชื่อบุคคล สถานที่ สิ่งของเครื่องใช้ ศัพท์ชื่อชาดก ศัพท์ชื่อพระสูตร รวมถึง วิมาน วัตถุ คาถา นิตเทส อปทาน พุทธวงศ์ และจரியปิฎก

คณะผู้วิจัยได้แบ่งกลุ่มศัพท์เป็น ๓ กลุ่ม คือ (๑) ศัพท์ที่มีความหมายเดียว (๒) ศัพท์ที่มี ๒ ความหมาย (๓) ศัพท์ที่มี ๓ ความหมายขึ้นไป แต่ละกลุ่มจะมีหัวข้อย่อย ๖ หัวข้อ คือ (๑) ศัพท์ที่เป็นชื่อบุคคล สัตว์ สถานที่ (๒) ศัพท์ที่เป็นชื่อสิ่งของเครื่องใช้ (๓) ศัพท์ธรรมะ (๔) ศัพท์ภาษาไทยที่มีความหมายเฉพาะ (๕) ศัพท์เป็นชื่อชาดก (๖) ศัพท์ที่เป็นชื่อพระสูตร รวมถึง วิมาน คาถา อปทาน และจரிய ทั้ง ๖ หัวข้อนี้เป็นแนวทางที่เป็นตัวอย่างสำหรับใช้เพื่อการศึกษาค้นคว้าคำศัพท์ทางพระพุทธศาสนาได้อย่างถูกต้องที่ถูกต้อง สื่อกความหมายได้ถูกต้อง อันจะช่วยแก้ปัญหาในการศึกษาค้นคว้าคำสอนทางพระพุทธศาสนาได้ระดับหนึ่ง เพราะศัพท์ในบทนิยามมีลักษณะเด่น ๓ อย่าง คือ (๑) ความหมาย (๒) อธิบายความหมาย ยกตัวอย่างประกอบ (๓) อ้างอิงในบทนิยามมีการเชื่อมโยง ศัพท์นั้นศัพท์นี้ อธิบายความสัมพันธ์กัน นอกจากนี้ คณะผู้วิจัยได้จัดทำบรรณานุกรมพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ตั้งแต่หมวดอักษรอวัรรค คือ ย ร (ฤ) ล ว (ศ) (ษ) ส ห พ อัง(อ) (อ อา อี อี อู อุ เอ โอ) ตามลำดับไว้ในภาคผนวกอีกด้วย

Research Title : Thai Tipitaka Dictionary under Mahachulalongkornrajvidyalaya University Edition

Researcher : Prof. Dr. Phra Rajapariyatkavi and others.

Office : Academic Affairs Division, Office of the President, Mahachulalongkornrajvidyalaya University

Fiscal Year : 2559/2017

Research Fund Agent : Buddhist Research Institute, Mahachulalongkornrajvidyalaya University

ABSTRACT

Its name “Thai Tepitaka Dictionary under Mahachulalongkornrajvidyalaya University Edition” was continuously performed in the research project for two years. There were the four objectives to write or do it perfect, standard, acceptable and accuracy according to the Vinaya Tepitaka, Suttanta Tepitaka, and Abhidhamma Tepitaka, to take the users understanding the right meaning, they could use it rightly in the meaning and give the usage to the students and the researchers within the universities, to be the referent books in the academy for studying the Tepitaka as well as the Buddhist scriptures to the general researchers and to serve the Buddhist academy to the society as much as to promote the culture that supported all the sciences to be the benefits for the nation and people.

These objectives were successful in the purpose by the methods to do the Thai Tepitaka Dictionary under Mahachulalongkornrajvidyalaya University Edition consisting of:

1. Finding the vocabulary was searched from the two parts that were the index of the Thai Tepitaka in the version of Mahachulalongkornrajvidyalaya University and the 45 books of Pali Tepitaka in the version of the Mahachula Tepitakam B.E. 2500 and the new additional selected vocabulary was contemplated from the primary resources of the 45 books of the Tepitaka.

2. Setting the vocabulary up was the alphabetical order to present the many words in this dictionary. The groups of the alphabetical order are the k vagga, c vagga, ṭ vagga, t vagga, p vagga and the alphabetical order in avagga was ya , ra , la , va , sa ha ḷa ṃ and (all the vowels) were a, ā, i, ī, u, ū, e, o.

3. Selecting the vocabulary was the words in Thai Tepitaka Dictionary that had the forms and the processes to comprise and collect the words in the persons, animals, places and things, dhamma and Thai words that were the proper meaning such as the name of the Sutta, Jataka, vatthu, vimana, gatha, nidesa as well as the apadana, buddhavamsa, and cariyāpitaka.

4. Word definition was used the regulation in the pattern word, expressing the meaning and explained the connection and reference. It was used the easy and clear language, because the difficult words put Pali words in the parenthesis as well as the same meaning words might be translated laterally and meaningfully.

5. The alphabetical abbreviation and the punctuations were used in Thai Tipitaka Dictionary and they were the abbreviated alphabets of the scriptures and the regulated punctuations by the university. These consisted of the abbreviation of Tepitaka scriptures, Pakaranavisesa, Atthakatha, Anudika and Veyyakarana.

Research Results in 4th year of this project as follows:

1. In the Thai Tepitaka Dictionary, the vocabulary were found and collected from the Vinayapitaka, Suttantapitaka and also Abhidhammapitaka. Each page was open and searched the suitable vocabulary and the glossary list was made in the order as well as the word definition was written in the set of the consonants in avagga such as y, r (ri), l, v, (sh) (ch) s, h, ḷ, ṃ (a, ā, i, ī, u, ū, e, o) as follows:

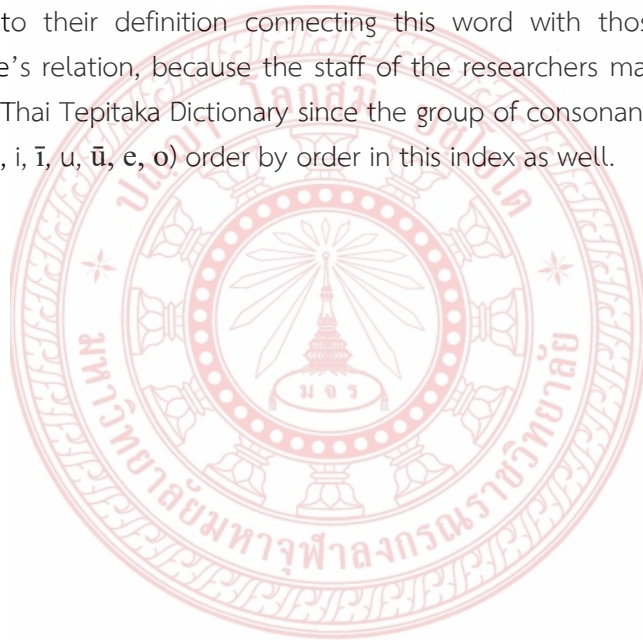
The consonant y (177 words), the consonant r (704 words), the consonant (ri) 34 words and 738 words), the consonants l (216 words), the consonant v (1,019 words), the consonant (sh) (125 words), the consonants (ch) (no any word), the consonant s (2,799 words) 2,994 words, the consonant h (277 words), the consonant h (no any word), the consonant ṃ (a, ā, i, ī, u, ū, e, o). They had the 8,552 words.

This vocabulary related to the name of the persons, the animals, the places, the tools, the ideas, the abstract and the proper nouns that were the proper names of the Sutta, the Vimana, the vatthu, the Gāthā, Jātaka, Nidesa, Apādāna, Buddhavaṃsa, and Cariyāpitaka. The appeared vocabulary in the Suttas was much of the number, medium accounts in the Vinaya and in the Abhidhamma. Moreover, Abhidhamma with the metaphysics called “parama tthadhamma” were citta (mind), the mentality (mental phenomenon), concrete (body), and nibbāna. However, the twenty-four factors of things were the less number. The single or direct meaning was more number and the many meanings of the words were the least step by step.

2. How to use the Thai Tepitaka Dictionary under Mahachulalongkornrajavidyalaya University Edition had the useful words to study and search the teaching principles in the Buddhism, because it had many vocabulary. There are the 8,552 words in the group of consonant as avagga. This dictionary might give the academic usages, aiming at students who wanted to study Buddhism and who could have the opportunity to learn the Buddhist vocabulary as the Dhamma words, the Thai language with the proper meaning and the proper nouns

that were the names of persons, places, things, tools, Jataka, Sutta as well as Vimana, Vatthu, Gatha, Nidesa, Apadana, Buddhavaṃsa and cariyapitaka.

The staff of researchers divided the family of vocabulary into three families that were (1) the single or direct meanings, (2) two meanings and (3) more meanings than two meanings. In each family of the vocabulary, there were the six items of the words that are (1) the names of the persons, the animals and the places, (2) the names of things and tools, (3) the names of dhamma words, (4) the words of the proper meanings in Thai language, (5) the names of the jātaka, (6) of the Sutta, vimāna, Gāthā, Apādāna and Cariyā. These six items were the best examples to study and search them with the correct meanings in the Buddhism. They are selected to communicate the right messages each other for helping resolve the all problems of finding and researching Buddhism. Besides, the word definition had the three important types of the appearances that were (1) their meanings, (2) their meanings' description by giving the complementary examples and (3) finally reference to their definition connecting this word with those ones as well as explaining the one's relation, because the staff of the researchers made the index of the vocabulary in the Thai Tepitaka Dictionary since the group of consonants as y, r (ri), l, v, (sh) (ch) s, h, ḷ, ṃ (a, ā, i, ī, u, ū, e, o) order by order in this index as well.

กิตติกรรมประกาศ

การวิจัยพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยครั้งนี้ นับว่าเป็นงานวิจัยที่มีความสำคัญมาก และเป็นงานใหญ่ทางพระพุทธศาสนา ต้องอาศัยปัจจัยที่เกื้อกูลหลายอย่าง ทั้งนักวิชาการ ผู้ทรงคุณวุฒิ งบประมาณ บุคลากรที่ใจรักที่จะสร้างงานวิจัยด้านคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา เพราะงานวิจัยนี้เป็นโครงการวิจัยต่อเนื่อง ๔ ปี ต้องอาศัยวิริยะแรงกล้า ที่จะบรรลุเป้าหมายที่ตั้งไว้ งานวิจัยนี้จะเกิดขึ้นไม่ได้ หากไม่ได้รับการสนับสนุนให้ทำงานวิจัยเรื่องนี้ จากพระสุธีรัตนบัณฑิต (สุทิตย์ อากาศโร) ผู้อำนวยการสถาบันวิจัยพุทธศาสตร์และท่านผู้บริหารและเจ้าหน้าที่จากสถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ ข้าพเจ้าพร้อมคณะผู้วิจัย รู้สึกซาบซึ้งและขอขอบคุณผู้มีรายนามดังกล่าวข้างต้นไว้ ณ โอกาสนี้

ขอขอบคุณพระมหาเจิม สุวโจ รองผู้อำนวยการสำนักหอสมุดและเทคโนโลยีฯที่มีส่วนช่วยให้การวิจัยสำเร็จลงได้ด้วยดีโดยได้สนับสนุนมอบแผ่นซีดีพจนานุกรมพระไตรปิฎกฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย(MCUTRAI) และคณะบรรณกรทั้ง ๔ คณะ คือกลุ่มพระวินัยปิฎก กลุ่มพระสุตตันตปิฎก ๑ และ ๒ และกลุ่มพระอภิธรรมปิฎก จำนวน ๓๒ รูป/คน เช่น พระมหาบูรณะ ชาติเมธ,ดร.,ผศ. ดร.ประพันธ์ ศุภษร และอีกหลายท่านที่ไม่ได้เอ่ยนามที่ได้มีส่วนร่วมช่วยสร้างงานวิชาการในการนิยามศัพท์ในเบื้องต้นคณะผู้วิจัยรู้สึกซาบซึ้งและขอขอบคุณผู้มีรายนามดังกล่าวข้างต้นเป็นอย่างสูงมา ณ โอกาสนี้ด้วย ขอขอบคุณราชบัณฑิตยสถานที่คุณคณะผู้วิจัย ได้ใช้พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๒๕ และ พ.ศ.๒๕๔๒ และพจนานุกรมอิเล็กทรอนิกส์ ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒ เพื่อใช้ค้นคว้าและนิยามคำศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับนี้ และขอขอบพระคุณ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต) เจ้าของผลงานพจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์ ที่คณะผู้วิจัยที่ใช้เป็นแนวทางการให้นิยามศัพท์ และขอขอบคุณเจ้าของผลงานที่เกี่ยวข้องกับพจนานุกรมเล่มอื่นๆ ที่ไม่ได้เอ่ยนาม ที่คณะผู้วิจัยที่ใช้นามอ้างอิงในการให้นิยามศัพท์ฉบับนี้ด้วย

ผู้วิจัยขอขอบคุณคณะบรรณาธิการชุดที่ ๑ และชุดที่ ๒ ซึ่งเป็นผู้ทรงคุณวุฒิและเชี่ยวชาญด้านศาสนาและปรัชญา อาทิ เช่น พระมหาหรรษา ธมฺมหาโส,รศ.ดร.,พระศรีศาสนบัณฑิต ศ.อดิศักดิ์ ทองบุญ ศ.ดร.วัชระ งามจิตรเจริญ รศ.ดร.สุรพล สุยะพรหม ผศ.รังษิ์ สุทนต์ และอีกหลายท่านที่ไม่ได้เอ่ยนาม ที่ตรวจเนื้อหาการนิยามศัพท์ พร้อมให้คำแนะนำและข้อเสนอแนะที่เป็นประโยชน์ ที่เกื้อกูลให้การนิยามศัพท์ในการทำวิจัยครั้งนี้สำเร็จได้ด้วยดี และขอขอบคุณ รศ.ดร.สุวิญ คงสัตย์ มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย ผู้ทรงคุณวุฒิจากสถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ ที่ให้คำแนะนำและข้อเสนอแนะ ขอขอบคุณ ดร.ศศิวรรณ กำลังสินเสริม พระมหาเอกลักษณ์ จิตตเทโว และอีกหลายท่านที่อ่านเนื้อหาของศัพท์ได้อย่างละเอียด ขอขอบคุณ พระมหาสุรศักดิ์ ธีร์วิโส ผู้อำนวยการสำนักประกันคุณภาพ ผู้ที่ได้พัฒนาเว็บไซต์ เพื่อเผยแพร่ศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทยของมหาวิทยาลัย จึงขอขอบคุณทุกๆ ท่านไว้ ณ ที่นี้ด้วย ขอขอบคุณคณาจารย์มหาวิทยาลัยที่มีส่วนร่วมในการนิยามศัพท์ เช่น พระครูสิริรัตนานูวัตร,รศ.ดร., พระมหาสมเดช ตปสีโล, พระมหาเกรียงไกร

(ช)

โสภณจิตโต, พระมหาธงไชย วิสุทฺโธ, พระมหาถาวร ถาวรเมธี, ดร.เดชา กัปโก และบุคลากรกองวิชาการ หลายท่านที่ไม่ได้เอ่ยนาม ที่มีส่วนร่วม รวมถึงคณะทำงาน เช่น นายสมบุญรณ์ เฟ่งพิศ ฝ่ายบัญชี นายจิระศักดิ์ ธารสุขกระจ่าง อธิการ นายสุภฐาน สุดาจันทร์ นางสาวสุจิตรา ชวดรัมย์ นายสุรัตน์ คำโสภา ในการดำเนินการวิจัย และนิยามศัพท์และทั้งปรับแก้ไขตามคำแนะนำของผู้ทรงคุณวุฒิ งานวิจัยครั้งนี้ สำเร็จลงด้วยดี คณะผู้วิจัยรู้สึกซาบซึ้งในน้ำใจไมตรีเป็นอย่างยิ่ง

ท้ายสุดนี้ คุณความดีที่เกิดจากการศึกษาค้นคว้าในการทำรายงานวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยขอตั้งมหากุศลเจตนาอย่างแรงกล้า อธิษฐานจิตระลึกถึงคุณพระศรีรัตนตรัยเป็นที่พึ่งที่ระลึก แล้วแผ่ส่วนกุศลผลความดีทั้งหมดนี้ไปให้กับมารดาบิดา ครูบาอาจารย์ ท่านผู้มีอุปการคุณ ท่านผู้สนับสนุนช่วยเหลือ ขอให้ทุกท่านจงมีสุขภาพกายสุขภาพใจแข็งแรง มีความสุขทุกทีพาราตริกาลทุกเมื่อ

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	(ก)
ABSTRACT	(ค)
กิตติกรรมประกาศ	(ฉ)
สารบัญ	(ญ)
สารบัญตาราง	(ท)
สารบัญแผนภาพ.....	(ฒ)
บทที่ ๑ บทนำ	๑
๑.๑ ความสำคัญและที่มาของปัญหาที่ทำการวิจัย	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ในการวิจัย	๓
๑.๓ ขอบเขตการวิจัย กรอบความคิดและสมมติฐาน	๔
๑.๔ นิยามศัพท์ / คำสำคัญของเรื่องทำการวิจัย	๖
๑.๕ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ และหน่วยงานที่ผลการวิจัยไปใช้ประโยชน์	๗
บทที่ ๒ การศึกษาแนวคิด ทฤษฎี การทบทวนเอกสาร ที่เกี่ยวกับการทำพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย	๙
๒.๑ ค้นคำศัพท์	๙
๒.๒ เรียงคำศัพท์	๑๓
๒.๓ คัดเลือกคำศัพท์	๑๖
๒.๔ เขียนนิยามคำศัพท์	๑๖
๒.๕ เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๑๘
๒.๖. อักษรย่อและเครื่องหมายที่ใช้	๒๖
บทที่ ๓ วิธีการดำเนินการวิจัย	๓๗
๓.๑ การวางแผน	๓๘
๑. บุคลากร	๓๘
๑) คณะกรรมการบริหารโครงการวิจัย	๓๙
๒) คณะทำงาน	๓๙
-ด้านเทคโนโลยี	๓๙
-ด้านการเงิน	๔๐
-ด้านรวบรวมศัพท์	๔๐

-ด้านจัดประชุม	๔๑
-ด้านธุรการประสานงาน	๔๑
๓) คณะผู้เขียน	๔๑
๔) คณะบรรณาธิการ	๔๓
๒.งาน	๔๓
๓.งบประมาณ	๔๔
๔.ระยะเวลาดำเนินงาน	๔๔
๓.๒ การดำเนินงานตามแผน	๔๕
๓.๒.๑ คั่นคำสั่งพิมพ์	๔๖
๓.๒.๒ เรียงคำสั่งพิมพ์	๕๐
๓.๒.๓ คัดเลือกศัพท์	๖๓
๓.๒.๔ เขียนนิยามศัพท์	๖๙
๑) ประชุม	๖๙
๒) มอบคำสั่งพิมพ์	๖๙
๓) เขียนศัพท์	๗๖
๓.๒.๕ การทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง.....	๘๔
๓.๒.๖ การกำหนดใช้อักษรย่อและเครื่องหมาย	๘๔
๓.๓ การตรวจสอบและปรับแก้ไข	๘๔
๑) การจัดทำรูปเล่ม	๘๔
๒) การเตรียมการจัดส่ง	๙๗
๓) การทำหนังสือเชิญบรรณาธิการประชุม.....	๙๘
๔) การจัดส่งข้อมูลแก่บรรณาธิการช่วงหน้า.....	๙๘
๕) จัดประชุมเพื่อพิจารณา	๙๙
๖) การประสานงานผู้เขียนให้ปรับแก้ไข	๙๙
๗) จัดทำรูปเล่มที่แก้ไขแล้ว.....	๙๙
๘) การจ่ายค่าตอบแทนผู้เขียน.....	๙๙
๓.๔ การปรับแก้ไข.....	๙๙
๓.๔.๑ แผนเกี่ยวกับคน.....	๙๙
๓.๔.๒ แผนเกี่ยวกับงาน.....	๑๐๐
๓.๔.๓ แผนเกี่ยวกับงบประมาณ.....	๑๐๓
๓.๔.๔ แผนเกี่ยวกับเวลา.....	๑๐๓
๓.๕ แนวปฏิบัติสำหรับคณะทำงาน	๑๐๗
๓.๖ ลำดับขั้นตอนสุดท้าย.....	๑๐๘
สรุปท้ายบท	๑๐๙

บทที่ ๔ คำศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย หมวดอักษรอรรค	๑๑๑
๔.๑ หมวดอักษรอรรค อักษร ย เสนอนิยามศัพท์ ๑,๗๗ ศัพท์.....	๑๑๒
๔.๒ หมวดอักษรอรรค อักษร ร (๗๐๔) (๓๔) เสนอนิยามศัพท์ ๗๓๘ ศัพท์ ...	๑๖๓
๔.๓ หมวดอักษรอรรค อักษร ล เสนอนิยามศัพท์ ๒๑๖ ศัพท์	๓๐๔
๔.๔ หมวดอักษรอรรคอักษร ว เสนอนิยามศัพท์ ๑,๐๙๙ ศัพท์	๓๖๖
๔.๕ หมวดอักษรอรรค อักษร (ศ) (๑๒๕) (๒) (-) อักษร ส (๒,๗๗๙) เสนอนิยามศัพท์ ๒,๙๐๔ ศัพท์	๖๒๕
๔.๖ หมวดอักษรอรรคอักษร ห (๒๗๗) (๗) (-) เสนอนิยามศัพท์ ๒๗๗ ศัพท์	๑๓๖๖
๔.๗ หมวดอักษรอรรคอักษร อัง (สระทั้งหมด คือ อ อา อิ อี อุ อู เอ โอ) เสนอนิยามศัพท์ ๓,๒๑๑ ศัพท์	๓๖๖
สรุปท้ายบท	๑๔๓๕
	๒๒๓๓
 บทที่ ๕ อภิปรายผลและข้อเสนอแนะ.....	๒๒๓๕
๕.๑ อภิปรายผล	๒๒๓๕
๕.๒ ข้อเสนอแนะ	๒๒๔๕
 บรรณานุกรม	๒๒๔๘
ภาคผนวก	๒๒๕๓
ภาคผนวก ก ลำดับศัพท์พจนานุกรม.....	๒๒๕๔
ภาคผนวก ข วิธีการใช้พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย.....	๒๔๖๓
ภาคผนวก ค บทความวิจัย	๒๔๖๕
ภาคผนวก ง กิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับการนำผลจากโครงการวิจัยไปใช้ประโยชน์.....	๒๔๙๔
ภาคผนวก จ ตารางเปรียบเทียบวัตถุประสงค์ กิจกรรมที่วางแผนไว้ และกิจกรรมที่ดำเนินการมาแล้ว และผลที่ได้รับของโครงการ.....	๒๔๙๖
ภาคผนวก ฉ ตัวอย่างแบบรายงานผลศัพท์ศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎก เป็นต้น.....	๒๕๐๑
ภาคผนวก ช รูปภาพกิจกรรมดำเนินการวิจัย	๒๕๑๓
แบบสรุปโครงการวิจัย.....	๒๕๑๖
ประวัติผู้วิจัยและคณะ	๒๕๓๑-๒๕๓๖

สารบัญตาราง

ตารางที่	หน้า
๒.๑ สรุปจำนวนศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ปีงบประมาณ ๒๕๕๙	๑๒-๑๓
๒.๒ การเรียงลำดับคำศัพท์จะดำเนินการเรียงวรรคและอวรรค	๑๖
๓ แผนผังสถิติผลการดำเนินงานแต่ละขั้นตอนโครงการวิจัยพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย	๑๑๑

สารบัญแผนภาพ

แผนภาพที่	หน้า
๒.๒ แสดงกรอบความคิด	๔
๓ วิธีการดำเนินการวิจัย	๓๘

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความสำคัญและที่มาของปัญหาที่ทำการวิจัย

ตามที่มีมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ได้จัดพิมพ์พระไตรปิฎกภาษาไทย และพระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ครบถ้วนทุกเล่ม ได้จัดพิมพ์คัมภีร์อรรถกถา ฎีกา อнуฎีกา และปกรณ์วิเสส ภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย สำเร็จแล้วเป็นจำนวนมาก นับได้ว่ามีคัมภีร์หลักทางพระพุทธศาสนาที่พร้อมสำหรับการศึกษาค้นคว้าด้านพระพุทธศาสนาอย่างเพียงพอ เกื้อกูลให้สามารถผลิตงานวิชาการที่เป็นที่ยอมรับของสังคมได้มาก

มหาวิทยาลัยพิจารณาเห็นว่า หนังสือเพื่อการค้นคว้าอ้างอิงที่เป็นหลักฐาน อ้างอิงเกี่ยวกับพจนานุกรม ลำดับตามอักษร ทั้งประมวลศัพท์และประมวลธรรม ภาษาไทย ที่อธิบายศัพท์สำคัญทางพระวินัย คำศัพท์พระพุทธศาสนา คำที่มีความหมายเฉพาะ ยังมีจำนวนน้อยมาก มีไม่กี่สถาบันที่ดำเนินการจัดทำ และการพิมพ์เผยแพร่ก็มีจำนวนน้อย และสถาบันการศึกษาระดับอุดมศึกษาในประเทศไทย ที่จัดพิมพ์เกี่ยวกับพจนานุกรมเกี่ยวกับศัพท์ทางศาสนายังไม่มีปรากฏ จะเห็นมีบ้างก็เป็นศัพท์ที่เป็นพจนานุกรมของนักเรียนนักศึกษา ซึ่งก็มีศัพท์ที่จะให้ศึกษาเรียนรู้จำนวนน้อย บางครั้งคำศัพท์ที่ต้องการจะค้นคว้ายากก็กลับไม่มี ทำให้ยากลำบากที่จะเรียนรู้ให้เข้าใจแจ่มแจ้งได้ และเมื่อหาคำศัพท์แล้ว ก็มีการนิยามศัพท์อย่างย่อ ไม่ได้อธิบายอย่างกว้าง ทำให้สิ่งที่จะเรียนรู้ได้เพียงประเด็น ไม่ครอบคลุมเท่าที่ควรจะเป็น หรือบางครั้งก็มีการเชื่อมโยงให้ดูศัพท์นั้นศัพท์นี้ และบอกว่าศัพท์นั้นมีความง่ายจึงไม่ได้อธิบายไว้ซึ่งเรื่องราวต่างๆ ดังกล่าวนี้นับเป็นปัญหาสำหรับผู้ต้องการที่จะเรียนรู้คำสอนทางพระพุทธศาสนา ดังนั้น จึงเห็นสมควรจัดทำพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย โดยมีการอ้างอิงเชื่อมโยงคัมภีร์อรรถกถา ฎีกา อнуฎีกา และปกรณ์วิเสส อย่างครบถ้วนสมบูรณ์ โดยมีวัตถุประสงค์หลัก เพื่อเป็นพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมาตรฐานที่สมบูรณ์ถูกต้องตามคัมภีร์หลักในพระพุทธศาสนา เพื่ออำนวยความสะดวกแก่การเรียนการสอน การวิจัยของมหาวิทยาลัย เพื่อเป็นการบริการวิชาการด้านพระพุทธศาสนาแก่สังคม และทำนุบำรุงศิลปวัฒนธรรม

ไตรปิฎกคือคัมภีร์ที่บรรจุพระพุทธพจน์และเรื่องราวชั้นเดิมของพระพุทธศาสนา ๓ ชุด หรือประมวลแห่งคัมภีร์ที่รวบรวมพระธรรมวินัย ๓ หมวด กล่าวคือวินัยปิฎก สุตตันตปิฎก และอภิธรรมปิฎก

วินัยปิฎก คือคัมภีร์ที่ประมวลกฎสำหรับฝึกอบรมกายวาจา หรือภาชนะที่รวบรวมกฎสำหรับฝึกอบรมกายวาจา แบ่งออกเป็น ๕ คัมภีร์ ที่ใช้อักษรย่อว่า มหา.ภิกขุณี.ม.จ.ป. คือ (๑) มหาวิทยาลัยหรือภิกขุวิภังค์ ว่าด้วยสิกขาบทหรือศีลของภิกษุ ๒๒๗ ข้อที่มาในพระปาติโมกข์ (๒) ภิกขุณีวิภังค์ ว่าด้วยสิกขาบทหรือศีลของภิกษุณี ๓๑๑ ข้อที่มาในพระปาติโมกข์ (๓) มหาวรรค ว่าด้วยสิกขาบท

นอกพระปาติโมกข์ตอนต้น ๑๐ ชั้นธกะหรือ ๑๐ หมวด (๔) จุฬวรรค ว่าด้วยสิกขาบทนอกพระปาติโมกข์ตอนปลาย ๑๐ ชั้นธกะ (๕) บริวาร คือคัมภีร์ประกอบหรือคู่มือที่บรรจุคำถามคำตอบสำหรับข้อมความรู้เรื่องพระวินัย ซึ่งเป็นการทบทวนเนื้อหาของ ๔ คัมภีร์แรก มี ๘ เล่ม คือเล่มที่ ๑-๘ มีคำศัพท์ที่ควรดำเนินการจัดทำเป็นพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทยอยู่เป็นจำนวนมาก

สุดตันตปิฎก คือคัมภีร์ที่เป็นประมวลพุทธพจน์หมวดพระสูตรนั้นประกอบด้วยพระธรรมเทศนาและธรรมบรรยายต่างๆ ที่ตรัสให้เหมาะกับบุคคล เหตุการณ์และโอกาส ตลอดจนบทประพันธ์ เรื่องเล่า และเรื่องราวทั้งหลายที่เป็นชั้นเดิมในพระพุทธศาสนา แบ่งออกเป็น ๕ นิภาย ที่ใช้อักษรย่อว่า ที.ม.ส.อง.ข. คือ (๑) ทีฆนิกาย คือคัมภีร์ที่รวบรวมพระสูตรที่มีความยาวมากไว้เป็นหมวดหนึ่งหรือหมู่หนึ่ง (๒) มัชฌิมนิกาย คือคัมภีร์ที่รวบรวมพระสูตรที่มีความยาวปานกลางไว้เป็นหมวดหนึ่งหรือหมู่หนึ่ง (๓) สังยุตตนิกาย คือคัมภีร์ที่รวบรวมพระสูตรที่มีเนื้อหาสาระประเภทเดียวกัน จัดไว้เป็นหมวดเดียวกัน (๔) อังคุตตรนิกาย คือคัมภีร์ที่รวบรวมพระสูตรที่มีหัวข้อธรรมะเท่ากันเข้าไว้เป็นหมวดเดียวกัน (๕) ขุททกนิกาย คือคัมภีร์ที่จัดแยกพระสูตรที่ไม่เข้าเกณฑ์ทั้ง ๓ ข้างต้นไว้เป็นหมวดเดียวกัน แต่แบ่งตามหัวข้อใหญ่เป็น ๑๕ เรื่อง คือ (๑) ขุททกปาฐะ (๒) ธรรมบท (๓) อุทาน (๔) อิติวุตตกะ (๕) สุตตนิบาต (๖) วิมานวัตถุ (๗) เปตวัตถุ (๘) เถรคาถา (๙) เถรีคาถา (๑๐) ชาตกะ (๑๑) นิทเทส (๑๒) ปฏิสัมภิทามรรค (๑๓) อปทาน (๑๔) พุทธวงศ์ (๑๕) จรียาปิฎก มี ๒๕ เล่ม คือเล่มที่ ๙ - ๓๓ มีคำศัพท์ที่ควรดำเนินการจัดทำเป็นพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทยอยู่เป็นจำนวนมาก

อภิธรรมปิฎก คือคัมภีร์ที่ว่าด้วยเรื่องจิต เจตสิก รูป นิพพาน และบัญญัติ ซึ่งเป็นธรรมอันยิ่งอันเป็นธรรมละเอียดลุ่มลึก นับเป็นเรื่องของวิชาการทางพระพุทธศาสนาแล้ว แบ่งออกเป็น ๗ คัมภีร์ใช้อักษรย่อว่า ส.วิ.จา.ป.ก.ย.ป.ฎ. คือ (๑) อัมมสังคณี คือคัมภีร์ที่แสดงหัวข้อธรรม ที่เรียกว่ามัตถิกา ไว้เป็นเบื้องต้น ที่รวบรวมปรมัตถธรรมทั้งหมดไว้เป็นหมวดหมู่ ขยายออกไปเป็น ๔ กัณฑ์ คือ จิตตูปปาทกัณฑ์ รูปกัณฑ์ นิกเขปกัณฑ์ และอัญญฎกัณฑ์ตามลำดับ (๒) วิภังค์ คือคัมภีร์ที่แจกหรือกระจายปรมัตถธรรมออกเป็นส่วนๆ (๓) ธาตุกถา คือคัมภีร์ที่จัดปรมัตถธรรมไว้เป็นพวกๆ โดยสงเคราะห์เข้ากันได้ และสงเคราะห์เข้ากันไม่ได้ โดยชั้นธ आयตนะ และธาตุเป็นต้น (๔) ปุคคลบัญญัติ คือคัมภีร์ที่แสดงพระอภิธรรมโดยบัญญัติ โดยยกบุคคลขึ้นแสดงมากกว่าสิ่งอื่น (๕) กถาวัตถุ คือคัมภีร์ที่แสดงพระอภิธรรมขึ้นโต้ตอบ โดยทำนอง ปุจฉาวิสัชนาเป็นเรื่องต่างๆ มีอยู่ ๑,๐๐๐ เรื่องเป็นสกวาทะ ๕๐๐ ปรวาทะ ๕๐๐ (๖) ยมก คือคัมภีร์ที่ยกปรมัตถธรรมขึ้นแสดงเป็นคู่ๆ มีอนุโลมปุจฉาและปฏิโลมปุจฉาเป็นต้น (๗) ปุฏฐานแสดงปรมัตถธรรมแผ่กว้างพิสดารแจกไปตามปัจจัย ๒๔ มีเหตุปัจจัย เป็นต้น มี ๑๒ เล่ม คือเล่มที่ ๓๔-๔๕

สรุปความว่า ทั้งวินัยปิฎก สุดตันตปิฎก และอภิธรรมปิฎก มีคำศัพท์ที่ควรนำมาจัดทำคำศัพท์พจนานุกรมภาษาไทยอยู่เป็นจำนวนมาก

มหาวิทยาลัยพิจารณาเห็นความสำคัญดังกล่าว จึงได้มีโครงการจัดทำพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เพื่อให้ผู้ที่ศึกษาเรียนรู้คำสอนทางพระพุทธศาสนา มีโอกาสได้ศึกษาเรียนรู้คำศัพท์ทางพระพุทธศาสนาเป็นจำนวนมาก ปัญหาที่มีอยู่ว่า คำศัพท์ทางพระพุทธศาสนา มีเป็นจำนวนมาก จะดำเนินการอย่างไร ที่จะนำคำศัพท์เหล่านั้นมาไว้เป็นหมวดหมู่และเป็นระบบระเบียบ เพราะพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลง

ภคณาจารย์วิทยาลัย มีจำนวนเล่ม ๔๕ เล่ม และมีคำศัพท์ที่เป็นนครชนที่เป็นคำศัพท์ที่มีความหมาย ไม่ว่าจะคำศัพท์ธรรมดา คำศัพท์ที่มีความหมายเฉพาะ คำศัพท์ที่เป็นอาชญากรรม ที่เป็นบุคคล สถานที่ สิ่งของเครื่องใช้ มีมากกว่า ๑๘,๐๐๐ คำศัพท์ การที่จะให้คำนิยามศัพท์ที่มีความหมายเป็นภาษาร่วมสมัย อธิบายให้ชัดเจน ก็ต้องอาศัยกำลังบุคลากร เป็นคณะทำงานกลุ่มต่างๆ หลายคณะ เริ่มตั้งแต่คณะผู้ รวบรวม คณะบรรณาธิการ คณะบรรณาธิการ และต้องอาศัยเวลาในการดำเนินการเป็นเวลานาน มีความ เกี่ยวข้องสัมพันธ์กับบุคลากรในมหาวิทยาลัยอยู่เป็นจำนวนมาก หากจะดำเนินการในเวลาเพียง ๑ ปี คง ไม่สามารถทำอะไรได้มากนัก แต่ถ้าสามารถดำเนินการอย่างต่อเนื่องเป็นโครงการ ๔ ปี ก็มีโอกา สสำเร็จ และโครงการนี้ต้องอาศัยบุคลากรที่มีความเชี่ยวชาญทางพระพุทธศาสนา จึงจะสามารถสื่อหรือ ให้คำนิยามตรงประเด็น แต่ปัญหามีอยู่ว่า บุคลากรเฉพาะด้านเช่นนี้ก็มีอยู่อย่างจำกัด และที่มีความ เชี่ยวชาญมากก็ค่อนข้างจะมีอายุ หรือเกษียณอายุแล้ว จะดำเนินการอะไรที่กำหนดตามกรอบเวลา ก็คงต้องเกื้อกูลกันหลายด้านหลายฝ่าย อาศัยสิ่งอุปถัมภ์จากภาครัฐและภาคเอกชนมาเป็นแรง สนับสนุน ก็จะสามารถทำให้โครงการนี้สำเร็จลงตามเป้าหมายได้

ในการวิจัย โครงการวิจัยปีที่ ๔ นี้ มีปัญหาการวิจัย พอสรุปได้ดังนี้

๑. พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย มีรูปแบบกระบวนการรวบรวมคัดเลือกศัพท์ที่ เกี่ยวข้องกับชื่อบุคคล สัตว์ สถานที่ ชื่อสิ่งของเครื่องใช้ ศัพท์ธรรมดา และคำภาษาไทยที่มีความหมาย เฉพาะ ในอรรถ คือ ย ร ล ว ส ห พ อ (สระทั้งหมด) คือ อ อา อิ อี อุ อู เอ โอ มีจำนวนเท่าไร และ ที่มีความหมายมากกว่า ๑ ความหมาย มีจำนวนเท่าไร

๒. พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ในอรรถ คือ ย ร ล ว ส ห พ อ (สระทั้งหมด) คือ อ อา อิ อี อุ อู เอ โอ มีการให้นิยามศัพท์ มีการขยายความให้นัยยะ ระดับชั้นพระไตรปิฎก อรรถถา ฎีกา ปกรณ์วิเสส และคัมภีร์อื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง ทั้งในประเทศและต่างประเทศ เป็นอย่างไร

๓. พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ในอรรถ คือ ย ร ล ว ส ห พ อ (สระทั้งหมด) คือ อ อา อิ อี อุ อู เอ โอ มีบทบาทต่อการศึกษาค้นคว้าคำสอนทางพระพุทธศาสนาของพระสงฆ์ นักศึกษา และประชาชนทั่วไปอย่างไร

๔. พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ในอรรถ คือ ย ร ล ว ส ห พ อ (สระทั้งหมด) คือ อ อา อิ อี อุ อู เอ โอ มีเป้าหมายและวิธีการใช้เป็นอย่างไร

จากปัญหาดังกล่าว งานวิจัยดังกล่าวมา เห็นได้ว่า ปัญหาต่างๆที่เกิดขึ้นกับการดำเนินงาน จัดทำพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย มีอยู่หลายประการ และปัญหาที่มีส่วนสำคัญไม่น้อย ก็คือ การค้นหาศัพท์ที่ทำให้เกิดการเรียนพระพุทธานุกรมมากขึ้น

๑.๒ วัตถุประสงค์

แผนงานวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์

๑. เพื่อจัดทำพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราช วิทยาลัย ในอรรถ คือ ย ร ล ว ส ห พ อ (สระทั้งหมด) คือ อ อา อิ อี อุ อู เอ โอ

๒. เพื่อเป็นหนังสืออ้างอิงทางวิชาการ สำหรับใช้เป็นคู่มือศึกษาพระไตรปิฎกและคัมภีร์ ทางพระพุทธศาสนา

๓. เพื่อศึกษาวิเคราะห์คำศัพท์และความหมายของคำศัพท์ที่ปรากฏในพระไตรปิฎก ในอรรถ คือ ย ร ล ว ส ห พ อ (สระทั้งหมด) คือ อ อา อิ อี อุ ู เอ โอ

๑.๓ ขอบเขตการวิจัย กรอบความคิดและสมมติฐาน

๑. คำศัพท์คัดเลือกจากพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
๒. คำศัพท์คัดเลือกจากพระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
๓. คำศัพท์ที่จะคัดเลือกเกี่ยวกับชื่อบุคคล สัตว์ สถานที่ ชื่อสิ่งของเครื่องใช้ ศัพท์ธรรมะ และคำไทยที่มีความหมายเฉพาะ
๔. หนังสือที่นำมาใช้การให้นิยามศัพท์ คือพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา ปกรณ์วิเสส และคัมภีร์ไวยากรณ์ ภาษาไทย และภาษาบาลี ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
๕. คำศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย หากเกี่ยวข้องกับคัมภีร์อื่นๆ ก็สามารถนำมาอ้างอิง โดยให้ทำเชิงอรรถท้ายเล่ม
๖. ระดับการนิยามศัพท์ จะให้การนิยามศัพท์ตามลำดับคัมภีร์ คือพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา ปกรณ์วิเสส คัมภีร์ไวยากรณ์ และหนังสืออื่นที่เกี่ยวข้อง

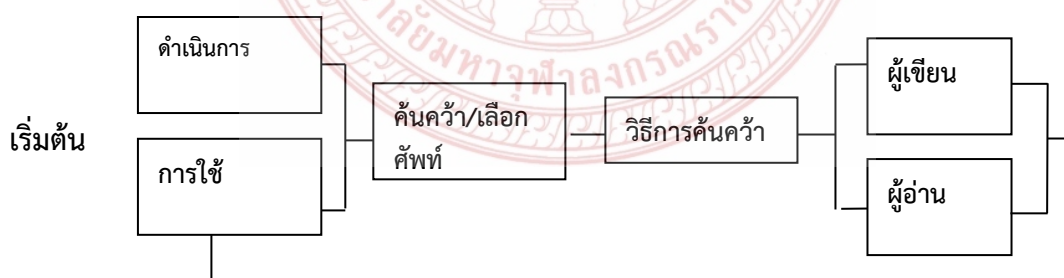
กรอบความคิด

ผู้วิจัยได้จัดกรอบแนวคิด (Conceptual Framework) ในการศึกษาวิจัย ดังต่อไปนี้

พจนานุกรม พระไตรปิฎกภาษาไทย มีประวัติความเป็นมาอย่างไร และมีรูปแบบกระบวนการที่ให้นิยามศัพท์พจนานุกรม อย่างไรบ้าง

พจนานุกรม พระไตรปิฎกภาษาไทย มีบทบาทต่อการศึกษาค้นคว้าคำสอนทางพระพุทธศาสนาของพระสงฆ์นักศึกษาและประชาชนทั่วไปอย่างไร

พจนานุกรม พระไตรปิฎกภาษาไทย มีเป้าหมายและวิธีการในการจัดทำเป็นอย่างไร

โดยผู้วิจัย จัดแนวคิดทฤษฎีที่ใช้เป็นกรอบในการวิจัยไว้ ดังนี้

๑.หลักอริยสัจ ๔ คือ (๑) กำหนดทุกข์/ตั้งข้อสังเกตว่า ศัพท์มีมาก (๒) สมุทัยตั้งสมมติฐาน/ค้นหาหลักการ/ข้อที่จะลดปัญหา/ทำศัพท์ให้ลดลง /เพื่อความเข้าใจ (๓) นิโรธวางเป้าหมายให้เกิดความเข้าใจ กำหนดวันที่จะเสร็จแต่ละอักษร แต่ละวรรค (๔) มรรค ลงมือเก็บข้อมูล /ฝึกฝนทำให้มาก/หาที่มาให้มาก /ตรวจสอบในแนวทางที่ถูกต้อง/ปรับแก้ไขให้สมบูรณ์

๒.แม่บท กฎเกณฑ์ หรือระเบียบพระธรรมวินัย ๔ คือ (๑) พระสูตร คือพระพุทธรวณะ ที่เรียกว่าพระไตรปิฎก (๒) สุตตานุโลม คือคัมภีร์อรรถกถาที่พระอรรถกถาจารย์รจนาขึ้น อธิบายข้อความยากในพระไตรปิฎก (๓) อัจฉริยวาท คือวาทะ หรือมติของอาจารย์ต่างๆ ตั้งแต่ชั้นฎีกา อนุ

ฎีกา และบูรพาจารย์รุ่นหลัง (๔) อัตโนมัตี คือมติหรือความเห็นส่วนตัวของอาจารย์บางท่านหรือคนบางคน ผู้แสดงธรรมหรือแสดงมติของตนในพระพุทธศาสนา ในการศึกษาวิจัยครั้งนี้ เป็นการอธิบายเชิงพรรณนา เน้นข้อมูลจากคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา ปกรณ์วิเสส ตามข้อมูลหลักฐานที่ท่านวางไว้เป็นหลักเกณฑ์ (วิ.มหา.อ.(ไทย) ๑/๔๕/๓๓๙) คือ มีสูตรคือบาลี พระพุทธวจนะ ที่เรียกว่าพระไตรปิฎก ที่แสดงเรื่องนั้นโดยตรง มีสูตรตามุโลม คือคัมภีร์อรรถกถา ที่พระอรรถกถาจารย์รจนาขึ้น บางแห่งเป็นข้อมูลที่ปรากฏในพระไตรปิฎกเหมือนกัน แต่เป็นข้อมูลสนับสนุนสูตร อธิบายข้อความที่ยากในพระไตรปิฎก มีอาจริยวาท เป็นคำของอาจารย์ หรือแบบแผนแห่งอรรถกถา อันพันจากบาลีที่พระเถระผู้วินิจฉัยลงกันสมกันกับบาลี หมายถึง วาทะหรือมติของอาจารย์ต่างๆ ตั้งแต่ชั้นฎีกา อนุฎีกา และอาจารย์รุ่นหลัง เป็นคำอธิบายในอรรถกถาที่ช่วยเสริมสูตรกับสูตรตามุโลมให้ชัดเจนยิ่งขึ้น และมีอัตโนมัตี มติหรือความเห็นส่วนตัวของอาจารย์บางท่าน หมายถึงข้อมูลที่ผู้ทรงคุณวุฒิศึกษาแล้วค้นคว้าเรียบเรียงไว้ ตลอดถึงเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง และหนังสือที่ท่านผู้ทรงคุณวุฒิเรียบเรียงไว้ ถ้าหากว่า พระสูตร คำนกับสูตรตามุโลม ให้ถือเอาพระสูตรเป็นหลัก ถ้าหากว่า สูตรตามุโลม คำนกับอาจริยวาท ให้ถือเอาสูตรตามุโลมเป็นหลัก ถ้าอาจริยวาทคำนกับอัตโนมัตี ให้ถือเอาอาจริยวาทเป็นหลัก ฉะนั้น พระไตรปิฎก ที่เรียกกันว่าพระสูตรนี้ จึงจัดเป็นแม่บท กฎเกณฑ์ หรือมาตรฐานที่สำคัญที่สุดของพระพุทธศาสนา ในการยึดถือเป็นหลัก หรือการตัดสินว่าอะไรผิดอะไร ถูกตามหลักของพระพุทธศาสนา

๓.หลัก ๔ M คือ Man = การบริหารกำลังคน เป็นปัจจัยสำคัญที่สุด จะใช้คนอย่างไรให้เกิดประโยชน์และประสิทธิผล กับงานให้มากที่สุด Money = การบริหารเงิน จะจัดสรรเงินอย่างไรให้จ่ายต้นทุนน้อยที่สุด และให้เกิดประสิทธิภาพและประสิทธิผล ไม่มีเงินก็ทำอะไรให้สำเร็จได้ยาก Materials = การบริหารวัสดุในการดำเนินงานว่าจะทำอย่างไรให้สิ้นเปลืองน้อยที่สุด และเกิดประโยชน์สูงสุด ใช้พัสดุอย่างมีประสิทธิภาพ และคุ้มค่า และ Management = การจัดการ คือกระบวนการจัดการบริหารควบคุมเพื่อให้งานทั้งหมดเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพและเกิดประสิทธิผลอย่างเต็มที่โดยประสมประสานกัน

๔.หลัก PDCA คือกิจกรรมพื้นฐานในการพัฒนาประสิทธิภาพและคุณภาพของการดำเนินงานประกอบด้วยการวางแผน -ปฏิบัติ -ตรวจสอบ -ปรับปรุงการดำเนินงาน และการดำเนินกิจกรรม P-D-C-A อย่างเป็นระบบให้ครบวงจรอย่างต่อเนื่องเวียนเรื่อยๆ ส่งผลให้การดำเนินงาน มีประสิทธิภาพและมีคุณภาพเพิ่มขึ้น อันได้แก่ (๑) Plan = วางแผน การดำเนินงาน คือกำหนดหัวข้อที่ต้องการทำ ปรับปรุงเปลี่ยนแปลง / กำหนดเป้าหมาย / วัตถุประสงค์ / กำหนดมาตรฐาน / เกณฑ์มาตรฐาน เพื่อใช้เป็นเกณฑ์ในการตรวจสอบว่าทำงานเป็นไปตามมาตรฐานที่กำหนดไว้ในแผนหรือไม่ เขียนแผนดังกล่าว อาจปรับเปลี่ยนได้ตามความเหมาะสมของลักษณะการทำงานวางแผน ช่วยให้เราสามารถคาดการณ์สิ่งที่เกิดขึ้นในอนาคต และช่วยลดความสูญเสียต่างๆ ที่เกิดขึ้นได้ (๒) Do = ปฏิบัติตามแผน คือทำงานให้เป็นไปตามมาตรฐานที่กำหนด ก่อนที่จะปฏิบัติจริงต้องศึกษาข้อมูลและเงื่อนไขต่างๆ ทราบวิธีการและขั้นตอน การทำงานจะต้องทำตามแผน วิธีการและขั้นตอนที่ได้กำหนดไว้ และจะต้องเก็บรวบรวมและบันทึกข้อมูลที่เกี่ยวข้อง เพื่อใช้เป็นข้อมูลในขั้นตอนต่อไป (๓) Check = ตรวจสอบ/ประเมินผล คือประเมินขั้นตอนการทำงาน และประเมินผลของการทำงานเป็นไปตามแผนที่ได้วางไว้หรือไม่ ติดตามตรวจสอบและประเมินปัญหาเพื่อประโยชน์ในการพัฒนา

ปรับปรุงคุณภาพของงาน ในการประเมิน สามารถทำตัวเอง เป็นลักษณะของการประเมินตนเอง และ (๔) Action =ปรับปรุง คือแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นจากการได้ทำการตรวจสอบแล้ว แก้ไขแบบเร่งด่วน เฉพาะหน้า หรือค้นหาสาเหตุที่แท้จริงเพื่อป้องกันไม่ให้เกิดซ้ำ การปรับปรุงแก้ไข ข้อบกพร่องที่เกิดขึ้น ไม่ว่าจะป็นขั้นตอนใดก็ตาม เมื่อมีการปรับปรุงแก้ไข คุณภาพก็จะเกิดขึ้น ทั้ง ๔ ข้อ เป็นวงจรบริหารงานคุณภาพ

สมมติฐานการวิจัย

พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทยที่มีเนื้อหาครอบคลุม สะดวกต่อการศึกษาค้นคว้า อำนวยให้เกิดความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับคำสอนทางพระพุทธศาสนา

๑.๔ นิยามศัพท์

คำสำคัญของเรื่องที่ทำการวิจัย (Keywords)

พจนานุกรม คือหนังสือที่รวบรวมและเรียงลำดับคำศัพท์เอาไว้ หมายถึงหนังสือที่รวบรวมคำศัพท์ในวงศัพท์ที่กำหนด และนิยามความหมายเอาไว้ เพื่อใช้เป็นที่ค้นหาความหมายของคำ โดยมีการเรียงลำดับคำศัพท์ตามตัวอักษร ตามเสียง หรือตามลำดับอื่นๆ ที่เหมาะสมสอดคล้องกับการใช้พจนานุกรมนั้นๆ, หนังสือที่ให้รายละเอียด ครอบคลุมวงศัพท์ ที่กว้างหนังสือรวบรวมคำที่มีอยู่ในภาษาและกำหนดอักษรวิธีการอ่านความหมาย และประวัติของคำ

พระวินัยปิฎก คือคัมภีร์ที่ประมวลกฎสำหรับฝึกอบรมกายวาจา หรือภาชนะที่รวบรวมกฎสำหรับฝึกอบรมกายวาจา มี ๘ เล่ม คือเล่มที่ ๑-๘

พระสุตตันตปิฎก คือคัมภีร์ที่ประมวลพุทธพจน์หมวดพระสูตรประกอบด้วยพระธรรมเทศนาและธรรมบรรยายต่างๆ ที่ตรัสสั่งเื้อียงให้เหมาะกับบุคคล เหตุการณ์และโอกาส ตลอดจนบทประพันธ์ เรื่องเล่า และเรื่องราวทั้งหลายที่เป็นชั้นเดิม มี ๒๕ เล่ม คือเล่มที่ ๙ -๓๓

พระอภิธรรมปิฎก คือคัมภีร์ที่ว่าด้วยเรื่องจิต เจตสิก รูป นิพพาน และบัญญัติ ซึ่งเป็นธรรมอันยิ่ง เป็นธรรมละเอียดลุ่มลึก มี ๑๒ เล่ม คือ เล่มที่ ๓๔-๔๕

ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย คือพจนานุกรม ที่ดำเนินงานด้วยบุคลากรของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

นิยามศัพท์ คือข้อความอธิบายความหมายอย่างเป็นทางการของคำหรือวลี หมายถึงคำที่กำหนดตกลงกันไว้ เพื่อเป็นสากลและเข้าใจร่วมกัน และหมายถึงการให้ความหมายของคำศัพท์ที่นำมาใช้ในการศึกษาทดลอง ซึ่งเป็นคำศัพท์ใหม่ที่ผู้ทำการศึกษา นำมาใช้ศึกษา หรือบัญญัติขึ้นมาเองโดยไม่มีในพจนานุกรม เพื่อความเข้าใจตรงกันของผู้ศึกษาทดลองและผู้ศึกษาผลการทดลอง

วงศัพท์ คือคำศัพท์ที่มีในพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย และพระไตรปิฎก ภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาเตปิฎก ๒๕๐๐

คำจำกัดความ คือคำอธิบาย คำนิยาม หมายถึงผู้ทำพจนานุกรมจะต้องหาคำแปลที่สั้นที่สุดและชัดเจนที่สุดมาใช้

บทบาท คือทำตามหน้าที่ที่กำหนดไว้ หมายถึงศัพท์พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยช่วยให้เกิดการเรียนรู้คำสอนทางพระพุทธศาสนา ค้นคว้าได้ครอบคลุม

เป้าหมาย คือความมุ่งหมายเจาะจงให้ได้ตามเจตนา หมายถึงศัพท์พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย จะมีครบทั้งอักษรวรรคและอักษรอรรค

วิธีการใช้ คือวิธีปฏิบัติตามหลักการเป็นขั้นตอนอย่างมีระบบ หมายถึงการใช้ศัพท์พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ให้ค้นคว้าตามลำดับอักษรวรรคและอรรค

๑.๕ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ และหน่วยงานที่นำผลการวิจัยไปใช้ประโยชน์

๑.๕.๑ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

มีพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ได้มาตรฐานสมบูรณ์ถูกต้องตามคัมภีร์ในพระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก พระอภิธรรมปิฎก

ผู้ใช้เข้าใจความหมายถูกต้อง สามารถนำไปได้ถูกที่ ถูกความหมาย อำนวยให้เกิดประโยชน์แก่การเรียนการสอนและการวิจัยของมหาวิทยาลัย

ผู้ศึกษาค้นคว้ามีหนังสืออ้างอิงทางวิชาการ สำหรับใช้เป็นคู่มือศึกษาพระไตรปิฎกและคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาอื่นๆ

บริการวิชาการด้านพระพุทธศาสนาแก่สังคมและทำนุบำรุงศิลปวัฒนธรรม อันเป็นการบำรุงส่งเสริมสรรพวิชาให้เป็นคุณประโยชน์แก่ชาติและประชาชน

๑.๕.๒ หน่วยงานที่จะนำผลการวิจัยไปใช้ประโยชน์

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขต ๑๐ แห่ง วิทยาลัยสงฆ์ ๑๑ แห่ง และห้องเรียน ๗ แห่ง และหน่วยวิทยบริการ ๑๗ แห่ง

วัดจำนวน ๒๐,๐๐๐ วัด

โรงเรียน วิทยาลัย มหาวิทยาลัยต่างๆ ทั้งภาครัฐและเอกชน จำนวน ๕,๐๐๐ แห่ง
ประชาชนทั่วไปที่สนใจค้นคว้าคำสอนทางพระพุทธศาสนา จำนวน ๒๕,๐๐๐ คน

บทที่ ๒

การศึกษาแนวคิด ทฤษฎี การทบทวนเอกสาร ที่เกี่ยวกับการทำพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย

หลักการจัดทำและวิธีใช้พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย มีดังนี้

๑. คั่นคำศัพท์
๒. เรียงคำศัพท์
๓. คัดเลือกคำศัพท์
๔. เขียนนิยามคำศัพท์
๕. เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๖. อักษรย่อและเครื่องหมายที่ใช้ในพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

ในหัวข้อทั้ง ๖ จะได้นำเสนอตามลำดับดังนี้

๒.๑ คั่นคำศัพท์

ศัพท์ที่ได้ค้นหาในการจัดทำพจนานุกรม พระไตรปิฎกภาษาไทยทั้งหมด มาจาก ๒ ส่วน คือ ศัพท์ที่เป็นวรรณคดีพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ทั้ง ๔๕ เล่ม และศัพท์ที่คัดเลือกเพิ่มเติมขึ้นมาใหม่โดยพิจารณาเลือกมาจากหนังสือพระไตรปิฎกทั้ง ๔๕ เล่ม

ศัพท์ที่เป็นวรรณคดีพระไตรปิฎกภาษาไทยทั้ง ๔๕ เล่ม มีรายละเอียดดังนี้

ตามที่มหาวิทยาลัยจัดพิมพ์พระไตรปิฎกภาษาไทย และพระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ครบถ้วนทุกเล่ม จัดพิมพ์คัมภีร์อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา และปกรณ์วิเสส ภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย สำเร็จแล้วเป็นจำนวนมาก นับว่ามีคัมภีร์หลักทางพระพุทธศาสนาพร้อมสำหรับการศึกษาค้นคว้าด้านพระพุทธศาสนาอย่างเพียงพอ เกื้อกูลให้สามารถผลิตงานวิชาการที่เป็นที่ยอมรับของสังคมได้มาก

มหาวิทยาลัยพิจารณาเห็นว่า หนังสือเพื่อการค้นคว้าอ้างอิงที่เป็นหลักฐาน อ้างอิงเกี่ยวกับพจนานุกรม ลำดับตามอักษร ทั้งประมวลศัพท์และประมวลธรรม ภาษาไทย ที่อธิบายศัพท์สำคัญทางพระวินัย คำศัพท์พระพุทธศาสนา คำที่มีความหมายเฉพาะ ยังมีจำนวนน้อยมาก มีไม่กี่สถาบันที่ดำเนินการจัดทำ และการพิมพ์เผยแพร่ก็มีจำนวนน้อย และสถาบันการศึกษาระดับอุดมศึกษาในประเทศไทย ที่จัดพิมพ์เกี่ยวกับพจนานุกรมเกี่ยวกับศัพท์ทางศาสนาก็ยังไม่มีปรากฏ จะเห็นมีบ้างก็เป็นศัพท์ที่เป็นพจนานุกรมของนักเรียนนักศึกษา ซึ่งก็มีศัพท์ที่จะให้ศึกษาเรียนรู้จำนวนน้อย บางครั้งคำศัพท์ที่ต้องการจะค้นคว้าก็กลับไม่มี ทำให้ยากลำบากที่จะเรียนรู้ให้เข้าใจแจ่มแจ้งได้ และเมื่อหาคำศัพท์แล้ว ก็มีการนิยามศัพท์อย่างย่อ ไม่ได้อธิบายอย่างกว้าง ทำให้สิ่งที่จะเรียนรู้ได้เพียงประเด็นไม่ครอบคลุมเท่าที่ควรจะเป็น หรือบางครั้ง ก็มีการเชื่อมโยงให้ดูศัพท์นั้นศัพท์นี้ และบอกว่าศัพท์นั้น มีความง่ายจึงไม่ได้อธิบายไว้ ซึ่งเรื่องราวต่างๆดังกล่าวนี้ นับเป็นปัญหาสำหรับผู้ต้องการที่จะเรียนรู้คำ

สอนทางพระพุทธศาสนา ดังนั้น จึงเห็นสมควรจัดทำพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย โดยมีการอ้างอิงเชื่อมโยงคัมภีร์อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกาและปกรณ์วิเสส อย่างครบถ้วนสมบูรณ์ โดยมีวัตถุประสงค์หลัก เพื่อเป็นพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมาตรฐานที่สมบูรณ์ถูกต้องตามคัมภีร์หลักในพระพุทธศาสนา เพื่ออำนวยความสะดวกแก่การเรียนการสอน การวิจัยของมหาวิทยาลัยเพื่อเป็นการบริการวิชาการด้านพระพุทธศาสนาแก่สังคม และทำนุบำรุงศิลปวัฒนธรรม

เพื่อให้โครงการนี้ ดำเนินงานบริหารโครงการวิจัย พจนานุกรมพระไตรปิฎก ภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เป็นไปด้วยความเรียบร้อย มีประสิทธิภาพ และบรรลุวัตถุประสงค์ตามนโยบายของมหาวิทยาลัย จึงได้กำหนดคณะผู้บริหารโครงการวิจัย พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย โดยมีพระศรีคัมภีร์ญาณ,รศ.ดร.เป็นหัวหน้าโครงการวิจัย พร้อมคณะอีก ๑๑ รูป/คน นอกจากนี้ ยังแต่งตั้งคณะทำงานและคณะบรรณาธิการอีกด้วย เพื่อให้งานโครงการวิจัยนี้เป็นไปด้วยดี ซึ่งผลจะประสพผลสำเร็จอย่างไร ก็ต้องรอดความสำเร็จในอีก ๔ ชำงหน้า

ปีงบประมาณ ๒๕๕๖ นี้ ผู้รวบรวมคำศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ได้รับมอบให้ดำเนินการรวบรวมคำศัพท์จากดรชณีพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เฉพาะหมวดอักษร ก. คือ ก ข ค ฆ ง จากทั้ง ๔๕ เล่ม จากวินัยปิฎก สุตตันตปิฎก และอภิธรรมปิฎก

เมื่อรวบรวมคำศัพท์พจนานุกรม พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยเสร็จแล้ว ปรากฏว่า ศัพท์ในหมวดอักษร วรรค ก คือ ก ข ค ฆ ง ได้คำศัพท์เป็นจำนวนมากถึง ๑๗๗ หน้า รวมจำนวนศัพท์ทั้งสิ้น ๔,๗๔๓ ศัพท์

อักษร ก มีจำนวนศัพท์ทั้งสิ้น ๒,๒๙๗ ศัพท์ (และเขียนเพิ่มเติมเป็น ๒,๓๓๑ ศัพท์)

อักษร ข มีจำนวนศัพท์ทั้งสิ้น ๕๒๖ ศัพท์ (แต่เขียนเพียง ๔๘๗ ศัพท์)

อักษร ค มีจำนวนศัพท์ทั้งสิ้น ๑,๘๑๕ ศัพท์ (แต่เขียนเพียง ๑,๕๙๓ ศัพท์)

อักษร ฆ มีจำนวนศัพท์ทั้งสิ้น ๕๐ ศัพท์ (และเขียนเพิ่มเติมอีก ๕๑ ศัพท์)

อักษร ง มีจำนวนศัพท์ทั้งสิ้น ๕๑ ศัพท์ (แต่เขียนเพียง ๕๐ ศัพท์)

ซึ่งเมื่อคณะผู้บริหารโครงการวิจัย ได้ดำเนินการตัดศัพท์แล้ว ผลของการตัดศัพท์ ทำให้ศัพท์ลดจำนวนลง ไม่เพียงพอตามจำนวนศัพท์ที่ตั้งไว้ ๔,๕๐๐ ศัพท์ ดังนั้น จึงจำเป็นต้องเก็บศัพท์เพิ่มเติม

ผู้รวบรวมคำศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ได้รับมอบให้ดำเนินการรวบรวมคำศัพท์จากดรชณีพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เฉพาะหมวดอักษร ก. คือ ก ข ค ฆ ง จากทั้ง ๔๕ เล่ม จากวินัยปิฎก สุตตันตปิฎก และอภิธรรมปิฎก และเขียนเพิ่มเพื่อให้ครบตามจำนวนที่กำหนดไว้

ผู้รวบรวมคำศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ได้รับมอบให้ดำเนินการรวบรวมคำศัพท์จากดรชณีพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เฉพาะหมวดอักษร ในวรรค จ คือ จ ฉ ช ฌ ญ และในวรรค ฎ คือ ฎ ฐ ฑ ฒ ฒ จากทั้ง ๔๕ เล่ม จากวินัยปิฎก สุตตันตปิฎก และอภิธรรมปิฎก และเขียนศัพท์ในหมวดอักษร ในวรรค จ คือ จ ฉ ช ฌ ญ และในวรรค ฎ คือ ฎ ฐ ฑ ฒ ฒ

เมื่อรวบรวมคำศัพท์พจนานุกรม พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยเสร็จแล้ว ปรากฏว่า ได้คำศัพท์เป็นจำนวนหนึ่ง ๗๑ หน้า รวมจำนวนศัพท์ทั้งสิ้น ๑,๖๗๔ ศัพท์ โดยในหมวดอักษร วรรค จ ได้ ๑,๖๔๕ ศัพท์ และในหมวดอักษร วรรค ฎ ได้ ๒๙ ศัพท์ ประกอบด้วย

อักษร จ มีจำนวนศัพท์ทั้งสิ้น ๘๖๗ ศัพท์ (แต่เขียนเพียง ๖๗๖ ศัพท์)
 อักษร ฉ มีจำนวนศัพท์ทั้งสิ้น ๑๒๘ ศัพท์ (แต่เขียนเพียง ๗๘ ศัพท์)
 อักษร ช มีจำนวนศัพท์ทั้งสิ้น ๙๔๔ ศัพท์ (แต่เขียนเพียง ๓๘๖ ศัพท์)
 อักษร ฌ มีจำนวนศัพท์ทั้งสิ้น ๓๓ ศัพท์ (เขียน ๓๔ ศัพท์)
 อักษร ญ มีจำนวนศัพท์ทั้งสิ้น ๖๘ ศัพท์ (แต่เขียนเพียง ๖๕ ศัพท์)
 รวมศัพท์ในหมวดอักษร วรรค จ ทั้งสิ้น เขียนเพียง ๑,๒๔๐ ศัพท์

หมวดอักษร วรรค ฎ. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย มีคำศัพท์ที่ได้รวบรวมจากดรรชนีพระไตรปิฎกภาษาไทย ทั้ง ๔๕ เล่ม จากหมวดอักษร ฎ. คือ ฎ ฐ ฑ ฒ ฌ มีจำนวนศัพท์ มี ๒๙ ศัพท์ คือ อักษร ฐ มี ๒๘ ศัพท์ และ อักษร ฑ มี ๑ ศัพท์ แต่เมื่อเขียนจริง ๓๒ ศัพท์ ประกอบด้วย อักษร ฐ มีจำนวนศัพท์ทั้งสิ้น ๒๙ ศัพท์ และอักษร ฎ กิติ ฌ กิติ และ ฌ กิติ มีจำนวนศัพท์ทั้งสิ้น ๑ ศัพท์ สำหรับอักษร ฑ นั้น ขณะนี้ยังไม่มีศัพท์ที่ได้รวบรวมไว้ และเขียนครบทั้ง ๓๒ ศัพท์ แม้ได้ศัพท์มากเช่นนั้น กระนั้นก็ถือว่ายังไม่ครบกระบวนการ จึงต้องมีการรวบรวมคำศัพท์ในหมวดอักษร วรรค ต คือ ต ถ ท ธ น และ วรรค ป คือ ป ผ พ ภ ม เพิ่มเติม

เมื่อรวบรวมคำศัพท์พจนานุกรม พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยเสร็จแล้ว ปรากฏว่า ศัพท์ในหมวดอักษร วรรค ต คือ ต ถ ท ธ น ได้คำศัพท์ ๑๗๒ หน้า รวมจำนวนศัพท์ ๓,๑๓๕ ศัพท์ และเก็บใหม่เพิ่มเติมอีก ๗๔๐ ศัพท์

ในหมวดอักษร วรรค ต. คือ ต ถ ท ธ น ประกอบด้วย

อักษร ต จำนวนศัพท์ ๘๖๑ ศัพท์ (รวมศัพท์เพิ่มเติมแล้ว แต่เขียนเพียง ๘๑๒ ศัพท์)
 อักษร ถ จำนวนศัพท์ ๑๐๑ ศัพท์ (รวมศัพท์เพิ่มเติมแล้ว แต่เขียนเพียง ๖๙ ศัพท์)
 อักษร ท จำนวนศัพท์ ๘๙๔ ศัพท์ (รวมศัพท์เพิ่มเติมแล้ว แต่เขียนเพียง ๘๒๒ ศัพท์)
 อักษร ธ จำนวนศัพท์ ๔๓๖ ศัพท์ (รวมศัพท์เพิ่มเติมแล้ว แต่เขียนเพียง ๔๓๓ ศัพท์)
 อักษร น จำนวนศัพท์ ๘๔๓ ศัพท์ (รวมศัพท์เพิ่มเติมแล้ว แต่เขียนเพียง ๘๑๒ ศัพท์)

ภายหลังได้เก็บเพิ่มเติมในอักษรวรรค ต ถ ท ธ และ น อีก ๗๔๐ ศัพท์ และได้นำมาเขียนกับศัพท์ที่เก็บไว้ข้างต้น

สำหรับวรรค ป. คือ ป ผ พ ภ ม มีจำนวนศัพท์ทั้งสิ้น ๕,๗๕๓ ศัพท์ ประกอบด้วย
 อักษร ป จำนวนศัพท์ ๑,๗๙๗ ศัพท์
 อักษร ผ จำนวนศัพท์ ๖๓๐ ศัพท์
 อักษร พ จำนวนศัพท์ ๑,๗๒๒ ศัพท์
 อักษร ภ จำนวนศัพท์ ๓๙๘ ศัพท์
 อักษร ม จำนวนศัพท์ ๑,๒๐๖ ศัพท์

สำหรับวรรค ป ได้เสนอนิยามศัพท์ในปัจุบันประมาณ ๒๕๕๘ อนึ่ง เมื่อรวมกับศัพท์ที่เก็บเพิ่มเติมเกี่ยวกับ พระสูตร วัตถุ วิมาน คาถา นิทเทส อปทาน วงส์ และจริยา ซึ่งมีประมาณอีก ๘๐๐

ศัพท์ ซึ่งอยู่ในชั้นพิจารณาเก็บอยู่ ดังนั้น รวมหมวดอักษร ป มีจำนวนคำศัพท์ถึง ๖,๗๕๓ ศัพท์ สำหรับคำศัพท์จะมีอะไรบ้าง โปรดค้นหาอ่านได้ในเอกสารประกอบนอกเล่ม แม้ได้ศัพท์มากเช่นนั้น กระนั้นก็ถือว่ายังไม่ครบกระบวนการ จึงต้องมีการรวบรวมคำศัพท์จากตรรชนีพระไตรปิฎกภาษาไทย ทั้ง ๔๕ เล่ม จากหมวดอักษรเศววรรค คือ ย ร ล ฤ ว ศ ส ห พ อัง (อ อา อิ อี อุ ู เอ โอ) ที่เรียกกันว่า อวรรค มีจำนวนศัพท์ ๘,๒๔๕ ศัพท์ ประกอบด้วย

อักษร ย	มีจำนวนศัพท์ทั้งสิ้น	๒๒๕	ศัพท์
อักษร ร	มีจำนวนศัพท์ทั้งสิ้น	๙๑๕	ศัพท์
อักษร ฤ	มีจำนวนศัพท์ทั้งสิ้น	๕๕	ศัพท์
อักษร ล	มีจำนวนศัพท์ทั้งสิ้น	๓๗๕	ศัพท์
อักษร ว	มีจำนวนศัพท์ทั้งสิ้น	๙๔๑	ศัพท์
อักษร ศ	มีจำนวนศัพท์ทั้งสิ้น	๑๗๒	ศัพท์
อักษร ส	มีจำนวนศัพท์ทั้งสิ้น	๒,๕๔๐	ศัพท์
อักษร ห	มีจำนวนศัพท์ทั้งสิ้น	๗๑๗	ศัพท์
อักษร พ	มีจำนวนศัพท์ทั้งสิ้น	-----	ศัพท์
อักษร อ	มีจำนวนศัพท์ทั้งสิ้น	๒,๓๘๖	ศัพท์

สำหรับคำศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย จะมีอะไรบ้าง โปรดค้นหาอ่านได้ในเอกสารประกอบนอกเล่ม ส่วนเนื้อหาของคำศัพท์ต่างๆที่ได้รับการคัดเลือกก็โปรดอ่านหนังสือพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อีก ๑ ปีหวังว่าคงได้อ่านกันแน่นอน

สรุปจำนวนศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย

ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ปีงบประมาณ ๒๕๕๙

โครงการทั้ง ๔ (ปีงบประมาณ ๒๕๕๖ -๒๕๕๙) ณ วันที่ ๒๒ มีนาคม พ.ศ.๒๕๖๐

ที่	ชื่อโครงการ	ศัพท์	ศัพท์ผ่าน	ศัพท์ไม่ผ่าน	ศัพท์ยกไปหมวดอื่น	รวมศัพท์
๑	โครงการที่ ๑(วรรค ก)	๔,๗๔๓	๒,๙๔๕	๑,๖๗๘	๖๑	๔,๗๔๓
	(เก็บเพิ่ม ๑,๕๕๕)		๑,๕๕๕			๖,๒๙๘
๒	โครงการที่ ๒(วรรค จ,ฎ,ต)					
	วรรค จ	๑,๖๗๔	๑,๒๔๐	๔๓๔		
	วรรค ฎ (เพิ่มอีก ๓)	๒๙	๓๒	-		
	วรรค ต (๓๑๓๕+๗๔๐)	๔,๘๗๕	๒,๙๔๘	๑,๙๒๗		๖,๕๘๑
๓	โครงการที่ ๓ (วรรค ป)					
	วรรค ป	๕,๗๕๓	๒,๘๕๖	๒๘๙๗		
	(เก็บเพิ่ม ๑,๓๘๓ศัพท์)	๑,๓๘๓				๗,๑๓๖

๔	โครงการที่ ๔(อวรรค)	๘,๒๔๕	๕,๔๕๖	๒,๗๘๙	
	อวรรคพยัญชนะ (รวมสระ)				
	(เก็บเพิ่ม ๒,๖๐๐ศัพท์)		๒,๖๐๐		๑๐,๘๔๕
	รวมศัพท์ทั้งสิ้น	๒๖,๓๑๙			

สำหรับศัพท์ที่คัดเลือกเพิ่มเติมขึ้นมาใหม่โดยพิจารณาเลือกมาจากหนังสือพระไตรปิฎก มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ทั้ง ๔๕ เล่ม ขณะนี้อยู่ระหว่างดำเนินการเฉพาะศัพท์หมวดอักษรในอวรรค คือ ย ร ล ว ส ห พ อ (สระทั้งหมด) คือ อ อา อิ อี อุ ู เอ โอ ซึ่งจะดำเนินการและนำเสนอคำศัพท์พจนานุกรมดังกล่าว ในการส่งต้นฉบับสมบูรณ์ต่อไป

๒.๒ เรียงคำศัพท์

การนำเสนอศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย จะนำเสนอเรียงคำศัพท์ตามลำดับหมวดอักษร คือ

หมวดอักษรวรรค ก คือ ก ข ค ง

หมวดอักษรวรรค จ คือ จ ฉ ช ฌ ญ

หมวดอักษรวรรค ฎ คือ ฎ ฐ ฑ ฒ

หมวดอักษรวรรค ต คือ ต ถ ท ธ น

หมวดอักษรวรรค ป คือ ป ผ พ ภ ม

หมวดอักษรอวรรค คือ ย ร ล ว ส ห พ อ (สระทั้งหมด) คือ อ อา อิ อี อุ ู เอ โอ

ในการเรียงคำนี้ก็ศึกษาจากเอกสารหลายๆ เล่ม เช่น พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน มีการเรียง พอสรุปเป็นแนวสังเขปได้ดังนี้

การเรียงลำดับคำและวิธีเก็บคำ

๑.ตัวพยัญชนะลำดับตามตัวอักษร คือ ก ข ฃ ฯลฯ จนถึง อ ฮ. ไม่ได้ลำดับตามเสียง เช่น จะค้นคำว่า ทราบ ต้องไปหาในหมวดตัว ท จะค้นคำ เหมา ต้องไปหาในหมวดตัว ห ส่วน ฤ ฦ ลำดับไว้หลังตัว ร และ ฤ ฦ ลำดับไว้หลังตัว ล

๒.สระไม่ได้ลำดับไว้ตามเสียง แต่ลำดับไว้ตามรูปดังนี้ กะ กั ก่า กิ กึ กี้ กุ ู กุ ุ แ กอ ไ ใ รูปสระที่ประสมกับหลายรูปจะจัดเรียงตามลำดับรูปสระที่อยู่ก่อน และหลังตามลำดับข้างต้น ดังได้ลำดับให้ดูต่อไปนี้

กะ

กั

กะ (ผัวะ)

กา

ก่า

กิ

กึ

ก

ก

ก

ก

เ

เ กะ (เกะ)

เ กา (เขา)

เ กาะ (เจาะ)

เกี (เกิน)

เกี (เสี่ย)

เกียะ(เดี่ยะ)

เกี (เสื่อ)

เกือะ (เกือะ)

แ

แ กะ (แพะ)

โ

โ กะ(โป๊ะ)

ใ

ใ

สำหรับตัว ย ว อ นับลำดับอยู่ในพยัญชนะเสมอ

๓.การเรียงลำดับคำ จะลำดับตามพยัญชนะก่อนเป็นสำคัญ แล้วจึงลำดับตามรูปสระ ดังนั้น คำที่ไม่มีสระปรากฏเป็นรูปประสมอยู่ด้วย จึงอยู่ข้างหน้า เช่น กก อยู่หน้า กะ หรือขลา อยู่หน้า ขะซ่า ส่วนคำที่มีพยัญชนะกับสระปรากฏเป็นรูปประสมกันก็ใช้หลักการลำดับคำดังกล่าวข้างต้น เช่นเดียวกัน เช่น จริก จริม จรี จรีง จรุก และโดยปกติจะไม่ลำดับตามวรรณยุกต์ เช่น ได้ก๋ง ได้ฝุ่น ได้ไม้ แต่จะจัดวรรณยุกต์เข้าในลำดับต่อ เมื่อกำนั้นเป็นคำที่มีตัวสะกดการันต์เหมือนกัน เช่น ไต ไต๋ ไต๋ ไต๋ หรือกระตุน กระตุน

๔.จำพวกคำที่นำด้วย กระ- บางพวกใช้แต่ กระ -อย่างเดียว บางพวกใช้เป็น กะ- ก็ได้ ประเภทที่ใช้เป็น กะ- ได้นั้น ได้เก็บมารวมพวกไว้ที่ กะ- อีกครั้งหนึ่ง แต่เก็บเฉพาะคำโดยไม่มีบทนิยาม ดังนั้น ถ้าพบคำที่ขึ้นต้นด้วย กะ ในจำพวกนั้น ให้ดูบทนิยามที่ กระ - เช่น กระทะ กระเปาะ เว้นไว้แต่ที่ใช้ได้ทั้ง ๒ อย่าง โดยความหมายต่างกัน เช่น กระแจะ -กะแจะ กระด้าง- กะด้าง จึงจะมีบทนิยามไว้ทั้ง ๒ แห่ง

๕.คำที่เพิ่มพยางค์หน้า ซึ่งใช้ในคำประพันธ์โบราณ เช่น มี เป็น มะมี ริก เป็นระริก ครั้น เป็นคะครั้น หรือ คะครั้น แยม เป็น ยะแยม ฯลฯ อันเป็นวิธีที่ภาษาบาลี เรียกว่า อัฟภาส และภาษาสันสกฤตเรียกว่า อัญญาส แปลว่า วิธีซ้อนตัวอักษร เช่น ททาติ ททามิ นั้น คำเหล่านี้มีจำนวนมาก บางแห่งเก็บรวมไว้ที่คำขึ้นต้น เช่น คะครั้น เก็บที่ คะ แล้วบอกว่า ใช้นำหน้าคำที่ตั้งต้นด้วยตัว ค มีความแปลกอย่างเดียวกับคำเดิมนั้น บางแห่งเก็บกระจายเรียงไปตามลำดับคำ เช่น

มะมี แต่ก็คงจะเก็บไม่หมด ฉะนั้น ถ้าคำใดค้นไม่พบที่ลำดับคำ ให้ไปดูคำที่เป็นต้นเดิม เช่น ยะ
แย้ม ดูที่ แย้ม

๖.ภาษาถิ่น บางถิ่นพูดสั้นๆ เช่น กะตะ พูดแต่เพียง ตะ (ไม่มี กะ) กะอ่อนกะแง้น พูดแต่
เพียงอ่อนแง้น (ไม่มี กะ) แต่ความหมายของคำเหมือนกันกับคำที่มี กะ นำหน้า คำเช่นนี้ เก็บไว้ที่
กะ แห่งเดียว

๗.คำที่มีเสียงกับกัน เช่น ตะกรุด เป็นกะตรุด ตะกร้อ เป็นกะตร้อ ตะกรับ เป็น กะตรับ
โดยปกติเก็บไว้ทั้งที่อักษร ก และ ต แต่ถ้าค้นไม่พบ ที่อักษร ก ก็ให้ค้นที่อักษร ต

๘.คำต่อไปนี้ ซึ่งเป็นคำที่ใช้มากในบทกลอนคือ

ก.คำที่เติม อา อี หรือ อิน ข้างท้าย เช่น กายา กายี กายิน

ข.คำที่เติม เอส ข้างท้าย (ตามภาษากวีเรียกว่า ศ เข้าลิลิต ทำคำที่เรียกว่าคำ
สุภาพให้เป็นคำเอกตามข้อบังคับโคลง เช่น กมเลส มยุเรศ

ค.คำที่เติม อการ ข้างท้าย เช่น จินตนาการ คมนาคาร ทศนาการ

ฅ.คำที่เติม ชาติ ข้างท้าย เช่น กิมีชาติ คชาชาติ

คำเหล่านี้ มักมีความหมายไม่ต่างไปจากคำเติม ได้รวบรวมเก็บไว้ในพจนานุกรมนี้ด้วย แต่
อาจไม่หมด เพราะมีจำนวนมาก ค้นค้นไม่พบในรูปนั้นๆ ให้ดูที่คำเดิม เช่น กายา กายี เมื่อค้นที่คำ กายา
กายี ไม่พบ ให้ดูที่คำว่า กาย คำ กาย มีความหมายอย่างไร กายา กายี ก็มีความหมาย
เช่นเดียวกัน คำอื่นๆ ให้ค้นดูในทำนองนี้

๙.ศัพท์ที่มีมูลรากอย่างเดียวกัน แต่แปลงรูปไปได้หลายอย่าง เช่น หิมวัต แปลงรูปเป็น หิม
วันต์ หิมวา หิมวาท หิมวาน หิมพาน โดยความหมายไม่เปลี่ยนไป ได้ให้บทนิยามไว้ที่ศัพท์เดิมคือ
ที่หิมวัต แต่แห่งเดียว ส่วนศัพท์ที่แปลงรูปไปจากศัพท์เดิมก็เก็บไว้ต่างหาก แต่บ่งให้ไปดูที่ศัพท์เดิม
เช่น หิมวันต์, หิมวา, หิมวาท, หิมวาน [หิมมะ-] น.หิมวัต.

๑๐.การเรียงลำดับคำที่เป็นนามย่อ เช่น ตะนอย ซ่อน คา ไม่ได้เรียงรวมกับตัวสามานยนาม
มอย่างที่ใช้พูด เป็น มดตะนอย ปลาซ่อน หญ้าคา แต่ได้เรียงสามานยนาม มด ปลา หญ้า ไว้แห่ง
หนึ่งตามตัวอักษร และเรียงนามย่อ ตะนอย เช่น ตะนอย ซ่อน คำไว้ต่างหาก ตามตัวอักษรนั้นๆ
เว้นแต่คำซึ่งแยกออกไม่ได้ เพราะเป็นชื่อของสิ่งใดสิ่งหนึ่งทั้งคำ เช่น แมลงงู ซึ่งเป็นชื่อของหอย
หรือปลาบางชนิด จะเรียงรวมไว้ด้วยกันที่ อักษร ม หรือปลากริม ซึ่งเป็นชื่อขนม ไม่ใช่ปลา จะเรียง
รวมไว้ด้วยกันที่อักษร ป ถึงกระนั้นก็มีคำบางคำที่ไม่อาจเรียงตามหลักนี้ได้ ฉะนั้น คำในทำนองนี้ เมื่อ
ค้นไม่พบในที่ที่เป็นนามย่อ ก็ให้ค้นต่อไปในที่ที่เป็นสามานยนาม เช่น คำ เช่น คำ น้ำตาลกรวด
เมื่อค้นที่กรวด ไม่พบ ก็ให้ไปค้นที่คำ น้ำตาล

๑๑.คำ ๒ คำเมื่อประสมกันแล้ว โดยคำแรกเป็นคำเดียวกันแม่คำหรือคำตั้ง และม
มีความหมายเกี่ยวเนื่องกับคำตั้ง จะเก็บเป็นอนุพจน์ คือลูกคำของคำตั้งนั้น ๆ เช่นกตซี กตคอ กตหัว
เก็บเป็นลูกของคำ กต เว้นแต่คำที่ประสมกันนั้น จะมีความหมายเป็นอิสระหรือต่างไปจากคำตั้ง

๑๒. คำคำเดียวซึ่งอาจประสมอยู่ข้างหน้าหรือข้างหลังคำอื่นๆ เช่น น้ำ ประสมอยู่ในคำ
ต่างๆ เป็นแม่น้ำ ลูกน้ำ น้ำใจ น้ำต้อย ถ้าคำที่อยู่ข้างหน้าคำ น้ำ เป็นอักษรตัวอื่น จะลำดับไว้ที่
อักษรนั้นๆ อย่างคำ แม่น้ำ ลำดับไว้ที่อักษร ม ลูกน้ำ ลำดับไว้ที่อักษร ล ไม่ลำดับไว้ที่อักษร น แต่
ถ้าคำ น้ำ อยู่ข้างหน้า ก็ลำดับไว้ที่อักษร น โดยเป็น ลูกคำของคำ น้ำ เช่น น้ำกรวด น้ำแข็ง น้ำย่อย

สรุปเรียงลำดับคำเป็นดังนี้

ลำดับคำศัพท์ คือเรียงลำดับคำศัพท์จะดำเนินการเรียงวรรคและอวรรค ดังนี้

วรรค	ชื่อวรรค	อักษร	อักษร	อักษร	อักษร	อักษร	อักษร	อักษร	อักษร
	วรรค ก	ก	ข,ช	ค,ศ	ฅ	ง			
	วรรค จ	จ	ฉ	ช,ซ	ฌ	ญ			
	วรรค ฎ	ฎ,ฏ	ฐ	ฑ	ฒ	ณ			
	วรรค ต	ด,ต	ถ	ท	ธ	น			
	วรรค ป	บ,ป	ผ,ฝ	พ,ฟ	ภ	ม			
อวรรค		ย	ร,ฤ	ล,ฌ	ว	ศ,ษ,ส	ห	ฬ	อ

สระ	อ	อา	อิ	อี	อุ	อู	เอ	โอ	ไอ....
-----	---	----	----	----	----	----	----	----	--------

๒.๓ คัดเลือกคำศัพท์

คำพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย มีรูปแบบกระบวนการรวบรวมคัดเลือกคำศัพท์ที่เกี่ยวกับชื่อบุคคล สัตว์ สถานที่ ชื่อสิ่งของเครื่องใช้ ศัพท์ธรรมะ และคำภาษาไทยที่มีความหมายเฉพาะ เมื่อคณะทำงาน ได้ค้นหาคำศัพท์มาได้ต้องการแล้ว คณะทำงาน ก็เสนอให้คณะผู้บริหารโครงการวิจัยเป็นผู้พิจารณาคัดเลือก ซึ่งจะได้เห็นว่า ศัพท์พจนานุกรมที่คณะทำงานไปค้นหามา จะใช้ไม่ได้ทุกศัพท์ เนื่องจากสาเหตุ ฐานข้อมูลที่เป็นดรรชนีพระไตรปิฎกภาษาไทย คณะบรรณกรของแต่ละเล่ม มีศักยภาพในการเก็บดรรชนีไม่เท่ากัน จึงทำให้ศัพท์ที่สำคัญไม่ได้เก็บ แต่เก็บศัพท์ที่ไม่ค่อยจะสำคัญ แต่ส่วนมาก ศัพท์ดรรชนีทั้งหมด ก็ช่วยให้การทำงานสะดวกเพิ่มขึ้น ส่วนศัพท์ที่ยังเก็บได้ไม่เก็บในดรรชนีเล่มต่างๆ คณะผู้วิจัย จะได้ดำเนินการพิจารณาคัดเลือกเก็บต่อไป

ในการคัดเลือกคำศัพท์ มีเกณฑ์กำหนดกรอบกว้างๆ ดังนี้

ศัพท์ที่เกี่ยวกับชื่อบุคคล สัตว์ สถานที่

ศัพท์ที่เป็นชื่อสิ่งของเครื่องใช้

ศัพท์ธรรมะ

คำศัพท์ภาษาไทย ที่มีความหมายเฉพาะ

เมื่อได้เกณฑ์ดังกล่าวแล้ว ก็ได้ไปคัดเลือกคำศัพท์พจนานุกรมที่จะได้เขียนนิยามศัพท์ต่อไป รายละเอียดคำศัพท์ที่ผ่านการคัดเลือก จะได้เสนอในเอกสารประกอบ ภาคผนวก

๒.๔ เขียนนิยามคำศัพท์

คำศัพท์พจนานุกรม เป็นเรื่องที่ใหม่ สำหรับบุคลากรของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เนื่องจาก เราใช้พจนานุกรมที่คนอื่นทำมาโดยตลอดดังนั้น การที่ทำอะไรใหม่ จึงต้องมีเกณฑ์ในการทำงานตามกรอบหลักเกณฑ์ที่กำหนดไว้ เช่น

๑. การเขียนบทนิยาม ศัพท์พจนานุกรม เป็นศาสตร์อย่างหนึ่ง ต้องให้ความหมายเฉพาะ และอธิบายความในเรื่องที่เกี่ยวข้อง ปรับสำนวนภาษาให้อ่านง่าย และอธิบายศัพท์ควรสรุปเป็นของผู้เรียบเรียง

๒. การอธิบายความให้ความหมายของคำศัพท์ ให้ดูฐานะของคำนั้นๆว่า คำไหน ควรเขียนยาว คำไหนควรเขียนสั้น เช่น คำว่า ไกรสรราชสีห์ อธิบายยาว ๓ หน้าต้องปรับให้สั้น หรือ กัจฉตบุรี สั้นบรรทัดเดียว ให้อธิบายเพิ่มเติม

๓. อธิบายคำศัพท์ในคัมภีร์หลัก เช่น บุคคล ในคัมภีร์อภิธรรมปิฎก ต้องปรับให้ตรงกับธรรมชาติของคำนั้นๆ หรือศัพท์ธรรมะ ให้วงเล็บคำภาษาบาลีไว้ เพื่อไม่ให้ความหมายดั้นได้ เช่น การแสวงหากาม (กามเสนา)

๔. ให้ผู้เขียนดูเทียบเคียงคำศัพท์พจนานุกรมที่ทำไว้แล้ว เช่น ๑) Dictionary of pali proper names เล่ม ๑-๒ ของ G.P. Malasakera ๒) พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ ของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), ๓) พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๔๒ ๔) คัมภีร์อภิธานวรรณนา ของพระมหาสมปอง มุทิโต ๕) คำว่าอธิบายศัพท์และแปลความหมาย ของพระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช) ๖) หนังสือพจนานุกรมอื่นๆ

๕. คำศัพท์ไหนมาในคัมภีร์อะไร ต้องอธิบายคำนั้นในคัมภีร์นั้นๆ เช่น กรุณา มาในคัมภีร์วิสุทธิมรรค, กรชกาย มาในคัมภีร์ธรรมบท ก็ยกมาอธิบายให้ตรงตามคัมภีร์นั้นๆ แม้คำศัพท์อื่นๆ ในคัมภีร์อื่นๆ เช่น คัมภีร์มังคลัตถปิณี ก็ให้ยกมาอธิบาย ในทำนองเดียวกัน

๖. รูปแบบการนิยามศัพท์ คำศัพท์ที่ให้ความหมายอยู่ระดับเดียวกัน ซึ่งอาจจะแปลตามตัว หรือแปลโดยอรรถ หรือแปลโดยพยัญชนะ หรือแปลอธิบายความ แต่มีความหมายเดียวกัน ให้ใช้คอมม่า (,) ศัพท์ที่มีความหมายต่างกัน มีความหมายขยายออกไปต่างจากเดิม ให้ใช้ เซมิโคลอน (;) แม้คำศัพท์ที่มีความหมายหลายความหมาย มากกว่า ๒ คำก็ใช้เซมิโคลอน (;) เช่นกัน

๗. การเรียงคำศัพท์เกี่ยวกับชื่อพระสูตร ต้องเรียงสูตรให้เป็นไปตามลำดับ เช่น สูตรที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ และคำซ้ำควรตัดทิ้ง

๘. การอ้างอิง ต้องกำหนดวงอ้างอิงให้ชัดเจน เป็นไปตามลำดับ ได้แก่ พระไตรปิฎก อรรถกถา ปกรณ์วิเสส ฎีกา และหนังสืออื่น ๆ และการใช้อักษรย่อคัมภีร์ ให้ใช้เกณฑ์อักษรย่อคัมภีร์ที่มหาวิทยาลัยระบุไว้

๙. การระบุแหล่งอ้างอิง ให้ระบุเฉพาะส่วนที่เกี่ยวข้องกับศัพท์นั้นๆ เพื่อให้สบายตา และหากคำศัพท์ในพระไตรปิฎกอธิบายชัด ก็ไม่ต้องอ้างอิงอรรถกถา เมื่อคำศัพท์นั้นๆ มีหลายความหมาย แต่ในที่นี้อธิบายหมายถึงอะไร ต้องระบุให้ชัด และต้องอ้างอิงคัมภีร์อรรถกถา ปกรณ์วิเสส ฎีกา ระบุให้ชัดเจน ถึงเล่ม ข้อ หน้า ในวงเล็บ หรือหนังสืออื่นๆ ให้ระบุหน้า ในวงเล็บ

นอกจากนี้ คำศัพท์พจนานุกรมที่เป็นคำตั้ง ให้เน้นคำ คำศัพท์เกี่ยวชดก ให้มีปรารภเหตุ ปัจจุบัน ตรัสที่ไหน และคำที่เป็นข้อๆ ให้มีวงเล็บตัวเลข ซึ่งรายละเอียดการเขียนนิยามคำศัพท์ โปรดดูรายละเอียดในบทที่ ๔ ข้างหน้า

๒.๕ เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องมีมากมาย เช่น

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) (๒๕๕๑,หน้า ๒) ได้พัฒนาหนังสือเรื่องพจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ (ชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑)ไว้ตอนหนึ่งว่า เริ่มงานนี้เมื่อ พ.ศ.๒๕๕๒ เดิมทีนั้น มุ่งให้เป็นงานสำหรับใช้ไปพลาง โดยพักงานพจนานุกรมเดิมที่เริ่มมาตั้งแต่ พ.ศ.๒๕๐๖ ไว้ก่อน และเป็นงานเร่งด่วนเฉพาะ เพื่อเป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพท่านอาจารย์พระครูปลัดสมัย กิตติพิตโต อดีตเจ้าอาวาสวัดพระพิเรนทร์ ทำไว้เพียงเป็นข้อมูลพื้นฐาน สำหรับผู้เรียนนักธรรมและผู้แรกศึกษา จึงตั้งชื่อชื่อว่า พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับครู นักเรียน พร้อมกับหวังว่าจะหาโอกาสปรับปรุงและเพิ่มเติมต่อไปงานพจนานุกรมเดิมที่เริ่มแต่ปี ๒๕๐๖ ซึ่งพักไว้ ได้กลายเป็นพับไปแล้ว ส่วน พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ นี้ (เปลี่ยนเป็นชื่อปัจจุบันเมื่อพิมพ์ครั้งที่ ๒ ใน พ.ศ. ๒๕๒๗ เพื่อเข้าชุดกับพจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม ที่ได้เกิดขึ้นก่อนตั้งแต่ พ.ศ.๒๕๑๘) ยังเป็นเพียงข้อมูลพื้นฐานอยู่อย่างเดิม จนกระทั่งต้นปีที่แล้ว(๒๕๕๐) ผ่านเวลา ๒๘ ปี บังเอิญผู้เรียบเรียงเกิดมีโรคแรกที่ค่อนข้างยืดเยื้อ ก็เลยได้มีเวลาและโอกาสหันไปรื้อฟื้นเพิ่มเติมพจนานุกรมนี้ แต่กระนั้น ก็กลายเป็นงานยืดเยื้อ มีงานอื่นมาแย่งเวลาไปเสียมาก ถึงขณะนี้ ๑ ปีครึ่ง จึงยุติที่จะพิมพ์เผยแพร่ไปคราวหนึ่งก่อน งานปรับปรุงและเพิ่มเติมนี้ ในที่นี้ เรียกว่า การชำระ-เพิ่มเติม เป็นงานใหญ่ ยากจะทำให้เต็มตามต้องการ จึงได้แบ่งงานนั้นเป็น ๓ ช่วง ดังนี้ การชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑ แก้ไขปรับปรุงข้อขาดตกบกพร่องที่พบเฉพาะหน้า โดยเฉพาะส่วนหลงตาที่บังเอิญพบ และเพิ่มเติมคำศัพท์และคำอธิบายที่รับค่าน หรือบังเอิญนึกได้ รวมทั้งศัพท์ที่บันทึกไว้ระหวางเวลาที่ผ่านมา (เลือกทำเฉพาะคำที่ไม่ซ้ำซ้อนนัก) และบางคำที่ท่านผู้ใช้ได้มีน้ำใจแจ้งมาว่าเจอคำผิดหรือค้นหาไม่พบ การชำระเพิ่มเติมช่วงที่ ๒ อ่าน ตรวจสอบตลอดเล่ม เพื่อจะได้มองเห็นคำพิมพ์ผิด คำตก จุดและงงที่จะแก้ไขปรับปรุง เพิ่มเติมทั่วทั้งหมด พร้อมทั้งจัดปรับคำอธิบายทั้งของเดิมและส่วนที่เพิ่มเติม ให้เข้ามาตรฐานเดียวกัน ทั้งในแง่การแสดง ความหมาย วิธีอธิบาย และอัตราส่วนความยาวที่สัมพันธ์กับความสำคัญของศัพท์นั้น การชำระ เพิ่มเติม ช่วงที่ ๓ มุ่งที่การจัดระบบ เพื่อให้สม่ำเสมอ กลมกลืน เป็นแบบแผนอันเดียวกัน และทั่วกัน เช่น มีคำอ่าน บอกที่มาในคัมภีร์ แสดงคำเดิมในภาษาบาลีและสันสกฤต และถ้าเป็นไปได้ ให้คำแปลภาษาอังกฤษของศัพท์ตั้งหรือหัวศัพท์ พร้อมทั้งแผนที่และภาพประกอบ บัดนี้ถือว่าเสร็จงาน ชำระ เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑ เนื้อหนังสือขยายจากเดิมเพิ่มขึ้น ๒๐๔ หน้า (จาก ๓๗๖ หน้า เป็น ๕๘๐ หน้า) มีศัพท์ที่ปรับแก้เพิ่มเติมประมาณ ๑,๑๐๐ คำ แต่พร้อมกับที่มีศัพท์และคำอธิบายเพิ่มขึ้นเป็นอันมาก ก็เกิดความไม่สมดุลขึ้น เพราะว่า ในขณะที่ศัพท์เพิ่มใหม่ และศัพท์ที่ปรับปรุง (เช่น ปริตร, ภาณยักษ์,มานะ) มีคำอธิบายยืดยาว ดังจะเป็นสารานุกรม แต่คำเก่าที่มีอยู่เดิมส่วนใหญ่ มีคำอธิบายสั้นนิดเดียว ทั้งนี้ ขอให้ถือว่า คงใช้ต่อไปพลางก่อน และให้ความเรียบร้อยราบรื่น เป็นเรื่องของการชำระ-เพิ่มเติมช่วงที่ ๒ และช่วงที่ ๓ ที่อาจจะมิข้างหน้า

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) กล่าวถึงพัฒนาหนังสือเรื่องพจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม ไว้ในคำนำครั้งที่ ๑๐ ว่า พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลธรรมมีความเป็นมาที่ยาวนานผ่านการจัดปรับหลายขั้นตอนจนลงตัวมีรูปแบบและชื่อปัจจุบันเมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๕(พิมพ์เสร็จครั้งแรก พ.ศ. ๒๕๑๘) โดยมีเนื้อหาแยกเป็น ๓ ภาค คือ ภาค ๑ พจนานุกรมพุทธศาสตร์หมวดธรรม

ภาค๒พจนานุกรมพุทธศาสตร์ไทย-อังกฤษภาค๓พจนานุกรมพุทธศาสตร์อังกฤษ-ไทย “....ความเป็นมาเดิม - ช่วงที่ ๑ ว่า ทั้ง ๓ ภาคของหนังสือนี้เป็นงาน ๓ ชิ้นซึ่งมีความเป็นมาต่างหากจากกันดังที่ได้เล่าไว้ในคำนำของการพิมพ์ครั้งที่ ๑ โดยเฉพาะภาค ๒ “พจนานุกรมพุทธศาสตร์ไทย-อังกฤษ” เป็นงานเก่าสุดเดิมชื่อพจนานุกรมศัพท์พระพุทธศาสนาไทย-บาลี-อังกฤษได้จัดทำขึ้นเมื่อผู้รวบรวมและเรียบเรียงสอนวิชาธรรมภาคภาษาอังกฤษในแผนกบาลีเตรียมอุดมศึกษามหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยจัดทำเสร็จ ใน พ.ศ.๒๕๐๖ และได้แก้ไขเพิ่มเติมเป็นครั้งคราวจนได้มาจัดรวมเข้าเป็นภาค ๒ ของหนังสือนี้ใน พ.ศ. ๒๕๑๕ อนึ่ง “พจนานุกรมพุทธศาสตร์ไทย-อังกฤษ” นี้ได้มีประวัติแยกต่างหากออกไปอีกส่วนหนึ่งคือได้ขยายเพิ่มเติมเป็นฉบับพิสดารซึ่งพิมพ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๓ แต่จบเพียงอักษรแล้วค้างอยู่แค่นั้นจนบัดนี้ภาค ๑ คือ “พจนานุกรมพุทธศาสตร์หมวดธรรม” เป็นงานใหม่ที่จัดทำขึ้นใน พ.ศ. ๒๕๑๕ โดยตั้งใจให้เป็นเพียงคู่มือศึกษาธรรมขั้นต้นแต่กลายเป็นส่วนที่มีเนื้อหามากเมื่อเทียบกับภาค ๒ แล้ว ภาค ๑ นี้ได้กลายเป็นส่วนหลักของหนังสือไปส่วนภาค ๓ คือ “พจนานุกรมพุทธศาสตร์อังกฤษ-ไทย” เป็นงานแถมและเสริมเท่านั้นกล่าวคือเมื่อตกลงว่าจะพิมพ์ภาค ๑ และภาค ๒ รวมเป็นเล่มเดียวกันแล้วก็เห็นว่าควรมีพจนานุกรมพากย์อังกฤษ-ไทยไว้คู่กับพากย์ไทย-อังกฤษด้วยแม้ว่าจะเป็นเพียงส่วนประกอบซึ่งตามปกติรู้จักกันว่าใช้น้อยการพิมพ์หนังสือนี้เป็นงานที่นับว่าละเอียดและซับซ้อนอีกทั้งผู้รวบรวม-เรียบเรียงยังได้เพิ่มเติมแทรกเสริมระหว่างดำเนินการพิมพ์ค่อนข้างมากจึงใช้เวลายาวนานเข้าโรงพิมพ์ ปลายพ.ศ.๒๕๑๕ กว่าจะเสร็จออกมาเป็นเล่มหนังสือก็ถึงกลางปี ๒๕๑๘ รวมเวลาพิมพ์ประมาณ ๒ ปี ๖ เดือน.....”

สำหรับพจนานุกรมที่ใช้ประกอบในการเขียนในครั้งนี้ จะใช้ฉบับที่จะพิมพ์ พ.ศ.๒๕๕๑ ซึ่งมีหลักในการเรียงลำดับอักษร ดังจะยกตัวอย่างอักษร ย ดังนี้

ยกนะ [ยะ-กะ-นะ] ตับ

ยขุพเพท ชื่อคัมภีร์ที่ ๒ แห่งพระเวทในศาสนา

พราหมณ์ เป็นตำรับประกอบด้วยมนตร์

สำหรับใช้สวดในยัญพิธีและแกลงพิธีทำกิจ

บูชายัญ เขียนอย่างสันสกฤตเป็น ยชฺรเวท;

ดู ไตรเพท, เวทยติ ผู้สำรวจอินทรีย์,

นักพรต, พระภิกษุ

ยถาภูตญาณ ความรู้ตามความเป็นจริง,รู้

ตามที่มันเป็น

ยถาภูตญาณทัสสนะความรู้ความเห็นตามเป็น

จริง

ยถาสันถติกังคะองค์แห่งผู้ถือการอยู่ใน

เสนาสนะตามแต่เขาจัดให้ไม่เลือก

เสนาสนะเอาตามพอใจตัวเอง (ข้อ ๑๒ ใน

อุตฺตงค์ ๑๓)

ยม พญายม, เทพผู้เป็นใหญ่แห่งโลกของคน

ตาย และเป็นเจ้านรก, ยมราช ก็เรียก

ยมกะ ชื่อภิกษุรูปหนึ่งที่มีความเห็นว่าพระ
ชีณาสพตยาแล้วดับสูญ ซึ่งเป็นความเห็นที่
ผิด ภายหลังได้พบกับพระสารีบุตร พระสา
รีบุตรได้เปลื้องท่านจากความเห็นผิดนั้นได้

ยมกปาฏิหาริย์ ปาฏิหาริย์เป็นคู่ๆ อันเป็น
ปาฏิหาริย์พิเศษที่เฉพาะพระพุทธเจ้า
เท่านั้นทรงกระทำได้ ไม่สาธารณะกับพระ
สาวกทั้งหลาย

ยมทูต ทูตของพญายม, สื่อแจ้งข่าวของความ
ตาย หรือสภาวะที่เตือนให้นึกถึงความตาย
เพื่อจะได้ไม่ประมาททำความดีเตรียมไว้
เช่น ความแก่หง่อม (ธ.อ.๗/๔)

ยมบาล ผู้คุมนรก, ผู้ทำหน้าที่ลงโทษสัตว์นรก,
ในคัมภีร์ภาษาบาลี ใช้คำว่า นิรยบาล; ดู
นิรยบาล

ยมนบุรุษ คนของพญายม (บาลี: ยมบุริส), ผู้ทำ
หน้าที่ลงโทษสัตว์นรก, นิรยบาล, บางที่ใช้
เชิงบุคลาธิษฐาน หมายถึงสภาวะที่เตือนให้
นึกถึงความตายเพื่อจะได้ไม่ประมาททำว
มดีเตรียมไว้ เช่น ความแก่หง่อม (ขุ.ธ.๒๕/
๒๘/๔๖); ดู ยมทูต

ยมโลก โลกของพญายม, โลกของคนตาย; ใน
บางแห่ง ซึ่งกล่าวถึงคู่กับเทวโลกอรรณภ
อธิบายว่า ยมโลกหมายถึงอบายภูมิ ๔
(ธ.อ.๓/๒), โดยเฉพาะในคัมภีร์เปตวัตถุ มัก
หมายถึงแดนเปรต (เช่น ขุ.เปต.๒๖/๙๒/
๑๑๑)

ยมนา แม่น้ำใหญ่สายสำคัญลำดับที่ ๒ ในมหา
นที ๕ ของชมพูทวีป มีต้นกำเนิดร่วมกับ
แม่น้ำคงคา ที่สระอโนดาตในแดนหิมพานต์
และลงมาบรรจบกับแม่น้ำคงคาที่เมืองปยา
คะ(ปัจจุบันคือ Allahabad) ไหลผ่านเมือง
สำคัญ คือ Delhi เมืองหลวงปัจจุบันของ
อินเดีย ซึ่งเชื่อกันว่าอยู่ตรงที่ตั้งของนคร
อินทปัตถ์ (เมืองหลวงของแคว้นกุรุ) ในอดีต
เมืองมธुरาและเมืองโกสัมพีก่อนจะถึง

เมืองปยากะ, ปัจจุบัน คนทั่วไปรู้จักในชื่อ
ภาษาอังกฤษว่า Yamuna หรือ Jumna; ดู
มหานที ๕

ยศ ความเป็นใหญ่และความยกย่องนับถือ; ใน
ภาษาไทย มักได้ยินคำว่า *เกียรติยศ* ซึ่ง
บางครั้งมาคู่กับ *อิสริยยศ* และอาจจะมี
ปรีวารยศ หรือ *ปรีวารยศ* มาเข้าชุดด้วย
รวมเป็น ยศ ๓ ประเภท

ยศกาทันชกบุตรพระเถระองค์สำคัญผู้ชักชวน
ให้ทำสังคายนาครั้งที่ ๒ หลังพุทธ
ปรินิพพาน ๑๐๐ ปี เดิมชื่อยศ เป็นบุตร
กาทันชกพราหมณ์; ดู *สังคายนาครั้งที่ ๒*

ยส, ยสะ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เป็นบุตร
เศรษฐีเมืองพาราณสีมีความเป็นอยู่อย่าง
สุขสมบูรณ์ วันหนึ่งเห็นสภาพในห้องนอน
ของตนเป็นเหมือนป่าช้า เกิดความสลดใจ
คิดเบื่อหน่าย จึงออกจากบ้านไปพบ
พระพุทธเจ้าที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ใน
เวลาใกล้รุ่ง พระพุทธเจ้าตรัสเทศนาอนุ
บุพพิกา และอริยสัจโจรสกกุลบุตรได้
ดวงตาเห็นธรรมต่อมาได้ฟังธรรมที่
พระพุทธเจ้าแสดงแก่เศรษฐีบิดาของตน ก็
ได้บรรลุอรหัตตผลแล้วขออุปสมบท เป็น
ภิกษุสาวกองค์ที่ ๖ ของพระพุทธเจ้า

ยสกุลบุตร พระยสะเมื่อก่อนอุปสมบทเรียก
ว่า *ยสกุลบุตร*

พระอุตรคณาธิการ และศ.พิเศษ ดร.จำลอง สारพัตติก กล่าวถึงหนังสือ *พจนานุกรม
บาลี-ไทย ฉบับนิสิต-นักศึกษา* ไว้ว่า เกิดขึ้นด้วยความพยายามในอันที่จะช่วยเหลือนักเรียนบาลีให้
ได้รับความสะดวกยิ่งขึ้น เพราะเท่าที่เป็นอยู่ทุกวันนี้ ปรากฏว่า เรายังขาดหนังสือประเภทนี้อยู่มาก
เป็นการลำบากแก่นักเรียนที่จะหาค้นดูศัพท์ได้โดยสะดวก และนอกจากนี้ เรายังมีความประสงค์ที่
จะส่งเสริมการศึกษาภาษาบาลีให้เจริญยิ่งขึ้น เพราะถือว่าบาลีเป็นภาษาวรรณคดีของพระพุทธศาสนา
หากภาษาบาลี ได้รับการศึกษาภาษาบาลีก็เท่ากับศึกษาพระพุทธศาสนานั่นเอง สมดังนักปราชญ์
ชาวตะวันตกได้กล่าวว่า ซึ่งแปลว่า ภาษาบาลีอยู่ที่ไหน พระพุทธศาสนาก็อยู่ที่นั่น ในเล่มนี้มีคำศัพท์
ประมาณ ๒๐,๐๐๐ คำ ซึ่งเราได้รวบรวมและเรียบเรียงจากหนังสือหลายเล่ม ทั้งที่พิมพ์ในประเทศไทย
และต่างประเทศ นับว่าเป็นการเพียงพอแก่การค้นคว้าของนักเรียนบาลีโดยทั่วไป เนื่องจากเรามีเวลา
ในการจัดทำต้นฉบับ และจัดพิมพ์กระชั้นมาก ฉะนั้น จึงอาจมีข้อบกพร่องอยู่บ้าง หวังว่าจะได้รับ

คำแนะนำและทักท้วงจากท่านทั้งหลายด้วยดี ทั้งนี้เพื่อจะได้แก้ไขให้ดียิ่งขึ้น เพราะเรามีความประสงค์ที่จะส่งเสริมการศึกษาภาษาบาลีให้เจริญยิ่งขึ้น เพราะถือว่าบาลีเป็นภาษาวรรณคดีของพระพุทธศาสนา หากภาษาบาลีได้รับการศึกษาและสนใจอย่างจริงจังแล้ว เป็นอันหวังได้ว่าพระพุทธศาสนาก็จะเจริญยิ่งขึ้น เพราะการศึกษาภาษาบาลีนั้นเท่ากับศึกษาพระพุทธศาสนานั้นเอง และหนังสือเล่มนี้ย่อมเป็นสิ่งหนึ่งซึ่งช่วยการศึกษาบาลีได้ดีขึ้น และต่อมา**ศ.พิเศษ ดร.จำลอง สาระพัตติก** กล่าวไว้ดีกว่าในการพิมพ์ครั้งนี้ ได้พยายามตรวจสอบข้อบกพร่องผิดพลาดที่มีในการพิมพ์ครั้งแรก และแก้ไขแล้ว หากจะยังมีข้อบกพร่องผิดพลาดเหลืออยู่ ใครขอให้ท่านผู้รู้ทั้งหลายได้โปรดติและแจ้งให้ทราบด้วย

ศาสตราจารย์ นายแพทย์อรรถสิทธิ์ เวชชาชีวะ นายกรัฐมนตรีสถาบัน กล่าว**คำนำ พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๔๒** เมื่อพิมพ์ครั้งที่หนึ่งว่า พจนานุกรมเป็นหนังสือรวบรวมคำที่มีใช้อยู่ในภาษาและกำหนดอักขรวิธี การอ่าน ความหมาย ตลอดจนประวัติที่มาของคำ จัดเป็นหนังสือประเภทอ้างอิงที่มีความสำคัญและจำเป็นยิ่ง สำหรับหนังสือพจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน นั้น ยังมีความสำคัญเป็นทวีคูณ ทั้งนี้เพราะมีประกาศของราชบัณฑิตยสถาน จึงเป็นหนังสืออันเป็นหลักสำคัญในการใช้ภาษาไทยที่ถูกต้องและให้ลงรูปเดียวกันจากพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๒๕ ...ก็ได้ยุติการชำระพจนานุกรมแต่เพียงนั้น เพราะทราบดีว่า ภาษามีการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา มีทั้งคำที่เกิดขึ้นใหม่ คำที่อาจตายไป คำที่มีความหมายขยายขึ้นหรือแคบลง ดังนั้น จึงยังคงมีการประชุมพิจารณาแก้ไขเดิมเพิ่มคำและบทนิยามและยังได้มีการจัดทำพจนานุกรมนี้ในรูปของสื่ออิเล็กทรอนิกส์(ซีดีรอม)โดยร่วมกับศูนย์เทคโนโลยีอิเล็กทรอนิกส์และคอมพิวเตอร์แห่งชาติอีกโดยการให้บริการสืบค้นข้อมูลพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๒๕ ผ่านทางระบบเครือข่ายอินเทอร์เน็ตและสามารถบรรจุลงพจนานุกรมสื่ออิเล็กทรอนิกส์ไปติดตั้งไว้ในเครื่องคอมพิวเตอร์ได้ เป็นการบรรเทาปัญหาในระดับหนึ่ง บัดนี้ การจัดทำพจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒ เสร็จเรียบร้อยแล้ว “...งานจัดทำพจนานุกรมเป็นงานที่ยากลำบาก มีความละเอียดและมีข้อมูลจำนวนมากที่ต้องตรวจสอบ อีกทั้งการจัดทำต้นฉบับมีความยุ่งยากกว่าหนังสือทั่วไป...”

พันเอก(พิเศษ) ปรีชา นันทาภิวัฒน์ ร.น. กล่าวถึงหนังสือศัพท์พจนานุกรมพระพุทธศาสนาไว้ในคำนำตอนหนึ่งว่า ศัพท์พจนานุกรมเล่มนี้ เขียนสะสมไว้นานกว่า ๒๐ ปี เพื่อศึกษาค้นคว้าเกี่ยวกับธรรมะ และประวัติบุคคล สถานที่ที่น่าสนใจ และมีความสำคัญทางพระพุทธศาสนา โดยคัดเลือกคำศัพท์ที่น่าศึกษา ไม่ครบอักษรทุกคำ เพราะมีความประสงค์จะให้ท่านผู้อ่านศึกษาเฉพาะเรื่องที่น่าสนใจและสำคัญเท่านั้น ในเล่มเริ่มตั้งแต่เรียงลำดับอักษร ก. เช่น กฐิน กตัญญูกตเวที กิรรา กรุณา กบิลพัสดุ์ เรื่อยไปจนถึง อักษร อ.เช่น อานนท อุโบสถ เป็นต้น

พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ราชบัณฑิต) กล่าวถึงหนังสือพจนานุกรม เพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ อธิบายศัพท์และแปลความหมาย คำวัด ที่ชาวพุทธควรรู้ ไว้ในคำนำตอนหนึ่งว่า “คำว่า “คำวัด” ซึ่งเป็นชื่อของหนังสือเล่มนี้ หมายถึงคำที่ใช้พูดใช้เขียนกันเป็นปกติ ในแวดวงคนวัด คือพระสงฆ์และพุทธศาสนิกชนทั่วไป ผู้ที่อ่านหนังสือเกี่ยวกับวัดเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา หรือได้ยินได้ฟังคนวัดพูดกัน ย่อมจะได้เห็นและได้ยินคำเหล่านี้บ่อยบ่อยมาก บางคำได้เขียน ได้พูด และได้ยินมาจนชินทั้งที่ไม่เข้าใจความหมายของคำนั้น หรือคิดว่าพอจะเข้าใจเสียด้วยซ้ำไป แต่ก็เขียนหรือพูดไป

ตามความเคยชินเท่านั้น หากเป็นเช่นนี้ก็เป็นการอุปสรรคต่อการเข้าถึงพระศาสนาอย่างหนึ่งเหมือนกัน ที่เขียนคำวัดเหล่านี้เป็นลายลักษณ์อักษรไว้ ก็เพื่อให้ผู้อ่านและผู้ได้ยินเข้าใจความหมายของคำได้ทันที เป็นเบื้องต้น ไม่ต้องเสียเวลามาคิดมาค้นว่าคำนี้ๆ หมายความว่าอย่างไร และเพื่อให้นักเรียนใหม่ ซึ่งไม่คุ้นเคยกับคำเหล่านี้ได้สัมผัสไว้บ้าง อันจะเป็นสื่อระดับพื้นฐานให้เริ่มศึกษาพระพุทธศาสนาในโอกาสหน้าเมื่อรู้จักคำเหล่านี้ดีพอสมควรแล้ว ต่อไปหากได้พบหรือได้ยินคำเหล่านี้ในที่อื่นๆ ก็จักเข้าใจความหมายได้ทันที ทำให้ไม่เกิดความคับข้องอารมณ์ที่ต้องมาเสียเวลาคิดทำความเข้าใจ ความรู้สึกที่เคยมีมาก่อนว่าคำในพระพุทธศาสนานั้นอ่านก็ยากเข้าใจก็ยากจะค่อยๆ เลื่อนไป และจะเกิดความสนใจใคร่จะศึกษาพระพุทธศาสนาอย่างจริงจัง....” ในเล่มมีการเรียงหมวดอักษรไว้ ๓๓ ตัว เริ่มตั้งแต่ หมวดอักษร ก. มีคำว่า กฎแห่งกรรม กลืน เป็นต้นไปจนถึงหมวดอักษร อ. มีคำว่า อภินิหาร จนถึง โอวาทปาติโมกข์ เป็นที่สุด มีจำนวนศัพท์รวมทั้งสิ้น ๑,๔๓๑ ศัพท์

ธรรมสภา กล่าวถึงพจนานุกรมธรรม ฉบับพุทธทาส ไว้ในคำนำตอนหนึ่งว่า “....หนังสือ “พจนานุกรม ฉบับพุทธทาส” เป็นอีกหนึ่งแห่งความพยายามของผู้รวบรวม อันมุ่งมั่นที่จะสืบทอดคำสอนของหลวงพ่อกุศลธรรม ซึ่งได้พยายามรวบรวมจากประมวลศัพท์ และคำอธิบายศัพท์จากหนังสือหลายสิบเล่มของท่าน โดยแยกศัพท์ได้ ๓ ส่วน คือศัพท์บาลีที่รู้จักกันอยู่แล้ว ๑ ศัพท์บาลีที่หลวงพ่อกุศลธรรมคิดขึ้นสอน ๑ และศัพท์ภาษาไทยที่หลวงพ่อใช้เป็นประจำ ๑ โดยท่านได้ดัดแปลงคำอธิบายให้มีความหมายเป็นธรรมะ...” ในเล่มมีการเรียงหมวดอักษรไว้ ๓๐ ตัว เริ่มตั้งแต่ หมวดอักษร ก. มีคำว่า กฎ กัตตาวาปนกรรม กถาสัปปายะ เป็นต้นไปจนถึงหมวดอักษร อ. มีคำว่า อกัมมวาที อกาลิโก จนถึง โอสาเรตัพพะ เป็นที่สุด แต่ไม่ได้บอกจำนวนศัพท์ไว้

ไทยวัฒนาพานิช จำกัด กล่าวถึงหนังสือพจนานุกรม อังกฤษ-ไทย ฉบับแก้ไขปรับปรุงใหม่ ไว้ในคำนำว่า “...ได้ทำการปรับปรุงพจนานุกรมฉบับนี้เสียใหม่ให้เหมาะสมยิ่งขึ้นโดยวิธีการต่อไปนี้ (1) เพิ่มคำแปลในคำเดิมโดยละเอียด จากประสบการณ์เกี่ยวกับวิวัฒนาการทางถ้อยคำ สำนวนโวหาร และความนิยมใช้ตามกาลสมัย เพื่อครอบคลุมได้ครบถ้วนทุกความหมายแห่งคำนั้นๆ (๒) เพิ่มคำศัพท์วิชาการทางวิศวกรรมทุกสาขา การทูต เคมี ชีววิทยา พฤษศาสตร์ สัตวศาสตร์ การดนตรี อย่างละเอียด อันเป็นประโยชน์แก่ผู้ศึกษาหรือสนใจในวิชาการนั้นๆ จนถึงขนาดขั้นปริญญาสูงสุด (3) เลือกสรรคำรวม วลี ประโยคสั้น หรือสำนวนต่างๆ อันเป็นที่นิยมใช้ในปัจจุบันมาบรรจุไว้อย่างกว้างขวาง เพื่อสะดวกแก่การค้นและอ้างอิง และ (4) สมัยนี้คำ Colloquial นับว่าแพร่หลายมากที่สุด ในสังคมชาวต่างประเทศ และดูจะเป็นการเข้าถึงจิตใจของกันและกันยิ่งขึ้น” “...พจนานุกรมฉบับนี้ได้รับการแก้ไขและเพิ่มให้เหมาะสมด้วยประการทั้งปวง ความหมายของเล่มเดิมเปรียบเทียบกับที่ท่านเห็นอยู่ที่นี่ จะเห็นว่ามีความกะทัดรัด และสะดวกในการใช้เพียงใด แต่ถึงกระนั้นในด้านความละเอียดของบรรดาคำที่จะค้นคว้าและความสมบูรณ์ของคำแปล ก็ยังมีครบถ้วน ทั้งนี้ เพื่อให้เป็นไปตามความมุ่งหมายอันยิ่งใหญ่ของท่านที่ประสงค์จะได้ของดีไว้ใช้ค้นคว้า...” ในเล่มมีการเรียงหมวดอักษรไว้ ๒๖ ตัว เริ่มตั้งแต่ หมวดอักษร A,a (เอ) อักษรตัวแรกในภาษาอังกฤษ: หนึ่งใน มีคำว่า aasvogel n. (‘อาสโวจิล) แร้ง เป็นต้นไปจนถึงหมวดอักษร Z,z . (แซด) อักษรตัวที่ยี่สิบหก ในภาษาอังกฤษ มีคำว่า zacaton (ซาคะโตน), หญ้าชดเหนียว จนถึง zymurgy (ไซเมอู)เคมีประยุกต์ว่าด้วยการหมักเชื้อ เป็นที่สุด แต่ไม่ได้บอกจำนวนศัพท์ไว้

ราชบัณฑิตยสถาน กล่าวถึงวัตถุประสงค์ไว้ในหนังสือพจนานุกรมศัพท์พระไตรปิฎกบาลี – โรมัน-ไทย เล่ม ๑ อักษร อ ไว้ว่า เพื่อจัดทำพจนานุกรมศัพท์พระไตรปิฎก บาลี-โรมัน-ไทยให้ได้มาตรฐานสมบูรณ์เป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไป เพื่อให้ผู้ใช้เข้าใจความหมายถูกต้อง สามารถนำไปใช้ได้ ถูกที่ ถูกความหมาย เพื่อเป็นหนังสืออ้างอิงทางวิชาการ สำหรับใช้เป็นคู่มือศึกษาพระไตรปิฎกและ คัมภีร์ทางศาสนาอื่นๆ แก่ผู้ศึกษาค้นคว้าโดยทั่วไป และเพื่อเป็นการบำรุงส่งเสริมสรรพวิชาให้เป็น คุณประโยชน์แก่ชาติและประชาชน และกล่าวถึงหลักเกณฑ์การเก็บศัพท์ การบัญญัติศัพท์ การนิยาม ศัพท์ และการเรียงลำดับศัพท์ ไว้คือ (๑) หลักเกณฑ์การเก็บศัพท์ พิจารณาคัดเลือกศัพท์จาก พระไตรปิฎก ฉบับสยามรัฐ โดยสอบเทียบกับพระไตรปิฎกฉบับอื่นด้วย แล้วบัญญัติศัพท์และเขียนบท นิยามศัพท์เหล่านั้น (๒) หลักเกณฑ์การบัญญัติศัพท์ ดำเนินการตามหลักเกณฑ์การบัญญัติศัพท์ของ ราชบัณฑิตยสถาน คือพยายามหาคำที่ใช้อยู่ในภาษาไทยมากำหนดเป็นศัพท์บัญญัติก่อน เมื่อหาคำ ไทยที่เหมาะสมไม่ได้ จึงใช้วิธีทับศัพท์ และอาจบัญญัติศัพท์ภาษาไทยมากกว่า ๑ คำก็ได้ (๓) หลักเกณฑ์การนิยามศัพท์ จัดทำในรูปยกตัวอย่างศัพท์พร้อมบริบทมาแสดงไว้ แล้วแปลศัพท์เหล่านั้น เป็นภาษาไทย เพื่อให้เห็นการใช้ศัพท์นั้นๆ คำศัพท์บางคำมีหลายความหมาย จะแยกอธิบายเป็นข้อๆ คำศัพท์แต่ละคำได้แสดงโครงสร้างทางไวยากรณ์ไว้ชัดเจน เพื่อให้ทราบหลักไวยากรณ์ ท้ายบทนิยาม ศัพท์ของแต่ละศัพท์จะบอกที่มาของตัวอย่างไว้ในวงเล็บ เช่น (ขุ.วิ.๒๖/๑๑๕๑/๑๕๕) = ขุททกนิกาย วิมานวัตถุ พระไตรปิฎก เล่มที่ ๒๖ ข้อ ๑๑๕๑ หน้า ๑๕๕ (๔) หลักเกณฑ์การเรียงลำดับศัพท์ ในการ เรียงลำดับศัพท์ เรียงศัพท์ภาษาบาลีอักษรไทยขึ้นหน้าตามลำดับสระ คือ อ,อา, อี, อี, อุ, อุ, เอ, โอ และต่อด้วยพยัญชนะ คือ ก, ข, ค เป็นต้นไป แล้วเรียงต่อด้วยอักษรโรมัน จากนั้นเรียงศัพท์บัญญัติ ภาษาไทยต่อท้าย เช่น อกุลปุตต Akullaputta มิใช่บุตรของผู้มีสกุล ถ้าต้องการค้นศัพท์บัญญัติ ภาษาไทยให้ดู คำเทียบไทย-บาลี-โรมัน ซึ่งตีพิมพ์ไว้ในภาคผนวก นอกจากนี้ยังกล่าวถึงอักษรย่อ และ เครื่องหมายที่ใช้ในพจนานุกรมศัพท์พระไตรปิฎก บอกทั้งอักษรย่อบอกชื่อคัมภีร์ต่างๆ และบอกทั้ง อักษรย่อเกี่ยวกับไวยากรณ์ด้วย

ราชบัณฑิตยสถาน กล่าวถึงพจนานุกรมศัพท์วรรณคดีไทย สมัยสุโขทัย ฉบับ ราชบัณฑิตยสถาน ไว้ในคำชี้แจง การจัดทำพจนานุกรมศัพท์วรรณคดีไทย สมัยสุโขทัย ไตรภูมิภค คณะกรรมการจัดทำพจนานุกรมศัพท์วรรณคดีไทย ได้กำหนดหลักเกณฑ์การดำเนินการดังนี้ (๑) ต้นฉบับ ในระยะเริ่มแรก ใช้ต้นฉบับหนังสือไตรภูมิภค ฉบับราชบัณฑิตยสถาน (๒) การเก็บคำศัพท์ เก็บศัพท์แต่ละหน้า แต่ละบรรทัด เรียงไปตามลำดับ ศัพท์ที่เก็บอาจเป็นคำ ข้อความ หรือวลี (๓) อักษรย่อหน้าบทนิยามบอกชนิดของคำตามหลักไวยากรณ์ (๔) การนิยามคำที่มีหลายความ จะเรียง ความหมายที่ตรงที่สุดไว้ก่อน คำศัพท์ใด ไม่จำเป็นต้องมีรายละเอียดมากนัก ก็จะอธิบายไว้ใน คำอธิบายศัพท์นั้นๆ (๕) การยกตัวอย่างประกอบศัพท์ ศัพท์ทุกคำจะมีตัวอย่างข้อความที่ศัพท์นั้นๆ ปรากฏอยู่ประกอบไว้ด้วย (๖) วงเล็บหลังคำศัพท์ เพื่อบอกคำอ่านของคำศัพท์นั้นๆ เฉพาะคำที่ จำเป็น เช่น อามสหาย จะมีวงเล็บคำอ่านว่า (อาม-สหาย) อุกกรุก จะมีวงเล็บคำอ่านว่า (อุก-กรุก) (๗) วงเล็บท้ายบทนิยาม พอจำแนกได้ดังนี้ บอกหลังค้นคว้าคำศัพท์นั้นๆ เพิ่มเติม แยกที่มาของคำศัพท์ นั้นๆ เพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจความหมายของศัพท์นั้นๆ ได้ดียิ่งขึ้น เพื่อให้รู้ว่าคำนั้น ในภาษาอื่นมี ความหมายว่าอย่างไร (๘) ภาคผนวกเป็นการอธิบายรายละเอียดเพิ่มเติมที่จำเป็นสำหรับศัพท์ที่สำคัญ

(๙) หนังสือที่ใช้เป็นหลักในการอ้างอิง มีดังนี้ มีทั้งเอกสารตัวเขียนและหนังสือ ในเล่ม มีศัพท์ไตรภูมิ ภาดา เรียงลำดับอักษร จำนวน ๔๑ อักษร ตั้งแต่ ก.จนถึง อ.และมีภาคผนวก เก็บศัพท์สำคัญไว้ด้วย

พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ราชบัณฑิต) กล่าวถึงหนังสือพจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุด ศัพท์วิเคราะห์ ในคำนำตอนหนึ่งไว้ว่า “... เล่มนี้สำเร็จเป็นรูปเล่มขึ้นมาได้ ตามเจตนารมย์ที่เกิดขึ้นสมัยเรียนหนังสืออยู่ก็กว่า ๓๐ ปีมาแล้ว...” “... ศัพท์ก็ดี รูปวิเคราะห์ก็ดี ที่นำมาแสดงไว้ในหนังสือนี้เป็นเพียงส่วนหนึ่งเท่านั้น ส่วนที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์ต่างๆ ซึ่งมีได้นำมาใส่ไว้ ยังมีอีกมาก ส่วนที่อยู่ในหนังสือนี้เป็นส่วนที่คัดเลือกแล้วเห็นว่าเป็นแบบอย่างได้ และวิเคราะห์ที่นำมานั้นก็มียหลายรูปแบบเพราะมีที่มาต่างกัน ซึ่งเหตุผลเหล่านี้ได้แสดงไว้ในคำปรารภและคำชี้แจงเบื้องต้นนั้นแล้ว ถึงกระนั้นก็ตาม อาจต้องมีการแก้ไขเพิ่มเติมหรือมีการรวบรวมศัพท์วิเคราะห์จากที่ต่างๆ มาเพิ่มให้เกิดความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น อันจะเป็นอุปการะแก่การศึกษาบาลีมากขึ้นในอนาคต...” และในคำปรารภก็กล่าวไว้ว่า “... ความจริงหนังสือประเภทนี้มีผู้เคยทำมาบ้างแล้ว แต่มีจำนวนศัพท์ไม่มากนัก หรือมีศัพท์มาก แต่ไม่ได้ทำเป็นรูปพจนานุกรม สำหรับเล่มนี้ จัดทำในรูปพจนานุกรม โดยเก็บศัพท์ไว้ได้จำนวน ๔,๗๙๖ ศัพท์ มีรูปวิเคราะห์จำนวน ๗,๑๕๔ วิเคราะห์ สำหรับที่นำมาแสดงนั้น ส่วนมาก เป็นศัพท์นาม ส่วนศัพท์คุณนามเช่นศัพท์ที่สำเร็จรูปมาจากสมาสได้นำมาแสดงไว้น้อย เพราะศัพท์ประเภทนั้นส่วนใหญ่ไม่ยากนักและเป็นที่เข้าใจกันโดยมาก ...” ในเล่มมีการเรียงหมวดอักษรไว้ ๓๗ ตัว เริ่มตั้งแต่ หมวดอักษร อ อา อี อี อู อู เอ โอ หมวดอักษร ก ข ค จ ฉ ฐ เป็นต้นไป จนถึงหมวดอักษร ห เป็นที่สุด มีจำนวนหน้าถึง ๘๗๕ หน้า และในตอนท้ายยังได้เรียงพจนานุกรมธาตุ และดัชนีไว้ด้วย

สุชาว์ พलयุม กล่าวถึงหนังสือสารานุกรมพระพุทธศาสนา ประมวลจากพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ไว้ในคำนำตอนหนึ่งว่า เนื้อหาของสารานุกรมนี้ แบ่งเป็น ๓ ตอนคือ ตอนที่ ๑ เป็นตัวสารานุกรม, คำศัพท์ ส่วนใหญ่จะรวมอยู่ในส่วนนี้, ตอนที่ ๒ เป็นภาคผนวก ซึ่งประกอบด้วยเนื้อหา ๓ ส่วน เรียกว่า ภาคผนวก ๑ ภาคผนวก ๒ และภาคผนวก ๓ เนื้อหาตอนที่ ๑ เป็นภาคผนวกนี้ ก็คือพระนิพนธ์ในลักษณะสารานุกรมที่ทรงริเริ่มไว้เป็นแนวทางและทรงไว้เป็นภาษาบาลี ดังที่ได้อ้างถึงในตอนต้น ต้นฉบับพระนิพนธ์นี้ทรงไว้ในกระดาษพัศดสแกปตัวเขียนอักษรขอม ยังไม่เคยพิมพ์เผยแพร่มาก่อน ทรงไว้เป็น ๓ ตอน ในแต่ละตอนมีคำศัพท์ที่ซ้ำกันบ้าง เพื่อแสดงให้เห็นแนวพระดำริที่ทรงริเริ่มไว้ จึงได้จัดการแปลพระนิพนธ์ทั้ง ๓ ตอนดังกล่าวเป็นภาษาไทย แล้วนำมารวมไว้เป็นส่วนหนึ่งของสารานุกรมนี้ด้วย เรียกว่า ภาคผนวก ๑ ภาคผนวก ๒ และภาคผนวก ๓ โดยตัดคำศัพท์ที่ซ้ำกันออกไป ส่วนสำนวนการแปลนี้เป็นของ น.ท.โปรง ชื่นใจ รน.(ป.ธ.๙) คำศัพท์ที่มีปรากฏอยู่ในภาคผนวกนี้ ได้รวมอยู่ในตัวสารานุกรมด้วยแล้ว ตอนที่ ๓ เป็นส่วนที่เพิ่มเติมภายหลังเรียกว่า ภาคเพิ่มเติม, เป็นภาคที่เป็นการรวบรวมคำศัพท์ที่หลงเหลือจากการจัดเตรียมต้นฉบับในคราวแรกบ้าง คำศัพท์ในพระนิพนธ์ที่พบภายหลังเมื่อการพิมพ์ดำเนินไปแล้ว บางส่วนบ้าง และคำศัพท์ปลีกย่อยในตัวสารานุกรมบ้าง ทั้งนี้ เพื่อให้หนังสือนี้มีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น...” ในตอนท้ายของสารานุกรม หรือบัญชีคำศัพท์ตามลำดับอักษรอีกครั้งหนึ่งโดยแบ่งเป็นศัพท์พจนานุกรมภาษาไทยและศัพท์พจนานุกรมภาษาบาลี เพื่อสะดวกในการค้นหาว่า คำศัพท์ที่ต้องการนั้น ๆ มีอยู่ในสารานุกรมนี้หรือไม่ และมีอยู่ในตอนใดของสารานุกรมนี้ ในเล่ม มีอักษรย่อบอกที่มา และอักษรย่อชื่อพระคัมภีร์ และการใช้อักษรย่อ และในเล่มมีการเรียงหมวดอักษร หมวดสระ ไว้ ตั้งแต่ อ.ถึง โอ

และเรียงหมวดพยัญชนะไว้ ตั้งแต่ อักษร ก. ถึง อักษร ห. การอธิบายก็มีทั้งอธิบายแบบย่อ อธิบายแบบพิสดาร และบอกการเชื่อมโยง เช่น ศุทร ดู วรรณ ๔ เป็นต้น

คณะรัฐบาล ในนามผู้เรียบเรียง กล่าวถึงหนังสือธรรมาภิธาน พจนานุกรมคำสอน พระพุทธศาสนา พระนิพนธ์ สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายกไว้ในคำชี้แจงว่า “...ธรรมาภิธาน พจนานุกรมคำสอนพระพุทธศาสนานี้ประมวลจากพระนิพนธ์เรื่องต่างๆ ของเจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ๗ เรื่อง คือ ๔๕ พรรษาของพระพุทธเจ้า สัมมาทิฎฐิ ตามพระเถรอธิบายของท่านพระสารีบุตรเถระ ทศบารมี ทศพิธราชธรรม ธรรมโฆวาท ทศพลญาณธรรมเทศนา ลักษณะพุทธศาสนา และทศพิธราชธรรมและหลักพระพุทธศาสนา ...” “...คำที่นำมาตั้งเป็นคำศัพท์ในหนังสือนี้ ไม่จำกัดเฉพาะข้อธรรมหรือศัพท์ธรรมเท่านั้น แม้คำที่ไม่ใช่ศัพท์ธรรมโดยตรง แต่เห็นว่าเป็นคำที่เป็นเรื่องน่ารู้เกี่ยวกับพระพุทธศาสนา เช่นคำว่า “สอบครั้งแรก” “อุบาสกคนแรก” “หัวใจพระพุทธศาสนา” ที่นำมาตั้งเป็นคำศัพท์ไว้ด้วย เพื่อประโยชน์แก่ผู้สนใจใคร่รู้ในเล่มมีบอกการใช้อักษรย่อ และธรรมาภิธาน พจนานุกรมคำสอนพระพุทธศาสนา จำนวน ๓๔ อักษร มี ก. เป็นต้นจนถึง ห. อ. เป็นที่สุด ในการอธิบายศัพท์จะมีอธิบายเชื่อมโยงกันมาก เช่น กกุระ, ไม้ ดู กับ กฏธรรมตา ดู ธรรม, พระธรรม, อวิชา

พระมหาปราโมทย์ ปโมทิตฺโต. พจนานุกรมธาตุ ภาษาบาลี กล่าวถึงหนังสือ “พจนานุกรมธาตุ” ไว้ในคำปรารภว่าเล่มนี้ ได้รวบรวมธาตุ(รากศัพท์) จากคัมภีร์ธาตุวัตถสังคหะ และธาตุวัตถสังคหปาฐนิสสยะ ซึ่งเป็นคัมภีร์ธาตุภาษามคธที่ดี และสมบูรณ์ที่สุดในยุคนี้ เพราะได้รวบรวมเอาข้อดีและจุดเด่นที่มีอยู่ในคัมภีร์ทั้งหลาย เช่น ธาตุมัณฺฐุสา ธาตุปาฐะ และสัททนีติ ธาตุมาลา เป็นต้นไว้ในเล่มเดียวกัน ในเล่มนี้มีบทนำ กล่าวถึงที่มาของพจนานุกรมฉบับนี้ คำชี้แจงการจัดทำพจนานุกรม การใช้พจนานุกรม และมีบทอีก ๙ บท ในตอนท้ายมีการเก็บดัชนีไว้ด้วย

ราชบัณฑิตยสถาน. กล่าวถึงหนังสือราชনীติ - ธรรมনীติ ฉบับราชบัณฑิตยสถาน ไว้ในคำชี้แจงตอนหนึ่งว่า “...ราชনীติและธรรมনীติเป็นวรรณกรรมคำสอนของอินเดียที่สืบทอดกันมาเป็นเวลาช้านาน และได้แพร่เข้าไปในประเทศต่างๆ ที่ได้รับอิทธิพลหรือสนใจในปรัชญาและวัฒนธรรมอินเดียทั้งในทวีปเอเชียและยุโรป...” “...ในการชำระต้นฉบับ ได้รวบรวมหนังสือและเอกสารเกี่ยวกับราชনীติและธรรมনীติทั้งภาษาบาลี สันสกฤต อังกฤษ และไทย และคัดเลือกฉบับที่เห็นว่าสมบูรณ์ที่สุดดังกล่าวข้างต้นมาใช้เป็นหลัก แล้วเปรียบเทียบสอบทานกับฉบับอื่นๆ หากมีข้อความไม่ตรงกัน ก็จะเลือกใช้ข้อความที่เห็นว่าถูกต้องเหมาะสมที่สุดและทำเชิงอรรถชี้แจงไว้ทุกแห่ง ...” ในเล่มบอกหลักเกณฑ์ในการจัดทำหนังสือราชনীติ-ธรรมনীติ ไว้ดังนี้ คือ ก.หนังสือที่ใช้ประกอบการค้นคว้า ข.การจัดพิมพ์ และ ค. หลักเกณฑ์การเทียบอักษรไทย-อักษรโรมัน ในภาษาบาลีและสันสกฤต และมีตรรชนีคำสันสกฤตและตรรชนีคำไทย พร้อมทั้งตรรชนีคำบาลีและตรรชนีคำไทยและเชิงอรรถท้ายเล่มไว้ด้วย

๒.๖ อักษรย่อและเครื่องหมายที่ใช้

อักษรย่อและเครื่องหมายที่ใช้ในพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย มีดังนี้

ก. คำย่อชื่อคัมภีร์พระไตรปิฎก ผู้เขียนต้องใช้ฉบับมหาจุฬาฯ อ้างอิงเท่านั้น โดยบอกรายละเอียดไว้ในคำชี้แจงการใช้อักษรย่อในการเขียนตำรา เช่น อักษรย่อในการเขียนตำรานี้ใช้อ้างอิงจากพระไตรปิฎกภาษาบาลีและพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย คัมภีร์อรรถกถาภาษาไทย ใช้ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พระไตรปิฎกที่ใช้อ้างอิง ให้ใช้อักษรย่อบอกชื่อคัมภีร์เป็นระบบเดียวกันหมด ตามที่บัณฑิตวิทยาลัยกำหนด การอ้างอิงให้ระบุ เล่ม/ข้อ/หน้า หลังอักษรย่อชื่อคัมภีร์ ดังใช้อักษรย่อตัวพื้นปกติ เช่น ที.สี. (บาลี) ๙/๒๗๖/๙๗, ที.สี. (ไทย) ๙/๒๗๖/๙๘. หมายถึง ทีฆนิกาย สीलฺกขณฺธวคฺคปาติ ภาษาบาลี เล่ม ๙ ข้อ ๒๗๖ หน้า ๙๗ ฉบับมหาจุฬาฯ ๒๕๐๐ และ ทีฆนิกาย สीलฺกขณฺธวคฺค ภาษาไทย เล่ม ๙ ข้อ ๒๗๖ หน้า ๙๘ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๓๙ วิ.จ. (บาลี) ๗/๒๘๕/๔๖, วิ.จ. (ไทย) ๗/๒๘๕/๗๑. หมายถึง วินยปิฎก จุฬวคฺคปาติ เล่ม ๗ ข้อ ๒๘๕ หน้า ๔๖ ฉบับ มหาจุฬาฯ ๒๕๐๐ และวินยปิฎก จุฬวคฺค เล่ม ๗ ข้อ ๒๘๕ หน้า ๗๑ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๓๙

การอธิบายบอกอักษรย่อคัมภีร์ ให้ทำเฉพาะที่อ้างอิงในการเขียนตำราทางวิชาการเท่านั้น ไม่ต้องบอกอักษรย่อคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกาทั้งหมด

พระวินยปิฎก

วิ.มหา. (บาลี) =	วินยปิฎก	มหาวิภงฺคปาติ	(ภาษาบาลี)
วิ.มหา. (ไทย) =	วินยปิฎก	มหาวิภังค์	(ภาษาไทย)
วิ.ภิกขุณี (บาลี) =	วินยปิฎก	ภิกขุณีวิภงฺคปาติ	(ภาษาบาลี)
วิ.ภิกขุณี (ไทย) =	วินยปิฎก	ภิกขุณีวิภังค์	(ภาษาไทย)
วิ.ม. (บาลี) =	วินยปิฎก	มหาวคฺคปาติ	(ภาษาบาลี)
วิ.ม. (ไทย) =	วินยปิฎก	มหาวรรค	(ภาษาไทย)
วิ.จ. (บาลี) =	วินยปิฎก	จุฬวคฺคปาติ	(ภาษาบาลี)
วิ.จ. (ไทย) =	วินยปิฎก	จุฬววรรค	(ภาษาไทย)
วิ.ป. (บาลี) =	วินยปิฎก	ปริวารวคฺคปาติ	(ภาษาบาลี)
วิ.ป. (ไทย) =	วินยปิฎก	ปริวารวรรค	(ภาษาไทย)

พระสุตตันตปิฎก

ที.สี. (บาลี) =	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย สीलฺกขณฺธวคฺคปาติ	(ภาษาบาลี)
ที.สี. (ไทย) =	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย สीलฺกขณฺธวคฺค	(ภาษาไทย)
ที.ม. (บาลี) =	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย มหาวคฺคปาติ	(ภาษาบาลี)
ที.ม. (ไทย) =	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย มหาวรรค	(ภาษาไทย)
ที.ปา. (บาลี) =	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย ปาฎิกวคฺคปาติ	(ภาษาบาลี)
ที.ปา. (ไทย) =	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค	(ภาษาไทย)
ม.มู. (บาลี) =	สุตตันตปิฎก	มชฺฉิมนิกาย มูลปณฺณาสกปาติ	(ภาษาบาลี)
ม.มู. (ไทย) =	สุตตันตปิฎก	มชฺฉิมนิกาย มูลปณฺณาสก	(ภาษาไทย)
ม.ม. (บาลี) =	สุตตันตปิฎก	มชฺฉิมนิกาย มชฺฉิมนปณฺณาสกปาติ	(ภาษาบาลี)
ม.ม. (ไทย) =	สุตตันตปิฎก	มชฺฉิมนิกาย มชฺฉิมนปณฺณาสก	(ภาษาไทย)
ม.อุ. (บาลี) =	สุตตันตปิฎก	มชฺฉิมนิกาย อุปรปณฺณาสกปาติ	(ภาษาบาลี)
ม.อุ. (ไทย) =	สุตตันตปิฎก	มชฺฉิมนิกาย อุปรปณฺณาสก	(ภาษาไทย)
ส.ส. (บาลี) =	สุตตันตปิฎก	สยฺยุตตนิคาย สคาถวคฺคปาติ	(ภาษาบาลี)
ส.ส. (ไทย) =	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิคาย สคาถวคฺค	(ภาษาไทย)
ส.นิ. (บาลี) =	สุตตันตปิฎก	สยฺยุตตนิคาย ทานวคฺคปาติ	(ภาษาบาลี)

ขุ.ชา.สฎฺฉิ. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	สัฎฺฉินิบาตชาตก	(ภาษาไทย)
ขุ.ชา.สตุตติ. (บาลี) = สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	สตุตตินิบาต ชาตกปาฬิ	(ภาษาบาลี)
ขุ.ชา.สตุตติ. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	สัตตตินิบาตชาตก	(ภาษาไทย)
ขุ.ชา.อสีตี. (บาลี) = สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	อสีตินิบาต ชาตกปาฬิ	(ภาษาบาลี)
ขุ.ชา.อสีตี. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	อสีตินิบาตชาตก	(ภาษาไทย)
ขุ.ชา.ม. (บาลี) = สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	มหานิบาต ชาตกปาฬิ	(ภาษาบาลี)
ขุ.ชา.ม. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	มหานิบาตชาตก	(ภาษาไทย)
ขุ.ม. (บาลี) = สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	มหานิทเทศปาฬิ	(ภาษาบาลี)
ขุ.ม. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	มหานิทเทศ	(ภาษาไทย)
ขุ.จ. (บาลี) = สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	จุนิทเทศปาฬิ	(ภาษาบาลี)
ขุ.จ. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	จุนิทเทศ	(ภาษาไทย)
ขุ.ป. (บาลี) = สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ปฎิสัมภิทามคคปาฬิ	(ภาษาบาลี)
ขุ.ป. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ปฎิสัมภิทามรรค	(ภาษาไทย)
ขุ.อป. (บาลี) = สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	อปทานปาฬิ	(ภาษาบาลี)
ขุ.อป. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	อปทาน	(ภาษาไทย)
ขุ.พุทฺธ. (บาลี) = สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	พุทฺธวสปาฬิ	(ภาษาบาลี)
ขุ.พุทฺธ. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	พุทฺธวงศ์	(ภาษาไทย)
ขุ.จริยา. (บาลี) = สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	จริยาปิฎกปาฬิ	(ภาษาบาลี)
ขุ.จริยา. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	จริยาปิฎก	(ภาษาไทย)

พระอภิธรรมปิฎก

อภิ.สง. (บาลี) = อภิธรรมปิฎก	ธมฺมสงคฺคณิปาฬิ	(ภาษาบาลี)
อภิ.สง. (ไทย) = อภิธรรมปิฎก	ธรรมสังคณี	(ภาษาไทย)
อภิ.วิ. (บาลี) = อภิธรรมปิฎก	วิภังคปาฬิ	(ภาษาบาลี)
อภิ.วิ. (ไทย) = อภิธรรมปิฎก	วิภังค์	(ภาษาไทย)
อภิ.ธา. (บาลี) = อภิธรรมปิฎก	ธาตูกถาปาฬิ	(ภาษาบาลี)
อภิ.ธา. (ไทย) = อภิธรรมปิฎก	ธาตูกถา	(ภาษาไทย)
อภิ.ปุ. (บาลี) = อภิธรรมปิฎก	ปุคฺคลปณฺณตติปาฬิ	(ภาษาบาลี)
อภิ.ปุ. (ไทย) = อภิธรรมปิฎก	ปุคฺคลบัญญัติ	(ภาษาไทย)
อภิ.ก. (บาลี) = อภิธรรมปิฎก	กถาวตถุปาฬิ	(ภาษาบาลี)
อภิ.ก. (ไทย) = อภิธรรมปิฎก	กถาวัตถุ	(ภาษาไทย)
อภิ.ย. (บาลี) = อภิธรรมปิฎก	ยมกปาฬิ	(ภาษาบาลี)
อภิ.ย. (ไทย) = อภิธรรมปิฎก	ยมก	(ภาษาไทย)
อภิ.ป. (บาลี) = อภิธรรมปิฎก	ปฏฺฐานปาฬิ	(ภาษาบาลี)
อภิ.ป. (ไทย) = อภิธรรมปิฎก	ปฏฺฐาน	(ภาษาไทย)

ปกรณ์วิเสส

เนตติ. (บาลี) =	เนตติปกรณ์	(ภาษาบาลี)
เนตติ. (ไทย) =	เนตติปกรณ์	(ภาษาไทย)
เปฏฺโง. (บาลี) =	เปฏฺโงปะเทศ	(ภาษาบาลี)
มิลินท. (บาลี) =	มิลินทปะถปะปกรณ์	(ภาษาบาลี)
มิลินท. (ไทย) =	มิลินทปะถปะปกรณ์	(ภาษาไทย)
วิสุทฺธิ. (บาลี) =	วิสุทฺธิมคคปกรณ์	(ภาษาบาลี)
วิสุทฺธิ. (ไทย) =	วิสุทฺธิมรรคปกรณ์	(ภาษาไทย)

ข. คำย่อเกี่ยวกับคัมภีร์อรรถกถา ผู้เขียนต้องใช้คัมภีร์อรรถกถาภาษาบาลีฉบับมหาจุฬาฯ เท่านั้น อรรถกถาภาษาไทย ใช้ฉบับมหาจุฬาฯหรืออรรถกถาภาษาไทย ใช้ฉบับมหามกุฏฯ โดยบอกรายละเอียดไว้ในคำชี้แจงการใช้อักษรย่อในการเขียนตำรา ระบบอ้างอิงอรรถกถาให้ใช้อักษรย่อเหมือนกันทั้งหมด ตามที่กองวิชาการ สำนักงานอธิการบดีกำหนด และระบบอ้างอิง ให้ระบุชื่อคัมภีร์ลำดับเล่ม (ถ้ามี) / หน้า เช่น ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๒๗๖/๒๔๐ หมายถึง ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี สิลกขณธวคคอกุฎกถา ภาษาบาลี เล่ม ๑ ข้อ ๒๗๖ หน้า ๒๔๐ ฉบับมหาจุฬาฯอรรถกถา การอ้างอิงอรรถกถาภาษาบาลี ผู้เขียนอาจกำหนดอักษรย่อได้ตามสะดวก โดยอนุวัตตามตัวเลขประจำเล่มอรรถกถาภาษาบาลี วิ.มหา.อ.(บาลี) ๑/๕๗. หมายถึง วินยปิฎก สมณฑปาสาทิกา มหาวิภังคอกุฎกถา ภาค ๑ หน้า ๕๗ ฉบับ มหาจุฬาฯอรรถกถา ๒๕๓๔ หรือช.อ.อ. (บาลี) ๑/๗๕-๗๖. หมายถึง ธรรมปทอกุฎกถา ภาค ๑ หน้า ๗๕-๗๖ ฉบับ มหามกุฏราชวิทยาลัย และในปัจจุบันมีอรรถกถาธัมมฎกถา ฉบับมหาจุฬาราชวิทยาลัย ดังคำย่อเช่น ช.อ.อ. (บาลี) ๑/๒/๘๙ (มจร) หมายถึงภาคที่ ๒ ข้อที่ ๒ หน้า ๘๙

อรรถกถาพระวินัยปิฎก

วิ.มหา.อ. (บาลี) =	วินยปิฎก	สมณฑปาสาทิกา	มหาวิภังคอกุฎกถา	(ภาษาบาลี)
วิ.มหา.อ. (ไทย) =	วินัยปิฎก	สมณฑปาสาทิกา	มหาวิภังค์อรรถกถา	(ภาษาไทย)
วิ.ภิกขุณี.อ. (บาลี) =	วินยปิฎก	สมณฑปาสาทิกา	ภิกขุณีวิภังคอกุฎกถา	(ภาษาบาลี)
วิ.ภิกขุณี.อ. (ไทย) =	วินัยปิฎก	สมณฑปาสาทิกา	ภิกขุณีวิภังค์อรรถกถา	(ภาษาไทย)
วิ.ม.อ. (บาลี) =	วินยปิฎก	สมณฑปาสาทิกา	มหาวคคอกุฎกถา	(ภาษาบาลี)
วิ.ม.อ. (ไทย) =	วินัยปิฎก	สมณฑปาสาทิกา	มหาวรรคอรรถกถา	(ภาษาไทย)
วิ.จ.อ. (บาลี) =	วินยปิฎก	สมณฑปาสาทิกา	จุฬาคคอกุฎกถา	(ภาษาบาลี)
วิ.จ.อ. (ไทย) =	วินัยปิฎก	สมณฑปาสาทิกา	จุฬวรรคอรรถกถา	(ภาษาไทย)
วิ.ป.อ. (บาลี) =	วินยปิฎก	สมณฑปาสาทิกา	ปริวารคคอกุฎกถา	(ภาษาบาลี)
วิ.ป.อ. (ไทย) =	วินัยปิฎก	สมณฑปาสาทิกา	ปริวารวรรคอรรถกถา	(ภาษาไทย)
กงขา.อ. (บาลี) =	กงขาวิตรณีกุฎกถา			(ภาษาบาลี)
วิ.สงคห. (บาลี) =	วินยสงคหอกุฎกถา			(ภาษาบาลี)
วิ.นิจฉย. (บาลี) =	วินยวินิจฉย			(ภาษาบาลี)
อุตตริ. (บาลี) =	อุตตริวินิจฉย			(ภาษาบาลี)
ขุททสิกขา (บาลี) =	ขุททสิกขา			(ภาษาบาลี)
มูลสิกขา (บาลี) =	มูลสิกขา			(ภาษาบาลี)

อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก

ที.สี.อ. (บาลี) =	ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี	สิลกขณธวคคอกุฎกถา (ภาษาบาลี)
ที.สี.อ. (ไทย) =	ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี	สิลขันธวรรคอรรถกถา (ภาษาไทย)
ที.ม.อ. (บาลี) =	ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี	มหาวคคอกุฎกถา (ภาษาบาลี)
ที.ม.อ. (ไทย) =	ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี	มหาวรรคอรรถกถา (ภาษาไทย)
ที.ปา.อ. (บาลี) =	ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี	ปาฎีกาวคคอกุฎกถา (ภาษาบาลี)
ที.ปา.อ. (ไทย) =	ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี	ปาฎีกาวรรคอรรถกถา (ภาษาไทย)
ม.ม.อ. (บาลี) =	มชฉิมนิกาย ปปัญจสุทนี	มูลปณณาสกอกุฎกถา (ภาษาบาลี)
ม.ม.อ. (ไทย) =	มชฉิมนิกาย ปปัญจสุทนี	มูลปณณาสก์อรรถกถา (ภาษาไทย)
ม.ม.อ. (บาลี) =	มชฉิมนิกาย ปปัญจสุทนี	มชฉิมปณณาสกอกุฎกถา (ภาษาบาลี)
ม.ม.อ. (ไทย) =	มชฉิมนิกาย ปปัญจสุทนี	มชฉิมปณณาสก์อรรถกถา(ภาษาไทย)

ขุ.ชา.ปณฺญาส.อ. (บาลี)	=	ขุททกนิกาย	ปณฺญาสนิปาตชาตคกฏจกถา	(ภาษาบาลี)
ขุ.ชา.ปณฺญาส.อ. (ไทย)	=	ขุททกนิกาย	ปัญญาสนิปาตชาตคกอรรถถา	(ภาษาไทย)
ขุ.ชา.สฎฺฐจ.อ. (บาลี)	=	ขุททกนิกาย	สฎฺฐจนิปาตชาตคกฏจกถา	(ภาษาบาลี)
ขุ.ชา.สฎฺฐจ.อ. (ไทย)	=	ขุททกนิกาย	สฎฺฐจนิปาตชาตคกอรรถถา	(ภาษาไทย)
ขุ.ชา.สตุตติ.อ. (บาลี)	=	ขุททกนิกาย	สตุตตินิปาตชาตคกฏจกถา	(ภาษาบาลี)
ขุ.ชา.สตุตติ.อ. (ไทย)	=	ขุททกนิกาย	สตุตตินิปาตชาตคกอรรถถา	(ภาษาไทย)
ขุ.ชา.อสีติ.อ. (บาลี)	=	ขุททกนิกาย	อสีตินิปาตชาตคกฏจกถา	(ภาษาบาลี)
ขุ.ชา.อสีติ.อ. (ไทย)	=	ขุททกนิกาย	อสีตินิปาตชาตคกอรรถถา	(ภาษาไทย)
ขุ.ชา.ม.อ. (บาลี)	=	ขุททกนิกาย	มหานิปาตชาตคกฏจกถา	(ภาษาบาลี)
ขุ.ชา.ม.อ. (ไทย)	=	ขุททกนิกาย	มหานิปาตชาตคกอรรถถา	(ภาษาไทย)
ขุ.ม.อ. (บาลี)	=	ขุททกนิกาย	สทฺธมฺมปฺขุไซติกา มหานิทฺเทสอฏฺฐจกถา	(ภาษาบาลี)
ขุ.ม.อ. (ไทย)	=	ขุททกนิกาย	สัทธัมมปฺขุไซติกา มหานิทฺเทสอรรถถา	(ภาษาไทย)
ขุ.จ.อ. (บาลี)	=	ขุททกนิกาย	สทฺธมฺมปฺขุไซติกา จุฬนิตฺเทสอฏฺฐจกถา	(ภาษาบาลี)
ขุ.จ.อ. (ไทย)	=	ขุททกนิกาย	สัทธัมมปฺขุไซติกา จุฬนิตฺเทสอรรถถา	(ภาษาไทย)
ขุ.ป.อ. (บาลี)	=	ขุททกนิกาย	สทฺธมฺมปกาสิณี ปฏฺฐิสภิทามคคกฏจกถา	(ภาษาบาลี)
ขุ.ป.อ. (ไทย)	=	ขุททกนิกาย	สัทธรรมปกาสิณี ปฏฐีสภิทามรรคอรรถถา	(ภาษาไทย)
ขุ.อป.อ. (บาลี)	=	ขุททกนิกาย	วิสุทฺทชนวิลาสิณี อปทานอฏฺฐจกถา	(ภาษาบาลี)
ขุ.อป.อ. (ไทย)	=	ขุททกนิกาย	วิสุททชนวิลาสิณี อปทานอรรถถา	(ภาษาไทย)
ขุ.พุทฺธ.อ. (บาลี)	=	ขุททกนิกาย	มจฺจุตถวิลาสิณี พุทฺธวํสอฏฺฐจกถา	(ภาษาบาลี)
ขุ.พุทฺธ.อ. (ไทย)	=	ขุททกนิกาย	มจจุตถวิลาสิณี พุทธวังสอรรถถา	(ภาษาไทย)
ขุ.จฺริยา.อ. (บาลี)	=	ขุททกนิกาย	ปรมตฺถทีปนี จฺริยาปิฏกอฏฺฐจกถา	(ภาษาบาลี)
ขุ.จฺริยา.อ. (ไทย)	=	ขุททกนิกาย	ปรมัตถทีปนี จริยาปิฏกอรรถถา	(ภาษาไทย)

อรรถถาพระอภิธรรมปิฎก

อภิ.สง.อ. (บาลี)	=	อภิธมฺมปิฎก	ธมฺมสงคฺคณี	อฏฺฐสาลินีอฏฺฐจกถา	(ภาษาบาลี)
อภิ.สง.อ. (ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก	ธัมมสังคณี	อัฐสาลินีอรรถถา	(ภาษาไทย)
อภิ.วิ.อ. (บาลี)	=	อภิธมฺมปิฎก	วิภังค	สมฺโมหวิโนทนีอฏฺฐจกถา	(ภาษาบาลี)
อภิ.วิ.อ. (ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก	วิภังค์	สมโมหวิโนทนีอรรถถา	(ภาษาไทย)
อภิ.ปณฺจ.อ. (บาลี)	=	อภิธมฺมปิฎก	ปณฺจปกรณอฏฺฐจกถา	(ภาษาบาลี)	
อภิ.ปณฺจ.อ. (ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก	ปัญจปกรณ์อรรถถา	(ภาษาไทย)	

อรรถถาปกรณ์วิเสส

เนตติ.อ. (บาลี)	=	ขุททกนิกาย	เนตติอฏฺฐจกถา	(ภาษาบาลี)
เนตติ.อ. (ไทย)	=	ขุททกนิกาย	เนตติอรรถถา	(ภาษาไทย)
สงคห. (บาลี)	=	อภิธมฺมตถสงคห		(ภาษาบาลี)
สงคห. (ไทย)	=	อภิธมฺมตถสังคหะ		(ภาษาไทย)
อภิ.วตาร. (บาลี)	=	อภิธมฺมวตาร		(ภาษาบาลี)

ค. คำย่อเกี่ยวกับคัมภีร์ฎีกา การอ้างอิงคัมภีร์ฎีกาให้ใช้ระบบอักษรย่อ ตามที่กองวิชาการ สำนักงานอธิการบดีกำหนด โดยระบุชื่อคัมภีร์ตามด้วยเล่ม (ถ้ามี) ชื่อ/หน้า เช่น ที.สี.ฎีกา (บาลี) ๑/ ๒๗๖/๓๗๓ หมายถึง ทีฆนิกาย ลีนตลปฺปกาสินี สีสกฺขนฺทวคคฺฎีกา ภาษาบาลี เล่ม ๑ ข้อ ๒๗๖ หน้า ๓๗๓ ฉบับมหาจุฬารัฐีกา สำหรับคัมภีร์ฎีกานั้น ภาษาบาลีมีครบสมบูรณ์เฉพาะฉบับมหาจุฬารัฐีกา และมีฉบับแปลเป็นภาษาไทยที่พิมพ์เผยแพร่อยู่บางคัมภีร์ วิมติ.ฎีกา (บาลี) ๒/๒๘๕/๓๐๖. หมายถึง วิมตฺวิโนทนี วินยปิฏกฏีกา ภาค ๒ ข้อ ๒๘๕ หน้า ๓๐๖ ฉบับ มหาจุฬารัฐีกา ๒๕๓๘

ฎีกาพระวินัยปิฎก

วชิร.ฎีกา (บาลี)	=	วชิรพุทธฎีกา	(ภาษาบาลี)
สารตถ.ฎีกา (บาลี)	=	สารตถที่ปณีฎีกา	(ภาษาบาลี)
สารตถ.ฎีกา (ไทย)	=	สารัตถที่ปณีฎีกา	(ภาษาไทย)
วิมติ.ฎีกา (บาลี)	=	วิมติวินทนีฎีกา	(ภาษาบาลี)
กงขา.ฎีกา (บาลี)	=	กงขาวิตรณีปุราณฎีกา	(ภาษาบาลี)
กงขา.อภิวนฎีกา (บาลี)	=	วินยตถมณชญา กงขาวิตรณี อภิวนฎีกา	(ภาษาบาลี)
วินย.ฎีกา (บาลี)	=	วินยาลงการฎีกา	(ภาษาบาลี)
วิ.ฎีกา (บาลี)	=	วินยวินิจฉยฎีกา	(ภาษาบาลี)
อุตตร.ฎีกา (บาลี)	=	อุตตรวินิจฉยฎีกา	(ภาษาบาลี)
ขุทท.ฎีกา (บาลี)	=	ขุททลัทธิขุททปุราณฎีกา	(ภาษาบาลี)
ขุทท.อภิวนฎีกา (บาลี)	=	ขุททลัทธิขุททอภิวนฎีกา	(ภาษาบาลี)
มูล.ฎีกา (บาลี)	=	มูลลัทธิขุททฎีกา	(ภาษาบาลี)

ฎีกาพระสุตตันตปิฎก

ที.สี.ฎีกา (บาลี)	=	ทีฆนิกาย	ลีนตลปปกาสนี	สีลขนชวคฎีกา	(ภาษาบาลี)
ที.ม.ฎีกา (บาลี)	=	ทีฆนิกาย	ลีนตลปปกาสนี	มหาวคฎีกา	(ภาษาบาลี)
ที.ปา.ฎีกา (บาลี)	=	ทีฆนิกาย	ลีนตลปปกาสนี	ปาฎีกวคฎีกา	(ภาษาบาลี)
ที.สี.อภิวนฎีกา (บาลี)	=	ทีฆนิกาย	สารวิลาสินี	สีลขนชวคอภิวนฎีกา	(ภาษาบาลี)
ม.มุ.ฎีกา (บาลี)	=	มขณินิกาย	ลีนตลปปกาสนี	มูลปณณาสกฎีกา	(ภาษาบาลี)
ม.ม.ฎีกา (บาลี)	=	มขณินิกาย	ลีนตลปปกาสนี	มขณินปณณาสกฎีกา	(ภาษาบาลี)
ม.อุ.ฎีกา (บาลี)	=	มขณินิกาย	ลีนตลปปกาสนี	อุปริปณณาสกฎีกา	(ภาษาบาลี)
ส.ส.ฎีกา (บาลี)	=	สยุตตนิคาย	ลีนตลปปกาสนี	สคาถวคฎีกา	(ภาษาบาลี)
ส.นิ.ฎีกา (บาลี)	=	สยุตตนิคาย	ลีนตลปปกาสนี	นิทานวคฎีกา	(ภาษาบาลี)
ส.ข.ฎีกา (บาลี)	=	สยุตตนิคาย	ลีนตลปปกาสนี	ขนชวคฎีกา	(ภาษาบาลี)
ส.สพ.ฎีกา (บาลี)	=	สยุตตนิคาย	ลีนตลปปกาสนี	สพยตนวคฎีกา	(ภาษาบาลี)
ส.ม.ฎีกา (บาลี)	=	สยุตตนิคาย	ลีนตลปปกาสนี	มหาวคฎีกา	(ภาษาบาลี)
อง.เอกก.ฎีกา (บาลี)	=	องคุดตนิคาย	เอกกนิปาตฎีกา		(ภาษาบาลี)
อง.ทุก.ฎีกา (บาลี)	=	องคุดตนิคาย	ทุกนิปาตฎีกา		(ภาษาบาลี)
อง.ติก.ฎีกา (บาลี)	=	องคุดตนิคาย	ติกนิปาตฎีกา		(ภาษาบาลี)
อง.จตุกก.ฎีกา (บาลี)	=	องคุดตนิคาย	จตุกกนิปาตฎีกา		(ภาษาบาลี)
อง.ปณจก.ฎีกา(บาลี)	=	องคุดตนิคาย	ปณจกนิปาตฎีกา		(ภาษาบาลี)
อง.ฉก.ฎีกา (บาลี)	=	องคุดตนิคาย	ฉกนิปาตฎีกา		(ภาษาบาลี)
อง.สตตก.ฎีกา(บาลี)	=	องคุดตนิคาย	สตตกนิปาตฎีกา		(ภาษาบาลี)
อง.อฏจก.ฎีกา(บาลี)	=	องคุดตนิคาย	อฏจกนิปาตฎีกา		(ภาษาบาลี)
อง.นวก.ฎีกา (บาลี)	=	องคุดตนิคาย	นวกนิปาตฎีกา		(ภาษาบาลี)
อง.ทสก.ฎีกา (บาลี)	=	องคุดตนิคาย	ทสกนิปาตฎีกา		(ภาษาบาลี)
อง.เอกาทสก.ฎีกา(บาลี)	=	องคุดตนิคาย	เอกาทสกนิปาตฎีกา		(ภาษาบาลี)
ขุ.จ.ฎีกา (บาลี)	=	ธมมปทมหาฎีกา			(ภาษาบาลี)

ฎีกาพระอภิธรรมปิฎก

อภิ.สง.มูลฎีกา(บาลี)	=	อภิธมมปิฎก	ธมมสงคณีมูลฎีกา	(ภาษาบาลี)
อภิ.วิ.มูลฎีกา (บาลี)	=	อภิธมมปิฎก	วิภังคมูลฎีกา	(ภาษาบาลี)

อภิ.ปณจ.มูลฎีกา(บาลี)	=	อภิธมมปิฎก	ปณจปกรณ์มูลฎีกา (ภาษาบาลี)
อภิ.สง.อนุฎีกา (บาลี)	=	อภิธมมปิฎก	ธมมสงคณีนุฎีกา (ภาษาบาลี)
อภิ.วิ.อนุฎีกา (บาลี)	=	อภิธมมปิฎก	วิภังคอนุฎีกา (ภาษาบาลี)
อภิ.ปณจ.อนุฎีกา (บาลี)	=	อภิธมมปิฎก	ปณจปกรณ์อนุฎีกา (ภาษาบาลี)
ม.ฎีกา (บาลี)	=	มณิทีปฎีกา	(ภาษาบาลี)
มธุฎีกา (บาลี)	=	มธุสารตถทีปนีฎีกา	(ภาษาบาลี)

ฎีกาปกรณ์วิเสส

เนตติฎีกา (บาลี)	=	เนตติฎีกา	(ภาษาบาลี)
เนตติวิ. (บาลี)	=	เนตติวิภาวินี	(ภาษาบาลี)
มิลินท.ฎีกา (บาลี)	=	มธุรสตปกาสินี มิลินทปณหฎีกา	(ภาษาบาลี)
วิสุทธิ. ฎีกา (บาลี)	=	ปรมตถมณชุสา	วิสุทธิมคคมหาฎีกา (ภาษาบาลี)
วิสุทธิ. ฎีกา (ไทย)	=	ปรมตถมณชุสา	วิสุทธิมรรคมหาฎีกา (ภาษาไทย)
อภิ.วตารฎีกา (บาลี)	=	อภิธมมตถวิภาสินี	อภิธมมวตารฎีกา (ภาษาบาลี)
วิภาวินี. (บาลี)	=	อภิธมมตถวิภาวินีฎีกา	(ภาษาบาลี)
วิภาวินี. (ไทย)	=	อภิธมมตถวิภาวินีฎีกา	(ภาษาไทย)
มงค. (บาลี)	=	มงคตถทีปนี	(ภาษาบาลี)
มงค. (ไทย)	=	ม้งคตถทีปนี	(ภาษาไทย)

อภิธา.	อภิธานปทีปิกา
รูปสิทธิ.	รูปสิทธิวิทยากรณ์
นิตติ.ธาตุ.	สททนิตติ ธาตุมาลา
นิตติ.ปท.	สททนิตติ ปทมาลา
นิตติ.สุตต.	สททนิตติ สุตตมาลา
อภิธาน.	อภิธานวรรณนา

ไวยากรณ์

สรุปว่า การจัดทำศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยในครั้งนี้ จะได้นำเนินตามกรอบทั้ง ๖ อันได้แก่ ค้นคำศัพท์ เรียงคำศัพท์ คัดเลือกคำศัพท์ เขียนนิยามคำศัพท์ตลอดถึงทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องและการกำหนดใช้อักษรย่อและเครื่องหมายที่ใช้ในพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ซึ่งเนื้อหาดังกล่าวโปรดดูรายละเอียดในบทที่ ๓ ต่อไป

บทที่ ๓ วิธีการดำเนินการวิจัย

การพัฒนาและวิธีการจัดทำคำศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย จะได้ดำเนินการตามกรอบทั้ง ๖ ดังที่กล่าวมาแล้วในบทที่ ๒ อันได้แก่ การค้นคำศัพท์ การเรียงคำศัพท์ การคัดเลือกคำศัพท์ การเขียนนิยามคำศัพท์ รวมทั้งการทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องและการกำหนดใช้อักษรย่อและเครื่องหมายที่ใช้ในพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย สำหรับในบทนี้ จะเน้นการเขียนนิยามศัพท์เป็นสำคัญ สำหรับประเด็นอื่นๆ จะได้นำมาเสนอแบบบูรณาการในการเขียนนิยามคำศัพท์ต่อไป

สำหรับโครงการวิจัย เรื่องพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ประกอบด้วย ๔ โครงการ คือ

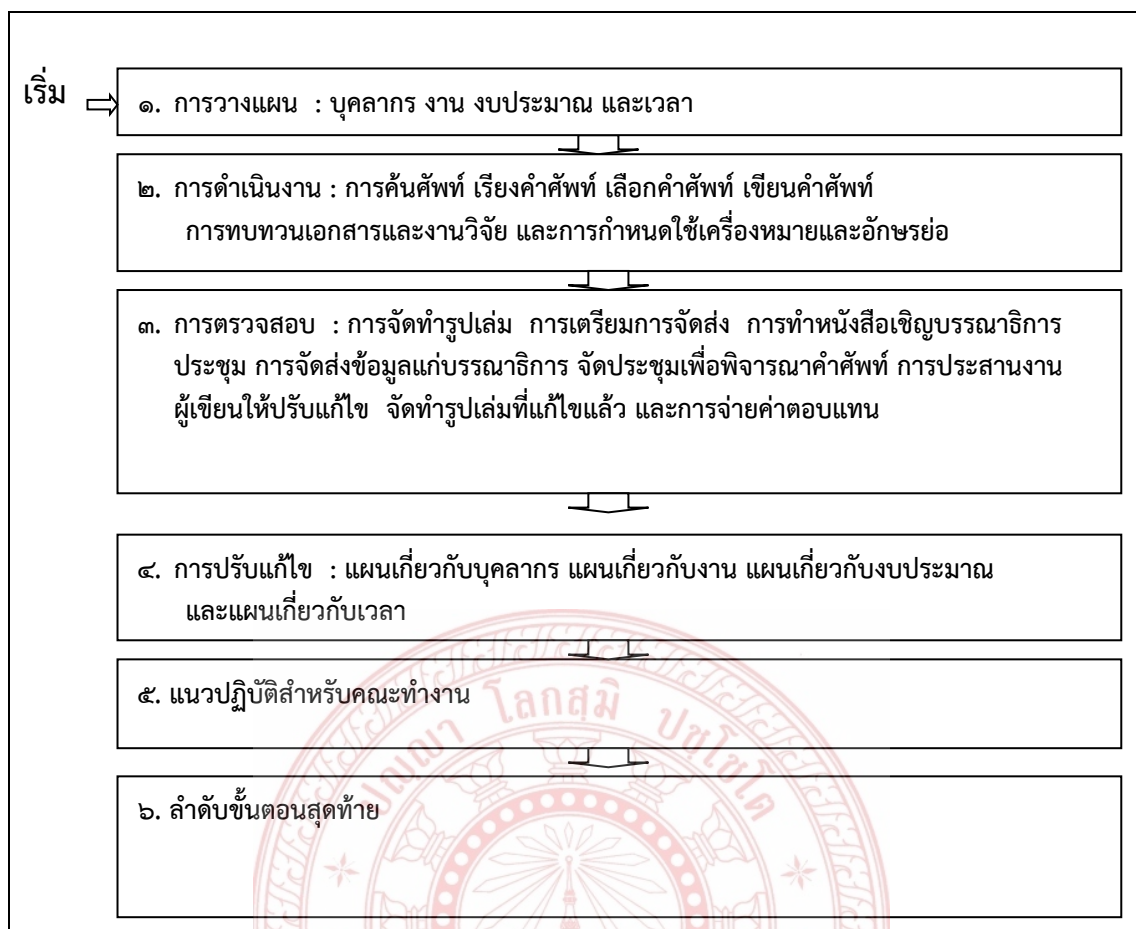
โครงการที่ ๑ : พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย รวบรวมคัดเลือกศัพท์ และจัดทำวรรค ก

โครงการที่ ๒ : พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย จัดทำวรรค จ วรรค ฎ และวรรค ด

โครงการที่ ๓ : พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยจัดทำวรรค ป

โครงการที่ ๔ พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย จัดทำ วรรค คือ ย ร ล ว ส ห ฬ อ (อ)

สำหรับโครงการที่ ๔ :พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย มีขั้นตอนการดำเนินการวิจัย (๑) การวางแผน (๒) การดำเนินงาน (๓) การตรวจสอบ (๔) การปรับแก้ไข (๕) แนวปฏิบัติสำหรับคณะทำงาน และ (๖) ลำดับขั้นตอนสุดท้าย พอสรุปตามลำดับได้ดังนี้

๓.๑ การวางแผน

การวางแผน จะประกอบด้วยคน งาน และงบประมาณ รวมถึงระยะเวลาดำเนินงาน เพื่อขับเคลื่อนงานไปสู่เป้าหมายที่วางไว้

๑.บุคลากร

สำหรับคนที่เรียกว่าบุคลากร จะมีคณะกรรมการ ๔ ชุด ในการขับเคลื่อนโครงการวิจัย เพื่อให้บรรลุเป้าหมายที่วางไว้

คนหรือ จะเป็นคณะทำงาน ในการดำเนินการโครงการวิจัย ประกอบด้วย

- ๑) คณะกรรมการบริหารโครงการวิจัย
- ๒) คณะทำงาน
- ๓) คณะผู้เขียน
- ๔) คณะบรรณธิการ

คณะทำงานทั้ง ๔ ชุด มีการกำหนดภาระหน้าที่อย่างชัดเจน ประกอบด้วย

๑) คณะกรรมการบริหารโครงการวิจัย มีจำนวน ๑๒ รูป/คน ประกอบด้วย

๑. พระศรีคัมภีรญาณ,รศ.ดร.	หัวหน้าโครงการวิจัย
๒. พระมหาสุทัศน์ ติสสรวาที	นักวิจัย(เลขานุการ)
๓. พระมหาราชัน จิตตปาโล	นักวิจัย
๔. พระมหาบุรณะ ชาตเมธ	นักวิจัย
๕. ผศ.ดร.สมิทธิพล เนตรนิมิตร	นักวิจัย
๖. ผศ.ดร.สุเทพ พรมเลิศ	นักวิจัย
๗. นายสนธิญาณ รักษาภักดิ์	นักวิจัย (ผู้ช่วยเลขานุการ)
๘. นายสุชญา ศิริธัญกร	นักวิจัย (ผู้ช่วยเลขานุการ)
๙. นายสินชัย วงษ์จำนงค์	นักวิจัย (ผู้ช่วยเลขานุการ)
๑๐.นายชำนาญ เกิดช่อ	นักวิจัย (ผู้ช่วยเลขานุการ)
๑๑.นายธานี สุวรรณประทีป	นักวิจัย (ผู้ช่วยเลขานุการ)
๑๒.นายอักษรวิชัย โนมศรี	นักวิจัย (ผู้ช่วยเลขานุการ)

คณะผู้บริหารโครงการชุดนี้ มีอำนาจและหน้าที่ ดังนี้

๑. พิจารณารวบรวมและกลั่นกรองศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย
๒. กำหนดเกณฑ์และวิธีการคัดเลือกศัพท์ที่จะให้เขียน
๓. พิจารณาคัดเลือกผู้เขียนศัพท์ และมอบจำนวนศัพท์ให้เขียน
๔. กำหนดเกณฑ์และรูปแบบเนื้อหาของศัพท์
๕. กำหนดปฏิทินการทำงาน และเป้าหมายของศัพท์ที่จะทำแต่ละไตรมาส แต่ละปี
๖. กำหนดค่าตอบแทนธุรการประสานงาน ผู้เชี่ยวชาญ คนผู้รวบรวมศัพท์ ธุรการด้าน

เทคโนโลยี คนจัดประชุม

๗. กำหนดค่าจ้างพิมพ์ ค่าจัดทำเอกสาร แต่ละครั้ง
๘. พิจารณาค่าตอบแทนผู้เขียนยกร่างศัพท์
๙. กำหนดภาระและหน้าที่ของธุรการประสานงาน ๔ คน ผู้เชี่ยวชาญ ผู้รวบรวมศัพท์

ธุรการด้านเทคโนโลยี คนจัดประชุม

๑๐. พิจารณาคัดเลือกและแต่งตั้งคณะบรรณาธิการพิจารณาศัพท์
๑๒. กำหนดภาระและหน้าที่ของผู้เขียนยกร่างคำศัพท์ คณะบรรณาธิการ
๑๓. พิจารณาศัพท์ที่คณะบรรณาธิการเสนอและให้ความเห็น
๑๔. พิจารณาการอื่นๆ

๒) คณะทำงาน

คณะทำงาน เป็นเสมือนแม่บ้านที่จะทำให้งานดำเนินก้าวหน้าหรือหยุดชะงัก เพราะแม่บ้านทำหน้าที่ปกิณกะหลายอย่าง มีภาระหน้าที่ต้องประสานงานกับคณะกรรมการชุดต่างๆ อยู่เสมอ คณะทำงาน ประกอบด้วย

๑.ด้านเทคโนโลยี

คณะทำงานด้านเทคโนโลยี มีภาระหน้าที่ ดังนี้

๑. จัดทำเว็บพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
๒. จัดทำระบบเกี่ยวกับผู้สมัครเขียนศัพท์พจนานุกรม พร้อมส่งรหัสผ่าน
๓. จัดทำกรอบเกี่ยวกับศัพท์พจนานุกรมที่จะส่งทางเว็บไซต์
๔. นำเสนอขั้นตอนการใช้เกี่ยวกับเว็บพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
๕. ให้คำแนะนำการใช้เว็บพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
๖. แจ้งข่าวประชาสัมพันธ์เกี่ยวกับศัพท์พจนานุกรมที่ผ่าน ไม่ผ่าน ให้กับผู้เขียน
๗. รวบรวมศัพท์ที่ได้ส่งทางเว็บไซต์ ตามหมวดต่างๆ และอักษรต่างๆ ที่กำหนด
๘. จัดลำดับของศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกให้เป็นระบบ
๙. การอื่นๆ ที่คณะผู้บริหารโครงการวิจัยมอบหมาย

๒.ด้านการเงิน

คณะทำงานด้านการเงินมีภาระหน้าที่เพื่อจัดทำงบประมาณและเบิกจ่ายค่าตอบแทน และสรุปบัญชีการเงินตลอดทั้งโครงการ โดยการจัดทำบัญชีงบประมาณรายจ่ายเป็น ๒ หมวด คือ

๑.หมวดค่าตอบแทน ประกอบด้วย

- ๑.๑ ค่ารวบรวมศัพท์
- ๑.๒ ค่าคัดเลือกศัพท์
- ๑.๓ ค่าเขียนศัพท์
- ๑.๔ ค่าตรวจสอบ
- ๑.๕ ค่าเบี้ยประชุม
- ๑.๖ ค่าพาหนะ

๒.หมวดค่าใช้จ่าย ประกอบด้วย

- ๒.๑ ค่าน้ำปานะค่าน้ำดื่ม
- ๒.๒ ค่าถ่ายเอกสาร
- ๒.๓ ค่าวัสดุอุปกรณ์
- ๒.๔ ค่าติดต่อประสานงาน

๓.ด้านรวบรวมศัพท์

คณะทำงานด้านการรวบรวมศัพท์มีภาระหน้าที่เพื่อรวบรวมศัพท์ดรรชนีพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ประกอบด้วย

๑. รวบรวมศัพท์ตามดรรชนีพระไตรปิฎกภาษาไทยทั้ง ๔๕ เล่ม
๒. จัดเรียงลำดับศัพท์ตามหมวด
๓. ตัดศัพท์ที่ซ้ำกัน
๔. เรียงเล่มจากน้อยไปหามาก

๕. ทำเอกสารเย็บเล่ม และเสนอคณะผู้บริหารโครงการวิจัยพิจารณา

๔.ด้านจัดประชุม

คณะกรรมการด้านการจัดประชุม มีภาระและหน้าที่ดังนี้

๑. ติดต่อประสานงานเกี่ยวกับสถานที่และอุปกรณ์เทคโนโลยี
๒. เตรียมเอกสารประชุมและแจกเอกสารที่ประชุม
๓. ติดต่อประสานผู้เข้าร่วมประชุม
๔. เตรียมน้ำปานะ-เครื่องดื่ม
๕. จ่ายค่าพาหนะผู้เข้าร่วมประชุม
๖. จัดสถานที่ห้องประชุมให้สะอาดและเรียบร้อยทั้งก่อนและหลังประชุม

๕.ด้านธุรการประสานงาน

คณะกรรมการด้านธุรการประสานงาน มีภาระและหน้าที่ ดังนี้

๑. จัดพิมพ์ทำเอกสารประชุมคณะกรรมการ พร้อมสรุปรายงานการประชุม
๒. จัดพิมพ์ทำเอกสารประชุมคณะผู้บริหารโครงการวิจัย พร้อมสรุปรายงานการประชุม
๓. ติดต่อประสานงานผู้เขียนศัพท์ อย่างต่อเนื่อง
๔. จัดทำบัญชีและการเงิน โอนเงินค่าตอบแทนเรื่องต่างๆ
๕. จัดทำแฟ้มเอกสาร อย่างเป็นระเบียบเรียบร้อย
๖. ดำเนินการให้มีการพิมพ์ ตรวจ ปรับแก้ไข ตรวจทานเกี่ยวกับศัพท์
๗. ติดตามการยกร่างศัพท์พจนานุกรมกับผู้เขียนที่ได้รับมอบ
๘. ส่งและรับเอกสารเพื่อให้คณะกรรมการพิจารณา
๙. ช่วยรวบรวมศัพท์จัดทำเป็นรูปเล่มเสนอที่ประชุม
๑๐. การอื่นๆที่คณะผู้บริหารโครงการวิจัยมอบหมาย

๓) คณะผู้เขียน

คณะผู้เขียน ถือเป็นหัวใจของงาน เพราะคุณภาพของงานก็มาจากผู้เขียนที่มีคุณภาพ และมีประสบการณ์ การที่จะได้ผู้เขียนที่มีคุณภาพ ต้องกำหนดคุณสมบัติเบื้องต้น เช่น

ถ้าเป็นเปรียญอย่างเดียว ต้องเปรียญเอก ขึ้นไปเท่านั้น

ถ้าจบปริญญาเอกด้วย ต้องจบ ป.๕ ขึ้นไป

ถ้าจบปริญญาโทด้วย ต้องจบ ป.๖ ขึ้นไป

ถ้าจบปริญญาตรีด้วย ต้องจบ ป.๕.๙

ผู้เขียนยกร่างคำศัพท์ ควรมีประสบการณ์ทำงานด้านคัมภีร์เพิ่มเติม ดังนั้น ด้วยคุณสมบัติเบื้องต้นดังกล่าว ทำให้หาผู้เขียนที่ตรงสายค่อนข้างยาก สำหรับโครงการวิจัยที่ ๔ มีคณะผู้เขียนที่ได้นิมนต์และเชิญให้เขียน จำนวน ๒๖ รูป/คน ประกอบด้วย

๑. พระศรีศาสนบัณฑิต	ผู้เขียน
๒. พระมหาสุเทพ สุภณฺฑิตโต	ผู้เขียน

๓. พระครูสิริรัตนานูวัตร, รศ.ดร.	ผู้เขียน
๔. พระมหาธาราขัน จิตตปาโล	ผู้เขียน
๕. พระมหาสมเดช ตปสีโล	ผู้เขียน
๖. พระมหาสุรศักดิ์ ธีรวโส	ผู้เขียน
๗. รศ.ดร.สมิทธิพล เนตรนิมิตร	ผู้เขียน
๘. ผศ.ดร.สุเทพ พรหมเลิศ	ผู้เขียน
๙. ผศ.ดร.ประพันธ์ ศุภษร	ผู้เขียน
๑๐. ดร.วิโรจน์ คุ่มครอง	ผู้เขียน
๑๑. นายสนธิญาณ รักษาภักดี	ผู้เขียน
๑๒. นายสุชญา ศิริธัญญกร	ผู้เขียน
๑๓. นายสินชัย วงษ์จำนงค์	ผู้เขียน
๑๔. นายอักษรวิชัย โฉมศรี	ผู้เขียน
๑๕. นายชำนาญ เกิดช่อ	ผู้เขียน
๑๖. นายจำรูญ ธรรมดา	ผู้เขียน
๑๗. นายทศพร ศรีคำ	ผู้เขียน
๑๘. นายสันหัต จันทร์ทาทอง	ผู้เขียน
๑๙. ดร.ธานี สุวรรณประทีป	ผู้เขียน
๒๐. นายสมควร ถ้วนนอก	ผู้เขียน
๒๑. นายสังวร อ่อนสนิท	ผู้เขียน
๒๒. ดร.เดชา กัปโก	ผู้เขียน
๒๓. พระมหาเกรียงไกร โสภณจิตโต	ผู้เขียน
๒๔. พระมหาธงไชย วิสุทโธ	ผู้เขียน
๒๕. พระมหาถาวร ถาวรเมธี	ผู้เขียน
๒๖. พระมหาบุญเกิด ปญญาปวุฑฒิ	ผู้เขียน

คณะผู้เขียน ยกย่องศัพท์ มีภาระและหน้าที่ดังนี้

๑. สมัครงานศัพท์ กรอกตามแบบฟอร์ม
๒. รับรหัสผ่าน
๓. รับจำนวนศัพท์จากคณะผู้บริหารโครงการวิจัย
๔. เขียนศัพท์พจนานุกรมภาษาไทย ให้ครบถ้วน ตามรูปแบบที่กำหนด
๕. บอกแหล่งที่มาและแหล่งอ้างอิง
๖. ส่งศัพท์ทางเว็บไซต์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย
๗. ปรับแก้ไขศัพท์ตามที่คณะบรรณาธิการแนะนำ
๘. ส่งศัพท์อย่างต่อเนื่อง และเข้าร่วมประชุมบางโอกาส
๙. ส่งศัพท์ที่แก้ไขสมบูรณ์แล้วทางเว็บไซต์
๑๐. การอื่นๆที่คณะผู้บริหารโครงการวิจัยมอบหมาย

๔) คณะบรรณาธิการ

คณะบรรณาธิการ เป็นผู้ที่ให้ความสว่างเปรียบเสมือนดวงประทีปในที่มืด แก่ผู้เขียน ตรวจสอบศัพท์พจนานุกรมให้ได้มาตรฐาน ถูกต้อง และคณะทำงาน ได้กำหนดคุณสมบัติของ คณะบรรณาธิการเบื้องต้นไว้ เช่นเป็นผู้ทรงคุณวุฒิ นักวิชาการที่จบปริญญาธรรม ๙ ประโยค จบปริญญาโท หรือจบปริญญาธรรม ๗ ประโยค และจบปริญญาเอก และเป็นผู้เชี่ยวชาญคัมภีร์ และได้ประสานงานและแต่งตั้งคณะบรรณาธิการ จำนวน ๒ ชุด ประกอบด้วย

คณะบรรณาธิการ ชุดที่ ๑ ประกอบด้วย

๑. พระราชปริยัติกวี, ศ.ดร.	ประธานบรรณาธิการ
๒. พระศรีศาสนบัณฑิต	บรรณาธิการ
๓. ศ.พิเศษอดิศักดิ์ ทองบุญ	บรรณาธิการ
๔. ศ.ดร.วัชระ งามจิตรเจริญ	บรรณาธิการ
๕. รศ.ดร.สุรพล สุษะพรหม	บรรณาธิการ
๖. นายสุชญา ศิริธัญญ์	บรรณาธิการและเลขานุการ

คณะบรรณาธิการ ชุดที่ ๒ ประกอบด้วย

๑. พระราชปริยัติกวี, ศ.ดร.	ประธานบรรณาธิการ
๒. พระมหาหรรษา ธมฺมหาโส, รศ.ดร.	บรรณาธิการ
๓. พระสุธีรัตนบัณฑิต, ดร.	บรรณาธิการ
๔. ผศ.รังษิ์ สุทนต์	บรรณาธิการ
๕. นายชำนาญ เกิดช่อ	บรรณาธิการและเลขานุการ

คณะบรรณาธิการ มีภาระและหน้าที่ดังนี้

๑. เข้าร่วมประชุมอย่างสม่ำเสมอ
๒. เมื่อขาดเกิน ๓ ครั้งต้องแจ้งให้ประธานคณะบรรณาธิการทราบ
๓. ให้ความเห็นและข้อเสนอแนะเกี่ยวกับศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย
๔. บอกแหล่งที่มาและแหล่งอ้างอิง
๕. ช่วยปรับสำนวนภาษาและเนื้อหาของศัพท์พจนานุกรม
๖. ให้ผ่านหรือไม่ผ่านเกี่ยวกับศัพท์พจนานุกรม
๗. การอื่นๆที่คณะผู้บริหารโครงการวิจัยมอบหมาย

๒. งาน

งาน คือสิ่งที่จะทำ และทำให้สำเร็จ และการทำงานต้องรู้จักรายละเอียดของงานว่ามีอะไรบ้าง หากยังไม่รู้ไม่เข้าใจ ก็ยากที่จะทำให้สำเร็จได้ ดังนั้น การทำงานในโครงการวิจัย พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย วิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ที่ถูกต้อง ได้มาตรฐาน ครบตามจำนวนที่กำหนดไว้ในโครงการวิจัยปีที่ ๓ พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ครั้งนี้ กำหนดเป้าหมายว่าจะเขียนศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย หมวดอักษรในอวรรค คือ ย ร ล ว ส ห พ อ (สระทั้งหมด) คือ อ อา อิ อี อุ ฤ โ

ในอักษรหมวด อวรรค คือ ย ร ล ว ส ห พ อ (สระทั้งหมด) คือ อ อา อิ อี อุ ู เอ โอ จะมี ศัพท์ที่ควรเขียนเป็นศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย จำนวน ๔,๐๐๐ ศัพท์ นี่คือนงานที่จะทำ ต้องให้บรรลุปเป้าหมายที่วางไว้

ในการดำเนินงานโครงการวิจัยปีที่ ๔ ในบทที่ ๔ มีหลักการจัดทำพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย มีดังนี้ เริ่มต้นด้วยการค้นคำศัพท์ เรียงคำศัพท์ คัดเลือกคำศัพท์ เขียนนิยามคำศัพท์ จัดทำรูปเล่มเพื่อเข้าพิจารณา ประชุมพิจารณาศัพท์ ปรับแก้ไขศัพท์ และตรวจสอบ และรวบรวมศัพท์ทั้งหมดจัดทำเป็นรูปเล่ม และเสนอคณะผู้บริหารโครงการวิจัยพิจารณาให้ความเห็น ก่อนเสนอสถาบันวิจัยพุทธศาสตร์เพื่อดำเนินการต่อไป

๓.งบประมาณ

งบประมาณ ถือว่าเป็นส่วนสำคัญอย่างยิ่ง เพราะการทำงาน มีค่าใช้จ่าย เพราะไม่มีงบประมาณก็ยากที่จะทำให้งานสำเร็จได้ เพราะค่าใช้จ่ายต่างๆ นั้น เป็นวงล้อสำคัญที่จะขับเคลื่อนงนไปสู่เป้าหมายได้ และเป็นแรงกระตุ้นให้เกิดขวัญกำลังใจ ดังนั้น งบประมาณ เป็นสิ่งสำคัญจำเป็น และโครงการวิจัยพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย เป็นโครงการสำคัญงานหนึ่ง เพราะมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยราชวิทยาลัย เป็นมหาวิทยาลัยคณะสงฆ์ฝ่ายมหานิกาย หากได้ดำเนินการโครงการวิจัยในด้านนี้ก็จะตรงจุด สอดคล้องกับพระราชปณิธานของล้นเกล้ารัชกาลที่ ๕ ที่ว่า ศึกษาพระไตรปิฎกและวิชาชั้นสูง สำหรับพระภิกษุสามเณรและคฤหัสถ์ ตามพระราชปณิธานของล้นเกล้าดังกล่าว โครงการวิจัยพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยนี้ สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ ได้สนับสนุนทุนวิจัย จำนวนเงิน ๙๕๐,๐๐๐ บาท(เก้าแสนห้าหมื่นบาทถ้วน) ซึ่งเป็นงบประมาณที่มาก สอดคล้องกับคนและงานที่วางเป้าหมายได้ และงบประมาณที่ได้รับ ต้องใช้จ่ายมีคัมค่า เกิดประโยชน์อย่างสูงสุด

๔.ระยะเวลาดำเนินงาน

ระยะเวลาดำเนินงาน คือแต่ละช่วงของการทำงาน การกำหนดระยะเวลา ถือว่าเป็นแผนที่ที่จะคอยบอกว่าเราควรทำอะไรในระยนี้ จะเห็นได้ว่า หากแต่ละงาน มีช่วงเวลาคอยกำหนด จะเห็นได้ว่างานนั้น จะประสบความสำเร็จ แต่ขณะทำงานต้องยึดถือปฏิบัติอย่างต่อเนื่อง แม้จะกำหนดระยะเวลาดำเนินงานอย่างดี แต่หากมีแผนที่แต่ไม่ได้ใช้ก็ ไม่เกิดประโยชน์ ดังนั้น ระยะเวลาดำเนินงานคือช่วงเวลาที่จะทำอะไร เวลาไหน สำหรับโครงการวิจัยพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย มีระยะเวลาการดำเนินการไว้ดังนี้

กิจกรรม	ระยะเวลาการดำเนินการ ปีงบประมาณ ๒๕๕๙											
	พย	ธค	มค	กพ	มีค	เมย	พค	มิย	กค	สค	กย	
๑.ศึกษาข้อมูลเอกสารรายงานวิจัย		—										
๒.วางแผนการวิจัยวิเคราะห์เนื้อหา		—										
๓.ติดต่อประสานงาน		—										
๔.ประชุมร่วมคณะทำงานแผนงานวิจัย		—										
๕.ปฏิบัติการรวบรวมคัดเลือกคำศัพท์(๔,๐๐๐)				—	—	—						
๖.ปฏิบัติการทำคำศัพท์โครงการวิจัยที่ ๔(๒๖รูป/คน)				๒๐๐	๔๐๐	๖๐๐	๖๐๐	๖๐๐	๖๐๐	๖๐๐	๕๐๐	
๗.ประชุมคณะผู้บริหารงานวิจัยโครงการที่ ๔				—	—	—	—	—	—	—		
๘.ประชุมสรุปผลการวิจัยปีที่ ๔											—	
๙.รายงานความก้าวหน้าผลการวิจัยปีที่ ๔											—	
๑๐.ประชุมวิเคราะห์ปิดโครงการวิจัยปีที่ ๔											—	
๑๑.สรุปผลแผนการวิจัย											—	
๑๒.สัมมนาผลงานการวิจัย											—	

สรุปว่า การวางแผนโครงการวิจัยพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ได้กำหนดกรอบการทำงานเพื่อให้บรรลุเป้าหมาย ๔ อย่าง คือ คน งาน งบประมาณ และระยะเวลาดำเนินงาน ซึ่งทั้ง ๔ อย่างแต่ละอย่างล้วนมีความสำคัญแตกต่างกัน แต่อย่างไรก็ตาม การทำงานทุกอย่าง ย่อมต้องการความสำเร็จ ดังนั้น เมื่อได้วางแผนไว้อย่างดี เดินตามแผนที่วางไว้ ปรับตามความเหมาะสม ความสำเร็จย่อมเป็นไปตามที่วางไว้

๓.๒ การดำเนินงานตามแผน

การดำเนินงาน ถือว่าเป็นขั้นตอนกระบวนการปฏิบัติงาน ที่ชัดเจน หลังจากคณะกรรมการแผนกำหนดแผน ทำความเข้าใจแผน และตั้งใจที่จะปฏิบัติงานตามแผน รับรู้ร่วมกันว่าแผนจะทำอย่างไร งานสำเร็จ เมื่อรับทราบร่วมกันว่า จะทำศัพท์อะไร จำนวนเท่าไร และใครเป็นผู้รับผิดชอบ ค่าตอบแทนเป็นเท่าไร และเมื่อดำเนินงาน มีกระบวนการทำงานประกอบด้วยอะไรบ้าง และศัพท์ที่สิ้นสุดที่ตรงไหน เสร็จสุดตรงไหน และเป็นข้อสรุปของกระบวนการทำงานว่า เริ่มต้นให้มี ด้วยการค้น

คำศัพท์ เรียงคำศัพท์ คัดเลือกคำศัพท์ เขียนนิยามคำศัพท์ จัดทำรูปเล่มเพื่อเข้าพิจารณา ประชุมพิจารณาศัพท์ ปรับแก้ไขศัพท์ ตรวจสอบ และรวบรวมศัพท์ทั้งหมด และเสนอคณะผู้บริหาร โครงการวิจัยพิจารณาให้ความเห็นก่อนเสนอสถาบันวิจัยพุทธศาสตร์เพื่อดำเนินการต่อไป

๓.๒.๑ ค้นคำศัพท์

ค้นหาคำศัพท์ อาจจะเป็นเพราะคณะทำงาน ได้วางแผนว่าจะเป็นโครงการต่อเนื่องในระยะเวลา ๔ ปี นั้น การค้นศัพท์ ก็ดำเนินกิจกรรม เหมือนกับโครงการที่ ๑ แต่จะยากลำบาก ตรงที่ว่า คนรับผิดชอบ มี ๒ คน แต่ละคนก็ดำเนินการรวบรวม ไม่เป็นไปตามที่ตกลงกันได้ เนื่องจากโครงการที่ ๑ เป็นไฟล์งานเวิร์ด สามารถเคลื่อนย้ายศัพท์ได้ แต่ในโครงการที่ ๔ ไม่ได้ดำเนินงานตามโครงการที่ ๑ ทำให้ต้องเสียเวลา ในการปรับรูปแบบให้ลงกันสมกัน โดยปรับเป็น ๓ ระยะด้วยกัน กล่าวคือ

๑) ปรับตารางให้เป็นเวิร์ด หากคลุมข้อความมากเกินไป ก็ไม่สามารถเรียงข้อความได้ เพราะเครื่องคอมพิวเตอร์ไม่อ่าน ต้องพยายามตัดศัพท์ ให้ลงวรรคของแต่ละเล่ม จึงทำให้สามารถเรียงลำดับคำศัพท์ได้ ทำอยู่หลายครั้ง จึงจะทำให้สามารถเรียงลำดับอักษรได้หมด

๒) ศัพท์ที่ปรากฏรูปแบบ ไม่เหมือนกัน ก็ปรับให้เหมือนกัน และปรับลำดับจำนวนของศัพท์ โดยมีเลขกำกับ หน้าคำศัพท์นั้น ๆ เช่น

ลำดับที่	ศัพท์	ที่มา
๑๕๓๐๗	ยกตนข่มผู้อื่น	๑๒/๔๒/๓๗,๑๒/๑๘๑/๑๘๖
๑๕๓๐๘	ยกโทษ	๒๑/๑๕๘/๒๒๒
๑๕๓๐๙	ยกวัตร	๓๖/๑๑๖/๑๗๗
๑๕๓๑๐	ยถากรรม	๑๓/๓๐๖/๓๖๗
๑๕๓๑๑	ยถากัมมุปกฎญาณ	๓๗/๓๗๗/๓๗๙,๔๐/๙/๘๘๒,๔๐/๑๐/๘๘๒,๔๐/๓๙/๖๖๔,๔๐/๔๐/๖๖๕,๔๐/๔๑/๖๖๖,๔๐/๕๓/๘๑๘,๔๐/๙๓/๗๔๘,๔๐/๔๐๔/๒๕๘,๔๐/๔๐๖/๒๕๙
๑๕๓๑๒	ยถาทิฎฐิฐิธานะ	๑๑/๓๐๔/๒๕๗
๑๕๓๑๓	ยถาภูตญาณ	๓๑/๒๒๗/๓๘๓
๑๕๓๑๔	ยถาภูตญาณทัสสนะ	๑๖/๒๓/๔๑,๒๒/๒๔/๓๐,๒๒/๕๐/๕๑๘,๒๒/๑๖๘/๒๘๒,๒๓/๖๕/๑๓๑,๒๓/๘๕/๔๐๕,๒๔/๑/๒,๒๔/๑/๓๙๐,๒๔/๓/๓๙๒,๒๔/๔/๓๙๔,๒๔/๕/๘,๓๑/๓๐/๔๘๕
๑๕๓๑๕	ยทัตถิยะ, พระเจ้าจักรพรรดิ	๓๒/๓๑/๔๒๑
๑๕๓๑๖	ยมกปาฎิหาริย์	๓๓/๔/๗๐๑,๓๓/๕/๖๙๑,๓๓/๕/๗๑๒,๓๓/๗/๖๓๔

๑๕๓๑๗	ยมกะ, พระ	๑๗/๘๕/๑๔๗
๑๕๓๑๘	ยมกะ, ข้าราชการบริหาร	๒๑/๑๘๗/๒๗๐
๑๕๓๑๙	ยมกะ, ภูเขา	๓๓/๕๗/๑๗๕
๑๕๓๒๐	ยมศักดิ์, ภูเขา	๕/๓๐๐/๑๓๐,๘/๒๘๕/๑๐๔,๘/๒๘๖/ ๑๐๕,๘/๕๒๖/๒๓๓,๘/๕๒๗/๒๓๓
๑๕๓๒๑	ยมศักดิ์ภูเขา	๒๓/๕๒/๘๑
๑๕๓๒๒	ยมทูต	๒๕/๒๓๕/๑๐๕
๑๕๓๒๓	ยมยักษ์	๒๘/๒๒๖๕/๕๓๓,๒๘/๒๒๘๕/๕๓๗
๑๕๓๒๔	ยมราช	๑๕/๓๓/๔๑
๑๕๓๒๕	ยมโลก	๑๕/๔๘/๖๓,๒๕/๔๔/๔๐,๒๖/๒๗/๑๗๒, ๒๖/๗๖๗/๒๘๓, ๒๖/๘๐๗/๓๐๑
๑๕๓๒๖	ยมะ	๑๐/๓๔๐/๒๖๗
๑๕๓๒๗	ยมุนา, แม่น้ำ	๗/๓๘๔/๒๘๐,๗/๓๘๕/๓๘๓,๑๐/๒๘๖/ ๒๓๐,๑๐/๓๐๒/๒๓๖,๑๐/๓๓๘/๒๖๖,๑๘/ ๘๒/๕๘,๑๘/๘๓/๕๘,๑๘/๘๔/๕๘,๑๘/๘๕/ ๕๘,๒๓/๑๘/๒๔๗
๑๕๓๒๘	ยศ	๑๐/๑๘๗/๑๔๗,๑๐/๒/๒๓๓,๑๐/๒๘๔/ ๒๑๕,๑๐/๒๘๔/๒๑๖,๑๑/๑๑/๑๐,๑๑/๑๕/ ๑๓,๑๑/๑๖/๑๓,๑๑/๒๔๖/๒๐๑,๑๓/๑๔๕/ ๑๖๑,๑๓/๓๗๓/๔๕๗
๑๕๓๒๙	ยศทิพย์	๑๑/๒๐๑/๑๖๔,๑๑/๒๔๐/๑๘๖
๑๕๓๓๐	ยศและเกียรติ	๒๗/๕/๒๐๐,๒๗/๑๒๘/๑๘๒
๑๕๓๓๑	ยศและความเสื่อมยศ	๓๓/๑๒๒/๗๗๔,๓๓/๑๒๒/๗๗๕
๑๕๓๓๒	ยศศักดิ์	๒๗/๘๓/๑๗๕
๑๕๓๓๓	ยศสมบัติ	๒๗/๑๕๑/๔๘๖
๑๕๓๓๔	ยศก้าณทกบุตร, ภูเขา	๗/๔๔๖/๓๘๓,๗/๔๔๖/๓๔๔,๗/๔๔๖/ ๓๘๕,๗/๔๔๗/๓๘๕
๑๕๓๓๕	ยศกุลบุตร	๓๗/๓๘๗/๔๐๑
๑๕๓๓๖	ยศกุลบุตร, ลูกเศรษฐี	๔/๒๕/๓๑, ๔/๒๕/๓๒, ๔/๒๖/๓๑, ๔/๒๖/ ๓๒
๑๕๓๓๗	ยศปราสาท	๓๓/๓๔/๗๑๕
๑๕๓๓๘	ยศมทะ	๓๕/๘๔๔/๕๔๘
๑๕๓๓๙	ยศวดี, พระเทวี	๓๓/๑๘/๖๘๘,๓๓/๒๐/๖๐๕
๑๕๓๔๐	ยศวดีท้าววัน	๓๓/๒๐/๖๗๘
๑๕๓๔๑	ยศวดีปราสาท	๓๓/๒๐/๖๔๓
๑๕๓๔๒	ยศวา, กษัตริย์	๓๓/๑๗/๖๒๗

๑๕๓๔๓	ยสวาปราสาท	๓๓/๑๙/๖๐๕
๑๕๓๔๔	ยสวาอุบาสก	๓๓/๒๕/๖๔๙
๑๕๓๔๕	ยสสะ	๑๐/๓๔๐/๒๖๗
๑๕๓๔๖	ยสสะ, ภิกษุ	๔/๓๐/๓๗, ๔/๓๑/๓๘
๑๕๓๔๗	ยสสะ, ลูกเศรษฐี	๔/๒๕/๓๑, ๔/๒๖/๓๒, ๔/๒๗/๓๓
๑๕๓๔๘	ยสุตตรปราสาท	๓๓/๑๗/๖๓๒
๑๕๓๔๙	ยโสชชะ, พระ	๕/๒๙๕/๑๑๙, ๒๕/๒๓/๒๑๔
๑๕๓๕๐	ยโสธระ, พระเจ้าจักรพรรดิ	๓๒/๓๕/๑๗๑๓๒/๒๑/๑๐๕
๑๕๓๕๑	ยโสธรา, พระเถรี	๓๓/๑๗/๖๒๗, ๓๓/๓๔๐/๔๙๙, ๓๓/๓๔๑/๔๙๙
๑๕๓๕๒	ยโสธรา, พระมเหสี	๓๓/๑๕/๗๑๙
๑๕๓๕๓	ยโสธราภิกษุณี	๓๓/๓๑๕/๔๙๖, ๓๓/๓๑๘/๔๙๖, ๓๓/๓๒๗/๔๙๗, ๓๓/๓๒๘/๔๙๗
๑๕๓๕๔	ยโสธราอุบาสิกา	๓๓/๒๕/๖๔๙
๑๕๓๕๕	ยอด	๑๑/๗๒/๕๑, ๑๑/๗๓/๕๑, ๑๑/๗๔/๕๓, ๒๑/๒๔๕/๓๖๔
๑๕๓๕๖	ยอดเขาสู่ทิสสนะ	๓๓/๑๒/๕๙๓
๑๕๓๕๗	ยอดธง	๑๕/๒๔๙/๓๖๐, ๒๒/๗๕/๑๒๖
๑๕๓๕๘	ยอดเนยใส	๑๗/๖๖๒/๓๘๕, ๑๗/๖๖๓/๓๘๖, ๑๗/๖๖๔/๓๘๘, ๑๗/๖๖๕/๓๘๘, ๒๑/๙๕/๑๔๕
๑๕๓๕๙	ยอดภูเขา	๑๑/๑๕๖/๑๑๗, ๑๓/๒๒๘/๒๖๖, ๒๑/๑๔๗/๒๑๑
๑๕๓๖๐	ยอดภูเขาคันธมาทน์	๓๓/๒๘๔/๓๓๐
๑๕๓๖๑	ยอดภูเขานารทะ	๓๓/๑๑/๕๙๓
๑๕๓๖๒	ยอดภูเขามิพานต์	๒๗/๓๔/๔๒๘, ๒๗/๓๖/๔๒๘
๑๕๓๖๓	ยอดไม้จ้าว	๒๗/๗/๔๒๔
๑๕๓๖๔	ยอดเรือ	๑๔/๑๒๔/๑๖๐, ๒๐/๑๑๐/๓๕๒, ๒๐/๑๑๑/๒๕๓, ๒๔/๑๕/๒๘, ๒๕/๑๕๔/๘๐
๑๕๓๖๕	ย้อมพันทุกขีได้	๒๕/๑๗๓/๕๓๙
๑๕๓๖๖	ย้อมรับ	๒๑/๑๙๕/๒๙๓
๑๕๓๖๗	ยอหย่อน	๑๒/๓๑/๒๙, ๒๒/๑๕๖/๒๕๖
๑๕๓๖๘	ยักษ์	๑๐/๙๘/๕๙, ๑๐/๒๑๐/๑๕๘, ๑๐/๒๔๒/๑๘๑, ๑๐/๒๘๐/๒๑๐, ๑๑/๒๐๕/๑๖๗, ๑๑/๒๗๕/๒๑๙, ๑๑/๒๘๑/๒๒๗, ๑๕/๒๐/๒๒, ๑๕/๔๓/๕๙, ๑๕/๒๔๔/๓๕๐
๑๕๓๖๙	ยักษ์, พวง	๑๐/๙๘/๕๙, ๑๐/๓๓๖/๒๖๕

๑๕๓๗๐	ยักษ์กุมพियะ	๒๗/๘๕/๒๑๕
๑๕๓๗๑	ยักษ์ขึ้นกลาง	๑๑/๒๘๖/๒๓๓
๑๕๓๗๒	ยักษ์ขึ้นสูง	๑๑/๒๗๖/๒๑๙,๑๑/๒๘๖/๒๓๓
๑๕๓๗๓	ยักษ์ชื่อปุณณิกะ	๒๘/๑๖๔๒/๔๔๔
๑๕๓๗๔	ยักษ์นรเทพ	๓๓/๕/๗๐๑,๓๓/๗/๗๑๒
๑๕๓๗๕	ยักษ์โปริสาท	๒๗/๗๑/๕๔๙,๒๗/๗๒/๕๔๙,๒๗/๗๕/ ๕๕๐,๒๗/๗๖/๕๕๐,๒๗/๗๗/๕๕๐,๒๗/๗๙/ ๕๕๐
๑๕๓๗๖	ยักษ์ผู้กล้าหาญ	๑๑/๒๓๙/๑๙๕
๑๕๓๗๗	ยักษ์เสนาบดี	๑๑/๒๙๒/๒๔๔
๑๕๓๗๘	ยักษ์อภิสัมมตะ	๓๓/๑๖๐/๓๕๘
๑๕๓๗๙	ยักษ์ณี	๑๑/๒๘๒/๒๒๙,๑๑/๒๙๒/๒๔๓,๑๕/๒๔๐/ ๓๔๔,๒๘/๕๓๖/๑๓๔,๒๘/๒๐๖๒/๕๐๔
๑๕๓๘๐	ยังไม่ได้ตรัสรู้	๒๒/๖๘/๑๑๖
๑๕๓๘๑	ยังยืน	๑๒/๕๐๑/๕๓๘
๑๕๓๘๒	ยังสบายดีหรือ	๒๒/๕๖/๕๔๐
๑๕๓๘๓	ยัง	๙/๑๗๑/๕๖,๙/๓๓๔/๑๓๐,๙/๓๓๙/๑๓๓,๙/ ๓๔๐/๑๓๔,๑๐/๔๓๘/๓๖๘,๑๐/๔๓๘/ ๓๖๙,๑๑/๓๕๘/๔๑๔,๑๒/๔๔๐/๔๗๕,๑๓/ ๙๔/๙๗,๑๓/๒๒๕/๒๖๒
๑๕๓๘๔	ยังคือบุญ	๒๖/๒๘๘/๖๐๒
๑๕๓๘๕	ยังอยู่ที่	๒๗/๖๔/๓๓๒,๒๗/๗๑/๓๓๔
๑๕๓๘๖	ยังอยู่ที่ตตกุมาร	๒๗/๖๒/๓๓๒,๓๓/๑๐๓/๗๗๑
๑๕๓๘๗	ยังอยู่ที่ตตพราหมณ์	๓๓/๑๗/๗๐๙
๑๕๓๘๘	ยังสัญญาสัมปทา	๒๕/๕๑๑/๖๑๖,๒๕/๕๑๕/๖๑๗
๑๕๓๘๙	ยังสัญญาธิกรณ์	๒๐/๖๑/๒๓๒
๑๕๓๙๐	ยังอยู่ที่ต, พราหมณ์	๑๐/๑๒/๒๕๔๘
๑๕๓๙๑	ยังที่บูชาแล้ว	๒๔/๑๗๖/๓๒๑,๒๔/๒๑๑/๓๔๗,๒๔/๒๑๖/ ๓๕๔,๒๔/๒๑๗/๓๕๙
๑๕๓๙๒	ยังพิธี	๙/๒๗๕/๙๗,๙/๒๗๖/๙๘,๙/๒๗๖/๙๙,๙/ ๓๔๒/๑๓๔,๑๐/๔๓๘/๓๖๘
๑๕๓๙๓	ยังและพระเวท	๒๘/๙๐๕/๓๒๓
๑๕๓๙๔	ยังสมบัติ	๙/๓๒๘/๑๒๖,๙/๓๓๕/๑๓๐,๙/๓๔๗/ ๑๔๕,๙/๓๔๘/๑๔๕
๑๕๓๙๕	ยา	๙/๒๗/๑๐,๙/๒๑๑/๗๒,๙/๔๕๑/๑๙๙,๑๓/ ๒๒๐/๒๕๗,๓๖/๙๔/๑๖๘

๑๕๓๙๖	ยากจน	๓๖/๑๖๘/๒๐๑
-------	-------	------------

๓) ศัพท์ที่นำมายังไม่ผ่านการกลั่นกรองเท่าที่ควร ทำให้ต้องเสียเวลาจัดลำดับเล่ม คัมภีร์ เพื่อให้เป็นไปแนวทางเดียวกัน

หลังจากดำเนินการแล้ว ทำให้ได้ข้อสรุปว่า การที่ทำงานหลายคน งานบางอย่างแทนที่จะรวดเร็ว แต่กลับช้า ในกรณีที่ต่างคนต่างทำ ไม่ทำตามที่ตกลงกันไว้และได้ข้อสรุปว่าแบบอย่างในการวางแผนในการทำงาน มีความสำคัญมาก ทำให้เห็นว่าแผนดีทำให้งานสำเร็จได้อย่างรวดเร็ว

๓.๒.๒ เรียงคำศัพท์

เรียงคำศัพท์ เป็นเรื่องที่สำคัญมาก เพราะหากศัพท์ไม่เรียงกัน กระโดดไปมา ทำให้ดูไม่น่าอ่าน และทำให้รู้ได้ว่า ศัพท์ของพจนานุกรมเล่มนั้นๆ มี แต่ศัพท์ของเรายังไม่มี เพราะอะไร เก็บข้ามใช่ไหม หลังจากเรียงลำดับศัพท์แล้ว ก็ไปเพิ่มเติมศัพท์ที่ยังไม่ปรากฏให้มีครบสมบูรณ์ และการเรียงศัพท์นี้ ก็ดำเนินการตามนัยเดียวกันโครงการที่ ๑ ก็คือในโครงการที่ ๑ มีหมวดอักษรวรรค ก เท่านั้น และในโครงการที่ ๔ มีอักษรวรรค คือ ย ร ล ว ส ห พ อ (สระทั้งหมด) คือ อ อา อิ อี อุ อู เอ โอ และการเรียงศัพท์นี้ ไม่ใช่แค่เรียงเท่านั้น แต่ยังกำหนดทำเล่ม แจกจ่าย ผู้เขียนด้วย โดยกำหนดเรียงแต่ละเล่ม และในเล่มนั้น จะประกอบด้วยศัพท์เล่มละ ๑๐๐ ศัพท์ ดังตัวอย่างที่แจกจ่ายให้แก่ผู้เขียน เช่น เล่ม ๑๕๙ มีว่า “พระครูสิริรัตนานุวัตร,รศ.ดร. รับศัพท์เมื่อ ๑ เมษายน 2559 ลำดับที่ 15801-15900”

ที่มา	ศัพท์	ที่มา
๑๕๘๐๑	รสติน	๑๕/๑๗๐/๒๒๗
๑๕๘๐๒	รสตันทา	๑๐/๑๐๑/๖๐,๑๐/๔๐๐/๓๓๑,๑๐/ ๔๐๑/๓๓๔,๑๑/๓๒๓/๓๑๘,๑๑/๓๕๖/ ๓๘๙,๑๗/๓๐๙/๓๒๕,๑๗/๓๒๙/๓๓๙
๑๕๘๐๓	รสทิพย์	๑๑/๒๐๑/๑๖๔,๑๑/๒๔๐/๑๙๖
๑๕๘๐๔	รสที่ควรเสพ	๑๐/๓๖๕/๒๙๒
๑๕๘๐๕	รสที่พึงรู้แจ้ง	๑๐/๓๖๕/๒๙๒
๑๕๘๐๖	รสที่ไม่ควรเสพ	๑๐/๓๖๕/๒๙๒
๑๕๘๐๗	รสธาตุ	๑๖/๘๕/๑๖๙,๓๑/๔/๑๒,๓๑/๑๒๓/ ๑๙๑,๓๕/๑๘๔/๑๔๓,๓๖/๓๒/๑๑,๓๗/ ๒๐/๑๗
๑๕๘๐๘	รสนิมิต	๑๗/๓/๒๕๕๖,๓๗/๖๙๖/๗๔๓
๑๕๘๐๙	รสบัณฑิต	๓๓/๑๔๓/๗๔๕

๑๕๘๑๐	รสราคะ	๓๗/๗๐๔/๗๕๓,๓๗/๗๗๒/๘๑๒,๓๗/ ๗๗๔/๘๑๓
๑๕๘๑๑	รสวิจากร	๑๐/๔๐๐/๓๓๑,๑๐/๔๐๑/๓๓๔,๓๑/๓/ ๑๑,๓๑/๑๒๓/๑๙๐
๑๕๘๑๒	รสวิตก	๑๐/๔๐๐/๓๓๑,๑๐/๔๐๑/๓๓๔,๓๑/๓/ ๑๐,๓๑/๑๒๓/๑๙๐
๑๕๘๑๓	รสสมปัติ	๔๑/๘/๕๖๓,๔๑/๙/๕๕๓,๔๓/๓๙๘/ ๒๓๔
๑๕๘๑๔	รสสัญญาเจตนา	๑๐/๔๐๐/๓๓๑,๑๐/๔๐๑/๓๓๓,๑๗/ ๕๖/๘๔,๑๗/๓๐๘/๓๒๕,๑๗/๓๒๘/ ๓๓๙,๓๑/๓/๑๐,๓๑/๑๒๓/๑๘๙
๑๕๘๑๕	รสสัญญา	๑๐/๔๐๐/๓๓๑,๑๐/๔๐๑/๓๓๓,๑๑/ ๓๒๓/๓๑๘,๑๑/๓๒๓/๓๑๖,๑๗/๕๖/ ๘๔,๑๗/๕๗/๘๙,๑๗/๓๐๗/๓๒๕,๑๗/ ๓๒๗/๓๓๙,๑๘/๑๑๗/๑๓๕,๒๒/๖๓/ ๕๗๕
๑๕๘๑๖	รสแห่งธรรม	๒๕/๓๕๔/๑๔๔
๑๕๘๑๗	รสายตนะ	๑๑/๓๖๐/๔๓๐,๓๑/๔/๑๒,๓๑/๑๒๓/ ๑๙๑,๓๕/๑๖๕/๑๑๗,๓๖/๒๓/๙,๓๗/ ๑๙/๑๗,๓๗/๔๗๑/๕๐๒,๓๗/๕๑๙/ ๕๕๘,๔๐/๒/๓,๔๐/๑๐/๙
๑๕๘๑๘	รสารมณ	๕/๒๔๔/๑๑, ๕/๒๔๔/๑๒,๒๗/๓๔๐/ ๕๒๙,๓๗/๒๘๙/๑๙๒
๑๕๘๑๙	รองเท้าแก้วมณี,รองเท้าเงิน	๓๒/๑๔๔/๕๙๙
๑๕๘๒๐	รอยกัจจกร	๒๑/๓๖/๕๘
๑๕๘๒๑	รอยเท้าช้าง	๑๒/๒๘๘/๓๑๘,๑๒/๓๐๐/๓๒๙,๑๕/ ๑๒๘/๑๕๑,๑๙/๑๔๐/๗๕,๑๙/๕๒๔/ ๓๓๙,๒๔/๑๕/๒๘
๑๕๘๒๒	รอยพระบาท	๒๑/๓๖/๕๘
๑๕๘๒๓	ระคน	๓๗/๗๖๘/๘๐๙,๓๗/๗๗๑/๘๑๑,๓๗/ ๗๗๓/๘๑๒
๑๕๘๒๔	ระดู	๑๑/๑๑๔/๘๕,๑๒/๔๐๘/๔๔๓,๑๓/ ๔๐๒/๕๐๓,๑๘/๒๘๒/๓๑๔
๑๕๘๒๕	ระมาติ	๒๘/๒๖๗/๑๒๙,๒๘/๕๓๖/๑๓๔,๒๘/ ๑๔๑๒/๔๐๓
๑๕๘๒๖	ระลึกชอ	๑๐/๒๙๐/๒๒๔,๑๐/๓๒๙/๒๕๘,๑๐/

๑๕๘๒๗	ระลึกชาติ	๔๐๒/๓๓๕ ๙/๓๑/๑๒,๙/๓๒/๑๓,๙/๓๓/๑๔,๙/ ๒๔๔/๘๑,๑๓/๑๔/๑๗,๑๓/๒๘/ ๓๑,๑๓/๔๙/๔๖,๑๖/๗๐/๑๔๖,๒๐/ ๒๒๗/๒๙,๒๐/๒๔๔/๓๑,๒๒/๒/๔๑๓
๑๕๘๒๘	ระอา	๑๒/๒๑๗/๒๒๘
๑๕๘๒๙	รักชีวิตวัน	๕/๔๖๗/๓๕๙
๑๕๘๓๐	รักคำ	๒๘/๑๙๙๑/๔๙๕
๑๕๘๓๑	รักษาอุโบสถ	๔๑/๒๕/๔๗๔,๔๑/๔๕/๕๐๗,๔๑/๔๖/ ๓๓๙,๔๑/๗๔/๔๔๖,๔๒/๙/๑๑๑,๔๒/ ๑๙/๑๐,๔๒/๑๘/๒๘๑,๔๒/๓๕/ ๑๒๔,๔๒/๖๕/๔๖๗,๔๒/๙๘/๕๒
๑๕๘๓๒	รังเกียจบาป	๑๒/๑๕๕/๑๕๘
๑๕๘๓๓	รังของโรค	๒๕/๑๔๘/๓๘
๑๕๘๓๔	รังผึ้ง	๑๓/๒๔๐/๒๘๓
๑๕๘๓๕	รัชชุนมาลา, ชื่อ	๒๖/๘๓๓/๙๖, ๒๖/๘๔๒/๙๗
๑๕๘๓๖	รัชสมัย	๑๑/๑๗๒/๑๓๑,๑๑/๑๗๓/๑๓๒,๑๑/ ๑๗๔/๑๓๒,๑๑/๑๗๕/๑๓๕
๑๕๘๓๗	รัษฎูปาละ, กุลบุตร	๑๓/๒๙๔/๓๕๐,๑/๓๔๖/๓๘๒
๑๕๘๓๘	รัษฎิกะ, ชฎิล	๓๓/๑๑/๖๔๐
๑๕๘๓๙	รัษฎิ	๑๐/๓๐๘/๒๔๒,๑๕/๗๒/๗๙
๑๕๘๔๐	รัษฎิบาล, พระ, ภิกษุ	๓๓/๑๘๙/๓๖๒,๒๐/๒๑๐/๒๘,๓๒/ ๑๐๗/๑๑๗
๑๕๘๔๑	รัษฎีสมา	๒๗/๒๐/๕๙๗,๒๗/๑๔๖/๔๙๕,๒๗/ ๑๔๗/๔๙๕,๒๗/๑๕๐/๔๒๒,๒๗/๑๘๖/ ๕๐๒,๒๗/๓๐๑/๕๒๒
๑๕๘๔๒	รัตประคน	๒๖/๙๖๑/๑๑๗
๑๕๘๔๓	รัตประคนทอง	๒๖/๗๐๕/๘๑
๑๕๘๔๔	รัตตัญญู	๑๐/๑๓๖/๘๒,๑๐/๒๗๖/๒๐๗,๑๐/ ๒๗๗/๒๐๘,๑๒/๓๔๗/๓๘๐,๑๓/๑๔๕/ ๑๖๒,๒๐/๑๘๘/๒๕,๒๐/๒๓๕/๓๐,๒๒/ ๘๘/๑๕๖,๒๓/๒๓/๓๗,๒๓/๒๘/๔๓
๑๕๘๔๕	รัตตัญญุมหะ	๓๕/๘๔๔/๕๔๘
๑๕๘๔๖	รัตติกาล	๒๗/๓๓/๕๔๓
๑๕๘๔๗	รัตติเทพ	๖/๘๓/๑๖๔,๖/๙๒/๑๘๕
๑๕๘๔๘	รัตนจกรม	๓๓/๑๕/๕๕๘

๑๕๘๔๙	รัตนเจดีย์	๒๖/๑๒๐๔/๑๕๑
๑๕๘๕๐	รัตนชาติ	๒๖/๖๖๒/๗๔
๑๕๘๕๑	รัตนปรัชชะ, พระเจ้าจักรพรรดิ	๓๒/๖๐/๒๘๔
๑๕๘๕๒	รัตนมณฑป	๓๓/๒๗๖/๔๙๑
๑๕๘๕๓	รัตนะ	๒/๕๐๖/๕๙๗,๙/๑๕/๖,๙/๑๕/๗,๙/ ๑๙๙/๖๘,๑๐/๒๔๒/๑๘๒,๑๐/๒๕๙/ ๑๙๒,๑๐/๒๕๙/๑๙๓,๑๐/๒๗๒/ ๒๐๔,๑๕/๕๑/๖๗,๑๗/๗๖/๑๑๖,๒๐/ ๑๖๑/๑๒๔
๑๕๘๕๔	รัตนะคือแก้วมณี	๒๘/๑๖๓๔/๔๔๓
๑๕๘๕๕	รัตนะคือโพชฌงค์	๓๓/๒๘๖/๓๓๐
๑๕๘๕๖	รัตนะนานัปประการ	๒๘/๑๘๔๔/๔๗๔
๑๕๘๕๗	รัตนะและมาลัย	๒๗/๓๙/๑๖
๑๕๘๕๘	รัตนาวดี, กิณนรี	๒๘/๖๒๕/๒๗๙
๑๕๘๕๙	รัมมกพราหมณ์	๑๒/๒๗๒/๒๙๕
๑๕๘๖๐	รัมมกะ, กรุง	๓๒/๔๑๔/๖๔
๑๕๘๖๑	รัมมวดี, กรุง	๓๓/๑๘/๕๙๔,๓๓/๒๕/๕๙๙
๑๕๘๖๒	รัมมอุบาสก	๓๓/๒๓/๖๒๒,๓๓/๒๕/๗๐๐
๑๕๘๖๓	รัมมะ, พระโอรส	๓๓/๑๘/๖๓๒
๑๕๘๖๔	รัมมาอุบาสิกา	๓๓/๒๐/๖๗๔
๑๕๘๖๕	รั้วหนาม	๑๑/๒๐๒/๑๖๔
๑๕๘๖๖	รัศมี	๑๑/๓๘/๒๘,๑๑/๑๒๑/๙๐,๑๑/๑๒๘/ ๙๔,๑๑/๒๗๕/๒๑๙,๑๒/๕๑๓/ ๕๕๑,๑๔/๒๓๒/๒๗๒,๑๔/๒๘๖/ ๓๔๓,๒๐/๘๑/๓๐๗,๒๑/๑๔๒/ ๒๐๙,๒๖/๑/๑
๑๕๘๖๗	รัศมีกาย	๒๖/๑๗/๔,๒๖/๔๕/๙,๒๖/๖๒/๑๑,๒๖/ ๖๖/๑๒, ๒๖/๗๘/๑๔,๒๖/๘๔/๑๕,๒๖/ ๘๗/๑๕,๒๖/๙๒/๑๖, ๒๖/๙๕/๑๖,๒๖/ ๑๐๗/๑๘,๒๖/๒๓๙/๔๐,๒๖/๒๔๐/๔๐
๑๕๘๖๘	รากเง่าของพรหมจรรย์	๒๖/๑๐๓๐/๕๐๙
๑๕๘๖๙	รากษส	๒๗/๙๑/๘๘,๒๗/๑๓๒/๕๔,๒๗/๑๘๖/ ๑๙๕,๒๗/๑๘๗/๑๙๕,๒๗/๒๒๙/ ๕๗๒,๒๗/๓๐๙/๕๘๕,๒๗/๓๑๑/ ๕๘๕,๒๗/๓๒๑/๕๘๖,๒๘/๕๓๖/๑๓๔
๑๕๘๗๐	รากเหง้าแห่งกิเลสเครื่องเนิ่นช้า	๒๕/๙๒๓/๗๒๒

๑๕๘๗๑	รากเหง้าแห่งกุศล	๑๒/๘๘/๘๒
๑๕๘๗๒	รากเหง้าแห่งตันทา	๒๕/๓๓๗/๑๓๘
๑๕๘๗๓	รากเหง้าแห่งทุกข์	๑๐/๑๕๕/๑๐๐,๑๔/๖๕/๗๑,๑๘/๑๐๓/ ๑๑๔,๑๘/๓๖๓/๔๑๘
๑๕๘๗๔	รากเหง้าแห่งอกุศล	๑๒/๘๘/๘๒
๑๕๘๗๕	รากแห่งความโกรธ	๒๘/๒๐๓/๕๙๓
๑๕๘๗๖	รากแห่งความดูหมิ่น	๒๘/๒๐๓/๕๙๓
๑๕๘๗๗	รากอกุศลธรรม	๒๕/๑๔/๕๐๑,๒๕/๓๗๒/๕๘๖
๑๕๘๗๘	รากจริต	๒๘/๑๕๖/๔๓๐
๑๕๘๗๙	รากเปยยาล	๒๐/๑๘๖/๔๑๑
๑๕๘๘๐	รากสัญญา	๓๑/๒๑๔/๓๕๖
๑๕๘๘๑	รากะ	๑/๖/๔, ๑/๘/๔, ๑/๑๙/๑๒, ๑/๓๘/ ๒๖,๑/๒๓๔/๒๕๐,๔/๕/๙, ๔/๗/๑๑, ๔/๕๔/๖๓,๕/๒๔๔/๙, ๕/๒๔๔/๑๐, ๕/ ๒๔๔/๑๑,๙/๖๓/๒๕,๙/๒๔๒/๘๐
๑๕๘๘๒	รากะที่ต้องประหารด้วยมรรคเบื้องต้น ๓	๔๓/๓๗/๔๒๗
๑๕๘๘๓	รากะที่ต้องประหารด้วยโสดาปัตติมรรค	๔๑/๗๑/๑๙๗,๔๓/๑๔/๔๑๓,๔๓/๑๗/ ๔๑๕
๑๕๘๘๔	รากะที่เป็นเหตุไปสู่อบาย	๒๒/๘๘/๖๑๔,๒๒/๙๐/๖๑๕,๒๒/๙๑/ ๖๑๖
๑๕๘๘๕	รากะที่เป็นอดีต	๓๗/๒๙๑/๑๙๙
๑๕๘๘๖	รากะที่มีธรรมชาติภายในตนเป็นอารมณ์	๔๑/๑๔/๖๒๑
๑๕๘๘๗	รากะที่มีปริตตะเป็นอารมณ์	๑๘/๔๗๑
๑๕๘๘๘	รากะที่มีปีติ	๔๓/๑๕๑/๕๐๒
๑๕๘๘๙	รากะที่มีมหัคคตะเป็นอารมณ์	๔๑/๑๘/๔๗๑
๑๕๘๙๐	รากะที่มีอดีตธรรมเป็นอารมณ์	๔๑/๒๐/๕๓๔,๔๑/๒๒/๕๗๖
๑๕๘๙๑	รากะที่ไม่ต้องประหารด้วยมรรคเบื้องต้น	๔๓/๓๗/๔๒๘
๑๕๘๙๒	รากะที่ไม่แน่นอนโดยอาการทั้งสอง	๔๑/๔๗/๕๐๘
๑๕๘๙๓	รากะที่ไม่มีปีติ	๔๓/๑๕๑/๕๐๑
๑๕๘๙๔	รากะที่ไม่สหระคตด้วยสุข	๔๓/๑๗๔/๕๑๘
๑๕๘๙๕	รากะที่วิปยุตจากคันถะ	๔๒/๗๓/๓๖๕,๔๒/๘๕/๓๗๒
๑๕๘๙๖	รากะที่วิปยุตจากทัญญู	๔๓/๖๗/๓๒๔,๔๓/๗๐/๓๒๖
๑๕๘๙๗	รากะที่วิปยุตจากปรัมมาส	๔๒/๖๔/๔๖๗,๔๒/๗๓/๔๗๒
๑๕๘๙๘	รากะที่สหระคตด้วยอุเบกขา	๔๑/๑๙/๑๓๖
๑๕๘๙๙	รากะที่สังสม	๓๗/๗๓๗/๗๘๑
๑๕๙๐๐	รากะที่สัมปยุตด้วยปรัมมาส	๔๒/๖๕/๔๖๘,๔๒/๗๒/๔๗๒

ในการเรียงคำศัพท์นั้น ได้ประโยชน์อย่างมาก เพราะเวลาพูดถึงศัพท์ในเล่มนั้น ศัพท์อะไร ลำดับที่เท่าไร ก็ตอบได้ทันที เพราะศัพท์มีลำดับเลขคอยกำกับไว้ และเวลาตรวจเช็คก็ตรวจเช็คตามลำดับศัพท์ที่มอบให้นั้นแหละเป็นตัวกำหนด ทำให้รู้ว่า บางครั้ง ก็เรียงลำดับผิด แต่ก็มีบางครั้งที่ผู้เขียนเขียนข้ามไปก็มี และบางครั้ง ศัพท์ที่ให้กับศัพท์ที่อยู่อีกช่องหนึ่ง ไม่ตรงกัน ทำให้ภายในเล่มนั้น มีศัพท์ไม่ครบ ๑๐๐ ศัพท์ ก็มีเหมือนกัน

ในกรณีเรียงลำดับผิด ก็คงไว้เช่นเดิม เช่น ๑๕๘27 ๑๕๘28 ๑๕๘29 แล้วเป็น ๑๕๘40 แทนที่จะเป็น ๑๕๘30 หากเป็นเช่นนี้ ทำหมายเหตุบอกว่า เลขลำดับนั้น ไม่มี และไม่ต้องเลื่อนลำดับ

ในกรณีที่ผู้เขียนได้เขียนข้ามก็ประสานงานให้เขียนให้ครบ เมื่อผู้เขียนส่งศัพท์มาครั้งแรก ในกรณีศัพท์ไม่ตรงกัน ก็ปรับโดยใส่วงเล็บ แต่เมื่อศัพท์เกินจำนวน ก็ทำหมายเหตุในกรณีศัพท์ที่ไม่มีเลขกำกับ ทำได้ ๒ กรณี คือ

ในกรณีศัพท์เกินกว่าลำดับเลข ให้วงเล็บ(1) และวงเล็บ(2) เช่น ๑๕๘27 ๑๕๘28 ๑๕๘28 (1) ๑๕๘28 (2) ๑๕๘29 ๑๕๘30

ในกรณีศัพท์ไม่มี ศัพท์ไม่มีลำดับ ก็ให้ทำหมายเหตุบอกว่า ศัพท์นี้ ไม่มี โดยใช้เลขกำกับ โดยให้เขียนเป็นวงเล็บ(1) ต่อจากศัพท์ลำดับข้างหน้า เช่น ๑๕๘97 ๑๕๘98 ๑๕๘99 ๑๕๘00 ๑๕๘00 (1)

อนึ่ง ในกรณีที่ผู้เขียน ขณะที่เขียน เห็นศัพท์ที่อยู่ใกล้กัน แต่ยังไม่มีการขึ้นชื่อข้อมูล ก็เขียนเพิ่มเติม โดยให้เขียนหลังศัพท์นั้นว่าเพิ่มเติมวงเล็บ เช่น

ยมทัคคิถาษี : ชื่อฤๅษีคนหนึ่ง ผู้เป็นต้นแบบในการบูชาญ คือตระเตรียมมหาทาน ซึ่งประกอบไปด้วยอาหารและเภสัชต่าง ๆ มีเนยใส เนยข้น นม ส้ม น้ำผึ้ง น้ำอ้อย เป็นต้น แล้วให้ทาน เพราะเมื่อให้ทานแล้ว จิตผ่องใส จะเกิดความชื่นชม โสมนัส ดังคำในทานมัทปผลสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เหล่าฤๅษีในปางก่อน คือ อัญญฤๅษี วามก ฤๅษีวามเทวฤๅษี เวสสามิตตฤๅษี ยมทัคคิถาษี อังคีรสถฤๅษี ภารทวาชฤๅษีวาเสฏฐฤๅษี กัสสปฤๅษี และภคฤๅษี ได้บูชามหาญแล้ว แต่ให้ทานด้วยคิดว่า เมื่อเราให้ทานนี้ จิตย่อมผ่องใส จะเกิดความชื่นชม โสมนัส ฯลฯ (อง.อญญก.(ไทย) ๒๓/๕๒/๙๑)

ยมทูต : ทูตของพญายม, สื่อแจ้งข่าวของความตาย หรือสภาวะที่เตือนให้นึกถึงความตายเพื่อจะได้ไม่ประมาททำความดีเตรียมไว้ เช่น ความแก่ หง่อม,ในที่นี้หมายถึงความตาย ดังคำในโคฆาตกปุตตวัตถุ ที่พระผู้มีพระภาคตรัสแก่บุตรของคนฆ่าโคผู้แก่เฒ่าดังนี้ บัดนี้ ท่านเปรียบ

เหมือนใบไม้เหลือง ทั้งยมทูตมาปรากฏแก่ท่านแล้ว (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๒๓๕/๑๐๕)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ยมทูต ในที่นี้หมายถึงความตาย (ขุ.ธ.อ. ๗/๕)

ยมบาล (เพิ่มเติม)

ผู้คุมนรก, ผู้ทำหน้าที่ลงโทษสัตว์นรก, ในคัมภีร์ภาษาบาลี ใช้คำว่า นิรยบาล(พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)

ยมยักษ์ :

ชื่อยักษ์ตนหนึ่ง ที่ร่วมอนุโมทนาในการบริจาคบุตตทานของพระเวสสันดร ดังคำในเวสสันดรชาดก ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า พระอินทร์ พระพรหม ท้าวประชาบดี พระโสม ยมยักษ์ ท้าวเวสสุวรรณมหาราชและเทพเจ้าเหล่าสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ พร้อมด้วยทั้งพระอินทร์ทุกถ้วนหน้า ต่างก็ถวายอนุโมทนา (ขุ.ชามหา.(ไทย) ๒๘/๒๒๖๕/๕๓๓,๒๘/๒๒๘๕/๕๓๗)

ยมราช :

พญายม, เจ้าแห่งนรก ดังคำในสาธสุตฺร ที่ เทวดาอีกองค์หนึ่งได้เปล่งอุทานนี้ในสำนักของพระผู้มีพระภาคว่า ข้าแต่พระองค์ผู้นิรทุกข์ ทานให้ประโยชน์สำเร็จได้จริง แม้เมื่อของมีน้อย ทานก็ให้ประโยชน์สำเร็จได้ ทานที่ให้แม้ด้วยศรัทธาก็ให้ประโยชน์สำเร็จได้อันหนึ่ง ทานที่ให้แม้แก่บุคคลผู้ได้ธรรมแล้วยังเป็นการดี บุคคลใดให้ทานแก่บุคคลผู้ได้ธรรมแล้ว ผู้มีความขยันหมั่นเพียรอันตนบรรลุแล้ว บุคคลนั้นข้ามพ้นนรกแห่งยมราชได้แล้วเข้าถึงฐานะอันเป็นทิพย์ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๓๓/๔๑),มีปรากฏชื่อยมราช อยู่ในยมราชสุตฺร (อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๓๗/๑๙๔)

ยมโลก :

โลกของพญายม, โลกของคนตาย;ในบางแห่ง ซึ่งกล่าวถึงคู่กับเทวโลก อรรถกถาอธิบายว่า ยมโลกหมายถึงอบายภูมิ ๔ (ธ.อ.๓/๒), โดยเฉพาะในคัมภีร์เปตวัตถุ มักหมายถึงแดนเปรต (เช่น ขุ.เปต.๒๖/๙๒/๑๑๑) ดังคำในมัจฉริสุตฺร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสแก่เทวดาว่า คนเหล่าใดในโลกนี้ เป็นคนตระหนี่เหนียวแน่นบริภาษผู้อื่น ทำอันตรายแก่คนเหล่าอื่นผู้ให้อยู่ คนเหล่านั้นย่อมบังเกิดในนรก กำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน หรือยมโลก ถ้าพวกเขาเกิดเป็นมนุษย์ ก็เกิดในตระกูลคนยากจน (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๔๙/๖๓),หรือดังคำในอูรคเปตวัตถุที่เปรตสองตนบอกสามเณรว่า พวกเราทั้งสองตีกันเองแล้ว ต้มกินเลือดและหนองของกันและกัน ได้ต้มเลือดและหนองเป็นอันมากก็ยังไม่อิ่ม มีความหิวอยู่เป็นนิตย์คนทั้งหลายผู้ไม่ให้ทานตายไปเกิดในยมโลกย่อมรำไห้คร่ำครวญเหมือนอย่างนี้ ขุ.เปต.(ไทย) ๒๖/๘๑/๑๘๑)

คำว่า ยมโลก มีปรากฏหลายแห่ง เช่น ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๔๔/๔๐, ขุ.เปต.(ไทย) ๒๖/๒๗/๑๗๒, ๒๖/๗๖๗/๒๙๓, ๒๖/๘๐๗/๓๐๑)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ยมโลก หมายถึงที่อยู่ประจำของพญา ยมในแดนเปรต (ขุ.เป.อ. (บาลี) ๘๑/๖๔)

ยมมะ :

ท้าว ยมมะ, ชื่อเทพหมู่หนึ่ง ที่เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าและภิกษุสงฆ์ ณ ป่ามหาวัน เขตกรุงกบิลพัสดุ์ ดังคำในมหาสมยสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เทพ ๒ หมู่ คือ ยมมะ และ ยมมะก็มา เทพผู้อาศัยพระจันทร์ มีพระจันทร์นำหน้ามา (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๔๐/๒๖๗), ในกถาวัตถุ นิรยपालกถา กล่าวไว้เป็นเทพองค์หนึ่งที่อยู่ในนรก ดังคำที่ปรวาทีกล่าวว่า พระสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ท้าวเวสสภู ท้าวเปตติราช ท้าวโสมะไม่ได้ฆ่า ท้าว ยมมะ และ ท้าวเวสวัณก็ไม่ได้ฆ่ากรรมของตนเองฆ่าบุคคลผู้สิ้นบุญจากโลกนี้ เกิดในปรโลกในนรคนั้น (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๘๖๗/๘๘๘)

ยมนา, แม่น้ำ :

แม่น้ำใหญ่สายสำคัญลำดับที่ ๒ ในมหานที ๕ ของชมพูทวีป มีต้นกำเนิดร่วมกับแม่น้ำคงคา ที่สระอโนดาตในแดนหิมพานต์ และลงมาบรรจบกับแม่น้ำคงคาที่เมืองปยาละ (ปัจจุบันคือ Allahabad) ไหลผ่านเมืองสำคัญ คือ Delhi เมืองหลวงปัจจุบันของอินเดีย ซึ่งเชื่อกันว่าอยู่ตรงที่ตั้งของนครอินทปัตถ์ (เมืองหลวงของแคว้นกุรุในอดีต เมืองมธुरา และเมืองโกสัมพีก่อนจะถึงเมืองปยาละ, ปัจจุบันคนทั่วไปรู้จักในชื่อภาษาอังกฤษว่า Yamuna หรือ Jumna ดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า มหานทีทุกสาย คือ คงคา ยมนา อจิรวดี สรรภู มหิ ไหลลงสู่มหาสมุทรแล้ว ย่อมละชื่อและโคตรเดิมของตน รวมเรียกว่ามหาสมุทรทั้งสิ้น (วิ.จู.(ไทย) ๗/๓๘๔/๒๘๐, ๗/๓๘๕/๓๘๓, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๙๖/๒๓๐, ๑๐/๓๐๒/๒๓๖, ๑๐/๓๓๘/๒๖๖, ส.ม.(ไทย) ๑๙/๙๒/๕๘, ๑๙/๙๓/๕๘, ๑๙/๙๔/๕๘, ๑๙/๙๕/๕๘, อง.อภ.ฎก.(ไทย) ๒๓/๑๙/๒๔๗) ; ดู มหานที ๕

ยศ(เพิ่มเติม) :

ความเป็นใหญ่และความยกย่องนับถือ ดังคำในคัคคราสสูตร กล่าวไว้ว่า พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่ฝั่งสระโบกขรณี ชื่อคัคคราเขตกรุงจัมปา พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ประมาณ ๕๐๐ รูป อุบาสกประมาณ ๗๐๐ คน อุบาสิกาประมาณ ๗๐๐ คน และเทวดาหลายพันองค์ ได้ยินว่าพระผู้มีพระภาคมีพระวรณะและมีพระยศรุ่งเรืองกว่าภิกษุอุบาสก อุบาสิกา และ เทวดาเหล่านั้นทั้งหมด (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๑๙/๓๒๐) ; ในภาษาไทย มักได้ยินคำว่า เกียรติยศซึ่งบางครั้งมากู้กับ อสิริยศ และอาจจะมี ปรีวารยศ หรือ ปรีวารยศ มาเข้าชุดด้วย รวมเป็น ยศ ๓ ประเภท

- ยสกาถกษัตริย์, ภิกษุ :** พระเถระองค์สำคัญผู้ชักชวนให้ทำสังคายนาครั้งที่ ๒ หลังพุทธปรินิพพาน ๑๐๐ ปี เดิมชื่อยศ เป็นบุตรกาถกษัตริย์พราหมณ์; ดูสังคายนาครั้งที่ ๒ (วิ.จ.ไทย) ๗/๔๔๖/๓๙๓,๗/๔๔๖/๓๔๔,๗/๔๔๖/๓๙๕,๗/๔๔๗/๓๙๕)
- ยสยะ,ยส :** พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เป็นบุตรเศรษฐีเมืองพาราณสีมีความเป็นอยู่อย่างสุขสมบูรณ์ วันหนึ่งเห็นสภาพในห้องนอนของตนเป็นเหมือนป่าช้า เกิดความสลดใจคิดเบื่อหน่าย จึงออกจากบ้านไปพบพระพุทธเจ้าที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ในเวลาใกล้รุ่ง พระพุทธเจ้าตรัสเทศนาอนุพุทธพิกถา และอริยสัจจ์โปรด ยสกุลบุตรได้ดวงตาเห็นธรรมต่อมาได้ฟังธรรมที่พระพุทธเจ้าแสดงแก่เศรษฐีบิดาของตน ก็ได้บรรลุนิพพานแล้วขออุปสมบท เป็นภิกษุสาวกองค์ที่ ๖ ของพระพุทธเจ้า (วิ.ม.ไทย) ๔/๓๐/๓๘,อภิ.ก.ไทย) ๓๗/๓๘๗/๔๐๑)
- ยสกุลบุตร, ลูกเศรษฐี :** พระยสยะเมื่อก่อนอุปสมบทเรียกว่า *ยสกุลบุตร* (วิ.ม.ไทย) ๔/๒๕/๓๑, ๔/๒๕/๓๒, ๔/๒๖/๓๑, ๔/๒๖/๓๒)
- ยสปราสาท :** ชื่อปราสาทหลังหนึ่ง ของกัสสปพราหมณ์ อยู่ในเมืองพาราณสี มีกษัตริย์พระนามกิกิ ปกครอง ซึ่งต่อมากัสสปพราหมณ์ได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้านามว่ากัสสปะ ซึ่งพรหมทัตตพราหมณ์ผู้เป็นพุทธบิดาให้สร้างเพื่อเป็นที่ประทับ ตั้งคำว่า พระองค์ทรงครองฆราวาสอยู่ ๒,๐๐๐ ปี มีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลัง คือหังสปปราสาท ยสปราสาท และสิริจันทปราสาท มีนางสนมกำนัล ๔๘,๐๐๐ นาง ล้วนประดับประดาสวยงาม (ขุ.อป.ไทย) ๓๓/๓๔/๗๑๕)
- ยสมทะ :** ความเมาในยศ ในกถาว่าตถอุทิสว่า ความเป็นมา กิริยาที่เมา ภาวะที่เมา ความถือตัว กิริยาที่ถือตัว ภาวะที่ถือตัว ความลำพองตน ความทะนงตน ความเชิดชูตนเป็นดุจธง ความเห่อเหิม ความที่จิตต้องการเชิดชูตนเป็นดุจธงเพราะอาศัยยศ นี้เรียกว่ายสมทะ (อภิ.วิ.ไทย) ๓๕/๘๓๒/๕๓๕,๓๕/๘๔๔/๕๔๙)
- ยสวัตติ,พระเทวี :** 1.ชื่อพระเทวี ผู้เป็นพุทธมารดาของพระพุทธเจ้านามว่าเวสสภู แห่งกรุงอนโธมาเป็นราชานีซึ่งมีพระเจ้าสุปตติยะผู้เป็นพุทธบิดา ปกครอง หรือตั้งคำในเวสสภูพุทธวงศ์ กล่าวไว้ว่า กรุงชื่อว่าอนโธมีกษัตริย์พระนามว่าสุปตติยะเป็นพระชนก พระเทวีพระนามว่ายสวัตติเป็นพระมารดา ของพระพุทธเจ้าพระนามว่าเวสสภู ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ (ที.ม.ไทย) ๑๐/๑๒/๕, ขุ.พุทธ.ไทย) ๓๓/๑๘/๖๙๙)
- 2.ชื่อพระมเหสี ของมังคลราชกุมาร แห่งกรุงอุตตระ ซึ่งมีพระเจ้าอุตตระปกครอง ภายหลังมังคลราชกุมารตรัสออกบวชและตรัสรู้

- เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้านามว่ามังคละ ดังคำว่า พระองค์ทรง
ครองขรรษาอยู่ ๙,๐๐๐ ปีมีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลัง คือ ยส
วาปราสาท สุจิตมาปราสาท และสิริมาปราสาท มีนางสนมก้านัล
๓๐,๐๐๐ นางล้วนประดับประดาสวยงาม พระมเหสีพระนามว่ายส
วดี (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๐/๖๐๕)
- ยสวดีทายวัน :** ชื่อวัดสำคัญ สมัยพระพุทธเจ้านามว่าติสสะ, เป็นวัดที่พระพุทธเจ้า
นามว่าติสสะประกาศธัมมจักร ญ วัดนี้ ดังคำว่า พระมหาวีระพระ
นามว่าติสสะทรงเป็นผู้นำชั้นเลิศของโลก ผู้อันพรหมทูลอาราธนา
แล้วทรงประกาศพระธรรมจักรที่ยสวดีทายวันอันประเสริฐ (ขุ.พุทธ.
(ไทย) ๓๓/๒๐/๖๗๙)
- ยสวดีปราสาท :** ชื่อปราสาทหลังหนึ่ง ของปทุมุตตรราชากุมาร อยู่ในเมืองหงสวดี มี
กษัตริย์พระนามว่าอานนท์ปกครอง ซึ่งต่อมาของปทุมุตตรราชากุมาร
ได้ออกบวชได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้านามว่าปทุมุตระ ซึ่ง
กษัตริย์พระนามว่าอานนท์เป็นพระชนกให้สร้างเพื่อเป็นที่ประทับ
ดังคำว่า พระองค์ทรงครองขรรษาอยู่ ๙,๐๐๐ปี มีปราสาทที่อุดม
อยู่ ๓ หลังคือนารีปราสาท พาหนปราสาท และยสวดีปราสาท (ขุ.
พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๐/๖๔๓)
- ยสวา, กษัตริย์ :** ชื่อกษัตริย์องค์หนึ่ง ปกครองเมืองจันทวดี มีมเหสีนามว่าโยธารา มี
พระราชโอรสนามว่าโนมทัสสี ภายหลังพระโอรสออกบวชและ
ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า ต่อมาเป็นพุทธบิดาของพระพุทธเจ้านามว่าอ
โนมทัสสี ดังคำว่า กษัตริย์พระนามว่ายสวาเป็นพระชนก พระเทวี
พระนามว่ายโสธราเป็นพระชนนี ของพระศาสดาพระนามว่าอ
โนมทัสสี (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๗/๖๒๗)
- ยสวาปราสาท :** ชื่อปราสาทหลังหนึ่ง ของมังคลราชากุมาร อยู่ในเมืองอุตตระ มี
กษัตริย์พระนามว่าอุตตระปกครอง ซึ่งต่อมาของมังคลราชากุมาร ได้
ออกบวชได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้านามว่ามังคละซึ่งกษัตริย์
พระนามว่าอุตตระเป็นพระชนกและพระมเหสีนามว่าอุตตระให้
สร้างเพื่อเป็นที่ประทับแห่งมังคลราชากุมารดังคำว่าพระองค์ทรง
ครองขรรษาอยู่ ๙,๐๐๐ ปี มีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลัง คือยสวา
ปราสาท สุจิตมาปราสาท และสิริมาปราสาทมีนางสนมก้านัล
๓๐,๐๐๐ นาง ล้วนประดับประดาสวยงาม (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/
๑๙/๖๐๕)
- ยสวาอุบาสก :** ชื่ออัครอุบาสกคนหนึ่ง,เป็นอุปัฏฐากเบื้องขวาสมัยพระพุทธเจ้า
นามว่าสุเมธะ ดังคำในสุเมธพุทธวงศ์กล่าวไว้ว่า อรุเวลาอุบาสกและย
สวาอุบาสกเป็นอัครอุปัฏฐาก(ของของพระชินเจ้าพระนามว่าสุเมธะ)
(ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๕/๖๔๙)

- ยสสะ :** ชื่อเทพหมู่หนึ่ง ที่เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า และภิกษุสงฆ์ที่ป่ามหาวัน เขตกรุงกบิลพัสดุ์ ดังคำในมหาสมยสูตร กล่าวไว้ว่า เทพ (๑๐ หมู่) คือ อาโป ปฐวี เตโช วาโย วรุณะ วารุณะ โสมะ ยสสะ เมตตา และกรรณา เป็นผู้มียศกัมาด้วย (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๔๐/๒๖๗)
- ยสสะ, ภิกษุ :** พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เป็นบุตรเศรษฐีเมืองพาราณสีมีความเป็นอยู่อย่างสุขสมบูรณ์ วันหนึ่งเห็นสภาพในห้องนอนของตนเป็นเหมือนป่าช้า เกิดความสลดใจคิดเบื่อหน่าย จึงออกจากบ้านไปพบพระพุทธเจ้าที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ในเวลาใกล้รุ่ง พระพุทธเจ้าตรัสเทศนานุบุพพิกา และอริยสัจจ์โปรด ยสกุลบบุตรได้ดวงตาเห็นธรรมต่อมาได้ฟังธรรมที่พระพุทธเจ้าแสดงแก่เศรษฐีบิดาของตนก็ได้บรรลุอรหัตตผล แล้วขออุปสมบท เป็นภิกษุสาวกองค์ที่ ๖ ของพระพุทธเจ้า ดังคำที่ยสกุลบบุตรได้กราบทูลว่า พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์พึงได้รับการบรรพชา พึงได้รับการอุปสมบทในสำนักของพระผู้มีพระภาค พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เธอจงมาเป็นภิกษุเถิด แล้วตรัสต่อไปว่า ธรรมอันเรากล่าวดีแล้ว เธอจงประพฤติพรหมจรรย์เถิด” (วิ.ม.(ไทย) ๔/๓๐/๓๗, ๔/๓๑/๓๙)
- ยสสะ, ลูกเศรษฐี :** พระยสสะเมื่อก่อนอุปสมบทเรียกว่า *ยสกุลบบุตร* ดังคำในมหาวรรค กล่าวไว้ว่า ในกรุงพาราณสี มีกุลบุตรชื่อยสสะเป็นลูกเศรษฐีเป็นผู้สุขุมลชาติ ยสกุลบบุตรมีปราสาท ๓ หลัง คือ หลังหนึ่งสำหรับฤดูหนาวหลังหนึ่งสำหรับฤดูร้อน หลังหนึ่งสำหรับฤดูฝน ยสกุลบบุตรได้รับการบำเรอด้วยดนตรี ไม่มีบุรุษเจือปน ตลอด ๔ เดือน อยู่บนปราสาทฤดูฝน ไม่ลงมายังปราสาทชั้นล่าง คืบวันหนึ่ง เมื่อยสกุลบบุตรได้รับการบำเรออิมเอมเพียบพร้อมด้วยกามคุณ ๕ ได้หลับไปก่อน ฝ่ายบริวารชนได้หลับภายหลัง ตะเกียงน้ำมันถูกจุดสว่างทั้งคืน คืนนั้นยสกุลบบุตรตื่นขึ้นก่อน เห็นบริวารชนของตนกำลังหลับ เช่น บางนางมีพิณอยู่ใกล้รักแร้ บางนางมีตะโพกอยู่ข้างคอ บางนางละเมอเพื่อไปต่าง ๆ ปราภฏดุจป่าช้าผีดิบ เพราะได้เห็นโทษจึงปราภฏแก่ยสกุลบบุตร จิตตั้งอยู่ในความเบื่อหน่าย ยสกุลบบุตรจึงเปล่งอุทานขึ้นในขณะนั้นว่า ท่านผู้เจริญ ที่นี้วุ่นวายหนอ ท่านผู้เจริญ ที่นี้ขัดข้องหนอ และออกจากบ้านเดินไปยังนอกเมือง พระพุทธเจ้าเสด็จเดินจงกรมฟังเสียงของเขา จึงตรัสว่า ยสสะ ที่นี้ ไม่วุ่นวาย ที่นี้ ไม่ขัดข้อง มาเถิด ยสสะ จงนั่งลง เราจักแสดงธรรมแก่เธอ ยสกุลบบุตรรำเริงเบิกบานใจว่า ได้ยินว่า ที่นี้ไม่วุ่นวาย ที่นี้ไม่ขัดข้อง จึงถอดรองเท้าทองเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ฟังธรรม ได้บรรลุธรรมเป็นโสดาบัน (วิ.ม.(ไทย) ๔/๒๕/๓๑, ๔/๒๖/๓๒, ๔/๒๗/๓๓)

ยสุตตรปราสาท :

ชื่อปราสาทหลังหนึ่ง ของปฐมราชกุมาร อยู่ในเมืองจัมปกะ มี กษัตริย์พระนามว่าอสมะปกครอง ซึ่งต่อมาของปฐมราชกุมาร ได้ ออกบวชได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้านามว่าปทุมะ ซึ่งกษัตริย์ พระนามว่าอสมะเป็นพระชนก และพระชนนีนามว่าอสมะ ให้สร้าง เพื่อเป็นที่ประทับของปฐมราชกุมาร ดังคำว่า พระองค์ทรงครอง ฆราวาสอยู่ ๑๐,๐๐๐ ปี มีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลัง คือ นันท ปราสาท วสุปราสาท และยสุตตรปราสาท มีนางสนมกำนัล ๓๓,๐๐๐ นาง ล้วนประดับประดาสวยงาม (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๗/ ๖๓๒)

ยโสชชะ, พระ :

พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เป็นบุตรหัวหน้าชาวประมง ใกล้ประตูเมือง สาวดีได้ฟังพระธรรมเทศนาปิณสุต ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดง (ใน สุตตนิบาต เรียกต่างไปว่า ธัมมจริยสูตร) มีความเลื่อมใสขอบวช ต่อมา ไปเจริญสมณธรรมที่ฝั่งวัคคุมุทา ได้สำเร็จพระอรหัตต์ ดังคำใน มหาวรรคและยโสชสูตรที่กล่าวไว้ว่า ท่านพระยโสชชะผู้เข้าจำพรรษา อยู่ด้วย ได้เรียกภิกษุทั้งหลายมากล่าวว่า ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย พระ ผู้มีพระภาคทรงมุ่งหวังประโยชน์แสวงหาประโยชน์ทรงอนุเคราะห์ อาศัยความอนุเคราะห์ จึงทรงขับไล่พวกเรา เอาเถิดท่านผู้มีอายุ ทั้งหลายขอพวกเราจงอยู่อย่างที่ท่านผู้มีพระภาคทรงมุ่งหวัง ประโยชน์แก่พวกเราเถิด ภิกษุเหล่านั้นรับคำของท่านพระยโสชชะ แล้วก็ปลีกตัวไป ไม่ประมาท มีความเพียร อุทิศกายและใจอยู่ ภายในพรรษานั้นนั่นแล ทุกรูปก็ได้ทำให้แจ้งวิชา ๓ ประการ (วิ.ม. (ไทย) ๕/๒๕๕/๑๑๙,ขุ.อุ.(ไทย) ๒๕/๒๓/๒๑๔)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า วิชา ๓ ประการ คือ (๑) ปุพเพ นิवासานุสสติญาณ (๒) ทิพพจักขุญาณ (๓) อาสวักขยญาณ (ขุ. อุ.อ.(บาลี) ๒๓/๑๙๓)

ยโสธระ, พระเจ้าจักรพรรดิ :

1.ชื่อพระราชาราชองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระเอกถัมภิกเถระ ดัง คำใน เอกถัมภิกเถรพทานที่พระเถระกล่าวไว้ว่า ในภพที่ ๕๕ ข้าพเจ้าได้เป็นพระราชามีนามว่ายโสธระแม่ในสถานที่นั้นวิมานของ ข้าพเจ้าก็สูงตระหง่านถึง ๗ ชั้นประกอบด้วยเรือนยอดอย่างดี มีเสาดันเดียน่ารื่นรมย์ใจ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๑/๑๐๕)

2.ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของโสมโกฬิวิ สเถระ ดังคำในโสมโกฬิวิสเถรพทาน ที่พระเถระกล่าวถึงอดีตชาติ ของตนไว้ว่า เคยถวายดอกไม้และสร้างศาลายาวถวายพระพุทธเจ้า นามว่าอินทสสี ทำให้ได้รับการพยากรณ์ไว้ว่าผู้นี้จักเกิดเป็นพระ เจ้าจักรพรรดิ ๗๗ ชาติ พระเจ้าจักรพรรดิเหล่านั้นแม่ทั้งหมด มี พระนามว่ายโสธระ ผู้นี้ได้เสวยสมบัติทั้ง ๒ แล้ว สร้างสั่งสมบุญ

จักเป็นพระเจ้าจักรพรรดิในปีที่ ๒๘ แม้ในภพนั้นจักมีวิมานอย่าง
ประเสริฐที่วิสุกรรมเทพบุตรเนรมิตให้ ผู้นี้จักครองบุรีนั้น ซึ่งไม่
ว่างเว้นจากเสียง ๑๐ ประการ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๕/๑๗๑)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ยโสธระ หมายถึงทรงไว้ซึ่งยศคือ
บริวารสมบัติและทรัพย์สมบัติ (ขุ.อป.อ. ๒/๓๕/๘๑)

ยโสธระ, พระเถรี :

1.อีกชื่อหนึ่งว่า ทิมพา เป็นเจ้าหญิงแห่งเทวทนคร เป็นพระราช
บุตรของพระเจ้าสุปพุทธะ เป็นพระชายาของพระสิทธัตถะ เป็น
มารดาของพระราหุล ต่อมาออกบวช เรียกชื่อว่าพระยโสธรา ในยโส
ธราเถรียาปทาน กล่าวไว้ว่า พระเถรีขณะมีอายุ ๗๘ ปี พิจารณาวัย
ของตน จึงไปทูลลาปรินิพพานกับพระผู้มีพระภาค และกล่าว
อธิบายถึงประวัติของตนไว้ตอนหนึ่งว่า ข้าแต่พระมหาวิระ หม่อม
ฉันชื่อยโสธรา เมื่อสมัยที่ยังทรงครองฆราวาสวิสัย เป็นปชาบดีของ
พระองค์ เกิดในตระกูลศากยะตั้งอยู่ในองค์สมบัติของผู้หญิง ข้าแต่
พระมหาวิระ บรรดาหญิงจำนวน ๑๙๖,๐๐๐ นาง หม่อมฉันเป็น
ประธาน เป็นใหญ่กว่าหญิงทั้งปวง ในพระราชนิเวศน์ของพระองค์
สตรีทั้งหมดประกอบด้วยรูปสมบัติและอาจารย์สมบัติ แม้ดำรงอยู่ใน
วัยสาวก็ยำเกรงหม่อมฉันทุกเมื่อเหมือนมนุษย์ทั้งหลายยำเกรง
เทวดา หญิงเหล่านั้นมีนางกษัตริย์ ๑,๐๐๐ นาง เป็นประธาน ร่วม
สุขร่วมทุกข์กันอยู่ในพระราชนิเวศน์ของศากยบุตรปานประหนึ่ง
เทวดาทั้งหลายในสวนนันทวัน เว้นพระองค์ผู้ทรงเป็นผู้นำสัตว์โลก
แล้ว เหล่าสตรีผู้ฉลาดล้วนเลยกามภูมิตั้งอยู่ในรูปภูมิ มีรูปเช่นกับ
หม่อมฉันไม่มี พระยโสธราเถรี ถวายอภิวัตพระสัมมาสัมพุทธเจ้า
แล้วแสดงฤทธิ์ถวายพระศาสดาและพรรณนาถึงอดีตชาติหลายชาติ
จากนั้นกล่าวตอนทำอีกว่าบุคคลผู้ถวายตนของตนแต่พระพุทธเจ้า
ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ เพื่อต้องการบุญก็ย่อมพร้อมด้วยสหาย
บรรลุประนิพพานซึ่งเป็นอสังขตะ กรรมทั้งที่เป็นอดีต ปัจจุบันและ
อนาคตสิ้นไปแล้ว กรรมทั้งปวงของหม่อมฉันสิ้นไปแล้ว ข้าแต่
พระองค์ผู้มีพระจักขุ หม่อมฉันขอกราบไหว้พระยุคลบาท (ขุ.อป.
(ไทย) ๓๓/๓๑๕/๔๙๖, ๓๓/๓๑๘/๔๙๖, ๓๓/๓๒๗/๔๙๗, ๓๓/๓๒๘/
๔๙๗, ๓๓/๓๔๐/๔๙๙, ๓๓/๓๔๑/๔๙๙)

2.พระนามพระเทวีของยสวา แห่งกรุงจันทวดี, เป็นพุทธมารดาของ
พระพุทธเจ้านามว่าอโนมทัสสี ดังคำในอโนมทัสสีพุทธวงศ์ กล่าวไว้
ว่า กรุงชื่อว่าจันทวดี กษัตริย์พระนามว่ายสวาเป็นพระชนกพระเทวี
พระนามว่ายโสธราเป็นพระชนนีของพระศาสดาพระนามว่า
อโนมทัสสี (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๗/๖๒๗)

ยโสธรา, พระมเหสี : ชื่อพระมเหสีสิทิตถรรพชาชกุมาร ผู้เป็นมารดาของราหูกุมาร ดังคำใน โศตมพุทธวงศ์ที่พระพุทธเจ้าตรัสถึงฆราวาสวิสัยตอนหนึ่งว่า เรา ครองฆราวาสอยู่ ๒๙ ปี มีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลัง คือสุจินท์ ปราสาท โภกนุทปราสาท และโกญจปราสาท มีนางสนมกำนัล ๔๐,๐๐๐ นาง ล้วนประดับประดาสวยงาม พระมเหสีของเราชื่อว่า ยโสธรา พระโอรสของเราชื่อว่าราหู (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๕/๗๑๙)

ยโสธราภิกษุณี : ดุยโสธราเถรี

ยโสธราอุบาสิกา : ชื่ออัครอุบาสิกา ผู้เป็นอัครอุปัฏฐายิกาของพระพุทธเจ้านามว่าสุเมธะ แห่งกรุงชื่อว่าสุทิสสนะ ซึ่งมีกษัตริย์ชื่อว่าสุทิตตะปกครอง ,เป็นอัครอุปัฏฐายิกาเบื้องซ้ายของพระพุทธเจ้านามว่าสุเมธะ ดังคำ ในสุเมธพุทธวงศ์ กล่าวไว้ว่า ยโสธราอุบาสิกาและสิริมาอุบาสิกาเป็น อัครอุปัฏฐายิกา(ของของพระชินเจ้าพระนามว่าสุเมธะ แสวงหาคุณ อันยิ่งใหญ่) (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๕/๖๔๙)

นอกจากนี้ การเรียงศัพท์ยังสัมพันธ์กับการทำปกด้วย ในกรณีที่เป็นปัญหา ก็บอกไว้ หน้าปกด้วย ซึ่งจะได้กล่าวถึงในตอนการจัดทำรูปเล่มเพื่อพิจารณา

๓.๒.๓ คัดเลือกคำศัพท์

คัดเลือกศัพท์ เป็นกระบวนการที่กำหนดไว้ว่า ศัพท์ที่เกี่ยวกับชื่อบุคคล สัตว์ สถานที่ ศัพท์ที่เป็นชื่อสิ่งของเครื่องใช้ ศัพท์ธรรมะ คำศัพท์ภาษาไทย ที่มีความหมายเฉพาะ หลังจากที่คุณะทำงานได้รวบรวมเป็นเล่มนั้น จะมีกระบวนการคัดเลือกคำศัพท์อยู่ ๓ ขั้นตอน คือ

๑.คณะทำงาน คัดเลือกศัพท์ที่ซ้ำกันออก โดยยกที่มามีอ้างอิงนำมารวมกัน แล้ว เรียงลำดับใหม่ และทำรูปเล่มเข้าที่ประชุมเพื่อพิจารณา

๒.เสนอผู้บริหารโครงการวิจัย ประชุมพิจารณาศัพท์ว่า ศัพท์ที่พอจะเขียนพจนานุกรมได้ นั้น คือศัพท์อะไรบ้าง และเนื่องจากการพิจารณาในที่นั้นประชุมมีเวลาน้อย ดังนั้น คณะผู้บริหาร โครงการวิจัย จึงมีมติมอบให้ผู้ใดผู้หนึ่งรับผิดชอบ และกำหนดกรอบเวลาในการทำงาน

ดังนั้น ผู้ที่รับผิดชอบ ก็ปฏิบัติภารกิจดังนี้

๒.๑ พิจารณาคัดเลือกศัพท์ ศัพท์ที่ผ่าน ก็จะทำเครื่องหมายถูก (/) และศัพท์ที่ไม่ผ่าน ก็ทำเครื่องหมายกากบาท (x)

๒.๒ พิจารณาบททวนศัพท์ที่ผ่านอีกครั้ง

๓.คณะทำงาน ดำเนินการตัดศัพท์ตามที่ได้รับผิดชอบให้ตัด และตัดตามนั้น แต่ศัพท์ที่ไม่ผ่านนั้น ก็ไม่ได้ทิ้ง เก็บไว้อีกไฟล์หนึ่ง ทำให้รู้ได้ว่า ศัพท์ที่ไม่ผ่านนั้น มีเป็นจำนวนเท่าไร และรู้สึก เสียหายที่บางศัพท์นั้น ไม่ผ่านการคัดเลือก ดังจะยกเป็นตัวอย่าง

๓.๑ ศัพท์ที่เสนอให้พิจารณา

ลำดับที่	ศัพท์	ที่มา
๑๕๓๐๗	ยกตนข่มผู้อื่น	๑๒/๔๒/๓๗,๑๒/๑๘๑/๑๘๖
๑๕๓๐๘	ยกโทษ	๒๑/๑๕๙/๒๒๒
๑๕๓๐๙	ยกวัตร	๓๖/๑๑๖/๑๗๗
๑๕๓๑๐	ยกถาวรรม	๑๓/๓๐๖/๓๖๗
๑๕๓๑๑	ยกถากั้มูปคณญาณ	๓๗/๓๗๗/๓๗๙,๔๐/๙/๘๘๒,๔๐/๑๐/ ๘๘๒,๔๐/๓๙/๖๖๔,๔๐/๔๐/๖๖๕,๔๐/๔๑/ ๖๖๖,๔๐/๕๓/๘๑๘,๔๐/๙๓/๗๔๘,๔๐/ ๔๐๔/๒๕๘,๔๐/๔๐๖/๒๕๙
๑๕๓๑๒	ยกถาทิฎฐิปรธานะ	๑๑/๓๐๔/๒๕๗
๑๕๓๑๓	ยกถากุตญาณ	๓๑/๒๒๗/๓๘๓
๑๕๓๑๔	ยกถากุตญาณที่สสนะ	๑๖/๒๓/๔๑,๒๒/๒๔/๓๐,๒๒/๕๐/๕๑๘,๒๒/ ๑๖๘/๒๘๒,๒๓/๖๕/๑๓๑,๒๓/๘๕/ ๔๐๕,๒๔/๑/๒,๒๔/๑/๓๙๐,๒๔/๓/ ๓๙๒,๒๔/๔/๓๙๔,๒๔/๕/๘,๓๑/๓๐/๔๘๕
๑๕๓๑๕	ยกทัตถิยะ, พระเจ้าจักรพรรดิ	๓๒/๓๑/๔๒๑
๑๕๓๑๖	ยกมกปาฎิหาริย์	๓๓/๔/๗๐๑,๓๓/๕/๖๙๑,๓๓/๕/๗๑๒,๓๓/ ๗/๖๓๔
๑๕๓๑๗	ยกมกะ, พระ	๑๗/๘๕/๑๔๗
๑๕๓๑๘	ยกมกะ, ข้าราชการบริพาร	๒๑/๑๘๗/๒๗๐
๑๕๓๑๙	ยกมกะ, ภูเขา	๓๓/๕๗/๑๗๕
๑๕๓๒๐	ยกมตักคิ, ฤาษี	๕/๓๐๐/๑๓๐,๙/๒๘๕/๑๐๔,๙/๒๘๖/ ๑๐๕,๙/๕๒๖/๒๓๓,๙/๕๒๗/๒๓๓
๑๕๓๒๑	ยกมตักคิฤาษี	๒๓/๕๒/๙๑
๑๕๓๒๒	ยกมทูต	๒๕/๒๓๕/๑๐๕
๑๕๓๒๓	ยกมยักษ	๒๘/๒๒๖๕/๕๓๓,๒๘/๒๒๘๕/๕๓๗
๑๕๓๒๔	ยกมราช	๑๕/๓๓/๔๑
๑๕๓๒๕	ยกมโลก	๑๕/๔๙/๖๓,๒๕/๔๔/๔๐,๒๖/๒๗/๑๗๒, ๒๖/๗๖๗/๒๙๓, ๒๖/๘๐๗/๓๐๑
๑๕๓๒๖	ยกมมะ	๑๐/๓๔๐/๒๖๗
๑๕๓๒๗	ยกมุนา, แม่น้ำ	๗/๓๘๔/๒๘๐,๗/๓๘๕/๓๘๓,๑๐/๒๙๖/ ๒๓๐,๑๐/๓๐๒/๒๓๖,๑๐/๓๓๘/๒๖๖,๑๙/ ๙๒/๕๘,๑๙/๙๓/๕๘,๑๙/๙๔/๕๘,๑๙/๙๕/ ๕๘,๒๓/๑๙/๒๔๗

๑๕๓๒๘	ยศ	๑๐/๑๘๗/๑๔๗,๑๐/๒/๒๑๓,๑๐/๒๘๔/ ๒๑๕,๑๐/๒๘๔/๒๑๖,๑๑/๑๑/๑๐,๑๑/๑๕/ ๑๓,๑๑/๑๖/๑๓,๑๑/๒๔๖/๒๐๑,๑๓/๑๔๕/ ๑๖๑,๑๓/๓๗๓/๔๕๗
๑๕๓๒๙	ยศทิพย์	๑๑/๒๐๑/๑๖๔,๑๑/๒๔๐/๑๙๖
๑๕๓๓๐	ยศและเกียรติ	๒๗/๕/๒๐๐,๒๗/๑๒๘/๑๘๒
๑๕๓๓๑	ยศและความเสื่อมยศ	๓๓/๑๒๒/๗๗๔,๓๓/๑๒๒/๗๗๕
๑๕๓๓๒	ยศศักดิ์	๒๗/๙๓/๑๓๕
๑๕๓๓๓	ยศสมบัติ	๒๗/๑๕๑/๔๙๖
๑๕๓๓๔	ยศจากัณทกบุตร, ภิกษุ	๗/๔๔๖/๓๙๓,๗/๔๔๖/๓๔๔,๗/๔๔๖/ ๓๙๕,๗/๔๔๗/๓๙๕
๑๕๓๓๕	ยสกุลบุตร	๓๗/๓๘๗/๔๐๑
๑๕๓๓๖	ยสกุลบุตร, ลูกระชฎี	๔/๒๕/๓๑, ๔/๒๕/๓๒, ๔/๒๖/๓๑, ๔/๒๖/ ๓๒
๑๕๓๓๗	ยสปราสาท	๓๓/๓๔/๗๑๕
๑๕๓๓๘	ยสมณะ	๓๕/๘๔๔/๕๔๙
๑๕๓๓๙	ยสวดี, พระเทวี	๓๓/๑๘/๖๙๙,๓๓/๒๐/๖๐๕
๑๕๓๔๐	ยสวดีทนายวัน	๓๓/๒๐/๖๗๙
๑๕๓๔๑	ยสวดีปราสาท	๓๓/๒๐/๖๔๓
๑๕๓๔๒	ยสวา, กษัตริย์	๓๓/๑๗/๖๒๗
๑๕๓๔๓	ยสวาปราสาท	๓๓/๑๙/๖๐๕
๑๕๓๔๔	ยสวาอุบาสก	๓๓/๒๕/๖๔๙
๑๕๓๔๕	ยสสะ	๑๐/๓๔๐/๒๖๗
๑๕๓๔๖	ยสะ, ภิกษุ	๔/๓๐/๓๗, ๔/๓๑/๓๙
๑๕๓๔๗	ยสะ, ลูกระชฎี	๔/๒๕/๓๑, ๔/๒๖/๓๒, ๔/๒๗/๓๓
๑๕๓๔๘	ยสุตตรปราสาท	๓๓/๑๗/๖๓๒
๑๕๓๔๙	ยโสชชะ, พระ	๕/๒๙๕/๑๑๙,๒๕/๒๓/๒๑๔
๑๕๓๕๐	ยโสธระ, พระเจ้าจักรพรรดิ	๓๒/๓๕/๑๗๑๒/๒๑/๑๐๕

๓.๒ ศัพท์ที่ผ่านและไม่ผ่าน (เครื่องหมาย x ไม่ผ่าน และ ✓ ผ่าน)

ลำดับที่	ศัพท์	ที่มา
๑๕๓๐๗	ยกตนข่มผู้อื่น x	๑๒/๔๒/๓๗,๑๒/๑๘๑/๑๘๖
๑๕๓๐๘	ยกโทษ x	๒๑/๑๕๙/๒๒๒

๑๕๓๐๙	ยกวัตร ✓	๓๖/๑๑๖/๑๗๗
๑๕๓๑๐	ยถากรรม ✓	๑๓/๓๐๖/๓๖๗
๑๕๓๑๑	ยถากัมมุปกฎาณ ✓	๓๗/๓๗๗/๓๗๙,๔๐/๙/๘๘๒,๔๐/๑๐/ ๘๘๒,๔๐/๓๙/๖๖๔,๔๐/๔๐/๖๖๕,๔๐/๔๑/ ๖๖๖,๔๐/๕๓/๘๑๘,๔๐/๙๓/๗๔๘,๔๐/ ๔๐๔/๒๕๘,๔๐/๔๐๖/๒๕๙
๑๕๓๑๒	ยถาทิฎฐิฐิธานะ ✓	๑๑/๓๐๔/๒๕๗
๑๕๓๑๓	ยถากฎฎาณ ✓	๓๑/๒๒๗/๓๘๓
๑๕๓๑๔	ยถากฎฎาณทัสสนะ ✓	๑๖/๒๓/๔๑,๒๒/๒๔/๓๐,๒๒/๕๐/๕๑๘,๒๒/ ๑๖๘/๒๘๒,๒๓/๖๕/๑๓๑,๒๓/๘๕/ ๔๐๕,๒๔/๑/๒,๒๔/๑/๓๙๐,๒๔/๓/ ๓๙๒,๒๔/๔/๓๙๔,๒๔/๕/๘,๓๑/๓๐/๔๘๕
๑๕๓๑๕	ยทัตถิยะ, พระเจ้าจักรพรรดิ ✓	๓๒/๓๑/๔๒๑
๑๕๓๑๖	ยมกปาฎิหาริย์ ✓	๓๓/๔/๗๐๑,๓๓/๕/๖๙๑,๓๓/๕/๗๑๒,๓๓/ ๗/๖๓๔
๑๕๓๑๗	ยมกะ, พระ ✓	๑๗/๘๕/๑๔๗
๑๕๓๑๘	ยมกะ, ข้าราชการบริพาร ✓	๒๑/๑๘๗/๒๗๐
๑๕๓๑๙	ยมกะ, ภูเขา ✓	๓๓/๕๗/๑๗๕
๑๕๓๒๐	ยมตักคิ, ฤาษี ✓	๕/๓๐๐/๑๓๐,๙/๒๘๕/๑๐๔,๙/๒๘๖/ ๑๐๕,๙/๕๒๖/๒๓๓,๙/๕๒๗/๒๓๓
๑๕๓๒๑	ยมทัคคิฤาษี ✓	๒๓/๕๒/๙๑
๑๕๓๒๒	ยมทูต ✓	๒๕/๒๓๕/๑๐๕
๑๕๓๒๓	ยมยักษ ✓	๒๘/๒๒๖๕/๕๓๓,๒๘/๒๒๘๕/๕๓๗
๑๕๓๒๔	ยมราชา ✓	๑๕/๓๓/๔๑
๑๕๓๒๕	ยมโลก ✓	๑๕/๔๙/๖๓,๒๕/๔๔/๔๐,๒๖/๒๗/๑๗๒, ๒๖/๗๖๗/๒๙๓, ๒๖/๘๐๗/๓๐๑
๑๕๓๒๖	ยมะ ✓	๑๐/๓๔๐/๒๖๗
๑๕๓๒๗	ยมุนา, แม่น้ำ ✓	๗/๓๘๔/๒๘๐,๗/๓๘๕/๓๘๓,๑๐/๒๙๖/ ๒๓๐,๑๐/๓๐๒/๒๓๖,๑๐/๓๓๘/๒๖๖,๑๙/ ๙๒/๕๘,๑๙/๙๓/๕๘,๑๙/๙๔/๕๘,๑๙/๙๕/ ๕๘,๒๓/๑๙/๒๔๗
๑๕๓๒๘	ยศ X	๑๐/๑๙๗/๑๔๗,๑๐/๒/๒๑๓,๑๐/๒๘๔/ ๒๑๕,๑๐/๒๘๔/๒๑๖,๑๑/๑๑/๑๐,๑๑/๑๕/ ๑๓,๑๑/๑๖/๑๓,๑๑/๒๔๖/๒๐๑,๑๓/๑๔๕/ ๑๖๑,๑๓/๓๗๓/๔๕๗
๑๕๓๒๙	ยศทิพย์ X	๑๑/๒๐๑/๑๖๔,๑๑/๒๔๐/๑๙๖

๑๕๓๓๐	ยศและเกียรติยศ x	๒๗/๕/๒๐๐,๒๗/๑๒๘/๑๘๒
๑๕๓๓๑	ยศและความเสื่อมยศ x	๓๓/๑๒๒/๓๗๔,๓๓/๑๒๒/๓๗๕
๑๕๓๓๒	ยศศักดิ์ x	๒๗/๙๓/๑๓๕
๑๕๓๓๓	ยศสมบัติ x	๒๗/๑๕๑/๔๙๖
๑๕๓๓๔	ยศกษัตริย์, ภิภุช ✓	๗/๔๔๖/๓๙๓,๗/๔๔๖/๓๔๔,๗/๔๔๖/ ๓๙๕,๗/๔๔๗/๓๙๕
๑๕๓๓๕	ยศกษัตริย์ ✓	๓๗/๓๘๗/๔๐๑
๑๕๓๓๖	ยศกษัตริย์, ภิภุช ✓	๔/๒๕/๓๑, ๔/๒๕/๓๒, ๔/๒๖/๓๑, ๔/๒๖/ ๓๒
๑๕๓๓๗	ยศปราสาท ✓	๓๓/๓๔/๓๑๕
๑๕๓๓๘	ยศสมณะ ✓	๓๕/๘๔๔/๕๔๙
๑๕๓๓๙	ยศสวดี, พระเทวี ✓	๓๓/๑๘/๖๙๙,๓๓/๒๐/๖๐๕
๑๕๓๔๐	ยศสวดีท้าววัน ✓	๓๓/๒๐/๖๗๙
๑๕๓๔๑	ยศสวดีปราสาท ✓	๓๓/๒๐/๖๔๓
๑๕๓๔๒	ยศสวา, กษัตริย์ ✓	๓๓/๑๗/๖๒๗
๑๕๓๔๓	ยศสวาปราสาท ✓	๓๓/๑๙/๖๐๕
๑๕๓๔๔	ยศสวาอุบาสก ✓	๓๓/๒๕/๖๔๙
๑๕๓๔๕	ยศสละ ✓	๑๐/๓๔๐/๒๖๗
๑๕๓๔๖	ยศสละ, ภิภุช ✓	๔/๓๐/๓๗, ๔/๓๑/๓๘
๑๕๓๔๗	ยศสละ, ภิภุช ✓	๔/๒๕/๓๑, ๔/๒๖/๓๒, ๔/๒๗/๓๓
๑๕๓๔๘	ยศสุตตรปราสาท ✓	๓๓/๑๗/๖๓๒
๑๕๓๔๙	ยศโสขะ, พระ ✓	๕/๒๙๕/๑๑๙,๒๕/๒๓/๒๑๔
๑๕๓๕๐	ยศโสธระ, พระเจ้าจักรพรรดิ ✓	๓๒/๓๕/๑๗๑๒/๒๑/๑๐๕

๓.๓ ศัพท์ที่ผ่าน

ลำดับที่	ศัพท์	ที่มา
๑๕๓๐๗	ยกวัตร	๓๖/๑๑๖/๑๗๗
๑๕๓๐๘	ยถากรรม	๑๓/๓๐๖/๓๖๗
๑๕๓๐๙	ยถากัมมูปคญาณ	๓๗/๓๗๗/๓๗๙,๔๐/๙/๘๘๒,๔๐/๑๐/ ๘๘๒,๔๐/๓๙/๖๖๔,๔๐/๔๐/๖๖๕,๔๐/๔๑/ ๖๖๖,๔๐/๕๓/๘๑๘,๔๐/๙๓/๗๔๘,๔๐/

๑๕๓๑๐	ยถาทิฎฐฐิปะธานะ	๔๐๔/๒๕๘,๔๐/๔๐๖/๒๕๙
๑๕๓๑๑	ยถาทิฎฐฐิฎฎาณ	๑๑/๓๐๔/๒๕๗
๑๕๓๑๒	ยถาทิฎฐฐิฎฎาณทัตสสนะ	๓๑/๒๒๗/๓๘๓
๑๕๓๑๓	ยถาทิฎฐฐิฎฎาณทัตสสนะ	๑๖/๒๓/๔๑,๒๒/๒๔/๓๐,๒๒/๕๐/๕๑๘,๒๒/ ๑๖๘/๒๘๒,๒๓/๖๕/๑๓๑,๒๓/๘๕/ ๔๐๕,๒๔/๑/๒,๒๔/๑/๓๘๐,๒๔/๓/ ๓๘๒,๒๔/๔/๓๘๔,๒๔/๕/๘,๓๑/๓๐/๔๘๕
๑๕๓๑๓	ยถาทิฎฐฐิฎฎาณ, พระเจ้าจักรพรรดิ	๓๒/๓๑/๔๒๑
๑๕๓๑๔	ยถาทิฎฐฐิฎฎาณ, พระเจ้าจักรพรรดิ	๓๓/๔/๗๐๑,๓๓/๕/๖๘๑,๓๓/๕/๗๑๒,๓๓/ ๗/๖๓๔
๑๕๓๑๕	ยถาทิฎฐฐิฎฎาณ, พระ	๑๗/๘๕/๑๔๗
๑๕๓๑๖	ยถาทิฎฐฐิฎฎาณ, พระ	๒๑/๑๘๗/๒๗๐
๑๕๓๑๗	ยถาทิฎฐฐิฎฎาณ, พระ	๓๓/๕๗/๑๗๕
๑๕๓๑๘	ยถาทิฎฐฐิฎฎาณ, พระ	๕/๓๐๐/๑๓๐,๘/๒๘๕/๑๐๔,๘/๒๘๖/ ๑๐๕,๘/๕๒๖/๒๓๓,๘/๕๒๗/๒๓๓
๑๕๓๑๙	ยถาทิฎฐฐิฎฎาณ, พระ	๒๓/๕๒/๘๑
๑๕๓๒๐	ยถาทิฎฐฐิฎฎาณ, พระ	๒๕/๒๓๕/๑๐๕
๑๕๓๒๑	ยถาทิฎฐฐิฎฎาณ, พระ	๒๘/๒๒๖๕/๕๓๓,๒๘/๒๒๘๕/๕๓๗
๑๕๓๒๒	ยถาทิฎฐฐิฎฎาณ, พระ	๑๕/๓๓/๔๑
๑๕๓๒๓	ยถาทิฎฐฐิฎฎาณ, พระ	๑๕/๔๘/๖๓,๒๕/๔๔/๔๐,๒๖/๒๗/๑๗๒, ๒๖/๗๖๗/๒๘๓, ๒๖/๘๐๗/๓๐๑
๑๕๓๒๔	ยถาทิฎฐฐิฎฎาณ, พระ	๑๐/๓๔๐/๒๖๗
๑๕๓๒๕	ยถาทิฎฐฐิฎฎาณ, พระ	๗/๓๘๔/๒๘๐,๗/๓๘๕/๓๘๓,๑๐/๒๘๖/ ๒๓๐,๑๐/๓๐๒/๒๓๖,๑๐/๓๓๘/๒๖๖,๑๘/ ๘๒/๕๘,๑๘/๘๓/๕๘,๑๘/๘๔/๕๘,๑๘/๘๕/ ๕๘,๒๓/๑๘/๒๔๗
๑๕๓๒๖	ยถาทิฎฐฐิฎฎาณ, พระ	๑๐/๑๘๗/๑๔๗,๑๐/๒/๒๑๓,๑๐/๒๘๔/ ๒๑๕,๑๐/๒๘๔/๒๑๖,๑๑/๑๑/๑๐,๑๑/๑๕/ ๑๓,๑๑/๑๖/๑๓,๑๑/๒๔๖/๒๐๑,๑๓/๑๔๕/ ๑๖๑,๑๓/๓๗๓/๔๕๗
๑๕๓๒๗	ยถาทิฎฐฐิฎฎาณ, พระ	๗/๔๔๖/๓๘๓,๗/๔๔๖/๓๔๔,๗/๔๔๖/ ๓๘๕,๗/๔๔๗/๓๘๕
๑๕๓๒๘	ยถาทิฎฐฐิฎฎาณ, พระ	๓๗/๓๘๗/๔๐๑
๑๕๓๒๙	ยถาทิฎฐฐิฎฎาณ, พระ	๔/๒๕/๓๑, ๔/๒๕/๓๒, ๔/๒๖/๓๑, ๔/๒๖/ ๓๒
๑๕๓๓๐	ยถาทิฎฐฐิฎฎาณ, พระ	๓๓/๓๔/๗๑๕

๑๕๓๓๑	ยสมทะ	๓๕/๘๔๔/๕๔๙
๑๕๓๓๒	ยสวดี, พระเทวี	๓๓/๑๘/๖๙๙,๓๓/๒๐/๖๐๕
๑๕๓๓๓	ยสวดีทหายวัน	๓๓/๒๐/๖๗๙
๑๕๓๓๔	ยสวดีปราสาท	๓๓/๒๐/๖๔๓
๑๕๓๓๕	ยสวา, กษัตริย์	๓๓/๑๗/๖๒๗
๑๕๓๓๖	ยสวาปราสาท	๓๓/๑๙/๖๐๕
๑๕๓๓๗	ยสวาอุบาสก	๓๓/๒๕/๖๔๙
๑๕๓๓๘	ยสสะ	๑๐/๓๔๐/๒๖๗
๑๕๓๓๙	ยสสะ, ภิกษุ	๔/๓๐/๓๗, ๔/๓๑/๓๙
๑๕๓๔๐	ยสสะ, ลูกเศรษฐี	๔/๒๕/๓๑, ๔/๒๖/๓๒, ๔/๒๗/๓๓
๑๕๓๔๑	ยสุตตรปราสาท	๓๓/๑๗/๖๓๒
๑๕๓๔๒	ยโสธะ, พระ	๕/๒๙๕/๑๑๙,๒๕/๒๓/๒๑๔
๑๕๓๔๓	ยโสธะ, พระเจ้าจักรพรรดิ	๓๒/๓๕/๑๗๑๒/๒๑/๑๐๕

กระบวนการคัดเลือกศัพท์นั้นเป็นสิ่งสำคัญมาก เพราะเป็นก้าวแรกที่จะทำให้ศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย มีความน่าสนใจและควรแก่การศึกษาเรียนรู้

๓.๒.๔ เขียนนิยามคำศัพท์

เขียนนิยามคำศัพท์ เป็นกระบวนการที่ก้าวไปสู่ความสำเร็จ เพราะศัพท์ที่เขียนแต่ละศัพท์คือก้าวแต่ละก้าวที่มุ่งไปสู่ความสำเร็จดังนั้นจำเป็นต้องมีขั้นตอน ประกอบด้วย

๑. ประชุม

การประชุมทำความเข้าใจก่อนว่า จะเขียนศัพท์อย่างไร และวางกรอบในการนำเสนอคำศัพท์ ดังที่กล่าวไว้ในบทที่ ๒

๒. มอบคำศัพท์

การมอบคำศัพท์นั้น จะต้องมีรายชื่อผู้ที่จะเขียน มีใครบ้าง และดำเนินการเชิญให้เขียน ประกอบด้วยเอกสาร ๔ ชิ้น กล่าวคือ

๑) จดหมายเชิญ ระบุจำนวนศัพท์ ค่าตอบแทน ระยะเวลาดำเนินการ ในการจัดทำจดหมายเชิญ จะระบุจำนวนศัพท์ที่ให้เขียน ครั้งละ ๑๐๐ ศัพท์เป็นเกณฑ์

๒) ศัพท์ที่จะให้เขียน มีอะไรบ้าง

๓) รายชื่อผู้รับเขียน มีใครบ้าง ระบุวันรับศัพท์ไปเขียน เพื่อให้เห็นตัวอย่างทั้ง ๓ กรณี จะได้เสนอตัวอย่างประกอบดังนี้

๑. จดหมายเชิญ

บันทึกข้อความ

ส่วนงาน กองวิชาการ สำนักงานอธิการบดี ชั้น ๓ โทร. ๐๓๕-๒๔๘-๐๑๓

ที่ ศธ ๖๑๐๐.๗/

วันที่

มีนาคม พ.ศ. ๒๕๕๙

เรื่อง มอบคำศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ตั้งแต่ลำดับที่ ๑๕๘๐๑ ถึงลำดับที่ ๑๕๙๐๐

เรียน พระครูสิริรัตนานุวัตร,รศ.ดร.

ตามที่มหาวิทยาลัยได้อนุมัติให้ดำเนินงานโครงการวิจัย พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เพื่อจัดทำศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย จากหมวดอักษร วรรณคดี คือ (บ) ป ผ (ผ) พ (พ) ภ ม. ความทราบแล้ว นั้น

เพื่อให้โครงการนี้ดำเนินการไปด้วยความเรียบร้อย ประธานคณะผู้บริหารโครงการวิจัย ได้มอบให้คณะทำงานดำเนินการตามนโยบายของโครงการวิจัยปีที่ ๑ ที่ผ่านมา ตามมติที่ประชุมครั้งที่ ๒/๒๕๕๕ เมื่อวันที่ ๗ ธันวาคม พ.ศ.๒๕๕๕ เห็นชอบให้มอบคำศัพท์ครุฑพระไตรปิฎกให้แก่ผู้เขียนรับไปดำเนินการเขียนในจำนวนที่เหมาะสม โดยมีค่าตอบแทนในการเขียนคำศัพท์ ศัพท์ละ ๑๐๐ บาท (หนึ่งร้อยบาทถ้วน) ในโครงการวิจัยปีที่ ๒-๓ มีงบประมาณที่ได้ลดลงเหลือ ๑,๐๐๐,๐๐๐ บาท และได้จ่ายค่าตอบแทนเขียนคำศัพท์ เหลือศัพท์ละ ๙๐ บาท (เก้าสิบบาทถ้วน) สำหรับในโครงการวิจัยปีที่ ๔ มีงบประมาณที่ได้ลดลงเหลือ ๙๕๐,๐๐๐ บาท เก้าแสนบาทถ้วน ดังนั้นจึงขอจ่ายค่าตอบแทนเขียนคำศัพท์ เหลือศัพท์ละ ๘๕ บาท (แปดสิบบาทถ้วน) ในโครงการวิจัยปีที่ ๔ โดยให้ผู้เขียนคำศัพท์ได้ส่งผลการดำเนินงานทางเว็บไซต์ <http://mcuaad.mcu.ac.th/ac/lxc/login.php> พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย กองวิชาการ สำนักงานอธิการบดี ภายในระยะเวลา ๖๐ วัน ทั้งนี้การจะจ่ายค่าตอบแทนนั้น คำศัพท์จะต้องผ่านการพิจารณาของคณะผู้บริหารโครงการวิจัย พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย นั้น

เพื่อให้การดำเนินงานโครงการวิจัยดังกล่าว ดำเนินไปด้วยความเรียบร้อย มีประสิทธิภาพ และบรรลุวัตถุประสงค์ตามเป้าหมายที่ตั้งไว้ จึงขอเชิญท่านเป็นผู้เขียนคำศัพท์ พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย จำนวน ๑๐๐ ศัพท์ ตั้งแต่ลำดับที่ ๑๕๘๐๑ ถึงลำดับที่ ๑๕๙๐๐ ตามจำนวนคำศัพท์ที่แนบมาพร้อมนี้

จึงเรียนมาเพื่อทราบและดำเนินการเขียนต่อไป

(พระมหาธิติ อนุภทโท)

ผู้อำนวยการกองวิชาการ

002 พระครูสิริ รัศพ์เมื่อ ๑ เมษายน 2559 ลำดับที่ 15801-15900

ที่มา	ศัพท์	ที่มา
๑๕๘๐๑	รสติน	๑๕/๑๗๐/๒๒๗
๑๕๘๐๒	รสตีณา	๑๐/๑๐๑/๖๐,๑๐/๔๐๐/๓๓๑,๑๐/ ๔๐๑/๓๓๔,๑๑/๓๒๓/๓๑๘,๑๑/๓๕๖/ ๓๘๙,๑๗/๓๐๙/๓๒๕,๑๗/๓๒๙/๓๓๙
๑๕๘๐๓	รสทิพย์	๑๑/๒๐๑/๑๖๔,๑๑/๒๔๐/๑๙๖
๑๕๘๐๔	รสที่ควรเสพ	๑๐/๓๖๕/๒๙๒
๑๕๘๐๕	รสที่พึงรู้แจ้ง	๑๐/๓๖๕/๒๙๒
๑๕๘๐๖	รสที่ไม่ควรเสพ	๑๐/๓๖๕/๒๙๒
๑๕๘๐๗	รสธาตุ	๑๖/๘๕/๑๖๙,๓๑/๔/๑๒,๓๑/๑๒๓/ ๑๙๑,๓๕/๑๘๔/๑๔๓,๓๖/๓๒/๑๑,๓๗/ ๒๐/๑๗
๑๕๘๐๘	รสนิมิต	๑๗/๓/๒๕๕๖,๓๗/๖๙๖/๗๔๓
๑๕๘๐๙	รสบัณฑิต	๓๓/๑๔๓/๗๔๕
๑๕๘๑๐	รสราคะ	๓๗/๗๐๔/๗๕๓,๓๗/๗๗๒/๘๑๒,๓๗/ ๗๗๔/๘๑๓
๑๕๘๑๑	รสวิจาร์	๑๐/๔๐๐/๓๓๑,๑๐/๔๐๑/๓๓๔,๓๑/๓/ ๑๑,๓๑/๑๒๓/๑๙๐
๑๕๘๑๒	รสวิตก	๑๐/๔๐๐/๓๓๑,๑๐/๔๐๑/๓๓๔,๓๑/๓/ ๑๐,๓๑/๑๒๓/๑๙๐
๑๕๘๑๓	รสสมบัติ	๔๑/๘/๕๖๓,๔๑/๙/๕๕๓,๔๓/๓๙๘/ ๒๓๔
๑๕๘๑๔	รสสัญญาเจตนา	๑๐/๔๐๐/๓๓๑,๑๐/๔๐๑/๓๓๓,๑๗/ ๕๖/๘๔,๑๗/๓๐๘/๓๒๕,๑๗/๓๒๘/ ๓๓๙,๓๑/๓/๑๐,๓๑/๑๒๓/๑๘๙
๑๕๘๑๕	รสสัญญา	๑๐/๔๐๐/๓๓๐,๑๐/๔๐๑/๓๓๓,๑๑/ ๓๒๓/๓๑๘,๑๑/๓๒๓/๓๑๖,๑๗/๕๖/ ๘๔,๑๗/๕๗/๘๙,๑๗/๓๐๗/๓๒๔,๑๗/ ๓๒๗/๓๓๘,๑๘/๑๑๗/๑๓๕,๒๒/๖๓/ ๕๗๕
๑๕๘๑๖	รสแห่งธรรม	๒๕/๓๕๔/๑๔๔
๑๕๘๑๗	รสายตนะ	๑๑/๓๖๐/๔๓๐,๓๑/๔/๑๒,๓๑/๑๒๓/ ๑๙๑,๓๕/๑๖๕/๑๑๗,๓๖/๒๓/๙,๓๗/ ๑๙/๑๗,๓๗/๔๗๑/๕๐๒,๓๗/๕๑๙/

๑๕๘๑๘	รสารมณี	๕๕๘,๔๐/๒/๓,๔๐/๑๐/๙ ๕/๒๔๔/๑๑, ๕/๒๔๔/๑๒,๒๗/๓๔๐/ ๕๒๙,๓๗/๒๘๙/๑๙๒
๑๕๘๑๙	รองเท้าแก้วมณี,รองเท้าเงิน	๓๒/๑๔๔/๕๙๙
๑๕๘๒๐	รอยกงจักร	๒๑/๓๖/๕๘
๑๕๘๒๑	รอยเท้าช้าง	๑๒/๒๘๘/๓๑๘,๑๒/๓๐๐/๓๒๙,๑๕/ ๑๒๘/๑๕๑,๑๙/๑๔๐/๗๕,๑๙/๕๒๔/ ๓๓๙,๒๔/๑๕/๒๘
๑๕๘๒๒	รอยพระบาท	๒๑/๓๖/๕๘
๑๕๘๒๓	ระคน	๓๗/๗๖๘/๘๐๙,๓๗/๗๗๑/๘๑๑,๓๗/ ๗๗๓/๘๑๒
๑๕๘๒๔	ระดู	๑๑/๑๑๔/๘๕๕,๑๒/๔๐๘/๔๔๓,๑๓/ ๔๐๒/๕๐๓,๑๘/๒๘๒/๓๑๔
๑๕๘๒๕	ระมาด	๒๘/๒๖๗/๑๒๙,๒๘/๕๓๖/๑๓๔,๒๘/ ๑๔๑๒/๔๐๓
๑๕๘๒๖	ระลึกชอบ	๑๐/๒๙๐/๒๒๔,๑๐/๓๒๙/๒๕๘,๑๐/ ๔๐๒/๓๓๕
๑๕๘๒๗	ระลึกชาติ	๙/๓๑/๑๒,๙/๓๒/๑๓,๙/๓๓/๑๔,๙/ ๒๔๔/๘๑,๑๓/๑๔/๑๗,๑๓/๒๘/ ๓๑,๑๓/๔๙/๔๖,๑๖/๗๐/๑๔๖,๒๐/ ๒๒๗/๒๙,๒๐/๒๔๔/๓๑,๒๒/๒/๔๑๓
๑๕๘๒๘	ระอา	๑๒/๒๑๗/๒๒๘
๑๕๘๒๙	รักชิตวัน	๕/๔๖๗/๓๕๙
๑๕๘๓๐	รักดำ	๒๘/๑๙๙๑/๔๙๕
๑๕๘๓๑	รักษาอุโบสถ	๔๑/๒๕/๔๗๔,๔๑/๔๕/๕๐๗,๔๑/๔๖/ ๓๓๙,๔๑/๗๔/๔๔๖,๔๒/๙/๑๑๑,๔๒/ ๑๙/๑๐,๔๒/๑๘/๒๘๑,๔๒/๓๕/ ๑๒๔,๔๒/๖๕/๔๖๗,๔๒/๙๘/๕๒
๑๕๘๓๒	รังเกี่ยจบาป	๑๒/๑๕๕/๑๕๘
๑๕๘๓๓	รังของโรค	๒๕/๑๔๘/๗๘
๑๕๘๓๔	รังผึ้ง	๑๓/๒๔๐/๒๘๓
๑๕๘๓๕	รัชชุนาถา, ชื่อ	๒๖/๘๓๓/๙๖, ๒๖/๘๔๒/๙๗
๑๕๘๓๖	รัชสมัย	๑๑/๑๗๒/๑๓๑,๑๑/๑๗๓/๑๓๒,๑๑/ ๑๗๔/๑๓๒,๑๑/๑๗๕/๑๓๕
๑๕๘๓๗	รัฎฐปาละ, กุลบุตร	๑๓/๒๙๔/๓๕๐,๑/๓๔๖/๓๘๒
๑๕๘๓๘	รัฎฐิกะ, ชฎิถ	๓๓/๑๑/๖๔๐

๑๕๘๓๙	รัฐ	๑๐/๓๐๘/๒๔๒,๑๕/๗๒/๗๙
๑๕๘๔๐	รัฐบาล, พระ, ภิกษุ	๓๓/๑๘๙/๓๖๒,๒๐/๒๑๐/๒๘,๓๒/ ๑๐๗/๑๑๗
๑๕๘๔๑	รัฐสีมา	๒๗/๒๐/๕๙๗,๒๗/๑๔๖/๔๙๕,๒๗/ ๑๔๗/๔๙๕,๒๗/๑๕๐/๔๒๒,๒๗/๑๘๖/ ๕๐๒,๒๗/๓๐๑/๕๒๒
๑๕๘๔๒	รัตประคน	๒๖/๙๖๑/๑๑๗
๑๕๘๔๓	รัตประคนทอง	๒๖/๗๐๕/๘๑
๑๕๘๔๔	รัตตัญญู	๑๐/๑๓๖/๘๒,๑๐/๒๗๖/๒๐๗,๑๐/ ๒๗๗/๒๐๘,๑๒/๓๔๗/๓๘๐,๑๓/๑๔๕/ ๑๖๒,๒๐/๑๘๘/๒๕,๒๐/๒๓๕/๓๐,๒๒/ ๘๘/๑๕๖,๒๓/๒๓/๓๗,๒๓/๒๘/๔๓
๑๕๘๔๕	รัตตัญญุมหะ	๓๕/๘๔๔/๕๔๘
๑๕๘๔๖	รัตติกาล	๒๗/๓๓/๕๔๓
๑๕๘๔๗	รัตติเฉท	๖/๘๓/๑๖๔,๖/๙๒/๑๘๕
๑๕๘๔๘	รัตนจกรม	๓๓/๑๕/๕๕๘
๑๕๘๔๙	รัตนเจดีย์	๒๖/๑๒๐๔/๑๕๑
๑๕๘๕๐	รัตนชาติ	๒๖/๖๖๒/๗๔
๑๕๘๕๑	รัตนปักษิณ, พระเจ้าจักรพรรดิ	๓๒/๖๐/๒๘๔
๑๕๘๕๒	รัตนมณฑป	๓๓/๒๗๖/๔๙๑
๑๕๘๕๓	รัตนชะ	๒/๕๐๖/๕๙๗,๙/๑๕/๖,๙/๑๕/๗,๙/ ๑๙๙/๖๘,๑๐/๒๔๒/๑๘๒,๑๐/๒๕๙/ ๑๙๒,๑๐/๒๕๙/๑๙๓,๑๐/๒๗๒/ ๒๐๔,๑๕/๕๑/๖๗,๑๗/๗๖/๑๑๖,๒๐/ ๑๖๑/๑๒๔
๑๕๘๕๔	รัตนชะคือแก้วมณี	๒๘/๑๖๓๔/๔๔๓
๑๕๘๕๕	รัตนชะคือโพชฌงค์	๓๓/๒๘๖/๓๓๐
๑๕๘๕๖	รัตนชะน่านปประการ	๒๘/๑๘๔๔/๔๗๔
๑๕๘๕๗	รัตนชะและมาลัย	๒๗/๓๙/๑๖
๑๕๘๕๘	รัตนาวดี, กิณนรี	๒๘/๖๒๕/๒๗๙
๑๕๘๕๙	รัมมกพราหมณ์	๑๒/๒๗๒/๒๙๕
๑๕๘๖๐	รัมมกะ, กรุง	๓๒/๔๑๔/๖๔
๑๕๘๖๑	รัมมวดี, กรุง	๓๓/๑๘/๕๙๔,๓๓/๒๕/๕๙๙
๑๕๘๖๒	รัมมอุบาสก	๓๓/๒๓/๖๒๒,๓๓/๒๕/๗๐๐
๑๕๘๖๓	รัมมชะ, พระโอรส	๓๓/๑๘/๖๓๒
๑๕๘๖๔	รัมมาอุบาสิกา	๓๓/๒๐/๖๗๔

๑๕๘๖๕	รั้วหนาม	๑๑/๒๐๒/๑๖๔
๑๕๘๖๖	รั้วมี	๑๑/๓๘/๒๘,๑๑/๑๒๑/๙๐,๑๑/๑๒๘/ ๙๔,๑๑/๒๗๕/๒๑๙,๑๒/๕๑๓/ ๕๕๑,๑๔/๒๓๒/๒๗๒,๑๔/๒๘๖/ ๓๔๓,๒๐/๘๑/๓๐๗,๒๑/๑๔๒/ ๒๐๙,๒๖/๑/๑
๑๕๘๖๗	รั้วมีกาย	๒๖/๑๗/๔,๒๖/๔๕/๙,๒๖/๖๒/๑๑,๒๖/ ๖๖/๑๒, ๒๖/๗๘/๑๔,๒๖/๘๔/๑๕,๒๖/ ๘๗/๑๕,๒๖/๙๒/๑๖, ๒๖/๙๕/๑๖,๒๖/ ๑๐๗/๑๘,๒๖/๒๓๙/๔๐,๒๖/๒๔๐/๔๐
๑๕๘๖๘	รากเง้าของพรหมจรรย์	๒๖/๑๐๓๐/๕๐๙
๑๕๘๖๙	รากชัส	๒๗/๙๑/๘๘,๒๗/๑๓๒/๕๔,๒๗/๑๘๖/ ๑๙๕,๒๗/๑๘๗/๑๙๕,๒๗/๒๒๙/ ๕๗๒,๒๗/๓๐๙/๕๘๕,๒๗/๓๑๑/ ๕๘๕,๒๗/๓๒๑/๕๘๖,๒๘/๕๓๖/๑๓๔
๑๕๘๗๐	รากเหง้าแห่งกิเลสเครื่องเนิ่นช้า	๒๕/๙๒๓/๗๒๒
๑๕๘๗๑	รากเหง้าแห่งกุศล	๑๒/๘๙/๘๒
๑๕๘๗๒	รากเหง้าแห่งตัญญา	๒๕/๓๓๗/๑๓๘
๑๕๘๗๓	รากเหง้าแห่งทุกข์	๑๐/๑๕๕/๑๐๐,๑๔/๖๕/๗๑,๑๘/๑๐๓/ ๑๑๔,๑๘/๓๖๓/๔๑๘
๑๕๘๗๔	รากเหง้าแห่งอกุศล	๑๒/๘๙/๘๒
๑๕๘๗๕	รากแห่งความโกรธ	๒๙/๒๐๓/๕๙๓
๑๕๘๗๖	รากแห่งความดูหมิ่น	๒๙/๒๐๓/๕๙๓
๑๕๘๗๗	รากอกุศลธรรม	๒๕/๑๔/๕๐๑,๒๕/๓๗๒/๕๘๖
๑๕๘๗๘	รากจริต	๒๙/๑๕๖/๔๓๐
๑๕๘๗๙	รากเปยยาล	๒๐/๑๘๖/๔๑๑
๑๕๘๘๐	รากสัญญา	๓๑/๒๑๔/๓๕๖
๑๕๘๘๑	รากะ	๑/๖/๔, ๑/๘/๔, ๑/๑๙/๑๒, ๑/๓๘/ ๒๖,๑/๒๓๔/๒๕๐,๔/๕/๙, ๔/๗/๑๑, ๔/๕๔/๖๓,๕/๒๔๔/๙, ๕/๒๔๔/๑๐, ๕/ ๒๔๔/๑๑,๙/๖๓/๒๕,๙/๒๔๒/๘๐
๑๕๘๘๒	รากะที่ต้องประหารด้วยมรรคเบื้องต้น ๓	๔๓/๓๗/๔๒๗
๑๕๘๘๓	รากะที่ต้องประหารด้วยโสคาปัตติมรรค	๔๑/๗๑/๑๙๗,๔๓/๑๔/๔๑๓,๔๓/๑๗/ ๔๑๕
๑๕๘๘๔	รากะที่เป็นเหตุไปสู่อบาย	๒๒/๘๙/๖๑๔,๒๒/๙๐/๖๑๕,๒๒/๙๑/ ๖๑๖

๑๕๘๘๕	ราคะที่เป็นอดีต	๓๗/๒๙๑/๑๙๙
๑๕๘๘๖	ราคะที่มีธรรมภายในตนเป็นอารมณ์	๔๑/๑๔/๖๒๑
๑๕๘๘๗	ราคะที่มีปริตตะเป็นอารมณ์	๑๘/๔๗๑
๑๕๘๘๘	ราคะที่มีปีติ	๔๓/๑๕๑/๕๐๒
๑๕๘๘๙	ราคะที่มีมหัคคตะเป็นอารมณ์	๔๑/๑๘/๔๗๑
๑๕๘๙๐	ราคะที่มีอดีตธรรมเป็นอารมณ์	๔๑/๒๐/๕๗๔,๔๑/๒๒/๕๗๖
๑๕๘๙๑	ราคะที่ไม่ต้องประหารด้วยมรรคเบื้องต้น	๔๓/๓๗/๔๒๘
๑๕๘๙๒	ราคะที่ไม่แน่นอนโดยอาการทั้งสอง	๔๑/๔๗/๕๐๘
๑๕๘๙๓	ราคะที่ไม่มีปีติ	๔๓/๑๕๑/๕๐๑
๑๕๘๙๔	ราคะที่ไม่สหระคตด้วยสุข	๔๓/๑๗๔/๕๑๘
๑๕๘๙๕	ราคะที่วิปยุตจากคันถะ	๔๒/๗๓/๓๖๕,๔๒/๘๕/๓๗๒
๑๕๘๙๖	ราคะที่วิปยุตจากทัญญู	๔๓/๖๗/๓๒๔,๔๓/๗๐/๓๒๖
๑๕๘๙๗	ราคะที่วิปยุตจากปรามาส	๔๒/๖๔/๔๖๗,๔๒/๗๓/๔๗๒
๑๕๘๙๘	ราคะที่สหระคตด้วยอุเบกขา	๔๑/๑๙/๑๓๖
๑๕๘๙๙	ราคะที่สังสม	๓๗/๗๓๗/๗๘๑
๑๕๙๐๐	ราคะที่สัมปยุตด้วยปรามาส	๔๒/๖๕/๔๖๘,๔๒/๗๒/๔๗๒

ตัวอย่างรายชื่อบุคคลที่รับศัพทพจนานุกรมไปเขียนมีดังนี้
หมวดอักษร วรรณคดี คือ ย ร ล ว ศ ษ ส ห พ อ (สระทั้งหมด) ปี 2558-2559

ปีงบประมาณ 2559					
ที่	ชื่อ-ฉายา/นามสกุล	จำนวนศัพท์	ลำดับศัพท์ที่	ว/ด/ปี ที่รับศัพท์	หมายเหตุ
001	นายสุชญา ศิริธัญญกร	150	15651-15800	28มีค59	
002	พระครูสิริวิรัตนานวัตร,รศ.ดร.	100	15801-15900	29มีค59	
003	พระมหาธงไชย วิสุทฺโธ	100	15901-16000	1เมย2559	
004	พระมหาบุญเกิด ปญญาปวฑฺฒณี	100	16001-16100	1เมย2559	
005	พระมหาเกรียงไกร โสภณจิตฺโต	100	16101-16200	1เมย2559	
006	พระมหาสมเดช ตปสีโล	100	16201-16300	2เมย2559	
007	พระมหาถาวร ถาวรเมธี	100	16301-16400	2เมย2559	
008	ผศ.ดร.สุเทพ พรหมเลิศ	100	16501-16600	7เมย2559	
009	ดร.เดชา กัปโก	100	16401-16500	8เมย2559	

สำหรับคนเก่า บางครั้ง ก็ส่งตัวอย่างในการทำรูปเล่มไปด้วย ในกรณีคนที่เป็นผู้เขียนใหม่ ก็จะมีแบบเกณฑ์ ๙ ข้อ ส่งไปให้ด้วย

๓.เขียนศัพท์

ในการเขียนศัพท์ เป็นเทคนิคการค้นคว้าของแต่ละคน แต่กรอบที่ขาดไม่ได้ ก็คือ พจนานุกรม พุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์ ของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต) พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๔๒ เป็นเกณฑ์และสิ่งที่ขาดไม่ได้ ก็คือ โปรแกรมพระไตรปิฎก mcutrai ซึ่งต้องใช้ในการศึกษาค้นคว้า และคอมพิวเตอร์ที่จะใช้ได้ ต้องเป็นรุ่นที่ window รุ่นที่ต่ำกว่า xp ลงไป จึงจะเสถียร สามารถเปิดโปรแกรมค้นคว้าได้

ในกรณีคำศัพท์นั้น หากไม่พบ เนื่องจากศัพท์เขียนฉีกศัพท์ไว้ ให้พิมพ์ค้นหาเพียงครึ่งศัพท์แล้วหาคำนั้น ก็จะพบ ส่วนมากพบในกรณีที่ศัพท์นั้น เป็นศัพท์ยาก

อีกกรณีหนึ่ง ในกรณีหากไม่พบจริง ก็ใช้วิธีนำเล่มพระไตรปิฎกเล่มนั้นมาเปิดหา ให้กำหนด เล่ม ข้อ และหน้าไว้ และเปิดค้นหา ก็จะพบ

ในกรณีไม่พบจริงๆ ก็ค้นหาศัพท์บริบทข้างเคียงเฉพาะเล่มนั้นๆ ก็จะพบหรือหากใช้ทุกอย่างแล้วยังไม่พบอีก ก็ใช้โปรแกรมอีกโปรแกรมหนึ่ง ซีดีรอม ฉบับธรรมทาน จัดทำโดยคณะสงฆ์ (ฉบับมหาจุฬาราชวิทยาลัย) นำมาใช้ค้นคว้า ก็เป็นอีกแรงหนึ่งที่จะให้การค้นคว้าประสบความสำเร็จได้ นอกจากนั้นหนังสืออื่นๆ เกี่ยวกับศัพท์พจนานุกรมอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง ก็จำเป็นต้องนำมาใช้ในการค้นคว้าอย่างพร้อมมูล

สิ่งที่ช่วยในการค้นคว้าได้อย่างรวดเร็ว ก็คือการใช้ข้อกำหนดพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬา เฉพาะเล่มที่มีหลายคัมภีร์ ในเล่มเดียวกัน ซึ่งช่วยได้ระดับหนึ่ง ดังจะได้นำมากล่าวไว้ดังนี้

ที่	เล่ม	ชื่อคัมภีร์	หน้าที่	ถึงหน้าที่
1	20	เอกก.	1	56
		ทุก.	57	138
		ติก.	139	411
2	22	ปญจก.	1	409
		ฉก.	411	644
3	23	สตตก.	1	192
		อภุจก.	193	424
		นวก.	425	564
4	24	ทสก.	1	388
		เอกาทสก.	389	449
5	25	ขุ.ขุ.	1	22
		ขุ.ธ.	23	170
		ขุ.อ.	171	344
		ขุ.อิติ	345	498

		ขุ.สุ.	499	784
6	26	ขุ.วิ	1	166
		ขุ.เปต	167	302
		ขุ.เถร.	303	550
		ขุ.เถรี.	551	640
7	27	เอกก.	1	61
	27	ทูก.	62	119
	27	ติก.	120	155
	27	จตุกก.	156	198
	27	ปญจก.	199	226
	27	ฉกก.	227	254
	27	สตตก.	255	284
	27	อภุจก.	285	300
	27	นวก.	301	320
	27	ทสก.	321	353
	27	เอกาทสก.	354	373
	27	ทวาทสก.	374	395
	27	เตรสก.	396	422
	27	ปกิณณก.	423	468
	27	วีสติ.	469	537
	27	ติงสติ.	538	594
	27	จตตาลีส	595	636
8	28	ปญญาส.	1	34
		สมุจฺฉิ.	35	54
		สตตติ.	55	84
		อสีติ	85	182
		มหานิบาต	183	560
9	33	ขุ.อป.	1	364
		ขุ.อป.(เถรียาปทาน)	365	552
		ขุ.พุทฺธ.	553	726
		ขุ.จรียา.	727	778
10	36	อภิ.ธา.	1	134
		อภิ.ปุ.	135	232

หรือเกี่ยวกับข้อกำหนดในการอ้างอิงหนังสืออรรถกถาชาดก ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย ๙๑ เล่ม และอรรถกถาอื่นๆ ก็ควรกำหนดไว้ เพื่อช่วยการค้นคว้าได้อย่างรวดเร็ว ดังนี้

ที่	เล่ม	ชื่อคัมภีร์	หน้าที่	ถึงหน้า
1	55	เอกก.(วรรค1-4)		
2	56	เอกก.(วรรค5-14)		
3	57	ทุก(วรรค1-10)		
4	58	ติก-ปัญจก.		
5	59	ฉักก-ทสก		
6	60	เอกาทสก-ปภินณก		
7	61	วีสติ-จัดตาลีส		
8	62	ปัญญาส-อสีติ		
9	63	มหานิบาต-มโหสถ		
10	64	มหานิบาต-ภริทัต-เวสสันดร		
		วิ.มหา.1.พาหิร	5	202
		วิ.มหา.1.ปาราชิกกัณทปฐุม	209	306
		วิ.มหา.1.ทุต ตติย จตุตถ	307	559
		วิ.มหา.2.สัฆา,อนิยต,นิสัค	1	252
		วิ.มหา.2 ปาจิตปาฏิเสขีย	253	461
		วิ.ภิกขุณี 2.ปาราชิก-ปาฏิ	462	528
		วิ.ม.3 มหาวรรค มหา-ปวา	1	162
		วิ.ม.3มหาวรรคจัม-โกสัม	163	250
		วิ.ม.3 จูฬ กัมม-สมถ	251	301
		วิ.ม.3จูฬ ขุทท-สตตสติก	302	416
		วิ.ม.3 ปริวาร โสฬส-ปัญจวัค	417	573
		มู.1มูลปริยายมี10สูตร	3	317
		มู.1สีหนาท มี10สูตร	320	423
		มู.2โอปัมมมีสูตร	1	141
		มู.2มหายมก มี 10สูตร	142	234
		มู.2จูฬยมก มี10 สูตร	235	331
		ม.ม.คหปติ(10)ภิกขุ(10)	1	143
		ม.ม.ปริพาราชพราหมณ(30)	144	324
		ม.อุ.เทวทหอนุปทสุญญ	1	173
		ม.อุ.วิกังค สหายตน	174	260
		ส.นี้.2พุทธ-ภิกขุ(10สังยุต)	1	272
		ส.ข.2นกุลปิตุ-ฎาน(13สังยุต	273	386

	ส.สพ.3สพ.อภัยกต	1	176
	ส.ม.มคค-สัจจ(12สังยุต)	177	383
	สูตรต 1 อรรถวรรค	1	286
	สูตรต 2 จุฬวรรค (14สูตร)	1	187
	สูตรต 2 มหาวรรค(12สูตร)	201	344
	สูตรต2อัฐกวรรค	345	420
	สูตรต2	421	461
	เถร 1เอกก(วรรค1-12)	23	370
	เถร 1ทุกนิบาต(วรรค1-5)	371	522
	เถร 1 ดิกนิบาต มีวรรค1	523	582
	เถร 2 จตุกก-จุททสก	1	276
	เถร 2 โสฬสก วิสติ ตีส	277	505
	เถร 2 ปัญญาส สัมภูมิมหานิ	506	604
	ปฎิ.1มหาวรรคญาณ1-67	1	401
	ปฎิ.2มหา.ทีอาอินวิ	1	214
	ปฎิ.2ยุคัณธวรรคปฎิธัมปัญญ	215	376

การเขียนศัพท์จำเป็นต้องเขียนตามกรอบที่ส่งศัพท์ไปให้ เพราะหากไปใช้วางกรอบใหม่ ศัพท์ที่ส่งมา บางครั้งการอ้างอิงที่มาจะสลับหมัด ดังนั้น เพื่อความสะดวกและทำงานง่าย จำเป็นต้องเขียนในกรอบศัพท์ที่ได้รับมา

การเขียนศัพท์ หากศัพท์มีหลายความหมาย ก็ใช้เลขข้อกำกับข้างหน้า เช่น

- ยางเหนียว :**
- 1.ต้นหา ดังคำในปฐมภวสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อานนท เพราะเหตุนี้แล กรรม จึงชื่อว่าเป็นไร่นา วิญญานจึงชื่อว่าเป็นพืช ต้นหาจึงชื่อว่าเป็นยางเหนียว วิญญานดำรงมั่นอยู่ได้ (อง.ตัก.(ไทย) ๒๐/๗๗/๓๐๑,๒๐/๗๘/๓๐๒
 - 2.ยางที่เกิดจากต้นไม้ ดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ต้นไม้งอกงามเพราะยางเหนียว (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๗๘/๒๕๐)
 - 3.ยางเหนียวจากข้าวสุก อรรถกถาอธิบายถึงยางเหนียวชนิดนี้ไว้ในวิธีหล่อสันถัต มักใช้ยางเหนียวเช่นน้ำข้าวเทลงบนพื้นที่เรียบแล้วเอาชนโปรยลาดลงบนยางเหนียว (วิ.อ.(บาลี) ๒/๕๔๒/๑๙๒)

- วิสาสะ :**
๑. ความคุ้นเคย, ความสนิทสนม การถือว่าเป็นกันเอง, ในทางพระวินัย การถือเอาของของผู้อื่นที่จัดว่าเป็นการถือวิสาสะ ๕ ประการ คือ ๑. เคยเห็นกันมา ๒. เคยคบกันมา๓. เคยบอกอนุญาตไว้ ๔. เขายังมีชีวิตอยู่ ๕. รู้ว่า เมื่อเราถือเอาแล้ว เขา(ผู้เป็นเจ้าของ)จะพอใจ ดังคำในมหาวิภังค์ว่า ภิกษุ ๒ รูปเป็นเพื่อนกัน ภิกษุรูปหนึ่งเข้าไปบิณฑบาตยังหมู่บ้าน เมื่อภิกษุเจ้าหน้าที่กำลังแจกของขบเคี้ยวแก่สงฆ์ ภิกษุรูปที่เป็นเพื่อนรับเอาส่วนแบ่งของเพื่อนไปแล้วถือวิสาสะฉันทันส่วนแบ่งของภิกษุนั้น หรือตั้งคำในมหาวรรคว่า ในระหว่างทาง ภิกษุผู้รับฝากถือเอาเองเพราะวิสาสะกับผู้รับ

อย่างนี้ชื่อว่าถือเอาไม่ถูกต้อง แต่ถือเอาเพราะวิสาสะกับผู้ฝาก ชื่อว่าถือเอาถูกต้อง, ในมหาวรรคอธิบายถึงคุณสมบัติไว้ว่า พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ผู้ประกอบด้วยคุณสมบัติ ๕ อย่างถือวิสาสะได้ (วิ.ม.ไทย) ๑/๑๔๖/๑๑๒, วิ.ม.ไทย) ๕/๓๗๘/๒๕๓, ๕/๓๗๘/๒๕๔, ๕/๓๗๘/๒๕๕, ๕/๓๕๖/๒๒๙), บัดนี้นิยมเขียน วิสาสะ

๒. ความนอนใจ ดังพุทธดำรัสว่า ภิกษุเธอยังไม่ถึงความสิ้นอาสวะแล้วอย่าได้ถึงวิสาสะ (ความนอนใจ) (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์)

วิณา, ชื่อ :

๑. ชื่อเทพิตาน้อยองค์หนึ่ง เล่นพิณ เป็น ๑ ในเหล่าดุริยเทพหกหมื่นองค์ มีปรากฏในทาสีวิมาน ที่เทพิตาองค์หนึ่ง กล่าวแก่พระมหาโมคคัลลานเถระว่า ท้าวสักกเทวราชผู้ทรงอำนาจเข็ญติฉันทมา เหล่าดุริยเทพหกหมื่นองค์ ช่วยกันปลุกเร้าดิฉัน ให้เกิดปีติโสมนัส ได้แก่เทพบุตรมีนามว่าอลัมพะ คัคกระ ภิมะ สาธูวาที ปัสสังสิยะ โปกขระและสุผัสสะ เหล่าเทพิตาน้อยๆ มีนามว่า วิณา โมกขา นันทา สุนันทา โสณทินนา สุจิมหิตา อลัมพสา มิสสเกสีและบุญทริกา (ขุ.วิ.ไทย) ๒๖/๑๖๖/๓๐)

๒. พิณ มีปรากฏในวิณญาณชาดก (ขุ.ชา.ทก.ไทย) ๒๗/๖๓/๑๐๙)

ในการเขียนคำศัพท์นั้น ผู้เขียนคำศัพท์ จะมีข้อที่ควรกำหนด ๕ ประการ คือ

๑. การจัดรูปแบบ

การจัดรูปแบบ ให้เป็นไปตามที่กำหนด ๙ ข้อ ซึ่งกล่าวมาแล้วในบทที่ ๒ แต่จะสรุปให้สั้นได้ดังนี้ คือ

๑. เขียนบทนิยาม ศัพท์พจนานุกรม ต้องให้ความหมายเฉพาะและอธิบายความในเรื่องที่เกี่ยวข้อง ปรับสำนวนภาษาให้อ่านง่าย และควรสรุปเป็นของผู้เรียบเรียง

๒. อธิบายความให้ความหมายของคำศัพท์ ให้ดูฐานะของคำนั้นๆ ว่า คำไหนควรเขียนยาว คำไหนควรเขียนสั้น

๓. อธิบายคำศัพท์ในคัมภีร์หลัก เช่น บุคคล ในคัมภีร์อภิธรรมปิฎก ต้องปรับให้ตรงกับธรรมชาติของคำนั้นๆ หรือศัพท์ธรรมะ ให้วงเล็บคำภาษาบาลีไว้ เพื่อไม่ให้ความหมายคืบได้

๔. ให้ดูเทียบเคียงคำศัพท์พจนานุกรมที่ทำไว้แล้ว เช่น ๑) Dictionary of pali proper names เล่ม ๑-๒ ของ G.P. Malalasakera ๒) พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ ของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), ๓) พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๔๒ ๔) คัมภีร์อภิธานวรรณนา ของพระมหาสมปอง มุทีโต ๕) คำวัดอธิบายศัพท์และแปลความหมาย ของพระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช) ๖) หนังสือพจนานุกรมอื่นๆ

๕. คำศัพท์ไหนมาในคัมภีร์อะไร ต้องอธิบายคำนั้นในคัมภีร์นั้นๆ

๖. รูปแบบการนิยามศัพท์ คำศัพท์ที่ให้ความหมายอยู่ระดับเดียวกัน ซึ่งอาจจะแปลตามตัว หรือแปลโดยอรรถ หรือแปลโดยพยัญชนะ หรือแปลอธิบายความ แต่มีความหมายเดียวกัน ให้ใช้คอมม่า (,) ศัพท์ที่มีความหมายต่างกัน มีความหมายขยายออกไปต่างจากเดิม ให้ใช้ เซมิโคลอน (;) แม้คำศัพท์ที่มีความหมายหลายความหมาย มากกว่า ๒ คำก็ใช้เซมิโคลอน (;) เช่นกัน

๗. เรียงคำศัพท์เกี่ยวกับชื่อพระสูตร ต้องเรียงสูตรให้เป็นไปตามลำดับ เช่น
สูตรที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓

๘. การอ้างอิง ต้องกำหนดวงอ้างอิงให้ชัดเจน เป็นไปตามลำดับ ได้แก่
พระไตรปิฎก อรรถกถา ปกรณ์วิเสส ฎีกา และหนังสืออื่น ๆ และการใช้อักษรย่อคัมภีร์ ให้ใช้เกณฑ์
อักษรย่อคัมภีร์ที่มหาวิทยาลัยระบุไว้

๙. การระบุแหล่งอ้างอิง ให้ระบุเฉพาะส่วนที่เกี่ยวข้องกับศัพท์นั้นๆ เพื่อให้
สบายตา และหากคำศัพท์ในพระไตรปิฎกอธิบายชัด ก็ไม่ต้องอ้างอิงอรรถกถา เมื่อคำศัพท์นั้นๆ มี
หลายความหมาย แต่ในที่นี้อธิบายหมายถึงอะไร ต้องระบุให้ชัด และต้องอ้างอิงคัมภีร์อรรถกถา
ปกรณ์วิเสส ฎีกา ระบุให้ชัดเจน ถึงเล่ม ข้อ หน้า ในวงเล็บ หรือหนังสืออื่นๆ ให้ระบุหน้า ในวงเล็บ

๒. คำนิยามศัพท์

การนิยามศัพท์ ถาปนนามให้ตอบนาม เช่น จรณะ : ความประพฤติ, เครื่องดำเนินไป
.ปฏิบัติคือข้อปฏิบัติอันเป็นทางบรรลุมรรค จะตอบว่า ประพฤติ ไม่ได้ หรือถากถางให้ตอบถาก
เช่น จงกรม : เดินไปมาโดยมีสติกำกับ จะตอบว่า การเดินไปเดินมาไม่ได้

๓. การอ้างอิง

การอ้างอิง ส่วนมากเรื่องการใช้อักษรย่อ บางครั้งต้องกำหนดเป็นอย่างยิ่ง เพราะ
หากไม่ระวัง ก็มักจะใช้ตามความเคยชิน

๔. การยกตัวอย่าง

การยกตัวอย่างมาประกอบ บางครั้ง หากมีหลายความหมาย ก็ต้องยกประกอบ
แต่ละตัวอย่าง เช่น

๕. การขึ้นคำศัพท์ทางเว็บไซต์

การขึ้นคำศัพท์ทางเว็บไซต์ เมื่อตรวจตราเรียบร้อยแล้ว ก็ขึ้นคำศัพท์ทางเว็บไซต์
ตามusername และ password ที่ส่งให้แต่ละคน เมื่อจะขึ้น ต้องทำตามขั้นตอน คือ

๑. พิมพ์คำว่า <http://mcuaad.mcu.ac.th/ac/lxc/login.php>

๒. Enter

๓. ใส่ username ของตน

๔. ใส่ password ของตน

๕. คลิกคำว่า เพิ่มคำศัพท์

๖. คลิกคำว่า Ok

๗. กรอกข้อมูล ตามช่อง ทั้ง ๕ ช่องให้ครบ (บางศัพท์ อาจจะกรอกไม่ครบก็
ได้ ในกรณีอ้างอิงหลายจุด และอ้างอิงกำกับหลังศัพท์นั้นๆ)

๘. คลิกคำว่า sent แล้ว

๙. เป็นเสร็จสมบูรณ์ แล้วคลิกเพิ่มคำศัพท์ ทำอย่างนี้เรื่อยๆไปจนครบ
เสร็จแล้วจะปรากฏภาพจอเป็น

ที่	คำศัพท์	ผู้แต่ง	กรอกเมื่อ
16420	โยพพนมทะ :	นายสุชญา ศิริธัญกร	17-06-2559
16419	โยนี :	นายสุชญา ศิริธัญกร	17-06-2559
16418	โยนิโสมนสิการสัมปทา :	นายสุชญา ศิริธัญกร	17-06-2559
16417	โยนิโสมนสิการ :	นายสุชญา ศิริธัญกร	17-06-2559
16416	โยนิ :	นายสุชญา ศิริธัญกร	17-06-2559
16415	โยนก, แคว้น :	นายสุชญา ศิริธัญกร	17-06-2559
16414	โยธาชีวะ, ผู้ใหญ่บ้าน :	นายสุชญา ศิริธัญกร	17-06-2559
16413	โยชน์ :	นายสุชญา ศิริธัญกร	17-06-2559
16376	โยคี :	นายสุชญา ศิริธัญกร	15-06-2559
16375	โยคาวจร :	นายสุชญา ศิริธัญกร	15-06-2559
16374	โยคะอันเป็นทิพย์ :	นายสุชญา ศิริธัญกร	15-06-2559
16373	โยคะซึ่งเป็นเหตุ :	นายสุชญา ศิริธัญกร	15-06-2559
16372	โยคะ :	นายสุชญา ศิริธัญกร	15-06-2559
16371	โยคสุข :	นายสุชญา ศิริธัญกร	15-06-2559
16369	โยคกิเลส :	นายสุชญา ศิริธัญกร	15-06-2559
16368	แย้มพระโอษฐ์ :	นายสุชญา ศิริธัญกร	15-06-2559
16367	แยกกถือ :	นายสุชญา ศิริธัญกร	15-06-2559
16366	เยื่อในกระดูก :	นายสุชญา ศิริธัญกร	15-06-2559
16365	เยภุยยสิกา :	นายสุชญา ศิริธัญกร	15-06-2559
16364	ยุวนารี :	นายสุชญา ศิริธัญกร	15-06-2559

๔. ผู้เขียนส่งคำศัพท์

การส่งคำศัพท์ นับว่ามีความสำคัญมาก เพราะผู้เขียนแต่ละคน จะมีลักษณะการทำงานที่แตกต่างกัน แต่ละคน ก็ไปคนจะอย่าง จะให้เป็นไปแนวเดียวกัน ค่อนข้างยาก ดังนั้น ต้องอาศัยการประสานสลิปทิส เพื่อให้ผู้เขียนจัดทำรูปแบบตามที่กำหนดไว้ เมื่อผู้เขียนเข้าใจ และเห็นกรอบที่ชัดเจน ก็ดำเนินการส่งคำศัพท์ แต่กว่าจะได้รูปแบบที่กำหนดได้ ต้องอาศัยการประสานงานหลายครั้งมาก แต่สำหรับผู้เขียนบางท่าน ก็ดำเนินการตามกรอบที่วางไว้ ทำให้คณะทำงาน ทำงานได้ง่ายขึ้น ไม่เพียงการส่งศัพท์ให้แก่คณะทำงานเท่านั้น ผู้เขียนยังต้องส่งข้อมูลทางเว็บไซต์ <http://mcuaad.mcu.ac.th/ac/lxc/login.php> ด้วย เพื่อให้คณะผู้บริหารโครงการวิจัยได้เห็นศัพท์พจนานุกรมที่ได้ดำเนินการอยู่ ตามที่กล่าวมาข้างต้น ดังนั้น การส่งศัพท์ในที่นี่มุ่งหมายถึงการส่งศัพท์เพื่อให้คณะทำงานจัดทำรูปเล่มเพื่อเข้าพิจารณาในที่ประชุม และให้ส่งเป็นไฟล์งาน ไล่เรียงตามลำดับศัพท์ เช่น ๑๕๙๐1-๑๖๐00, ๑๖๐01-๑๖๑00 ก็ส่งเรียงตามลำดับมา จะไม่สลับไปสลับมา ซึ่งสะดวกในการตรวจเช็คคำศัพท์

๕. การรับคำศัพท์

การรับคำศัพท์นั้น คณะทำงานจะตรวจสอบว่าผู้เขียนนั้น เป็นไปตามกรอบที่กำหนดหรือไม่ บางครั้ง เวลาส่ง ก็ส่งอย่างไม่ได้กลิ่นกรองเท่าที่ควร เพราะไม่ได้ปริ้นท์ ทำให้ไม่เห็นภาพรวมทั้ง ๑๐๐ ศัพท์ ดังนั้น คณะทำงาน จะมีลักษณะการตรวจดู ๕ ลักษณะ คือ

๑) การจัดรูปแบบ

การจัดรูปแบบเป็นไปตามที่กำหนด หรือตัวอย่างที่ส่งให้หรือไม่ ถ้าไม่เป็นไปตามที่กำหนดก็ให้นำไปปรับแก้ไข แต่บางครั้ง ถ้าปรับไม่มาก คณะทำงานก็ปรับให้เอง

๒) คำนิยามศัพท์

คำนิยามศัพท์นี้ เป็นส่วนสำคัญมาก เพราะหากนิยามไม่ตรง ก็ให้ไปปรับแก้ไขให้ตรง เช่น คำศัพท์ เป็นคำนาม แต่นิยามเป็นคำกริยา หรือคำศัพท์ เป็นกริยา แต่นิยามเป็นคำนาม ในลักษณะเช่นนี้ จะให้ผู้เขียนนำไปปรับแก้ไขใหม่

๓) การอ้างอิง

การอ้างอิง จะตรวจการใช้อักษรย่อ บางครั้ง อักษรย่อ ก็ส่งไปให้แล้ว แต่เวลาใช้ก็ใช้ ตามที่ตนเองเคยอ้างอิงมา ให้ทำความเข้าใจไม่ม เพราะไม่เป็นไปแนวเดียวกัน กรณีเช่นนี้ ก็ให้นำไปปรับแก้ไขเพื่อให้สมนัยกัน

๔) การยกตัวอย่าง

การยกตัวอย่างของคำนิยามว่า สอดคล้องกันหรือไม่ บางครั้ง ศัพท์ที่ยกตัวอย่างยกมายาวเกินไป เอามาทั้งหมด ไม่ตัดความมา ก็ทำให้อ่านไม่รู้เรื่อง ลักษณะเช่นนี้ ก็ให้ไปปรับแก้ไข จากนั้น จึงค่อยรับศัพท์ที่ได้แก้ไขแล้ว

๕) การขึ้นคำศัพท์ทางเว็บไซต์

การขึ้นคำศัพท์ทางเว็บไซต์ เป็นการสร้างความเข้าใจร่วมกันว่า หากศัพท์ที่ขึ้นแล้ว ต้องผ่านการกลั่นกรองมาระดับหนึ่ง เพื่อให้คนอื่นๆ เห็นและดูเป็นตัวอย่างในการเขียนและ

ศัพท์นั้นๆ ผู้บริหารโครงการวิจัยสามารถเข้าไปดูได้และให้สามารถแก้ไขได้ดังนั้น คณะทำงาน ก่อนที่จะมอบศัพท์ให้เขียน ก็จะไปปรากฏข้อความว่า ให้ส่งผลการดำเนินงานทางเว็บไซต์ ว่า ๑๖๐ โดยคณะทำงาน จะให้ Username และ Password นำไปใช้ และขึ้นศัพท์

๓.๒.๕ การทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ก็เหมือนกับที่กล่าวไว้ในบทที่ ๒

๓.๒.๖ การกำหนดใช้อักษรย่อและเครื่องหมาย

การกำหนดใช้อักษรย่อและเครื่องหมาย นั้น มีความละเอียดอ่อนมาก เพราะผู้เขียนมีหลายท่าน แต่ละคนก็ใช้แตกต่างกันไป ตามความเคยชิน ดังนั้น การจะปรับการอ้างอิงให้เป็นไปตามแนวทางเดียวกัน ต้องอาศัยเวลามากพอสมควร ปัญหาที่พบบ่อย เช่น ชุ.ป.แต่ผู้เขียน ก็มักใช้เป็น ชุ.ปฎิ. หรือคำว่า อจ.เอกก. ใช้เป็น อ.เอก. คำถามว่าผิดไหม ตอบไม่ผิด แต่ไม่ถูกต้องตามที่กำหนดกันไว้ ดังนั้น เพื่อความสมนัยของศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ก็ต้องปรับแก้ไขให้เป็นไปในแนวที่กำหนดไว้

๓.๓ การตรวจสอบและปรับแก้ไข

การตรวจสอบและปรับแก้ไขเป็นกระบวนการที่ตรวจสอบความถูกต้องของเนื้อหา คำนี ยามศัพท์ ซึ่งเป็นขั้นตอนการพิจารณา เป็นส่วนสำคัญมาก เพราะหากพิจารณาอย่างละเอียด ก็จะทำให้ศัพท์ผ่านมาพิจารณามีคุณภาพ ดังนั้น คณะทำงาน จะต้องทำงานล่วงหน้าก็คือ ศัพท์ที่จะพิจารณาเดือนหน้า ต้องจัดทำรูปเล่มและส่งไปให้บรรณาธิการชุดที่ ๑ และชุดที่ ๒ อ่านล่วงหน้าก่อน ครั้งละ ๑ เล่มหรือ ๒ เล่ม ซึ่งขั้นตอนการตรวจสอบนั้น จะประกอบด้วย การจัดทำรูปเล่ม การเตรียมการจัดส่ง การทำหนังสือเชิญบรรณาธิการประชุม การจัดส่งข้อมูลแก่บรรณาธิการล่วงหน้า และจัดประชุมเพื่อพิจารณา การประสานงานผู้เขียนให้ปรับแก้ไขและจัดทำรูปเล่มที่แก้ไขแล้ว การจ่ายค่าตอบแทนผู้เขียน จะได้อธิบายให้เห็นตัวอย่างตามลำดับดังนี้

๑) การจัดทำรูปเล่ม

การจัดทำรูปเล่ม เป็นการทำงานเพื่อจัดลำดับงานที่แต่ละคนส่งมา เพื่อจัดทำรูปเล่มให้นำอ่านมีรูปเล่มอย่างเดียวกัน ประกอบด้วย

๑.ปกหน้า

๒.จดหมายเชิญ ดังตัวอย่างที่กล่าวมาแล้ว

๓.รายชื่อผู้เขียน ดังตัวอย่างที่กล่าวมาแล้ว

๔.ลำดับศัพท์ที่เขียน

๕.ศัพท์นิยาม

๖.แบบประเมินผล

ในการจัดทำรูปเล่มนี้จะกล่าวในข้อที่ ๑ ข้อที่ ๕ ข้อ ๖ เพื่อให้เห็นตัวอย่างประกอบดังนี้ ตัวอย่าง ปกหน้า

โครงการวิจัย ปีที่ 4
 ศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย
 ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ปีงบประมาณ 59
 เล่ม 159
 ลำดับที่ 15801-15900

เสนอต่อ คณะบรรณาธิการ โครงการวิจัยพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย
 ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

จำนวน 100 ศัพท์ รวม 100 ศัพท์
 โดย พระครูสิทธิรัตนานุวัตร,รศ.ดร.
 ส่งครั้งแรก เมื่อวันที่ 8 เมษายน พ.ศ.2559

จัดทำเอกสาร โดยทีมงานเลขานุการ คณะบรรณาธิการ
 โครงการวิจัยปีที่ 4 พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับ มจร

0๑๔ นายสุชญา ลำดับที่ 17001-17100 รับศัพท์เมื่อ ๑4พค59

ลำดับที่	ศัพท์	ที่มา
๑๗๐๐๑	วิเวกธรรม :	ธรรมคือวิเวก,ธรรมคือความสงบ,อมตนิพพาน หมายถึง ธรรมเป็นที่ระงับสังขารทั้งปวง เป็นที่สลัดทิ้งอุปธิทั้งหมด เป็นที่สิ้นตัณหา เป็นที่คลายกำหนด เป็นที่ดับกิเลส เป็นที่เย็นสนิท ดังคำในสุตตนิบาตที่โศกทูลพระผู้มีพระภาคว่า ข้าแต่พระองค์ผู้ประเสริฐ ขอพระองค์ทรงพระกรุณาตรัสสอนวิเวกธรรม ที่ข้าพระองค์จะพึงรู้แจ้งได้ ดังคำในจูฬนิทเทสอธิบายว่า คำว่า วิเวกธรรม ที่ข้าพระองค์จะพึงรู้แจ้งได้ อธิบายว่า อมตนิพพานตรัสเรียกว่า วิเวกธรรม ได้แก่ ธรรมเป็นที่ระงับสังขารทั้งปวง เป็นที่สลัดทิ้งอุปธิทั้งหมด เป็นที่สิ้นตัณหา เป็นที่คลายกำหนด เป็นที่ดับกิเลส เป็นที่เย็นสนิท (ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๑๐๗๒/๗๕๕,ขุ.จุ.(ไทย) ๓๐/๓๔/๑๖๘)
๑๗๐๐๒	วิสภาคสุญญะ :	ความว่างด้วยธรรมที่ต่างกลุ่มกันดังคำในปฏิสัมภิทามรรคอธิบายว่า วิสภาคสุญญะ เป็นอย่างไร คือ อายุตนะภายใน ๖ เป็นธรรมต่างกลุ่มกับอายุตนะภายนอก ๖ และเป็นธรรมว่างอายุตนะภายนอก ๖ เป็นธรรมต่างกลุ่มกับหมวดวิญญาน ๖ และเป็นธรรมว่าง หมวดผัสสะ ๖ เป็นธรรมต่างกลุ่มกับหมวดเวทนา ๖ และเป็นธรรมว่าง หมวดเวทนา ๖ เป็นธรรมต่างกลุ่มกับหมวดสัญญา ๖ และเป็นธรรมว่าง หมวดสัญญา ๖ เป็นธรรมต่างกลุ่มกับหมวดเจตนา ๖ และเป็นธรรมว่างนี้ชื่อว่าวิสภาคสุญญะ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๔๘/๕๓๒)
๑๗๐๐๓	วิสมโลภะ :	ความโลภจัด,ความโลภที่รุนแรงในฐานะแม่ที่ควรจะได้ ดังคำในอัครัญญสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ในเมื่อมนุษย์มีอายุขัย ๕๐๐ ปี ธรรม๓ ประการ คือ อัมมราคะ วิสมโลภะ และมีฉาธรรม ก็แพร่หลาย เมื่อธรรม ๓ ประการแพร่หลาย คนเหล่านั้นก็มีอายุเสื่อมถอยบ้าง มีวรรณะเสื่อมถอยบ้าง เมื่อพวกเขาเมื่ออายุเสื่อมถอย

๑๗๐๐๔	วิสสุกรรม :	บ้าง มีวรรณะเสื่อมถอยบ้าง (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๐๑/๗๒,๑๑/๑๐๒/๗๓,๑๑/๑๐๕/๗๖) ชื่อเทพบุตรชั้นดาวดึงส์ชำนาญการก่อสร้าง,เป็นชื่อสั้นๆ ที่ทำวสั๊กกะเรียกใช้ ดังคำในสั๊กกปัญหาสูตรที่ ทำวสั๊กกะจอมเทพทรงทราบพระราชดำริของพระเจ้ามหาสุทิสสนะ จึงมีเทวบัญชาเรียกวิสสุกรรมเทพบุตรมาตรัสว่า มาเถิด สหายวิสสุกรรม เธอจงไปสร้างพระนิเวศน์ชื่อธรรมปราสาทถวายพระเจ้ามหาสุทิสสนะ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๕๖/๑๙๐)
๑๗๐๐๕	วิสสุกรรมเทพบุตร :	ชื่อเทพบุตรชั้นดาวดึงส์ชำนาญการก่อสร้าง เนรมิต ปราสาท นคร เมือง อาศรม เป็น เรียกชื่อสั้นๆ วิสสุกรรม เรียกเต็มว่า วิสสุกรรมเทพบุตร ทำหน้าที่เนรมิตปราสาทตามที่ทำวสั๊กกะมีเทวบัญชาเช่นเนรมิตให้พระพุทธเจ้านามว่า สุเมธะเนรมิตปราสาทให้พระเจ้ามหาสุทิสสนะ พระเจ้าจักรพรรดิยโสชะ เป็นต้น (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๕๖/๑๙๐,ช.อุป.(ไทย)๓๒/๓๗/๑๗๑,๓๒/๔๕/๖๖๐,๓๒/๗๖/๑๑๓,ช.อุป.(ไทย)๓๓/๓๘/๑๒๒,๓๓/๔๐/๑๒๓,๓๓/๗๑/๘๗,๓๓/๗๓/๘๘,๓๓/๗๕/๘๘,๓๓/๙๒/๑๔๗,๓๓/๑๐๗/๗๔๑)
๑๗๐๐๖	วิสสังโยคะ :	ความพราก มี ๔ ประการ มีปรากฏในสังคีตสูตร และทสุตตรสูตร คือ (๑) กามโยควิสังโยคะ (ความพรากจากกามโยคะ) (๒) ภวโยควิสังโยคะ (ความพรากจากภวโยคะ) (๓) ทิฏฐิโยควิสังโยคะ (ความพรากจากทิฏฐิโยคะ) (๔) อวิชชาโยควิสังโยคะ (ความพรากจากอวิชชาโยคะ),ในโยคสูตร อธิบายถึงความพรากไว้ทั้ง ๔ ประการ โดยละเอียด (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๑๒/๒๙๒,๑๑/๓๕๔/๓๗๗,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๐/๑๘)
๑๗๐๐๗	วิสตัดิกา :	ตัณหาจุจตาข่าย, ตัณหาที่ซ่านไปในอารมณ์ต่างๆ,เป็นชื่อตัณหา ดังคำว่า ตัณหาตรัสเรียกว่าวิสตัดิกา ดังคำในธรรมบทว่า ตัณหาจุจตาข่ายชื่อว่าวิสตัดิกา ไม่มีแก่พระพุทธเจ้าพระองค์ใดเพื่อนำไปในภพไหน ๆพวกท่านจักนำพระพุทธเจ้าพระองค์นั้นผู้มีพระญาณหาที่สุดมิได้ ผู้ไม่มีร่องรอย ไป

๑๓๐๐๘	<p>ด้วยร่องรอยอะไรเล่า,ในมหานิทเทศอธิบายไว้ว่า คำว่า วิสัฏฐิกา อธิบายว่า ตัณหาชื่อว่าวิสัฏฐิกา เพราะมีความหมายอย่างไร ตัณหาชื่อว่า วิสัฏฐิกา เพราะแผ่ไป ชื่อว่าวิสัฏฐิกาเพราะชานไป ชื่อว่าวิสัฏฐิกา เพราะขยายไป ชื่อว่าวิสัฏฐิกาเพราะครอบงำ ชื่อว่าวิสัฏฐิกาเพราะสะท้อนไป ชื่อว่าวิสัฏฐิกา เพราะเป็นตัวการให้พุดผิด ชื่อว่าวิสัฏฐิกา เพราะมีรากเป็นพิษ ชื่อว่าวิสัฏฐิกา เพราะมีผลเป็นพิษ ชื่อว่าวิสัฏฐิกา เพราะเป็นตัวการให้บริโภคสิ่งมีพิษ (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๑๘๐/๘๘, ขุ.อุ.(ไทย) ๒๕/๖๘/๓๑๗, ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๓๗๕/๖๘๗,๒๕/๘๖๔/๓๐๗,ขุ.ม.(ไทย) ๒๘/๓/๗,๒๘/๓/๑๑,๒๘/๘๒/๒๘๘,ขุ.จู.(ไทย)๓๐/๒๒/๑๓๒,๓๐/๒๓/๑๓๖,๓๐/๓๕/๑๗๒,๓๐/๓๖/๑๗๓)</p> <p>วิสัยตรรกะ : แนวเหตุผล, หลักการคิด หมายถึงหลักแห่งเหตุผล,หลักการใช้เหตุผล ดังคำในมหาปทานสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ครั้งนั้น พระวิปัสสิพุทธเจ้ามีพระรำพึงดังนี้ว่า ทางที่ดี เราควรแสดงธรรม แต่ทรงพระดำริว่า ธรรมที่เราบรรลุลแล้วนี้ ลึกซึ้ง เห็นได้ยากรู้ตามได้ยาก สบประณีต ไม่ใช่วิสัยตรรกะ ละเอียด บัณฑิตจึงจะรู้ได้ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๖๔/๓๖,๑๐/๖๗/๓๘)</p>
๑๓๐๐๙	<p>วิสัยหเศษฐี : อรรถกถาอธิบายแนวของตรรกศาสตร์ของนักตรรกะ มี ๔ ประการ คืออนุมานจากข้อมูลที่ เป็นประสบการณ์ อนุมานโดยการระลึกชาติ อนุมานจากประสบการณ์ภายในของตน และ อนุมานโดยใช้เหตุผลล้วน ๆ (ที.สี.อ. (บาลี) ๓๔/๙๘)</p> <p>เศษฐีคนหนึ่ง ชาวกรุงพาราณสี มีสมบัติ ๘๐ โภกฏี ผู้ยินดีในการให้ทาน แม้มีเทพมาตักเตือนให้หยุดให้ทาน ก็ไม่หยุดที่จะให้ทาน เศษฐีผู้นี้ให้สร้างโรงทานในที่ ๖ แห่ง คือที่ประตูเมืองทั้ง ๔ ประตู ท่ามกลางพระนครและที่ประตูนิเวศน์ของตน แล้วยังการให้ทานให้เป็นไปอยู่บริจาครูปย์วันละหกแสนทุกวัน พระโพธิสัตว์</p>

	<p>และยากทั้งหลายย่อมมีภัตตาทหารเป็นเช่นเดียวกัน เมื่อพระโพธิสัตว์นั้นให้ทานกระทำ ชมพูทวีปทั้งสิ้นให้มิ่งอนไถอันยกขึ้นแล้วคือไม่ต้องทำอะไรไถนา ภพของท้าวสักกะก็กัมปนาทหวั่นไหว ด้วยอานุภาพของการให้ทาน บัณทุกัมพลศิลาอาสน์ของท้าวเทวราชแสดงอาการร้อนท้าวสักกะ ทรงดำริว่า ใครหนอประสงค์จะให้เราเคลื่อนจากที่ จึงทรงพิจารณาใคร่ครวญอยู่ ทรงเห็นท่านมหาเศรษฐี จึงทรงพระดำริว่า วิสัยเศรษฐีนี้แผ่ไปกว้างขวางยิ่งนัก ให้ทานกระทำชมพูทวีปทั้งสิ้นให้ไม่ต้องทำอะไรไถนา ชะรอยจักให้เราเคลื่อนจากที่แล้วเป็นท้าวสักกะเสียเองด้วยทานแม่นี้ เราจักทำทรัพย์ของเขาให้ฉิบหายเสียกระทำเศรษฐีนั้น ให้เป็นคนขัดสนจนให้ทานไม่ได้ จึงบันดาลทรัพย์ทั้งปวง แม้แต่ข้าวเปลือก น้ำมันน้ำผึ้งและน้ำอ้อย เป็นต้นจนชั้นที่สุดแม้ทาสและกรรมกรให้ อันตรธานหายไป พวกคนผู้จัดทานมาบอกท่านเศรษฐีว่า ข้าแต่ นาย โรงทานขาดหายไปพวกข้าพเจ้าไม่เห็นอะไร ๆ ในที่ที่เก็บไว้ ท่านเศรษฐีกล่าวว่า พวกท่านจงนำทรัพย์สำหรับจับจ่ายไปจากที่นี่ อย่าตัดขาดทานเสียเลย แล้วเรียกภรรยา มาพูดว่า นางผู้เจริญ เธอจงให้ทานดำเนินไป ภรรยาค้นหาจนทั่วเรือนไม่พบแม้แต่กิ่งมาสกจึงกล่าวว่า ข้าแต่ นาย ดิฉันไม่เห็นอะไร ๆ อื่น ยกเว้นผ้าที่เราทั้งหลายนุ่งห่มอยู่ วางเปล่าไปทั่วทั้งเรือน ท่านเศรษฐีให้เปิดประตูห้องเก็บรัตนะ ๗ ก็ไม่เห็นอะไร ๆ แม้ทาสและกรรมกรอื่น ๆ ก็ไม่ปรากฏยกเว้นเศรษฐีกับภรรยา มหาสัตว์เรียกภรรยาไปอีกแล้วกล่าวว่า นางผู้เจริญ เราไม่อาจตัดขาดการให้ทานเธอจงค้นหาให้ทั่วนิเวศน์ พิจารณาดูของบางอย่าง ขณะนั้น คนหาบหญ้าคนหนึ่ง ทั้งเคียวคาน และเชือกมัดหญ้าไว้ระหว่งประตูแล้วหนีไป ภรรยาของเศรษฐีเห็นดังนั้น จึงได้นำมาให้โดยพูดว่า ข้าแต่ นาย เว้นสิ่งนี้ ดิฉันไม่เห็นของอย่างอื่น พระมหาสัตว์กล่าวว่า นางผู้เจริญ ธรรมดาหญ้าเราไม่เคยเกี่ยวตลอดกาลมี</p>
--	---

	<p>ประมาณเท่านี้ แต่วันนี้ เราจักเกี่ยวหญ้านำมาขาย แล้วให้ท่านตามสมควร เพราะกลัวการให้ท่านจะขาด จึงถือเอาเคียว คาน และเชือกออกจากพระนครไปยังที่มีหญ้าแล้วเกี่ยวหญ้าคิดว่า หญ้าฟ่อนหนึ่งจักเป็นของพวกเรา และจักให้ท่านด้วย หญ้าฟ่อนหนึ่ง จึงมัดหญ้าเป็น ๒ ฟ่อน คล้องที่คานถือเอาไปขายที่ประตูเมือง ได้มาสกมาแล้วได้ให้ส่วนหนึ่งแก่พวกยาจกแต่พวกยาจกมีมากด้วยกัน เมื่อพวกเขากร้องขอว่า ให้ข้าพเจ้าบ้าง จึงได้ให้ส่วนแก่นอกนี้ไปอีก วันนั้น จึงไม่มีอาหารพร้อมทั้งภรรยาให้เวลาล่วงผ่านไป โดยทำนองนี้ล่วงไป ๖ วัน ครั้นวันที่ ๗ เมื่อ เศรษฐีนั้นกำลังนำหญ้ามาเป็นผู้ต่ออาหารมา ๗ วันทั้งเป็นสุขุมลชาติพอเมื่อแสดงอาทิตย์กระทบหน้าผาก นัยน์ตาทั้งสองข้างก็พร่าพราย เศรษฐีนั้นไม่อาจดำรงสติไว้ได้ จึงล้มทับหญ้าลงไป ทำวสั๊กกะเมื่อไม่อาจทรงห้ามวิสัยหเศรษฐี จึงตรัสถามว่า ท่านให้ท่านเพื่อประโยชน์อะไร วิสัยหเศรษฐีทูลว่า ข้าพระบาทมิได้ปรารถนาความเป็นทำวสั๊กกะ หรือความเป็นพระพรหม แต่ปรารถนาพระสัพพัญญุตญาณ จึงให้ท่าน ทำวสั๊กกะได้ทรงสดับคำนั้นแล้วดีพระทัยจึงเอาพระหัตถ์ลูบหลัง เมื่อพระโพธิสัตว์พอถูกทำวสั๊กกะทรงลูบหลังในขณะนั้นนั่นเอง สรีระทั้งสี่ก็เต็มบริบูรณ์และด้วยอานุภาพของทำวสั๊กกะ กำหนดเขตแห่งทรัพย์สมบัติทั้งหมดของพระโพธิสัตว์นั้นก็กลับเป็นไปตามปกติอย่างเดิมทำวสั๊กกะตรัสว่าท่านมหาเศรษฐี จำเดิมแต่ขึ้นไป ท่านจงสละทรัพย์ ๑๒ แสนให้ท่านทุกวันเถิด แล้วประทานทรัพย์หาประมาณมิได้ไว้ในเรือนของพระโพธิสัตว์นั้น ทรงส่งพระโพธิสัตว์แล้ว เสด็จไปเทวสถานของพระองค์ ดังคำในวิสัยหชาดกที่ทำวสั๊กกะเสด็จมาเย็นอยู่ในอากาศ ได้ตรัสกับวิสัยหเศรษฐีโพธิสัตว์ว่า ท่านวิสัยหเศรษฐี เมื่อก่อนท่านได้ให้ท่านก็เมื่อท่านให้ท่านอยู่อย่างนั้นโมกะทั้งหลายของท่านก็สิ้นไปเป็นธรรมดา ตั้งแต่นี้ไป ถ้าท่านจะไม่พึงให้ท่าน</p>
--	--

๑๗๐๑๐	วิสัยแห่งจักขุวิญญาน :	โภคะทั้งหลายของท่านผู้ดให้ท่านก็จะพึงดำรงอยู่ (ช.ชา.จตุกก.(ไทย) ๒๗/๑๕๗/๑๘๘) อารมณแห่งวิญญานคือตา หมายถึงเขตที่ตาเห็น ได้,อยู่ในภาวะที่มองเห็น,ขอบที่เห็นได้ ดังคำใน กถาวัตถุที่กล่าวไว้ว่า ปฐวีธาตุเป็นรูป เป็นรูปายต นะ เป็นรูปธาตุ เป็นสีเขียว สีเหลือง สีแดง สี ขาว เป็นวิสัยแห่งจักขุวิญญาน กระทบที่จักขุ มา สู่คลองจักขุ (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๔๖๕/๔๙๕)
๑๗๐๑๑	วิสัยแห่งตรรกะ :	ดู วิสัยตรรกะ (ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๒๘๑/๓๐๕,ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๓๗/๔๐๗)
๑๗๐๑๒	วิสัยแห่งมาร :	ขอบเขตของมาร หมายถึงสิ่งที่อยู่ในอำนาจของ พญามาร ในที่นี้หมายถึงกาม(ซึ่งความหมายถึง ความกำหนัด ความกำหนัดนัก ความคล้อยตาม อารมณ ความยินดี ความเพลิดเพลิน ความ กำหนดด้วยอำนาจความเพลิดเพลิน ความกำหนัด นักแห่งจิต ความอยาก ความสยบ ความหมกมุ่น ความใคร่ความรักใคร่),กามสัญญาตั้งคำใน อาเนญชส์ปายสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย กามไม่เที่ยง เป็นของว่างเปล่า เท็จ มีความเลือนหายไปเป็นธรรมดา ลักษณะของกาม นี้ เป็นความล่องลอย เป็นที่บ่นถึงของคนพาล กาม ที่มีในภพนี้ และกามที่มีในภพหน้า กามสัญญา (ความกำหนดหมายในกาม) ที่มีในภพนี้ และกาม สัญญาที่มีในภพหน้า ทั้ง ๒ ประการนั้น เป็นบ่วง แห่งมารเป็นวิสัยแห่งมาร เป็นเหยื่อแห่งมาร เป็น โศจรแห่งมาร ในกามนี้มีบาปอกุศลทางใจเหล่านี้ คือ อภิขณาบ้าง พยาบาทบ้าง สารัมภะ(ความแข่ง ติ)บ้าง กามเหล่านั้นนั่นเอง ย่อมก่ออันตรายให้แก่ อริยสาวกผู้ตามศึกษาอยู่ในธรรมวินัยนี้ (ม.อ. (ไทย) ๑๔/๖๖/๗๓)
๑๗๐๑๓	วิสาขปัญญาลบุตร, พระ :	ชื่อพระภิกษุรูปหนึ่งอยู่ป่ามทวัน กรุงเวสาลี ท่าน ผู้นี้ เป็นผู้กล่าวธรรมีกถา ประกอบด้วยวาจา ไพเราะ สละสลวยปราศจากโทษ นับเนื่องเข้าใน วาจาที่ให้เข้าใจเนื้อความ ไม่อิงอาศัย เดิมชื่อ วิสาขะ ภายหลังได้ชื่อว่าปัญญาลบุตร เพราะเป็น บุตรของพราหมณ์ชื่อว่าปัญญาล มีปรากฏในวิ

๑๗๐๑๔	<p>วิชาขปัญจาลิบุตร :</p> <p>สาขสูตร ดั่งคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสชมพระวิสาขปัญจาลิบุตรไว้ว่าชนทั้งหลายจะไม่รู้จักคนผู้ไม่พูดว่ามีเชื่อเป็นพาลหรือเป็นบัณฑิต แต่ยอมรู้จักคนผู้พูด ผู้แสดงอมตบท (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๒๔๑/๓๓๓)</p> <p>ชื่อพระภิกษุรูปหนึ่งชาวกรุงเวสาลี กล่าวผู้กล่าวธรรมีกถา ด้วยวาจาชาวเมืองที่สละสลวย ไม่หยาบคาย ให้รู้ความหมายได้ เกี่ยวเนื่องกับนิพพาน ไม่อิงอาศัยวิญญะ ภิกษุทั้งหลายก็พากันชื่นชม แม้พระผู้มีพระภาคได้ตรัสกับท่านวิสาขปัญจาลิบุตรว่า ดีจริงดีจริง วิสาขะ ดีเหลือเกินที่เธอชี้แจงให้ภิกษุทั้งหลายเห็นชัดชวนใจให้อยากรับเอาไปปฏิบัติ เราใจให้อาจหาญแก่ล้ากล้า ปลอดภัยใจให้สดชื่นร่าเริงด้วยธรรมีกถาด้วยวาจาชาวเมืองที่สละสลวย ไม่หยาบคาย ให้รู้ความหมายได้ เกี่ยวเนื่องกับนิพพาน ไม่อิงอาศัยวิญญะ (อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๔๘/๗๘); เขียนเป็นวิชาขปัญจาลิบุตร ก็มี</p>
๑๗๐๑๕	<p>วิชาข</p>
๑๗๐๑๘	<p>วิชาข</p> <p>เวทนากัมมัญฐาน :</p> <p>กัมมัญฐานที่ประกอบด้วยเวทนาหมายถึง กัมมัญฐานที่ประกอบด้วยโสมนัสเวทนา โทมณัสเวทนา และอุเบกขาเวทนา ดั่งหัวข้อธรรมที่กล่าวไว้ในสักกปัญหสูตรตอนหนึ่ง ในเรื่องเวทนากัมมัญฐาน พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า จอมเทพเรากล่าวโสมนัสไว้ ๒ อย่างคือ โสมนัสที่ควรเสพและโสมนัสที่ไม่ควรเสพ กล่าวโทมนัสไว้ ๒ อย่าง คือ โทมณัสที่ควรเสพและโทมนัสที่ไม่ควรเสพ และกล่าวอุเบกขาไว้ ๒ อย่าง คือ อุเบกขาที่ควรเสพและอุเบกขาที่ไม่ควรเสพ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๕๙/๒๘๗)</p>
๑๗๐๑๙	<p>เวทนาเก่า :</p> <p>ความรู้สึกเดิม,ความเสวยอารมณ์ที่มีอยู่เก่า ดั่งคำในสัพพาสสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุพิจารณาโดยแยบคายแล้วฉันทินทบาทไม่ใช่เพื่อเล่น ไม่ใช่เพื่อความมัวเมา ไม่ใช่เพื่อประดับ ไม่ใช่เพื่อตกแต่ง แต่เพียงเพื่อกายนี้ดำรงอยู่ได้ เพื่อให้ชีวิตินทรีย์เป็นไป เพื่อบำบัดความหิว เพื่อ</p>

๑๗๑๐๐	<p>อนุเคราะห์พรหมจรรย์ ด้วยคิดเห็นว่าโดยอุบายนี้เราจักกำจัดเวทนาเก่าเสียได้ และจักไม่ให้เวทนาใหม่เกิดขึ้น ความดำรงอยู่แห่งชีวิต ความไม่มีโทษ และการอยู่โดยผาสุกจักมีแก่เราแล้วจึงบริโภคนอาหาร (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๘๒/๑๔๐,ม.ม.(ไทย) ๑๒/๒๓/๒๓,๑๒/๔๒๒/๔๕๖,ม.ม.(ไทย)๑๓/๓๘๗/๔๘๐,ม.อ.(ไทย) ๑๔/๗๕/๘๐,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๓๗/๖๑,๒๑/๑๕๙/๒๒๑,อภิ.ปุ.(ไทย) ๓๖/๗๘/๑๖๕)</p> <p>เวทนาใกล้ :</p> <p>การเสวยอารมณ์ที่เป็นอกุศลกับเวทนาใกล้กับเวทนาที่เป็นอกุศลเป็นต้น, ความเสวยอารมณ์อันใกล้ ดังคำในชั้นธวิภังค์ที่อธิบายว่า เวทนาใกล้เป็นโชน เวทนาที่เป็นอกุศลเป็นเวทนาใกล้กับเวทนาที่เป็นอกุศล เวทนาที่เป็นกุศลเป็นเวทนาใกล้กับเวทนาที่เป็นกุศล เวทนาที่เป็นอัพยาทุกตเป็นเวทนาใกล้กับเวทนาที่เป็นอัพยาทุกต</p> <p>ทุกขเวทนาเป็นเวทนาใกล้กับทุกขเวทนา สุขเวทนาเป็นเวทนาใกล้กับสุขเวทนาทุกขมสุขเวทนาเป็นเวทนาใกล้กับอทุกขมสุขเวทนา</p> <p>เวทนาของผู้ไม่เข้าสมาบัติเป็นเวทนาใกล้กับเวทนาของผู้ไม่เข้าสมาบัติ เวทนาของผู้เข้าสมาบัติเป็นเวทนาใกล้กับเวทนาของผู้เข้าสมาบัติ เวทนาที่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นเวทนาใกล้กับเวทนาที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ เวทนาที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นเวทนาใกล้กับเวทนาที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะ นี้เรียกว่าเวทนาใกล้ (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๑๓/๖)</p>
-------	--

ตัวอย่างแบบประเมินผล

แบบรายงานผลศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย โครงการวิจัย เรื่องพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ.255๙					
1.ชื่อผลงาน ศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อักษร ล ว					
2.ชื่อเจ้าของผลงาน ดร.เดชา กัปโก					
3.ผลงานทางวิชาการในลักษณะอื่น คำศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย					
ลักษณะผลงานทางวิชาการในลักษณะอื่น คำศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย เป็นลักษณะคำศัพท์ภาษาไทย เขียนเรียบเรียงอย่างมีระบบ มีเนื้อหาครบถ้วน ให้นิยามความหมาย อธิบายคำถูกต้อง ตามคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา ปกรณ์วิเสส ฎีกา และหนังสืออ้างอิงอื่นที่เกี่ยวข้อง					
๓.รายละเอียดการประเมิน จำนวนศัพท์ศัพท์ ตั้งแต่ศัพท์ที่ถึงศัพท์ที่..... เล่มที่					
ลำดับที่	รายการศัพท์	ผ่าน		ไม่ผ่าน	
		ระดับเกณฑ์		เหตุผล	
		ดี	แก้ไข	ปรับปรุง	
๑๖๕๐๑	โลกุตตรปฐมฌาน				
๑๖๕๐๒	โลกุตตรปัญญา				
๑๖๕๐๓	โลกุตตรมรรค				
๑๖๕๐๔	โลกุตตระ				
๑๖๕๐๕	โลณโสวีระกะ, ยาตอง				
๑๖๕๐๖	โลดทะนง				
๑๖๕๐๗	โลก				
๑๖๕๐๘	โลกธรรม				
๑๖๕๐๙	โลภะ				
๑๖๕๑๐	โลภะที่วิปยุตจากทัญญู				
๑๖๕๑๑	โลมชาติ				
๑๖๕๑๒	โลมสังกัคยะ, พระ				
๑๖๕๑๓	โลมหังสนบรรยาย				
๑๖๕๑๔	โลมหังสบัณฑิต				
๑๖๕๑๕	โลหกุมภี, นรก				
๑๖๕๑๖	โลหธาตุ				
๑๖๕๑๗	โลหิจจพราหมณ์				
๑๖๕๑๘	โลหิตกสิณ				
๑๖๕๑๙	โลหิตวาสี				
๑๖๕๒๐	โลหิตาภิชาติ				

๑๖๕๒๑	โลहितุปปาทกรรม				
๑๖๕๒๒	วงกต, ภูเขา				
๑๖๕๒๓	วงศ์โอกกากกราช				
๑๖๕๒๔	วงศ์โสตถียสกุล				
๑๖๕๒๕	วงศ์โอกกากกราช				
๑๖๕๒๖	วจีกรรม				
๑๖๕๒๗	วจีทันฑะ				
๑๖๕๒๘	วจีทุจจริต				
๑๖๕๒๙	วจีโมเนยยะ				
๑๖๕๓๐	วจีสมาจาร				
๑๖๕๓๑	วจีสมาจารที่ควรเสพ				
๑๖๕๓๒	วจีสมาจารบริสุทธิ์				
๑๖๕๓๓	วจีสังขาร				
๑๖๕๓๔	วจีสัญเจตนา				
๑๖๕๓๕	วจีสุจจริต				
๑๖๕๓๖	วจีไสเจยยะ				
๑๖๕๓๗	วชิรญาณ				
๑๖๕๓๘	วชิรปาณี, ยักษ์				
๑๖๕๓๙	วชิระ, พระเจ้าจักรพรรดิ				
๑๖๕๔๐	วชิรานนคร				
๑๖๕๔๑	วชิราภิกษุณี				
๑๖๕๔๒	วชิราวุธ				
๑๖๕๔๓	วชิรี, พระกุมารี				
๑๖๕๔๔	วภูชาลิกาวิหาร				
๑๖๕๔๕	วภู้งสกี, พระมเหสี				
๑๖๕๔๖	วภู้งสปราสาท				
๑๖๕๔๗	วณิพก				
๑๖๕๔๘	วธปริพาชก				
๑๖๕๔๙	วนเจดีย์				
๑๖๕๕๐	วนเทวดา				
๑๖๕๕๑	วนนิมิต				
๑๖๕๕๒	วนสวหยะ, เมือง				
๑๖๕๕๓	วนิทระ, พระเจ้าจักรพรรดิ				
๑๖๕๕๔	วยลักษณะ				
๑๖๕๕๕	วยะ				
๑๖๕๕๖	วยานุปัสสนา				
๑๖๕๕๗	วรรณะ, พระ				
๑๖๕๕๘	วรรณา, เมือง				
๑๖๕๕๙	วตรระ, ปริพาชก				
๑๖๕๖๐	วรทสสนะ, พระเจ้าจักรพรรดิ				
๑๖๕๖๑	ววรรณสมบัติ				

๑๖๕๖๒	วรรณะ				
๑๖๕๖๓	วรรณะกษัตริย์				
๑๖๕๖๔	วรรณะงดงาม				
๑๖๕๖๕	วรรณะทิพย์				
๑๖๕๖๖	วรรณะที่เป็นทิพย์				
๑๖๕๖๗	วรรณะพราหมณ์				
๑๖๕๖๘	วรรณะแพทย์				
๑๖๕๖๙	วรรณะศูทร				
๑๖๕๗๐	วรรณ, ท้าวเทวราช				
๑๖๕๗๑	วรรณ, พระเจ้าจักรพรรดิ				
๑๖๕๗๒	วรรณ, ท้าว				
๑๖๕๗๓	วรรณ, พญานาค				
๑๖๕๗๔	วรรณเทพ, พระเจ้าจักรพรรดิ				
๑๖๕๗๕	วรรณอุบาสก				
๑๖๕๗๖	วรรณะ				
๑๖๕๗๗	วรรณะ, พระ				
๑๖๕๗๘	วรรณะ, พระเจ้าจักรพรรดิ				
๑๖๕๗๙	วรรณะ, พระโอรส				
๑๖๕๘๐	วรรณะ, พราหมณ์				
๑๖๕๘๑	วรรณะ, ยักษ์				
๑๖๕๘๒	วรรณาราม				
๑๖๕๘๓	วลัย				
๑๖๕๘๔	วลัยไฟที่				
๑๖๕๘๕	วลาหก, ม้าหลวง, วลาหกอัศวราช,				
๑๖๕๘๖	วลาหก, พวกร				
๑๖๕๘๗	วสภอุบาสก				
๑๖๕๘๘	วสภะ, ภูเขา				
๑๖๕๘๙	วสวัตตี				
๑๖๕๙๐	วสวัตตีเทวราช, ชื่อ, วสวัตตีเทพบุตร				
๑๖๕๙๑	วสี				
๑๖๕๙๒	วสุนธรา, แผ่นดิน				
๑๖๕๙๓	วสุปราสาท				
๑๖๕๙๔	วอ				
๑๖๕๙๕	วักกสิ, พระ, ภิกษุ				
๑๖๕๙๖	วักกสิ, มานพ				
๑๖๕๙๗	วักกะ				
๑๖๕๙๘	วักคุมุทา, แม่น้ำ				
๑๖๕๙๙	วังคนบท				
๑๖๖๐๐	วังคันทพราหมณ์				
	รวมศัพท์ที่ผ่าน ระดับ ดี				

ที่	ที่อยู่.....
วัน..... เดือน..... ปี.....	
เรื่อง รายงานผลการประเมินผลงานทางวิชาการในลักษณะอื่น คำศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎก ภาษาไทย	
เรียน/นมัสการ รองอธิการบดีฝ่ายวิชาการ	
อ้างถึง หนังสือกองวิชาการ ที่ ศธ ๖๑๐๐.๗ / ลว.....เดือน.....พ.ศ.....	
สิ่งที่ส่งมาด้วย แบบรายงานผลประเมินคุณภาพผลงานทางวิชาการในลักษณะอื่น จำนวน ฉบับ	
ตามหนังสือที่อ้างถึง กองวิชาการ สำนักงานอธิการบดี ได้แจ้งประกาศเรื่องแต่งตั้งคณะกรรมการ เพื่อประเมินผลงานทางวิชาการในลักษณะอื่น คำศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎก ภาษาไทย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ความทราบแล้ว นั้น	
ในการนี้ (ข้าพเจ้า / นาย).....ได้อ่านและทำการประเมินผลงานทางวิชาการในลักษณะอื่น คำศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มดังกล่าวเรียบร้อยแล้ว	
ขอรายงานผลการประเมิน ดังต่อไปนี้	
() ควรให้ผ่าน	จำนวน.....ศัพท์
() ควรให้ผ่าน แต่มีแก้ไขอักษร ภาษา	จำนวนศัพท์
() ควรให้เจ้าของเรื่องนำปรับปรุงแก้ไขร่างคำศัพท์ แล้วให้เสนอใหม่จำนวน	
ศัพท์	() อื่นๆ (ระบุ).....
จึงเรียน/นมัสการมาเพื่อโปรดพิจารณาดำเนินการต่อไป	
เรียน/นมัสการมาด้วยความเคารพ	
(ลงชื่อ)	
(.....)	
ผู้ประเมิน	
โทรศัพท์	

๓) การทำหนังสือเชิญบรรณาธิการประชุม

การทำหนังสือเชิญบรรณาธิการประชุม ก็ดำเนินการทำเหมือนทำจดหมายเชิญทั่วไป จะกำหนด วัน เวลา สถานที่ และงานที่ส่งให้อ่าน จำนวนศัพท์

๔) การจัดส่งข้อมูลแก่บรรณาธิการล่วงหน้า

การจัดส่งข้อมูลแก่บรรณาธิการล่วงหน้า เป็นการทำงานเชิงรุก เพื่อให้คณะบรรณาธิการ ได้ตรวจงาน ซึ่งบรรณาธิการแต่ละรูป/คน เมื่อได้รับงานก็ได้ตรวจงานอย่างรวดเร็ว และปรับแก้ไข พร้อมให้คำแนะนำและข้อเสนอแนะ

๕) จัดประชุมเพื่อพิจารณา

จัดประชุมเพื่อพิจารณา และเมื่อถึงวันประชุม ผู้เป็นคณะบรรณาธิการ แต่ละรูป/คนก็ได้ให้นำเสนอประเด็นที่พบและให้คำแนะนำและข้อเสนอแนะ พร้อมแก้ไขคำศัพท์ในรูปเล่ม ทำให้การประชุมแต่ละครั้ง ไม่เสียเวลามาก มักนำเสนอในประเด็นที่สำคัญ ส่วนประเด็นที่ไม่สำคัญก็เขียนไว้ภายในเล่ม และให้ความเห็นว่า ศัพท์จำนวน ๑๐๐ ศัพท์ มีศัพท์ผ่าน ระดับดี ก็ศัพท์ และให้ปรับแก้ไข ก็ศัพท์ และมีศัพท์ไม่ผ่าน สำหรับศัพท์ที่ผ่าน ก็กาเครื่องหมายถูก (✓) และศัพท์ที่ไม่ผ่าน ก็กาเครื่องหมายผิด (x)

๖) การประสานงานผู้เขียนให้ปรับแก้ไข

การประสานงานผู้เขียนให้ปรับแก้ไข ในการประชุมแต่ละครั้ง บรรณาธิการแต่ละท่านก็จะให้คำแนะนำ และให้ความเห็น และข้อเสนอแนะ เพื่อให้ผู้เขียนนำไปแก้ไข หลังจากรับทราบข้อมูลแล้ว คณะทำงานก็จะส่งข้อมูลเล่มและส่งไฟล์งานที่จัดทำรูปเล่มเพื่อปรับแก้ไข และประสานงานให้ผู้เขียนรับ

๗) จัดทำรูปเล่มที่แก้ไขแล้ว

จัดทำรูปเล่มที่แก้ไขแล้ว ก็เป็นงานอีกขั้นตอนหนึ่ง ที่ต้องจัดทำเล่มอีกครั้งหนึ่ง โดยรูปแบบการทำรูปเล่ม จะมีขั้นตอนทำเล่ม ประกอบด้วย ๒ อย่าง คือ (๑) ปก (๒) ศัพท์นิยาม

๘) การจ่ายค่าตอบแทนผู้เขียน

การจ่ายค่าตอบแทนผู้เขียน คณะทำงานจะจ่ายค่าตอบแทนให้แก่ผู้เขียนได้ เมื่อผู้เขียนปรับแก้ไขศัพท์ เสร็จเรียบร้อยแล้ว และขึ้นคำศัพท์ที่ปรับแก้ไขแล้วทางเว็บไซต์ ครอบคลุมจำนวนที่ปรับแก้ไข

๓.๔ การปรับแก้ไข

เมื่อได้ดำเนินการครบตามแผนอย่างเรียบร้อยแล้ว ย่อมพบอุปสรรคปัญหาที่ต้องแก้ไข ก็ปรับแก้ไข ในขั้นตอนนี้ มีข้อที่ควรกำหนด ในการปรับแก้ไข ซึ่งมีทั้งการทบทวนและปรับแก้ไข ๔ ประการ คือ

๓.๔.๑ แผนเกี่ยวกับคน

แผนเกี่ยวกับคน แม้ผู้เขียนบางคน เมื่อรับงานไปแล้ว ก็ไม่สามารถดำเนินการให้แล้ว ก็ประสานงาน โดยขอศัพท์คืน และประสานงานมอบศัพท์ดังกล่าวให้ผู้เขียนคนอื่นเขียนแทน ในกรณีเช่นนี้ แม้จะมีไม่มาก แต่ศัพท์ที่ค้างอยู่นั้น เป็นศัพท์หมวดวรรค ป อักษร ป อยู่ต้นๆ ไม่สามารถเรียงศัพท์ให้ติดกันได้ ก็ต้องประสานให้เขียนโดยกำหนดเวลา และหากยังไม่เสร็จก็ขอคืนให้ผู้เขียนแทน ซึ่งการทำงานกับคนอื่น ต้องประสานงานหลายครั้ง ให้เวลาจนหมดเวลาใน

การที่จะเขียนได้ทัน หากยังไม่สำเร็จตามเวลาดังกล่าว ก็ต้องขอความอนุเคราะห์ผู้เขียนคนเดิม โดยขอแบ่งไปให้ผู้อื่นซึ่งมีเวลาช่วย เขียนแทน ในกรณีเช่นนี้ก็มีย่าง แต่ไม่มากนัก

๓.๔.๒ แผนเกี่ยวกับงาน

การทบทวน ในการวางแผนบางอย่าง ย่อมสามารถปรับเปลี่ยนได้ตามความเหมาะสม เช่น ในด้านแผนงาน ในการเขียนศัพท์ เมื่อผู้เขียนศัพท์ พบว่า เกี่ยวกับชาดก ควรเพิ่มเหตุ ปัจจุบัน เข้ามา ก็นำเสนอเข้าที่ประชุมคณะกรรมการ มีมติเช่นไร ก็นำไปปรับแผนใหม่ และแจ้งให้ผู้เกี่ยวข้องทราบทั่วไป

หรือในกรณีศัพท์ของพระสูตร มีกรณีพระสูตร ที่มีชื่อเหมือนกัน มีปรากฏอยู่หลายสูตร ก็แก้ไข โดยใช้อักษรยก กำกับ เช่น

เวสาลีสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยคหบดีชาวเมืองเวสาลี อुकคหบดีชาวเมืองเวสาลี เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคผู้ประทับอยู่ ณ ภูฏาคารศาลา ป่ามหาวัน เขตกรุงเวสาลีแล้วทูลถามว่า อะไรเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้สัตว์ บางพวกไม่ปรินิพพานและบางพวกปรินิพพานในปัจจุบัน พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เพราะมีรูปที่พึงรู้แจ้งทางตา เสียงที่พึงรู้แจ้งทางหู เป็นต้นที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ สัตว์ผู้ยังเพลิดเพลิน เขยชม ยึดติดรูป เสียง เป็นต้นนั้น จึงเกิดมิตถา ยังมีอุปาทาน (ความยึดมั่น) จึงไม่ปรินิพพาน ส่วนผู้มีนัยตรงกันข้าม ย่อมปรินิพพาน (ส.สพ.ไทย) ๑๘/๑๒๔/๑๕๐)

เวสาลีสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยพระธรรมเทศนาที่กรุงเวสาลี พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ ภูฏาคารศาลาป่ามหาวัน เขตกรุงเวสาลี ตรัสสอน อสุภกัมมัญฐานแก่ภิกษุทั้งหลายแล้วทรงหลีกเร้นอยู่ในที่สงัด ขณะที่ภิกษุเหล่านั้นเจริญอสุภกัมมัญฐานอยู่เกิดความรู้สึกอึดอัดเบื่อหน่าย รังเกียจร่างกายตัวเองจึงพากันฆ่าตัวตายเป็นจำนวนมาก เมื่อพระองค์เสด็จออกจากที่หลีกเร้นแล้วสังเกตเห็นว่าภิกษุสงฆ์ น้อยลง หลังจากตรัสถามท่านพระอานนท์ ได้ทราบความแล้ว จึงรับสั่งให้ประชุมสงฆ์ ตรัสประกาศว่า อานาปานสติสมาธิเป็นธรรม ที่สงบ ประณีต สดชื่น ทำให้อยู่เป็นสุขและทำให้บาปอกุศล หายไป (ส.สพ.ไทย) ๑๙/๙๘๕/๔๖๓)

สคารวสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยพราหมณ์ชื่อว่าสคารวะ พราหมณ์ชื่อว่าสคารวะเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ สันทนาปราศรัยแล้วนั่ง ณ ที่สมควร ทูลถามว่า อะไรเป็นฝั่งนี้(หมายถึงโลกียธรรม) อะไรเป็นฝั่งโน้น (หมายถึงโลกุตตรธรรม) พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า (๑) มิจฉาทิฏฐิเป็นฝั่งนี้ สัมมาทิฏฐิเป็นฝั่งโน้น (๒) มิจฉาสังกัปปะเป็นฝั่งนี้ สัมมาสังกัปปะเป็นฝั่งโน้น (๓) มิจฉาวาจาเป็นฝั่งนี้ สัมมาวาจาเป็นฝั่งโน้น (๔) มิจฉากัมมันตะเป็นฝั่งนี้ สัมมากัมมันตะ

เป็นฝั่งโน้น (๕) มิจฉาอาชีวะเป็นฝั่งนี้ สัมมาอาชีวะเป็นฝั่งโน้น (๖) มิจฉาวายามะเป็นฝั่งนี้ สัมมาวายามะเป็นฝั่งโน้น (๗) มิจฉาสติเป็นฝั่งนี้ สัมมาสติเป็นฝั่งโน้น (๘) มิจฉาสมาธิเป็นฝั่งนี้ สัมมาสมาธิเป็นฝั่งโน้น (๙) มิจฉาญาณะเป็นฝั่งนี้ สัมมาญาณะเป็นฝั่งโน้น (๑๐) มิจฉาวิมุตติเป็นฝั่งนี้ สัมมาวิมุตติเป็นฝั่งโน้นแล้วตรัสศากา ประพันธ์สรุปลใจความได้ว่า ในหมู่มนุษย์ เหล่าชนผู้ไปถึงฝั่งโน้น (หมายถึงนิพพาน) มีจำนวนน้อย ส่วนหมู่อื่นนอกนี้เลาะไปตามฝั่งนี้ (หมายถึงสักกายทิฏฐิ) ทั้งนี้ ส่วนชนเหล่าใดประพฤติตามธรรมในธรรม(คือมรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑)ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้โดยชอบ ชนเหล่านั้นจักข้ามพ้นวัฏฏะ อันเป็นบ่วงมารที่ข้ามได้แสนยาก จักถึงฝั่งโน้น บัณฑิตละธรรมดำ(หมายถึงอกุศลธรรมคือกายทุจริตเป็นต้น) แล้วพึงเจริญธรรมขาว(หมายถึงกุศลธรรมคือกายสุจริตเป็นต้น) ออกจากวัฏฏะมาสู่วิฏฏะ(หมายถึงนิพพาน) ละกามทั้งหลายแล้วเป็นผู้หมดความกังวล พึงปรารถนาความยินดีในวิเวก(หมายถึงกายวิเวกจิตตวิเวกและอุปวิเวก(ความสงบจากกิเลส) ที่ยินดีได้ยากยิ่ง บัณฑิตพึงชำระตนให้ผ่องแผ้วจากเครื่องเศร้าหมองแห่งจิตทั้งหลาย บัณฑิตเหล่าใดอบรมจิตโดยชอบในองค์ธรรมเป็นเครื่องตรัสรู้ทั้งหลาย ไม่ถือมั่น ยินดีในนิพพานเป็นที่สละความถือมั่น บัณฑิตเหล่านั้นสิ้นอาสวะแล้ว มีความรุ่งเรือง ดับสนิทแล้วในโลก (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๑๗/๒๖๙)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า วัฏฏะ หมายถึงวัฏฏะ(วงเวียน) ๓ คือ (๑) กิเลสวัฏฏะ ประกอบด้วยอวิชชา ตัณหา อุปาทาน (๒) กัมมวัฏฏะ ประกอบด้วยสังขารและกรรมภพ (๓) วิปากวัฏฏะ ประกอบด้วยวิญญูณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ซึ่งแสดงออกในรูปอุปปัตติภพชาติ ชรา มรณะ เป็นต้น (อง.ทสก.อ. (บาลี) ๓/๑๑๗-๑๑๘/๓๗๕)

สภารวสูตร^๒ :

พระสูตรว่าด้วยพราหมณ์ชื่อว่าสภารวะ พราหมณ์ชื่อสภารวะเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ สนทนาปราศรัยแล้วนั้น ณ ที่สมควร ทูลถามว่า อะไรเป็นฝั่งนี้ อะไรเป็นฝั่งโน้น พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า (๑) ปาณาติบาตเป็นฝั่งนี้ เจตนาจงดเว้นจากปาณาติบาตเป็นฝั่งโน้น (๒) อทินนาทานเป็นฝั่งนี้ เจตนาจงดเว้นจากอทินนาทานเป็นฝั่งโน้น (๓) กามเมสุมิฉฉาจารเป็นฝั่งนี้ เจตนาจงดเว้นจากกามเมสุมิฉฉาจารเป็นฝั่งโน้น (๔) มุสาวาทเป็นฝั่งนี้ เจตนาจงดเว้นจากมุสาวาทเป็นฝั่งโน้น (๕) ปิสุณาวาจาเป็นฝั่งนี้ เจตนาจงดเว้นจากปิสุณาวาจาเป็นฝั่งโน้น (๖) ผรุสวาจาเป็นฝั่งนี้ เจตนาจงดเว้นจากผรุสวาจาเป็นฝั่งโน้น (๗) สัมผัสปลापะเป็นฝั่งนี้

- เจตนาถว้นจากสัมผัสปลापะเป็นฝั่งโน้น (๘) อภิชฌาเป็นฝั่งนี้
อนภิชฌาเป็นฝั่งโน้น (๙) พยาบาทเป็นฝั่งนี้ อพยาบาทเป็นฝั่งโน้น
(๑๐) มิจฉาทิฏฐิเป็นฝั่งนี้ สัมมาทิฏฐิเป็นฝั่งโน้น แล้วตรัสสรุปด้วย
คาถาเหมือนในสคารวสูตร (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๖๙/๓๐๔)
- สติปัฏฐานสูตร^๑ :** พระสูตรว่าด้วยสติปัฏฐาน พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัด
พระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า อสังขตธรรม ได้แก่ความสิ้น
ราคะ โทสะและโมหะ ทางที่ให้ถึงอสังขตธรรม ได้แก่สติปัฏฐาน
๔ เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งกายคตาสติสูตรในวรรค
นี้ (ส.สพ.ไทย) ๑๘/๓๗๐/๔๕๐)
- สติปัฏฐานสูตร^๒ :** พระสูตรว่าด้วยสติปัฏฐาน พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า
ปฏิบัติ ๓ คือ (๑) *อาคัพทปฏิบัติ* (ปฏิบัติอย่างหยาบ) ได้แก่
บุคคลผู้มีวาตะว่า โทษในกามทั้งหลายไม่มี เขาย่อมตกเป็นเหยื่อใน
กามทั้งหลาย (๒) *นิชฌามปฏิบัติ* (ปฏิบัติอย่างเหยี้ยมหาญ) ได้แก่
บุคคลที่ประพฤตินเป็นคนเปลือย ไร้มารยาท เลียมมือ เขาเชิญให้
มารับภิกษาก็ไม่มา เขาเชิญให้หยุดก็ไม่หยุด เป็นต้น (๓)
มัชฌิมาปฏิบัติ (ปฏิบัติอย่างกลาง) ได้แก่ ภิกษุพิจารณาเห็นกาย
ในกาย ...พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนา ...พิจารณาเห็นจิตในจิต ...
พิจารณาเห็นธรรมในธรรม (อง.ตีก.(ไทย) ๒๐/๑๕๗/๔๐๒)
- สติปัฏฐานสูตร^๓ :** พระสูตรว่าด้วยการเจริญสติปัฏฐานเพื่อรู้อย่างไร พระผู้มีพระ
ภาคตรัสว่า ธรรมที่ภิกษุควรเจริญ เพื่อรู้อย่างไร มี ๔ คือ (๑)
พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ (๒) พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาอยู่ (๓)
พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ (๔) พิจารณาเห็นธรรมในธรรมอยู่ แต่ละ
อย่างล้วนมีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและ
โทมนัสในโลก (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๗๔/๓๘๙)
- สติสูตร^๑ :** พระสูตรว่าด้วยผู้มีสติสัมปชัญญะ พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุ
ทั้งหลายว่า เธอทั้งหลายพึงเป็นผู้มีสติสัมปชัญญะอยู่ตลอดเวลา
แล้วทรงอธิบายลักษณะของผู้มีสติสัมปชัญญะเป็นต้นว่า ผู้มีสติ
ได้แก่ผู้ปฏิบัติตามสติปัฏฐาน ๔ ผู้มีสติสัมปชัญญะ ได้แก่ผู้มีความ
รู้สึกตัวในการก้าวไป ถอยกลับเป็นต้นตลอดเวลา (ส.ม.(ไทย) ๑๙/
๓๖๘/๒๑๑)
- สติสูตร^๒ :** พระสูตรว่าด้วยผู้มีสติสัมปชัญญะ พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุ
ทั้งหลายว่า เธอทั้งหลายพึงเป็นผู้มีสติสัมปชัญญะอยู่ตลอดเวลา
แล้วทรงอธิบายลักษณะของผู้มีสติสัมปชัญญะเป็นต้นว่า ผู้มีสติ
ได้แก่ผู้ปฏิบัติตามสติปัฏฐาน ๔ ผู้มีสติสัมปชัญญะ ได้แก่ผู้มีความ
รู้สึกตัวในการก้าวไป ถอยกลับเป็นต้นตลอดเวลา (ส.ม.(ไทย) ๑๙/
๔๐๑/๒๕๘)

คำศัพท์(๔,๐๐๐)												
๖.ปฏิบัติการทำ คำศัพท์ โครงการวิจัยที่๔ (๒๐รูป/คน)				๒๐๐	๔๐๐	๖๐๐	๖๐๐	๖๐๐	๖๐๐	๖๐๐	๖๐๐	๕๐๐
๗.ประชุมคณะ ผู้บริหารงานวิจัย โครงการที่ ๔												-
๘.ประชุมสรุป ผลการวิจัยปีที่ ๔												-
๙.รายงาน ความก้าวหน้า ผลการวิจัยปีที่ ๔												-
๑๐.ประชุมวิเคราะห์ ปิดโครงการวิจัยปีที่ ๔												-
๑๑.สรุปผลแผนการ วิจัย												-

สรุปว่า การทบทวนและปรับแก้ไข นับว่าเป็นข้อดีอย่างหนึ่ง เพราะการทำงานคือการเรียนรู้ เมื่อทำสิ่งนั้นแล้ว เกิดพบสิ่งใหม่ ที่ดีกว่า ก็เลือกเอาสิ่งใหม่ เปรียบเหมือนคนที่แบกเปลือกปอ พบทอง ก็ทิ้งเปลือกปอแล้วถือทองกลับบ้านฉะนั้น

อย่างไรก็ตาม ก็จัดทำพจนานุกรม จะไม่สำเร็จสมบูรณ์ หากยังไม่มีการเรียงศัพท์ตามลำดับอักษร ดังนั้น ขั้นตอนการเรียงลำดับศัพท์ตามลำดับอักษร เป็นสิ่งจำเป็นมาก ซึ่งจะทำให้งานศัพท์พจนานุกรมสำเร็จได้ และสิ่งที่ขาดไม่ได้ จำเป็นต้องมี ๔ รายการนี้ เพื่อช่วยในการเรียงศัพท์ กล่าวคือ

- ๑) รายการศัพท์ที่มอบแก่ผู้เขียน
 - ๒) เล่มศัพท์ที่เข้าบรรณาธิการ ให้ผ่าน ไม่ผ่าน
 - ๓) บัญชีศัพท์ที่เป็นภาคผนวก มีเฉพาะคำศัพท์อย่างเดียว
 - ๔) เล่มศัพท์ครั้งที่ ๒ หลังที่ผู้เขียนปรับตามที่บรรณาธิการให้แก้ไขแล้ว
- ทั้ง ๔ รายการนี้ ได้สรุปทำเป็นแผนผังตรวจสอบดังนี้

แผนผังสถิติผลการดำเนินงานแต่ละขั้นตอน
โครงการวิจัย พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ปี 255๙

เล่ม	ตรรกษณิศัพท์	แจก	เพิ่ม	ขึ้น เว็บ	เข้า เล่ม	ประธาน ตรวจ	เสนอ บรรณ าธิการ	ผ่าน		ไม่ผ่าน ปรับปรุง	ศัพท์ ผ่าน
								ดี	แก้ไข		
๑๓๒	๑๓๑๐๑-๑๓๒๐๐	๑๐๐		✓	✓	✓	✓	๕๒	๔๘		๑๐๐
๑๓๓	๑๓๒๐๑-๑๓๓๐๐	๑๐๐	๑	✓	✓	✓	✓	๖๕	๓๖		๑๐๐
๑๓๔	๑๓๓๐๑-๑๓๔๐๐	๑๐๐		✓	✓	✓	✓	๗๒	๒๘		๑๐๐
๑๓๕	๑๓๔๐๑-๑๓๕๐๐	๑๐๐		✓	✓	✓	✓	๘๕	๑๕		๑๐๐
๑๓๖	๑๓๕๐๑-๑๓๖๐๐	๑๐๐		✓	✓	✓	✓	๗๖	๒๔		๑๐๐
๑๓๗	๑๓๖๐๑-๑๓๗๐๐	๑๐๐		✓	✓	✓	✓	๘๕	๑๕		๑๐๐
๑๓๘	๑๓๗๐๑-๑๓๘๐๐	๑๐๐		✓	✓	✓	✓	๙๘	๑		๙๙
๑๓๙	๑๓๘๐๑-๑๓๙๐๐	๑๐๐		✓	✓	✓	✓	๙๙	๑		๑๐๐
๑๔๐	๑๓๙๐๑-๑๔๐๐๐	๑๐๐		✓	✓	✓	✓	๑๐๐			๑๐๐
๑๔๑	๑๔๐๐๑-๑๔๑๐๐	๑๐๐		✓	✓	✓	✓	๑๐๐			๑๐๐
๑๔๒	๑๔๑๐๑-๑๔๒๐๐	๑๐๐		✓	✓	✓	✓		๖๙	๓๑	๖๙
๑๔๓	๑๔๒๐๑-๑๔๓๐๐	๑๐๐		✓	✓	✓	✓	๑๐๐			๑๐๐
๑๔๔	๑๔๓๐๑-๑๔๔๐๐	๑๐๐		✓	✓	✓	✓	๑๐๐			๖๙
๑๔๕	๑๔๔๐๑-๑๔๕๐๐	๑๐๐		✓	✓	✓	✓	94		6	94
๑๔๖	๑๔๕๐๑-๑๔๖๐๐	๙๙		✓	✓	✓	✓	97		๓	97
๑๔๗	๑๔๖๐๑-๑๔๗๐๐	๑๐๐		✓	✓	✓	✓	99		1	99
๑๔๘	๑๔๗๐๑-๑๔๘๐๐	๑๐๐		✓	✓	✓	✓	97		3	97
๑๔๙	๑๔๘๐๑-๑๔๙๐๐	๑๐๐		✓	✓	✓	✓	98		2	98
๑๕๐	๑๔๙๐๑-๑๕๐๐๐	๑๐๐		✓	✓	✓	✓	97		3	97
๑๕๑	๑๕๐๐๑-๑๕๑๐๐	๑๐๐		✓	✓	✓	✓	99		1	99
๑๕๒	๑๕๑๐๑-๑๕๒๐๐	๑๐๐		✓	✓	✓	✓	100	0		100
๑๕๓	๑๕๒๐๑-๑๕๓๐๐	๑๐๒		✓	✓	✓	✓	101	0		101
๑๕๔	๑๕๓๐๑-๑๕๔๐๐	๑๐๐		✓	✓	✓	✓		100		๑๐๐
๑๕๕	๑๕๔๐๑-๑๕๕๐๐	๑๐๐		✓	✓	✓	✓	100	0		100
๑๕๖	๑๕๕๐๑-๑๕๖๗๑	๗๑		✓	✓	✓	✓	64	7		๗๑
๑๕๘	๑๕๖๕๑-๑๕๘๐๐	๑๕๘		✓	✓	✓	✓	๑๕๖	๓	๙	๑๕๙
๑๕๙	๑๕๘๐๑-๑๕๙๐๐	๑๐๐		✓	✓	✓	✓	๖๓	๓๗		๑๐๐
๑๖๐	๑๕๙๐๑-๑๖๐๐๐	๑๐๐		✓	✓	✓	✓	๑๐๐			๑๐๐
๑๖๑	๑๖๐๐๑-๑๖๑๐๐	๙๓		✓	✓	✓	✓	๙๓			๙๓
๑๖๒	๑๖๑๐๑-๑๖๒๐๐	๑๐๐		✓	✓	✓	✓	๗๔	๒๖		๑๐๐
๑๖๓	๑๖๒๐๑-๑๖๓๐๐	๑๐๐		✓	✓	✓	✓		๑๐๐		๑๐๐
๑๖๔	๑๖๓๐๑-๑๖๔๐๐	๑๐๐		✓	✓	✓	✓	๖๖	๓๔		๑๐๐
๑๖๕	๑๖๔๐๑-๑๖๕๐๐	๙๒		✓	✓	✓	✓	๙๑	๑		๙๒
๑๖๖	๑๖๕๐๑-๑๖๖๐๐	๑๐๐		✓	✓	✓	✓	๗๓	๒๗		๑๐๐

୧୬୩	୧୬୩୦୧-୧୬୩୦୦	୩୯		✓	✓	✓	✓	67	2	5	୬୯
୧୬୪	୧୬୩୦୧-୧୬୪୦୦	୧୦୦		✓	✓	✓	✓	୧୦୦			୧୦୦
୧୬୫	୧୬୪୦୧-୧୬୫୦୦	୧୦୦	୨	✓	✓	✓	✓		୯୨	୬୦	୧୦୦
୧୬୬	୧୬୫୦୧-୧୬୬୦୦	୧୦୦		✓	✓	✓	✓	୨୯	୩୯		୧୦୦
୧୬୭	୧୬୬୦୧-୧୬୭୦୦	୧୦୦	୨	✓	✓	✓	✓	୯୦	୯୨		୧୦୨
୧୬୮	୧୬୭୦୧-୧୬୮୦୦	୧୦୦		✓	✓	✓	✓		୧୦୦		୧୦୦
୧୬୯	୧୬୮୦୧-୧୬୯୦୦	୯୩		✓	✓	✓	✓	୯୩			୯୩
୧୭୦	୧୬୯୦୧-୧୭୦୦୦	୧୦୦		✓	✓	✓	✓	୯୯	୯	୯	୯୨
୧୭୧	୧୭୦୦୧-୧୭୧୦୦	୧୦୦	୧	✓	✓	✓	✓	୨୯	୩୬		୧୦୧
୧୭୨	୧୭୧୦୧-୧୭୨୦୦	୧୦୦	୩୯	✓	✓	✓	✓	୧୨୦	୧୯		୧୩୯
୧୭୩	୧୭୨୦୧-୧୭୩୦୦	୧୦୦		✓	✓	✓	✓	୧୦୦			୧୦୦
୧୭୪	୧୭୩୦୧-୧୭୪୦୦	୧୦୦		✓	✓	✓	✓	୯୯		୧	୯୯
୧୭୫	୧୭୪୦୧-୧୭୫୦୦	୧୦୦		✓	✓	✓	✓	୯୯		୧୧	୯୯
୧୭୬	୧୭୫୦୧-୧୭୬୦୦	୧୦୦		✓	✓	✓	✓	୧୦୦			୧୦୦
୧୭୭	୧୭୬୦୧-୧୭୭୦୦	୧୦୦		✓	✓	✓	✓	93	7		୧୦୦
୧୭୮	୧୭୭୦୧-୧୭୮୦୦	୧୦୦	୧୩	✓	✓	✓	✓	108	7		୧୧୩
୧୭୯	୧୭୮୦୧-୧୭୯୦୦	୧୦୦	୨୦	✓	✓	✓	✓	୧୦୦			୧୦୦
୧୮୦	୧୭୯୦୧-୧୮୦୦୦	୧୦୦	୨୩	✓	✓	✓	✓	୧୨୧		୨	୧୨୧
୧୮୧	୧୮୦୦୧-୧୮୧୦୦	୧୦୦		✓	✓	✓	✓		70	30	୧୦୦
୧୮୨	୧୮୧୦୧-୧୮୨୦୦	୯୯		✓	✓	✓	✓	100			୧୦୦
୧୮୩	୧୮୨୦୧-୧୮୩୦୦	୯୦		✓	✓	✓	✓	୯୦			୯୦
୧୮୪	୧୮୩୦୧-୧୮୪୦୦	୧୦୦		✓	✓	✓	✓	100			୧୦୦
୧୮୫	୧୮୪୦୧-୧୮୫୦୦	୧୦୦		✓	✓	✓	✓	୧୦୦			୧୦୦
୧୮୬	୧୮୫୦୧-୧୮୬୦୦	୧୦୦		✓	✓	✓	✓		100		୧୦୦
୧୮୭	୧୮୬୦୧-୧୮୭୦୦	୧୦୦		✓	✓	✓	✓		୩୯	୨୨	୩୯
୧୮୮	୧୮୭୦୧-୧୮୮୦୦	୩୯		✓	✓	✓	✓	୩୯			୩୯
୧୮୯	୧୮୮୦୧-୧୮୯୦୦	୧୦୦		✓	✓	✓	✓	31	69		୧୦୦
୧୯୦	୧୮୯୦୧-୧୯୦୦୦	୧୦୦		✓	✓	✓	✓	100			୧୦୦
୧୯୧	୧୯୦୦୧-୧୯୧୦୦	୧୦୦		✓	✓	✓	✓	94	6		୧୦୦
୧୯୨	୧୯୧୦୧-୧୯୨୦୦	୧୦୦	୨୩	✓	✓	✓	✓	62	63		୧୨୩
୧୯୩	୧୯୨୦୧-୧୯୩୦୦	୧୦୦	୨୩	✓	✓	✓	✓	76	42	୩	୧୧୯
୧୯୪	୧୯୩୦୧-୧୯୪୦୦	୧୦୦		✓	✓	✓	✓	100			୧୦୦
୧୯୫	୧୯୪୦୧-୧୯୫୦୦	୯୯		✓	✓	✓	✓		9୦	8	୯୯
୧୯୬	୧୯୫୦୧-୧୯୬୦୦	୯୯		✓	✓	✓	✓	92	5	୧	୯୯
୧୯୭	୧୯୬୦୧-୧୯୭୦୦	୧୦୦	୬	✓	✓	✓	✓		୯୯	୯	୧୦୬
୧୯୮	୧୯୭୦୧-୧୯୮୦୦	୧୦୦	୧୨	✓	✓	✓	✓	108	4		୧୧୨
୧୯୯	୧୯୮୦୧-୧୯୯୦୦	୧୦୦	୧୧	✓	✓	✓	✓	103	0	୯	୧୦୩
୨୦୦	୧୯୯୦୧-୨୦୦୦୦	୧୦୦	୨୨	✓	✓	✓	✓	115	7		୧୨୨
୨୦୧	୨୦୦୦୧-୨୦୧୦୦	୧୦୦	୩୯	✓	✓	✓	✓	୧୩୩	1		୧୩୯
୨୦୨	୨୦୧୦୧-୨୦୨୦୦	୧୦୦	୧୯	✓	✓	✓	✓	୧୦୩	୩		୧୧୯

๒๐๗	๒๐๖๐๑-๒๐๗๐๐	๑๐๐	๔	✓	✓	✓	✓	๗๘	๑๗	๙	๙๕
๒๐๘	๒๐๗๐๑-๒๐๘๐๐	๑๐๐	๑๐	✓	✓	✓	✓	94	6	10	๑๐๐
๒๐๙	๒๐๘๐๑-๒๐๙๐๐	๑๐๐	๗	✓	✓	✓	✓	99	3	5	๑๐๒
๒๑๐	๒๐๙๐๑-๒๑๐๐๐	๑๐๐	๓๕	✓	✓	✓	✓	131		4	๑๓๐
๒๑๑	๒๑๐๐๑-๒๑๑๐๖	๑๐๖	๒๒	✓	✓	✓	✓	๑๐๔	18	6	๑๒๒

เมื่อมีทั้ง ๔ รายการนี้จึงจะสามารถเรียงลำดับศัพท์ได้สมบูรณ์ แต่เพื่อความเรียบร้อย จำเป็นต้องตรวจดูความเรียบร้อยอีกหลายรอบ จึงนำเสนอคณะผู้บริหารโครงการวิจัยพิจารณาให้ความเห็น ก่อนเสนอสถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ เพื่อดำเนินการต่อไป

๓.๕ แนวปฏิบัติสำหรับคณะกรรมการ

สำหรับโครงการวิจัยพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ปีที่ ๔ การที่แต่ละคนมีแนวปฏิบัติสำหรับการทำงานนับว่าเป็นสิ่งที่ดีมาก เพราะไม่ต้องไปนับหนึ่งใหม่ เพราะคณะกรรมการแต่ละคนก็เคยทำโครงการวิจัยพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทยฯ ในปี ๑ สำเร็จมาแล้ว ดังนั้น แนวปฏิบัติใดที่ดีอยู่แล้ว ก็ดำเนินการตามแนวปฏิบัตินั้น เพียงยึดถือตามแนวปฏิบัติเดิมที่ได้ดำเนินการมาแล้ว ก็จะทำให้งานสำเร็จตามเป้าหมายได้อย่างรวดเร็ว แต่อย่างไรก็ตาม งานแต่ละอย่างไม่ใช่จะราบเรียบเสมอไป ย่อมต้องมีอุปสรรคและปัญหาบ้าง แต่ก็เป็นเรื่องธรรมดา เพราะงานทุกอย่างย่อมจะมีปัญหาบ้างไม่มากก็น้อย โครงการวิจัย พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ปีที่ ๔ ก็มีปัญหาลักษณะบ้าง แต่เมื่อมีปัญหาในด้านใดแล้ว ก็ไปแก้ไขให้ตรงจุดของงาน ส่วนมากปัญหาอุปสรรคก็จะอยู่ในกรอบ ๔ เรื่อง คือ บุคลากร งาน งบประมาณ และเวลา

ในปัญหาและอุปสรรคทั้ง ๔ เรื่องดังกล่าว หากมีก็ได้ดำเนินการตามแผนที่กล่าวมาแล้วข้างต้น โดยยึดภาระหน้าที่ของแต่ละบุคคลที่รับผิดชอบ ตามแผนงานที่วางไว้เป็นเกณฑ์ สำหรับงาน เช่น

ในเรื่องบุคลากร ผู้เขียนบางคนอาจจะมีเสียงให้ได้ยินว่า ผมทำไมจึงได้ศัพท์ยากจัง ทำไมไม่มีศัพท์ง่ายเขียนบ้าง ก็ตอบได้ว่า เนื่องจากจะจกลำดับ ไครหมดศัพท์ก่อน ก็ส่งให้ผู้นั้นไปเขียนในลำดับศัพท์ที่มีอยู่ โดยยึดถือลำดับเวลาเป็นเกณฑ์ ดังนั้น ในเรื่องดังกล่าว อาจทำให้แต่ละคน ไม่เข้าใจบ้าง เมื่อได้รับคำชี้แจงแล้ว ก็หมดปัญหา

ในเรื่องงาน สำหรับการเขียนคำศัพท์ ผู้เขียนคำศัพท์แต่ละคน ต้องมีข้อที่ควรกำหนด ๕ ประการ คือ

๑. จักรูปแบบ : จักรูปแบบ ให้เป็นไปตามที่กำหนด ๙ ข้อ ซึ่งกล่าวมาแล้วในบทที่ ๒ อย่างเคร่งครัด

๒. คำนิยามศัพท์ : การนิยามศัพท์ ถาถามนามให้ตอบนาม หรือถามกิริยาให้ตอบกิริยา เช่น **จงกรม** : เดินไปมาโดยมีสติกำกับ จะตอบว่า การเดินไปเดินมาไม่ได้

๓. การอ้างอิง : การอ้างอิง ส่วนมากเรื่องการใช้อักษรย่อ บางครั้งต้องกำหนดเป็นอย่างยิ่ง ให้ใช้ตามที่กำหนด ไม่ให้ใช้ตามความเคยชิน

๔.การยกตัวอย่าง : การยกตัวอย่างมาประกอบบางครั้ง หากมีหลายความหมาย ต้องยกประกอบแต่ละตัวอย่าง ให้ชัดเจน ตรงประเด็น

๕.การขึ้นคำศัพท์ทางเว็บไซต์:การขึ้นคำศัพท์ทางเว็บไซต์ เมื่อตรวจตราเรียบร้อยแล้ว ก็ขึ้นคำศัพท์ทางเว็บไซต์ตามusername และ password ที่ส่งให้แต่ละคน เมื่อขึ้น ต้องทำตามขั้นตอน คือ (๑) <http://mcuaad.mcu.ac.th/ac/lxc/login.php> (๒) Enter (๓) ใส่ username (๔) ใส่ password (๕) คลิกคำว่า เพิ่มคำศัพท์ (๖) คลิกคำว่า Ok (๗) กรอกข้อมูลตามช่อง ทั้ง ๕ ช่องให้ครบ (๘) คลิกคำว่า sent แล้ว (๙) ผลการส่งศัพท์แต่ละศัพท์เสร็จสมบูรณ์ แล้วคลิกเพิ่มคำศัพท์ต่อไป

ในเรื่องงบประมาณ ได้จัดสรรงบประมาณ พิจารณาให้เหมาะกับเนื้อหาที่กระทำ และปรับให้เหมาะสมได้ ตามเกณฑ์ที่กำหนด แต่อย่างไรก็ตาม งบประมาณ แบ่งเป็น ๒ หมวด คือ หมวดค่าตอบแทนและหมวดค่าใช้สอยซึ่งงบประมาณ ก็ได้ดำเนินการจ่ายโดยอาศัยมติที่ประชุมกำหนดไว้ เป็นเกณฑ์ในการทำงานเพื่อการเบิกจ่าย

ในเรื่องเวลา เนื่องจากโครงการนี้เป็นโครงการใหญ่ การที่จะทำงานให้แล้วเสร็จตามกำหนดเวลานั้น เป็นไปไม่ได้ ดังนั้น ก็ต้องขอเวลาเมื่อครบกำหนด ซึ่งที่ผ่านมาก็จะต่อประมาณ ๓ เดือน และสามารถทำงานให้แล้วเสร็จภายใน ๓ เดือน เป็นไปตามกรอบกำหนดเวลาที่ขอยกยเวลาไว้

๓.๖ ลำดับขั้นตอนสุดท้าย

การทำงานทุกอย่าง ย่อมมีผลสำเร็จเป็นที่หมาย แต่จะถึงที่สุดหรือเป้าหมายนั้น ย่อมมีลำดับขั้นตอนในการทำงานกว่าจะส่งต้นฉบับเป็นเล่มฉบับสมบูรณ์ได้นั้น มีลำดับขั้นตอนและพัฒนาการมาตามลำดับ ดังนี้

- ๑.ศึกษาข้อมูลเอกสารงานวิจัย
- ๒.วางแผนการวิจัย/วิเคราะห์เนื้อหา/ปรับแก้ไข
- ๓.ติดต่อประสานงาน
- ๔.ประชุมร่วมคณะทำงานแผนงานวิจัย
- ๕.ปฏิบัติการรวบรวม/เรียง/คัดเลือก/เขียนคำศัพท์
- ๖.ปฏิบัติการเขียนคำศัพท์โครงการวิจัย ซึ่งมีจำนวนผู้เขียน ๒๐ รูป/คน
- ๗.ประชุมคณะบรรณาธิการพิจารณาคำศัพท์
- ๘.รายงานความก้าวหน้าผลการวิจัยปีที่ ๔
- ๙.รวบรวมคำศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทยจัดทำ(ร่าง)ต้นฉบับส่งสถาบันวิจัยพุทธศาสตร์
- ๑๐.ปรับแก้ไขต้นฉบับ/ส่งต้นฉบับสมบูรณ์
- ๑๑.ประชุมผู้บริหารงานวิจัยโครงการที่ปี ๔ วิเคราะห์ปิดโครงการวิจัยปีที่ ๔
- ๑๒.สรุปผลแผนการวิจัย

สำหรับขั้นตอนสุดท้ายของโครงการวิจัยพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ที่สำคัญมากที่สุด ก็คือ ข้อ ๑๐ ปรับแก้ไขต้นฉบับ/ส่งต้นฉบับสมบูรณ์สำหรับข้อที่ ๑๑ และ ๑๒ ถือเป็นแนวปฏิบัติสำหรับคณะทำงานของโครงการที่ทั่วไป ดังนั้นจะเน้นถึงปรับแก้ไขต้นฉบับ/ส่งต้นฉบับสมบูรณ์ ซึ่งมีแนวปฏิบัติสำหรับคณะทำงาน ดังนี้

๑. ดูข้อมูลรูปเล่มของต้นฉบับทั้งก่อนและหลังจากการเข้าประชุมพิจารณา
๒. เรียงลำดับคำศัพท์ให้ต่อเนื่องตามลำดับ อักษรอรรค คือ ย ร ล ว ส ห พ อ (สระทั้งหมด) คือ อ อา อิ อี อุ ู เอ โอ
๓. ตรวจสอบเช็คคำศัพท์ให้สอดคล้องกับคำในผนวก
๔. แบ่งลำดับแต่ละอักษร มีจำนวนกี่ศัพท์ ตามลำดับ อักษรอรรค คือ ย ร ล ว ส ห พ อ (สระทั้งหมด) คือ อ อา อิ อี อุ ู เอ โอ
๕. ดำเนินการจัดทำรูปแบบตามที่กำหนด
๖. ส่ง(ร่าง) ต้นฉบับโครงการวิจัยให้ประธานผู้บริหารโครงการพิจารณา ก่อนแล้วส่งร่างต้นฉบับให้สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์
๗. ปรับแก้ไขตามผลการพิจารณา(ร่าง)รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์
๘. ประธานผู้บริหารโครงการตรวจสอบความเรียบร้อยแล้วส่งรายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์

สรุปท้ายบท

ในบทที่ ๓ นี้ มีวิธีการทำงานอันประกอบด้วย ๖ ประการ คือ (๑) การวางแผน กำหนดแผนไว้อย่างไร ก็ปฏิบัติไปตามแผน กำหนดให้ได้ว่า บุคคล คือใครบ้าง มีหน้าที่อะไร งานเป็นอย่างไร และแต่ละงานต้องมีขั้นตอนอย่างไร และเงินค่าใช้จ่ายแต่ละอย่างต้องมีค่าใช้จ่าย แต่ละอย่างแต่ละช่วงมีค่าใช้จ่ายเท่าไร ปรับแผนได้ตามความเหมาะสม (๒) การดำเนินงาน หากแผนที่กำหนดไว้ มีกระบวนการขั้นตอนแต่ละอย่างที่ชัดเจน ก็สามารถปฏิบัติได้อย่างคล่องตัวและสะดวกรวดเร็ว (๓) การตรวจสอบ ซึ่งกระบวนการตรวจสอบ ไม่ใช่เพียงคณะกรรมการตรวจสอบเท่านั้น มีการตรวจสอบหลายช่วงด้วยกัน เช่น ศัพท์ที่รวบรวม ก็ผ่านการตรวจสอบจากคณะทำงานที่รับผิดชอบ ศัพท์ที่นำมาเขียน ก็ผ่านการตรวจสอบจากคณะผู้รับผิดชอบ พิจารณาว่า ศัพท์นี้ควรเก็บไม่ควรเก็บ ศัพท์ที่นำมาเขียน ให้คำนิยาม ก็ผ่านการตรวจสอบจากที่ผู้เขียนว่า ให้ความหมายตรงไหม ครอบคลุม แต่ละศัพท์แล้วหรือยัง ยกตัวอย่างประกอบตรงไหม และตรวจสอบที่อ้างอิง ตรงไหม การจัดทำรูปเล่ม ก็ผ่านการตรวจสอบจากคณะทำงานว่า ผู้เขียนได้ปฏิบัติตามที่กำหนดไว้หรือไม่ หากไม่เป็นไปตามรูปแบบให้ต้องปรับแก้ไข เมื่อผ่านกระบวนการนี้แล้ว ก็มีขั้นตอนการตรวจสอบโดยบรรณาธิการ ซึ่งมี ๒ ชุด การที่จะผ่านการตรวจสอบก็ผ่านตรวจสอบจากผู้ทรงคุณวุฒิทั้งภายในและภายนอก ซึ่งเชิญมาเป็นกรรมการ และผู้เขียน ก็นำเล่มงานเขียนของตนไปปรับแก้ไข ตามที่บรรณาธิการแนะนำ จากนั้น คณะทำงานก็ตรวจสอบกับเล่มที่แก้ไขว่าแก้ไขตรงตามนั้นหรือไม่ จากนั้นจึงรวบรวมศัพท์ทั้งหมดเป็นเล่ม (๔) การปรับแก้ไข ซึ่งต้องดูหลายอย่าง ทั้ง(๑) งาน มีขั้นตอนใดบ้างที่ต้องปรับแก้ไข ก็ต้องแก้ไข (๒) บุคลากร เกี่ยวกับคนที่รับผิดชอบ ทำงานเสร็จหรือไม่ หากไม่เสร็จก็พยายามติดตามสอบถามอยู่บ่อยๆจนหมดเวลาจึงค่อยประสานงานหาคนอื่นช่วยดำเนินการ

แทน (๓) งบประมาณ งานแต่ละอย่างมีค่าใช้จ่าย ก็ปรับแก้ไขตามความเหมาะสมเพื่อให้โครงการสามารถดำเนินการจนบรรลุตามเป้าหมายที่กำหนดไว้ และ (๔) เวลา เกี่ยวกับเวลา แต่ระยะเวลาดำเนินการยังไม่สำเร็จ ก็ขอขยายเวลาดำเนินการ เพื่อให้งานสำเร็จ ตามเป้าหมายที่วางไว้ (๕) แนวปฏิบัติสำหรับคณะทำงาน สำหรับโครงการวิจัยปีที่ ๑ แนวปฏิบัติใดที่ติดอยู่แล้ว ก็นำแนวปฏิบัตินั้นมาใช้ไม่ต้องคิดแนวทางใหม่ทำใหม่ แนวปฏิบัติใดที่ควรปรับปรุง ก็ปรับแก้ไขให้มีความสมบูรณ์ และพัฒนาให้มีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น และ (๖) ลำดับขั้นตอนสุดท้าย ก็ยึดเป็นแนวปฏิบัติของคณะทำงานอย่างเคร่งครัด เพื่อให้งานโครงการวิจัยนั้น มีลำดับขั้นตอนและพัฒนาการตามลำดับ จนนำไปสู่ความสำเร็จได้ต้นฉบับโครงการวิจัยฉบับสมบูรณ์ในที่สุด

เพราะฉะนั้น เมื่อได้ปฏิบัติตามขั้นตอนทั้ง ๖ ประการนี้ครบถ้วนแล้ว จึงทำให้งานวิจัยสำเร็จทุกประการด้วยดี

บทที่ ๔ ผลการวิจัย

เมื่อได้ค้นคว้ารวบรวมศัพท์พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยคัดเลือกศัพท์จากพระไตรปิฎกทั้งในพระวินัยปิฎกพระสุตตันตปิฎกและพระอภิธรรมปิฎก โดยเปิดแต่ละหน้าและค้นหาศัพท์ที่เห็นสมควรและทำบัญชีศัพท์ไว้ และเขียนนิยามศัพท์ ในหมวดอักษรอรรค คือ ย ร ล ว ส ห พ อ (สระทั้งหมด) คือ อ อา อิ อี อุ อู เอ โอ เป็นจำนวนทั้งสิ้น ๔,๐๐๐ ศัพท์

ศัพท์เหล่านี้เป็นศัพท์เกี่ยวกับชื่อบุคคล สัตว์ สถานที่ ชื่อสิ่งของเครื่องใช้ ศัพท์ธรรมะ และคำภาษาไทยที่มีความหมายเฉพาะ ชื่อสูตร ชื่อชาดก รวมถึงอุปทาน คาถา และจริยาด้วยและคำศัพท์ที่ปรากฏในพระสูตรมีปรากฏจำนวนมาก ในพระวินัยจำนวนปานกลาง และพระอภิธรรมซึ่งเกี่ยวกับปรมัตถธรรม ๔ คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน และปัจจัย ๒๔ มีจำนวนน้อย และศัพท์ที่มีความหมายเดียว มีเป็นจำนวนมาก ศัพท์ที่มีหลายความหมาย มีจำนวนเพียงเล็กน้อย ลดหลั่นลงตามลำดับ ทำให้มองเห็นจำนวนศัพท์ที่เสนอมีความแตกต่างกัน มากบ้าง น้อยบ้าง เริ่มตั้งแต่ หมวดอักษร อักษรอรรค คือ ย ร ล ว ส ห พ อ (สระทั้งหมด) คือ อ อา อิ อี อุ อู เอ โอ แต่เมื่อได้เขียนศัพท์แล้ว ปรากฏว่าได้จำนวนศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย จำนวน ๘,๕๒๒ ศัพท์ ซึ่งเกินจำนวนไปทั้งสิ้น ๔,๕๒๒ ศัพท์ ซึ่งจะได้แสดงจำนวนศัพท์แต่ละอักษรดังกล่าวข้างต้น

รายการศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย

ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย จำนวนศัพท์ ๘,๕๒๒ ศัพท์

ปีงบประมาณ ๒๕๕๙

ที่	รายการอักษรหมวดอรรค	ตั้งแต่ศัพท์ลำดับที่-ศัพท์ลำดับที่	จำนวนศัพท์
๑	อักษร ย	๑๓๑๐๑ - ๑๓๒๗๗	๑๗๗
๒	อักษร ร (ฤ) (๗๓๘)		
	อักษร ร	๑๓๒๗๘ - ๑๓๙๘๑	๗๐๔
	อักษร (ฤ)	๑๓๙๘๒ - ๑๔๐๑๕	๓๔
๓	อักษร ล	๑๔๐๑๖ - ๑๔๒๓๑	๒๑๖
๔	อักษร ว	๑๔๒๓๒ - ๑๕๒๕๐	๑,๐๑๙
๕	อักษร (ศ,ษ) ส (๒,๙๐๔)		
	อักษร (ศ)	๑๕๒๕๑ - ๑๕๓๗๕	๑๒๕
	อักษร (ษ)	๐	๐
	อักษร ส	๑๕๓๗๖ - ๑๘๑๕๔	๒,๗๗๙
๖	อักษร ห	๑๘๑๕๕ - ๑๘๔๔๑	๒๗๗
๗	อักษร พ	๐	๐
๘	อักษร อัง(อ อา อิ อี อุ อู เอ โอ)	๑๘๔๔๓ - ๒๑๖๕๓	๓,๒๑๑
	รวมศัพท์ทั้งสิ้น		๘,๕๒๒

ในเบื้องต้นนี้ จะได้เสนอคำศัพท์ที่ผู้เขียนยกวาง และคณะบรรณาธิการโครงการวิจัย ทั้ง ๒ ชุดได้พิจารณาแล้ว ในที่ประชุมและให้ปรับศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยตามเกณฑ์ข้อกำหนดซึ่งผู้เขียนแต่ละคนก็ได้ปรับตามเกณฑ์ที่กำหนด บางส่วนเสร็จเรียบร้อยแล้ว จึงได้นำเสนอศัพท์พจนานุกรมทั้ง ๘,๕๕๒ ศัพท์ดังต่อไปนี้

๔.๑ หมวดอักษรอรรค อักษร ย เสนอนิยามศัพท์ ๑๗๗ ศัพท์ ดังนี้

ยกตนข่มผู้อื่น : ยกตัวเองว่าเด่นดีกว่าผู้อื่น แผลจากคำว่า ปลาสะ เป็นอกุศลธรรม ทำให้ผู้ประพฤติ มีความเสื่อมหาความเจริญไม่ได้ ดังคำในภยเวรสูตร กล่าวไว้ว่า สมณะหรือพราหมณ์ เหล่าใดเหล่าหนึ่งเป็นผู้ยกตนข่มผู้อื่น เข้าอาศัยเสนาสนะอันเจียมสงบคือป่าโปร่ง และป่าที่ปักษีหรือพราหมณ์ผู้เจริญเหล่านั้นย่อมประสบความกลัวและความขลาด อันเป็นอกุศล เพราะเหตุแห่งโทษของตนคือการยกตนข่มผู้อื่น,เป็นข้อ ๒ ใน ธรรมที่ทำให้เป็นผู้ว่ายาก ๑๖ มีปรากฏในอนุมานสูตร (ม.ม.(ไทย) ๑๒/๔๒/๓๗,๑๒/๑๘๑/๑๘๖),ในอามคันธสูตร กล่าวไว้ว่า เป็นอกุศลธรรมข้อ ๑ ที่เป็นกลิ่น ดังคำพระกัศสปสัมมาสัมพุทธเจ้ากล่าวไว้ว่า ความโกรธ ความมัวเมา ความตื้อตัน การตั้งตนไว้ผิด ความมีมายา ความริษยา การยกตนข่มผู้อื่น การถือตัวเหยียดหยามผู้อื่น และการสมาคมกับบ่อสัตว์บรูษณ์ต่างหากชื่อว่ากลิ่นดิบ หาใช่อาหารที่ปรุงด้วยเนื้อไม้(ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๒๔๘/๕๕๘)

ยกโทษ : ให้อภัย,หมายถึงไม่ถือโทษโกรธเคืองต่อไป ดังที่ภิกษุณีเห็นท่านพระอานนท์มาแต่ไกล นอนคลุมศีรษะอยู่บนเตียง เพราะต้องการสนทนากับพระอานนท์จึงวานให้ชายคนหนึ่งไปนิมนต์ให้พระอานนท์มาที่สำนักภิกษุณี มีปรากฏในภิกษุณีสูตร ที่ท่านพระอานนท์กล่าวว่า ช่างเถอะ น้องหญิง เธอเป็นคนเขลา คนหลงไม่ฉลาด จึงได้ล่วงเกินไปแล้ว เมื่อเธอผู้ทำอย่างนี้ เห็นโทษโดยความเป็นโทษแล้วทำคืนตามธรรม เรายกโทษให้เธอ น้องหญิง การที่บุคคลเห็นโทษแล้วทำคืนตามธรรม สำรวมระวังต่อไปนี้เป็นความเจริญในอริยวินัย(อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๕๙/๒๒๒)

ยกวัตร : ให้การลงโทษผู้ทำความผิดที่เป็นเหตุให้สงฆ์แตกกัน ดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุไม่ควรไหว้ภิกษุผู้ถูกสงฆ์ยกวัตร (วิ.ภิกขุณี.(ไทย) ๓/๔๖๗/๖๖๖), ในบริวารกล่าวไว้ว่า ภิกษุถูกยกวัตรตรัสไว้ ๓ พวก (วิ.ป.(ไทย)๘/๔๗๖/๖๘๕), ในบุคคลปสาทสูตรพระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคลผู้เลื่อมใสในบุคคลที่ต้องอาบัติเป็นเหตุให้สงฆ์ยกวัตร มีความคิดอย่างนี้ว่า บุคคลผู้เป็นที่รัก เป็นที่พอใจของเรานี้ถูกสงฆ์ยกวัตรเสียแล้ว จึงไม่เลื่อมใสในภิกษุทั้งหลาย (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๒๕๐/๓๙๐)

ยขมานสูตร : พระสูตรว่าด้วยการบูชา สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ภูเขาศิขณภูฏ เขตกรุงราชคฤห์ ท้าวสักกะเสด็จเข้าไปเฝ้าแล้วทูลถามว่า มนุษย์ทำบุญในที่ไหนจึงจะเกิดผลมาก พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ท่านผู้ปฏิบัติดี ๔ จำพวก ท่านผู้ตั้งอยู่ในผล ๔ จำพวก นั่นคือพระสงฆ์ เป็นผู้ปฏิบัติตรง ตั้งมั่นอยู่ในศีล สมาธิและปัญญา มนุษย์ทำบุญในพระสงฆ์นี้ย่อมมีผลมาก (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๖๒/๓๘๒)

ยถากรรม : ตามบุญตามกรรม, ตามแต่จะเป็นไป, คำว่า “ตามกรรม” ตามปกติใช้ในข้อความที่กล่าวถึงคติหลังสิ้นชีวิต เมื่อเล่าเรื่องอย่างรวบรัด ทำนองเป็นสำนวนแบบในการสอนให้คำนึงถึงการทำความส่วนมากใช้ในคัมภีร์ชั้นอรรถกถาลงมาเช่นว่า “กุลบุตรนั้นเมื่อเศรษฐีล่วงลับไปแล้ว ก็ได้ตำแหน่งเศรษฐีในเมืองนั้นดำรงอยู่ตลอดอายุแล้ว ก็ไปตามยถากรรม”(คือ ไปเกิดตามกรรมดีและชั่วที่ตัวได้ทำไว้), “พระราชชาติตั้งอยู่ในโอวาทของพระโพธิสัตว์ ทำบุญทั้งหลายแล้วไปตามยถากรรม”(คือไปเกิดตามกรรมดีที่ได้ทำ), ข้อความว่า “ไปตามยถากรรม” นี้ เฉพาะในอรรถกถาชาดกอย่างเดียวก็มีเกือบร้อยแห่ง, ในพระไตรปิฎก คำนี้แทบไม่ปรากฏที่ใช้ แต่ก็พบบ้างสัก ๒ แห่ง คือในรัฐपालสูตร (ม.ม.๑๓/๔๔๙/๔๐๙) และเฉพาะอย่างยิ่งในอัยยิกาสูตร (ส.ส.๑๕/๔๐๑/๑๔๒)ที่ว่า ครั้งหนึ่งพระเจ้าปเสนทิโกศลเสด็จไปเฝ้าพระพุทธเจ้าและกราบทูลว่า พระอัยยิกาซึ่งเป็นที่รักมากของพระองค์ มีพระชนม์ได้ ๑๒๐ พรรษา ได้ทิวคตเสียแล้ว ถ้าสามารถเอาสิ่งมีค่าสูงใดๆ แลกเอาพระชนม์คืนมาได้ก็จะทรงทำพระพุทธเจ้าได้ตรัสสอนเกี่ยวกับความจริงของชีวิต และทรงสรุปว่า “สรรพสัตว์จักม้วยมรณ์เพราะชีวิตมีความตายเป็นที่สุด ทุกคนจักไปตามกรรม (ยถากรรม) เข้าถึงผลแห่งบุญและบาป คนมีกรรมชั่วไปนรก คนมีกรรมดีไปสุคติ เพราะฉะนั้น พึงทำความดี ...”; มีบ้างน้อยแห่งที่ใช้ยถากรรมในความหมายอื่นเช่นในข้อความว่า “ได้เงินค่าจ้างทุกวันตามยถากรรม” (คือตามงานที่ตนทำ); ในภาษาไทย *ยถากรรม* ได้มีความหมายเพี้ยนไปมาก กลายเป็นว่า “แล้วแต่จะเป็นไป, เรื่อยเปื่อย, เลื่อนลอยไร้จุดหมาย, ตามลมตามแล้ง” ซึ่งตรงข้ามกับความหมายที่แท้จริง ดังพระดำรัสที่พระเจ้าโกรัพะยะ ตรัสแก่พระรัฐบาลเถระไว้ว่า พระคุณเจ้ารัฐบาละบัดนี้ โยมเอิบอิมพร้อมด้วยกามคุณ ๕ ประการ บำเรอตนอยู่ ฉันทใด โยมก็จักไม่ได้ตามประสงค์ว่า ‘แม้ในโลกหน้า เราจะเป็นผู้เอิบอิม พร้อมด้วยกามคุณ ๕ ประการ บำเรอตนอยู่ ฉันทนั้นเหมือนกันที่แท้ชนเหล่าอื่นจักปกครองทรัพย์สมบัตินี้ ส่วนโยมก็จักไปตามยถากรรม(ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๐๖/๓๖๗)

ยถากัมมุปกฎญาณ : ปรีชาหยั่งรู้ถึงสัตว์ผู้เป็นไปตามกรรม, หมายถึงความรู้ที่เห็นสัตว์เป็นไปตามกรรม, เป็นญาณทัสสนะของผู้บรรลुरुธรรม, เป็นข้อ ๔ ในญาณ ๘ (คือ (๑) ทิพพจักขุญาณ (๒) อิททวิชญาณ (๓) เจโตปริยญาณ (๔) ยถากัมมุปกฎญาณ (๕) อนาคตังสญาณ (๖) ปัจจุปปันนังสญาณ (๗) อตีตังสญาณ (๘) ปุพเพนิวาสญาณ (อง.อภุฎก.อ. (บาลี) ๓/๖๔/๒๗๐)) ดังคำในปฏิฐานกล่าวไว้ว่า บุคคลรู้จักจิตของบุคคลผู้มีความพร้อมด้วยจิตที่เป็นกุศลด้วยเจโตปริยญาณ อากาสาณญายตนกุศลเป็นปัจจัยแก่วิญญูญายตนกุศลโดยอารัมมณปัจจัย อากิญจัญญายตนกุศลเป็นปัจจัยแก่เนวสัญญานาสัญญายตนกุศลโดยอารัมมณปัจจัย ชั้นที่เป็นกุศลเป็นปัจจัยแก่อิททวิชญาณ เจโตปริยญาณ ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ยถากัมมุปกฎญาณและอนาคตังสญาณโดยอารัมมณปัจจัย (อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/๔๐๔/๕๐๘), ในกถาวัตถุอธิบายยถากัมมุปกฎญาณใน ยถากัมมุปกฎญาณกถา ดังคำที่พระสกวาทิถามพระปรวาทิตอน

หนึ่งว่า บุคคลมนสิการถึงสัตว์ที่เป็นไปตามกรรมและเห็นรูปได้ด้วยทิพยจักขุใช้ใหม่ (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๓๗๗/๓๗๙)

ยถาทิฏฐิปธานะ : ความเพียรที่สมควรแก่สัมมาทิฏฐิ, หมายถึงปธานที่พอเหมาะแก่ทิฏฐิอันชอบ, เป็นข้อ ๒ ในธรรมหมวด ๒ อันได้แก่ (๑)ทิฏฐิวิสุทธิ (ความหมดจดแห่งทิฏฐิ) (๒) ยถาทิฏฐิปธานะ (ความเพียรที่สมควรแก่สัมมาทิฏฐิ) (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๔/๒๕๗)

คำว่า สัมมาทิฏฐิ หมายถึงสัมมาทิฏฐิ ๕ ประการ คือ (๑) กัมมัสสกตา สัมมาทิฏฐิ (๒) ฌานสัมมาทิฏฐิ (๓) วิปัสสนาสัมมาทิฏฐิ (๔) มัคคสัมมาทิฏฐิ (๕) ผลสัมมาทิฏฐิ (อง.ทุก.อ.(บาลี) ๒/๑๗๕/๗๑)

ยถาทตสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นเหตุให้เกิดในนรกเหมือนถูกนำไปฝังไว้ พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ กรุงสาวัตถี ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้ภิกษุไปเกิดในนรก ๕ ประการ คือ (๑) ความเป็นผู้ไม่มีศรัทธา (๒) ความเป็นผู้ไม่มีhiri (๓) ความเป็นผู้ไม่มีโอตตปปะ (๔) ความเป็นผู้เกียจคร้าน(๕) ความเป็นผู้มีปัญญาทราม และธรรมที่เป็นเหตุให้ภิกษุไปเกิดในสวรรค์ ๕ ประการ คือ (๑) ความเป็นผู้มีศรัทธา (๒) ความเป็นผู้มีhiri (๓) ความเป็นผู้มีโอตตปปะ (๔) ความเป็นผู้ปรารถนาความเพียร (๕) ความเป็นผู้มีปัญญา (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๔/๖)

ยถาภูตญาณ : ญาณตามความเป็นจริง, หมายถึงปริชาหยังรู้ตามความเป็นจริง เช่น รู้อรูปและนาม คือรู้อะไรทั้งหลายว่า อะไรเป็นรูปธรรม อะไรเป็นนามธรรม) เป็นต้น เป็นความรู้ชัดต่อที่ตัดแยกระหว่างความเป็นปุถุชนกับความเป็นอริยบุคคล ดังคำในวิโมกขกถา นิทเทส อธิบายไว้ว่า ธรรมเหล่านี้ คือ ยถาภูตญาณ สัมมาทสสนะ และกัขา วิตรณะมีอรรถต่างกันและมีพยัญชนะต่างกัน หรือมีอรรถอย่างเดียวกัน ต่างกันแต่พยัญชนะเท่านั้น (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๒๗/๓๘๓)

ยถาภูตญาณทสสนะ : ญาณที่พิจารณาเห็นสังขารตามความเป็นจริง, หมายถึงตรุณวิปัสสนา คือ วิปัสสนาอ่อนกำลัง ดังคำในอุปนิสสุตฺต พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า เรากล่าวว่าแม้ นิพพิทาก็มีที่อาศัย มิได้กล่าวว่าไม่มีที่อาศัย อะไรเล่าเป็นที่อาศัยแห่งนิพพิทา สิ่งนั้นควรเรียกว่ายถาภูตญาณทสสนะ เรากล่าวว่าแม้ยถาภูตญาณทสสนะก็มีที่อาศัย มิได้กล่าวว่าไม่มีที่อาศัย อะไรเล่าเป็นที่อาศัยแห่งยถาภูตญาณทสสนะ สิ่งนั้นควรเรียกว่า สมานิ (ส.นิ.(ไทย)๑๖/๒๓/๔๑),ในทุสสีลสูตร กล่าวไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย สัมมาสมาธิของบุคคลผู้มีศีล สมบูรณ์ด้วยศีล ชื่อว่ามีเหตุสมบูรณ์ เมื่อสัมมาสมาธิมี ยถาภูตญาณทสสนะของบุคคลผู้สมบูรณ์ด้วยสัมมาสมาธิ ชื่อว่ามีเหตุสมบูรณ์ เมื่อ ยถาภูตญาณทสสนะมี นิพพิทาและวิราคะของบุคคลผู้สมบูรณ์ด้วยยถาภูตญาณทสสนะ ชื่อว่ามีเหตุสมบูรณ์ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๒๔/๓๑)

คำนี้มีปรากฏในหลายแห่ง เช่น อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๑๖๘/๒๘๒,อง.ฉก.(ไทย) ๒๒/๕๐/๕๑๘,อง.สตตก.(ไทย) ๒๓/๖๕/๑๓๑,อง.นวก.(ไทย)๒๓/๘๕/๔๐๕,อง.ทสก.(ไทย)๒๔/๑/๒,อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑/๓๙๐,๒๔/๓/๓๙๒,๒๔/๔/๓๙๔,๒๔/๕/๘,ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๓๐/๔๘๕)

คำว่า ยถาภูตญาณทัสสนะ หมายถึงตรุณวิปัสสนา คือ วิปัสสนาที่อ่อนกำลัง ที่มีนามรูปปริเฉทญาณ (ญาณกำหนดจำแนกรูปร่างและนาม คือรู้สิ่งทั้งหลายว่า อะไร เป็นรูปธรรม อะไรเป็นนามธรรม) เป็นต้น เป็นความรู้ชัดต่อที่ตัดแยกกระหว่างความเป็นปุถุชนกับความเป็นอริยบุคคล ยังไม่ใช่ความรู้ขั้นสุดท้าย (อง.ปญจก.อ.๓/๒๔/๗, อง.ฉก.อ. (บาลี) ๓/๕๐/๑๒๙)

ยถาสันถติกสูตร : พระสูตรว่าด้วยภิกษุผู้อยู่ในเสนาสนะตามที่จัดไว้เป็นวัตร ประทับอยู่ ณ กรุงสาวัตถี ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุผู้อยู่ในเสนาสนะตามที่จัดไว้เป็นวัตร ๕ จำพวก คือ (๑) ภิกษุผู้อยู่ในเสนาสนะตามที่จัดไว้เป็นวัตร เพราะโง่เขลา เพราะหลงงมงาย (๒) ภิกษุผู้มีความปรารถนาชั่ว ถูกความปรารถนาครอบงำ จึงอยู่ในเสนาสนะตามที่จัดไว้ (๓) ภิกษุผู้อยู่ในเสนาสนะตามที่จัดไว้ เพราะเป็นบ้า เพราะมีจิตฟุ้งซ่าน (๔) ภิกษุผู้อยู่ในเสนาสนะตามที่จัดไว้เป็นวัตร เพราะรู้ว่า เป็นวัตรที่พระพุทธเจ้าและสาวกของพระพุทธเจ้าทั้งหลายสรรเสริญ (๕) ภิกษุผู้อยู่ในเสนาสนะตามที่จัดไว้เป็นวัตร เพราะอาศัยความมักน้อย ความสันโดษความขัดเกลา ความสังัด ความต้องการด้วยข้อปฏิบัติอันงามเช่นนี้ และตรัสยกย่องภิกษุจำพวกที่ ๕ ผู้อยู่ในเสนาสนะตามที่จัดไว้เป็นวัตร เพราะอาศัยความมักน้อย เป็นต้น เป็นผู้เลิศประเสริฐที่สุด เปรียบเหมือนบรรดาโครส ๕ อย่าง หัวเนยใส เป็นเลิศกว่านมสด นมส้ม เนยข้นและเนยใส ฉะนั้น (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๘๗/๓๑๒)

ยถนัตตาสสูตร : พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่เป็นอนัตตา พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่ว่า ชั้น ๕ เป็นธรรมเป็นอนัตตา สิ่งใดเป็นอนัตตา สิ่งนั้นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นมัน มันไม่ใช่อดีตตาของเรา จึงเบื่อหน่ายแม้ในชั้น ๕ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๑๗/๓๐)

ยถนิจจสูตร : พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่ไม่เที่ยง พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่ว่า ชั้น ๕ ไม่เที่ยง สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา สิ่งใดเป็นอนัตตา สิ่งนั้นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นมัน มันไม่ใช่อดีตตาของเรา จึงเบื่อหน่ายแม้ในชั้น ๕ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๑๕/๒๙)

ยถัตถิยะ, พระเจ้าจักรพรรดิ :พระนามพระเจ้าจักรพรรดิ ในกัปที่ ๒๗ นับแต่กัปนี้ไป ซึ่งเป็นอดีตชาติของปณณทายกเถระ ซึ่งท่านกล่าวถึงอดีตชาติของตนไว้ว่า ข้าพเจ้านุ่งไปไม้ ถือศีล ๘ กินไปไม้เป็นอาหาร และได้ถวายไปไม้นั้นแต่พระพุทธเจ้านามว่าสิทธัตถะด้วยมือทั้ง ๒ ของตน เพราะกรรมนั้นแล ในกัปที่ ๙๔ นับจากกัปนี้ไป ข้าพเจ้าได้ถวายไปไม้ไว้ในครั้งนั้น จึงไม่รู้จักทุกคติเลย นี่เป็นผลแห่งการถวายไปไม้ ในกัปที่ ๒๗ (นับจากกัปนี้ไป) ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่ายถัตถิยะ สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ มีพละนุภาพมาก (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๑/๔๒๑)

ยมกปาฏิหาริย์ :ปาฏิหาริย์เป็นคู่ๆ อันเป็นปาฏิหาริย์พิเศษที่เฉพาะพระพุทธเจ้าเท่านั้นทรงกระทำได้ ไม่สาธารณะกับพระสาวกทั้งหลาย เช่น ให้เปลวไฟกับสายน้ำพวยพุ่งออกไป จากพระวรกายต่างส่วนต่างด้าน พร้อมกันเป็นคู่ๆ ให้ลำเพลิงพวยพุ่งจากพระวรกายข้างขวา

พร้อมกับอุทกธาราพวยพุ่งจากพระวรกายข้างซ้ายและสลับกัน บ้าง ให้ลำเพลิงพวยพุ่งจากพระเนตรข้างขวา พร้อมกับอุทกธาราพวยพุ่งจากพระเนตรข้างซ้าย และสลับกัน บ้าง จากพระโสต พระนาสิก พระอังสา พระหัตถ์ พระบาท ขวา ซ้าย ตลอดจนช่องพระองคูลี และขุมพระโลมา ก็เช่นเดียวกัน นอกจากนี้ ในท่ามกลางพระฉัพพรรณรังสี พระผู้มีพระภาค กับพระพุทธรูป (พระพุทธรูปที่ทรงเนรมิตขึ้น) ก็สำเร็จพระอิริยาบถที่ต่างกัน เช่น ขณะที่พระผู้มีพระภาคทรงจกรม พระพุทธรูปประทับยืนบ้าง ประทับนั่งบ้าง ทรงไสยาสน์บ้าง ขณะที่พระพุทธรูปทรงไสยาสน์ พระผู้มีพระภาคทรงจกรมบ้าง ประทับยืนบ้าง ประทับนั่งบ้าง ดังนี้ เป็นต้น ยมกปาฏิหาริย์นั้น พระพุทธเจ้าทรงแสดงที่ใกล้ประตูเมืองสาวัตถี เพื่อกำราบหรือระงับความปรารถนาร้ายของเหล่าเดียรฉาย หรือตั้งคำในปฏิสัมภิทามรรคกล่าวไว้ว่า ในญาณนี้ พระตถาคตทรงทำยมกปาฏิหาริย์ที่ไม่ทั่วไปแก่สาวก ได้แก่ ท่อไฟพุ่งออกจากพระวรกายเบื้องบนสายน้ำพุ่งออกจากพระวรกายเบื้องล่าง เป็นต้น (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๑๖/๑๗๗), ในพุทธวงศ์ ก็กล่าวพระพุทธเจ้าหลายพระองค์ทรงทำยมกปาฏิหาริย์เช่นกัน (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๗/๖๓๔, ๓๓/๕/๖๙๑, ๓๓/๔/๗๐๑, ๓๓/๕/๗๑๒); ดู ปาฏิหาริย์, ปิณโฑลภารทวาชะ, เทโวโรหณะ

ยมกปาฏิหาริย์วัตถุ : เรื่องยมกปาฏิหาริย์ พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่เทวดาและมนุษย์ที่ประตูลังกาสสนครว่า ท่านผู้เป็นปราชญ์เหล่าใดใฝ่ใจในฌาน ยินดีในเนกขัมมะ แม้ทวยเทพก็ชื่นชมท่านผู้เป็นปราชญ์เหล่านั้น ผู้มีสติตรัสรู้เองโดยชอบ (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๑๘๑/๘๙)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า เนกขัมมะ ในที่นี้หมายถึงนิพพานเป็นที่สงบระงับกิเลส (ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๖/๘๕)

ยมกปาฏิหาริญาณนิเทศ : แสดงญาณในยมกปาฏิหาริย์ อธิบายอุทเทสที่ ๗๐ ของญาณกถาที่ยกมาตั้งเป็น คำปุจฉา ดังนี้

สาระสำคัญของยมกปาฏิหาริญาณแบ่งเป็น ๒ ตอน คือ

ตอนที่ ๑

ท่อไฟกับสายน้ำต่างพุ่งออกจากรูที่เป็นคู่ตรงกันข้ามพร้อมกัน แล้วสลับฐานพุ่งออกมาอีกครั้งหนึ่ง ฐานแต่ละฐานจึงมีท่อไฟและสายน้ำพุ่งออกมาอย่างละครั้งรวม ๒ ครั้ง เช่น

จากฐานคือพระวรกายเบื้องบน จากฐานคือพระวรกายเบื้องล่าง

ครั้งที่ ๑ ท่อไฟพุ่งออก สายน้ำพุ่งออก

ครั้งที่ ๒ สายน้ำพุ่งออก ท่อไฟพุ่งออก

ฐานที่เป็นคูมี ๑๐ คู่ ได้แก่

๑. พระวรกายเบื้องบน-เบื้องล่าง

๒. พระวรกายเบื้องหน้า-เบื้องหลัง

๓. พระเนตรเบื้องขวา-เบื้องซ้าย

๔. ช่องพระกรรณเบื้องขวา-เบื้องซ้าย

๕. ช่องพระนาสิกเบื้องขวา-เบื้องซ้าย
๖. จะงอยพระอังสาเบื้องขวา-เบื้องซ้าย
๗. พระหัตถ์เบื้องขวา-เบื้องซ้าย
๘. พระปรัศว์เบื้องขวา-เบื้องซ้าย
๙. พระบาทเบื้องขวา-เบื้องซ้าย
๑๐. พระองคฺลี-ระหว่างพระองคฺลี

ฐานที่ไม่มีคู่มือ ๒ ฐาน ได้แก่ (๑) พระโลมาแต่ละเส้น (๒) พระโลมาแต่ละขุม ฐานที่ไม่มีคู่มือมีท่อไฟและสายน้ำพุ่งออกมาอย่างละครึ่งเหมือนกัน แต่ไม่เป็นคู่

ตอนที่ ๒

ท่านแสดงว่า ฉัพพรรณรังสี คือ สีเขียว สีเหลือง สีแดง สีขาว สีแสด สีประภัสสร แผ่ชานออกจากพระวรกายของพระผู้มีพระภาค

พระผู้มีพระภาคทรงเนรมิตพุทธานิมิตคู่กับพระองค์ในอิริยาบถต่าง ๆ คือ เสด็จ จงกรม ประทับยืน ประทับนั่ง และทรงสำเร็จไสยา เช่น เมื่อพระผู้มีพระภาคเสด็จ จงกรม พระพุทธานิมิตก็ประทับยืน ประทับนั่ง หรือทรงสำเร็จไสยา (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๑๖/๑๗๗)

ยมกสูตร :

พระสูตรว่าด้วยพระยมกะ ในขณะที่ท่านพระสารีบุตรอยู่ ณ วัดพระเชตะวัน ภิกษุทั้งหลายได้ทราบว่ ภิกษุยมกะเกิดทิฏฐิชั่วว่ เรารู้ทั่วถึงธรรมที่พระผู้มีพระภาค ทรงแสดงไว้ว่ ภิกษุชีณาสพหลังจากตายแล้วย่อมขาดสูญ ไม่เกิดอีก จึงกล่าวห้ามว่ ท่านอย่ากล่าวตู่พระผู้มีพระภาค เพราะพระองค์ไม่ได้ตรัสอย่างนี้ พระยมกะแม้ ถูกภิกษุเหล่านั้นว่กล่าวอย่างนี้แล้วก็ยังยึดทิฏฐิชั่วนั้น ภิกษุเหล่านั้นไม่สามารถทำให้เธอคลายทิฏฐินั้นได้ จึงพากันไปบอกให้ท่านพระสารีบุตรทราบ

ท่านพระสารีบุตรจึงเข้าไปหาพระยมกะแล้วกล่าวสนทนาเป็นต้นว่ ชั้น ๕ ไม่เที่ยง พระอริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในชั้น ๕ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนัด เพราะคลายกำหนัดจิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ว่าหลุดพ้นแล้ว ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจเพื่อความเป็นอย่างนี้อีก แล้วถามว่ ท่านพิจารณาเห็นชั้น ๕ ว่เป็นตถาคต ตถาคตมีในชั้น ๕ มีนอกจากชั้น ๕ หรือ เมื่อท่านยมกะตอบว่ ไม่ใช่ จึงถามว่ พิจารณาเห็นชั้น ๕ ว่เป็นตถาคต ตถาคตนี้ไม่มีชั้น ๕ หรือ

เมื่อท่านยมกะ ตอบว่ ไม่ใช่ จึงกล่าวว่ แท้จริงแล้ว ท่านจะค้นหาตถาคตในชั้น ๕ นี้ในปัจจุบันไม่ได้เลย ควรหรือที่ท่านจะกล่าวว่ เรารู้ทั่วถึงธรรมที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้ว่ ภิกษุชีณาสพหลังจากตายแล้วย่อมขาดสูญ พินาศ ไม่เกิดอีก ทำให้พระยมกะยอมรับว่ เมื่อก่อนผมไม่รู้จึงได้เกิดทิฏฐิชั่วเช่นนั้น แต่บัดนี้ เพราะฟังธรรมเทศนาของท่าน ผมจึงละทิฏฐิชั่วนั้นได้แล้วและได้บรรลุธรรม หากถ้าชนทั้งหลายถามว่ ภิกษุอรหันตชีณาสพหลังจากตายแล้วเป็นอะไร กระผมก็จะตอบว่ ชั้น ๕ ไม่เที่ยง สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นดับไปแล้ว ตั้งอยู่ไม่ได้

ท่านสารีบุตรได้ให้สาธุการว่า ตีละ ตีละ แล้วยกอุปมาให้ท่านฟัง เปรียบเหมือนคหบดีหรือบุตรคหบดีผู้มั่งคั่ง มีการอารักขาอย่างกวดขัน เกิดมีบุรุษคนหนึ่งอยากจะทำเขาจึงคิดวางแผนฆ่าเขาโดยเข้าไปหาคหบดีหรือบุตรคหบดีนั้นแล้วขอเป็นคนรับใช้ เมื่อเขารับไว้แล้ว ก็ตั้งใจรับใช้อย่างดีจนเขาวางใจ แล้วก็ได้ใช้ศัสตราอันคมปลิดชีวิตเขาเสีย เขาย่อมเชื่อว่าเป็นผู้ฆ่า แต่คหบดีหรือบุตรคหบดีนั้นไม่รู้จกบุรุษผู้ฆ่าตน อุปมานี้ฉันใด อุปไมยก็ฉันนั้น คือ บุรุษผู้ไม่ได้สติบ ไม่ได้เห็นพระอริยะ ไม่ฉลาดและไม่ได้รับการแนะนำในธรรมของพระอริยะ ไม่ได้เห็นสัตบุรุษ ไม่ฉลาดและไม่ได้รับการแนะนำในธรรมของสัตบุรุษ พิจารณาเห็นชั้นที่ ๕ โดยความเป็นอิตตา พิจารณาเห็นอิตตาวามีชั้นที่ ๕ พิจารณาเห็นชั้นที่ ๕ ในอิตตา หรือ พิจารณาเห็นอิตตาในชั้นที่ ๕ แต่เขาไม่รู้ชัดชั้นที่ ๕ ที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ถูกปัจจัยปรุงแต่ง และเป็นผู้ฆ่าตามความเป็นจริง ยึดมั่นชั้นที่ ๕ ว่า เป็นอิตตาของเรา อุปาทานชั้นที่ ๕ นี้ที่บุรุษนั้นเข้าไปยึดมั่นย่อมเป็นไปเพื่อไม่เป็นประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความทุกข์ตลอดกาลนาน ส่วนพระอริยสาวกผู้ได้สติบมีนัยตรงกันข้าม (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๘๕/๑๔๗)

ยมกะ, พระ : ชื่อพระรูปหนึ่งมีความเห็นชั่ว ชาวกรุงสวดีถิ มีความเห็นว่าพระอรหันต์ ปรีณิพพานแล้วสูญ ดังคำในยมกสูตร ที่กล่าวไว้ว่า ภิกษุยมกะเกิดทิฏฐิชั่วเช่นนี้ว่า เรารู้ทั่วถึงธรรมที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้ว่า ภิกษุชีณาสพหลังจากตายแล้วย่อมขาดสูญ พินาศไม่เกิดอีก ภายหลังได้ฟังคำอธิบายจากพระสารีบุตรเถระแล้ว เกิดสัมมาทิฏฐิ ได้บรรลุอรหันต์ ดังคำท้ายสูตรที่กล่าวไว้ว่า ข้าแต่ท่านสารีบุตร ข้อที่เพื่อนพรหมจารีทั้งหลายผู้เช่นกับท่านเป็นผู้อนุเคราะห์มุ่งประโยชน์ ว่ากล่าว พร่ำสอน ย่อมเป็นอย่างนั้น และเพราะได้ฟังธรรมเทศนาของท่านสารีบุตร จิตของผมนิ่งหลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลาย เพราะไม่ถือมั่น (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๘๕/๑๔๗)

ยมกะ, ข้าราชการบริวาร : ชื่อข้าราชการคนหนึ่ง ในบรรดาข้าราชการบริวาร ๖ คน ของพระเจ้าเอเพยยะ มีความเลื่อมใสในสมณรามบุตร ดังคำในวิสสการสูตรกล่าวไว้ว่า พวกข้าราชการบริวารของพระเจ้าเอเพยยะนี้ คือยมกะ โมคคัลลสะ อุกคะ นาวินากิ คันธัพพะ และอัครเวสสะผู้เลื่อมใสยิ่งนักในสมณรามบุตรเป็นผู้โง่เขลา ทำความเคารพอย่างยิ่งเห็นปานนี้ คือไหว้ ลูกรับ ทำอัญชลีกรรมและสามิจิกรรมในสมณรามบุตร (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๘๗/๒๗๐)

ยมกะ, ภูเขา : ชื่อภูเขาสูงหนึ่ง ที่อยู่ไกลจากภูเขาหิมพานต์ เป็นที่อยู่อาศัยของชฎิลผู้มีตบะแก่กล้า มีชื่อว่านารทะศิษย์ประมาณ ๑๔,๐๐๐ คน มีปรากฏในบุพินธุปิยเถราปทาน ที่พระบุพินธุปิยเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนสมัยที่เกิดเป็นชฎิลว่า ตนเองสร้างพระสถูปทองคำไว้ที่หาดทราย แม่น้ำอเมริกา แล้วใช้ดอกกระดังงอจำนวน ๓,๐๐๐ ดอกบูชาถวายเป็นพุทธรูป (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๕๗/๑๗๕)

ยมตคคิ, ฤาษี : ชื่อฤาษีผู้เป็นบูรพาจารย์ของพวกพราหมณ์, ท่านผู้นี้ เป็นฤาษีคนที่ ๕ ซึ่งเป็นผู้แต่งมนต์ สอนมนต์ที่พวกพราหมณ์ในเวลานี้สวด เป็นผู้ไม่กินอาหารในราตรี งดกินในเวลาวิกาล ยินดีน้ำดื่มอย่างนี้ ดังคำในอัมพภูตสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสแก่อมพัญญู

มาณพว่า พวกฤๅษีผู้เป็นบูรพาจารย์ของพรหมณ์ คือ ฤๅษีอัฐฤๅษะ ฤๅษีวามกะ ฤๅษีวามเทวะ ฤๅษีเวสสามิตร ฤๅษีมัตคคิ ฤๅษีอังคีรส ฤๅษีภาร์ทวาชะ ฤๅษีวาเสฏฐะ ฤๅษีกัสสปะ ฤๅษีภค ซึ่งเป็นผู้ผู้กมนตร์บอกมนตร์ที่พวกพรหมณ์ในเวลาจับตามกล่อมตามซึ่งบหมนตร์เก่าที่ท่านจับไว้กล่อมไว้ (ที.สี.(ไทย) ๙/๒๘๕/๑๐๔,๙/๒๘๖/๑๐๕,๙/๕๒๖/๒๓๓,๙/๕๒๗/๒๓๓),ในจังกีสสูตร ก็กล่าวไว้ทำนองเดียวกัน (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๔๒๗/๕๓๗)

ยมทักคิฤๅษี : ชื่อฤๅษีคนหนึ่ง ผู้เป็นต้นแบบในการบูชาญ คือตระเตรียมมหาทานซึ่งประกอบไปด้วยอาหารและเภสัชต่าง ๆ มีเนยใส เนยข้น นมสด น้ำผึ้ง น้ำอ้อย เป็นต้น แล้วให้ทาน เพราะเมื่อให้ทานแล้ว จิตผ่องใส จะเกิดความชื่นชม โสมนัส ดังคำในทานมัทปผลสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เหล่าฤๅษีในปางก่อน คือ อัฐฤๅษี วามกะ ฤๅษีวามเทวะฤๅษี เวสสามิตตฤๅษีมัตคคิฤๅษี อังคีรสฤๅษี ภาร์ทวาชะฤๅษีวาเสฏฐฤๅษี กัสสปะฤๅษี และภคฤๅษี ได้บูชามหาญแล้ว แต่ให้ทานด้วยคิดว่า เมื่อเราให้ทานนี้ จิตย่อมผ่องใส จะเกิดความชื่นชม โสมนัส ฯลฯ (อง.อัฐฤๅษ.(ไทย) ๒๓/๕๒/๙๑)

ยมทูต : ทูตของพญายม, สื่อแจ้งข่าวของความตาย หรือสภาวะที่เตือนให้นึกถึงความตายเพื่อจะได้ไม่ประมาททำความดีเตรียมไว้ เช่น ความแก่หง่อม,ในที่นี้หมายถึงความตาย ดังคำในโคฆาตกปุตตวัตถุ ที่พระผู้มีพระภาคตรัสแก่บุตรของคณมาโคผู้แก่เฒ่าดังนี้ บัดนี้ท่านเปรียบเหมือนใบไม้เหลือง ทั้งยมทูตมาปรากฏแก่ท่านแล้ว (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๒๓๕/๑๐๕)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ยมทูต ในที่นี้หมายถึงความตาย (ขุ.ธ.อ. ๗/๕)

ยมบาล : ผู้คุมนรก, ผู้ทำหน้าที่ลงโทษสัตว์นรก, ในคัมภีร์ภาษาบาลี ใช้คำว่า นิรยบาล(พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์)

ยมยักษ์ : ชื่อยักษ์ตนหนึ่ง ที่ร่วมอนุโมทนาในการบริจาคปุตตทานของพระเวสสันดร ดังคำในเวสสันดรชาดก ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า พระอินทร์ พระพรหม ท้าวพระชาติ พระโสม ยมยักษ์ ท้าวเวสสุวรรณมหาราชและเทพเจ้าเหล่าสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ พร้อมทั้งพระอินทร์ทุกถ้วนหน้า ต่างก็ถวายอนุโมทนา (ขุ.ชา.มหา.(ไทย) ๒๘/๒๒๖๕/๕๓๓,๒๘/๒๒๘๕/๕๓๗)

ยมราช : พญายม, เจ้าแห่งนรก ดังคำในสาธสุตฺต ที่ เทวดาอีกองค์หนึ่งได้เปล่งอุทานนี้ในสำนักของพระผู้มีพระภาคว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ทานให้ประโยชน์สำเร็จได้จริง แม้เมื่อของมีน้อย ทานก็ให้ประโยชน์สำเร็จได้ ทานที่ให้แม้ด้วยศรัทธาก็ให้ประโยชน์สำเร็จได้ อนึ่ง ทานที่ให้แม้แก่บุคคลผู้ได้ธรรมแล้วยังเป็นการดี บุคคลใดให้ทานแก่บุคคลผู้ได้ธรรมแล้ว ผู้มีความขยันหมั่นเพียรอันตนบรรลุแล้ว บุคคลนั้นข้ามพ้นนรกแห่งยมราชได้แล้วเข้าถึงฐานะอันเป็นทิพย์ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๓๓/๔๑),มีปรากฏชื่อยมราช อยู่ในยมราชสูตร (อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๓๗/๑๙๔)

ยมราชสูตร : พระสูตรว่าด้วยพญายม พระผู้มีพระภาคตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายว่า พญายมคิดว่า คนผู้ทำบาปกรรม จะถูกนายนิรยบาลทรมานด้วยวิธีการต่าง ๆ จึงตั้งความปรารถนาที่จะเกิดเป็นมนุษย์เพื่อจะเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาค และรู้ทั่วถึงธรรมที่พระองค์ทรงแสดง

แล้วตรัสว่า ผู้ที่ถูกท้าวหุดตักเตือนแล้วยังประมาทอยู่ย่อมเศร้าโศกตลอดกาลนาน ส่วนผู้ที่ถูกท้าวหุดตักเตือนแล้วไม่ประมาท เห็นภัยในความยึดมั่นถือมั่น ย่อมหลุดพ้นถึงความเกษม มีความสุข ล่วงพ้นเวรภัยทุกอย่างได้ (อง.ตัก.(ไทย) ๒๐/๓๗/๑๙๔)

ยมโลก :

โลกของพญายม, โลกของคนตาย;ในบางแห่ง ซึ่งกล่าวถึงคู่กับเทวโลก อรรถกถาอธิบายว่า ยมโลกหมายถึงอบายภูมิ ๔ (ธ.อ.๓/๒), โดยเฉพาะในคัมภีร์เปตวัตถุ มักหมายถึงแดนเปรต (เช่น ขุ.เปต.๒๖/๔๒/๑๑๑) ดังคำในมังจรรย์สูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสแก่ท้าวดาว่า คนเหล่าใดในโลกนี้ เป็นคนตระหนี่เหนียวแน่นบริภาษผู้อื่น ทำอันตรายแก่คนเหล่าอื่นผู้ให้อยู่ คนเหล่านั้นย่อมบังเกิดในนรก กำเนิดสัตว์ดิรัจฉานหรือยมโลก ถ้าพวกเขาเกิดเป็นมนุษย์ ก็เกิดในตระกูลคนยากจน (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๔๙/๖๓),หรือดังคำในอุรคเปตวัตถุที่เปรตสองตนบอกสามเณรว่า พวกเราทั้งสองตีกันเองแล้วตีมีกินเลือดและหนองของกันและกัน ได้ตีมีเลือดและหนองเป็นอันมากก็ยังไม่อิม มีความหิวอยู่เป็นนิตย์คนทั้งหลายผู้ไม่ให้ทานตายไปเกิดในยมโลกย่อมรำไห้คร่ำครวญเหมือนอย่างนี้ ขุ.เปต.(ไทย) ๒๖/๘๑/๑๘๑)

คำว่า ยมโลก มีปรากฏหลายแห่ง เช่น ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๔๔/๔๐, ขุ.เปต.(ไทย) ๒๖/๒๗/๑๗๒, ๒๖/๗๖๗/๒๙๓, ๒๖/๘๐๗/๓๐๑)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ยมโลก หมายถึงที่อยู่ประจำของพญายมในแดนเปรต (ขุ.เป.อ. (บาลี) ๘๑/๖๔)

ยมะ :

ท้าวยมะ, ชื่อเทพหมู่หนึ่ง ที่เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าและภิกษุสงฆ์ ณ ป่ามหาวัน เขตกรุงกบิลพัสดุ์ ดังคำในมหาสมยสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เทพ ๒ หมู่ คืออสมะและยมะก็มา เทพผู้อาศัยพระจันทร์ มีพระจันทร์นำหน้ามา (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๔๐/๒๖๗),ในกถาวัตถุ นิรยपालกถา กล่าวไว้เป็นเทพองค์หนึ่งที่อยู่ไนนรก ดังคำที่ปรวาทีกล่าวว่า พระสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ท้าวเวสสภู ท้าวเปตติราช ท้าวโสมะไม่ได้ฆ่า ท้าวยมะ และท้าวเวสวันก็ไม่ได้ฆ่า กรรมของตนเองฆ่าบุคคลผู้สิ้นบุญจากโลกนี้ เกิดในปรโลกไนนรคนั้น (อภ.ก.(ไทย) ๓๗/๘๖๗/๘๙๘)

ยมนา, แม่น้ำ :

แม่น้ำใหญ่สายสำคัญลำดับที่ ๒ ไนมหานที ๕ ของชมพูทวีป มีต้นกำเนิดร่วมกับแม่น้ำคงคา ที่สระอโนดาตไนแดนหิมพานต์ และลงมาบรรจบกับแม่น้ำคงคาที่เมืองปยาละ(ปัจจุบันคือ Allahabad) ไหลผ่านเมืองสำคัญ คือ Delhi เมืองหลวงปัจจุบันของอินเดีย ซึ่งเชื่อกันว่าอยู่ตรงที่ตั้งของนครอินทปัตถ์ (เมืองหลวงของแคว้นกุรุ)ไนอดีต เมืองมธูรา และเมืองโกสัมพีก่อนจะถึงเมืองปยาละ,ปัจจุบันคนทั่วไปรู้จักไนชื่อภาษาอังกฤษว่า Yamunaหรือ Jumna ดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า มหานทีทุกสาย คือ คงคา ยมนา อจิรวตี สรภู มหิ ไหลลงสู่มหาสมุทรแล้ว ย่อมละชื่อและโคตรเดิมของตน รวมเรียกว่ามหาสมุทรทั้งสิ้น (วิ.จู.(ไทย) ๗/๓๘๔/๒๘๐,๗/๓๘๕/๓๘๓,ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๙๖/๒๓๐,๑๐/๓๐๒/๒๓๖,๑๐/๓๓๘/๒๖๖,ส.ม.(ไทย) ๑๙/๙๒/๕๘,๑๙/๙๓/๕๘,๑๙/๙๔/๕๘,๑๙/๙๕/๕๘,อง.อภ.ฎก.(ไทย) ๒๓/๑๙/๒๔๗) ; ดู มหานที ๕

ยวกลาปิยเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระยวกลาปิยเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติที่ ๓๑ ท่านเป็นชวานาปลูกข้าวเหนียว เห็นพระพุทธเจ้าพระนามว่าสิขี เสด็จผ่านมา จึงถวายฟ่อนข้าวเหนียวให้เป็นที่ประทับใจ เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านไม่เกิดในทุกข์เลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุประอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๖/๕๓๔)

ยวกลาปิสูตร : พระสูตรว่าด้วยฟ่อนข้าวเหนียว พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เมื่อมีคนกองฟ่อนข้าวเหนียวไว้ที่สี่แยกถนนใหญ่ บุรุษ ๖ คนถือไม้คานคนละอันมานวด ฟ่อนข้าวเหนียวนั้นถูกนวดอย่างหนักจากไม้คาน ๖ อันอย่างนี้ ต่อมา บุรุษคนที่ ๗ ถือไม้คานมานวด เมื่อฟ่อนข้าวเหนียวถูกนวดด้วยไม้คานอันที่ ๗ เมล็ดข้าวจึงหลุดจากก้านทั้งหมด แม้ฉันทิ บุรุษคนผู้ไม่ได้สติก็ฉันทิ นั้น ถูกอายตนะภายนอก ๖ ที่น่าพอใจและไม่น่าพอใจกระทบทางอายตนะภายใน ๖ ย่อมคิดเพื่อจะเกิดอีก เขาย่อมเป็นโมฆบุรุษผู้ถูกอายตนะภายนอก ๖ กระทบอย่างหนัก แล้วยังถูกความปรารถนาเพื่อจะเกิดอีกซึ่งเปรียบเหมือนไม้คานอันที่ ๗ นวดจนสำเร็จฉะนั้น แล้วตรัสอธิบายเรื่องเครื่องจองจำว่า เมื่อครั้งสงครามระหว่างเทวดากับอสูรประชิดกัน พวกเทวดาชนะได้จองจำท้าวเวจิตติจึงจอมอสูรแล้วนำมายังเทวสภาชื่อสุธรรมาของท้าวสักกะ และท้าวเวจิตติแม้ถูกจองจำด้วยเครื่องจองจำทั้ง ๕ ดำริครั้งใดว่า พวกเทวดาตั้งอยู่ในธรรม พวกอสูรไม่ตั้งอยู่ในธรรม เราจักไปเพนนคร เมื่อนั้นท้าวเธอย่อมเป็นเหมือนพ้นจากเครื่องจองจำทั้ง ๕ และเป็นผู้อือบอิม พรั่งพร้อม บำเรออยู่ด้วยกามคุณ ๕ อันเป็นทิพย์ แต่ท้าวเธอดำริเมื่อใดว่า พวกเทวดาไม่ตั้งอยู่ในธรรม พวกอสูรตั้งอยู่ในธรรม เราจักไปเพนนคร เมื่อนั้นท้าวเธอย่อมเป็นเหมือนถูกจองจำด้วยเครื่องจองจำทั้ง ๕ และไม่ือบอิม ไม่พรั่งพร้อม ไม่ถูกบำเรออยู่ด้วยกามคุณ ๕ อันเป็นทิพย์

เครื่องจองจำคือความกำหนดหมายของท้าวเวจิตติจึงจัดว่าละเอียดกว่าเครื่องจองจำทั้ง ๕ เพราะถึงจะถูกจองจำแต่พระองค์ก็ยังสามารดำริเช่นนั้นได้ และเครื่องจองจำของมารละเอียดยิ่งกว่าเครื่องจองจำคือความกำหนดหมายของท้าวเวจิตตินั้นอีก คือ บุคคลเมื่อกำหนดหมายย่อมถูกมารผูกมัดไว้ เมื่อไม่กำหนดหมายย่อมจะพ้นได้ เหตุนี้ เธอทั้งหลายพึงพิจารณาให้เห็นว่า ความกำหนดหมาย ความหวั่นไหว ความดิ้นรน ความปรุงแต่งและความถือตัวว่าเรามี เราเป็น เราจักมี เราจักไม่มี เราจักเป็นผู้มีรูป เราจักเป็นผู้ไม่มีรูป เราจักเป็นผู้มีสัญญา เราจักเป็นผู้ไม่มีสัญญาและเราจักเป็นผู้มีสัญญาก็มิใช่ ไม่มีสัญญาก็มิใช่ เป็นโรค เป็นหัวผีและเป็นลูกศร เหตุนี้ เธอทั้งหลายพึงสำเหนียกว่า เราจักมีจิตไม่กำหนดหมาย ไม่หวั่นไหว ไม่ดิ้นรน ไม่ปรุงแต่งและไม่ถือตัว (ส.สหา.(ไทย)๑๘/๒๔๘/๒๖๕)

ยวปาลกวิมาน : ว่าด้วยวิมานที่เกิดขึ้นแก่คนเผ่าชวานาข้าวเหนียวผู้ถวายขนมสดแต่ภิกษุ เป็นการกล่าวถึงวิมานที่เกิดขึ้นแก่ผู้เผ่าชวานาข้าวเหนียว ผู้ถวายขนมสดแต่ภิกษุ เป็นวิมานแก้วมณีกว้าง ๑๒ โยชน์ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เพราะอานิสงส์มีการถวายขนมที่ตนกำลัง

- จะบริโภคแต่พระชีนาสพรูปหนึ่งที่เกี่ยวข้องบิดาจนจนจะหมดเวลาฉันภัตตาหารแล้ว แต่ยังไม่ได้รับอาหารอะไรเลย (ช.วิ.(ไทย) ๒๖/๑๐๘๗-๑๐๘๘/๑๓๕)
- ยศ :** ความเป็นใหญ่และความยกย่องนับถือ ดังคำในคัคคราสูตฺร กล่าวไว้ว่า พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่ฝั่งสระโฆกขรณิ ชื่อคัคคราเขตกรุงจัมปา พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ประมาณ ๕๐๐ รูป อุบาสกประมาณ ๗๐๐ คน อุบาสิกาประมาณ ๗๐๐ คน และเทวดาหลายพันองค์ ได้ยินว่าพระผู้มีพระภาคมีพระวรรณะและมีพระยศรุ่งเรืองกว่าภิกษุอุบาสก อุบาสิกา และ เทวดาเหล่านั้นทั้งหมด (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๑๙/๓๒๐) ;ในภาษาไทย มักได้ยินคำว่า *เกียรติยศ* ซึ่งบางครั้งมากู้กับ *อิสริยยศ* และอาจจะมี *ปริวารยศ* หรือ *ปริวารยศ* มาเข้าชุดด้วย รวมเป็น ยศ ๓ ประเภท
- ยสกาถกบุดร, ภิกษุ :** พระเถระองค์สำคัญผู้ชักชวนให้ทำสังคายนาครั้งที่ ๒ หลังพุทธปรินิพพาน ๑๐๐ ปี เดิมชื่อยศ เป็นบุตรกาถกพรหมณ์; ดู *สังคายนาครั้งที่ ๒* (วิ.จ.ุ.(ไทย) ๗/๔๔๖/๓๔๓,๗/๔๔๖/๓๔๔,๗/๔๔๖/๓๔๕,๗/๔๔๗/๓๔๕)
- ยสยะ,ยส :** พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เป็นบุตรเศรษฐีเมืองพาราณสีมีความเป็นอยู่อย่างสุขสมบูรณ์ วันหนึ่งเห็นสภาพในห้องนอนของตนเป็นเหมือนป่าช้า เกิดความสลดใจคิดเบื่อหน่าย จึงออกจากบ้านไปพบพระพุทธเจ้าที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวันในเวลาใกล้รุ่ง พระพุทธเจ้าตรัสเทศนาอนุบุพพิกขา และอริยสัจจ์โปรด ยสกุลบุตรได้ดวงตาเห็นธรรมต่อมาได้ฟังธรรมที่พระพุทธเจ้าแสดงแก่เศรษฐีบิดาของตน ก็ได้บรรลุอรหัตตผลแล้วขออุปสมบท เป็นภิกษุสาวกองค์ที่ ๖ ของพระพุทธเจ้า (วิ.ม.(ไทย) ๔/๓๐/๓๘, อภ.ก.(ไทย) ๓๗/๓๘๗/๔๐๑)
- ยสกุลบุตร, ลูกเศรษฐี :** พระยสยะเมื่อก่อนอุปสมบทเรียกว่า *ยสกุลบุตร* (วิ.ม.(ไทย) ๔/๒๕/๓๑, ๔/๒๕/๓๒, ๔/๒๖/๓๑, ๔/๒๖/๓๒)
- ยสเถระคาถา :** คาถาของพระยสเถระ ท่านพระยสเถระกล่าวไว้ว่า เราอุปได้ดีแล้ว นุ่งห่มดีแล้ว ประดับด้วยเครื่องอาภรณ์ทุกชนิด บรรลุวิชา๓ได้ทำตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าแล้ว (ช.เถร.(ไทย) ๒๖/๑๑๗/๓๔๕)
- ยสเถรภาพทาน :** ประวัติในอดีตชาติของพระยสเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๓๐,๐๐๐ ท่านได้ฟังพระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้าพระนามว่าสุเมธะ และได้ถวายทานเป็นอันมาก จุตติจากชาตินั้นแล้วได้ไปเกิดในสวรรค์ ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บวชในพระพุทธศาสนาและได้บรรลุวิชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ช.อุป.(ไทย) ๓๓/๑/๓๓๕)
- ยสทัตตเถระคาถา :** คาถาของพระยสทัตตเถระ ท่านพระยสทัตตเถระกล่าวคำเป็นต้นว่า คนปัญญาทรามคิดแต่จะแข่งดี ถึงฟังคำสอนของพระชินเจ้าก็ยังไกลจากพระสัทธรรม เหมือนฟ้ากับดิน คนปัญญาทรามคิดแต่จะแข่งดี ถึงฟังคำสอนของพระชินเจ้าก็ยังเสื่อมจากพระสัทธรรม เหมือนดวงจันทร์ข้างแรม ฯลฯ ส่วนผู้ใดมีจิตอันคุ้มครองไว้แล้ว ย่อมฟังคำสอนของพระชินเจ้า ผู้นั้นทำอาสวะทั้งปวงให้สิ้นไป ทำพระอรหัตให้แจ้งแล้ว บรรลุนิพพานอันสงบอย่างยิ่ง เป็นผู้ไม่มีอาสวะ ปรินิพพาน (ช.เถร.(ไทย) ๒๖/๓๖๐/๔๐๐)

- ยสปราสาท :** ชื่อปราสาทหลังหนึ่ง ของกัสสปพราหมณ์ อยู่ในเมืองพาราณสี มีกษัตริย์พระนามกิกิ ปกครอง ซึ่งต่อมากัสสปพราหมณ์ได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้านามว่ากัสสปะ ซึ่งพรหมทัตตพราหมณ์ผู้เป็นพุทธบิดาให้สร้างเพื่อเป็นที่ประทับ ดังคำว่า พระองค์ ทรงครองฆราวาสอยู่ ๒,๐๐๐ ปี มีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลัง คือ หังสปราสาท ยสปราสาท และสิริจันทปราสาท มีนางสนมกำนัล ๔๘,๐๐๐ นาง ล้วนประดับ ประดาสวยงาม (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๓๔/๗๑๕)
- ยสมทะ :** ความเมาในยศ ในกถาวัตถุอธิบายไว้ว่า ความเมา กิริยาที่เมา ภาวะที่เมา ความ ถือตัว กิริยาที่ถือตัว ภาวะที่ถือตัว ความลำพองตน ความทะนงตน ความเชิดชูตน เป็นดุจจริง ความเห่อเหิม ความที่จิตต้องการเชิดชูตนเป็นดุจจริงเพราะอาศัยยศ นี้เรียก ว่ายสมทะ (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๘๓๒/๕๓๕, ๓๕/๘๔๔/๕๔๙)
- ยสวดี, พระเทวี :** 1.ชื่อพระเทวี ผู้เป็นพุทธมารดาของพระพุทธเจ้านามว่าเวสสุ แห่งกรุงอนโฆ เป็นราชธานี ซึ่งมีพระเจ้าสุปตติยะผู้เป็นพุทธบิดาปกครอง หรือตั้งคำในเวสสุพุทธ วงศ์ กล่าวไว้ว่า กรุงชื่อว่าอนโฆ กษัตริย์พระนามว่าสุปตติยะเป็นพระชนก พระ เทวีพระนามว่ายสวดีเป็นพระมารดา ของพระพุทธเจ้าพระนามว่าเวสสุ ผู้ แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๒/๕, ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๘/๖๙๙)
- 2.ชื่อพระมเหสี ของมังคลราชกุมาร แห่งกรุงอุตตระ ซึ่งมีพระเจ้าอุตตระปกครอง ภายหลังมังคลราชกุมารตรัสออกบวชและตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้านามว่า มังคละ ดังคำว่า พระองค์ทรงครองฆราวาสอยู่ ๙,๐๐๐ ปีมีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลัง คือ ยสวาปราสาท สุจิตปราสาท และสิริมาปราสาท มีนางสนมกำนัล ๓๐,๐๐๐ นางล้วนประดับประดาสวยงาม พระมเหสีพระนามว่ายสวดี (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๐/๖๐๕)
- ยสวดีทนายวัน :** ชื่อวัดสำคัญ สมัยพระพุทธเจ้านามว่าติสสะ, เป็นวัดที่พระพุทธเจ้านามว่าติสสะ ประกาศธัมมจักร ญ วัดนี้ ดังคำว่า พระมหาวีระพระนามว่าติสสะ ทรงเป็นผู้นำ ขึ้นเลิศของโลก ผู้อันพรหมทูลอาราธนาแล้วทรงประกาศพระธรรมจักรที่ยสวดีทนาย วันอันประเสริฐ (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๐/๖๗๙)
- ยสวดีปราสาท :** ชื่อปราสาทหลังหนึ่ง ของปทุมุตตรราชกุมาร อยู่ในเมืองหงสวดี มีกษัตริย์พระ นามว่าอานนท์ปกครอง ซึ่งต่อมาของปทุมุตตรราชกุมาร ได้ออกบวชได้ตรัสรู้เป็นพระ สัมมาสัมพุทธเจ้านามว่าปทุมุตตระซึ่งกษัตริย์พระนามว่าอานนท์เป็นพระชนกให้สร้าง เพื่อเป็นที่ประทับ ดังคำว่า พระองค์ทรงครองฆราวาสอยู่ ๙,๐๐๐ปี มีปราสาทที่ อุดมอยู่ ๓ หลังคือนารีปราสาท พาหนปราสาท และยสวดีปราสาท (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๐/๖๔๓)
- ยสวา, กษัตริย์ :** ชื่อกษัตริย์องค์หนึ่ง ปกครองเมืองจันทวดี มีมเหสีนามว่าโยธารา มีพระราชโอรส นามว่าอนิมทสสี ภายหลังพระโอรสออกบวชและตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า ต่อมาเป็น พุทธบิดาของพระพุทธเจ้านามว่าอนิมทสสี ดังคำว่า กษัตริย์พระนามว่ายสวาเป็น พระชนก พระเทวีพระนามว่าโยธราเป็นพระชนนี ของพระศาสดาพระนามว่าอ นิมทสสี (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๗/๖๒๗)

- ยสวาปราสาท :** ชื่อปราสาทหลังหนึ่ง ของมังคลราชกุมาร อยู่ในเมืองอุตตระ มีกษัตริย์พระนามว่า อุตตระปกครองซึ่งต่อมาของมังคลราชกุมาร ได้ออกบวชได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้านามว่ามิ่งคะ ซึ่งกษัตริย์พระนามว่าอุตตระเป็นพระชนกและพระมเหสีนามว่าอุตตระให้สร้างเพื่อเป็นที่ประทับแห่งมังคลราชกุมารตั้งคำว่าพระองค์ทรงครองฆราวาสอยู่ ๙,๐๐๐ ปี มีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลัง คือยสวาปราสาท สุจิตมาปราสาท และสิริมาปราสาทมีนางสนมกำนัล ๓๐,๐๐๐นาง ล้วนประดับประดาสวยงาม (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๙/๖๐๕)
- ยสวาอุบาสก :** ชื่ออัครอุบาสกคนหนึ่ง,เป็นอุปัฏฐากเบื้องขวาสมัยพระพุทธเจ้านามว่าสุเมธะ ตั้งคำในสุเมธพุทธวงศ์กล่าวไว้ว่า อรุณเวลาอุบาสกและยสวาอุบาสกเป็นอัครอุปัฏฐาก(ของพระชินเจ้าพระนามว่าสุเมธะ) (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๕/๖๔๙)
- ยสสะ :** ชื่อเทพหมู่หนึ่ง ที่เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า และภิกษุสงฆ์ที่ป่ามหาวัน เขตกรุงกบิลพัสดุ์ ตั้งคำในมหาสมยสูตร กล่าวไว้ว่า เทพ (๑๐ หมู่) คือ อาโป ปฐวี เตโช वाโย วรุณะ วารุณะ โสมะ ยสสะ เมตตาและกรุณา เป็นผู้มียศกัมาด้วย (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๔๐/๒๖๗)
- ยสสูตร :** พระสูตรว่าด้วยยศ พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่ราวป่าชื่ออิจฉานังคะ แคว้นโกศล ตรัสกับพระนาคิตะผู้ทำหน้าที่อุปัฏฐากว่า พระองค์ไม่ติดยศและยศที่ไม่ติดพระองค์ ผู้ที่ไม่ได้เนกขัมมสุข (สุขที่เกิดจากบรรพชา) บิเวกสุข (สุขที่เกิดจากความสงบจากอุปธิกิลส) อุปสมสุข (สุขในผลสมาบัติที่ให้กิเลสระงับ) และสัมโพธิสุข(สุขในอริยมรรค) ชื่อว่ายินดีในสุขที่ไม่สะอาด สุขในการนอนหลับ สุขที่อิงอาศัยลาภสักการะและการสรรเสริญ แล้วตรัสว่า แม้แต่เทวดาบางพวกก็ไม่ได้ตามปรารถนาซึ่งเนกขัมมสุขเป็นต้นที่เราได้ตามความปรารถนา แม้แต่พวกเขาประชุมพร้อมหน้ากัน ก็มีความคิดว่า ท่านเหล่านี้ไม่ได้ตามความปรารถนาซึ่งเนกขัมมสุขเป็นต้นที่เราได้ตามความปรารถนา เพราะท่านเหล่านั้นมาประชุมพร้อมหน้ากัน ได้เห็นภิกษุ ๘ จำพวก แต่ละจำพวกมีพฤติกรรมแตกต่างกัน พระองค์ทรงชื่นชมบางพวก ไม่ทรงชื่นชมบางพวก คือ (๑) เราเห็นภิกษุทั้งหลายใช้นิ้วจี้สัพยอกเล่นหัวกันอยู่ จึงมีความคิดว่า ท่านเหล่านี้ไม่พึงได้ตามความปรารถนาซึ่งเนกขัมมสุขเป็นต้น(๒) เราเห็นภิกษุทั้งหลายฉันอาหารตามต้องการจนอิมท้องแล้วหมั่นประกอบความสุขในการนอน ความสุขในการเอกเขนก และความสุขในการหลับอยู่ จึงมีความคิดว่า ท่านเหล่านี้ไม่ได้ตามความปรารถนาซึ่งเนกขัมมสุขเป็นต้น (๓) เราเห็นภิกษุผู้อยู่ในเสนาสนะใกล้หมู่บ้าน มีสมาธินั่งอยู่ จึงมีความคิดว่า บัดนี้ คนวัดหรือสมณทูทเทศจักบำรุงท่านผู้นี้ จักทำให้ท่านเคลื่อนจากสมาธิ เราจึงไม่ยินดีการอยู่ในเสนาสนะใกล้หมู่บ้านของภิกษุนั้น (๔) เราเห็นภิกษุผู้อยู่ป่าเป็นวัตร นั่งโงกง่วงอยู่ จึงมีความคิดว่า บัดนี้ ท่านผู้นี้ จักบรรเทาความลำบากคือการหลับนี้แล้วมณสิการความกำหนดหมายว่าป่าเป็นเอกคคตารมณ เราจึงยินดีการอยู่ในป่าของภิกษุนั้น(๕) เราเห็นภิกษุผู้อยู่ป่าเป็นวัตร ไม่มีสมาธินั่งอยู่ในป่า จึงมีความคิดว่า บัดนี้ ท่านผู้นี้จักตั้งจิตที่ไม่ได้เป็นสมาธิ หรือจักตามรักษาจิตที่เป็นสมาธิไว้ เราจึงยินดีการอยู่ในป่าของภิกษุนั้น (๖) เราเห็นภิกษุผู้อยู่

ป่าเป็นวัตร มีสมาธินั่งอยู่ในป่า จึงมีความคิดว่า บัดนี้ ท่านผู้นี้จักเปลื้องจิตที่ยังไม่หลุดพ้นให้หลุดพ้น หรือจักตามรักษาจิตที่หลุดพ้นแล้ว เราจึงยินดีการอยู่ในป่าของภิกษุนั้น (๗) เราเห็นภิกษุผู้อยู่ในเสนาสนะใกล้หมู่บ้าน ได้ปัจฉัย ๔ พอใจลาภสักการะและการสรรเสริญนั้น ละทิ้งการหลีกเร้น ละทิ้งเสนาสนะอันสงัด คือ ป่าโปร่งและป่าทึบ เข้ามารวมกันอยู่ตามหมู่บ้าน ตำบลและเมือง เราจึงไม่ยินดีการอยู่ในเสนาสนะใกล้หมู่บ้านของภิกษุนั้น(๘) เราเห็นภิกษุผู้อยู่ในป่าเป็นวัตร ได้ปัจฉัย ๔ เธอสลัดลาภสักการะและการสรรเสริญนั้น ไม่ละทิ้งการหลีกเร้น ไม่ละทิ้งเสนาสนะอันสงัด คือ ป่าโปร่งและป่าทึบ เราจึงยินดีการอยู่ในป่าของภิกษุนั้น แล้วตรัสว่า สมัยใด เราเดินทางไกลไม่เห็นใคร ๆ ข้างหน้าหรือข้างหลัง สมัยนั้น เราย่อมมีความผาสุกโดยที่สุด แม้แต่การถ่ายอุจจาระและปัสสาวะ (อง.อภฺรฺกฺก.(ไทย) ๒๓/๘๖/๔๑๑)

ยสะ, ภิกษุ : พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เป็นบุตรเศรษฐีเมืองพาราณสีมีความเป็นอยู่อย่างสุขสมบูรณ์ วันหนึ่งเห็นสภาพในห้องนอนของตนเป็นเหมือนป่าช้า เกิดความสลดใจคิดเบื่อหน่าย จึงออกจากบ้านไปพบพระพุทธเจ้าที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ในเวลาใกล้รุ่ง พระพุทธเจ้าตรัสเทศนาอนุบุพพิกขา และอริยสัจจ์โปรด ยสกุลบุตรได้ดวงตาเห็นธรรมต่อมาได้ฟังธรรมที่พระพุทธเจ้าแสดงแก่เศรษฐีบิดาของตนก็ได้บรรลุอรหัตตผลแล้วขออุปสมบท เป็นภิกษุสาวกองค์ที่ ๖ ของพระพุทธเจ้า ดังคำที่ยสกุลบุตรได้กราบทูลว่า พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์พึงได้รับการบรรพชา พึงได้รับการอุปสมบทในสำนักของพระผู้มีพระภาค พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เธอจงมาเป็นภิกษุเถิด แล้วตรัสต่อไปว่า ธรรมอันเรากล่าวดีแล้ว เธอจงประพฤติพรหมจรรย์เถิด” (วิ.ม.(ไทย) ๔/๓๐/๓๗, ๔/๓๑/๓๙)

ยสะ, ลูกเศรษฐี : พระยสะเมื่อก่อนอุปสมบทเรียกว่า *ยสกุลบุตร* ดังคำในมหาวรรคกล่าวไว้ว่า ในกรุงพาราณสี มีกุลบุตรชื่อยสะเป็นลูกเศรษฐีเป็นผู้สุขุมลชาติ ยสกุลบุตรมีปราสาท ๓ หลัง คือ หลังหนึ่งสำหรับฤดูหนาวหลังหนึ่งสำหรับฤดูร้อน หลังหนึ่งสำหรับฤดูฝน ยสกุลบุตรได้รับการบำเรอด้วยดนตรี ไม่มีบุรุษเจือปน ตลอด ๔ เดือน อยู่บนปราสาทฤดูฝนไม่ลงมายังปราสาทชั้นล่าง คืบวันหนึ่ง เมื่อยสกุลบุตรได้รับการบำเรอ อิ่มเอมเพียบพร้อมด้วยกามคุณ ๕ ได้หลับไปก่อน ฝ่ายบริวารชนได้หลับภายหลัง ตะเกียงน้ำมันถูกจุดสว่างทั้งคืน คืบนั้นยสกุลบุตรตื่นขึ้นก่อน เห็นบริวารชนของตนกำลังหลับ เช่น บางนางมีพิณอยู่ใกล้รักแร้ บางนางมีตะโพนอยู่ข้างคอ บางนางละเมอเพื่อไปต่าง ๆ ปรากฏดูจป่าช้าผีดิบ เพราะได้เห็นโทษจึงปรากฏแก่ยสกุลบุตร จิตตั้งอยู่ในความเบื่อหน่าย ยสกุลบุตรจึงเปล่งอุทานขึ้นในขณะนั้นว่า ท่านผู้เจริญ ที่นี้วุ่นวายหนอ ท่านผู้เจริญ ที่นี้ขัดข้องหนอ และออกจากบ้านเดินไปยังนอกเมือง พระพุทธเจ้าเสด็จเดินจงกรมฟังเสียงของเขา จึงตรัสว่า ยสะ ที่นี้ ไม่วุ่นวายที่นี้ไม่ขัดข้อง มาเถิด ยสะ จงนั่งลง เราจักแสดงธรรมแก่เธอ ยสกุลบุตรว่า เริงเบิกบานใจว่า ได้ยินว่า ที่นี้ไม่วุ่นวาย ที่นี้ไม่ขัดข้อง จึงถอดรองเท้าทองเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ฟังธรรม ได้บรรลุธรรมเป็นโสดาบัน (วิ.ม.(ไทย) ๔/๒๕/๓๑, ๔/๒๖/๓๒, ๔/๒๗/๓๓)

ยสุตตรปราสาท : ชื่อปราสาทหลังหนึ่ง ของปฐมราชกุมาร อยู่ในเมืองจัมปะละ มีกษัตริย์พระนามว่าสมะปกครอง ซึ่งต่อมาของปฐมราชกุมาร ได้ออกบวชได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้านามว่าปทุมะ ซึ่งกษัตริย์พระนามว่าสมะเป็นพระชนก และพระชนนีนามว่าสมะ ให้สร้างเพื่อเป็นที่ประทับของปฐมราชกุมาร ตั้งคำว่า พระองค์ทรงครองฆราวาสอยู่ ๑๐,๐๐๐ ปี มีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลัง คือ นันทปราสาท วสุปราสาท และยสุตตรปราสาท มีนางสนมกำนัล ๓๓,๐๐๐ นาง ล้วนประดับประดาสวยงาม (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๗/๖๓๒)

ยโสชเถรคาถา : คาถาของพระยโสชเถระ พระผู้มีพระภาคเมื่อจะทรงสรรเสริญพระยโสชเถระว่าเป็นผู้มีความปรารถนาน้อยอย่างยิ่ง จึงได้ตรัสว่า นรชนผู้รู้ประมาณในข้าวและน้ำ ย่อมชুবผอม มีตัวสะพรั่งด้วยเส้นเอ็นคล้ายเถาหญ้านาง แต่มีใจไม่ย่อท้อ ท่านพระยโสชเถระเมื่อกล่าวสอนธรรมแก่ภิกษุทั้งหลาย จึงได้กล่าวว่า ภิกษุถูกเหือบและยุงกัดในป่าใหญ่ พึงเป็นผู้มีสติอดกลั้นในอันตรายนั้น เหมือนช้างในสงคราม ภิกษุอยู่ผู้เดียว เป็นเหมือนพรหม อยู่ ๒ รูปเหมือนเทพ อยู่ ๓ รูปเหมือนชาวบ้าน อยู่มากกว่านั้น ย่อมมีความโกลาหลมากขึ้น (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๒๔๓/๓๗๘)

ยโสชสูตร : พระสูตรว่าด้วยพระยโสชเถระ พระผู้มีพระภาคทรงเข้าอาเนญชสมาธิ คือสมาธิที่สัมปยุตด้วยอรรถเหตุผลที่มีฉาน ๔ เป็นพื้นฐาน ด้วยพระประสงค์จะทรงประกาศให้ทราบว่ามีภิกษุ ๕๐๐ รูปมีพระยโสชเถระเป็นหัวหน้า ได้บรรลุอรรถเหตุผลมีอาเนญชสมาธิเสมอเหมือนพระองค์ ทรงเปล่งอุทานว่า ภิกษุใดละหนามคือกามได้ ชนะการต่ำได้ ชนะการทำร้ายได้ และชนะการจงจำได้ ภิกษุนั้นดำรงมั่น ไม่หวั่นไหวดุจภูเขาย่อมไม่หวั่นไหวเพราะสุขและทุกข์ (ขุ.อุ.(ไทย) ๒๕/๒๓/๒๑๔,ขุ.อุ. (บาลี) ๒๓/๑๙๗)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ชนะการต่ำ หมายถึงไม่มีวิจจริต คำว่า ชนะการทำร้าย หมายถึงไม่มีกายทุจริต (ขุ.อุ. (บาลี) ๒๓/๑๙๗)

ยโสชชะ, พระ : พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เป็นบุตรหัวหน้าชาวประมง ใกล้ประตูเมืองสาวัตถีได้ฟังพระธรรมเทศนาจากปิลสูตร ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดง (ในสุดตนิบาต เรียกต่างไปว่า อัมมจริยสูตร) มีความเลื่อมใสขอบวช ต่อมา ไปเจริญสมณธรรมที่ฝั่งวัดคัมภทา ได้สำเร็จพระอรรถ ดังคำในมหาวรรคและยโสชสูตรที่กล่าวไว้ว่า ท่านพระยโสชชะผู้เข้าจำพรรษาอยู่ด้วย ได้เรียกภิกษุทั้งหลายมากล่าวว่า ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย พระผู้มีพระภาคทรงมุ่งหวังประโยชน์ แสงหาประโยชน์ ทรงอนุเคราะห์ อาศัยความอนุเคราะห์ จึงทรงขับไล่พวกเราเอาเถิดท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ขอพวกเราจงอยู่อย่างที่ท่านพระผู้มีพระภาคทรงมุ่งหวังประโยชน์แก่พวกเราเถิด ภิกษุเหล่านั้นรับคำของท่านพระยโสชชะ แล้วก็ปลีกตัวไป ไม่ประมาท มีความเพียร อุทิศกายและใจอยู่ ภายในพรรษานั้นนั้นแลทุกรูปก็ได้ทำให้แจ้งวิชา ๓ ประการ (วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๕๕/๑๑๙,ขุ.อุ.(ไทย) ๒๕/๒๓/๒๑๔)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า วิชา ๓ ประการ คือ (๑) ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ (๒) ทิพพจักขุญาณ (๓) อาสวักขยญาณ (ขุ.อุ. (บาลี) ๒๓/๑๙๓)

ยโสธระ, พระเจ้าจักรพรรดิ : 1.ชื่อพระราชองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระเอกถัมภิกเถระ ดังคำใน เอกถัมภิกเถรปาทานที่พระเถระกล่าวไว้ว่า ในกัปที่ ๕๕ ข้าพเจ้าได้เป็นพระราชามี นามว่ายโสธระ แม้ในสถานที่นั้น วิมานของข้าพเจ้าก็สูงตระหง่านถึง ๗ ชั้น ประกอบด้วยเรือนยอดอย่างดี มีเสาดันเดียนารื่นรมย์ใจ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๑/ ๑๐๕)

2.ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของโสณโกฬิวิสเถระ ดังคำในโสณ โกฬิวิสเถรปาทาน ที่พระเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนไว้ว่า เคยถวายดอกไม้และ สร้างศาลายาวถวายพระพุทธรูปเจ้านามว่าอโนมทัสสี ทำให้ได้รับการพยากรณ์ไว้ว่าผู้นี้ จักเกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๗๗ ชาติ พระเจ้าจักรพรรดิเหล่านั้นแม้ทั้งหมด มี พระนามว่ายโสธระ ผู้นี้ได้เสวยสมบัติทั้ง ๒ แล้ว สร้างสังฆมณเฑียร จักเป็นพระเจ้า จักรพรรดิในกัปที่ ๒๘ แม้ในภพนั้นจักมีวิมานอย่างประเสริฐที่วิสุกรรมเทพบุตร เนมิตให้ ผู้นี้จักครองบุรีนั้น ซึ่งไม่วางเว้นจากเสียง ๑๐ ประการ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/ ๓๕/๑๗๑)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ยโสธระ หมายถึงทรงไว้ซึ่งยศคือบวรารสมบัติและ ทรัพย์สมบัติ (ขุ.อป.อ. ๒/๓๕/๘๑)

ยโสธรา, พระเถรี : 1.อีกชื่อหนึ่งว่า *ทิมพา* เป็นเจ้าหญิงแห่งเทวทहनคร เป็นพระราชบุตรของพระเจ้า สุปพุทเธ เป็นพระชายาของพระสิทธัตถะ เป็นมารดาของพระราหุล ต่อมาออกบวช เรียกชื่อว่าพระยโสธรา ในยโสธราเถรียาปาทาน กล่าวไว้ว่า พระเถรีขณะมีอายุ ๗๘ ปี พิจารณาภัยของตน จึงไปทูลลาปรินิพพานกับพระผู้มีพระภาค และกล่าวอธิบายถึง ประวัติของตนไว้ตอนหนึ่งว่า ข้าแต่พระมหาวีระ หม่อมฉันชื่อยโสธรา เมื่อสมัยที่ยัง ทรงครองฆราวาสวิสัย เป็นปชาบดีของพระองค์ เกิดในตระกูลศากยะตั้งอยู่ในองค์ สมบัติของผู้หญิง ข้าแต่พระมหาวีระ บรรดาหญิงจำนวน ๑๙๖,๐๐๐ นาง หม่อมฉัน เป็นประธาน เป็นใหญ่กว่าหญิงทั้งปวง ในพระราชานิเวศน์ของพระองค์ สตรีทั้งหมด ประกอบด้วยรูปสมบัติและอาจารย์สมบัติ แมื่อดำรงอยู่ในวัยสาวก็ยำเกรงหม่อมฉันทุก เมื่อเหมือนมนุษย์ทั้งหลายยำเกรงเทวดาหญิงเหล่านั้นมีนางกษัตริย์ ๑,๐๐๐ นาง เป็นประธาน ร่วมสุขร่วมทุกข์กันอยู่ในพระราชานิเวศน์ของศากยบุตรปานประหนึ่ง เทวดาทั้งหลายในสวนนันทวัน เว้นพระองค์ผู้ทรงเป็นผู้นำสัตว์โลกแล้ว เหล่าสตรีผู้ ฉลาดล่องเลยกามภูมิตั้งอยู่ในรูปภูมิ มีรูปเช่นกับหม่อมฉันไม่มี พระยโสธราเถรี ถวายอภิวัตพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้วแสดงฤทธิ์ถวายพระศาสดาและพรรณนาถึง อดีตชาติหลายชาติ จากนั้น กล่าวตอท้ายอีกว่า บุคคลผู้ถวายตนของตนแด่ พระพุทธเจ้า ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ เพื่อต้องการบุญก็ย่อมพร้อมด้วยสหาย บรรลุพระนิพพานซึ่งเป็นอสังขตะ กรรมทั้งที่เป็นอดีต ปัจจุบันและอนาคตสิ้นไปแล้ว กรรมทั้งปวงของหม่อมฉันสิ้นไปแล้ว ข้าแต่พระองค์ผู้มีพระจักขุ หม่อมฉันขอกราบ ไหว้พระยุคบาท(ขุ.อป.(ไทย)๓๓/๓๑๕/๔๙๖,๓๓/๓๑๘/๔๙๖,๓๓/๓๒๗/๔๙๗,๓๓/ ๓๒๘/๔๙๗,๓๓/๓๔๐/๔๙๘,๓๓/๓๔๑/๔๙๘)

2.พระนามพระเทวีของยสวา แห่งกรุงจันทวดี, เป็นพุทธมารดาของพระพุทธเจ้านามว่าอินมทสสี ดังคำในอินมทสสีพุทธวงศ์ กล่าวไว้ว่า กรุงชื่อว่าจันทวดี กษัตริย์พระนามว่ายสวาเป็นพระชนกพระเทวีพระนามว่ายโสธราเป็นพระชนนีของพระศาสดา พระนามว่าอินมทสสี (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๗/๖๒๗)

ยโสธรา, พระมเหสี : ชื่อพระมเหสีลิลิตถราชกุมาร ผู้เป็นมารดาของราหูลุมาร ดังคำในโคตมพุทธวงศ์ที่พระพุทธเจ้าตรัสถึงขรรวาสวิสัยตอนหนึ่งว่า เราครองขรรวาสอยู่ ๒๙ ปี มีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลัง คือสุจันทปราสาท โภกนุทปราสาท และโกลุจปราสาท มีนางสนมกำนัล ๔๐,๐๐๐ นาง ล้วนประดับประดาสวยงาม พระมเหสีของเรา ชื่อว่ายโสธรา พระโอรสของเราชื่อว่าราหูล (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๕/๗๑๙)

ยโสธราเถรียาปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระยโสธราเถรี มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า พระยโสธราเถรี ขณะมีอายุ ๗๘ ปี ไปทูลลาพระพุทธเจ้าปรินิพพาน พระพุทธองค์ทรงอนุญาตและขอให้แสดงฤทธิ์ให้ทอดพระเนตร ท่านได้แสดงฤทธิ์ต่าง ๆ และได้เล่าอดีตชาติต่าง ๆ ที่ได้ร่วมบำเพ็ญบารมีมากับพระพุทธเจ้าว่า ในพระชาติ ที่พระพุทธองค์เป็นสุเมธดาบส ท่านก็เกิดเป็นธิดาพราหมณ์ชื่อสมิตตา ได้ถวายดอกบัว ๘ กำ แต่พระสุเมธดาบส และได้รับคำพยากรณ์จากพระพุทธเจ้าพระนามว่าที่ปังกร ว่าจักเป็นคู่สร้างบุญบารมีร่วมกัน จนกว่าจะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า จากนั้นได้บำเพ็ญบารมีร่วมสุขร่วมทุกข์กันมาทุกชาติ ในชาติสุดท้ายนี้ ท่านเกิดในศากยตระกูลกรุงเทวทหะ ได้เป็นชายาของเจ้าชายสิทธัตถะเป็นพระมารดาของพระราหูลุมารเมื่อพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้แล้ว ท่านได้ออกผนวชตาม ไม่นานก็ได้บรรลุวิชชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๓๑๔/๔๙๖)

ยโสธราอุบาสิกา : ชื่ออัครอุบาสิกา ผู้เป็นอัครอุปัฏฐายิกาของพระพุทธเจ้านามว่าสุเมธะ แห่งกรุงชื่อว่าสุทสสนะซึ่งมีกษัตริย์ชื่อว่าสุทตตะปกครอง,เป็นอัครอุปัฏฐายิกาเบื้องซ้ายของพระพุทธเจ้านามว่าสุเมธะ ดังคำในสุเมธพุทธวงศ์ กล่าวไว้ว่า ยโสธราอุบาสิกาและสิริมาอุบาสิกาเป็นอัครอุปัฏฐายิกา(ของของพระชินเจ้าพระนามว่าสุเมธะ แสงหาคุณอันยิ่งใหญ่) (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๕/๖๔๙)

ยอดธง : สิ่งปลายสุดด้านบนของไม้ธง ดังคำในมหาสุทสสนสูตร กล่าวไว้ว่า พระเจ้ามหาสุทสสนะเคยทรงทอดสอบมณีแก้วดวงนั้น ทรงให้หมู่จตุรงคินีเสนาผูกสอดเกราะแล้วทรงยกมณีแก้วนั้นขึ้นเป็นยอดธง เสด็จไปประทับยืนในที่มียามราตรี ชาวบ้านที่อาศัยอยู่โดยรอบสำคัญว่าเป็นเวลากลางวันจึงทำการงานด้วยแสงสว่างแห่งมณีแก้วนี้,ในธัชคสูตร ท้าวสักกะจอมเทพรับสั่งกับเทพชั้นดาวดึงส์ว่า ท่านผู้บริบูรณ์ทั้งหลาย ถ้าความกลัว ความหวาดสะดุ้ง หรือความขนพอง สยองเกล้า จะพึงเกิดขึ้นแก่พวกเทพผู้ไปในสงครามสมัยนั้น พวกท่านพึงแลดูยอดธงของเรา เพราะว่า เมื่อพวกท่านแลดูยอดธงของเราอยู่ ความกลัว ความหวาดสะดุ้งหรือความขนพองสยองเกล้าที่จักเกิดขึ้นก็จักหายไป,ในปฐมโยธาชีวสูตรกล่าวถึงนักรบบางคนเกิดความเกิดความกลัวเมื่อเห็นยอดธงข้าศึกไว้ว่า นักรบอาชีพบางคนในโลกนี้ แม้เห็นฝุ่นฟุ้งขึ้นก็อดทนได้ แต่พอ

เห็นยอดธงของข้าศึกเท่านั้นก็หยุดนิ่งหวั่นไหวไม่สามารถเข้าสู่สมรภูมิได้ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๔๘/๑๘๖, ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๔๙/๓๖๐, อ.ง.ป.ญจก.(ไทย) ๒๒/๗๕/๑๒๖)

ยอดเนยใส : สิ่งที่เกิดมานมสด คือพัฒนามาจากนมสด จนกลายนมสั้ม กลายเป็นเนยข้น กลายเป็นเนยใส จนถึงยอดเนยใส เป็นของที่เลิศบรรดานมสดโค ดังคำในชั้นธวารวรรค พระผู้มีพระภาคตรัสว่า นมสดจากแม่โค นมสั้มจากนมสด เนยข้นจากนมสั้ม เนยใส จากเนยข้น ยอดเนยใสจากเนยใส ยอดเนยใสชาวโลกถือว่าเป็นเลิศในบรรดานมสดเป็นต้นนั้น, ในฉวาลาตสูตร พระผู้มีพระภาคก็ตรัสทำนองเดียวกันว่า นมสดจากแม่โค นมสั้มจากนมสด เนยข้นจากนมสั้ม เนยใสจากเนยข้น ยอดเนยใสจากเนยใส ยอดเนยใส ชาวโลกถือว่าเป็นเลิศในบรรดานมสดเป็นต้นนั้น (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๖๖๒/๓๘๕, ๑๗/๖๖๓/๓๘๖, ๑๗/๖๖๔/๓๘๘, ๑๗/๖๖๕/๓๘๘, อ.ง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๙๕/๑๔๕)

ในทีฆนิกายอธิบายพัฒนาของยอดเนยใสไว้ว่า พัฒนาการของยอดเนยใสคือ (๑) นมสด (๒) นมสั้ม (๓) เนยข้น (๔) เนยใส (๕) ยอดเนยใส (ที.สี. (ไทย) ๙/๔๔๐/๑๙๕)

ยักขพหารสูตร : พระสูตรว่าด้วยยักข์ตีศรีระพระสารีบุตรเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ยักข์ตนหนึ่งตีพระสารีบุตรเถระผู้กำลังเข้าผลสมาบัติ เป็นเหตุให้ยักข์นั้นได้รับผลคือ ตกนรกทันทีแต่ท่านพระสารีบุตรเถระกลับมีอาการนิ่งมันคงไม่รู้สึกรู้ว่าได้รับทุกขเวทนาอะไร และไม่รู้ว่าจะเกิดเหตุการณ์อะไรขึ้นกับตน พระผู้มีพระภาคทรงทราบเหตุนี้จึงทรงเปล่งอุทานแสดงอิทธิคุณภาพแห่งผลสมาบัติ มีสาระโดยสรุปว่า จิตที่ตั้งมั่นดูจกเขา ย่อมไม่หวั่นไหวเพราะโลกธรรมทั้งหลายทั้งปวง (ขุ.อุ.(ไทย) ๒๕/๓๔/๒๓๙, ขุ.อุ.อ. (บาลี) ๓๔/๒๖๓-๒๖๔)

ยักข์ : มีความหมายหลายอย่างแต่ที่ใช้บ่อยหมายถึงอมนุษย์พวกหนึ่งเป็นบริวารของท้าว กุเวร หรือเวสสวัณ, ตามที่ถือกันมาว่ามีรูปร่างใหญ่โตน่ากลัวมีเขี้ยวอกโง้ง ชอบกินมนุษย์กินสัตว์ โดยมากมีฤทธิ์เหาะได้ จำแลงตัวได้ ดังคำในมหาสุทสสนสูตรที่กล่าวไว้ว่า รุงกุสาวดีเป็นราชธานีที่เจริญรุ่งเรืองมีประชากรมากมีพลเมืองหนาแน่น เศรษฐกิจดี เหมือนกับกรุงอาพกมันทาซึ่งเป็นราชธานีของทวยเทพที่เจริญรุ่งเรือง มีประชากรมาก มียักข์หนาแน่น, ในขนวสภสูตร กล่าวถึงพระเจ้าพิมพิสารไปเกิดเป็นยักข์ เป็นบริวารของท้าวเวสสวัณ ดังคำว่า ข้าพระองค์คือพิมพิสารครั้งนี้เป็นครั้งที่ ๗ ที่ข้าพระองค์เข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับท้าวเวสสวัณมหาราชจติจากสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชนี้แล้ว สามารถไปเกิดเป็นพระราชในโลกมนุษย์ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๔๒/๑๘๑, ๑๐/๒๘๐/๒๑๑)

ยักข์ มีปรากฏในพระไตรปิฎกหลายแห่ง เช่น ที.ม.(ไทย) ๑๐/๙๘/๕๙, ๑๐/๒๑๐/๑๕๘, ๑๐/๒๘๐/๒๑๐, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๐๕/๑๖๗, ๑๑/๒๗๕/๒๑๙, ๑๑/๒๘๑/๒๒๗, ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๐/๒๒, ๑๕/๔๓/๕๙, ๑๕/๒๔๔/๓๕๐)

ยักข์, พวก : อมนุษย์พวกหนึ่งเป็นบริวารของท้าวกุเวร หรือเวสสวัณ ดังคำในมหานิทานสูตรพระผู้มีพระภาคตรัสว่า อานนท์ ข้อที่เรากล่าวไว้เช่นนี้ว่า เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะ

จึงมี เธอพึงทราบเหตุผลที่ชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะจึงมี ดังต่อไปนี้ถ้าชาติ คือ ชาติ เพื่อความเป็นเทพของพวกเทพเพื่อความเป็นคนธรรพ์ของพวกคนธรรพ์เพื่อความเป็นยักษ์ของพวกยักษ์ เป็นต้น,ในมหาสมยสูตรกล่าวถึงหัวหน้ายักษ์ไว้ว่า ทำวฤเวร ปกครองทิศเหนือ เป็นหัวหน้าของพวกยักษ์เป็นมหาราชผู้มียศ แม้นบุตรของเธอมิ จำนวนมาก ต่างมีพลังมาก (และมีชื่อว่าอินทะ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๙๘/๕๙,๑๐/๓๓๖/๒๖๕)

ยักษ์กุมพิยะ : ยักษ์ตนหนึ่งที่ชอบวางยาพิษเหมือนน้ำผึ้งไว้ในป่า ลอบฆ่าคนที่กินยาพิษเหมือนน้ำผึ้ง ดังคำในกุมพิยะชาดก ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ยักษ์กุมพิยะ เมื่อแสวงหาเหยื่อได้ วางยาพิษ อันมีสี รส และกลิ่นเหมือนน้ำผึ้งไว้ในป่า เหล่าชนผู้เข้าใจว่า เป็น น้ำผึ้งได้ลิ้มยาพิษเข้าไป ยาพิษนั้นออกฤทธิ์แรงกล้าแก่พวกเขา พวกเขาจึงถึงความตายเพราะยาพิษ (ขุ.ชา.ปญจก.(ไทย) ๒๗/๘๕/๒๑๕)

ยักษ์ชั้นกลาง : ยักษ์ระดับที่ ๒ ได้แก่ระดับเสนาบดียักษ์ ในบรรดายักษ์ ๓ ระดับผู้บริวารของท้าวเวสสวัณ มีทั้งเลื่อมใสพระพุทธศาสนา ก็มี ไม่ได้เลื่อมใสพระพุทธศาสนา ก็มี ดังคำใน อานาถนาถียสูตรที่ท้าวเวสสวัณมหาราชกราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า ข้าแต่พระองค์ผู้ เจริญ ยักษ์ชั้นสูงที่ไม่เลื่อมใสพระผู้มีพระภาคก็มี ที่เลื่อมใสพระผู้มีพระภาคก็มี ยักษ์ ชั้นกลางที่ไม่เลื่อมใสพระผู้มีพระภาคก็มีที่เลื่อมใสพระผู้มีพระภาคก็มี ยักษ์ชั้นต่ำที่ไม่ เลื่อมใสพระผู้มีพระภาคก็มี ที่เลื่อมใสพระผู้มีพระภาคก็มี ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ โดยมากยักษ์ไม่เลื่อมใสพระผู้มีพระภาคเลย (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๘๖/๒๓๓)

ยักษ์ชั้นสูง : ยักษ์ระดับที่ ๑ ได้แก่ระดับมหาเสนาบดียักษ์ ในบรรดายักษ์ ๓ ระดับผู้บริวารของ ท้าวเวสสวัณ มีทั้งเลื่อมใสพระพุทธศาสนา ก็มี ไม่ได้เลื่อมใสพระพุทธศาสนา ก็มี ดัง คำในอานาถนาถียสูตร ที่ท้าวเวสสวัณมหาราชกราบทูลพระผู้มีพระภาค โดยสรุปไว้ ตอนท้ายว่า โดยมาก ยักษ์ไม่เลื่อมใสพระผู้มีพระภาคเลย ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมเพื่อตวงเว้นจากการฆ่าสัตว์ เป็นต้นแต่โดยมาก พวก ยักษ์ไม่ตวงเว้นจากการฆ่าสัตว์ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๗๖/๒๑๙,๑๑/๒๘๖/๒๓๓)

ยักษ์ชื่อปุลณณะ : ชื่อยักษ์ผู้เป็นอำมาตย์ของซีพของท้าวเวสสวัณ เป็นผู้นำวิรุธบัณฑิตมาให้พญานาค วรุณและนางนาคิมลขณะเดินทางมายังเมืองนาคราชได้สนทนารธรรมกับวิรุธบัณฑิต หลายเรื่องลักษณะของบัณฑิต เรื่องราชสตีธรรม เป็นต้น และภายหลังได้แต่งงาน กับนางอิรันทิดีผู้เป็นลูกสาวของพญานาควรุณ ดังคำในวิรุธชาดกตอนหนึ่งว่า ปุลณณะ ยักษ์นั้นเป็นอำมาตย์คู่ซีพของท้าวเวสสวัณ (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๖๔๒/๔๔๔)

ยักษ์นรเทพ : ยักษ์ตนหนึ่งผู้มีอายุยืน อยู่ในสมัยของพระพุทธเจ้านามว่ากุกสันธะและพระพุทธเจ้า นามว่ากัสสปะ เพราะได้รับฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าทั้ง ๒ องค์ ดังคำในกุกสันธพุทธ วงศ์ กล่าวไว้ว่า พระพุทธเจ้า(นามว่ากุกสันธะ) แสดงฤทธิ์กระทำยมกปาฏิหาริย์ใน อากาศกลางหา ทรงทำเทวดาและมนุษย์ประมาณ ๓๐,๐๐๐ โภก ให้บรรลุดรรม ในคราวประกาศอริยสัจ ๔ แก่ยักษ์นรเทพ การบรรลุดรรมของยักษ์นั้นไม่ได้คำนวณ นับ หรือตั้งคำในกัสสปพุทธวงศ์อีกครั้งหนึ่งว่า พระชินเจ้าทรงแสดงธรรมที่สุธรรม เทพนคร ที่รื่นรมย์นั้น ทรงทำให้เทวดาประมาณ ๓,๐๐๐ โภก ได้บรรลุดรรม ในคราว

ที่ทรงแสดงธรรมแก่ยักษ์นรเทพ อีกครั้งหนึ่งเทวดาเหล่านั้นได้บรรลุธรรมค่านอนนับไม่ได้(ขุ.พุ.ทฐ.(ไทย) ๓๓/๕/๗๐๑,๓๓/๗/๗๑๒)

ยักษ์โปริสาท : ยักษ์ตนหนึ่ง ผู้เคยเป็นราชาและติดใจในรสเนื้อมนุษย์ ภายหลังถูกเนรเทศไปอยู่กับป่า จับคนไปกินมากมาย ภายหลังจับพระเจ้าชัยทิส เพื่อจะกิน แต่พระเจ้าชัยทิสได้นัดพราหมณ์ไว้ว่าจะบริจาทรพยักแก่พราหมณ์ ไม่อยากผิคนัดเสียสัตย์ จึงขอให้ยักษ์โปริสาทปล่อยตัว เมื่อได้รับการปล่อยตัวแล้ว กลับไปยังราชมณเฑียร ให้ทรพยักแก่พราหมณ์แล้ว ก็จะกลับไปหายักษ์โปริสาท แต่อลีนสัตตราชบุตร ขออาสาไปแทน และเมื่อได้หายักษ์โปริสาทแล้ว ยักษ์โปริสาทเลื่อมใสในข้อสนทนาจึงปล่อยตัวดังกล่าวในชัยทิสชาดก พระผู้มีพระภาคตรัสว่า พระเจ้าชัยทิสนั้นรอดพ้นจากเงื้อมมือของยักษ์โปริสาทแล้ว ทรงรีบเสด็จไปยังพระราชมณเฑียรของพระองค์ ทรงหวังจะปลดเปลื้องกตिकाในการที่จะให้ทรพยักแก่พราหมณ์ รับสั่งเรียกหาอลีนสัตตราชบุตรเข้ามาเฝ้า ตรัสว่า ลูกจงอภิเษกราชสมบัติในวันนี้ จงประพฤติธรรมในบวรารของตนและแม้ในบุคคลเหล่านี้ อนึ่งการประพฤติธรรมขออย่าได้มีในแคว้นของลูก ส่วนพ่อจะไปสำนักของยักษ์โปริสาท และตั้งคำที่ยักษ์กล่าวก่อนที่ปล่อยตัวพระราชกุมารไว้ตอนหนึ่งว่ายักษ์กราบทูลว่าใครเล่าควรที่จะกินคนผู้ดำรงอยู่ในธรรมมีปกติกล่าวคำสัตย์ รู้ถ้อยคำของผู้ขอเช่นท่าน บุคคลใดพึงกินคนผู้มีปกติกล่าวคำสัตย์เช่นนั้น แม้ศีระชะของบุคคลนั้นก็พึงแตกออก ๗ เสียง(ขุ.ชา.ตังสตี.(ไทย) ๒๗/๗๑/๕๔๙,๒๗/๗๒/๕๔๙,๒๗/๗๕/๕๕๐,๒๗/๗๖/๕๕๐,๒๗/๗๗/๕๕๐,๒๗/๗๘/๕๕๐)

ยักษ์ผู้กล้าหาญ : ท้าวเวสสวัณ ตั้งคำในลักขณสูตร ที่กล่าวถึงผู้ไม่พูดคำเพื่อเจ้า พูดคำที่เป็นประโยชน์ และคำที่เป็นสุขแก่คนหมู่มาก ตายแล้วเกิดมา จะเป็นผู้มีคางดุจราชสีห์ ซึ่งอธิบายไว้ตอนหนึ่งว่า ถ้าเป็นพระราชาจะทรงเป็นจอมมนุษย์ เป็นใหญ่เหนือมนุษย์ เป็นผู้มีอำนาจมาก เป็นผู้ที่ใครกำจัดได้ยากยิ่ง เป็นผู้เสมอกับเทพผู้ประเสริฐในเมืองไตรทพิย ดุจพระอินทร์ผู้ประเสริฐกว่าเทพ ฉะนั้น ผู้มีสภาวะเช่นนั้นเป็นผู้ที่คนธรรพ์ อสูร ท้าวสักกะ และยักษ์ผู้กล้าหาญ กำจัดไม่ได้ง่าย (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๓๙/๑๙๕)

ยักษ์เสนาบดี : ยักษ์ตำแหน่งบัญชาการ เช่น โอปมัญญะ ๑ เทวสุตะ ๑ มาตลี ๑ จิตตเสนะ ๑ คันธัพพะ ๑ นโพรราชา ๑ ชโนสกะ ๑ สาตาคิระ ๑ เหมวตะ ๑ ปุณณกะ ๑ มีหน้าที่รับคำร้องเรียนจากมนุษย์ และช่วยกำราบยักษ์ อมนุษย์ผู้อันธพาลที่ดุร้าย โหดเหี้ยมทำกินเหตุ ไม่เชื่อฟังท้าวมหาราช ไม่เชื่อฟังเสนาบดีของท้าวมหาราชไม่เชื่อฟังผู้ช่วยเสนาบดีของท้าวมหาราช ตั้งคำในอาฎานาฎียสูตร กล่าวไว้ว่า ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก หรืออุบาสิกา ผู้นอนอยู่ ฟังกกล่าวโทษ ร้องทุกข์ร้องเรียนต่อยักษ์ มหายักษ์ เสนาบดียักษ์ มหาเสนาบดียักษ์เหล่านี้ว่า ยักษ์นี้สิ่งยักษ์นี้เข้าสิง ยักษ์นี้ระราน ยักษ์นี้รุกราน ยักษ์นี้เบียดเบียน ยักษ์นี้บีบคั้นยักษ์นี้ไม่ยอมปล่อย (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๙๒/๒๔๔)

ยักษ์อภิสัมมตะ : ชื่อยักษ์ตนหนึ่ง อยู่เมืองหงสาวดี เป็นผู้ที่พวกเทวดาแต่งตั้งไว้ให้ทำหน้าที่ คอยรับธงหรือพวงดอกไม้ไปบูชาให้ยิ่งขึ้น เป็นผู้ที่คอยนำสักการะไปถวายพระสถูปแห่งพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้านามว่าปทุมตตระ ซึ่งสูงขึ้นไปในอากาศ ๗ โยชน์ ดัง

คำในอุพวาณเถราปทานที่พระเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนตอนหนึ่งไว้ว่าพวกมนุษย์ที่ไม่เชื่อในคำสอน และพวกที่เลื่อมใสในศาสนา มีความต้องการจะเห็นปาฏิหาริย์ จึงพากันบูชาพระสถูป ครั้นนั้นข้าพเจ้าเป็นลูกจ้างอยู่ในกรุงหงสวดี เห็นชนพากันรื่นเริงบันเทิงใจ จึงคิดอย่างนี้ในครั้งนั้นว่า ชุมชนเหล่านี้ พากันดีใจ ไม่อึดถึงสักการะที่ควรทำ ซึ่งปรากฏที่เรือนแห่งพระธาตุของพระผู้มีพระภาคผู้ยิ่งใหญ่ แม้เราก็จักทำสักการะแต่พระโลกนาถ ผู้คงที่ จักเป็นธรรมทายาทของพระองค์ในอนาคต ข้าพเจ้าจึงเอาผ้าห่มของข้าพเจ้าที่ช่างย้อมซักไว้อย่างดี คล้องไว้ที่ปลายไม้ไผ่ แล้วยกเป็นธงไว้ในท้องฟ้า ยักษ์อภิสิทธิ์มตะจับธงของข้าพเจ้านำไปในท้องฟ้า ข้าพเจ้าเห็นแต่ธงถูกลมสะบัดได้ทำให้เกิดความรำเริงอย่างยิ่ง (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๖๐/๓๕๘)

ยักษิณี :

นางยักษิณี, จัดอยู่ในพวกวินิปาติกะบางพวก,จัดเป็นอมมนุษย์ มีปรากฏในอาฎานาฎิยสูตรตั้งคำที่ท้าวเวสสวัณกราบพูลพระผู้มีพระภาคว่า ข้าแต่พระองค์ผู้บริสุทธิ์ อมนุษย์ผู้ใดผู้หนึ่งไม่ว่าจะเป็นยักษิณี ยักษิณีบุตรยักษิณีธิดายักษิณี มหาอำมาตย์ของยักษิณีบริวารของยักษิณี ผู้รับใช้ของยักษิณีก็ตาม ...มีจิตประทุษร้าย ...ฟังกล่าวโทษ ร้องทุกข์ ร้องเรียนต่อยักษิณี มหายักษิณีเสนาบดียักษิณีมหาเสนาบดียักษิณีเหล่านี้ว่า ยักษิณีนี้สิ่ง ยักษิณีนี้เข้าสิง ยักษิณีนี้ระราน ยักษิณีนี้รุกราน ยักษิณีนี้เบียดเบียน ยักษิณีนี้บีบคั้น ยักษิณีนี้ไม่ยอมปล่อย,ในปียังกรสูตร กล่าวถึงนางยักษิณีผู้เป็นมารดาของปิยงกระ ปลอดภัยน้อยอย่างนี้ว่าปิยงกระ อย่างสงเสียงไปเลยภิกษุ(พระอนุรุทธะ) กำลังสวดบทแห่งธรรมทั้งหลายอยู่,ยักษิณีบางครั้งเรียกว่าภูต เพราะแปลงร่างเป็นมนุษย์จับคนไปกิน,ในนพนิกาชาตก ดาบสโพธิสัตว์สอนลูกไว้ว่า ลูกเอ๋ยก็ภูตเหล่านี้ต้องเที่ยวอยู่ในมนุษย์โลกด้วยการแปลงรูปต่างๆ คนมีปัญญาไม่ควรคบหาภูตเหล่านั้น พรหมจารีบุคคลยอมพินาศไปเพราะเกี่ยวข้องกับภูตนั้น(ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๘๒/๒๒๙,๑๑/๒๙๒/๒๔๓,ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๔๐/๓๔๔,ขุ.ชา.ปณญาส.(ไทย) ๒๘/๒๖/๑๐)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ภูต ในที่นี้หมายถึงพวกนางยักษิณี ที่เที่ยวแปลงกายเป็นมนุษย์เพื่อหลอกจับมนุษย์กิน (ขุ.ชา.อ.(บาลี) ๘/๕๖/๒๓)

ยังทุกขสูตร :

พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่เป็นทุกข์ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่ว่า ชั้นนี้ ๕ เป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา สิ่งใดเป็นอนัตตา สิ่งนั้นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นมัน มันไม่ใช่อัตตาของเรา จึงเบื่อหน่ายแม้ในชั้นนี้ ๕ เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนด เพราะคลายกำหนด จิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ว่าหลุดพ้นแล้ว ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจเพื่อความเป็นอย่างนี้อีก (ส.ช.(ไทย) ๑๓/๑๖/๒๙)

ยัญญ :

การเช่น, การบูชา, การบวงสรวงชนิดหนึ่งของพราหมณ์ เช่น ฆ่าสัตว์บูชาเทพเจ้า เพื่อให้ตนพ้นเคราะห์ร้าย เป็นต้น ดังคำในสามัญญผลสูตร ที่ครูอชิตะ เกสกัมพล ทอบพระเจ้าอชาตศัตรูว่า มหาบพิตร ทานที่ให้แล้วไม่มีผล ยัญญที่บูชาแล้วไม่มีผล การเช่นสรวงก็ไม่มีผล ผลวิบากแห่งกรรมที่ทำความชั่วก็ไม่มี (ที.ส.ส.(ไทย) ๙/๑๓๑/๕๖,๙/๓๓๔/๑๓๐)

คำว่า ยัญ มีปรากฏในพระไตรปิฎกหลายแห่ง เช่น ที.สี.(ไทย) ๙/๓๓๙/๑๓๓,๙/๓๔๐/๑๓๔,๑๐/๔๓๘/๓๖๘,ที.ม.(ไทย) ๑๐/๔๓๘/๓๖๙,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๕๘/๔๑๔,ม.ม.(ไทย) ๑๒/๔๔๐/๔๗๕,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๙๔/๙๗,๑๓/๒๒๕/๒๖๒)

ยัญคือบุญ :

การมีศรัทธา มีความเคารพแรงกล้าในพระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์ การถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ ผู้คงที่ว่าเป็นที่พึ่งที่ระลึก การสมาทานศีล ตั้งคำในจาปาเถรีคาถา ที่พระเถรีกล่าวแก่บิดาว่า ลูกรู้จักพระรัตนตรัยนั้นว่า เป็นบุญเขตอันยอดเยี่ยม สมณะเหล่านั้นคงจะรับทักษิณาทานของพ่อบ้างนะ เพราะว่า ยัญคือบุญที่เราตั้งไว้แล้วในสมณะเหล่านั้น คงจะมีผลไพบูลย์แก่พวกเราแน่ (เรากล่าวกับบิดาว่า) ถ้าคุณพ่อกลัวทุกข์ ถ้าคุณพ่อเกลียดทุกข์ ขอคุณพ่อ โปรดถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ ผู้คงที่ว่าเป็นที่พึ่งที่ระลึกเถิด จงสมาทานศีล ข้อนั้นจะเป็นประโยชน์แก่คุณพ่อ (ขุ.เถรี.(ไทย) ๒๖/๒๘๘/๖๐๒)

ยัญญูทัต :

พราหมณ์ผู้เป็นพุทธบิดาของพระพุทธเจ้านามว่าโกนาคมนะ ชาวกรุงโสภวัต มีภรรยาชื่อว่าอุตตรา ซึ่งมีพระเจ้าโสภะปกครอง ตั้งคำในมหาปทานสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า พระโกนาคมนพุทธเจ้ามีพราหมณ์ยัญญูทัตเป็นพระบิดา นางพราหมณ์อุตตราเป็นพระมารดาผู้ให้กำเนิด สมัยนั้น ได้มีพระราชาทรงพระนามว่าโสภะ กรุงโสภวัตเป็นราชธานีของพระเจ้าโสภะ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๒/๕)

ยัญญูทัตตกุมาร :

ลูกชายของสามีภรรยาคู่หนึ่ง เมื่อพ่อแม่เดินทางมาเยี่ยมดาบส เด็กผู้นี้ถูกงูกัดสลบ ทำให้พราหมณ์ผู้เป็นพ่ออธิษฐานจิตเพื่อให้ลูกชายฟื้น ตั้งคำในมณฑพยชาดก ที่พราหมณ์กล่าวไว้ว่า เพราะแต่ไหนแต่ไรมา ข้าพเจ้าเห็นแขกในเวลามาทักก็ไม่ยินดีให้พัก อนึ่ง สมณะและพราหมณ์ทั้งหลายแม้ผู้เป็นพหูสูต ก็ไม่ทราบความที่ข้าพเจ้าไม่พอใจข้าพเจ้าแม้จะไม่พอใจก็ตามก็ยังให้ทาน ด้วยสัจจวาจา นี้ ขอจงมีความสวัสดิขอพิชงคล้าย ขอยัญญูทัตต์ลูกพ่อจงรอดชีวิต,ในกัมมที่ปายนจริยา อธิบายไว้ว่า ในกาลที่เราเป็นฤาษีนามว่ากัมมที่ปายนะ เราไม่ยินดีประพฤติพรหมจรรย์เกินกว่า ๕๐ ปี ใคร ๆ จะรู้ใจเราที่ไม่ยินดีประพฤติพรหมจรรย์นั้นหาไม่ได้ แม้เราก็ไม่บอกแก่ใคร ๆ ว่า ความไม่ยินดี และความยินดีมีในใจของเรา สหายเพื่อนพรหมจารีของเราชื่อว่ามณฑัพยะเป็นฤาษีมีอำนาจมาก ประกอบด้วยบุพกรรม(กรรมเก่าให้ผล) ถูกหลวเสียบ เราช่วยเหลือพยาบาลมณฑัพยะดาบสนั้นให้หายโรคแล้ว ได้อำลากลับมายังอาศรมของเราเอง พราหมณ์ผู้เป็นสหายของเราได้พาภริยาและบุตร ทั้ง ๓คนพร้อมใจกันเป็นแขกของเรา เรานั่งเจรจาปราศรัยกับสหายและภรรยาของเขาอยู่ในอาศรมของตน เด็กโยนลูกข่างเล่นอยู่ ทำให้อสรพิษโกรธแล้ว ที่นั่น เด็กนั้นใช้มือควานหาตามทางที่ลูกข่างหมุนไป มือไปถูกหัวอสรพิษเข้า พอไปถูกหัวของมันงูก็โกรธ มันเคืองจนเหลือจะอดกลั้นอาศัยกำลังพิช ได้กัดเด็กทันที เด็กถูกงูมีพิษกัด ล้มลงที่พื้นดิน เหตุนั้นเราเป็นผู้ได้รับทุกข์ หรือว่าทุกข์นั้นเนื่องจากเรา เราได้ปลอบมารดาและบิดาของเด็กนั้น ผู้มีทุกข์เศร้าโศกให้เบาใจแล้วได้ทำสังจกิริยาอันประเสริฐสุด ครั้งแรกว่า เราผู้ต้องการบุญ ได้ประพฤติพรหมจรรย์ มีจิตเลื่อมใสอยู่เพียง ๗ วันเท่านั้น ต่อจากนั้น การประพฤติของเรามีมาเกิน ๕๐ ปีนี้ เราไม่ปรารถนาเลย แต่ก็มี

ยังประพุดิอยู่ ด้วยสัจจะนี้ ขอความสวัสดิ์จึงมีแก่เด็กนี้ พิษจงระงับ ยัญญุทัตต กุมารจงเป็นอยู่เถิด พร้อมกับเมื่อเราทำสัจจกิริยา มาณพซึ่งสิ้นเทาด้วยกำลังพิษก็ รู้สึกตัว ลูกขึ้นได้ และหายโรคบุคคลมีสัจจะเสมอเราไม่มี นี่เป็นสัจจบาปมีของเรา (ขุ.ชา.ทสก.(ไทย) ๒๗/๖๒/๓๓๒, ขุ.จรียา.(ไทย) ๓๓/๑๐๓/๗๗๑)

ยัญญุทัตตพราหมณ์ : พราหมณ์ผู้เป็นพุทธบิดาของพระพุทธเจ้านามว่าโกนาคมนะ ชาวกรุงโสภวดี มีภรรยาชื่อว่าอูตตรา ซึ่งมีพระเจ้าโสภะปกครอง ดั่งคำในโกนาคมนพุทธวงศ์ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า กรุงชื่อว่าโสภวดี กษัตริย์พระนามว่าโสภะ ตระกูลใหญ่ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าก็อยู่ในนครนั้น ยัญญุทัตตพราหมณ์นั้นเป็นพุทธบิดา นางพราหมณ์ชื่อว่าอูตตราเป็นพระมารดา ของพระศาสดาพระนามว่าโกนาคมนะ (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๗/๗๐๙) ; บางแห่งเขียนว่า ยัญญุทัต ก็มี

ยัญญุสัมปทา : ความสมบูรณ์แห่งยัญ, ความถึงพร้อมด้วยยัญ ดั่งคำในมาฆสูตรที่มาฆมาณพุลคาม พระผู้มีพระภาคฯ ข้าแต่พระผู้มีพระภาค ขอพระองค์โปรดตรัสบอกยัญญุสัมปทาแก่ข้าพระองค์ผู้เป็นคฤหัสถ์ เป็นทานบติ ควรแก่การขอ ผู้ต้องการบุญ มุ่งหวังบุญ ให้ข้าและน้ำ บุษบาชนเหล่าอื่นในโลกนี้ด้วยเถิด , ในทำยสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสอธิบายไว้ว่า มาฆะ บุคคลผู้บูชายัญญุสัมปทาครบทั้ง ๓ กาลเช่นนั้น พึงยังการบูชาให้บริสุทธิ์ด้วยพระทักษิณียบุคคลทั้งหลาย(ขุ.สุ.(ไทย)๒๕/๕๑๑/๖๑๖, ๒๕/๕๑๕/๖๑๗) มีอธิบายว่าความสมบูรณ์แห่งยัญ มี ๓ ประการทางในพระพุทธศาสนา หมายถึงความสมบูรณ์ของการบูชาครบ ๓ กาล คือ (๑) ก่อนให้ ก็มีใจดี (๒) ขณะให้ ก็ทำจิตให้ผ่องใส (๓) ครั้นให้แล้ว ก็ชื่นใจ (ขุ.สุ.อ.(บาลี) ๒/๕๑๒/๒๔๑)

ยัญญุสามิกเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระยัญญุสามิกเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกัปที่ ๙๔ ท่านเมื่อคราวมีอายุ ๗ ขวบ เรียนจบไตรเพท ปราภจะบูชาด้วยสัตว์จำนวนมาก แก่พระพุทธเจ้าพระนามว่าสิทธัตถะ ได้เสด็จมาแสดงธรรมโปรด ท่านเกิดความเลื่อมใส เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่เกิดในทุคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๗/๔๘๕)

ยัญญุสูตร : พระสูตรว่าด้วยการบูชายัญ สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวัน พระเจ้าปเสนทิโกศลได้ตระเตรียมการบูชามหายัญ โดยให้นำโคผู้ ลูกโคตัวผู้ ลูกโคตัวเมีย แพะ และแกะอย่างละ ๕๐๐ ตัวไปผูกไว้ที่หลักเพื่อบูชายัญ แม้ข้าราชการ ทาส คนใช้หรือกรรมกรบรรดาที่มีอยู่ ต่างก็ถูกอาชญาคุกคาม ถูกภัยคุกคาม ร้องไห้ตานองหน้า พระผู้มีพระภาคทรงทราบแล้วจึงได้ตรัสว่า มหายัญที่มีกิริยา มากคืออัสวเมธ บุรุษเมธ สัมมาปาสะ วาขเปยยะ นิรัคคหะ มีผลน้อย เพราะพระอริยะปฏิบัติชอบแสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ ย่อมไม่เกี่ยวข้องกับยัญที่มีการฆ่าแพะ แกะ โคและสัตว์ แต่เกี่ยวข้องกับยัญที่ไม่มีกิริยา เอื้ออำนวยประโยชน์ ประชาชนบูชาทุกเมื่อ คือ ไม่มีการฆ่าแพะ แกะ โค และสัตว์ ที่นักปราชญ์พึงบูชายัญนั้นที่มีผลมาก เพราะเมื่อบูชายัญนั้น ย่อมมีแต่ความดี ไม่มีความชั่ว (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๒๐/๑๓๘)

อรรถกถาอธิบายว่า คำทั้ง ๕ คำ หมายถึงมหายัญ ๕ ประการของพราหมณ์ ได้แก่ อัสวเมธ คือการฆ่าม้าบูชายัญ บุริสเมธ คือการฆ่าคนบูชายัญ สัมมาปาสะ คือการทำ

จึงกราบทูลแนะนำให้ทรงทำเป็นขึ้น ๆ เช่น ทรงปราบโจรผู้ร้ายแบบอนรากลอน โคน เพื่อมิให้กลับมาเป็นเสี้ยนหนามเบียดเบียนประชาราษฎร์ต่อไปอีก โดยวิธีการ ๓ อย่าง คือ (๑) ให้พระราชทานพันธุ์พืชและอาหารแก่เกษตรกรผู้ขยันในการทำเกษตร(๒)ให้พระราชทานต้นทุนแก่ราษฎรผู้ขยันในการค้าขาย (๑) ให้พระราชทานอาหารและเงินเดือนแก่ข้าราชการผู้ขยันในหน้าที่ราชการ พระเจ้ามหาวิชิตราชทรงปฏิบัติตามคำแนะนำนี้โดยเคร่งครัด ก็ปรากฏว่าได้ผลดีเป็นอย่างยิ่ง คือพระราชทรัพย์เพิ่มพูนมากขึ้น ๆ บ้านเมืองไม่มีโจรผู้ร้าย บ้านเรือนไม่ต้องปิดประตู อาณาประชาราษฎร์อยู่เย็นเป็นสุขกันทั่วหน้า (ที.สี.(ไทย) ๙/๓๒๘/๑๒๖,๙/๓๓๕/๑๓๐,๙/๓๔๗/๑๔๕,๙/๓๔๘/๑๔๕) ในอุปทานอธิบายยัญสมบัติไว้ว่าหมายถึงการทำบุญมีการถวายภิกษาทัพพีหนึ่ง ดังคำในกฎจุฎภิกษาทายิกาเถรียาปทาน ที่พระเถรากล่าวไว้ว่า ทานหม่อมฉันถวายไว้ดีแล้ว ยัญสมบัตินม่อมฉันก็ได้บูชาดีแล้ว หม่อมฉันได้บรรลุปุบที่ไม่หวั่นไหวก็เพราะการถวายภิกษาหารทัพพีหนึ่ง (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๖๖/๓๗๖)

ยัสสังทิสั่งสูตร : พระสูตรว่าด้วยทศที่กษัตริย์ใช้ประทับ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงคุณสมบัติของกษัตริราชผู้ได้รับมูรธาภิเษกแล้ว ๕ คือ (๑) ทรงมีชาติกำเนิดดีทั้งฝ่ายพระมารดาและพระบิดา (๒) ทรงเป็นผู้มีมั่งคั่ง (๓) ทรงมีกำลังพล (๔) ทรงเป็นปริณายก (๕) ทรงมียศที่ธรรม ๔ ทำให้เจริญ แม้จะประทับอยู่ในทิศใดๆ ก็ทรงเป็นใหญ่ เหมือนประทับอยู่ในแคว้นของพระองค์ แล้วทรงแสดงคุณสมบัติทั้ง ๕ เปรียบเทียบคุณสมบัติของภิกษุแม้จะอยู่ในทิศใด ๆ ก็มีจิตเป็นอิสระเหมือนกัน คือ (๑) มีศีล (๒) เป็นพหูสูต (๓) มีความเพียร (๔) มีปัญญา (๕) มีวิมุตติที่ธรรม ๔ ทำให้เจริญ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๓๔/๒๑๖)

ยา คือพระธรรม : ธรรมโอสถ ซึ่งเป็นยากำจัดกิเลสเป็นต้นให้หมดสิ้นไป ดังคำในอุปาลีเถราปทานที่พระเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตน ที่กราบทูลพระพุทธเจ้าไว้ตอนหนึ่งว่า ข้าพระองค์ก็เป็นเหมือนคนถูกยาพิษทำร้าย ถูกอวิชชาบีบคั้นจึงแสวงหายาคือพระสัทธรรม เมื่อแสวงหายาคือพระธรรมก็ได้พบศาสนาของพระศาสดาของพระศาสดานั้นเป็นยาชั้นเลิศกว่ายาทุกขนาน สำหรับบรรเทาทุกข์ทุกชนิด (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๔๙๔/๗๕)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ลูกศรทุกชนิด ในที่นี้หมายถึงกิเลสมีรากจะเป็นต้น (ขุ.อป.อ. (บาลี) ๑/๔๙๔/๓๓๗)

ยา คือพระสัทธรรม:พระธรรมคำสอนของพุทธเจ้าตั้งคำในอุปาลีเถราปทานที่พระเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตน ที่กราบทูลพระพุทธเจ้าไว้ตอนหนึ่งว่า ข้าพระองค์ก็เป็นเหมือนคนถูกยาพิษทำร้ายถูกอวิชชาบีบคั้นจึงแสวงหายาคือพระสัทธรรม(ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๔๙๓/๗๔)

ยาคุหายกเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระยาคุหายกเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติที่ ๙๔ ท่านได้ถวายมะม่วงและข้าวยาคุแต่พระปัจเจกพุทธเจ้าพระนามว่าสตรังสี เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านไม่เกิดในทุคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุปุบพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๔๙/๒๓)

- ยาคุภาษกะ :** ภิกษุผู้ได้รับสมมติ คือแต่งตั้งจากสงฆ์ ให้เป็นผู้มีหน้าที่แจกยาคุ, เป็นตำแหน่งหนึ่งในบรรดา *เจ้าอธิการแห่งอาหารผู้แจกข้าวต้ม* (อง.ปญจก.(ไทย) ดังคำในสัมมุตติเปยยาล เสนาสนปัญหาปุกสุดตาทิ มีอธิบายไว้สั้นว่า สงฆ์ไม่พึงแต่งตั้งให้เป็นยาคุภาษกะ(ผู้แจกข้าวต้ม) ฯลฯสงฆ์พึงแต่งตั้งให้เป็นยาคุภาษกะ ฯลฯ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๒๗๓/๔๐๒), ในภัตตทุเทศกสูตรอธิบายคุณสมบัติผู้แจกภัตร ต้องประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ คือ (๑) ไม่ลำเอียงเพราะชอบ (๒) ไม่ลำเอียงเพราะชัง (๓) ไม่ลำเอียงเพราะหลง (๔) ไม่ลำเอียงเพราะกลัว (๕) รู้จักภัตตอาหารที่แจกแล้วและภัตตอาหารที่ยังมิได้แจก, ในผู้แจกข้าวต้ม ก็มีคุณสมบัติ ๔ ข้อเหมือนกัน แต่ข้อ ๕ คือรู้จักข้าวต้มที่แจกแล้วและข้าวต้มที่ยังไม่แจก (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๒๗๒/๔๐๐)
- ยาคุสูตร :** พระสูตรว่าด้วยอานิสงส์ของยาคุ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อานิสงส์ของยาคุ ๕ คือ (๑) บรรเทาความหิว (๒) ระวังความกระหาย (๓) ให้ลมเดินคล่อง (๔) ชำระลำไส้ (๕) เผาอาหารที่ยังไม่ย่อยให้ย่อย (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๒๐๗/๓๕๐)
- ยาคุ :** ข้าวต้ม, เป็นอาหารเบาสำหรับฉันรองท้องก่อนถึงเวลาฉันอาหารหนักเป็นของเหลว ต้มได้ ชดได้ ไม่ใช่ของฉุนให้อิม เช่น ภิกษุต้มยาคุก่อนแล้วไปบิณฑบาต ยาคุสามัญ อย่างนี้ตั้งคำในอัมพยาคุทายกเถราปทาน ที่พระอัมพยาคุทายกเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนไว้ว่า ข้าพเจ้าเห็นพระปัจเจกพุทธเจ้าแล้ว มีใจผ่องใส ได้ถวายมะม่วงและข้าวยาคุแต่ท่านผู้มีใจผ่องใส ไม่มีที่สุด (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๒/๕๓๗) ที่จริงจะแปลว่า ข้าวต้มหาถูกแท้ไม่ แต่แปลกันมาอย่างนั้นพอให้เข้าใจง่าย ๆ ข้าวต้มที่ฉันเป็นอาหารมื้อหนึ่งได้อย่างที่ฉันกันอยู่โดยมาก มีชื่อเรียกต่างออกไปอีกอย่างหนึ่งว่า *โกชชยาคุ* (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์)
- ยางไม้ที่เป็นยา :** พืชที่เป็นยา เช่น หิงคุ ยางจากยอดต้นตกะ กายาน ดังคำที่พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า ภิกษุทั้งหลาย เรานุญาตยางไม้ที่เป็นยา คือ หิงคุ ยางเคี้ยวจากหิงคุ ยางเคี้ยวจากเปลือกหิงคุยางจากยอดต้นตกะ ยางจากใบต้นตกะ ยางเคี้ยวจากก้านต้นตกะ กายาน หรือยางที่เป็นยาชนิดอื่นที่มีอยู่ ซึ่งไม่ใช่ของเคี้ยวของฉัน รับประเคนแล้วเก็บไว้ได้ จนตลอดชีพ เมื่อมีเหตุจำเป็น ภิกษุจึงฉันได้ (วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๖๓/๔๘)
- ยางเหนียว :**
1. ตัณหา ดังคำในปฐมภวสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อานนท์ เพราะเหตุนี้แลกรรม จึงชื่อว่าเป็นไร่นา วิญญาณจึงชื่อว่าเป็นพืช ตัณหาจึงชื่อว่าเป็นยางเหนียว วิญญาณดำรงมั่นอยู่ได้ (อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๗๗/๓๐๑, ๒๐/๗๘/๓๐๒)
 2. ยางที่เกิดจากต้นไม้ ดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ต้นไม้งอกงามเพราะยางเหนียว (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๗๘/๒๕๐)
 3. ยางเหนียวจากข้าวสุก อรรถกถาอธิบายถึงยางเหนียวชนิดนี้ไว้ในวิธีหล่อสันถัด มักใช้ยางเหนียวเช่นน้ำข้าวเทลงบนพื้นที่เรียบแล้วเอาชนโปรยลาดลงบนยางเหนียว (วิ.อ.(บาลี) ๒/๕๔๒/๑๙๒)
- ยาจก :** ผู้ขอ, คนขอทาน, คนขอทานโดยไม่มีอะไรแลกเปลี่ยน, หมายถึงรับเอาอย่างเดียว ดังคำในกฎทนต์สูตรที่กล่าวถึงพระเจ้ามหาวิชิตราชไว้ว่าทรงทำทาน คือทรงมีพระราชศรัทธา ทรงเป็นทายก ทรงเป็นทานบดี มิได้ทรงปิดประตู ทรงเป็นดุจโรงทานของ

สมณพราหมณ์ คนกำพร้า คนเดินทาง วณิก และยาจก ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลอยู่เนื่องๆ,ในปายาสีสูตร กล่าวถึงเจ้าปายาสีทรงเริ่มให้ทานแก่สมณพราหมณ์ คนกำพร้าคนเดินทาง วณิก และพวกยาจก (ที.สี.(ไทย) ๙/๓๔๐/๑๓๓,๙/๓๔๔/๑๔๐,๙/๓๔๔/๑๔๑,ที.ม.(ไทย) ๑๐/๔๓๙/๓๖๙)

คำว่า ยาจก มีปรากฏในพระไตรปิฎกหลายแห่ง เช่น ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๐๘/๗๙,ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๐๔/๑๑๒,๑๕/๑๙๘/๒๘๖,ขุ.ชา.ทสก.(ไทย) ๒๗/๙๖/๓๓๘,ขุ.จரிய.(ไทย) ๓๓/๗๕/๗๓๗)

ยาตองน้ำมูตร : ปุติมุตตเภสัช,เป็นนิสสัย ๔ ข้อที่ ๔ ที่จัดเป็นปัจจัยที่หาได้ง่าย ดังคำว่า บรรดาการรักษาโรคปุติมุตตเภสัช(ยาตองน้ำมูตรเน่า)มีค่าน้อย หาได้ง่าย และไม่มีโทษ และนิยมเรียกสั้นๆว่า น้ำมูตรเน่า (วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๖๙/๖๒),ในมหาอัมมสมาทานสูตร กล่าวถึงน้ำมูตรเน่าไว้ว่า น้ำมูตรเน่าที่ผสมด้วยยาต่าง ๆ บุรุษที่เป็นโรคผอมเหลืองมาถึง พวกชาวบ้านบอกเขาว่า บุรุษผู้เจริญ น้ำมูตรเน่าผสมด้วยยาต่าง ๆ นี้ ถ้าท่านหวังจะดื่ม ก็ดื่มเถิด น้ำมูตรเน่า นั้น จักไม่ทำให้ท่านผู้ดื่มพอใจทั้งสี่ กลืนและรส ครั้นท่านดื่มเข้าไปแล้ว ก็จักมีสุข บุรุษนั้น พิจารณาแล้วดื่มมิได้วาง น้ำมูตรเน่า นั้นก็ไม่ได้ทำให้เขาผู้ดื่มพอใจ ทั้งสี่ กลืน และรส ครั้นดื่มแล้วก็มีสุข (ม.ม.(ไทย) ๑๒/๔๘๔/๕๒๔)

ยาตราทัพ : เดินทัพ, เดินเป็นกระบวนกองทัพ ดังคำในพรหมชาลสูตรกล่าวไว้ว่า สมณพราหมณ์ ผู้เจริญบางพวกฉันโภชนาหารที่เขาให้ด้วยศรัทธาแล้วยังเลี้ยงชีพผิดทางด้วยเดรัจฉานวิชาอย่างนี้ คือดูฤกษ์ยาตราทัพว่า พระราชาจักเสด็จหรือไม่เสด็จ,ในมโหสถชาดก พระเจ้าวิเทหะตรัสแก่มโหสถว่า พระเจ้าพรหมทัตผู้ครองแคว้นปัญจาละ เสด็จยาตราทัพมาพร้อมด้วยกองทัพทุกหมู่เหล่า กองทัพของพระเจ้าปัญจาละนั้นประมาณไม่ได้ (ที.สี.(ไทย) ๙/๒๓/๙,๙/๒๐๗/๗๐,ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๕๙๐/๒๗๔)

ยาถอนพิษ : ยาทำให้แผลหายสนิทจากการที่คนถูกยิงด้วยลูกธนู ดังคำในเทวทหสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า บุรุษ(ที่ถูกยิงด้วยธนู)นั้นพึงเสวยทุกขเวทนาเกล้า เผ็ดร้อน หมอผ่าตัดนั้นใส่ยาถอนพิษที่ปากแผลเพราะเหตุแห่งการใส่ยาถอนพิษที่ปากแผล บุรุษนั้นพึงเสวยทุกขเวทนาเกล้า เผ็ดร้อน ต่อมา เพราะบาดแผลหาย มีผิวหนังเรียบสนิท บุรุษนั้นจึงหายโรค มีความสุขมีความสุข อยู่ตามลำพังได้ เดินได้ตามปรารถนา (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๓/๒๕๔๗)

ยาน : เครื่องนำไป, พาหนะต่างๆ เช่น รถ,เรือ, เกวียน เป็นต้น ดังคำในมหาวิภังค์ว่า ทรัพย์ที่อยู่ในน้ำ ทรัพย์ที่อยู่ในเรือ ทรัพย์ที่อยู่ในยาน, ที่ชื่อว่า ยาน ได้แก่ วอ รถ เกวียน คานหาม,ในภิกขุวิภังค์อธิบายเพิ่มเติมไว้ว่า ที่ชื่อว่า ยาน ได้แก่วอ รถ เกวียน คานหาม แคร่ เปลหาม (วิ.ม.หา.(ไทย) ๑/๙๓/๘๒,๑/๑๐๐/๘๕,๓/๑๑๘๗/๓๖๒)

คำว่า ยาน มีปรากฏในพระไตรปิฎกหลายแห่ง เช่น ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๘๑/๒๒๖,๑๑/๒๘๑/๒๔๐,๑๑/๓๓๗/๓๔๕,ม.ม.๑๓/๒๒๓/๒๖๐,ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๕๙/๒๐๕,๑๔/๒๕๒/๒๙๘,๑๔/๒๙๔/๓๕๓)

- ยานกธา :** เรื่องยาน ดังคำในมหาวิงค์กล่าวไว้ว่า พวกภิกษุฉัพพัคคีย์เข้าหมู่บ้านในเวลาวิกาล นั่งในที่ชุมนุม สนทนาตรัสจถานกถาต่าง ๆ เช่น ราชกถา เรื่องพระราชา โจรกถา เรื่องโจร ยานกถา เรื่องยาน,ในมหาวรรค กล่าวถึงยานกถาอยู่ลำดับที่ ๑๔ ในบรรดาไตรจถานกถา ๒๘ ข้อ(วิ.ม.หา.(ไทย) ๒/๕๐๘/๕๕๙,วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๕๐/๒๐)
- ยานคือช้าง :** ช้างที่ให้คนขี่หลัง ดังคำในมหานิทเทศอธิบายว่า คำว่า ยาน ในคำว่า ผู้นั้น ... ในโลก เหมือนยานที่แล่นไป ฉะนั้น อธิบายว่า ยานคือช้าง ยานคือม้า ยานคือโค ยานคือแพะ ยานคือแกะ ยานคืออูฐ ยานคือลาที่แล่นไป,ในอปทาน พระสีหასนทายกเถระ กล่าวถึงอดีตชาติของตนไว้ว่า ข้าพเจ้าได้แทนถวายพระพุทธานามว่า สิทธิตถะทำให้ได้ไปเกิดในสวรรค์ชั้นดุสิต มีบุญกรรมได้เนรมิตบัลลังก์ทองไว้อย่างดีในวิมานยานคือช้าง ยานคือม้าซึ่งเป็นยานทิพย์ได้รับการจัดเตรียมไว้แล้ว ปราสาทและวอภังก็เกิดขึ้นตามต้องการ(ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๕๑/๑๗๙,ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๖/๑๐๒)
- คำนี้มีปรากฏในหลายแห่ง เช่น ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๑/๕๓๙,๓๒/๓๘/๓๑๓,๓๒/๓๒/๕๘๙,๓๒/๙๐/๖๖๖,๓๒/๑๔๓/๕๙๙,ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๐/๓๘๗,๓๓/๑๓๔/๒๑๘,๓๓/๒๒/๑๘๗,๓๓/๗๖/๓๔๖)
- ยานคือม้า :** ม้าที่ใช้ให้วิ่งไป ดังคำในอปทาน พระผลกทายกเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนไว้ว่า เมื่อก่อนข้าพเจ้าเป็นนายช่างทำยานพาหนะ เป็นผู้ศึกษาดีในการงานของช่างไม้ ได้ใช้ไม้จันทน์ทำเป็นแผ่นกระดาน แล้วถวายพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้เป็นเฝ้าพันธู์ของโลก วิมานทองคำที่บุญกรรมเนรมิตดีแล้วนี้ ส่งแสงสว่างไสว ยานคือช้าง ยานคือม้า ซึ่งเป็นยานทิพย์ ได้ปรากฏแก่ข้าพเจ้า (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๘/๓๑๓)
- คำนี้มีปรากฏในพระไตรปิฎกหลายแห่ง เช่น ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๕๑/๑๗๙,ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๖/๑๐๒,๓๒/๗/๕๘๙,๓๒/๑๔๓/๕๙๙,ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๐/๓๘๗,๓๓/๑๔/๒๑๘,๓๓/๒๒/๑๘๗,๓๓/๗๖/๓๔๖,๓๓/๕๑/๓๘,๓๓/๑๒๔/๕๐)
- ยานคือรถ :** รถที่แล่นไป ดังคำในอปทาน พระเอกุโปลิกาเถริกกล่าวถึงอดีตชาติของตนไว้ว่า ข้าพเจ้าเคยเป็นทาสี อยู่รับใช้ในราชวังของพระเจ้าพันธุมมา แห่งกรุงพันธุมิต ได้เข้าจำอุโบสถเป็นประจำตามพระราชาราชบริหาร เพราะบุญนั้นทำให้ไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ หม่อมฉันมีผิวพรรณงามดังทองคำ เวียนวายตายเกิดอยู่ในภพทั้งหลาย ได้เป็นผู้ประเสริฐในทุกภพ นี้เป็นผลแห่งการรักษากุโอบสถ ยานคือช้าง ยานคือม้า และยานคือรถ หม่อมฉันก็ได้รับมาครบถ้วน นี้เป็นผลแห่งการรักษากุโอบสถ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๐/๓๘๗)
- ย่านทราย :** ชื่อเถาว์วัลย์ป่าชนิดหนึ่งมีใบใหญ่,มีผลสุกทำยถุร้อณ ดังคำว่า ผลสุกของเถาย่านทราย จะพึงแตกในเดือนท้ายแห่งถุร้อณ(ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๔๖๙/๕๐๙) ในสุธาโภชนชาติก กล่าวไว้ว่าเป็นไม้มีกลิ่นหอม ดังคำว่าในปีนี้มีต้นไม้จำนวนมากคือ สาละ กุ่ม หว่า โปธิ ไทร มะขาง โศก ราชพฤกษ์ แคฝอย ย่านทราย จิก และลำเจียก กลิ่นหอมหวานน่ายวนใจ,ในลักษณะอ่อนไหวไปตามลม ดังคำในเวสสันดรชาติกกว่า นั้นหมู่ไม้ตะแบก หูกวาง ไม้ตะเคียน ไม้รัง ไม้สะคร้อ และย่านทราย อ่อนไหวไปตามลม(ขุ.ชา.อัสตี.(ไทย)๒๘/๒๖๑/๑๒๘,๒๘/๑๙๗๙/๔๙๓,๒๘/๒๐๒๔/๕๐๐);ย่านทรายก็เรียก

- ยานทิพย์ :** พาหนะของเทวดา เช่น ใช้บรรทุกเทพธิดาของท้าวมหาราช ดังคำว่า พระสนมทั้งหลายของท้าวมหาราชนั้น ก็ขึ้นสู่ยานเหล่านั้น ตามห้อมล้อมไปทุกทิศ ยานช้าง ยานม้า ยานทิพย์ ปราสาท และวอ บังเกิดแก่ท้าวมหาราชผู้มียศ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๘๑/๒๒๖, ๑๑/๒๘๑/๒๔๐, ชุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๙๗๖/๑๑๙, ชุ.อป.(ไทย) ๓๒/๗/๓๘๐, ๓๒/๖๗/๖๗๖, ชุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๔/๒๑๘)
- ย่านไทร :** สิ่งที่เป็นเส้นกลมขนาดเล็กย่อยจากไทรลงต่ำ ดังคำในสุจิตโถมสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ย่านไทรเกิดจากลำต้นไทรแล้วแผ่ชานไปในป่า, ในฉัพพินิตชาดก กล่าวถึงย่านไทรที่มีมากบนเสลบรรพต ดังคำว่า พญาไทรมีสีสังงาม เสมอเหมือนเมฆ มีย่านไทรห้อยย้อยอยู่ ๘,๐๐๐ ย่าน (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๓๗/๓๔๐, ชุ.ชา.ติงสติ.(ไทย) ๒๗/๑๑๕/๕๕๗)
- ยานนานาชาติ :** พาหนะทุกอย่างที่แล่น เช่น ยานช้าง ยานม้า ยานรถ ยานทิพย์ ปราสาท วอ และคานหาม ดังคำในสังฆชาดก ที่เทพธิดากล่าวไว้ว่า ท่านสังฆพราหมณ์ ในมหาสมุทรนี้ มีข้าว น้ำ ที่นอน ที่นั่ง และยานนานาชาติ ข้าพเจ้าจะมอบให้ท่านทุกอย่างตามที่ใจของท่านปรารถนา (ชุ.ชา.ทสก.(ไทย) ๒๗/๔๔/๓๒๙)
- ยานหนฤณี :** ชื่อดาบสตนหนึ่งในบรรดา ๗ ฤณีที่เคยเกิดในเปตโลกแล้ว เมื่อเกิดเป็นมนุษย์ประพฤติพรหมจรรย์จึงไปเกิดในพรหมโลก ดังคำที่ท้าวสักกเทวราชเมื่อจะทรงแสดงเหล่าดาบสผู้ล่วงภพแห่งเปตได้แล้วบังเกิดในพรหมโลกด้วยการประพฤติพรหมจรรย์ จึงตรัสว่า ฤณีทั้ง ๗ เหล่านี้ คือ (๑) ยานหนฤณี (๒) โสมยาคฤณี (๓) มโนชวฤณี (๔) สมุทฤณี (๕) มาฆฤณี (๖) ภารตฤณี (๗) กาลบุรุษิตฤณี (ชุ.ชาม.(ไทย) ๒๘/๔๓๓/๒๔๘)
- ยานัตถ์ :** ผงละเอียดที่ปรุงขึ้นจากใบยาสูบหรือวัตถุใด ๆ สำหรับนัตโดยเป่าหรือสูดเข้าจมูก, เรียกกริยาเช่นนั้นว่า นัตยานัตถ์ ในเภสัชขขันธกะ พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตการนัตถ์ น้ำมันที่นัตถ์ไหลออก ภิกษุทั้งหลายจึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตกลองยานัตถ์, ในพรหมชาลสูตร กล่าวไว้ว่า สมณพราหมณ์ผู้เจริญบางพวกฉันทโภชนาหารที่เขาคัดด้วยศรัทธาแล้วยังเลี้ยงชีพผิดทางด้วยเครื่องนัตถ์อย่างนี้ คือ ทำพิธีบนบาน พิธีแก้บน ...น้ำมันหยอดตา ยานัตถ์ ยาหยอดตา, ในอุปทาน เป็นสิ่งที่ท่ายกถวายแก่พระผู้มีพระภาค ดังคำตอนหนึ่งว่า ผ้าอุตราสงค์(ผ้าห่ม) ผ้าสังฆาฏิ(ผ้าพาดบ่า) ยานัตถ์ น้ำบ้วนปาก น้ำสัมน้ำปลา น้ำผึ้ง นมสัมน้ำปานะ ขี้ผึ้งผ้าเก่า ผ้าเช็ดปากด้าย สิ่งใดชื่อว่าเป็นของควรให้ท่านมีอยู่ และสมควรแก่พระศาสดา (วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๖๖/๕๓, ที.สี.(ไทย) ๙/๒๗/๑๐, ๙/๒๑๑/๓๒, ๙/๔๕๑/๑๙๙, ม.มู.(ไทย) ๑๓/๒๒๐/๒๕๗, ชุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๖/๕๘๒)
- ยาป้าย :** ยาป้าย หมายถึงยาป้ายตา ใช้สำหรับคนเป็นโรคตา ดังคำในมคัคณตียสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า คนตาบอดมาแต่กำเนิดนั้นเที่ยวแสวงหาผ้าขาว ชายคนหนึ่งเอาผ้าเนื้อหยาบ เปื้อนน้ำมันมาลงเขาว่า พ่อคุณ ผ้าผืนนี้ขาวผ่องงดงามยิ่งนัก ไม่สกปรก สะอาดสะอาด เป็นของท่าน เขาจับผ้านั้นมาห่ม มิตร อำมาตย์ ญาติ

สาโลหิตของเขาเชิญแพทย์ผู้ชำนาญ การผ่าตัดมารักษา แพทย์ผู้ชำนาญนั้นทำยาถอน ให้ ทำยาถ่าย ยาหยอด ยาป้าย และยานัตถุ์ให้ เขาอาศัยยานั้นจึงเห็นได้ ทำตาให้ใส ได้ พร้อมกับมีตาดีขึ้น (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๒๐/๒๕๗),ในมหาวรรค พระผู้มีพระภาค ตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตยาหยอดตาอันได้แก่ยาทาตาที่ปรุงด้วยเครื่องปรุง หลายอย่าง ยาป้ายตาที่ทำด้วยเครื่องปรุง และในศีลขันธวรรค กล่าวถึงยาป้ายตาว่า มืองค์ประกอบอื่นร่วมด้วยในการรักษาโรคตา คือ น้ำมันหยอดตา ยานัตถุ์ ยาหยอด ตา ยาป้ายตา เป็นหมอตา หมอผ่าตัด (วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๖๕/๕๐,ที.สี.(ไทย) ๙/๒๗/ ๑๐)

ยามดุงครรภ์ : ยารักษาครรภ์ หมายถึงยาช่วยทำให้คลอดง่าย,ยารักษาครรภ์สำหรับสตรี ดังคำใน พรหมชาลสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงสมณพราหมณ์ผู้เจริญบางพวกฉันโภชนาหาร ที่เขาให้ด้วยศรัทธาแล้วยังเลี้ยงชีพผิดทางด้วยเดรัจฉานวิชาวาอย่างนี้ คือ ให้ฤกษ์อา วาหมงคล ... ให้ยามดุงครรภ์ (ที.สี.(ไทย) ๙/๒๖/๑๐,๙/๒๑๐/๗๑)

ยาแฝด : ยาหรือสิ่งที่ผู้หญิงให้ผัวกินเพื่อให้หลงรักตัวคนเดียว ดังคำในมหาวรรค กล่าวไว้ว่า สมัยนั้น ภิกษุรูปหนึ่งอาพาธโดนยาแฝด ภิกษุทั้งหลายจึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระ ผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ ตีม้ำที่เขาละลายดินรอยไถติดผาล (วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๖๙/๖๑)

อรรถกถาอธิบายไว้ว่า อาพาธโดนยาแฝด แปลมาจากบาลีว่า “ฆรทินนาพาโธ” หมายถึงโรคที่เกิดขึ้นเพราะน้ำหรือยาที่หญิงแม่เรือนให้ ซึ่งดื่มกินเข้าไปแล้วจะตกอยู่ใน อำนาจของหญิงนั้น (วิ.อ.(บาลี) ๓/๒๖๙/๑๓๕, สารตถ. ฎีกา (บาลี) ๓/๒๖๙ / ๓๖๗, วิมติ.ฎีกา (บาลี) ๒/๒๖๙/๒๔๔)

ยามกาลิก : ของที่ให้ฉันได้ ชั่วระยะวันหนึ่ง กับคืนหนึ่ง ดังคำว่า ภิกษุรับประเคนยามกาลิก สัตตาหกาลิก ยาวชีวิก เพื่อเป็นอาหาร ต้องอาบัติทุกกฏ ฉัน ต้องอาบัติทุกกฏ ทุก ๆ คำกลืน (วิ.ม.หา.(ไทย) ๒/๒๔๐/๓๙๗) ในมหาวรรคอธิบายไว้ว่า ยามกาลิก ของที่ภิกษุรับประเคนไว้แล้วฉันได้ชั่ววันหนึ่งกับคืนหนึ่งก่อนอรุณของวันใหม่ คือ น้ำ ปานะ ได้แก่ น้ำคั้นผลไม้ที่ทรงอนุญาต ๘ อย่าง คือ (๑) อัมพปานะ น้ำมะม่วง (๒) ชัม พุปานะ น้ำหว่า (๓) โจจปานะ น้ำกล้วยมีเมล็ด (๔) โมจปานะ น้ำกล้วยไม่มีเมล็ด (๕) มรูกปานะ น้ำมะทราบ (๖) มุททิกปานะ น้ำผล จันทน์หรือน้ำอ้อย (๗) สาธุกปานะ น้ำเหง้าบัว (๘) ฝารุกปานะ น้ำผลมะปรางหรือน้ำลันจี และน้ำผลไม้ ทุกชนิด เว้น น้ำต้มเมล็ดข้าวเปลือก, น้ำใบไม้ทุกชนิด เว้นน้ำผักตอง, น้ำดอกไม้ทุกชนิด เว้นน้ำ ดอกมะทราบ, น้ำอ้อยสด ฉันได้ (วิ.ม. (ไทย) ๕/๓๐๐/๘๔) ; ดู *กาลิก*

คำนี้มีปรากฏในพระไตรปิฎกหลายแห่ง เช่น วิ.ภิกษุณี.(ไทย) ๓/๑๐๓๙/๒๗๕,๓/ ๑๐๔๐/๒๗๖,๓/๑๐๔๑/๒๗๖,วิ.ม.(ไทย) ๕/๓๐๕/๑๔๐, ๕/๓๐๕/๑๔๑,๕/๓๐๕/ ๑๔๐, ๕/๓๐๕/๑๔๑,วิ.ป.(ไทย) ๘/๓๒๔/๔๕๕

ยามตี : เวลาตี,คราวตี หมายถึงช่วงเวลาที่เหมาะสม ดังคำในสามัญญผลสูตร กล่าวไว้ว่า พระ เจ้าอชาตศัตรู ทรงเปล่งอุทานว่า ราตรีสว่างไสวน่ารื่นรมย์ งดงาม น่าชื่นชมยิ่งนัก เป็นฤกษ์งามยามตี วันนี้เราควรเข้าไปหาสมณะหรือพราหมณ์ผู้ใดหนอ ที่จะทำให้

จิตใจของเราเบิกบานเลื่อมใสได้,ในบุพพณสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สัตว์ทั้งหลายประพฤดิชอบในเวลาใด เวลานั้นชื่อว่าเป็นฤกษ์ดีมงคลดี สว่างดี รุ่งดี ขณะดี ยามดี และบูชาดีในพรหมจารีบุคคล,ในวิมานวัตถุ กล่าวว่าคุณติลาจารย์ก็ว่าเรื่งบันเทิงใจ เมื่อจะแสดงความชื่นชมยินดีของตนจึงกล่าวว่า ดีจริงหนอที่ข้าพเจ้าได้มาในวันนี้ วันนี้ฤกษ์งามยามดี เพราะข้าพเจ้าได้มาเห็นเทพอัปสร ซึ่งมีรูปร่างและผิวพรรณที่น่ารักใคร่ (ที.สี.(ไทย) ๙/๑๕๐/๔๘,อง.ตัก.(ไทย) ๒๐/๑๕๖/๔๐๐,ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๖๑๗/๖๗)

ยามหาวิภัก : ยาม ๔ อย่าง คือ มูตร คุถ เถ้า ดิน ภิกษุอาพาธฉันได้โดยไม่ต้องรับประทาน คือไม่ต้องอาบัติเพราะขาดประเคน ดังคำว่า สมัยนั้น ภิกษุรูปหนึ่งถูกงูกัด ภิกษุทั้งหลายจึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ใช้ยามหาวิภัก ๔ อย่าง คือ คุถ มูตร เถ้า ดิน (วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๖๘/๖๐,วิ.ป.(ไทย) ๘/๓๒๔/๔๕๕)

ยามา, เทพ : เทวดาชาวสวรรค์ชั้นที่ ๓ แห่งสวรรค์ ๖ ชั้น ได้แก่ จาตุมหาราชหรือจาตุมหาราชิกหรือจาตุมหาราชิกา ดาวดึงส์ ยามา ดุสิต นิมมานรดี และปรนิมมิตวสวัตดี, มีท้าวสุยามเป็นผู้ครอง ดังคำว่า ทวยเทพชั้นดาวดึงส์ สดับเสียงของทวยเทพชั้นจาตุมหาราชแล้ว ได้กระจายข่าวต่อไป ฯลฯ ทวยเทพชั้นยามา... (วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๗/๒๔)

คำนี้ มีปรากฏในพระไตรปิฎกหลายแห่ง เช่น ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๓๗/๓๔๖,ม.ม.(ไทย)๑๒/๓๓๑/๓๖๔,ส.ม.(ไทย)๑๙/๑๐๘๑/๕๙๖,อง.ตัก.(ไทย)๒๐/๗๑/๒๘๕,อง.ฉก.(ไทย) ๒๒/๑๐/๔๒๔, อภิ.ภ.(ไทย) ๓๗/๓๓๗/๓๐๘,๓๗/๘๘๖/๙๑๘)

ยามา, เทวโลก, สวรรค์ : สวรรค์ชั้นที่ ๓ มีท้าวสุยามเทพบุตรปกครอง,แดนที่อยู่แห่งเทพผู้ปราศจากทุกข์ มีท้าวสุยามเป็นจอมเทพ ดังคำในปุณณิกิริยาวัตถุสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ท้าวสุยามเทพบุตรในชั้นยามานั้นทำบุญกิริยาวัตถุที่สำเร็จด้วยทานให้ยิ่งขึ้น ทำบุญกิริยาวัตถุที่สำเร็จด้วยศีลให้ยิ่งขึ้น ย่อมครอบงำเทวดาชั้นยามาได้โดยฐานะ ๑๐ ประการคือ อายุที่เป็นทิพย์ ฯลฯ โภกฐัพพะที่เป็นทิพย์ (วิ.มา.(ไทย) ๑/๓๖/๒๕,ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๖๘/๒๒๔อง.ตัก.(ไทย)๒๐/๘๑/๓๐๗,อง.สตตค.(ไทย)๒๓/๖๙/๑๔๙อง.อภุจก.(ไทย) ๒๓/๓๕/๒๙๓,๒๓/๔๒/๓๐๗,อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๒๙/๖๙,ขุ.เถรี.(ไทย) ๒๖/๑๙๗/๕๘๗,ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๖/๕๕๖,๓๓/๑๙/๕๕๘)

ในสังยุตตนิกาย มหาวรรคอธิบายไว้ว่า คำว่า เทวโลก คือโลกของหมู่เทพในสวรรค์ชั้นกามาวจรทั้ง ๖ เป็นภพที่มีอารมณ์เลิศโลกที่มีแต่ความสุข แต่ยังคงเกี่ยวข้องกับกามอยู่ ได้แก่(๑) จาตุมหาราชิกา สวรรค์ที่ท้าวมหาราชทั้ง ๔ ปกครองอยู่ (ท้าวธรรฐจอมคนธรรพ์ครองทิศตะวันออก ท้าววิรุฬหกจอมกุมภัณฑ์ครองทิศใต้ ท้าววิรูปักษ์จอมนาครครองทิศตะวันตก ท้าวกุเวรหรือเวสวัณจอมยักษ์ครองทิศเหนือ) (๒) ดาวดึงส์ แดนที่อยู่แห่งเทพ ๓๓ มีท้าวสักกะ เป็นจอมเทพ (๓) ยามา แดนที่อยู่แห่งเทพผู้ปราศจากทุกข์ มีท้าวสุยามเป็นจอมเทพ (๔) ดุสิตแดนที่อยู่แห่งเทพผู้เฝ้าอิมด้วยสิริสมบัติของตน มีท้าวสันดุสิตเป็นจอมเทพ (๕) นิมมานรดี แดนแห่งเทพผู้มีความยินดีในการเนรมิต มีท้าวสุนิมิตเป็นจอมเทพ (๖) ปรนิมมิตวสวัตดี

- แดนที่อยู่แห่งเทพผู้ยังอำนาจให้เป็นไปในสมบัติที่ผู้อื่นนิรมิตคือเสวยสมบัติที่พวกเทพอื่นนิรมิตให้ มีทำวสวัตดีเป็นจอมเทพ(ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๑/๓๖๙)
- ยาวกาลิก :** ของที่อนุญาตให้ฉันได้ตั้งแต่เช้าถึงเที่ยงวัน ดังคำในสันนิธการกสิกขาบทว่า ภิกษุเก็บของที่เป็นยาวกาลิกไว้ฉันช่วงเวลา,ในปริวารมีอธิบายไว้ว่า กาลิกที่รับพระเคนไว้ฉันมี ๔ อย่าง คือ (๑) ยาวกาลิก(เช้าถึงเที่ยง) (๒) ยามกาลิก (วันหนึ่งกับคืนหนึ่ง) (๓) สัตตาหกาลิก(๗ วัน) (๔) ยาวชีวิก(ไม่จำกัดเวลาวันตลอดชีวิต) (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๒๖/๔๐๙, ๘/๓๒๔/๔๕๕) ; ดู *กาลิก*
- ยาวชีวิก :** ของที่ให้ฉันได้ไม่จำกัดเวลาตลอดชีวิต ดังคำในมหาวรรค พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ยาวชีวิกระคนกับสัตตาหกาลิกที่รับพระเคนในวันนั้น ควรตลอด ๗ วัน ล่วง ๗ วันแล้วไม่ควร(วิ.ม.(ไทย) ๕/๓๐๕/๑๔๑), ของที่ภิกษุรับพระเคนไว้แล้ว ฉันได้ตลอดไป ไม่จำกัดเวลา คือ ของที่ใช้ปรุงเป็นยา ได้แก่ หลีหทะ ขมิ้น, สิงคิเวระ ชิง, วะจะ วานน้ำ, วัจฉละ วานเปราะ, อติวิสะ อุตพิต, กฏุกโรหิณี ข่า, อุสิระแฝก, ภัทท มุตตะกะ แห้วหมู เป็นต้น,ในมหาวรรค มุลาทิเภสัชชกถา อธิบายถึงพระผู้มีพระภาคทรงอนุญาตเครื่องยามีรากไม้เป็นต้น (วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๖๓/๔๖)
- คำว่า ยาวชีวิก มีปรากฏในพระไตรปิฎกหลายแห่ง เช่น (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๒๓๙/๓๙๖, วิ.ภิกขุณี.(ไทย) ๓/๑๐๓๙/๒๗๕, ๓/๑๐๔๐/๒๗๖, ๓/๑๐๔๑/๒๗๖, วิ.ม.(ไทย) ๕/๓๐๕/๑๔๐, ๕/๓๐๕/๑๔๑, วิ.ป.(ไทย) ๘/๓๒๔/๔๕๕) ; ดู *กาลิก*
- ยาวตติยกะ :** แปลว่า “ต้องอาบัติเมื่อสวดสมณูภาสน์จบครั้งที่ ๓” หมายความว่าเมื่อภิกษุล่วงละเมิดสิกขาบทเข้าแล้วยังไม่ต้องอาบัติ ต่อเมื่อสงฆ์สวดประกาศสมณูภาสน์หนที่ ๓ จบแล้ว จึงจะต้องอาบัตินั้น ได้แก่ สังฆาติเสสข้อที่ ๑๐, ๑๑, ๑๒, ๑๓ และสิกขาบทที่ ๘ แห่งสัปปาณกวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์ ดังคำในภิกขุณีวิวัฏค์ว่า ก็ภิกษุณีใดโกรธ ไม่พอใจ กล่าวอย่างนี้ว่าดิฉันขอบอกลาพระพุทฺธ ขอบอกลาพระธรรม ขอบอกลาพระสงฆ์ ขอบอกลาสิกขา สมณะหญิงจะมีแต่สมณศากยธิดาเหล่านั้นกระนั้นหรือ ฯลฯ ภิกษุณีนั้นอันภิกษุณีทั้งหลายว่ากล่าวตักเตือนอยู่อย่างนี้ ก็ยังยืนยงอยู่อย่างนั้น ภิกษุณีนั้นอันภิกษุณีทั้งหลายพึงสวดสมณูภาสน์จนครบ ๓ ครั้งเพื่อให้สละเรื่องนั้น ถ้าเธอกำลังถูกสวดสมณูภาสน์กว่าจะครบ ๓ ครั้งสละเรื่องนั้นได้ นั่นเป็นการดี ถ้าไม่สละ แม้ภิกษุณีนี้ต้องธรรมคือสังฆาติเสสที่ชื่อว่ายาวตติยกะ นิสสารณียะ,ในสิกขาบทวิวัฏค์ อธิบายว่า คำว่า ยาวตติยกะคือ ต้องอาบัติเพราะสวดสมณูภาสน์จบ ๓ ครั้ง ไม่ใช่ต้องอาบัติพร้อมกับการล่วงละเมิดวัตถุ (วิ.ภิกขุณี.(ไทย) ๓/๗๑๒/๕๖, ๓/๗๑๘/๖๑, ๓/๗๒๔/๖๖, ๓/๗๓๐/๗๓); ดู *คูปัปปฐมาปัติติกะ*
- ย่ำยีเตียงตั้ง :** อยู่เตียงตั้งมาก หมายถึงภิกษุนั่งมาก นอนมาก ดังคำในภัตตาทกสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ (คือ (๑) เป็นผู้ไม่อดทนต่อรูป (๒) เป็นผู้ไม่อดทนต่อเสียง (๓) เป็นผู้ไม่อดทนต่อกลิ่น (๔) เป็นผู้ไม่อดทนต่อรส (๕) เป็นผู้ไม่อดทนต่อโณภูฏัพพะ)ก็ฉันนั้นเหมือนกัน เป็นผู้ฉันจุ ขวางที่ย่ำยีเตียงตั้ง พอถือเป็นเรื่องหมายได้ว่าภิกษุ นับว่าเป็นภิกษุ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๓๘/๒๒๓)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ย่ำยีเตียงตั้ง ในที่นี้หมายถึงนั่งมาก นอนมาก (อง.ปญจก.อ. (บาลี) ๓/๑๓๘/๕๓)

ยินดีด้วยปัจจัยตามมีตามได้ :พอใจสิ่งที่มียินดีสิ่งที่ได้ ยินดีปัจจัยตามที่ได้(ยถาลาภสันโดษ) ยินดีตามกำลัง(ยถาพลสันโดษ) ยินดีตามสมควร(ยถาสารูปสันโดษ) เช่นได้จีวรไม่ว่าจะหายาบ ละเอียด เศร้าหมอง ประณีต คงทน หรือเก่าก็ตาม ก็ยินดีด้วยสันโดษทั้ง ๓ นั้น ดังคำในชัคควิสาณสูตร พระปัจเจกสัมพุทธเจ้าองค์หนึ่งแปลงอุทานว่า พระปัจเจกสัมพุทธเจ้าแผ่เมตตาไปทั้ง ๔ ทิศ ไม่ขัดเคืองยินดีด้วยปัจจัยตามมีตามได้ ครอบงำอันตรายทั้งหลายและไม่หวาดเสียวจึงประพฤติดูอยู่ผู้เดียวเหมือนนอแรด,ในชัคควิสาณสูตรตนิทเทศ ขยายความไว้ว่า คำว่า ยินดีด้วยปัจจัยตามมีตามได้ อธิบายว่า พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้น เป็นผู้สันโดษด้วยจีวรตามมีตามได้ และกล่าวสรรเสริญความสันโดษด้วยจีวรตามมีตามได้ ทั้งไม่ประกอบการแสวงหาผิด ที่ไม่สมควรเพราะเหตุแห่งจีวร ไม่ได้จีวรก็ไม่กระวนกระวาย และได้จีวรแล้วก็ไม่ติดใจ ไม่หลง ไม่พัวพันมองเห็นโทษมีปัญหาเครื่องสลัดออก ใช้สอยอยู่ อนึ่ง เพราะความสันโดษด้วยจีวรตามมีตามได้นั้น ท่านจึงไม่ยกตน ไม่ข่มผู้อื่น พระปัจเจกสัมพุทธเจ้าใด ขยัน ไม่เกียจคร้านมีความรู้ตัว มีสติกำกับในความสันโดษด้วยจีวรนั้น พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านี้เรียกได้ว่า ดำรงอยู่ในอริยวงศ์ที่รู้จักว่าดีเลิศ เป็นของเก่า อีกนัยหนึ่ง พระปัจเจกสัมพุทธเจ้าเป็นผู้สันโดษด้วยบิณฑบาตตามมีตามได้และกล่าวสรรเสริญความสันโดษด้วยบิณฑบาตตามมีตามได้ทั้งไม่ประกอบการแสวงหาผิด ที่ไม่สมควรเพราะเหตุแห่งบิณฑบาต ไม่ได้บิณฑบาตก็ไม่กระวนกระวาย และได้บิณฑบาตแล้วก็ไม่ติดใจ ไม่หลง ไม่พัวพัน มองเห็นโทษ มีปัญหาเครื่องสลัดออก บริโภคอยู่ อนึ่ง เพราะความสันโดษด้วยบิณฑบาตตามมีตามได้นั้น ท่านจึงไม่ยกตน ไม่ข่มผู้อื่น พระปัจเจกสัมพุทธเจ้าใด ขยัน ไม่เกียจคร้าน มีความรู้ตัวมีสติกำกับในความสันโดษด้วยบิณฑบาตนั้น พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านี้ เรียกได้ว่าดำรงอยู่ในอริยวงศ์ที่รู้จักว่าดีเลิศ เป็นของเก่า อีกนัยหนึ่งพระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นเป็นผู้สันโดษด้วยเสนาสนะตามมีตามได้และกล่าวสรรเสริญความสันโดษด้วยเสนาสนะตามมีตามได้ทั้งไม่ประกอบการแสวงหาผิด ที่ไม่สมควรเพราะเหตุแห่งเสนาสนะไม่ได้เสนาสนะก็ไม่กระวนกระวาย และได้เสนาสนะแล้วก็ไม่ติดใจ ไม่หลง ไม่พัวพัน มองเห็นโทษ มีปัญหาเครื่องสลัดออก ใช้สอยอยู่ อนึ่ง เพราะความสันโดษด้วยเสนาสนะตามมีตามได้นั้น ท่านจึงไม่ยกตน ไม่ข่มผู้อื่นพระปัจเจกสัมพุทธเจ้าใด ขยัน ไม่เกียจคร้าน มีความรู้ตัว มีสติกำกับในความสันโดษด้วยเสนาสนะนั้น พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านี้ เรียกได้ว่าดำรงอยู่ในอริยวงศ์ที่รู้จักว่าดีเลิศเป็นของเก่า อีกนัยหนึ่ง พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นเป็นผู้สันโดษด้วยคิลานปัจจัยเภสัชบริขารตามมีตามได้และกล่าวสรรเสริญความสันโดษด้วยคิลานปัจจัยเภสัชบริขารตามมีตามได้ ทั้งไม่ประกอบการแสวงหาผิด ที่ไม่สมควรเพราะเหตุแห่งคิลานปัจจัยเภสัชบริขาร ไม่ได้คิลานปัจจัยเภสัชบริขารก็ไม่กระวนกระวาย และได้คิลานปัจจัยเภสัชบริขารแล้วก็ไม่ติดใจ ไม่หลง ไม่พัวพัน มองเห็นโทษ มีปัญหาเครื่องสลัดออก บริโภคอยู่ อนึ่ง เพราะความ

สันโดษด้วยศิลาณปัจจัยเภสัชบริขารตามมีตามได้นั้น ท่านจึงไม่ยกตน ไม่ชมผู้อื่น พระปัจเจกสัมพุทธเจ้าได้ขยัน ไม่เกียจคร้านมีความรู้ตัว มีสติกำกับในความสันโดษด้วยศิลาณปัจจัยเภสัชบริขารตามมีตามได้นั้น พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านี้ เรียกได้ว่า ดำรงอยู่ในอริยวงศ์ที่รู้จักว่าดีเลิศ เป็นของเก๋ารวมความว่ายินดีด้วยปัจจัยตามมีตามได้ (ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๔๒/๕๐๘, ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๑๒๘/๔๒๓)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ยินดีด้วยปัจจัยตามมีตามได้ หมายถึงยินดีปัจจัยตามที่ได้(ยถาลาภสันโดษ) ยินดีตามกำลัง(ยถาพลสันโดษ) ยินดีตามสมควร(ยถาสารูปสันโดษ) เช่นได้จิวรไม่ว่าจะหยาบ ละเอียด เศร้าหมอง ประณีต คงทน หรือ เก๋ากี่ตาม ก็ยินดีด้วยสันโดษทั้ง ๓ นั้น (ขุ.สุ.อ. ๑/๔๒/๘๒, ขุ.จ.อ. (บาลี) ๑๒๘/๑๑๗)

ยินดีธรรมภายใน : เจริญกรรมฐานในจิตของตน ดังคำในหังสฆาตกภิกขุวัตถุ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคลผู้สำรวมมือ สำรวมเท้า สำรวมวาจา สำรวมตน ยินดีธรรมภายในมีจิตตั้งมั่นอยู่ผู้เดียวสันโดษ บัณฑิตทั้งหลายเรียกว่า ภิกษุ (ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๖๒/๑๔๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ยินดีธรรมภายใน หมายถึงยินดีในการเจริญกัมมัฏฐาน คือสมถกัมมัฏฐานและวิปัสสนากัมมัฏฐาน(ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๘/๕๐, ขุ.เถร.อ. (บาลี) ๑๐๓๕/๔๖๘)

ยินดีในฆาน : เจริญฆานทั้งรูปฆานและอรุฆาน ดังคำในเอตทัคคะ ที่กล่าวถึงพระสาวกเป็นผู้ยินดีในฆาน ดังคำว่า กังขาเรวตะเลิศกว่าภิกษุสาวกทั้งหลายของเรา ผู้ยินดีในฆาน หรือ ดังคำว่า นันทาเลิศกว่าภิกษุณีสาวิกาทั้งหลายของเรา ผู้ยินดีในฆาน (อง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๒๐๔/๒๗, ๒๐/๒๔๐/๓๐, ๒๐/๒๖๒/๓๒)

ยินดีในธรรม : พอใจในธรรม, คือเจริญในธรรมอันได้แก่กุศลธรรมบถ ๑๐ ประการ ดังคำในสักกเทวราชวัตถุพระผู้มีพระภาคตรัสแก่ท้าวสักกะจอมเทพและเหล่าเทวดาว่า การให้ธรรม ชนะการให้ทั้งปวง รสแห่งธรรม ชนะรสทั้งปวง ความยินดีในธรรม ชนะความยินดีทั้งปวง ความสิ้นตัณหา ชนะทุกข์ทั้งปวง (ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๕๔/๑๔๔)

ยุค : คราว, สมัย, ระยะเวลาที่จัดแบ่งขึ้นตามเหตุการณ์หรือสภาพความเป็นไปของโลก ดังคำที่พระเจ้ามฆเทวะพระราชทานบ้านส่วยแก่ช่างกลบกลแล้วรับสั่งให้เรียกพระราชกุมารผู้เป็นโอรสองค์ใหญ่มาเฝ้าแล้วตรัสไว้ตอนหนึ่งว่า ลูกพึงประพฤติวัตรอันงามตามวิธีที่พ่อตั้งไว้นี้ ลูกอย่าเป็นคนสุดท้ายของพ่อเลย เมื่อยุคของใครคนหนึ่งไปอยู่แต่ปล่อยให้วัตรอันงามเห็นปานนี้ขาดสูญไป คนนั้นชื่อว่า เป็นคนสุดท้ายของราชบรรพชิตนั้น (ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๐๙/๓๗๓, ๑๓/๓๑๖/๓๘๒); ดู กัป

ยุคนัทกถา : ว่าด้วยการเจริญธรรมที่เป็นคู่, เรื่องว่าด้วยการเจริญธรรมที่เป็นคู่ แบ่งเป็น นิตเทศได้ ๒ นิตเทศ คือ (๑) สุตตันตนิทเทศ (๒) อัมมัทธัจจวารนิทเทศ เพื่ออธิบายพระสูตรที่ท่านนำมาแสดงเป็นอุทเทศ ๔ อุทเทศ ดังนี้

อุทเทศ

ท่านพระสารีบุตรนำพระสูตรมาแสดงเป็นอุทเทศ มีใจความแบ่งเป็น ๔ อุทเทศ ดังนี้

๑. ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เจริญวิปัสสนามีสมาณะนำหน้า เมื่อเธอเจริญวิปัสนามีสมาณะนำหน้า มรรคย่อมเกิด เธอปฏิบัติ เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้น เมื่อเธอปฏิบัติ เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้น ย่อม ละสังโยชน์ได้ อนุสัยย่อมสิ้นไป

๒. ภิกษุเจริญสมณะมีวิปัสสนานำหน้าเมื่อเธอเจริญสมณะมีวิปัสสนานำหน้า มรรคย่อมเกิด เธอปฏิบัติ เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้น เมื่อเธอปฏิบัติ เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้น ย่อมละสังโยชน์ได้ อนุสัยย่อมสิ้นไป

๓. ภิกษุเจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กันไป เมื่อเธอเจริญสมณะและวิปัสสนา ควบคู่กันไป มรรคย่อมเกิด เธอปฏิบัติ เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้น เมื่อเธอปฏิบัติ เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้น ย่อมละสังโยชน์ได้ อนุสัยย่อมสิ้นไป

๔. ภิกษุผู้มีใจถูกอุทัจจะในธรรมกันไว้ ในเวลาที่จิตตั้งมั่นสงบอยู่ภายใน มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ตั้งมั่นอยู่ มรรคก็เกิดแก่เธอ เธอปฏิบัติ เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้น เมื่อเธอปฏิบัติ เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรค นั้น ย่อมละสังโยชน์ได้ อนุสัยย่อมสิ้นไป (อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๗๐/๑๗๙)

นิทเทศ

๑.๑ สุตตันตนิทเทศ

สุตตันตนิทเทศอธิบายอุทเทศที่ ๑-๓ ของยุคนัทธกถา โดยวิธีปุจฉาและวิสัชนา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

อุทเทศที่ ๑

คำปุจฉาว่า “ภิกษุเจริญวิปัสนามีสมาณะนำหน้า เป็นอย่างไร” ท่านวิสัชนา ไว้ถึง ๗๗ ประการ โดยนำองค์ธรรม ๗๗ ประการ (เหมือนในอาณันตริกสมาธิ-ญาณนิทเทศ แห่งญาณกถา) มาจำแนกความหมายของคำปุจฉานี้ เช่น

ประการที่ ๑ มีองค์ธรรมคือเนกขัมมะ แบ่งเป็น ๒ ส่วน ดังนี้

ส่วนที่ ๑

ความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ ไม่ฟุ้งซ่านด้วยอำนาจเนกขัมมะ เป็นสมาธิ ชื่อว่า วิปัสสนา เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็นธรรมที่เกิดในสมาธินั้น โดยความ ไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นอนัตตา ด้วยประการดังนี้ สมณะจึงมี ก่อน วิปัสสนามี ภายหลัง เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า “เจริญวิปัสนามีสมาณะ นำหน้า”

ส่วนที่ ๒

ท่านนำคำต่าง ๆ ในอุทเทศที่ ๑ มาอธิบายโดยวิธีปุจฉาและวิสัชนา มีใจความดังนี้ คำว่า “เจริญ” ท่านอธิบายว่า หมายถึงภาวนา ๔ ประการ (มีความหมายเหมือนในภาวนาหมวดที่ ๕ แห่งสุตมยญาณที่ ๔)

คำว่า “มรรคย่อมเกิด” ท่านอธิบายว่า มรรคที่ชื่อว่าสัมมาทิฏฐิเพราะมี สภาวะ เห็น ย่อมเกิด ... มรรคที่ชื่อว่าสัมมาสมาธิเพราะมีสภาวะไม่ฟุ้งซ่าน ย่อมเกิด

คำว่า “เธอปฏิบัติ เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้น” ท่านอธิบายโดยใช้คำกริยา ๑๕ คำ แสดงเป็นอาการของการปฏิบัติ การเจริญ และการทำให้มากตามลำดับ (คำกริยา

๑๕ คำนี้เป็นชุดเดียวกันกับที่ใช้แสดงเป็นอาการของการศึกษาตามลำดับในศีลมย
ญาณนิตเทศแห่งญาณกถา) เช่น

ภิกษุหนึ่งเมื่อนึกถึง ชื่อว่าปฏิบัติ เมื่อรู้ ชื่อว่าปฏิบัติ

ภิกษุหนึ่งเมื่อนึกถึง ชื่อว่าเจริญ เมื่อรู้ ชื่อว่าเจริญ

ภิกษุหนึ่งเมื่อนึกถึง ชื่อว่าทำให้มาก เมื่อรู้ ชื่อว่าทำให้มาก

คำว่า “เมื่อเธอปฏิบัติมรรคนั้น ฯลฯ อนุสัยย่อมสิ้นไป” ท่านอธิบายว่า

๑. ภิกษุละสังโยชน์ ๓ ประการ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพต-ปรามาส
ได้ อนุสัย ๒ ประการ คือ ทิฏฐานุสัย และวิจิกิจฉานุสัย สิ้นไปด้วยโศคาปัตติมรรค

๒. ภิกษุละสังโยชน์ ๒ ประการ คือ กามราคสังโยชน์และปฏิฆสังโยชน์ส่วนหยาบ
ๆ ได้ อนุสัย ๒ ประการ คือ กามราคานุสัย และปฏิฆานุสัยส่วนหยาบ ๆ สิ้นไปด้วย
สกทาคามิมรรค

๓. ภิกษุละสังโยชน์ ๒ ประการ คือ กามราคสังโยชน์ และปฏิฆสังโยชน์ส่วน
ละเอียดๆ ได้ อนุสัย ๒ ประการ คือ กามราคานุสัย และปฏิฆานุสัยส่วนละเอียด ๆ
สิ้นไปด้วยอนาคามิมรรค

๔. ภิกษุละสังโยชน์ ๕ ประการ คือ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และ
อวิชชาได้ อนุสัย ๓ ประการ คือ มานานุสัย ภาวราคานุสัย และอวิชชานุสัยสิ้นไปด้วย
อรหัตตมรรค

ประการที่ ๒-๗๗ ก็มีรูปแบบเช่นเดียวกันนี้ ต่างกันแต่องค์ธรรมเท่านั้น

อุทเทสที่ ๒

คำปุจฉาว่า “ภิกษุเจริญสมณะมีวิปัสสนานำหน้า เป็นอย่างไร” ท่านวิสัชนาโดย
แบ่งเป็น ๓ ส่วน ดังนี้

ส่วนที่ ๑

ชื่อว่าวิปัสสนา เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็นโดยความไม่เที่ยง ชื่อว่าวิปัสสนา
เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็นโดยความเป็นทุกข์ชื่อว่าวิปัสสนาเพราะมีสภาวะ
พิจารณาเห็นโดยความเป็นอนัตตา สภาวะที่จิตปล่อยธรรมทั้งหลายที่เกิดในวิปัสสนา
นั้นเป็นอารมณ์ และสภาวะที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ ไม่ฟุ้งซ่าน เป็นสมาธิ วิปัสสนาจึง
มีก่อน สมณะมีภายหลัง ด้วยประการดังนี้ เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า “เจริญ
สมณะมีวิปัสสนานำหน้า”

ส่วนที่ ๒ (เหมือนในอุทเทสที่ ๑)

ส่วนที่ ๓

ท่านนำธรรม ๒๐๑ ประการ (หมวดธรรมที่ควรรู้อย่างยิ่งในสุตมยญาณที่ ๑ ตอนที่ ๒
ชุดที่ ๑ หมวด ๒-๑๒) มาจำแนกการเจริญสมณะมีวิปัสสนานำหน้าตามวิธีการ
ข้างต้น เป็น ๒๐๑ ประการ เช่น ประการที่ ๑ มีองค์ธรรมคือ รูป ดังนี้

ชื่อว่าวิปัสสนา เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็นรูปโดยความไม่เที่ยง ชื่อว่าวิปัสสนา
เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นทุกข์ ชื่อว่าวิปัสสนา เพราะมีสภาวะ
พิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นอนัตตา สภาวะที่จิตปล่อยธรรมทั้งหลายที่เกิดใน

วิปัสสนานั้นเป็นอารมณ์ และสภาวะที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ ไม่ฟุ้งซ่าน เป็นสมาธิ วิปัสสนาจึงมีก่อน สมถะมีภายหลัง ด้วยประการดังนี้ เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า “เจริญสมถะมีวิปัสสนานำหน้า”

อุทเทสที่ ๓

คำปุจฉาว่า “ภิกษุเจริญสมถะและวิปัสสนาคู่กันไป เป็นอย่างไร” ท่านวิสันนาโดยแบ่งเป็น ๓ ส่วน ดังนี้

ส่วนที่ ๑

ภิกษุเจริญสมถะและวิปัสสนาคู่กันไปด้วยอาการ ๑๖ ประการ คือ (๑) ด้วยมีสภาวะเป็นอารมณ์ (๒) ด้วยมีสภาวะเป็นโคจร (๓) ด้วยมีสภาวะละ (๔) ด้วยมีสภาวะสละ (๕) ด้วยมีสภาวะออกไป (๖) ด้วยมีสภาวะหลีกออกไป (๗) ด้วยมีสภาวะเป็นธรรมละเอียด (๘) ด้วยมีสภาวะเป็นธรรมประณีต (๙) ด้วยมีสภาวะหลุดพ้น (๑๐) ด้วยมีสภาวะไม่มีอาสวะ (๑๑) ด้วยมีสภาวะเป็นเครื่องข้าม (๑๒) ด้วยมี สภาวะไม่มีนิमित (๑๓) ด้วยมีสภาวะไม่มีปณิหิตะ (๑๔) ด้วยมีสภาวะเป็นสุญญตะ (๑๕) ด้วยมีสภาวะมีรสเป็นอย่างเดียวกัน (๑๖) ด้วยมีสภาวะเป็นธรรมคู่กันเพราะมีสภาวะไม่ล่วงเลยกัน

ส่วนที่ ๒

ท่านอธิบายการเจริญสมถะและวิปัสสนาคู่กันไปด้วยอาการ ๑๖ ประการโดยวิธีปุจฉาและวิสัชนาตามลำดับ เช่น เมื่อภิกษุละอุทธัจจะ จึงมีสมาธิคือความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ ไม่ฟุ้งซ่าน มีนิโรธเป็นอารมณ์ เมื่อภิกษุนั้นละอวิชชา จึงมี วิปัสสนา เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็น มีนิโรธเป็นอารมณ์ ด้วยประการดังนี้ สมถะและวิปัสสนาจึงมีรสเป็นอย่างเดียวกัน เป็นคู่กัน ไม่ล่วงเลยกัน ด้วยมีสภาวะเป็นอารมณ์ ดังนี้ เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า “ภิกษุเจริญสมถะและวิปัสสนาคู่กันไป”

ส่วนที่ ๓ (เหมือนส่วนที่ ๒ ในอุทเทสที่ ๑)

๑.๒ธัมมัทธัจจวารนิทเทส

ธัมมัทธัจจวารนิทเทสอธิบายอุทเทสที่ ๔ ของยุคนัทธกถา โดยวิธีปุจฉาและวิสัชนา ดังนี้

คำปุจฉาว่า “ภิกษุมีใจถูกอุทธัจจะในธรรมกันไว้ เป็นอย่างไร” ท่านวิสันนาโดยนำองค์ธรรมแต่ละประการในจำนวน ๑๐ ประการ คือ (๑) โอภาส (๒) ญาณ (๓) ปีติ (๔) ปัสสัทธิ (๕) สุข (๖) อธิโมกข์ (๗) ปัคคหะ (๘) อุပ္ปฐฐาน (๙) อุเบกขา (๑๐) นิกันติ มาหมุนด้วยไตรลักษณ์ คือ (๑) ความไม่เที่ยง (๒) ความเป็นทุกข์ (๓) ความเป็นอนัตตา ประการละ ๓ รอบ รวม ๓๐ รอบ แต่ละรอบมีรูปแบบเหมือนในอุทเทสที่ ๑ ต่างกันแต่ส่วนที่ ๑ เช่น

รอบที่ ๑

ส่วนที่ ๑

เมื่อภิกษุมนสิการด้วยความไม่เที่ยง โอภาสย่อมเกิดขึ้น ภิกษุนึกถึงโอภาสว่า “โอภาสเป็นธรรม” เพราะนึกถึงโอภาสนั้น ความฟุ้งซ่านเป็นอุทธัจจะ ภิกษุมีใจถูก

อุทัจจะนั้นกันไว้ ย่อมไม่รู้ชัดความปรากฏโดยความไม่เที่ยงตามความเป็นจริง ไม่รู้ชัดความปรากฏโดยความเป็นทุกข์ตามความเป็นจริง ไม่รู้ชัดความปรากฏโดยความเป็นอนัตตาตามความเป็นจริง เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า “ภิกษุผู้มีใจถูกอุทัจจะ ในธรรมกันไว้ ในเวลาที่จิตตั้งมั่นสงบอยู่ภายใน มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ตั้งมั่นอยู่ มรรคก็เกิดแก่เธอ”

ส่วนที่ ๒ (เหมือนในอุทเทศที่ ๑)

ส่วนที่ ๓

ท่านนำธรรม ๒๐๑ ประการ (หมวดธรรมที่ควรรู้อย่างในสุตมยญาณที่ ๑ ตอน ที่ ๒ ชุดที่ ๑ หมวด ๒-๑๒) มาจำแนกตามรูปแบบข้างต้น รวมเป็น ๖,๐๓๐ ประการ (๒๐๑ x ๓๐ = ๖,๐๓๐) (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑/๔๑๓)

ยุคนัทรสูตร : พระสูตรว่าด้วยการเจริญสมณะและวิปัสสนาควบคู่กันไป พระอนันท์พักอยู่ ณ โขสิตาราม เขตกรุงโกสัมพี กล่าวกับภิกษุทั้งหลายว่า ผู้ใดก็ตามไม่ว่าจะเป็นภิกษุหรือภิกษุณี เปิดเผยการบรรลุอรหัตผลด้วยมรรค ๔ หรือด้วยมรรคใดมรรคหนึ่ง คือ (๑) เจริญวิปัสสนามีสมณะนำหน้าจนได้มรรคแล้ว เสพ เจริญมรรคนั้น ทำให้มากจนละสังโยชน์ได้ อนุสัยทั้งหลายหมดสิ้นไป (๒) เจริญสมณะมีวิปัสสนานำหน้าจนได้บรรลุ มรรคแล้ว ... (๓) เจริญสมณะและวิปัสสนาควบคู่กันไปจนได้มรรคแล้ว ... (๔) มีใจถูกอุทัจจะในธรรมกันไว้ในเวลาที่จิตตั้งมั่น สงบภายใน มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ตั้งมั่นอยู่ จนได้บรรลุ มรรคแล้ว (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๗๐/๒๓๓)

ยุคลบาท : เพ้าทั้งคู่ ดังคำในพาหิยสูตรที่พาหิยะหมอบลงแทบพระยุคลบาทพระผู้มีพระภาคได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคดังนี้ว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอพระผู้มีพระภาคโปรดแสดงธรรมแก่ข้าพระองค์ ขอพระสุคติโปรดแสดงธรรมที่จะเป็นไปเพื่อประโยชน์ เพื่อความสุขแก่ข้าพระองค์ตลอดกาลนานเถิด พระพุทธเจ้าข้า (ขุ.อุ.(ไทย) ๒๕/๑๐/๑๘๕,๒๕/๔๖/๒๗๒,ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๑๓๖/๒๓)

ยุคนัทร, ยักษ์ : ชื่อยักษ์ตนหนึ่ง อยู่ในตำแหน่งมหายักษ์ เป็นหนึ่งในบริวารของท้าวเวสสวัณ ดังคำในอาฏานาฏิยสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ยักษ์ มหายักษ์ เสนาบดียักษ์ มหายักษ์ ยักษ์ คือใคร คือ อินทะ ๑ โสมะ ๑ วรุณะ ๑ ฯลฯ ยักษ์ ๑ โคपालะ ๑ สุปปเคระ ๑ หิริ ๑ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๘๓/๒๓๑)

ยุทธกา : เรื่องรบ หมายถึงทหารออกรบ, เป็นเรื่องที่ ๖ ในบรรดาเรื่องไตรจกานกถาที่พวกภิกษุฉัพพัคคีย์สนทนากัน ดังคำว่า พวกภิกษุฉัพพัคคีย์ลุกขึ้นสวมเขียงเท้าไม้ เดินจงกรมในที่กลางแจ้ง มีเสียงกึกกัก ดังอึกทึก สนทนาไตรจกานกถาต่างๆ คือ ๑. ราชกถา เรื่องพระราชา ๒. โจรกถา เรื่องโจร ๓. มหามัตตกถา เรื่องมหาอมาตย์ ๔. เสนากถา เรื่องกองทัพ ๕. ภัยกถา เรื่องภัย ๖. ยุทธกถา เรื่องการรบ (วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๕๐/๑๙)

ยุทธภูมิ : สนามรบ ดังคำในปัพพโตปมสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ชราและมรณะ ย่อมครอบงำสัตว์ทั้งหลาย คือ พวกกษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ ศูทร คนจัณฑาล และคนเทชยะ ไม่เว้นใคร ๆ ไร้เลย ย่อมย่ำยีเหล่าสัตว์ทั้งสิ้น ณ ที่นั้น ไม่มียุทธภูมิสำหรับ

พลช้าง (พลม้า) พลรถ พลเดินเท้าและไม่อาจจะเอาชนะแม้ด้วยมนตร์หรือด้วยทรัพย์ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๓๕/๑๗๓)

ยูธัญชยจรียา : ว่าด้วยพระจรียาของยูธัญชยกุมาร พระผู้มีพระภาคทรงเล่าว่า ในสมัยที่เป็นพระยูธัญชยกุมาร เห็นหยาดน้ำค้างเหือดแห้งไปเพราะแสงอาทิตย์ได้อัจฉริยญาณ จึงกราบลามารดาบิดาออกผนวช แม้ไม่ได้รับอนุญาต ก็ได้สละราชสมบัติออกผนวช เพราะต้องการพระโพธิญาณ (ขุ.จรียา.(ไทย) ๓๓/๑/๗๕๘)

ยูธัญชยชาตก : ว่าด้วยพระราชกุมารยูธัญชย มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า พระราชกุมารยูธัญชยโพธิสัตว์ ทรงทอดพระเนตรเห็นน้ำค้างบนยอดหญ้าเหือดแห้งไป เกิดความสลดพระทัยว่าชีวิตของสัตว์ทั้งหลาย มีความตายเป็นที่สุด จึงกราบทูลขออนุญาตพระราชบิดาพระราชมารดาออกผนวช แต่ไม่ได้รับอนุญาต ท่านจึงกราบทูลให้ทราบความจริงของชีวิตว่าเหมือนน้ำค้างบนยอดหญ้า เมื่อต้องแสงอาทิตย์ในตอนสายก็เหือดแห้งไป แม้พระมารดาพระบิดาไม่อนุญาตก็พาพระอนุชาออกผนวช (ขุ.ชา.เอกาทสก.(ไทย) ๒๗/๗๓/๓๖๖)

ยูธัญชย, พระโอรส : พระราชกุมารองค์หนึ่ง เป็นอดีตชาติของพระพุทธเจ้านามว่าโคตม สมัยที่เสวยพระชาติเป็นยูธัญชยราชกุมาร ออกบวชบำเพ็ญเนกขัมมอุปปารมี ดังคำว่าเป็นกาลที่เราเป็นพระราชโอรสนามว่ายูธัญชย มีบริวารยศหาประมาณมิได้ สลดใจเพราะได้เห็นหยาดน้ำค้างที่เหือดแห้งไปเพราะแสงดวงอาทิตย์ เราทำความเป็นอนิจจัง (ความไม่เที่ยง) นั้นแลให้เป็นที่สำคัญพอกพูนความสังเวชไหว้พระมารดาและพระบิดาแล้วทูลขอบรรพชา (ขุ.จรียา.(ไทย) ๓๓/๑/๗๕๘)

ยูธัญชยกุมาร : พระกุมารองค์หนึ่ง แห่งกรุงรัมมะ(ซึ่งก็คือกรุงพาดินนั้นเอง) ซึ่งมีพระเจ้าสัพพัตต์ปกครอง พระยูธัญชยกุมารนี้ เป็นพระราชโอรสองค์ใหญ่ในบรรดาพระราชโอรส ๑๐๐๐ องค์ ต่อมาเป็นอุปราช ทรงบำเพ็ญทานเป็นประจำ วันหนึ่งเสด็จประพาสพระราชอุทยาน เห็นน้ำค้างบนยอดหญ้า แล้วพิจารณาความชราของตน จึงกลับมาทูลขอบรรพชากับพระราชบิดาและพระราชมารดา ดังคำในยูธัญชยชาตกตอนหนึ่ง พระศาสดาประกาศข้อความนั้นว่า พระราชบุตรทูลวิงวอนพระราชบิดา และพระราชบิดาก็ทรงวิงวอนพระราชบุตร ชาวนิคคัมก็ทูลวิงวอนว่า พ่อยูธัญชยกุมาร อยู่ผนวชเลย พ่อเอ๋ย หรือดังคำอีกตอนที่พระมารดาของยูธัญชยราชบุตร ทรงคร่ำครวญอยู่ ธิปไตยกราบทูลว่า ขอพระองค์ทรงพระเจริญ รัมมะนครจะเป็นเมืองร้าง ถ้าพระเจ้าสัพพัตต์ทรงอนุญาตให้ยูธัญชยราชบุตรทรงผนวชแล้ว (ขุ.ชา.เอกาทสก.(ไทย) ๒๗/๗๖/๓๖๗, ๒๗/๘๓/๓๖๘, ขุ.จรียา.(ไทย) ๓๓/๑๒๒/๗๗๗)

ยูธัญชยลุมาร : พระกุมารองค์หนึ่ง แห่งกรุงรัมมะ(ซึ่งก็คือกรุงพาดินนั้นเอง) ซึ่งมีพระเจ้าสัพพัตต์ปกครอง พระยูธัญชยลุมารนี้ เป็นพระราชโอรสของพระเจ้าสัพพัตต์ ในบรรดาพระราชโอรส ๑๐๐๐ องค์ แต่เป็นกนิษฐาของพระยูธัญชยกุมาร เมื่อคราวที่พี่ชายทูลขอบรรพชา และได้รับอนุญาต จึงได้ทูลขอบรรพชาด้วย และออกบวช ดังคำในยูธัญชยชาตกตอนหนึ่งว่า พระโพธิสัตว์กุมารกราบทูลว่า พระราชกุมารพระองค์ใดประเสริฐกว่าพระราชบุตรพันพระองค์ ยังทรงพระเยาว์ มีพระฉวีวรรณประดุจทองคำ พระราช

กุมารพระองค์นี้นั้นยังทรงมีพระกำลังแข็งแรง ทรงนุ่งห่มผ้ากาสาหวัดพรหมแล้ว พระราชกุมารทั้ง ๒ พระองค์ คือยุธิชัยกุมารและยุธิฐิติกุมารทรงละพระราช มารดาและพระราชบิดา ตัดเครื่องข้อมของมฤตยูผนวชแล้ว (ขุ.ชา.เอภาทสก.(ไทย) ๒๗/๘๓/๓๖๘)

ยุวนารี : หญิงวัยสาว,สาวแรกรุ่น,สาววัยรุ่นตั้งคำในนันทาเถรียาปทาน ที่พระนันทาเถรี กล่าวถึงอดีตชาติของตนตอนหนึ่งว่า หม่อมฉันจึงมีนามว่านันทา เป็นผู้มียุธิชัยกุมาร ที่งดงามประเสริฐ ในกรุงกบิลพัสดุ์ ซึ่งเป็นราชธานีที่รื่นรมย์นั้น นอกจากพระนางยโส ธรธราแล้ว ปรากฏว่าหม่อมฉันมีความงามกว่ายุวนารีทุกคน (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๘๗/ ๔๘๐)

ยุติกปุပ္ผิยเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระยุติกปุပ္ผิยเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๙๔ ท่านได้นำดอกเข็มมาบูชาพระพุทธเจ้า(พระนามว่าสิหัตถ ณะ) เพราะผลแห่งการบูชานั้น ท่านไม่เกิดในทุกข์เลย ในกับที่ ๖๗ ท่านได้เกิดเป็น พระเจ้าจักรพรรดิผู้สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วย คุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๓/๓๓๓)

ยุติกปุပ္ผิยเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระยุติกปุပ္ผิยเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๑๐๐,๐๐๐ ท่านได้นำดอกคัตเค้าไปบูชาพระพุทธเจ้าพระนาม ว่าพุมุตตระ เพราะผลแห่งการบูชานั้น ท่านไม่ไปทุกข์เลย ในกับที่ ๕๐ ท่านได้เกิด เป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อม ด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๕๓/๓๖๗)

เยภุยยสิกา : วิธีตัดสินโดยอาศัยเสียงข้างมาก,กิริยาเป็นไปตามข้างมากได้แก่ วิธีตัดสินอธิกรณ์ โดย ถือเอาตามคำของคนข้างมาก เช่น วิธีจับสลากเพื่อซื้อข้อมิถุก ข้างไหนมีภิกษุผู้ร่วม พิจารณาถึงความเห็นมากกว่า ก็ถือเอาพวกข้างนั้นเป็นวิธีอย่างเดียวกับการโหวต คะแนนเสียง, ใช้สำหรับระงับวิวาทอธิกรณ์,เป็นข้อที่ ๕ ใน ธรรมเป็นเครื่องระงับ อธิกรณ์ ๗ อย่าง ดังคำว่า เพื่อระงับอธิกรณ์ที่เกิดขึ้นแล้ว ๆ (๑) ฟังให้สัมมุขวินัย (๒) ฟังให้สติวินัย (๓) ฟังให้มูหฬวินัย (๔) ฟังให้ปฏิญญาตกรณะ (๕) ฟังให้ เยภุยยสิกา(๖) ฟังให้ตัสสปาปิยสิกา (๗) ฟังให้ติณวัตถารกะ (วิมทา.(ไทย) ๒/๖๕๕/ ๗๓๖),ในจุฬวรรคอธิบายวิธีเยภุยยสิกาไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย เป็นผู้บาดหมาง ทะเลาะวิวาทกันในท่ามกลางสงฆ์ กล่าวทิ่มแทงกันและกันด้วยหอกคือปากอยู่ ไม่ อาจระงับอธิกรณ์นั้นได้ ภิกษุทั้งหลายจึงนำเรื่องนั้นไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ ทรงทราบ พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ระงับอธิกรณ์เห็น ปานนี้ ด้วยเยภุยยสิกา สงฆ์พึงแต่งตั้งภิกษุผู้ประกอบด้วยองค์ ๕ ให้เป็นผู้ให้จับ สลาก คือไม่ลำเอียงเพราะชอบ ไม่ลำเอียงเพราะชัง ไม่ลำเอียงเพราะหลง ไม่ลำเอียง เพราะกลัว รู้จักสลากที่จับแล้วและยังมีได้จับ จากนั้น ให้ดำเนิน วิธีแต่งตั้งและ กรรมวาจา โดยตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย สงฆ์พึงแต่งตั้งภิกษุผู้ให้จับสลากอย่างนี้ คือ เบื้องต้นพึงขอให้ภิกษุรับ ครั้นแล้วภิกษุผู้ฉลาดสามารถ พึงประกาศให้สงฆ์ทราบด้วย ญัตติทุติยกรรมวาจาว่า ท่านผู้เจริญ ขอสงฆ์จงฟังข้าพเจ้า ถ้าสงฆ์พร้อมกันแล้วพึง

แต่งตั้งภิกษุชื่อนี้ให้เป็นผู้ให้จับสลาก นี่เป็นญาติ ท่านผู้เจริญ ขอสงฆ์จงฟังข้าพเจ้า
 สงฆ์แต่งตั้งภิกษุชื่อนี้ให้เป็นผู้ให้จับสลากแล้ว ท่านรูปใดเห็นด้วยกับการแต่งตั้งภิกษุ
 ชื่อนี้ให้เป็นผู้ให้จับสลาก ท่านรูปนั้นพึงนิ่ง ท่านรูปใดไม่เห็นด้วย ท่านรูปนั้นพึง
 ทักท้วงภิกษุชื่อนี้ สงฆ์แต่งตั้งให้เป็นผู้ให้จับสลากแล้ว สงฆ์เห็นด้วย เพราะฉะนั้นจึง
 นิ่ง ข้าพเจ้าขอถือความนิ่งนั้นเป็นมติอย่างนี้ จากนั้นพระผู้มีพระภาคตรัสถึง การจับ
 สลากที่ขอบธรรม ๑๐ อย่างอันได้แก่ ๑. อภิกรรมไม่ใช่เรื่องเล็กน้อย ๒. ลูกกลมไปไกล
 ๓. ภิกษุพวกนั้นระลึกได้เอง ๔. รู้ว่า ธรรมวาทีมากกว่า และพวกอื่นก็ให้ระลึกได้ ๕.
 รู้ว่า โฉนธรรมวาทีพึงมีมากกว่า ๖. รู้ว่า สงฆ์จักไม่แตกกัน ๗. รู้ว่า โฉนสงฆ์ไม่พึง
 แตกกัน ๘. ธรรมวาทีภิกษุจับโดยขอบธรรม ๙. ธรรมวาทีภิกษุพร้อมเพรียงกันจับ
 ๑๐. จับตามความเห็น (วิ.จ. (ไทย) ๖/๒๐๒/๓๑๘)

คำว่าเยภยสิกา มีปรากฏในพระไตรปิฎกหลายแห่ง เช่น (วิ.ป. (ไทย) ๘/๒๓๕/
 ๓๗๐, ๘/๒๙๓/๓๙๓, ๘/๒๙๖/๓๙๕, ๘/๒๙๗/๓๙๖, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๓๒/๓๓๙, ม.อุ.
 (ไทย) ๑๔/๔๘/๕๕, อัง.ท. (ไทย) ๒๐/๒๐๒/๑๓๖, ๒๐/๒๐๓/๑๓๖, ๒๐/๒๐๔/
 ๑๓๖, ๒๐/๒๐๕/๑๓๖) ; ดูอภิกรรมสมณะ

เยื่อในกระดุก : อัญญิมิณฺหะ เยื่อในกระดุก, เป็นข้อ ๑ ในอาการ ๓๒ ภายในกายนี้ ดังคำว่า ในกายนี้ มี
 ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดุก เยื่อในกระดุก ไต ฯลฯ น้ำมูก ไขข้อ มูตร
 , ในการพิจารณาจัดเป็นหมวดวัฏกปัญจจะ มี ๕ คือเนื้อ เอ็น กระดุก เยื่อในกระดุก
 ไต (ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๔๙/๑๐๙, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๑๔/๑๒๖, ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๑๕๔/
 ๑๙๘, ๑๔/๒๖๙/๓๑๕, ส.ส.ฟา. (ไทย) ๑๘/๑๒๗/๑๕๓, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๘๓๒/
 ๔๐๘, ๑๙/๘๓๒/๔๐๘, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔/๑๑, ๓๑/๑๒๓/๑๙๐)

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคอธิบายว่า เยื่อในกระดุก คือเยื่ออันอยู่เฉพาะภายในแห่ง
 กระดุกทั้งหลายนั้น ๆ เยื่อในกระดุกนั้น โดยสี ขาว โดยสัณฐาน เยื่อที่อยู่ภายใน
 กระดุกท่อนใหญ่ ๆ สัณฐานดังยอดหวายใหญ่ที่เขาลนไฟแล้วสอดเข้าไว้ในกระดุก
 ไม้ไผ่ เยื่อที่อยู่ภายในกระดุกท่อนเล็ก ๆ สัณฐานดังยอดหวายเล็กที่เขาลนไฟแล้ว
 สอดเข้าไว้ในปล้องอ้อ โดยทิศ เกิดในทิศทั้ง ๒ โดยโอกาส ตั้งอยู่ในกระดุก
 โดยตัดตอนกำหนดตัดด้วยฟันข้างในกระดุกทั้งหลาย นี้เป็น (สภาคบริเวท) ตัดตอน
 ด้วยส่วนของตนแห่งเยื่อในกระดุกนั้น ส่วน (วิสภาคบริเวท) ตัดตอนด้วยส่วนที่ติดกับ
 ตน ก็เช่นเดียวกับผมนั้นแล เยื่อในกระดุก ตั้งอยู่ในส่วนในของกระดุกนั้น ๆ ใน
 กระดุกกับเยื่อนั้น กระดุกทั้งหลายหาไม่รู้ไม่ว่า เยื่อตั้งอยู่ในภายในของเราเยื่อเล่าก็หา
 รู้ไม่ว่า เราตั้งอยู่ในภายในของกระดุกทั้งหลาย เปรียบเหมือนในหน่อไม้ทั้งหลาย มี
 หน่อหวายที่หนึ่งแล้วเป็นต้น อันบุคคลสอดเข้าไว้ในภายในของปล้องไม้ไม่มีปล้องไม้เป็น
 อาทิ ปล้องไม้เป็นอาทิหาไม่รู้ไม่ว่า หน่อหวายเป็นต้นเขาสอดไว้ในเราหน่อหวายเป็นต้น
 เล่าก็หาไม่รู้ไม่ว่า เราอยู่ในปล้องไม้เป็นอาทิ ฉะนั้น ธรรม (คือสิ่ง) ทั้งหลายนั้น
 ปราศจากความคิดคำนึงและไตร่ตรองถึงกันและกัน อันเยื่อในกระดุกเป็นโกฏฐาส
 แผนกหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิดเป็นอภัยกฤต ว่างเปล่า (จากอตฺตา) หาสัตว์
 (คือวิญญูณ) มิได้ เป็นของแข็งแข็ง เป็นปฐวีธาตุ (วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๑๙๑/๒๗๙)

แยกถือ : มองแต่ละส่วน คือมองแยกพิจารณาเป็นส่วน ๆ ไป เช่น ตาสวย แต่จมูกไม่สวย ดังคำในจุฬโคบาลสูตร ที่กล่าวไว้ว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้เห็นรูปทางตาแล้วรวบถือ แยกถือ ไม่ปฏิบัติเพื่อส้ารวมในจักขุนทรีย์ซึ่งเมื่อไม่ส้ารวมแล้วก็จะเป็เหตุให้ถูกบาปอกุศลธรรมคืออกิขฌาและโทมนัศครอบงำได้ ไม่รักษาจักขุนทรีย์ ไม่ถึงความส้ารวมในจักขุนทรีย์ (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๔๗/๓๗๘, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๒/๑๕, ๑๓/๒๔/๒๗, ๑๓/๔๑๙/๕๒๕, ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑๒๐/๑๔๒, ๑๘/๑๒๗/๑๕๔, ๑๘/๒๓๙/๒๔๐, อ.ท.ส.ก. (ไทย) ๒๔/๙๙/๒๓๗ อ.ท.ส.ก. (ไทย) ๒๔/๑๗/๔๓๓)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า แยกถือ หมายถึงมองภาพ ๒ ด้าน คือมองแยกแยะเป็นส่วน ๆ ไปด้วยอำนาจกิเลส เช่น เห็นมือเท้าว่าสวยหรือไม่สวย เห็นอาการยิ้มแย้ม หัวเราะ การพูด การเหลียวซ้ายแลขวาวาน่ารักหรือไม่รัก ถ้าเห็นว่าสวยน่ารักก็เกิดอิฏฐารมณ์ (อารมณ์ที่น่าปรารถนา) ถ้าเห็นว่าไม่สวย ไม่น่ารัก ก็เกิดอนิฏฐารมณ์ (อารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนา) (อภ.สง.อ. (บาลี) ๑๓๕๒/๔๕๖-๔๕๗)

แย้มพระโอษฐ์ : เฝยอ, คลี, บานแต่น้อย ๆ, เช่น กุหลาบแย้มกลีบ, เฝยอริมฝีปากน้อย ๆ ไม่ถึงกับยิ้ม เช่น พระพุทธเจ้าทรงแย้มพระโอษฐ์, แย้มพราย ดังคำในขุททกปิฎกที่กล่าวไว้ว่า พระผู้มีพระภาคเสด็จจาริกไปในแคว้นโกศลพร้อมภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ เสด็จแวงออกจากทางแล้วได้ทรงแย้มพระโอษฐ์ ณ สถานที่แห่งหนึ่ง พระอนันที่ไดคิดว่า อะไรหนอ เป็เหตุเป็นปัจจัยให้พระผู้มีพระภาคทรงแย้มพระโอษฐ์ เพราะพระตถาคตทั้งหลายยอมไม่ทรงแย้มพระโอษฐ์โดยไม่มีสาเหตุ (ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๐๘/๓๗๒)

โยคกิเลส : กิเลสที่ผูกมัดเหล่าสัตว์ในภาพ ดังคำในมุตตาเถรีคาถา พระมุตตาเถรีรับพระพุทธโอวาทแล้วได้กล่าวว่า มุตตา เธอจงพ้นไปจากโยคกิเลสทั้งหลาย เหมือนดวงจันทร์พ้นจากอุทราหุจิบ เธอจงมีจิตหลุดพ้นแล้วบริโภคก่อนข้าวอย่างไม่มีหนี้เกิด (ขุ.เถรี. (ไทย) ๒๖/๒/๕๕๑, ๒๖/๔/๕๕๒, ๒๖/๙/๕๕๔, ๒๖/๒๑๑/๕๘๙)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า โยคกิเลส หมายถึง กิเลสที่ผูกมัดไว้ในภพมี คือ (๑) กามโยคะ โยคะคือกาม (๒) ภวโยคะ โยคะคือภพ (๓) ทิฏฐิโยคะ โยคะคือทิฏฐิ (๔) อวิชชาโยคะ โยคะคืออวิชชา (ขุ.เถรี.อ. (บาลี) ๒/๙)

โยคโคจฉกะ : ธรรมที่ชื่อว่าโยคะเพราะประกอบสัตว์ผู้มีกิเลสไว้ในวัฏฏะ, สภาวะธรรมที่ประกอบด้วยโยคะ มี ๖ หมวด หมวดละ ๒ ประการ คือ

๑. โยคทุกะ โยคาธมมา สภาวะธรรมที่เป็นโยคะ โน โยคา ธมมา. สภาวะธรรมที่ไม่เป็นโยคะ ๒. โยคินยทุกะ โยคินยา ธมมา. สภาวะธรรมที่เป็นอารมณ์ของโยคะ อโยคินยา ธมมา สภาวะธรรมที่ไม่เป็นอารมณ์ของโยคะ ๓. โยคสัมปยุตตทุกะ โยคสมปยุตตา ธมมา สภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยโยคะ โยควิปยุตตตา ธมมา สภาวะธรรมที่วิปยุตจากโยคะ ๔. โยคโยคินยทุกะ โยคา เจว ธมมา โยคินยา จ สภาวะธรรมที่เป็นโยคะและเป็นอารมณ์ของโยคะ โยคินยา เจว ธมมา โน จ โยคา สภาวะธรรมที่เป็นอารมณ์ของโยคะแต่ไม่เป็นโยคะ ๕. โยคโยคสัมปยุตตทุกะ โยคา เจว ธมมา โยคสมปยุตตา จ สภาวะธรรมที่เป็นโยคะและสัมปยุตด้วยโยคะ โยคสมปยุตตา เจว ธมมา โน จ โยคา สภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยโยคะแต่ไม่เป็นโยคะ ๖.

โยคีวิปยุตตโยคินียทุกะ โยคีวิปยุตตดา โข ปน ฌมมา โยคินิยาปิสภาวธรรมที่
วิปยุตตจากโยคะแต่เป็นอารมณ์ ของโยคะ (โยคีวิปยุตตดา โข ปน ฌมมา) อโยคินิ
ยาปิ สภาวธรรมที่วิปยุตตจากโยคะและไม่เป็นอารมณ์ของโยคะ (อภิ.ส.ไทย) ๓๔/
๓๘/๑๑, อภิ.ป.ไทย) ๔๔/๔๖/๓๑๙)

โยคสุข : สุขเพราะความเพียร หมายถึงความสุขที่เกิดจากความขยันหมั่นเพียร, เพียรทำอย่าง
ต่อเนื่องในยามลำบาก จนสำเร็จพบความสุข ดังคำในอินทรียชาดก ที่สรภังคดาบส
กล่าวแก่นารทดาบสตอนหนึ่ง ต่อจากสุขก็เป็นทุกข์ ต่อจากทุกข์ก็เป็นสุข เธอจะ
เป็นผู้ได้รับทุกข์มากกว่าสุข ดังนั้นเธอพึงหวังสุขอันประเสริฐเถิด ผู้ใดในยามลำบาก
ทนต่อความลำบากได้ ไม่คำนึงถึงความลำบาก ผู้นั้นเป็นนักปราชญ์ ย่อมเสวยโยคสุข
อันเป็นที่สุดแห่งความลำบากนั้น (ขุ.ชา.อภฺฐก.(ไทย) ๒๗/๖๒/๒๕๕)

โยคสูตร : พระสูตรว่าด้วยโยคะ พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า โยคะ(สภาวะอัน
ประกอบสัตว์ไว้ในภพ)มี ๔ ประการ คือ (๑) กามโยคะ โยคะคือกาม (๒) ภว
โยคะ โยคะคือภพ (๓) ทิฏฐิโยคะ โยคะคือทิฏฐิ (๔) อวิชชาโยคะ โยคะคือ
อวิชชา พร้อมกับทรงย้ำว่า เธอทั้งหลายพึงเจริญอุริยมรรคมีองค์ ๘ เพื่อรู้อย่าง
กำหนดรู้ เพื่อความสิ้นไป เพื่อละโยคะเหล่านั้น (ส.ม.ไทย) ๑๙/๑๗๓/๑๐๑)

โยคสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยโยคะ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงโยคะ (กิเลสที่ผูกมัดสัตว์ไว้) ๔ คือ
(๑) กามโยคะ (๒) ภวโยคะ (๓) ทิฏฐิโยคะ (๔) อวิชชาโยคะ แล้วทรงอธิบายว่า กาม
โยคะ คือการที่บุคคลไม่รู้ชัดความเกิด ความดับ คุณ โทษ และเครื่องสลัดกาม
ทั้งหลายออกไปตามความเป็นจริง จึงทำให้เกิดความกำหนัด ความเพติดเพลิน ความ
เยื่อใย ความหมกมุ่น ความกระหาย ความเร่าร้อน ความติด และความอยากในกาม
ทั้งหลาย ภวโยคะ คือ การที่บุคคลไม่รู้ชัดความเกิด ความดับ คุณ โทษ และเครื่อง
สลัดภพทั้งหลายออกไปตามความเป็นจริง จึงทำให้เกิดความกำหนัด ความ
เพติดเพลิน ความเยื่อใย ความหมกมุ่น ความกระหาย ความเร่าร้อน ความติด และ
ความอยากในภพทั้งหลาย ทิฏฐิโยคะ คือ การที่บุคคลไม่รู้ชัดความเกิด ความดับ คุณ
โทษ และเครื่องสลัดทิฏฐิทั้งหลายออกไปตามความเป็นจริง จึงทำให้เกิดความกำหนัด
ความเพติดเพลิน ความเยื่อใย ความหมกมุ่น ความกระหาย ความเร่าร้อน ความติด
และความอยากในทิฏฐิทั้งหลาย อวิชชาโยคะ คือ การที่บุคคลไม่รู้ชัดความเกิด
ความดับ คุณ โทษ และเครื่องสลัดผัสสาชยณะ ๖ ออกไปตามความเป็นจริง จึงทำให้
เกิดความไม่รู้ ความไม่หยั่งรู้ในผัสสาชยณะ แล้วตรัสอีก ความพรากจากโยคะ ๔
ประการ คือ (๑) ความพรากจากกามโยคะ (๒) ความพรากจากภวโยคะ (๓) ความ
พรากจากทิฏฐิโยคะ (๔) ความพรากจากอวิชชาโยคะ แล้วทรงอธิบายความพรากทั้ง
๔ ประการนี้ โดยนัยตรงกันข้าม (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๐/๑๖)

โยคะ :

1. กิเลสเครื่องประกอบ,เครื่องเกาะเกี่ยว, สภาวะอันประกอบสัตว์ไว้ในภพ คือ
ประกอบสัตว์ไว้ในภพ หรือผูกมัดสัตว์ดุจเทียมไว้กับแอก มี ๔ คือ (๑) กาม (๒) ภพ (๓)
ทิฏฐิ (๔) อวิชชา (ที.ปา.ไทย) ๑๑/๓๑๒/๒๕๒,๑๑/๓๕๔/๓๗๗)
2. ความเพียร (ส.นิ.ไทย) ๑๖/๔/๑๕๙)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า โยคะ หมายถึงสภาวะอันประกอบสัตว์ไว้ในภพมี ๔ อย่าง (คือกามโยคะ สภาวะอันประกอบสัตว์ไว้ในภพ คือกาม, ภวโยคะ สภาวะอันประกอบสัตว์ไว้ในภพคือภพ, ทิฏฐิโยคะ สภาวะอันประกอบสัตว์ไว้ในภพคือทิฏฐิ ,อวิชาโยคะ สภาวะอันประกอบสัตว์ไว้ในภพคืออวิชา) (ส.สพ.อ. (บาลี) ๓/ ๑๐๔/๓๘, ส.ฎีกา (บาลี) ๒/๑๐๔/๓๖๑)

โยคะซึ่งเป็นเหตุ : กิเลสเครื่องประกอบสัตว์ไว้ในภพ มี ๔ ประการ อันได้แก่ กามโยคะ ภวโยคะ ทิฏฐิโยคะ และอวิชาโยคะ, หมายถึงโยคะที่เป็นมูลให้เกิดกิเลสทั้งหลาย (อภิ.ป. (ไทย) ๔๔/๘๕/๘๓๕)

โยคะอันเป็นทิพย์ : กิเลสเครื่องประกอบเบื้องสูง หมายถึงสังโยชน์เบื้องสูง ๕ ประการ อันได้แก่ รูปราคะ ความติดใจในรูปธรรม อรูปราคะ ความติดใจในอรูปธรรม มานะ ความถือว่าตัวเป็นนั่นเป็นนี่ อุทธัจจะ ความฟุ้งซ่าน อวิชา ความไม่รู้จักจริง ดังคำในขุททกสุมุตระที่พระผู้มีพระภาคตรัสถามขุททกสุมุตระว่า ภิกษุเหล่านั้นคือใครบ้าง ได้ข้ามพ้นเปือกตม คือบ่วงความตายที่ใครๆ ข้ามได้แสนยากละทิ้งกายมนุษย์แล้วก้าวล่วงโยคะอันเป็นทิพย์ได้ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๕๐/๖๔, ๑๕/๑๐๕/๑๑๔)

โยคักเขมสูตร : พระสูตรว่าด้วยอภิกษุสัญญาเป็นไปเพื่อธรรมเป็นแดนเกษมจากโยคะพระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย อภิกษุสัญญาที่บุคคลเจริญ ทำให้มากแล้วย่อมเป็นไปเพื่อธรรมเป็นแดนเกษมจากโยคะมาก คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ (๑) เจริญสติสัมโพชฌงค์ที่สหคตด้วยอภิกษุสัญญา ๒. เจริญธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ ฯลฯ ๓. เจริญวิริยสัมโพชฌงค์ ... ๔. เจริญปีติสัมโพชฌงค์ ... ๕. เจริญปัสสัทธิสัมโพชฌงค์... ๖. เจริญสมาธิสัมโพชฌงค์ (๗) เจริญอุเบกขาสัมโพชฌงค์ที่สหคตด้วยอภิกษุสัญญา อันอาศัย วิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธน้อมไปในโอสสัคคะ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๒๓๘/ ๑๙๑)

โยคักเขมิสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นเหตุให้บุคคลมีความเกษมจากโยคะ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ธรรมบรรยายที่เป็นเหตุให้บุคคลมีความเกษมจากโยคะ ได้แก่รูปที่พึงรู้แจ้งทางตา เสียงที่พึงรู้แจ้งทางหู เป็นต้น ที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ ตถาคตละได้แล้ว ตัถาคตถอนโคณ เหมือนต้นตาลที่ถูกตัดรากถอนโคนไปแล้ว เพราะตถาคตได้บอกความเพียรที่ควรประกอบเพื่อละอายตนะภายนอก ๖ เหล่านั้น เพราะเหตุที่นั่นบัณฑิตจึงกล่าวว่า ตถาคตเป็นผู้มีความเกษมจากโยคะ (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๑๐๔/๑๑๗)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า บรรยาย ในที่นี้หมายถึงเหตุ (ส.สพ.อ. (บาลี) ๓/๒๖ ๗-๒๖ ๘/๑๔๑) คำว่า ความเพียรที่ควรประกอบ หมายถึงสมณะและวิปัสสนาหรือ อริยสัจ ๔ (ส.ฎีกา (บาลี) ๒/๑๐๔/๓๖ ๑)

โยคาวจร : ผู้หยั่งลงสู่ความเพียร, ผู้ประกอบความเพียร, ผู้เจริญภาวนา คือกำลังปฏิบัติสมถกรรมฐานและวิปัสสนากัมมัฏฐาน ดังคำในมหาเวทลลสูตร ที่พระมหาโกฏฐิกเถระถามพระสารีบุตรเถระว่า พระโยคาวจรย่อมรู้ธรรมที่ตนจะพึงรู้ด้วยอะไร พระสารี

บุตรเถระตอบว่า พระโยคาวจรย่อมรู้ธรรมที่ตนจะพึงรู้ด้วยปัญญาจักขุ (ม.ม.(ไทย) ๑๒/๔๕๑/๔๙๑) ; เขียน โยคาวจร ก็มี

โยคี : ฤๅษี, ผู้ปฏิบัติตามลัทธิโยคะ;ผู้ประกอบความเพียร,ผู้บำเพ็ญเพียร ในที่นี้หมายถึงผู้ประกอบความเพียรในกัมมัฏฐาน เป็นผู้ฉลาดเฉียบแหลมในการประกอบจิต ข่มจิต ทำจิต ให้ร่าเริง จิตตั้งมั่น และวางเฉย ดังคำในมหานิทเทศ กล่าวไว้ว่า โยคีใด ยกจิตไว้ในกาล(หนึ่ง) ข่มจิตในอีกกาลหนึ่ง ทำจิตให้รื่นเริงตามกาล ตั้งจิตให้มั่นในกาลเพ่งดูจิตตามกาล โยคีนั่น ชื่อว่าเป็นผู้ฉลาดในกาล,ในกถาวัตถุ ฌานสังกัณฑิกถา กล่าวไว้ว่า โยคีบุคคลเลื่อนจากฌานหนึ่งไปสู่ฌานหนึ่ง กล่าวคือเลื่อนจากปฐมฌานไปสู่ทุติยฌานได้ (ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๒๑๐/๖๑๗,อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๘๑๓/๘๕๐); ดู โยคาวจร

โยชน์ : ชื่อมาตราวัดระยะทาง เท่ากับ ๔ คาวุต หรือ ๔๐๐ เส้น ดังคำในมจรสูตรที่ พระเจ้ามจรระ อวันตีบุตร ตรัสแก่พระมหากัจจายนะว่า พระคุณเจ้ากัจจายนะ ถ้าพวกโยมได้ยินว่าพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นประทับอยู่ไกลถึง ๑๐ โยชน์ พวกโยมก็ต้องไปเฝ้า ฯลฯ พระคุณเจ้ากัจจายนะ ถ้าพวกโยมได้ยินว่า พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นประทับ อยู่ไกลถึง ๑๐๐ โยชน์ พวกโยมก็ต้องไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคผู้เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ถึงแม้ว่าจะไกลสัก ๑๐๐ โยชน์ แต่เพราะเหตุที่พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น เสด็จปรินิพพานเสียแล้ว พวกโยมขอถึงพระผู้มีพระภาคแม้เสด็จปรินิพพานแล้วพร้อมทั้งพระธรรมและพระสงฆ์เป็นสรณะขอพระคุณเจ้ากัจจายนะจงจำโยมว่าเป็นอุบาสกผู้ถึงสรณะ ตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไปจนตลอดชีวิต (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๒๓/๓๙๑,๑๓/๓๖๕/๔๕๑,๑๓/๔๒๑/๕๒๙)

คำว่า โยชน์ มีปรากฏหลายแห่ง เช่น ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๔๖/๑๘๕,๑๔/๒๖๗/๓๑๔,ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๒๘/๒๑๘,ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๙๑๐/๑๑๐

โยธาชีวะสูตร : พระสูตรว่าด้วยผู้ใหญ่บ้านชื่อโยธาชีวะ ผู้ใหญ่บ้านชื่อโยธาชีวะเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคผู้ประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันแล้วทูลถามถึง ๒ ครั้งว่า พวกนักรบอาชีพผู้เคยเป็นอาจารย์และปาจารย์กล่าวว่า นักรบอาชีพผู้อุตสาหะพยายามในการสงคราม นักรบพวกอื่นสังหารนักรบอาชีพผู้อุตสาหะพยายามนั้นให้ถึงความตาย หลังจากตายแล้วจะเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับเหล่าเทวดาชื่อสรชิต ในข้อนี้พระผู้มีพระภาคตรัสอย่างไร

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบเหมือนกันทั้ง ๒ ครั้งว่า จงพักปัญหาข้อนี้ไว้ อย่าถามเราเลย เมื่อเขาถามเป็นครั้งที่ ๓ จึงตอบว่า นักรบอาชีพผู้อุตสาหะพยายามในการสงคราม มีจิตถูกเขายึด ทำไว้ผิด ตั้งไว้ไม่ดีในเบื้องต้นว่า สัตว์เหล่านั้นจึงถูกฆ่า จงถูกแทง จงขาดสูญ จงพินาศ หรืออย่าได้มี นักรบพวกอื่นสังหารนักรบอาชีพผู้อุตสาหะพยายามนั้นให้ถึงความตาย หลังจากตายแล้วจะไปเกิดในนรกชื่อสรชิต ถ้าเขามีความเห็นอย่างพวกนักรบอาชีพผู้เคยเป็นอาจารย์และปาจารย์ย่อมถือว่าเป็นมิจฉาภิภูริและผู้เป็นมิจฉาภิภูริย่อมมีคติอย่างใดอย่างหนึ่ง ในคติ ๒ อย่าง คือ นรกหรือกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสอย่างนี้แล้ว นายโยธาชีวะได้

ร้องให้พร้อมกับกราบทูลว่าข้าพระองค์ร้องไห้เพราะถูกพวกนักรบอาชีพผู้เป็นอาจารย์ และปาจารย์หลอกลวงให้หลงมานาน แล้วกล่าวชมว่า พระภาชิตของพระองค์ชัดเจน ไพเราะยิ่งนักเป็นต้น เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งจันทรสูตรในวรรคนี้ (ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๕๕/๓๘๘)

โยธาชีวสูตร : พระสูตรว่าด้วยองค์ประกอบของนักรบพระผู้มีพระภาคตรัสว่าองค์ประกอบของนักรบที่คู่ควรแก่พระราชา เหมาะแก่พระราชา ถึงการนับว่าเป็นราชวงศ์ครุฑ ๓ คือ (๑) ยิงลูกศรได้ไกล (๒) ยิงไม่พลาด (๓) ทำลายกายขนาดใหญ่ได้ แล้วตรัสเปรียบเทียบกับองค์ประกอบของภิกษุผู้ควรแก่ของที่เขานำมาถวาย...เป็นนาคบุญอัน ยอดเยี่ยมของชาวโลก ๓ เหมือนกัน แต่องค์ประกอบของภิกษุมีความหมายว่า (๑) ยิงลูกศรได้ไกล หมายถึงเห็นชั้น ๕ ทั้งอดีต อนาคตและปัจจุบัน ภายใน ภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต ไกลหรือใกล้ว่า นั้นไม่ใช่ของเรา เราไม่ได้เป็นนั้น นั้นไม่ใช่ตัวตนของเราด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริง (๒) ยิงไม่พลาด หมายถึง รู้ชัดอริยสัจ ๔ ตามความเป็นจริง(๓) ทำลายกายขนาดใหญ่ได้ หมายถึงทำลายกอง อวิชาใหญ่ได้ (อง.ตัก.(ไทย) ๒๐/๑๓๔/๓๘๓)

โยธาชีวสูตร : พระสูตรว่าด้วยองค์ประกอบของนักรบอาชีพ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า องค์ประกอบของนักรบอาชีพ มี ๔ คือ นักรบอาชีพ (๑) ฉลาดในฐานะ (๒) ยิงลูกศรได้ไกล (๓) ยิงไม่พลาด (๔) ทำลายกายขนาดใหญ่ได้ เปรียบเทียบกับองค์ประกอบของภิกษุ มี ๔ คือ ภิกษุ (๑) ฉลาดในฐานะ คือมีศีล สำรวมในปาติโมกข์ ประพฤติเคร่งครัดในสิกขาบท (๒) ยิงลูกศรได้ไกล คือพิจารณาเห็นชั้น ๕ ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต ไกลหรือใกล้ด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า นั้นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั้น นั้นไม่ใช่อัตตาของเรา (๓) ยิงไม่พลาด คือรู้ชัดอริยสัจ ๔ ได้แก่ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ตามความเป็นจริง (๔) ทำลายกายขนาดใหญ่ได้ คือทำลายอวิชาของใหญ่ได้ (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๘๑/๒๕๗)

โยธาชีวสูตร (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยนักรบอาชีพ (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรม เปรียบเทียบภิกษุกับนักรบอาชีพ ๕ จำพวก คือ นักรบอาชีพ(๑) ผู้ที่พอเห็นฝุ่นฟุ้ง ก็หยุดนิ่ง ไม่อาจเข้าสู่สมรภูมิได้ ฉนใด ภิกษุก็ฉนนั้น พอเห็นฝุ่นฟุ้งคือ ได้ฟังว่า หลึงสาวรูปงามมีอยู่บ้านโน้น ก็หยุดนิ่ง ไม่อาจสืบท่อพรหมจรรย์ได้บอกลาสิกขา (๒) ผู้ที่เห็นฝุ่นฟุ้งก็อดทนได้ แต่เห็นยอดธงของข้าศึกเท่านั้น ก็หยุดนิ่ง ... ฉนใด ภิกษุก็ฉนนั้น พอเห็นฝุ่นฟุ้งขึ้นก็อดทนได้ แต่พอเห็นยอดธงของข้าศึกคือ ได้เห็นหญิงสาวรูปงามคนนั้นด้วยตนเอง ก็หยุดนิ่ง ไม่อาจสืบท่อพรหมจรรย์ได้ บอกลาสิกขา (๓) ผู้ที่เห็นฝุ่นฟุ้งขึ้นก็อดทนได้ เห็นยอดธงของข้าศึกก็อดทนได้ แต่ได้ยินเสียงกึกก้องของข้าศึก ก็หยุดนิ่ง ...ฉนใด ภิกษุก็ฉนนั้น เห็นฝุ่นฟุ้งขึ้นก็อดทนได้ เห็นยอดธงของข้าศึกก็อดทนได้ แต่พอได้ยินเสียงกึกก้องของข้าศึกคือ ถูกหญิงสาวรูปงามคนนั้น ยิ้มแย้มปราศรัย กระซิกกระซี้ ยั่วชวน ก็หยุดนิ่ง ... (๔) ผู้ที่เห็นฝุ่นฟุ้งขึ้นก็อดทนได้ ...ได้ยินเสียงกึกก้องของข้าศึกก็อดทนได้ แต่หวาดสะดุ้งต่อการประหารของข้าศึก ฉนใด

ภิกษุก็ฉันนั้น ...ได้ยินเสียงกึกก้องของข้าศึกก็อดทนได้ แต่หวาดสะดุ้งต่อการประหารของข้าศึกคืออุททงสาธิตคนนั้น นั่งทับ นอนทับ ข่มขืน ก็เสพเมถุนธรรมทั้งที่ยังไม่บอกลาสิกขา (๕) ผู้ที่เห็นฝุ่นฟุ้งขึ้นก็อดทนได้ เห็นยอดธงของข้าศึกก็อดทนได้ ได้ยินเสียงกึกก้องของข้าศึกก็อดทนได้ อดทนต่อการประหารของข้าศึกได้ เป็นผู้ชนะสงครามแล้วยึดค่ายของข้าศึกนั้นไว้ได้ ฉันท ไต ภิกษุก็ฉันนั้น เห็นฝุ่นฟุ้งขึ้นก็อดทนได้ เห็นยอดธงของข้าศึกก็อดทนได้ แม้ได้ยินเสียงกึกก้องของข้าศึกก็อดทนได้ อดทนต่อการประหารของข้าศึกได้ ชนะสงครามแล้ว ยึดค่ายของข้าศึกนั้นไว้ได้ คือแม้ถูกข่มขืนอยู่ แต่ไม่พัวพัน ปลดเปลื้อง หลีกออกได้ แล้วหลีกไปตามประสงค์ บำเพ็ญเพียรบำเพ็ญสมณธรรมจนบรรลุธรรมถึงขั้นสูงสุดในที่สุด (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๗๕/๑๒๖)

โยธาชีวิตสูตร (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยนักรบอาชีพ (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมเปรียบเทียบภิกษุกับนักรบอาชีพ ๕ จำพวก คือ นักรบอาชีพ(๑) ผู้ที่ถือดาบและโล่ผูกสอดธนูและแสงแล้วเข้าสู่สมรภูมิ ทำการรบและถูกข้าศึกฆ่าตาย ฉันท ไต ภิกษุก็ฉันนั้น อาศัยหมู่บ้านหรือนิคมบางแห่งอยู่ เข้าไปบิณฑบาตไม่รักษากาย วาจา จิต มีสติไม่ตั้งมั่น ไม่สำรวมอินทรีย์ เห็นมาตุคามนุ่งห่มไม่เรียบร้อย ภูรภาวะรบกวนจิต เสพเมถุนธรรมทั้งที่ยังไม่บอกลาสิกขา (๒) ผู้ที่ถือดาบและโล่ผูกสอดธนูและแสงแล้วเข้าสู่สมรภูมิ ทำการรบถูกข้าศึกทำร้ายได้รับบาดเจ็บ ถูกนำตัวส่งหมู่ญาติยังไม่ทันถึงก็เสียชีวิตในระหว่างทาง ฉันท ไต ภิกษุก็ฉันนั้น อาศัยหมู่บ้านหรือนิคมบางแห่งอยู่ เข้าไปบิณฑบาตไม่รักษากาย วาจา จิต มีสติไม่ตั้งมั่น ไม่สำรวมอินทรีย์ เห็นมาตุคามนุ่งห่มไม่เรียบร้อย ภูรภาวะรบกวนจิตแล้ว มีกายใจเร่าร้อน จึงคิดจะไปอารามแล้วบอกลาสิกขา แต่ยังไม่ถึงอารามก็บอกลาสิกขาเสียก่อน (๓) ผู้ที่ถือดาบและโล่ผูกสอดธนูและแสงแล้วเข้าสู่สมรภูมิ ทำการรบถูกข้าศึกทำร้ายได้รับบาดเจ็บ ถูกนำตัวส่งหมู่ญาติได้รับการรักษาพยาบาล และเสียชีวิตด้วยอาการบาดเจ็บนั้นนั่นเอง ฉันท ไต ภิกษุก็ฉันนั้น อาศัยหมู่บ้านหรือนิคมบางแห่งอยู่ เข้าไปบิณฑบาตไม่รักษากาย วาจา จิต มีสติไม่ตั้งมั่น ไม่สำรวมอินทรีย์ เห็นมาตุคามนุ่งห่มไม่เรียบร้อย ภูรภาวะรบกวนจิตแล้ว มีกายใจเร่าร้อน จึงคิดจะไปอารามบอกลาสิกขา ถูกเพื่อนพรหมจารีอบรมพร้าสอนให้เห็นโทษของกามทั้งหลาย แต่ก็ยังบอกลาสิกขา (๔) ผู้ที่ถือดาบและโล่ผูกสอดธนูและแสงแล้วเข้าสู่สมรภูมิ ทำการรบถูกข้าศึกทำร้ายได้รับบาดเจ็บ ถูกนำตัวส่งหมู่ญาติได้รับการรักษาพยาบาลจนหายจากอาการบาดเจ็บนั้นฉันท ไต ภิกษุก็ฉันนั้น อาศัยหมู่บ้านหรือนิคมบางแห่งอยู่ เข้าไปบิณฑบาตไม่รักษากาย วาจา จิต มีสติไม่ตั้งมั่น ไม่สำรวมอินทรีย์ เห็นมาตุคามนุ่งห่มไม่เรียบร้อย ภูรภาวะรบกวนจิตแล้ว มีกายใจเร่าร้อน จึงคิดจะไปอารามบอกลาสิกขา ถูกเพื่อนพรหมจารีอบรมพร้าสอนให้เห็นโทษของกามทั้งหลาย จึงไม่บอกลาสิกขา (๕) ผู้ที่ถือดาบและโล่ผูกสอดธนูและแสงแล้วเข้าสู่สมรภูมิ เป็นผู้ชนะสงครามและยึดค่ายของข้าศึกนั้นไว้ได้ ฉันท ไต ภิกษุก็ฉันนั้น อาศัยหมู่บ้านหรือนิคมบางแห่งอยู่ เข้าไปบิณฑบาต รักษากาย วาจา จิต มีสติตั้งมั่น

สำรวมอินทรีย์ บำเพ็ญสมณธรรมจนบรรลุธรรมถึงขั้นสูงสุด ในที่สุด (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๗๖/๑๓๑)

โยราชีวะ, ผู้ใหญ่บ้าน : ชื่อผู้ใหญ่บ้านคนหนึ่ง มีปรากฏคามณิสัญยุต ปกครองหมู่บ้านแห่งหนึ่ง ท่านผู้นี้ วันหนึ่ง เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาค ได้ทูลถามว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์ได้ ยินคำของพวกนักรบอาชีวะผู้เคยเป็นอาจารย์และปาจารย์ก่อน ๆ กล่าวว่า นักรบ อาชีวะคนใดอุตสาหะพยายามในการสงครามนักรบพวกอื่นสังหารนักรบอาชีวะผู้อุตสาหะ พยายามนั้นให้ถึงความตาย เขาหลังจากตายแล้วจะเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับเหล่า เทวดาชื่อสรชิต แม้คำถามเช่นนี้ พระผู้มีพระภาคจะตรัสย้ำว่าอย่าทรงถาม ๓ ครั้ง แต่เมื่อผู้ถามอยากทราบ พระองค์จึงตรัสให้ฟังว่า นักรบอาชีวะคนใดอุตสาหะพยายาม ในการสงคราม จิตถูกเขายึด ทำไว้ผิด ตั้งไว้ไม่ดีในเบื้องต้นว่า สัตว์เหล่านี้จึงถูกฆ่า จงถูกแทง จงขาดสูญ จงพินาศ หรืออย่าได้มี นักรบพวกอื่นสังหารนักรบอาชีวะผู้ อุตสาหะพยายามนั้นให้ถึงความตาย เขาหลังจากตายแล้วจะไปเกิดในนรกชื่อสรชิต ก็ ถ้าเขามีความเห็นอย่างนี้ว่า นักรบอาชีวะคนใดอุตสาหะพยายามในการสงคราม นักรบ พวกอื่นสังหารนักรบอาชีวะผู้อุตสาหะพยายามนั้นให้ถึงความตาย เขาหลังจากตายแล้ว จะเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับเหล่าเทวดาชื่อสรชิต ความเห็นของเขาเป็นมิจฉาทิฎฐิ และผู้เป็นมิจฉาทิฎฐิเรากล่าวว่ามีคติอย่าง ๑ ใน ๒ อย่าง คือนรกหรือกำเนิดสัตว์ ดิริจฉาน” (ส.สพ.ไทย)๑๘/๓๕๕/๓๘๘)

โยนก, แคว้น : อาณาจักรโบราณทางทิศพายัพของชมพูทวีป ซึ่งคนในแคว้นนี้ มี ๒ จำพวก คือ เจ้า และทาส ดังคำในอัสสลาเยนสูตร ที่ พระผู้มีพระภาคตรัสถามอัสสลาเยนว่า ท่าน เข้าใจความข้อนั้นว่าอย่างไร ท่านได้ฟังมาแล้วหรือว่า ในแคว้นโยนก แคว้นกัม โโพชะ และปัจฉิมตชนบทอื่น ๆ มีวรรณะอยู่ ๒ จำพวกเท่านั้น คือ (๑) เจ้า (๒) ทาส เป็นเจ้าแล้วกลับเป็นทาส เป็นทาสแล้วกลับเป็นเจ้า(ม.ม.(ไทย) ๑๓/๔๐๓/ ๕๐๔) (ปัจจุบันอยู่ในเขตอาฟกานิสถาน และอุซเบกิสถานกับตาจิกิสถานแห่งเอเชีย กลาง) ชื่อว่าบากเตรีย(Bactria; เรียก Bactriana orZariaspa ก็มี) มีเมืองหลวงชื่อ บากตรา(Bactra ปัจจุบันเรียกว่า Balkh อยู่ในภาคเหนือของอาฟกานิสถาน), เป็น ดินแดนที่ชนชาติอารยันเข้ามาครอง แล้วตกอยู่ใต้อำนาจของจักรวรรดิเปอร์เซีย โบราณ และคงเนื่องจากมีชนชาติกรีกเผ่าIonians มาอยู่อาศัยมาก ทางชมพูทวีปจึง เรียกว่า “โยนก” (ในคัมภีร์บาลีเรียกว่าโยนก บ้าง โยนะ บ้าง ยวนะ บ้าง ซึ่งมาจาก คำว่า “Ionian” นั้นเอง)เฉพาะอย่างยิ่ง เมื่อพระเจ้าอเล็กซานเดอร์มหาราช (Alexander the Great)กษัตริย์กรีก ยกทัพแผ่อำนาจมาทางตะวันออก ล้ม จักรวรรดิเปอร์เซียลงได้ในปีที่ ๓๓๑ ก่อน ค.ศ. (ประมาณพ.ศ.๑๕๘) แล้วจะมาตี ชมพูทวีป ผ่านบากเตรียซึ่งเคยขึ้นกับเปอร์เซียมาประมาณ ๒๐๐ ปี ก็ได้บากเตรียคือ แคว้นโยนกนั้นในปีที่ ๓๒๙ ก่อน ค.ศ.(พ.ศ. ๑๖๐) จากนั้นจึงไปตั้งทัพที่เมืองตักศิลา ในปีที่ ๓๒๖ ก่อน ค.ศ. เพื่อเตรียมเข้าตีอินเดีย แต่ในที่สุดทรงล้มเลิกพระดำรินั้น และยกทัพกลับในปีที่๓๒๕ ก่อน ค.ศ. ระหว่างทางเมื่อพักที่กรุงบาบิโลน ได้ประหาร หนักและสวรรคตเมื่อปีที่ ๓๒๓ ก่อน ค.ศ. แม้ทัพกรีกที่พระเจ้าอเล็กซานเดอร์ตั้งไว้ดู

แลดินแดนที่ตีได้ ก็ปกครองโยนกต่อมาโยนกตลอดจนคันธาระที่อยู่ใต้ลงมา(ปัจจุบันอยู่ในอาฟกานิสถานและปากีสถาน) จึงเป็นดินแดนกรีกและมีวัฒนธรรมกรีกเต็มที ต่อมาไม่นาน เมื่อพระอัยกาของพระเจ้าอโศกมหาราช คือพระเจ้าจันทรคุปต์(เอกราชกรีกเรียก Sandrocottos หรือSandrokottos) ขึ้นครองแคว้นมคธตั้งราชวงศ์โมริยะ (รูปสันสกฤตเป็นเมารยะ) ขึ้นในปีที่ ๓๒๑ ก่อน ค.ศ.(พ.ศ. ๑๖๘) แล้วยกทัพมาเผชิญกับแม่ทัพใหญ่ของอเล็กซานเดอร์ ชื่อซีลูคัส(Seleucus) ที่มีอำนาจปกครองดินแดนแถบตะวันออกรวมทั้งโยนกและคันธาระนั้น (ต่อมาได้เป็นกษัตริย์แห่งบาบิโลเนียถือกันว่าเป็นกษัตริย์แห่งซีเรียโบราณ)ซีลูคัสได้ยอมยกคันธาระให้แก่จันทรคุปต์แม้ว่าโยนกก็คงจะได้มาขึ้นต่อมคธด้วย ดังที่ศิลาจารึกของพระเจ้าอโศก (ครองราชย์พ.ศ. ๒๑๘-๒๖๐)กล่าวถึงแคว้นแคว้นของชาวโยนกในเขตพระราชอำนาจ แต่ผู้คนและวิถีชีวิตที่นั่นก็ยังเป็นแบบกรีกสืบมาเมื่อพระเจ้าอโศกทรงอุปถัมภ์การสังคายนาครั้งที่ ๓ ใน พ.ศ.๒๓๕ แล้วพระโหมคคัลลิตุตรตีสสเถระได้มอบภาระให้พระสงฆ์ไปเผยแพร่วรรณศาสนาในดินแดนต่างๆ ๙ สาย (เราเรียกกันว่าพระศาสนทูต) อรรถกถากล่าวว่า พระมหารัทธิตเถระได้มายังโยนกรัฐหลังรัชกาลพระเจ้าอโศกมหาราชไม่เต็มครึ่งศตวรรษราชวงศ์โมริยะก็สลายลง ในช่วงเวลานั้น บากเตรียหรือโยนกก็ได้ตั้งอาณาจักรของตนเองเป็นอิสระ(ตำราฝ่ายตะวันตกบอกในทำนองว่าบากเตรียไม่ได้มาขึ้นต่อมคธ ยังขึ้นกับราชวงศ์ของซีลูคัส จนถึงปีที่ ๒๕๐ ก่อนค.ศ. ซึ่งยังอยู่ในรัชกาลพระเจ้าอโศก บากเตรียจึงแยกตัว จากราชวงศ์ของซีลูคัส ออกมาตั้งเป็นอิสระ แต่ศิลาจารึกของพระเจ้าอโศกก็บอกชัดว่า มีแคว้นแคว้นโยนกในพระราชอำนาจ อาจเป็นได้ว่า โยนกในสมัยนั้น มีทั้งส่วนที่ขึ้นต่อมคธ และส่วนที่ขึ้นต่อราชวงศ์กรีก ของซีลูคัส แล้วแข็งข้อแยกออกมา) จากนั้นบากเตรียได้มีอำนาจมากขึ้น ถึงกับขยายดินแดนเข้ามาในอินเดียภาคเหนือตั้งที่โยนกได้มีชื่อเด่นอยู่ในประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในสมัยของพระเจ้า Menander ที่พุทธศาสนิกชนเรียกว่า พญามิลินท์ ซึ่งครองราชย์(พ.ศ.๔๒๓-๔๕๓) ที่เมืองสาละ(ปัจจุบันเรียกว่า Sialkot อยู่ในแคว้นปัญจาบ ที่เป็นส่วนของปากีสถาน)หลังรัชกาลพญามิลินท์ไม่นาน บากเตรียหรือโยนกตกเป็นของชนเผ่าศกะที่ร่ำรอนรุกรานเข้ามา แล้วต่อมาก็เป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรกุษาณ(ที่มีราชายังใหญ่ พระนามว่ากนิษกะ, ครองราชย์พ.ศ.๖๒๑-๖๔๔) หลังจากนั้นก็มีการรุกรานจากภายนอกมาเป็นระลอก จนกระทั่งประมาณ ค.ศ.๗๐๐ (ใกล้พ.ศ.๑๓๐๐) กองทัพมุสลิมอาหรับยกมาถึงและเข้าครอบครองโยนกก็ได้กลายเป็นส่วนหนึ่งแห่งดินแดนของชนชาวมุสลิมสืบมาชื่อโยนกก็เหลืออยู่แต่ในประวัติศาสตร์(พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)

โยนิ :

กำเนิด หมายถึงกำเนิดของสัตว์ มี ๔ จำพวก คือ (๑) ชลาพุชโยนิ เกิดในครรภ์กำเนิดของสัตว์ที่เกิดในครรภ์ เช่น คน แมว (๒) อัณฑชโยนิ เกิดในไข่ กำเนิดของสัตว์ที่เกิดในไข่ เช่น นก ไก่ (๓) สังเสทชโยนิ เกิดในโคล กำเนิดของสัตว์ที่เกิดในถ้ำโคล คือ ที่ขึ้นและสกปรกเช่น หนอนบางอย่าง (๔) โอปปาติกโยนิ เกิดผุดขึ้น กำเนิดของสัตว์ที่เกิดผุดขึ้นเช่น เทวดา สัตว์นรก (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๑๒/๒๙๓)

โยนิโสมนสิการ : การทำในใจโดยแยกกาย, กระทำไว้ในใจโดยอุบายอันแยกกาย, การพิจารณาโดยแยกกาย, การใช้ความคิดถูกวิธี, คือพิจารณาเพื่อเข้าถึงความจริงโดยสืบค้นหาเหตุผลไปตามลำดับจนถึงต้นเหตุแยกแยะองค์ประกอบจนมองเห็นตัวสภาวะและความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย หรือตริตรองให้รู้จักสิ่งที่ดีที่ชั่ว ยิ่งกุศลธรรมให้เกิดขึ้นโดยอุบายที่ชอบซึ่งจะมีให้เกิดอวิชชาและตัณหา, ความรู้จักคิด, คิดถูกวิธี, การมนสิการโดยแยกกาย ดังคำในสัพพาสวสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เรากล่าวความสิ้นอาสวะของภิกษุผู้รู้ผู้เห็นอะไร (คือ) ผู้รู้ ผู้เห็นโยนิโสมนสิการ และอโยนิโสมนสิการ เมื่อภิกษุมนสิการโดยไม่แยกกาย อาสวะทั้งหลายที่ยังไม่เกิดย่อมเกิดขึ้น และอาสวะทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมเจริญเมื่อภิกษุมนสิการโดยแยกกาย อาสวะทั้งหลายที่ยังไม่เกิดย่อมไม่เกิดขึ้น และอาสวะทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้วย่อมเสื่อมไป (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๕/๑๘)

คำว่า โยนิโสมนสิการ มีปรากฏในพระไตรปิฎกหลายแห่ง เช่น (ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๑/๒๘๖, ๑๑/๓๕๑/๓๖๘, ๑๑/๓๕๙/๔๑๘, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๕/๑๘, ๑๒/๔๕๒/๔๙๑, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๖๒/๔๗, ๑๙/๘๓/๕๔, ๑๙/๑๙๔/๑๒๗, ๑๙/๒๑๓/๑๔๕, อ.ง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๒๐/๔, ๒๐/๖๖/๑๒) ; เทียบ *อโยนิโสมนสิการ*

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า โยนิโสมนสิการ หมายถึงการทำไว้ในใจโดยถูกอุบาย โดยถูกทาง กล่าวคือการนึก การน้อมนึก การผูกใจ การใส่ใจ การทำไว้ในใจในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าไม่เที่ยง ในสิ่งที่เป็นอย่างทุกขว่าเป็นทุกข ในสิ่งที่เป็นอย่างอนัตตาว่าเป็น อนัตตา หรือโดยสังขานุโลมิกญาณ (ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๑๕/๗๑)

โยนิโสมนสิการสัมปทา : ความถึงพร้อมด้วยการมนสิการโดยแยกกาย ดังคำในโยนิโสมนสิการสัมปทาสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เมื่อดวงอาทิตย์กำลังจะอุทัย ย่อมมีแสงอรุณขึ้นมาก่อน เป็นบุพนิมิต ฉันท โยนิโสมนสิการสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยการมนสิการโดยแยกกาย) ก็เป็นตัวนำ เป็นบุพนิมิตเพื่อความเกิดขึ้นแห่งอริยมรรคมีองค์ ๘ ฉันทนั้น (ส.ม. (ไทย) ๑๙/๕๕/๔๔, ๑๙/๖๙/๔๙)

โยนิโสมนสิการสัมปทาสูตร : พระสูตรว่าด้วยโยนิโสมนสิการสัมปทา มี ๖ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

1. โยนิโสมนสิการสัมปทาสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยโยนิโสมนสิการสัมปทา พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า โยนิโสมนสิการสัมปทาเป็นบุพนิมิต เพื่อให้เกิดอริยมรรคมีองค์ ๘ อันอาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปในโอสถัคคะเหมือนแสงอรุณที่มาก่อนดวงอาทิตย์ขึ้นในยามเช้า (ส.ม. (ไทย) ๑๙/๕๕/๔๔)

2. โยนิโสมนสิการสัมปทาสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยโยนิโสมนสิการสัมปทา พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า โยนิโสมนสิการสัมปทาเป็นบุพนิมิต เพื่อให้เกิดอริยมรรคมีองค์ ๘ อันเป็นธรรมมีการกำจัดราคะ โทสะ และโมหะเป็นจุดหมายเหมือนแสงอรุณที่มาก่อนดวงอาทิตย์ขึ้นในยามเช้า (ส.ม. (ไทย) ๑๙/๖๒/๔๖)

3. โยนิโสมนสิการสัมปทาสูตร^๓ : พระสูตรว่าด้วยโยนิโสมนสิการสัมปทา พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า โยนิโสมนสิการสัมปทาเป็นธรรมอันเอก เพื่อให้เกิดอริยมรรคมีองค์ ๘ อันอาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปในโอสถัคคะ เหมือนแสงอรุณที่มาก่อนดวงอาทิตย์ขึ้นในยามเช้า (ส.ม. (ไทย) ๑๙/๖๙/๔๙)

4.โยนิโสมนสิการสัมปทาสูตร^๔ : พระสูตรว่าด้วยโยนิโสมนสิการสัมปทา พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า โยนิโสมนสิการสัมปทาเป็นธรรมอันเอก เพื่อให้เกิดอริยมรรคมีองค์ ๘ อันเป็นธรรมมีการกำจัดราคะ โทสะ และโมหะเป็นจุดหมาย เหมือนแสงอรุณที่มาก่อนดวงอาทิตย์ขึ้นในยามเช้า (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๗๖/๕๑)

5.โยนิโสมนสิการสัมปทาสูตร^๕ : พระสูตรว่าด้วยโยนิโสมนสิการสัมปทา พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เราไม่เห็นธรรมอันเอกอื่น นอกจากโยนิโสมนสิการสัมปทาซึ่งเป็นธรรมอันเอก เพื่อให้เกิดอริยมรรคมีองค์ ๘ อันอาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปในโอสสัคคะ เหมือนแสงอรุณที่มาก่อนดวงอาทิตย์ขึ้นในยามเช้า (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๘๓/๕๔)

6.โยนิโสมนสิการสัมปทาสูตร^๖ : พระสูตรว่าด้วยโยนิโสมนสิการสัมปทา พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เราไม่เห็นธรรมอันเอกอื่น นอกจากโยนิโสมนสิการสัมปทาซึ่งเป็นธรรมอันเอก เพื่อให้เกิดอริยมรรคมีองค์ ๘ อันเป็นธรรมมีการกำจัดราคะ โทสะ และโมหะเป็นจุดหมาย เหมือนแสงอรุณที่มาก่อนดวงอาทิตย์ขึ้นในยามเช้า (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๙๐/๕๖)

โยนิโสมนสิการสูตร : พระสูตรว่าด้วยการมนสิการโดยแยกกายพระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า การมนสิการโดยแยกกายทำให้โพชนงค์ ๗ ที่ยังไม่เกิดก็เกิดขึ้น และที่เกิดขึ้นแล้วก็เจริญไพบูลย์ยิ่งขึ้น (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๒๑๗/๑๔๙)

โยนี : อวัยวะสืบพันธุ์ของหญิง คือมดลูก,ที่เกิด, ต้นกำเนิด; ปัญญา,ในที่นี้หมายถึงมดลูก ดังคำในอัสสลาเยนสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อัสสลาเยนะ นางพราหมณีของพราหมณ์ทั้งหลายมีระดูบ้าง มีครรภ์บ้าง คลอดบุตรบ้าง ให้บุตรดีนมบ้าง ปรากฏอยู่ พราหมณ์เหล่านั้นซึ่งเป็นผู้เกิดจากโยนีเหมือนกัน (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๔๐๒/๕๐๓)

โยพพนมทะ : ความมัวเมาในความเป็นหนุ่มสาว,เป็นข้อ ๒ ในความมัวเมา ๓ อันได้แก่ (๑) อาโรคยมทะ (ความมัวเมาในความไม่มีโรค) (๒) โยพพนมทะ (ความมัวเมาในความเป็นหนุ่มสาว) (๓) ชีวิตมทะ (ความมัวเมาในชีวิต),ในวิภังค์ อธิบายลักษณะความมัวเมาในความเป็นหนุ่มสาวไว้ว่า ความเมา กิริยาที่เมา ภาวะที่เมา ความถือตัว กิริยาที่ถือตัว ภาวะที่ถือตัว ความลำพองตน ความทะนงตน ความเชิดชูตนเป็นดุจธง ความเห่อเหิม ความที่จิตต้องการเชิดชูตนเป็นดุจธงเพราะอาศัยความเป็นหนุ่มเป็นสาว นี้เรียกว่า โยพพนมทะ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๔,๓๕/๘๔๔/๕๔๗)

๔.๒ หมวดอักษรอรรค อักษร ร ๗๐๔ ศัพท์ (ถ) (๓๔ ศัพท์) รวม เสนอนิยามศัพท์ ๗๓๔ ศัพท์ ดังนี้

รکشฏ : รกยุง, รกอย่างป่าทึบ เต็มไปด้วยหนาม, มุ่งหมายอธิบายหลักธรรมฝ่ายอกุศลธรรม เช่นมิจฉาทิฐิที่ว่าความเห็นว่าเป็นตน ดังคำในอัครวจฉโคตตสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า วัจฉะ ทิฐิวา โลภเทียง นั้น เป็นรکشฏคือทิฐิ เป็นกัณดารคือทิฐิ เป็นเสี้ยนหนามคือทิฐิ เป็นความดั้นรนคือทิฐิ เป็นสังโยชน์คือทิฐิ ก่อให้เกิดความทุกข์ ความลำบาก ความคับแค้น และความเร่าร้อน, ในวิเนปมสูตร อธิบายไว้ว่า ทางนั้นมีภัย มีภัยจำเพาะหน้า มีหนามรکشฏ เป็นทางอ้อม เป็นทางผิด และไปลำบาก (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๘๙/๒๒๒, ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๒๔๖/๒๕๙)

รکشฏคือทิฐิ : รกยุงด้วยความเห็นผิด, ความเห็นที่รกยุง หมายถึงคนที่มีความรกยุงด้วยความเห็นผิด เช่นความเห็นโลกเทียง โลกไม่เทียงเป็นต้น อันก่อให้เกิดความทุกข์ ความลำบาก ความคับแค้น และความเร่าร้อน, จัดเป็นความเห็นอันเป็นข้าศึกต่อสัมมาทิฐิ ดังคำในปุคคลบัญญัติ ที่อธิบายทิฐิไว้ว่า ทิฐิวิบัติ เป็นฉน ความเห็นว่า ทานที่ให้แล้วไม่มีผล ยัญที่บูชาแล้วไม่มีผล การเช่นสร้างไม่มีผล ผลวิบากแห่งกรรมที่ทำดี ทำชั่วไม่มี โลกนี้ไม่มี โลกหน้าไม่มี มารดาไม่มีคุณ บิดาไม่มีคุณ สัตว์ที่เกิดผิดขึ้นไม่มี สมณพราหมณ์ผู้ปฏิบัติปฏิบัติชอบทำให้แจ้ง โลกนี้และโลกหน้าด้วยปัญญาอันยิ่งเองแล้วสอนผู้อื่นให้รู้แจ้งไม่มีในโลก ดังนี้ ทิฐิความเห็นผิด รکشฏคือทิฐิ กัณดารคือทิฐิ (อภิ.ปุ.(ไทย) ๓๖/๖๒/๑๖๑)

รกรู้ง : เต็มด้วยสิ่งสกปรก ในที่นี้มุ่งหมายถึงใจเต็มด้วยกิเลสตัณหา คือรกรู้งด้วยกิเลสมีรากะเป็นต้น ดังคำในกุกพรหมณวัตถุ ที่พระผู้มีพระภาคทรงปรารภพราหมณ์โกหกมีวัตรตั้งค่างแล้วตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายว่า เจ้าคนมีปัญญาทราวม การเกล้าขมา การครองหนังสือ จะมีประโยชน์อะไรสำหรับเจ้า ภายนอกของเจ้าเปล่งปลั่งเกลี้ยงเกลา แต่ภายในของเจ้ารกรู้ง, ในโคธชาดก พญาหทัยโพธิสัตว์ตีเตียนดาบสว่า นี่เจ้าผู้โง่เขลา จะมีประโยชน์อะไรแก่เจ้า ด้วยขมาและการนุ่งหม่มหนังสือเหลืองภายในของเจ้าแสนจะรกรู้ง (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๓๙๔/๑๕๗, ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๑๓๘/๕๖)

รขนิยสันฐิตสูตร : พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่จูงใจให้กำหนด ภิกษุรูปหนึ่งเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคผู้ประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ทูลถามปัญหา พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุ สิ่งใดจูงใจให้กำหนด เธอพึงละความพอใจในสิ่งนั้น” (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๗๐/๑๑๐)

รขนิยสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นเหตุให้กำหนด พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุผู้เถระ ย่อมไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่เคารพของเพื่อนพรมจารีทั้งหลาย เพราะประกอบด้วยธรรม ๕ คือ (๑) กำหนดในสิ่งที่เป็เหตุให้กำหนด (๒) ชัดเคืองในสิ่งที่เป็เหตุให้ชัดเคือง (๓) หลงในสิ่งที่เป็เหตุให้หลง (๔) โกรธในสิ่งที่เป็เหตุให้โกรธ (๕) มัวเมาในสิ่งที่เป็เหตุให้มัวเมา ส่วนภิกษุผู้เถระประกอบด้วยธรรม ๕ มีนัยตรงกันข้าม ย่อมเป็นที่รัก เป็นที่เคารพของเพื่อนพรมจารีทั้งหลาย (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๘๑/๑๔๙)

- โรชชาต :** ชาตคือปุมคือที่งอกตรงข้อหรือตา เช่น อ้อย ไม้ไผ่ และไม้้ออ ดังคำในสามัญญผลสูตร สันทกสูตร มหาทัญญสูตร ในเรื่องนัตถิกวาทะ ลัทธิที่ถือว่าไม่มีเหตุไม่มีปัจจัย ที่กล่าวถึงโรชชาตไว้ว่า อินทรีย์ ๒,๐๐๐ นรก ๓๐๐ โรชชาต๕ ๓๖ สัญญีครรรค์ ๗ อสังญีครรรค์ ๗ ฯลฯ เหล่านี้ที่คนพาลและบัณฑิตพากันเที่ยวเวียนว้าย ไปแล้ว จักทำที่สุดทุกขได้เอง (ที.สี.(ไทย) ๙/๑๖๘/๕๕,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๒๘/๒๖๗,ส.ข.(ไทย) ๑๗/๒๑๓/๒๙๓)
- อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า โรชชาต ที่งอกซึ่งอยู่ที่ข้อหรือตา เช่นอ้อย ไม้ไผ่ และไม้้ออ เป็นต้น (ที.สี.อ. (บาลี) ๑๖๘/๑๔๘)
- รณัญชหะ :** ผู้ละข้าศึกคือกิเลส ดังคำในสิลสัมปนสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเหล่าใดสมบุรณ์ด้วยศีล สมบุรณ์ด้วยสมาธิ สมบุรณ์ด้วยปัญญา สมบุรณ์ด้วยวิมุตติ สมบุรณ์ด้วยวิมุตติญาณทัสสนะ เป็นผู้กล่าวสอนให้รู้แจ้ง ชี้แจงให้เห็นชัด ชวนใจให้อยากรับเอาไปปฏิบัติ เราใจให้อาจหาญแกล้วกล้า ปลอดภัยโลมใจให้สดชื่น ร่าเริง เป็นผู้สามารถกล่าวบรรยายสัทธรรมให้เข้าใจง่าย ฯลฯ ภิกษุทั้งหลาย เพราะเมื่อภิกษุเสพ คบ เข้าไปนั่งใกล้ภิกษุผู้ทรงคุณดังกล่าวนั้น สิลขันธ สมาธิขันธ ปัญญาขันธ วิมุตติขันธ วิมุตติญาณทัสสนขันธ แม้ที่ยังไม่บริบูรณ์ก็จะถึงความ บริบูรณ์ด้วยภavana ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ทรงคุณเห็นปานนี้นั้น เราเรียกว่าศาสดา บ้างสัตถวาทะ (ผู้นำหมู่คณะ) บ้าง รณัญชหะ(ผู้ละข้าศึกคือกิเลส) บ้าง (ขุ.อิตติ.(ไทย) ๒๕/๑๐๔/๔๘๓)
- รัตนสูตร :** พระสูตรว่าด้วยรัตนะอันประณีต พระผู้มีพระภาคเสด็จมาตรัสรัตนสูตรนี้แก่ท่านพระอานนทเถระที่ประตูพระนครเวสาลี เพื่อให้ท่านเรียนแล้วทำพระปริตรโดยวิธีใช้บาตรบรรจุน้ำ แล้วสวดรัตนสูตร พร้อมทั้งประพรมน้ำพระพุทธรณ์ทั่ว ทั้งพระนครเวสาลี เป็นเหตุให้อุปัทวะทั้งหลายหายไปหมดสิ้น เมื่อท่านพระอานนทเถระเดินประพรมน้ำพระพุทธรณ์จนทั่วพระนครแล้วกลับมาเฝ้าพระผู้มีพระภาคที่สังฆาการศาลาของเจ้าลิจฉวี พระองค์ได้ตรัสรัตนสูตรเพื่อโปรดชาวเมืองอีกครั้งหนึ่ง รัตนสูตร เป็นสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสมุ่งแสดงแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เพื่อทรงเปรียบเทียบให้เห็นว่า พระรัตนตรัย คือ พุทธรัตนะ อัมมรัตนะ และสังฆรัตนะ เป็นรัตนะที่สูงที่สุด ประเสริฐสุดยิ่งกว่ารัตนะทั้งหลายที่มีอยู่ในโลกนี้ ที่ตรัสว่าพุทธรัตนะ เป็นรัตนะ ประเสริฐที่สุด เพราะไม่มีใครจะเปรียบเทียบกับพระพุทธเจ้าได้ในเรื่องคุณธรรม คือ ศีล สมาธิ และปัญญา เพราะยากนักที่จะบังเกิดในโลก ความเป็นพุทธะนั้นต้องใช้เวลาบำเพ็ญบารมีนานตลอดสองขั้วกับ เพราะเป็นผู้ทำให้สำเร็จอนุตตรริยะ ๖ มีทสสนา นุตตรริยะ เป็นต้น เป็นผู้ก่อให้เกิดความยินดีในรูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔ อริยมรรค ๔ และอริยผล ๔ ที่ตรัสว่าอัมมรัตนะ เป็นรัตนะประเสริฐที่สุด เพราะพระธรรมเป็นที่สิ้นกิเลส ปราศจากราคะ ที่ตรัสว่าสังฆรัตนะเป็นรัตนะประเสริฐที่สุด เพราะพระสงฆ์เป็นผู้รู้แจ้งธรรมตามพระพุทธเจ้า และเป็นบุญเขตที่ให้ ทักขินาทานมีผลมากแก่บุคคลผู้ถวาย (ขุ.ขุ.(ไทย) ๒๕/๑/๙,ขุ.ขุ.อ. ๖/๑๔๔-๑๗๖)

อนึ่ง รตนสูตรนี้ เป็นสูตรแสดงถึงอำนาจแห่งพระรัตนตรัยโดยตรง เมื่อเทวดา และมนุษย์ทั้งหลายรู้คุณค่าของพระรัตนตรัย ยอมรับ นับถือ บูชาพระรัตนตรัย เป็นที่พึ่งที่ระลึกแล้ว ย่อมก่อให้เกิดพลังใจในการต่อสู้อดทน และฟันฝ่าเพื่อเอาชนะอุปสรรค ปัญหา ตลอดจนภัยทั้งหลายทั้งมวลได้ ไม่ท้อแท้ มุ่งสร้างแต่ประโยชน์สุขทั้งแก่ตนและส่วนรวมอย่างเด็ดเดี่ยว ในที่สุด อุปสรรค ปัญหา และภัยทั้งหลายก็จะพ่ายแพ้ไป จะประสบแต่สุขสวัสดิ์ตลอดกาลนาน (ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๒๒๔/๕๕๓)

รตนัคชิปราสาท : ชื่อปราสาทหลังหนึ่งของพระพุทธเจ้านามว่าเรวตะ สมัยที่เป็นพระเวรตราชกุมาร แห่งกรุงสุทัญญกะ ซึ่งมีพระเจ้าวิบุลยปกครอง ตั้งคำในเรวตพุทธวงศ์กล่าวไว้ว่า เรวตราชกุมาร ทรงครองขรवासอยู่ ๖,๐๐๐ ปี มีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลัง คือสุทัญญสนปราสาท รตนัคชิปราสาท และอาเวฬปราสาท ตกแต่งสวยงาม บังเกิดเพราะบุญกรรม (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๗/๖๑๖)

รติวัชฌปราสาท : ชื่อปราสาทหลังหนึ่งของพระพุทธเจ้านามว่ากุกสันธะ สมัยที่เป็นกุกสันธกุมารแห่งกรุงเขมวดี ซึ่งมีอัครกษัตริย์พราหมณ์เป็นพุทธบิดา และมีนางวิสาขาพราหมณีเป็นพุทธมารดา ตั้งคำในกุกสันธพุทธวงศ์กล่าวไว้ว่า กุกสันธกุมาร ได้ครองขรवासอยู่ ๔,๐๐๐ ปี มีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลังคือกามวัชฌปราสาท กามสุทธิปราสาท และรติวัชฌปราสาท (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๖/๗๐๔)

รถการเปติวัตถุ : เรื่องนางเวมานิกเปรตผู้อาศัยอยู่ที่สระรถการ เป็นเรื่องของหญิงคนหนึ่งครั้งศาสนาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระนามว่ากัสสปะ นางได้รักษาศีล ให้ทานแด่พระสงฆ์ผู้มีศีลาจารวัตรเป็นประจำ ครั้นตายแล้วได้ไปเกิดเป็นนางเวมานิกเปรตที่สระรถการ บนภูเขาคิมพานต์ เพราะยังมีกรรมเก่าอยู่ มาณพชาวกรุงพาราณสีไปพบนาง จึงได้ถาม-ตอบกัน (ขุ.เปต.(ไทย) ๒๖/๔๓๙/๒๓๖)

รถเทียมด้วยแกะ : ราชพาหนะของพระเจ้ามหาชนกมหาราช แห่งกรุงมิถิลา,ราชพาหนะที่ติดเครื่องรบ ชักธงชัยเฉลิมพลประจำ หุ้มด้วยหนังเสือเหลืองและเสือโคร่ง ประดับด้วยเครื่องอลังการพร้อมสรรพ,ในขณะที่นั่งราชพาหนะไปกับสารถักที่ทรงดำริคิดอยากจะทำออกบวชเป็นประจำ ตั้งคำในมหาชนกชาดก ที่พระเจ้ามหาชนกดำริว่า เมื่อไร เราจักละรถเทียมด้วยแกะที่ติดเครื่องรบ ชักธงชัยเฉลิมพลประจำ หุ้มด้วยหนังเสือเหลืองและเสือโคร่ง ประดับด้วยเครื่องอลังการพร้อมสรรพ มีนายสารถักสวมเกราะถือนูขึ้นขี่ประจำ ออกบวชได้ การละรถเทียมด้วยแกะเห็นปานนี้ออกบวชนั้น จักสำเร็จได้เมื่อไรหนอ (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๘๖/๒๑๒,๒๘/๑๘๗/๒๑๒,๒๘/๒๑๙/๒๑๗)

รถพระที่นั่ง : รถของพระราชและราชวงศ์ ตั้งคำในโกสัมพิกขันธกะ ที่ที่ชาวกุมารทูลรับสนองพระราชดำรัสแล้วจัดเทียมรถไว้ได้กราบทูลพระเจ้าพรหมทัตว่า ขอเดชะ รถพระที่นั่งเทียมเสร็จแล้ว เวลานี้ขอได้ทรงโปรดทราบเวลาอันควรเถิด,ในวิรุทธชาดก กล่าวถึงคนสามัญชนที่เป็นแสวก ไม่ควรนั่งรถพระราชพาหนะกับเจ้านายตั้งคำในวิรุทธชาดกที่วิรุทธบัณฑิต กล่าวราชวสตีธรรมตอนหนึ่งว่า ราชแสวกไม่พียงนั่งร่วมพระภัทรปิฐุ พระบัลลังก์ แก้อั้วพระที่นั่ง เรือพระที่นั่งและรถพระที่นั่งด้วยการทงตัวว่าเป็นคนโปรด

ปราน ราชเสวกนั้นพึงอยู่ในราชสำนักได้ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๖๓/๑๙๕,๑๐/๒๖๖/๑๙๘,๑๐/๒๖๗/๑๙๙,ช.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๔๘๖/๔๑๖)

รถลัญจิวาต : ว่าด้วยบุโรหิตโกรธประหารผู้อื่นด้วยปะชุก มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า อำมาตย์โพธิสัตว์เป็นผู้พิพากษาของพระเจ้าพรหมทัต ได้ชำระความเรื่องบุโรหิตใส่ความว่าพวกเกวียนทำร้าย ให้เป็นไปโดยถูกต้องตามธรรม เนื่องจากบุโรหิตขับรถไปสวนกับพวกเกวียนในทางคับแคบ เขาบอกให้พวกเกวียนหลีกเลี่ยงให้ ในขณะที่ยกเกวียนกำลังหลีกเลี่ยง เขาโกรธว่าทำไมได้อย่างใจจึงลงจากรถมาเอาปะชุกตีเข้าที่แกกของเกวียนเล่มแรกอย่างแรง ปะชุกสะท้อนกลับมากระทบที่หน้าผากของเขาอย่างแรง เกิดรอยบวมขึ้นชัดเจน เขานำเรื่องนั้นไปกราบทูลพระราชารว่าพวกเกวียนทำร้าย ให้ปรับสินไหม ๑.๐๐๐ กหาปณะ พระราชาไม่ทันพิจารณาที่สั่งปรับทันที พระโพธิสัตว์เห็นว่าตัดสินไม่ถูกต้องเพราะพระราชารไม่ทันพิจารณาให้ถี่ถ้วนก่อนตัดสินไม่ดี จึงชำระความเสียใหม่ให้เป็นไปโดยถูกต้องแล้วกราบทูลพระราชารว่า คนบางคนทำร้ายตนเองกลับพูดว่า ถูกทำร้าย ตนเองชนะกลับพูดว่าแพ้ ดังนั้นจึงไม่ควรเชื่อถือใจทักฝ่ายเดียว บุคคลผู้เป็นบัณฑิตควรฟังฝ่ายจำเลยบ้าง เมื่อฟังความทั้งสองฝ่ายแล้วตัดสินไปตามนั้นเป็นการดี จากนั้นได้ถวายโอวาทต่อไปว่า คุณหัตถ์ผู้บริโศกคาม เกียรติรำนไม่ดี บรรพชิตไม่สำรวมไม่ดี พระราชาไม่ใคร่ครวญก่อนแล้วทำไม่ดี การที่บัณฑิตโกรธไม่ดี ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นเจ้าแห่งทิศ กษัตริย์ทรงใคร่ครวญก่อนแล้วจึงควรทำ ไม่ทรงใคร่ครวญก่อนแล้วไม่ควรตัดสินใจ เกียรติยศยอมเจริญแก่พระราชารผู้ใคร่ครวญก่อนแล้วจึงทำ พระราชได้สดับดังนั้นจึงตัดสินคดีใหม่ให้ถูกต้องและให้ปรับสินไหมแก่บุโรหิต (ช.ชา.จตุกก.(ไทย) ๒๗/๑๒๕/๑๘๒)

รถวินิตสูตร : พระสูตรว่าด้วยราชรถ ๗ ผลัด ท่านพระปุลณณมันตานีบุตรแสดงพระสูตรมีลักษณะเป็นการสนทนาธรรมแบบถาม-ตอบและมีอุปมาอุปไมยแก่ท่านพระสารีบุตร ณ ป่าอันธวัน เขตกรุงสาวัตถี เพื่อตอบคำถามเรื่องจุดหมายของการประพาศพรหมจรรย์ ท่านพระสารีบุตรรู้สึกยินดีที่ท่านพระปุลณณมันตานีบุตรได้รับคำยกย่องเฉพาะพระพักตร์พระผู้มีพระภาคว่า มั่นน้อย สันโดษ ชอบสงัด ไม่ชอบคลุกคลี ประกอบความเพียร สมบูรณ์ด้วยศีล สมาธิ ปัญญา วิมุตติและวิมุตติญาณที่สสนะแล้ว ชักชวนเพื่อนพรหมจรรย์ให้ประพาศเหมือนตน จึงได้ถามว่า ท่านประพาศพรหมจรรย์เพื่อวิสุทธิ ๗ ประการคือ (๑) สีสวิสุทธิ(ความหมดจดแห่งศีล) (๒) จิตตวิสุทธิ(ความหมดจดแห่งจิต) (๓) ทิณณวิสุทธิ(ความหมดจดแห่งความเห็น) (๔) กังขาวิตรณวิสุทธิ(ความหมดจดแห่งญาณเครื่องข้ามพ้นความสงสัย) (๕) มัคคามัคคญาณที่สสนวิสุทธิ(ความหมดจดแห่งญาณที่รู้เห็นว่าเป็นทางหรือไม่ใช่ทาง)(๖) ปฏิปทาญาณที่สสนวิสุทธิ(ความหมดจดแห่งญาณที่รู้เห็นทางดำเนิน) (๗) ญาณที่สสนวิสุทธิ(ความหมดจดแห่งญาณที่สสนะ)หรือ ท่านตอบว่า ไม่ใช่ แล้วอุปมาให้ฟังว่า พระเจ้าปเสนทิโกศลเสด็จจากพระราชวังในกรุงสาวัตถีไปถึงเมืองสาเกตด้วยราชรถ ๗ ผลัด แต่ละผลัดต่างก็มีเป้าหมาย คือพระองค์ทรงรถพระที่นั่งผลัดที่ ๑ ที่ประตูประราชวังเสด็จไปจนถึงรถพระที่นั่งผลัดที่ ๒ ก็จะทรงสละผลัดที่ ๑ ไป

ประทับรถผลัดที่ ๒ เมื่อไปถึงผลัดที่ ๓ ก็จะทรงสละผลัดที่ ๒ ไปประทับรถผลัดที่ ๓ อย่างนี้เรื่อยไปจนกระทั่งเสด็จไปถึงประตูเมืองสาเกตด้วยรถพระที่นั่งผลัดที่ ๗ ขื่อนี้ฉันใด การจะบรรลุนุपाทาปรินิพพานก็ใช้วิสุทธิทั้ง ๗ ประการ เป็นเป้าหมาย คือ สีลวิสุทธิมีจิตตวิสุทธิเป็นเป้าหมาย จิตตวิสุทธิมีทิวรรวิสุทธิเป็นเป้าหมาย ทิวรรวิสุทธิมีกัขาวิตรณวิสุทธิเป็นเป้าหมาย กัขาวิตรณวิสุทธิมีมัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิเป็นเป้าหมาย มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิมีปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิเป็นเป้าหมาย ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิมีญาณทัสสนวิสุทธิเป็นเป้าหมาย และญาณทัสสนวิสุทธิมีอนุपाทาปรินิพพานเป็นเป้าหมายฉันนั้น เมื่อสอบถามกันและกันจบลง พระเถระทั้ง ๒ รูปต่างมีใจชื่นชมภาสิตของกันและกัน (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๕๒/๒๗๓)

รถสูตร : พระสูตรว่าด้วยรถ สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ทเวดาทูลถามว่า อะไรเป็นเครื่องปรากฏของรถ อะไรเป็นเครื่องปรากฏของไฟ อะไรเป็นเครื่องปรากฏของรัฐ และอะไรเป็นเครื่องปรากฏของหญิง พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ธงเป็นเครื่องปรากฏของรถ ควันเป็นเครื่องปรากฏของไฟ พระราชาเป็นเครื่องปรากฏของรัฐ ภัสตาเป็นเครื่องปรากฏของหญิง (ส.ส. (ไทย) ๑๕/๗๒/๗๔)

รถเสภา, พระเจ้าจักรพรรดิ : ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิพระองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของสรณคมนิยเถระ ท่านเถระกล่าวถึงประวัติของตนสมัยพระพุทธเจ้าว่าปทุมุตตรตอนหนึ่งว่า ข้าพเจ้าได้ถึงพระองค์ผู้เป็นจอมแห่งเทวดาและมนุษย์ผู้คงที่ว่าเป็นสรณะเป็นคนแรกข้าพเจ้าไม่ไปเกิดยังทุกติเลยตลอด ๑๐๐,๐๐๐ กัป ในกัปที่ ๓๐,๐๐๐ (นับจากกัปนี้ไป) ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๑๖ ชาติ มีพระนามว่ามหาทุนทุกิและพระนามว่ารถเสภา (ช.อุป. (ไทย) ๓๒/๒๙/๒๖๕)

รถปมสูตร : พระสูตรว่าด้วยอุปมาด้วยรถ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุคัมภรอนทวารในอินทรีทั้งหลาย รู้ประมาณในการบริโภคอาหารและประกอบความเพียรเครื่องตั้งอยู่เนืองๆย่อมมีสุขสมนัสอยู่ในปัจจุบันและย่อมปรารถนาเพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะ ซึ่งภิกษุเหล่านั้นมีลักษณะอย่างนี้ (ส.ส.พ. (ไทย) ๑๘/๒๓๙/๒๓๙)

ร่มขาว : ชนิดร่มอย่าง ๑ ในบรรดาร่ม ๓ อย่าง ที่อนุญาต ดังคำในภิกขุณีวิภังค์ว่า ที่ชื่อว่า ร่มได้แก่ร่ม ๓ ชนิด คือ (๑) ร่มขาว (๒) ร่มลำแพน (๓) ร่มใบไม้ ที่เย็บเป็นวงกลม เย็บเข้ากับซี่ร่มขาว คนวรรณะพราหมณ์มักใช้สอย ดังคำในมหาวรรค กล่าวไว้ว่า ชาณุสโสณิพราหมณ์ออกจากกรุงสาวัตถีด้วยรถเทียมด้วยม้าขาวล้วน นัยว่า ม้าที่เทียมเป็นม้าขาว เครื่องประดับขาวตัวรถขาว ประทุนขาว เชือกขาว ด้ามประตักขาว ร่มขาว ผ้าโพกขาว, ใน เอกฉัตตยเถราปทาน กล่าวถึงร่มขาวใช้กันแดด ดังคำที่พระเอกฉัตตยเถระกล่าวถึงประวัติของตนว่า แม้ในวันนั้น ขนทั้งหลายก็พากันกันร่มขาว ให้ข้าพเจ้าตลอดกาลทุกเมื่อ (วิ.ภิกขุณี. (ไทย) ๓/๑๑๘๑/๓๕๙, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔/๖, ช.อุป. (ไทย) ๓๓/๔๔/๙๘)

ร่วมขาคือพระสัทธรรม : วิมุตติ ดังคำในกัศสปพุทธวงศ์ กล่าวว่า พระพุทธเจ้านามว่ากัศสปะ ประทานภูษาคือวิชชา ๓ พวงมาลัยสำหรับสวมศีรษะคือผล ๔ เครื่องอาภรณ์คือ อภิญญา ๖ และดอกไม้เครื่องประดับคือพระธรรม ร่วมขาคือพระสัทธรรมอันเป็น เครื่องป้องกันบาป ทรงเนรมิตดอกไม้ คือความไม่มีเวรภัยไว้ให้เสร็จแล้ว พระองค์ก็ เสด็จดับขันธปรินิพพาน (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๔๘/๗๑๗)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ร่วมขาคือ วิมุตติ (ขุ.พุทธ.อ.(บาลี) ๒๖/๓๘๘)

ร่วมเงาปราสาท : ที่บังแดดช่วงบ่ายถึงเย็น ณ บริเวณที่มีประสาทสูง ทิศตะวันออก ดังคำในอัครัญญาสูตร พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่ปราสาทของนางวิสาขาหมิคารมาตา ในบุพพาราม เขตกรุงสวตถิ ครั้นในเวลาเย็น พระผู้มีพระภาคทรงออกจากกรลัทธิแล้ว ได้เสด็จลงจากปราสาททรงจรงกรมอยู่ในที่กลางแจ้งที่ร่วมเงาปราสาท (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๑๑/๘๓,๑๑/๑๑๒/๘๓)

รมณียกุกกิเถรคาคา : คาคาของพระรมณียกุกกิเถระ ท่านพระรมณียกุกกิเถระกล่าวไว้ว่า กุกกิของเรา นำรื่นรมย์ เป็นที่พอใจ ทายกผู้มีศรัทธาทวายไว้ อาตมาไม่ต้องการพวกผู้หญิง พวก เธอจงไปในที่ที่พวกเขาต้องการพวกผู้หญิงเถิด (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๕๘/๓๒๔)

รมณียวิหาริเถรคาคา : คาคาของพระรมณียวิหาริเถระ ท่านพระรมณียวิหาริเถระกล่าวไว้ว่า ขอท่านทั้งหลายจงจำข้าพเจ้าว่า เป็นสาวกของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ชื่อว่าสมบุรณ์ด้วย ทักษะ เพราะพลังพลาดแล้วสามารถตั้งตนได้ เหมือนโคอาชาไนยเจริญเต็มที่ พลาด ล้มแล้วลุกขึ้นยืนใหม่ได้ ฉะนั้น (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๕๕/๓๑๙)

รมณียสถาน : สถานที่ให้ความรื่นรมย์, สถานที่ให้ความบันเทิงใจ หมายถึงสถานที่สงบเงียบ ปราศจากมนุษย์ เป็นที่ยินดีแห่งใจ ไกลฝั่งแม่น้ำ ดังคำในอาฏานาฎิยสูตรที่กล่าวไว้ ว่า อุตตรกुरुทวีปเป็นรมณียสถาน มีภูเขาหลวงชื่อสิเนรุ แลดงดงาม ตั้งอยู่ทางทิศ ใต้ พวกมนุษย์ซึ่งเกิดในอุตตรกुरुทวีปนั้น ไม่ยึดถือสิ่งใดว่าเป็นของตน ไม่ถือครอง,ใน ธรรมบท ขทิวรณิยเรวัตเถรวัตถุ กล่าวไว้ว่า พระอรหันต์ทั้งหลายอยู่สถานที่ใด คือ จะเป็นบ้านก็ตาม ป่าก็ตาม ที่ลุ่มก็ตาม ที่ดอนก็ตามสถานที่นั้น เป็นรมณีย สถาน (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๘๑/๒๒๕,๑๑/๒๘๑/๒๓๙,ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๙๘/๖๐,ขุ. จริยา.(ไทย) ๓๓/๔๙/๗๕๒)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า รมณียสถาน ในคาคานี้มีนัยว่า แม้ในหมู่บ้านจะหา ความสงบกายไม่ได้ก็จริง แต่พระอรหันต์ทั้งหลายก็ได้ความสงบใจ เพราะอารมณ์ ทั้งหลายหาทำจิตของท่านให้หวั่นไหวได้ไม่ ดังนั้นที่ไหนก็ตามยอมเป็นที่พระอรหันต์ อยู่ได้ และที่นั้นยอมเป็นสถานที่รื่นรมย์ (ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๔/๗๒)

รวบถือ : รวบถือ (อนิมิตตคาคาที่ มองภาพด้านเดียว) คือ มองภาพรวมโดยเห็นเป็นหญิง หรือชาย เห็นว่ารูปสวย เสียใจเพราะ กลิ่นหอม รสอร่อย สัมผัสที่อ่อนนุ่ม เป็น อารมณ์ที่น่าปรารถนาด้วยอำนาจฉันทราคะ ซึ่งเป็นการมองภาพรวมโดยไม่พิจารณา ลงไปในรายละเอียด เช่นมองว่า รูปนั้นสวย รูปนี้ไม่สวย ดังคำในสามัญญผลสูตร ที่ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้เห็นรูปทางตาแล้วรวบถือ๒ แยกถือ๓ ไม่ปฏิบัติเพื่อสำรวมในจักขุนทรีย์ซึ่งเมื่อไม่สำรวมแล้วก็จะเหตุน่าโทษกบฏอกุศล

ธรรมคืออภิขณาและโหมนัสครอบงำได้ ไม่รักษาจักขุนทรีย์ ไม่ถึงความสำรวมในจักขุนทรีย์ ม.ม.(ไทย) ๑๒/๓๔๗/๓๗๘,๑๒/๔๒๑/๔๕๕)

คำนี้มีปรากฏในพระไตรปิฎกหลายแห่ง เช่น ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๒/๑๕,๑๓/๒๔/๒๗,๑๓/๔๑๙/๕๒๕,ส.สพ.(ไทย)๑๘/๑๒๐/๑๔๒,๑๘/๑๒๗/๑๕๔,๑๘/๒๓๙/๒๔๐อง.เอกาทสก.(ไทย) ๒๔/๑๗/๔๓๓,๒๔/๙๙/๒๓๗)

อรรถกถาอธิบายว่า รวบถือ ในที่นี้หมายถึงการมองภาพด้านเดียว คือมองภาพรวมโดยเห็นเป็นหญิงหรือเป็นชาย เช่น เห็นว่ารูปสวย เสี่ยงไฟเราะ กลิ่นหอม รสอร่อย สัมผัสที่อ่อนนุ่ม เป็นอารมณ์ที่น่าปรารถนาด้วยอำนาจฉันทราคะ (อภิ.สง.อ. (บาลี) ๑๓๕๒/๔๕๖-๗)

รส,รสเค็ม : สิ่งที่อยู่ได้ด้วยลิ้น เช่น เปรี้ยว หวาน เค็ม ผาด ดังคำในขัชชนียสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เพราะอะไรจึงเรียกว่าวิญญาณ เพราะรู้แจ้งจึงเรียกว่า วิญญาณ รู้แจ้งอะไร รู้แจ้งรสเปรี้ยวบ้าง รสขมบ้าง รสเผ็ดบ้าง รสหวานบ้าง รสขื่นบ้าง รสไม่ขื่นบ้าง รสเค็มบ้าง รสไม่เค็มบ้าง เพราะรู้แจ้งจึงเรียกว่า วิญญาณ(ม.ม.(ไทย) ๑๒/๗๙/๒๑๒) หรือดังคำที่กล่าวถึงรสเค็ม ในจูฬวรรค ที่กล่าวไว้ว่า มหาสมุทรมีรสเดียว คือรสเค็ม (วิ.จ.ุ.(ไทย) ๗/๓๘๔/๒๘๑)

คำว่า รส,รสเค็ม มีปรากฏในพระไตรปิฎกหลายแห่ง เช่น ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๙๖/๓๒๗,๑๐/๓๙๗/๓๒๗,๑๐/๔๐๐/๓๒๙,๑๐/๔๐๑/๓๓๒,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๐๓/๗๓,๑๑/๑๒๐/๘๙,๑๑/๑๒๒/๙๐,๑๑/๑๒๓/๙๑,ม.ม.(ไทย) ๑๒/๔๘๒/๕๒๓,๑๓/๑๒/๑๕,อง.อภุฎก.(ไทย) ๒๓/๑๙/๒๔๗,ขุ.อ.(ไทย) ๒๕/๔๕/๒๖๓)

รสดิน: รสของดิน, คุณลักษณะของดิน, อาหารของดิน, อาหารของพืช, คำอุปมาพืชอาศัยเหตุเกิด เช่นเดียวกับ ขันธ ธาตุ อายตนะที่เกิดได้เพราะเหตุ ดับไปเพราะเหตุ ในเสลาสูตร กล่าวว่า พืชชนิดใดชนิดหนึ่งที่บุคคลหว่านลงในนาอาศัยเหตุ ๒ ประการคือรสดินและยางพืช จึงงอกขึ้น ฉนั้นใด ขันธ ธาตุ และอายตนะ ๖ เหล่านี้ ก็ฉนั้นนั้นเหมือนกัน อาศัยเหตุจึงเกิด เหตุดับจึงดับ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๗๐/๒๒๗)

รสตัณหา: อยากรได้รส, ติดในรส, ยึดถือในรส
ตัวอย่างในมหานิทานสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับพระอานนท์ ว่า อานนท์ ข้อที่เรา กล่าวไว้เช่นนี้ว่า ‘เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี’ เธอพึงทราบเหตุผลที่ตัณหา เป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี ก็ถ้าตัณหา คือ รูปตัณหา อยากรได้รูป สัททตัณหา อยากรได้เสียง คันธตัณหา อยากรได้กลิ่น รสตัณหา อยากรได้รส โผฏฐัพพตัณหา อยากรได้ โผฏฐัพพะ และธัมมตัณหา อยากรได้ธรรมารมณ์ ไม่ได้มีแก่ใคร ๆ ในภพไหน ๆ ทั่วทุกแห่ง อุปาทานจะปรากฏได้หรือ ท่านพระอานนท์ทูลตอบว่า “ปรากฏไม่ได้เลย พระพุทธเจ้าข้า (ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๐๑/๖๐, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๔๐๐/๓๓๑, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๔๐๑/๓๓๔, ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๒๓/๓๑๘,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๕๖/๓๘๙, ส.ข.(ไทย) ๑๗/๓๐๙/๓๒๕,ส.ข.(ไทย)๑๗/๓๒๙/๓๓๙)

- รศทิพย์:** รศประเสริฐ, รศอันเลิศ, รศที่ได้ตามใจที่ปรารถนา, ลักษณะของมหาบุรุษในฐานะหนึ่งในสี่ฐานะเพราะประพจน์ในกุศลกรรมบถ แจกทาน สมาทานศีล เกื้อกูลมารดา บิดา สมณะพรหมณ์
- ในลักษณะสูตร กล่าวถึงลักษณะมหาบุรุษซึ่งมีลักษณะพระบาทราบเสมอกัน ว่า กำเนิดก่อน ตถาคตเกิดเป็นมนุษย์สมาทานในกุศลธรรม สมาทานมั่นคงในกายสุจริต (ประพจน์ชอบด้วยกาย) ในวจีสุจริต(ประพจน์ชอบด้วยวาจา) ในมโนสุจริต(ประพจน์ชอบด้วยใจ) ในการจำแนกทาน ในการสมาทานศีล ในการรักษาอุโบสถ ในความเกื้อกูลมารดาในความเกื้อกูลบิดา ในความเกื้อกูลสมณะ ในความเกื้อกูลพรหมณ์ ในความประพจน์อ่อนน้อมต่อผู้ใหญ่ในตระกูล และในกุศลธรรมอันอื่น ๆ อีก เพราะตถาคตได้ทำ สังฆม พอกพูนกรรมนั้น ทำกรรมนั้นให้เพบูรณ์แล้ว หลังจากตายแล้ว ตถาคตจึงไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ ครองจำเทพเหล่าอื่นในเทวโลกนั้นด้วยฐานะ ๑๐ คือ อายุทิพย์ วรรณะทิพย์ สุขทิพย์ ยศทิพย์ ความเป็นใหญ่ทิพย์ รูปทิพย์ เสียงทิพย์ กลิ่นทิพย์ รศทิพย์ โภกฐัพพะทิพย์ จุตติจากเทวโลกนั้นแล้ว จึงได้ลักษณะมหาบุรุษนี้ มีฝ่าพระบาทราบเสมอกันขณะเหยียบลงพื้นฝ่าพระบาทราบเสมอกัน ยกฝ่าพระบาทขึ้นก็ยั้งเสมอกัน ขณะจกดฝ่าพระบาทลงทุกส่วนก็แตะพื้นพร้อมกัน (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๐๑/๑๖๔, ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๔๐/๑๙๖)
- รศที่ควรเสพ:** สิ่งที่ควรลี้มรส, การสำรวมอินทรีย์ในรศ, การระงับอายตนะในรศ
- สักกปัญหาสูตร เรื่องอินทรีย์สังวร สำรวมอินทรีย์ ท้าวสักกะจอมเทพทรงชื่นชมอนุโมทนาพระภาสิตของพระผู้มีพระภาคได้ทูลถามปัญหาให้ยิ่งขึ้นไปว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้นิรทุกข์ ภิกษุปฏิบัติอย่างไร จึงจะชื่อว่าปฏิบัติเพื่อสำรวมอินทรีย์”พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า “จอมเทพ เรากล่าวรศที่พึงรู้แจ้งทางสิ้นไว้ ๒ อย่างคือ รศที่ควรเสพและรศที่ไม่ควรเสพ ฯ (ที.ม.(ไทย)๑๐/๓๖๕/๒๙๒)
- รศที่พึงรู้แจ้ง:** การทำให้แจ้งในการลี้มรส, รศที่พึงทำให้แจ้ง, รู้แจ้งรศ, สิ่งที่ควรระงับในรศ, การสำรวมในรศ
- สักกปัญหาสูตร กล่าวถึงอินทรีย์สังวร สำรวมอินทรีย์ เมื่อท้าวสักกะจอมเทพทรงชื่นชมอนุโมทนาพระภาสิตของพระผู้มีพระภาคได้ทูลถามปัญหาให้ยิ่งขึ้นไปว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้นิรทุกข์ ภิกษุปฏิบัติอย่างไร จึงจะชื่อว่าปฏิบัติเพื่อสำรวมอินทรีย์”พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า “จอมเทพ เรากล่าวรศที่พึงรู้แจ้งทางสิ้นไว้ ๒ อย่างคือ รศที่ควรเสพและรศที่ไม่ควรเสพ (ที.ม.(ไทย)๑๐/๓๖๕/๒๙๒,ที.ม.อ.(บาลี) ๓๖๕/๓๕๑-๓๕๓)
- รศที่ไม่ควรเสพ:** รศที่ไม่ควรลี้มรส, สิ่งที่ควรระงับในรศ, การสำรวมในรศ
- สักกปัญหาสูตร กล่าวถึงอินทรีย์สังวร สำรวมอินทรีย์ เมื่อท้าวสักกะจอมเทพทรงชื่นชมอนุโมทนาพระภาสิตของพระผู้มีพระภาคได้ทูลถามปัญหาให้ยิ่งขึ้นไปว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้นิรทุกข์ ภิกษุปฏิบัติอย่างไร จึงจะชื่อว่าปฏิบัติเพื่อสำรวมอินทรีย์”พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า “จอมเทพ เรากล่าวรศที่พึงรู้แจ้งทางสิ้นไว้ ๒ อย่างคือ รศที่ควรเสพและรศที่ไม่ควรเสพ (ที.ม.(ไทย)๑๐/๓๖๕/๒๙๒,ที.ม.อ.(บาลี) ๓๖๕/๓๕๑-๓๕๓)
- รศธาตุ:** ธาตุคืออรสารมณ, อารมณพื้นฐานของมนุษย์,อารมณหนึ่งในอารมณ ๑๘ ประการ

ตัวอย่างในชาตุนานัตตสูตร ว่าด้วยความต่างแห่งธาตุ กล่าวถึง ความต่างแห่งธาตุ ๑๘ ประการ คือ พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลาย ว่า เราจักแสดงความต่างแห่งธาตุ แก่เธอทั้งหลาย ว่า คือ จักขุธาตุ ธาตุคือจักขุปสาท รูปธาตุ ธาตุคือรูปารมณฺ์ จักขุวิญญานธาตุ ธาตุคือจักขุวิญญาน โสตธาตุ ธาตุคือโสตปสาท สัทธาธาตุ ธาตุคือสัททา รมณฺ์ โสตวิญญานธาตุ ธาตุคือโสตวิญญาน ฆานธาตุ ธาตุคือฆานปสาท คันธธาตุ ธาตุคือคันธารมณฺ์ ฆานวิญญานธาตุ ธาตุคือฆานวิญญาน ชิวหาธาตุ ธาตุคือชิวหา ปสาท รสธาตุ ธาตุคือรสารมณฺ์ ชิวหาวิญญานธาตุ ธาตุคือชิวหาวิญญาน กายธาตุ ธาตุคือกายปสาท ใภฏฐัพพธาตุ ธาตุคือใภฏฐัพพารมณฺ์ กายวิญญานธาตุ ธาตุคือกาย วิญญาน มโนธาตุ ธาตุคือมโน ฌัมมธาตุ ธาตุคือธรรมารมณฺ์ มโนวิญญานธาตุ ธาตุคือ มโนวิญญาน นี้เราเรียกว่า ‘ความต่างแห่งธาตุ’(ส.นิ.(ไทย)๑๖/๘๕/๑๖๙, ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๔/๑๒, ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๑๒๓/๑๙๑, อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/๑๘๔/๑๔๓, อภิ.จา.(ไทย) ๓๖/๓๒/๑๑, อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๒๐/๑๗)

รสนิมิต: สิ่งที่ชานไปหาที่อาศัย, เครื่องหมายในรส, เป็นหนึ่งในอารมณ์ ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส ใภฏฐัพพะ ธรรมารมณฺ์

ตัวอย่างในลลิตทิกานิสสูตร ว่าด้วยลลิตทิกานิคหบดี กล่าวถึง ลลิตทิกานิคหบดี เรียนถามท่านพระมหากัจจนะ ผู้อยู่ ณ ภูเขาที่มีหน้าผาสูงชัน เขตเมืองกุรรมหะแคว้นอวันตี ว่า บุคคลผู้เกี่ยวข้องชานไปหาที่อาศัย เป็นอย่างไร ท่านตอบว่า ความเกี่ยวข้องชานไปหาและความผูกพันกับที่อาศัย คืออารมณ์ ๖ คือรูปนิมิต ตรัสเรียกว่า ความเกี่ยวข้องชานไปหาและความผูกพันกับที่อาศัย คือสัททนิมิต ฯลฯ คันธนิมิต... รสนิมิต ... ใภฏฐัพพนิมิต ... ฌัมมนิมิต ตรัสเรียกว่า ‘ผู้เกี่ยวข้องชานไปหาที่อาศัย’ คหบดี บุคคลผู้เกี่ยวข้องชานไปหาที่อาศัย เป็นอย่างนี้แล (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๓/๒๕๕๖, อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๖๙๖/๗๔๓, ส.ข.อ. (บาลี) ๒/๓/๒๘๕-๒๘๖)

รสบัณฑิต: คนที่พูดดี คิดดี ทำดี, คนที่เป็นพหูสูต, คนที่คงแก่เรียน
ในทสุตตรสูตร กล่าวถึงสัพบุรีสธรรม คุณลักษณะของบัณฑิต รสบัณฑิต ว่า (๑) เป็นอัมมัญญู ผู้รู้จักเหตุ(๒) เป็นอัตถัญญู ผู้รู้จักผล (๓) เป็นอัตตัญญู ผู้รู้จักตน (๔) เป็นมัตตัญญู ผู้รู้จักประมาณ (๕) เป็นกาลัญญูผู้รู้จักเวลา (๖) เป็นปรีสัญญู ผู้รู้จักชุมชน (๗) เป็นปุคคลัญญู ผู้รู้จักบุคคล (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๕๗/๔๐๐) ๓๓/๑๔๓/๗๔๕

รสราคะ: รสของราคะ, รสในสิ่งใคร่, รสในสิ่งที่กำหนด, รสแห่งการยึดติด
ตัวอย่างในปริยาป็นนกลา เป็นบทสนทนาของสกวาทีกัปปรวาที่ ท่านสกวาทิถามว่า รสราคะ นอนเนื่องอยู่ในรูปธาตุ นับเนื่องในรูปธาตุใช้ไหม พรวาที่ตอบว่า ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น (อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๗๐๔/๗๕๓, อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๗๗๒/๘๑๒, (อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๗๗๔/๘๑๓)

รสวิจารณ์: ความตรองเกี่ยวกับรส, การพิจารณาในรส .
ตัวอย่างในมหาสติปัฏฐานสูตร ฌมานุปัสสนา กล่าวถึง รูปวิจารณ์ ความตรองถึงรูป เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตณหานี้เมื่อเกิดก็เกิดที่รูปวิจารณ์นี้ เมื่อตั้งอยู่ก็ตั้งอยู่ที่รูปวิจารณ์

นี้ สัททวิจารเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ คันธวิจารเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ รสวิจารเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ โผฏฐัพพวิจารเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ ฌัมมวิจารเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้ เมื่อเกิด ก็เกิดที่ฌัมมวิจารนี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่ฌัมมวิจารนี้ และทีภูฏฐคือความยึดมั่นถือมั่นรสวิจารว่า นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นอัตตา(ที.ม.(ไทย)๑๐/๔๐๐/๓๓๑, (ที.ม.(ไทย)๑๐/๔๐๑/๓๓๔,(ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๓/๑๑, ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๑๒๓/๑๕๐)

รสวิตก: ความตรึกถึงรส, การคิดนึกถึงรส, ความตรึกเกี่ยวกับรส
ตัวอย่างในมหาสติปัฏฐานสูตร ฌมานุปัสสนา กล่าวถึงวิตก ๕ คือ รูปวิตก ความตรึกถึงรูป เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิดก็เกิดที่ รูปวิตกนี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่ รูปวิตกนี้ สัททวิตกเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ คันธวิตกเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ รสวิตกเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ โผฏฐัพพวิตกเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ ฌัมมวิตกเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิด ก็เกิดที่ฌัมมวิตกนี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่ฌัมมวิตกนี้ (ที.ม.(ไทย)๑๐/๔๐๐/๓๓๑, (ที.ม.(ไทย)๑๐/๔๐๑/๓๓๔, (ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๓/๑๐,(ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๑๒๓/๑๕๐)

รสสมบัติ: ความถึงพร้อมแห่งรส, ความสมบูรณ์แห่งรส, คุณสมบัติแห่งรส
ตัวอย่างในติกปัฏฐาน กล่าวถึงปกตูปนิสสยะปัจจย ได้แก่ บุคคลเมื่อปรารถนาบรรณสมบัติที่ยังไม่เกิดขึ้น จึงให้ทาน สมาทานศีล รักษาอุโบสถ เมื่อปรารถนาสัททสมบัติที่ยังไม่เกิดขึ้น ฯลฯ ...คันธสมบัติ ... รสสมบัติ ... โผฏฐัพพสมบัติ ... ชั้นที่ที่ยังไม่เกิดขึ้น จึงให้ทาน สมาทานศีล รักษาอุโบสถ และ ได้แก่ บุคคลอาศัยจักขุสมบัติ ฯลฯ กายสมบัติ วรรณสมบัติ สัททสมบัติ คันธสมบัติ รสสมบัติ และโภชนะแล้วให้ทาน (อภิ.ป.(ไทย)๔๑/๘/๕๖๓, (อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๘/๕๕๓, อภิ.ป.(ไทย)๔๓/๓๕๘/๒๓๔)

รสสัญญาเจตนา: ความจำนงในรส, เป็นหนึ่งในเจตนา ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น (รส) โผฏฐัพพะ ฌัมมสัญญาเจตนา
ตัวอย่างในมหาสติปัฏฐานสูตร ฌมานุปัสสนา กล่าวถึงสัญญาเจตนา ๖ คือ รูปสัญญาเจตนา ความจำนงในรูป เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิด ก็เกิดที่รูปสัญญาเจตนา นี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่รูปสัญญาเจตนา นี้ สัททสัญญาเจตนา เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ คันธสัญญาเจตนาเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ รสสัญญาเจตนา เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ โผฏฐัพพสัญญาเจตนาเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ ฌัมมสัญญาเจตนาเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิด ก็เกิดที่ฌัมมสัญญาเจตนา นี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่ฌัมมสัญญาเจตนา นี้(ที.ม.(ไทย) ๑๐/๔๐๐/๓๓๑,๑๐/๔๐๑/๓๓๓, (ส.ข.(ไทย)๑๗/๕๖/๘๔, ๑๗/๓๐๘/๓๒๕,๑๗/๓๒๘/๓๓๕, ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๓/๑๐,๓๑/๑๒๓/๑๘๘)

รสสัญญา: ความหมายรู้รส,ความกำหนดหมายรู้รส เป็นหนึ่งในสัญญา ๖ คือ รูปสัญญา เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพ ฌัมมสัญญา
ตัวอย่างในมหาสติปัฏฐานสูตร ฌมานุปัสสนา กล่าวถึงการเกิดของสัญญา ๖ คือ รูปสัญญา ความกำหนดหมายรู้รูป เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิด ก็เกิดที่รูปสัญญา นี้ เมื่อตั้งอยู่ก็ตั้งอยู่ที่รูปสัญญา นี้ สัททสัญญาเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ

คันธสัญญาเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ รสสัญญาเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ โผฏฐัพพสัญญาเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ ธรรมสัญญาเป็นปิยรูป-สาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิด ก็เกิดที่ธัมมสัญญานี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่ธัมมสัญญานี้(ที.ม.(ไทย) ๑๐/๔๐๐/๓๓๐,๑๐/๔๐๑/๓๓๓,(ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๒๓/๓๑๘, (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๒๓/๓๑๖,ส.ข.(ไทย)๑๗/๕๖/๘๔,๑๗/๕๗/๘๙,๑๗/๓๐๗/๓๒๔,๑๗/๓๒๗/๓๓๘,ส.ส.(ไทย)๑๘/๑๑๗/๑๓๕, อ.ฉก.ก.(ไทย)๒๒/๖๓/๕๗๕)

รสแห่งธรรม: รสแห่งความสุขที่ประเสริฐสุด, รสแห่งความถูกต้อง, รสแห่งความเป็นธรรม, ธรรมคือ โภธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ และโลกุตตรธรรม ๙ ประการ เป็นรสอันประเสริฐ ในสักกเทวราชวัตถุ เรื่องทำวสัฏกะจอมเทพ เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่ ทำวสัฏกะจอมเทพและเหล่าเทวดาถึงชายชณะว่าชณะอะไรจึงจะประเสริฐ ว่า การให้ ธรรม ชณะการให้ทั้งปวง, รสแห่งธรรม ชณะรสทั้งปวง ความยินดีในธรรม ชณะความ ยินดีทั้งปวง ความสิ้นตัณหา ชณะทุกข์ทั้งปวง (ข.ธ.(ไทย)๒๕/๓๕๔/๑๔๔)

รสายตนะ: อายตนะคือรส, การรับรู้ทางรส, เป็นหนึ่งในอายตนะภายนอก ๖ คือ รูปายตนะ เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพ และธัมมายตนะ ตัวอย่างในทศสูตรสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรม ๑๐ ประการที่ควรกำหนดรู้ คือ อายตนะ ๑๐ ได้แก่ ๑. จักขวยตนะอายตนะคือตา (๒) รูปายตนะ อายตนะคือรูป (๓) โสตายตนะ อายตนะคือหู (๔) สัททหายตนะ อายตนะคือเสียง (๕) ฆานายตนะ อายตนะคือจมูก (๖) คันธายตนะ อายตนะคือกลิ่น (๗) ชิวหายตนะ อายตนะคือลิ้น (๘) รสอายตนะ อายตนะคือรส (๙) กายายตนะ อายตนะคือกาย (๑๐) โผฏฐัพพายตนะ อายตนะคือโผฏฐัพพะ นี้ คือธรรม ๑๐ ประการที่ควรกำหนดรู้(ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๖๐/๔๓๐,ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๔/๑๒,๓๑/๑๒๓/๑๙๑,๓๕/๑๖๕/๑๑๗,อภ.ธ.(ไทย)๓๖/๒๓/๙,อภ.ก.(ไทย)๓๗/๑๙/๑๗,๓๗/๔๗๑/๕๐๒,๓๗/๕๑๙/๕๕๘,อภ.ป.(ไทย)๔๐/๒/๓,๔๐/๑๐/๙)

รสารมณ: อารมณที่เกิดแต่รส, อารมณอันน่าใคร่คือรส เป็นหนึ่งในอารมณ ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพ และธัมมารมณ ตัวอย่างในโสณโกฬิวสวัตถุ กล่าวถึงความมั่นคงแห่งจิตของภิกษุที่อารมณ ๖ ไม่สามารถมาครอบงำได้ ว่า ถ้ารูปารมณที่รุนแรงอันจะพึงรับรู้ทางตา มาปรากฏทางตา ของภิกษุผู้มีจิตหลุดพ้นแล้ว ย่อมไม่ครอบงำจิตของภิกษุนั้นได้เลย จิตของภิกษุนั้นไม่ ถูกอารมณครอบงำ เป็นธรรมชาติมั่นคงหนักแน่น และภิกษุนั้นก็พิจารณาเห็นความ เกิดดับของจิตนั้น ถ้าสัททารมณที่รุนแรงอันจะพึงรับรู้ทางหู ... ถ้าคันธารมณที่รุนแรง อันจะพึงรับรู้ทางจมูก ... ถ้ารสารมณที่รุนแรงอันจะพึงรับรู้ทางลิ้น ... ถ้าโผฏฐัพพารมณที่รุนแรงอันจะพึงรับรู้ทางกาย ... ถ้าธัมมารมณที่รุนแรงอันจะพึงรับรู้ทางใจ มา ปรากฏทางใจของภิกษุผู้มีจิตหลุดพ้นแล้ว ย่อมไม่ครอบงำจิตของภิกษุนั้นได้เลย จิต ของภิกษุนั้นไม่ถูกอารมณครอบงำ เป็นธรรมชาติมั่นคงหนักแน่น และภิกษุนั้นก็ พิจารณาเห็นความเกิดดับของจิตนั้น(วิ.ม.(ไทย)๕/๒๔๔/๑๑, ๕/๒๔๔/๑๒, ขุ.ชา. (ไทย)๒๗/๓๔๐/๕๒๙, (อภ.ก.(ไทย)๓๗/๒๘๙/๑๙๒)

รสุตตมททยิกาวิมาน : วิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงผู้ถวายอาหารที่มีรสเลิศ เป็นการกล่าวถึงวิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงผู้ตั้งใจถวายอาหารที่มีรสเลิศ (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๓๖๑/๕๘)

รโหคตสูตร : พระสูตรว่าด้วยภิกษุผู้อยู่ในที่สงัด ภิกษุรูปหนึ่งเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคผู้ประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันแล้วกราบทูลว่า ที่พระองค์ตรัสว่า ความเสวยอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งเป็นทุกขนั้น หมายถึงอะไร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ความเสวยอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งเป็นทุกขนั้น หมายถึงความที่สังขารทั้งหลายไม่เที่ยง มีความสิ้นไป เสื่อมไป แดกไป ดับไปและแปรผันไปเป็นธรรมดาเพราะสังขารมีความดับตามลำดับอยู่ ๑๐ ประการ คือ

๑. เมื่อภิกษุเข้าปฐมฌาน วาจาก็ดับไป
๒. เมื่อเข้าทุติยฌาน วิตกวิจารณ์ก็ดับไป
๓. เมื่อเข้าตติยฌาน ปีติก็ดับไป
๔. เมื่อเข้าจตุตถฌาน ลมหายใจเข้าและลมหายใจออกก็ดับไป
๕. เมื่อเข้าอากาสนัญจายตนฌาน รูปสัญญาก็ดับไป
๖. เมื่อเข้าวิญญูณัญจายตนฌาน อากาสนัญจายตนสัญญาก็ดับไป
๗. เมื่อเข้าอากิญจัญจายตนฌาน วิญญูณัญจายตนสัญญาก็ดับไป
๘. เมื่อเข้าเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน อากิญจัญจายตนสัญญาก็ดับไป
๙. เมื่อเข้าสัญญาเวทิตินิโรธ สัญญาและเวทนาก็ดับไป
๑๐. ภิกษุผู้สิ้นอาสวะแล้ว ราคะย่อมดับไป โทสะย่อมดับไป โมหะย่อมดับไป หรือเพราะสังขารมีความดับ(ปัสสัทธิ) ๖ ประการ คือ

๑. เมื่อภิกษุเข้าปฐมฌาน วาจาก็สงบ
๒. เมื่อเข้าทุติยฌาน วิตกวิจารณ์ก็สงบ
๓. เมื่อเข้าตติยฌาน ปีติก็สงบ
๔. เมื่อเข้าจตุตถฌาน ลมหายใจเข้าและลมหายใจออกก็สงบ
๕. เมื่อเข้าสัญญาเวทิตินิโรธ สัญญาและเวทนาก็สงบ
๖. ภิกษุผู้สิ้นอาสวะแล้ว ราคะย่อมสงบ โทสะย่อมสงบ โมหะย่อมสงบ (ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๕๙/๒๘๔)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า **อากาสนัญจายตนฌาน** หมายถึงฌานที่กำหนดอากาศ คือช่องว่างอันหาที่สุดมิได้เป็นอารมณ์ เป็นขั้นที่ ๑ แห่งอรุพฌาน คำว่า **วิญญูณัญจายตนฌาน** หมายถึงฌานที่กำหนดวิญญูณอันหาที่สุดมิได้เป็นอารมณ์ เป็นขั้นที่ ๒ แห่งอรุพฌาน คำว่า **อากิญจัญจายตนฌาน** หมายถึงฌานที่กำหนดภาวะอันไม่มีอะไร(ความว่าง)เป็นอารมณ์ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สัญญัคคะ (ที่สุดแห่งสัญญา) เพราะเป็นภาวะสุดท้ายแห่งการมีสัญญา กล่าวคือ ผู้บรรลุอากิญจัญจายตนฌานแล้ว ขั้นต่อไป จะเข้าถึงเนวสัญญานาสัญญายตนฌานบ้าง เข้าถึงสัญญาเวทิตินิโรธบ้าง (ที.สี.อ. ๑/๔๑๔/๓๐๘)

รโหคตสูตร (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยผู้หลักเ็นอยู่ในที่สงัด (สูตรที่ ๑) ท่านพระอนุรุทธะขณะอยู่ในที่สงัดได้เกิดความคิดขึ้นว่า ผู้พลาดสติปฏิฐาน ๔ ชื่อว่าพลาดอริยมรรค ผู้ปรารถสติ

ปฏิฐาน ๔ ก็ชื่อว่าปรารภอริยมรรค ท่านพระมหาโมคคัลลานะทราบความรำพึงนั้น จึงท้าวเข้าไปถึงถามว่า ภิกษุชื่อว่าปรารภสติปฏิฐาน ๔ เป็นอย่างไร ท่านจึงตอบว่า ผู้พิจารณาเห็นธรรมอันเป็นเหตุเกิด ธรรมอันเป็นเหตุดับในกาย เวทนา จิต ธรรม มีความเพียร มีสติสัมปชัญญะ กำจัดอภิชณาและโทมนัสได้ มีปฏิภาณสัญญา ชื่อว่าปรารภสติปฏิฐาน (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๘๙๙/๔๒๙)

รโหคตสูตร (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยผู้หลีกเลี่ยงอยู่ในที่สังัด (สูตรที่ ๒) ท่านพระอนุรุทธะขณะอยู่ในที่สังัดได้เกิดความคิดขึ้นว่า ผู้พลาดสติปฏิฐาน ๔ ชื่อว่าพลาดอริยมรรค ผู้ปรารภสติปฏิฐาน ๔ ก็ชื่อว่าปรารภอริยมรรค ท่านพระมหาโมคคัลลานะทราบความรำพึงนั้น จึงท้าวเข้าไปถึงถามว่า ภิกษุชื่อว่าปรารภสติปฏิฐาน ๔ เป็นอย่างไร ท่านจึงตอบว่า ผู้พิจารณาเห็นกาย เวทนา จิต ธรรม ชื่อว่าปรารภสติปฏิฐาน (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๙๐๐/๔๓๒)

รโหस्थ्यิกเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระรโหस्थ्यิกเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติที่ ๓๑ ท่านเกิดเป็นพรหมณ์สอนศิษย์เป็นอันมากให้เกิดความเลื่อมใส ระลึกถึงพระพุทธเจ้าพระนามว่าสิขี เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่เกิดในทุคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหันต์พร้อมด้วยคุณวิเศษ(ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๔/๒๙๘)

รองเท้าแก้วมณี, รองเท้าเงิน: รองเท้าทำด้วยแก้วมณี, รองเท้าที่เกิดจากผลบุญได้รับเป็นอานิสงส์ที่ถวายรองเท้าแด่พระชินเจ้าและภิกษุสงฆ์ของพระปิลินทวัจณเถระในอดีตชาติ ในปิลินทวัจณเถราปทาน กล่าวถึงอานิสงส์ที่ท่านได้รับการถวายรองเท้าของพระปิลินทวัจณเถระในอดีตชาติว่า ท่านได้ถวายรองเท้าในพระชินเจ้าและในหมู่สงฆ์ ซึ่งเป็นหมู่คณะที่ประเสริฐสุดแล้วได้รับอานิสงส์ ซึ่งสมควรแก่กรรม ๓ ประการ คือ ยานคือช้าง ยานคือม้า และคานหาม รถ ๖๐,๐๐๐ คัน แวดล้อมข้าพเจ้าทุกเมื่อ เมื่อข้าพเจ้าเวียนวายตายเกิดอยู่ในภพ รองเท้าแก้วมณี ผุดขึ้นรองรับทุกอย่างเท้า บุญกรรมทั้งหลายย่อมช่วยชำระอาจารย์คุณให้สะอาดแน่นอน ท่านได้คุณเหล่านี้เพราะผลแห่งกรรมนั้น(ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๔๔/๕๙๙)

รอยกงจักร: รอยเท้ากงจักร, รอยเท้าที่มีรูปกงจักร, รอยเท้าของมหาบุรุษ, รอยเท้าของพระผู้มีพระภาคที่โศภนพรหมณ์ได้เห็น ในโศภนสูตร ว่าด้วยโศภนพรหมณ์ กล่าวถึงรอยพระพุทธรูปบาทที่มีรูปกงจักร มีพันธู์ ซึ่งโศภนพรหมณ์เห็นแล้วเกิดปีติว่า สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเสด็จทางไกลระหว่างเมืองอูกัฏฐะกับเมืองเสตัพพะ โศภนพรหมณ์ก็ได้เดินทางไกลระหว่างเมืองอูกัฏฐะกับเมืองเสตัพพะ ได้เห็นรอยกงจักรมีซี่ก้ำตั้งพันธู์ มีกง มีตุ้มครบ มีส่วนประกอบครบทุกอย่างที่รอยพระบาทของพระผู้มีพระภาค ได้มีความคิดว่า “ท่านผู้เจริญ น่าอัศจรรย์จริง ไม่เคยปรากฏ รอยเท้าเหล่านี้คงไม่ใช่รอยเท้ามนุษย์” (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๓๖/๕๘)

รอยเท้าช้าง: รอยเท้าที่ใหญ่กว่ารอยเท้าสัตว์ทั้งปวง, คำอุปมาอริยสัจ ๔ ว่ารอยเท้าช้าง, คำอุปมาความไม่ประมาทว่ารอยเท้าช้าง

ตัวอย่างในมหาหัตถิปโทปมสูตร ว่าด้วยอุปมาด้วยรอยเท้าช้าง สูตรใหญ่ เปรียบเทียบ อริยสัจกับรอยเท้าช้าง เมื่อพระสารีบุตรได้เรียกภิกษุทั้งหลายมากล่าวว่า “ท่านผู้มี อายุทั้งหลาย รอยเท้าของสัตว์ทั้งหลายผู้เที่ยวไปบนแผ่นดิน รอยเท้าเหล่านั้นทั้งหมด รวมลงในรอยเท้าช้าง รอยเท้าช้างชาวโลกกล่าวว่า ‘เป็นยอดของรอยเท้าเหล่านั้น เพราะรอยเท้าช้างเป็นรอยเท้าขนาดใหญ่’ ฉันใด กุศลธรรมทั้งหมด ก็ฉันนั้น นับเข้า ในอริยสัจ ๔ คือ (๑) ทุกขอริยสัจ (๒) ทุกขสมุทยอริยสัจ (๓) ทุกขนิโรธอริยสัจ (๔) ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ ในอัปมาทสูตรกล่าวว่า รอยเท้าของสัตว์ที่เที่ยวไป บนแผ่นดินทั้งหมด รวมลงในรอยเท้าช้าง รอยเท้าช้างชาวโลกกล่าวว่า เลิศกว่า รอยเท้าเหล่านั้น เพราะเป็นรอยเท้าใหญ่ ฉันใด กุศลธรรมทั้งหมดก็ฉันนั้น รวมลงใน ความไม่ประมาทความไม่ประมาท บัณฑิตกล่าวว่า เลิศกว่ากุศลธรรมเหล่านั้น(ม.มู. (ไทย)๑๒/๒๘๘/๓๑๘, ๑๒/๓๐๐/๓๒๙, ส.ส.(ไทย)๑๕/๑๒๘/๑๕๑, ส.ม.(ไทย)๑๙/ ๑๔๐/๗๕, ๑๙/๕๒๔/๓๓๙, อัง.ทสก.(ไทย)๒๔/๑๕/๒๘

รอยพระบาท: รอยพระบาทของพระตถาคต, รอยพระบาทที่ประทับให้โศภพรพราหมณ์เห็น (เป็น ที่มาของรอยพุทธบาท)

ในโศภนสูตร ว่าด้วยโศภพรพราหมณ์ เมื่อได้พบพระผู้มีพระภาคผู้มีรัศมีเปล่งปลั่ง เห็นดีกว่ามนุษย์และเทวดาใด ๆ โศภพรพราหมณ์จึงเดินตามรอยพระบาทของพระผู้มี พระภาค ได้เห็นพระผู้มีพระภาคประทับนั่งที่โคนต้นไม้ต้นหนึ่ง มีพระอาการกริยาน่า พอลใจ น่าเลื่อมใสมีพระอินทรีย์สงบ มีพระทัยสงบ สำรวมอินทรีย์ ผู้ชื่อนานาคะ ครั้น แล้วจึงเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า “ท่านผู้ เจริญเป็นเทวดาใช่หรือไม่” พระองค์ตอบว่า อาสวะทั้งหลายที่เป็นเหตุให้เกิดเป็น เทวดา หรือเป็นคณธรรพ์ผู้เที่ยวไปในอากาศเป็นเหตุให้ถึงความเป็นยักษ์ และความ เป็นมนุษย์ ได้สิ้นไปแล้ว ถูกเรากำจัดแล้ว ทำให้หมดเครื่องผูกพันแล้ว ดอกปทุมทริกที่ งดงาม ย่อมไม่แปดเปื้อนด้วยน้ำฉันใด เรากีย่อมไม่แปดเปื้อนด้วยโลก ฉันนั้น พราหมณ์ เพราะฉะนั้น เราจึงเป็นพระพุทธเจ้า(อัง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๓๖/๕๘)

ระคน : ประกอบกัน, ผสมผสานกัน, ร่วมกัน เป็นการระคนกันของอารมณ์กับจิตดวงอื่น ๆ ในรูปังรูปาวจรารูปาวจรันตติกา ว่าด้วยรูปเป็นรูปาวจรและอรูปาวจร โดยสกวาทิ ถามปรวาทิว่า รูปที่เป็นรูปาวจรมีอยู่ใช่ใหม่ ปรวาทิตอบว่า ใช่ สกวาทิถามว่า รูปไม่ เป็นเครื่องแสวงหาสมบัติ ไม่เป็นเครื่องแสวงหาอูบัติ ไม่เป็นเครื่องอยู่เป็นสุขใน ปัจจุบัน สหระคน เกิดร่วม ระคน สัมปยุต เกิดพร้อมกัน ดับพร้อมกัน มีวัตถุอย่าง เดียวกัน มีอารมณ์อย่างเดียวกันกับจิตดวงที่ไม่เป็นเครื่องแสวงหาสมบัติ ดวงที่ แสวงหาอูบัติ ดวงที่ไม่เป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบันมิใช่หรือ ปรวาทิตอบว่า ใช่ (อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๗๖๘/๘๐๙, อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๗๗๑/๘๑๑, อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๗๗๓/ ๘๑๒)

ระดู: ระดูของสตรี, ปัจจยกำเนตของคน, หนึ่งในปัจจยกำเนต ๓ คือ มารดาอยู่ร่วมกัน มารดามีระดูและคันธัพพะปรากฏ

ตัวอย่างในมหาตมชาตยสสูตร องค์ประกอบแห่งการเกิดในครุฑ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เพราะปัจจัย ๓ ประการประชุมพร้อมกัน การถือกำเนิดในครุฑจึงมีได้ ในสัตว์โลกนี้ มารดาบิดาอยู่ร่วมกัน แต่มารดาไม่มีระดู และคันทัพพะยังไม่ปรากฏ การถือกำเนิดในครุฑก็ยังมีไม่ได้ ในสัตว์โลกนี้ มารดาบิดาอยู่ร่วมกัน มารดามีระดู แต่คันทัพพะยังไม่ปรากฏการถือกำเนิดในครุฑก็ยังมีไม่ได้ แต่เมื่อใด มารดาบิดาอยู่ร่วมกัน มารดามีระดู และคันทัพพะก็ปรากฏ เมื่อนั้นเพราะปัจจัย ๓ ประการประชุมพร้อมกันเช่นนี้ การถือกำเนิดในครุฑจึงมีได้(ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๑๔/๘๕, ม.ม.(ไทย)๑๒/๔๐๘/๔๔๓, ม.ม.(ไทย)๑๓/๔๐๒/๕๐๓, ส.ส.(ไทย)๑๘/๒๘๒/๓๑๔)

ระมาต: สัตว์ชนิดในหลาย ๆ ชนิดที่ปรากฏในแก้วมณี, สัตว์ที่ปุนณกยักรักษาเหตุพระราชาให้ทอดพระเนตร, สัตว์ในมธุราชตก ในมณีกัณท์) ในมธุราชตก มณีกัณท์ กล่าวถึงยักรักษาตนหนึ่งนามว่า ปุนณกยักรักษาเหตุว่า เข้ากราบทูลพระราชาให้ทอดพระเนตรภายในแก้วมณีนั้นว่ามีสิ่งเป็นทิพย์มากมาย แม้แต่ระมาต ว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้สูงสุดกว่าประชาชน ขอพระองค์ทรงทอดพระเนตรดูแก้วมณีของข้าพระองค์ดวงนี้เกิด มีรูปหญิงและรูปชายปรากฏเป็นหมู่ ๆ อยู่ในแก้วมณิดวงนี้ มีรูปเนื้อและรูปนกปรากฏเป็นหมู่ ๆ อยู่ในแก้วมณิดวงนี้ มีพญานาคและพญาครุฑปรากฏอยู่ในแก้วมณิดวงนี้ ขอทูลเชิญพระองค์ทอดพระเนตรดูสิ่งที่น่าอัศจรรย์ ที่ธรรมชาติได้เนรมิตไว้ในแก้วมณิดวงนี้เกิด ในแก้วมณีนี้อจะมี ราชสีห์ เสือโคร่ง ช้าง หมี หมาใน เสือดาว แรด โคลาน กระบือ ละมั่ง กวาง เนื้อทราย ระมาต เป็นต้น (ขุ.ชา.(ไทย)๒๘/๒๖๗/๑๒๙, ขุ.ชา.(ไทย)๒๘/๕๓๖/๑๓๔, ขุ.ชา.(ไทย)๒๘/๑๔๑๒/๔๐๓)

ระลึกขอบ: สัมมาสติ, การพิจารณาเห็นกาย เห็นเวทนา เห็นจิต เห็นธรรม, เป็นหนึ่งมรรคมืองค์ ๘ และเป็นหนึ่งในบริวารแห่งสมาธิ ๗

ตัวอย่างในขบวนการสกุสูตร บริวารแห่งสมาธิ ๗ ประการ กล่าวถึง พระผู้มีพระภาคผู้ทรงรู้ทรงเห็น เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ทรงบัญญัติบริวารแห่งสมาธิ ๗ ประการนี้ เพียงเพื่อความเจริญ เพื่อความบริบูรณ์แห่งสัมมาสมาธิ คือ (๑) สัมมาทิฏฐิ เห็นชอบ (๒) สัมมาสังกัปปะ ดำริชอบ (๓) สัมมาวาจา เจรจาชอบ (๔) สัมมาภิมันตะ กระทำชอบ (๕) สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีพชอบ (๖) สัมมาวายามะ พยายามชอบ (๗) สัมมาสติ ระลึกชอบในมัคคสังจนิทเทศ กล่าวถึง อริยมรรคมืองค์ ๘ นั้นแล ได้แก่ (๑) สัมมาทิฏฐิ เห็นชอบ ฯลฯ (๘) สัมมาสมาธิ ซึ่งสัมมาสติ คือ การพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชณาและโทมนัสในโลกได้ การพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่ ฯลฯ การพิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ ฯลฯ การพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชณาและโทมนัสในโลกได้ (ที.ม.(ไทย)๑๐/๒๙๐/๒๒๔, ที.ม.(ไทย)๑๐/๓๒๙/๒๕๘, ที.ม.(ไทย)๑๐/๔๐๒/๓๓๕)

ระลึกชาติ: การระลึกย้อนชีวิตในกาลก่อนหลาย ๆ ปี, การย้อนเห็นชีวิตในอดีต, การย้อนรู้ชีวิตในก่อนของตนว่าเป็นอย่างไร

ตัวอย่างในพรหมชาลสูตร มูลเหตุที่ ๑ กล่าวถึง สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้ อาศัยความเพียรเครื่องเผากิเลสความเพียรที่ตั้งมั่น ความหมั่นประกอบ ความไม่ประมาท และอาศัยการใช้ความคิดอย่างถูกวิธีแล้วบรรลุเจโตสมาธิ ที่เป็นเหตุทำจิตให้ตั้งมั่น (ปริสุทธิฝุดฝ่อง ไม่มีกิเลสเพียงตั้งเนิ่น ปราศจากความเศร้าหมอง) ระลึกชาติก่อนได้หลายชาติ ว่า ‘ในภพนั้นเรามีชื่ออย่างนั้น มีตระกูล มีวรรณะ มีอาหาร เสวยสุขทุกข์ และมีอายุอย่างนั้น ๆ จุดิ(เคลื่อน)จากภพนั้นก็ไปเกิดในภพนั้น แม้ในภพนั้นเราก็ได้มีชื่ออย่างนั้น มีตระกูล มีวรรณะ มีอาหาร เสวยสุขทุกข์ และมีอายุอย่างนั้น ๆ จุดิจากภพนั้นจึงมาเกิดในภพนี้’ เขาระลึกชาติก่อนได้หลายชาติพร้อมทั้งลักษณะทั่วไปและชีวประวัติอย่างนี้(ที.สี.(ไทย)๙/๓๑/๑๒,๙/๓๒/๑๓,๙/๓๓/๑๔,๙/๒๔๔/๘๑,ม.ม.(ไทย)๑๓/๑๔/๑๗,๑๓/๒๘/๓๑,๑๓/๔๙/๔๖,ส.นิ.(ไทย)๑๖/๗๐/๑๔๖,อง.เอก.(ไทย)๒๐/๒๒๗/๒๙,๒๐/๒๔๔/๓๑, อง.ฉก.ก.(ไทย)๒๒/๒/๔๑๓)

ระอา: หน่ายแค้น, เบื่อหน่าย, ไม่ยินดี, ไม่พึงพอใจ

ในวิตกกถณสูตร กล่าวเปรียบเทียบถึงความวิตกของตนว่า ชายหนุ่มที่ชอบแต่งตัว มีผู้นำซากงู ซากสุนัข หรือซากศพ มนุษย์มาผูกไว้ที่คอ ย่อมรู้สึกอึดอัด ระอา และรังเกียจ แม้ฉนใด ภิกษุนั้นก็ฉนนั้นเหมือนกัน หากเมื่อมนสิการนิมิตอื่นซึ่งประกอบด้วยกุศลนอกจากนิมิตนั้น วิตกอันเป็นบาปอกุศลซึ่งประกอบด้วยฉนทะบ้าง ประกอบด้วยโทสะบ้าง ประกอบด้วยโมหะบ้าง ยังเกิดขึ้นอีก ภิกษุนี้ควรพิจารณาโทษแห่งวิตกเหล่านั้นว่า ‘วิตกเหล่านี้ล้วนแต่เป็นอกุศลแม้อย่างนี้ ๆ (ม.ม.(ไทย)๑๒/๒๑๗/๒๒๘)

รักขิตเถรคาถา : คาถาพระรักขิตเถระ ท่านพระรักขิตเถระกล่าวไว้ว่า รากะทั้งหมดเราก็ละได้แล้ว โทสะทั้งหมดเราก็ถอนได้แล้ว โมหะทั้งหมดของเราจะไปปราศแล้ว เราจึงเป็นผู้เย็นดับสนิทแล้ว (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๗๙/๓๓๒)

รักขิตวัน: ชื่อป่าที่พระพุทธเจ้าเสด็จหลีกไปสู่สภาราญพระอิริยาบถเมื่อสงฆ์โกสัมพีแตกกัน, ป่าที่อยู่แคว้นบ้านปาเลไลย์ เมืองโกสัมพี ในปารีเลยยกมณฑลกล่าวถึงการเสด็จไปป่าปารีไลยกะของพระผู้มีพระภาค พระองค์เสด็จเสด็จจาริกไปทางป่าปารีไลยกะ จนถึงป่าปารีไลยกะประทับอยู่ที่ควงไม้รัง ในราวป่ารักขิตวัน เขตป่าปารีไลยกะนั้น ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคทรงทราบความสังัดของพระองค์ และทรงทราบความคิดคำนึงในใจของพญาช่างปารีไลยกะนั้นด้วยพระทัย จึงทรงเปล่งพระอุทานในขณะนั้นว่า “จิตของพญาช่างผู้มีงามดุจองรถนั้น เสมอกับจิตของพระพุทธเจ้า เพราะอยู่ผู้เดียวยินดีในป่าเหมือนกัน”(วิ.ม.(ไทย)๕/๔๖๗/๓๕๙)

รักดำ: ชื่อต้นไม้ชนิดหนึ่ง, ไม้ที่พระพิฬาลิทยกเถระในอดีตชาติจัดแจงไว้ร่วมกับสิ่งอื่น ๆ เช่น มันทือเสื่อเพื่อใส่บาตรพระผู้มีพระภาค

ในพิฬาลิทยกเถรปาทาน เรื่องผลแห่งการถวายมันทือเสื่อของพิฬาลิทยกเถระในกัปที่ ๕๔ แต่กัปนี้ ท่านได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิพระนาม ว่าสุเมขลิเม สมบูรณ์ด้วยแก้ว ๗ ประการ มีพละมาก กล่าวว่า ท่านอยู่ในเครื่องลาดไปไม้ ในที่ไม่ไกลภูเขาหิม

วันต์ ใน กาลนั้น (ถ้า) ท่านอยากอาหารก็มักนอนเสีย ชุคจาวมะพร้าว มันอ่อน มันมือเสือ และมันนกมาไว้ เรานำเอาผลพุทรา ไม้รักดำ ผลมะตูม มาจัดแจงไว้ พระผู้มีพระภาคเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ เสด็จมาแล้ว จึงหยิบเอามันมือเสือ มาใส่ลงในบาตร ในกาลนั้น พระองค์ จะทรงยังท่านให้ ยินดีจึงเสวย ครั้นเสวยเสร็จแล้ว ได้ตรัสพระคาถานี้ว่า ท่านยังจิตให้เลื่อมใสแล้ว ได้ถวายมันมือเสือแก่เรา ท่านจะไม่เข้าถึงทุกคติตลอดแสนกัป(๒๘/๑๙๙๑/๔๙๕, ขุ.อป.(มหามกฏ) ๗๑/๑๑๑/๗๗๓)

รักษาอุโบสถ: อุโบสถศีล, การอยู่จำศีลตลอดวันและราตรีหนึ่ง, การรักษาศีล ๘, การถือศีล ๘ ตัวอย่างในติกปัฏฐาน เรื่องอุปนิสสยปัจฉัย กล่าวถึงสภาวะธรรมที่มีปริตตะเป็นอารมณ์ เป็นปัจฉัยแก่สภาวะธรรมที่มีปริตตะเป็นอารมณ์โดยอุปนิสสยปัจฉัยชนิดปกตูปนิสสยได้แก่ บุคคลอาศัยศรัทธาที่มีปริตตะเป็นอารมณ์แล้วให้ท่านสมาทานศีล รักษาอุโบสถ ทำทานที่มีปริตตะเป็นอารมณ์ให้เกิดขึ้น ทำวิปัสสนา ฯลฯ อภิญญา ฯลฯ สมาบัติให้เกิดขึ้น หรือ บุคคลปลงชีวิตมารดา ประสงค์จะลบล้างกรรมนั้นจึงให้ท่าน สมาทานศีล รักษาอุโบสถ ปลงชีวิตบิดา ฯลฯ ปลงชีวิตพระอรหันต์ ฯลฯ มีจิตประทุษร้ายทำโลहितของพระตถาคตให้หือ ฯลฯ ทำลายสงฆ์ ประสงค์จะลบล้างกรรมนั้นจึงให้ท่าน สมาทานศีล รักษาอุโบสถ (อภิ.ป.(ไทย)๔๑/๒๕/๔๗๔, ๔๑/๔๕/๕๐๗, อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๔๖/๓๓๙, ๔๑/๗๔/๔๔๖, ๔๒/๙/๑๑๑, ๔๒/๑๙/๑๐, ๔๒/๑๘/๒๘๑, ๔๒/๓๕/๑๒๔, ๔๒/๖๕/๔๖๗, ๔๒/๙๘/๕๒)

รังเกียจบาป: กำจัดบาป, ละบาป, ทำให้บริสุทธิ์จากบาป
ในมหาสิหนาทสูตรกล่าวถึงพรหมจรรย์มีองค์ ๔ คือ (๑) เราเป็นผู้บำเพ็ญตบะ และเป็นผู้บำเพ็ญตบะอย่างยอดเยี่ยม (๒) เราเป็นผู้ประพฤติถือสิ่งเศร้าหมอง และเป็นผู้ประพฤติถือสิ่ง เศร้าหมองอย่างยอดเยี่ยม (๓) เราเป็นผู้ประพฤติรังเกียจ(บาป) และเป็นผู้ประพฤติรังเกียจบาปอย่างยอดเยี่ยม (๔) เราเป็นผู้ประพฤติสังัด และเป็นผู้ประพฤติสังัดอย่างยอดเยี่ยม (ม.มู.(ไทย)๑๒/๑๕๕/๑๕๘)

รังของโรค: ที่อาศัยของโรค, โรคเริ่มร้าวเพราะชรา,
ในอุตตราเถรีวัตถุ เรื่องพระอุตตราเถรี พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่พระอุตตราเถรีผู้มีอายุ ๑๒๐ ปี ร่างกายนี้แก่หง่อมแล้ว เป็นรังของโรค มีแต่จะทรุดโทรมลงไป ร่างกายที่เนาเปื่อยนี้ก็จะแตกดับไป เพราะชีวิตมีความตายเป็นที่สุด(ขุ.ธ.(ไทย)๒๕/๑๔๘/๗๘)

รังผึ้ง: รวงผึ้ง, ที่หมู่ตัวผึ้งอาศัยเป็นกลุ่ม, การรวมตัวของผึ้งทำรัง, ผึ้งทำรังผลิตน้ำหวาน, คำอุปมาการปีบรวงผึ้งเอาน้ำหวานด้วยความเจียมพึงธรรมให้ได้ความรู้
ในมหาสกุลทายสูตร กล่าวถึงความเคารพในพระผู้มีพระภาคต้องไม่มีเสียงจามเสียงไอขณะที่พระองค์ทรงแสดงธรรมว่า พระสมณโคดมทรงแสดงธรรมแก่บริษัทหลายร้อย ในบริษัทนั้นสาวกรูปหนึ่งไอขึ้น เพื่อนพรหมจารีรูปหนึ่งใช้เข้าสะกิดเตือนให้รู้ว่า ‘ท่านจงเจียมเสียง อย่าส่งเสียงดังไป พระผู้มีพระภาคกำลังแสดงธรรม’ ในเวลาที่พระสมณโคดมทรงแสดงธรรมแก่บริษัทหลายร้อย จะไม่มีเสียงจาม หรือเสียงไอของสาวกของพระสมณโคดมเลย หมู่หาชนมุ่งหวังที่จะพึงธรรมนั้นว่า ‘เราทั้งหลายจักพึง

ธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสแก่พวกเรา' บุรุษปีรังผึ้งซึ่งปราศจากตัวอ่อน ที่สี่แยกทางหลวง หมู่มหาชนกุ่มหว่งที่จะได้น้ำผึ้งนั้น แม้นั้นใด ในเวลาที่พระสมณโคดมทรงแสดงธรรมแก่บริษัทหลายร้อย ก็ฉนั้นนั้น (ม.ม.(ไทย)๑๓/๒๔๐/๒๘๓)

รังสีสัตถุญญเถราปทาน^๑ : ประวัติในอดีตชาติของพระรังสีสัตถุญญเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติที่ปีที่ ๓๐,๐๐๐ ท่านทำจิตให้เลื่อมใสในพระรัศมีของพระพุทธเจ้า พระนามว่าสุชาติตะ เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่เกิดในทุกคติเลย ในกัปที่ ๕๗ ท่านได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้มีพละานุภาพมาก ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลुพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๑/๓๘๒)

รังสีสัตถุญญเถราปทาน^๒ : ประวัติในอดีตชาติของพระรังสีสัตถุญญเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติที่ปีที่ ๙๑ ท่านเคยกราบไหว้พระพุทธเจ้าพระนามว่าวิปัสสี ด้วยจิตเลื่อมใสในพระรัศมี เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่เกิดในทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๐/๒๓๒)

รัชชสูตร : พระสูตรว่าด้วยมารอัญเชิญพระผู้มีพระภาคให้เสวยราชสมบัติ สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ กระท่อมกลางป่า ในหิมวันตประเทศ แคว้นโกศล ได้ทรงรำพึงว่า เราจะสามารถเสวยราชสมบัติโดยธรรม โดยที่ไม่เบียดเบียนเอง ไม่ใช่ให้ผู้อื่นเบียดเบียน ไม่ทำให้เขาเสื่อมเอง ไม่ใช่ผู้อื่นทำให้เสื่อม ไม่ทำให้เขาให้เศร้าโศกเอง ไม่ใช่ผู้อื่นทำให้เขาให้เศร้าโศกหรือไม่หนอ มารทราบความนั้นจึงเข้าไปเฝ้าแล้วกราบทูลว่า ขอพระผู้มีพระภาคจงเสวยราชสมบัติโดยธรรม โดยที่ไม่เบียดเบียนเอง ไม่ใช่ผู้อื่นให้เบียดเบียน ไม่ทำให้เขาให้เสื่อมเอง ไม่ใช่ผู้อื่นทำให้เสื่อม ไม่ทำให้เขาให้เศร้าโศกเอง ไม่ใช่ผู้อื่นทำให้เขาให้เศร้าโศก พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภูเขาทองคำล้วนทั้งลูกถึงสองเท่า ก็ยังไม่ใส่ใจสำหรับบุคคลคนหนึ่ง บุคคลทราบดังนี้แล้ว พึงประพฤตีสงบผู้ใดเห็นทุกขว่ามีกามเป็นต้นเหตุแล้ว ผู้นั้นจะพึงน้อมไปในกามได้อย่างไร บุคคลทราบอุปธิว่าเป็นเครื่องข้องในโลกแล้ว พึงศึกษาเพื่อกำจัดอุปถัมภ์นั้น (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๕๖/๑๙๙)

รัชชุมมาลา, ชื่อ: เทพธิดาชื่อว่ารัชชุมมาลา, ชาติก่อนนางเกิดเป็นทาสีของพราหมณ์ในหมู่บ้านคยาชาติ ปัจจุบันได้ธิดาแท้จริงของพระผู้มีพระภาค

ในรัชชุมมาลาวิมาน วิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงผู้สักการะเคารพพระพุทธเจ้า เธอเป็นเทพธิดา มีผิวพรรณงดงาม บรรเลงดนตรีไพเราะ เสียงทิพย์น่าฟัง นารีรื่นรมย์ใจ เทพธิดานั้นชาติก่อนเป็นนางทาสีของพราหมณ์ที่บ้านคยาถูกคุกคามจึงถือหมอน้ำออกไป ทำเป็นเสมือนจะไปตักน้ำ วางหมอน้ำไว้ข้างทาง เข้าไปยังป่าชฎุโดยตัดสินใจว่า จักตายในป่านี้แหละ เราอยู่ไปจะมีประโยชน์อะไรเล่า จึงทำบ่วงให้แน่น แขนงเข้ากับต้นไม้ ณ ที่นั้น นางได้เหลือบเห็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงเกี้ยวกุลสัตว์โลกทั้งมวล ประทับนั่งเข้าฌานอยู่ที่โคนต้นไม้ นางเกิดความสังเวช ขนลุกชูชันอย่างไม่เคยเป็นมาก่อน พระตถาคตเจ้าพระองค์นั้น ได้ตรัสเรียกดิฉันด้วยพระวาจาที่นุ่มนวลว่า รัชชุมมาลาและรับสั่งว่า เธอจงถึงตถาคตเป็นที่พึงเกิด ดิฉันดำรงอยู่ในพระโอวาทของ

พระตถาคต ผู้ทรงอนุเคราะห์แล้วจึงได้เป็นธิดาที่แท้จริงของพระพุทธองค์ (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๘๓๓/๙๖, ๒๖/๘๔๒/๙๗)

รัชชুমลาลาวิมาน : พระสูตรว่าด้วยวิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงผู้สักการะเคารพพระพุทธเจ้า เป็นการกล่าวถึงวิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงผู้สักการะเคารพพระพุทธเจ้า เป็นวิมานอันรุ่งเรืองยิ่งในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เพราะได้พบพระผู้มีพระภาคขณะทีนางกำลังผูกคอตายเพื่อหนีสภาพคนใช้ที่ถูกนายผู้หญิงตำว่าทุบตีอยู่เป็นประจำ เมื่อได้ฟังอนุพุทพิกถาและอริยสัจ ๔ ก็ได้บรรลุโสดาปัตติผล ยอมกลับไปรับใช้ตามเดิม และทำให้นายหญิงและชายได้ฟังธรรมจากพระผู้มีพระภาคด้วย (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๘๒๖/๙๕)

รัชชุสูตร : พระสูตรว่าด้วยเชือก พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ลากสักการะและความสรรเสริญเป็นสิ่งทารุณ เหมือนบุรุษผู้ทรงพลังเอาเชือกขนหางสัตว์อย่างเหนียวพันแข้งแล้วสีไปมา เชือกพึงตัดฉิว ตัดหนึ่งเนื้อ เอ็น กระดูกและเยื่อในกระดูก (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๗๘/๒๘๑)

รัชสมัย : สมัยการครองราชของพระราชา, ช่วงการครองราชของพระราชา
ในปาสาทิกสูตร เรื่องพรหมจรรย์ที่ไม่บริบูรณ์ พระผู้มีพระภาคตรัสกับนายจุนทะ แม้หากว่าพรหมจรรย์ ประกอบด้วย ศาสดาเป็นผู้ไม่มั่นคง ไม่เป็นผู้มีประสบการณ์มาก ไม่เป็นผู้บวชมานาน ไม่เป็นผู้มีชีวิตอยู่หลายรัชสมัย ไม่เป็นผู้ล่วงกาลผ่านวัยยามาก พรหมจรรย์นั้นย่อมไม่บริบูรณ์ด้วยองค์นั้น อย่างนี้ แต่เมื่อใด พรหมจรรย์ ประกอบด้วยองค์เหล่านี้ คือ ศาสดาเป็นผู้มั่นคง มีประสบการณ์มาก บวชมานาน มีชีวิตอยู่หลายรัชสมัย ล่วงกาลผ่านวัยยามาก เมื่อนั้น พรหมจรรย์นั้นย่อมบริบูรณ์ด้วยองค์นั้น(ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๗๒/๑๓๑, ๑๑/๑๗๓/๑๓๒,๑๑/๑๗๔/๑๓๒,๑๑/๑๗๕/๑๓๒,๑๑/๑๗๖/๑๓๒)

รัฐฐุปาลเถรคาถา : คาถาของพระรัฐฐุปาลเถระ ท่านพระรัฐฐุปาลเถระกล่าวคำเป็นต้นว่า ขอเชิญโยมมารดาบิดาทรงดูอัธภาพ ที่ผ้าและอาภรณ์เป็นต้น ทำให้วิจิตร มีกายเป็นแผล มีกระดูก ๓๐๐ ท่อนเป็นโครงร่าง กระสับกระส่ายที่พวกคนเขลาตำราวิหิงกันส่วนมาก ซึ่งไม่มีความยั่งยืนตั้งมั่น ขอเชิญโยมมารดาบิดาทรงดูรูปที่สตรีใช้แก้วมณีและต่างหู แต่งให้วิจิตร ซึ่งมีหนึ่งหุ้มกระดูกไว้ภายใน งามพร้อมเสื้อผ้า เท้าทั้งสองย่อมด้วยครึ่งสัด หน้าทาด้วยจูลณ ก็สามารทำคนเขลาให้ลุ่มหลง แต่ไม่สามารถทำคนที่แสวงหาฝั่งคือนิพพานให้ลุ่มหลงได้ ผมที่ตัดแต่งให้เป็นลอนดั่งกระดานหมากรุก ตาทั้งสองที่หยอดด้วยยาหยอดตาก็สามารถทำคนเขลาให้ลุ่มหลง แต่ไม่สามารถทำคนที่แสวงหาฝั่งคือนิพพานให้ลุ่มหลงได้ (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๗๖๙/๔๖๘)

รัฐฐุปาลเถรปาทาน : ประวัตินอติตชาติของพระรัฐฐุปาลเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติ ท่านได้ถวายช้างทรงเป็นพาหนะแด่พระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ ได้ตีราคาช้างพร้อมทั้งเครื่องประดับแล้วให้สร้างสังฆารามถวาย เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านได้เกิดเป็นท้าวสักกะ ๕๐ ชาติ เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๕๘ ชาติ ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๙๗/๑๑๖)

รัฐपालเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระรัฐपालเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า
 ในอดีตชาติกับที่ ๑๐๐,๐๐๐ ท่านได้ถวายช้างเป็นพาหนะแด่พระพุทธเจ้าพระนาม
 ว่าปทุมุตตระ และได้สร้างปราสาทถวาย เพราะผลแห่งท่านนั้น ท่านได้เสวยมนุษย์
 สมบัติและสวรรค์สมบัติหลายร้อยชาติ ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุวิชา ๓ พร้อมด้วย
 คุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๗๙/๓๖๑)

รัฐपालสูตร : พระสูตรว่าด้วยพระรัฐपालะ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงพระสูตรมีลักษณะเป็นการ
 บรรยายโวหารแบบเล่าเรื่องกล่าวถึงประวัติของรัฐบาลในตอนต้น และเป็นการ
 สนทนาแบบถาม-ตอบระหว่างพระรัฐบาลกับพระเจ้าโกธิยะในตอนปลายแก่
 ชาวกุลลโกฏิธินิคม ณ กุลลโกฏิธินิคม รัฐบาลกุลบุตรได้ฟังธรรมที่พระผู้มีพระ
 ภาคทรงแสดงแล้วเกิดศรัทธาจึงขออนุญาตมารดาบิดาเพื่อออกบวช แต่ไม่ได้รับ
 อนุญาต จึงอดอาหารจนมารดาบิดาอนุญาตให้บวช หลังจากบวชแล้วไม่นานก็บรรลุ
 อรหัตผล ต่อมา ท่านได้เข้าไปบิณฑบาตที่หน้าบ้านของตัวเอง บิดาของท่าน
 จำไม่ได้จึงด่าว่าพวกสมณะโล้นพวกนี้ทำให้ลูกชายที่รักของเราออกบวช แต่นางทาสี
 จำท่านได้ จึงบอกแก่บิดาของท่าน บิดาจึงนิมนต์ให้ไปฉันภัตตาหารที่บ้าน แล้วสั่ง
 ให้พวกภรรยาเก่าของท่านแต่งตัวย้วยวนและให้นำทรัพย์มรดกออกมาหลอกล่อ
 เพื่อให้สึก เมื่อไม่สำเร็จ พวกภรรยาเก่าจึงถามท่านว่า นางอัปสรพวกไหนที่ทำให้
 ท่านออกบวช ท่านตอบว่า ท่านไม่ได้บวชเพราะนางอัปสร จากนั้นได้แสดงธรรมให้
 บิดาฟังว่า โยมจงดูอัฏฐภาพอันวิจิตร มีกายเป็นแผล ที่คุ้มกันอยู่ กระสับกระส่าย
 เป็นที่ดำริของชนเป็นอันมาก ไม่มีความยั่งยืนมั่นคง โยมจงดูรูปอันวิจิตรด้วยแก้ว
 มณีและกลิ่นหอมมีกระดูกอันหนึ่งหุ้มห่อไว้ งามด้วยผ้า เเท้ที่ย้อมด้วยครั่งสีสด
 หน้าที่ไ้ทาด้วยจُرณ ผมหที่ตบแต่งเป็นลอนดั่งตาทหมากรุก ตาที่เย็บด้วยยาหยอด
 พอจะหลอกคนโง่ได้ แต่จะหลอกคนที่แสวงหาฝั่ง(คือพระนิพพาน)ไม่ได้ กายที่มี
 สภาพเน่าเปื่อยเป็นธรรมดา ซึ่งตบแต่งแล้วเหมือนกล่องยาหยอดตาใหม่ อันงาม
 พอจะหลอกคนโง่ได้ แต่จะหลอกคนที่แสวงหาฝั่งไม่ได้ ท่านเป็นดั่งพรานเนื้อวาง
 บ่วงไว้ แต่เนื้อไม่ติดบ่วง เมื่อพรานเนื้อกำลังคร่ำครวญอยู่ เรากินเนื้อแล้วก็หลีก
 ไป แล้วกลับไปพักที่พระราชอุทยาน พระเจ้าโกธิยะได้เสด็จเข้าไปสนทนาธรรมว่า
 คนทั้งหลายจะออกบวชเพราะความเสื่อม ๔ ประการ คือ

๑. ความเสื่อมเพราะชรา
๒. ความเสื่อมเพราะเจ็บไข้
๓. ความเสื่อมจากทรัพย์
๔. ความเสื่อมจากญาติ

ท่านพระรัฐบาลไม่ได้เสื่อมจากอะไร แต่ทำไมจึงออกบวช พระเถระถวายพระ
 พรว่า อาตมภาพออกบวชเพราะได้ฟังัมมุตเทศที่พระผู้มีพระภาคตรัสสอน ๔
 ประการ คือ

๑. โลกอันชรานำไป ไม่ยั่งยืน
๒. โลกไม่มีผู้ต้านทาน ไม่เป็นอิสระ
๓. โลกไม่มีอะไรเป็นของตน จำต้องละสิ่งทั้งปวงไป
๔. โลกพร่องอยู่เป็นนิตย์ ไม่รู้จักอิ่ม เป็นทาสแห่งตัณหา

ในตอนท้ายของพระสูตร ท่านได้ถวายพระพรต่อไปว่า คนในโลกนี้ถึงจะเป็น พระราชาก็ตามยังไม่ได้อะไรตามที่ตัวเองต้องการ เพราะได้อะไรมากแค่ไหนก็ไม่รู้จัก พอ ก็ต้องตายทุกคน พวกญาติ ๆ ของคนตายก็มักจะพูดว่า ทำอย่างไรญาติของเรา จึงจะไม่ตายทรัพย์ไม่สามารถช่วยให้คนมีอายุยืนได้คนทุกคนย่อมเจอกับสภาวะการณ ที่คล้าย ๆ กัน คนโง่มักจะเป็นทุกข์มากในเรื่องที่ก่อให้เกิดทุกข์ แต่บัณฑิตกลับเฉยๆ คนผู้ทำกรรมย่อมเวียนว่ายตายเกิดในวัฏฏสงสารและในโลกนี้ ไม่มีอะไรเที่ยงแท้(ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๙๓/๓๔๙)

รัฐपालะ, กุลบุตร: กุลบุตรนามว่ารัฐपालะ, บุตรของตระกูลเศรษฐีชั้นสูงในอุลลโกฏิดินิม แคว้นกุ รุ, ท่านเป็นพระอรหันต์มีเอตทัคคะผู้บวชด้วยศรัทธา

ในรัฐपालะสูตร มารดาบิดาไม่อนุญาตให้รัฐपालะบวช รัฐपालะจึงอดอาหาร จนถึง ๗ มือ มารดาบิดาของท่านได้กล่าวว่า “พ่อรัฐपालะ เจ้าเป็นลูกชายคนเดียว เป็นที่ รักเป็นที่ชอบใจของพ่อแม่ จงลุกขึ้นเถิด พ่อรัฐपालะลูกจงบริโภคน จงดื่ม จงยินดี บริโภคนไปพลาง ทำบุญไปพลางเถิด พ่อแม่จะไม่อนุญาตให้ลูกออกจากเรือนบวช ถึงลูกจะตาย ในที่สุดรัฐपालะกุลบุตรได้บรรพชาอุปสมบทแล้วในสำนักของพระผู้มี พระภาค บรรลุเป็นพระอรหันต์องค์หนึ่งในพระอรหันต์ทั้งหลาย ได้รับเอตทัคคะผู้บวช ด้วยศรัทธา (ม.ม.(ไทย)๑๓/๒๙๔/๓๕๐,๑/๓๕๖/๓๘๒)

รัฐฉิกะ, ชฎิล: ชฎิลชื่อว่ารัฐฉิกะ, ท่านได้ถวายภัตตาหารแด่พระสงฆ์ ๘๐,๐๐๐ โกฏิ มีพระพุทธเจ้า เป็นประธาน ๓ ครั้ง

ในปฐมุตตรพุทธวงศ์ กล่าวถึงชฎิลรัฐฉิกะในอดีตชาติว่า เมื่อพระองค์เสด็จจากคาม นิคมและแคว้นแคว้นหลีกจาริกไปสาวกประมาณ ๘๐,๐๐๐ โกฏิ มาประชุมกัน เป็น ครั้งที่ ๓ สมัยนั้น ชฎิลมีชื่อว่ารัฐฉิกะ ได้ถวายผ้าพร้อมภัตตาหารแด่พระสงฆ์ มีพระ สัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นประธาน แม้พระพุทธเจ้าพระองค์นั้น ก็ประทับนั่งท่ามกลาง พระสงฆ์ จากนี้ไปอีก ๑๐๐,๐๐๐ กัป ชฎิลนี้จักเป็นพระพุทธเจ้า (ขุ.พ.(ไทย)๓๓/๑๑/ ๖๔๐)

รัฐ: อาณาจักร, แคว้น, แคว้นแคว้น, จังหวัด, มณฑล

ตัวอย่างในมหาโควินทสูตร การแบ่งราชสมบัติเป็นรัฐ ๗ รัฐ ว่า พระเจ้าเรณูตรัสกับ ท่านมหาโควินทพราหมณ์ จงแบ่งมหาปฐพี ๗ รัฐ ส่วนเท่า ๆ กัน สถาปนารัฐ (อาณาจักร) ทั้งหมดให้มีลักษณะเหมือนส่วนหน้าของเกวียน ขนบ (มหาอาณาจักร) ของพระเจ้าเรณูอยู่ตรงกลาง ท่าน (มหา) โควินทให้สร้างเมืองหลวงเหล่านี้ไว้ คือให้ สร้างกรุงทันตปุระ เป็นเมืองหลวงของรัฐกาลิงคะให้สร้างกรุงโปตนะ เป็นเมืองหลวง ของรัฐอัสสกะ ให้สร้างกรุงมาหิสสตี เป็นเมืองหลวงของรัฐอวันตี ให้สร้างกรุงโรรุกะ เป็นเมืองหลวงของรัฐโสวีรานะ ให้สร้างกรุงมิถิลา เป็นเมืองหลวงของรัฐวิเทหะ ให้ สร้างกรุงจัมปา เป็นเมืองหลวงของรัฐอังคะ ให้สร้างกรุงพาราณสี เป็นเมืองหลวงของ รัฐกาสิ (ที.ม.(ไทย)๑๐/๓๐๘/๒๔๒, ส.ส.(ไทย)๑๕/๗๒/๗๙)

รัฐบาล, พระ, ภิกษุ: ภิกษุเชื่อว่าพระรัฐบาล, บุตรของเศรษฐีผู้เชื่อว่ารัฐบาลเหมือนกัน และรัฐบาลเศรษฐีผู้เป็นบิดาของท่านเป็นหัวหน้าหมู่บ้านอุลลโกฏฐิตินคม ในแคว้นกุรุ, ท่านได้รับเอตทัคคะผู้บวชด้วยศรัทธา

ในรัฐปาลสูตร กล่าวถึงพระรัฐบาล บิดามารดาของท่านกล่าวว่า ท่านขอยอมตายถ้าไม่ได้บวช จนกระทั่งบิดามารดาต้องยินยอม เพราะเหตุนี้ พระบรมศาสดา จึงทรงยกย่องท่านในตำแหน่งเอตทัคคะเป็นผู้เลิศกว่าภิกษุทั้งหลาย ในทางผู้บวชศรัทธา ท่านดำรงอายุสังขาร ช่วยเหลือกิจการพระศาสนาได้รับยกย่องในตำแหน่งเอตทัคคะผู้บวชด้วยศรัทธา ควรแก่กาลเวลาแล้วก็ดับขันธปรินิพพาน(วิ.มหา.(ไทย)๑/๓๔๖/๓๘๓, (อง.เอก.(ไทย)๒๐/๒๑๐/๒๘,๓๒/๑๐๗/๑๑๗,๓๓/๑๘๘/๓๖๒C

รัฐสีมา: อาณาเขตแห่งรัฐ, อาณาจักรในแคว้น, เขตปกครองแห่งรัฐ
ตัวอย่างในจุฬหังสชาดก พญาหงส์ทูลถามพระราชารัฐสีมาว่า พระองค์ทรงพระเกษมสำราญแลหรือมีพระอนามัยสมบุรณ์แลหรือ รัฐสีมารุ่งเรืองแลหรือ พระองค์ทรงอนุศาสน์พร้าสอนพสกนิกรโดยธรรมแลหรือพระราชชาติรสว่า พญาหงส์ เราสุขเกษมสำราญดี อนามัยก็สมบุรณ์ดี อนึ่ง รัฐสีมาก็รุ่งเรือง สมบุรณ์ดี เราปกครองราชฎีโดยธรรม(ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๑๔๖/๔๙๕,๒๗/๑๔๗/๔๙๕,๒๗/๑๕๐/๔๒๒,๒๗/๑๘๖/๕๐๒,๒๗/๓๐๑/๕๒๒,๒๗/๒๐/๕๙๗)

รัตประคน: สายรัดเครื่องทรงช้าง, ช้างทรงเครื่องผูกด้วยสายรัดประคน
ในปฐมนาควิมาน กล่าวถึงสมบัติเทวฤทธิ์ที่นางเทพบุตรได้ ว่า พระมหาโมคคัลลานเถระถามเทพบุตรองค์ว่า ท่านขี่ช้างเผือกผ่อง มิงางอนงาม ทรงพลัง เป็นคชสารประเสริฐ ผูกสายรัดประคนทองคำไว้เรียบร้อย เหาะมาที่นี่ ท่านได้บรรลุเทวฤทธิ์ มีอานุภาพมาก เมื่อท่านเกิดเป็นมนุษย์ได้ทำบุญอะไรไว้ เพราะบุญอะไรท่านจึงมีอานุภาพรุ่งเรือง เทพบุตรตอบว่า ข้าพเจ้าเลื่อมใสแล้ว ได้นำดอกไม้แปดกำมือเท่านั้นไปบูชาที่พระสถูปของพระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่ากัสสปะ ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่(คือนิพพาน)ด้วยมือทั้งสองของตน เพราะบุญนั้นข้าพเจ้าจึงมีผิวพรรณงามเช่นนี้ เพราะบุญที่ได้ทำไว้สมัยเมื่อเกิดเป็นมนุษย์ ข้าพเจ้าจึงมีอานุภาพรุ่งเรือง และมีรัศมีกายสว่างไสวไปทั่วทุกทิศอย่างนี้ (ขุ.วิ.(ไทย)๒๖/๙๖๑/๑๑๗)

รัตประคนทอง: สายทองรัดเครื่องทรงช้าง, ช้างทรงเครื่องรัดด้วยประคนทอง
ในนาควิมาน วิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงผู้ถวายผ้าคู่หนึ่งแด่พระพุทธเจ้าในอดีตชาติ เธอประดับองค์ทรงเครื่องแล้ว ขึ้นคชสารตัวประเสริฐ มีร่างกายใหญ่ ประดับแก้วและทอง มีข้ายทองคลุมตระพอง ผูกสายรัดประคนทองไว้เรียบร้อย นิ่งหลังคชสารเหาะมาที่นี่ เธอได้บรรลุเทวฤทธิ์เช่นนี้เพราะ ได้ถวายผ้าคู่หนึ่งแด่พระองค์ ถวายอภิวาทพระยุคลบาทแล้วนั่งอยู่บนพื้นดินมีจิตยินดีได้ทำอัญชลีแด่พระองค์แล้ว ดิฉันได้รู้แจ้งชัดอริยสัจ ๔ ดิฉันถึงแก่กรรมตั้งแต่อายุยังน้อย เคลื่อนจากอภิวาทนั้นแล้ว บังเกิดในหมู่เทพชั้นดาวดึงส์ มีบริวารยศ เป็นปชาบดีองค์หนึ่งของท้าวสักกะ มีนามว่ายุสุตตราปรากฏไปทั่วทุกทิศ (ขุ.วิ.(ไทย)๒๖/๗๐๕/๘๑)

รัตตัญญู: ผู้รอบรู้มาก,ผู้อยู่มานาน, ผู้มีความมั่นคง (ถิรภาวะ) ในพระศาสนา, เป็นตำแหน่งเอตทัคคะที่พระอัญญาโกณฑัญญะ ได้รับยกย่องจากพระพุทธเจ้ามีความหมายว่ารู้ราตรีนาน คือบวชตั้งแต่วันแรก และเป็นพระชีณาสวก่อนพระสาวกทั้งหลาย ตัวอย่างในมหาปรินิพพานสูตร เรื่องภิกขุอธิษฐานธรรม พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลาย ว่า เราจะแสดงอธิษฐานธรรมข้อ ๑ ใน ๗ ข้อ คือ ข้อที่ ๔ ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพึงหวังได้แต่ความเจริญอย่างเดียว ไม่มีความเสื่อมเลย ตราบเท่าที่ภิกษุยังสักการะ เคารพ นับถือ บูชาภิกษุผู้เป็นเถระ เป็นรัตตัญญู บวชมานาน เป็นสังฆบิดร เป็นสังฆปริณายก และ สำคัญถ้อยคำของท่านเหล่านั้นว่าเป็นสิ่งควรรับฟัง (ที่.ม.(ไทย)๑๐/๑๓๖/๘๒,๑๐/๒๗๖/๒๐๗,๑๐/๒๗๗/๒๐๘, ที่.ม.อ.(บาลี) ๑๓๖/๑๒๖,ที่.ม.ฎีกา(บาลี)๑๓๖/๑๕๕,(ม.ม.)(ไทย)๑๒/๓๔๗/๓๘๐,ม.ม.(ไทย)๑๓/๑๔๕/๑๖๒,อง.เอก.(ไทย)๒๐/๑๘๘/๒๕, อง.เอก.(ไทย)๒๐/๒๓๕/๓๐, อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๘๘/๑๕๖,อง.สตุตถ.(ไทย)๒๓/๒๓/๓๗,๒๓/๒๘/๔๓)

รัตตัญญุมหะ : ความเฒ่าในความเป็นผู้รัตตัญญู ในเอกกนิทเทศ กล่าวถึงบรรดาเอกกมาติกาเกี่ยวกับความเฒ่าว่า ความเฒ่า กิริยาที่เฒ่า ภาวะที่เฒ่า ความถือตัว กิริยาที่ถือตัว ภาวะที่ถือตัว ความลำพองตน ความทะนงตน ความเชิดชูตนเป็นคุดจรง ความเห่อเหิม ความที่จิตต้องการเชิดชูตนเป็นคุดจรง เพราะอาศัยความเป็นผู้รัตตัญญู นี้เรียกว่า รัตตัญญุมหะ (อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/๘๔๔/๕๔๘)

รัตติกาล: เวลากลางคืน ในกุ่มภชาดก หม้อพิเศษ กล่าวถึงโทษของสุรา เมื่อสรรพมิตตราชาทรงสนทนากับท้าวสักกะว่า ท่านเป็นใคร มาจากสวรรค์ชั้นไตรทศหรือ ปรากฏอยู่ในอากาศเหมือนดวงจันทร์ส่องสว่างในยามรัตติกาล รัศมีทั้งหลายแผ่ชานออกจากกายท่านดูคล้ายฟ้าที่แลบอยู่ในอากาศ ท่านนั้นบันดาลเมฆที่ขาดลมให้ไปในอากาศได้ ทั้งเดินทั้งยืนในอากาศได้ ท่านได้บำเพ็ญฤทธิ์ของเทพ ผู้ไม่ต้องเดินทางไกลด้วยเท้า ทำให้เป็นที่พึ่งท่านได้หรือ ท้าวสักกะขอร้องให้พระราชาราชชื่อหม้อสุรานี้ พระราชาทรงสดับดังนั้นแล้วเห็นโทษของสุรา จึงทรงชมเชยท้าวสักกะว่า ถึงบิดามารดาของข้าพเจ้าไม่เหมือนท่าน วันนี้ข้าพเจ้าจะเชื่อฟังคำของท่าน ท่านเป็นอาจารย์ผู้หวังประโยชน์แก่ข้าพเจ้า ท้าวสักกะเมื่อจะให้พระราชารู้อาตนาเป็นเทวดา จึงตรัสว่า พระมหาราช ทาสหญิง ๑๐๐ คน บ้านสวย โคทั้งหลาย และรถเทียมม้าอาชาไนยทั้งหลายของพระองค์ จงเป็นของพระองค์เถิด (ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๓๓/๕๔๓)

รัตติเณท : ความขาดราตรี หมายถึงเหตุให้ขาดราตรี นับราตรีที่อยู่ปริวาสไม่ได้ พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติไว้สำหรับภิกษุผู้ปริวาสและภิกษุผู้ประพฤตินานต์ ในปาริวาสสิกขันธ์กะ เรื่อง รัตติเณทเหตุให้ขาดราตรี ๓ อย่าง เมื่อท่านพระอุบาลีเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ กราบทูลพระผู้มีพระภาค ว่า “รัตติเณทของภิกษุผู้ปริวาสมีเท่าไร พระพุทธเจ้าข้า” พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “อุบาลี รัตติเณทของภิกษุผู้ปริวาสมี ๓ อย่าง คือ (๑) สหवासะ การอยู่ร่วมกัน (๒) วิปวาสะ การอยู่

ปราศ (๓) อนาคตไม่บอก อุบาสี รัตติณของภิกษุผู้อยู่ปริวาสมี ๓ อย่างนี้ แล(วิ.ญ.(ไทย) ๖/๘๓/๑๖๔, ๖/๙๒/๑๘๕, วิ.อ.(บาลี) ๓/๔๗๕/๕๒๘)

รัตติทิวาสสูตร : พระสูตรว่าด้วยวันและคืน พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้ภิกษุผู้มีแต่ความเสื่อมอย่างเดียว ในกุศลธรรมทั้งหลาย ไม่มีความเจริญ เมื่อวันและคืนผ่านไป ๖ คือ (๑) ความมักมาก (๒) ความไม่มีศรัทธา (๓) ความทุกูล (๔) ความเกียจคร้าน (๕) ความหลงลืมสติ (๖) ความมีปัญญาทราม แล้วตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้ภิกษุผู้มีแต่ความเจริญอย่างเดียวในกุศลธรรมทั้งหลาย ไม่มีความเสื่อม เมื่อวันและคืนผ่านไป มี ๖ มีนัยตรงกันข้าม (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๘๔/๖๐๗)

รัตติปุณยเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระรัตติปุณยเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๙๑ ท่านเป็นพรานเนื้ออยู่ในป่า ได้ถวายเป็นคอกหมูเหล็กบูชา พระพุทธเจ้าพระนามว่าวิปัสสี เพราะผลแห่งการบูชาท่านนั้น ท่านไม่เกิดในทุคติเลย ในกับที่ ๘ ท่านได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุประอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๓/๓๔๐)

รัตนจกกรม: ที่จกกรมแก้ว, ที่เดินจกกรมทำด้วยแก้ว, ที่จกกรมสำเร็จด้วยรัตนะ ในรัตนจกกรมกัณฑ์ พระพุทธเจ้าทรงเนรมิตที่จกกรมแก้ว เมื่อทำวสทิมบดีพรหม ผู้เป็นใหญ่แห่งชาวโลก ได้ประณมมือทูลอาราธนาพระผู้มีพระภาคให้ทรงเนรมิตที่จกกรมแก้ว พระผู้มีพระภาคทรงเนรมิตที่จกกรมเลยขอบปากหมื่นจักรวาล ชานทั้ง ๒ ด้าน ที่จกกรมที่สำเร็จด้วยรัตนะ อันเหมาะสมแก่ชื่อและเต้าไว้ทั้ง ๒ ข้าง รัตนจกกรมที่ทรงเนรมิต เคลื่อนไปด้วยทรายแก้วมณี ทรายแก้วมุกดา สว่างไปทั่วทิศ เหมือนดวงอาทิตย์อยู่ที่ยะ พระชินสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ทรงเป็นนักปราชญ์ มีพระลักษณะอันประเสริฐ ๓๒ ประการทรงเปล่งปลั่งด้วยพระรัศมีที่รุ่งเรือง เสด็จจกกรมอยู่ ณ ที่จกกรมนั้น (ขุ.พ.(ไทย) ๓๓/๑๕/๕๕๘)

รัตนเจดีย์: เจดีย์แก้ว, เจดีย์ทำด้วยแก้ว, เจดีย์ที่บรรลุประบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้าที่เทพบุตรกราบไหว้ได้สมบัติทิพย์ ในปุริสวิมาน อเนกวิณณวิมาน วิมานที่เกิดขึ้นแก่เทพบุตรผู้มีรัศมีหลากสีในอดีตชาติ เมื่อพระมหาโมคคัลลานเถระถามเทพบุตรตนหนึ่งว่าเพราะบุญทานอะไร ท่านมีหมู่เทพอัปสรแวดล้อม ขึ้นวิมานมีรัศมีต่าง ๆ เทพบุตรตอบว่า เมื่อพระชินเจ้าทรงพระนามว่าสุเมธผู้เป็นพระศาสดา ข้าพเจ้านั้นไหว้รัตนเจดีย์ซึ่งคลุมด้วยข่ายทองคำ แล้วได้ทำใจให้เลื่อมใสในพระสฤป ข้าพเจ้ามิได้ให้ทาน ก็เพราะข้าพเจ้าไม่มีวัตถุสิ่งของที่จะให้ แต่ได้ชักชวนคนอื่น ๆ บูชาพระบรมสารีริกธาตุ ของพระพุทธเจ้า ด้วยการบูชาพระบรมสารีริกธาตุอย่างนี้ ท่านทั้งหลายละจากอภัพนี้แล้วจักไปสู่สวรรค์ (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๑๒๐๔/๑๕๑)

รัตนชาติ: สิ่งทีือกำเนิดมาเป็นแก้ว, แร่ธาตุสี, นพรัตน์ของไทย ๙ สี คือ สีขาว (Diamond) สีแดง (Ruby) สีเขียว (Emerald) สีเหลือง (แซฟไฟร์สีเหลือง) สีเลือดหมู (Garnet) สีน้ำเงิน(ไพฑลิน) (แซฟไฟร์สีน้ำเงิน) สีขาวขุ่นคล้ายสีหมอก (Moonstone) สีแดงเข้ม

(Hyacinth) สีอำมฤณหรือหินสีชนิดหนึ่งหรือแร่รัตนชาติ มีหลายสีเช่น สีเหลืองนวล สีเหลืองทอง สีน้ำผึ้ง สีเขียวแอมเปิล สีน้ำตาล (Chrysoberyl-cat eye) ในมัลลิกาวิมาน วิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงชื่อมัลลิกา มีรัตนชาติประดับประดามากมาย เธอตอบปัญหาคำถามพระนารถเถระที่ตนผู้มีพัศตราภรณ์และธงล้วนแต่สีเหลือง ประดับประดาด้วยเครื่องประดับสีเหลืองเจิดจ้า รถเธอกิ่งดงามมาก มีส่วนประกอบวิจิตรบรรจงไป ด้วยรัตนชาติต่าง ๆ ซึ่งบุญกรรมจัดสรรมาให้เบ็ดเสร็จดงามด้วย เครื่องประกอบหลากหลายก็เพราะเมื่อพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงพระนามว่าโคดมดับขันธปรินิพพานแล้ว ดิฉันมีจิตเลื่อมใส ได้ใช้ข่ายทองวิจิตรบรรจงไปด้วยแก้วมณีทองคำ และแก้วมุกดา ซึ่งดาดด้วยข่ายทองคำ ห่มคลุมพุทธสรีระ ครั้นดิฉันทำกุศลกรรมที่พระพุทธรูปเจ้าทรงสรรเสริญแล้วนั้น จึงสร้างโคก หมดโรคภัย มีความสุข รื่นเริงบันเทิงใจอยู่เป็นนิตย์ (ขุ.วิ.(ไทย)๒๖/๖๖๒/๗๔)

รัตนปัทมา, **พระเจ้าจักรพรรดิ:**พระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่ารัตนปัทมา, พระเจ้าจักรพรรดิผู้รุ่งเรืองดังดวงแก้ว, ผู้ได้อานิสงส์เป็นรัตนปัทมาเพราะการกล่าวคำชมเชยพระผู้มีพระภาค

ในสัมมุขาทวิกาเถราปทาน กล่าวถึงประวัติในอดีตชาติของพระสัมมุขาทวิกาเถระ เมื่อพระวิปัสสีโพธิสัตว์ประสูติ ข้าพเจ้าพยากรณ์นิมิตและทำหุมนให้เย็นใจว่าพระโพธิสัตว์นี้จักเป็นพระพุทธรูปเจ้าในโลก อนึ่ง เมื่อพระผู้มีพระภาคพระองค์ใดประสูติหมื่นจักรวาลย่อมหวั่นไหว บัดนี้ ฯลฯ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นเป็นศาสดาผู้มีพระจักขุ ทรงแสดงธรรมอยู่ ข้าพเจ้าทำหุมนให้เกิดสังเวชแล้ว ชมเชยพระผู้มีพระภาค ถวายอภิวัตแล้วบ่าหน้าหลีกไปทางทิศตะวันออก ในกัปที่ ๘๓ นับจากกัปนี้ไป ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่ารัตนปัทมา ไม่รู้จักทุกคติเลยนี้เป็นผลแห่งการชมเชย (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๖๐/๒๘๔)

รัตนมณฑป: มณฑปแก้ว, มณฑปซึ่งประดับด้วยทองมีรัศมีเปล่งปลั่งซึ่งสูงประมาณ ๑๐๐ ศอก, มณฑปที่พระเจ้ากรุงพาราณสีสร้างถวายพระปัจเจกพุทธเจ้าด้วยความเลื่อมใส ในภัททกาปิลาณีเถรียาปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระภัททกาปิลาณีเถรี นางได้เป็นมเหสีของพระเจ้าแผ่นดินในกรุงพาราณสีที่นารีนรมย์ เป็นที่โปรดปรานอย่างยิ่งของท้าวเธอ เพราะความรักที่มีในกาลก่อน พระเจ้าแผ่นดินพระองค์นั้นทอดพระเนตรเห็นพระปัจเจกพุทธเจ้า ๘ พระองค์ ผู้เที่ยวบิณฑบาต ทรงเบิกบานพระทัย ได้ถวายอาหารบิณฑบาตที่มีราคามาก นิมนต์พระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลายไว้ ทรงสร้างรัตนมณฑปซึ่งประดับด้วยทองมีรัศมีเปล่งปลั่งซึ่งสูงประมาณ ๑๐๐ ศอก ท้าวเธอทรงเลื่อมใส รับสั่งให้นิมนต์ พระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหมด แล้วได้ทรงถวายทานแก่พระปัจเจกพุทธเจ้าเหล่านั้น ซึ่งเข้ามาในพระราชานิเวศน์ด้วยพระหัตถ์ของพระองค์เอง แม้ครั้งนั้น นางก็ได้ร่วมถวายทานนั้นกับพระเจ้ากาสิ ได้เกิดในกาสิคามในกรุงพาราณสีอีก พระกัสสปเถระเป็นพุทธบุตร ท่านถึงความสิ้นชาติ เป็นมุนีอยู่จบอภิญญา ด้วยวิชา ๓ เหล่านี้ จึงได้ชื่อว่าเป็นพราหมณ์ผู้มีวิชา ๓ นางภัททกาปิลาณี

ก็เหมือนกัน ได้วิชา ๓ ละมัจจุราชเสียได้ ทรงร่างกายนี้เป็นที่สุด ขณะมารพร้อมทั้ง เสนามารแล้ว (ขุ.อป.(ไทย)๓๓/๒๗๖/๔๙๑)

รัตนะ: แก้วมุกดา แก้วมณี ไพฑูรย์ สังข์ ศิลา ประพาฬ เงิน ทอง ทับทิม แก้วตาแมว, แก้ว อันประเสริฐ,เครื่องลาดปักด้วยไหมประดับรัตนะ,เป็นชื่อปัญญาว่ารัตนะของคน ทั้งหลาย

ในพรหมชาลสูตร มัชฌิมศีล กล่าวถึงเครื่องลาดปักด้วยไหมประดับรัตนะ เครื่องลาด ผ้าไหมประดับรัตนะ ในมหาสุทฺถสนสูตร กล่าวถึงกรุงกุสาวดีราชธานี มีกำแพงทำ ด้วยรัตนะทุกอย่าง มีประตู ๔ สี ได้แก่ (๑) ประตูทอง (๒) ประตูเงิน (๓) ประตูแก้ว ไพฑูรย์ (๔) ประตูแก้วผลึก แต่ละประตูมีเสากระเนียดปักไว้ประตูละ ๗ ต้น ได้แก่ (๑) เสาทอง (๒) เสาเงิน (๓) เสาแก้วไพฑูรย์ (๔) เสาแก้วผลึก (๕) เสาแก้วโกเมน (๖) เสา แก้วบุษราคัม (๗) เสาทำด้วยรัตนะทุกอย่าง แต่ละเสาวัดโดยรอบ ๓ ขั้วบุรุษ ฝัก ๓ ขั้วบุรุษ สูง ๑๒ ขั้วบุรุษ(วิ.มหา.(ไทย)๒/๕๐๖/๕๙๗,ที.สี.(ไทย)๙/๑๕/๖,๙/๑๕/๗, ที. สี.(ไทย)๙/๑๙๙/๖๘,ที.ม.(ไทย)๑๐/๒๔๒/๑๘๒,๑๐/๒๕๙/๑๙๒,๑๐/๒๕๙/ ๑๙๓,๑๐/๒๗๒/๒๐๔,สี.ส.(ไทย)๑๕/๕๑/๖๗,สี.ข.(ไทย)๑๗/๗๖/๑๑๖,อง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๑๖๑/๑๒๔)

รัตนะคือแก้วมณี: แก้วมณีอันประเสริฐ, แก้วมณีอันเป็นรัตนะ, รางวัลที่ปุณณกษัตริย์แก้ววิรุณบัณฑิตที่ ทำให้พร้อมเพรียงกับภรรยานางอิรันตินาคักญญา ในวิรุณชาดก กล่าวว่า เมื่อปุณณกษัตริย์นั้นได้นางอิรันตินาคักญญาแล้ว ก็มีใจชื่นชม โสมนัส ได้กล่าวกับวิรุณบัณฑิต ผู้ประเสริฐที่สุดแห่งชาวแคว้นกुरुว่า “ท่านวิรุณบัณฑิต ท่านได้ทำให้ข้าพเจ้าพร้อมเพรียงกับภรรยา ข้าพเจ้าจะทำกิจให้แก่ท่าน จะให้รัตนะ คือแก้วมณีนี้แก่ท่าน และจะนำท่านไปส่งให้ถึงแคว้นกुरुในวันนี้เลยทีเดียว” วิรุณ บัณฑิตกล่าวว่า “ก็จางนะ ขอท่านจงมีไมตรี อย่าได้แตกแยกกับภรรยาผู้น่ารักของ ท่านตลอดไปเถิดขอท่านจงเป็นผู้มีจิตเบิกบานมีปิติโสมนัสท่านได้ให้แก้วมณีแก่ ข้าพเจ้าแล้วขอจงนำข้าพเจ้าไปยังกรุงอินทปัตถ์ด้วยเถิด(ขุ.ชา.(ไทย)๒๘/๑๖๓๔/ ๔๔๓)

รัตนะคือโพชฌงค์: โพชฌงค์ ๗ คือรัตนะ, คำอุปมาความเป็นใหญ่ของพระชินเจ้า, พระจุฬศันธเถระ อุปมาพระกัสสปะพุทธเจ้าว่ายิ่งใหญ่ดังรัตนะคือโพชฌงค์

ในจุฬศันธเถราปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระจุฬศันธเถระ ท่านประกาศ ประวัติในอดีตชาติของตน ว่า ในภัทรกัปนี้ พระชินเจ้าผู้เป็นเผ่าพันธุ์ของพราหมณ์ มี พระยศยิ่งใหญ่ พระนามว่ากัสสปะ ตามพระโคตร ประเสริฐกว่าเจ้าลัทธิทั้งหลาย เสด็จอุบัติขึ้นแล้ว ข้าพเจ้าได้เข้าเฝ้าพระชินเจ้านั้น ได้ฟังอมตธรรมที่นำมาซึ่งความ ยินดีแห่งจิต พระพุทธองค์ทรงมีพระลักษณะอันประเสริฐ ๓๒ ประการ เหมือนดวง จันทรซึ่งเป็นนักษัตรที่งาม เหมือนต้นพญาไม้สาละมีดอกบานสะพรั่ง พระองค์ทรง เป็นเหมือนยาบำบัดโรคในที่ทั้งปวง ทรงทำลายยาพิษคือกิเลสให้พินาศ ทรงประดับ ด้วยสุคนธ์ชาติคือคุณ ดังทะเลเป็นบ่อเกิดแห่งรัตนะ ทรงกำจัดมลทินคือกิเลสทรงย่ำ ยีมารและเสนามารได้ เหมือนขุนพลผู้มีชัยโดยพิเศษ ทรงเป็นใหญ่เพราะรัตนะคือ

โพชฌงค์ ๗ เหมือนพระเจ้าจักรพรรดิทรงเป็นใหญ่ เพราะรัตนะ ๗ ประการ (ไทย) ๓๓/๒๘๖/๓๓๐)

รัตนานันท์ประการ: แก้วหลากหลาย, รัตนสีสันต่าง ๆ มากมาย, รัตนะอันรุ่งเรืองของนางนันทาเถรี ในนันทาเถรียาปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระนันทาเถรี สมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๖ นางเกิดในตระกูลเศรษฐี ที่มีความรุ่งเรืองด้วยรัตนต่าง ๆ ในกรุงหงสวดี เป็นผู้เพียบพร้อมด้วยความสุขมาก นางได้เข้าเฝ้าพระมหาวีระพระองค์นั้นแล้ว ได้ฟังพระธรรมเทศนาอันประกาศถึงปรมาตมธรรม นางมีความเลื่อมใส ได้ทูลนิมนต์พระองค์ พร้อมทั้งพระสงฆ์ ได้ถวายมหาทานแด่พระองค์ด้วยมือของตน นาง ได้ขบศิระลง ไกล่พระวีระเจ้า พระองค์ตรัสว่า ‘เธอจักได้ตำแหน่งที่เธอปรารถนาไว้ดีแล้วนั้น ด้วยกรรมที่นางได้ทำไว้ดีแล้วนั้น และด้วยเจตนาที่ตั้งไว้มั่น ละกายมนุษย์แล้วจึงได้ไปเกิดในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๖๖/๔๗๗) ๒๘/๑๘๔๔/๔๗๔

รัตนและมาลัย: สมบัติแก้วและพวงมาลัยทอง, สมบัติที่พ่อของนายนั้นทะเลเกิดจากนางทาสีฝังดินไว้ให้ เมื่อตายให้ลูกไปขุดใช้ ในนันทาชาดก กล่าวว่า พระโพธิสัตว์กล่าวกับกุมารลูกของเพื่อนว่า นายนั้นทะเลทาสีคนตาเธอในทีใด ทรีพยันเป็นของบิดาเธออยู่ในที่นั่นแหละ เพราะฉะนั้น ในกาลใด นายนั้นทะเลตาเธอ ในกาลนั้น เธอจงดูนายนั้นทะเลนั้นมาด้วยคำว่า เฮียเจ้าทาสีเจ้าจ้งมาตา แล้วถือเอาจอบขุดทำลายที่นั่น นำเอาทรีพยันเป็นของตระกูลออกมาให้ทาสียกนำเอาทรีพยันมา ครั้น กล่าวแล้วจึงกล่าวคาถานี้ว่า ทาสีชื่อนายนั้นทะเลเป็นบุตรของนางทาสีคนตาเธอ ดังนั้น นายนั้นทะเลทาสีกล่าวคำหยาบในทีใด เรารู้ว่ากองแห่งรัตนทั้งหลายและมาลัยทองมีอยู่ในนั้น กุมารไหว้พระโพธิสัตว์แล้วไปเรือนพานายนั้นทะเลทาสีไปยังที่ฝังทรีพยันปฏิบัติตามที่พระโพธิสัตว์สั่งสอนแล้ว นำเอาทรีพยันนั้นมารวบรวมทรีพยันสมบัติไว้ ตั้งอยู่ในโอวาทของพระโพธิสัตว์ กระทำบุญทั้งหลายมีทาน เป็นต้น ในเวลาสิ้นชีวิต ได้ไปตามยถากรรม (ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๓๙/๑๖)

รัตนาวดี, กิณรี: กิณรีชื่อรัตนาวดี, นางแต่งงานกับดาบสชื่อวิจฉะ ในชาดก กล่าวถึงว่า ในอดีตกาล มีพรหมณ์คนหนึ่งเห็นโทษในกาม จึงละยศใหญ่ ออกบวชเป็นฤๅษี สร้างบรรณศาลาอยู่ ณ หินวันตประเทศ มีกิณรีเป็นจำนวนมาก อยู่ ณ ถ้ำแห่งหนึ่งใกล้บรรณศาลาของฤๅษีนั้น แมลงมดตัวหนึ่งอยู่ ณ ประตูถ้ำนั้น ได้กัดศิระของกิณรีเหล่านั้นดื่มกินโลหิต กิณรีหากำลังมิได้ เป็นชาติขลาด ไม่อาจจะทำอะไรมันได้จึงเข้าไปหาดาบสนั้น บอกว่า มีแมลงมดตัวหนึ่งประหารชีวิตของพวกข้าพเจ้า ขอท่านจงฆ่ามันเสียทำความสวัสดิแก่พวกข้าพเจ้า ดาบสบอกว่า บรรพชิตทั้งหลายเช่นเราไม่ทำปาณาติบาตบรรดากิณรีเหล่านั้น มีกิณรีชื่อรัตนาวดี ยังไม่มีผู้กินกิณรีเหล่านั้นจึงตกแต่งกิณรีรัตนาวดีนั้น แล้วพาไปหาดาบส กล่าวว่า กิณรีนี้จึงเป็นผู้บำเรอเท่าท่าน ท่านจงฆ่าปัจจามิตรของพวกเราเสีย ดาบสเห็นกิณรีรัตนาวดีก็มีจิตปฏิบัติ จึงสำเร็จร่วมอภิรมย์กับกิณรีนั้นแล้วไปยืนที่ประตูถ้ำ ตีแมลงมดออกมาหา กินด้วยก้อนให้สิ้นชีวิต ดาบสนั้นอยู่สมัครสวสาอยู่กับกิณรีนั้น มีบุตรธิดาแล้วทำ

กาลกิริยา ณ ที่นั่นแล ก็นรีรัตนวดีนั้นรักใคร่ดาบสชื่อวัจจะ ด้วยประการฉะนี้ (ขุ.ชา.
(มหามกุฏ) ๖๓/๖๘๖/๔๗๔) ๒๘/๖๒๕/๒๗๙

รัมมกพราหมณ์: อาศรมของรัมมกพราหมณ์, สถานที่สนทนาธรรมของภิกษุสงฆ์, สถานที่พระผู้มีพระภาคพร้อมด้วยพระอานนท์เข้าไปพัก, อาศรมหนึ่งในเมืองสาวัตถีที่พระผู้มีพระภาคเสด็จ

ในปาสราสิสูตร กล่าวถึงมารยาทในการประชุมของภิกษุในอาศรมรัมมกพราหมณ์ เขตเมืองสาวัตถีคือไม่เข้าไปขณะที่กำลังสนทนากันเมื่อจะเข้าไปก็มีการกระแอมกระไอ ดังความว่า พระผู้มีพระภาคพร้อมของท่านพระอานนท์ได้ไปรงน้ำที่ท่าบุพพโกฏฐกะแล้ว ท่านพระอานนท์ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ อาศรมของ รัมมกพราหมณ์ อยู่ไม่ไกล ทั้งเป็นสถานที่น่ารื่นรมย์ และน่าเลื่อมใสขอพระผู้มีพระภาคเสด็จไปยังอาศรมของรัมมกพราหมณ์ เพื่อทรงอนุเคราะห์เกิดพระพุทธานุชา” พระผู้มีพระภาคทรงรับโดยคุณิภาพแล้ว สมัยนั้น ภิกษุจำนวนมากนั่งสนทนาธรรมก็อยู่ในอาศรมของรัมมกพราหมณ์ พระผู้มีพระภาคประทับยืนนอกซุ้มประตู ทรงรอคอยให้ภิกษุสนทนากันจบเสียก่อน ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคทรงทราบว่าการสนทนาจบลงแล้ว จึงทรงกระแอม ภิกษุเหล่านั้นเปิดประตูรับพระผู้มีพระภาคแล้ว พระผู้มีพระภาคเสด็จเข้าไปยังอาศรมของรัมมกพราหมณ์แล้วประทับนั่งบนพุทธอาสน์ที่ปูลาดไว้ จึงตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า “ภิกษุทั้งหลาย เวลานี้เธอทั้งหลายนั่งสนทนากันด้วยเรื่องอะไร พูดเรื่องอะไรค้างไว้ อะไรที่เธอทั้งหลายสนทนากันค้างอยู่” ภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่า ข้าพระองค์ทั้งหลาย พราภพระผู้มีพระภาคแล้วสนทนาธรรมก็ค้างอยู่ พอดีพระผู้มีพระภาคเสด็จมาถึง พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ดีแล้ว ภิกษุทั้งหลาย ข้อที่เธอทั้งหลายผู้เป็นกุลบุตร ออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตด้วยศรัทธาประชุมสนทนาธรรมก็คางนั้นเป็นเรื่องสมควร เธอทั้งหลายผู้มาประชุมกันมีกิจที่ควรทำ ๒ ประการ คือ (๑) การสนทนาธรรม (๒) การเป็นผู้นั่งอย่างพระอรียะ (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๗๒/๒๙๕)

รัมมกะ, กรุง: กรุงชื่อรัมมกะ, กรุงที่ล้อมรอบด้วยปราสาทของท่านสูงตระหง่านดั่งสายรุ้ง ปราสาทนั้นยาว ๒๔ โยชน์ กว้าง ๑๒ โยชน์ มีกำแพงและค้ำยันมั่นคง, ท่านมหากัสสปเถระก็อาศัยอยู่ในกรุงนี้จนสิ้นอายุ

ในมหากัสสปเถรปาทาน ประวัติในอดีตชาติของพระมหากัสสปเถระ กล่าวว่า ประชาชนพากันทำการบูชาพระผู้มีพระภาค ผู้ศาสดาพระนามว่าปทุมุตตระ ได้เสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว ท่านได้เชิญญาติมิตรมาประชุมกันแล้วได้กล่าวกันว่า ขอเชิญพวกเราทำการบูชาเถิด ท่านได้ช่วยกันสร้างอักษิณเจดีย์ เป็นเจดีย์ที่สร้างอย่างดี สูง ๑๐๐ ศอก กว้าง ๑๕๐ ศอก เป็นดั่งวิมานสูงเสียดฟ้า สิ้นสมบุญไว้แล้ว ท่านเป็นใหญ่ในทวีปทั้ง ๔ สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ ในคราวเป็นพระเจ้าจักรพรรดินั้น ปราสาทของท่านสูงตระหง่านดั่งสายรุ้ง ปราสาทนั้นยาว ๒๔ โยชน์ กว้าง ๑๒ โยชน์ มีกรุงชื่อว่ารัมมกะ มีกำแพงและค้ำยันมั่นคง ท่านตีม กิน อยู่ในกรุงนั้น แล้วกลับไปเกิดเป็นเทวดาอีก ในภพสุดท้าย กุศลสมบัติได้มีแก่ข้าพเจ้า ข้าพเจ้าเกิดในตระกูล

พราหมณ์ สละสมรตนะไว้เป็นอันมาก สละทรัพย์ ๘๐ โภกิ แล้วออกบวช (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๔๑๔/๖๔)

รัมมวดี, กรุง: กรุงชื่อรัมมวดี, เมืองหลวงสมัยพระเจ้าที่ปังกร, เมืองหลวงสมัยกษัตริย์พระนามว่าสุเทพเป็นพระชนก พระสุเมธาเป็นพระชนนี พระอุสภขันธกุมารเป็นพระโอรสของพระเจ้าที่ปังกร

ในพุทธวงศ์ ที่ปังกรพุทธวงศ์ พระประวัติของพระเจ้าที่ปังกรพุทธเจ้า ภิกษุประมาณ ๔๐๐,๐๐๐ รูป ล้วนได้อภิญญา ๖ มีฤทธิ์มาก แวดล้อมพระองค์ซึ่งดงามด้วยพระอรหันตพัฒนาสมณันั้น เมืองชื่อว่ารัมมวดี กษัตริย์พระนามว่าสุเทพ เป็นพระชนก พระเทวีพระนามว่าสุเมธาเป็นพระชนนี พระองค์ทรงครองฆราวาสอยู่ ๒๐,๐๐๐ ปี มีนางสนมกำนัล ๓๐๐,๐๐๐ นาง ล้วนประดับประดาสวยงาม พระมเหสีพระนามว่าปทุมมา พระราชโอรสพระนามว่าอุสภขันธกุมาร พระองค์ทรงเห็นนิมิต ๔๑ ประการ จึงทรงราชพาหนะคือช้างออกผนวชแล้ว ทรงบำเพ็ญเพียรอยู่ ๑๐ เดือนเต็ม จึงได้บรรลุพระโพธิญาณ (ขุ.พ.(ไทย)๓๓/๑๘/๕๙๔, ขุ.พ.(ไทย)๓๓/๒๕/๕๙๙)

รัมมอุบาสก: พระอัครอุปัฏฐากของพระพุทธเจ้าพระนามว่าเวสสกุและพระโสภิตะ ในเวสสกุพุทธวงศ์ พระประวัติของพระเวสสกุพุทธเจ้า ในมณฑลที่ป็นั้น ได้มีพระชินเจ้าพระนามว่าเวสสกุ ตามพระโคตร เสด็จอุบัติขึ้นแล้วในโลก พระเวสสกุพุทธเจ้าทรงเป็นผู้นำสัตว์โลก ทรงประกาศพระธรรมจักรแล้ว เทวดาและมนุษย์ประมาณ ๘๐,๐๐๐ โภกิ ได้บรรลุธรรม มีโสดถิกอุบาสกและรัมมอุบาสกเป็นอัครอุปัฏฐาก โศดมูบาสิกาและสิริมาอุบาสิกาเป็นอัครอุปัฏฐายิกา (ขุ.พ.(ไทย)๓๓/๒๓/๖๒๒, ๓๓/๒๕/๗๐๐)

รัมมะ, พระโอรส: พระโอรสพระนามว่ารัมมะ, พระโอรสของกษัตริย์อสมะผู้ครองกรุงจัมปะกะ พระชนนีพระนามว่าอสมมา

ในปทุมพุทธวงศ์ พระประวัติพระปทุมพุทธเจ้าในอดีตชาติว่า สมัยต่อจากพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่าโนมทัสสี ได้มีพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมะตามพระโคตร พระองค์เป็นพระโอรสของกษัตริย์พระนามว่าอสมะ เป็นพระชนก พระเทวีพระนามว่าอสมมา เป็นพระชนนี กรุงชื่อว่าจัมปะกะ พระองค์ทรงครองฆราวาสอยู่ ๑๐,๐๐๐ ปี มีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลัง คือนันทปราสาท วสุปราสาท และยสุตตรปราสาท มีนางสนมกำนัล ๓๓,๐๐๐ นาง ล้วนประดับประดาสวยงาม พระมเหสีพระนามว่าอุตตรา พระราชโอรสพระนามว่ารัมมะ พระชินเจ้าทรงเห็นนิมิต ๔ ประการ จึงทรงราชพาหนะคือรถออกผนวชแล้ว ทรงบำเพ็ญเพียรอยู่ ๘ เดือนเต็ม จึงได้บรรลุพระโพธิญาณ (ขุ.พ.(ไทย)๓๓/๑๘/๖๓๒)

รัมมาอุบาสิกา: อุบาสิกาชื่อรัมมา,อุปัฏฐายิกาของสิทธัตถพุทธเจ้าสมัยกษัตริย์พระนามว่าอุเทน กรุงเวภาระ

ในสิทธัตถพุทธวงศ์ พระประวัติอดีตชาติของพระสิทธัตถพุทธเจ้า ครั้งนั้น กรุงชื่อว่าเวภาระ กษัตริย์พระนามว่าอุเทนเป็นพระชนก พระเทวีพระนามว่าสุผัสสาเป็นพระชนนี ของพระพุทธเจ้าพระนามว่าสิทธัตถะ เมื่อครั้งพระองค์ทรงครองฆราวาส

อยู่ ๑๐,๐๐๐ ปี มีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลัง มีนางสนมกำนัล ๔๘,๐๐๐ นาง ล้วน
 ประดับประดาสวยงาม พระมเหสีพระนามว่าสุมนา พระราชโอรสพระนามว่าอนุปะมะ
 พระชินเจ้าทรงเห็นนิมิต ๔ ประการ จึงทรงวอทองออกผนวชแล้ว ทรงบำเพ็ญเพียร
 อยู่ ๑๐ เดือนเต็ม จึงได้บรรลุพระโพธิญาณ สุปิยอุบาสกและสมุทอุบาสกเป็นอัคร
 อุปัฏฐาก รัmmasอุบาสิกาและสุรัmmasอุบาสิกาเป็นอัครอุปัฏฐายิกา (ขุ.พ.(ไทย)๓๓/
 ๒๐/๖๗๔)

รั้วหนาม: รั้วหนามก้นศัตรู, รั้วเป็นหนาม, หนึ่งใบรั้ว ๓ ชนิด คือ รั้วไม้ไผ่ รั้วหนาม และคู
 ในลักษณะสูตร กล่าวถึง มหาบุรุษนั้นทรงสมบูรณ์ด้วยลักษณะนั้น ถ้าอยู่ครองเรือนจะ
 ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ผู้ทรงธรรม ครองราชย์โดยธรรม ทรงเป็นใหญ่ในแผ่นดินมี
 มหาสมุทรทั้งสี่เป็นขอบเขต ทรงได้รับชัยชนะ มีอาณาจักรมั่นคง มีพระราชโอรส
 มากกว่า ๑,๐๐๐ องค์ ซึ่งล้วนแต่กล้าหาญ มีรูปทรงสมเป็นวีรกษัตริย์ สามารถย้าย
 ราชศัตรูได้ ทรงชนะโดยธรรม ไม่ต้องใช้อาวุธ ไม่ต้องใช้ศาสตรา ครอบครองแผ่นดิน
 นี้มีสาครเป็นขอบเขต ไม่มีเสาเขื่อน ไม่มีเขตหมาย ไม่มีรั้วหนาม (ที.ปา.(ไทย)๑๑/
 ๒๐๒/๑๖๔)

รัศมี: สว่างไสว, แสงแผ่ซ่านออก.โชติช่วง,ประภัสสร
 ตัวอย่างในปาฎีกสูตรกล่าวถึง โลกพิณาศ โลกเจริญว่า สมัยหนึ่งเมื่อล่วงไปนาน ๆ
 โลกนี้พิณาศ เมื่อโลกกำลังพิณาศ เหล่าสัตว์ส่วนมากไปเกิดในพรหมโลกชั้นอาภัสสระ
 นึกคิดอะไรก็สำเร็จได้ตามปรารถนา มีปิติเป็นอาหาร มีรัศมีชานออกจากร่างกาย
 เทียวสัญญาจรไปในอากาศ อยู่ในวิมานอันงดงาม สถิตอยู่นานแสนนาน เมื่อล่วงไปนาน
 ๆ โลกนี้กลับเจริญขึ้น เมื่อโลกกำลังเจริญขึ้นวิมานของพรหมปรากฏว่าว่างเปล่า เวลา
 นั้น สัตว์ผู้ใดผู้หนึ่งผู้จตุจากพรหมโลกชั้นอาภัสสระ เพราะสิ้นอายุหรือสิ้นบุญ มาเกิด
 ที่วิมานพรหมอันว่างเปล่า นึกคิดอะไรก็สำเร็จได้ตามปรารถนา มีปิติเป็นอาหาร มี
 รัศมีชานออกจากร่างกาย เทียวสัญญาจรไปในอากาศ อยู่ในวิมานอันงดงาม สถิตอยู่นาน
 แสนนาน(ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๘/๒๘,๑๑/๑๒๑/๙๐,๑๑/๑๒๘/๙๔,๑๑/๒๗๕/๒๑๙,
 ม.ม.ุ.(ไทย)๑๒/๕๑๓/๕๕๑,ม.อุป.(ไทย)๑๔/๒๓๒/๒๗๒,๑๔/๒๘๖/๓๔๓,อง.ทุก.(ไทย)
 ๒๐/๘๑/๓๐๗,อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๑๔๒/๒๐๙,(ขุ.วิ.(ไทย)๒๖/๑/๑)

รัศมีกาย: รัศมีสว่างไสวออกจากกาย, ผิวพรรณงดงาม, อานุภาพผิวกายรุ่งเรือง
 ตัวอย่างในตติยปิฎกวิมาน วิมานตั้งที่นางเทพธิดาได้รับเพราะผลบุญ เมื่อเทพธิดาผู้
 ประดับองค์ ทรงมาลัย ทรงภูษาสวยงาม วิมานตั้งทองคำของเธอช่างโอ้อ่า ล่องลอย
 ไปในที่ต่าง ๆ ได้รวดเร็วสมใจปรารถนา เธอเปล่งรัศมีสว่างไสว ดังสายฟ้าแลบออก
 จากกลีบเมฆเพราะบุญอะไรผิวพรรณเธอจึงงาม มีอานุภาพรุ่งเรือง และมีรัศมีกาย
 สว่างไสวไปทั่วทุกทิศอย่างนี้เทพธิดาตอบว่า ชาตีก่อน นางเกิดเป็นมนุษย์ อยู่ในหมู่
 มนุษย์ในมนุษยโลก ได้เห็นภิกษุผู้ปราศจากกิเลสประดุจจตุลี มีใจผ่องใสไม่มีหมอง
 เลื่อมใสแล้ว ได้ถวายตั้งแต่ท่าน ด้วยมือทั้งสองของตน(ขุ.วิ.(ไทย)๒๖/๑๗/๔,๒๖/๔๕/
 ๙,๒๖/๖๒/๑๑,๒๖/๖๖/๑๒, ๒๖/๗๘/๑๔,๒๖/๘๔/๑๕,๒๖/๘๗/๑๕,๒๖/๙๒/๑๖,
 ๒๖/๙๕/๑๖,๒๖/๑๐๗/๑๘,๒๖/๒๓๙/๔๐,๒๖/๒๔๐/๔๐)

รากเหง้าของพรหมจรรย์: รากเหง้าของพรหมจรรย์คือพระหุสุต, ผู้ทรงธรรม, ผู้ทรงจำธรรมได้มาก, พระอานนท์เป็นต้นแบบพหุสุต

ในภษิตของอานนทเถรคาถา กล่าวถึงพระอานนทเถระผู้โคทมโคตร เป็นพหุสุต กล่าวธรรมได้อย่างวิจิตร เป็นพุทธอุปัฏฐาก ปลงภาระได้แล้ว พรากจากกิเลสที่ประกอบสัตว์ไว้ พอเอนกายลงนอน สิ้นอาสวะ ดับกิเลสได้สนิท ถึงฝั่งแห่งความเกิดและความตาย ยังทรงร่างกาย ซึ่งมีในภพสุดท้ายอยู่ ธรรมทั้งหลายของพระพุทธเจ้า ผู้ทรงเป็นเผ่าพันธุ์แห่งดวงอาทิตย์ ตั้งอยู่เฉพาะในบุรุษพิเศษใด บุรุษพิเศษนั้น คือพระอานนทโคทมโคตร บุคคลพึงเข้าไปนั่งใกล้ท่านผู้เป็นพหุสุตทั้งไม่ควรทำสุตะให้เสื่อมสูญไป เพราะความเป็นพหุสุตนั้นเป็นรากเหง้าของพรหมจรรย์ ฉะนั้น จึงควรเป็นผู้ทรงธรรม (ขุ.เถร.(ไทย)๒๖/๑๐๓๐/๕๐๙)

รากษส: ยักษ์, ฝี่เสื่อน้ำ, เป็นชื่อพวกอสูรเลว มีนิสัยดุร้าย ชอบเที่ยวตามป่า ทำลายพืชและกินคน

ตัวอย่างในเวลาหกัสนชาตค ความปลอดภัยเกิดจากม้าวลาห พระศาสดาทรงนำอดีตนิทานมาแสดงแล้ว จึงได้ตรัสพระคาถาเหล่านี้ว่า คนเหล่านี้ไม่ทำตามโอวาทที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ คนเหล่านั้นจักถึงความพินาศ เหมือนพวกพ่อค้าที่ถูกพวกนางรากษสประเล้าประโลม ส่วนคนเหล่านี้ทำตามโอวาทที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ คนเหล่านั้นจักปลอดภัย เหมือนพวกพ่อค้าที่เชื่อฟังคำของพญาม้าวลาห (ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๙๑/๘๘, ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๑๓๒/๕๔, ๒๗/๑๘๖/๑๙๕, ๒๗/๑๘๗/๑๙๕, ๒๗/๒๒๙/๕๗๒, ๒๗/๓๐๙/๕๘๕, ๒๗/๓๑๑/๕๘๕, ๒๗/๓๒๑/๕๘๖, ขุ.ชา.(ไทย)๒๘/๓๕๒/๑๕๕, ๒๘/๕๓๖/๑๓๔)

รากเหง้าแห่งกิเลสเครื่องเนิ่นช้า: อวิชา ความไม่รู้, อโยนิโสมนสิการ การไม่มนสิการ โดยแยกกาย, อัสมิมานะ ความถือตัว, อหิริกะ ความไม่ละอาย, อนัตตตัปปะ ความไม่เกรงกลัว, อุทธัจจะ ความฟุ้งซ่าน

ในคฤกสูต ฤกษุผู้กำจัดบาปธรรมอย่างเร็วพลัน พระพุทธนรมิตทูลถามว่า ข้าพระองค์ขอทูลถามพระองค์ ว่า ฤกษุเห็นอย่างไร จึงไม่ถือนั้นอะไร ๆ ในโลก ดับไป พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ฤกษุพึงจัดบาปธรรมทั้งปวง ที่เป็นรากเหง้าแห่งกิเลสเครื่องเนิ่นช้าและอัสมิมานะ ด้วยมันตาตมหาอย่างใดอย่างหนึ่งที่เกิดในภายใน ฤกษุ มีสติทุกเมื่อ พึงศึกษาเพื่อกำจัดตัณหาเหล่านั้น(ขุ.สุ.(ไทย)๒๕/๙๒๓/๗๒๒, ขุ.ม. (แปล) ๒๙/๑๕๑/๔๑๒)

รากเหง้าแห่งกุศล: อโลภะ ความไม่โลภ, อโทสะ ความไม่คิดประทุษร้าย, อโมหะ ความไม่หลง เป็นรากเหง้าแห่งกุศล

ในสัมมาทิฐิสูตร กล่าวถึงว่าอะไรเป็นรากเหง้าแห่งอกุศลและกุศล ความว่า “ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย เมื่อใด พระอริยสาวกรู้จักกุศลและรากเหง้าแห่งกุศล เมื่อนั้น แม้ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ พระอริยสาวกรู้จักชื่อว่า มีสัมมาทิฐิ มีความเห็นตรง มีความเลื่อมใสอันแน่วแน่ในธรรม มาสู่พระสัทธรรมนี้ (ม.ม.(ไทย)๑๒/๘๙/๘๒)

รากเหง้าแห่งตัณหา: สุขเวทนา, ทุกขเวทนา, อทุกขมสุขเวทนา คือรากเหง้าแห่งตัณหา

ในต้นทวารวรด หมวดว่าด้วยตัณหา กปิลมัจฉวัตถุ เรื่องปลากบิลละ พระผู้มีพระภาค ตรัสพระคาถานี้แก่บริษัท ๔ ว่า ตัณหาย่อมเจริญแก่มนุษย์ผู้ประพฤติประมาท เหมือนเถาย่านทรายเจริญอยู่ในป่า เขาย่อมเร่ร้อนไปมา เหมือนวานรที่ต้องการผลไม้ เทียวเร่ร้อนไปมาในป่า ฉะนั้น ส่วนบุคคลใดครอบงำตัณหาที่เลวทรามนั้น ซึ่งล่วงได้ยากในโลกไว้ได้ ความโศกย่อมตกลไปจากบุคคลนั้น เหมือนหยาดน้ำกลิ้งตกไปจากใบบัว ฉะนั้น เราขอเตือนท่านทั้งหลายว่า ขอท่านทั้งหลายจงขุดรากเหง้าแห่งตัณหา เหมือนคนต้องการหญ้าแฝกขุดหญ้าแฝก มารอยาไ้ระรานท่านทั้งหลายอยู่ร่ำไป เหมือนกระแสน้ำระรานไม้้อ ฉะนั้น (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๓๓๗/๑๓๘)

รากเหง้าแห่งทุกข์: รากเหง้าแห่งทุกข์คือฉันทะ, รากเหง้าแห่งทุกข์คือตัณหา

ตัวอย่างในมหาปริณิพพานสูตร พระผู้มีพระภาคได้ตรัสว่า “เพราะไม่เห็นอริยสัจ ๔ ตามความเป็นจริง เราและเธอทั้งหลาย จึงท่องเที่ยวไป ในชาติหนึ่ง ๆ ตลอดกาล ยาวนาน แต่เพราะได้เห็นอริยสัจ ๔ เราและเธอทั้งหลายจึงถอนภวนตติได้ ตัดรากเหง้าแห่งทุกข์ได้เด็ดขาด บัดนี้ภพใหม่ไม่มีอีก” (ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๕๕/๑๐๐,๑๔/๖๕/๗๑,ส.ส.(ไทย)๑๘/๑๐๓/๑๑๔,๑๘/๓๖๓/๔๑๘)

รากเหง้าแห่งอกุศล: อกุศลกรรมบท ๑๐ การฆ่าสัตว์เป็นอกุศล, ลักทรัพย์เป็นอกุศล, ประพฤติผิดในกามเป็นอกุศลการพูดเท็จ เป็นอกุศล,การพูดส่อเสียด เป็นอกุศล, การพูดคำหยาบ เป็นอกุศล, การพูดเพ้อเจ้อ เป็นอกุศล, การเพ่งเล็งอยากได้สิ่งของของผู้อื่น เป็นอกุศล, การคิดปองร้ายผู้อื่น เป็นอกุศล,มิถิฎฐิ เป็นอกุศล
ในสัมมาทิฎฐิสูตร กล่าวถึง เรื่องอกุศลและกุศล ว่า “ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย เมื่อใด พระอริยสาวกรู้ชัดอกุศลรากเหง้าแห่งอกุศล เมื่อนั้น แม้ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ พระอริยสาวกรู้ชื่อว่า มีสัมมาทิฎฐิ มีความเห็นตรง มีความเลื่อมใสอันแน่วแน่ในธรรม มาสู่พระสัทธรรมนี้ (ม.ม.(ไทย)๑๒/๘๘/๘๒)

รากแห่งความโกรธ: อริชชา ความไม่รู้, อโยนิโสมนสิการ ความไม่ทำไว้ในใจโดยแยบคาย ,อัสมิมานะ ความถือตัว, อหิริกะ ความไม่ละอาย, อนอตตปปะ ความไม่เกรงกลัว, อุทธัจจะ ความฟุ้งซ่าน
ในสาริปุตตสูตรตนิทเทส พระผู้มีพระภาคตรัสรากแห่งความโกรธกับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุไม่พึงลุอำนาจความโกรธและความดูหมิ่น ทั้งพึงขุดรากความโกรธและความดูหมิ่นเหล่านั้น ดำรงอยู่ แต่เมื่อจะกำราบ ก็พึงครอบงำสัตว์หรือสังขาร ที่เป็นที่รักหรือไม่เป็นที่รัก โดยแท้(ขุ.ม.(ไทย)๒๙/๒๐๓/๕๙๓)

รากแห่งความดูหมิ่น: อริชชา, อโยนิโสมนสิการ, อัสมิมานะ, อหิริกะ, อนอตตปปะ, อุทธัจจะ นี้ชื่อว่า รากแห่งความดูหมิ่น
ในสาริปุตตสูตรตนิทเทส พระผู้มีพระภาคตรัสรากแห่งความดูหมิ่นกับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุไม่พึงลุอำนาจความโกรธและความดูหมิ่น ทั้งพึงขุดรากความโกรธและความดูหมิ่นเหล่านั้น ดำรงอยู่ แต่เมื่อจะกำราบ ก็พึงครอบงำสัตว์หรือสังขาร ที่เป็นที่รักหรือไม่เป็นที่รัก โดยแท้ (ขุ.ม.(ไทย)๒๙/๒๐๓/๕๙๓)

รากอกุศลธรรม: โโลภะ, โทสะ, และโมหะ

ในอรรถสูตร กล่าวถึงภิกษุผู้ไม่มีอนุสัยกิเลสใด ๆ ที่นอนเนื่องอยู่ในสันดาน ๗ ประการ คือ (๑) กามราคะ ความกำหนัดในกาม (๒) ปฏิฆะ ความกระทบกระทั่งในใจ (๓) ทิฏฐิ ความเห็นผิด (๔) วิจิกิจฉา ความลังเลสงสัย (๕) มานะ ความถือตัว (๖) ภวราคะ ความกำหนัดในภพ (๗) อวิชชา ความไม่รู้ และถอนรากอกุศลธรรม คือ ราคะ โทสะ โมหะ ได้หมดสิ้น ชื่อว่าละฝั่งในได้ ดุจงูลอกคราบทิ้งไป ฉะนั้น (ขุ.สุ.(ไทย)๒๕/๑๔/๕๐๑, ขุ.สุ.(ไทย)๒๕/๓๗๒/๕๘๖(ขุ.สุ.อ.(บาลี)๑/๑๔/๒๒,ขุ.สุ.อ.(บาลี)๑/๑๔/๒๑)

รากจริต: นิสัยที่รักสวय รักงาม, พินนิสัยที่รักความสะอาด เรียบร้อย, พินนิสัยที่ติดในวัตถุกาม ในตวฏกสูตรตนิทเทศ พระผู้มีพระภาคมีพระจักขุแจ่มแจ้งด้วยพุทธจักขุ เมื่อทรงตรวจดูสัตว์โลกด้วยพุทธจักขุ ได้ทรงเห็นสัตว์ทั้งหลาย ผู้มีกิเลสจตุรฐีน้อยในปัญญาจักขุ พระองค์ทรงทราบว่ “บุคคลนี้มีรากจริต บุคคลนี้มีโทสจริต บุคคลนี้มีโมหจริต บุคคลนี้มีวิตกจริตบุคคลนี้มีสัทธาจริต บุคคลนี้มีญาณจริต” พระผู้มีพระภาคยอมตรัสอสุภกถาแก่บุคคลรากจริต ตรัสการเจริญเมตตาแก่บุคคลโทสจริต ย่อมทรงแนะนำบุคคล โมหจริตให้ดำรงอยู่ในการเล่าเรียน ย่อมตรัสอานาปานสติแก่บุคคลวิตกจริต ตรัสบอกนิมิตที่น่าเลื่อมใส และศีลของตนแก่บุคคลสัทธาจริต ย่อมตรัสนิมิตแห่งวิปัสสนา มีอาการไม่เที่ยง มีอาการเป็นทุกข์ มีอาการเป็นอนัตตาแก่บุคคลญาณจริต (ขุ.ม.(ไทย)๒๙/๑๕๖/๔๓๐)

รากเปยยาล: การเจริญสติปัฏฐานเพื่อรู้ยิ่งราคะ, การเจริญธรรมเพื่อรู้ยิ่งราคะ คือ สมณะ และวิปัสสนา

ในรากเปยยาล สติปัฏฐานสูตร การเจริญสติปัฏฐานเพื่อรู้ยิ่งราคะ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุควรเจริญธรรม ๔ ประการ คือ (๑) พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ (๒) พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาอยู่ (๓) พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ (๔) พิจารณาเห็นธรรมในธรรมอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุควรเจริญธรรม ๔ ประการนี้เพื่อรู้ยิ่งราคะ (อง.จตุกก(ไทย) ๒๑/๒๗๔/๓๘๙, ๒๐/๑๘๖/๔๑๑)

รากวินยสูตร : พระสูตรว่าด้วยบุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อกำจัดราคะ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคล ๔ จำพวก คือ บุคคล (๑) ผู้ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลตนเองแต่ไม่ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลผู้อื่น หมายถึงคนที่ปฏิบัติเพื่อกำจัดราคะโทสะโมหะ แต่ไม่ชักชวนผู้อื่นให้ปฏิบัติเพื่อกำจัดราคะ โทสะโมหะ (๒) ผู้ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลผู้อื่นแต่ไม่ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลตนเอง หมายถึงคนที่ไม่ปฏิบัติเพื่อกำจัดราคะ โทสะ โมหะ แต่ชักชวนผู้อื่นให้ปฏิบัติเพื่อกำจัดราคะ โทสะโมหะ (๓) ผู้ไม่ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลตนเองและไม่ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลผู้อื่น หมายถึงคนที่ไม่ปฏิบัติเพื่อกำจัดราคะโทสะโมหะ ทั้งไม่ชักชวนผู้อื่นให้ปฏิบัติเพื่อกำจัดราคะ โทสะโมหะ (๔) ผู้ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลตนเอง และปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลผู้อื่น หมายถึงคนที่

ปฏิบัติเพื่อกำจัดโรคโทะสะโมหะ ทั้งชักชวนผู้อื่นให้ปฏิบัติเพื่อกำจัดโรคโทะสะ โมหะ (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๙๖/๑๔๕)

ราควิราคสูตร : พระสูตรว่าด้วยมรรคและปฏิบัติเพื่อสํารอโรคระ พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ถ้าถูกอัญญเดียรธีย์ถามถึงประโยชน์ของการประพฤติพรหมจรรย์ ให้ตอบว่า เพื่อสํารอโรคระ ถ้าถูกถามต่อไปอีกว่า มีมรรคและปฏิบัติเพื่อสํารอโรคระอยู่หรือไม่ ให้ตอบว่า มี คืออริยมรรคมีองค์ ๘ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๔๑/๓๙)

ราคสัญญญา : กำหนดหมายวิราคะว่าเป็นธรรมละเอียดประณีต ในวิโมกขกถา นิตเทส กล่าวว่ วิราคานุปัสสนาญาณ ญาณคือการพิจารณาเห็นความคลายกำหนด พ้นจากราคสัญญญา เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าสัญญญาวิโมกข์ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๑๔/๓๕๖)

ราคสูตร (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยการละโรคระ (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย บุคคลใดยังละโรคระ โทะสะ โมหะไม่ได้ บุคคลนี้เราเรียกว่าถูกมารผูกไว้ สวมบ่วงมารไว้ และถูกมารผู้มีบาปทำได้ตามความปรารถนา บุคคลใดละโรคระ โทะสะโมหะได้แล้ว บุคคลนี้เราเรียกว่าไม่ถูกมารผูกไว้ ไม่สวมบ่วงมารไว้ และไม่ถูกมารผู้มีบาปทำได้ตามความปรารถนาแล้วตรัสสรุปว่า พระอริยะทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น เรียกบุคคลผู้ละโรคระ โทะสะ และอวิชชาได้แล้วว่าเป็นคนหนึ่งในบรรดาท่านผู้อบรมตนแล้ว เป็นผู้ประเสริฐ เป็นผู้ไปแล้วอย่างนั้น เป็นผู้ตรัสรู้ เป็นผู้ล่วงเวรและภัย เป็นผู้ละกิเลสทั้งปวงได้ (ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๖๘/๔๒๔)

อรรถกถาอธิบายว่า มารในที่นี้หมายถึงกิเลสมาร (ขุ.อิติ.อ. (บาลี) ๖๘/๒๔๖)

ราคสูตร (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยการละโรคระ (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย บุคคลใดเป็นภิกษุหรือภิกษุณี ยังละโรคระ โทะสะ โมหะไม่ได้บุคคลนี้เราเรียกว่ายังข้ามทะเลที่มีคลื่น มีระลอก มีน้ำวน มีสัตว์ร้าย มีผีเสื้อน้ำไม่ได้ บุคคลใดเป็นภิกษุหรือภิกษุณี ละโรคระ โทะสะ โมหะได้แล้วบุคคลนี้เราเรียกว่า ข้ามทะเลที่มีคลื่น มีระลอก มีน้ำวน มีสัตว์ร้าย มีผีเสื้อน้ำได้แล้ว ข้ามไปถึงฝั่งเป็นผู้ลอยบาปอยู่บนบกแล้วตรัสสรุปว่า บุคคลใดคลายโรคระโทะสะ และอวิชชาได้แล้ว บุคคลนั้นชื่อว่าข้ามสมุทรนี้ซึ่งมีทั้งคลื่น สัตว์ร้าย (และ) ผีเสื้อน้ำ ที่น่ากลัว ข้ามได้ยาก เรากล่าวว่า ‘บุคคลนั้นล่วงพ้นกิเลสเครื่องข้อง ละมัจจุได้ ไม่มีอุปธิ ละทุกข์เพื่อไม่เกิดอีกต่อไปถึงความดับ ไม่ถึงการนับลงมัจจุราชให้หลงได้ (ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๖๙/๔๒๕)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ทะเล หมายถึงสังสารวัฏ หรืออายตนะ ๖ คำว่า ระลอก หมายถึงความโกรธ และความคับแค้นใจ คำว่า น้ำวน หมายถึงกามคุณ ๕ คำว่า สัตว์ร้าย ผีเสื้อน้ำ หมายถึงมาตุคาม คำว่า ข้ามไปถึงฝั่งเป็นผู้ลอยบาปอยู่บนบก หมายถึงข้ามโอฆะใหญ่คือสังสารวัฏและกามทั้งหลายเป็นต้น แล้วดำรงอยู่บนบกคือนิพพาน (ขุ.อิติ.อ.(บาลี) ๖๙/๒๔๗)

ราคสูตร : พระสูตรว่าด้วยโรคระ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมฝ่ายอกุศล คือ (๑) ราคะ (๒) โทะสะ (๓) โมหะ ธรรมฝ่ายกุศล คือ (๑) อสุภะ (๒) เมตตา (๓) ปัญญา (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๒/๑๐๗/๖๒๙)

ราคะ: ความกำหนด, การติดใจใคร่ในอารมณ์, ราคะ ๓ คือ กามราคะ รูปราคะ และอรุปรุปราคะ

ในเวรัญชกัณฑ์ เวรัญชพราหมณ์กล่าวดำนิพระผู้มีพระภาคว่าสอนให้ทำลาย เป็นคนช่างกำจัด พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า “พราหมณ์ ข้อที่เขากล่าวหาเรานั้นมีมูลอยู่ เพราะเราสอนให้ทำลายราคะ โทสะ โมหะ ตลอดถึงให้ทำลายบาปอกุศลธรรมต่างๆ ข้อที่เขากล่าวหาเรานั้นมีมูลอยู่ แต่ไม่ใช่ที่ท่านกล่าวถึง” และที่ว่าท่านพระโคตม เป็นคนช่างกำจัด คือ ข้อที่เขากล่าวหาเรานั้นมีมูลอยู่ เพราะเราแสดงธรรมเพื่อกำจัดราคะ โทสะ โมหะ และบาปอกุศลธรรมต่างๆ ข้อที่เขากล่าวหาเรานั้นมีมูลอยู่ แต่ไม่ใช่ที่ท่านกล่าวถึง” (วิ.มหา.(ไทย)๑/๖/๔, ๑/๘/๔, (วิ.มหา.(ไทย)๑/๑๙/๑๒, ๑/๓๘/๒๖, วิ.มหา.(ไทย)๑/๒๓๔/๒๕๐, ๔/๕/๙, ๔/๗/๑๑, ๔/๕๔/๖๓, ๕/๒๔๔/๙, ๕/๒๔๔/๑๐, ๕/๒๔๔/๑๑, ที.สี.(ไทย)๙/๖๓/๒๕, ๙/๒๔๒/๘๐)

ราคะที่ต้องประหารด้วยมรรคเบื้องบน ๓: ราคะที่กำจัดด้วยมรรคสภิกาคามีมรรค อนามิมรรค และอรหันตมรรค

ในทุกปีภูฐาน เรื่องอาร์มมณปัจจัย กล่าวถึงสภาวะธรรมที่ต้องประหารด้วยมรรคเบื้องบน ๓ เป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่ต้องประหารด้วยมรรคเบื้องบน ๓ โดยอาร์มมณปัจจัย ได้แก่ บุคคลยินดีเฟลิตเฟลินราคะที่ต้องประหารด้วยมรรคเบื้องบน ๓ เพราะปรารถนาคความยินดีเฟลิตเฟลินราคะนั้น ราคะที่ต้องประหารด้วยมรรคเบื้องบน ๓ ฯลฯ อุทธัจจะ ฯลฯ โทมนัสที่มรรคเบื้องบน ๓ พึงประหาร ฯลฯ เพราะปรารถนอุทธัจจะอุทธัจจะจึงเกิดขึ้น โทมนัสที่ต้องประหารด้วยมรรคเบื้องบน ๓ จึงเกิดขึ้นเพราะปรารถนโทมนัสที่ต้องประหารด้วยมรรคเบื้องบน ๓ (อภิ.ป.(ไทย)๔๓/๓๗/๔๒๗)

ราคะที่ต้องประหารด้วยโสตาปัตติมรรค: ราคะที่กำจัดด้วยโสตาปัตติมรรค, ราคะที่ต้องกำจัดด้วยการละสังโยชน์ ๓ คือ สักกายทิฎฐิ วิจิกิจฉา และสีลพตปรามาส

ในติกปีภูฐาน อาร์มมณปัจจัย กล่าวถึง สภาวะธรรมที่ต้องประหารด้วยโสตาปัตติมรรคเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่ต้องประหารด้วยโสตาปัตติมรรคโดยอาร์มมณปัจจัย ได้แก่ บุคคลยินดีเฟลิตเฟลินราคะที่ต้องประหารด้วยโสตาปัตติมรรค เพราะปรารถนาคความยินดีราคะนั้น ราคะที่ต้องประหารด้วยโสตาปัตติมรรคจึงเกิดขึ้น ทิฎฐิจึงเกิดขึ้น วิจิกิจฉาจึงเกิดขึ้น โทมนัสที่ต้องประหารด้วยโสตาปัตติมรรคจึงเกิดขึ้น บุคคลยินดีทิฎฐิ เพราะปรารถนาคความยินดีทิฎฐินั้น ราคะที่ต้องประหารด้วยโสตาปัตติมรรคจึงเกิดขึ้น ทิฎฐิจึงเกิดขึ้น วิจิกิจฉาจึงเกิดขึ้น โทมนัส ที่ต้องประหารด้วยโสตาปัตติมรรคจึงเกิดขึ้น เพราะปรารถนาควิจิกิจฉา วิจิกิจฉาจึงเกิดขึ้น ทิฎฐิจึงเกิดขึ้น โทมนัสที่ต้องประหารด้วยโสตาปัตติมรรคจึงเกิดขึ้นเพราะปรารถนาคโทมนัสที่ต้องประหารด้วยโสตาปัตติมรรค โทมนัสที่ต้องประหารด้วยโสตาปัตติมรรคจึงเกิดขึ้น ทิฎฐิจึงเกิดขึ้น วิจิกิจฉาจึงเกิดขึ้น (อภิ.ป.(ไทย)๔๑/๗๑/๑๙๗, อภิ.ป.(ไทย)๔๓/๑๔/๔๑๓, ๔๓/๑๗/๔๑๕)

ราคะที่เป็นเหตุไปสู่อบาย: สิ่งที่ใคร่ใจติดเป็นเหตุไปสู่ทุคติ, สิ่งที่เป็นเหตุให้เข้าถึงทิฎฐิสัมปทาได้

ในอัปพหยาสูตร กล่าวถึง ธรรม ๖ ประการที่บุคคลละแล้ว จึงอาจทำให้แจ้งทิฏฐิ สัมปทาได้ ธรรม ๖ ประการ นั้น คือ (๑) สักกายทิฏฐิ (๒) วิจิกิจฉา (๓) สีลัพพตปรามาส (๔) ราคะที่เป็นเหตุไปสู่อบาย (๕) โทสะที่เป็นเหตุไปสู่อบาย (๖) โมหะที่เป็นเหตุไปสู่อบาย (อง.ฉก.ก.(ไทย)๒๒/๘๙/๖๑๔,๒๒/๙๐/๖๑๕,๒๒/๙๑/๖๑๖)

ราคะที่เป็นอดีต: ราคะก่อนเป็นพระอรหันต์, การมีอยู่ของราคะบุคคล

ในอรหันตาทิกถา เรื่องพระอรหันต์ เป็นต้น เป็นบทสนทนาของ สกวาที่กับปรวาทิ ซึ่งสกวาที่ถามว่า ราคะที่เป็นอดีตของพระอรหันต์มีอยู่ใช่ไหม ปรวาทิตอบว่า ใช่ สกวาที่ถามว่า ราคะที่เป็นอดีตของพระอรหันต์มีอยู่ พระอรหันต์ชื่อว่าไม่มีราคะด้วยราคะนั้นใช่ไหม ปรวาทิ ไม่ฟังกล่าวอย่างนั้น สกวาที่ถามว่า ราคะที่เป็นอดีตของพระอรหันต์มีอยู่ แต่พระอรหันต์ไม่ชื่อว่ามีราคะด้วยราคะนั้นใช่ไหม ปรวาทิตอบว่า ใช่ (อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๒๙๑/๑๙๙)

ราคะที่มีธรรมภายในตนเป็นอารมณ์: ธรรมภายในได้แก่ ทิพพจักขุ, โสตะ, อิทธิวิธญาณ, เจโตปริยญาณ, ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ, ยถากัมมุปคญาณ, อนาคตังสญาณ เมื่อยินดีธรรมภายนอกเป็นอารมณ์ ราคะที่มีธรรมภายในตนจึงเกิดขึ้น ในติกปัฏฐานกล่าวถึง บุคคลพิจารณาทิพพจักขุที่เป็นภายในตนซึ่งมีธรรมภายนอกตนเป็นอารมณ์ให้เป็นอารมณ์ อย่างหนักแน่น ฯลฯ พิจารณาทิพโสตธาตุ ... อิทธิวิธญาณ ... เจโตปริยญาณ... ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ยถากัมมุปคญาณ อนาคตังสญาณให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่น ยินดีเพลิดเพลินขั้นที่เป็นภายในตนซึ่งมีธรรมภายนอกตน เป็นอารมณ์ให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่น เพราะเหตุนี้ ราคะที่มีธรรมภายในตนเป็นอารมณ์จึงเกิดขึ้น ทิฏฐิจึงเกิดขึ้น (อภิ.ป.(ไทย)๔๑/๑๕/๖๒๑)

ราคะที่มีปริตตะเป็นอารมณ์: การยินดีเพลิดเพลินขั้นที่เป็นอารมณ์ปริตตะ, การยินดีเพลิดเพลินขั้นที่เป็นอารมณ์เล็กน้อย ในติกปัฏฐาน อธิปัตติปัจจัย กล่าวถึงสภาวะธรรมที่มีมหัคคตะเป็นอารมณ์เป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่มีปริตตะเป็นอารมณ์โดยอธิปัตติปัจจัย มีอย่างเดียว คือ อารัมมณาธิปัตติได้แก่ บุคคลพิจารณาปฐมฌานปัจจเวกขณะให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่น ฯลฯ พิจารณาอนาคตังสญาณปัจจเวกขณะให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่น ยินดีเพลิดเพลินขั้นที่เป็นปริตตะซึ่งมีมหัคคตะเป็นอารมณ์ให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่น เพราะทำ ความยินดีเพลิดเพลินขั้นนั้นให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่น ราคะที่มีปริตตะเป็นอารมณ์จึงเกิดขึ้น ทิฏฐิจึงเกิดขึ้น (อภิ.ป.(ไทย)๔๑/๑๘/๔๗๑)

ราคะที่มีปิตติ: ความยินดีเพลิดเพลินที่มีปิตติ, ราคะที่มีปิตติด้วยการให้ทาน รักษาศีล รักษาอุโบสถ ในทุกปัฏฐาน กล่าวถึงสภาวะธรรมที่ไม่มีปิตติ เป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่มีปิตติโดย อารัมมณปัจจัย ได้แก่ บุคคลให้ทาน สมาทานศีล รักษาอุโบสถด้วยจิตที่ไม่มีปิตติ พิจารณาด้วยจิตที่มีปิตติ ยินดีเพลิดเพลิน เพราะปรารถนาความยินดีเพลิดเพลินกุศลนั้น ราคะที่มีปิตติจึงเกิดขึ้น ทิฏฐิจึงเกิดขึ้น (อภิ.ป.(ไทย)๔๓/๑๕๑/๕๐๒)

ราคะที่มีมหัคคตะเป็นอารมณ์: ความยินดีเพลิดเพลินขั้นเป็นอารมณ์อย่างหนักแน่น

ในติกปฏิฐาน อธิปัตติปัจจัย กล่าวถึง สภาวะธรรมที่มีปิตตะเป็นอารมณ์ เป็นปัจจัยแก่ สภาวะธรรมที่มีมหัคคตะเป็น อารมณ์โดยอธิปัตติปัจจัย มีอย่างเดียว คือ อารัมมณาธิปัตติ ได้แก่ บุคคลพิจารณาทิพพจักขุให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่น พิจารณาทิพโสตธาตุ ฯลฯ อิทธีวิธญาณที่มีปิตตะเป็นอารมณ์ ฯลฯ เจโตปริยญาณ ฯลฯ ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ฯลฯ ยถากัมมุปกญาณ ฯลฯ อนาคตังสญาณให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่น ยินดีเพิลิตเพลินชั้นธ์ที่เป็นมหัคคตะซึ่งมีปิตตะเป็นอารมณ์ให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่น ราคะที่มีมหัคคตะเป็นอารมณ์จึงเกิดขึ้น ทิฏฐิจึงเกิดขึ้น (อภิ.ป.(ไทย)๔๑/๑๘/๔๗๑)

ราคะที่มีอดีตธรรมเป็นอารมณ์: ความยินดีเพิลิตเพลินในชั้นธ์ที่เป็นอดีตเป็นอารมณ์ว่าไม่เที่ยง เป็น ทุกข์ อนัตตา

ในติกปฏิฐาน อารัมมณปัจจัย กล่าวถึง สภาวะธรรมที่มีอดีตธรรมเป็นอารมณ์เป็น ปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่มีอดีตธรรม เป็นอารมณ์โดยอารัมมณปัจจัย ได้แก่ บุคคล พิจารณาวิญญาณัญจายตนะที่เป็นอดีตพิจารณาเนวสัญญานาสัญญายตนะ พิจารณา อิทธีวิธญาณที่เป็นอดีตซึ่งมีอดีตธรรมเป็นอารมณ์ พิจารณาเจโตปริยญาณ ... ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ... ยถากัมมุปกญาณ พระอริยะพิจารณากิเลสที่มีอดีตธรรมเป็น อารมณ์ซึ่งละได้แล้ว พิจารณาภิเลสที่ข่มได้แล้ว รู้กิเลสที่เคยเกิดขึ้น บุคคลเห็นแจ้ง ชั้นธ์ที่เป็นอดีตซึ่งมีอดีตธรรมเป็นอารมณ์โดยเป็นสภาวะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็น อนัตตา ยินดีเพิลิตเพลินในชั้นธ์นั้น ราคะที่มีอดีตธรรมเป็นอารมณ์จึงเกิดขึ้น ทิฏฐิจึงเกิดขึ้น (อภิ.ป.(ไทย)๔๑/๒๐/๕๗๔,๔๑/๒๒/๕๗๖)

ราคะที่ไม่ต้องประหาคด้วยมรรคเบื้องบน: ความยินดีเพิลิตเพลินชั้นธ์ที่ต้องประหาคด้วยสภิกา คามิมรรค อนาคตามิมรรค และอรหัตมรรค

ในติกปฏิฐาน อารัมมณปัจจัย กล่าวถึงสภาวะธรรมที่ต้องประหาคด้วยมรรคเบื้องบน ๓ เป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่ไม่ต้องประหาคด้วยมรรคเบื้องบน ๓ โดยอารัมมณ ปัจจัย ได้แก่ พระอริยะพิจารณาภิเลสที่ต้องประหาคด้วยมรรคเบื้องบน ๓ ซึ่งละได้ แล้ว ฯลฯ พิจารณาภิเลสที่ข่มได้แล้ว ฯลฯ รู้กิเลสที่เคยเกิดขึ้น ฯลฯ เห็นแจ้งชั้นธ์ที่ ต้องประหาคด้วยมรรคเบื้องบน ๓ โดยเป็นสภาวะไม่เที่ยง ฯลฯ ยินดีเพิลิตเพลิน เพราะปรารภความยินดีเพิลิตเพลินชั้นธ์นั้น ราคะที่ไม่ต้องประหาคด้วยมรรคเบื้อง บน ๓ จึงเกิดขึ้น (๒)(อภิ.ป.(ไทย)๔๓/๓๗/๔๒๘)

ราคะที่ไม่แน่นอนโดยอาการทั้งสอง: ความยินดีเพิลิตเพลินจักขุเป็นต้นโดยอาการสองอย่าง คือ ตัวตน กับสิ่งทีเนื่องด้วยตัวตน หรือ การเกิดขึ้นในบางครั้งบางคราวและมีปริยฐานภิเลส น้อย

ในติกปฏิฐาน ปุเรชาติปัจจัย กล่าวถึงสภาวะธรรมที่ไม่แน่นอนโดยอาการทั้งสองเป็น ปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่ไม่แน่นอนโดยอาการทั้งสองโดยปุเรชาติปัจจัย มี ๒ อย่าง คือ อารัมมณปุเรชาติและวัตถุปุเรชาติ อารัมมณปุเรชาติ ได้แก่ บุคคลเห็นแจ้งจักขุ ฯลฯ หทัยวัตถุโดยเป็นสภาวะไม่เที่ยง ฯลฯ ยินดีเพิลิตเพลิน เพราะปรารภความยินดี เพิลิตเพลินจักขุเป็นต้นนั้น ราคะที่ไม่แน่นอนโดยอาการทั้งสองจึงเกิดขึ้น ฯลฯ

โทมนัสจึงเกิดขึ้น บุคคลเห็นรูปด้วยทิพพจักขุ ฟังเสียงด้วยทิพพโสตธาตุ รูปร่างตนะ เป็นปัจจัยแก่จักขุวิญญาณ ฯลฯ โผฏฐัพพายตนะ เป็นปัจจัยแก่กายวิญญาณโดยปุเรชาตปัจจัย (อภิ.ป.(ไทย)๔๑/๔๘/๕๐๙)

ราคะที่ไม่มีปิตติ: ความยินดีเพลิดเพลินในกุศล

ใตทุกปีภูฐาน อารัมมณปัจจัย กล่าวถึงสภาวะธรรมที่ไม่มีปิตติเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่ไม่มีปิตติโดยอารัมมณปัจจัย ได้แก่ บุคคลให้ทาน สมาทานศีล รักษาอุโบสถด้วยจิตที่ไม่มีปิตติพิจารณาด้วยจิตที่ไม่มีปิตติ ยินดีเพลิดเพลิน เพราะปรารถนาคความยินดีเพลิดเพลิน กุศลนั้น ราคะที่ไม่มีปิตติจึงเกิดขึ้น ทิฏฐิจึงเกิดขึ้น วิจิกิจฉาจึงเกิดขึ้น อุทธัจจะจึงเกิดขึ้น โทมนัสจึงเกิดขึ้น (อภิ.ป.(ไทย)๔๓/๑๕๑/๕๐๑)

ราคะที่ไม่สหระคตด้วยสุข: ความยินดีเพลิดเพลินจักขุเป็นต้นนั้นที่ประกอบด้วยสุข

ใตทุกปีภูฐาน ปุเรชาตปัจจัย กล่าวถึง สภาวะธรรมที่ไม่สหระคตด้วยสุขเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่ไม่สหระคตด้วยสุขโดยปุเรชาตปัจจัย มี ๒ อย่าง คือ อารัมมณปุเรชาตและวัตถุปุเรชาต อารัมมณปุเรชาต ได้แก่ บุคคลเห็นแจ้งจักขุ ฯลฯ หทัยวัตถุด้วยจิตที่ไม่สหระคตด้วยสุข โดยเป็นสภาวะไม่เที่ยง ฯลฯ ยินดีเพลิดเพลิน เพราะปรารถนาคความยินดีเพลิดเพลินจักขุเป็นต้นนั้น ราคะที่ไม่สหระคตด้วยสุข ฯลฯ โทมนัสจึงเกิดขึ้น สุขจึงเกิดขึ้น (อภิ.ป.(ไทย)๔๓/๑๗๔/๕๑๘)

ราคะที่วิปยุตจากคันถะ: ความยินดีเพลิดเพลินในจักขุเป็นต้น ที่วิปยุตจากการศึกษา

ตัวอย่างใตทุกปีภูฐาน อารัมมณปัจจัย กล่าวถึงสภาวะธรรมที่วิปยุตจากคันถะเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่วิปยุตจากคันถะโดยอารัมมณปัจจัย ได้แก่ บุคคลให้ทาน สมาทานศีล รักษาอุโบสถ แล้วพิจารณาทุกสณนั้น พิจารณาทุกสที่เคยสั่งสมไว้ดีแล้ว ออกจากฌานแล้วพิจารณาฌาน พระอริยะออกจากมรรคแล้วพิจารณามรรค พิจารณาผล พิจารณานิพพาน นิพพานเป็นปัจจัยแก่โคตรภู โวทาน มรรค ผล และอาวัชชนจิตโดยอารัมมณปัจจัย พระอริยะพิจารณาภิเลสที่วิปยุตจากคันถะซึ่งละได้แล้ว พิจารณาภิเลสที่ข่มได้แล้ว รู้ภิเลสที่เคยเกิดขึ้น บุคคลเห็นแจ้งจักขุ ฯลฯ หทัยวัตถุ ชั้นที่วิปยุตจากคันถะ โลภะและปฏิฆะโดยเป็นสภาวะไม่เที่ยง ฯลฯ ยินดีเพลิดเพลิน เพราะปรารถนาคความยินดีเพลิดเพลินจักขุเป็นต้นนั้น ราคะที่วิปยุตจากคันถะจึงเกิดขึ้น วิจิกิจฉา ฯลฯ อุทธัจจะ ฯลฯ โทมนัสจึงเกิดขึ้น (อภิ.ป.(ไทย)๔๒/๗๓/๓๖๕, ๔๒/๘๕/๓๗๒)

ราคะที่วิปยุตจากทิฏฐิ: ความยินดีเพลิดเพลินในฌาน ให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่น, ความยินดีเพลิดเพลินที่ปราศจากทิฏฐิ

ใตทุกปีภูฐาน อารัมมณปัจจัย กล่าวถึงสภาวะธรรมที่วิปยุตจากอุปาทานเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่วิปยุตจากอุปาทานโดยอธิปติปัจจัย มีอารัมมณาธิปติ ได้แก่ บุคคลให้ทาน สมาทานศีล ฯลฯ ออกจากฌานแล้วพิจารณาฌานให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่น ยินดีเพลิดเพลิน เพราะทำความยินดีเพลิดเพลินฌานนั้นให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่น ราคะที่วิปยุตจากทิฏฐิจึงเกิดขึ้น (อภิ.ป.(ไทย)๔๓/๖๗/๓๒๔, ๔๓/๗๐/๓๒๖)

ราคาทีวีปยุตจากปรามาส: ความยินดีเพลิตเพลินในกุศลและจักขุ, ความยินดีเพลิตเพลินในอารมณที่ปราศจากปรามาส

ในทุกปีฐาน อารัมมณปัจจัยและอารัมมณปุเรชาติปัจจัย กล่าวถึงสภาวะธรรมที่วิปยุตจากปรามาสเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่วิปยุตจากปรามาสโดยอารัมมณปัจจัย ได้แก่ บุคคลให้ทาน สมาทานศีล รักษาอุโบสถแล้วพิจารณาคุณอัน ยินดีเพลิตเพลิน เพราะปรารภความยินดีเพลิตเพลินคุณนั้น ราคาทีวีปยุตจากปรามาส ฯลฯ วิถีกิจฉา ฯลฯ อุทธัจจะ ฯลฯ โทมนัสจึงเกิดขึ้น และอารัมมณปุเรชาติฯ ได้แก่ บุคคลเห็นแจ้งจักขุ ฯลฯ ทหัตถ์โดยเป็นสภาวะ ไม่เที่ยง ฯลฯ ยินดีเพลิตเพลิน เพราะปรารภความยินดีเพลิตเพลินจักขุเป็นต้นนั้น ราคาทีวีปยุตจากปรามาส ฯลฯ วิถีกิจฉา ฯลฯ อุทธัจจะ ฯลฯ โทมนัส จึงเกิดขึ้น (อภิ.ป.(ไทย)๔๒/๖๕/๔๖๗, ๔๒/๗๓/๔๗๒)

ราคาที่สหระคด้วยอุเบกขา: ความยินดีเพลิตเพลินที่ประกอบด้วยอุเบกขา, ความยินดีเพลิตเพลินด้วยความวางเฉย

ในติกปีฐาน อารัมมณปัจจัย กล่าวถึงสภาวะธรรมที่สหระคด้วยปิติเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่สหระคด้วยอุเบกขาโดยอารัมมณปัจจัย ได้แก่ บุคคลมีจิตสหระคด้วยปิติให้ทาน สมาทานศีล รักษาอุโบสถแล้วพิจารณาคุณอันด้วยจิตที่สหระคด้วยอุเบกขา ออกจากฌานที่สหระคด้วยปิติ ออกจากมรรค ออกจากผลแล้วพิจารณาฌานเป็นต้นนั้นด้วยจิตที่สหระคด้วยอุเบกขา พระอริยะมีจิตสหระคด้วยอุเบกขาพิจารณาภิเลสที่สหระคด้วยปิติซึ่งละได้แล้ว พิจารณาภิเลสที่ข่มได้แล้ว รู้ภิเลสที่เคยเกิดขึ้น บุคคลมีจิตสหระคด้วยอุเบกขายินดีเพลิตเพลิน เพราะปรารภความยินดีเพลิตเพลินชั้นนั้น ราคาที่สหระคด้วยอุเบกขาจึงเกิดขึ้น ทัฎฐิจึงเกิดขึ้น วิถีกิจฉาจึงเกิดขึ้น อุทธัจจะจึงเกิดขึ้น (อภิ.ป.(ไทย)๔๑/๑๙/๑๓๖)

ราคาที่สังสม: ความยินดีเพลิตเพลินในอารมณที่สังสม

ในกัมมุปัจจัยภา ว่าด้วยกรรมที่สังสม ท่านสกวาทิถามปรวาทิว่า กรรมกับกรรมที่สังสมเป็นคนละอย่างกันใช่ไหม ปรวาทิตอบว่า ใช่ และสกวาทิถามปรวาทิว่า ราคาที่สังสมเป็นคนละอย่างกัน ใช่ไหม ปรวาทิตอบว่า ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น (อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๗๓๗/๗๘๑, อภิ.ปญจ.อ. (บาลี) ๗๓๗/๒๘๓)

ราคาที่สัมปยุตด้วยปรามาส: ความยินดีเพลิตเพลินในอารมณที่สัมปยุตด้วยปรามาส, ความยินดีเพลิตเพลินในอารมณที่สัมปยุตด้วยความถ่อม

ในทุกปีฐาน อารัมมณปัจจัย กล่าวถึงสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยปรามาสเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยปรามาสโดยอารัมมณปัจจัย ได้แก่ บุคคลยินดีเพลิตเพลินราคา เพราะปรารภความยินดีเพลิตเพลินราคะนั้น ราคาที่สัมปยุตด้วยปรามาสจึงเกิดขึ้น บุคคลยินดีเพลิตเพลินชั้นที่สัมปยุตด้วยปรามาส ราคาที่สัมปยุตด้วยปรามาสจึงเกิดขึ้น (อภิ.ป.(ไทย)๔๒/๖๔/๔๖๗, ๔๒/๗๒/๔๗๒)

ราคาที่สัมปยุตด้วยคันถะ : ราคาที่ประกอบกับคันถะ

อธิบาย ราคาคือความพอใจ ความเพลิดเพลิน ที่ประกอบกับคันระคือกิเลสที่ร้อยรัด
มัดใจสัตว์ให้ติดอยู่ เพราะปรารถนาความยินดี เพลิดเพลิน ในกุศลบ้าง จักขุบ้าง เช่น
ให้ทาน สมาทานศีล รักษาอุโบสถ เป็นต้น

อภิ.ป. (ไทย) ๔๒/๗๓/๓๖๕, ๔๒/๗๖/๓๖๘, ๔๒/๙๔/๓๗๖

ราคะที่ให้ผลไม่แน่นอน : ราคะที่ให้คาดหวังผลได้ไม่แน่นอน อภิ.ป. (ไทย) ๔๓/๓๓๓/๖๒๔

ราคัคคิ : ไฟคือราคะ

หมายถึง ราคะ คือความติดใจ ความกระสัน ความอยาก เป็นกิเลสที่เปรียบเหมือนไฟ
เพราะเผาผลาญจิตใจให้เร่าร้อนและพร่าไป ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๘, อัง.สตุตท.
(ไทย) ๒๓/๔๖/๖๙

ราคา, มาร : ชื่อลูกสาวพระยามาร

นางได้อาสาพระยามารเข้าไปประโลมพระพุทธรูปเจ้าด้วยอาการต่างๆ พร้อมด้วยนาง
ตัมหา และ นางอรติ ในขณะที่พระพุทธรูปประทับอยู่ที่ต้นขอपालนิโครธ หลังจาก
ตรัสรู้ ชุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๘๔๒/๗๐๑

ราคานุสัย : กิเลสที่นอนเนื่องคือราคะ หรือบางที่เรียกว่า กามราคานุสัย

อนุสัยคือความกำหนัดในกาม
เป็นกิเลสอย่างหนึ่ง ในอนุสัย ๗ ที่นอนเนื่องอยู่ในสันดานที่ยังไม่ถูกกระตุ้นให้พุ่ง
ขึ้นมา จนบางครั้งทำให้เข้าใจผิดคิดว่าไม่มี ม.ม. (ไทย) ๑๒/๘๙/๘๓, ๑๒/๑๐๔/
๑๐๐, ๑๒/๒๐๑/๒๑๑, ๑๒/๒๐๕/๒๑๖, ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๔๒๕/๔๘๔, ส.สพ. (ไทย)
๑๘/๒๕๑/๒๗๑, ๑๘/๒๕๕/๒๗๘, อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๖๗๔/๗๒๕

ร่างกายชาติสุดท้าย : ร่างกายของผู้บรรลุนิพพานชั้นสูงสุด คือ อรหัตตผล เมื่อปรินิพพานแล้วย่อมดับ
อัตรภาพร่างกายไปด้วย โดยไม่เกิดอีกอง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๖/๒๘

ราชกถา : การสนทนาเรื่องพระราชา

การตั้งวงสนทนาเกี่ยวกับพระราชา ว่าราชาพระองค์นั้นโปรดของอย่างนั้น พระองค์นี้
โปรดของอย่างนี้ จัดอยู่ในไตรปิฎกนิกายเถรวาท ถ้อยคำอันขวางต่อทางนิพพาน เป็นเรื่องราว
ที่ภิกษุไม่ควรนำมาเป็นข้อถกเถียงกัน เพราะไม่เกี่ยวกับการพิจารณาสั่งสอนแนะนำ
ทางธรรม อันทำให้คิดฟุ้งเฟ้อและพากันหลงเพลินเสียเวลา เสียกิจหน้าที่ที่พึงปฏิบัติ
ตามธรรม วิ.ม. (ไทย) ๕/๒๕๐/๑๙, ๕/๒๕๐/๒๐

ราชกรณียกิจ : งานที่พระเจ้าแผ่นดินทรงกระทำ

ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๓๕/๑๗๑

ราชกัญญา : นางกษัตริย์, หญิงสาวที่ประสูติในตระกูลกษัตริย์

พระราชธิดาที่สืบเชื้อสายมาจากพระมหากษัตริย์ ชุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๓๓๑/๕๘๘, ชุ.ชา.
(ไทย) ๒๘/๑๑๔๕/๓๖๒, ๒๘/๑๑๔๙/๓๖๒, ชุ.อป. (ไทย) ๓๓/๑๔๐/๔๗๔

ราชการาม : วิหารที่พระเจ้าปเสนทิโกศลทรงให้ก่อสร้างไว้เหมือนกับอุปาราม ในด้านทิศใต้แห่ง
พระนคร ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๓๙๘/๔๕๒, ๑๔/๔๐๗/๔๖๑, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๐๗/
๕๑๐ ม.อุ. ๓/๓๙๘/๓๓๐

- ราชกิจ :** ฐานะของพระราชา, งานของพระราชา ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๘๗/๖๕, ขุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๕๙/๑๑, ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๒๐/๗๖๐
- ราชกุมาร :** พระโอรสพระเจ้าแผ่นดิน, เจ้าชาย ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๕/๒๓, ๑๐/๔๘/๒๕, ๑๐/๕๑/๒๗, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๓๐/๑๘๘, ๑๑/๒๓๒/๑๘๙, ๑๑/๒๓๔/๑๙๑, ขุ.วิ. (ไทย) ๒๖/๙๘๑/๑๒๐, ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๖๔๙/๙๙, ๓๒/๖๕๐/๙๙, ๓๒/๖๕๔/๙๙
- ราชคฤห์, กรุง :** ชื่อเมืองหลวงแห่งแคว้นมคธในครั้งพุทธกาล วิ.มหา. (ไทย) ๑/๗๒/๕๙, ๑/๗๘/๖๖, ๑/๒๒๘/๒๒๒, ๑/๒๒๙/๒๒๒, ๑/๒๒๙/๒๒๓, วิ.มหา. (ไทย) ๒/๕๐๘/๓๒, ๒/๕๘๒/๑๐๗, ๒/๖๓๖/๑๕๖, ๒/๒๔๗/๔๐๔, วิ.ภิกขุณี. (ไทย) ๓/๘๓๓/๑๕๒
- ราชตัด :** ชื่อไม้พุ่มชนิดหนึ่ง เมล็ดใช้ทำยาได้ มีหลายชื่อ เช่น กาจับหลัก พญาดาบหัก สอยดาว เป็นต้น ขุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๒๖๒/๑๒๘
- ราชตระกูล :** ตระกูลของพระราชา
ความหมายในภาษาไทย หมายถึง สกุลที่มีได้สืบเชื้อสายโดยตรงจากพระมหากษัตริย์ แต่เป็นการสืบสายจากสมเด็จพระเชษฐาภคินี พระอนุชา และพระชนิษฐา ผู้เป็นพระโอรสและพระธิดา ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๔๔/๕๕๖, ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๓๕/๑๗๓, ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๒๒/๑๐, ๒๗/๒๓/๑๖๐, ๒๗/๑๑๕/๑๘๐
- ราชทัตตเถรคาถา :** คาถาของพระราชทัตตเถระ ท่านพระราชทัตตเถระกล่าวไว้ว่า ภิกษุไปป่าช้าผิติดิบแล้ว ได้เห็นซากศพหญิงที่ถูกทอดทิ้งไว้ในป่าช้า ทั้งถูกหมุ่นอนบ่อนกัดกินอยู่ ธรรมดาคนผู้รักสวรั้งามบางพวกพบเห็นซากศพอันแล้วพากันเกลียดชัง (แต่) กามราคะปรากฏแก่เรา เรานั้นเป็นเหมือนคนตาบอด เพราะไม่เห็นของไม่สะอาด ที่ไหลออกจากทวารทั้ง ๙ ในซากศพนั้น ช่วงระยะเวลาที่ชั่วสุด เราหลีกเลี่ยงจากสถานที่นั้น มีสติสัมปชัญญะ ได้เข้าไปยังสถานที่สมควรแห่งหนึ่งจากนั้น โยนิโสมนสิการจึงเกิดขึ้นแก่เรา โทษก็ปรากฏ ความเบื่อหน่ายก็เกิดขึ้นพร้อมกัน ต่อแต่นั้นจิตของเราก็หลุดพ้น ท่านจงมองเห็นธรรมว่าเป็นธรรมดีงาม เราบรรลุวิชชา ๓ ได้ทำตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าแล้ว (ขุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๓๑๕/๓๙๒)
- อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ภิกษุไปป่าช้าผิติดิบเพื่อเจริญอุสุภกรรมฐาน (ขุ.เถร.อ. (บาลี) ๒/๓๑๕/๔๑)
- ราชทูต :** ผู้ที่พระราชาส่งไป, ผู้รับใช้ไปเจรจาแทน, ผู้ได้รับมอบหมายจากรัฐบาลให้เป็นผู้แทนไปติดต่อกับต่างประเทศ, ผู้นำข่าวสารไปประเทศอื่น, ผู้แทนชาติในประเทศอื่น, ผู้แทนรัฐบาลประจำอยู่ในสำนักแห่งรัฐบาลอื่น, การแบ่งชั้นของผู้แทนทาง การทูตที่ใช้อยู่ทั่วไปในปัจจุบัน ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๔๕/๒๕๘, ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๒๑๔/๕๐๗, ๒๗/๒๑๖/๕๐๗ ขุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๕๙๙/๒๗๕
- ราชธานี, ราชธานีโบราณ :** พระราชวัง, เมืองหลวง / พระราชวังเก่า, เมืองหลวงเก่า ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๒/๕, ๑๐/๑๒/๖, ๑๐/๑๖/๑๐, ๑๐/๕๕/๓๑, ๑๐/๙๑/๕๓, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๘๗/๖๕, ๑๑/๑๐๖/๗๗, ๑๑/๒๘๑/๒๒๘, ๑๑/๒๘๒/๒๓๐, ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๒๕๗/๓๐๓, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๖๕/๑๒๘

- ราชินิกุล :** สกกุลที่เป็นพระญาติของพระเจ้าแผ่นดิน นับทางฝ่ายพระบิดา ที.สี. (ไทย) ๙/๑๖๓/๕๒, ๙/๑๖๕/๕๓, ๙/๑๘๒/๖๐
- ราชนิยาม :** สิ่งที่พระราชาทรงโปรดปราน ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๔๗/๑๖๓
- ราชนิเวศน์ :** พระราชวัง, พระตำหนักเป็นสถานที่ประทับอยู่ของพระราชินี ชุ.เปต. (ไทย) ๒๖/๕๖๒/๒๕๘
- ราชบรรพชิต :** พระราชาผู้สละราชสมบัติออกบวชเป็นบรรพชิต ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๐๙/๓๗๓, ๑๓/๓๑๕/๓๘๑
- ราชบริษัท :** หมุกษัตริย์, ข้าราชการของพระเจ้าแผ่นดิน ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๖๒/๔๑๕, ชุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๑๔๘๙/๔๑๗
- ราชบัณฑิต :** นักปราชญ์หลวงผู้มีความรู้ ชุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๑๑๕๕/๓๖๓
- ราชบุตร :** บุตรของพระราชินี, โอรสของพระเจ้าแผ่นดิน ตำแหน่งเจ้านายฝ่ายเหนือ เรียกว่า เจ้าราชบุตร ชุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๒๔/๔๒๖, ชุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๑๖๙๑/๔๕๓, ๒๘/๑๖๙๙/๔๕๔, ๒๘/๑๗๐๒/๔๕๕, ชุ.อ.ป. (ไทย) ๓๒/๒๑๒/๖๐๙
- ราชบุรุษ :** เจ้าหน้าที่ของพระราชินี, เจ้าพนักงานที่ทำหน้าที่รับใช้พระราชินี. (ไทย) ๑๑/๘๒/๖๐, ๑๑/๘๓/๖๑, ๑๑/๘๘/๖๕, ๑๑/๙๐/๖๖, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๘๗/๓๔๓, ๑๓/๒๙๒/๓๔๘, ๑๓/๓๐๖/๓๖๘, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๔๙/๒๙๓, ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๔๖/๒๖๑, ๑๘/๔๑๐/๔๖๖
- ราชปักษี :** พญานก, นกที่เป็นหัวหน้าในฝูง ชุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๔๕/๔๒๙
- ราชปุตตเปตวัตถุ :** เรื่องปรตราชบุตร เป็นเรื่องอดีตชาติของพระสากุนาสีเถระ พระผู้มีพระภาคตรัสเล่าเรื่องนี้เพื่อแสดงผลแห่งกรรมชั่วของพระเถระครั้งเป็นราชบุตร ของพระเจ้ากิตตะแห่งนครพาราณสี ครั้งอดีตราชบุตรได้ประพฤติดีในพระปัจเจกพุทธเจ้าพระนามว่า สุเนตร เพราะเมาในอำนาจ เมื่อสิ้นชีพิตักษัยแล้วไปเสวยผลกรรมอยู่ในอเวจีมหานรก นานถึง ๘๔๐,๐๐๐ ปี (๖ ครั้ง) แล้วไปเกิดเป็นเปรตที่เรียกว่าปรตราชบุตรนั้น นานหมกกรรมแล้วมาเกิดในหมู่บ้านชาวประมง ระลึกชาติได้ จึงไม่ยอมทำประมงและได้ออกบวชในพระศาสนาที่ชื่อพระสากุนาสีเถระ (ชุ.เถ. (ไทย) ๒๖/๗๕๓/๒๙๐)
- ราชพฤกษ์ :** ต้นราชพฤกษ์, ต้นคูณ ก็เรียก เป็นชื่อไม้ต้นชนิดหนึ่งดอกสีเหลือง ฝักสีดำ กลิ่น ใช้ทำยาได้ ชุ.วิ. (ไทย) ๒๖/๔๙/๙, ๒๖/๗๐/๑๒, ชุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๒๖๑/๑๒๘
- ราชพลี :** การเสียสละเพื่อช่วยหลวง
เป็นการสละกำลังกาย กำลังทรัพย์ หรือแม้แต่ชีวิต เพื่อถวายแด่พระราชินี เช่น การเสียภาษีอากร การเป็นทหารรับใช้ชาติ เป็นต้น อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๖๑/๑๐๓, อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๔๑/๖๕
- ราชพาหนะ :** เครื่องขบขี่ของพระราชินี
สัตว์สำหรับขี่ บรรทุก หรือลากเข็น มีช้าง ม้า โค กระบือ เป็นต้น เรียกว่า สัตว์พาหนะ, ยานต่าง ๆ มีรถและเรือ เป็นต้น เรียกว่า ยานพาหนะ อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๑๒/๑๓๑, ๒๑/๑๑๔/๑๓๕, ๒๑/๒๕๙/๓๗๖, ชุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๗๙/๑๙๕, ๒๘/

- ๘๐/๑๙๕, ๒๘/๑๘๘๔/๔๗๙, ๒๘/๒๓๘๙/๕๕๒, ๒๘/๒๓๙๐/๕๕๒, ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๑/๓๗๙, ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๗๒/๗๑
- ราชภัฏ :** ข้าราชการ วิ.ม. (ไทย) ๔/๙๐/๑๔๕
- ราชภัฏ :** ภัยจากทางราชการ
เช่น ถูกจับกุมไปดำเนินคดีในโรงศาล ถูกตัดสินจำคุกบ้าง ปรับให้เสียเงินบ้าง สั่ง
ประหารชีวิตบ้าง ลดตำแหน่งบ้าง ให้ออกจากงานราชการบ้าง เป็นต้น เป็น ๑ ในภัย
๑๐ ประการ ที่ภิกษุหรือบุคคลทั่วไปจะต้องพึงระวัง อง.จตุกก (ไทย) ๒๑/๑๒๐/
๑๘๑, ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๓๙/๗๕, ขุ.เถรี. (ไทย) ๒๖/๕๐๗/๖๓๗
- ราชมงกุฎราชาภิเษก :** มงกุฎสำหรับสวมให้แก่พระราชผู้ได้รับการราชาภิเษกเป็นกษัตริย์ ขุ.อป.
(ไทย) ๓๓/๖๑/๗๖๕
- ราชมรรควิถี :** ทางเสด็จของพระราช ขุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๒๔๓๐/๕๕๘
- ราชมหาอำมาตย์ :** ข้าราชการ- ข้าเฝ้า- ที่ปรึกษา- ชั้นผู้ใหญ่ของพระราช ที่.สี. (ไทย) ๙/๑๙/๘, ๙/
๒๐๓/๖๙, ที่.ม. (ไทย) ๑๐/๑๕๒/๙๕, ๑๐/๑๕๒/๙๖, ๑๐/๒๐๘/๑๕๕, ม.มู. (ไทย)
๑๒/๓๓๘/๓๗๐, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๕๖/๑๒๘
- ราชยาน :** ยานต่าง ๆ มีรถและเรือ เป็นต้น สำหรับเป็นที่ประทับของพระเจ้าแผ่นดิน ขุ.ชา.
(ไทย) ๒๘/๑๑๕๗/๓๖๓
- ราชรถ :** รถที่ประทับของพระเจ้าแผ่นดินที่.ม. (ไทย) ๑๐/๒๖๓/๑๙๕, ๑๐/๒๖๖/๑๙๘, ๑๐/
๒๖๗/๑๙๙, ๑๐/๒๖๘/๒๐๑, ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๑๔/๑๓๑, ๑๕/๑๑๕/๑๓๓, ๑๕/
๒๖๕/๓๘๗, ๑๕/๒๖๖/๓๙๐, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑๘๕/๒๘๖
- ราชาธิ :** พระราชาผู้สละราชสมบัติแล้วออกบวชเป็นฤๅษี ขุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๑๙๐๐/๔๘๒
- ราชวงศ์ :** ตระกูลของพระราช ตำแหน่งเจ้านายในเมืองประเทศราชฝ่ายเหนือ เรียกว่า เจ้า
ราชวงศ์ ขุ.วิ. (ไทย) ๒๖/๑๐๐๒/๑๒๓
- ราชวสตีธรรม :** ธรรมของผู้รับราชการ, ผู้ปฏิบัติราชการ ขุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๑๔๗๒/๔๑๔, ๒๘/
๑๕๑๗/๔๒๑ ขุ.ชา.อ. (ไทย) ๑๐/๑๔๗๒/๓๐๙
- ราชศัตรู :** ศัตรูของพระราช, ศัตรูของประเทศ, ศัตรูของแผ่นดิน ที่.สี. (ไทย) ๙/๒๕๘/๘๙, ที่.ม.
(ไทย) ๑๐/๓๓๓/๑๖, ๑๐/๓๔/๑๖, ๑๐/๓๖/๒๐, ที่.ปา. (ไทย) ๑๑/๘๑/๖๐, ๑๑/
๑๐๖/๗๘, ๑๑/๑๙๙/๑๕๙, ๑๑/๒๐๒/๑๖๔, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๘๔/๔๗๓
- ราชสกุล :** ตระกูลของพระราช ความหมายในภาษาไทย หมายถึงสกุลของผู้ที่สืบเชื้อสาย
โดยตรงจากพระมหากษัตริย์ อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๙๗/๓๐๒, ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/
๒๗/๔๒๗
- ราชสมบัติ :** สมบัติของพระมหากษัตริย์ หมายถึง ความเป็นพระมหากษัตริย์ เช่น ขึ้นครองราช
สมบัติ ที่.ปา. (ไทย) ๑๑/๘๕/๖๓, ๑๑/๘๖/๖๔, ๑๑/๘๗/๖๔, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๐๙/
๓๗๓, ๑๓/๓๑๔/๓๘๐, ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๒๕๙/๓๐๗, ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๒๗/๑๕๐,
๑๕/๑๕๖/๑๙๙, ๑๕/๒๔๖/๓๕๗, ๑๕/๒๔๘/๓๕๙
- ราชสาละ, ต้น :** ต้นสาละที่มีขนาดใหญ่, ต้นสาละที่เป็นต้นไม้ที่เป็นเจ้าแห่งปามีขนาดใหญ่ ร่มรื่น มี
ลักษณะที่โดดเด่นกว่าต้นสาละต้นอื่น ที่.ม. (ไทย) ๑๐/๙๑/๕๑

- ราชสำนัก :** วัง, พระราชวัง ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๑๒/๑๓๙, อัง.ตึก. (ไทย) ๒๐/๒๘/๑๗๘, ๒๐/๖๑/๒๓๓, อภิ.ธ.า. (ไทย) ๓๖/๙๘/๑๗๐, ๓๖/๙๙/๑๗๑
- ราชสีห์, พญา :** พญาสิงโต, สิงหราช หรือ สี่หราช ก็เรียก ที.สี. (ไทย) ๙/๓๘๑/๑๖๑, ๙/๔๐๒/๑๗๑ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๕/๑๘, ๑๐/๓๕/๑๙, ๑๐/๓๓๔/๒๖๑, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๗/๒๒, ๑๑/๒๙/๒๓, ๑๑/๓๐/๒๔, ๑๑/๒๐๐/๑๖๑, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๒๓/๔๕๖, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๔/๒๘, ๑๓/๓๘๖/๔๗๖
- ราชสูตร :** พระสูตรว่าด้วยพระราชา พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เธอทั้งหลายเคยได้เห็นเคยได้ฟัง เรื่องนี้มาบ้างหรือไม่ว่า คนที่รักษาศีล ๕ แล้วถูกพระราชาสั่งให้จับไปประหาร จองจำเนรเทศ หรือทำตามพระราชประสงค์ เมื่อภิกษุกราบทูลว่า ไม่เคยได้เห็น ไม่เคยได้ฟัง เรื่องนั้นเลย จึงตรัสว่า แม้เราก็ไม่เคยได้เห็นและไม่เคยได้ฟังมาอย่างนั้นเหมือนกัน และทรงถามต่อไปว่า ถ้าบาปกรรมของเขาปรากฏให้รู้ว่า เป็นคนล่วงละเมิดศีล ๕ และเขาถูกพระราชาสั่งให้จับไปประหาร จองจำเนรเทศ หรือทำตามพระราชประสงค์ เธอทั้งหลายเคยเห็นและเคยได้ยินหรือไม่ เมื่อพวกภิกษุกราบทูลว่า พวกข้าพระองค์เคยได้เห็น เคยได้ฟังมาแล้ว และจักได้ฟังต่อไป (อัง.ป.ลจก.(ไทย) ๒๒/๑๗๘/๒๙๖)
- ราชสูตร^๒ :** พระสูตรว่าด้วยอานุภาพของพระราชา คือภิกษุเหล่าหนึ่งสนทนา เปรียบเทียบระหว่างอานุภาพของพระเจ้าพิมพิสารกับอานุภาพของพระเจ้าปเสนทิโกศล พระผู้มีพระภาคทรงดำเนิการสนทนาเช่นนั้นไม่เหมาะสม และทรงแสดงกิจที่ ภิกษุพึงทำ ๒ อย่างคือ (๑) การสนทนาเรื่องธรรม ได้แก่ การสนทนาที่ไม่นอกเรื่องอริยสัจ ๔ (๒) ความเป็นผู้นิ่งอย่างพระอริยะ ได้แก่การเจริญสมถกัมมัฏฐานและวิปัสสนากัมมัฏฐาน จากนั้นทรงเปล่งอุทานแสดงอานุภาพแห่งอริยวิหารสุข กล่าวคือ ความสุขที่เกิดจากผลสมาบัติ (ขุ.อ.(ไทย) ๒๕/๑๒/๑๙๐, ขุ.อ.อ. ๑๒/๑๑๑)
- ราชเสวก :** ข้าราชการในราชสำนัก ขุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๑๔๓๓/๔๑๔, ๒๘/๑๔๓๕/๔๑๕, ๒๘/๑๔๓๖/๔๑๕, ๒๘/๑๔๓๗/๔๑๕, ๒๘/๑๔๓๘/๔๑๕, ๒๘/๑๔๓๙/๔๑๕, ๒๘/๑๔๔๐/๔๑๕
- ราชองค์รักษ์ :** ผู้ทำหน้าที่ให้ความคุ้มครองป้องกันพระราชา ทหารที่ทำหน้าที่ให้ความคุ้มครองป้องกันพระมหากษัตริย์ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๙๐/๖๖, ๑๑/๙๑/๖๗, ๑๑/๒๐๔/๑๖๖, ๑๑/๒๑๐/๑๗๑, อัง.ตึก. (ไทย) ๒๐/๑๓๔/๓๘๓, อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๘๑/๒๕๗, ๒๑/๑๙๖/๒๙๙, ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๑๐๓/๓๗๑
- ราชอธิปไตย :** อธิปไตย (ธรรมที่ไม่เสื่อม) ที่พระพุทธเจ้าแสดงไว้สำหรับกษัตริย์ ผู้รับผิดชอบต่อบ้านเมือง มี ๗ ข้อ เหมือนกับภิกษุอธิปไตย ต่างกันในรายละเอียด ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๓๔/๗๘
- ราชอมาตย์ :** ข้าราชการ- ข้าเฝ้า- ที่ปรึกษา- ของพระราชา วิ.มหา. (ไทย) ๒/๕๓๙/๖๖
- ราชอาญา :** โทษที่พระราชาสั่งให้ลงทัณฑ์แก่ผู้กระทำความผิด, อำนาจของพระราชา, คดีที่เกี่ยวกับการกระทำความผิดตามกฎหมายที่ตราขึ้นด้วยพระราชอำนาจ อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๔๔/๓๖๑

ราชอาณาจักร : เขตแดนในอำนาจปกครองของพระเจ้าแผ่นดิน ที.สี. (ไทย) ๙/๑๖๖/๕๔, ๙/๑๖๙/๕๖, ๙/๑๗๒/๕๗, ๙/๑๗๕/๕๘

ราชอาณาจักร : เขตแดนที่อยู่ในอำนาจปกครองของประเทศหนึ่งๆ; อำนาจปกครองทางบ้านเมืองที.สี. (ไทย) ๙/๒๕๘/๘๙, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๗๒/๒๐๔, ๑๐/๓๒๒/๒๕๑, ๑๐/๓๒๒/๒๕๒, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๘๑/๖๐, ๑๑/๑๐๖/๗๘, ๑๑/๒๔๐/๑๙๖, ขุ.อุป. (ไทย) ๓๓/๓๘/๗๓๒

ราชอาณาจักร : (ดู ราชอาณาจักร) ที.สี. (ไทย) ๙/๑๕๐/๔๘, ๙/๑๕๑/๔๘, ๙/๑๕๒/๔๘, ๙/๑๕๒/๔๙

ราชโอรส : บุตร-โอรส-ของพระเจ้าแผ่นดินที.ม. (ไทย) ๑๐/๗๓/๔๒, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๔๐/๑๙๖, ขุ.วิ. (ไทย) ๒๖/๙๘๒/๑๒๐, ๒๖/๑๐๑๑/๑๒๕

ราชันเตปุรูปเวสนสูตร : พระสูตรว่าด้วยโทษในการเข้าไปในพระราชวังชั้นใน พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า โทษในการเข้าไปในพระราชฐานชั้นใน มี ๑๐ คือ

๑. พระราชาประทับอยู่กับพระมเหสีในพระราชฐานชั้นใน เมื่อภิกษุเข้าไป พระมเหสีทรงเห็นภิกษุนั้นแล้วทรงยิ้มให้ หรือภิกษุเห็นพระมเหสีแล้วยิ้มให้ ในข้อนี้ พระราชาจะทรงสงสัยได้ว่า คนทั้ง ๒ นี้คงได้ทำหรือจักทำกรรมอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นแน่

๒. พระราชาทรงมีพระราชกรณียกิจมาก เสด็จไปหาพระสนมคนหนึ่งแล้วทรงลืมนพระสนมนั้นตั้งคร่ำครึกับพระองค์ ในข้อนี้ พระราชาก็จะทรงสงสัยได้ว่า นอกจากบรรพชิต ไม่มีใครอื่นเข้ามาในพระราชฐานชั้นในนี้ได้ คงจะเป็นการทำของบรรพชิต

๓. เมื่อของมีค่าอย่างใดอย่างหนึ่งในพระราชฐานชั้นในหายไป ในข้อนี้ พระราชาก็จะทรงสงสัยได้ว่า นอกจากบรรพชิต ไม่มีใครอื่นเข้ามาในพระราชฐานชั้นในนี้ได้ คงจะเป็นการทำของบรรพชิต

๔. เมื่อความลับทางราชการที่ปรึกษากันในพระราชฐานชั้นในรั่วไหลออกมาภายนอก พระราชาก็จะทรงสงสัยได้ว่า นอกจากบรรพชิต ไม่มีใครอื่นเข้ามาในพระราชฐานชั้นในนี้ได้ คงจะเป็นการทำของบรรพชิต

๕. ในพระราชฐานชั้นใน พระราชาบิดาปรารถนาที่จะปลงพระชนม์พระราชาโอรส หรือพระราชาโอรสปรารถนาที่จะปลงพระชนม์พระราชาบิดา ทั้งสองพระองค์ต่างก็จะสงสัยว่า นอกจากบรรพชิต ไม่มีใครอื่นเข้ามาในพระราชฐานชั้นในนี้ได้ คงจะเป็นการทำของบรรพชิต

๖. พระราชาทรงตั้งบุคคลผู้ควรแก่ตำแหน่งต่ำไว้ในตำแหน่งสูง พวกที่ไม่พอใจในข้อนี้ จะมีความสงสัยว่า พระราชาทรงคลุกคลีกับบรรพชิต คงเป็นการกระทำของบรรพชิต

๗. พระราชาทรงตั้งบุคคลผู้ควรแก่ตำแหน่งสูงไว้ในตำแหน่งต่ำ พวกที่ไม่พอใจในข้อนี้ จะมีความสงสัยว่า พระราชาทรงคลุกคลีกับบรรพชิต คงเป็นการกระทำของบรรพชิต

๘. พระราชารับสั่งให้ยกกองทัพไปในเวลาไม่ควร พวกที่ไม่พอใจในข้อนี้ จะมีความสงสัยว่า พระราชาทรงคลุกคลีกับบรรพชิต คงเป็นการกระทำของบรรพชิต

๙. พระราชารับสั่งให้ยกกองทัพไปในเวลาอันควรแล้ว รับสั่งให้ยกกองทัพกลับเสียในระหว่างทาง พวกที่ไม่พอใจในข้อนี้ จะมีความสงสัยว่า พระราชาทรงคลุกคลีกับบรรพชิต คงเป็นการกระทำของบรรพชิต

๑๐. พระราชฐานขึ้นในเป็นสถานที่คับคั่งไปด้วยช้าง ม้า รถ มีรูป เสียง กลิ่น รส และโผฏฐัพพะเป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัด ซึ่งไม่เหมาะแก่บรรพชิต (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๔๕/๙๘)

ราชา : พระเจ้าแผ่นดิน, พระมหากษัตริย์ วิ.มหา. (ไทย) ๑/๙๒/๘๑, วิ.มหา.(ไทย) ๒/๕๓๙/๖๖, วิ.ภิกขุณี. (ไทย) ๓/๖๘๔/๓๒, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๓๑/๙๖, ๑๑/๒๐๔/๑๖๖, ๑๑/๒๑๐/๑๗๑, ๑๑/๒๒๘/๑๘๖

ราชา, ยักษ์ : พญายักษ์, ยักษ์ผู้เป็นราชา, หัวหน้ายักษ์ ในที่นี้หมายถึง ท้าวเวสวัณ หรือ ท้าวกุเวร ผู้ปกครองเมืองวิสาขมา ประชากรในเมืองนี้ล้วนแล้วแต่เป็นยักษ์ทั้งสิ้น ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๘๑/๒๒๗, ๑๑/๒๙๑/๒๔๑

ราชานุกาพ : อำนาจ-, ฤทธิ์เดช-, ความกล้าหาญ-, ความยิ่งใหญ่-, ของพระราชา ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๘๗/๓๔๒, ๑๓/๓๑๗/๓๘๒, ๑๓/๓๖๔/๔๕๐

ราชาภิเษก : พระราชพิธีในการสถาปนาขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ งานสมโภชราชาภิเษกเป็นงานรื่นเริงและปลื้มใจปิติสำหรับประชาราษฎร์ ชุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๑๘๙๖/๔๘๑

ราชาขัตนะ, ต้นไม้ : ต้นราชาขัตนะ หรือ ไม้เกด ต้นไม้ในพุทธประวัติ ที่พระพุทธเจ้าประทับนั่งอยู่ใต้ร่มเงา เสวยวิมุตติสุข ซึ่งอยู่ทางทิศใต้แห่งต้นพระศรีมหาโพธิ์ ในสัปดาหที่ ๗ วิ.ม. (ไทย) ๔/๖/๙, ๔/๗/๑๑

ราชาแห่งคนธรรพ์ : หัวหน้าของพวกเทวดานักฟ้อน คือ ท้าวธตรฐ ผู้เป็นหัวหน้าของพวกเทวดานักฟ้อนหรือคนธรรพ์ ชุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๓๘/๓๒๗, ๒๗/๑๘๔/๖๒๕

ราชาวาทชาดก : พระสูตรว่าด้วยพระราชาวาท มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า นายสารถิของพระเจ้าพรหมทัตโพธิสัตว์ กล่าวสรรเสริญพระเกียรติคุณแห่งพระราชาของตนให้แก่พระเจ้าพัลลิกะพร้อมกับนายสารถิของพระองค์ได้สดับ ในขณะที่ราชาภมาเนชียูหน้ากันในทางแคบ ๆ ตรงชายแดนซึ่งต่างฝ่ายต่างก็อ้างว่ามีคุณธรรม ไม่ยอมหลีกเลี่ยงให้แก่กันและกันว่า พระเจ้าพาราณสีทรงชนะคนโกรธด้วยความไม่โกรธ ทรงชนะคนไม่ดีด้วยความดี ทรงชนะคนตระหนี่ด้วยการให้ ทรงชนะคนพูดเหลวไหลด้วยคำสัตย์ พระเจ้าพัลลิกะทรงยอมรับว่าเป็นคำสอนที่ถูกต้องจึงยอมหลีกเลี่ยงให้และได้นำธรรมนั้นไปปฏิบัติตามจนตลอดชีวิต (ชุ.ชา.ทุก.(ไทย) ๒๗/๑/๖๒)

ราชาวาทชาดก^๒ : พระสูตรว่าด้วยดาบสถวายโอวาทแก่พระราชา มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ดาบสโพธิสัตว์ถวายโอวาทแก่พระเจ้าพรหมทัตที่ปลอมพระองค์ไปเที่ยวดูแลความสุขและความทุกข์ของประชาชนในชนบท และแวะไปพักกับดาบส ครั้งแรกได้เสวยผลไม้ไทรมีรสอร่อยมากมาย ทรงสอบถามได้ความว่าคราใดที่พระราชาปกครองแผ่นดินโดยธรรมแม้ผลไม้ในป่าก็พลอยหวานด้วย แต่ถ้าในคราใดที่พระราชาไม่ทรงธรรม ผลไม้ในป่าก็หารสหวานมิได้ เมื่อกลับมาแล้วทรงเสวยราชโดยไม่เป็นธรรม เบียดเบียนประชาชนโดยไม่เป็นธรรมแล้วปลอมพระองค์ไปสนทนากับดาบสอีก

ดาบสนำผลไม้ไทรมาต้อนรับเช่นเดิม แต่คราวนี้ผลไม้ไม่มีรสอร่อยกลับกลายเป็นรสขมไป ดาบสจึงประทานโอวาทแก่พระราชบิดาโดยยกอุปมาหม่อมมนุษย์คล้ายกับฝูงโคขำมน้ำว่า เมื่อโคจำฝูงขำมน้ำไป ถ้าโคจำฝูงไปคดเคี้ยว โคทั้งฝูงก็ไปคดเคี้ยวตามกัน ถ้าในเมื่อโคจำฝูงไปคด ในหม่อมมนุษย์ก็เหมือนกัน ผู้ใดได้รับแต่งตั้งให้เป็นใหญ่ ถ้าไม่ประพฤติธรรม ชาวเมืองก็ไม่ประพฤติธรรมตามไปด้วย หากพระราชบิดาไม่ตั้งอยู่ในธรรม ชาวเมืองก็อยู่เป็นทุกข์ เมื่อโคจำฝูงขำมน้ำไปตรง ฝูงโคก็ขำมตรงตามไปด้วย ในหม่อมมนุษย์ก็เหมือนกัน ถ้าผู้ที่ได้รับแต่งตั้งให้เป็นใหญ่ประพฤติชอบธรรม ประชาชนชาวเมืองก็จะประพฤติชอบธรรมตามไปด้วย หากพระราชบิดาตั้งอยู่ในธรรม ชาวเมืองก็อยู่เป็นสุข พระราชบิดาทรงเปิดเผยพระองค์และรับปากว่าจะทำให้ต้นไม้มีรสหวานต่อไป (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๗/๑๓๓/๑๘๔)

ราชาดก : พระสูตรว่าด้วยลูกนกแขกเต้าราระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า พญานกแขกเต้าโพธิสัตว์สอนน้องชายไม่ให้พูดถึงความไม่ดีของผู้อื่นเมื่อเห็นว่าตนไม่ปลอดภัย ต่อเมื่อได้โอกาสแล้วค่อยพูด โดยที่นกทั้งสองถูกเลี้ยงอยู่ในเรือนของสามีภรรยาคนหนึ่ง ในเวลาที่สามีจะไปค้าขายต่างถิ่น มักจะสั่งนกทั้งสองให้คอยช่วยดูแลเด็กเดือนภรรยาของตนไม่ให้ทำผิด เมื่อสามีไม่อยู่ ภรรยาของเขาได้ประพัตินอกใจกับชายหลายคนตั้งแต่วันแรกที่สามีออกจากบ้านไป นกภรรยาของเขาคิดจะว่ากล่าวว่าตักเตือน แต่พระโพธิสัตว์ให้สติว่า พ่อภรรยา เจ้ายังไม่รู้ว่า คนที่ยังไม่มาในยามต้นมีประมาณเท่าไรเจ้าพูดเพื่อเจ้าอย่างไร ๆ ไปเอง ในเมื่อแม่โกสียานินิหมดความรักความเยื่อใยในบิดาของเราแล้ว นกทั้งสองต้องทนดูการทุศีลของหญิงนั้นจนสามีนางกลับมาจึงบอกความจริงให้เขาทราบแล้วขอลาไปอยู่ป่า เพราะเห็นว่าไม่ปลอดภัยในชีวิต การรักษามาตุคามไม่ให้ทุศีลนั้นเป็นเรื่องทำได้ยาก แม้ระวังไว้อย่างดีแล้วก็ตาม ใคร ๆ ไม่ควรคิด (ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๑๔๕/๕๙)

ราชาดก^๒ : พระสูตรว่าด้วยนกราชโพธิสัตว์ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า นกแขกเต้าโพธิสัตว์ชื่อภรรยาได้บอกความจริงแก่พราหมณ์ถึงพฤติกรรมของนางพราหมณ์ผู้ประพัตินอกใจในขณะที่พราหมณ์ไม่อยู่ว่า ธรรมดาบัณฑิตเมื่อจะพูดก็ควรพูดแต่ความจริง แต่คำพูดนั้นเป็นการพูดถึงความไม่ดีของคนอื่น ก็พึงหมกไหม้ในเตาไฟเหมือนนกอโฏฐปาฐะน้องชายของผม เพราะพูดความจริงเตือนแม่พราหมณ์ไม่ให้นอกใจพ่อจึงถูกบิดาคอโยนเข้ากองไฟนั้น ความจริงเป็นสิ่งที่ควรพูด แต่ต้องพูดให้ถูกกาล ด้วยเช่นกัน(ขุ.ชา.ทูก.(ไทย) ๒๗/๙๕/๘๙)

ราชเถรคาถา : คาถาของพระราชนเถระ ท่านพระราชนเถระกล่าวไว้ว่า เรือนที่มุงไม่ดี ฝนย่อมรั่วรดได้ ฉันทใด จิตที่ไม่ดีอบรม รากะย่อมรั่วรดได้ ฉันทนั้น เรือนที่มุงดีแล้ว ฝนย่อมรั่วรดไม่ได้ ฉันทใด จิตที่อบรมดีแล้ว รากะก็รั่วรดไม่ได้ ฉันทนั้น (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๑๓๓/๓๕๐)

ราชเถรวัตถุ : เรื่องพระราชนเถระ พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่ภิกษุทั้งหลายว่า บุคคลพึงเห็นผู้มีปัญญาจักช้ำโทษ มักพูดปรัมไป เหมือนผู้ซึ่งบอกทรัพย์ (และ) พึงคบผู้ที่เป็น

บัณฑิตเช่นนั้น เพราะเมื่อคบคนเช่นนั้น ย่อมมีแต่ความเจริญ ไม่มีความเสื่อมเลย (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๗๖/๕๑)

ราธเถรภาพทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระราธเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติ กัปที่ ๑๐๐,๐๐๐ ท่านได้ฟังพระธรรมเทศนาและทำสักการะแด่พระพุทธเจ้าพระนาม ว่าพุมุตตระ และได้ตั้งความปรารถนาว่า ขอให้ได้เป็นสาวกผู้เลิศกว่าภิกษุทั้งหลายผู้มีปฏิภาณ เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านเวียนเกิดเวียนตายอยู่ในมนุษยและสวรรค์ หลายร้อยชาติ ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุวิชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๒๙๖/๒๗๘)

ราธทุกขสูตร : พระสูตรว่าด้วยทรงแสดงทุกขธรรมแก่พระราธเถระ ท่านพระราธเถระเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคผู้ประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันแล้วทูลขอให้พระองค์แสดงธรรมให้ฟังโดยย่อเพื่อจะได้หลีกออกไปอยู่คนเดียว พระผู้มีพระภาคตรัสว่า จักขุเป็นทุกข์ เธอพึงละความพอใจในจักขุนั้น รูปเป็นทุกข์ เธอพึงละความพอใจในรูปนั้น จักขุวิญญาณ ... จักขุสัมผัส ... ราธเถระ สิ่งใดเป็นทุกข์ เธอพึงละความพอใจในสิ่งนั้น (ส.สพ.า.(ไทย) ๑๘/๗๗/๗๑)

ราธสูตร : พระสูตรว่าด้วยพระราธเถระ ท่านพระราธเถระทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า เมื่อบุคคลรู้เห็นอย่างไร จึงจะไม่มีอหังการ มมังการและมานานุสัย พระองค์ตรัสตอบว่า เมื่อบุคคลพิจารณาเห็นขันธ ๕ ทั้งที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต จึงจะไม่มีอหังการ มมังการและมานานุสัย พระราธเถระถามว่า เมื่อบุคคลรู้ เห็นอย่างไรจึงจะไม่มีอหังการ มมังการและมานานุสัยในกายที่มีวิญญาณนี้และในนิมิตทั้งปวงในภายนอก หลึงตอบว่า อริยสาวกพิจารณาเห็นขันธ ๕ ทั้งหมดด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อัตตาของเรา จึงจะไม่มีอหังการ มมังการและมานานุสัยในกายที่มีวิญญาณนี้และในนิมิตทั้งปวงในภายนอก เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสจบลง ท่านพระราธเถระชื่นชมยินดีพระภาสิตของพระองค์ เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งอนิจจสูตรในวรรคนี้ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๗๑/๑๑๑)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ความพอใจ ในที่นี้หมายถึงความพอใจ ด้วยอำนาจ ตัณหา คำว่า อหังการ หมายถึงทิวฐิติ () (ส.ข.อ.(บาลี) ๒/๖๕/๓๐๘,อง.ติก.อ. (บาลี) ๒/๓๒/๑๓๓)

ราธอนัตตสูตร : พระสูตรว่าด้วยทรงแสดงอนัตตธรรมแก่พระราธเถระ ท่านพระราธเถระเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคผู้ประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันแล้วทูลขอให้พระองค์แสดงธรรมให้ฟังโดยย่อเพื่อจะได้หลีกออกไปอยู่คนเดียว พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ราธเถระ สิ่งใดเป็นอนัตตา เธอพึงละความพอใจในสิ่งนั้น (ส.สพ.า.(ไทย) ๑๘/๗๘/๗๑)

ราธอนิจจสูตร : พระสูตรว่าด้วยทรงแสดงอนิจจธรรมแก่พระราธเถระ ท่านพระราธเถระเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคผู้ประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันแล้วทูลขอให้พระองค์แสดงธรรมให้ฟังโดยย่อเพื่อจะได้หลีกออกไปอยู่คนเดียว พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อายุตระภายใน ๖ อายุตระภายนอก ๖ วิญญาณ ๖ สัมผัส ๖ และแม้ความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุข

หรือทุกข์หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย ล้วนไม่เที่ยง เธอ
พึงละความพอใจในอายตนะภายในเป็นต้นเหล่านั้น (ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๗๖/๗๐)

ราธะ, พระ, ภิกษุ : ภิกษุชื่อว่าราธะ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง ขอบวชเมื่อยามแก่เฒ่า เป็นผู้มึนอุปการะ
ต่อพระสารีบุตร พระพุทธเจ้าจึงให้พระสารีบุตรเป็นอุปัชฌาย์บวชให้ราธะ และท่าน
ได้เป็นบุคคลแรกที่อุปสมบทด้วยญัตติจตุตถกรรมวาจา ส.ช. (ไทย) ๑๗/๑๖๐/๒๕๓,
๑๗/๑๖๑/๒๕๔, ๑๗/๑๖๒/๒๕๕, ๑๗/๑๖๓/๒๕๖, ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๗๖/๗๐, อัง.
เอกก. (ไทย) ๒๐/๒๓๓/๓๐

ราธะ, พรหมณ์ : พรหมณ์ชื่อว่าราธะ

เป็นพรหมณ์ในเมืองราชคฤห์ เมื่อขราลงถูกบุตรทอดทิ้ง อยากรจะบวชก็ไม่มีภิกษุรับ
บวชให้ เพราะเห็นว่าเป็นคนแก่เฒ่า ราธะเสียใจ ร่างกายซูบซีด พระศาสดาทรงทราบ
จึงตรัสถามว่า มีใครระลึกถึงอุปการะของราธะได้บ้าง พระสารีบุตรระลึกถึงภิกษา
ทัฬหีหนึ่งทีราธะถวาย จึงรับเป็นอุปัชฌาย์ และราธะได้เป็นบุคคลแรกที่อุปสมบท
ด้วยญัตติจตุตถกรรมวาจา ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๓๐๘/๒๘๐

ราม : ชื่อของ อุทกดาบส รามบุตร พระพุทธเจ้าเรียกท่านสั้นๆ ว่า “ราม” ท่านผู้นี้เคยเป็น
อาจารย์ของพระพุทธเจ้าเมื่อครั้งที่พระองค์ออกแสวงหาโมกขธรรม ได้ทรงศึกษาที่
สำนักอาหารดาบส กาลามโคตร ซึ่งสร้างอาศรมอยู่ในพนาสมณต์ตำบลหนึ่ง ขอพำนัก
ศึกษาวิชาและข้อปฏิบัติอยู่ จนสำเร็จสมบัติ ๗ คือ รูปมาน ๔ อรูปมาน ๓ จึงได้
อำลาอาหารดาบส ไปสู่สำนักอุทกดาบส รามบุตร ขอพำนักศึกษาอยู่ ได้อรูปมานอีก
๑ จึงครบเป็นสมบัติ ๘ ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๒๘/๓๙๘

ราม, พระเจ้าจักรพรรดิ : พระเจ้าจักรพรรดิทรงพระนามว่าราม เป็นประวัติในอดีตชาติของพระสตร
รังสิยเถระ ผู้เคยเป็นพระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าราม ถึง ๔ ชาติ ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/
๑๘/๑๙๐

รามคาม : กรุงรามคาม ชื่อเมืองของพวกเจ้าโกลิยะ ในครั้งพุทธกาล อยู่ในรายชื่อของเมือง
ที่ได้รับพระบรมสารีริกธาตุไปบรรจุไว้ในสถูป ที่.ม. (ไทย) ๑๐/๒๔๐/๑๘๐, ขุ.อป.
(ไทย) ๓๓/๓/๗๒๔

รามคาม, กรุง : (ดู รามคาม) ที่.ม. (ไทย) ๑๐/๒๓๖/๑๗๗, ๑๐/๒๓๙/๑๗๙

รามณยกเถรคาถา : คาถาของพระรามณยกเถระ, ท่านพระรามณยกเถระ กล่าวไว้ว่า เจ้ามาร
ร้ายเอ๋ย จิตของเรานั้นไม่หวั่นไหว ในเพราะเสียงจ้อกแจ้กของฝูงนกกระจาบและ
เสียงกู่ก้องของฝูงลิง เพราะจิตของเรายินดีในเอกัคคตารมณ์ (ขุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๔๙/
๓๒๑)

รามณยกสูตร : พระสูตรว่าด้วยสถานที่น่ารื่นรมย์ สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัด
พระเชตะวัน ท้าวสักกะเสด็จเข้าไปเฝ้าแล้วทูลถามว่า สถานที่เช่นไรหนอเป็นสถานที่
น่ารื่นรมย์ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อารามอันวิจิตร ป่าอันวิจิตร สระโบกขรณีที่
สร้างอย่างดี ยังไม่ถึงเศษ ๑ ส่วน ๑๖ แห่งภูมิสถานอันรื่นรมย์ของมนุษย์ พระอรหันต์
ทั้งหลายอยู่ในที่ใด จะเป็นบ้านหรือเป็นป่า เป็นที่ลุ่มหรือเป็นที่ดอนก็ตาม ที่นั้นเป็น
ภูมิสถานที่น่ารื่นรมย์ (ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๖๑/๓๘๑)

รายนาม : การบริการเวทมนตร์คาถาเพื่อทำให้ศักดิ์สิทธิ์ ถ้าภิกษุบริการเพื่อหาเลี้ยงชีพ โดยมุ่งถึงลาภสักการะ จัดเป็นเดรัจฉานวิชาอย่างหนึ่ง ที.สี. (ไทย) ๙/๒๖/๑๐, ๙/๒๗/๑๐, ๙/๒๑๐/๗๑, ๙/๒๑๑/๗๒, ๙/๔๕๑/๑๙๙

ราลีสสูตร : พระสูตรว่าด้วยผู้ใหญ่บ้านชื่อราลิสะ ผู้ใหญ่บ้านชื่อราลิสะเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคผู้ประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันแล้วทูลถามว่า สมณพราหมณ์ที่กล่าววาทะว่า พระสมณโคดมทรงตำหนิตบะทุกชนิด ทรงชี้โทษและคัดค้านผู้บำเพ็ญตบะทั้งปวงว่า เป็นอยู่เศร้าหมองโดยส่วนเดียว ชื่อว่าพูดตรงตามที่พระองค์ตรัสไว้ ไม่ชื่อว่ากล่าวต่อพระองค์ด้วยคำเท็จหรือ ชื่อว่ากล่าวแก้อย่างสมเหตุสมผลหรือ พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า สมณพราหมณ์ที่กล่าวอย่างนี้ชื่อว่าพูดไม่ตรงตามคำที่เราพูดไว้และชื่อว่ากล่าวต่อเราด้วยคำเปล่า คำเท็จ แล้วตรัสว่า บรรพชิตไม่พึงเสพที่สุด ๒ อย่าง คือ (๑) กามสุขัลลิกานุโยค(การหมกมุ่นอยู่ด้วยสุขในกาม) เป็นธรรมอันทราม เป็นของชาวบ้าน เป็นของปุถุชน ไม่ใช่ของพระอริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ (๒) อตตกิลมณานุโยค(การประกอบความลำบากเดือดร้อนแก่ตน) เป็นทุกข์ ไม่ใช่ของพระอริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ แต่ควรเสพหมัขมิมาปฏิบัติไม่เอียงเข้าใกล้ที่สุด ๒ อย่างนั้นที่ตถาคตได้ตรัสรู้แล้ว เป็น ปฏิบัติหาก่อให้เกิดจักขุ ก่อให้เกิดญาณ เป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ แล้วทรงแสดงว่า กามโกศิบุคคลมี ๓ จำพวก คือ

กามโกศิจำพวกที่ ๑ แบ่งเป็น ๓ คือ

๑. กามโกศิผู้แสวงหาโภคทรัพย์มาได้โดยไม่ชอบธรรม แล้วไม่เลี้ยงตนให้อิ่มหนำและไม่แจกจ่าย ไม่ทำบุญ กามโกศินี้ควรตีเตียน ๓ สถาน

๒. กามโกศิผู้แสวงหาโภคทรัพย์มาได้โดยไม่ชอบธรรม แล้วเลี้ยงตนให้อิ่มหนำสำราญ แต่ไม่แจกจ่าย ไม่ทำบุญ กามโกศินี้ควรตีเตียน ๒ สถาน ควรสรรเสริญสถานเดียว

๓. กามโกศิผู้แสวงหาโภคทรัพย์มาได้โดยไม่ชอบธรรม แล้วเลี้ยงตนให้อิ่มหนำสำราญและแจกจ่าย ทำบุญ กามโกศินี้ควรตีเตียนสถานเดียว ควรสรรเสริญ ๒ สถาน

กามโกศิจำพวกที่ ๒ แบ่งเป็น ๓ คือ

๑. กามโกศิบุคคลผู้แสวงหาโภคทรัพย์มาได้โดยชอบธรรมและไม่ชอบธรรม แล้วไม่เลี้ยงตนให้อิ่มหนำสำราญและไม่แจกจ่าย ไม่ทำบุญ กามโกศินี้ควรสรรเสริญสถานเดียว ควรตีเตียน ๓ สถาน

๒. กามโกศิผู้แสวงหาโภคทรัพย์มาได้โดยชอบธรรมและไม่ชอบธรรม แล้วเลี้ยงตนให้อิ่มหนำสำราญ แต่ไม่แจกจ่าย ไม่ทำบุญ กามโกศินี้ควรสรรเสริญ ๒ สถาน ควรตีเตียน ๒ สถาน

๓. กามโกศิผู้แสวงหาโภคทรัพย์มาได้โดยชอบธรรมและไม่ชอบธรรม แล้วเลี้ยงตนให้อิ่มหนำสำราญและแจกจ่าย ทำบุญ กามโกศินี้ควรสรรเสริญ ๒ สถาน ควรตีเตียนสถานเดียว

กามโกศิจำพวกที่ ๓ แบ่งเป็น ๔ คือ

๑. กามโกศิบุคคลผู้แสวงหาโภคทรัพย์มาได้โดยชอบธรรมแล้วไม่เลี้ยงตนให้อิ่มหน้าสำราญและไม่แจกจ่าย ไม่ทำบุญ กามโกศินี้ควรสรรเสริญสถานเดียว ควรตีเตียน ๒ สถาน

๒. กามโกศิผู้แสวงหาโภคทรัพย์มาได้โดยชอบธรรม แล้วเลี้ยงตนให้อิ่มหน้าสำราญ แต่ไม่แจกจ่าย ไม่ทำบุญ กามโกศินี้ควรสรรเสริญ ๒ สถาน ควรตีเตียนสถานเดียว

๓. กามโกศิผู้แสวงหาโภคทรัพย์มาได้โดยชอบธรรม แล้วเลี้ยงตนให้อิ่มหน้าสำราญและแจกจ่าย ทำบุญ แต่เป็นผู้มัวเมา หมกมุ่น จดจ่อ ไม่เห็นโทษ ไม่มีปัญญาเป็นเครื่องสลัดออก ใช้สอยโภคทรัพย์เหล่านั้น กามโกศินี้ควรสรรเสริญ ๓ สถาน ควรตีเตียนสถานเดียว

๔. กามโกศิผู้แสวงหาโภคทรัพย์มาได้โดยชอบธรรม แล้วเลี้ยงตนให้อิ่มหน้าสำราญและแจกจ่าย ทำบุญ ทั้งเป็นผู้มัวเมา ไม่หมกมุ่น ไม่จดจ่อ เห็นโทษ มีปัญญาเป็นเครื่องสลัดออก ใช้สอยโภคทรัพย์เหล่านั้น กามโกศินี้ควรสรรเสริญโดย ๔ สถาน

แล้วทรงแสดงบุคคลผู้บำเพ็ญตบะเป็นอยู่เศร้าหมอง ๓ จำพวก คือ

๑. พวกที่บำเพ็ญตบะแล้วเป็นอยู่เศร้าหมอง มีศรัทธา ออกบวชด้วยคิดว่า ไฉนหนอเราพึงบรรลुकุศลธรรม พึงทำให้แจ้งญาณทัสสนะ พวกเขาทำตนให้เดือดร้อน กระวนกระวาย ไม่บรรลुकุศลธรรมและไม่ทำให้แจ้งญาณทัสสนะ ชื่อว่าควรตีเตียน ทั้ง ๓ สถาน

๒. พวกที่บำเพ็ญตบะเป็นอยู่เศร้าหมอง มีศรัทธา ออกบวชด้วยคิดว่า ไฉนหนอเราพึงบรรลुकุศลธรรม พึงทำให้แจ้งญาณทัสสนะ พวกเขาทำตนให้เดือดร้อน กระวนกระวาย บรรลुकุศลธรรม แต่ไม่ทำให้แจ้งญาณทัสสนะ ชื่อว่าควรตีเตียน ๒ สถาน ควรสรรเสริญสถานเดียว

๓. พวกที่บำเพ็ญตบะเป็นอยู่เศร้าหมอง มีศรัทธา ออกบวชด้วยคิดว่า ไฉนหนอเราพึงบรรลुकุศลธรรม พึงทำให้แจ้งญาณทัสสนะ พวกเขาทำตนให้เดือดร้อน กระวนกระวาย บรรลुकุศลธรรมและทำให้แจ้งญาณทัสสนะ ชื่อว่าควรตีเตียนสถานเดียว ควรสรรเสริญ ๒ สถาน

แล้วทรงแสดงธรรม ๓ ที่ผู้ปฏิบัติจะพึงเห็นชัดด้วยตนเอง ไม่คร่ำครึ ไม่จำกัดกาลเวลา ควรเรียกให้มาดู ครน้อมเข้ามาในตน อันวิญญูชนพึงรู้เฉพาะตน คือ (๑) เพราะราคะเป็นเหตุ (๒) เพราะโทสะเป็นเหตุ (๓) เพราะโมหะเป็นเหตุ บุคคลย่อมคิดเพื่อเบียดเบียนตนเองบ้าง เพื่อเบียดเบียนผู้อื่นบ้าง เพื่อเบียดเบียนทั้ง ๒ ฝ่ายบ้าง เมื่อละธรรมเหล่านั้นได้แล้ว เขาย่อมไม่คิดอย่างนั้น เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสอย่างนี้ นายราสิยะได้กล่าวชมพระภาสิตของพระองค์ว่า ชัดเจนไพเราะยิ่งนักเป็นต้น เนื้อหาสาระที่ลือฟังทราบโดยนัยแห่งจันทสูตรในวรรคนี้ (ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๖๔/๔๑๙)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า จักขุ ในที่นี้หมายถึงปัญญาจักขุ (วิ.อ. ๓/๑๓/๑๗) คำว่า กามโกศิบุคคล หมายถึงผู้บริโภคกาม, ผู้ครองเรือน, คลุหัสถ์ ในที่นี้มี ๓ จำพวก แต่ในที่อื่นมี ๑๐ จำพวก คือ จำพวกที่ ๑-๒ แบ่งย่อยเป็น ๓ จำพวก จำพวกที่ ๓ แบ่งย่อยเป็น ๔ จำพวก (อ.จ.ต.ก.อ. ๒/๑๕/๒๙๓)

ราลียะ, ผู้ใหญ่บ้าน : ผู้ใหญ่บ้านชื่อว่าราลียะ

ผู้ที่ได้ฟังมาว่า พระพุทธเจ้าทรงดำเนินทุกชนิด ทรงชี้โทษและคัดค้านผู้บำเพ็ญตบะทั้งปวงว่าเป็นอยู่เศร้าหมอง จึงเข้าไปพูลถาม พระพุทธเจ้าจึงตรัสตอบว่า สมณพราหมณ์ที่กล่าวอย่างนี้ชื่อว่า กล่าวดูเราด้วยคำเปล่าคำเท็จ เพราะบรรพชิตไม่พึงเสพที่สุด ๒ อย่าง คือ กามสุขัลลิกานุโยค และอัตตกิลมณานุโยค ซึ่งเป็นตบะที่ไม่ควรเสพ ส.ส.พ. (ไทย) ๑๘/๓๖๔/๔๑๙

ราลี : กอง, ปริมาณ, กลุ่ม, หมวดหมู่ หมายถึงกองหรือหมวดหมู่แห่งพระธรรม ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๖

ราหุล, พระ, ภิกษุ : ภิกษุชื่อว่าราหุล เป็นพระมหาสาวกองค์หนึ่ง เป็นโอรสของเจ้าชายสิทธัตถะ และพระนางยโสธรา (พิมพา) ได้อุปสมบทเป็นภิกษุได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในทางเป็นผู้ไคร่ต่อการศึกษา วิ.ม.หา. (ไทย) ๒/๑๙๒/๓๕๖, วิ.ม. (ไทย) ๕/๔๖๙/๓๖๕, วิ.จ. (ไทย) ๖/๓๓/๖๕, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๐๗/๑๑๗, ๑๓/๑๑๓/๑๒๕, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๔๑๖/๔๗๐, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑๘๘/๒๘๙, ๑๖/๑๘๘/๒๘๗, ส.ช. (ไทย) ๑๗/๙๑/๑๗๔, ส.ส.พ. (ไทย) ๑๘/๑๒๑/๑๔๓, อ.จ.เอกก. (ไทย) ๒๐/๒๐๙/๒๘, อ.จ.ต.ก.ก. (ไทย) ๒๑/๑๓๗/๒๔๙, ช.อุป. (ไทย) ๓๓/๓๙๓/๔๔๐,

ราหุล, สามเณร : สามเณรชื่อว่าราหุล

เป็นโอรสของเจ้าชายสิทธัตถะ และพระนางยโสธรา (พิมพา) คราวพระพุทธเจ้าเสด็จนครกบิลพัสดุ์ ราหุลกุมารเข้าเฝ้าทูลขอทายาทสมบัติตามคำแนะนำของพระมารดา พระพุทธเจ้าเมื่อจะประทานอริยทรัพย์ จึงให้พระสารีบุตรบวชราหุลเป็นสามเณร นับเป็นสามเณรองค์แรกในพระพุทธศาสนา วิ.ม.หา. (ไทย) ๒/๕๐/๒๓๘

ราหุลกุมาร, พระโอรส : ชื่อพระโอรสของเจ้าชายสิทธัตถะ และพระนางยโสธรา (พิมพา) วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๐๕/๑๖๔, ๔/๑๐๕/๑๖๕, ช.อุป. (ไทย) ๓๓/๑๕/๗๑๙

ราหุลเถรคาถา : คาถาของพระราหุลเถระ, ท่านพระราหุลเถระกล่าวไว้ว่า ขนทั้งหลายรู้จักเราว่า พระราหุลผู้เจริญ เพียบพร้อมด้วยคุณสมบัติ ๒ ประการนั่นเอง คือเพราะเหตุที่เราเป็นโอรสของพระพุทธเจ้า และได้ดวงตาเห็นธรรม อนึ่ง เพราะอาสวะของเราหมดสิ้นแล้ว และเพราะไม่มีการเกิดอีก เราจึงเป็นพระอรหันต์ ผู้ควรแก่ทักษิณา บรรลุวิชา ๓ เห็นอมตธรรม สัตว์ทั้งหลายมีตมเพราะกาม ถูกข้ายรัดรั้งไว้แน่น ถูกเครื่องมุงบังคือตัณหาปกคลุมไว้ถูกเครื่องผูกคือความประมาทผูกพันไว้ เหมือนปลาในข้อง เราสลัดกามนั้นได้ ตัดบ่วงมารได้ ถอนตัณหาพร้อมทั้งรากเหง้า จึงเป็นผู้ยืนดับสนิท (ช.เถร. (ไทย) ๒๖/๒๙๕/๓๘๗)

ราหุลเถรปาทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระราหุลเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติ ท่านได้เป็นคนปูลาดพื้นกระจกบนปราสาท ๗ ชั้น ถวายแต่พระพุทธเจ้า

พระนามว่าปทุมุตตระ เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านได้เกิดเป็นท้าวสักกะ ๖๔ ชาติ เป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้สมบูรณ์ด้วยรัตนะทุกอย่าง ๑,๐๐๐ ชาติ ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลुพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ(ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๖๘/๑๑๒)

ราหุลสูตร : พระสูตรว่าด้วยพระราหุล ท่านพระราหุลเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคผู้ประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันแล้วทูลถามว่า เมื่อบุคคลรู้ เห็นอย่างไร จึงจะไม่มีอหังการ มมังการ และมานานุสัยในกายที่มีวิญญานนี้และในนิमितทั้งปวงในภายนอก พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า เมื่อบุคคลรู้ เห็นชั้น ๕ ทั้งที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต โกลหรือใกล้ก็ตามทั้งหมดนั้น ด้วยปัญญาอันชอบว่า นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อดีตของเรา จึงจะไม่มีอหังการ มมังการและมานานุสัย ในกายที่มีวิญญานนี้และในนิमितทั้งปวงในภายนอก (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๙๑/๑๗๔)

ราหุลสูตร (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยพระราหุล (สูตรที่ ๒) ท่านพระราหุลเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคผู้ประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันแล้วทูลถามว่า เมื่อบุคคลรู้ เห็นอย่างไร จึงจะปราศจากอหังการ มมังการและมานานุสัยในกายที่มีวิญญานนี้และในนิमितทั้งปวงในภายนอก ก้าวล่วงมานะด้วยดี สงบระงับ หลุดพ้นดีแล้ว พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า เมื่อบุคคลรู้ เห็นชั้น ๕ ด้วยปัญญาอันชอบว่า นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อดีตของเรา แล้วเป็นผู้หลุดพ้น เพราะไม่ถือมั่นเป็นต้น จึงจะปราศจากอหังการ มมังการและมานานุสัยในกายที่มีวิญญานนี้และในนิमितทั้งปวงในภายนอก ก้าวล่วงมานะด้วยดี สงบระงับ หลุดพ้นดีแล้ว (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๙๒/๑๗๕)

ราหุลสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยพระพุทโธวาทที่ตรัสโปรดพระราหุล พระผู้มีพระภาคทรงสอนพระราหุลว่า ให้ละกามคุณ ๕ ให้คบภิกษุสามเณร ให้อยู่ในที่สงัด รู้จักประมาณในการรับและการฉันโภชนะ อย่าทะยานอยากในปัจจุบัน ๔ สำรวมในพระปาติโมกข์ และ ในอินทรีย์ ให้เจริญกายคตาสติ ให้เบื่อหน่ายวิภวัญ्ञะ ให้เว้นจากนิมิตว่าสวยงาม และเจริญความไม่มีนิมิต เมื่อปฏิบัติได้ดังนี้ก็ละมานะได้ (ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๓๓๘/๕๗๘)

ราหุลสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยพระราหุล พระผู้มีพระภาคทรงสอนพระราหุลให้พิจารณาธาตุกัมมัญฐาน ๔ คือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ ทั้งภายในและภายนอกตามความเป็นจริงว่า นั่นไม่ใช่เรา เราไม่ได้เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อดีตของเรา เพื่อให้จิตเบื่อหน่าย คลายกำหนดในธาตุแต่ละอย่าง เพราะพิจารณาเห็นว่า ในธาตุ ๔ นี้ ไม่มีอดีต ไม่เกี่ยวกับอดีต จึงทำให้ตัดตัณหาได้ ถอนสังโยชน์ ทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ เพราะละมานะได้โดยชอบ (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๗๗/๒๔๙)

ราหุโลวาทสูตร : พระสูตรว่าด้วยการประทานโอวาทแก่พระราหุล พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ทรงหลีกเร้นอยู่ในที่สงัดแล้วเกิดความรำพึงขึ้นว่า ธรรมเป็นเครื่องบ่มวิมุตติของราหุลแก่กล้าแล้ว ควรที่เราจะแนะนำเธอในธรรมเป็นที่สิ้นอาสวะให้ยิ่งขึ้นไป จึงให้เธอถือผ้าสีทนะ(ผ้าปูนั่ง)แล้วพาเข้าไปยังป่าอันธวัน เมื่อไปถึงป่าอันธวัน พระผู้มีพระภาคได้ตรัสถามโดยนัยเป็นต้นว่า อายุขณะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖ วิญญาน ๖ สัมผัส ๖ และแม่เวทนา สัญญา สังขารและ

วิญญาน ที่เกิดขึ้นเพราะสัมผัส ๖ เป็นปัจจัยเที่ยงหรือไม่เที่ยง เมื่อท่านพระราหุล ทูลตอบตามลำดับแล้ว จึงตรัสสรุปว่า อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในอายตนะภายใน ๖ เป็นต้นเหล่านั้น เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนัด เพราะคลายกำหนัด จิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ว่าหลุดพ้นแล้ว ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีก เมื่อพระผู้มีพระภาคได้ตรัสอย่างนี้แล้ว ท่านพระราหุลมีใจยินดีชื่นชม พระภิกษุของพระองค์ มีจิตหลุดพ้นจากอาสวะเพราะไม่ถือมั่น (ส.สหา.(ไทย) ๑๘/๑๒๑/๑๔๓)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ธรรมเป็นเครื่องบ่มวิมุตติ หมายถึงธรรม ๑๕ ประการ คือ เว้นบุคคล ๕ จำพวก ได้แก่ คนไม่มีศรัทธา คนเกียจคร้าน คนหลงลืมสติ คนมีจิตไม่มั่นคง และคนมีปัญหาทรมาน คบบุคคล ๕ จำพวก ได้แก่ คนมีศรัทธา คนขยัน คนมีสติมั่นคง คนมีจิตตั้งมั่น และคนมีปัญหา พิจารณาธรรม ๕ ประการ คือ พระสูตรที่นำเลื่อมใส สัมมปธานสูตร สติปัฏฐานสูตร ฌานและวิโมกข์ และญาณจรिया อีกอย่างหนึ่ง หมายถึงธรรม ๑๕ ประการ คือ อินทรีย์ ๕ ประการ สัญญาอันเป็นส่วนแห่งธรรม เครื่องตรัสรู้ ๕ ประการ และธรรม ๕ ประการมีกัลยาณมิตตตาเป็นต้น (ส.สหา.อ.(บาลี) ๓/๑๒๑/๔๓)

ราหู, จอมอสูร : ชื่ออสูรตนหนึ่งมีตัวขาดครึ่งท่อน

เชื่อกันว่าเมื่อเวลามีสุริยคราส หรือจันทรคราส เป็นเพราะดวงอาทิตย์หรือดวงจันทร์ ถูกราหูอมเอาไว้, ในตำราโหราว่า เป็นเทวดาพระเคราะห์ที่มีอาภรณ์และพาหนะสีคล้ำ; ชื่อดาวพระเคราะห์ดวงที่ ๗ หมายถึงตำแหน่งที่ดวงจันทร์ผ่านจากใต้ ระนาบสุริยวิถี ขึ้นเหนือระนาบสุริยวิถี ส่วนตำแหน่งที่ดวงจันทร์ผ่านจากเหนือระนาบสุริยวิถีลงสู่ใต้ ระนาบสุริยวิถี เรียกว่า พระเกตุอง.จตุกก (ไทย) ๒๑/๑๕/๒๗, ๒๑/๕๐/๘๑

รำห่อเมล็ด : รำข้าวที่ห่อหุ้มเมล็ดข้าวข้าวสาลีในยุคของมนุษย์ต้นกัปะจะผลิผลขึ้นเองตามธรรมชาติ ไม่ต้องเพาะปลูก เมล็ดจะไม่มีรำ ไม่มีแกลบ บริสุทธิ มีกลิ่นหอม แต่เมื่อเวลาผ่านไปนานเข้า ข้าวสาลีก็วิวัฒนาการ มีรำห่อเมล็ด มีแกลบห่อเมล็ดไปตามลำดับ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๒๗/๙๔, ๑๑/๑๒๘/๙๕

รุกขเจดีย์ : ต้นไม้ศักดิ์สิทธิ์ ต้นไม้ที่ชาวบ้านให้ความเคารพนับถือว่าเป็นต้นไม้ศักดิ์สิทธิ์ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๙/๔๐

รุกขชาติ : ต้นไม้, หนุมไม้ ขุ.วิ. (ไทย) ๒๖/๗๔๑/๘๖, ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๑๓๕/๑๕๑, ๒๗/๒๗๓/๕๑๘

รุกขเทวดา : เทวดาที่สิงสถิตอยู่ตามต้นไม้ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๖๘/๕๑๐, ขุ.เปต. (ไทย) ๒๖/๒๕๗/๒๐๙, ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๒๐/๓๙๙, ๒๗/๒๒/๓๙๙, ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๖๘/๒๑๒

รุกขธัมมชาดก : ชาดกว่าด้วยธรรมสำหรับต้นไม้ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า รุกขเทวดา โภทิสต์ว์บอกให้ญาติ ๆ ของตนเลือกจับจองวิมานในที่ที่มีต้นไม้ขึ้นหนาแน่นเพราะเห็นเทวดาผู้โลภมากไปจับจองวิมานกลางทุ่งใกล้ถิ่นมนุษย์หวังเครื่องสังเวย แต่อยู่ได้ไม่นาน เพราะถูกพายุพัดทำลาย จึงแสดงธรรมแก่ญาติว่า ญาติยังมีมากยิ่งดี ต้นไม้ที่

เกิดในป่ายังมีมากยิ่งดี ต้นไม้ที่ยืนต้นอยู่โดดเดียว ถึงจะใหญ่โต ลมย่อมพัดให้หักโค่นได้ (ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๗๔/๓๑)

รูกขนิมิต : มีต้นไม้เป็นเครื่องหมาย การใช้ต้นไม้เพื่อกำหนดให้เป็นเครื่องหมายอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น ในการกำหนดสีมาท่านให้ใช้ต้นไม้เป็นนิมิตก็ได้ วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๓๘/๒๑๕

รูกขมูลเสนาสนะ : การถือเอาโคนไม้เป็นเสนาสนะ ภิกษุบางพวกก็นิยมการถือเอาโคนต้นไม้เป็นที่อยู่ที่พำนัก บางพวกสมาทานรูกขมูลถึงคฤงคค์ องค์แห่งผู้ถืออยู่โคนไม้เป็นวัตร ไม่อยู่ในที่มุงบัง ก็จำต้องถือเอาโคนไม้เป็นเสนาสนะ อจ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๗/๔๒, ขุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๑๐๑/๔๗๘

รูกขมูลิกสูตร : พระสูตรว่าด้วยภิกษุผู้อยู่โคนไม้เป็นวัตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุผู้อยู่โคนไม้เป็นวัตร ๕ จำพวก คือ (๑) ภิกษุผู้อยู่โคนไม้เป็นวัตรเพราะโง่เขลา เพราะหลงมกมาย (๒) ภิกษุผู้มีความปรารถนาชั่ว ถูกความปรารถนาครอบงำ จึงอยู่โคนไม้เป็นวัตร(๓) ภิกษุผู้อยู่โคนไม้เป็นวัตร เพราะเป็นบ้า เพราะมีจิตฟุ้งซ่าน (๔) ภิกษุผู้อยู่โคนไม้เป็นวัตร เพราะรู้ว่า เป็นวัตรที่พระพุทธรเจ้าและสาวกของพระพุทธรเจ้าทั้งหลายสรรเสริญ (๕) ภิกษุผู้อยู่โคนไม้เป็นวัตร เพราะอาศัยความมักน้อย ความสันโดษ ความขัดเกลา ความสงัด ความต้องการด้วยข้อปฏิบัติอันงามเช่นนี้ และตรัสยกย่องภิกษุจำพวกที่ ๕ ผู้อยู่โคนไม้เป็นวัตร เพราะอาศัยความมักน้อย เป็นต้น เป็นผู้เลิศประเสริฐที่สุด เปรียบเหมือนบรรดาโครส ๕ อย่าง หัวเนยใส เป็นเลิศกว่านมสด นมส้ม เนยข้นและเนยใส ฉะนั้น (อจ.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๘๓/๓๑๑)

รูกขสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยอุปมาด้วยต้นไม้ พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุผู้เจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ ย่อมโน้มไปสู่นิพพาน เหมือนต้นไม้ที่โน้มไปสู่ทิศปราจีน เมื่อถูกตัดก็ต้องล้มไปทางทิศนั้น (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๕๒/๘๒)

รูกขสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยอุปมาด้วยต้นไม้ พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า กุลบุตรบางคนละกามออกบวชแล้วยังถูกกามเช่นนั้นทำให้ล้มระเนระนาด เหมือนต้นไม้ใหญ่ที่ถูกกาฝากปกคลุมแล้วล้มระเนระนาดแล้วตรัสว่า นิเวรณเครื่องกางกั้น ๕ ครอบงำจิตแล้วทอนกำลังปัญญา ส่วนโพษฌงค์ ๗ ไม่เป็นนิเวรณเครื่องกางกั้น ไม่ครอบงำจิต เป็นไปเพื่อทำให้แจ้งผลแห่งวิชาและวิมุตติ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๒๒๐/๑๕๑)

รูกขสูตร (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยอุปมาด้วยต้นไม้ (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า ปัญญาที่เข้าไปเพื่อความตรัสรู้เลิศกว่าโพธิปักขิยธรรมคืออินทรีย์ ๔ ที่เหลือ เหมือนจันทน์แดงเลิศกว่ากลิ่นหอมที่เกิดจากแก่น เหมือนต้นหว้าเลิศกว่าต้นไม้นิยมพหูวิป (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๕๓๗/๓๔๘)

รูกขสูตร (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยอุปมาด้วยต้นไม้ (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า ปัญญาที่เข้าไปเพื่อความตรัสรู้เลิศกว่าโพธิปักขิยธรรมคืออินทรีย์ ๔ ที่เหลือ เหมือนจันทน์แดงเลิศกว่ากลิ่นหอมที่เกิดจากแก่น เหมือนต้นปาริฉัตตกะของเทพชั้นดาวดึงส์ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๕๓๘/๓๔๙)

รูกขสูตร (ตติย) : พระสูตรว่าด้วยอุปมาด้วยต้นไม้ (สูตรที่ ๓) พระผู้มีพระภาคตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า ปัญญาที่เข้าไปเพื่อความตรัสรู้เลิศกว่าโพธิปักขิยธรรมคืออินทรีย์

๔ ที่เหลือ เหมือนจันทน์แดงเล็กกว่ากลิ่นหอมที่เกิดจากแก่น เหมือนต้นจิตตปาฐลิ (ต้นไม้ประจำพิภพอสูร) ของพวกอสูร (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๕๓๙/๓๕๐)

รุกขสูตร (จตุตถ) : พระสูตรว่าด้วยอุปมาด้วยต้นไม้(สูตรที่ ๔) พระผู้มีพระภาคตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า ปัญญาที่เข้าไปเพื่อความตรัสรู้เลิศกว่าโพธิปักขิยธรรมคืออินทรีย์ ๔ ที่เหลือ เหมือนจันทน์แดงเล็กกว่ากลิ่นหอมที่เกิดจากแก่น เหมือนต้นโกฏฐิมพลี (ไม้จิวป่า) ของพวกครุฑ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๕๔๐/๓๕๐)

รุกขสูตร ๖: พระสูตรว่าด้วยบุคคลเปรียบเหมือนต้นไม้ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ต้นไม้ ๔ ชนิด คือ (๑) ต้นไม้เนื้ออ่อนและมีต้นไม้เนื้ออ่อนแวดล้อม (๒) ต้นไม้เนื้ออ่อนแต่มีต้นไม้เนื้อแข็งแวดล้อม (๓) ต้นไม้เนื้อแข็งแต่มีต้นไม้เนื้ออ่อนแวดล้อม (๔) ต้นไม้เนื้อแข็ง และมีต้นไม้เนื้อแข็งแวดล้อม แล้วตรัสว่า บุคคลเปรียบเหมือนต้นไม้มี ๔ จำพวก คือ (๑) บุคคลเปรียบเหมือนต้นไม้เนื้ออ่อนและมีต้นไม้เนื้ออ่อนแวดล้อม หมายถึงผู้ที่มีศีลมีธรรมเลวทราม แม้บริษัทของเขาก็เป็นผู้ที่มีศีลมีธรรมเลวทราม (๒) บุคคลเปรียบเหมือนต้นไม้เนื้ออ่อนแต่มีต้นไม้เนื้อแข็งแวดล้อม หมายถึงผู้ที่มีศีล มีธรรมเลวทรามแต่บริษัทของเขาเป็นผู้ที่มีศีลมีกัลยาณธรรม (๓) บุคคลเปรียบเหมือนต้นไม้เนื้อแข็งแต่มีต้นไม้เนื้ออ่อนแวดล้อม หมายถึงผู้ที่มีศีลมีกัลยาณธรรม แต่บริษัทของเขาเป็นผู้ที่มีศีลมีธรรมเลวทราม (๔) บุคคลเปรียบเหมือนต้นไม้เนื้อแข็งและมีต้นไม้เนื้อแข็งแวดล้อม หมายถึงผู้ที่มีศีลมีกัลยาณธรรมและบริษัทของเขาก็เป็นผู้ที่มีศีลมีกัลยาณธรรม (อง. จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๐๙/๑๖๕)

รุ่งตี : เวลาเช้าที่ถือกันว่าเป็นฤกษ์ดี ฤกษ์ยามที่ชาวโลกนิยมกันก่อนการประกอบพิธีอย่างใดอย่างหนึ่งซึ่งเชื่อว่าเป็นมงคล แต่พระพุทธเจ้าตรัสสอนว่า สัตว์เหล่าใดประพฤติกายสุจริต วจีสุจริต และมโนสุจริต ในเวลาเย็น เวลาเย็นก็เป็นเวลาที่ดีของสัตว์เหล่านั้น สัตว์ทั้งหลายประพฤติชอบในเวลาใด เวลานั้นเชื่อว่าเป็นฤกษ์ดี มงคลดีสว่างดี รุ่งตี ฆณะตี ยามตี ฌ.ติก. (ไทย) ๒๐/๑๕๖/๔๐๐

รุจา, ธิตา : พระนางรุจา พระราชธิดาของพระเจ้าวิเทโหราชซึ่งเป็นประวัตินิเวศน์ชาติของพระของพระอรุเวลกัสสปเถระ ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๒๘๐/๒๗๖

รุจิ : ความพอใจ ๑ ในธรรม ๕ ประการ ที่พระผู้มีพระภาคตรัสแก่กัปทกมาณฑ โดยพระองค์ใช้คำว่า “การทวาชะ” แทนชื่อมานพ ธรรม ๕ ประการนั้นคือ ๑. ศรัทธา (ความเชื่อ) ๒. รุจิ (ความพอใจ) ๓. อนุสสวะ (การฟังตามกันมา) ๔. อากาการปริวิตก (ความตรึกตามอาการ) ๕. ทิฏฐินิฆมานขันติ (ความเข้ากันได้กับทฤษฎีที่พินิจไว้) ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๒๘/๕๓๘

รุจิ, พระเจ้าจักรพรรดิ : พระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่ารุจิ ซึ่งเป็นประวัตินิเวศน์ชาติของพระสุปธิเถระ ในกัปที่ ๓๘ นับจากกัปนี้ไปท่านได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิถึง ๓ ชาติ คือ ชาติที่ ๑ พระนามว่ารุจิ ชาติที่ ๒ พระนามว่าอุปรุจิ และชาติที่ ๓ พระนามว่ามหารุจิ ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๑๒/๒๔๐

รุจิคัตตา, พระมเหสี : พระมเหสีพระนามว่ารุจิคัตตา ผู้เป็นอดีตพระมเหสีของพระพุทธเจ้าพระนามว่าโกนาคมนะ ขุ.พุทธ. (ไทย) ๓๓/๑๙/๗๑๐

- รุจิเทวี, พระมเหสี :** พระมเหสีพระนามว่ารุจิเทวี ผู้เป็นอดีตพระมเหสีของพระพุทธเจ้าพระนามว่า โภณทัตถุญะ ขุ.พุทฺธ. (ไทย) ๓๓/๒๗/๖๐๐
- รุจิปราสาท :** ปราสาทชื่อว่ารุจิ ๑ ในปราสาท ๓ หลัง คือ รุจิปราสาท สุรติปราสาท และวัชฌกปราสาท อันเป็นที่ประทับของพระพุทธเจ้าพระนามว่าเวสสกุ เมื่อครั้งที่พระองค์ทรงครองฆราวาส ขุ.พุทฺธ. (ไทย) ๓๓/๑๙/๖๙๙
- รุจิรชาดก :** ชาดกว่าด้วยเรื่องนกกาที่น่ารัก มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า นกพิราบโพธิสัตว์ได้ติดเฝือกาสหายที่ชอบไปขโมยอาหารของมนุษย์มากินจนถูกจับถอนขนจนสิ้นเอาน้ำเปรียงเน่าทา แล้วโยนไว้ในรัง เมื่อนกพิราบกลับมาจากหากินเห็นเข้าจึงร้องเยาะเย้ยกว่า รูปร่างช่างสวยงามเหมือนนกกางสีขาว กาบอกว่า ตนเองเป็นกาโลเลเพื่อนนกพิราบที่ต้องเดือดร้อนเพราะอยากกินเนื้อกินปลา แต่นกพิราบกินข้าวฟ่างและลูกเต๋อยเป็นอาหารจึงไม่เดือดร้อน นกพิราบเตือนว่า เจ้าจะต้องประสบทุกข์อย่างนี้ไปอีกนาน เพราะเจ้าชอบขโมยเขากิน เมื่อเห็นว่าที่อยู่ไม่ปลอดภัยจึงไปอยู่ที่อื่น ฝ่ายกาก็อดอาหารตายในรังนั่นเอง ผู้ที่ไม่เชื่อฟังมิตรผู้มีความปรารถนาดีว่ากล่าวตักเตือน ย่อมประสบความเดือดร้อนไม่มีที่สิ้นสุด (ขุ.ชา.ติก.(ไทย) ๒๗/๗๓/๑๓๖)
- รุจิระ :** เทพชื่อว่ารุจิระ ๑ ในเทพ ๑๐ องค์ คือ ๑.สหภูเทพ ๒.อริฏฐเทพ ๓.โรชเทพ ๔.วารุณเทพ ๕.สธรรมเทพ ๖.อจัตุเทพ ๗.อนชกเทพ ๘.สุเลยเทพ ๙.รุจิรเทพ ๑๐. วาสเนสีเทพ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๔๐/๒๖๘
- รุจิอุบาสิกา :** อุบาสิกาชื่อว่ารุจิ รุจิอุบาสิกาเป็นอัครอุปัฏฐากาของพระพุทธเจ้า คู่กับนันทรามานูบาสิกา ขุ.พุทฺธ. (ไทย) ๓๓/๒๓/๖๓๒
- รุดนสูตร :** พระสูตรว่าด้วยการขับร้องคือการร้องไห้ในอริยวินัย พระผู้มีพระภาคตรัสว่า การขับร้อง คือการร้องไห้ การพ้อรำ คือความเป็นบ้า การหัวเราะจนเห็นไรฟัน คือความเป็นเด็กในอริยวินัย แล้วตรัสสอนให้ภิกษุทั้งหลายละขาดการขับร้องและการพ้อรำเมื่อมีความเบิกบานในธรรม เพียงแต่ยิ้มแย้ม ก็เพียงพอแล้ว (อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๑๐๘/๓๕๑)
- รุจุมิราชาดก :** ชาดกว่าด้วยน้ำใจของพญาเนื้อรุจุมิ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า พญาเนื้อโพธิสัตว์ชื่อรุจุมิเคยช่วยบุตรเศรษฐีซึ่งลอยน้ำมาให้พ้นจากความตาย แต่บุตรเศรษฐีนั้นเป็นคนอกตัญญูกลับไปกราบทูลให้พระเจ้าพรหมทัตมาจับพญาเนื้อไปฆ่า แต่พระราชาทอดพระเนตรเห็นเนื้อแล้วทั้งได้สนทนากับเนื้อเกิดความรัก จึงพระราชทานอภัยให้ไม่ฆ่าเนื้อและนกทั้งหลาย ทั้งยังได้สดับธรรมจากพญาเนื้ออีกว่า ได้ยินว่า คนบางพวกในโลกนี้ ได้กล่าวความจริงไว้อย่างนี้ว่า ขอนไม้ลอยน้ำยังดีกว่า ส่วนคนบางคนก็ประทุษร้ายมิตรไม่ดีเลย จากนั้นพญาเนื้อได้เล่าความจริงให้ฟังว่าตนเองเคยช่วยเหลือคนอกตัญญูบุตรเศรษฐีคนนั้นแต่เขากลับนำพระองค์มาฆ่าข้าพระองค์ พระราชาประสงค์จะฆ่าชายคนนั้น แต่พญาเนื้อขอร้องไว้ว่าเป็นสิ่งที่ไม่ควรทำ ทั้งยังสั่งสอนให้พระราชาสดับว่า เสียงสุนัข เสียงนกร้องฟังดูก็รู้เข้าใจง่าย แต่เสียงคนบางคนก็เปล่งออกมา ฟังเข้าใจยาก บางคนตอนแรกนับถือกันว่าเป็นคนดี ต่อมาอาจกลายเป็นศัตรูกันไปก็ได้ พระราชาก็ทรงรับฟังตามนั้น และพระราชทานอภัยให้แก่ฝูงเนื้อทั้งหมด

- ไม่ให้ใครทำร้ายแม้ฝูงเนื้อจะมาลงกินข้าวกล้าชาวบ้านเสียหายก็ตาม (ขุ.ชา.เตรสก. (ไทย) ๒๗/๑๑๗/๔๑๖)
- รุกรราชจริยา :** ว่าด้วยจริยาของพญาเนื้อชื่ออรุ พระผู้มีพระภาคทรงเล่าว่า ในสมัยที่เป็นพญาเนื้ออรุ เป็นสัตว์มีศีลอย่างยอดเยี่ยม เห็นชายคนหนึ่งถูกกระแสน้ำพัดมาจึงช่วยชีวิตไว้ แต่ขอร้องขายนั่นอย่าได้ไปบอกใครว่า เจอเนื้อสีทอง แต่ขายนั่นเป็นคนนอกตัญญูจึงไป กราบทูลพระราชาให้ทรงทราบ พระราชาให้ไปจับเนื้อนั้นมา ภายหลังทราบว่า ชาย นั้นเป็นคนนอกตัญญู จึงรีบส่งชายผู้นั้นไปประหาร แต่เนื้อขอร้องไว้ เพราะกลัวศีลขาด (ขุ.จริยา.(ไทย)๓๓/๔๘/๗๕๒)
- รูกกชาดก :** ชาดกว่าด้วยปุโรหิตชื่อรูกกะ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า พระเจ้าพรหมทัตโพธิสัตว์ทรง เกลี่ยกล่อมให้รูกกะปุโรหิตคืนศึกับภรรยา แต่เขาไม่ยอมคืนดีโดยให้เหตุผลว่า เมื่อ สายป่านยังมีอยู่ ช่างทำสายธนูยังมีอยู่ ข้าพระองค์จักทำสายธนูใหม่ พอกันที่ สำหรับสายธนูเก่า ว่าแล้วเขาก็ไล่ภรรยาเก่าผู้ไม่ค่อยจะเต็มออกจากบ้านแล้วหา ภรรยาใหม่มาแทน (ขุ.ชา.ทุก.(ไทย) ๒๗/๘๑/๘๕)
- รูกกะ, ปุโรหิต :** ปุโรหิตชื่อว่ารูกกะ ท่านเป็นปุโรหิตของพระโพธิสัตว์ผู้ครองราชสมบัติในเมืองพาราณ สี มีภรรยาชื่อว่าปุราณพราหมณี ขุ.ชา.ทุก. (ไทย) ๒๗/๘๑/๘๕, ขุ.ชา.ทุก.อ. (ไทย) ๓/-/๑๓๓
- รู้จักประมาณในการบริโภค :** รู้จักประมาณในการกิน เป็นข้อพิจารณาอาหารสำหรับภิกษุผู้ หมั่นประกอบความเพียรเพื่อมิให้เกิดความมัวเมาในการฉันอาหาร อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๕๖/๙๘, อง.ฉก.ก (ไทย) ๒๒/๑๗/๔๔๑, ๒๒/๓๑/๔๗๗, อง.สตุตก. (ไทย) ๒๓/ ๒๘/๔๔, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๑๘/๓๙๑
- รู้จักประมาณในโภชนะ :** รู้จักประมาณในของกิน เป็นข้อพิจารณาอาหารสำหรับภิกษุผู้หมั่น ประกอบความเพียรเพื่อมิให้เกิดความมัวเมาในการฉันอาหาร ม.มู. (ไทย) ๑๒/๔๒๒/ ๔๕๖
- รู้จักประมาณในอาหาร :** รู้จักประมาณในของกิน เป็นข้อพิจารณาอาหารสำหรับภิกษุผู้หมั่น ประกอบความเพียรเพื่อมิให้เกิดความมัวเมาในการฉันอาหาร ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๘๕/ ๙๑
- รู้แจ้งธรรม :** รู้แจ้งธรรมในพระบาลี คือพระพุทฺธพจน์ เช่น ทรงจำบาลีให้รู้ความหมายได้อย่าง ถูกต้อง เป็นองค์ประกอบหนึ่งของเหตุแห่งวิมุตติ (ความหลุดพ้น) อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๒๖/๓๓ อง.ติก.อ. (ไทย) ๒/๔๓/๒๐๑, อง.ปญจก.อ. (ไทย) ๓/๒๖/๑๒,
- รู้แจ้งพระสัทธรรม :** รู้แจ้งธรรมของสัตบุรุษ ธรรมของสัตบุรุษในที่นี้หมายถึงธรรมของพระพุทธเจ้า พระสัทธรรมนั้นมีกล่าวไว้หลายที่ เช่น พระสัทธรรม ๓ ได้แก่ ปรีติสัทธรรม ปฏิบัติ สัทธรรม และอริคมสัทธรรม (อง.ทสก.อ. (ไทย) ๓/๓๑/๔๗๖) พระสัทธรรม ๗ ได้แก่ ศรัทธา หิริ โอตตปปะ พาหุสัจจะ วิริยารัมภะ สติ ปัญญา (ม.อ. (ไทย) ๑๔/๙๒/ ๑๐๗) ขุ.เถรี. (ไทย) ๒๖/๑๕๐/๕๗๙
- รู้แจ้งโลก :** พระคุณข้อหนึ่งในบรรดาพุทธคุณ ๙ ประการ ของพระพุทธเจ้า อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๙๘/๓๐๖, อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๔/๑๗, อง.อฏฐก. (ไทย) ๒๓/๔๙/๓๒๖,

- อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๑/๑๗, ๒๔/๙๒/๒๑๓, ๒๔/๙๙/๒๓๔
- รู้แจ้งอรรถ :** รู้แจ้งอรรถแห่งบาลี หรือรู้แจ้งอรรถกถาได้ด้วยญาณ เช่นรู้ว่า ‘ศีลมาในที่นี่ สมาธิมาในที่นี่ ปัญญาในที่นี่’ เป็นองค์ประกอบหนึ่งของเหตุแห่งวิมุตติ (ความหลุดพ้น) อก.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๒๖/๓๓, อก.ติก.อ. (ไทย) ๒/๔๓/๒๐๑, อก.ปญจก.อ. (ไทย) ๓/๒๖/๑๒
- รู้ชัดธรรม :** รู้ชัดในพระนิพพาน ธรรม ในที่นี้หมายถึงนิพพาน ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๑๐๖๐/๗๕๒, ขุ.สุ.อ. (ไทย) ๒/๑๐๖๐/๕๐๘
- รู้ทั่วถึงธรรม :** หมายถึง รู้ ทราบ เทียบเคียง พิจารณา ทำให้กระจ่าง ทำให้แจ่มแจ้ง ซึ่งหลักธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ อันได้แก่ อมตนิพพาน ที่ได้ชื่อว่า ธรรมอันประเสริฐ ได้แก่ ธรรมเป็นที่ระงับสังขารทั้งปวง ที.ม. (ไทย) ๑๐/๖๖/๓๗, ๑๐/๖๘/๓๘, ๑๐/๗๐/๔๑, ๑๐/๘๖/๔๗, ขุ.จู. (ไทย) ๓๐/๓๓/๑๖๖
- รู้ทั่วถึงอรรถ :** หมายถึง ทราบ เทียบเคียง พิจารณา ทำให้กระจ่าง ทำให้แจ่มแจ้ง ซึ่งอรรถ ขุ.จู. (ไทย) ๓๐/๙๔/๓๓๔
- รูป :** ๑. สิ่งที่จะต้องสลายไปเพราะปัจจัยต่างๆ อันขัดแย้ง, สิ่งที่เป็นรูปร่างพร้อมทั้งลักษณะอาการของมัน, ส่วนร่างกาย จำแนกเป็น ๒๘ คือ มหาภูต หรือธาตุ ๔ และอุปาทายรูป ๒๔ (รูปชั้นอื่นในชั้น ๕)
๒. อารมณ์ที่รู้ได้ด้วยจักขุ, สิ่งปรากฏแก่ตา (ข้อ ๑ ในอารมณ์ ๖ หรือในอายตนะภายนอก ๖) ที.สี. (ไทย) ๙/๗๖/๓๑, ๙/๗๙/๓๒, ๙/๘๒/๓๓, ๙/๘๖/๓๕, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๖๓/๓๕, ๑๐/๗๖/๔๓, ๑๐/๘๐/๔๕, ๑๐/๘๔/๔๖, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๔๖/๑๐๖, ๑๑/๑๘๘/๑๔๖, ๑๑/๒๔๐/๑๙๖, ป.อ.ปยุตโต พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์
- รูปกาย :** ที่รวมแห่งอวัยวะทั้งหลาย หรือขุมนุมแห่งรูปธรรม คือ ร่างกาย บางทีเรียกเต็มว่า รูปกาย ประชุมแห่งรูปธรรม, กายที่เป็นส่วนรูป โดยใจความได้แก่รูปชั้นหรือร่างกายดังกล่าวในมหานิทานสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า การบัญญัติรูปกายต้องพร้อมด้วยอาการ เพศนิमित และอุทเทส เมื่ออาการ เพศ นิमित และอุทเทสนั้น ๆ ไม่มี การสัมผัสโดยการกระทบในนามกายจะปรากฏได้หรือ ท่านพระอานนท์ทูลตอบว่า ปรากฏไม่ได้เลย พระพุทธเจ้าข้า หรือตั้งคำถามมหานิทานเทสว่า มุนีนั่นพ้นแล้วจากรูปกายมาก่อนแล้วโดยปกติ คือก้าวล่วงรูปกายนั้นแล้วละเสียได้ด้วยวิกขัมภนพหามุนีนั่นมาถึงที่สุดภพ ได้อริยมรรค ๔ ประการแล้ว เพราะเป็นผู้ได้อริยมรรค ๔ ประการแล้ว (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๑๔/๖๕, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๐๕/๒๔๒, ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๑๙๓/๓๖๘, ขุ.ม.(ไทย) ๓๐/๘๒/๒๘๗, ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๗๐/๒๖๕, ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๕๘/๕๔๑; เทียบ นามกาย
- รูปใกล้ :** สันติเกรูป หมายถึงอายตนะ ๖ มีตา เป็นต้น ดังคำว่า รูปที่กรรมอันประกอบด้วย ตัณหาและทิฏฐิไม่ยึดถือ เป็นรูปใกล้ก็มี, ในอัมมสังคณโธบายความหมายไว้ว่า จักขายตนะ ฯลฯ โสภณูปายตนะ รูปนี้ชื่อว่ารูปใกล้, ในวิภังค์อธิบายความหมายไว้ว่า จักขายตนะ ฯลฯ โสภณูปายตนะ หรือรูปแม่อื่น มีอยู่ในที่ใกล้ ในที่ใกล้ชิดในที่

- ไม้ไกล ในที่ไกล นี้เรียกว่า รูปไกล (อภิ.ส.(ไทย) ,๓๔/๖๗๖/๒๑๑,๓๔/๖๗๗/๒๑๒, อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๗/๓)
- รูปชั้น :** กองรูป หมายถึงสิ่งที่มีรูป ได้แก่รูปชั้นทั้งหมด, เป็น ๑ ในชั้น ๕ คือ ๑. **รูปชั้น** กองรูป๒. **เวทนาชั้น** กองเวทนา ๓. **สัญญาชั้น** กองสัญญา ๔. **สังขารชั้น** กองสังขาร ๕. **วิญญาณชั้น** กองวิญญาณ,ในวิภังค์อธิบายความหมายไว้ว่า รูปอย่างใด อย่างหนึ่ง คือรูปที่เป็นอดีต รูปที่เป็นอนาคต รูปที่เป็นปัจจุบันรูปที่เป็นภายใน ตน รูปที่เป็นภายนอกตน รูปหยาบ รูปละเอียด รูปชั้นต่ำ รูปชั้นประณีต รูปไกล หรือรูปใกล้ ประมวลย่อเข้าเป็นกองเดียวกัน นี้เรียกว่า รูปชั้น (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๒๔/๗๑,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๑๕/๒๙๙,ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๘๖/๙๘,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๖/๒๘,ส.ข.(ไทย) ๑๗/๔๘/๖๖,๑๗/๘๒/๑๓๗,อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๒/๑,๓๓/๑๗, อภิ.ธ.(ไทย) ๓๖/๖/๕,๓๖/๑๙๓/๔๗,๓๖/๒๒๘/๕๙)
- รูปฉันทะ :** ฉันทะในรูป หมายถึงความพอใจในรูปทั้งหลาย ดังคำในสังฆยานานัตตสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า รูปสัญญาเกิดขึ้นเพราะอาศัยรูปธาตุ รูปสังกัปปะเกิดขึ้นเพราะอาศัยรูปสัญญารูปฉันทะเกิดขึ้นเพราะอาศัยรูปสังกัปปะ รูปปริพาหะเกิดขึ้นเพราะอาศัยรูปฉันทะรูปปริเยสนาเกิดขึ้นเพราะอาศัยรูปปริพาหะ (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๙๑/๑๗๔)
- อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า รูปฉันทะ คือความพอใจในรูปทั้งหลาย (ส.นิ.อ. (บาลี) ๒/๙๑/๑๔๙)
- รูปชั้นต่ำ :** รูปน่าติเตียน หมายถึงรูป เสียง กลิ่น รส และโณภูฏัพพะ,ในวิภังค์อธิบายความหมายไว้ว่า รูปใดของสัตว์นั้นๆ ที่น่าดูหมิ่น น่าเหยียดหยาม น่าเกลียด น่าตำหนิ ไม่น่ายกย่อง เป็นชั้นต่ำ รู้กันว่าเป็นชั้นต่ำ สมมติกันว่าเป็นชั้นต่ำ ไม่น่าปรารถนา ไม่น่ารักไม่น่าชอบใจได้แก่รูป เสียง กลิ่น รส และโณภูฏัพพะ นี้เรียกว่ารูปชั้นต่ำ (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๖/๓)
- รูปชั้นประณีต :** รูปที่น่ายกย่อง หมายถึงรูป เสียง กลิ่น รส และโณภูฏัพพะ,ในวิภังค์อธิบายความหมายไว้ว่า รูปใดของสัตว์นั้นๆที่ไม่น่าดูหมิ่น ไม่น่าเหยียดหยาม ไม่น่าเกลียด ไม่น่าตำหนิ ยกย่อง เป็นชั้นประณีต รู้กันว่าเป็นชั้นประณีต สมมติกันว่าเป็นชั้นประณีต น่าปรารถนา น่ารักน่าชอบใจ ได้แก่รูป เสียง กลิ่น รส และโณภูฏัพพะนี้เรียกว่า รูปชั้นประณีต (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๖/๓)
- รูปชีวิตินทรีย์ :** อายุ,ในวิภังค์อธิบายไว้ว่า อินทรีย์ ๑ คือ รูปชีวิตินทรีย์,ในปฏิฐานอธิบายว่า รูปชีวิตินทรีย์เป็นปัจจัยแก่กฏัตตารูปโดยอินทรีย์ปัจจัย (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๑๐๑๗/๖๖๕,อภิ.ป.(ไทย)๔๐/๑๖/๑๑,๔๐/๒๐/๗๙๑,๔๐/๑๑๑/๗๖๔,๔๐/๑๑๗/๗๖๙,๔๐/๑๑๘/๗๗๐,อภิ.ป.(ไทย)๔๑/๑๕/๕๕๕,๔๑/๒๔/๔๑๙,๔๑/๔๐/๓๑,๔๑/๔๖/๖๕๔,๔๑/๔๘/๕๐๙)
- อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อายุ ในที่นี้หมายถึงรูปชีวิตินทรีย์ (ม.ม.อ.(บาลี) ๒/๔๕๖/๒๕๗-๒๕๙)

รูปฌาน : ฌานที่มีรูป หมายถึงฌานมีรูปธรรมเป็นอารมณ์ มี ๔ คือ ๑. *ปฐมฌาน* ฌานที่ ๑ มีองค์ ๕ คือ วิตก (ตริก) วิจารณ์ (ตรอง) ปีติ (อิมใจ) สุข (สบายใจ) เอกัคคตา (จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง) ๒. *ทุติยฌาน* ฌานที่ ๒ มีองค์ ๓ คือ ปีติ, สุข, เอกัคคตา ๓. *ตติยฌาน* ฌานที่ ๓ มีองค์ ๒ คือ สุข, เอกัคคตา ๔. *จตุตถฌาน* ฌานที่ ๔ มีองค์ ๒ คือ อุเบกขา, เอกัคคตา ดังคำในโคลิสนิพนธ์ที่พระสารีบุตรกล่าวแก่ภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตร ควรทำความเพียรในสันตวิโมกข์๑ซึ่งไม่มีรูปเพราะล่วงรูปฌาน เพราะเมื่อมีคนถามปัญหาในสันตวิโมกข์ซึ่งไม่มีรูปเพราะล่วงรูปฌานกับภิกษุผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตร (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๗๓/๑๙๙, ๑๓/๑๘๒/๒๐๙, อ.เอกก.(ไทย) ๒๐/๔๓๕/๔๙, อ.ท.ก.(ไทย) ๒๐/๗๗/๑๐๕, ข.อุป.(ไทย) ๓๒/๑๘๓/๖๐๕)

รูปตัณหา : ความติดใจในรูป, ความอยากในรูป, อยากได้รูป หมายถึงความกำหนด ความกำหนดนึก ความกำหนดนึกแห่งจิตที่เกี่ยวข้องด้วยรูปธาตุ, เป็น ๑ ในตัณหา ๖ คือรูปตัณหา(อยากได้รูป) สัทตตัณหา(อยากได้เสียง) คันธตัณหา(อยากได้กลิ่น)รสตัณหา(อยากได้รส)โณตัณหา(อยากได้โณ)และฉัมมตัณหา(อยากได้ธรรมารมณ์), เป็น ๓ ในตัณหา ๓ อีกนัยหนึ่ง (คือ ๑. รูปตัณหา ๒. อรูปตัณหา ๓. นิโรธตัณหา) ดังคำในมหานิทานสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อานนทฺ กิถัถตัณหา คือ รูปตัณหา(อยากได้รูป) สัทตตัณหา(อยากได้เสียง) คันธตัณหา(อยากได้กลิ่น) รสตัณหา(อยากได้รส) โณตัณหา(อยากได้โณ) และฉัมมตัณหา (อยากได้ธรรมารมณ์) ไม่ได้มีแก่ใคร ๆ ในภพไหน ๆ ทั่วทุกแห่ง เมื่อตัณหาไม่มีโดยประการทั้งปวง เพราะตัณหาดับไปอุปาทานจะปรากฏได้หรือ ท่านพระอานนทฺทูลตอบว่า ปรากฏไม่ได้เลย พระพุทธเจ้าข้า, ในวิภังค์อธิบายความหมายว่า ความกำหนด ความกำหนดนึก ความกำหนดนึกแห่งจิตที่เกี่ยวข้องด้วยรูปธาตุ นี้เรียกว่ารูปตัณหา (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๐๑/๖๐, ๑๐/๔๐๐/๓๓๑, ๑๐/๔๐๑/๓๓๔, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๔, ๑๑/๓๒๓/๓๑๘, ๑๑/๓๕๖/๓๘๙, ม.ม.(ไทย) ๑๒/๑๓๓/๑๒๓, ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๙๙/๒๙๙, ส.ข.(ไทย) ๑๗/๓๐๙/๓๒๕, อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๑๘/๕๗๔)

รูปตัณหาสูตร : พระสูตรว่าด้วยรูปตัณหา พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ตัณหา ๖ คือ รูปตัณหา(ความทะยานอยากในขั้น ๕) สัทตตัณหา(ความทะยานอยากในเสียง) คันธตัณหา(ความทะยานอยากในกลิ่น) รสตัณหา(ความทะยานอยากในรส) โณตัณหา(ความทะยานอยากในโณ) และฉัมมตัณหา(ความทะยานอยากในธรรมารมณ์) ไม่เที่ยง มีความแปรผัน มีภาวะโดยอาการอื่น ผู้ที่ศรัทธาเชื่อมั่นธรรมเหล่านี้อย่างนี้ ชื่อว่าสัทธานุสारी เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งจักขุสูตรในวรรคนี้ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๓๐๙/๓๒๕)

รูปทิพย์ : รูปเป็นของเหลวตา, รูปที่ตึกว่าธรรมตา ดังคำในลักขณสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ในชาติก่อน ภพก่อน ๑ กำเนิดก่อน ๒ ตถาคตเกิดเป็นมนุษย์สมาทานในกุศลธรรม สมาทานมั่นคงในกายสุจริต(ประพฤติชอบด้วยกาย)ในวจีสุจริต(ประพฤติชอบด้วยวาจา) ในมโนสุจริต(ประพฤติชอบด้วยใจ)...หลังจากตายแล้ว ตถาคตจึงไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ ครอบงำเทพเหล่าอื่นในเทวโลกนั้นด้วย

ฐานะ ๑๐ คือ อายุทิพย์ วรรณะทิพย์ สุขุทิพย์ ยศทิพย์ ความเป็นใหญ่ทิพย์ รูปทิพย์ เสียงทิพย์ กลิ่นทิพย์ รสทิพย์ โผฏฐัพพะทิพย์ จูติจากเทวโลกนั้นแล้ว มาสู่ความเป็นอย่างนี้ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๐๑/๑๖๔)

เมื่ออธิบายว่า คำว่า มาสู่ความเป็นอย่างนี้ หมายถึงมาเกิดเป็นมนุษย์ คือ เจ้าชาย สิทธัตถะ

รูปที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาทิฏฐิยึดถือ : อนุปาตินรูป หมายถึงรูปายตนะ คันชายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ อากาสธาตุ อาโปธาตุ อุพจยรูป สันตติรูป และกวมหิงการาหาร อันกรรมแต่ตั้งขึ้น, ในอัมมสังคณิอธิบายความหมายไว้ว่า จักขายตนะ โสตายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ อิตถินทริย์ปุริสินทริย์ และชีวัตินทริย์ หรือรูปแม่อื่นมีอยู่ ได้แก่รูปายตนะ คันชายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ อากาสธาตุ อาโปธาตุ อุพจยรูป สันตติรูป และกวมหิงการาหาร อันกรรมแต่ตั้งขึ้น รูปนี้ชื่อว่ากรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฏฐิยึดถือ (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๖๕๓/๒๐๗)

รูปที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฏฐิไม่ยึดถือ : อนุปาตินรูป หมายถึงรูปายตนะ คันชายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ อากาสธาตุ อาโปธาตุ อุพจยรูป สันตติรูป และกวมหิงการาหาร อันกรรมไม่ได้ตั้งขึ้น, ในอัมมสังคณิอธิบายความหมายไว้ว่า สัททหายตนะ กายวิญญูติ วจีวิญญูติ ลหุตารูป มุฑุตารูป กัมมัญญุตารูป ชรตารูป และอนิจจตารูป หรือรูปแม่อื่น มีอยู่ ได้แก่ รูปายตนะ คันชายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ อากาสธาตุ อาโปธาตุ อุพจยรูป สันตติรูป และกวมหิงการาหาร อันกรรมไม่ได้ตั้งขึ้น รูปนี้ชื่อว่ากรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฏฐิไม่ยึดถือ (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๖๕๓/๒๐๗)

รูปที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฏฐิไม่ยึดถือแต่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน : อนุปาตินรูป หมายถึงรูปายตนะ คันชายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ อากาสธาตุ อาโปธาตุ อุพจยรูป สันตติรูป และกวมหิงการาหาร (อาหารคือคำข้าว) อันกรรมไม่ได้ตั้งขึ้น, ในอัมมสังคณิอธิบายความหมายไว้ว่า สัททหายตนะ กายวิญญูติ วจีวิญญูติ ลหุตารูป มุฑุตารูป กัมมัญญุตารูป ชรตารูป และอนิจจตารูป หรือรูปแม่อื่น มีอยู่ ได้แก่ รูปายตนะ คันชายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ อากาสธาตุ อาโปธาตุ อุพจยรูป สันตติรูป และกวมหิงการาหาร (อาหารคือคำข้าว) อันกรรมไม่ได้ตั้งขึ้น รูปนี้ชื่อว่ากรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฏฐิไม่ยึดถือแต่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๖๕๕/๒๐๘)

รูปที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฏฐิไม่ยึดถือเป็นรูปที่เห็นได้ : อนุปาตินอนิทัสสนรูป หมายถึงรูปายตนะที่กรรมไม่ได้ปรุงแต่งขึ้น, ในอัมมสังคณิอธิบายความหมายไว้ว่า รูปายตนะที่กรรมไม่ได้ปรุงแต่งขึ้น รูปที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฏฐิไม่ยึดถือนี้ชื่อว่าเห็นได้ (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๙๐๔/๒๔๑)

รูปที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฏฐิไม่ยึดถือเป็นรูปที่เห็นไม่ได้ : อนุปาตินอนิทัสสนรูป หมายถึงคันชายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ อากาสธาตุ อาโปธาตุ อุพจยรูป

สันตติรูป และกวางิการาหาร ที่กรรมไม่ได้ปรุงแต่งขึ้น, ในอัมมสังคณิอธิบาย ความหมายไว้ว่า สัททายตนะ กายวิญญูติ วจีวิญญูติ ลหุตารูป มุตตารูป กัมมัญญู ตารูป ชรตารูป และอนิจจตารูป หรือรูปแม่อื่น มีอยู่ ได้แก่คันชายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ อากาสธาตุ อาโปธาตุ อุปจยรูป สันตติรูป และกวางิการาหาร ที่ กรรมไม่ได้ปรุงแต่งขึ้น รูปที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิกฺขณิยิตถิอ นี้ชื่อว่า เห็นไม่ได้ (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๙๐๕/๒๔๑)

รูปที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิกฺขณิยิตถิอ : อุปาทินนรูป หมายถึงปายตนะ คันชายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ อากาสธาตุ อาโปธาตุ อุปจยรูป สันตติรูป และกวางิการาหาร อันกรรมแต่งขึ้น, ในอัมมสังคณิอธิบายความหมายไว้ว่า จักขายตนะ โสตายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ อิตถินทริย ปุริสินทริย และชิวิตินทริย หรือรูปแม่อื่น มีอยู่ ได้แก่ รุปายตนะ คันชายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ อากาสธาตุ อาโปธาตุ อุปจยรูป สันตติรูป และกวางิการาหาร อันกรรมแต่งขึ้น รูปนี้ชื่อว่ากรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิกฺขณิยิตถิอ (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๖๕๒/๒๐๗)

รูปที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิกฺขณิยิตถิอเป็นรูปกระทบได้: อุปาทินนสัปปิกฺขรูป หมายถึงรูป ปายตนะ คันชายตนะ รสายตนะ และโผฏฐัพพายตนะที่กรรมปรุงแต่งขึ้น, ในอัมมสังคณิอธิบายความหมายไว้ว่า จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ หรือรูปแม่อื่น มีอยู่ ได้แก่ รุปายตนะ คันชายตนะ รสายตนะ และโผฏฐัพพายตนะที่กรรมปรุงแต่งขึ้น รูปที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิกฺขณิยิตถิอนี้ชื่อว่ากระทบได้ (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๙๐๖/๒๔๑)

รูปที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิกฺขณิยิตถิอเป็นรูปที่กระทบไม่ได้ : อุปาทินนอัปภิกฺขรูป ได้แก่ อากาสธาตุ อาโปธาตุ อุปจยรูป สันตติรูป และกวางิการาหารที่กรรมปรุงแต่งขึ้น รูปที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิกฺขณิยิตถิอ, ในอัมมสังคณิอธิบายความหมายไว้ว่า อิตถินทริย ปุริสินทริย และชิวิตินทริย หรือรูปแม่อื่น มีอยู่ ได้แก่อากาสธาตุ อาโปธาตุ อุปจยรูป สันตติรูป และกวางิการาหารที่กรรมปรุงแต่งขึ้น รูปที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิกฺขณิยิตถิอนี้ชื่อว่ากระทบไม่ได้ (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๙๐๗/๒๔๒)

รูปที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิกฺขณิยิตถิอเป็นรูปที่เห็นได้ : อุปาทินนสนิทัสสนรูป หมายถึงรูป ปายตนะที่กรรมปรุงแต่งขึ้น รูปที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิกฺขณิยิตถิอ, ในอัมมสังคณิอธิบายความหมายไว้ว่า รุปายตนะที่กรรมปรุงแต่งขึ้น รูปที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิกฺขณิยิตถิอ นี้ชื่อว่าเห็นได้ (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๙๐๒/๒๔๐)

รูปที่กระทบได้ : สัปปิกฺขรูป, ในอัมมสังคณิอธิบายความหมายไว้ว่า จักขายตนะ โสตายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ รุปายตนะ สัททายตนะ คันชายตนะ รสายตนะ และโผฏฐัพพายตนะ รูปนี้ชื่อว่ากระทบได้ (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๖๕๘/๒๐๘)

รูปที่กระทบไม่ได้ : อธิบายรูป หมายถึงอิตถินทรีย์ ฯลฯ กวฬิงการาหาร,ในอัมมสังคณิอธิบายความหมายไว้ว่า อิตถินทรีย์ ฯลฯ กวฬิงการาหาร รูปนี้ชื่อว่ากระทบไม่ได้ (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๖๕๙/๒๐๙)

รูปที่เกิดพร้อมกับจิต : จิตตสหกรูรูปหมายถึงกายวิญญูติและวาจวิญญูติ,ในอัมมสังคณิอธิบายความหมายไว้ว่า กายวิญญูติ และวาจวิญญูติ รูปนี้ชื่อว่าเกิดพร้อมกับจิต (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๖๖๘/๒๑๐)

รูปที่เป็นกวฬิงการาหาร : กวฬิงการาหารรูป,รูปที่เป็นอาหารคือคำข้าวกลืนกินได้,ในอัมมสังคณิอธิบายความหมายไว้ว่า ข้าวสุก ขนมสด ขนมห้าง ปลา เนื้อ นมสด เนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย หรือรูปแม่อื่น มีอยู่ ที่พึงกินทางปากขบเคี้ยว กลืนกิน อิ่มท้อง ซึ่งมีโอชาเป็นเหตุให้สัตว์ในสถานที่นั้นๆ ดำรงชีพอยู่ได้ รูปนี้ชื่อว่าเป็นกวฬิงการาหาร (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๖๕๕/๒๐๕,๓๔/๗๔๒/๒๑๙)

รูปที่เป็นกัมมัณูตารูป : กัมมัณูตารูป,ในอัมมสังคณิอธิบายความหมายไว้ว่า ความควรแก่การงาน กิริยาที่ควรแก่การงาน ภาวะที่ควรแก่การงานแห่งรูป รูปนี้ชื่อว่าเป็นกัมมัณูตารูป (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๖๔๐/๒๐๔,๓๔/๗๓๒/๒๑๘)

รูปที่เป็นกายวิญญูติ : กายวิญญูติ หมายถึงกายวิญญูติรูป,ในอัมมสังคณิอธิบายความหมายไว้ว่า ความเข้มแข็ง กิริยาที่เข้มแข็งด้วยดี ภาวะที่เข้มแข็งด้วยดี การแสดงให้รู้ความหมาย กิริยาที่แสดงให้รู้ความหมาย ภาวะที่แสดงให้รู้ความหมายแห่งกายของบุคคลผู้มีจิตเป็นกุศล มีจิตเป็นอกุศล มีจิตเป็นอัพยาทุกตุ ก้าวไปอยู่ ถอยกลับอยู่ แลดูอยู่ เหลียวดูอยู่ คู้เข้าอยู่ หรือเหยียดออกอยู่ รูปนี้ชื่อว่าเป็นกายวิญญูติ (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๖๓๕/๒๐๘,๓๔/๗๒๐/๒๑๗)

รูปที่เป็นกายายตนะ : กายายตนะ,หมายถึงกายายตนะรูป,ในอัมมสังคณิอธิบายความหมายไว้ว่า กายใด เป็นปสาทรูป อาศัยมหาภูตรูป ๔ นับเนื่องในอัทภาพ ที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ สัตว์นี้เคยถูกต้อง กำลังถูกต้อง จักถูกต้อง หรือพึงถูกต้อง โฝงฐัพพะ ที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ด้วยกายใดที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ นี้ชื่อว่ากายบัง กายายตนะบัง กายธาตุบัง กายินทรีย์บัง โลกบัง ทวารบัง สมุทระบัง ปณทระบัง เขตบัง วัตถุบัง ผังนี้บัง บ้านว่างบัง รูปนี้ชื่อว่าเป็นกายายตนะ หรือตั้งคำว่า กายใด เป็นปสาทรูป อาศัยมหาภูตรูป ๔ นับเนื่องในอัทภาพ ที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ เพราะอาศัยกายใด กายสัมผัสปรารภโฝงฐัพพะเป็นอารมณ์ เคยเกิดกำลังเกิด จักเกิด หรือพึงเกิด ฯลฯ เพราะอาศัยกายใด เวทนาที่เกิดแต่กายสัมผัส ฯลฯ สัญญา ฯลฯ เจตนา ฯลฯ กายวิญญาณ ปรารภโฝงฐัพพะเป็นอารมณ์เคยเกิด กำลังเกิด จักเกิด หรือพึงเกิด ฯลฯ เพราะอาศัยกายใด กายสัมผัสมีโฝงฐัพพะเป็นอารมณ์ เคยเกิด กำลังเกิด จักเกิด หรือพึงเกิด ฯลฯ เพราะอาศัยกายใด เวทนาที่เกิดแต่กายสัมผัส ฯลฯ สัญญา ฯลฯ เจตนา ฯลฯ กายวิญญาณมีโฝงฐัพพะเป็นอารมณ์ เคยเกิด กำลังเกิด จักเกิด หรือพึงเกิด นี้ชื่อว่ากายบัง กายายตนะบัง กายธาตุบัง กายินทรีย์บัง โลกบัง ทวารบัง สมุทระบัง ปณทระบัง เขตบัง วัตถุบัง ผังนี้บัง บ้านว่างบัง รูปนี้ชื่อว่าเป็นก

ยายตนะ(อภิ.ส.(ไทย)๓๔/๖๑๒/๑๙๕,๓๔/๖๑๓/๑๙๕,๓๔/๖๑๔/๑๙๕,๓๔/๖๑๕/๑๙๕,๓๔/๖๑๖/๑๙๖,๓๔/๖๑๗/๑๙๖,๓๔/๖๑๘/๑๙๖,๓๔/๖๑๙/๑๙๖)

รูปที่เป็นคันธายตนะ : คันธายตนะ หมายถึงคันธายตนรูป,ในอัมมสังคณีอธิบายความหมายไว้ว่า กลิ่นใด อาศัยมหาภูตรูป ๔ เป็นกลิ่นที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ ได้แก่ กลิ่นรากไม้ กลิ่นแก่นไม้ กลิ่นเปลือกไม้ กลิ่นใบไม้ กลิ่นดอกไม้ กลิ่นผลไม้ กลิ่นบุต กลิ่นเน่า กลิ่นหอม กลิ่นเหม็น หรือกลิ่นแม้อื่นใดซึ่งอาศัยมหาภูตรูป ๔ ที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ มีอยู่ สัตว์นี้เคยดม กำลังดม จักดม หรือฟังดม กลิ่นใดที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ด้วยขานปสาทที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ นี้ชื่อว่า คันธะบ้าง คันธายตนะบ้าง คันธธาตุบ้าง รูปนี้ชื่อว่าเป็นคันธายตนะ หรือตั้งคำว่า กลิ่นใด อาศัยมหาภูตรูป ๔ เป็นกลิ่นที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ ได้แก่กลิ่นรากไม้ กลิ่นแก่นไม้ กลิ่นเปลือกไม้ กลิ่นใบไม้ กลิ่นดอกไม้ กลิ่นผลไม้ กลิ่นบุต กลิ่นเน่า กลิ่นหอม กลิ่นเหม็น หรือกลิ่นแม้อื่นใด อาศัยมหาภูตรูป ๔ ที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ มีอยู่ เพราะปรารภกลิ่นใด ขานสัมผัสอาศัยขานปสาท เคยเกิด กำลังเกิด จักเกิด หรือฟังเกิด ฯลฯ เพราะปรารภกลิ่นใด เวทนาที่เกิดแต่ขานสัมผัส ฯลฯ สัญญา ฯลฯ เจตนา ฯลฯ ขานวิญญาณอาศัยขานปสาท เคยเกิด กำลังเกิดจักเกิด หรือฟังเกิด ฯลฯ ขานสัมผัส มีกลิ่นใดเป็นอารมณ์ อาศัยมหาภูตรูปเคยเกิด กำลังเกิด จักเกิด หรือฟังเกิด ฯลฯ เวทนาที่เกิดแต่ขานสัมผัส ฯลฯ สัญญา ฯลฯ เจตนา ฯลฯ ขานวิญญาณมีกลิ่นใดเป็นอารมณ์ อาศัยมหาภูตรูปเคยเกิด กำลังเกิด จักเกิด หรือฟังเกิด นี้ชื่อว่าคันธะบ้าง คันธายตนะบ้าง คันธธาตุบ้าง รูปนี้ชื่อว่าเป็นคันธายตนะ (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๖๒๔/๒๐๐,๓๔/๖๒๕/๒๐๐,๓๔/๖๒๖/๒๐๐,๓๔/๖๒๗/๒๐๐)

รูปที่เป็นขานายตนะ : ขานายตนะ หมายถึงขานายตนรูป,ในอัมมสังคณีอธิบายความหมายไว้ว่า ขานะใด เป็นปสาทรูป อาศัยมหาภูตรูป ๔ นับเนื่องในอรรถภาพ ที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ สัตว์นี้ เคยดม กำลังดม จักดม หรือฟังดมกลิ่นที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ด้วยขานะใด ที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ นี้ชื่อว่าขานะบ้าง ขานายตนะบ้าง ขานธาตุบ้าง ขานินทรีย์บ้าง โลกบ้าง ทวารบ้าง สมุทระบ้าง ปณทระบ้าง เขตบ้าง วัตถุบ้างผืนบ้าง บ้านว่างบ้าง รูปนี้ชื่อว่าเป็นขานายตนะ หรือตั้งคำว่า ขานะใด เป็นปสาทรูป อาศัยมหาภูตรูป ๔ นับเนื่องในอรรถภาพ ที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ เพราะอาศัยขานะใด ขานสัมผัสปรารภกลิ่นเป็นอารมณ์ เคยเกิด กำลังเกิด จักเกิด หรือฟังเกิด ฯลฯ เพราะอาศัยขานะใด เวทนาที่เกิดแต่ขานสัมผัส ฯลฯ สัญญา ฯลฯ เจตนา ฯลฯ ขานวิญญาณปรารภกลิ่น เคยเกิด กำลังเกิดจักเกิด หรือฟังเกิด ฯลฯ เพราะอาศัยขานะใด ขานสัมผัสมีกลิ่นเป็นอารมณ์ เคยเกิด กำลังเกิด จักเกิด หรือฟังเกิด ฯลฯ เพราะอาศัยขานะใด เวทนาที่เกิดแต่ขานสัมผัส ฯลฯ สัญญา ฯลฯ เจตนา ฯลฯ ขานวิญญาณ มีกลิ่นเป็นอารมณ์เคยเกิด กำลังเกิด จักเกิดหรือฟังเกิด นี้ชื่อว่าขานะบ้าง ขานายตนะบ้างขานธาตุบ้าง ขานินทรีย์บ้าง โลกบ้าง ทวารบ้าง

สมุทรบ้าง ปันพระบ้าง เขตบ้าง วัตถุบ้าง ผังนี้บ้าง บ้านว่างบ้าง รูปนี้ชื่อว่า เป็นฆานายตนะ (อภิ.ส.ไทย) ๓๔/๖๐๔/๑๙๓,๓๔/๖๐๕/๑๙๓,๓๔/๖๐๖/๑๙๓,๓๔/๑๐๗/๑๙๓)

รูปที่เป็นจักขายตนะ : จักขายตนะ หมายถึงจักขายตนะรูป ,ในอัมมสังคณิอธิบายความหมายไว้ว่า จักขุใด เป็นปสาทรูป อาศัยมหาภูตรูป ๔ นับเนื่องในอัทภาพ ที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้ สัตว์นี้เคยเห็น กำลังเห็น จักเห็น หรือพึงเห็นรูปที่เห็นได้กระทบ ได้ด้วยจักขุใดที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ นี้ชื่อว่าจักขุบ้าง จักขายตนะบ้าง จักขุธาตุ บ้าง จักขุนทรีย์บ้าง โลกบ้าง ทวารบ้าง สมุทรบ้าง ปันพระบ้าง เขตบ้าง วัตถุบ้าง เนตรบ้าง นัยนาบ้าง ผังนี้บ้าง บ้านว่างบ้าง รูปนี้ชื่อว่า เป็นจักขายตนะ หรือตั้งคำว่า จักขุใด เป็นปสาทรูป อาศัยมหาภูตรูป ๔ นับเนื่องในอัทภาพ ที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้ เพราะอาศัยจักขุใด จักขุสัมผัสปรารภรูปเป็นอารมณ์ เคยเกิด กำลังเกิดจักเกิด หรือพึงเกิด ฯลฯ เพราะอาศัยจักขุใด เวทนาที่เกิดแต่จักขุ สัมผัส ฯลฯ สัญญา ฯลฯ เจตนา ฯลฯ จักขุวิญญาณปรารภรูปเป็นอารมณ์ เคยเกิด กำลังเกิดจักเกิด หรือพึงเกิด ฯลฯ เพราะอาศัยจักขุใด จักขุสัมผัสมีรูป เป็นอารมณ์ เคยเกิด กำลังเกิด จักเกิด หรือพึงเกิด ฯลฯ เพราะอาศัยจักขุใด เวทนาที่เกิดจากจักขุสัมผัส ฯลฯ สัญญา ฯลฯ เจตนา ฯลฯ จักขุวิญญาณมีรูปเป็น อารมณ์ เคยเกิด กำลังเกิด จักเกิด หรือพึงเกิด นี้ชื่อว่าจักขุบ้าง จักขายตนะบ้าง จักขุธาตุบ้าง จักขุนทรีย์บ้าง โลกบ้าง ทวารบ้าง สมุทรบ้าง ปันพระ บ้าง เขตบ้าง วัตถุบ้าง เนตรบ้าง นัยนาบ้าง ผังนี้บ้าง บ้านว่างบ้าง รูปนี้ชื่อว่า เป็นจักขายตนะ (อภิ.ส.ไทย) ๓๔/๕๙๖/๑๙๐,๓๔/๕๙๗/๑๙๐,๓๔/๕๙๘/๑๙๐,๓๔/๕๙๙/๑๙๐,๓๔/๕๙๖/๑๙๑,๓๔/๕๙๗/๑๙๑,๓๔/๕๙๘/๑๙๑,๓๔/๕๙๙/๑๙๑)

รูปที่เป็นจักขุธาตุ : จักขายตนะ หมายถึงจักขายตนะรูป,ในอัมมสังคณิอธิบายความหมายไว้ว่า จักขายตนะ รูปนี้ชื่อว่า เป็นจักขุธาตุ (อภิ.ส.ไทย) ๓๔/๗๐๒/๒๑๕)

รูปที่เป็นจักขุนทรีย์ : จักขุนทรีย์รูป,ในอัมมสังคณิอธิบายความหมายไว้ว่า จักขุใด เป็นปสาทรูป อาศัยมหาภูตรูป ๔ ฯลฯ นี้ชื่อว่าบ้านว่างบ้าง รูปนี้ชื่อว่า เป็นจักขุนทรีย์ (อภิ.ส.ไทย) ๓๔/๗๑๐/๒๑๕,๓๔/๙๗๘/๒๕๔)

รูปที่เป็นขรตารูป : ขรตารูป,ในอัมมสังคณิอธิบายความหมายไว้ว่า ความชรา ความคร่ำคร่า ความ มีฟันหลุด ความมีผมหงอก ความมีหนังเหี่ยว ความเสื่อมอายุ ความห่อหมกแห่งอินทรีย์ แห่งรูป รูปนี้ชื่อว่า เป็นขรตารูป (อภิ.ส.ไทย) ๓๔/๖๔๓/๒๐๕,๓๔/๗๓๘/๒๑๙)

รูปที่เป็นชีวหายตนะ : ชิวหายตนะหมายถึงชิวหายตนะรูป,ในอัมมสังคณิอธิบายความหมายไว้ว่า ชิวหาใด เป็นปสาทรูป อาศัยมหาภูตรูป ๔ นับเนื่องในอัทภาพ ที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้ สัตว์นี้เคยลิ้ม กำลังลิ้ม จักลิ้ม หรือพึงลิ้มรสที่เห็นไม่ได้แต่ กระทบได้ด้วยชิวหาใด ที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ นี้ชื่อว่าชิวหาบ้าง ชิวหายตนะ บ้าง ชิวหาธาตุบ้าง ชิวหินทรีย์บ้าง โลกบ้าง ทวารบ้าง สมุทรบ้าง ปันพระ บ้าง เขตบ้าง วัตถุบ้าง บ้านว่างบ้าง รูปนี้ชื่อว่า เป็นชิวหายตนะ หรือตั้งคำ ว่า ชิวหาใด เป็นปสาทรูป อาศัยมหาภูตรูป ๔ นับเนื่องในอัทภาพ ที่เห็น

ไม่ได้แต่กระทบได้ เพราะอาศัยชีวหาไต ชิวหาสัมผัสปรารภรสเป็นอารมณ์ เคยเกิด กำลังเกิด จักเกิด หรือพึงเกิด ฯลฯ เพราะอาศัยชีวหาไต เวทนาที่เกิดแต่ชีวหาสัมผัส ฯลฯ สัญญา ฯลฯ เจตนา ฯลฯ ชิวหาวิญญูณ ปรารภรส เคยเกิด กำลังเกิด จักเกิด หรือพึงเกิด ฯลฯ เพราะอาศัยชีวหาไต ชิวหาสัมผัสมีรสเป็นอารมณ์เคยเกิด กำลังเกิด จักเกิด หรือพึงเกิด ฯลฯ เพราะอาศัยชีวหาไต เวทนาที่เกิดแต่ชีวหาสัมผัส ฯลฯ สัญญา ฯลฯ เจตนา ฯลฯ ชิวหาวิญญูณมีรสเป็นอารมณ์เคยเกิด กำลังเกิด จักเกิด หรือพึงเกิด นี้ชื่อว่าชีวหาบัง ชิวหาตนะบัง ชิวหาธาตุบัง ชิวหาหีนทรีย์บัง โลกบัง ทวารบัง สมุทรรัง ปณทระบัง เขตบัง วัตถุบัง ผังนี้บัง บ้านว่างบัง รูปนี้ชื่อว่าเป็นชีวหาตนะ (อภิ.ส.(ไทย)๓๔/๖๐๘/๑๙๔,๓๔/๖๐๙/๑๙๔,๓๔/๖๑๐/๑๙๔,๓๔/๖๑๑/๑๙๔,๓๔/๖๐๘/๑๙๕,๓๔/๖๐๙/๑๙๕,๓๔/๖๑๐/๑๙๕,๓๔/๖๑๑/๑๙๕)

รูปที่เป็นชีวิตินทรีย์ : ชีวิตินทรีย์ หมายถึงชีวิตินทรีย์รูป,ในอัมมสังคณีอธิบายความหมายไว้ว่า อายุ ความดำรงอยู่ ความเป็นไป กิริยาที่ให้เป็นไป อาการที่สืบเนื่องกัน ความดำเนินไป ความหล่อเลี้ยง ชีวิต ชีวิตินทรีย์แห่งสภาวะธรรมที่เป็นรูปเหล่านั้น รูปนี้ชื่อว่าเป็นชีวิตินทรีย์ (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๖๓๔/๒๐๓,๓๔/๗๑๘/๒๑๖)

รูปที่เป็นเตโชธาตุ : เตโชธาตุ หมายถึงเตโชธาตุรูป,ธรรมชาติที่อุ่น,ในอัมมสังคณีอธิบายความหมายไว้ว่า ความร้อน ธรรมชาติที่ร้อน ความอุ่น ธรรมชาติที่อุ่น ความอบอุ่น ธรรมชาติที่อบอุ่นภายในตนหรือภายนอกตนที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฏฐียึดถือหรือที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฏฐิไม่ยึดถือ รูปนี้ชื่อว่าเป็นเตโชธาตุ (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๙๖๙/๒๕๒)

รูปที่เป็นปฐวีธาตุ : ปฐวีธาตุหมายถึงปฐวีธาตุรูป,ธรรมชาติที่กระด้าง,ในอัมมสังคณีอธิบายความหมายไว้ว่า ธรรมชาติที่แข็ง ธรรมชาติที่กระด้าง ความแข็ง ภาวะที่แข็งภายในตนหรือภายนอกตน ที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฏฐียึดถือ หรือที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฏฐิไม่ยึดถือ รูปนี้ชื่อว่าเป็นปฐวีธาตุ (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๙๖๗/๒๕๒)

รูปที่เป็นปัจจุบัน : รูปที่ดำรงอยู่,ชีวิตที่เป็นปัจจุบัน หมายถึงมหาภูตรูป ๔ และรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔,ในวิภังค์อธิบายความหมายไว้ว่า รูปใดเกิดอยู่ เป็นอยู่ เกิดพร้อม บังเกิด บังเกิด เฉพาะ ปรากฏ เกิดขึ้น เกิดขึ้นพร้อม ตั้งขึ้น ตั้งขึ้นพร้อม ที่เป็นปัจจุบัน สงเคราะห์เข้ากับส่วนปัจจุบัน ได้แก่ มหาภูตรูป ๔ และรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ นี้เรียกว่ารูปที่เป็นปัจจุบัน (อภิ.ส.(ไทย) ๓๕/๓/๒,๓๗/๒๘๔/๑๗๙,๓๗/๒๙๖/๒๑๓)

รูปที่เป็นปุริสินทรีย์ : ปุริสินทรีย์ หมายถึงปุริสินทรีย์รูป,ภาวะชาย, ในอัมมสังคณีอธิบายความหมายไว้ว่า ทรวดทรงชาย เครื่องหมายประจำเพศชาย กิริยาชาย อาการชาย สภาพชาย ภาวะชาย ของบุรุษ รูปนี้ชื่อว่าเป็นปุริสินทรีย์ (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๖๓๓/๒๐๓,๓๔/๗๑๖/๒๑๖)

รูปที่เป็นไปตามจิต : จิตตามุปริวัตติรูป,ในอัมมสังคณีอธิบายความหมายไว้ว่า กายวิญญูติ และวจีวิญญูติ รูปนี้ชื่อว่าเป็นไปตามจิต (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๖๗๐/๒๑๑)

รูปที่เป็นโณฏฐัพพายตนะ: โณฏฐัพพายตนะหมายถึงโณฏฐัพพายตนะรูป, ในอัมมสังคณียอธิบายความหมายไว้ว่า ปฐวีธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ ที่แข็ง อ่อนละเอียด หยาบ มีสัมผัสเป็นสุขมีสัมผัสเป็นทุกข์ หน้า เบา สัตว์นี้เคยถูกต้อง กำลังถูกต้อง จักถูกต้อง หรือพึงถูกต้อง โณฏฐัพพะใด ที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ด้วยกายปสาทที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้นี้ชื่อว่า โณฏฐัพพะบ้าง โณฏฐัพพายตนะบ้าง โณฏฐัพพธาตุบ้าง รูปนี้ชื่อว่าเป็นโณฏฐัพพายตนะ หรือดังคำว่า ปฐวีธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ ที่แข็ง อ่อน ละเอียด หยาบ มีสัมผัสเป็นสุข มีสัมผัสเป็นทุกข์ หน้า เบา เพราะปรารภโณฏฐัพพะใด กายสัมผัสอาศัยกายปสาทรูป เคยเกิด กำลังเกิด จักเกิด หรือพึงเกิด ฯลฯ เพราะปรารภโณฏฐัพพะใด เวทนาที่เกิดแต่กายสัมผัส ฯลฯ สัญญา ฯลฯ เจตนา ฯลฯ กายวิญญูณอาศัยกายปสาทเคยเกิด กำลังเกิด จักเกิด หรือพึงเกิด ฯลฯ กายสัมผัสมีโณฏฐัพพะใดเป็นอารมณ์อาศัยกายปสาท เคยเกิด กำลังเกิด จักเกิด หรือพึงเกิด ฯลฯ เวทนาที่เกิดแต่กายสัมผัส ฯลฯ สัญญา ฯลฯ เจตนา ฯลฯ กายวิญญูณมีโณฏฐัพพะใดเป็นอารมณ์อาศัยกายปสาทเคยเกิด กำลังเกิด จักเกิด หรือพึงเกิด นี้ชื่อว่าโณฏฐัพพะบ้าง โณฏฐัพพายตนะบ้าง โณฏฐัพพธาตุบ้าง รูปนี้ชื่อว่าเป็นโณฏฐัพพายตนะ (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๖๔๗/๒๐๖, ๓๔/๖๔๘/๒๐๖, ๓๔/๖๔๙/๒๐๖, ๓๔/๖๕๐/๒๐๖)

รูปที่เป็นภายนอกกรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฏฐิไม่มียึดถือ : พาหิรอนุปาทินรูป, ในอัมมสังคณียอธิบายความหมายไว้ว่า สัทททายตนะ กายวิญญูติ วจิวินญูติ ลหุตารูป มุฑุตารูป กัมมัณญุตารูป ขรตารูป และอนิจจตารูป หรือรูปแม่อื่น มีอยู่ ได้แก่ รูปายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โณฏฐัพพายตนะ อากาสธาตุ ปจยรูป สันตติรูป และกวฬิงการาหาร ที่กรรมไม่ได้ปรุงแต่งขึ้น รูปที่เป็นภายนอกนี้ชื่อว่ากรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฏฐิไม่มียึดถือ (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๗๔๙/๒๒๐)

รูปที่เป็นภายนอกเกิดพร้อมกับจิต : พาหิรจิตตสหารูป หมายถึงกายวิญญูติ และวจิวินญูติ , ในอัมมสังคณียอธิบายความหมายไว้ว่า กายวิญญูติ และวจิวินญูติ รูปที่เป็นภายนอกนี้ชื่อว่าเกิดพร้อมกับจิต (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๗๗๒/๒๒๔)

รูปที่เป็นภายนอกตน : รูปบุคคลอื่น หมายถึงบุคคลภายนอกตัวเรา, ในวิภังค์อธิบายความหมายไว้ว่า รูปใดของสัตว์อื่น ของบุคคลอื่นนั้น ๆ ที่เป็นภายในตน มีเฉพาะตน เกิดในตนมีเฉพาะบุคคล ที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฏฐิยึดถือ ได้แก่ มหาภูตรูป ๔ และรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ นี้เรียกว่า รูปที่เป็นภายนอกตน (อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔/๒)

รูปที่เป็นภายนอกเป็นกวฬิงการาหาร : พาหิรกวฬิงการาหารรูป, ในอัมมสังคณียอธิบายความหมายไว้ว่า ข้าวสุก ขนมสด ขนมห้าง ปลา เนื้อ นมสด นมส้ม เนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย หรือรูปแม่อื่น มีอยู่ ที่พึงกินทางปาก ขบเคี้ยว กลืนกิน อิมท้องซึ่งมีโอชา เป็นเหตุให้สัตว์ในสถานที่นั้นๆ ดำรงชีพอยู่ได้ รูปที่เป็นภายนอกนี้ชื่อว่า เป็นกวฬิงการาหาร (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๘๘๐/๒๓๗)

รูปที่เป็นภายนอกเป็นกัมมัณญุตารูป : พาหิรรูปัสสกัมมัณญุตารูป, ในอัมมสังคณียอธิบายความหมายไว้ว่า ความควรแก่การงาน กิริยาที่ควรแก่การงาน ภาวะที่ควรแก่การงานแห่งรูป รูปที่เป็นภายนอกนี้ชื่อว่า เป็นกัมมัณญุตารูป (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๘๖๕/๒๓๕)

รูปที่เป็นภายนอกเป็นชรารูป : พาทิรรูปัสสชรารูป, ในอัมมสังคณิอธิบายความหมายไว้ว่า ความชรา ความคร่ำคร่า ความมีฟันหลุด ความมีผมหงอก ความมีหนังเหี่ยว ความเสื่อมอายุ ความห่อหุ้มแห่งอินทรีย์ของรูป รูปที่เป็นภายนอกนี้ชื่อว่า เป็น ชรารูป (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๘๗๔/๒๓๖)

รูปที่เป็นภายนอกเป็นชีวิตินทรีย์ : พาทิรชีวิตินทรีย์รูป, ในอัมมสังคณิอธิบายความหมายไว้ว่า อายุ ความดำรงอยู่ ความเป็นไป กิริยาที่ให้เป็นไป อาการที่สืบเนื่องกัน ความดำเนินไป ความหล่อเลี้ยง ชีวิต ชีวิตินทรีย์แห่งสภาวะธรรมที่เป็นรูปเหล่านั้น รูปที่เป็นภายนอกนี้ชื่อว่า เป็นชีวิตินทรีย์ (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๘๔๔/๒๓๓)

รูปที่เป็นภายนอกเป็นปุริสินทรีย์ : พาทิรปุริสินทรีย์รูป หมายถึงทรวดทรงชาย, ในอัมมสังคณิอธิบายความหมายไว้ว่า ทรวดทรงชาย เครื่องหมายประจำเพศชาย กิริยาชาย อาการชาย สภาพชาย ภาวะชาย ของบุรุษ รูปที่เป็นภายนอกนี้ชื่อว่า เป็นปุริสินทรีย์ (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๘๔๑/๒๓๒)

รูปที่เป็นภายนอกเป็นไปตามจิต : พาทิรจิตตานุปริวัตติรูป หมายถึงกายวิญญูติและวจีวิญญูติ, ในอัมมสังคณิอธิบายความหมายไว้ว่า กายวิญญูติ และวจีวิญญูติ รูปที่เป็นภายนอกนี้ชื่อว่า เป็นไปตามจิต (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๗๗๕/๒๒๔)

รูปที่เป็นภายนอกเป็นมหาภูตรูป : พาทิรมหาภูตรูป, ในอัมมสังคณิอธิบายความหมายไว้ว่า โภฏฐัพพายตนะ ฯลฯ อาโปธาตุ รูปที่เป็นภายนอกนี้ชื่อว่า เป็นมหาภูตรูป (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๗๖๓/๒๒๒)

รูปที่เป็นภายนอกเป็นมฤตารูป: พาทิรรูปัสสมฤตารูป หมายถึงภาวะที่อ่อน, ในอัมมสังคณิอธิบายความหมายไว้ว่า ความอ่อน ภาวะที่อ่อน ความไม่แข็ง ความไม่กระด้างแห่งรูป รูปที่เป็นภายนอกนี้ชื่อว่า เป็นมฤตารูป (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๘๖๒/๒๓๕)

รูปที่เป็นภายนอกเป็นรูปใกล้ : พาทิรสันติเกรูป หมายถึงรูปายตนะ ฯลฯ โภฏฐัพพายตนะ, ในอัมมสังคณิอธิบายความหมายไว้ว่า รูปายตนะ ฯลฯ โภฏฐัพพายตนะ รูปที่เป็นภายนอกนี้ชื่อว่า เป็นรูปใกล้ (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๗๘๒/๒๒๕)

รูปที่เป็นภายนอกเป็นรูปไกล : พาทิรทุเรรูป หมายถึงอิตถินทรีย์ ฯลฯ กวฬิงการาหาร, ในอัมมสังคณิอธิบายความหมายไว้ว่า อิตถินทรีย์ ฯลฯ กวฬิงการาหาร รูปที่เป็นภายนอกนี้ชื่อว่า เป็นรูปไกล (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๗๘๑/๒๒๕)

รูปที่เป็นภายนอกเป็นรูปที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฏฐิไม่มียึดถือ : พาทิรอนุปาทินรูป, ในอัมมสังคณิอธิบายความหมายไว้ว่า สัททายตนะ กายวิญญูติ วจีวิญญูติ ลหุตารูป มฤตารูป กัมมัณฺญุตารูป ชรารูป และอนิจจตารูป หรือรูปแม่อื่น มีอยู่ ได้แก่ รูปายตนะ คันธายตนะ รสชาติตนะ โภฏฐัพพายตนะ อากาธาตฺ อาโปธาตฺ อุပ္จยรูป สันตติรูป และกฬิงการาหาร ที่กรรมไม่ได้ปรุงแต่งขึ้น รูปที่เป็นภายนอกนี้ชื่อว่า กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฏฐิไม่มียึดถือ (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๗๔๔/๒๒๐)

รูปที่เป็นภายนอกเป็นรูปที่กระทบได้ : พาทิรสัปปภฺมิรูป หมายถึงรูปายตนะ ฯลฯ โภฏฐัพพายตนะ, ในอัมมสังคณิอธิบายความหมายไว้ว่า รูปายตนะ ฯลฯ โภฏฐัพพายตนะ รูปที่เป็นภายนอกนี้ชื่อว่า กระทบได้ (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๗๕๗/๒๒๒)

- รูปที่เป็นภายนอกเป็นรูปที่กระทบไม่ได้ : พาทิรอัปปฏิขรูรูป หมายถึงอิตถินทรีย์ ฯลฯ กวฬิงการารอาหาร ,ในธัมมสังคณโธธิบายความหมายไว้ว่า อิตถินทรีย์ ฯลฯ กวฬิงการารอาหาร รูปที่เป็นภายนอกนี้ชื่อว่ากระทบไม่ได้ (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๗๕๘/๒๒๒)
- รูปที่เป็นภายนอกเป็นรูปที่เห็นได้ : พาทิรสนิทัสสนรูรูป หมายถึงรูปายตนะ ฯลฯ,ในธัมมสังคณโธธิบายความหมายไว้ว่า รูปายตนะ ฯลฯรูปที่เป็นภายนอกนี้ชื่อว่าเห็นได้ (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๗๕๔/๒๒๒)
- รูปที่เป็นภายนอกเป็นรูปที่เห็นไม่ได้ : พาทิรอนิทัสสนรูรูป หมายถึงสัททายตนะ ฯลฯกวฬิงการารอาหาร ,ในธัมมสังคณโธธิบายความหมายไว้ว่า สัททายตนะ ฯลฯ กวฬิงการารอาหาร รูปที่เป็นภายนอกนี้ชื่อว่าเห็นไม่ได้ (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๗๕๕/๒๒๒)
- รูปที่เป็นภายนอกเป็นรูปละเอียด : พาทิรสุมรูรูป หมายถึงอิตถินทรีย์ ฯลฯ กวฬิงการารอาหาร ,ในธัมมสังคณโธธิบายความหมายไว้ว่า อิตถินทรีย์ ฯลฯ กวฬิงการารอาหาร รูปที่เป็นภายนอกนี้ชื่อว่าป็นรูปละเอียด (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๗๗๙/๒๒๔)
- รูปที่เป็นภายนอกเป็นรูปหยาบ : พาทิรโฬหาริกรูรูป หมายถึงจักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ,ในธัมมสังคณโธธิบายความหมายไว้ว่า จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ รูปที่เป็นภายในนี้ชื่อว่าป็นรูปหยาบ (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๗๗๘/๒๒๔)
- รูปที่เป็นภายนอกเป็นรูปายตนะ :พาทิรรูปายตนะรูรูป หมายถึงรูปใด เป็นสีต่าง ๆอาศัยมหาภูตรูป ๔ ฯลฯ นี้ชื่อว่ารูปธาตุบ้าง,ในธัมมสังคณโธธิบายความหมายไว้ว่า รูปใดเป็นสีต่าง ๆ อาศัยมหาภูตรูป ๔ ฯลฯ นี้ชื่อว่ารูปธาตุบ้าง รูปที่เป็นภายนอกนี้ชื่อว่าป็นรูปายตนะ (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๘๑๔/๒๒๙)
- รูปที่เป็นภายนอกเป็นลหุตาารูป:พาทิรรูปัสสลหุตาารูปหมายถึงความเบา,ในธัมมสังคณโธธิบายความหมายไว้ว่า ความเบา ความรวดเร็ว ความไม่เชื่องช้า ความไม่หนักแห่งรูป รูปที่เป็นภายนอกนี้ชื่อว่าป็นลหุตาารูป (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๘๕๙/๒๓๕)
- รูปที่เป็นภายนอกเป็นวิญญูติ : พาทิรวิญญูติรูป หมายถึงกิริยาที่แสดงให้รู้ความหมายของคำพูด,ในธัมมสังคณโธธิบายความหมายไว้ว่าการพูด การเปล่งวาจา การเจรจา การกล่าว การป่าวร้อง การโฆษณา วาจาวิเกท ของบุคคลผู้มีจิตเป็นกุศล มีจิตเป็นอกุศล หรือมีจิตเป็นอัปยาคฤต นี้เรียกว่าวาจา การแสดงให้รู้ความหมาย กิริยาที่แสดงให้รู้ความหมาย ภาวะที่แสดงให้รู้ความหมายด้วยวาจานั้น รูปที่เป็นภายนอกนี้ชื่อว่าป็นวิญญูติ (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๘๕๐/๒๓๔)
- รูปที่เป็นภายนอกเป็นวิญญูติรูป : พาทิรวิญญูติรูป หมายถึงกายวิญญูติ และววิญญูติ,ในธัมมสังคณโธธิบายความหมายไว้ว่ากายวิญญูติ และววิญญูติ รูปที่เป็นภายนอกนี้ชื่อว่าป็นวิญญูติรูป (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๗๖๖/๒๒๓)
- รูปที่เป็นภายนอกเป็นสันตติรูป :พาทิรรูปัสสันตติรูป หมายถึงความเจริญแห่งรูป เป็นความสืบต่อแห่งรูป,ในธัมมสังคณโธธิบายความหมายไว้ว่า ความเจริญแห่งรูป เป็นความสืบต่อแห่งรูป รูปที่เป็นภายนอกนี้ชื่อว่าป็นสันตติรูป (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๘๗๑/๒๓๖)
- รูปที่เป็นภายนอกเป็นอนิจจตาารูป : พาทิรรูปัสอนิจจตาารูป หมายถึงความสิ้นไป ความเสื่อมไป ความแตก ความทำลาย ความไม่เที่ยง ความหายไปแห่งรูป,ในธัมมสังคณโธธิบาย

ความหมายไว้ว่า ความสิ้นไป ความเสื่อมไป ความแตก ความทำลาย ความไม่เที่ยง ความหายไปแห่งรูป รูปที่เป็นภายนอกนี้ชื่อว่าเป็นอนิจจตารูป (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๘๗๗/๒๓๗)

รูปที่เป็นภายนอกเป็นอากาศธาตุ : พาทิรอากาศธาตุรูป หมายถึงธรรมชาติที่นับว่าอากาศ,ในอัมมสังคณิอธิบายความหมายไว้ว่า อากาศ ธรรมชาติที่นับว่าอากาศ ความว่างเปล่า ธรรมชาติที่นับว่าความว่างเปล่า ช่องว่าง ธรรมชาติที่นับว่าช่องว่างซึ่งมหาภูตรูป ๔ ถูกต้องไม่ได้ รูปที่เป็นภายนอกนี้ชื่อว่าเป็นอากาศธาตุ (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๘๕๓/๒๓๔)

รูปที่เป็นภายนอกเป็นอาโปธาตุ : พาทิรอาโปธาตุรูป หมายถึงธรรมชาติที่เอิบอาบ,ในอัมมสังคณิอธิบายความหมายไว้ว่า ความเอิบอาบ ธรรมชาติที่เอิบอาบ ความเหนียว ธรรมชาติที่เหนียว ธรรมชาติเป็นเครื่องเกาะกุมรูป รูปที่เป็นภายนอกนี้ชื่อว่าเป็นอาโปธาตุ (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๘๕๖/๒๓๔)

รูปที่เป็นภายนอกเป็นอารมณ์ของกายวิญญูณ : พาทิรกายวิญญูณอารมณ์รูป หมายถึงโณฏฐัพพายตนะ,ในอัมมสังคณิอธิบายความหมายไว้ว่า โณฏฐัพพายตนะ รูปที่เป็นภายนอกนี้ชื่อว่าเป็นอารมณ์ของกายวิญญูณ (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๘๐๕/๒๒๘)

รูปที่เป็นภายนอกเป็นอารมณ์ของจักขุวิญญูณ : พาทิรจักขุวิญญูณอารมณ์รูป หมายถึงรูปายตนะ,ในอัมมสังคณิอธิบายความหมายไว้ว่า รูปายตนะ รูปที่เป็นภายนอกนี้ชื่อว่าเป็นอารมณ์ของจักขุวิญญูณ (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๗๙๙/๒๒๗)

รูปที่เป็นภายนอกเป็นอารมณ์ของจักขุสัมผัส : พาทิรจักขุสัมผัสอารมณ์รูป หมายถึง รูปายตนะ,ในอัมมสังคณิอธิบายความหมายไว้ว่า รูปายตนะ รูปที่เป็นภายนอกนี้ชื่อว่าเป็นอารมณ์ของจักขุสัมผัส (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๗๙๖/๒๒๗)

รูปที่เป็นภายนอกเป็นอินทริยรูป : พาทิรอินทริยรูป หมายถึงอิตถินทริย์ ปุริสินทริย์ และชีวิตินทริย์ ,ในอัมมสังคณิอธิบายความหมายไว้ว่า อิตถินทริย์ ปุริสินทริย์ และชีวิตินทริย์ รูปที่เป็นภายนอกนี้ชื่อว่าเป็นอินทริยรูป (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๗๖๐/๒๒๒)

รูปที่เป็นภายนอกเป็นอุปจยรูป : พาทิรรูปัสสอุปจยรูป หมายถึงความแรกเกิดแห่งอายตนะ เป็นความเจริญแห่งรูป,ในอัมมสังคณิอธิบายความหมายไว้ว่า ความแรกเกิดแห่งอายตนะ เป็นความเจริญแห่งรูป รูปที่เป็นภายนอกนี้ชื่อว่าเป็นอุปจยรูป (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๘๖๘/๒๓๖)

รูปที่เป็นภายนอกเป็นอุปาทายรูป : พาทิรอุปาทายรูป หมายถึงรูปายตนะ ฯลฯ กวฬิงการาหาร,ในอัมมสังคณิอธิบายความหมายไว้ว่า รูปายตนะ ฯลฯ กวฬิงการาหาร รูปที่เป็นภายนอกนี้ชื่อว่าเป็นอุปาทายรูป (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๗๔๕/๒๒๐)

รูปที่เป็นภายนอกมีจิตเป็นสมมุฐาน : พาทิรจิตตสมมุฐานรูป หมายถึงกายวิญญูติ และวจวิญญูติ หรือแม้รูปอื่น,ในอัมมสังคณิอธิบายความหมายไว้ว่า กายวิญญูติ และวจวิญญูติ หรือแม้รูปอื่น มีอยู่ ได้แก่รูปายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โณฏฐัพพายตนะ อากาศธาตุ อาโปธาตุ ลหุตารูป มุฑุตารูป กัมมัณุตารูป อุปจยรูป สันตติรูป และกวฬิงการาหาร ที่เกิดจากจิตมีจิตเป็นเหตุ มีจิตเป็นสมมุฐาน รูปที่เป็นภายนอกนี้ชื่อว่ามีจิตเป็นสมมุฐาน (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๗๖๙/๒๒๒)

รูปที่เป็นภายนอกไม่เป็นอารมณ์ของกายสัมผัส : พาหิรกายสัมผัสสนารัมณรูป หมายถึงรูปายตนะ ฯลฯ กวฬิงการาหาร,ในอัมมสังคณิอธิบายความหมายไว้ว่า รูปายตนะ ฯลฯ กวฬิงการาหาร รูปที่เป็นภายนอกนี้ชื่อว่าไม่เป็นอารมณ์ของกายสัมผัส (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๘๐๓/๒๒๘)

รูปที่เป็นภายนอกไม่เป็นอินทริยรูป : พาหิรอนินทริยรูป หมายถึงปายตนะ ฯลฯ กวฬิงการาหาร ,ในอัมมสังคณิอธิบายความหมายไว้ว่า รูปายตนะ ฯลฯ กวฬิงการาหาร รูปที่เป็นภายนอกนี้ชื่อว่าไม่เป็นอินทริยรูป (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๗๖๑/๒๒๒)

รูปที่เป็นภายนอกไม่เป็นอุปาทายรูป : พาหิรอุปาทายรูป หมายถึงโณฏฐัพพายตนะ และอาโปธาตุ , ในอัมมสังคณิอธิบายความหมายไว้ว่า โณฏฐัพพายตนะ และอาโปธาตุ รูปที่เป็นภายนอกนี้ชื่อว่าไม่เป็นอุปาทายรูป (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๗๔๖/๒๒๐)

รูปที่เป็นภายนอกไม่มีจิตเป็นสมุฏฐาน : พาหิรจิตตสมุฏฐานรูป หมายถึงอิตถินทริย ปุริสินทริย ชีวิตินทริย ชรตารูปและอนิจจตารูป หรือรูปแม้อื่น มีได้แก่ รูปายตนะ เป็นต้นที่ไม่เกิดจากจิต ไม่มีจิตเป็นเหตุ ไม่มีจิตเป็นสมุฏฐาน,ในอัมมสังคณิอธิบายความหมายไว้ว่า อิตถินทริย ปุริสินทริย ชีวิตินทริย ชรตารูป และอนิจจตารูป หรือรูปแม้อื่น มีอยู่ ได้แก่รูปายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โณฏฐัพพายตนะ อากาศธาตุอาโปธาตุ ลหุตารูป มุฑตารูป กัมมัญญตารูป อุปัจจรูป สันตติรูป และกวฬิงการาหาร ที่ไม่เกิดจากจิต ไม่มีจิตเป็นเหตุ ไม่มีจิตเป็นสมุฏฐาน รูปที่เป็นภายนอกนี้ชื่อว่าไม่มีจิตเป็นสมุฏฐาน (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๗๗๐/๒๒๓)

รูปที่เป็นภายในเป็นที่อาศัยเกิดของจักขุสัมผัส : อัชฉัตติกจักขุสัมผัสสวัตถุรูป หมายถึงจักขายตนะ ,ในอัมมสังคณิอธิบายความหมายไว้ว่า จักขายตนะ รูปที่เป็นภายในนี้ชื่อว่าเป็นที่อาศัยเกิดของจักขุสัมผัส (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๗๘๔/๒๒๕)

รูปที่เป็นภายในเป็นรูปใกล้ : อัชฉัตติกสันติเกรูป หมายถึงจักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ ,ในอัมมสังคณิอธิบายความหมายไว้ว่า จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะรูปที่เป็นภายในนี้ชื่อว่า เป็นรูปใกล้ (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๗๘๐/๒๒๔)

รูปที่เป็นภายในเป็นรูปที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทัญญียึดถือ : อัชฉัตติกอุปาทินรูป หมายถึงจักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ,ในอัมมสังคณิอธิบายความหมายไว้ว่า จักขายตนะ ฯลฯ กายายตนะ รูปที่เป็นภายในนี้ชื่อว่ากรรมอันประกอบด้วยตัณหา และทัญญียึดถือ (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๗๔๗/๒๒๐)

รูปที่เป็นภายในเป็นรูปที่กระทบได้ : รูปที่เป็นภายในเป็นรูปที่กระทบได้ ในรูปวิภัตติ ติกนิทเทศ ปกณณติกะ อัชฉัตติกสัปปฏิฆติกะ อธิบายว่า รูปที่เป็นภายในเป็นรูปที่กระทบได้นั้น ได้แก่ จักขายตนะ โสตายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ รูปที่เป็นภายในนี้ ชื่อว่าเป็นรูปที่กระทบได้ (อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๗๕๖/๒๒๒)

รูปที่เป็นภายในเป็นรูปที่เห็นไม่ได้ : รูปที่เป็นภายในเป็นรูปที่เห็นไม่ได้ ในรูปวิภัตติ ติกนิทเทศ ปกณณติกะ อัชฉัตติกอนัทสสนติกะ อธิบายว่า รูปที่เป็นภายในเป็นรูปที่เห็นไม่ได้นั้น ได้แก่ จักขายตนะ โสตายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ รูปที่เป็นภายในนี้ ชื่อว่ารูปที่เห็นไม่ได้ (อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๗๕๓/๒๒๑)

นั้น ได้แก่ จักขายตนะ โสตายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ รูปที่เป็น
ภายในนี้ ชื่อว่าไม่เป็นมหาภูตรูป (อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๗๖๒/๒๒๒)

รูปที่เป็นภายในไม่เป็นรูปายตนะ : รูปที่เป็นภายในไม่เป็นรูปายตนะ ในรูปวิภัตติ ดิกนิทเทศ อายต
นตีกะ อัชฌัตติกนรูปายตนตีกะ อธิบายว่า รูปที่เป็นภายในไม่เป็นรูปายตนะนั้น ได้แก่
จักขายตนะ โสตายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ รูปที่เป็นภายในนี้ ชื่อ
ว่าไม่เป็นรูปายตนะ (อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๘๑๓/๒๒๙)

รูปที่เป็นภายในไม่เป็นวิญญูตติรูป : รูปที่เป็นภายในไม่เป็นวิญญูตติรูป ในรูปวิภัตติ ดิกนิทเทศ
ปกิณณตีกะ อัชฌัตติกนวิญญูตติตีกะ อธิบายว่า รูปที่เป็นภายในไม่เป็นวิญญูตติรูป
นั้น ได้แก่ จักขายตนะ โสตายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ รูปที่เป็น
ภายในนี้ ชื่อว่าไม่เป็นวิญญูตติรูป (อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๗๖๕/๒๒๓)

รูปที่เป็นภายในไม่มีจิตเป็นสมุฏฐาน : รูปที่เป็นภายในไม่มีจิตเป็นสมุฏฐาน ในรูปวิภัตติ ดิกนิทเทศ
ปกิณณตีกะ อัชฌัตติกนจิตตสมุฏฐานตีกะ อธิบายว่า รูปที่เป็นภายในไม่มีจิตเป็น
สมุฏฐานนั้น ได้แก่ จักขายตนะ โสตายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ รูป
ที่เป็นภายในนี้ ชื่อว่าไม่มีจิตเป็นสมุฏฐาน (อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๗๖๘/๒๒๓)

รูปที่เป็นมหาภูตรูป : รูปที่เป็นมหาภูตรูป ในรูปวิภัตติ ทุกนิทเทศ ปกิณณกทุกะ มหาภูตรูป อธิบายว่า
รูปที่เป็นมหาภูตรูปนั้น ได้แก่ โผฏฐัพพายตนะและอาโปธาตุ ขยายความว่า โผฏฐัพ
พายตนะ คือ ปลฐวีธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ ที่แข็ง อ่อน ละเอียด หยาบ มีสัมผัสสบาย
มีสัมผัสไม่สบาย หนัก เบา, สัตว์นี้ ถูกต้องแล้ว หรือถูกต้องอยู่ หรือจักถูกต้อง หรือ
พึงถูกต้อง ซึ่งโผฏฐัพพะใด อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ด้วยกายอันเป็นสิ่งที่
เห็นไม่ได้แต่กระทบได้, นี้เรียกว่า โผฏฐัพพายตนะ และอาโปธาตุ คือ ของเหลวที่เอิบ
อาบซาบซึมไปได้, ธรรมชาติที่เอิบอาบ รูปนี้ชื่อว่าเป็นมหาภูตรูป (อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/
๖๖๒/๒๐๙)

รูปที่เป็นมฤตารูป : รูปที่เป็นมฤตารูป ในรูปวิภัตติ ทุกนิทเทศ ปกิณณกทุกะ อุปาทาภาชนีย มฤตารูป
รูปที่เป็นมฤตารูปนั้น ได้แก่ ความอ่อน ภาวะที่อ่อน ความไม่แข็ง ความไม่กระด้าง
แห่งรูป รูปนี้ชื่อว่าเป็นมฤตารูป (อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๖๓๙/๒๐๔)

รูปที่เป็นรสายตนะ : รูปที่เป็นรสายตนะ ในรูปวิภัตติ ทุกนิทเทศ ปกิณณกทุกะ อุปาทาภาชนีย รสายต
นะ อธิบายว่า รูปที่เป็นรสายตนะนั้น หมายถึง รสใด อาศัสมหาภูตรูป ๔ เป็นรสที่
เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ ได้แก่ รสรากไม้ รส ลำตัน รสเปลือกไม้ รสใบไม้ รสดอกไม้
รสผลไม้ รสเปรี้ยว หวาน ขม เผ็ด เค็ม ชื่น เผื่อน ผาด อร่อย ไม่อร่อย หรือรสแม้อื่น
ใด อาศัสมหาภูตรูป ๔ ที่เห็นไม่ได้แต่ กระทบได้ มีอยู่ สัตว์นี้เคยลิ้ม กำลังลิ้ม จักลิ้ม
หรือพึงลิ้มรสใดที่เห็นไม่ได้แต่ กระทบได้ด้วยชีวหาปสาทที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ นี้
ชื่อว่ารสบ้าง รสายนะบ้าง รสธาตุบ้าง รูปนี้ชื่อว่าเป็นรสายตนะ (อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/
๖๒๘/๒๐๑, ๓๔/๖๒๙/๒๐๑, ๓๔/๖๓๐/๒๐๑, ๓๔/๖๓๑/๒๐๑, ๓๔/๖๒๘/๒๐๒,
๓๔/๖๒๙/๒๐๒, ๓๔/๖๓๐/๒๐๒, ๓๔/๖๓๑/๒๐๒)

รูปที่เป็นรูปธาตุ : รูปที่เป็นรูปธาตุ ในรูปวิภัตติ ทุกนิทเทศ ธาตุทุกะ อธิบายว่า รูปใด เป็นสี อาศั
มหาภูตรูป ๔ เป็นสิ่งที่เห็นได้และ กระทบได้ ได้แก่ สีเขียวคราม สีเหลือง สีแดง สี

ขาว สีดำ สีหงสบาทสีคล้ำ สีเขียวใบไม้ สีม่วง ยาว สั้น ละเอียด
 หยาบ กลม รี สีเหลี่ยม หกเหลี่ยมแปดเหลี่ยมสีเหลี่ยม ลุ่ม ดอน เงา แดด แส
 สว่าง มีด เมฆหมอก ควัน ละออง แสงจันทร์ แสงอาทิตย์ แสงดาว แสงกระจก
 แสงแก้วมณี แสงสังข์ แสงมุกดา แสงแก้วไพฑูรย์ แสงทอง แสงเงิน หรือรูปแม่อื่น
 ไต เป็นสี อาศัยมหาภูตรูป ๔ เป็นสิ่งที่เห็นได้และกระทบได้ มีอยู่ สัตว์นี้ เห็นแล้ว
 หรือเห็นอยู่ หรือจักเห็น หรือฟังเห็น ซึ่งรูปใด อันเป็นสิ่งที่เห็นได้แล้วกระทบได้ด้วย
 จักขุ อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้, นี้เรียกว่า รูปบ้าง รูปธาตุบ้าง รูปทั้งนี้
 เรียกว่า รูปที่เป็นรูปธาตุ, มีอธิบายว่า รูปธาตุ มีหน้าที่กระทบตา องค์ธรรมได้แก่ รูปา
 รมณ์ คือ รูปภาพหรือสีต่างๆ ที่อาศัยแสงสว่างแล้วสะท้อนไปกระทบประสาทตา มี
 ลักษณะที่หนาที่บด้วยเม็ดปรมาณูของมหาภูตรูป (ดิน น้ำ ไฟ ลม) ซึ่งแสงสว่างลอด
 ไม่ได้ มีสภาพแตกดับอยู่ตลอดเวลา เมื่อแสงสว่างเกิดขึ้นสะท้อนไปกระทบกับสี สีจะ
 สะท้อนไปกระทบกับประสาทตามีอายุ 17 ขณะจิตแล้วแตกดับไป เกิดดับตลอดสุด
 แล้วแต่เหตุปัจจัย รูปธาตุนี้ เมื่อเกิดขึ้นแล้วย่อมทำให้เกิดบาปหรือบุญก็ได้ เช่น เวลา
 เห็นรูปภาพที่สวยงาม อดอยากได้ โลกเกิด เห็นรูปไม่ดีไม่ชอบ โทสะเกิด หลงรูป โมหะเกิด
 สิ่งเหล่านี้เป็นบาป ถ้าเวลาเห็นรูปสีอย่างใดอย่างหนึ่งแล้วมีสติระลึกทันปัจจุบันอยู่
 กิเลสไม่เกิดเช่นนี้เป็นบุญ (อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๗๐๖/๒๑๕)

รูปที่เป็นรูปายตนะ : รูปที่เป็นรูปายตนะ ในรูปวิภัติ ทุกนิทเทส ปกิณณกทุกะ อุปาทาภาชนีย
 อธิบายว่ารูปที่เป็นรูปายตนะนั้นหมายถึง รูปใด เป็นสีต่าง ๆ อาศัยมหาภูตรูป ๔ เป็น
 รูปที่เห็นได้และกระทบได้ ได้แก่สีเขียว สีเหลือง สีแดง สีขาว สีดำ สีหงสบาท สีคล้ำ
 สีเขียวใบไม้ สีม่วง ยาว สั้น ละเอียด หยาบ กลม รี สีเหลี่ยม หกเหลี่ยม แปดเหลี่ยม
 สิบหกเหลี่ยม ลุ่ม ดอน เงาแดด แสงสว่าง มีด เมฆ หมอก ควัน ละออง แสงจันทร์
 แสงอาทิตย์ แสงดาว แสงกระจก แสงแก้วมณี แสงสังข์ แสงแก้วมุกดา แสงแก้ว
 ไพฑูรย์ แสงทอง แสงเงิน หรือรูปแม่อื่นใด ที่เป็นสีต่างๆ อาศัยมหาภูตรูป ๔ เป็นรูป
 ที่เห็นได้และกระทบได้ มีอยู่ จักขุที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ เคยกระทบ กำลังกระทบ
 จักกระทบหรือฟังกระทบที่รูปใดซึ่งเห็นได้และกระทบได้ นี้ชื่อว่ารูปบ้าง รูปายตนะ
 บ้างรูปธาตุบ้าง รูปนี้ชื่อว่าเป็นรูปายตนะ (อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๖๑๖/๑๙๖, ๓๔/๖๑๗/
 ๑๙๖, ๓๔/๖๑๘/๑๙๖, ๓๔/๖๑๙/๑๙๖, ๓๔/๖๑๖/๑๙๗, ๓๔/๖๑๗/๑๙๗, ๓๔/
 ๖๑๘/๑๙๗, ๓๔/๖๑๙/๑๙๗, ๓๔/๖๑๘/๒๑๓)

รูปที่เป็นรูปาวจร : รูปที่เป็นรูปาวจร ในรูปังรูปาวจรารูปาวจรันตักถา อธิบายว่า สกวาที ถามว่า รูปที่
 เป็นรูปาวจรมีอยู่ใช่ไหม ปรวาที ตอบว่า ใช่ สกวาที ถามว่า รูปเป็นเครื่องแสวงหา
 สมาบัติ เป็นเครื่องแสวงหาอุบัติ เป็นเครื่องอยู่ เป็นสุขในปัจจุบัน สหระคต เกิดร่วม
 ระคน สัมปยุต เกิดพร้อมกัน ดับพร้อมกัน มีวัตถุอย่างเดียวกัน มีอารมณ์อย่าง
 เดียวกันกับจิตดวงที่เป็นเครื่องแสวงหาสมาบัติดวงที่เป็นเครื่องแสวงหาอุบัติ ดวงที่
 เป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบันใช่ไหม ปรวาที ตอบว่า ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น ฯลฯ สก
 วาที ถามว่า รูปไม่เป็นเครื่องแสวงหาสมาบัติ ไม่เป็นเครื่องแสวงหาอุบัติ ไม่เป็นเครื่อง
 อยู่เป็นสุขในปัจจุบัน สหระคต เกิดร่วม ระคน สัมปยุต เกิดพร้อมกัน ดับพร้อมกัน มี

วัตถุอย่างเดียวกัน มีอารมณ์อย่างเดียวกันกับจิตดวงที่ไม่เป็นเครื่องแสวงหาสมบัติ ดวงที่แสวงหาสมบัติ ดวงที่ไม่เป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบันมิใช่หรือ ประวาที ตอบว่า ใช่ สกวาทิ กล่าวว่า หากรูปไม่เป็นเครื่องแสวงหาสมบัติ ไม่เป็นเครื่องแสวงหาสมบัติ ไม่เป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน ฯลฯ มีอารมณ์อย่างเดียวกันกับจิตดวงที่ไม่เป็นเครื่องแสวงหาสมบัติ ฯลฯ ท่านก็ไม่ควรยอมรับว่า “รูปที่เป็นรูปาวจรมีอยู่” (อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๗๖๘/๘๐๙)

รูปที่เป็นลหุตาหารูป : รูปที่เป็นลหุตาหารูป ในรูปวิภัตติ ทุกนิทเทส ปกิณณกทุกะ อูปาทาภาชนีย อธิบายว่า รูปที่เป็นลหุตาหารูปนั้น ได้แก่ ความเบา ความรวดเร็ว ความไม่แข็งช้า ความไม่หนักแห่งรูป รูปนี้ชื่อว่าเป็นลหุตาหารูป (อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๖๓๘/๒๐๔, ๓๔/๗๒๘/๒๑๘)

รูปที่เป็นวจิวัญญิตติ : รูปที่เป็นวจิวัญญิตติ ในรูปวิภัตติ ทุกนิทเทส สุขุมรูปทุกะ อธิบายว่า รูปที่เป็นวจิวัญญิตตินั้น หมายถึง การพูด การเปล่งวาจา การเจรจา การกล่าว การป่าวร้อง การโฆษณา วาจา วจีเภท แห่งบุคคลผู้มีจิตเป็นกุศล มีจิตเป็นอกุศล หรือมีจิตเป็นอัพยากฤต นี้เรียกว่า วาจา การแสดงให้รู้ความหมาย กิริยาที่แสดงให้รู้ความหมาย ภาวะที่แสดงให้รู้ความหมายด้วยวาจานั้น รูปนี้ชื่อว่าเป็นวจิวัญญิตติ (อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๖๓๖/๒๐๓, ๓๔/๗๒๒/๒๑๗)

รูปที่เป็นวาโยธาตุ : รูปที่เป็นวาโยธาตุ ในรูปวิภัตติ ปัญจนิทเทส อธิบายว่า รูปที่เป็นวาโยธาตุนั้น หมายถึง ความพัดไปมา ธรรมชาติที่พัดไปมา ธรรมชาติเครื่องค้ำจุนรูปภายในตนหรือภายนอกตน ที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฏฐียึดถือ หรือที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฏฐิไม่ยึดถือ รูปนี้ชื่อว่าเป็นวาโยธาตุ (อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๙๗๐/๒๕๒)

รูปที่เป็นวิญญูตติรูป : รูปที่เป็นวิญญูตติรูป ในรูปวิภัตติ ทุกนิทเทส ปกิณณกทุกะ ให้ความหมายว่า รูปที่เป็นวิญญูตติรูปนั้น ได้แก่ รูปที่แสดงให้คนอื่นรู้ความประสงค์ของตน อันเกิดจากการเคลื่อนไหวและการพูด มี ๒ ชนิด ได้แก่ กายวิญญูตติ และวจิวัญญิตติ กายวิญญูตติ คือ มีการแสดงให้รู้ความหมายด้วยการไหวกายเป็นลักษณะแบ่งออกเป็น โภชนากายวิญญูตติ จงใจให้ผู้อื่นรู้ความหมายด้วยการก้มมือ สั่นศีรษะ เป็นต้น ปวัตตนากายวิญญูตติ คือ เคลื่อนไหวกายโดยปกติ มิได้มีเจตนาจะให้ผู้อื่นรู้ ความหมาย วจิวัญญิตติ รูปที่แสดงให้ผู้อื่นรู้ความประสงค์ด้วยการพูด มี ๒ ชนิด คือ โภชนาวจิวัญญิตติ เปล่งวาจาโดยเจตนาให้ผู้อื่นรู้ความหมายหรือความประสงค์ ปวัตตนาวจิวัญญิตติ คือ เปล่งวาจาโดยมิได้มีเจตนา เช่น อุทานออกมาหรืออ่าน หนังสือออกเสียงคนเดียว รูปนี้ชื่อว่าเป็นวิญญูตติรูป

เมื่ออธิบายอีกว่า กายวิญญูตติ และวจิวัญญิตติ ได้แก่ รูปที่มีใจครองนั้น เมื่อจิตต้องการให้รูปแสดงความหมายทางกายตามที่จิตรู้ในอาการนั้นขณะใด ขณะนั้นจิตเป็นสมภูฐานให้กายวิญญูตติรูป คือ อาการพิเศษที่มีความหมายของรูปเกิดขึ้นตามที่จิตรู้ในอาการนั้น ทางตา หรือทางหน้า หรือ ท่าทางเช่น ถลึงตา ยิ้มเยาะ เหยียดหยาม หรือ ห้ามปราม เป็นต้น เมื่อจิตไม่ต้องการให้รูปแสดงความหมาย กายวิญญูตติรูปก็ไม่เกิด ขณะ

ใดที่จิตเป็นปัจจัยให้เกิดเสียงทางวาจาซึ่งเป็นการพูด การเปล่งเสียงให้รู้ความหมาย ขณะนั้นจิตเป็นสมุฏฐาน คือเป็นปัจจัยให้จิวินญัตติรูป เกิดขึ้นกระทบฐานที่เกิดของเสียงต่างๆ เช่น ริมฝีปาก เป็นต้น ถ้าจิวินญัตติรูปไม่เกิด การพูด หรือการเปล่งเสียงต่างๆ ก็มีไม่ได้ กายวิญญัตติรูปและวจิวินญัตติรูปเป็นอสถาพรูปที่เกิดและดับพร้อมจิต (อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๖๖๔/๒๐๙)

รูปที่เป็นสัทธาต : รูปที่เป็นสัทธาต ในรูปวิภัตติ ทุกนิทเทส อินทริยทุกะ ธาตุทุกะ อธิบายว่า รูปที่เป็นสัทธาต หมายถึง เสียงใด อาศัยมหาภูตรูป ๔ เป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้ ได้แก่ เสียงกลอง เสียงตะโพน เสียงสังข์ เสียงบันฑาะระวี่ เสียงขับร้อง เสียงประโคม เสียงกรับ เสียงปรบมือ เสียงร้องของสัตว์ เสียงกระทบกันของธาตุ เสียงลม เสียงน้ำ เสียงมนุษย์ เสียงอมมนุษย์ หรือเสียงแม้อื่นใด ซึ่งอาศัยมหาภูตรูป ๔ เป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้ มีอยู่, เสียงใด อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้ กระทบแล้ว หรือกระทบอยู่ หรือจักกระทบ หรือพึงกระทบ ทีโสต อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้, นี้เรียกว่า สัททะบ้าง สัททายตนะบ้าง สัทธาตบ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า สัทธาต

เมื่ออธิบายขยายความว่า เสียงใด อาศัยมหาภูตรูป ๔ เป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้ ได้แก่ เสียงกลอง เสียงตะโพน เสียงสังข์ เสียงบันฑาะระวี่ เสียงขับร้อง เสียงประโคม เสียงกรับ เสียงปรบมือ เสียงร้องของสัตว์ เสียงกระทบกันของธาตุ เสียงลม เสียงน้ำ เสียงมนุษย์ เสียงอมมนุษย์ หรือเสียงแม้อื่นใด ซึ่งอาศัยมหาภูตรูป ๔ เป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้ มีอยู่, เพราะปรารภเสียงใด โสตสัมผัส อาศัยโสต เกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจักเกิดขึ้น หรือพึง เกิดขึ้น ฯลฯ เพราะปรารภเสียงใด เวทนาอันเกิดแต่ โสตสัมผัส ฯลฯ สัญญา ฯลฯ เจตนา ฯลฯ โสตวิญญาณ อาศัยโสตเกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจักเกิดขึ้น หรือพึงเกิดขึ้น ฯลฯ โสตสัมผัส มีเสียงใดเป็นอารมณ์ อาศัยโสตเกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจักเกิดขึ้น หรือพึงเกิดขึ้น ฯลฯ เวทนาอันเกิดแต่ โสตสัมผัส ฯลฯ สัญญา ฯลฯ เจตนา ฯลฯ โสตวิญญาณ มีเสียงใดเป็นอารมณ์ อาศัยโสต เกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจักเกิดขึ้น หรือพึงเกิดขึ้น, นี้เรียกว่า สัททะบ้าง สัททายตนะบ้าง สัทธาตบ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า สัทธาต(อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๗๐๘/๒๑๕)

รูปที่เป็นสัททายตนะ : รูปที่เป็นสัททายตนะ ในรูปวิภัตติ ทุกนิทเทส ปภินณทุกะ อุปาทาภาชนีย สัททายตนะ อธิบายว่า รูปที่เป็นสัททายตนะนั้น หมายถึง เสียงใด อาศัยมหาภูตรูป ๔ เป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ ได้แก่ เสียงกลอง เสียงตะโพน เสียงสังข์ เสียงบันฑาะระวี่ เสียงขับร้อง เสียงประโคม เสียงกรับ เสียงปรบมือ เสียงร้องของสัตว์ เสียงกระทบกันแห่งธาตุ เสียงลม เสียงน้ำ เสียงมนุษย์ เสียงอมมนุษย์ หรือเสียงแม้อื่นใด อาศัยมหาภูตรูป ๔ ที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้ มีอยู่ สัตว์นี้ เคยฟัง กำลังฟัง จักฟัง หรือพึงฟังเสียงใดที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้ด้วยโสตปสาทที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ นี้ชื่อว่า สัททะบ้าง สัททายตนะบ้าง สัทธาตบ้าง รูปนี้ชื่อว่า เป็นสัททายตนะ (อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๖๒๐/๑๙๘, ๓๔/๖๒๑/๑๙๘, ๓๔/๖๒๒/๑๙๘, ๓๔/๖๒๓/๑๙๘, ๓๔/๖๒๐/๑๙๙, ๓๔/๖๒๑/๑๙๙, ๓๔/๖๒๒/๑๙๙, ๓๔/๖๒๓/๑๙๙)

รูปที่เป็นสันตติรูป : รูปที่เป็นสันตติรูป รูปที่เป็นสันตติรูป ในรูปวิภัติ ทุกนิเทศ ปกิณณกุกะ อุปาทาภาชนีย อธิบายว่า รูปที่เป็นสันตติรูป หมายถึง ความเจริญแห่งรูปนั้นเป็นความสืบต่อแห่งรูป รูปนี้ชื่อว่าเป็นสันตติรูป, สนตติ (สืบต่อ) + รูป (รูป) รูปที่สืบต่อ หมายถึง อสภารูปที่เป็นอาการหรือเป็นอายุของสภารูป ซึ่งสภารูป ทุกรูปจะมีอายุเท่ากับ ๑๗ ขณะจิต หรือ ๕๑ อนุขณะ ลักษณะรูปทั้ง ๔ คือ อุปจยรูป จะมีอายุเท่ากับ ๑ อนุขณะแรก สันตติรูปและขรตารูปมีอายุเท่ากับ ๔๙ อนุขณะและอนิจจตารูปมีอายุเท่ากับ ๑อนุขณะสุดท้ายอุปจยรูปกับสันตติรูปมีความต่างกัน คือ อุปจยรูปเป็นอนุขณะแรกของกลุ่มรูปที่เกิดขึ้นครั้งแรกตั้งแต่ปฏิสนธิ อนุขณะที่ ๒ - อนุขณะที่ ๕๐ เป็นสันตติรูปและขรตารูปและอนุขณะสุดท้ายเป็นอนิจจตารูป ส่วนสันตติรูปเป็นอนุขณะแรกของกลุ่มรูปซึ่งเคยเกิดแล้ว และเกิดขึ้นสืบต่อมาหลังปฏิสนธิแล้ว อนุขณะที่ ๒ ถึงอนุขณะที่ ๕๐ ก็เป็นสันตติรูปและขรตารูป อนุขณะสุดท้ายที่ ๕๑ ก็เป็นอนิจจตารูป เช่น ขณะปฏิสนธิของมนุษย์ที่เกิดในครรภ์ มีรูปที่เกิดจากกรรม ๓ กลุ่ม คือ ภาวทสกกลาป (กลุ่มรูปที่แสดงเพศหญิงหรือชาย) กายทสกกลาป (กลุ่มรูปที่มีกายปราศ) และหทยทสกกลาป (กลุ่มรูปที่มีหทัยวัตถุ) อนุขณะแรกของรูปแต่ละรูปในกลุ่มของรูปเหล่านี้ซึ่งเกิดขึ้นเป็นครั้งแรก คือ อุปจยรูป กลุ่มรูปนี้จะมีอายุเท่ากับ ๑๗ ขณะใหญ่ หรือ ๕๑ อนุขณะแล้วก็ดับไป ส่วนอนุขณะแรกของรูปในกลุ่มทั้ง ๓ ที่เกิดต่อๆ มา ไม่เรียกว่าอุปจยรูปแต่เป็นสันตติรูป เพราะไม่ใช่เป็นการเกิดขึ้นครั้งแรก แต่เป็นการสืบต่อของกลุ่มรูปที่เคยเกิดแล้ว ส่วนกลุ่มที่เหลือ เช่น จักขุปสาท (จักขุทสกกลาป) โสตปสาท (โสตทสกกลาป) เป็นต้น ซึ่งจะเกิดขึ้นในสัปดาห์ที่ ๗ - ๑๑ ก็เช่นเดียวกัน คือ อนุขณะแรกเป็นอุปจยรูป อนุขณะต่อๆ มาเป็นสันตติรูป ดังนั้น สันตติรูป เกิดดับไม่ถึง ๑๗ ขณะจิต เพราะอุปจยรูปเกิดไปแล้วที่อนุขณะแรกและอนิจจตารูปเกิดในอนุขณะสุดท้ายที่อนุขณะที่ ๕๑ ดังนั้นสันตติรูปและขรตารูปรวมกัน มีอายุ ๔๙ อนุขณะจิต คือ อนุขณะที่ ๒ - ๕๐ (อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๖๔๒/๒๐๕, ๓๔/๗๓๖/๒๑๘)

รูปที่เป็นโสทธาตุ : รูปที่เป็นโสทธาตุ ในรูปวิภัติ ทุกนิเทศ ธาตุกุกะ ให้ความหมายว่า รูปที่เป็นโสทธาตุ ได้แก่ ความเป็นสภาพธรรมที่ทรงไว้ซึ่งลักษณะของตนอันมีการกระทบกับเสียงเป็นลักษณะ เป็นสภาพธรรมที่ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน, อธิบายว่า โสทธาตุ ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งความใสที่รับสัทธรรมได้ องค์ธรรม ได้แก่ โสตปสาท เป็น รูป, ขยายความว่า โสตปสาท เป็นรูปธรรม มีหน้าที่รับเสียง องค์ธรรมได้แก่ โสตปสาท ก็คือ ประสาทหู มีรูปร่างสีนฐานคล้ายวงแหวน มีขนสีแดงขึ้นอยู่โดยรอบ สำหรับรับเสียงเท่านั้น มีสภาพแตกดับอยู่เสมอ ในขณะที่ใดมีเสียงกระทบแล้วก็จะแตกดับไป แต่กรรมยังไม่สิ้นยังเป็นปัจจัยให้โสตปสาท เกิดอีก เกิดแล้วหมดอายุก็ดับไปอีก ถ้าขาดการพิจารณาให้เห็นภาพตามความเป็นจริงแล้วก็จะเกิดอุปาทานแต่ถ้ามีสติปัญญาไม่ใส่ใจอุปาทานก็เกิดไม่ได้ รูปนี้ชื่อว่าเป็นโสทธาตุ (อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๗๐๔/๒๑๕)

รูปที่เป็นไสตยตนะ : รูปที่เป็นไสตยตนะ ในรูปวิภัติ ทุกนิทเทศ ปกิณณกทุกะ อุปาทาภาษณีย์ ให้ความหมายว่า รูปที่เป็นไสตยตนะ ได้แก่ ไสตะใด เป็นปสาทรูป อาศัยมหาภูตรูป ๔ นับเนื่องในอัทภาพ ที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้ สัตว์นี้ เคยฟัง กำลังฟัง จักฟัง หรือ ฟังฟังเสียงที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้ ด้วยไสตะใด ที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้ นี้ชื่อว่าไส ตะบ้าง ไสตยตนะบ้าง ไสตธาตุด่าง ไสตดิทธียบ้าง โลกบ้าง ทวารบ้าง สมุทระบ้าง ปณทระบ้าง เขตบ้าง วัตถุบ้าง ผังนี้บ้าง บ้านว่างบ้าง รูปนี้ชื่อว่าเป็นไสตยตนะ, มี อธิบายว่า รูปที่เป็นไสตยตนะ ได้แก่ ไสตะใด เป็นปสาทรูป อาศัยมหาภูตรูป ๔ นับ เนื่องในอัทภาพ ที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้ เสียงที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้ เคยกระทบ กำลังกระทบ จักกระทบ หรือฟังกระทบ ที่ไสตะใดที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ นี้ชื่อว่าไส ตะบ้าง ไสตยตนะบ้างไสตธาตุด่าง ไสตดิทธียบ้าง โลกบ้าง ทวารบ้าง สมุทระบ้าง ปณทระบ้าง เขตบ้าง วัตถุบ้าง ผังนี้บ้าง บ้านว่างบ้าง รูปนี้ชื่อว่าเป็นไสตยตนะ (อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๖๐๐/๑๙๑, ๓๔/๖๐๑/๑๙๑, ๓๔/๖๐๒/๑๙๑, ๓๔/๖๐๓/๑๙๑, ๓๔/๖๐๐/๑๙๒, ๓๔/๖๐๑/๑๙๒, ๓๔/๖๐๒/๑๙๒, ๓๔/๖๐๓/๑๙๒, ๓๔/๖๙๖/ ๒๑๔)

รูปที่เป็นไสตดิทธีย : รูปที่เป็นไสตดิทธีย ในรูปวิภัติ ทุกนิทเทศ อินทริยะทุกะ อธิบายว่า รูปที่เป็นไส ตดิทธีย หมายถึง ไสตะใด เป็นปสาทรูป (ไสตปสาทรูป คือ ประสาทหู เป็นรูปที่มีความ ใส สามารถรับเสียง (สัททารมณ) ได้ มีลักษณะเหมือนวงแหวน มีขนสีแดงเส้น ละเอียดอยู่โดยรอบ หน้าที่ของไสตปสาทรูปมี 2 อย่าง คือ เป็นที่ตั้งแห่งไสตวิญญาณ จิต (สถานที่ที่ไสตวิญญาณจิตรับรู้เสียง) และ ไสตทวารวิถี (ขบวนการของจิตที่เกิด ดับติดต่อกันเป็นชุด ๆ ทางหู) อาศัยมหาภูตรูป ๔ คือ ปฐวีธาตุ ธาตุดิน, อาโปธาตุ ธาตุน้ำ, วาโยธาตุ ธาตุลม, และเตโชธาตุ ธาตุไฟ รูปนี้ชื่อว่าเป็นบ้านว่างบ้าง รูปนี้ ชื่อว่า เป็นไสตดิทธีย (อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๗๑๒/๒๑๖)

รูปที่เป็นอดีต : รูปที่เป็นอดีต ในสุดตันตภาษณีย์ ในรูปชั้นนั้น อธิบายว่า รูปที่เป็นอดีต หมายถึง รูป ไดล่วงไปแล้ว ดับไปแล้ว ปราศจากไปแล้ว แปรไปแล้ว ถึงความดับแล้ว ถึงความดับ สิ้นแล้ว ที่เกิดขึ้น ปราศจากไปแล้ว ที่เป็นอดีต สงเคราะห์เข้ากับส่วนอดีต ได้แก่ มหาภูตรูป ๔ และรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ (อุปาทายรูป) นี้เรียกว่า รูปที่เป็นอดีต (อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๓/๒, (อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๒๘๔/๑๗๘, ๓๗/๒๙๖/๒๑๓)

รูปที่เป็นอนาคต : รูปที่เป็นอนาคต ในสุดตันตภาษณีย์ ในรูปชั้นนั้น อธิบายว่า รูปที่เป็นอนาคต หมายถึง รูปใดยังไม่เกิด ยังไม่เป็น ยังไม่เกิดพร้อม ยังไม่บังเกิด ยังไม่บังเกิดเฉพาะ ยังไม่ปรากฏ ยังไม่เกิดขึ้น ยังไม่เกิดขึ้นพร้อม ยังไม่ตั้งขึ้น ยังไม่ตั้งขึ้นพร้อม ที่เป็น อนาคต สงเคราะห์เข้ากับส่วนอนาคต ได้แก่ มหาภูตรูป ๔ และรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ นี้เรียกว่า รูปที่เป็นอนาคต (อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๓/๒, (อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๒๘๔/๑๗๘, ๓๗/๒๙๖/๒๑๓)

รูปที่เป็นอนิจจตารูป : รูปที่เป็นอนิจจตารูป ในรูปวิภัติ ทุกนิทเทศ ปกิณณกทุกะ อุปาทาภาษณีย์ อธิบายว่ารูปที่เป็นอนิจจตารูปนั้นหมายถึงความสิ้นไป ความเสื่อมไป ความแตก

ความทำลาย ความไม่เที่ยง ความอันตรายแห่งรูป รูปนี้ชื่อว่าเป็นอนิจจตารูป (อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๖๔๔/๒๐๕, ๓๔/๗๔๐/๒๑๙)

รูปที่เป็นอากาศธาตุ : รูปที่เป็นอากาศธาตุ ในรูปวิภัตติ ทุกนิทเทศ ปกิณณกทุกะ อุปาทาภาชนีย อธิบายว่ารูปที่เป็นอากาศธาตุนั้นหมายถึงอากาศ ธรรมชาติที่นับว่าอากาศ ความว่างเปล่า ธรรมชาติที่นับว่าความว่างเปล่า ช่องว่าง ธรรมชาติที่นับว่าช่องว่าง ซึ่งมหาภูตรูป ๔ ถูกต้องไม่ได้ รูปนี้ชื่อว่าเป็นอากาศธาตุ (อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๖๓๗/๒๐๔, ๓๔/๗๒๔/๒๑๗)

รูปที่เป็นอาโปธาตุ : รูปที่เป็นอาโปธาตุ ในรูปวิภัตติ ปัญจกนิทเทศ อธิบายว่า รูปที่เป็นอาโปธาตุ ได้แก่ ความเอิบอาบ ธรรมชาติที่เอิบอาบ ความเหนียว ธรรมชาติที่เหนียว ธรรมชาติเป็นเครื่องเกาะกุมรูปภายในตนหรือภายนอกตนที่กรรมอันประกอบด้วย ตัณหาและทิฏฐียึดถือ หรือที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฏฐิไม่ยึดถือ รูปนี้ชื่อว่า เป็นอาโปธาตุ (อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๖๕๑/๒๐๗, ๓๔/๗๒๖/๒๑๗, ๓๔/๙๖๘/๒๕๒)

รูปที่เป็นอารมณ์ของจักขุสัมผัส : รูปที่เป็นอารมณ์ของจักขุสัมผัส ในรูปวิภัตติ ทุกนิทเทศ อารัมมณกทุกะ หมายถึง รูปายตนะ ได้แก่ รูปใด เป็นสี อาศัยมหาภูตรูป ๔ เป็นสิ่งที่เห็นได้และกระทบได้ ได้แก่ สีเขียวคราม สีเหลือง สีแดงเป็นต้น หรือรูปแม่อื่นใด เป็นสี อาศัยมหาภูตรูป ๔ เป็นสิ่งที่เห็นได้และกระทบได้ มีอยู่, สัตว์นี้ เห็นแล้ว หรือเห็นอยู่หรือจักเห็น หรือพึงเห็น ซึ่งรูปใด อันเป็นสิ่งที่เห็นได้แล้วกระทบได้ด้วยจักขุ อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ นี้เรียกว่า รูปบ้าง รูปายตนะบ้าง รูปธาตุบ้าง รูปทั้งนี้ เรียกว่า รูปายตนะ รูปนี้ชื่อว่าเป็นอารมณ์ของจักขุสัมผัส (อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๖๘๖/๒๑๓)

รูปที่เป็นอารมณ์ของเวทนาที่เกิดแต่กายสัมผัส : รูปที่เป็นอารมณ์ของเวทนาที่เกิดแต่กายสัมผัส ในรูปวิภัตติ ทุกนิทเทศ อารัมมณกทุกะ ให้ความหมายว่า หมายถึง โผฏฐัพพายตนะ ได้แก่ ปฐวีธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ ที่แข็ง อ่อน ละเอียดย หยาบ มีสัมผัสสบาย มีสัมผัสไม่สบาย หนัก เบา, สัตว์นี้ ถูกต้องแล้ว หรือถูกต้องอยู่ หรือจักถูกต้อง หรือพึงถูกต้อง ซึ่งโผฏฐัพพะใด อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ด้วยกายอันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้, นี้เรียกว่า โผฏฐัพพะบ้าง โผฏฐัพพายตนะบ้าง โผฏฐัพพธาตุบ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า โผฏฐัพพายตนะ หรือได้แก่ ปฐวีธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ ที่แข็ง อ่อน ละเอียดย หยาบ มีสัมผัสสบาย มีสัมผัสไม่สบาย หนัก เบา, กายอันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้ กระทบแล้ว หรือกระทบอยู่ หรือจักกระทบ หรือพึงกระทบที่โผฏฐัพพะใด อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้, นี้เรียกว่า โผฏฐัพพะบ้าง โผฏฐัพพายตนะบ้าง โผฏฐัพพธาตุบ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า โผฏฐัพพายตนะ รูปนี้ชื่อว่าเป็นอารมณ์ของกายวิญญูณ (อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๖๙๒/๒๑๓)

รูปที่เป็นอารมณ์ของเวทนาที่เกิดแต่จักขุสัมผัส : รูปที่เป็นอารมณ์ของเวทนาที่เกิดแต่จักขุสัมผัส ในรูปวิภัตติทุกนิทเทศ อารัมมณกทุกะ ให้ความหมายว่า หมายถึง รูปายตนะ ได้แก่ รูปใด เป็นสี อาศัยมหาภูตรูป ๔ เป็นสิ่งที่เห็นได้และกระทบได้ ได้แก่ สีเขียวคราม สีเหลือง สีแดง สีขาว สีดำ สีหงสบาท สีคล้ำ สีเขียวใบไม้ สีม่วง ยาว สั้นละเอียดย หยาบ กลม รี สีเหลี่ยม หกเหลี่ยม แปดเหลี่ยม สิบหกเหลี่ยม ลุ่ม ดอน เงา แดง แสง

สว่าง มีด เมฆ หมอก ควัน ละออง แสงจันทร์ แสงอาทิตย์ แสงดาว แสงกระจก แสง แก้วมณี แสงสังข์ แสงมุกดา แสงแก้วไพฑูรย์ แสงทอง แสงเงิน หรือรูปแม่อื่นใด เป็นสี อาศัยมหาภูตรูป ๔ เป็นสิ่งที่เห็นได้และกระทบได้ มีอยู่, สัตว์นี้ เห็นแล้ว หรือ เห็นอยู่หรือจักเห็น หรือฟังเห็น ซึ่งรูปใด อันเป็นสิ่งที่เห็นได้แล้วกระทบได้ด้วย จักขุ อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ นี้เรียกว่า รูปบ้าง รูปายตนะบ้าง รูปธาตุ บ้าง รูปทั้งนี้ เรียกว่า รูปายตนะ รูปนี้ชื่อว่าเป็นอารมณ์ของจักขุวิญญาณ (อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๖๘๘/๒๑๓)

รูปที่เป็นอารมณ์ของโสตสัมผัส : รูปที่เป็นอารมณ์ของโสตสัมผัส ในรูปวิภัตติ ทุกนิทเทส อารัมมณก ทุกะ อธิบายว่า ได้แก่ โผฏฐัพพายตนะ คือ สิ่งที่สัมผัสได้ด้วยโสตะ คือ หู เป็นแดน รับรู้เสียง เกิดความรู้คือ โสตวิญญาณ ได้ยิน รูปนี้ชื่อว่าเป็นอารมณ์ของโสตสัมผัส (อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๖๙๐/๒๑๓)

รูปที่เป็นอิตถินทรีย์ : รูปที่เป็นอิตถินทรีย์ ในรูปวิภัตติ ทุกนิทเทส ปกิณณกทุกะ อุปาทาภาษณีย์ อธิบายว่า หมายถึง ทรวตทรวงหญิงเครื่องหมายประจำเพศหญิง กิริยาหญิง อากา รหญิงสภาพหญิง ภาวะหญิง ของสตรี รูปนี้ชื่อว่าเป็นอิตถินทรีย์ (อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/ ๖๓๒/๒๐๒, ๓๔/๗๑๔/๒๑๖)

รูปที่เป็นอินทรีย์ : รูปที่เป็นอินทรีย์นั้น ในรูปวิภัตติ ทุกนิทเทส ปกิณณกทุกะ อธิบายว่า ได้แก่ จักขุ นทรีย์ โสตินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์ อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์ และ ชีวิตินทรีย์ รูปที่มีจักขุนทรีย์เป็นต้นนี้ รูปนี้ชื่อว่าเป็นอินทรีย์ (อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/ ๖๖๐/๒๐๙)

รูปที่เป็นอุปจยรูป : รูปที่เป็นอุปจยรูปนั้น ในรูปวิภัตติ ทุกนิทเทส ปกิณณกทุกะ อุปาทาภาษณีย์ อา กาสธาตุ ให้ความหมายไว้ว่า หมายถึงความแรกเกิดแห่งอายตนะนั้น เป็นความ เกิดขึ้นแห่งรูป รูปนี้ชื่อว่าเป็นอุปจยรูป (อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๖๔๑/๒๐๔, ๓๔/๗๓๔/ ๒๑๘)

รูปที่เป็นอุปาทายรูป : รูปที่เป็นอุปาทายรูป ในทุกนิทเทส ปกิณณกทุกะ อุปาทา ภาษณีย์ อธิบายว่า รูปที่เป็นอุปาทายรูปนั้น ได้แก่ จักขายตนะ โสตายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กา ยายตนะ รูปายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ กายวิญญูติ วจิวญญูติ อากาสธาตุ ลหุตารูป มุฑุตารูป กัมมัณญุตารูป อุปจยรูป สันตติรูป ชรตารูป อนิจจตารูป และกวงฬิงการาหาร รูปที่มีจักขายตนะเป็น ต้นนี้ รูปนี้ชื่อว่าเป็นอุปาทายรูป (อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๕๙๕/๑๙๐, ๓๔/๙๗๑/๒๕๒)

รูปที่เป็นอุปาทายรูปเป็นรูปที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฏฐิไม่มียึดถือ : รูปที่เป็นอุปาทายรูป เป็นรูปที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฏฐิไม่มียึดถืออื่นนั้น ในรูปวิภัตติ จตทุกนิทเทส อุปาทาอุปาทินจตูกะ ให้ความหมายไว้ว่า หมายถึง สัททายตนะ กายวิญญูติ วจิว ญญูติ ลหุตารูป มุฑุตารูป กัมมัณญุตารูป ชรตารูป และอนิจจตารูป หรือรูปแม่อื่น มี อยู่ ได้แก่ รูปายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ อากาสธาตุ อุปจยรูป สันตติรูป และกวงฬิงการาหารที่กรรมไม่ได้ปรุงแต่งขึ้น รูปที่เป็นอุปาทายรูปนี้ชื่อว่ากรรมอัน ประกอบด้วยตัณหาและทิฏฐิไม่มียึดถือ (อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๘๘๓/๒๓๘)

รูปที่เป็นอุปาทายรูปเป็นรูปที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทวิฏฐียึดถือ : รูปที่เป็นอุปาทายรูปเป็นรูปที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทวิฏฐียึดถือ ในรูปวิภัตติ จตุกกนิทเทส อุปาทายูปาทาทินนจตุกกะ ให้ความหมายไว้ว่า หมายถึง จักขยตนะ โสตายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ อิตถินทริย์ ปุริสินทริย์ และชีวัตินทริย์ หรือรูปแม้อื่น มีอยู่ได้แก่ รูปายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ อากาศธาตุ อุปจยรูปสันตติรูป และกวางพิงการอาหารที่กรรมปรุงแต่งขึ้น รูปที่เป็นอุปาทายรูปนี้ชื่อว่ากรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทวิฏฐียึดถือ (อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๘๘๒/๒๓๘)

รูปที่มโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุอาศัยเป็นไป : รูปที่มโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุอาศัยเป็นไปในปัจจยนิทเทส ให้ความหมายไว้ว่า หมายถึง รูปที่มโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุเป็นปัจจยแก่มโนธาตุ มโนวิญญาณธาตุ และสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยธาตุทั้ง ๒ นั้นโดยนิสสยปัจจย, รูปที่มโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุอาศัยเป็นไป อธิบายว่า หมายถึง รูปที่มโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุ เป็นปัจจยแก่มโนธาตุ และสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยมโนธาตุนั้นโดยปุเรชาติปัจจย บางคราวเป็นปัจจยแก่มโนวิญญาณธาตุและสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยมโนวิญญาณธาตุนั้นโดยปุเรชาติปัจจยบางคราวไม่เป็นปัจจยโดยปุเรชาติปัจจย, และรูปที่มโนธาตุ และมโนวิญญาณธาตุอาศัยเป็นไป อธิบายว่า หมายถึงเป็นปัจจยแก่มโนธาตุ มโนวิญญาณธาตุ และสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยธาตุทั้ง ๒ นั้นโดยอดีตปัจจย (อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๘/๘, ๔๐/๑๐/๘, ๔๐/๒๑/๑๒)

รูปที่มีกุศลเป็นสมุฏฐาน : รูปที่มีกุศลเป็นสมุฏฐาน คือมีกุศลจิตเป็นสมุฏฐาน ในมูลวารนิทเทส กุสลบท นยจตุกกะ ให้ความหมายไว้ว่า หมายถึง สภาวะธรรมเหล่าใดมีมูลที่เป็นมูลอาศัยกันและกันกับกุศลมูล สภาวะธรรมเหล่านั้นทั้งหมดเป็นกุศล, สภาวะธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่งที่เป็นกุศล สภาวะธรรมเหล่านั้นทั้งหมดมีมูลที่เป็นกุศล, สภาวะธรรมเหล่าใดมีมูลที่เป็นกุศล สภาวะธรรมเหล่านั้นทั้งหมดเป็นกุศล, ก็รูปที่มีกุศลเป็นสมุฏฐาน คือมีมูลที่เป็นกุศล แต่ไม่เป็นกุศล กุศลมีมูลที่เป็นกุศลก็ใช่ เป็นกุศลก็ใช่, สภาวะธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่งที่เป็นกุศล สภาวะธรรมเหล่านั้นทั้งหมดมีมูลอย่างเดียวกันกับกุศลมูล, สภาวะธรรมเหล่าใดมีมูลอย่างเดียวกันกับกุศลมูล สภาวะธรรมเหล่านั้นทั้งหมดเป็นกุศล, อนึ่งรูปที่มีกุศลเป็นสมุฏฐาน คือมีมูลอย่างเดียวกันกับกุศลมูล แต่ไม่เป็นกุศล กุศลมีมูลอย่างเดียวกันกับกุศลมูลก็ใช่ เป็นกุศลก็ใช่, สภาวะธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่งมีมูลอย่างเดียวกันกับกุศลมูล สภาวะธรรมเหล่านั้นทั้งหมดมีมูลอาศัยกันและกันกับกุศลมูลมูลเหล่าใดเป็นกุศลมูลเกิดร่วมกัน มูลเหล่านั้นมีมูลอย่างเดียวกันก็ใช่ มีมูลอาศัยกันและกันก็ใช่ สภาวะธรรมที่เกิดร่วมกันกับกุศลมูลที่เหลื่อมมูลอย่างเดียวกันกับกุศลมูล แต่ไม่มีมูลอาศัยกันและกัน, สภาวะธรรมเหล่าใดมีมูลอาศัยกันและกันกับกุศลมูล สภาวะธรรมเหล่านั้นทั้งหมดเป็นกุศล, สภาวะธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่งที่เป็นกุศล สภาวะธรรมเหล่านั้นทั้งหมดมีมูลที่เป็นกุศลมูล, สภาวะธรรมเหล่าใดมีมูลที่เป็นกุศลมูล สภาวะธรรมเหล่านั้นทั้งหมดเป็นกุศล (อภิ.ยมก. (ไทย) ๓๘/๕๑/๑๐, ๓๘/๕๔/๑๑, ๓๘/๕๖/๑๒, ๓๘/๕๙/๑๓, ๓๘/๖๐/๑๓, อภิ.ปญจ.อ. ๕๐/๓๓๑)

รูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน : รูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน ในปภินณทุกะให้ความหมายไว้ว่า หมายถึง รูปที่มีกายวิญญูติ และวจวิญญูติ หรือรูปแม่อื่น มีอยู่ ที่เกิดแต่จิต มีจิตเป็นเหตุ มีจิตเป็นสมุฏฐาน ได้แก่ รูปายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ อากาธาตฺ อวาโปธาตฺ ลหุตารูป มุฑตารูป กัมมัณุตารูป อุปยจรูป สันตติรูป และกวฬิงการาหาร รูปนี้ชื่อว่า มีจิตเป็นสมุฏฐาน (อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๖๖๖/๒๑๐)

รูปที่มีนามเป็นสมุฏฐาน : รูปที่มีนามเป็นสมุฏฐาน ในมูลวารนิตเทศ อธิบายว่า ได้แก่รูปที่มีนามเป็นสมุฏฐาน คือมีมูลที่เป็นนามแต่ไม่เป็นนาม นามมีมูลที่เป็นนามก็ใช่ เป็นนามก็ใช่, สภาวะธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่งที่เป็นนาม สภาวะธรรมเหล่านั้นทั้งหมดมีมูลอย่างเดียวกันกับนามมูล นามที่เป็นเหตุกะไม่ใช่มีมูลอย่างเดียวกันกับนามมูล นามที่เป็นสเหตุกะมีมูลอย่างเดียวกันกับนามมูล สภาวะธรรมเหล่าใดมีมูลอย่างเดียวกันกับนามมูล สภาวะธรรมเหล่านั้นทั้งหมดเป็นนาม รูปที่มีนามเป็นสมุฏฐานมีมูลอย่างเดียวกันกับนามมูล แต่ไม่เป็นนาม นามมีมูลอย่างเดียวกันกับนามมูลก็ใช่ เป็นนามก็ใช่

สภาวะธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่ง มีมูลอย่างเดียวกันกับนามมูล สภาวะธรรมเหล่านั้นทั้งหมดมีมูลอาศัยกันและกันกับนามมูล มูลเหล่าใดเป็นนามมูลเกิดร่วมกัน มูลเหล่านั้นมีมูลอย่างเดียวกันก็ใช่มีมูลอาศัยกันและกันก็ใช่ สภาวะธรรมที่เกิดร่วมกันกับนามมูลที่เหลือมีมูลอย่างเดียวกันกับนามมูลแต่ไม่ใช่มีมูลอาศัยกันและกัน สภาวะธรรมเหล่าใดมีมูลอาศัยกันและกันกับนามมูล สภาวะธรรมเหล่านั้นทั้งหมดเป็นนาม สภาวะธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่งที่เป็นนาม สภาวะธรรมเหล่านั้นทั้งหมดมีมูลที่เป็นนามมูลนามที่เป็นเหตุกะไม่ใช่มีมูลที่เป็นนามมูล นามที่เป็นสเหตุกะมีมูลที่เป็นนามมูล สภาวะธรรมเหล่าใดมีมูลที่เป็นนามมูล สภาวะธรรมเหล่านั้นทั้งหมดเป็นนาม รูปนี้ชื่อว่ารูปที่มีนามเป็นสมุฏฐาน (อภิ.ยมก. (ไทย) ๓๘/๙๐/๒๓, ๓๘/๙๒/๒๓, ๓๘/๙๓/๒๓, ๓๘/๙๒/๒๔, ๓๘/๙๓/๒๔, ๓๘/๙๕/๒๔, ๓๘/๙๖/๒๔, ๓๘/๙๕/๒๕, ๓๘/๙๖/๒๕)

รูปที่มีอกุศลเป็นสมุฏฐาน: รูปที่มีอกุศลเป็นสมุฏฐาน ในอกุศลบทนยจตุกกะ อธิบายว่า ได้แก่ สภาวะธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่งที่เป็นอกุศล สภาวะธรรมเหล่านั้นทั้งหมดเป็นอกุศลมูล อกุศลมูลมี ๓ เท่านั้น สภาวะธรรมที่เหลือเป็นอกุศล แต่ไม่เป็นอกุศลมูล, สภาวะธรรมเหล่าใดเป็นอกุศลมูล สภาวะธรรมเหล่านั้นทั้งหมดเป็นอกุศล, สภาวะธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่งที่เป็นอกุศล สภาวะธรรมเหล่านั้นทั้งหมดมีมูลอย่างเดียวกันกับอกุศลมูล, อกุศลที่เป็นเหตุกะ ๑ ไม่ใช่มีมูลอย่างเดียวกันกับอกุศลมูล อกุศลที่เป็นสเหตุกะมีมูลอย่างเดียวกันกับอกุศลมูล, สภาวะธรรมเหล่าใดมีมูลอย่างเดียวกันกับอกุศลมูล สภาวะธรรมเหล่านั้นทั้งหมดเป็นอกุศล ก็รูปที่มีอกุศลเป็นสมุฏฐาน คือมีมูลอย่างเดียวกันกับอกุศลมูล แต่ไม่เป็นอกุศล อกุศลมีมูลอย่างเดียวกันกับอกุศลมูลก็ใช่ เป็นอกุศลก็ใช่ สภาวะธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่งมีมูลอย่างเดียวกันกับอกุศลมูล สภาวะธรรมเหล่านั้นทั้งหมดมีมูลอาศัยกันและกันกับอกุศลมูล มูลเหล่าใดเป็นอกุศลมูลเกิดร่วมกัน มูลเหล่านั้นมีมูลอย่างเดียวกันก็ใช่ มีมูลอาศัยกันและกันก็ใช่ สภาวะธรรมที่เกิดร่วมกันกับอกุศลมูลที่เหลือมีมูลอย่างเดียวกันกับอกุศลมูลแต่ไม่ใช่มีมูลอาศัยกันและกัน สภาวะธรรมเหล่าใดมีมูลอาศัยกันและกันกับอกุศลมูล สภาวะธรรมเหล่านั้นทั้งหมดเป็น

รูปที่ไม่เป็นอิตถินทรีย์ : รูปที่ไม่เป็นอิตถินทรีย์ ในอินทรีย์ทุกะ อธิบายว่า ได้แก่ รูปที่มีจักขายตนะ โสตายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ รูปายตนะ สัททหายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์ ชิวิตินทรีย์ กายวิญญูติ วจิวินญูติ อากาสธาตุ ลหุตารูป มุทุตารูป กัมมัณญุตารูป อุปจยรูป สันตติรูป ชรตารูป อนิจจตารูป และกวมิงการาหาร รูปที่มีจักขายตนะเป็นต้นนี้ ชื่อว่ารูปที่ไม่เป็นอิตถินทรีย์ (อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๗๑๕/๒๑๖)

รูปที่ไม่เป็นอินทรีย์ : รูปที่ไม่เป็นอินทรีย์ ในปกิณณกทุกะ อธิบายว่า ได้แก่ รูปที่มี รูปายตนะ สัททหายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์ ชิวิตินทรีย์ กายวิญญูติ วจิวินญูติ อากาสธาตุ ลหุตารูป มุทุตารูป กัมมัณญุตารูป อุปจยรูป สันตติรูป ชรตารูป อนิจจตารูป และกวมิงการาหาร รูปที่มีรูปายตนะเป็นต้นนี้ ชื่อว่ารูปที่ไม่เป็นอินทรีย์ (อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๖๖๑/๒๐๙)

รูปที่ไม่เป็นอินทรีย์เป็นรูปที่กระทบได้ : รูปที่ไม่เป็นอินทรีย์เป็นรูปที่กระทบได้ ในทสภนิตเทศ อธิบายว่า รูปที่มีรูปายตนะ สัททหายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ และรูปที่มีโณฏฐัพพายตนะ รูปที่มีรูปายตนะเป็นต้นนี้ ชื่อว่ารูปที่ไม่เป็นอินทรีย์ เป็นรูปที่กระทบได้ (อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๙๘๐/๒๕๕)

รูปที่ไม่เป็นอินทรีย์เป็นรูปที่กระทบไม่ได้ : รูปที่ไม่เป็นอินทรีย์เป็นรูปที่กระทบไม่ได้ ในทสภนิตเทศ อธิบายว่า ได้แก่รูปที่มีกายวิญญูติ วจิวินญูติ อากาสธาตุ ลหุตารูป มุทุตารูป กัมมัณญุตารูป อุปจยรูป สันตติรูป ชรตารูป อนิจจตารูป และกวมิงการาหาร รูปที่มีกายวิญญูติเป็นต้นนี้ ชื่อว่ารูปที่ไม่เป็นอินทรีย์เป็นรูปที่กระทบไม่ได้ (อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๙๘๑/๒๕๕)

รูปที่ไม่เป็นอุปจยรูป : รูปที่ไม่เป็นอุปจยรูป ในสุขุมรูปทุกะ อธิบายว่า ได้แก่รูปที่มีจักขายตนะ โสตายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ รูปายตนะ สัททหายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์ ชิวิตินทรีย์ กายวิญญูติ วจิวินญูติ อากาสธาตุ ลหุตารูป มุทุตารูป กัมมัณญุตารูป อุปจยรูป สันตติรูป ชรตารูป อนิจจตารูป และกวมิงการาหาร รูปที่มีจักขายตนะเป็นต้นนี้ ชื่อว่ารูปที่ไม่เป็นอุปจยรูป (อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๗๓๕/๒๑๘)

รูปที่ไม่เป็นอุปาทายรูป : รูปที่ไม่เป็นอุปาทายรูป ในปกิณณกทุกะ อธิบายว่า ได้แก่รูปที่มีโณฏฐัพพายตนะ และอาโปธาตุ ชื่อว่ารูปที่ไม่เป็นอุปาทายรูป (อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๖๔๖/๒๐๖)

รูปที่เห็นได้ : รูปที่เห็นได้ ในปกิณณกทุกะ อธิบายว่า ได้แก่ รูปที่มีรูปายตนะ ชื่อว่ารูปที่เห็นได้, ในอธิปติปัจจย ขยายความว่าสภาวะธรรมที่เห็นได้ เป็นปัจจยแก่สภาวะธรรมที่เห็นไม่ได้ โดยอธิปติปัจจยมีอย่างเดียว คือ อารัมมณาธิปติ ได้แก่ บุคคลยินดีเพลิตเพลินรูปที่เห็นได้ให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่น เพราะทำความยินดีเพลิตเพลินรูปนั้นให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่น รากะจึงเกิดขึ้น ทิฏฐิจึงเกิดขึ้น (อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๖๕๖/๒๐๘, ๔๒/๓๖/๑๒๕)

รูปที่เห็นไม่ได้ : รูปที่เห็นไม่ได้ น. ในปกิณณกทุกะ อธิบายว่า ได้แก่รูปที่มีจักขายตนะ โสตายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ รูปายตนะ สัทหายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ กายวิญญูติ วจิวญญูติ อากาสธาตุ ลหุตารูป มุฑตารูป รูป กัมมัญญูตารูป อุปจยรูป สันตติรูป ชรตารูป อนิจจตารูป และกวมิงการาหาร รูปที่มีจักขายตนะเป็นต้นนี้ ชื่อว่ารูปที่เห็นไม่ได้ (อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๖๕๗/๒๐๘)

รูปที่เห็นไม่ได้และกระทบไม่ได้ซึ่งนับเนื่องในอัมมายตนะ : รูปที่เห็นไม่ได้และกระทบไม่ได้ซึ่งนับเนื่องในอัมมายตนะ ในเอกาทสกนิทเทศ อธิบายว่า ได้แก่ รูปที่มีอิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ กายวิญญูติ วจิวญญูติ อากาสธาตุ ลหุตารูป มุฑตารูป กัมมัญญูตารูป อุปจยรูป สันตติรูป ชรตารูป อนิจจตารูป และกวมิงการาหาร รูปที่มีอิตถินทรีย์เป็นต้นนี้ ชื่อว่ารูปที่เห็นไม่ได้และกระทบไม่ได้ นี้ชื่อนับเนื่องในอัมมายตนะ (อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๙๘๔/๒๕๕, อภิ.สง. (ไทย) ๓๕/๑๖๗/๑๑๘, ๑๘๔/๑๔๖)

รูปที่กระทบไม่ได้ไม่เป็นมหาภูตรูป : รูปที่กระทบไม่ได้ไม่เป็นมหาภูตรูป ในสัปปฏิขมมหาภูตจตุกกะ อธิบายว่า ได้แก่ รูปที่มีอิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ กายวิญญูติ วจิวญญูติ อากาสธาตุ ลหุตารูป มุฑตารูป กัมมัญญูตารูป อุปจยรูป สันตติรูป ชรตารูป อนิจจตารูป และกวมิงการาหาร รูปที่มีกวมิงการาหารเป็นต้นนี้ ชื่อว่ารูปที่กระทบไม่ได้ไม่เป็นมหาภูตรูป (อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๙๔๙/๒๕๐)

รูปธรรม : รูปธรรม หมายถึง สิ่งที่สามารถสัมผัสรับรู้ถูกต้องได้ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย อันได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส สิ่งที่เป็นรูปธรรมได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส ผัสสะ ที่มากระทบถูกต้อง กาย และสิ่งที่สามารถสัมผัสได้ด้วยกาย คู่กับ นามธรรม คือสิ่งที่รู้ได้เฉพาะทางใจ เท่านั้น สิ่งที่สามารถแสดงออกมาให้ปรากฏเป็นจริง คำว่ารูปธรรมนามธรรมยังหมายถึงขันธ ๕ ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาน ซึ่งจัดเป็นรูปธรรม ไม่ใช่เป็นเพียงทฤษฎีเท่านั้น สิ่งที่สามารถปฏิบัติได้จริง เช่น โครงการเศรษฐกิจพอเพียง ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว (ขุ.อิตติ. (ไทย) ๒๕/๗๓/๔๓๐, ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร: นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่นส์, ๒๕๔๖). หน้า ๙๖๔).

รูปธาตุ : รูปธาตุ หมายถึงรูปธาตุที่มีหน้าที่กระทบตา องค์ธรรมได้แก่ รูปารมณฺ์ คือ รูปภาพ หรือสีต่างๆ ที่อาศัยแสงสว่างแล้วสะท้อนไปกระทบประสาทตา มีลักษณะที่หนาทึบ ด้วยเม็ดปรมาณูของมหาภูตรูป (ดิน น้ำ ไฟ ลม) ซึ่งแสงสว่างลอดไม่ได้ มีสภาพแตกดับอยู่ตลอดเวลา เมื่อแสงสว่างเกิดขึ้นสะท้อนไปกระทบกับสี สีจะสะท้อนไปกระทบกับประสาทตามีอายุ ๑๗ ขณะจิตแล้วแตกดับไป เกิดดับตลอดสุดแล้วแต่เหตุ ปัจจัย (ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๒๕/๑๖๑, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๒, ๑๑/๓๕๓/๓๗๔, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๘๕/๑๖๙, ๑๖/๙๐/๑๗๓, ๑๖/๙๑/๑๗๔, ๑๖/๙๒/๑๗๕, ส.ข.๑๗/๓/๑๒, ๑๗/๔/๑๖, ๑๗/๔๕/๖๓, ๑๗/๕๓/๗๕)

รูปนิमित : รูปนิमित หมายถึง การเห็นภาพ อันปรากฏขึ้นเฉพาะแก่ผู้ปฏิบัตินั้นๆ อันเกิดแต่ใจ หรือสัญญาของนักปฏิบัติหรือผู้เจริญกรรมฐานเป็นสำคัญ ตัวอย่างเช่น การเห็นภาพอดีต อนาคต หรือเห็นภาพในสิ่งที่อยากเห็น เช่น เทวดา ผี นรก สวรรค์ วิมาน พระ

อรหันต์ ครูบาอาจารย์ แม้แต่พระพุทธเจ้า หรือโองาส การเห็นเป็นแสง สี ดวงไฟ ต่างๆ ล้วนนำพิศวงชวนให้ตื่นตาเร้าใจ จึงอโหสิกรรมที่น้อมเชื่ออย่างงมงายด้วยอวิชา อันมีมาแต่การเกิดเป็นธรรมดา หรือการเห็นภาพที่ปรากฏเฉพาะขึ้นของนักปฏิบัติใน สิ่งที่กำหนดเป็นอารมณ์ กสิณ หรือปริกรรมจากการปฏิบัติภาวนา และยิ่งเกิดง่ายขึ้น เมื่อมีผู้ฝึกสอนที่นักปฏิบัติเชื่อหรือศรัทธาอย่างอโหสิกรรมค้อยโน้มน้าวจิตใจให้เห็นในสิ่ง ต่างๆ นั้น ในมาคันทิยสูตรนิตเทศ อธิบายความหมาย “รูปนิมิต” ว่า พระมหากัจ จายนะ กล่าวแก่ท่านหาลินทกานิคหบดีว่า บุคคลผู้เที่ยวชานไปหาที่อาศัย ได้แก่ ความเที่ยวชานไปหาและความผูกพันกับที่อาศัย ชื่อว่ารูปนิมิต (ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/ ๗๙/๒๓๔, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๗๙/๑๓๓)

รูปนิโรธ : รูปนิโรธ หมายถึง ความดับแห่งรูป ในปรั้งคสุตตร อธิบายว่า พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงสิ่งที่แตกสลาย และสิ่งที่ไม่แตกสลาย เธอทั้งหลายจักฟัง อะไรเล่าเป็นสิ่งที่แตกสลาย และอะไรเป็นสิ่งที่ไม่แตกสลาย คือ รูปจัดเป็นสิ่งที่แตก สลาย ส่วนความดับ ความสงบระงับ ความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งรูปนั้น จัดเป็นสิ่งที่ไม่แตก สลาย (ส.ข. (ไทย) ๑๗/๓๒/๔๕, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๗/๑๓, ๓๑/๘/๑๕)

รูปนิโรธคามินีปฏิปทา : รูปนิโรธคามินีปฏิปทา น. หมายถึง ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งรูป ในสัตตภู ฐานสูตร อธิบายว่า ภิกษุทั้งหลาย ก็รูปเป็นไฉน คือ มหาภูตรูป ๔ และรูปที่อาศัย มหาภูตรูป ๔ นี้เรียกว่ารูป ความเกิดขึ้นแห่งรูป ย่อมมีเพราะความเกิดขึ้นแห่งอาหาร ความดับแห่งรูป ย่อมมีเพราะความดับแห่งอาหาร อริยมรรคประกอบด้วยองค์ ๘ ประการ คือ สัมมาทิฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธินี้แล เป็นปฏิปทาอันให้ถึงความดับแห่งรูป ภิกษุทั้งหลาย ก็สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง รุ้อยิ่งซึ่งรูปอย่างนี้ รุ้อยิ่งซึ่งความ เกิดแห่งรูปอย่างนี้ รุ้อยิ่งซึ่งความดับแห่งรูปอย่างนี้ รุ้อยิ่งซึ่งปฏิปทาอันให้ถึงความดับ แห่งรูปอย่างนี้ ปฏิบัติแล้วเพื่อความหน่าย เพื่อความคลายกำหนด เพื่อความดับรูป สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าปฏิบัติดีแล้ว ชนเหล่าใดปฏิบัติดีแล้ว ชนเหล่านั้น ชื่อว่าย่อมหยั่งลงในธรรมวินัยนี้ ภิกษุทั้งหลาย ก็สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่า หนึ่ง รุ้อยิ่งซึ่งรูปอย่างนี้ รุ้อยิ่งซึ่งความเกิดแห่งรูปอย่างนี้ รุ้อยิ่งซึ่งความดับแห่งรูปอย่างนี้ รุ้อยิ่งซึ่งข้อปฏิบัติอันให้ถึงความดับแห่งรูปอย่างนี้ เป็นผู้หลุดพ้นแล้ว เพราะเบื่อหน่าย เพราะคลายกำหนด เพราะความดับ เพราะไม่ถือมั่นรูป สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่า หลุดพ้นแล้วดี สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด หลุดพ้นดีแล้ว สมณะหรือ พราหมณ์เหล่านั้น เป็นผู้มีความกำลังสามารถเป็นของตน สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด เป็นผู้มีความกำลังสามารถเป็นของตน ความเวียนวนเพื่อปรากฏ ย่อมไม่มีแก่สมณะหรือ พราหมณ์เหล่านั้น (ส.ข. (ไทย) ๑๗/๕๗/๘๗-๘๘, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๗/๑๓, ๓๑/๘/ ๑๖)

รูปเนรมิต : รูปเนรมิต หมายถึงการเนรมิตรูป ในขนวสภสูตร อธิบายว่า ครั้งนั้น สันถัมมารพหม เนรมิตอัฐภาพเป็นรูปเนรมิต ๓๓ องค์ ประทับนั่งบนบัลลังก์ของพวกเทพชั้นดาวดึงส์ ทุกบัลลังก์ รับสั่งเรียกพวกเทพชั้นดาวดึงส์มา ตรัสว่า ‘พวกเทพชั้นดาวดึงส์ผู้เจริญ เข้าใจเรื่องนั้นว่าอย่างไร ก็พระผู้มีพระภาคพระองค์นี้ ทรงปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลแก่คนหมู่มาก

มาก เพื่อสุขแก่คนหมู่มาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อสุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายเพียงไร เหล่าชนผู้เจริญผู้ถึงพระพุทธเป็นสรณะ ถึงพระธรรมเป็นสรณะ ถึงพระสงฆ์เป็นสรณะ รักษาศีลให้บริบูรณ์ หลังจากตายไป บางพวกถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับพวกเทพชั้นปรนิมมิตวสวัตดี บางพวกถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับพวกเทพชั้นนิมมานรดี บางพวกถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับพวกเทพชั้นดุสิต บางพวกถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับพวกเทพชั้นยามา บางพวกถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับพวกเทพชั้นดาวดึงส์ บางพวก ถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับพวกเทพชั้นจาตุมหาราช พวกที่ยังกายให้บริบูรณ์ซึ่งต่ำกว่าเขาทั้งหลาย ย่อมไปเพิ่มจำนวนหมู่เทพคนธรรพ์

พระโบราณจารย์กล่าวว่า เมื่อสนังกุมารพรหมผู้เดียวกล่าวรูปเนรมิตทุกรูปก็กล่าว เมื่อสนังกุมารพรหมหนึ่ง รูปเนรมิตทุกรูปก็หนึ่ง ในตวภูกสูตรนิตเทศ อธิบายรูปนิมิตว่า การถามของรูปเนรมิต เป็นอย่างไร คือ พระผู้มีพระภาคทรงเนรมิตพระรูปใด ซึ่งสำเร็จด้วยพระทัย มีอวัยวะน้อยใหญ่ครบทุกอย่าง มีอินทรีย์ไม่บกพร่อง พระรูปเนรมิตนั้น เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าแล้ว ก็ทูลถามปัญหา พระผู้มีพระภาคทรงวิเสขนา นี้ชื่อว่า การถามของรูปเนรมิต (ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๘๕/๒๑๗, ๑๐/๒๘๖/๒๑๗, ชุ.ม. (ไทย) ๒๘/๑๕๐/๔๐๖)

รูปปฏิสนธิ : รูปปฏิสนธิ หมายถึงการกำเนิดแห่งรูป การเกิดแห่งรูป ในอุปาทาปัญญาตานุโยคะ อธิบายว่า สกวาที ถามว่า เพราะท่านเข้าใจว่า “พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ‘ภิกษุทั้งหลาย เราเห็นหมู่สัตว์ผู้กำลังจติ กำลังปฏิสนธิ ทั้งขึ้นต่ำและขึ้นสูง งามและไม่งาม เกิดดีและเกิดไม่ดี ด้วยทิพยจักขุอันบริสุทธิ์เหนือมนุษย์ รู้ชัดถึงหมู่สัตว์ผู้เป็นไปตามกรรม’ จึงยอมรับว่า “ข้าพเจ้าจึงหยั่งรู้บุคคลได้โดยสังขิกัญฐปรมัตถ์” ไซ้ใหม่ ปรวาทิตอบว่า ไซ้ สกวาที ถามว่า พระผู้มีพระภาคทรงเห็นรูป หรือทรงเห็นบุคคลได้ด้วยทิพยจักขุอันบริสุทธิ์เหนือมนุษย์หรือ ปรวาทิตอบว่า ทรงเห็นรูป สกวาที ถามว่า รูปเป็นบุคคล รูปจติ รูปปฏิสนธิ รูปเป็นไปตามกรรมไซ้ใหม่ ปรวาทิตอบว่า ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น ฯลฯ สกวาที ถามว่า พระผู้มีพระภาคทรงเห็นรูป หรือทรงเห็นบุคคลได้ด้วยทิพยจักขุอันบริสุทธิ์เหนือมนุษย์ ปรวาทิตอบว่า ทรงเห็นบุคคล

สกวาที ถามว่า บุคคลเป็นรูป เป็นรูปายตนะ เป็นรูปธาตุ เป็นสีเขียว สีเหลือง สีแดง สีขาว สิ่งที่จะรู้ได้ทางจักขุ กระทบที่จักขุ มาสู่คลองจักขุได้ไซ้ใหม่ ปรวาทิตอบว่า ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น ฯลฯ สกวาที กล่าวว่า พระผู้มีพระภาคทรงเห็นรูป หรือทรงเห็นบุคคลได้ด้วยทิพยจักขุอันบริสุทธิ์เหนือมนุษย์ ปรวาทิตอบว่า ทรงเห็นได้ทั้ง ๒ อย่าง สกวาที กล่าวว่า ทั้ง ๒ อย่าง เป็นรูป เป็นรูปายตนะ เป็นรูปธาตุ ทั้ง ๒ อย่างเป็นสีเขียว ทั้ง ๒ อย่างเป็นสีเหลือง ทั้ง ๒ อย่างเป็นสีแดง ทั้ง ๒ อย่างเป็นสีขาว ทั้ง ๒ อย่างเป็นสิ่งที่รู้ได้ทางจักขุ ทั้ง ๒ อย่างกระทบที่จักขุ ทั้ง ๒ อย่างมาสู่คลองจักขุ ทั้ง ๒ อย่างจติ ทั้ง ๒ อย่างปฏิสนธิ ทั้ง ๒ อย่างเป็นไปตามกรรมไซ้ใหม่ ปรวาทิตอบว่า ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น ฯลฯ (อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๑๒๒/๖๘)

รูปปณิธิ : รูปปณิธิ น. หมายถึง ความตั้งใจมั่นแห่งรูป ในญาณตตยนิเทศ อธิบายว่า พระโยคาวจรเมื่อพิจารณารูปนิมิตโดยความเป็นภย ถูกต้องแล้วๆ ย่อมเห็นความเสื่อม

เพราะจิตน้อมไปในนิพพานที่ไม่มีนิमित นี้ชื่อว่าอนิมิตตวิหาร เมื่อพิจารณารูปปณิธิ (ตัณหาอันเป็นที่ตั้งแห่งรูป) โดยความเป็นภย ถูกต้องแล้วๆ ย่อมเห็นความเสื่อม เพราะจิตน้อมไปในนิพพานที่ไม่มีปณิหิตะ นี้ชื่อว่าอัปปณิหิตตวิหาร เมื่อพิจารณารูปากิ นิเวส (ความยึดมั่นว่ารูป) โดยความเป็นภย ถูกต้องแล้ว ๆ ย่อมเห็นความเสื่อม เพราะจิตน้อมไปในนิพพานที่เป็นสุญญตะ นี้ชื่อว่าสุญญตวิหาร พระโยคาวจรเมื่อพิจารณารูปนิमितโดยความเป็นภย เพ่งเฉยความเป็นไปแล้ว นึกถึงนิพพานอันเป็น ความดับไม่มีนิमितแล้ว ย่อมเข้าสมาบัติ เพราะจิตน้อมไปในนิพพานที่ไม่มีนิमित นี้ชื่อว่าอนิมิตตสมาบัติ เมื่อพิจารณารูปปณิธิโดยความเป็นภย เพ่งเฉยความเป็นไปแล้ว นึกถึงนิพพานอันเป็นความดับไม่มีปณิหิตะแล้ว ย่อมเข้าสมาบัติ เพราะจิตน้อมไปใน นิพพานที่ไม่มีปณิหิตะ นี้ชื่อว่าอัปปณิหิตตสมาบัติ (ช.ป. (ไทย) ๓๑/๗๙/๑๓๓)

รูปปริเยสนา : รูปปริเยสนา หมายถึง การแสวงหารูปที่เคยเห็นเคยคบ ในพาหิรผัสสนานัตตสูตร ว่า ด้วยความต่างแห่งผัสสะเพราะอาศัยธาตุภายนอก อธิบายว่า คือ รูปสัญญาเกิดขึ้น เพราะอาศัยรูปธาตุ รูปสังกัปปะเกิดขึ้นเพราะอาศัยรูปสัญญา รูปสัมผัสเกิดขึ้นเพราะ อาศัยรูปสังกัปปะ รูปสัมผัสสชาเวทนาเกิดขึ้นเพราะอาศัยรูปสัมผัส รูปฉันทะเกิดขึ้น เพราะอาศัยรูปสัมผัสสชาเวทนา รูปปริพาหะเกิดขึ้นเพราะอาศัยรูปฉันทะ รูปปริเยส นาทะเกิดขึ้นเพราะอาศัยรูปปริพาหะ รูปลาภะเกิดขึ้นเพราะอาศัยรูปปริเยสนา ฯลฯ ัมมสัญญาเกิดขึ้นเพราะอาศัยัมมธาตุ ัมมสังกัปปะเกิดขึ้นเพราะอาศัยัมมสัญญา ัมมสัมผัสเกิดขึ้นเพราะอาศัยัมมสังกัปปะ ัมมสัมผัสสชาเวทนาเกิดขึ้นเพราะ อาศัยัมมสัมผัส ัมมฉันทะเกิดขึ้นเพราะอาศัยัมมสัมผัสสชาเวทนา ัมมปริพาหะ เกิดขึ้นเพราะอาศัยัมมฉันทะ ัมมปริเยสนาเกิดขึ้นเพราะอาศัยัมมปริพาหะ ัมม ลาภะเกิดขึ้นเพราะอาศัยัมมปริเยสนา ภิคุทั้งหลาย ความต่างแห่งสัญญาเกิดขึ้น เพราะอาศัยความต่างแห่งธาตุ ความต่างแห่งสังกัปปะเกิดขึ้นเพราะอาศัยความต่าง แห่งสัญญา ความต่างแห่งฉันทะ เกิดขึ้นเพราะอาศัยความต่างแห่งสังกัปปะ ความ ต่างแห่งลาภะเกิดขึ้นเพราะอาศัยความต่างแห่งปริเยสนา (ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๙๑/๑๓๔, ๑๖/๙๓/๑๓๗, ส.นิ.อ. (บาลี) ๒/๙๑/๑๔๙)

รูปปริพาหะ : รูปปริพาหะ หมายถึง ความเร่าร้อนเพราะเผาผลาญรูปทั้งหลาย ในพาหิรธาตุนานัตต สูตร ว่าด้วยความต่างแห่งธาตุ อธิบายว่า ความต่างแห่งสัญญาเกิดขึ้นเพราะอาศัย ความต่างแห่งธาตุ ความต่างแห่งสังกัปปะเกิดขึ้นเพราะอาศัยความต่างแห่งสัญญา ความต่างแห่งฉันทะ เกิดขึ้นเพราะอาศัยความต่างแห่งสังกัปปะ ความต่างแห่งปริพา หะเกิดขึ้น เพราะอาศัยความต่างแห่งฉันทะ ความต่างแห่งปริเยสนาเกิดขึ้นเพราะ อาศัยความต่างแห่งปริพาหะ เป็นอย่างไร คือ รูปสัญญาเกิดขึ้นเพราะอาศัยรูปธาตุ รูปสังกัปปะเกิดขึ้นเพราะอาศัยรูปสัญญา รูปฉันทะเกิดขึ้นเพราะอาศัยรูปสังกัปปะ รูปปริพาหะเกิดขึ้นเพราะอาศัยรูปฉันทะ รูปปริเยสนาเกิดขึ้นเพราะอาศัยรูปปริพาหะ ฯลฯ ัมมสัญญาเกิดขึ้นเพราะอาศัยัมมธาตุ ัมมสังกัปปะเกิดขึ้นเพราะอาศัยัมม สัญญา ัมมฉันทะเกิดขึ้นเพราะอาศัยัมมสังกัปปะ ัมมปริพาหะเกิดขึ้นเพราะ อาศัยัมมฉันทะ ัมมปริเยสนาเกิดขึ้นเพราะอาศัยัมมปริพาหะ ภิคุทั้งหลาย ความ

ต่างแห่งสัญญาเกิดขึ้นเพราะอาศัยความต่างแห่งธาตุ ความต่างแห่งสังกัปปะเกิดขึ้น เพราะอาศัยความต่างแห่งสัญญา ความต่างแห่งฉันทะเกิดขึ้นเพราะอาศัยความต่าง แห่งสังกัปปะ ความต่างแห่งปริพาหะเกิดขึ้นเพราะอาศัยความต่างแห่งฉันทะ ความ ต่างแห่งปริเยสนาเกิดขึ้นเพราะอาศัยความต่างแห่งปริพาหะ (ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๙๑/ ๑๗๔, ๑๖/๙๓/๑๗๗, ส.นิ.อ. (บาลี) ๒/๙๑/๑๔๙)

รูปเป็นที่อาศัยเกิดของเวทนาที่เกิดแต่กายสัมผัส : รูปเป็นแหล่งอาศัยเกิดแห่งเวทนาที่เกิดแต่กาย สัมผัส, รูปที่ให้เวทนาอาศัยเกิดเพราะกายสัมผัส, รูปที่มีกายสัมผัสเป็นที่อาศัยเกิดแห่ง เวทนา, กายสัมผัสแห่งรูปที่ทำให้เกิดเวทนา, สัมผัสทางกายแห่งรูปที่เวทนาอาศัยเกิด ,(กายสัมผัส คือสัมผัสทางกาย, อากาศที่กาย โผฏฐัพพะ และ กายวิญญูณ ประจวบ กัน) ในอัมมสังคณีย์(๒.รูปกัณฑ์)ทุกมาติกา ตอนว่าด้วยวัตถุทุกะ ได้อธิบาย ความหมายของรูปที่มีลักษณะต่างๆ ดังข้อความที่มีปรากฏว่า **“รูปเป็นที่อาศัยเกิด ของเวทนาที่เกิดแต่กายสัมผัส ฯลฯ ของสัญญา ฯลฯ ของเจตนา ฯลฯ ของกาย วิญญูณ นั้นเป็นไฉนกายายตนะ รูปนี้ชื่อว่าเป็นที่อาศัยเกิดของกายวิญญูณ”** (อภิ.สง.(ไทย)๓๔/๖๘๔/๒๑๒,พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์)

รูปเป็นที่อาศัยเกิดของเวทนาที่เกิดแต่จักขุสัมผัส : รูปเป็นแหล่งอาศัยเกิดแห่งเวทนาที่เกิดแต่จักขุ สัมผัส, รูปที่ให้เวทนาอาศัยเกิดเพราะจักขุสัมผัส, รูปที่มีจักขุสัมผัสเป็นที่อาศัยเกิด แห่งเวทนา, จักขุสัมผัสแห่งรูปที่ทำให้เกิดเวทนา, สัมผัสทางตา(จักขุ)แห่งรูปที่เวทนา อาศัยเกิด,(จักขุสัมผัส คือ อากาศที่ตา รูป และจักขุวิญญูณประจวบกัน) ในอัมม สังคณีย์(๒.รูปกัณฑ์) ทุกมาติกา ตอนว่าด้วยวัตถุทุกะ ได้อธิบายความหมายของรูปที่มี ลักษณะต่างๆ ดังข้อความที่มีปรากฏว่า **“รูปเป็นที่อาศัยเกิดของเวทนาที่เกิดแต่ จักขุสัมผัส ฯลฯ ของสัญญา ฯลฯ ของเจตนา ฯลฯ ของจักขุวิญญูณ นั้นเป็นไฉน จัก ขายตนะ รูปนี้ชื่อว่าเป็นที่อาศัยเกิดของจักขุวิญญูณ”** (อภิ.สง.(ไทย)๓๔/๖๘๐/๒๑๒, พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์)

รูปเป็นที่อาศัยเกิดของโสตสัมผัส :รูปเป็นแหล่งอาศัยเกิดแห่งโสตสัมผัส, โสตสัมผัสที่เกิดขึ้นเพราะ อาศัยรูป, โสตสัมผัสที่มีรูปเป็นแดนเกิด, (โสตสัมผัส คืออากาศที่หู เสียง และโสต วิญญูณประจวบกัน เกิดการได้ยิน)ในอัมมสังคณีย์(๒.รูปกัณฑ์) ทุกมาติกา ตอนว่า ด้วยวัตถุทุกะ ได้อธิบายความหมายของรูปที่มีลักษณะต่างๆ ดังข้อความที่มีปรากฏว่า **“รูปเป็นที่อาศัยเกิดของโสตสัมผัส ฯลฯ ของขานสัมผัส ฯลฯของชีวหาสัมผัส ฯลฯ ของกายสัมผัส นั้นเป็นไฉน กายายตนะ รูปนี้ชื่อว่าเป็นที่อาศัยเกิดของกายสัมผัส”** (อภิ.สง.(ไทย)๓๔/๖๘๒/๒๑๒,พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์)

รูปเป็นบุคคล : บุคคลเป็นรูป, บุคคลมีอยู่ในรูป, รูปเป็นสิ่งบ่งบอกความเป็นบุคคล,(รูปคือสิ่งที่รับรู้ ได้ด้วยตา เป็นขั้น ๑ ในขั้น ๕ คือ รูปเวทนา สัญญา สังขาร วิญญูณ ร่าง เช่น โครงรูป ร่างกาย เช่น รูปตัวคนรูปตัวสัตว์ เค้าโครง เช่น ขึ้นรูป แบบ เช่น รูป สามเหลี่ยม รูปรี รูปไข่), ในบุคคลกลา(ว่าด้วยบุคคล)พระสกวาทีกัปปะพระปรวาทิ สนทนากันเรื่องตัวบุคคล เพื่อหาคำตอบว่า ส่วนไหนของขั้น ๕ ที่ชื่อว่า “บุคคล”, ในอรรถกลาท่านหมายถึงตอนที่ว่าด้วยการเทียบเคียงบุคคลกับสภาวะธรรม ๕๗

โดยนัย ๔ ประการ เช่นเทียบเคียงบุคคลกับรูป ดังนี้ (๑) รูปเป็นบุคคล (๒) บุคคลอาศัยรูป (๓) บุคคลเป็นอื่นจากรูป (๔) รูปอาศัยบุคคล(อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๔๖/๓๑,๓๗/๑๒๒/๖๘, อภิ.ปณจ.อ. ๔๖-๕๒/๑๔๐, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน)

รูปเป็นอนัตตา : รูปเป็นสิ่งไม่ใช่ตัวไม่ใช่ตน, รูปไม่เป็นอัตตา, รูปไม่มีตัวตน, ในอรรถกถาชั้นติกถา(ว่าด้วยการเปล่งวาจาว่านี่ทุกข์) พระสกวาทีกัปปะพระปรวาที่สนทนากันเรื่องทุกข์ โดยยกชั้น ๕ มาอธิบายตามหลักของไตรลักษณ์ ดังข้อความตอนหนึ่งมีปรากฏว่า “.....สก. เมื่อเปล่งวาจาว่า **“รูปเป็นอนัตตา”** ญาณว่า **“รูปเป็นอนัตตา”** จึงดำเนินไปใช้ใหม่ **ปร. ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น ฯลฯ...**” (อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๖๑๙/๖๗๖)

รูปเป็นอรูปาวจร : รูปมีอรูปเป็นที่ท่องเที่ยวไป, รูปที่ท่องเที่ยวไปในอรูปภพ, รูปที่เกี่ยวข้องกับอรูปธรรม, (อรูปาวจร เป็นหนึ่งในภูมิ ๓ ที่จิตท่องเที่ยวไป ได้แก่ กามาวจร รูปาวจร และอรูปาวจร อีกนัยหนึ่งหมายถึงภูมิ ๓ แห่งผู้ท่องเที่ยวไปในกาม ในรูป และในอรูป, กามาวจรจิตของคนทั่วไป, รูปาวจรจิตของคนผู้ได้รูปฌาน และอรูปาวจรจิตของคนผู้ได้อรูปฌาน), ในรูปังอรูปาวจรารูปาวจรันติกถา(ว่าด้วยรูปเป็นรูปาวจรและอรูปาวจร,) พระสกวาทีกัปปะพระปรวาที่สนทนากันเรื่องรูปเป็นรูปาวจรหรืออรูปาวจรกันแน่ ดังข้อความตอนหนึ่งว่า “สก. รูปเป็นอรูปาวจรมีอยู่ใช้ใหม่ **ปร. ใช้..... ฯลฯ.....สก. หากรูปไม่เป็นเครื่องแสวงหาสมบัติ ไม่เป็นเครื่องแสวงหาอุปัติ ฯลฯมีวิัตถุอย่างเดียวกัน มีอารมณ์อย่างเดียวกัน ท่านก็ไม่ควรยอมรับว่า“รูปเป็นอรูปาวจรมีอยู่”** (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๗๖๙/๘๐๙)

รูปภพ : ภพที่มีรูป, โลกเป็นที่อยู่ของรูปพรหม, ภพของผู้ได้รูปฌาน ๔, ภพที่เป็นรูปาวจร, ภพของสัตว์ผู้เข้าถึงรูปฌาน ได้แก่ รูปพรหมทั้ง ๑๖, (ภพ หมายถึง ภาวะชีวิตของสัตว์หรือโลกเป็นที่อยู่ของสัตว์ มี ๓ ประเภท ได้แก่ (๑)กามภพ - ภพที่เป็นกามาวจร , ภพของสัตว์ผู้ยังแสวงกามคุณคืออารมณ์ทางอินทรีย์ทั้ง ๕ ได้แก่ อบาย ๔ มนุษย์โลก และกามาวจรสวรรค์ทั้ง ๖, (๒)รูปภพ - ภพที่เป็นรูปาวจร, ภพของสัตว์ผู้เข้าถึงรูปฌาน ได้แก่ รูปพรหมทั้ง ๑๖ และ(๓)อรูปภพ - ภพที่เป็นอรูปาวจร, ภพของสัตว์ผู้เข้าถึงอรูปฌาน ได้แก่ อรูปพรหม ๔) (ที.ม.(ไทย)๑๐/๙๙/๕๙, ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๕๗/๑๑๙,๑๑/๓๐๕/๒๖๕, ส.ส.(ไทย)๑๕/๑๖๕/๒๒๑,๑๕/๑๖๗/๒๒๔, ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๓๒๖/๓๔๔,อง.ติก.(ไทย)๒๐/๗๗/๓๐๑,๒๐/๗๘/๓๐๒,อง.ฉก.(ไทย)๒๒/๑๐๕/๖๒๖,พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์)

รูปไม่เป็นที่อาศัยเกิดของกายวิญญาณ : รูปไม่เป็นที่อาศัยเกิดของกายวิญญาณ, รูปที่กายวิญญาณอาศัยเกิดไม่ได้, รูปที่ไม่เปิดโอกาสให้กายวิญญาณอาศัยเกิด, (กายวิญญาณหมายถึงความรู้ที่เกิดขึ้นเพราะผัสสะกระทบกาย, โสภณผัสสะกระทบกายเกิดความรู้ขึ้น), ในคัมภีร์ธัมมสังคณีย์(๒.รูปกัณฑ์) รูปวิภังคิ ทุกนิตทส วิตถุทุกะ ท่านอธิบายความตอนหนึ่งว่า **“รูปไม่เป็นที่อาศัยเกิดของกายวิญญาณนั้น เป็นไฉน จักขายตนะ ฯลฯ กวฬิงการาหาร รูปนี้ชื่อว่าไม่เป็นที่อาศัยเกิดของกายวิญญาณ”** (อภิ.สง.(ไทย)๓๔/๖๘๕/๒๑๒, พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลธรรม)

รูปไม่เป็นที่อาศัยเกิดของกายสัมผัส : รูปไม่เป็นที่อาศัยเกิดของกายสัมผัส, รูปที่กายสัมผัสอาศัยเกิดไม่ได้, รูปที่ไม่เปิดโอกาสให้กายสัมผัสอาศัยเกิด,(กายสัมผัส คือสัมผัสทางกาย, อากาศที่กาย โผฏฐัพพะ และ กายวิญญาณประจวบกัน), ในคัมภีร์ธัมมสังคณีย์ (๒.รูปกัณฑ์) รูปวิภัตติ ทุกขนิทเทส วัตถุทูกะ ได้อธิบายเรื่องรูปไม่เป็นที่อาศัยเกิดของกายสัมผัสไว้ว่า “....รูปไม่เป็นที่อาศัยเกิดของกายสัมผัส นั้นเป็นไฉน จักขายตนะ ฯลฯ กวฬิงการาทหาร รูปนี้ชื่อว่าไม่เป็นที่อาศัยเกิดของกายสัมผัส” (อภิ.สง.(ไทย)๓๔/๖๘๓/๒๑๒, พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์)

รูปไม่เป็นที่อาศัยเกิดของจักขุวิญญาณ : รูปไม่เป็นที่อาศัยเกิดของจักขุวิญญาณ, รูปที่จักขุวิญญาณอาศัยเกิดไม่ได้, รูปที่ไม่เปิดโอกาสให้จักขุวิญญาณเกิด, (จักขุวิญญาณ หมายถึง ความรู้ที่เกิดขึ้นเพราะรูปกระทบตา, รูปกระทบตาเกิดความรู้ขึ้น), ในคัมภีร์ธัมมสังคณีย์(๒.รูปกัณฑ์) รูปวิภัตติ ทุกขนิทเทส วัตถุทูกะ ได้อธิบายเรื่องรูปไม่เป็นที่อาศัยเกิดของจักขุวิญญาณไว้ว่า “**รูปไม่เป็นที่อาศัยเกิดของจักขุวิญญาณ นั้นเป็นไฉน โสตายตนะ ฯลฯ กวฬิงการาทหาร รูปนี้ชื่อว่าไม่เป็นที่อาศัยเกิดของจักขุวิญญาณ**” (อภิ.สง.(ไทย)๓๔/๖๘๑/๒๑๒, พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์)

รูปไม่เป็นที่อาศัยเกิดของจักขุสัมผัส : รูปไม่เป็นที่อาศัยเกิดของจักขุสัมผัส, รูปที่จักขุสัมผัสอาศัยเกิดไม่ได้, รูปที่ไม่เปิดโอกาสให้จักขุสัมผัสเกิด, (จักขุสัมผัส หมายถึง อากาศที่ตา รูป และจักขุวิญญาณประจวบกัน), ในคัมภีร์ธัมมสังคณีย์(๒.รูปกัณฑ์) รูปวิภัตติ ทุกขนิทเทส วัตถุทูกะ ได้อธิบายเรื่องรูปไม่เป็นที่อาศัยเกิดของจักขุสัมผัสไว้ว่า “**รูปไม่เป็นที่อาศัยเกิดของจักขุสัมผัส นั้นเป็นไฉน โสตายตนะ ฯลฯ กวฬิงการาทหาร รูปนี้ชื่อว่าไม่เป็นที่อาศัยเกิดของจักขุสัมผัส**”(อภิ.ก.(ไทย)๓๔/๖๗๙/๒๑๒, พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์)

รู้ประโยชน์ : ทราบประโยชน์, เข้าใจประโยชน์, (ประโยชน์ หมายถึงสิ่งที่มีผลใช้ได้ดีสมกับที่คิดมุ่งหมายไว้ ผลที่ได้ตามต้องการ สิ่งที่เป็นผลดีหรือเป็นคุณ เช่น ประโยชน์ของการศึกษา ประโยชน์ของโรงเรียน), คำว่า “รู้ประโยชน์” ในปฐมจักกานูวัตตนสูตร(ว่าด้วยการให้จักรหมุนไป สูตรที่ ๑) และในทุติยจักกานูวัตตนสูตร(ว่าด้วยการให้จักรหมุนไป สูตรที่ ๒) ท่านหมายถึงรู้ประโยชน์ที่ต้องทำในภาวะที่ดำรงอยู่ เป็นคุณสมบัติข้อแรกในห้าข้อของผู้ดำรงตำแหน่งสำคัญ เช่น รู้ประโยชน์ในฐานะพระเจ้าจักรพรรดิคือ เป็นผู้รู้ประโยชน์ หมายถึงทรงครองราชย์ด้วยการทรงบำเพ็ญประโยชน์ ส่วนรู้ประโยชน์ในฐานะพระตถาคตเจ้า ท่านหมายถึงรู้ประโยชน์ ๕ ประการ คือ (๑) ประโยชน์ตน (๒) ประโยชน์ผู้อื่น(๓) ประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่น (๔) ประโยชน์ในภพนี้ (๕) ประโยชน์ในภพหน้า (อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๑๓๑/๒๑๑,๒๒/๑๓๒/๒๑๓,อง.ปญจก.อ. ๓/๑๓๑/๕๐,อง.ปญจก.ฎีกา ๓/๑๓๑/๕๓, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน)

รูปรากะ : ยินดีในรูป, พอใจในรูป, ความตั้งใจในอารมณ์แห่งรูปमान, ความตั้งใจในรูปธรรมคือตั้งใจในอารมณ์แห่งรูปमान หรือในรูปธรรมอันประณีต, รูปรากะ เป็นหนึ่งในสังโยชน์ ๑๐ ประการ ประเภทอุทัมภาคิยสังโยชน์(สังโยชน์เบื้องสูง) ผู้ที่หวังจะบรรลุคุณธรรมขั้นสูงจักต้องละสังโยชน์ ๑๐ ประการนี้ให้ได้ โดยเริ่มต้นจากการรักษา

ศีลให้เคร่งครัด ดังข้อความตอนหนึ่งมีปรากฏในมิตตสูตร(ว่าด้วยมิตร)ว่า “.....เป็นไปไม่ได้เลยที่ภิกษุไม่บำเพ็ญศีลทั้งหลายให้บริบูรณ์แล้ว จักละกรรมราคะรูปราคะ หรือ อรูปราคะได้.....” (ส.ข.(ไทย)๑๗/๑๐๒/๑๙๕,อง.ฉก.ก.(ไทย)๒๒/๖๗/๕๘๖,อง.ทสก.(ไทย)๒๔/๑๓/๒๑,ช.เถรี.(ไทย)๒๖/๑๖๗/๕๘๒,ช.ม.(ไทย)๒๙/๗/๓๓,๒๙/๓๐/๑๒๑,๒๙/๓๐/๑๒๒,๒๙/๔๙/๑๗๑,๒๙/๑๕๐/๔๐๙,๒๙/๒๑๐/๖๑๗, พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์)

รูปละเอียด : รูปไม่หยาบ, รูปที่เว้นจากรูปหยาบ, สุขุมรูป, รูปที่ไม่ปรากฏชัด รูปที่กำหนดรู้ได้ยาก รูปที่แทงตลอดได้ยาก, ในคัมภีร์พระอภิธรรมระบุถึงรูป ๒๘ อย่าง แบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ (๑)ประเภทรูปหยาบ มี ๑๒ เรียกว่าโอฬาริกรูป และ(๒)ประเภทรูปละเอียด มี ๑๖ เรียกว่าสุขุมรูป, รูปละเอียด(สุขุมรูป)เป็นธรรมารมณ์ รับรู้ทางประสาทสัมผัสทั้ง ๕ (ตา หู จมูก ลิ้น และกาย)ไม่ได้ ต้องพิจารณาด้วยปัญญาและรับรู้ได้ทางมโนทวารเท่านั้น, ในชั้นธวิภังค์ได้ให้ความหมายของรูปละเอียดไว้ว่า “**รูปละเอียด** เป็นไฉน อิตถินทรีย์ ปริสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ กายวิญญูติ วจวิญญูติ อากาสธาตุรูปลหุตา รูปมธุตา รูปกัมมัญญูตา รูปอุปจยะ รูปสันตติ รูปชรตา รูปอนิจจตา กวฬิงการาทาร นี้เรียกว่า**รูปละเอียด**” (อภิ.สง.(ไทย)๓๔/๖๗๕/๒๑๑, อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๕/๓)

รูปลักษณะที่ดี : รูปร่างดี, ลักษณะทางร่างกายดี, รูปลักษณะสวยงาม, รูปร่างสมส่วน, บุคลิกลักษณะดี, ในพระวินัยปิฎก มหาวิภังค์ (๕.ปาจิตตยิกัณฑ์) ได้ระบุถึงรูปลักษณะ ๒ อย่าง คือ รูปลักษณะที่ดีและรูปลักษณะที่เลว ตามข้อความมีปรากฏว่า “**ที่ชื่อว่า รูปลักษณะ ได้แก่ รูปลักษณะ ๒ อย่าง คือ (๑) รูปลักษณะที่เลว (๒) รูปลักษณะที่ดี** ที่ชื่อว่า รูปลักษณะที่เลว คือ สูงเกินไป เตี้ยเกินไป ดำเกินไป ขาวเกินไป นี้ จัดเป็นรูปลักษณะที่เลว ที่ชื่อว่า รูปลักษณะที่ดี คือ ไม่สูงนัก ไม่เตี้ยนัก ไม่ดำนัก ไม่ขาวนัก นี้จัดเป็น**รูปลักษณะที่ดี**”(วิ.มหา.(ไทย)๒/๑๕/๒๐๔)

รูปลักษณะที่เลว :รูปร่างไม่ดี,ลักษณะทางร่างกายไม่ดี, รูปลักษณะไม่สวยงาม, รูปร่างไม่สมส่วน, บุคลิกลักษณะไม่ดี, ในพระวินัยปิฎก มหาวิภังค์ (๕.ปาจิตตยิกัณฑ์) ได้ระบุถึงรูปลักษณะ ๒ อย่าง คือ รูปลักษณะที่ดีและรูปลักษณะที่เลว ตามข้อความมีปรากฏว่า “**ที่ชื่อว่า รูปลักษณะ ได้แก่ รูปลักษณะ ๒ อย่าง คือ (๑) รูปลักษณะที่เลว (๒) รูปลักษณะที่ดี** ที่ชื่อว่า **รูปลักษณะที่เลว** คือ สูงเกินไป เตี้ยเกินไป ดำเกินไป ขาวเกินไป นี้ จัดเป็น**รูปลักษณะที่เลว** ที่ชื่อว่า รูปลักษณะที่ดี คือ ไม่สูงนัก ไม่เตี้ยนัก ไม่ดำนัก ไม่ขาวนัก นี้จัดเป็น**รูปลักษณะที่ดี**”(วิ.มหา.(ไทย)๒/๑๕/๒๐๔)

รูปลักษณะ : รูปร่าง, รูปโฉม, รูปลักษณะ, ลักษณะทางร่างกาย, บุคลิกลักษณะ, ในภททิสสูตร(ว่าด้วยเจ้าลิจฉวีพระนามว่าภททิส) พระพุทธเจ้าตรัสสอนเจ้าภททิสไม่ให้เชื่ออะไรง่ายๆ ด้วยเหตุ ๑๐ ประการ ข้อที่ ๙ มีข้อความระบุว่า “อย่าปลงใจเชื่อเพราะมองเห็น**รูปลักษณะ**น่าจะเป็นไปได้”, ส่วนในพุทธาปทาน(พระประวัติในอดีตชาติของพระพุทธเจ้า) พระพุทธเจ้าตรัสถึงอดีตชาติของพระองค์ว่า ทรงเกิดเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ด้วยรูปลักษณะ ดังพระดำรัสตอนหนึ่งระบุไว้ว่า “...(เมื่อเราเกิดเป็นเทวดา)

เราก็ยิ่งใหญ่กว่าพวกเทวดา (เมื่อเราเกิดเป็นมนุษย์) เราก็ยิ่งใหญ่กว่าพวกมนุษย์เรา
สมบูรณ์ด้วยรูปลักษณะ ไม่มีใครเสมอด้วยปัญญา...” (อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๑๙๓/
๒๘๓, ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๕๖/๙)

- รูปลาภะ :** การได้รูป, การรับรูป, การได้มาซึ่งรูป, รูปที่ได้มา, ในพาทิรผัสสนานัตตสูตร(ว่าด้วยความต่างแห่งผัสสะเพราะอาศัยธาตุภายนอก) ได้อธิบายถึงความเชื่อมโยงเกี่ยวของกันของธาตุต่างๆ มีรูปธาตุและธัมมธาตุ เป็นต้น ดังข้อความมีปรากฏตอนหนึ่งว่า “....รูปฉันทะเกิดขึ้นเพราะอาศัยรูปสัมผัสผัสสาเวทนา รูปปริพาหะเกิดขึ้นเพราะอาศัยรูปฉันทะ รูปปริเยสนาเกิดขึ้นเพราะอาศัยรูปปริพาหะ **รูปลาภะ**เกิดขึ้นเพราะอาศัยรูปปริเยสนา ฯลฯ...”, ในอรรถกถาท่านขยายความว่า รูปลาภะ ได้แก่ อารมณ์ที่ตนแสวงหาได้มาพร้อมด้วยตัณหา (ส.นิ.(ไทย)๑๖/๙๓/๑๗๗, ส.นิ.อ.(ไทย)๒/๙๓/๑๙๕)
- รูปชिरารุธ :** ภาพชिरารุธ, รูปมีวชิระเป็นอาวุธ, รูปสายฟ้าเป็นอาวุธ, วชิรารุธ หมายถึง ผู้มีวชิระเป็นอาวุธ คือพระอินทร์หรือท้าวสักกะ, (คำว่า “วชิระ” โดยทั่วไปแปลว่า “เพชร” แต่ในที่นี้ ท่านแปลว่า “สายฟ้า”(อสนีบาต)ซึ่งเป็นอาวุธของพระอินทร์(ท้าวสักกะ), ในขุททกนิกาย พุทธวงศ์ ตอนว่าด้วย รตนจิงกมนกัณฑ์(ว่าด้วยพระพุทธเจ้าทรงเนรมิตที่จิงกรมแก้ว) ระบุถึงพระยุคลบาทของพระพุทธเจ้าว่ามีรูปชिरารุธปรากฏอยู่ ดังข้อความตอนหนึ่งว่า “...ข้าแต่พระมหาวีระ ที่พระยุคลบาทของพระองค์มีจักรลักษณะเป็นรูปธงชัย รูปธงปฏิภาณ รูปชिरารุธ รูปแว่นแก้ว และรูปขอ(ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๓๗/๕๖๑, พจนานุกรมบาลี, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน)
- รูปวิจารณ์ :** ความตรองเกี่ยวกับรูป, ใคร่ครวญเกี่ยวกับรูป, พิจารณาเกี่ยวกับรูป, รูปวิจารณ์(ความตรองถึงรูป)เป็นสิ่งที่เกิดต่อจากรูบวิตก(ความตรึกถึงรูป), ในมหาสติปัฏฐานสูตร สมุททัยสังจนิทเทศ ระบุว่า “...รูปวิจารณ์ (ความตรองถึงรูป) เป็นปิยรูปสาดรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิดก็เกิดที่ รูปวิจารณ์นี้ เมื่อตั้งอยู่ก็ตั้งอยู่ที่รูปวิจารณ์นี้...”, ส่วนในขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค ทิฎฐิกถา(ว่าด้วยทิฎฐิ) ระบุว่าโสดาปัตติมรรคสามารถถอนทิฎฐิได้หลายอย่าง หนึ่งในจำนวนนั้นคือ ทิฎฐิคือความถือมั่นรูปวิจารณ์ว่า “นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นเรา” เป็นต้น(ที.ม.(ไทย)๑๐/๔๐๐/๓๓๑,๑๐/๔๐๑/๓๓๔, ม.มู.(ไทย)๑๒/๑๓๓/๑๒๓, ขุ.ปฎิ.(ไทย)๓๑/๓/๑๑,๓๑/๑๒๓/๑๙๐)
- รูปวิตก :** ความตรึกในรูป, ความกังวลในรูป, ความวุ่นวายใจในรูป, รูปวิตก(ความตรึกในรูป)เกิดต่อจากรูปตัณหา(ความอยากในรูป), ในมหาสติปัฏฐานสูตร สมุททัยสังจนิทเทศ ระบุว่า “...รูปวิตก(ความตรึกถึงรูป)เป็นปิยรูปสาดรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิดก็เกิดที่ รูปวิตกนี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่รูปวิตกนี้...”, ส่วนในขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค ทิฎฐิกถา(ว่าด้วยทิฎฐิ) ระบุว่าโสดาปัตติมรรคสามารถถอนทิฎฐิได้หลายอย่าง หนึ่งในจำนวนนั้นคือ ทิฎฐิคือความยึดมั่นถือมั่นรูปวิตกว่า “นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นอิตตาของเรา”(ที.ม.(ไทย)๑๐/๔๐๐/๓๓๑,๑๐/๔๐๑/๓๓๔, ม.มู.(ไทย)๑๒/๑๓๓/๑๒๓, ขุ.ปฎิ.(ไทย)๓๑/๓/๑๑,๓๑/๑๒๓/๑๙๐)
- รูปสมบัติ :** ความสวยงามแห่งรูปร่าง, ความถึงพร้อมแห่งรูปร่าง, ร่างกายดูดี, รูปงาม, รูปหล่อ(ชาย)รูปสวย(หญิง),(สมบัติ หมายถึง ความถึงพร้อม, ความครบถ้วน, ความสมบูรณ์)

ในทางพระพุทธศาสนาถือว่า การมีรูปสมบัติ เป็นอานิสงส์อย่างหนึ่งของการทำบุญ และมักได้มาพร้อมกับสมบัติอื่นๆ เช่น โภคสมบัติ(ร่ำรวย) ยศสมบัติ(มียศถาบรรดาศักดิ์) เป็นต้น ส่วนในการอธิบายเกี่ยวกับหลักธรรม ท่านสอนไม่ให้ยึดติดในรูปสมบัติเพราะสิ่งเหล่านี้มีความเสื่อมสลายไปเป็นธรรมดา (ขุ.เถรี.(ไทย)๒๖/๗๒/๕๖๗, ขุ.ชา.วิสติ.(ไทย)๒๗/๑๕๐/๔๙๖,๒๗/๑๕๑/๔๙๖, ขุ.อป.(ไทย)๓๓/๗/๕๒๐,๓๓/๔๘/๕๒๕,๓๓/๒๐๕/๕๔๗,๓๓/๓๓๒/๔๙๘,๓๓/๔๕๒/๔๔๗, ๓๓/๔๗๒/๕๑๖)

รูปสมุทัย : เหตุให้เกิดรูป, ที่เกิดของรูป, มูลเหตุที่ทำให้เกิดรูป, (สมุทัย คือเหตุให้เกิดทุกข์ ได้แก่ ตัณหา คือความทะยานอยาก เช่น อยากได้นั้นได้นี้ อยากเป็นโน้นเป็นนี่ อยากไม่เป็นโน้นเป็นนี่ และรูปตัณหา ก็เป็นสมุทัยข้อหนึ่งที่ทำให้เกิดทุกข์เช่นกัน) ในขุททกนิกาย ปฏิสัมภทามรรค ตอนว่าด้วยญาณกถา(ว่าด้วยญาณ) สุตมยญาณนิตเทศ(แสดงสุตมยญาณ) ระบุถึงรูปสมุทัยว่าเป็นสิ่งที่ควรรู้อย่าง ดังมีข้อความระบุไว้ตอนหนึ่งว่า “...ทุกข์ควรรู้อย่าง ทุกขสมุทัย (เหตุให้เกิดทุกข์) ควรรู้อย่าง ทุกขนิโรธ (ความดับทุกข์) ควรรู้อย่าง ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา (ข้อปฏิบัติที่ให้ถึงความดับทุกข์) ควรรู้อย่าง รูปควรรู้อย่าง รูปสมุทัย (เหตุให้เกิดรูป) ควรรู้อย่าง รูปนิโรธ (ความดับรูป) ควรรู้อย่างรูปนิโรธคามินีปฏิปทา (ข้อปฏิบัติที่ให้ถึงความดับรูป) ควรรู้อย่าง...” (ขุ.ปฎิ.(ไทย)๓๑/๗/๑๓,๓๑/๘/๑๕)

รูปสังกัปปะ : ความดำริในรูป, ความคิดเกี่ยวกับรูป, ความไตร่ตรองในรูป, ในสัญญาณานัตตสูตร(ว่าด้วยความต่างแห่งสัญญา) อธิบายว่ารูปสังกัปปะเกิดขึ้นได้เพราะอาศัยรูปสัญญาและเป็นที่ยึดถือของรูปฉันทะ ตามข้อความที่ระบุไว้ว่า “...รูปสัญญาเกิดขึ้นเพราะอาศัยรูปธาตุ รูปสังกัปปะเกิดขึ้นเพราะอาศัยรูปสัญญา รูปฉันทะเกิดขึ้นเพราะอาศัยรูปสังกัปปะ รูปปริหาหะเกิดขึ้นเพราะอาศัยรูปฉันทะ...” ในอรรถกถาท่านขยายความว่า รูปสังกัปปะ คือความดำริที่ประกอบด้วยจิต ๓ ดวง มีสัมปฏิจจนจิต (จิตที่รับรู้อารมณ์) เป็นต้น (ส.นิ.(ไทย)๑๖/๙๑/๑๗๔,๑๖/๙๓/๑๗๗, ส.นิ.อ.(ไทย) ๒/๙๑/๑๙๔)

รูปสังกหะ : การสงเคราะห์เข้าในรูป, การรวบรวมรูป, การสะสมรูป, ในสังคีตสูตร(ว่าด้วยการสังคายนา) สังคีตหมวด ๓ ได้ระบุถึงสังกหะ ๓ ประการ คือ ๑. สนินทสนสัปปฏิขรูป (รูปที่เห็นได้และสัมผัสได้) ๒. อนินทสนสัปปฏิขรูป (รูปที่เห็นไม่ได้ แต่สัมผัสได้) ๓. อนินทสนอปปปฏิขรูป (รูปที่เห็นไม่ได้และสัมผัสไม่ได้) ส่วนในอรรถกถาท่านขยายความคำว่า “สังกหะ”(สงคโห –การสงเคราะห์เข้า)มี ๔ ประการ คือ ๑. ขาดิสังกหะ (การสงเคราะห์เข้าในชาติเดียวกัน) ๒. สัญชาติสังกหะ (การสงเคราะห์เข้าในถิ่นเดียวกัน) ๓. กิริยสังกหะ (การสงเคราะห์เข้าในกิริยาเดียวกัน) ๔. คณนสังกหะ (การสงเคราะห์เข้าในจำนวนเดียวกัน) (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๐๕/๒๖๘,ที.ปา.อ.(ไทย)๑/๓๐๕/๒๙๑)

รูปสังโยชน์ : เครื่องพัวพันในรูป, เครื่องผูกมัดในรูป, เครื่องผูกมัดสัตว์ให้ยึดติดในรูป, (สังโยชน์ หมายถึงกิเลสที่ผูกคนไว้กับวัฏสงสาร มี ๑๐ อย่าง มีสักกายทิฐิเป็นต้น พระอริยบุคคลเมื่อละสังโยชน์เป็นลำดับจนหมดก็เป็นพระอรหันต์), ในจันทนสูตร(ว่าด้วย

จันทนเทพบุตร) ระบุว่า บุคคลผู้สมบูรณ์ด้วยศีล มีปัญญา มีจิตตั้งมั่น ปราศจากความเพียร ย่อมสามารถข้ามโอชะที่ข้ามได้ยาก และเว้นขาดจากกามสัญญา ล่วงรูปสังโยชน์ได้, ส่วนในอรรถกถาท่านขยายความคำว่า “รูปสังโยชน์” หมายถึงอุทัมภกคิยสังโยชน์(สังโยชน์เบื้องสูง) ๕ ประการ (ส.ส.(ไทย)๑๕/๙๖/๑๐๓, ส.ส.อ.(ไทย) ๑/๙๖/๑๗๓, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน)

รูปสัญญาเจตนา : ความจำนงในรูป, ความคิดอ่านในรูป, ความตั้งใจในรูป, ความจงใจในรูป, รูปสัญญาเจตนาเกิดจากรูปสัญญา และเป็นเหตุให้เกิดรูปตัณหา, (สัญญาเจตนา หมายถึง ความจำนง หรือความตั้งใจ มี ๖ ประการคือ ๑. รูปสัญญาเจตนา (ความจำนงรูป) ๒. สัททสัญญาเจตนา (ความจำนงเสียง) ๓. คันธสัญญาเจตนา (ความจำนงกลิ่น) ๔. รสสัญญาเจตนา (ความจำนงรส) ๕. โภกฺขสัญญาเจตนา (ความจำนงโภกฺขสัญญา) ๖. อัมมสัญญาเจตนา (ความจำนงธรรมารมณ), ในมหาสติปัฏฐานสูตร ตอนสมุทฺยสังจนิทเทศ ระบุว่า “...**รูปสัญญาเจตนา** (ความจำนงในรูป) เป็นปิยรูปสภาตรูปในโลก ตัณหาเมื่อเกิดก็เกิดที่รูปสัญญาเจตนา เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่รูปสัญญาเจตนา...” (ที.ม.(ไทย)๑๐/๔๐๐/๓๓๑,๑๐/๔๐๑/๓๓๓, ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๒๓/๓๑๘, ม.ม.ุ.(ไทย)๑๒/๑๓๓/๑๒๒, ส.นิ.(ไทย)๑๖/๑๙๙/๒๙๙, ส.ข.(ไทย)๑๗/๕๖/๘๔,๑๗/๕๗/๙๐,๑๗/๓๐๘/๓๒๔,๑๗/๓๑๘/๓๓๒, ข.ป.(ไทย)๓๑/๓/๑๐,๓๑/๑๒๓/๑๘๙)

รูปสัญญาเจตนาสูตร : พระสูตรว่าด้วยรูปสัญญาเจตนา พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุทั้งหลาย รูปสัญญา (ความหมายรูป) ไม่เพียงมีความแปรผัน มีภาวะโดยอาการอื่น สัททสัญญา (ความหมายรู้เสียง) ฯลฯ คันธสัญญา (ความหมายรู้กลิ่น) ... รสสัญญา (ความหมายรู้รส) ... โภกฺขสัญญา (ความหมายรู้โภกฺขสัญญา)... อัมมสัญญา (ความหมายรู้ธรรมารมณ) ไม่เพียง มีความแปรผัน มีภาวะโดยอาการอื่น ภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดศรัทธาเชื่อมั่นธรรมเหล่านี้เป็นอย่างนี้ ผู้ที่เราเรียกว่า ‘สัทธานุสारी’ ฯลฯ จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า(ส.ข.(ไทย) ๑๗/๓๐๘/๓๒๔)

รูปสัญญา : ความหมายรูป,ความจำได้ในรูป, ความสำคัญว่าเป็นรูป, ความรำลึกได้ในรูป, รูปสัญญาเกิดต่อจากจักขุสัมผัสผัสสาเวทนา(เวทนาที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัส, ความรู้สึกที่เกิดขึ้นเพราะการที่ ตา รูป และจักขุวิญญาณประจวบกัน), ในการบำเพ็ญฌาน ๘ ระดับ (รูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔) ผู้ที่จะบำเพ็ญฌานตั้งแต่ขั้นที่ ๕ (ขั้นแรกของอรูปฌาน ๔ คืออากาสาณัญจายตนฌาน- ฌานที่กำหนดอากาศคือช่องว่างอันหาที่สุดมิได้ เป็นอารมณ) ขึ้นไป จะต้องละรูปสัญญา(ความหมายรู้ในรูป)ให้ได้เสียก่อน จึงจะมีความก้าวหน้าไปตามลำดับ ดังพระดำรัสที่ตรัสไว้ในโปฏฐปาทสูตร(ว่าด้วยปริพาชกชื่อโปฏฐปาท)ว่า “...ภิกษุบรรลุนิพพานโดยกำหนดว่าอากาศหาที่สุดมิได้ เพราะล่วงรูปสัญญา ดับปฏิขสัญญา ไม่กำหนดนตตสัญญา โดยประการทั้งปวง รูปสัญญาที่มีอยู่ก่อนจะดับไป สัจสัญญาอันละเอียดประกอบด้วยอากาสาณัญจายตนฌานจะเกิดขึ้นแทน....” (ที.สี.(ไทย)๙/๘๘/๓๕,๙/๔๑๓/๑๗๙,ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๒๗/๗๓,๑๐/๑๒๙/๗๕,๑๐/๑๗๓/๑๒๐,๑๐/๑๗๔/๑๒๒, ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๒๓/

๓๑๗,๑๑/๓๓๙/๓๕๑,๑๑/๓๔๑/๓๕๔,๑๑/๓๔๓/๓๕๗,พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับ
ประมวลศัพท์)

รูปสัญญาสูตร : พระสูตรว่าด้วยรูปสัญญา พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้
ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุทั้งหลาย รูปสัญญา (ความหมายรูปร่าง) ไม่เพียงมีความ
แปรผัน มีภาวะโดยอาการอื่น สัทสัญญา (ความหมายรู้เสียง) ฯลฯ คันธสัญญา
(ความหมายรู้กลิ่น)... รสสัญญา (ความหมายรู้รส)... โผฏฐัพพะสัญญา (ความหมายรู้
โผฏฐัพพะ) ... ธัมมสัญญา (ความหมายรู้ธรรมารมณ์) ไม่เพียง มีความแปรผัน มี
ภาวะโดยอาการอื่น ภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดศรัทธาเชื่อมั่นธรรมเหล่านี้เป็นอย่างนี้ ผู้ที่เรา
เรียกว่า ‘สัทธานุสारी’ ฯลฯ จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๓๐๗/๓๒๔)

รูปสัมผัส : ถูกต้องรูป, แตะต้องรูป กระทบรูป, ความสัมผัสกับรูป, ในพาหิรผัสสนานัตตสูตร(ว่า
ด้วยความต่างแห่งผัสสะเพราะอาศัยธาตุภายนอก) อธิบายถึงความต่างกันแห่งธาตุมี
รูปธาตุเป็นต้นที่อาศัยกันและกันเกิดขึ้น ดังข้อความระบุไว้ตอนหนึ่งว่า “...รูปสัญญา
เกิดขึ้นเพราะอาศัยรูปธาตุ รูปสังกับปะเกิดขึ้นเพราะอาศัยรูปสัญญา **รูปสัมผัสเกิดขึ้น**
เพราะอาศัยรูปสังกับปะ **รูปสัมผัสสชาเวทนาเกิดขึ้นเพราะอาศัยรูปสัมผัส** รูปฉันทะ
เกิดขึ้นเพราะอาศัยรูปสัมผัสสชาเวทนา รูปปริหาหะเกิดขึ้นเพราะอาศัยรูปฉันทะ รูป
ปริเยสนาเกิดขึ้นเพราะอาศัยรูปปริหาหะ รูปลาภะเกิดขึ้นเพราะอาศัยรูปปริเยสนา
 ฯลฯ...” (ส.นิ.(ไทย)๑๖/๙๓/๑๗๗)

รูปสัมผัสสชาเวทนา : เวทนาที่เกิดขึ้นเพราะรูปสัมผัส,เวทนาที่เกิดขึ้นเพราะการสัมผัสรูป, ความรู้สึก
ที่เกิดขึ้นเพราะการที่ ตา รูป และจักขุวิญญาณประจวบกัน, ในพาหิรผัสสนานัตตสูตร
(ว่าด้วยความต่างแห่งผัสสะเพราะอาศัยธาตุภายนอก) อธิบายถึงความต่างกันแห่ง
ธาตุมีรูปธาตุเป็นต้นที่อาศัยกันและกันเกิดขึ้น ดังข้อความระบุไว้ตอนหนึ่งว่า “...รูป
สัญญาเกิดขึ้นเพราะอาศัยรูปธาตุ รูปสังกับปะเกิดขึ้นเพราะอาศัยรูปสัญญา **รูปสัมผัส**
เกิดขึ้นเพราะอาศัยรูปสังกับปะ **รูปสัมผัสสชาเวทนาเกิดขึ้นเพราะอาศัยรูปสัมผัส** รูป
ฉันทะเกิดขึ้นเพราะอาศัยรูปสัมผัสสชาเวทนา รูปปริหาหะเกิดขึ้นเพราะอาศัยรูป
ฉันทะ รูปปริเยสนาเกิดขึ้นเพราะอาศัยรูปปริหาหะ รูปลาภะเกิดขึ้นเพราะอาศัยรูป
ปริเยสนา ฯลฯ...” (ส.นิ.(ไทย)๑๖/๙๓/๑๗๗)

รูปสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยรูป พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ทรงแสดง
ธรรมแก่ท่านพระราหุลว่า อายุตนะภายนอก ๖ มีรูปเป็นต้นไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความ
แปรผันเป็นธรรมดาเป็นต้น (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๘๙/๒๙๑)

รูปสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยรูป พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุ
ทั้งหลายว่า อายุตนะภายนอก ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะและธรรมารมณ์
ไม่เที่ยง มีความแปรผัน มีภาวะโดยอาการอื่น ผู้ที่ศรัทธาเชื่อมั่นธรรมเหล่านี้เป็นอย่างนี้
ชื่อว่าสัทธานุสारी ผู้ใดรู้เห็นธรรมเหล่านี้เป็นอย่างนี้ ผู้ที่เราเรียกว่า เป็นโสดาบันไม่มีทาง
ตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๓๐๓/๓๒๑)

รูปสูตร^๓ : พระสูตรว่าด้วยรูป พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุ
ทั้งหลายว่า ความเกิดขึ้น ความตั้งอยู่ ความบังเกิด ความปรากฏแห่งอายตนะ

ภายนอก ๖ มีรูปเป็นต้น นี่เป็นความเกิดขึ้นแห่งทุกข์ เป็นความตั้งอยู่แห่งโรคเป็น ความปรากฏแห่งขราและมรณะ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๓๑๓/๓๒๙)

รูปสูตร^๔ : พระสูตรว่าด้วยรูป พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ฉันทราคะในอายตนะภายนอก ๖ มีรูปเป็นต้น นี่เป็นความเศร้าหมองแห่งจิต เมื่อใด ภิกษุละความเศร้าหมองแห่งจิตในฐานะ ๖ ประการนี้ได้เมื่อนั้น จิตของเธอที่น้อมไปในเนกขัมมะ อันเนกขัมมะอบรมแล้ว ควรแก่การงานปรากฏในธรรมที่ควรทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันรู้ยิ่ง (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๓๒๓/๓๓๕)

รูปสูตร^๕ : พระสูตรว่าด้วยบุคคลผู้ถือรูปเป็นประมาณ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคล ๔ จำพวก คือ บุคคล (๑) ผู้ถือรูปเป็นประมาณ เลื่อมใสในรูป (๒) ผู้ถือเสียงเป็นประมาณ เลื่อมใสในเสียง (๓) ผู้ถือความเศร้าหมอง(ด้านจิรวและบาตร) เป็นประมาณ เลื่อมใสในความเศร้าหมอง (๔) ผู้ถือธรรมเป็นประมาณ เลื่อมใสในธรรม (ส.ข.(ไทย) ๒๑/๖๕/๑๐๘)

รูปโสขุมมญาณ : ญาณเป็นเครื่องกำหนดรู้ลักษณะละเอียดในรูป, ญาณที่กำหนดลักษณะอันละเอียดอ่อนในรูป, ปรีชากำหนดรู้อย่างละเอียดในรูป, กำหนดรู้รูปละเอียด (โสขุมม = สุขุม แปลว่า ละเอียด, แอบยล, เลอเลิศ, ประณีต, สุขุม), โนโสขุมมสูตร(ว่าด้วยโสขุมมญาณ) ระบุถึงโสขุมมญาณ(ญาณเป็นเครื่องกำหนดรู้ลักษณะละเอียด) ๔ ประการ คือ รูปโสขุมมญาณ เวทนาโสขุมมญาณ สัญญาโสขุมมญาณ และสังขารโสขุมมญาณ สำหรับภิกษุผู้ได้บรรลุโสขุมมญาณทั้ง ๔ ตามหลักไตรลักษณ์ ย่อมเป็นผู้มีความเห็นชอบ สงบ ยินดีในสันติบท(นิพพาน) ชนะมารพร้อมทั้งเสนามาร อารังร่างกายชาติสุดท้ายไว้ (อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๑๖/๒๘, อง.จตุกก.อ.(ไทย)๒/๑๖/๓๙๙-๔๐๐)

รูปหยาบ : รูปกระด้าง, รูปไม่ละเอียด, โอฟาริกรูป, รูปที่ปรากฏชัด, รูปที่กำหนดรู้ได้ง่าย, รูปที่แทงตลอดได้ง่าย, รูปที่สามารถรับรู้ได้ทางประสาทสัมผัสทั้ง ๕ (ตา หู จมูก ลิ้น และกาย), ในคัมภีร์พระอภิธรรมระบุถึงรูป ๒๘ อย่าง แบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ (๑) ประเภทรูปหยาบ มี ๑๒ เรียกว่าโอฟาริกรูป และ(๒)ประเภทรูปละเอียด มี ๑๖ เรียกว่าสุขุมรูป, ในชั้นธวิวงศ์ได้ให้ความหมายของรูปหยาบไว้ว่า **“รูปหยาบ เป็นฉนวนจักขายตนะ โสตายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ รูปายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ นี้เรียกว่ารูปหยาบ”**(อภิ.สง.(ไทย)๓๔/๖๗๔/๒๑๑, อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/๕/๒)

รูปอัสสนาทีสุดตปัญจกะ : ว่าด้วยพระสูตร ๕ สูตร มีรูปอัสสนสูตรเป็นต้น พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสสูตร ๕ สูตรแก่วัจฉโคตรปริพาชกในลักษณะเดียวกันว่า เหตุปัจจัยที่ทำให้ทิภูฏี ๑๐ เกิดขึ้นในโลก คือความไม่เห็นในชั้น ๕ ในความเกิด ในความดับและในปฏิบัติทำให้ถึงความดับแห่งชั้น ๕ นั้น(ชั้นแต่ละชั้นจัดเป็น ๑ พระสูตร) (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๖๑๒-๖๑๖/๓๗๘)

รูปอนนุโพธาทีสุดตปัญจกะ : ว่าด้วยพระสูตร ๕ สูตร มีรูปอนนุโพธสูตรเป็นต้น พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสพระสูตร ๕ สูตรแก่วัจฉโคตรปริพาชก

ในลักษณะเดียวกันว่า เหตุปัจจัยที่ทำให้ทิวภูฏี ๑๐ เกิดขึ้นในโลก คือความไม่รู้เท่าทัน ในชั้น ๕ ในความเกิด ในความดับและในปฏิปทาที่ให้ถึงความดับแห่งชั้น ๕ นั้น (ชั้นแต่ละชั้น จัดเป็น ๑ พระสูตร) (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๖๒๒-๖๒๖/๓๘๐)

รูปอนภิสมยาทิสุตตปัญญาจะ : ว่าด้วยพระสูตร ๕ สูตร มีรูปอนภิสมยสูตรเป็นต้น พระผู้มีพระภาค ขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตวันได้ตรัสพระสูตร ๕ สูตรแก่วัจฉโคตรปริพาชกใน ลักษณะเดียวกันว่า เหตุปัจจัยที่ทำให้ทิวภูฏี ๑๐ เกิดขึ้นในโลก คือความไม่รู้แจ้งในชั้น ๕ ในความเกิด ในความดับและในปฏิปทาที่ให้ถึงความดับแห่งชั้น ๕ นั้น (ชั้นแต่ละชั้น จัดเป็น ๑ พระสูตร) (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๖๑๗-๖๒๑/๓๗๙)

รูปอนุปลักขณาทิสุตตปัญญาจะ : ว่าด้วยพระสูตร ๕ สูตร มีรูปอนุปลักขณสูตรเป็นต้น พระผู้มีพระภาค ขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตวันได้ตรัสพระสูตร ๕ สูตรแก่วัจฉโคตรปริพาชกใน ลักษณะเดียวกันว่า เหตุปัจจัยที่ทำให้ทิวภูฏี ๑๐ เกิดขึ้นในโลก คือความไม่เข้าไป กำหนดในชั้น ๕ ในความเกิด ในความดับและในปฏิปทาที่ให้ถึงความดับแห่งชั้น ๕ นั้น (ชั้นแต่ละชั้น จัดเป็น ๑ พระสูตร) (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๖๓๗-๖๔๑/๓๘๑)

รูปอสมเปกขณาทิสุตตปัญญาจะ : ว่าด้วยพระสูตร ๕ สูตร มีรูปอสมเปกขณสูตรเป็นต้น พระผู้มีพระภาค ขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตวันได้ตรัสพระสูตร ๕ สูตรแก่วัจฉโคตรปริพาชก ในลักษณะเดียวกันว่า เหตุปัจจัยที่ทำให้ทิวภูฏี ๑๐ เกิดขึ้นในโลก คือความไม่เพ่งใน ชั้น ๕ ในความเกิด ในความดับและในปฏิปทาที่ให้ถึงความดับแห่งชั้น ๕ นั้น (ชั้นแต่ละชั้น จัดเป็น ๑ พระสูตร) (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๖๔๗-๖๕๑/๓๘๒)

รูปอัสลลักขณาทิสุตตปัญญาจะ : ว่าด้วยพระสูตร ๕ สูตร มีรูปอัสลลักขณสูตรเป็นต้น พระผู้มีพระภาค ขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตวันได้ตรัสพระสูตร ๕ สูตรแก่วัจฉโคตรปริพาชกใน ลักษณะเดียวกันว่า เหตุปัจจัยที่ทำให้ทิวภูฏี ๑๐ เกิดขึ้นในโลก คือความไม่กำหนดใน ชั้น ๕ ในความเกิด ในความดับและในปฏิปทาที่ให้ถึงความดับแห่งชั้น ๕ นั้น (ชั้นแต่ละชั้น จัดเป็น ๑ พระสูตร) (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๖๓๒-๖๓๖/๓๘๑)

รูปอัญญาณสูตร : พระสูตรว่าด้วยความไม่รู้ในรูป ปริพาชกชื่อวัจฉโคตรเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคผู้ ประทับอยู่ ณ วัดพระเชตวันแล้วทูลถามว่า อะไรเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้เกิดทิวภูฏีที่ว่า โลกเที่ยงหรือโลกไม่เที่ยง โลกมีที่สุดหรือโลกไม่มีที่สุด ชีวะกับสรีระเป็นอย่างไรกัน หรือชีวะกับสรีระเป็นคนละอย่างกัน หลังจากตายแล้วตถาคตเกิดอีกหรือหลังจาก ตายแล้วตถาคตไม่เกิดอีก หลังจากตายแล้วตถาคตเกิดอีกและไม่เกิดอีก หรือหลังจาก ตายแล้ว ตถาคตจะว่าเกิดอีกก็มีใช่ จะว่าไม่เกิดอีกก็มีใช่ พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า เหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดทิวภูฏีนั้น คือความไม่รู้ในรูป ในความเกิด ในความดับและใน ปฏิปทาที่ให้ถึงความดับแห่งรูป (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๖๐๗/๓๗๕)

รูปอปปวิเวธาทิสุตตปัญญาจะ : ว่าด้วยพระสูตร ๕ สูตร มีรูปอปปวิเวธสูตรเป็นต้น พระผู้มีพระภาค ขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตวันได้ตรัสพระสูตร ๕ สูตรแก่วัจฉโคตรปริพาชกใน ลักษณะเดียวกันว่า เหตุปัจจัยที่ทำให้ทิวภูฏี ๑๐ เกิดขึ้นในโลก คือความไม่แทงตลอด ในชั้น ๕ ในความเกิด ในความดับและในปฏิปทาที่ให้ถึงความดับแห่งชั้น ๕ นั้น (ชั้นแต่ละชั้น จัดเป็น ๑ พระสูตร) (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๖๒๗-๖๓๑/๓๘๐)

รูปอปปัจจกักขัมมาทิสุตตตจตุกกะ : ว่าด้วยพระสูตร ๔ สูตร มีรูปอปปัจจกักขัมมาสูตรเป็นต้น พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสพระสูตร ๕ สูตรแก่วัจฉโคตรปริพาชกในลักษณะเดียวกันว่า เหตุปัจจัยที่ทำให้ภิกษุ ๑๐ เกิดขึ้นในโลก คือความไม่เห็นประจักษ์ในชั้น ๕ ในความเกิด ในความดับและในปฏิปทาที่ให้ถึงความดับแห่งชั้น ๕ นั้น(ชั้นแต่ละชั้น จัดเป็น ๑ พระสูตร) (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๖๕๗-๖๖๐/๓๘๒)

รูปอปปัจจจุปลักขณาทิสุตตปัญจกะ : ว่าด้วยพระสูตร ๕ สูตร มีรูปอปปัจจจุปลักขณสูตรเป็นต้น พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสพระสูตร ๕ สูตรแก่วัจฉโคตรปริพาชกในลักษณะเดียวกันว่า เหตุปัจจัยที่ทำให้ภิกษุ ๑๐ เกิดขึ้นในโลก คือความไม่เข้าไปกำหนดเฉพาะในชั้น ๕ ในความเกิด ในความดับและในปฏิปทาที่ให้ถึงความดับแห่งชั้น ๕ นั้น(ชั้นแต่ละชั้น จัดเป็น ๑ พระสูตร) (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๖๔๒-๖๔๖/๓๘๑)

รูปอปปัจจจุเปกขณาทิสุตตปัญจกะ^๒ : ว่าด้วยพระสูตร ๕ สูตร มีรูปอปปัจจจุเปกขณสูตรเป็นต้น พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสพระสูตร ๕ สูตรแก่วัจฉโคตรปริพาชกในลักษณะเดียวกันว่า เหตุปัจจัยที่ทำให้ภิกษุ ๑๐ เกิดขึ้นในโลก คือความไม่เข้าไปเพ่งเฉพาะในชั้น ๕ ในความเกิด ในความดับและในปฏิปทาที่ให้ถึงความดับแห่งชั้น ๕ นั้น(ชั้นแต่ละชั้น จัดเป็น ๑ พระสูตร) (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๖๕๒-๖๕๖/๓๘๒)

รูปอาศัยบุคคล : รูปพักพิงบุคคล, รูปมีอยู่ในบุคคล, รูปพำนักอยู่ในบุคคล, รูปพึ่งพิงบุคคล, รูปพึ่งพาอาศัยบุคคล, ในบุคคลกถา(ว่าด้วยบุคคล) พระสกวาทิและพระปรวาทิสันทนาอันเรื่องบุคคลกับรูปในแง่มุมต่างๆ คือ (๑) รูปเป็นบุคคล (๒)บุคคลอาศัยรูป (๓)บุคคลเป็นอื่นจากรูป (๔)รูปอาศัยบุคคล, ในเรื่องเกี่ยวกับรูปอาศัยบุคคล มีข้อความตอนหนึ่งที่พระสกวาทิได้ตอบพระปรวาทิไว้อย่างน่าสนใจว่า *“...รูปอาศัยบุคคล ท่านกล่าวคำขัดแย้งใดในตอนต้นนั้นว่า ‘ข้าพเจ้ายอมรับว่าข้าพเจ้ายังรู้บุคคลได้โดยสัจฉิกัญฐุปรมัตถ์ แต่ไม่ยอมรับว่า รูปอาศัยบุคคล’ คำนั้นของท่านผิด อนึ่ง หากท่านไม่ยอมรับว่า ‘รูปอาศัยบุคคล’ ท่านก็ไม่ควรยอมรับว่า ‘ข้าพเจ้ายังรู้บุคคลได้โดยสัจฉิกัญฐุปรมัตถ์’ ท่านกล่าวคำขัดแย้งใดในตอนต้นนั้นว่า ‘ข้าพเจ้ายอมรับว่า ข้าพเจ้ายังรู้บุคคลได้โดยสัจฉิกัญฐุปรมัตถ์ แต่ไม่ยอมรับว่ารูปอาศัยบุคคล’ คำนั้นของท่านผิด ฯลฯ...”*(อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๔๗/๓๒, อภิ.ปญจ.อ.(บาลี) ๓/๔๖-๕๒/๑๔๐)

รูปาทิสุตตตนวกะ : ว่าด้วยพระสูตร ๙ สูตรมีรูปสูตรเป็นต้น พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ทรงแสดงสูตร ๙ สูตร คือ รูปสูตร วิญญาณสูตร สัมผัสสูตร เวทนาสูตร สัญญาสูตร สัญเจตนาสูตร ตัณหาสูตร ธาตุสูตรและชั้นสูตรแก่พระราหุลในลักษณะเดียวกัน เพียงแต่เปลี่ยนสาระไปตามชื่อของสูตรนั้น ตามลำดับว่า อายตนะภายนอก ๖ วิญญาณ ๖ สัมผัส ๖ เวทนา ๖ สัญญา ๖ สัญเจตนา ๖ ตัณหา ๖ ธาตุ ๖ และชั้น ๕ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดาเป็นต้น (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๙๙/๒๙๘)

รูปร่างนิเวศ : ความยึดมั่นว่ารูป, ความปรารถนาในรูป, ความเอนเอียงในรูป, ความโน้มเอียงในรูป, ความยึดเหนี่ยวในรูป, รักใคร่ชอบใจในรูป, ในปฏิสัมพันธ์มารรรค ญาณกถา ตอนว่า ด้วยญาณัตตยนิทเทศ(แสดงญาณ ๓ อย่าง) ได้อธิบายว่า ผู้ที่จะบรรลุสมาบัติหรือธรรมวิหารต่างๆ ได้ จะต้องพิจารณาเห็นรูปร่างนิเวศโดยความเป็นภัย ดังข้อความที่ระบุไว้ตอนหนึ่งว่า “พระโยคาวจร...เมื่อพิจารณารูปร่างนิเวศโดยความเป็นภัย เฟ่งเฉยความเป็นไปแล้ว นึกถึงนิพพานอันเป็นความดับเป็นสัจจธรรมแล้ว ย่อมเข้าสมาบัติ เพราะจิตโน้มไปในนิพพานที่เป็นสัจจธรรม นี้ชื่อว่าสัจจธรรมสมาบัติ” (ขุ.ปฎิ.(ไทย)๓๑/๗๙/๑๓๓)

รูปร่างตน : อายตนะคือรูป, แตนต่อเนื่องกับรูป, เครื่องติดต่อกับรูป, ที่เชื่อมต่อกับรูป (อายตนะ หมายถึง ที่ติดต่อกับ, เครื่องติดต่อกับ, แตนต่อความรู้, เครื่องรู้และสิ่งที่รู้ เช่น ตา เป็นเครื่องรู้ รูปเป็นสิ่งที่รู้, หูเป็นเครื่องรู้ เสียงเป็นสิ่งที่รู้ เป็นต้น, จัดเป็น ๒ ประเภท คือ อายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖), รูปร่างตน(อายตนะคือรูป) เป็นอายตนะภายนอก ถูกรู้โดยจักขวยตนะ(อายตนะคือตา) ซึ่งเป็นอายตนะภายใน, ในการแสดงธรรม พระพุทธเจ้ามักจะทรงหยิบยกเรื่องอายตนะภายในและอายตนะภายนอกมาอธิบายเสมอเพื่อให้เกิดการสำรวมระวังแสดงออกในทางที่เหมาะสม (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๒๓/๓๑๖, ม.อุ.(ไทย)๑๔/๓๐๕/๓๑๙, ๑๔/๔๒๑/๔๓๗, ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๔/๑๒, ๓๑/๑๒๓/๑๙๑, อภิ.ป.(ไทย)๔๐/๒/๓, ๔๐/๑๐/๙, ๔๐/๒๑/๑๒, ๔๐/๒๔/๑๔, ๔๐/๖๕/๘๓๔, พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์)

รูปร่างตนที่เป็นภายนอกตน : อายตนะคือรูปที่อยู่ภายนอกตน, เครื่องต่อที่อยู่ภายนอกกายตน, อายตนะภายนอกคือรูป, อายตนะ หมายถึง ที่ติดต่อกับ, เครื่องติดต่อกับ, แตนต่อความรู้, เครื่องรู้และสิ่งที่รู้ แบ่งเป็น ๒ ประเภท คือ (๑) อายตนะภายในตนมี ๖ อย่าง ได้แก่ จักขวยตนะ โสตายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายตนะ และมนายตนะ(ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ) และ (๒) อายตนะภายนอกตน มี ๖ อย่าง ได้แก่ รูปร่างตน สัททตนะ คันธตนะ รสยตนะ โผฏฐัพพตนะ และธัมมตนะ(รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และสิ่งที่ใจรู้), ในติกปัฏฐาน อัมมัตตติกะ ปัญหาวาร ได้อธิบายเกี่ยวเรื่องนี้ไว้อย่างลึกซึ้งและละเอียดมากขึ้น ดังข้อความตอนหนึ่งว่า “.....สภาวะธรรมที่เป็นภายในตนและที่เป็นภายนอกตนเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นภายในตนโดยปุระชาตปัจจัย มี ๒ อย่าง คือ อารัมมณปุระชาตและวัตถุปุระชาต ได้แก่ รูปร่างตนที่เป็นภายนอกตนและจักขวยตนะที่เป็นภายในตนเป็นปัจจัยแก่จักขุวิญญาณที่เป็นภายในตนโดยปุระชาตปัจจัย.....” (อภิ.ป.(ไทย)๔๑/๒๙/๖๐๒, ๔๑/๓๔/๖๐๖, ๔๑/๓๘/๖๐๗)

รูปร่างตนที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน : อายตนะคือรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน, อายตนะคือรูปที่มีจิตเป็นที่ตั้ง, รูปร่างตนที่มีจิตเป็นที่เกิด, อายตนะคือรูปที่อาศัยจิตเป็นแดนเกิด, ในทุกปัฏฐานจิตตสมุฏฐานทุกะ ปัญหาวาร ได้ระบุถึงสภาวะธรรมที่มีจิตเป็นสมุฏฐานและที่ไม่มีจิตเป็นสมุฏฐานเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่มีจิตเป็นสมุฏฐานโดยปุระชาตปัจจัย มี ๒ อย่าง คือ อารัมมณปุระชาตและวัตถุปุระชาต ได้แก่ **รูปร่างตนที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน** และจักขวยตนะเป็นปัจจัยแก่ขันธที่สหครตด้วยจักขุวิญญาณ ฯลฯ โผฏฐัพพตนะที่

มีจิตเป็นสมุฏฐานและกายายตนะเป็นปัจจัยแก่ขันธที่สหระคด้วยกายวิญญานโดย
 บุรชาตปัจจัย **รูปายตนะที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน**และหทัยวัตถุเป็นปัจจัยแก่ขันธที่มีจิต
 เป็นสมุฏฐานโดยบุรชาตปัจจัย ฯลฯ โฝงฐัพพายตนะที่มีจิตเป็นสมุฏฐานและหทัย
 วัตถุ ฯลฯ... (อภิ.ป.(ไทย)๔๓/๒๑๙/๑๒๔)

รูปารมณ :

อารมณคือรูป, สิ่ง que เห็นได้ด้วยตา, สิ่ง que ปรากฏทางตา, อารมณ หมายถึง สิ่ง que หน่วง
 หนื่อยจิตไว้ ยึดตึงจิตไว้ หรือเกาะเกี่ยวจิตไว้ มี ๖ ประการ คือ ๑.รูปารมณ(สิ่ง que
 หน่วงจิตไว้คือรูป) ๒.สัทธารมณ(สิ่ง que หน่วงจิตไว้คือเสียง ๓.คันธารมณ(สิ่ง que หน่วงจิต
 ไว้คือกลิ่น ๔.รสธารมณ(สิ่ง que หน่วงจิตไว้คือรส ๕.โฝงฐัพพารมณ(สิ่ง que หน่วงจิตไว้คือรส
 ๖.ธัมมารมณ(สิ่ง que หน่วงจิตไว้คือสิ่ง que ใจนึกคิด), ในการบำเพ็ญธรรม อารมณทั้ง ๖ มีรูป
 ารมณเป็นต้น เป็นสิ่ง que ต้องสำรวมระวังอยู่เสมอ ผู้ที่สามารควควบคุมยับยั้งอารมณได้
 ย่อมเจริญก้าวหน้าในการปฏิบัติธรรม ดังข้อความที่มีระบุไว้ว่า “...ถ้า**รูปารมณ**ที่
 รุนแรงอันจะพึงรับรู้ทางตา มาปรากฏทางตาของภิกษุผู้มีจิตหลุดพ้นแล้วโดยชอบ
 อย่างนี้ **รูปารมณ**เหล่านั้นย่อมไม่ครอบงำจิตของภิกษุนั้นได้เลย จิตของภิกษุนั้นไม่ถูก
 อารมณครอบงำ เป็นธรรมชาติมั่นคงหนักแน่น และภิกษุนั้นก็พิจารณาเห็นความเกิด
 ดับของจิตนั้น...” (วิ.ม.(ไทย)๕/๒๔๔/๑๑,ม.ม.ุ.(ไทย)๑๒/๒๐๔/๒๑๓,๑๒/๔๐๐/
 ๔๓๑,ช.เถร.(ไทย)๒๖/๙๘/๓๓๙,อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๒๘๙/๑๙๒)

รูปารามสูตร (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยผู้ยินดีในรูป (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัด
 พระเชตะวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เทวดาและมนุษย์เป็นผู้ยินดี รื่นรมย์
 เพลิดเพลินในอายตนะภายนอก ๖ เพราะอายตนะภายนอก ๖ แปรผัน คลายไปและ
 ดับไป พวกเขาจึงเป็นทุกข์ ส่วนตถาคตตรัสแจ้งความเกิด ความดับ คุณ โทษและเครื่อง
 สลัดออกจากอายตนะภายนอก ๖ ตามความเป็นจริง จึงไม่ยินดี ไม่รื่นรมย์ ไม่
 เพลิดเพลินในอายตนะภายนอก ๖ เพราะอายตนะภายนอก ๖ แปรผัน คลายไปและ
 ดับไป ก็ยังอยู่เป็นสุข อายตนะภายนอก ๖ ล้วนน่าปรารถนา น่าใคร่และน่าพอใจ
 เป็นสิ่ง que ชาวโลกพร้อมทั้งเทวโลกสมมติว่าเป็นสุข เมื่ออายตนะภายนอก ๖ ดับลง
 เขาเหล่านั้นก็สมมติกันว่าเป็นทุกข์ ส่วนอริยบุคคลเห็นการดับสักกายะว่าเป็นสุข การ
 เห็นของท่านจึงขัดแย้งกับชาวโลก บุคคลเหล่าอื่นกล่าวสิ่งใดว่าเป็นสุข พระอริยะ
 กลับกล่าวสิ่งนั้นว่าเป็นทุกข์ บุคคลเหล่าอื่นกล่าวสิ่งใดว่าเป็นสุข พระอริยกลับรู้แจ้ง
 สิ่งนั้นว่าเป็นสุข เธอจึงเห็นธรรมที่รู้ได้ยาก ความมีดีย่อมปรากฏแก่ผู้ถูกนิวรรณ์หุ้มห่อ
 ไว้ เหมือนความมีดีปรากฏแก่ผู้ไม่เห็น นิพพานย่อมปรากฏแก่ผู้แจ่มแจ้งแก่สัตบุรุษ
 เหมือนแสงสว่างปรากฏแก่ผู้เห็นอยู่ ผู้แสวงหาทางไม่ฉลาดในธรรม ย่อมไม่รู้แจ้ง
 นิพพานที่อยู่ใกล้ ผู้ถูกความกำหนัดในภพครอบงำ เล่นไปตามกระแสตมหาในภพ
 ถูกบ่วงมารคล้องไว้ จะไม่รู้ธรรมนี้ เว้นอริยบุคคลเสีย ย่อมไม่มีใครสามารถจะตรัสรู้
 บทที่อริยบุคคลตรัสรู้ชอบแล้ว ไม่มีอาสวะและปรินิพพานแล้ว (ส.สพ.า.(ไทย) ๑๘/
 ๑๓๖/๑๗๑)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า **บท** ในที่นี้หมายถึงพระนิพพาน (ส.สพ.า.อ. ๓/๑๓๖/
 ๕๓)

รูปารามสูตร (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยผู้ยินดีในรูป (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เทวดาและมนุษย์เป็นผู้ยินดี รื่นรมย์ เพลิดเพลินในอายตนะภายนอก ๖ เพราะอายตนะภายนอก ๖ แปรผัน คลายไปและดับไป พวกเขาจึงเป็นทุกข์ ส่วนตถาคตรู้แจ้งความเกิด ความดับ คุณ โทษและเครื่องสลัดออกจากอายตนะภายนอก ๖ ตามความเป็นจริง จึงไม่ยินดี ไม่รื่นรมย์ ไม่เพลิดเพลินในอายตนะภายนอก ๖ เพราะอายตนะภายนอก ๖ แปรผัน คลายไปและดับไป ก็ยังอยู่เป็นสุข (ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑๓๗/๑๗๓)

รูปาวจร : (จิต)ที่ท่องเที่ยวไปในรูป, นับเนื่องในรูป, ยังอยู่ในระดับจิตขั้นรูปฌาน, ระดับที่มีรูปธรรมเป็นอารมณ์, เนื่องในรูปภพ, รูปาวจร เป็นขั้นกลางระหว่างกามาวจรกับอรูปาวจร กล่าวคือ (๑)กามาวจร หมายถึงจิตที่ท่องเที่ยวไปในกามหรือกรรมที่เกี่ยวเนื่องกับกาม เป็นเหตุให้ไปเกิดในกามภพ (๒)รูปาวจร หมายถึงจิตที่ท่องเที่ยวไปในรูปฌาน ๔ หรือกรรมที่เกี่ยวเนื่องกับรูป เป็นเหตุให้ไปเกิดในขั้นรูปพรหม (๓)อรูปาวจร จิตที่ท่องเที่ยวไปในอรุณาน ๔ หรือกรรมที่เกี่ยวเนื่องกับอรูป เป็นเหตุให้ไปเกิดในขั้นอรูปพรหม, พระอรหันต์เป็นผู้หลุดพ้นจากภพทั้ง ๓ นี้ ดังข้อความตอนหนึ่งปรากฏในสังฆมสูตร(ว่าด้วยคนเป่าสังข์)ว่า “...กรรมที่ทำพอประมาณในอุเบกขาเจโตวิมุตติที่บุคคลอบรมแล้ว ทำให้มากแล้วอย่างนี้จะไม่เหลืออยู่ในรูปาวจรและอรูปาวจรเลย เปรียบเหมือนคนเป่าสังข์ผู้แข็งแรงฟังให้ได้ยินตลอดทิศทั้ง ๔ ได้โดยไม่ยาก...” (ที.สี. (ไทย) ๙/๕๕๖/๒๔๔, ๙/๕๕๖/๒๔๕, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๗๑/๕๙๕, ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๖๐/๔๑๑, พ.ม. (ไทย) ๒๙/๘๖/๒๖๐, อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๖๓๓/๖๙๓, อภิ.ป. (ไทย) ๔๕/๓๙/๑๙๖, ๔๕/๔๖/๑๒๒, พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์)

รูปาวจรกุศล : กุศล(จิต)ที่มีรูปธรรมเป็นที่ท่องเที่ยวไป, (จิต)ฝ่ายดีที่ท่องเที่ยวไปในรูป, (จิต)ดีงามที่นับเนื่องในรูป, (จิต)ดีงามที่อยู่ในขั้นรูปฌาน ๔, (จิต)ฝ่ายกุศลที่มีรูปธรรมเป็นอารมณ์, ในพระอภิธรรมท่านแบ่งจิตโดยภูมิประเภทออกเป็น ๓ ประเภทใหญ่ๆ คือ (๑) กามาวจรจิต ๕๔ (๒)รูปาวจรจิต ๑๕ (๓)อรูปาวจรจิต ๑๒, สำหรับรูปาวจรกุศลจิตมาจากส่วนย่อยของรูปาวจรจิต ๑๕ ที่แบ่งออกได้ ๓ ประเภท คือ **รูปาวจรกุศลจิต ๕** รูปาวจรวิบากจิต ๕ และรูปาวจรกิริยาจิต ๕, ในกถาวัตถุ อริยธัมมวิปากกถา(ว่าด้วยวิปากแห่งอริยธรรม) พระสกวาทิและพระปรวาทิสนทนาธรรมกันเรื่องวิปากของอริยธรรม มีอยู่หรือไม่มี หนึ่งในอริยธรรมที่ถูกหยิบยกขึ้นมาสนทนา คือ รูปาวจรกุศล และอรูปาวจรกุศลมีวิบากหรือไม่มีวิบาก (อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๔๙๙/๕๓๑)

รูปาวจรจิต : จิตที่ท่องเที่ยวไปในรูป, จิตที่อยู่ในระดับขั้นรูปฌาน, จิตที่มีรูปธรรมเป็นอารมณ์, จิตที่นับเนื่องในรูปภพ, จิตมี ๓ ระดับ คือ กามาวจรจิต ๕๔ ดวง รูปาวจรจิต ๑๕ ดวง และอรูปาวจรจิต ๑๒ดวง , ในอภิสมยกถา(ว่าด้วยการตรัสรู้) มีข้อสงสัยว่าการตรัสรู้เกิดขึ้นได้ด้วยจิตและญาณอะไร หนึ่งในข้อสงสัยนั้น คือตรัสรู้ได้ด้วยรูปาวจรจิตได้หรือไม่ ดังข้อความมีปรากฏว่า “คำว่า การตรัสรู้ อธิบายว่า ตรัสรู้ด้วยอะไร คือ ตรัสรู้ด้วยจิตตรัสรู้ด้วยจิตหรือ... ฯลฯ...ถ้าอย่างนั้น ก็ตรัสรู้ได้ด้วยรูปาวจรจิตและญาณนะ

ชิ ตรีสรู้ด้วยรูปาวจรจิตและญาณไม่ได้ ถ้าอย่างนั้น ก็ตรีสรู้ได้ด้วยรูปาวจรจิตและ
ญาณนะชิ ตรีสรู้ด้วยรูปาวจรจิต และญาณไม่ได้....” (ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๑๙/๕๗๓)

รูปาวจรฌาน : ฌานที่มีรูปเป็นที่ท่องเที่ยวไป, ฌานที่นับเนื่องในรูป, การเพ่งอารมณ์ที่นับเนื่องในรูป,
ฌานระดับที่มีรูปธรรมเป็นอารมณ์, การทำกรรมฐานที่เพ่งรูปเป็นอารมณ์กำหนด,
ฌาน แบ่งเป็น ๒ ประเภท คือ รูปฌาน มี ๔ ระดับ และอรุปฌาน มี ๔ ระดับ,
สำหรับรูปาวจรฌาน ๔ ได้แก่ (๑)ปฐมฌาน มีองค์ ๕ คือ ๑.วิตก(ตรึก) ๒.วิจารณ์(ตรอง)
๓.ปีติ(อิ่มใจ ๔.สุข(สบายใจ) และ๕.เอกัคคตา(จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง) (๒)ทุติยฌาน มี
องค์ ๓ คือ ปีติ สุข เอกัคคตา (๓)ตติยฌาน มีองค์ ๒ คือ สุข เอกัคคตา (๔)จตุตถ
ฌาน มีองค์ ๒ คืออุเบกขา และเอกัคคตา, ในอากังขะยสูตร(ว่าด้วยความหวัง ๓๗
ประการ) ระบุว่าผู้รักษาศีล มีความเพียร หาที่สงบเพ่งภาวนาอยู่เสมอ จะประสบ
ความสำเร็จในการบำเพ็ญฌาน ตามข้อความที่มีระบุไว้ว่า “หากภิกษุพึงหวังว่า ‘เรา
พึงบรรลุวิโมกข์ที่สงบ เป็นอรุปฌานเพราะก้าวล่วงรูปาวจรฌานด้วยนามกาย’ ภิกษุ
นั้นพึงทำศีลให้บริบูรณ์ หมั่นประกอบธรรมเครื่องสงบใจภายในตน ไม่เห็นห่างจาก
ฌาน ประกอบด้วยวิปัสสนา เพิ่มพูนเรื่อนว่าง...” (ม.ม. (ไทย)๑๒/๖๖/๕๘,
พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน)

รูปาวจรธรรม : ธรรมที่ยังนับเนื่องในรูป, ธรรมที่ท่องเที่ยวไปในรูป, สิ่งที่เป็นไปในรูปธรรม, สภาวะธรรม
ที่นับเนื่องในรูป, สภาวะที่เป็นรูป, ในอัมมมานัตตญาณนิเทศ(แสดงอัมมมานัตต
ญาณ) ได้ระบุถึงลักษณะการกำหนดพิจารณาธรรม ๔ ประเภท คือ กามาวจรธรรม รู
ปาวจรธรรม อรูปาวจรธรรม และอปริยาปนธรรม เป็นฝ่ายกุศลและอัพยาภฤต,
สำหรับการพิจารณารูปาวจรธรรมมีหลักการกำหนดว่า “พระโยคาวจรกำหนดรูปาว
จรธรรมเป็นฝ่ายกุศล เป็นฝ่ายอัพยาภฤต อย่างไร คือ พระโยคาวจรกำหนดฌาน ๔
ของบุคคลผู้ยังอยู่ในโลกนี้ เป็นฝ่ายกุศล กำหนดฌาน ๔ ของบุคคลผู้เกิดในพรหมโลก
เป็นฝ่ายอัพยาภฤต พระโยคาวจร กำหนดรูปาวจรธรรม เป็นฝ่ายกุศล เป็นฝ่ายอั
พยาภฤตอย่างนี้...” (ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๗๓/๑๒๓)

รูปาวจรภูมิ : ภูมิที่ท่องเที่ยวไปในรูป, ชั้นที่ยังนับเนื่องในรูป, โลกที่เป็นอยู่ของพวกรูปพรหม, ชั้นที่
พวกรูปพรหมอาศัยอยู่, ในภูมินานัตตญาณ(แสดงภูมินานัตตญาณ) ได้ระบุถึงภูมิ ๔
ชั้น คือ (๑)กามาวจรภูมิ - ชั้นที่ท่องเที่ยวอยู่ในกาม (๒)รูปาวจรภูมิ - ชั้นที่ท่องเที่ยว
อยู่ในรูป (๓)อรุปาวจรภูมิ - ชั้นที่ท่องเที่ยวอยู่ในอรุป และ(๔)อปริยาปนภูมิ - ชั้นที่
ไม่นับเนื่องในภูมิ ๔ หมายถึงโลกุตตรภูมิ, สำหรับรูปาวจรภูมิ ท่านขยายความไว้ว่า
“รูปาวจรภูมิ เป็นอย่างไร คือ ธรรมคือจิตและเจตสิกของบุคคลผู้เข้าสมาบัติ ผู้เกิดใน
รูปภูมิ หรือพระอรหันต์ผู้ยังเป็นสุขในปัจจุบัน ที่ท่องเที่ยวอยู่ในภูมินี้ นับเนื่องในภูมินี้
ในระหว่างนี้ คือเบื้องล่างกำหนดเอาพรหมโลกเป็นที่สุด (ชั้นพรหมปาริไลชชา) เบื้อง
บนกำหนดเอาพรหมชั้นนอกนิภฎฐภเป็นที่สุด นี้ชื่อว่ารูปาวจรภูมิ” (ขุ.ป.(ไทย)๓๑/
๗๒/๑๒๒)

รูปาวจรสมาบัติ : สมาบัติของผู้มีรูปธรรมเป็นอารมณ์, สมาบัติในชั้นรูปฌาน, (สมาบัติ คือภาวะสงบ
ประณีตซึ่งพึงเข้าถึง, สมาบัติที่กล่าวถึงบ่อยคือ ฌานสมาบัติ กล่าวคือ สมาบัติ ๘

ได้แก่ รูปฌาน ๔ และอรุฌาน ๔, ถ้าเพิ่มนิโรธสมาบัติต่อท้ายสมาบัติ นี้ รวมเรียกว่า อนุปัพพวิหารสมาบัติ ๘), ข้อแตกต่างของพระพุทธศาสนาจากลัทธิศาสนาอื่นคือมีการระบุดังนิโรธสมาบัติที่เหนือชั้นฌานสมาบัติ ๘(รูปาวจรสมาบัติ ๔ และอรุรูปาวจรสมาบัติ ๔)ขึ้นไป ดังข้อความมีระบุไว้ในพระอภิธรรม ตักปุคคลบัญญัติว่า“...บรรดา ศาสดาเหล่านั้น ศาสดาที่บัญญัติการละกาม บัญญัติการละรูป และบัญญัติการละเวทนา ด้วยการบัญญัตินั้นพึงเห็นว่า เป็นศาสดาผู้ตรัสรู้เองโดยชอบ...”(ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๓๐/๑๒๒, อภิ.ปุ.(ไทย)๓๖/๑๓๐/๑๘๒, พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์)

รูปยปาดิสูตร : พระสูตรว่าด้วยเถาตรูปิยะ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวัน ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ลากสักการะและความสรรเสริญเป็นสิ่งทารุณเป็นต้น แม้บุคคลผู้ไม่เคยพูดเท็จเพราะเหตุแห่งเถาตรูปิยะ เมื่อถูกลากสักการะและความสรรเสริญครอบงำ ย่อมสามารถพูดเท็จได้ (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๖๘/๒๗๔)

รูปิยะ : เงินตราในสมัยครั้งพุทธกาล, สิ่งที่ใช้เป็นมาตราแลกเปลี่ยน, วัตถุที่ใช้ในการแลกเปลี่ยนเป็นมูลค่าเพื่อซื้อขาย, ในรูปยสิกขาบท(ว่าด้วยการรับรูปิยะ) ระบุว่า พระอุปัชฌายะบุตรเป็นต้นบัญญัติสิกขาบทที่ห้ามไม่ให้ภิกษุรับรูปิยะ และในรูปยสังโฆหารสิกขาบท(ว่าด้วยการแลกเปลี่ยนรูปิยะ) ระบุว่า พวกภิกษุผู้พาศักดิ์เป็นต้นบัญญัติห้ามแลกเปลี่ยนรูปิยะกัน, ในการปรับโทษเกี่ยวกับรูปิยะขึ้นอยู่กับเจตนาเป็นสำคัญ โดยทั่วไปปรับเป็นนิสสัยกิริยาจิตตีย์(สิ่งที่ต้องสละคืน) แม้จะรับสิ่งที่ไม่ใช่รูปิยะ แต่ภิกษุเข้าใจหรือสงสัยว่าเป็นรูปิยะ ท่านปรับอาบัติทุกกฏ(ส่อเจตนาว่าอยากได้) (วิ.ม.ท.(ไทย)๒/๕๘๒/๑๐๘,๒/๕๘๙/๑๑๓, วิ.อ.(ไทย)๒/๕๘๖/๒๕๑)

รูปิจอรูปีจัตตาสสูตร : พระสูตรว่าด้วยทิวฏฐิว่าอตตาทิมิรูปและไม่มีรูป พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า เมื่อมีขันธ ๕ เพราะถ้อมันและยึดมันขันธ ๕ จึงเกิดมีทิวฏฐิว่า หลังจากตายแล้ว อตตาทิมิรูป และไม่มีรูป ไม่สลายไป (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๒๔๔/๓๐๙) ; ดูประกอบในวาทสูตร ส.ข.(ไทย) ๑๗/๒๕๗/๒๖๖

รูปิอตตาสสูตร : พระสูตรว่าด้วยทิวฏฐิว่าอตตาทิมิรูป พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า เมื่อมีขันธ ๕ เพราะถ้อมันและยึดมันขันธ ๕ จึงเกิดมีทิวฏฐิว่า หลังจากตายแล้ว อตตาทิมิขันธ ๕ ไม่สลายไป (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๒๔๒/๓๐๗) ; ดูประกอบในวาทสูตร ส.ข.(ไทย) ๑๗/๒๕๗/๒๖๖

รูปูปาทานขันธ : อุปาทานขันธคือรูป, ขันธเป็นที่ตั้งแห่งความยึดมั่นคือรูป, ขันธเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทานคือรูป,(รูป – รูป, อุปาทาน – ยึดมั่น ถ้อมัน, ขนฺธ – ขันธ กอง กลุ่ม) รูปูปาทานขันธ เป็นหนึ่งในอุปาทานขันธ ๕ ได้แก่ ๑. รูปูปาทานขันธ (อุปาทานขันธคือรูป) ๒. เวทูปาทานขันธ (อุปาทานขันธคือเวทนา) ๓. สัญญูปาทานขันธ (อุปาทานขันธคือสัญญา) ๔. สังขารูปาทานขันธ (อุปาทานขันธคือสังขาร) ๕. วิญญาณูปาทานขันธ (อุปาทานขันธคือวิญญาณ), การยึดมั่นถ้อมันในขันธ ๕ พระพุทธเจ้าตรัสว่าเป็นความทุกข์ ในอริยสัจ ๔ จัดเป็นทุกขอริยสัจ ข้อแรก (ที.ม.(ไทย)๑๐/๓๙๙/๓๒๘, ที.ปา.(ไทย)๑๑/

๓๑๕/๓๐๐,ม.ม.(ไทย)๑๑/๓๕๕/๓๘๐,ม.ม.(ไทย)๑๒/๑๓๒/๑๒๑,๑๒/๓๐๖/
๓๓๘,ส.ส.(ไทย)๑๔/๘๖/๙๖,๑๔/๙๙/๑๑๗,๑๔/๓๗๓/๔๒๑,๑๔/๔๓๑/๔๙๐)

เรณู, พระเจ้าจักรพรรดิ : พระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าเรณู, จอมราชันย์พระนามว่าเรณู, ราชาธิราชพระนามว่าเรณู, (จกก - ล้อ หมุน, วตติ - ไป แฝไป = ไปได้ทั่วจักรหรือทั่วประเทศ, แฝขยายอำนาจไปทั่วทวีปหรือทั่วประเทศ), ในเรณูปุชกเถราปทาน(ประวัติในอดีตชาติของพระเรณูปุชกเถระ) พระเรณูปุชกเถระได้เล่าถึงอดีตชาติของตนว่าเคยเกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าเรณู ตามข้อความที่มีระบุไว้ว่า “ในกัปที่ ๔๕ นับจากกัปนี้ไปได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าเรณู สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ มีพละคุณมาก”, เรณูปุชกเถราปทาน เป็นเรื่องที่ ๑๐ (เรื่องสุดท้าย) แห่งภิกขทวารวรรคที่ ๑๑ ในขุททกนิกาย อปทาน (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๖๕/๒๕๙)

เรณู, พระราชบุตร, โขติपालมาณพ :พระราชกุมารพระนามว่าเรณู, พระราชโอรสพระนามว่าเรณู, พระราชบุตรพระนามว่าเรณู, เจ้าชายเรณู, ในมหาโควินทสูตร ระบุว่า พระราชบุตรพระนามว่าเรณูมีพระบิดาพระนามว่าทิสัมบดี (พระเจ้าทิสัมบดีมีบุโรหิตชื่อโควินท) มีสหายรัก ๗ คน คือโขติपालมาณพ และกษัตริย์อีก ๖ พระองค์ เมื่อพระราชบิดาสวรรคต ได้ขึ้นครองราชย์แทน พระเจ้าเรณูทรงเป็นกษัตริย์ที่ยิ่งใหญ่มีอำนาจแผ่ไปทั่วมหาปฐพี ทรงแบ่งราชสมบัติออกเป็น ๗ ส่วนแก่กษัตริย์ ๖ พระองค์ โดยพระองค์อยู่ตรงกลางรัฐทั้งหมด แต่ภายหลังได้สละราชสมบัติเสด็จออกผนวชตามอย่างมหาโควินทพราหมณ์(กรุงมิถิลาและวิเทหะ)(ที.ม.(ไทย)๑๐/๓๐๔/๒๓๘,๑๐/๓๐๖/๒๔๐,๑๐/๓๐๗/๒๔๑)

เรณูปุชกเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระเรณูปุชกเถระ มีเนื้อความอธิบายสรุปไว้ว่า ในอดีตชาติกัปที่ ๙๑ ท่านได้ถวายดอกกากะทิงบูชาพระพุทธเจ้าพระนามว่าวิปัสสี เพราะผลแห่งท่านนั้น ท่านไม่เกิดในทุกข์เลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๖๒/๒๕๙)

เรณูวดี, กรุง : เมืองชื่อเรณูวดี, นครชื่อเรณูวดี, เมืองหลวงชื่อเรณูวดี, ในราहुลเถราปทาน(ประวัติในอดีตชาติของพระราहुลเถระ) พระราहुลเถระได้เล่าถึงอดีตชาติของตนว่าได้พลาดกระจกบนปราสาท ๗ ชั้นถวายพระปทุมุตตรพุทธเจ้าและได้รับการพยากรณ์ว่า ในกัปที่ ๒๑ (นับจากกัปนี้ไป) จักได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้ยิ่งใหญ่ครองทวีปทั้ง ๔ มีพระนามว่าวิมล มีเมืองหลวงชื่อว่าเรณูวดี ดังข้อความระบุไว้ตอนหนึ่งว่า “...มีกรุงนามว่าเรณูวดียาว ๓๐๐ โยชน์ สีเหลืองจัตุรัส...”, ราहुลเถราปทานเป็นเรื่องที่ ๑๖ แห่งสัททวารวรรคที่ ๒ ในขุททกนิกาย อปทาน (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๗๕/๑๑๓)

เรวดี, นาง : หญิงชื่อเรวดี, สตรีชื่อเรวดี, (นาง ในความหมายภาษาไทยทั่วไป หมายถึงหญิงที่แต่งงานแล้ว), ในเรวดีวิมาน(ว่าด้วยวิมานที่เกิดขึ้นแก่นันทิยะอุบาสกผู้เป็นสามีของนางเรวดี) ระบุว่า นางเรวดีเป็นหญิงที่ถูกยักษ์ที่เป็นบริวารของท้าวเวสวัณสองตนจับโยนลงไปในอุสสทนรกเพราะผลแห่งกรรมชั่วมีการด่าว่าสมณะและลวงสามีด้วยเรื่องไม่จริง เป็นต้น แม้นางจะบอกแก่พวักยักษ์ว่าเป็นภรรยาของนันทิยะอุบาสกสมควรได้เสวยสุขในวิมานของสามี แต่ก็ไม่เป็นผล เพราะกรรมเป็นของเฉพาะตน ไม่สามารถ

รับหรือให้ผลแทนกันได้ ดังข้อความมีระบุไว้ตอนหนึ่งว่า “จงลุกขึ้น นางเรวดีผู้แสน จะชั่วช้า มีปกติไม่ให้ทานประตู(นรก)เปิดแล้ว พวกเราจะนำเจ้าไปโยนลงนรกอันเป็น สถานที่ทอดถอนใจของเหล่าสัตว์นรก...”(ขุ.วิ.(ไทย)๒๖/๘๖๓/๑๐๑)

เรวตขทิวินิยะ, ภิกษุ : ภิกษุชื่อเรวตขทิวินิยะ, พระชื่อเรวตขทิวินิยะ, พระเถระรูปนี้ได้เริ่มสั่งสม บุญบารมีในสมัยของพระปทุมุตตรพุทธเจ้า ในชาติปัจจุบัน(โคตมพุทธกาล) ท่าน บังเกิดเป็นน้องชายของพระสารีบุตร เป็นน้องสุดท้อง ครอบครัวของท่านออกบวชกัน ทั้งหมดทั้งพี่ชายพี่สาว บรรลุพระอรหัตตังแต่เป็นสามเณร ชอบการอยู่ป่าเป็นวัตร ท่านจึงได้รับแต่งตั้งเป็นเอตทัคคะด้านอยู่ป่าเป็นวัตร ดังข้อความมีปรากฏในเอตทัค ควรรค หมวดที่ ๒ ว่า “เรวตขทิวินิยะเลิศกว่าภิกษุสาวกทั้งหลายของเรา ผู้อยู่ป่า เป็นวัตร...” , พระเรวตขทิวินิยะ มีชื่อเดิมว่าเรวตะ แต่ที่ได้ชื่อว่าเรวตขทิวินิยะ เพราะท่านชอบอาศัยอยู่ในป่าไม้ตะเคียน(ขทิวะ = ต้นตะเคียน, วินิยะ = อยู่ป่า)เป็น คนละรูปกับพระกัณฑาเรวตะผู้เป็นเลิศด้านยินดีในฉนวน) (ขุ.เอกก.(ไทย)๒๐/๒๐๓/ ๒๗)

เรวตเถรวัตถุ : เรื่องพระเรวตเถระ พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่ภิกษุทั้งหลายว่า ผู้ใดในโลกนี้ ละบุญและบาปทั้งสองได้ พ้นจากกิเลสเครื่องข้องได้ ไม่เศร้าโศก ปราศจากกิเลสจุก จฐิ เป็นผู้บริสุทธิ์ เราเรียกผู้นั้นว่าพราหมณ์ (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๔๑๒/๑๖๓)

เรวตพุทธเจ้า : พระพุทธเจ้ามีพระนามว่าเรวตะ, พระบรมศาสดาพระนามว่าเรวตะ, ในขุททกนิกาย พุทธวงศ์ ระบุว่า พระเรวตพุทธเจ้าเป็นพระพุทธรูปองค์ที่ ๕ ต่อจากพระสมณพุทธ เจ้า หลังจากพระเรวตพุทธเจ้า คือพระโสภิตพุทธเจ้า (พระสมณโคตมพุทธเจ้าในกัปนี้ เป็นองค์ที่ ๒๕), ในเรวตพุทธวงศ์ระบุว่า พระเรวตพุทธเจ้ามีพระวรกาย ๘๐ ศอก อัครสาวกมีชื่อว่าพระวรุณเถระและพระพรหมเทพเถระ อุปัฏฐากมีชื่อว่าพระสัมภว เถระ อัครสาวิกามีชื่อว่าพระภัททาเถรีและพระสุภัททาเถรี ตรัสรู้เป็นพระพุทธรูปได้ ต้นกาคะทิง ... ฯลฯ... (ขุ.พุทธ.(ไทย)๓๓/๒๙/๑๑๘)

เรวตพุทธวงศ์ : ว่าด้วยพระประวัติของพระเรวตพุทธเจ้า พระผู้มีพระภาคทรงเล่าว่า นับถอยหลังจาก กัปนี้ ๒ อสงไขย ๑๐๐,๐๐๐ กัป พระเรวตพุทธเจ้า ประสูติในกรุงสุธัญญกะ พระ ชนกพระนามว่าพระเจ้าวิบุละ พระชนนีพระนามว่าพระนางวิบุลา พระมเหสีพระ นามว่าสุทิสสนา พระโอรสพระนามว่าวรุณะ ทรงครองฆราวาสอยู่ ๖,๐๐๐ ปี ทรง เห็นนิมิต ๔ จึงออกบวชด้วยราชาพาหนะคือรถ บำเพ็ญเพียรอยู่ ๗ เดือน จึงได้ตรัสรู้ เป็นพระพุทธรูป ภายใต้นกาคะทิง การบรรลุธรรมมี ๓ ครั้ง ผู้ได้บรรลุธรรมครั้ง ที่ ๑ จะคำนวณนับไม่ได้เลย ในกาลเมื่อพระมุนีพระนามว่าเรวตะ ทรงแนะนำพระ เจ้าอรินทมะ เทวดาและมนุษย์จำนวน ๑,๐๐๐ โภกวิ ได้บรรลุธรรม ครั้งที่ ๒ พระ ผู้องอาจกว่านรชนเสด็จออกจากนิโรธสมาบัติในวันที่ ๗ ทรงแนะนำเทวดาและมนุษย์ ในอรหัตตผลจำนวน ๑๐๐ โภกวิ มีการประชุมพระชีนาสพ ผู้ปราศจากมลทิน หลุด พันธ์ดี คงที่ ๓ ครั้ง ครั้งที่ ๑ มีพระชีนาสพมาประชุมกันมากจนเกินกว่าที่จะนับ ครั้งที่ ๒ มีพระชีนาสพจำนวน ๑๐๐,๐๐๐ โภกวิ มาประชุมกัน ในกาลเมื่อ พระองค์ไม่มีใครเสมอด้วยพระปัญญาของพระองค์ ทรงประกาศพระธรรมจักรแล้ว

ทรงพระประชวรจนจะเสด็จดับขันธปรินิพพาน ครั้งที่ ๓ มีพระขีณาสพที่เข้ามาเฝ้าพระมุนี เพื่อทูลถามพระอาการประชวรของพระองค์ ครั้งนั้นมีเทวดาและมนุษย์จำนวน ๑๐๐,๐๐๐ โภกฺกิ มาประชุมกัน พระวรุณเถระและพระพรหมเทพเถระเป็นคู่อัครสาวก พระสัมภวะเถระเป็นพุทธ อุปัฏฐาก พระภัททเถรีและพระสุภัททเถรีเป็นคู่อัครสาวิกา วรุณอุบาสกและสรภอุบาสกเป็นคู่อัครอุปัฏฐาก ปาลาอุบาสิกาและอุปปาลาอุบาสิกาเป็นคู่อัครอุปัฏฐายิกา ในกัปนี้มนุษย์มีอายุขัย ๖๐,๐๐๐ ปี และพระองค์ก็มีพระชนมายุประมาณเท่านั้น ทรงแสดงพุทธพลังแล้ว ประกาศอมตธรรมในโลก ไม่ทรงมีอุปาทานเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว เพราะสิ้นความยึดมั่นถือมั่นว่าเป็นผู้เลิศ มีพระรัศมีดังทอง พระธรรมก็ไม่มียะไรเหมือนทุกอย่างล้วนอันตรธานไปหมดแล้วสังขารทั้งปวงเป็นสภาพว่างเปล่าหนอ พระองค์ผู้มีพระยศ ผู้เป็นมหา มุนีเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว พระบรมสารีริกธาตุของพระองค์ แผ่ไปอย่างกว้างขวางในนานาอารยประเทศ (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑/๖๑๓)

เรวตะ, พระ, ภิกษุ : พระชื่อเรวตะ, ภิกษุชื่อเรวตะ, พระเถระชื่อเรวตะ, ในพุทธประวัติ มีพระเถระที่ชื่อเรวตะมีชื่อเสียงอยู่ ๒ รูป คือ (๑)พระกัณฑาเรวตะ เป็นเลิศทางด้านผู้ยินดีในฉันทชื่อเดิมของท่านคือ เรวตะ แต่ท่านชอบสงสัยในกัปปิยวัตถุที่ได้มาว่าเหมาะสมกับสมณะบริโภคหรือไม่ พิจารณาก่อนแล้วจึงใช้สอย จึงได้ชื่อว่ากัณฑาเรวตะ(กัณฑา แปลว่า สงสัย) และ(๒)พระเรวตขทิวรนิยะ เป็นเลิศทางด้านผู้อยู่ป่าเป็นวัตร, ท่านเป็นน้องคนสุดท้องของพระสารีบุตร ได้บรรลุพระอรหัตผลตอนเป็นสามเณรชบอยู่จำวัดที่ป่าไม้ตะเคียน จึงได้ชื่อว่า พระเรวตขทิวรนิยะ(ขทิว แปลว่า ไม้ตะเคียน, วนิยะ แปลว่า อยู่ป่า), ในพุทธวงศ์ยังระบุว่า มีพระพุทเจ้าพระนามว่าเรวตะ เป็นองค์ที่ ๕ ตามที่มีปรากฏ (ม.ม. (ไทย)๑๒/๓๓๒/๓๖๖, ม.อุ. (ไทย)๑๔/๑๔๔/๑๘๓, อ.จ.ต.ก. (ไทย)๒๒/๑๗/๔๓๙, ข.อุ. (ไทย)๒๕/๕/๑๗๗, ข.วิ. (ไทย)๒๖/๖๓๑/๖๙, ข.พุทธ. (ไทย) ๓๓/๑๘/๖๗๔, ข.อุป. (ไทย)๓๓/๔๒/๒๙๔, วิ.มหา. (ไทย)๒/๑๙๒/๓๕๖, ข.ม. (ไทย)๕/๓๗๗/๒๕๓, ๔๖๙/๓๖๔, ข.จ. (ไทย)๖/๓๓/๖๕, ข.จ. (ไทย)๗/๔๕๑/๔๐๒, ๗/๔๕๑/๔๐๓, ๗/๔๕๒/๔๐๔)

เรวตะ, พระพุทเจ้า : พระพุทเจ้าพระนามว่าเรวตะ, พระบรมศาสดาพระนามว่าเรวตะ, ในอภัยขุขลียเถราปทาน(ประวัติในอดีตชาติของพระอภัยขุขลียเถระ) ท่านได้กล่าวถึงอดีตชาติของตนว่า ได้เริ่มสั่งสมบุญบารมีในสมัยของพระเรวตพุทเจ้า, ตามเนื้อหาที่ปรากฏในพุทธวงศ์ระบุว่า พระเรวตพุทเจ้าเป็นพระพุทเจ้าองค์ที่ ๕ ต่อจากพระสมณพุทเจ้า หลังจากพระเรวตพุทเจ้า คือพระโสภิตพุทเจ้า (พระสมณโคตมพุทเจ้าในกัปนี้เป็นองค์ที่ ๒๕), ในเรวตพุทวงศ์ระบุว่า พระเรวตพุทเจ้ามีพระวรกาย ๘๐ ศอก อัครสาวกมีชื่อว่าพระวรุณเถระและพระพรหมเทพเถระ อุปัฏฐากมีชื่อว่าพระสัมภวะเถระ อัครสาวิกา มีชื่อว่าพระภัททาเถรีและพระสุภัททาเถรี ตรัสรู้เป็นพระพุทเจ้าใต้ต้นกาเกทิง ... ฯลฯ... , (ข.อุป. (ไทย)๓๒/๖๓/๕๓๑, ข.พุทธ. (ไทย)๓๓/๑/๖๑๓, ๓๓/๑/๖๑๘, ๓๓/๔/๖๑๓, ๓๓/๕/๗๒๑, ๓๓/๖/๖๑๓, ๓๓/๑๐/๖๑๔)

- เรวตะ, พรหมณ์ :** บุตรของพรหมณ์ชื่อเรวตะ,บุตรพรหมณ์ผู้ได้รับการตั้งชื่อว่าเรวตะ, ชายวรรณะพรหมณ์มีชื่อว่าเรวตะ,ในขทิวรณียเรวตเถราปทาน(ประวัติในอดีตชาติของพระขทิวรณียเรวตเถระ) พระเถระได้เล่าถึงอดีตชาติของท่านว่า ได้เริ่มสั่งสมบุญบารมีในสมัยของพระพุทธเจ้าเกิดเป็นนายเรือถวายเป็นคนใช้เรือของตนเป็นพาหนะนำพระพุทธเจ้าและพระสงฆ์สาวกข้ามฟาก หลังจากนั้น ได้ไปเกิดในภพภูมิที่ดีตลอด และได้รับพุทธพยากรณ์ว่า ในสมัยพระสมณโคดมพุทธเจ้า จักบังเกิดเป็นบุตรของพรหมณ์ชื่อว่าเรวตะ ตามข้อความที่มีปรากฏว่า “นายเรือผู้นี้จักได้จากสวรรค์ชั้นไตรทิพย์แล้วจักไปเกิดเป็นมนุษย์ เป็นบุตรของพรหมณ์มีนามว่าเรวตะ ตามโคตร...”(ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๖๓๗/๙๗)
- เรวตีเปตวัตถุ :** เรื่องนางเรวตีเปต เป็นเรื่องเดียวกับเรวตี-วิมานในวิมานวัตถุ มหารถวรรคเรื่องที่ ๒ ซึ่งว่าด้วยวิมานของนันทียอุบาสกสามีของนางเรวตี เป็นเรื่องแสดงผลแห่งกรรมดีของนันทียอุบาสกและกรรมชั่วของนางเรวตี (ขุ.เปต.(ไทย) ๒๖/๗๑๔/๒๘๔)
- เรวตีวิมาน :** ว่าด้วยวิมานที่เกิดขึ้นแก่นันทียอุบาสกผู้เป็นสามีของนางเรวตี เป็นการกล่าวถึงวิมานที่เกิดขึ้นแก่นันทียอุบาสกผู้เป็นสามีของนางเรวตี เป็นวิมานอันรุ่งเรืองยิ่งในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เพราะได้ให้ทานตามประสงค์ของผู้รับทาน ต่างกับนางเรวตีผู้ตระหนี่ไม่เคยให้ทานจึงไปทนทุกข์ทรมานในอุสสทนรก (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๘๖๑/๑๐๑)
- เรวตตะ, พระ :** พระมีชื่อว่าเรวตตะ, พระเถระชื่อเรวตตะ, พระสาวกชื่อเรวตตะ, กุลบุตรชื่อเรวตตะ, (พระเรวตตะ ในที่อื่นๆ ปรากฏชื่อว่า “เรวตะ”), ในนพกปानสูตร(ว่าด้วยเหตุการณ์ในหมู่บ้านนพกปานะ) ระบุว่า พระเรวตะเป็นหนึ่งในผู้ชื่อเสียงในสมัยนั้นที่ออกบวชในพระพุทธศาสนา ตามข้อความที่มีปรากฏว่า “กุลบุตรผู้มีชื่อเสียงจำนวนมาก คือ ท่านพระอนุรุทธะ ท่านพระภัททิยะ ท่านพระกิมพิละ ท่านพระภคคฺคุ ท่านพระโกณฑัญญะ ท่านพระเรวตะ ท่านพระอานนทฺ์ และกุลบุตรที่มีชื่อเสียงอื่น ๆ มีศรัทธาออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตอุทิศพระผู้มีพระภาค...” (ม.ม.(ไทย)๑๓/๑๖๖/๑๘๖)
- เรียกขวัญ, พิธี :** พิธีปลอบขวัญ, พิธีกรรมที่ทำขึ้นเพื่อสร้างขวัญกำลังใจ, ธรรมเนียมปฏิบัติเพื่อเชิญขวัญให้มาอยู่กับเนื้อกับตัวโดยมีหมอขวัญเป็นผู้นำทำพิธี, ในพรหมชาลสูตร ตอนว่าด้วยมหาศีล ระบุถึงพระปฏิบัติทาข้อหนึ่งที่พระพุทธเจ้าไม่ทรงกระทำเพื่อเลี้ยงชีพของพระองค์ก็คือ “พิธีเรียกขวัญ” ตามข้อความที่มีปรากฏยืนยันว่า “พระสมณโคดมทรงเว้นขาดจากการเลี้ยงชีพผิดทางด้วยเดรัจฉานวิชา เช่นที่สมณพรหมณ์ผู้เจริญบางพวกฉันทโภชนาหารที่เขาให้ด้วยศรัทธาแล้วยังเลี้ยงชีพผิดทางด้วยเดรัจฉานวิชาอย่างนี้คือ ให้ฤกษ์อวาหมงคล ฤกษ์วิวาหมงคล ฤกษ์ เรียงหมอน ฤกษ์หย่าร้าง ฤกษ์รวบรวมทรัพย์ ฤกษ์ใช้จ่ายทรัพย์ ทำให้โชคดี ทำให้เคราะห์ร้าย ให้ยามดงครรภ์ ร้ายมนตร์ทำให้ลั่นแข้ง ทำให้คางแข็ง ทำให้มือสั้น ทำให้คางสั้น ทำให้หูอื้อ เป็นหมอดูลูกแก้ว ใช้หญิงสาวเป็นคนทรง ใช้หญิงประจำเทวาลัยเป็นคนทรง บวงสรวงดวงอาทิตย์และท้าวมหาพรหม ร่ายมนตร์พ่นไฟ ทำพิธีเรียกขวัญ(ข้อ ๖)...” (ที.สี.(ไทย) ๙/๒๖/๑๐,๙/๒๑๐/๗๑)

- เรือนโพธิ์ :** สถานที่ตรัสรู้, สถานที่ประทับอาศัยในการตรัสรู้(โพธิ์ธร), ต้นโพธิ์, เรือนต้นโพธิ์,(โพธิ์ธร แปลตามศัพท์ว่า เรือนโพธิ์ เทียบเคียงศัพท์อื่น ๆ เช่น สุธิธร แปลว่า กล่องเข็ม, สุตติธร แปลว่า ห้องคลอด), ในโพธิ์ธรการกเถราปทาน(ประวัติในอดีตชาติของพระโพธิ์ธรการกเถระ) พระเถระได้เล่าถึงอดีตชาติของท่านว่า ได้สั่งสมบุญบารมีโดยการถวายเรือนโพธิ์แต่พระสิทธัตถพุทธเจ้า(อาจหมายถึงการทำความสะดวกบริเวณต้นโพธิ์ด้วย)หลังจากนั้นได้เกิดในสุคติภูมิมาโดยตลอดจนมาถึงสมัยพระสมณโคดมพุทธเจ้าองค์ปัจจุบัน ตามข้อความที่ท่านกล่าวถึงตอนหนึ่ง “ในกัปที่ ๓๐,๐๐๐ (นับจากกัปนี้ไป)ข้าพเจ้าได้ใช้ให้คนทำเรือนโพธิ์ไว้จึงไม่รู้จักทุกคติเลยนี้เป็นผลแห่งการถวายเรือนโพธิ์...”(ขุ.อป.(ไทย)๓๓/๖๙/๘๗,๓๓/๗๕/๘๘,๓๓/๗๗/๘๘)
- เรือนไฟ :** กระจุกตะเกียงหรือโคมขนาดของไฟในตะเกียงหรือโคม, ครวสำหรับหุงต้มอาหาร, โรงพิธีสำหรับบูชาไฟ, เรือนไฟ(อศุยาการ, ชนตาธร) ในสมัยพุทธกาลถือเป็นสิ่งจำเป็น ใช้สำหรับเป็นห้องร้อนในการอบตัวก็ได้ ใช้เพื่อเป็นห้องเรือนไฟเพื่อบูชาไฟก็ได้, ใช้เพื่อเป็นที่อาบน้ำในเรือนไฟก็ได้ ดังนั้น ผู้มีใจศรัทธามักจะสร้างเรือนไฟเป็นทานถวายแต่พระสงฆ์เพื่อเป็นการสั่งสมบุญบารมี ดังที่พระอุบาลีเถระได้กล่าวถึงอดีตชาติของตนได้เคยสร้างเรือนไฟถวายพระสงฆ์เป็นผลานิสงส์ให้ได้มาบังเกิดในสมัยพระโคดมพุทธเจ้าตอนหนึ่งว่า “...ข้าพเจ้าได้สร้างเรือนไฟ โรงไฟ โรงน้ำ และห้องอาบน้ำ ถวายแด่หมู่ภิกษุ...” (ที.สี.(ไทย)๙/๒๘๐/๑๐๒,๒๘๑/๑๐๓, ม.อ.(ไทย) ๑๔/๒๑๑/๒๔๔,ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๔๖๓/๗๑,พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน)
- เรือนยอด :** อาคารที่มีหลังคาแหลมหรือยอดสูง(กุฎาคาร), อาคารที่มีหลังคาเป็นเครื่องยอดแบบต่าง ๆ เช่น แบบมณฑป แบบยอดปราสาท แบบยอดปราสาท แบบยอดมงกุฎ แบบยอดเจดีย์ (ใช้แก่อาคารที่ใช้ในกิจเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์และศาสนา), เรือนยอดมักจะถูกสร้างขึ้นและประดับตกแต่งให้สวยงามเพื่อแสดงออกถึงความมีเกียรติหรือเพื่อบูชายกย่อง, ในมหาสุทสสนสูตร ได้กล่าวถึงธรรมปราสาทมีเรือนยอด ๘๔,๐๐๐ ยอด(ประดับ) แบ่งเป็น ๔ ชนิด คือ(๑) เรือนยอดทอง (๒) เรือนยอดเงิน (๓) เรือนยอดแก้วไพฑูรย์ (๔) เรือนยอดแก้วผลึก (ที.ม.(ไทย)๑๐/๒๕๖/๑๕๑,๑๐/๒๖๓/๑๕๕,๑๐/๒๖๖/๑๕๗,๑๐/๒๖๗/๑๕๙,ม.ม.(ไทย)๑๒/๑๕๔/๑๕๖,ม.ม.(ไทย)๑๓/๒๔๒/๒๘๗, ส.นิ.(ไทย)๑๖/๖๔/๑๒๕,อง.ต.ก.(ไทย)๒๐/๓๕/๑๘๘,๒๐/๑๑๐/๓๕๒, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน)
- เรือนยอดมหาวีญหะ :** เรือนยอดเชื่อมมหาวีญหะ, อาคารยอดแหลมมีชื่อว่ามหาวีญหะ, ปราสาทยอดแหลมเชื่อมมหาวีญหะ, ในมหาสุทสสนสูตร(ว่าด้วยพระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่ามหาสุทสสนะ) ระบุว่า เรือนยอดมหาวีญหะเป็นเรือนยอดของพระเจ้ามหาสุทสสนะจักรพรรดิผู้ยิ่งใหญ่ พรั่งพร้อมด้วยสมบัติและเครื่องประดับตกแต่งอำนวยความสะดวกมากมาย ใกล้เรือนยอดมหาวีญหะ ทรงรับสั่งให้สร้างสวนตาลทองคำไว้เพื่อพักผ่อนอิริยาบถในตอนกลางวัน, ในอรรถกถา ท่านขยายความว่า มหาวีญหะ เป็นชื่อของเรือนยอดหลังใหญ่ที่ทำด้วยเงิน,(ที.ม.(ไทย)๑๐/๒๕๗/๑๕๑,๑๐/๒๖๐/๑๕๓,๑๐/๒๖๑/๑๕๔,๑๐/๒๖๒/๑๕๔, (ที.ม.อ.(บาลี) ๒/๒๖๐/๒๔๓)

- เรือนโถง :** เรือนที่ไม่มีหลังคามุงบัง, เรือนเปิดโล่ง, เรือนไม่มีที่มุงบัง, เรือนโถง เป็นหนึ่งในเสนาสนะ ๕ ชนิดที่ทรงอนุญาต ตามพระพุทธดำรัสที่ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายในเสนาสนชั้นธกะ ปฐมภาณวารว่า “ภิกษุทั้งหลาย เรออนุญาตเสนาสนะ ๕ ชนิด คือ วิหาร เรือนมุงแถบเดียว ปราสาท เรือนโถง ถ้ำ”, คำว่า หัมมิยะ เรือนโถง ได้แก่ ปราสาทหลังคาโถง มีเรือนยอดตั้งอยู่ที่ลาดฟ้า มีชานชมแสงจันทร์ (วิ.มหา.(ไทย)๒/๔๗๗/๑๓, วิ.จุ.(ไทย)๗/๒๙๔/๙๐, ๗/๓๒๙/๑๕๙, ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๔๖๒/๗๑, ขุ.อป.(ไทย)๓๓/๑๕/๓๘๗, วิ.อ.๒/๔๘๒-๗/๑๕๙, วิ.อ. ๓/๒๙๔/๓๑๙, สารตถ.ฎีกา ๓/๗๑-๗๓/๒๘๕, วิมติ.ฎีกา ๒/๗๑-๗๓/๑๓๕)
- เรือนว่าง :** เรือนเปล่า(สุญญาคาร), เรือนไม่มีคนอยู่, ที่อยู่อันสงัด, ที่โดดเดี่ยว, ในมหาโควินทสูตร(ว่าด้วยมหาโควินทพราหมณ์) ตอนกาสทณากับพระพรหม ได้ระบุถึงเรือนว่าง หมายถึงที่ที่สงัด คือเสนาสนะ ๗ อย่าง ได้แก่ (๑) ภูเขา (๒) ซอกเขา(๓) ถ้ำ (๔) ป่าช้า (๕) ป่าซุ้ม (๖) ที่แจ้ง (๗) ลอมฟาง, เรือนว่าง เป็นสถานที่เหมาะสำหรับการบำเพ็ญธรรม พระพุทธเจ้ามักจะทรงแนะนำให้ภิกษุทั้งหลายไปสู่ป่า โคนไม้ หรือเรือนว่างเพื่อทำสมาธิ (ที.ม.(ไทย)๑๐/๓๗๔/๓๐๒, ๑๐/๓๒๐/๒๔๘, ที.ปา.(ไทย)๑๑/๕๓/๓๖, ๑๑/๗๕/๕๓, ม.ม.(ไทย)๑๒/๑๐๗/๑๐๒, ๑๒/๒๑๕/๒๒๕, ๑๒/๔๕๙/๔๘๘, ม.ม.(ไทย)๑๓/๑๒๑/๑๓๑, ๑๓/๒๒๙/๒๗๑, ม.อ.(ไทย)๑๔/๖๙/๗๕)
- แรม :** นกแรม, อีแรม, นกชนิดหนึ่งรูปลักษณ์เหยี่ยว แต่โตกว่า กินสัตว์ที่ตายแล้วเป็นอาหาร, ชื่อนกในวงศ์ เป็นนกที่มีขนาดใหญ่ที่สุดในจำพวกเหยี่ยวแรม ปีกกว้าง หางสั้น หัวเล็ก ลำคอไม่มีขน กินซากสัตว์ มีหลายชนิด เช่น แรมดำหิมาลัย พญาแรม แรมสีน้ำตาล แรมเทาหลังขาว, ในสมัยพุทธกาล ร่างของผู้เสียชีวิตมักจะถูกนำไปทิ้งที่ป่าช้า ผ่านไปหลายวันก็เป็นศพขึ้นอืด เหยี่ยวคล้ำ ถูกสัตว์ต่างๆมีแรมเป็นต้นทั้งกินเป็นอาหาร ภิกษุผู้ปฏิบัติอสุภกรรมฐานมักจะเข้าไปที่ป่าช้าเพื่อพิจารณาสังขารและฝึกจิตใจให้เข้มแข็ง (ม.ม.(ไทย)๑๒/๑๑๒/๑๐๗, ม.อ.(ไทย)๑๔/๑๕๔/๒๐๐, ส.ม.(ไทย)๑๙/๑๐๑๗/๕๒๒, ขุ.ชา.ม.(ไทย)๒๘/๔๕๖/๒๕๒, ๒๘/๑๓๐๕/๓๘๔, ๒๘/๒๐๖๖/๕๐๕, อ.ภ.ก.(ไทย)๓๗/๓๙๑/๔๐๖, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมไทย-ไทย อ.เปลื้อง ฉนนคร)
- แรมมิกาโลปะ :** นกแรมชื่อมิกาโลปะ, อีแรมชื่อมิกาโลปะ, ลูกแรมชื่อมิกาโลปะ, ในมิกาโลปะชาดก(ว่าด้วยนกแรมชื่อมิกาโลปะ) ระบุว่า นกแรมมิกาโลปะ เป็นลูกของพญาแรมโพธิสัตว์ชื่อ อปรัณณะ เป็นลูกแรมที่ดื้อรั้นไม่เชื่อฟังคำของพญาแรมผู้บิดาที่ตักเตือนไม่ให้บินสูงเกินไป จึงถูกลมเวรัมภา(ลมกรด)พัดใส่ ถึงแก่ความพินาศทั้งตนเองและนกที่เป็นบริวาร เพราะเหตุที่ไม่เชื่อฟังคำสอนของท่านผู้รู้มีประสบการณ์มาก่อน(ขุ.ฉก.(ไทย)๒๗/๓๗/๒๓๔)
- แร่เงิน :** ชื่อแร่ธาตุลำดับที่ ๔๗ Ag เป็นสัญลักษณ์ของแร่ธาตุนี้ สีขาวเป็นมัน เนื้อแน่นไม่มีสนิม, ธาตุเงิน, เหรียญเงิน, เครื่องเงิน, แร่เงินเป็นโลหะแฉ่งใสสีขาวเงิน เป็นแร่ยุคโบราณมีมาพร้อมกับกำเนิดมนุษย์, ในชรุทปานชาดก(ว่าด้วยชุตบ่อน้ำเก่า) กล่าวถึงการชุตบ่อน้ำเก่าของพวกเขาพ่อค้า เจอทรัพย์ากรธรรมชาติจำพวกแร่เป็นจำนวนมาก

(หนึ่งในจำนวนนั้นคือ แร่เงิน) แต่ยังไม่พอใจฝันชุดลึกลงไปเกินความจำเป็น จึงถูกพญานาคเจ้าของพื้นที่พนพิชไล่ถึงแก่ความตาย ดังข้อความที่มีระบุไว้ตอนหนึ่งว่า “พ่อค้าทั้งหลายที่มีความต้องการน้ำ พวกเขาคุดบ่อน้ำเก่าอยู่ ได้แร่เหล็ก แร่ทองแดง แร่ดีบุก แร่ตะกั่ว แร่เงิน แร่ทอง แก้วมุกดา แก้วไพฑูรย์เป็นจำนวนมาก...” (จุ.ชา.ติก.(ไทย)๒๗/๑๖/๑๒๓, พจนานุกรมไทย-ไทย อ.เปลื้อง ณ นคร)

แร่ดีบุก : ชื่อสัตว์เลี้ยงลูกด้วยนมขนาดใหญ่ในวงศ์ Rhinocerotidae เป็นสัตว์กีบคี่ มี ๓ นิ้ว ขาสั้น ตาเล็ก หูตั้ง ประสาทรับฟังเสียงและดมกลิ่นดีมากหนังหนา มีทั้งชนิดนอเดียวและ ๒ นอ กินพืช นอนปลัก ในประเทศไทยมี ๒ ชนิด คือ แรตนอเดียว ซึ่งเรียกกันทั่วไปว่า แรต (น. ชื่อปลาน้ำจืดชนิด (ปาก) ก. ดัดจริต, ในสมัยพุทธกาล บริเวณพื้นที่ป่ามีความอุดมสมบูรณ์ไปด้วยสัตว์นานาชนิด อย่างเช่นที่กล่าวไว้ในเวสสันดรชาดก ตอนมหาวนวันฉัตร (พรรณนากันทมहाพน-ป่าใหญ่) ตอนหนึ่งว่า “ณ ที่ใกล้สระนั้นมีกวาง กระตัง หมู วัวป่า แรต หมู พังพอน และงูเห่า เป็นจำนวนมาก...” (จุ.ชาม.(ไทย)๒๘/๒๖๗/๑๒๙,๒๘/๑๔๑๒/๔๐๓,,๒๘/๑๗๓๖/๔๕๙,๒๘/๒๐๖๔/๕๐๔, จุ.ชา.อสีตี.(ไทย)๒๘/๕๓๖/๑๓๔, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน)

แร่ดีบุก : ธาตุลำดับที่ ๕๐ สัญลักษณ์ Sn เป็นโลหะ ลักษณะเป็นของแข็งสีขาวคล้ายโลหะเงินเนื้ออ่อน หลอมละลายที่ ๒๓๑.๙๐ซ. มี ๓ อัญรูป คือ ดีบุกสีเทา ดีบุกสีขาว และดีบุกกรมบิก ใช้ประโยชน์ฉาบผิวเหล็กเพื่อกันไม่ให้เป็นสนิม ใช้ทำโลหะเจือ แผ่นดีบุกบาง ๆ ใช้สำหรับห่อของเพื่อกันชื้น. (ป. ดีบุก), ในชรูปานชาดก(ว่าด้วยคุดบ่อน้ำเก่า) กล่าวถึงการคุดบ่อน้ำเก่าของพวกพ่อค้า เจอทรัพย์ภรรยาธรรมชาติดำพวกแร่เป็นจำนวนมาก (หนึ่งในจำนวนนั้นคือ แร่ดีบุก) แต่ยังไม่พอใจฝันชุดลึกลงไปเกินความจำเป็น จึงถูกพญานาคเจ้าของพื้นที่พนพิชไล่ถึงแก่ความตาย ดังข้อความที่มีระบุไว้ตอนหนึ่งว่า “พ่อค้าทั้งหลายที่มีความต้องการน้ำ พวกเขาคุดบ่อน้ำเก่าอยู่ ได้แร่เหล็ก แร่ทองแดง แร่ดีบุก แร่ตะกั่ว แร่เงิน แร่ทอง แก้วมุกดา แก้วไพฑูรย์เป็นจำนวนมาก...” (จุ.ชา.ติก.(ไทย)๒๗/๑๖/๑๒๓,พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน)

แร่ตะกั่ว : แร่จำพวกโลหะ มีลักษณะอ่อน ละลายตัวง่าย มีหลายชนิดด้วยกัน ได้แก่ ตะกั่ว เกรียบ คือ ตะกั่วกรอบ ตะกั่วรม คือ ตะกั่วอ่อน (โบ) ดีบุก เช่น ตะกั่วทุ่ง ตะกั่วป่า (วิทยา) ธาตุลำดับที่ ๘๒ สัญลักษณ์ Pb เป็นโลหะสีขาวแกมน้ำเงิน ลักษณะเป็นของแข็งเนื้ออ่อน หลอมละลายที่ ๓๒๗.๔๗ซ. ใช้ประโยชน์ผสมกับโลหะอื่นให้เป็นโลหะเจือสารประกอบของตะกั่วใช้ในอุตสาหกรรมสีทาตะกั่วและสารประกอบของตะกั่วเป็นพิษต่อร่างกาย. (อ. lead), ในชรูปานชาดก(ว่าด้วยคุดบ่อน้ำเก่า) กล่าวถึงการคุดบ่อน้ำเก่าของพวกพ่อค้า เจอทรัพย์ภรรยาธรรมชาติดำพวกแร่เป็นจำนวนมาก (หนึ่งในจำนวนนั้นคือ แร่ตะกั่ว) แต่ยังไม่พอใจฝันชุดลึกลงไปเกินความจำเป็น จึงถูกพญานาคเจ้าของพื้นที่พนพิชไล่ถึงแก่ความตาย ดังข้อความที่มีระบุไว้ตอนหนึ่งว่า “พ่อค้าทั้งหลายที่มีความต้องการน้ำ พวกเขาคุดบ่อน้ำเก่าอยู่ ได้แร่เหล็ก แร่ทองแดง แร่ดีบุก แร่ตะกั่ว แร่เงิน แร่ทอง แก้วมุกดา แก้วไพฑูรย์เป็นจำนวนมาก...” (จุ.ชา.ติก.(ไทย)๒๗/๑๖/๑๒๓, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน)

แร่ทอง : ธาตุแท้ชนิดหนึ่งเนื้อแน่นมาก สีเหลืองสุกปลั่ง เป็นโลหะมีค่า เช่น บ่อทอง เหริยญทอง ทองแท่ง ทองลิ่ม เรียกเต็มว่า ทองคำ เรียกสิ่งที่ทำด้วยทองเหลืองว่า ทอง ก็มี เช่น กระทะทอง หม้อทอง โดยปริยายหมายถึงสีเหลือง ๆ อย่างสีทอง เช่น เนื้อทอง ผมทอง แสงทอง ใช้ประกอบสิ่งต่าง ๆ บางอย่างโดยอนุโลมตามลักษณะสีเป็นชื่อเรียกเฉพาะ เช่น ขนมหทอง คือขนชนิดหนึ่ง รูปวงกลม มีน้ำตาลหยอดข้างบน ปลาทอง คือปลาชนิดหนึ่ง ตัวสีเหลืองหรือแดงส้ม. น. ชื่อพรรณไม้ ๒ ชนิดในสกุล น. ชื่อเพลงไทยทำนองหนึ่ง เรียกว่า เพลงทอง และมีชนิดย่อยว่าทองย่อน ทองย้อย, ในชรุทปานชาดก(ว่าด้วยชุดบ่อน้ำเก่า) กล่าวถึงการชุดบ่อน้ำเก่าของพวกพ้อคำ เจอทรัพยากรธรรมชาติจำพวกแร่เป็นจำนวนมาก (หนึ่งในจำนวนนั้นคือ แร่ทอง) แต่ยังไม่พอใจผืนชุดลึกลงไปเกินความจำเป็น จึงถูกพญานาคเจ้าของพื้นที่พนพิชใส่ถึงแก่ความตาย ดังข้อความที่มีระบุไว้ตอนหนึ่งว่า “พ้อคำทั้งหลายที่มีความต้องการน้ำ พวกกันชุดบ่อน้ำเก่าอยู่ ได้แร่เหล็ก แร่ทองแดง แร่ดีบุก แร่ตะกั่ว แร่เงิน แร่ทอง แก้วมุกดา แก้วไพฑูรย์เป็นจำนวนมาก...”(ขุ.ชา.ติก.(ไทย)๒๗/๑๖/๑๒๓, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน)

แร่ทองแดง : ธาตุลำดับที่ ๒๙ สัญลักษณ์ Cu เป็นโลหะ ลักษณะเป็นของแข็งสีแดง หลอมละลายที่ ๑๐๘๓°C. เนื้ออ่อนนุ่มให้เป็นแผ่นบางและรีดเป็นเส้นลวดได้ง่าย เป็นตัวนำความร้อนและไฟฟ้าได้ดี. เป็นโลหะ ลักษณะเป็นของแข็งสีแดง เนื้ออ่อนนุ่มให้เป็นแผ่นบางและรีดเป็นเส้นลวดได้ง่าย เป็นตัวนำความร้อนและไฟฟ้าได้ดี

2. ชื่อจิ้งหรีดชนิด Gryllus testaceus ในวงศ์ Gryllidae ตัวยาวประมาณ ๒.๘ เซนติเมตร ออกกว้างประมาณ ๘ มิลลิเมตร โดยทั่วไปสีน้ำตาลทั้งตัว โดยเฉพาะด้านล่างของหัว ออก ท้อง และขาส่วนทางด้านหลังสีน้ำตาลอมแดง ลายปีกเป็นเส้นสีน้ำตาลยาวเกือบตลอด, ในชรุทปานชาดก(ว่าด้วยชุดบ่อน้ำเก่า) กล่าวถึงการชุดบ่อน้ำเก่าของพวกพ้อคำ เจอทรัพยากรธรรมชาติจำพวกแร่เป็นจำนวนมาก (หนึ่งในจำนวนนั้นคือ แร่ทองแดง) แต่ยังไม่พอใจผืนชุดลึกลงไปเกินความจำเป็น จึงถูกพญานาคเจ้าของพื้นที่พนพิชใส่ถึงแก่ความตาย ดังข้อความที่มีระบุไว้ตอนหนึ่งว่า “พ้อคำทั้งหลายที่มีความต้องการน้ำ พวกกันชุดบ่อน้ำเก่าอยู่ ได้แร่เหล็ก แร่ทองแดง แร่ดีบุก แร่ตะกั่ว แร่เงิน แร่ทอง แก้วมุกดา แก้วไพฑูรย์เป็นจำนวนมาก...”(ขุ.ชา.ติก.(ไทย)๒๗/๑๖/๑๒๓, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน)

แร่เหล็ก : ธาตุลำดับที่ ๒๖ สัญลักษณ์ Fe เป็นโลหะลักษณะเป็นของแข็งสีขาวเป็นเงาคัลายเงิน หลอมละลายที่ ๑๕๓๖°C. ใช้ประโยชน์ได้มากมาย เช่น ทำเหล็กหล่อ เหล็กพืด เหล็กกล้า. (อ. iron). ว. แข็งแกร่ง เช่น บุรุษเหล็ก, ในชรุทปานชาดก(ว่าด้วยชุดบ่อน้ำเก่า) กล่าวถึงการชุดบ่อน้ำเก่าของพวกพ้อคำ เจอทรัพยากรธรรมชาติจำพวกแร่เป็นจำนวนมาก (หนึ่งในจำนวนนั้นคือ แร่เหล็ก) แต่ยังไม่พอใจผืนชุดลึกลงไปเกินความจำเป็น จึงถูกพญานาคเจ้าของพื้นที่พนพิชใส่ถึงแก่ความตาย ดังข้อความที่มีระบุไว้ตอนหนึ่งว่า “พ้อคำทั้งหลายที่มีความต้องการน้ำ พวกกันชุดบ่อน้ำเก่าอยู่ ได้แร่

- เหล็ก แร่ทองแดง แร่ดีบุก แร่ตะกั่ว แร่เงิน แร่ทอง แก้วมุกดา แก้วไพฑูรย์เป็นจำนวนมาก...**” (ขุ.ชา.ติก.(ไทย)๒๗/๑๖/๑๒๓, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน)
- โรคกลาก :** ชื่อโรคผิวหนังอย่างหนึ่ง มีหลายชนิด เกิดจากเชื้อราขึ้นเป็นวง มีอาการคัน ขี้กลาก ก็ว่า (ราชา) โรคดวงเดือน, ในปักษ์กรเถราปทาน(ประวัติในอดีตชาติของพระปักษ์กรเถระ) ในสกิงสัมมชกเถราปทาน(ประวัติในอดีตชาติของพระสกิงสัมมชกเถระ) และในโพธิสัมมชกเถราปทาน(ประวัติในอดีตชาติของพระโพธิสัมมชกเถระ) พระเถระทั้งหลายได้เล่าถึงอดีตชาติของพวกตนว่าด้วยอานิสงส์ผลบุญที่ทำมาดี ทำให้ท่านไม่เป็นโรคร้ายหรือโรคน่ารังเกียจต่างๆ มีโรคกลาก เป็นต้น ดังที่พระสกิงสัมมชกเถระกล่าวถึงตอนหนึ่งว่า “ข้าพเจ้าไม่มีโรคเรื้อน ฝี โรคกลาก โรคลมบ้าหมู คุตทะราด หิดเปื่อย และหิดดำน นี่เป็นผลแห่งการกวาด...”(ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๖๕/๕๐๙,ขุ.อป.(ไทย)๓๓/๗/๓๒,๓๓/๕๖/๒๒๕,พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน)
- โรคความทิว :** โรคไม่มีกิน(อนสน), โรคอดอาหาร, โรคหิวโหย, โรคที่มีสาเหตุมาจากความทิว, ในพราหมณ์อัมมิกสูตร(ว่าด้วยธรรมของพราหมณ์ที่แท้จริง) ได้ระบุถึงโรคร้ายในสมัยก่อนมีเพียง ๓ ชนิดเท่านั้น แต่เพราะมีการเบียดเบียนทำร้ายกัน จึงทำให้มีโรคร้ายอื่นๆ ตามมา ดังข้อความที่มีปรากฏว่า “แต่ก่อนนั้นมีโรคร้ายอยู่เพียง ๓ ชนิด คือ โรคความอยาก โรคความทิว และโรคชรา แต่เพราะการทำร้ายเบียดเบียนปศุสัตว์ จึงทำให้แพร่โรคร้ายเพิ่มขึ้นถึง ๙๘ ชนิด...”, (ขุ.สุ.(ไทย)๒๕/๓๑๔/๕๗๒)
- โรคความอยาก :**โรคความปรารถนา, โรคความต้องการ, โรคความทะยานอยาก, โรคความประสงค์, โรคความใคร่อยากได้, โรคความอยาก(อิจฉา) ในอรรถกถาท่านขยายความว่าได้แก่ ตัณหาคือความปรารถนาสิ่งใดสิ่งหนึ่ง, ในพราหมณ์อัมมิกสูตร(ว่าด้วยธรรมของพราหมณ์ที่แท้จริง) ได้ระบุถึงโรคร้ายในสมัยก่อน มีเพียง ๓ ชนิดเท่านั้น แต่เพราะมีการเบียดเบียนทำร้ายกัน จึงทำให้มีโรคร้ายอื่นๆ ตามมา ดังข้อความที่มีปรากฏว่า “แต่ก่อนนั้นมีโรคร้ายอยู่เพียง ๓ ชนิด คือ โรคความอยาก โรคความทิว และโรคชรา แต่เพราะการทำร้ายเบียดเบียนปศุสัตว์ จึงทำให้แพร่โรคร้ายเพิ่มขึ้นถึง ๙๘ ชนิด...”, (ขุ.สุ.(ไทย)๒๕/๓๑๔/๕๗๒, ขุ.สุ.อ.(ไทย)๒/๓๑๔/๑๖๑)
- โรคคุตทะราด :** ชื่อโรคติดต่อชนิดหนึ่ง เป็นแผลเรื้อรัง บางรายแผลนั้นบานหวนหวนออก มีกลิ่นเหม็น เป็นแม่แผลให้เกิดแผลอื่นจำพวกเดียวกันพุดออกไปอีก, ในคิริมานันทสูตร(ว่าด้วยการหายอาพาธของพระคิริมานันท์) กล่าวถึงการพิจารณาสัญญา ๑๐ ประการ ที่เป็นเหตุให้อาพาธของพระคิริมานันท์สงบระงับ หนึ่งในจำนวนนั้น คือการพิจารณาสังขารร่างกายโดยความเป็นโทษ(อาทีนวิสัญญา) มีหลักการพิจารณาว่า “... ‘กายนี้มีทุกข์มาก มีโทษมาก เพราะฉะนั้น อาพาธต่าง ๆ จึงเกิดขึ้นในกายนี้คือ โรคตา โรคหู โรคจมูก โรคลิ้น โรคกาย โรคศีรษะ โรคที่ใบหู โรคปาก โรคฟัน โรคไธ โรคหิด โรคไข้หวัด โรคไข้พิษ โรคไข้เชื่อมซึม โรคท้อง โรคลมสลบ โรคลงแดง โรคจุกเสียด โรคลงราก โรคเรื้อน โรคฝี โรคกลาก โรคมอกรอ โรคลมบ้าหมู โรคหิดเปื่อย โรคหิดดำน **โรคคุตทะราด** โรคหูด โรคละอองบวม โรคอาเจียนเป็นเลือด โรคดีโรคเบาหวาน โรคเริม โรคพุพอง โรคริดสีดวง อาพาธมีดีเป็นสมุฏฐาน อาพาธมีเสลด

เป็นสมุฏฐาน อาหารมีลมเป็นสมุฏฐาน อาหารมีไส้สันนิบาตเป็นสมุฏฐาน อาหารที่เกิดแต่ฤดูแปรปรวน อาหารที่เกิดแต่การบริหารที่ไม่สม่ำเสมอ อาหารที่เกิดแต่ความเพียรเกินกำลัง อาหารที่เกิดแต่วิบากของกรรมความหนาว ความร้อน ความหิว ความกระหาย ปวดอุจจาระ ปวดปัสสาวะ’ เป็นผู้พิจารณาเห็นโดยความเป็นโทษในกายนี้ อยู่อย่างนี้ นี้เรียกว่า อาทินวสัญญา” (อง.ทสก.(ไทย)๒๔/๖๐/๑๓๐, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน)

โรคชรา : โรคคนแก่, โรคห่อม, โรคเฒ่า, โรคคร่ำคร่า, โรคมีสังขารร่างกายชำรุดทรุดโทรม เพราะอายุมาก, ในพราหมณ์อัมมิกสูตร(ว่าด้วยธรรมของพราหมณ์ที่แท้จริง) ได้รับบุญถึงโรคร้ายในสมัยก่อน มีเพียง ๓ ชนิดเท่านั้น แต่เพราะมีการเบียดเบียนทำร้ายกัน จึงทำให้มีโรคร้ายอื่นๆ ตามมา ดังข้อความที่มีปรากฏว่า “แต่ก่อนนั้นมีโรคร้ายอยู่เพียง ๓ ชนิด คือ โรคความอยาก **โรคความหิว** และโรคชรา แต่เพราะการทำร้ายเบียดเบียนบุคคลัว จึงทำให้แพร่โรคร้ายเพิ่มขึ้นถึง ๙๘ ชนิด...” (ขุ.สุ.(ไทย)๒๕/๓๑๔/๕๗๒)

โรคทางใจ : โรคมีสาเหตุมาจากใจ, โรคเกิดขึ้นทางใจ, โรคที่เกิดจากความรู้ นึก คิด, โรคมีใจเป็นสมุฏฐาน เช่นความโลภ ความโกรธ ความหลง ตัณหา มานะ ทิฎฐิ เป็นต้น, ในโรคสูตร(ว่าด้วยโรค) ระบุถึงโรค ๒ อย่าง คือ (๑)โรคทางกาย (๒)โรคทางใจ บรรดาโรค ๒ อย่างนี้ โรคทางกายสำหรับผู้มีร่างกายแข็งแรง นานๆ อาจจะเป็นที แต่ทุกคนมีโรคทางใจด้วยกันทั้งนั้น ยกเว้นผู้ที่หมดกิเลสแล้ว ตามพระพุทธดำรัสที่ตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย...สัตว์ผู้อ้างว่า ตนเองไม่มีโรคทางกายตลอดระยะเวลา ๑ ปีบ้าง ๒ ปีบ้าง ๓ ปีบ้าง ๔ ปีบ้าง ๕ ปีบ้าง ๑๐ ปีบ้าง ๒๐ ปีบ้าง ๓๐ ปีบ้าง ๔๐ ปีบ้าง ๕๐ ปีบ้าง แม้ยิ่งกว่า ๑๐๐ ปีบ้าง ยังพอมืออยู่ แต่สัตว์ผู้จะกล่าวอ้างว่า ตนเองไม่มีโรคทางใจตลอดระยะเวลาแม้ครู่เดียว หาได้โดยยาก ยกเว้นท่านผู้หมดกิเลสแล้ว...” (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๕๗/๒๑๗)

โรคปกขันทิกาพาท : โรคถ่ายเป็นเลือด, โรคท้องเดินและถ่ายเป็นเลือดออกมามาก, โรคถ่ายอุจจาระท้องเดินเป็นโลหิต, ในพุทธานุสสาปิโรคาธิ(ประวัติในอดีตชาติของพระพุทธเจ้าว่าด้วยบุพกรรมเก่า) พระบรมศาสดาได้ถึงบุพกรรมที่เป็นเหตุให้พระองค์ต้องเป็นโรคปกขันทิกาพาทแก่พระอนนทีก่อนปรินิพพานว่า“...ในชาติก่อน เราเป็นหมอรักษาโรคได้ถ่ายยาให้ลูกชายเศรษฐี(ถึงแก่ความตาย) ด้วยผลกรรมนั้นเราจึงป่วยเป็นโรคปกขันทิกาพาท...”(ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๙๑/๕๗๗)

โรคผอมเหลือง : โรคซูบผอม, โรคที่ทำให้ร่างกายซูบซีดไม่มีแรง, โรคที่ทำให้ร่างกายซูบผอมตัวเหลือง ขาดเรี่ยวแรง, โรคที่ทำให้ผู้ป่วยมีร่างกายทรุดโทรมตัวผอมเหลืองคล้ายกับคนเป็นโรคตีชานในปัจจุบัน(ตีชาน คือชื่อโรคซึ่งเกิดกับผู้ป่วยที่มีสารสีชนิดหนึ่งในน้ำดี ซึ่งเรียกว่า บิลิรูบิน ไปปรากฏในเลือดสูงกว่าระดับปกติในคนธรรมดา ทำให้ผู้ป่วยมีอาการตัวเหลือง), ในมหาอัมมสมาทานสูตร ระบุว่า น้ำมูตรเน่าที่ผสมด้วยยาต่างๆ สามารถรักษาโรคผอมเหลืองได้ แต่เวลาที่มิมจะต้องฝืนใจหน่อยเนื่องจากมีสี กลิ่น และรสไม่น่าพอใจ เปรียบเหมือนกับการสมათานปฏิบัติธรรมอาจได้รับความทุกข์

ลำบากในปัจจุบันแต่มีสุขเป็นวิบากในอนาคต,(ม.ม.(ไทย)๑๒/๔๘๔/๕๒๔,
พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน)

โรคพิษณะ : ความวิบัติเพราะโรค, ความพินาศเพราะโรค, ความฉิบหายเพราะโรค, ความสูญเสีย
เพราะโรค, ความเสียหายที่มีสาเหตุมาจากโรคภัยไข้เจ็บ, ในสังคิติสูตร หมวด ๕ ได้
กล่าวถึง พิษณะ(วิบัติ) ๕ อย่าง ได้แก่ ๑. ญาติพิษณะ (ความวิบัติแห่งญาติ) ๒.
โภคพิษณะ (ความวิบัติแห่งโภค) ๓. โรคพิษณะ (ความวิบัติเพราะโรค) ๔. สัตพิษ
ณะ (ความวิบัติแห่งศีล) ๕. ทิฏฐิพิษณะ (ความวิบัติแห่งทิฏฐิ), บรรดาวิบัติ ๕ อย่าง
นั้น วิบัติ ๓ ข้อแรก ไม่เป็นเหตุให้ต้องไปทุกคติภูมิ แต่คนจะไปสู่อบาย ทุกคติ วินิบาต
นรก ก็เพราะความวิบัติแห่งศีลและความวิบัติแห่งทิฏฐิเท่านั้น(ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๑๖/
๓๐๓)

โรคพันธุกรรม : โรคกรรมพันธุ์, โรคที่สืบเชื้อมาจากบรรพบุรุษ, โรคที่สืบต่อกันมาในวงศ์สายโลหิต
จากรุ่นสู่รุ่น, โรคที่เกิดจากสายเลือดฝ่ายมารดาหรือฝ่ายบิดา เช่น โรคโลหิตจาง โรค
จิตฟั่นเฟือน โรคเบาหวาน เป็นต้น, (พันธุกรรม หมายถึง ลักษณะ นิสัย ตลอดจนโรค
หรือความวิกลจริตบางอย่างที่ลูกหลานสืบมาจากบรรพบุรุษ ปู่ย่า ตายาย หรือพ่อ
แม่ กรรมพันธุ์ก็ว่า), ในที่นี้ ท่านหมายถึงโรคพันธุกรรมของภิกษุทั้งหลายที่ปรากฏ
ในอัมมเจติยสูตร(ว่าด้วยธรรมเจติย์), ในอรรถกถา ท่านขยายความว่า โรคพันธุกรรม
ได้แก่ โรคประจำตระกูล (สมณพราหมณ์เหล่านั้นกล่าวว่า) “คนทั้งหลายผู้เกิดใน
ตระกูลของเรา ย่อมเป็นเช่นนี้” (ม.ม.(ไทย)๑๓/๓๖๙/๔๕๔, ม.ม.อ.(ไทย) ๒/
๓๖๙/๓๓๐) พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน)

โรคภัย : ความเจ็บไข้, ความเจ็บป่วย, ภาวะที่ร่างกายทำงานไม่เป็นปกติเนื่องจากเชื้อโรคเป็น
ต้น, ในมัลลิกาวิมาน(ว่าด้วยวิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงชื่อมัลลิกา) และในปาริฉัตตกวิมาน
(ว่าด้วยวิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงผู้ไข่มลัยดอกโคกบูชาพระพุทธเจ้า)พวกเทพธิดาได้
เล่าถึงอานิสงส์แห่งกุศลกรรมพวกตนบำเพ็ญแล้วเป็นเหตุให้ไม่เป็นโรคภัยไข้เจ็บ
สมจริงดังข้อความที่มัลลิกาเทพธิดากล่าวถึงตอนหนึ่งว่า “ครั้นดิฉันทำกุศลกรรมที่
พระพุทธเจ้าทรงสรรเสริญแล้วนั้นจึงสร้างโคก หมัดโรคภัย มีความสุข รื่นเริงบันเทิง
ใจอยู่เป็นนิตย์..”, (ขุ.วิ.(ไทย)๒๖/๖๖๕/๗๕,๒๖/๖๘๗/๗๘, พจนานุกรมฉบับ
ราชบัณฑิตยสถาน)

โรคมองคร่อ : โรคหลอดลมโป่งพอง มีเสมหะแห่งอยู่ในช่องหลอดลม ทำให้มีอาการไอเรื้อรัง ห้ามนผู้
ที่เป็นโรคนี้นับว่าเป็นภิกษุ. (อ. bronchiectasis)โรคทางเดินหายใจในสัตว์กีบเดียว
วงศ์ Equidae มีอาการไอสูง เป็นฝีที่ต่อมน้ำเหลืองใต้คางและบริเวณคอหอยอาจ
ติดต่อถึงคนได้ เขียนเป็น มงคร่อ ก็มี. (อ. strangles), ในคิริมานันทุสูตร(ว่าด้วยการ
หายอาพาธของพระคิริมานนท) กล่าวถึงการพิจารณาสัญญา ๑๐ ประการ ที่เป็นเหตุ
ให้อาพาธของพระคิริมานนทสงบระงับ หนึ่งในจำนวนนั้น คือการพิจารณาสังขาร
ร่างกายโดยความเป็นโทษ(อาทิวาสัญญา) มีหลักการพิจารณาว่า “... ‘กายนี้มีทุกข์
มาก มีโทษมาก เพราะฉะนั้น อาพาธต่าง ๆ จึงเกิดขึ้นในกายนี้คือ โรคตา โรคหู โรค
จมูก โรคลิ้น โรคกาย โรคศีรษะ โรคที่ไพบู โรคปาก โรคฟัน โรคไธ โรคหืด โรค

ไข้หวัด โรคไข้พิษ โรคไข้เชื่อมซึ่ม โรคท้อง โรคลมสลบ โรคลงแดง โรคจุกเสียด โรค
ลงราก โรคเรื้อน โรคฝี โรคกลาก **โรคมองคร้อ** โรคลมบ้าหมู โรคหิดเปื่อย โรคหิด
ด้าน *โรคคุดทะราด* โรคหูด โรคละอองบวม โรคอาเจียนเป็นเลือด โรคดี
โรคเบาหวาน โรคเริม โรคพุพอง โรคจริตสติวง อาพาธมีดีเป็นสมุฏฐาน อาพาธมีเสลด
เป็นสมุฏฐาน อาพาธมีลมเป็นสมุฏฐาน อาพาธมีไข้สันนิบาตเป็นสมุฏฐาน อาพาธที่
เกิดแต่ฤดูแปรปรวน อาพาธที่เกิดแต่การบริหารที่ไม่สม่าเสมอ อาพาธที่เกิดแต่ความ
เพียรเกินกำลัง อาพาธที่เกิดแต่วิบากของกรรมความหนาว ความร้อน ความหิว ความ
กระหาย ปวดอุจจาระ ปวดปัสสาวะ’ เป็นผู้พิจารณาเห็นโดยความเป็นโทษในกายนี้
อยู่อย่างนี้ นี้เรียกว่า อาทินวสัญญา” (อง.ทสก.(ไทย)๒๔/๖๐/๑๓๐, ชุ.ชาม.(ไทย)
๒๘/๑๔๖/๔๑๘, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน)

โรคเรื้อน :

โรคผิวหนังซึ่งติดต่อกันได้ ทำให้ผิวหนังเป็นผื่น บางที่เรียกว่า ขี้เรื้อนมีหลายชนิด บาง
ชนิดทำให้นิ้วมือนิ้วตีนกุด เรียกว่า เรื้อนกุฎฐัง ขี้เรื้อนกุฎฐัง หรือ ขี้ทูต บางชนิดมี
ลักษณะเป็นผื่นคัน ทำให้ผิวหนังหนา หยาบและอาจแตกมีน้ำเหลืองไหลหรือตก
สะเก็ดในระยะหลัง มักเป็นตามบริเวณข้อเท้า หัวเข่า หรือที่มือเอ้อมไปเกาถึง
เรียกว่า เรื้อนกวาง หรือขี้เรื้อนกวาง บางชนิดทำให้เป็นแผลมีสีขาว เรียกว่า เรื้อน
น้ำเต้า หรือขี้เรื้อนน้ำเต้า. โรคเรื้อนถือเป็นโรคน่ารังเกียจและเป็นโรคติดต่อ ในทาง
พระพุทธศาสนาไม่อนุญาตให้ผู้ที่เป็โรคเรื้อนบวช (ต้องไปรักษาให้หายก่อน), ในการ
แสดงธรรมพระพุทธเจ้ามักจะทรงยกข้อเปรียบเทียบด้วยโรคเรื้อนมาทรงแสดงธรรม
เสมอ เช่นในสีกาลสูตร ทรงเปรียบเทียบภิกษุผู้ติดในลาภสักการะและความสรรเสริญ
เป็นเหมือนสุนัขจิ้งจอกเป็นโรคเรื้อน, ในมาคันขิยสูตร ทรงเปรียบเทียบผู้บริโภคมาม
เหมือนคนเป็นโรคเรื้อน เป็นต้น (ม.ม.(ไทย)๑๓/๒๑๓/๒๕๑, ส.นิ.(ไทย)๑๖/๑๖๔/
๒๗๐, อง.ทสก.(ไทย)๒๔/๘๘/๑๘๘, ชุ.อป.(ไทย)๓๒/๖๕/๕๐๘, ชุ.อป.(ไทย)๓๓/๗/
๓๒, ๓๓/๕๖/๒๒๕, ๓๓/๓๔๔/๒๘๕, ๓๓/๓๔๘/๒๘๕, พจนานุกรมฉบับ
ราชบัณฑิตยสถาน)

โรคลงแดง :

โรคถ่ายเป็นเลือด, ท้องเดินและถ่ายเป็นเลือดออกมามาก (มักใช้แก่คนอดฝิ่น), ใน
มหาธัมมสมาทานสูตร พระพุทธเจ้าทรงเปรียบเทียบการสมาทานธรรมที่มีสุขใน
ปัจจุบันและมีสุขเป็นวิบากว่าเหมือนการที่คนเป็นโรคลงแดงดื่มยาที่มีสี กลิ่น และรส
น่าพอใจและทำให้หายจากโรคได้, ส่วนในคิริมานนทสูตร ระบุถึงสัญญา ๑๐ ประการ
ที่เมื่อพิจารณาแล้วทำให้อาพาธสงบระงับได้ ข้อที่ ๔ คืออาทินวสัญญา มีหลักการ
พิจารณาสังขารร่างกายโดยความเป็นโทษ คือเป็นแหล่งของโรคต่างๆ มีโรคลงแดง
เป็นต้น (ม.ม.(ไทย)๑๒/๔๘๕/๕๒๔, อง.ทสก.(ไทย)๒๔/๖๐/๑๓๐, พจนานุกรมฉบับ
ราชบัณฑิตยสถาน)

โรคลม :

โรคที่มีสมุฏฐานจากลม, โรคลม(ในท้อง)กำเริบ, ชื่อโรคชนิดหนึ่งที่ทำให้เวียนจนถึง
ทำให้สลบ, ในเทวหิตสูตร(ว่าด้วยเทวหิตพราหมณ์) ระบุว่า ครั้งหนึ่ง พระพุทธเจ้า
ทรงพระประชวรด้วยโรคลม เมื่อได้ทรงเสวยน้ำร้อนละลายน้ำอ้อยของเทวหิต
พราหมณ์ที่พระอุปวานะจัดทำถวาย ก็ทรงหายจากอาการประชวร, ในอรรถกถาท่าน

ขยายความว่า ทรงอาพาธด้วยลมในท้อง เล่ากันมาว่า เมื่อผู้มีพระพระภาคทรงกระทำทุกกรกิริยา ๖ พรรษา ทรงนำเอาถั่วเขียวและถั่วพูเป็นต้นอย่างละพายมีมาสวดยลมในพระอุทรกำเริบเพราะเสวยไม่ดีและบรรทมลำบาก สมัยต่อมา เมื่อทรงบรรลุประสัมิโพธิญาณแล้ว แม้เสวยโภชนะอันประณีต อาพาธนั้นก็ยังไม่ปรากฏตน (กำเริบ)อยู่เป็นระยะๆ(ส.ส.(ไทย)๑๕/๑๙๙/๒๘๗,พจนานุกรมแปลไทย-ไทย อ.เปลื้อง ณ นคร)

โรคลมบ้าหมู : โรคลมชัก, โรคชนิดหนึ่งของผู้ป่วยมีอาการหมดสติและชักกระตุก มักจะมีอาการเป็นครั้งคราว, อาการหมดสติเป็นครั้งคราว และมักมีอาการชักเกร็งน้ำลายเป็นฟอง มีอเท้ากำ เป็นผลเนื่องจากสมองทำงานผิดปกติ, ในปังกกรเถราปทาน(ประวัติในอดีตชาติของพระปังกกรเถระ) และในสภิงสัสมัชชกเถราปทาน(ประวัติในอดีตชาติของพระสภิงสัสมัชชกเถระ) พระเถระทั้งสองได้เล่าถึงประวัติในอดีตชาติของตนเองว่าได้ทำบุญมาดีจึงทำให้ไม่เป็นโรคร้ายต่างๆ มีโรคลมบ้าหมูเป็นต้น ดังข้อความอ้างถึงตอนหนึ่งว่า “...ข้าพเจ้าไม่มีโรคเรื้อน ฝี โรคกลาก โรคลมบ้าหมู คุดทะราด หิด เปื่อย และหิดดำนี้ เป็นผลแห่งการกวาด...”(ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๖๕/๕๐๙, ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๗/๓๒,พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน)

โรคละอองบวม : โรคละลอก, โรคผิวหนังชนิดหนึ่ง เป็นเม็ดมีหนอง, (โรคละอองบวม ภาษาบาลีใช้ศัพท์ “วิตัจฉิกา” ในคิริมานนทสูตรนี้ แปลว่า โรคละอองบวม ส่วนในมหานิทเทศ (เล่มที่ ๒๙) และจุฬนิทเทศ (เล่มที่ ๓๐) แปลว่า โรคละลอก หมายถึงโรคผิวหนังชนิดหนึ่งเป็นเม็ดมีหนอง, ในพจนานุกรมบาลี แปลว่า หิด), ในอรรถกถา มหานิทเทศท่านขยายความว่า “คำว่า โรคละลอก ได้แก่ โรคที่เกิดขึ้นที่ฝ่ามือฝ่าเท้าแตกเป็นริ้ว ๆ” ในคิริมานนทสูตร กล่าวถึงสัญญา ๑๐ ประการ ข้อที่ ๔ อาทินวสัญญาน มีหลักการพิจารณาสังขารร่างกายโดยความเป็นโทษ คือเป็นแหล่งของโรคต่างๆ มีโรคละอองบวม หรือโรคละลอกเป็นต้น (ขุ.ทสก.(ไทย)๒๔/๖๐/๑๓๐, ขุ.ชา.ม.อ.(บาลี)๑/๕/๕๘ พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน)

โรคสูตร : พระสูตรว่าด้วยโรค พระผู้มีพระภาคตรัสว่า โรค ๒ อย่าง คือ โรคทางกายและโรคทางใจ สัตว์ที่อ้างว่า ตนเองไม่มีโรคทางกายตลอดระยะเวลา ๑ ปีบ้าง ๒ ปีบ้าง ๓ ปีบ้าง ๔ ปีบ้าง ๕ ปีบ้าง ๑๐ ปีบ้าง ๒๐ ปีบ้าง ๓๐ ปีบ้าง ๔๐ ปีบ้าง ๕๐ ปีบ้าง แม้ยิ่งกว่า ๑๐๐ ปีบ้าง ยังพอหาได้ แต่สัตว์ผู้ที่อ้างว่า ตนเองไม่มีโรคทางใจตลอดระยะเวลา แม้เพียงครู่เดียวหาได้ยาก ยกเว้นท่านผู้หมดกิเลสแล้ว ทรงแสดงโรคของบรรพชิต ๔ อย่าง คือ (๑) เป็นผู้มกมาก คับแค้น ไม่สันโดษด้วยปัจจัย ๔ ตามแต่จะได้ (๒) ตั้งความปรารถนาชั่วเพื่อไม่ให้ผู้อื่นดูหมิ่น และเพื่อให้ได้ลาภสักการะและชื่อเสียง (๓) วังแต้น ขวนขวายพยายามเพื่อไม่ให้ผู้อื่นดูหมิ่น และเพื่อให้ได้ลาภสักการะและชื่อเสียง (๔) เข้าไปยังตระกูลทั้งหลาย นังกเล่าธรรม กลั่นอุจจาระและปัสสาวะเพื่อให้เขานับถือ แล้วทรงสอนให้ภิกษุทั้งหลายสำเหนียกว่า (๑) เราจักไม่เป็นคนมกมาก ไม่เป็นคนมีจิตคับแค้น ไม่เป็นคนไม่สันโดษด้วยปัจจัย ๔ ตามแต่จะได้ (๒) เราจักไม่ตั้งความปรารถนาชั่ว เพื่อให้คนอื่นรู้จัก เพื่อให้ได้ลาภสักการะและชื่อเสียง (๓)

เราจักไม่วังเต้น ไม่ชวนชวาย ไม่พยายามเพื่อให้คนอื่นรู้จัก เพื่อให้ได้ลาภสักการะ และชื่อเสียง (๔) เราจักอดทนต่อความหนาว ความร้อน ความหิวกระหาย ต่อการถูก เหลือบ ยุ้ง ลม แดด และสัตว์เลื้อยคลานทั้งหลายรบกวน ต่อถ้อยคำหยาบคาย ร้ายแรงต่าง ๆ จักเป็นผู้อดกลั้นเวทนาทั้งหลายอันมีในร่างกายที่เกิดขึ้นแล้ว เป็นทุกข์ กล้าแข็ง เจ็บปวด เผ็ดร้อน ไม่น่ายินดี พรากรชีวิต (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๕๗/๒๑๗)

โรคอัมพาต : โรคที่พอกินเนื้อดิบและดื่มเลือดสดแล้ว ก็นอกจากร่างภิกษุนั้นไป” (วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๖๔/๔๙, วิ.อ.(ไทย) ๓/๒๖๔/๒๑๐ พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน)

โรคอัมพาต : โรคที่ทำให้สูญเสียความสามารถในการเคลื่อนไหว(บางครั้งก็ไม่มีรู้สึกอะไรเลย, โรคเส้นประสาทเสียหายทำให้อวัยวะบางส่วนขยับเขยื้อนไม่ได้, โรคที่ทำให้อวัยวะบางส่วนในร่างกายเช่นแขนขาเคลื่อนไหวไม่ได้, (อัมพาต(อังกฤษ: Paralysis) คืออาการที่อวัยวะบางส่วนเช่นแขนขาเป็นต้นตายไปกระดิกไม่ได้ ตรงกันข้ามกับอัมพฤกษ์ที่อวัยวะในร่างกายเพียงอ่อนแรง), ในพาลปิณฑิตสูตร(ว่าด้วยคนพาลและบัณฑิต) ได้ระบุถึงภุมิที่คนพาลผู้บำเพ็ญอุกศลกรรมต้องไปเกิดมักจะไปเกิดในภพภุมิที่ไม่ดีคืออบาย ทุกคติ วินิบาต นรก แม้บางครั้งวมาเกิดเป็นมนุษย์ก็มักเกิดในตระกูลต่ำ มีรูปร่างไม่ดี และเป็นโรคภัยต่างๆ เช่นโรคอัมพาตเป็นต้น,(ม.อ.(ไทย)๑๔/๒๕๒/๒๙๘, นิตยสารชีวิต ฉบับวันที่ 1 ตุลาคม 2551)

โรคคาพาธ : ป่วยเป็นโรค(โรค-โรค, อาพาธ-ป่วย), ความเจ็บไข้, ความเจ็บป่วย, โรคภัยไข้เจ็บ, เจ็บป่วยทำให้ร่างกายทำงานได้ไม่เป็นปกติเนื่องจากเชื้อโรค,ในทางพระพุทธศาสนา ถือว่า ความไม่มีโรคเป็นลาภอย่างยิ่ง การทำบุญมาดีเป็นผลานิสงส์อย่างหนึ่งที่ทำให้เป็นผู้มีโรคพาทน้อย, และการป่วยเป็นโรคเป็นอุปสรรคอย่างหนึ่งของการบำเพ็ญธรรม(ที.สี.(ไทย)๙/๔๔๕/๑๙๗,๙/๔๔๖/๑๙๗,๙/๕๐๔/๒๒๒,๙/๕๐๕/๒๒๒,ที.ม.(ไทย)๑๐/๒๙๘/๒๓๒,ม.ม.(ไทย)๑๓/๑๓๔/๑๕๐,๑๓/๑๗๔/๒๐๑,ม.อ.(ไทย)๑๔/๒๕๙/๓๐๗,ส.ม.(ไทย)๑๙/๑๐๔๘/๕๗๑)

โรคคาพาธน้อย : ป่วยเป็นโรคน้อย, ไม่ค่อยเจ็บไข้ได้ป่วย, นานๆ ป่วยที, ในทางพระพุทธศาสนาถือว่า การทำบุญมาดีและการดูแลสุขภาพร่างกายดี(การบริหารชั้นดี)เป็นเหตุทำให้มีโรคคาพาธน้อย สุขภาพพลานามัยแข็งแรงสมบูรณ์ กระปรี้กระเปร่า อยู่สำราญอย่างเช่นพระพุทธเจ้า พระอานนท์, พระพากุลเถระ เป็นต้น นอกจากนั้น การมี

โรคาพารน้อย ยังเป็นองค์ประกอบสำคัญข้อหนึ่งที่จะช่วยสนับสนุนให้ภิกษุผู้มีความเพียรประสบความสำเร็จในการปฏิบัติธรรม ดังที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า “...๒. เป็นผู้ มีสุขภาพ มีโรคาพารน้อย ประกอบด้วยไฟธาตุสำหรับย่อยอาหารสม่ำเสมอ ไม่เย็นนัก ไม่ร้อนนัก ปานกลางพอเหมาะแก่การบำเพ็ญเพียร...”(ม.ม.(ไทย)๑๓/๓๐๔/๓๖๓,๑๓/๓๒๔/๓๕๒,๑๓/๓๔๓/๔๑๗)

โรงกลม : อาคารหรือสิ่งก่อสร้างที่มีฐานกลม, สิ่งก่อสร้างที่มีฐานไม่เป็นเหลี่ยม, สิ่งปลูกสร้างที่มีหลังคาคลุม ฐานกลม ใช้เป็นที่อยู่อาศัย ประชุม สนทนากัน และทำกิจกรรมอื่นๆ ได้, ในอรรถกถาท่านขยายความว่า "คำว่า จากโรงกลม ได้แก่ จากเรือนกลม (คือ)ที่อยู่อาศัยพิเศษอย่างหนึ่ง ชื่อว่า เรือนที่มีเครื่องกั้น อาจารย์บางพวกกล่าวว่า เรือนที่มีหลังคา ก็มี", โรงกลม จัดเป็นหนึ่งในประเภทเสนาสนะ ตามข้อความที่มีกล่าวไว้ในพระอภิธรรม สุตตันตภาชนีย์ว่า "คำว่า เสนาสนะ อธิบายว่า เสนาสนะ คือ เตี้ยง ตั้ง พุก หมอน วิหาร เเพง ปราสาท บ่อม โรงกลม ที่เร้นลับ ถ้ำ โคนไม้ พุ่มไม้ หรือสถานที่ ที่ภิกษุขยับยั้งอยู่ ที่ทั้งหมดนี้ชื่อว่าเสนาสนะ" (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๑๐๐/๖๑๑,ช.ชา.ม.(ไทย)๒๙/๘๗/๒๖๔, อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/๕๒๗/๓๙๔, ช.ชา.ม.อ.(บาลี)๑/๑๗/๑๙๔)

โรงบูชาไฟ : โรงสำหรับบูชาไฟ, ศาลาสำหรับบูชาไฟ, อาคารหรือสิ่งก่อสร้างที่ใช้ประกอบพิธีบูชาไฟของพวกพราหมณ์หรือพวกชฎิล,(พิธีบูชาไฟ ตามความเชื่อของพราหมณ์โดยทั่วไป จัดทำขึ้นก็เพื่อขอพรต่อเทพเจ้าที่เคารพนับถือได้โปรดประทานสิ่งที่ปรารถนา ต้องการแก้ตน เช่น ความร่ำรวยมั่งคั่ง ความปลอดภัย เป็นต้น และพิธีนี้มักจะทำกันที่โรงบูชาไฟ), ในมาคัณฑยสูตร(ว่าด้วยปริพาชกชื่อมาคัณฑิยะ) ท่านหมายถึงโรงบูชาไฟของพราหมณ์ภารทวาชโคตรที่ปริพาชกชื่อมาคัณฑิยะเข้าไปหา, ส่วนในกิงฉันทชาดก(ว่าด้วยดาบสผู้มีความพอใจอะไร) หมายถึงโรงบูชาไฟที่ดาบสได้เก็บมะม่วงไว้ (ม.ม.(ไทย)๑๓/๒๐๗/๒๔๕,ช.ชา.ตี.ตี.(ไทย)๒๗/๓/๕๓๘)

โรงบูชายัญ : โรงสำหรับบูชายัญ, โรงที่สร้างไว้เพื่อประกอบพิธีบูชายัญ, อาคารหรือสิ่งก่อสร้างที่ใช้ประกอบพิธีบูชายัญตามความเชื่อของพวกพราหมณ์, (บูชายัญ คือการบูชาของพราหมณ์อย่างหนึ่ง การเช่นสรวงด้วยวิธีฆ่าคนหรือสัตว์เป็นเครื่องบูชา, บูชายัญ คือการบูชาเทพเจ้าในลัทธิพราหมณ์, ศาสนาพราหมณ์สอนว่ามีเทพเจ้าผู้ยิ่งใหญ่คอยดลบันดาลให้มนุษย์มีอันเป็นไปต่าง ๆ หากผู้ใดปรารถนาจะให้ท่านเพิ่มพรให้หรือดลการลงโทษ จะต้องทำการบูชายัญ ที่ทำกันมากคือ การฆ่าแพะ แกะ วัว ม้า และคน ตามจำนวนที่พราหมณ์จะบอก), การบูชายัญลักษณะนี้ ในทางพระพุทธศาสนาถือว่าเป็นบาป เพราะเหตุผลตามที่ระบุไว้ในโฆฎุมขุสูตร(ว่าด้วยพราหมณ์ชื่อโฆฎุมขุ)เป็นต้นว่า "... (คนที่บูชายัญ)...เป็นผู้ทำตนให้เดือดร้อน หมั่นประกอบในการทำตนให้เดือดร้อน และเป็นผู้ทำผู้อื่นให้เดือดร้อน หมั่นประกอบในการทำผู้อื่นให้เดือดร้อน..." (ม.ม.(ไทย)๑๓/๙/๙,๑๓/๔๑๗/๕๒๑,พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมไทย-ไทย อ.เปลื้อง ณ นคร)

- โรงประรำ :** ประรำพิธี, กระจงมขนาดใหญ, โรงที่สร้างขึ้นเพื่อใช้ประกอบพิธีกรรมชั่วคราว(ปัจจุบันอาจใช้เป็นเต็นท์ขนาดใหญ่ทำเป็นประรำพิธีก็ได้), สิ่งปลูกสร้างขึ้นชั่วคราว มีเสาหลังคาแบนตาดด้วยผ้าหรือใบไม้, ในเสลสูตร(ว่าด้วยเสลพราหมณ์) ท่านกล่าวถึงการจัดแจงโรงประรำพิธีของเกษียชฎิลที่ทูลนิมนต์พระพุทเจ้าพร้อมพระสงฆ์สาวกเพื่อฉันในวันรุ่งขึ้น ตามข้อความที่มีปรากฏว่า ".....พวกมิตรสหายและญาติสาโลหิตรับคำเกษียชฎิล แล้ว บางพวกก่อเตา บางพวกผ่าฟืน บางพวกล้างภาชนะ บางพวกตั้งหม้อน้ำ บางพวกปูอาสนะ ส่วนเกษียชฎิลจัดแจงโรงประรำด้วยตนเอง..." (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๙๖/๔๙๒, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน)
- โรงไฟ :** โรงที่มีไฟเพื่อใช้อบไอน้ำ, ห้องที่มีไฟอยู่เพื่ออบไอน้ำ, โรงอาบน้ำชนิดอบไอร้อน, โรงอาบน้ำอบร่างกาย, ห้องไฟอบตัว, การสร้างโรงไฟหรือเรือนไฟ(ขนตาจร-เรือนไฟ, อคคิสลา- โรงไฟ)ถวายพระสงฆ์ในสมัยพุทธกาลถือเป็นสิ่งจำเป็น แม้แต่อนาถบิณฑิกเศรษฐีผู้ใจบุญได้ถวายสิ่งก่อสร้างต่างๆ มากมาย หนึ่งในนั้นคือสร้างโรงไฟถวาย (ประโยชน์ของโรงไฟนอกจากใช้อบตัวเพื่อสุขภาพแล้ว ในฤดูหนาวน่าจะใช้เป็นที่ทำน้ำอุ่นอาบด้วย แต่ถ้าเป็นโรงไฟของลัทธิอื่นเช่นพวกชฎิลก็ใช้เพื่อประกอบพิธีกรรมทางศาสนา), ในอุปาภิเธราปทาน(ประวัติในอดีตชาติของพระอุบาลีเถระ) พระเถระได้เล่าถึงการสั่งสมบุญบารมีของตนตอนหนึ่งว่า "ข้าพเจ้าได้สร้างเรือนไฟ โรงไฟ โรงน้ำ และห้องอาบน้ำ ถวายแด่หมู่ภิกษุ(ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๔๖๓/๗๑, วิ.จ.ุ.(ไทย)๗/๓๐๗/๑๑๙พจนานุกรมบาลี, อภิธานศัพท์)
- โรงสะตึง :** โรงสำหรับทำผ้าจีวร, อาคารที่ภิกษุใช้ทำจีวร, อาคารสถานที่ที่ภิกษุใช้สำหรับทำผ้าจีวรร่วมกัน, (สะตึง(กฐิน,กถิน) คือกรอบไม้สำหรับซึ่งผ้าที่จะเย็บเป็นจีวร กรอบไม้หรือไม้แบบสำหรับซึ่งผ้าในเวลาปักด้นหรือใหม่เป็นต้น ขอบไม้สำหรับซึ่งเปล มี ๔ ด้าน, ในพระวินัย ขุททกวัตถุ ว่าด้วยเรื่องโรงสะตึงเป็นต้น ระบุว่าผู้มีพระบรมพุทธานุญาตให้สร้างโรงสะตึง และประรำสะตึงก็ได้, การทำจีวรในสมัยพุทธกาลภิกษุต้องลงมือทำเอง ไม่ใช่เครื่องจักรเย็บเป็นจีวรแบบสำเร็จรูปสะดวกสบายเหมือนปัจจุบัน และต้องใช้ระยะเวลาานกว่าจะทำเสร็จแต่ละผืน จึงต้องสร้างโรงสะตึง หรือประรำสะตึงเพื่อกันแดดกันฝนขณะทำ (วิ.จ.ุ.(ไทย)๗/๒๕๗/๒๙, ๗/๒๙๓/๘๒, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน)
- โรชะ :** ชื่อของเทพทั้ง ๑๐ หมู่ ดังปรากฏว่า "เทพอิก (๑๐ หมู่) คือสหฤ ผู้รุ่งเรื่องดั่งเปลวไฟ อริฏฐกะ โรชะ ผู้มีรัศมีดั่งสีดอกผักตบ วรุณะ สหธรรม อัจจุตะ อเนชกะ สุเลยยะ รุจิระ และवासเนสีกมา เทพทั้ง ๑๐ หมู่นี้แบ่งเป็น ๑๐ พวกทั้งหมดล้วนมีผิวพรรณหลายหลากมีฤทธิ์ มีความรุ่งเรื่อง" (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๔๐/๒๖๘)
- โรชะ, มัลลกษัตริย์ :** ชื่อของกษัตริย์เจ้ามัลละพระองค์หนึ่งเป็นสหายของท่านพระอานนท์ โรชะมัลลกษัตริย์นี้ได้รับเสด็จพระผู้มีพระภาค และได้ถวายอภิวาทพระผู้มีพระภาคแล้วนั้น ณ ที่สมควร ดังปรากฏว่า "ครั้นถึงแล้วได้ถวายอภิวาทพระผู้มีพระภาคแล้วนั้น ณ ที่สมควร ท่านพระอานนท์ผู้ั่ง ณ ที่สมควรได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคดังนี้ว่า "มัลลกษัตริย์โรชะผู้นี้เป็นคนมีชื่อเสียง มีคนรู้จักมาก และความเลื่อมใสในพระธรรมวินัย

ของคนเช่นนี้มีประโยชน์มาก พระองค์โปรดทรงกระทำให้มีลลภษัตริย์โรชะเสื่อมใสในพระธรรมวินัยนี้ด้วยเถิดพระพุทธเจ้าข้า” (วิ.มหา.(ไทย) ๕/๓๐๑/๑๓๓, ปรากฏว่า “พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “การที่จะกระทำให้มีลลภษัตริย์ชื่อโรชะเสื่อมใสในพระธรรมวินัย ทำได้ไม่ยาก” (วิ.มหา.(ไทย) ๕/๓๐๑/๑๓๔, “ครั้งนั้น มัลลภษัตริย์โรชะได้เห็นธรรมแล้ว บรรลุธรรมแล้ว รู้แจ้งธรรมแล้วยังลงสู่ธรรมแล้ว ข้ามความสงสัยแล้ว ปราศจากความแคลงใจ ถึงความเป็นผู้แก้แล้ว ไม่ต้องเชื่อใครอีกในคำสอนของพระศาสดา ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคดังนี้ว่า “พระพุทธเจ้าข้า ขอประทานวโรกาสภิกษุทั้งหลายโปรดรับจีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และคิลานปัจจัยเภสัชบริขารของข้าพระพุทธเจ้าเพียงคนเดียว อย่ารับของคนอื่นเลย” (วิ.มหา.(ไทย) ๕/๓๐๑/๑๓๕), และดังปรากฏว่า “สมัยนั้น ชาวบ้านจัดเตรียมภัตตาหารอันประณีตไว้ที่กรุงกุสินารา เมื่อมัลลภษัตริย์โรชะไม่มีโอกาสถวายภัตตาหาร จึงได้ทรงมีพระดำริดังนี้ว่า “อย่ากระนั้นเลย เราพึงตรวจดูโรงอาหาร จัดเตรียมสิ่งที่ไม่ดีในโรงอาหารไว้” (วิ.มหา.(ไทย) ๕/๓๐๒/๑๓๕

โรปิณี, พระมเหสี: พระมเหสีของพระโพธิสัตว์พระนามว่าเขมะ ในกรุงเขมาตี ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่ากกุสันธะ ดังปรากฏว่า “...มีนางสนมกำนัล ๓๐,๐๐๐ นาง ล้วนประดับประดาสวยงาม พระมเหสีพระนามว่าโรปิณี พระราชาโอรสพระนามว่าอุตตระ” (ขุ.พุทธ.อ.(ไทย) ๓๓/๑๗/๗๐๔)

โรมชาต : ชาตกว่าด้วยดาบสลงนกพิราบโรมะ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า นกพิราบโพธิสัตว์ชื่อโรมกะติเตียนดาบสโงกที่จะลงจับนกพิราบกิน แต่นกพิราบรู้ทัน ซ้ำขับไล่ให้ไปอยู่ที่อื่น เพราะคนโงกไม่ควรอยู่ในที่นี้ เพราะว่าแต่เดิมมีดาบสผู้มีเมตตาในสัตว์อาศัยอยู่ที่นี้ เป็นที่รักของสัตว์ทั้งหลาย แต่ภายหลังท่านเข้าไปอยู่ในป่าหิมพานต์ลึกเข้าไปอีก จึงมีดาบสโงกมาอยู่แทน วันหนึ่งเมื่อได้กินเนื้อนกพิราบที่ชาวบ้านเขาถวาย ท่านจิตใจในรสนั้นปรารถนาจะจับนกพิราบที่มาอาศัยบรรณศาลาอยู่ก่อนกินเป็นอาหาร จึงแอบเอาไม้ค้อนซ่อนไว้ในผ้าห่ม หวังว่าเมื่อตกเย็นฝูงนกกลับมาจักได้ป่าให้ตายแล้วนำมาปรุงอาหาร แต่พระโพธิสัตว์สังเกตเห็นแล้วเห็นท่าทางไม่น่าไว้วางใจทั้งได้กลืนนกพิราบที่ตัวดาบสด้วย แม้ได้ยินดาบสเรียกให้เข้าไปหา ก็ไม่เข้าไป แต่ได้ดำนิว่า พวกเราจำท่านได้ ท่านก็คือดาบสรูปนั้น พวกเราก็คือนกพวกเดิม ไม่ใช่พวกอื่น แต่เวลานี้ท่านกำลังคิดร้ายต่อพวกเรา พวกเราจึงกลัวท่านไม่เข้าไปหาท่าน ว่าแล้วนกโพธิสัตว์จึงข่มขู่ดาบสโงกรูปนั้นว่า ท่านประพฤตินิดต่อพวกเราอย่าพ้อให้อภัย แต่ท่านจะไม่พลาดจากอบายทั้งสี่อย่างแน่นอน ให้ท่านรีบหนีไปเสีย ถ้าไม่หนีเราจะไปบอกชาวบ้านว่าท่านเป็นคนทุศีล ดาบสโงกนั้นจึงรีบหนีไปทันที คนทุศีลประพฤติทุจริตย่อมไม่เป็นที่ปรารถนาของใคร และตนเองย่อมประสบความเดือดร้อนเสมอ (ขุ.ชา.ติก.(ไทย) ๒๗/๗๙/๑๓๘)

โรมสะ, กษัตริย์: ชื่อของพระวสุทศปุณณิเถระในอดีตชาติ ดังว่า “ในกัปที่ ๗๔๓ นับ จากกัปนี้ไป ได้เป็นกษัตริย์พระนามว่าโรมสะ ทรงเครื่องประดอไม้ มียาน กำลังพล และพาหนะพร้อม” (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๒/๓๙๔)

โรมสะ, พระปัจเจกพุทธเจ้า, พระพุทธเจ้า พระนามของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์หนึ่ง ที่พระ
 ปุณทริกเถระ เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า “ครั้งนั้น ได้มี
 พระผู้มีพระภาคพระนามว่าโรมสะ ผู้เป็นพระสยัมภู มีพระรัศมีสุกใส ข้าพเจ้ามีใจผ่อง
 ใสได้ถวายดอกบัวขาวแด่พระองค์” (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๕/๔๓๙, และพระนามของ
 พระผู้มีพระภาคพระองค์ ที่พระกัลมพทายกเถระ เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติ
 ของตน จึงกล่าวว่า “พระสัมพุทธเจ้าพระนามว่าโรมสะ ประทับอยู่ที่ชอกภูเข
 ข้าพเจ้าเลื่อมใส ได้ถวายผักบุง แต่พระองค์ด้วยมือทั้ง ๒ ของตน ในกัปที่ ๙๔ นับจาก
 กัปนี้ไป ข้าพเจ้าได้ถวายทานไว้ในครั้งนั้นจึงไม่รู้จักทุกคติเลย นี่เป็นผลแห่งการถวาย
 ผักบุง” (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๕๐/๖๗

โรมสะ, ภูเขา: ภูเขาลูกหนึ่งซึ่งอยู่ไม่ไกลจากภูเขาหิมพานต์ ที่พระวิฬาลิทายกเถระ เมื่อจะประกาศ
 ประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า “ในที่ที่ไม่ไกลภูเขาหิมพานต์มีภูเขาลูกหนึ่งชื่อ
 โรมสะ พระผู้มีพระภาคผู้สงบ ผู้บรมอินทรีย์แล้วประทับอยู่ที่เชิงภูเขานั้น” (ขุ.อป.
 (ไทย) ๓๒/๑๘/๔๒๗, ๓๒/๑๙/๔๒๗, (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๔๔/๕๒๘), ดังที่ปรากฏว่า
 “ในที่ที่ไม่ไกลภูเขาหิมพานต์ ภูเขาลูกหนึ่งชื่อโรมสะ ก็เวลานั้น พระพุทธเจ้าพระนาม
 ว่าโสกิตะ ประทับอยู่ ณ ที่กลางแจ้ง” (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๗๘/๒๑๔

โรมสะ, มานพ: ชื่อของมานพคนหนึ่ง เมื่อครั้งอดีตเกิดเป็นพระอัมพปิตนทียเถระเมื่อจะประกาศ
 ประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า “ข้าพเจ้าเป็นมานพ(อสุร) มีนามปรากฏว่าโรม
 สะข้าพเจ้าได้ถวายผลมะม่วงแด่พระพุทธเจ้าพระนามว่าวิปัสสี ผู้แสวงหาคุณอัน
 ยิ่งใหญ่” (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๔๐/๔๕๙)

โรมสะ, อสุร: ดู **โรมสะ, มานพ**, (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๔๐/๔๕๙)

โรรุกะ, กรุง: ชื่อของรัฐหนึ่งซึ่งเป็นชื่อเมืองหลวงของรัฐโสวีรานะ มีผู้ครองรัฐพระนามว่าพระเจ้ากร
 ตะ ดังปรากฏว่า “ให้สร้างกรุงโรรุกะ เป็นเมืองหลวงของรัฐโสวีรานะ” (ที.ม.(ไทย)
 ๑๐/๓๐๙/๒๔๒)

โรรวนคร: นคร ๆ หนึ่ง ที่อังกูรพาดิฆลามรุกขเทวดาว่า “เมื่อก่อน ท่านอยู่ในโรรวนคร ท่าน
 รักษาศีลเช่นไร มีความประพฤติชอบอย่างไรเพราะพรหมจรรย์อะไร บุญจึงสำเร็จที่
 ฝ่ามือของท่าน” (ขุ.เปต.(ไทย) ๒๖/๒๖๘/๒๑๑

โรรุวะ, นรก: ชื่อของนรกขุมหนึ่ง ดังที่ปรากฏว่า “ชนเหล่าใดมีปัญญาทึบม ติเตียนธรรมอัน
 ประเสริฐ ชนเหล่านั้นย่อมบังเกิดในนรกชื่อโรรุวะอันทารุณ เสวยทุกข์ตลอดกาล
 นาน”(ส.ส.(ไทย) ๑๕/๓๙/๕๕, นรกขุมหนึ่ง ๆ ที่แบ่งออกเป็น ๒ ขุม ดังที่ปรากฏว่า
 “โรรวนรก ๒ คือชาลโรรวนรก อุมโรรวนรก” (ขุ.ชา.สัจฉฐิ(ไทย) ๒๘/๘๓/๔๗, นรก
 ขุมหนึ่ง ดังที่ปรากฏว่า “พระโพธิสัตว์ไปสู่่นรก ฯลฯ สัญชีวนรก ฯลฯ กาลสุดตนรก
 ฯลฯ ตาปนนรก ฯลฯ ปตาปนนรก ฯลฯ สังฆานนรก ฯลฯ โรรวนรก ฯลฯ อเวจिनรก
 เพราะเหตุทำตามอำนาจความประสงคใใช้ใหม่” (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๙๑๐/๙๓๙

โรลิกกัลบก: ช่างกัลบก(ช่างตัดผม)คนหนึ่ง ที่ถูกโลหิจจพราหมณ์เรียกเข้ามาหาแล้วส่งไปเฝ้า
 พระพุทธเจ้า ดังที่ปรากฏว่า “โรลิกกัลบกรับคำแล้วเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่
 ประทับ กราบแล้วนั่ง ณ ที่สมควร กราบทูลว่า “โลหิจจพราหมณ์ทูลถามพระผู้มีพระ

ภาคถึงสุขภาพ ความมีโรคาพาธน้อย กระปรี้กระเปร่า มีพระพลานามัยสมบูรณ์ อยู่
 สำราญและกราบทูลว่า ขอพระผู้มีพระภาคพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์ โปรดทรงรับ
 ภัตตาหารของโลหิจจพราหมณ์ในวันพรุ่งนี้เถิด”..... (ที.สี.(ไทย) ๙/๕๐๕/๒๒๒, ดัง
 ปรากฏว่า “ที่นั่น โรลิกกลับกราบอากาที่พระผู้มีพระภาคทรงรับนิมนต์แล้วจึงลุก
 จากที่นั่ง กราบพระผู้มีพระภาค ทำประทักษิณแล้วเข้าไปหาโลหิจจพราหมณ์แล้ว
 บอกว่า “ข้าพเจ้าได้กราบทูลพระผู้มีพระภาค ตามคำของท่านว่า ‘โลหิจจพราหมณ์
 ทูลถามพระผู้มีพระภาค..... ในวันพรุ่งนี้เถิด’ และพระผู้มีพระภาคนั้นก็ทรงรับนิมนต์
 แล้ว” (ที.สี.(ไทย) ๙/๕๐๖/๒๒๒, ดังปรากฏว่า “ครั้นล่วงราตรีแล้ว โลหิจจพราหมณ์
 ได้จัดของขบฉันอย่างดีไว้ในนิเวศน์ของตน เรียบร้อยแล้ว เรียกโรลิกกลับมาสั่งว่า
 “มานี่นะ เพื่อนโรลิกะ ท่านจงไปเข้าเฝ้าพระสมณโคดมแล้วกราบทูลกัฏกาลว่า ท่าน
 พระโคดม ได้เวลาแล้วภัตตาหารเสร็จแล้ว” โรลิกกลับรับคำของโลหิจจพราหมณ์
 แล้วเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับกราบแล้วยืนอยู่ ณ ที่สมควร กราบทูลว่า
 “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ได้เวลาแล้วภัตตาหารเสร็จแล้ว” (ที.สี.(ไทย) ๙/๕๐๗/๒๒๒,
 และดังปรากฏว่า “...โรลิกกลับตามเสด็จไปเฝ้าพระปัญจกัฏกาล กราบทูลว่า “ข้า
 แต่พระองค์ผู้เจริญ โลหิจจพราหมณ์มีความคิดเห็นชั่วร้ายเกิดขึ้นว่า ‘สมณะหรือ
 พราหมณ์ในโลกนี้จะพึงบรรลुकุศลธรรม เมื่อบรรลุลแล้วไม่ควรสอนคนอื่น เพราะไม่มี
 ผู้รับคำสอนใดจะช่วยผู้สอนได้’ เปรียบเหมือนบุคคลผู้ตัดเครื่องจองจำเก่าออกแล้ว
 สร้างเครื่องจองจำใหม่ขึ้นมาแทน เราเรียกข้อเปรียบเทียบอย่างนี้ว่า เป็นความโลภ
 อันชั่วร้าย เพราะไม่มีผู้รับคำสอนใดจะช่วยผู้สอนได้’ ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอ
 ประทานวโรกาสเถิด ขอพระผู้มีพระภาคโปรดทรงปลดเปลื้องโลหิจจพราหมณ์ออก
 จากความคิดเห็นอันชั่วร้ายนั้นด้วยเถิด พระพุทธเจ้าข้า””(ที.สี.(ไทย) ๙/๕๐๘/๒๒๓

โรหณมิกษาดก : ชาตกว่าด้วยพญาเนื้อชื่อโรหณะ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า พญาเนื้อโพธิสัตว์ชื่อ
 โรหณะไปติดบ่วงนายพราน เนื้อน้องชายชื่อจิตตะและน้องสาวยอมสละชีวิตตาย
 แทน โดยอ้อนวอนนายพรานขอให้ปล่อยพี่ชายของตนเองไป ให้ไปดูแลมารดาบิดา
 บอด ตนทั้งสองขอยอมตายแทน นายพรานเห็นใจจึงยอมปล่อยเนื้อทั้งสามพี่น้องไป
 พระโพธิสัตว์ให้พรแก่นายพรานขอให้มีความสุขพร้อมหน้าลูกเมียและได้แสดงธรรม
 แก่นายพรานให้นายพรานไปแสดงแก่พระราชาให้ปกครองแผ่นดินโดยธรรม
 พระราชาทรงเลื่อมใสจึงพระราชทานทรัพย์และยศแก่เขาเป็นอันมาก การกล่าววาจา
 ไพเราะอ่อนหวาน กล่าวตามความจริงและทำตามทีตนกล่าวยอมได้รับความไว้วางใจ
 จากคนอื่นเป็นอันมาก (ขุ.ชา.วิสติ.(ไทย) ๒๗/๑๐๔/๔๘๙)

โรหณะ, พญาเนื้อ: ชื่อพญาเนื้อตัวหนึ่งที่เคยเกิดเป็นพระโพธิสัตว์ มีเนื้อชื่อว่าจิตตะดังที่ปรากฏว่า
 “ที่โรหณะ ฉันไม่ไป ถึงใครจักควักดวงใจฉันไป ฉันก็จักไม่ละทิ้งพี่ไป ฉันจักสละชีวิต
 ทั้งไว้ ณ ที่นี้” (ขุ.ชา.วิสติ.(ไทย) ๒๗/๑๐๕/๔๘๙, “ที่โรหณะ ฉันไม่ไป ถึงใครจักควัก
 ดวงใจฉันไป ฉันก็จักไม่ละทิ้งพี่ผู้ติดบ่วงไป ฉันจักสละชีวิตทั้งไว้ ณ ที่นี้” (ขุ.ชา.วิสติ.
 (ไทย) ๒๗/๑๐๗/๔๘๙, (ขุ.ชา.วิสติ.(ไทย) ๒๗/๑๐๙/๔๙๐, (ขุ.ชา.วิสติ.(ไทย) ๒๗/
 ๑๑๑/๔๙๐, “ขอให้ นายพรานจงรีบเร่งบันเทิงใจพร้อมกับบุตรและภรรยา พวกเรา

รื่นเริงบันเทิงใจในวันนี้ เพราะได้เห็นพ่อโรหณะกลับมา”(ขุ.ชา.วิสตี.(ไทย) ๒๗/๑๒๓/๔๙๒

โรหนชนบท: ชื่อของชนบทหนึ่ง ดังปรากฏว่า “พระธัมมปาละติะ เป็นผู้อันสาธุชนในโรหนชนบทพากันบูชาเป็นอย่างดี” (วิ.ป.(ไทย) ๘/๓/๖, “พระธัมมปาละติะเป็นผู้อันสาธุชนในโรหนชนบทพากันบูชาเป็นอย่างดี ศิษย์ของพระธัมมปาละติะนั้น มีปัญญามากชื่อว่าเขมะทรงจำพระไตรปิฎกได้รุ่งเรืองอยู่ในเกาะด้วยปัญญา เหมือนดวงจันทร์รุ่งเรืองอยู่” (วิ.ป.(ไทย) ๘/๘/๑๓, “ต่อมา พระสุมนะผู้มีปัญญาและเชี่ยวชาญในพระวินัย พระจุฬนาคะเป็นพหูสูต ดุจช้างข้ามัน พระธัมมปาละติะ เป็นผู้อันสาธุชนในโรหนชนบทพากันบูชาเป็นอย่างดี” (วิ.ป.(ไทย) ๘/๒๒/๒๖

โรหนะ, นาย: หลานชายของเปุณณิยเศรษฐี ได้เข้าไปหาพระนันทกะจนถึงที่อยู่ และพระนันทกะจึงได้แสดงธรรมโปรด ดังที่ปรากฏว่า “นายโรหนะผู้เปุณณิยเศรษฐีเข้าไปหาท่านพระนันทกะถึงที่อยู่ ไหว้แล้วนั่ง ณ ที่สมควร” (อง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๖๗/๒๖๔

โรหิณี, พระเจ้าจักรพรรดิ:พระนามของพระเจ้าจักรพรรดิพระองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระจันทนปุชกเถระ ที่เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า “ในกัปที่ ๑๑๔ นับจากกัปนี้ไป ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๓ ชาติ พระนามว่าโรหิณี มีพลาณภาพมาก” (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๔/๒๙๖

โรหิณีชัตตยักญญาวตถุ: เรื่องเจ้าหญิงโรหิณี พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่เจ้าหญิงโรหิณีว่า บุคคลควรละความโกรธ สละมานะ ก้าวล่วงสังโยชน์ได้หมดทุกอย่าง ความทุกข์ย่อมไม่รุมเร้าคนนั้นผู้ไม่ติดอยู่ในนามรูป ผู้ไม่มีกิเลสเครื่องกังวล (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๒๒๑/๑๐๑)

โรหิณีชาตก: ชาตกว่าด้วยนางโรหิณี มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า มหาเศรษฐีโพธิสัตว์ตำหนิสาวใช้ผู้โง่เขลา ซึ่งคิดจะไล่แมลงวันที่มาตอมมารดาของตน แต่เอาสากตำข้าวเหวี่ยงไปเพื่อไล่แมลงวันถูกมารดาจนถึงแก่ความตาย แล้วมานั่งร้องไห้เสียใจอยู่ คนผู้โง่เขลาคิดจะทำประโยชน์แต่กลับนำความพินาสมาให้ (ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๔๕/๑๙)

โรหิณีเถรีคาถา: คาถาของพระโรหิณีเถรี ท่านพระโรหิณีเถรีกล่าวภาษิตที่บิดาและตนพูดจาโต้ตอบกัน ด้วยการเปล่งอุทานว่า (บิดาถามเราว่า) แม่โรหิณีผู้เจริญ เจ้ากลับก็พูดว่า“สมณะ” ตื่นก็พูดว่า“สมณะ” สรรเสริญแต่สมณะเท่านั้น เห็นทีลูกจะบวชเป็นสมณะเสียแน่แท้โรหิณี ลูกถวายข้าวและน้ำอย่างไพบูลย์แก่เหล่าสมณะ พ่อขอลาเถียนี้ เพราะเหตุไร เหล่าสมณะจึงเป็นที่รักของลูก พวกสมณะไม่ชอบทำการงาน เกียจคร้านอาศัยแต่ของที่คนอื่นให้เลี้ยงชีพหวังแต่จะได้ ชอบของอร่อย เพราะเหตุไร เหล่าสมณะจึงเป็นที่รักของลูก (เราตอบท่านด้วยคำเป็นต้นว่า) คุณพ่อขา คุณพ่อสอบถามไล่เลี้ยงกับลูก เรื่องคุณของสมณะเสียตั้งนาน ลูกจะขยายปัญญา ศีล และความบากบั่น ของสมณะเหล่านั้นแก่คุณพ่อดังนี้ สมณะทั้งหลายชอบทำการงาน ไม่เกียจคร้านทำแต่การงานที่ประเสริฐสุด จึงละราคะโทสะได้เพราะเหตุนี้ เหล่าสมณะจึงเป็นที่รักของลูก สมณะทั้งหลาย กำจัดมูลรากทั้ง ๓ ของบาป ทำแต่งงานสะอาด จึงละบาป

ได้ทั้งหมด เพราะเหตุนี้ เหล่าสมณะจึงเป็นที่รักของลูก ฯลฯ สมณะเหล่านั้นบวชมาจากต่างสกุลกัน และต่างชนบทกัน ก็รักซึ่งกันและกัน เพราะเหตุนี้ เหล่าสมณะจึงเป็นที่รักของลูก (ขุ.เถรี.(ไทย) ๒๖/๒๗๑/๖๐๐)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า มูรธา หมายถึงโลภะ (ความอยากได้) โทสะ (ความคิดประทุษร้าย) โมหะ (ความหลง) (ขุ.เถรี.อ. ๒๗๖/๒๗๗)

โรหิณียอามาทย์: ชื่ออามาทย์คนหนึ่ง ที่ได้สนทนากับพระเจ้าวาสุเทพ ทำให้พระเจ้าวาสุเทพทรงตื่นบรรทม ดังที่ปรากฏด้วยการกล่าวว่ “พระองค์ผู้กัมมโคตร ขอพระองค์เสด็จลุกขึ้นเถิด จะมัวบรรทมอยู่ทำไมจะมีประโยชน์อะไรต่อพระองค์ด้วยการบรรทมอยู่เล่า..... พระเจ้าเกสวะทรงสดับคำของโรหิณียอามาทย์นั้นแล้ว ได้ทรงอึดอัดเพราะความโศกถึงพระภคินี จึงรีบเสด็จลุกขึ้นทันที” (ขุ.เปต.(ไทย) ๒๖/๒๐๘/๒๐๑, “พระเจ้าเกสวะครั้งได้ทรงสดับวาจาของโรหิณียอามาทย์นั้น รีบเสด็จลุกขึ้น ทรงกระวนกระวาย เพราะความโศกถึงพระเจ้าน้องยาเธอ”(ขุ.ชา.ทสก.(ไทย) ๒๗/๑๖๖/๓๕๑)

โรหิตัสสเทพบุตร: ชื่อของเทพบุตรคนหนึ่ง ได้ทูลถามปัญหาแก่พระผู้มีพระภาคเจ้า ดังปรากฏว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระองค์สามารถหรือหนอที่จะทรงรู้ ทรงเห็น หรือทรงถึงที่สุดแห่งโลกที่สัตว์ไม่เกิด ไม่แก่ ไม่ตาย ไม่จุติ ไม่อุบัติด้วยการไป” (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๐๗/๑๑๘, ดังปรากฏว่า “สมัยนั้น พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเชตะวันอารามของอนาถปิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี ครั้งนั้น โรหิตัสสเทพบุตรเมื่อราตรีผ่านไปมีวาระยามยัง ทำพระเชตะวันทั้งสิ้นให้สว่างไสว เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับถวายอภิวัตแล้วยืนอยู่ ณ ที่สมควร ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคดังนี้ว่า”(อ.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๔๕/๗๓)

โรหิตัสสสูตร^๑: พระสูตรว่าด้วยโรหิตัสสเทพบุตร สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวัน ได้ตรัสกับโรหิตัสสเทพบุตรเป็นต้นว่า ผู้รู้แจ้งโลก มีปัญญาดี ถึงที่สุดโลก อยู่จบพรหมจรรย์ สงบระงับ รู้ที่สุดแห่งโลก ย่อมไม่หวังโลกนี้และโลกหน้า (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๐๗/๑๑๘)

โรหิตัสสสูตร^๒: พระสูตรว่าด้วยโรหิตัสสเทพบุตร โรหิตัสสเทพบุตร เมื่อราตรีผ่านไป เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคที่ประทับอยู่ ณ พระเชตะวัน เขตกรุงสาวัตถี ถวายอภิวัตแล้วยืนอยู่ ณ ที่สมควร กราบทูลว่า พระองค์สามารถที่จะทรงรู้ ทรงเห็น หรือทรงถึงที่สุดแห่งโลก (โลก หมายถึงโอภาสโลก คือโลกจักรวาล) ที่สัตว์ไม่เกิด ไม่แก่ ไม่ตาย ไม่จุติ ไม่อุบัติด้วยการไป หรือหนอ พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า เราไม่กล่าวที่สุดแห่งโลกที่สัตว์ไม่เกิด ไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่ตาย ไม่จุติ ไม่อุบัติว่า ฟังรู้ ฟังเห็น ฟังถึงได้ ด้วยการไป

โรหิตัสสเทพบุตรกราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ น้าอัครจรรย์จริง พระผู้มีพระภาคตรัสเรื่องนี้ไว้ดียิ่งนัก แล้วกราบทูลเรื่องที่มีมาแล้ว สมัยที่ตนเป็นฤๅษีชื่อว่า โรหิตัสสะ มีฤทธิ์ เหาะได้ มีความเร็วเปรียบได้กับนายขมังธนูผู้เชี่ยวชาญ ยิ่งลูกศรเบาให้ผ่านเงาตาลด้านขวางไปได้โดยไม่ยาก การย่างเท้าแต่ละก้าวเปรียบได้กับระยะทางจากทะเลด้านตะวันออกจนถึงทะเลด้านตะวันตก ถึงจะมีความเร็วและการย่างเท้าเช่นนั้น ก็จะมี ความปรารถนาว่า จะถึงที่สุดแห่งโลกด้วยการไป จึงเว้นการกิน ต้ม เคี้ยว ลืม ถ้าย

อุจจาระ ปัสสาวะ การหลับ และบรรเทาความเหน็ดเหนื่อย มีอายุ ๑๐๐ ปี ก็ดำเนินไปตลอดอายุ ๑๐๐ ปีนั้น ยังไม่ถึงที่สุดแห่งโลกก็ตายเสียในระหว่าง พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เราไม่กล่าวที่สุดแห่งโลกที่สัตว์ไม่เกิด ไม่แก่ ไม่ตาย ไม่จุติ ไม่อุบัติว่า พึงรู้ พึงเห็น พึงถึงได้ด้วย การไป และเราไม่กล่าวว่าการที่บุคคลยังไม่ถึงที่สุดแห่งโลกจะทำได้ที่สุดแห่งทุกขได้ อนึ่ง เราบัญญัติโลก(ทุกขสัง) ความเกิดแห่งโลก(สมุทัยสัง) ความดับแห่งโลก(นิโรธสัง) และข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งโลก(มคคสัง) ในร่างกายที่มีประมาณวาหนึ่ง มีสัญญา มีใจนี้เอง (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๔๕/๗๓)

โรหิตัสสูตร (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยโรหิตัสสเทพบุตร (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคทรงเล่าเรื่องการสนทนาถาม-ตอบ ระหว่างพระองค์กับโรหิตัสสเทพบุตรให้ภิกษุทั้งหลายฟัง ในพระสูตรนี้มีเนื้อหาสาระสำคัญเหมือนในปฐมโรหิตัสสูตร (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๔๖/๗๕)

โรหิตัสสะ, ฤาษี: ชื่อของฤาษีคนหนึ่งผู้มีวรรณะงามยิ่งทำพระเชตะวันทั้งสิ้นให้สว่างไสว ดังที่ปรากฏว่า “โรหิตัสสะฤาษีเป็นบุตรของผู้ใหญ่บ้าน มีฤทธิ์ เทาะได้ ความเร็วของโรหิตัสสะฤาษีนั้นเปรียบได้กับนายขมังธนู ผู้ยิงธนูแม่นยำ คึกขามาดีแล้ว ผู้เชี่ยวชาญ ฝึกซ้อมมาดี พึงยิงลูกศรเบาให้ผ่านเงาตาลด้านขวางไปได้โดยไม่ยาก การย่างเท้าแต่ละก้าวของโรหิตัสสะฤาษีเปรียบได้กับระยะทางจากทะเลด้านตะวันออกถึงทะเลด้านตะวันตกได้ ตั้งความปรารถนาอย่างนี้ว่า ‘เรา(โรหิตัสสะฤาษี) จักถึงที่สุดแห่งโลกด้วยการไป’ ผู้เพียบพร้อมด้วยความเร็วและการย่างเท้าอย่างนี้ เว้นจากการกิน การดื่ม การเคี้ยว การลิ้ม การถ่ายอุจจาระ ปัสสาวะ การหลับ และการบรรเทาความเหน็ดเหนื่อย มีอายุ ๑๐๐ ปี ดำรงชีพอยู่ได้ตั้ง ๑๐๐ ปี ดำเนินไปได้ตั้ง ๑๐๐ ปี ยังไม่ถึงที่สุดแห่งโลกก็ตายเสียก่อนในระหว่างทาง” (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๐๗/๑๑๘, และดังปรากฏว่า “พระผู้มีพระภาครับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลายมา ตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย คินนี้ เมื่อราตรีผ่านไป โรหิตัสสเทพบุตรมีวรรณะงามยิ่งทำพระเชตะวันทั้งสิ้นให้สว่างไสว เข้ามาหาเราถึงที่อยู่ ยืนอยู่ ณ ที่สมควร ได้ถามเราดังนี้ว่า.....” (อ.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๔๖/๗๖)

โรหิตุปปาทกรรม: ทำร้ายพระพุทธเจ้าจนถึงยังพระโลหิตให้ห้อ (ข้อ ๔ ในอนันตริยกรรม ๕) ในทางพระอภิธรรมจัดอยู่ในหมวดปกตูปนิสสยะ คือ สภาวะธรรมที่ให้ผลแน่นอนเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่ให้ผลแน่นอนโดยอุปนิสสยะปัจจัย, โรหิตุปปาทกรรมก็เรียก บาลีว่า รุหิรูปปาทกมม ดังที่ปรากฏว่า “สภาวะธรรมที่ไม่แน่นอนโดยอาการทั้งสองนั้น เป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่ให้ผลแน่นอนโดยอาร์มมณปัจจัย ได้แก่ นิพพานเป็นปัจจัยแก่ มรรคโดยอาร์มมณปัจจัย รูปชีวิตินทรีย์เป็นปัจจัยแก่มาตุฆาตกรรม ปิตุฆาตกรรม อรหันตฆาตกรรม และโรหิตุปปาทกรรมโดยอาร์มมณปัจจัย” (อภิ.ป.(ไทย) ๔๓/๓๓๑/๖๒๓, “สภาวะธรรมที่ให้ผลแน่นอนเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่ให้ผลแน่นอน โดยอุปนิสสยะปัจจัย มีอย่างเดียว คือปกตูปนิสสยะ ได้แก่ มาตุฆาตกรรมเป็น ปัจจัยแก่มาตุฆาตกรรม ปิตุฆาตกรรม อรหันตฆาตกรรม โรหิตุปปาทกรรม สังฆเภทกรรม และนิยตมิฉชาติปฏิญญาโดยอุปนิสสยะปัจจัย” (อภิ.ป.(ไทย) ๔๓/๓๓๕/๖๒๖, “สภาวะธรรมที่ไม่แน่นอนโดยอาการทั้งสองนั้นเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่ให้ผลแน่นอนโดยปุเรชาตปัจจัย มี ๒ อย่าง คือ อาร์มมณปุเรชาตะและวัตถุปุเรชาตะ

อารัมมณปุเรชาตะ ได้แก่ รูปชีวิตินทรีย์เป็นปัจจัยแก่มาตุฆาตกรรมปิตุฆาตกรรม
อรหันตฆาตกรรม โรหิตุปปาตกรรมโดยปุเรชาตปัจจัย

วัตถุปุเรชาตะ ได้แก่ ทथยวัตถุเป็นปัจจัยแก่ขันธที่ให้ผลแน่นอนโดยปุเรชาต
ปัจจัย” (อภิ.ป.(ไทย) ๔๓/๓๓๗/๖๒๗

หมวดอรรถ อักษร (ฤ) เสนอนิยามศัพท์ ๓๔ ศัพท์ ดังนี้

ฤกษ์: คราวหรือเวลาซึ่งถือว่าเหมาะเป็นชัยมงคล, คราวหรือเวลาที่กำหนดหรือคาดว่าจะ
ให้ผล เช่น ฤกษ์ดี ฤกษ์ร้าย มักนิยมใช้ในทางดี เช่นหาฤกษ์แต่งงาน หาฤกษ์ยก
เสาเอก เป็นต้น ดังที่ปรากฏว่า “พระสมณโคดมทรงเว้นขาดจากการเลี้ยงชีพผิดทาง
ด้วยเครื่องงานวิชาเช่นที่สมณพราหมณ์ผู้เจริญบางพวกฉันทโภชนาหารที่เขาให้ด้วย
ศรัทธาแล้วยังเลี้ยงชีพผิดทางด้วยเครื่องงานวิชาอย่างนี้คือ ให้ฤกษ์อวาหมงคล ฤกษ์วิ
วาหมงคล ฤกษ์เรียงหมอน ฤกษ์หย่าร้าง ฤกษ์รวบรวมทรัพย์ ฤกษ์ใช้จ่ายทรัพย์ ทำให้
โชคดี ทำให้เคราะห์ร้าย ให้ยามตุงครรภ” (ที.สี.(ไทย) ๙/๒๖/๑๐, “ให้ฤกษ์อวาหมงคล
ฤกษ์วิวาหมงคล ฤกษ์เรียงหมอน ฤกษ์หย่าร้าง ฤกษ์รวบรวมทรัพย์ ฤกษ์ใช้จ่าย
ทรัพย์ ทำให้โชคดี ทำให้เคราะห์ร้าย ให้ยามตุงครรภ ร่ายมนตร์ทำให้สิ้นเชิง ทำให้
คางแข็ง ทำให้มือสั้น ทำให้คางสั้น ทำให้หูอื้อ เป็นหมอดูลูกแก้ว ใช้หญิงสาวเป็นคน
ทรง ใช้หญิงประจำทวารลัยเป็นคนทรง บวงสรวงดวงอาทิตย์และท้าวมหาพรหม ร่าย
มนตร์ฟันไฟ ทำพิธีเรียกขวัญ” (ที.สี.(ไทย) ๙/๒๑๐/๗๑

ฤกษ์งามยามดี: ระยะเวลาที่ดี ช่วงเวลาที่เหมาะสม ดังที่ปรากฏว่า “วันนี้เราควรเข้าไปหาสมณะหรือ
พราหมณ์ผู้ใดหนอ ที่จะทำให้จิตใจของเราเบิกบานโล่งใสได้” (ที.สี.(ไทย) ๙/๑๕๐/
๔๘

ฤกษ์ดี: ดู ฤกษ์งามยามดี ดังที่ปรากฏว่า “ภิกษุทั้งหลาย สัตว์เหล่าใดประพฤติกายสุจริต
(ความประพฤติชอบด้วยกาย) วชิสุจริต(ความประพฤติชอบด้วยวาจา) และมโนสุจริต
(ความประพฤติชอบด้วยใจ) ในเวลาเช้า เวลาเช้าก็เป็นเวลาที่ดีของสัตว์เหล่านั้น”(อง.
ทุก.(ไทย) ๒๐/๑๕๖/๔๐๐, “สมณพราหมณ์เหล่านั้นลุกขึ้นแต่เช้าตรู่ เห็นรูปที่สมมติ
ว่าเป็นมงคลยิ่ง คือเห็นนกแอ่นลม ผลมะตูมอ่อนเกิดในบุษยฤกษ์ หญิงมีครรภ์ เด็ก
เล็กที่ซี้คอคนไป หม้อมีน้ำเต็ม ปลาตะเพียนแดง ม้าอาชาไนย รถเทียมม้าอาชาไนย
โคผู้ โคแดง ก็พากันถือการเห็นรูปเห็นปานนี้ว่าเป็นมงคล”(ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๒๕/๑๐๖
:

อธิบายเพิ่มเติม; บุษยฤกษ์ คือชื่อของดาวฤกษ์บุษยะ มี ๕ ดวง (๑) ดาวบุษยฝ้าย
(๒) ดาวพวงดอกไม้ (๓) ดาวดอกบัว (๔) ดาวโลง (๕) ดาวสมอสำเภหรือดาวสิริยะ
(พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน ๒๕๒๕, หน้า ๔๘๓)

ฤกษ์มาลี: ฤกษ์ที่มีดวงดาวขึ้นเป็นกลุ่มเหมือนพวงดอกไม้ ดังปรากฏว่า “ราตรีที่ประกอบด้วย
ฤกษ์มาลีนี้ มิใช่เป็นราตรีที่จะหลับก่อน ราตรีเช่นนี้เป็นราตรีที่ผู้รู้แจ้งปรารถนาแล้ว
เพื่อประกอบความเพียรโดยแท้” (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๑๙๓/๓๖๕

อธิบายเพิ่มเติม; ฤกษ์มาลินี หมายถึงฤกษ์ที่มีดวงดาวขึ้นเป็นกลุ่มเหมือน พวงดอกไม้ (ดาวลูกไก่) เป็นฤกษ์ที่ควรทำความเพียร ไม่ใช่เวลานอน (ขุ.เถร.อ. ๑/ ๑๙๓/๔๘๘)

ฤกษ์ยาม: ดู ฤกษ์, ฤกษ์งามยามดี ดังปรากฏว่า “ข้าพระองค์กำลังคำนวณการโคจรของดาว ฤกษ์ ไม่เห็นฤกษ์ยามปรากฏในมนต์เลย ครั้นได้การโคจรของดาวฤกษ์และฤกษ์ยาม แล้ว ข้าพระองค์จึงนำผลมะม่วงมากมายมาถวายได้อย่างแน่นอน” ขุ.ชา.เอกก(ไทย) ๒๗/๔๗๔(๒)/๓๙๖, ๒๗/๔๗๔(๓)/๓๙๖, “ประโยชน์ได้ล่วงเลยคนโง่เขลาที่มีวรอ คอยฤกษ์ยามอยู่ ประโยชน์นั้นแหละเป็นฤกษ์ของประโยชน์ ดวงดาวทั้งหลายจักทำ อะไรได้” (ขุ.ชา.เอกก(ไทย)๒๗/๔๙/๒๐, “ท่านพราหมณ์ ผู้ใดได้ลักเหง้าบัวของท่าน ไป ผู้นั้นเป็นพราหมณ์จงอย่าได้คลายความยินดี(ในตำแหน่ง) เชี่ยวชาญในคลองแห่ง ฤกษ์ยามและนักษัตร เจ้าผู้ครองแคว้นผู้ทรงยศ จงบูชาเขาเถิด” (ขุ.ชา.ปภินณก (ไทย)๒๗/๘๒/๔๓๖, (ขุ.ม.(ไทย)๒๙/๒๐๖/๖๐๓(อยู่หน้า ๖๐๐)

ฤดู: คราว, สมัย, ส่วนของปีซึ่งแบ่งเป็น ๓ คราวขึ้นไป เช่น ฤดูฝน ฤดูหนาว ฤดูร้อน :

- ส่วนของปีซึ่งแบ่งโดยถือเอาภูมิอากาศเป็นหลัก มักแบ่งออกเป็น ๓ ช่วง คือ ฤดูฝน ฤดูหนาว และฤดูร้อน หรือเป็น ๔ ช่วง คือ ฤดูใบไม้ผลิ ฤดูร้อน ฤดูใบไม้ร่วง และฤดูหนาว ที่แบ่งเป็น ๒ ช่วง คือ ฤดูแล้งกับฤดูฝนก็มี เวลาที่กำหนดสำหรับงานต่าง ๆ เช่น ฤดูเก็บเกี่ยว ฤดูทอดกฐิน ฤดูถือบวช เวลาที่เหมาะสม เช่น ฤดูสัตว์ผสมพันธุ์
- ฤดู (บาลีว่า อุตฺ) ๓ คือ
 ๑. วัสสานะ ฤดูฝน = แรม ๑ ค่ำ เดือน ๘ ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒
 ๒. เหมันต์ ฤดูหนาว = แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๒ ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๔
 ๓. คิมหะ, คิมหานะ ฤดูร้อน = แรม ๑ ค่ำ เดือน ๔ ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๘
- ฤดู (บาลีว่า อุตฺ) ๖ คือ
 ๑. วัสสานะ ฤดูฝน = แรม ๑ ค่ำ เดือน ๘ ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๐
 ๒. สรทะ ฤดูท้ายฝน = แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๐ ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒
 ๓. เหมันต์ ฤดูหนาว = แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๒ ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๒
 ๔. สิริระ ฤดูเยือก = แรม ๑ ค่ำ เดือน ๒ ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๔
 ๕. วสันต์ ฤดูใบไม้ผลิ = แรม ๑ ค่ำ เดือน ๔ ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖
 ๖. คิมหะ, คิมหานะ ฤดูร้อน = แรม ๑ ค่ำ เดือน ๖ ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๘ ดังที่ ปรากฏว่า “วาเสฏฐะและภารทวาชะ สมัยนั้น ทัวทั้งจักรวาลนี้แหละเป็นน้ำทั้งนั้น มีตมนอนธการ ดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์ ดวงดาวนักษัตรทั้งหลายยังไม่ปรากฏ กลางคืน กลางวันยังไม่ปรากฏ เดือนหนึ่ง ครึ่งเดือน ฤดูและปีก็ยังไม่ปรากฏ หลิง ชายก็ยังไม่ปรากฏ สัตว์ทั้งหลายปรากฏชื่อแต่เพียงว่า ‘สัตว์’ เท่านั้น” (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๒๐/๘๘, คราวที่มีความปรากฏแห่งดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ เป็นต้นว่า “เมื่อดวงดาวนักษัตรทั้งหลายปรากฏ กลางคืน กลางวันก็ปรากฏ เมื่อกลางคืน กลางวันปรากฏ เดือนหนึ่งครึ่งเดือนก็ปรากฏ เมื่อเดือนหนึ่ง ครึ่งเดือนปรากฏ ฤดู และปีก็ปรากฏ ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ โลกนี้ จึงได้กลับฟื้นขึ้นอีก”(ที.ปา.(ไทย) ๑๑/

๑๒๑/๙๐, คราวหรือมัยเป็นที่แบ่งข้าวสาลี ดังปรากฏว่า “เมื่อกลางคืนกลางวัน ปรากฏแล้ว เดือนหนึ่งครั้งเดือนก็ปรากฏเมื่อเดือนหนึ่ง ครั้งเดือนปรากฏ ฤดูและปีก็ ปรากฏ พวกเรานั้นบริโภควันดิน”(ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๒๘/๙๔), คราวหรือมัยอัน เป็นที่เกิดขึ้นแห่งเวทนา ดังปรากฏว่า “... มีเสลดเป็นสมุฏฐาน ฯลฯ มีลมเป็นสมุฏฐาน ฯลฯ มีดี เสลดและลมรวมกันเป็นสมุฏฐาน ฯลฯ เกิดจากการเปลี่ยนฤดู ฯลฯ เกิด จากการบริหารกายไม่สม่ำเสมอ ฯลฯ”(ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๒๖๙/๓๐๑, ว่า “ภิกษุ ทั้งหลาย ผ่ากัมพลทอด้วยผมนคน บัณฑิตเรียกว่า เลวกว่าผ้าที่ช่างทอแล้วทุกชนิด ผ่ากัมพลทอด้วยผมนคน ในฤดูหนาวก็เย็น ในฤดูร้อนก็ร้อนสีไม่สวย มีกลิ่นเหม็น เนื้อผ้าไม่อ่อนนุ่ม แม้นัดใด วาตะของเจ้าลัทธิชื่อมักขลิก็ฉนั้นเหมือนกัน บัณฑิต กล่าววว่าเลวกว่าวาตะของสมณะทุกจำพวก” (อง.ตูก.(ไทย) ๒๐/๑๓๘/๓๘๖, “...เกิด เพราะสันนิบาตก็ดี เกิดเพราะฤดูแปรผันก็ดี เกิดเพราะการบริหารไม่สม่ำเสมอก็ดี เกิดเพราะความแก่ก็ดี เกิดเพราะผลกรรมก็ดี” (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๘๗/๑๓๓

ฤดูกาล:

เวลา, คราว, ช่วงๆหนึ่งของแต่ละปีที่แบ่งตามสภาพอากาศที่เปลี่ยนแปลงไป, ช่วงเวลาที่เป็นไปอยู่เป็นประจำทุกปี, กาลที่ดำเนินไปเรื่อย ๆ ดังปรากฏว่า “เปรียบ เหมือนห้วงน้ำลึกเป็นวังวน ไม่มีทางที่กระแสน้ำจะไหลเข้าได้ทั้งด้านตะวันออก ด้านใต้ ด้านตะวันตก และด้านเหนือ ฝนก็ไม่ตกตามฤดูกาล แต่กระแสน้ำเย็นพุ่งขึ้นจาก ห้วงน้ำนั้นแล้วทำห้วงน้ำนั้นให้ชุ่มชื้นเอิบอาบเนืองนองไปด้วยน้ำเย็น”(ที.สี.(ไทย) ๙/ ๒๒๙/๓๖, ว่า “ขอพระเจ้าอยู่หัวจงทรงพระเจริญ ขอให้บ้านเมืองจงมีความปลอดภัย ขอให้ฝนจงตกตามฤดูกาล” (ที.สี.(ไทย) ๙/๒๓๔/๙๖, ว่า “เปรียบเหมือนห้วงน้ำลึก เป็นวังวน ไม่มีทางที่กระแสน้ำจะไหลเข้าได้ ทั้งด้านตะวันออก ด้านใต้ ด้านตะวันตก และด้านเหนือ ฝนก็ไม่ตกตามฤดูกาล” (ไทย) ๙/๔๖๘/๒๐๓, ว่า “ทั้งฝนก็ไม่ตกตาม ฤดูกาล เมล็ดพืชเหล่านั้นจะเจริญงอกงามไพบูลย์หรือชาวานาจะได้รับผลอันไพบูลย์ หรือ” (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๔๓๘/๓๖๘,(ไทย) ๑๐/๔๓๘/๓๖๙, ว่า “เปรียบเหมือนห้วง น้ำลึกเป็นวังวน ไม่มีทางที่กระแสน้ำจะไหลเข้าได้ ทั้งด้านตะวันออก ด้านตะวันตก ด้านเหนือและด้านใต้ ฝนก็ไม่ตกตามฤดูกาล แต่กระแสน้ำเย็นพุ่งขึ้นจากห้วงน้ำนั้น แล้วทำห้วงน้ำนั้นให้ชุ่มชื้น เอิบอาบ เต็มเปี่ยม เนืองนองไปด้วยน้ำเย็น” (ม.ม.(ไทย) ๑๒/๔๒๘/๔๖๐, ว่า “พวกเทวดาก็ขัดเคืองใจเมื่อพวกเทวดาขัดเคืองใจ ฝนก็ไม่ตก ต้องตามฤดูกาล เมื่อฝนไม่ตกต้องตามฤดูกาล ข้าวกล้าทั้งหลายก็ออกรวงสุกไม่พร้อม กัน” (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๓๐/๑๑๕, ว่า “บุรุษปิดทางไหลเข้าของบ่อน้ำนั้นเสียและ เปิดทางไหลออกไว้ ทั้งฝนก็ไม่ตกเพิ่มตามฤดูกาล เมื่อเป็นเช่นนั้น บ่อน้ำใหญ่นั้นก็ไม่ ฟุ้งมี น้ำล้นขอบออกไปได้” (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๓๘/๒๕๑, ว่า “เมื่อเธอลงจาก วิมานแก้วซึ่งบุญกรรมเนรมิตไว้แล้วนั้น เข้าไปสู่ป่าไม้สาละซึ่งผลิดอกบานสะพรั่งทุก ฤดูกาล” (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๖๙๐/๓๙, ว่า “สวนมะม่วงของท่านนี้แสนจะน่ารื่นรมย์ กำลังผลิดผล มีดอกบานสพรั่ง ขวักไขว้ไปด้วยหมู่ภุมร นำความสุขมาให้ ทุกฤดูกาล ท่านได้วิมานนี้มาอย่างไร” (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๓๙๗/๒๙๘

- ฤดูคิมหันต์:** ฤดูร้อน ดังปรากฏว่า “อนึ่ง ในธรรมะนี้มีปทุมชาติบานสะพรั่ง ปรากฏดังจะหาที่สุกมิได้ บ้างก็บานในฤดูคิมหันต์ บ้างก็บานในฤดูเหมันต์ ปรากฏเหมือนลอยอยู่บนน้ำซึ่งลึกลับ ประมาณเพียงเข้า”(ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๒๐๓๕/๕๐๑
- อธิบายเพิ่มเติม** :- ฤดูกาลในประเทศไทยแบ่งตามลักษณะภูมิอากาศออกได้เป็น ๓ ฤดู ฤดูละประมาณ ๔ เดือน ได้แก่ ๑. ฤดูหนาว (กลางเดือนตุลาคมถึงกลางเดือนพฤศจิกายน) ๒. ฤดูร้อน (กลางเดือนกุมภาพันธ์ถึงกลางเดือนพฤษภาคม) ๓. ฤดูฝน (กลางเดือนพฤษภาคมถึงกลางเดือนตุลาคม) ดู ฤดู
- ฤดูดอกไม้ผลิ:** วสันตฤดู ระยะเวลาตั้งแต่ แรม ๑ ค่ำ เดือน ๔ ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖ ดังที่ปรากฏว่า “พระปาราปริยเถระผู้เป็นสมณะมีจิตแน่วแน่เป็นอารมณ์เดียว ชอบสงบ นิ่งเจริญ ฌานอยู่ในป่าใหญ่ ในฤดูดอกไม้ผลิ”(ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๙๒๐/๔๙๑
- อธิบายเพิ่มเติม**;- เป็นการแบ่งฤดูตามลักษณะภูมิอากาศของประเทศอินเดียทางภาคเหนือ คือ แบ่งออกเป็น ๖ ฤดู ฤดูละ ๒ เดือน ได้แก่ ๑. เหมันต (เหมันต์) = ฤดูหนาว ๒. ลีลิต (ลีลิตะ) = ฤดูหมอกหรือน้ำค้าง ๓. วสันต (วสันต์) = ฤดูใบไม้ผลิ ๔. คิมทาน (คิมหันต์) = ฤดูร้อน ๕. วสสาน (วัสสานะ) = ฤดูฝน ๖. สรท (สารท) = ฤดูใบไม้ร่วง
- ฤดูฝน:** วัสสานฤดู คือ ช่วงกลางเดือนพฤษภาคมถึงกลางเดือนตุลาคมตามฤดูกาลในประเทศไทยดังปรากฏว่า “ปราสาทของเรานั้นมีอยู่ถึง ๓ หลัง คือ ๑. ปราสาทหลังหนึ่งเป็นที่อยู่ในฤดูฝน ๒. ปราสาทหลังหนึ่งเป็นที่อยู่ในฤดูหนาว ๓. ปราสาทหลังหนึ่งเป็นที่อยู่ในฤดูร้อน”(ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๑๑/๒๔๘, ว่า “ธรรมดาว่าดาวประกายพริก เป็นดาวนพเคราะห์ที่เที่ยงตรงในโลกพร้อมทั้งเทวโลก ย่อมไม่เคลื่อนไปจากวิถีโคจร ไม่ว่าจะ เป็นฤดูร้อน ฤดูหนาว หรือฤดูฝน แม้นฉันใด” (ขุ.พุทธ(ไทย) ๓๓/๑๔๘/๕๘๖
- ฤดูร้อน:** คิมหฤฤดู คือ ช่วงกลางเดือนกุมภาพันธ์ถึงกลางเดือนพฤษภาคมตามฤดูกาลในประเทศไทย คิมหันตฤดูก็เรียกดังปรากฏว่า “ในเดือนท้ายแห่งฤดูร้อน เราอยู่ในที่แจ้งในเวลากลางวัน แต่อยู่ในแนวป่าในเวลากลางคืน คานาอำคจรรยนี้เราไม่เคยได้ ยินมาก่อน ปรากฏแก่เรา”(ไทย) ๑๒/๑๕๗/๑๖๑, ว่า “ครั้งถึงเดือนสุดท้ายแห่งฤดูร้อนซึ่งเป็นเวลาที่หญ้าและน้ำหมดสิ้น เมื่อฝูงนั้นมีร่างกายชุปหอม เมื่อมีร่างกายชุปหอม กำลังเรียวแรงก็หมดไป” (ไทย) ๑๒/๒๖๔/๒๘๖, ว่า “ปราสาทของเรานั้นมีอยู่ถึง ๓ หลัง คือ ๑. ปราสาทหลังหนึ่งเป็นที่อยู่ในฤดูฝน ๒. ปราสาทหลังหนึ่งเป็นที่อยู่ในฤดูหนาว ๓. ปราสาทหลังหนึ่งเป็นที่อยู่ในฤดูร้อน” (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๑๑/๒๔๘
- ฤดู:** ฤดู (ไทย) ๑๘/๑๐๘/๖๑๘
- ฤดูสารทกาล:** ฤดูใบไม้ร่วง ดังปรากฏว่า “เทพบุตรบริษัทของสุลิมเทพบุตร ฯลฯ มีรัศมีวรรณะเปล่งปลั่งปรากฏอยู่ดุจดาวศุกร์ เมื่ออากาศปลอดโปร่งปราศจากหมอกเมฆในฤดูสารทกาลส่องแสงแพรวพราวสุกสกาวอยู่ในเวลาใกล้รุ่ง ฉะนั้น” (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๑๐/๑๒๓, ว่า “วิมานของเธอนี้ส่องแสงสว่าง เหมือนพระอาทิตย์บนท้องฟ้ามีรัศมีตั้งพัน กำจัดความมืดในฤดูสารทกาล และสว่างไสวไปทั่วสิบทิศ เหมือนเปลวเพลิงซึ่งกำลังลุกโชนอยู่บนยอดภูเขาในเวลากลางคืน” (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๖๔๗/๓๒, ว่า “พระชินเจ้าผู้ไม่มี

อาสวะ ทำฝนคือธรรมให้ตกลงอยู่ เหมือนทำวาสาสวะ มีกลุ่มแห่งพระรัศมีโชติช่วง เช่นกับดวงอาทิตย์ในสารทกาล” (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๙๗/๔๑๓, ว่า “ก็เรื่อนยอด ทั้งหมดมี ๕๐๐ หลัง วิสสุกรรมเทพบุตรได้เนรมิตขึ้น มีสีเหมือนดวงอาทิตย์ในสารทกาล” (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๒๖๓/๔๒๒

กฤตหนาว: เหมันตฤดู ช่วงระยะเวลา แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๒ ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๒ ดังปรากฏว่า “ปราสาทของเรานั้นมีอยู่ถึง ๓ หลัง คือ ๑. ปราสาทหลังหนึ่งเป็นที่อยู่ในฤดูฝน ๒. ปราสาทหลังหนึ่งเป็นที่อยู่ในฤดูหนาว ๓. ปราสาทหลังหนึ่งเป็นที่อยู่ในฤดูร้อน” (ม.ม.(ไทย) ว่า “ธรรมดว่าดาวประกายพริกเป็นดาวนพเคราะห์ที่เที่ยงตรงในโลก พร้อมทั้งเทวโลก ย่อมไม่เคลื่อนไปจากวิถีโคจร ไม่ว่าจะเป็ฤดูร้อน ฤดูหนาว หรือฤดูฝน แม้ฉับไค” (ขุ.พทุธ.(ไทย) ๓๓/๑๔๘/๕๘๖

กฤตเหมันต์: เหมันตฤดู ช่วงระยะเวลา แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๒ ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๒ ดังปรากฏว่า “โมฆราชผู้มีผิวพรรณเคร้าหมอง แต่มีจิตดีงาม เธอเป็นภิกษุผู้มีจิตตั้งมั่นเนื่องนิคย จะทำอย่างไรตลอดราตรีกาล ที่หนาวเหน็บในฤดูเหมันต์”(ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๒๐๗/๓๖๙, ว่า “อนึ่ง ในสระนี้มีปทุมชาติบานสะพรั่ง ปรากฏดังจะหาที่สุดมิได้ บ้างก็บานในฤดูคิมหันต์ บ้างก็บานในฤดูเหมันต์ ปรากฏเหมือนลอยอยู่บนน้ำซึ่งลึกประมาณเพียงเช่า” ((ไทย) ๒๘/๒๐๓๕/๕๐๑

กฤตฐานุภาพ: พลังอำนาจศักดิ์สิทธิ์, ความสำเร็จที่ยิ่งใหญ่, ความยิ่งใหญ่แห่งความสำเร็จ ดังปรากฏว่า “ลำดับนั้น จิตตคหบดีได้คิดว่า “ภิกษุผู้ใหม่กว่าภิกษุทุกรูปในหมู่ภิกษุนี้เป็นผู้มีกฤตฐานุภาพเห็นปานนี้ที่เดียว”(ไทย) ๑๘/๓๔๖/๓๗๘

กฤต: อำนาจศักดิ์สิทธิ์, ความเจริญ, ความสำเร็จ, ความงอกงาม, เป็นรูปสันสกฤตของอิทธิ; กฤต หรือ อิทธิ คือ ความสำเร็จ ความรุ่งเรือง มี ๒ คือ ๑. อามิสกฤต อามิสเป็นกฤต, ความสำเร็จหรือความรุ่งเรืองทางวัตถุ ๒. ธรรมกฤต ธรรมเป็นกฤต, ความสำเร็จหรือความรุ่งเรืองทางธรรม ดังปรากฏว่า “เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ผุดผ่อง ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน ปราศจากความเคร้าหมอง อ่อน เหมาะแก่การใช้งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ภิกษุนั้นน้อมจิตไปเพื่ออิทธิวิธญาณ แสดงกฤตได้หลายอย่าง คือ คนเดียวแสดงเป็นหลายคนก็ได้ หลายคนแสดงเป็นคนเดียวก็ได้ แสดงให้ปรากฏหรือให้หายไปได้ ทะลุฝา กำแพง...”(ที.สี.(ไทย) ๙/๒๓๘/๗๙, ว่า “...นั่งขัดสมาธิเหาะไปในอากาศเหมือนนกบินไปได้ ใฝ่ฝ่ามือลูบลำดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์อันมีกฤตมากมีอานุภาพมากก็ได้” (ที.สี.(ไทย) ๙/๒๓๙/๘๐, ว่า “สมณพราหมณ์ผู้มีกฤตมากมีอานุภาพมาก สามารถบันดาลสัญญาของคนให้เข้าไปหรือให้ออกไปได้” (ที.สี.(ไทย) ๙/๔๑๑/๑๓๗, ว่า “...แสดงกฤตได้หลายอย่างคือ คนเดียวแสดงเป็นหลายคนก็ได้ หลายคนแสดงเป็นคนเดียวก็ได้ แสดงให้ปรากฏหรือให้หายไปได้...” (ที.สี.(ไทย) ๙/๔๓๔/๒๐๓, ว่า “ท่านผู้มีอายุ น้าอัครรยจริง ไม่เคยปรากฏ ที่พระตถาคตทรงมีกฤตมาก ทรงมีอานุภาพมาก ทรงระลึกถึงพระพุทธเจ้าทั้งหลายในอดีตกาล ผู้ปรีนิพพานแล้ว ผู้ตัดธรรมเครื่องเนิ่นช้าได้แล้ว ผู้ตัดทางได้แล้ว ผู้ตัดวัฏฏะได้แล้ว ผู้ล่วงทุกข์ทั้งปวงได้แล้ว” (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๓/๖, ว่า “ท่านผู้มีอายุ น้าอัครรยจริง ไม่

เคยปรากฏ ที่พระตถาคตทรงมีฤทธิ์มาก ทรงมีอำนาจมาก ทรงระลึกถึง พระพุทธเจ้าทั้งหลายในอดีตกาล ผู้บริษัณแล้ว ผู้ตัดธรรมเครื่องเนิ่นช้าได้แล้ว” (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๔/๘, ว่า “เวลาที่พระโพธิสัตว์ประสูติจากพระครรภ์ของพระ มารดา แสงสว่างเจิดจ้าหาประมาณมิได้ปรากฏขึ้นในโลกพร้อมทั้งเทวโลกมารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์ ล่วงเทวานุภาพของ เหล่าเทพ แม้ในช่องว่างระหว่างโลกซึ่งไม่มีอะไรคั่นมีสภาพมืดมิดหรือที่ที่ดวงจันทร์ และดวงอาทิตย์ซึ่งมีฤทธิ์มาก มีอำนาจมาก ส่องแสงไปไม่ถึง ก็มีแสงสว่างเจิดจ้าหา ประมาณมิได้ปรากฏขึ้น” (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๘/๑๑, (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๒/๑๔, ว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ อีกประการหนึ่ง เทศนาที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมใน เรื่องการแสดงฤทธิ์ก็นับว่ายอดเยี่ยม การแสดงฤทธิ์ ๒ ประการนี้ คือ

๑. ฤทธิ์ที่มีอาสวะ มีอุปธิ ไม่เรียกว่า อริยะ

๒. ฤทธิ์ที่ไม่มีอาสวะ ไม่มีอุปธิ เรียกว่า อริยะ” ((ไทย) ๑๑/๑๔๐/๑๒๐, ว่า “ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ ย่อมแสดงฤทธิ์ได้หลายอย่าง คือ คนเดียวแสดงเป็นหลาย คนก็ได้ หลายคนแสดงเป็นคนเดียวก็ได้ แสดงให้ปรากฏ หรือแสดงให้หายไปได้ ทะลุฝา กำแพง...” (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๕๖/๓๙๔, ว่า “หากภิกษุพึงหวังว่า ‘เราพึง บรรลุวิธีแสดงฤทธิ์ได้หลายอย่าง คือ คนเดียวแสดงเป็นหลายคนก็ได้ หลายคนแสดง เป็นคนเดียวก็ได้ แสดงให้ปรากฏหรือให้หายไปได้ ทะลุฝา กำแพง และภูเขา ไปได้ ไม่ติดขัดเหมือนไปในที่ว่างก็ได้...” (ม.ม.(ไทย) ๑๒/๖๘/๕๙

อธิบายเพิ่มเติม :- ฤทธิ์ ตรงกับคำว่า อิทิ ที่แปลว่า ความสำเร็จ, ความรุ่งเรือง เช่นที่ใช้ว่า อิทิบาห หมายถึง ธรรมที่นำไปสู่ความสำเร็จ ๔ อย่าง คือ ฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา หมายความว่า ธรรม ๔ อย่างนี้มีฤทธิ์ มีพลังอำนาจผลักดันให้ไปถึง ความสำเร็จได้

ฤทธิ์ ที่หมายถึงอำนาจหรืออำนาจนั้น ได้แก่ คุณวิเศษที่น่าอัศจรรย์ ท่านกล่าวไว้ ว่ามี ๑๐ อย่างคือ ๑. อธิฐานฤทธิ์ ฤทธิ์ที่ต้องอธิษฐานให้สำเร็จ ๒. วิภพนาฤทธิ์ ฤทธิ์ที่ต้องทำอย่างผาดแผลง ๓. มโนมยฤทธิ์ ฤทธิ์สำเร็จด้วยกำลังใจ ๔. ญาณวิปาร ฤทธิ์สำเร็จด้วยกำลังญาณ ๕. สมาธิผาราฤทธิ์ ฤทธิ์สำเร็จด้วยอำนาจสมาธิ ๖. อริยฤทธิ์ ฤทธิ์สำเร็จด้วยวิสัยของพระอริยเจ้า ๗. กัมมวิปากชาฤทธิ์ ฤทธิ์เกิดแต่ผล กรรม ๘. ปุณฺณฤทธิ์ ฤทธิ์ของผู้มีบุญ ๙. วิชขามยฤทธิ์ ฤทธิ์สำเร็จด้วยวิทยา และ ๑๐. ฤทธิ์ที่สำเร็จเพราะประกอบกิจกุศลให้สำเร็จไป

ฤทธิ์ที่สำเร็จด้วยใจ: ฤทธิ์ทางใจ หรือเรียกว่า มโนมยิทธิ คือ นรมิตกายอื่นออกจากกายนี้ได้ เหมือนชัก ดาบออกจากฝัก หรืองูออกจากคราบ (ข้อ ๒ ในวิชา ๘) ดังที่ปรากฏว่า “ฤทธิ์ที่ สำเร็จด้วยใจ เป็นอย่างไร คือ ภิกษุในศาสนานี้ นรมิตกายอื่นจากกายนี้มีรูปสำเร็จ ด้วยใจ มีอวัยวะครบทุกส่วน มีอินทรีย์ไม่บกพร่อง เปรียบเหมือนบุรุษชักไส้ออกจาก กล้วยปล้องเขาพึงมีความหมายรู้อย่างนี้ว่า “นี้กล้วยปล้อง นี้ไส้ กล้วยปล้องเป็นอย่าง หนึ่ง ไส้ก็เป็นอย่างหนึ่ง แต่ไส้ก็ชักออกจากกล้วยปล้องนั่นเอง” อีกประการหนึ่ง บุรุษ ชักดาบออกจากฝัก เขาพึงมีความหมายรู้อย่างนี้ว่า “นี้ดาบ นี้ฝัก ดาบเป็นอย่างหนึ่ง

ฝึกก็เป็นอย่างหนึ่ง แต่ดาบก็ชักออกจากฝักนั่นเอง” อีกประการหนึ่ง บุรุษเองออกจากกระท่อ เขาเพียงมีความหมายรู้อย่างนี้ว่า “นี่ นี่กระท่อ ูเป็นอย่างหนึ่ง กระท่อก็เป็นอย่างหนึ่ง แต่งูก็ออกจากกระท่อตัวเอง” ฉนั้นใด ภิกษุนั้นก็ฉนั้นนั่นเหมือนกัน เนมิตกายอื่นนอกจากกายนี้มีรูปสำเร็จด้วยใจ มีอวัยวะครบทุกส่วนมีอินทรีย์ไม่บกพร่อง นี่ฤทธิ์ที่สำเร็จด้วยใจ” (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๔/๕๖๙ ดู ฤทธิ์

ฤๅษี:

ฤๅษี, นักบวชผู้อยู่ในป่า ดังปรากฏว่า “พระพุทธเจ้าทรงองอาจกว่าหมู่ผู้เป็นฤๅษี ทรงแนะนำเวไนยสัตว์ ได้ทรงแสดงทุกขสัจและสมุทัยสัจว่าเป็นสภาวะที่ไม่เที่ยง ทรงแสดงทุกขนิโรธสัจซึ่งปราศจากปัจจัยปรุงแต่งว่าเป็นสภาวะคงที่ และทรงแสดงมรรคสัจนี้ซึ่งเป็นทางไม่อ้อมค้อม เป็นทางตรง และเป็นทางปลอดโปร่งแก่ดิฉนั้น” (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๑๔๓/๒๕, ว่า “ผู้ใดที่คนอื่นผู้มีจิตเกื้อกูล อ่อนโยน กล่าวสอนอยู่ ไม่กระทำตามคำสอนของบุคคลผู้หวังความเจริญ ผู้นั้นเคราะห์ด้วยเหตุอันเป็นประโยชน์ ผู้นั้นย่อมถูกกำจัดนอนตายอยู่ เหมือนฤๅษีผู้เป็นบิดาของงูเวฬุกะ (งูที่ได้ชื่อว่า เวฬุกะ เพราะนอนอยู่ในปล้องไม้ไผ่ (ขุ.ชา.อ.๒/๔๓/๑๔)” (ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๔๓/๑๘, ว่า “คำว่า ฤๅษี อธิบายว่า คนพวกใดพวกหนึ่งที่บวชเป็นฤๅษี ได้แก่ อาชีวก นิครนถ์ ชฎิล ดาบส เรียกชื่อว่าฤๅษี” (ขุ.จ.ุ.(ไทย) ๓๐/๑๒/๘๖, ((ไทย) ๓๐/๑๓/๙๒, ว่า “ฤๅษี มนุชะ กษัตริย์ พราหมณ์บางพวกเหล่านี้ จำนวนมากในโลกนี้ พวกกันบวชชายัญแก่ เทวดาทิ้งหลาย ข้าแต่พระผู้มีพระภาคผู้บริสุทธิ์ ชนเหล่านั้นเป็นผู้ไม่ประมาทในการบวชชายัญ ได้ข้ามชาติและชราได้บ้างไหม” (ขุ.จ.ุ.(ไทย) ๓๐/๑๔/๙๖

ฤๅษีโกสิยโคตร:

ฤๅษีคนหนึ่ง ซึ่งอยู่ในบทธสนทนาของพราหมณ์อลัมปายณะ สนทนากับพราหมณ์เนสาทะ ดังที่ปรากฏว่า “ครุฑมาบอกวิชาหมองอย่างยอดเยี่ยม แก่ฤๅษีโกสิยโคตรผู้อยู่ป่าประจำประพฤติดิปะมาเป็นเวลานาน”(ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๘๓๒/๓๑๒

ฤๅษีชีไพร:

นักบวชผู้อยู่ในป่า อยู่ในบทธสนทนาของฤๅษีโพธิสัตว์กล่าวกับสุนขิงจอก ดังที่ปรากฏว่า “นี่เพื่อน ทำไมเจ้าจึงได้ถ้ายรดบ่อน้ำดื่มที่ขุดได้ยาก ของพวกฤๅษีชีไพรผู้บำเพ็ญตบะอยู่ตลอดกาลนานแล้ว” (ขุ.ชา.ติก.(ไทย) ๒๗/๖๑/๑๓๔)

ฤๅษีโลมสกัสนปะ:

ชื่อของฤๅษีคนหนึ่ง ในอดีตเป็นกุมาร(เด็ก)ชื่อกัสสปะ เป็นบุตรของปุโรหิตนามว่ากัสสปะ ซึ่งเป็นปุโรหิตของพระเจ้าพรหมทัตผู้ครองกรุงพาราณสี ไม่ต้องการความเป็นใหญ่จากพระราชา จึงได้ทูลลาพระราชาและมารดาออกบวช ภายหลังได้ชื่อว่าโลมสกัสนปะ ได้เป็นดาบสที่มีอินทรีย์ระงับอย่างยิ่ง มีตบะแรงกล้า ภพของท้าวสักกะหวั่นไหวเพราะเดชและตบะของท่าน จนท้าวสักกะเทวราชกลัวว่าจะต้องเคลื่อนจากภพตนเอง จึงออกอุบายวางแผนบอกพระราชาให้จับโลมสกัสนปะฤๅษีมา ดังปรากฏว่า “ข้าแต่มหाराช หากพระองค์ให้ฤๅษีโลมสกัสนปะบวชชายัญได้ พระองค์จะเป็นเหมือนพระอินทร์ ไม่แก่ ไม่ตายเลย”(ขุ.ชา.นวก.(ไทย) ๒๗/๖๐/๓๑๐, ว่า “ฤๅษีโลมสกัสนปะสลัดใจ จึงกล่าวว่า กรรมที่กระทำด้วยความโลภมีกามเป็นเหตุฉนั้น เป็นกรรมเผ็ดร้อน เราจักค้นหารากเหง้าของกรรมฉนั้น จักตัดรากะพร้อมทั้งเครื่องผูก” (ขุ.ชา.นวก.(ไทย) ๒๗/๖๖/๓๑๑

ฤๅษี: ฤๅษี, นักบวชผู้อยู่ในป่า ดังปรากฏว่า “มาณพ พวกเธออย่าเหยียดหยาม อัมพฤษฏ์ มาณพรุนแรงว่าเป็นลูกของหญิงรับใช้เลย เพราะนายกัณโศกนั้น (ต่อมา) ได้ เป็นฤๅษี คนสำคัญเดินทางไปยังทักษิณาขันท เรียกรวมมนตรระ แล้วเข้าเฝ้าพระเจ้าโอก กากราช”(ที.สี.(ไทย) ๙/๒๗๔/๙๕, ว่า “มาณพ พวกเธออย่าเหยียดหยามอัมพฤษฏ์ มาณพรุนแรงว่าเป็นลูกของหญิงรับใช้เลย เพราะนายกัณโศกนั้นได้เป็นฤๅษีคนสำคัญ มาแล้ว”(ที.สี. (ไทย) ๙/๒๗๔/๙๖, ว่า “พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “อัมพฤษฏ์ เธอก็เป็น อย่างนั้นเหมือนกัน พวกฤๅษีผู้เป็นบูรพาจารย์ของพราหมณ์ คือ ฤๅษีอัญญกะ ฤๅษีวาม กะ ฤๅษี วามเทวะ ฤๅษีเวสสามิตร ฤๅษียมตคคิ ฤๅษีอังกีรส ฤๅษีการทวาชะ ฤๅษีวา เสฏฐะ ฤๅษีกัสสปะ ฤๅษีกุ” (ที.สี. (ไทย) ๙/๒๘๓/๑๐๔, (ที.สี. (ไทย) ๙/๒๘๕/ ๑๐๔, (ที.สี. (ไทย) ๙/๒๘๖/๑๐๕, ว่า “ท่านผู้เจริญ ข้าพเจ้าได้ยินมาว่า ป่าทันทกที่ ป่ากาลิงคะ ป่าเมฆมะ ป่ามาตังคะได้กลายเป็นป่าทีบเพราะจิตคิดประทุษร้ายของ พวกฤๅษี” (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๖๕/๖๒, ว่า “ข้าแต่ท่านพระโคตม ลักษณะมหาบุรุษ ที่ ข้าพระองค์ได้สดับมาว่ามี ๓๒ ประการ แต่ยังไม่เห็นอยู่ ๒ ประการในพระวรกายของ พระองค์ ข้าแต่พระองค์ผู้สูงสุดกว่านรชน พระคุณฐานของพระองค์เร้นอยู่ในผีก ที่ ผู้รู้กล่าวกันว่าคล้ายของนารีหรือ พระชีวหาของพระองค์ได้รัลักษณะหรือ พระองค์มี พระชีวหาใหญ่หรือ ข้าพระองค์จะพึงทราบความข้อนั้นได้อย่างไร ขอพระองค์ทรง ค่อย ๆ นำพระลักษณะนั้นออกมาเถิด ขอได้โปรดกำจัดความสงสัยของข้าพระองค์ ด้วยเถิด ท่านฤๅษี” (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๙๑/๔๘๕, ว่า “แม้ฤๅษีทั้งหลายผู้เป็น บูรพาจารย์ของพราหมณ์ทั้งหลายคือ ฤๅษีอัญญกะ ฤๅษีวามกะ ฤๅษีวามเทพ ฤๅษีเวส สามิตตะ ฤๅษียมตคคิ ฤๅษีอังกีรส ฤๅษีการทวาชะ ฤๅษีวาเสฏฐะ ฤๅษีกัสสปะ ฤๅษีกุ ซึ่งเป็นผู้แต่งมนตร เป็นผู้บอกมนตรที่พวกพราหมณ์ในปัจจุบันนี้ขับตาม” (ม. ม.(ไทย) ๑๓/๔๖๕/๕๘๗, ว่า “ประชาชนทั้งหลายเห็นเหตุดังกล่าวนี้ จึงพูดกันอย่าง นี้ว่า ‘ภูเขานี้กลืนกินฤๅษีเหล่านี้’ ภูเขานี้จึงปรากฏชื่อว่า อิลิคิลิ อิลิคิลิ ดังนี้” (ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๑๓๓/๑๓๑, ว่า “บาดาลมีรากอันเดียว มีวนเวียน ๒ อย่าง มีมลทิน ๓ ประการ มีเครื่องลาด ๕ ประการ เป็นทะเลหม่นไปได้ทั้ง ๑๒ ด้าน ฤๅษีข้ามพ้นได้ แล้ว” (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๔๔/๕๙, ว่า “ฤๅษีและพระราชฤๅษีทั้งหลายผู้เป็นคนดีเหล่า อื่น มีจำนวนมากอยู่ตามทาง ท่านจงถามฤๅษีเหล่านั้นถึงอาศรมของข้าพเจ้าเถิด ฤๅษี เหล่านั้นจักนำท่านไป ณ สถานที่อยู่ของข้าพเจ้าเอง” (ขุ.ชา.(ไทย) ๒๘/๒๔/๕

อธิบายเพิ่มเติม :- ผู้แสวงหาคุณมีฐานเป็นต้น, ผู้เห็น, ผู้แสวงธรรม ได้แก่ นักบวชนอกพระศาสนาซึ่งอยู่ในป่า, ซีไพร, ผู้แต่งคัมภีร์พระเวท ใช้หมายถึงคน คักดีสิทธิ์, ผู้มีพรสวรรค์เกี่ยวกับกำลังภายใน, ผู้มีตาทิพย์ ได้แก่ นักบวชประเภทหนึ่ง ซึ่งมีมาก่อนพุทธกาล

ฤๅษี พวก: ดู ฤๅษี ฤๅษี ดังที่ปรากฏว่า “ภิกษุทั้งหลาย ถึงพวกฤๅษีภายนอก ก็อาจจำลักษณะมหา บุรุษ ๓๒ ประการนี้ ของมหาบุรุษได้ แต่ฤๅษีเหล่านั้นไม่ทราบว่า ‘เพราะมหาบุรุษ ทรงทำกรรมนี้จึงได้ลักษณะนี้’”(ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๐๐/๑๖๓

๔.๓ หมวดอักษรอรรค อักษร ล เสนอนิยามศัพท์ ๒๑๖ ศัพท์ ดังนี้

ลक्षणภักทียเถรคาถา: คาถาของพระลक्षणภักทียเถระ ท่านพระลक्षणภักทียเถระกล่าวคำเป็นต้นว่า พระภักทียภิกษุอยู่ในอัมพพาราณสอันสวยงาม ใกล้ชัญญ์แห่งป่า ได้ถอนตัณหาพร้อมทั้งรากแล้ว เป็นผู้งามด้วยคุณมีศีลเป็นต้น เข้ามานอนอยู่ในชัญญ์แห่งป่า ผู้มักบริโภคคามบางพวกยินดีด้วยเสียงตะโพน เสียงพิณและเสียงบัณเฑาะว์ ส่วนเรายินดีในคำสอนของพระพุทธเจ้าอยู่ที่โคนไม้ หากพระพุทธเจ้าพึงประทานพรแก่เรา และหากเราพึงได้รับพรนั้น เราจะพึงรับกายคตาสติที่ชาวโลกทั้งมวลควรเจริญอยู่ประจำเหล่าชนที่ดูหมิ่นรูปร่างเรา แต่ชมเสียงเรา ชื่อว่ายังคงอยู่ภายใต้อำนาจฉันทราคะ ย่อมไม่เกิดในเรา ส่วนคนที่มีความเห็นไม่ถูกปิดกั้น รู้ชัดทั้งภายใน เห็นแจ้งทั้งภายนอก ย่อมไม่ถูกชักจูงไปตามกระแสเสียง (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๔๖๖/๔๑๙)

ลक्षणภักทียเถรวัตถุ: เรื่องพระลक्षणภักทียเถระ พระผู้มีพระภาคตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายว่า ภูเขาศีลาฉ้วน เป็นแห่งที่บ ย่อมไม่สะเทือนเพราะลม ฉันทโค บันดิตทั้งหลายย่อมไม่หวั่นไหวเพราะนินทาหรือสรรเสริญฉันทนั้น (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๘๑/๕๓)

อรรถกถาอธิบายว่า ในคาถานี้ แม้จะตรัสโลกธรรมไว้เพียง ๒ ประการ คือ นินทา และสรรเสริญก็จริง แต่พึงทราบที่ ทรงแสดง โลกธรรมไว้ทั้ง ๘ ประการ ความหมายโดยสรุป คือ ไม่หวั่นไหวทั้งในอิฏฐารมณ์(อารมณ์ที่น่าปรารถนา)และอนิฏฐารมณ์(อารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนา) (ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๔/๓๖)

ลक्षणภักทียเถรปาทาน: ประวัติในอดีตชาติของพระลक्षणภักทียเถระ มีเนื้อความอธิบายสรุปไว้ว่า ในอดีตชาติกัปที่ ๑๐๐,๐๐๐ ท่านได้ฟังพระธรรมเทศนาและทำสักการะแด่พระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ และได้ตั้งความปรารถนาว่า ขอให้ได้เป็นสาวกผู้เลิศกว่าภิกษุทั้งหลายผู้มีเสียงไพเราะ ต่อมาในกัปที่ ๙๒ ในสมัยพระพุทธเจ้าพระนามว่ามุสสะ ท่านได้เกิดเป็นนกคเหว่า มีจิตเลื่อมใสได้ส่งเสียงร้องอย่างไพเราะ และได้ถวายผลมะม่วงสุกแด่พระพุทธเจ้าแล้ว ได้ไปเกิดในสวรรค์ ในภัทร์กัปนี้ เมื่อมหาชนกำลังสร้างเจดีย์บรรจุพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้าพระนามว่า กัสสปะ ท่านให้ลดขนาดของพระเจดีย์ลง ไม่ให้สร้างสูงเกินไป เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านเวียนเกิดเวียนตายอยู่ในสุคติภูมิเป็นอันมาก ในชาติสุดท้ายนี้ เพราะกรรมคือการให้ลดขนาดเจดีย์ลง ท่านจึงมีร่างกายต่ำเตี้ย แต่ได้บรรลุวิชชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑/๒๘๙)

ลक्षणภักทียวัตถุ: เรื่องพระลक्षणภักทียเถระ พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่ภิกษุทั้งหลายว่า บุคคลฆ่ามารดา ฆ่าบิดา ฆ่ากษัตราธิราชทั้ง ๒ พระองค์ได้ ฆ่าชาวแวนแคว้นพร้อมเจ้าพนักงานแล้ว ดำเนินชีวิตเป็นพราหมณ์อยู่อย่างไรทุกข์ บุคคลฆ่ามารดา ฆ่าบิดา ฆ่ากษัตราธิราชทั้ง ๒ พระองค์ได้ ทำลายทางเสื่อผ่านที่ ๕๔ ได้ ดำเนินชีวิตเป็นพราหมณ์อยู่อย่างไรทุกข์ (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๒๙๔/๑๒๔)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า มารดา หมายถึงต้นหาที่เป็นเหตุให้สัตว์เกิดในภพทั้งสาม คำว่า บิดา หมายถึงอัสสมิมานะ (การถือตัวว่าเป็นเรา) คำว่า กษัตราธิราชทั้ง ๒ พระองค์ หมายถึงสัสสตทิฏฐิ (ความเห็นว่าเป็นเที่ยง) และอุจเฉททิฏฐิ (ความเห็นว่าเป็นขาด)

สุญ) คำว่า เจ้าพนักงาน หมายถึงนันทิราคะ (ความกำหนดด้วยอำนาจความยินดี) คำว่า พราหมณ์ หมายถึงพระชีนาสพ (ขุ.ธ.อ. ๗/๙๒) คำว่า ทางเสื่อผ่านที่ ๕ หมายถึง วิจิกิจฉานิวรณ์ คำว่า (ขุ.ธ.อ. ๗/๙๓)

ลक्षणภักทียสูตร (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยพระลक्षणภักทียเถระ (สูตรที่ ๑) ท่านพระสารีบุตรเถระ แสดงธรรมแก่ท่านพระลक्षणภักทียเถระจนได้บรรลุอรหัตตผล พระผู้มีพระภาคทรงเปล่งอุทานแสดงสภาวะจิตที่บรรลุอรหัตตผลของท่าน (ขุ.อ.(ไทย) ๒๕/๖๑/๓๐๙)

ลक्षणภักทียสูตร (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยพระลक्षणภักทียเถระ (สูตรที่ ๒) ท่านพระสารีบุตรเถระยังแสดงธรรมแก่ท่านพระลक्षणภักทียเถระ เพราะเข้าใจว่าท่านยังเป็นพระเสขะอยู่ พระผู้มีพระภาค ทรงปรารภเหตุอันแล้ว ทรงเปล่งอุทานแสดงสภาวะจิตที่สิ้นทุกข์ของท่านพระลक्षणภักทียเถระ(ขุ.อ.(ไทย) ๒๕/๖๒/๓๑๐)

ลक्षणภักทียสูตร: พระสูตรว่าด้วยพระลक्षणภักทียะ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวัน ได้ทรงยกย่องท่านพระลक्षणภักทียะซึ่งมีรูปร่างเตี้ย ผิวพรรณไม่งาม แต่มีอุทานุภาพมากกว่า ท่านพระลक्षणภักทียะสามารถที่จะเข้าสมาบัติที่เธอไม่เคยเข้าได้โดยง่าย ดังนั้น คนร่างเล็กแต่มีปัญญาย่อมเป็นใหญ่ในหมู่มนุษย์ได้ (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๒๔๐/๓๓๒)

ลक्षणภักทียะ, พระ: พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เป็นบุตรในตระกูลมั่งคั่ง เป็นชาวพระนครสาวตถิ มีชื่อเดิมว่า “ภักทียะ” เมื่อเจริญวัยอายุมากขึ้นแต่ร่างกายของท่านไม่เจริญเติบโตตามอายุยังคงมีร่างกายเล็กต่ำเตี้ยเหมือนเด็กวัย ๑๐ ขวบ จนทั่วไปเมื่อจะจึงเรียกชื่อท่านก็จะเพิ่มคำว่า “ลक्षणกะ” ซึ่งหมายถึงต่ำเตี้ย ไร้ข้างหน้าชื่อของท่านด้วย จึงเป็นที่รู้จักกันโดยทั่วไปว่า ภักทียะเตี้ย หรือภักทียะแคระ ได้ฟังพระธรรมเทศนาของพระศาสดาที่พระเชตะวันแล้ว มีความเลื่อมใสจึงบวชในพระพุทธศาสนา ท่านมีรูปร่างเตี้ย ค่อมจนบางคนเห็นแล้วขำท่าน วันหนึ่งมีหญิงนั่งรถผ่านมาพอนเห็นท่านแล้วหัวเราะจนเห็นฟัน ท่านกำหนดพินนั้นเป็นอารมณ์กรรมฐาน ได้สำเร็จอนาคามีผล ต่อมาท่านได้บรรลุพระอรหัตตในสำนักของพระสารีบุตร แต่เพราะความที่มีรูปร่างเล็กเตี้ยค่อม ท่านมักถูกเข้าใจผิดว่าเป็นสามเณรบ้าง ถูกพระหนุ่มเณรน้อยล้อเลียนบ้าง ถูกเพื่อนพระดูแคลนบ้าง แต่พระพุทธเจ้ากลับตรัสยกย่องว่าถึงท่านจะร่างเล็ก แต่มีคุณธรรมอุทานุภาพมาก ท่านได้รับยกย่องเป็นเอตทัคคะในทางมีเสียงไพเราะ ดังปรากฏว่า “สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเชตะวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี ครั้งนั้น ท่านพระลक्षणภักทียะเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ” (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๒๔๐/๓๓๒, ว่า “พระผู้มีพระภาคได้ทอดพระเนตรเห็นท่านพระสารีบุตรชี้แจงให้ท่านพระลक्षणภักทียะเห็นชัด ชวนใจให้อยากรับเอาไปปฏิบัติ เราใจให้อาจหาญแก่กล้า ปลอดภัยให้สดชื่นร่าเริงด้วยธรรมีกถา โดยวิธีต่าง ๆ จิตของท่านพระลक्षणภักทียะ หลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลาย เพราะไม่ถือมั่น”(ขุ.อ.(ไทย) ๒๕/๖๑/๓๐๙, (ไทย) ๒๕/๖๕/๓๑๓

ลक्षणภักทียะ, ภิกษุ: ดู พระลक्षणภักทียะ ดังปรากฏว่า “ลक्षणภักทียะเลิศกว่าภิกษุสาวกทั้งหลายของเรา ผู้มีเสียงไพเราะ” (ไทย) ๒๐/๑๙๔/๒๖

ลक्षणภักทียะเถรวัตถุ: เรื่องพระลक्षणภักทียะเถระ พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่ภิกษุผู้อยู่ป่า ๓๐ รูป ที่เห็นพระลक्षणภักทียะรูปร่างเล็กเหมือนสามเณรว่า บุคคลไม่ชื่อว่า เป็นเถระ เพียงเพราะมีผมหงอก ผู้ที่แก่แต่วัยเท่านั้น เรียกว่า คนแก่เปล่า ส่วนผู้มีสังขาร มีธรรม มือหิงสา สันถุมะ และทมะ คายมลทินได้แล้ว เป็นปราชญ์ ชื่อว่าเถระ (ขุ.ธ.(ไทย)๒๕/๒๖๐/๑๑๓)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า เถระ ในที่นี้หมายถึงผู้มีคุณธรรมที่ทำให้เป็นผู้มั่นคง คือ รู้แจ้งอริยสัจ ๔ เป็นต้น (ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๗/๔๔) คำว่า มีสังขาร หมายถึงรู้แจ้งอริยสัจ ๔ ประการ มีธรรม หมายถึงบรรลุลोकุตตรธรรม ๙ ประการ คำว่า อหิงสา หมายถึงความไม่เบียดเบียน สันถุมะ หมายถึงศีล ทมะ หมายถึงการสำรวมอินทรีย์ (ขุ.ธ.อ.(บาลี) ๗/๔๓)

ลขุมา, อุบาสิกา: อุบาสิกาคนหนึ่ง เมื่อครั้งดำรงชีวิตอยู่ในโลกมนุษย์ได้มีใจเลื่อมใสในพระสาวกทั้งหลายของพระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ถวายข้าวสุก ขนมนสด ผักดองพร้อมทั้งเครื่องดื่มที่ปรุงด้วยส่วนผสมต่าง ๆ มีข้าวและเกลือเป็นต้น ทุกวัน ๑๔ คำ ๑๕ คำ และ ๘ คำ แห่งบิณฑบาตและตลอดวันปาฏิหาริย์บิณฑบาต ได้เข้าจำอุโบสถศีลเป็นประจำ มีความสำรวมระวัง แจกจ่ายทานด้วยความเคารพ เป็นผู้ยินดีในการรักษาศีล ๕ เมื่อละจากโลกนี้ไปแล้ว ได้เกิดเทพธิดาผู้มีผิวพรรณงามยิ่งนักเปล่งรัศมีสว่างไสวไปทั่วทุกทิศอยู่ ดุจดาวประกายพรักสถิตอยู่ในวิมานชื่อว่าลขุมา (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๒๖/๑๘๓/๓๒, ดังปรากฏว่า “พระคุณเจ้าผู้เจริญ ขอท่านพึงถวายอภิวัตพระยุคลบาทของพระผู้มีพระภาคด้วยเศียรเกล้า (แล้วกราบทุก) ตามคำของดิฉันว่า “ลขุมาอุบาสิกาถวายอภิวัตพระยุคลบาทของพระผู้มีพระภาคด้วยเศียรเกล้า พระพุทธเจ้าข้า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ การที่พระผู้มีพระภาคทรงพยากรณ์ดิฉันว่าจะได้บรรลุสามัญผลชั้นใดชั้นหนึ่งนั้นไม่ใช่อัจฉริยะเท่ากับที่ทรงพยากรณ์ดิฉันว่าจะได้บรรลุสัททาคามิผลเลย” (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๑๘๔/๓๒

ลขุมาวิมาน: ว่าด้วยวิมานที่เกิดขึ้นแก่นางลขุมาอุบาสิกา เป็นการกล่าวถึงวิมานที่เกิดขึ้นแก่นางลขุมา เพราะได้รักษาศีล ให้ทาน และปฏิบัติธรรมจนบรรลุโสดาปัตติผล จึงไปเกิดในวิมานใหญ่ในสวรรค์ ชั้นดาวดึงส์ (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๑๗๓/๓๑)

ลงพระบังคนหนักเป็นโลหิต:โรคบิด, โรคลงแดง, โรคท้องร่วงอย่างรุนแรง ดังปรากฏว่า “หลังจากพระผู้มีพระภาคเสวยพระกระยาหารของนายจุนทกัมมารบุตร ได้เกิดอาการพระประชวรอย่างรุนแรง ลงพระบังคนหนักเป็นโลหิต ทรงมีทุกขเวทนาอย่างแสนสาหัส จวนเจียนจะปรินิพพาน พระองค์ทรงมีสติสัมปชัญญะ ทรงอดกลั้นทุกขเวทนาเหล่านั้นไว้ไม่พรั่นพริ้ง รับสั่งเรียกท่านพระอานนท์มาตรัสว่า “มาเถิด อานนท์ เราจะเข้าไปยังกรุงกุสินารากัน”(ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๙๐/๑๓๙

อธิบายเพิ่มเติม :- เป็นอาการของโรคที่ถ่ายเป็นเลือดตลอดเวลา ทำให้มีทุกขเวทนาอย่างแสนสาหัส พระพุทธเจ้าพระองค์เมื่อหลังจากที่เสวยพระกระยาหารของ

นายจันทกัมมารบุตรแล้วได้เกิดอาการพระประจวบอย่างรุนแรงด้วยโรคนี้ แม้พระสารีบุตรธรรมเสนาบดีก็นิพพานด้วยโรคนี้

ลฎุกิกษาดก : ชาตกว่าด้วยนางนงไส้ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า พญาข้างโพธิสัตว์ภูคนางนงไส้ขอร้องไม่ให้เดินมาทางที่มีรังลูกอ่อนของนางอยู่ เพราะกลัวจะเหยียบลูกของนางตาย พญาข้างเห็นว่าบอกโหลงข้างบริวารแปดหมื่นให้กลับไปทางอื่นไม่ทันจึงยื่นคร่อมรังนางนงไส้ไม่ให้ข้างบริวารเหยียบลูกของนาง และบอกนางให้ไปขอร้องข้างเกรที่เทียมมาตัวเดียว ให้ไปทางอื่นเสีย แต่ข้างเกรไม่ยอมหลีกไปตามที่นางขอ เพราะถือว่าตนมีร่างกายใหญ่โตกว่า จึงเหยียบขยี้รังและลูกน้อยของนางตายหมดและถ่ายปัสสาวะรดอีกแล้วร้องลั่นเข้าป่าไป นางนงไส้คิดว่าวันนี้เจ้าจิ้งจอกลั่นไปก่อน อีก ๒-๓ วัน เจ้าจิ้งจอกกำลังปัญญายิ่งใหญ่กว่ากำลังกายคอยดูจะได้เห็นตีกัน ว่าแล้วนางจึงเข้าไปฝากตัวรับใช้กาแล้วเล่าความทุกซี้ให้ฟังและขอร้องกาให้ไปจิกลูกตาของข้างเกรตัวนั้น ไปขอแมลงวันให้ไปช่วยถ่ายไข่ข้างรดให้ และไปขอร้องกบให้ช่วยไปส่งเสียงร้องหลอกว่ามีน้ำอยู่บนหน้าผาให้ สัตว์ทั้งสามได้ตกลงช่วยเหลือนางกำจัดข้างเกรตามที่นางขอ เพราะเห็นใจว่าเป็นสัตว์เล็กด้วยกันแต่ถูกสัตว์ใหญ่รังแก นางนงไส้ได้ติดตามดูการทำงานของเพื่อน ๆ อยู่ตลอดเวลาจนเห็นข้างนั้นตกเหวตาย ได้บินไปยื่นเหยียบร่าเริงดีใจอยู่บนศพข้างนั้น ความสามัคคีของหมู่ยอมทำกิจการได้สำเร็จ ขอให้ดูนางนงไส้ กา กบ และแมลงวันหัวเขียวเป็นตัวอย่าง สามารถฆ่าข้างซึ่งมีตัวใหญ่โตกว่าได้ กำลังกายใช้ว่าจะทำกิจให้สำเร็จได้ทุกอย่าง เพราะว่าคนโง่มีกำลังไว้เพื่อฆ่าตนเองและผู้อื่น กำลังแห่งความพยายามก็มีไว้เพื่อสร้างความพิณาศิให้แก่ตนเองและคนอื่นเช่นกัน คนจึงควรสร้างกำลังความรักความสามัคคีไว้ (ช.ชา.ปญจก.(ไทย) ๒๗/๓๙/๒๐๖)

ลฎุกิกโกปมสูตร: พระสูตรว่าด้วยอุปมาด้วยนางนงมุลไถ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงพระสูตรมีลักษณะเป็นการบรรยายโวหารแบบมีอุปมาอุปไมยแก่ท่านพระอุทายี ณ อาปณนิคมของชาวอังคุตตรปาละ แคว้นอังคุตตรปาละ เพราะทรงปรารภคำทูลของพระเถระ ท่านพระอุทายีเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคแล้วทูลว่า เมื่อก่อนท่านฉันทั้งในเวลาเย็น เวลาเช้าและหลังเที่ยง เมื่อพระผู้มีพระภาคให้เลิกฉันในเวลาเย็นและหลังเที่ยง ท่านน้อยใจแต่ก็ยังปฏิบัติตามเพราะความรัก ความเคารพพระผู้มีพระภาค ต่อมาได้เห็นโทษในการฉันเวลาเย็นและหลังเที่ยงด้วยตนเอง จึงได้รู้ว่า พระผู้มีพระภาคทรงกำจัดธรรมอันเป็นเหตุแห่งทุกข์ ทรงนำธรรมอันเป็นเหตุแห่งสุขมาให้ พระผู้มีพระภาคทรงกำจัดอกุศลธรรม ทรงนำกุศลธรรมมาให้ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ที่เป็นเช่นนั้น เพราะมีบุคคลหลายจำพวกที่คิดว่า พระวินัยบัญญัติเป็นเรื่องเล็กน้อยไม่สำคัญอะไร ซึ่งความจริงไม่ใช่เรื่องเล็กน้อย เป็นเรื่องสำคัญแล้วทรงแสดงบุคคล ๔ จำพวกเปรียบเทียบ คือ

๑. พวกไม่ละความผิดแต่มีความยำเกรงในพระองค์และพวกใคร่ในสิกขาแต่มีความผิดเล็กน้อย ทั้ง ๒ พวกนี้จะถูกความผิดเพียงเล็กน้อยผูกไว้ เหมือนนางนงมุลไถ ถูกผูกด้วยเถาหัวด้วน หนีไปไม่ได้ รอเวลาถูกฆ่า

๒. พวกละความผิดแต่ไม่มีความยำเกรงในพระองค์และพวกใครในสิกขาทั้งละความผิดเล็กน้อยได้ ทั้ง ๒ พวกนี้อาจพ้นผิดได้ เหมือนช่างต้นเคยฝาศึกสงครามาแล้ว สามารถสะบัดโซ่ที่ล่ามไว้ให้ขาดได้

๓. พวกไม่ละความผิดแต่มีความยำเกรงในพระองค์และพวกใครในสิกขาแต่มีความผิดเล็กน้อย ทั้ง ๒ พวกนี้จะถูกความผิดเพียงเล็กน้อยผูกไว้ เหมือนคนจมน้ำ ทรัพย์สินเพียงเล็กน้อย คิดว่าการบวชเป็นสมณะสบาย แต่ก็ไม่สามารถออกบวชได้ เพราะถูกทรัพย์สินเล็กน้อยผูกไว้

๔. พวกละความผิดแต่ไม่มีความยำเกรงในพระองค์และพวกใครในสิกขาทั้งละความผิดเล็กน้อยได้ ทั้ง ๒ พวกนี้อาจพ้นผิดได้ เหมือนคนมีทรัพย์มาก คิดว่าการบวชเป็นสมณะสบาย แล้วสละทรัพย์สมบัติทั้งหมดออกบวชได้

ทรงแสดงบุคคลอีก ๔ จำพวก คือ

๑. พวกละอุปธิไม่ได้
๒. พวกละอุปธิได้
๓. พวกละอุปธิได้เร็วแต่เป็นบางครั้ง
๔. พวกไม่มีอุปธิ

จากนั้นทรงสรุปว่า อุปธินั้นก็คือกามคุณ ๕ ถ้าละกามคุณ ๕ และอกุศลธรรมทั้งหลายได้ ก็จะบรรลुरुูปฌาน ๔ และอรุูปฌาน ๔ เมื่อพระผู้มีพระภาคได้ตรัสพระภาษิตนี้แล้ว ท่านพระอุทายิมิโฉยอินดิชันทมพระภิกษุของพระองค์ (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๔๘/๑๖๔)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อุปธิ หมายถึงชั้น ๕ ประการ อันได้แก่รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ (ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๑๕๔/๑๒๕๖)

ลตาวิมาน:

วิมานที่เกิดขึ้นแก่เทพธิดาชื่อลดา เป็นการกล่าวถึงวิมานที่เกิดขึ้นแก่เทพธิดาชื่อลดา นางเกิดเป็นเทพธิดาของท้าวเวสวัณมหาราชในสวรรค์ชั้นจาตุมหาราช และได้เป็นบาทบริจาริกา ของท้าวสักกะ เรื่องนี้เทพธิดาผู้เป็นน้อง ๔ องค์ชื่อ สัชชา ปวรา อัจจิมตี และสุดา เป็นผู้ถาม เทพธิดาลดาจึงเล่าประวัติของตนให้น้องฟังว่า ตนเองเป็นมนุษย์อยู่ในมนุษย์โลก เป็นสะใภ้ในตระกูลมั่งคั่งตระกูลหนึ่งมีนิสัยไม่มักโกรธ ปฏิบัติตามคำสั่งของสามีเสมอ ไม่ประมาทในการรักษาอุบาสกศีลพร้อมทั้งสอนเรื่องการปฏิบัติต่อสามีด้วย (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๓๑๖/๕๑)

ลพุขทายกเถรภาพทาน: ประวัติในอดีตชาติของพระลพุขทายกเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๙๑ ท่านเป็นคนเฝ้าสวนได้ถวายขนุนสำมะลอดีแต่พระพุทธเจ้า ผู้ประเสริฐ (พระนามว่าวิปัสสี) เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านไม่เกิดในทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหันต์พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๗/๕๖๔)

ลพุขผลทายกเถรภาพทาน: ประวัติในอดีตชาติของพระลพุขผลทายกเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๙๑ ท่านได้ถวายผลขนุนสำมะลอดีแต่พระพุทธเจ้า (พระนามว่า วิปัสสี) เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านไม่เกิดในทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุวิชชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๓๒/๑๐๙)

พระผู้มีพระภาคตรัสว่าเป็นปฏิปักษ์ต่อตติยฌาน ฯลฯ ลมอัสนาสะปัสสาสะ ตรัสว่าเป็นปฏิปักษ์ต่อจตุตถฌาน ฯลฯ รูปสัญญา ตรัสว่าเป็นปฏิปักษ์ต่อผู้เข้าอากาศาสนัญญายตนสมาบัติ...”(อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๘๒๕/๘๖๑

อธิบายเพิ่มเติม ; - อัสนาสะ แปลว่า ลมหายใจ, ความเบาใจ, ความอบอุ่น อัสนาสะ หมายถึง การหายใจคล่อง, หายใจโปร่งโล่งสะดวกหรือราบรื่น จึงทำให้เกิดความเบาใจ สบายใจ เชื่อมั่นตนเอง ปัสสาสะ แปลว่า ลมหายใจออก อัสนาสะ นิยมใช้คู่กัน อัสนาสะปัสสาสะ จึงแปลว่า ลมหายใจเข้าออก เช่น ใช้ว่า อานาปานัสสติ ก็คือการใช้สติกำหนดลมอัสนาสะปัสสาสะหรือลมหายใจเข้าออก

ลยะ: มาตรการอย่างหนึ่ง ตีตนนิ้วมือ ๑๐ ครั้ง เป็น ๑ ขณะ ๑๐ ขณะ เป็น ๑ ลยะ ๑๐ ลยะ เป็น ๑ ฌนลยะ ๑๐ ฌนลยะ เป็น ๑ ฌน (อภิธ.ก.ฎี.คาถา ๖๖-๖๗), เสียงที่ประสานกันทั้งร้องทั้งดนตรี, จังหวะ ดังปรากฏว่า “ขณะหนึ่ง เป็นสภาวะสำเร็จแล้ว ลยะหนึ่งเป็นสภาวะสำเร็จแล้ว มุหุตตะหนึ่งก็เป็นสภาวะสำเร็จแล้วใช้ใหม่”(อภิ.ก(ไทย) ๓๗/๗๒๒/๗๗๐

ลक्षणทายกเถราปทาน: ประวัติในอดีตชาติของพระลक्षणทายกเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติที่ปีที่ ๙๑ ท่านได้ถวายกระเทียมแด่พระสงฆ์สาวกของพระพุทธเจ้า พระนามว่าวิปัสสี เพราะผลแห่งท่านนั้น ท่านไม่เกิดในทุคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุประอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๘๘/๑๖๒)

ลหุกาบัติ: อาบัติเบา คือ อาบัติที่มีโทษเล็กน้อย ได้แก่ อาบัติอุลลัจฉัย ปาจิตตีย์ ปาฏิเทสนียะ ทุกกฏ ทุพภาสิต ดังมีปรากฏว่า “ภิกษุ ๒ รูป ต้องลหุกาบัติ(อาบัติเบา)ล้วน ภิกษุเหล่านั้นมีความเห็นในลหุกาบัติล้วนว่าเป็นอาบัติสังฆาทิเสส รูปหนึ่งปิดไว้ รูปหนึ่งไม่ได้ปิดไว้ รูปใดปิดไว้ลงมพิงให้รูปนั้น แสดงอาบัติทุกกฏ พึงปรับภิกษุทั้ง ๒ รูปตามธรรม”(วิ.จ.ญ.(ไทย) ๖/๑๘๑/๒๘๐, (วิ.จ.ญ.(ไทย) ๖/๑๘๑/๒๘๑, ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ต้องลหุกาบัติแล้ว เธอพึงเข้าไปหาภิกษุรูปหนึ่ง ห่มอุตตราสงค์ เหวียงบ่าข้างหนึ่ง กราบเท้าภิกษุผู้แก้พรรษาทั้งหลายนั่งกระโหย่ง ประนมมือแล้ว กล่าวอย่างนี้ว่า “ท่าน ผมต้องอาบัติชื่อนี้ ผมแสดงคืนอาบัตินั้น”(วิ.จ.ญ.(ไทย) ๖/๒๓๙/๓๖๓, ว่า “รู้จักลหุกาบัติ รู้จักครุกาบัติ”(อง.สตุตค.(ไทย) ๒๓/๗๕/๑๗๑, (อง.สตุตค.(ไทย) ๒๓/๗๖/๑๗๓, (อง.สตุตค.(ไทย) ๒๓/๗๗/๑๗๔, (อง.สตุตค.(ไทย) ๒๓/๗๘/๑๗๔ ; ตรงข้ามกับ ครุกาบัติ

ลหุปัญญาสูตร: พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นไปเพื่อความมีปัญญาฉับพลัน พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ธรรม ๔ มีสี่ปฐิสสังเสวะเป็นต้น ที่บุคคลเจริญ กระทำให้มากแล้ว เป็นธรรมที่เป็นไปเพื่อความมีปัญญาฉับพลัน (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๖๖/๕๘๑)

ลหุสัญญา: การหมายรู้ว่าเบา ดังปรากฏว่า “สมัยใด ตถาคตตั้งกายไว้ในจิตหรือตั้งจิตไว้ในกาย ก้าวลงสู่สุขสัญญา (ความหมายรู้ว่าสบาย) และลหุสัญญา (ความหมายรู้ว่าเบา) ในกายอยู่ สมัยนั้น กายของตถาคตย่อมเบากว่า อ่อนกว่า ควรแก่การงานกว่า และผูกผ่องกว่า”(ส.ม.(ไทย) ๑๙/๘๓๔/๔๑๔

อีกชนิดย่อยหนึ่งคือ พันธุ์ไหหลำ (C. e. hainanus) พันธุ์นี้เขาจะเล็กและไม่แตกกิ่ง แต่ปัจจุบันถือว่าเป็นพันธุ์เดียวกับพันธุ์ไทย

ลักษณะชาติ : ชาตกว่าด้วยเนื้อชื่อลักษณะ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า พญาเนื้อโพธิสัตว์สอนลูกเนื้อ ๒ ตัวให้รักษาฝูงเนื้อ ลูกตัวหนึ่งชื่อลักษณะนำฝูงเนื้อให้รอดพ้นอันตราย เพราะตนเป็นผู้มีศีล ส่วนลูกเนื้ออีกตัวหนึ่งชื่อกาหะ ทำฝูงเนื้อตาย ระหว่างเดินทาง เพราะถูกมนุษย์ฆ่า เพราะตนไม่มีศีล จึงได้กล่าวให้หมัญญาติดูลูกทั้ง ๒ ที่แตกต่างกัน (ขุ.ชา.เอกก. (ไทย) ๒๗/๑๑/๕)

ลักษณะสัญญา : ความว่างด้วยธรรมที่เป็นลักษณะ ดังปรากฏว่า “*ลักษณะสัญญา เป็นอย่างไร คือ ลักษณะ ๒ ประการ ได้แก่ ๑. พาลลักษณะ (ลักษณะคนพาล) ๒. บัณฑิตลักษณะ (ลักษณะบัณฑิต) พาลลักษณะ เป็นธรรมว่างจากบัณฑิตลักษณะ บัณฑิตลักษณะ เป็นธรรมว่างจากพาลลักษณะ*”(ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๔๘/๕๒๘)

ลักษณะสูตร : พระสูตรว่าด้วยลักษณะคนพาลและบัณฑิต พระผู้มีพระภาคตรัสว่า คนพาลมีกรรม เป็นเครื่องกำหนด บัณฑิตมีกรรมเป็นเครื่องกำหนด ปัญญาเมื่อใช้เป็นประจำจึงงดงาม (คือทั้งคนพาลและบัณฑิตย่อมปรากฏเพราะจริตของตนของตน) แล้วทรง แสดงลักษณะคนพาลและบัณฑิตอย่างละ ๓ ประการดังนี้ ลักษณะคนพาล คือการ ประพฤติทุจริต ๓ ได้แก่ กายทุจริตวจีทุจริตและมโนทุจริต ส่วนลักษณะบัณฑิตคือ การประพฤตีสุจริต ๓ ได้แก่ กายสุจริตวจีสุจริตและมโนสุจริต ดังนั้น เธอทั้งหลายจึง ควรประพฤติเว้นธรรมของคนพาล และถือประพฤติปฏิบัติธรรมของบัณฑิต(อง.ติก. (ไทย) ๒๐/๒/๑๔๐)

ลักษณะสูตร : พระสูตรว่าด้วยลักษณะมหาบุรุษ ๓๒ ประการ พระผู้มีพระภาคตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย เป็นบรรยายโวหารแบบถาม-ตอบเอง ขณะประทับอยู่ ณ พระเชตวัน กรุงสาวัตถี เพื่อให้ภิกษุทั้งหลายทราบความเป็นมาของลักษณะมหาบุรุษของพระองค์ ตรัสถึง มหาบุรุษผู้สมบูรณ์ด้วยลักษณะ ๓๒ ประการ มีฝ่าพระบาทราบเสมอกัน เป็นต้น ย่อมมีคติเพียง ๒ อย่าง เท่านั้น คือ (๑) ถ้าอยู่ครองเรือนจักได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ (๒) ถ้าออกบวชจักได้เป็นพระพุทธเจ้า และตรัสถึงสาเหตุที่พระองค์ทรงได้ลักษณะแต่ ละประการ เช่นลักษณะที่ ๑ มีฝ่าพระบาทราบเสมอกัน เพราะทรงสมาทานในกุศล กรรม ๑๐ สมาทานมั่นคงในสุจริต ๓ ในการจำแนกทาน ในการสมาทานศีล ๕ รักษาอุโบสถ เกื้อกูลมารดาบิดา สมณะพราหมณ์ ความประพฤดิอ่อนน้อมต่อผู้ใหญ่ ในตระกูล และกุศลธรรมอันยั่งยืน เพราะทรงทำ สังฆมพอกพูนกรรมเหล่านี้ทำให้ ไพบูลย์ยิ่งขึ้น จึงทรงได้ลักษณะเช่นนี้ ท้ายพระสูตรนี้ ท่านพระโหราณาจารย์กล่าว คาถาประพันธ์ลักษณะมหาบุรุษทั้ง ๓๒ ประการ พระผู้มีพระภาคตรัสพระสูตรนี้แล้ว ภิกษุทั้งหลายมีใจยินดีต่างชื่นชมพระภาสิต (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๙๘/๑๕๙)

ลักษณะ, เนื้อ : ชื่อของลูกเนื้อตัวหนึ่ง ซึ่งเป็นพี่น้องร่วมท้องกับเนื้อชื่อกาหะ ทั้งสองเป็นลูกของพญา เนื้อโพธิสัตว์ ดังปรากฏว่า “*พญาเนื้อโพธิสัตว์เห็นลูกทั้ง ๒ กำลังมา จึงกล่าวกับหมัญญาติว่า ประโยชน์ย่อมมีแก่ผู้มีศีล ผู้กระทำการต้อนรับเป็นปกติ เธอจงดูลูกเนื้อชื่อ*

ลักษณะ ที่หมู่ญาติแวดล้อมกลับมา และจงดูลูกเนื้อเชื้อกาพะนี่ที่เสื่อมาจากหมู่ญาติ”
(ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๑๑/๕)

ลักษณะ,ภิกษุ: ชื่อของพระเถระรูปหนึ่งสมัยพุทธกาล พักอยู่ที่ภูเขาคิชฌกูฏในตอนเช้า ได้เข้าไป
บิณฑบาตในเมืองราชคฤห์ร่วมกับพระมหาโมคคัลลานเถระ ดังปรากฏว่า “สมัยนั้น
พระผู้มีพระภาคประทับ ณ พระเวฬุวัน สถานที่ให้เหยื่อกระแต เขตกรุงราชคฤห์ ครั้น
นั้น ท่านพระลักษณะกับพระมหาโมคคัลลานะพักอยู่ที่เขาคิชฌกูฏ ครั้นเวลาเช้า พระ
มหาโมคคัลลานะครองอันตราวาสกถือบาตรและจีวรเข้าไปหาพระลักษณะจนถึงที่อยู่
เชิญชวนว่า “ท่านลักษณะ มาเถิด พวกเราจะไปบิณฑบาตในกรุงราชคฤห์ด้วยกัน”
พระลักษณะรับคำแล้ว”(วิ.มหา.(ไทย) ๑/๒๒๘/๒๒๑, (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๒๒๘/๒๒๒,
(วิ.มหา.(ไทย) ๑/๒๒๘/๒๒๓, (ไทย) ๑/๒๓๐/๒๔๔

ลักษณะ ๓๒: ลักษณะพระรูปกายของพระผู้มีพระภาคถึงพร้อมด้วย พระรัศมีแห่งพระสรีระอันนำ
ความเลื่อมใสมารอบด้าน ๓๒ ประการ ดังปรากฏว่า “ภิกษุทั้งหลาย มหาบุรุษ
สมบูรณ์ด้วยลักษณะ ๓๒ ประการ มีคติเพียง ๒ อย่างเท่านั้น ไม่เป็นอย่างอื่น คือ

๑. ถ้าอยู่ครองเรือนจะได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้ทรงธรรม ครองราชย์โดยธรรม
ทรงเป็นใหญ่ในแผ่นดินมีมหาสมุทรทั้ง ๔ เป็นขอบเขตทรงได้รับชัยชนะ มีพระ
ราชาณาจักรมั่นคง สมบูรณ์ด้วยแก้ว ๗ ประการ คือ (๑) จักรแก้ว (๒) ช้างแก้ว (๓)
ม้าแก้ว (๔) มณีแก้ว (๕) นางแก้ว (๖) คหบดีแก้ว (๗) ปริณายกแก้ว มีพระราชโอรส
มากกว่า ๑,๐๐๐ องค์ ซึ่งล้วนแต่กล้าหาญ มีรูปทรงสมเป็นวีรกษัตริย์สามารถย้าย
ราชศัตรูได้ พระองค์ทรงชนะโดยธรรม ไม่ต้องใช้อาชญา ไม่ต้องใช้ศัสตรา
ครอบครองแผ่นดินนี้มีสาครเป็นขอบเขต

๒. ถ้าออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตจะได้เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ไม่
มีกิเลสในโลก”(อภ.ก.(ไทย) ๓๗/๔๐๒/๔๒๘

อธิบายเพิ่มเติม ;- ลักษณะของมหาบุรุษมี ๓๒ ประการ มาในมหาปทานสูตร
แห่งที่ขนิกาย มหาวรรค และลักษณสูตร แห่งที่ขนิกาย ปาฏิภวรรค พระสุตตันตปิฎก
โดยย่อ คือ

๑. สุปติภูริตปาโท มีฝ่าพระบาทราบเสมอกัน
๒. เหมฐฐาปาตเลสสุ จุกกานิ ชาตานิ ลายพื้นพระบาทเป็นจักร
๓. อายตปณฺหิ มีสันพระบาทยาว (ถ้าแบ่ง ๔, พระชงฆ์ตั้งอยู่ในส่วนที่ ๓)
๔. ทีฆงคฺคฺลึ มีนิ้วยาวเรียว (หมายถึงนิ้วพระหัตถ์และพระบาทด้วย)
๕. มุฑฺตลนหฺตถปาโท ฝ่าพระหัตถ์และฝ่าพระบาทอ่อนนุ่ม
๖. ชาลหฺตถปาโท ฝ่าพระหัตถ์และฝ่าพระบาทมีลายดุจตาข่าย
๗. อุสฺสงฺขปาโท มีพระบาทเหมือนสังข์คว่ำ อัฐิข้อพระบาทตั้งลอยอยู่หลังพระ
บาท กลับกลอกได้คล่อง เมื่อทรงดำเนินผิดกว่าสามัญชน
๘. เอณฺนิชงฺโข พระชงฆ์ยาวดุจแข้งเนื้อทราย
๙. ฐิตโก ว อโนนมนฺโต อุโภหิ ปาณิตเลหิ ชนฺณุกานิ ปรามสฺติ เมื่อยืนตรง พระ
หัตถ์ทั้ง ๒ ลูบจับถึงพระขานู

๑๐. โกโสหิตวตถุคฺยโห มีพระคฺยหะเร้นอยู่ในฝัก
๑๑. สุวณฺณวณฺโณ มีฉวีวรรณดุจสีทอง
๑๒. สุขุมจฉวี พระฉวีละเอียต ฐลีละองไม่ติดพระกาย
๑๓. เอเกกโลโม มีเส้นพระโลมาเฉพาะขุมละเส้นๆ
๑๔. อุฑคฺคโลโม เส้นพระโลมาดำสนิท เวียนเป็นทักษิณาวัว มีปลายอนขึ้นข้างบน
๑๕. พรหมชฺชุดโต พระกายตั้งตรงดุจท้าวมหาพรหม
๑๖. สตตฺสุสโห มีพระมิ่งสะอุมเต็มในที่ ๗ แห่ง (คือ หลังพระหัตถ์ทั้ง ๒, และหลังพระบาททั้ง ๒, พระอังกษาทั้ง ๒, กับลำพระศอ)
๑๗. สีหปุพฺพชฺศกกาโย มีส่วนพระสรีรกายบริบูรณ์ (ลำพี) ดุจกึ่งท่อนหน้าแห่งพญาราชสีห์
๑๘. ปิตนฺตรโส พระปฤษฎางค์ราบเต็มเสมอกัน
๑๙. นิโครธปริมณฑล ส่วนพระกายเป็นปริมณฑล ดุจปริมณฑลแห่งต้นไทร (พระกายสูงเท่ากบวาของพระองค์)
๒๐. สมวภูฏกฺขนฺโธ มีลำพระศอกกลมงามเสมอตลอด
๒๑. รสคฺคสฺคฺคิ มีเส้นประสาทสำหรับรับรสพระกระยาหารอันดี
๒๒. สีหหนุ มีพระหนุดุจคางแห่งราชสีห์ (โค้งเหมือนวงพระจันทร์)
๒๓. จตฺตาสีหนฺโธ มีพระหนต์ ๔๐ ซี่ (ข้างละ ๒๐ ซี่)
๒๔. สมทนฺโธ พระหนต์เรียบเสมอกัน
๒๕. อวิวรทนฺโธ พระหนต์เรียบสนิทมิได้ห่าง
๒๖. สฺสุกฺกทาโรฐ์ เขี้ยวพระหนต์ทั้ง ๔ ขวางามบริสุทธี
๒๗. ปุหฺตชีโว พระชีวหาอ่อนและยาว (อาจแผ่ปกพระนลาฏได้)
๒๘. พรหมสโร กรวิกภาณี พระสุรเสียงดุจท้าวมหาพรหม ตรัสมีสำเนียงดุจนกการเวก
๒๙. อภินิลเนตฺโต พระเนตรดำสนิท
๓๐. โคปุโม ดวงพระเนตรแจ่มใสดุจตาลูกโคเพ็งตลอด
๓๑. อุณฺณา ภูมุกนฺตเร ชาตา มีอุณาโลมระหว่างพระโขนง เวียนขวา เป็นทักษิณาวรรต
๓๒. อุณฺหิสฺสีโส มีพระเศียรงามบริบูรณ์ดุจประดับด้วยกรอบพระพักตร์

ลักษณะของคนพาล: สมบัติเฉพาะตัว, เครื่องหมาย, เครื่องแสดง, คุณสมบัติ, เครื่องประกอบลักษณะของคนพาล(คนที่สักแต่ว่ามีชีวิตด้วยการหายใจเข้าออก ไม่ดำรงชีวิตอยู่ด้วยปัญญา) ดังปรากฏว่า “ภิกษุทั้งหลาย ลักษณะของคนพาล เครื่องหมายของคนพาล ความประพฤติไม่ขาดสายของคนพาล ๓ ประการนี้ ลักษณะของคนพาล ๓ ประการอะไรบ้าง คือ คนพาลในโลกนี้

๑. ขอบคิดแต่เรื่องชั่ว ๒. ขอบพูดแต่เรื่องชั่ว ๓. ขอบทำแต่กรรมชั่ว”(ม.อ.(ไทย) ๑๔/๒๔๖/๒๙๑

อธิบายเพิ่มเติม ;- ลักษณะของคนพาล มี ๓ อย่าง คือ

๑. ชอบคิดแต่เรื่องชั่ว หมายถึง ประกอบมโนทุจริต ๓ คือ (๑) อภิขมา เพ่งเล็งอยากได้ของเขา(๒) พยาบาท ความคิดปองร้าย (๓) มิจฉาทิฎฐิ ความเห็นผิด (ม.อ.อ. ๓/๒๔๖/๑๕๒, อัง.ติก.อ.๒/๓/๗๙)

๒. ชอบพูดแต่เรื่องชั่ว หมายถึง ประกอบวจีทุจริต ๔ คือ (๑) มุสาวาท พูดเท็จ (๒) ปิสุนาวาจาพูดส่อเสียด (๓) ผรุสวาจา พูดคำหยาบ (๔) สัมผัสปลลาปะ พูดเพื่อเจ้อ (ม.อ.อ. ๓/๒๔๖/๑๕๒, อัง.ติก.อ. ๒/๓/๗๙)

๓. ชอบทำแต่กรรมชั่ว หมายถึง ประกอบกายทุจริต ๓ คือ (๑) ปาณาติบาต ฆ่าสัตว์ (๒) อทินนาทาน ลักทรัพย์ (๓) กาเมสุมิฉฉาจาร ประพฤติผิดในกาม (ม.อ.อ. ๓/๒๔๖/๑๕๒, อัง.ติก.อ. ๒/๓/๗๙); *ตรงข้ามกับ* ลักษณะของบัณฑิต

ลักษณะของบัณฑิต: สมบัติเฉพาะตัว, เครื่องหมาย, เครื่องแสดง, คุณสมบัติ, เครื่องประกอบของบัณฑิต (คนที่ดำรงชีวิตอยู่ด้วยปัญญา) ดังปรากฏว่า “*ภิกษุทั้งหลาย ลักษณะของบัณฑิต เครื่องหมายของบัณฑิต ความประพฤติไม่ขาดสายของบัณฑิต ๓ ประการนี้ ลักษณะของบัณฑิต ๓ ประการ อะไรบ้าง คือ บัณฑิตในโลกนี้*

๑. ชอบคิดแต่เรื่องดี

๒. ชอบพูดแต่เรื่องดี

๓. ชอบทำแต่กรรมดี” (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๒๕๓/๒๙๙

อธิบายเพิ่มเติม ;- ลักษณะของบัณฑิตมี ๓ อย่าง คือ

๑. ชอบคิดแต่เรื่องดี หมายถึง ประกอบด้วยมโนสุจริต ๓ คือ (๑) อนภิขมา ไม่โลภอยากได้ของเขา (๒) อพยาบาท ไม่พยาบาทปองร้ายเขา (๓) สัมมาทิฎฐิ เห็นชอบตามคลองธรรม

๒. ชอบพูดแต่เรื่องดี หมายถึง ประกอบด้วยวจีสุจริต ๔ คือ (๑) เว้นจากพูดเท็จ (๒) เว้นจากพูดส่อเสียด (๓) เว้นจากพูด คำหยาบ (๔) เว้นจากพูดเพื่อเจ้อ ๓. ชอบทำแต่กรรมดี หมายถึง ประกอบด้วยกายสุจริต ๓ คือ (๑) เว้นจากฆ่าสัตว์ (๒) เว้นจากลักทรัพย์ (๓) เว้นจากประพฤติผิดในกาม

ลักษณะโค: สมบัติเฉพาะตัว, เครื่องหมาย, เครื่องแสดง, คุณสมบัติของโค (วัว) จัดอยู่ในคุณสมบัติข้อหนึ่งในคุณสมบัติ ๑๑ ประการของนายโคบาลผู้สามารถจะเลี้ยงฝูงโคให้เพิ่มขึ้นได้ ดังมีปรากฏว่า “*นายโคบาลในโลกนี้ ๑.ไม่รู้รูปโค ๒.ไม่ฉลาดในลักษณะโค ... ฯลฯ*” (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๔๖/๓๗๖

ลักษณะมนต์: ลักษณะของวิชาแขนงหนึ่ง ดังปรากฏว่า “*พออุ้มพระกุมารผู้ประเสริฐไว้แล้ว อลิตฤทธิผู้เรียนจบลักษณะมนตร์ ก็ตรวจพิจารณาลักษณะ มีจิตเลื่อมใส ได้เปล่งวาจาว่า พระกุมารนี้ไม่มีผู้อื่นเยี่ยมกว่า เป็นผู้สูงสุดในบรรดาสัตว์ ๒ เท้า*” (ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๖๙๖/๖๖๕

อธิบายเพิ่มเติม ;- มนต์ ในคัมภีร์พระเวท หมายถึงบทสวดสรรเสริญเทพเจ้า ซึ่งรวบรวมเป็นหมวด ๆ เรียกชื่อว่า ฤคเวท ยชุรเวท สามเวท และอาถรรพเวท

ลักษณะมหาบุรุษ: สมบัติเฉพาะตัว, เครื่องหมาย, เครื่องแสดง, คุณสมบัติ, เครื่องประกอบ ลักษณะของคนที่เป็นบุรุษผู้ยิ่งใหญ่ ผู้มีบุญญาธิการมาก, ศาสตร์ว่าด้วยลักษณะของบุคคลสำคัญมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น อันมีอยู่ในคัมภีร์พราหมณ์ ซึ่งเรียกว่ามนตร์ เฉพาะส่วนที่ว่าด้วยผู้เป็นพระพุทธเจ้า อันนำความเลื่อมใสมารอบด้าน ๓๒ ประการ ดังปรากฏว่า “อัมพัฏฐมาณพผู้เป็นศิษย์ของพราหมณ์โปกขรชาติ เป็นผู้คงแก่เรียน ทรงจำมนตร์ จบไตรเพทพร้อมทั้งนิพนธ์ทศศาสตร์ เกฏศาสตร์ อักษรศาสตร์ และประวัติศาสตร์ รู้ตัวบทและไวยากรณ์ ชำนาญโลกายตศาสตร์ และการทำนายลักษณะมหาบุรุษ อาจารย์ยกย่องและตัวเขาก็ยอมรับในวิชา ประการอันเป็นของอาจารย์ของตนว่ารู้เท่ากันกับที่อาจารย์รู้” (ที.สี.(ไทย) ๙/๒๕๖/๘๘, (ที.สี.(ไทย) ๙/๒๕๘/๘๘, (ที.สี.(ไทย) ๙/๒๘๗/๑๐๖, (ที.สี.(ไทย) ๙/๒๘๘/๑๐๖, (ไทย) ๑๐/๓๓/๑๕, ว่า “ขอเดชะ โปรดพอพระทัยเถิด พระราชโอรสของพระองค์ที่เสด็จอุบัติขึ้นเป็นผู้มีศักดิ์ใหญ่ นับว่าเป็นลาภอันประเสริฐของพระองค์ผู้ได้พระราชโอรสเช่นนี้อยู่ในราชตระกูล เพราะพระราชกุมารนี้สมบุรณ์ด้วยลักษณะมหาบุรุษ ๓๒ ประการ ที่เป็นเหตุให้มหาบุรุษมีคติ” (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๔/๑๖, (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๕/๑๖, (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๖/๒๐, ว่า “ภิกษุทั้งหลาย มหาบุรุษ สมบุรณ์ด้วยลักษณะ ๓๒ ประการ มีคติเพียง ๒ อย่างเท่านั้น ไม่เป็นอย่างอื่น คือ

๑. ถ้าอยู่ครองเรือนจะได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้ทรงธรรม ครองราชย์โดยธรรม ทรงเป็นใหญ่ในแผ่นดินมีมหาสมุทรทั้ง ๔ เป็นขอบเขตทรงได้รับชัยชนะ มีพระราชอาณาจักรมั่นคง สมบุรณ์ด้วยแก้ว ๗ ประการ คือ (๑) จักรแก้ว (๒) ช้างแก้ว (๓) ม้าแก้ว (๔) มณีแก้ว (๕) นางแก้ว (๖) คหบดีแก้ว (๗) ปริณายกแก้ว มีพระราชโอรสมากกว่า ๑,๐๐๐ องค์ ซึ่งล้วนแต่กล้าหาญ มีรูปทรงสมเป็นวีรกษัตริย์สามารถย้ายยี่ราชศัตร์ได้ พระองค์ทรงชนะโดยธรรม ไม่ต้องใช้อาชญา ไม่ต้องใช้ศัสตราครอบครองแผ่นดินนี้มีสาครเป็นขอบเขต

๒. ถ้าออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตจะได้เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ไม่มีกิเลสในโลก”(ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๙๙/๑๕๙, (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๐๐/๑๕๙, (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๐๓/๑๖๔ ดู **ลักษณะ ๓๒**

ลักษณะ: ความละเอียด เป็นธรรมข้อหนึ่งในธรรม ๒ อย่างกับอาชวชะ ในทางอภิธรรมกล่าวไว้ว่า ลักษณะ คือความละเอียดด้วยสิ่งที่ควรละเอียด ละเอียดต่อการประพฤติปาบรรณอกุศลธรรม(ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๒/๕๐, (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๓/๕๑, (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๔/๕๓, (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๔/๒๕๔

ลัทธิ: ความเชื่อถือ, ความรู้และประเพณีที่ได้รับและปฏิบัติสืบต่อกันมา ดังปรากฏว่า “อภิกิริยวาทะ คือลัทธิที่ถือว่าทำแล้วไม่เป็นอันทำ หมายถึง ลัทธิที่ถือว่า การกระทำทุกอย่างไม่มีผล ทำดีก็ไม่ได้ดี ทำชั่วก็ไม่ได้ชั่ว เป็นความเห็นที่ปฏิเสธกฎแห่งกรรม (ที.สี.อ.๑๖๖/๑๔๕)เป็นลัทธิของปุณณะ กัสสปะ”(ที.สี.(ไทย) ๙/๑๖๕/๕๓, ว่า “นัตถิกวาทะ ลัทธิที่ถือว่าไม่มีเหตุไม่มีปัจจัย หมายถึง ลัทธิที่ถือว่า ไม่มีเหตุปัจจัยที่ทำให้สัตว์บริสุทธิ์หรือเศร้าหมอง (ที.สี.อ. ๑๖๘/๑๔๖)เป็นลัทธิของมกขลิโคศาล” (ที.สี.

(ไทย) ๙/๑๖๗/๕๔, ว่า “อุจเฉทวาทะ ลัทธิที่ถือว่าหลังจากตายแล้วอัตตาชาติสูญ เป็นลัทธิของอชิตะ เกสกัมพล”(ที.สี.(ไทย) ๙/๑๗๐/๕๖, ว่า “นัตถิกวาทะ ลัทธิที่ถือว่าไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย เป็นลัทธิของปุกุระ กัจจายนะ”(ที.สี.(ไทย) ๙/๑๗๓/๕๗, ว่า “ลัทธิอื่นว้างจากสมณะทั้งหลายผู้รู้ทั่วถึง สุกัททะถ้าภิกษุเหล่านี้เป็นอยู่โดยชอบ โลกจะไม่พึงว้างจากพระอรหันต์ทั้งหลาย”(ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๑๔/๑๖๒, ว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้นิรทุกข์ สมณพราหมณ์ทั้งหมด มีวาทะ(หลักการ)อย่างเดียวกัน มีศีล(ข้อปฏิบัติ)อย่างเดียวกัน มีฉันทะ(ลัทธิ) อย่างเดียวกัน มีอชโณสวานะ๑(จุดหมาย)อย่างเดียวกัน หรือหนอ”(ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๖๖/๒๙๒, ว่า “ถ้าคำของท่านศาสดานี้เป็นจริงในลัทธินี้กรรมที่เราไม่ได้ทำเลยถือว่าเป็นอันทำแล้ว พรหมจรรย์ที่เราไม่ได้อยู่ประพฤติเลย ถือว่าเป็นอันอยู่ประพฤติแล้ว แม้เราทั้งสองถือว่าเป็นผู้เสมอ ๆ กัน และถึงความเท่าเทียมกันในลัทธินี้” (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๙๕/๙๘, (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๒๔/๒๖๑, (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๒๘/๒๖๙, (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๖๐/๓๐๗

ลัทธิกีดกันบาป: ลัทธิลัทธิหนึ่ง ดังที่ปรากฏว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ลัทธิกีดกันบาปด้วยตบะ ที่บริบูรณ์เป็นอย่างไรที่ไม่บริบูรณ์เป็นอย่างไร” เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสอย่างนี้ปริพาชกเหล่านั้นได้ส่งเสียงอื้ออึงขึ้นว่า “ท่านผู้เจริญทั้งหลาย นำอัครรรยจริง ไม่เคยปรากฏ พระสมณโคดมมีฤทธิ์มาก มีอาณุภาพมาก ทรงหยุดลัทธิของพระองค์ไว้ ทรงเปิดโอกาสให้ถามลัทธิคนอื่นได้” (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๕๖/๓๘

ลัทธิของศาสดาอื่น: คำสอนของศาสดาอื่นนอกจากพระพุทธศาสนา ไม่ใช่คำสอนของพระพุทธศาสนา ไม่ใช่จุดหมายในทางพระพุทธศาสนา ไม่ทำให้หลุดพ้นจากกิเลส ไม่ทำให้มีการบรรลธรรม มีพระโสดาบันเป็นต้น ดังปรากฏว่า “ภิกษุทั้งหลาย สมณะที่ ๑ มีอยู่ในธรรมวินัยนี้เท่านั้น สมณะที่ ๒ มีอยู่ในธรรมวินัยนี้ สมณะที่ ๓ มีอยู่ในธรรมวินัยนี้ สมณะที่ ๔ก็มีอยู่ในธรรมวินัยนี้ ลัทธิของศาสดาอื่นว้างเปล่าจากสมณะทั้งหลายผู้รู้ทั่วถึง เธอทั้งหลายจงบันลือสีหนาทโดยชอบอย่างนี้แล”(ม.ม.(ไทย) ๑๒/๑๓๙/๑๓๓

อธิบายเพิ่มเติม :- ลัทธินอกพระพุทธศาสนา ๓ (บาลีเรียกว่า ติตถายตนะ แปลว่า แดนเกิดลัทธิ, ชุมชุมหรือประมวลแห่งลัทธิ

๑. ปุพเพตกเหตุวาท (ลัทธิกรรมเก่า คือ พวกที่ถือว่า สิ่งใดก็ตามที่ได้ประสบจะเป็นสุขก็ตาม ทุกข์ก็ตาม มิใช่สุขมิใช่ทุกข์ก็ตาม ล้วนเป็นเพราะกรรมที่ได้ทำไว้ในปางก่อน

๒. อิสสรนิมมานเหตุวาท (ลัทธิพระเป็นเจ้า คือ พวกที่ถือว่า สิ่งใดก็ตามที่ได้ประสบ จะเป็นสุขก็ตาม ทุกข์ก็ตาม มิใช่สุขมิใช่ทุกข์ก็ตาม ล้วนเป็นเพราะการบันดาลของเทพผู้ เรียกสั้นๆ ว่า อิศวกรณวาท หรือ อิศวรนิรมิตวาท

๓. อเหตุอปัจจัยวาท (ลัทธิเสียงโชค คือ พวกที่ถือว่า สิ่งใดก็ตามที่ได้ประสบจะเป็นสุขก็ตาม ทุกข์ก็ตาม มิใช่สุขมิใช่ทุกข์ก็ตาม ล้วนหาเหตุหาปัจจัยมิได้ คือ ถึงคราวก็เป็นไปเอง เรียกสั้นๆ ว่า อเหตุวาท

ทั้งสามลัทธินี้ ไม่ชอบด้วยเหตุผล ถูกย่นเข้า ย่อมอ้างการถือสืบๆ กันมา เป็นลัทธิประเภท อภิรียาหากยึดมั่นถือตามเข้าแล้ว ย่อมให้เกิดโทษ คือ ไม่เกิดฉันทะ และความพยายาม ที่จะทำการที่ควรทำและเว้นการที่ไม่ควรทำ

ลัทธิเตี๋ยเถียน: ความเชื่อถือของนักบวชภายนอกพระพุทธศาสนา ถือเป็นลัทธิที่ว่างเปล่าจากคุณความดี โดยที่สุดแม้แต่คุณความดีที่จะให้ไปเกิดในสวรรค์ ดังมีปรากฏว่า “ท่านพระโคตม เมื่อเป็นอย่างนี้ ลัทธิเตี๋ยเถียนก็เป็นลัทธิที่ว่างเปล่าจากคุณความดี โดยที่สุดแม้แต่คุณความดีที่จะให้ไปเกิดในสวรรค์”(ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๘๖/๒๑๘, ว่า “เหล่าชนที่ถือลัทธิเตี๋ยเถียนนอกจากศาสนานี้ ยึดมั่นทฤษฎีทั้งหลาย ไม่รู้แจ้งธรรม ไม่ฉลาดในธรรม”(ขุ.เถรี.(ไทย) ๒๖/๑๘๓/๕๕๕, ว่า “ลัทธิเตี๋ยเถียน ความถือขัดแย้ง ความถือวิปริต ความถือวิปลาส ความถือผิด ความถือในสิ่งที่ไม่เป็นความจริงว่าเป็นจริงเห็นปานนี้ จนถึงทฤษฎี ๖๒ นี้ชื่อว่ากำหนดด้วยอำนาจทฤษฎี”(ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๓๘/๑๓๗

ลัทธิถือความบริสุทธิ์ด้วยน้ำ: การอาบน้ำล้างเท้า เป็นความเชื่อที่ปรารถนาความบริสุทธิ์ของสัตว์ด้วยน้ำ ถือการลงอาบน้ำชำระร่างกายทั้งเวลาเย็นและเวลาเช้าเป็นประจำด้วยความเชื่อที่ว่าน้ำจะชำระร่างกายให้บริสุทธิ์หมดจด ดังที่ปรากฏว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ สังครวพราหมณ์อาศัยอยู่ในกรุงสาวัตถี เขามีลัทธิถือความบริสุทธิ์ด้วยน้ำ ปรารถนาความบริสุทธิ์ด้วยน้ำ ถือการลงอาบน้ำชำระร่างกายทั้งเวลาเย็นและเวลาเช้าเป็นประจำ ข้าพระองค์ขอประทานวโรกาส ขอพระผู้มีพระภาคโปรดอนุเคราะห์เสด็จเข้าไปหาสังครวพราหมณ์ถึงที่อยู่ด้วยเถิด พระพุทธเจ้าข้า”(ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๐๗/๒๙๙

ลัทธิอาจารย์: ความเชื่อถือของนักบวชภายนอกพระพุทธศาสนา ประกาศทฤษฎีว่าด้วยต้นกำเนิดของโลกตามความเชื่อของอาจารย์ว่าพระอิศวรเป็นผู้สร้าง ว่าพระพรหมเป็นผู้สร้าง ดังที่ปรากฏว่า “ภคิวงะ มีสมณพราหมณ์บางพวก ประกาศทฤษฎีว่าด้วยต้นกำเนิดของโลกตามลัทธิอาจารย์ว่าพระอิศวรเป็นผู้สร้าง ว่าพระพรหมเป็นผู้สร้าง เราจึงเข้าไปถามเขาอย่างนี้ว่า ‘ทราบว่ ท่านทั้งหลายบัญญัติทฤษฎีว่าด้วยต้นกำเนิดของโลกตามลัทธิอาจารย์ว่าพระอิศวรเป็นผู้สร้าง ว่าพระพรหมเป็นผู้สร้างจริงหรือ’(ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๗/๒๗, ว่า “ภคิวงะ มีสมณพราหมณ์บางพวก ประกาศทฤษฎีว่าด้วยต้นกำเนิดของโลกตามลัทธิอาจารย์ว่ามีมูลเหตุมาจากเทพเหล่าชิตทาปาโทธิกะ”(ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๔๑/๓๐,(ไทย) ๑๑/๔๓/๓๑, (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๔๔/๓๒, ว่า “ท่านพระอานนท์ เรื่องที่ข้าพเจ้าทั้งหลายนั่งประชุมสนทนากันในเวลานี้ของดไว้ก่อนเถิด เรื่องนั้นท่านพระอานนท์จักฟังได้ในภายหลังโดยไม่ยาก ดิละ ขอท่าน พระอานนท์จงแสดงธรรมีกถาในลัทธิอาจารย์ของตนให้แจ่มแจ้งเถิด”(ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๒๔/๒๖๑, (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๗๑/๓๒๐

ลัมพกะ, ภูเข: ภูเขาลูกหนึ่งอยู่ในที่ไม่ไกลภูเขาหิมพานต์ เมื่อพระสารีบุตรได้เล่าประวัติในอดีตชาติของตน ดังปรากฏว่า “ในที่ที่ไม่ไกลภูเขาหิมพานต์ มีภูเขาลูกหนึ่งชื่อลัมพกะ (ใกล้ภูเขาหิมพานต์) เขาสร้างอาคาร และสร้างบรรณศาลาไว้อย่างดีเพื่อข้าพเจ้า”(ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๔๘/๕๒๘, (ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๑๔๑/๒๖, (ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๑/๒๑๖

- ลา, สัตว์:** ชื่อสัตว์เลี้ยงลูกด้วยนมชนิดหนึ่ง รูปร่างคล้ายม้าแต่ตัวเล็กกว่า หูยาว ปลายหางเป็นพู่ ขนแผงคอสั้นตั้งตรง ดังปรากฏว่า “ภิกษุทั้งหลาย ลาติดตามฝูงโคไปข้างหลังร้องว่า “แม้ตัวเราก็เป็นโค แม้ตัวเราก็เป็นโค” แต่มันไม่มีสีเหมือนโค ไม่มีเสียงเหมือนโค ไม่มีรอยเท้าเหมือนโคมันเพียงแต่ติดตามไปข้างหลังเท่านั้น” (อง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๘๓/๓๐๙
- ลาชเทเวธิตาวัตุ:** เรื่องลาชเทเวธิตา พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่ลาชเทเวธิตาว่า หากบุคคลทำบุญ ก็ควรทำบุญนั้นบ่อย ๆ ควรทำความพอใจในบุญนั้น เพราะการสั่งสมบุญนำสุขมาให้ (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๑๑๘/๖๘)
- ลาภครหชาติก:** ชาตกว่าด้วยวิธีการหลอกลวงเพื่อแสวงหาลาภ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า อาจารย์ทิตา ปาโมกข์โพธิสัตว์แสดงโทษในการแสวงหาลาภให้พวกศิษย์ฟังว่า คนที่ต้องการลาภไม่บ้าก็ทำเหมือนเป็นบ้า ไม่ใช่คนส่อเสียดก็ทำเหมือนเป็นคนส่อเสียด ไม่ใช่คนฟ้อนก็ทำเหมือนเป็นนักฟ้อน ไม่ใช่คนตื่นชาก็ทำเหมือนเป็นคนตื่นช่าว ย่อมได้ลาภในบุคคลที่หลงมกมาย นี่เป็นคำสอนสำหรับพวกเธอ พวกศิษย์ฟังคำอาจารย์แล้วจึงติเตียนวิธีการแสวงหาลาภว่า น่าติเตียนการได้ยศและการได้ทรัพย์สำหรับเลี้ยงชีวิตซึ่งเป็นเหตุให้ประสพความพินาศหรือประพตติไม่เป็นธรรมถึงแม้พวกเราจะเป็นนักบวชถือบิณฑบาตเลี้ยงชีพ การเลี้ยงชีพอย่างนี้แหละยังดีกว่าการหาเลี้ยงชีพโดยไม่ชอบธรรม (ขุ.ชา.ติก.(ไทย) ๒๗/๑๐๙/๑๔๔)
- ลาดาเทเวธิตา, ชื่อ:** เทเวธิตาองค์หนึ่งมีความรุ่งเรือง เป็นธิดาของท้าวเวสสวัณมหาราช ต่างเป็นนางบาทปริจาริกาของท้าวสักกเทวราช ดังปรากฏว่า “ลาดาเทเวธิตา ลัชชาเทเวธิตา ปวราเทเวธิตา อัจฉิมุตติเทเวธิตา และสุดาเทเวธิตา ผู้มีความรุ่งเรือง เป็นธิดาของท้าวเวสสวัณมหาราช ต่างเป็นนางบาทปริจาริกาของท้าวสักกเทวราช ผู้ทรงคุณอันประเสริฐ ทรงสิริสงามอยู่ด้วยคุณธรรม” (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๓๑๖/๕๑)
- ลามมทะเล:** ความเมาในลาภ เป็นความที่จิตต้องการเชิดชูตนเป็นดุจธงเพราะอาศัยลาภ ดังปรากฏว่า “ลามมทะเล เป็นไฉน ความเมา ฯลฯ ความที่จิตต้องการเชิดชูตนเป็นดุจธงเพราะอาศัยลาภ นี้เรียกว่า ลามมทะเล” (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๘๔๔/๕๔๗)
- ลามมัจฉริยะ:** ตระหนี่ลาภ (เป็นข้อที่ ๓ ในมัจฉริยะ ๕) (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๑๕/๓๐๑)
- ลามสัการสิโลกปฏิสังยุตตวัตักกะ:** ความตริก, ความคิด, ความนึกเกี่ยวกับลาภสัการะและชื่อเสียง ดังปรากฏว่า “ลามสัการสิโลกปฏิสังยุตตวัตักกะ เป็นไฉน ความตริก ความตริกโดยอาการต่าง ๆ ความดำริผิดที่อาศัยเรือน พรารภลามสัการะและชื่อเสียง นี้เรียกว่า ลามสัการสิโลกปฏิสังยุตตวัตักกะ” (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๘๘๙/๕๖๐)
- ลามสัการะ:** ของที่จะได้, การได้สิ่งของที่คนเขานำมาให้ ดังปรากฏว่า “บุคคลผู้บำเพ็ญตบะ ยึดมั่นตบะ เขาทำลาภ๒สัการะและความสรรเสริญให้เกิดขึ้นด้วยตบะนั้น เขามีใจยินดี มีความดำริอันบริบูรณ์ด้วยลาภสัการะและความสรรเสริญนั้น ข้อที่บุคคลผู้ บำเพ็ญตบะ ยึดมั่นตบะจนเป็นเหตุทำลาภสัการะและความสรรเสริญให้เกิดขึ้น เขามีใจยินดี มีความดำริอันบริบูรณ์ด้วยลาภสัการะและความสรรเสริญนั้น นี้แลเป็นอุปภิเลสของบุคคลผู้บำเพ็ญตบะ” (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๕๘/๔๑, (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๖๐/

๔๒, (ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๖๕/๔๔, (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๖๖/๔๕, ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ลาก ลักการะและความสรรเสริญเป็นสิ่งทารุณ เผ็ดร้อน หยาบคาย เป็นอันตรายต่อการ บรรลุธรรมอันเกษมจากโยคะ ซึ่งไม่มีธรรมอื่นยิ่งกว่า เพราะเหตุนั้น เธอทั้งหลายพึง ศึกษาอย่างนี้ว่า ‘เราทั้งหลายจักละลาภลักการะและความสรรเสริญที่เกิดขึ้น ลาก ลักการะและความสรรเสริญที่เกิดขึ้นแล้ว จักไม่ครอบงำจิตของเราทั้งหลายตั้งอยู่’ เธอทั้งหลายพึงศึกษาอย่างนี้” (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๕๗/๒๖๕, (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๕๘/ ๒๖๖, (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๖๐/๒๖๘, (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๖๑/๒๖๘, ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ตถาคตประพจน์พรหมจรรย์นี้มิใช่เพื่อจะลวงคน มิใช่เพื่อเกลี้ยกล่อมคน มิใช่เพื่อ อานิสงส์คือลาภลักการะและชื่อเสียง มิใช่เพื่ออานิสงส์คือการอวดอ้างวาทะ มิใช่ เพื่อให้คนรู้ว่า ‘คนจงรู้จักเราด้วยอาการอย่างนี้’แท้จริง ตถาคตประพจน์พรหมจรรย์ นี้เพื่อสำรวมระวัง เพื่อละ เพื่อคลายกำหนดเพื่อดับทุกข์”((ไทย) ๒๑/๒๕/๔๑, (อง. จตุกก. (ไทย) ๒๑/๖๘/๑๑๒, ว่า “เธอทั้งหลายในธรรมวินัยนี้พึงสำเหนียกอย่างนี้ว่า “เราจักไม่เป็นคนมักมาก ไม่เป็นคนมีจิตคับแคบ ไม่เป็นคนไม่สันโดษด้วยจีวร บิณฑบาตเสนาสนะ และคิลานปัจจัยเภสัชบริขารตามแต่จะได้ เราจักไม่ตั้งความปรารถนาชั่วเพื่อให้อันอื่นรู้จัก เพื่อให้ได้ลาภลักการะและชื่อเสียง เราจักไม่วิ่งเต้น ไม่ ขวนขวาย ไม่พยายามเพื่อให้อันอื่นรู้จัก เพื่อให้ได้ลาภลักการะและชื่อเสียง เราจัก อุดหนุนต่อความหนาว ความร้อน ความหิวกระหาย ต่อการถูกเหยียด บุง ลม แดด และสัตว์เลื้อยคลานทั้งหลายรบกวน ต่อถ้อยคำหยาบคายร้ายแรงต่าง ๆ จักเป็นผู้อด กลั้นเวทนาทั้งหลายอันมีในร่างกายที่เกิดขึ้นแล้ว เป็นทุกข์ กล้าแข็ง เจ็บปวด เผ็ด ร้อน ไม่น่ายินดี ไม่น่าพอใจ พราภชีวิต”(อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๕๗/๒๑๘

ลาภะ:

ของที่ได้, การได้ จัดอยู่ในโลกธรรม ๘ คือ มีลาภ เสื่อมลาภ ดังปรากฏว่า “เพราะ อาศัยตัณหาปริเยสนา (การแสวงหา) จึงมี เพราะอาศัยปริเยสนา ลาภะ (การได้) จึงมี เพราะอาศัยลาภะ วินิจฉยะ (การกำหนด) จึงมี”(ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๐๓/๖๑, ว่า “อานนท์ ข้อที่เรากล่าวเช่นนี้ว่า ‘เพราะอาศัยลาภะ วินิจฉยะจึงมี’ เธอพึงทราบ เหตุผลที่อาศัยลาภะ วินิจฉยะจึงมี ดังต่อไปนี้ ก็ถ้าลาภะไม่ได้มีแก่ใคร ๆ ในภพไหน ๆ ทั่วทุกแห่ง เมื่อลาภะไม่มีโดยประการทั้งปวง เพราะลาภะหมดไป วินิจฉยะจะปรากฏ ได้หรือ”(ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๑๐/๖๓, (ไทย) ๑๐/๑๑๑/๖๓, ว่า “ธรรม ๙ ประการที่ ควรละ คืออะไร คือ ธรรมมีตัณหาเป็นมูลเหตุ ๙ ได้แก่

๑. เพราะอาศัยตัณหา ปริเยสนา (การแสวงหา) จึงเป็นไป

๒. เพราะอาศัยปริเยสนา ลาภะ(การได้) จึงเป็นไป

๓. เพราะอาศัยลาภะ วินิจฉยะ (การกำหนด) จึงเป็นไป”(ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๕๙/

๔๒๑

ลาภานุตรริยะ: การได้ที่ยอดเยียม เช่น การได้ศรัทธาในพระพุทธเจ้า, ได้ดวงตาเห็นธรรม หรือการได้ อริยทรัพย์ (ข้อที่ ๓ ใน อนุดริยะะ ๖) คือการมีศรัทธาตั้งมั่น มีความรักตั้งมั่น มีศรัทธา ไม่วันทันใด มีความเลื่อมใสยิ่ง ย่อมได้ศรัทธาในพระตถาคตหรือสาวกของพระตถาคต การได้นี้ยอดเยียมกว่าการได้ทั้งหลาย ย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อความบริสุทธิ์แห่งสัตว์

ทั้งหลาย เพื่อก้าวล่วงความโศกและความรำไร เพื่อความดับสูญแห่งทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุนิพพาน เพื่อให้แจ้งซึ่งนิพพาน ดูกรภิกษุทั้งหลาย ข้อที่บุคคลผู้มีศรัทธาตั้งมั่น มีความรักตั้งมั่น มีศรัทธาไม่หวั่นไหว มีความเลื่อมใสยิ่ง ย่อมได้ศรัทธาในพระตถาคตหรือสาวกของพระตถาคต (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๒๗/๓๒๘, (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๕๖/๓๕๘, (อง.ฉก(ไทย) ๒๒/๘/๔๒๐, (อง.ฉก(ไทย) ๒๒/๓๐/๔๗๑, (อง.ฉก(ไทย) ๒๒/๑๔๐/๖๔๒

ลาเภณลาภังนิชิตีสนตา: การเอาลาภแลกลาภ, การแลกเปลี่ยนลาภด้วยลาภ ดังปรากฏว่า “ลาเภณลาภังนิชิตีสนตา เป็นไฉน ? ภิกษุผู้มุ่งลาภสักการะและชื่อเสียง ผู้มีความปรารถนาลามก ถูกความอยากครอบงำ นำอามิสที่ได้จากข้างนี้ไปให้ข้างโน้น หรือที่ได้จากข้างโน้นไปให้ข้างนี้ การแสวงหา การเสาะแสวงหา การเสาะแสวงหาบ่อย ๆ กิริยาที่แสวงหา กิริยาที่เสาะแสวงหา กิริยาที่เสาะแสวงหาบ่อย ๆ ซึ่งอามิสด้วยอามิส มีลักษณะเช่นว่านี่นี้เรียกว่า ลาเภณ ลาภัง นิชิตีสนตา”(อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๘๖๕/๕๕๔

อธิบายเพิ่มเติม ;- ภิกษุผู้มุ่งลาภสักการะและชื่อเสียง ผู้มีความปรารถนาลามก ถูกความอยากครอบงำ นำอามิสที่ได้จากข้างนี้ไปให้ข้างโน้น หรือที่ได้จากข้างโน้นไปให้ข้างนี้ การแสวงหา การเสาะแสวงหา การเสาะแสวงหาบ่อย ๆ กิริยาที่แสวงหา กิริยาที่เสาะแสวงหา กิริยาที่เสาะแสวงหาบ่อย ๆ ซึ่งอามิสด้วยอามิส มีลักษณะเช่นว่านี่นี้เรียกว่า ลาเภณ ลาภัง นิชิตีสนตา

ลาลิกขา: ปฏิญาณตนเป็นผู้อื่นจากภิกษุต่อหน้าภิกษุด้วยกัน หรือต่อหน้าบุคคลอื่นผู้เข้าใจความแล้วละเพศภิกษุเสีย ถือเพศที่ปฏิญาณนั้น, ละเพศภิกษุสามเณร, สีก ดังปรากฏว่า “สมัยนั้นแล โอรสเจ้าลิจฉวีพระนามว่าสุนักขัตตะลาลิกขา จากพระธรรมวินัยนี้ได้ไม่นาน เธอได้กล่าวในชุมชน ณ กรุงเวสาลีอย่างนี้ว่า “สมณโคดมไม่มีญาณทัสสนะที่ประเสริฐอันสามารถวิเศษยิ่งกว่าธรรมของมนุษย์” (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๔๖/๑๔๑

อธิบายเพิ่มเติม ;- คำลาลิกขาที่ใช้ในบัดนี้ คือ ตั้ง “นโม ฯลฯ” ๓ จบ แล้วกล่าวว่า “ลิกขิ ปจฺจกขามิ. คิหิติ มํ ธาเรถ” (ว่า ๓ ครั้ง) แปลว่า “กระผมลาลิกขา, ขอท่านทั้งหลายจงทรงจำกระผมไว้ว่าเป็นคฤหัสถ์” (คิหิติ ออกเสียงเป็น (คิ-ฮี-ติ)

ลำเจียก: ชื่อเรียกต้นไม้ตัวผู้ของเตยทะเล ดังปรากฏว่า “ในป่านี้มีต้นไม้จำนวนมาก คือสาละ กุ่ม หว่า โปธิ ไทร มะขาง โศก ราชพฤกษ์ แคนฝอย ย่านทราย จิก และลำเจียก มีกลิ่นหอมหวานน่าชวนใจ”(ขุ.ชา.อสีติ.(ไทย) ๒๘/๒๖๑/๒๖๘

อธิบายเพิ่มเติม ;- ต้นตัวผู้ของเตยทะเล (Pandanus odoratissimus L.) ในวงศ์ Pandanaceae ขอบใบและกาบหุ้มดอกมีหนาม ดอกมี กลิ่นหอม, ปาหนัน ก็เรียก, พายัพเรียก เกียงคำ

ลำดับ: อันดับ, เรียงกันตามตำแหน่งหน้าหลัง, การเรียงกันไว้ให้เป็นระเบียบตามตำแหน่ง เช่น นั่งตามลำดับ เข้าแถวตามลำดับไหล่ เรียงตามลำดับอักษร ดังปรากฏว่า “ทรงเข้าจตุตถฌานออกจากจตุตถฌานแล้วได้ปรินิพพานในลำดับ” ในที่นี้หมายถึง ลำดับ หมายถึงลำดับ ๒ประการ คือ ลำดับแห่งฌาน ลำดับแห่งการพิจารณา (ส.ส.อ.๑/๑๘๖/๒๑๒) (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๘๖/๒๖๐

ลำไส้ใหญ่ : ลำไส้ส่วนที่ต่อจากลำไส้เล็กและไปสุดสิ้น ที่ทวารหนัก มีหน้าที่ดูดซึมน้ำจากกากอาหารที่ย่อยและดูดซึมจากลำไส้เล็กแล้ว ซึ่งทำให้กากอาหารงวดเป็นอุจจาระ, ชื่ออาการอย่างหนึ่ง ในอาการ ๓๒ ในภายนี้ ดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ในภายนี้ มีผมน ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ไต หัวใจ ตับ พังผืด ม้าม ปอด ลำไส้ใหญ่ ลำไส้เล็ก อาหารใหม่ อาหารเก่า ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา เปลวมัน น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๗๗/๓๐๖, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๔๙/๑๐๙, อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๓๐๙/๒๕๕)

ลิง,ลิงกาฬพาหุ : ชื่อสัตว์เลี้ยงลูกด้วยนมหลายชนิด ลักษณะคล้ายคน แขนยาวาว ตีนหน้าและตีนหลังใช้จับเกาะได้ มีทั้งชนิดที่มีหาง เช่น วอก และชนิดที่ไม่มีหาง เช่น กอริลลา ชื่อลิงตัวหนึ่ง ทำให้พระราชกุมารหวาดกลัว มีปรากฏในกาฬพาหุชาดก ที่(นกรธาโพธิสัตว์ กล่าวว่) ลิงกาฬพาหุกระดิกหู กลอกหน้ากลอกตา ทำให้พระราชกุมารหวาดกลัวอยู่บ่อย ๆ มันจะทำตนเองให้อุดข้าวและน้ำ,ในมกกกุสุตฺร กล่าวถึงลิงติดตั้งไว้,ใน รามเณยยกเถรคาถา พระ รามเณยยกเถระกล่าวไว้ว่า เจ้ามารร้ายเอ๋ย จิตของเรานั้นไม่หวั่นไหว ในเพราะเสียงจิ้งจอกแจ๊กของฝูงนกกกระจาบและเสียงกู่ก้องของฝูงลิง เพราะจิตของเรายินดีในเอกัคคตารมณั, ใน กุณาลชาดก กล่าวถึงฝูงลิงมีอยู่ที่ ณ หิมพานต์ไว้ด้วย,ในอุปสีวาคาถา ท่านพระเถระกล่าวถึงอดีตของตนสมัยที่เกิดบวชเป็นดาบสไว้มีฝูงสัตว์มากมายอยู่ใกล้อาศรม ดังคำว่ ราชสีห์ เสือโคร่ง เสือเหลือง หมี หมาใน เสือดาว ลิง กิณนร ปรากฏอยู่ใกล้อาศรมของข้าพเจ้า ((ขุ.ชา.จตุกก.(ไทย) ๒๗/๑๑๖/๑๘๐, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๒๖/๑๓๘, ส.ม.(ไทย) ๑๙/๓๗๓/๒๑๘, ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๔๙/๓๒๑, ขุ.ชา.อสีตี.(ไทย) ๒๘/๕๓๖/๑๓๔, ๓๒/๑๒๖/๖๗๑, ๓๓/๑๒๖/๗๔๓)

ลิงฉวิกุมารกุสฺตร: พระสุตฺรว่าด้วยเจ้าลิงฉวิกุมาร พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ภูฏาคารศาลา ป่ามหาวัน เขตกรุงเวสาลี ในเวลากลางวัน ขณะทรงพักผ่อน ณ โคนต้นไม้แห่งหนึ่ง เจ้าลิงฉวิกุมารหลายองค์เข้าเฝ้าถวายอภิวัตแล้ว ต่างนั่งประคองอัญชลีอยู่ เจ้าลิงฉวิพระนามว่ามหานามะ เดินพักผ่อนอยู่ในป่ามหาวัน เห็นเจ้าลิงฉวิกุมารต่างพากันนั่งประคองอัญชลีอยู่ใกล้พระผู้มีพระภาค จึงเข้าเฝ้าถึงที่ประทับ เปล่งอุทานว่ เจ้าวัชชีจักเจริญ พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่ เพราะอะไร เธอจึงกล่าวอย่างนี้ เจ้ามหานามะกราบทูลว่ เมื่อก่อน เจ้าลิงฉวิเหล่านี้ดุร้าย หยาดคาย แต่บัดนี้ เจ้าลิงฉวิเหล่านี้ต่างนั่งประคองอัญชลีอยู่ใกล้พระผู้มีพระภาค พระผู้มีพระภาคตรัสว่ กุลบุตรที่เป็นกษัตริยาธิราช ผู้ได้รับมูรธาภิเชกแล้วก็ตาม เป็นผู้ปกครองรัฐ ซึ่งรับมรดกจากบิดาก็ตาม เป็นอัครเสนาบดีก็ตาม เป็นผู้ใหญ่ก็ตาม เป็นหัวหน้าคณะก็ตาม เป็นใหญ่เฉพาะตระกูลก็ตาม ย่อมได้รับความเจริญฝ่ายเดียว ไม่ได้ได้รับความเสื่อม เพราะมีธรรม ๕ คือ สักการะ บูชาบุคคล ๕ จำพวก คือ (๑) มารดาบิดา (๒) บุตร ภรรยา ทาส กรรมกร และคนใช้ (๓) เพื่อนชาวนาและเพื่อนร่วมงาน(๔)เทวดาผู้รับปลิกรรม และ (๕) สมณพราหมณ์ ด้วยโภกทรัพย์ ที่ได้มาด้วยความขยัน เมื่อบุคคลเหล่านั้นได้รับการสักการะ บูชาแล้ว ย่อมอนุเคราะห์กุลบุตรนั้นด้วยน้ำใจงาม และกุลบุตรเมื่อ

ได้รับความอนุเคราะห์แล้วย่อมมีแต่ความเจริญอย่างเดียวไม่มีความเสื่อมเลย (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๕๘/๑๐๔)

- ลิจฉวี, ราชา,เจ้า, กษัตริย์ :** กษัตริย์ที่ปกครองแคว้นวัชชี *ตั้งคำในมหาวิภังค์ว่า พระเจ้าพิมพิสารจอมทัพมคธรัฐ* ทำสงครามกับพวกเจ้าลิจฉวีแล้ว พ่ายแพ้ ภายหลังทำเอาทรงระดมพลยกไปรบจนได้ชัยชนะ หรือตั้งคำในภิกขุณีวิภังค์ว่า ในกรุงเวสาลี ชายาของเจ้าลิจฉวีองค์หนึ่งประพุดินนอกใจพระสวามี เจ้าลิจฉวีผู้นั้นตรัสกับหญิงนั้นตั้งนืว่า เอละเธอจงตเว้น ถ้าไม่เช่นนั้นฉันจะทำโทษเธอ นางแม่จะถูกว่ากล่าวอย่างนี้ก็ไม่เชื่อ,ในมหาพรรค กล่าวถึง พวกเจ้าลิจฉวีชาวกรุงเวสาลี เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาค ณ โกฏิกาม,ในกลิงครสูตรกล่าวถึงเจ้าลิจฉวีชยันมาก ใช้ขอนไม้หนุนสีระะ ตั้งคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกขุทั้งหลาย ในปัจจุบันพวกกษัตริย์ลิจฉวีทรงใช้พระขณยไม้หนุนพระเศียรและพระบาท เป็นผู้ไม่ประมาท มีความเพียรในการศึกษาศิลปะ,ในสีหสูตรกล่าว ว่า เจ้าลิจฉวีผู้มีชื่อเสียงเป็นจำนวนมาก นั่งประชุมกันในสันถาคาร กล่าวสรรเสริญพระพุทเจ้า กล่าวสรรเสริญพระธรรม กล่าวสรรเสริญพระสงฆ์โดยประการต่าง ๆ (วิมहा.(ไทย) ๑/๒๓๑/๒๔๖, ขุ.ภิกขุณี.(ไทย) ๓/๖๘๒/๓๐, ๓/๖๘๒/๓๑,วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๘๙/๑๐๕, ๕/๒๘๙/๑๐๖, ๕/๒๙๐/๑๐๘, ๕/๒๙๐/๑๐๙,ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๒๓๐/๓๑๘,อง.อภฺรฺก.(ไทย) ๒๓/๑๒/๒๒๖; *คูวัชชี*
- ลุแกโทษ :** บอกความผิดของตนเพื่อขอความกรุณา หมายถึงสารภาพผิดยอมให้ลงโทษตามแต่จะเห็นสมควร (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์)
- ลิจฉวีกุมาร :** กุมารชาวลิจฉวี ตั้งคำในวาลสูตร ที่กล่าวไว้ว่า ลิจฉวีกุมารจำนวนมากฝึกยิงลูกศรอยู่ในสันฐานการให้เข้าทางช่องตาลเล็กๆ จากที่ไกล ติดต่อกันได้ ไม่ผิดพลาดหรือตั้งคำในลิจฉวีกุมารสูตรที่กล่าวถึงเจ้าลิจฉวีกุมารหลายพระองค์ถือธนูที่ขึ้นสาย มีฝูงสุนัขแวดล้อมเดินเที่ยวไปในป่ามหาวัน ได้เห็นพระผู้มีพระภาคประทับนั่งอยู่ที่โคนไม้ต้นหนึ่ง จึงวางธนูที่ขึ้นสายไว้แล้ว ปล่อยฝูงสุนัขไป ณ ที่สมควร พวกเข้เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค หรือตั้งคำว่า เจ้าลิจฉวีกุมารเหล่านี้ก็แย่งชิงเอาไปกินถีบหลังกุลสตรีบ้าง กุลกุมารบ้าง แต่บัดนี้ เจ้าลิจฉวีกุมารเหล่านี้ต่างนั่งประคองอัญชลียอุใกล้พระผู้มีพระภาค (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๑๑๕/๖๒๘,อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๕๘/๑๐๕)
- ลิจฉวีบุตร :** บุตรชาวลิจฉวี มักกล่าวถึงสุนัขขัตตะ ลิจฉวีบุตร ตั้งคำในปาฎิกสูตรที่ฝ่ายภคควโคตรปริพาชกก็เลือกนั่ง ณ ที่สมควรแห่งใดแห่งหนึ่งซึ่งต่ำกว่าได้กราบทูลพระผู้มีพระภาค ว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เมื่อหลายวันมาแล้ว สุนัขขัตตะลิจฉวีบุตร (โอรสของเจ้าลิจฉวี) ได้มาหาข้าพระองค์ถึงที่อยู่ ได้บอกข้าพระองค์ว่า ท่านภคควะ บัดนี้ข้าพเจ้าบอกคีนพระผู้มีพระภาคแล้ว ข้าพเจ้าไม่อยู่อุทิศพระผู้มีพระภาคเรื่องที่สุนัขขัตตะ ลิจฉวีบุตร กล่าวแล้วนั้นเป็นจริงหรือพระพุทเจ้าข้า (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒/๑,๑๑/๓๕/๒๖, ที.สี.(ไทย) ๙/๓๖๔/๑๕๓)
- ลิจฉวีวัตถุ:** เรื่องเจ้าลิจฉวี พระผู้มีพระภาคทรงปรารภพวกเจ้าลิจฉวีที่แย่งหญิงผู้ดงามในเมืองจนถึงขั้นชกต่อยกัน จึงตรัสเนื้อความนี้แกภิกษุทั้งหลายว่า ความโศกเกิดจากความ

ยินดี ภัยก็เกิดจากความยินดี ผู้พ้นจากความยินดีได้เด็ดขาด ย่อมไม่มีความโศกและ ภัยจากที่ไหนเลย (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๒๑๔/๙๙)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ความยินดี หมายถึงความยินดีในกามคุณ ๕ (ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๖/๑๓๕)

- ลิตตชาดก :** ชาตกว่าด้วยลูกสกาเคลือบยาพิษ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า นักเลงสกาโพธิสัตว์หา อุบายใช้ยาพิษเคลือบลูกสกาไว้ เมื่อนักเลงสกาโง่งเล่นพนันสกาแพ้แล้วกลับอมลูก สกาทุกที เมื่อเขอมโดยไม่ได้พิจารณา ยาพิษออกฤทธิ์แล้วทำให้เขาสลบ พระ โพธิสัตว์จึงช่วยชีวิตไว้ และสอนไม่ให้ทำอย่างนี้อีก วิสัยคนโง่งมักหาโอกาสทำ ความผิดเสมอโดยคิดว่าคนอื่นไม่รู้เท่าทันตน (ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๙๑/๓๘)
- ลุมพินีวัน :** ชื่อสวนเป็นที่ประสูติของพระพุทธเจ้า เป็นสังเวชนียสถานหนึ่งในสี่แห่ง ตั้งอยู่ระหว่าง กรุงกบิลพัสดุ์ และกรุงเทวทหะ บัดนี้อยู่ที่เขตประเทศเนปาล ห่างจากเขตแดน ประเทศอินเดียไปทางเหนือประมาณ ๖ กิโลเมตรครึ่ง พระสิทธัตถะประสูติที่สวนนี้ เมื่อวันที่เพ็ญเดือน ๖ ก่อนพุทธศก ๘๐ ปี (มีปราชญ์คำนวณว่าตรงกับวันศุกร์ ปีกจอ เวลาใกล้เที่ยง) ดังคำในนาลกสูตรที่เวทดาทั้งหลายกล่าวตอบอสิตฤๅษีตั้งนี้ว่า พระ โพธิสัตว์ผู้เป็นรัตนอันประเสริฐ ไม่มีผู้เปรียบเทียบ ได้บังเกิดแล้วในมนุษย์โลก ที่ป่า ลุมพินีวัน ในคามชนบทของเจ้าศากยทั้งหลายเพื่อประโยชน์แก่อกุลและความสุข(ขุ. ส.(ไทย) ๒๕/๖๘๙/๖๖๓) ; ดู สังเวชนียสถาน
- ลูกดाल :** เหล็กสำหรับไขดालประตู มีรูปเป็นมุมฉาก ๒ ทบ ดังคำในจูฬวรรคที่พระผู้มีพระ ภาครับสั่งว่า ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตลูกดาล ๓ ชนิด คือลูกดาลโลหะ ลูกดาลไม้ ลูกดาลเขาสัตว์ ใครๆก็เปิดเข้าไปได้ วิหารทั้งหลายคู้มกันไม่ได้ ภิกษุทั้งหลายจึงนำ เรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า ภิกษุ ทั้งหลาย เราอนุญาตลิ้มยนต์ หรือตั้งคำในพักกุตเถรจรรย์พฤตสูตรว่า ท่านพระพัก กุละถือลูกดาลเข้าไปยังวิหารทุกๆหลัง แล้วกล่าวอย่างนี้ว่า นิมนต์ท่านผู้มีอายุออกมา เถิด นิมนต์ท่านผู้มีอายุออกมาเถิด วันนี้จักเป็นวันปรินิพพานของเรา หรือตั้งคำใน ฉินนสูตรที่กล่าวไว้ว่า ท่านพระฉินนจะออกจากที่หลีกเร้นแล้ว ถือลูกดาลเดินเข้าออก วิหารกล่าวว่า ขอท่านทั้งหลาย จงตักเตือน พร้าสอน แสดงธรรมมีกถาแก่ผม พอที่ผม จะเห็นธรรมได้ (วิ.จ.(ไทย) ๗/๒๙๖/๙๓, ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๒๑๒/๒๔๕, ส.ข.(ไทย) ๑๗/ ๙๐/๑๗๑)
- ลูกถวิน :** ลูกกลมๆที่ผูกติดสายประคตเอาจ, ห่วงร้อยสายประคต, ห่วงร้อยสายประคต ดังคำใน จูฬวรรคที่พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตลูกถวิน พวกภิกษุ ฉัพพัคคีย์ใช้ลูกถวินชนิดต่างๆ ทำด้วยทอง ทำด้วยเงินคนทั้งหลายตำหนิ ประณาม โพนทะนา หรือตั้งคำในปริวารว่า ลูกถวินที่สมควรมี ๑๑ ชนิด (วิ.จ.(ไทย) ๗/๒๗๘/ ๖๖, วิ.ป.(ไทย) ๘/๓๓๑/๔๙๔)
- ลูขปฏิบัติ :** ประพฤติปอน, ปฏิบัติเศร้าหมอง คือใช้ของเศร้าหมอง ไม่ต้องการความสวยงาม (หมายถึงของเก่าเรี่ยรายสี่ปอนๆแต่สะอาด) (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวล คำศัพท์)

ลูขัปปมาณิกา : ผู้ถือความเศร้าหมองเป็นประมาณ ชอบผู้ที่ประพฤติปอน ครองผ้าเก่า อยู่เรียบง่าย ๆ หมายถึงผู้ถือความเศร้าหมองเป็นประมาณ เลื่อมใสในความเศร้าหมอง,เป็นคำที่กล่าวไว้ในรูปสูตร(อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๖๕/๑๐๙) (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์)

อรรถกถาและฎีกาอธิบายว่า คำว่า ลูขัปปมาณิกา หมายถึงความเศร้าหมองแห่งจิวร คือ จิวรที่หยาบ จิวรเก่า และจิวรปะเย็บหลายครั้ง และความเศร้าหมองแห่งบาตรคือบาตรที่มีรอยปุมหลายแห่ง(อง.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๖๕/๓๕๕, อง.จตุกก.ฎีกา (บาลี) ๒/๖๕/๓๘๘)

ลูกบุญธรรม : ลูกของคนอื่นที่เอามาเลี้ยงเป็นลูกของตัวเอง,เป็น ๑ ในลูก ๓ ประเภท ดังคำในปิ่นทรวงนาคราชชาดกที่พญาครุฑเมื่อจะให้ชีวิตแก่ปิ่นทรวงนาคราชจึงกล่าวว่า เขาเกิด ท่านผู้มีลีนสองแฉกวันนี้ท่านจงพ้นจากการถูกฆ่า ธรรมดาลูกมี ๓ ประเภท คือ (๑) ลูกศิษย์ (๒) ลูกบุญธรรม (๓) ลูกในไส้ อย่างอื่นหาไม่มี ท่านจงยินดีเกิด (ขุ.ชา.ติงสตี.(ไทย) ๒๗/๒๘๓/๕๘๑)

ลูกม้ายัสตร : ลูกม้ายัสตร,เป็นลูกที่เกิดจากพ่อม้ายัสตรกับแม่ลา ดังคำในเทวทัตตสูตรและ อจิรปิกกันตสูตร ที่พระผู้มีพระภาคครั้งตรัสดังนี้แล้ว จึงตรัสว่า ผลกล้วยฆ่าต้นกล้วย ขุยไฟฆ่าต้นไฟ ดอกอ้อฆ่าต้นอ้อ ลูกม้ายัสตรฆ่าแม่ม้ายันใด สักการะย่อมฆ่าคนชั่ว ฉะนั้น (วิ.จ. (ไทย) ๗/๓๓๕/๑๘๐, ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๘๓/๒๕๔,อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๗๗/๑๑๓)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า แม่ม้ายัสตร หมายถึงแม่ลาซึ่งเป็นสัตว์วงศ์เดียวกับม้า (รูปร่างคล้ายม้าแต่ตัวเล็กกว่า) ผสมพันธุ์กับพ่อม้า ตั้งครรภ์ขึ้น พอถึงเวลาคลอดไม่สามารถคลอดได้ ยืนเอาเท้ากระที่บพื้นอยู่จนต้องผ่าท้องนำลูกออก เพราะถูกผ่าท้องแม่ลาจึงตาย (ลูกที่เกิดจากแม่ลากับพ่อม้า) เรียกว่าม้ายัสตร (อง.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๖๘/๓๕๗)

ลูกมือ : ผู้ทำการตามคำแนะนำของหัวหน้า เช่น ลูกมือทำกับข้าว ดังคำในพรมหาลสูตรที่กล่าวไว้ว่า ชาวประมง หรือลูกมือชาวประมง ผู้ชำนาญ ใช้แหดักที่ทอดลงหนองน้ำเล็กๆ เขาคิดว่า บรรดาสัตว์ตัวใหญ่ในหนองน้ำแห่งนี้ทั้งหมดถูกแหครอบเอาไว้ อยู่ในแหนี้ เมื่อผูกขึ้นก็ผูกอยู่ในแหนี้ ดิตอยู่ในแหนี้ ถูกครอบเอาไว้ เมื่อผูกขึ้นก็ผูกอยู่ในแหนี้ หรือดังคำในมหาสติปัฏฐานสูตรที่กล่าวไว้ว่า ช่างกลึง หรือลูกมือช่างกลึงผู้มีความชำนาญ เมื่อชักเชือกยารก็รู้ชัดว่า เราชักเชือกยาร เมื่อชักเชือกสั้น ก็รู้ชัดว่า เราชักเชือกสั้น (ที.ส.(ไทย) ๙/๑๔๖/๔๖, ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๗๓/๓๐๔)

ลูกสะใภ้ : หญิงซึ่งเป็นเมียของลูกชาย ดังคำในมหาวิภังค์ที่กล่าวไว้ว่า มารดาของพระสุทิน เรียกอดีตภรรยาของท่านพระสุทินมาสั่งว่า ลูกหญิง เธอจงแต่งกายด้วยอาภรณ์ที่ลูกสุทินเคยรักใคร่ชอบใจ ลูกสะใภ้รับคำสั่งแม่แล้ว หรือดังคำว่า หญิงแม่เรือนนั่งอยู่ที่ประตูเรือน ลูกสะใภ้ที่นั่งอยู่ที่ประตูห้องนอน หรือดังคำในวิมานวัตถุ อุฬารวิมาน ที่เทพธิดาตอบว่า ชาตีก่อนดิฉันเกิดเป็นมนุษย์อยู่ในหมู่มนุษย์ในมนุษย์โลก เป็นลูกสะใภ้อยู่ในตระกูลทุศีล (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๓๓/๒๒, วิ.มหา.(ไทย) ๒/๖๐/๒๔๖, ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๒๘๙/๖๐)

- ลูบไล้ :** ใช้มือลูบไปทั่ว ๆ เช่น เอามือลูบไล้ไปทั่วตัว, ทาบาง ๆ ทั่ว ๆ ให้ทั่ว เช่น ใช้ครีมลูบไล้ใบหน้า หรือดั่งคำในเมถุนสูตรที่กล่าวไว้ว่า สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้ ปฏิญาณว่าเป็นพรหมจารีอย่าง ถูกต้อง ไม่ประพฤติกิจสองต่อสอง กับมาตุคาม แต่ยังไม่ยินดีการ ลูบไล้ การขัตถุ การให้อาบน้ำ และการนวดพั้นของมาตุคาม เขาชอบใจติดใจ และถึงความปลื้มใจกับการทำเช่นนั้น แม้นี้ก็ชื่อว่า เป็นความขาด ความทะเล ความต่าง และความพร้อยแห่งพรหมจรรย์ (อง.สตุตค.(ไทย) ๒๓/๕๐/๘๓)
- เลขสูตร :** พระสูตรว่าด้วยบุคคลกับริยชาติ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคล ๓ จำพวก คือ (๑) บุคคลที่เปรียบเหมือนรอยขีดบนแผ่นหิน หมายถึงบุคคลผู้มีปกติโกรธแล้วโกรธนาน (๒) บุคคลที่เปรียบเหมือนรอยขีดบนแผ่นดิน หมายถึงบุคคลผู้มีความโกรธ แต่โกรธอยู่ไม่นาน (๓) บุคคลที่เปรียบเหมือนรอยขีดในน้ำ หมายถึงบุคคลผู้แม้จะถูกว่าด้วยคำหนัก ๆ ด้วยคำหยาบ ก็ยังสมานไมตรีกลมเกลียวปรองดองกันอยู่ได้ (อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๑๓๓/๓๘๑)
- เลขขุบาท :** ระยะเวลาหรือช่วงก่อนดินตก, ระยะเวลาหรือช่วงก่อนดินไปตก ดังคำในมหาวิงค์ ที่อธิบายว่า คำว่า หรือไม่บอกมอบหมาย ไปเสีย ความว่า ภิกษุไม่บอกมอบหมาย ภิกษุ สามเณรหรือคนวัด เดินล่องเลขขุบาท ของบุรุษมีกำลังปานกลางไป ต้องอาบัติปาจิตตีย์ (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๑๑๑/๒๙๓, วิ.ป.(ไทย) ๘/๑๖๖/๑๓๓)
- วิสุทธิมรรคอธิบายว่า คำว่า เลขขุบาท หมายถึงเท่ากับระยะเวลาหรือช่วงก่อนดินไปตก(ดู วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๓๑/๗๖)
- เล่นหัว :** หยอกล้อกัน ดังคำในเมถุนสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้ปฏิญาณว่าเป็นพรหมจารีอย่างถูกต้อง ไม่ประพฤติกิจสองต่อสองกับมาตุคาม ทั้งไม่ยินดีการลูบไล้ การขัตถุ การให้อาบน้ำและการนวดพั้นของมาตุคามแต่ยังสัพยอกเล่นหัวหัวเราะรำกับมาตุคาม (อง.สตุตค.(ไทย) ๒๓/๕๐/๘๓)
- อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า เล่นหัว ในที่นี้หมายถึงการพูดล้อเล่น (อง.สตุตค.อ. (บาลี) ๓/๕๐/๑๘๕)
- เลข :**
1. เลข คือ ข้ออ้าง,อาการ, ลักษณะ, หรือข้อเทียบเคียงอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่พอจะยกขึ้นอ้างเพื่อผูกเรื่องใส่ความ ดังคำเมตติยะและพระกัมมชกะใส่ความแก่พระทัฬหะมัลลบุตรในมหาวิงค์ว่าภิกษุทั้งหลายสอบถามพระเมตติยะและพระกัมมชกะ เมื่อถูกสอบถามจึงได้รับสารภาพเรื่องนั้น ภิกษุทั้งหลายถามว่า พวกท่านอ้างเอาบางส่วนแห่งอภิรณห์เรื่องอื่นเป็นเลขใส่ความพระทัฬหะมัลลบุตรด้วยอาบัติปาราชิกหรือ,ในมหาวิงค์กล่าวเลขไว้ว่า เลขมี ๑๐ อย่างได้แก่เลขคือชาติกำเนิด ๑ เลขคือชื่อ ๑ เลขคือตระกูล ๑ เลขคือรูปลักษณะ ๑ เลขคืออาบัติ ๑ เลขคือบาตร ๑ เลขคือจีวร ๑ เลขคือพระอุปชฌาย์ ๑ เลขคือพระอาจารย์ ๑ เลขคือเสนาสนะ ๑ (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๓๙๑/๔๓๑,๒/๓๙๔/๔๓๔)
 2. ในภาษาไทยโดยทั่วไป หมายถึงอาการที่แสดงอย่างมีความหมายซ่อนเร้นให้รู้กันในที่ (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์) มักใช้ควบคู่กับ “นัย” ว่า เลขนัย

- หรือตั้งคำว่า พวกภิกษุผู้พาศึกย์ก็กีดกันอาสนะเอาไว้โดยอ้างเลศ ภิกษุทั้งหลายจึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ (วิ.จ.ุ.(ไทย) ๗/๓๑๖/๑๓๓)
- เลศนัย :** การพูดหรือแสดงอาการเป็นชั้นเชิงให้รู้ในที่, กิริยาอาการที่จะยกขึ้นเป็นข้ออ้างใส่ความได้ เช่น พูดเป็นเลศนัย ขยิบตาให้รู้เป็นเลศนัยว่าให้หยุดพูด ตั้งคำในเสริสสกวิมาน และเสริสสกเปตวัตถุ ที่เทพบุตรกล่าวไว้ว่า เขาเป็นคนซื่อตรง ไม่คดโกง ไม่โอ้อวด ไม่เจ้าเล่ห์ไม่พูดมีเลศนัยเขาทำแต่กรรมดี ตั้งอยู่ในธรรมเช่นนี้ (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๑๒๗๐/๑๖๑, ขุ.เปต.(ไทย) ๒๖/๖๔๖/๒๗๔)
- เลอะเลือน :** หลง ๆ ลืม ๆ, ฟั่นเฟือน, เช่น พอแก่ตัว ความจำเลอะเลือน ตั้งคำในมหาวรรคกล่าวไว้ว่าเมื่อพระสูตรและพระอภิธรรมเลอะเลือนไปแล้ว พระวินัยยังไม่เสื่อมสูญ พระศาสนาย่อมดำรงอยู่ได้ หรือตั้งคำในตติยอนาคตภยสูตรที่กล่าวไว้ว่า กุลบุตรเหล่านั้นก็ จักไม่เจริญกาย ไม่เจริญศีล ไม่เจริญจิต ไม่เจริญปัญญา โดยนัย นี้แล เพราะธรรมเลอะเลือน วินัยจึงเลอะเลือน เพราะวินัย เลอะเลือน ธรรมจึงเลอะเลือน (วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๓๑/๓๐๒, อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๗๙/๑๔๔)
- เล่าเรียน :** ท่องบ่น เช่น เล่าเรียนคาถาอาคม, ศึกษาหาความรู้ เช่น เขาเล่าเรียนมา อย่าไปเถียงเขา, เรียกเงินที่ต้องชำระเพื่อศึกษาหาความรู้ว่า ค่าเล่าเรียน ตั้งคำในอลคัทพุมสูตรที่กล่าวไว้ว่า โมฆบุรุษเหล่านั้นเล่าเรียนธรรม มุ่งจะข่มขู่ผู้อื่น และมุ่งจะเปลื้องตนจากค่านินทาว่าร้าย ย่อมไม่ได้รับประโยชน์แห่งธรรมนั้น หรือตั้งคำในตายนสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ตายนเทพบุตรครั้งนั้นกล่าวดังนี้แล้วได้อภิวัตเรา กระทำประทัภษณแล้วหายตัวไป ณ ที่นั่นเอง เธอทั้งหลาย จงศึกษา เล่าเรียน ทรงจำตายนคาถาไว้ (ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๒๓๙/๒๕๓, ส.ส.(ไทย) ๑๕/๘๙/๙๕)
- เลิศรส :** ยอดทางรส, มีรสยอดเยี่ยม เช่น ให้อาหารที่มีรสอร่อยมาก ตั้งคำในรสุตมทายิกาวิมาน ที่นารีผู้ถวายอาหารเลิศรส เป็นผู้ประเสริฐในหมู่พระและนารีทั้งหลาย นางตั้งใจถวายสิ่งที่น่ารัก จึงได้ทิพยสถานที่น่าเจริญใจเช่นนี้ (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๓๖๕/๕๘)
- เลียบเคียง :** พูดอ้อมค้อมหาทางให้เขาถวายของ, หาทางใช้คำพูดหรือแสดงอาการกรายเข้าไปใกล้ ๆ เพื่อหยั่งเชิงเขาดู เช่น เลียบ ๆ เคียง ๆ เพื่อจะขอยืมเงิน ตั้งคำในมหาวรรคกล่าวไว้ว่า กฐินไม่เป็นอันกรานด้วยผ้าที่พูดเลียบเคียงได้มา หรือตั้งคำในพรหมชาลสูตร มัชฌิมศีล ที่กล่าวไว้ว่า พระสมณโคดมทรงเว้นขาดจากการพูดหลอกลวงและการพูดเลียบเคียงเช่นที่สมณพราหมณ์ผู้เจริญบางพวกฉันโภชนาหารที่เขาให้ด้วยศรัทธาแล้วยังพูดหลอกลวง เลียบเคียง หวานล่อม พูดและเล็ม ใช้ลาภต่อลาภ (วิ.ม.(ไทย) ๕/๓๐๘/๑๔๘, ที.ส.ิ.(ไทย) ๙/๒๐/๘)
- เลี้ยง :** ดูแล, เอาใจใส่, บำรุง ตั้งคำในมหาวิงค์ว่า นายสาหะหลานของนางวิสาขามิคารมาตาคิดว่า การที่เราเตรียมอาหารถวายภิกษุณีสงฆ์ก็เพราะแม่เจ้าสุนทรินันทา จึงสั่งให้เลี้ยงดูภิกษุณีสงฆ์แล้วเข้าไปทางสำนักภิกษุณี , ปรนปรีด้วยอาหารการกินเป็นต้น เช่น เลี้ยงลูก, เลี้ยงดู ตั้งคำในสิงคาลกสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสถึงบุตรพึงบำรุงมารดาบิดาผู้เป็นทิศเบื้องหน้าโดยหน้าที่ ๕ ประการ ข้อที่ ๑ ว่า ท่านเลี้ยงเรามา เราจักเลี้ยงท่านตอบ (วิ.ม.หา.(ไทย) ๑/๖๕๖/๓, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๖๗/๒๑๒)

- เลี้ยงง่าย :** ดำรงชีวิตโดยง่าย เป็นอยู่ง่าย หมายถึงกินง่าย ดังคำในมหาวิงค์ที่กล่าวว่า พระผู้มีพระภาคตรัสคุณแห่งความเป็นคนเลี้ยงง่าย บำรุงง่าย มักน้อย สันโดษ ความขัดเกลา ความกำจัดกิเลส อาการนำเลื่อมใส การไม่สะสม การปรารถนาเพียง โดยประการต่างๆ หรือดังคำในสุตธรรมสูตร ที่กล่าวถึงภิกษุผู้ทรงสุตะว่าเป็นผู้มีฐานะน้อย มีกินน้อย เลี้ยงง่าย สันโดษในบริวารแห่งชีวิตหรือดังคำในเมตตาสสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ควรเป็นผู้สันโดษ เลี้ยงง่าย มีกินน้อย มีความประพฤติเบา มีอินทรีย์สงบ มีปัญญา รักษาตน ไม่คะนอง ไม่ยึดติดในตระกูลทั้งหลาย (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๓๙/๒๘,อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๙๖/๑๖๖,๒๒/๙๗/๑๖๗,๒๒/๙๘/๑๖๘,๒๕/๑๔๔/๕๓๓)
- เลี้ยงชีพชอบ :** สัมมาอาชีวะ หมายถึงประกอบสัมมาอาชีพ,ในอัมมสังคณิธิบายว่า ความมด ความเว้น ความเว้นขาด เจตนาเป็นเหตุเว้น การไม่ทำ การไม่ประกอบกรรมไม่ล่วงละเมิด การไม่ล้ำเขต การกำจัดต้นเหตุแห่งมิจฉาชีพ การเลี้ยงชีพชอบ อันเป็นองค์มรรค ๖ นั้นเนื่องในมรรค, เป็น ๑ ในอริยมรรคมีองค์ ๘ ข้อ ๕ ดังคำว่า พระอริยสาวกในธรรมวินัยนี้ละมิจฉาอาชีวะแล้วสำเร็จการเลี้ยงชีพด้วยสัมมาอาชีวะ นี้เรียกว่าสัมมาอาชีวะ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๙๐/๒๒๔,๑๐/๓๒๙/๒๕๘,๑๐/๔๐๒/๓๓๕,อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๓๐๑/๙๔, อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๒๐๕/๑๗๒)
- เลี้ยงชีพผิดทาง :** ประพฤติสิ่งที่ไม่เหมาะสมหมายถึงทำสิ่งที่ไม่เหมาะสมแก่ภาวะของตน ประพฤติผิดทำนองคลองธรรม ดังคำในพรหมชาลสูตรที่กล่าวไว้ว่า พระสมณโคดมทรงเว้นขาดจากการเลี้ยงชีพผิดทางด้วยเครื่องงานวิชาเช่นที่สมณพราหมณ์ผู้เจริญบางพวกฉันโภชนาหารที่เขาให้ด้วยศรัทธาแล้วยังเลี้ยงชีพผิดทางด้วยเครื่องงานวิชาอย่างนี้คือ ทำนายอวียะหรือดังคำในสุกสูตรที่กล่าวไว้ว่า ภิกษุเว้นขาดจากการเลี้ยงชีพผิดทางด้วยเครื่องงานวิชาเช่นที่สมณพราหมณ์ผู้เจริญบางพวกฉันโภชนาหารที่เขาให้ด้วยศรัทธาแล้วยังเลี้ยงชีพผิดทางด้วยเครื่องงานวิชาอย่างนี้ คือทำพิธีบนบาน พิธีแก้บน (ที.ส.(ไทย)๙/๒๑/๘,๙/๒๒/๙,๙/๒๓/๙,๙/๒๔/๙,๙/๒๕/๑๐,ที.ส.(ไทย)๙/๔๕๑/๑๙๙)
- เลี้ยงยาก :** ดำรงชีวิตโดยยาก เป็นอยู่โดยยาก หมายถึงกินยาก เลือกกินอาหารแต่ที่ตนชอบ หรือดังคำในมหาวิงค์ที่ ครั้นพระผู้มีพระภาคทรงดำหนิพระสุทินโดยประการต่างๆแล้ว ได้ตรัสโทษแห่งความเป็นคนเลี้ยงยาก บำรุงยาก มักมาก ไม่สันโดษ ความคลุกคลี ความเกียจคร้าน หรือดังคำว่า ครั้นพระผู้มีพระภาคทรงดำหนิท่านพระฉันทะโดยประการต่างๆแล้วได้ตรัสโทษแห่งความเป็นคนเลี้ยงยาก,ในกัถติสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ความเป็นผู้เลี้ยงยากนี้แลเป็นความเสื่อมในพระธรรมวินัยที่พระตถาคตทรงประกาศแล้ว (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๓๙/๒๘,วิ.มหา.(ไทย) ๒/๙๕/๒๘๒, ๒๔/๘๕/๑๘๘)
- เลือกเฟ้น :** คัดเอาแต่ที่ดีเด่น, คัดเอาแต่ที่ต้องการ แปรมาจากคำว่าวิชัย เช่น เลือกเฟ้นธรรม เลือกเฟ้นข้าราชการดีเด่น ดังคำในมหาวิงค์ที่อธิบายไว้ว่า คำว่า เมื่อเลือกเฟ้นได้แก่เมื่อเลือกเฟ้น คือเลือกสรร ชี้อวด เทียบเคียงพิจารณา ทำให้กระจ่าง ทำให้แจ่มแจ้งว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง เมื่อเลือกเฟ้นคือ เลือกสรร ชี้อวด เทียบเคียง

พิจารณา ทำให้กระจ่าง ทำให้แจ่มแจ้งว่า สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ... (ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๗๒/๒๒๑)

เลือกให้ : พิจารณาแล้วจึงให้ ดังคำในสาธตสูตรที่เวทาคตนหนึ่งกล่าวในสำนักพระผู้มีพระภาคว่า ทานที่ให้แก่บุคคลผู้ได้ธรรมแล้วก็ยิ่งเป็นการดี อนึ่งแม้ทานที่บุคคลเลือกให้ก็เป็นทาน ให้ประโยชน์สำเร็จได้ ทานที่บุคคลเลือกให้ พระสุคตทรงสรรเสริญแล้ว หรือดังคำ ในสัปบุริสทานสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสถึงสัปบุริสทาน ๘ ในข้อที่ ๖ ว่า สัตบุรุษ ย่อมเลือกให้ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๓๓/๔๑, อภ.อภุฎก.(ไทย) ๒๓/๓๗/๒๙๗)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า เลือกให้ ในที่นี้หมายถึงเลือกสิ่งที่ไม่ดีออก แล้วถวาย แต่สิ่งที่ดีด้วยการแสวงหาปฏิบัติคือพระทักษิณียบุคคลและการตั้งความปรารถนา ว่า ถวายแก่ท่านรูปนี้จักมีผลมากถวายแก่ท่านรูปนี้จักไม่มีผลมาก (อภ.อภุฎก.อ.(บาลี) ๓/๓๗/๒๕๖-๒๕๗)

เลื่อมใส : มีความเชื่อถือ เช่น เลื่อมใสศาสนา, มีจิตยินดี, เห็นชอบด้วย, เช่น เลื่อมใสในความรู้ ความสามารถ เลื่อมใสในแนวการประพฤติปฏิบัติของเขา ดังคำในอาฏานาฏิยสูตรที่ ท้าวเวสวัณมหาราชประทับนั่ง ณ ที่สมควรแล้ว ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคดังนี้ว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ยักษ์ชั้นสูงที่ไม่เลื่อมใสพระผู้มีพระภาคก็มี ที่เลื่อมใสพระผู้มีพระภาคก็มี (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๗๖/๒๑๙, ๑๑/๒๘๖/๒๓๓)

เลื่อมใสในธรรม : ศรัทธาเชื่อถือในพระธรรมของพระพุทธเจ้า หมายถึงเลื่อมใสที่เกิดขึ้นแก่ชนทั้งหลายผู้ระลึกถึงพระธรรมคุณโดยนัยเป็นต้นว่า พระธรรมอันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว ดังคำในจุฬสีหนาทสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรม ๔ ประการ อะไรบ้าง คือ ๑. ความเลื่อมใสในศาสนา ๒. ความเลื่อมใสในธรรม ๓. ความเป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในศีล ๔. ทั้งคุณหัตถ์และบรรพชิตผู้ประพฤติธรรมร่วมกันเป็นที่รักเป็นที่พอใจ ของเราทั้งหลาย ธรรม ๔ ประการนี้ที่พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นผู้ทรงรู้ทรงเห็นทรงเป็นพระอรหันต์ ตรัสรู้ด้วยพระองค์เองโดยชอบตรัสไว้แล้ว หรือดังคำในรูปสูตรที่กล่าวไว้ว่า บุคคลผู้ถือธรรมเป็นประมาณ เลื่อมใสในธรรม, ในบุคคลบัญญัติ อธิบายไว้ว่า บุคคลบางคนในโลกนี้เห็นศีล สมาธิ ปัญญาแล้วถือเอาประมาณในศีล เป็นต้นนั้นแล้ว เกิดความเลื่อมใส บุคคลนี้เรียกว่า ผู้ถือธรรมเป็นประมาณ เลื่อมใสในธรรม (ม.มู.(ไทย) ๑๒/๑๔๐/๑๓๔, ๑๒/๑๘๗/๒๐๐, อภ.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๐๕/๖๙, อภ.ป.ุ.(ไทย) ๓๖/๑๗๒/๒๐๕)

เลื่อมใสในศาสนา : ศรัทธาเชื่อถือในพระพุทธเจ้า, ไม่เคลือบแคลงสงสัย น้อมใจเชื่อ เลื่อมใสในศาสนา หมายถึงเลื่อมใสที่เกิดขึ้นแก่ชนทั้งหลายผู้ระลึกถึงพระพุทธคุณโดยนัยเป็นต้นว่า แม้เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น (ม.มู.(ไทย) ๑๒/๑๘๗/๒๐๐)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า เลื่อมใสในพระศาสนา หมายถึงศรัทธาเลื่อมใสในศาสนาในที่นี้หมายถึงเชื่อถือว่าพระสรีระของพระพุทธเจ้าประดับด้วยมหาปฐิ สลักขณะ ๓๒ ประการ เชื่อพระสัพพัญญุตญาณของพระพุทธเจ้าที่สามารถรู้อดีตอนาคต และปัจจุบัน (อภ.ปญจก.อ.(บาลี) ๓/๒๐๕/๘๕)

โล : เครื่องปิดป้องศัตรู รูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ทำด้วยโลหะหรือหนังดิบ ด้านหลังมีที่จับ, มักใช้คู่กับดาบหรือหอก, โดยปริยายหมายถึงการเอาคนหรือสิ่งอื่นต่างโล่เพื่อกันความเสียหายแก่ตัว; สิ่งที่มีลักษณะคล้ายคลึงโล่สำหรับมอบแก่ผู้ชนะการแข่งขันกีฬาเป็นต้น ดังคำในอังคัมบาลสูตรที่กล่าวไว้ว่า โจรงคฤมาลถือดาบและโล่ผูกสอดแล่งธนูไว้พร้อม ติดตามพระผู้มีพระภาคไปทางเบื้องพระปฤษฎางค์ หรือดังคำในทุติยโยธาชีวสูตรที่กล่าวไว้ว่า นักรบอาชีพบางคนในโลกนี้ถือดาบและโล่ผูกสอดธนูและแล่งแล้ว เข้าสู่สมรภูมิ (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๔๘/๔๒๓, อ.ป.ญจก.(ไทย) ๒๒/๗๖/๑๓๑)

โลก : แผ่นดินเป็นที่อาศัย, หมู่สัตว์ผู้อาศัย ดังคำในโรหิตัสสสูตรที่โรหิตัสสเทพบุตร ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระองค์สามารถหรือหนอที่จะทรงรู้ทรงเห็น หรือทรงถึงที่สุดแห่งโลก ที่สัตว์ไม่เกิด ไม่แก่ ไม่ตาย ไม่จืด ไม่อุปบัติด้วยการไป(อ.จ.ตฺกก.(ไทย) ๒๑/๔๕/๗๓) ;โลก มี ๓ อย่าง คือ ๑. สังขารโลก โลกคือสังขาร ๒. สัตว์โลก โลกคือหมู่สัตว์ ๓. โอกาสโลก โลกคือแผ่นดิน; อีกนัยหนึ่ง ๑. มนุษย์โลก โลกมนุษย์ ๒. เทวโลกโลกสวรรค์ ทั้ง ๖ ชั้น ๓. พรหมโลก แผ่นดิน, โดยปริยายหมายถึงหมู่มนุษย์ เช่น ให้โลกนิยม; ส่วนหนึ่งแห่งสกลจักรวาล เช่น มนุษย์โลก เทวโลก พรหมโลก โลกพระอังคาร; (ภูมิ) ดาวเคราะห์ดวงหนึ่ง มีขนาดใหญ่เป็นอันดับ ๕ ในระบบสุริยะ เป็นที่อยู่อาศัยของมนุษย์และสิ่งมีชีวิตทั้งหลาย ลักษณะอย่างรูปทรงกลม ดังคำว่า ตถาคตเป็นผู้ยิ่งใหญ่ ไม่มีใครข่มเหงได้ เห็นถ่องแท้ เผยแผ่อำนาจไปในโลก (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๘๘/๑๔๗)

อรรถกถาอธิบายว่า โลก หมายถึงสังขารโลก สัตว์โลก โอกาสโลก (ตามนัย วิ.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๐๓-๑๑๘)

โลกของพรหม ที่อยู่ของพรหม หมายถึงวิมานของพรหม ดังคำในพรหมเทวสูตร พรหมโลกของพรหมนั้นอยู่ไกลจากที่นี่ นางพราหมณี อาหารของพรหมไม่ใช่เช่นนี้ ท่านไม่รู้จักทางของพรหม ทำไมจึงบ่นถึงพรหม หรือตั้งคำว่า ทำวสหมบดีพรหมยืนอยู่ในอากาศ ได้กล่าวกับนางพราหมณีมารดาของท่านพระพรหมเทพว่าพรหมโลกของพรหมนั้นอยู่ไกลจากที่นี่ นางพราหมณี อาหารของพรหมไม่ใช่เช่นนี้ ท่านไม่รู้จักทางของพรหม ทำไมจึงบ่นถึงพรหม (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๗๔/๒๓๖)

โลกจินตาสูต: พระสูตรว่าด้วยการคิดเรื่องโลก พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า มีชายคนหนึ่งนั่งคิดเรื่องโลกอยู่ริมสระโบกขรณี เขาเห็นกองทัพ ๔ เหล่าเข้าไปสู่ก้านบัวจึงคิดว่า ตัวเองบ้า ฟุ้งซ่าน เห็นสิ่งที่ไม่มีในโลก พอเล่าเรื่องนั้นไปบอกหมู่ชน หมู่ชนก็พากันกล่าวว่า เขาเป็นบ้าแน่ ความจริงเขาไม่บ้า เพราะเขาเห็นพวกอสูรที่พ่ายแพ้สงครามต่อเทวดาแล้วพากันหนีกลับเมืองอสูรทางก้านบัวนั้นจริงๆ แล้วพระองค์ได้ตรัสห้ามมิให้คิดเรื่องโลก เช่นการคิดว่า โลกเที่ยง หรือไม่เที่ยง โลกมีที่สุดหรือไม่มีที่สุด เพราะไม่มีประโยชน์ แต่ตรัสสอนให้คิดเรื่องอริยสัจ ๔ เพราะมีประโยชน์ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๑๑๑/๖๒๒)

- โลกทั้งสอง :** โลกนี้และโลกหน้า,ภพนี้และภพหน้า ดังคำในลึงคาลกสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า คนมีมิตรชั่ว มีเพื่อนชั่ว มีมารยาทและความประพฤติชั่ว ย่อมเสื่อมจากโลกทั้งสอง คือ จากโลกนี้และจากโลกหน้า (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๕๓/๒๐๖)
- โลกทิพย์ :** โลกที่อยู่ของเทวดา,โลกสวรรค์ หมายถึงสุคติโลกสวรรค์ ดังคำในลักขณสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เพราะกรรมนั้น(เช่นทรงยินดีในสัจจะในธรรม ในการฝึก ในความสำรวม)ในความสะอาดมหาบุรุษจึงไปสู่โลกทิพย์ เสวยสุขและสมบัติที่น่าเพลิดเพลินยินดี จุติจากโลกทิพย์แล้ว เสด็จมาในโลกนี้อีกทรงเหยียบบพฐิด้วยพระบาททั้งสอง อันราบเสมอกัน หรือตั้งคำในอุมาพันตีชาดกที่อภิปรากเสนาบดีกราบทูลพระราชาวา เทวดาทั้งหลายพร้อมทั้งพระอินทร์และพระพรหมบรรลู่ถึงโลกทิพย์ด้วยธรรมที่ตนประพฤติดีแล้ว (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๐๓/๑๖๕,๑๑/๒๐๕/๑๖๗,๑๑/๒๒๑/๑๘๐,ขุ.ชา.ปญญาส.(ไทย) ๒๘/๑๒๓/๒๔)
- โลกเที่ยง :** โลกคือหมู่มสัตว์ เทียงแท้ ไม่แตกสลายไป,เป็นข้อ ๑ ในสัสตวาทะ (ความเห็นที่อึดตาและโลกเที่ยง) ดังคำว่า เขาระลึกชาติก่อนได้หลายชาติพร้อมทั้งลักษณะทั่วไป และชีวประวัติอย่างข่าจึงพูดอย่างนี้ว่า อึดตาและโลกเที่ยง ยั่งยืน ตั้งมั่นอยู่ดุจยอดภูเขาจตุเสาระเนียด หรือตั้งคำในสัมปสาทนียสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เทศนาที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมในเรื่องสัสตวาทะ(ลัทธิที่ถือว่าอึดตาและโลกเที่ยง)ก็นับว่ายอดเยี่ยม (ที.สี.(ไทย) ๙/๓๑/๑๒,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๕๖/๑๑๖)
- โลกธรรม :** ธรรมที่มีประจำโลก, ธรรมคาของโลก, ธรรมที่ครอบงำสัตว์โลกและสัตว์โลกก็เป็นไปตามมัน ในทางพระพุทธศาสนา มี ๘ ประการ คือ ๑. มีลาภ ๒. เสื่อมลาภ ๓. มียศ ๔. เสื่อมยศ ๕. สรรเสริญ ๖. นินทา ๗. สุข ๘. ทุกข์ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๓๗/๓๔๘,๑๑/๓๕๘/๔๐๗,ส.ข.(ไทย) ๑๗/๙๔/๑๗๙,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๙๒/๒๘๐,อง.อภุฏฐก.(ไทย) ๒๓/๕/๒๐๒,๒๓/๖/๒๐๔)
- โลกธัมมสูตร (ปฐม) :** พระสูตรว่าด้วยโลกธรรม(สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า โลกธรรม ๘ คือ (๑) ลาภ (๒) เสื่อมลาภ (๓) ยศ (๔) เสื่อมยศ (๕) นินทา (๖) สรรเสริญ (๗) สุข (๘) ทุกข์ ย่อมหมุนไปตามโลก และโลกก็หมุนไปตามโลกธรรม ๘ แล้วตรัสว่า โลกธรรม ๘ ในหมู่มนุษย์ล้วนไม่เที่ยง ไม่นั่นคง มีความแปรผันเป็นธรรมดา แต่ท่านผู้มีปัญญาดีมีสติ รู้โลกธรรม ๘ นี้แล้วย่อมพิจารณาเห็นว่า มีความแปรผันเป็นธรรมดา จึงไม่ยินดีต่ออภุฏฐารมณ ไม่ยินร้ายต่ออนิฏฐารมณ ท่านรู้ทางที่ปราศจากอสุติ ไม่มีความเศร้าโศก เป็นผู้ถึงฝั่งแห่งภพ ย่อมรู้แจ้งชัดโดยถูกต้อง (อง.อภุฏฐก.(ไทย) ๒๓/๕/๒๐๒)
- โลกธัมมสูตร (ทุติย) :** พระสูตรว่าด้วยโลกธรรม (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า โลกธรรม ๘ ย่อมหมุนไปตามโลกและโลกก็หมุนไปตามโลกธรรม ๘ เหมือนกับในปฐมโลกธัมมสูตรแล้วตรัสว่า โลกธรรม ๘ นี้เกิดขึ้นแก่ปุถุชนผู้ไม่ได้สติและพระอริยะผู้ได้สติแต่มีผลต่างกัน คือ ปุถุชนไม่รู้เท่าทันตามความเป็นจริงว่า โลกธรรมนี้เกิดขึ้นแก่เราแล้ว แต่โลกธรรมเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความผันแปรเป็นธรรมดา จึงถูกโลกธรรมนั้นครอบงำอำยิจิต ทำให้เกิดความขัดเคือง เมื่อได้รับส่วนที่เป็นอนิฏฐารมณ และเกิดความยินดี เมื่อได้รับส่วนที่เป็นอภุฏฐารมณ ในที่สุดจึงไม่พ้นจากทุกข์ ส่วนพระอริยะ

รู้เท่าทันโลกธรรม ๘ นั้นตามความเป็นจริง ในที่สุดจึงพ้นจากทุกข์ได้ (อง.อภฺรฺกฺก.(ไทย) ๒๓/๖/๒๐๔)

โลกธาตุ : แผ่นดิน; จักรวาลหนึ่งๆ ดังคำในมหาวรรคกล่าวไว้ว่า ทวยเทพที่นับเนื่องในหมู่พรหม สดับเสียงของเหล่าเทวดาชั้นปรินิมิตวสวัตดีแล้วก็กระจายข่าวว่านั่นพระธรรมจักร อันยอดเยี่ยม พระผู้มีพระภาคทรงประกาศแล้วณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เขตกรุง พาราณสี อันสมณะ พราหมณ์ เทวดา มารพรหม หรือใครๆในโลก ให้หมุนกลับไม่ได้ เพียงครู่เดียวเท่านั้น เสียงปาวประกาศได้กระจายขึ้นไปถึงพรหมโลกด้วยประการ ฉะนั้นทั้งหมื่นโลกธาตุนี้ ก็สั่นสะเทือนเลื่อนลั่น ทั้งแสงสว่างอันเจิดจ้า หาประมาณมิได้ ก็ปรากฏในโลก ล่วงเทวานุภาพของเทวดาทั้งหลาย หรือในท่ายพรหมชาลสูตรที่ กล่าวไว้ว่า เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสเวทยากรณภษิตนี้จบลง โลกธาตุที่ประกอบด้วย ๑๐,๐๐๐ จักรวาลได้หวั่นไหวแล้วแล (วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๗/๒๕,ที.สี.(ไทย) ๙/๑๔๙/๔๗, ที.ม.(ไทย)๑๐/๒๐๐/๑๔๙,๑๐/๒๕๘/๒๓๒,๑๐/๓๓๑/๒๕๙,๑๐/๓๓๓/๒๖๑,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๖๑/๑๒๓,ม.มู.(ไทย) ๑๒/๓๓๕/๓๖๘,๑๒/๓๔๑/๓๗๒,ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๑๒๙/๑๖๗)

โลกธาตุมีหมื่นจักรวาล : จักรวาลที่มี หมื่นหมื่นจักรวาล แปลมาจากคำว่า ๑๐ สหัสสิโลกธาตุ” บางทีใช้ว่า โลกธาตุ ดังที่ปรากฏในมหาสมยสูตร ดังคำในอปทานที่กล่าวไว้ว่า เมื่อพระ สัมมาสัมพุทธเจ้า(พระนามว่าพุทธตระ) เสด็จดับขันธปรินิพพาน โลกธาตุมีหมื่น จักรวาลหวั่นไหวแล้ว หมู่ชนและเทวดาจำนวนมากประชุมกันแล้ว หรือตั้งคำว่า พระ ชินเจ้าผู้พระศาสดา เสด็จเหาะขึ้นในอากาศแล้วทรงเนรมิตภูเขาสีเนรุราชให้เป็นที่ จงกรมที่รื่นรมย์ทวยเทพในโลกธาตุมีหมื่นจักรวาลนมัสการพระตถาคตแล้วกระทำ การบูชาพุทธเจ้าในสำนักของพระชินเจ้า (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๐๒/๑๘๑,ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๙/๕๕๗,๓๓/๑๒/๕๕๘,๓๓/๗๑/๕๖๕,๓๓/๘๐/๕๗๗,๓๓/๘๑/๕๗๗,๓๓/๘๔/๕๗๘,๓๓/๙๑/๕๗๙)

ในอังคุตตรนิกาย มีอธิบายว่า คำว่า ๑๐ โลกธาตุ ในที่นี้เท่ากับหมื่นจักรวาล ซึ่ง ตรงกับ ๑๐ สหัสสิโลกธาตุ ในมหาปทานสูตร (ที.ม.อ. (บาลี) ๓๓/๒๙๓) และดู รายละเอียดใน อง.ติก. (ไทย) ๒๐/๘๑/๓๐๕-๓๐๗

อรรถกถาอธิบายว่า โลกธาตุ ในที่นี้หมายถึงโลกธาตุขนาดเล็กที่เรียกว่าสหัสสิ โลกธาตุ ประกอบด้วยจักรวาล ๑,๐๐๐ จักรวาล ๑,๐๐๐ โลกธาตุ = ๑,๐๐๐,๐๐๐ จักรวาล (๑,๐๐๐ โลกธาตุ x ๑,๐๐๐ จักรวาล) (ม.มู.อ. ๒/๓๓๕/๑๖๑,อง.ติก.อ. (บาลี) ๒/๘๑/๒๓๔)

โลกนาถ : ผู้เป็นที่พึ่งของโลก หมายถึงพระพุทธเจ้า ดังคำในเถรคาถาที่ พระปาราปริยเถระผู้ เป็นสมณะ มีจิตแน่วแน่เป็นอารมณ์เดียว ชอบสงัด นั่งเจริญฌานอยู่ในป่าใหญ่ ในฤดู ดอกไม้ผลิ ได้มีความคิดว่า เมื่อพระโลกนาถซึ่งเป็นบุรุษผู้สูงสุด ยิ่งทรงพระชนม์ชีพ อยู่ ความประพตติของภิกษุทั้งหลายได้เป็นอย่างหนึ่ง บัดนี้ เมื่อพระองค์เสด็จ ปรินิพพานแล้ว ย่อมปรากฏเป็นอีกอย่างหนึ่ง หรือตั้งคำในอปทานว่า หมู่เทวดาได้ มาร่วมประชุมปรึกษากัน ณ ที่นั้นว่า แม้พวกเราจักสร้างพระสถูปถวายพระโลกนาถ

ผู้คงที่บ้าง หรือตั้งคำที่พระธาตูปุชกเถระ เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตน กล่าวว่ เมื่อพระโลกนาถพระนามว่าสิทธัตถะ ผู้ทรงเป็นผู้นำสัตว์โลก ปรีณิพพาน แล้ว ข้าพเจ้าได้นำพวงญาติของข้าพเจ้ามาทำการบูชาพระธาตุ (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๙๒๑/๔๒๑,ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๕๘/๑๓๐,ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๐๔/๑๔๙)

โลกนิรุตติ : ภาษาชาวโลก หมายถึงคำพูดใช้สื่อสารกันในโลก ดังคำในปฏฐาปาหสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสแก่ จิตตะ หัตถิสาริบุตรว่า ในเวลาที่มีการได้อัตตภาพที่หยาบ ก็ไม่นับว่ามีการได้อัตตภาพที่สำเร็จด้วยใจและการได้อัตตภาพที่มีรูป มีเพียงการได้อัตตภาพหยาบเท่านั้น ...จิตตะ เหล่านี้แลเป็นโลกสมัญญา (ชื่อที่ชาวโลกใช้เรียก) เป็นโลกนิรุตติ(ภาษาของชาวโลก) เป็นโลกโวหาร (โวหารของชาวโลก) เป็นโลกบัญญัติ (บัญญัติของชาวโลก) ซึ่งตลาคตกก็ใช้อยู่แต่ไม่ยึดถือ (ที.สี.(ไทย) ๙/๔๔๐/๑๙๕)

โลกบัญญัติ : บัญญัติของชาวโลก หมายถึงข้อความที่กำหนดขึ้นใช้ในโลกร ดังคำที่ปรากฏในปฏฐาปาหสูตรว่า (ที.สี.(ไทย) ๙/๔๔๐/๑๙๕)

โลกบาล : ผู้คุ้มครองโลก, ผู้เลี้ยงรักษาโลกให้ร่มเย็น, ท้าวโลกบาล ๔; ดู *จาทุมหาราช* หัวหน้าเทวดาในชั้นจาทุมหาราช มีหน้าที่รักษาโลกในทิศทั้ง ๔ เรียกเต็มว่า ท้าวจตุโลกบาล หรือ ท้าวจตุโลกบาล คือ ๑. ท้าวธรรฐ จอมภูต หรือจอมคนธรรพ์ รักษาโลกด้านทิศบูรพาหรือทิศตะวันออก ๒. ท้าววิรูปหก จอมเทวดา หรือจอมกุ่มภันท์ รักษาโลกด้านทิศทักษิณหรือทิศใต้ ๓. ท้าววิรูปักษ์ จอมนาค รักษาโลกด้านทิศประจิมหรือทิศตะวันตก ๔. ท้าวกุเวร จอมยักษ์ รักษาโลกด้านทิศอุดรหรือทิศเหนือ ดังคำในสัมพลาชาดกที่พระนางสัมพลาถูกปีศาจผู้ทารุณเห็นแก่อำมสิข่มเหงตกอยู่ในอำนาจของศัตรู ก็เสร์้าโคกร้าพันถึงแต่พระสวามีเท่านั้น การที่รากษสจะกินเราถึงกระนั้น ก็หาใช่เป็นความทุกข์ของเราไม่ เราทุกข์อยู่แต่ว่า พระลูกเจ้าจะเข้าพระทัยผิดเทพเจ้าทั้งหลายเห็นจะไม่มีอยู่แน่ ท้าวโลกบาลทั้งหลายชะรอยจะไม่มีในโลกนี้ แน่นอน หรือตั้งคำในอุปทานที่กล่าวไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ต่างช่วยกันยกเตียงที่พระโคตมีเถรีนอนสงบนิ่งขึ้นตั้งบนเรือนยอดที่ประเสริฐ สำเร็จด้วยทองคำล้วน งดงามน่ายินดี ท้าวโลกบาลทั้ง ๔๑ ต่างก็ใช้บารองรับเรือนยอดไว้ เทวดาที่เหลื่อมมีท้าวสักกเทวราช เป็นต้น ก็เข้าช่วยรับเรือนยอดด้วย ก็เรือนยอดทั้งหมดมี ๕๐๐ หลัง วิสสุกรรมเทพบุตรได้เนรมิตขึ้น (ขุ.ชา.ติงสติ.(ไทย) ๒๗/๓๑๐/๕๘๕,ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๖๒/๔๒๒)

โลกบาลธรรม : ธรรมคุ้มครองโลกคือปกครองควบคุมใจมนุษย์ไว้ให้อยู่ในความดี มิให้ละเมิดศีลธรรม และให้อยู่กันด้วยความเรียบร้อยสงบสุข ไม่เดือดร้อนสับสนวุ่นวาย มี ๒ คือ ๑. หิริ ความละอายบาป ละอายใจต่อการทำความชั่ว ๒. โอตตปปะ ความกลัวบาป เกรงกลัวต่อความชั่วและผลของกรรมชั่ว ดังคำที่มีปรากฏในจริยสูตรและสุกกัมมสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ธรรมฝ่ายขาว ๒ ประการย่อมคุ้มครองโลก ธรรมฝ่ายขาว ๒ ประการ อะไรบ้าง คือ ๑.หิริ ๒. โอตตปปะ (ดูประกอบใน อง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๙/๖๓,ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๔๒/๓๙๐)

โลกปัญหาสูตร : พระสูตรว่าด้วยปัญหาเรื่องโลก ภิกษุรูปหนึ่งเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคผู้ประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันแล้วได้ทูลถามว่า ด้วยเหตุเพียงเท่าไร จึงชื่อว่าโลก พระผู้มีพระภาค ตรัสว่า ที่ชื่อว่าโลก เพราะจะต้องแตกสลาย ได้แก่กายตนะภายใน ๖ วิญญาณ ๖ สัมผัส ๖ และแม้ความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้น เพราะสัมผัส ๖ เป็นปัจจัยแตกสลาย (ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๘๒/๗๕)

โลกมนุษย์ : มนุษย์โลก หมายถึงโลกที่มีมนุษย์อาศัย, แผ่นดินที่มีมนุษย์(ผู้มีจิตใจสูง)อยู่อาศัย ซึ่งอยู่ร่วมกันสัตว์ ดังคำในขณนวกสูตรที่ขณนวกยกกราบทูลว่า ข้าแต่พระผู้มีพระภาค ข้าพระองค์คือพิมพิสาร ข้าแต่พระสุคต ข้าพระองค์คือพิมพิสารครั้งนี้เป็นครั้งที่ ๗ ที่ข้าพระองค์เข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับท้าวเวสวัณมหาราช จูติจากสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชนี้แล้วสามารถไปเกิดเป็นพระราชานในโลกมนุษย์หรือดังคำในพุทธวงศ์ที่กล่าวไว้ว่า ในกาลที่พระธัมมทัสสีพุทธเจ้า ทรงเสด็จจำพรรษาที่สรณนคร พระชีนาสพประมาณ ๑,๐๐๐ โภกฏี มาประชุมกัน เป็นครั้งที่ ๑ ต่อมา ในกาลที่พระพุทธเจ้า เสด็จลงจากเทวโลกมายังโลกมนุษย์ พระชีนาสพประมาณ ๑๐๐ โภกฏี มาประชุมกัน เป็นครั้งที่ ๒ (ที.ปา. (ไทย) ๑๐/๒๘๐/๒๑๑, ขุ.พุทธ. (ไทย) ๓๓/๗/๖๖๖)

ในมหานิทเทสอธิบายว่า เป็น ๑ ในโลก ๑๒ ชนิด ดังคำว่า โลกนรก โลกในกำเนิดไตรจกาน โลกในเปตวิสัย มนุษย์โลก เทวโลก ชั้นโลก ธาตุโลก อายตนโลก โลกนี้ โลกหน้า พรหมโลก เทวโลก นีตรัสเรียกว่า โลก (ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๓๒/๔๘๘)

โลกมีที่สุค : โลกมีขอบเขตจำกัด ทั้งเบื้องบน เบื้องล่างตามขวาง มีสัณฐานกลม, เป็น ๑ ในอันทันติกวาทะ ๔ ดังคำในพรหมชาลสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้อาศัยความเพียรเครื่องเผากิเลส ความเพียรที่ตั้งมั่น ความหมั่นประกอบ ความไม่ประมาท และอาศัยการใช้ความคิดอย่างถูกวิธีแล้ว บรรลุเจโตสมาธิที่เป็นเหตุทำจิตให้ตั้งมั่น จึงเข้าใจว่าโลกมีที่สุค เขาจึงพูดอย่างนี้ว่า โลกนี้มีที่สุค มีสัณฐานกลม เพราะเหตุไร เพราะเราอาศัยความเพียรเครื่องเผากิเลส ความเพียรที่ตั้งมั่น ความหมั่นประกอบ ความไม่ประมาท และอาศัยการใช้ความคิดอย่างถูกวิธีแล้วบรรลุเจโตสมาธิที่เป็นเหตุทำจิตให้ตั้งมั่นจึงเข้าใจว่าโลกมีที่สุค เพราะการบรรลุคุณวิเศษนี้ เราจึงรู้ว่าการที่โลกนี้มีที่สุคและมีสัณฐานกลม (ที.สี. (ไทย) ๙/๕๔/๒๒, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๖๙/๒๙๑, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๒๗/๑๓๙, ส.ข. (ไทย) ๑๗/๒๑๖/๒๙๘, ๑๗/๖๐๗/๓๗๕, ๑๗/๖๖๑/๓๘๓, อ.ท.สก. (ไทย) ๒๔/๙๓/๒๑๗, ๒๔/๙๕/๒๒๓, ๒๔/๙๖/๒๒๖, ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๗๒/๒๑๙)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ที่สุค ในที่นี้หมายถึงขอบเขตของโลก ทั้งเบื้องบน เบื้องล่าง และตามขวาง ซึ่งเป็นข้อที่ยกขึ้นโต้แย้งกันว่า โลกมีขอบเขตจำกัด หรือไม่มีขอบเขตจำกัด (ที.สี.อ. (บาลี) ๕๔/๑๐๖)

โลกไม่เที่ยง : โลกที่ยั่งยืน ไม่เป็นของมันคง แปรผันไปเป็นธรรมดา ดังคำในพรหมชาลสูตรที่กล่าวไว้ว่า สมณพราหมณ์ผู้เจริญอาศัยอะไรปรารถนาอะไร จึงมีวาทะว่า โลกมีที่สุค โลกไม่มีที่สุค บัญญัติว่า โลกมีที่สุค โลกไม่มีที่สุค ภิกษุทั้งหลาย สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้อาศัยความเพียรเครื่องเผากิเลส ความเพียรที่ตั้งมั่น ความหมั่นประกอบ

ความไม่ประมาท และอาศัยการใช้ความคิดอย่างถูกวิธีแล้วบรรลุเจโตสมาธิที่เป็นเหตุ
 ทำให้ตั้งมั่น จึงเข้าใจว่าโลกไม่มีที่สุด เขาจึงพูดอย่างนี้ว่า โลกนี้ไม่มีที่สุด หาที่สุด
 ไม่ได้ หรือตั้งคำในอนันตवासูตรที่พระผู้มีพระภาคได้ตรัสถามว่า ภิกษุทั้งหลาย เมื่อมี
 อะไร เพราะถ้อยนั้นอะไรเพราะยึดมั่นอะไร ที่ปฏิญญาอย่างนี้จึงเกิดขึ้นว่า ‘โลกไม่มีที่สุด
 ภิกษุทั้งหลาย ทูลตอบว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ธรรมของข้าพระองค์ทั้งหลาย มีพระผู้
 มีพระภาคเป็นหลัก ฯลฯ “ ... มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า ” (ที.สี.
 (ไทย) ๙/๕๕/๒๒, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๘๗/๒๑๙, ส.ข.(ไทย) ๑๗/๒๑๕/๒๙๗, ๑๗/๖๐๗/
 ๓๗๕, ๑๗/๖๐๘/๓๗๖, ๑๗/๖๐๙/๓๗๖, ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๕๙/๑๙๕, ๒๙/๖๙/๒๑๒, ๒๙/
 ๘๐/๒๓๘, ๒๙/๑๑๗/๓๔๔)

โลกไม่มีที่สุด : แผ่นดินไม่มีขอบเขตจำกัด ดังคำในพรหมชาลสูตรที่พระผู้มีพระภาคว่า ภิกษุทั้งหลาย
 มีสมณพราหมณ์พวกหนึ่งมีวาทะว่า โลกมีที่สุด โลกไม่มีที่สุด บัญญัติว่า โลกมีที่สุด
 โลกไม่มีที่สุด ดังคำในปัญจัตถยสูตรที่ว่า สมณพราหมณ์พวกหนึ่งกล่าวยืนยันอย่างนี้
 ว่า อตตมาและโลกมีทั้งที่สุดและไม่มีที่สุด นี้เท่านั้นจริง อย่างอื่นไม่จริง หรือตั้งคำ
 ในอนันตवासูตรตั้งที่กล่าวมาแล้ว หรือตั้งคำในจินตสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า
 ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงอย่าคิดเป็นบาปอกุศลจิตว่า โลกเที่ยงหรือโลกไม่เที่ยง
 โลกมีที่สุด หรือโลกไม่มีที่สุด ชีวะกับสรีระเป็นอย่างเดียวกันหรือชีวะกับสรีระเป็นคน
 ละอย่างกัน หลังจากตายแล้วตถาคตเกิดอีก หรือหลังจากตายแล้วตถาคตไม่เกิดอีก
 หลังจากตายแล้วตถาคตเกิดอีกและไม่เกิดอีกหรือหลังจากตายแล้วตถาคตจะว่าเกิด
 อีกก็มีใช่ จะว่าไม่เกิดอีกก็มีใช่ (ที.สี.(ไทย) ๙/๕๓/๒๑, ม.อ.(ไทย) ๑๔/๒๗/๓๖, ส.ข.
 (ไทย) ๑๗/๒๑๗/๒๙๘, ๑๗/๖๐๗/๓๗๕, ๑๗/๖๖๑/๓๘๓, ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๗๘/๕๘๘)
 อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ‘ไม่มีที่สุด’ หมายถึงไม่มีขอบเขตจำกัด (ที.สี.อ.(บาลี)
 ๕๔/๑๐๖)

โลกวัชชะ : อาบัติที่เป็นโทษทางโลก คือคนสามัญที่มีใช้ภิกษุทำเข้าก็เป็นความผิดความเสียหาย
 เช่น โจรกรรม ข่มขืน ทุบตีกัน ต่อกัน เป็นต้น; บางทีว่าเป็นข้อเสียหายที่ชาวโลก
 เขาติเตียนถือว่าไม่เหมาะสมกับสมณะ เช่น ต้มสุรา เป็นต้น; เทียบ *ปณัตตติวัชชะ*
 โทษทางโลก, อาบัติที่เป็นโทษทางโลก, ข้อเสียหายที่ชาวโลกติเตียนว่าไม่เหมาะสม
 กับสมณะ คือ สิ่งที่ภิกษุหรือคนทั่วไปที่ไม่ใช่ภิกษุทำ ก็เป็นความผิดความเสียหาย
 เหมือนกัน เช่น ทำโจรกรรม ข่มขืน ทะเลาะวิวาท ดังคำในปริวารที่กล่าวไว้ว่า
 พระวินัยธรเมื่อไม่รู้คัมภีร์ปริวาร ไฉนจะวินิจฉัยธรรมได้ ความเคลือบแคลงของพระ
 วินัยธรที่เกิดในวิบัติ วัตถุ บัญญัติ อนุบัญญัติ บุคคล เอกโตบัญญัติ อุกโตบัญญัติ โลก
 วัชชะ และปณัตตติวัชชะย่อมขาดสิ้นไปด้วยคัมภีร์ปริวาร (วิ.ป.(ไทย) ๘/๕๐๑/๗๒๑)

โลกวิทู : ผู้รู้แจ้งซึ่งโลก คือพระพุทธเจ้า (พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น) ทรงรู้แจ้งโลก คือทรงรู้แจ้ง
 สภาวะแห่งโลกคือสังขารทั้งหลาย ทรงทราบอภัยอาศัยสันดานของสัตว์โลกที่เป็นไป
 ต่างๆ ทำให้ทรงบำเพ็ญพุทธกิจได้ผลดี (ข้อ ๕ ในพุทธคุณ ๙) ส่วนมากคำว่าโลกวิทู
 มักแปลออกว่า รู้แจ้งโลก ดังคำมหาวิงค์ว่า ท่านพระโคตมผู้เจริญนั้นมีกิตติศัพท์อัน
 งามขจรไปอย่างนี้ว่า แม้เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาค พระองค์นั้นเป็นพระอรหันต์

ตรัสรู้ด้วยพระองค์เองโดยชอบเพียบพร้อมด้วยวิชาและจรณะเสด็จไปตี รั้งแจ้งโลก เป็นสารถิ์ฝึกผู้ที่ควรฝึกได้อย่างยอดเยี่ยมเป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เป็นพระพุทธานุเจ้า เป็นพระผู้มีพระภาค (ดูประกอบใน วิ.มหา.(ไทย) ๘/๑/๑)

อรรถกถาอธิบายคำว่า โลกวิทู ว่ารู้แจ้งโลก เพราะทรงรู้แจ้งโลก เหตุเกิดโลก ความดับโลก วิธีปฏิบัติให้ถึงความดับโลก (ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค) และทรงรู้แจ้งโลกทั้ง ๓ คือ สังขารโลก สัตว์โลก โอกาสโลก (ตามนัย วิ.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๐๓-๑๑๘, สารตถ.ฎีกา (บาลี) ๑/๒๗๐-๔๐๐)

โลกาธิปไตยยะ : ความเป็นใหญ่แห่งโลก หมายถึงการถือเสียงชาวโลกเป็นใหญ่, เป็นข้อ ๒ ในอธิปไตยยะ ๓ มีปรากฏในอธิปไตยยสูตร กล่าวถึงโลกาธิปไตยยะไว้ แต่เมื่อแปลภาษาไทยใช้ว่า โลกาธิปไตย (อง.ตีก.(บาลี) ๒๐/๔๐/..., อง.ตีก.(ไทย) ๒๐/๔๐/๒๐๓) ; ดู *โลกาธิปไตย*

โลกาธิปไตย : การถือโลกเป็นใหญ่, เป็นข้อ ๒ ในอธิปไตย ๓ ดังคำในอธิปไตยยสูตร ที่กล่าวไว้ว่า ดังคำว่า ภิกษุ นั้นเห็นประจักษ์ว่า ความเพียรที่เราเริ่มไว้แล้วจักไม่ย่อห่อนสติที่ตั้งมั่นแล้วจักไม่เลอะเลือนกายที่สงบแล้วจักไม่กระสับกระส่าย จิตที่ตั้งมั่นแล้วจักมีอารมณ์แน่วแน่ เธอทำโลกเท่านั้นให้เป็นใหญ่ ละอกุศล บำเพ็ญกุศล ละกรรมที่มีโทษ บำเพ็ญกรรมที่ไม่มีโทษ รักษาตนให้บริสุทธิ์ ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่าโลกาธิปไตย (อง.ตีก.(ไทย) ๒๐/๔๐/๒๐๓)

โลกิยะ, โลกิยะ, โลกิย์ : เกี่ยวกับโลก, ทางโลก, ของโลก, เนิ่งในโลก, เรื่องของชาวโลก, ธรรมดาโลกยังอยู่ในภพสาม, ยังเป็นกามาวจรรูปาวจร หรืออรูปรูปาวจร ดังคำในวงศ์สสูตรที่พระวังคีสเถระกล่าวไว้ว่า ข้าแต่พระองค์ผู้มีความเพียรมาก พระองค์ทรงรู้แจ้งอริยธรรม ทั้งที่เป็นโลกุตตระและโลกิยะ ทรงทราบบุญยธรรมทั้งหมด หรือดังคำอธิบายในสามัญญผลสูตรที่ว่า อาสวกขยญาณ ญาณที่ทำให้อาสวะสิ้นไป ๕ ข้อแรกเป็นโลกิยะ (โลกิโยภิญญา) ข้อสุดท้ายเป็นโลกุตตระ โดยปริยายหมายถึงที่เกี่ยวกับกามารมณ์ เช่น เรื่องโลกิย์ (ที.สี. (ไทย) ๙/๒๓๔-๒๔๘/๗๗-๘๔, ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๓๕๖/๕๘๓, พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์) ; คู่กับ *โลกุตตระ*

โลกิยฉาน : ฉานโลกิย์, ฉานอันเป็นวิสัยของโลก, ฉานของผู้มีจิตยังไม่เป็นโลกุตตระ, ฉานที่ปุถุชนได้ (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)

โลกิยธรรม : ธรรมเรื่องโลกิยะ, ธรรมอันเป็นวิสัยของโลก, สภาวะเนื่องในโลก ได้แก่ชั้น ๕ ที่ยังมีอาสวะทั้งหมด ดังคำในโวหารกถา ที่พระสกวาทิถามพระปรวาทิว่า พระโวหารของพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า เมื่อตรัสโลกิยธรรมก็เป็นโลกิยะ เมื่อตรัสโลกุตตระธรรมก็เป็นโลกุตตระใช่ไหม พระปรวาทิก็กล่าวยอมรับ (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๓๕๒/๓๓๔) ; คู่กับ *โลกุตตระธรรม*

โลกิยวิมุตติ : วิมุตติที่เป็นโลกิย์ คือหลุดพ้นจากกิเลสทั้งหลายที่ข่มได้ในขณะที่จิตแน่วแน่เป็นครั้งคราว, ความพ้นอย่างโลกๆ ไม่เด็ดขาด ไม่สิ้นเชิงกิเลสและความทุกข์ยังกลับครอบงำได้อีก ได้แก่วิมุตติ ๒ อย่างแรก คือ *ตถวิมุตติ* และ *วิกขัมภณวิมุตติ* (ดูประกอบใน

ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๑๑/๒๗๘-๒๘๐, อง.เอกาทศก. (ไทย) ๒๔/๑๓/๔๒๐, พจนานุกรม พุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์) ; ดู *วิมุตติ, โลกุตตรวิมุตติ*

อรรถกถาอธิบายถึงภิกษุผู้เป็นสมยวิมุต ว่าหมายถึงภิกษุผู้มีจิตหลุดพ้นด้วยสมยวิมุตติ (ความหลุดพ้นชั่วคราว) ซึ่งหมายถึงสมาบัติ ๘ เป็นโลกียวิมุตติ เพราะหลุดพ้นจากกิเลสทั้งหลายที่ข่มได้ในขณะที่จิตแน่วแน่เป็นครั้งคราวตรงข้ามกับภิกษุผู้เป็นอสมยวิมุตคือ ภิกษุซึ่งเฝ้าผู้หลุดพ้นด้วยอสมยวิมุตติ (ความหลุดพ้นที่ไม่ขึ้นต่อสมัยคือยั่งยืนเรื่อยไป) (อง.ปญจก.อ. (บาลี) ๓/๑๔๙/๕๘)

โลกว่าง :

โลกเปล่า หมายถึงว่างจากอึดตาหรือจากสิ่งทีเนื่องด้วยอึดตา มีปรากฏในสุญญตโลกสูตร ที่พระอานนที่ได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ที่พระองค์ตรัสว่า ‘โลกว่าง โลกว่าง ด้วยเหตุเพียงเท่าไร หนอ จึงตรัสว่า ‘โลกว่าง’ พระพุทธเจ้าข้า พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า อานนท เพราะว่างจากอึดตาหรือจากสิ่งทีเนื่องด้วยอึดตา ฉะนั้นจึงเรียกว่า ‘โลกว่าง’ แล้วตรัสอีกว่า อานนท อะไรเล่าว่างจากอึดตาและจากสิ่งทีเนื่องด้วยอึดตา คือ จักขุเป็นธรรมว่างจากอึดตาและจากสิ่งทีเนื่องด้วยอึดตา รูปว่างจากอึดตาและจากสิ่งทีเนื่องด้วยอึดตา จักขุวิญญานเป็นธรรมว่างจากอึดตาและจากสิ่งทีเนื่องด้วยอึดตา จักขุสัมผัสเป็นธรรมว่างจากอึดตาและจากสิ่งทีเนื่องด้วยอึดตา แมंसุขเวทนา ทุกขเวทนา หรืออุเบกขาเวทนาทีเกิดเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัยก็เป็นธรรมว่างจากอึดตาและจากสิ่งทีเนื่องด้วยอึดตา โสตะ ฯลฯ สัททะ ฯลฯ ฆานะ ฯลฯ คันธะ ฯลฯ ชิวหา ฯลฯ รส ฯลฯ กาย ฯลฯ โผฏฐัพพะ ฯลฯ มโนเป็นธรรมว่างจากอึดตาและจากสิ่งทีเนื่องด้วยอึดตา ธรรมารมณ์เป็นธรรมว่างจากอึดตาและจากสิ่งทีเนื่องด้วยอึดตา มโนวิญญานเป็นธรรมว่างจากอึดตาและจากสิ่งทีเนื่องด้วยอึดตา มโนสัมผัสเป็นธรรมว่างจากอึดตาและจากสิ่งทีเนื่องด้วยอึดตาแมंसุขเวทนา ทุกขเวทนา หรืออุเบกขาเวทนาทีเกิดเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัยก็เป็นธรรมว่างจากอึดตาและจากสิ่งทีเนื่องด้วยอึดตา เพราะฉะนั้น เราจึงกล่าวว่ ‘โลกว่าง’ (ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๘๕/๗๘, ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๘๖/๕๒๘, ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๘๘/๓๑๘, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๖/๕๒๕, อภ.ก. (ไทย) ๓๗/๒๓๔/๑๐๔)

โลกวาทปฏิสังยุตตทิกฺขุ : ความเห็นอันสัมปยุตด้วยโลกวาทะ, เป็นข้อที่ ๑๔ ในทิกฺขุ ๑๖ ดังคำในปฏิสัมภิทามรรคว่า โลกวาทปฏิสังยุตตทิกฺขุ มีความยึดมั่นด้วยอาการ ๘ อย่าง คือ ความยึดมั่นถึถึมั่นว่า “อึดตาและโลกเที่ยง” ชื่อว่าโลกวาทปฏิสังยุตตทิกฺขุ ทิกฺขุไม่ใช่วัตถุ วัตถุก็ไม่ใช่ทิกฺขุ ทิกฺขุเป็นอย่างหนึ่ง วัตถุก็เป็นอย่างหนึ่ง ทิกฺขุและวัตถุ นี้เป็นโลกวาทปฏิสังยุตตทิกฺขุ เป็นอาการที่ ๑ โลกวาทปฏิสังยุตตทิกฺขุเป็นมิจาทิกฺขุ ฯลฯ เหล่านี้เป็นสังโยชน์ แต่ไม่เป็นทิกฺขุ ความยึดมั่นถึถึมั่นว่า “อึดตาและโลกไม่เที่ยง” ชื่อว่าโลกวาทปฏิสังยุตตทิกฺขุ ฯลฯ ความยึดมั่นถึถึมั่นว่า “อึดตาและโลกเที่ยงก็มี ไม่เที่ยงก็มี” ฯลฯ “อึดตาและโลกเที่ยงก็ไม่ใช่ ไม่เที่ยงก็ไม่ใช่” ฯลฯ “อึดตาและโลกมีที่สุดก็มี” ฯลฯ “อึดตาและโลกไม่มีที่สุดก็มี” ฯลฯ “อึดตาและโลกมีที่สุดก็มี ไม่มีที่สุดก็มี” ฯลฯ ความยึดมั่นถึถึมั่นว่า “อึดตาและโลกมีที่สุดก็ไม่ใช่ ไม่มีที่สุดก็ไม่ใช่” ชื่อว่าโลกวาทปฏิสังยุตตทิกฺขุ ทิกฺขุไม่ใช่วัตถุ วัตถุก็ไม่ใช่ทิกฺขุ ทิกฺขุเป็นอย่างหนึ่ง วัตถุ

ก็เป็นอย่างหนึ่ง ทิฏฐิและวัตถุนี้เป็นโลกวาทปฏิสังยุตตทิฏฐิ เป็นอาการที่ ๘ โลกวาทปฏิสังยุตตทิฏฐิเป็นมิจฉาทิฏฐิ ฯลฯ เหล่านี้เป็นสังโยชน์ แต่ไม่เป็นทิฏฐิมืออธิบายอีกว่า โลกวาทปฏิสังยุตตทิฏฐิมีความยึดมั่นด้วยอาการ ๘ อย่าง เป็นภวทิฏฐิก็มีเป็นวิภวทิฏฐิก็มี (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๔๗/๒๒๔, ๓๑/๑๔๘/๒๒๗)

โลกวาทปฏิสังยุตตทิฏฐินิทเทศ : แสดงโลกวาทปฏิสังยุตตทิฏฐิ อธิบายอุทเทศที่ ๑๔ คือ โลกวาทปฏิสังยุตตทิฏฐิโดยวิธีปุจฉาและวิสัชนา ดังนี้

คำปุจฉาว่า “โลกวาทปฏิสังยุตตทิฏฐิมีความยึดมั่นด้วยอาการ ๘ ประการ เป็นอย่างไร” ท่านพระสารีบุตรวิสัชนาไว้ดังนี้

ท่านจำแนกโลกวาทปฏิสังยุตตทิฏฐิที่มีความยึดมั่นด้วยอาการ ๘ ประการ คือ (๑) อตฺตาและโลกเที่ยง (๒) อตฺตาและโลกไม่เที่ยง (๓) อตฺตาและโลกเที่ยงและไม่เที่ยง (๔) อตฺตาและโลกเที่ยงก็มีใช้ ไม่เที่ยงก็มีใช้ (๕) อตฺตาและโลกมีที่สุด (๖) อตฺตาและโลกไม่มีที่สุด (๗) อตฺตาและโลกมีที่สุดและไม่มีที่สุด (๘) อตฺตาและโลกมีที่สุดก็มีใช้ ไม่มีที่สุดก็มีใช้ แต่ละอาการ มีใจความแบ่งเป็น ๗ ส่วนเหมือนในอตฺตานุทิฏฐิ ในที่นี้ขอแสดงส่วนที่ต่างกันเป็นตัวอย่าง ๑ อาการ ดังนี้

ส่วนที่ ๑ อธิบายคำว่า “โลกวาทปฏิสังยุตตทิฏฐิ”

ความยึดมั่นถือมั่นว่า “อตฺตาและโลกเที่ยง” ชื่อว่าโลกวาทปฏิสังยุตตทิฏฐิ

ส่วนที่ ๒ อธิบายคำว่า “ทิฏฐิและวัตถุ”

ทิฏฐิไม่ใช่วัตถุ วัตถุกี่ไม่ใช่ทิฏฐิ ทิฏฐิเป็นอย่างหนึ่ง วัตถุกี่เป็นอย่างหนึ่ง ทิฏฐิและวัตถุนี้เป็นโลกวาทปฏิสังยุตตทิฏฐิ เป็นอาการที่ ๑ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๔๗/๒๒๔)

โลกวาท :

คำพูดเรื่องโลก, ถ้อยคำชาวโลก; ลัทธิเกี่ยวกับโลก, ความเห็นเกี่ยวกับโลก หมายถึงความเห็นผิดที่ปรารถนาโลก เช่น เห็นผิดว่าโลกเที่ยงเป็นต้น ดังคำในสัลเลขสูตร ที่พระมหาจุนทะทูลถามว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ มีทิฏฐิหลายประการในโลกเกี่ยวกับอตฺตวาทะ บ้าง เกี่ยวกับโลกวาทะ บ้าง เมื่อภิกษุมนสิการเพียงเบื้องต้น ก็ละสลัดทั้งทิฏฐิเหล่านั้น ได้อย่างนั้นหรือ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า จุนทะ มีทิฏฐิหลายประการในโลกเกี่ยวกับอตฺตวาทะบ้าง เกี่ยวกับโลกวาทะบ้าง เมื่อภิกษุเห็นอารมณ์เป็นที่เกิดขึ้น เป็นที่หมักหมม และเป็นที่ท่องเที่ยวแห่งทิฏฐิเหล่านั้นตามความเป็นจริงด้วยปัญญาอันชอบอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อตฺตาของเรา ก็ละสลัดทั้งทิฏฐิเหล่านั้นได้, ในปฏิสัมภิทามรรคกล่าวถึงโลกวาทอยู่กับคำอื่น คือ โลกวาทปฏิสังยุตตทิฏฐิ (ความเห็นอันสัมปยุตด้วยโลกวาทะ) (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๘๑/๗๐, ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๒๖/๑๙๔)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า โลกวาทะ หมายถึงมิจฉาทิฏฐิที่ปรารถนาโลก เช่น เห็นว่าอตฺตาและโลกเที่ยงเป็นต้น (ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๘๑/๑๙๔)

โลกโวหาร :

โวหารของชาวโลก หมายถึงสำนวนคำพูดที่ใช้กันของชาวโลก ดังคำในปฏิกุฎฐปาหสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า จิตตะ เปรียบเหมือนนมสดมาจากแม่โค นมสั้มาจากนมสด เนยข้นมาจากนมสั้ เนยใสมาจากเนยข้น หัวเนยใสมาจากเนยใส ในเวลาที่ยังเป็นนมสดก็ไม่นับว่าเป็นนมสั้ ไม่นับว่าเป็นเนยข้น ไม่นับว่าเป็นเนยใส ไม่นับว่าเป็น

หัวเนยใส ยังเป็นนมสดเท่านั้น ฯลฯ จิตตะ เหล่านี้แลเป็นโลกสมัญญา (ชื่อที่ชาวโลกใช้เรียก) เป็นโลกนิรุตติ (ภาษาของชาวโลก) เป็นโลกโวหาร (โวหารของชาวโลก) เป็นโลกบัญญัติ (บัญญัติของชาวโลก) ซึ่งตถาคตก็ใช้อยู่แต่ไม่ยึดถือ (ที.สี.(ไทย) ๙/๔๔๐/๑๙๕)

โลกสมัญญา : ชื่อที่ชาวโลกใช้เรียก, ชื่อที่มีผู้ยกย่องหรือตั้งให้ เช่น พระพุทธเจ้าได้รับสมัญญาว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้า เพราะเป็นผู้ตรัสรู้เองโดยชอบ ศาสดาของศาสนาเซนได้รับสมัญญาว่า มหาวีระ เพราะเป็นผู้มีความกล้าหาญมาก ดังคำในปฎฐปาหสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ตอนหนึ่งว่า ในเวลาที่มีการได้อัตตภาพที่ไม่มีรูปก็ไม่เห็นว่ามีการได้อัตตภาพหยาบและการได้อัตตภาพที่สำเร็จด้วยใจ มีเพียงการได้อัตตภาพที่ไม่มีรูปเท่านั้น จิตตะเหล่านี้แลเป็นโลกสมัญญา (ชื่อที่ชาวโลกใช้เรียก) เป็นโลกนิรุตติ (ภาษาของชาวโลก) เป็นโลกโวหาร (โวหารของชาวโลก) เป็นโลกบัญญัติ (บัญญัติของชาวโลก) ซึ่งตถาคตก็ใช้อยู่แต่ไม่ยึดถือ (ที.สี.(ไทย) ๙/๔๔๐/๑๙๕)

โลกสมุทสุตตร : พระสุตตรว่าด้วยความเกิดแห่งโลก พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ความเกิดแห่งทุกข์ ได้แก่เพราะอาศัยอายตนะภายในและอายตนะภายนอก ๖ วิญญาณ ๖ จึงเกิด ความประจวบธรรม ๓ หมวดนั้นเป็นผัสสะ และเพราะผัสสะ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาจึงเกิด เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงเกิด ความดับแห่งทุกข์ ได้แก่เพราะตัดขาดไม่เหลือด้วยวิราคะ อุปาทานจึงดับ จากนั้นก็ดับไปตามลำดับนี้ คือ ภพชาติ ขรา มรณะ โสกะ ปรีทเวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๑๐๗/๑๒๑)

โลกสวรรค์ : โลกของเทวดา, เมืองฟ้า, เป็นโลกที่สัตว์ทำกุศลกรรมไปเกิด ดังคำในมหาวิงค์เทวทหสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ตอนหนึ่งว่า หมู่สัตว์ที่ประกอบกายสุจริต วิจิสุจริตมโนสุจริต ไม่กล่าวร้ายพระอริยะ มีความเห็นชอบ ชักชวนผู้อื่นให้ทำกรรมตามความเห็นชอบ พวกเขาหลังจากตายแล้ว จะไปบังเกิดในสุคติโลกสวรรค์ หรือดังคำในมาตุโปสกสูตรที่กล่าวไว้ว่า บุคคลใดเลี้ยงมารดาและบิดาโดยชอบธรรม บันฑิตย่อมสรรเสริญบุคคลนั้นขณะที่ยังอยู่ในโลก ครั้นจากโลกนี้ไปแล้ว ย่อมบันเทิงในโลกสวรรค์ หรือดังคำใน สัมภวชาดกที่กล่าวไว้ว่าพระองค์ย่อมทรงเป็นที่รักแห่งหมู่พระญาติ และทรงรุ่งโรจน์ในหมู่มิตร ทรงมีพระปรีชา เมื่อพระวรกายแตกทำลายไปจะทรงเข้าถึงโลกสวรรค์ หรือดังคำในอุมมาพันติชาดกที่อภิปรากเสนาบดีกราบทูลว่าข้าแต่พระองค์ผู้จอมชน บุญกรรมอันนำไปถึง โลกสวรรค์ของข้าพระองค์ ขอพระองค์อย่าทรงทำอันตรายเลย (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๑๓/๗, ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๑๘/๒๕, ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๐๕/๒๙๗, ขุ.ชา. ทุก.(ไทย) ๒๗/๘๘/๘๗, ขุ.ชา.ติงสติ.(ไทย) ๒๗/๑๓๗/๕๖๖, ขุ.ชา.ปญญาส.(ไทย) ๒๘/๙๓/๑๘)

โลกสันนิวาส : การอยู่ร่วมกันของสัตว์โลก, การอยู่ด้วยกันมนุษย์โลก, การอยู่ร่วมกันในโลก ดังคำในอธิปเตยยสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ตอนหนึ่งว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้ย่อมเห็นประจักษ์ว่า เราถูกชาติ ขรา มรณะ โสกะ ปรีทเวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสครอบงำ ชื่อว่าถูกทุกข์ครอบงำ มีทุกข์อยู่ตรงหน้า ทำอย่างไร การทำที่สุกดองทุกข์

ทั้งสิ้นนี้จะพึงปรากฏ ก็เราบวชแล้วอย่างนี้พึงคิดเรื่องงาม เรื่องปองร้าย เรื่องเปียดเบียน โลกสันนิวาส(การอยู่ร่วมกันของสัตว์โลก)นี้ใหญ่ ก็ในโลกสันนิวาสนี้ใหญ่มีสมณพราหมณ์ผู้มีฤทธิ์ มีตาทิพย์ รู้จิตของบุคคลอื่น สมณพราหมณ์เหล่านั้นมองเห็นได้แม้จากที่ไกล แม้อยู่ใกล้ก็ไม่ปรากฏ รู้จิต(ของบุคคลอื่น)แม้ด้วยจิต(ของตน) หรือตั้งคำในฐานสูตรที่กล่าวว่า บุคคลบางคนในโลกนี้ประสบความเสื่อมญาติ ความเสื่อมโภคทรัพย์ หรือความเสื่อมเพราะโรค ย่อมไม่พิจารณาเห็นอย่างนี้ว่า ‘โลกสันนิวาสนี้เป็นอย่างนี้เองการได้อัตภาพนี้เป็นอย่างนั้นในโลกสันนิวาสตามความเป็นจริง ในการได้อัตภาพตามความเป็นจริง โลกธรรม ๘ คือ (๑) ได้ลาภ (๒) เสื่อมลาภ (๓) ได้ยศ (๔) เสื่อมยศ(๕) นินทา (๖) สรรเสริญ (๗) สุข (๘) ทุกข์ หมุนเวียนไปตามโลก และโลกก็หมุนเวียนไปตามโลกธรรม ๘ หรือตั้งคำในเทมียชาดกที่เทมียกุมารกล่าวไว้ว่า ในโลกสันนิวาสที่มีชราและมรณะเป็นธรรมดา นั้น จะเปล็ดเปล็นไปทำไม จะเล่นหัวไปทำไม หรือในมหานิทเทศอธิบายโลกสันนิวาสไว้หลายนัยเช่นว่า พระผู้มีพระภาคทั้งหลายตรัสรู้แล้ว ทรงพิจารณาเห็นว่า โลกสันนิวาสนั้นไฟลุกโชนแล้ว จึงทรงแผ่พระมหากรุณาไปในหมู่สัตว์ (อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๔๐/๒๐๒,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๙๒/๒๘๐,ช.ช.ม.(ไทย) ๒๘/๑๑๗/๒๐๑,ช.ป.(ไทย) ๓๑/๑๑๗/๑๗๙,๓๑/๑๑๘/๑๘๑)

โลกสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยโลก สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ทเวดาทูลถามว่า โลกเกิดเมื่ออะไรเกิด โลกเชยชิดกับอะไร โลกยึดถืออะไร และโลกเดือดร้อนเพราะอะไร พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า โลกเกิดเมื่ออายตนะ ๖ เกิด โลกทำความเชยชิดและยึดถืออายตนะ ๖ จึงต้องเดือดร้อนเพราะอายตนะ ๖ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๗๐/๗๗)

โลกสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่ไม่เกิดประโยชน์แก่ชาวโลก สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน พระเจ้าปเสนทิโกศลตรัสถามว่า ธรรมเหล่าไหนเมื่อเกิดขึ้นภายใน(จิต)ของบุรุษ ย่อมเกิดขึ้นเพื่อไม่เป็นประโยชน์ เพื่อความทุกข์ เพื่อความอยู่ไม่ผาสุก พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ธรรม ๓ ประการ เมื่อเกิดขึ้นภายใน(จิต)ของบุรุษ ย่อมเกิดขึ้นเพื่อไม่เป็นประโยชน์ เพื่อความทุกข์ เพื่อความ อยู่ไม่ผาสุก คือ (๑) โลภธรรม (ธรรมคือโลภะ) (๒) โทสธรรม (ธรรมคือโทสะ) (๓) โมหธรรม (ธรรมคือโมหะ) พระองค์ได้ตรัสสรุปว่า โลภะ โทสะ และโมหะเกิดขึ้นภายในตนย่อมทำร้ายบุรุษผู้มีจิตเลวทราม เหมือนขุยไผ่กำจัดต้นไผ่ ฉะนั้น (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๓๔/๑๖๗)

โลกสูตร^๓ : พระสูตรว่าด้วยโลก พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ทรงแสดง ความเกิดและความดับแห่งโลก(หมู่สัตว์)ว่า เพราะอาศัยอายตนะภายใน ๖ และอายตนะภายนอก ๖ วิญญาณ ๖ จึงเกิด เมื่อธรรม ๓ ประการข้างต้นนั้นประจวบกัน ผัสสะจึงมี เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาเป็นต้นจึงมี นี้เป็นความเกิดแห่งโลก ส่วนความดับแห่งโลก เริ่มจากตัดหาดับ แล้วชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัสและอุปายาสจึงดับตามลำดับ (ส.น.(ไทย) ๑๖/๔๔/๙๐)

- โลกสูตร^๔ :** พระสูตรว่าด้วยผู้รู้โลก ท่านพระสารีบุตรถามท่านพระอนุรุทธะว่า ท่านเจริญธรรมอะไรจึงมีปัญญามาก ท่านพระอนุรุทธะตอบว่า เพราะเจริญสติปัญญา ๔ (ส.ม. (ไทย) ๑๙/๓๙๔/๒๕๒)
- โลกสูตร^๕ :** พระสูตรว่าด้วยพระตถาคตเป็นอริยะในโลก พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า อริยสัจ ๔ เป็นของพระตถาคตซึ่งเป็นพระอริยะในโลก ฉะนั้น จึงเรียกว่าอริยสัจ(สิ่งจริงแท้ของพระอริยะ) (ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๙๘/๖๑๐)
- โลกสูตร^๖ :** พระสูตรว่าด้วยโลก พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ตถาคตตรัสรู้โลก (หมายถึง ทำทุกขอริยสัจให้ประจักษ์ด้วยอรหัตตมัคคญาณ) พราภจากโลก ตรัสรู้เหตุเกิดแห่งโลก ละเหตุเกิดแห่งโลก ตรัสรู้ความดับแห่งโลก ทำให้ประจักษ์ซึ่งความดับแห่งโลก ตรัสรู้ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งโลก บำเพ็ญข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งโลก แล้วตรัสว่า ความหมายของตถาคต ๔ คือชาวโลกจึงเรียกว่า ตถาคต (๑) เพราะรู้แจ้งรูปที่ให้เห็น เสียงที่ได้ฟังอารมณ์ที่ได้ทราบ (หมายถึงกลิ่นรสและสัมผัสเพราะเป็นสภาวะที่บุคคลถึงแล้วจึงกำหนดได้) และธรรมารมณ์ที่รู้แจ้ง (หมายถึงธรรมารมณ์มีสุขและทุกข์เป็นต้น) (๒) เพราะตรัสรู้ในราตรีใด ปรินิพพานในราตรีใด ย่อมภาสิต กล่าว แสดงคำใด คำนั้นทั้งหมดเป็นจริงอย่างนั้น ไม่เป็นอย่างอื่น (๓) เพราะกล่าวอย่างใด ก็ทำอย่างนั้น ทำอย่างใด ก็กล่าวอย่างนั้น (๔) เพราะทรงเป็นผู้ยิ่งใหญ่ ไม่มีใครข่มเหงได้ (อง. จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๓/๓๗)
- โลกสูตร^๗ :** พระสูตรว่าด้วยสัตว์โลก พระผู้มีพระภาคเมื่อแรกตรัสรู้ ประทับอยู่ ณ ควางตันโปธิ พุกษ โกลีฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา เขตตำบลอุรุเวลา ประทับนั่งโดย บัลลังก์เดียว เสวยวิมุตติสุขอยู่เป็นเวลา ๗ วันทอดพระเนตรเห็นหมู่สัตว์กำลังเดือดร้อนด้วยความทุกข์มากมาย และถูกความร่ำร้อนหลากหลายที่เกิดจากราคะบ้าง เกิดจากโทสะบ้างเกิดจากโมหะบ้างรุมแผดเผาอยู่ แล้วทรงเปล่งอุทานว่า สัตว์โลกนี้เกิดความร่ำร้อน ถูกทุกขเวทนากระทบแล้ว กล่าวทุกขเวทนาว่าเป็นของตน เพราะสัตว์โลกนี้สำคัญสิ่งใดว่าเที่ยง สิ่งนั้นก็กลับเป็นอย่างอื่น สัตว์โลกมีภาวะไม่มั่นคง ติดอยู่ในภพ หมกมุ่นอยู่ในภพ เพลิดเพลินอยู่ในภพ ภพที่สัตว์โลกเพลิดเพลินจัดเป็นภย ภัยที่สัตว์โลกกลัวจัดเป็นทุกข์ บุคคลต้องบำเพ็ญพรหมจรรย์นี้เท่านั้น เพื่อละภพให้ได้ (ขุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๓๐/๒๒๙)
- อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า พรหมจรรย์ ในที่นี้หมายถึงมัคคพรหมจรรย์ (ขุ.อุ. (บาลี) ๓๐/๒๒๒,๔๒/๒๙๘)
- โลกสูตร^๘ :** พระสูตรว่าด้วยโลก พระผู้มีพระภาคทรงแสดงว่าพระองค์เองเป็นผู้ตรัสรู้โลก เหตุเกิดโลก ความดับโลก และข้อปฏิบัติให้ถึงความดับโลกได้แล้ว จึงทรงพราภจากโลกได้ คำว่า โลกในสูตรนี้หมายถึงทุกข อริยสัจ นอกจากนี้ได้ทรงอธิบายความหมายของคำว่า “ตถาคต” ที่ชาวโลกเรียกกันว่า เพราะตรัสรู้อายตนะ ๖ ประการ เพราะตรัสรู้อนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ เพราะพูดอย่างไรทำอย่างนั้น หรือทำอย่างไร พูดอย่างนั้น และเพราะเห็นถ่องแท้ เป็นผู้ประเสริฐสุด หาผู้เปรียบมิได้ ทั้งในมนุษย์โลกพร้อมทั้งเทวโลก (ขุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๑๑๒/๔๙๕, ขุ.อิติ.อ. (บาลี) ๑๑๒/๔๑๐)

- โลกหน้า :** ภาพหน้า ดังคำในสามัญญผลสูตรที่ครูอุชิตะ เกสกัมพลตบพระเจ้าอชาตศัตรูว่า มหาบพิตร ทานที่ให้แล้วไม่มีผล ยัญที่บูชาแล้วไม่มีผล การเซ่นสรวงก็ไม่มีผล ผลวิบากแห่งกรรมที่ทำดีทำชั่วก็ไม่มี โลกนี้ไม่มี โลกหน้าไม่มี บิดาไม่มี คุณมารดาไม่มี คุณสัตว์ที่เกิดผุดขึ้น ก็ไม่มี สมณพราหมณ์ผู้ประพฤติปฏิบัติชอบทำให้แจ้งโลกนี้และโลกหน้าด้วยปัญญาอันยิ่งเองแล้วสอนผู้อื่นให้รู้แจ้งก็ไม่มีในโลก หรือดังคำที่พระกุมารกัสสปะกล่าวแก่พระเจ้าปายาสีว่า บพิตร พระองค์ก็เช่นเดียวกันทรงเงงเวลา ไม่ฉลาดนั้นแหละ แสวงหาโลกหน้าโดยไม่ถูกวิธี หรือดังคำที่อุตตรมานพให้ทานแล้วอุทิศอย่างนี้ว่า ด้วยผลทานนี้ ข้าพเจ้าขออยู่ร่วมกับเจ้าปายาสีในโลกนี้เท่านั้น อย่าได้อยู่ร่วมกันอีกในโลกหน้าเลย (ที.สี.(ไทย) ๙/๖๕/๒๗, ๙/๑๗๑/๕๖, ๙/๑๘๐/๕๙, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๔๒๘/๓๖๑, ๑๐/๔๓๙/๓๗๐, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๔๔/๒๐๐, ม.ม.(ไทย) ๑๒/๓๕๑/๓๘๕, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๙๔/๙๗, ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๙๑/๑๐๖, ๑๔/๑๓๖/๑๗๕, ๑๔/๓๙๓/๔๔๖)
- โลกกชชาชิกะ :** เรื่องโลก, เป็นเรื่องที่ ๒๖ ในบรรดาไตรปิฎกต่าง ๆ ดังคำในมหาวิภังค์ที่ว่า พวกภิกษุฉัพพัคคีย์เข้าหมู่บ้านในเวลาวิกาล นั่งในที่ชุมนุม สนทนาไตรปิฎกต่าง ๆ คือ (๑) ราชกถา เรื่องพระราชชาลฯ (๒๖) โลกกชชาชิกะ เรื่องโลก(๒๗) สมุททกชชาชิกะ เรื่องทะเล (๒๘) อิติภวาทกถา เรื่องความเจริญและความเสื่อม, ในไตรปิฎกต่าง ๆ ปฐมกถาวัตถุสูตร ก็กล่าวทำนองเดียวกัน มีอธิบายโลกกชชาชิกะ เรื่องโลกไว้ว่า โลกนี้ใครสร้าง เทพซ้อนสร้าง กษัตริย์เพราะกระดูกขาว นกตะกรุมแดงเพราะเลือดแดง ชื่อว่าเรื่องโลก ซึ่งกล่าวไว้ในอรรถกถากถาวัตถุสูตร (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๕๐๘/๕๙๙, วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๕๐/๒๐, อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๖๙/๑๕๒)
- โลกัตถจริยา :** ความประพฤติเป็นประโยชน์แก่โลก, พระพุทธจริยาเพื่อประโยชน์แก่โลก, ทรงประพฤติเป็นประโยชน์แก่โลก คือทรงอาศัยพระมหากรุณา เสด็จไปประกาศพระศาสนาเพื่อประโยชน์สุขแก่มหาชนในถิ่นฐานแคว้นต่าง ๆ เป็นอันมากและประดิษฐานพระศาสนาไว้เพื่อประโยชน์สุขแก่ชุมชนภายหลังตลอดกาลนาน (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์) ; ดู *พุทธจริยา*
- โลกันตคมนสูตร :** พระสูตรว่าด้วยการถึงที่สุดแห่งโลก พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เราไม่กล่าวว่า บุคคลพึงรู้ พึงเห็นและพึงถึงที่สุดแห่งโลกได้ด้วยการไป ผู้ยังไม่ถึงที่สุดแห่งโลกแล้วจะทำที่สุดแห่งทุกขังไม่ได้ แล้วเสด็จลุกขึ้นจากพุทธอาสน์เข้าไปยังพระวิหาร ภิกษุเหล่านั้นจึงเรียนให้ท่านพระอานนท์ช่วยอธิบายอุทเทสนั้น ซึ่งท่านพระอานนท์ได้กล่าวดำนิว่า เมื่อพระศาสดาประทับอยู่ ท่านทั้งหลายกลับละเลยพระองค์เสียแล้วจะมาถามผม เปรียบเหมือนบุรุษผู้ต้องการแก่นไม้ เมื่อมีต้นไม้ใหญ่มีแก่น ก็มองข้ามรากและลำต้นไปเสีย แล้วได้อธิบายว่า พระผู้มีพระภาคทรงแสดงอุทเทสโดยย่อ นั้น หมายถึงบุคคลผู้มีความหมายรู้และกำหนดหมายโลกว่าเป็นโลกด้วยอายตนะภายใน ๖ ซึ่งอายตนะภายใน ๖ เหล่านั้นเรียกว่าโลก ภิกษุเหล่านั้นได้ฟังคำอธิบายเช่นนั้นก็นำไปกราบทูลพระผู้มีพระภาค ซึ่งพระองค์ได้ตรัสสรรเสริญท่านพระอานนท์ว่า อานนท์เป็นบัณฑิต มีปัญญามาก แม้

หากเธอทั้งหลายจะฟังถามเนื้อความนี้กับเรา ถึงเราเองก็ฟังตอบเนื้อความนั้นอย่างนั้น (ส.สพ.ไทย) ๑๘/๑๑๖/๑๓๐)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า **โลก** หมายถึงโลกจักรวาล และคำว่า **โลก** ในที่นี้หมายถึงสังขารโลก (ส.สพ.อ. (บาลี) ๓/๑๑๖/๓๘)

โลกันตนรก : นรกที่สุดของโลก,เป็นสถานที่ที่มีมิติเป็นนิത്യ มัวเป็นหมอก ปราศจากแสงเดือนแสงตะวัน มีแต่ความทุกข์มีตมนอนธการ,เป็นแดนหรือภูมิที่เชื่อกันว่าผู้ทำบาปจะต้องไปเกิดและถูกลงโทษ, โดยปริยายหมายถึงแดนที่มีแต่ความทุกข์ทรมาน ดังคำในอันธการสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย โลกันตนรกมีแต่ความทุกข์มีตมนอนธการ มัวเป็นหมอก สัตว์ในนรกนั้นไม่ได้รับประโยชน์จากแสงสว่างของดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ ที่มีฤทธิ์มาก มีอานุภาพมาก,ในมหานารทกัสสปชาดก ท่านนารทฤๅษีกล่าวบรรยายถึงโลกันตนรกไว้ว่า ในโลกันตนรกนั้นมีมิติที่สุด ไม่มีดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ โลกันตนรกนั้นมีมิติอยู่เป็นนิത്യ น่ากลัว กลางคืนกลางวันไม่ปรากฏ ผู้ต้องการทรัพย์ ใครเล่าจะพึงเที่ยวไปในสถานที่นั้นได้,ในพุทธวงศ์กล่าวอีกว่า พื้นแผ่นดินพร้อมทั้งเทวโลกสว่างไสว โลกันตนรกจำนวนมากที่ไม่เชื่อมติดกันและความมืดอันหนาที่บดบังจิตใจไปในกาลนั้น เพราะเห็นปาฏิหาริย์อันน่าอัศจรรย์ (ส.ม. (ไทย) ๑๘/๑๑๖/๖๒๙,ช.ข.ม.(ไทย) ๒๘/๑๓๐๖/๓๘๔,๑๓๐๗/๓๘๕,๑๓๑๑/๓๘๕,ช.พ.พ.ธ.(ไทย) ๓๓/๗/๕๕๖)

โลกันตริกนรก : นรกที่อยู่ระหว่างที่สุดแห่งโลก,เป็นสถานที่ที่มีมิติอยู่เป็นนิത്യ แต่จะสว่าง ๔ ครั้ง เมื่อคราวที่พระโพธิสัตว์ก้าวลงสู่ครุฑ ประสูติ ตรัสรู้และแสดงธรรมจักร ดังคำในปฐมตถาคตอัจฉริยสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เมื่อพระโพธิสัตว์จุติจากสวรรค์ชั้นดุสิต มีสติสัมปชัญญะ เสด็จลงสู่พระครุฑของพระมารดา แสงสว่างโอฬารประมาณไม่ได้ เกิด เลยอานุภาพของเทวดาทั้งหลายย่อมปรากฏขึ้นในโลกพร้อมทั้ง เทวโลก มารโลก พรหมโลก และหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์เทวดาและมนุษย์ แม้แต่โลกันตริกนรกซึ่งเปิดตลอด ไม่มีอะไรปิดกัน มีมิติ มองไม่เห็นอะไร ที่แสงสว่างแห่งดวงจันทร์และ ดวงอาทิตย์อันมีฤทธิ์มากอย่างนี้ มีอานุภาพมากอย่างนี้ยังส่องไปไม่ถึงแสงสว่างโอฬารประมาณไม่ได้ล่วงเลยอานุภาพของเทวดาทั้งหลายย่อมปรากฏในโลกันตริกนรกนั้นแม้พวกสัตว์ที่เกิดในโลกันตริกนรกนั้นจำกันและกันได้เพราะแสงสว่างนั้นว่า ท่านผู้เจริญ ทราบว่า สัตว์แม่เหล่าอื่นที่เกิดในที่นี้มีอยู่ นี่เป็นเหตุอัศจรรย์ไม่เคยปรากฏประการที่ ๑ ย่อมปรากฏเพราะความปรากฏของตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๒๗/๑๙๕) ; โลกันตนรก ก็เรียก

โลกาธิปไตย : ความถือโลกเป็นใหญ่,การทำชาวโลกให้เป็นใหญ่แล้วไม่ทำความชั่ว ชื่อว่าโลกาธิปไตย หมายถึงการถือความนิยมหรือเสียงกล่าวหาของชาวโลกเป็นสำคัญ หวั่นไหวไปตามเสียงนินทาและสรรเสริญ จะทำอะไรก็มุ่งจะเอาใจหมู่ชน หากความนิยม ทำตามที่เขานิยมกัน หรือคอยแต่หวั่นกลัวเสียงกล่าวหา, ฟังใช้แต่ในทางดีหรือในขอบเขตที่เป็นความดี คือ เคารพเสียงหมู่ชน (ข้อ ๒ ในอธิปไตย ๓),ในอธิปไตยยสุตรอธิบายโลกาธิปไตยแนวบรรพชิตไว้ ดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ตอนหนึ่งว่า เธอทำโลก

เท่านั้นให้เป็นใหญ่ ละอุกุศล บำเพ็ญกุศล ละกรรมที่มีโทษ บำเพ็ญกรรมที่ไม่มีโทษ รักษาตนให้บริสุทธิ์ ฝึกหัดทั้งหลาย นี้เรียกว่าโลกาธิปไตย (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๔,อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๔๐/๒๐๒)

โลกามิส:

เหยื่อแห่งโลก,เครื่องล่อใจให้ติดอยู่ในโลก ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัส, เครื่องล่อใจให้ติดอยู่ในโลก ได้แก่ กามคุณ ๕ คือรูป, เสียง, กลิ่น, รส, โผฏฐัพพะ อันน่าปรารถนาน่าใคร่ น่าพอใจ ดังคำในนิวาปสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สมณพราหมณ์พวกที่ ๑ เข้าไปหากามคุณ ๕ ที่มารล่อไว้ซึ่งเป็นโลกามิสแล้วล้มตัวบริโภคนกามคุณ ๕ เมื่อเข้าไปหากามคุณ ๕ นั้น ล้มตัวบริโภคนกามคุณ ๕ ก็มัวเมา เมื่อมัวเมาก็ประมาทเมื่อประมาทก็ถูกมารทำอะไร ๆ ได้ตามใจชอบในกามคุณ ๕ นั้น เมื่อเป็นเช่นนี้สมณพราหมณ์พวกที่ ๑ นั้นก็ไม่พ้นจากอำนาจของมารไปได้ หรือดังคำในโปกขลยสูตรที่ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า คหบดี อริยสาวกก็อย่างนั้นเหมือนกัน เห็นประจักษ์ชัดดังนี้ว่า พระผู้มีพระภาคตรัสกามทั้งหลายว่า มีอุปมาด้วยผลไม้ มีทุกข์มาก มีความคับแค้นมาก โทษในกามเหล่านั้นมีอยู่มากยิ่ง ครั้นเห็นโทษของกามนี้ตามความเป็นจริง ด้วยปัญญาอันชอบอย่างนี้แล้วจึงเว้นอุเบกขาที่มีอารมณ์ต่างกันที่อิงอาศัยอารมณ์ต่างกันแล้ว เจริญอุเบกขาที่มีอารมณ์เดียว ที่อิงอาศัยอารมณ์เดียวซึ่งเป็นที่ดับไม่เหลือแห่งความถือมั่นโลกามิสโดยประการทั้งปวง (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๖๗/๒๘๙,๑๒/๒๖๗/๒๘๙,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๔๘/๔๖, ๑๓/๔๒/๔๓,๑๓/๗๖/๗๒,๑๔/๕๘/๖๓,๑๔/๓๐๖/๓๗๑,๑๕/๓/๔,๑๕/๑๐๐/๑๐๖,๑๕/๑๕๓/๑๙๕,๑๕/๓๗๘/๑๕๐,๒๗/๑๖๖/๑๐๙) ; โลกามิษ ก็เขียน

โลกายตศาสตร์ : ชื่อหนึ่งของลัทธิปรัชญาฝ่ายวัตถุนิยมของ อินเดีย ถือว่าโลกนี้เกิดจากการรวมตัวกันเองของวัตถุธาตุ ๔ คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม ซึ่หรือชีวิตเป็นเพียงผลิตผลของวัตถุธาตุที่รวมตัวกันนั้น คนเราเกิดครั้งเดียว ตายแล้วขาดสูญ ไม่มีโลกหน้า จึงควรแสวงหากามสุขเสียแต่วันนี้ พรุ่งนี้เราอาจตาย, เป็นคัมภีร์ว่าด้วยเรื่องราวที่เหลือเชื่อ ถ้าบุคคลเชื่อคัมภีร์นี้แล้วจะไม่ยอมทำบุญ, ลัทธินี้ทางพระพุทธศาสนาจัดเป็นอุจเจตทสิฐิ แปลว่า ความเห็นว่าตายแล้วสูญ ดังคำว่า พระสมณโคตมทรงเว้นขาดจากการเลี้ยงชีพผิดทางด้วยเครัจฉานวิชาเช่นที่สมณพราหมณ์ผู้เจริญบางพวกฉันทนโภชนาหารที่เขาให้ด้วยศรัทธาแล้วยังเลี้ยงชีพผิดทางด้วยเครัจฉานวิชาอย่างนี้ คือ พยากรณ์ว่าฝนจะดี ฝนจะแล้ง จะหาภิกษาหารได้ง่าย จะหาภิกษาหารได้ยาก ฯลฯ วิชาฉันทลักษณะและโลกายตศาสตร์,หรือดังคำในพรหมายสุตที่กล่าวไว้ว่า พราหมณ์ชื่อพรหมายุอาศัยอยู่ในกรุงมิถิลาเป็นคนชรา เป็นคนแก่ เป็นผู้ใหญ่ ล่วงกาลผ่านวัยมาโดยลำดับจนมีอายุถึง ๑๒๐ ปีนับแต่เกิด ฯลฯ นานาญโลกายตศาสตร์ และลักษณะมหาบุรุษ หรือดังคำในสิปปสูตรที่บางพวกกล่าวว่า ศิลปะว่าด้วยโลกายตศาสตร์เลิศกว่าศิลปะทั้งหลาย (ที.สี.(ไทย)๙/๒๕/๑๐,๙/๒๐๙/๗๑,๙/๒๕๖/๘๘,๙/๓๐๓/๑๑๓,๙/๓๑๑/๑๑๘,ม.ม.(ไทย)๑๓/๓๘๓/๔๗๑,๑๓/๔๒๖/๕๓๕,๑๓/๔๗๓/๕๙๘,อง.ติก.(ไทย)๒๐/๕๙/๒๒๕,๒๐/๖๐/๒๒๙,อง.ปณจก.(ไทย)๒๒/๑๙๒/๓๑๗,ช.อุ.(ไทย)๒๕/๒๙/๒๒๗); จารวาก ก็เรียก

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า โลกาศาสตร์ ในที่นี้หมายถึงวิถันทวาศาสตร์ คือ ศิลปะแห่งการเอาชนะผู้อื่นในเชิงวาทศิลป์ โดยการอ้างทฤษฎีและประเพณีทางสังคม มาหักล้างสังขธรรม มุ่งแสดงให้เห็นว่าตนฉลาดกว่า มิได้มุ่งสังขธรรมแต่อย่างใด (ที.สี.อ. (บาลี) ๒๕๖/๒๒๒, ม.ม.อ. (บาลีป ๒/๓๘๓/๒๖๒)

โลกายติกสูตร : พระสูตรว่าด้วยพราหมณ์ผู้รอบรู้คัมภีร์โลกายตะ สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน พราหมณ์ผู้รอบรู้คัมภีร์โลกายตะทูลถามปัญหา ๔ ข้อ คือ

๑. สิ่งทั้งปวงมีหรือ
๒. สิ่งทั้งปวงไม่มีหรือ
๓. สิ่งทั้งปวงมีสภาพเป็นอย่างเดียวกันหรือ
๔. สิ่งทั้งปวงมีสภาพต่างกันหรือ

พระองค์ตรัสว่า ปัญหานี้เป็นโลกายตะ เป็นส่วนสุดทั้ง ๒ ด้าน ตถาคตไม่เข้าไป ใกล้ที่สุดทั้ง ๒ นั้น แสดงธรรมโดยสายกลางเป็นต้นว่า เพราะอวิชาเป็นปัจจัย สังขารทั้งหลายจึงมี อันเป็นเหตุให้พราหมณ์นั้นเลื่อมใส ขอถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะ ประกาศตนเป็นอุบาสกตลอดชีวิต (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๔๘/๔๕)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า **คัมภีร์โลกายตะ** หมายถึงคัมภีร์ที่ว่าด้วยศิลปะแห่งการเอาชนะผู้อื่นโดยการอ้างทฤษฎีและประเพณีทางสังคมมาหักล้างสังขธรรม มุ่งแสดงให้เห็นว่าตนเองฉลาดกว่า มิได้มุ่งถึงสังขธรรมแต่อย่างใด (ส.นิ.อ. ๒/๔๘/๘๖)

โลกายติกสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยพราหมณ์ผู้ชำนาญคัมภีร์โลกายัต คือพราหมณ์ผู้ชำนาญคัมภีร์โลกายัต ๒ คนเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคแล้วกราบทูลว่า ท่านปุรณะ กัสสปะ และนิครนถ์ นาฏบุตร เป็นสัพพัญญู เห็นสิ่งทั้งปวง ปฏิญาณญาณทัสสนะอย่างเบ็ดเสร็จว่า เมื่อเราเดิน ยืน หลับและตื่นอยู่ ญาณทัสสนะได้ปรากฏอยู่ตลอดเวลา และเขาก็กล่าวว่า เราได้เห็นโลกอันไม่มีที่สุดด้วยญาณอันไม่มีที่สุด ท่านทั้ง ๒ นี้ ต่างพูดอวดความรู้กัน ต่างพูดขัดแย้งกัน ใครพูดจริง ใครพูดเท็จ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เรื่องที่คนทั้ง ๒ พูดอวดความรู้กันนั้นพักไว้ก่อน แล้วทรงแสดงธรรมด้วยอุปมาโวหารแก่พราหมณ์ทั้ง ๒ ว่า เปรียบเหมือนบุรุษ ๔ คน ยืนอยู่ ๔ ทิศ ต่างมีฝีเท้าวิ่งได้เร็วและก้าวได้เร็ว พวกเขาต่างมีฝีเท้าเร็วเช่นนี้ เปรียบเหมือนนายขมังธนู ถือธนูไว้มัน ศึกษามาเจนจบ ฝีมือชำนาญ ผ่านการประลองฝีมือมาแล้ว พึงใช้ลูกธนูชนิดเบา ๆ ยิงเงาตาลด้านขวาให้ผ่านไปได้โดยไม่ยาก และยังได้รวดเร็วกว่าการก้าวเท้าดังที่กล่าวมา เปรียบเหมือนบุรุษเดินจากมหาสมุทรด้านทิศตะวันออกถึงมหาสมุทรด้านทิศตะวันตก ถ้าบุรุษยืนอยู่ในทิศใด ๆ พึงกล่าวอย่างนี้ว่า เราจะเดินไปถึงที่สุดโลก แล้วตกิน ต้ม เคี้ยว และลิ้ม งดถ่ายอุจจาระและปัสสาวะ งดหลับและพักผ่อน เขามีอายุ ๑๐๐ ปี มีชีวิตอยู่ ๑๐๐ ปี เดินไปได้ตลอด ๑๐๐ ปี ยังไปไม่ถึงที่สุดโลกเลย จะพึงตายเสียก่อนในระหว่าง เพราะเราจะไม่กล่าวว่า บุคคลพึงรู้ พึงเห็น พึงถึงที่สุดโลกได้ด้วยการวิ่งไปเช่นนี้ แต่เราก็ไม่กล่าวว่า บุคคลยังไม่ถึงที่สุดโลกจะทำที่สุดทุกข้อได้ ทรงแสดงต่อไปอีกว่า กามคุณ ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ เรียกว่า โลก ในอริยวินัย ภิกษุบรรลุปฐมฌาน ทุตติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน อากาสาณัญจายตนฌาน วิญญูญาณัญจายตนฌาน อากิญจัญญายตนฌาน และเนวสัณญานาสนัญญายตนฌานแล้ว เราเรียกว่าถึงที่สุดโลกแล้ว อยู่ในที่สุดโลก คนพวกอื่นกล่าวถึงภิกษุนี้ว่า ยังเกี่ยวข้องกับ

โลก สลัดตนออกจากโลกไม่ได้ แม้เราก็ก้าวอย่างนั้นเหมือนกัน ส่วนภิกษุบรรลุนิพพานเวทิตนโรธอยู่ อาสวะทั้งหลายของเธอดมสิ้นแล้ว เพราะเห็นด้วยปัญญา เราเรียกว่า ถึงที่สุดโลกแล้ว อยู่ในที่สุดโลก และข้ามพ้นต้นหาเครื่องข้องในโลกได้แล้ว (อง.นวก.(ไทย) ๒๓/๓๘/๕๑๕)

โลกายัต,โลกายตะ, คัมภีร์ : ตติยศาสตร์ คือ ศาสตร์ของพวกเจ้าลัทธิต่าง ๆ ซึ่งประกอบด้วยเหตุไร้ประโยชน์ ดังคำในขุททกวัตถุที่ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่พึงเรียนโลกายัต รูปใดเรียนต้องอาบัติทุกกฏ หรือดังคำในโลกายติกสูตรที่กล่าวถึงพราหมณ์ผู้ชำนาญคัมภีร์โลกายัต หรือดังคำในโลกายติกสูตรที่ พราหมณ์ผู้รอบรู้คัมภีร์โลกายตะเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ฯลฯ ณั้ ฌ ที่สมควร ทูลถามว่า ท่านพระโคตม สิ่งทั้งปวงมีหรือ” “พราหมณ์ ข้อที่ว่า ‘สิ่งทั้งปวงมี’ นี้ เป็นโลกายตะข้อที่ ๑” “ท่านพระโคตม ก็สิ่งทั้งปวงไม่มีหรือ” “พราหมณ์ ข้อที่ว่า ‘สิ่งทั้งปวงไม่มี’ นี้ เป็นโลกายตะข้อที่ ๒” “ท่านพระโคตม สิ่งทั้งปวงมีสภาพเป็นอย่างเดียวกันหรือ” “พราหมณ์ ข้อที่ว่า ‘สิ่งทั้งปวงมีสภาพเป็นอย่างเดียวกัน’ นี้ เป็นโลกายตะข้อที่ ๓” “ท่านพระโคตม ก็สิ่งทั้งปวงมีสภาพต่างกันหรือ” “พราหมณ์ ข้อที่ว่า ‘สิ่งทั้งปวงมีสภาพต่างกัน’ นี้เป็นโลกายตะข้อที่ ๔ ตถาคตไม่เข้าไปใกล้ที่สุด ๒ อย่างนั้น ย่อมแสดงธรรมโดยสายกลางว่า ‘เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารทั้งหลายจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี ฯลฯ ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ มีได้ด้วยประการฉะนี้ อนึ่งเพราะอวิชชาดับไปไม่เหลือด้วยวิราคะ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับวิญญาณจึงดับ ฯลฯ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ มีได้ด้วยประการฉะนี้” (วิ.จ. (ไทย) ๓/๒๘๖/๓๒, ๓/๒๙๓/๑๘๗, ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๔๘/๙๕อง.นวก.(ไทย) ๒๓/๓๘/๕๑๕)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า โลกายัต หมายถึงตติยศาสตร์ คือ ศาสตร์ของพวกเจ้าลัทธิต่าง ๆ ซึ่งประกอบด้วยเหตุไร้ประโยชน์ เช่น เรื่องสรรพสิ่งไม่บริสุทธิ์ เป็นแดนสรรพสิ่งบริสุทธิ์ ไม่เป็นแดน กายา นกยางดำ เป็นต้น (วิ.อ.(บาลี) ๓/๒๘๖/๓๑๗)

โลกียทุกะ : หมวด ๒ ที่เป็นโลกียะ เช่น สภาวะธรรมที่เป็นโลกียะ สภาวะธรรมที่เป็นโลกุตตระ แล้วอธิบายว่า สภาวะธรรมที่เป็นกุศล อกุศล และอัปยากฤต ซึ่งเป็นอารมณ์ของอาสวะ เป็นกามาวจร รูปาวจร และอรูปาจร ได้แก่ รูปฉันท ฯลฯ วิญญาณฉันท สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่าโลกียะ มรรคผลของมรรคที่ไม่นับเนื่องในวิภูทุกะและธาตุที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่งสภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่าโลกุตตระหรือดังคำในปฏิฐานว่า ข้อความในโลกียทุกะและโลกุตตระทุกะ พึงขยายสหชาตวาระ ฯลฯ ปัญหาหารให้พิสดาร (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๑๐๐/๒๗๙, อภิ.ป.(ไทย) ๔๔/๑๑/๓๑๑)

โลกียหุติยฌาน : ฌานที่ ๒ ซึ่งมีองค์ ๓ อันเป็นโลกียะ ซึ่งเป็นภาวะที่จิตสงบแน่วแน่เนื่องมาจากการเพ่งอารมณ์, หุติยฌาน ได้แก่ ฌานที่ ๒ มีองค์ ๓ คือ ละวิตก(การตรึก) วิจารณ์(การตรอง) เสียได้ คงอยู่แต่ปีติ(คือความอิ่มใจ) และสุข(ความสบายใจอันเกิดแต่วิเวกคือความเจียบ) อันเกิดแต่สมาธิกับเอกัคตา, เป็นฌานที่ ๒ ในฌานทั้ง ๔ นี้จัดเป็นรูปฌาน เป็นรูปสมาบัติ มีรูปธรรมเป็นอารมณ์ สงเคราะห์เข้าในรูปาวจรภูมิ ดังคำในวจีเภท

กถา กถาวัตถุที่พระสกวาทิถามพระปรวาที่ว่า การเปล่งวาจาของผู้เข้าโลกียหุตติยฌาน ฯลฯ ตติยฌาน ฯลฯ จตุตถฌานมีอยู่ใช้ใหม่ ซึ่งพระปรวาที่ก็กล่าวปฏิเสธ (อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๓๒๙/๒๙๖)

โลกียธรรม : ธรรมระดับโลกียะ หมายถึงสภาวะธรรมที่เป็นโลกีย์ ได้แก่ทุกขสังและสมุทัยสัง ดังคำในกถาวัตถุที่พระสกวาทิถามพระปรวาที่ว่า พระโหวหารของพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า เมื่อตรัสโลกียธรรมก็เป็นโลกียะ เมื่อตรัสโลกุตตรธรรมก็เป็นโลกุตตระใช้ใหม่ พระปรวาที่ก็กล่าวยอมรับ หรือดังคำใน อรุเปรูปกถา ที่พระสกวาทิถามพระปรวาที่ว่า การสลัดออกจากกาม พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เป็นเนกขัมมะ โดยมีพระประสงค์ว่า กามยังมีอยู่ในเนกขัมมะ อาสวะยังมีอยู่ในอนาสวะ โลกียธรรมยังมีอยู่ ในโลกุตตรธรรมใช้ใหม่ พระปรวาที่ก็กล่าวปฏิเสธ (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๓๕๒/๓๓๔,๓๗/๕๖๖/๕๖๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า โลกียธรรม หมายถึงสังจ ๒ ข้อแรก โลกียธรรม ดังคำที่สังจจะ ๒ คือ ทุกขสังและสมุทัยสัง เป็นโลกียธรรม ส่วนอีก ๒ คือ มัคคสังและนิโรธสัง เป็นโลกุตตรธรรม (อภิ.วิ.อ. (บาลี) ๒๑๕/๑๓๒-๑๓๓) และมีอธิบายอีกว่า ทุกขสังและสมุทัยสัง เป็นอารมณ์ของปรามาส เพราะเป็นโลกียธรรม ส่วนนิโรธสังและมัคคสัง เป็นโลกุตตรธรรม จึงไม่เป็นอารมณ์ของปรามาส (อภิ.วิ.อ. (บาลี) ๒๑๕/๑๓๒-๑๓๓)

โลกียปฐมฌาน : ฌานที่ ๑ มีองค์ ๕ คือ วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข และเอกัคคตา ซึ่งเป็นโลกียะ ดังคำในกถาวัตถุ วจีเภทกถา ที่พระสกวาทิถามพระปรวาที่ว่า การเปล่งวาจาของผู้เข้าโลกียปฐมฌานมีอยู่ใช้ใหม่ พระปรวาที่กล่าวปฏิเสธ (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๓๒๙/๒๙๖)

โลกียปัญญา : ความรอบรู้อันเป็นโลกีย์, ความรู้ทั่วอย่างชาวโลก, ความฉลาดเกิดแต่เรียนและคิดระดับโลกียะ, เป็นข้อ ๑ ในทุกมัตติกา อันได้แก่ โลกียปัญญา โลกุตตรปัญญาหรือดังคำในทุกนิตเทศที่ขยายความว่า ปัญญาในสภาวะธรรมที่เป็นกุศลและอัพยาทุกตในภูมิ ๓ ชื่อว่า โลกียปัญญา ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔ ชื่อว่า โลกุตตรปัญญา (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๗๖๗/๕๐๐)

โลกียศีล : ศีลระดับโลกียะ, ข้อบัญญัติทางพระพุทธศาสนาที่กำหนดการปฏิบัติกายและวาจา เช่น ศีล ๕ ศีล ๘, การรักษากายวาจาให้เรียบร้อยที่เป็นระดับโลกีย์, ดังคำในกถาวัตถุ ทวีหิสีเลทิกถา ที่พระสกวาทิถามพระปรวาที่ว่า บุคคลผู้พึงพร้อมด้วยมรรค เป็นผู้บริบูรณ์ด้วยโลกียศีลใช้ใหม่ พระปรวาที่ก็กล่าวยอมรับ หรือดังคำที่พระสกวาทิถามพระปรวาที่ว่า เมื่อโลกียศีลดับไปแล้ว มรรคจึงเกิดขึ้นใช้ใหม่ พระปรวาที่ก็กล่าวยอมรับ (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๕๘๗/๖๔๐, ๓๗/๕๘๘/๖๔๓); (ดู ทศพิธราชธรรม และราชธรรม);

โลกียสมาบัติ : สมาบัติอันเป็นโลกียะ หมายถึงฌานสมาบัติ ๘ คือรูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔ อันเป็นโลกียะ, เป็นภาวะที่จิตสงบประณีตขั้นโลกีย์, คุณวิเศษที่เกิดจากการที่จิตเพ่งอารมณ์จนแน่วแน่มระดับโลกียะ, เป็นการบรรลุคุณวิเศษขั้นสูงด้วยอำนาจของการเข้าสมาธิที่เป็นโลกียะ ดังคำในกถาวัตถุ วจีเภทกถา ที่พระสกวาทิถามพระปรวาที่ว่า การเปล่ง

วาทะของผู้เข้าโลกียสมาบัติมีอยู่ใหม่ พระปรมาภิไธยที่กล่าวปฏิเสศ (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๓๒๙/๒๙๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า โลกียสมาบัติ หมายถึงเจโตวิมุตติชั่วคราว (ส.ส.อ. (บาลี) ๑/๑๕๙/๑๗๔)

โลกียะ : เกี่ยวกับโลก, ทางโลก, ธรรมดาโลก, ของโลก, ตรงข้ามกับ โลกุตระ, เช่น โลกียธรรม เรื่องโลกียะ, โดยปริยายหมายถึงที่เกี่ยวกับกามารมณ์ เช่น เรื่องโลกีย์ ดังคำใน เมตตาสหคตสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวเมตตาสหคตวิมุตติว่ามีสุภวิโมกข์เป็นอย่างดีสำหรับภิกษุผู้มีปัญญาอันเป็นโลกียะยังไม่รู้แจ้งวิมุตติที่ยอดเยี่ยมในธรรมวินัยนี้หรือดังคำในกัมพิลเถรคาถาที่พระกัมพิลเถรกล่าวว่า พระศากยบุตรทั้งหลายปรารถนาความเพียร มีใจเด็ดเดี่ยว บากบั่นมุ่งมั่นเป็นนิตย์ ละความยินดีที่เป็นโลกียะมายินดีอยู่ด้วยความยินดีในธรรม หรือดังคำในกถาวัตถุ ทวีทิสีเลทิกคาถาที่พระสกวาทิถามพระปรมาภิไธยว่า บุคคลผู้พึงพร้อมด้วยมรรค เป็นผู้บริบูรณ์ด้วยสัมมาสัมปัตตธรรมที่เป็นโลกียะ ฯลฯ สัมมาอาชีวะที่เป็นโลกียะใหม่ พระปรมาภิไธยที่กล่าว ยอมรับ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๒๓๕/๑๗๘, ชุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๑๕๖/๓๕๕, อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๕๘๘/๖๔๒)

อรรถกถาอธิบายโลกียะเปรียบเทียบกับโลกุตระไว้ว่า สติปัญญาอันเป็นโลกียะ อย่างไรก็ดีเป็นโลกุตระ เมื่อไม่รู้ก็จะโน้มถ่วงของตนเข้าไปในฐานที่ละเอียดแล้วปักใจอยู่ในสติปัญญาที่เป็นโลกียะเท่านั้นจึงไม่สามารถให้สติปัญญาส่วนที่เป็นโลกุตระเกิดขึ้นได้ (อง.เอกาทสก.อ.(บาลี) ๓/๑๗/๓๙๕)

โลกียจิต : จิตที่เป็นโลกีย์ ดังคำในอภิสมยคาถาที่พระสารีบุตรเถระกล่าวไว้ว่า คำว่า การตรัสรู้ อธิบายว่า ตรัสรู้ด้วยอะไร คือ ตรัสรู้ด้วยจิตตรัสรู้ด้วยจิตหรือถ้าอย่างนั้น บุคคลผู้ไม่มีญาณ ก็ตรัสรู้ได้ บุคคลผู้ไม่มีญาณตรัสรู้ไม่ได้ ตรัสรู้ด้วยญาณ ... ถ้าอย่างนั้น ก็ตรัสรู้ได้ด้วยโลกียจิตที่เป็นปัจจุบันและญาณนะชิ ตรัสรู้ด้วยโลกียจิตที่เป็นปัจจุบันและญาณไม่ได้(แต่)ตรัสรู้ได้ด้วยจิตที่เป็นปัจจุบันและญาณในขณะที่แห่งโลกุตระมรรค (ช.ป.(ไทย) ๓๑/๑๙/๕๓๓)

โลกียสุข : ความสุขอย่างโลกีย์, ความสุขที่เป็นวิสัยของโลก, ความสุขที่ยังประกอบด้วยอาสวะ เช่น กามสุข มนุษยสุข ทิพยสุข ตลอดจนถึงฌานสุข และวิปัสสนาสุข(พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์)

โลกุตตรกถา : ว่าด้วยโลกุตตรธรรม, เรื่องว่าด้วยโลกุตตรธรรม แบ่งเป็น ๒ ตอน ดังนี้

ตอนที่ ๑

คำปุจฉาว่า “ธรรมเหล่าไหนเป็นโลกุตระ” ท่านวิสันนาว่า สติปัญญา ๔ สัมมปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘ อริยมรรค ๔ สามัญญผล ๔ และนิพพาน ธรรมเหล่านี้เป็นโลกุตระ

ตอนที่ ๒

ท่านนำคำว่า “โลกุตระ” มาจำแนกด้วยธรรมที่เป็นเหตุให้ชื่อว่าโลกุตระแต่ละประการ รวม ๖๕ ประการ เช่น ชื่อว่าโลกุตระ เพราะข้ามพ้นโลก ชื่อว่าโลกุตระ

เพราะข้ามพ้นแต่โลก ชื่อว่าโลกุตตระ เพราะข้ามพ้นจากโลก ชื่อว่าโลกุตตระ เพราะข้ามไปจากโลก เป็นต้น (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๔๓/๕๑๑)

โลกุตตรกุศล : กุศลที่เป็นโลกุตตระ, กุศลเหนือโลก, กุศลที่พ้นวิสัยของโลก หมายถึงกุศลจิตที่เป็นโลกุตตระ,เป็นการอธิบายธรรมข้อ ๑ ในภาวนา ๓ ดังคำว่า การเจริญธรรมที่เป็นโลกุตตรกุศล แล้วขยายความว่า การเจริญธรรมที่เป็นรูปาวจรกุศลอย่างหยาบก็มี ปานกลางก็มี ประณีตก็มี การเจริญธรรมที่เป็นรูปาวจรกุศลอย่างหยาบก็มี ปานกลางก็มี ประณีตก็มี การเจริญธรรมที่เป็นโลกุตตรกุศลประณีตอย่างเดียว (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๓๖/๒๖)

โลกุตตรทุกะ : หมวด ๒ เกี่ยวกับโลกุตตระ ดังคำในกุศลทุกะที่กล่าวไว้ว่า อวิตตปัจจยมี ๒ วาระ (ย่อ เหมือนกับข้อความในโลภียทุกะและโลกุตตรทุกะ พึงขยายสหชาตวาระฯลฯ ปัญหาวารให้พิสดาร) หรือดังคำว่า อวิตตปัจจยมี ๕ วาระ (ย่อ เหมือนกับข้อความในโลภียทุกะและโลกุตตรทุกะพึงขยายสหชาตวาระ ฯลฯ ปัญหาวารให้พิสดาร) (อภิ.ป.(ไทย) ๔๔/๑๑/๓๑๑,๔๔/๑๕/๓๑๒)

โลกุตตรญาณ : ญาณพ้นจากโลก,ความรู้เหนือโลก,ญาณพ้นวิสัยของโลก, เป็นความสามารถหยั่งรู้เป็นพิเศษเหนือโลกหมายถึงปริชาหยั่งรู้หรือกำหนดรู้ที่เกิดจากอำนาจสมาธิอันเป็นโลกุตตระ หมายถึงมัคคญาณและผลญาณ ดังคำในกถาวัตถุ ญาณกถา ที่พระสกวาทิถามพระปรวาที่ว่า ญาณที่มีวัตถุ ๑๒ เป็นโลกุตตระใช้ใหม่ พระปรวาที่ตอบยอมรับ เมื่อถูกถามอีกว่า โลกุตตรญาณมี ๑๒ ใช้ใหม่ ก็กล่าวปฏิเสธ เมื่อถูกถามย้ำอีกว่า โลกุตตรญาณมี ๑๒ ใช้ใหม่ ก็กล่าวยอมรับ (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๘๗๖/๙๐๕) ; คู่กับ *โลกิยะ*

อรรถกถาอธิบายเกี่ยวกับโลกุตตรญาณไว้ว่า ที่พระปรวาที่มีความเห็นว่า ในมัคคจิตแต่ละดวง มีญาณที่ทำหน้าที่รับรู้ ๑๒ ประการ (ในมัคคจิตหนึ่งๆ มี ๓ ญาณ คือ สัจจญาณ กิจจญาณ และกตญาณ รวมเป็น ๑๒ ญาณ) ซึ่งต่างกับความเห็นของสกวาทิที่เห็นว่า ในมัคคจิตแต่ละดวง มีสัจจญาณอย่างเดียว จึงไม่ยอมรับว่ามี ๑๒ ญาณ (อภิ.ปญจ.อ. (บาลี) ๘๗๖/๓๑๓)

โลกุตตรตติยฌาน : ฌานที่ ๓ ที่เป็นโลกุตตร ดังคำในกถาวัตถุ วจีเภทกถา ที่พระสกวาทิถามพระปรวาที่ว่า การเปล่งวาจาของผู้เข้าโลกุตตรตติยฌาน ฯลฯ จตตถฌานมีอยู่ใช้ใหม่ พระปรวาที่ก็กล่าวปฏิเสธ (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๓๓๑/๒๙๘)

โลกุตตรธรรม : ธรรมอันมิใช่วิสัยของโลก,ธรรมคือโพธิปักขิยธรรม ๓๗ และนวโลกุตตรธรรม, สภาวะพ้นโลก มี ๙ ได้แก่ มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑, ดังคำในเอสุการีสสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า แต่เราบัญญัติโลกุตตรธรรมอันเป็นอริยะว่าเป็นทรัพย์ของบุคคล เมื่อเขาระลึกถึงวงศ์ตระกูลเก่าอันเป็นของมารดาบิดา อตภาพเกิดในวงศ์ตระกูลใดๆ ก็นับตามวงศ์ตระกูลนั้นๆ ถ้าอตภาพเกิดในตระกูลกษัตริย์ก็นับว่า เป็นกษัตริย์ ถ้าอตภาพเกิดในตระกูลพราหมณ์ก็นับว่า เป็นพราหมณ์ ถ้าอตภาพเกิดในตระกูลแพศย์ก็นับว่า เป็นแพศย์ ถ้าอตภาพเกิดในตระกูลศูทรก็นับว่า เป็นศูทร หรือดังคำในอาณิสสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ในอนาคต เมื่อผู้อื่นกล่าวสูตรที่ตถาคตกล่าวไว้ล้าลึก มีเนื้อความลึกซึ้ง เป็นโลกุตตรธรรม ประกอบด้วยความว่าง ภิกษุ

ทั้งหลายจักไม่ตั้งใจฟังให้ตีไม่เงี้ยวหูฟัง ไม่เข้าไปตั้งจิตไว้เพื่อรู้ทั่วถึง และไม่ให้ความสำคัญธรรมว่า ควรเรียนควรท่องจำให้ขึ้นใจ หรือดั่งคำที่พระคฤดาเถรีกล่าวไว้ว่า การกระทำโลกุตตรธรรมให้ประจักษ์แก่ตนนี้นับว่าเป็นการประกาศพระคุณของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าและพระพุทธานุภาพ, ในปฏิสัมภิทามรรค โลกุตตรกถา กล่าวอธิบายโลกุตตระไว้อย่างมากมาย และขึ้นหัวข้อว่าด้วยโลกุตตรธรรม มีอธิบายว่าธรรมเหล่านี้เป็นโลกุตตระ (คือ) สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อธิเบทา ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘ อริยมรรค ๔ สามัญญผล ๔ และนิพพาน ธรรมเหล่านี้เป็นโลกุตตระและอธิบายโลกุตตระไว้เช่นชื่อว่าโลกุตตระ เพราะข้ามพ้นโลก ชื่อว่าโลกุตตระ เพราะข้ามพ้นแต่โลกชื่อว่าโลกุตตระ เพราะข้ามพ้นจากโลก ชื่อว่าโลกุตตระ เพราะข้ามไปจากโลก (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๔๔๑/๕๕๒, ส.น.(ไทย) ๑๖/๒๒๙/๓๑๗, อง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๔๘/๙๑, อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๘/๒๕๕๗, ชุ.เถรี.(ไทย) ๒๖/๑๖๑/๕๘๑, ชุ.ชา.ทุก.(ไทย) ๒๗/๓๒/๗๑, ชุ.ป.(ไทย) ๓๑/๔๓/๕๑๑, อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๓๕๒/๓๓๔, ๓๗/๕๒๖/๕๖๖) ; คู่กับ *โลกิยธรรม*

โลกุตตรปฐมฌาน : องค์ฌานที่หนึ่ง (เป็นโลกุตตระ เป็นอริยะ ไม่ทั่วไปแก่ปุถุชนทั้งหลาย) ของพระอริยะผู้เข้าอรุณฌานที่ ๑ คือ อากาสนัญญายตนะ (ฌานอันกำหนดอากาศคือช่องว่างหาที่สูดมิได้เป็นอารมณ์ หรือภพของผู้เข้าถึงฌานนี้) มีปรากฏในวจีเภทกถา ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...สก. การเปล่งวาจาของผู้เข้าโลกุตตรปฐมฌานมีอยู่ใช้ใหม่ ปร. (หมายถึงภิกษุในนิกายปัพพเสลียะ (อภิ.ปญจ.อ. ๓๒๖/๑๘๓)) ใช้ สก. การเปล่งวาจาของผู้เข้าโลกุตตรทุติยฌานมีอยู่ใช้ใหม่ ปร. ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น ฯลฯ สก. การเปล่งวาจาของผู้เข้าโลกุตตรปฐมฌานมีอยู่ใช้ใหม่ ปร. ใช้ สก. การเปล่งวาจาของผู้เข้าโลกุตตรทุติยฌาน ฯลฯ จตุตถฌานมีอยู่ใช้ใหม่ ปร. ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น ฯลฯ (อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๓๓๑/๒๘๘)

โลกุตตรปัญญา : ปัญญาอันประเสริฐ; ปัญญาอันบริสุทธิ์; ปัญญาอันสูงสุด สามารถกำจัดกิเลสได้; ในทุกนิตเทส ท่านหมายถึงปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔ ดังมีข้อความปรากฏว่า ปัญญาในสภาวะธรรมที่เป็นกุศลและอัปยากฤตในภูมิ ๓ ชื่อว่า โลกิยปัญญา ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔ ชื่อว่า โลกุตตรปัญญา (๑) ปัญญาทั้งหมดชื่อว่า เกณจิวัญญะปัญญา และชื่อว่า นเคนจิวัญญะปัญญา (๒) ปัญญาในสภาวะธรรมที่เป็นกุศลและอัปยากฤตในภูมิ ๓ ชื่อว่า สาสวปัญญา ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔ ชื่อว่า อนาสวปัญญา (๓) ปัญญาในสภาวะธรรมที่เป็นกุศลและอัปยากฤตในภูมิ ๓ ชื่อว่า อาสววิปยุตตาสวปัญญา ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔ ชื่อว่า อาสววิปยุตตอนาสวปัญญา (๔) (อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๗๖๗/๕๐๐), นอกจากนี้ ยังมีปรากฏในปฏิสัมภิทากถา ดังข้อความตอนหนึ่งว่า... ปร. (หมายถึงภิกษุในนิกายอันธกะ (อภิ.ปญจ.อ. ๔๓๒/๒๑๒)) ท่านไม่ยอมรับว่า “ญาณทั้งปวงเป็นปฏิสัมภิทา” ใช้ใหม่ สก. ใช้ ปร. โลกุตตรปัญญามีอยู่ โลกุตตรปัญญานั้นไม่เป็นปฏิสัมภิทาใช้ใหม่ สก. ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น ฯลฯ ปร. ดังนั้น ญาณทั้งปวงจึงเป็นปฏิสัมภิทา (อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๔๓๓/๔๖๓)

โลกุตตรมรรค : หนทางอันประเสริฐเหนือโลก สามารถนำสู่ความดับกิเลสได้เด็ดขาดแล้วบรรลุสู่โลกุตตรผล มีปรากฏในมหาสุญญสูตร ซึ่งเป็นการสนทนาระหว่างองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้ากับท่านพระอานนท์ ดังข้อความตอนหนึ่งว่า... เป็นไปไม่ได้ที่ภิกษุผู้พอใจการคลุกคลีด้วยหมู่คณะ ยินดีการคลุกคลีด้วยหมู่คณะประกอบเนื่อง ๆ ซึ่งความคลุกคลีด้วยหมู่คณะ ชอบคณะ ยินดีคณะ บันเทิงอยู่ในคณะ จักบรรลุเจโตวิมุติซึ่งเกิดขึ้นตามสมัย อันนำยินดี หรือโลกุตตรมรรค ซึ่งมีได้เกิดขึ้นตามสมัย อันไม่กำเริบได้ เป็นไปไม่ได้ที่ภิกษุผู้หลีกออกจากคณะ อยู่ตามลำพังผู้เดียว พึงหวังบรรลุเจโตวิมุติ ซึ่งเกิดขึ้นตามสมัย อันนำยินดี หรือโลกุตตรมรรค ซึ่งมีได้เกิดขึ้นตามสมัย อันไม่กำเริบ (๑๐ ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๘๖/๒๒๓)

โลกุตตระ : เหนือโลก, พันโลก, มิใช่วิสัยของโลก ในโกสัมพียสูตร ท่านหมายถึงฉาน ดังมีข้อความตอนหนึ่งปรากฏว่า...นี่คือญาณที่ ๑ ที่เป็นอริยะ เป็นโลกุตตระ ไม่ทั่วไปแก่ปุถุชนทั้งหลาย ซึ่งภิกษุนั้นบรรลุแล้ว (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๙๓/๕๓๔), ในมหาจิตตาริสกสูตร ก็ใช้ในความหมายเดียวกัน ดังมีข้อความตอนหนึ่งปรากฏว่า... สัมมาทิฐิอันเป็นอริยะ ที่ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตตระ เป็นองค์แห่งมรรคเป็นอย่างไร คือ ปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ฌัมมวิจยสัมโพชฌงค์ สัมมาทิฐิ องค์แห่งมรรคของภิกษุผู้มีจิตไกลจากข้าศึก มีจิตหาอาสวะมิได้ เพียบพร้อมด้วย อริยมรรค เจริญอริยมรรคอยู่ นี่เป็นสัมมาทิฐิอันเป็นอริยะ ที่ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตตระ เป็นองค์แห่งมรรค ภิกษุนั้นย่อมพยายามเพื่อละมิฉชาติภิกษุ ยังสัมมาทิฐิให้ถึงพร้อม ความพยายามของภิกษุนั้น เป็นสัมมาวายามะ...(ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๓๖/๑๗๖), นอกจากนี้ ยังมีปรากฏในมหาสุญญสูตร ดังมีข้อความตอนหนึ่งปรากฏว่า...ภิกษุนั้นชื่อว่าเป็นผู้มีสัมปชัญญะในอัสมีมานะในอุปาทานชั้น ๕ นี้ ที่ได้แล้วนั้น ด้วยอาการอย่างนี้ ธรรมเหล่านี้เนื่องมาจากกุศลโดยส่วนเดียว ไกลจากข้าศึก เป็นโลกุตตระ อันมารผู้มีบาปยังลงไม่ได้ อานนท์ เธอเข้าใจความข้อนั้นว่าอย่างไร คือ สวากพิจารณาเห็นอำนาจประโยชน์อะไร จึงควรติดตามศาสดาอย่างใกล้ชิด"... (ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๙๑/๒๒๙), นอกจากนี้ ยังมีปรากฏในโลกุตตรกถา ดังข้อความว่า ธรรมเหล่าไหนเป็นโลกุตตระ (คือ) สติปัญญา ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘ อริยมรรค ๔ สามัญญผล ๔ และนิพพาน ธรรมเหล่านี้เป็นโลกุตตระ ... ชื่อว่าโลกุตตระ เพราะข้ามพ้นโลก ... ข้ามพ้นแต่โลก ...ข้ามพ้นจากโลก ...ข้ามไปจากโลก ...ล่องพ้นโลก ...ล่องพ้นโลกอยู่ ...เป็นอดีตในโลก ...ข้ามที่สุดโลก ...สลัดออกแต่โลก ...สลัดออกจากโลก ...สลัดไปจากโลก ...สลัดออกแล้วจากโลก ...สลัดออกแล้วแต่โลก ...สลัดออกไปแล้วจากโลก ...ไม่ตั้งอยู่ในโลก ...ไม่ดำรงอยู่ในโลก ...ไม่ติดอยู่ในโลก ...ไม่เปื้อนในโลก ...ไม่เปื้อนแล้วในโลก ...ไม่ถูกโลกทำให้เปื้อนแล้ว ...ไม่ฉาบแล้วในโลก ...ไม่ถูกโลกฉาบแล้ว ...หลุดไปในโลก ...หลุดไปจากโลก ...พ้นจากโลก ...หลุดพ้นไปแต่โลก ...หลุดพ้นไปจากโลก ...ไม่เกี่ยวข้องในโลก ...ไม่เกี่ยวข้องด้วยโลก ...ไม่เกี่ยวข้องแต่โลก ...ปรากฏออกในโลก ...ปรากฏออกแต่โลก ...ปรากฏออกจากโลก ...หมดจดแต่โลก ...หมดจดจากโลก ...หมดจดกว่าโลก ...สะอาด

แต่โลก ...สะอาดจากโลก ...สะอาดกว่าโลก ...ออกแต่โลก ...ออกจากโลก ...ออกไป
จากโลก ...กลับแต่โลก ...กลับจากโลก ...กลับไปจากโลก ...ไม่ข้องในโลก ...ไม่ยึดใน
โลก...ไม่พัวพันในโลก ...ตัดโลกขาด ...ตัดโลกขาดแล้ว ...ให้โลกระงับ ...ให้โลกระงับ
แล้ว ...ไม่กลับมาสู่โลก ...ไม่เป็นคติของโลก ...ไม่เป็นวิสัยของโลก ...ไม่เป็นสาธารณะ
ของโลก ...ปราศจากโลก ...ไม่เวียนมาสู่โลก ...ละโลก ...ไม่ให้โลกเกิด ...ไม่เยื่อใยโลก
...นำโลก ...กำจัดโลก ...ไม่อบโลกให้งาม ชื่อว่าโลกุตตระ เพราะล่วงโลก ครอบงำโลก
ตั้งอยู่ ฉะนี้แล (ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๓/๕๑๑), และมีปรากฏใน อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๖๓๓/
๖๙๓, อภิ.ป. (ไทย) ๔๕/๔๖/๙๐, ๔๕/๗๗/๑๓๔

โณณผลสูตร :

พระสูตรว่าด้วยผลกรรมกับก้อนเกลือ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ผู้ใดพึงกล่าวว่า บุคคล
นี้ทำกรรมไว้อย่างใด เขาต้องเสวยกรรมนั้นอย่างนั้น เมื่อเป็นเช่นนั้น การอยู่ประพฤติ
พรหมจรรย์ย่อมมีไม่ได้ โอกาสที่ทำให้สิ้นสุดทุกข์ ย่อมไม่ปรากฏ ส่วนผู้ใดพึงกล่าวว่า
บุคคลนี้ทำกรรมที่ต้องเสวยผลไว้อย่างใด เขาต้องเสวยผลของกรรมนั้นอย่างนั้น เมื่อ
เป็นเช่นนั้น การอยู่ประพฤติพรหมจรรย์ย่อมมีได้ โอกาสที่ทำให้สิ้นสุดทุกข์ย่อม
ปรากฏ แล้วตรัสว่า บุคคลที่ทำบาปกรรมแม้เพียงเล็กน้อย แต่บาปกรรมก็นำเขาไปสู่
นรกได้ คือ คนที่ไม่เจริญกาย ศีล จิต และปัญญา มีคุณน้อย มีอศัพทน้อย มักอยู่
เป็นทุกข์ เพราะผลกรรมเล็กน้อย เปรียบเหมือนบุคคลใส่ก้อนเกลือลงในขันใบน้อย
น้ำในขันเล็กน้อยนั้นเค็ม ต้มกินไม่ได้ ส่วนบุคคลที่ทำบาปกรรมเพียงเล็กน้อย แต่
บาปกรรมให้ผลในปัจจุบันเท่านั้น ไม่ให้ผลแม้แต่น้อย ในอศัพทที่ ๒ ไม่ต้องพูดถึงผล
มาก คือ คนที่เจริญกาย ศีล จิต และปัญญา แล้วมีคุณไม่น้อย มีอศัพทใหญ่ เปรียบ
เหมือนบุคคลใส่ก้อนเกลือลงในแม่น้ำคงคา เพราะในแม่น้ำคงคานั้นมีห้วงน้ำใหญ่ น้ำ
นั้นจึงไม่เค็ม ต้มกินได้ แล้วตรัสอีกว่า บุคคลที่ทำบาปกรรมแม้เพียงเล็กน้อย แต่
บาปกรรมก็นำเขาไปสู่ นรกได้ คือ คนที่ไม่เจริญกาย ศีล จิต และปัญญา มีคุณน้อย มี
อศัพทน้อย มักอยู่เป็นทุกข์ เพราะผลกรรมเล็กน้อย เปรียบกับบางคนถูกจองจำ
เพราะทรัพย์กึ่งหาปณะบ้าง หนึ่งหาปณะบ้าง ร้อยหาปณะบ้าง เพราะขัดสน มี
สมบัติน้อย มีโภคะน้อย เจ้าของแคะสามารถที่จะฆ่า จองจำ หรือเผาคนลักแคะ หรือ
ทำตามที่ดินปรารถนาได้ ส่วนบุคคลที่ทำบาปกรรม เพียงเล็กน้อย บาปกรรมให้ผลใน
ปัจจุบัน ไม่ให้ผลแม้แต่น้อยในอศัพทที่ ๒ ไม่ต้องพูดถึงผลมาก คือ คนที่เจริญกาย
ศีล จิต และปัญญา มีคุณไม่น้อย มีอศัพทใหญ่ เปรียบกับบางคนที่ไม่ถูกจองจำ
เพราะทรัพย์กึ่งหาปณะบ้าง หนึ่งหาปณะบ้าง ร้อยหาปณะบ้าง เพราะมั่งคั่ง มี
ทรัพย์มาก มีโภคะมาก เจ้าของแคะไม่สามารถที่จะฆ่า จองจำ หรือเผาคนลักแคะ
หรือทำตามที่ดินปรารถนาได้ แล้วตรัสว่า ผู้ใดพึงกล่าวว่า บุคคลทำกรรมไว้อย่างใด ก็
ต้องเสวยกรรมนั้นอย่างนั้น เมื่อเป็นเช่นนั้น การอยู่ประพฤติพรหมจรรย์ย่อมมีไม่ได้
โอกาสที่ทำให้สิ้นสุดทุกข์ย่อมไม่ปรากฏ ส่วนผู้ใดพึงกล่าวว่า บุคคลนี้ทำกรรมที่ต้อง
เสวยผลไว้อย่างใด เขาต้องเสวยผลของกรรมนั้นอย่างนั้น เมื่อเป็นเช่นนั้น การอยู่
ประพฤติพรหมจรรย์ย่อมมีได้ โอกาสที่ทำให้สิ้นสุดทุกข์ย่อมปรากฏ (อง.ติก.(ไทย)
๒๐/๑๐๑/๓๓๖)

โณโสวีระกะ, ยาดอง : ชื่อของยาดองชนิดหนึ่ง เป็นยาที่ปรุงด้วยส่วนประกอบนานาชนิด เช่น มะขามป้อมสด สมอพิเภก ธัญชาติทุกชนิด ถั่วเขียว ข้าวสุก ผลกล้วย หน่อหวาย การเกิด อินทผลัม หน่อไม้ ปลา เนื้อ น้ำผึ้ง น้ำอ้อย เกลือ โดยใส่เครื่องยาเหล่านี้ในหม้อ ปิดฝาปิดชิด เก็บดองไว้ ๑ วัน ๒ วัน หรือ ๓ วัน เมื่อยานี้สุกได้ที่แล้ว จะมีรสและสีเหมือนผลหว่า เป็นยาแก้โรคลม โรคไอ โรครื่น โรคผอมเหลือง (ดีซ่าน) โรคริดสีดวงเป็นต้น ในกาลภายหลังภัต คือเที่ยงวันไปก็ฉันได้ (วิ.อ. ๑/๑๙๒/๕๑๘) มีปรากฏในเภสัชชันรณะ เรื่องคฤหาสน์อนุชานนา ว่าด้วยทรงอนุญาตน้ำอ้อยบเป็นต้น ดังข้อความว่า สมัยนั้น ภิกษุรูปหนึ่งอาพาธเป็นโรคลมในท้อง จึงดื่มยาดองโณโสวีระกะ โรคลมสงบลง ภิกษุทั้งหลายจึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ภิกษุใช้น้ำอ้อยยาดองโณโสวีระกะ ได้ตามสบาย แต่ผู้ไม่ใช่ต้องเจือน้ำฉันอย่างน้ำปานะ” (วิ.ม. (ไทย) ๕/๒๗๓/๖๙)

โอดทะนง : ชื่อของไม้สมุนไพร ในประเทศไทย เรียกว่า โอดทะนงแดง มีชื่อเรียกต่างๆ ตามท้องถิ่น เช่น ทะนง รักทะนง (นครราชสีมา), นางแขง (อุบลราชธานี), โอดทะนงแดง (บุรีรัมย์), คู่เบี้ย คู่เตี้ย (เพชรบุรี), ทะนงแดง (ประจวบคีรีขันธ์), ข้าวเย็นเนิน หัวยาเข้าเย็นเนิน (ราชบุรี ประจวบคีรีขันธ์), หนาดคำ (ภาคเหนือ) เป็นต้น มีชื่อทางวิทยาศาสตร์ว่า *Trigonostemon reidioides* (Kurz) Craib (ชื่อพ้องวิทยาศาสตร์ *Baliospermum reidioides* Kurz) จัดอยู่ในวงศ์ยางพารา (EUPHORBIACEAE) มีปรากฏในสุทธาโกชนชาดก ว่าด้วยอาหารทิพย์ ซึ่งองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ตรัสถึงข้อความสนทนาระหว่างหิริเทวีเทพธิดากับโกสิยดาบส ดังมีข้อความตอนหนึ่งว่า...ณ ที่ใกล้อาศรมนี้มีหมู่ม้านานาชนิดผลิดอกออกผลจำนวนมาก คือ มะม่วง มะหาด ขนุน ทองกวาว มะรุม อีกทั้งโอดทะนง บัวบก การะเกด จันทน์กระพ้อ และหมากหอมก็ผลิดอกบานสะพรั่ง (ขุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๒๖๐/๑๒๘)

โโลก : ความอยากได้ เป็นกิเลสที่สำคัญที่พระภิกษุควรละให้ได้ มีปรากฏในโโลกสูตร ว่าด้วยโโลกะ ดังมีข้อความว่า แท้จริง พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสไว้แล้ว พระสูตรนี้ พระอรหันต์กล่าวไว้แล้ว ข้าพเจ้าได้สดับมาอย่างนี้๑ “ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายละธรรมอย่างหนึ่งได้ เราขอรับรองความเป็น อนาคามีของเธอทั้งหลาย ธรรมอย่างหนึ่งคืออะไร ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายละธรรมอย่างหนึ่งคือโโลกะ(ความอยากได้)ได้ เราขอรับรองความเป็นอนาคามีของเธอทั้งหลาย”... (ขุ.อิตติ. (ไทย) ๒๕/๑/๓๔๕), นอกจากนี้ ยังมีปรากฏในโโลกปริณญาสูตร ว่าด้วยการกำหนดรู้โโลกะ ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...พระผู้มีพระภาคได้ตรัสเนื้อความดังกล่าวมานี้แล้ว ในพระสูตรนั้น จึงตรัสคาถาประพันธ์ดังนี้ว่า โโลกะใดเป็นเหตุให้สัตว์ผู้โลกไปสู่ทุกคติ ผู้มีปัญญาเห็นแจ้ง ย่อมละโโลกะนั้นได้เพราะรู้โดยชอบ ครั้นละได้แล้ว จึงไม่ต้องหวนกลับมาเกิดในโลกนี้อีก ไม่ว่าในกาลไหนๆ...(ขุ.อิตติ. (ไทย) ๒๕/๙/๓๕๓), และยังมีปรากฏใน ขุ.อิตติ. (ไทย) ๒๕/๒๖/๒๑๑, ๒๕/๘๘/๔๕๖

โโลกธรรม : ธรรมคือความโลภ ซึ่งเป็นอุปกิเลสแห่งจิต มีปรากฏในจุฬทุกขกัณฑ์สูตร ว่าด้วยกองทุกข์ สูตรเล็ก ดังมีข้อความตอนหนึ่งว่า...“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพพระองค์ผู้รู้ทั่วถึง

ธรรมที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแล้วสิ้นกาลนานอย่างนี้ว่า ‘โลภะเป็นอุปกิเลสแห่งจิต โทสะเป็นอุปกิเลสแห่งจิตโมหะเป็นอุปกิเลสแห่งจิต’ เมื่อเป็นเช่นนั้น บางคราว โลภธรรมยังครอบงำจิตของข้าพระองค์ไว้ได้บ้าง โทสธรรมยังครอบงำจิตของข้าพระองค์ไว้ได้บ้าง โมหธรรมยังครอบงำจิตของข้าพระองค์ไว้ได้บ้าง... (ม.มู. (ไทย) ๑๒/๑๗๕/๑๗๗), นอกจากนี้ ยังมีปรากฏในปฐิสสูตร ดังมีข้อความตอนหนึ่งว่า... “มหาบพิตร ธรรม ๓ ประการ เมื่อเกิดขึ้นภายใน(จิต)ของบุรุษ ย่อมเกิดขึ้นเพื่อไม่เป็นประโยชน์ เพื่อความทุกข์ เพื่อความอยู่ไม่ผาสุก ...๑. โลภธรรม (ธรรมคือโลภะ) ... ๒. โทสธรรม (ธรรมคือโทสะ)... ๓. โมหธรรม (ธรรมคือโมหะ) เมื่อเกิดขึ้นภายใน(จิต)ของบุรุษ ย่อมเกิดขึ้นเพื่อไม่เป็นประโยชน์ เพื่อความทุกข์ เพื่อความอยู่ไม่ผาสุก ... (ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๑๓/๑๓๐, ๑๕/๑๓๔/๑๖๗), นอกจากนี้ ยังมีปรากฏในจตุโปสถียชาดก (ขุ.ชา.ทสก. (ไทย) ๒๗/๒๗/๓๒๕), กามสูตรตนิทเทส (ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๕/๒๑, ๒๙/๑๕๖/๔๓๕, ๒๙/๑๙๕/๕๖๘)

โลกปริณญาสูตร : พระสูตรว่าด้วยการกำหนดรู้โลภะ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ผู้ไม่รู้ซึ่งถึงโลภะ ยังกำหนดรู้โลภะไม่ได้ ยังไม่คลายความพอใจในโลภะนั้น ยังละโลภะไม่ได้ ก็ยังไม่อาจสิ้นทุกข์ได้ ภิกษุทั้งหลาย ส่วนผู้รู้ซึ่งถึงโลภะ กำหนดรู้โลภะได้ คลายความพอใจในโลภะนั้นได้ ละโลภะได้แล้ว จึงอาจสิ้นทุกข์ได้ (ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๙/๓๕๓)

โลกสูตร : พระสูตรว่าด้วยโลภะ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายละธรรมอย่างหนึ่งคือโลภะ(ความอยากได้)ได้ เราขอรับรองความเป็นอนาคามีของเธอทั้งหลาย แล้วตรัสสรุปว่า โลภะใดเป็นเหตุให้สัตว์ผู้โลกไปสู่ทุกคติ ผู้มีปัญญาเห็นแจ้งย่อมละโลภะนั้นได้เพราะรู้โดยชอบ ครั้นละได้แล้ว จึงไม่ต้องหวนกลับมาเกิดในโลกนี้อีก ไม่ว่าในกาลไหน ๆ (ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๑/๓๔๕)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า เห็นแจ้ง หมายถึงเห็นอุปาทานชั้น ๕ โดยความไม่เที่ยง เป็นต้น (ขุ.อิติ.อ. (บาลี) ๑/๔๙)

โลภะ : ความโลภ, ความอยากได้; เป็นกิเลสในใจ มีปรากฏในมหาโควินทสูตร ดังมีข้อความตอนหนึ่งว่า... สันนังกุมารพรหมตรัสตอบด้วยคาถาว่า ‘โกธะ (ความโกรธ) โมสวัชชะ (การพูดเท็จ) นิกติ (การโกง) โทพะยะ (การประทุษร้ายมิตร) กทริยตา๑(ความตระหนี่) อติมานะ (ความดูหมิ่น) อุกุสยา (ความริษยา) อิจฉา (ความปรารถนา) วิจิกิจฉา (ความลึงเลสงสัย) พรเหฐนา (การเบียดเบียนผู้อื่น) โลภะ (ความอยากได้) โทสะ (ความคิดประทุษร้าย)...(ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๒๐/๒๔๘), นอกจากนี้ ยังมีปรากฏในธัมมททายาทสูตร ดังมีข้อความตอนหนึ่งว่า... ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย บรรดาธรรมเหล่านั้น โลภะและโทสะเป็นบาป มัชฌิมาปฏิบัติพาทมีอยู่เพื่อละโลภะและโทสะ เป็นปฏิบัติพาทก่อให้เกิดจักขุก่อให้เกิดญาณ เป็นไปเพื่อสงบระงับ เพื่อรู้ยิ่ง เพื่อตรัสรู้ เพื่อนิพพาน... (ม.มู. (ไทย) ๑๒/๓๓/๓๑, ๑๒/๘๙/๘๓, ๑๒/๑๗๕/๑๗๗), และยังมีปรากฏในสัปปุริสสูตร ภิกษุทั้งหลาย นี้ชื่อว่าธรรมของอัสตบุรุษ ส่วนสัตบุรุษย่อมพิจารณาเห็นดังนี้ว่า ‘เพราะความเป็นผู้มีตระกูลสูง ธรรมคือโลภะย่อมไม่ถึงความสิ้นไป ธรรมคือโทสะย่อมไม่ถึงความสิ้นไป หรือธรรมคือโมหะย่อมไม่ถึงความสิ้นไป แม้ถ้าภิกษุไม่ใช่เป็นผู้ออกจาก

ตระกูลสูงบวชแล้ว แต่เป็นผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ปฏิบัติชอบ ประพฤติตามธรรม เธอก็เป็นผู้ควรบูชา ควรสรรเสริญ ในหมู่ภิกษุเหล่านั้น' เพราะความเป็นผู้มีตระกูลสูงนั้นสัตบุรุษนั้นจึงทำข้อปฏิบัติเท่านั้นไว้ในภายใน แล้วไม่ยกตน ไม่ข่มผู้อื่น ภิกษุทั้งหลาย นี้ชื่อว่าธรรมของสัตบุรุษ (ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๐๕/๑๒๖), นอกจากนี้ ยังมีปรากฏในนันทวิสาละสูตร (ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๐๙/๑๒๑), ปุริสสูตร (ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๑๓/๑๓๐), โลกสูตร (ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๓๔/๑๖๗), และนิทานสูตร (อง.ติก. (ไทย) ๒๐/๓๔/๑๘๖)

โลภะที่วิปยุตจากทิฏฐิ : โลภะ คือความอยากได้ที่ปราศจากทิฏฐิ คือความเห็น เป็นเหตุปัจจัยหนึ่งที่สภาวะธรรมที่วิปยุตจากคันถะอาศัยสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยคันถะเกิดขึ้น มีปรากฏในพระอภิธรรมที่ว่าด้วยปัจจัยานุโลม วิกังควาร ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...สภาวะธรรมที่วิปยุตจากคันถะอาศัยสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยคันถะเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัย ได้แก่ จิตตสมุฏฐานรูปอาศัยชั้นที่สัมปยุตด้วยคันถะเกิดขึ้น โลภะและจิตตสมุฏฐานรูปอาศัยชั้นที่สหระคตด้วยโลภะซึ่งวิปยุตจากทิฏฐิเกิดขึ้น ปฏิฆะและจิตตสมุฏฐานรูปอาศัยชั้นที่สหระคตด้วยโทมนัสเกิดขึ้น (อภิ.ป. (ไทย) ๔๒/๔๖/๓๕๑,๔๒/๕๕/๓๕๖,๔๒/๗๐/๓๖๓), นอกจากนี้ ยังมีปรากฏใน อภิ.ป. (ไทย) ๔๓/๔๖/๓๑๑,๔๓/๖๓/๓๒๓,๔๓/๗๓/๓๒๗

โลมชาติ : เป็นคำราชาศัพท์หมายถึงชนที่เกิดตามร่างกายทั่วไป ในพรหมายสุตฺร ท่านหมายถึงองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าไม่ทรงสะดุ้งกระทั้งเกิดโลมชาติชูชัน ดังข้อความตอนหนึ่งว่า ...เมื่อประทับนั่งในละแวกบ้าน ไม่ทรงครั่นคร้าม ไม่ทรงหวั่นไหว ไม่ทรงขลาด ไม่ทรงสะดุ้ง ทรงปราศจากโลมชาติชูชัน ทรงพอพระทัยในวิเวก เมื่อทรงรับน้ำล้างบาตร ไม่ทรงชูบาตรขึ้นรับ ไม่ทรงลดบาตรลงรับ ไม่ทรงยื่นบาตรคอยรับ ไม่ทรงแกว่งบาตรคอยรับ... (ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๘๗/๔๗๙)

โลมสังกคิยเถรคาถา : ภาชิตของพระโลมสังกคิยเถระ,คาถาของพระโลมสังกคิยเถระ ท่านพระโลมสังกคิยเถระกล่าวไว้ว่า เราจะใช้ออกฝ่าเท้าแพรก ฝ่าเท้า ฝ่าเท้าดอกเลา ฝ่าเท้าแฝก ฝ่าเท้ามุงกระต่าย และฝ่าเท้าปล้องเพิ่มพูนวิเวก (ช.เถร.(ไทย) ๒๖/๒๗/๓๑๓)

โลมสังกคิยภัทเทรตตสูตร : พระสูตรว่าด้วยทรงแสดงเรื่องผู้มีราตรีเดียวเจริญแก่พระโลมสังกคิยะ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงพระสูตรมีลักษณะเป็นการบรรยายโวหารแบบถาม-ตอบเองแก่ท่านพระโลมสังกคิยะ ณ วัดพระเชตุวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี ตามที่ท่านพระโลมสังกคิยะทูลขอ ท่านพระโลมสังกคิยะได้รับฟังภัทเทรตตสูตรจากจันทนเทพบุตรว่า ภัทเทรตตสูตรเป็นเบื้องต้นแห่งการประพฤติพรหมจรรย์ ขอให้ศึกษาเล่าเรียนและจดจำไว้ จะมีประโยชน์มากและจันทนเทพบุตรได้ทอองคาถาอุทเทสให้ฟัง พระเถระครั้นฟังแล้วจึงออกเดินทางมาเฝ้าพระผู้มีพระภาค พระองค์จึงได้ทรงแสดงอุทเทสและวิงค์แห่งอุทเทสให้ฟังอีก ดังที่ตรัสไว้ในภัทเทรตตสูตร เมื่อพระผู้มีพระภาคได้ตรัสพระภาษิตนี้แล้ว ท่านพระโลมสังกคิยะมีใจยินดีชื่นชมพระภาษิตของพระองค์ (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๒๘๖/๓๔๓)

โลมสกังคิยะ, พระ : เป็นชื่อเรียกพระเถระองค์หนึ่ง โดยเรียกตามลักษณะกายของท่านซึ่งมีขนกายนิคหน้อย ส่วนนามเดิมของท่าน คือ อังคเถระ มีปรากฏในโลมสกังคิยะกัถเทกัถตสูตรวาดด้วยทรงแสดงเรื่องผู้มีราตรีเดียวเจริญแก่พระโลมสกังคิยะ ดังข้อความตอนหนึ่งว่า สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเชตวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี สมัยนั้นแล ท่านพระโลมสกังคิยะ อยู่ที่นิโครธาราม เขตกรุงกบิลพัสดุ์ แคว้นสักกะ ขณะนั้น เมื่อราตรีผ่านไป จันทนเทพบุตร มีวรรณงดงามยิ่งนัก เปล่งรัศมีให้สว่างทั่วนิโครธาราม เข้าไปหาท่านพระโลมสกังคิยะถึงที่อยู่ แล้วยืน ณ ที่สมควร ได้กล่าวกับท่านพระโลมสกังคิยะอย่างนี้ (ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๘๖/๓๔๓) นอกจากนี้ ยังมีปรากฏในกัถเขยยสูต (ส.ม. (ไทย) ๑๙/๙๘๘/๔๗๐)

โลมสกัสสปะชาก : ชาดกว่าด้วยโลมสกัสสปะชาก มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า พระโพธิสัตว์สววยพระชาติเป็นบุตรปุโรหิตชื่อโลมกัสสปะ เมื่อสหายของตนคือพรหมทัตราชกุมาร ครองราชสมบัติ ท่านไม่ปรารถนาตำแหน่งปุโรหิต จึงออกบวชเป็นฤๅษีอยู่ในป่าหิมพานต์บำเพ็ญสมณธรรมได้อภิญญาและสมบัติ แต่ถูกท้าวสักกะผู้กัถเดชแห่งตบะกัถจะเสียดตำแหน่งท้าวสักกะจึงมาหลอกลวงพระเจ้าพรหมทัตว่า ถ้าได้โลมกัสสปะชาก มาทำพิธีบูชาขัถจะให้ทำให้ไม่แก่ไม่ตาย จักได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ พระราชาจึงใช้ให้เสยอำมาตย์ไปนิมนต์โดยบอกว่าจะให้ยศให้ตำแหน่ง แต่ท่านกัสสปะชากไม่ยอมรับ โดยบอกว่าสัถการบิณฑบาตเลี้ยงชีพไม่ได้ มีความสุขกว่า จึงไม่ยอมมา ท้าวสักกะมาบอกอุบายให้พระราชาส่งพระราชธิดาผู้เลอโฉมไปนิมนต์โดยบอกว่าถ้ามาทำพิธีบูชาขัถจะให้พระธิดาเป็นรางวัล เมื่อฤๅษีเห็นพระราชธิดา เพราะไม่ได้สำรวมอินทริยจึงถูกความกำหนดปฏิพัถร์รักใคร่ครอบงำจิตใจ ยอมรับปากที่จะทำพิธีให้ เมื่อพระโพธิสัตว์กำลังจะเริ่มพิธีบูชาขัถร์เป็นจำนวนมากนั้น มหาชนที่มีความละเอียดต่างกล่าวกันว่า กรรมอย่างนี้ไม่เหมาะแก่ท่านฤๅษี ท่านทำไปเพื่ออะไร แล้วร้องให้คร่ำครวญว่าดวงจันทร์มีกำลัง ดวงอาทิตย์มีกำลัง สมณพราหมณ์ก็มีกำลัง ผิงสมุทร์ก็มีกำลัง แต่สตรีมีกำลังยิ่งกว่ากำลัง เพราะพระราชธิดาจันทวดีกำลังจะใช้โลมกัสสปะชากบูชาขัถชื่อวาชเปยยะเพื่อพระราชบิดาของพระนาง โลมกัสสปะชากได้ฟังดังนั้นเกิดความสลดใจจึงกล่าวว่า กรรมที่ทำเพราะความโลภซึ่งมีกามเป็นเหตุเป็นกรรมที่เผ็ดร้อน เราคัถนหารากเหง้าของกรรมนั้น จักตัดรากะพร้อมทั้งเครื่องผูก ท่านติเตียนกามแล้วสรรเสริญตบะ ได้ถวายพระราชธิดาพร้อมทั้งแว่นแคว้นคัถแก่พระราชา ได้เจริญฌานให้เกิดขึ้นแล้วสอนพระราชาให้ตั้งอยู่ในธรรม แล้วกลับเข้าป่าหิมพานต์ไป ผู้ปฏิบัติที่ขาดความสำรวมคือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ก็ถูกกิเลสครอบงำ และเป็นไปตามอำนาจกิเลส (ขุ.ชา.นวก.(ไทย) ๒๗/๖๐/๓๑๐)

โลมสตีเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระโลมสตีเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติในภัทรกัปนี้ ท่านได้บวชในศาสนาของพระพุทธเจ้าพระนามว่ากัสสปะ เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านเวียนเกิดเวียนตายอยู่ในสวรรค์เป็นเวลานาน ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บวชในพระพุทธศาสนาและได้บรรลุวิชชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๒๒๕/๓๒๑)

โลมห่งสขาดก : ซาดกว่าด้วยการอยู่ในป่าที่นำสะพริงกล้วย มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า นักบวชซีเปลือย โปธิสัตว์ เมื่อทดลองดูตบะของลัทธิภายนอกแล้วเห็นว่าไม่ใช่ทางบรรลุนิพพาน ได้ติเตียนการปฏิบัติเห็นว่า เราเร้าร้อนแล้วเปียกชุ่ม อยู่ในป่าอันนำสะพริงกล้วยผู้เดียว เปลือยกายไม่ได้ผิงไฟ เป็นมุนีชวนช่วยในการแสวงหาพรหมจรรย์ จึงหันกลับมาประพฤติตามทางที่ถูกต้อง (ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๙๔/๓๙)

โลมห่งสนบรยาย : ตามรูปศัพท์ หมายถึง การบรรยายที่ทำให้เกิดชนลูกชูชันขึ้น เป็นชื่อแห่งพระธรรมเทศนาที่องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสแสดงแก่พระนาคสมาละ ในมหาสิหนาทสูตร ดังมีข้อความปรากฏว่า...ท่านพระนาคสมาละได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ น้าอัศจรรย์จริง ไม่เคยปรากฏ เพราะได้ฟังธรรมบรรยายนี้ ข้าพระองค์จึงเกิดชนลูกชูชันขึ้นแล้ว ธรรมบรรยายนี้ชื่ออะไร” พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “นาคสมาละ เพราะเหตุนี้ เธอจงจำไว้ว่า ‘ธรรมบรรยายนี้ชื่อว่าโลมห่งสนบรยาย’... (ม.มู. (ไทย) ๑๒/๑๖๒/๑๖๕)

โลมห่งสบัณฑิต : ชื่อของพระโพนีสต์ซึ่งองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสถึงในสมัยพระชาติที่พระองค์ทรงบำเพ็ญอุเบกขาบารมี พระองค์ทรงเกิดเป็นโลมห่งสบัณฑิต หรือมหาโลมห่งสบัณฑิต มีปรากฏในจรียาปิฎก ดังข้อความตอนหนึ่งว่า... ในภพที่เราเป็นโลมห่งสบัณฑิต เป็นอุเบกขาปรมัตถบารมี ๒๖ บารมีของเรา ๑๐ ประการนี้ เป็นส่วนแห่งพระโพธิญาณอันเลิศ บารมีที่เกินกว่า ๑๐ ไม่มี และบารมีที่หย่อนกว่า ๑๐ ก็ไม่มี เราบำเพ็ญบารมีทุกอย่าง ไม่ยิ่งไม่หย่อน เป็นบารมี ๑๐ ประการฉะนี้แล (ขุ.จรีย. (ไทย) ๓๓/๑๒๒/๓๗๘)

โลลซาดก : ซาดกว่าด้วยโทษของความโลเล มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า นักพิราบโพนีสต์อาศัยอยู่ใกล้โรงครัว มีกาตัวหนึ่งมาขออาศัยอยู่ด้วย โดยกาตั้งใจว่าถ้ามีโอกาสจะขโมยเนื้อในโรงครัวกิน ก่อนจะรับปากให้อยู่ นักพิราบได้เตือนกว่าไม่ให้ไปขโมยของในโรงครัวมากิน แต่กาไม่เชื่อฟัง วันหนึ่ง กาแก่งปวยไม่ยอมออกไปหากิน เห็นพ่อครัวผลอจึงโฉบลงไปคาบขึ้นเนื้อที่เขาเอาผาซีครอบไว้ ทำให้ผาซีมีเสียงดังกริกขึ้น พ่อครัวได้ยินเสียงจึงเข้ามาปิดประตูแล้วจับกาถอนขนจนหมดเหลือไว้แต่ตรงศีรษะเหมือนหงอน แล้วเอาน้ำเปรียงผสมขิงบดและพริกไทยทาตัวแล้วโยนไว้ในรัง เมื่อนักพิราบโพนีสต์กลับมาเห็นเข้าจึงเยาะเย้ยว่า นกยางอะไรมีหงอน เข้าไปอยู่ในรังกาได้อย่างไร กาเพื่อนเราเป็นสัตว์ดุร้ายให้รับลงมาข้างล่างเสีย การ็องตอบว่า เราไม่ใช่คนกา เราเป็นกาโลเลเพื่อนท่าน เพราะไม่เชื่อฟังคำของท่านจึงเดือดร้อน พระโพนีสต์กล่าวว่า เจ้าจะต้องเดือดร้อนเช่นนี้ ไม่อีกนาน เพราะเจ้าชอบขโมยเขากิน อาหารของมนุษย์ไม่ใช่สิ่งที่นกกาจะกินได้ง่าย ว่าแล้วก็บินไปอยู่ที่อื่นเพราะเห็นว่าที่อยู่ไม่ปลอดภัย ฝ่ายกาก็ได้แต่นอนทอดถอนใจอดอาหารตายอยู่ในรังนั่นเอง มีคนและสัตว์เป็นจำนวนมากที่ต้องมาตายเสียก่อนวัยอันควร ก่อนที่จะได้ทำคุณงามความดี เพราะตนเองตกอยู่ในอำนาจของปาก ไม่สามารถถอดกลับความอยากไว้ได้ จึงประกอบอกุศลกรรมประสพเคราะห์กรรมไม่มีที่สิ้นสุด(ขุ.ชา.ติก.(ไทย) ๒๗/๗๐/๑๓๖)

โลสุทหายิเถรวัตถุ : เรื่องพระโลสุทหายิเถระ พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่ภิกษุทั้งหลายว่า คนที่มีการศึกษาน้อยนี้ ย่อมแกลไปเปล่าเหมือนโคพลีพท์ เขาเจริญแต่เนื้อหนัง ส่วนปัญญาหาเจริญไม่ (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๑๕๒/๗๙)

โลสุทหายิวัตถุ : เรื่องพระโลสุทหายิ พระผู้มีพระภาคทรงปรารภพระโลสุทหายิผู้เล่าเรียนธรรมเพียงเล็กน้อยและไม่ท่องบ่น จึงตรัสเนื้อความนี้แก่ภิกษุทั้งหลายว่า มนตร์ มีการไม่ท่องบ่นเป็นมลทิน เรือนมีความไม่ขยันหมั่นเพียรเป็นมลทิน ผีวพรรณมีความเกียจคร้าน เป็นมลทิน ผู้รักษามีความประมาท เป็นมลทิน (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๒๔๑/๑๐๗)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า มนตร์ หมายถึงปริยัติและศิลปะ เมื่อไม่ท่องบ่น และไม่เอาใจใส่ ก็เสื่อมสูญ หรือหายไปได้ คำว่า ไม่ขยันหมั่นเพียร หมายถึงไม่เอาใจใส่ดูแล หรือไม่บูรณะซ่อมแซมบ้านเรือน คำว่า ความเกียจคร้าน หมายถึงการไม่หมั่นชำระร่างกายและอวัยวะส่วนอื่นๆ ให้สะอาดทำให้มีผิวพรรณมัวหมอง คำว่า ความประมาท สำหรับคฤหัสถ์ หมายถึงประมาทในทรัพย์สมบัติ เช่น สัตว์เลี้ยง สำหรับบรรพชิต หมายถึงไม่คุ้มครองอินทรีย์ทวารทั้ง ๖ (ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๗/๑๓)

โลสกชาตก : ชาตกว่าด้วยคนโลเลต้องเศร้าโศก มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า อาจารย์ทศปาโมกข์ โภธิสัตว์สอนธรรมแก่ศิษย์จำนวนมาก นายमितตวินทุกะผู้เป็นศิษย์ไม่สนใจการศึกษาเล่าเรียน ชอบหนีไปเที่ยวจนถูกจับด้วยข้อหาขโมยแพะ อาจารย์จึงตีเตียนโทษฐานไม่รู้จักสิ่งที่เป็นประโยชน์ที่ควรทำและไม่ควรทำทำให้ประสพกับความเดือนร้อน (ขุ.ชา. เอกก.(ไทย) ๒๗/๔๑/๑๗)

โลหกมุขชาตก : ชาตกว่าด้วยสัตว์ในโลหกมุขินรก มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า นานมาแล้ว เปรต ๔ ตน ที่ต้องการประกาศความทุกข์ของตนให้ผู้อื่นทราบ เพื่อไม่ต้องการให้ใครถือเอาเป็นแบบอย่างที่ทำตนเคยทำไว้เพราะเป็นชู้กับภรรยาของชาวบ้านเมื่อครั้งยังเป็นมนุษย์ เกิดเป็นลูกเศรษฐี สมัยนั้น พระราชาในฟังเสียงนั้น ยามค่ำคืน จึงถามฤๅษีพระโภธิสัตว์สวैयाพระชาติเป็นพราหมณ์ ออกบวชเป็นฤๅษีได้ทำนายเสียงของเปรต ๔ ตน ให้แก่พระเจ้าพรหมทัตผู้บรรทมไม่หลับเพราะนึกถึงแต่ภรรยาของชาวบ้านจึงได้ยินเสียงเปรตในเวลากลางคืนได้สดับ และปลอบพระทัยไม่ให้กลัวจะไม่มีอันตรายแก่พระราชาและราชสมบัติแต่อย่างใด ท่านได้กราบทูลให้พระราชาสดับว่า เปรตตนที่หนึ่งทีร้องว่า ทุ มันมีความประสงค์จะกล่าวว่ พวกเราเมื่อโภคะมีมากมายแต่ไม่ได้ให้ทาน ไม่ได้ทำบุญสร้างที่พึ่งให้แก่ตนเองเลย จึงต่อมามีชีวิตอยู่อย่างชั่วช้าเช่นนี้ ตนที่สองกล่าวว่า ส ประสงค์จะกล่าวว่ พวกเราไหม้อยู่ในนรกทั้งหมดหกหมื่นปีเต็มแล้ว เมื่อไรหนอจึงจะสิ้นสุดกันเสียที เปรตตนที่สามกล่าวว่า น มันต้องการกล่าวว่ เพื่อนยาก ไม่มีที่สุตหรือก ที่สุตจักมีแต่ที่ไหน ที่สุตไม่ปรากฏแน่ เพราะว่าในสมัยนั้น พวกเราได้ทำกรรมชั่วไว้มากเหลือเกิน เปรตตนที่สี่กล่าวว่า โส มันต้องการกล่าวว่ เราพ้นไปจากที่นี่แล้ว ถ้าได้เกิดเป็นมนุษย์เมื่อไร จะรู้จักถ้อยคำของผู้ขอ จะสมทานศีลและทำกุศลให้มาก พวกมันแต่ละตัวกล่าวจบก็จมลงในโลหกมุขินรกต่อไปอีกสามหมื่นปีกว่าจะกลับมาขึ้นมาถึงปากหม้ออีกสามหมื่นปีกรรมชั่วทุกชนิดที่ทำแล้วให้ความทุกข์

ยาวนานยากที่จะแก้ไข บัณฑิตชนจึงไม่ควรหลงใหลหรือยินดีกับการทำชั่วเลย (ขุ.ชา. จตุกก.(ไทย) ๒๗/๕๓/๑๖๗)

โลหกุมภี, นรก : เป็นชื่อของนรกที่มีลักษณะเป็นเหมือนหม้อต้มโลหะร้อนแดง หม้อโลหะนี้มีขนาดเท่าภูเขา ภายในมีน้ำโลหะเดือดพล่านเพราะไฟ สัตว์ในนรกนี้เคยดาบบริภาษสมณะผู้มีศีล และบางพวกก็พ้นจากกาฬสุตตนรกแล้วมาเสวยทุกข์ต่อยังนรกนี้ ศัพท์นี้มีปรากฏในเทวทูตสูตรที่ ๖ ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...นายนิรยบาลจับเขา เอาเท้าขึ้น เอาศีรษะลง เขามีเดือใน ฯลฯ จับเขาเอาเท้าขึ้น เอาศีรษะลง ทุ่มลงในโลหกุมภี อันร้อนแดง ลูกเป็นแสงไฟ เขาถูกต้มเดือดจนตัวพองในโลหกุมภีนั้น บางครั้งลอยขึ้น บางครั้งจมลง บางครั้งลอยขวาง เขาเสวยทุกข์เวทนาคล้ายอย่างหนัก เผ็ดร้อนอยู่ในโลหกุมภีอันร้อนแดงนั้น...(อง.ติก. (ไทย) ๒๐/๓๖/๑๙๔), นอกจากนี้ ยังมีปรากฏในสังกัจจายก ดังมีข้อความตอนหนึ่งว่า...คนผู้ฆ่าบิดาเช่นนั้นจะต้องหมกหม้ออยู่ในโลหกุมภีนรก และนายนิรยบาลทั้งหลายจะใช้หอกแทงเขาผู้ถูกต้มจนไม่มีหนัง ทำให้ตาบอด ให้กินปัสสาวะและอุจจาระเป็นอาหารแล้วกดคนเช่นนั้นให้จมลงในน้ำกรด...(ขุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๑๐๘/๕๐, ๒๘/๑๒๔/๕๒, ๒๘/๔๖๕/๒๕๓, ๒๘/๔๖๗/๒๕๔), พาลป็นจิตสูตร (ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๕๐/๒๙๕), และในเทวทูตสูตร (ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๖๗/๓๑๔)

โลหธาตุ : เป็นแร่ธาตุชนิดหนึ่งเรียกว่าธาตุโลหะ (metal) โลหะทรานซิชันเป็นต้นฉบับของโลหะ ธาตุโลหะเป็นธาตุที่มีสถานะเป็นของแข็ง (ยกเว้นปรอท ที่เป็นของเหลว) มีผิวที่มันวาว นำความร้อน และไฟฟ้าได้ดี มีจุดเดือดและจุดหลอมเหลวสูง (ช่วงอุณหภูมิระหว่างจุดหลอมเหลวกับจุดเดือดจะต่างกันมาก) ได้แก่ โซเดียม (Na) เหล็ก (Fe) แคลเซียม (Ca) ปรอท (Hg) อะลูมิเนียม (Al) แมกนีเซียม (Mg) สังกะสี (Zn) ดีบุก (Sn) เป็นต้น มีปรากฏในมโหสถชาดก ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...มีความรู้ในการใช้โลหธาตุ มีเครื่องประดับครบครันมีธงทิวสลอน ช้างและม้า สมบูรณ์ดีด้วยผู้เชี่ยวชาญศิลป์ ตั้งมั่นด้วยเหล่าทหารผู้แก่กล้า... (ขุ.ชา.ม. (ไทย) ๒๘/๕๙๒/๒๗๔)

โลหิจจพราหมณ์ : พราหมณ์ชื่อโลหิจจะ ผู้มีความเห็นอันลามก แต่อาศัยกัลยาณมิตร คือ โรสิก กัลบกผู้เป็นอุบาสกและได้สนทนาปัญหาที่บงกัสมเด็จพระเจ้าพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ภายหลังจึงประกาศตนเป็นอุบาสก มีปรากฏในโลหิจจสูตร ดังมีข้อความตอนหนึ่งว่า...โลหิจจพราหมณ์ ปกครองหมู่บ้านสาละวดีกา ซึ่งมีประชากรและสัตว์เลี้ยงมากมาย มีพืชพันธุ์ธัญญาหารและน้ำหญ้าอุดมสมบูรณ์ เป็นพระราชทรัพย์ที่พระเจ้าปเสนทิโกศลพระราชทานปูนบำเหน็จให้เป็นพรหมไทย (ส่วนพิเศษ)...(ที.สี. (ไทย) ๙/๕๐๑/๒๒๑, ๙/๕๐๒/๒๒๑, ๙/๕๐๓/๒๒๑, ๙/๕๐๔/๒๒๒, ๙/๕๐๕/๒๒๒), และมีปรากฏในโลหิจจสูตร (ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑๓๒/๑๖๐)

โลหิจจสูตร : พระสูตรว่าด้วยพราหมณ์ชื่อโลหิจจะ พระผู้มีพระภาคตรัสเป็นแบบสนทนาถาม-ตอบ แก่โลหิจจพราหมณ์ผู้มีความเห็นผิด ขณะทรงแวะพัก ณ หมู่บ้านสาละวดีกา (หมู่บ้านที่มีต้นสาละเป็นรั้ว) แคว้นโกศล ที่พระเจ้าปเสนทิโกศลพระราชทานปูนบำเหน็จเป็นพรหมไทย(ส่วนพิเศษที่พระราชทาน) ให้โลหิจจพราหมณ์ปกครอง โดยทรงแสดงพระสูตรนี้เป็นการซักถามไล่เลียงแบบถามนำ ในที่สุดโลหิจจพราหมณ์ ต้อง

ตอบตามที่ทรงประสงค์ แล้วทรงสรุปคำตอบเหล่านั้นเป็นคำแก้ไขความเห็นผิดของ โลกิัจพราหมณ์เอง พระผู้มีพระภาคตรัสถามโลกิัจพราหมณ์ว่า จริงหรือไม่ ที่มีคนพูดว่า ท่านโลกิัจพราหมณ์มีความเห็นว่า สมณพราหมณ์จะพึงบรรลुकุศลธรรม เมื่อ บรรลุแล้วไม่ควรสอนคนอื่น เพราะไม่มีผู้รับคำสอนใดจะช่วยผู้สอนได้ ผู้ที่บอกถือว่า ยังมีโลก เหมือนผู้ติดเครื่องจองจำเก่าออกแล้ว สร้างเครื่องจองจำใหม่ขึ้นมา แทน เราเรียกข้อเปรียบเทียบอย่างนี้ว่า เป็นความโลกอันชั่วร้าย ดังนั้นจึงไม่ควรมีความโลก โลกิัจพราหมณ์กราบทูลว่า จริง ทรงซักถามต่อว่า ท่านปกครองหมู่บ้าน สาละตีกาแล้วมีคนอื่นว่า โลกิัจพราหมณ์ปกครองหมู่บ้านนี้ ควรได้รับผลประโยชน์แต่เพียงผู้เดียว ไม่ควรแบ่งให้แต่ผู้อื่น ผู้กล่าวอย่างนี้จะชื่อว่าทำความเดือดร้อนให้แก่คนผู้อาศัยท่านเลี้ยงชีพหรือไม่

ทูลตอบว่า ทำความเดือดร้อน

“ทำความเดือดร้อนให้จะชื่อว่าหวังประโยชน์หรือไม่หวังประโยชน์”

“ไม่หวังประโยชน์”

“ผู้ไม่หวังประโยชน์ มีจิตเมตตา หรือคิดเป็นศัตรู”

“คิดเป็นศัตรู”

“คิดเป็นศัตรู เป็นมิจฉาภิภูฏฐิหรือสัมมาภิภูฏฐิ”

“เป็นมิจฉาภิภูฏฐิ”

“ผู้เป็นมิจฉาภิภูฏฐิ เรากล่าวว่า มีคติ ๒ อย่าง คือ หลังจากตายแล้ว จะไปเกิดในนรกหรือกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน”

นอกจากนี้ ทรงยกเอาการปกครองแคว้นโกศลและแคว้นกาสิของพระเจ้าปเสนทิโกศลมาซักถามไล่เลียงอย่างเดียวกับกรณีของโลกิัจพราหมณ์จนโลกิัจพราหมณ์ยอมรับว่า ถ้าไม่แบ่งผลประโยชน์ให้แก่ผู้อื่น ก็จะมีข้อบกพร่องในด้านคุณธรรม จนจบลงที่เป็นมิจฉาภิภูฏฐิ จึงทรงสรุปว่า ความเห็นที่ว่า สมณะหรือพราหมณ์ควรบรรลुकุศลธรรม แต่ไม่ควรบอกผู้ใดนั้น ก็ถือว่าไม่แบ่งผลประโยชน์แก่ผู้อื่น จัดเป็นมิจฉาภิภูฏฐิเช่นเดียวกัน

จากนั้น ทรงแสดงว่า ศาสดามี ๓ ประเภท ซึ่งสมควรถูกทักท้วง ทั้งการทักท้วงของผู้ถูกทักท้วงศาสดาเห็นปานนั้น ก็จัดว่าจริงแท้ เป็นธรรมไม่มีโทษ

ศาสดา ๓ ประเภท คือ

๑. ศาสดาที่ไม่ได้บรรลุธรรม แต่ไปสอนสาวก ก็จะทำให้สาวกไม่เชื่อถือ เปรียบเหมือนบุรุษสวมกอดสตรีที่หันหลังให้ ศาสดาผู้นี้สมควรถูกทักท้วง

๒. ศาสดาที่ไม่ได้บรรลุธรรม แต่ไปสอนสาวกทั้งสาวกก็เชื่อถือ เปรียบเหมือนคนที่ไม่บำรุงของตน แต่กลับไปบำรุงนาของผู้อื่น ศาสดาผู้นี้ สมควรถูกทักท้วง

๓. ศาสดาที่ได้บรรลุธรรม แล้วไปสอนสาวก แต่สาวกไม่ตั้งใจฟัง ไม่เชื่อถือ เปรียบเหมือนคนผู้ติดเครื่องจองจำเก่าออกแล้ว สร้างเครื่องจองจำใหม่ขึ้นมาแทน ศาสดาผู้นี้ก็สมควรถูกทักท้วง

ส่วนศาสดาที่ไม่สมควรถูกทักท้วงคือตถาคต เพราะตถาคตบรรลुरुูปมานจนถึง บรรลुकุณวิเศษอันยอดเยี่ยมแล้วสอนสาวกให้บรรลुकุณวิเศษอันยอดเยี่ยมด้วย ศาสดา ผู้นี้ เป็นผู้ไม่สมควรถูกทักท้วง ครั้นพระผู้มีพระภาค ตรัสเรื่องศาสดาทั้ง ๔ ประเภท ทำให้โลหิจจพราหมณ์สว่างขึ้น ถึงกับกล่าวออกมาด้วยปีติว่า ข้าพระองค์กำลังจะตก เหวคืออนรก แต่พระองค์ช่วยไว้ได้ทัน ครั้นแล้วชมเชยภาษิตและแสดงตนเป็นอุบาสก ในที่สุด (ที.สี.(ไทย) ๙/๕๐๑/๒๒๑)

โลหิจจสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยโลหิจจพราหมณ์ สมัยที่ท่านพระมหากัจจายนะอยู่ ณ กุฎีป่า เขต เมืองมัททกรกฏฐะ แคว้นอวันตี มาณพศิษย์ของโลหิจจพราหมณ์จำนวนมากเข้าไปหา ท่านแล้วเดินรอบกุฎี เล่นกระโดด ปล้ำกัน ส่งเสียงอื้ออึงแข็งแจะว่า สมณะศิระชะโล้น เหล่านี้เป็นคนรับใช้ เป็นคนวรรณะต่ำ เกิดจากบาทของท้าวมหาพรหมอันชาวภารตะ เหล่านี้สักการะ เคารพ นับถือ บูชา นอบน้อมแล้ว ลำดับนั้น ท่านพระมหากัจจายนะ ได้กล่าวกับมาณพเหล่านั้นว่า เหล่าพราหมณ์ผู้ละเลงธรรมตั้งเดิมได้ เป็นผู้มึนศีล สูงสุดและคุ้มครอง รักษาทวารทั้งหลายดีแล้ว เพราะครอบงำความโกรธได้ เป็นผู้ ยินดีในธรรมและฉาน ส่วนพราหมณ์ผู้ละเลงธรรมเหล่านี้แล้วยังสำคัญว่า เรา สาธยายมนตร์ เมาเพราะโคตร ถูกความโกรธครอบงำ มีอาชญาในตนมาก ประพฤติ ผิดในสัตว์ทั้งที่สะดุ้งกลัวและไม่สะดุ้งกลัว ประพฤติไม่สม่ำเสมอ การสมาทานวัตรทั้ง ปวง คือ การไม่กิน การนอนบนพื้นดิน การอาบน้ำเวลาเช้าและพระเวท ๓ ของ พราหมณ์ผู้ไม่คุ้มครองทวารนั้นย่อมไร้ผล เหมือนคนได้ทรัพย์เครื่องปลื้มใจในความ ผัน ฉะนั้น หนังสือที่หายาบ การมุ่นผม การไม่ชำระฟัน มนตร์ ศีลและพรตเป็นตบะ ของพราหมณ์ การหลอกลวง ไม่เท่าที่คิดและการใช้น้ำลูบหน้า ข้อวัตรที่พรรณนามา เหล่านี้พวกพราหมณ์ทำเพราะต้องการอามิส ส่วนจิตที่ตั้งมั่นดีแล้วย่อมผ่องใส ไม่ขุ่น มัว อ่อนโยนในสัตว์ทั้งปวง นั้นเป็นทางเพื่อถึงความ เป็นพรหม

มาณพได้ฟังเช่นนั้นก็โกรธเคือง ไม่พอใจ เข้าไปหาโลหิจจพราหมณ์แล้วกล่าวว่า พระมหากัจจายนะกล่าวข้อนขอด คัดค้านมนตร์ของพราหมณ์ทั้งหลายโดยส่วนเดียว โลหิจจพราหมณ์ได้ฟังคำของพวกมาณพเหล่านั้นกล่าวอย่างนี้แล้วก็โกรธเคือง ไม่ พพอใจ แต่ก็ได้คิดว่า เป็นการไม่สมควรหากเราจะด่า เหน็บแนม บริภาษพระมหากัจ จายนะ เพียงเพราะฟังคำของพวกมาณพฝ่ายเดียว จึงพามาณพเหล่านั้นเข้าไปหาท่าน พระมหากัจจายนะแล้วถามว่า ด้วยเหตุเพียงเท่าไร บุคคลชื่อว่าไม่คุ้มครองทวารและ ชื่อว่าคุ้มครองทวาร ท่านพระมหากัจจายนะจึงกล่าวว่า ผู้เห็นรูปทางตา ฟังเสียงทางหู เป็นต้นที่น่ารักแล้วย่อมยินดีในอายตนะภายนอก ๖ ที่น่ารัก ย่อมยินดีในอายตนะ ภายนอก ๖ ที่ไม่น่ารัก เป็นผู้ไม่ตั้งมั่นกายคตาสติ มีความคิด ๒ ทาง และไม่รู้ชัดเจโต วิมุตติและปัญญาวิมุตติตามความเป็นจริง ชื่อว่าไม่คุ้มครองทวาร ส่วนบุคคลผู้มีนัย ตรงกันข้าม ชื่อว่าผู้คุ้มครองทวาร เมื่อท่านพระมหากัจจายนะกล่าวจบ โลหิจจ พราหมณ์ถึงกับกล่าวว่า น่าอัศจรรย์จริง ไม่เคยปรากฏ แล้วกล่าวชื่นชมและขอถึง พระรัตนตรัยเป็นสรณะ พร้อมกล่าวเชิญว่า ขอท่านกัจจายนะจงเข้าไปสู่โลหิจจตระกูล เหมือนดังที่เข้าไปสู่ตระกูลอุบาสกในเมืองมัททกรกฏฐะ เหล่ามาณพหรือมาณพิกาน

โลหิจจตระกูลจักไหว้ ลูกรับ ถวายอาสนะหรือน้ำแก่ท่าน อันจักเป็นไปเพื่อประโยชน์
เกื้อกูลเพื่อความสุขแก่พวกเขาตลอดกาลนาน ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑๓๒/๑๖๐

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า **ภารตะ** หมายถึงพวกกุฎุมพี (ส.สพ.อ. ๓/๑๓๒/๔๙)
คำว่า **ธรรมและมาน** ในที่นี้หมายถึงกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ และสมาบัติ ๘
(ส.สพ.อ. ๓/๑๓๒/๕๐)

โลहितกสิณ : เป็นชื่อของอารมณ์กสิณ คือการกำหนดสีแดงเป็นอารมณ์ เป็นหนึ่งในบรรดากสิณ
๑๐ ได้แก่ ปฐวีกสิณ (กสิณคือดิน) อาโปกสิณ (กสิณคือน้ำ) เตโชกสิณ (กสิณคือไฟ)
วาโยกสิณ (กสิณคือลม) นีลกสิณ (กสิณคือสีเขียว) ปิตกสิณ (กสิณคือสีเหลือง) โลहित
กสิณ (กสิณคือสีแดง) โอทาทกสิณ (กสิณคือสีขาว) อากาสกสิณ (กสิณคือความว่าง)
วิญญานกสิณ (กสิณคือวิญญาน) มีปรากฏในทสุตตรสูตร ดังข้อความตอนหนึ่งว่า..
ธรรม ๑๐ ประการที่ควรเจริญ คืออะไร คือ กสิณายตนะ๑ (บ่อเกิดแห่งธรรมที่มีกสิณ
เป็นอารมณ์) ๑๐ ได้แก่ ... ๖. บุคคลหนึ่งจำปิตกสิณ (กสิณคือสีเหลือง) ได้ ...๗.
บุคคลหนึ่งจำโลहितกสิณ (กสิณคือสีแดง) ได้ ...๘. บุคคลหนึ่งจำโอทาทกสิณ (กสิณคือ
สีขาว) ได้ ...๑๐. บุคคลหนึ่งจำวิญญานกสิณ (กสิณคือวิญญาน) ได้ ทั้งเบื้องบน เบื้อง
ต่ำ เบื้องขวาง ไม่มีสอง ไม่มีประมาณ...(ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๖๐/๔๓๐), นอกจากนี้
ยังมีปรากฏในที่หลายแห่ง ได้แก่ ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๕๐/๒๙๘, อง.เอกก. (ไทย) ๒๐/
๔๔๓/๕๒, ๒๐/๔๔๔/๕๒, ๒๐/๔๔๕/๕๒, ๒๐/๔๔๖/๕๒, ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔/๑๑, ๓๑/
๑๒๓/๑๙๐, และ อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๓๒๙/๒๙๕, ๓๗/๔๓๒/๔๖๓

โลहितวาสี : เป็นหนึ่งในบรรดาเทพ ๑๐ หมู่ ได้แก่ สมานะ มหาสมานะ มานุสะ มานุสุตตมะ ชิท
ทาปทุสิกะ มโนปทุสิกะ หรือ โลहितวาสี ปารคะ และมหาปารคะผู้มียศก็มา มีปรากฏ
ในมหาสมยสูตร ดังข้อความตอนหนึ่งว่า ...เทพอีก (๑๐ หมู่) คือ สมานะ มหาสมา
นะ มานุสะ มานุสุตตมะ ชิททาปทุสิกะ มโนปทุสิกะ หรือ โลहितวาสี ปารคะ และมหา
ปารคะผู้มียศก็มา... (ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๔๐/๒๖๙

โลหิตาภิชชาติ : เป็นหนึ่งในอภิชาติ (ในที่นี้หมายถึงการกำหนดหมายชนเป็นชั้น เป็นกลุ่ม เช่นหมู่คน
ที่ประพุดอย่างนี้ๆ กำหนดเรียกอย่างนี้ๆ (ที.สี.อ. ๑๖๘/๑๔๗) หรือหมายถึงชาติ
กำเนิด (อง.ฉก.อ. ๓/๕๗/๑๓๙, อง.ฉก.ก.ฎีกา ๓/๕๗/๑๕๐)) ทั้ง ๖ ได้แก่ กัณหาภิ
ชาติ (ชาติดำ) นีลาภิชาติ (ชาติเขียว) โลหิตาภิชชาติ (ชาติแดง) หลิททาภิชาติ (ชาติ
เหลือง) สุกกาภิชาติ (ชาติขาว) และปรมสุกกาภิชาติ (ชาติขาวยิ่ง) มีปรากฏในฉพภิ
ชาติสูตร ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...ท่านพระอานนท์เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่
ประทับ ถวายอภิวาทแล้วนั่ง ณ ที่สมควร ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคดังนี้ว่า “ข้าแต่
พระองค์ผู้เจริญ ปุณณะ กัสสปะบัญญัติอภิชาติ ๖ จำพวก คือ ๑. บัญญัติกัณหาภิชาติ
(ชาติดำ) ๒. บัญญัตินีลาภิชาติ (ชาติเขียว) ๓. บัญญัติโลหิตาภิชชาติ (ชาติแดง) ๔.
บัญญัติหลิททาภิชาติ (ชาติเหลือง) ๕. บัญญัติสุกกาภิชาติ (ชาติขาว) ๖. บัญญัติปรม
สุกกาภิชาติ (ชาติขาวยิ่ง) (อง.ฉก. (ไทย) ๒๒/๕๗/๕๔๓)

โลहितุปปาทกรรม : กรรมคือการทำให้โลहितห่อ หมายถึง การทำพระโลหิตของพระพุทธเจ้าให้ห่อ
เป็นหนึ่งในบรรดาอนันตริยกรรม ๕ (ดูในหมวดกรรม) มีปรากฏในกุสลติกะ ปัญหา

วาร ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...อรหันตฆาตกรรมเป็นปัจจัยแก่อรหันตฆาตกรรม ... โลหิตุปปาตกรรม ฯลฯ โลหิตุปปาตกรรมเป็นปัจจัยแก่โลหิตุปปาตกรรม ฯลฯ สังฆเภทกรรมเป็นปัจจัยแก่สังฆเภทกรรม ฯลฯ นียตมิจฉาทิฎฐิเป็นปัจจัยแก่นียตมิจฉาทิฎฐิโดยอุปนิสสยปัจจัย นียตมิจฉาทิฎฐิเป็นปัจจัยแก่มาตุฆาตกรรมโดยอุปนิสสยปัจจัย ... (อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๒๓/๒๗๕, นอกจากนี้ ยังมีปรากฏในมัจฉัตตนิยตติกะ ปัญหาวาร ดังข้อความตอนหนึ่งว่า ... มาตุฆาตกรรมเป็นปัจจัยแก่มาตุฆาตกรรมโดยอุปนิสสยปัจจัย มาตุฆาตกรรม ฯลฯ ปีตุฆาตกรรม ฯลฯ อรหันตฆาตกรรม ฯลฯ โลหิตุปปาตกรรม ฯลฯ สังฆเภทกรรม ฯลฯ เป็นปัจจัยแก่มิจฉาทิฎฐิที่ให้ผลแน่นอนโดยอุปนิสสยปัจจัย (พึงทำเป็นจักกนัย) มิจฉาทิฎฐิที่ให้ผลแน่นอนเป็นปัจจัยแก่มิจฉาทิฎฐิที่ให้ผลแน่นอน โดยอุปนิสสยปัจจัย (อภิ.ป. (ไทย) ๔๑/๔๕/๕๐๗)

๔.๔ หมวดอักษรอรรค อักษร ว เสนอนิยามศัพท์ ๑,๐๑๙ ศัพท์ ดังนี้

วกชาดก : ชาดกว่าด้วยหมาในมีเนื้อความอธิบายไว้ว่า ทำวสั๊กกะโพธิสัตว์จำแลงกายเป็นแพะเข้าไปทดลองตบะหมาในที่ถูกน้ำท่วมติดเกาะก้อนหินใหญ่อยู่ไปไหนไม่ได้เลยแก้ง ทำเป็นสมาทานอุโบสถศีลนอนอยู่ เมื่อมันเห็นแพะจำแลง เพราะความหิวจึงเกิดความคิดว่า กินแพะก่อนแล้วค่อยรักษาอุโบสถศีลวันหลัง มันทำลายตบะของมันแล้วไล่กัดแพะวนรอบก้อนหินนั้นจนเหนื่อยก็ไม่สามารถไล่ทันได้ จึงกลับไปนอนอยู่ที่เดิม ทำวสั๊กกะแสดงพระองค์ให้เห็นแล้วได้เตือนมันว่า คนที่มีอหิชาศยทุพพลภาพไม่มีประโยชน์อะไรที่จะรักษาอุโบสถ ว่าแล้วก็กลับไปยังที่อยู่ คนบางคนในโลกนี้ก็มีลักษณะอย่างหมาในนั้นเหมือนกัน สมาทานข้อวัตรปฏิบัติอย่างเพลลา ทำตนกลับกลอก เหมือนหมาในกลับกลอกเพราะแพะเป็นเหตุ การที่คนเราจะปฏิบัติธรรมให้สมบูรณ์บริบูรณ์ได้นั้นต้องมีสิ่งที่อำนวยความสะดวกหลายอย่างเช่น บุคคลสะดวกมีครูอาจารย์และกัลยาณมิตรพร้อม สถานที่สบายไม่ใกล้ไม่ไกลจากสถานที่บิณฑบาต นัก อาหารก็สบายพอเหมาะหาได้ไม่ยากจนเกินไป และได้รับธรรมที่ถูกจริตอารมณ์อยู่เสมอ สิ่งเหล่านี้เป็นปัจจัยเกื้อกูลแก่การปฏิบัติ แต่ถ้ายังหิวอยู่แม้สมาทาน ข้อวัตรปฏิบัติแล้วก็ตามก็ไม่สามารถรักษาไว้ได้ ผู้ปฏิบัติจึงควรประพฤติให้พอเหมาะแก่อหิชาศยของตน (ขุ.ชา.จตุกก.(ไทย) ๒๗/๑๔๘/๑๕๕)

วกุลบุปผิยเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระวกุลบุปผิยเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติที่ ๑๒ ท่านได้นำดอกพิกุลไปบูชาพระพุทธเจ้าพระนามว่าวิปัสสี เพราะผลแห่งการบูชานั้น ท่านไม่ได้พบทุกขเลย ในกัปที่ ๗๔ ท่านได้เกิดเป็นพระราชามีพลานุภาพมาก ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลुพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๙/๓๙๕)

วงกต, ภูเขา : ชื่อของภูเขา ในสมัยองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่า โภจนาคมนะ เป็นชื่อของภูเขาเวปุลละ ปรากฏในเวปุลลปัพพตสูตร ดังข้อความตอนหนึ่งว่า... เรื่องเคยมีมาแล้ว ภูเขาเวปุลละนี้ได้ชื่อว่าวงกต สมัยนั้นหมู่มนุษย์ได้ชื่อว่า เผ่าโรหิตัสสะ มนุษย์เผ่าโรหิตัสสะมีอายุประมาณ ๓ หมื่นปี มนุษย์เผ่าโรหิตัสสะ ขึ้นภูเขาวงกตใช้เวลา ๓ วัน ลงก็ใช้เวลา ๓ วัน... ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑๔๓/๒๓๐

วงศ์โอกกากราช : ชื่อวงศ์ตระกูลต้นกำเนิดของศากยวงศ์ มีปรากฏในนันทาเถรียาปทาน ดังข้อความตอนหนึ่งว่า... คุณเป็นสิ่งสำคัญของชาวโลกที่เขาบูชากัน เป็นที่ดึงดูดแห่งนัยนา เป็นที่ก่อเกิดการสรรเสริญบุญ เป็นที่ชื่นชมแห่งวงศ์โอกกากราช...(ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๑๙๒/๔๘๑)

วงศ์โสถยิสกุล : โสถยิสกุลเป็นวงศ์ของอุททาลกดาบส ถือเป็นวงศ์สกุลของพราหมณ์สกุลหนึ่ง มีปรากฏในอุททาลกชาดก ดังข้อความตอนหนึ่งว่า... เมื่อทุกคนมีความสงบเยือกเย็น ย่อมไม่มีทั้งคนดีและคนชั่ว เมื่อเป็นเช่นนั้นท่านจะประพฤติให้เสียความเป็นพราหมณ์วงศ์แห่งโสถยิสกุลทำไม...(ขุ.ชา.ปภินณก. (ไทย) ๒๗/๗๕/๔๓๕)

วงศ์โอกกากราช : เป็นชื่อวงศ์ในอดีตชาติของพระโสณโกฬิวิสเถระ ซึ่งในชาตินั้นท่านเป็นพระเจ้าแผ่นดินในแคว้นแคว้น มีฤทธิ์มาก มีพระนามว่าโอกกากราช โดยพระโคตร มีปรากฏใน

โสณโกฬิวิสเถราปทาน ดังมีข้อความตอนหนึ่งว่า... กษัตริย์องค์หนึ่งจึงนำพระเชษฐภคิณยานั้นมาสมสู่อยู่ด้วยกัน ความเกิดแห่งวงศ์โศกกากราชจักแยกกันในครั้งนั้น... (ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๔๔/๑๗๒)

วชิกรรม : กรรมคือการพูด, การกระทำทางวาจา ได้แก่ เจตนา ๒๐ เป็นฝ่ายกามาจรกุศล ๘ และเป็นฝ่ายอกุศล ๑๒ ที่ไม่เกี่ยวกับการยึดถือเป็นต้นทางกายทวาร แต่เกี่ยวกับการเปล่งวาจาที่เกิดขึ้นทางจิตทวาร ในสามัญญผลสูตร ท่านหมายถึง วชิกรรมที่เป็นกุศลคือ วชิสุจจริต ๔ ได้แก่ สิกขาบท ดังมีข้อความปรากฏตอนหนึ่งว่า...เมื่อบวชแล้วอย่างนี้สำรวมด้วยการสังวรในพระปาติโมกข์...สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบท ประกอบด้วยกายกรรมและวชิกรรมอันเป็นกุศล มีอาชีวะบริสุทธี สมบูรณ์ด้วยศีล คัมภีรทวารในอินทรีทั้งหลาย...(ที.สี. (ไทย) ๙/๑๙๓/๖๕), (ที.สี. (ไทย) ๙/๔๐๐/๑๗๐), (ที.สี. (ไทย) ๙/๔๕๐/๑๙๙), นอกจากนี้ ยังมีปรากฏในภยเกรวสูตร (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๖/๓๕), อุปาสิวาทสูตร (ม.ม. (ไทย) ๑๓/๕๗/๕๕, ๑๓/๑๑๐/๑๒๑, ๑๓/๒๖๔/๓๑๑), และยังมีปรากฏในอุปกิเลสสูตร ว่าด้วยอุปกิเลส หมายถึง การพูดกันด้วยดีมีเมตตา เป็นธรรมข้อหนึ่งในบรรดาสาราณียธรรม ๖ ในสูตรนี้กล่าวถึงเมื่อครั้งที่ ท่านพระอนุรุทธะได้เข้าไปหาท่านพระนันทิยะและท่านพระกิมพิละ เข้าไปเฝ้าองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ซึ่งประทับอยู่ ณ โขสิตาราม เขตกรุงโกสัมพี ดังข้อความตอนหนึ่งว่า... “ขอประทานวโรกาส ข้าพระองค์ทั้งหลายยังสามัคคีกัน ชื่นชมกัน ไม่วิวาทกัน เป็นเหมือนน้ำนมกับน้ำ มองกันด้วยนัยน์ตาที่เปี่ยมด้วยความรักอยู่ พระพุทธเจ้าข้า” “เธอทั้งหลายเป็นผู้สามัคคีกัน ชื่นชมกัน ไม่วิวาทกัน เป็นเหมือนน้ำนมกับน้ำ มองกันด้วยนัยน์ตาที่เปี่ยมด้วยความรักอยู่อย่างไร” “ขอประทานวโรกาส ข้าพระองค์มีความคิดอย่างนี้ว่า ‘เป็นลาภของเราหนอ เราได้ดีแล้วหนอ ที่ได้อยู่กับเพื่อนพรหมจารีเช่นนี้’ ข้าพระองค์ตั้งมั่นกายกรรมอันประกอบด้วยเมตตา ตั้งมั่นวชิกรรมอันประกอบด้วยเมตตา และตั้งมั่นโมหกรรมอันประกอบด้วยเมตตา ในท่านเหล่านี้ทั้งต่อหน้าและลับหลัง ข้าพระองค์มีความคิดอย่างนี้ว่า ‘ทางที่ดี เราควรเก็บความนึกคิดของตนแล้ว’ (ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๓๙/๒๘๑, ๑๔/๒๙๘/๓๕๗, ๑๔/๔๓๑/๔๙๐)

วชิทัณฑะ : ทัณฑะทางวาจา เป็นหนึ่งในบรรดา ๓ ทัณฑะ (ได้แก่ กายทัณฑะ วชิทัณฑะ และมโนทัณฑะ) ตามทัศนะของทีฆตปัสสี นิครนถ์ นาฏบุตร ซึ่งเป็นอย่างเดียวกันกับกรรม ๓ (กายกรรม วชิกรรม และมโนกรรม) ในพระพุทธานุสสา มีปรากฏในอุปาสิวาทสูตร ดังข้อความตอนหนึ่งว่า ... “ท่านพระโคตม นิครนถ์ นาฏบุตรบัญญัติทัณฑะในการทำกรรมชั่ว ในการประพฤติกกรรมชั่วไว้ ๓ ประการ คือ (๑) กายทัณฑะ (๒) วชิทัณฑะ (๓) มโนทัณฑะ”...(ม.ม. (ไทย) ๑๓/๕๖/๕๔, ๑๓/๖๑/๕๙)

วชิทุจจริตสูตร (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยวชิทุจจริต (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสโทษแห่งวชิทุจจริตและอานิสงส์แห่งวชิสุจจริตอย่างละ ๕ ว่า โทษแห่งวชิทุจจริต ๕ คือ (๑) แม้นกก็ดีเตียนตนเองได้ (๒) ผู้รู้ใคร่ครวญแล้วย่อมติเตียนได้ (๓) กิตติศัพท์อันช่วยอกรรมช้อนไป (๔) หลงลืมสติตาย (๕) หลังจากตายแล้ว จะไปเกิดในอบาย ทุกติ วินิบาต นรก แล้วตรัสว่า อานิสงส์แห่งสุจจริต ๕ คือ (๑) แม้นกก็ดีเตียนตนเองไม่ได้ (๒) ผู้รู้ใคร่ครวญ

แล้วย่อมสรรเสริญ (๓) กิตติศัพท์อันงามย่อมขจรไป (๔) ไม่หลงลืมสติตาย (๕)
หลังจากตายแล้ว ย่อมบังเกิดในสุคติ โลกสวรรค์ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๒๔๓/๓๘๕)

วชิรุตสูต (ทุตติย) : พระสูตรว่าด้วยวชิรุต สุตที่ ๒ พระผู้มีพระภาคตรัสโทษแห่งมโนหุจริตทั้ง ๓ และอานิสงส์แห่งมโนสุจริตทั้ง ๓ อย่างละ ๕ ว่า โทษแห่งหุจริต ๕ คือ (๑) แมตนก็ ตีเตียนตนเองได้ (๒) ผู้รู้ใคร่ครวญแล้วย่อมตีเตียน (๓) กิตติศัพท์อันช่วยยอมกระฉ่อน ไป (๔) เสื่อมจากสัทธรรม(กุศลกรรมบถ๑๐) (๕) ตั้งอยู่ในอสังกรรม(อกุศลกรรมบถ ๑๐) แล้วตรัสว่า อานิสงส์แห่งสุจริต ๕ คือ (๑) แมตนก็ตีเตียนตนเองไม่ได้ (๒) ผู้รู้ ใคร่ครวญแล้วย่อมสรรเสริญ (๓) กิตติศัพท์อันงามย่อมขจรไป (๔) เสื่อมจากอสังกรรม (๕) ตั้งอยู่ในสังกรรม (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๒๔๗/๓๘๗)

วชิรุตสูต : ความประพุดติชั่วทางวาจา ได้แก่ การพูดเท็จ พูดคำหยาบ พูดเพ้อเจ้อ และพูด ส่อเสียด; เป็นหนึ่งในหุจริต ๓ (กายหุจริต วชิรุตสูต และมโนหุจริต) มีปรากฏใน เวยญชกัณฑ์ ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า “พราหมณ์ ข้อที่ เขากล่าวหาเรานั้นมีมูลอยู่ เพราะเราสอนไม่ให้ทำกายหุจริต วชิรุตสูต มโนหุจริต ตลอดถึงการไม่ให้ทำบาปอกุศลธรรมต่างๆ ข้อที่เขากล่าวหาเรานั้นมีมูลอยู่ แต่ไม่ใช่ที่ ท่านกล่าวถึง”... (วิ.มทา. (ไทย) ๑/๕/๓,๑/๙/๔,๑/๑๓/๗), นอกจากนี้ ยังมีปรากฏใน สามัญญผลสูต ดังข้อความตอนหนึ่งว่า... ‘หมู่สัตว์ที่ประกอบกายหุจริต วชิรุตสูต และมโนหุจริต กล่าวร้ายพระอริยะ มีความเห็นผิด และชักชวนผู้อื่นให้ทำกรรมตาม ความเห็นผิด พวกเขาหลังจากตายแล้วจะไปบังเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก... (ที. สี. (ไทย) ๙/๒๔๖/๘๓,๙/๒๔๗/๘๓,๙/๔๗๘/๒๑๐,๙/๔๗๘/๒๑๑), นอกจากนี้ ยังมี ปรากฏในอุทุมพริกสูต (ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๗๓/๕๒), อัคคัณฐสูต (ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๓๖/๙๙), สัมปสาทนียสูต (ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๕๘/๑๑๙), ภัยภราวสูต (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๕๓/๔๒), และอากังเขยยสูต (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๖๘/๖๑)

วชิรมนเนยยะ : เป็นหนึ่งใน ๓ มนเนยยะ (ธรรมที่ทำให้เป็นมุนี) ได้แก่ ๑. กายมนเนยยะ (ธรรมที่ทำให้ เป็นมุนีทางกาย) ๒. วชิรมนเนยยะ (ธรรมที่ทำให้เป็นมุนีทางวาจา) ๓. มโนมนเนยยะ (ธรรมที่ทำให้เป็นมุนีทางใจ) มีปรากฏในสังคีตสูต (ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๔)

วชิรุตสูต : ความประพุดติทางวาจา มีปรากฏในสักกปัญหสูต ดังข้อความตอนหนึ่งว่า... ‘จอม เทพ เรากล่าววชิรุตสูตไว้ ๒ อย่าง คือ วชิรุตสูตที่ควรเสพและวชิรุตสูตที่ไม่ ควรเสพ’ เพราะอาศัยเหตุอะไร เราจึงกล่าวไว้เช่นนั้น บรรดาวชิรุตสูต ๒ อย่างนั้น วชิรุตสูตใดบุคคลรู้ว่า ‘เมื่อเราเสพวชิรุตสูตนี้แล อกุศลธรรมทั้งหลายเจริญยิ่งขึ้น กุศลธรรมทั้งหลายเสื่อมลง’ วชิรุตสูตเช่นนี้เป็นวชิรุตสูตที่ไม่ควรเสพ บรรดาวชิ รุตสูต ๒ อย่างนั้น วชิรุตสูตใดบุคคลรู้ว่า ‘เมื่อเราเสพวชิรุตสูตนี้แล อกุศล ธรรมทั้งหลายเสื่อมลง กุศลธรรมทั้งหลายเจริญยิ่งขึ้น’ วชิรุตสูตเช่นนี้เป็นวชิ รุตสูตที่ควรเสพ...(ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๖๔/๒๙๐, ๑๑/๓๐๕/๒๖๗,๑๓/๓๕๙/ ๔๔๔,๑๓/๓๖๑/๔๔๖, มีปรากฏใน เสวิตัพพาเสวิตัพพสูต ว่าด้วยธรรมที่ควรเสพ และธรรมที่ไม่ควรเสพ ซึ่งองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสกับภิกษุทั้งหลายใน พระเชตวันมหาวิหาร ดังข้อความตอนหนึ่งว่า เรากล่าววชิรุตสูต(ความประพุดติ

ทางวาจา) ไว้ ๒ ประการ คือ ๑. วชิสมาจารที่ควรเสพ ๒. วชิสมาจารที่ไม่ควรเสพ วชิสมาจารทั้ง ๒ ประการนั้นเป็นวชิสมาจารที่ตรงข้ามกันและกัน เรากล่าวมโนสมาจาร (ความประพฤติทางใจ) ไว้ ๒ ประการ คือ ๑. มโนสมาจารที่ควรเสพ ๒. มโนสมาจารที่ไม่ควรเสพ มโนสมาจารทั้ง ๒ ประการนั้นเป็นมโนสมาจารที่ตรงข้ามกันและกัน (ม. อุ. (ไทย) ๑๔/๑๐๙/๑๓๖, ๑๔/๑๑๒/๑๓๙), ๑๙/๑๐๐๓/๕๐๓, ๒๔/๔๔/๙๖

วชิสมาจารที่ควรเสพ : ความประพฤติทางวาจาที่ควรเสพ (คำว่าเสพ ในที่นี้หมายถึง การนุ่งห่ม) รู้เห็น พิจารณา อธิษฐานจิต น้อมใจเชื่อ ประคองความเพียร ตั้งสติไว้ ตั้งจิตไว้ กำหนดรู้ด้วยปัญญา รู้ยิ่งธรรมที่ควรรู้อย่าง กำหนดรู้ธรรมที่ควรกำหนดรู้ ละธรรมที่ควรละ เจริญธรรมที่ควรเจริญ ทำให้แจ้งธรรมที่ควรทำให้แจ้ง (อง.เอกก.อ. ๑/๕๓/๖๑-๖๒) ได้แก่ วชิสมาจารที่เสพแล้วอกุศลธรรมทั้งหลายเจริญยิ่งขึ้นและกุศลธรรมทั้งหลายเสื่อมลง มีปรากฏในสักกปัญหสูตร ดังข้อความตอนหนึ่งว่า... ‘จอมเทพ เรากล่าววชิสมาจารไว้ ๒ อย่าง คือ วชิสมาจารที่ควรเสพและวชิสมาจารที่ไม่ควรเสพ’ เพราะอาศัยเหตุอะไร เราจึงกล่าวไว้เช่นนั้น บรรดา วชิสมาจาร ๒ อย่างนั้น วชิสมาจารใด บุคคลรู้ว่า ‘เมื่อเราเสพวชิสมาจารนี้แล้ว อกุศลธรรมทั้งหลายเจริญยิ่งขึ้น กุศลธรรมทั้งหลายเสื่อมลง’ วชิสมาจารเช่นนี้เป็นวชิสมาจารที่ไม่ควรเสพ บรรดา วชิสมาจาร ๒ อย่างนั้น วชิสมาจารใด บุคคลรู้ว่า ‘เมื่อเราเสพวชิสมาจารนี้แล้ว อกุศลธรรมทั้งหลายเสื่อมลง กุศลธรรมทั้งหลายเจริญยิ่งขึ้น’ วชิสมาจารเช่นนี้เป็นวชิสมาจารที่ควรเสพ... (ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๖๔/๒๙๐)

วชิสมาจารบริสุทธิ์ : ความประพฤติทางวาจาที่บริสุทธิ์ หมายถึงภิกษุไม่พูดเท็จ ไม่พูดคำหยาบ ไม่พูดเพ้อเจ้อ ไม่กล่าวดูหมิ่นใครๆ หรือไม่ กล่าวถากถางเยาะเย้ยภิกษุใดๆ (ม.ม.อ. ๒/๔๑๘/๒๒๓) มีปรากฏในมหาอัสนีสูตร ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...เธอทั้งหลายควรสำเนียงกันอย่างนี้ว่า ‘เราทั้งหลายจักมีวชิสมาจารบริสุทธิ์ ปรากฏ เปิดเผย ไม่บกพร่องและสำรวมระวัง จักไม่ยกตน ไม่ข่มผู้อื่นด้วยความเป็นผู้มีวชิสมาจารบริสุทธิ์นั้น’ บางทีเธอทั้งหลายจะมีความคิดอย่างนี้ว่า ‘เราทั้งหลายเป็นผู้มีหิริโอตตปปะแล้ว มีกายสมาจารและวชิสมาจารบริสุทธิ์แล้ว พอละด้วยกิจเพียงเท่านั้น เราทั้งหลายทำกิจเสร็จแล้ว...(ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๑๘/๔๕๓)

วชิสังขาร : สภาพปรุงแต่งวาจา คือ วิตก วิจาร (ที.ม.อ. ๒๘๘/๒๕๕, ที.ม.ฎีกา ๒/๒๘๘/๒๖๔) หรือวชิสังขารเจตนา คือ ความจงใจทางวาจา (อง.ติก.อ. ๒/๒๓/๑๐๑) มีปรากฏในชวนสภสูตร ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...บุคคลบางคนในโลกนี้มีกายสังขาร๒อย่างหายบ ยังไม่สงบระงับ มีวชิสังขารอย่างหายบยังไม่สงบระงับ มีจิตตสังขารอย่างหายบยังไม่สงบระงับ ต่อมา เขาฟังธรรมของพระอริยะ มนสิการโดยแยบคาย ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม เขาอาศัยการฟังธรรมของพระอริยะ อาศัยการมนสิการโดยแยบคาย อาศัยการปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม...(ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๘๘/๒๒๐, ๑๐/๒๘๘/๒๒๑), นอกจากนี้ ยังมีปรากฏในมหาเวทลสูตร (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๕๓/๔๕๕, ๑๒/๔๖๓/๕๐๓), กุกกุรวตติกสูตร (ม.ม. (ไทย) ๑๓/๘๑/๗๙), ภูมิจสูตร (ส.นิ. (ไทย) ๑๖/

๒๕/๕๐), พุทธปิฎก (ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๔๗/๓๘๒, ๑๘/๓๔๗/๓๘๓, ๑๘/๓๔๗/๓๘๔)

วจีสัญเจตนา : ความจงใจทางวาจา (อง.ตัก.อ. ๒/๒๓/๑๐๑), ในอรรถกถา ท่านอธิบายว่า ความจงใจทางวาจา ที่เป็นปัจจัยให้เกิดกรรม ได้แก่ วจีกรรม มี ๒๐ ประการคือ กามาวจร กุศล ๘ อกุศล ๑๒ สุขเกิดขึ้นเพราะกุศลกรรม ๘ ประการเป็นปัจจัย ทุกข์เกิดขึ้นเพราะอกุศลกรรม ๑๒ ประการเป็นปัจจัย (อง.จตุกก.อ.๒/๑๗๑/๓๕๒) มีปรากฏในเจตนาสูตร ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย เมื่อกายมีอยู่ สุขทุกข์ภายในย่อมเกิดขึ้น เพราะกายสัญญาเจตนาเป็นเหตุ เมื่ออากาสมิอยู่ สุขทุกข์ภายในย่อมเกิดขึ้น เพราะวจีสัญเจตนาเป็นเหตุ หรือเมื่อใจมีอยู่ สุขทุกข์ภายในย่อมเกิดขึ้น เพราะมโนสัญญาเจตนาเป็นเหตุ คือ เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย...(อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๗๑/๒๓๙), นอกจากนี้ ก็มีปรากฏในรูปังกัมมันตักถา ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...สกวาที. พระสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า “อานนทฺ เมื่อกายมีอยู่ สุขและทุกข์อันเป็นภายในจึงเกิดขึ้น เพราะกายสัญญาเจตนา(ความจงใจทางกาย) เป็นเหตุ หรือว่าเมื่ออากาสมิอยู่ สุขและทุกข์อันเป็นภายในจึงเกิดขึ้น เพราะวจีสัญเจตนา (ความจงใจทางวาจา) เป็นเหตุ หรือว่า เมื่อใจมีอยู่ สุขและทุกข์อันเป็นภายใน จึงเกิดขึ้น เพราะมโนสัญญาเจตนา(ความจงใจทางใจ) เป็นเหตุ”๑ มีอยู่จริงมิใช่หรือ ปรวาที. ไซ่ สก. ดังนั้น ท่านจึงไม่ควรยอมรับว่า “รูปเป็นกรรม” สก. รูปเป็นกรรมไซ่ใหม่ ปร. ไซ่ สก. พระสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย กายสัญญาเจตนา ๓ อย่าง เป็นกายกรรมฝ่ายอกุศล มีทุกข์เป็นกำไร มีทุกข์เป็นวิบาก วจีสัญเจตนา ๔ อย่าง เป็นวจีกรรมฝ่ายอกุศล มีทุกข์เป็นกำไร มีทุกข์เป็นวิบาก มโนสัญญาเจตนา ๓ อย่าง เป็นมโนกรรมฝ่ายอกุศล มีทุกข์เป็นกำไร มีทุกข์เป็นวิบาก ภิกษุทั้งหลาย กายสัญญาเจตนา ๓ อย่าง เป็นกายกรรมฝ่ายกุศล มีสุขเป็นกำไร มีสุขเป็นวิบาก วจีสัญเจตนา ๔ อย่าง เป็นวจีกรรมฝ่ายกุศล มีสุขเป็นกำไร มีสุขเป็นวิบาก มโนสัญญาเจตนา ๓ อย่าง เป็นมโนกรรมฝ่ายกุศล มีสุขเป็นกำไร มีสุขเป็นวิบาก” มีอยู่จริงมิใช่หรือ ปร. ไซ่ สก. ดังนั้น ท่านจึงไม่ควรยอมรับว่า “รูปเป็นกรรม” สก. รูปเป็นกรรมไซ่ใหม่ ปร. ไซ่... (อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๕๓๙/๕๘๔)

วจีสัจจิต : ความประพฤติชอบด้วยวาจา ตรงกันข้ามกับวจีทุจริตให้ผลในทางที่ดี มีปรากฏในสามัญญผลสูตร ดังมีข้อความตอนหนึ่งว่า...หมุ่สัตว์ที่ประกอบกายสุจริต วจีสัจจิต และมโนสุจริต ไม่กล่าวร้ายพระอริยะ มีความเห็นชอบและชักชวนผู้อื่นให้ทำกรรมตามความเห็นชอบ พวกเขาหลังจากตายแล้วจะไปบังเกิดในสุคติโลกสวรรค์...(ที.สี. (ไทย) ๙/๒๔๖/๘๓, ๙/๒๔๗/๘๓, ๙/๔๗๘/๒๑๐, ๙/๔๗๘/๒๑๑), นอกจากนี้ ยังมีปรากฏในอุทุมพริกสูตร (ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๗๓/๕๒), อัคคัญญสูตร (ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๓๖/๑๐๐, ๑๑/๑๓๗/๑๐๐, ๑๑/๑๕๘/๑๑๙), ในภยภราวสูตร (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๕๓/๔๒), วัตถุปมสูตร (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๖๘/๖๑), และในกันทรสูตร (ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๕/๑๘)

- วชิโรเจยยะ :** ความสะอาดทางวาจา เป็นหนึ่งในโสเจยยะ ๓ ได้แก่ ๑. กายโสเจยยะ ความสะอาดกาย ๒. วชิโรเจยยะ ความสะอาดวาจา ๓. มโนโสเจยยะ ความสะอาดใจ (ในอังคุตตรนิกาย ติกกนิบาต มืออธิบายในเรื่องความสะอาดทางวาจาว่า บุคคลบางคนในโลกนี้ เว้นขาดจากการพูดเท็จ การพูดส่อเสียด การพูดคำหยาบ การพูดเพ้อเจ้อ นี้เรียกว่า ความสะอาดวาจา อง.ติก. (ไทย) ๒๐/๑๒๑/๓๖๗) มีปรากฏในสังคีตีสสูตร ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...โสเจยยะ(ความสะอาด) ๓ คือ ๑. กายโสเจยยะ (ความสะอาดทางกาย) ๒. วชิโรเจยยะ (ความสะอาดทางวาจา) ๓. มโนโสเจยยะ (ความสะอาดทางใจ)... (ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๓)
- วชิรญาณ :** เป็นการเปรียบพระปัญญาขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าว่าเป็นดุจเพชรซึ่ง ท่านเชนตปุโรหิตปุตตเถระ ได้กล่าวไว้ในเชนตปุโรหิตปุตตเถระคาถา ดังข้อความปรากฏว่า...พระธรรมซึ่งเป็นเครื่องกำจัดกรรมให้สิ้นสุดอันพระพุทธเจ้าแสดงแล้ว เพื่อทำลายรากเหง้าอวิชชา ให้ตกไปด้วยวชิรญาณ เมื่อการยึดถือวิญญานทั้งหลาย ปรากฏขึ้น... (ขุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๔๑๙/๔๑๒)
- วชิรปาณี, ยักษ์ :** ผู้มีมือเป็นเพชร หรือผู้ถือวชิระ (มีความหมายเดียวกันกับวชิรหัตถ์) ในอรรถกถา ท่านอธิบายว่า ยักษ์วชิรปาณี ในที่นี้หมายถึงท้าวสักกเทวราช (ม.มุ.อ. ๒/๓๕๗/๑๕๕) มีปรากฏใน อัมพพัฏฐสูตร ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...ยักษวชิรปาณีถือค้อนเหล็กใหญ่มีไฟลุกโชติช่วงยืนอยู่ในอากาศเบื้องบนอัมพพัฏฐมาณพ คิดว่า ‘หากอัมพพัฏฐมาณพนี้ถูก พระผู้มีพระภาคตรัสถามปัญหาอันชอบธรรมถึง ๓ ครั้ง แต่ไม่ยอมตอบ เราจะทูปศิระของเขาให้แตกเป็น ๗ เสียง ณ ที่นี้แหละ’ พระผู้มีพระภาคและอัมพพัฏฐมาณพ เท่านั้นที่มองเห็นยักษวชิรปาณินั้น...(ที.สี. (ไทย) ๙/๒๗๑/๙๔, และในจุฬาลงกรณ์ สสูตรก็มีเนื้อหาคคล้ายกัน (ม.มุ. (ไทย) ๑๒/๓๕๗/๓๙๔)
- วชิระ, พระเจ้าจักรพรรดิ :** ชื่อของพระเจ้าจักรพรรดิ ซึ่งเป็นอานิสงส์ส่วนหนึ่งจากการถวายเข็มแด่ องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระนามว่าวิปัสสี พระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่า วชิระนี้ ได้แก่ พระสุจิตายกเถระ มีปรากฏในสุจิตายกเถรปาทาน ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...ในกัปที่ ๙๑ นับจากกัปนี้ไป ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๗ ชาติ พระนามว่า วชิระ สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ มีพละนาภามาก... (ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๒๒/๒๔๑)
- วชิรานคร :** ชื่อเมืองซึ่งเป็นที่เก็บบาตร ไม้เท้า และจีวรของพระผู้มีพระภาค มีปรากฏในธาตุ กายนียกถา ดังข้อความตอนหนึ่งว่า... บาตร ไม้เท้า และจีวรของพระผู้มีพระภาค อยู่ที่วชิรานคร สบงอยู่ที่กุลชนคร ผ้าปัจจัดถรณ์อยู่ที่สีลนคร(กรุงกบิลพัสดุ์) ...(ขุ.พุทธ. (ไทย) ๓๓/๑๓/๗๒๕)
- วชิราภิกษุณี** ภิกษุณีชื่อวชิรา มีปรากฏในวชิราสูตร ดังมีข้อความตอนหนึ่งว่า...ลำดับนั้น มารผู้มีบาปประสงค์จะให้วชิราภิกษุณีเกิดความกลัว ความหวาดสะดุ้ง ความขนพองสยองเกล้า และประสงค์จะให้เคลื่อนจากสมาธิ จึงเข้าไปหาวชิราภิกษุณีถึงที่นั่งพักแล้วได้กล่าวกับวชิราภิกษุณีด้วยคาถา... (ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๗๑/๒๒๗), นอกจากนี้ ยังมีปรากฏในอิตตทัมมทสูตรนิกายเถร ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...นางวชิราภิกษุณีได้กล่าวคำ

- นี้กับมารผู้ชั่วช้าว่า มารเอ๋ย ฤทธิ์ของเจ้าเชื่อใครหนอว่าเป็นสัตว์ ร่างกายที่เป็นกองแห่งสังขารล้วน ๆ นี้บัณฑิตจะเรียกว่าสัตว์ไม่ได้เลย...(ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๘๖/๕๒๗)
- วชิราวุธ :** เป็นชื่ออาวุธของพระอินทร์ มีปรากฏในมหาสมยสูตร ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...อสูรพวกที่อาศัยอยู่ในมหาสมุทร เป็นผู้พ่ายแพ้ต่อพระอินทร์ผู้ถือวชิราวุธ อสูรเหล่านั้นมีฤทธิ์ มียศ เป็นพี่น้องของท้าววาสวะ...(ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๓๙/๒๖๖), นอกจากนี้ยังมีปรากฏในมหาภารตวิมาน ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...ท่านนั้นผู้อันหมู่เทพดุริยางค์ปลุกเร้าให้เกิดปีติโสมนัส อันทวยเทพทั้งหลายบูชาอยู่ บันเทิงใจอยู่ ดังพระอินทร์ผู้ทรงวชิราวุธ ...(ขุ.วิ. (ไทย) ๒๖/๑๐๓๖/๑๒๘)
- วชิราสูตร :** พระสูตรว่าด้วยวชิราภิกษุณี สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน มารประสงค์จะให้วชิราภิกษุณีเกิดความกลัวเป็นต้นจึงเข้าไปหาแล้วถามว่า ใครสร้างสัตว์ผู้สร้างสัตว์อยู่ที่ไหน สัตว์เกิดขึ้นที่ไหน สัตว์ดับที่ไหน นางวชิราภิกษุณีกล่าวว่า จะเรียกกองแห่งสังขารนี้ว่าสัตว์ไม่ได้ เมื่อมีขันธ การสมมติว่าสัตว์จึงมี เหมือนคำว่ารถ มีได้เพราะประกอบส่วนต่าง ๆ เข้าด้วยกัน อนึ่ง ทุกข์เท่านั้นเกิดขึ้น ทุกข์เท่านั้นดำรงอยู่และแปรผันไป นอกจากทุกข์ ไม่มีอะไรเกิด ไม่มีอะไรดับ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๗๑/๒๒๗)
- วชิรี, พระกุมารี :** พระกุมารีผู้เป็นที่รักยิ่งของพระเจ้าปเสนทิโกศล มีปรากฏในปิยชาติกสูตร ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...พระนางมัลลิกาเทวีได้เข้าไปเฝ้าพระเจ้าปเสนทิโกศลถึงที่ประทับแล้ว ได้ทูลถามพระเจ้าปเสนทิโกศลว่า “ข้าแต่มหाराชา ทูลกระหม่อมเข้าพระทัยความข้อนั้นว่าอย่างไร พระกุมารีพระนามว่าวชิรี เป็นที่รักของทูลกระหม่อมใช้ไหม เพคะ” พระเจ้าปเสนทิโกศลตรัสตอบว่า “ใช่แล้ว มัลลิกา วชิรีกุมารีเป็นที่รักของเรา”...(ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๕๗/๔๓๙)
- วชิรูปมสูตร :** พระสูตรว่าด้วยบุคคลที่มีจิตเหมือนเพชร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคล ๓ จำพวก คือ (๑) บุคคลที่มีจิตเหมือนแผลเก่า หมายถึงผู้มักโกรธ ถูกเขาว่ากล่าวเพียงเล็กน้อยก็ขัดใจโกรธเคือง เหมือนแผลเก่าที่ถูกไม้หรือกระบี่องครักษ์ทำให้เกิดความเจ็บปวดมากขึ้น (๒) บุคคลที่มีจิตเหมือนฟ้าแลบ หมายถึงผู้รู้ชัดอริยสัจ ๔ ตามเป็นจริง เหมือนคนตาดีเห็นรูปได้ในขณะฟ้าแลบในเวลากลางคืนที่มีมืดมิด (๓) บุคคลที่มีจิตเหมือนเพชร หมายถึงผู้ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะ เหมือนแก้วมณีหรือหินบางชนิดที่เพชรจะทำลายไม่ได้เป็นไม่มี (อง.ตัก.(ไทย) ๒๐/๒๕/๑๗๓)
- ภูษาลิกาวิหาร :** ชื่อเรียกวiharแห่งหนึ่งที่ตั้งอยู่ใกล้ภูเขาสังเขยยกะ มหิสวัตถุชนบทในอรรถกถา ท่านอธิบายว่าเป็นวิหารที่ตั้งอยู่ในป่าไทรย้อย (อง.อรรถก.อ. ๓/๘/๒๑๖) มีปรากฏในอุตตรวิปตติสูตร ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...ท่านพระอุตตระอยู่ที่ภูษาลิกาวิหาร ใกล้ภูเขาสังเขยยกะ มหิสวัตถุชนบท ณ ที่นั่นแล ท่านพระอุตตระเรียกภิกษุทั้งหลายมา กล่าวว่า “ผู้มีอายุทั้งหลาย ทางที่ดี ภิกษุพึงพิจารณาเห็นวิบัติของตนตามกาลอันควร ทางที่ดี ภิกษุพึงพิจารณาเห็นวิบัติของผู้อื่นตามกาลอันควร...(อง.อรรถก. (ไทย) ๒๓/๘/๒๐๙)

- วชิรสังกัถยาเถราปทาน :** ประวัติในอดีตชาติของพระวชิรสังกัถยาเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติที่ ๓๐,๐๐๐ ท่านได้ถวายดอกช้าน้ำแด่พระพุทธเจ้าพระนามว่าสุเมธะ เพราะผลแห่งท่านนั้น ท่านไม่ได้พบทุกข์เลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๔๓/๓๑๔)
- วชิรสังกัถยา, พระมเหสี :** เป็นพระนามพระมเหสีของพระมหาสัตว์ผู้ซึ่งต่อมาตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าพระนามว่าสุเมธะ ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ มีปรากฏในสุมนพุทธวงศ์ ดังมีข้อความตอนหนึ่งว่า ...มีนางสนมกำนัล ๖,๓๐๐,๐๐๐ นาง ล้วนประดับประดาสวยงาม พระมเหสีพระนามว่าวชิรสังกัถยา พระราชโอรสพระนามว่าอนุปมะ... (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๓/๖๑๑)
- วชิรสังกัถยาปราสาท :** ปราสาทหลังหนึ่งของพระมหาสัตว์ผู้ซึ่งต่อมาตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าพระนามว่าสุเมธะ ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ ในบรรดาปราสาท ๓ หลัง คือจันทปราสาท สุจันทปราสาท และวชิรสังกัถยาปราสาท มีปรากฏในสุมนพุทธวงศ์ ดังมีข้อความตอนหนึ่งว่า ...พระองค์ทรงครองฆราวาสอยู่ ๘,๐๐๐ ปี มีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลัง คือจันทปราสาท สุจันทปราสาท และวชิรสังกัถยาปราสาท... (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๒/๖๑๑)
- วชิรสังกัถยาสูตร :** พระสูตรว่าด้วยเหตุให้การค้าขายขาดทุนหรือได้กำไร พระสารีบุตรเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค ทูลถามถึงเหตุที่ทำให้การค้าขายขาดทุนหรือได้กำไร พระผู้มีพระภาคตรัสตอบเหตุที่ทำให้การค้าขายขาดทุนหรือได้กำไรตามลำดับ ได้แก่ (๑) คนที่พิจารณาว่าจะถวายปัจจัยแก่สมณะหรือพราหมณ์ตามที่ท่านประสงค์แล้วไม่ถวาย ถ้าเขากลับมาเกิดเป็นมนุษย์ประกอบการค้าขายใดๆ ก็ขาดทุน (๒) คนที่พิจารณาว่าจะถวายปัจจัยแก่สมณะหรือพราหมณ์ตามที่ท่านประสงค์ แต่ถวายไม่ตรงตามที่ท่านประสงค์ ถ้าเขากลับมาเกิดเป็นมนุษย์ประกอบการค้าขายใดๆ ก็ไม่ได้กำไรตามที่ประสงค์ (๓) คนที่พิจารณาว่าจะถวายปัจจัยแก่สมณะหรือพราหมณ์ตามที่ท่านประสงค์ และได้ถวายตามที่ท่านประสงค์ ถ้าเขากลับมาเกิดเป็นมนุษย์ประกอบการค้าขายใดๆ ก็ได้กำไรตามที่ประสงค์ (๔) คนที่พิจารณาว่าจะถวายปัจจัยแก่สมณะหรือพราหมณ์ตามที่ท่านประสงค์ แต่ได้ถวายเกินกว่าที่ท่านประสงค์ ถ้าเขากลับมาเกิดเป็นมนุษย์ประกอบการค้าขายใด ๆ ก็ได้กำไรเกินความคาดหมาย (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๗๘/๑๒๔)
- วชิรสังกัถยาสูตร :** พระสูตรว่าด้วยการค้าขายที่อุบาสกไม่ควรประกอบ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อุบาสกไม่ควรทำการค้าขาย ๕ คือ (๑) การค้าขายศัสตราวุธ (เพราะอาวุธเป็นเหตุให้ทำความผิดก่อโทษแก่ผู้อื่นได้) (๒) การค้าขายสัตว์ (เพราะทำให้มนุษย์หมดอิสรภาพ) (๓) การค้าขายเนื้อ(เพราะเนื้อเป็นเหตุให้ต้องฆ่าสัตว์) (๔) การค้าขายของมีนเมา (เพราะของมีนเมาเป็นเหตุให้มีการดื่มแล้วเกิดความประมาท) (๕) การค้าขายยาพิษ (เช่น ตนเองให้ทำยาพิษ แล้วค้าขายยาพิษนั้น) (เพราะยาพิษเป็นเหตุให้ผู้ดื่มหรือสัมผัสได้รับอันตราย) (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๗๗/๒๕๕)
- วชิรสังกัถยา :** คนของท่านโดยร้องเพลงขอ มีปรากฏในกฎกัณฑ์สูตร ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...พระเจ้ามหาวิชิตราชทรงประกอบด้วยคุณลักษณะ ๘ ประการ คือ...ทรงมีพระราชศรัทธาทรงเป็นทายก ทรงเป็นทานบดี มีได้ทรงปิดประตู ทรงเป็นดุจโรงงานของสมณ

พราหมณ์ คนกำพร้า คนเดินทาง วณิพก และยาจก ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลอยู่
 เรื่อยๆ...(ที.สี. (ไทย) ๙/๓๔๐/๑๓๓,๙/๓๔๔/๑๔๐,๙/๓๔๔/๑๔๑), นอกจากนี้ มี
 ปรากฏในปายาสีสูตร ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...เจ้าปายาสีทรงเริ่มให้ทานแก่สมณ
 พราหมณ์ คนกำพร้า คนเดินทาง วณิพก และพวกยาจก แต่ในทานนั้นท้าวเธอ
 ประทานโภชนะเห็นปานนี้ คือ ปลายข้าวมีน้ำผักดองเป็นกับ ได้ประทานผ้าเนื้อหยาบ
 มีชายขอเป็นปมๆ...(ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๓๙/๓๖๙), และยังมีปรากฏในที่หลายแห่ง
 ได้แก่ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๐๘/๗๙, ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๐๔/๑๑๒, ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/
 ๗๕/๔๓๕, และใน ขุ.เปต. (ไทย) ๒๖/๒๙๖/๒๑๕,๗๒๕/๒๘๖,๘๗๔/๑๐๓

วรรณปริพาชก : เป็นหนึ่งในบรรดาปริพาชกที่มีชื่อเสียงเป็นที่รู้จักกัน ได้แก่ อन्नการปริพาชก วรรณ
 ปริพาชก สกุกุทายีปริพาชก และปริพาชกท่านอื่นๆ อาศัยอยู่ในปริพาชการาม ริมฝั่ง
 แม่น้ำลลิตปีนี เขตกรุงราชคฤห์ มีปรากฏในปริพาชกสูตร ดังข้อความตอนหนึ่ง
 ปรากฏว่า... สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ภูเขาคิชฌกูฏ เขตกรุงราชคฤห์
 สมัยนั้นแล ปริพาชกหลายท่านที่มีชื่อเสียงเป็นที่รู้จักกัน อาศัยอยู่ในปริพาชการาม
 ริมฝั่งแม่น้ำลลิตปีนี คือ อन्नการปริพาชก วรรณปริพาชก สกุกุทายีปริพาชก และ
 ปริพาชกท่านอื่นๆ ที่มีชื่อเสียงเป็นที่รู้จักกัน...(อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๓๐/๔๖)

วนโกธธมฺมยเถราปทาน : ประวัตินอติชาติของพระวนโกธธมฺมยเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุป
 ได้ว่า ในอดีตชาติกัปที่ ๙๔ ท่านได้ใช้ดอกข่าน้ำวบูชาพระพุทธเจ้าพระนามว่าสิทธ
 ณะ เพราะผลแห่งการบูชานั้น ท่านไม่ได้พบทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุวิชชา
 ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๓๒/๙๖)

วนเจติย : พระอรรถกถาจารย์ ได้อธิบายว่า หมายถึงชายป่าที่ต้องนำเครื่องพลีกรรมไปสังเว
 ป่าสุภควันและป่าที่ตั้งศาลเป็นที่สถิตของเทวดาเป็นต้น (ม.ม.อ. ๑/๔๙/๑๒๙) มี
 ปรากฏในภยภราวาสสูตร ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...พราหมณ์ เรานั้นได้มีความดำริว่า
 ‘ทางที่ดี เราควรอยู่ในเสนาสนะเช่นนี้ คือ อารามเจติย วนเจติย รุกขเจติยอันน่า
 สะพรึงกลัว น่าขนพองสยองเกล้า...(ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๙/๔๐)

วนเทวดา : พระอรรถกถาจารย์ ได้อธิบายว่า หมายถึง เทวดาผู้สถิตอยู่ในป่าอันธวันและป่าสุภคว
 วันเป็นต้น (ม.ม.อ. ๒/๔๖๙/๒๗๙) มีปรากฏในจุฬามิมสมาทานสูตร ดังข้อความตอน
 หนึ่งว่า...พวกอารามเทวดา วนเทวดา รุกขเทวดา และพวกเทวดาที่สิงอยู่ที่ต้นไม้ อัน
 เป็นโอสถหญ้าและต้นไม้เจ้าป่า ผู้เป็นมิตรอำมาตย์ ญาติสาโลหิต ของเทวดาที่สิงอยู่ที่
 ต้นสาละนั้นต่างก็พากันมาลอบโยนอย่างนี้...(ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๖๘/๕๑๐)

วนนิमित : นิमितคือป่า เป็นหนึ่งในบรรดานิमितที่องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงอนุญาตใน
 การกำหนดเขตสีมา ได้แก่ ปัพพตนิमित (นิमितคือภูเขา) ปาสาณนิमित (นิमितคือแผ่น
 หิน) วนนิमित (นิमितคือป่า) รุกขนิमित (นิमितคือต้นไม้) มัคคนิमित (นิमितคือหนทาง)
 วมมิกนิमित (นิमितคือจอมปลวก) นทีนิमित (นิमितคือแม่น้ำ) อุทกนิमित (นิमितคือน้ำ) มี
 ปรากฏในอุโปสถขันธกะ สิมานุชานนา ดังข้อความตอนหนึ่งปรากฏว่า... ในเบื้องต้น
 ฟังทักษนิमित คือ ปัพพตนิमित (นิमितคือภูเขา) ปาสาณนิमित (นิमितคือแผ่นหิน) วนนิमित
 (นิमितคือป่า) รุกขนิमित (นิमितคือต้นไม้) มัคคนิमित (นิमितคือหนทาง) วมมิกนิमित (นิमित

คือจอมปลวก) นทีนิมิต (นิมิตคือแม่น้ำ) อุทกนิมิต (นิมิตคือน้ำ) ... (วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๓๘/๒๑๕)

วนปัดถสูตร : พระสูตรว่าด้วยการอยู่ป่า พระผู้มีพระภาคทรงแสดงพระสูตรมีลักษณะเป็นการบรรยายโวหารแก่ภิกษุทั้งหลาย ณ วัดพระเชตุวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี โดยมีพระประสงค์ให้มองเห็นเหตุผลและประโยชน์ของการอยู่ป่า พระผู้มีพระภาคทรงแสดงเหตุผลในการอยู่ป่า ๔ ประการ คือ

๑. เมื่อภิกษุเข้าไปอยู่ในป่าใดแล้ว แสวงหาปัจจัยเครื่องดำรงชีวิตได้ยาก และสติที่ยังไม่ปรากฏ ก็ไม่ปรากฏ จิตที่ยังไม่ตั้งมั่น ก็ไม่ตั้งมั่น อาสวะที่ยังไม่สิ้นไป ก็ยังไม่สิ้นไป ภิกษุไม่ควรอยู่ในป่านั้น

๒. เมื่อภิกษุเข้าไปอยู่ในป่าใดแล้ว แสวงหาปัจจัยเครื่องดำรงชีวิตได้ง่าย แต่สติที่ยังไม่ปรากฏ ก็ไม่ปรากฏ จิตที่ยังไม่ตั้งมั่น ก็ไม่ตั้งมั่น อาสวะที่ยังไม่สิ้นไป ก็ยังไม่สิ้นไป ภิกษุไม่ควรอยู่ในป่านั้น

๓. เมื่อภิกษุเข้าไปอยู่ในป่าใดแล้ว แสวงหาปัจจัยเครื่องดำรงชีวิตได้ยาก แต่สติที่ยังไม่ปรากฏกลับปรากฏ จิตที่ยังไม่ตั้งมั่นกลับตั้งมั่น อาสวะที่ยังไม่สิ้นไปกลับสิ้นไป ภิกษุควรอยู่ในป่านั้น

๔. เมื่อภิกษุเข้าไปอยู่ในป่าใดแล้ว แสวงหาปัจจัยเครื่องดำรงชีวิตได้ง่าย และสติที่ยังไม่ปรากฏกลับปรากฏ จิตที่ยังไม่ตั้งมั่นกลับตั้งมั่น อาสวะที่ยังไม่สิ้นไปกลับสิ้นไป ภิกษุควรอยู่ในป่านั้น

หลังจากนั้น พระองค์ทรงแนะนำให้ภิกษุนำเหตุผล ๔ ประการนี้ ไปปรับใช้กับการอยู่ในบ้าน นิคม เมือง แคว้น หรือบุคคลอย่างเดียวกับการอยู่ป่านี้ เมื่อพระผู้มีพระภาคได้ตรัสพระภาษิตนี้แล้ว ภิกษุทั้งหลายต่างมีใจยินดีชื่นชมพระภาษิตของพระองค์ (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๕๐/๒๐๔)

วนโรปสูตร : พระสูตรว่าด้วยการปลูกป่า สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน เทวตาทูลถามว่าบุญย่อมเจริญแก่ชนเหล่าไหนชนเหล่าไหนชื่อว่าตั้งอยู่ในธรรม สมบูรณ์ด้วยศีล และไปสวรรค์แน่นอน พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า บุญย่อมเจริญแก่ชนผู้ปลูกสวนปลูกป่า สร้างสะพาน ขุดสระน้ำบ่อน้ำและให้ที่พักอาศัย ชนเหล่านั้นตั้งอยู่ในธรรม สมบูรณ์ด้วยศีล ย่อมไปสวรรค์แน่นอน (ส.ส. (ไทย) ๑๕/๔๗/๖๑)

วนวัจฉเถรคาถา : ภาษิตของพระวัจฉเถร, คาถาของพระวัจฉเถร ท่านพระวัจฉเถรกล่าวไว้ว่า ภูเขาหินหลากหลายมีสีดั่งเมฆครีเม้ง งามเรื่องรอง แหล่งน้ำเย็นใสสะอาด ดารดาษด้วยแมลงค่อมทอง ช่างชวนให้เราชื่นรมย์ใจเสียจริง (ขุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๑๓/๓๐๘)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า แมลงค่อมทอง หมายถึงจำพวกแมลงทับ (ขุ.เถร.อ. (บาลี) ๑/๑๓/๘๙)

วนวัจฉเถรคาถา^๒ : ภาษิตของพระวัจฉเถร, คาถาของพระวัจฉเถร ท่านพระวัจฉเถรกล่าวไว้ว่า ภูเขาหินอันกว้างใหญ่ไพศาล มีน้ำไหลใสสะอาด มีฝูงค้างและฝูงเนื้อฟานคลาคล่ำ

ดารดาษาไปด้วยน้ำและสาหร่ายเหล่านั้นย่อมทำให้เรารื่นรมย์ใจยิ่งนัก (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๑๑๓/๓๔๔)

วนวัจฉเถรสามเณรคาถา : ภาชิตของสามเณรของพระวนวัจฉเถระ, คาถาของสามเณรของพระวนวัจฉเถระ, ท่านสามเณรของพระวนวัจฉเถระกล่าวไว้ว่า พระอุปฆมายุได้กล่าวกับเราว่า สีวกะ เราจะไปจากที่นี่ กายเราอยู่บ้าน (แต่)ใจเราอยู่ป่า แม้ลูกไม้ไหว เราก็จะไป ผู้รู้แจ้งหาข้ออยู่ไม่ (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๑๔/๓๐๘)

วนวัจฉเถรอาปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระวนวัจฉเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติในภพที่ภพนี้ ท่านได้บวชในศาสนาของพระพุทธเจ้าพระนามว่ากัสสปะ จุติจากชาตินั้นแล้วได้ไปเกิดในสวรรค์ จุติจากสวรรค์ได้ไปเกิดเป็นนกพิราบ อยู่ในป่าชอบไปหาภิกษุผู้ประพฤติธรรมอยู่ในป่าเป็นประจำ ได้ทั้งอาหารและได้ฟังพระธรรมเทศนาอยู่เสมอ จุติจากชาตินั้นแล้วได้ไปเกิดในสวรรค์ ในชาติสุดท้ายนี้ ได้ไปเกิดในตระกูลพราหมณ์ในกรุงกบิลพัสดุ์ ออกบวชในพระพุทธศาสนา ได้บรรลุนิพพาน ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย)๓๓/๒๕๑/๓๒๕)

วนวาสีตีสถเณรวัตร : เรื่องพระวนวาสีตีสถเณร พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่ภิกษุทั้งหลายว่า ข้อปฏิบัติที่เป็นเหตุให้ได้ลาภเป็นอย่างหนึ่ง ข้อปฏิบัติที่ให้ถึงนิพพานเป็นอีกอย่างหนึ่ง ภิกษุผู้เป็นสาวกของพระพุทธเจ้า รู้ชัดข้อปฏิบัติทั้งสองนี้แล้ว ไม่พึงยินดีสักการะ แต่พึงเพิ่มพูนวิเวกให้ต่อเนื่อง (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๓๕/๕๑)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สักการะ ในที่นี้หมายถึงปัจจัย ๔ (จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ คิลานปัจจัยเภสัชบริขาร) คำว่า วิเวก หมายถึงความสงบ มี ๓ คือ (๑) กายวิเวก ความสงบกาย (๒) จิตตวิเวก ความสงบใจ (๓) อูปวิเวก ความสงบอุปธิ (ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๓/๑๘๑)

วนสวหะ, เมือง : ตามในอรรถกถา พระอรรถกถาจารย์ อธิบายว่า เมืองวนสวหะ มีอีก ๒ ชื่อ คือ (๑) ปวนนคร (๒) วนสาวตี (ขุ.สุ.อ. ๒/๑๐๑๓-๑๘/๔๓๐) เมืองวนสวหะมีปรากฏในวิตถุคคา ตั้งข้อความตอนหนึ่งว่า...ทุกคนเกล้าฯและครองหนังสือ อภิวัตพรพราหมณ์พาวรีและทำประทักษิณแล้ว ต่างออกเดินทาง มุ่งหน้าไปทางทิศอุดร สู่อสถานเป็นที่ตั้งแคว้นอุพกะ เมืองมาหิสสตีในกาลนั้น กรุงอุชเชนี เมืองโคณัทธะ เมืองเวทิสสา เมืองวนสวหะ กรุงโกสัมพี เมืองสาเกต กรุงสาวตีอันอุดม ... (ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๑๐๑๘/๗๔๑)

วนัทธะ, พระเจ้าจักรพรรดิ : พระเจ้าจักรพรรดิ พระนามว่า วนัทธะ เป็นชื่อในอดีตชาติของพระสันธิตเถระ มีปรากฏในสันธิตเถรอาปทาน ตั้งข้อความตอนหนึ่งว่า... ในภพที่ ๑๓ นับจากภพนี้ไป ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าวนัทธะ สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ มีพละลาภมาก...(ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๒๙/๓๘๔)

วปกาสสูตร : พระสูตรว่าด้วยภิกษุผู้ควรหลีกเลี่ยงจากหมู่ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๕ คือ ไม่สันโดษด้วย (๑-๔) จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และเภสัช (แต่ละอย่าง) ตามแต่จะได้อีก (๕) มากด้วยความดำริในกาม ไม่ควรหลีกเลี่ยงจากหมู่อยู่

ผู้เดียว ส่วนภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๕ มีนัยตรงกันข้าม ควรหลีกเลี่ยงจากหมู่อยู่ผู้เดียว (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๒๗/๒๐๗)

วมนสูตร : พระสูตรว่าด้วยแพทย์ให้ยาสำรอก พระผู้มีพระภาคตรัสว่า แพทย์ทั้งหลายย่อมให้ยาสำรอก เพื่อบำบัดอาพาธอันมีดีเป็นสมุฏฐานบ้าง มีเสลดเป็นสมุฏฐานบ้าง มีลมเป็นสมุฏฐานบ้าง ยาสำรอกนี้มีสรรพคุณอยู่ แต่ใช้ได้ผลบ้าง ไม่ได้ผลบ้าง ตรัสว่า เราจักแสดงยาสำรอกอันเป็นของพระอริยะที่ใช้ได้ผลแน่นอน มิใช่ไร้ผล ซึ่งสัตว์ทั้งหลายผู้มีความเกิด ความแก่ ความตาย เป็นธรรมดาอาศัยแล้วย่อมพ้นจากความเกิด ความแก่ ความตาย ผู้มีโสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสเป็นธรรมตาย่อมพ้นจากโสกะ เป็นต้นได้ คือ ผู้มีสัมมัตตธรรม ๑๐ มีสัมมาทิฏฐิเป็นต้น ย่อมสำรอกมิจฉัตตธรรม ๑๐ มีมิจฉาทิฏฐิได้ สำรอกบาปอกุศลธรรมเป็นอันมากที่เกิดขึ้นเพราะมิจฉัตตธรรม ๑๐ มีมิจฉาทิฏฐิเป็นต้นเป็นปัจจัยได้และกุศลธรรมเป็นอันมากย่อมถึงความเจริญเต็มทีเพราะสัมมัตตธรรม ๑๐ มีสัมมาทิฏฐิเป็นต้นเป็นปัจจัย (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๐๙/๒๕๓)

วยธัมมสูตร : พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสกับท่านพระราธะว่า ชั้น ๕ เป็นสิ่งที่มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา แล้วตรัสว่า อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในชั้น ๕ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนัด เพราะคลายกำหนัด จิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ว่าหลุดพ้นแล้ว ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป (ส.ข.(ไทย)๑๗/๑๗๙/๒๖๗)

วยธัมมสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสกับท่านพระราธะผู้ขอให้พระองค์แสดงธรรมให้ฟังโดยย่อ เพื่อจะได้ฟังแล้วหลีกเลี่ยงไปอยู่ผู้เดียวว่า ชั้น ๕ เป็นสิ่งที่มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา เธอพึงละฉันทะ รากะ ฉันทราคะในชั้น ๕ นั้นเสีย (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๑๙๑/๒๗๑)

วยธัมมสูตร^๓ : พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสกับท่านพระราธะผู้เข้ามาเฝ้าว่า ชั้น ๕ เป็นสิ่งที่มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา เธอพึงละฉันทะ รากะ ฉันทราคะในชั้น ๕ นั้นเสีย (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๒๐๓/๒๗๖)

วยลักษณะ : เป็นหนึ่งในบรรดาลักษณะ ๓ ประการ ได้แก่ ๑. อุปปาทลักษณะ (ลักษณะความเกิดขึ้น) ๒. วยลักษณะ (ลักษณะความเสื่อม) ๓. ฐิตัญญูถัตตลักษณะ (ลักษณะแปรผันเมื่อยังตั้งอยู่) มีปรากฏในสุญญกถา ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...อุปปาทลักษณะ เป็นธรรมว่างจากวยลักษณะและฐิตัญญูถัตตลักษณะ วยลักษณะ เป็นธรรมว่างจากวยลักษณะและฐิตัญญูถัตตลักษณะ ฐิตัญญูถัตตลักษณะ เป็นธรรมว่างจากอุปปาทลักษณะและวยลักษณะ...(ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๘/๕๒๘)

วยะ : ความเสื่อมไป เป็นหนึ่งในบรรดาธรรม ๑๐ ประการที่องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสไว้ในราคะเปยยาล ดังมีข้อความปรากฏว่า... ธรรมเหล่านี้อยู่ในราคะเปยยาล พระผู้มีพระภาคตรัสโดยเทียบเคียงกับโอปัมมสูตร ทรงประสงค์ธรรม ๑๐ ประการเหล่านี้ คือ อภิญญา(รู้ยิ่ง) ปริญญา(การกำหนดรู้) ปริกขยา(ความสิ้น) ปหานะ(การ

- ละ) ขยะ(ความสิ้นไป) วยะ(ความเสื่อมไป) วิราคะ(ความคลายไป) นิโรธะ(ความดับไป) จาคะ(ความสละ) ปฏิณิสสัคคะ(ความสละคืน) ...(อง.ติก. (ไทย) ๒๐/๑๘๖/๔๑๑)
- วยานุปัสสนา :** การพิจารณาเห็นความเสื่อมไป มีปรากฏในสุตมยญาณนิตเทส ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...อนิจจานุปัสสนาควรรู้อย่างยิ่ง ทุกขานุปัสสนา ... อนัตตานุปัสสนา ... นิพพิทานุปัสสนา ... วิราคานุปัสสนา ... นิโรธานุปัสสนา ... ปฏิณิสสัคคานุปัสสนา ... ขยานุปัสสนา (การพิจารณาเห็นความสิ้นไป) ... วยานุปัสสนา (การพิจารณาเห็นความเสื่อมไป) ... วิปริณามานุปัสสนา (การพิจารณาเห็นความแปรผัน) ... อนิมิตตานุปัสสนา (การพิจารณาเห็นความไม่มีนิมิต) ... อัปภินิหิตานุปัสสนา (การพิจารณาเห็นความไม่มีที่ตั้ง)...(ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๘/๒๖, ๓๑/๒๒/๓๑)
- วรณะ, พระ :** ในปทุมพุทธวงศ์ ปรากฏนามว่าเป็นพระอุปัฏฐาก ของพระศาสดาพระนามว่าปทุม ดังมีข้อความตอนหนึ่งปรากฏว่า...พระสาละเถระและพระอุปสาละเถระเป็นพระอัครสาวก พระเถระนามว่าวรณะเป็นพระอุปัฏฐากของพระปทุมพุทธเจ้า ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่... (ขุ.พุทธ. (ไทย) ๓๓/๒๑/๖๓๒, ส่วนในโอโนมทัสสีพุทธวงศ์ ปรากฏนามว่าเป็นพระอุปัฏฐาก ของพระศาสดาพระนามว่าโอโนมทัสสี ดังมีข้อความตอนหนึ่งปรากฏว่า...พระนิสภเถระและพระโอโนมเถระเป็นพระอัครสาวก พระเถระนามว่าวรณะเป็นพระอุปัฏฐาก ของพระศาสดาพระนามว่าโอโนมทัสสี...(ขุ.พุทธ. (ไทย) ๓๓/๒๒/๖๒๗)
- วรณา, เมือง :** เป็นชื่อเมืองแห่งหนึ่ง ไม่ไกลจากแม่น้ำกัททมทหะ มีปรากฏในสมจิตตวรรค ดังข้อความตอนหนึ่งว่า ...สมัยหนึ่ง ท่านพระมหากัจจันจะอยู่ที่ฝั่งแม่น้ำกัททมทหะ เขตเมืองวรณา ครั้งนั้น พรหมณ์อารามทัมทะเข้าไปหาท่านพระมหากัจจันจะถึงที่อยู่ ได้สนทนาปราศรัยพอเป็นที่บันเทิงใจพอเป็นที่ระลึกถึงกันแล้วนั่ง ณ ที่สมควร... (อง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๓๘/๘๒)
- วรตระ, ปริพาชก :** เป็นหนึ่งในบรรดาปริพาชกมีชื่อเสียงเป็นที่รู้จักกัน ได้แก่ ปริพาชกชื่ออन्नภาระ ปริพาชกชื่อวรตระ ปริพาชกชื่อสกุลุทายี และปริพาชกเหล่าอื่นล้วนมีชื่อเสียงอาศัยอยู่ในปริพาชการาม ริมฝั่งแม่น้ำสิปปินี เขตกรุงราชคฤห์มีปรากฏในมหาสกุลุทายีสสูตร ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเวฬุวัน สถานที่ให้เหยื่อกระแตเขตกรุงราชคฤห์ สมัยนั้นแล ปริพาชกผู้มีชื่อเสียงจำนวนมาก คือ ปริพาชกชื่อ อन्नภาระ ปริพาชกชื่อวรตระ ปริพาชกชื่อสกุลุทายี และปริพาชกเหล่าอื่นล้วนมีชื่อเสียง อาศัยอยู่ในอารามของปริพาชกอันเป็นที่ให้เหยื่อแก่นกยูง...(ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๓๗/๒๗๘), แต่ในสมณสังจสูตรปรากฏชื่อว่าวรธรรสกุลุทายี ดังข้อความตอนหนึ่งว่า... สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ภูเขาชิลมกุฎ เขตกรุงราชคฤห์ สมัยนั้นแล ปริพาชกหลายท่านที่มีชื่อเสียงหลายท่าน คือ อन्नภาระ วรธรรสกุลุทายี และปริพาชกท่านอื่นๆ ที่มีชื่อเสียงเป็นที่รู้จักกันอาศัยอยู่ในปริพาชการาม ริมฝั่งแม่น้ำสิปปินี... (อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๘๕/๒๖๔)
- วรทัสสนะ, พระเจ้าจักรพรรดิ :** พระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าวรทัสสนะเป็นอดีตชาติของพระกุสุมาสนียเถระ มีปรากฏในกุสุมาสนียเถราปทาน ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...ในกัป

ลำดับต่อจากกัปนี้ไป ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าวราชสสนะ สมบูรณ์ด้วย
รัตนะ ๗ ประการ มีพละนุกภาพมาก...(ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๗๓/๒๘๖)

วรรณสมบัติ : ความถึงพร้อมด้วยฉิวพรรณ มีปรากฏในอดีตดิเกะ ปัญหาวาร ดังข้อความตอนหนึ่ง
ว่า...ปกตูปนิสสยะ ได้แก่ บุคคลเมื่อปรารถนาจักขุสมบัติที่เป็นอนาคต ฯลฯ เมื่อ
ปรารถนาโสตสมบัติ ... ฆานสมบัติ ... ชิวหาสมบัติ ... กายสมบัติ ...วรรณสมบัติ ...
สัททสมบัติ ... คันธสมบัติ ... รสสมบัติ ... โผฏฐัพพสมบัติ ฯลฯ ชั้นที่เป็นอนาคตจึง
ให้ทาน สมาทานศีล รักษาอุโบสถ จักขุสมบัติที่เป็นอนาคต ฯลฯ วรรณสมบัติ ฯลฯ
โผฏฐัพพสมบัติ ฯลฯ ชั้นที่เป็นอนาคตเป็นปัจจัยแก่ศรัทธาที่เป็นปัจจุบัน...(อภิ.ป.
(ไทย) ๔๑/๘/๕๖๓, ๔๑/๘/๕๕๔), ในสนิทสนทุกะ ปัญหาวาร (อภิ.ป. (ไทย) ๔๒/
๓๙/๑๒๖), และในอุปาทาทุกะ ปัญหาวาร ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...ปกตูปนิสสยะ
ได้แก่ บุคคลอาศัยจักขุสมบัติ ฯลฯ กายสมบัติ วรรณสมบัติ สัททสมบัติ คันธสมบัติ
รสสมบัติ และโภชนะแล้วให้ทาน ฯลฯ ทำลายสังข์ จักขุสมบัติ ฯลฯ กายสมบัติ
วรรณสมบัติ สัททสมบัติ คันธสมบัติ รสสมบัติ และโภชนะเป็นปัจจัยแก่ศรัทธา ฯลฯ
ผลสมาบัติโดยอุปนิสสยะปัจจัย... (อภิ.ป. (ไทย) ๔๓/๓๘๘/๒๓๔)

วรรณะ : โดยทั่วไป หมายถึง ฉิวพรรณ, สี, เพศ, ชนิด, พวง, เหล่า, หนังสือ, คุณความดี, ความ
ยกย่องสรรเสริญ; ตรงกับภาษาบาลีว่า วรรณ ซึ่งในอรรถกถาแห่งอภินิหารวิสุทธิ
ท่านอธิบายไว้ว่า วัฒนศัพท์ ย่อมปรากฏในความว่า ฉิว สรรเสริญ ตระกูล เหตุ สัญ
ฐาน ประมาณ รูปายตนะ เป็นต้น. อีกอย่างหนึ่ง หมายถึงชนชั้นที่จัดแบ่งออกไปตาม
หลักศาสนาพราหมณ์ เรียกว่า วรรณะ ๔ คือ กษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ ศูทร; มี
ปรากฏในพรหมชาลสูตร ดังข้อความตอนหนึ่งว่า.. ‘ในภพโน้นเรามีชื่ออย่างนั้น มี
ตระกูล มีวรรณะ มีอาหาร เสวยสุขทุกข์ และมีอายุอย่างนั้น ๆ จุตติ(เคลื่อน)จากภพ
นั้นก็ไปเกิดในภพโน้น แม้ในภพนั้นเราก็ได้มีชื่ออย่างนั้น มีตระกูล มีวรรณะ มีอาหาร
เสวยสุขทุกข์ และมีอายุอย่างนั้น ๆ จุตติจากภพนั้น จึงมาเกิดในภพนี้’ เขาระลึกชาติ
ก่อนได้หลายชาติพร้อมทั้งลักษณะทั่วไปและชีวประวัติอย่างนี้... (ที.สี. (ไทย) ๙/๓๑/
๑๒,๙/๓๒/๑๓,๙/๓๓/๑๔,๙/๓๓/๑๕,๙/๒๔๔/๘๒), นอกจากนี้ ยังมีปรากฏในมหา
ปรินิพพานสูตร (ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๗๒/๑๑๙,๑๐/๑๗๗/๑๔๗,๑๐/๒๘๒/๒๓๓,๑๐/
๒๘๔/๒๑๕), และในอุทุมพริกสูตร (ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๗๒/๕๑,๑๑/๙๔/๗๐,๑๑/๙๕/
๗๐)

วรรณะกษัตริย์ : วรรณะกษัตริย์เป็นชนชั้นที่จัดแบ่งออกไปตามหลักศาสนาพราหมณ์ เรียกว่า วรรณะ
๔ คือ กษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ ศูทร; มีปรากฏในลิกขาบทวิภังค์ ดังข้อความตอน
หนึ่งว่า...ชื่อว่า เลศคือชาติกำเนิด อธิบายว่า ภิกษุผู้โจทก์ได้เห็นภิกษุผู้เป็นวรรณะ
กษัตริย์ ต้องอาบัติปาราชิก ครั้นเห็นภิกษุอีกรูปหนึ่งผู้เป็นวรรณะกษัตริย์จึงโจทก์ว่า
“ข้าพเจ้าเห็นภิกษุผู้เป็นวรรณะกษัตริย์ต้องอาบัติปาราชิกแล้ว ท่านไม่เป็นสมณะ ไม่
เป็นเชื้อสายศากยบุตร ท่านร่วมอุโบสถ ปวารณาหรือสังฆกรรมไม่ได้”... (วิ.มหา.
(ไทย) ๑/๓๙๕/๔๓๔)

วรรณະศูทร : วรรณະศูทรเป็นชนชั้นที่จัดแบ่งออกไปตามหลักศาสนาพราหมณ์ เรียกว่า วรรณะ ๔ คือ กษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ ศูทร; มีปรากฏในสิกขาบทวิภังค์ ดังข้อความตอนหนึ่งว่า... ..ชื่อว่า เลศคือชาติกำเนิด อธิบายว่า ภิกษุผู้ใจทักได้เห็นภิกษุผู้เป็นวรรณะศูทรต้องอาบัติปาราชิก ครั้นเห็นภิกษุอีกรูปหนึ่งผู้เป็นวรรณะศูทรจึงโจทว่า “ข้าพเจ้าเห็นภิกษุผู้เป็นวรรณะศูทรต้องอาบัติปาราชิกแล้ว ท่านไม่เป็นสมณะ ไม่เป็นเชื้อสายศากยบุตร ท่านร่วมอุโบสถ ปวารณาหรือสังฆกรรมไม่ได้”... (วิ.มหา. (ไทย) ๑/๓๙๕/๔๓๕)

วรรณ, ท้าวเทวราช : เป็นอดีตชาติของพระเอกาสนียเถระ มีปรากฏในเอกาสนียเถรภาพทาน ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...ครั้งนั้น ข้าพเจ้าได้เกิดเป็นท้าวเทวราชมีนามว่าวรรณ พร้อมด้วยด้วยยาน พลทหารและพาหนะ เข้าไปบำรุงพระสัมมาสัมพุทธเจ้า...(ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๓๑/๒๖๖)

วรรณ, พระเจ้าจักรพรรดิ : เป็นอดีตชาติของพระเอกสัณญกเถระ มีปรากฏในเอกสัณญกเถรภาพทาน ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...ในกัปที่ ๕๐ นับจากกัปนี้ไป ได้เป็นกษัตริย์ผู้จักรพรรดิพระนามว่าวรรณ สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ มีพละนุกาพมาก...(ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๒๐/๒๑๘), ในกุ่มุททายกเถรภาพทาน เป็นอดีตชาติของพระกุ่มุททายกเถระ ดังมีข้อความตอนหนึ่งว่า...ในกัปที่ ๑๑๖ นับจากกัปนี้ไป ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๘ ชาติ มีพระนามว่าวรรณ มีพละนุกาพมาก...(ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๕๖/๓๒๖, ส่วนในคัมภีร์ปุပ္พียเถรภาพทาน เป็นอดีตชาติของพระคัมภีร์ปุပ္พียเถระ ดังมีข้อความตอนหนึ่งว่า...ในกัปที่ ๕๑ นับจากกัปนี้ไป ได้เป็นกษัตริย์ผู้จักรพรรดิพระนามว่าวรรณ สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ มีพละนุกาพมาก... (ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๙๕/๒๙๐)

วรรณ,ท้าว : ชื่อของเทพนาคราช ผู้เป็นบิดาของพระยานาคธรรฐผู้มีฤทธิ์ ณ ภายใต้แม่น้ำยมุนา มีปรากฏในภุริทัตตชาดก ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...แม่พวกเทพเจ้าเหล่านี้ คือ ท้าวธาดา วิธาดา วรรณ กุเวระ โสมะ พระยม พระจันท์ พระวายุ และพระอาทิตย์ ต่างก็บูชาญโดยวิธีการต่าง ๆ และให้สิ่งที่น่าใคร่ทุกอย่างแก่พวกพราหมณ์ผู้สารถาย... (ขุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๙๐๗/๓๒๓)

วรรณ,พญานาค : เป็นอดีตชาติของพระมหาโมคคัลลานเถระ มีปรากฏในมหาโมคคัลลานเถรภาพทาน ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...ครั้งนั้น ข้าพเจ้าเกิดเป็นพญานาคมีนามว่าวรรณ เนรมิตรูปได้ตามที่ต้องการ แสดงฤทธิ์ได้ต่าง ๆ อาศัยอยู่ในทะเลใหญ่... (ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๓๗๖/๕๙)

วรรณชาดก : ชาดกว่าด้วยมาณพหักไม้กุ่ม มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า อาจารย์ทศปาโมกข์โพธิสัตว์ตำหนิคนผู้เกียจคร้าน ทำงานไม่ถูกเวลายอมเดือร้อน เหมือนเด็กหนุ่มลูกศิษย์ของท่าน ในเวลาที่เพื่อน ๆ หาพินตนเองแอบไปนอนหลับ เมื่อถึงเวลาเพื่อนกลับจึงรีบไปหาพิน แต่หาที่ไหนไม่ทันจึงขึ้นหักกิ่งไม้กุ่มสดที่ตนนอนหลับได้ต้นนั้นแหละ เพราะความรีบร้อนทำให้กิ่งไม้หักที่มตาบอดไปข้างหนึ่ง (ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๗๑/๓๐)

วรรณเทพ, พระเจ้าจักรพรรดิ : เป็นอดีตชาติของพระสยันทายกเถระ มีปรากฏในสยันทายกเถรภาพทาน ดังข้อความตอนหนึ่งว่า... ในกัปที่ ๕๑ นับจากกัปนี้ไป ข้าพเจ้าได้เป็นพระ

เจ้าจักรพรรดิพระนามว่าวรุณเทพ สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ มีพลาณภาพมาก...
(ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๕๑/๑๘๐)

วรุณอุบาสก : ในเรวัตพุทธวงศ์ ปรากฏนามว่าเป็นอัครอุปัฏฐากของพระพุทธเจ้าพระนามว่าเรวตะ ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...วรุณอุบาสกและสรณอุบาสกเป็นอัครอุปัฏฐาก ปาลาอุบาสิกและอุปปาลาอุบาสิกาเป็นอัครอุปัฏฐายิกา...(ขุ.พุทธ. (ไทย) ๓๓/๒๓/๖๑๗), ส่วนในสุมนพุทธวงศ์ปรากฏนามว่าเป็นอัครอุปัฏฐากของพระพุทธเจ้าพระนามว่าสุมนะ ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...วรุณอุบาสกและสรณอุบาสกเป็นอัครอุปัฏฐาก จาลาอุบาสิกาและอุปจาลาอุบาสิกาเป็นอัครอุปัฏฐายิกา...(ขุ.พุทธ. (ไทย) ๓๓/๒๘/๖๑๒)

วรุณะ : ชื่อของเทพ ๑๐ หมู่ (พวกหนึ่ง) ได้แก่ อาโป ปฐวี เตโช วาโย วรุณะ วารุณะ โสมะ ยสสะ เมตตาและกรุณา มีปรากฏในมหาสมยสูตร ดังข้อความตอนหนึ่งปรากฏว่า...เวลานั้น เทพ (๑๐ หมู่) คือ อาโป ปฐวี เตโช วาโย วรุณะ วารุณะ โสมะ ยสสะ เมตตาและกรุณา๑ เป็นผู้มียศกัมาด้วย เทพทั้ง ๑๐ หมู่นี้แบ่งเป็น ๑๐ พวก ทั้งหมดล้วนมีผิวพรรณหลายหลาก มีฤทธิ์ มีความรุ่งเรือง มีผิวพรรณงดงาม มียศ ต่างยินดีมุ่งมายังป่าที่ประชุมของภิกษุทั้งหลาย... (ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๔๐/๒๖๗,๑๐/๓๔๐/๒๖๘)

วรุณะ, พระ : ชื่อของพระเถระผู้เป็นอุปัฏฐากของพระศาสดาพระนามว่าอินทสาลี มีปรากฏในสาริปุตตเถรปาทาน ดังข้อความตอนหนึ่งว่า... พระสาวกนามว่าวรุณะ ผู้เป็นอุปัฏฐากของพระศาสดาพระนามว่าอินทสาลี ห่มผ้าเฉวียงบ่า แล้วทูลถามพระองค์ผู้ทรงเป็นผู้นำสัตว์โลก... (ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๒๓๘/๔๐)

วรุณะ, พระเจ้าจักรพรรดิ : เป็นอดีตชาติของพระสีหเสนทหายกเถระ มีปรากฏในสีหเสนทหายกเถรปาทาน ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...ในกัปที่ ๗๐ ถ้วนนับจากกัปนี้ไป ข้าพเจ้าได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๓ ชาติ มีพระนามว่าวรุณะ สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ ทรงเป็นใหญ่ในทวีปทั้ง ๔... (ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๑๑/๑๐๓,๖๐/๑๑๑)

วรุณะ, พระโอรส : ชื่อของพระโอรสของของพระพุทธเจ้าพระนามว่าเรวตะ ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ในอดีต มีปรากฏในเรวัตพุทธวงศ์ ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...มีนางสนมกำนัล ๓,๓๐๐,๐๐๐ นาง ล้วนประดับประดาสวยงาม พระมเหสีพระนามว่าสุทัสสนา พระราชโอรสพระนามว่าวรุณะ...(ขุ.พุทธ. (ไทย) ๓๓/๑๘/๖๑๖)

วรุณะ, พรหมณ์ : เป็นอดีตชาติของพระสีหเสนทหายกเถระ มีปรากฏในสีหเสนทหายกเถรปาทาน ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...ครั้งนั้น ข้าพเจ้าได้เป็นพรหมณ์มีนามว่าวรุณ เรียนจบมนตร์แล้วละทิ้งบุตร ๑๐ คน เข้าป่า...(ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๕๑/๒๑๐)

วรุณะ, ยักษ์ : ชื่อของยักษ์ตนหนึ่ง มีปรากฏในอาฎานาฎยสูตร ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...ยักษ์ มหา ยักษ์ เสนาบดียักษ์ มหาเสนาบดียักษ์ คือใคร คือ อินทะ ๑ โสมะ ๑ วรุณะ ๑ ภารทวาชะ ๑ ปชาบดี ๑ จันทนะ ๑ กามเสฎฐะ ๑ กิณนุฆัณฑุ ๑ นิฆัณฑุ ๑ ปนาทะ ๑ โอปมัญญะ ๑ เทวสุตะ ๑ มาตลี ๑ จิตตเสนะ ๑ คันธัพพะ ๑ นโพรราชา ๑ ชโนสกะ ๑ สาดาคิระ ๑ เหมวตะ ๑ ปุณณกะ ๑ กรตियะ ๑ คุพะ ๑ สิวกะ ๑ มุจลินทะ ๑ เวส

- สามิตตะ ๑ ยุคัณธระ ๑ โคปาละ ๑ สุปปโคธะ ๑ หิริ ๑ เนตติ ๑ มันทิยะ ๑ ปัญจาล
จันทะ ๑ อาฬวกะ ๑ ปชุนนะ ๑ สุมณะ ๑ (ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๘๓/๒๓๑)
- วรุณาราม :** ชื่อของอารามที่ประทับของพระพุทธเจ้าพระนามว่าเรวตะ ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่
มีปรากฏในเรวัตพุทธวงศ์ ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...พระมหาวีรชินเจ้าพระนามว่าเรว
ตะทรงเป็นผู้นำสัตว์โลก ผู้อันพรหมทูลอาราธนาแล้ว ทรงประกาศพระธรรมจักร
ประทับอยู่ที่วรุณาราม...(จุ.พุทธ. (ไทย) ๓๓/๒๐/๖๑๖)
- วลัย :** กำไลมือ, ทองกร; ของที่เป็นวงกลม, วงกลม. ในขุททกวัตถุ ท่านหมายถึง
เครื่องประดับมือดังข้อความตอนหนึ่งว่า...สมัยนั้นพวกภิกษุฉัพพัคคีย์ใช้เครื่องประดับ
หู ... ใช้สร้อยสังวาล ... ใช้สร้อยคอ ... ใช้เครื่องประดับเอว ... ใช้วลัย ... ใช้สร้อยตาบ
... ใช้เครื่องประดับข้อมือ ... ใช้แหวนสวมนิ้วมือ คนทั้งหลายจึงดำหนิ ประณาม
โพทนทนาว่า “ฯลฯเหมือนคฤหัสถ์ผู้บริโภคคาม”...(วิ.จู. (ไทย) ๗/๒๔๕/๗, ๗/๒๔๕/
๘, ๗/๒๕๓/๘๑)
- วลัยไฟที :** ประกอบด้วยสองคำ คือ วลัย ของที่เป็นวงกลม ในขณะที่ไฟที ในที่นี้หมายถึงแท่นที่
รองเครื่องบูชา (จุ.อป. ๑/๑๒/๑๒๕) เมื่อรวมกันก็ได้แก่แท่นที่รองเครื่องบูชาที่มี
ลักษณะกลม มีปรากฏในพุทธาปทาน ดังข้อความตอนหนึ่งว่า... (ที่ปราสาทนั้น) แบ่ง
พื้นที่เป็นหน้ามุขระเบียง หน้าต่าง ไว้อย่างดี มีพวงอุบะหอมที่นำรีนรมย์ใจ ห้อยย้อย
จากวลัยไฟทีและบานประตูชายทั้ง ๔ ด้าน...(จุ.อป. (ไทย) ๓๒/๑๒/๓)
- วลาหก, ม้าหลวง, วลาหกอัศวราช :** พลาหกก็เรียก ท่านอธิบายไว้ในอรรถกถาพาลปัมทิตสูตรว่า
เป็นพญาม้า มีความสง่างามสีหมอกเหมือนกลุ่มวลาหกขาวในสภทกาลอันคาดด้วย
สายฟ้า มีเท้าแดง ปากแดง มีร่างประกอบด้วยข้อลำลั่นสนิหนแนบเนียน เหมือนกลุ่ม
แสงดวงจันทร์ มีสีระชะคล้ายสีระชะกา เพราะประกอบด้วยสีระชะมีสีดำ เหมือนคอกา
และเหมือนมณีแกมแก้วอินทนิล มีเส้นผมสลวยเหมือนหญ้าปล้อง เพราะประกอบไป
ด้วยเส้นผมที่มีปอยละเอียดเหยียดตรงคล้ายกับหญ้าปล้องที่เขาบรรจงวางเรียงไว้
เหาะไปในอากาศได้ มาจากตระกูลม้าสินธพ; มีปรากฏในพาลปัมทิตสูตร ดังข้อความ
ตอนหนึ่งว่า...อีกประการหนึ่ง ม้าแก้ว ซึ่งเป็นม้าขาว สีระชะดำ มีขนปกคลุมหญ้าปล้อง
มีฤทธิ์ เหาะไปในอากาศได้ ชื่อพญาม้าวลาหก ย่อมปรากฏแก่พระเจ้าจักรพรรดิ พระ
เจ้าจักรพรรดิครั้นทอดพระเนตรเห็นม้าแก้วนั้น จึงมีพระทัยโปรดปรานว่า ‘ท่านผู้
เจริญพาวนะคือม้านี้ถ้าได้นำไปฝึกก็จะเป็นสัตว์ที่เป็นมงคลแน่แท้’... ม.อ. (ไทย) ๑๔/
๒๕๘/๓๐๔, ส่วนในโคมยปิณฑสูตรมีปรากฏคำว่าม้าวลาหกอัศวราช ดังข้อความ
ตอนหนึ่งว่า...มีม้าต้น ๘๔,๐๐๐ ม้า ซึ่งมีเครื่องประดับทำด้วยทอง คลุมด้วยข่ายทอง
มีม้าวลาหกอัศวราชเป็นหัวหน้า มีรถทรง ๘๔,๐๐๐ คัน มีเครื่องประดับทำด้วยทอง
มีธงทำด้วยทอง คลุมด้วยข่ายทอง มีเวษยันตราขรถเป็นประธาน...(ส.ข. (ไทย) ๑๗/
๙๖/๑๘๕)
- วลาหก,พวก :** ชื่อของเทพพวกหนึ่ง ได้แก่ เทพสีตะ (ความหนาว) เทพอุณหะ (ความร้อน) เทพ
อัภกะ (หมอก) เทพวาตะ (ลม) และเทพวัสสะ (ฝน) มีอายุยืน มีผิวพรรณงาม มี
ความสุขมาก มีปรากฏในเทสนาสูตร ดังข้อความตอนหนึ่งว่า... เทพพวกวลาหก เป็น

อย่างไร คือ เทพทั้งหลายที่เป็นสัตว์ลาหกัมี ที่เป็นอุณหวลาหกัมี ที่เป็นอัภวลาหกัมี ที่เป็นวาทวลาหกัมี ที่เป็นวัสสวลาหกัมี ภิกษุทั้งหลาย เหล่านี้เราเรียกว่า เทพพวกลาหก” (ส.ข. (ไทย) ๑๗/๕๕๐/๓๖๙,๑๗/๕๕๑/๓๖๙)

วลาหกสูตร (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยบุคคลเปรียบเหมือนเมฆ (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเชตวัน เขตกรุงสาวัตถี ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เมฆมี ๔ ชนิด คือ (๑) เมฆที่ค้ำรามแต่ไม่ให้ฝนตก (๒) เมฆที่ให้ฝนตกแต่ไม่ค้ำราม (๓) เมฆที่ไม่ค้ำรามและไม่ให้ฝนตก (๔) เมฆที่ค้ำรามและให้ฝนตก แล้วตรัสว่า บุคคลเปรียบเหมือนเมฆมี ๔ จำพวก คือ (๑) บุคคลเปรียบเหมือนเมฆที่ค้ำรามแต่ไม่ให้ฝนตก หมายถึงผู้ชอบพูดแต่ไม่ทำ (๒) บุคคลเปรียบเหมือนเมฆที่ให้ฝนตกแต่ไม่ค้ำราม หมายถึงผู้ชอบทำแต่ไม่พูด (๓) บุคคลเปรียบเหมือนเมฆที่ไม่ค้ำราม และไม่ให้ฝนตก หมายถึงผู้ไม่พูดและไม่ทำ (๔) บุคคลเปรียบเหมือนเมฆที่ค้ำรามและให้ฝนตก หมายถึงผู้ชอบพูดและชอบทำ (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๐๑/๑๕๔)

วลาหกสูตร (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยบุคคลเปรียบเหมือนเมฆ (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคลเปรียบเหมือนเมฆ ๔ จำพวก คือ (๑) บุคคลเปรียบเหมือนเมฆที่ค้ำราม แต่ไม่ให้ฝนตก หมายถึงผู้เรียนธรรมคืออนวัจนวคัสตฤคาศาสน์ แต่ไม่รู้ชัฏตริยสัง ๔ ตามความเป็นจริง (๒) บุคคลเปรียบเหมือนเมฆที่ให้ฝนตกแต่ไม่ค้ำราม หมายถึงผู้ไม่เรียนธรรมแต่รู้ชัฏตริยสัง ๔ ตามความเป็นจริง (๓) บุคคลเปรียบเหมือนเมฆที่ไม่ค้ำรามและไม่ให้ฝนตก หมายถึงผู้ไม่เรียนธรรมและไม่รู้ชัฏตริยสัง ๔ ตามความเป็นจริง (๔) บุคคลเปรียบเหมือนเมฆที่ค้ำรามและให้ฝนตก หมายถึงผู้เรียนธรรมและรู้ชัฏตริยสัง ๔ ตามความเป็นจริง (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๐๒/๑๕๕)

วลาหกัสนชาดก : ชาดกว่าด้วยความปลอดภัยเกิดจากม้าลาหก มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า พญาม้าลาหกโพธิสัตว์ช่วยพวกพ่อค้าสำเภาแตกให้พ้นอันตรายจากพวกนางยักษ์ฉิมิที่หลอกจักพวกมนุษย์สำเภาแตกไปขึ้นเกาะนั้นกินเป็นอาหาร โดยพวกมันจะแปลงกายเป็นมนุษย์ผู้หญิงหลอกเป็นสามีก่อน ต่อเมื่อมีมนุษย์พวกใหม่สำเภาแตกไปขึ้นเกาะ พวกนางจักนำมนุษย์พวกเก่าไปขังคุกไว้แล้วนำมาปรุงอาหารจนหมดสิ้น พ่อค้าสำเภาที่ฉลาดสังเกตเห็นอาการนั้น กลางคืนจึงพาบริวารของตน ๒๕๐ คนหนีไป ม้าลาหกโพธิสัตว์ท่องเที่ยวไปบนหลังมหาสมุทรเห็นเข้าจึงช่วยเหลือแล้วนำไปส่งยังบ้านเมืองของตน ส่วนที่ไม่หนี ๒๕๐ คนนั้น ก็ตกเป็นอาหารของนางยักษ์จนหมดสิ้น เรื่องนี้ พระพุทธเจ้าทรงอุปมาให้พุทธบริษัทเห็นว่า ผู้ที่ไม่ทำตามคำสอนของพระพุทธเจ้า ย่อมประสบกับความวิบัติ เหมือนพวกพ่อค้าที่ไม่เชื่อว่ามียักษ์ฉิมิ ส่วนผู้ที่ทำตามคำสอนย่อมประสบความสุขสวัสดิ เหมือนพวกที่เชื่อแล้วหนีไปย่อมประสบความสุขสวัสดิ (ขุ.ชา.ทูก.(ไทย) ๒๗/๙๑/๘๘)

วสภเถรคาถา : ภาษิตของพระวสภเถระ,คาถาของพระวสภเถระ ท่านพระวสภเถระเมื่อจะติเตียนความปรารถนาเลวทราม จึงได้กล่าวว่า บุคคลผู้ลวงโลกย่อมฆ่าตนก่อน ภายหลังจึงฆ่าผู้อื่น บุคคลผู้ลวงโลกนั้นย่อมฆ่าตนได้ง่าย เหมือนพรานนกหาอุบายฆ่านกด้วยนก ต่อ ท่านสุขัมบดี บุคคลผู้มีวรัณณะภายนอกไม่เชื่อว่าเป็นพราหมณ์ เพราะพราหมณ์

ต้องมีวรรณะภายใน ผู้ใดมีกรรมชั่ว ผู้นั้นแลเป็นคนชั้นต่ำ (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๑๓๙/๓๕๑)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า มีวรรณะภายนอก หมายถึงวรรณะ คือ คุณสมบัติมีศีล เป็นต้น (ขุ.เถร.อ. (บาลี) ๑/๑๔๐/๔๐๒)

วสภุชสา : เป็นอุบาสกผู้เป็นอัครอุปัฏฐากของพระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระมีปรากฏในปทุมุตตรพุทธวงศ์ ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...อุคครินทอุบาสกและวสภุชสาเป็นอัครอุปัฏฐาก อินทวรีอุบาสิกาและคัมทีอุบาสิกาเป็นอัครอุปัฏฐายิกา...(ขุ.พุทธ. (ไทย) ๓๓/๒๕/๖๓๘)

วสภะ, ภูเขา : ชื่อของภูเขา อันเป็นที่ตั้งของอาศรมของพระรโหสฺถ์ญิกเถระ ในอดีตชาติที่ท่านเกิดเป็นพราหมณ์ อยู่ไม่ไกลจากภูเขาหิมพานต์ มีปรากฏในรโหสฺถ์ญิกเถรอาพทาน ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...ในที่ที่ไม่ไกลภูเขาหิมพานต์ มีภูเขาสูงหนึ่งชื่อว่าวสภะ เขาได้สร้างอาศรมไว้สำหรับข้าพเจ้าที่เชิงภูเขานั้น... (ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๓๔/๒๙๗)

วสสุตฺร : พระสูตรว่าด้วยลักษณะคนเลว พราหมณ์ผู้กำลังประกอบพิธีบูชาอยู่ ได้ดำพระผู้มีพระภาคที่เสด็จผ่านไปในปีนั้นว่า “คนหัวโล้น คนเลว” เหตุที่ พราหมณ์ดำเช่นนั้น เพราะมีความเชื่อว่าการเห็นสมณะหรือคนมีศีรชะโล้นในขณะที่ประกอบพิธีมงคลนั้น ถือว่าไม่เป็นมงคลทำให้เสียฤกษ์ พระองค์ตรัสตอบถึงลักษณะของคนเลวแก่พราหมณ์นั้นว่า คนมักโกรธ ผูกอาฆาต ลบลู่คุณคน เห็นผิด ชอบเบียดเบียนสัตว์ ไม่มีความเอ็นดูเพื่อนมนุษย์ ฆ่าสัตว์ เทียวปล้นสะดม ลักขโมยทรัพย์ของผู้อื่น เป็นต้น ถือว่าเป็นคนเลว แล้วตรัสสรุปว่า คนจะชื่อว่า เป็นคนเลวหรือคนดีเพราะชาติกำเนิดก็หาไม่ได้ จะชื่อว่า เป็นพราหมณ์เพราะชาติกำเนิดก็หาไม่ได้ แต่ชื่อว่า เป็นคนเลวหรือคนดี ก็เพราะกรรม ชื่อว่าเป็นพราหมณ์ก็เพราะกรรม (ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๑๑๕/๕๒๘, ขุ.สุ.อ. (บาลี) ๑/๑๑๖/๑๘๐)

วสวัตติ : ชื่อของจอมเทพของหมู่เทพในสวรรค์ชั้นปรนิมมิตวสวัตติ มีปรากฏในแก้วกฐสูตร ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...แต่พวกเทพชั้นยามา ฯลฯ เทพบุตรชื่อสุยาม ฯลฯ พวกเทพชั้นดุสิต ฯลฯ เทพบุตรชื่อสันดุสิต ฯลฯ พวกเทพชั้นนิมมานรดี ฯลฯ เทพบุตรชื่อสุนิมมิต ฯลฯ พวกเทพชั้นปรนิมมิตวสวัตติ ฯลฯ เทพบุตรชื่อวสวัตติซึ่งยิ่งใหญ่และสำคัญกว่า พวกเราคงจะทราบ...(ที.สี. (ไทย) ๙/๔๙๑/๒๑๗, ๙/๔๙๒/๒๑๗)

วสวัตติเทวราช, ชื่อ, วสวัตติเทพบุตร : วสวัตติเทพบุตรเป็นจอมเทพของหมู่เทพในสวรรค์ชั้นปรนิมมิตวสวัตติ มีปรากฏกัณฐกวิมาน ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...พวกนางแต่งองค์ด้วยเครื่องประดับทั้งมวลประดับด้วยพวงดอกไม้ต่าง ๆ บำเรอท่านผู้มีฤทธิ์มากให้รื่นรมย์ ท่านรื่นเริงบันเทิงใจ ดังทำวสวัตติเทวราช... (ขุ.วิ. (ไทย) ๒๖/๑๑๗๙/๑๔๗), นอกจากนี้ ยังมีปรากฏในจันทนสูตร (ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๔๒/๓๖๙)

วสสุตฺร (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นเหตุให้จิตตกอยู่ในอำนาจ (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทำจิตไว้ในอำนาจ และไม่ไปตามอำนาจของจิต เพราะประกอบด้วยธรรม ๗ คือ (๑) ฉลาดในสมาธิ (๒) ฉลาดในการเข้าสมาธิ (คือฉลาดเลือกอาหารและฤดูที่เหมาะสมแก่การเจริญสมาธิ) (๓) ฉลาดในการให้สมาธิตั้งอยู่ได้ (๔) ฉลาดในการ

ออกจากสมาธิ (๕) ฉลาดในความพร้อมแห่งสมาธิ (๖) ฉลาดในอารมณ์แห่งสมาธิ (๗) ฉลาดในอภินิหารแห่งสมาธิ (คือฉลาดในการเจริญสมาธิในชั้นปฐมฌาน ทุตติยฌาน ตติยฌาน และจตุตถฌาน ตามลำดับ จนเกิดความชำนาญแล้วเข้าสมาธิขั้นสูงขึ้นไป (อง.สตุตทก.(ไทย) ๒๓/๔๐/๖๐)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ฉลาดในอารมณ์แห่งสมาธิ หมายถึงฉลาดในการเว้น ธรรมที่ไม่เป็นอุปการะแก่สมาธิแล้วเลือกเจริญแต่ธรรมที่เป็นสปปายะและเป็น อุปการะโดยรู้ว่า นี่เป็นอารมณ์ที่เป็นเครื่องหมายสำหรับให้จิตกำหนด นี่คืออารมณ์ที่เป็นไตรลักษณ์ (อง.ฉก.ก.อ. (บาลี)๓/๒๔/๑๐๙)

วสสูตร (ทุตติย) : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นเหตุให้จิตตกอยู่ในอำนาจ (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า พระสารีบุตรทำจิตไว้ในอำนาจ และไม่เป็นไปตามอำนาจของจิต เพราะประกอบด้วยธรรม ๗ เหมือนในปฐมวสสูตร (อง.สตุตทก.(ไทย) ๒๓/๔๑/๖๑)

วสี : ความชำนาญ ได้แก่ วสี ๕ คือ ความชำนาญแล้วคล่องในฉาน ๕ ประการ วสี ๕ คือ ๑. อาวัชชนวสี ความชำนาญในการนึกถึงปฐมฌานได้ ณ สถานที่และขณะตามที่ปรารถนา ๒. สมาปัชชนวสี ความชำนาญในการเข้าฌาน คือ ให้ฌานจิตเกิดได้ ณ สถานที่ และขณะตามที่ปรารถนา ๓. อธิษฐานวสี ความชำนาญในการให้ฌานจิตเกิดดับสลับต่อนานมากน้อย ณ สถานที่และขณะตามที่ปรารถนา ๔. วุฏฐานวสี ความชำนาญในการออกจากฌานได้ ณ สถานที่ และขณะตามที่ปรารถนา ๕. ปัจจเวกขณวสี ความชำนาญในการนึกถึงองค์ฌานแต่ละองค์ได้ ณ สถานที่และ ขณะ ตามที่ปรารถนา ภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้กล่าวชอบ ฟังกล่าวชมภิกษุรูปใดว่า ‘เป็นผู้ถึงวสี (ความชำนาญ) ถึงบารมี(ความสำเร็จ)ในอริยศีล เป็นผู้ถึงวสี ถึงบารมีในอริยสมาธิ เป็นผู้ถึงวสี ถึงบารมีในอริยปัญญา เป็นผู้ถึงวสี ถึงบารมีในอริยวิมุตติ’...(ม.อ. (ไทย) ๑๔/๙๖/๑๑๔)

วสุนธรา, แผ่นดิน : เป็นชื่อของแผ่นดิน มีปรากฏในจัมเปยยชาดก ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...ขอเดชะ พระมหาราช ถึงท้องฟ้าจะพึงถล่มละลาย น้ำทะเลจะพึงเหือดแห้ง แผ่นดินซึ่งมีนามว่าภูตธาราและวสุนธราจะพึงม้วนเข้า และภูเขาสิเนรุคิลาถ้วนจะพึงถอนขึ้นทั้งราก็ดี ถึงอย่างนั้น ข้าพระพุทธเจ้าก็จะไม่พึงพูดเท็จ...(ขุ.ชา.วิสตี. (ไทย) ๒๗/๒๕๖/๕๑๕)

วสุปราสาท : ชื่อของปราสาทขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ เมื่อครั้งยังครองเพศฆราวาส เป็นหนึ่งในบรรดาปราสาท ๓ หลัง คือนันทปราสาท วสุปราสาท และยสุตตรปราสาท มีปรากฏในปทุมุตตรพุทธวงศ์ ดังข้อความตอนหนึ่งว่า ...พระองค์ทรงครองฆราวาสอยู่ ๑๐,๐๐๐ ปี มีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลัง คือนันทปราสาท วสุปราสาท และยสุตตรปราสาท...(ขุ.พุทธ. (ไทย) ๓๓/๑๗/๖๓๒)

วอ : ชื่อของยานชนิดหนึ่ง, เป็นยานมีหลังคารูปเรือน กันแดดและคุ้มฝนได้ คนนั่งนั่งราบ มีคานสำหรับหาม มีปรากฏในอาฎานาฎิสสูตร ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...พระสนมทั้งหลายของท้าวมหาราชนั้นก็ขึ้นสู่ยานเหล่านั้น ตามห้อมล้อมไปทุกทิศ ยานช้าง ยานม้า ยานทิพย์ ปราสาท และวอ บังเกิดแก่ท้าวมหาราษฎร์ผู้มียศ ท้าวเธอทรงมีเมืองหลายเมืองที่สร้างในอากาศ คือ เมืองอาฎานาฎา เมืองกุสินาฎา เมืองปรกุสินาฎา

เมื่อนาฏปริยา เมืองปรุกสิณนาฏา...(ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๘๑/๒๒๖,๑๑/๒๙๑/๒๔๐), มีปรากฏในที่หลายแห่ง ได้แก่ ขุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๑๗๖๓/๔๖๓,๒๘/๑๘๕๒/๔๗๕, ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๓๙/๓๑๓,๓๒/๗๒/๕๘๙,๓๒/๑๔๓/๕๙๙), ขุ.พุทฺธ. (ไทย) ๓๓/๒๒/๑๘๗,๓๓/๗๖/๓๔๖,๓๓/๘๓/๑๓๐

วักกสิ, พระ, ภิกษุ : ชื่อพระภิกษุในสมัยพุทธกาล เป็นผู้ยินดีในรูป องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงทำให้เบื่อหน่ายในรูปจนบรรลุพระอรหัตในที่สุด จนได้รับเอตทัคคะเลิศกว่าภิกษุสาวกทั้งหลายผู้หลุดพ้นด้วยศรัทธา มีปรากฏในวักกสิเถราปทาน ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...ครั้งนั้น พระชินเจ้าทรงทราบว่ ข้าพเจ้ายินดีในพระรูป จึงได้ตรัสสอนข้าพเจ้าว่า ‘อย่าเลย วักกสิ ทำไม เธอจึงยินดีในรูปที่ชนพาลชอบเล่า (ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๕๓/๒๔๔,๓๓/๕๘/๒๔๕), และมีปรากฏในพุทฺธยวรรค (อง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๒๐๘/๒๗)

วักกสิ, มาณพ : ชื่อมาณพคนหนึ่งคนหนึ่งในสมัยพุทธกาล เป็นผู้ยินดีในรูป องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงทำให้เบื่อหน่ายในรูปจนบรรลุพระอรหัตในที่สุด จนได้รับเอตทัคคะเลิศกว่าภิกษุสาวกทั้งหลายผู้หลุดพ้นด้วยศรัทธา มีปรากฏในวักกสิเถราปทาน ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...มาณพผู้นี้จักมีนามว่าวักกสิ ตามโคตรเป็นธรรมชาติยาท เป็นโอรสที่ธรรมเนรมิต เป็นพระสาวกของพระศาสดา’... (ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๔๔/๒๔๓)

วักกสิเถรคาถา : ภาษิตของพระวักกสิเถระ,คาถาของพระวักกสิเถระ พระผู้มีพระภาคได้ตรัสถาม พระวักกลีว่า เธอ เมื่ออยู่ในป่าใหญ่เป็นสถานที่ลำบาก ทาปัจจยได้ยาก ภูโรรคลมรบกวน จักทำอย่างไรละภิกษุ พระวักกสิเถระ ได้กราบทูลว่า ข้าพระองค์จักแผ่ปิติ สุขอันไพบุลย์ไปทั่วร่างกาย ครอบงำแม้ปัจจยที่เศร้าหมอง อยู่ในป่าใหญ่ จะเจริญสติ ปฏิฐาน ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ และโพชฌงค์ ๗ อยู่ในป่าใหญ่ ข้าพระองค์พอได้เห็นเพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย ผู้ปรารถนาความเพียร มีใจเด็ดเดี่ยว มีความบากบั่นมั่นคง เป็นนิตย มีความสามัคคีพร้อมเพรียงกัน มีความเห็นร่วมกัน จึงจักอยู่ในป่าใหญ่ เมื่อระลึกถึงพระพุทฺธเจ้า ผู้ฝึกพระองค์แล้ว มีพระหฤทัยตั้งมั่น จักเป็นผู้ไม่เกียจคร้าน ทั้งกลางวันและกลางคืนอยู่ในป่าใหญ่ (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๓๕๐/๓๙๘)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า เพื่อนพรหมจารี หมายถึงผู้ประพฤติพรหมจรรย์,ผู้ประพฤติธรรมมีเว้นจากเมถุนเป็นต้น

วักกสิเถรวัตถุ : เรื่องพระวักกสิเถระ พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่พระวักกสิเถระว่า ภิกษุผู้มากด้วยความปราโมทย์ เลื่อมใสในพุทธศาสนา พึงบรรลุสันตบถ อันเป็นธรรมเข้าไปสงบระงับสังขาร เป็นสุข (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๓๘๑/๑๕๑)

วักกสิเถราปทาน : ประวัตินในอดีตชาติของพระวักกสิเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๑๐๐,๐๐๐ ท่านได้ถวายภัตตาหารและไตรจีวรแด่พระพุทฺธเจ้า พระนามว่าปทุมุตตระ พร้อมด้วยพระสงฆ์ และได้ตั้งความปรารถนาว่า ขอให้ได้เป็นสาวกผู้เลิศกว่าภิกษุทั้งหลายผู้มีศรัทธา ของพระพุทฺธเจ้าพระองค์ใดพระองค์หนึ่งในกาลภายหน้า เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่ได้พบทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุวิชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๒๘/๒๔๑)

วัฏกสิสูตร : พระสูตรว่าด้วยพระวัฏกสิ เมื่อพระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเวฬุวัน ท่านพระวัฏกสิได้กล่าวกับภิกษุผู้อุปัฏฐากว่า พวกท่านจงเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคแล้วกราบทูลว่า พระวัฏกสิอาพาธ เป็นไข้หนัก พักอยู่ที่โรงช่างหม้อ ขอพระผู้มีพระภาคโปรดอาศัยความอนุเคราะห์เสด็จไปเยี่ยมเธอถึงที่อยู่เถิด ภิกษุเหล่านั้นรับคำแล้วเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคพร้อมกราบทูลอย่างนั้น

พระผู้มีพระภาคทรงรับนิมนต์โดยดุขณิภาพ ได้เสด็จเข้าไปเยี่ยมถึงที่อยู่แล้วได้ตรัสถามว่า เธอยังสบายดี ยังพอเป็นอยู่ได้หรือ ทุกขเวทนาทุเลาลง ไม่กำเริบขึ้น อากาทรทุเลาปรากฏ อากาทรกำเริบไม่ปรากฏหรือ เมื่อท่านพระวัฏกสิกราบทูลว่า ข้าพระองค์ไม่สบาย จะเป็นอยู่ไม่ได้ ทุกขเวทนามีแต่กำเริบหนักขึ้น ไม่ทุเลาลงเลย อากาทรกำเริบปรากฏ อากาทรทุเลาไม่ปรากฏ เธอไม่รำคาญ ไม่ทรมานทรมายบ้างหรือ

พระวัฏกสิ : ความจริง ข้าพระองค์รำคาญ ทรมานทรมายมาก

พระผู้มีพระภาค : เธอติเตียนตนเองโดยศีลได้หรือไม่

: ไม่ได้

: เมื่อเป็นเช่นนั้น เธอจะรำคาญ ทรมานทรมายไปทำไม

: เพราะข้าพระองค์ประสงค์จะเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคนานแล้ว แต่ร่างกายของข้าพระองค์ไม่มีกำลังพอที่จะเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคได้

: อย่าเลย วัฏกสิ จะมีประโยชน์อะไรด้วยร่างกายอันเปื่อยเน่าที่เธอเห็นอยู่นี้ ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นชื่อว่าเห็นเรา ผู้ใดเห็นเรา ผู้นั้นชื่อว่าเห็นธรรม ชันธ ๕ เทียงหรือไม่เทียง

: ไม่เทียง

: ก็สิ่งใดไม่เทียง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุข

: เป็นทุกข์

: ก็สิ่งใดไม่เทียง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา ควรหรือที่จะพิจารณาเห็นสิ่งนั้นว่า นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นอิตตาของเรา

: ไม่ควรเลย

: เหตุนั้นแล อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในขันธ ๕ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนด เพราะคลายกำหนดจิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ว่าหลุดพ้นแล้ว ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจเพื่อความเป็นอย่างนี้อีก และเมื่อพระผู้มีพระภาคเสด็จจากไปไม่นาน ท่านพระวัฏกสิได้ให้อุปัฏฐากอุ้มท่านขึ้นเตียงแล้วหามไปยังวิหารกาฬสิลาข้างภูเขาสิสิลิต

ในคืนนั้น พระผู้มีพระภาคสั่งให้ภิกษุไปบอกพระวัฏกสิว่า เมื่อคืนนี้ เทวดาองค์หนึ่งได้กราบทูลพระองค์ว่า พระวัฏกสิคิดเพื่อหลุดพ้น อีกองค์กราบทูลว่า พระวัฏกสิ นั้นหลุดพ้นดีแล้ว จิตหลุดพ้นได้แน่ ทั้งพระผู้มีพระภาคได้ตรัสกับตัวท่านว่า อย่างกลัวเลย วัฏกสิ ความตายอันไม่ต่ำช้าจักมีแก่เธอ การตายของเธอจะไม่เลวทราม ท่านพระวัฏกสิหลังจากฟังแล้วจึงกล่าวว่า ถ้าเช่นนั้น พวกท่านจงกราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า ข้าพระองค์ไม่เคลือบแคลงขันธ ๕ ว่าไม่เทียง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา

ความพอใจ ความกำหนด หรือความรักใคร่ในสิ่งนั้นไม่มีแก่ข้าพระองค์ หลังจากภิกษุเหล่านั้นรับคำแล้วจากไปไม่นาน ท่านพระวักกาก็ได้นำศัสตรามาฆ่าตัวตาย

เมื่อภิกษุเหล่านั้นเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคแล้วได้กราบทูลตามนั้น พระผู้มีพระภาคได้เสด็จไปยังวิหารกาฬสลาข้างภูเขาอิสิคิลิพร้อมด้วยภิกษุจำนวนมากได้ทอดพระเนตรเห็นท่านพระวักกกลืนอนคอบิดอยู่บนเตียง และครั้งนั้น ก็ได้ปรากฏกลุ่มควันกลุ่มหมอกลอยไปตามทิศต่างๆ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า กลุ่มควันกลุ่มหมอกที่ลอยไปตามทิศต่าง ๆ นั้นคือมาร กำลังค้นหาวิญญาณของวักกิลิด้วยคิดว่า วิญญาณของวักกิลิถูบุตรสถิตอยู่ที่ไหน ซึ่งความจริง พระวักกิลิไม่มีวิญญาณสถิตอยู่ ปรินิพพานแล้ว (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๘๗/๑๕๗)

วักกะ : วักกะ โบราณแปลว่า ม้าม และแปลคำว่า ปิหกะ ว่า “ไต” แต่ในที่นี้ แปล วักกะ ว่า “ไต” และแปล ปิหกะ ว่า “ม้าม” อธิบายว่า ไต ได้แก่ ก้อนเนื้อ ๒ ก้อน มีขั้วเดียวกัน รูปร่างคล้ายลูกสะบ้าของเด็ก ๆ หรือคล้ายผลมะม่วง ๒ ผลที่ติดอยู่ในขั้วเดียวกัน มีเอ็นใหญ่เรียงรัดจากลำคอลงไปถึงหัวใจแล้วแยกออก ห้อยอยู่ทั้ง ๒ ข้าง (ขุ.ขุ.อ. ๔๓-๔๔); พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕ ให้บทนิยามของ “ไต” ไว้ว่า “อวัยวะคู่หนึ่งของคนและสัตว์ อยู่ในช่องท้องใกล้กระดูกสันหลัง ทำหน้าที่ขับของเสียออกมากับน้ำปัสสาวะ” Buddhaddatta Mahathera, A. Concise Pali-English Dictionary; Rhys Davids. T.W. Pali-English Dictionary, ให้ ความหมายของคำว่า “วักกะ” ตรงกันว่า “ไต” (Kidney) มีปรากฏในมหาสติปัญญาสูตร (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๐/๑๐๖)

วักคุมุทา,แม่น้ำ : ชื่อของแม่น้ำแห่งหนึ่ง เขตกรุงเวสาลี ในปาราชิกกัณฑ์ ดั่งมีข้อความตอนหนึ่งปรากฏว่า...มีคลื่นทิกะรับจ้างเอาบาตรและจีวรจึงฆ่าภิกษุมากมาย ถือดาบเปื้อนเลือดเดินไปถึงแม่น้ำวักคุมุทา เมื่อตาเถรมีล้นทิกะกำลังล้างดาบเปื้อนเลือดอยู่ ได้มีความกังวลใจ เตื่อตร้อนใจว่า ไม่ใช่ลาภของเราหนอ เราไม่มีลาภหนอ เราได้ขั้วแล้วหนอ...(วิ.มहा. (ไทย) ๑/๑๖๒/๑๓๕), นอกจากนี้ ยังมีปรากฏในที่หลายแห่ง ได้แก่ วิ.มहा. (ไทย) ๑/๑๙๓/๑๗๗,๑/๑๙๔/๑๗๘,๑/๑๙๔/๑๗๙, ในปาจิตติยกัณฑ์ (วิ.มहा. (ไทย) ๒/๖๗/๒๕๒), ในสังคีตินิทาน(วิ.จ. (ไทย) ๗/๔๓๙/๓๘๐), ในนิกัตตปัญญาสูตร (วิ.ป. (ไทย) ๘/๖/๘,๘/๖๑/๕๐,๘/๑๙๑/๑๗๘), และในโยสัชสูตร ดั่งมีข้อความตอนหนึ่งปรากฏว่า... ภิกษุเหล่านั้นทูลรับสนองพระดำรัสแล้วพากันลุกจากที่นั่ง ถวายอภิวัตแล้วทำประทักษิณ เก็บเสนาสนะ ถือบาตรและจีวรเที่ยวจาริกไปทางแคว้นวัชชี เที่ยวจาริกไปโดยลำดับจนถึงแคว้นวัชชีแล้วไปที่แม่น้ำวักคุมุทา สร้างกุฏิมุงด้วยใบไม้ เข้าอยู่จำพรรษาใกล้ฝั่งแม่น้ำวักคุมุทา ...(ขุ.อ. (ไทย) ๒๕/๒๓/๒๑๕)

วักคุมุทาทิริยภิกษุขัตตุ : เรื่องภิกษุอยู่ฝั่งแม่น้ำวักคุมุทา พระผู้มีพระภาคทรงปรารภภิกษุผู้อยู่ริมฝั่งแม่น้ำวักคุมุทา พุดอวดอุตริมนุสสรธรรมที่ไม่มีในตนของกันและกันแก่กฤหัสถ์เพื่อปากท้อง จึงตรัสเนื้อความนี้แก่ภิกษุเหล่านั้นว่า การกลืนกินก้อนเหล็กแดงที่ร้อนดุจเปลวเพลิง ยิ่งดีกว่าการที่ภิกษุผู้ทุศีล ไม่สำรวม บริโภคอาหารที่ชาวบ้านเขาถวาย (ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๐๘/๑๒๙)

อรรถกถาอธิบายว่า ข้อความนี้หมายถึงการที่บุคคลกลืนกินก้อนเหล็กแดงที่ร้อนดุจเปลวเพลิงนั้นส่งผลให้ได้รับทุกข์เวทนา ถึงตาย เพียงชาตินี้เท่านั้น แต่การที่ภิกษุผู้ทุศีลบริโภคข้าวที่ชาวบ้านถวายด้วยศรัทธานั้น ทำให้ตกนรก หลายร้อยชาติ ดังนั้นการกลืนกินก้อนเหล็กแดงที่ร้อนนั้นจึงดีกว่าการที่ภิกษุผู้ทุศีลบริโภคข้าวชาวบ้าน (ขุ.ธ.อ.(บาลี) ๗/๑๑๒)

วังคชนบท : ชื่อของชนบทแห่งหนึ่ง ในเมืองสาวัตถี ซึ่งเป็นภูมิลำเนาเดิมของพระวังคีสเถระ มีปรากฏในวังคีสเถรปาทาน ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...เพราะข้าพเจ้าเกิดที่วังคชนบท และเป็นใหญ่ในถ้อยคำ ข้าพเจ้าจึงได้ชื่อว่าวังคีสะ เพราะฉะนั้น ถึงแม้ชื่อของข้าพเจ้าจะเป็นเลิศ ก็เป็นชื่อสมมติตามโลก... (ขุ.อป. ๓๓/๑๒๒/๓๐๖)

วังคันทปุตตอุปเสนเถรคาถา : ภาษิตของพระวังคันทปุตตอุปเสนเถระ,คาถาของพระวังคันทปุตตอุปเสนเถระ ท่านพระวังคันทปุตตอุปเสนเถระ กล่าวคำเป็นต้นว่า ภิกษุพึงอยู่เสนาสนะอันสงัด ปราศจากเสียงอื้ออึงที่สัตว์ร้ายอาศัยอยู่ เพราะการหลีกเร้นเป็นเหตุ พึงเก็บผ้าจากกองขยะ จากป่าช้า และตรอกน้อยตรอกใหญ่ นั้น ทำเป็นผ้านุ่ง ผ้าห่ม แล้วใช้จีวรที่เศร้าหมอง ภิกษุพึงคุ้มครองทวาร สำรวมระวังทำใจให้เคารพเอื้อเฟื้อแล้ว เทียววิญชบาตตามลำดับสกุล ตามลำดับตรอก (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๕๗๗/๔๓๙)

วังคันทพราหมณ์ : ชื่อของบิดาในอดีตชาติของพระจุนทเถระ มีปรากฏในจุนทเถรปาทาน ดังข้อความตอนหนึ่งว่า... เขาก็บังเกิดในกำเนิด(มนุษย์)เป็นพราหมณ์มีการศึกษามีปัญญาเป็นบุตรสุดที่รักของวังคันทพราหมณ์กับนางสารีพราหมณ์... (ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๑๓๖/๑๘๖)

วังคีสเถรคาถา : ภาษิตของพระวังคีสเถระ,คาถาของพระวังคีสเถระ ท่านพระวังคีสเถระบวชแล้วใหม่ ๆ ได้เห็นหญิงหลายคน ล้วนแต่งตัวงดงาม พากันไปวิหาร ก็เกิดความกำหนัดยินดี เมื่อจะบรรเทาความกำหนัดยินดีนั้นได้กล่าวคำเป็นต้นว่า ความตริกกับความคะนองอย่างเลวทรามเหล่านี้ ย่อมเข้าครอบงำเราผู้ออกบวชเป็นบรรพชิต บุตรของคนสูงศักดิ์ได้ศึกษาวิชายิ่งอนุครวละมาก ๆ มาอย่างเชี่ยวชาญ ยิ่งลูกธนูไปรอบ ๆ ตัวโดยไม่ผิดพลาด ถึงแม้หญิงจะมามากยิ่งขึ้นไปกว่าหญิงเหล่านี้ ก็จะเบียดเบียนเราไม่ได้แน่นอน เพราะเราได้เป็นผู้ตั้งมั่นอยู่ในธรรมเสียแล้วด้วยว่า เราได้สดับทางเป็นที่ให้ถึงนิพพานนี้ เบื้องพระพักตร์ของพระพุทธเจ้า ผู้เป็นเผ่าพันธุ์ดวงอาทิตย์ ใจของเรายินดีแล้ว ในทางนั้นแน่นอน ฯลฯ ผู้ใดละความยินดี ยินร้าย และความตริกเกี่ยวกับบ้านเรือนได้ทั้งหมด หมดตณหา ไม่มีกิเลสไม่พึงก่อตัณหาดุจป่าในที่ไหน ๆ ผู้นั้นชื่อว่าเป็นภิกษุ (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๑๒๑๘/๕๓๘)

วังคีสเถรวัตถุ : เรื่องพระวังคีสเถระ พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่ภิกษุทั้งหลายว่า ผู้ใดรู้การจตุติ และการอุบัติ ของสัตว์ทั้งหลายโดยประการทั้งปวง เราเรียกผู้นั้น ซึ่งเป็นผู้ไม่ติดข้องไปดีแล้ว และตรัสรู้แล้วว่า พราหมณ์ ผู้ใดมีคติที่เทวดาคนธรรพ์ และมนุษย์ ก็รู้ไม่ได้ เราเรียกผู้นั้นซึ่งเป็นอรหันตชีณาสพว่า พราหมณ์ (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๔๑๙/๑๖๓)

วังคีสเถรปาทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระวังคีสเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๑๐๐,๐๐๐ ท่านได้ฟังพระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้าพระนามว่าพุ

มุตตระ ได้ถวายทานและผ้าครอง แล้วได้ตั้งความปรารถนาว่า ขอให้ได้เป็นสาวกผู้เลิศกว่าภิกษุทั้งหลายผู้กล่าวสวดดีเกียรติคุณของพระพุทธเจ้า เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านเวียนเกิดเวียนตายอยู่ในภavn้อยภavnใหญ่เป็นอันมาก ในชาติ สุตท้ายนี้ ได้บรรลุวิชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๙๖/๓๐๒)

วังคีสสูตร : พระสูตรว่าด้วยพระวังคีสะ สมัยที่ท่านพระวังคีสะอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน พึงได้บรรลุอรหัตต ขณะเสวยวิมุตติสุขได้กล่าววาทว่า คราก่อน เรามัวเมากายกมลอน ครั้นได้เห็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าจึงเกิดศรัทธา ได้ฟังพระธรรมเกี่ยวกับเรื่องขันธ อายตนะ ธาตุ ที่พระองค์ทรงแสดงจึงบวช พระมุณีได้ตรัสรู้พระโพธิญาณ เพื่อประโยชน์แก่ชนเป็นอันมาก การที่เรามาในสำนักของพระองค์นี้ช่างดีนัก เราได้บรรลุวิชา ๓ โดยลำดับ ได้ทำตามคำสอนของพระองค์ รู้ขันธสันดานที่เราเคยอยู่ในกาลก่อน ทิพพจักขุญาณของเราหมดจดแล้ว เราเป็นผู้สำเร็จวิชา ๓ บรรลุอิทธิวิญาณ ฉลาดในเจตปริยญาณ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๒๐/๓๒๑)

วังคีสสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยพุทธพจน์ตรัสแก่ความสงสัยของพระวังคีสะ คือท่านพระวังคีสเถระ ผู้เคยมีชื่อเสียงด้านการทำนายคติของมนุษย์ผู้ตายไป สามารถทำนายได้ว่า ใครไปเกิดในภavnใดภavnใด แต่เมื่อได้เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาค ถูกพระองค์ถามถึงคติหรือภavnของพระชีณาสพ ก็ตอบไม่ได้ จึงยอมเข้ามาบวชในพระธรรมวินัยนี้ เพื่อจะเรียนวิธีทำนายคติพระชีณาสพ โดยมีพระนิโครธกัปปเถระเป็นพระอุปัชฌาย์ ต่อมาพระอุปัชฌาย์ปรินิพพานจึงเข้าไปทูลถามพระผู้มีพระภาคถึงการปรินิพพานของพระอุปัชฌาย์ พระองค์ตรัสแก่ความสงสัยของท่านว่า นิโครธกัปปะปรินิพพานแล้วดับตัณหได้แล้ว (ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๓๔๕/๕๘๐, ขุ.สุ.อ. (บาลี) ๒/๓๔๖-๓๖๑/๑๖๒-๑๗๐)

วังคีสะ, พระ, ภิกษุ : พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เป็นบุตรพราหมณ์ในพระนครสาวัตถี ได้ศึกษาไตรเพทจนมีความชำนาญเป็นที่พอใจของอาจารย์ จึงได้เรียนมนตร์พิเศษชื่อฉวสีสมนตร์สำหรับพิสูจน์ศัรษะชากศพ เอนั่วเคะหวัศพกัทรบว่าผู้นั้นตายแล้วไปเกิดเป็นอะไรที่ไหน ท่านมีความชำนาญในมนตร์นี้มาก ต่อมาได้เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า และได้แสดงความสามารถของตน แต่เมื่อเคะหวัศพของผู้นั้นปรินิพพานแล้วไม่สามารถบอกคติได้ด้วยความอยากเรียนมนตร์เพิ่มอีก จึงขอบวชในพระพุทธศาสนา ไม่นานก็ได้บรรลุพระอรหัต ได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในทางมีปฏิภาณ ดังคำในนิกขันตสูตร ที่กล่าวไว้ว่า ท่านพระวังคีสะยังเป็นภิกษุใหม่บวชได้ไม่นานถูกใช้ให้เฝ้าวิหาร หรือตั้งคำถามว่า วังคีสะเลิศกว่าภิกษุสาวกทั้งหลายของเรา ผู้มีปฏิภาณ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๐๙/๓๐๓, ๑๕/๒๑๑/๓๐๖, ๑๕/๒๑๙/๓๒๑, อง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๒๑๒/๒๘)

วังคีสะ, พราหมณ์ : พราหมณ์หนุ่ม ชาววังคชนบท ศึกษาไตรเพท จนเป็นที่พอใจของอาจารย์ ก่อนที่จะพบพระสารีบุตร และบวชในที่สุด ดังคำในวังคีสเถราปทาน ที่ท่านพระเถระกล่าวถึงประวัติของตนไว้ตอนหนึ่งว่า ข้าพเจ้าเกิดที่วังคชนบทและเป็นใหญ่ในถ้อยคำ ข้าพเจ้าจึงได้ชื่อว่าวังคีสะเพราะฉะนั้น ถึงแม้ชื่อของข้าพเจ้าจะเป็นเลิศก็เป็นชื่อสมมติตามโลก (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๑๗/๓๐๕, ๓๓/๑๒๙/๓๐๗)

วังคีสะ, พราหมณ์ : 1. ชื่อพราหมณ์คนหนึ่ง ชาวเมืองหงสวดี พบพระพุทธเจ้านามว่าปทุมุตตระและได้บำเพ็ญทานแก่พระพุทธเจ้านามว่าปทุมุตตระ ดังคำที่ ข้าพเจ้าเป็นพราหมณ์ชาวกรุงหงสวดี ประชาชนสมมติว่าเป็นผู้ประเสริฐรู้แจ้งพระเวททุกคัมภีร์ มีนามว่าวังคีสะ มีวาตะที่เป็นประโยชน์ (ช.อุป.(ไทย) ๓๓/๑๐๕/๓๐๔)

วังสะ, แคว้น : ชื่อแคว้นหนึ่งในบรรดา ๑๖ แคว้นใหญ่แห่งชมพูทวีป ตั้งอยู่ในเขตมัชฌิมชนบท ทางทิศใต้ของแคว้นโกศล ทางทิศตะวันตกของแคว้นกาสิ และทางทิศเหนือของแคว้นอวันตี นครหลวงชื่อ *โกศลัมพี* อยู่บนฝั่งใต้ของแม่น้ำยมุนา ในสมัยพุทธกาลวังสะเป็นแคว้นที่รุ่งเรืองและมีอำนาจมากแคว้นหนึ่ง มีราชาปกครองพระนามว่าพระเจ้าอุเทน ดังคำในขณนทสสูตร ที่กล่าวไว้ว่า พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่ตำหนักอิฐ ในนาทิกคาม ได้ทรงพยากรณ์เหล่าชนผู้เคยบำรุงพระรัตนตรัย(อุบาสกอุบาสิกา) ที่ล่วงลับดับชีพไปแล้วในแคว้นรอบๆ คือ แคว้นกาสิ แคว้นโกศล แคว้นวัชชี แคว้นมัลละ แคว้นเจติ แคว้นวังสะ แคว้นกुरु แคว้นปัญจาละ แคว้นมัจฉะ และแคว้นสุรเสนะ ในเรื่องการอุปติ หรือดังคำที่ พระราชาพระองค์ใดพึงครองราชย์ เป็นอิสราธิบดี(เป็นผู้ยิ่งใหญ่เหนือกว่าผู้อื่น)แห่งชนบทใหญ่ ๑๖ แคว้นที่สมบูรณ์ด้วยแก้ว ๗ ประการเหล่านี้คือ อังคะ มคธะ กาสิ โกลละ วัชชี มัลละ เจติ วังสะ กुरु ปัญจาละ มัจฉะสุรเสนะ อัสสกะ อวันตี คันธาระกัมโปชะ การครองราชย์ของพระราชาพระองค์นั้นยังมีค่าไม่ถึงเสี้ยวที่ ๑๖ แห่งอุบาสกที่ประกอบด้วยองค์ ๘ มีปรากฏในอุโปสถสูตรและวิตถตุโปสถสูตร (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๗๓/๒๐๕, ๑๐/๒๗๔/๒๐๕, ๑๐/๒๗๕/๒๐๖, อ.ต.ก.(ไทย) ๒๐/๗๑/๒๘๘, อ.อ.ก.ก.(ไทย) ๒๓/๔๒/๓๐๗, ๒๓/๔๓/๓๑๐, ๒๓/๔๕/๓๑๕)

วังกุฏี : ส้วม, ที่ถ่ายอุจจาระสำหรับภิกษุสามเณร ดังคำในมหาวิภังค์ที่กล่าวไว้ว่า ท่านราหุลหาที่นอนไม่ได้จึงไปนอนในวังกุฏี ครั้นเวลาใกล้รุ่ง พระผู้มีพระภาคทรงตื่นบรรทมเสด็จไปวังกุฏี ครั้นถึงแล้วจึงทรงพระภาสะแม่ท่านราหุลก็กระแอมรับ, ในอุปัชฌายวัตตถกถา กล่าวไว้ว่า ถ้าบริเวณ ชุม โรงฉัน โรงไฟ วังกุฏีรูก พึ่งปิดกวาด, ในมหาบรรคสอนวิธีปฏิบัติไว้ว่า ผู้ใดเห็นหม้อน้ำดื่ม หม้อน้ำใช้ หรือหม้อน้ำในวังกุฏีว่างเปล่าก็ตักน้ำตั้งไว้, ในขุททกวัตถกถาไว้ว่าภิกษุทั้งหลายถ่ายอุจจาระในที่แจ้งต้องลำบากเพราะความร้อนบ้าง เพราะความหนาวบ้าง ฯลฯ พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า ภิกษุทั้งหลายเราอนุญาตวังกุฏี (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๕๐/๒๓๘, วิ.ม.(ไทย) ๔/๖๖/๘๕, ๔/๖๗/๙๑, ๔/๗๘/๑๑๐, ๔/๗๙/๑๑๕, วิ.ม.(ไทย) ๕/๔๖๖/๒๕๙, วิ.จ. (ไทย) ๗/๒๙๑/๗๖)

วัจจโคตตเถรคาถา : ภาษิตของพระวัจจโคตตเถร, คาถาของพระวัจจโคตตเถร ท่านพระวัจจโคตตเถรกล่าวไว้ว่า เราซึ่งได้วิชา ๓ มักเพ่งถึงนิพพานอันเป็นธรรมประณีต ฉลาดในอุบายสำหรับสงบใจ ได้บรรลุประโยชน์ตน ได้ทำตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าแล้ว (ช.เถร.(ไทย) ๒๖/๑๑๒/๓๔๔)

วัจจโคตตสูตร : พระสูตรว่าด้วยวัจจโคตรปริพาชก วัจจโคตรปริพาชกเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคผู้ประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันแล้วทูลถามว่า ท่านพระโคตม โลกเที่ยงหรือ หลังจากตายแล้ว ตถาคตจะว่าเกิดอีกก็มีใช่ จะว่าไม่เกิดอีกก็มีใช่หรือ เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า เราไม่พยากรณ์ปัญหาเหล่านี้ จึงทูลถามว่า อะไรเป็นเหตุเป็นปัจจัยที่

พวกอัญเดียรถีย์ปริพาชก เมื่อถูกถามจึงตอบปัญหาเหล่านี้ อะไรเป็นเหตุเป็นปัจจัยที่ พระสมณโคดม เมื่อถูกถามจึงไม่ทรงพยากรณ์ปัญหาเหล่านี้ พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า เพราะพวกอัญเดียรถีย์ปริพาชกพิจารณาเห็นชั้น ๕ โดยความเป็นอัตตา พิจารณาเห็นอัตตาวามีชั้น ๕ พิจารณาเห็นชั้น ๕ ในอัตตา หรือพิจารณาเห็นอัตตา ในชั้น ๕ ฉะนั้น พวกอัญเดียรถีย์ปริพาชกเมื่อถูกถามจึงตอบปัญหาเหล่านี้ ส่วน ตถาคตไม่พิจารณาเห็นชั้น ๕ โดยความเป็นอัตตา ไม่พิจารณาเห็นอัตตาวามีชั้น ๕ ไม่พิจารณาเห็นชั้น ๕ ในอัตตา หรือไม่พิจารณาเห็นอัตตาในชั้น ๕ ฉะนั้น ตถาคต เมื่อถูกถามจึงไม่พยากรณ์ปัญหาเหล่านี้ จากนั้น วัจฉโคตรปริพาชกเข้าไปหาท่านพระ มหาโมคคัลลานะถึงที่อยู่ แล้วถามปัญหานั้นกับท่านพระมหาโมคคัลลานะ ซึ่งท่านก็ได้ตอบโดยนัยแห่งพระผู้มีพระภาค วัจฉโคตรปริพาชกชื่นชมยินดีภิชิตว่าน่า อศจรรยจริง ที่อรรถกับอรรถพัญชนะกับพัญชนะของพระศาสดากับพระสาวก เทียบเคียงกันได้ เหมือนกันไม่ผิดเพี้ยนในบทที่สำคัญ (ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๔๑๗/๔๘๘)

วัจฉโคตตสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยปริพาชกชื่อว่าวัจฉโคตร วัจฉโคตรปริพาชกเข้าไปหาพระผู้มีพระภาค แล้วกราบทูลว่า ข้าพเจ้าฟังมาว่า พระสมณโคดมตรัสว่า ควรให้ท่านแก่เรา และสาวกของเราเท่านั้น จึงจะมีผลมาก ไม่ควรให้ท่านแก่คนอื่น เพราะไม่มีผลมาก คำพูดอย่างนี้ เป็นการกล่าวตู่พระองค์หรือไม่หนอ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า การกล่าวเช่นนั้น เป็นการกล่าวตู่เราด้วยคำไม่จริง เพราะคนห้ามผู้อื่นที่ให้ท่านอยู่ ชื่อว่าเป็นผู้ทำอันตรายแก่วัตถุ ๓ อย่าง คือ (๑) ทำอันตรายแก่บุญของทายก(ผู้ให้) (๒) ทำอันตรายแก่ลาภของปฏิคาหก (ผู้รับ) (๓) ในเบื้องต้น ตัวเขาเองยอมถูกกำจัดถูกทำลาย แล้วตรัสว่า แต่เรากล่าวว่า แม้แต่การที่บุคคลเทน้ำล้างภาชนะลงที่หมูสัตว์ซึ่งอาศัยอยู่ที่บ่อน้ำคร่ำหรือที่โสโครก ด้วยตั้งใจว่า หมูสัตว์ที่อาศัยอยู่ในที่นั้น จงเลี้ยงชีพด้วยน้ำล้างภาชนะ เป็นต้น เรากล่าวกรรมที่มีการเทน้ำล้างภาชนะเป็นต้นเหตุว่าเป็นที่มาแห่งบุญ ไม่จำเป็นต้องพูดถึงในหมู่มนุษย์ เรากล่าวทานที่ให้แก่มุสิคามีผลมาก เพราะผู้นั้นละนิวรณ์ ๕ ได้ และประกอบด้วยศีลชั้น ๕ สมาธิชั้น ๕ ปัญญาชั้น ๕ วิมุตติชั้น ๕ และวิมุตติญาณทัสสนชั้นอันเป็นของพระอเสขะ (อง.ต.ก. (ไทย) ๒๐/๕๘/๒๒๑)

วัจฉโคตร, ปริพาชก, วัจฉโคตรปริพาชก : ชื่อนักบวชเปลือยกาย เป็นคนไม่มีมารยาท เลียมือ เขาเชิญให้ไปรับอาหารก็ไม่ไป เขาเชิญให้หยุดรับอาหารก็ไม่หยุด ไม่รับอาหารที่เขาแบ่งไว้ ไม่รับอาหารที่เขาทำเจาะจง ไม่ยินดีอาหารที่เขาเชิญ ไม่รับอาหารจากปากหม้อ ไม่รับอาหารจากปากภาชนะ ไม่รับอาหารคร่อมธรรณีประตู ไม่รับอาหารคร่อมท่อนไม้ ไม่รับอาหารคร่อมสาก ไม่รับอาหารของคน ๒ คนที่กำลังบริโภค ไม่รับอาหารของหญิงมีครรภ์ไม่รับอาหารของหญิงผู้กำลังให้บุตรตึมนม ไม่รับอาหารของหญิงที่คลอเคลียชายไม่รับอาหารที่นัดแนะกันทำไว้ ไม่รับอาหารในที่เลี้ยงสุนัข ไม่รับอาหารในที่มิแผลงวันไต่ตอมเป็นกลุ่มๆ ไม่กินปลา ไม่กินเนื้อ ไม่ดื่มสุรา ไม่ดื่มเมรัย ไม่ดื่มยาตอง ... มีปรากฏในมหาสังจกสูตรที่ สังจกะ นิครนถบุตรทูลตอบว่า ข้าแต่พระโคดม ผู้เจริญ ท่านนันทะวัจฉโคตร ท่านกิสะ สังกัจจโคตร ท่านมกขลิ โคสาล ก็ท่านเหล่านี้

เป็นอเจลก(ประพตฺติเปลือยกาย),ในจุฬารัตนโคตตสูตรกล่าวไว้ว่า ปริพาชกชื่อวัจฉโคตรอาศัยอยู่ในอารามของปริพาชกชื่อเอกบุณทริก,ในมหาวัจฉโคตตสูตร กล่าวไว้ว่า ปริพาชกผู้นี้ออกบวช ดังคำว่า วัจฉโคตรปริพาชกได้บรรพชาอุปสมบทในสำนักของพระผู้มีพระภาคแล้ว ภายหลังท่านพระวัจฉโคตรได้เป็นพระอรหันต์องค์หนึ่งบรรดาพระอรหันต์ทั้งหลาย,ในรูปอัญญาณสูตร กล่าวไว้ว่าเขาได้สนทนากับพระผู้มีพระภาคในเรื่องความไม่รู้รูปเป็นต้น มีปรากฏในวัจฉโคตตสังยุต (ม.ม.ุ.ไทย) ๑๒/๓๖๕/๔๐๒, ม.ม.ุ.ไทย) ๑๓/๑๘๕/๒๑๕,๑๓/๑๙๓/๒๒๘,ส.ข.ไทย) ๑๗/๖๐๗/๓๗๕,๑๗/๖๐๘/๓๗๖,๑๗/๖๐๙/๓๗๖,๑๗/๖๑๐/๓๗๗)

วัจฉดาบส : ชื่อดาบสคนหนึ่ง ที่เป็นชู้กับกินนรี ดังคำในมโหสถชาดก ที่นกแขกเต้าบัณฑิตยกอุทาหรณ์อย่างอื่นมากล่าวอีกว่า มีกินนรีชื่อรัตนวดี แม้เธอก็ได้ร่วมรักกับวัจฉดาบสมนุษย์ได้ร่วมรักกับนางเนื้อก็มี ในความใคร่ มนุษย์หรือสัตว์ไม่มีต่างกัน (ขุ.ชา.ม.ไทย) ๒๘/๖๒๕/๒๗๙)

วัจฉนขาตก : พระสูตรว่าด้วยวัจฉนขาตบส ดาบสโพธิสัตว์ถูกเพื่อนเศรษฐีชาวเมืองพาราณสีชักชวนให้สึกออกมาบริโภคกาม และยินดีที่จะแบ่งทรัพย์สมบัติที่มีอยู่มากมายนี้ให้ แต่ท่านกลับกล่าวโทษของกามและโทษของการครองเรือนให้เพื่อนฟังว่า คนที่ไม่มีความมานะพยายามก็อยู่ครองเรือนไม่ได้ คนไม่พุดมูสาก็อยู่ครองเรือนไม่ได้ คนปล่อยวางอาชญาคือไม่ลงโทษคนอื่นก็อยู่ครองเรือนไม่ได้ เมื่อเช่นนี้ใครเล่าจะครองเรือน ที่ให้เกิดความยินดีได้แสนยากที่บอกพร่องได้ง่าย เมื่อกล่าวจบก็อำลาเพื่อนกลับเข้าไปอยู่ในป่าตามเดิม บ้านเรือนที่ปกครองไม่ดี มีแต่นำความทุกข์มาให้ (ขุ.ชา.ทุก.ไทย) ๒๗/๑๖๙/๑๑๐)

วัจฉนขาตบส : ชื่อดาบสคนหนึ่งเป็นพระโพธิสัตว์ ชาวเมืองพาราณสี เกิดในตระกูลพรหมณ์เจริญวัยแล้ว เกิดบวชเป็นดาบสอยู่ป่าหิมพานต์ ภายหลังเศรษฐีชาวเมืองพาราณสีมาบำรุง แล้วเกิดเป็นสหายกัน จึงมองเห็นว่า การบวชเป็นทุกข์ อยากให้สึกออกมาแล้วแบ่งสมบัติให้กึ่งหนึ่ง ดังคำในวัจฉนขาตกที่เศรษฐีกรุงพาราณสีชวนวัจฉนขาตบสโพธิสัตว์บริโภคกามว่าพระคุณเจ้าวัจฉนขาตบสเรือนทั้งหลายที่มีเงินทองบริบูรณ์ มีโภชนาหารมากมาย เป็นเรือนที่มีความสุข ซึ่งพระคุณเจ้าไม่ต้องขวนขวายก็ฉัน ดื่มและนอนได้เลย (ขุ.ชา.ทุก.ไทย) ๒๗/๑๖๙/๑๑๐)

วัจฉปาลเถรคาถา : ภาษิตของพระวัจฉปาลเถระ,คาถาของพระวัจฉปาลเถระ ท่านพระวัจฉปาลเถระกล่าวว่า พระโยคาวจรมีปกติเห็นเนื้อความทั้งสุขุมและละเอียดยิ่งนัก มีปัญญาฉลาดเฉียบแหลม ประพตฺติอ่อนนุ่มถ่อมตนอยู่เสมอ ปฏิบัติตามศีลของพระพุทธเจ้าเป็นอาจิณ พึงบรรลุนิพพานได้โดยไมยาก (ขุ.เถร.ไทย) ๒๖/๗๑/๓๒๙)

วัจฉะ : ชื่อย่อ หมายถึงวัจฉโคตตปริพาชก ดังคำในกถาวัตถุ ที่กล่าวไว้ว่า วัจฉโคตรปริพาชกได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า ข้าแต่ท่านพระโคตม คฤหัสถ์บางคนผู้ยังละคิหิสังโยชนไม่ได้ หลังจากตายแล้ว ทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ มีอยู่หรือ พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า วัจฉะ คฤหัสถ์ผู้ยังละคิหิสังโยชนยังไม่ได้ หลังจากตายแล้ว ย่อมทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ ไม่มีเลย (อภิ.ก.ไทย) ๓๗/๗๐๘/๗๕๘)

วัชชีปุตตสูตร : พระสูตรว่าด้วยภิกษุวัชชีบุตร ภิกษุวัชชีบุตรเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ณ ภูฏาคารศาลา ป่ามหาวัน เขตกรุงเวสาลี แล้วกราบทูลว่า สิกขาบท ๑๕๐ ถ้วน(สมัยนั้น มีสิกขาบทที่ทรงบัญญัติไว้มีเพียง ๑๕๐ ข้อ) ที่ต้องยกแสดงเป็นข้อ ๆ ทุกกึ่งเดือน ข้าพระองค์ไม่สามารถศึกษาในสิกขาบทนี้ได้ พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า เธอจะสมารถศึกษาในสิกขา ๓ ได้ไหม เมื่อภิกษุกราบทูลว่า ได้ พระเจ้าข้า จึงตรัสว่า ถ้าเช่นนั้น เธอจงศึกษาในสิกขา ๓ เมื่อเธอศึกษาไตรสิกขา ก็จะทำให้ละระคะ โทสะ โมหะ ได้ เพราะละระคะ โทสะ และโมหะได้แล้ว ก็จะไม่ทำกรรมที่เป็นอกุศล ไม่ประพฤตีสั่งที่เลวทรามอีก ต่อมา ภิกษุรูปนั้น ก็ได้ประพฤตปฏิบัติตามที่ทรงสอน ก็ได้รับผลอย่างนั้นจริง (อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๘๕/๓๑๐)

วัชชสูตร : พระสูตรว่าด้วยโทษ พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเชตวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี รับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลายมาตรัสว่า โทษ ๒ อย่าง คือ (๑) โทษที่ให้ผลในภพนี้ คือบางคนเห็นพระราชารับสั่งให้จับโจรผู้มักประพฤตชั่วแล้วให้ลงโทษทัณฑ์นานาชนิด เช่น เขียนด้วยแส้บ้าง เขียนด้วยหวายบ้าง ตีด้วยไม้ตะบองบ้าง ตัดมือบ้าง ตัดเท้าบ้าง ตัดหูบ้าง ตัดจมูกบ้าง ตัดทั้งหูและจมูกบ้าง เขาคิดว่า ถ้าเราพึงทำกรรมชั่วเช่นนั้น พระราชาพึงรับสั่งให้จับเราแล้วลงโทษทัณฑ์นานาชนิด เขากลับโทษที่ให้ผลในภพนี้ ไม่เที่ยวแย่งชิงสิ่งของคนอื่น (๒) โทษที่ให้ผลในภพหน้า คือบางคนเห็นประจักษ์ตั้งนี้ว่า ผลของกายทุจริต วิจิทุจริต และมโนทุจริต เป็นผลที่เลวทราม เป็นทุกข์ ซึ่งบุคคลจะต้องได้รับในภพหน้าแน่นอน ก็ถ้าเราพึงประพฤตชั่วทางกาย ทางวาจา ทางใจ ความชั่วบางอย่างนั้น พึงเป็นเหตุให้เราหลังจากตายแล้ว ไปเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก เขากลับโทษที่ให้ผลในภพหน้า จึงละกายทุจริต วิจิทุจริต มโนทุจริต บำเพ็ญกายสุจริต วิจิสุจริต มโนสุจริต บริหารตนให้บริสุทธิ์ เหตุนั้นเธอทั้งหลายพึงสำเหนียกว่า เราจักกลัวโทษที่ให้ผลในภพนี้และภพหน้า จักเป็นคนขลาดต่อโทษ มีปกติเห็นโทษโดยความเป็นของน่ากลัว บุคคลที่ขลาดต่อโทษ มีปกติเห็นโทษโดยความเป็นของน่ากลัว พึงหวังเหตุแห่งความหลุดพ้นจากโทษ (หมายถึง มรรค ๔ ผล ๔) ทั้งมวลได้ (อง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๑/๕๗)

วัชชสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่มีโทษและที่ไม่มีโทษ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เราจักแสดงธรรมที่มีโทษและธรรมที่ไม่มีโทษแก่เธอทั้งหลาย เมื่อภิกษุเหล่านั้นทูลรับสนองพระดำรัสแล้ว จึงตรัสว่า *ธรรมที่มีโทษ* คือ อกุศลกรรมบถ ๑๐ *ธรรมที่ไม่มีโทษ* คือ กุศลกรรมบถ ๑๐ (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๘๔/๓๓๔)

วัชชิตเถรคาถา : ภาษิตของพระวัชชิตเถระ ,คาถาของพระวัชชิตเถระ ท่านพระวัชชิตเถระระลึกชาติก่อนของตนได้ จึงได้กล่าวว่า เราเป็นปุถุชนมีตนอยู่ เมื่อไม่เห็นอริยสัจ จึงได้ท่องเที่ยววนเวียนไปมาในคติทั้งหลายตลอดกาลนาน เรานั้นไม่ประมาทแล้ว กำจัดกรรมกิเลสที่ได้ชื่อว่าสงสารได้แล้ว เราตัดคติทั้งปวงขาดแล้ว บัดนี้ไม่มีเกิดอีก (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๒๑๕/๓๗๑)

วัชชียมาหิตคหบดี : คหบดีชื่อว่าวัชชียมาหิตะ เป็นชาวกรุงจำปา เคยไปเข้าสนทนากับพวกอัญญเดียรถีย์ จนทำให้พวกอัญญเดียรถีย์คอดก ขบเซา สามารถข่มพวกอัญญเดียรถีย์ได้ จนพระผู้มีพระ

ภาคตรัสชม ดังคำว่า พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ริมฝั่งสระคัคคราโปกขรณีเขต
กรุงจำปา ครั้นนั้นวัชชียามาหิตคหบดีออกจากกรุงจำปาแต่ยังวัน เพื่อเฝ้าพระผู้มีพระ
ภาค แต่ยังไม่ใช่เวลา วัชชียามาหิตคหบดีเข้าไปยังอารามของพวกอัญเดียรถีย์ปริพาชก
สมัยนั้นแล พวกอัญเดียรถีย์ปริพาชกกำลังร่วมประชุมกัน ส่งเสียงเอ็ดอึง นั่งสนทนา
กันถึงตริจฉานกถา มีประการต่างๆ มีปรากฏในวัชชียามาหิตสูตร ซึ่งในท้ายสูตร พระผู้
มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุใดในธรรมวินัยนี้เป็นผู้มีฐิติคือกิเลสในนัยน์ตา
น้อยตลอดกาลนานแม้ภิกษุนั้นก็พึงชมอัญเดียรถีย์ปริพาชกทั้งหลายได้อย่าง
แนบเนียน โดยชอบธรรมอย่างนี้เหมือนวัชชียามาหิตคหบดีชมได้แล้ว (อง.ทสก.(ไทย)
๒๔/๙๔/๒๒๐)

วัชชียามาหิตสูตร : พระสูตรว่าด้วยวัชชียามาหิตคหบดี วัชชียามาหิตคหบดีออกจากกรุงจำปาเพื่อเฝ้า
พระผู้มีพระภาค เห็นว่า ยังไม่ใช่เวลาที่จะเฝ้าพระผู้มีพระภาค และเยี่ยมเยือนภิกษุ
ทั้งหลายผู้อบรมจิต ทางที่ดี เราควรจะไปยังอารามของอัญเดียรถีย์ปริพาชก แล้ว
ไปยังอารามของพวกอัญเดียรถีย์ปริพาชก ได้สนทนาปราศรัยพอเป็นที่บันเทิงใจ พอ
เป็นที่ระลึกรังเกี้ยวแล้ว อัญเดียรถีย์ปริพาชกเหล่านั้นจึงถามคหบดีนั้นว่า พระสมณโค
ดมทรงติเตียนตบะทั้งหมดกล่าวโทษผู้มีตบะ เลี้ยงชีพเศร้าหมอง(หมายถึงประกอบ
ทุกกรกิริยา ดำรงชีวิตอย่างผิดเคือง ทรมาณตนให้ลำบาก) โดยส่วนเดียว จริงหรือ วัช
ชียามาหิตคหบดีตอบว่า พระผู้มีพระภาคจะได้ทรงติเตียนตบะทั้งหมดก็หาไม่ได้ จะได้
กล่าวโทษผู้มีตบะทุกคนผู้เลี้ยงชีพเศร้าหมองโดยส่วนเดียวก็หาไม่ได้ พระผู้มีพระภาค
ทรงติเตียนตบะที่ควรติเตียน สรรเสริญตบะที่ควรสรรเสริญ เมื่อทรงติเตียนสิ่งที่ควรติ
เตียน สรรเสริญสิ่งที่ควรสรรเสริญ จึงชื่อว่าวิภังขวาที(มีปกติตรัสจำแนก) ในเรื่องนี้
พระผู้มีพระภาคมิใช่เอ็งสาวาที(มีปกติตรัสโดยส่วนตัว) เมื่อปริพาชกคนหนึ่งกล่าวกับ
วัชชียามาหิตคหบดีว่า พระสมณโคดมผู้ที่ท่านสรรเสริญ เป็นผู้แนะนำในทางฉิบหาย
(หมายถึงให้สัตว์ถึงความพินาศ) เป็นผู้ไม่มีบัญญัติ(หมายถึงไม่สามารถบัญญัติอะไร
หรือบัญญัตินิพพานที่ไม่สามารถจะเห็นประจักษ์ได้) จึงกล่าวว่า แม้ในเรื่องนี้ ข้าพเจ้า
กล่าวกับท่านทั้งหลายโดยชอบธรรม พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติว่า นี้กุศล นี้อกุศลพระ
ผู้มีพระภาคเมื่อทรงบัญญัติกุศลและอกุศลอย่างนี้ จึงชื่อว่าทรงมีบัญญัติ มิใช่ผู้ทรง
แนะนำในทางฉิบหาย ไม่ใช่ผู้ไม่มีบัญญัติ วัชชียามาหิตคหบดีทราบวาปริพาชกเหล่านั้น
นั่งนิ่ง เก้อเขิน คอดก ก้มหน้า ชบเซา โต้ตอบไม่ได้ จึงลุกจากที่นั่ง เข้าไปเฝ้าพระผู้มี
พระภาคถึงที่ประทับ ถวายอภิวาทแล้วนั่ง ณ ที่สมควร ได้กราบทูลเรื่องที่สนทนา
ปราศรัยกับอัญเดียรถีย์ปริพาชกเหล่านั้นแต่พระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบทุกประการ
พระผู้มีพระภาคได้ประทานสาธุการแก่วัชชียามาหิตคหบดีว่า ท่านสามารถชมโมฆบุรุษ
เหล่านั้นได้อย่างแนบเนียนตามกาลอันควร โดยชอบธรรม แล้วตรัสว่า เราไม่กล่าว
ตบะทั้งหมดว่า ควรบำเพ็ญ หรือไม่ควรบำเพ็ญ ควรสมาทาน หรือไม่ควรสมาทาน
เราไม่กล่าวความมุงมั่น(หมายถึงทำความเพียรเป็นหลักใหญ่) ทั้งหมดว่า ควรมุงมั่น
หรือไม่ควรมุงมั่น เราไม่กล่าวการสละคืนทั้งหมดว่า ควรสละคืน หรือไม่ควรสละคืน
เราไม่กล่าวความหลุดพ้นทั้งหมดว่า ควรหลุดพ้น หรือไม่ควรหลุดพ้น พระองค์ทรง

อธิบายต่อไปว่า ตบะใด เมื่อบุคคลบำเพ็ญอยู่ อกุศลธรรมทั้งหลายเจริญยิ่งขึ้น กุศลธรรมทั้งหลายเสื่อมไป ตบะเช่นนั้น เรากล่าวว่า ไม่ควรบำเพ็ญ ส่วนตบะใด เมื่อบุคคลบำเพ็ญอยู่ อกุศลธรรมทั้งหลายเสื่อมไป กุศลธรรมทั้งหลายเจริญยิ่งขึ้น ตบะเช่นนั้น เรากล่าวว่า ควรบำเพ็ญ แม้การสมาทาน ความมุ่งมั่น การสละคืน และความหลุดพ้นก็พึงทราบโดยนัยนี้ เมื่อวัชชียามาหิตคหบดีลูกจากอาสนะถวายอภิวาททำประทักษิณแล้วหลีกไปไม่นาน พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า ภิกษุเป็นผู้มีฤทธิคือกิเลสในดวงตาน้อยตลอดกาลนาน แม้ภิกษุนั้นก็พึงชมอัญญเดียรฉัตรีปริพาชกทั้งหลายได้อย่างแนบเนียนโดยชอบธรรมอย่างนี้เหมือนวัชชียามาหิตคหบดีชมได้แล้ว (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๙๔/๒๒๐)

วัชชี, แคว้น, ขนบ : ชื่อแคว้นหนึ่งในบรรดา ๑๖ แคว้นใหญ่แห่งชมพูทวีป ตั้งอยู่บนฝั่งทิศตะวันออกเฉียงของแม่น้ำคันทกะ อยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงของแคว้นมัลละ ทางทิศเหนือของแคว้นมคธ นครหลวงชื่อ เวสาลีแคว้นวัชชีปกครองด้วยระบอบสามัคคีธรรม พวกกษัตริย์ที่ปกครองเรียกว่ากษัตริย์ลิจฉวี (นอกจากพวกลิจฉวีแล้วยังมีพวกวิเทหะซึ่งปกครองอยู่ที่เมืองมิถิลา แต่ในสมัยพุทธกาลมีอำนาจน้อย)แคว้นวัชชีรุ่งเรืองเข้มแข็งและมีอำนาจมากตอนปลายพุทธกาลได้กลายเป็นคู่แข่งกับแคว้นมคธ แต่หลังพุทธกาลไม่นานก็เสียอำนาจแก่มคธ เพราะอุบายทำลายสามัคคี ของวัสสการพราหมณ์ ตั้งคำในมหาวิงค์ว่าวัชชีชนบทเกิดข้าวยากมากแพงประชาชนมีความเป็นอยู่แร้นแค้น ใช้สลากรับส่วนซื้ออาหาร ล้มตายกันกระดุกขาเกลื่อน ยากที่พระอริยะจะบิณฑบาตยังชีพได้,ในวัชชีสูตร กล่าวไว้ว่า พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ หัตถิกาม แคว้นวัชชีครั้งนั้น อุคคคหบดีชาวบ้านหัตถิกามเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ,ในถปิสูตร กล่าวไว้ว่าเป็นเขตติดต่อกับแคว้นมัลละ,ในวัสสการสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงวัชชีอธิการิยธรรม ๗ ข้อ เช่น ในข้อที่ ๖ ตรัสว่า พวกเจ้าวัชชีพึงหวังได้แต่ความเจริญอย่างเดียว ไม่มีความเสื่อมเลย トラบเท่าที่พวกเจ้าวัชชียังสักการะ เคารพ นับถือ บูชาเจดีย์ในแคว้นวัชชีของชาววัชชีทั้งในเมืองและนอกเมืองและไม่ละเลยการบูชาอันชอบธรรมที่เคยให้ เคยกระทำต่อเจดีย์เหล่านั้นให้เสื่อมสูญไป,ในจูฬวรรค ช่วงสังคายนา ครั้งที่ ๒ กล่าวไว้ว่า ท่านพระยสกาภิกขุบุตรเที่ยวจาริกอยู่ในแคว้นวัชชี ไปถึงกรุงเวสาลี (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๓๐/๒๐,วิ.มหา.(ไทย) ๒/๖๗/๒๕๒๗/๔๔๖/๓๙๓,ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๓๑/๗๗,๑๐/๑๓๒/๗๗,๑๐/๑๓๓/๗๘,๑๐/๑๓๔/๘๐,๑๐/๑๓๔/๗๙,๑๐/๑๓๔/๘๐,๑๒/๓๕๐/๓๘๔,ส.ส.(ไทย)๑๕/๒๒๔/๓๒๖,ส.สหา.(ไทย)๑๘/๑๒๕/๑๕๑,๑๘/๓๓๐/๓๔๘,ส.ม.(ไทย)๑๙/๓๘๐/๒๓๔,อง.สตตก.(ไทย) ๒๓/๒๑/๓๒)

วัชชี, เจ้า, พวก, ชาว : ผู้อยู่ในแคว้นวัชชี ระดับเจ้าได้เจ้าวัชชีบุตร หรือเจ้าลิจฉวีบุตร และคนอยู่ในปกครองแบบวัชชีธรรม หรือตั้งคำในมหาปรินิพพานสูตรว่า พระราชาแห่งแคว้นมคธ พระนามว่าชาตศัตรุ เวเทหิบุตร มีพระประสงค์จะเสด็จไปปราบแคว้นวัชชี รับสั่งว่า เราจะโค่นล้มพวกวัชชีผู้มีฤทธิมากอย่างนี้ มีอำนาจมากอย่างนี้ ให้พินาศย่อยยับ ตั้งคำในลิจฉวีกุมารสูตร ที่เจ้าลิจฉวีนามว่ามหานามะเดินพักผ่อนอยู่ในป่ามหา

วันได้เห็นเจ้าลิจฉวีกุมารเหล่านั้นผู้ต่างนั่งนั่งประคองอัญชลีอยู่ใกล้พระผู้มีพระภาคจึงเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ถวายอภิวาทแล้วนั่ง ณ ที่สมควรได้เปล่งอุทานว่า เจ้าวัชชีจักเจริญ เจ้าวัชชีจักเจริญ หรือตั้งคำในราชขอปรีธานิยธรรม ที่กล่าวไว้ เช่น ข้อที่ ๑ ว่า พระผู้มีพระภาครับสั่งเรียกท่านพระอานนท์มาตรัสถามว่า อานนท์ เธอได้ยินไหมว่า พวกเจ้าวัชชีหมั่นประชุมกันเนื่องนิത്യ ประชุมกันมากครั้ง ท่านพระอานนท์ทูลตอบว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์ได้ยินว่าพวกเจ้าวัชชีหมั่นประชุมกันเนื่องนิത്യ ประชุมกันมากครั้ง พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า อานนท์ พวกเจ้าวัชชีพึงหวังได้แต่ความเจริญอย่างเดียว ไม้มีความเสื่อมเลย ตราบเท่าที่พวกเจ้าวัชชียังหมั่นประชุมกันเนื่องนิത്യประชุมกันมากครั้ง หรือตั้งคำในจุฬโคสิงคสูตรที่กล่าวไว้ว่า เทพชั้นภุมมะได้ฟังเสียงของยักษ์ชื่อที่ชประชนแล้วได้ประกาศ(ต่อไป)ว่า ท่านผู้เจริญทั้งหลาย เป็นลาภของชาววัชชี ประชาชนชาววัชชีได้ดีแล้ว ที่พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าเสด็จมาประทับอยู่ และกุลบุตร ๓ ท่านนี้ คือท่านพระอนุรุทธะ ท่านพระนันทิยะและท่านพระกิมิละก็มาพักอยู่ (ที่.ม.(ไทย)๑๐/๑๓๑/๗๗,๑๐/๑๓๒/๗๗,๑๐/๑๓๓/๗๘,ที่.ปา.(ไทย)๑๑/๖/๕,๑๑/๑๑/๑๐,๑๑/๑๕/๑๓,๑๑/๑๖/๑๓,ม.ม.(ไทย) ๑๓//๓๓๑/๓๖๐, อัง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๕๘/๑๐๕)

วัชชีธรรม :

ธรรมของเจ้าวัชชี เรียกว่าราชขอปรีธานิยธรรม ในมหาปรินิพพานสูตร และวัสสการสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่ามี ๗ ประการ คือ (๑) พวกเจ้าวัชชียังหมั่นประชุมกันเนื่องนิത്യประชุมกันมากครั้ง (๒) พวกเจ้าวัชชียังพร้อมเพรียงกันประชุม พร้อมเพรียงกัน เลิกประชุม และพร้อมเพรียงกันทำกิจที่พวกเจ้าวัชชีพึงทำ (๓) พวกเจ้าวัชชียังไม่บัญญัติสิ่งที่มีบัญญัติไว้ไม่ล้มล้างสิ่งที่บัญญัติไว้แล้วถือปฏิบัติมั่นในวัชชีธรรมที่วางไว้เดิม(๔)พวกเจ้าวัชชียังสักการะเคารพ นับถือ บูชาเจ้าวัชชีผู้มีพระชนมายุมากของชาววัชชีและสำคัญถ้อยคำของท่านเหล่านั้นว่าเป็นสิ่งควรรับฟัง (๕) พวกเจ้าวัชชียังไม่ฉุดคร่าขึ้นใจกุลสตรีหรือกุลกุมารีให้อยู่ร่วมด้วย(๖)พวกเจ้าวัชชียังสักการะ เคารพ นับถือบูชาเจดีย์ในแคว้นวัชชีของชาววัชชีทั้งในเมืองและนอกเมืองและไม่ละเลยการบูชาอันชอบธรรมที่เคยให้เคยกระทำต่อเจดีย์เหล่านั้นให้เสื่อมสูญไป (๗) พวกเจ้าวัชชียังจัดการรักษา คุ่มครองป้องกันพระอรหันต์ทั้งหลายโดยชอบธรรมด้วยตั้งใจว่า ทำอย่างไร พระอรหันต์ที่ยังไม่มา พึงมาสู่แคว้นของเรา และท่านที่มาแล้วพึงอยู่อย่างผาสุก (ที่.ม.(ไทย) ๑๐/๑๓๔/๗๙,๒๓/๒๑/๓๑,อัง.สตุตท.(ไทย) ๒๓/๒๒/๓๔)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า วัชชีธรรมที่วางไว้เดิม หมายถึงประเพณีที่สืบทอดกันมานาน เช่น จับผู้ต้องสงสัยว่าเป็นโจร ผู้จับจะไม่ สอบสวนเอง แต่จะส่งให้ฝ่ายสอบสวนฝ่ายสอบสวนสืบสวนแล้วรู้ว่าไม่ใช่ก็ปล่อย ถ้ายังสงสัยก็ส่งต่อขึ้นไป ตามลำดับชั้น บางกรณีอาจส่งถึงเสนาบดี บางกรณีอาจส่งถึงพระราชารเพื่อทรงวินิจฉัย (ที่.ม.อ.(บาลี) ๑๓๔/๑๑๘)

วัชชีบุตร, ภิกษุ : ชื่อภิกษุพวกหนึ่งชาวเมืองเวสาลีแสดงวัตถุ ๑๐ ประการ ละเมิตธรรมวินัย ดังคำในมหาวิงค์ที่กล่าวไว้ว่า พวกภิกษุวัชชีบุตรชาวกรุงเวสาลีหลายรูป ยังไม่บอกคินสิกขา ไม่เปิดเผยความท้อแท้ พวกกันเสพเมถุนธรรม(วิ.มหา.(ไทย) ๑/๔๓/๓๑,๑/๖๗/

๕๔),เป็นต้นเหตุแห่งการสังคายนา ครั้งที่ ๒ หรือตั้งคำว่า พวกภิกษุวัชชีบุตร ชาวกรุงเวสาลีประมาณ ๕๐๐ รูป เป็นพระบวชใหม่ไม่รอบรู้พระธรรมวินัย ภิกษุเหล่านั้นจับสลากเพราะเข้าใจว่า นี่เป็นธรรม นี่เป็นวินัยนี้เป็นสัตตฤคศาสตร์ ครั้งนั้นแล พระเทวทัตทำลายสงฆ์แล้วพาภิกษุประมาณ ๕๐๐ รูปเดินทางไปทางคยาสิสประเทศ ,ในสัตตฤคชนธกะ กล่าวไว้ว่า เมื่อพระผู้มีพระภาคเสด็จดับขันธปรินิพพานล่วงไปได้ ๑๐๐ ปี ภิกษุวัชชีบุตรทั้งหลายชาวกรุงเวสาลี แสดงวัตถุ ๑๐ ประการในกรุงเวสาลี คือ ๑. สิงคิโลณกับปะ (เก็บเกลือไว้ในเข่ง แล้วฉนกับอาหารรสไม่เค็มได้) ๒. พวงคูลกับปะ (ฉนอาหารเมื่อเงาเลยเวลาเที่ยงไป ๒ องคุลีได้) ๓. คามันตรกับปะ (เข้าบ้านฉนอาหารที่ไม่เป็นเดนได้) ๔. อวาสกับปะ(ทำอุโบสถแยกกันในอวาสมที่มีสีมาเดียวกันได้)๕.อนุมติกับปะ(ทำสังฆกรรม ในเมื่อภิกษุทั้งหลายยังไม่พร้อม แล้วขออนุมติภายหลังได้) ๖. อาจิณณกับปะ(ประพุดิตตามแบบที่พระอุปัชฌาย์อาจารย์เคยประพุดิตมาได้) ๗. อมถิตกับปะ(ฉนนมสดที่แปรไปแล้ว แต่ยังไม่เป็นนมเปรี้ยวได้) ๘. ชโลคิ(ดื่มสุราอ่อน ๆ ได้) ๙. อทสกนีสีทนะ(ใช้ฝารองนั่งไม่มีชายได้) ๑๐. ชาตรูปรชตะ(รับทองรับเงินได้)หรือตั้งคำในวัชชีปุตตสูตรที่กล่าวไว้ว่า พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ภูฏาคารศาลา ป่ามหาวันเขตกรุงเวสาลี ครั้งนั้นภิกษุวัชชีบุตรรูปหนึ่งเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ (วิ.จ.ุ(ไทย) ๗/๔๔๖/๓๙๓, ๗/๔๔๖/๓๙๔, ๗/๔๔๖/๓๙๕, ๗/๔๔๙/๔๐๐, ๗/๔๕๒/๔๐๕, ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๒๙/๓๓๐, อ.จ.ต.ก.(ไทย) ๒๐/๘๕/๓๑๑)

วัชชีปุตตกเถรคาถา : ภาชิตของพระวัชชีบุตรเถระ,คาถาของพระวัชชีบุตรเถระ ท่านพระวัชชีบุตรเถระกล่าวไว้ว่า เราอยู่ในป่าแต่ผู้เดียว เหมือนกับท่อนไม้ที่เขาทิ้งไว้ในป่า คนหม่มมากปรารถนาจะเป็นเช่นอย่างเรา เหมือนสัตว์นรกพากันปรารถนาไปสวรรค์ (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๖๒/๓๒๖)

วัชชีปุตตกภิกษุวัตถุ : เรื่องภิกษุผู้เป็นโอรสของเจ้าวัชชี พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่ภิกษุผู้เป็นโอรสของเจ้าวัชชีว่า การบวชเป็นของยาก ความยินดีในการบำเพ็ญธรรมก็เป็นของยาก เรือนที่ครอบครองไม่ดี ก่อให้เกิดทุกข์ การอยู่ร่วมกับคนเสมอกันเป็นทุกข์การเดินทางไกล ก็เป็นทุกข์ เพราะฉะนั้น บุคคลจึงไม่ควรเป็นผู้เดินทางไกล และไม่ควรให้ทุกข์ติดตามได้ (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๓๐๒/๑๒๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า การบวช ที่ชื่อว่า เป็นของยาก เพราะจะต้องสละโลกสมบัติน้อยใหญ่และเครื่องญาติแล้วมอภายถวายเป็นชีวิต ในพระศาสนาจึงจะบวชได้ คำว่า เรือนที่ครอบครองไม่ดี ก่อให้เกิดทุกข์ หมายถึงผู้ครองเรือนจะต้องปฏิบัติราชกิจของพระราชาหรือกิจของอิสรชน จะต้องสงเคราะห์ชนข้างเคียง และให้ทานแก่สมณพราหมณ์ เพราะฉะนั้น การครองเรือนจะให้สมบูรณ์เต็มที่เป็นไปได้ยาก ถ้าครองเรือน ไม่ดี ก็ก่อให้เกิดทุกข์ได้ (ขุ.ธ.อ. (บาลี)๗/๙๘) คำว่า การเดินทางไกล หมายถึงการท่องเที่ยวไปในสังสารวัฏ (ขุ.ธ.อ. (บาลี)๗/๙๙)

วัชชีปุตตเถรคาถา :ภาชิตของพระวัชชีบุตรเถระ,คาถาของพระวัชชีบุตรเถระ ท่านพระวัชชีบุตรเถระกล่าวไว้ว่า ท่านพระอานนทโคตมโคตร ท่านจงเข้าไปยังสุมทุมพุ่มไม้ กำหนดนิพพาน

ไว้ในใจ เฟื่องผานไปเกิด และอย่าประมาท เสี่ยงวิพากษ์วิจารณ์ของคนจะช่วยอะไร ท่านได้ (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๑๑๙/๓๔๖)

วัชชีบุตรเถรภาพทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระวัชชีบุตรเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๙๔ ท่านได้ถวายพวงผลไม้ทั้งหมดแต่พระปัจเจกพุทธเจ้าพระนามว่าสหัสสร้างสี เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านไม่ได้พบทุกขเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุวิชชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๔๙/๓๔๓)

วัชชีบุตรสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยภิกษุวัชชีบุตร สมัยที่ภิกษุวัชชีบุตรรูปหนึ่งอยู่ ณ รวป่าแห่งหนึ่ง เขตกรุงเวสาลี ครานั้น ในกรุงเวสาลีมีการละเล่นมหรสพตลอดทั้งคืน เธอได้ฟังเสียงดนตรีก้องกังวานเช่นนั้นก็คร่ำครวญว่า เราอยู่ในป่าคนเดียว ดุจท่อนไม้ที่เขาทิ้งไว้ในป่า ใครหนอจะเลวกว่าเราในราตรีเช่นนี้ เทวดาผู้สิงสถิตอยู่ในราวป่านั้นประสงคจะให้เธอสลัดใจจึงกล่าวว่า ท่านอยู่ในป่าคนเดียว ดุจท่อนไม้ที่เขาทิ้งไว้ในป่า เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายเป็นอันมารักท่าน ดุจสัตว์นรกยินดีต่อผู้ที่จะไปสวรรค์ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๒๙/๓๓๐)

วัชชีสูตร : พระสูตรว่าด้วยคหบดีชาวแคว้นวัชชี อัครคหบดีชาวบ้านหัตถิคามเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคผู้ประทับอยู่ ณ หัตถิคาม แคว้นวัชชี แล้วทูลถามปัญหาว่า อะไรเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้สัตว์บางพวกไม่ปรินิพพานและบางพวกปรินิพพานในปัจจุบัน พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เพราะมีรูปที่พึงรู้แจ้งทางตา เสียงที่พึงรู้แจ้งทางหูเป็นต้นที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ สัตว์ผู้ยังเพิลิดเพิลิน เขยชม ยึดติดรูป เสียงเป็นต้นนั้น จึงเกิดมีตัณหา ยังมีอุปาทาน(ความยึดมั่น) จึงไม่ปรินิพพาน ส่วนผู้มีนัยตรงกันข้าม ย่อมปรินิพพาน (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๑๒๕/๑๕๑)

วัชฌมาณพ : ชื่อมาณพคนหนึ่ง ที่ละธรรม ประพฤติชั่วเป็นชู้ ดังคำในสโลวีมังสชาดกที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่าชู้จจมาณพ สู้จจมาณพ นันทมาณพสุขวัจจมาณพ วัชฌมาณพ และอัทธวุสสีมาณพนั้น มีความต้องการหญิงสาว จึงพากันละธรรมเสีย (ขุ.ชา.จตุกก.(ไทย) ๒๗/๑๙/๑๖๐)

วิภูฏกชาดก^๓ : ชาดกว่าด้วยนกคุ้มโพธิสัตว์ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า นกคุ้มโพธิสัตว์ ในขณะที่ยังเป็นลูกนกนอนอยู่ในรัง ขนปีกยังไม่ขึ้น กำลังขายังไม่เกิดไฟใหม่ป่าขึ้น ไหม้ลูกกลามาจากทุกทิศ ไกลจะถึงรังของตน ทั้งมารดาบิดาและนกอื่น ๆ ก็หนีไฟไปจนสิ้น เมื่อจะห้ามไฟป่าที่ไหม้มาไกลจะถึงรังของตน ได้ระลึหาที่พึงอย่างอื่นไม่ได้จึงได้ระลึถึงคุณของบารมีทั้งหลายมีศีลเป็นต้นที่พระพุทธเจ้าในปางก่อนทั้งหลายบำเพ็ญมาแล้วด้วย ระลึถึงธรรมทั้งหลายที่พระพุทธเจ้าในปางก่อนตรัสรู้แล้วด้วย และสัจจะคือความจริงที่มีอยู่ในตนด้วยแล้วตั้งสัจจะอธิษฐานกล่าวความจริงว่า ปีกของเรามีอยู่แต่ยังบินไม่ได้ เท่าที่ ๒ ของเราก็มืด แต่ก็ยังเดินไม่ได้ และมารดาบิดาของเราก็น่าจะออกไปหมดแล้ว ไฟป่าเอ๋ย เจ้าจงถอยไปกลับไปเสียเถิด เมื่อท่านได้ทำสัจจกิริยาอย่างนี้ไฟดับดับลง การได้บำเพ็ญบารมีคือคุณงามความดีไว้ในปางก่อน ย่อมสามารถเป็นที่พึงอาศัยของบุคคลในยามคับขันได้ (ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๓๕/๑๕)

- วิญญูชาตก^๒ :** ชาตกว่าด้วยนกกระจาบ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า นกกระจาบโพธิสัตว์บอกวิธีที่รอดชีวิตมาได้แก่พวกญาติว่า ตนทำเป็นนออาหารจนร่างกายซูบผอม เมื่อพ่อค้าไม่ต้องการ พ่อขายพรานเปลอวางไว้นอกกรงจึงบินหนีมา ผู้ที่จะประสบผลสำเร็จหรือบรรลุคุณวิเศษได้ ต้องมีความคิดคำนึงและมีความอดทนอดกลั้น (ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๑๑๘/๔๘)
- วิญญูชาตก^๓ :** ชาตกว่าด้วยนกคุ้มโพธิสัตว์ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า นกคุ้มโพธิสัตว์เห็นกาผอมตัวหนึ่งจึงถามถึงสาเหตุว่าทั้งที่กำมีอาหารดีๆ อันเป็นของมนุษย์เช่นเนยใสและน้ำมัน เป็นต้น แต่ร่างกายดูผอมมากไป ได้ฟังว่า เหตุที่กาผอมเพราะชอบไปขโมยเขากินจึงมีใจหวาดสะดุ้งอยู่ตลอดเวลา จึงได้บอกวิธีที่จะทำให้อ้วนแก่กว่า ให้กินอาหารเท่าที่มีหาได้ง่าย ไม่ต้องไปหากินไกล ไม่ไปปลักขโมยเขากิน เพราะคนมีความมักน้อย เป็นคนมีความสุข ไม่กังวลเรื่องหาอาหาร กินอาหารที่พอเหมาะพอประมาณก็จะดำเนินชีวิตให้เกิดความสุขได้ แต่กามีนิสัยโลเล ชอบขโมยเขากินจึงไม่สามารถที่จะทำตามได้นิสัยที่เคยชิน ชอบทำตามใจตนเองไม่รู้จักประมาณในการบริโภค เป็นเหตุนำความทุกข์มาให้ (ขุ.ชา.ฉกก.(ไทย) ๒๗/๑๒๘/๒๕๒)
- วิญญูโกตกจรिया :** ว่าด้วยจริยาของลูกนกคุ้ม พระผู้มีพระภาคทรงเล่าว่า ในสมัยที่เป็นลูกนกคุ้มยังอ่อน ขนปีกยังไม่งอก เมื่อไฟป่าลุกลามมาใกล้ ไม่มีทางหนีจึงตั้งสัจจะอ้างเอาคุณศีล ระวังถึงธรรม และระลึกถึงพระพุทธเจ้าในอดีตชาติเป็นที่พึ่ง ทำให้ไฟนั้นดับไป (ขุ.จรिया.(ไทย) ๓๓/๗๒/๗๖๗)
- วิญญูทุกซ์ :** ทุกซ์ในวิญญูสังสาร หมายถึงทุกซ์ในการเวียนว่ายตายเกิด อยู่ในวิญญูะ คือกรรม กิเลส วิบาก ดังคำในวิตักกสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ผู้ข้ามวิญญูทุกซ์อันเป็นยาพิษ ผู้ย่อมไปในธรรมเป็นที่สิ้นตัณหา ผู้ทรงไว้ซึ่งร่างกายสุดท้ายนั้นแล เรากล่าวว่า เป็นผู้ละมาร เป็นผู้ถึงฝั่งแห่งชรา ดังคำในปาราปริยเถรคาถา ที่พระปาราปริยเถรกล่าวไว้ว่า เราละผัสสายตนะ ๖ ได้แล้ว คุ้มครองสำรวมระวังทวาร ๖ ด้วยดี กำจัดสรรพกิเลสอันเป็นมูลรากแห่งวิญญูทุกซ์ได้หมดแล้ว จึงหมดสิ้นอาสวะ หรือดังที่พระมาลุงกยปุตตเถรกล่าวไว้ว่า ท่านมีสติประพฤติดูอย่างนี้ก็ฉฉนั้น เมื่อไม่ก่อวิญญูทุกซ์อย่างนี้ ท่านกล่าวว่าอยู่ใกล้นิพพาน หรือดังคำว่า จิต เมื่อก่อน ท่านแนะนำเราว่า ท่านจงเจริญมรรคมืองค์ ๘ ที่นำสัตว์ออกจากวิญญูทุกซ์ หยั่งถึงความสิ้นทุกซ์ทั้งมวล ชำระล้างกิเลสได้หมดสิ้น เพื่อบรรลุนิพพานให้ได้ (ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๓๘/๓๘๖, ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๑๑๖/๓๔๕, ๒๖/๘๐๗/๔๗๔, ๒๖/๑๑๑๘/๕๒๑)
- วิญญูสงสาร :** การเวียนว่ายตายเกิดในวิญญูะ, วัฏวนแห่งสงสาร คือท้องเที่ยวเวียนว่ายตายเกิดอยู่ซ้ำแล้วซ้ำเล่า ดังคำในมาตาปุตตสูตรว่า กามคุณ ๕ นี้ คือ รูป เสียง กลิ่น รส และ โผฏฐัพพะ ซึ่งนารัณรมย์ใจ ย่อมปรากฏในรูปสตรี เหล่าชนผู้ถูกกาโมชะ(ห้วงน้ำคือ กาม) พัดไม่กำหนดรู้กาม ย่อมมีกาล (แห่งวิญญูะ) คติและภพน้อยภพใหญ่ในวิญญูสงสารเป็นเบื้องหน้า หรือดังคำในจิตตสัมภุตชาตก ว่า นางวิญญูมั่งคติกกล่าววว่า ก็ ยักษ์ทั้งหลายได้กระทำบุตรของดิฉันให้เป็นอย่างนี้ส่วนพระคุณเจ้าผู้ประพฤติ พรหมจรรย์อย่าโกรธบุตรดิฉันเลย พระคุณเจ้าผู้เห็นภัยในวิญญูสงสาร ดิฉันขอถึง

พระคุณเจ้าเท่านั้นเป็นที่พึ่งที่ระลึกเป็นบาทเบื้องต้น หรือดังคำที่พระขมาเถรกล่าวไว้ว่า หม่อมฉันขอนอบน้อมพระองค์ ข้าแต่พระองค์ผู้เสด็จข้ามวิภวสงสารได้แล้ว หม่อมฉันขอนอบน้อมพระองค์ ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงประทานอมตธรรม หม่อมฉันขอนอบน้อมพระองค์ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๕๕/๙๖, ขุ.ชา.วิสติ.(ไทย) ๒๗/๑๗/๔๗๒,๒๗/๑๙/๔๗๒,๒๗/๔๔/๔๗๗,๓๓/๓๖๒/๔๓๕,๓๓/๓๘๗/๔๓๙)

วิภวสงสาร :

การวนเวียน, การเวียนเกิดเวียนตาย, การเวียนว่ายตายเกิด, ความเวียนเกิด หรือวนเวียน ด้วยอำนาจกิเลสกรรม และวิบาก เช่น กิเลสเกิดขึ้นแล้วให้ทำกรรม เมื่อทำกรรมแล้ว ย่อมได้รับผลของกรรม เมื่อได้รับผลของกรรมแล้วกิเลสก็เกิดอีก แล้วทำกรรม แล้วเสวยผลกรรม หมุนเวียนต่อไป หรือดังคำว่า พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมโดยประการต่างๆ เพื่อสํารอกราคะเพื่อสร้างความเมา เพื่อดับความกระหาย เพื่อถอนความอาลัย เพื่อตัดวิภวสงสาร เพื่อความสิ้นตัณหา เพื่อคลายความกำหนด เพื่อดับทุกข์ เพื่อนิพพาน หรือดังคำในมหาปทานที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บัดนี้ เรามีพระเจ้าสุทโธทนะเป็นพระบิดา พระนางมายาเทวีเป็นพระมารดาผู้ให้กำเนิด กรุงกบิลพัสดุ์เป็นราชธานี พระผู้มีพระภาคผู้สุคตได้ตรัสเรื่องนี้แล้วจึงเสด็จจากพุทธอาสน์เข้าไปยังพระวิหาร เมื่อพระผู้มีพระภาคเสด็จจากไปไม่นาน ภิกษุเหล่านั้นได้สนทนาเรื่องที่ค้างไว้ต่อไปดังนี้ว่า ท่านผู้มีอายุ นำอัครจริยจริง ไม่เคยปรากฏ ที่พระตถาคตทรงมีฤทธิ์มาก ทรงมีอำนาจมาก ทรงระลึกถึงพระพุทธรูปเจ้าทั้งหลายในอดีตกาลผู้ปรินิพพานแล้ว ผู้ตัดธรรมเครื่องเนนเข้าได้แล้ว ผู้ตัดทางได้แล้ว ผู้ตัดวิภวสงสารได้แล้ว ผู้ล่วงทุกข์ทั้งปวงได้แล้ว ทั้งโดยพระชาติ พระนาม พระโคตร พระชนมายุ คู่พระอัครสาวก และการประชุมพระสาวก หรือดังคำในสรสูตร ที่เวทดาทุลถามว่า ความแล่นไปจะหยุดที่ไหน วิภวสงสารไม่หมุนวนที่ไหน นามและรูปดับไม่เหลือที่ไหน พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ดิน น้ำ ไฟ ลม ตั้งอยู่ไม่ได้ที่ใด ความแล่นไปย่อมหยุดที่นี่ วิภวสงสารไม่หมุนวนที่นี่ นามและรูปดับไม่เหลือที่นี่ หรือดังคำในอุปาทานปริวัตตนสูตรว่า สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดหมดกิเลสโดยสิ้นเชิง สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นชื่อว่าไม่มีวิภวสงสารเพื่อความปรากฏอีก หรือดังในอุทกสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ได้ยินว่าอุทกดาบส รามบุตรกล่าววาจาอย่างนี้ว่า เราเป็นผู้ถึงเวทแน่นอน เราเป็นผู้ชนะวิภวสงสารทั้งปวงแน่นอน รากเหง้าแห่งทุกข์ที่ใครๆ ขุดไม่ได้ เราขุดได้แล้วแน่นอน (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๓๘/๒๖, ที.สี.(ไทย) ๙/๑๔๔/๔๔,๙/๑๔๕/๔๕,ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๓/๖,๑๐/๑๓/๗,๑๐/๑๔/๘,๑๐/๑๔/๙,๑๒/๒๔๘/๒๖๖,ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๗/๓๑,ส.ข.(ไทย) ๑๗/๕๖/๘๓,๑๗/๕๗/๘๘,ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๘๓/๗๖,๑๘/๑๐๓/๑๑๔) ; ดู *ไตรวิภว*

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า วิภวสงสาร หมายถึงสังสารวิภว คือการเวียนว่ายตายเกิด (ที.ม.อ. (บาลี) ๑๑๖/๑๐๒)

วิภวสงสาร : ชื่อปราสาทหลังหนึ่ง เป็นที่ประทับของพระสิขีโพธิสัตว์ ก่อนที่จะออกผนวชตรัสรู้ เป็นพระพุทธรูปเจ้านามว่าสิขี ดังคำในสิขีพุทธวงศ์ว่า กรุงชื่อว่าอรุณวดี กษัตริย์พระนามว่าอรุณเป็นพระชนกพระเทวีพระนามว่าประภาวดีเป็นพระชนนีของพระพุทธเจ้า

พระนามว่าลีสี่ ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ พระองค์ทรงครองฆราวาสอยู่ ๗,๐๐๐ ปี มีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลัง คือสุวัฑฒกปราสาท คิริปราสาท และวาहनปราสาท (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๘/๖๘๙)

วัฑฒกีสุกรชาดก : ชาดกว่าด้วยสุกรชื่อวัฑฒก มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า รุกขเทวดาโพธิสัตว์เห็นสุกรของช่างไม้ที่ถูกปลอญเข้าป่าเพราะตัวโตแล้วเขาเลี้ยงไม่ไหว มันไปเห็นฝูงสุกรป่าถูกเสือโคร่งมาจับไปกินเป็นประจำ จึงไปรวบรวมฝูงสุกรป่าสู้กับเสือโคร่งที่ชฎิลโกงเลี้ยงไว้และฝึกสอนให้ล่าสัตว์ จนได้รับชัยชนะด้วยความสามัคคี และด้วยความกล้าหาญของมัน สามารถทำลายเสือโคร่งได้ จึงให้คำสรรเสริญ และถูกยกย่องให้เป็นหัวหน้าแม้รุกขเทวดาโพธิสัตว์ได้เห็นเหตุการณ์การต่อสู้แล้วก็ยังกล่าวชมว่า เราขออนอบน้อมฝูงสุกรที่มาประชุมพร้อมกันเราเพิ่งเห็นด้วยตาตัวเองซึ่งมีมิตรภาพที่ไม่เคยปรากฏมาก่อน จึงกล่าวสรรเสริญฝูงสุกรที่มีเขี้ยวเป็นกำลังที่เอาชนะเสือโคร่งได้ และพันมรณภัยได้ด้วยความสามารถ ผู้น้อยที่อ่อนกำลังกว่าแต่มีปัญหาและมีความสามัคคีกันย่อมสามารถเอาชนะศัตรูที่มีกำลังกว่าแต่ขาดปัญญาความรอบคอบได้ (ขุ.ชา.ติก.(ไทย) ๒๗/๙๗/๑๔๒)

วัฑฒคหบดี : ชื่อคหบดีคนหนึ่ง สมัยพระเจ้าเอกราช แห่งปุပ္พวดี, เป็น ๑ ในคหบดี ๔ ที่ถูกเชิญให้ไปร่วมที่เดียวกัน เพื่อบูชาญัตติ ตั้งคำจันท์กุมารชาดก ที่พระราชชาตรีว่า พวกท่านจงไปบอกพวกคหบดีคือปุณณมุขคหบดีภัททียคหบดี สิงคาลคหบดีและวัฑฒคหบดีเถิดว่า ได้ยินว่า พวกท่านจงรวมกันเป็นหมู่อยู่ในที่เดียวกัน เพื่อประโยชน์แก่การบูชาญัตติ (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๙๙๑/๓๓๖)

วัฑฒเถรคาถา : ภาสิตของพระวัฑฒเถระ,คาถาของพระวัฑฒเถระ ท่านพระวัฑฒเถระกล่าวคำว่า ทราบว่า โยมมารดาของเราดีแท้ ได้ชี้ให้เราเห็นประตักอันเป็นคำสั่งสอน ซึ่งเราได้ถูกท่านผู้ให้กำเนิด พร่ำสอน ฟังคำมาแล้ว ก็ได้บารบารบความเพียร มีใจเด็ดเดี่ยว ได้บรรลุลสัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยม เราเป็นพระอรหันต์ ผู้ควรแก่ทักษิณา บรรลุวิชา ๓ เห็นอมตธรรม ชนะเสนามารได้แล้ว อยู่อย่างไม่มีอาสวะ อาสวะที่มีแก่เราทั้งภายในและภายนอก เราถอนได้หมดสิ้นแล้ว และจะเกิดขึ้นไม่ได้อีก โยมมารดาเป็นหญิงผู้มีความแก่กล้า ได้กล่าวเนื้อความนี้แก่เรา แม้เมื่อเราเป็นบุตรของท่านผู้ไม่มีกิเลส กิเลสอันเปรียบเหมือนหนุไม้ในป่าก็ย่อมไม่มีแก่ท่านแน่ ทุกข์เราทำให้สิ้นสุดแล้ว อดภาพนี้มีเป็นครั้งสุดท้าย สังสารวัฏคือความเกิดและความตายหมดสิ้นแล้ว บัดนี้ไม่มีการเกิดอีก (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๓๓๕/๓๙๖)

วัฑฒปราสาท : ชื่อปราสาทหลังหนึ่ง เป็นที่ประทับของพระอโนมทัสสี ก่อนที่จะออกผนวช ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้านามว่าอโนมทัสสี ตั้งคำในอโนมทัสสีพุทธวงศ์ว่า กรุงชื่อว่าจันทวดี กษัตริย์พระนามว่ายสวาเป็นพระชนก พระเทวีพระนามว่ายโสธราเป็นพระชนนีของพระศาสดาพระนามว่าอโนมทัสสี พระองค์ทรงครองฆราวาสอยู่ ๑๐,๐๐๐ ปี มีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลัง คือสิริปราสาท อุปสิริปราสาท และวัฑฒปราสาท (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๘/๖๒๗)

วิฑฒมาตเถรีคาถา : ภาซิตของพระวิฑฒมาตาเถรี,คาถาของพระวิฑฒมาตาเถรี ท่านพระวิฑฒมาตาเถรีเมื่อจะกล่าวตักเตือนพระวิฑฒเถระ จึงได้กล่าวคำเป็นต้นว่า ลูกวิฑฒะกิเลสจุจหมุ่ไม่โนป่า ในโลก อย่าได้มีแก่พ่อแม่ในกาลไหนๆ เลย ลูกเอ๊ย ลูกอย่าได้เป็นผู้มีความทุกข์รำไปเลยลูกวิฑฒะ พระมุณีทั้งหลาย ไม่หวั่นไหว ตัดความสงสัยเสียได้เป็นผู้เฝื่อน ถึงความฝึกฝนแล้วเป็นผู้ไม่มีอาสวะอยู่อย่างสบาย ลูกวิฑฒะ พ่อพึ่งพอกพูนมรรค ซึ่งเป็นทางที่ท่านผู้แสวงหาคุณเหล่านั้นประพุดิกันมาแล้ว เพื่อบรรลุนุญานัทสนะ เพื่อทำที่สุดทุกข์ (พระวิฑฒะเถระ กล่าวตอบว่า) โยมมารดาบังเกิดเกล้า โยมกล้ากล่าวคาถานี้แก่ลูก โยมมารดา ลูกเข้าใจว่า กิเลสจุจหมุ่ไม่โนป่าของโยมมารดาคงไม่มีแน่ละ พระเถรีกล่าวว่า ลูกวิฑฒะ สังขารอย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งเลว ประณีต และปานกลาง กิเลสจุจหมุ่ไม่โนป่าในสังขารเหล่านั้นของโยมแม่อดูหนึ่งก็ดี ฆนาอดูหนึ่งก็ดี ไม่มีเลย เมื่อโยมแม่ไม่ประมาทเพ่งอยู่ อาสวะหมดสิ้นแล้ว โยมแม่บรรลุนิชา ๓ ได้ทำตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าแล้ว (ขุ.เถรี.(ไทย) ๒๖/๒๐๔/๕๘๘)

วิฑฒมานเถรคาถา : ภาซิตของพระวิฑฒมานเถระ,คาถาของพระวิฑฒมานเถระ ท่านพระวิฑฒมานเถระกล่าวไว้ว่า ภิกษุพึงมีสติพยายามละภวราคะเหมือนคนพยายามใช้ศัสตรา ตัดเครื่องประหารที่ชื่อว่าโอมฏฐะ เมื่อศึรชะถูกไฟไหม้ (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๔๐/๓๑๓)

วิฑฒนิธรรม : หลักความเจริญ(ของอารยชน) ดังคำในวิฑฒนิสูตร ที่พระผู้พระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย อริยสาวิกาเมื่อเจริญด้วยวิฑฒนิธรรม(หลักความเจริญ) ๕ประการ(คือ ๑.เจริญด้วยศรัทธา ๒.เจริญด้วยศีล ๓.เจริญด้วยสุตะ (การฟัง)๔.เจริญด้วยจาคะ(ความเสียสละ)๕.เจริญด้วยปัญญา) ย่อมเจริญด้วยวิฑฒนิธรรมอันประเสริฐเป็นผู้ถือเอาสิ่งที่เป็นสาระและถือเอาสิ่งทีประเสริฐแห่งกายไว้ได้ (ส.สพ.า.(ไทย) ๑๘/๓๑๓/๓๓๓) ; ดู *อริยวิฑฒนิ*

วิฑฒนิสูตร (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยธรรมเป็นเหตุเจริญ (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อริยสาวิกเมื่อเจริญด้วยธรรมเป็นเหตุเจริญ ๕ คือ (๑) ศรัทธา ความเชื่อ (๒) ศึลรักษากายวาจาให้เรียบร้อย (๓) สุตะ สดับตรับฟังหาความรู้ (๔) จาคะ เสียสละ (๕) ปัญญา รอบรู้ ชื่อว่าย่อมเจริญด้วยธรรมเป็นเหตุเจริญอย่างประเสริฐ เป็นผู้ถือเอาสิ่งที่เป็นสาระและถือเอาสิ่งทีประเสริฐแห่งกาย (ขุ.ปฐมจก.(ไทย) ๒๒/๖๓/๑๑๑)

วิฑฒนิสูตร (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยธรรมเป็นเหตุเจริญ (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อริยสาวิกาเมื่อเจริญด้วยธรรมเป็นเหตุเจริญ ๕ เหมือนในปฐมวิฑฒนิสูตร ชื่อว่าย่อมเจริญด้วยธรรมเป็นเหตุเจริญอย่างประเสริฐ และถือเอาสิ่งที่เป็นสาระและถือเอาสิ่งทีประเสริฐแห่งกาย (อง.ปฐมจก.(ไทย) ๒๒/๖๔/๑๑๒)

วิฑฒนิสูตร : พระสูตรว่าด้วยความเจริญ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อริยสาวิกชื่อว่าเป็นผู้เจริญด้วยความเจริญอันประเสริฐ มีปกติรับเอาสิ่งที่เป็นสาระ และมีปกติรับเอาสิ่งทีประเสริฐแห่งกาย เพราะเจริญด้วยความเจริญ ๑๐ คือ เจริญด้วย (๑) นาและสวน (๒) ทรัพย์ และข้าวเปลือก (๓) บุตรและภรรยา (๔) ทาส กรรมกร และคนใช้ (๕) สัตว์สี่เท้า (๖) ศรัทธา (๗) ศึล (๘) สุตะ (๙) จาคะ(๑๐) ปัญญา (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๗๔/๑๖๒)

- วัชฌีสูต :** พระสูตรว่าด้วยอริยสาวิกาผู้เจริญด้วยวัชฌิธรรม พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า อริยสาวิกาชื่อว่าเจริญด้วยวัชฌิธรรม เป็นผู้ถือเอาสิ่งที่เป็นสาระและถือเอาสิ่งที่ประเสริฐแห่งกายไว้ได้ ด้วยวัชฌิธรรม(หลักความเจริญ) ๕ ประการ คือ (๑) เจริญด้วยศรัทธา (๒) เจริญด้วยศีล (๓) เจริญด้วยสุตะ (๔) เจริญด้วยจาคะ (๕) เจริญด้วยปัญญา (ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๑๓/๓๓๓)
- วัชฌลิจฉวี, ราชา :** เจ้าลิจฉวีชื่อว่าวัชณะ ถูกพระเมตตियะและพระภุมมชกะเสียมสอนให้ทำการโจท พระทัฬหาลบลบุตรด้วยอาบัติปฐมปาราชิกเป็นต้นเหตุให้พระพุทเจ้าทรงบัญญัติการลงโทษคว่ำบาตร ดังคำในจูฬวรรค ที่กล่าวไว้ว่า เจ้าวัชฌลิจฉวีเป็นสหายของพระเมตตियะและพระภุมมชกะ ครั้งนั้น เจ้าวัชฌลิจฉวีได้เข้าไปหาพระเมตตियะและพระภุมมชกะถึงที่พัก หรือตั้งคำว่า เจ้าวัชฌลิจฉวีใส่ความพระทัฬหะ (วิ.จู. (ไทย) ๗/๒๖๕/๔๔, ๗/๒๖๕/๔๕, ๗/๗/๒๖๕/๔๖, ๗/๒๖๖/๔๖, ๗/๒๖๖/๔๗, ๗/๔๙๓/๘๕)
- วันณมทะ :** ความเมาเพราะอาศัยผิวพรรณและคุณความดี, เป็นข้อ ๑๒ ในขุททกวัตถุ ๗๓, ในวิภังค์อธิบายความหมายไว้ว่า ความเมา ฯลฯ ความที่จิตต้องการเชิดชูตนเป็นดุจจริง เพราะอาศัยความยกย่อง นี้เรียกว่าวันณมทะ (อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๘๔๔/๕๘๘)
- วันณมัจฉริยะ :** ความตระหนี่วรรณะ, ตระหนี่วรรณะ, ตระหนี่วรรณะ คือ หวงผิวพรรณ ไม่พอใจให้คนอื่นสวยงามหรือหวงคุณวันณะ ไม่พอใจให้ใครมีคุณความดีมาแข่งตน, เป็นข้อ ๔ ในมัจฉริยะ ๕ (คือ ๑. อวาสมัจฉริยะ (ความตระหนี่อวาสม) ๒. กุลมัจฉริยะ (ความตระหนี่ตระกูล) ๓. ลาภมัจฉริยะ (ความตระหนี่ลาภ) ๔. วันณมัจฉริยะ (ความตระหนี่วรรณะ) ๕. อัมมมัจฉริยะ (ความตระหนี่ธรรม), ในมัจฉริยะสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย มัจฉริยะ (ความตระหนี่) ๕ ประการนี้, ในวิภังค์อธิบายมัจฉริยะว่า ความตระหนี่ กิริยาที่ตระหนี่ ภาวะที่ตระหนี่ ความหวงแหน ความเหนียวแน่น ความปกปิด ความมีจิตหวงแหนวรรณะ (ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๕/๓๐๑, อ.ง. สดต. ก. (ไทย) ๒๓/๖๙/๕๕๓, อภิ. วิ. (ไทย) ๓๕/๘๙๓/๕๖๑)
- วันณาโรหชาตก :** ชาตกว่าด้วยผู้มีผิวพรรณและทรวดทรงต่างกัน มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า รุกขเทวดาโพธิสัตว์ เห็นเหตุที่สุนัขจิ้งจอกอยากจะกินเนื้อราชสีห์และเสือโคร่ง มันจึงพยายามยุยงให้สัตว์ทั้ง ๒ ทะเลาะกัน โดยยุยงเรื่องผิวพรรณ รูปร่างชาติตระกูล กำลังกาย และความเพียรก็ไม่มีใครประเสริฐไปกว่ากัน ไม่น่าจะต้องมาอยู่ด้วยกัน หรือไม่ก็น่าจะมีใครคนหนึ่งเป็นใหญ่กว่า แต่สัตว์ทั้งสองรู้ทัน ต่างก็โต้ถามกันและกันว่าเรื่องเป็นอย่างไร ได้พูดตามสุนัขจิ้งจอกว่าจริงไหม พญาราชสีห์จึงได้ให้สติเพื่อนว่าไม่ให้หลงเชื่อคำยุยงของผู้อื่น เพราะคนที่เชื่อคนอื่นแล้วระแวงมิตรแตกจากมิตรนั้นย่อมประสพเวรภัยได้ความลำบากมาก ส่วนคนที่ไม่ประมาท ระแวงการทำลายมิตรคอยจับผิดอยู่เสมอ ผู้นั้นหาไขมิตรไม่ ส่วนคนที่ถูกผู้อื่นยุให้แตกกันมิได้ ไม่มีความระแวงในมิตรคนใด ย่อมอยู่อย่างปลอดภัย เหมือนบุตรนอนบนบอกรมารดา ผู้นั้นนับว่าเป็นมิตรแท้ สุนัขจิ้งจอกพยายามทำลายมิตรแต่มิตรรู้ทันตนเองจึงต้องหนีไปอยู่ที่อื่น (ขุ.ชา. ปญจก. (ไทย) ๒๗/๖๐/๒๑๐)

- วินิจฉัยปถชาติ :** ชาตกว่าด้วยการบำเพ็ญความเพียรเหมือนขุดหาน้ำกลางทะเลทราย มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า บุคคลผู้ไม่เกียจคร้านย่อมนประสบความสำเร็จตามที่ปรารถนา เหมือนหัวหน้าพ่อค้าเกวียนโพธิสัตว์เดินทางไปค้าขายผ่านทางกันดารในทะเลทราย ชาตน้ำกลางทะเลทราย จึงค้นหาสถานที่ที่มีน้ำ เห็นกอหญ้าที่ขึ้นสดชื่นอยู่พิจารณาดูรู้ว่าเป็นที่มีน้ำจึงให้บริวารขุดลงไป บริวารเกิดความท้อถอยจึงพูดให้กำลังใจจนสามารถ ขุดได้น้ำขึ้นมาเลี้ยงทั้งคนและโค ทำให้รอดพ้นความตายได้ (ขุ.ชา.ทก.(ไทย) ๒๗/๒/๒)
- วินิจฉัยกสิณ :** กสิณที่ใช้เพ่งประเภทที่มีสี่ หมายถึงกสิณที่เพ่งวัตถุมีสี่ต่างๆ ๔ อย่าง คือ *นီล* สีเขียว, *ปีต* สีเหลือง, *โลหิต* สีแดง, *โอทาต* สีขาว ดูประกอบในทีฆนิกาย กสิณายตนะ ๑๐ ประการ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๖๐/๔๒๙)
- อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า *วินิจฉัยกสิณ* (กสิณที่ใช้เพ่งประเภทที่มีสี่) มี ๔ อย่าง คือ (๑) *นီล* (สีเขียว) (๒) *ปีต* (สีเหลือง) (๓) *โลหิต* (สีแดง) (๔) *โอทาต* (สีขาว) (ที.ปา.อ. (บาลี) ๔๗/๑๕) ; ดู *กสิณ*
- วินิจฉัยการกเถราปทาน :** ประวัตินอดีตชาติของพระวรรณการกเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติที่ ๓๑ ท่านเป็นช่างทาสี ได้รับความเสียหายที่เจดีย์ของพระพุทธเจ้าพระนามว่าสิขี ให้มีสีต่าง ๆ เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่ได้พบทุกขัตถิเลย ในปีที่ ๒๓ ท่านได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้มีพละทานมาก ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุประอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๓/๔๐๓)
- วินิจฉัยนาสูตร :** พระสูตรว่าด้วยภิกษุณีผู้สรรเสริญ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุณีผู้ประกอบด้วยธรรม ๕ คือ ไม่พิจารณา ไม่ไตร่ตรอง (๑-๔) สรรเสริญคนที่ควรติเตียน ติเตียนคนที่ควรสรรเสริญ แสดงความเลื่อมใสในฐานะไม่เป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส แสดงความไม่เลื่อมใสในฐานะเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส (๕) ทำศรัทธาไทยให้ตกไป (การที่ไม่ถือเอาส่วนเลิศจากบิณฑบาตที่เขาถวายด้วยศรัทธาเสียก่อนแล้วจึงให้แก่คนอื่นในภายหลัง) ย่อมดำรงอยู่ในนรก ส่วนภิกษุณีผู้ประกอบด้วยธรรม ๕ มีนัยตรงกันข้าม ย่อมดำรงอยู่ในสวรรค์ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๑๖/๑๕๕)
- วัตตขันธกะ :** ชื่อขันธกะที่ ๘ แห่งคัมภีร์จุลวรรค วินัยปิฎก ว่าด้วยวัตรประเภทต่างๆ มีปรากฏในวัตตขันธกะ หรือตั้งคำว่า รวมเรื่องที่มีในวัตตขันธกะ (วิ.จ. (ไทย) ๗/๓๕๖/๒๒๒, ๗/๓๘๒/๒๖๗)
- วัตตกถา :** เรื่องวัตร มักใช้ต่อท่านคำอื่น เช่น อุปัชฌายวัตตกถา สัทธินิหาริกวัตตกถา ดูประกอบใน วิ.ม.(ไทย) ๔/๖๔/๗๙, ๗/๖๗/๘๘)
- วัตตบพ :** ข้อที่ถือปฏิบัติประจำ ดังคำในปฐมเทวสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ทำวสัฏกจะจอมเทพ เมื่อครั้งยังเป็นมนุษย์อยู่ในกาลก่อน ได้สมาทานวัตตบพ ๗ ประการอย่างบริบูรณ์ เพราะสมาทานวัตตบพ ๗ ประการ จึงได้เป็นท้าวสักกะ วัตตบพ ๗ ประการ อะไรบ้าง คือ ๑.เราพึงเลี้ยงมารดาและบิดาตลอดชีวิต ๒.เราพึงประพฤติด่อนน้อมต่อผู้ใหญ่ในตระกูลตลอดชีวิต ๓. เราพึงพูดจาแต่คำอ่อนหวานตลอดชีวิต ๔. เราไม่พึงพูดคำส่อเสียดตลอดชีวิต ๕. เราพึงมีใจปราศจากความตระหนี่ที่เป็นมลทิน อยู่ครองเรือน มีการบริจาคนั้นเป็นประจำ มีมือชุ่มเป็นนิตย์ ยินดี

ในการเสียสละ ควรที่ผู้อื่นจะขอยินดีในการแจกจ่ายทานตลอดชีวิต ๖.เราพึงพูดแต่คำสัตย์ตลอดชีวิต ๗.เราไม่พึงโกรธตลอดชีวิต ถ้าแม้ความโกรธพึงเกิดขึ้นแก่เรา เราก็จะกำจัดโดยฉับพลันทันที ภิกษุทั้งหลาย ท้าวสักกะจอมเทพ เมื่อครั้งยังเป็นมนุษย์ อยู่ในกาลก่อนได้สมาทานวัตตบพ๗ ประการนี้อย่างบริบูรณ์ เพราะสมาทานวัตตบพ๗ ประการจึงได้เป็นท้าวสักกะ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๕๗/๓๗๕)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า วัตตบพ หมายถึงข้อที่ถือปฏิบัติประจำที่ทำให้มีขมามาณพได้เป็นท้าวสักกะจอมเทพ มี ๗ อย่าง คือ (๑) มาตาเปตภิโร (เลี้ยงมารดาบิดา) (๒) กุเลเชฐฐาปจายี (เคารพผู้ใหญ่ในตระกูล) (๓) สณฺหวาโจ (พูดคำสุภาพอ่อนหวาน) (๔) อปีสุณฺวาโจ หรือ เปสุณฺยยุปฺพายี (ไม่พูดส่อเสียดพูดสมานสามัคคี) (๕) ทานสวีกาครโต หรือ มจฺเจรวินโย (ยินดีในการแจกทาน ปราศจากความตระหนี่) (๖) สจฺจวาโจ (มีวาจาสัตย์) (๗) อโธโร หรือ โธธาภิกฺขุ (ไม่โกรธ ระวังความโกรธได้) (ที.ม.อ. (บาลี) ๓๖๓/๓๔๘)

วัตตเภท : ความแตกแห่งวัตร หมายความว่าละเลยวัตร, ละเลยหน้าที่ คือไม่ทำตามข้อปฏิบัติที่กำหนดไว้ เช่นภิกษุผู้กำลังประพฤติมานัต หรือกำลังอยู่ปริวาส ละเลยวัตรของตน พระอรรถกถาจารย์ปรับอบัติทุกกฎ (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)

วัตตทายกเถราปทาน : ประวัตินในอดีตชาติของพระวัตตทายกเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกัปที่ ๑๑๘ ท่านเกิดเป็นพญาครุฑ เห็นพระพุทธเจ้าพระนามว่าอัตถทัสสีเสด็จไปยังภูเขาคันธมาทน์จึงแปลงกายเป็นมาณพเข้าไปเฝ้าถวายผ้าผืนหนึ่งแด่พระพุทธเจ้า เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๗ ชาติ ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุประอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๔๕/๒๐๙)

วัตตสูตร : พระสูตรว่าด้วยอุปมาด้วยผ้าท่านพระสารีบุตรแสดงธรรมให้ภิกษุทั้งหลายฟังว่า ข้าพเจ้าประสงค์จะอยู่ด้วยโพชฌงค์ข้อใดก็อยู่ได้เหมือนพระราชาหรือมหาอำมาตย์ ประสงค์จะนุ่งห่มผ้าคู่ใด ๆ ก็นุ่งห่มได้ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๘๕/๑๑๗)

วัตตกรรม : การผูกมัดที่ทวารหนัก ผูกมัดหัวริดสีดวงอกที่ทวารหนัก ท่านสันนิษฐานว่า อาจจะมีหมายถึงการสวนทวารเบาก็ได้ ดังคำที่อธิบายวัตตกรรมไว้ว่า พวกภิกษุฉัพพัคคีย์ ทราบว่า พระผู้มีพระภาคทรงห้ามผ้าตัดด้วยศัสตรา จึงเลี้ยงให้ทำการบีบหัวริดสีดวงหรือดังคำว่า เรื่องทรงห้ามทำวัตตกรรม (วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๗๙/๗๙,๕/๓๐๕/๑๔๓)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า วัตตกรรม คือการใช้หนังหรือผ้าผูกมัดที่ทวารหนักเพื่อรัดหัวริดสีดวง (วิ.อ.(บาลี) ๓/๒๗๙/๑๗๗)

วัตต : 1.เรื่อง, สิ่งของ, ข้อความ, ที่ดิน; ที่ตั้งเรื่อง หมายถึงบุคคลผู้เป็นที่ตั้งแห่งการทำความกรรมของสงฆ์เช่นในการอุปสมบทคนที่จะบวชเป็นวัตรแห่งการให้อุปสมบท เช่น คำว่า ปัญหาพาธวัตต ในมหาวรรคกล่าวไว้ว่า ในแคว้นมคธเกิดโรคระบาดขึ้น ๕ชนิดคือ (๑) โรคเรื้อน (๒) โรคฝี (๓) โรคกลาก (๔) โรคมองคร้อ (๕) โรคลมบ้าหมู หรือดังคำในอุทุมพริกสูตรที่กล่าวไว้ว่า บุคคลผู้บำเพ็ญตบะระรานสมณะหรือพราหมณ์อื่นว่า ก็โฉนผู้นี้ เลี้ยงชีวิตด้วยวัตตหลายอย่าง กินไปหมดทุกอย่าง หรือดังคำในเจตนาสูตรที่กล่าวไว้ว่า ใจอันเป็นปัจจัยให้สุขทุกข์ภายในเกิดขึ้นแก่บุคคลนั้นจึงไม่มี เขตฯลฯ วัตตฯลฯ

อายตนะ ฯลฯ อธิกรณะอันเป็นปัจจัยให้สุขทุกข์ภายในเกิดขึ้นแก่บุคคลนั้น จึงไม่มี (วิ.ม.(ไทย) ๕/๘๘/๑๔๒, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๖๑/๔๒,๑๑/๖๗/๔๕,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๗๑/๒๔๐)

2. เหตุ ดังคำในปฏิสัมภิทามรรค ที่พระสารีบุตรอธิบายว่า สมุทยสังขเป็นอกุศล มัคคสังขเป็นกุศล นิโรธสังขเป็นอภัยกฤต ทุกขสังขเป็นกุศลก็มี เป็นอกุศลก็มี เป็นอภัยกฤตก็มี สังขจะ ๓ นี้ ท่านสงเคราะห์เข้ากับสังขจะ ๑ สังขจะ ๑ ท่านสงเคราะห์เข้ากับสังขจะ ๓ ด้วยอำนาจวัตถุ (และ) ด้วยปริยาย (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๒/๔๓๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า วัตถุ ในที่นี้หมายถึงกุศล อกุศล อภัยกฤต ทุกขสมุทัย นิโรธ มรรค (ขุ.ป.อ. (บาลี) ๒/๑๒/๒๓๒)

วัตถุ ๑๐ :

เรื่องที่เป็นต้นเหตุ, ข้อซึ่งเป็นที่ตั้งหรือเป็นจุดเริ่มต้นเรื่อง, ข้อปฏิบัติ ๑๐ ประการ ของพวกภิกษุวัชชีบุตร ชาวเมืองเวสาลี ที่ผิดเพี้ยนย่อหย่อนทางพระวินัย แปรจากสงฆ์พวกอื่น เป็นเหตุปรารถนาให้มีการสังคายนาครั้งที่ ๒ เมื่อพ.ศ. ๑๐๐ มีดังนี้ ๑. *สิงคิโลณกัปปะ* เรื่องเกลือเขนง ถือว่า เกลือที่เก็บไว้ในเขนง (ครั้งนั้นภิกษุเก็บเกลือไว้ในเขนงความหมายคือ รับประทานไว้ค้างคืนแล้ว) เอาออกผสมอาหารฉันได้ ๒. *ทวังคูลกัปปะ* เรื่องสองนิ้ว ถือว่า เงาแตกบ้ายเลยเพียงเพียง ๒ นิ้ว ฉันอาหารได้ ๓. *คามันตรกัปปะ* เรื่องเข้าละแวกบ้าน ถือว่า ภิกษุฉันแล้ว ห้ามอาหารแล้ว ปรารถนาจะเข้าละแวกบ้านเดี๋ยวนั้น ฉันโภชนะเป็นอนติริตตะได้ ๔. *อวารสกัปปะ* เรื่องอาวาส ถือว่า ภิกษุในหลายอาวาสที่มีสีมาเดียวกันแยกทำอุโบสถต่างหากกันได้ ๕. *อนุมตีกัปปะ* เรื่องอนุมติ ถือว่า ภิกษุยังมาไม่พร้อมทำสังฆกรรมไปพลาง ภิกษุที่มาหลังจึงขออนุมติก็ได้ ๖. *อาจิมณกัปปะ* เรื่องที่เคยประพฤติมา ถือว่า ธรรมเนียมใดอุปชฌาย์อาจารย์ เคยประพฤติมาแล้วควรประพฤติตามอย่างนั้น ๗. *อมถิตกัปปะ* เรื่องไม่กวน ถือว่า น้ำนมสดแปรไปแล้วแต่ยังไม่เป็นทิสือนมส้ม ภิกษุฉันแล้วห้ามอาหารแล้ว ตีมน้ำนมอย่างนั้นอันเป็นอนติริตตะได้ ๘. *ชโลคิง ปาตุง* ถือว่า สุราอย่างอ่อน ไม่ให้เมา ตีมิได้ ๙. *อทสกกัง นิสีทัง* ถือว่า ผ้าสีทั้นะไม่มีชายก็ใช้ได้ ๑๐. *ชาตुरुปรชตัง* ถือว่าทองและเงินเป็นของควร รับผิดชอบต่อวัตถุ ๑๐ ประการนี้จัดเป็นวิวาทาธิกรณใหญ่เรื่องหนึ่ง (วิ.จ. (ไทย) ๗/๔๔๖/๓๙๓)

วัตถุ กาม :

ผัสสะอันน่าใคร่ ได้แก่กามคุณ ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โภกฐัพพะอันน่าใคร่ นำปรารถนา น่าชอบใจ ดังคำในสุจิตโลมสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อกุศลวิตกเป็นอันมาก เกิดจากความเยื่อใยคือตัณหา เกิดขึ้นในตนแล้วแผ่ซ่านไปในวัตถุ กามทั้งหลาย เหมือนย่านไทรเกิดจากลำต้นไทรแล้วแผ่ซ่านไปในป่า หรือดังคำในหัตถปาลชาดกที่พระราชบิดาเมื่อทรงพร่ำสอนพระกุมารตามอัธยาศัย จึงตรัสว่า หัตถปาลลูกรัก เจ้าจงเล่าเรียนวิทยาแสงหาทรัพย์ ปลูกฝังบุตรธิดาให้ดำรงอยู่ในเหย้าเรือน แล้วจงเสวยคันธารมณั รสารมณั และวัตถุ กามทั้งปวงเกิด, โนมหานิทเทศอธิบายว่า เป็น ๑ ใน กาม ๒ คือ กิเลส กาม และวัตถุ กาม และอธิบายวัตถุ กามไว้ว่า วัตถุ กาม คืออะไรคือ รูป เสียง กลิ่น รส โภกฐัพพะ ที่น่าพอใจ เครื่องปูลาด เครื่องนุ่งห่ม ทาสหญิงชาย แพะ แกะ ไก่ สุกร ช้าง โค ม้า ลา ที่น่า ที่สวน เงิน ทอง หมูบ้าน นิคม ราชาธานี

แคว้นชนบท กองพลรบ คลังหลวงและวัดฤๅษีที่นายอินต้อย่างใดอย่างหนึ่ง (เหล่านี้) ชื่อว่าวัดฤๅษี (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๓๗/๓๔๐, ขุ.ชา.วิสติ.(ไทย) ๒๗/๓๔๐/๕๒๙, ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑/๑, ๒๙/๓/๗, ๒๙/๖/๒๔, ๒๙/๗/๓๔, ๒๙/๘/๔๔, ๒๙/๕๘/๑๙๓, ๒๙/๘๐/๒๔๐, ๒๙/๙๒/๒๘๖, ๒๙/๑๗๖/๕๐๑) ; ดู *กาม*

วัตถุตมทาศิกาวิมาน : ว่าด้วยวิมานที่เกิดแก่หญิงผู้ถวายผ้าเนื้อดีเยี่ยม เป็นการกล่าวถึงวิมานที่เกิดแก่หญิงผู้ตั้งใจถวายผ้าเนื้อดีเยี่ยม (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๓๒๗//๕๓)

วัตถุนานัตตญาณนิเทศ : แสดงวัตถุนานัตตญาณ อธิบายอุทเทศที่ ๑๕ ของญาณภคชาติยกมาตั้งคำปุจฉา ดังนี้

คำปุจฉาว่า “พระโยคาวจรกำหนดธรรมทั้งหลายที่เป็นภายในอย่างไร” ท่านพระสารีบุตรวิสัชนาไว้เป็นบทมัทิกา ๖ บท ดังนี้

พระโยคาวจร

๑. กำหนดจักขุที่เป็นภายใน
๒. กำหนดโสตะที่เป็นภายใน
๓. กำหนดฆานะที่เป็นภายใน
๔. กำหนดชีวหาที่เป็นภายใน
๕. กำหนดกายที่เป็นภายใน
๖. กำหนดมโนที่เป็นภายใน

จากนั้นท่านยกบทมัทิกามาอธิบายทีละบท เช่น (๑) พระโยคาวจรกำหนด จักขุที่เป็นภายใน ได้แก่ กำหนดว่า “จักขุเกิดเพราะอวิชชา” กำหนดว่า “จักขุเกิดเพราะตมฺหา” กำหนดว่า “จักขุเกิดเพราะกรรม” กำหนดว่า “จักขุเกิดเพราะอาหาร” กำหนดว่า “จักขุเกิดเพราะอาศัยมหาภูตรูป ๔” กำหนดว่า “จักขุเกิดแล้ว” กำหนดว่า “จักขุมาร่วมกันแล้ว” กำหนดว่า “จักขุไม่มีแล้วเกิดมี มีแล้วจักขุไม่มี”

กำหนดจักขุโดยความเป็นของมีที่สุต คือ กำหนดว่า “จักขุไม่ยั่งยืน ไม่เที่ยง มีความแปรผันไปเป็นธรรมดา” กำหนดว่า “จักขุไม่เที่ยง ถูกปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความคลายไปเป็นธรรมดา มีความดับไปเป็นธรรมดา”

กำหนดจักขุโดยความไม่เที่ยง ... (เหมือนกับคำว่า พิจารณาเห็น ในอุทเทศ ที่ ๗ ตอนที่ ๒ ต่างกันแต่เปลี่ยนคำว่า พิจารณาเห็น เป็นคำว่า กำหนด เท่านั้น) เมื่อสละคืน ย่อมละอาทานะได้ พระโยคาวจรกำหนดจักขุที่เป็นภายใน อย่างนี้

บทมัทิกาอีก ๕ บทก็มีรูปแบบเช่นเดียวกันนี้ ต่างกันแต่องค์ธรรมเท่านั้น (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๖๖/๑๐๙)

วัตถุวิบัติ : วิบัติโดยวัตถุคือบุคคลหรือวัตถุซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งสังขกรรมนั้นๆขาดคุณสมบัติ ทำให้สังขกรรมเสีย ใช้ไม่ได้ เช่น ในการอุปสมบทผู้อุปสมบทอายุไม่ครบ ๒๐ ปี หรือมีเรื่องที่เป็นความผิดร้ายแรง เช่น ฆ่าบิดามารดาหรือเป็นปาราชิกเมื่อบวชเป็นภิกษุคราวก่อน หรือไปเข้ารีตเดิยริยทั้งเป็นภิกษุหรือเป็นสตรี ดังนี้ เป็นต้น ดังคำในปริวารที่กล่าวไว้ว่า บุคคล ๕ จำพวก ไม่ควรให้อุปสมบท คือ ๑. มีกาลบกพร่อง ๒. มีอวัยวะบกพร่อง ๓. มีวัตถุวิบัติ ๔. มีการกระทำอันเสียหาย ๕. ไม่บริบูรณ์ (วิ.ป.(ไทย) ๘/๓๒๕/๔๖๔)

- วัตถุมงคลสมบัติ :** ความถึงพร้อมแห่งวัตถุ, ความสมบูรณ์โดยบุคคลหรือวัตถุซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งการทำสังฆกรรมนั้นๆ มีคุณสมบัติถูกต้อง ทำให้สังฆกรรมใช้ได้ไม่บกพร่องในด้านนี้ เช่น ในการอุปสมบท ผู้ขอบวชเป็นชายมีอายุครบ ๒๐ ปี ไม่เป็นมนุษย์วิบัติ เช่น ถูกตอไม้ได้ทำ ความผิดร้ายแรงเช่น ข่าบิดามารดาไม่ใช่คนทำความเสียหายในพระพุทธศาสนาอย่างหนัก เช่น ปาราชิก เมื่อบวชคราวก่อน ดังนี้ เป็นต้น (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)
- วัตถุปุเรชาตะ :** คำว่า **ปุเรชาตปัจจย** สภาวธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเกิดก่อน หมายถึง ปัจจัยที่เป็นรูปธรรมที่เกิดขึ้นก่อนปัจจุปัจุบันซึ่งเป็นนามธรรม แล้วทำอุปการะแก่ปัจจุปัจุบันนั้นในขณะที่ปัจจยนี้กำลังเป็นไปอยู่ ปุเรชาตปัจจยมี ๑๑ อย่าง คือ วัตถุปุเรชาตะ ๕ อารัมมณปุเรชาตะ ๕ และหทัยวัตถุ ๑ แต่ถ้าจำแนกโดยจำนวนหลักใหญ่ๆ แล้ว มี ๒ อย่าง คือ ๑. วัตถุปุเรชาตปัจจย ๒. อารัมมณปุเรชาตปัจจย องค์ประกอบของปุเรชาตปัจจยนี้ ได้แก่ รูปร่างเดียว ไม่เกี่ยวกับนาม ดังมีรายละเอียด ดังนี้
๑. **ปัจจย** ได้แก่ นิพผันนรูป ๑๘ ที่เป็นปัจจุปัจุบัน
 ๒. **ปัจจุปัจุบัน** ได้แก่ กามาวจรจิต ๕๔ เจตสิก ๕๐ (เว้นอภิญาญา ๒ คือ ทิพพจักขุ ทิพพโสตะ หรืออิทธิวิธิ และอัปปมัญญา) ของบุคคลผู้เกิด ในปัญญาโวการภูมิ
 ๓. **ปัจจนิกะ** ได้แก่ สภาวธรรมเหล่านี้คือ จิต ๗๖ ดวง (เว้นทวิปัญญาวิญญาณ ๑๐ และมโนธาตุ ๓) เจตสิก ๕๒ จิตตชรูป ปฏิสนธิกัมมชรูป พาหิรรูป อาหารชรูป อุดุชรูป อสัณญัสตตกัมมชรูป ปวัตติกัมมชรูป ซึ่งทำหน้าที่เป็นอารัมมณปุเรชาตปัจจย และที่กำลังอยู่ในช่วงที่มีได้ทำหน้าที่เป็นอารัมมณปุเรชาตปัจจย (อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/๑๗/๘๘๙, ๔๐/๖๔/๘๓๒, ๔๐/๑๐๕/๗๖๐, ๔๐/๔๒๔/๒๗๙, อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๔๘/๕๐๙, ๔๑/๕๖/๓๙๔, ๔๑/๕๗/๓๔๘, ๔๑/๗๕/๔๔๗, ๔๑/๘๖/๒๑๐, ๔๑/๙๓/๒๘๘)
- วัตถุลสัมมุขตา :** ความพร้อมหน้าวัตถุ คือ ยกเรื่องที่เกิดขึ้นขึ้นวินิจฉัย, ในจุฬารคอธิบายวัตถุลสัมมุขตาไว้ในสัมมุขาวินัยตอนหนึ่งว่า สัมมุขาวินัย วิธีระงับอธิกรณ์ ในที่พร้อมหน้า คือ ต้องพร้อมทั้ง ๔ พร้อม คือ (๑) พร้อมหน้าสงฆ์ ได้แก่ ภิกษุเข้าร่วม ประชุมครบองค์ประชุมตามที่กำหนดไว้แต่ละกรณี (๒) พร้อมหน้าบุคคลได้แก่คู่กรณี หรือบุคคลที่เกี่ยวข้องในเรื่องนั้นอยู่พร้อมหน้า (๓) พร้อมหน้าวัตถุ ได้แก่ ยกเรื่องที่เกิดขึ้นนั้นมาวินิจฉัย (๔) พร้อมหน้าธรรม ได้แก่ วินิจฉัยถูกต้องตามธรรมวินัย ดูเทียบ วิ.จ. (ไทย) ๖/๑๘๕-๒๑๒/๒๑๘-๒๔๓ ; ดู *สัมมุขาวินัย*
- อรรถกถาอธิบายสัมมุขาวินัยในเรื่องวัตถุลสัมมุขตาไว้ว่า สัมมุขาวินัย วิธีตัดสินในที่พร้อมหน้าสงฆ์ พร้อมหน้าบุคคล พร้อมหน้าวัตถุ และพร้อมหน้าธรรม (กงขา.อ. (บาลี) ๓๓๘-๓๓๙)
- วัตถุลสูตร :** พระสูตรว่าด้วยที่พึง สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวัน เทวดาทูลถามว่า อะไรเป็นที่พึงของมนุษย์ อะไรเป็นเพื่อนที่ยอดเยี่ยม หมูสัตว์บนพื้นดินอาศัยอะไรเลี้ยงชีวิต พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า บุตรเป็นที่พึงของมนุษย์ทั้งหลาย ภรรยา เป็นเพื่อนที่ยอดเยี่ยม หมูสัตว์บนพื้นดินอาศัยฝนเลี้ยงชีวิต (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๕๔/๖๙)

วัตถุปมสูตร : พระสูตรว่าด้วยข้ออุปมาด้วยผ้า พระผู้มีพระภาคทรงแสดงพระสูตรมีลักษณะเป็น การบรรยายโวหารแบบถาม-ตอบเองและมีอุปมาอุปไมยแกภิกษุทั้งหลาย ณ วัด พระเชตวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี ซึ่งมีสุนทรภการทวาทพราหมณ์ผู้ถือลัทธิ นหามสุทธิ(เชื่อว่าความบริสุทธิ์มีได้เพราะการอาบน้ำลอยบาป)นั่งฟังอยู่ด้วย จึงทรง แสดงธรรมให้เหมาะกับอัธยาศัยของเขา พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ถ้าจิตเศร้าหมอง ก็หวังได้ว่าจะต้องไปสู่ทุกคติ เหมือนผ้าสกปรกที่ช่างย้อมนำไปใส่ลงในน้ำย้อมสีต่าง ๆ ก็หวังได้ว่าผ้านั้นย้อมได้ไม่ดี สีไม่สดใส ส่วนจิตที่ไม่เศร้าหมองก็ตรงกันข้ามจากนี้ พร้อมกับทรงอธิบายว่า เหตุที่จิตเศร้าหมอง เพราะอุปกิเลส ๑๖ ประการ คือ

๑. อภิชฌาวิสมโลภะ ความโลภไม่สม่ำเสมอ ๒. พยาบาท ความคิดปองร้ายผู้อื่น

๓. โภธะ	ความโกรธ	๔. อุปนาหะ	ความผูกโกรธ
๕. มกฺขะ	ความลบหลู่คุณท่าน	๖. ปฬาสะ	ความดีเสมอ
๗. อีสสา	ความริษยา	๘. มัจฉริยะ	ความตระหนี่
๙. มายา	ความมีมารยา	๑๐. สาถยยะ	ความโอ้อวด
๑๑. ถัมภะ	ความหัวดี	๑๒. สารัมภะ	ความแข่งดี
๑๓. มานะ	ความถือตัว	๑๔. อติมานะ	ความดูหมิ่นเขา
๑๕. มทะ	ความมัวเมา	๑๖. ปมาทะ	ความประมาท

แล้วตรัสสอนว่า เมื่อภิกษุรู้ชัดว่า อุปกิเลสแต่ละประการเป็นเครื่องเศร้าหมองของ จิต ก็ละอุปกิเลสประการนั้น ๆ ได้ เมื่อละได้จะเกิดความเลื่อมใสอย่างแน่วแน่ใน พระรัตนตรัย แล้วจะได้ความรู้แจ้งอรรถ ความรู้แจ้งธรรม และความปราโมทย์ที่ได้ เลื่อมใสในพระรัตนตรัย เมื่อมีความปราโมทย์ก็จะมีปีติ เมื่อมีปีติ จิตก็สงบ เมื่อจิต สงบ กายก็สงบ เมื่อกายสงบ ความสุขก็เกิดขึ้น เมื่อความสุขเกิดขึ้น จิตก็ตั้งมั่นเป็น สมามิ ภิกษุผู้เป็นอย่างนี้ แม้จะฉันอาหารที่ประณีต ก็ไม่เป็นอันตรายแก่มรรคผลเลย เหมือนผ้าที่สกปรกประอะเปื้อน ถ้าซักด้วยน้ำที่สะอาด ก็ทำให้สะอาดหมดจดได้ หรือ ทองคำที่อยู่ตามธรรมชาติ ก็สามารถทำให้เป็นทองคำบริสุทธิ์ได้ด้วยเบ้าหลอม และจิต ของภิกษุผู้มีสมามิเช่นนั้นจะมีเมตตา มุทิตา กรุณา และอุเบกขาแผ่ไปตลอดทิศต่าง ๆ สามารถรู้สิ่งต่าง ๆ ได้ตามความเป็นจริง อันเป็นเหตุให้อาสวะสิ้นไปและสามารถ บรรลุอรหัตผลได้ ภิกษุผู้เช่นนี้แลชื่อว่าผู้อาบน้ำสะอาดแล้วด้วยการอาบน้ำสะอาดภายใน

สุนทรภการทวาทพราหมณ์นั่งฟังอยู่ไม่ห่างจากพระองค์ได้ยินเช่นนั้นก็เข้าใจว่า พระองค์ทรงสรรเสริญลัทธิของตนจึงทูลถามว่า พระผู้มีพระภาคเสด็จไปยังแม่น้ำพุกา เพื่อสร้งน้ำหรือ เมื่อตรัสตอบปฏิเสธ จึงทูลต่อว่า แม่น้ำพุกาเป็นแม่น้ำศักดิ์สิทธิ์ เป็นบุญสถานสำหรับทำพิธีลอยบาป ทำให้เกิดความสะอาดบริสุทธิ์ พระองค์จึงตรัส ว่า คนที่ทำความชั่วไว้แล้ว ถึงแม้จะไปอาบน้ำที่ไหน ก็หาทำให้เกิดความสะอาดบริสุทธิ์ ได้ไม่ แล้วตรัสสอนให้อาบน้ำในศาสนาของพระองค์ ด้วยการทำตนดังนี้ คือ

๑. ทำความปลอดภัยในสัตว์ทั้งปวง	๒. ไม่พูดเท็จ
๓. ไม่เบียดเบียนสัตว์	๔. ไม่ลักทรัพย์

๕. มีศรัทธา

๖. ไม่ตระหนี่

เมื่อพระผู้มีพระภาคได้ตรัสพระภาษิตนี้แล้ว สุนทรภิกษุทวาทพราหมณ์ได้ประกาศตนอุบาสก ทูลขอบรรพชาอุปสมบทเป็นภิกษุ และได้บรรลุเป็นพระอรหันต์ ในกาลต่อมา (ม.ม.ุ.ไทย) ๑๒/๗๐/๖๒)

วัตร :

กิจพึงกระทำ, หน้าที่, ธรรมเนียม, ความประพฤติ, ข้อปฏิบัติ จำแนกออกเป็น ๑. กิจวัตร ว่าด้วยกิจที่ควรทำ (เช่นอุปัชฌายวัตร สัทธินิวัตร อาคันตุกวัตร) ๒. จริยวัตร ว่าด้วยมารยาทอันควรประพฤติ (เช่น ไม่ทิ้งขยะทางหน้าต่างหรือทิ้งลงนอกฝานอกกำแพงไม่จับวัดอุณมาส) ๓. วิถีวัตร ว่าด้วยแบบอย่างที่ดีพึงกระทำ (เช่น วิธีเก็บบาตร วิธีพับจีวร วิธีเปิดปิดหน้าต่างตามฤดู วิธีเดินเป็นหมู่) ดังคำในเจโตขิลสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคลบางคนประพฤติพรหมจรรย์ด้วยความปรารถนาเป็นเทพนิกายหมู่ใดหมู่หนึ่งว่า ด้วยศีล วัตร ตบะ หรือพรหมจรรย์นี้ เราจักเป็นเทพหรือเทพตนใดตนหนึ่ง หรือตั้งคำในโคลิสาณิสสูตรว่า ภิกษุชื่อโคลิสาณิ เป็นผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตร มีมารยาททรมานั่งอยู่ในท่ามกลางสงฆ์ ด้วยกรณีกิจบางอย่าง (ม.ม.ุ.ไทย) ๑๒/๑๘๖/๒๐๐, ม.ม.ุ.ไทย) ๑๓/๗๙/๗๖, ๑๓/๘๐/๗๘, ๑๓/๑๓๓/๑๙๕, ๑๓/๒๔๒/๒๘๗, ส.ส.ุ.ไทย) ๑๕/๒๒๘/๓๓๐, ส.ส.ุ.ไทย) ๑๘/๒๔๑/๒๔๓, อัง.ติก.ไทย) ๒๐/๗๙/๓๐๓, อัง.ปม.จก.ไทย) ๒๒/๒๐๖/๓๔๙, อัง.นวก.ไทย) ๒๓/๗๒/๕๕๗, ขุ.ชา.ม.ไทย) ๒๘/๘๓๔/๓๑๓, ๓๓/๑๓/๖๙๗ ; วัตรส่วนมากในวัดตชั้นธกะ

วัตรบท :

บทคือวัตร, หลักปฏิบัติ หรือข้อที่ถือปฏิบัติประจำ ๗ ข้อ ที่ทำให้หม่อมมาภได้เป็นท้าวสักกะหรือพระอินทร์คือ ๑. มาตาเปตภิโร เลี้ยงมารดาบิดา ๒. กุเลเชฏฐปจายี เคารพผู้ใหญ่ในตระกูล ๓. สมุทวาโจ พุดคำสุภาพอ่อนหวาน ๔. อปิสุมวาโจ หรือ เปสุมเยยบปหายี ไม่พุดส่อเสียด พุดสมานสามัคคี ๕. ทานสัวิกาครโต หรือ มจเจอร์วินยชอบเผื่อแผ่ให้ปัน ปราศจากความตระหนี่ ๖. สจจวาโจ มีวาจาสัตย์ ๗. อโกธโน หรือ โกธากิภู ไม่โกรธ ระวังความโกรธได้ หรือตั้งคำในปาฏลิสสูตรที่ นักบวชเปลือยชื่อภารมัมชัมกะอยู่ที่วัชชีคาม เขตกรุงเวสาลี ถึงความเป็นผู้เลิศด้วยลาภ๑และถึงความเป็นผู้เลิศด้วยยศ๒ เขาถือสมათานวัตรบท ๗ ประการ มี เราพึงเป็นคนเปลือย ไม่นุ่งห่มผ้าตลอดชีวิต เป็นต้น (ที.ปา.ไทย) ๑๑/๑๑/๒๕๕๓)

วัตรปฏิบัติ :

การปฏิบัติตามหน้าที่, การทำตามข้อปฏิบัติที่พึงกระทำเป็นประจำ, ความประพฤติที่เป็นไปตามขนบธรรมเนียมแห่งเพศ ภาวะหรือวิถีดำเนินชีวิตของตน ดังคำในภิกษุณีวิภังค์ว่า ภิกษุณีหลายรูปจำพรรษาในวัดใกล้หมู่บ้านแห่งหนึ่ง มีวัตรปฏิบัติสมบูรณ์ มีอิริยาบถงดงาม แต่มีผ้าไม่ดี มีแต่จีวรเก่าๆ ได้เดินทางไปกรุงสาวัตถี หรือตั้งคำในมหาสิหนาทสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า กัสสปะ เราเข้าไปหาสมณพราหมณ์เหล่านั้นแล้วกล่าวอย่างนี้ว่าผู้มีอายุ เรื่องที่ทำให้พวกเราวัตรปฏิบัติไม่ตรงกันจงงดไว้ แต่ในเรื่องที่ตรงกันวิญญูชนเมื่อชักใช้ไล่เลียงสอบสวน หรือตั้งคำในวัดอุปัฏฐกสูตรว่า ผคคุณฤกษ์ เป็นฤกษ์ดีทุกเมื่อสำหรับผู้บริสุทธ์ อุโบสถเป็นวันศักดิ์สิทธิ์ทุกเมื่อสำหรับผู้บริสุทธ์วัตรปฏิบัติสมบูรณ์ทุกเมื่อสำหรับผู้บริสุทธ์ มีกรรมสะอาด (วิ.ภิกษุณี.ไทย)

๓/๗๓๘๘๒,ที.สี.(ไทย) ๙/๓๕/๑๖๒, ม.ม.(ไทย) ๙/๓๘๕/๑๖๒,ม.ม.(ไทย) ๑๓๑/๗๙/๖๘)

วัน : 1.ระยะเวลาตั้งแต่พระอาทิตย์ขึ้นถึงพระอาทิตย์ตก ซึ่งตามปกติถือตามกำหนด ๑๒ ชั่วโมง, กลางวัน ก็เรียก;ระยะเวลา ๒๔ ชั่วโมง ที่โลกหมุนตัวเองครบรอบหนึ่ง อย่างที่ถือกันมาแต่เดิมว่าตั้งแต่พระอาทิตย์ขึ้นถึงพระอาทิตย์ขึ้นใหม่ในวันถัดไปหรืออย่าง ที่นิยมถือกันในปัจจุบันตามคติสมัยใหม่ว่า ตั้งแต่เที่ยงคืนหนึ่งถึงเที่ยงคืนถัดไป; การที่ เรียกว่า วัน นั้น เพราะถือเอาเวลาพระอาทิตย์ซึ่งเรียกว่าตะวันขึ้น จนถึงตะวันตกเป็น กำหนด คือมาจากคำว่าตะวันนั่นเอง (คล้ายกับระยะเวลาเดือนหนึ่ง ที่ถือตามการ โคจรของพระจันทร์ ซึ่งมีชื่อว่าเดือน) ดังคำที่เวรัญพราหมณ์กล่าวว่า ขอท่านพระโค ตมจงทรงจำข้าพระองค์ว่าเป็นอุบาสกผู้ถึงสรณะ ตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไปจนตลอดชีวิต หรือตั้งคำในมหาวิงค์ พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า อีกนานเพียงไร สารีบุตรจะ กลับมา พระอานนท์กราบทูลว่า อีก ๙ หรือ ๑๐ วันจึงจะกลับมา พระพุทธเจ้า ข้า (วิ.ภิกขุ.(ไทย) ๑/๑๕/๘,วิ.มหา.(ไทย) ๒/๔๖๑/๓)

2. ป่า, ดง, สวน (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)

วันเข้าพรรษา : ช่วงวันอยู่จำพรรษา ๓ เดือนของภิกษุสามเณร,วันที่อยู่ประจำวัด ๓ เดือน ในฤดูน้ำ วันเข้าพรรษา มี ๒ ประเภท คือ ตั้งแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๘ ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๑ เรียกว่า พรรษาดั้น หรือตั้งแต่วันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๙ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒ เรียกว่าพรรษาหลัง ตั้งคำในวัสสุภยานิกขันธกะ พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า ภิกษุทั้งหลาย วันเข้าพรรษานี้มี ๒ วัน คือวันเข้าพรรษาดั้น ๑ วันเข้าพรรษาหลัง ๑ เมื่อ พระจันทร์เพ็ญเสวยฤกษ์อาสาฬหะล่วงไปแล้ววันหนึ่ง พึงเข้าจำพรรษาดั้น เมื่อ พระจันทร์เพ็ญเสวยฤกษ์อาสาฬหะล่วงไปแล้วเดือนหนึ่งพึงเข้าจำพรรษาหลังภิกษุ ทั้งหลายวันเข้าพรรษามี ๒ วันเหล่านี้แล หรือตั้งคำในขวนสกุสูตรที่ขวนสกุยกัษ กราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญเมื่อหลายวันมาแล้ว ในคืนเพ็ญวันอุโบสถ ๑๕ ค่ำ อันเป็นวันเข้าพรรษา พวกเทพชั้นดาวดึงส์ทั้งสิ้นนั่งประชุมกันในสุธัมมาเทวสภา (วิ. ม.(ไทย) ๔/๑๘๔/๒๙๓, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๘๒/๒๑๒)

วันทวิมาน : ว่าด้วยวิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงผู้กราบไหว้สมณะ มีเรื่องกล่าวไว้ว่านางเห็นสมณะ ทั้งหลายผู้มีศีลจึงไหว้เท้า ทำใจให้เลื่อมใส อนึ่ง ดิฉนปล้มใจ ได้ประคองอัญชลี เพราะบุญนั้น หลังจากตายแล้วจึงทำให้ได้รับวิมานนี้ (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๘๑๙/๙๕)

วันทนาสูตร : พระสูตรว่าด้วยการถวายบังคม สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ท้าวสักกะและท้าวสหัมบดีพรหมเสด็จเข้าไปเฝ้าแล้วกราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้ แก่ล้ากว่า ผู้ชนะสงครามแล้ว ทรงปลงภาระลงแล้ว ผู้ไม่มีหนี้ ขอพระองค์โปรดลุกขึ้น เสด็จจาริกไปในโลก อนึ่ง ดวงพระทัยของพระองค์หลุดพ้นดีแล้ว เหมือนดวงจันทร์ใน วันเพ็ญ ฉะนั้นท้าวสหัมบดีพรหมตรัสค้ำว่า พระองค์ไม่ควรถวายบังคมพระตถาคต อย่างนี้แต่ควรจะถวายบังคมว่า ข้าแต่พระองค์ผู้แก่ล้ากว่า ผู้ชนะสงคราม ผู้นำหมู่ ผู้ ไม่มีหนี้ ขอพระองค์โปรดลุกขึ้น เสด็จจาริกไปในโลก ขอพระองค์จงทรงแสดงธรรม โปรดสัตว์โลกเกิด เพราะจักมีผู้รู้ธรรม (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๖๓/๓๘๓)

วันทนาสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยการไหว้ พระผู้มีพระภาคตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายว่า การไหว้ ๓ คือ (๑) การไหว้ทางกาย (๒) การไหว้ทางวาจา (๓) การไหว้ทางใจ (อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๑๕๕/๓๙๙)

วันปวารณา : วันเดือน ๑๕ ค่ำเดือน ๑๑ เรียกว่าวันปวารณา หรือวันมหาปวารณา คือหลังจากอยู่ร่วมกันมาตลอดพรรษา ภิกษุหรือภิกษุณีทั้งหลายประชุมกัน และแต่ละรูปกล่าวคำเปิดโอกาสหรือเชิญชวนแก่ที่ประชุมเริ่มด้วยรูปที่เป็นผู้ใหญ่ที่สุดว่า “สงฆ์ อาวุโส ปวารณา เมธิภูเรณวา สุเตน วา ปริสสกาย วา, วทนตุ มอายสมนโต อนุกรมปิ อุปาทาย, ปสสนโตปฏิกริสสามิ” (เธอทั้งหลาย ฉันปวารณาต่อสงฆ์ ด้วยได้เห็นก็ดี ด้วยได้ฟังก็ดี ด้วยสงสัยก็ดี ขอเธอทั้งหลายจงอาศัยความกรุณาว่ากล่าวฉัน ฉันเห็นอยู่ จักทำคืน ดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ภิกษุผู้จำพรรษาแล้วปวารณาด้วยเหตุ ๓ สถานคือ ด้วยได้เห็น ด้วยได้ยิน ด้วยนึกสงสัย การปวารณานั้น จักเป็นวิธีที่เหมาะสมเพื่อว่ากล่าวซึ่งกันและกัน เป็นวิธีออกจากอาบัติ เป็นวิธีเคารพพระวินัยของภิกษุเหล่านั้น หรือดังคำว่า ท่านผู้เจริญ ขอสงฆ์จงฟังข้าพเจ้า วันนี้เป็นวันปวารณา ถ้าสงฆ์พร้อม กันแล้ว สงฆ์พึงปวารณา ภิกษุผู้เถระพึงห่มอุตตราสงค์เฉวียงบ่าข้างหนึ่ง นั่งกระโหย่ง ประนมมือ กล่าวกับสงฆ์อย่างนี้ว่า ท่านทั้งหลาย กระผมขอปวารณาต่อสงฆ์ ด้วยได้เห็นก็ดี ด้วยได้ยินก็ดี ด้วยนึกสงสัยก็ดี ขอท่านทั้งหลายได้ช่วยอนุเคราะห์ว่ากล่าวตักเตือนกระผม เมื่อกระผมทราบจักได้แก้ไขต่อไป หรือดังคำในมหาโควินทสูตร ปัญจสิขะ คันธรรพบุตรกราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เมื่อหลายวันมาแล้ว ในคืนเพ็ญวันอุโบสถ ๑๕ ค่ำ อันเป็นวันปวารณา พวกเทพชั้นดาวดึงส์ทั้งสิ้นนั่งประชุมกันในสุธัมมาเทวสภา หรือดังคำในอนาปานัสสติสูตรที่ว่า ก็สมัยนั้น ในวันอุโบสถขึ้น ๑๕ ค่ำ คินดวงจันทร์เต็มดวง ในวันปวารณา พระผู้มีพระภาคทรงมีภิกษุสงฆ์แวดล้อม ประทับนั่ง ณ ที่กลางแจ้ง (วิ.ม.(ไทย) ๔/๒๐๙/๓๓๔,๔/๒๑๐/๓๓๕,ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๙๔/๒๒๗,ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๑๔๕/๑๘๔)

วันปาฏิหาริย์ : วันแห่งปีที่พึงหวนกลับไปน้อมรำลึกบูชาซ้ำทุกปีๆ เป็นชื่อวิธีรักษาอุโบสถแบบหนึ่งสำหรับคฤหัสถ์ เรียกตามกำหนดระยะเวลาที่ตั้งไว้สำหรับรักษาประจำปี แต่ระยะเวลาที่กำหนดนั้นอรรถกถาทั้งหลายมีมติแตกต่างกันไปหลายแบบหลายอย่าง จนบางแห่งบอกว่าพึงเลือกตามมติที่พอใจ เพราะความสำคัญอยู่ที่การตั้งใจรักษาด้วยจิตปสาทะให้เต็มอิมสมบุรณ์ (เช่น มติหนึ่งว่าคืออุโบสถที่รักษาประจำต่อเนื่องตลอดไตรมาสแห่งพรรษา ถ้าไม่สามารถ ก็รักษาตลอดเดือนหนึ่งระหว่างวันปวารณาทั้งสองคือตั้งแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๑ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒ ถ้าไม่สามารถ ก็รักษาครึ่งเดือนถัดจากวันปวารณาแรกคือตั้งแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๑ เป็นต้นไปตลอดกาฬปักข์คือตลอดข้างแรม, แต่มติหนึ่งว่ารักษา ๕ เดือน คือตั้งแต่ก่อนพรรษา ๑ เดือน ตลอดพรรษา ๓ เดือนกับหลังพรรษาอีก ๑ เดือน, อีกมติหนึ่งว่ารักษา ๓ เดือน คือเดือน ๘ เดือน ๑๒ และเดือน ๔, อีกมติหนึ่งว่าคือ ๔ วันก่อนและหลังวันอุโบสถปกติ ได้แก่วัน ๑๓ ๑ ๗ และ ๙ ค่ำ มติทำนองนี้กลายเป็นมีวันรับ-วันส่ง ซึ่งจะสับสนกับปฏิชาคร

อุโบสถ), ปาฏิหาริย์ปักษีนี้บางทีก็เรียกว่า ปาฏิหาริย์อุโบสถ ซึ่งเป็นอย่างหนึ่งในอุโบสถ ๓ ประเภท ของคฤหัสถ์ ดังคำในลขุมาวิมานที่เทพธิดาองค์หนึ่งกล่าวไว้ว่า ดินันเข้าจำอุโบสถศีล ซึ่งประกอบด้วยองค์ ๘ ทุกวัน ๑๔ คำ ๑๕ คำ และ ๘ คำแห่งปักษีและตลอดวันปาฏิหาริย์ปักษี หรือตั้งคำในเรวัตติเปตวัตตฤว่า ดินันจักปลุกสวนไม้ดอกไม้ผล จักตัดทางเข้าไปในสถานที่ที่เดินลำบาก ขุดบ่อน้ำ และตั้งน้ำดื่มไว้ด้วยใจที่ผ่องแผ้ว จักเข้าจำอุโบสถศีลซึ่งประกอบด้วยองค์ ๘ ทุกวันขึ้น ๑๔ คำ ๑๕ คำ และ ๘ คำแห่งปักษี ตลอดวันปาฏิหาริย์ปักษี (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๑๗๙/๓๒, ขุ.เปต.(ไทย) ๒๖/๗๓๓/๒๘๗, ขุ.ชา.ปิณฑก.(ไทย) ๒๗/๑๑๕/๔๑๑, ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๕๑๓/๒๖๒, ๒๘/๕๒๖/๒๖๔, ๒๘/๕๓๔/๒๖๕, ๒๘/๕๔๓/๒๖๖, ๒๘/๕๕๒/๒๖๘, ๒๘/๕๕๙/๒๖๘); ดูอุโบสถ

วันอุโบสถ : วันพระจันทร์เพ็ญ-พระจันทร์ดับสำหรับพระสงฆ์คือ วันจันทร์เพ็ญ (ขึ้น ๑๕ คำ) และ วันจันทร์ดับ (แรม ๑๕ คำ หรือ ๑๔ คำเมื่อเดือนขาด), วันถือศีลอุโบสถสำหรับคฤหัสถ์ คือ วันพระได้แก่ วันขึ้นและแรม ๘ คำ วันจันทร์เพ็ญ และวันจันทร์ดับ ดังคำในสามัญญผลสูตรว่า พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่สวนมะม่วงของหมอชีวก โกมารภัจเจตกรุงราชคฤห์ พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่จำนวน ๑,๒๕๐ รูป สมัยนั้นแลในคืนวันเพ็ญขึ้น ๑๕ คำ อันเป็นวันอุโบสถของเดือนที่ ๔ ซึ่งเป็นเดือนที่มีดอกโกมุทบานสะพรั่ง หรือตั้งคำในมหาสุทสสนสูตรว่า พระเจ้ามหาสุทสสนะทรงสนานพระเสียร ในวันอุโบสถ ๑๕ คำ รักษาอุโบสถ เสด็จขึ้นสู่ปราสาทหลังงาม ปรากฏจักรแก้วอันเป็นทิพย์ หรือตั้งคำในอุโปสถสูตรว่า พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่ปราสาทของนางวิสาขาในบุพพาราม เขตกรุงสาวัตถี ครั้งนั้น นางวิสาขาในคารมาตาเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับในวันอุโบสถนั้น ถวายอภิวัตแล้วนั้ง ณ ที่สมควร (ที.สี.(ไทย) ๙/๑๕๐/๔๘, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๔๓/๑๘๓, ๑๐/๒๘๒/๒๑๒, ๑๐/๒๙๓/๒๒๗, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๘๓/๖๒, ๑๑/๘๕/๖๓, ม.อ.(ไทย) ๑๔/๘๑/๘๘, ๑๔/๘๕/๙๖, ๑๔/๑๔๕/๑๘๔, ๑๔/๔๐๖/๔๖๑, อัง.ติก.(ไทย) ๒๐/๗๑/๒๗๙) ; ดูอุโบสถ

วิปถรรคาถา : ภาษิตของพระวิปถระ, คาถาของพระวิปถระ ท่านพระวิปถระกล่าวไว้ว่า ผู้เห็นธรรมย่อมเห็นทั้งผู้เห็นธรรมและผู้ไม่เห็นธรรม ผู้ไม่เห็นธรรมย่อมไม่เห็นทั้งผู้ไม่เห็นธรรมและผู้เห็นธรรม (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๖๑/๓๒๕)

วิปศากยะ, เจ้า : เจ้าศากยะนามว่าวิปสะ เป็นสาวกของนิครนถ์ อยู่เมืองกบิลพัสดุ์ แคว้นสักกะ เคยสนทนาธรรมกับพระมหาโมคคัลลานะ และสนทนาธรรมกับพระผู้มีพระภาค แล้วหันมานับถือพระรัตนตรัย ดังคำที่ เจ้าวิปศากยะ สาวกนิครนถ์ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า ข้าพระองค์ ต้องการกำไร เข้าคบหานิครนถ์ผู้โง่ก็ไม่ได้กำไรทั้งเหน็ดเหนื่อย ลำบากใจยิ่งขึ้นไป ตั้งแต่นี้เป็นต้นไป ข้าพระองค์นี้จักโปรยความเลื่อมใสในพวกนิครนถ์ผู้โง่เสียในที่ลมพัดจัดหรือลอยเสียในแม่น้ำอันมีกระแสเชี่ยวข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระภาชิตของพระผู้มีพระภาคชัดเจนไพเราะยิ่งนัก (อัง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๙๕/๒๙๒)

อรรถกถาอธิบายว่า เจ้าวโปศากยะองค์นี้ เป็นพระเจ้าอาของพระพุทธเจ้า เป็น ๑ ใน ๓ คนที่เป็นสาวกชั้นแนวหน้าของนิครนถ์ นาฏบุตร คือ อุบาลีคหบดีในเมืองนาลันทา เจ้าวโปศากยะในกรุงกบิลพัสดุ์ และสีหเสนาบดีในกรุงเวสาลี (อง.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๑๙๕/๔๑๔,อง.อภฺฐก.อ.(บาลี) ๓/๑๒/๒๓๑)

วโปสูตร :

พระสูตรว่าด้วยเจ้าศากยะพระนามว่าวโปศากยะ พระมหาโมคคัลลานะกล่าวกับเจ้าวโปศากยะสาวกนิครนถ์ว่า บุคคลพึงเป็นผู้สำรวมกาย วาจา ใจ เพราะอวิชาสารอกไป วิชาเกิดขึ้น ท่านเห็นฐานะอันเป็นเหตุให้อาสวะที่เป็นปัจจัยแห่งทุกข์เวทนาพึงไปตามบุคคลในสัมปรายภพหรือไม่

เจ้าวโปศากยะว่า ข้าพเจ้าเห็นฐานะคือ บุคคลพึงทำบาปกรรมไว้ในปางก่อน ซึ่งยังไม่ผลไม่หมด อาสวะที่เป็นปัจจัยแห่งทุกข์เวทนา พึงไปตามบุคคลในสัมปรายภพที่มีบาปกรรมนั้นเป็นเหตุ

พระมหาโมคคัลลานะกับเจ้าวโปศากยะสนทนาเรื่องค้างไว้เท่านี้ ในเวลาเย็น พระผู้มีพระภาคเสด็จเข้าไปยังหอนันประตบ้นังบนพุทธอาสน์ ตรัสถามพระมหาโมคคัลลานะว่า พวกเธอนั่งประชุมสนทนากันด้วยเรื่องอะไร และเรื่องอะไรที่พวกเธอสนทนากันค้างไว้

เมื่อพระมหาโมคคัลลานะกราบทูลให้ทรงทราบแล้ว พระผู้มีพระภาคจึงตรัสกับเจ้าวโปศากยะว่า ถ้าท่านพึงยอมรับข้อที่ควรยอมรับจะคัดค้านข้อที่ควรคัดค้านต่อเรา และท่านไม่รู้ความหมายแห่งภาษิตของเราข้อใด ท่านพึงซักถามเราในข้อนั้นยิ่งขึ้นไปว่า พุทธพจน์นี้เป็นอย่างไร เนื้อความแห่งพระพุทธพจน์นี้เป็นอย่างไร เราพึงสนทนากันในเรื่องนี้ได้ เมื่อเจ้าวโปศากยะยอมรับตามนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสถามว่า อาสวะที่ก่อให้เกิดทุกข์ ก่อให้เกิดความเดือดร้อนเกิดขึ้นเพราะการกระทำทางกาย วาจา ใจ เป็นปัจจัย และเพราะอวิชาเป็นปัจจัย เมื่อบุคคลเว้นขาดจากการกระทำทางกาย วาจา ใจ และเพราะสารอกอวิชา ทำให้วิชาเกิดขึ้น แล้วอาสวะเหล่านั้น ย่อมไม่มีแก่เขา เขาไม่ทำกรรมใหม่ด้วย รับผลกรรมเก่าแล้วทำให้สิ้นไปด้วย นี่คือข้อปฏิบัติที่ทำให้กิเลสสิ้นไป ท่านเห็นฐานะอันเป็นเหตุให้อาสวะอันเป็นปัจจัยแห่งทุกข์เวทนา ซึ่งจะพึงไปตามบุคคลในสัมปรายภพนั้นหรือไม่ เมื่อเจ้าวโปศากยะกราบทูลว่า ไม่เห็น จึงตรัสว่า ภิกษุผู้มีจิตหลุดพ้นโดยชอบอย่างนี้ ย่อมบรรลुरुธรรมเป็นเครื่องอยู่เนื่องนิത്യ ๖ คือ เธอเห็นรูปทางตา ฟังเสียงทางหู ดมกลิ่นทางจมูก ลิ้มรสทางลิ้น ถูกต้อง โภกฐัพพะทางกาย รู้แจ้งธรรมารมณทางใจแล้วไม่ตีใจ ไม่เสียใจ มีอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ เมื่อเสวยเวทนามีกายเป็นที่สุด ย่อมรู้ชัดว่า เราเสวยเวทนามีกายเป็นที่สุด เมื่อเสวยเวทนามีชีวิตเป็นที่สุด ย่อมรู้ชัดว่า เราเสวยเวทนามีชีวิตเป็นที่สุด ย่อมรู้ชัดว่า หลังจากตายแล้ว เวทนาทั้งปวงที่ไม่น่าเพลิดเพลิน ไม่น่ายินดี ในโลกนี้จักสงบเย็นลง เจ้าวโปศากยะได้ชื่นชมยินดีพระภาษิตแล้วแสดงตนเป็นอุบาสกถึงพระรัตนตรัย เป็นสรณะตลอดชีวิต (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๙๕/๒๙๒)

วโปศ, ภาษี :

ชื่อพระภิกษุรูปหนึ่งในคณะปัญจวัคคีย์ เป็นพระอรหันต์รุ่นแรก ดังคำว่า พระผู้พระภาคทรงประกาศพระธรรมจักรนั้นแล้ว ภาษีปัญจวัคคีย์เหล่านั้น พร้อมด้วยหมู่

พรหม และเทวดาประมาณ ๑๘ โภกวิ ได้บรรลุนิพพานในการประชุมครั้งแรก สมัยต่อมาฤาษีปัญจวัคคีย์ทั้งหมด คือโกณฑัญญะ วัปปะ ภัททิยะ มหานามะและอัสสชิ พร้อมด้วยหมู่พรหมและเทวดาประมาณ ๑๘ โภกวิอันพระผู้มีพระภาคทรงแนะนำให้ วิเศษโดยลำดับ (ขุ.พุทฺธ.(ไทย) ๓๓/๒/๕๕๔)

วัปปมงคล : พิธีแรกนาขวัญ คือพิธีเริ่มไถนาเพื่อเป็นสิริมงคลแก่ข้าวในนา (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)

วันมิกนิมิต : นิมิตคือจอมปลวก เป็น ๑ ในนิมิต ๘ ชนิด ของทรงอนุญาติสมมติสีมา ดังคำว่า ในเบื้องต้นพึงทักนิมิต คือ บัพพตนิมิต (นิมิตคือภูเขา) ปาสาณนิมิต (นิมิตคือแผ่นหิน) วณนิมิต (นิมิตคือป่า) รุกขนิมิต (นิมิตคือต้นไม้) มัคคนิมิต(นิมิตคือหนทาง)วันมิกนิมิต (นิมิตคือจอมปลวก)นทีนิมิต(นิมิตคือแม่น้ำ)อุทกนิมิต(นิมิตคือน้ำ) ครั้นทักนิมิตแล้ว ภิกษุผู้ฉลาดสามารถพึงประกาศให้สงฆ์ทราบด้วยญัตติทุติยกรรมวาจา (วิ.ม.(ไทย) ๔/ ๑๓๘/๒๑๕)

วันมิกสูตร : พระสูตรว่าด้วยจอมปลวกปริศนา พระผู้มีพระภาคทรงแสดงพระสูตรมีลักษณะ เป็นการบรรยายไวยาหารแบบถาม-ตอบแก่ท่านพระกุมารกัสสปะ ณ วัดพระเชตุวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี โดยทรงตอบปัญหา ๑๕ ข้อของ เทวดา ที่ท่านพระกุมารกัสสปะนำมาทูลถาม เทวดาองค์หนึ่งถามปริศนาธรรมกับ ท่านพระกุมารกัสสปะที่ป่าอันธวันว่า มีจอมปลวกแห่งหนึ่ง พ่นควันในเวลากลางคืน ลูกโพล่งในเวลากลางวัน พราหมณ์ให้สุเมธนำคัสตราไปขุดดู สุเมธขุดพบลิ้มสลัก พบ อึ่ง พบทางสองแพร่ง พบหม้อกรองน้ำค้าง พบเต่า พบเหยียงหินเนื้อ พบชิ้นเนื้อ และ หลังจากที่ทำให้ท่านทำลายสิ่งต่าง ๆ ข้างต้นแล้วเมื่อมาพบนาค พราหมณ์กลับสั่งว่า นาคจงดำรงอยู่เถิด เธออย่าเบียดเบียนนาคเลย จงทำความนอบน้อมนาค และกล่าว สรุปรว่า ขอให้นำปริศนาธรรม ๑๕ ข้อนี้ไปทูลถามพระผู้มีพระภาค เพราะไม่มีผู้ใด สามารถตอบปริศนาธรรมนี้ได้ นอกจากพระผู้มีพระภาค

พระผู้มีพระภาคได้ตรัสตอบปัญหา ๑๕ ข้อ ที่ท่านพระกุมารกัสสปะนำมาทูลถาม สรุปรความได้ดังนี้ คือ

๑. ร่างกาย ชื่อว่าจอมปลวก
๒. การที่บุคคลทำงานในเวลากลางวัน ตรีกตรองในเวลากลางคืน ชื่อว่าการพ่น ควันในเวลากลางคืน
๓. การที่บุคคลตรีกตรองบ่อย ๆ ในเวลากลางคืนแล้วทำงานด้วยกายและวาจาใน เวลากลางวัน ชื่อว่าการลูกโพล่งในเวลากลางวัน
๔. พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ชื่อว่าพราหมณ์
๕. พระภิกษุผู้เป็นเสขะ ชื่อว่าสุเมธ
๖. ปัญญาอันประเสริฐ ชื่อว่าคัสตรา
๗. การปรารถนาความเพียร ชื่อว่าการขุด
๘. อวิชชา ชื่อว่าลิ้มสลัก
๙. ความคับแค้นใจเนื่องจากความโกรธ ชื่อว่าอึ่ง

๑๐. วิจิกิจฉา ชื่อว่าทางสองแพร่ง
๑๑. นิวรรณ ๕ ชื่อว่าหม้อกรองน้ำต่าง
๑๒. อุปาทานขันธุ์ ๕ ชื่อว่าเต่า
๑๓. กามคุณ ๕ ชื่อว่าเชียงหันเนื้อ
๑๔. นันทิราคะ ชื่อว่าขึ้นเนื้อ
๑๕. ภิกษุผู้เป็นพระชีณาสพ ชื่อว่านาค

เมื่อพระผู้มีพระภาคได้ตรัสพระภาษิตนี้แล้ว ท่านพระกุมารกัสสปะมีใจยินดีชื่นชม พระภาษิตของพระองค์ (ม.มู.(ไทย) ๑๒/๒๔๙/๒๖๗)

วัย : ส่วนแห่งอายุ, ระยะของอายุ, เขตอายุนิยมแบ่งเป็น ๓ วัย คัมภีร์วิสุทธิมรรคจัดดังนี้
 ๑. *ปฐมวัย* วัยต้น ๓๓ ปี คืออายุ ๑ ถึง ๓๓ ปี ๒. *มัชฌิมวัย* วัยกลาง ๓๔ ปี คืออายุ ๓๔ ถึง ๖๗ ปี ๓. *ปัจฉิมวัย* วัยปลาย ๓๓ ปี คือ อายุ ๖๘ ปี ถึง ๑๐๐ ปี ดังคำในมหาวิงค์ที่เวรัญชพรหมณ์กล่าวถึงพระผู้มีพระภาคไว้ว่า พระสมณโคดมไม่ยอมไหว้ ไม่ลูกรับพวกพราหมณ์ผู้แก่ ผู้เฒ่า ผู้ใหญ่ ผู้ล่วงกาลผ่านวัยหรือไม่เชื่อเชิญให้นั่ง หรือตั้งคำในภิกขุณีวิงค์ว่า ภิกษุณีสุนทรินันทาบวชตั้งแต่วัยสาวมีรูปร่างน่าดู น่าชม เป็นบัณฑิต เฉลียวฉลาด มีปัญญา ขยัน ไม่เกียจคร้าน และดูประกอบในอรกสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ปัจจุบันนี้ ผู้มีอายุยืนจะอยู่ได้ ๑๐๐ ปี น้อยกว่านั้นก็มียากกว่านั้นก็มี ส่วนคนที่อยู่ได้ถึง ๑๐๐ ปี จะอยู่ได้ ๓๐๐ ฤดูเท่านั้น คือฤดูหนาว ๑๐๐ ฤดูร้อน ๑๐๐ ฤดูฝน ๑๐๐ (วิ.มท.(ไทย) ๑/๒/๓, วิ.ภิกขุณี.(ไทย) ๓/๖๕๖/๒, อง.สตุตท.(ไทย) ๒๓/๗๔/๑๖๙)

วัลลิการผลทายกเถรปาทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระวัลลิการผลทายกเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติที่ ๓๑ ท่านได้ถวายผลไม้แด่พระปัจเจกพุทธเจ้าพระนามว่า สุมนะ เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านไม่ได้พบทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลुวิชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๖๖/๑๒๘)

วัลลิมลทายกเถรปาทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระวัลลิมลทายกเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติที่ ๓๑ ท่านได้ถวายผลไม้แด่พระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐ(พระนามว่า สิขี) เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านไม่ได้พบทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลुพระอรหัตต์ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๑/๕๖๘)

วัลลิมลทายกาวิมาน : วิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงผู้ถวายแด่โม เป็นกรกล่าวถึงวิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงผู้ถวายผลแด่โมแต่ภิกษุผู้กำลังเที่ยวบิณฑบาต (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๔๖๑-๔๖๘/๖๔)

วัลลิมลเถรคาถา : ภาษิตของพระวัลลิมลเถระ ,คาถาของพระวัลลิมลเถระ ท่านพระวัลลิมลเถระกล่าวไว้ว่า ฝนตกลงมา เสียงดังกระหึ่มคล้ายเสียงเพลงอันไพเราะ กุฎีของเราสบาย มุงบังมิดชิดดี ในกุฎินั้น เราอยู่อย่างผู้ไม่ประมาท ถ้าต้องการจะตกก็จงตกลงมาเถิดฝน (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๕๓/๓๒๒)

วัลลิมลเถรคาถา^๒ : ภาษิตของพระวัลลิมลเถระ,คาถาของพระวัลลิมลเถระ ท่านพระวัลลิมลเถระเมื่อจะพยากรณ์พระอรหัตต์ จึงได้กล่าวว่า ลิงเข้าไปในกระท่อมมี ๕ ประตู พยายามเวียนเข้า ออกทางประตูเรื่อยๆ จงหยุดนิ่ง อย่าวิ่งไปนะเจ้าลิง เพราะเจ้าอาศัยเรือนคืออรรถภาพ

ไม่ได้ เหมือนดังกาลก่อน เจ้าถูกเราข่มไว้ด้วยปัญญาแล้ว จักไปไกลไม่ได้เลย (ขุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๑๒๕/๓๔๙)

วัลลิวเถรคาถา^๓ : ภาชิตของพระวัลลิวเถระ,คาถาของพระวัลลิวเถระ ท่านพระวัลลิวเถระเมื่อจะถามพระเวณฺหุทัตเถระ จึงได้กล่าวว่า กิจใดอันบุคคลผู้มีความเพียรมั่น มุ่งที่จะตรัสรู้ ฟังทำกิจนั้น เราจักทำไม่ให้พลาด เชิญท่านดูความเพียร ความบากบั่นของเราเถิด (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๑๖๗/๓๕๙)

วสวัตติ,วสวัตตี : ชื่อของพระยามาร,เป็นเทพที่ยิ่งใหญ่กว่าชั้นสวรรค์ทั้ง ๖ ชั้น ดังคำในเกวัญสูตรที่เธอจึงเข้าไปหาเทพบุตรชื่อวสวัตติแล้วถามว่า ท่านผู้มีอายุมหาภูตรูป ๔ คือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ ย่อมดับสนิทที่ไหน(ที.สี.(ไทย) ๙/๔๙๒/๒๑๗) ; ดู *วสวัตตี*

วัสสการพราหมณ์ : พราหมณ์ผู้เป็นมหาอำมาตย์ของแคว้นมคธ อยู่ในสมัยต้นพุทธกาลจนถึงหลังพุทธกาล เคยเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า ฟังราชขอปริหานิยธรรม ภายหลังพุทธกาล พระเจ้าอชาตศัตรู ส่งไปทำลายความสามัคคีของเจ้าวัชชี ทำให้แคว้นวัชชีเสียอำนาจแก่มคธ เพราะอุบายทำลายสามัคคีของวัสสการพราหมณ์ ดังคำว่า วัสสการพราหมณ์มหาอำมาตย์มครรัฐไปตรวจราชการ เข้าไปหาเจ้าพนักงานป่าไม้ถึงที่พัก หรือดังคำในมหาปริณิพพานสูตรและวัสสการสูตรว่า พระราชาแห่งแคว้นมคธพระนามว่าอชาตศัตรู เวเทหิบุตร รับสั่งเรียกวสสการพราหมณ์มหาอำมาตย์แคว้นมคธมาตรัสว่ามาเถิดพราหมณ์ ท่านจงไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ(คือที่ภูเขาคิชฌกูฏ เขตกรุงราชคฤห์) แล้วได้ฟังราชขอปริหานิยธรรมที่พระผู้มีพระภาคสนทนากับพระอานนท์,เป็นผู้ที่ขยันทำงานอย่างยิ่ง ดังคำใน โคปกโมคคัลลานสูตรว่า วัสสการพราหมณ์มหาอำมาตย์แห่งแคว้นมคธเที่ยวตรวจราชการในกรุงราชคฤห์ ได้เข้าไปหาท่านพระอานนท์ถึงที่ทำงานของโคปกโมคคัลลานพราหมณ์แล้วได้สนทนาปราศรัย หรือดังคำในวัสสการสูตร วัสสการพราหมณ์อยู่กรุงราชคฤห์กราบทูลพระผู้มีพระภาคดังนี้ว่า ข้าแต่ท่านพระโคตม พวกข้าพเจ้าบัญญัติบุคคลผู้ประกอบด้วยธรรม ๔ ประการว่าเป็นมหาบุรุษผู้มีปัญญามาก,ในปาฎลีปาถสูตร กล่าวว่า เป็นอำมาตย์ที่สร้างเมืองปาฎลีบุตรคู่กับอำมาตย์สุนิระว่า สมัยนั้นสุนิระและวัสสการเป็นผู้เป็นมหาอำมาตย์แห่งมครรัฐ กำลังสร้างเมืองปาฎลีคามเพื่อป้องกันพวกวัชชี (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๘๗/๗๖,วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๘๖/๑๐๐,๕/๒๘๖/๑๐๑,ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๓๓/๗๘,๑๐/๑๓๒/๗๗,๑๐/๑๓๓/๗๘,๑๐/๑๓๕/๘๑,๑๐/๑๕๒/๙๕,๑๐/๑๕๒/๙๖,๑๐/๑๕๓/๙๖,๑๐/๑๕๓/๙๗,ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๗๙/๘๖,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๓๕/๕๕,๒๑/๑๘๓/๒๕๙,๒๑/๑๘๗/๒๖๘, อง.สตุตถ.(ไทย) ๒๓/๒๒/๓๓, ขุ.อุ.(ไทย) ๒๕/๗๖/๓๓๔)

วัสสการสูตร : พระสูตรว่าด้วยวัสสการพราหมณ์ พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเวฬุวัน เขตกรุงราชคฤห์ วัสสการพราหมณ์ ผู้เป็นมหาอำมาตย์แห่งแคว้นมคธเข้าเฝ้าแล้วกราบทูลเรื่องที่พวกตนบัญญัติบุคคลว่าเป็นมหาบุรุษผู้มีปัญญามาก เพราะมีธรรม ๔ คือ (๑) เป็นพหูสูตแห่งเรื่องที่ฟังนั้น ๆ รู้เนื้อความแห่งภาชิตนั้นๆ (๒) มีสติ ระลึกถึงสิ่งที่ทำและคำที่พูดแม่นยำได้ (๓) เป็นคนขยัน ไม่เกียจคร้านในการทำงานที่จะต้องช่วยกัน

ทำของคฤหัสถ์ (๔) ประกอบด้วยปัญญาเป็นเครื่องพิจารณาอันเป็นอุปายในการงานที่
จะต้องช่วยกันทำนั้นๆ สามารถทำได้ สามารถจัดได้ พระผู้มีพระภาคไม่ทรงยินดี
และไม่ทรงคัดค้าน แต่ทรงบัญญัติบุคคลว่าเป็นมหาบุรุษผู้มีปัญญามาก เพราะ
ประกอบด้วยธรรม ๔ คือ (๑) ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลแก่คนหมู่มาก เพื่อสุขแก่คนหมู่มาก
ให้คนหมู่มากตั้งอยู่ในอริยธรรมที่ควรรู้ (๒) ปราปรณาจะตรีกตรองเรื่องใด ก็ตรีกตรอง
เรื่องนั้น ไม่ปราปรณาจะตรีกตรองเรื่องใด ก็ไม่ตรีกตรองเรื่องนั้น ถึงความเชี่ยวชาญ
ในจิตในแนวทางแห่งการตรีกตรองทั้งหลาย (๓) เป็นผู้ได้ฌาน ๔ อันมีในจิตยิ่ง ซึ่ง
เป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบันตามความปราปรณาได้โดยไมยาก ได้โดยไม่ลำบาก (๔)
ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะ วัสสการพราหมณ์กราบทูลว่า น้า
อัครจารย์จริง พระโคตมตรัสเรื่องนี้ไว้ดียิ่งนัก พวกข้าพเจ้าจะทรงจำพระโคตมไว้ว่า
เป็นผู้ประกอบด้วยธรรม ๔ นี้ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ท่านกล่าววาจาแสดง
ความเห็นด้วยในเรื่องนี้ และเราจักเฉลยว่า เราเป็นผู้ประกอบด้วยธรรม ๔ นั้นจริง
(อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๓๕/๕๕)

วัสสการสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยวัสสการพราหมณ์ พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเวฬุวัน เขต
กรุงราชคฤห์ วัสสการพราหมณ์ผู้เป็นมหาอำมาตย์แห่งแคว้นมคธ เข้าไปเฝ้าพระผู้มี
พระภาคถึงที่ประทับแล้วทูลถามปัญหา ๔ ข้อดังนี้ (๑) อสัตบุรุษจะพึงรู้จักสัตบุรุษ
ได้หรือว่า บุคคลนี้เป็นอสัตบุรุษ (๒) อสัตบุรุษจะพึงรู้จักสัตบุรุษได้หรือว่า บุคคลนี้
เป็นสัตบุรุษ (๓) สัตบุรุษจะพึงรู้จักสัตบุรุษได้หรือว่า บุคคลนี้เป็นสัตบุรุษ (๔) สัตบุรุษจะ
พึงรู้จักสัตบุรุษได้หรือว่า บุคคลนี้เป็นอสัตบุรุษ พระผู้มีพระภาคตรัสตอบปัญหา ๔ ข้อ
คือ (๑) ข้อที่อสัตบุรุษจะพึงรู้จักอสัตบุรุษว่าบุคคลนี้เป็นอสัตบุรุษเป็นเรื่องที่เป็นไปไม่ได้
(๒) ข้อที่อสัตบุรุษจะพึงรู้จักอสัตบุรุษว่าบุคคลนี้เป็นสัตบุรุษเป็นเรื่องที่เป็นไปไม่ได้ (๓)
ข้อที่สัตบุรุษจะพึงรู้จักสัตบุรุษว่าบุคคลนี้เป็นสัตบุรุษเป็นเรื่องที่เป็นไปได้(๔) ข้อที่
สัตบุรุษจะพึงรู้จักอสัตบุรุษว่าบุคคลนี้เป็นอสัตบุรุษเป็นเรื่องที่เป็นไปได้ วัสสการพ
ราหมณ์ได้ชื่นชมพระภาสิตของพระผู้มีพระภาคแล้วลุกจากที่นั่งจากไป(อง.จตุกก.
(ไทย) ๒๑/๑๘๗/๒๖๘)

วัสสการสูตร^๓ : พระสูตรว่าด้วยวัสสการพราหมณ์ พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ภูเขาอิชฌมกุฎ
เขตกรุงราชคฤห์ วัสสการพราหมณ์ผู้เป็นมหาอำมาตย์ของแคว้นมคธไปเฝ้าแล้วกราบ
ทูลว่า พระเจ้าอชาตศัตรูมีประสงค์จะเสด็จไปปราบแคว้นวัชชีที่มีพวกเจ้าวัชชีผู้มีฤทธิ์
(หมายถึงพร้อมเพรียงกัน) มีอานุภาพมาก(หมายถึงได้รับการฝึกฝนศิลปะต่าง ๆ เช่น
ศิลปะการฝึกช้าง เป็นต้น) พระผู้มีพระภาคตรัสกับพระอานนท์ที่ยืนถวายงานพักอยู่ถึง
เรื่องอภิธานิยธรรม ๗ ของเจ้าวัชชีแล้วได้ตรัสเล่าให้วัสสการพราหมณ์ฟังว่า ขณะที่
พระองค์ประทับอยู่ ณ สารันทพเจตีย์ แสดงราชอภิธานิยธรรมแก่พวกเจ้าวัชชี และ
เจ้าวัชชีพึงหวังได้แต่ความเจริญอย่างเดียว ไม่มีความเสื่อมเลย トラบเท่าที่พวกเจ้าวัช
ชียังมีอภิธานิยธรรมทั้ง ๗ นี้อยู่ และใส่ใจอภิธานิยธรรม ๗ นี้อยู่ วัสสการพรา
หมณ์กราบทูลว่า พวกเจ้าวัชชี มีอภิธานิยธรรมเพียงข้อเดียว ก็พึงหวังได้ความเจริญ
ไม่มีความเสื่อมเลยไม่จำต้องมีทั้ง ๗ ข้อ พระเจ้าอชาตศัตรูไม่ควรทำสงครามกับพวก

เจ้าวัชชี นอกจากจะใช้วิธีปรองดองทางการทูต หรือทำให้แตกสามัคคีกัน ขึ้นชมยินดี พระภาชิตของพระผู้มีพระภาคแล้วทูลลากลับ (อง.สตตก.(ไทย) ๒๓/๒๒/๓๒)

วัสสภัญญชนบท : ชื่อชนบทหนึ่ง หมายถึงคนผู้เป็นอุกถะ เกิดในตระกูลวัสสโคตรและตระกูลภัญญโคตร ยึดถือทิวฐิเป็นมูล ตั้งคำในนิรุตติปถสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย แม้ชนชาวอุกถชนบท กับชนชาววัสสภัญญชนบททั้ง ๒ พวกนั้นเป็นผู้มีอเหตุกวาทะเป็นผู้มีอภิกิริยวาทะเป็นผู้มีนัตถิกวาทะ ก็ได้สำคัญว่าหลักการ ๓ ประการ คือ (๑) หลักภาษา (๒) หลักการตั้งชื่อ (๓) หลักการบัญญัติไม่ควรติเตียนไม่ควรคัดค้าน หรือตั้งคำในสัพพมัตถิติถา อภิธรรมปิฎก ที่กล่าวไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย แม้ชนชาวอุกถชนบทกับชนชาววัสสภัญญชนบททั้ง ๒ พวกเป็นผู้ถืออเหตุกวาทะเป็นผู้ถืออภิกิริยวาทะ เป็นผู้ถืออณัตถิกวาทะ ได้สำคัญหลักการ ๓ ประการ คือ (๑) หลักภาษา (๒) หลักการตั้งชื่อ (๓) หลักการบัญญัติ ว่าไม่ควรติเตียน ไม่ควรคัดค้าน ข้อนี้เพราะเหตุไร เพราะกลัวถูกนินทา ใส่โทษและถูกคัดค้าน (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๖๒/๑๐๒, อภ.ก.(ไทย) ๓๕/๒๙๖/๒๑๕)

วัสสวลาหก, พวก : ชื่อเทพพวก ๑ ในเทพวลาหก ๓ จำพวก, เป็นพวกเทพที่ให้ฝนตก ตั้งคำในวลาหกสังยุต เทสนาสสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เทพพวกวลาหก เป็นอย่างไร คือเทพทั้งหลายที่เป็นสัตวลาหกก็มี ที่เป็นอุณหวลาหกก็มี ที่เป็นอัภวลาหกก็มี ที่เป็นวาทวลาหกก็มี ที่เป็นวัสสวลาหกก็มี หรือ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๕๕๐/๓๖๙, ๑๗/๕๖๒/๓๗๑, ๑๗/๕๖๓/๓๗๑, ๑๗/๕๖๔/๓๗๑)

วัสสวลาหกเทพบุตร : ชื่อเทพวลาหกผู้ทำให้เกิดฝน ตั้งคำในวัสสสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า วัสสวลาหกเทพบุตรเป็นผู้ประมาท นี่เป็นอันตรายของฝนประการ ที่ ๔ ซึ่งพวกหมอดูรู้ไม่ได้ สายตาของพวกหมอดูยังไม่ถึง (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๙๗/๓๓๘)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า เพราะวัสสวลาหกเทพบุตรมีวเล่นกีฬาอยู่ จึงไม่ให้ฝนตกในฤดูกาล ถือเป็นอันตรายของฝน (อง.ปญจก.อ.(บาลี) ๓/๑๙๗/๘๑-๘๒)

วัสสวลาหกสูตร : พระสูตรว่าด้วยเทพพวกวัสสวลาหก มีเนื้อความอธิบายว่า ภิกษุรูปหนึ่งเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคผู้ประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันแล้วทูลถามว่า ฝนมีได้อย่างไร พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า เพราะหากเทพพวกวัสสวลาหกอยากให้มี (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๖๐๖/๓๗๓)

วัสสสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยอุปมาด้วยฝนตก พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ความเลื่อมใสในพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์และศีลที่พระอริยะชอบใจ ไหลไปถึงฝั่งแล้วเป็นไปเพื่อความสิ้นอาสวะ เหมือนฝนตกบนยอดเขา น้ำไหลไปตามที่ลุ่มก็ทำให้ชอกเขา ลำธาร ห้วย จนถึงมหาสมุทร เต็มเปี่ยม ฉะนั้น (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๓๔/๕๕๕)

วัสสสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยอันตรายของฝน พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อันตรายของฝน ซึ่งพวกหมอดูรู้ไม่ได้ สายตาของพวกหมอดูยังไม่ถึง ๕ ข้อ คือ (๑) เตโชธาตุ(กองไฟใหญ่) กำเริบบนอากาศทำให้เมฆกระจายไป (๒) วาโยธาตุกำเริบบนอากาศทำให้เมฆกระจายไป (๓) อสุรินทราหูใช้ฝ่ามือรับน้ำแล้วทิ้งลงในมหาสมุทร (๔) วัสสวลาหก

เทพบุตรเป็นผู้ประมาท(มัวเล่นกีฬาอยู่ จึงไม่ให้ฝนตกในฤดูกาล ถือเป็นอันตรายของฝน)
(๕) พวกมนุษย์ไม่ดำรงอยู่ในธรรม (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๙๗/๓๓๗)

วัสสานะ, วัสสานฤดู : กาลฝน, ฤดูฝน (แรม ๑ค่ำ เดือน ๘ ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน๑๒) (พจนานุกรม
พุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์) ; ดู *มาตรา*

วัสสะ, ปริพาชก : ชื่อปริพาชก เกิดในตระกูลวัสสะโคตร เป็นชาวอุกกลชนบท ดังคำในปริพาชกสูตร
ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ปริพาชกชื่อวัสสะและภัญญะ ผู้อยู่ในอุกกลชนบท เป็น
อเหตุกวาทะอภิริยวาทะ นัตถิกวาทะ สำคัญธรรมบท ๔ ประการนี้ว่าไม่ควรติเตียน
ไม่ควรคัดค้าน ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะกลัวการนิทรา การกระทบกระทั่ง และ
การกล่าวให้ร้าย (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๓๑/๔๙)

วัสสังวุตถสูตร : พระสูตรว่าด้วยภิกษุผู้อยู่จำพรรษาในกรุงสาวัตถีภิกษุผู้จำพรรษาในกรุงสาวัตถี
เดินทางไปยังกรุงกบิลพัสดุ์แล้วแสดงธรรมแก่เจ้าศากยะผู้ครองกรุงกบิลพัสดุ์ว่า พระ
อริยบุคคลแต่ละชั้น คือพระอรหันต์ พระอนาคามี พระสกทาคามีและพระโสดาบันมี
จำนวนมากน้อยกว่ากันตามลำดับ เช่น พระอรหันต์น้อยกว่าพระอนาคามี (ส.ม.(ไทย)
๑๙/๑๐๔๘/๕๗๑)

วัสสิกสาฎก, ฝ้า : ฝ้าอาบน้ำฝน ดังคำในวิสาขาวัตถุว่า นางวิสาขามิคารมาตากราบทูลว่า
พระพุทเจ้าข้า หม่อมฉันประสงค์จะถวายฝ้าวัสสิกสาฎก ถวายอาคันตุกภัต ถวาย
คมิภักดิ์ เป็นต้น (วิ.ม.(ไทย) ๕/๓๕๐/๒๒๑, ๕/๓๕๑/๒๒๔, ๕/๓๕๒/๒๒๕) ; ดู *ฝ้า*
จำนำพรรษา

วัสสุปนายิกสูตร : พระสูตรว่าด้วยการเข้าพรรษา พระผู้มีพระภาคตรัสว่า การเข้าพรรษาของภิกษุ ๒
อย่าง คือ (๑) การเข้าพรรษาต้น (เริ่มตั้งแต่วันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๘ ถึงวันแรม ๑ ค่ำ
เดือน ๑๑) (๒) การเข้าพรรษาหลัง (เริ่มตั้งแต่วันแรม ๑ ค่ำเดือน ๙ ถึงวันแรม ๑ ค่ำ
เดือน ๑๒) (อง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๑๐/๖๔)

วัสสุปนายิกะ : การเข้าจำพรรษา หมายถึงวันเข้าพรรษา ดังคำในวัสสุปนายิกขันธกะ พระผู้มีพระ
ภาคทรงอนุญาตการเข้าจำพรรษา หรือดังคำในวัสสุปนายิกสูตรที่พระผู้มีพระ
ภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย การเข้าพรรษา ๒ อย่างนี้การเข้าพรรษา ๒ อย่าง
อะไรบ้าง คือ ๑.การเข้าพรรษาต้น ๒.การเข้าพรรษาหลัง (อง.ทุก.(ไทย) ดู *จำพรรษา*

วางทัณฑาวุธ : ไม่ถือท่อนไม้ หมายถึงไม่เที่ยวถือไม้หรือศัสตราไปเพื่อทำร้ายผู้อื่น ดังคำในพรหมชาล
สูตรที่กล่าวไว้ว่า พระสมณโคดมทรงละทรวงเว้นขาดจากการฆ่าสัตว์ วางทัณฑาวุธ
และศัสตราวุธ มีความละอาย มีความเอ็นดู มุ่งหวังประโยชน์เกื้อกูลต่อสรรพสัตว์อยู่
หรือดังคำว่า บุคคลนั้นบวชแล้วอย่างนี้ ถึงความเป็นผู้มีสิกขาและสาชีพ แห่งภิกษุ
ทั้งหลาย ละเว้นขาดจากการฆ่าสัตว์ คือ วางทัณฑาวุธและศัสตราวุธ มีความละอาย
มีความเอ็นดู หวังประโยชน์เกื้อกูลต่อสรรพสัตว์อยู่ (ที.สี.(ไทย) ๙/๘/๓, อภิ.ปุ.(ไทย)
๓๖/๑๗๘/๒๐๙)

วจา, วาจางาม : คำพูด, ถ้อยคำ, พูดคำไพเราะ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๖/๑๔, ๑๑/๑๗/๑๔, ๑๑/๑๘/
๑๔, ๑๑/๑๙/๑๕, ม.ม.(ไทย) ๑๒/๑๔๙/๑๔๘, ๑๒/๒๕๐/๓๒๑, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๖๔/
๑๘๔, ๑๓/๒๖๒/๓๐๙, ม.อ.(ไทย) ๑๔/๔/๒๕๔๙, ส.ส.(ไทย) ๑๕/๗๘/๘๔, ๑๕/๑๓๙/

๑๗๘,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๙๗/๑๔๗,อง.ปณจก.(ไทย) ๒๒/๘๗/๑๕๖,อง.อฎฐก.(ไทย) ๒๓/๕๒/๓๓๘,๒๓/๖๒/๓๕๘,๒๓/๗๘/๓๙๕1)

วาทาชอบ : สัมมาวาจา เป็น ๒ ในองค์อริยมรรค ๘ ดังคำในปัจฉยสูตรที่ว่า อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้เท่านั้น คือ ๑.สัมมาทิฐิ (เห็นชอบ) ๒.สัมมาสังกัปปะ (ดำริชอบ)๓.สัมมาวาจา(วาจาชอบ)๔.สัมมากัมมันตะ(กระทำชอบ)๕. สัมมาอาชีวะ (เลี้ยงชีพชอบ)๖.สัมมาวายามะ (พยายามชอบ) ๗. สัมมาสติ (ระลึกชอบ) ๘.สัมมาสมาธิ (ตั้งจิตมั่นชอบ) หรือตั้งคำในสัมมาทิฐิสูตรพระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคลในโลกนี้ ตั้งจิตไว้ชอบ กล่าววาจาชอบ ทำการงานทางกายที่ชอบ มีความชวนชวยมาก ได้ทำกรรมอันเป็นบุญไว้ในชีวิตอันน้อยในโลกนี้ เขามีปัญญา หลังจากตายแล้ว จะไปเกิดในสวรรค์ หรือตั้งคำว่า ความงัด ความเว้น ความเว้นขาด เจตนาเป็นเหตุเว้นการไม่ทำ การไม่ประกอบ การไม่ล่วงละเมิด การไม่ล้ำเขต การกำจัดต้นเหตุแห่งวิหิงสา ๔ การกล่าววาจาชอบ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค ชื่อว่าสัมมาวาจา (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๒๗/๕๓,ช.อ.ดิ.(ไทย) ๒๕/๗๑/๔๒๙,อ.ภ.ส.(ไทย) ๓๕/๒๙๙/๙๔)

วาทาชั่ว,วาทาชั่วหยาบ : คำหยาบ,คำพูดหยาบ ในวินัย หมายถึงถ้อยคำพาดพิงทวารหนักทวารเบา และเมถุน ดังคำในมหาวิภังค์ว่า ท่านพระอุทายีพาหญิงเหล่านั้นชมวิหาร พูดชมบ้าง พูดติบ้าง ขอบ้างอ่อนวอนบ้าง ถามบ้าง ถามซ้ำบ้าง บอกร้าง สอนบ้าง ด่าบ้าง พาดพิงทวารหนักทวารเบาของหญิง ภายหลัง พระผู้มีพระภาครับสั่งให้ประชุมสงฆ์ เพราะเรื่องนี้เป็นต้นเหตุ ทรงสอบถามท่านพระอุทายีว่า อุทายี ทราบว่า เธอพูดเกี่ยวมาตุคามด้วยวาจาชั่วหยาบจริงหรือ ท่านทูลรับว่า จริง พระพุทธเจ้าข้า หรือตั้งคำในทฎฐลลาวาสิกขาบทที่ว่า พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ผู้ทรงรู้ ทรงเห็นทรงบัญญัติสังฆาภิเสสแก่ภิกษุผู้พูดเกี่ยวมาตุคามด้วยวาจาชั่วหยาบ ณ ที่ไหน หรือตั้งคำในกกฎมสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสสอนพระผัดคนะไว้ตอนหนึ่งว่า เธอควรสำเหนียกอย่างนี้ว่า จิตของเราจักไม่แปรผัน เราจักไม่เปล่งวาจาชั่วหยาบ และจักอนุเคราะห์ด้วยสิ่งที่เป็นประโยชน์อยู่อย่างผู้มีเมตตาจิตไม่มีโทษ หรือตั้งคำในสมณมฤตสิกสูตร อุกคามาณปริพาชก สมณมฤติกบาบุตรได้กล่าวกับช่างไม้ชื่อปัญจกังคะว่า ช่างไม้ เราบัญญัติรุษบุคคลผู้ประกอบด้วยธรรม ๔ ประการ(คือ) ๑) ไม่ทำกรรมชั่วทางกาย (๒) ไม่กล่าววาจาชั่ว (๓) ไม่ดำริความดำริชั่ว (๔) ไม่ประกอบอาชีพชั่ว เป็นผู้มุกุศลเพียบพร้อม มีกุศลอยอดเยียม เป็นสมณะผู้บรรลุลหณะชั้นสูงที่ควรบรรลุนั้น ไม่มีใครสู้เขาได้ (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๒๘๓/๓๑๕, วิ.ป.(ไทย) ๑๐/๑๕,ม.ม.ญ.(ไทย) ๑๒/๒๒๔/๒๓๕,๑๒/๒๓๒/๒๔๔,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๖๑/๓๐๘) ;ตฎฐลลาวาจา

วาทาเท็จ : คำเท็จ,คำพูดเท็จ ดังคำในสุภาสิตสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคลพึงกล่าววาจาจริง ไม่พึงกล่าววาจาเท็จเป็นที่สี่ หรือตั้งคำในเจติยราชชาดกที่ดาบสถวายธรรมแก่พระราชาว่าขอถวายพระพรพระเจ้าเจติยะก็ถ้าพระองค์ตรัสวาจาสัตย์ พระองค์จะดำรงอยู่เช่นเดิม ถ้าพระองค์ยังตรัสวาจาเท็จอยู่ พระองค์จะประทับอยู่ที่แผ่นดิน(ส.ส.

(ไทย)๑๕/๒๑๓/๓๐๙, พ.ชา.อฎฐก.(ไทย)๒๗/๔๗/๒๙๓,๒๗/๕๓/๒๙๓,๒๗/๕๕/๒๙๔,๒๗/๕๗/๒๙๔)

วาจาต่อเสียด : คำสอเสียด, คำพูดสอเสียด ดังคำในมหาอัมมสมาทานสูตร ที่กล่าวถึงการสมาทานธรรมที่มีสุขในปัจจุบัน และมีสุขเป็นวิบากในอนาคตไว้ตอนหนึ่งว่า บางคนในโลกนี้มีสุขบ้าง มีโสมนัสบ้าง จึงเป็นคนเว้นขาดจากวาจาต่อเสียด และเพราะการเว้นขาดจากการพูดสอเสียดเป็นปัจจัย เขาจึงเสวยสุขโสมนัส หรือตั้งคำในกลหวิวาหสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า การทะเลาะ การวิวาท ความคร่ำครวญ ความเศร้าโศก ความตระหนี่ ความถือตัว ความดูหมิ่น และวาจาต่อเสียด มีมาจากสิ่งเป็นที่รัก การทะเลาะ การวิวาท ประกอบในความตระหนี่มีมาจากสิ่งเป็นที่รัก เมื่อการวิวาทเกิดขึ้นแล้วก็มีวาจาต่อเสียดเกิดขึ้น, ในมหานิทเทสอธิบายวาจาต่อเสียดไว้อย่างละเอียดว่า คำว่า ความเป็นผู้มีวาจาต่อเสียด อธิบายว่า คนบางคนในโลกนี้ เป็นผู้มีวาจาต่อเสียด ฟังจากข้างนี้แล้วไปบอกคนข้างโน้นเพื่อทำลายคนหมู่นี้ หรือฟังจากข้างโน้นแล้วไปบอกคนข้างนี้เพื่อทำลายคนหมู่นี้ ด้วยวิธีนี้ ก็ทำคนที่สามัคคีให้แตกแยก หรือสนับสนุนผู้ที่แตกแยกกันแล้ว ชอบการแบ่งพวกแบ่งเหล่า ยินดีการแบ่งพวกแบ่งเหล่า สนุกกับการแบ่งพวกแบ่งเหล่า พูดแต่เรื่องก่อให้เกิดการแบ่งพวกแบ่งเหล่า นี้ตรัสเรียกว่าความเป็นผู้มีวาจาต่อเสียด อีกนัยหนึ่ง บุคคลย่อมนำวาจาต่อเสียดเข้าไปด้วยเหตุ ๒ ประการ คือ ๑. ด้วยประสงค์ให้ตนเป็นที่รัก ๒. ด้วยประสงค์ให้เขาแตกกัน (ม.ม. (ไทย)๑๒/๔๘๑/๕๒๒, พ.ส. (ไทย) ๒๕/๘๖๙/๗๐๘, พ.ม. (ไทย)๒๙/๘๙/๒๗๐, ๒๙/๙๗/๒๙๙, ๒๙/๑๔๙/๓๙๙, ๒๙/๑๖๔/๔๖๐, ๒๙/๑๗๖/๕๐๓)

วาจาสัตย์ : คำจริง, คำพูดจริงดังคำในมหาวรรคที่ว่าพระสมณะเชื้อสายศากยบุตรเหล่านี้ประพฤติธรรม ประพฤติสงบ ประพฤติพรหมจรรย์ กล่าววาจาสัตย์ มีศีล มีกัลยาณธรรม หรือตั้งคำในปฐมเทวสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เทพชั้นดาวดึงส์กล่าวถึงนรชนผู้เลี้ยงมารดาและบิดามีปกติประพฤติอ่อนน้อมต่อผู้ใหญ่ในตระกูล เจริญแต่คำอ่อนหวาน สมนามิตร ละคำสอเสียด ประกอบในอุบายกำจัดความตระหนี่ มีวาจาสัตย์ครอบงำความโกรธได้นั้นแล้วเป็นสัตบุรุษ หรือตั้งคำในสุภาสิตสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคลพึงกล่าววาจาสัตย์ ไม่พึงกล่าววาจาทะเลาะแหย่ หรือตั้งคำในเจติยราชชาดกที่ดาบสกล่าวธรรมถวายพระราชาว่า ขอถวายพระพรพระเจ้าเจติยะ ก็ถ้าพระองค์ตรัสวาจาสัตย์ พระองค์จะดำรงอยู่เช่นเดิม ถ้าพระองค์ยังตรัสวาจาเท็จอยู่ พระองค์จะประทับอยู่ที่แผ่นดิน (วิ.ม. (ไทย) ๔/๙๐/๑๔๕, ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๕๗/๓๗๖, ๒๕/๔๕๖/๖๐๓, พ.ชา.อฎฐก.(ไทย)๒๗/๔๗/๒๙๓, ๒๗/๕๑/๒๙๓, ๒๗/๕๓/๒๙๓, ๒๗/๕๕/๒๙๔, ๒๗/๕๗/๒๙๔)

วาจาสุภาษิต : คำสุภาษิต, คำพูดที่กล่าวไว้ดี หมายถึงถ้อยคำที่สัตบุรุษมีพระพุทธเจ้าเป็นต้นตรัสไว้ตั้งคำในสุภาสิตสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย วาจาประกอบด้วยองค์ ๔ เป็นสุภาษิต ไม่เป็นทุภาษิต ไม่มีโทษ และวิญญูชนทั้งหลายไม่ติเตียน วาจาประกอบด้วยองค์ ๔อะไรบ้าง คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ๑. กล่าวแต่วาจาสุภาษิตอย่าง

เดียว ไม่กล่าววาจาทุพภาษิต ๒.กล่าวแต่วาจาที่เป็นธรรมอย่างเดียว ไม่กล่าววาจาที่ไม่เป็นธรรม๓. กล่าวแต่วาจาอันเป็นที่รักอย่างเดียว ไม่กล่าววาจาอันไม่เป็นที่รัก๔. กล่าวแต่วาจาจริงอย่างเดียว ไม่กล่าววาจาเหลวไหล และแล้วตรัสท่ายสุตรอีกว่า สัตบุรุษทั้งหลายกล่าววาจาสุภาษิตว่าเป็นวาจาสูงสุด ต่อมาพระวังคีสเถระกล่าวไว้ว่า บุคคลพึงกล่าววาจาที่ไม่เป็นเหตุทำตนให้เดือดร้อน และไม่เบียดเบียนผู้อื่น วาจานั้น เป็นวาจาสุภาษิตแท้ หรือดังคำในสาลีเกทวารชาดกที่ (พญานกแขกเต้าให้โอวาทว่า) ข้าพเจ้าได้กินและดื่มในที่อยู่ของท่าน แต่ในเพื่อนบ้านของท่านไม่น่ายินดีนัก ท่านโกสิยะ ขอท่านจงให้อภัยท่านในเหล่าสัตว์ผู้วางอาชญาแล้ว และจงเลี้ยงดูบิดามารดาผู้แก่เฒ่าเถิด (พราหมณ์มีใจยินดีเปล่งอุทานว่า) วันนี้ โชคได้เกิดขึ้นแก่เราแล้ว ที่เห็นนกตัวประเสริฐกว่านกทั้งหลาย เราได้ฟังวาจาสุภาษิตของนกแขกเต้าแล้ว จักทำบุญให้มาก (ส.ส.(ไทย)๑๕/๒๑๓/๓๐๙,อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๙๘/๓๓๘,ช.ธ.(ไทย) ๒๕/๕๑/๔๓,ช.สุ.(ไทย) ๒๕/๔๕๔/๖๐๓, ช.เถร.(ไทย) ๒๖/๒๖/๓๑๒,๒๖/๓๔๗/๓๙๘,ช.ชา.ปภินณก.(ไทย) ๒๗/๑๖/๔๒๕)

วาจาสูตร : พระสูตรว่าด้วยองค์แห่งวาจาสุภาษิตพระผู้มีพระภาคตรัสว่าวาจาสุภาษิต ประกอบด้วยองค์ ๕ คือ (๑) พุดถูกกาล (๒) พุดคำจริง (๓) พุดคำอ่อนหวาน (๔) พุดคำประกอบด้วยประโยชน์ (๕) พุดด้วยเมตตาจิต (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๙๘/๓๓๘)

วาจาหยาบ,วาจาหยาบคาย : คำหยาบ,คำพุดหยาบ,ถ้อยคำที่กระด้างไม่ไพเราะ ดังคำในอภิกโกสสูตรที่ อภิกโกสภการทวาทพราหมณ์ได้สดับมาว่า ได้ยินว่าพราหมณ์ภการทวาทโคตร ออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต ในสำนักของพระสมณโคดมแล้ว จึงโกรธ ไม่พอใจ เข้าไปหาพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับแล้ว ด่าบริภาษพระผู้มีพระภาคด้วยวาจาหยาบคาย อันมิใช่วาจาของสัตบุรุษ,ในอสุนทรกสูตร ก็กล่าวทำนองเดียวกัน,ในสุนทรสูตร กล่าวไว้ว่า คนทั้งหลาย(คนพาล) ในกรุงสาวัตถีเห็นภิกษุทั้งหลายแล้วด่า บริภาษ เกรี้ยวกราดเบียดเบียนด้วยวาจาหยาบคายที่ไม่ใช่ของสัตบุรุษ,ในมหานิทเทส มีอธิบายว่า คำว่า แม้ถูกด่าก็ไม่พึงกล่าววาจาหยาบ อธิบายว่า ถูกประทุษร้าย ถูกด่าคือ ถูกเสียดสี ถูกเหยียดหยาม ถูกติเตียน ถูกว่าร้าย ก็ไม่พึงว่ากล่าวตอบผู้ที่ว่ากล่าวไม่พึงด่าตอบผู้ที่ด่าไม่พึงโกรธตอบผู้ที่โกรธ ไม่พึงบาดหมางตอบผู้ที่บาดหมาง ด้วยถ้อยคำหยาบ ถ้อยคำกระด้าง และพระผู้มีพระภาคตรัสอีกว่า ภิกษุนั้นในธรรมวินัยนี้ แม้ถูกด่าก็ไม่พึงกล่าววาจาหยาบ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๘๘/๒๖๕, ๑๕/๑๘๘/๒๖๘,๑๕/๒๕๐/๓๖๔,ช.อุ.(ไทย) ๒๕/๓๘/๒๔๗, ช.ม.(ไทย) ๒๙/๒๐๖/๖๐๓)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่าวาจาหยาบ หมายถึงวาจาหยาบคาย เช่น ด่ากันด้วยคำหยาบว่า ท่าน เป็นทาส เป็นคนชั่ว เป็นจันฑาลและเป็นช่างसान เป็นต้น (อง.ทุก.อ.(บาลี) ๒/๑๕/๑๓)

วาชเปยยะ,วาชเปยยะ, ชื่อยัญญ : 1.ชื่อยัญญอย่าง๑ ในยัญญ ๕ ของพราหมณ์ อันได้แก่ มหัยญ ๕ ประการของพราหมณ์ ได้แก่ อัศวเมธ คือ การฆ่าม้าบูชายัญ, บุรุษเมธ คือ การฆ่าคนบูชายัญ, สัมมาปาสะ คือ การทำบ่วงแล้วขว้างไม้ลอดบ่วง ไม้ตกที่ไหน ทำพิธีบูชายัญที่นั่น, วาชเปยยะ คือ การตีไม้เพื่อพลังหรือเพื่อชัยชนะ, นิรัคคะ คือ ยัญญไม่มีลิ้มหรือ

กลอน, คือ ทัวไปไม่มีขีดชั้นจำกัด การฆ่าครบทุกอย่างบูชายัญ อนึ่ง มหายัญ ๕ ประการนี้เดิมทีเดียว เป็นหลักสงเคราะห์ที่ดั่งงาม แต่พราหมณ์สมัยหนึ่งดัดแปลงเป็นการบูชายัญเพื่อผลประโยชน์ในทางลาภสักการะแก่ตนดังคำ ในยัญญสูตรและอุชชยสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า มหายัญที่มีกิรียามากเหล่านั้น คือ อัศวเมธ บุรุษเมธ สัมมาปาสะ วาชเปยยะ นิรคคหะไม่มีผลมาก หรือดังคำใน ที่กล่าวว่า พระนางจันทวดีได้ใช้ฤๅษีชื่อโลมสก็สสะซึ่งมีตบะสูงบูชายัญชื่อ วาชเปยยะ เพื่อประโยชน์แก่พระบิดาได้ (ส.ส.(ไทย)๑๕/๑๒๐/๑๓๙,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๓๙/๖๕,ช.ช.นวก.(ไทย) ๒๗/๖๖/๓๑๑,)

2.คำอ่อนหวาน,คำพูดอ่อนหวาน หมายถึงน้ำคำควรตื่น,ถ้อยคำดูดีมีใจ, ความมีปิยวาจาเป็นที่ดูดีมีใจคน เช่น เรียกว่า ‘พ่อ’ ‘ลุง’ ดังคำในเมตตาสสูตรและเมตตาทวารนาสูตรที่กล่าวว่า พระราชาผู้ทรงธรรมเช่นกับฤๅษี ทรงชนะใจหมู่มสัตว์ทั่วแผ่นดินด้วยราชธรรม ทรงบูชายัญ คือ สัสสมะระ ปุริสมะระ สัมมาปาสะ วาชเปยยะ และนิรคคหะ เสด็จเที่ยวไป (อง.อภุฎก.(ไทย) ๒๓/๑/๑๙๕,ช.ส.(ไทย) ๒๕/๓๐๖/๕๗๐, ช.อป.(ไทย) ๓๒/๒๖/๒๙๗)

อรรถกถาและฎีกาอธิบายว่า คำว่า วาชเปยยะ คือการดื่มเพื่อพลังหรือเพื่อชัยชนะ (ส.ส.อ. (บาลี) ๑/๑๒๐/๑๓๘-๑๓๙, อง.จตุกก.ฎีกา (บาลี) ๒/๓๙/๓๗๑-๓๗๒)

อนึ่ง ยัญทั้ง ๕ นี้มีความหมายตรงกันข้ามกับมหายัญ ๕ ประการของพราหมณ์ โดย ๔ ยัญแรก (สัสสมะระ ปุริสมะระ สัมมาปาสะ วาชเปยยะ) หมายถึงหลักสงเคราะห์ที่ดั่งงามของพระราชา (ราชสังคหัตถุ) จัดเป็น ส่วนเหตุ ยัญที่ ๕ (นิรคคหะ) จัดเป็นส่วนผล ยัญทั้ง ๕ นั้น มีความหมายดังนี้ (๑) สัสสมะระ หมายถึงความฉลาดในการสงเคราะห์พสกนิกรด้วยการบำรุงพืชพันธุ์ธัญญาหาร ส่งเสริมการเกษตร มีความหมาย ตรงกันข้ามกับอัสวเมธะ(การฆ่าม้าบูชายัญ) ของพราหมณ์ (๒) ปุริสมะระ หมายถึงความฉลาดในการ บำรุงข้าราชการ รู้จักส่งเสริมคนดีมีความสามารถ มีความหมายตรงกันข้ามกับปุริสมะระ (การฆ่าคนบูชายัญ) ของพราหมณ์ (๓) สัมมาปาสะ หมายถึงความมีอหยาตย์ดุษฎีจงใจประชาชนด้วยการส่งเสริมอาชีพ เช่น ให้คนกู้ยืมทุนไปสร้างตัวไม่เก็บภาษีเป็นเวลา ๓ ปี เป็นต้น มีความหมายตรงกันข้ามกับสัมมาปาสะ (การทำบ่วงแล้วขว้างไม้ลอดบ่วง ไม้ตกที่ไหนทำพิธีบูชายัญที่นั่น)ของพราหมณ์(๔) วาชเปยยะ หมายถึง ความมีปิยวาจาเป็นที่ดูดีมีใจคน เช่น เรียกว่า ‘พ่อ’ ‘ลุง’ (๕) รัคคหะ หมายถึงบ้านเมืองสงบสุขปราศจาก โจรผู้ร้าย ไม่ต้องระแวงภัย บ้านเรือนไม่ต้องลงกลอน เป็นผลที่เกิดจาก ๔ ประการแรก มีความหมายตรง กันข้ามกับนิรคคหะของพราหมณ์ซึ่งหมายถึงการฆ่าครบทุกอย่างบูชายัญไม่จำกัด (อง.อภุฎก.อ. (บาลี) ๓/๑/๒๑๓, ช.อิตติ.อ. (บาลี) ๒๗/๑๐๖-๑๐๘, อง.อภุฎก.ฎีกา (บาลี) ๓/๑/๒๔๙-๒๕๒, อง.จตุกก.ฎีกา (บาลี) ๒/๓๙/๓๗๑-๓๗๒)

วาชเปยยะ, วาชไปยะ : “วาจาดีดูดีมีใจ”, “น้ำคำควรดื่ม”, ความรู้จักพูด คือ รู้จักทักทายปราศรัย ใช้วาจาสุภาพนุ่มนวลประกอบด้วยเหตุผล มีประโยชน์ เป็นทางแห่งสามัคคี ทำให้เกิด

ความเข้าใจอันดี ความเชื่อถือและความนิยมนับถือ (ข้อ ๔ ในราชสังคหวัตถุ ๔)
(พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)

วาทมิกชาดก : ชาดกว่าด้วยเนื้อสมัน มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า พระเจ้าพรหมทัตโโพธิสัตว์ทรงดิเคียนเนื้อสมันตัวหนึ่งที่ติดในรสนหญาทาน้ำผึ้ง ที่นายอุทยานหลอกทาเอาไว้แล้วโปรยเป็นทางเข้ามาถึงพระราชฐานชั้นใน ทั้งที่อยู่ในป่าแต่ก็ยอมติดตามคนเฝ้าสวนไปจนถึงพระลานหลวงว่า ไม่มีสภาพใดที่จะเลวทรามยิ่งกว่าความอยากในรส รสเป็นสภาวะที่เลวทรามกว่าที่อยู่อาศัย เลวกว่าความสนิทสนม เนื้อสมันอยู่ในป่ายังถูกคนเฝ้าสวนชื่อสัญชัยหลอกมาอยู่ในอำนาจได้เพราะรส (ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๑๔/๖)

วาทวลาหก, พวก : เทพให้เกิดลม,เป็นเทพองค์ ๑ ในเทพมันทวลาหกะ ๓ ดังคำในวาทวลาหกสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุ เทพพวกวาทวลาหกมีอยู่ เมื่อใด เทพเหล่านั้นมีความคิดอย่างนี้ว่า ทำอย่างไรหนอ พวกเราพึงยินดีด้วยความยินดีของตนเอง เมื่อนั้นเพราะอาศัยความตั้งใจของเทพเหล่านั้น ลมจึงมี ภิกษุ นี้แล เป็นเหตุเป็นปัจจัยให้มีลมในกาลบางคราว,ในมหาสมยสูตร กล่าวว่เคยเฝ้าพระผู้มีพระภาคพร้อมภิกษุสงฆ์ ๕๐๐ รูป ณ ป่ามหาวัน เขตกรุงกบิลพัสดุ์ ดังคำว่า เทพพวกมันทวลาหกะมีพระนักษัตรนำหน้ามา,ในเทศนาสูตรพระผู้มีพระภาคตรัสว่า เทพพวกวลาหก เป็นอย่างไร คือ เทพทั้งหลายที่เป็นสัตว์วลาหกก็มี ที่เป็นอุณหวลาหกก็มี ที่เป็นอัภวลาหกก็มี ที่เป็นวาทวลาหกก็มี ที่เป็นวัสสวลาหกก็มี (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๔๐/๒๖๘,ส.ข.(ไทย) ๑๗/๕๕๐/๓๖๙,๑๗/๕๖๒/๓๗๑,๑๗/๕๖๓/๓๗๑,๑๗/๕๖๔/๓๗๑)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า เทพพวกมันทวลาหกะ ในที่นี้หมายถึงเทพ ๓ องค์ คือ (๑) วาทวลาหกเทพบุตร (๒) อัภวลาหกเทพบุตร (๓) อุณหวลาหกเทพบุตร (ที.ม.อ.(บาลี) ๓๓๙/๓๐๕)

วาทวลาหกสูตร : พระสูตรว่าด้วยเทพพวกวาทวลาหก ภิกษุรูปหนึ่งเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคผู้ประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันแล้วทูลถามว่า ลมมีได้อย่างไร พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า เพราะเทพพวกวาทวลาหกอยากให้มี (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๖๐๕/๓๗๓)

วาทสมะ, พระเจ้าจักรพรรดิ : ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์ ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าในสัมมุขชาติกถาที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า เมื่อพระวิปัสสิโพธิสัตว์ประสูติ ข้าพเจ้าพยากรณ์นิมิตและทำหมู่ชนให้เย็นใจว่า พระโพธิสัตว์นี้จักเป็นพระพุทธเจ้าในโลกพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพอประสูติแล้วเท่านั้น ก็ทรงเหลือวาทุทิศทั้งปวง แล้วทรงเปล่งอาสภิวาจา นี้เป็นธรรมดาของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ข้าพเจ้าทำหมู่ชนให้เกิดสังเวชแล้วชมเชยพระผู้มีพระภาคผู้ทรงเป็นผู้นำสัตว์โลกถวายอภิวัตพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้วบ่ายหน้าหลีกไปทางทิศตะวันออก ในกัปที่ ๙๑ นับจากกัปนี้ไป ข้าพเจ้าชมเชยพระพุทธเจ้าไว้ จึงไม่รู้ได้พบทุกคติเลยนี้เป็นผลแห่งการชมเชย ในกัปที่ ๘๕ (นับจากกัปนี้ไป) ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าวาทสมะ สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ มีพละานุภาพมาก (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๕๘/๒๘๔)

วาทสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยทิวาภูมิลมไม่พัดเป็นต้น พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เมื่อมีชั้น ๕ เพราะถ้อยมั่นและยึดมั่นชั้น ๕

จึงเกิดมีทิวทัศน์(ความเห็น)ว่า ลมไม่พัด แม่น้ำไม่ไหล สตรีมีครรภ์ไม่คลอด ดวงจันทร์ และดวงอาทิตย์ไม่ขึ้นหรือไม่ตก มั่นคงดุจเสาระเนียด จึงเกิดขึ้นได้ แล้วตรัสถาม โดยนัยเป็นต้นว่า ชั้น ๕ เทียงหรือไม่เทียง เมื่อภิกษุทั้งหลายทูลตอบโดยลำดับแล้ว จึงตรัสว่า อริยสาวกผู้ละความสงสัยนี้ได้แล้ว จึงละความสงสัยแม่ในทุกข์ ในเหตุเกิดแห่งทุกข์ ในความดับทุกข์ และแม่ในปฏิบัติทำให้ถึงความดับทุกข์ได้ ชื่อว่าเป็น โสดาบัน ไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จเป็นพระอรหันต์ได้ในวันข้างหน้า (ส.ช.(ไทย) ๑๗/๒๐๖/๒๗๘)

วาตสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยทิวทัศน์ว่าลมไม่พัดเป็นต้น พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า เมื่อมีชั้น ๕ เพราะถือน้ำมันและยึดมั่นชั้น ๕ จึงเกิดมีทิวทัศน์ว่า ลมไม่พัด แม่น้ำไม่ไหล สตรีมีครรภ์ไม่คลอด ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ไม่ขึ้นหรือไม่ตก มั่นคงดุจเสาระเนียด จึงเกิดขึ้นได้ แล้วตรัสถามโดยนัยเป็นต้นว่า ชั้น ๕ เทียงหรือไม่เทียง เมื่อภิกษุทั้งหลายทูลตอบโดยลำดับแล้วจึงตรัสว่า อริยสาวกผู้ละความสงสัยนี้ได้แล้ว จึงละความสงสัยแม่ในทุกข์ ในเหตุเกิดแห่งทุกข์ ในความดับทุกข์ และแม่ในปฏิบัติทำให้ถึงความดับทุกข์ได้ ชื่อว่าเป็นโสดาบัน ไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จเป็นพระอรหันต์ได้ในวันหน้า (ส.ช.(ไทย) ๑๗/๒๒๔/๓๐๔)

วาทคคลินธวชาดก : ชาดกว่าด้วยม้าสินธพชื่อวาทคคะ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า ม้าสินธพ โภธิสัตว์ชื่อวาทคคะถูกนางลาหลงรักด้วยอำนาจราคะ นางจึงส่งลูกชายของนางไป ขอร้องให้ม้าสินธพโภธิสัตว์มาหา แต่เมื่อม้าสินธพมาหาแล้ว นางกลับแสดงมารยาไว้ ตัวจนเกินงาม พระโภธิสัตว์จึงกลับไปไม่ปรารถนาจะอภิรมย์ด้วย นางลาถึงกับ ตระอมใจชูบผอมไม่กินอาหาร ลูกชายจึงถามว่าเมื่อพญาม้ามาหาแล้วทำไมแม่จึงไล่ให้หนีกลับไป นางบอกลูกชายว่า เป็นหญิงจะยอมให้ชายเซยชิตเสียแต่แรกพบก็จะเสียชื่อเสียงหมด ลูกเอ๋ย เพราะเหตุนี้ แม่จึงไว้ตัวทำให้ม้าสินธพนั้นหนีไป แม่คิดว่าเขาคง จะมาอีกแต่เขากลับไม่มาแม่จึงต้องตระอมใจอย่างที่คุณเห็นนี้แหละ หญิงผู้ที่ไม่ปรารถนาชายมียศศักดิ์ เกิดในตระกูลสูงที่เขาชักนำมาให้แล้ว จะเสียใจไปนานแสนนาน เหมือนแม่ลาชื่อภทลีเสียใจเพราะคิดถึงม้าสินธพชื่อวาทคคะ เป็นสตรีไว้ตัวพอ งามจึงงาม ไว้ตัวเกินงามจะอดคนเซยชม (ขุ.ชา.ติก.(ไทย) ๒๗/๔๖/๑๓๐)

วาทคคะ, ม้าสินธพ : ชื่อม้าสินธพตัวหนึ่ง เป็นม้าโภธิสัตว์ เป็นม้าที่ทำให้แม่ลาหลงรัก แล้วเกิดเป็นโรคผอมเหลือง ดังคำในวาทคคลินธวชาดก (ลูกลาได้เข้าไปหาแม่ลาแล้วถามว่า)แม่เป็นโรคผอมเหลืองไม่ใช่ดีอาหารเพราะม้าตัวใด ม้านั้นคือตัวนี้มามากดีแล้ว บัดนี้เพราะเหตุไร แม่จึงให้ม้านั้นหนีไปเสียเล่า (แม่ลาได้ฟังคำของลูกจึงกล่าวว่า)ก็ถ้าความเซยชิตเกิดมีแต่แรกพบชื่อเสียงของสตรีจะเสียหายเพราะเหตุนี้ ลูกเอ๋ยแม่จึงทำให้ม้านั้นหนีไป (พระศาสดาได้ตรัสว่า)หญิงใดไม่ปรารถนาชายมียศศักดิ์ เกิดในตระกูลสูงที่เขาชักนำมาแล้ว จะเสียใจไปนานแสนนาน เหมือนภทลีแม่ลาเสียใจเพราะคิดถึงม้าสินธพชื่อวาทคคะ (ขุ.ชา.ติก.(ไทย) ๒๗/๔๘/๑๓๐)

- วาทศาสตร์ :** ศาสตร์ว่าด้วยการเอาชนะผู้อื่นด้วยเชิงวาทะ ดังคำในวังคีสเถราปทานที่พระ วังคี สเถระกล่าวถึงประวัติของตนไว้ว่า ข้าพเจ้าเกิดเป็นครั้งสุดท้าย มีอายุได้ ๗ ขวบเป็น ผู้รู้แจ้งพระเวททุกคัมภีร์ แกล้วกล้าในวาทศาสตร์ มีเสียงไพเราะ มีถ้อยคำวิจิตร สามารถย่ำยีวาทะของผู้อื่นได้ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๒๑/๓๐๖)
- วาทศิลป์ :** ศิลปะในการใช้ถ้อยคำสำนวนโวหารให้ประทับใจ ดังคำในกฎริทัตตชาดกที่ (สุทัสนกุ มารกล่าววาท)ท่านพราหมณ์แม้อาตมาก็มิได้ดูหมิ่นท่านด้วยวาทศิลป์ แต่ท่านกล่าววง ประชาชนด้วยนาคที่ปราศจากพิษ (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๘๗๙/๓๑๙,๒๘/๘๘๐/๓๑๙)
- วาทะ :** คำพูด, ถ้อยคำ; ลัทธิ, ความเห็น ดังคำว่า พระหัตถศกกายบุตรเป็นนักได้วาทะ เมื่อ ท่านเจรจากับพวกเดียรถีย์ ปฏิเสธแล้วรับ รับแล้วปฏิเสธ เอาเรื่องหนึ่งกล่าวกลบ เกลือ่นอีกเรื่องหนึ่ง กล่าวเท็จทั้งที่รู้ (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๑/๑๘๕, ที.สี.(ไทย) ๙/๒๙/ ๑๑,๙/๓๐/๑๑,๙/๓๑/๑๓,๙/๓๒/๑๓,๙/๓๒/๑๔,ที.ม.(ไทย)๑๐/๒๑๖/๑๖๔,๑๐/ ๓๖๖/๒๙๒,๑๐/๓๖๖/๒๙๓,๑๐/๔๑๐/๓๔๓,ม.ม.ุ.(ไทย)๑๒/๒๘๙/๓๑๘,๑๒/๔๖๘/ ๕๐๙)
- วาทะขัดแย้ง :** คำพูดขัดคอ, ถ้อยคำชวนให้เกิดการทะเลาะ ดังคำในอปินณกสูตรที่พระผู้มีพระภาค ตรัสว่า สมณพราหมณ์อีกพวกหนึ่ง มีวาทะขัดแย้งโดยตรงกับสมณพราหมณ์เหล่านั้น พวกเขากล่าวอย่างนี้ว่า ความดับสนิทแห่งภพมีอยู่โดยประการทั้งปวงท่านทั้งหลาย เข้าใจความข้อนั้นว่าอย่างไร หรือตั้งคำที่พระปุสสเถระกล่าวว่า ในกาลภายหน้า ภิกษุ ทั้งหลายส่วนมากจักเป็นผู้มักโกรธ ผูกโกรธ ลบหลู่คุณท่าน หัวดี้อ โอ้อวด ริษยาและ มีวาทะขัดแย้งกัน(ม.ม.(ไทย) ๑๓/๙๔/๙๗,๑๓/๑๐๐/๑๐๖,ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๙๕๔/ ๔๙๖)
- วาทะว่าคนถ้อย :** คำพูดว่าคนถ้อย ดังคำในอุทาน ที่ภิกษุภิกษุ ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคดังนี้ว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ท่านพระปิลินทวัจจะร้องเรียกภิกษุทั้งหลายด้วยวาทะว่าคน ถ้อย พระพุทธเจ้าข้า (ขุ.อุ.(ไทย) ๒๕/๒๖/๒๒๐)
- วาท์ตถิกสูตร :** พระสูตรว่าด้วยสมณพราหมณ์ผู้ต้องการได้วาทะพระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุ ทั้งหลายว่า แม้จะมีสมณพราหมณ์ผู้ต้องการได้วาทะมาจากทิศทั้ง ๔ เพื่อได้วาทะกับ ภิกษุผู้รู้เห็นอริยสัจ ๔ ภิกษุนั้นย่อมไม่สะทกสะท้าน เหมือนเสาหินยาว ๑๖ ศอกที่ปัก ลงข้างล่าง ๘ ศอก อยู่ข้างบน ๘ ศอก ถึงจะถูกพายุฝนจากทิศทั้ง ๔ พัดอย่างรุนแรงก็ ไม่สั่นสะเทือน (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๑๑๐/๖๒๐)
- วาทีสสูตร :** พระสูตรว่าด้วยนักพูด พระผู้มีพระภาคตรัสว่า นักพูด ๔ จำพวก คือ (๑) นักพูดที่จ้น ด้านอรรถ แต่ไม่จ้นด้านพยัญชนะ (๒) นักพูดที่จ้นด้านพยัญชนะ แต่ไม่จ้นด้านอรรถ (๓) นักพูดที่จ้นทั้งด้านอรรถและด้านพยัญชนะ (๔) นักพูดที่ไม่จ้นทั้งด้านอรรถและ ด้านพยัญชนะ (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๔๐/๒๐๘)
- วานร :** ลิง, ในภาษาบาลี แปลความว่า คนหรือ ดังคำในกุกกุฏสกชาดก (นกขมันโพธิสัตว์กล่าว กับลิงว่า) วานร ศีรษะ มีมือ และเท้าของท่านเหมือนของมนุษย์ เมื่อเป็นเช่นนั้น เพราะเหตุไรหนอ เรือนของท่านจึงไม่มี ดังคำในสัมพหุลสูตรที่เทวดาองค์หนึ่งว่า ภิกษุทั้งหลายไม่ติดในที่อยู่ เทียวไปเป็นหมู่เหมือนฝูงวานร ไปสู่แคว้นมคธและแคว้น

โกศลบางพวกก็ไปสู่วัดวันวิชัย (ส.ส.ไทย) ๒๒๔/๒๓๖), หรือตั้งคำในจุฬามณฑลชาดก ที่พระโพธิสัตว์กล่าวไว้ว่าแท้จริงจิตของหญิงเหมือนจิตของวานร ขึ้นๆลงๆ เหมือนเงา ต้นไม้ หัวใจของหญิงหวั่นไหวไม่หยุดนิ่ง กลับกลอกเหมือนล้อเกวียนที่กำลังหมุนไป ,ในภิสชาดกกล่าวไว้ว่า ในกาลนั้น ปาลีเลยยะได้เป็นช่าง วานรที่ถวายน้ำผึ้งได้เป็น วานรตัวประเสริฐ กาฬุทายีได้เป็นท้าวสักกะ พวกเธอจงทรงจำชาดกไว้อย่างนี้หรือ ตั้งคำในมหากปิชาดก ที่พราหมณ์คนหนึ่งกล่าวไว้ว่า วานรตัวหนึ่งมีหางคล้ายหางโค ท่องเที่ยวไปตามตามชอกเขาเป็นประจำ ไต่ไปตามกิ่งไม้กัดกินผลไม้อยู่ได้มาถึงสถานที่ นั้น (ขุ.ชา.จตุกก.(ไทย) ๒๗/๘๑/๑๗๓,ขุ.ชา.ทวาทสก.(ไทย) ๒๗/๔/๓๗๔, ขุ. ชา.ปภินณก.(ไทย) ๒๗/๑๐๑/๔๓๙,ขุ.ชา.ติงสตี.(ไทย) ๒๗/๑๙๔/๕๖๘)

วานรชาดก : ชาดกว่าด้วยวานรโพธิสัตว์ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า พญาวานรโพธิสัตว์คิดหาอุบาย เอาตัวรอดจากจระเข้ได้ด้วยปัญญาของตน เนื่องจากเหตุที่ถูกจระเข้หลอกจะพาไป หากินผลไม้ในเกาะกลางแม่น้ำ โดยให้ขี่หลังไป เมื่อถึงกลางแม่น้ำ จระเข้จะดำลงใน น้ำ จึงสอบถามดูได้ความว่าจะนำหัวใจไปให้ภรรยาของตนที่กำลังแพ่ท้องกิน จึงได้ บอกจระเข้ว่าไม่ได้เอาหัวใจมาด้วย เอาแขนงไว้ที่ต้นมะเดื่อ ให้จระเข้พากลับไปที่ฝั่ง เมื่อไปถึงฝั่งแล้วจึงกระโดดขึ้นไปอยู่บนกิ่งมะเดื่อได้ร้องบอกให้จระเข้รู้ว่า ผลไม้ที่นี้ ดีกว่าผลไม้ที่เกาะกลางแม่น้ำ คนที่ไม่รู้ทันเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นโดยฉับพลัน ย่อมตกอยู่ในอำนาจของศัตรู ส่วนคนที่รู้เท่าทันย่อมเอาตัวรอดได้ ผู้ที่มีสติมั่นคง มีเขาวงปัญหา เมื่อประสบอันตรายแล้วย่อมรักษาตัวรอดได้(ขุ.ชา.จตุกก.(ไทย) ๒๗/๑๖๕/๑๙๐)

วานรินทชาดก : ชาดกว่าด้วยพญาวานรพันศัตรู มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า พญาวานรโพธิสัตว์ไปติด เกาะกลางแม่น้ำแต่ก็เอาตัวรอดได้ด้วยปัญญาของตน ด้วยการลงเหยียบศีรษะ จระเข้กระโดดข้ามฝั่งกลับมาได้ จนจระเข้ต้องกล่าวชมว่า บุคคลผู้ประกอบด้วย คุณธรรม ๔ ประการ คือ (๑)สัจจะ พุทความจริงว่าจะกระโดดก็กระโดดจริง (๒) ธรรมะ มีปัญญาพิจารณาเหตุผล ว่าถ้ากระโดดจะสามารถเหยียบศีรษะจระเข้ได้ (๓) อิติ มีความเพียรไม่ย่อหย่อน ไม่ขาดตอน พยายามที่จะเอาตัวรอดให้ได้ (๔) จาคะ ยอมสละตน กระโดดไปให้จระเข้จับ แต่จระเข้จับไม่ได้ จึงเอาตัวรอดได้ ย่อมครอบงำ ศัตรูที่ตนพบเห็นได้ (ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๕๗/๒๔)

วานปรัสถ์ : ผู้อยู่ป่า, เป็นธรรมเนียมของพราหมณ์ว่า ผู้ที่ครองเรือน มีครอบครัวเป็นหลักฐาน ครั้นลูกหลานเติบโตก็จัดแจงให้มีครอบครัว ตนเองขราลง ก็เข้าป่าจำศีลถือพรต บำเพ็ญตบะต่อไป(พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์) ,เขียน *วนปรัสถะ* บ้าง ก็มี; ดู *อาศรม*

ว่านหางช้าง : ชื่อไม้ล้มลุกชนิดหนึ่งใบเป็นแผ่นคล้ายพัดด้ามจ้าวหรือขนปลายหางช้าง บางครั้ง เรียกว่าว่านหางช้าง ตั้งคำในเวสสันดรชาดกที่พรรณนาปามหาวันไว้ว่า ว่านหางช้าง อังกาบ เถาพลู และมะลิซ้อน มีดอกแยมบานต้นทองกวาวเครือมีดอกบานสะพรั่ง ขึ้นอยู่ตามต้นไม้ (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๒๐๕๔/๕๐๔)

วามกฤษฎี,วามกะ, กฤษฎี : ชื่อฤษีคนหนึ่ง ที่ได้บำเพ็ญทาน และบูชาโยธู ตั้งคำในทานมัทพลสูตร ที่ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคลบางคนในโลกนี้ ฯลฯ ทั้งมิใช่ให้ทานด้วยคิดว่า เราจัก

ให้ทานและจำแนกทานนี้เหมือนเหล่าฤๅษีในปางก่อน คืออัญญฤๅษี วามฤๅษี วามเทวฤๅษี เวสสามิตตฤๅษี ยมคัคคฤๅษี อังคีรสฤๅษี ภารทวาชฤๅษี วาเสฏฐฤๅษี กัสสปฤๅษี และภคฤๅษี ได้บูชามหาหัยญแล้ว (ขุ.สตุตทก.(ไทย) ๒๓/๕๒/๙๑), ในจังกีสุตกรกล่าวไว้ว่า เป็นหนึ่งผู้แต่งมนตร์ของพวกพราหมณ์ ดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภารทวาชะ ฤๅษีทั้งหลายผู้เป็นบูรพาจารย์ของพวกพราหมณ์ คือ ฤๅษีอัญญฤๅษี ฤๅษีวามฤๅษี ฤๅษีวามเทพ ฤๅษีเวสสามิตตะ ฤๅษียมคัคคิ ฤๅษีอังคีรสฤๅษี ภารทวาชะ ฤๅษีวาเสฏฐฤๅษี กัสสปะ ฤๅษีภค ซึ่งเป็นผู้แต่งมนตร์ เป็นผู้บอกมนตร์ที่พราหมณ์ทั้งหลายในปัจจุบันนี้ขับตาม (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๔๒๗/๕๓๗)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า มหาหัยญในที่นี้หมายถึงการเตรียมมหาทานซึ่งประกอบไปด้วยอาหารและเภสัชต่าง ๆ มีเนยใส เนยข้น นมส้ม น้ำผึ้ง น้ำอ้อย เป็นต้น (อง.สตุตทก.อ. (บาลี) ๓/๕๒/๑๘๖)

วามโคตตฤๅษี : ชื่อพระกุมารพระองค์หนึ่ง สมัยพระเจ้าเอกราช แห่งปุบผวัตติ ดังคำในจันทกุมารชาดก ที่พระราชาตรัสว่า ขอพวกท่านจงไปทูลพระกุมารทั้งหลาย คือ จันทกุมาร สุริยกุมาร ภัททเสนกุมาร สुरुกุมาร และวามโคตตฤๅษีเถิดว่า ได้ยินว่า พวกท่านจงรวมกันเป็นหมู่ในทีเดียวกันเพื่อประโยชน์แก่การบูชาหัยญ (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๙๘๘/๓๓๖)

วามเทวฤๅษี, ฤๅษี : ชื่อฤๅษีคนหนึ่งผู้ได้บำเพ็ญทาน ดังคำว่า บางคนให้ทานด้วยคิดว่า ‘เราให้ทานและจำแนกทานนี้ เหมือนเหล่าฤๅษีในปางก่อน คือ อัญญฤๅษี วามฤๅษี วามเทวฤๅษี เวสสามิตตฤๅษี ยมคัคคฤๅษี อังคีรสฤๅษี ภารทวาชฤๅษี วาเสฏฐฤๅษี กัสสปฤๅษี และภคฤๅษี ได้บูชามหาหัยญ แล้ว ฉะนั้น (อง.สตุตทก.(ไทย) ๒๓/๕๒/๙๑, วิ.ม.(ไทย) ๕/๓๐๐/๑๓๐, ที.ม.(ไทย) ๙/๒๘๕/๑๐๔, ๙/๒๘๖/๑๐๕, ๙/๕๒๖/๒๓๓, ๙/๕๒๗/๒๓๓)

วามนิกา, ช้างพัง : ชื่อช้างพังตัวหนึ่ง หมายถึงพังค่อม ดังคำในจุฬหัตถิปโทปมสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า มีช้างพังทั้งหลายชื่อว่าวามนิกา(พังค่อม)ที่มีรอยเท้าใหญ่ ในป่าเป็นที่อยู่ของช้าง รอยเท้านี้จะพังเป็นรอยเท้าช้างพังเหล่านั้น (ม.ม.(ไทย) ๑๒/๒๙๑/๓๒๒)

วายามะ : ความพยายาม เป็น ๑ ในอริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นส่วนหนึ่งของสมาธิ ดังคำว่า การรู้แจ้งด้วยการเจริญวิภูษิต สังกัปปะ วาจา กัมมันตะ อาชีวะ วายามะ สติ สมาธิ ในฐานะทั้ง ๓ นี้เป็นมัคคสังข (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๔/๔๓๘)

วายุบุตร, วิทยาธ : ชื่อวิทยากรผู้ประพฤติเป็นชู้กับภรรยาของยักษ์ทานพ ดังคำในสมุคคชาดก ที่พระโพธิสัตว์กล่าวไว้ว่า ท่านก็คนหนึ่งละ และภรรยาสุดที่รัก ซึ่งท่านซ่อนไว้ในผอบแก้วข้างใน ท่านรักษาหล่อนไว้ในท้องในกาลทุกเมื่อ หล่อนกำลังอภิมรณอยู่ก็บววิทยาธชื่อวายุบุตรในท้องนั้น (ขุ.ชา.นวก.(ไทย) ๒๗/๙๐/๓๑๖)

วาโย : 1. ชื่อเทพหมู่หนึ่ง ที่เข้าเฝ้าพระมีพระภาค ณ ป่ามหาวัน เขตกรุงกบิลพัสดุ์ มีปรากฏในมหาสมยสูตร ดังคำว่า เวลานั้น เทพ (๑๐ หมู่) คืออาโป ปฐวี เตโช วาโย วรุณะ วารุณะ โสมะ ยสสะ เมตตาและกรุณา เป็นผู้มียศกัมาด้วย (ที.ปา.(ไทย) ๑๐/๓๔๐/๒๖๗)

2. ชื่อธาตุอย่างหนึ่ง อยู่ในมหาภูตรูป ดังคำในมูลปริยายสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคลบางคนในโลกนี้ ...หมายรู้ว่าโย(ลม)โดยความเป็นวาโย ครั้นหมายรู้ว่าโยโดยความเป็นวาโยแล้วกำหนดหมายซึ่งวาโย กำหนดหมายในวาโย กำหนดหมายนอกวาโย กำหนดหมายวาโยว่าเป็นของเรา ยินดีวาโย ซ่อนนั้นเพราะเหตุไร เรากล่าวว่า 'เพราะเขาไม่ได้กำหนดรู้'(ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒/๓)

วาโยกสิณ : การเพ่งลมเป็นอารมณ์ หมายถึงกรรมฐานที่ใช้วาโยคือลมเป็นอารมณ์ในการบริการรม , เป็น ๑ ในกสิณ ๑๐ ดังคำในกสิณายตนะ (ป่อเกิดแห่งธรรมที่มีกสิณเป็นอารมณ์) ๑๐ ข้อที่ ๔ ว่า บุคคลหนึ่งจำวาโยกสิณ(กสิณคือลม)ได้ ทั้งเบื้องบน เบื้องต่ำ เบื้องขวาง ไม่มีสอง ไม่มีประมาณ หรือคำใน สมာธิ ๘ อย่าง ข้อที่ ๔ ว่า สมာธิที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ไม่ฟุ้งซ่านด้วยอำนาจแห่งวาโยกสิณ(ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๔๖/๓๖๑, ๑๑/๓๖๐/๔๒๙, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๕๐/๒๙๘, อ.ง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๔๔๓/๕๒, ๒๐/๔๔๔/๕๒, ๒๐/๔๔๕/๕๒, ๒๐/๔๔๖/๕๒, พ.ป.(ไทย) ๓๑/๔/๑๑, ๓๑/๑๒๓/๑๙๐, อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๓๒๙/๒๙๕)

วาโยธาตุ : ธาตุลม, สภาวะที่มีลักษณะพัดไปมา, ภาวะสั้นไหว เครื่องตั้ง คำจุน; ในร่างกายนี้ ส่วนที่ใช้กำหนดเป็นอารมณ์กรรมฐาน ได้แก่มพัดขึ้นเบื้องบน ลมพัดลงเบื้องต่ำ ลมในท้อง ลมในไส้ ลมพัดไปตามตัว ลมหายใจ, อย่างเป็นทางการกล่าวถึงวาโยธาตุในลักษณะที่คนสามัญทั่วไปจะเข้าใจได้และที่จะให้สำเร็จประโยชน์ในการเจริญกรรมฐานแต่ในทางพระอภิธรรมวาโยธาตุเป็นสภาวะพื้นฐานที่มีอยู่ในรูปธรรมทุกอย่าง ได้แก่ภาวะสั้นไหว เครื่องตั้ง คำจุน ดังคำว่า ภิกษุจึงเข้าสมาธิถึงขั้นที่จิตตั้งมั่นจนเห็นทางไปเทวโลก ครั้นแล้วเธอเข้าไปหาพวกเทพชั้นจาตุมหาราชิกา แล้วถามว่า ท่านผู้มีอายุ มหาภูตรูป ๔ คือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ ย่อมดับสนิทที่ไหน, ในสังคิตสูตร กล่าวว่า เป็น ๑ ในธาตุ ๔ คือ (๑) ปฐวีธาตุ (ธาตุดิน) (๒) อาโปธาตุ (ธาตุน้ำ) (๓) อาโปธาตุ (ธาตุน้ำ) (๔) วาโยธาตุ (ธาตุลม) (ที.ปา.(ไทย) ๙/๔๘๗/๒๑๖, ๙/๔๘๘/๒๑๗, ๙/๔๘๙/๒๑๗, ๙/๔๙๐/๒๑๗, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๑๑/๒๘๗, ๑๑/๓๒๕/๓๒๔, ม.ม.(ไทย) ๑๒/๓๐๕/๓๓๕, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๑๗/๑๒๘, ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๐๐/๑๑๙, ๑๔/๑๒๕/๑๖๒) ; ดู ธาตุ, รูป ๒๘

วาโยธาตุที่เป็นภายนอก : ธาตุลมภายนอกจากตนเอง ดังคำในวิภังค์ที่ว่า ความพัดไปมา ธรรมชาติที่พัดไปมา ความเครื่องตั้งแห่งรูป เป็นภายนอกตนที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหา และทิวฐิไม่ยึดถือ ซึ่งเป็นภายนอกตน เช่น ลมตะวันออก ลมตะวันตก ลมเหนือ ลมใต้ ลมมีฝุ่นละออง ลมไม่มีฝุ่นละออง ลมหนาวลมร้อน ลมอ่อน ลมแรง ลมดำ ลมบน ลมกระพือปีก ลมปีกครุฑ ลมใบก้างหินลมพัดโบกหรือความพัดไปมา ธรรมชาติที่พัดไปมาธรรมชาติเครื่องตั้งคำจุนรูปเป็นภายนอกตนที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหา และทิวฐิไม่ยึดถือซึ่งเป็นภายนอกตนแม้อื่นใดมีอยู่ นี้เรียกว่าวาโยธาตุที่เป็นภายนอก (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๑๗๖/๑๓๗)

วาโยธาตุที่เป็นภายใน : ธาตุลมที่อยู่ภายในตน ดังคำในวิภังค์ว่า ความพัดไปมา ธรรมชาติที่พัดไปมา ธรรมชาติเครื่องตั้งคำจุนรูปเป็นภายในตนมีเฉพาะตน ที่กรรมอันประกอบด้วย

ตัณหาและทิฐิยึดถือ ซึ่งเป็นภายในตน เช่น ลมพัดขึ้นเบื้องบน ลมพัดลงเบื้องต่ำ ลมในท้อง ลมในไส้ ลมพัดไปตามตัว ลมคัสตราลมมีดโกน ลมเพิกหัวใจ ลมหายใจ เข้า ลมหายใจออก หรือความพัดไปมาธรรมชาติที่พัดไปมา ธรรมชาติเครื่องค้ำจุนรูป เป็นภายในตน มีเฉพาะตน ที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฐิยึดถือซึ่งเป็น ภายในตน แม้อื่นใดมีอยู่ นี้เรียกว่าวาโยธาตุที่เป็นภายใน (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๑๗๖/๑๓๖,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๑๗/๑๒๘)

วาระ : วันหนึ่งๆ ในสัปดาห์, ครั้ง, เวลากำหนด (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์)

วาระณเถรคาถา : ภาชิตของพระวาระณเถระ, คาถาของพระวาระณเถระ ท่านพระวาระณเถระเมื่อ ประทานโอวาทแก่พระวาระณเถระ จึงได้ตรัสว่า ในหมู่มนุษย์นี้ นรชนผู้ใดผู้หนึ่ง เบียดเบียนสัตว์อื่น นรชนนั้นย่อมเสื่อมจากความสุข ในโลกทั้งสอง คือ โลกนี้และโลก หน้า ส่วนนรชนใดมีจิตเมตตา ช่วยเหลือสัตว์ทุกหมู่เหล่า นรชนเช่นนี้นั้นย่อมประสบ บุญมาก บุคคลควรศึกษาคำสุภาชิต การเข้าไปนั่งใกล้สมณะ การอยู่ผู้เดียวในที่ลับ และธรรมเป็นเครื่องสงบระงับจิต (ช.เถร.(ไทย) ๒๖/๒๓๗/๓๗๖)

วาระ : ครั้งคราว, เวลาที่กำหนดสำหรับผลัดเปลี่ยน ดังคำในมหาสิหนาทสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เราเป็นอเจลก... กินอาหารที่เก็บไว้ค้างคืน ๑ วัน กินอาหารที่เก็บไว้ ค้างคืน ๒ วัน ฯลฯ กินอาหารที่เก็บไว้ค้างคืน ๗ วัน ถือการบริโภคอาหารตามวาระ ๑๕ วันต่อมือเช่นนี้ อยู่ด้วยประการอย่างนี้ หรือดังคำในจุฬาสสุตตสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เราไม่กล่าวว่าบุคคลผู้บริโภคภัตตามวาระมีความเป็นสมณะ ด้วย อากาการเพียงการบริโภคภัตตามวาระ (ม.ม.(ไทย) ๑๒/๑๕๕/๑๕๘,๑๒/๔๓๗/๔๖๖)

วารี : 1.น้ำ ดังคำในกิงฉันทชาดก ที่เทพธิดาองค์หนึ่งกล่าวไว้ว่า ธารน้ำจากแนวป่า ก่อตัว เป็นห้วงวาริสีเขียวและธารน้ำอันเป็นที่ปลื้มใจแห่งพวกนาคเป็นจำนวนมากไหลมา ท่วมข้าพเจ้าด้วยห้วงวาริ หรือดังคำในมาคันทียสูตรตนิทเทส ที่อธิบายคำเกี่ยวกับน้ำ ไว้ว่า น้ำ ตรัสเรียกว่า เอละ น้ำ ตรัสเรียกว่า อัมพุ ดอกบัว ตรัสเรียกว่า อัมพุชะ ก้านขรุชะ ตรัสเรียกว่ามีหนาม น้ำ ตรัสเรียกว่า วาริ ดอกบัวเกิดในน้ำ ตรัสเรียกว่า วาริชะ น้ำ ตรัสเรียกว่า ชละ เปือกตมตรัสเรียกว่า โคลนตมดอกบัวเกิดในน้ำ อยู่ใน น้ำ (ช.ชา.ติงสติ.(ไทย) ๒๗/๑๓/๕๔๐,ช.ม.(ไทย) ๒๙/๘๐/๒๓๙)

2.ชื่อต้นไม้ชนิดหนึ่ง ดังคำที่พระอุเทนเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนไว้ว่า ในที่ไม่ไกล ภูเขาหิมพานต์มีภูเขาสูงหนึ่งชื่อปทุม ข้าพเจ้าสร้างอาศรมสร้างบรรณศาลาอย่างดีไว้ ... ต้นโอศก ต้นวาริ และต้นสะเดา มีดอกบานสะพรั่ง ส่งกลิ่นหอมอบอวลคล้ายกลิ่น ทิพย์ ประดับอาศรมของข้าพเจ้าให้งดงาม (ช.อป.(ไทย) ๓๓/๓๓๙/๖๙๘)

วาระจิต : ขณะจิต, หมายถึงจิตแต่ละครั้ง แต่ละคราว ดังคำในวิมังสสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัส ว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ตรวจสอบ เมื่อไม่รู้วาระจิตของผู้อื่น พึงพิจารณาตรวจสอบ ตถาคตในธรรม ๒ ประการ คือ (๑) ธรรมที่จะพึงรู้แจ้งทางตา(๒) ธรรมที่จะพึงรู้แจ้ง ทางหู หรือดังในสัจจิตตสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย หากภิกษุเป็นผู้ไม่ ฉลาดในวาระจิตของผู้อื่น เมื่อเป็นเช่นนั้นเธอทั้งหลายพึงสำเหนียกว่า เราทั้งหลาย จักเป็นผู้ฉลาดในวาระจิตของตน หรือดังคำในปฏุกุญจิตตสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัส

ว่า ภิกษุทั้งหลาย เรากำหนดวาระจิตของบุคคลผู้มีจิตถูกประทุษร้ายบางคนในโลกนี้ ด้วยใจ จึงรู้ชัดอย่างนี้ว่า ถ้าบุคคลนี้ตายในขณะนี้ จะถูกไหม้ในนรกเหมือนถูกนำไปฝังไว้ซ้อนนั้นเพราะเหตุอะไร เพราะจิตของเขาถูกประทุษร้าย (ม.มู.(ไทย) ๑๒/๔๘๗/๕๒๖,อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๕๑/๑๑๐,๒๔/๕๒/๑๑๒,ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๑๙/๓๖๓)

ว่าร้ายพระอริยะ : ต่าบริภาษพระอริยะ,ใส่ความกล่าวโทษพระอรหันต์ ในที่นี้ส่วนมากกล่าวถึงภิกษุที่ ต่าพระอริยะ ดังคำในอังกโกสกุสตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ต่่า บริภาษเพื่อนพรหมจารี ว่าร้ายพระอริยะ ฟังหวังได้โทษ ๕ ประการ คือ ๑. ต้อง อาบัติปาราชิก หรือตัดกรรมเป็นเครื่องปิดกั้น ๒. ต้องอาบัติเศร้าหมองกองใดกอง หนึ่ง ๓.เป็นโรคร้ายแรง ๔. หลงลืมสติมรณภาพ ๕. หลังจากมรณภาพแล้ว ย่อมไป เกิดในอบายทุกคติ วินิบาต นรก,ในพยสนสูตร กล่าวถึงโทษของการว่าร้ายพระอริยะไว้ ว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุใดก็ตามต่่าบริภาษ๑เพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย ว่าร้ายพระ อริยะ เป็นไปได้ ที่ภิกษุนั้นจะถึงความพินาศอย่าง ๑ ใน ๑๑ อย่าง คือ ๑. ไม่บรรลุ ธรรมที่ยังไม่ได้บรรลุ ๒. เสื่อมจากธรรมที่ได้บรรลุแล้ว ๓.สัทธรรมของภิกษุนั้นย่อมไม่ ผ่องแผ้ว ๔. เป็นผู้เข้าใจผิดว่าได้บรรลุสัทธรรม๕.เป็นผู้ไม่ยินดีประพฤติพรหมจรรย์ ๖. ต้องอาบัติที่เศร้าหมองอย่างใดอย่างหนึ่ง ๗.บอกคินสิกขากลับมาเป็นคฤหัสถ์ ๘. เป็นโรคร้ายแรง ๙. ถึงความวิกลจริต หรือจิตฟุ้งซ่าน ๑๐.หลงลืมสติมรณภาพ ๑๑. หลังจากมรณภาพแล้วจะไปเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/ ๒๓/๒๙,๒๒/๒๑๑/๓๕๔,อง.เอือกาทสก.(ไทย) ๒๔/๖/๓๙๗)

วารุณะ : ชื่อเทพหมู่หนึ่งที่เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคพร้อมภิกษุสงฆ์ ๕๐๐ รูปผู้เป็นอรหันต์ ณ ป่ามหาวัน เขตกรุงกบิลพัสดุ์ แคว้นสักกะ ดังคำในมหาสมยสูตรว่า เวลานั้น เทพ (๑๐ หมู่) คือ อาโป ปฐวี เตโช วาโย วรุณะ วารุณะ โสมะ ยสสะ เมตตาและกรุณา เป็นผู้มียศกัมาด้วย (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๔๐/๒๖๗)

วารุณียุสกาตก : ชาตกว่าด้วยผู้มีปัญญาทรมทำสุราให้เสียมีเนื้อความอธิบายไว้ว่า เศรษฐีโพธิสัตว์ ชาวกรุงพาราณสี ดีเตียนลูกศิษย์ของตนผู้คิดจะปรุงสุราให้มีรสดีจึงเอาเกลือไปใส่ใน ไหสุรา จนทำให้สุราเสียหาย เมื่อคนเฝ้าคิดจะทำประโยชน์แต่ก็มักจะทำประโยชน์ให้ เสียหาย (ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๔๗/๒๐)

วาลวีชนี, พัด : พัดโบก ในสมัยพุทธกาล กล่าวไว้ว่า พัดกับแส้ขนจามรีถือเป็นเครื่องราชกกุธภัณฑ์ อย่างหนึ่งในเบญจราชกกุธภัณฑ์ ดังคำในชาณุสโสณิปราหมณสูตรว่า พระอานนท์ เห็นพราหมณ์ชื่อชาณุสโสณิออกจากกรุงสวตถิด้วยรถเทียมด้วยม้าขาวล้วน นัยว่า ม้าที่เทียมเป็นม้าขาว เครื่องประดับขาว ตัวรถขาว ประทุนขาว เชือกขาว ด้าม ประตักขาว ร่มขาว ผ้าโพกขาว ผ้านุ่งขาว รองเท้าขาวและพัดวาลวีชนี (พัดหรือแส้ ขนจามรี) ก็ขาว ขนทั้งหลายเห็นท่านแล้วพากันพูดอย่างนี้ว่า ท่านผู้เจริญ ยาน ประเสริฐหนอ รูปของยานก็ประเสริฐหนอ หรือดังคำในภุริทัตตชาตกที่ ใครมีปัญหา ประเสริฐ มีพัดวาลวีชนีอย่างดีเยี่ยม ที่บุคคลประคองไว้บนเศียรทั้ง ๒ ข้าง หรือดัง คำในอุปทานที่พระมหากัจจายนเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนไว้ว่า พระเจดีย์(วิหารที่ ประทับ)ชื่อว่าปทุมะ ของพระผู้มีพระภาคผู้เป็นที่พึ่งพระนามว่าปทุมุตตระ ข้าพเจ้า

- ให้ทำแผ่นศิลาไว้ภายใต้แล้วใช้ทองคำไล้ทาแผ่นศิลานั้น และได้กั้นฉัตรซึ่งทำด้วยรัตนแล้ว ถือพัทธวาลวิชนีพัทธวายุพระพุทธรเจ้า ผู้เป็นเฝ้าพันธู์ของสัตว์โลก ผู้คงที่ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๔/๒๕๔๙, ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๙๗๑/๓๓๓, ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๒/๑๔๔)
- วาลสูตร :** พระสูตรว่าด้วยอุปมาด้วยปลายขนทราย พระผู้มีพระภาคตรัสกับท่านพระอานนท์ว่า การแทงตลอดอริยสัจ ๔ ยากกว่าการใช้ปลายขนทรายซึ่งแตกเป็น ๗ เสียงแทงเข้าที่ปลายขนทราย (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๑๑๕/๖๒๘)
- วาลิการาม:** ชื่อวัดหนึ่งในเมืองเวสาลีแคว้นวัชชี เป็นที่ประชุมทำสังคายนาครั้งที่ ๒ ขำระวัดฤ ๑๐ ประการที่เป็นเสี้ยนหนามพระธรรมวินัยดังคำในสัตตสติกขันธกะที่ภิกษุผู้เถระทั้งหลายได้ปรึกษากันต่อไปดังนี้ว่า วาลิการามเป็นที่น่ารื่นรมย์ เยียบสงบไม่อีกทีกพวกเราน่าจะระงับอธิกรณ์นี้ที่วาลิการาม ครั้นนั้น ภิกษุผู้เถระทั้งหลาย ประสงค์จะวินิจฉัยอธิกรณ์นั้นพากันเดินทางไปวาลิการามลำดับนั้นท่านพระเรวตะประกาศให้สงฆ์ทราบด้วยญัตติกรรมวาจา(วิ.จ. (ไทย) ๗/๔๕๗/๔๑๓)
- วาลอกชาตก :** ชาตกว่าด้วยลากินน้ำหาง มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า อำมาตย์โพธิสัตว์แสดงสภาพธรรมดาของผู้ต่ำและผู้สูงถวายพระเจ้าพรหมทัตให้ทรงทราบตามความจริงที่พวกเขา กินน้ำหางมีรสน้อยซึ่งเป็นกากเดนของลูกจันทน์ที่เขาคั้นเอาน้ำหัวมีรสประณีตให้ม้าสินธพกินแล้ว จัดเป็นน้ำขึ้นแล้วก็แสดงอาการมาให้ปรากฏ ส่วนม้าสินธพอาซาในยแม้ดื่มน้ำหัวมีรสประณีตก็ได้แสดงอาการมาให้ปรากฏ คนผู้มีคุณธรรมย่อมไม่แสดงอาการสูง ๆ ต่ำ ๆ ให้ปรากฏ ส่วนผู้ต่ำต้อยน้อยคุณธรรมนั้นมักแสดงอาการที่ไม่น่าดูให้ปรากฏ (ขุ.ชา.ทุก.(ไทย) ๒๗/๖๕/๘๑)
- วาสนา :** อาการกายวาจา ที่เป็นลักษณะพิเศษของบุคคล ซึ่งเกิดจากกิเลสบางอย่าง และได้สั่งสมอบรมมาเป็นเวลานานจนเคยชินติดเป็นพื้นประจำตัว แม้จะละกิเลสนั้นได้แล้ว แต่ก็อาจจะละอาการกายวาจาที่เคยชินไม่ได้ เช่น คำพูดติดปาก อาการเดินที่เร็วหรือเดินตัวมเตี้ยม เป็นต้น ท่านขยายความว่าวาสนา ที่เป็นกุศล ก็มี เป็นอกุศล ก็มี เป็นอภัยกฤต คือเป็นกลางๆ ไม่ได้ไม่ชั่ว ก็มี ที่เป็นกุศลกับอภัยกฤตนั้น ไม่ต้องละแต่ที่เป็นอกุศลซึ่งควรจะละนั้นแบ่งเป็น ๒ ส่วน คือ ส่วนที่จะเป็นเหตุให้เข้าถึงอบาย กับส่วนที่เป็นเหตุให้เกิดอาการแสดงออกทางกายวาจาแปลกๆต่างๆ ส่วนแรก พระอรหันต์ทุกองค์ละได้ แต่ส่วนหลัง พระพุทธรเจ้าเท่านั้นละได้ พระอรหันต์อื่นละไม่ได้ จึงมีคำกล่าวว่า พระพุทธรเจ้าเท่านั้นละกิเลสทั้งหมดได้พร้อมทั้งวาสนา; ในภาษาไทยคำว่า *วาสนา* มีความหมายเพี้ยนไปกลายเป็นอำนาจบุญเก่า หรือกุศลที่ทำให้ได้รับลาภยศ
- วาสนานคร :** ชื่อเมืองหนึ่งของพญานาค ล้วนด้วยทองคำ, เป็นที่อยู่ของพญานาค ดังคำในวิจรุชาตกที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภพนาคนั้นเขาเรียกว่า โภควดินครบ้าง วาสนานครบ้าง หิริญวดินครบ้างเป็นเมืองนิรมิตล้วนแต่ทองคำ สำเร็จแก่พญานาคผู้สมบูรณ์ด้วยโภคทรัพย์ทุกอย่าง (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๓๗๐/๓๙๖)
- วาสกคาม, วาสกะ, หมูบ้าน :** ชื่อหมู่บ้านแห่งหนึ่ง แคว้นกาสิ และมีพระเถระองค์หนึ่งในการกสงฆ์ผู้ทำสังคายนาครั้งที่ ๒ เป็น ๑ ในภิกษุ ๔ รูป ดังคำในสัตตสติกขันธกะ ที่ท่านพระเร

วตะจึงประกาศให้สงฆ์ทราบฯ สงฆ์จึงคัดเลือกภิกษุชาวปราจีน ๔ รูป คือ ท่านพระ สัพพกามี ท่านพระสาหะ ท่านพระอุชชโสภิตะ และท่านพระवासคามิกะ และ ภิกษุชาวเมืองปาฐะยะอีก ๔ รูป คือ ท่านพระเรวตะ ท่านพระสัมภุตสาณวาสี ท่าน พระยสภากัณทกบุตรและท่านพระสุนนะหรือตั้งคำในมหารวรรคว่า ภิกษุ กัสสปโคตร ทูลรับสนองพระพุทธดำรัสแล้วลุกจากอาสนะ ถวายอภิวาทพระผู้มีพระภาค ทำ ประทักขิณแล้วกลับไปสู่वासคาม หรือตั้งคำว่าในแคว้นกาสิ มีหมู่บ้านชื่อवासคาม ภิกษุชื่อ กัสสปโคตรอยู่ประจำในอาวาสในที่นั้น หรือตั้งคำในอภิขมานเปตวัตถุ (โกลิ ยมหาอำมาตย์ของพระเจ้าพิมพิสารถามเปรตตนหนึ่งว่า)ท่านเปลือยกายเหมือนกับ เปรตครึ่งท่อน เปรตนั้นกล่าวว่า ข้าพเจ้าจักไปยังบ้านจันทน์ภูริละ ซึ่งอยู่ในระหว่าง วัสคามกับกรุงพาราณสี (วิ.ม.(ไทย) ๕/๓๘๐/๒๖๐, ๒๖๓, วิ.จ.(ไทย) ๗/๔๕๖/ ๔๑๒, ขุ.เปต.(ไทย) ๒๖/๓๘๘/๒๒๙)

वासคามิกะ, ภิกษุ: พระภิกษุรูปหนึ่งชาวคณะปราจีน จำนวน ๔ รูป, ท่านได้รับญัตติจากคณะ ภิกษุปาฐะยะมีพระเรวตะเป็นหัวหน้าให้เป็นผู้ระงับอธิกรณ์ด้วยอุพพาหิวิธึ ในสัตตตสิก ขันธกะ ทุตติยภณวาร ญัตติกรรมวาจา เป็นกรณีกำลังตัดสิ้นอธิกรณ์ที่มี เสียงแข็งแข็งเกิดขึ้น ไม่มีที่สิ้นสุด จนไม่มีใครฟังได้ว่าเรื่องอะไร สงฆ์จึงคัดเลือกภิกษุ ชาวปราจีน ๔ รูป คือ ท่านพระสัพพกามี ท่านพระสาหะ ท่านพระอุชชโสภิตะ และ ภิกษุชาวเมืองปาฐะยะอีก ๔ รูป คือ ท่านพระเรวตะ ท่านพระสัมภุตสาณวาสี ท่าน พระยสภากัณทกบุตร และท่านพระสุนนะ ต่อมา ท่านพระเรวตะประกาศให้สงฆ์ ทราบด้วยญัตติทุตติยภณวาร ขอมติจากสงฆ์ว่า พึงแต่งตั้งภิกษุชาวปราจีน ๔ รูป ภิกษุชาวเมืองปาฐะยะอีก ๔ รูป เพื่อระงับอธิกรณ์นี้ด้วยอุพพาหิวิธึ (วิ.จ.(ไทย)๗/ ๔๕๖/๔๑๒)

वासวเนสี: ชื่อเทพว่าवासวเนสี, เทพตนหนึ่งในเทพ ๑๐ หมู่ในมหาสมยสูตร ในมหาสมยสูตร การประชุมของเทวดา กล่าวถึงเหล่าผู้มาชุมนุม ซึ่งเทพवासวเนสีก็ ร่วมอยู่ในนี้ด้วยว่า พระอินทร์ผู้เป็นท้าวสักกะ ผู้เป็นท้าวปุนินทะ ท้าวवासวะ ประเสริฐกว่าเหล่าเทพวสุก็มา เทพทั้ง ๑๐ หมู่แบ่งเป็น ๑๐ พวก ทั้งหมดล้วนมี ผิวพรรณหลายหลาก มีฤทธิ์ มีความรุ่งเรือง มีผิวพรรณงดงาม มียศ ต่างยินดีมุ่งมายัง ป่าที่ประชุมของภิกษุทั้งหลาย เทพอีก (๑๐ หมู่) คือ สหภู ผู้รุ่งเรืองดังเปลวไฟ อริฏฐ กะ โรชะ ผู้มีรัศมีดังสีดอกผักตบ วรุณะ สหธรรม อัจจุตะ อเนชกะ สุเลยยะ รุจิระ และवासวเนสีก็มา (ที.ม.(ไทย)๑๐/๓๔๐/๒๖๘)

वासวะ: สมัญญานามของท้าวสักกะ, นามที่พระผู้มีพระภาคเรียกท้าวสักกะว่า वासวะ ในสักกปัญหาสูตร ปัญหาของเทวดา เรื่องโคปกเทพบุตร พระผู้มีพระภาคได้ตรัสกับ ท้าวสักกะจอมเทพเป็นพระคาถาว่า“वासวะ พระองค์ทรงปรารถนาสิ่งใดไว้ในพระทัย ก็โปรดถามปัญหานั้นกับอาตมภาพเถิด อาตมภาพจะแก้ปัญหานั้นให้ถึงที่สุดแต่ พระองค์” ท้าวสักกะผู้ว่าสวะ ทูลถามว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้นิรันดร์ทุกข์ พวกเทพ มนุษย์ อสูร นาค คนธรรพ์ และสัตว์เหล่าอื่นอีกจำนวนมากต่างก็มีความปรารถนาอย่างนี้ว่า ‘ขอพวกเราจงเป็นผู้ไม่มีเวร จงเป็นผู้ไม่ถูกลงโทษ จงเป็นผู้ไม่มีศัตรู จงเป็นผู้ไม่ถูก

เปียดเปียน จึงเป็นผู้ไม่จงเเวรกันอยู่เถิด’ แต่เพราะมีอะไรเป็นเครื่องผูกมัดเล่า พวกเขาจึงยังคงมีเเวร ถูกลงโทษ มีศัตรู ถูกเปียดเปียน ยังจงเเวรกันอยู่” ท้าวเธอได้ทูลถามปัญหาอย่างนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า “เพราะมีอิสสา(ความริษยา) และ มัจฉริยะ(ความตระหนี่) เป็นเครื่องผูกมัด พวกเขาจึงยังคงมีเเวร ถูกลงโทษ มีศัตรู ถูกเปียดเปียน จงเเวรกันอยู่” (ที.ม.(ไทย)๑๐/๓๕๖/๒๘๔)

วาสิฏฐสูตร : พระสูตรว่าด้วยอุปมาด้วยด้ามมีด พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ความสิ้นไปแห่งอาสวะย่อมมีแก่บุคคลผู้รู้ที่อยู่ เห็นอยู่ ว่า ชั้น ๕ ความเกิดขึ้นแห่งชั้น ๕ และความดับแห่งชั้น ๕ ตามความเป็นจริง หากภิกษุไม่ประกอบภาวนาเนื่อง ๆ ถึงปรารถนาว่า ขอจิตของเราพึงหลุดพ้นจากอาสวะ เพราะไม่ถึงมัน จิตของเธอก็ไม่สามารถหลุดพ้นได้เลย เพราะเธอไม่ได้เจริญสติปัญญา ๔ สัมมปธาน ๔ อธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ และอริยมรรคมีองค์ ๘ เปรียบเหมือนแม่ไก่ ไม่ทับ ไม่กก ไม่ฟักไข่ของตนให้ดี ถึงจะปรารถนาว่า ขอลูกของเราพึงทำลายกระเปาะไข่ด้วยปลายเล็บเท้า หรือด้วยจะงอยปากออกมาโดยความสวัสดีเถิด ลูกไก่ก็ไม่สามารถทำลายกระเปาะไข่ออกมาด้วยความสวัสดีได้ ส่วนภิกษุผู้ประกอบภาวนาอยู่เนื่อง ๆ ถึงจะไม่มี ความปรารถนาอย่างนั้น จิตของเธอก็หลุดพ้นจากอาสวะเพราะไม่ถึงมันได้ เหมือนแม่ไก่ ทับ กก ฟักไข่อย่างดี ถึงจะไม่มี ความปรารถนา ลูกไก่ก็สามารถทำลายกระเปาะไข่ออกมาด้วยความสวัสดีได้ ช่างไม่หรือลูกมือของช่างไม้ไม่รู้ว่า วันนี้ เมื่อวานนี้ หรือวันก่อน ด้ามมีดของเราสึกไปเท่านี้ที่แท้เมื่อด้ามมีดสึกไปแล้ว จึงจะรู้ว่า สึกไปแล้วแม้ฉันทิ ภิกษุก็ฉันทินั้นเมื่อประกอบภาวนาเนื่อง ๆ ก็ไม่รู้ว่า วันนี้ เมื่อวานนี้ หรือวันก่อน ๆ อาสวะของเราสิ้นไปประมาณเท่านี้ ถึงอย่างนั้น เมื่ออาสวะสิ้นไปแล้ว เธอก็รู้ว่า สิ้นไปแล้ว(ส.ข.(ไทย) ๑๗/๑๐๑/๑๙๒)

วาสิฏฐีเถรีคาถา : ภาษิตของพระวาสิฏฐีเถรี,คาถาของพระวาสิฏฐีเถรี ท่านพระวาสิฏฐีเถรีกล่าวว่า เรากะทบกระเทือนใจเพราะความเศร้าโศกถึงบุตร มีจิตฟุ้งซ่าน ไม่รู้สึกตัว เปลือยกายและมีผมรุงรัง เที้ยวร้องไห้ไปตามที่ต่าง ๆ ได้เที่ยวไปตามถนน กองขยะ ในป่าช้า ในตรอกใหญ่ตรอกน้อย อด ๆ อายาก ๆ ถึง ๓ ปี ภายหลัง ได้พบพระสุคตผู้ฝึกคนที่ยังไม่ได้ฝึก ตรัสรู้ด้วยพระองค์เอง ไม่เกิดความกลัวแต่ที่ไหนๆ กำลังเสด็จไปยังกรุงมิถิลา กลับได้สติแล้วเข้าไปถวายบังคม พระโคตมพระองค์นั้น ได้ทรงพระกรุณาแสดงธรรมโปรดเรา เราฟังธรรมของพระองค์แล้วบวชเป็นบรรพชิต เพียรพยายามในคำสอนของพระศาสดา ได้ทำให้แจ้งซึ่งบทธรมอันปลอดโปร่ง ถอนและละความโศกทั้งหมดได้แล้ว เพราะเรากำหนดรู้วัตถุคืออุปาทานชั้น ๕ ซึ่งเป็นเหตุเกิดแห่งความโศกทั้งหลายได้ (ขุ.เถรี.(ไทย) ๒๖/๑๓๓/๕๗๗)

วาสิทหายกเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระวาสิทหายกเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๙๔ ท่านได้ถวายมีดเล่มหนึ่งแด่พระพุทธเจ้า(พระนามว่าสิทธัตถะ) เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านไม่ได้พบทุกข์เลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลुพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ(ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๖/๔๐๖)

วาสุทัตตเทพบุตร: เทพบุตรนามว่าวาสุทัตตะ, ผู้กล่าวคาถาในสำนักของพระผู้มีพระภาคที่อุปมาผู้ละ
กามราคะดังดับไฟไหม้ศรัชชะ

ไสวาสุทัตตสูตร เรื่องวาสุทัตตเทพบุตร ผู้กล่าวคาถานี้ในสำนักของพระผู้มีพระภาค
ว่า ภิกษุพึงอยู่อย่างมีสติ เพื่อละกามราคะ เหมือนบุคคลถูกแทงด้วยหอก มุ่งถอน
หอกออก เหมือนบุคคลถูกไฟไหม้อยู่บนศรัชชะ มุ่งดับไฟ ฉะนั้นพระผู้มีพระภาคตรัส
ว่า ภิกษุพึงอยู่อย่างมีสติ เพื่อละสักกายทิฏฐิ เหมือนบุคคลถูกแทงด้วยหอก มุ่งถอน
หอกออกเหมือนบุคคลถูกไฟไหม้อยู่บนศรัชชะ มุ่งดับไฟ ฉะนั้น (ส.ส.(ไทย)๑๕/๙๗/
๑๐๓)

วาสุทัตตสูตร : พระสูตรว่าด้วยวาสุทัตตเทพบุตร สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน
วาสุทัตตเทพบุตรกราบทูลว่า ภิกษุพึงอยู่อย่างมีสติ เพื่อละกามราคะ เหมือนคนถูก
แทงด้วยหอกมุ่งถอนหอก หรือเหมือนคนที่ถูกไฟไหม้บนศรัชชะมุ่งดับไฟ ฉะนั้น พระผู้
มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุพึงอยู่อย่างมีสติ เพื่อละสักกายทิฏฐิ เหมือนคนถูกแทงด้วย
หอกมุ่งถอนหอก หรือเหมือนคนที่ถูกไฟไหม้บนศรัชชะมุ่งดับไฟ ฉะนั้น (ส.ส.(ไทย)
๑๕/๙๗/๑๐๓)

วาสุเทพ, พระเจ้า: พระราชาพระนามว่าวาสุเทพ, พระองค์ผู้ทรงเศร้าโศกเสียใจถึงพระโอรสที่ทิวงคต
แต่ระงับความโศกนั้นได้เพราะฟังคำของฌกัณฐกษัตริย์

ในกัณฐกษัตริย์ ฌกัณฐกษัตริย์กราบทูลพระเจ้าวาสุเทพผู้ทรงเสียพระทัยถึง
พระโอรสที่ทิวงคต ว่า พระองค์ผู้กัณฐกษัตริย์ หากพระองค์ทรงทราบ ตามที่พระองค์
ทรงพราสาสนบุคคลอื่น เหตุไฉน พระองค์จึงทรงกรรแสงถึงพระราชโอรส ที่ทิวงคตไป
ตั้งนาน จนถึงวันนี้เล่า พระเจ้าวาสุเทพตรัสว่า เธอมาช่วยเราผู้เร่าร้อนให้สงบ ดับ
ความกระวนกระวายทั้งหมด เหมือนคนใช้น้ำราดดับไฟที่ติดเปรี้ยว เราผู้ซึ่งเธอช่วย
ถอนลูกศรคือความโศกขึ้นได้แล้ว เย็น สงบแล้ว จะไม่เศร้าโศก ไม่ร้องไห้ เพราะได้ฟัง
คำของเธอ (ขุ.เป.(ไทย)๒๖/๒๒๒/๒๐๓)

วาเสฏฐมาณพ: มาณพชื่อว่าวาเสฏฐะ, ชาวบ้านมนสาภิณะ แคว้นโกศล, ผู้เป็นเพื่อนกันและถกเถียงกัน
กับภรรยาวาษมาณพเรื่องทางและมิใช่ทาง ทางตรงหรือนำออก

ในเวทียชสูตร ว่าด้วยเรื่องทางและมิใช่ทาง เป็นเรื่องถกเถียงกันของสองสหายหนุ่ม
ชื่อ วาเสฏฐมาณพกับภรรยาวาษมาณพ เรื่องทางและมิใช่ทาง โดยวาเสฏฐมาณพ
กล่าวอย่างนี้ว่า “ทางที่ไปกขรชาติพราหมณ์บอกไว้เท่านั้นเป็นทางตรง เป็นทางเดิน
ตรงไป เป็นทางนำออก นำผู้เดินตามไปสู่ความเป็นผู้อยู่ร่วมกับพระพรหมได้” ฝ่าย
ภรรยาวาษมาณพกล่าวว่า “ทางที่ตารุกขพราหมณ์บอกไว้เท่านั้นเป็นทางตรง เป็น
ทางเดินตรงไป เป็นทางนำออก นำผู้เดินตามไปสู่ความเป็นผู้อยู่ร่วมกับพระพรหมได้”
สหายทั้งสองยอมกันไม่ได้ จึงพากันไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคเจ้า พระองค์ตรัสว่า
“พวกพราหมณ์ทั้งหลาย บัญญัติทางไว้ต่างกันก็จริง ถึงกระนั้นทางทั้งปวงก็ล้วนเป็น
ทางนำออก นำผู้เดินตามไปสู่ความเป็นผู้อยู่ร่วมกับพระพรหมได้ เปรียบเหมือนในที่
ใกล้หมู่บ้านหรือนิคม ถึงจะมีทางอยู่หลายเส้นทางก็จริง ถึงกระนั้นทุกเส้นทางก็มา

บรรจบกันที่กลางหมู่บ้านนั่นเอง (ที.สี.(ไทย)๙/๕๒๐/๒๓๐,๙/๕๒๑/๒๓๐,๙/๕๒๑/๒๓๑,๙/๕๒๒/๒๓๑)

วาเสฏฐฤๅษี: ฤๅษีชื่อว่าวาเสฏฐฤๅษี, ผู้ให้ทานและจำแนกทาน, ผู้แสดงอานิสงส์ของท่านว่า จิตย่อมผ่องใส จะเกิดความชื่นชม โสมนัส

ในทานมหัศจรรย์ว่า ด้วยทานที่มีผลมากและทานที่ไม่มีผลมาก เมื่อท่านพระสารีบุตรพร้อมด้วยอุบาสกชาวกรุงจัมปาเหล่านั้นเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคดังนี้ว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ มีได้ไหม ทานชนิดเดียวกันที่บุคคลบางคนในโลกนี้ ถวายแล้วไม่มีผลมาก ไม่มีอานิสงส์มาก แต่ที่บุคคลบางคนในโลกนี้ ถวายแล้วกลับมีผลมาก มีอานิสงส์มาก ส่วนบุคคลบางคนในโลกนี้ ฯลฯ ทั้งนี้ใช้ให้ทานด้วยคิดว่า ‘เราจักให้ทานและจำแนกทานนี้เหมือนเหล่าฤๅษีในปางก่อน คือ อัญญฤๅษี วามกฤๅษีวามเทวฤๅษี เวสสามิตตฤๅษี ยมทัตติฤๅษี อังคีรสฤๅษี ภารทวาชฤๅษีวาเสฏฐฤๅษี กัสสปฤๅษี และภคฤๅษี ได้บูชามหาโยแล้ว’ แต่ให้ทานด้วยคิดว่า ‘เมื่อเราให้ทานนี้ จิตย่อมผ่องใส จะเกิดความชื่นชม โสมนัส ฯลฯ’ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สารีบุตร บุคคลบางคนในโลกนี้ให้ทานอย่างมีใจเยื่อใย ให้ทานอย่างมีจิตผูกพัน ให้ทานอย่างมุ่งหวังสิ่งสมบุญ ให้ทานด้วยคิดว่า ‘เราละโลกนี้ไปแล้วจักบริโภคผลทานนี้’ เขาจึงให้ทานนั้น คือ ข้าว น้ำ ผ้า ยาน ดอกไม้ ของหอมเครื่องลูบไล้ ที่นอน ที่พัก และเครื่องประทีปแก่สมณะหรือพราหมณ์ สารีบุตรเธอเข้าใจเรื่องนั้นอย่างไร คือ บุคคลบางคนในโลกนี้ควรให้ทานเช่นนั้นหรือไม่” “ควรให้พระพุทเจ้าข้า” (อง.สตตก.(ไทย)๒๓/๕๒/๙๑)

วาเสฏฐฤๅษี : พระสูตรว่าด้วยมาณพชื่อว่าเสฏฐฤๅษี พระผู้มีพระภาคทรงแสดงพระสูตรมีลักษณะเป็นการบรรยายโวหารแบบถาม-ตอบแก่วาเสฏฐฤๅษี ๓ วรรค ๑๐ อธิษฐานนาคละ โกล์หมู่บ้านชื่ออธิษฐานนาคละ วาเสฏฐฤๅษีมาพบกับการทวาชมาณพสนทนากันเรื่องเหตุที่ทำให้ชื่อว่าเป็นพราหมณ์ การทวาชมาณพเห็นว่า บุคคลผู้มีชาติกำเนิดมาดีทั้งฝ่ายมารดาและฝ่ายบิดา ถือปฏิสนธิบริสุทธิ์ดีตลอด ๗ ช่วงบรรพบุรุษ ไม่มีใครจะคัดค้านตำหนิได้ เมื่ออ้างถึงชาติตระกูล จึงจะชื่อว่าเป็นพราหมณ์ ส่วนวาเสฏฐฤๅษีเห็นว่าผู้มีศีลและถึงพร้อมด้วยวัตรจึงจะชื่อว่าเป็นพราหมณ์ มาณพทั้งสองไม่สามารถจะตกลงกันได้จึงเข้าไปทูลถามพระผู้มีพระภาค โดยวาเสฏฐฤๅษีเป็นผู้ทูลถามว่า บุคคลจะชื่อว่าเป็นพราหมณ์ เพราะชาติกำเนิดหรือเพราะกรรม พระผู้มีพระภาคได้ตรัสตอบว่า ต้นไม้และสัตว์ต่าง ๆ เช่น แมลง สัตว์เลื้อยคลาน สัตว์น้ำแตกต่างกันไปตามกำเนิด แต่มนุษย์ไม่แตกต่างกันโดยกำเนิด คือ ผม ศีรษะ ใบหู นัยน์ตา ใบหน้า จมูก เป็นต้นไม้แตกต่างกัน การเรียกกันในหมู่มนุษย์เป็นการเรียกกันตามบัญญัติ มนุษย์จึงไม่ใช่พราหมณ์เพราะกำเนิด แต่เป็นพราหมณ์เพราะกรรม และได้ตรัสในตอนท้ายว่า ตบะ พรหมจรรย์ สัจญมะและทมะเป็นคุณธรรมสูงสุดของพราหมณ์ แต่ถ้าบุคคลใดถึงพร้อมด้วยวิชา ๓ เป็นผู้สงบ สันภาพใหม่แล้ว บุคคลนั้นเป็นทั้งพราหมณ์และท้าวสักกะ เมื่อพระผู้มีพระภาคได้ตรัสพระภาษิตนี้แล้ว วาเสฏฐฤๅษีและภารทวาชมาณพ

พต่างมีใจยินดีชื่นชมพระภาชิตของพระองค์ พร้อมกับประกาศตนเป็นอุบาสกผู้ถึง
สรณะจนตลอดชีวิต (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๔๕๔/๕๗๒)

วาเสฏฐสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยอุบาสกชื่อว่าวาเสฏฐะ พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ภูฏาคารศาลา
ป่ามหาวัน เขตกรุงเวสาลี ตรัสกับวาเสฏฐอุบาสกว่า อุโบสถประกอบด้วยองค์ ๘ ที่บุคคล
อยู่จำแล้วย่อมมีผลานิสงส์มาก แล้วตรัสถึงอานิสงส์แห่งอุโบสถที่ประกอบด้วยองค์ ๘
เหมือนในวิตถุโปสถสูตร เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสอย่างนี้ วาเสฏฐอุบาสกทูลถามว่า
หากญาติและสาโลहितที่เป็นที่รักของตนหรือคนเหล่านี้ จะเป็นกษัตริย์ พราหมณ์
แพศย์ ศูทรก็ตาม อยู่จำอุโบสถ การอยู่จำอุโบสถพึงเป็นไปเพื่อเกื้อกูล เพื่อสุขตลอด
กาลนานแก่ชนเหล่านั้นหรือ ทรงตอบว่า ใช่ แล้วตรัสย้ำว่า แม้หากชาวโลก พร้อมทั้ง
เทวโลก มารโลก พรหมโลก หมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์ เมื่อ
รักษาอุโบสถอันประกอบด้วยองค์ ๘ นี้ก็จะได้รับอานิสงส์เช่นเดียวกัน อย่างไรก็ตามอย่าว่าแต่
มนุษย์เลย แม้หากต้นสาละใหญ่ๆ พึงอยู่จำอุโบสถประกอบด้วยองค์ ๘ การอยู่จำ
อุโบสถประกอบด้วยองค์ ๘ พึงเป็นไปเพื่อเกื้อกูล เพื่อสุขตลอดกาลนานแก่ต้นสาละ
ใหญ่ ๆ เหล่านั้น จะป่วยกล่าวไปถึงผู้เกิดเป็นมนุษย์เล่า (อ.จ.อรรถก. (ไทย) ๒๓/๔๔/
๓๑๒)

วาเสฏฐสูตร^๓ : พระสูตรว่าด้วยวาเสฏฐมาณพทูลถามปัญหา, วาเสฏฐมาณพ และภารทวาชมาณพได้
สนทนากันว่า “คนจะชื่อว่า พราหมณ์ ต้องปฏิบัติอย่างไร” ภารทวาชมาณพกล่าวว่า
ต้องมีชาติตระกูลบริสุทธ์ทั้งฝ่ายบิดาและมารดา ส่วน วาเสฏฐมาณพกล่าวว่า ต้องมี
ศีล มีวัตรสมบุรณ์ เมื่อต่างฝ่ายต่างยืนยันในเหตุผล ของตน ตกลงกันไม่ได้ จึงเข้าไป
ทูลถามปัญหากับพระผู้มีพระภาค พระองค์ทรงตอบด้วยอุปมามากมายแต่สรุป
ใจความว่า คนจะเป็นพราหมณ์หรือไม่ มิใช่เพราะชาติกำเนิด แต่เพราะกรรมต่างหาก
เมื่อจบเทศนา มาณพพร้อมทั้งสหายได้ประกาศตน เป็นอุบาสกถึงพระรัตนตรัยเป็นที่
พึงที่ระลึกตลอดชีวิต (ขุ.ส.(ไทย) ๒๕/๕๕๙/๖๔๔)

วาเสฏฐะ : ผู้ประเสริฐ, พระนามของเจ้ามัลละกษัตริย์ผู้ครองกรุงกุสินารา, สมัญญานามของเจ้า
มัลละทั้งหลายผู้ครองกุสินารา

ในมหาปรินิพพานสูตร พระผู้มีพระภาคทรงแสดงมหาสุทสสนสูตร โปรดให้พระ
อานนท์ไปแจ้งข่าวการปรินิพพานแก่เจ้ามัลละ ณ กรุงกุสินารา ท่านพระอานนท์ได้
กราบทูลว่า พระผู้มีพระภาคอย่าได้ปรินิพพานในเมืองเล็ก เมืองดอน เมืองกึ่งเช่นนี้
เมืองใหญ่เหล่านี้ยังมีอยู่ เช่น กรุงจัมปาศักดิ์ กรุงสาวัตถี เมืองสาเกต กรุง
โกสัมพี กรุงพาราณสี ขอพระผู้มีพระภาคโปรดปรินิพพานในเมืองเหล่านี้เถิด ชัตติยม
หาศาล พราหมณมหาศาล คหบดีมหาศาลผู้เลื่อมใสอย่างยิ่งในพระตถาคต มีอยู่มาก
ในเมืองเหล่านั้น ท่านเหล่านั้นจะทำการบูชาพระสรีระของพระตถาคต พระผู้มีพระ
ภาคตรัสว่า “อานนท์ เธออย่ากล่าวอย่างนั้น อย่าพูดอย่างนั้นว่า ‘กุสินาราเป็นเมือง
เล็ก เมืองดอน เมืองกึ่ง’ ไปเถิด อานนท์ เธอจงเข้าไปกรุงกุสินาราแจ้งแก่เจ้ามัลละ
ทั้งหลายผู้ครองกรุงกุสินาราว่า ‘วาเสฏฐะทั้งหลาย พระตถาคตจะปรินิพพานใน
ปัจฉิมยามแห่งราตรี วันนี้ ท่านทั้งหลายจงรีบออกไป จงรีบออกไป จะได้ไม่เสียใจใน

ภายหลังว่า ‘พระตถาคตปรินิพพานในเขตบ้านเมืองของเรา พวกเรา (กลับ) ไม่ได้เฝ้าพระตถาคต เป็นครั้งสุดท้าย’ ท่านพระอานนท์ทูลรับสนองพระดำรัสแล้ว ครองอันตราวาสกถือบาตรและจีวรเข้าไปยังกรุงกุสินาราแจ้งข่าวเพียงผู้เดียว (ที.ม. (ไทย)๑๐/๒๑๐/๑๕๙,๑๐/๒๑๑/๑๕๙,๑๐/๒๒๖/๑๗๐,๑๐/๒๒๘/๑๗๑,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๒๔/๙๑,๑๑/๑๒๕/๙๒,๑๑/๑๒๖/๙๒,๑๑/๑๓๐/๙๖)

วาเสฏฐะ, ตระกูล : ชื่อของตระกูลอุปสัมบัน, เป็นคำค่าเปรียบตระกูลที่สูงด้วยคำตระกูลต่ำ ในปาจิตติยกัณฑ์ กล่าวเสียดสีด้วยตระกูลชั้นต่ำ ปรับอบัติปาจิตติย เมื่ออุปสัมบัน ต้องการจะต่ำ ต้องการจะสบประมาท ต้องการจะทำให้อุปสัมบันเก้อเขิน กล่าวกับ อุปสัมบันตระกูลชั้นสูงด้วย(คำบ่งถึง)ตระกูลชั้นต่ำ คือ กล่าวกับอุปสัมบันตระกูลโคตมะ กับอุปสัมบันตระกูลโมคคัลลานะ กับอุปสัมบันตระกูลกัจจายนะ กับอุปสัมบันตระกูลวาเสฏฐะว่า “ท่านเป็นคนตระกูลโกสิยะ ท่านเป็นคนตระกูลภราทวาชะ” ต้อง อบัติปาจิตติยทุก ๆ คำพูด (วิ.มหา.(ไทย)๒/๑๘๘/๒๐๗,๒/๒๗/๒๑๖,๒/๓๔/๒๒๘)

วาเสฏฐะ,พราหมณ์,มาณพ:พราหมณ์ชื่อวาเสฏฐะ,ผู้ร่วมกับญาติและบริวารทำบุญกุศลใน พระพุทธเจ้า ในเสลเถราปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระเสลเถระ ท่านประกาศประวัติในอดีตชาติของตนว่า ท่านเป็นเจ้าของถนอยอยู่ในกรุงหงสวดี เรียกประชุมบรรดาญาติ และบริวารของตนแล้ว แจ้งว่า พวกเราทั้งหมดนี้มาประชุม รวมเป็นพวกเดียวกันแล้ว จักทำบุญกุศลในพระพุทธเจ้าผู้เป็นนาบุญอันยอดเยี่ยม ญาติและบริวารต่างชื่นชม แล้ว ท่านได้อานิสสรณ์รมย์อยู่ในเทวโลกตลอด ๓๐,๐๐๐ กัป เป็นใหญ่ในหมู่เทวดา ครองเทวสมบัติตลอด ๕๐๐ ชาติ ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๑,๐๐๐ ชาติ และได้เป็น พระเจ้าประเทศราชอันไพบุลย์นับชาติไม่ถ้วน ในรัชสมบัติในมนุษยโลกนี้ มีพวกญาติ เป็นบริวาร ในภพสุดท้ายที่มาถึงนี้ มีพราหมณ์ชื่อวาเสฏฐะ(ช.อุป.(ไทย)๓๒/๒๓๒/ ๖๑๑,๑๓/๔๕๔/๕๗๒)

วาเสฏฐะ, ฤาษี: ฤาษีชื่อวาเสฏฐะ, ผู้เป็นหนึ่งในพวกฤาษีผู้เป็นบูรพาจารย์ของพวกพราหมณ์ ในเกษียชฎิลวัตถุ เรื่องเกษียชฎิลผู้คิดจะถวายอะไรหนอไปถวายพระสมณโคดม ทราบว่า พวกฤาษีผู้เป็นบูรพาจารย์ของพวกพราหมณ์ คือฤาษีอัญฐกะ ฤาษีวามกะ ฤาษีวามเทวะ ฤาษีเวสสามิตตะ ฤาษีมัตถคิ ฤาษีอังคีรส ฤาษีภราทวาชะ ฤาษีวาเสฏฐะ ฤาษีกัสสปะ ฤาษีภคุ ซึ่งเป็นผู้แต่งมนต์ สอนมนต์ที่พวกพราหมณ์ในเวลานี้สวด สอนซึ่งบทมนต์เก่าที่ท่านสวด ฤาษีเหล่านั้นงดฉันในเวลาวิกาล เช่นเดียวกับพระผู้มี พระภาคเจ้า แล้วสั่งให้เตรียมน้ำดื่มเป็นอันมากให้คนหาไปเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาค กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า “พระโคดม โปรดรับน้ำดื่มของข้าพระองค์ด้วยเถิด” พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “เกษียะ ถ้าอย่างนั้น ท่านจงถวายแก่ภิกษุทั้งหลาย” เกษียชฎิลได้นำน้ำดื่มมากมายประเคนภิกษุสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประธานด้วยตนเอง วัน ต่อมาเกษียชฎิลได้ถวายภัตตาหารแด่พระสงฆ์หมู่ใหญ่ มีจำนวน ๑,๒๕๐ รูป พระผู้มี พระภาคทรงรับนิมนต์โดยคุษณีภาพ(วิ.ม.(ไทย)๕/๓๐๐/๑๓๐, ที.สี.(ไทย)๙/๒๘๕/ ๑๐๔,๙/๒๘๖/๑๐๕,๙/๕๒๖/๒๓๓,๙/๕๒๗/๒๓๓)

วาเสฏฐะ, สามเณร, พระ: ชื่อสามเณรรูปหนึ่ง, ผู้มีชาติเป็นพราหมณ์, ผู้มีตระกูลเป็นพราหมณ์, ผู้เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคที่ร่มเงาปราสาทบุพพาราม กรุงสาวัตถี, ผู้เป็นพระเถระนามว่าวาเสฏฐะได้รับตำแหน่งพระอุปัฏฐาก สมัยปฐมพุทธเจ้า

ในอัครัญญสูตร ว่าด้วยต้นกำเนิดของโลก เรื่องสามเณรชื่อว่าวาเสฏฐะและสามเณรชื่อภราทวาเซผู้เป็นสหายกันเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเพื่อฟังธรรมีกถาเฉพาะพระพักตร์ พระผู้มีพระภาคจึงกับสหายทั้งสองว่า “วาเสฏฐะและภราทวาเซ เธอทั้งสองมีชาติเป็นพราหมณ์ มีตระกูลเป็นพราหมณ์ ออกจากตระกูลของพราหมณ์ บวชจากตระกูลพราหมณ์ พราหมณ์ทั้งหลาย ไม่ด่า ไม่บริภาษเธอทั้งหลาย สองสหายทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญพราหมณ์ทั้งหลาย ย่อมด่า ย่อมบริภาษข้าพระองค์ทั้งหลายเต็มรูปแบบ ว่า ‘วรรณะที่ประเสริฐที่สุดคือพราหมณ์เท่านั้น วรรณะอื่นแล้ว พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เธอทั้งสองฟังทราบเถิดว่า ‘ธรรมเท่านั้นประเสริฐที่สุดในหมู่ชนทั้งในโลกนี้และโลกหน้า’ (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๑๑/๘๓,๑๑/๑๑๒/๘๓, ๓๓/๒๓/๖๓๘

วาเสฏฐะ,อุบาสก: อุบาสกชื่อว่าวาเสฏฐะ,อุบาสกผู้ฟังธรรมีกถาเรื่องอุโบสถศีลว่ามีผลมาก เข้าถึงสุคติโลกสวรรค์

ในวาเสฏฐสูตร เรื่องอุบาสกชื่อว่าวาเสฏฐะ เมื่อพระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ภูเขาคคารศาลา ป่ามหาวันเขตกรุงเวสาลี ครั้นนั้น อุบาสกชื่อว่าวาเสฏฐะเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ พระผู้มีพระภาคจึงได้ตรัสกับอุบาสกว่า “วาเสฏฐะ อุโบสถประกอบด้วยองค์ ๘ ประการ ที่บุคคลอยู่จำแล้ว ย่อมมีผลมาก ฯลฯ ไม่ถูกนิทา ย่อมเข้าถึงสวรรค์” แม้หากชาวโลกพร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก หมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์ ฟังอยู่จำอุโบสถประกอบด้วยองค์ ๘ นี้ การอยู่จำอุโบสถประกอบด้วยองค์ ๘ นี้ ฟังเป็นไปเพื่อเกื้อกูล เพื่อสุขตลอดกาลนาน แก่ชาวโลกพร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก หมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ (อง.อภฺฐก.(ไทย)๒๓/๔๔/๓๑๒)

วาหนปราสาท: ปราสาทชื่อพาหนะ, เป็นหนึ่งในปราสาท ๓ หลัง คือ นารีปราสาท ยสวดีปราสาท, ปราสาทของปฐมุตตรพุทธเจ้าสมัยครองฆราวาส ๙,๐๐๐ ปี

ในปฐมุตตรพุทธวงศ์ พระประวัติของพระปฐมุตตรพุทธเจ้าในอดีต สมัยของพระองค์ มีกรุงชื่อว่าหงสวดี กษัตริย์พระนามว่าอานนท์เป็นพระชนก พระเทวีพระนามว่าสุชาดาเป็นพระชนนีของพระศาสดาพระนามว่าปฐมุตตรพระองค์ทรงครองฆราวาสอยู่ ๙,๐๐๐ ปี มีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลัง คือนารีปราสาท พาหนปราสาท และยสวดีปราสาท มีนางสนมกำนัล ๔๓,๐๐๐ นาง ล้วนประดับประดาสวยงาม พระมเหสีพระนามว่าสุลทัตตา พระราชโอรสพระนามว่าอุตตระ พระองค์เป็นผู้สูงสุดแห่งบุรุษทรงเห็นนิมิต ๔ ประการ จึงเสด็จออกจากปราสาทไปผนวชทรงบำเพ็ญเพียรอยู่ ๗ วัน จึงได้บรรลुพระโพธิญาณ (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๐/๖๔๓,๓๓/๑๖/๖๙๓)

วาหนะ, พระเจ้าจักรพรรดิ:พระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าวาหนะ, ผู้ในอดีตชาติได้ทำจิตใจให้เลื่อมใสในพระพุทธเจ้า ในกัปที่ ๑๕ ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิวาหนะ

กล่าวในมหาปรีวารเถราปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระมหาปรีวารเถระ ท่านเมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่าได้ทำจิตให้เลื่อมใสในพระพุทธเจ้า ผู้เป็นจอมแห่งเทวดาและมนุษย์ ผู้คงที่ ได้ถวายผ้าทิพย์แด่พระศาสดาจึงพร้อมทั้งอำมาตย์และบริวารชน ถึงพระพุทธเจ้าว่าเป็นสรณะ อย่างมั่นคง ในกัปที่ ๙๑ นับจากกัปนี้ไป ท่านได้ทำกรรมไว้ในครั้งนั้น จึงไม่รู้จักบุคคลเลย ในกัปที่ ๑๕ นับจากกัปนี้ไป ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๑๖ ชาติ พระนามว่าวาหุณะ (ช.อุป.(ไทย)๓๒/๙/๒๖๒)

วาหุณสูตร : พระสูตรว่าด้วยพระวาหุณะ พระวาหุณะเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคผู้ประทับอยู่ ณ ฝั่งสระคัคคราโบกขรณี เขตกรุงจัมปา ทูลถามว่า พระตถาคตทรงสลัด ปราศจาก หลุดพ้นจากกรรมเท่าไร จึงมีพระหทัยปราศจากแดนอยู่ พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ตถาคตสลัด ปราศจาก หลุดพ้นจากกรรม ๑๐ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ชาติ ชรา มรณะ ทุกข์ และกิเลส จึงมีใจปราศจากแดนอยู่ เปรียบเหมือนดอกกุบล ดอกปทุม ดอกปทุมพริก ที่เกิดในน้ำ เจริญในน้ำ ขึ้นพ้นจากน้ำ ไม่ติดอยู่กับน้ำ ฉะนั้น (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๘๑/๑๘๐)

วาหุณะ, พระ: พระภิกษุชื่อว่าวาหุณะ, ผู้เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคที่ฝั่งสระคัคคราโบกขรณี กรุงจัมปา ทูลถามเรื่องธรรมเครื่องหลุดพ้น ๑๐ ประการ ในวาหุณสูตร กล่าวถึงพระวาหุณะเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า พระตถาคตทรงสลัด ปราศจาก หลุดพ้นจากกรรมเท่าไรหนอ จึงมีพระหทัยปราศจากแดน ๑ อยู่ พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า "วาหุณะ ตถาคตสลัด ปราศจาก หลุดพ้นจากกรรม ๑๐ ประการ คือ (๑) ตถาคตสลัด ปราศจาก หลุดพ้นจากรูป จึงมีใจปราศจากแดนอยู่ (๒) ปราศจาก หลุดพ้นจากเวทนาฯ (๓) ปราศจาก หลุดพ้นจากสัญญา ฯ (๔) ปราศจาก หลุดพ้นจากสังขาร ฯ (๕) ปราศจาก หลุดพ้นจากวิญญาณ ฯ (๖) ปราศจาก หลุดพ้นจากชาติ ฯ (๗) ปราศจาก หลุดพ้นจากชรา ฯ (๘) ปราศจาก หลุดพ้นจากมรณะ ฯ (๙) ปราศจาก หลุดพ้นจากทุกข์ ฯ (๑๐) ปราศจาก หลุดพ้นจากกิเลส ฯ จึงมีใจปราศจากแดนอยู่ งาม.ทสก.(ไทย)๒๔/๘๑/๑๘๐)

วิกขัมภนปทาน: การละกิเลสได้ด้วยขมไว้ด้วยฉาน, การชำระกิเลสด้วยการข่ม

ในมหาโมคคัลลานเถรคาถา กล่าวถึงพระเถระทั้งหลาย เมื่อจะสรรเสริญท่านพระสารีบุตร จึงได้กล่าวภาษิตเหล่านี้ว่า เชิญท่านดู ท่านพระสารีบุตร มีคุณนำดู นำขม หลุดพ้นได้ด้วยวิกขัมภนปทานและสมุจเฉทปทานทั้ง๒ส่วนมีจิตตั้งมั่นดีภายใน (ช.เถร.(ไทย)๒๖/๑๑๘๕/๕๓๓)

วิกขัมภนสุญญะ: ความว่างด้วยธรรมที่เป็นเหตุข่ม, ข่มด้วยความว่าง

ในสุญญกถา กล่าวถึงกามฉันทะเป็นธรรมที่บุคคลข่มไว้ด้วยเนกขัมมะ และเป็นธรรมว่างจากเนกขัมมะ จากพยาบาทฯ ด้วยอพยาบาท และเป็นธรรมว่างจากอพยาบาท จากถีนมิทธะ ฯ ด้วยอาโลกสัญญา และเป็นธรรมว่างจากอาโลกสัญญา จากอุทธัจจะ ฯ ด้วยอวิกเขปะ และเป็นธรรมว่างจากอวิกเขปะ จากวิจิกิจฉา ฯ ด้วยธัมมวัตถาน และเป็นธรรมว่างจากธัมมวัตถาน จากอริชชา ฯ ด้วยญาณ และเป็นธรรมว่างจาก

ญาณ จากอรรถิ ฯ ด้วยปามุชชะ และเป็นธรรมว่างจากปามุชชะ นิรวณฺ ๑ ด้วย
ปฐมฌาน และเป็นธรรมว่างจากปฐมฌาน กิเลสทั้งปวงเป็นธรรมที่บุคคลข่มไว้ด้วย
อรรถิตตมรรค และเป็นธรรมว่างจากอรรถิตตมรรค นี้ชื่อว่าวิกขัมภนสฺสญฺญะ (ขุ.ป.(ไทย)
๓๑/๔๘/๕๒๙)

วิกิตานันตะ, พระเจ้าจักรพรรดิ: ในเอกวันทนิยเถราปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระเอกวันทนิย
เถระ สัยพระพระเวสสกุพุทธเจ้า พระเอกวันทนิยเถระ ท่านมีจิตเลื่อมใส มีเจียนดี
ถวายอภิวัตพระเวสสกุพุทธเจ้า ในกัปที่ ๓๑ นับจากกัปนี้ไปเราได้ทำกรรมใดใน
กาลนั้น ด้วย กรรมนั้น จึงไม่รู้จักทุกคติเลย ในกัปที่ ๒๔ (นับจากกัปนี้ไป) ได้
เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ มีพระนามว่าวิกิตานันตะ สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ
มีพละนาฏภาพมาก (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๕๐/๓๙๘)

วิกิณะ, ภูเข: ชื่อภูเขา อยู่ใกล้ภูเขาคิมพานต์, พระจัมปคปุปผิยเถระเคยปฏิบัติอินทรี
ในจัมปคปุปผิยเถราปทาน กล่าวถึงประวัติในอดีตชาติของพระจัมปคปุปผิยเถระ ว่า
ในที่ไม่ไกลภูเขาคิมพานต์ มีภูเขาสูงหนึ่งชื่อวิกิณะ ณ ท่ามกลางภูเขาลูกนั้น มีพระ
สมณะผู้อบรมอินทรีดีแล้ว อาศัยอยู่ ท่านได้เห็นพระองค์ผู้สงพระงับ จึงมีใจผ่องใส
ได้ถือดอกจำปา ๓ ดอก โปรยลงบูชา ในกัปที่ ๙๑ นับจากกัปนี้ไป ข้าพเจ้าได้ใช้
ดอกไม้บูชาไว้ จึงไม่รู้จักทุกคติเลย (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๑๓/๔๑๗)

วิกัณณกชาตค : ชาตกว่าด้วยกามคุณเช่นกับชนิก พระเจ้าพรหมทัตโพธิสัตว์รับสั่งให้เลี้ยงปลาและ
เต่าที่มาติดตามฟังเสียงดนตรีในเวลาที่พระองค์เสด็จประพาสทางน้ำ แต่มีจระเข้ตัว
หนึ่งมากินปลาเหล่านั้นจึงรับสั่งให้เจ้าหน้าที่เอาชนักแทงให้หนีไป เจระเข้ถูกชนักปัก
หลังได้รับความทุกข์ทรมานเพราะติดใจในรสอาหารเคล้าเสียงกลอง คนที่หลงไหลติด
ใจในกามคุณ ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ที่เรียกว่าเหยื่อสำหรับโลก อนุวัตตาม
อำนาจจิตย่อมเดือดร้อน เขาย่อมเดือดร้อนแม้อยู่ในท่ามกลางหมู่ญาติและมิตรสหาย
เหมือนจระเข้ที่ติดตามฝูงปลาและเต่าถูกชนักแทงหลัง ฉะนั้น (ขุ.ชา.ทุก.(ไทย) ๒๗/
๑๖๕/๑๐๙)

วิกัป: ชื่อภูเขา อยู่ใกล้ภูเขาคิมพานต์, พระจัมปคปุปผิยเถระเคยปฏิบัติอินทรี
ในจัมปคปุปผิยเถราปทาน กล่าวถึงประวัติในอดีตชาติของพระจัมปคปุปผิยเถระ ว่า
ในที่ไม่ไกลภูเขาคิมพานต์ มีภูเขาสูงหนึ่งชื่อวิกิณะ ณ ท่ามกลางภูเขาลูกนั้น มีพระ
สมณะผู้อบรมอินทรีดีแล้ว อาศัยอยู่ ท่านได้เห็นพระองค์ผู้สงพระงับ จึงมีใจผ่องใส
ได้ถือดอกจำปา ๓ ดอก โปรยลงบูชา ในกัปที่ ๙๑ นับจากกัปนี้ไป ข้าพเจ้าได้ใช้
ดอกไม้บูชาไว้ จึงไม่รู้จักทุกคติเลย (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๑๓/๔๑๗)

วิกาล: เวลาที่ห้ามใช้เฉพาะแต่ละเรื่อง ในที่นี้หมายถึงผิดเวลาที่กำหนดไว้ คือ ตั้งแต่หลัง
เที่ยงวันจนถึงเวลาอรุณขึ้น

ในอรรถตันตปสูตร กล่าวถึงคหบดีหรือบุตรคหบดีผู้เกิดภายหลังในตระกูลใดตระกูล
หนึ่งฟังธรรมนั้นแล้วได้ศรัทธาในตถาคตแล้วพิจารณาเห็นว่า ‘ฆรวาส (การอยู่ครอง
เรือน) คับแคบ เป็นทางมาแห่งธูลี บรรพชาปลอดโปร่ง ทางที่ดีเราควรจะปลงผมและ
หนวด ครองผ้ากาสาเยออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต’ เขาได้ละกองโภคทรัพย์น้อย

ใหญ่และเครือญาติน้อยใหญ่แล้ว ครองผ้ากาสาเยาะออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต เขาละเว้นขาดจากการฆ่าสัตว์ มุ่งหวังประโยชน์เกื้อกูลต่อสรรพสัตว์อยู่ ไม่นับตอน กลางคืน เว้นขาดจากการฉนในเวลาวิกาล(อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๙๘/๓๐๘ ,ที่. สี.อ.(บาลี) ๑๐/๗๕)

วิกาลโภชนสูตร : พระสูตรว่าด้วยสัตว์ที่เว้นขาดจากการบริโภคอาหารในเวลาวิกาล พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เพราะไม่ได้เห็นอริยสัจ ๔ สัตว์ที่เว้นขาดจากการบริโภคอาหารในเวลาวิกาลจึงมีจำนวนน้อยกว่าสัตว์ที่ไม่เว้นขาดจากการจากการบริโภคอาหารในเวลาวิกาล เหมือนแผ่นดินใหญ่มากกว่าฝุ่นที่เราใช้ปลายเล็บช้อนขึ้นมา (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๑๔๙/๖๔๖)

วิคคาหิกกถาสุต : พระสูตรว่าด้วยการกล่าวทู่เมียงแก่งแย่งกัน พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เธอทั้งหลายไม่พึงกล่าวทู่เมียงแก่งแย่งกันว่า ท่านไม่รู้ทั่วถึงธรรมวินัยนี้ แต่ผมรู้ทั่วถึง เป็นต้น แต่พึงกล่าวเรื่องอริยสัจ ๔ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๗๙/๕๘๙)

วิคตปัจจย : จิตและเจตสิกที่ปราศจากการค้นด้วยดี ในติกปัฏฐาน ปัจจยนิเทศ กล่าวถึงสภาวะธรรมที่เป็นจิตและเจตสิกที่ปราศจากไปไม่มีระหว่างค้นด้วยดี เป็นปัจจยแก่สภาวะธรรมที่เป็นจิตและเจตสิกที่เป็นปัจจุบันโดยวิคตปัจจย(อภิ.ป.(ไทย)๔๐/๒๓/๑๓,๔๐/๗๔/๓๙,๔๐/๑๙๐/๙๘,๔๐/๒๒๕/๑๒๐,๔๐/๓๕๐/๒๑๘)

วิคตจจขาดก : ชาตกว่าด้วยการนอบน้อมท่านผู้หมดความต้องการ ฤๅษีโพธิสัตว์ได้ไว้วาทะกับปริพาชกจนปริพาชกพ่ายแพ้หนีไป เพราะหมดปฏิภาณในการต่อสู้ และท่านได้แสดงธรรมแก่มหาชนว่า คนที่ไม่ปรารถนาสิ่งที่ตนเห็นก็ดีหรือสิ่งที่ตนไม่เห็นก็ดี เราเข้าใจว่าเขาจะต้องท่องเที่ยวไปอีกนานแสนนานและเข้าใจว่าเขาจะไม่ได้สิ่งที่เขาปรารถนาเลย คนย่อมไม่พอใจสิ่งที่ตนได้มาและดูหมิ่นสิ่งที่ตนได้มาแล้ว เพราะความปรารถนาของคนไม่มีที่สิ้นสุด เพราะเหตุนี้เราจึงทำความนอบน้อมท่านผู้หมดความปรารถนาแล้ว (ขุ.ชา.ทุก.(ไทย) ๒๗/๑๘๘/๑๑๕)

วิฆาสาทชาตก : ชาตกว่าด้วยผู้บริโภคอาหารที่เป็นเดน มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า ท้าวสักกะโพธิสัตว์จำแลงกายเป็นนกแขกเต้ามาสอนฤๅษี ๗ พี่น้องที่ละกามออกบวชแล้ว แต่ไม่สนใจปฏิบัติธรรม ไม่ทำความเพียร ไม่บำเพ็ญโยคะ เอาแต่มัวเมาในการเล่นสนุกสนานไปวัน ๆ นกแขกเต้าปลอมเรียกฤๅษีเหล่านี้ว่าเป็นคนกินเดนช่างพากันอยู่ละอายนางจริงหนอ ข้ายังได้รับคำสรรเสริญในปัจจุบันและตายไปแล้วจะไปเกิดในสวรรค์อีก พวกฤๅษีเข้าใจว่านกสรรเสริญจึงเรียกกันมาดู นกแขกเต้าบอกว่าไม่ได้สรรเสริญแต่กำลังติเตียนว่าพวกท่านเป็นพวกที่กินอาหารเหลือทิ้ง ไม่ใช่คนกินเดน พวกฤๅษียังยืนยันว่าพวกตนบวชมานานถึง ๗ ปีแล้วพากันเลี้ยงชีวิตด้วยอาหารที่เป็นเดนของสัตว์ร้าย มีราชสีห์ และเสือโคร่ง เป็นต้น มาเลี้ยงชีวิต เพราะพวกฤๅษีจะไปเที่ยวหาเนื้อที่เหลือเดนสัตว์เอามาต้มชุปกินนอกจากกินผลไม้ นกแขกเต้าจึงว่า พวกท่านเป็นคนกินเดนที่เขาทิ้ง ที่สัตว์ทิ้งแล้ว ไม่ใช่คนกินเดนเหลือ คือไม่ใช่คนที่กินของเหลือจากที่เขาถวายสมณะผู้ประพฤติดีปฏิบัติชอบแล้ว เมื่อนกแขกเต้าปลอมว่าฤๅษีเหล่านั้นให้ได้อาย ได้

รู้สำนึกแล้วก็บินกลับไปยังที่อยู่ของตน กรรมที่ทำจนเคยชินแม้กรรมใหญ่ก็มองเห็น เป็นเรื่องเล็กน้อย กรรมเล็กน้อยจึงมองไม่เห็น จึงทำกรรมเหตุไปบ่อยได้โดยง่าย เพราะมองเห็นเป็นเรื่องเล็กน้อยไป ส่วนบัณฑิตย่อมติเตียนและปรับปรุงตนเองอยู่เสมอแม้ในเรื่องที่คิดว่าเล็กน้อย เหตุความผิดพลาดจึงเกิดขึ้นได้ยาก (ชุ.ชา.ฉก. (ไทย) ๒๗/๑๒๒/๒๕๑)

วินิจฉัยทกสัญญา : กำหนดหมายซากศพที่ขาดจากกันเป็น ๒ ท่อน

ตัวอย่างในสังคีตสูตร เรื่องอนรุ๊กขนาปธาน กล่าวว่ ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ตาม รัักษาสมาธินิมิต ที่ชดดีซึ่งเกิดขึ้นแล้ว คืออัญญิกสัญญา (กำหนดหมายซากศพที่ยัง เหลืออยู่แต่ร่างกระดูกหรือกระดูกท่อน) ปุฬุกสัญญา (กำหนดหมายซากศพที่มี หนองคลาคำเต็มไปหมด) วินิลกสัญญา (กำหนดหมายซากศพที่มีสีเขียวคล้ำคละ ด้วยสีต่าง ๆ) วิปพทกสัญญา (กำหนดหมายซากศพที่มีน้ำเหลืองไหลเยิ้มอยู่ตามที่ที่ แดกปรือออก) วิฉิททกสัญญา (กำหนดหมายซากศพที่ขาดจากกันเป็น ๒ ท่อน) อุทฐ มาตกสัญญา (กำหนดหมายซากศพที่เน่าพองขึ้นอืด) (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๑๐/๒๘๕, ส. ม.(ไทย)๑๙/๒๔๑/๑๙๓, อ.ง.เอก.(ไทย)๒๐/๔๖๓/๕๐, ๒๐/๔๖๔/๕๐, ๒๐/๔๖๕/ ๕๐, ๒๐/๔๖๖/๕๐, อ.ง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๑๔/๒๖, อ.ง.ทสก.(ไทย)๒๔/๒๓๘/๓๘๖)

วินิจฉัยทกสูตร : พระสูตรว่าด้วยวินิจฉัยทกสัญญา พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุผู้เจริญญ โภชณงค์ ๗ ที่มีวินิจฉัยทกสัญญา(ความหมายรู้ซากศพที่ขาดจากกันเป็นท่อน ๆ)ย่อมมี ผลมาก แล้วทรงอธิบายคำว่า มีผลมาก ด้วยการตรัสพระสูตรย่อย ๕ สูตร ในลักษณะ เดียวกัน ดังแสดงไว้ในอัญญิกมัทปผลสูตรที่ ๑ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๒๔๑/๑๙๓)

วิจักขณะ :

เทพชื่อวิจักขณะ, เทพอีก ๑๐ หมู่ในมหาสยสูตรที่มาชุมนุมกัน ในมหาสยสูตร กล่าวถึงเทพทั้ง ๑๐ หมู่แบ่งเป็น ๑๐ พวก ทั้งหมดล้วนมีผิวพรรณ หลายหลาก มีฤทธิ์ มีความรุ่งเรือง มีผิวพรรณงดงาม มียศ ต่างยินดีมุ่งมายังป่าที่ ประชุมของภิกษุทั้งหลาย เทพอีก (๑๐ หมู่) คือ สุกกะ กรุมหะ อรุณะ เวฆนสะ โอ ทาทคัยหะผู้เป็นหัวหน้า วิจักขณะ สทามัตตะ หารคชะ มีสสะกัสมิยสะ และปชุนน เทวราชผู้บันดาลฝนให้ตกทั่วทุกทิศก็มา (ที.ม.(ไทย)๑๐/๓๔๐/๒๖๙)

วิจารณ์ :

ความตรองอารมณ์, เป็นองค์หนึ่งใน ๕ ของปฐมฌาน (๑) วิตก (๒) วิจารณ์ (๓) ปิติ (๔) สุข (๕) เอกัคคตา

ตัวอย่างในมหาสุทสสนสูตร เรื่องเจริญฌานสมาบัติ กล่าวถึงพระเจ้ามหาสุทสสนะ เสด็จเข้าไปในเรือนยอดมหาวิญหะ ประทับนั่งบนบัลลังก์ทอง ทรงส่งจิตจากกามและ อกุศลธรรมทั้งหลายแล้วทรงบรรลุปฐมฌานที่มีวิตก วิจารณ์ ปิติ และสุขเกิดจากวิเวก อยู่ เพราะวิตกและวิจารณ์สงบระงับ ทรงบรรลุทุติยฌานที่มีความผ่องใสภายใน มีภาวะ ที่จิตเป็นหนึ่ง ผุดขึ้น ไม่มีวิตกวิจารณ์ มีแต่ปิติและสุขอันเกิดจากสมาธิอยู่ เพราะปิติจาง คลายไปมีอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ เสวยสุขด้วยนามกาย ทรงบรรลุตติยฌาน ที่พระ อริยะสรรเสริญว่า ‘ผู้มีอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข’ เพราะละสุขและทุกขได้ เพราะ โสมนัสและโทมนัสดับไปก่อนแล้ว ทรงบรรลุจตุตถฌาน ไม่มีทุกข ไม่มีสุข มีสติ บริสุทธิ์เพราะอุเบกขาอยู่(ที.ม.(ไทย)๑๐/๒๖๑/๑๙๔, ๑๐/๓๖๐/๒๘๗, ๑๐/๓๖๑/

๒๘๘,๑๐/๓๖๒/๒๘๙,(ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๑๐/๘๑,๑๑/๑๔๘/๑๐๘,๑๑/๑๘๔/๑๔๒,
ม.มู.(ไทย)๑๒/๔๕๔/๔๙๓,๑๒/๔๖๓/๕๐๔,ม.ม.(ไทย)๑๓/๑๓/๑๖)

วิจารณ์ญาณ: ญาณเครื่องไตร่ตรอง, คุณสมบัติของพ่อค้าอุบาสก

ในเสรีสภเภทวัตถุ เรื่องพวกพ่อค้าผู้กล่าวว่า พวกข้าพเจ้าต้องการทรัพย์ หวังกำไร จึงพากันไปยังสินธุประเทศ และโสวีระประเทศ แล้วจักประกอบกรรมที่ได้รับรองไว้ตามสมควร มีการเสี่ยสละอย่างบริบูรณ์ กระทำการบูชาเสรีสภเทพบุตรอย่างโอฬาร เทพบุตรกล่าวพวกพ่อค้าว่าอย่าได้ทำการบูชาเสรีสภเทพบุตรเลย สิ่งดีที่ท่านทั้งหลายพูดถึงทั้งหมด จักมีแก่พวกท่าน ท่านทั้งหลายจงงดเว้นกรรมชั่วและจงตั้งใจประกอบตามธรรม ในหมู่พ่อค้าเกี่ยวนี้ มีอุบาสกผู้เป็นพหูสูต มีศีลและวัตร มีศรัทธา มีจาคะ มีศีลเป็นที่รักอย่างยิ่ง สันโดษ มีความรู้ มีวิจารณ์ญาณ (ช.เขต.(ไทย)๒๖/๖๔๒/๒๗๓,ช.วิ.(ไทย)๒๖/๑๒๖๖/๑๖๑)

วิจารณ์ที่เป็นวิปาก: ความตรองที่เป็นผล, ในปฏิสนธิขณะ วิจารณ์ที่เป็นวิปากเป็นปัจจัยแก่ขันธที่ไม่มีวิตก มีเพียงวิจารณ์โดยวิปากปัจจัย

ในติกปัฏฐาน กล่าวถึงสภาวะธรรมที่ไม่มีทั้งวิตกและวิจารณ์เป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่ไม่มีวิตก มีเพียงวิจารณ์โดยวิปากปัจจัย ได้แก่ วิจารณ์ที่เป็นวิปากเป็นปัจจัยแก่ขันธที่ไม่มีวิตก มีเพียงวิจารณ์โดยวิปากปัจจัย ในปฏิสนธิขณะ วิจารณ์ที่เป็นวิปากเป็นปัจจัยแก่ขันธที่ไม่มีวิตก มีเพียงวิจารณ์โดยวิปากปัจจัย(อภิ.ป.(ไทย)๔๑/๑๑๗/๙๙)

วิจิกิจฉา,วิจิกิจฉาที่เป็นอดีต: ความล่งเลสงสัย, เป็นหนึ่งในนิรณัน ๕ เครื่องกั้นกุศลธรรมที่ต้องละตัวอย่างในสามัญญผลสูตร เรื่องอุปมานิรณัน ๕ กล่าวถึงการละอภิชณา (ความเพ่งเล็งอยากได้ของเขา) ในโลก มีใจปราศจากอภิชณาอยู่ ชำระจิตให้บริสุทธิ์จากอภิชณา ละความมุ่งร้ายคือพยาบาท มีจิตไม่พยาบาท มุ่งประโยชน์เกื้อกูลสรรพสัตว์อยู่ ชำระจิตให้บริสุทธิ์จากความมุ่งร้ายคือ พยาบาท (ความคิดร้าย) ละถีนมิทระ (ความหดหู่และเซื่องซึม) ปราศจากถีนมิทระ กำหนดแสงสว่าง มีสติสัมปชัญญะอยู่ ชำระจิตให้บริสุทธิ์จากถีนมิทระ ละอุทัจจกุกกัจจะ (ความฟุ้งซ่านและรำคาญใจ) เป็นผู้ไม่ฟุ้งซ่าน มีจิตสงบอยู่ภายใน ชำระจิตให้บริสุทธิ์จากอุทัจจกุกกัจจะ ละวิจิกิจฉา (ความล่งเลสงสัย) ข้ามวิจิกิจฉาได้แล้ว ไม่มีวิจิกิจฉาในกุศลธรรมอยู่ ชำระจิตให้บริสุทธิ์จากวิจิกิจฉา(ที.สี.(ไทย)๙/๒๑๗/๗๔,ที.สี.(ไทย)๙/๔๕๘/๒๐๑,๙/๕๔๘/๒๔๐,ที.ม.(ไทย)๑๐/๓๒๐/๒๔๘,๑๐/๓๘๒/๓๑๗,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๗๐/๔๘,๑๑/๓๐๕/๒๖๔,๑๑/๓๑๕/๓๐๒,๑๑/๓๔๘/๓๖๓,ม.มู.(ไทย)๑๒/๑๑๕/๑๑๒,อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๒๙๑/๒๐๐)

วิจิกิจฉานิรณัน: นิรณันคือความล่งเลสงสัย, เครื่องกั้นความดีคือความล่งเลสงสัย

ตัวอย่างในกามสูตรตนิทเทศ ระบุถึงอันตรายที่ไม่ปรากฏ คือ นิรณัน ๕ ได้แก่ กามฉันทนิรณัน (สิ่งกั้นจิตไม่ให้ก้าวหน้าในคุณธรรม คือความพอใจในกาม) พยาบาทนิรณัน (สิ่งกั้นจิตไม่ให้ก้าวหน้าในคุณธรรม คือความคิดปองร้าย) ถีนมิทระนิรณัน (สิ่งกั้นจิตไม่ให้ก้าวหน้าในคุณธรรมคือความหดหู่และเซื่องซึม) อุทัจจกุกกัจจะนิรณัน (สิ่งกั้นจิตไม่ให้ก้าวหน้าในคุณธรรมคือความฟุ้งซ่านและร้อนใจ) วิจิกิจฉานิรณัน (สิ่งกั้นจิตไม่ให้

กำหนดไว้ในคุณธรรมคือความล่งเลงสัย) (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๑๕/๓๐๑,๑๓/๔๖๗/๕๙๐,พ.ม.ไทย)๒๙/๕/๑๗,๒๙/๖/๒๕,๒๙/๑๕๖/๔๓๒,๒๙/๑๙๕/๕๖๔,๓๔/๑๑๖๗/๒๙๗,๓๗/๓๑๘/๒๗๓,๓๗/๖๐๕/๖๖๓,อภิ.ป.(ไทย)๔๒/๑/๓๙๐,อภิ.ป.(ไทย)๔๔/๕/๓๒๐)

วิกิกิจจานุสั : อนุสัคือความล่งเลงสัย, กิเลสที่นอนเนื่องในสันดานคือความล่งเลงสัย, เป็นหนึ่งในนิวรรณ์ ๕

ตัวอย่างในมหาวรรค เรื่องปริหานิกถา ที่สกวาทิถามปรวาทิว่า กามราคานุสั ปฏิฆานุสั มานานุสั ภิฐฐานุสั วิกิกิจจานุสั ภวราคานุสั (และ) อวิชขานุสัของพระอรหันต์มีอยู่ใช่ไหม ปรวาทิตอบว่า ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๓๒/๓๓๗,๑๑/๓๕๗/๓๙๙,อง.สตุตท.(ไทย)๒๓/๑๑/๑๗, ๒๓/๑๒/๑๘,อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๒๖๘/๑๔๒,๓๗/๕๕๕/๖๐๔,อภิ.ย.(ไทย) ๓๘/๗/๕๓๔,๓๘/๑๘/๕๔๒,๓๘/๒๙/๕๕๓,๓๘/๗๐/๕๙๗)

วิกิกิจจาปริยฎฐาน : กิเลสเป็นเครื่องครอบงำจิตคือวิกิกิจจา

ตัวอย่างในกัซขากถา เรื่องความสงสัย ท่านสกวาทิ(สก.) ถามปรวาทิ (ปร.) ว่า ความสงสัยของพระอรหันต์มีอยู่ใช่ไหม ปรวาทิตอบว่า (ปร.) ใช่ สก. ถามว่า วิกิกิจจาปริยฎฐาน วิกิกิจจาสังโยชนั วิกิกิจจานิวรรณ์ของพระอรหันต์มีอยู่ใช่ไหม ปร. ตอบว่า ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น สก. ถามว่า วิกิกิจจานุสักับวิกิกิจจาปริยฎฐานเป็นคนละอย่างกันใช่ไหม ปร.ตอบว่า ใช่ สก. ถามว่า วิกิกิจจากับวิกิกิจจาปริยฎฐานเป็นคนละอย่างกันใช่ไหม ปร. ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น สก. ถามว่า วิกิกิจจากับวิกิกิจจาปริยฎฐานเป็นอย่างเดียวกันใช่ไหม ปร.ตอบว่า ใช่ สก. ถามว่า วิกิกิจจานุสักับวิกิกิจจาปริยฎฐานเป็นอย่างเดียวกันใช่ไหม ปร.ตอบว่า ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๓๑๘/๒๗๓,๓๗/๖๐๕/๖๖๓,๓๗/๗๐๐/๗๔๘)

วิกิกิจจาภายใน : ความล่งเลงสัยภายในตนของเราว่ามีอยู่หรือไม่มีอยู่. พิจารณาเห็นธรรมภายในตนของเราว่าวิกิกิจจามีอยู่, พิจารณาเห็นธรรมภายในตนของเราว่าวิกิกิจจาไม่มีอยู่ ในมหาสติปฏิฐานสูตร เรื่องธัมมานุปัสสนานิทเทศ แสดงการเห็นธรรมในธรรมภายในตน ว่า ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมภายในตนอยู่ พิจารณาถึงนิวรรณ์ชื่อว่าด้วยวิกิกิจจา (ความล่งเลงสัย) ว่า วิกิกิจจา ภายในมีอยู่ ก็รู้ซัดว่า 'วิกิกิจจาภายในของเราไม่มีอยู่' หรือเมื่อวิกิกิจจาภายในไม่มีอยู่ ก็รู้ซัดว่า 'วิกิกิจจาภายในของเราไม่มีอยู่' การเกิดขึ้นแห่งวิกิกิจจายังไม่ เกิดขึ้นมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ซัดเหตุนั้น การละวิกิกิจจาที่เกิดขึ้น แล้วมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ซัดเหตุนั้น และวิกิกิจจาที่ละได้แล้ว จะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีกด้วยเหตุใด ก็รู้ซัดเหตุนั้น (วิ.ม.(ไทย)๑๐/๓๘๒/๓๑๗)

วิกิกิจจาสังโยชนั : สังโยชนัคือความล่งเลงสัย, กิเลสเครื่องประกอบสัตว์ไว้ในภพคือวิกิกิจจา

ในนิกเขปกัณท์ ทุกนิกเขปะ สัญญเชนโคจณกะ ให้ความหมายวิกิกิจจาสังโยชนั ว่า ปุณชนยอมเคลือบแคลงสงสัยในพระศาสดา ในพระธรรม ในพระสงฆ์ ในสิกขาในสวนอดีต ในสวนอนาคต ในสวนอดีตและสวนอนาคต ในปฏิจจสมุปะบาทว่า เพราะธรรมนี้เป็นปัจจย ธรรมนี้จึงมี ความเคลือบแคลง กิริยาที่เคลือบแคลง ภาวะที่เคลือบแคลง

ความคิดเห็นไปต่าง ๆ ความตัดสินอารมณ์ไม่ได้ ความเห็นเป็นสองทาง ความเห็นเหมือนทางสองแพร่ง ความสงสัย ความไม่สามารถถือเอาโดยส่วนเดียวได้ ความคิดส่ายไป ความคิดพრაไป ความไม่สามารถหยั่งลงถือเอาเป็นยุติได้ความกระด้างแห่งจิต ความลึกลับใจ มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่าวิจิตรจินตสังโยชน์(ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๓๒/๓๓๘,อง.สตตก.(ไทย) ๒๓/๘/๑๔,๒๓/๙/๑๕,๒๓/๑๐/๑๖, อภิ.สง.๓๔/๑๑๒๓/๒๘๖, อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๓๑๘/๒๗๓,อภิ.ป.(ไทย) ๔๒/๑/๒๗๔,๔๒/๑๐๔/๓๒๔)

วิจิโกสี, พระมเหสี: พระมเหสีพระนามว่าวิจิโกสี, พระมเหสีของกษัตริย์ รัมมทัสสี

ในรัมมทัสสีพุทธวงศ์ กล่าวถึงพระประวัติของพระรัมมทัสสีพุทธเจ้าในมณฑลที่ปัจจุบันนี้ว่า กรุงชื่อว่าสรณะ มีกษัตริย์พระนามว่าสรณะเป็นพระชนก มีพระเทวีพระนามว่าสุนันทาเป็นพระชนนี พระองค์ทรงครองขรรษาอยู่ ๘,๐๐๐ ปี มีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลังคือ อรชปราสาท วิรชปราสาท และสุทัศน ปราสาท มีนางสนมกำนัล ๔๐,๐๐๐ นาง ล้วนประดับประดาสวยงาม มีพระมเหสีนามว่าวิจิโกสี (ขุ.พุทธ.(ไทย)๓๓/๑๕/๖๖๘)

วิจิตรตระการตา: เครื่องประดับราชรถที่สวยงาม, พระเจ้าสัมภุตบัณฑิตสั่งให้เจ้าพนักงานเตรียมราชรถประดับอย่างอลังการวิจิตรตระการ

ในจิตตสัมภุตชาดก เรื่องจิตตบัณฑิตกับพระเจ้าสัมภุตบัณฑิต เมื่อพระเจ้าสัมภุตะรับสั่งให้พวกราชบุรุษเตรียมกระบวนว่าพวกพนักงานจงเตรียมราชรถที่ตกแต่งสวยงามเย็บปักอย่างวิจิตรตระการตา จงผูกสายรัดสัปดาห์ข้าง สวมเครื่องประดับคอ ให้ชาวพนักงานนำกลอง ตะโพน และสังข์มา และจงเตรียมราชยานที่เร็ว วันนี้ เราจักไปสู่อาศรมที่เราเห็นฤๅษีนั่งอยู่ ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๒๙/๔๗๔)

วิชา:

ความรู้, วิชา ๓ ได้แก่ (๑) ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ความหยั่งรู้ที่ทำให้ระลึกชาติได้ (๒) จุตูปปาตญาณ ความหยั่งรู้จุติ(ตาย) และ อุบัติ(เกิด) ของสัตว์ (๓) อาสวกขยญาณ ความหยั่งรู้ที่ทำให้สิ้นอาสวะ วิชา ๘ คือ (๑) วิปัสสนาญาณ ญาณที่เป็นตัววิปัสสนา (๒) มโนมยิทธิ มีฤทธิ์ทางใจ (๓) อิทธิวิธี แสดงฤทธิ์ได้ต่าง ๆ (๔) ทิพโสต หูทิพย์ (๕) เจโตปริยญาณ ปรีชากำหนดรู้จิตผู้อื่นได้ (๖) ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ความหยั่งรู้ที่ทำให้ระลึก ชาติได้ (๗) ทิพจักขุ ตาทิพย์ หรือเรียกว่าจุตูปปาตญาณ (๘) อาสวกขยญาณ ความหยั่งรู้ที่ทำให้สิ้น อาสวะ และวิชาในปฏิจจนสมุบาทเป็นเหตุเกิดของสังขาร ฯลฯ

ตัวอย่างในสามัญญผลสูตร เรื่องหมอชิวก โภมารภัก สมัยนั้น หมอชิวก โภมารภัก นั่งอยู่ ณ ที่ไม่ไกลจากพระเจ้า อชาตศัตรู เวเทหิบุตร ท้าวเธอตรัสถามหมอชิวก โภมารภัก ว่า “สหายชิวก ทำไม ท่านจึงนั่งอยู่เล่า” หมอชิวก โภมารภัก ทูลตอบว่า ขอเดชะ พระผู้มีพระภาคผู้ทรงเป็นพระอรหันต์ตรัสรู้ด้วยพระองค์เองโดยชอบ ฯลฯ เพียบพร้อมด้วยวิชาและจรณะ ประทับอยู่ที่สวนมะม่วงของข้าพระพุทธเจ้าพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่จำนวน ๑,๒๕๐ รูป พระองค์โปรดเสด็จเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น เมื่อเสด็จเข้าไปเฝ้า พระทัยของพระองค์จะเบิกบานเลื่อมใส (ที.สี.(ไทย)๙/๑๕๗/๕๐,๙/๑๙๐/๖๔,๙/๒๓๔/๓๗,๙/๒๕๕/๘๗,ที.ม.(ไทย)๑๐/๕๙/

๓๓,๑๐/๖๒/๓๕,๑๐/๑๕๙/๑๐๓,๑๐/๒๘๘/๒๒๒,(ที.ปา.(ไทย)๑๑/๖/๕,๑๑/๑๐๗/๗๘,๑๑/๑๔๐/๑๐๒)

วิชา ๓: ความรู้แจ้งในญาณ ๓ คือ (๑) ปุพเพนิวาสานุสติญาณ (๒) จุตูปปาตญาณ (๓) อาสวักขยญาณ

ในเอกกบุคคลบัญญัติ กล่าวถึงบุคคลผู้เป็นเทววิชชะ ได้แก่ บุคคลผู้ประกอบด้วยวิชา ๓ ได้แก่ (๑) ปุพเพนิวาสานุสติญาณ (๒) จุตูปปาตญาณ (๓) อาสวักขยญาณ ชื่อว่าผู้เป็นเทววิชชะ (อภิ.ธ.า.(ไทย)๓๖/๒๐/๑๕๒)

วิชาภาคียสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นส่วนแห่งวิชา พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมอันเป็นส่วนแห่งวิชา ๖ คือ (๑) อนิจจสัญญา สัญญาที่เกิดขึ้นในญาณที่พิจารณาเห็นความไม่เที่ยง (๒) อนิจเจ ทุกขสัญญา สัญญาที่เกิดขึ้นในญาณที่พิจารณาเห็นความเป็นทุกขในความไม่เที่ยง(๓) ทุกขอนัตตสัญญา สัญญาที่เกิดขึ้นในญาณที่พิจารณาเห็นความเป็นอนัตตาในความเป็นทุกข(๔) ปหานสัญญาสัญญาที่เกิดขึ้นในญาณที่พิจารณาเห็นการละกิเลส (๕) วิราคสัญญาสัญญาที่เกิดขึ้นในญาณที่พิจารณาเห็นวิราคะ (๖) นิโรธสัญญา สัญญาที่เกิดขึ้นในญาณที่พิจารณาเห็นนิโรธ (ความดับแห่งกิเลส) (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๓๕/๔๘๓)

วิชาและจรรยา: ความรู้, พุทธคุณข้อที่ ๓, คุณลักษณะของพระพุทธเจ้า ตัวอย่างในเวรัญชกัณฑ์ เรื่องเวรัญชพราหมณ์ ผู้ทราบข่าวว่า พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ ควางตันสะเดออันเป็นที่อยู่ของนพเรขยัษเฑาะ เมืองเวรัญชา พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ประมาณ ๕๐๐ รูป ท่านพระโคตมผู้เจริญนั้น มีกิตติศัพท์อันงามขจรไปอย่างนี้ว่า แม้เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาค พระองค์นั้นเป็นพระอรหันต์ ตรัสรู้ด้วยพระองค์เองโดยชอบ เพียบพร้อมด้วยวิชาและจรรยา ฯ (วิ.มหา.(ไทย)๑/๑/๒๕๔๔,อง.ทสก.(ไทย)๒๔/๑๑/๒๕๖๐,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๗๗/๒๒๑,๑๑/๒๗๗/๒๒๒,๑๑/๒๘๑/๒๒๕,ส.ส.(ไทย)๑๕/๑๘๒/๒๕๓,๑๕/๑๙๓/๒๗๒, ๑๖/๔๑/๘๔,อง.ทุก.(ไทย)๒๐/๖๑/๒๓๒,๒๐/๖๔/๒๔๗)

วิชาและวิมุตติ,วิชาวิมุตติ: ความรู้และความหลุดพ้น, ธรรมที่บุคคลรู้ยิ่งแล้วควรทำให้แจ้ง, ผลญาณ และสัมปยุตตธรรมที่เหลือ

ตัวอย่างในกุนทลียสูตร ว่าด้วยกุนทลียปริพาชก ซึ่งปริพาชกเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคที่ประทับอยู่ ณ ป่าอัญชนวัน สถานที่พระราชทานอภัยแก่หมู่เนื้อ เขตเมืองสาเกต ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคดังนี้ว่า “ท่านพระโคตม ข้าพเจ้าเที่ยวไปในอาราม เข้าไปหาบริษัท เมื่อข้าพเจ้าบริโภคอาหารเข้าเสร็จแล้ว ในเวลาหลังอาหารเดินเที่ยวไปทางอารามสู่อาราม ทางอุทยานสู่อุทยาน ณ ที่นั้น ข้าพเจ้าเห็นสมณพราหมณ์ พวกหนึ่งกำลังกล่าววาทะซึ่งมีวิธีเปลื้องวาทะเป็นอนิสงส์และมีวิธีได้วาทะเป็นอนิสงส์ ส่วนท่านพระโคตมมีอะไรเป็นอนิสงส์อยู่” พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า “กุนทลียะตถาคตมีวิชาและวิมุตติเป็นผลานิสงส์”(ส.ม.(ไทย)๑๙/๑๘๗/๑๒๐,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๕๔/๓๗๑,อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๖๑/๑๓๕,๓๑/๔๐/๖๐๖,๓๑/๔๑/๖๐๗)

วิชาสมบัติ: ความพร้อมแห่งวิชา, การมีความรู้,คุณอันยอมเยียม

- ตัวอย่างในอัมพัญญสูตร เรื่องวิชาและจรณะ อัมพัญญมาณพทูลถามท่านพระโคตมว่า “ท่านพระโคตม กิจรณะนั้นเป็นอย่างไร วิชานั้นเป็นอย่างไร” พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า “อัมพัญญะ ในวิชาสมบัติและจรณสมบัติอันเป็นคุณยอดเยี่ยม เขาไม่อ้างชาติ ไม่อ้างตระกูล หรือไม่อ้างความถือตัวว่า ท่านคู่ควรกับเราหรือท่านไม่คู่ควรกับเรา แต่ในที่ที่มีอวาหวมงคล วิวาหวมงคล หรืออวาหวมงคลและวิวาหวมงคล เขาจึงอ้างชาติ อ้างตระกูล หรืออ้างความถือตัวว่า ท่านคู่ควรกับเราหรือท่านไม่คู่ควรกับเรา(ที.สี.(ไทย) ๙/๒๗๘/๑๐๐,๙/๒๗๙/๑๐๑,๙/๒๘๐/๑๐๑,๙/๒๘๐/๑๐๒)๓๒/๗๕/๒๗๒)
- วิชาสูตร :** พระสูตรว่าด้วยวิชา ภิกษุรูปหนึ่งเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคผู้ประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันแล้วทูลถามว่า อวิชาเป็นอย่างไร และด้วยเหตุเท่าไร บุคคลจึงเป็นผู้ตกอยู่ในอวิชา พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า บุคคลผู้ไม่ได้สติบ ไม่รู้ชัดชั้น ๕ ความเกิดแห่งชั้น ๕ ความดับแห่งชั้น ๕ และปฏิบัติที่ให้ถึงความดับแห่งชั้น ๕ นี้เราเรียกว่าอวิชา และด้วยเหตุเพียงเท่านี้ บุคคลจึงเป็นผู้ตกอยู่ในอวิชา (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๑๑๔/๒๐๘)
- วิชาสูตร^๒ :** พระสูตรว่าด้วยวิชา ภิกษุรูปหนึ่งทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า วิชาและเหตุที่ทำให้บุคคลชื่อว่ามิวิชาเป็นอย่างไร พระองค์จึงตรัสตอบว่า วิชา ได้แก่ความรู้ในอริยสัจ ๔ และความรู้ในอริยสัจเป็นเหตุทำให้บุคคลชื่อว่ามิวิชา (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๘๘/๖๐๓)
- วิชาสูตร^๓ :** พระสูตรว่าด้วยวิชา พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุชื่อว่า (๑) *เมืองคัมภีร์* เพราะมีศรัทธา แต่ไม่มีศีล *เมืองคัมภีร์* เพราะมีศรัทธา และมีศีล (๒) *เมืองคัมภีร์* เพราะมีศรัทธา มีศีล แต่ไม่เป็นพหูสูต *เมืองคัมภีร์* เพราะมีศรัทธา มีศีล และเป็นพหูสูต (๓) *เมืองคัมภีร์* เพราะเป็นพหูสูต แต่ไม่เป็นที่ธรรมกถึก *เมืองคัมภีร์* เพราะเป็นพหูสูต และเป็นพระธรรมกถึก (๔) *เมืองคัมภีร์* เพราะเป็นพระธรรมกถึก แต่ไม่เข้าไปสู่บริษัท *เมืองคัมภีร์* เพราะเป็นพระธรรมกถึก และเข้าไปสู่บริษัท (๕) *เมืองคัมภีร์* เพราะเข้าไปสู่บริษัท แต่ไม่แก้กล่าวแสดงธรรม มีองค์สมบุรณ์ เพราะเข้าไปสู่บริษัท และแก้กล่าวแสดงธรรม (๖) *เมืองคัมภีร์* เพราะแก้กล่าวแสดงธรรม แต่ไม่ทรงวินัย *เมืองคัมภีร์* เพราะแก้กล่าวแสดงธรรม และทรงวินัย (๗) *เมืองคัมภีร์* เพราะทรงวินัย แต่ระลึกชาติก่อนไม่ได้หลายชาติ *เมืองคัมภีร์* เพราะระลึกชาติก่อนได้หลายชาติ (๘) *เมืองคัมภีร์* เพราะระลึกชาติก่อนได้หลายชาติ แต่ไม่เห็นหมู่สัตว์ด้วยตาทิพย์ *เมืองคัมภีร์* เพราะระลึกชาติก่อนได้หลายชาติ และเห็นหมู่สัตว์ด้วยตาทิพย์ (๙) *เมืองคัมภีร์* เพราะเห็นหมู่สัตว์ด้วยตาทิพย์ แต่ไม่ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะ *เมืองคัมภีร์* เพราะเห็นหมู่สัตว์ด้วยตาทิพย์ และทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะ(๑๐) *เมืองคัมภีร์* เพราะมีศรัทธา มีศีล เป็นพหูสูต เป็นพระธรรมกถึก เข้าไปสู่บริษัท แก้กล่าวแสดงธรรม ทรงวินัย ระลึกชาติก่อนได้หลายชาติ เห็นหมู่สัตว์ด้วยตาทิพย์ ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันไม่มีอาสวะ (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๐/๑๕)

วิชาสูตร^๔ : พระสูตรว่าด้วยวิชา พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อวิชาเป็นประธานแห่งการเข้าถึง อกุศลธรรมทั้งหลาย จากนั้น อหิริกะและอนตตปปะก็มีตามมาด้วย คือ (๑) ผู้มี อวิชาไม่เห็นแจ้ง ย่อมมีมิจฉาทิฏฐิ (๒) ผู้มีมิจฉาทิฏฐิ ย่อมมีมิจฉาสังกัปปะ (๓) ผู้มี มิจฉาสังกัปปะ ย่อมมีมิจฉาวาจา (๔) ผู้มีมิจฉาวาจา ย่อมมีมิจฉากัมมันตะ (๕) ผู้มี มิจฉากัมมันตะ ย่อมมีมิจฉาอาชีวะ (๖) ผู้มีมิจฉาอาชีวะ ย่อมมีมิจฉาวายามะ (๗) ผู้มี มิจฉาวายามะ ย่อมมีมิจฉาสติ (๘) ผู้มีมิจฉาสติ ย่อมมีมิจฉาสมาธิ (๙) ผู้มีมิจฉาสมาธิ ย่อมมีมิจฉาญาณะ (๑๐) ผู้มีมิจฉาญาณะ ย่อมมีมิจฉาวิมุตติ และตรัสว่า วิชาเป็น ประธานแห่งการเข้าถึงกุศลธรรมทั้งหลายจากนั้นหิริและโตนตตปปะก็มีตามมาด้วย คือ (๑) ผู้มีวิชาเห็นแจ้ง ย่อมมีสัมมาทิฏฐิ (๒) ผู้มีสัมมาทิฏฐิ ย่อมมีสัมมาสังกัปปะ (๓) ผู้มีสัมมาสังกัปปะย่อมมีสัมมาวาจา (๔) ผู้มีสัมมาวาจา ย่อมมีสัมมากัมมันตะ (๕) ผู้มีสัมมากัมมันตะ ย่อมมีสัมมาอาชีวะ (๖) ผู้มีสัมมาอาชีวะ ย่อมมีสัมมาวายามะ (๗) ผู้มีสัมมาวายามะ ย่อมมีสัมมาสติ (๘) ผู้มีสัมมาสติ ย่อมมีสัมมาสมาธิ (๙) ผู้มี สัมมาสมาธิ ย่อมมีสัมมาญาณะ (๑๐) ผู้มีสัมมาญาณะ ย่อมมีสัมมาวิมุตติ (อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๐๕/๒๔๗)

วิชาสูตร^๕ : พระสูตรว่าด้วยวิชา พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย อวิชา(ความไม่รู้)เป็น หัวหน้าแห่งความถึงพร้อมแห่งอกุศลธรรมทั้งหลาย อหิริกะ(ความไม่อายบาป) และอนตตปปะ(ความไม่กลัวบาป)เป็นไปตาม ภิกษุทั้งหลาย ส่วนวิชา(ความรู้)เป็น หัวหน้าแห่งความถึงพร้อมแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย หิริ(ความอายบาป) และโตนตตปปะ (ความกลัวบาป)เป็นไปตาม (ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๔๐/๓๘๘)

วิชาอันเป็นเสขะ: วิชาอันเป็นที่ศึกษา, ความรู้อันเป็นเสขะ, ธรรมอันเป็นปฏิบัติให้ถึงความดับ แห่งสังขาร

ในปัจจุสูตรพระผู้มีพระภาคตรัสเรื่องปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งสังขารกับภิกษุทั้งหลายว่า เมื่อใดอริยสาวกรู้ชัดปัจจัยอย่างนี้ รู้ชัดความเกิดแห่งปัจจัยอย่างนี้ รู้ชัด ความดับแห่งปัจจัยอย่างนี้ รู้ชัดปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งปัจจัยอย่างนี้ เมื่อนั้นอริย สาวกนี้เราเรียกว่า เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยทิฏฐิบ้าง ผู้ถึงพร้อมด้วยทศนะบ้าง ผู้ถึง สัทธรรมนี้บ้าง เห็นสัทธรรมนี้บ้าง ประกอบด้วยญาณอันเป็นเสขะบ้าง บรรลุกระแส แห่งธรรมบ้าง เป็นพระอริยะผู้มี ปัญญาเพิกถอนกิเลสบ้าง ดำรงอยู่ใกล้ประตูอมต นิพพานบ้างประกอบด้วยวิชาอันเป็นเสขะบ้าง (ส.น.(ไทย) ๑๖/๒๗/๕๔,๑๖/๒๘/ ๕๖,๑๖/๓๓/๗๒,๑๖/๕๐/๘๘)

วิชยเถรคาถา : ภาษิตของพระวิชยเถระ,คาถาของพระวิชยเถระ ท่านพระวิชยเถระกล่าวไว้ว่า ท่านผู้ สิ้นอาสวะแล้ว ไม่ติดในอาหาร มีสุญญตวิโมกข์ อนิมิตตวิโมกข์ และอัปปณหิต วิโมกข์ ทั้ง ๓ เป็นอารมณ์ ไม่ทิ้งร่องรอยไว้ให้เป็นที่รู้ได้ เหมือนนกไม่ทิ้งร่องรอยไว้ใน อากาศ (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๙๒/๓๓๓)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สุญญตวิโมกข์ ความหลุดพ้นด้วยความว่างเพราะไม่มี กิเลสมีรากเป็นต้น คำว่า อนิมิตตวิโมกข์ ความหลุดพ้นเพราะไม่ถือนิมิตในสังขาร

- เป็นต้น คำว่า อัปภินิหิตวิโมกข์ ความหลุดพ้นเพราะไม่มีนิมิตที่จะถือเอาด้วยอำนาจ
 ราคะเป็นต้น (ขุ.เถร.อ. (บาลี) ๑/๙๒/๓๐๐)
- วิชัยสูตร :** พระสูตรว่าด้วยการพิจารณาเอาชนะความสวยงามของร่างกาย ,พระผู้มีพระภาคตรัส
 ว่า ร่างกายที่ประกอบด้วยส่วนต่าง ๆ มีแต่สิ่งปฏิกูลไหลออกทางทวารทั้ง ๙ ไม่น่าดู
 ไม่น่าชม คนมีปัญญาพิจารณาแล้ว ย่อมคลายความกำหนัดในร่างกายนั้นได้ (ขุ.สุ.
 (ไทย) ๒๕/๑๙๕/๕๔๖)
- วิชยาเถรีคาถา :** ภาชิตของพระวิชยาเถรี,คาถาของพระวิชยาเถรี ท่านพระวิชยาเถรีเปล่งอุทานว่า เรา
 บังคับจิตให้อยู่ในอำนาจไม่ได้ จึงไม่ได้ความสงบใจ ต้องเข้าออกจากที่อยู่ถึง ๔-๕ ครั้ง
 (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๑๖๙/๕๘๒)
- วิชยาภิกษุณี:** ภิกษุณีชื่อวิชยา, ภิกษุณีผู้ชนะมารด้วยการละกิเลสตาม ๕ อย่าง
 ในวิชยาสูตร เรื่องวิชยาภิกษุณี ซึ่งนางผจญมารและเอาชนะมารผู้มีบาปที่ประสงค์จะ
 ให้เกิดความกลัว ความหวาดสะอุ้ง ความขนพองสยองเกล้า และประสงค์จะให้
 เคลื่อนจากสมาธิ มารเข้าไปหานางกล่าวว่า เธอยังสาวมีรูปร่าง และฉันเองก็ยิ่งหนุ่ม
 แน่น มาเถิดน้องนาง เรามาร่วมบรรเลงดนตรีเครื่องห้า ให้สำเร็จสำราญกันเถิด ทันใด
 นั้น วิชยาภิกษุณีได้มีความคิดว่า “นี่คือมารผู้มีบาป” จึงได้กล่าวคาถาว่า มาร รูป
 เสียง กลิ่น รส และโผฏฐัพพะซึ่งเป็นที่รื่นรมย์ใจ เราขอมอบให้ท่านผู้เดียว เราไม่
 ต้องการสิ่งนั้น เราอึดอัดระอาด้วยกายเอนี้ ที่มีแต่จะแตกทำลายเปื่อยพังไป
 กามตัณหาเราถอนได้แล้ว ความมืดในสัตว์ทั้งหลายที่อยู่ในรูปภพ ที่ดำรงอยู่ในรูป
 ภพและในสมาบัติอันสงบทั้งปวง เราก็กำจัดได้หมดแล้ว มารผู้มีบาปเป็นทุกข์เสียใจ
 ว่า จึงหายตัวไป ณ ที่นั่นเอง(ส.ส.(ไทย)๑๕/๑๖๕/๒๒๐)
- วิชยาสูตร :** พระสูตรว่าด้วยวิชยาภิกษุณี สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน มาร
 ประสงค์จะให้วิชยาภิกษุณีเกิดความกลัวเป็นต้นจึงเข้าไปหาแล้วกล่าวว่า เธอยังสาว
 มีรูปร่าง และฉันก็ยิ่งหนุ่มแน่น เรามาร่วมบรรเลงดนตรีเครื่องห้า ให้สำเร็จสำราญกัน
 เถิด นางวิชยาภิกษุณีกล่าวว่า เราขอมอบรูป เสียง กลิ่น รส และโผฏฐัพพะที่รื่นรมย์
 ใจให้ท่านผู้เดียว เราอึดอัดระอาด้วยกายเอนี้ที่มีแต่จะแตกทำลายนี้ กามตัณหาเรา
 ถอนได้แล้ว ความมืดในสัตว์ทั้งหลายที่อยู่ในรูปภพ อรูปภพและในสมาบัติ เราก็กำจัด
 ได้หมดแล้ว (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๖๕/๒๒๐)
- วิชมฤตา :** ความบิตกาย, เป็นหนึ่งในเอกกมาติกา ๗๓
 ในเอกกนิทเทศ กล่าวว่า ความบิตกาย กิริยาที่บิตกาย การโน้มกายไปข้างหน้า การ
 โน้มกายมาข้างหลัง การโน้มกายไปรอบ ๆ การตั้งกายให้สูงขึ้น ความไม่สำราญทาง
 กาย นี้เรียกว่าวิชมฤตา (อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/๘๕๘/๕๕๒)
- วิชัยอำมาตย์:** อำมาตย์ชื่อว่าวิชัย, ชาวแคว้นวิเทหะ, อำมาตย์ผู้ใหญ่หนึ่งในสองท่าน คือ (๑) สุนาม
 อำมาตย์ (๒) อลาตเสนาบดีอำมาตย์, อำมาตย์ผู้ยืนด้วยด้วยการจัดราชยานให้
 พร้อมสรรพ
 ตัวอย่างในมหานารทกัศสพชาดก พระมหานารทกัศสปะทรงบำเพ็ญอุเบกขาบารมี
 กล่าวถึง พระราชาของชาวแคว้นวิเทหะ ทรงพระนามว่าอังกติ ทรงมีพระราชยาน

เป็นธรรมของตน พร้อมทั้งวิชานิพนธ์จุฬาศาสตร์ และวิชาเกฏฐศาสตร์ (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๑๗๖/๓๑, ขุ.อป.อ.(บาลี)๑/๑๗๖/๒๖๓)

วิชาเขียนหนังสือ: วิชาที่ภิกษุณีสอนเขียนหนังสือ, ข้อเหตุหนึ่งทีภิกษุไม่ต้องอาบัติในอาบัติ ๕ อย่าง ในปาจิตตยกัณฑ์ อนุาปัตติวาร ภิกษุณีสอนไม่ต้องอาบัติในกรณีต่อไปนี้ คือ (๑) ภิกษุณีสอนวิชาเขียนหนังสือ (๒) ภิกษุณีสอนการท่องจำ (๓) ภิกษุณีสอนพระปริตรเพื่อคุ้มครอง (๔) ภิกษุณีสอนวิมลจรีต (๕) ภิกษุณีสอนบัญญัติ(วิ.ภิกษุณี.(ไทย)๓/๑๐๑๖/๒๖๐, ๓/๑๐๒๐/๒๖๓)

วิชาดูดาวฤกษ์: การพยากรณ์ดาวฤกษ์, การดูดาวนักษัตรโคจรถูกหรือผิดทาง, วิชาการดูการโคจรของจันทรคราส สุริยคราส, วิชาเดรัจฉานวิชาของสมณพราหมณ์

ในสุจิมุขีสูตร เรื่องสุจิมุขีปริพาชกา นางถามพระสารีบุตรผู้อยู่วิหารเวฬุวัน กรุงราชคฤห์ว่า ‘ท่านเงยหน้าฉันหรือ’ ท่านก็ตอบว่า ‘เรามีได้เงยหน้าฉัน’ “น้องหญิง ก็สมณพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่งเลี้ยงชีวิตด้วยมิจฉาชีพเพราะเดรัจฉานวิชา คือวิชาดูดาวฤกษ์ที่ สมณพราหมณ์เหล่านี้ เรียกได้ว่า ก้มหน้าฉัน สมณพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่งเลี้ยงชีวิตด้วยมิจฉาชีพเพราะเดรัจฉานวิชาคือ วิชาดูดาวฤกษ์ สมณพราหมณ์เหล่านี้ เรียกได้ว่า เงยหน้าฉัน(ส.ข.(ไทย)๑๗/๓๔๑/๓๔๘)

วิชาดูพื้นที่: วิชาดูทิศทาง, วิชาดูตำแหน่งการปลูกสร้าง, การฮวงจุ้ย, วิชาเดรัจฉานวิชาของสมณพราหมณ์, ความรู้เรื่องอันเป็นคุณเป็นโทษของทำเลที่ตั้งบ้านเรือนและเรือสวนไร่นา เป็นต้น

ในสุจิมุขีสูตร เรื่องสุจิมุขีปริพาชกา ผู้เข้าไปหาพระสารีบุตร ณ พระเวฬุวัน เขตกรุงราชคฤห์ ครั้นในเวลาเช้า ท่านพระสารีบุตรครองอันตราวาสกถือบาตรและจีวรเข้าไปบิณฑบาตยังกรุงราชคฤห์ อาศัยเชิงฝาแห่งหนึ่งฉันบิณฑบาตนั้น ครั้นนั้น ปริพาชกาชื่อสุจิมุขี เข้าไปหาท่านพระสารีบุตรถึงที่อยู่แล้วได้ถามว่า “สมณะ ทำไมท่านจึงก้มหน้าฉันเล่า” ท่านพระสารีบุตรตอบว่า “น้องหญิง เรามีได้ก้มหน้าฉัน” สมณะ ก็บัดนี้ท่านฉันอย่างไรเล่า” พระสารีบุตรตอบว่า “น้องหญิง ก็สมณพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่งเลี้ยงชีวิตด้วยมิจฉาชีพเพราะเดรัจฉานวิชา คือวิชาดูพื้นที่ สมณพราหมณ์เหล่านี้ เรียกได้ว่า ก้มหน้าฉัน (ส.ข.(ไทย)๑๗/๓๔๑/๓๔๘,ที.สี.อ.(บาลี)๒๑/๘๘)

วิชาดูอวัยวะ: วิชาทายอวัยวะ, วิชาพยากรณ์อวัยวะ, วิชาเดรัจฉานวิชาของสมณพราหมณ์, ในสุจิมุขีสูตร เรื่องสุจิมุขีปริพาชกา ผู้เข้าไปพบพระสารีบุตรที่วิหารเวฬุวัน กรุงราชคฤห์ถามพระสารีบุตรว่า ‘ท่านมองดูทิศน้อยฉันหรือ’ ท่านก็ตอบว่า ‘เรามีได้มองดูทิศน้อยฉัน’ ก็สมณพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่งเลี้ยงชีวิตด้วยมิจฉาชีพเพราะเดรัจฉานวิชาคือ วิชาดูอวัยวะ สมณพราหมณ์เหล่านี้ เรียกได้ว่า มองดูทิศน้อยฉัน น้องหญิง เรา นั้นมิได้เลี้ยงชีวิตด้วยมิจฉาชีพเพราะเดรัจฉานวิชาคือวิชาดูพื้นที่ คือ วิชาดูดาวฤกษ์ คือเป็นตัวแทนและผู้สื่อสาร คือวิชาดูอวัยวะ (แต่) เราแสวงหาภิกษาโดยชอบธรรมแล้ว จึงฉัน”(ส.ข.(ไทย)๑๗/๓๔๑/๓๔๘)

วิชาทำนายลักษณะ: วิชาพยากรณ์ลักษณะร่างกาย, วิชาทำนายรูปร่างหน้าตา, วิชาทำนายโหงเฮ้ง, คัมภีร์ประกาศลักษณะของหญิงและบุรุษชาวโลกทั้งหมดมีทุกข์และสุข

ในสาริปุตตเถราปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระสารีบุตรเถระ พระอานนทเถระ กล่าวถึงประวัติในอดีตชาติของพระเถระทั้งหลาย ท่านได้กล่าวถึงพระสารีบุตรเถระ บรรลุสาวกบารมีญาณแล้วได้อุทานขึ้นว่า ศิษย์ของข้าพเจ้าเข้าใจด้วยท (หลัก ไวยากรณ์) ฉลาดในการพยากรณ์ วิชาอติหาสศาสตร์ ไตรเพทอันเป็นธรรมของตน พร้อมทั้งวิชานิฆนตศาสตร์ วิชาเกฏฏศาสตร์ และ สำเร็จวิชาทำนายลักษณะ (ขุ.อป. (ไทย)๓๒/๑๗๖/๓๑)

วิชานิฆนตศาสตร์: คัมภีร์ประกาศชื่อต้นไม้และภูเขาเป็นต้น

ในสาริปุตตเถราปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระสารีบุตรเถระ พระอานนทเถระ กล่าวถึงประวัติในอดีตชาติของพระเถระทั้งหลาย ท่านได้กล่าวถึงพระสารีบุตรเถระ บรรลุสาวกบารมีญาณแล้วได้อุทานขึ้นว่า ศิษย์ของข้าพเจ้าเข้าใจด้วยท (หลัก ไวยากรณ์) ฉลาดในการพยากรณ์ วิชาอติหาสศาสตร์ วิชาเกฏฏศาสตร์ สำเร็จวิชา ทำนายลักษณะ และไตรเพทอันเป็นธรรมของตน พร้อมทั้งวิชานิฆนตศาสตร์ (ขุ.อป. (ไทย)๓๒/๑๗๖/๓๑)

วิชาอิงธนู:

คัมภีร์อิงธนู, ความรู้การอิงธนู
ในนิกขันตสูตร เรื่องผู้ออกบวช กล่าวถึงพระวังคิสะอยู่ที่อัครคาวเจตีย์ เขตเมืองอาฬวี กับท่านพระนิโครธกัปปะผู้เป็นอุปัชฌาย์ ว่า สมัยนั้น ท่านพระวังคิสะยังเป็นภิกษุใหม่บวชได้ไม่นาน ถูกใช้ให้เฝ้าวิหารพระวังคิสะไม่ยินดีสตรีนานมากเข้าไปยังอารามที่อยู่ของภิกษุทั้งหลาย เพราะได้เห็นสตรีเหล่านั้น ความกำหนดรบกวนจิต พระวังคิสะบรรเทาความไม่ยินดีแล้ว จึงกล่าวคาถาเหล่านี้ในเวลานั้นว่า ความตรึกกับความคะนองอย่างเลวทรามเหล่านี้ กำลังเข้าครอบงำเราผู้ออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต บุตรของคนสูงศักดิ์ได้ศึกษาวิชาอิงธนูคราวละมาก ๆ อย่างเชี่ยวชาญ ยิงลูกธนู ๑,๐๐๐ ลูก ไปรอบ ๆ ตัว ถึงแม้หญิงจะมามากกว่าลูกธนูจำนวนนั้น (ส.ส. (ไทย)๑๕/๒๐๙/๓๐๓)

วิชาสุญญี:

คาถานะสุญญ มนต์มหาสุญญของพระพุทธเจ้า ๕ พระองค์ ใช้สำหรับสุญญีและโรคอื่น ๆ การสุญญีด้วยการใช้พระคาถาพระพุทธเจ้าเจ้า ๕ พระองค์ คือ (๑) พระกกุสันธะ (๒) พระโกนาคมณะ (๓) พระกัสสปะ (๔) พระโคตม คือพระพุทธเจ้าพระองค์ปัจจุบัน (๕) พระศรีอริยเมตไตรย ได้แก่ "นะสุญญ โมสุญญ พุทสุญญ ธาสุญญ ยะสุญญ สัพพะฆีทั้งมูล สุญญ ด้วยนะโมพุทธายะ" พระคาถานี้นอกจากจะใช้สุญญีแล้ว ยังจะใช้รักษาโรคร้ายได้หลายอย่างที่เกิดแต่การอหังการในตัวเอง ไม่ว่าจะบังเกิดขึ้นในส่วนใดของร่างกาย ถ้าเป็นผีภายนอกท่านว่าให้ใช้ปูนแดงวงรอบผีไว้ ในขณะที่เอาปูนแดงวงรอบผีนั้น ก็ให้ภาวนาพระคาถาบทนี้ แต่ถ้าเป็นผีภายในก็ต้องใช้อำนาจจิตและสมาธิที่เข้มข้นขึ้น
อ้างอิง : นวดแผนไทย โดย ชาญวิทย์ ประชญาพนิชพัฒนา ๓๒/๓๗/๓๘๕

วิชาอติหาสศาสตร์: คัมภีร์ชี้แจงคำพูดที่ท่านกล่าวว่า อิติห อาสา

ในสาริปุตตเถราปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระสารีบุตรเถระ พระอานนทเถระ กล่าวถึงประวัติในอดีตชาติของพระเถระทั้งหลาย ท่านได้กล่าวถึงพระสารีบุตรเถระ บรรลุสาวกบารมีญาณแล้วได้อุทานขึ้นว่า ศิษย์ของข้าพเจ้าเข้าใจด้วยท (หลัก

ไวยากรณ์) ฉลาดในการพยากรณ์ วิชาเลขศาสตร์ วิชาอิตีหาศาสตร์ (ช.อุป.(ไทย)
๓๒/๑๗๖/๓๑)

วิจิตชัย, พระราชา: พระราชาพระนามว่าวิจิตชัย, พระราชาในกรุงเกตุมวดี

ในโตทยเถรภาพทาน ประวัติในอดีตชาติของพระโตทยเถระ ท่านเมื่อจะประกาศ
ประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า ครั้งนั้น ข้าพเจ้าเกิดเป็น)พระราชาพระนามว่า
วิจิตชัย ในกรุงเกตุมวดี เป็นเมืองชั้นเลิศ เป็นผู้แก้แล้วกล้า เต็มเปี่ยมด้วยความกล้าหาญ
ประทับอยู่ที่ท่ามกลางกรุง (ช.อุป.(ไทย)๓๒/๒๒๔/๖๘๔)

วิจิตปราสาท: ปราสาทหนึ่งในสามหลังของพระเจ้านารทะ กรุงธัญญวดี

ในนารทพุทธวงศ์ กล่าวถึงพระประวัติในอดีตชาติของพระนารทพุทธเจ้า ว่า ท่านได้
ฟังพระดำรัสของพระพุทธเจ้าแม้พระองค์นั้นแล้ว ก็ทำใจให้ยินดีอย่างยิ่ง ได้อธิษฐาน
วัตรเพื่อบำเพ็ญบารมี ๑๐ ประการให้ยิ่งขึ้นไป สมัยนั้น กรุงชื่อว่าธัญญวดี กษัตริย์
พระนามว่าสุเทพ เป็นพระชนก พระเทวีพระนามว่าอินมา เป็นพระชนนี ของ
พระพุทธเจ้าพระนามว่านารทะ ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ พระองค์ทรงครองฆราวาส
อยู่ ๙,๐๐๐ ปี มีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลัง คือ ชิตปราสาท วิจิตปราสาท และอมิราม
ปราสาท (ช.พุทธ.(ไทย)๓๓/๑๙/๖๓๗)

วิจิตเสนเถรคาถา : ภาษิตของพระวิจิตเสนเถระ,คาถาของพระวิจิตเสนเถระ ท่านพระวิจิตเสนเถระ
กล่าวไว้ว่า เราจะคลั่งจิตของเจ้าไว้ เหมือนความข้างกักข้างไว้ที่ประตูเมือง เราจะ
ไม่ชักนำเจ้าซึ่งเป็นชายแห่งกามเกิดในร่างกาย ให้เป็นไปในกรรมชั่ว เจ้าถูกเรากลั่ง
ไว้จะไปไม่ได้ เหมือนข้างไม้ได้ช่องประตู หมดทางไป เนะจิตผู้ชั่วช้า ก็เจ้าผู้ต่อต้าน
จะพอใจในกรรมชั่ว เทียวไปเสมอๆ มิได้ ความข้างผู้มีกำลังเข้มแข็ง ย่อมบังคับข้าง
ที่จับได้ใหม่ ยังไม่ได้ฝึก ทั้งไม่ต้องการ(จะให้ฝึก)ด้วย ให้อยู่ในอำนาจได้ ฉันท เรา
จะบังคับเจ้าให้อยู่ในอำนาจได้ ฉันทนั้น สารถิมือหนึ่ง เก่งในการฝึกม้าให้ดี ย่อมฝึกม้าให้
รอบรู้ได้ ฉันท เราตั้งอยู่ในพละ ๕ จะฝึกเจ้าให้ได้ ฉันทนั้น จักใช้สติฝึกเจ้าไว้ จะคอย
เอาใจใส่ฝึกเจ้า เจ้าจิตเอ๋ย เจ้าถูกบังคับให้ทำธรรมาด้วยความเพียรแล้ว จะไปไกลจาก
อารมณ์ภายในนี้ไม่ได้ (ช.เถร.(ไทย) ๒๖/๓๕๕/๓๙๙)

วิจิตเสนะ, พระโอรส: เจ้าชายพระนามว่าวิจิตเสนะ, พระราชโอรสของพระเจ้ากัสสปะพุทธเจ้าใน
อดีตชาติ

ในกัสสปพุทธวงศ์ กล่าวถึงพระประวัติในอดีตชาติของพระกัสสปะพุทธเจ้า ครั้งนั้น
พระองค์ทรงครองฆราวาสอยู่ ๒,๐๐๐ ปี มีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลัง คือ หังสปรา
สาท ยสปราสาท และสิริจันทปราสาท มีนางสนมกำนัล ๔๘,๐๐๐ นาง พรหมทัตต
พรหมณนั้นเป็นพุทธบิดา นางพรหมณีนี้อาณาบดีเป็นมารดาของพระพุทธเจ้าพระ
นามว่ากัสสปะพระมเหสีพระนามว่ารุจิเทวี พระราชโอรสพระนามว่า วิจิตเสนะ (ช.
พุทธ.(ไทย)๓๓/๒๗/๖๐๐/๓๓,๒๐/๖๓๗,๓๓/๓๕/๗๑๖)

วิจิตเสนา, พระมเหสี: พระมเหสีพระนามว่าวิจิตเสนา, พระมเหสีของพระเจ้านารทะ กรุงธัญญวดี

ในนารทพุทธวงศ์ กล่าวถึงพระประวัติในอดีตชาติของพระนารทพุทธเจ้า พระองค์ทำ
ใจให้ยินดีอย่างยิ่งและ ได้อธิษฐานวัตรเพื่อบำเพ็ญบารมี ๑๐ ประการให้ยิ่งขึ้นไป

สมัยนั้น กรุงชื่อว่าธัญญวดี กษัตริย์พระนามว่าสุเทพ เป็นพระชนกพระเทวีพระนามว่าโนมา เป็นพระชนนีของพระพุทธเจ้าพระนามว่านารทะ ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ พระองค์ทรงครองฆราวาสอยู่ ๙,๐๐๐ ปี มีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลัง คือชิตปราสาท วิชิตปราสาท และอภิรามปราสาท มีนางสนมก้านัล ๔๓,๐๐๐ นาง ล้วนประดับประดาสวยงาม พระมเหสีพระนามว่าวิชิตเสนาพระราชโอรสพระนามว่านันทุตตระ (ขุ.พุทธ.(ไทย)๓๓/๒๐/๖๓๗)

วิชิตเสนาอุบาสิกา: อุบาสิกาชื่อวิชิตเสนา, อุบาสิกาผู้เป็นอัครอุปัฏฐายิกาของพระกัสสปพุทธเจ้า ในกัสสปพุทธวงศ์ กล่าวถึงพระประวัติในอดีตชาติของพระกัสสปพุทธเจ้า ว่า สมัยนั้น พระองค์มีสุมังคลอุบาสกและขุฎติการอุบาสกเป็นอัครอุปัฏฐาก วิชิตเสนาอุบาสิกา และภัททาอุบาสิกาเป็นอัครอุปัฏฐายิกา พระพุทธเจ้าพระองค์นั้น ทรงมีพระวรกายสูง ๒๐ ศอก มีพระรัศมีเปล่งปลั่งดั่งสายฟ้าในอากาศ ดุจดวงจันทร์ทรงกลด (ขุ.พุทธ.(ไทย)๓๓/๔๐/๗๑๖)

วิชิตะ, กษัตริย์: กษัตริย์พระนามว่าวิชิตะ, กษัตริย์ในอดีตชาติคือพระปุสสพุทธเจ้า, กษัตริย์ผู้สละราชสมบัติออกผนวช ในปุสสพุทธวงศ์ กล่าวถึงพระประวัติในอดีตชาติของพระปุสสพุทธเจ้าในมณฑลกับ สมัยนั้น พระองค์เป็นกษัตริย์มีนามว่าวิชิตะ สละราชสมบัติเป็นอันมาก แล้วออกผนวชในสำนักของพระองค์ แม้พระพุทธเจ้าพระนามว่าปุสสะ พระองค์นั้น ทรงเป็นผู้นำชั้นเลิศของชาวโลก ทรงพยากรณ์เราว่า ‘ในกัปที่ ๙๒ จากกัปนี้ไป ผู้นี้จักเป็นพระพุทธเจ้า’ พระตถาคตได้เสด็จออกจากกรุงกบิลพัสดุ์ที่นารีนรมย์ (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๘/๖๘๑)

วิชิตาวี, กษัตริย์: กษัตริย์พระนามว่าวิชิตาวี, พระองค์ผู้ได้รับโกฎิทัณฑ์พระพุทธพยากรณ์ว่าจักเป็นพระพุทธเจ้าในโลก ในโกฎิทัณฑ์พุทธวงศ์ กล่าวถึงพระประวัติในอดีตชาติของพระโกฎิทัณฑ์พุทธเจ้า ว่า ครั้งนั้น พระองค์เป็นพระมหากษัตริย์มีนามว่าวิชิตาวี แม้ความเป็นใหญ่ไปโดยมีมหาสมุทรสาครเป็นขอบเขต ได้อังคาสภิกษุประมาณ ๑๐,๐๐๐ โกฎิ ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ ผู้ปราศจากมลทิน พร้อมด้วยพระผู้ทรงเป็นที่พึ่งอันเลิศของสัตว์โลก ให้อิมหน้าด้วยอาหารอันประณีต แม้พระพุทธเจ้าพระนามว่าโกฎิทัณฑ์พระองค์นั้น ทรงเป็นผู้นำสัตว์โลก ก็ทรงพยากรณ์เราว่า ในกัปอันนับประมาณมิได้นับจากกัปนี้ไป พระองค์จักเป็นพุทธเจ้าในโลก (ขุ.พุทธ.(ไทย)๓๓/๙/๕๙๗)

วิญญูติ: การเคลื่อนไหวให้รู้ความหมาย, การสื่อความหมาย มี ๒ อย่าง คือ กายวิญญูติ ให้รู้ความหมายด้วยกาย เช่นพยักหน้า กวักมือ วิญญูติ การให้รู้ความหมายทางวาจา คือ พุด บอกกล่าว ในวิญญูติตีสสันตติกา เรื่องวิญญูติเป็นศีล ท่านสกวาทิ (สก.)ถามปรวาทิว่า วิญญูติเป็นศีลใช่ไหม ปรวาทิ (ปร.) ตอบว่า ใช่ สก. ถามว่า วิญญูติเป็นเจตนาเครื่องเว้นจากการฆ่าสัตว์ใช่ไหม ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม พุดเท็จ เจตนาเว้นจากการเสพของ

มีนเมาคือสุราและเมรัยอันเป็นเหตุแห่งความประมาทใช้ใหม่ ปร.ตอบว่า ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น ฯลฯ(อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๖๐๑/๖๕๕)

วิญญาน: ความรู้แจ้งอารมณ์, ความรู้ที่เกิดขึ้นเมื่ออายตนะภายในและภายนอกกระทบกัน,จิต, วิญญาน ๖, วิญญานในชั้น ๕, วิญญานในปฏิจจสมุปบาท
ตัวอย่างในโพธิกถา ปฏิจจสมุปบาทโดยอนุโลม กล่าวถึงวิญญานว่า เพราะอวิชา เป็นปัจจัย สังขารจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญานจึงมี ฯลฯ ปฏิจจสมุปบาท โดยปฏิโลม เพราะอวิชาดับไปไม่เหลือด้วยวิราคะ เพราะสังขารดับ วิญญานจึงดับ ฯลฯ ในพรหมชาลสูตร ทิฎฐิ ๖๒ อันทานันตีกวาทะ ๔ กล่าวว่า สมณพราหมณ์บางคนในโลกนี้เป็นนักรรณะ เป็นนักอภิปรัชญา แสดงพรรณณะของตนตามหลักเหตุผล และการคาดคะเนความจริงว่า ‘สิ่งที่เรียกว่าตา หู จมูก ลิ้น กาย นี้เรียกว่าอตฺตา เป็นของไม่เที่ยงแท้ ไม่ยั่งยืน ส่วนสิ่งที่เรียกว่าจิต ใจ วิญญานนี้เรียกว่าอตฺตา เป็นของเที่ยงแท้ ยั่งยืน คงทน ไม่ผันแปร จักดำรงอยู่เที่ยงแท้ไปเช่นนั้นทีเดียว’(วิ.ม.(ไทย) ๔/๑/๒, ๔/๑/๓, ๔/๒/๓, ๔/๒/๔, ๔/๓/๕, ๔/๓/๖,ที่.สี.(ไทย) ๙/๔๙/๒๐,๙/๘๙/๓๖,๙/๒๓๔/๓๘,๙/๒๓๕/๓๘,ที่.ม.(ไทย)๑๐/๕๗/๓๒,๑๐/๕๗/๓๓,๑๐/๕๘/๓๓,๑๐/๖๐/๓๔)

วิญญาน ๕: ปัญจวิญญาน, วิญญาน ๕ ได้แก่ จักขุวิญญาน โสตวิญญาน ฆานวิญญาน ชิวหาวิญญาน และกายวิญญาน
ในติกปฏิฐาน ปัญหาราร กล่าวถึงสภาวะธรรมที่ไม่เป็นวิบากและไม่เป็นเหตุให้เกิดวิบากเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นวิบากโดยอนันตรปัจจัย ได้แก่ อาวัชชนจิตเป็นปัจจัยแก่วิญญาน ๕ โดยอนันตรปัจจัย ชั้นที่ไม่เป็นวิบากและไม่เป็นเหตุให้เกิดวิบากเป็นปัจจัยแก่ภูฐานะอนุโลมของพระอรหันต์เป็นปัจจัยแก่ผลสมาบัติ เนวสัณญานาสัณญายตนกิริยาของท่านผู้ออกจากนิโรธเป็นปัจจัยแก่ผลสมาบัติโดยอนันตรปัจจัย (อภิ.ป.(ไทย)๔๐/๕๖/๘๘๒,๔๐/๙๗/๗๕๓,อภิ.ป.(ไทย)๔๓/๑๒๒/๔๘๔,๔๓/๑๒๔/๔๘๕)

วิญญาน ๕ มีวัตถุเกิดก่อน มีอารมณ์เกิดก่อน : วัตถุปรากฏขึ้น อารมณ์ปรากฏเพราะใส่ใจ วิญญาน ๕ ก็เกิดตาม

ในญาณวิงค์ เอกกนิทเทศ กล่าวถึงวิญญาน ๕ มีวัตถุเกิดขึ้น มีอารมณ์เกิดขึ้น อธิบายว่าเมื่อวัตถุเกิดขึ้น เมื่ออารมณ์เกิดขึ้น วิญญาน ๕ ก็เกิดขึ้น วิญญาน ๕ มีวัตถุเกิดก่อน มีอารมณ์เกิดก่อน อธิบายว่า เมื่อวัตถุเกิดก่อน เมื่ออารมณ์เกิดก่อน วิญญาน ๕ ก็เกิดขึ้น (อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/๗๖๒/๔๙๖)

วิญญาน ๕ มีวัตถุเกิดขึ้น มีอารมณ์เกิดขึ้น: วัตถุปรากฏขึ้น อารมณ์ปรากฏขึ้นเพราะใส่ใจ วิญญาน ๕ ก็เกิดตาม

ในญาณวิงค์ เอกกนิทเทศ กล่าวถึง วิญญาน ๕ มีวัตถุเกิดขึ้น มีอารมณ์เกิดขึ้น อธิบายว่า เมื่อวัตถุเกิดขึ้น เมื่ออารมณ์เกิดขึ้น วิญญาน ๕ ก็เกิดขึ้น (อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/๗๖๒/๔๙๖)

วิญญาณ ๕ มีวัตถุต่างกัน มีอารมณ์ต่างกัน: วัตถุอารมณ์ของวิญญาณ ๕ เป็นใหญ่เฉพาะตัว เช่น ตาก็เป็นใหญ่ของตาไม่รับรู้ทางหู เป็นต้น

ในญาณวิภังค์ เอกกนิทเทส กล่าวถึง วิญญาณ ๕ มีวัตถุต่างกัน มีอารมณ์ต่างกัน อธิบายว่า วัตถุและอารมณ์ของจักขุวิญญาณเป็นอย่างหนึ่ง วัตถุและอารมณ์ของโสตวิญญาณก็เป็นอย่างหนึ่ง วัตถุและอารมณ์ของฆานวิญญาณก็เป็นอย่างหนึ่ง วัตถุและอารมณ์ของชีวหาวิญญาณก็เป็นอย่างหนึ่ง วัตถุและอารมณ์ของกายวิญญาณก็เป็นอีกอย่างหนึ่ง (อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/๗๖๒/๔๙๗)

วิญญาณ ๕ มีวัตถุเป็นภายใน มีอารมณ์เป็นภายนอก : วิญญาณ ๕ รับรู้อารมณ์ภายในภายนอก บรรจบกัน

ในญาณวิภังค์ เอกกนิทเทส กล่าวว่า วิญญาณ ๕ มีวัตถุเป็นภายใน มีอารมณ์เป็นภายนอก อธิบายว่า วัตถุของวิญญาณ ๕ เป็นภายใน อารมณ์ของวิญญาณ ๕ เป็นภายนอก วิญญาณ ๕ ก็เกิดขึ้น (อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/๗๖๒/๔๙๖)

วิญญาณ ๕ มีวัตถุไม่แตกดับ มีอารมณ์ไม่แตกดับ: วิญญาณ ๕ เกิดในเวลาทีวัตถุและอารมณ์ไม่แตกดับ

ในญาณวิภังค์ เอกกนิทเทส กล่าวถึง วิญญาณ ๕ มีวัตถุไม่แตกดับ มีอารมณ์ไม่แตกดับ อธิบายว่า เมื่อวัตถุยังไม่แตกดับ เมื่ออารมณ์ยังไม่แตกดับ วิญญาณ ๕ ก็เกิดขึ้น (อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/๗๖๒/๔๙๗)

วิญญาณ ๕ ไม่เกิดขึ้นโดยไม่สับลำดับกัน : วิญญาณ ๕ เกิดขึ้นโดยสับลำดับกัน

ในญาณวิภังค์ เอกกนิทเทส กล่าวถึง วิญญาณ ๕ จะเกิดขึ้นโดยไม่สับสนกันก็หาไม่ นั่น คือ วิญญาณ ๕ ไม่เกิดขึ้นตามลำดับของกันและกัน (อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/๗๖๔/๔๙๗)

วิญญาณ ๕ ไม่เกิดขึ้นในลำดับของกันและกัน: วิญญาณ ๕ เกิดขึ้นโดยไม่ลำดับกัน คือต่างคนต่างเกิดตามอำนาจของตน

ในญาณวิภังค์ เอกกนิทเทส กล่าวถึง วิญญาณ ๕ ไม่เกิดขึ้นในลำดับของกันและกัน อธิบายว่า โสตวิญญาณไม่เกิดขึ้นในลำดับที่จักขุวิญญาณเกิด แม้จักขุวิญญาณก็ไม่เกิดขึ้นในลำดับที่โสตวิญญาณเกิด ฯลฯ (อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/๗๖๕/๔๙๘)

วิญญาณ ๕ ไม่เกิดขึ้นพร้อมกัน : วิญญาณ ๕ เกิดต่างขณะกัน

ในญาณวิภังค์ เอกกนิทเทส กล่าวถึง วิญญาณ ๕ ไม่เกิดขึ้นพร้อมกัน อธิบายว่า วิญญาณ ๕ ไม่เกิดขึ้นในขณะเดียวกัน (อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/๗๖๔/๔๙๘)

วิญญาณ ๕ ไม่เกิดขึ้นเพราะไม่มณสิการ: วิญญาณ ๕ เกิดขึ้นเพราะมีมณสิการอยู่

ในญาณวิภังค์ เอกกนิทเทส กล่าวถึง วิญญาณ ๕ ไม่เกิดขึ้นเพราะไม่มณสิการ อธิบายว่า เมื่อมณสิการอยู่ วิญญาณ ๕ ก็เกิดขึ้น (อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/๗๖๔/๔๙๗)

วิญญาณ ๕ ไม่เกิดขึ้นเพราะไม่ใส่ใจ : วิญญาณ ๕ เกิดขึ้นเพราะมีการใส่ใจ

ในญาณวิภังค์ เอกกนิทเทส กล่าวว่า วิญญาณ ๕ ไม่เกิดขึ้นเพราะไม่ใส่ใจ อธิบายว่า เมื่อใส่ใจอยู่ วิญญาณ ๕ ก็เกิดขึ้น (อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/๗๖๔/๔๙๗)

วิญญาณ ๕ ไม่มีความผูกใจ : ไม่มีความผูกมัดในใจในวิญญาณ ๕

ในญาณวิภังค์ เอกกนิทเทศ กล่าวถึง ญาณ ๕ ไม่มีความผูกใจ อธิบายว่า ความนึก ความคิด ความพิจารณา หรือความทำไว้ในใจไม่มีแก่ญาณ ๕ (อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/๗๖๖/๔๙๘)

ญาณ ๕ ไม่เสวยอารมณ์ของกันและกัน: ญาณ ๕ มีความเป็นใหญ่ในตัวเอง ไม่ทำหน้าที่ผิดกัน ในญาณวิภังค์ เอกกนิทเทศ กล่าวถึงญาณ ๕ ไม่เสวยอารมณ์ของกันและกัน อธิบายว่าโสตญาณไม่เสวยอารมณ์ของจักขุญาณจักขุญาณก็ไม่เสวยอารมณ์ของโสตญาณ เป็นต้น (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๗๖๓/๔๙๗)

ญาณกลืน: กลืนคือญาณ, เป็นหนึ่งในกลืน ๑๐, เป็นหนึ่งในอารมณ์กัมมัฏฐาน ๔๐ ตัวอย่างในทศสูตรสูตร กล่าวถึงธรรม ๑๐ ประการที่ควรเจริญ หนึ่งในธรรม ๑๐ ประการที่ควรเจริญ คือญาณกลืน กลืนคือญาณ ที่บุคคลหนึ่งจำได้ ทั้งเบื้องบน เบื้องต่ำ เบื้องขวาง ไม่มีสอง ไม่มีประมาณที่.ปา.(ไทย)๑๑/๓๔๖/๓๖๒,๑๑/๓๖๐/๔๓๐,ม.ม.(ไทย)๑๓/๒๕๐/๒๙๘,ม.อุป.(ไทย)๑๔/๒๒/๓๐,อง.เอก.(ไทย)๒๐/๔๔๓/๕๒,๒๐/๔๔๔/๕๒,๒๐/๔๔๕/๕๒,๒๐/๔๔๖/๕๒,ช.ป.(ไทย)๓๑/๔/๑๑,๓๑/๑๒๓/๑๙๐)

ญาณกับบุคคล : ญาณการรับรู้กับตัวบุคคลต่างกัน มหารวด ปุคคกถา สกวาที (สก.) ถามปรวาที (ปร.) ว่า ญาณกับบุคคลเป็นคนละอย่างกันใหม่ ปรวาที (ปร.) ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น (อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๑๘/๑๗,๓๗/๓๓/๒๕)

ญาณกับสังขาร : การรับรู้กับการปรุงแต่งเป็นอย่างเดียวกัน ในมหารวด ปุคคกถา กล่าวถึง สกวาที (สก.) ถามปรวาที (ปร.)ว่า ท่านหยั่งรู้ ญาณได้โดยสังขารปรมาตต์ ดุจหยั่งรู้สังขารได้โดยสังขารปรมาตต์ (ดังนั้น) ญาณกับสังขารจึงเป็นคนละอย่างกันใหม่ ปรวาที (ปร.) ตอบว่า ใช่(อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๓๓/๒๕)

ญาณใกล้ : ญาณชั้น, ญาณที่คู่กับญาณอื่น ในชั้นวิภังค์ ญาณชั้น กล่าวถึงญาณใกล้ ว่า ญาณที่เป็นอกุศลเป็น ญาณใกล้กับญาณที่เป็นอกุศลญาณที่เป็นกุศลเป็นญาณใกล้กับญาณที่เป็นกุศล ญาณที่เป็นอภัยกฤตเป็นญาณใกล้กับญาณที่เป็นอภัยกฤต ญาณที่สัมปยุตด้วยทุกขเวทนาเป็นญาณใกล้กับญาณที่สัมปยุตด้วยทุกขเวทนา ญาณที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาเป็นญาณใกล้กับญาณที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนา ญาณที่สัมปยุตด้วยทุกข-สุขเวทนาเป็นญาณใกล้กับญาณที่สัมปยุตด้วยทุกข-สุขเวทนา ญาณของผู้ไม่เข้าสมาบัติเป็นญาณใกล้กับญาณของผู้เข้าสมาบัติ ญาณของผู้เข้าสมาบัติเป็นญาณใกล้กับญาณของผู้เข้าสมาบัติ ญาณที่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นญาณใกล้กับญาณที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ ญาณที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นญาณใกล้กับญาณที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะ นี้เรียกว่า ญาณใกล้(อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/๓๑/๑๖)

ญาณไกล : ญาณชั้น, ญาณที่คู่กับญาณอื่น

ในชั้นวินิจฉัย วิทยุณชันร์ กล่าวถึง วิทยุณไกล ว่า วิทยุณที่เป็นอกุศลเป็นวิทยุณไกลจากวิทยุณที่เป็นกุศลและอัพยาทุกต วิทยุณที่เป็นกุศลและอัพยาทุกตเป็นวิทยุณไกลจากวิทยุณที่เป็นอกุศล วิทยุณที่เป็นกุศลเป็นวิทยุณไกลจากวิทยุณที่เป็นอกุศลและอัพยาทุกต วิทยุณที่เป็นอกุศลและอัพยาทุกตเป็นวิทยุณไกลจากวิทยุณที่เป็นกุศล วิทยุณที่เป็นอัพยาทุกตเป็นวิทยุณไกลจากวิทยุณที่เป็นกุศลและอกุศล ฯลฯ (อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/๓๑/๑๕)

วิทยุณชันร์: กองวิทยุณ, วิทยุณชันร์, วิทยุณในชันร์ ๕ คือ (๑) รูปชันร์ (กองรูป) (๒) เวทนาชันร์ (กองเวทนา) (๓) สัญญาชันร์ (กองสัญญา) (๔) สังขารชันร์ (กองสังขาร) (๕) วิทยุณชันร์ (กองวิทยุณ)

ตัวอย่างในชั้นวินิจฉัย วิทยุณชันร์ อธิบายว่า วิทยุณอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ วิทยุณที่เป็นอดีต วิทยุณที่เป็นอนาคตวิทยุณที่เป็นปัจจุบัน วิทยุณที่เป็นภายในตน วิทยุณที่เป็นภายนอกตนวิทยุณหยาบ วิทยุณ ละเอียด วิทยุณชันต่ำ วิทยุณชันประณีต วิทยุณไกลหรือวิทยุณใกล้ ประมวลย่อเข้าเป็นกองเดียวกัน นี้เรียกว่า วิทยุณชันร์ (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๑๕/๓๐๐, ม.อุป.(ไทย)๑๔/๘๖/๔๘, ส.ข.(ไทย)๑๗/๔๘/๖๗, ๑๗/๘๒/๑๓๗, อภิ.สง.(ไทย)๓๔/๖๓/๓๘, ๓๔/๑๔๐/๕๑, อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/๒๖/๑๓, อภิ.ธ.(ไทย)๓๖/๑๐/๖, ๓๖/๑๔๕/๔๗, ๓๖/๒๓๐/๕๙, ๓๖/๓๐๖/๗๙)

วิทยุณชันร์ ๑: วิทยุณชันร์ที่เกิดขึ้นในสมัย มีจิต มโน เป็นต้น ในจิตตูปาทกัณท์ กล่าวถึงวิทยุณชันร์ ๑ ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น คือ จิต มโน มานัส หทัย ปันชระ มโน มนายตนะ มนินทรีย์ วิทยุณ วิทยุณชันร์ และมโนวิทยุณธาตุที่เหมาะสมกัน นี้ชื่อว่าวิทยุณชันร์ ๑ ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น (อภิ.สง.(ไทย)๓๔/๑๑๕/๔๘)

วิทยุณจรรยา: จรรยาในวิทยุณ, วิทยุณหนึ่งในสามของจรรยา คือ (๑) วิทยุณจรรยา (๒) อัณญาณจรรยา (๓) ญาณจรรยา

ในจรรย์านันตตญาณนิตเทศ แสดงจรรย์านันตตญาณ กล่าวถึง วิทยุณจรรยา ว่า ความคิดเพื่อครูปทั้งหลายอันเป็นเพียงกิริยาอัพยาทุกต ชื่อว่าวิทยุณจรรยา จักขุวิทยุณที่เป็นแต่เพียงเห็นรูป ชื่อว่าวิทยุณจรรยา มโนธาตุอันเป็นวิบากที่ขึ้นสู่อารมณ์ ชื่อว่าวิทยุณจรรยา เพราะได้เห็นรูปแล้ว มโนวิทยุณธาตุอันเป็นวิบาก ชื่อว่าวิทยุณจรรยา เพราะขึ้นสู่รูปแล้ว ความคิดเพื่อฟังเสียงอันเป็นเพียงกิริยาอัพยาทุกต ชื่อว่าวิทยุณจรรยา โสตวิทยุณที่เป็นแต่เพียงฟังเสียง ชื่อว่าวิทยุณจรรยา มโนธาตุอันเป็นวิบากที่ขึ้นสู่อารมณ์ ชื่อว่าวิทยุณจรรยา เพราะได้ฟังเสียงแล้ว ชื่อว่าวิทยุณจรรยา เพราะประพฤติไม่มีราคะ ชื่อว่าวิทยุณจรรยา เพราะประพฤติไม่มีโทสะ ชื่อว่าวิทยุณจรรยา เพราะประพฤติไม่มีโมหะ ชื่อว่าวิทยุณจรรยา เพราะประพฤติไม่มีมานะ ชื่อว่าวิทยุณจรรยา เพราะประพฤติไม่มีทิฎฐิ ชื่อว่าวิทยุณจรรยา เพราะประพฤติไม่มีอุทธัจจะ ชื่อว่าวิทยุณจรรยา เพราะประพฤติไม่มีวิจิกิจฉา ชื่อว่าวิทยุณจรรยา เพราะประพฤติไม่มีอนุสัย ฯลฯ (ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๖๘/๑๑๔)

วิญญาณชั้นต่ำ **วิญญาณชั้นประณีต** : คุณลักษณะของวิญญาณชั้น, วิญญาณอกุศลเป็นวิญญาณชั้นต่ำ, วิญญาณที่เป็นกุศลเป็นวิญญาณชั้นประณีต

ในชั้นวิภังค์ วิญญาณชั้น กล่าวถึงวิญญาณที่เป็นอกุศล, กุศล, ที่สัมปยุตด้วยทุกขเวทนา, ที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาและทุกขเวทนา, วิญญาณของผู้ไม่เข้าสมาบัติ เป็นวิญญาณชั้นต่ำ วิญญาณที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ เหล่านี้เป็นวิญญาณชั้นต่ำ ส่วนวิญญาณที่เป็นกุศลและอัพยาภต, วิญญาณที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาและอทุกขมสุขเวทนา, วิญญาณที่สัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนา, วิญญาณของผู้เข้าสมาบัติ วิญญาณที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะ เป็นวิญญาณชั้นประณีต (อภิ.ว.(ไทย) ๓๕/๓๐/๑๕)

วิญญาณฐิติ: ภูมิเป็นที่ตั้งแห่งวิญญาณ ๗, วิญญาณฐิติ ๔

ในมหานิทานสูตร กล่าวถึงวิญญาณฐิติ ๗ ประการ คือ (๑) มีสัตว์ทั้งหลายผู้มีกายต่างกัน มีสัญญาต่างกัน คือ มนุษย์ เทพบางพวก และวินิปาติกะบางพวก (๒) มีสัตว์ทั้งหลายผู้มีกายต่างกัน แต่มีสัญญาอย่างเดียวกัน คือ พวกเทพชั้นพรหมภคิกากาเกิดในปฐมฌานและเหล่าสัตว์ผู้เกิดในอบาย ๔ (๓) มีสัตว์ทั้งหลายผู้มีกายอย่างเดียวกัน แต่มีสัญญาต่างกัน คือ พวกเทพชั้นอภิสสระ (๔) มีสัตว์ทั้งหลายผู้มีกายอย่างเดียวกัน มีสัญญาอย่างเดียวกัน คือ พวกเทพชั้นสุภิกณะ (เทพที่เต็มไปด้วยความงดงาม) (๕) มีสัตว์ทั้งหลายผู้บรรลู่อากาศนัญจายตนฌานโดยกำหนดว่า ‘อากาศหาที่สุดมิได้’ เพราะล่วงรูปสัญญา ดับปฐิมสัญญา ไม่กำหนด นานัตตสัญญาโดยประการทั้งปวง (๖) มีสัตว์ทั้งหลายผู้ล่วงอากาศนัญจายตนฌานโดยประการทั้งปวง บรรลู่วิญญานัญจายตนฌานโดยกำหนดว่า ‘วิญญานหาที่สุด (๗) มีสัตว์ทั้งหลายผู้ล่วงวิญญานัญจายตนฌานโดยประการทั้งปวง บรรลู่อกัจฉัญจายตนฌานโดยกำหนดว่า ‘ไม่มีอะไร’ และวิญญาณฐิติ ๔ ได้แก่ ชั้น ๔ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร (ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๒๗/๗๒,๑๐/๑๒๘/๗๔, (ส.ข.อ.(บาลี) ๒/๕๔/๒๙๙ที่.ปา.(ไทย)๑๑/๓๑๑/๒๘๘,๑๑/๓๓๒/๓๓๕,๑๑/๓๕๗/๓๙๘, ๑๕/๒๑๖/๓๑๖,สง.ข.(ไทย)๑๗/๕๔/๗๗,อง.สตตก. (ไทย)๒๓/๕๔/๖๗,ขุ.เถร.(ไทย)๒๖/๑๑๒๙/๕๒๓,อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๔๕๕/๔๘๖)

วิญญาณที่เข้าถึงรูป: วิญญาณที่มีรูปเป็นอารมณ์, วิญญาณที่มีรูปเป็นที่ตั้ง จึงเข้าไปเสพเสวยความเพติดเพลินตั้งอยู่

ในอุပ္ปยุตตร เรื่องความเข้าถึง ที่กรุงสวัตถิ พระผู้มีพระภาคตรัสความเข้าถึง ไม่ใช่ความหลุดพ้น ความไม่เข้าถึง เป็นความหลุดพ้น วิญญาณที่เข้าถึงรูป เมื่อตั้งอยู่ ก็พึงมีรูปเป็นอารมณ์ มีรูปเป็นที่ตั้ง เข้าไปเสพเสวยความเพติดเพลินตั้งอยู่ ถึงความเจริญองกามไพบูลย์ได้ ฯลฯ (สง.ข.(ไทย) ๑๗/๕๔/๗๖) ๑๑/๓๑๑/๒๘๘

วิญญาณที่เข้าถึงสังขาร: สังขารที่มีรูปเป็นอารมณ์, สังขารที่มีรูปเป็นที่ตั้ง จึงเข้าไปเสพเสวยความเพติดเพลินตั้งอยู่

ในอุပ္ปยุตตร เรื่องความเข้าถึง ที่กรุงสวัตถิ พระผู้มีพระภาคตรัสความเข้าถึง ไม่ใช่ความหลุดพ้น ความไม่เข้าถึง เป็นความหลุดพ้น วิญญาณที่เข้าถึงสังขาร เมื่อตั้งอยู่ ก็

ทั้งมีสังขารเป็นอารมณ์ มีสังขารเป็นที่ตั้งเข้าไปเสพเสวยความเพลิดเพลินตั้งอยู่ ถึงความเจริญงอกงามไพบุลย์ได้ (สง.ข.(ไทย) ๑๗/๕๔/๗๖) ๑๑/๓๑๑/๒๘๘

วิญญานที่เป็นกุศล : วิญญานที่มีวิบาก มีผลที่ปราถนา นำยินดี นำพอใจ มีสุขเป็นกำไร

ในมหาวรรค บุคคลกถา กล่าวถึง สกวาที (สก.) เพราะอาศัยวิญญานที่เป็นกุศล จึงบัญญัติบุคคลที่เป็นกุศลใช้ใหม่ปรวาที (ปร.) ตอบว่า ใช่ สก. ถามว่า วิญญานที่เป็นกุศลมีผลมีวิบาก มีผลนำปราถนา มีผลนำยินดี มีผลนำพอใจ มีผลเยือกเย็น มีสุขเป็นกำไร มีสุขเป็นวิบากใช้ใหม่ ปร. ตอบว่า ใช่(อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๑๐๑/๕๗)

วิญญานที่เป็นปัจจุบัน : วิญญานที่เกิดอยู่ เป็นอยู่ ตั้งอยู่, วิญญานที่ยังไม่ดับไป, วิญญานที่ยังไม่ดับสูญไป

ในชั้นธวิภังค์ วิญญานชั้นธ กล่าวถึงวิญญานที่เป็นปัจจุบัน ว่า วิญญานใดเกิดอยู่ เป็นอยู่ เกิดพร้อม บังเกิด บังเกิดเฉพาะ ปรากฎ เกิดขึ้น เกิดขึ้นพร้อม ตั้งขึ้น ตั้งขึ้นพร้อม ที่เป็นปัจจุบัน สงเคราะห์เข้ากับส่วนปัจจุบันได้แก่ จักขุวิญญาน ฯลฯ มโนวิญญาน นี้เรียกว่า วิญญานที่เป็นปัจจุบัน (อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/๒๗/๑๔, อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๒๘๔/๑๘๐)

วิญญานที่เป็นภายนอกตน : วิญญานของสัตว์อื่น บุคคลอื่น ที่เกิดในตน มีเฉพาะบุคคล, วิญญานที่มีตัณหาและทิฏฐิเฉพาะตนของคนอื่น

ในชั้นธวิภังค์ วิญญานชั้นธ กล่าวถึง วิญญานที่เป็นภายนอกตน ว่า วิญญานใดของสัตว์อื่น ของบุคคลอื่นนั้น ๆ ที่เป็นภายในตน มีเฉพาะตน เกิดในตน มีเฉพาะบุคคล ที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฏฐิยึดถือ ได้แก่ จักขุวิญญาน ฯลฯ มโนวิญญาน นี้เรียกว่า วิญญานที่เป็นภายนอกตน (อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/๒๘/๑๔)

วิญญานที่เป็นภายในตน : วิญญานที่เกิดในตน มีเฉพาะตน มีวิญญานที่มีตัณหาและทิฏฐิที่ยึดถือได้แก่ชั้นธ ๕

ในชั้นธวิภังค์ วิญญานชั้นธ กล่าวถึง วิญญานที่เป็นภายในตน ว่า วิญญานใดของสัตว์นั้น ๆ ที่เป็นภายในตน มีเฉพาะตน เกิดในตน มีเฉพาะบุคคล ที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฏฐิยึดถือ ได้แก่ จักขุวิญญาน ฯลฯ มโนวิญญาน นี้เรียกว่า วิญญานที่เป็นภายในตน (อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/๒๘/๑๔)

วิญญานที่เป็นโลกุตตระ: วิญญานที่อยู่พ้นโลก, วิญญานที่เหนือประสาทสัมผัส, วิญญานของพระอริยสาวก

ในโวหารกถา เรื่องพระโวหาร ท่านสกวาที (สก.) ถามปรวาที (ปร.) ว่า พระโวหารของพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าเป็นโลกุตตระใช้ใหม่ ปรวาที (ปร.) ตอบว่า ใช่ สก. ถามว่า พระโวหารของพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า กระทบโสตะที่เป็นโลกุตตระไม่กระทบโสตะที่เป็นโลกียะ รับรู้ได้ด้วยวิญญานที่เป็นโลกุตตระ รับรู้ไม่ได้ด้วยวิญญานที่เป็นโลกียะ พระอริยสาวกรับรู้ได้ แต่ปุถุชนรับรู้ไม่ได้ใช้ใหม่ ปร. ตอบว่า ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น ฯลฯ (อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๓๔๗/๓๒๙)

วิญญานที่เป็นอกุศล: วิญญานที่วิบาก มีผลที่ไม่ปราถนา ไม่นำยินดี มีผลเร้าร้อน เป็นทุกข์

ในมหาวรรค ปุคคลกถา สกวาที (สก.) ถามปรวาที (ปร.) ว่า ญาณที่เป็นอกุศลมีผล มีวิบาก มีผลไม่น่าปรารถนา มีผลไม่น่ายินดีมีผลไม่น่าพอใจ มีผลเร่าร้อน มีทุกข์ เป็นกำไร มีทุกข์เป็นวิบากใช้ไหม ปรวาที (ปร.) ตอบว่า ใช่(อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๑๐๒/๕๘)

ญาณที่เป็นอดีต: ญาณชั้นที่เป็นอดีต, ญาณอดีตที่ดับไปแล้ว หายไปแล้ว แปรผันไปแล้ว สูญไปแล้ว

ในชั้นวิภังค์ ญาณชั้น กล่าวถึง ญาณที่เป็นอดีต ญาณใดล่วงไปแล้ว ดับไปแล้ว ปราศจากไปแล้ว แปรไปแล้ว ถึงความดับแล้วถึงความดับสิ้นแล้ว ที่เกิดขึ้น ปราศจากไปแล้ว ที่เป็นอดีต สงเคราะห์เข้ากับส่วนอดีต ได้แก่ จักขุญาณ โสต ญาณ ฆานญาณ ชีวหาญาณ กายญาณและมโนญาณ นี้เรียกว่า ญาณที่เป็นอดีต (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๒๗/๑๔, อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๒๘๔/๑๘๐,๓๗/๒๘๗/๑๘๗)

ญาณที่เป็นอนาคต : ญาณอนาคตที่ยังไม่เกิด ยังไม่มี ยังไม่เกิดพร้อม ยังไม่บังเกิดยังไม่บังเกิดขึ้น ยังไม่ปรากฏ, ญาณชั้น

ในชั้นวิภังค์ ญาณชั้น กล่าวถึง ญาณที่เป็นอนาคต ญาณใดยังไม่เกิด ยังไม่เป็น ยังไม่เกิดพร้อม ยังไม่บังเกิด ยังไม่บังเกิดเฉพาะ ยังไม่ปรากฏ ยังไม่เกิดขึ้น ยังไม่เกิดขึ้นพร้อม ยังไม่ตั้งขึ้น ยังไม่ตั้งขึ้นพร้อมที่เป็นอนาคต สงเคราะห์เข้ากับส่วนอนาคต ได้แก่ จักขุญาณ ฯลฯ มโนญาณนี้เรียกว่า ญาณที่เป็นอนาคต (อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/๒๗/๑๔, อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๒๘๔/๑๘๐,๓๗/๒๘๗/๑๘๗)

ญาณธาตุ: ธาตุคือความรู้อารมณ์, ญาณในธาตุ ๖

ตัวอย่างในติดถายตนะสูตร กล่าวถึงธรรมที่แสดงไว้ว่า “ธาตุ ๖ ประการ” ใคร ๆ ข่มไม่ได้ ไม่มัวหมอง ไม่ถูกตำหนิ ไม่ถูกสมณพราหมณ์ผู้รู้แจ้งคัดค้านเพราะอาศัยอะไร เราจึงกล่าวไว้เช่นนั้น ธาตุ ๖ ประการนี้ คือ ปฐวีธาตุ (ธาตุดิน)อาโปธาตุ (ธาตุน้ำ) เตโชธาตุ (ธาตุไฟ) วาโยธาตุ (ธาตุลม) อากาสธาตุ (ธาตุอากาศ) ญาณธาตุ (ธาตุญาณ) เพราะอาศัยคำที่เรากล่าวไว้ว่า ธรรมที่เราแสดงไว้ว่า “ธาตุ ๖ ประการนี้” ใคร ๆ ข่มไม่ได้ ไม่มัวหมอง ไม่ถูกตำหนิ ไม่ถูกสมณ-พราหมณ์ผู้รู้แจ้งคัดค้าน เราจึงกล่าวไว้เช่นนั้น(ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๒๕/๓๒๔,ม.อุ.ป.(ไทย)๑๔/๑๐๐/๑๑๘, ม.อุ.ป.(ไทย) ๑๔/๓๔๔/๔๐๓,๑๔/๓๘๖/๔๓๘,ส.ข.(ไทย)๑๗/๔/๑๖, ๑๗/๔๕/๖๓,๑๗/๕๓/๗๖,๑๗/๕๔/๗๗,ส.ข.(ไทย)๑๘/๓๔๔/๓๗๓,อง.ทุก.(ไทย)๒๐/๖๒/๒๔๑, ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๗๙/๒๓๔)

ญาณนิमित: นิमितในญาณ, การพิจารณาญาณนิमितความเป็นภัย

ในมหาวรรค ญาณกถา ญาณัตตยนิทเทส พระสารีบุตรผู้อธิบายได้กล่าวว่า พระโยคาวจรเมื่อพิจารณาเวทนานิमित สัญญานิमित สังขารนิमित ญาณนิमित จักขุ เมื่อพิจารณาชรามณนิमितโดยความเป็นภัย ถูกต้องแล้ว ๆ ย่อมเห็นความเสื่อม เพราะจิตโน้มไปในนิพพานที่ไม่มีนิमित (ขุ.ปา.(ไทย)๓๑/๗๙/๑๓๔)

ญาณเป็นบุคคล : ญาณคือตัวตน บุคคล เรา เขา

ในมหาบรรค ปุคคลกถา กล่าวถึงสกวาทิ (สก.) ถามปรวาทิ (ปร.) ว่า วิญญานเป็น บุคคล บุคคลอาศัยวิญญาน บุคคลเป็นอื่นจากวิญญาน วิญญานอาศัยบุคคลใช้ใหม่ ปรวาทิ (ปร.) ตอบว่า ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น (อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๔๘/๓๒)

วิญญานเป็นอนัตตา: วิญญานไม่ใช่ตัวตน เรา เขา

ในเอกาทสมวรรค อิทังทุกขันตติกา สกวาทิ (สก.) ถามปรวาทิ (ปร.) ว่า เมื่อเปล่งวาจา ว่า “เวทนาเป็นอนัตตา สัญญา สังขาร วิญญานเป็นอนัตตา” แต่ญาณว่า “วิญญานเป็นอนัตตา” ไม่ดำเนินไปใช้ใหม่ ท่านปรวาทิ (ปร.) ตอบว่า ใช่ (อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๖๑๙/๖๗๖)

วิญญานพร้อมด้วยอาหาร:กรรมวิญญาน, วิญญานที่สหระคตด้วยตัณหาและทิวฐิตีที่มีความแปรผัน เป็นอารมณ์พร้อมด้วยปัจจัยมีอวิชาและอโยนิโสมนสิการ เป็นต้น

ในพีชสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสวิญญานพร้อมด้วยอาหารว่า “ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายพึงเห็นวิญญานฐิตี ๔ คือ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาน เหมือนปฐวีธาตุ พึงเห็นความกำหนดด้วยอำนาจความเพลิตเพลินเหมือนอาโปธาตุ พึงเห็นวิญญานพร้อมด้วยอาหาร เหมือนพีช ๕ ชนิด คือ (๑) พีชเกิดจากเหง้า (๒) พีชเกิดจากลำต้น (๓) พีชเกิดจากตา (๔) พีชเกิดจากยอด (๕) พีชเกิดจากเมล็ด (ส.ข.(ไทย)๑๗/๕๔/๗๗, ส.ข.อ.(บาลี) ๒/๕๓/๒๙๙)

วิญญานไม่เที่ยง: วิญญานไม่ถาวร, วิญญานไม่เป็นอมตะ

ในเอกาทสมวรรค อิทังทุกขันตติกา กล่าวถึงสกวาทิ (สก.) ถามปรวาทิ (ปร.) ถึงเรื่อง วิญญานไม่เที่ยงว่า เมื่อเปล่งวาจาว่า “เวทนาไม่เที่ยง สัญญา สังขาร วิญญานไม่เที่ยง” ญาณว่า “วิญญานไม่เที่ยง” จึงดำเนินไปใช้ใหม่ ปรวาทิ (ปร.) ตอบว่า ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น (อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๖๑๙/๖๗๖)

วิญญานไม่มีที่สุด : วิญญานัญญาจยตนณาน, ฌานอันกำหนดวิญญานหาที่สุดมิได้เป็นอารมณ์

ในฉานวิภังค์ สุตตันตภาษณีย์ กล่าวถึงวิญญานไม่มีที่สุดว่า เพราะก้าวล่วงอากาสาณัญญาจยตนนะได้โดยประการทั้งปวง จึงได้บรรลุวิญญานัญญาจยตนนะโดยบริกรรมว่า “วิญญานไม่มีที่สุด” (อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/๖๑๐/๔๑๑)

วิญญานสูตร : พระสูตรว่าด้วยวิญญาน พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตวัน ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า วิญญานเป็นปัจจัยแห่งนามรูป เหมือนต้นไม้ใหญ่มีรากหยั่งลงลึก และแผ่ไปรอบ ๆ รากย่อมคูดอาหารไปเลี้ยงลำต้น ต้นไม้ย่อมเจริญ ตรงกันข้าม ถ้าภิกษุพิจารณาเห็นโทษในธรรมที่เป็นปัจจัยแห่งสังโยชน์อยู่ นามรูปย่อมไม่หยั่งลง เพราะนามรูปดับ สหายตนะเป็นต้นจึงดับ เหมือนต้นไม้ใหญ่ที่ถูกตัดรากถอนโคน (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๕๙/๑๑๒)

วิญญานสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยวิญญาน พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตวัน ได้ทรงแสดงธรรมแก่ท่านพระราหุลว่า วิญญาน ๖ มีจักขุวิญญานเป็นต้นไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดาเป็นต้น (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๙๐/๒๙๑)

วิญญานสูตร^๓ : พระสูตรว่าด้วยวิญญาน พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย จักขุวิญญาน (ความรู้้อารมณ์ทางตา)ไม่เที่ยง มีความแปรผัน มีภาวะโดยอาการอื่น โสตวิญญาน

(ความรู้้อารมณ์ทางหู) ฯลฯ ขานวิญญาน (ความรู้้อารมณ์ทางจมูก)... ชิวหาวิญญาน (ความรู้้อารมณ์ทางลิ้น)... กายวิญญาน (ความรู้้อารมณ์ทางกาย) ... มโนวิญญาน (ความรู้้อารมณ์ทางใจ) ไม่เที่ยง มีความแปรผัน มีภาวะโดยอาการอื่นผู้ใด ฯลฯ ตราบเท่าที่ยังไม่ทำให้แจ้งโสตาปัตติผล ธรรมเหล่านี้ของผู้ใด ฯลฯ ตราบเท่าที่ยังไม่ทำให้แจ้งโสตาปัตติผล ผู้ใด ฯลฯ จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๓๐๔/๓๒๒)

วิญญานสูตร^๕ : พระสูตรว่าด้วยวิญญาน พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ความเกิดขึ้น ความตั้งอยู่ ...แห่งจักขุวิญญาน ฯลฯ เป็นความปรากฏแห่งขราและมรณะ ฯลฯ ความเกิดขึ้น ความตั้งอยู่ ... แห่งมโนวิญญาน ฯลฯ เป็นความปรากฏแห่งขราและมรณะ ส่วนความดับ ... แห่งจักขุวิญญาน ฯลฯ เป็นความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งขราและมรณะ ฯลฯ ความดับ ... แห่งมโนวิญญาน ฯลฯ เป็นความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งขราและมรณะ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๓๑๔/๓๒๙)

วิญญานสูตร^๕ : พระสูตรว่าด้วยวิญญาน พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ฉันทราคะในจักขุวิญญาน นี้เป็นความเศร้าหมองแห่งจิต ฉันทราคะในโสตวิญญาน ฯลฯ ฉันทราคะในขานวิญญาน ... ฉันทราคะในชิวหาวิญญาน ... ฉันทราคะในกายวิญญาน ... ฉันทราคะในมโนวิญญาน นี้เป็นความเศร้าหมองแห่งจิต เมื่อใด ภิกษุละความเศร้าหมองแห่งจิตในฐานะ ๖ ประการนี้ได้เมื่อนั้น จิตของเธอที่น้อมไปในเนกขัมมะ อันเนกขัมมะอบรมแล้ว ควรแก่การงานปรากฏในธรรมที่ควรทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันรู้ยิ่ง (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๓๒๔/๓๓๖)

วิญญานหยาบ วิญญานละเอียด : วิญญานหยาบเป็นวิญญานที่เป็นอกุศล, วิญญานละเอียดเป็นวิญญานที่เป็นกุศลและอัพยาภต
ในชั้นธัมมิก สุตตันตปิฎกนี้ วิญญานชั้น ๖ กล่าวถึงวิญญานหยาบวิญญานละเอียดว่าวิญญานที่เป็นอกุศลเป็นวิญญานหยาบ วิญญานที่เป็นกุศลและอกุศลเป็นวิญญานหยาบ วิญญานที่เป็นอัพยาภตเป็นวิญญานหยาบ วิญญานที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาและทุกขเวทนาเป็นวิญญานหยาบวิญญานของผู้ไม่เข้าสมาบัติเป็นวิญญานหยาบ วิญญานที่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นวิญญานหยาบ ส่วนวิญญานที่เป็นกุศลและอัพยาภตเป็นวิญญานละเอียด วิญญานที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาและอทุกขมสุขเวทนาเป็นวิญญานละเอียด วิญญานที่สัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนาเป็นวิญญานละเอียด วิญญานของผู้เข้าสมาบัติเป็นวิญญานละเอียด วิญญานที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นวิญญานละเอียด (อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/๒๙/๑๔)

วิญญานหาที่สุตมิได้ : ฌานอันกำหนดวิญญานหาที่สุตมิได้เป็นอารมณ์,ภพของผู้เข้าฌาน

ในอัฐกนาครสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงคหบดีชาวอัฐกนคร เกี่ยวกับวิญญานัญญาตนนะว่า ภิกษุล่วงอากาศานัญญาตนฌานโดยประการทั้งปวง บรรลุวิญญานัญญาตนฌานโดยกำหนดว่า “วิญญานหาที่สุตมิได้” อยู่ ภิกษุนั้นพิจารณาเห็นดังนี้ ย่อมรู้ชัดว่า ‘แม้วิญญานัญญาตนฌานนี้แล ก็ถูกปรุจแต่งแล้ว ก็สิ่งใดสิ่งหนึ่งที่ปรุจแต่งขึ้นในธรรมนั้นแล้ว ย่อมบรรลุความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย หากยังไม่บรรลุ

ความสิ้นไปแห่งอัสวะทั้งหลาย ก็จะเป็นโอปปาติกะ เพราะสังโยชน์ เบื้องต่ำ ๕ ประการสิ้นไป ด้วยความยินดีเพลิดเพลินในธรรมนั้น ๆ จักปรินิพพานในภพนั้น ไม่หวนกลับมาจากโลกนั้นอีก (อง.เอกาทศก.(ไทย)๒๔/๑๖/๔๓๐)

วิญญานอัญญาณสูตร : พระสูตรว่าด้วยความไม่รู้ในวิญญาน ปรินิพพานชื่อวัจฉโคตรเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคผู้ประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันแล้วทูลถามว่า อะไรเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้ทิฐิที่ว่า โลกเที่ยงหรือโลกไม่เที่ยงเป็นต้น พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า เหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดทิฐินั้น คือความไม่รู้ในวิญญาน ในความเกิด ในความดับและในปฏิบัติ ทำให้ถึงความดับแห่งวิญญาน(ส.ช.(ไทย) ๑๗/๖๑๑/๓๗๘)

วิญญานอันบริสุทธิ : วิญญานที่รู้ว่า ‘สุข’ บ้าง รู้ว่า ‘ทุกข์’ บ้าง รู้ว่า ‘อทุกขมสุข’ บ้าง ในธาวุวิภังคสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงวิญญานอันบริสุทธิว่า วิญญานอันบริสุทธิ ผุดผ่อง เหลืออยู่ บุคคลย่อมรู้เรื่องอะไร ๆ ได้ด้วยวิญญานนั้น คือรู้ว่า ‘สุข’ บ้าง รู้ว่า ‘ทุกข์’ บ้าง รู้ว่า ‘อทุกขมสุข’ บ้าง เพราะอาศัยผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งสุขเวทนา สุขเวทนาจึงเกิด บุคคลนั้นเมื่อเสวยสุขเวทนา ย่อมรู้ชัดว่า ‘เราเสวยสุขเวทนาอยู่’ รู้ชัดว่า ‘เพราะผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งสุขเวทนานั้นนั่นแลดับ สุขเวทนาที่เกิดเพราะอาศัยผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งสุขเวทนา ที่เสวยอยู่อันเกิดจากผัสสะนั้นก็ดับคือสงบไป’ (ม.อ.(ไทย)๑๔/๓๕๔/๔๐๘)

วิญญานอัปปัจจิกขัมมสูตร : พระสูตรว่าด้วยความไม่เห็นประจักษ์ในวิญญาน พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ กรุงสาวัตถี ตรัสว่า วัจฉะ เพราะความไม่เห็นประจักษ์ในวิญญานเพราะความไม่เห็นประจักษ์ในเหตุเกิดแห่งวิญญาน เพราะความไม่เห็นประจักษ์ใน ความดับแห่งวิญญาน เพราะความไม่เห็นประจักษ์ในปฏิบัติทำให้ถึงความดับแห่ง วิญญาน ทิฐิหลายอย่างเหล่านี้จึงเกิดขึ้นในโลกว่า ‘โลกเที่ยงหรือโลกไม่เที่ยง ฯลฯหรือหลังจากตายแล้วตถาคตจะว่าเกิดอีกก็มีใช่ จะว่าไม่เกิดอีกก็มีใช่’ วัจฉะ นี้แล เป็นเหตุเป็นปัจจัยให้ทิฐิหลายอย่างเหล่านี้เกิดขึ้นในโลกว่า ‘โลกเที่ยงหรือโลกไม่เที่ยง โลกมีที่สุดหรือโลกไม่มีที่สุดชัวยกับสรีระเป็นอย่างเดียวกันหรือชัวยกับสรีระเป็นคนละอย่างกัน หลังจากตายแล้วตถาคตเกิดอีก หรือหลังจากตายแล้วตถาคตไม่เกิดอีก หลังจากตายแล้วตถาคตเกิดอีกและไม่เกิดอีกหรือหลังจากตายแล้วตถาคตจะว่าเกิดอีกก็มีใช่ จะว่าไม่เกิดอีกก็มีใช่” (ส.ช.(ไทย) ๑๗/๖๖๑/๓๘๓)

วิญญานอาศัยบุคคล : บุคคลเป็นที่อาศัยของวิญญาน, อยู่ในภทสนทนากับของ สกวาที (สก.) กับ ปรวาที (ปร.)

ในปุคคลกถา กล่าวถึง สก. กล่าวกับ ปร. ว่า ท่านจงรับนิคคหะ ว่า หากท่านยังรู้บุคคลได้โดยสังจิกิฏฐุปรมัตถ์ ดังนั้น ท่านจึงควรยอมรับว่า “วิญญานอาศัยบุคคล” ท่านกล่าวคำขัดแย้งใดในตอนต้นนั้นว่า “ข้าพเจ้ายอมรับว่า ข้าพเจ้ายังรู้บุคคลได้โดยสังจิกิฏฐุปรมัตถ์ แต่ไม่ยอมรับว่า วิญญานอาศัยบุคคล” คำนั้นของท่านผิด (อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๔๘/๓๒)

วิญญานัญญาณตนกิริยา : กิริยาอันกำหนดวิญญานหาที่สุดมิได้เป็นอารมณ์

ตัวอย่างในติกปัญฐาน ปัญหาาร กล่าวถึงสภาวะธรรมที่เป็นเหตุให้เกิดวิบากเป็นปัจจัย แก่สภาวะธรรมที่ไม่เป็นวิบากและพิจารณาพรรค พิจารณาบุคคลที่เคยสั่งสมไว้ดีแล้ว พิจารณากิเลสที่ละได้แล้ว รู้กิเลสที่เคยเกิดขึ้น เห็นแจ้งขั้นที่เป็นเหตุให้เกิดวิบากโดย เป็นสภาวะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา รู้จิตของบุคคลผู้มีความพร้อมด้วยจิตที่เป็น วิบากด้วยเจตปรีชญาณ อากาสาณัญจายตนกุตลเป็นปัจจัยแก่วิญญาณัญจายตน กิริยาโดยอรัมมณปัจจัย พระอรหันต์เห็นแจ้งจักขุโดยเป็นสภาวะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ฯ เห็นรูปด้วยทิพพจักขุ ฟังเสียงโสตทิพย์ ฯ ปฏิสนธิ จุตติ และนิพพาน ด้วยเจตปรีชญาณ อากาสาณัญจายตนกิริยาเป็นปัจจัยแก่วิญญาณัญจายตนกิริยาโดย อรัมมณปัจจัย (อภิ.ป.(ไทย)๔๐/๙๓/๗๔๙, อภิ.ป.(ไทย)๔๐/๙๔/๗๔๙, อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/๔๑๐/๒๖๐, อภิ.ป.(ไทย)๔๑/๔๘/๓๔๑)

วิญญาณัญจายตนกุตล: กุตลอันกำหนดวิญญาณหาที่สุดมิได้เป็นอารมณ

ในติกปัญฐาน วิญญาณัญจายตนกุตล สภาวะธรรมที่เป็นเหตุให้เกิดวิบากเป็นปัจจัยแก่ สภาวะธรรมที่เป็นเหตุให้เกิดวิบากโดยอรัมมณปัจจัย ได้แก่ บุคคลให้ทาน สมาทาน ศีล รักษาอุโบสถแล้วพิจารณาบุคคลนั้น พิจารณาบุคคลที่สั่งสมไว้ดีแล้ว ออกจากมาน แล้วพิจารณามาน พระเสขะพิจารณาโคตรภู พิจารณาโวทาน ออกจากมรรคแล้ว พิจารนามรรค พิจารณาภิเลสที่ละได้ ช่มได้ รู้กิเลสที่เคยเกิดขึ้น เห็นแจ้งขั้นที่เป็น เหตุให้เกิดวิบากโดยเป็นสภาวะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ยินดีเพราะปรารถ ความยินดีเพเลิดเพลินขั้นนั้น ราคะจึงเกิดขึ้น ฯลฯ โทมนัสจึงเกิดขึ้น รู้จิตของบุคคล ผู้มีความพร้อมด้วยจิตที่เป็นเหตุให้เกิดวิบากด้วยเจตปรีชญาณ อากาสาณัญจาย ตนกุตลเป็นปัจจัยแก่วิญญาณัญจายตนกุตลโดยอรัมมณปัจจัย (อภิ.ป.(ไทย)๔๐/ ๙๓/๗๔๘, อภิ.ป.(ไทย)๔๐/๔๐๔/๒๕๘, อภิ.ป.(ไทย)๔๑/๔๖/๓๓๙)

วิญญาณัญจายตนมาน: มานอันกำหนดวิญญาณหาที่สุดมิได้เป็นอารมณ, มานขั้นที่ ๒ ของอรุ ปฎิ

ตัวอย่างในไปฏฐุปาทสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงปริพาชกชื่อไปฏฐุปาทะ พระผู้มี พระภาคตรัสเรื่องแก่ไปฏฐุปาทปริพาชกว่า ภิกษุล่วงอากาสาณัญจายตนมานโดย ประการทั้งปวง บรรลุนิพพานโดยกำหนดว่า วิญญาณหาที่สุดมิได้ สัจ สันญาอันละเอียดประกอบด้วยอากาสาณัญจายตนมานที่มีอยู่ก่อนจะดับไป สัจ สันญาอันละเอียดประกอบด้วยวิญญาณัญจายตนมานจะเกิดขึ้นแทน ภิกษุนั้นมีสัจ สันญาอันละเอียดประกอบด้วยวิญญาณัญจายตนมานในตอนนั้น สันญาอย่างหนึ่ง เกิดเพราะการศึกษา สันญาอีกอย่างหนึ่งดับเพราะการศึกษาอย่างนี้ นี้จัดเป็น การศึกษาอย่างหนึ่ง (ที.สี.(ไทย)๙/๔๑๓/๑๗๙, ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๒๗/๗๓, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๒๘/๗๔, ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๒๙/๗๖)

วิญญาณัญจายตนมานปัญหาสูตร : พระสูตรว่าด้วยปัญหาเรื่องวิญญาณัญจายตนมานพระมหาโมค คัลลานเถระกล่าวไว้ว่า ที่เรียกกันว่า ‘วิญญาณัญจายตนมาน วิญญาณัญจายตน มาน’ วิญญาณัญจายตนมานเป็นอย่างไร ผมนั้นได้มีความคิดดังนี้ว่า ‘ภิกษุในธรรม วินัย นี้ล่วงอากาสาณัญจายตนมานโดยประการทั้งปวงบรรลุนิพพานโดยวิญญาณัญจายตนมาน

โดยกำหนดว่า ‘วิญญาณหาที่สุตมิได้’ นี้เรียกว่า ‘วิญญาณัญจายตนฌาน’ ผมนั้นล่วง
 อากาสนัญจายตนฌานโดยประการทั้งปวง บรรลุวิญญาณัญจายตนฌานโดยกำหนด
 ว่า ‘วิญญาณหาที่สุตมิได้’ เมื่อผมอยู่ด้วยวิหารธรรมนี้ สัจญาณนสิกการประกอบด้วย
 อากาสนัญจายตนฌานก็ปรากฏขึ้น ผู้มีอายุทั้งหลาย ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคเสด็จ
 มาหาผมด้วยฤทธิ์แล้วได้ตรัสว่า ‘โมคคัลลานะผู้เป็นพราหมณ์ โมคคัลลานะผู้เป็น
 พราหมณ์ เธออย่าประมาทวิญญาณัญจายตนฌาน จงดำรงจิตไว้ในวิญญาณัญจาย
 ตนฌาน จงทำจิตให้เป็นหนึ่งผุดขึ้นในวิญญาณัญจายตนฌาน จงตั้งจิตให้มั่นใน
 วิญญาณัญจายตนฌาน’ ต่อมาผมนั้นล่วงอากาสนัญจายตนฌานโดยประการทั้งปวง
 บรรลุวิญญาณัญจายตนฌานโดยกำหนดว่าวิญญาณหาที่สุตมิได้’ ก็บุคคลเมื่อจะพูด
 ให้ถูก ฟังพูดว่า พระสาวกผู้ที่พระศาสดาทรงอนุเคราะห์แล้ว ถึงความเป็นผู้รู้ที่
 ยิ่งใหญ่ บุคคลเมื่อจะพูดให้ถูก ฟังพูดถึงผมว่า พระสาวกผู้ที่พระศาสดาทรง
 อนุเคราะห์แล้ว ถึงความเป็นผู้รู้ที่ยิ่งใหญ่ (ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๓๗/๓๕๓)

วิญญาณัญจายตนธาตุ: ธาตุที่กำหนดวิญญาณเป็นอารมณ์, วิญญาณัญจายตนธาตุอาศัยอา
 กาสนัญจายตนสมาบัติ จึงปรากฏ ได้, เป็นหนึ่งในธาตุ ๗ ประการ
 ในสัตตธาตุ พระผู้มีพระภาคตรัสถึงธาตุ ๗ แก่ภิกษุทั้งหลาย ว่า (๑) อากาธาตุ ธาตุ
 คือแสงสว่าง ซึ่งเป็นชื่อของอาโลกกสิณ (๒) สุกธาตุ ฌานพร้อมทั้งอารมณ์ที่เกิดขึ้น
 เพราะบริการโดยเพ่งสุกกสิณ สุกธาตุอาศัย ความไม่งามจึงปรากฏได้ (๓) อา
 กาสนัญจายตนธาตุ ธาตุที่กำหนดอากา คือความว่างอันหาที่สุตมิได้เป็นอารมณ์
 (๔) วิญญาณัญจายตนธาตุ ธาตุที่กำหนดวิญญาณเป็นอารมณ์ (๕) อากิญจัญญายตน
 ธาตุ ธาตุที่กำหนดความไม่มีอะไรเหลือเป็นอารมณ์ (๖) เนวสัณญานาสัญญายตนธาตุ
 ธาตุที่เข้าถึงภาวะที่มีสัจญาก็มิใช่ ไม่มีสัจญาก็มิใช่ (๗) สัจญาเวทิตินิโรธธาตุ ความ
 ดับขันธ ๔ ขันธ เป็นชื่อของนิโรธสมาบัติ (ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๙๕/๑๘๐, ขุ.ม.อ. (บาลี) ๗/
 ๙๗)

วิญญาณัญจายตนพรหม: พรหมที่เกิดด้วยอำนาจวิญญาณัญจายตนะ
 ในมูลปริยายสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงถึงวิญญาณัญจายตนพรหมว่า ‘เพราะเขา
 ไม่ได้กำหนดรู้’ หมายรู้วิญญาณัญจายตนพรหมโดยความเป็นวิญญาณัญจายตนพรหม
 ครั้นหมายรู้วิญญาณัญจายตนพรหมโดยความเป็นวิญญาณัญจายตนพรหมแล้ว
 กำหนดหมายซึ่งวิญญาณัญจายตนพรหม กำหนดหมายในวิญญาณัญจายตนพรหม
 กำหนดหมายนอกวิญญาณัญจายตนพรหม กำหนดหมายวิญญาณัญจายตนพรหมว่า
 เป็นของเรา ยินดีวิญญาณัญจายตนพรหม (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔/๒๕๔๙)

วิญญาณัญจายตนภพ: ภพอันกำหนดวิญญาณหาที่สุตมิได้เป็นอารมณ์,ภพที่สัตว์ได้วิญญาณัญจายต
 ณะมาเกิด
 ในเนวสัณญานาสัญญายตนกถา เรื่องวิญญาณัญจายตภพ ตามที่สกวาทิ (สก.) กล่าว
 ถึงปรวาทิ (ปร.) ว่า วิญญาณัญจายตนภพ ฯลฯ อากิญจัญญายตนภพ เป็นภพที่มีขันธ
 ๔ แต่ท่านไม่ยอมรับว่า “ในอากิญจัญญายตนภพ สัจญามีอยู่” ใช่ไหม ปร.ตอบว่า ไม่
 ควรกล่าวอย่างนั้น (อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๓๘๖/๓๕๕)

วิญญานัญญาตนภูมิ: ภูมิอันกำหนดวิญญานหาที่สุดมิได้เป็นอารมณ์, ธรรมคือจิตและเจตสิกของบุคคลผู้เข้าวิญญานัญญาตนะ ผู้ปฏิบัติในวิญญานัญญาตนภูมิ

ในสังขารูปัตติสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงถึงภิกษุเป็นผู้ประกอบด้วยศรัทธา ประกอบด้วยศีลประกอบด้วยสุตะ ประกอบด้วยจาคะ ประกอบด้วยปัญญา ภิกษุนั้น ได้ฟังว่า ‘เทพผู้เข้าถึงวิญญานัญญาตนภูมิมีอายุยืน ดำรงอยู่นาน มีความสุขมาก’ ภิกษุนั้นมีความปรารถนาอย่างนี้ว่า ‘โอหนอ หลังจากตายแล้ว เราพึงเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับเทพผู้เข้าถึงวิญญานัญญาตนภูมิ’ ภิกษุทั้งหลาย มรรคนี้ ปฏิบัติทานนี้ เป็นไปเพื่อความเกิดขึ้นในเทพผู้เข้าถึงวิญญานัญญาตนภูมินั้น (ม.อุ.ป.(ไทย)๑๔/๑๗๓/๒๑๓)

วิญญานัญญาตนวิบาก: วิบากจิตของวิญญานัญญาตนะกุศลจิต, วิบากอันกำหนดวิญญานหาที่สุดมิได้เป็นอารมณ์

ในติกปัฏฐาน วิปากติกะ ปัญหาวาร กล่าวถึงวิญญานัญญาตนวิบากว่า สภาวะธรรมที่เป็นเหตุให้เกิดวิบากเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นวิบากโดยอาร์มมณปัจจัย ได้แก่บุคคลเห็นแจ้งขั้นที่หนึ่งเป็นเหตุให้เกิดวิบากโดยเป็นสภาวะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ยินดี เพลิดเพลิน เพราะปรารถนาความยินดีเพลิดเพลินขั้นนั้น รากะจึงเกิดขึ้น ฯลฯ โทมนัสจึงเกิดขึ้น เมื่อกุศลและอกุศลดับไปแล้วจิตตูปบาทที่เป็นวิบากจึงเกิดขึ้นโดยเป็นตถารมณ อากาสนัญญาตนกุศลเป็นปัจจัยแก่วิญญานัญญาตนวิบากโดยอาร์มมณปัจจัย ฯลฯ อากัญญาตนกุศลเป็นปัจจัยแก่เนวสัญญานาสัญญาตนวิบากโดยอาร์มมณปัจจัย (อภิ.ป.(ไทย)๔๐/๕๓/๘๑๘, อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/๙๓/๗๔๘, อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๔๖/๓๔๐, อภิ.ป.(ไทย) ๔๓/๔๔๗/๒๖๗)

วิญญานัญญาตนวิบากและกิริยา: วิบากและกิริยาอันกำหนดวิญญานหาที่สุดมิได้เป็นอารมณ์

ในติกปัฏฐาน เรื่องที่กล่าวถึงกุศลธรรมเป็นปัจจัยแก่อัพยาตธรรม ด้วยอำนาจของอาร์มมณปัจจัยอย่างหนึ่งว่า อากาสนัญญาตนกุศล เป็นปัจจัยแก่วิญญานัญญาตนวิบากและกิริยา ด้วยอำนาจของอาร์มมณปัจจัย อากัญญาตนกุศล เป็นปัจจัยแก่เนวสัญญานาสัญญาตนวิบากและกิริยา ด้วยอำนาจของอาร์มมณปัจจัย (อภิ.ป.(ไทย)๔๐/๔๐๖/๒๕๙)

วิญญานัญญาตนสมาบัติ: สมาบัติกำหนดวิญญานหาที่สุดมิได้เป็นอารมณ์

ตัวอย่างในมหาปรินิพพานสูตรเรื่องพุทธปรินิพพานกล่าวถึงวิญญานัญญาตนสมาบัติว่า พระผู้มีพระภาคทรงเข้าปฐมฌาน ออกจากปฐมฌานทรงเข้าทุติยฌาน ออกจากทุติยฌาน ทรงเข้าตติยฌาน ออกจากตติยฌาน ทรงเข้าจตุตถฌาน ออกจากจตุตถฌาน ทรงเข้าอากาสนัญญาตนสมาบัติ ออกจากอากาสนัญญาตนสมาบัติ ทรงเข้าวิญญานัญญาตนสมาบัติออกจากวิญญานัญญาตนสมาบัติทรงเข้าอากัญญาตนสมาบัติ ออกจากอากัญญาตนสมาบัติ ทรงเข้าเนวสัญญานาสัญญาตนสมาบัติ ออกจากเนวสัญญานาสัญญาตนสมาบัติ ทรงเข้าสัญญาเวทิตนิโรธ(ที่.ปา.(ไทย)๑๐/๒๑๙/๑๖๗, ส.ส.(ไทย)๑๕/๑๘๖/๒๖๐, ข.ป.(ไทย)๓๑/๖/

๑๓,ช.ป.(ไทย)๓๑/๑๘/๒๖,ช.ป.(ไทย)๓๑/๒๒/๓๐,ช.ป.(ไทย)๓๑/๑๒๓/๑๙๒,ช.ป.
(ไทย)๓๑/๒๒๒/๓๗๔)

วิญญาณัญจายตนสัญญา: สัญญาอันกำหนดวิญญาณัญจายตนะหาที่สุคมีได้เป็นอารมณ์

ตัวอย่างในสังคีตสูตร พระสารีบุตรกล่าวว่า อนุปปพนิโรธ ความดับไปตามลำดับ ๙ ประการ ว่า (๑) กามสัญญาของผู้เข้าปฐมฌานดับไป(๒) วิตก วิจารณ์ของผู้เข้าทุติยฌานดับไป (๓) ปิตติของผู้เข้าตติยฌานดับไป (๔) ลมหายใจเข้า ลมหายใจออกของผู้เข้าจตุตถฌานดับไป (๕) รูปสัญญาของผู้เข้าอากาसानัญจายตนฌานดับไป (๖) อากาसानัญจายตนสัญญาของผู้เข้าวิญญาณัญจายตนฌานดับไป (๗) วิญญาณัญจายตนสัญญาของผู้เข้าอากิญจัญญายตนฌานดับไป (๘) อากิญจัญญายตนสัญญาของผู้เข้าเนวสัญญานาสัญญายตนฌานดับไป (๙) สัญญาและเวทนาของผู้เข้าสัญญาเวทิตนิโรธดับไป นี้แล คือธรรมหมวดละ ๙ ประการ ที่พระผู้มีพระภาคผู้ทรงรู้ ทรงเห็น เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ตรัสไว้โดยชอบแล้วพวกเราทั้งหมดนี้ แหละพังสังคายนา ไม่พึงวิวาทกันในธรรมนั้น เพื่อประโยชน์เพื่อเกื้อกูล เพื่อสุขแก่ เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๔๔/๓๕๘,ม.อุ.(ไทย)๑๔/๙๔/๑๑๓, อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๘๒๕/๘๖๑)

วิญญาณัญจายตนสูตร : พระสูตรว่าด้วยวิญญาณัญจายตนฌาน ท่านพระอานนที่ได้ถามท่านพระสารีบุตรผู้อยู่ ณ วัดพระเชตุวันว่า อินทรีย์ของท่านมองใฝ่ยั้งนัก สีหน้าก็บริสุทธิ์ผุดผ่อง วันนี้ ท่านอยู่ด้วยวิหารธรรมอะไร เมื่อท่านพระสารีบุตรตอบว่า วันนี้ ผมล่วงอากาसानัญจายตนฌานโดยประการทั้งปวงเข้าวิญญาณัญจายตนฌาน(ฌานอันกำหนดวิญญาณหาที่สุคมีได้เป็นอารมณ์) โดยกำหนดว่า วิญญาณหาที่สุคมีได้อยู่ ผมนั้นไม่ได้คิดว่า เราเข้าวิญญาณัญจายตนฌานอยู่ หรือเข้าวิญญาณัญจายตนฌานแล้ว หรือว่า ออกจากวิญญาณัญจายตนฌานแล้ว จึงกล่าวชมว่า เพราะท่านพระสารีบุตรถอนอหังการ มมังการและมานานุสัยออกได้นานแล้ว จึงไม่มีความคิดเช่นนั้น (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๓๓๗/๓๔๕)

วิญญาณัญจายตนะ: ฌานอันกำหนดวิญญาณหาที่สุคมีได้เป็นอารมณ์

ตัวอย่างในพรหมชาลสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงทิวฐิ ๖๒ อุกเฉตวาตะ กล่าวถึงวิญญาณัญจายตนฌานว่า สมณะหรือพราหมณ์คนอื่นกล่าวกับสมณะหรือพราหมณ์คนนั้นว่า ‘ท่านผู้เจริญ อตตาทที่ท่านพูดถึงนั้นมีจริง เราไม่ปฏิเสธว่าไม่มี แต่อัตตานั้นไม่ใช่ขาดสูญเด็ดขาดเพราะเหตุเพียงเท่านี้ ยังมีอัตตาอื่นที่ถึงขั้น อากิญจัญญายตนะ โดยกำหนดว่าไม่มีอะไร เพราะล่วงวิญญาณัญจายตนะได้โดยประการทั้งปวง ท่านยังไม่รู้ไม่เห็น แต่เรารู้เราเห็น อัตตานั้นหลังจากตายแล้ว จะขาดสูญพินาศไม่เกิดอีก ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ อัตตาทจึงขาดสูญเด็ดขาด’ สมณพราหมณ์พวกหนึ่งบัญญัติความขาดสูญ ความพินาศ และความไม่เกิดอีกของสัตว์อย่างนี้ (ที.สี.(ไทย)๙/๘๘/๓๖,ที.สี.(ไทย)๙/๙๐/๓๖, ม.อุ.(ไทย)๑๔/๙๔/๑๑๓,ส.นิ.(ไทย)๑๖/๑๕๒/๒๕๑, อง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๑๑๗/๓๖๐,อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/๖๑๑/๔๑๗,อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๓๒๙/๒๕๕,อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๔๓๒/๔๖๓,อภิ.ป.(ไทย)๔๐/๕๓/๘๑๘,อภิ.ป.(ไทย)๔๐/๔๒/๒๗๒)

วิญญานัญญาตนะที่เป็นอดีต: ฌานอันกำหนดวิญญานหาที่สุดมิได้เป็นอารมณ์

ในอดีตารัมมณติกะ ปัญหาวาร อารัมมณปัจจย กล่าวถึงสภาวะธรรมที่มีอดีตธรรมเป็นอารมณ์เป็นปัจจยแก่สภาวะธรรมที่มีอดีตธรรมเป็นอารมณ์โดยอารัมมณปัจจย ได้แก่ บุคคลพิจารณาวิญญานัญญาตนะที่เป็นอดีต พิจารณาเนวสัญญานาสัญญาตนะ พิจารณาอิทธิวิญญานที่เป็นอดีตซึ่งมีอดีตธรรมเป็นอารมณ์ พิจารณาเจโตปริยญาณ ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ยถากัมมูปคญาณ พระอริยะพิจารณาภิเลสที่มีอดีตธรรมเป็นอารมณ์ซึ่งละได้แล้ว (อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๒๐/๕๗๔, อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๒๓/๕๗๗)

วิญญานัญญาตนะที่เป็นอนาคต: ฌานอันกำหนดวิญญานที่เป็นอนาคตหาที่สุดมิได้เป็นอารมณ์

ในติกปัฏฐาน อดีตารัมมณติกะ ปัญหาวาร กล่าวถึงสภาวะธรรมที่มีอดีตธรรมเป็นอารมณ์เป็นปัจจยแก่สภาวะธรรมที่มีอนาคตธรรมเป็นอารมณ์โดยอารัมมณปัจจย ได้แก่ บุคคลพิจารณาวิญญานัญญาตนะที่เป็นอนาคตพิจารณาเนวสัญญานาสัญญาตนะ พิจารณาอิทธิวิญญานที่เป็นอนาคตซึ่งมีอดีตธรรมเป็นอารมณ์ พิจารณาเจโตปริยญาณ ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ยถากัมมูปคญาณ เห็นแจ้งขั้นที่ที่เป็นอนาคตซึ่งมีอดีตธรรมเป็นอารมณ์โดยเป็นสภาวะไม่เที่ยง (อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๒๐/๕๗๕)

วิญญานัญญูตติ: ภูมิอันเป็นที่ตั้งแห่งวิญญาน

ในโปสาลมาณวกปัญหา โปสาละมาณพกล่าวกับองค์ผู้สักกะว่า ข้าแต่พระองค์ผู้สักกะ ข้าพระองค์ขอลุกลามถึงญาณของบุคคลผู้ไม่มีรูปสัญญา ผู้ละรูปกายได้ทั้งหมด ผู้พิจารณาทั้งภายในและภายนอกเห็นว่าไม่มีอะไร บุคคลผู้เป็นเช่นนั้น ควรแนะนำอย่างไร พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า โปสาละ ตถาคตรู้ยิ่งซึ่งวิญญานัญญูตติทั้งหมด รู้จักบุคคลนั้นผู้ดำรงอยู่ ผู้น้อมไปแล้ว ผู้มีอาภิวัจฉญาณตนสมาบัตินั้นเป็นที่มุ่งหมาย (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๒๗/๖๓, ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๑๑๒๑/๗๗๑, ขุ.จู.(ไทย) ๓๐/๘๓/๒๘๙)

วิญญาณาหาร: อาหารคือวิญญาน, เป็นหนึ่งในอาหาร ๔ ชนิด

ตัวอย่างในทสุตตรสูตร พระสารีบุตรกล่าวถึงอาหารที่เป็นไปเพื่อการดำรงอยู่ของหมู่สัตว์ผู้เกิดแล้วหรือเพื่ออนุเคราะห์หมู่สัตว์ผู้แสวงหาที่เกิดและเป็นธรรม ๔ ประการที่ควรกำหนดรู้ ได้แก่ (๑) กวฬิงการาหาร อาหารคือคำข้าว ทั้งหยาบและละเอียด (๒) ผัสสาหาร อาหารคือผัสสะ (๓) มโนสัญเจตนาหาร อาหารคือมโนสัญเจตนา (๔) วิญญาณาหาร อาหารคือวิญญาน (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๑๑/๒๘๗, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๕๔/๓๗๖, ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๑/๑๗, ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๒/๑๙, ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๖๓/๑๒๒, ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๗/๓๑, อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๗๓/๔๐, อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๒๙๖/๑๒๗)

วิญญาณูปาทานขันธ: อุปาทานขันธคือวิญญาน

มหาสติปัฏฐานสูตร ธัมมานุปัสสนา กล่าวถึงทุกขโดยย่อว่า อุปาทานขันธ ๕ เป็นทุกข คือ รูปูปาทานขันธ อุปาทานขันธคือรูป เวทูปาทานขันธ อุปาทานขันธคือเวทนา สัญญาอุปาทานขันธ อุปาทานขันธคือสัญญา สังขารูปาทานขันธ อุปาทานขันธคือสังขาร วิญญาณูปาทานขันธ อุปาทานขันธคือวิญญาน เรียกว่าทุกขอริยสัง (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๙๙/๓๒๘, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๑๕/๓๐๐, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๕๕/๓๘๐, ม.ม.(ไทย) ๑๒/๓๐๖/๓๓๘, ม.อ.(ไทย) ๑๔/๘๖/๙๖, ม.อ.(ไทย) ๑๔/๙๙/๑๑๗, ม.อ.(ไทย) ๑๔/๔๓๑/

๔๙๐, ส.ข.(ไทย)๑๗/๒๒/๓๔, ส.ข.(ไทย)๑๗/๔๘/๖๗, ส.ข.(ไทย)๑๗/๕๖/๘๑, ส.ข.(ไทย)๑๗/๘๒/๑๓๔)

วิญญานัญญาจยตนณาน: ฌานที่กำหนดวิญญานอันหาที่สุดมิได้เป็นอารมณ์, ฌานชั้นที่ ๒ ของอรุปรฌาน ๔

ในอนาถปิณฑโกวิทสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงวิญญานัญญาจยตนณาน ว่า ท่านพึงสำเนียงในเรื่องนี้อย่างนี้ว่า ‘เราจักไม่ยึดมั่นวิญญานัญญาจยตนณานและอากิญจัญญาจยตนที่อาศัยวิญญานัญญาจยตนณานของเราจักไม่มี (ม.อ.(ไทย)๑๔/๓๘๖/๔๓๘)

วิญญานัญญาจยตนสัญญา: ความหมายรู้วิญญานัญญาจยตนะ, สัญญาอันกำหนดวิญญานหาที่สุดมิได้เป็นอารมณ์, เป็นหนึ่งในความดับไปแห่งสังขารตามลำดับ ๑๐ ประการ ตัวอย่างรโหคตสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึง วิญญานัญญาจยตนสัญญาว่า เรากล่าวความดับไปแห่งสังขารตามลำดับ คือ (๑) เมื่อภิกษุเข้าปฐมฌาน วาจากดับไป (๒) เมื่อเข้าทุติยฌาน วิตกวิจารณ์ดับไป (๓) เมื่อเข้าตติยฌาน ปีติก็ดับไป (๔) เมื่อเข้าจตุตถฌาน ลมหายใจเข้าและลมหายใจออกก็ดับไป (๕) เมื่อเข้าอากาสนัญญาจยตนณาน รูปสัญญาก็ดับไป (๖) เมื่อเข้าวิญญานัญญาจยตนณาน อากาสนัญญาจยตนสัญญาก็ดับไป (๗) เมื่อเข้าอากิญจัญญาจยตนณาน วิญญานัญญาจยตนสัญญาก็ดับไป (๘) เมื่อเข้าเนวสัญญานาสัญญาจยตนณาน อากิญจัญญาจยตนสัญญาก็ดับไป (๙) เมื่อเข้าสัญญาเวทิตนโรธ สัญญาและเวทนาจดับไป (๑๐) ภิกษุผู้สิ้นอาสวะแล้ว รากะยอมดับไป โทสะยอมดับไป โมหะ ย่อมดับไป (ส.ส.(ไทย)๑๘/๒๕๕/๒๘๕, ส.ส.(ไทย)๑๘/๒๖๓/๒๙๐, ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๒๘/๔๒)

วิญญานัญญาจยตนะ: ฌานอันกำหนดวิญญานหาที่สุดมิได้เป็นอารมณ์, เป็นการบริกรรมอรุปรฌานโดยอุปนิสสยปัจจย

ในติกปิฎกฐาน กล่าวถึงอรุปรฌานที่บริกรรมวิญญานัญญาจยตนว่า บริกรรมอากาสนัญญาจยตนะเป็นปัจจยแก่อากาสนัญญาจยตนะโดยอุปนิสสยปัจจย บริกรรมวิญญานัญญาจยตนะเป็นปัจจยแก่วิญญานัญญาจยตนะโดยอุปนิสสยปัจจย บริกรรมอากิญจัญญาจยตนะเป็นปัจจยแก่อากิญจัญญาจยตนะโดยอุปนิสสยปัจจย บริกรรมเนวสัญญานาสัญญาจยตนะเป็นปัจจยแกเนวสัญญานาสัญญาจยตนะโดยเป็นอุปนิสสยปัจจย (อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/๔๒๓/๒๗๒) ไม่มีคำว่า เพราะเขียนเป็น ภิกษุไม่ใส่ใจความสำคัญว่าแผ่นดิน ไม่ใส่ใจความสำคัญว่าอากาสนัญญาจยตนะ ใส่ใจอยู่อย่างเดียว คือ ความสำคัญว่าวิญญานัญญาจยตนะเท่านั้น จิตของเธอจึงแล่นไป เลื่อมใส ตั้งมั่น และน้อมไปในความสำคัญว่าวิญญานัญญาจยตนะ

วิญญ: ผู้รู้วิเศษ, ผู้เพ่งเห็นธรรมที่ไปถึงความเสรี, ผู้อิสระจากตัณหาและทิฏฐิ, ผู้เที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด

ในชัคควิสาณสูตรตนิทเทส พระสารีบุตรผู้อธิบายได้กล่าววิญญ ว่า ผู้เกี่ยวข้อง ๒ อย่าง คือ (๑) ความเกี่ยวข้องด้วยอำนาจตัณหา (๒) ความเกี่ยวข้องด้วยอำนาจทิฏฐิ พระปัจเจกสัมพุทธเจ้าละความเกี่ยวข้องด้วยอำนาจตัณหา สลัดทิ้งความเกี่ยวข้องด้วยอำนาจทิฏฐิได้แล้ว จึงไม่เกี่ยวข้องในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ตระกูล หมู่คณะ

อวาสา ลาก ยศ ไม่เกี่ยวข้องในรูปที่ไ้เห็น เสียงที่ไ้ยิน กลิ่น รสฯ โดยสัดออก ไ้
เกี่ยวข้อง มีใจเป็นอิสระ (จากความเกี่ยวข้อง) อยู่ อุปมาเนือในป่า มีไ้ถูกผูกมัดไ้
ยอมไปหาอาหารไ้ตามความพอใจฉันใด วิญญูชน เมื่อเพงเห็นธรรมที่ไ้ถึงความเสรี
จึงประพตไ้อยู่ผู้เดียว เหมือนนอแรด ฉนั้น (ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๑๒๕/๔๑๗)

วิญญู:

ผู้รับใช้ท้าวจาคมหาราช, ผู้มีมายา, ผู้หลอกลง, ผู้ไ้อวด

ในมหาสมยสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงการประชุมของเทวดา กล่าวถึงท้าวจคม
หาราช เรื่องผู้รับใช้ท้าวจาคมหาราชชื่อ วิญญู ว่า ท้าวธตรฐอยู่ทางทิศตะวันออก
ท้าววิรุฬหกอยู่ทางทิศไ้ ท้าววิรูปักษ์อยู่ทางทิศตะวันตก ท้าวกุเวรอยู่ทางทิศเหนือ
ท้าวจาคมหาราชนั้น มีแสงสว่างส่องไปโดยรอบทั่วทั้ง ๔ ทิศ สถิตอยู่ในป่า เขตกรุง
กบิลพัสดุ์ พวกผู้รับใช้ของท้าวจาคมหาราชนั้น เป็นพวกมีมายา หลอกลง ไ้อ
อวดก็มาด้วย พวกผู้รับใช้ที่มีมายา คือ กุณฺณชฺช เวณฺณชฺช วิญฺญู วิญญูจันทนะ กาม
เสฏฺฐะ กิณฺณชฺช และ นิฉินฺทชฺช มาด้วย (ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๓๗/๒๖๕)

วิญญู

ผู้รับใช้ท้าวจาคมหาราช, ผู้มีมายา, ผู้หลอกลง, ผู้ไ้อวด

ในมหาสมยสูตร การประชุมของเทวดา พระผู้มีพระภาคตรัสถึงท้าวจาคมหาราช เรื่อง
ผู้รับใช้ท้าวจาคมหาราชชื่อ วิญญู ว่า ท้าวธตรฐอยู่ทางทิศตะวันออก ท้าววิรุฬหกอยู่ทาง
ทิศไ้ ท้าววิรูปักษ์อยู่ทางทิศตะวันตก ท้าวกุเวรอยู่ทางทิศเหนือ ท้าวจาคมหาราชนั้น
มีแสงสว่างส่องไปโดยรอบทั่วทั้ง ๔ ทิศ สถิตอยู่ในป่า เขตกรุงกบิลพัสดุ์ พวกผู้รับ
ใช้ของท้าวจาคมหาราชนั้น เป็นพวกมีมายา หลอกลง ไ้ออวดก็มาด้วย พวกผู้รับ
ใช้ที่มีมายา คือ กุณฺณชฺช เวณฺณชฺช วิญฺญู วิญญูจันทนะ กามเสฏฺฐะ กิณฺณชฺช และ นิ
ฉินฺทชฺช มาด้วย (ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๓๗/๒๖๕)

วิฑูทภวัตถุ :

เรื่องเจ้าชายวิฑูทภะ พระผู้มีพระภาคตรัสเนือความนี้แกภิกษุทั้งหลายว่า มฤตยู
ยอมมุดครันรชนผู้มีใจติดข้องอยู่ในอารมณ์ต่างๆ ผู้มีวแต่เลือกเก็บดอกไม้อยู่ เหมือน
ห้วงน้ำใหญ่พัดพาเอาชาวบ้านที่หลับไหลไป ฉะนั้น (ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๔๗/๔๑)

อรธกถาอธิบายว่า คำว่า มฤตยู หมายถึงความตาย (ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๓/๒๕) คำว่า
ดอกไม้ ในที่นี้หมายถึงกามคุณ ๕ (ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๓/๒๔)

วิฑูทภะ, เสนาบตี: เสนาบตีนามว่าวิฑูทภะ, เสนาบตีของพระเจ้าปเสนทิโกศลผู้ครองแคว้นโกศล
เมืองหลวงนามว่าสาวตติ, เสนาบตีผู้นำความไปบอกพระเจ้าสัณฺฑชยให้เข้าเฝ้าพระเจ้าป
เสนทิโกศลเรื่องการกล่าวต่อพระผู้มีพระภาค

ในกัณณกัถลสูตร พระเจ้าปเสนทิโกศล ได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า ‘พระสมณโค
ดมตรัสสออย่างนี้ว่า ‘ไม่มีสมณะหรือพราหมณ์ผู้เป็นสัพพัญญู มีปกติเห็นธรรมทั้งปวง
จักบัญญัติญาณทัสสนะอย่างเบ็ดเสร็จ เหตุนี้เป็นไปไม่ได้’ ขนเหล่าใดกล่าวอย่างนี้
ชื่อว่าพูดตรงตามที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ ไม่ชื่อว่ากล่าวต่อพระผู้มีพระภาคด้วยคำ
เท็จหรือ ชื่อว่ากล่าวแก้อย่างสมเหตุสมผลหรือ ไม่มีบ้างหรือที่กล่าวเช่นนั้นและคำ
ที่กล่าวต่อ ๆ กันมาจะเป็นเหตุให้ถูกตำหนิได้ พระพุทธเจ้าข้า’ พระผู้มีพระภาคตรัส
ตอบว่า ‘มหาบพิตร ขนเหล่าใดกล่าวอย่างนี้ว่า ‘พระสมณโคดมตรัสสออย่างนี้ว่า ‘ไม่มี
สมณะหรือพราหมณ์ผู้เป็นสัพพัญญู มีปกติ ขนเหล่านั้น ไม่ชื่อว่าพูดตรงตามที่อาตม

ภาพกล่าวแล้ว ชื่อว่ากล่าวต่ออาตมภาพด้วยคำเท็จ ขอถวายพระพร” พระเจ้าปเสนทิโกศลรับสั่งเรียกเสนาบดีชื่อวิฑูทภะมาตรัสว่า “เสนาบดี ใครหนอกกล่าวเรื่องนี้ภายในพระราชวัง” วิฑูทภะมาตรากลับทูลว่า “ข้าแต่มหाराช พราหมณ์ชื่อสัณชัย อาภาสโคตรกล่าว พระเจ้าข้า” (ม.ม.(ไทย)๑๓/๓๗๘/๔๖๒, ม.ม.(ไทย)๑๓/๓๕๗/๔๔๐)

วิตก: ความตรึก, องค์ที่หนึ่งในปฐมฌาน
ตัวอย่างในพรหมชาลสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสทีฎฐิติ ๖๒ ทีฎฐธัมมนิพพานวาทะกล่าวถึงวิตกในฐานะองค์ปฐมฌานว่า สมณะหรือพราหมณ์คนอื่นกล่าวกับสมณะหรือพราหมณ์คนนั้นอย่างนี้ว่า ‘ท่านผู้เจริญ อุตตาที่ท่านพูดถึงนั้นมีจริง เราไม่ปฏิเสธว่าไม่มี แต่อัตตานี้ไม่ใช่จะบรรลุนิพพานในปัจจุบันอันเป็นบรมธรรมได้ เพราะเหตุเพียงเท่านี้ เพราะเหตุไร เพราะกามไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ผันแปรเป็นธรรมดา เพราะกามนั้นผันแปรไปเป็นอื่น ความโศกเศร้า ความคร่ำครวญ ความไม่สบายกาย ความไม่สบายใจ และความคับแค้นใจจึงเกิดขึ้น เพราะเหตุที่อัตตานี้สังัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีวิตก วิจารณ์ และสุขเกิดจากวิเวกอยู่ จึงชื่อว่าบรรลุนิพพานในปัจจุบันอันเป็นบรมธรรม’ (ที.สี.(ไทย)๙/๙๕/๓๗, ที.สี.(ไทย)๙/๙๖/๓๘, ที.สี.(ไทย)๙/๒๒๖/๓๕, ที.สี.(ไทย)๙/๒๒๘/๓๖, ที.ม.(ไทย)๑๐/๒๖๑/๑๙๔, ที.ม.(ไทย)๑๐/๓๕๘/๒๘๖, ที.ม.(ไทย)๑๐/๓๕๘/๒๘๗, ที.ม.(ไทย)๑๐/๓๖๐/๒๘๗, ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๑๐/๘๑, ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๔๘/๑๐๘)

วิตกจริต: คิดกังวล, คิดฟุ้งซ่าน, คิดวิตกล่วงหน้า, เป็นหนึ่งในจริต ๖, แก้ววิตกด้วยอานาปานสติในตฤฎฐกสูตรตนิทเทส พระสารีบุตรผู้อธิบายได้กล่าวถึงวิตกจริต ว่า พระผู้มีพระภาคทรงทราบว่ “บุคคลนี้มีราคะจริต บุคคลนี้มีโทสะจริต บุคคลนี้มีโมหะจริต บุคคลนี้มีวิตกจริต บุคคลนี้มีสังขารจริต บุคคลนี้มีญาณจริต” พระผู้มีพระภาคย่อมตรัสสอนสุภกถาแก่บุคคลราคะจริต ตรัสการเจริญเมตตาแก่บุคคลโทสะจริต ย่อมทรงแนะนำบุคคลโมหะจริตให้ดำรงอยู่ในการเล่าเรียน การไต่ถาม การฟังธรรมตามกาล การสนทนาธรรมตามกาล การอยู่ร่วมกับครู ย่อมตรัสอานาปานสติแก่บุคคลวิตกจริต ตรัสบอกนิมิตที่นำเลื่อมใสหรือเพ่งกสิณ (ขุ.ม.(ไทย)๒๙/๑๕๖/๔๓๐)

วิตกที่หยาบ: คือ อกุศลวิตก มี ๓ คือ กามวิตก พยาบาทวิตก และวิหิงสาวิตก ตรงกันข้ามกับวิตกที่ละเอียด คือ ญาตีวิตก ความตรึกถึงญาตี ขนปทวิตก ความตรึกถึงขนบท อมราวิตก ความตรึกถึงเทพเจ้า

ในเมฆียสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงวิตกที่หยาบว่า พระผู้มีพระภาคทรงเปล่งอุทานนี้ในเวลานั้นว่า วิตกที่หยาบและวิตกที่ละเอียด เป็นไปแล้ว ทำใจให้ฟุ้งซ่าน บุคคลผู้มีจิตสับสน ไม่รู้วิตกแห่งใจเหล่านี้ ย่อมแล่นไปสู่ภพน้อยภพใหญ่ ส่วนผู้ที่เพียรระวัง มีสติอยู่เสมอ รู้เท่าทันวิตกที่เกิดแก่จิตเหล่านี้ ย่อมสำรวมระวัง บุคคลผู้ตรัสรู้แล้วเท่านั้น ย่อมละวิตกที่เป็นไปแล้วทำใจให้ฟุ้งซ่านได้โดยไม่เหลือ (ขุ.อุ.(ไทย)๒๕/๓๑/๒๓๖, ขุ.อุ.อ.(บาลี) ๓๑/๒๕๒, ขุ.อุ.อ. (บาลี) ๓๑/๒๕๒)

วิตกวิจารณ์: ความตรึกและความตรอง, องค์แห่งปฐมฌาน (นัยพระสูตร)

ตัวอย่างในมหาทุกขัขันธสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงถึงวิตกวิจารณ์ที่ระงับไปว่า ภิกษุบรรลุนิพพานที่มีความผ่อนคลายในภายใน มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปิติและสุขอันเกิดจากสมาธิอยู่ เมื่อวิตกวิจารณ์สงบระงับไป ภิกษุบรรลุนิพพาน ฯลฯ ภิกษุย่อมไม่คิดมุ่งเบียดเบียนตน เรากล่าวว่าความไม่คิดมุ่งเบียดเบียนกันเป็นคุณแห่งเวทนาทั้งหลาย (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๗๓/๑๗๕, ส.ส. (ไทย) ๑๘/๒๕๙/๒๘๕, ส.ส. (ไทย) ๑๘/๒๖๕/๒๙๒, ส.ส. (ไทย) ๑๘/๓๔๘/๓๘๒, ส.ส. (ไทย) ๑๘/๓๕๐/๓๘๘, อ.ท.ส.ก. (ไทย) ๒๔/๗๒/๑๕๙, อ.ท.ส.ก. (ไทย) ๒๔/๙๙/๒๓๘, ข.ม. (ไทย) ๒๙/๑๕๑/๔๑๗, อ.ภ.ก. (ไทย) ๓๗/๔๗๗/๕๐๗, อ.ภ.ก. (ไทย) ๓๗/๘๒๕/๘๖๑)

วิตตสูตร : พระสูตรว่าด้วยทรัพย์เครื่องปลื้มใจ สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัตพระเขตวัน เทวดาทูลถามว่า อะไรเป็นทรัพย์เครื่องปลื้มใจ อะไรที่บุคคลประพฤติดีแล้วนำสุขมาให้ อะไรเป็นรสที่ดีกว่ารสทั้งปวง ชีวิตของใครเป็นชีวิตที่ประเสริฐ พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ศรัทธาเป็นทรัพย์เครื่องปลื้มใจที่ประเสริฐ ธรรมที่บุคคลประพฤติดีแล้วนำสุขมาให้ สัจจะเป็นรสที่ดีกว่ารสทั้งปวง ชีวิตของผู้มีปัญญาย่อมเป็นชีวิตที่ประเสริฐ (ส.ส. (ไทย) ๑๕/๗๓/๘๐)

วิตถตถนสูตร : พระสูตรว่าด้วยอริยทรัพย์โดยพิสดาร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ทรัพย์ ๗ คือ (๑) สัทธาณะ หมายถึงอริยสาวกมีศรัทธา เชื่อพระปัญญาเครื่องตรัสรู้ของพระตถาคต (๒) สีลณะ หมายถึงมีศีล ๕ (๓) หิริณะ หมายถึงมีหิริ ละอายต่อทุจริตและการประกอบบาปอกุศลธรรมทั้งหลาย (๔) โอตตปปณะ หมายถึงมีโอดตปปะ สะดุ้งกลัวต่อทุจริตและการประกอบบาปอกุศลธรรมทั้งหลาย (๕) สุตตะ หมายถึงเป็นพหูสูต ทรงสุตะสั่งสมสุตะ เป็นผู้ได้ฟังมากซึ่งธรรมทั้งหลายแล้วทรงจำไว้ได้ คล่องปาก ขึ้นใจ แหงตลอดดีด้วยทิวฐิติ (๖) จาคณะ หมายถึงมีใจปราศจากความตระหนี่ ยินดีในการแจกทานอยู่ครองเรือน (๗) ปัญญาณะ หมายถึงมีปัญญาเป็นเครื่องพิจารณาเห็นทั้งความเกิดและความดับอันเป็นอริยะ ชำแรกกิเลสให้ถึงความสิ้นทุกข์ได้โดยชอบ แล้วตรัสว่าบัณฑิตทั้งหลายเรียกผู้มีทรัพย์ ๗ นี้ว่า เป็นคนไม่ขัดสน และชีวิตของเขาก็ไม่สูญเปล่า (อ.ท.ส.ก. (ไทย) ๒๓/๖/๙)

วิตถตพลสูตร : พระสูตรว่าด้วยพละโดยพิสดาร พระผู้มีพระภาคตรัสอธิบายว่า พละ ๗ คือ (๑) สัทธาพละ หมายถึงอริยสาวกมีศรัทธา เชื่อพระปัญญาเครื่องตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า (๒) วิริยพละ หมายถึงปรารถนาความเพียร เพื่อละอกุศลธรรม เพื่อให้กุศลธรรมเกิด มีความเข้มแข็ง มีความบากบั่นมั่นคงไม่ทอดธุระในกุศลธรรมทั้งหลายอยู่ (๓) หิริพละ หมายถึงมีหิริ คือ ละอายต่อทุจริต และการประกอบบาปอกุศลธรรมทั้งหลาย (๔) โอตตปปพละ หมายถึงมีโอดตปปะ สะดุ้งกลัวต่อทุจริตและการประกอบบาปอกุศลธรรมทั้งหลาย (๕) สติพละ หมายถึงมีสติประกอบด้วยสติปัญญาเป็นเครื่องรักษาตนอย่างยิ่ง ระลึกถึงสิ่งที่ทำและคำที่พูดแม่นยำได้ (๖) สมาธิพละ หมายถึงสงบจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌานจนกระทั่งบรรลุจตุตถฌานตามลำดับ (๗) ปัญญาพละ หมายถึงมีปัญญาเป็นเครื่องพิจารณาเห็นทั้งความเกิดและความดับอันเป็นอริยะชำระแรกกิเลสให้ถึงความสิ้นทุกข์ได้โดยชอบแล้วตรัสอีกว่า ภิกษุผู้เป็นบัณฑิต

มีผล ๗ นี้แล้ว ย่อมอยู่เป็นสุข เลือกพ้นกรรมโดยแยกกาย เห็นแจ้งอรธด้วย ปัญญา ย่อมมีความหลุดพ้นแห่งใจเหมือนความดับไปแห่งประทีป (อภ.สตุตท.(ไทย) ๒๓/๔/๕)

วิตถตสูตร : พระสูตรว่าด้วยเสขผลโดยพิสดาร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เสขผล ๕ เหมือนในสังขิตตสูตร แล้วตรัสอธิบายเสขผลแต่ละประการ ดังนี้ (๑) สัทธาผล หมายถึง อริยสาวกมีศรัทธา เชื่อพระปัญญาเครื่องตรัสรู้ของพระตถาคต (๒) ทิริผล หมายถึง อริยสาวกมีทิริ ละอายต่อกายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต และการประกอบบาปอกุศลกรรม (๓) โอตตปปผล หมายถึง อริยสาวกมีโอตตปปะ สะดุ้งกลัวต่อทุจริตทั้ง ๓ และการประกอบบาปอกุศลกรรม (๔) วิริยผล หมายถึง อริยสาวกปรารถนาความเพียรเพื่อละอกุศลกรรม เพื่อให้กุศลกรรมเกิด มีความเข้มแข็งบากบั่นไม่ทอดธุระในกุศลกรรม (๕) ปัญญาผล หมายถึง อริยสาวกมีปัญญา พิจารณาเห็นความเกิดและความดับอันเป็นอริยะ(ปริสุทธิอยู่ห่างไกลจากกิเลสด้วยการละคือขมไว้และตัดขาด) ชำแรกกิเลสให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ แล้วตรัสสอนให้ภิกษุทั้งหลายสำเนียงในเสขผล ๕ นั้น (อภ.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๒/๒)

วิตถตสูตร ๒ : พระสูตรว่าด้วยผลโดยพิสดาร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ผล ๕ เหมือนในสังขิตตสูตร แล้วตรัสอธิบายผลแต่ละประการดังนี้ (๑) สัทธาผล หมายถึง อริยสาวกมีศรัทธา เชื่อปัญญาเครื่องตรัสรู้ของพระตถาคต (๒) วิริยผล หมายถึง อริยสาวกปรารถนาความเพียรเพื่อละอกุศลกรรม เพื่อให้กุศลกรรมเกิด มีความเข้มแข็งบากบั่นไม่ทอดธุระในกุศลกรรม (๓) สติผล หมายถึง อริยสาวกเป็นผู้มีสติ ประกอบด้วยสติปัญญาเครื่องรักษาตน (๔) สมาธิผล หมายถึง อริยสาวกเป็นผู้บรรลุปฐมฌาน ทุติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน (๕) ปัญญาผล หมายถึง อริยสาวกมีปัญญา ที่พิจารณาเห็นความเกิดและความดับอันเป็นอริยะ ชำแรกกิเลสให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ (อภ.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๔/๑๗)

วิตถตฺโปกสูตร : พระสูตรว่าด้วยอุโบสถโดยพิสดาร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อุโบสถประกอบด้วยองค์ ๘ ที่บุคคลอยู่จำแล้ว ย่อมมีผลานิสงส์มากเหมือนในสังขิตฺโปกสูตร และทรงเปรียบเทียบให้เห็นว่า การรักษาอุโบสถที่ประกอบด้วยองค์ ๘ มีผลมากกว่าพระราชที่ครองราชย์เป็นอิสราธิบดีใน ๑๖ แคว้น คือ อังคะ มคธ กาสี โกสละ วัชชี มัลละ เจตี วังสะ กุรุ ปัญจาละ มัจฉะ สุรเสนะ อัสสกะ อวันตี คันธาระ กัมโพชะ ที่สมบูรณด้วยแก้ว ๗ นี้ การครองราชย์ของพระราชาพระองค์นั้นยังมีค่าไม่ถึงเสี้ยวที่ ๑๖ (หมายถึงอานิสงส์แห่งอุโบสถที่แบ่งเป็น ๑๖ ส่วน แล้วเอาส่วน ๑ ใน ๑๖ ส่วนนั้นมาแบ่งเป็นอีก ๑๖ แล้ว เอาส่วนหนึ่งจาก ๑๖ ส่วนที่แบ่งครั้งที่ ๒ นั้นมาแบ่งเป็น ๑๖ ส่วนอีกครั้งหนึ่ง เป็นครั้งที่ ๓ ส่วน ๑ ใน ๑๖ ส่วนที่แบ่งครั้งที่ ๓ นี้จัดเป็นเสี้ยวที่ ๑๖) แห่งอุโบสถที่ประกอบด้วยองค์ ๘ เพราะราชสมบัติของมนุษย์ เมื่อนำไปเปรียบกับสุขที่เป็นทิพย์ถือว่าเป็นของเล็กน้อย แล้วตรัสอีกว่า (๑) ๕๐ ปี ของมนุษย์เท่ากับวันและคืนหนึ่งของเทวดาชั้นจาตุมหาราช ๕๐๐ ปีทิพย์ เป็นประมาณอายุของเทวดาชั้นจาตุมหาราช (๒) ๑๐๐ ปี ของมนุษย์เท่ากับวันและคืนหนึ่งของเทวดาชั้นดาวดึงส์

๑,๐๐๐ ปีทิพย์ เป็นประมาณอายุของเทวดาชั้นดาวดึงส์ (๓) ๒๐๐ ปี ของมนุษย์ เท่ากับวันและคืนหนึ่งของเทวดาชั้นยามา ๒,๐๐๐ ปีทิพย์ เป็นประมาณอายุของเทวดาชั้นยามา (๔) ๔๐๐ ปี ของมนุษย์เท่ากับวันและคืนหนึ่งของเทวดาชั้นดุสิต ๔,๐๐๐ ปีทิพย์ เป็นประมาณอายุของเทวดาชั้นดุสิต (๕) ๘๐๐ ปี ของมนุษย์เท่ากับวันและคืนหนึ่งของเทวดาชั้นนิมมานรดี ๘,๐๐๐ ปีทิพย์ เป็นประมาณอายุของเทวดาชั้นนิมมานรดี (๖) ๑,๖๐๐ ปี ของมนุษย์เท่ากับวันและคืนหนึ่งของเทวดาชั้นปรนิมมิตวสวัตดี ๑๖,๐๐๐ ปีทิพย์เป็นประมาณอายุของเทวดาชั้นปรนิมมิตวสวัตดี เป็นไปได้ที่สตรีหรือบุรุษบางคนรักษาอุโบสถที่ประกอบด้วยองค์ ๘ หลังจากตายแล้ว ฟังไปเกิดร่วมกับเทวดาในชั้นต่าง ๆ ดังกล่าวว่ามีเทวดาชั้นจาตุมหาราช เป็นต้น แล้วตรัสอีกว่า บุคคลไม่ฟังฆ่าสัตว์ ไม่ฟังลักทรัพย์ ไม่ฟังพูดเท็จ ไม่ฟังดื่มน้ำเมา ฟังงดเว้นจากเมถุนที่เป็นความประพฤติไม่ประเสริฐ ไม่ฟังบริโภคอาหารในเวลาวิกาล ไม่ฟังตัดทรงดอกไม้ลูบไล้ของหอม และฟังนอนบนเตียง บนพื้น หรือบนที่ที่ปูลาดไว้ บัณฑิตทั้งหลายกล่าวว่า อุโบสถที่ประกอบด้วยองค์ ๘ ที่พระพุทธเจ้าผู้ถึงที่สุดทุกข์ทรงประกาศไว้ ทรัพย์ คือ แก้วมุกดาและแก้วมณีเป็นต้นเท่าที่มีอยู่ เท่าที่ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ โคจรและแสงแห่งดวงจันทร์ หมู่ดาวทั้งหมดยังไม่ถึงเสียอยู่ที่ ๑๖ แห่งอุโบสถ ประกอบด้วยองค์ ๘ ฉะนั้น สตรีหรือบุรุษมีศีล รักษาอุโบสถ ทำบุญที่มีสุขเป็นกำไร ไม่ถูกนินทาเย้ยเยาะเข้าถึงสวรรค์ (อง.อภฺรฺกฺก.(ไทย) ๒๓/๔๒/๓๐๖)

วิถการสูตร (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยผลแห่งอินทริยโดยพิสดาร (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า บุคคลจัดว่าเป็นพระอรหันต์เพราะมีอินทริย ๕ มีสัทอินทริยเป็นต้นนั้น ครบทั้ง ๕ จัดว่าเป็นพระอนาคามีผู้อันตราปรินิพพานี้ พระอนาคามีผู้อุปหัจจปรินิพพานี้ พระอนาคามีผู้สังขารปรินิพพานี้ พระอนาคามีผู้สังขารปรินิพพานี้ พระอนาคามีผู้อุทังโสโตกนิภฺรฺกฺคามิ พระสกทาคามี พระโสดาบัน พระโสดาบันผู้ธมมานุสสารี พระโสดาบันผู้สัทธานุสสารี เพราะมีอินทริยอ่อนกว่ากันตามลำดับ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๔๘๕/๒๙๕)

วิถการสูตร (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยผลแห่งอินทริยโดยพิสดาร (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า บุคคลจัดว่าเป็นพระอรหันต์เพราะมีอินทริย ๕ มีสัทอินทริยเป็นต้นนั้น ครบทั้ง ๕ จัดว่าเป็นพระอนาคามีผู้อันตราปรินิพพานี้ พระอนาคามีผู้อุปหัจจปรินิพพานี้ พระอนาคามีผู้สังขารปรินิพพานี้ พระอนาคามีผู้สังขารปรินิพพานี้ พระอนาคามีผู้อุทังโสโตกนิภฺรฺกฺคามิ พระสกทาคามี พระโสดาบัน พระโสดาบันผู้ธมมานุสสารี พระโสดาบันผู้สัทธานุสสารี เพราะมีอินทริยอ่อนกว่ากันตามลำดับ ที่มีผลต่างกัน เพราะอินทริยต่างกัน บุคคลต่างกันเพราะผลต่างกัน (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๔๘๖/๒๙๖)

วิถการสูตร (ตติย) : พระสูตรว่าด้วยผลแห่งอินทริยโดยพิสดาร (สูตรที่ ๓) พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า บุคคลจัดว่าเป็นพระอรหันต์เพราะมีอินทริย ๕ มีสัทอินทริยเป็นต้นนั้น ครบทั้ง ๕ จัดว่าเป็นพระอนาคามีผู้อันตราปรินิพพานี้ พระอนาคามีผู้อุปหัจจปรินิพพานี้ พระอนาคามีผู้สังขารปรินิพพานี้ พระอนาคามีผู้สังขารปรินิพพานี้ พระอนาคามีผู้อุทังโสโตกนิภฺรฺกฺคามิ พระสกทาคามี พระโสดาบัน พระโสดาบันผู้ธมมานุ

สารี พระโสดาบันผู้สัทธานุสารี เพราะมีอินทรีย์อ่อนกว่ากันตามลำดับ และตรัสว่า การเจริญอินทรีย์ไม่เป็นหมันเลย (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๔๘๗/๒๙๘)

วิตถารสูตร : พระสูตรว่าด้วยปฏิบัติโดยพิสดาร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ปฏิบัติ ๔ คือ (๑) ทุกขา ปฏิบัติ ทันทธาภิญญา คือ บางคนโดยปกติเป็นคนมีราคะ มีโทสะ และมีโมหะแรงกล้า เสวยทุกขโทมนัสที่เกิดจากราคะ โทสะ โมหะเป็นประจำ และมีอินทรีย์ทั้ง ๕ คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา อ่อน เพราะมีอินทรีย์ทั้ง ๕ อ่อนจึงบรรลुकุณพิเศษ เพื่อความสิ้นอาสวะช้า (๒) ทุกขาปฏิบัติ ขิปปาภิญญา คือ มีความหมายเหมือน ปฏิบัติที่ ๑ ต่างกันเพียงเป็นผู้มีอินทรีย์ทั้ง ๕ แก่กล้าและบรรลुकุณพิเศษเพื่อความ สิ้นอาสวะเร็ว (๓) สุขาปฏิบัติ ทันทธาภิญญา คือ บางคนโดยปกติเป็นคนไม่มีราคะ ไม่มีโทสะ และไม่มีโมหะแรงกล้า ไม่เสวยทุกขโทมนัสที่เกิดจากราคะ โทสะ โมหะ เป็นประจำ และมีอินทรีย์ทั้ง ๕ อ่อน เพราะมีอินทรีย์ทั้ง ๕ อ่อนจึงบรรลुकุณพิเศษ เพื่อความสิ้นอาสวะช้า (๔) สุขาปฏิบัติ ขิปปาภิญญา คือ มีความหมายเหมือน ปฏิบัติที่ ๓ ต่างกันเพียงเป็นผู้มีอินทรีย์ทั้ง ๕ แก่กล้า และบรรลुकุณพิเศษเพื่อความ สิ้นอาสวะเร็ว (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๖๒/๒๒๖)

วิตถารสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยกรรมและวิบากแห่งกรรมโดยพิสดาร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า กรรมที่ พระองค์ทรงทำให้แจ้ง ๔ เหมือนในสังขิตตสูตรที่ ๑ ตรัสอธิบายกรรมทั้ง ๔ ตามลำดับดังนี้ (๑) *กรรมดำมีวิบากดำ* หมายถึงผู้ปรุงแต่งสังขาร ๓ ที่มีความ เบียดเบียนแล้วเข้าถึงโลกที่มีความเบียดเบียน ถูกผัสสะที่มีความเบียดเบียนกระทบ เข้า ย่อมเสวยเวทนาที่มีความเบียดเบียนเป็นทุกข์โดยส่วนเดียว เหมือนพวกสัตว์นรก (๒) *กรรมขาวมีวิบากขาว* หมายถึงผู้ปรุงแต่งสังขาร ๓ ที่ไม่มีความเบียดเบียน แล้ว เข้าถึงโลกที่ไม่มีความเบียดเบียน ถูกผัสสะที่ไม่มีความเบียดเบียนกระทบเข้า ย่อม เสวยเวทนาที่ไม่มีความเบียดเบียน เป็นสุขโดยส่วนเดียวเหมือนเทพชั้นสุภกนิหะ (๓) *กรรมทั้งดำและขาว มีวิบากทั้งดำและขาว* หมายถึงผู้ปรุงแต่งสังขาร ๓ ที่มีความ เบียดเบียน ที่ไม่มีความเบียดเบียนระคนกันไป แล้วเข้าถึงโลกที่มีความเบียดเบียนที่ ไม่มีความเบียดเบียน ถูกผัสสะที่มีความเบียดเบียน ไม่มีความเบียดเบียน กระทบเข้า ย่อมเสวยเวทนาที่มีความเบียดเบียน ไม่มีความเบียดเบียน มีสุขและทุกข์ระคนกันไป เหมือนมนุษย์ เทวดาบางพวก (หมายถึงเทวดาชั้นจาตุมหาราช ดาวดึงส์ ยามา ดุสิต นิมมานรดี และปรนิมมิตวสวัตดี) และวินิปาติกะบางพวก (หมายถึงเวมานิกเปรต ได้แก่ เปรตผู้อยู่ในวิมานเสวยสุขและทุกข์สลับกันไป) (๔) *กรรมทั้งไม่ดำและไม่ขาว มี วิบากทั้งไม่ดำและไม่ขาว* เป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม หมายถึงเจตนา (เจตนาใน อริยมรรค ที่เป็นข้อปฏิบัติให้ถึงนิพพาน) ที่ละกรรมดำมีวิบากดำ กรรมขาวมีวิบาก ขาว กรรมทั้งดำและขาวมีวิบากทั้งดำและขาวเป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม (อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๓๓/๓๔๖)

วิตกกสังขารสังฐาน : ที่ตั้งแห่งเหตุของวิตก, ลักษณะรูปทรงการปรุงแต่งวิตก

ในวิตกกสังขารสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงวิตกกสังขารสังฐานว่า เมื่อภิกษุ นั้น มนสิการถึงวิตกกสังขารสังฐานแห่งวิตกแม้เหล่านั้นวิตกอันเป็นบาปอกุศลซึ่ง

ประกอบด้วยฉันทะ โทสะ โมหะ ยังเกิดขึ้นอีก ภิกษุนั้นควรกดฟันด้วยฟัน ใช้ลิ้นดัน เพดานไว้แน่น ใช้จิตข่มคั้นจิต ทำจิตให้เร่าร้อน เมื่อเธอกดฟันด้วยฟัน ใช้ลิ้นดัน เพดานไว้แน่น ใช้จิตข่มคั้นจิต ทำจิตให้เร่าร้อน เธอย่อมละวิตกอันเป็นบาปอกุศล เหล่านั้น (ม.มฺว. (ไทย) ๑๒/๒๑๙/๒๒๙, ม.มฺว.อ. (บาลี) ๑/๒๑๙/๔๒๐)

วัตกกถาสถาปนสูตร : พระสูตรว่าด้วยสถาปนแห่งวัตก พระผู้มีพระภาคทรงแสดงพระสูตรมีลักษณะ เป็นการบรรยายโวหารแบบมีอุปมาอุปไมยแก่ภิกษุทั้งหลาย ณ วัดพระเชตุวัน อาราม ของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี เพราะทรงปรารถนาภิกษุผู้ชวนชวายนในอริจิต พระผู้มีพระภาคตรัสถึงวิธีพิจารณานิมิตหรือเหตุ อันเป็นที่ตั้งแห่งวัตก ๕ ประการ คือ

๑. เมื่อพิจารณานิมิตใดอกุศลวัตกเกิดขึ้น ให้เปลี่ยนไปพิจารณานิมิตอื่นซึ่งเป็น ฝ่ายกุศล

๒. ถ้าขณะพิจารณานิมิตที่เป็นฝ่ายกุศลนั้นอยู่ อกุศลวัตกยังเกิดขึ้นได้อีก ก็ให้ พิจารณาถึงโทษของอกุศลวัตกเหล่านั้น

๓. แม้เมื่อพิจารณาถึงโทษของอกุศลวัตกเหล่านั้นอยู่ ถ้าอกุศลวัตกเหล่านั้นยัง เกิดขึ้นได้อีก ก็ให้เลิกพิจารณาถึงอกุศลวัตกเหล่านั้นเสีย

๔. แม้เมื่อเลิกพิจารณาถึงอกุศลวัตกเหล่านั้นแล้ว ถ้าอกุศลวัตกเหล่านั้นยังเกิดขึ้น ได้อีก ก็ให้พิจารณาถึงฐานหรือที่ตั้งแห่งเหตุเกิดของอกุศลวัตกเหล่านั้น

๕. แม้เมื่อพิจารณาถึงฐานหรือที่ตั้งแห่งเหตุเกิดของอกุศลวัตกเหล่านั้นอยู่ ถ้า อกุศลวัตกเหล่านั้นยังเกิดขึ้นได้อีก ก็ให้ใช้ฟันกดฟัน ใช้ลิ้นกดเพดานไว้แน่น ใช้จิตข่ม ขีบีบคั้นจิต ทำจิตให้เร่าร้อน

และทรงอธิบายว่า เมื่อภิกษุพิจารณานิมิตหรือเหตุ ๕ ประการที่เหมาะสม ตาม เวลาอันสมควรดังกล่าวมาจนเกิดความชำนาญในวิธีทางแห่งวัตก คือ สามารถ พิจารณาถึงวัตกที่ประสงค์ และสามารถที่จะไม่พิจารณาถึงวัตกที่ไม่ประสงค์ได้ โดย วิธีนี้ก็จะตัดต้นเหตุนั้น คลายเครื่องผูกคือสังโยชน์ ทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ เพราะละมานะได้ โดยชอบ เมื่อพระผู้มีพระภาคได้ตรัสพระภาษิตนี้แล้ว ภิกษุทั้งหลายต่างมีใจยินดีชื่น ชมพระภาษิตของพระองค์ (ม.มฺว. (ไทย) ๑๒/๒๑๖/๒๒๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า **นิมิตหรือเหตุ** หมายถึงอารมณ์กัมมฐาน ๓๘ ประการ ตามนัยพระบาลี (ม.มฺว.อ. (บาลี) ๑/๒๑๖/๔๑๕)

วัตกกถาสถาปนสูตร : พระสูตรว่าด้วยการตรึงถึงอริยสัจ พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เธอ ทั้งหลายไม่พึงตรึงถึงอกุศลวัตก ๓ ประการ คือ (๑) กามวัตก (ความตรึงในทางกาม) (๒) พยาบาทวัตก (ความตรึงในทางพยาบาท) (๓) วิหิงสาวัตก (ความตรึงในทาง เบียดเบียน) แต่พึงตรึงถึงอริยสัจ ๔ (ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๗๗/๕๘๗)

วัตกกถาสถาปนสูตร ๒ : พระสูตรว่าด้วยวัตก พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรม ๓ ประการ (ฝ่ายอกุศล) คือ (๑) กามวัตก (๒) พยาบาทวัตก (๓) วิหิงสาวัตก และตรัสว่า ธรรม ๓ ประการ (ฝ่ายกุศล) คือ (๑) เนกขัมมวัตก (๒) อพยาบาทวัตก (๓) อวิหิงสาวัตก (อง.ฉก. (ไทย) ๒๒/ ๑๐๙/๖๓๐)

วัตกกสูตร^๓ : พระสูตรว่าด้วยวัตก ๒ ประการ พระผู้มีพระภาคตรัสวัตก ๒ ประการ ได้แก่ (๑) เขมวัตก หมายถึงความตริกที่ประกอบด้วยเมตตา กรุณา และมฤตา หรือหมายถึงอพยาบาลวัตก และอวิหิงสาวัตก (๒) วิเวกวัตก หมายถึงกายวิเวก จิตตวิเวก และอุปธิวิเวก หรือหมายถึงตังควิเวก วิกขัมภนวิเวก สมุจเฉทวิเวก ปฏิปัสสทธิวิเวกและนิสสรณวิเวกได้เกิดแก่พระองค์ จากนั้นทรงสอนให้ภิกษุยินดีพอใจความสงบ และความไม่เบียดเบียน เพื่อทำให้เขมวัตกและวิเวกวัตกเกิดขึ้นแก่ตน (ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๓๘/๓๘๕,ขุ.อิติ.อ. (บาลี) ๓๘/๑๖๔-๑๖๘)

วัตกกสูตร^๔ : พระสูตรว่าด้วยอกุศลวัตก ๓ ประการ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อกุศลวัตก ๓ ประการ ได้แก่ (๑) วัตกเรื่องไม่ต้องการให้ใครดูหมิ่น (๒) วัตกเรื่องลาภสักการะ (๓) วัตกเรื่องความเอ็นดูในบุคคลอื่น บุคคลผู้มีอกุศลวัตก ๓ ประการนี้ถือว่าย่างเป็นผู้อยู่ห่างไกลจากความสิ้นสังโยชน์ ส่วนผู้ที่ละอกุศลวัตกทั้ง ๓ ประการนี้ได้ ย่อมควรบรรลอรหัตตผล (ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๘๐/๔๔๓)

วิถีทางแห่งวัตก: ความตริกในการละบาปอกุศล, ความตริกในการละต้นหาคลายสังโยชน์, ความตริกในการกำจัดทุกข์ ละมานะได้

ในวัตกกสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงผู้ชำนาญวิถีทางแห่งวัตก ว่า เมื่อภิกษุอาศัยนิมิตใดแล้ว มนสิการนิมิตใด วัตกอันเป็นบาปอกุศลซึ่งประกอบด้วยฉันทะบ้าง ประกอบด้วยโทสะบ้าง ประกอบด้วยโมหะบ้างย่อมเกิดขึ้น เมื่อเธอมนสิการนิมิตอื่นซึ่งประกอบด้วยกุศลนอกจากนิมิตนั้น เธอย่อมละวัตกอันเป็นบาปอกุศลเหล่านั้น ภิกษุนี้เราเรียกว่า ‘ผู้ชำนาญในวิถีทางแห่งวัตก เธอหวังวัตกใดก็จักตริกถึงวัตกนั้นได้ ไม่หวังวัตกใดก็จักไม่ตริกถึงวัตกนั้นได้ ตัดต้นหาคลายสังโยชน์ได้แล้ว ทำที่สุดทุกข์ได้แล้ว เพราะละมานะได้โดยชอบ (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๒๑/๒๓๒)

วิทยากร: ผู้ร้ายเวทย์ชื่อโฆรมนต์, ผู้มีฤทธิ์สำเร็จจากวิชา, ผู้ร้ายเวทย์หายตัวได้, ผู้ร้ายวิชาแล้วเหาะไปได้ แสดงพลข้างบ้าง แสดงพลม้าบ้าง แสดงพลรถบ้าง แสดงพลราบบ้าง แสดงกองทัพตั้งประชิดกันต่าง ๆ บ้าง ในกลางอากาศบ้าง ตัวอย่างในโยฆรรชาดก เรื่องของพระโพธิสัตว์กล่าวถึงวิทยากร สมัยพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่า สุเมธะ ว่า ท่านเป็นวิทยากรสัญญาไปในอากาศ ถือหอกอันคมเหาะไปในท้องฟ้า และกล่าวถึงการเอาชนะมัจจราชไม่ได้ ว่า วิทยากรทั้งหลาย เมื่อร้ายเวทย์ชื่อโฆรมนต์ ย่อมหายตัวไปได้ด้วยโอสถทั้งหลาย แต่จะร้ายเวทย์ไม่ให้พญามัจจราชเห็นหาได้ไม่ เพราะเหตุนั้น ข้าพระพุทธเจ้าจึงมีความคิดว่า จะประพาศิทธิธรรมธรรมแลย่อมรักษาผู้ประพาศิทธิธรรม ธรรมที่บุคคลประพาศิทธิดีแล้ว ย่อมนำความสุขมาให้ ผู้มีปกติประพาศิทธิธรรมย่อมไม่ไปสู่มุคตติ (ขุ.ชา.(ไทย) ๒๗/๓๘๔/๕๓๗, ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๘/๕๗๒, ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๓/๑๘๔, ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๕๗/๓๔๔)

วิเทหรัฐ, วิเทหะ, รัฐ: ชื่อแคว้นหนึ่งในชมพูทวีป นครหลวงชื่อมิลลา ตั้งริมฝั่งแม่น้ำคงคา ตรงข้ามแคว้นมคธ เป็นดินแดนของวัชชีถิ่นหนึ่ง

ในธำมัญญนิกาย ว่าด้วยการแบ่งพระบรมสารีริกธาตุ เรื่องที่กล่าวถึงวิเทหรัฐที่ประดิษฐานผ้ากรองน้ำของพระผู้มีพระภาคว่า พระมหาโคดมชินเจ้าผู้ประเสริฐ เสด็จ

ดัดขันธปรินิพพานที่กรุงกุสินารา พระบรมสารีริกธาตุของพระองค์แผ่ไปอย่างกว้างขวางในนานาอารยประเทศ บาตร ไม้เท้า และจีวรของพระผู้มีพระภาค อยู่ที่วชิรานคร สบงอยู่ที่กุลชนคร ผ้าบังจัตถรณ์อยู่ที่สีลนคร (กรุงกบิลพัสดุ์) ผ้าธมกรกและประคดเอวอยู่ที่กรุงปาตลีบุตร ผ้าอาบน้ำอยู่ที่กรุงจัมปา พระอุณาโลมอยู่ที่แคว้นโกศล ผ้ากาสาฬวพัศตร์อยู่ที่พรหมโลก ผ้าโพกอยู่ที่ดาวดึงส์ รอยพระบาทอันประเสริฐอยู่ที่หินเหมือนมียู่ที่กัจฉตบุรี ผ้าสีทนะอยู่ที่วันตีชนบท ผ้าลาดอยู่ที่สวรรคค์ันดาวดึงส์ ไม้สีไผอยู่ที่กรุงมิถิลา มีดและกล่องเข็มอยู่ที่กรุงอินทปัตถ์ ผ้ากรองน้ำอยู่ที่วิเทหรัฐ ในกาลนั้น (ขุ.พทุธ.(ไทย)๓๓/๑๖/๗๒๖)

วิเทหะ, แคว้น: ชื่อแคว้นหนึ่งในชมพูทวีป เมืองหลวงชื่อมิถิลา เป็นดินแดนของวัชชี ตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำคงคา ตรงกันข้ามแคว้นมคธ, แคว้นที่นายโคบาลต้อนฝูงโคข้ามน้ำไปถึงความพินาศเพราะความไม่ฉลาด

ตัวอย่างจุฬโคบาลสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงนายโคบาลผู้ไม่ฉลาด กล่าวถึงแคว้นวิเทหะ ว่า พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่ริมฝั่งแม่น้ำคงคา เมืองอุกกเจลา แคว้นวัชชี ได้รับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลายมาตรัสว่า เรื่องเคยมีมาแล้ว นายโคบาลชาวแคว้นมคธเป็นคนโง่มาแต่กำเนิด ในสารทสมัยซึ่งเป็นเดือนทำยแห่งฤดูฝน มิได้พิจารณาฝั่งนี้และฝั่งโน้นแห่งแม่น้ำคงคา ต้อนฝูงโคให้ข้ามไปสู่ฝั่งเหนือของชาวแคว้นวิเทหะ ณสถานที่ที่มีไข้ทำ ครั้นนั้น ฝูงโคว่ายเข้าไปในวังน้ำวนกลางแม่น้ำคงคา ถึงความพินาศในแม่น้ำนั้น (ม.ม.(ไทย)๑๒/๓๕๐/๓๘๔, ม.ม.(ไทย)๑๓/๓๘๓/๔๗๑, ม.ม.(ไทย)๑๓/๓๘๔/๔๗๒)

วิเทหะ, เศรษฐี: เศรษฐีชื่อวิเทหะ, เศรษฐีวิเทหะในอดีตชาติเคยเป็นสามีของพระภัททกาปิลานีเถรี ในกรุงหงสวดีสมัยปฐมุตตรพุทธเจ้า ในภัททกาปิลานีเถรียาปาน ประวัตินอดีตชาติของพระภัททกาปิลานีเถรี พระเถรีประกาศประวัตินอดีตชาติของตน ว่า พระชินเจ้าพระนามว่าปฐมุตตระ เสด็จอุบัติขึ้นแล้ว ในกัปที่ ๑๐๐,๐๐๐ จากนี้ไป หม่อมฉัน เป็นภริยาของเศรษฐีชื่อว่าวิเทหะ มีรัตนะมาก ในกรุงหงสวดี (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๒๔๕/๔๘๗)

วิธา: ความถือตัว, มานะ, ชื่อสูตรว่าวิธา สังคิติสูตร พระสารีบุตรกล่าวถึงวิธา ความถือตัว ๓ ประการ คือ (๑) เสโยหัมสมิติ วิธา ถือตัวว่าเป็นผู้เลิศกว่าเขา (๒) สทิสหัมสมิติ วิธา ถือตัวว่าเราเป็นผู้เสมอเขา (๓) ทินหัมสมิติ วิธา ถือตัวว่าเราเป็นผู้ด้อยกว่าเขา ในวิธาสูตร ว่าด้วยมานะ กล่าวถึงสมณะหรือพราหมณ์ทั้งปวงที่ละมานะ (ความถือตัว) ๓ ประการในอดีตอนาคต ปัจจุบันได้ก็เพราะโพฆมงค์ ๗ ประการ มีสติสัมโพฆมงค์ ฯลฯ อุเบกขาสัมโพฆมงค์ที่สมณะหรือพราหมณ์ทั้งปวงเจริญ ทำให้มากแล้ว(ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๐๕/๒๖๕, ส.ม.(ไทย) ๑๙/๒๒๒/๑๕๕)

วิธาดาท้าว: ท้าวนามว่าวิธาดา, เทพเจ้าผู้บูชาญแก่พราหมณ์ผู้สาธยายเวท ในภุริทัตตชาดก พระโพธิสัตว์เสวยชาติเป็นภุริทัตต กล่าวถ้อยคำที่ผิดและกล่าวถึงท้าววิธาดาบูชาญแก่พราหมณ์ผู้สาธยายเวท ว่า พี่สุโภคะ ญและพระเวททั้งหลาย

ในโลก ที่พวกพราหมณ์ประกอบขึ้น มิใช่ของเล็กน้อย เพราะฉะนั้น ผู้ดีเตียนพราหมณ์ผู้ที่ไม่ควรดีเตียน ชื่อว่าย่อมลละเลยทรัพย์เครื่องปลื้มใจและธรรมของสัตบุรุษ พวกพราหมณ์ถือการสาธยาย (เวท) พวกกษัตริย์ปกครองแผ่นดิน พวกแพศย์ยึดเกษตรกรรมและพวกศูทรยึดการรับใช้ วรรณะทั้ง ๔ นี้เข้าถึงการงานตามที่อ้างมาแต่ละอย่าง กล่าวกันว่า มหาพราหมณ์ผู้มีอำนาจสร้างขึ้นไว้ แม้พวกเทพเจ้าเหล่านี้ คือ ท้าวธาดา วิธาดา วรุณ กุเวร โสมะ พระยม พระจันทร์ พระวายุ และพระอาทิตย์ ต่างก็บูชาด้วยวิธีการต่าง ๆ และให้สิ่งที่น่าใคร่ทุกอย่างแก่พวกพราหมณ์ผู้สาธยายเวทนั้น (ขุ.ชา.(ไทย)๒๘/๙๐๗/๓๒๓)

วิชาสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยมานะ พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า มานะ(ความถือตัว)มี ๓ ประการ คือ (๑) มานะว่าเราเลิศกว่าเขา (๒) มานะว่าเราเสมอเขา (๓) มานะว่าเราดีอกว่าเขา พร้อมกับทรงย้ำว่า เธอทั้งหลายพึงเจริญอุริยมรรคมีองค์ ๘ เพื่อรู้ยิ่งเพื่อกำหนดรู้ เพื่อความสิ้นไป เพื่อละมานะเหล่านั้น (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๖๒/๙๔)

วิชาสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยมานะ พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า สมณะหรือพราหมณ์ทั้งปวงสามารถละมานะ(ความถือตัว)ได้ก็เพราะเจริญโพชฌงค์ ๗ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๒๒๒/๑๕๕)

วิธีการนับปักษ์: วิธีคำนวณดีตามปักษ์, การคิดคำนวณหาวันขึ้น ๑๕ ค่ำ แรม ๑๕ ค่ำ ในปักษ์คณนาทิวคคหณานุชานนา ว่าด้วยทรงอนุญาตให้เรียนวิธีนับปักษ์เป็นต้น เรื่องที่กล่าวถึงวิธีการนับปักษ์ ว่า เมื่อพระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ เมืองโจทนาวัตถุเสด็จกลับมายังกรุงราชคฤห์อีกเช่นเดิม สมัยนั้น พวกชาวบ้านถามภิกษุทั้งหลายที่กำลังเที่ยวบิณฑบาตในเมืองนั้นว่า “พระคุณเจ้าวันนี้กี่ค่ำ” ภิกษุทั้งหลายตอบอย่างนี้ว่า “ท่านทั้งหลาย พวกอาตมาไม่รู้” พวกชาวบ้านพากันตำหนิ ประณาม โพนทะนาว่า “แม้เพียงการนับปักษ์พระสมณะเชื้อสายพระศากยบุตรเหล่านี้ยังไม่รู้ ไฉนจะรู้ความดีอะไร ๆ อย่างอื่นเล่า” ภิกษุทั้งหลายจึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้เรียนวิธีการนับปักษ์” ต่อมา ภิกษุทั้งหลายได้มีความคิดตั้งนี้ว่า “ภิกษุรูปไหนหนอ ควรเรียนวิธีการนับปักษ์” จึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ภิกษุทุก ๆ รูป เรียนวิธีการนับปักษ์ (วิ.ม.(ไทย)๔/๑๕๖/๒๓๙)

วิธีการอนุমান: การคาดคะเน, ความคาดหมาย, การคิดคำนวณคาดหมาย

ในสัมปสาทนียสูตร พระสารีบุตรกราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า แม้ข้าพระองค์จะไม่มีใจโตปรีชญาณในพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งในอดีต อนาคตและปัจจุบัน แต่ข้าพระองค์ก็รู้วิธีการอนุमान เปรียบเหมือนเมืองชายแดนของพระเจ้าแผ่นดินมีรากฐานมั่นคง มีกำแพงแข็งแรง มีป้อมค่ายแข็งแรง มีประตูเดียวนายประตูของเมืองนั้นเป็นคนเฉลียวฉลาด หลักแหลม ห้ามคนที่ไม่รู้จัก อนุญาตให้คนที่รู้จักเข้าไปได้ เขาเดินสำรวจดูหนทางตามลำดับรอบเมืองนั้น ไม่เห็นรอยต่อหรือช่องกำแพง โดยที่สุดแม้เพียงที่ที่พอแมวลอดออกได้ เขาย่อมรู้ว่า ‘สัตว์ใหญ่ทุกชนิดเมื่อจะเข้าหรือออกเมืองนี้

- ก็จะเข้าหรือออกทางประตูนี้เท่านั้น แม้นั้นใด วิธีการอนุমান ก็ฉันนั้นเหมือนกัน (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๔๓/๑๐๔, ส.ม.(ไทย) ๑๙/๓๗๘/๒๓๑)
- วิรุทธชาต :** ชาตกว่าด้วยวิรุทธบัณฑิตบำเพ็ญปัญญาบารมี มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นอำมาตย์ชื่อวิรุทธผู้สอนอรรถธรรม แต่พระเจ้าธัญชัยโกกรัพยะแห่งกรุงอินทปัตต์ แคว้นกुरु พระนางวิมลมาเทวี มเหสีของพญานาคครุฑได้ฟังกิตติศัพท์ของวิรุทธบัณฑิตแล้วอยากจะฟังธรรมของท่าน จึงออกอุบายลวงพญานาคผู้สวามีว่า แพ้ท้องอยากจะกินหัวใจของวิรุทธบัณฑิต พญานาคครุฑจึงขอให้นางอิรันทิตีบุตรไปเที่ยวแสวงหาชายหนุ่มที่สามารถนำหัวใจของวิรุทธบัณฑิตมาซึ่งขนาดพิภพได้แล้วจะยกนางให้เป็นภรรยา เมื่อปุณณกัษย์ เสนาบดีผู้หลงรักนางอิรันทิตีมาเป็นเวลานานได้ทราบข่าวจึงรับอาสาจะพานำหัวใจของวิรุทธบัณฑิตมาให้ได้ จากนั้นจึงหาไปที่กรุงอินทปัตต์ แล้วทำพนันเล่นสกากับพระเจ้าธัญชัยโกกรัพยะว่า ถ้าตนแพ้ก็จะยกลูกแก้ววิเศษให้ แต่ถ้าพระองค์แพ้ก็ต้องยกวิรุทธบัณฑิตให้ข้าพระองค์ ผลการเล่นพนันสกาปรากฏว่าพระเจ้าธัญชัยโกกรัพยะทรงพ่ายแพ้จึงต้องยกวิรุทธบัณฑิตให้แก่ปุณณกัษย์เสนาบดีตามสัญญา
- วิรุทธบัณฑิตได้ขอร้องปุณณกัษย์เสนาบดีให้พักอยู่ที่กรุงอินทปัตต์ต่ออีกเป็นเวลา ๓ วัน เพื่อจะได้แสดงราชวสตีธรรม (คุณสมบัติของความเป็นข้าราชการที่ดี) แก่ บุตรธิดา วงศาคณาญาติและมิตรสหายที่กำลังรับราชการ หรือมีความประสงค์จะเข้ารับราชการในราชสำนักของพระเจ้าธัญชัยโกกรัพยะ เพื่อให้เข้าไปประพฤติปฏิบัติสำหรับเตรียมตัวเป็นข้าราชการที่ดีต่อไป เมื่อครบกำหนด ๓ วันแล้ววิรุทธบัณฑิตจึงไปทูลลาพระเจ้าธัญชัยโกกรัพยะ ออกเดินทางไปกับปุณณกัษย์เสนาบดี
- ปุณณกัษย์เสนาบดีให้วิรุทธบัณฑิตจับหางม้าสินธพมโนมัยพาเหาะไปจนถึงกาฬศิรบรรพตแล้วคิดหาอุบายต่าง ๆ นานา ที่จะฆ่าวิรุทธบัณฑิตแล้วควักเอาเฉพาะหัวใจไป แต่วิรุทธบัณฑิตได้แสดงสาธุนธรรม ให้ปุณณกัษย์เสนาบดีฟังจนยอมล้มเลิกความตั้งใจที่จะฆ่า จากนั้นจึงพาวิรุทธบัณฑิตเหาะไปมอบให้แก่พญานาคครุฑถึงขนาดพิภพ โดยปลอดภัยวิรุทธบัณฑิตได้แสดงธรรมแก่พญานาคครุฑและพระนางวิมลมาเทวี ทำให้ทั้ง ๒ พระองค์ทรงพอพระทัยเป็นอย่างมาก จึงทำสักการะน่านักการแก่วิรุทธบัณฑิตแล้วรับสั่งให้ปุณณกัษย์เสนาบดีและนางอิรันทิตีผู้ภรรยาพาวิรุทธบัณฑิตไปส่งที่กรุงอินทปัตต์ แคว้นกुरु พระเจ้าธัญชัยโกกรัพยะทรงรับสั่งให้มีงานมหรสพที่กรุงอินทปัตต์เป็นเวลา ๑ เดือน เพื่อเป็นการเฉลิมฉลองการกลับมาของวิรุทธบัณฑิต วิรุทธบัณฑิตได้แสดงธรรมแก่ประชาชน ถวายอนุสาสน์แก่พระเจ้าธัญชัยโกกรัพยะ ให้บำเพ็ญบุญมีให้ทานและรักษาอุโบสถศีลเป็นต้นจนตลอดชีวิตแล้วไปสู่เทวโลก (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๓๔๖/๓๕๑)
- วิธีบรรพชา :** กรรมวิธีบรรพชา, มนต์และอาจารย์ที่เป็นเหตุให้ อัสสลายนมาณพเรียนไตรเพทแล้วภายหลังจึงบรรพชาประพฤติกศึกษาอยู่
- ในอัสสลายนสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงกล่าวถึงวิธีบรรพชาที่อัสสลายนมาณพได้ประพฤติมาแล้ว ว่า บรรดาพราหมณ์ได้กล่าวกับอัสสลายนมาณพว่า “พ่ออัสสลาย

นะ พระสมณโคดมนี้ ทรงบัญญัติความบริสุทธิ์ที่ทั่วไปแก่วรรณะ ๔ จำพวก พ่ออัสสลายนะจงไปเจรจาโต้ตอบกับพระสมณโคดมในคำนั้นเถิดพ่ออัสสลายนะได้ประพฤติวิธีบรรพชามาแล้วอัสสลายนมาณพก็ได้กล่าวกับพราหมณ์เหล่านั้นว่า “ท่านผู้เจริญทั้งหลาย ได้ทราบว่า พระสมณโคดมเป็นธรรมวาที ที่บุคคลจะพึงเจรจาโต้ตอบได้ยาก ข้าพเจ้าไม่สามารถจะเจรจาโต้ตอบกับพระสมณโคดมในคำนั้นได้” (ม.ม.(ไทย)๑๓/๔๐๑/๕๐๒,ม.ม.อ.(บาลี) ๒/๔๐๑/๒๙๓)

วิธีโสมยาคะ: บุษาด้วยการคิมน้ำโสม
 ฎริทตชาตก พระโพธิสัตว์เสวยชาติเป็นฎริทตต์ กล่าวถ้อยคำที่ผิดว่า เทวดาผู้ประเสริฐ มีฤทธิ์มาก เรืองยศ เป็นเสนาบดีของท้าวมหาสวในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ กำจัดมลทินด้วยวิธีโสมยาคะ (บุษาด้วยการคิมน้ำโสม) ได้เป็นเทพเจ้าองค์หนึ่ง (ขุ.ชา.(ไทย) ๒๘/๙๑๔/๓๒๔)

วิธีอนุมาน: วิธีคาดคะเน, วิธีคาดหมาย, วิธีแก้งความจริง
 ในสิปปสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงถึงศิลปะที่เลิศกว่าศิลปะทั้งหลาย ว่า บางพวกกล่าวว่า “ศิลปะว่าด้วยการคำนวณด้วยวิธีคิดในใจเลิศกว่าศิลปะทั้งหลาย” บางพวกกล่าวว่า “ศิลปะว่าด้วยการคำนวณด้วยวิธีอนุมานด้วยสายตาเลิศกว่าศิลปะทั้งหลาย” (ขุ.อ.(ไทย)๒๕/๒๙/๒๒๗)

วิรุรบัตต : บุตรแห่งจันทพราหมณ์, อำมาตย์ชื่อวิรุรบัตต (คนเดียวกับกับวิรุรพราหมณ์) ต่อมาได้เป็นราชเสวกของพระเจ้าธัญชัยโอรพยราช ผู้ทรงครองราชย์ในกรุงอินทปัตตะแคว้นกुरु, วิรุรบัตตได้รับตำแหน่งผู้ถวายอภรณ์ธรรม, ผู้ดำรงตำแหน่งอภรณ์ธรรมานุสาสน์ ท่านเป็นผู้มีถ้อยคำไพเราะ มีวาจาฉลาด มีปัญญาหาผู้เสมอเหมือนมิได้, นักปราชญ์ประจำราชสำนักธัญชัย
 ในวิรุรชาตก เรื่องนี้กล่าววิรุรบัตตบำเพ็ญปัญญาบารมี เรื่องโทหพกัณฑ์ ความแพ้ท้องของวิมลมาเทวีเมียของพญานาคราชที่พระนางได้สดับคุณกถาของพระวิรุรบัตตใคร่จะสดับธรรมกถาของท่าน จึงทรงดำริว่า หากเราจะทูลว่า หม่อมฉันใคร่จะฟังธรรมกถาของพระวิรุรบัตต พญานาคราช ขอได้โปรดเชิญมาในนาคพิภพนี้เถิด และนางก็ยกปรารณาดวงหทัยของวิรุรบัตตมาโดยชอบธรรม นางนาควิมลมาเทวีแสดงตนเป็นไข้มีอาการผิพรรณเหลือง ชูบผอม มีกำลังน้อย เมื่อก่อนผิพรรณของเธอมิได้เป็นเช่นนี้เลย พญานาคราชจึงขอให้เธอบอกเวทนาในร่างกายของเธอเป็นเช่นไร นางนาควิมลมาเทวีตอบว่า ชื่อว่าความแพ้ท้องเป็นธรรมดาของมารดาทั้งหลายในหมู่มนุษย์ พระองค์ผู้ประเสริฐสุดในหมู่นาค หม่อมฉันปรารณาอย่างยิ่งซึ่งดวงหทัยของวิรุรบัตตที่นำมาได้โดยชอบธรรม พระเจ้าข้า”(ขุ.ชา.(ไทย)๒๘/๑๓๔๗/๓๙๑, ขุ.ชา.(ไทย)๒๘/๑๓๔๘/๓๙๑, ขุ.ชา.(ไทย)๒๘/๑๓๕๐/๓๙๒, ขุ.ชา.(ไทย)๒๘/๑๓๕๑/๓๙๒, ขุ.ชา.(ไทย)๒๘/๑๓๕๓/๓๙๒, ขุ.ชา.(ไทย)๒๘/๑๓๗๗/๓๙๗, ขุ.ชา.(ไทย)๒๘/๑๔๔๐/๔๐๘, ขุ.ชา.(ไทย)๒๘/๑๔๔๑/๔๐๘)

วิรุรพราหมณ์: พราหมณ์ชื่อวิรุระ (คนเดียวกับกับวิรุรบัตต) ที่กล่าวมาข้างต้น

ในสัมภวชาดก สัมภวกุมาร พระราชาโกร้พะยัตร์สถามปัญหากับพราหมณ์สุจิริตะถึง การที่เราทั้งหลาย จะไม่ถูกนินทาในโลกนี้ ละไปแล้วก็จะไม่ถูกนินทา และพึงถึงความ มียศในเทวดาและมนุษย์ทั้งหลายอย่างไร ท่านพราหมณ์ ข้าพเจ้าปรารถนาจะกระทำ ตามอรรถและธรรม ท่านพราหมณ์ เราปรารถนาจะกระทำตามอรรถและธรรม ขอ ท่านจงบอกอรรถและธรรมนั้นด้วยเถิด สุจิริตพราหมณ์ไม่สามารถจะทูลตอบปัญหา ได้ว่า ขอเดชะพระชัตติยราช พระองค์ทรงปรารถนาจะกระทำตามอรรถและธรรมใด อรรถและธรรมนั้น ใครอื่นนอกจากวิจรูปราหมณ์ หากควรที่จะกล่าวชี้แจงไม่ พระราชาทรงประสงค์จะส่งสุจิริตพราหมณ์ไปยังสำนักวิจรูปราหมณ์ จงนำทองคำ แท่งนี้ไปด้วย พึงมอบทองคำแท่งนี้กระทำให้เป็นเครื่องบูชา สำหรับคำสอนอรรถและ ธรรม และได้รับคำตอบจากสัมภวกุมารผู้มีปัญญาว่า พระราชาไม่ควรลืมน ไม่ควร ประพฤติ "อธรรม" ไม่ควรหยั่งลงไปในลัทธิที่ผิด ไม่พึงประกอบในสิ่งอันไม่เป็น ประโยชน์ (ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๑๔๒/๕๖๒, ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๑๔๓/๕๖๒, ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/ ๑๔๔/๕๖๒)

วิจรูปราหมณ์: อมาตย์ชื่อวิจรูป, อมาตย์ของพระเจ้ายถุธิสละ ผู้ฝึกไฟในธรรม ผู้ปรารถนาที่จะ ถวายทักษิณาแด่พราหมณ์ผู้มีศีล เป็นพหูสูต ในทศพราหมณ์ชาดก เรื่องนี้กล่าวถึงการจำแนกตระกูลพราหมณ์ ๑๐ ตระกูล กล่าวถึงพระเจ้ายถุธิสละ ผู้ทรงฝึกไฟในธรรม ได้ตรัสกับวิจรูปราหมณ์ว่า เธอจง แสวงหาพราหมณ์ผู้มีศีล ผู้เป็นพหูสูต ผู้เว้นจากเมถุนธรรม ซึ่งสมควรจะบริโภคน โภชนะของเรา สหาย เราจะถวายทักษิณาในเขตที่เราถวายทานแล้วมีผลมาก วิจรูป ราหมณ์กราบทูลว่า พราหมณ์ทั้งหลายผู้มีศีล เป็นพหูสูต ผู้เว้นจากเมถุนธรรม ซึ่ง สมควรจะบริโภคนโภชนะของพระองค์หาได้ยาก พระเจ้าข้า (ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๒๒๒/ ๕๕๘)

วิจรูป, พระ: อัครสาวกของพระกกุสันธะพุทธเจ้า, ผู้แสดงธรรมไม่มีใครเสมอเหมือน, ผู้รู้จัดเจนใน การแสดงธรรม ในมารตชฌนียสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงพระวิจรูปผู้หาใครแสดงธรรมเสมอเหมือน มิได้ ว่า อดีตกาล เราเป็นมารชื่อทุลี มีน้องสาวชื่อกาลิ ท่านเป็นบุตรของน้องสาวเรา ท่านเป็นหลานชายของเรา ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคพระนามว่ากกุสันธะ พระองค์ ทรงมีคู่พระอัครสาวกชื่อว่าวิจรูปและสัจญชีวะ ในบรรดาพระสาวกของพระกกุสันธะผู้ เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าเท่าที่มีอยู่ ไม่มีสาวกองค์ใดที่จะเสมอด้วยท่านพระ วิจรูปในการแสดงธรรม ด้วยเหตุนี้ ท่านพระวิจรูปจึงมีชื่อว่า 'วิจรูป วิจรูป' (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๕๐๗/๕๔๖)

วิจรูปนทายกเถรภาพทาน : ประวัตินอดีตชาติของพระวิจรูปนทายกเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุป ได้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๑๐๐,๐๐๐ ท่านได้ถวายพัดเล่มหนึ่งแด่พระพุทธเจ้าพระนาม ว่าพทุมุตตระ เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านไม่ไปสู่มฤตยู วินิบาต นรก ถึง ๑๐๐,๐๐๐ กับ ได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๑๖ ชาติ ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหันตพร้อม ด้วยคุณวิเศษตั้งแต่อายุ ๗ ขวบ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑/๑๘๘)

วิรูปนทายิกาวิมาน : ว่าด้วยวิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงผู้ถวายพัสดุสี่เหลี่ยมเป็นการกล่าวถึงวิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงผู้ตั้งใจถวาย พัสดุสี่เหลี่ยมแต่ภิกษุผู้กำลังเที่ยวบิณฑบาต (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๕๕๗-๕๖๔/๖๖)

วิธรรบัตติ : ชื่อพระโพธิสัตว์สมัยเสวยชาติเป็นวิธรรบัตติ,หนึ่งในบัตติทั้งหลายคือ พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า พระอสีติมหาสาวก พระสาวกอื่นของพระตถาคต และบัตติที่มีสุนัตตศาสดา มหาโควินทศาสดา (พระวิธรรบัตติ) สรภังคดาบส พระมโหสถ สุตโสม บัตติพระเจ้านิมิราช อโยฆรกุมาร และ อกิตติบัตติ
ในสโมธานกถา กล่าวด้วยคำการบำเพ็ญบารมี ๓๐ ทศ พระผู้มีพระภาคได้ตรัสไว้ดังนี้ว่า “การบำเพ็ญบารมีอันเป็นธรรมเครื่องบ่มพระโพธิญาณเหล่านี้ จัดเป็นบารมี ๑๐ อุปบารมี ๑๐ และปรมัตถบารมี ๑๐ ในภพที่เราเป็นมโหสถ ผู้เป็นทรัพย์ของรัฐ กุณฑล ตัณทีละ และนกระทา บารมีเหล่านี้เป็นปัญญาอุปบารมี ๗ ในภพที่เราเป็นวิธรรบัตติและสุริยพราหมณ์ มาตังคพราหมณ์ ผู้เป็นศิษย์เก่าของอาจารย์ บารมีทั้ง ๒ นี้ เป็นปัญญาบารมี ๘ (ขุ.จริยา.(ไทย)๓๓/๑๒๒/๗๗๗, ขุ.ขุ.(มหามกุฏ) ๓๙/๖/๑๗๕)

วินยธรรสูตร (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยคุณสมบัติของพระวินยธรร (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๗ คือ (๑) รู้จักอาบัติ (คือรู้อาบัติที่แสดงไว้ในสิกขาบทและสิกขาบทวิภังค์) (๒) รู้จักอนาบัติ (คือสามารถวินิจฉัยเรื่องที่เกิดขึ้นเกี่ยวกับอาบัติ แต่ไม่ถึงกับต้องอาบัติ เช่น นางภิกษุณีอุบลวรรณาถูกข่มขืน ท่านไม่ยินดี จึงไม่ต้องอาบัติ) (๓) รู้จักลหุอาบัติ(คือรู้ว่าอาบัติ ๕ อย่าง คือ ถุลลัจฉัย ปาจิตตีย์ ปาฏิเทสนียะ ทุกกฏ ทุพภาษิต จะพ้นได้ด้วยวินัยกรรมเบา คือ การแสดงอาบัติ) (๔) รู้จักครุอาบัติ (คือรู้ว่า อาบัติสังฆาติเสสจะพ้นได้ด้วยวินัยกรรมหนักคืออุฏฐานวิธี ระเบียบออกจากอาบัติ ๔ อย่าง คือ ปริวาส มานัต อัพฆาน และปฏิกัสนา และรู้ว่า อาบัติปาราชิก ไม่สามารถจะพ้นได้ด้วยวินัยกรรมอะไร) (๕) มีศีล สำรวมด้วยการสังวรในปาติโมกข์ เพียบพร้อมด้วยอาจารย์ และโคจร มีปกติเห็นภัยในโทษแม้เล็กน้อย สมทานศึกษา อยู่ใน สิกขาบททั้งหลาย (๖) ได้ฉาน ๔ อันมีในจิตยัง ได้โดยไม่ยาก โดยไม่ลำบาก และ(๗) ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะ เป็นวินยธรรได้ (อง.สตตค.(ไทย) ๒๓/๗๕/๑๗๑)

วินยธรรสูตร (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยคุณสมบัติของพระวินยธรร (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๗ เป็นวินยธรรได้ เหมือนในปฐมวินยธรรสูตร ต่างกันเฉพาะข้อ ๕ ว่า ... (๕) ทรงจำปาติโมกข์ทั้งสองได้ดี จำแนกได้ดี ให้เป็นไปได้ดีโดยพิสดาร วินิจฉัยได้ดีโดยสูตร โดยอนุพยัญชนะ (อง.สตตค.(ไทย) ๒๓/๗๖/๑๗๒)

วินยธรรสูตร (ตติย) : พระสูตรว่าด้วยคุณสมบัติของพระวินยธรร (สูตรที่ ๓) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๗ เป็นวินยธรรได้ เหมือนในปฐมวินยธรรสูตร ต่างกันเฉพาะข้อ ๕ ว่า ... (๕) เป็นผู้ตั้งมั่นไม่อ่อนแอในวินัย(หนักแน่นมั่นคงและมั่นใจในเรื่องที่ตนวินิจฉัยไว้ดีแล้ว ไม่กวัดแกว่งโอนเอียงคล้อยตามความคิดของผู้อื่น) (อง.สตตค.(ไทย) ๒๓/๗๗/๑๗๓)

วินยธรรสูตร (จตุตถ) : พระสูตรว่าด้วยคุณสมบัติของพระวินัยธร (สูตรที่ ๔) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิคุषุประกอบด้วยธรรม ๗ เป็นวินัยธรได้ เหมือนในปฐมวินยธรรสูตร ต่างกันเฉพาะข้อ ๕ ว่า ... (๕) ระลึกชาติก่อนได้หลายชาติ คือ ๑ ชาติบ้าง ๒ ชาติบ้าง เป็นต้น (อง.สตุตทก.(ไทย) ๒๓/๗๘/๑๗๔)

วินยธรรโสภณสูตร (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยเหตุให้พระวินัยธรรสง่างาม (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิคุषุประกอบด้วยธรรม ๗ เป็นวินัยธร ย่อมสง่างาม เหมือนในปฐมวินยธรรสูตรทุกประการ (อง.สตุตทก.(ไทย) ๒๓/๗๙/๑๗๕)

วินยธรรโสภณสูตร (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยเหตุให้พระวินัยธรรสง่างาม (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิคุषุประกอบด้วยธรรม ๗ เป็นวินัยธร ย่อมสง่างาม เหมือนในปฐมวินยธรรสูตร ต่างกันเฉพาะข้อ ๕ ว่า ... (๕) ทรงจำปาติโมกข์ทั้งสองได้ดี จำแนกได้ดี ให้เป็นไปได้ดี โดยพิสดาร วินิจฉัยได้ดีโดยสูตร โดยอนุพยัญชนะ (อง.สตุตทก.(ไทย) ๒๓/๘๐/๑๗๖)

วินยธรรโสภณสูตร (ตติย) : พระสูตรว่าด้วยเหตุให้พระวินัยธรรสง่างาม (สูตรที่ ๓) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิคุषุประกอบด้วยธรรม ๗ เป็นวินัยธร ย่อมสง่างาม เหมือนในปฐมวินยธรรสูตร ต่างกันเฉพาะข้อ ๕ ว่า ... (๕) เป็นผู้ตั้งมั่นไม่ง่อนแง่นในวินัย (อง.สตุตทก.(ไทย) ๒๓/๘๑/๑๗๗)

วินยธรรโสภณสูตร (จตุตถ) : พระสูตรว่าด้วยเหตุให้พระวินัยธรรสง่างาม (สูตรที่ ๔) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิคุषุประกอบด้วยธรรม ๗ เป็นวินัยธร ย่อมสง่างาม เหมือนในปฐมวินยธรรสูตร ต่างกันเฉพาะข้อ ๕ ว่า ... (๕) ระลึกชาติก่อนได้หลายชาติ คือ ๑ ชาติบ้าง ๒ ชาติบ้าง เป็นต้น (อง.สตุตทก.(ไทย) ๒๓/๘๒/๑๗๘)

วินยวาที : ผู้กล่าวถึงวินัยที่มีการสำรวม, ผู้กล่าวอ้างอิงพระวินัย, ผู้ถือพระวินัย ปัญหาพยากรณ์ กล่าวถึงเรื่องพระพุทธรเจ้าทรงพยากรณ์ ว่า ถ้าแม้เรื่องปัจจุบัน เป็นเรื่องจริงแท้ แต่ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ ตถาคตก็ไม่พยากรณ์เรื่องปัจจุบันนั้น ถ้าแม้เรื่องปัจจุบัน เป็นเรื่องจริงแท้ ทั้งประกอบด้วยประโยชน์ ในเรื่องนั้นตถาคตก็รู้จักกาลที่จะพยากรณ์ปัญหานั้น จุนทะ ด้วยเหตุนี้ เพราะตถาคตเป็นกาลวาที ภูตวาที อัตถวาที รัมมวาที วินยวาที ในธรรมทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ฉะนั้น ชาวโลกจึงเรียกว่า ‘ตถาคต’(ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๘๘/๑๔๖, อง.ทุก.(ไทย)๒๐/๓๐/๒๗๘, (ขุ.จ.อ.(บาลี) ๘๓/๖๔)

วินัย : พระวินัยปิฎก, ระเบียบข้อบังคับ, บัญญัติ ในสิกขาบทวิภังค์ การถามปัญหาวินัย ว่า ภิคุษุณีขอโอกาสในพระสูตรแต่ถามพระวินัยหรือพระอภิธรรม ต้องอาบัติปาจิตตีย์ ขอโอกาสในพระวินัย แต่ถามพระสูตรหรือพระอภิธรรม ต้องอาบัติปาจิตตีย์ ขอโอกาสในพระอภิธรรม แต่ถามพระสูตรหรือพระวินัย ต้องอาบัติปาจิตตีย์ ในพรหมชาลสูตร จูฬศีล กล่าวถึงการอิงวินัยว่า พระสมณโคดมทรงละทรงเว้นขาดจากคำเพ้อเจ้อ คือ ตรัสถูกเวลา ตรัสคำจริง ตรัสอิงประโยชน์ ตรัสอิงธรรม ตรัสคำที่มีหลักฐาน มีที่อ้างอิง มีที่กำหนด ประกอบด้วยประโยชน์ เหมาะแก่เวลา ตรัสอิงวินัย (วิ.ภิกขุณี.(ไทย)๓/๑๒๒๑/๓๘๐, ที.สี.(ไทย)๙/๙/๔, ที.สี.(ไทย)๙/๑๙๔/๖๖, ที.สี.(ไทย)๙/๒๕๑/๘๕, ที.สี.(ไทย)๙/๓๔๔/๑๔๐, ที.ม.

(ไทย)๑๐/๑๘๘/๑๓๔,ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๘๘/๑๓๕,ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๘๘/๑๓๖,ที.ม.
(ไทย)๑๐/๒๑๖/๑๔๖,ม.อ.(ไทย)๑๔/๑๐๖/๑๒๘, อง.เอก.(ไทย)๒๐/๑๓๑/๒๐)

วินัยกรรม: กรรมวิธีทางวินัย เช่นปริวาสกรรม, อุกเขปนียกรรม

ในอุปาสถิตราปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระอุบาลีเถระ พระเถระกล่าวว่า ข้าพเจ้าเป็นพราหมณ์มีนามว่าสุชาตะ ในกรุงหงสวดี มีกองทัพ ๘๐ โกฏิ มีทรัพย์ และข้าวเปลือกเป็นอันมาก เป็นผู้คงแก่เรียน ทรงมนตร์ จบไตรเพท สำเร็จในคัมภีร์ พยากรณ์ลักษณะ คัมภีร์อิติहाสะ และไตรเพท อันเป็นธรรมของตน ข้าพระองค์ ฉลาดในวิธีข่ม ในการกระทำคืน ในฐานะที่ควรและฐานะที่ไม่ควร ในการเรียกภิกษุผู้ ถูกลงโทษกลับเข้าหมู่ และในการช่วยให้ภิกษุออกจากอาบัติ ถึงความสำเร็จในการ กระทำทางวินัยกรรมทุกอย่าง(ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๕๒๐/๓๙)

วินัยของพระสุคต: พระวินัยที่พระสุคตทรงแสดง ซึ่งมีความงามในเบื้องต้น มีความงามในท่ามกลาง และมีความงามในที่สุด ประกาศพรหมจรรย์พร้อมทั้งอรรถและพยัญชนะบริสุทธิ์ บริบูรณ์ครบถ้วน

ตัวอย่างในทฎิยอุปปาตสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงความเกิดขึ้นแห่งธรรม ว่า ธรรม ๘ ประการนี้ที่บุคคลเจริญ ทำให้มากแล้ว ที่ยังไม่เกิดย่อมเกิดขึ้น เว้นวินัยของพระ สุคต ย่อมไม่เกิดขึ้น ธรรม ๘ ประการ (มรรค มีองค์ ๘) คือ (๑) สัมมาทิฎฐิ ฯลฯ (๘) สัมมาสมาธิ ในสุคตวินยสูตร ว่าด้วยพระสุคตและวินัยของพระสุคต กล่าวถึงความ เกื้อกูลแก่ชนหมู่มาก ว่า พระสุคตหรือวินัยของพระสุคต เมื่อดำรงอยู่ในโลกพึงเป็นไป เพื่อเกื้อกูลแก่คนหมู่มาก เพื่อสุขแก่คนหมู่มาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลกเพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อสุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย(ส.ม.(ไทย)๑๙/๑๕/๑๙,ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๙๑/๑๒๕,ส.ม.(ไทย)๑๙/๕๓๐/๓๔๔,อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๑๖๐/๒๒๒,อง.ทสก. (ไทย)๒๔/๑๒๓/๒๗๗,อง.ทสก.(ไทย)๒๔/๑๒๔/๒๗๘,อง.ทสก.(ไทย)๒๔/๑๒๕/ ๒๗๘,อง.ทสก.(ไทย)๒๔/๑๒๖/๒๗๙ (วิ.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๐๘ และดู อง.จตุกก (แปล) ๒๑/๑๖๐/๒๒๒-๒๒๕)

วินัยของพระอริยะ : วิธีปฏิบัติของพระอริยะ, รูปแบบการดำเนินชีวิตของพระอริยะ เช่น บุคคลเห็น ความผิดเป็นความผิดแล้วแก้ไขให้ถูกต้องและสำรวมต่อไป

ในขุททกวัตถุ เจ้าวัชพลิจฉวีพร้อมกับโอรสและชายา มิตรอมตย์ญาติสาโลหิตกราบ ทูลพระผู้มีพระภาคว่า หม่อมฉันได้กระทำความผิด เพราะความโง่เขลาเบาปัญญาที่ได้ ใ้ใส่ความพระที่พมัลลบุตรด้วยสีลวิบัติที่ไม่มีมูล ขอพระผู้มีพระภาคจงให้อภัยโทษ แก่หม่อมฉัน เพื่อความสำรวมต่อไปเถิด พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า “เอาเถิด การที่ ท่านได้ทำความผิดเพราะความโง่เขลาเบาปัญญาที่ได้ใส่ความพระที่พมัลลบุตรด้วย สีลวิบัติที่ไม่มีมูล เพราะเหตุที่เห็นความผิดเป็นความผิดแล้วแก้ไขให้ถูกต้อง ชื่อนั้นเรา รับ เพราะการที่บุคคลเห็นความผิดเป็นความผิดแล้ว แก้ไขให้ถูกต้องและสำรวม ต่อไป นี่เป็นความเจริญในวินัยของพระอริยะ”(วิ.จ.ุ(ไทย)๗/๒๖๖/๔๘, ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๓๐/๑๕๔) (ไม่มี)๗/๓๔๐/๑๘๘,

วินัยธร: ผู้ทรงจำพระวินัยปิฎก

ในปสาทกรธัมมวรรค หมวดว่าด้วยธรรมที่ทำให้เกิดความเลื่อมใส พระวินัยธรผู้ทรงความเลื่อมใส นำลามมาให้จากความเป็นผู้อยู่ป่าเป็นวัตร ความเป็นผู้ถือเทียว บิณฑบาตเป็นวัตร ความเป็นผู้ทรงผ้าบังสุกุลเป็นวัตร ความเป็นผู้ทรงไตรจีวรเป็นวัตร ความเป็นธรรมกถึก ความเป็นวินัยธร ความเป็นพหูสูต ความเป็นผู้มั่นคง ความถึงพร้อมด้วยอากัปกิริยา ความถึงพร้อมด้วยบริวารที่ดี ความเป็นผู้มีบริวารมาก ความเป็นกุลบุตร ความเป็นผู้มีรูปผิวพรรณงาม ความเป็นผู้เจรจาไพเราะ ความเป็นผู้มักน้อย ความเป็นผู้มีอาพาธน้อยทั้งหมดนี้ เป็นชื่อเรียกภานั่นเอง (อง.เอก.(ไทย)๒๐/๓๖๖/๔๖,อง.เอก.(ไทย)๒๐/๓๖๗/๔๖,อง.เอก.(ไทย)๒๐/๓๖๘/๔๖,อง.เอก.(ไทย)๒๐/๓๖๙/๔๖,อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๕๙/๑๐๘,อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๖๐/๑๐๙,อง.ฉก.อ.(บาลี) ๓/๕๑/๑๓๐)

วินัยธร, ภิกษุ: พระภิกษุผู้ไต่สวนอาบัติท่ามกลางสงฆ์,ผู้พิจารณาอธิกรณ์,ภิกษุผู้มีคุณสมบัติ๗ ประการ คือ (๑) รู้จักอาบัติ(๒) รู้จักอนาบัติ (๓) รู้จักลหุกาบัติ (๔) รู้จักครุกาบัติ (๕) มีศีล (๖) ผู้ได้มาน ๔ (๗) ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันไม่มีอาสวะ เพราะอาสวะสิ้นไป ด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน

ในอัญญาทกสิกขาบท การกลบเกลื่อนของพระฉันนะ เมื่อพระฉันนะประพฤติไม่เหมาะสม ถูกพระวินัยธรไต่สวนอาบัติท่ามกลางสงฆ์ กลับนำเอาเรื่องอื่นมากล่าวกลบเกลื่อนอีกเรื่องหนึ่งว่า “ใครต้อง ต้องอะไร ต้องในเรื่องอะไร ต้องอย่างไร พวกท่านกล่าวถึงใคร กล่าวเรื่องอะไร” บรรดาภิกษุผู้มักน้อย ฯลฯ ตำหนิ ประณาม โพนทะนาว่า “ไฉนท่านพระฉันนะถูกพระวินัยธรไต่สวนอาบัติท่ามกลางสงฆ์ กลับนำเอาเรื่องอื่นมากล่าวกลบเกลื่อนอีก ครั้นภิกษุเหล่านั้นจึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ พระองค์ตรัสถามพระฉันนะ ว่า ฉันนะ เมื่อเธอถูกไต่สวนอาบัติท่ามกลางสงฆ์ กลับนำเอาเรื่องอื่นมากล่าวกลบเกลื่อนอีกหรือ พระฉันนะทูลรับว่า “จริง พระพุทธเจ้าข้า” พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าทรงดำหนิว่า โมฆบุรุษ (วิ.มหา.(ไทย)๒/๙๔/๒๘๑, ๑๑๓/๓๕/๑๗๑,๑๑๓/๓๖/๑๗๓)

วินัยปิฎก: หมวดพระวินัย, ประมวลสิกขาบทสำหรับภิกษุสงฆ์และภิกษุณีสงฆ์ แบ่งเป็น ๓ หมวด ๕ คัมภีร์ (อักษรย่อว่า อา.ปา.ป.จ.ป.)

ในอุปาลีเถราปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระอุบาลีเถระ พระเถระประกาศประวัติในอดีตชาติของตน ว่า ข้าพเจ้าเป็นพราหมณ์มีนามว่าสุชาตะ ในกรุงหงสวดี มีกองทรัพย์ ๘๐ โกฏิ มีทรัพย์และข้าวเปลือกเป็นอันมาก เป็นผู้คงแก่เรียน ทรงมนตรี จบไตรเพท สำเร็จในคัมภีร์พยากรณ์ลักษณะ คัมภีร์อิติहाสะ และไตรเพท อันเป็นธรรมของตน ข้าพระองค์ถึงความสำเร็จในวินัย เป็นเหมือนภิกษุผู้แสวงคุณผู้มีชื่อเสียง ไม่มีภิกษุรูปอื่นจะเสมอเหมือนข้าพระองค์ ข้าพระองค์ทรงจำคำสั่งสอนไว้ได้ ในวินัยปิฎกทั้งสิ้นนี้ คือ ในวินัย หมายถึงอุกโตวิภังค์, ในขันธกะ หมายถึงมหาวรรคและจุลวรรค ในปริจเฉท ๓ คือ ในสังฆาทิเสส ๓ หมวดเป็นข้อกำหนด ๓ ประการของพระวินัยธรผู้จะตัดสินอธิกรณ์ จะต้องตรวจดูว่าต้องอาบัติสังฆาทิเสส ในข้อกำหนดไหน ใน ๓ ประการนั้น เช่น นางภิกษุณี เรียกนางภิกษุณีอื่นที่ถูกภิกษุณีสงฆ์ขกออกจากหมูโดย

ชอบธรรม ชอบด้วยวินัย และปาจิตติย ๓ หมวด ภิกษุต้องอาบัติปาจิตติย โดยสถานใดสถานหนึ่ง ในข้อกำหนด ๓ ประการ เช่น ภิกษุเก็บบอดิเรกจีวรไว้เกิน ๑๐ วันแล้ว (๑) มีความสำคัญว่าเกิน ๑๐ วันแล้ว ต้องอาบัติปาจิตติย (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๕๑๙/๗๘, ขุ.อป.อ.(บาลี) ๑/๕๑๗/๓๔๑, (ดู วิ.มหา. (แปล) ๒/๔๖๘/๔)

วินิจฉัยมหามัตตวัตถุ : เรื่องมหาอำมาตย์ผู้พิพากษา คือภิกษุทั้งหลายเห็นมหาอำมาตย์ผู้พิพากษารับสินบนแล้วตัดสินคดี จึงกราบทูลให้พระผู้มีพระภาคทรงทราบ พระองค์ตรัสเนื้อความไว้ว่า ผู้ที่ตัดสินคดีโดยผลิผลาม ไม่ชื่อว่า ผู้ตั้งอยู่ในธรรม ส่วนผู้ใดเป็นบัณฑิต วินิจฉัยคดี เหตุแห่งคดีทั้งที่เป็นจริงและไม่เป็นจริงทั้งสอง พิพากษาผู้อื่นโดยไม่ผลิผลาม โดยเที่ยงธรรม โดยสม่ำเสมอ ผู้มีปัญหา มีธรรมค้ำครองนั้น เราเรียกว่าผู้ตั้งอยู่ในธรรม (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๒๕๖/๑๑๒)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ตัดสินคดีโดยผลิผลาม หมายถึงดำรงอยู่ในอกติ ๔ มีฉันทาคติเป็นต้นแล้วตัดสินคดีโดยมุสาวาท เช่น ทำผู้ ไม่ใช่เจ้าของทรัพย์ให้เป็นเจ้าของทรัพย์ หรือทำผู้เป็นเจ้าของทรัพย์ไม่ให้เป็นเจ้าของทรัพย์ (ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๗/๓๙)

วินิจฉัย:

วินิจฉัย, การกำหนด, การพิจารณา, การสืบสวน ในทศสูตรสูตร พระสารีบุตรแสดงธรรมมีต้นเหตุเป็นมูลเหตุที่ควรละ ๙ ประการได้แก่ (๑) เพราะอาศัยต้นเหตุ ปริเยสนา การแสวงหา จึงเป็นไป (๒) เพราะอาศัยปริเยสนา ลากะการได้ จึงเป็นไป (๓) เพราะอาศัยลากะ วินิจฉัย การกำหนด จึงเป็นไป (๔) เพราะอาศัยวินิจฉัย ฉันทราคะ ความกำหนดด้วยอำนาจความพอใจ จึงเป็นไป (๕) เพราะอาศัยฉันทราคะ อัชฌเณสณะ ความหมกมุ่นฝังใจ จึงเป็นไป (๖) เพราะอาศัยอัชฌเณสณะ ปรีคหะ การยึดถือครอบครอง จึง เป็นไป (๗) เพราะอาศัยปรีคหะ มัจฉริยะ ความตระหนี่ จึงเป็นไป (๘) เพราะอาศัยมัจฉริยะ อารักขะ ความหวงกั้น จึงเป็นไป (๙) เพราะอาศัยอารักขะเป็นเหตุ บาปอกุศลธรรมเป็นอนันต์ ที่เกิดขึ้นจากการถือท่อนไม้ การถือคัสตรา การทะเลาะ การแก่งแย่งการวิวาท การกล่าวขึ้นเสียว่า 'มึง มึง' และการพูดเท็จ จึงเป็นไป (ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๐๓/๖๑, (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๐๙/๖๓, (ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๑๐/๖๓,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๕๙/๔๒๑)

วินิจฉัย:

พิจารณา, สืบสวนอธิกรณ์, วินิจฉัย ๔ ประการ คือ (๑) ญาณวินิจฉัย ได้แก่ รู้การตกลงใจว่าเป็นสุขหมั่นประกอบความสุขภายใน (๒) ตัณหาวินิจฉัย ได้แก่ ตัณหาวินิจฉัย ๑๐๘ (๓) ทิฏฐิวินิจฉัย ได้แก่ ทิฏฐิ ๖๒ (๔) วิตักกวินิจฉัย ได้แก่ ฉันทะที่เป็นเหตุเกิดแห่งวิตก

ในต้นหามูลกสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสธรรมมีต้นเหตุเป็นมูลเหตุประการหนึ่งใน ๙ ประการ คือ (๑) เพราะอาศัยต้นเหตุ การแสวงหาจึงเกิดขึ้น (๒) เพราะอาศัยการแสวงหา การได้จึงเกิดขึ้น (๓) เพราะอาศัยการได้ การวินิจฉัยจึงเกิดขึ้น(๔) เพราะอาศัยการวินิจฉัย ฉันทราคะ จึงเกิดขึ้น ในทุตยวินยธโรสภณสูตร เหตุให้พระวินยธรส่างาม กล่าวถึงธรรมประการหนึ่งใน ๗ ประการ เป็นพระวินยธรส่างาม คือ ทรงจำปาติโมกข์ทั้งสองได้ดี จำแนกได้ดี ให้เป็นไปได้ดีโดยพิสดาร วินิจฉัยได้ดีโดย

สูตร โดยอนุพยัญชนะ (อง.นวก.(ไทย)๒๓/๒๓/๔๘๑,อง.นวก.(ไทย)๒๓/๘๐/๑๗๖,อง.นวก.อ.(บาลี)๓/๒๓/๓๐๔)

วินิบาต: โลกของสัตว์ที่ไร้อำนาจ, ภูมิของสัตว์ที่ช่วยตัวเอง ไม่ได้, แดนที่ตกต่ำ, ภาพแห่งความเสื่อมถอย

ในอุทุมพริกสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสความบริสุทธิ์ที่ถึงยอดและถึงแก่น กล่าวถึงวินิบาตที่บุคคลจะได้รับว่า พระผู้มีพระภาคตรัสกับนิโครธว่า เขาผู้รู้ชัดถึงหมู่สัตว์ผู้เป็นไปตามกรรมว่า ‘หมู่สัตว์ผู้เจริญเหล่านี้ที่ประกอบกายทุจริต วจีทุจริต และมโนทุจริต กล่าวร้ายพระอริยะ มีความเห็นผิด และชักชวนผู้อื่นให้ทำกรรมตามความเห็นผิด พวกเขาหลังจากตายแล้ว จะไปเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก (ที.สี.(ไทย)๙/๒๔๖/๘๓,ที.สี.(ไทย)๙/๒๔๗/๘๓,ที.สี.(ไทย)๙/๒๕๑/๑๐๗,ที.สี.(ไทย)๙/๓๘๒/๑๖๑,ที.ม.(ไทย)๑๐/๙๕/๕๗,ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๔๙/๙๔,ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๕๘/๑๐๓,ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๕๙/๑๐๓,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๗๓/๕๒,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๓๖/๙๙,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๕๘/๑๑๙)

วินิบาตนรก: ภาพของสัตว์ที่ไร้อำนาจ, ภูมิของสัตว์เสื่อมถอย, แดนที่พระวิรูปนทายกเถระได้ถวายวีชนีแต่พระปทุมุตตรพุทธเจ้าแล้วได้อานิสงส์ไม่ตกวินิบาตนรก ๑๐๐,๐๐๐ กัป

ในวิรูปนทายกเถรพทาน ประวัติในอดีตชาติของพระวิรูปนทายกเถระ พระเถระประกาศประวัติในอดีตชาติของตนว่าข้าพเจ้าได้ถวายพัทวิชนีเล่มหนึ่งแด่พระพุทเจ้าพระนามว่า ปทุมุตตระ ทำจิตของตนให้เสื่อมใส ประณมมืออภิวาทพระพุทเจ้าแล้วมุ่งหน้าหลีกไปทางทิศเหนือ พระศาสดาทรงจับพัทวิชนีแล้ว ประทับยืนอยู่ในท่ามกลางหมู่ภิกษุ ได้ตรัสพระคาถาว่า ด้วยการถวายพัทวิชนีเล่มนี้และด้วยการตั้งจิตไว้มั่น ผู้นี้จักไม่ตกวินิบาตนรกถึง ๑๐๐,๐๐๐ กัป ดังนี้(ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๗/๕๒๒,ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๒๖/๕๐๔,ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๕๘/๒๑๐,ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๖๐/๓๕๖,ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๑๓๕/๑๘๖,ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๑๔๗/๑๔๒,ขุ.อป.(ไทย)๓๓/๓๒/๓๙๐)

วินิปาติกะ: เวมานิกเปรตที่พ้นจากอบายภูมิ ๔, เวมานิกเปรต ได้แก่ เปรตผู้อยู่ในวิมาน เสวยสุขและทุกข์สลับกันไป บางตนข้างแรม เสวยทุกข์ ข้างขึ้นเสวยสุข บางตนกลางคืนเสวยสุข กลางวันเสวยทุกข์ เวลาเสวยสุขอยู่ในวิมานมีร่างสวยเป็นทิพย์สวยงาม แต่เวลาจะเสวยทุกข์ก็ต้องออกจากวิมานนี้ไป และร่างกายก็กลายเป็นร่างที่น่าเกลียดน่ากลัว ในกุกกุรวตติกสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสวินิปาติกะ ว่า บุคคลบางคนในโลกนี้ ประดุจแต่งกายสังขาร วจีสังขาร มโนสังขารที่มีความเบียดเบียนบ้าง ไม่มีความเบียดเบียนบ้าง เขาคြั้นประดุจแต่งแล้วย่อมเข้าถึงโลกที่มีความเบียดเบียนบ้าง ไม่มีความเบียดเบียนบ้าง ผัสสะที่มีความเบียดเบียนบ้าง ไม่มีความเบียดเบียนบ้าง ย่อมถูกต้องบุคคลผู้เข้าโลกที่มีความเบียดเบียนนั้นบ้าง ไม่มีความเบียดเบียนบ้างกระทบเข้า ย่อมเสวยเวทนาที่มีความเบียดเบียนบ้าง ไม่มีความเบียดเบียนบ้าง มีสุขและทุกข์ระคนกัน เหมือนมนุษย์ เทวดาบางพวก และวินิปาติกะบางพวก (ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๒๗/๗๒,ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๒๘/๗๔,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๓๒/๓๓๕,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๔๑/๓๕๔,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๕๗/๓๘๘,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๕๙/๔๒๐, ม.ม.(ไทย)๑๓/๘๑/๘๑,อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/

๒๓๓/๓๔๗,อง.สตุตค.(ไทย)๒๓/๔๔/๖๗,อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๗๔๑/๗๘๕,ที่.ม.อ.(บาลี)
๑๒๗/๑๐๙, ๐ง.จตุกก.อ.(บาลี)๒/๒๓๓/๔๔๑)

วินัยพันธสูตร : พระสูตรว่าด้วยกิเลสเครื่องผูกใจ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า กิเลสเครื่องผูกจิตที่เป็นเหตุให้จิตของภิกษุไม่โน้มไป เพื่อความเพียร เพื่อประกอบเนื่องๆ เพื่อกระทำต่อเนื่อง เพื่อบำเพ็ญเพียร ๕ คือ ภิกษุยังไม่ปราศจากความกำหนัด ความพอใจ ความรัก ความกระหาย ความเร่าร้อน และความอยาก (๑) ในกาม (๒) ในกาย (หมายถึงนามกายของตน หรืออัตภาพของตน) (๓) ในรูป(หมายถึงร่างกายของผู้อื่น และรูปที่ไม่เกี่ยวข้องกับอินทรีย์) (๔) ภิกษุฉันอาหารตามความต้องการจนอิ่มเกินไป แล้วมีวแต่่นอน (๕) ภิกษุประพฤติพรหมจรรย์โดยหวังเป็นเทพเจ้า (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๒๐๖/๓๔๘)

วินัยพันธ: กิเลสเครื่องผูกใจ, เครื่องผูกมัดใจ ๕ อย่าง
ในสังคิตีหมวด ๕ พระสารีบุตรกล่าวถึงวินัยพันธ กิเลสเครื่องผูกใจ ๕ คือ (๑) เป็นผู้ยังไม่ปราศจากความกำหนัด (๒) เป็นผู้ยังไม่ปราศจากความกำหนัดในกาย (๓) เป็นผู้ยังไม่ปราศจากความกำหนัดในรูป (๔) ฉันอาหารตามความต้องการจนอิ่มเกินไป ประกอบความสุขในการนอน ความสุขในการเอกเขนก ความสุขในการหลับอยู่ (๕) ประพฤติพรหมจรรย์ด้วยความปรารถนาเป็นเทพนิกายหมู่ใดหมู่หนึ่ง ว่า ‘ด้วยศีลวัตร ตบะ หรือพรหมจรรย์นี้ เราจะเป็นเทพเจ้า หรือเทพองค์ใดองค์หนึ่ง’ (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๒๐/๓๐๙)

วินิลกชาดก : ชาดกว่าด้วยกาวินิลกะมีเนื้อความอธิบายไว้ว่าพระเจ้าวิเทหราชโพธิสัตว์
ทอดพระเนตรลูกหงส์ ๒ ตัว นำลูกกาซึ่งอินิลกะไปทางอากาศด้วยการคาบปลายไม้ตัวละข้างให้ลูกกาจับตรงกลางบินไปในอากาศ แต่เจ้ากาวินิลกะ กลับเปรียบเทียบว่าลูกหงส์ทั้งสองที่นำตนไปเหมือนม้าอาชาไนยนำพระวิเทหเสด็จไป ตนเองเหมือนพระเจ้าวิเทหะที่ประทับบนราชรถเสด็จไป เมื่อไปถึงที่อยู่ของพญาหงส์ผู้บิดา ได้กราบเรียนความคิดของกาวินิลกะให้ทราบ พญาหงส์จึงตำหนิเจ้ากาวินิลกะซึ่งเป็นลูกชายที่เกิดกับนางกาว่าไม่เหมาะสมที่เจ้าจะคิดอย่างนั้น เพราะมารดาของเจ้าเป็นแต่เพียงนางกา แต่พี่ของเจ้าทั้งสองเกิดจากนางหงส์ เจ้าจึงไม่มีศักดิ์เทียบลูกที่เกิดจากหงส์โดยสมบูรณ์ได้ แล้วได้ส่งเจ้ากาวินิลกะให้ไปอยู่กับนางกาที่เป็นแม่ของมันซึ่งอาศัยอยู่ใกล้หมู่บ้าน โดยการนำไปหย่อนลงไปไว้บนกองขยะเมื่อวิเทหะ การเลียนแบบบุคคลอื่นทั้งที่ตนไม่มีคุณสมบัติเพียงพอ ก็สามารถทำให้คนประสพความพินาศได้ (ขุ.ชา.ทุก.(ไทย) ๒๗/๑๙/๖๘)

วินิลกสัญญา: กำหนดหมายชาดกที่มีสี่เชิงวล้าคละด้วยสี่ต่าง ๆ, เป็นหนึ่งในสัญญา ๖ ประการในการตามรักษาสมาธินิมิต

สังคิตีสูตร พระสารีบุตรกล่าวอนุรักษนาปธานในวินิลกสัญญาในสัญญา ๖ ประการในการตามรักษาสมาธินิมิตว่า ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ตามรักษาสมาธินิมิต ที่ซัดดีซึ่งเกิดขึ้นแล้ว คือ (๑) อัญญสัญญา กำหนดหมายชาดกที่ยังเหลืออยู่แต่ร่างกระดูกหรือกระดูกท่อน (๒) ปุพุกสัญญา กำหนดหมายชาดกที่มีหนอนคลาล้าเต็มไป

หมด (๓) วินีลคัสัญญา กำหนดหมายชาคคพที่มีสี่เขี้ยวคล้าละด้วยสี่ต่าง ๆ (๔) วิบุพพคัสัญญา กำหนดหมายชาคคพที่มีน้ำเหลือ้งไหลเอี่ยมอยู่ตามทีที่แตกปรือออก (๕) วิจฉิททคัสัญญา กำหนดหมายชาคคพที่ขาดจากกันเป็น ๒ ท่อน (๖) อุทฐมาตคัสัญญา กำหนดหมายชาคคพที่เนาพองขึ้นอืด นี้เรียกว่า อนุรักษณาปธาน(ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๑๐/๒๘๕, ส.ม.(ไทย)๑๙/๒๔๐/๑๙๓, อ.จ.เอ.ก.(ไทย)๒๐/๔๖๓/๕๐, อ.จ.เอ.ก.(ไทย)๒๐/๔๖๔/๕๐, อ.จ.เอ.ก.(ไทย)๒๐/๔๖๕/๕๐, อ.จ.เอ.ก.(ไทย)๒๐/๔๖๖/๕๐, อ.จ.ต.ก.(ไทย)๒๑/๑๔/๒๖, อ.จ.ท.ส.ก.(ไทย)๒๔/๒๓๘/๓๘๖)

วินีลคัสุตระ : พระสุตระว่าด้วยวินีลคัสัญญา พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุผู้เจริญโพชนงค์ ๗ ที่มีวินีลคัสัญญา(ความหมายรู้ชาคคพที่มีสี่เขี้ยวคล้าละด้วยสี่ต่าง ๆ) ย่อมมีผลมาก แล้วทรงอธิบายคำว่า มีผลมาก ด้วยการตรัสพระสุตระย่อย ๕ สุตระ ในลักษณะเดียวกัน ดังแสดงไว้ในอฎฐกัมหมัปปผลสุตระที่ ๑ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๒๔๐/๑๙๓)

วินีลกะ, กา: กาวินีลกะผู้อาศัยอยู่ในชอกเขา, กาผู้กล่าวเปรียบเทียบกับม้าอาชาไนยกับหงส์ ๒ ตัว ในวินีลคชาดก พระโพธิสัตว์กาวินีลกะ กำลังไปทางอากาศ เห็นพระเจ้ากรุงวิเทหะประทับบนรถซึ่งเทียมด้วยม้าสินธพ ๔ ตัว จึงกล่าวว่า ม้าอาชาไนยกำลังพาพระเจ้าวิเทหะ ผู้ครองกรุงมิถิลาเสด็จไป เหมือนหงส์ ๒ ตัวกำลังพาเราผู้ซึ่งอวินีลกะไป พ่อพญาหงส์ได้ฟังเรื่องที่ถูกทั้ง ๒ เล่าให้ฟัง ก็โกรธตวาดลูกกาวินีลกะว่า นี่เจ้าวินีลกะ เจ้ามาอยู่อาศัยชอกเขา อันมิใช่พื้นเพเดิมของเจ้า เจ้าจงไปอยู่อาศัยชายหมู่บ้านเถิด ที่นั่นเป็นที่อยู่อาศัยของแม่เจ้า (ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๑๙/๖๘, ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๒๐/๖๘)

วิบัติ, วิบัติของอุบาสก: ความเสื่อมแห่งอุบาสก ๗ ประการ

ในวิปัติสุตระ พระผู้มีพระภาคตรัสถึงความวิบัติของอุบาสก ๗ ประการ คือ (๑) อุบาสกใดละเลยการเยี่ยมเยียนภิกษุผู้อบรมตน (๒) ทอดทิ้งการฟังอริยธรรม (๓) ไม่ศึกษาในอริยศีล (๔) ไม่มีความเลื่อมใสยิ่งขึ้นในภิกษุทั้งหลาย (๕) ไม่ปรารถนาฟังสัทธรรมอย่างไม่ค่อยคิดโต้แย้ง (๖) แสวงหาผู้รับทักษิณานอกศาสนา (๗) ไม่ทำอุปกะระในศาสนานี้ก่อน อุบาสกผู้เสพรธรรม ๗ ประการ อันเป็นเหตุแห่งความเสื่อมที่เราแสดงดีแล้วนี้แล ย่อมเสื่อมจากสัทธรรม(วิ.ป.(ไทย)๘/๑/๒, วิ.ป.(ไทย)๘/๒/๔, วิ.ป.(ไทย)๘/๗/๙, วิ.ป.(ไทย)๘/๗/๑๐, วิ.ป.(ไทย)๘/๘/๑๑, อ.จ.ท.ก.(ไทย)๒๐/๑๑๘/๓๖๑, อ.จ.ท.ก.(ไทย)๒๐/๑๑๙/๓๖๓, อ.จ.ท.ก.(ไทย)๒๐/๑๒๐/๓๖๕, อ.จ.ป.ญ.จ.ก.(ไทย)๒๒/๑๓๐/๒๐๙, อ.จ.อ.ฎ.ฐ.ก.(ไทย)๒๓/๗/๒๐๗, ๒๓/๘/๒๐๙, อ.จ.ส.ต.ต.ก.(ไทย) ๒๓/๓๐/๔๖)

วิบาก: ผลแห่งกรรม, ผลโดยตรงของกรรม, ผลดีผลร้ายที่เกิดแก่ตน เช่นผลบิณฑบาต ๒ ครั้ง สุดท่ายที่ถวายแด่พระผู้มีพระภาค, คัมภีร์ฝ่ายอภิธรรมวิบากคือวิบากจิต ในมหาปริพานสุตระ พระผู้มีพระภาคตรัสกับพระอานนทว่า เธอพึงช่วยบรรเทาความร้อนใจของนายจุนทกัมมารบุตรอย่างนี้ว่า' ผู้มีอายุจุนทะ การที่พระตถาคตเสวยบิณฑบาตของท่านเป็นมื่อสุดท่ายแล้วปรินิพานท่านจะได้รับอานิสงส์ ความดีงามก็จะได้โดยง่าย เรื่องนี้เราได้สดับรับมาเฉพาะพระพักตร์ พระผู้มีพระภาคและจำได้ว่า 'บิณฑบาต ๒ คราว มีผลเสมอกัน มีวิบากเสมอกัน คือ (๑) บิณฑบาตที่พระตถาคต

เสวยแล้วตรัสรู้บุตรสัมมาสัมโพธิญาณ (๒) บิณฑบาตที่พระตถาคตเสวยแล้ว
 ปรีณิพพานด้วยอนุปาติเสสนิพพานธาตุ บิณฑบาต ๒ คราวนี้มีผลเสมอกัน มีวิบาก
 เสมอกัน มีผลมากกว่า มีอานิสงส์มากกว่า ยิ่งกว่าบิณฑบาตอื่น ๆ' (ที.สี.(ไทย)๙/๖๕/
 ๒๗,ที.สี.(ไทย)๙/๑๗๑/๕๖,ที.สี.(ไทย)๙/๑๘๐/๕๙,ที.สี.(ไทย)๙/๑๘๐/๖๐, ที.ม.
 (ไทย)๑๐/๑๙๗/๑๔๖,ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๙๗/๑๔๗,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๕/๒๖,ที.ปา.
 (ไทย)๑๑/๒๐๗/๑๖๘,ม.ม.(ไทย)๑๒/๑๔๘/๑๔๕,ม.ม.(ไทย)๑๓/๖๓/๖๐,ม.ม.(ไทย)
 ๑๓/๑๑๑/๑๒๓)

วิบากกรรม: ผลกรรม, ผลแห่งการกระทำ เช่นวิบากกรรมของพระวิปัสสิราชกุมารที่เห็นไกล ๑
 โยชน์

ในมหาปทานสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงเหตุที่ทรงได้พระสมญาว่าวิปัสสิ พระเจ้า
 พันธุมมาโปรดให้พวกพราหมณ์โหราจารย์นุ่งห่มผ้าใหม่ทรงเลี้ยงดูให้อิ่มหนำด้วยสิ่งที่
 ต้องการทุกอย่าง แล้วรับสั่งให้ตั้งพีเลี้ยงนางนมแก่พระวิปัสสิราชกุมาร หลึงพวกหนึ่ง
 ให้พระราชมารเสวยน้ำนม พวกหนึ่งให้ทรงसनาน พวกหนึ่งคอยอภิบาล พวกหนึ่ง
 คอยอุ้ม ตั้งแต่ประสูติมา พระวิปัสสิราชกุมารทรงมีทิพยจักขุอันเกิดจากวิบากกรรมที่
 เป็นเหตุให้มองเห็นไกลได้ตลอด ๑ โยชน์โดยรอบ ทั้งกลางวันและกลางคืน (ที.ม.
 (ไทย)๑๐/๓๙/๒๑, ม.ม.(ไทย)๑๓/๓๕๒/๔๓๐,ส.ส.(ไทย)๑๕/๒๒/๒๖,ข.ชา.(ไทย)
 ๒๗/๓๔๖/๕๓๐)

วิบากขาว: กรรมที่มีผลเป็นสุขอันเกิดจากเว้นอกุศลกรรม, กุศลกรรม, ผลที่เป็นสุขของกุศลธรรม
 , กรรมสุจริตของวรรณะ ๔

ในอัครัญสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับวาเสฏฐะและภราทวาชะถึงความบริสุทธิ์
 แห่งวรรณะ ๔ ว่า (๑) แม่กษัตริย์ (๒) แม่พราหมณ์ (๓) แม่แพศย์ (๔) แม่ศูทร บางคน
 ในโลกนี้เป็นผู้เว้นขาดจากการฆ่าสัตว์ ไม่เพ่งเล็งอยากได้ของของเขา มีจิตไม่พยายา
 เห็นชอบ ธรรมเหล่าใดเป็นกุศล นับว่าเป็นกุศล ไม่มีโทษ นับว่าไม่มีโทษ ควร
 ประพฤติ นับว่าควรประพฤติ สามารถเป็นอริยธรรม นับว่าสามารถเป็นอริยธรรม
 เป็นธรรมขาว มีวิบากขาว ที่วิญญูชนสรรเสริญ ธรรมเหล่านั้นปรากฏอย่างชัดเจนใน
 วรรณะ ๔ นี้ (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๑๕/๘๖, ม.ม.(ไทย)๑๓/๘๑/๘๐, อง.จตุกก.(ไทย)
 ๒๑/๒๓๔/๓๔๙, ที.ปา.อ.(บาลี) ๑๑๕/๔๘)

วิบากซึ่งเป็นอภัยกฤต: ผลที่เกิดเป็นอภัยกฤต

ติกติกปฏิฐาน กุศลติกะ สภาวธรรมที่เป็นวิบากซึ่งเป็นอภัยกฤตอาศัยสภาวธรรมที่
 เป็นวิบากซึ่งเป็นอภัยกฤตเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัย มี ๓ วาระ สภาวธรรมที่ไม่เป็น
 วิบากและไม่เป็นเหตุให้เกิดวิบากซึ่งเป็นอภัยกฤตอาศัยสภาวธรรมที่ไม่เป็นวิบาก
 และไม่เป็นเหตุให้เกิดวิบากซึ่งเป็นอภัยกฤตเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัย มี ๓ วาระ
 (อภิ.ป.(ไทย)๔๔/๙๒/๗๘๑)

วิบากซึ่งมีอนาคตธรรมเป็นอารมณ์: ผลที่เกิดขึ้นมีอนาคตธรรมเป็นอารมณ์, อารมณ์คือวิบากที่เป็น
 อนาคตธรรม

ติกปฏิฐาน ปัญหาวาร สภาวธรรมที่มีศีลธรรมเป็นอารมณ์เป็นปัจจัยแก่สภาวธรรมที่มี
มือนาคธรรมเป็นอารมณ์โดยกัมมปัจจัย มีอย่างเดียว คือ นานาชนิดกะ ได้แก่ เจตนา
ที่มีศีลธรรมเป็นอารมณ์เป็นปัจจัยแก่ขันธที่เป็นวิบากซึ่งมีนาคธรรมเป็นอารมณ์
โดยกัมมปัจจัย (อภิ.ป.(ไทย)๔๑/๓๖/๕๘๔)

วิบากดำ: กรรมที่มีผลเป็นทุกข์, ผลที่เป็นทุกข์ของอกุศลกรรม, อกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ มี
วิบากดำ เป็นเหตุให้เกิดในอบาย เช่นการกระทำของวรรณะ ๔
ในอัครัญญสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงความบริสุทธิ์แห่งวรรณะ ๔ กัวาเสฏฐะและ
ภราทวาชะ วรรณะ ๔ เหล่านี้ คือ (๑) กษัตริย์ (๒) พราหมณ์ (๓) แพศย์ (๔) ศูทร ว่า
บางคนในโลกนี้เป็นผู้ฆ่าสัตว์ ถือเอาสิ่งของที่เจ้าของเขาไม่ได้ให้ประพตติผิดในกาม
พุดเทจ พุดส่อเสียด พุดคำหยาบ พุดเพ้อเจ้อ เฟงเล็งอยากได้ของของเขา มีจิต
พยาบาท เห็นผิด ธรรมเหล่าใดเป็นอกุศล นับว่าเป็นอกุศล มีโทษ นับว่ามีโทษ ไม่ควร
ประพตติ นับว่าไม่ควรประพตติ ไม่สามารถเป็นอริยธรรม นับว่าไม่สามารถเป็นอริย
ธรรม เป็นธรรมดำ มีวิบากดำ ที่วิญญูชนติเตียน ธรรมเหล่านั้นปรากฏอย่างชัดเจนใน
ศูทรวรรณะ ๔ นี้ (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๑๕/๘๕,ม.ม.(ไทย)๑๓/๘๑/๗๙,อง.จตุกก.(ไทย)
๒๑/๒๓๒/๓๔๕,อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๒๓๓/๓๔๖,อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๒๓๔/๓๔๙,
(ม.ม.อ.(บาลี) ๒/๘๑/๗๗)

วิบากเผ็ดร้อน: ผลกรรมที่สาหัส, ความทุกข์ทรมานแรงกล้าของผู้ประพตติพรหมจรรย์
ในมหาสุญญตสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับอานนท์ ว่า บรรดาอุปัทวะทั้ง ๓ ประการ
นั้น อุปัทวะของผู้ประพตติพรหมจรรย์นี้มีวิบากเป็นทุกข์ มีวิบากเผ็ดร้อนกว่าอุปัทวะ
ของอาจารย์และอุปัทวะของศิษย์ เป็นไปเพื่อความตกต่ำเพราะการประพตติวัตรไม่
เป็นมิตรกับเรา อานนท์ เพราะเหตุนี้ เธอทั้งหลายจงประพตติต่อเราด้วยวัตรของ
มิตรเถิด อย่าประพตติต่อเราด้วยวัตรของศัตรูเลย ข้อนี้จักเป็นไปเพื่อประโยชน์
เกื้อกูลและเพื่อความสุขแก่เธอทั้งหลาย ตลอดกาลนาน(ม.อ.(ไทย)๑๔/๑๕๕/๒๓๒)

วิบากแห่งกรรม: กรรมวิบาก, ผลแห่งกรรม เช่น ฤทธิ์ที่เกิดแต่พระเจ้ามหาสุทิสสนะเพราะวิบาก
แห่งกรรม ๓ อย่าง

ตัวอย่างในมหาสุทิสสนสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสการเจริญมานสมาบัติ กล่าวถึงพระ
เจ้ามหาสุทิสสนะทรงดำริตั้งนี้ว่า ‘เหตุที่เรามีฤทธิ์มากอย่างนี้ มีอานุภาพมากอย่างนี้
ในเวลานี้ เป็นผลเป็นวิบากแห่งกรรมอะไรหนอ’ ทรงดำริตั้งนี้ว่า เหตุที่เรามีฤทธิ์มาก
อย่างนี้ มีอานุภาพมากอย่างนี้ในเวลานี้เป็นผลเป็นวิบากแห่งกรรม ๓ อย่าง คือ (๑)
การให้ (๒) การข่มใจ (๓) การสำรวมแล้วจึงเสด็จเข้าไปยังเรือนยอดมหาวิยูหะ
ประทับยืนที่พระทวาร ทรงเปล่งพระอุทานว่า ‘กามวิตกเอ๋ย เจ้าจงหยุด จงกลับ
เพียงแค่นี้เถิด พยาบาทวิตกเอ๋ย เจ้าจงหยุด จงกลับเพียงแค่นี้เถิด(ที.ม.(ไทย)๑๐/
๒๖๐/๑๙๓,(ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๔๑/๑๙๗,ม.ม.(ไทย)๑๒/๓๙๘/๔๓๐,อง.จตุกก.(ไทย)
๒๑/๗๗/๑๒๒,ช.ป.(ไทย)๓๑/๒๓๔/๓๙๗)

วิบากแห่งกรรมที่มีทุกข์เป็นวิบาก: ผลกรรมที่มีทุกข์, วิบากแห่งกรรมคือทุกข์

ในกรรมกถา คำกล่าวถึงวิบากแห่งกรรมที่มีทุกข์เป็นวิบาก ว่า กรรมที่มีทุกข์เป็นวิบากมีอยู่ วิบากแห่งกรรมที่มีทุกข์เป็นวิบากก็มิใช่อยู่ กรรมที่มีทุกข์เป็นวิบากมีอยู่ (แต่) วิบากแห่งกรรมที่มีทุกข์เป็นวิบากไม่มีอยู่ กรรมที่มีทุกข์เป็นวิบากมีอยู่ วิบากแห่งกรรมที่มีทุกข์เป็นวิบากก็จักมี กรรมที่มีทุกข์เป็นวิบากมีอยู่ (แต่) วิบากแห่งกรรมที่มีทุกข์เป็นวิบากจักไม่มี (ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๒๓๔/๓๙๘)

วิบากแห่งกุศลกรรม: ผลกรรมแห่งกุศลกรรม, ความมีอยู่แห่งผลกุศลกรรม

ในกรรมกถา คำกล่าวถึงวิบากแห่งกุศลกรรมว่า กุศลกรรมได้มีแล้ว วิบากแห่งกุศลกรรมก็ได้มีแล้ว กุศลกรรมได้มีแล้ว (แต่) วิบากแห่งกุศลกรรมไม่ได้มีแล้ว กุศลกรรมได้มีแล้ว วิบากแห่งกุศลกรรมก็มีอยู่ กุศลกรรมได้มีแล้ว (แต่) วิบากแห่งกุศลกรรมไม่มีอยู่ กุศลกรรมได้มีแล้ว วิบากแห่งกุศลกรรมก็จักมี กุศลกรรมได้มีแล้ว (แต่) วิบากแห่งกุศลกรรมจักไม่มี กุศลกรรมมีอยู่ วิบากแห่งกุศลกรรมก็มีอยู่ กุศลกรรมมีอยู่ (แต่) วิบากแห่งกุศลกรรมไม่มีอยู่ กุศลกรรมมีอยู่ วิบากแห่งกุศลกรรมก็จักมี กุศลกรรมมีอยู่ (แต่) วิบากแห่งกุศลกรรมจักมี วิบากแห่งกุศลกรรมก็จักมี กุศลกรรมจักมี (แต่) วิบากแห่งกุศลกรรมจักไม่มี (ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๒๓๔/๓๙๘)

วิบากแห่งอกุศล: ผลแห่งอกุศล, ผลแห่งการกระทำจากอกุศล, ผลโดยตรงของกรรมอกุศล

ในวิปาโกวิปากัมมัชฌโมติกถา สกวาที (สก.) ฌามปรวาที (ปร.) ว่า อกุศลกับวิบากแห่งอกุศลเป็นอันเดียวกัน กุศลกับวิบากแห่งกุศลเป็นอันเดียวกันใช้ใหม่ ปรวาที (ปร) ตอบว่า ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น (อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๕๐๑/๕๓๓)

วิปจิตัญญู: คนที่มีสติปัญญาปานกลาง เป็นสัมมาทิฐิ, บุคคลที่บรรลुरुธรรมเมื่อเขาอธิบายเนื้อความโดยพิสดารก็สามารถบรรลุพระอรหัตผลได้ อุปมาบัวปริ่มน้ำ จะบานในวันพรุ่ง

ในอุคฆฏิตัญญูสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงบุคคลผู้เข้าใจได้ฉับพลัน ๔ จำพวก ซึ่งปรากฏอยู่ในโลก คือ (๑) อุคฆฏิตัญญู ผู้เข้าใจได้ฉับพลัน (๒) วิปจิตัญญู ผู้เข้าใจต่อเมื่อขยายความ (๓) เนยยะ ผู้ที่พอจะแนะนำได้ (๔) ปทปรมะ ผู้ที่สอนให้รู้ได้เพียงตัวบทคือพยัญชนะ (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๓๓/๒๐๒, อง.จตุกก.อ.(บาลี) ๒/๑๓๓/๓๘๐)

วิปฏิสาร: ความเดือดร้อน, โทมนัส ความร้อนใจ เช่น ความร้อนใจจากการประพตติผิดศีล

ในติกปัฏฐาน ปัญหาวาร กล่าวถึงวิปฏิสาร ความเดือดร้อนว่า สภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนาเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยทุกขเวทนาโดยอาร์มมณปัจจัย ได้แก่ บุคคลมีจิตสัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนาให้ทาน สมาทานศีล รักษาอุโบสถแล้ว กลับมีวิปฏิสาร โทมนัสจึงเกิดขึ้น เมื่อฉานที่สัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนาเสื่อมแล้ว กลับมีวิปฏิสาร โทมนัสจึงเกิดขึ้น เพราะปรารภขันธที่สัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนา ขันธที่สัมปยุตด้วยทุกขเวทนาจึง เกิดขึ้น (อภิ.ป.(ไทย)๔๐/๓๙/๖๖๔, อภิ.ป.(ไทย)๔๐/๔๑/๖๖๗)

วิปยุต: แยกกัน, ปัจจัยโดยแยกต่างหากกัน, เป็นปัจจัยในปฏิสนธิขณะ

ในคติกถา เรื่องปฏิสนธิขณะ เบญจขันธ์เป็นสหชาติปัจจัย เป็นอัญญมัญญปัจจัย เป็นนิสสยปัจจัย เป็นวิปยุตตปัจจัย ในปฏิสนธิขณะ องค์ประกอบแห่งชีวิต ๓ ประการ คือ (๑) อายุ (๒) ไออุ่น (๓) วิญญาณ ๑ เป็นสหชาติปัจจัย เป็นอัญญมัญญปัจจัย เป็นนิสสยปัจจัย เป็นวิปยุตตปัจจัย ในปฏิสนธิขณะ นามและรูปเป็นสหชาติปัจจัย เป็นอัญญมัญญปัจจัย เป็นนิสสยปัจจัย เป็นวิปยุตตปัจจัย ในปฏิสนธิขณะ ธรรม ๑๔ ประการ คือ ขันธ์ ๕, มหาภูตรูป ๔, ชีวิตสังขาร ๓, นาม ๑, รูป ๑ นี้ เป็นสหชาติปัจจัย เป็นอัญญมัญญปัจจัย เป็นนิสสยปัจจัย เป็นวิปยุตตปัจจัย ในปฏิสนธิขณะ อรูปขันธ์ ๔ เป็นสหชาติปัจจัย เป็นอัญญมัญญปัจจัย เป็นนิสสยปัจจัย เป็นสัมปยุตตปัจจัย ในปฏิสนธิขณะ เหตุ ๓ ประการ เป็นสหชาติปัจจัย เป็นอัญญมัญญปัจจัย เป็นนิสสยปัจจัย เป็นสัมปยุตตปัจจัย ในปฏิสนธิขณะ ธรรม ๒๘ ประการนี้ เป็นสหชาติปัจจัย เป็นอัญญมัญญปัจจัย เป็นนิสสยปัจจัย เป็นวิปยุตตปัจจัย (ช.ป.(ไทย)๓๑/๒๓๒/๓๙๓,ช.ป.อ.(บาลี) ๒/๒๓๒/๒๐๑,ช.ป.อ. (บาลี) ๒/๒๓๒/๒๐๑, ช.ป.อ. (บาลี) ๒/๒๓๒/๒๐๑)

วิปยุตตเจตนา:เจตนาที่แยกต่างหากกัน, ปราศจากเจตนา

ในติกปฏิฐาน นกัมมปัจจัย เป็นต้น กล่าวถึงวิปยุตตเจตนา ว่า สภาวะธรรมที่วิปยุตตจากอัสวะอาศัยสภาวะธรรมที่วิปยุตตจากอัสวะเกิดขึ้น เพราะนกัมมปัจจัย ได้แก่ วิปยุตตเจตนาอาศัยขันธ์ที่วิปยุตตจากอัสวะเกิดขึ้น (อภิ.ป.(ไทย)๔๒/๖๒/๒๓๕)

วิปยุตตปัจจัย:ปัจจัยที่ต่างหากกัน, ปัจจัยที่แยกกัน, ไม่ประกอบด้วยปัจจัย

ในทุกปฏิฐาน เรื่องที่กล่าวถึงวิปยุตตปัจจัย ว่า สภาวะธรรมที่เป็นเหตุเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่ไม่เป็นเหตุโดยวิปยุตตปัจจัย มี ๒ อย่าง คือ สหชาติและปัจฉาชาติสหชาติ ได้แก่ เหตุเป็นปัจจัยแก่จิตตสมุฏฐานรูปโดยวิปยุตตปัจจัย ในปฏิสนธิขณะ เหตุเป็นปัจจัยแก่ภูตารูปโดยวิปยุตตปัจจัย เหตุเป็นปัจจัยแก่หทัยวัตถุโดยวิปยุตตปัจจัย (อภิ.ป.(ไทย)๔๐/๒๐/๑๑,อภิ.ป.(ไทย)๔๐/๓๘/๔๑,อภิ.ป.(ไทย)๔๐/๑๙๐/๙๘,อภิ.ป.(ไทย)๔๐/๒๐๗/๑๐๙,อภิ.ป.(ไทย)๔๐/๖๔๔/๖๒๗, อภิ.ป.(ไทย)๔๑/๑๔/๑๑,อภิ.ป.(ไทย)๔๑/๙๒/๒๑๔,อภิ.ป.(ไทย)๔๑/๑๐๒/๒๙๕,อภิ.ป.(ไทย)๔๑/๑๒๗/๑๐๗,(อภิ.ป.(ไทย)๔๒/๓๘/๑๙,๔๒/๑๑๕/๖๓)

วิปวาสะ:

การอยู่ปราศ, การที่ภิกษุผู้อยู่ปริวาสนั้นอยู่รูปเดียว ในปาวาสกวัตต เรื่องที่กล่าวถึงรัตติเนท เหตุให้ขาดราตรี ๓ อย่าง พระอุบาลีเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ครั้นแล้วได้ถวายอภิวัตพระผู้มีพระภาคแล้วนั้น ณ ที่สมควร กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า “รัตติเนทของภิกษุผู้อยู่ปริวาสมีเท่าไร พระพุทธเจ้าข้า” พระผู้มีพระภาคตรัสว่า รัตติเนทของภิกษุผู้อยู่ปริวาสมี ๓ อย่าง คือ (๑) สหวาสะ (การอยู่ร่วมกัน) (๒) วิปวาสะ (การอยู่ปราศ) (๓) อนาโรจนา (การไม่บอก)๒ อุบาลี รัตติเนทของภิกษุผู้อยู่ปริวาสมี ๓ อย่างนี้แล (วิ.จ.(ไทย)๖/๘๓/๑๖๔,๖/๙๒/๑๘๕,วิ.อ. ๓/๘๓/๒๖๖)

วิปริณามทุกขตา:สภาวะทุกข์คือความแปรผันไป, ความเป็นทุกข์ที่แปรปรวน

ในสังคีตสูตร พระสารีบุตรกล่าวถึงทุกขตา ๓ ประการ คือ (๑) ทุกขทุกขตา สภาวะทุกข์คือทุกข์ (๒) สังขารทุกขตา สภาวะทุกข์คือสังขาร (๓) วิปริณามทุกขตา สภาวะทุกข์คือความแปรผันไป (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๐๕/๒๖๖)

วิปริณามสัญญา: ว่างด้วยธรรมที่แปรผัน, ว่างด้วยธรรมที่เกิดจากความแปรปรวน

ในสัญญาถา นิตเทส พระสารีบุตรผู้อธิบายได้กล่าวถึงวิปริณามสัญญา ว่ารูปที่เกิดแล้วเป็นธรรมว่างตามสภาวะ รูปที่ดับไปเป็นธรรมแปรผันและว่างเวทนาที่เกิดแล้วเป็นธรรมว่างตามสภาวะ เวทนาที่ดับไปเป็นธรรมแปรผันและว่างสัญญา ฯลฯ สังขาร ฯลฯ วิญญาณ ฯลฯ จักขุ ฯลฯ ภพที่เกิดแล้วเป็นธรรมว่างตามสภาวะ ภพที่ดับไปเป็นธรรมแปรผันและว่าง นี้ชื่อว่าวิปริณามสัญญา (ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๔๘/๕๒๗)

วิปริณามานุปัสสนา: การพิจารณาเห็นความแปรผัน, การพิจารณาเห็นความแปรปรวน

ในญาณถา สุตมยญาณนิตเทส พระสารีบุตรผู้อธิบายได้กล่าวถึงวิปริณามานุปัสสนา ว่า อนิจจานุปัสสนาควรรู้อย่างไร ทุกขานุปัสสนา อนัตตานุปัสสนา นิพพิทานุปัสสนา วิราคานุปัสสนา นิโรธานุปัสสนา ปฏิณิสสัคคานุปัสสนา ขยานุปัสสนา การพิจารณาเห็นความสิ้นไป วยานุปัสสนา การพิจารณาเห็นความเสื่อมไป วิปริณามานุปัสสนา การพิจารณาเห็นความแปรผัน (ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๑๘/๒๖, ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๒๒/๓๑)

วิปัติสัมปทาสูตร : พระสูตรว่าด้วยวิปัติและสัมปทา พระผู้มีพระภาคตรัสว่า วิปัติ ๓ คือ (๑) สิลวิปัติ

หมายถึงคนที่ฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม พุดเท็จ พุดส่อเสียด พุดคำหยาบ พุดเพื่อแฉ้อ (๒) จิตตวิปัติ หมายถึงคนที่เพ่งเล็งอยากได้ของเขา มีจิตพยาบาท (๓) ทิฏฐิวิปัติ หมายถึงคนเป็นมิจฉาทิฏฐิ เห็นวิปริตว่า ทานที่ให้แล้วไม่มีผล การบูชาอัญญไม่มีผล เป็นต้น แล้วก็ว่า เพราะวิปัติ ๓ นั้น สัตว์ทั้งหลายหลังจากตายแล้วจึงไปเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก แล้วตรัสอีกว่า สัมปทา ๓ คือ (๑) สิลสัมปทา หมายถึงคนที่เว้นขาดจากการฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ เป็นต้น (๒) จิตตสัมปทา หมายถึงคนที่ไม่เพ่งเล็งอยากได้ของเขา ไม่มีจิตพยาบาท (๓) ทิฏฐิสัมปทา หมายถึงคนเป็นสัมมาทิฏฐิ เห็นไม่วิปริตว่า ทานที่ให้แล้ว มีผล การบูชาอัญญมีผล เป็นต้น แล้วตรัสว่า เพราะสัมปทา ๓ นั้น สัตว์ทั้งหลายหลังจากตายแล้วจึงไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ (อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๑๑๘/๓๖๑)

วิปัติสูตร :

พระสูตรว่าด้วยวิปัติและสมบัติของอุบาสก พระผู้มีพระภาคตรัสว่าวิปัติของอุบาสก และสมบัติของอุบาสกมีอย่างละ ๗ โดยตรัสว่า ธรรม ๗ ย่อมเป็นไปเพื่อความเสื่อมแก่อุบาสก คือ (๑) ละเลยการเยี่ยมเยียนภิกษุ (๒) ทอดทิ้งการฟังสัทธรรม (๓) ไม่ศึกษาในอริศีล (หมายถึงศีล ๕ และศีล ๑๐) (๔) ไม่มีความเลื่อมใสมากในภิกษุผู้เป็นเถระ ผู้เป็นนวกะ และผู้เป็นมัชฌิมะ(๕) ฟังธรรมอย่างคอยคิดโต้แย้ง เพ่งโทษ (๖) แสวงหาผู้รับทักษิณานอกศาสนาอื่น (๗) ทำอุปการะนอกศาสนาอื่น(คือให้เครื่องไทยธรรมแก่เดียรฉัตรก่อนแล้วจึงถวายแก่ภิกษุในภายหลัง) แล้วตรัสว่า ธรรม ๗ ย่อมเป็นไปเพื่อความไม่เสื่อมแก่อุบาสก คือ (๑) ไม่ละเลยการเยี่ยมเยียนภิกษุ (๒) ไม่ทอดทิ้งการฟังสัทธรรม (๓) ศึกษาในอริศีล (๔) มีความเลื่อมใสมากในภิกษุผู้เป็นเถระ ผู้เป็นนวกะและผู้เป็นมัชฌิมะ (๕) ฟังธรรมอย่างไม่คอยคิดโต้แย้งไม่เพ่งโทษ (๖) ไม่

แสวงหาผู้รับทักษิณานอกศาสนานี้ (๗) ทำอุปการะในศาสนานี้ก่อน (อง.สตุตท.(ไทย) ๒๓/๓๐/๔๖)

วิปัสสนา : ความคลาดเคลื่อน, ความผิดเพี้ยน เช่น เห็นสิ่งไม่เที่ยงว่าเที่ยง เป็นทุกข์ว่าเป็นสุข ในวิปัสสนาสภา ความคลาดเคลื่อน เรียกว่า วิปัสสนา มี ๓ คือ (๑) สัญญาวิปัสสนา ความหมายรู้ผิด (๒) จิตตวิปัสสนา ความคิดผิด (๓) ทิฏฐิวิปัสสนา ความเห็นผิด สัญญาวิปัสสนา จิตตวิปัสสนา ทิฏฐิวิปัสสนา ในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง ในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าเป็นสุขในสิ่งที่ไม่ใช่อดีตว่าอดีต ในสิ่งที่ไม่งามว่างาม (ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๒๓๖/๓๔๙)

วิปัสสนาสภา : ว่าด้วยวิปัสสนา, หมายถึงความคลาดเคลื่อนจากความเป็นจริงเช่น สัญญาวิปัสสนา แปลว่า ความหมายรู้คลาดเคลื่อน

ท่านพระสารีบุตรนำพระพุทธพจน์ที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับวิปัสสนา และนวิปัสสนา (ตรงกันข้ามกับวิปัสสนา) ทั้งส่วนที่เป็นอุทเทสและส่วนที่เป็นนิทเทส มาแสดงไว้ ดังนี้

ภิกษุทั้งหลาย สัญญาวิปัสสนา จิตตวิปัสสนา ทิฏฐิวิปัสสนา ๔ ประการนี้ คือ

๑. สัญญาวิปัสสนา จิตตวิปัสสนา ทิฏฐิวิปัสสนาในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง
๒. สัญญาวิปัสสนา จิตตวิปัสสนา ทิฏฐิวิปัสสนาในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าเป็นสุข
๓. สัญญาวิปัสสนา จิตตวิปัสสนา ทิฏฐิวิปัสสนาในสิ่งที่ไม่ใช่อดีตว่าอดีต
๔. สัญญาวิปัสสนา จิตตวิปัสสนา ทิฏฐิวิปัสสนาในสิ่งที่ไม่งามว่างาม

วิปัสสนาทั้ง ๔ ประการนี้จัดเป็นอุทเทสธรรม ส่วนนวิปัสสนา ๔ ประการ จัดเป็นนิทเทสธรรม มีนัยตรงกันข้าม (อง.จตุกก. ๒๑/๔๙/๕๘) ต่อจากนั้น ท่านสรุปจำแนก อริยบุคคลผู้ละวิปัสสนาแต่ละประการได้ไว้ ดังนี้ ท่านผู้ถึงพร้อมด้วยทิฏฐิ(โศดาบัน บุคคล) ละวิปัสสนาประการที่ ๑ และที่ ๓ ได้ ส่วนวิปัสสนาที่ ๒ และที่ ๔ ละได้ เฉพาะทิฏฐิวิปัสสนา (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๓๖/๓๔๙)

วิปัสสนาสสูตร : พระสูตรว่าด้วยวิปัสสนา พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สัญญาวิปัสสนา จิตตวิปัสสนาและทิฏฐิวิปัสสนาในสิ่ง ๔ คือ (๑) ในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง (๒) ในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าเป็นสุข (๓) ในสิ่งที่เป็นอนัตตาว่าเป็นอัตตา (๔) ในสิ่งที่ไม่งามว่างาม แล้วตรัสอีกว่า สัญญาไม่วิปัสสนา จิตตไม่วิปัสสนา และทิฏฐิไม่วิปัสสนาในสิ่งทั้ง ๔ ประการ ดังกล่าวข้างต้น แล้วตรัสคาถาสรุปใจความว่า เหล่าสัตว์ผู้ถูกมัจฉาทิฏฐิทำลายมีจิตขัดส่าย สำคัญผิดหมายรู้ในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยงหมายรู้ในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าเป็นสุข หมายรู้ในสิ่งที่เป็นอนัตตาว่าเป็นอัตตา หมายรู้ในสิ่งที่ไม่งามว่างาม สัตว์เหล่านั้นชื่อว่าติดอยู่ในเครื่องประกอบของมารไม่มีความเกษมจากโยคะประสบกับความเกิดและความตาย ท่องเที่ยวไปสู่สังสารวัฏ (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๔๙/๗๙)

วิปัสสนา : ความเห็นแจ้ง, การเห็นความเป็นจริงของสภาวธรรม,วิปัสสนาภาวนาหรือวิปัสสนากรรมฐาน คือการพิจารณาเพื่อให้เกิดความเห็นแจ้ง เช่น การพิจารณาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ มีการพิจารณาภายในกาย เป็นต้น, การพิจารณาตามไตรลักษณ์ นิพพิทานุปัสสนา พิจารณาเห็นความน่าเบื่อหน่าย วิราคานุปัสสนา พิจารณาเห็นความคลายกำหนด นิโรธานุปัสสนา พิจารณาเห็นความดับกิเลส ปฏินิสสัคคานุปัสสนา พิจารณาเห็นความสลัดทิ้งกิเลส

ตัวอย่างในอากังเขยยสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงความหวัง ว่า ภิกษุพึงหวังว่า ‘เรา พึงเป็นที่รัก เป็นที่ชอบใจ เป็นที่เคารพและเป็นที่ยกย่องของเพื่อนพรหมจารี ทั้งหลาย’ ภิกษุนั้นพึงทำศีลให้บริบูรณ์ หมั่นประกอบธรรมเครื่องสงบใจภายในตน ไม่ เห็นห่างจากฌาน ประกอบด้วยวิปัสสนา เพิ่มพูนเรื่อนว่าง ภิกษุพึงหวังว่า ‘เราพึงได้ จีวร บริโภคจีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และ คิลานปัจจัยเภสัชบริขาร’ พึงหวังว่า ญาติ สาโลหิต๓เหล่าใดผู้ล่วงลับไปแล้ว มีจิตเลื่อมใส ระลึกถึงเราอยู่ ประกอบด้วยวิปัสสนา เพิ่มพูนเรื่อนว่าง (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๐๔/๒๕๖, ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๕๒/๓๖๙, ม.ม.(ไทย) ๑๒/๖๕/๕๗, ม.ม.(ไทย)๑๒/๖๙/๖๒, ม.ม.(ไทย)๑๒/๓๓๔/๓๖๘, ม.ม.(ไทย)๑๒/๔๕๒/ ๔๙๓, ม.ม.(ไทย)๑๓/๑๙๗/๒๓๕, ม.อ.(ไทย)๑๔/๔๓๑/๔๙๐, ม.อ.(ไทย)๑๔/๔๕๐/ ๕๐๓, ส.ส.(ไทย)๑๘/๓๔๘/๓๘๔, ม.ม.อ.(บาลี) ๑/๖๕/๑๖๙)

วิปัสสนากถา : เรื่องว่าด้วยวิปัสสนา หมายถึงกถาว่าด้วยวิปัสสนา แบ่งเป็น ๓ ตอน ดังนี้

ตอนที่ ๑

กล่าวถึงความเป็นไปไม่ได้และความเป็นไปได้ คำว่า “ความเป็นไปไม่ได้” ในที่นี้ หมายถึงการที่ภิกษุพิจารณาเห็นสังขารว่าเที่ยง เห็นสังขารว่าเป็นสุข เห็นธรรมว่าเป็น อัตตา และเห็นนิพพานว่าเป็นทุกข์ ทำให้ไม่สามารถบรรลุผลที่จะพึงมีพึงได้ ตามลำดับอีก ๓ ประการ คือ (๑) อนุโลมขันติ (วิปัสสนาญาณ) (๒) สัมมัตตนิยาม (โลกุตตรมรรค) (๓) โสตาปัตติผล สกทาคามิผล อนาคามิผล หรืออรหัตตผล ส่วนคำ ว่า “ความเป็นไปได้” มีนัยตรงกันข้าม แต่ละฝ่ายมีองค์ธรรมสำหรับจำแนก ๔ ประการ จัดเป็นคู่ ๆ ได้ ๔ คู่ ดังนี้

ธรรมของฝ่ายที่เป็นไปไม่ได้ ธรรมของฝ่ายที่เป็นไปได้

คู่ที่ ๑ เห็นสังขารว่าเที่ยง เห็นสังขารว่าไม่เที่ยง

คู่ที่ ๒ เห็นสังขารว่าเป็นสุข เห็นสังขารว่าเป็นทุกข์

คู่ที่ ๓ เห็นธรรมว่าเป็นอัตตา เห็นธรรมว่าเป็นอนัตตา

คู่ที่ ๔ เห็นนิพพานว่าเป็นทุกข์ เห็นนิพพานว่าเป็นสุข

รายละเอียดของแต่ละคู่นี้ ดังนี้

คู่ที่ ๑

ธรรมของฝ่ายที่เป็นไปไม่ได้ ภิกษุทั้งหลาย (๑) เป็นไปไม่ได้ที่ภิกษุผู้พิจารณาเห็น สังขารบางอย่างโดยความเที่ยงจักเป็นผู้ประกอบด้วยอนุโลมขันติ (อนุโลมิกขันติ คือ ข้อพินิจที่เกื้อกูลแก่การบรรลุอริยสัง ๔ หรือเหมาะแก่คำสอน (อง.ฉก.อ.(บาลี) ๓/ ๘๘-๘๙/๑๕๕) ขันติ ในที่นี้หมายถึงปัญญา หรือวิปัสสนาญาณ มิใช่หมายถึงความ อุดทน (เทียบ ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๓๖/๔๔๔, อภ.วิ.อ. (บาลี) ๓๖๘/๔๔๐) (๒) เป็นไปไม่ได้ ที่ภิกษุผู้ไม่ประกอบด้วยอนุโลมขันติ จักหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยาม(หมายถึงอริยมรรคมี องค์ ๘) (๓) เป็นไปไม่ได้ที่ภิกษุผู้ไม่หยั่งลงสู่สัมมัตตนิยาม จักทำให้แจ้งโสตาปัตติผล สกทาคามิผล อนาคามิผล หรืออรหัตตผล

ส่วนธรรมของฝ่ายที่เป็นไปได้มีนัยตรงกันข้าม

คู่ที่ ๒

ธรรมของฝ่ายที่เป็นไปไม่ได้ ภิภุขุทั้งหลาย (๑) เป็นไปไม่ได้ที่ภิภุขุผู้พิจารณาเห็นสังขารบางอย่างโดยความเป็นสุข จักเป็นผู้ประกอบด้วยอนุโลมขันติ (๒) ... (เหมือนในคู้ที่ ๑)

ส่วนธรรมของฝ่ายที่เป็นไปได้มีนัยตรงกันข้าม

คู้ที่ ๓

ธรรมของฝ่ายที่เป็นไปไม่ได้ ภิภุขุทั้งหลาย (๑) เป็นไปไม่ได้ที่ภิภุขุผู้พิจารณาเห็นธรรมบางอย่างโดยความเป็นอิตตา จักเป็นผู้ประกอบด้วยอนุโลมขันติ (๒) ... (เหมือนในคู้ที่ ๑)

ส่วนธรรมของฝ่ายที่เป็นไปได้มีนัยตรงกันข้าม

คู้ที่ ๔

ธรรมของฝ่ายที่เป็นไปไม่ได้ ภิภุขุทั้งหลาย (๑) เป็นไปไม่ได้ที่ภิภุขุผู้พิจารณาเห็นนิพพานโดยความเป็นทุกข์ จักเป็นผู้ประกอบด้วยอนุโลมขันติ (๒) ... (เหมือนในคู้ที่ ๑)

ส่วนธรรมของฝ่ายที่เป็นไปได้มีนัยตรงกันข้าม

ตอนที่ ๒

ท่านอธิบายการได้อนุโลมขันติและการหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยามโดยวิธีปุจฉาและวิสัชนา ตามลำดับ ดังนี้

คำปุจฉาว่า “ภิภุขุได้อนุโลมขันติด้วยอาการเท่าไร หยั่งลงสู่สัมมัตตนิยามด้วยอาการเท่าไร” ท่านวิสัชนาว่า ภิภุขุได้อนุโลมขันติด้วยอาการ ๔๐ ประการ หยั่งลงสู่สัมมัตตนิยามด้วยอาการ ๔๐ ประการ

คำปุจฉาว่า “ภิภุขุได้อนุโลมขันติด้วยอาการ ๔๐ ประการ หยั่งลงสู่สัมมัตตนิยามด้วยอาการ ๔๐ ประการ อย่างไร” ท่านวิสัชนาโดยแบ่งเนื้อหาเป็น ๒ ส่วน คือ

ส่วนที่ ๑

แสดงการเห็นเบญจขันธ์โดยอาการต่าง ๆ รวม ๔๐ ประการ เช่น ภิภุขุเห็นเบญจขันธ์โดยความไม่เที่ยง ๑ โดยความเป็นทุกข์ ๑ โดยความเป็นโรค ๑ โดยความเป็นดังหัวผี ๑

ส่วนที่ ๒

แสดงผลแห่งการพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยอาการ(สภาวะ) แต่ละอย่าง เช่น ภิภุขุเมื่อเห็นเบญจขันธ์โดยความไม่เที่ยง ย่อมได้อนุโลมขันติ เมื่อเห็นว่า “ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานเที่ยง” ย่อมหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยาม

ภิภุขุเมื่อเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นทุกข์ ย่อมได้อนุโลมขันติ เมื่อเห็นว่า “ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานสุข” ย่อมหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยาม

ตอนที่ ๓

ท่านสงเคราะห์สภาวะแต่ละอย่างในจำนวน ๔๐ อย่างเข้ากับอนุปัสนาอย่างไรอย่างหนึ่งในจำนวน ๓ อย่าง คือ อนิจจานุปัสนา ทุกขานุปัสนา และอนัตตานุปัสนา เช่น

คำว่า โดยความไม่เพียง ได้แก่ อนิจจานุปัสสนา

คำว่า โดยความเป็นทุกข์ ได้แก่ ทุกขานุปัสสนา

ในที่สุดท่านสรุปด้วยคำปจฉาว่า “ภิกษุผู้ได้อนุโลมขันติด้วยอาการ ๔๐ ประการนี้ ผู้หยั่งลงสู่สัมมัตตนิยามด้วยอาการ ๔๐ ประการนี้ มีอนิจจานุปัสสนา เท่าไร มีทุกขานุปัสสนาเท่าไร มีอนัตตานุปัสสนาเท่าไร” แล้ววิสันนาว่า มีอนิจจานุปัสสนา ๕๐ อย่าง มีทุกขานุปัสสนา ๑๒๕ อย่าง มีอนัตตานุปัสสนา ๒๕ อย่าง (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๓๖/๕๙๖)

วิปัสสนาญาณ: ญาณในวิปัสสนา, ญาณที่นับเข้าในวิปัสสนาหรือที่เป็นวิปัสสนา คือเป็นความรู้ที่ทำให้เกิดความเห็นแจ้ง เข้าใจสภาวะธรรมทั้งหลายตามเป็นจริง

ในสุกสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงวิปัสสนาญาณว่า เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ผุดผ่อง ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อน เหมาะแก่การใช้งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ภิกษุนั้นน้อมจิตไปเพื่อญาณทัสสนะ รู้ชัดอย่างนี้ว่า ‘กายของเรา นี้ คุมกันเป็นรูปร่าง ประกอบขึ้นจากมหาภูตรูป ๔ เกิดจากบิดามารดา เจริญวัยเพราะ ข้าวสุกและขนมสด ไม่เที่ยงแท้ ต้องอบ ต้องนวดเพ้น มีอันแตกกระจัดกระจายไปเป็น ธรรมดา วิญญาณของเราอาศัยและเนื่องอยู่ในกายนี้’ (ที.สี.(ไทย) ๙/๒๓๔/๗๗,๙/๔๗๒/๒๐๕)

วิปัสสนาพละ: พละคือวิปัสสนา, กำลังแห่งวิปัสสนา, ความไม่หวั่นไหวเพราะนิจจสัญญาด้วยอนิจจานุปัสสนา เป็นต้น

ในพลกถา เรื่องที่กล่าวถึงวิปัสสนาพละ ว่า เพราะไม่หวั่นไหวเพราะนิจจสัญญาด้วยอนิจจานุปัสสนา ชื่อว่าวิปัสสนาพละ เพราะไม่หวั่นไหวเพราะสุขสัญญาด้วยทุกขานุปัสสนา ชื่อว่าวิปัสสนาพละ เพราะไม่หวั่นไหวเพราะอตตสัญญาด้วยอนัตตานุปัสสนา ชื่อว่าวิปัสสนาพละ เพราะไม่หวั่นไหวเพราะนันทิด้วยนิพพิทานุปัสสนา ชื่อว่าวิปัสสนาพละ เพราะไม่หวั่นไหวเพราะราคะด้วยวิราคานุปัสสนา ชื่อว่าวิปัสสนาพละ เพราะไม่หวั่นไหวเพราะสมุทัยด้วยนิโรธานุปัสสนา ชื่อว่าวิปัสสนาพละ เพราะไม่หวั่นไหวเพราะอาทานะด้วยปฏิณิสส์คคานุปัสสนา ชื่อว่าวิปัสสนาพละ เพราะไม่หวั่นไหวไม่กวดแกว่ง ไม่เอนเอียงเพราะอวิชชา เพราะกิเลสที่ประกอบด้วยอวิชชา และเพราะขันธ นี้ชื่อว่าวิปัสสนาพละ (ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๔๔/๕๑๘,ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๘๓/๑๔๒)

วิปัสสี: พระนามของพระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่งในอดีต, พระพุทธเจ้าองค์ที่ ๑ ในจำนวน ๗ องค์

ในมหาปทานสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย นับจากกัปนี้ถอยหลังไป ๙๑ กัป พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่าวิปัสสี ได้เสด็จอุบัติขึ้นในโลก (ที.ม.(ไทย)๑๐/๔/๒,ที.ม.(ไทย)๑๐/๓๗/๒๑,ที.ม.(ไทย) ๑๐/๔๐/๒๑, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๔๑/๒๒)

วิปัสสี,พระพุทธเจ้า: พระวิปัสสีพุทธเจ้าที่อุบัติขึ้นในกัปที่ ๙๑ นับจากนี้, องค์ที่หนึ่งในพระพุทธเจ้า ๗ พระองค์, องค์ที่ ๑๙ ในพระพุทธเจ้า ๒๕ พระองค์

ตัวอย่างในวิปัสสีสูตร พระผู้มีพระภาคประทับอยู่พระวิหารเชตวัน เขตกรุงสาวัตถี ตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่าวิปัสสี ก่อนแต่ตรัสรู้เมื่อเป็นพระโพธิสัตว์ยังไม่ได้ตรัสรู้ ได้มีความคิดคำนึงอย่างนี้ว่า ‘โลก (สัตว์โลก) นี้ถึงความคับแค้น จึงเกิด แก่ ตาย จูติ และอุปบัติ ก็บุคคลไม่รู้อุบายสลัด ออกจากทุกข์คือขราและมรณะนี้ เมื่อไรจึงจะพ้นจากทุกข์คือขราและมรณะนี้ได้’ (วิ. มหา.(ไทย)๑/๑๘/๑๑, วิ.มหา.(ไทย)๑/๑๙/๑๑, ส.นิ.(ไทย)๑๖/๔/๒๕๕๓, ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑/๒๖๑, ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๑/๔๑๕, ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๒/๕๔๒, ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๓/ ๕๕๑, ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๕/๔๖๓, ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๖/๕๕๒, ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๗/๔๕๓, ขุ. อป.(ไทย)๓๒/๙/๔๖๓, ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๙/๔๘๔)

วิปัสสีกุมาร: ราชกุมารพระนามว่าวิปัสสี , พระโอรสของพระเจ้าพันธุมารพระบิดากับพระนางพันธุมตีเทวีพระมารดา กรุงพันธุมตี ราชธานีของพระเจ้าพันธุมาร, พระราชกุมารทอดเนตร เทวทูต ๔

ในมหาปทานสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงวิปัสสีราชกุมาร ว่า พระเจ้าพันธุมารพระ บิดาทรงพระดำริที่ประสงค์ให้วิปัสสีกุมารครองราชย์ จึงรับสั่งให้บำรุงบำเรอพระวิปัส สีราชกุมารด้วยกามคุณ ๕ มากขึ้น จะไม่เสด็จออกจากพระราชวังผนวชเป็นบรรพชิต เมื่อเวลาล่วงไปอีกหลายปีหลายร้อยปีหลายพันปี พระวิปัสสีราชกุมารรับสั่งเรียกนาย สารถิมาให้เทียบยานพาหนะคันงาม ๆ เราจะไปอุทยานชมภูมิประเทศที่สวยงาม พระองค์ทอดพระเนตรเห็นคนชรา เจ็บ ตาย พระองค์สลดพระทัย และ ทอดพระเนตรสมณะ ทรงดำริว่า ที่ชื่อว่าบรรพชิต เพราะการประพฤติธรรมเป็น ความดี การประพฤติสม่ำเสมอเป็นความดี การทำกุศลเป็นความดี การทำบุญเป็น ความดี การไม่เบียดเบียนเป็นความดี และการอนุเคราะห์หมู่สัตว์เป็นความดี (ที.ม. (ไทย)๑๐/๔๖/๒๔)

วิปัสสีพุทธวงศ์ : ว่าด้วยพระประวัติของพระวิปัสสีพุทธเจ้า พระผู้มีพระภาคทรงเล่าว่า ในกัปที่ ๕๑ นับถอยหลังจากกัปนี้ไป พระวิปัสสีพุทธเจ้าประสูติ ในกรุงพันธุมตี พระชนกพระนาม ว่าพันธุมาร พระชนนีพระนามว่าพันธุมตี พระมเหสีพระนามว่าสุทัสสนา พระโอรส พระนามว่าสมวัตตขันธ์ ครองขรवासอยู่ ๘,๐๐๐ ปี ทรงเห็นนิมิต ๔ จึงออกผนวช ด้วยราชพาหนะคือรถ บำเพ็ญเพียรอยู่ ๘ เดือน จึงตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า ภายใต้อัน แคล้อย พระองค์ทรงเป็นผู้นำ ทรงประกาศพระธรรมจักร ให้ราชบุตรและบุตร บุโรหิตทั้ง ๒ ได้บรรลุธรรมการบรรลุธรรมครั้งที่ ๑ บอกจำนวนไม่ได้ ต่อมาพระองค์ผู้ มีพระยศนับไม่ได้ทรงประกาศอริยสัจ ๔ ในนครนั้น เทวดาและมนุษย์ประมาณ ๘๔,๐๐๐ ได้บรรลุธรรมครั้งที่ ๒ กุลบุตรประมาณ ๘๔,๐๐๐ บวชตามพระสัมมาสัม พุทธเจ้า พระองค์ผู้มีพระจักขุทรงแสดงธรรมแก่เขาเหล่านั้นผู้มาถึงอาราม เมื่อพระ สัมมาสัมพุทธเจ้าทรงประทานธรรมทานตามอุปนิสัย จึงประทับยืนตรัสโดยอาการทั้ง ปวง แม้บรรพชิตเหล่านั้นก็ได้บรรลุธรรมอันประเสริฐ จึงชื่อว่าได้บรรลุธรรมครั้งที่ ๓ มีการประชุมพระชีนาสผู้ปราศจากมลทิน มีจิตสงบระงับ คงที่ ๓ ครั้งภิกษุ ประมาณ ๖,๘๐๐,๐๐๐ รูป มาประชุมกัน เป็นครั้งที่ ๑ ภิกษุประมาณ ๑๐๐,๐๐๐

รูป มาประชุมกัน เป็นครั้งที่ ๒ ภิภษุประมาณ ๘๐,๐๐๐ รูป มาประชุมกัน เป็นครั้งที่ ๓ พระขันธเถระและพระติสสนามเถระเป็นคู่้อครสาวก พระอโศกเถระเป็นพุทธรูปฎฐาก พระจันทาเถรีและพระจันทิตตาเถรีเป็นคู่้อครสาวิกา ปุณัพพสมิตตอุบาสกและนาคอุบาสกเป็นคู่้อครูปฎฐาก สิริมาอุบาสิกาและอุตตราอุบาสิกาเป็นคู่้อครูปฎฐายิกา ในกัปนี้มนุขมีอายุขัย๘๐,๐๐๐ ปี และพระองค์ก็มีพระชนมายุประมาณเท่านั้น พระองค์พร้อมทั้งสาวก ทรงแสดงแสงสว่าง แสดงอมตบพ ทรงรุ่งเรื่องดังกองเพลิงเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว พระฤทธิและบุญอันประเสริฐ พระลักษณะมีลายจักรที่สวยงาม ทุกอย่างล้วนอันตรธานไปหมดแล้ว สังขารทั้งปวงเป็นสภาพว่างเปล่าหนอ พระวีรเจ้าพระนามว่าวิปัสสี ทรงเป็นนระผู้ประเสริฐ เสด็จดับขันธปรินิพพานที่สุมิตตาราม พระสถูปอันประเสริฐของพระองค์ ที่สุมิตตารามนั้น สูงถึง ๗ โยชน์ (ขุ.พุท.ไทย) ๓๓/๑/๖๘๕)

วิปัสสีโพธิสัตว์, พระ: พระโพธิสัตว์พระนามว่าวิปัสสี หนึ่งในพระโพธิสัตว์ ๗ องค์ คือ (๑) พระสิขีโพธิสัตว์ (๒) พระเวสสฎฐโพธิสัตว์ (๓) พระกกุสันธโพธิสัตว์ (๔) พระโกนาคมโพธิสัตว์ (๕) พระกัสสปโพธิสัตว์ (๖) โคตมโพธิสัตว์

ในปฏิสัมภิทากถา พระสารีบุตรกล่าวว่า สัตตโพธิสัตว์วาร วาระว่าด้วยพระโพธิสัตว์ ๗ พระองค์ หนึ่งในนี้คือพระวิปัสสีโพธิสัตว์ ว่า ภิภษุทั้งหลาย จักขุเกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างเกิดขึ้นแล้วแก่พระวิปัสสีโพธิสัตว์ในธรรมทั้งหลายที่ไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า “สมุทัย สมุทัย” ภิภษุทั้งหลาย จักขุเกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างเกิดขึ้นแล้วแก่พระวิปัสสีโพธิสัตว์ในธรรมทั้งหลายที่ไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า “นิโรธ นิโรธ” ในเวยยากรณ์ของพระวิปัสสีโพธิสัตว์ มีธรรม ๑๐ มีอรรถ ๑๐ มีนริตติ ๒๐ มีญาณ ๔๐(ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๓๓/๔๙๖)

วิปัสสีราชกุมาร: พระราชกุมารพระนามว่า วิปัสสี, ราชโอรสของพระเจ้าพันธุมา, พระราชกุมารผู้ได้รับการพยากรณ์จากพราหมณ์โหราจารย์ว่า มีคติเป็น ๒ คือ (๑) ถ้าอยู่ครองเรือนจะได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้ทรงธรรม (๒) ถ้าเสด็จออกจากพระราชวังผนวชเป็นบรรพชิต จะได้เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า

ในมหาปทานสูตร พระผู้มีพระภาคแสดงเรื่องพระวิปัสสีราชกุมาร ว่า เมื่อพระวิปัสสีราชกุมารประสูติแล้วได้รับการพยากรณ์จากพราหมณ์โหราจารย์ว่า มหาบพิตร โปรดพอพระทัยเกิด พระราชโอรสของพระองค์ที่เสด็จอุบัติขึ้นเป็นผู้มีศักดิ์ใหญ่ นับว่าเป็นลาภอันประเสริฐของพระองค์ผู้ได้พระราชโอรสเช่นนี้อยู่ในราชตระกูลเพราะพระราชกุมารนี้สมบุรณ์ด้วยลักษณะมหาบุรุษ ๓๒ ประการ ที่เป็นเหตุให้ มหาบุรุษมีคติ ๒ อย่าง ไม่เป็นอย่างอื่น คือ (๑) ถ้าอยู่ครองเรือนจะได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้ทรงธรรมครองราชย์ (๒) ถ้าเสด็จออกจากพระราชวังผนวชเป็นบรรพชิต จะได้เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้มีกิเลสในโลก (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๓/๑๕, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๔๙/๒๖,ที.ม.(ไทย) ๑๐/๕๒/๒๙)

วิปัสสีสูตร : พระสูตรว่าด้วยพระพุทธเจ้าพระนามว่าวิปัสสี พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวัน ได้ตรัสเล่าให้ภิภษุทั้งหลายฟังว่า พระวิปัสสีพุทธเจ้าครั้งเป็นพระ

โพธิสัตว์ได้มีความคิดคำนึงว่า โลกนี้ถึงความคับแค้นจึงเกิด แก่ ตาย จูติและอุบัติบุคคลเมื่อไม่รู้อุบายสลัดออกจากทุกข์คือชราและมรณะนี้ ย่อมพ้นจากทุกข์ไม่ได้ แล้วทรงดำริเป็นต้นว่า เมื่ออะไรมี ชราและมรณะจึงมี เพราะอะไรเป็นปัจจัย ชราและมรณะจึงมี เพราะทรงมนสิการโดยแยบคายจึงได้ทรงรู้แจ้งปฏิจจนสมุพาททั้งสายเกิดทุกข์และสายดับทุกข์ด้วยพระปัญญาว่า เมื่อชาติมี ชราและมรณะจึงมี เพราะชาติเป็นปัจจัย ชราและมรณะจึงมี จากนั้นจักขุ ญาณ ปัญญา วิชชา แสงสว่างในธรรมทั้งหลายที่ไม่เคยฟังมาก่อนได้เกิดขึ้นแก่พระวิปัสสีโพธิสัตว์ (ส.นิ.ไทย) ๑๖/๔/๑๐)

วิปากจิต: จิตที่เป็นผลของกรรม, กุศลวิปากจิต, อกุศล วิปากจิต
ในอานนุชกเถา ว่าด้วยอานนุชสมภาติ (จตุตถกถาจิต) พระสกวาทิ คือพระโมคคัลลีบุตรติสสเถระ ได้มีการซักถามพระปรวาทิคือพวกภิกษุณีกายอุตตราปถกะ ตั้งข้อความว่า เรื่องวิปากจิต สก. ว่า พระอรหันต์ดำรงอยู่ในวิปากจิต ปรินิพพานมิใช่หรือ ท่านตอบว่า ปร. ใช่ ท่าน สก. ถามว่า หากพระอรหันต์ดำรงอยู่ในวิปากจิต ปรินิพพานท่านก็ไม่ควรยอมรับว่า “พระอรหันต์ดำรงอยู่ในอานนุชสมภาติ ปรินิพพาน” ท่าน สก. ถามว่า พระอรหันต์ดำรงอยู่ในอานนุชสมภาติ ปรินิพพานใช่ไหม ปร. ตอบว่า ใช่ (อภิ.ก.ไทย) ๓๗/๘๙๖/๙๒๖)

วิปากธัมมธัมมปัญญา: ผลของปัญญาในธรรม, ผลของปัญญาที่เกิดในธรรม, ปัญญาที่รู้ธรรมเป็นผล
ในตีกนิตเทศ พระสารีบุตรผู้อธิบายได้กล่าวว่า ปัญญาในสภาวะธรรมที่เป็นกุศลในภุมิ ๔ (กามภุมิ รูปาวจรภุมิ อรูปาวจรภุมิ โลกุตตรภุมิ) ชื่อว่า วิปากธัมมธัมมปัญญา (อภิ.วิ.ไทย) ๓๕/๗๗๒/๕๐๕)

วิปากปัจจัย: ปัจจัยที่เป็นผล, ผลที่เป็นปัจจัยแก่กันและกันเกิดขึ้น เช่น อโลภะเป็นวิปากเป็นปัจจัยแก่อโทสะ
ตัวอย่างในปัจจัยนิตเทศ พระสารีบุตรผู้อธิบายได้กล่าวว่า วิปากปัจจัย ได้แก่ ชั้น ๔ ที่เป็นวิปาก ซึ่งไม่เป็นรูป เป็นปัจจัยแก่กันและกันโดยวิปากปัจจัย อีกนัยหนึ่งคือ วิปากปัจจัย ธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นวิปาก คือถึงความสุข และหมดกำลังลงกล่าวคือ นามชั้น ๔ ที่เป็นวิปาก เป็นปัจจัยซึ่งกันและกัน ด้วยอำนาจของวิปากปัจจัย วิปากปัจจัย หรือ สภาวะธรรมที่เป็นเหตุเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นเหตุโดยวิปากปัจจัยได้แก่ อโลภะที่เป็นวิปากเป็นปัจจัยแก่อโทสะ อโมหะโดยวิปากปัจจัย (อภิ.ป.ไทย) ๔๐/๑๔/๑๐, อภิ.ป.ไทย) ๔๐/๗๓/๓๘, อภิ.ป.ไทย) ๔๐/๖๓๑/๖๐๒, อภิ.ป.ไทย) ๔๐/๖๔๒/๖๒๕, อภิ.ป.ไทย) ๔๑/๑๓/๑๖๔, อภิ.ป.ไทย) ๔๑/๔๓/๑๕๓, อภิ.ป.ไทย) ๔๑/๖๒/๓๘๗, อภิ.ป.ไทย) ๔๑/๙๐/๒๑๔, อภิ.ป.ไทย) ๔๑/๑๑๖/๙๘, อภิ.ป.ไทย) ๔๒/๓๔/๑๘, อภิ.ป.ไทย) ๔๒/๑๑๒/๖๑)

วิปากปัญญา: ผลของปัญญา, ปัญญาเป็นผลในภุมิ, ปัญญาในวิปากธรรมในภุมิ ๔ ได้แก่ (๑)กามภุมิ (๒)รูปภุมิ (๓)อรูปภุมิ (๔)โลกุตตรภุมิ
ในตีกนิตเทศ พระสารีบุตรผู้อธิบายได้กล่าวว่า ปัญญาในสภาวะธรรมที่เป็นวิปากในภุมิ ๔ (กามภุมิ รูปภุมิ อรูปภุมิ โลกุตตรภุมิ) ชื่อว่า วิปากปัญญา (อภิ.วิ.ไทย) ๓๕/๗๗๒/๕๐๕)

- วิปากวัญ :** การวนเวียนเกิดจากผลกรรม, การเวียนเกิดกามภพ รูปภพ อรูปภพ, ภพน้อยภพใหญ่ เพราะไม่ละตัณหา
- ในมหาวิยหุตตนิทเทส พระสารีบุตรผู้อธิบายได้กล่าวถึงวิปากวัญ เกี่ยวกับในภพน้อยภพใหญ่ คือ ผู้ยังไม่คลายตัณหา คือ ไม่ปราศจากตัณหา ไม่สละตัณหา ไม่คายตัณหา ไม่เปลื้องตัณหา ไม่ละตัณหา ไม่สลัดทิ้งตัณหาในภพน้อยภพใหญ่ คือ ในกรรมวิภวัญและวิปากวัญ ในกรรมวิภวัญเป็นเครื่องเกิดในกามภพในวิปากวัญเป็นเครื่องเกิดในกามภพ ในกรรมวิภวัญเป็นเครื่องเกิดในรูปภพ ในวิปากวัญเป็นเครื่องเกิดในรูปภพ ในกรรมวิภวัญเป็นเครื่องเกิดในอรูปภพ ในวิปากวัญเป็นเครื่องเกิดในอรูปภพ ในภพต่อไป ในคติต่อไป ในการถือกำเนิดต่อไป ในปฏิสนธิต่อไป ในการบังเกิดของอตภาพต่อไป รวมความว่ายังไม่คลายตัณหาในภพน้อยภพใหญ่ (ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๓๖/๓๗๕)
- วิปากสูตร :** พระสูตรว่าด้วยธรรมที่มีทุกข์ และที่มีสุขเป็นวิปาก พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เราจักแสดงธรรมที่มีทุกข์เป็นวิปากและธรรมที่มีสุขเป็นวิปากแก่เธอทั้งหลายเมื่อภิกษุเหล่านั้นทูลรับสนองพระดำรัสแล้วจึงตรัสว่า **ธรรมที่มีทุกข์เป็นวิปากคือ** อกุศลกรรมบถ ๑๐ **ธรรมที่มีสุขเป็นวิปาก** คือ กุศลกรรมบถ ๑๐ (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๘๘/๓๓๖)
- วิบุพพกสัณญา :** กำหนดหมายซากศพที่มีน้ำเหลืองไหลเยิ้มอยู่ตามที่แตกปรือออก
- ในสังคิติสูตร พระสารีบุตรกล่าวถึงวิบุพพกสัณญาในเรื่อง อนุรักขนาปธาน ว่า ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ตามรักษาสมาธินิมิต ที่ซัดดีซึ่งเกิดขึ้นแล้ว คืออัญญิกสัณญา (กำหนดหมายซากศพที่ยังเหลืออยู่แต่ร่างกระดูกหรือกระดูกท่อน) ปุพุกสัณญา (กำหนดหมายซากศพที่มีหนอนคลาคล่ำเต็มไปหมด) วินิลกสัณญา (กำหนดหมายซากศพที่มีสีเขียวคล้ำคละด้วยสีต่าง ๆ) วิบุพพกสัณญา (กำหนดหมาย ซากศพที่มีน้ำเหลืองไหลเยิ้มอยู่ตามที่ที่แตกปรือออก) วิจิตทกสัณญา (กำหนดหมายซากศพที่ขาดจากกันเป็น ๒ ท่อน) อุทรมาดกสัณญา (กำหนดหมายซากศพที่เน่าพองขึ้นอืด) นี้เรียกว่า อนุรักขนาปธาน (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๑๐/๒๘๕, อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๑๔/๒๕, อง.ทสก.(ไทย)๒๔/๒๓๗/๓๘๖)
- วิบุลบรรพต, ภูเขาทอง :** ภูเขาทองชื่อวิบุลบรรพต, ภูเขาที่พระพุทธเจ้าอุปมาองกระดูกด้วยกับของคนในกัปปหนึ่งเท่าภูเขาในอดีตชาติของนางสุเมธา
- ในสุเมธาเถรีคาถา พระสุเมธาเถรีกล่าวถึง วิบุลบรรพต, ภูเขาทอง พระสุเมธาเถรีได้กล่าวภาษิตว่า เราเป็นธิดาของพระอัครมเหสีพระเจ้าโกญจะกรุงมณฑลดาวดี ชื่อว่าสุเมธา ผู้ที่พระอริยเจ้าทั้งหลายผู้ทำตามคำสั่งสอน ทำให้เกิดเลื่อมใสแล้ว ท่านโปรดทรงระลึกถึงมหาสมุทรทั้ง ๔ ที่พระพุทธเจ้าทั้งหลายทรงนำมาเปรียบเทียบกับน้ำตา น้ำนมและเลือดโปรดทรงระลึกถึงกระดูกในกัปปหนึ่งของบุคคลคนหนึ่งเทียบเท่าภูเขาวิบุลบรรพต (ขุ.เถรี.(ไทย)๒๖/๔๙๙/๖๓๖)
- วิบุลปัญญาสูตร :** พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นไปเพื่อความมีปัญญาไพบุลย์ พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ธรรม ๔ มีสี่ปฐิสสังเสวะเป็นต้น ที่บุคคลเจริญ กระทำให้มากแล้วเป็นธรรมที่เป็นไปเพื่อความมีปัญญาไพบุลย์ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๖๐/๕๗๙)

- วิบุล, กษัตริย์:** กษัตริย์พระนามว่าวิบุล, พระชนกของพระพุทธเจ้าพระนามว่าเรวตะ
 ในเรวัตพุทธวงศ์ พระประวัติในอดีตชาติของพระเรวัตพุทธเจ้า สมัยต่อจาก
 พระพุทธเจ้าพระนามว่าสุมนะ ได้มีพระชินเจ้าทรงเป็นผู้นำพระนามว่าเรวตะ ไม่มีผู้
 เปรียบปาน ไม่มีผู้เทียมเท่า ผู้สูงสุด สมัยนั้น ในกรุงชื่อว่าสุธัญญกะ กษัตริย์พระนาม
 ว่าวิบุลเป็นพระชนก พระเทวีพระนามว่าวิบุลาเป็นพระชนนี ของพระพุทธเจ้าพระ
 นามว่าเรวตะ ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ (ขุ.พุทธ.(ไทย)๓๓/๑๖/๖๑๖)
- วิบุล, ภูเขา:** ชื่อของภูเขาในกรุงราชคฤห์, ภูเขาถูกหนึ่งในห้าลูกที่ล้อมรอบกรุงราชคฤห์ คือ
 ภูเขาเวภาระ, วิบุล, ปันทวะ, คิชฌกุฎ, อิลิคิลิ, คำอุปมาสิ่งที่ยิ่งใหญ่ที่สุดในโลก
 ในนानาตติยสาวกสูตร พระพุทธเจ้าตรัสถึงมาณวคามียเทพบุตร ที่ได้กล่าวคาถา
 เหล่านี้ในสำนักของพระผู้มีพระภาค ว่า คนพูดกันว่า บรรดาภูเขาในกรุงราชคฤห์
 ภูเขาวิบุลเยี่ยมที่สุด บรรดาภูเขาที่ตั้งอยู่ในป่าหิมพานต์ ภูเขา เสตบรรพตเยี่ยมที่สุด
 บรรดาสิ่งที้อยู่ในอากาศ ดวงอาทิตย์เยี่ยมที่สุด บรรดาห้วงน้ำทั้งหลาย สมุท
 รเยี่ยมที่สุด บรรดาดวงดาวทั้งหลาย ดวงจันทร์เยี่ยมที่สุด แต่บัณฑิตกล่าวว่า
 พระพุทธเจ้าเลิศกว่ามนุษย์และเทวดา (ส.ส.(ไทย)๑๕/๑๑๑/๑๒๖)
- วิบุลา, พระเทวี:** พระเทวีพระนามว่าวิบุลา, มเหสีของพระเจ้าวิบุล, พระชนนีของพระเรวัตพุทธเจ้า
 ในเรวัตพุทธวงศ์ พระประวัติในอดีตชาติของพระเรวัตพุทธเจ้า สมัยต่อจาก
 พระพุทธเจ้าพระนามว่าสุมนะ ได้มีพระพุทธเจ้า พระนามว่าเรวตะ ไม่มีผู้เปรียบปาน
 ไม่มีผู้เทียมเท่า ผู้สูงสุด สมัยนั้น กรุงชื่อว่าสุธัญญกะ กษัตริย์พระนามว่าวิบุลเป็น
 พระชนก พระเทวีของพระองค์พระนามว่าวิบุลาเป็นพระชนนีของพระพุทธเจ้าพระ
 นามว่าเรวตะ ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ (ขุ.พุทธ.(ไทย)๓๓/๑๖/๖๑๖)
- วิพันทกวัตถุ :** เรื่องภิกษุผู้กระสันจะสึก พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่บริษัท ๔ ว่า บุคคลใด
 ออกจากอาลัยแล้ว มีใจน้อมไปในป่า พ้นจากป่า(คำว่า ป่า หมายถึงตบะ ตโปชนะ)
 แล้วยังแล่นเข้าไปสู่ป่า(คำว่า ป่าหมายถึงต้นหาคือเครื่องผูกให้อยู่ครองเรือน) นั้นอีก
 ท่านทั้งหลายจงดูบุคคลนั้น เขาพ้นจากเครื่องผูก ยังแล่นไปสู่เครื่องผูกตามเดิม (ขุ.ธ.
 (ไทย) ๒๕/๓๔๔/๑๔๐)
 อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อาลัย หมายถึงความเป็นอยู่อย่างคฤหัสถ์ (ขุ.ธ.อ.
 (บาลี) ๘/๑๔)
- วิพากษ์วิจารณ์คำพูด:** การพูดที่ว่า ผู้นั้นพูดเรื่องอะไร ผู้นั้นจะรู้อะไร, เป็นหนึ่งในห้าประการที่ทำให้
 เข้าถึงสัมมัตตนิยามไม่ได้
 ในปฐมสัมมัตตนิยามสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงบุคคลประกอบด้วยธรรมอันเป็น
 เหตุ ๕ ประการ แม้ฟังสัทธรรมอยู่ ก็ไม่อาจหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยาม (อริยมรรคมีองค์
 ๘) ในกุตลธรรมทั้งหลายได้ คือ (๑) วิพากษ์วิจารณ์คำพูด (๒) วิพากษ์วิจารณ์ผู้พูด
 (๓) วิพากษ์วิจารณ์ตน (๔) เป็นผู้มีจิตฟุ้งซ่าน คือมีจิตไม่แน่วแน่งธรรม (๕) มนสิการ
 โดยไม่แยบคาย (อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๑๕๑/๒๔๙,อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๑๕๒/๒๕๐,
 อง.ปญจก.อ.(บาลี) ๓/๑๕๑/๕๙)

- วิภาพ:** อัจฉะทวิภูฏี หรือวิภาพทวิภูฏี, สมณะหรือพราหมณ์บางพวกถือว่าความหลุดพ้นจากภพ จะมีได้ก็ด้วยอัจฉะทวิภูฏี
- ในโลกสูตร ว่าด้วยสัตว์โลก พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเมื่อแรกตรัสรู้ ประทับอยู่ ณ ควงต้นโพธิพฤกษ์ใกล้ฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา เขตตำบลอุรุเวลา สมัยนั้น พระองค์ประทับนั่งโดยบัลลังก์เดียว เสวยวิมุตติสุขอยู่เป็นเวลา ๗ วัน ตรัสว่า สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง กล่าวถึงการออกจากภพด้วย วิภาพ เราถือว่า สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นหาได้ออกจากภพไม่ (ขุ.อุ.(ไทย) ๒๕/๓๐/๒๓๐, ๒๕/๘๖๓/๗๐๗, ขุ.อุ.อ.(บาลี) ๓๐/๒๒๔, ขุ.สุ.อ.(บาลี) ๒/๘๖๓/๓๙๐)
- วิภาพัตถะ:** ความทะยานอยากในวิภาพ, รากะที่ประกอบด้วยอัจฉะทวิภูฏี, ความอยากให้ดับสูญ
- ในปัญจวัคคีย์กถา ว่าด้วยภิกษุปัญจวัคคีย์ พระผู้มีพระภาคตรัสทุกขสมุทยอริยสัจ คือ ตัณหาอันทำให้เกิดอีกประกอบด้วยความเพลิดเพลिनและความกำหนด มีปกติให้เพลิดเพลिनในอารมณฺ์นั้น ๆ คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา ‘เพราะอาศัยตัณหา ปริเยสนาจึงมี’ ก็ถ้าตัณหาทั้ง ๓ ไม่ได้มีแก่ใคร ๆ ในภพไหน ๆ ทั่วทุกแห่ง เมื่อตัณหาไม่มีโดยประการทั้งปวง เพราะตัณหาดับไป ปริเยสนาจะไม่ปรากฏ (วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๔/๒๑, ที.ปา.อ.(บาลี) ๓๐๕/๑๘๒, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๑๒/๖๔, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๔๐๐/๓๒๔, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๕๓/๓๗๓, ม.ม.(ไทย) ๑๒/๙๑/๘๖, ม.ม.(ไทย) ๑๒/๑๓๓/๑๒๑, ม.ม.(ไทย) ๑๒/๔๖๐/๕๐๐, ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๓๗๔/๔๒๑, ส.ข.(ไทย) ๑๗/๒๒/๓๕, ส.ข.(ไทย) ๑๗/๓๑/๔๔, ส.ข.(ไทย) ๑๗/๑๐๓/๑๙๙)
- วิภาพทวิภูฏี:** ความเห็นเนื่องด้วยวิภาพ, อัจฉะทวิภูฏี คือ เห็นว่าอัตตาและโลกชาติสูญ
- ตัวอย่างในจุฬาสีหนาทสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสทวิภูฏี ๒ ประการนี้ คือ (๑) ภวทวิภูฏี (๒) วิภาพทวิภูฏี สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่งยึดติด เข้าถึง เกาะติดภวทวิภูฏี สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าเป็นผู้ยินร้ายต่อวิภาพทวิภูฏี สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่งยึดติด เข้าถึง เกาะติดวิภาพทวิภูฏี สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าเป็นผู้ยินร้ายต่อภวทวิภูฏี สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่งไม่รู้ชัดความเกิดความดับคุณ โทษ และอุปายเครื่องสลัดทวิภูฏี ๒ ประการนี้ตามความเป็นจริง สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าเป็นผู้มีรากะ มีโทสะ มีโมหะ มีตัณหา มีอุปาทาน เป็นผู้ไม่รู้แจ้ง เป็นผู้ยินดียินร้าย พอใจในธรรมอันเป็นเหตุให้เน้นช้ำยินดีในธรรมอันเป็นเหตุให้เน้นช้ำ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ‘พวกเขาไม่พ้นจากชาติ ชรา มรณะ อุปายาท ๆ ไปได้’ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๔/๒๕๒, ที.ปา.อ.(บาลี) ๓๐๔/๑๗๑, ม.ม.(ไทย) ๑๒/๑๔๒/๑๓๖, ส.ข.(ไทย) ๑๗/๘๐/๑๒๘, อง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๙๒/๑๐๘, ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๔๘/๒๒๕, อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๑๓๒๑/๓๓๑, อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๘๙๖/๕๖๒)
- วิภังค์:** การจำแนกเนื้อความให้พิสดาร, การขยายความ, การอธิบายเนื้อหา
- ในภทเทภรตตสูตร ผู้มีราตรีเดียวเจริญ สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเชตวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี พระผู้มีพระภาคได้รับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลายมาตรัสว่า เราจักแสดงอุทเทสและวิภังค์ของบุคคลผู้มีราตรีเดียวเจริญว่า บุคคลไม่ควรคำนึงถึงสิ่งที่ล่วงไปแล้ว ไม่ควรหวังสิ่งที่ยังไม่มาถึง สิ่งใดล่วงไปแล้ว

สิ่งนั้นก็เป็นอันละไปแล้ว และสิ่งใดที่ยังไม่มาถึง สิ่งนั้นก็เป็นอันยังไม่มาถึง (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๒๗๒/๓๑๙,ม.อ.(ไทย)๑๔/๒๗๖/๓๒๔,ม.อ.(ไทย)๑๔/๒๗๙/๓๓๐,ม.อ.อ. (บาลี) ๓/๒๗๒/๑๗๔)

- วิงศ์สูตร :** พระสูตรว่าด้วยการจำแนกปัจจุสมุปบาท พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ทรงแสดงปัจจุสมุปบาทแก่ภิกษุทั้งหลายทรงอธิบายองค์แห่งปัจจุสมุปบาทแต่ละองค์เป็นต้นว่า **ขรา** ได้แก่ความแก่ ความคร่ำคร่า ความมีฟันหลุด ความมีผมหงอก ความมีหนังเหี่ยวย่น ความเสื่อมอายุ ความแก่หง่อมแห่งอินทรีย์ ในหมู่สัตว์นั้น ๆ ของเหล่าสัตว์นั้น ๆ **มรณะ** ได้แก่ ความจืด ความเคลื่อนไป ความทำลายไป ความหายไป ความตายกล่าวคือมฤตยู การทำกาละ ความแตกแห่งชั้นร ความสำเร็จแห่งร่างกาย ความขาดแห่งชีวิตินทรีย์ของเหล่าสัตว์นั้น ๆ จากหมู่สัตว์นั้น ๆ **ชาติ** ได้แก่ ความเกิด ความเกิดพร้อม ความหยั่งลง ความบังเกิดเฉพาะ ความบังเกิดขึ้นเฉพาะ ความปรากฏแห่งชั้นร ความได้อายตนะ ในหมู่สัตว์นั้น ๆ ของเหล่าสัตว์นั้น ๆ (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๒/๓)
- วิงศ์สูตร^๒ :** พระสูตรว่าด้วยการจำแนกอริยมรรค พระผู้มีพระภาคทรงแสดงจำแนกอริยมรรคมีองค์ ๘ แล้วทรงอธิบายแต่ละองค์ว่าหมายถึงอะไร เช่น ความรู้ในทุกข์ ความรู้ในทุกขสมุทัย ทุกขนิโรธ และทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา จัดว่าเป็นสัมมาทิฏฐิเป็นต้น (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๘/๑๐)
- วิงศ์สูตร^๓ :** พระสูตรว่าด้วยการจำแนกสติปัฏฐาน พระผู้มีพระภาคทรงจำแนกสติปัฏฐาน ๔ แล้วอธิบายถึงการเจริญสติปัฏฐาน ๔ พร้อมกับตรัสถึงอริยมรรคมีองค์ ๘ อันเป็นปฏิปทาที่ทำให้การเจริญสติปัฏฐานสำเร็จ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๔๐๖/๒๖๒)
- วิงศ์สูตร (ปฐม) :** พระสูตรว่าด้วยการจำแนกอินทรีย์ (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า สัทธินทรีย์ได้แก่การเชื่อปัญญาตรัสรู้ของตถาคต วิริยินทรีย์ได้แก่การปรารถนาความเพียรเพื่อละอกุศลธรรม เพื่อเข้าถึงกุศลธรรม สตินทรีย์ได้แก่ความเป็นผู้ประกอบด้วยสติปัญญาเครื่องรักษาตน ระลึกถึงสิ่งที่ตนทำได้ สมาธินทรีย์ได้แก่ความเป็นผู้มีจิตมีอารมณ์เป็นหนึ่งเดียว ปัญญินทรีย์ได้แก่ความเป็นผู้มีปัญญาสามารถมองเห็นความเกิดดับของสิ่งทั้งปวงได้ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๔๗๙/๒๘๗)
- วิงศ์สูตร (ทุติย) :** พระสูตรว่าด้วยการจำแนกอินทรีย์ (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า สัทธินทรีย์ได้แก่การเชื่อปัญญาตรัสรู้ของตถาคต วิริยินทรีย์ได้แก่การปรารถนาความตามแนวของสัมมปปธาน ๔ สตินทรีย์ได้แก่ความเป็นผู้มีสติโดยการระลึกตามแนวของสติปัฏฐาน ๔ สมาธินทรีย์ได้แก่ความเป็นผู้มีจิตมีอารมณ์เป็นหนึ่งเดียวตามแนวของฌาน ๔ ปัญญินทรีย์ได้แก่ความเป็นผู้มีปัญญาสามารถมองเห็นความเกิดดับของสิ่งทั้งปวงได้ตามแนวของอริยสัจ ๔ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๔๘๐/๒๘๙)
- วิงศ์สูตร^๔ (ปฐม) :** พระสูตรว่าด้วยการจำแนกอินทรีย์ (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า สุขินทรีย์ได้แก่ความสุขทางกายเป็นต้น ทุกขินทรีย์ได้แก่ความทุกข์ทางกายเป็นต้น โสมนัสสินทรีย์ได้แก่ความสุขทางใจเป็นต้น โทมนัสสินทรีย์ได้แก่ความ

ทุกข์ทางใจเป็นต้น อุpekขินทรีย์ได้แก่การได้รับอารมณ์กลาง ๆ ทั้งทางกายและทางใจ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๕๐๖/๓๑๓)

วิภัทศสูตร^๒ (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยการจำแนกอินทรีย์ (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า สุขินทรีย์ได้แก่ความสุขทางกายเป็นต้น ทุกขินทรีย์ได้แก่ความทุกข์ทางกายเป็นต้น โสมนัสสินทรีย์ได้แก่ความสุขทางใจเป็นต้น โทมนัสสินทรีย์ได้แก่ความทุกข์ทางใจเป็นต้น อุpekขินทรีย์ได้แก่การได้รับอารมณ์กลาง ๆ ทั้งทางกายและทางใจ และอินทรีย์ทั้ง ๓ นี้นับลงเป็น ๓ คือ สุขินทรีย์และโสมนัสสินทรีย์ เป็นสุขเวทนา ทุกขินทรีย์และโทมนัสสินทรีย์ เป็นทุกข์เวทนา อุpekขินทรีย์ เป็นอุpekขสุขเวทนา (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๕๐๗/๓๑๔)

วิภัทศสูตร^๓ (ตติย) : พระสูตรว่าด้วยการจำแนกอินทรีย์ (สูตรที่ ๓) พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า สุขินทรีย์ได้แก่ความสุขทางกายเป็นต้น ทุกขินทรีย์ได้แก่ความทุกข์ทางกายเป็นต้น โสมนัสสินทรีย์ได้แก่ความสุขทางใจเป็นต้น โทมนัสสินทรีย์ได้แก่ความทุกข์ทางใจเป็นต้น อุpekขินทรีย์ได้แก่การได้รับอารมณ์กลาง ๆ ทั้งทางกายและทางใจ และอินทรีย์ทั้ง ๓ นี้นับลงเป็น ๓ คือ สุขินทรีย์และโสมนัสสินทรีย์ เป็นสุขเวทนา ทุกขินทรีย์และโทมนัสสินทรีย์ เป็นทุกข์เวทนา อุpekขินทรีย์ เป็นอุpekขสุขเวทนา แล้วทรงขยายเวทนา ๓ ออกเป็นอินทรีย์ ๕ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๕๐๘/๓๑๕)

วิภัทศสูตร^๔ : พระสูตรว่าด้วยการจำแนกอิทธิบาท พระผู้มีพระภาคตรัสอิทธิบาทแก่ภิกษุทั้งหลายเป็นต้นว่า ฉันทะที่ย่อหย่อนนักได้แก่ฉันทะที่ประกอบด้วยความเกียจคร้าน ฉันทะที่ต้องประคับประคองเกินไป ได้แก่ฉันทะที่ประกอบด้วยอุทธัจจะ ฉันทะที่หุดหู่ในภายใน ได้แก่ฉันทะที่ประกอบด้วยถีนมิทธะ ฉันทะที่ซ่านไปในภายนอก ได้แก่ฉันทะที่ฟุ้งไปเพราะปรารภกามคุณ ๕ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๘๓๒/๔๐๖)

วิภังชพยากรณ์ปัญหา : ปัญหาที่ควรแยกตอบ, หนึ่งในปัญหาพยากรณ์ ๔ ประการ ในสังคีตสูตร พระสารีบุตรกล่าวปัญหาพยากรณ์ ๔ ประการ คือ (๑) เอกังสพยากรณ์ปัญหา ปัญหาที่ควรตอบโดยนัยเดียว (๒) ปฏิปุจฉาพยากรณ์ปัญหา ปัญหาที่ควรตอบโดยย้อนถาม (๓) วิภังชพยากรณ์ปัญหา ปัญหาที่ควรแยกตอบ (๔) ฐปนียปัญหา ปัญหาที่ควรงดตอบ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๑๒/๒๙๑, อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๔๓/๗๐)

วิภังชวาที : ผู้มีปกติตรัสจำแนก, ผู้ไม่กล่าวเหมารวมเป็นเอกังสวาที ในวัชชียามาหิตสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงวัชชียามาหิตคหบดีตอบอัญญเดียรถีย์ปริพาชก ว่า “ท่านผู้เจริญ พระผู้มีพระภาคจะได้ทรงติเตียนตบะทั้งหมดก็หาไม่ได้ จะได้กล่าวโทษผู้มีตบะทุกคนผู้เลี้ยงชีพเสร้างามองโดยส่วนเดียวก็หาไม่ได้ พระผู้มีพระภาคทรงติเตียนตบะที่ควรติเตียน สรรเสริญตบะที่ควรสรรเสริญเมื่อทรงติเตียนสิ่งที่ควรติเตียน สรรเสริญสิ่งที่ควรสรรเสริญ จึงชื่อว่าวิภังชวาทีผู้มีปกติตรัสจำแนก ในเรื่องนี้พระผู้มีพระภาคมิใช่เอกังสวาที มีปกติตรัสโดยส่วนเดียว (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๙๔/๒๒๑)

- วิภัตติสูตร :** พระสูตรว่าด้วยการจำแนกปฏิสัมภิทา พระสารีบุตรกล่าวให้ภิกษุทั้งหลายฟังว่า ท่านอุปสมบทได้กึ่งเดือน ทำให้แจ้งปฏิสัมภิทา ๔ โดยเหตุโดยพยัญชนะ พร้อมทั้งได้บอกแสดง บัญญัติ กำหนด เปิดเผย จำแนก ทำให้ง่ายโดยวิธีต่าง ๆ ผู้มีความเคลือบแคลงสงสัยฟังถามเรา เราพอใจที่จะตอบข้อสงสัย พระศาสดาของเราทั้งหลายผู้ทรงฉลาดดีในธรรมทั้งหลายประทับอยู่ตรงหน้าเราทั้งหลายแล้ว ปฏิสัมภิทา ๔ คือ (๑) อตถปฏิสัมภิทา ปัญญาแตกฉานในอรรถ(๒) ธัมมปฏิสัมภิทา ปัญญาแตกฉานในธรรม (๓) นิรุตติปฏิสัมภิทา ปัญญาแตกฉานในนิรุตติ (๔) ปฏิภาณปฏิสัมภิทา ปัญญาแตกฉานในปฏิภาณ (อ.จ.ต.ก.ก.(ไทย) ๒๑/๑๗๒/๒๔๒)
- วิเภทกพีชียเถรปาทาน :** ประวัตินในอดีตชาติของพระวิเภทกพีชียเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติในภัทรกัป ท่านได้ถวายเมล็ดพืชเครือเถาแก่พระพุทธเจ้าพระนามว่ากุกสันธะ เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านไม่ได้พบทุกขัตถ์เลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุวิชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑/๗๕)
- วิมลโกณฑัญญเถรคาถา :** ภาษิตของพระวิมลโกณฑัญญเถระ,คาถาของพระวิมลโกณฑัญญเถระ ท่านพระวิมลโกณฑัญญเถระกล่าวไว้ว่า ภิกษุผู้เกิดจากนางทুমะกับพระเจ้าปณฺฑรเกตุผู้ครองเศวตฉัตร ลดธงเสียได้ ใช้ธงชัยนั้นแหละกำจัดมานะมีประการหลากหลาย เป็นจุดลดธงผืนใหญ่ลงเสียได้ (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๖๔/๓๒๖)
- อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า นางทุมะ หมายถึงนางอัมพปาลี คำว่า พระเจ้าปณฺฑรเกตุ หมายถึงพระเจ้าพิมพิสาร คำว่า ลดธง หมายถึงมานะ คำว่า ธงชัย หมายถึงปัญญานั่นเอง (ขุ.อิติ.อ. (บาลี) ๖๔/๒๒๗)
- วิมลเถรคาถา :** ภาษิตของพระวิมลเถระ,คาถาของพระวิมลเถระ ท่านพระวิมลเถระกล่าวไว้ว่า พื้นปฐพีฉ่ำขึ้นด้วยน้ำฝน ลมเจือละอองฝนก็โชยพัด ทั้งสายฟ้าก็แลบอยู่ทั่วท้องฟ้า (แต่) วิตกทั้งหลายระงับไป จิตของเราตั้งมั่นดีแล้ว (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๕๐/๓๒๑)
- อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า วิตก หมายถึงการตรึกถึงกามคุณเป็นต้น (ขุ.เถร.อ. (บาลี) ๑/๕๐/๑๕๑)
- วิมลเถรคาถา^๒ :** ภาษิตของพระวิมลเถระ,คาถาของพระวิมลเถระ ท่านพระวิมลเถระกล่าวไว้ว่า ผู้ปรารถนาความสุขที่ยั่งยืน ฟังเว้นปาปมิตรเสียให้ไกล คบหาแต่คนดี และพึงอยู่ในโอวาทของท่าน บุคคลเกาะท่อนไม้เล็ก ๆ ย่อมจมลงในมหาสมุทร ฉันท บุคคลแม้มีความเป็นอยู่ดีอาศัยคนเกียจคร้านก็จมลงในสังสารวัฏได้ ฉันทนั้น เพราะฉะนั้น บุคคลควรเว้นคนเกียจคร้านมีความเพียรย่อหย่อนเสีย บุคคลพึงอยู่ร่วมกับเหล่าบัณฑิตผู้สงัดเป็นอริยะ มีใจเด็ดเดี่ยว เข้ามานอยู่ปรารถนาความสุขเป็นนิตย์ (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๒๖๔/๓๘๒)
- วิมลปราสาท :** ปราสาทชื่อวิมล, หนึ่งในปราสาทสามหลังของพระปิยทัสสีพุทธเจ้าสมัยครองฆราวาส ในปิยทัสสีพุทธวงศ์ พระประวัติในอดีตชาติของพระปิยทัสสีพุทธเจ้า สมัยต่อจากพระพุทธเจ้าพระนามว่าสุชาตะ ได้มีพระสยมภูพระนามว่าปิยทัสสี ทรงเป็นผู้นำสัตว์โลก มีพระยศยิ่งใหญ่ สมัยนั้น กรุงชื่อว่าสุธัญญะ กษัตริย์พระนามว่าสุทัตตะเป็นพระชนก พระเทวีพระนามว่าสุจันทาเป็นพระชนนี ของพระศาสดาพระนามว่าปิยทัสสี

พระองค์ทรงครองฆราวาสอยู่ ๙,๐๐๐ ปี มีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลัง คือสุนิมมลปราสาท วิมลปราสาท และศิริคูหาปราสาท (ขุ.พุทธ.(ไทย)๓๓/๑๖/๖๕๙)

วิมลละ:

ผู้ไม่มีมลทิน, พระนามของพระตถาคตเจ้า

ในสมณสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงกับภิกษุทั้งหลายว่า คำว่า สมณะ, พราหมณ์, เวทคู, อภิสกยะ, นิมมละ, วิมลละ, ญาณิ, วิมุตตะ เป็นพระนามของพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า (อง.อภฺฐก.(ไทย)๒๓/๘๕/๔๑๐)

วิมลละ, พระเจ้าจักรพรรดิ: พระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าวิมลละในอดีตชาติได้ปลูลาดกระจกบนปราสาท

๗ ชั้นแต่พระปทุมุตตรพุทธเจ้า ได้อานิสงส์เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ในกรุงเรณูวดี

ในราหุลเถรปาทาน ประวัติในอดีตชาติของพระราหุลเถระ ท่านประกาศประวัติในอดีตชาติของตน ว่า ข้าพเจ้าได้ปลูลาดกระจกบนปราสาท ๗ ชั้น ถวายแต่พระผู้มีพระภาคพระนามว่าปทุมุตตระ ผู้ประทับยืนในท่ามกลางหมู่ภิกษุได้ตรัสพระคาถาเหล่านี้ว่า เราจักพยากรณ์อุบาสกผู้ทำที่นอนนี้ให้โชติช่วงแล้ว ดุจกระจกเงาที่ปลูาดไว้อย่างดี ท่านทั้งหลายจงฟังเรากล่าวเถิด ปราสาททอง ปราสาทเงิน หรือปราสาทแก้วไพฑูรย์อย่างใดอย่างหนึ่ง ที่น่าขอบใจ จักบังเกิดแก่อุบาสกนั้น อุบาสกนั้นจักเป็นจอมเทพครองเทวสมบัติ ๖๔ ชาติ จักเป็นพระเจ้าจักรพรรดิติดต่อกัน ๑,๐๐๐ ชาติ ในกัปที่ ๒๑ (นับจากกัปนี้ไป) อุบาสกนั้นจักเป็นพระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าวิมลละ มีกรุงนามว่าเรณูวดี มีปราสาทชื่อว่าสุทัสสนะ วิสสุกรรมเทพบุตรเนรมิตให้ ประกอบด้วยเรือนยอดอย่างดี ประดับประดาด้วยรัตนะ ๗ ประการ (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๒๘/๓๗๔, ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๗๔/๑๑๒)

วิมลละ, สหายของยสะ: สหายของยสะลูกบุตร, คนหนึ่งใน ๕ คนของสหายสะ, ลูกเศรษฐี ในกรุงพาราณสี

ในปีพชชกาลว่าด้วยเรื่องการบรรพชาของสหาย ๔ คนของยสะลูกบุตร คือ วิมลละ สุพาหุ ปุณณชิ คัมปติ ท่านเป็นบุตรของตระกูลเศรษฐีใหญ่ในกรุงพาราณสี ได้ทราบข่าวว่า “ยสะลูกบุตรโกนผมและหนวดนุ่งห่มผ้ากาสายะออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตแล้ว” จึงได้บวชตาม จึงเป็นมหาสาวกองค์หนึ่งในอัสติมหาสาวก (วิ.ม.(ไทย)๔/๓๐/๓๗)

วิมลละ, นางนาค: นางนาคกัญญานามว่าวิมลละ, นางผู้ขอประทานโทษต่อพระชินเจ้า, นางได้รับการยกย่องว่าผู้ประเสริฐกว่านางนาคกัญญาทั้งหลาย

ในอุปลวณณาเถรียาปาน พระอุบลวรรณาเถรีเล่าประวัติในอดีตชาติของตนว่า หม่อมฉันถึงความสำเร็จแห่งฤทธิ์ ขอประชุมชนผู้เลื่อมใสในศาสนาของพระชินเจ้า และชนที่ข้าพเจ้าได้ทำความผิดให้เท่าที่มีอยู่ จงยกโทษให้ข้าพเจ้า เฉพาะพระพักตร์ของพระชินเจ้า ครั้งนั้น บริษัททั้งหมดมีความพิศวงยิ่งนัก จึงได้พากันประนมมือเหนือศีรษะ พู่ว่า พระแม่เจ้าจึงมีความบากบั่น มีฤทธิ์ หากสิ่งใดเปรียบปานมิได้ ในกัปที่ ๑๐๐,๐๐๐ นับจากกัปนี้ไปครั้งนั้น ข้าพเจ้าเป็นนางนาคกัญญามีนามว่าวิมลละ หม่อมฉันยกย่องว่าเป็นผู้ประเสริฐกว่าพวกนางนาคกัญญา (ขุ.อป.(ไทย)๓๓/๔๐๘/๔๔๒)

วิมลลา, พระมเหสี: มเหสีพระนามว่าวิมลลา, มเหสีของพระเจ้าปิตุสสี

ในปิตุสสีพุทธวงศ์พระประวัติในอดีตชาติของพระเจ้าปิตุสสีพุทธเจ้าต่อจาก พระพุทธเจ้าพระนามว่าสุชาตนะ สมัยนั้น กรุงชื่อว่าสุธัญญะ กษัตริย์พระนามว่าสุทัตตะ เป็นพระชนก พระเทวีพระนามว่า สุจันทาเป็นพระชนนีของพระศาสดาพระนามว่าปิตุสสี พระองค์ทรงครองขรรยาวาสอยู่ ๙,๐๐๐ ปี มีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลังคือ สุนิมมลปราสาท วิมลปราสาท และศิริคูหาปราสาท มีนางสนมก้านัล ๓๓,๐๐๐ นาง ล้วนประดับประดาสวยงาม พระมเหสีพระนามว่าวิมลลา พระราชโอรสพระนามว่า กัญจนาวะ (ขุ.ชา.(ไทย)๒๘/๑๓๗๕/๓๙๖, ขุ.พุทธ.(ไทย)๓๓/๑๗/๖๕๙)

วิมลลาเถรีคาถา : ภาษิตของพระวิมลลาเถรี,คาถาของพระวิมลลาเถรี ท่านพระวิมลลาเถรีผู้เคยเป็นหญิง คณิกากล่าวไว้ว่า เรามัวเมาด้วยผิวพรรณรูปสมบัติ ความสวยงาม บริวารยศ และเป็นผู้มีจิตกระด้างอย่างยิ่งด้วยความเป็นสาว ดูหมิ่นหญิงอื่นประดับร่างกายนี้ให้วิจิตรงดงามสำหรับลวงชายเฝ้า ได้ยืนอยู่ที่ประตูเรือนหญิงแพศยา ดุจนายพรานนี้เฝ้า บ่วงดักเนื้อไว้ เราอดเครื่องประดับต่างๆเป็นอันมากและอดอวัยวะที่ควรปกปิดให้ปรากฏ กระซิกกระซี้ ได้ทำมาหลายอย่างให้ชายจำนวนมากลุ่มหลง วันนี้ เรานั้น ปลงผมห่มผ้าสังฆาฏิ บวช เทียบบิณฑบาต แล้วมานั่งอยู่ที่โคนต้นไม้ ได้มานั่งที่ไม่มีวิตก ได้ตัดกิเลสเป็นเหตุเกาะเกี่ยวทั้งที่เป็นของทิพย์และของมนุษย์ได้ทั้งหมดทำอาสวะทั้งปวงให้สิ้นไป เป็นผู้เย็น ดับสนิทแล้ว ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๗๒/๕๖๗

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า หญิงแพศยา หมายถึงหญิงโสเภณี (ขุ.เถรี.อ. (บาลี) ๗๒/๙๘) คำว่า ฆานที่ไม่มีวิตก หมายถึงทุติยฆาน (ขุ.เถรี.อ. (บาลี) ๗๕/๑๐๐)

วิมังสา : ความไตร่ตรอง,ปัญญาความรู้ชัด,ความไม่หลงงมงาย,ความเลือกเฟ้นธรรม ,สัมมาทิฐิ, ปฏิบัติเพื่อละฉันทะ ตัวอย่างในอุคณณภพราหมณสูตร เรื่องอุคณณภพราหมณ ฌ โขสิตาราม เขตกรุงโกสัมพี พราหมณ์ชื่ออุคณณะเข้าไปหาท่านพระอานนท์ ได้เรียนถามท่านว่า ท่านประพฤติพรหมจรรย์ในพระสมณโคตมเพื่อต้องการอะไร ท่านพระอานนท์ตอบว่า เราประพฤติพรหมจรรย์ในพระผู้มีพระภาคเพื่อละฉันทะ พราหมณ์ถามว่า ท่านอานนท์มีมรรค มีปฏิบัติเพื่อละฉันทะนั้นอยู่หรือ อานนท์ตอบว่า มีอยู่ คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้เจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยฉันทสมาธิปธานสังขาร เจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วย วิริยสมาธิปธานสังขาร เจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยจิตตสมาธิปธานสังขาร เจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยวิมังสาสมาธิ-ปธานสังขาร นี้แลคือมรรค นี้คือปฏิบัติเพื่อละฉันทะนั้น (ส.ม.(ไทย)๑๙/๘๒๗/๔๐๑,ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๑๖/๒๕,อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/๔๔๒/๓๔๗,อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/๔๕๕/๓๕๑,อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๗๑๑/๗๖๑,อภิ.ป.(ไทย)๔๐/๓/๓)

วิมังสาธิบัติ : อธิบัติแห่งวิมังสา, ไตร่ตรองอย่างถ่องแท้

ในปัจฉยตากถา เรื่องราวที่กล่าวถึงการสนทนากันระหว่าง สกวาที (สก.)กับปรวาที (ปร.) โดย สก.ถามว่า วิมังสาธิบัติเป็นอธิบัติแห่งสหชาตธรรมมิใช่หรือ ปร. ตอบ ใช่ สก. ถามว่า หากวิมังสาธิบัติเป็นอธิบัติแห่งสหชาตธรรม ดังนั้น ท่านจึงควรยอมรับว่า “วิมังสาธิบัติเป็นปัจฉัยโดยอธิบัติปัจฉัย เป็นปัจฉัยโดยสหชาตปัจฉัย” ท่าน สก. ถาม

ว่า วิมังสาธิปไตยเป็นอธิปไตยแห่งสหชาตธรรมและเป็นอินทรีย์มิใช่หรือ ปร. ตอบว่า ใช่ สก. กล่าวว่่า หากวิมังสาธิปไตยเป็นอธิปไตยแห่งสหชาตธรรมและเป็นอินทรีย์ ดังนั้นท่าน จึงควรยอมรับว่า “วิมังสาธิปไตยเป็นปัจจัยโดยอธิปไตยปัจจัย เป็นปัจจัยโดยอินทรีย์ ปัจจัย” (อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๗๑๔/๗๖๓, อภิ.ก.(ไทย)๔๐/๓/๓

วิมังสาสมาธิประธานสังขาร: สมบัติที่เกิดจากวิมังสาและความเพียรสร้างสรรค์

ตัวอย่างในทศมาสสูตร การเจริญอิทธิบาท ๔ พระผู้มีพระภาคตรัสถึง ‘พวกเทพชั้น ดาวดึงส์ผู้เจริญเข้าใจเรื่องนั้นว่าอย่างไร พระผู้มีพระภาคผู้ทรงรู้ทรงเห็น ทรงบัญญัติ อิทธิบาท ๔ ประการนี้ ก็เพียงเพื่อเพิ่มพูนความสำเร็จ เพื่อให้ชำนาญในเรื่อง ความสำเร็จ เพื่อพลิกแพลงให้เกิดความสำเร็จ คือ (๑) เจริญอิทธิบาท คือ ฉันทสมาธิ ประธานสังขาร สมบัติที่เกิดจากฉันทะ และความเพียรสร้างสรรค์ (๒) เจริญอิทธิบาท คือ วิริยสมาธิประธานสังขาร สมบัติที่เกิดจากวิริยะและความเพียรสร้างสรรค์ (๓) เจริญ อิทธิบาท คือ จิตตสมาธิประธานสังขาร สมบัติที่เกิดจากจิตตะและความเพียรสร้างสรรค์ (๔) เจริญอิทธิบาท คือ วิมังสาสมาธิประธานสังขาร สมบัติที่เกิดจากวิมังสาและความ เพียรสร้างสรรค์ (ที.ม.(ไทย)๑๐/๒๘๗/๒๑๘, (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๑๐/๘๑, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๖/๒๗๗, ม.ม.(ไทย)๑๒/๑๘๙/๒๐๓, ส.ม.(ไทย)๑๙/๘๑๓/๓๗๗, ส.ม.(ไทย)๑๙/ ๘๑๗/๓๘๐, ส.ม.(ไทย)๑๙/๘๒๑/๓๘๕, ส.ม.(ไทย)๑๙/๘๒๓/๓๙๒, อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๗๖/๓๙๑, ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๓๒/๔๙๓)

วิมังสีทธิบาท : ธรรมที่เป็นเหตุให้ประสบความสำเร็จคือวิมังสา

ในอิทธิบาทวิภังค์ มีบทนิเทศกล่าวถึง วิมังสีทธิบาท ว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้เจริญ ฌานที่เป็นโลกุตระซึ่งเป็นเหตุนำออกจากวัฏฏทุกขให้ถึงนิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อ บรรลุภูมิเบื้องต้น สัจจจากาม บรรลุปฐมฌานที่เป็นทุกขาปฏิบัติพาทันธาภิญญา อยู่ใน สมัยใด ในสมัยนั้น ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฏฐิ ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า วิมัง สีทธิบาท สภาวะธรรมที่เหลือชื่อว่าสัมปยุตด้วยวิมังสีทธิบาท (อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/๔๖๑/ ๓๕๓)

วิมาน: ที่เล่น, ที่อยู่ของเหล่าเทวดาซึ่งถือว่าเป็นสถานที่อันประเสริฐ, ที่สถิตของเทพสวรรค์, เรือนทิพย์ของเทพ, เรือนนรมิตรของเทพ

ตัวอย่างในพรหมชาลสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงวิมานว่า สมัยหนึ่ง เมื่อล่วงไปนาน ๆ โลกนี้กลับฟื้นขึ้น เมื่อโลกกำลังฟื้นขึ้นวิมานของพรหมปรากฏว่าว่างเปล่า เวลานั้น สัตว์ผู้จุติจากชั้นอภัสสรพรหมโลกเพราะสิ้นอายุหรือสิ้นบุญ ย่อมเกิดที่วิมานพรหม อันว่างเปล่า นึกคิดอะไรก็สำเร็จได้ตามปรารถนา มีปิตีเป็นอาหาร มีรัศมีชานออก จากร่างกาย เทียวสัญญาจะไปในอากาศอยู่ในวิมานอันงดงาม สถิตอยู่นานแสนนาน (ที. ส. (ไทย)๙/๓๙/๑๖, ที.ส. (ไทย)๙/๔๐/๑๗, ที.ส. (ไทย)๙/๔๑/๑๗, ที.ม. (ไทย)๑๐/๔๔๐/ ๓๗๐, ที.ม. (ไทย)๑๐/๔๔๑/๓๗๑, ที.ม. (ไทย)๑๐/๔๔๑/๓๗๒, ที.ปา. (ไทย)๑๑/๓๘/๒๘, ที.ปา. (ไทย)๑๑/๑๑๙/๘๘, ที.ปา. (ไทย)๑๑/๑๒๘/๙๔, ม.ม. (ไทย)๑๒/๕๑๓/๕๕๑, ส.ส. (ไทย)๑๕/๑๗๗/๒๔๕)

วิมานของพรหม: วิมานของสัตว์ผู้ไปเกิดเมื่อโลกพินาศลงและเจริญขึ้น, วิมานในพรหมโลกชั้น
อากัสสระ

ในปาฏิกสูตร ทฤษฎีว่าด้วยต้นกำเนิดของโลก พระผู้มีพระภาคตรัสถึงวิมานพรหมว่า สมัยหนึ่งเมื่อล่วงไปนาน ๆ โลกนี้พินาศ เมื่อโลกกำลังพินาศ เหล่าสัตว์ส่วนมากไปเกิดในพรหมโลกชั้นอากัสสระ อยู่ในวิมานอันงดงาม สถิตอยู่นานแสนนานสมัยหนึ่ง เมื่อล่วงไปนาน ๆ โลกนี้ก็กลับเจริญขึ้น เมื่อโลกกำลังเจริญขึ้นวิมานของพรหมปรากฏว่าว่างเปล่า เวลานั้น สัตว์ผู้ใดผู้หนึ่งผู้จุติจากพรหมโลกชั้นอากัสสระ เพราะสิ้นอายุหรือสิ้นบุญ มาเกิดที่วิมานพรหมอันว่างเปล่า อยู่ในวิมานอันงดงาม สถิตอยู่นานแสนนาน (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๘/๒๘)

วิมานตั้ง: อาสนะวิมานคือตั้ง, อาสนะมีลักษณะแข็งสำหรับรองรับ

ในปฐมปีฐวิมาน พระมหาโมคคัลลานเถระถามว่าเทพธิดาผู้ประดับองค์ทรงมาลัย ทรงภูษาสวยงาม มีวิมานตั้งทองคำของเธอช่างโอ้อ่า ล่องลอยไปในที่ต่าง ๆ ได้รวดเร็วสมใจปรารถนา เธอเปล่งรัศมีสว่างไสว ตั้งสายฟ้าแลบออกจากกلبเมฆ เพราะบุญอะไรผิวพรรณเธอจึงงามได้ผลอันพึงปรารถนา และได้โภคะน่าพอใจ เช่นนี้ เทพธิดาตอบว่า ฉันเกิดเป็นมนุษย์อยู่ในหมู่มนุษย์ได้ถวายตั้ง แต่บรรดาภิกษุผู้เพ็งมาถึง ได้กราบไหว้ ประคองอัญชลี และถวายทานตามกำลังทรัพย์เพราะบุญนั้น เทพธิดาจึงได้ผิวพรรณงาม ได้ผลอันพึงปรารถนา และได้โภคะน่าพอใจเช่นนี้ (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๑/๑)

วิมานทอง: วิมานทองในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์, วิมานที่เกิดจากอานิสงส์ที่ถวายสิ่งของแด่พระสงฆ์ในเรือนของตน

ในสุจินตติเถราปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระสุจินตติเถระ ท่านเป็นชวานาอยู่ในกรุงหงสวดี เลี้ยงชีพด้วยกสิกรรม เลี้ยงดูบุตรภรรยาด้วยกสิกรรมนั้น ท่านได้นำภิกษุทั้งหลาย ผู้ได้รับมอบหมายจากพระสงฆ์ ไปยังเรือนของตนแล้วถวายสิ่งของที่ท่านตระเตรียมไว้ในเรือนแต่ภิกษุสงฆ์ ด้วยกรรมที่ท่านได้ทำไว้ดีแล้วนั้น และด้วยเจตนาที่ตั้งไว้มั่นท่านละกายมนุษย์แล้ว จึงได้ไปเกิดในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ มีวิมานทองเปล่งปลั่งสูง ๖๐ โยชน์ กว้าง ๓๐ โยชน์อันกรรมสร้างไว้อย่างสวยงามเพื่อท่าน (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๑๖๖/๖๗๖)

วิมานพรหม: วิมานพรหมชั้นอากัสสระ, วิมานอันว่างเปล่า, วิมานของสัตว์ที่จุติจากอากัสสระพรหมโลกไปเกิดที่วิมานพรหมนี้

ในพรหมชาลสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า โลกเมื่อล่วงไปนาน ๆ กลับฟื้นขึ้น เมื่อโลกกำลังฟื้นขึ้น วิมานของพรหมปรากฏว่าว่างเปล่า เวลานั้นสัตว์ผู้จุติจากชั้นอากัสสระพรหมโลก เพราะสิ้นอายุหรือสิ้นบุญ ย่อมเกิดที่วิมานพรหมอันว่างเปล่า นี้ก็คิดอะไรก็สำเร็จได้ตามปรารถนา มีปติเป็นอาหาร มีรัศมีชานออกจากร่างกาย เทียวสัญจรไปในอากาศอยู่ในวิมานอันงดงาม สถิตอยู่นานแสนนาน (ที.สี.(ไทย) ๙/๔๐/๑๗, ที.สี.(ไทย) ๙/๔๑/๑๗)

วิมุตตะ: หลุดพ้น, หลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวง

ในสมณสูตร ว่าด้วยพระนามของพระพุทธเจ้า พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลาย ว่า คำว่า สมณะ, พราหมณ์, เวทคุ, ฤๅษี, นิมมละ, วิมล, ญาณี, และ คำว่า วิมุตตะ เป็นพระนามของพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า (อง.อภฺรฺกฺก.(ไทย)๒๓/๘๕/๔๑๐)

วิมุตตานุตตริยะ: การหลุดพ้นอันยอดเยี่ยม

ในสังคิติกสูตร พระสารีบุตรกล่าว อนุตตริยะ ๓ ประการ คือ (๑) ทสฺสนานุตตริยะ การเห็นอันยอดเยี่ยม (๒) ปฏิปทานุตตริยะ การปฏิบัติอันยอดเยี่ยม (๓) วิมุตตานุตตริยะ การหลุดพ้นอันยอดเยี่ยม (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๐๕/๒๗๓)

วิมุตตายตนสูตร : พระสูตรว่าด้วยเหตุแห่งวิมุตติ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เหตุแห่งวิมุตติ ซึ่งเป็นเหตุให้จิตของภิกษุที่ยังไม่หลุดพ้นย่อมหลุดพ้น อาสวะที่ยังไม่สิ้นไปย่อมถึงความสิ้นไป หรือเธอย่อมบรรลุธรรมอันเป็นแดนเกษมจากโยคะที่ยังไม่ได้บรรลุ เหตุแห่งวิมุตตินั้น มี ๕ คือ (๑) พระศาสดาหรือเพื่อนพรหมจรรย์ ผู้ตั้งอยู่ในฐานะครูแสดงธรรม(อริยสัจ ๔) (๒) ภิกษุแสดงธรรมโดยพิสดารตามที่ได้เล่าเรียนมาแก่ชนเหล่าอื่น (๓) ภิกษุสาธยายธรรมโดยพิสดารตามที่ได้เล่าเรียนมา (๔) ภิกษุตรีกตรองใคร่ครวญธรรมตามที่ได้เล่าเรียนมา (๕) ภิกษุเล่าเรียนสมาธินิมิตอย่างใดอย่างหนึ่งมาดี ใส่ใจดี ทรงไว้ดี รู้แจ้งดีด้วยปัญญา เมื่อภิกษุไม่ประมาท ไม่ละเหตุ ๕ อย่างใดอย่างหนึ่ง ย่อมบรรลุธรรมอันเป็นแดนเกษมจากโยคะ สามารถรู้แจ้งอรรถ(รู้ความหมายแห่งบาลีคือ พุทธพจน์ว่า ศีลมาในที่นี้ สมาธิมาในที่นี้ ปัญญามาในที่นี้) รู้แจ้งธรรม(รู้บาลี เช่น ทรงจำบาลีที่ให้ความหมายได้อย่างถูกต้อง) ด้วยเหตุทั้ง ๕ นี้อย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว จะได้ปราโมทย์ ปิติ ปัสสัทธิ สุข และสมาธิ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๒๖/๓๒)

วิมุตตายตนะ: การรู้แจ้งอรรถ รู้แจ้งธรรม มีปราโมทย์ มีปิติ มีความสุข

ในสังคิติกสูตร พระสารีบุตรกล่าวว่า พระศาสดาหรือเพื่อนพรหมจรรย์บางรูปผู้ตั้งอยู่ในฐานะครูแสดงธรรมแก่ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ ครูและท่านเหล่านั้นรู้แจ้งอรรถ รู้แจ้งธรรมในธรรมนั้น ตามที่พระศาสดาหรือเพื่อนพรหมจรรย์บางรูปผู้ตั้งอยู่ในฐานะครูแสดงแก่เธอ เมื่อเธอรู้แจ้งอรรถ รู้แจ้งธรรม ย่อมเกิดปราโมทย์ เมื่อมีปราโมทย์ ย่อมเกิดปิติ เมื่อใจมีปิติ กายย่อมสงบ เธอมีกายสงบ ย่อมได้รับสุข เมื่อมีสุข จิตย่อมตั้งมั่น นี่เป็นวิมุตตายตนะประการที่ ๑ (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๒๒/๓๑๓, ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๕๕/๓๘๔)

วิมุตติ: ความหลุดพ้น, ความหลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวง

ในมหาปริณิพพานสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เราและเธอทั้งหลายได้รู้แจ้งแทงตลอดอริยศีล เราและเธอทั้งหลายได้รู้แจ้งแทงตลอดอริยสมาธิ เราและเธอทั้งหลายได้รู้แจ้งแทงตลอดอริยปัญญา เราและเธอทั้งหลายได้รู้แจ้งแทงตลอดอริยวิมุตติ เราและเธอทั้งหลายถอนภวตัณหาได้แล้ว ภวเนตติสันไปแล้ว บัดนี้ภพใหม่ไม่มีอีก(ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๘๖/๑๓๓, ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๐๔/๒๕๘,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๕๒/๓๗๑,ม.มฺว.(ไทย)๑๒/๒๘๐/๓๐๔,ม.มฺว.(ไทย)๑๒/๒๘๖/๓๑๔,ม.มฺว.(ไทย)

๑๒/๓๓๖/๓๖๙,ม.ม.(ไทย)๑๓/๓๘๐/๔๖๖,ม.อ.(ไทย)๑๔/๙/๑๑๔,ม.อ.(ไทย)๑๔/
๑๕๒/๑๙๕)

วิมุตติกา: เรื่องวิมุตติ, เรื่องความหลุดพ้น, เรื่องอกุปปธรรม
ตัวอย่างในกถาสูตฺร ว่าด้วยกถาเครื่องขัดเกลากิเลส พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุ
ประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ เจริญอานาปานสติก็มีภฏฐานอยู่ ไม่นานนัก ย่อม
บรรลุอกุปปธรรม หนึ่งในธรรม ๕ ประการนี้ ข้อที่เกี่ยวข้องกับวิมุตติกา ความว่า
เป็นผู้ได้กถาเป็นเครื่องขัดเกลาย่างยิ่ง เป็นสปปายะแห่งความเป็นไปของจิต คือ
อัปปิจจกถา สันตญญูกถา ปวิเวกกถา อสังสัคคกถา วิริยารัมภกถา สีลกถา สมาธิกถา
ปัญญากถา วิมุตติกา วิมุตติญาณทัสสนกถา ตามความปรารถนา ได้โดยไม่ยาก ได้
ไม่ลำบาก (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๙๐/๑๖๑,อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๙๗/๑๖๗,อง.นวก.
(ไทย)๒๓/๑/๔๒๗,อง.นวก.(ไทย)๒๓/๓/๔๓๓,อง.ทสก.(ไทย)๒๔/๓๐/๗๘,ช.อ.(ไทย)
๒๕/๓๑/๒๓๔)

วิมุตติของเราไม่กำเริบ: ธรรมที่ไม่กำเริบ คือผู้ที่เมื่อได้สมาธิแล้ว สมาบัตินั้นจะไม่เสื่อม ได้แก่พระ
อริยบุคคลทั้งหมด, อกุปปธรรม
ในติกนิบาต ทุตติยวรรค พระผู้มีพระภาคตรัสคาถาประพันธ์ว่า ญาณในความสิ้นกิเลส
ย่อมเกิดขึ้นแก่พระเสขะ ผู้กำลังศึกษาและปฏิบัติตามทางสายตรงก่อน ลำดับ
ต่อจากนั้นอัญญนทริยจึงเกิดขึ้น ต่อจากอัญญนทริยนั้น ญาณว่า ‘วิมุตติของเราไม่
กำเริบ’ เพราะภวสังโยชนสิ้นไป ย่อมเกิดขึ้นแก่ท่านผู้หลุดพ้นด้วยอรรถเหตุผล ผู้คงที่
(ช.อิตติ.(ไทย)๒๕/๖๒/๔๑๘)

วิมุตติขั้น: กองวิมุตติ, หมวดธรรมว่าด้วยวิมุตติ คือการทำจิตให้หลุดพ้นจากอาสวะ เช่น ปหานะ
การละ สัจฉิกิริยา การทำให้แจ้ง
ตัวอย่างในมหาขันธกะ อุปสัมปาเทตัพพปญจกะ ว่าด้วยองค์ ๕ แห่งภิกษุผู้ควรให้
อุปสมบท เรื่องภิกษุประกอบด้วยองค์ ๕ กัณห์ปักษ์ ฝ่ายดำ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า
ภิกษุผู้ประกอบด้วยองค์ ๕ ไม่พึงให้อุปสมบท ไม่พึงให้หีสสย ไม่พึงใช้สามเณร
อุปฐาก คือ (๑) ไม่ประกอบด้วยศีลชั้นอันเป็นอเสขะ (๒) ไม่ประกอบด้วยสมาธิ
ชั้นอันเป็นอเสขะ (๓) ไม่ประกอบด้วยปัญญาชั้นอันเป็นอเสขะ (๔) ไม่
ประกอบด้วยวิมุตติขั้นอันเป็นอเสขะ (๕) ไม่ประกอบด้วยวิมุตติญาณทัสสนขั้นอัน
เป็นอเสขะ (วิ.ม.(ไทย) ๔/๘๔/๑๒๓, วิ.ม.(ไทย) ๔/๘๔/๑๒๔, วิ.ม.(ไทย) ๔/๘๔/
๑๒๕, วิ.ม.(ไทย) ๔/๘๕/๑๓๑, วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๐๓/๑๕๘, วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๐๔/๑๖๒,
วิ.ป.(ไทย)๘/๓๒๖/๔๗๘,วิ.ป.(ไทย)๘/๓๒๖/๔๗๙,วิ.ป.(ไทย)๘/๔๕๔/๖๓๗,วิ.ป.(ไทย)
๘/๔๕๔/๖๓๘)

วิมุตติญาณ: ญาณคือวิมุตติ, ปัญญาในการพิจารณาเห็นอุปกิเลสที่อริยมรรคตัดขาดแล้ว, คือ ญาณ
๔ ได้แก่ (๑) วิปัสสนาญาณ (๒) มรรคญาณ (๓) ผลญาณ (๔) ปัจจเวกขณญาณ
ในอาสวัคยสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสวิมุตติญาณ ว่า ญาณในความสิ้นกิเลสย่อม
เกิดขึ้นแก่พระเสขะผู้กำลังศึกษาและปฏิบัติตามทางสายตรงก่อน ลำดับต่อจากนั้น
อัญญนทริยจึงเกิดขึ้น ต่อจากอัญญนทริยนั้น วิมุตติญาณอันสูงสุดและญาณในความ

สิ้นกิเลส ย่อมเกิดขึ้นแก่ท่านผู้หลุดพ้นด้วยอรหัตตผลว่า “สังโยชน์ทั้งหลายสิ้นไป แล้ว” (ขุ.อิติ.(ไทย)๒๕/๑๐๒/๔๘๐, ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๖๔/๑๐๔, อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๔๑๘/๔๔๙, อภิ.ปญจ.อ.(บาลี) ๔๑๘/๒๐๘)

วิมุตติญาณทัตถสณกถา: เรื่องความรู้ความเห็นในวิมุตติ, ผู้มีอุปการะ ๕ ประการ

ตัวอย่างในกถาสูตฺร ว่าด้วยกถาเครื่องขัดเกลาภิเลส พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ เจริญอานาปานสติก็มีภฏฐานอยู่ ไม่นานนัก ย่อมบรรลุอุปการะ (ธรรมไม่กำเริบ) คือ (๑) เป็นผู้มึรฐานะน้อย มีกิจน้อย เลี้ยงง่าย สันโดษในบริวารแห่งชีวิต (๒) เป็นผู้มึอาหารน้อย หมั่นประกอบความไม่เห็นแก่ปากแก่ท้อง (๓) เป็นผู้มีการหลับน้อย หมั่นประกอบความเพียรเครื่องตื่นอยู่ (๔) เป็นผู้ได้กถาเป็นเครื่องขัดเกลาอย่างยิ่ง เป็นสัปปายะแห่งความเป็นไปของจิต คือ อัปปิฉณกถา สันตุฎฐิกกถา ปวีเวกกถา อสังสัคคกถา วีริยารัมภกถา สีลกถา สมานิกกถา ปัญญา กถา วิมุตติกถา วิมุตติญาณทัตถสณกถา ตามความปรารถนา ได้โดยไมยาก ได้ไม่ลำบาก (๕) พิจารณาจิตตามที่หลุดพ้นแล้ว (ขุ.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๙๐/๑๖๑, ๒๒/๙๗/๑๖๗, อง.นวก.(ไทย)๒๓/๑/๔๒๗, อง.นวก.(ไทย)๒๓/๓/๔๓๓, ขุ.อุ.(ไทย)๒๕/๓๑/๒๓๔)

วิมุตติญาณทัตถสณขันธ: กองวิมุตติญาณทัตถสณะ, กองแห่งความรู้และความเห็นในวิมุตติ, องค์ ๕ แห่งภิกษุผู้ควรให้อุปสมบท สุกกปัคช ๕ ประการ

ในมหาขันธกะ อุปสัมปทาเหตุพปัญหาจะ ว่าด้วยองค์ ๕ แห่งภิกษุผู้ควรให้อุปสมบท สุกกปัคช ฝ่ายขาว พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุผู้ประกอบด้วยองค์ ๕ พึงให้อุปสมบท พึงให้นิสสัย พึงใช้สามเณรอุปฐาก คือ (๑) ประกอบด้วยศีลขันธอันเป็นอเสขะ (๒) ประกอบด้วยสมาธิขันธอันเป็นอเสขะ (๓) ประกอบด้วยปัญญาขันธอันเป็นอเสขะ (๔) ประกอบด้วยวิมุตติขันธอันเป็นอเสขะ (๕) ประกอบด้วยวิมุตติญาณทัตถสณขันธอันเป็นอเสขะ (วิ.ม.(ไทย)๔/๘๔/๑๒๔, วิ.ม.(ไทย) ๔/๘๔/๑๒๕, วิ.ม.(ไทย)๔/๘๕/๑๓๑, วิ.ม.(ไทย)๔/๘๕/๑๓๒, วิ.ม.(ไทย)๔/๑๐๓/๑๕๘, วิ.ป.(ไทย)๘/๓๒๖/๔๗๙, วิ.ป.(ไทย)๘/๔๕๔/๖๓๗, วิ.ป.(ไทย)๘/๔๕๔/๖๓๘, ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๕๕/๓๘๖, ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๓๕/๑๖๙)

วิมุตติญาณทัตถสณสัมปทา: ความถึงพร้อมด้วยวิมุตติญาณทัตถสณะ, ความถึงพร้อมด้วยความรู้และ

ความเห็นในวิมุตติ

ในทุติยสัมปทาสูตฺร ว่าด้วยสัมปทา พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สัมปทา ๕ ประการ คือ (๑) ศีลสัมปทา ความถึงพร้อมด้วยศีล (๒) สมาธิสัมปทา ความถึงพร้อมด้วยสมาธิ (๓) ปัญญาสัมปทา ความถึงพร้อมด้วยปัญญา (๔) วิมุตติสัมปทา ความถึงพร้อมด้วยวิมุตติ (๕) วิมุตติญาณทัตถสณสัมปทา ความถึงพร้อมด้วยวิมุตติญาณทัตถสณะ (อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๙๒/๑๖๓, อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๑๖๓/๒๗๐, อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๑๖๔/๒๗๑)

วิมุตติญาณทัตถะ: ความรู้และความเห็นในวิมุตติ, ญาณที่เกิดขึ้นถัดจากการบรรลุมรรคผลด้วย มัคคญาณและผลญาณเพื่อพิจารณามรรคผล, พิจารณาภิเลสที่ละได้แล้วและเหลืออยู่ รวมทั้งพิจารณานิพพาน

ในมหาสุญญตสูตร ผู้พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุฉันใส่ใจว่า ‘เราจักพูดเรื่องเห็น ปานนี้ คือ เรื่องความมักน้อย เรื่องความสันโดษ เรื่องความสงัด เรื่องความไม่คลุกคลี กัน เรื่องการปรารภความเพียรเรื่องศีล เรื่องสมาธิ เรื่องปัญญา เรื่องวิมุตติ เรื่อง วิมุตติญาณทัตถะ’ ซึ่งเป็นเรื่องขัดเกลากิเลสอย่างยิ่ง เป็นสัปปายะแก่ความเป็นไป แห่งจิต๒ เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่ายโดยส่วนเดียว เพื่อคลายกำหนด เพื่อดับ เพื่อ สงบระงับ เพื่อรู้อย่างเพื่อตรัสรู้ และเพื่อนิพพาน (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๓๖/ ๓๖๙, อ.ทสก.อ. (บาลี) ๓/๑/๓๑๘, ส.ม.อ. (บาลี) ๓/๑๘๔/๒๐๘, ม.อ. (ไทย) ๑๔/ ๑๘๘/๒๒๗, ส.ม. (ไทย) ๑๘/๑๘๔/๑๑๔, อ.ป.ยจก. (ไทย) ๒๒/๑๗/๒๑, อ.ป.ยจก. (ไทย) ๒๒/๑๘/๒๒, อ.ป.ยจก. (ไทย) ๒๒/๑๘/๒๒, อ.ป.ยจก. (ไทย) ๒๒/๒๐/๒๓, อ.ส.ต ตก. (ไทย) ๒๓/๖๕/๑๓๑, อ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑/๓๙๐, ๒๔/๑/๓, ๒๔/๒/๓๙๑)

วิมุตติญาณนิเทศ : แสดงวิมุตติญาณ อธิบายอุทเทสที่ ๑๓ ของญาณกถาที่ยกมาตั้งเป็นคำปจฺจมา ดั้งนี้

ท่านพระสารีบุตรอธิบายวิมุตติญาณด้วยอุปกิเลสที่มรรค ๔ แต่ละมรรคตัดได้โดย เด็ดขาด ซึ่งแบ่งเป็น ๔ กลุ่ม ดังนี้

๑. อุปกิเลสที่โสดาปัตติมรรคตัดได้โดยเด็ดขาด ได้แก่ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีสัพพตปรามาส ทิฏฐานุสัย วิจิกิจฉานุสัย

๒. อุปกิเลสที่สกทาคามีมรรคตัดได้โดยเด็ดขาด ได้แก่ กามราคสังโยชน์ ปฏิฆ สังโยชน์ กามราคานุสัย ปฏิฆานุสัย ที่เป็นส่วนหยาบๆ

๓. อุปกิเลสที่อนาคามีมรรคตัดได้โดยเด็ดขาด ได้แก่ กามราคสังโยชน์ ปฏิฆ สังโยชน์ กามราคานุสัย ปฏิฆานุสัย ที่เป็นส่วนละเอียด ๆ

๔. อุปกิเลสที่อรหัตตมรรคตัดได้โดยเด็ดขาด ได้แก่ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ อวิชชา มานานุสัย ภวราคานุสัย อวิชชานุสัย

ในที่นี้ขอแสดงความเต็มแห่งวิมุตติญาณประการที่ ๑ เป็นตัวอย่าง ดังนี้

อุปกิเลสของตน คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีสัพพตปรามาส ทิฏฐานุสัย วิจิกิจฉา นุสัยเป็นกิเลสที่โสดาปัตติมรรคตัดได้โดยเด็ดขาดแล้ว จิตจึงชื่อว่าหลุดพ้นแล้ว หลุด พ้นดีแล้วจากอุปกิเลส ๕ ประการนี้ พร้อมด้วยกิเลสที่กลุ่มมรุมจิต ชื่อว่าญาณ เพราะมี สภาวะรู้วิมุตตินั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะมีสภาวะรู้ชัด เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการพิจารณาเห็นอุปกิเลสที่อริยมรรคตัดขาดแล้ว ชื่อว่าวิมุตติญาณ (ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๖๔/๑๐๔)

วิมุตติธรรม: ธรรมคือวิมุตติ, ธรรมคือความหลุดพ้น, วิมุตติธรรมของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย

ในโมรชาตก นกยูงทองโพธิสัตว์เมื่อจะผูกมนต์เพื่อรักษาป้องกันตัวก่อนออกหากิน ได้กล่าวคำถ้อยว่า ดวงตาของโลกนี้ เป็นเจ้าแห่งแสงสว่างอย่างเอก ทอแสงเรืองรอง สว่างไปทั่วปฐพี อัสดงคตแล้ว เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระอาทิตย์นั้น ซึ่ง

ทอแสงเรืองรองสว่างไปทั่วปฐพี วันนี้ ข้าพเจ้าได้ทำนาค้มครองแล้ว พึงอยู่เป็นสุขตลอดคืน พราหมณ์เหล่าใดถึงฝั่งแห่งพระเวทในธรรมทั้งมวล ขอพราหมณ์เหล่านั้นจงรับความอบอุ่นของข้าพเจ้า และขอจงค้มครองข้าพเจ้า ข้าพเจ้าขออบอุ่นพระพุทธรเจ้าทั้งหลาย ขออบอุ่นพระโพธิญาณของพระพุทธรเจ้าเหล่านั้น ขออบอุ่นพระพุทธรเจ้าทั้งหลายผู้หลุดพ้นแล้ว และขออบอุ่นวิมุตติธรรมแห่งพระพุทธรเจ้าผู้หลุดพ้นแล้วเหล่านั้น นกยูงนั้นเจริญพระปริตรนี้แล้วจึงอยู่ในที่อยู่ของตน (ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๑๗/๖๗, ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๑๘/๖๗)

วิมุตติปาริสุทธิ: ความบริสุทธิ์ในวิมุตติ, ความบริสุทธิ์ด้วยวิมุตติ

สาปุกิยาสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า องค์ความเพียรเพื่อปาริสุทธิ ๔ ประการ คือ (๑) องค์ความเพียรเพื่อศีลปาริสุทธิ (๒) องค์ความเพียรเพื่อจิตตปาริสุทธิ (๓) องค์ความเพียรเพื่อทัญญูปาริสุทธิ (๔) องค์ความเพียรเพื่อวิมุตติปาริสุทธิ (อง.จตุกก(ไทย) ๒๑/๑๙๔/๒๙๐)

วิมุตติรส:

รสคือความหลุดพ้น, รสแห่งความหลุดพ้น, อมตนิพพาน

ในปาติโมกข์รูปุณนะ ชั้นธกะ อิมัสสมิงธัมมวินเยอฏฐัจฉริยะ พระผู้มีพระภาคตรัสเปรียบเทียบวิมุตติรสกับมหาสมุทรว่า ธรรมวินัยนี้มีรสเดียวคือวิมุตติรส (ความหลุดพ้น) เหมือนมหาสมุทร มีรสเดียว คือ รสเค็ม ข้อที่ธรรมวินัยนี้มีรสเดียวคือวิมุตติรส (ความหลุดพ้น) นี้เป็นธรรมที่น่าอัศจรรย์ไม่เคยปรากฏในธรรมวินัยที่ภิกษุทั้งหลายพบเห็นแล้วต่างพากันยินดีในธรรมวินัยนี้ (วิ.จ. (ไทย) ๗/๓๘๕/๒๘๔, ๑๖, ๑๗, ๑๘, ๑๙, ๒๐, ๒๑, ๒๒, ๒๓, ๒๔, ๒๕, ๒๖, ๒๗, ๒๘, ๒๙, ๓๐, ๓๑, ๓๒, ๓๓, ๓๔, ๓๕, ๓๖, ๓๗, ๓๘, ๓๙, ๔๐, ๔๑, ๔๒, ๔๓, ๔๔, ๔๕, ๔๖, ๔๗, ๔๘, ๔๙, ๕๐, ๕๑, ๕๒, ๕๓, ๕๔, ๕๕, ๕๖, ๕๗, ๕๘, ๕๙, ๖๐, ๖๑, ๖๒, ๖๓, ๖๔, ๖๕, ๖๖, ๖๗, ๖๘, ๖๙, ๗๐, ๗๑, ๗๒, ๗๓, ๗๔, ๗๕, ๗๖, ๗๗, ๗๘, ๗๙, ๘๐, ๘๑, ๘๒, ๘๓, ๘๔, ๘๕, ๘๖, ๘๗, ๘๘, ๘๙, ๙๐, ๙๑, ๙๒, ๙๓, ๙๔, ๙๕, ๙๖, ๙๗, ๙๘, ๙๙, ๑๐๐, ๑๐๑, ๑๐๒, ๑๐๓, ๑๐๔, ๑๐๕, ๑๐๖, ๑๐๗, ๑๐๘, ๑๐๙, ๑๑๐, ๑๑๑, ๑๑๒, ๑๑๓, ๑๑๔, ๑๑๕, ๑๑๖, ๑๑๗, ๑๑๘, ๑๑๙, ๑๒๐, ๑๒๑, ๑๒๒, ๑๒๓, ๑๒๔, ๑๒๕, ๑๒๖, ๑๒๗, ๑๒๘, ๑๒๙, ๑๓๐, ๑๓๑, ๑๓๒, ๑๓๓, ๑๓๔, ๑๓๕, ๑๓๖, ๑๓๗, ๑๓๘, ๑๓๙, ๑๔๐, ๑๔๑, ๑๔๒, ๑๔๓, ๑๔๔, ๑๔๕, ๑๔๖, ๑๔๗, ๑๔๘, ๑๔๙, ๑๕๐, ๑๕๑, ๑๕๒, ๑๕๓, ๑๕๔, ๑๕๕, ๑๕๖, ๑๕๗, ๑๕๘, ๑๕๙, ๑๖๐, ๑๖๑, ๑๖๒, ๑๖๓, ๑๖๔, ๑๖๕, ๑๖๖, ๑๖๗, ๑๖๘, ๑๖๙, ๑๗๐, ๑๗๑, ๑๗๒, ๑๗๓, ๑๗๔, ๑๗๕, ๑๗๖, ๑๗๗, ๑๗๘, ๑๗๙, ๑๘๐, ๑๘๑, ๑๘๒, ๑๘๓, ๑๘๔, ๑๘๕, ๑๘๖, ๑๘๗, ๑๘๘, ๑๘๙, ๑๙๐, ๑๙๑, ๑๙๒, ๑๙๓, ๑๙๔, ๑๙๕, ๑๙๖, ๑๙๗, ๑๙๘, ๑๙๙, ๒๐๐, ๒๐๑, ๒๐๒, ๒๐๓, ๒๐๔, ๒๐๕, ๒๐๖, ๒๐๗, ๒๐๘, ๒๐๙, ๒๑๐, ๒๑๑, ๒๑๒, ๒๑๓, ๒๑๔, ๒๑๕, ๒๑๖, ๒๑๗, ๒๑๘, ๒๑๙, ๒๒๐, ๒๒๑, ๒๒๒, ๒๒๓, ๒๒๔, ๒๒๕, ๒๒๖, ๒๒๗, ๒๒๘, ๒๒๙, ๒๓๐, ๒๓๑, ๒๓๒, ๒๓๓, ๒๓๔, ๒๓๕, ๒๓๖, ๒๓๗, ๒๓๘, ๒๓๙, ๒๔๐, ๒๔๑, ๒๔๒, ๒๔๓, ๒๔๔, ๒๔๕, ๒๔๖, ๒๔๗, ๒๔๘, ๒๔๙, ๒๕๐, ๒๕๑, ๒๕๒, ๒๕๓, ๒๕๔, ๒๕๕, ๒๕๖, ๒๕๗, ๒๕๘, ๒๕๙, ๒๖๐, ๒๖๑, ๒๖๒, ๒๖๓, ๒๖๔, ๒๖๕, ๒๖๖, ๒๖๗, ๒๖๘, ๒๖๙, ๒๗๐, ๒๗๑, ๒๗๒, ๒๗๓, ๒๗๔, ๒๗๕, ๒๗๖, ๒๗๗, ๒๗๘, ๒๗๙, ๒๘๐, ๒๘๑, ๒๘๒, ๒๘๓, ๒๘๔, ๒๘๕, ๒๘๖, ๒๘๗, ๒๘๘, ๒๘๙, ๒๙๐, ๒๙๑, ๒๙๒, ๒๙๓, ๒๙๔, ๒๙๕, ๒๙๖, ๒๙๗, ๒๙๘, ๒๙๙, ๓๐๐, ๓๐๑, ๓๐๒, ๓๐๓, ๓๐๔, ๓๐๕, ๓๐๖, ๓๐๗, ๓๐๘, ๓๐๙, ๓๑๐, ๓๑๑, ๓๑๒, ๓๑๓, ๓๑๔, ๓๑๕, ๓๑๖, ๓๑๗, ๓๑๘, ๓๑๙, ๓๒๐, ๓๒๑, ๓๒๒, ๓๒๓, ๓๒๔, ๓๒๕, ๓๒๖, ๓๒๗, ๓๒๘, ๓๒๙, ๓๓๐, ๓๓๑, ๓๓๒, ๓๓๓, ๓๓๔, ๓๓๕, ๓๓๖, ๓๓๗, ๓๓๘, ๓๓๙, ๓๔๐, ๓๔๑, ๓๔๒, ๓๔๓, ๓๔๔, ๓๔๕, ๓๔๖, ๓๔๗, ๓๔๘, ๓๔๙, ๓๕๐, ๓๕๑, ๓๕๒, ๓๕๓, ๓๕๔, ๓๕๕, ๓๕๖, ๓๕๗, ๓๕๘, ๓๕๙, ๓๖๐, ๓๖๑, ๓๖๒, ๓๖๓, ๓๖๔, ๓๖๕, ๓๖๖, ๓๖๗, ๓๖๘, ๓๖๙, ๓๗๐, ๓๗๑, ๓๗๒, ๓๗๓, ๓๗๔, ๓๗๕, ๓๗๖, ๓๗๗, ๓๗๘, ๓๗๙, ๓๘๐, ๓๘๑, ๓๘๒, ๓๘๓, ๓๘๔, ๓๘๕, ๓๘๖, ๓๘๗, ๓๘๘, ๓๘๙, ๓๙๐, ๓๙๑, ๓๙๒, ๓๙๓, ๓๙๔, ๓๙๕, ๓๙๖, ๓๙๗, ๓๙๘, ๓๙๙, ๔๐๐, ๔๐๑, ๔๐๒, ๔๐๓, ๔๐๔, ๔๐๕, ๔๐๖, ๔๐๗, ๔๐๘, ๔๐๙, ๔๑๐, ๔๑๑, ๔๑๒, ๔๑๓, ๔๑๔, ๔๑๕, ๔๑๖, ๔๑๗, ๔๑๘, ๔๑๙, ๔๒๐, ๔๒๑, ๔๒๒, ๔๒๓, ๔๒๔, ๔๒๕, ๔๒๖, ๔๒๗, ๔๒๘, ๔๒๙, ๔๓๐, ๔๓๑, ๔๓๒, ๔๓๓, ๔๓๔, ๔๓๕, ๔๓๖, ๔๓๗, ๔๓๘, ๔๓๙, ๔๔๐, ๔๔๑, ๔๔๒, ๔๔๓, ๔๔๔, ๔๔๕, ๔๔๖, ๔๔๗, ๔๔๘, ๔๔๙, ๔๕๐, ๔๕๑, ๔๕๒, ๔๕๓, ๔๕๔, ๔๕๕, ๔๕๖, ๔๕๗, ๔๕๘, ๔๕๙, ๔๖๐, ๔๖๑, ๔๖๒, ๔๖๓, ๔๖๔, ๔๖๕, ๔๖๖, ๔๖๗, ๔๖๘, ๔๖๙, ๔๗๐, ๔๗๑, ๔๗๒, ๔๗๓, ๔๗๔, ๔๗๕, ๔๗๖, ๔๗๗, ๔๗๘, ๔๗๙, ๔๘๐, ๔๘๑, ๔๘๒, ๔๘๓, ๔๘๔, ๔๘๕, ๔๘๖, ๔๘๗, ๔๘๘, ๔๘๙, ๔๙๐, ๔๙๑, ๔๙๒, ๔๙๓, ๔๙๔, ๔๙๕, ๔๙๖, ๔๙๗, ๔๙๘, ๔๙๙, ๕๐๐, ๕๐๑, ๕๐๒, ๕๐๓, ๕๐๔, ๕๐๕, ๕๐๖, ๕๐๗, ๕๐๘, ๕๐๙, ๕๑๐, ๕๑๑, ๕๑๒, ๕๑๓, ๕๑๔, ๕๑๕, ๕๑๖, ๕๑๗, ๕๑๘, ๕๑๙, ๕๒๐, ๕๒๑, ๕๒๒, ๕๒๓, ๕๒๔, ๕๒๕, ๕๒๖, ๕๒๗, ๕๒๘, ๕๒๙, ๕๓๐, ๕๓๑, ๕๓๒, ๕๓๓, ๕๓๔, ๕๓๕, ๕๓๖, ๕๓๗, ๕๓๘, ๕๓๙, ๕๔๐, ๕๔๑, ๕๔๒, ๕๔๓, ๕๔๔, ๕๔๕, ๕๔๖, ๕๔๗, ๕๔๘, ๕๔๙, ๕๕๐, ๕๕๑, ๕๕๒, ๕๕๓, ๕๕๔, ๕๕๕, ๕๕๖, ๕๕๗, ๕๕๘, ๕๕๙, ๕๖๐, ๕๖๑, ๕๖๒, ๕๖๓, ๕๖๔, ๕๖๕, ๕๖๖, ๕๖๗, ๕๖๘, ๕๖๙, ๕๗๐, ๕๗๑, ๕๗๒, ๕๗๓, ๕๗๔, ๕๗๕, ๕๗๖, ๕๗๗, ๕๗๘, ๕๗๙, ๕๘๐, ๕๘๑, ๕๘๒, ๕๘๓, ๕๘๔, ๕๘๕, ๕๘๖, ๕๘๗, ๕๘๘, ๕๘๙, ๕๙๐, ๕๙๑, ๕๙๒, ๕๙๓, ๕๙๔, ๕๙๕, ๕๙๖, ๕๙๗, ๕๙๘, ๕๙๙, ๖๐๐, ๖๐๑, ๖๐๒, ๖๐๓, ๖๐๔, ๖๐๕, ๖๐๖, ๖๐๗, ๖๐๘, ๖๐๙, ๖๑๐, ๖๑๑, ๖๑๒, ๖๑๓, ๖๑๔, ๖๑๕, ๖๑๖, ๖๑๗, ๖๑๘, ๖๑๙, ๖๒๐, ๖๒๑, ๖๒๒, ๖๒๓, ๖๒๔, ๖๒๕, ๖๒๖, ๖๒๗, ๖๒๘, ๖๒๙, ๖๓๐, ๖๓๑, ๖๓๒, ๖๓๓, ๖๓๔, ๖๓๕, ๖๓๖, ๖๓๗, ๖๓๘, ๖๓๙, ๖๔๐, ๖๔๑, ๖๔๒, ๖๔๓, ๖๔๔, ๖๔๕, ๖๔๖, ๖๔๗, ๖๔๘, ๖๔๙, ๖๕๐, ๖๕๑, ๖๕๒, ๖๕๓, ๖๕๔, ๖๕๕, ๖๕๖, ๖๕๗, ๖๕๘, ๖๕๙, ๖๖๐, ๖๖๑, ๖๖๒, ๖๖๓, ๖๖๔, ๖๖๕, ๖๖๖, ๖๖๗, ๖๖๘, ๖๖๙, ๖๗๐, ๖๗๑, ๖๗๒, ๖๗๓, ๖๗๔, ๖๗๕, ๖๗๖, ๖๗๗, ๖๗๘, ๖๗๙, ๖๘๐, ๖๘๑, ๖๘๒, ๖๘๓, ๖๘๔, ๖๘๕, ๖๘๖, ๖๘๗, ๖๘๘, ๖๘๙, ๖๙๐, ๖๙๑, ๖๙๒, ๖๙๓, ๖๙๔, ๖๙๕, ๖๙๖, ๖๙๗, ๖๙๘, ๖๙๙, ๗๐๐, ๗๐๑, ๗๐๒, ๗๐๓, ๗๐๔, ๗๐๕, ๗๐๖, ๗๐๗, ๗๐๘, ๗๐๙, ๗๑๐, ๗๑๑, ๗๑๒, ๗๑๓, ๗๑๔, ๗๑๕, ๗๑๖, ๗๑๗, ๗๑๘, ๗๑๙, ๗๒๐, ๗๒๑, ๗๒๒, ๗๒๓, ๗๒๔, ๗๒๕, ๗๒๖, ๗๒๗, ๗๒๘, ๗๒๙, ๗๓๐, ๗๓๑, ๗๓๒, ๗๓๓, ๗๓๔, ๗๓๕, ๗๓๖, ๗๓๗, ๗๓๘, ๗๓๙, ๗๔๐, ๗๔๑, ๗๔๒, ๗๔๓, ๗๔๔, ๗๔๕, ๗๔๖, ๗๔๗, ๗๔๘, ๗๔๙, ๗๕๐, ๗๕๑, ๗๕๒, ๗๕๓, ๗๕๔, ๗๕๕, ๗๕๖, ๗๕๗, ๗๕๘, ๗๕๙, ๗๖๐, ๗๖๑, ๗๖๒, ๗๖๓, ๗๖๔, ๗๖๕, ๗๖๖, ๗๖๗, ๗๖๘, ๗๖๙, ๗๗๐, ๗๗๑, ๗๗๒, ๗๗๓, ๗๗๔, ๗๗๕, ๗๗๖, ๗๗๗, ๗๗๘, ๗๗๙, ๗๘๐, ๗๘๑, ๗๘๒, ๗๘๓, ๗๘๔, ๗๘๕, ๗๘๖, ๗๘๗, ๗๘๘, ๗๘๙, ๗๙๐, ๗๙๑, ๗๙๒, ๗๙๓, ๗๙๔, ๗๙๕, ๗๙๖, ๗๙๗, ๗๙๘, ๗๙๙, ๘๐๐, ๘๐๑, ๘๐๒, ๘๐๓, ๘๐๔, ๘๐๕, ๘๐๖, ๘๐๗, ๘๐๘, ๘๐๙, ๘๑๐, ๘๑๑, ๘๑๒, ๘๑๓, ๘๑๔, ๘๑๕, ๘๑๖, ๘๑๗, ๘๑๘, ๘๑๙, ๘๒๐, ๘๒๑, ๘๒๒, ๘๒๓, ๘๒๔, ๘๒๕, ๘๒๖, ๘๒๗, ๘๒๘, ๘๒๙, ๘๓๐, ๘๓๑, ๘๓๒, ๘๓๓, ๘๓๔, ๘๓๕, ๘๓๖, ๘๓๗, ๘๓๘, ๘๓๙, ๘๔๐, ๘๔๑, ๘๔๒, ๘๔๓, ๘๔๔, ๘๔๕, ๘๔๖, ๘๔๗, ๘๔๘, ๘๔๙, ๘๕๐, ๘๕๑, ๘๕๒, ๘๕๓, ๘๕๔, ๘๕๕, ๘๕๖, ๘๕๗, ๘๕๘, ๘๕๙, ๘๖๐, ๘๖๑, ๘๖๒, ๘๖๓, ๘๖๔, ๘๖๕, ๘๖๖, ๘๖๗, ๘๖๘, ๘๖๙, ๘๗๐, ๘๗๑, ๘๗๒, ๘๗๓, ๘๗๔, ๘๗๕, ๘๗๖, ๘๗๗, ๘๗๘, ๘๗๙, ๘๘๐, ๘๘๑, ๘๘๒, ๘๘๓, ๘๘๔, ๘๘๕, ๘๘๖, ๘๘๗, ๘๘๘, ๘๘๙, ๘๙๐, ๘๙๑, ๘๙๒, ๘๙๓, ๘๙๔, ๘๙๕, ๘๙๖, ๘๙๗, ๘๙๘, ๘๙๙, ๙๐๐, ๙๐๑, ๙๐๒, ๙๐๓, ๙๐๔, ๙๐๕, ๙๐๖, ๙๐๗, ๙๐๘, ๙๐๙, ๙๑๐, ๙๑๑, ๙๑๒, ๙๑๓, ๙๑๔, ๙๑๕, ๙๑๖, ๙๑๗, ๙๑๘, ๙๑๙, ๙๒๐, ๙๒๑, ๙๒๒, ๙๒๓, ๙๒๔, ๙๒๕, ๙๒๖, ๙๒๗, ๙๒๘, ๙๒๙, ๙๓๐, ๙๓๑, ๙๓๒, ๙๓๓, ๙๓๔, ๙๓๕, ๙๓๖, ๙๓๗, ๙๓๘, ๙๓๙, ๙๔๐, ๙๔๑, ๙๔๒, ๙๔๓, ๙๔๔, ๙๔๕, ๙๔๖, ๙๔๗, ๙๔๘, ๙๔๙, ๙๕๐, ๙๕๑, ๙๕๒, ๙๕๓, ๙๕๔, ๙๕๕, ๙๕๖, ๙๕๗, ๙๕๘, ๙๕๙, ๙๖๐, ๙๖๑, ๙๖๒, ๙๖๓, ๙๖๔, ๙๖๕, ๙๖๖, ๙๖๗, ๙๖๘, ๙๖๙, ๙๗๐, ๙๗๑, ๙๗๒, ๙๗๓, ๙๗๔, ๙๗๕, ๙๗๖, ๙๗๗, ๙๗๘, ๙๗๙, ๙๘๐, ๙๘๑, ๙๘๒, ๙๘๓, ๙๘๔, ๙๘๕, ๙๘๖, ๙๘๗, ๙๘๘, ๙๘๙, ๙๙๐, ๙๙๑, ๙๙๒, ๙๙๓, ๙๙๔, ๙๙๕, ๙๙๖, ๙๙๗, ๙๙๘, ๙๙๙, ๑๐๐๐)

วิมุตติวิสุทธิ:

ความหมดจดแห่งความหลุดพ้น, หนึ่งในองค์แห่งความเพียรเพื่อความบริสุทธิ์ที่ควรเจริญ ๙ ประการ ซึ่งพระสารีบุตรแสดงไว้

ในทสุตตรสูตร พระสารีบุตรแสดงว่า ธรรม ๙ องค์ความเพียรเพื่อความบริสุทธิ์ ประการที่ควรเจริญ (๑) องค์ความเพียรเพื่อความบริสุทธิ์ คือศีลวิสุทธิ ความหมดจดแห่งศีล (๒) องค์ความเพียรเพื่อความบริสุทธิ์ คือจิตตวิสุทธิ ความหมดจดแห่งจิต (๓) องค์ความเพียรเพื่อความบริสุทธิ์ คือทัญญูวิสุทธิ ความหมดจดแห่งทัญญู (๔) องค์ความเพียรเพื่อความบริสุทธิ์ คือกัณหาวิตรณวิสุทธิ ความหมดจดแห่งกัณหาเป็นเครื่องข้ามพ้นความสงสัย (๕) องค์ความเพียรเพื่อความบริสุทธิ์ คือมคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ความหมดจดแห่งญาณที่รู้เห็นว่าเป็นทางหรือมิใช่ทาง (๖) องค์ความเพียรเพื่อความบริสุทธิ์ คือปฏิบัติญาณทัสสนวิสุทธิ ความหมดจดแห่งญาณที่รู้เห็นทางดำเนิน (๗) องค์ความเพียรเพื่อความบริสุทธิ์ คือญาณทัสสนวิสุทธิ ความหมดจดแห่งญาณทัสสนะ (๘) องค์ความเพียรเพื่อความบริสุทธิ์ คือปัญญาวิสุทธิ ความหมดจดแห่งปัญญา (๙) องค์ความเพียรเพื่อความบริสุทธิ์ คือวิมุตติวิสุทธิ ความหมดจดแห่งความหลุดพ้น (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๕๙/๔๑๘)

วิมุตติสัมปทา: ความถึงพร้อมด้วยวิมุตติ

ตัวอย่างในทศตยสัมปทาสูตฺร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สัมปทา ๕ ประการ คือ (๑) สีสสัมปทา ความถึงพร้อมด้วยศีล (๒) สมาธิสัมปทา ความถึงพร้อมด้วยสมาธิ (๓) ปัญญาสัมปทา ความถึงพร้อมด้วยปัญญา (๔) วิมุตติสัมปทา ความถึงพร้อมด้วยวิมุตติ (๕) วิมุตติญาณทัสสนสัมปทา ความถึงพร้อมด้วยวิมุตติญาณทัสสนะ (อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๙๒/๑๖๓,อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๑๖๓/๒๗๐,อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๑๖๔/๒๗๑)

วิมุตติสารธรรม: ธรรมที่เป็นแก่นสารคือวิมุตติ

ในสารสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สารธรรมธรรมที่เป็นแก่นสาร ๔ ประการ คือ (๑) สีสสารธรรม ธรรมที่เป็นแก่นสารคือศีล (๒) สมาธิสารธรรม ธรรมที่เป็นแก่นสารคือสมาธิ (๓) ปัญญาสารธรรม ธรรมที่เป็นแก่นสารคือปัญญา (๔) วิมุตติสารธรรม ธรรมที่เป็นแก่นสารคือวิมุตติ (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๕๐/๒๑๓)

วิมุตติสุข:

ความสุขเกิดจากความหลุดพ้น, ความสุขคือวิมุตติ เช่นพระพุทธเจ้าเสวยวิมุตติสุขหลังตรัสรู้ ๗ วันที่ต้นศรีมหาโพธิ์เพื่อพิจารณาปัจจุสมุุปบาท

ในปฐมโพธิสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เมื่อแรกตรัสรู้ ประทับอยู่ ณ ควางตันโพธิพฤกษ์ใกล้ฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา เขตตำบลอรุเวลา สมัยนั้น พระผู้มีพระภาคได้ประทับนั่งโดยบัลลังก์เดียว เสวยวิมุตติสุขอยู่เป็นเวลา ๗ วัน ครั้นล่วงไป ๗ วัน พระผู้มีพระภาคทรงออกจากสมาธินั้นแล้ว ทรงพิจารณาปัจจุสมุุปบาท ธรรมที่อาศัยกันเกิดขึ้นโดยอนุโลมอย่างละเอียด ตลอดปฐมยามแห่งราตรี (วิ.ม.(ไทย) ๔/๑/๑, วิ.ม.(ไทย) ๔/๔/๗, ๔/๕/๘, วิ.ม.(ไทย) ๔/๖/๙, ม.ม.(ไทย)๑๓/๓๕๒/๔๓๐, ชุ.อุ.(ไทย)๒๕/๑/๑๗๑, ชุ.อุ.(ไทย)๒๕/๒/๑๗๓, ชุ.อุ.(ไทย)๒๕/๓/๑๗๔, ชุ.อุ.(ไทย)๒๕/๔/๑๗๖)

วิโมกข์:

ธรรมเครื่องหลุดพ้น

ตัวอย่างในบทภาษณีย์ กล่าวถึงวิโมกข์ หนึ่งในธรรมที่ชื่อว่า อุตตริมนุสสธรรม นั่นคือ ฌาน วิโมกข์ สมาธิ สมาบัติ ญาณทัสสนะมรรคภาวนา การทำผลให้แจ้ง การละกิเลสภาวะที่จิตปลอดจากกิเลส ความยินดี ในเรือนว่าง (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๗๐/๒๕๖, ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๒๙/๗๕, ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๓๔/๑๒๒, ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๑๒/๒๙๑, ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๓๙/๓๕๐, ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๕๘/๔๑๗, ม.ม.(ไทย)๑๒/๖๖/๕๘, ม.ม.(ไทย)๑๒/๑๔๘/๑๔๖, ม.ม.(ไทย)๑๒/๔๖๕/๕๐๗, ม.ม.(ไทย)๑๓/๒๔๘/๒๙๔)

วิโมกข์ ๘:

ความหลุดพ้น ๘ ประการ, โลกุตตระ

ในนิตเทส เอกกบุคคลบัญญัติ เรื่องที่กล่าวถึงบุคคลบางคนในโลกนี้ไม่ได้สัมผัสวิโมกข์ ๘ ด้วยกายทุกกาล ทุกสมัย แต่อาสวะทั้งหลายของเขาอมสิ้นไปเพราะเห็นด้วยปัญญา บุคคลนี้เรียกว่า ผู้เป็นอสมยวิมุตตะ แม้พระอริยบุคคลทั้งหมดก็ชื่อว่าผู้เป็นอสมยวิมุตตะในอริยวิโมกข์ วิโมกข์ ๘ ประการ คือ (๑) บุคคลผู้มีรูป เห็นรูปทั้งหลาย (๒) บุคคลผู้มีรูปสัญญาภายใน เห็นรูปทั้งหลายภายนอก (๓) บุคคลผู้น้อมใจไปว่า ‘งาม’(๔) บุคคลบรรลู่อากาศาสนัญจายตนฌานโดยกำหนดว่า ‘อากาศ หาที่สุดมิได้’ อยู่ เพราะล่วงรูปสัญญา ดับปฏิขสัญญา ไม่กำหนดนันทตสัญญาโดย

ประการทั้งปวง (๕) บุคคลล่วงอากาศนัญญาตนมานานโดยประการทั้งปวง บรรลุ
 วิญญาณัญญาตนมานานโดยกำหนดว่า 'วิญญาณหาที่สุตมิได้' อยู่ (๖) บุคคลล่วง
 วิญญาณัญญาตนมานานโดยประการทั้งปวง บรรลุอาภิกขัญญาตนมานานโดยกำหนด
 ว่า 'ไม่มีอะไร' อยู่ (๗) บุคคลล่วงอาภิกขัญญาตนมานานโดยประการทั้งปวง บรรลุ
 เนวสัญญานาสัญญาตนมานานอยู่ (๘) บุคคลล่วงเนวสัญญานาสัญญาตนมานานโดย
 ประการทั้งปวง บรรลุสัจญญาเวทิตินิโรธอยู่ (อภิ.ป.ุ(ไทย)๓๖/๑/๑๔๙,อภิ.ป.ุ(ไทย)
 ๓๖/๒/๑๔๙,อภิ.ป.ุ(ไทย)๓๖/๒๔/๑๕๓,อภิ.ป.ุ(ไทย)๓๖/๒๕/๑๕๓,อภิ.ป.ุ(ไทย)๓๖/
 ๒๖/๑๕๓,อภิ.ป.ุ(ไทย)๓๖/๙๕/๑๗๐,อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๕๗๐/๖๒๔,อภิ.ป.ญจ.อ.(บาลี)
 ๒/๓๗)

วิโมกขกถา : เรื่องว่าด้วยวิโมกข์ หมายถึงกล่าวด้วยวิโมกข์ แบ่งเป็นอุทเทสและนิทเทสได้ ดังนี้

อุทเทส

ท่านพระสารีบุตรนำพระพุทธรูปที่ว่าด้วยวิโมกข์มาแสดงเป็นอุทเทสว่า ภิกษุ
 ทั้งหมด วิโมกข์ มี ๓ ประการนี้ คือ

๑. สุกญุตวิโมกข์ ๒.อนิมิตตวิโมกข์
๓. อัปพนิตติวิโมกข์

วิโมกข์ มี ๖๘ ประการ คือ

๑. สุกญุตวิโมกข์ ๒.อนิมิตตวิโมกข์
๓. อัปพนิตติวิโมกข์ ๔.อชฉัตตวุฏฐานวิโมกข์
๕. พหิทธานวุฏฐานวิโมกข์ ๖.ทุกโตวุฏฐานวิโมกข์
- ๗-๑๐. วิโมกข์ ๔ ประการจากอชฉัตตวุฏฐานวิโมกข์
- ๑๑-๑๔. วิโมกข์ ๔ ประการจากพหิทธานวุฏฐานวิโมกข์
- ๑๕-๑๘. วิโมกข์ ๔ ประการจากทุกโตวุฏฐานวิโมกข์
- ๑๙-๒๒. วิโมกข์ ๔ ประการอนุโลมตามอชฉัตตวุฏฐานวิโมกข์
- ๒๓-๒๖. วิโมกข์ ๔ ประการอนุโลมตามพหิทธานวุฏฐานวิโมกข์
- ๒๗-๓๐. วิโมกข์ ๔ ประการอนุโลมตามทุกโตวุฏฐานวิโมกข์
- ๓๑-๓๔. วิโมกข์ ๔ ประการระงับจากอชฉัตตวุฏฐานวิโมกข์
- ๓๕-๓๘. วิโมกข์ ๔ ประการระงับจากพหิทธานวุฏฐานวิโมกข์
- ๓๙-๔๒. วิโมกข์ ๔ ประการระงับจากทุกโตวุฏฐานวิโมกข์
๔๓. ชื่อว่าวิโมกข์ เพราะภิกษุผู้ได้รู้ประมาณ ย่อมเห็นรูปทั้งหลาย
๔๔. ชื่อว่าวิโมกข์ เพราะภิกษุผู้ไม่มีความหมายรู้ว่ารูปภายในเห็นรูปภายนอก
๔๕. ชื่อว่าวิโมกข์ เพราะภิกษุเป็นผู้ไม่ไปในอารมณ์ว่างามเท่านั้น
๔๖. อากาศนัญญาตนสมบัตวิโมกข์
๔๗. วิญญาณัญญาตนสมบัตวิโมกข์
๔๘. อาภิกขัญญาตนสมบัตวิโมกข์
๔๙. เนวสัญญานาสัญญาตนสมบัตวิโมกข์
๕๐. สัจญญาเวทิตินิโรธสมบัตวิโมกข์

๕๑. สมยวิโมกข์ ๕๒.อสมยวิโมกข์
 ๕๓. สามยวิโมกข์ ๕๔.อสามยวิโมกข์
 ๕๕. กุปวิโมกข์ ๕๖.อกุปวิโมกข์
 ๕๗. โลกียวิโมกข์ ๕๘.โลกุตตริวิโมกข์
 ๕๙. สาสวิโมกข์ ๖๐.อนาสวิโมกข์
 ๖๑. สามิสวิโมกข์ ๖๒.นิรามิสวิโมกข์
 ๖๓. นิรามิสานิรามิสตริวิโมกข์ ๖๔. ปณฺหิตวิโมกข์
 ๖๕. อปัณฺหิตวิโมกข์ ๖๖.ปณฺหิตปฏิปัสสทธิวิโมกข์
 ๖๗. สัณฺญตตวิโมกข์ ๖๘.วิสัณฺญตตวิโมกข์
 ๖๙. เอกัตตวิโมกข์ ๗๐.นानตตวิโมกข์
 ๗๑. สัณฺญาวิโมกข์ ๗๒.ญาณวิโมกข์
 ๗๓. สีสฺติสียวิโมกข์ ๗๔.ฌานวิโมกข์
 ๗๕. อนุปาทาจิตตวิโมกข์

ข้อสังเกต ตัวเลขบอกจำนวนวิโมกข์นี้ขัดแย้งกัน กล่าวคือ หัวข้อระบุไว้ ๖๘ ประการ แต่จำนวนจริงมีถึง ๗๕ ประการ อรรถกถาอธิบายว่า มีจำนวน ๗๕ ประการจริง แต่มีวิโมกข์ที่มีชื่อซ้ำกัน ๗ ประการ คือ วิโมกข์ที่ ๑-๓ เหมือน ที่พระผู้มีพระทรงแสดงไว้ข้างต้น วิโมกข์ที่ ๔-๖ รวมอยู่ในวิโมกข์ที่ ๗-๑๘ วิโมกข์ ที่ ๖๕ ซ้ำกับวิโมกข์ข้างต้น รวมเป็นวิโมกข์ที่มีชื่อซ้ำกัน ๗ ประการ ท่านให้ลบ ออกไป ให้นับเพียงชื่อเดียว จึงเหลือวิโมกข์ ๖๘ ประการตามหัวข้อ

นิทเทส

ท่านพระสารีบุตรนำวิโมกข์ต่าง ๆ ในอุทเทสมาอธิบายโดยวิธีปุจฉาและวิสัชนา ตามลำดับในที่นี้ขอนำคำอธิบาย วิโมกข์ ๕ ประการสุดท้าย ได้แก่ สัณฺญาวิโมกข์ ญาณวิโมกข์ สีสฺติสียวิโมกข์ ฌานวิโมกข์ และอนุปาทาจิตตวิโมกข์ มาแสดง เป็นต้น (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๐๙/๓๔๖)

วิโมกขวิวัฏฏ:

การสละได้ย่อมหลีกเลี่ยง, หลีกเลียงด้วยการสละ

ในวิโมกขกถา นิทเทส คำว่า วิโมกขวิวัฏฏ ได้แก่ สัณฺญาวิวัฏฏ เจโตวิวัฏฏ จิตตวิวัฏฏ ญาณวิวัฏฏ วิโมกขวิวัฏฏ สัจจวิวัฏฏ พระโยคาวจรเมื่อหมายรู้ย่อมหลีกเลี่ยง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า สัณฺญาวิวัฏฏ เมื่อคิดย่อมหลีกเลี่ยง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าเจโตวิวัฏฏ เมื่อรู้แจ้งย่อมหลีกเลี่ยง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าจิตตวิวัฏฏ เมื่อกระทำญาณย่อมหลีกเลี่ยง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าญาณวิวัฏฏ เมื่อสละย่อมหลีกเลี่ยง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าวิโมกขวิวัฏฏ ย่อมหลีกเลี่ยงในสภาวะแท้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าสัจจวิวัฏฏ (ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๒๓๐/๓๙๐)

วิโมกขวิวัฏฏญาณ: ปัญญาในความสละ, ญาณในการหลีกออกจากอกุศลด้วยการสละ

ในฉวิวัฏฏญาณนิทเทส พระสารีบุตรผู้อธิบายได้กล่าวว่า ปัญญาในความสละ ชื่อว่าวิโมกขวิวัฏฏญาณ ว่า ปัญญาในความสละ ชื่อว่าวิโมกขวิวัฏฏญาณ พระโยคาวจรสละกามฉันทะด้วยเนกขัมมะ เพราะฉะนั้น ปัญญาในความสละ จึงชื่อว่าวิโมกขวิวัฏฏญาณ สละพยาบาทด้วยอพยาบาท เพราะฉะนั้น ปัญญาในความสละ จึงชื่อว่าวิ

โมกขวิวิฏฐญาณ สละสินมิตระด้วยอาโลกัสญญา เพราะฉะนั้น ปัญญาในความสละ
จึงชื่อว่าวิโมกขวิวิฏฐญาณ สละอุทธัจจะด้วยอวิกเขปะ เพราะฉะนั้น ปัญญาในความ
สละ จึงชื่อว่าวิโมกขวิวิฏฐญาณ สละวิจิกิจฉาดด้วยธัมมวัตถาน เพราะฉะนั้น ปัญญา
ในความสละ จึงชื่อว่าวิโมกขวิวิฏฐญาณสละกิเลสทั้งปวงด้วยอรหัตตมรรค
เพราะฉะนั้น ปัญญาในความสละ จึงชื่อว่าวิโมกขวิวิฏฐญาณ (ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๙๙/
๑๕๘)

วิโมกขสมาบัติ: สมาบัติคือวิโมกข์, การเข้าถึงวิโมกข์

ในมหาโมคคัลลานเถรคาถา ภาษิตของพระมหาโมคคัลลานเถระ ท่านเมื่อจะ
อนุเคราะห์พรหมณ์มีฉนาทิกฐิติ หลานชายพระสารีบุตรเถระจึงได้กล่าวภาษิตเหล่านี้
ว่า พรหมณ์ เชิญท่านไหว้พระมหากัสสปะผู้ส่งบรจบังดเว้นจากการกระทำความ
ชั่ว อยู่แต่ในเสนาสนะที่สงัด เป็นมุนี เป็นทายาทของพระพุทธองค์ผู้ประเสริฐ อนึ่ง
ในหมู่มนุษย์ ผู้ใดเป็นพรหมณ์สืบเชื้อสายพรหมณ์ติดต่อกันมาทั้งหมดถึง ๑๐๐
ชาติ เทียบพร้อมด้วยความรู้ ถึงแม้จะพึงเป็นผู้เล่าเรียนมนต์ จบไตรเพท การเรียน
สำเร็จวิชาเป็นต้นนั้นของผู้นั้น ในเวลาเช้า ภิกษุเช่นใดเข้าวิโมกขสมาบัติ ๘ ทั้งอนุโลม
และปฏิโลม ออกจากสมาบัตินั้นแล้ว จึงเที่ยวไปบิณฑบาต (ขุ.เถร.(ไทย)๒๖/๑๑๘๑/
๕๓๓)

วิโมกขสูตร :

พระสูตรว่าด้วยวิโมกข์ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า วิโมกข์ (ภาวะที่จิตหลุดพ้นจาก
สิ่งรบกวนและน้อมตั้งไปในอารมณ์นั้น ๆ) ๘ คือ บุคคล (๑) มีรูป(ได้รูปมานที่เกิด
จากอาการทำบริกรรมในรูปภายในตน) เห็นรูปทั้งหลาย (๒) มีรูปสัณญญาภายใน
เห็นรูปทั้งหลายภายนอก (๓) มีใจน้อมไปว่า งาม เท่านั้น(๔) บรรลุอากาศาณัญจาย
ตนฌาน โดยกำหนดว่า อากาศหาที่สุดมิได้อยู่ เพราะล่องรูปสัณญญา ดับปฏิขัสสัณญญา
ไม่กำหนดนันทตสัณญญาโดยประการทั้งปวง (๕) ล่องอากาศาณัญจายตนฌานโดย
ประการทั้งปวง บรรลุวิญญาณัญจายตนฌานโดยกำหนดว่า วิญญาณหาที่สุดมิได้อยู่
(๖) ล่องวิญญาณัญจายตนฌานโดยประการทั้งปวง บรรลุอาภิกญัญจายตนฌานโดย
กำหนดว่าไม่มีอะไรอยู่ (๗) ล่องอาภิกญัญจายตนฌานโดยประการทั้งปวง บรรลุเนว
สัณญยานาสัณญายตนฌานอยู่ (๘) ล่องเนวสัณญยานาสัณญายตนฌานโดยประการทั้ง
ปวง บรรลุสัณญญาเวทิตนโรธอยู่ (อง.อภุฎก.(ไทย) ๒๓/๖๖/๓๖๘)

วิโมกข์แห่งการรู้แจ้งที่เป็นไปตามวิโมกข์: ความหลุดพ้นแห่งการรู้แจ้งที่เป็นไปตามความหลุดพ้น

ในวิโมกขกถา นิทเทส พระสารีบุตรผู้อธิบายได้กล่าวว่า เมื่อมนสิการด้วยความไม่
เที่ยง เป็นทุกข์และอนัตตา มากด้วยน้อมใจ ความสงบ และความรู้ วิโมกข์อะไรเป็น
ใหญ่ วิโมกข์แห่งภาวานาที่เป็นไปตามวิโมกข์นั้นมีเท่าไร เป็นสหชาติปัจจัจย เป็นอัญญ
มัญญปัจจัจย เป็นนิสสยปัจจัจย เป็นสัมปยุตตปัจจัจย มีรสเป็นอย่างเดียวกันชื่อว่าภาวานา
เพราะมีความหมายว่ามีรสเป็นอย่างเดียวกัน ในเวลารู้แจ้ง วิโมกข์อะไรเป็นใหญ่
วิโมกข์แห่งการรู้แจ้งที่เป็นไปตามวิโมกข์นั้นมีเท่าไร เป็นสหชาติปัจจัจย เป็นอัญญ
มัญญปัจจัจย เป็นนิสสยปัจจัจย เป็นสัมปยุตตปัจจัจย มีรสเป็นอย่างเดียวกันชื่อว่าภาวานา
เพราะมีความหมายว่าอย่างไร ชื่อว่าการรู้แจ้ง (ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๒๒๔/๓๗๘)

วิโมกข์แห่งภาวานาที่เป็นไปตามวิโมกข์ ความหลุดพ้นแห่งภาวานาที่เป็นไปตามความหลุดพ้น ในวิโมกข์กถา นิตเทส พระสารีบุตรผู้อธิบายได้กล่าวว่า เมื่อบุคคลมณสิการโดยความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มากด้วยความน้อมใจ ความสงบ ความรู้ เชื่อวิโมกข์อะไร เป็นใหญ่ วิโมกข์แห่งภาวานาที่เป็นไปตามวิโมกข์นั้นมีเท่าไร เป็นสหชาติปัจจย เป็นอัญญมัญญปัจจย เป็นนิสสยปัจจย เป็นสัมปยุตตปัจจย มีรสเป็นอย่างเดียวกัน ชื่อว่าภาวานา เพราะมีความหมายว่าอย่างไร ใครเจริญ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๒๔/๓๗๗)

วิโมกข์แห่งภาวานาที่เป็นไปตามสุญญตวิโมกข์: ความหลุดพ้นแห่งภาวานาที่เป็นไปตามความหลุดพ้นด้วยความว่าง

ในวิโมกข์กถา นิตเทส พระสารีบุตรผู้อธิบายได้กล่าวว่า เมื่อมณสิการโดยความเป็นอนัตตา มากด้วยความรู้ สุญญตวิโมกข์เป็นใหญ่ วิโมกข์แห่งภาวานาที่เป็นไปตามสุญญตวิโมกข์นั้นมี ๒ ประการ เป็นสหชาติปัจจยเป็นอัญญมัญญปัจจย เป็นนิสสยปัจจย เป็นสัมปยุตตปัจจย มีรสเป็นอย่างเดียวกันชื่อว่าภาวานา เพราะมีความหมายว่า มีรสเป็นอย่างเดียวกัน ผู้ใดปฏิบัติโดยชอบผู้นั้นย่อมเจริญ การเจริญวิโมกข์ย่อมไม่มีแก่ผู้ปฏิบัติผิด (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๒๔/๓๗๘,๓๑/๒๒๕/๓๘๐)

วิโมกข์แห่งภาวานาที่เป็นไปตามอนิมิตตวิโมกข์: ความหลุดพ้นแห่งภาวานาที่เป็นไปตามความหลุดพ้นด้วยไม่มีอนิมิต

ในวิโมกข์กถา นิตเทส พระสารีบุตรผู้อธิบายได้กล่าวว่า เมื่อบุคคลมณสิการโดยความไม่เที่ยง มากด้วยความน้อมใจเชื่อ อนิมิตตวิโมกข์เป็นใหญ่ วิโมกข์แห่งภาวานาที่เป็นไปตามอนิมิตตวิโมกข์นั้นมี ๒ ประการ เป็นสหชาติปัจจย ฯลฯ มีรสเป็นอย่างเดียวกัน ชื่อว่าภาวานา เพราะมีความหมายว่า มีรสเป็นอย่างเดียวกัน ผู้ใดปฏิบัติโดยชอบ ผู้นั้นย่อมเจริญ การเจริญวิโมกข์ย่อมไม่มีแก่ผู้ปฏิบัติผิด (ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๒๒๔/๓๗๘,ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๒๒๕/๓๗๙)

วิโมกข์แห่งภาวานาที่เป็นไปตามอัปณิหิตวิโมกข์: ความหลุดพ้นแห่งภาวานาที่เป็นไปตามความหลุดพ้นโดยไม่ทำความปรารถนา ได้แก่ ความหลุดพ้นที่เกิดจากปัญญาพิจารณาเป็นนามรูป โดยความเป็นทุกข์ คือหลุดพ้นด้วยเห็นทุกขตาแล้วถอนความปรารถนาเสียได้

ในวิโมกข์กถา นิตเทส พระสารีบุตรผู้อธิบายได้กล่าวว่า เมื่อมณสิการโดยความเป็นทุกข์ มากด้วยความสงบ อัปณิหิตวิโมกข์เป็นใหญ่ วิโมกข์แห่งภาวานาที่เป็นไปตามอัปณิหิตวิโมกข์นั้นมี ๒ ประการ เป็นสหชาติปัจจย เป็นอัญญมัญญปัจจย เป็นนิสสยปัจจย เป็นสัมปยุตตปัจจย มีรสเป็นอย่างเดียวกัน ชื่อว่าภาวานา เพราะมีความหมายว่า มีรสเป็นอย่างเดียวกัน ผู้ใดปฏิบัติโดยชอบ ผู้นั้นย่อมเจริญ การเจริญวิโมกข์ย่อมไม่มีแก่ผู้ปฏิบัติผิด (ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๒๒๔/๓๗๘,ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๒๒๕/๓๘๐)

วิโมกข์ขันติกนาม: พระนามในลำดับการบรรลุอรหัตตผล

ในติสสเมตเตยยสูตรนิตเทส พระสารีบุตรผู้อธิบายได้กล่าวว่า คำว่า พระผู้มีพระภาค นี้ เป็นวิโมกข์ขันติกนาม พระนามในลำดับการบรรลุ อรหัตตผล เป็นสังฆิกาบัญญัติ บัญญัติที่เกิดเพราะทรงรู้แจ้งอรหัตตผล ของพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าทั้งหลาย พร้อมกับการบรรลุพระสัพพัญญุตญาณ ที่โคณฑันโพรธีรวมความว่า พระผู้มี

พระภาคตรัสว่า เมตเตยยะ (ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๕๐/๑๗๕,ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๘๔/๒๔๘,ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๔๙/๔๐๔,ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๕๑/๔๑๔,ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๙๘/๕๘๑, ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๒๑๐/๖๒๐)

วิรัชปราสาท : ปราสาทนามว่าวิรัชปราสาท, ปราสาทหนึ่งในสามหลังของพระเจ้าอัมมทัสสีพุทธเจ้า สมัยครองขรรวาส ๘,๐๐๐ ปี, พระองค์มีมเหสีพระนามว่า วิจิโกลี ในอัมมทัสสีพุทธวงศ์ ว่าด้วยพระประวัติของพระเจ้าอัมมทัสสีพุทธเจ้า ในมัททกัปนั้นแล พระพุทธเจ้าพระนามว่าอัมมทัสสีอุบัติขึ้น เมื่อตนได้ฟังพระดำรัสของพระพุทธเจ้า พระองค์นั้นแล้ว ก็ทำจิตให้เลื่อมใสอย่างยิ่ง ได้อธิษฐานวัตรเพื่อบำเพ็ญบารมี ๑๐ ประการให้ยิ่งขึ้นไป สมัยนั้น กรุงชื่อว่าสธนะ กษัตริย์พระนามว่าสธนะเป็นพระชนก พระเทวีพระนามว่าสุนันทาเป็นพระชนนีของพระศาสดาพระนามว่าอัมมทัสสี พระองค์ทรงครองขรรวาสอยู่ ๘,๐๐๐ ปี มีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลัง คือ อรช ปราสาท วิรัชปราสาท และสุทศนปราสาท มีนางสนมกำนัล ๔๐,๐๐๐ นาง ล้วน ประดับประดาสวยงาม พระมเหสีนามว่าวิจิโกลี (ขุ.พุทธ.(ไทย)๓๓/๑๔/๖๖๘)

วิรัชปุณณิยเถรภาพทาน :ประวัติของพระวิรัชปุณณิยเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติ กัปที่ ๙๑ ท่านได้นำดอกท้าวายม่อม ไปบูชาพระพุทธเจ้า(พระนามว่าวิปัสสี) เพราะ ผลแห่งการบูชาท่านไม่ได้พบทุกขัตติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อม ด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๔/๔๐๙)

วิรัชสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่บุคคลพลาด พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ผู้พลาด อริยมรรคมีองค์ ๘ ชื่อว่าพลาดอริยมรรคมีองค์ ๘ ที่ให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ ผู้ปรารถนาอริยมรรคมีองค์ ๘ ชื่อว่าปรารถนาอริยมรรคมีองค์ ๘ ที่ให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๓๓/๓๒)

วิรัชสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่บุคคลพลาด พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ผู้พลาด โภชนมคค์ ๗ ชื่อว่าพลาดอริยมรรคมีองค์ ๘ ที่ให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ ผู้ปรารถนา โภชนมคค์ ๗ ชื่อว่าปรารถนาอริยมรรคมีองค์ ๘ ที่ให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๙๙/๑๓๒)

วิรัชสูตร^๓ : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่บุคคลพลาด พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ผู้พลาด สติปัญญา ๔ ชื่อว่าพลาดอริยมรรคมีองค์ ๘ ที่ให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ ผู้ปรารถนา สติปัญญา ๔ ชื่อว่าปรารถนาอริยมรรคมีองค์ ๘ ที่ให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๓๙๙/๒๕๗)

วิรัชสูตร^๔ : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่บุคคลพลาด พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ผู้พลาด อิทธิบาท ๔ ชื่อว่าพลาดอริยมรรคมีองค์ ๘ ที่ให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ ผู้ปรารถนา อิทธิบาท ๔ ชื่อว่าปรารถนาอริยมรรคมีองค์ ๘ ที่ให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๘๑๔/๓๗๘)

วิรัชคถา : เรื่องว่าด้วยวิรัชคถา,กล่าวด้วยวิรัชคถา แบ่งเป็นอุทเทสได้ ๒ อุทเทส คือ

อุทเทส

อุทเทสที่ ๑ วิรัชคถาชื่อว่ามรรค อุทเทสที่ ๒ วิมุตติชื่อว่าผล

นิทเทศ

ท่านนำอุทเทศทั้งสองมาอธิบายโดยวิธีปุจฉาและวิสัชนาตามลำดับดังนี้

อุทเทศที่ ๑

คำปุจฉาว่า “วิราคะชื่อว่ามรรค เป็นอย่างไร” ท่านวิสัชนาโดยแบ่งเป็น ๒ ส่วน ดังนี้

ส่วนที่ ๑ แบ่งเป็น ๔ ขณะ คือ ขณะแห่งโสดาปัตติมรรค ขณะแห่งสกทาคามิมรรค ขณะแห่งอนาคามิมรรค และขณะแห่งอรหัตตมรรค มีรูปแบบหลัก ดังนี้

ในขณะแห่งโสดาปัตติมรรค

วิราคะที่ชื่อว่าสัมมาทิฏฐิเพราะมีสภาวะเห็น ย่อมคลายจากมิจฉาทิฏฐิ คลายจากกิเลสที่เป็นไปตามมิจฉาทิฏฐินั้น คลายจากขันธและจากสรรพนิमितภายนอก วิราคะมีวิราคะ(นิพพาน) เป็นอารมณ์ มีวิราคะเป็นโคจร รวมลงในวิราคะ ตั้งอยู่ในวิราคะ ดำรงอยู่ในวิราคะ

คำว่า “วิราคะ” ท่านอธิบายว่า วิราคะมี ๒ อย่าง คือ (๑) นิพพานเป็นวิราคะ (๒) ธรรมทั้งปวงที่เกิดเพราะมีนิพพานเป็นอารมณ์ เป็นวิราคะ

เพราะเหตุนี้ มรรคจึงเป็นวิราคะ องค์มรรค ๗ ที่เป็นสหชาติ ย่อมถึงความเป็นวิราคะ เพราะเหตุนี้ วิราคะจึงเป็นมรรค พระพุทธเจ้า และสาวก ย่อมถึงนิพพานซึ่งเป็นทิศที่ไม่เคยไปด้วยมรรคนี้ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่ามรรคมองค์ ๘ อริยมรรคมองค์ ๘ นี้เท่านั้น ถ้าเลิศ เป็นประธาน สูงสุด และประเสริฐกว่ามรรค ของสมณพราหมณ์จำนวนมากผู้ถือลัทธิอื่น เพราะเหตุนี้ มรรคมองค์ ๘ จึงประเสริฐกว่ามรรคทั้งหลาย

วิราคะชื่อว่าสัมมาสังกัปปะเพราะมีสภาวะตรีกตรอง ฯลฯ วิราคะชื่อว่าสัมมาสมาธิ ฯลฯ (มีรูปแบบเหมือนข้างต้น ต่างกันแต่องค์ธรรมเท่านั้น)

ในขณะแห่งมรรคอื่นอีก ๓ ขณะ ก็มีนัยเดียวกันนี้ ต่างกันแต่องค์ธรรมเท่านั้น

ส่วนที่ ๒ ท่านนำธรรม ๕๔ ประการ (หมวดธรรมที่ควรรู้อยู่ในสุตมยญาณ ที่ ๑ ตอนที่ ๒ ชุดที่ ๖) มาจำแนกความหมายของวิราคะ เช่น

วิราคะคือความเห็น ชื่อว่าสัมมาทิฏฐิ วิราคะคือความตรึก ชื่อว่าสัมมาสังกัปปะ ฯลฯ วิราคะคือความตั้งมั่น ชื่อว่าสติสัมโพชฌงค์ ฯลฯ

อุทเทศที่ ๒

คำปุจฉาว่า “วิมุตติชื่อว่าผล เป็นอย่างไร” ท่านวิสัชนาโดยแบ่งเป็น ๒ ส่วน ดังนี้

ส่วนที่ ๑ แบ่งเป็น ๔ ขณะ คือ ขณะแห่งโสดาปัตติผล ขณะแห่งสกทาคามิผล ขณะแห่งอนาคามิผล และขณะแห่งอรหัตตผล มีรูปแบบเหมือนในอุทเทศที่ ๑ ต่างกันแต่องค์ธรรมคือเปลี่ยนจากวิราคะเป็นวิมุตติเท่านั้น

ส่วนที่ ๒ เหมือนในอุทเทศที่ ๑ ต่างกันแต่องค์ธรรมเท่านั้น (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๘/๔๗๔)

วิราคธรรม : ธรรมคือความคลายกำหนด, การสิ้นค้นหา, การดับทุกข์, นิพพาน

ในอัครปสาทสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสความเลื่อมใสในสิ่งที่เลิศ กล่าวถึงธรรมที่
ปัจจัยปรุงแต่งหรือธรรมที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่งมีประมาณเท่าใด วิราคะ ความคลาย
กำหนด คือ ความสร้างร่าเริง ความดับความกระหาย ความถอนอาลัย ความตัด
วิญญูะ ความสิ้นค้นหา ความคลายกำหนด ความดับทุกข์ นิพพาน บัณฑิตกล่าวว่า
เลิศกว่า ธรรมเหล่านั้น บุคคลผู้เลื่อมใสในวิราคะธรรม ชื่อว่าเลื่อมใสในสิ่งที่เลิศ และ
วิบากที่เลิศย่อมมีแก่บุคคลผู้เลื่อมใสในสิ่งที่เลิศ (ขุ.อิติ.(ไทย)๒๕/๙๐/๔๖๑,ขุ.อป.
(ไทย)๓๓/๑๒๗/๓๐๗,อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๘๗๒/๙๐๒,ขุ.ธ.อ.(บาลี) ๗/๕๔)

วิราคสัญญญา: กำหนดหมายวิราคะว่าเป็นธรรมละเอียดประณีต, การกำหนดหมายความคลาย
กำหนด

ในมหาปริณีพพานสูตร พระผู้มีพระภาคตรัส ภิกขุอธิษฐานธรรมว่า ภิกขุทั้งหลาย
ภิกขุพึงหวังได้แต่ความเจริญอย่างเดียว ไม่มีความเสื่อมเลยตราบเท่าที่ภิกขุยังมีอธิ
ษฐานธรรมทั้ง คือ ภิกขุพึงหวังได้แต่ความเจริญอย่างเดียว ไม่มีความเสื่อมเลย ตราบ
เท่าที่ภิกขุยังเจริญวิราคสัญญญา กำหนดหมายวิราคะว่าเป็นธรรมละเอียดประณีต (ที.
ม.(ไทย)๑๐/๑๔๐/๘๗,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๒๒/๓๑๔,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๒๙/๓๓๐,ที.
ปา.(ไทย)๑๑/๓๓๑/๓๓๕,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๕๗/,ส.ม.(ไทย)๑๙/๒๕๖/๑๙๗,อง.เอกก.
(ไทย)๒๐/๔๕๓/๕๐,อง.เอกก.(ไทย)๒๐/๔๕๔/๕๐,อง.เอกก.(ไทย)๒๐/๔๕๕/๕๐,อง.
เอกก.(ไทย)๒๐/๔๕๖/๕๐)

วิราคสูตร : พระสูตรว่าด้วยวิราคสัญญญา พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสกับ
ภิกขุทั้งหลายว่า ธรรมที่ปราศจากราคะ ความสิ้นราคะ ความสิ้นโทสะและความสิ้น
โมหะ) (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๒๕๖/๑๙๗)

วิราคสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นไปเพื่อความคลายกำหนด พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกขุ
ทั้งหลายว่า ถ้าถูกอัญญเดียรฉัตรถามถึงประโยชน์ของการประพฤติพรหมจรรย์ ให้ตอบ
ว่า เพื่อสํารอราคะ ถ้าถูกถามต่อไปอีกว่า มีมรรคและปฏิบัติทาเพื่อสํารอราคะอยู่
หรือ ให้ตอบว่า มี คืออริยมรรคมีองค์ ๘ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๓๙๘/๒๕๖)

วิราคะ: ความคลายกำหนด, ดับค้นหา, ดับทุกข์
ในสังคีตีสสูตร สังคีตีสหมวด ๔ ชื่อว่าด้วย ภวานาปาน พระสารีบุตรกล่าวว่า ภิกขุใน
พระธรรมวินัยนี้เจริญสติสัมโพชฌงค์ ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความระลึกได้ ที่
อาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปในโอสสัคคะ เจริญธัมมวิจยสัมโพชฌงค์
ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความเพียร เจริญวิริยสัมโพชฌงค์ ธรรมเป็นองค์
แห่งการตรัสรู้คือความเพียร เจริญปีติสัมโพชฌงค์ ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือ
ความอิมใจ เจริญปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความสงบกาย
สงบใจ เจริญสมาธิสัมโพชฌงค์ ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความตั้งจิตมั่น เจริญ
อุเบกขาสัมโพชฌงค์ ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความวางใจเป็นกลาง ที่อาศัย
วิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปในโอสสัคคะ นี้เรียกว่า ภวานาปาน (วิ.ม.
(ไทย)๔/๑/๒, วิ.ม.(ไทย)๔/๒/๔, วิ.ม.(ไทย)๔/๓/๖, วิ.ม.(ไทย)๔/๗/๑๑,ที.ม.(ไทย)
๑๐/๖๔/๓๖,ที.ม.(ไทย) ๑๐/๖๗/๓๘,ที.ม.(ไทย) ๑๐/๔๐๑/๓๓๒,ที.ปา.(ไทย)๑๑/

๓๑๐/๒๘๕,ม.ม.(ไทย) ๑๒/๒๗/๒๕,ม.ม.(ไทย) ๑๒/๒๘๑/๓๐๕,ม.ม.(ไทย) ๑๒/
๔๐๔/๔๓๙,ม.ม.(ไทย)๑๓/๓๓๗/๔๐๗, วิ.อ.(บาลี) ๓/๑/๔)

วโรกาสอุปสมถ: การพิจารณาเห็นความคล้ายกำหนด

ในสุดมยญาณนิตเทศ พระสารีบุตรผู้อธิบายได้กล่าวอุปสมถ ว่า อนิจจานุปัสสนา
การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยง ควรรู้อย่าง ทุกขานุปัสสนา การพิจารณาเห็นทุกข์
อนัตตานุุปัสสนา การพิจารณาเห็นอนัตตานิพพิทานุปัสสนา การพิจารณาเห็นความ
เบื่อน่าย วิราคานุุปัสสนา การพิจารณาเห็นความคล้ายกำหนด ควรรู้อย่าง (ขุ.ป.(ไทย)
๓๑/๑/๕๓๗,ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๙/๑๖,ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๘/๒๖,ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๒/
๓๑,ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๑๖/๓๕๙,ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๒๒/๓๗๔)

วโรกาสอุปสมถญาณ: ญาณคือการพิจารณาเห็นความคล้ายกำหนด

ในวิโมกขกถา นิตเทศ พระสารีบุตรผู้อธิบายได้กล่าวสัญญาวิโมกข์ว่า อนิจจานุปัส
สนาญาณ ญาณคือการพิจารณาเห็นความไม่เที่ยง พ้นจากนิจจสัญญา เพราะเหตุนี้
จึงชื่อว่าสัญญาวิโมกข์ ทุกขานุปัสสนาญาณ ญาณคือการพิจารณาเห็นความเป็นทุกข์
พ้นจากสุขสัญญา เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าสัญญาวิโมกข์ อนัตตานุุปัสสนาญาณ ญาณ
คือการพิจารณาเห็นความเป็นอนัตตา พ้นจากอัตตสัญญา เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า
สัญญาวิโมกข์ นิพพิทานุปัสสนาญาณ ญาณคือการพิจารณาเห็นความเบื่อน่าย พ้น
จากนันทสัญญา เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าสัญญาวิโมกข์ วิราคานุุปัสสนาญาณ ญาณคือ
การพิจารณาเห็นความคล้ายกำหนดพ้นจากราคสัญญา เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าสัญญา
วิโมกข์ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๑๔/๓๕๖)

วโรกาสอุปสมถยถาภูตญาณ: ยถาภูตญาณคือการพิจารณาเห็นความคล้ายกำหนด

ในวิโมกขกถา นิตเทศ พระสารีบุตรได้อธิบาย ญาณวิโมกข์ว่า อนิจจานุปัสสนายถา
ภูตญาณ ยถาภูตญาณคือการพิจารณาเห็นความไม่เที่ยง พ้นจากความไม่รู้คือความ
หลงว่าเที่ยง เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าญาณวิโมกข์ทุกขานุปัสสนายถาภูตญาณ
ยถาภูตญาณคือการพิจารณาเห็นความเป็นทุกข์ พ้นจากความไม่รู้คือความหลงว่าสุข
เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าญาณวิโมกข์ อนัตตานุุปัสสนายถาภูตญาณ
ยถาภูตญาณคือการพิจารณาเห็นความเป็นอนัตตา พ้นจากความไม่รู้คือความหลงว่า
อัตตา เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าญาณวิโมกข์ นิพพิทานุปัสสนายถาภูตญาณ
ยถาภูตญาณคือการพิจารณาเห็นความเบื่อน่าย พ้นจากความไม่รู้คือความหลงว่า
นันทิ ความยินดี เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าญาณวิโมกข์ วิราคานุุปัสสนายถาภูตญาณ
ยถาภูตญาณคือการพิจารณาเห็นความคล้ายกำหนดพ้นจากความไม่รู้คือความหลงว่า
ราคะ ความกำหนัด เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าญาณวิโมกข์ (ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๒๑๕/๓๕๗)

วโรกาสอุปสมถ: การบำเพ็ญความเพียร, การทำวิริยะให้เต็มเปี่ยม

ในพุทธาปทาน พระประวัติในอดีตชาติของพระพุทธเจ้า มีเนื้อหาที่ท่านเล่าไว้สรุปว่า
พระอานนทเถระ ผู้เป็นมุณีชาวแคว้นวิเทหะ น้อมกายลงทูลถามพระตถาคตผู้ประทับ
อยู่ ณ พระเชตวันมหาวิหารว่า ได้ทราบว่าเป็นพระสัพพัญญูพุทธเจ้ามีอยู่ พระสัพพัญญู
พุทธเจ้าเหล่านั้นผู้เป็นนักปราชญ์ ทรงอุบัติขึ้นเพราะเหตุอะไร พระองค์ตรัสตอบว่า

เราสอบถามบัณฑิตทั้งหลาย บำเพ็ญปัญญาบารมีแล้ว บำเพ็ญวิริยบารมีแล้ว สำเร็จ
 ขันติบารมีแล้วบรรลुरुสมโพธิญาณอันสูงสุด (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๗๕/๑๑, ขุ.พทุธ.(ไทย)
 ๓๓/๑๓๖/๕๘๕, ขุ.พทุธ.(ไทย)๓๓/๑๓๗/๕๘๕, ขุ.พทุธ.(ไทย)๓๓/๑๓๘/๕๘๕)

วิริยปรมัตถบารมี: การบำเพ็ญวิริยะอย่างยวดยิ่ง, การทำวิริยะที่ผ่านชั้นปกติบารมี ผ่านชั้นอุปปบารมี
 สมัยเสวยชาติต่าง ๆ ของพระโพธิสัตว์

ในสโมธานถก ว่าด้วยการสรุปการบำเพ็ญบารมี ๓๐ ทัก การบำเพ็ญบารมีอันเป็น
 ธรรมเครื่องบ่มพระโพธิญาณเหล่านี้ จัดเป็นบารมี ๑๐ อุปปบารมี ๑๐ และปรมัตถ
 บารมี ๑๐ คือ ในภพที่เราเป็นวิธูรบัณฑิตและสุริยพราหมณ์มาตังคพราหมณ์ ผู้เป็น
 ศิษย์เก่าของอาจารย์ บารมีทั้ง ๒ นี้ เป็นปัญญาบารมี ๘ ในภพที่เราเป็นพระราชามี
 ศील มีความเพียร เป็นผู้ก่อเกิดสัตตภูสชาติก บารมีนี้แลเป็นปัญญาปรมัตถบารมี ๘
 ในภพที่เราเป็นพระราชามีผู้มีความบากบั่น เป็นวิริยปรมัตถบารมี ๑๐ (ขุ.จรียา.(ไทย)
 ๓๓/๑๒๒/๗๗๗)

วิริยพละ: กำลังคือวิริยะ, หนึ่งในพละ ๔ คือ สติพละ กำลังคือสติ สมาธิพละ กำลังคือสมาธิ
 ปัญญาพละ กำลังคือปัญญา เป็นหนึ่งในพละ ๗ คือ สัทธาพละ หิริพละ โอตตป
 ปพละ สติพละ สมาธิพละ ปัญญาพล

ในสาเกตสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสพระธรรมเทศนาที่เมืองสาเกตว่า เมื่อครั้งพระผู้มี
 พระภาคประทับอยู่ ณ ป่าอัญชันวัน สถานที่พระราชทานอภัยแก่หมู่เนื้อ เขตเมืองสา
 เกต ณ ที่นั้นแล พระผู้มีพระภาครับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลายมาตรัสถามว่า “ภิกษุ
 ทั้งหลาย เหตุที่อินทรี ๕ ประการอาศัยแล้วกลายเป็นพละ ๕ ประการ และที่พละ
 ๕ ประการอาศัยแล้วกลายเป็นอินทรี ๕ ประการ มีอยู่ คือ สิ่งใดเป็นสัทอินทรี สิ่ง
 นั้นเป็นสัทธาพละ สิ่งใดเป็นสัทธาพละ สิ่งนั้นเป็นสัทอินทรี สิ่งใดเป็นวิริยอินทรี สิ่ง
 นั้นเป็นวิริยพละ สิ่งใดเป็นวิริยพละ สิ่งนั้นเป็นวิริยอินทรี (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๑๑/
 ๒๙๐, ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๓๑/๓๓๕, ส.ม.(ไทย)๑๙/๕๑๓/๓๒๕, ม.อุ.(ไทย)๒๐/๑๕๗/
 ๔๐๔, ม.อุ.(ไทย)๒๐/๑๕๘/๔๐๔, ม.อุ.(ไทย)๒๐/๑๕๙/๔๐๔, อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/
 ๑๕๓/๒๑๕, อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๑๖๓/๒๒๘, อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๒๖๑/๓๗๙, อง.ปณ
 จก.(ไทย)๒๒/๑/๒, อง.ปณจก.(ไทย)๒๒/๒/๔, อง.ปณจก.(ไทย)๒๒/๔/๔๑๕, อง.ปณจก.
 (ไทย)๒๒/๑๑/๑๖, อง.สตุตค.(ไทย)๒๓/๓/๔, อง.สตุตค.(ไทย)๒๓/๔/๕, ๒๓/๕/๔๓๙)

วิริยสมาธิ: ความเพียรในสมาธิ, สมาธิที่ประกอบด้วยวิริยะ, จิตตสมาธิและวิมังสาสมาธิ ก็มี
 อรรถาธิบายเช่นเดียวกัน เป็นทั้งโลกิยะและโลกุตตระ

ในปฐมอติปาหสูตร ว่าด้วยอติปาห พระผู้มีพระภาคตรัสถึงภิกษุหรือภิกษุณี
 รูปใดรูปหนึ่งเจริญทำให้มากซึ่งธรรม ๕ ประการ ภิกษุหรือภิกษุณีรูปนั้นพึงหวังได้ผล
 อย่าง ๑ ใน ๒ อย่าง คือ อรหัตตผลในปัจจุบัน หรือเมื่อยังมีอุปาทานเหลืออยู่ ก็จัก
 เป็นอนาคามี ธรรม ๕ ประการ อะไรบ้าง คือ (๑) อติปาหที่ประกอบด้วยฉันทสมาธิ
 และปธานสังขาร (๒) อติปาหที่ประกอบด้วยวิริยสมาธิและปธานสังขาร (๓) อติ
 ปาหที่ประกอบด้วยจิตตสมาธิและปธานสังขาร (๔) อติปาหที่ประกอบด้วยวิมังสา

สมาธิและปธานสังขาร (๕) ความขมมักเขม้น (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๖๗/๑๑๕,อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๖๘/๑๑๖,อง.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๓๘๙-๔๐๑/๔๔๕)

วิริยสมาธิปธานสังขาร: สมาธิที่เกิดจากวิริยะและความเพียรสร้างสรรค์, ธรรมที่ทำให้เกิดความเจริญด้วยอายุ ๔ ประการ

ในจกักรัตติสูตร เรื่องความเจริญด้วยอายุและวรรณะ เป็นต้น พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลายจงประพฤติธรรมอันเป็นโคจร ซึ่งเป็นวิสัยอันสืบเนื่องมาจากบิดาของตน ประพฤติธรรมอันเป็นโคจร ซึ่งเป็นวิสัยอันสืบเนื่องมาจากบิดาของตน จักเจริญด้วยอายุ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ (๑) เจริญอุทฺธิบาทอันประกอบด้วยฉันทสมาธิปธานสังขาร สมาธิที่เกิดจากฉันทะและความเพียรสร้างสรรค์ (๒) เจริญอุทฺธิบาทอันประกอบด้วยวิริยสมาธิปธานสังขาร สมาธิที่เกิดจากวิริยะและความเพียรสร้างสรรค์ (๓) เจริญอุทฺธิบาทอันประกอบด้วยจิตตสมาธิปธานสังขาร สมาธิที่เกิดจากจิตตสมาธิและความเพียรสร้างสรรค์ (๔) เจริญอุทฺธิบาทอันประกอบด้วยวิมังสาสมาธิปธานสังขาร สมาธิที่เกิดจากวิมังสาและความเพียรสร้างสรรค์ เพราะเจริญ ทำอุทฺธิบาท ๔ ประการนี้ให้มาก เมื่อมุ่งหวัง เธอจะพึงดำรงอยู่ได้ ๑ กัป หรือเกินกว่า ๑ กัป (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๑๐/๘๐,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๐๖/๒๗๗, (ม.ม.ุ.(ไทย)๑๒/๑๘๙/๒๐๓,ส.ม.(ไทย)๑๙/๘๑๓/๓๗๗,ส.ม.(ไทย)๑๙/๘๑๓/๓๘๐,ส.ม.(ไทย)๑๙/๘๒๑/๓๘๔,ส.ม.(ไทย)๑๙/๘๒๓/๓๙๑,อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๒๗๖/๓๙๑,ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๓๒/๔๙๓,ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๔๒/๕๐๘)

วิริยสัมโพชฌงค์: ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความเพียร, องค์ที่ ๓ ของโพชฌงค์ ๗ ประการ ในมหาปริณิพพานสูตร พระผู้มีพระภาคตรัส ภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุทั้งหลายจงปฏิบัติธรรมที่ภิกษุทั้งหลายพึงหวังได้แต่ความเจริญอย่างเดียว ไม่มีชื่อเสียงเลียดราบเท่าที่ภิกษุยังมีอธิการธรรมทั้ง ๗ ประการนี้อยู่ และใส่ใจอธิการธรรมทั้ง ๗ ประการนี้อยู่ หนึ่งในอธิการธรรม คือ วิริยสัมโพชฌงค์ ความว่า ภิกษุทั้งหลายพึงหวังได้แต่ความเจริญอย่างเดียว ไม่มีชื่อเสียงเลียดราบเท่าที่ภิกษุยังมีเจริญวิริยสัมโพชฌงค์ ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความเพียร (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๓๙/๘๖,ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๘๕/๓๒๒,(ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๕๑/๑๑๒,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๑๐/๒๘๕,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๓๐/๓๓๑,ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๒๗/๒๕,ม.อ.(ไทย)๑๔/๑๕๐/๑๙๒,ส.ม.(ไทย)๑๙/๑๘๓/๑๑๒,ส.ม.(ไทย)๑๙/๑๘๔/๑๑๕,ส.ม.(ไทย)๑๙/๒๓๒/๑๖๓)

วิริยสัมโพชฌงค์ภายใน: องค์แห่งการตรัสรู้คือวิริยะภายใน, ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความเพียร, องค์ที่ ๓ แห่งโพชฌงค์ ๗ ประการ

ในธัมมานุปัสสนา หมวดโพชฌงค์ บทนี้กล่าวถึงภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ โพชฌงค์ ๗ อยู่ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เมื่อวิริยสัมโพชฌงค์ภายในมีอยู่ ก็รู้ชัดว่า ‘วิริยสัมโพชฌงค์ภายในของเรามีอยู่’ หรือเมื่อวิริยสัมโพชฌงค์ภายในไม่มีอยู่ ก็รู้ชัดว่า ‘วิริยสัมโพชฌงค์ภายในของเราไม่มีอยู่’ การเกิดขึ้นแห่งวิริยสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดขึ้น มีได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุหนึ่งและความเจริญบริบูรณ์แห่งวิริยสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว มีได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุหนึ่ง (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๘๕/๓๒๒)

วิริยะ: ความเพียรปฏิบัติ, ความขยันปฏิบัติ, ความหมั่นปฏิบัติ
 ในปาสราสีสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสเรื่องที่พระองค์เสด็จเข้าไปศึกษาปฏิบัติในสำนัก
 อาหารดาบสกาลามโคตรว่า อาหารดาบส กาลามโคตร ถ้ามปัญหาที่บอกทุกดาบส
 รามบุตรว่า เราเข้าไปหาอุทกดาบส รามบุตรแล้วถามว่า ‘ท่านรามะ ท่านประกาศว่า
 ‘ข้าพเจ้าทำให้แจ้งธรรมนี้ด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่’ ด้วยเหตุเพียง เท่าไร’ เมื่อ
 เราถามอย่างนี้ อุทกดาบส รามบุตรจึงประกาศเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติแก่
 เรา เราจึงคิดว่า ‘มิใช่แต่อุทกดาบส รามบุตรเท่านั้นที่มีศรัทธา แม้เราก็มีศรัทธา มิใช่
 แต่อุทกดาบส รามบุตรเท่านั้นที่มีวิริยะ แม้เราก็มีวิริยะ (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๗๗/๓๐๑,
 ม.ม. (ไทย) ๑๓/๗๖/๗๓, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๒๗/๓๙๖, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๗๕/๖๐๑, ม.อ.
 (ไทย) ๑๔/๙๔/๑๑๑, ส.น. (ไทย) ๑๖/๑๕๐/๒๔๕, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๕๑๕/๓๒๘, ส.ม. (ไทย)
 ๑๙/๕๒๐/๓๓๒, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๕๒๒/๓๓๖, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๘๒๗/๔๐๑)

วิริยาธิบัติ : ความเป็นใหญ่ในวิริยะ, อธิบัติคือวิริยะ
 ในปัจฉยตากถา ว่าด้วยความเป็นปัจฉย พระสาวกาคือพุดระโมคคัลลีสบุตรตีสสเถระ
 ได้มีการซักถามพระปรวาทคือพวกภิกษุในกายอุตตราปถะ ตั้งข้อความว่า สกวาที
 (สก.) ถ้าม ปรวาที (ปร.) ว่า วิริยาธิบัติเป็นอธิบัติแห่งสหชาตธรรมมิใช่หรือ ปร. ตอบ
 ว่า ใช่ สก. กล่าวว่ หากวิริยาธิบัติเป็นอธิบัติแห่งสหชาตธรรม ดังนั้น ท่านจึงควร
 ยอมรับว่า “วิริยาธิบัติเป็นปัจฉยโดยอธิบัติปัจฉย เป็นปัจฉยโดยสหชาตปัจฉย” ท่าน
 สก. ถ้ามว่า วิริยาธิบัติเป็นอธิบัติแห่งสหชาตธรรมและเป็นอินทริย์มิใช่หรือ ท่านตอบ
 ว่า ปร. ใช่ ท่าน สก. กล่าวว่ หากวิริยาธิบัติเป็นอธิบัติแห่งสหชาตธรรมและเป็น
 อินทริย์ ดังนั้น ท่านจึงควรยอมรับว่า “วิริยาธิบัติเป็นปัจฉยโดยอธิบัติปัจฉย เป็น
 ปัจฉยโดยอินทริย์ปัจฉย” ท่าน สก. กล่าวว่ วิริยาธิบัติเป็นอธิบัติแห่งสหชาตธรรม
 และเป็นองค์แห่งมรรคมิใช่หรือ ท่าน ปร. ตอบว่า ใช่ ท่าน สก. กล่าวว่ หากวิริยาธิ
 ติเป็นอธิบัติแห่งสหชาตธรรมและเป็นองค์แห่งมรรค ดังนั้น ท่านจึงควรยอมรับว่า “วิ
 ริยาธิบัติเป็นปัจฉยโดยอธิบัติปัจฉย เป็นปัจฉยโดยมคคปัจฉย” วิริยาธิบัติเป็นปัจฉย
 แก่สภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยวิริยะและรูปที่มีธรรมอันสัมปยุตด้วยวิริยะนั้นเป็น
 สมุฏฐานโดยอธิบัติปัจฉย (อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๗๑๒/๗๖๑, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๓/๓)

วิริยารัมภกถา: เรื่องการปรารภความเพียร
 ในสัมโพธิสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงพวก อัญญเดียรถีย์ปริพาชกถามอย่างนี้ว่า ‘ผู้มี
 อายุทั้งหลายอะไรเป็นเหตุแห่งการเจริญธรรมที่เป็นฝ่ายแห่งสัมโพธิ’ เธอทั้งหลาย
 ควรตอบพวกอัญญเดียรถีย์ปริพาชกเหล่านั้นอย่างนี้ว่า ภิกษุเป็นผู้ได้กถาเป็นเครื่องขัด
 เกลาอย่างยิ่ง ที่เป็นสปปายะแห่งความเป็นไปของจิต คือ อับปัจฉกถา เรื่องความมัก
 น้อย สันตคุณกถา เรื่องความสันโดษ ปวิเวกกถา เรื่องความสงบ อสังสัคคกถา เรื่อง
 ความไม่คลุกคลี วิริยารัมภกถา เรื่องการปรารภความเพียร (อง.นวก. (ไทย) ๒๓/๑/
 ๔๒๖, อง.นวก. (ไทย) ๒๓/๓/๔๓๓, อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๓๐/๗๘, ขุ.อ. (ไทย) ๒๕/๓๑/
 ๒๓๔)

วิริยารัมภญาณ: ญาณในการปรารภความเพียร, ปัญญาในการประคองจิตที่ไม่หลุดและจิตที่สงบ

ในวริยารัมภณญาณนิตเทศ พระสารีบุตรผู้อธิบายได้กล่าววริยารัมภณญาณ ว่า ปัญญาในการประกอบจิตที่ไม่หตหุและจิตที่ส่งไป ชื่อว่าวริยารัมภณญาณ เป็นอย่างไร คือ ปัญญาในการประกอบจิตที่ไม่หตหุและจิตที่ส่งไป เพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้น ชื่อว่าวริยารัมภณญาณ ปัญญาในการประกอบจิตที่ไม่หตหุและจิตที่ส่งไป เพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ชื่อว่าวริยารัมภณญาณ ปัญญาในการประกอบจิตที่ไม่หตหุและจิตที่ส่งไป เพื่อทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น ชื่อว่าวริยารัมภณญาณ เพื่อความดำรงมั่น ไม่เลือนหาย ภัยโยธภาพ ไพบูลย์ เจริญเต็มที่แห่งอรรถตมรรคที่เกิดขึ้นแล้ว ชื่อว่าวริยารัมภณญาณ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๘๘/๑๔๙)

วริยารัมภณญาณนิตเทศ : แสดงวริยารัมภณญาณ อธิบายอุทเทศที่ ๓๘ ของญาณภคชาติยกมาตั้งเป็นคำปจฉา ดังนี้

ท่านพระสารีบุตรนำสัมมปปธาน ๔ ประการมาจำแนกวริยารัมภณญาณ ดังนี้

๑. ปัญญาในการประกอบจิตที่ไม่หตหุและจิตที่ส่งไป เพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้น ชื่อว่าวริยารัมภณญาณ

๒. ... เพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ชื่อว่าวริยารัมภณญาณ

๓. ... เพื่อทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น ชื่อว่าวริยารัมภณญาณ

๔. ... เพื่อความดำรงมั่น ไม่เลือนหาย ภัยโยธภาพ ไพบูลย์ เจริญเต็มที่แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ชื่อว่าวริยารัมภณญาณ

ลำดับต่อไป ท่านนำธรรมที่เป็นคู่ตรงกันข้าม ๓๗ คู่ (หมวดภาวนาที่ ๕ ใน สุตมยญาณที่ ๔) มาจำแนกด้วยวริยารัมภณญาณ ๔ ประการข้างต้น เป็นคู่ ๆ คู่ละ ๔ ประการ แบ่งเป็น ๒ ฝ่าย คือ ฝ่ายอกุศล ๒ ประการ และฝ่ายกุศล ๒ ประการ เช่น คู่ที่ ๑ ฝ่ายอกุศล ๒ ประการ ได้แก่

๑. ปัญญาในการประกอบจิตที่ไม่หตหุและจิตที่ส่งไป เพื่อป้องกันกามฉันทะที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้น ชื่อว่าวริยารัมภณญาณ

๒. ... เพื่อละกามฉันทะที่เกิดขึ้นแล้ว ชื่อว่าวริยารัมภณญาณ

ฝ่ายกุศล ๒ ประการ ได้แก่

๓. ... เพื่อทำเนกขัมมะที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น ชื่อว่าวริยารัมภณญาณ

๔. ... เพื่อความดำรงมั่น ไม่เลือนหาย ภัยโยธภาพ ไพบูลย์ เจริญเต็มที่แห่งเนกขัมมะที่เกิดขึ้นแล้ว ชื่อว่าวริยารัมภณญาณ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๘๘/๑๔๙)

วริยารัมภณะ : ปรารภความเพียร, ความเพียรมุ่งมั่น, อปัมาทะ

ในอาสีวิโสภมสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า การใช้มือและเท้าพยายามไป นั้นเป็นชื่อของ วริยารัมภณะ ปรารภความเพียร (ส.ส.(ไทย) ๑๘/๒๓๘/๒๓๙)

วริยทธิบาท : ธรรมที่เป็นเหตุให้ประสบความสำเร็จคือวริยะ, ธรรมข้อที่ ๒ แห่งอิทธิบาท ๔

ในอิทธิบาทวิภังค์ วริยทธิบาท พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้เจริญมานที่เป็น โลกุตตระซึ่งเป็นเหตุนำออกจากวัฏฏทุกขีให้ถึงนิพพาน เพื่อละทัญญิ เพื่อบรรลุมุมิเบื้องต้น สัจจจากาม บรรลุปฐมฌานที่เป็นทุกขาปฏิบัติพาพันธาภิญญา อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ สัมมาพยายามะ วิ

รียสัมโพชนงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรคนี้เรียกว่า วิริยทธิบาท สภาวธรรมที่เหลือชื่อว่าสัมปยุตด้วยวิริยทธิบาท (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๔๕๙/๓๕๓)

วิริยอินทรีย์:

อินทรีย์คือวิริยะ, ผู้เป็นธัมมานุสारी, ความไม่ประมาท, หนึ่งในอินทรีย์ ๕ ในสังคี่ติสูตร สังคี่ติหมวด ๕ กล่าวถึงอินทรีย์ ๕ คือ (๑) สัทอินทรีย์ อินทรีย์คือศรัทธา (๒) วิริยอินทรีย์ อินทรีย์คือวิริยะ (๓) สตินทรีย์ อินทรีย์คือสติ (๔) สมานินทรีย์ อินทรีย์คือสมาธิ (๕) ปัญญินทรีย์ อินทรีย์คือปัญญา อีกประการหนึ่ง ธรรมเหล่านี้คือ สัทอินทรีย์ อินทรีย์คือศรัทธา วิริยอินทรีย์ อินทรีย์คือวิริยะ สตินทรีย์ อินทรีย์คือสติ สมานินทรีย์ อินทรีย์คือสมาธิ ปัญญินทรีย์ อินทรีย์คือปัญญา ย่อมมีแก่ผู้นั้น บุคคลนี้เราเรียกว่า เป็นธัมมานุสारी เรากล่าวว่า ‘ภิกษุแม้ไม่ต้องทำกิจที่ควรทำด้วยความไม่ประมาท’ (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๒๐/๓๑๐, ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๕๕/๓๘๒, (ม.ม.(ไทย)๑๓/๑๘๒/๒๑๑, ส.ม.(ไทย) ๑๙/๔๗๗/๒๘๖, ส.ม.(ไทย) ๑๙/๔๗๙/๒๘๘, ส.ม.(ไทย) ๑๙/๔๘๐/๒๙๐, ส.ม.(ไทย) ๑๙/๔๘๙/๓๐๐, อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๑๕๑/๒๑๔, อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๑๖๒/๒๒๗)

วิรุฬหะ:

พระนามของท้าวมหาราช, ผู้ประจำอยู่ที่คิไต้จากภูเขาสีเนรุ, หัวหน้าพวกกุมภันท์, มีพระโอรสมากมายในพระนามเดียวว่า อินทะ

ในอภานาถียสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า คนเรียกทีคนั้นว่า ทีคนั้นเป็นทีคิไต้จากภูเขาสีเนรุนี้ไป ซึ่งเป็นทีคิไต้ที่ท้าวมหาราชผู้มียศองค์นั้นอภิบาลอยู่ ท้าวมหาราชนั้นมีพระนามว่าวิรุฬหะ ทรงเป็นหัวหน้าของพวกกุมภันท์ มีกุมภันท์แวดล้อม ทรงโปรดปรานการร้ายรำและการขบถ ‘แม่โอรสของท้าววิรุฬหะจะมีมากก็มีพระนามเดียวกัน คือ ทั้ง ๙๑ องค์ มีพระนามว่าอินทะ ต่างมีพลังมาก’ (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๗๙/๒๒๓)

วิรุฬหะ, ท้าวมหาราช: ท้าวมหาราชนั้นมีพระนามว่าวิรุฬหะ, พระองค์เป็นหัวหน้าพวกกุมภันท์, พระองค์พระโอรสหลายองค์ในนามเดียว คือ อินทะ

อภานาถียสูตร ท้าวมหาราชนั้นมีพระนามว่าวิรุฬหะ ทรงเป็นหัวหน้าพวกกุมภันท์ มีกุมภันท์แวดล้อม ทรงโปรดปรานการร้ายรำและการขบถ สดับมาว่า ‘แม่โอรสของท้าววิรุฬหะจะมีมากก็มีพระนามเดียวกัน คือ ทั้ง ๙๑ องค์ มีพระนามว่าอินทะ ต่างมีพลังมาก’ ท้าววิรุฬหะและพระโอรสเหล่านั้น เห็นพระพุทธรูปเจ้าผู้ตื่นแล้ว ผู้เป็นเผ่าพันธุ์แห่งพระอาทิตย์ พวกกันถวยอภิวัตพระพุทธรูปเจ้า (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๘๙/๒๓๗)

วิรุฬหกัษ, พญา, ท้าวมหาราช: พญาชื่อว่าวิรุฬหกัษ, หนึ่งในพญา ๔ ตระกูล, ท้าววิรุฬหกัษ มหาราชผู้ประจำทิศตะวันตก ประทับนั่งผินพระพักตร์ไป ทางทิศตะวันออก มีพวกเทพอยู่เบื้องหน้า, ผู้เป็นหนึ่งในท้าวจตุตมหาราช

ตัวอย่างในขุททกวัตถุภิกษุรูปหนึ่งไม่ได้แผ่เมตตาจิตให้ตระกูลพญา ๔ ตระกูลนี้ เพราะถ้าภิกษุนั้นแผ่เมตตาจิตให้ตระกูลพญา ๔ ตระกูลนี้ ภิกษุนั้นจะไม่ถูกงูกัดถึงแก่ภรรณภาพ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ภิกษุแผ่เมตตาจิตให้ตระกูลพญา ๔ ตระกูลนี้เพื่อคุ้มครองตน เพื่อรักษาตน เพื่อป้องกันตน วิธีแผ่เมตตาแก่สรรพสัตว์ มีพญา ๔ ตระกูลเป็นต้นนี้ คือ เราขอมีเมตตาต่อตระกูลพญา

วิรูปักษ์ เราขอมีเมตตาต่อตระกูลพญาเงราปละ เราขอมีเมตตาต่อตระกูลพญาญ ฉัพ
 ยาบุตระ เราขอมีเมตตาต่อตระกูลพญาญ กัณหาโคตมกะ (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๙๐/
 ๒๓๘,อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๖๗/๑๑๑,(วิ.จ.ญ.(ไทย)๗/๒๕๑/๑๔, วิ.จ.ญ.(ไทย)๗/๒๕๑/
 ๑๕,ช.ช.า.(ไทย)๒๗/๑๐๕/๙๒)

วิโรจนชาต : ชาตกว่าด้วยคนถูกเยาะเย้ยว่ารุ่งเรือง มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า พญาไกรสรราชสีห์
 กล่าวถึงสุนัขจิ้งจอกที่พยายามเลียนแบบตนโดยการนอนอย่างราชสีห์ ตื่นขึ้นสะบัด
 ภาย มองดูทิศ หอนสามคาบ และกระโดดลงจากหน้าผาหวังจะให้ตกลงบนกระพอง
 ช้างซบมันแล้วจะกัดให้ตายเพื่อจะได้กินเนื้อช้าง แต่พลาดไปตกลงที่ใกล้เท้าช้าง จึง
 ถูกช้างเหยียบกระโหลกศีรษะแตกกระจายถึงแก่ความตาย พระโพธิสัตว์กล่าวเยาะ
 เย้ยว่า มันสมองของเจ้าทะลักออกมา กระหม่อมของเจ้าก็ถูกทำลาย ซีโครงของเจ้าก็
 หักหมด วันนี้เจ้าช่างรุ่งโรจน์เหลือเกินนะ คนที่ไม่มีบารมี ไม่มีความสามารถ แม้จะ
 พยายามเลียนแบบบุคคลอื่นก็ไม่ประสพผลสำเร็จ แต่กลับจะประสพกับความพินาศ
 อยู่ร่ำไป (ช.ช.า.เอกก.(ไทย) ๒๗/๑๔๓/๕๘)

วิโรจนะ, **พระเจ้าจักรพรรดิ:**พระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าวิโรจนะ, พระองค์ผู้หักกิ่งไม้สาละ
 แล้วนำดอกไม้พร้อมช่อถวายแด่พระผู้มีพระภาค, พระองค์เป็นพระเจ้าจักรพรรดิพระ
 นามว่าวิโรจนะ ๓ ชาต

ในผลทายกเถราปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระผลทายกเถระ ท่านกล่าวว่า ท่าน
 หักกิ่งไม้สาละแล้วนำดอกไม้พร้อมทั้งช่อ เข้าไปเฝ้าพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ถวาย
 ดอกไม้ชนิดเยี่ยม ในกัปที่ ๘๑ นับจากกัปนี้ไป ท่านได้ใช้ดอกไม้บูชาไว้ จึงไม่พบทุกข์
 เลย นี่เป็นผลแห่งการถวายดอกไม้ และในกัปที่ ๙ นับจากกัปนี้ไป ได้เป็นพระเจ้า
 จักรพรรดิ ๓ ชาต มีพระนามว่าวิโรจนะ มีพละทานุภาพมาก (ช.อุป.(ไทย)๓๒/๖๔/
 ๓๐๓)

วิลามาลา, **พระเจ้าจักรพรรดิ:**พระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าวิลามาลา,พระองค์ผู้มีจิตเลื่อมใสใน
 ดอกไม้ซีกที่ห้อมล้อมด้วยพุทธานุภาพ, พระองค์ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๒๕ ชาต
 พระนามว่าวิลามาลา

ในเสเรยยกเถราปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระเสเรยยกเถระ ท่านกล่าวว่า ท่าน
 หยิบดอกไม้ซีก โยนขึ้นไป (บูชา) ในอากาศ ด้วยพุทธานุภาพ ดอกไม้ซีกทั้งหลายห้อม
 ล้อมอยู่โดยประการทั้งปวง ด้วยจิตที่เลื่อมใสนั้น ท่านถูกกุศลมูลตักเตือนแล้ว จึงไม่
 ไปเกิดยังทุกข์เลย ตลอด ๑๐๐,๐๐๐ กัป ในกัปที่ ๑,๐๑๕ (นับจากกัปนี้ไป) ได้เป็น
 พระเจ้าจักรพรรดิ ๒๕ ชาต มีพระนามว่าวิลามาลา มีพละทานุภาพมาก (ช.อุป.(ไทย)
 ๓๒/๘/๒๗๗)

วิโลกนะ, **พระเจ้าจักรพรรดิ:**พระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าวิโลกนะ, พระองค์ทำหมู่ชนให้เลื่อมใส เกิด
 ความสังเวช ชมเชยผู้ถวายอภิวัตพระผู้มีพระภาค, พระองค์ได้รับอานิสงส์ ในกัปที่
 ๘๑ ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าวิโลกนะ

ในสัมมุขาทิกเถราปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระสัมมุขาทิกเถระ ท่านกล่าวว่า
 เมื่อพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพอประสูติแล้วเท่านั้น ก็ทรงเสวยดูทิศทั้งปวง แล้วทรง

เปล่งอาสภิวาจา นี่เป็นธรรมดาของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ข้าพเจ้าทำหมู่ชนให้เกิด
สังเวชแล้ว ชมเชย ถวายอภิวาทพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้วบ่ายหน้าหลีกไปทางทิศ
ตะวันออก ในกัปที่ ๘๑ (นับจากกัปนี้ไป) ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่า

วิวัฏฏกัป:

กัปฝ่ายเจริญ, ช่วงระยะเวลาที่โลกกลับฟื้นขึ้นมาใหม่

ตัวอย่างในพรหมชาลสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสทีฎฐิติ ๖๒ สัสตวาทะ ๔ มูลเหตุที่ ๒
ว่า สมณพราหมณ์ผู้เจริญอาศัยอะไรปรารถอะไรจึงมีวาทะว่าเที่ยง บัญญัติอดีตและ
โลกว่าเที่ยง สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้ อาศัยความเพียรเครื่องเผากิเลส
ความเพียรที่ตั้งมั่น ความหมั่นประกอบ ความไม่ประมาท และอาศัยการใช้ความคิด
อย่างถูกวิธีแล้วบรรลุเจโตสมาธิที่เป็นเหตุทำจิตให้ตั้งมั่น ระลึกชาติก่อนได้หลายชาติ
คือ ๑ สังวัฏฏกัปและวิวัฏฏกัป บ้าง ๒ สังวัฏฏกัปและวิวัฏฏกัปบ้าง ๓ สังวัฏฏกัป
และวิวัฏฏกัปบ้าง ๔ สังวัฏฏกัปและวิวัฏฏกัปบ้าง ๕ สังวัฏฏกัปและวิวัฏฏกัปบ้าง ๑๐
สังวัฏฏกัปและวิวัฏฏกัปบ้าง ว่า ในภพนั้นเรามีชื่ออย่างนั้น มีตระกูล มีวรรณะมี
อาหาร เสวยสุขทุกข์ และมีอายุอย่างนั้น ๆ จุตติจากภพนั้นก็ไปเกิดในภพนั้น แม้ใน
ภพนั้นเราก็ได้มีชื่ออย่างนั้น มีตระกูล มีวรรณะ มีอาหาร เสวยสุขทุกข์ และมีอายุ
อย่างนั้น ๆ จุตติจากภพนั้นจึงมาเกิดในภพนี้' เขาระลึกชาติก่อนได้หลายชาติพร้อมทั้ง
ลักษณะทั่วไปและชีวประวัติอย่างนี้ (ที.สี.(ไทย) ๙/๓๒/๑๓,ที.สี.(ไทย) ๙/๓๓/๑๔,ที.
สี.(ไทย) ๙/๒๔๔/๘๒,ที.สี.(ไทย) ๙/๒๔๕/๘๒, (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๗๒/๕๑,ที.ปา.(ไทย)
๑๑/๑๕๖/๑๑๗,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๕๗/๑๑๘,ม.ม.(ไทย)๑๒/๕๒/๔๒,ม.ม.(ไทย)๑๒/
๑๔๘/๑๔๖,ม.ม.(ไทย)๑๓/๑๔/๑๗,ม.ม.(ไทย)๑๓/๒๕๗/๓๐๔,วิ.อ.(บาลี) ๑/๑๒/
๑๕๘)

วิวัฏฏฐายี:

ช่วงระยะเวลาที่โลกเจริญแล้วทรงอยู่, ช่วงระยะเวลาที่มหาเมฆซึ่งให้กับพินาศเกิดอีก
จนถึงดวงจันทร์และดวงอาทิตย์เกิดอีก, กัปหนึ่งในสี่กัป คือ- สังวัฏฏกัป -สังวัฏฏฐายี
กัป -วิวัฏฏกัป - วิวัฏฏฐายีกัป

ในกัปปสูตร ว่าด้วยกัป พระผู้มีพระภาคตรัสถึง อสงไขยกัป ๔ ประการนี้ คือ (๑)
ในเวลาที่ยังสังวัฏฏกัปดำเนินไป ไม่มีใครกำหนดนับได้ว่า จำนวนเท่านี้ หลายปี จำนวน
เท่านี้ ๑๐๐ ปี จำนวนเท่านี้ ๑,๐๐๐ ปี หรือ จำนวนเท่านี้ ๑๐๐,๐๐๐ ปี (๒) ในเวลา
ที่ยังสังวัฏฏฐายีกัปดำเนินไป ฯลฯ (๓) ในเวลาที่วิวัฏฏกัปดำเนินไป ฯลฯ (๔) ในเวลาที่
วิวัฏฏฐายีกัปดำเนินไป ไม่มีใครกำหนดนับได้ว่า จำนวนเท่านี้หลายปี จำนวนเท่านี้
๑๐๐ ปี จำนวนเท่านี้ ๑,๐๐๐ ปี หรือจำนวนเท่านี้ ๑๐๐,๐๐๐ ปี (อง.จตุกก(ไทย)
๒๑/๑๕๖/๒๑๗,อง.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๑๕๖/๓๘๔,อง.จตุกก.ฎีกา ๒/๑๕๖-๑๕๘/
๔๒๑, วิสุทธิตี. ๒/๔๐๖/๕๖)

วิวัฏฏนานุปัสสนา: การพิจารณาเห็นอุบายที่จะหลีกไป,สภาวะที่เป็นของแท้ควรรู้อยิ่ง มีวิวัฏฏนานุปัสสนา
เป็นต้น

ในสุตมยญาณนิตเทศ พระสารีบุตรผู้อธิบายได้กล่าวถึงสภาวะที่เป็นของแท้ควรรู้อยิ่ง
ได้แก่นิจจानุปัสสนา ทุกขานุปัสสนา อนัตตานุุปัสสนา นิพพิทานุปัสสนา วิราคา

นุ้ปัสสนา นิโรธานุ้ปัสสนา ปฏิสนิสังคคานุ้ปัสสนา ขยานุ้ปัสสนา การพิจารณาเห็น
 ความสิ้นไป วยานุ้ปัสสนา การพิจารณาเห็นความเสื่อมไป วิปริณามานุ้ปัสสนา การ
 พิจารณาเห็นความแปรผัน อนิมิตตานุ้ปัสสนา การพิจารณาเห็นความไม่มีนิมิต
 อับปณิหิตานุ้ปัสสนา การพิจารณาเห็นความไม่มีที่ตั้ง สุธัญญตานุ้ปัสสนา การ
 พิจารณาเห็นความว่าง อธิปัญญาธัมมวิปัสสนา การพิจารณาเห็นธรรมด้วยปัญญาอัน
 ยิ่ง ยถาภูตญาณทัสสนะ การรู้เห็นตามความเป็นจริง อาทีนวานุ้ปัสสนา การพิจารณา
 เห็นโทษ ปฏิสังขานุ้ปัสสนา การตามพิจารณา วิวัฏฏนानุ้ปัสสนา การพิจารณาเห็น
 อุบายที่จะหลีกไป (ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๑๘/๒๖,ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๒๒/๓๒)

วิวัฏฏะ:

ตอน (ขันธ) ของผ้าที่อยู่ตรงกลางซึ่งเย็บผ้ามณฑลและอัฐมณฑลเข้าด้วยกัน
 ในจีวรชั้นธกะ ฉินทกจีวรานุชานนา พระผู้มีพระภาคตรัสสรรเสริญพระอานนท์
 พระองค์ทรงแสดงธรรมีกถาเพราะเรื่องนี้เป็นต้นเหตุ แล้วรับสั่งกับภิกษุทั้งหลายว่า
 ภิกษุทั้งหลาย อานนท์เป็นบัณฑิต ภิกษุทั้งหลาย อานนท์ มีปัญญามาก ที่เข้าใจ
 ความหมายที่เรากล่าวย่อ ๆ ได้อย่างพิสดาร เธอทำผ้ากุสีบ้างทำผ้าอัฐมกุสีบ้าง ทำ
 ผ้ามณฑลบ้าง ทำผ้าอัฐมณฑลบ้าง ทำผ้าวิวัฏฏะบ้างทำผ้าอนูวิวัฏฏะบ้าง (วิ.ม.
 (ไทย) ๕/๓๔๕/๒๑๔)

วิวาหมุล:

มูลเหตุแห่งวิวาท ๖ ประการ
 ในสังคิติสูตร พระสารีบุตรกล่าวถึงวิวาทมุล ๖ ประการ คือ (๑) เป็นผู้มักโกรธ ผูก
 โกรธไว้ ภิกษุใดเป็นผู้มักโกรธ ผูกโกรธไว้ ภิกษุนั้นอยู่อย่างไม่มีความเคารพ ไม่ยำเกรง
 ในพระศาสดา ไม่มีความยำเกรงในพระธรรม ในพระสงฆ์ (๒) เป็นผู้ลบหลู่ ตีเสมอ
 ฯลฯ (๓) เป็นผู้ริษยา มีความตระหนี่ ฯลฯ (๔) เป็นผู้โอ้อวด มีมายา ฯลฯ (๕) เป็นผู้มีความ
 ปรารถนาชั่ว เป็นมิฉฉาทิฎฐิ ฯลฯ (๖) เป็นผู้ยึดมั่นทิฎฐิของตน มีความถือมั่น
 (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๒๕/๓๒๒)

วิวาทมุลสูตร (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยมูลเหตุแห่งวิวาท (สูตรที่ ๑) ๑ พระอุบาลีทูลถามพระผู้มีพระ
 ภาคว่า มูลเหตุแห่งวิวาทมีเท่าไร พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า มูลเหตุแห่งวิวาท มี ๑๐
 ประการ คือ ภิกษุทั้งหลายในธรรมวินัยนี้ (๑-๑๐) มีเนื้อความเหมือนวิวาทสูตร (อง.ทสก.
 (ไทย) ๒๔/๔๒/๙๔)

วิวาทมุลสูตร (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยมูลเหตุแห่งวิวาท (สูตรที่ ๒) พระอุบาลีทูลถามพระผู้มีพระ
 ภาคว่า มูลเหตุแห่งวิวาทมีเท่าไร พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า มูลเหตุแห่งวิวาท มี ๑๐
 ประการ คือ ภิกษุทั้งหลายในธรรมวินัยนี้ (๑) แสดงอนาบัติว่า เป็นอนาบัติ (๒) แสดง
 อนาบัติว่า เป็นอนาบัติ (๓) แสดงอนาบัติเบาว่า เป็นอนาบัติหนัก (๔) แสดงอนาบัติหนักว่า
 เป็นอนาบัติเบา (๕) แสดงอนาบัติชั่วหยาบ(หมายถึงปาราชิก ๔ และสังฆาทิเสส ๑๓) ว่า
 ไม่เป็นอนาบัติชั่วหยาบ (๖) แสดงอนาบัติไม่ชั่วหยาบว่าเป็นอนาบัติชั่วหยาบ (๗) แสดง
 อนาบัติมีส่วนเหลือ(หมายถึงสังฆาทิเสส ๑๓) ๑๓ จัจจย ปาจิตตีย์ ปาฏิเทสนียะ ทุกกฏ ทพ
 ภาสิต) ว่า เป็นอนาบัติไม่มีส่วนเหลือ(หมายถึงปาราชิก ๔) (๘) แสดงอนาบัติไม่มีส่วน
 เหลือว่า เป็นอนาบัติมีส่วนเหลือ (๙) แสดงอนาบัติที่ทำคืนได้ว่า เป็นอนาบัติที่ทำคืนไม่ได้
 (๑๐) แสดงอนาบัติที่ทำคืนไม่ได้ว่า เป็นอนาบัติที่ทำคืนได้ (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๔๓/๙๕)

วิวาทมูลสูตร : พระสูตรว่าด้วยมูลเหตุแห่งวิวาท พระผู้มีพระภาคตรัสว่า มูลเหตุแห่งวิวาท ๖ คือ (๑) มกโกธ ผูกโกธ (๒) ลบหลู่ ตีเสมอ (๓) ริษยา ตระหนี่ (๔) โอ้อวด มีมายา (๕) ปรารถนาชั่ว เป็นมิจฉาทิฎฐิ (๖) ยึดมั่นทิฎฐิของตน มีความดีอัน สละสิ่งที่ตนยึดมั่น ได้ยาก แล้วตรัสว่า ธรรมแต่ละประการนั้นเป็นมูลเหตุให้ภิกษุเกิดความไม่เคารพ ไม่ยำเกรงในพระรัตนตรัย ไม่ทำสักขาให้บริบูรณ์และเป็นเหตุให้เกิดการทะเลาะวิวาท ขึ้นในสงฆ์ ซึ่งเป็นไปเพื่อไม่เกื้อกูลแก่คนหมู่มาก เพื่อมิใช่สุขแก่คนหมู่มาก เพื่อมิใช่ประโยชน์แก่คนหมู่มาก เพื่อไม่เกื้อกูล เพื่อทุกข์ แก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย และทรงสอนให้ปิดกันมูลเหตุเหล่านี้มิให้ยึดเยื้อต่อไป (อง.ฉก.ก.(ไทย) ๒๒/๓๖/๔๘๔)

วิวาทสูตร : พระสูตรว่าด้วยเหตุให้เกิดวิวาทขึ้นในสงฆ์ พระอุบาลี เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ถวายอภิวัตแล้วนั่ง ณ ที่สมควร ทูลถามว่า อะไรเป็นเหตุปัจจัยให้ภิกษุทั้งหลายเกิดความบาดหมางกัน ทะเลาะ แก่งแย่ง และวิวาทกันขึ้นในสงฆ์ แล้วอยู่ไม่สำราญ พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า เหตุปัจจัยให้ภิกษุทั้งหลายเกิดความบาดหมางกัน ทะเลาะ แก่งแย่ง และวิวาทกันขึ้นในสงฆ์ แล้วอยู่ไม่สำราญ มี ๑๐ คือ ภิกษุทั้งหลายในธรรมวินัยนี้ (๑) แสดงธรรมว่า เป็นธรรม (๒) แสดงธรรมว่า เป็นอธรรม (๓) แสดงสิ่งที่มีใช้นัยว่า เป็นวินัย (๔) แสดงวินัยว่า สิ่งที่มีใช้นัย (๕) แสดงสิ่งที่ตลาคตไม่ได้ภิชิตไว้ ไม่ได้กล่าวไว้ว่าตลาคตได้ภิชิตไว้ ได้กล่าวไว้ (๖) แสดงสิ่งที่ตลาคตได้ภิชิตไว้ ได้กล่าวไว้ว่า ตลาคตไม่ได้ภิชิตไว้ ไม่ได้กล่าวไว้ (๗) แสดงกรรมที่ตลาคตไม่ได้ประพฤติมาว่า ตลาคตได้ประพฤติมา (๘) แสดงกรรมที่ตลาคตได้ประพฤติมาว่า ตลาคตไม่ได้ประพฤติมา (๙) แสดงสิ่งที่ตลาคตไม่ได้บัญญัติไว้ว่า ตลาคตได้บัญญัติไว้ (๑๐) แสดงสิ่งที่ตลาคตได้บัญญัติไว้ว่า ตลาคตไม่ได้บัญญัติไว้ (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๔๑/๙๓)

วิวาทาทิกรณ์: การทะเลาะวิวาท, การเถียงกันว่า นี่เป็นธรรมวินัย นี่ไม่ใช่ธรรมวินัย เป็นต้น, อธิกรณ์ หนึ่งในสี่ คือ (๑)วิวาทาทิกรณ์ (๒) อนุวาทาทิกรณ์ (๓)อาปัตตาทิกรณ์ (๔) และกิจจาทิกรณ์

ในสิกขาบทวิภังค์ มีคำอธิบายอธิกรณ์ ๔ อย่าง คือ (๑) วิวาทาทิกรณ์ ได้แก่ การเถียงกันว่า นี่เป็นธรรมวินัย นี่ไม่ใช่ธรรมวินัย เป็นต้น (๒) อนุวาทาทิกรณ์ ได้แก่ การโจทก์กันด้วยศีลวิบัติ อาจารย์วิบัติ ทิฎฐิวิบัติ หรืออาชีวิวิบัติ (๓) อาปัตตาทิกรณ์ ได้แก่ การต้องอาบัติ การปรับอาบัติและแก้ต่างให้พ้นอาบัติ (๔) กิจจาทิกรณ์ ได้แก่ กิจฐานะของสงฆ์ เช่น อปโลกนกรรม ญัตติกรรม ญัตติทุติยกรรม ญัตติจตุตถกรรม มีการสวดปาติโมกข์ เป็นต้น (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๓๘๖/๔๒๐, (วิ.ภิกขุณี) ๓/๙๙๖/๒๔๘, วิ.ป.(ไทย) ๘/๒๗๕/๓๗๐, วิ.ป.(ไทย)๘/๒๙๓/๓๙๒, วิ.ป.(ไทย)๘/๒๙๖/๓๙๖, วิ.ป.(ไทย)๘/๒๙๗/๓๙๖, ม.อุ.(ไทย)๑๔/๔๖/๕๕)

วิวาท์: การแต่งงาน, เป็นคำที่พระชนก พระชนนีของนางสุเมธาเถรีในอดีตชาติเกลี้ยกล่อมให้นางแต่งงานเป็นเอกอัครมเหสีของพระเจ้าอนิกรัต

ในสุเมธาเถรีคาถา ว่าด้วยภิชิตพระสุเมธาเถรี ท่านกล่าวว่า เราเป็นธิดาของพระอัครมเหสีพระเจ้าโกญจะกรงมณฑาวดี ชื่อว่าสุเมธา ผู้ที่พระอริยเจ้าทั้งหลายผู้ทำตาม

คำสั่งสอน ทำให้เกิดเลื่อมใสแล้ว เจ้าหญิงสุเมธามีศีล กล่าวธรรมได้วิจิตร เป็นพหูสูต ถูกแนะนำในคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า เข้าเฝ้าพระชนกและพระชนนี กราบทูลว่า ขอพระชนกพระชนนีทั้ง ๒ พระองค์ โปรดตั้งพระทัยสดับคำของลูก ลูกยินดีอย่างยิ่ง ในนิพพาน ภพถึงแม้ว่าจะเป็นทิพย์ก็ไม่ยั่งยืน จะกล่าวไปใยถึงกามทั้งหลายซึ่งเป็นของว่างเปล่า มีความยินดีน้อย มีความคับแค้นมาก จากนั้น พระชนก พระชนนี กล่าวว่า ลูกขึ้นเถิด ลูกรัก จะเศร้าโศกไปทำไม พ่อแม่ได้ยกลูกให้พระเจ้าอนิกรัต ผู้ทรงสง่างามในพระนครวารณวดีแล้ว ลูกจักเป็นเอกอัครมเหสีของพระเจ้าอนิกรัต ศीलพรหมจรรย์ บรรพชาทำได้ยากนะลูกรัก อำนาจในแคว้นของพระเจ้าอนิกรัต ทรัพย์ความเป็นใหญ่ โภคะ สุขในราชสกุลนี้ ถ้าลูกปรารถนาแล้ว ก็จักอยู่ในเงื้อมมือของลูก ลูกก็ยังเป็นสาว จงบริโภคมกามทั้งหลายเถิด ลูกจงวิวิธเสียนะลูกนะ (ขุ.เถรี.(ไทย) ๒๖/๔๖๖/๖๓๑)

วิวาหมงคล: พิธีแต่งงาน, พิธีแต่งงานที่ฝ่ายหญิง มาอยู่บ้านฝ่ายชาย
ตัวอย่างในอนาถปิณฑิกวัตถุ อนาถปิณฑิกคหบดีได้กล่าวกับเศรษฐีชาวกรุงราชคฤห์ ดังนี้ว่า “เมื่อข้าพเจ้ามาคราวก่อน ท่านทำธุระเสร็จก็สนทนาปราศรัยกับข้าพเจ้าผู้เดียว เวลานี้ท่านมีท่าที่วุ่นวาย สั่งทาสและกรรมกรว่า ‘พวกท่านจงตื่นแต่เช้าตรู่ ต้มข้าว หุงข้าว ต้มแกงช่วยกันจัดเตรียมแกงอ่อม’ ท่านคงจะมึนงาน อาวาหมงคล วิวาหมงคล มหายุพิธีหรือจะทูลเชิญพระเจ้าพิมพิสารจอมทัมมครรัฐ พร้อมด้วยกองทัพมาเลี้ยงอาหารใน เศรษฐีชาวกรุงราชคฤห์ตอบว่า ข้าพเจ้าไม่มีงานอาวามงคลหรือวิวาหมงคลทั้งไม่ได้ทูลเชิญเสด็จพระเจ้าพิมพิสารจอมทัมมครรัฐพร้อมกับกองทัพมาเลี้ยงอาหารในวันพรุ่งนี้ ที่จริงข้าพเจ้าจะประกอบมหายุพิธี คือ นิมนต์พระสงฆ์ มีพระพุทธเจ้าเป็นประธาน เพื่อเจริญกุศลในวันพรุ่งนี้” (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๘๒/๒๓๐,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๘๒/๒๔๓,ม.ม.(ไทย)๑๓/๓๔๗/๔๙๒,วิ.จ.ุ.(ไทย)๗/๓๐๔/๑๑๑,ที.สี.(ไทย)๙/๒๖/๑๐,ที.สี.(ไทย)๙/๒๑๐/๗๑,ที.สี.(ไทย)๙/๒๗๘/๑๐๐, ขุ.ชา.(ไทย)๒๘/๖๒๙/๒๘๐)

วิเวก: ความสงบ, สภาวะที่วิตก วิจารณ์ ปีติ สุขเกิดจากวิเวก, พระเจ้ามหาสุทิสสนะเข้าปฐมฌานแล้วได้วิเวก
ตัวอย่างในมหาสุทิสสนสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงการเจริญฌานสมาบัติ ว่า พระเจ้ามหาสุทิสสนะเสด็จเข้าไปในเรือนยอดมหาวิญหะ ประทับนั่งบนบัลลังก์ทอง ทรงสังัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลายแล้วทรงบรรลุปฐมฌานที่มีวิตก วิจารณ์ ปีติ และสุขเกิดจากวิเวกอยู่ เพราะวิตกและวิจารณ์สงบระงับ ทรงบรรลุทุติยฌานที่มีความผ่องใสภายใน มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ไม่มีวิตก วิจารณ์ มีแต่ปีติและสุขอันเกิดจากสมาธิอยู่ เพราะปีติจางคลายไปมีอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ เสวยสุขด้วยนามกาย ทรงบรรลุตติยฌาน ที่พระอริยะสรรเสริญว่า ‘ผู้มีอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข’ เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับไปก่อนแล้ว ทรงบรรลุจตุตถฌาน ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข มีสติบริสุทธิ เพราะอุเบกขาอยู่(ที.สี.(ไทย) ๙/๙๕/๓๗,ที.สี.(ไทย) ๙/๒๒๖/๗๕,ที.สี.(ไทย) ๙/๒๒๗/๗๖,ที.สี.(ไทย) ๙/๒๗๙/๑๐๐,ที.สี.(ไทย) ๙/๔๑๓/๑๗๘)

วิเวกถา : เรื่องว่าด้วยวิเวก หมายถึงกล่าวด้วยวิเวก แบ่งเป็นอุทเทสและนิทเทสได้ อย่างละ ๔ ดังนี้

อุทเทสที่ ๑

ท่านพระสารีบุตรนำพระพุทธรูปที่มีเนื้อหาประกอบด้วยส่วนที่เป็นอุทเทสและส่วนที่เป็นนิทเทส มาแสดงไว้เป็นอุทเทส รวม ๒ วาระ ดังนี้

วาระที่ ๑

ภิกษุทั้งหลาย การงานที่ต้องทำด้วยกำลังอย่างใดอย่างหนึ่ง การงานนั้น ทั้งหมดบุคคลต้องอาศัยแผ่นดิน ดำรงอยู่บนแผ่นดิน จึงทำได้ การงานที่ต้องทำด้วยกำลังนี้ บุคคลย่อมทำได้ด้วยอาการอย่างนี้ แม้ฉันใด ภิกษุอาศัยศีล ดำรงอยู่ในศีลแล้ว ย่อมเจริญ ทำให้มากซึ่งอริยมรรคมีองค์ ๘ ฉะนั้นเหมือนกัน

คำปุจฉาว่า “ภิกษุอาศัยศีล ดำรงอยู่ในศีลแล้ว ย่อมเจริญ ทำให้มากซึ่งอริยมรรคมีองค์ ๘ อย่างไร” คำวิสัชนาว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้เจริญสมาธิปฏิภาณที่อาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปในโอสสัคคะ เจริญสมาสังกัปปะ ... สัมมาวาจา ... สัมมากัมมันตะ ... มมาอาชีวะ ... สัมมาวายามะ ... สัมมาสติ เจริญสมาสมาธิ ที่อาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปในโอสสัคคะ (ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๔๔/๔๒)

วาระที่ ๒

ภิกษุทั้งหลาย พืชคามและภุตคามเหล่าใดเหล่าหนึ่ง พืชคามและภุตคามเหล่านั้นทั้งหมด อาศัยแผ่นดิน ดำรงอยู่บนแผ่นดิน จึงถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์ได้ พืชคามและภุตคามเหล่านี้ ถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์อย่างนี้ แม้ฉันใด ภิกษุอาศัยศีล ดำรงอยู่ในศีลแล้ว เจริญ ทำให้มากซึ่งอริยมรรคมีองค์ ๘ ย่อมถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์ในธรรมทั้งหลายอย่างนี้ ฉะนั้นเหมือนกัน

คำปุจฉาว่า “ภิกษุอาศัยศีล ดำรงอยู่ในศีลแล้ว เจริญ ทำให้มากซึ่งอริยมรรค มีองค์ ๘ ย่อมถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์ในธรรมทั้งหลาย อย่างไร” คำวิสัชนาเหมือนในวาระที่ ๑ (ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๕๐/๔๔, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๒/๕๗๗)

วิเวกสูตร : พระสูตรว่าด้วยปฐมฌานมีปิติและสุขอันเกิดจากวิเวก ท่านพระอานนท์ได้ถามท่านพระสารีบุตรผู้อยู่ ณ วัดพระเชตุวันว่า อินทรีย์ของท่านผ่องใสยิ่งนัก สีหน้าก็บริสุทธิ์ ผุดผ่อง วันนี้ ท่านอยู่ด้วยวิหารธรรมอะไร เมื่อท่านพระสารีบุตรตอบว่า ผมสังตจากกาม และอกุศลธรรมทั้งหลายแล้วเข้าปฐมฌานที่มีวิตก วิจารณ์ ปิติและสุขอันเกิดจากวิเวกอยู่ แต่ไม่ได้คิดว่า เราเข้าปฐมฌานอยู่ เข้าปฐมฌานแล้ว หรือออกจากปฐมฌานแล้ว จึงกล่าวชมว่า เพราะท่านพระสารีบุตรถอนอหังการ มมังการและมานานุสัยออกได้นานแล้ว จึงไม่มีความคิดเช่นนั้น (ส.ข. (ไทย) ๑๗/๓๓๒/๓๔๒)

วิเวกธรรม : ธรรมคือวิเวก, ธรรมคือความสงบ, อดทนพหวน หมายถึง ธรรมเป็นที่ระงับสังขารทั้งปวง เป็นที่สลัดทิ้งอุปธิทั้งหมด เป็นที่สิ้นตัณหา เป็นที่คลายกำหนด เป็นที่ดับกิเลส เป็นที่เย็นสนิท ดังคำในสูตรนินบาตที่โศกทูลพระผู้มีพระภาคว่า ข้าแต่พระองค์ผู้ประเสริฐ ขอพระองค์ทรงพระกรุณาตรัสสอนวิเวกธรรม ที่ข้าพระองค์จะพึงรู้แจ้งได้ ดังคำในจูฬนินทเทสอธิบายว่า คำว่า วิเวกธรรม ที่ข้าพระองค์จะพึงรู้แจ้งได้ อธิบายว่า

อมตนิพพานตรัสเรียกว่า วิเวกธรรม ได้แก่ ธรรมเป็นที่ระงับสังขารทั้งปวง เป็นที่สลัด
ทิ้งอุปธิทั้งหมดเป็นที่สิ้นตัณหา เป็นที่คลายกำหนด เป็นที่ดับกิเลส เป็นที่เย็นสนิท (ขุ.
สุ.(ไทย) ๒๕/๑๐๗๒/๗๕๕,ขุ.จู.(ไทย) ๓๐/๓๔/๑๖๘)

วิเวกสูตร : พระสูตรว่าด้วยความสังัด สมัยที่ภิกษุรูปหนึ่งพักผ่อนอยู่ในที่พักกลางวัน ณ ราวป่า
แห่งหนึ่ง แคว้นโกศล ได้ตรึกถึงอกุศลวิตกซึ่งอิงอาศัยการครองเรือน เทวดาผู้สิงสถิต
อยู่ในราวป่านั้นประสงคจะให้เธอสลัดใจจึงกล่าววาท่านต้องการความสังัดจึงเข้าป่า
แต่ใจของท่านกลับพล่านไปภายนอก ท่านจงกำจัดความพอใจในคน เมื่อท่าน
ปราศจากความกำหนดแล้วจักมีความสุข ท่านมีสติ ทำไม่โมละความยินดี ขอให้ท่าน
ระลึกถึงธรรมของสัตบุรุษ เพราะธุดงค์คือกิเลสประดุจบาดาลข้ามได้ยาก ความกำหนด
ในกามอย่าครอบงำท่านเลย นกที่เปื้อนฝุ่นย่อมสลัดละองธุดงค์ที่แปดเปื้อนให้ตกไป
ฉันทใด ภิกษุผู้มีความเพียร มีสติ ย่อมสลัดละองธุดงค์คือกิเลส ที่แปดเปื้อนให้ตกไป ฉันท
นั้น (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๒๑๓๒๓)

วิสภาคสุญญะ : ความว่างด้วยธรรมที่ต่างกลุ่มกัน ดังคำในปฏิสัมภิทามรรคอธิบายว่า วิสภาคสุญญะ
เป็นอย่างไร คือ อายตนะภายใน ๖ เป็นธรรมต่างกลุ่มกับอายตนะภายนอก ๖ และ
เป็นธรรมว่าง อายตนะภายนอก ๖ เป็นธรรมต่างกลุ่มกับหมวดวิญญาณ ๖ และ
เป็นธรรมว่าง หมวดผัสสะ ๖ เป็นธรรมต่างกลุ่มกับหมวดเวทนา ๖ และ เป็นธรรม
ว่าง หมวดเวทนา ๖ เป็นธรรมต่างกลุ่มกับหมวดสัญญา ๖ และเป็นธรรมว่าง หมวด
สัญญา ๖ เป็นธรรมต่างกลุ่มกับหมวดเจตนา ๖ และเป็นธรรมว่างนี้ชื่อว่าวิสภาค
สุญญะ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๔๘/๕๓๒)

วิสมโลกะ : ความโลภจัด,ความโลภที่รุนแรงในฐานะแม่ที่ควรจะได้ ดังคำในอัครคัมภีร์สูตร พระผู้มี
พระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ในเมื่อมนุษย์มีอายุขัย ๕๐๐ ปี ธรรม ๓ ประการ คือ
อธัมมราคะ วิสมโลกะ และมิจฉาธรรม ก็แพร่หลาย เมื่อธรรม ๓ ประการแพร่หลาย
คนเหล่านั้นก็มีอายุเสื่อมถอยบ้าง มีวรรณะเสื่อมถอยบ้าง เมื่อพวกเขามีอายุเสื่อมถอย
บ้าง มีวรรณะเสื่อมถอยบ้าง (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๐๑/๗๒,๑๑/๑๐๒/๗๓,๑๑/๑๐๕/
๗๖)

วิสมสูตร : พระสูตรว่าด้วยกรรมที่ไม่สมควรเป็นเหตุให้ตกนรก พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บริษัท
๒ จำพวก คือ (๑) *บริษัทที่ไม่เรียบริ้อย* หมายถึงบริษัทที่มีกรรมที่ไม่เป็นธรรม ไม่เป็น
วินัย รุ่งเรืองเป็นไป บริษัทที่มีกรรมที่เป็นกรรมเป็นวินัย ไม่รุ่งเรืองเป็นไป (๒) *บริษัท
ที่เรียบริ้อย* หมายถึงบริษัทที่มีกรรมที่เป็นธรรม ที่เป็นวินัย รุ่งเรืองเป็นไป บริษัทที่มี
กรรมที่ไม่เป็นธรรมไม่เป็นวินัย ไม่รุ่งเรืองเป็นไป (อง.ต.ก.(ไทย) ๒๐/๑๔๙/๓๙๖)

วิสวันตชาตก : ชาตกว่าด้วยตายเสียดีกว่าดูตพิชกลับคืนเข้าไป มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า หมอ
โพนีสต์บังคับให้ดูตพิชที่กัดคนไปแล้ว แต่ดูไม่ยอมโดยให้เหตุผลว่า พิชที่คายออก
แล้วน่าขยะแขยงเหลือเกิน ยินดียอมตายที่จะให้ดูตพิชคืนมา ทำไม่ได้และไม่ยอมทำ
หมอจึงช่วยชีวิตของบุรุษนั้นด้วยการพอกยาและร้ายมนตร์ สิ่งที่ทำแล้วทำคืนไม่ได้
ดีก็เป็นอันดี ชั่วก็เป็นอันชั่ว รอรบผลอย่างเดียว (ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๖๙/๒๙)

- วิสสาสโกชนชาตก :** ชาตกว่าด้วยภัยเกิดจากคนผู้คุ้นเคยกัน มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า เศรษฐีโพธิสัตว์ได้แสดงธรรมแก่บริษัทของตนไม่ให้ไว้วางใจในคนที่ไม่คุ้นเคย แม้คนคุ้นเคยก็ไม่พึงไว้วางใจ เพราะอาจนำความเดือดร้อนมาให้ เหมือนราชสีห์ที่ไปหลงรักแม่เนื้อไปแสดงความรักกันอยู่ใกล้คอกโคที่เจ้าของเขาไปสร้างไว้ในป่า ทำให้ฝูงแม่โคนมหวาดกลัวน่านมจึงใส่ คนเลี้ยงโคจึงจับแม่เนื้อปามาย้อมขนด้วยยาพิษแล้วปล่อยไป ราชสีห์ที่ไม่ได้พิจารณาไปเลี่ยนนางเข้าจึงถึงความตาย (ช.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๙๓/๓๙)
- วิสสุกรรม :** ชื่อเทพบุตรชั้นดาวดึงส์ชำนาญการก่อสร้าง, เป็นชื่อสั้นๆ ที่ท้าวสักกะเรียกใช้ ดังคำในลักกัปปัญหสูตรที่ ท้าวสักกะจอมเทพทรงทราบพระราชดำริของพระเจ้ามหาสุทิสสนะ จึงมีเทวบัญชาเรียกวิสสุกรรมเทพบุตรมาตรัสว่า มาเถิด สหายวิสสุกรรม เธอจงไปสร้างพระนิเวศน์ชื่อธรรมปราสาทถวายพระเจ้ามหาสุทิสสนะ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๕๖/๑๙๐)
- วิสสุกรรมเทพบุตร :** ชื่อเทพบุตรชั้นดาวดึงส์ชำนาญการก่อสร้าง เนรมิต ประสาท นคร เมือง อาศรม เป็น เรียกชื่อสั้นๆ วิสสุกรรม เรียกเต็มว่า วิสสุกรรมเทพบุตร ทำหน้าที่เนรมิตปราสาทตามที่ท้าวสักกะมีเทวบัญชาเช่นเนรมิตให้พระพุทธรูปเจ้าพระนามว่า สุขุมะ เนรมิตปราสาทให้พระเจ้ามหาสุทิสสนะ พระเจ้าจักรพรรดิยโสธะ เป็นต้น (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๕๖/๑๙๐, ช.อุป.(ไทย) ๓๒/๓๗/๑๗๑, ๓๒/๔๕/๖๖๐, ๓๒/๗๖/๑๑๓, ช.อุป.(ไทย) ๓๓/๓๘/๑๒๒, ๓๓/๔๐/๑๒๓, ๓๓/๗๑/๘๗, ๓๓/๗๓/๘๘, ๓๓/๗๕/๘๘, ๓๓/๙๒/๑๔๗, ๓๓/๑๐๗/๗๔๑)
- วิสสังโยคะ :** ความพราก มี ๔ ประการ มีปรากฏในสังคีตสูตร และทสุตตรสูตร คือ (๑) กามโยคีสังโยคะ (ความพรากจากกามโยคะ) (๒) ภวโยคีสังโยคะ (ความพรากจากภวโยคะ) (๓) ทิฏฐิโยคีสังโยคะ (ความพรากจากทิฏฐิโยคะ) (๔) อวิชชาโยคีสังโยคะ (ความพรากจากอวิชชาโยคะ), ในโยคสูตร อธิบายถึงความพรากไว้ทั้ง ๔ ประการ โดยละเอียดสรุปได้ว่า (๑) บางคนรู้ชัดซึ่งความเกิด ความดับ คุณ โทษและเครื่องสลัดกามทั้งหลายออกไปตามความเป็นจริง เมื่อเขารู้ชัดซึ่งความเกิด ความดับ คุณ โทษและเครื่องสลัดกามทั้งหลายออกไปตามความเป็นจริง ความกำหนดเพราะกาม ความเพลิตเพลินเพราะกาม ความเยื่อใยเพราะกาม ความหมกมุ่นเพราะกาม ความกระหายเพราะกาม ความเร่าร้อนเพราะกาม ความติดเพราะกาม ความอยากเพราะกามย่อมไม่เกิดขึ้นในกามทั้งหลาย นี้เรียกว่า ความพรากจากกามโยคะ (๒) บางคนรู้ชัดซึ่งความเกิด ความดับ คุณ โทษและ เครื่องสลัดภพทั้งหลายออกไปตามความเป็นจริง เมื่อเขารู้ชัดซึ่งความเกิด ความดับ คุณ โทษ และเครื่องสลัดภพทั้งหลายออกไปตามความเป็นจริง ความกำหนดเพราะภพ ความเพลิตเพลินเพราะภพ ความเยื่อใยเพราะภพ ความหมกมุ่นเพราะภพความกระหายเพราะภพ ความเร่าร้อนเพราะภพ ความติดเพราะภพ ความอยากเพราะภพย่อมไม่เกิดขึ้นในภพทั้งหลาย นี้เรียกว่า ความพรากจากภวโยคะ (๓) รู้ชัดซึ่งความเกิด ความดับ คุณ โทษ และเครื่องสลัดทิฏฐิทั้งหลายออกไปตามความเป็นจริง เมื่อเขารู้ชัดซึ่ง

ความเกิด ความดับคุณ โทษ และเครื่องสลัดทิฐิทั้งหลายออกไปตามความเป็นจริง ความกำหนดเพราะทิฐิ ความเพลิดเพลินเพราะทิฐิ ความเยื่อใยเพราะทิฐิ ความหมกมุ่นเพราะทิฐิ ความกระหายเพราะทิฐิ ความเร่าร้อนเพราะทิฐิ ความติดเพราะทิฐิ ความอยากเพราะทิฐิ ย่อมไม่เกิดขึ้นในทิฐิทั้งหลาย นี้เรียกว่า ความพรากจากทิฐิโยคะ (๔) รู้ชัดซึ่งความเกิด ความดับ คุณ โทษและเครื่องสลัดผัสสายตนะ ๖ ประการออกไปตามความเป็นจริง เมื่อเขารู้ชัดซึ่งความเกิด ความดับ คุณ โทษ และเครื่องสลัดผัสสายตนะ ๖ ประการออกไปตามความเป็นจริง ความไม่รู้ ความไม่หยั่งรู้ ย่อมไม่เกิดขึ้นในผัสสายตนะ ๖ ประการ นี้เรียกว่า ความพรากจากอวิชชาโยคะ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๑๒/๒๙๒, ๑๑/๓๕๔/๓๗๗, อัง. จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๐/๑๘)

วิสัฏฐิกา : ตัณหาจุจตาชาย, ตัณหาที่ซ่านไปในอารมณ์ต่าง ๆ, เป็นชื่อตัณหา ดังคำว่า ตัณหาตรัสเรียกว่าวิสัฏฐิกา ดังคำในธรรมบทว่า ตัณหาจุจตาชายชื่อว่าวิสัฏฐิกา ไม่มีแก่พระพุทเจ้าพระองค์ใดเพื่อนำไปในภพไหน ๆ พวกท่านจักนำพระพุทเจ้าพระองค์นั้นผู้มีพระญาณหาที่สุดมิได้ ผู้ไม่มีร่องรอย ไปด้วยร่องรอยอะไรเล่า, ในมหานิทเทสอธิบายไว้ว่า คำว่าวิสัฏฐิกา อธิบายว่า ตัณหาชื่อว่าวิสัฏฐิกา เพราะมีความหมายอย่างไร ตัณหาชื่อว่าวิสัฏฐิกา เพราะแผ่ไป ชื่อว่าวิสัฏฐิกาเพราะซ่านไป ชื่อว่าวิสัฏฐิกา เพราะขยายไป ชื่อว่าวิสัฏฐิกา เพราะครอบงำ ชื่อว่าวิสัฏฐิกา เพราะสะท้อนไป ชื่อว่าวิสัฏฐิกา เพราะเป็นตัวการให้พุดผิด ชื่อว่าวิสัฏฐิกา เพราะมีรากเป็นพิษ ชื่อว่าวิสัฏฐิกา เพราะมีผลเป็นพิษ ชื่อว่าวิสัฏฐิกา เพราะเป็นตัวการให้บริโภคสิ่งมีพิษ (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๑๘๐/๘๙, ขุ.อุ.(ไทย) ๒๕/๖๘/๓๑๗, ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๗๗๕/๖๘๗, ๒๕/๘๖๔/๗๐๗, ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๓/๗, ๒๙/๓/๑๑, ๒๙/๙๒/๒๘๘, ขุ.จู.(ไทย) ๓๐/๒๒/๑๓๒, ๓๐/๒๓/๑๓๖, ๓๐/๓๕/๑๗๒, ๓๐/๓๖/๑๗๓)

วิสัยตรรกะ : ขอบเขตของความรู้ที่สามารถเข้าใจได้ด้วยการใช้เหตุผล, แนวแห่งเหตุผล ดังคำในมหาปทานสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ครั้งนั้น พระวิปัสสิพุทธเจ้ามีพระรำพึงดังนี้ว่า ทางที่ดี เราควรแสดงธรรม แต่ทรงพระดำริว่า ธรรมที่เราบรรลุแล้วนี้ ลึกซึ้ง เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก สงบ ประณีต ไม่ใช่วิสัยตรรกะ ละเอียด บัณฑิตจึงจะรู้ได้ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๖๔/๓๖, ๑๐/๖๗/๓๘)

อรรถกถาอธิบายแนวของตรรกศาสตร์ของนักตรรกะ มี ๔ ประการ คืออนุमान จากข้อมูลที่เป็นประสบการณ์ อนุमानโดยการระลึกชาติ อนุमानจากประสบการณ์ภายในของตน และอนุमानโดยใช้เหตุผลล้วน ๆ (ที.สี.อ. (บาลี) ๓๔/๙๘)

วิสัยหชาดก : ชาดกว่าด้วยวิสัยหเศษฐี วิสัยหเศษฐีโพธิสัตว์ถูกท้าวสักกะแก้งบอให้เลิกให้ทานเสีย เพราะกลัวว่าบารมีของเศษฐีจะทำให้ตนหมดอำนาจในสวรรค์ จึงลงมาบอกให้เลิกให้ทานโดยให้เหตุผลว่าทรัพย์จะหมด แต่ท่านเป็นผู้มั่นคงในทาน จึงไม่ยอมเลิกและยังจะให้เรื่อยไป โดยให้เหตุผลว่าการห้ามให้ทานนั้นเป็นอธรรมของอนารยชน อารยชนเขาจะไม่ห้ามกัน ถ้าท่านหมดศรัทธาเมื่อใดก็ขออย่าให้มีทรัพย์เหลืออยู่ แต่ถ้ายังมีศรัทธาอยู่ก็ขอให้ทรัพย์เพิ่มพูนมากยิ่งขึ้น ถ้ายังมีชีวิตอยู่ก็จะให้

เรื่อยไป ถ้าตายแล้วจะให้อย่างไร ท่านเองมีปกติอย่างนี้ และจะไม่ลืมการให้เด็ดขาด ทำวสั๊กกะไม่สามารถห้ามศรัทธาของท่านเศรษฐีได้จึงบันดาลทรัพย์ให้เพิ่มมากกว่าที่มี อยู่เดิมและสั่งให้ทำบุญให้ทานให้เต็มที่ (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๗/๑๕๗/๑๘๘)

วิสัยทเศรษฐี :

เศรษฐีคนหนึ่ง ชาวกรุงพาราณสี มีสมบัติ ๘๐ โภกฏี ผู้ยินดีในการให้ทาน แม้มีเทพมา ตักเตือนให้หยุดให้ทาน ก็ไม่หยุดที่จะให้ทาน เศรษฐีผู้นี้ให้สร้างโรงทานในที่ ๖ แห่ง คือที่ประตูเมืองทั้ง ๔ ประตู ท่ามกลางพระนครและที่ประตูนิเวศน์ของตน แล้ว บำเพ็ญทาน บริจาคทรัพย์วันละหกแสนทุกวัน พระโพธิสัตว์และยาจกทั้งหลาย ย่อม มีภัตตาหารเป็นเช่นเดียวกัน เมื่อพระโพธิสัตว์นั้นให้ทานกระทำชมพูทวีปทั้งสิ้นให้มี งามไฉนยิ่งขึ้นแล้วคือไม่ต้องทำอะไรไฉน ภพของทำวสั๊กกะก็กัมปนาทวันไหว้ด้วย อานุภาพของการให้ทาน บัณชุกัมพลศิลาอาสน์ของท้าวเทวราชแสดงอาการร้อน ทำวสั๊กกะทรงดำริว่า ใครหนอประสงค์จะให้เราเคลื่อนจากที่ จึงทรงพิจารณา ใคร่ครวญอยู่ ทรงเห็นท่านมหาเศรษฐี จึงทรงพระดำริว่า วิสัยทเศรษฐีนี้แผ่ไป กว้างขวางยิ่งนัก ให้ทานกระทำชมพูทวีปทั้งสิ้นให้ไม่ต้องทำอะไรไฉน ชะรอยจักให้เรา เคลื่อนจากที่แล้วเป็นทำวสั๊กกะเสียเองด้วยทานแบบนี้ เราจักทำทรัพย์ของเขาให้ฉิบ หายเสียกระทำเศรษฐีนั้นให้เป็นคนขัดสนจนให้ทานไม่ได้ จึงบันดาลทรัพย์ทั้งปวง แม้แต่ข้าวเปลือก น้ำมันน้ำผึ้งและน้ำอ้อยเป็นต้น จนชั้นที่สุดแม้ทาสและกรรมกรให้ อันตรธานหายไป พวกคนผู้จัดทานมาบอกท่านเศรษฐีว่า ข้าแต่ นาย โรงทานขาด หายไป พวกข้าพเจ้าไม่เห็นอะไร ๆ ในที่ที่เก็บไว้ ท่านเศรษฐีกล่าวว่า พวกท่านจง นำทรัพย์สำหรับจับจ่ายไปจากที่นี่ อย่าตัดขาดทานเสียเลย แล้วเรียกภรรยา มาพูดว่า นางผู้เจริญ เธอจงให้ทานดำเนินไป ภรรยาค้นหาจนทั่วเรือนไม่พบแม้แต่กิ่งมาสก จึงกล่าวว่า ข้าแต่ นาย ดิฉันไม่เห็นอะไร ๆ อื่น ยกเว้นผ้าที่เราทั้งหลายนุ่งห่มอยู่ วาง เปล่าไปทั่วทั้งเรือน ท่านเศรษฐีให้เปิดประตูห้องเก็บบริตนะ ๗ ก็ไม่เห็นอะไร ๆ แม้ทาส และกรรมกรอื่น ๆ ก็ไม่ปรากฏยกเว้นเศรษฐีกับภรรยา มหาสัตว์เรียกภรรยา มาอีก แล้วกล่าวว่า นางผู้เจริญ เราไม่อาจตัดขาดการให้ทาน เธอจงค้นหาให้ทั่วนิเวศน์ พิจารณาดูของบางอย่าง ขณะนั้น คนหาบหญาคนหนึ่ง ทั้งเคียวคาน และเชือกมัด หญาไว้ระหว่างประตูแล้วหนีไป ภรรยาของเศรษฐีเห็นดังนั้น จึงได้นำมาให้โดยพูดว่า ข้าแต่ นาย เว้นสิ่งนี้ ดิฉันไม่เห็นของอย่างอื่น พระมหาสัตว์กล่าวว่า นางผู้เจริญ ธรรมดาหญาเราไม่เคยเกี่ยวตลอดกาลมีประมาณเท่านี้ แต่วันนี้ เราจักเกี่ยวหญา นำมาขายแล้วให้ทานตามสมควร เพราะกลัวการให้ทานจะขาด จึงถือเอาเคียว คาน และเชือกออกจากพระนครไปยังที่มีหญาแล้วเกี่ยวหญาคิดว่า หญาฟ่อนหนึ่งจักเป็น ของพวกเรา และจักให้ทานด้วยหญาฟ่อนหนึ่ง จึงมัดหญาเป็น ๒ ฟ่อน คล้องที่คาน ถือเอาไปขายที่ประตูเมือง ได้มาสกมาแล้วได้ให้ส่วนหนึ่งแก่พวกยาจก แต่พวก ยาจกมีมากด้วยกัน เมื่อพวกเขากร้องขอว่า ให้ข้าพเจ้าบ้าง จึงได้ให้ส่วนนั้นออกไปอีก วันนั้น จึงไม่มีอาหารพร้อมทั้งภรรยา ให้เวลาล่วงผ่านไป โดยทำนองนี้ ล่วงไป ๖ วัน ครั้นวันที่ ๗ เมื่อ เศรษฐีนั้นกำลังนำหญา มา เป็นผู้ขออาหารมา ๗ วันทั้งเป็นสุขุมล ชาติพอเมื่อแสดงอาทิตย์กระทบหน้าผาก นัยน์ตาทั้งสองข้างก็พร่างพราย เศรษฐีนั้น

ไม่อาจดำรงสติไว้ได้ จึงล้มทับหน้าลงไป ท้าวสีกะเมื่อไม่อาจทรงห้ามวิสัยหศรัยฐี จึงตรัสถามว่า ท่านให้ทานเพื่อประโยชน์อะไร วิสัยหศรัยฐีทูลว่า ข้าพระพุทธะบาทมีได้ บรรณาความเป็นท้าวสีกะ หรือความเป็นพระพรหม แต่บรรณาพระสัพพัญญุตญาณ จึงให้ทาน ท้าวสีกะได้ทรงสดับคำนั้นแล้วตีพระทัยจึงเอาพระหัตถ์ลูบหลัง เมื่อพระโพธิสัตว์พอลูกท้าวสีกะทรงลูบหลังในขณะนั้นนั่นเองสรีระทั้งสิ้นก็เต็มบริบูรณ์และด้วยอนุภาพของท้าวสีกะ กำหนดเขตแห่งทรัพย์สมบัติทั้งหมดของพระโพธิสัตว์นั้นก็กลับเป็นไปตามปกติอย่างเดิมท้าวสีกะตรัสว่าท่านมหาศรัยฐีจำเดิมแต่ขึ้นไป ท่านจงสละทรัพย์ ๑๒ แสนให้ทานทุกวันเถิด แล้วประทานทรัพย์หาประมาณมิได้ไว้ในเรือนของพระโพธิสัตว์นั้น ทรงส่งพระโพธิสัตว์แล้ว เสด็จไปเวทสสถานของพระองค์ ดังคำในวิสัยหชาดกที่ท้าวสีกะเสด็จมายืนอยู่ในอากาศ ได้ตรัสกับวิสัยหศรัยฐีโพธิสัตว์ว่า ท่านวิสัยหศรัยฐี เมื่อก่อนท่านได้ให้ทานก็เมื่อท่านให้ทานอยู่อย่างนั้น โภคะทั้งหลายของท่านก็สิ้นไปเป็นธรรมดา ตั้งแต่นี้ไป ถ้าท่านจะไม่ฟังให้ทาน โภคะทั้งหลายของท่านผู้ดให้ทานก็จะฟังดำรงอยู่ (ขุ.ชา.จตุกก.(ไทย) ๒๗/๑๕๗/๑๘๘)

วิสัยแห่งจักขุวิญญาน : อารมณ์แห่งวิญญานทางตา หมายถึงเขตที่ตาเห็นได้, อยู่ในภาวะที่มองเห็น, ขอบที่เห็นได้ ดังคำในกถาวัตถุที่กล่าวไว้ว่า ปฐวีธาตุเป็นรูป เป็นรูปายตนะ เป็นรูปธาตุ เป็นสีเขียว สีเหลือง สีแดง สีขาว เป็นวิสัยแห่งจักขุวิญญาน กระทบที่จักขุ มาสู่คลองจักขุ (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๔๖๕/๔๙๕)

วิสัยแห่งตรรกะ : ดู วิสัยตรรกะ (ม.ม.(ไทย) ๑๒/๒๘๑/๓๐๕, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๓๗/๔๐๗)

วิสัยแห่งมาร : ขอบเขตของมาร หมายถึงสิ่งที่อยู่ในอำนาจของพญามาร ในที่นี้หมายถึงกาม(ซึ่งหมายถึงความกำหนัด ความกำหนัดนัก ความคล้อยตามอารมณ์ ความยินดี ความเพลิดเพลิน ความกำหนัดด้วยอำนาจความเพลิดเพลิน ความกำหนัดนักแห่งจิต ความอยาก ความสยบ ความหมกมุ่น ความใคร่ ความรักใคร่), กามสัญญาตั้งคำในอาเนญชส์ปายสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย กามไม่เที่ยง เป็นของว่างเปล่า เท็จ มีความเลือนหายไปเป็นธรรมดา ลักษณะของกามนี้ เป็นความล่องลง เป็นที่บ่นถึงของคนพาล กามที่มีในภพนี้ และกามที่มีในภพหน้า กามสัญญา(ความกำหนดหมายในกาม) ที่มีในภพนี้ และกามสัญญาที่มีในภพหน้า ทั้ง ๒ ประการนั้น เป็นบ่วงแห่งมารเป็นวิสัยแห่งมาร เป็นเหยื่อแห่งมาร เป็นโคจรแห่งมาร ในกามนี้มีบาปอกุศลทางใจเหล่านี้ คือ อภิขณาบ้าง พยาบาทบ้าง สารัมภะ(ความแข่งดี)บ้าง กามเหล่านั้นนั่นเอง ย่อมก่ออันตรายให้แก่อริยสาวกผู้ตามศึกษาอยู่ในธรรมวินัยนี้ (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๖๖/๗๓)

วิสาขปัญจาลบุตร, พระ : ชื่อพระภิกษุรูปหนึ่งอยู่ป่ามหาวัน กรุงเวสาลี ท่านผู้นี้ เป็นผู้กล่าวธรรมีกถาประกอบด้วยวาจาไพเราะ สละสลวยปราศจากโทษ นับเนื่องเข้าในวาทะที่ให้เข้าใจเนื้อความ ไม่อิงอาศัย เดิมชื่อวิสาขะ ภายหลังได้ชื่อว่าปัญจาลบุตร เพราะเป็นบุตรของพราหมณ์ชื่อว่าปัญจาละ มีปรากฏในวิสาขสูตร ดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสชม

พระวิสาขปัญจาลบุตรไว้ว่าชนทั้งหลายจะไม่รู้จักคนผู้ไม่พูดว่ามีเชื้อเป็นพาลหรือเป็นบัณฑิต แต่ย่อมรู้จักคนผู้พูด ผู้แสดงอมตบท (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๒๔๑/๓๓๓)

วิสาขปัญจาลบุตร : ชื่อพระภิกษุรูปหนึ่งชาวกรุงเวสาลี ผู้กล่าวธรรมีกถา ด้วยวาจาชาวเมืองที่สละสลวย ไม่หยาบคาย ให้ความหมายได้ เกี่ยวเนื่องกับนิพพาน ไม่อิงอาศัยวิญญูะ ภิกษุทั้งหลายก็พากันชื่นชม แม้พระผู้มีพระภาคได้ตรัสกับท่านวิสาขปัญจาลบุตรว่า ดีจริงดีจริง วิสาขะ ดีเหลือเกินที่เธอชี้แจงให้ภิกษุทั้งหลายเห็นชัด ชวนใจให้อยากรับเอาไปปฏิบัติ เราใจให้อาจหาญแกล้งกล้า ปลอดภัยโลมใจให้สดชื่นร่าเริงด้วยธรรมีกถาด้วยวาจาชาวเมืองที่สละสลวย ไม่หยาบคาย ให้ความหมายได้ เกี่ยวเนื่องกับนิพพาน ไม่อิงอาศัยวิญญูะ (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๔๘/๗๘) ; เขียนเป็นวิสาขปัญจาลบุตร ก็มี

วิสาขปัญจาลบุตรปุตเถรคาถา : ภาษิตของพระวิสาขปัญจาลบุตรเถระ, คาถาของพระวิสาขปัญจาลบุตรเถระ ท่านพระวิสาขปัญจาลบุตรเถระ เมื่อจะบอกลักษณะของพระธรรมกถิกแก่ภิกษุทั้งหลาย จึงได้กล่าวว่า (พระธรรมกถิกประกอบด้วยองค์ ๕ เหล่านี้ คือ) (๑) ไม่พึงยกตน (๒) ไม่ชมผู้อื่น (๓) ไม่พึงมองดูด้วยความเหยียดหยาม (๔) ไม่พึงกระทบกระทั่งท่านผู้ถึงฝั่งนิพพาน (๕) ไม่พึงกล่าวคุณความดีของตนในที่ชุมชน ไม่พึงชาน กล่าวแต่พอประมาณ มีวัตรดีงาม พระธรรมกถิกนั้นมักเห็นเนื้อความอันสุขุมและละเอียดยิ่งนัก มีปัญญาเฉลียวฉลาด ประพฤติอ่อนน้อมถ่อมตนอยู่เสมอ ปฏิบัติตามศีลของพระพุทธเจ้าเป็นอาจิม พึงได้นิพพานไม่ยากเลย (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๒๐๙/๓๗๐)

วิสาขฤกษ์ : ฤกษ์เดือน ๖, เป็นวันพระจันทร์เต็มดวง ในพุทธวงศ์ สุขเมธกถากล่าวถึงการตรัสรู้ธรรมในวันพระจันทร์เต็มดวง วิสาขฤกษ์ไว้ว่า ทั้งที่ฝนไม่ตกเลย (แต่) น้ำในแม่น้ำ กลับเอ่อขึ้นจากแผ่นดินในขณะนั้น แม้ในวันนี้ น้ำในแม่น้ำนั้นก็เอ่อขึ้นจากแผ่นดิน ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่นอน หมู่ดาวนพเคราะห์และหมู่ดาวนักษัตร เปลี่ยนประกายสว่างทั่วท้องฟ้า ดวงจันทร์ประกอบด้วยวิสาขฤกษ์แจ่มจรัส ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่นอน (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๙๕/๕๗๙)

วิสาขสูตร : พระสูตรว่าด้วยการแสดงธรรมของพระวิสาขปัญจาลบุตร พระผู้มีพระภาค ประทับอยู่ ณ พระเชตวัน เขตกรุงสาวัตถี วิสาขปัญจาลบุตรกล่าวธรรมีกถาชี้แจงให้ภิกษุทั้งหลายในหอดันเห็นชัดด้วยวาจาสละสลวย ให้ความหมายได้ เกี่ยวเนื่องกับนิพพาน ไม่อิงอาศัยวิญญูะ ในเวลาเย็น พระผู้มีพระภาคเสด็จออกจากที่เรือน เข้าไปยังหอดัน ประทับนั่งบนพุทธอาสน์ ได้ตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า ใครหนอได้กล่าวธรรมีกถาเช่นนั้น เมื่อทรงได้รับคำตอบว่า วิสาขปัญจาลบุตร จึงตรัสชมเชยท่านที่ได้กล่าวธรรมีกถาเช่นนั้น (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๔๘/๗๘)

วิสาขสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยพระวิสาขะ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ ภูฏาคารศาลา ปามหาวัน เขตกรุงเวสาลี ได้ทรงยกย่องท่านพระวิสาขปัญจาลบุตรว่า ท่านพระวิสาขปัญจาลบุตรสามารถแสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลายให้เห็นชัด ชวนใจให้อยากรับเอาไปปฏิบัติ เราใจให้อาจหาญแกล้งกล้า ปลอดภัยโลมใจให้สดชื่นร่าเริงด้วยธรรมีกถา

ประกอบด้วยวาจาไพเราะ สละสลวยปราศจากโทษ นับเนื่องเข้าในวาจาที่ให้เข้าใจ
เนื้อความ ไม่อิงอาศัยวิญญู (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๒๔๑/๓๓๓)

วิสาขอุบาสก,วิสาขะ, อุบาสก :1.อุบาสกคนหนึ่ง ชาวกรุงราชคฤห์ เป็นสามีของนางธัมมทินนา บรรลุ
ธรรมอนาคามีผล ภายหลังนางธรรมทินนาผู้เป็นภรรยา ออกบวชแล้วบรรลุอรหัตผล
และได้สนทนาธรรมกัน ดังคำในจุฬเวทลสูตร อุบาสกชื่อวิสาขะเข้าไปหาภิกษุณีชื่อ
ธัมมทินนาถึงที่อยู่ น้อมไหว้แล้วนั่ง ณ ที่สมควร แล้วได้ถามธัมมทินนาภิกษุณีว่า แม่
เจ้าขอรับ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สักกายะ สักกายะ ธรรมอะไรที่พระผู้มีพระภาค
ตรัสเรียกว่าสักกายะ ธัมมทินนาภิกษุณีตอบว่า ท่านวิสาขะ อุปาทานชั้น ๕ ประการ
คือ (๑) รูปอุปาทานชั้น (อุปาทานชั้นคือรูป) (๒) เวทูปาทานชั้น (อุปาทานชั้นคือ
เวทนา) (๓) สัญญาอุปาทานชั้น (อุปาทานชั้นคือสัญญา) (๔) สังขารอุปาทานชั้น
(อุปาทานชั้นคือสังขาร) (๕) วิญญาณอุปาทานชั้น (อุปาทานชั้นคือวิญญาณ) ท่าน
วิสาขะ อุปาทานชั้น ๕ ประการนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่าสักกายะ วิสาข
อุบาสกชื่นชม อนุโมทนาภักษิตของธัมมทินนาภิกษุณีว่า ตีละ แม่เจ้า (ม.ม. (ไทย) ๑๒/
๔๖๐/๕๐๐) ; ดูประกอบในธัมมทินนาเถรีวัตถุ (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๔๒๑/๑๖๗)

2.ชื่ออุบาสกคนหนึ่ง เป็นอัครอุปัฏฐากเบื้องขวา สมัยพระพุทธเจ้านามว่ามังคละ ดัง
คำว่า นันอุบาสกและวิสาขอุบาสกเป็นอัครอุปัฏฐาก (ของพระพุทธเจ้าพระนามว่า
มังคละ) (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๕/๖๐๖

3.ชื่ออุบาสกคนหนึ่งเป็นอัครอุปัฏฐากเบื้องขวา สมัยพระพุทธเจ้านามปุสสะ ดังคำว่า
ธัญชัยอุบาสกและวิสาขอุบาสก เป็นอัครอุปัฏฐาก(ของพระพุทธเจ้านามว่าปุสสะ)
(ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๑/๖๘๔)

วิสาขา, นางพราหมณี : ชื่อพราหมณีคนหนึ่ง ผู้เป็นพุทธมารดาของพระพุทธเจ้าพระนามว่ากุกสันธะ
แห่งกรุงเขมวดี เป็นภรรยาของอัคริทัตตพราหมณ์ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๒/๕,ขุ.พุทธ.
(ไทย) ๓๓/๑๔/๗๐๔)

วิสาขา, พระมเหสี :ชื่อมเหสีคนหนึ่ง ของอถถทัสสีราชกุมาร แห่งกรุงโสภณะ เป็นมารดาของเสลก
มาร วิสาขานี้เป็นมเหสีของอถถทัสสีราชกุมาร ก่อนที่จะผนวช ดังคำว่า พระองค์
ทรงครองฆราวาสอยู่ ๑๐,๐๐๐ ปี มีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลัง คืออมรคิปราสาท
สุรคิปราสาท และคิริพาหนปราสาท มีนางสนมกำนัล ๓๓,๐๐๐ นาง ล้วนประดับ
ประดาสวยงาม พระมเหสีพระนามว่าวิสาขา (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๖/๖๖๔)

วิสาขา, พระมารดา : ดู วิสาขา, นางพราหมณี

วิสาขาเถรีคาถา : ภาษิตของพระวิสาขาเถรี,คาถาของพระวิสาขาเถรี ดังคำในเถรีคาถาที่พระวิสาข
าเถรี รับพระพุทธโอวาทแล้ว ได้กล่าวว่า ท่านทั้งหลาย จงทำตามคำสอนของ
พระพุทธเจ้าที่บุคคลทำแล้วไม่เดือดร้อนในภายหลัง จงรีบล้างเท้าทั้งสอง แล้วนั่ง ณ
ที่อันสมควรเถิด (ขุ.เถรี.(ไทย) ๒๖/๑๓/๕๕๕)

วิสาขามหาอุบาสิกา,วิสาขอุบาสิกา : ชื่อภรรยาของนางวิสาขาที่เรียกขานกัน ดังคำในวิหารวิมาน ที่
เทพธิดากล่าวไว้ว่า พระคุณเจ้าผู้เจริญ นางวิสาขามหาอุบาสิกา สหายของดิฉันอยู่ใน
กรุงสาวัตถี ได้จัดสร้างมหาวิหารถวายสงฆ์ ดิฉันได้เห็นอาคาร และการบริจจาคทรัพย์

จำนวนมากอุทิศสงฆ์ เป็นที่พอใจของดิฉันเช่นกัน จึงเลื่อมใสแล้วอนุโมทนาในบุญนั้น ,ในอบทาน พระเขมาเถรกล่าวถึงหญิง ๗ คนเคยเป็นพี่น้องกัน ของพระเจ้ากาสิพระนามว่ากิกิ ในสมัยพระพุทธเจ้าพระนามว่ากัสสปะ ดังคำว่า (๑) พระนางสมณิ (๒) พระนางสมณคุดตา (๓) พระนางภิกษุณี (๔) พระนางภิกษุทาสิกา (๕)พระนางธรรมา (๖) พระนางสุธรรมา (๗) พระนางสังฆทาสิกา (พระราชาธิดาทั้ง ๗ นั้นได้กลับชาติมาเกิด) คือ หม่อมฉัน ๑ พระอุบลวรรณาเถรี ๑พระปฎาจารย์เถรี ๑ พระกฤษณภิกษุณีเถรี ๑พระกสิโคตมิเถรี ๑พระธรรมทินนาเถรี ๑ และคนที่ ๗ เป็นวิสาขามหาอุบาสิกา (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๗๓๖/๘๕,ขุ.อป.(ไทย)๓๓/๒๐/๔๕๘,๓๓/๗๑/๔๖๕,๓๓/๑๑๕/๔๗๐,๓๓/๓๒๑/๔๓๐,๓๓/๔๓๕/๔๓๕,๓๓/๔๘๖/๔๕๒,๓๓/๒๒/๖๕๙)

วิสาขามิคารมาตา, อุบาสิกา :ชื่อมหาอุบาสิกาสำคัญในครั้งพุทธกาล เป็นธิดาของธัญชัยเศรษฐีและนางสุมนา เกิดที่เมืองภัททิยะในแคว้นอังคะ ได้บรรลุโสดาปัตติผลตั้งแต่อายุ ๗ ขวบ ต่อมาได้ย้ายตามบิดามาอยู่ที่เมืองสาเกต ในแคว้นโกศล แล้วได้สมรสกับนายปุณณวัตน์ บุตรชายมิคารเศรษฐีแห่งเมืองสววัตถิ และย้ายไปอยู่ในตระกูลฝ่ายสามี นางสามารถกลับใจมิคารเศรษฐี บิดาของสามี ซึ่งนับถือนิครนถ์ ให้หันมานับถือพระพุทธศาสนา มิคารเศรษฐีนับถือนางมากและเรียกนางวิสาขาเป็นแม่ นางวิสาขาจึงได้ชื่อใหม่อีกชื่อหนึ่งว่า *มิคารมาตา*(มารดาของมิคารเศรษฐี) นางวิสาขาได้อุปถัมภ์บำรุงพระภิกษุสงฆ์อย่างมากมายและได้ขายเครื่องประดับ เรียกชื่อว่า*มหาลดาปสาธน์* ซึ่งมีค่าสูงยิ่ง อันประจำตัวมาตั้งแต่แต่งงาน นำเงินมาสร้างวัดถวายแด่พระพุทธเจ้าและภิกษุสงฆ์คือ *วัดบุพพาราม มิคารมาตูปราสาท* ณ พระนครสววัตถิ นางวิสาขามีบุตรหลานมากมายล้วนมีสุขภาพดีแทบทั้งนั้น แม้ว่านางจะมีอายุยืนถึง ๑๒๐ ปี ก็ดูไม่แก่ และเป็นบุคคลที่ได้รับความนับถืออย่างกว้างขวางในสังคม ได้รับยกย่องจากพระศาสดาว่าเป็นเอตทัคคะในบรรดาทาสิกาทั้งปวง (วิ.ภิกษุณี.(ไทย) ๓/๖๕๖/๑, ๓/๖๕๖/๒, ๓/๖๕๖/๓, ๓/๖๖๔/๑๐,วิ.ม.(ไทย) ๕/๓๔๙/๒๑๙, ๕/๓๔๙/๒๒๐, ๕/๒๕๐/๒๒๐, ๕/๒๕๐/๒๒๒,๕/๓๕๑/๒๒๔, ๕/๓๕๒/๒๒๕, ๕/๓๕๕/๒๒๘,อง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๒๕๙/๓๒,อง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๓๗/๘๐,อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๖๗/๒๖๔,๒๐/๗๑/๒๗๙,ขุ.อุ.(ไทย) ๒๕/๑๙/๒๐๔,๒๕/๕๒/๒๘๔,๒๕/๗๘/๓๓๙) ;*ดูบุพพาราม, ตุลา*

วิสาขาวัตถุ : เรื่องนางวิสาขา พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่ภิกษุทั้งหลายว่า สัตว์ผู้มีอันจะต้องตาย เมื่อเกิดมาแล้ว ควรสร้างกุศลไว้ให้มากเหมือนช่างดอกไม้ร้อยพวงมาลัยไว้เป็นจำนวนมากจากกองดอกไม้ ฉะนั้น (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๕๓/๔๓)

วิสาขาวัตถุ ๒ : เรื่องนางวิสาขา พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่นางวิสาขามิคารมาตาผู้เศร้าโศก เพราะหลานสาวชื่อสุทัตตีเสียชีวิตว่า ความโศกเกิดจากความรัก ภัยก็เกิดจากความรัก ผู้พ้นจากความรักได้เด็ดขาด ย่อมไม่มีความโศกและภัยจากที่ไหนเลย (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๒๑๓/๙๘)

วิสาขาสหายิกาวัตถุ : เรื่องหญิงสหายของนางวิสาขา พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่หญิงประมาณ ๕๐๐ คนว่า เมื่อโลกถูกเป็นไฟอยู่เป็นนิตย์ ทำไมจึงมีหัวเราะรำเริงกันอยู่

เล่าเธอทั้งหลายถูกความมืดปกคลุม โฉนไม่แสงหาดวงประทีปกันเล่า (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๑๔๖/๗๗)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า โลกถูกเป็นไฟ หมายถึงโลกสันนิวาส (โลกคือหมู่มสัตว์) ถูกไฟ ๑๑ กอง คือ รากะ โทสะ โมหะ ซาติ ขรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส ผดเผาอยู่เป็นนิตย์ คำว่า ความมืด หมายถึงอวิชชา คำว่า ดวงประทีป หมายถึงแสงสว่างคือญาณ (ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๕/๘๕) ; ดู วิ.ม. (ไทย)๔/๕๔/๖๓, ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๘/๒๗ ประกอบ

วิสาลาสูตร : พระสูตรว่าด้วยทรงแสดงอุโบสถแก่นางวิสาลา พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดบุพพาราม เขตกรุงสาวัตถี ตรัสกับนางวิสาลาว่า อุโบสถประกอบด้วยองค์ ๘ ที่บุคคลอยู่จำแล้ว ย่อมมีผลานิสงส์มาก แล้วตรัสถึงอานิสงส์แห่งอุโบสถที่ประกอบด้วยองค์ ๘ เหมือนในวิตถตุโปสถสูตร (อง.อภฺรฺก. (ไทย) ๒๓/๔๓/๓๐๙)

วิสาลาสูตร (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยนางวิสาลา (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดบุพพาราม เขตกรุงสาวัตถี ตรัสกับนางวิสาลาว่า มาตุคามประกอบด้วยธรรม ๘ คือ (๑) ต้องตื่นก่อนนอนที่หลังสามีนั่น คอยรับใช้ ปฏิบัติให้เป็นที่น่าพอใจเขา พุดคำไพเราะต่อเขา (๒) เป็นที่เคารพของสามี คือมารดา บิดา หรือสมณพราหมณ์ (๓) ขยันไม่เกียจคร้านในการทำงานเหล่านั้น ประกอบด้วยปัญญาเป็นเครื่องพิจารณาอันเป็นอุปายในการงาน (๔) รู้จักการงานที่คนในบ้านสามี คือ ทาส คนใช้ หรือกรรมกร ว่าทำแล้วหรือยังไม่ได้ทำ รู้อาการของคนเหล่านั้นที่เป็นไข้ว่าดีขึ้นหรือทรุดลง และแบ่งปันของกิน ของใช้ให้ตามส่วนที่ควร (๕) รักษาคุ้มครองสิ่งที่สามีหามาได้ เป็นทรัพย์ ข้าว เงิน หรือทอง ก็ตาม ไม่เป็นนักเลงการพนัน ไม่เป็นขโมยไม่เป็นนักเลงสุรา ไม่ล้างผลาญทรัพย์สมบัติ (๖) เป็นอุบาสิกา ถึงพระพุทธานุเจ้าเป็นสรณะ ถึงพระธรรมเป็นสรณะ ถึงพระสงฆ์เป็นสรณะ (๗) มีศีลคือ เว้นขาดจากการฆ่าสัตว์ เว้นขาดจากการลักทรัพย์ เว้นขาดจากการประพฤตินิดในกาม เว้นขาดจากการพูดเท็จ เว้นขาดจากการเสพของมีนเมาคือสุราและเมรัยอันเป็นเหตุแห่งความ ประมาท (๘) มีจาคะ คือ มีใจปราศจากความตระหนี่อันเป็นมลทิน มีจาคะอันสละแล้ว หลังจากตายแล้วย่อมไปเกิดร่วมกับเทวดาเหล่านั้นนปกายิกา (อง.อภฺรฺก. (ไทย) ๒๓/๔๗/๓๒๒)

วิสาลาสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยนางวิสาลา คือพระผู้มีพระภาคทรงปรารภเรื่องที่น่าวิสาลามีการมาตาอุบาสิกา ผู้มีกิจธุระที่จะเข้าเฝ้าพระราชานแต่ไม่มีโอกาสจะเข้าเฝ้าได้ ทรงเปล่งอุทานแสดงโทษแห่งความไม่เป็นอิสระ และอานิสงส์แห่งความอิสระซึ่งมี ๒ ประการ คือ (๑) ความอิสระที่เป็นโลกียะ ได้แก่ ความเป็นพระราชาน เป็นต้น (๒) ความอิสระที่เป็นโลกุตตระ ได้แก่ นิโรธ กล่าวคือความดับทุกข์ที่เกิดจากการบรรลุมรรคผล (ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๙/๒๐๔, ขุ.ธ.อ. ๑๙/๑๖๗)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ความเป็นอิสระ มี ๒ อย่าง คือ (๑) ความอิสระอันเป็นโลกียะ ได้แก่ความเป็นพระราชาน เป็นต้น และ ความมีจิตอิสระที่เกิดจากฉานและอภิญญา (๒) ความอิสระอันเป็นโลกุตตระ ได้แก่ความอิสระที่เกิดจากนิโรธซึ่งมีเหตุมาจากการบรรลุมรรคและผล ในที่นี้หมายถึงความอิสระที่เกิดจากนิโรธ เป็นความ

อิสระที่ก่อให้เกิดสุขอย่างแท้จริง เพราะไม่ต้องห่วงไหวต่อโลกธรรม และเพราะมีสถานะที่ไม่ต้องกลับเป็นทุกข์ได้อีก(ขุ.อุ.อ. (บาลี)๑๙/๑๖๗)

วิสาขาสู่ตร^๓ : พระสูตรว่าด้วยนางวิสาขาคือพระผู้มีพระภาคทรงปรารภนางวิสาขาคือเสวรีโสภณียะ เพราะหลานตาย ทรงให้สตินางว่า ผู้มีสิ่งเป็นที่รัก ย่อมมีทุกข์ มีสิ่งเป็นที่รักมากก็มีทุกข์มาก มีสิ่งเป็นที่รักน้อยก็มีทุกข์น้อย ทรงเปล่งอุทานมีใจความว่า ความโศก คร่ำครวญ และความทุกข์ ย่อมเกิดขึ้นจากสิ่งเป็นที่รัก เมื่อไม่มีรัก ก็ไม่มีความโศก คร่ำครวญ และความทุกข์ ดังนั้น เมื่อไม่ต้องการเสวรีโสภณียะ จึงไม่ควรยึดถือสิ่งเป็นที่รัก (ขุ.อุ.(ไทย) ๒๕/๗๘/๓๓๙)

วิสาขนา, ราชธานี : ชื่อราชธานีแห่งหนึ่งซึ่งเป็นเมืองอยู่ทางทิศเหนือที่ท้าวเวสสวัณ ทรงเป็นหัวหน้าของพวกยักษ์ มียักษ์แวดล้อม ทรงโปรดปรานการร้ายรำและการขับร้อง ปกครองภายในราชธานี มีห้วงน้ำชื่อธรรณี ซึ่งเป็นเหตุให้เกิดเมฆ เกิดฝนตก ในวิสาขนาราชธานีนั้น มีสภาชื่อภคลวดี เป็นที่ประชุมของพวกยักษ์ มีต้นไม้ทั้งหลายผลผลิตเป็นนิจดารดาษด้วยหมุ่นกชนิดต่างๆ มีเสียงร้องของนกยูง นกกระเรียน และเสียงขับกล่อมจากนกคุดเหว่า มีเสียงร้องของนกชีวินชีวกะ และนกโกฎฐวจิตตกะ มีไก่ป่า มีประตูเข้า-ออก ๑๒ ประตู มียักษ์เฝ้าแต่ละประตู ตั้งคำในอาฎานาฎีสู่ตรที่ท้าวเวสสวัณ กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นวิสุทธิเจ้า ท้าวเวสสวัณหาราช มีราชธานีชื่อวิสาขนา ฉะนั้น มหาชนจึงเรียกท้าวเวสสวัณหาราชว่า ท้าวเวสสวัณ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๘๑/๒๒๗,๑๑/๒๘๑/๒๔๑)

ในอรรถกถาอธิบายถึงราชธานีวิสาขนาไว้ตอนหนึ่งว่า ยักษ์ผู้ครองเมืองแต่ละตน แยกกันทำหน้าที่ดูแล รักษาผลประโยชน์ของเมืองนั้นและแจ้งข่าวแก่ยักษ์ผู้เฝ้าประตูในทิศต่าง ๆ ๑๒ ทิศ ของวิสาขนาราชธานี เพื่อให้เข้าไปถวายแก่ท้าวเวสสวัณ (ที.ปา.อ. ๒๘๑/๑๕๙, ที.ปา.ฎีกา ๒๘๑/๑๕๘)

วิสารทสู่ตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยมาตุคามผู้แก่แล้ว พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า มาตุคามย่อมเป็นผู้แก่แล้ว อยู่ครองเรือนเพราะประกอบด้วยกำลัง ๕ ประการ คือ (๑) กำลังรูป (๒) กำลังทรัพย์ (๓) กำลังญาติ (๔) กำลังบุตร (๕) กำลังศีล (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๓๐๔/๓๒๗)

วิสารทสู่ตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นเหตุให้แก่แล้ว พระผู้มีพระภาคตรัสถึงธรรมเป็นเหตุให้อุบาสกอยู่ครองเรือนอย่างไม่แก่แล้ว และธรรมที่เป็นเหตุให้อุบาสกอยู่ครองเรือนอย่างแก่แล้ว ฝ่ายละ ๕ เช่นธรรมที่เป็นเหตุให้อุบาสกอยู่ครองเรือนอย่างไม่แก่แล้ว คือ ๑. เป็นผู้เว้นขาดจากการฆ่าสัตว์ ๒. เป็นผู้เว้นขาดจากการลักทรัพย์ ๓. เป็นผู้เว้นขาดจากการประพฤตินอกใจ ๔. เป็นผู้เว้นขาดจากการพูดเท็จ ๕. เป็นผู้เว้นขาดจากการเสพของมีเมาคือสุราและเมรัยอันเป็นเหตุแห่งความประมาท (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๗๒/๒๘๘)

วิสารทสู่ตร^๓ : พระสูตรว่าด้วยธรรมเป็นเหตุให้อุบาสกเป็นผู้ไม่แก่แล้วและผู้แก่แล้ว พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อุบาสกประกอบด้วยธรรม ๑๐ เป็นผู้ไม่แก่แล้วอยู่ครองเรือน คือ อุบาสกเป็นผู้ประกอบด้วยอกุศลกรรม ๑๐ มีการฆ่าสัตว์ เป็นต้น ส่วนอุบาสก

ประกอบด้วยธรรม ๑๐ ย่อมเป็นผู้แก้แล้วล้าอยู่ครองเรือนคือ อุบาสิกาเป็นผู้ประกอบด้วยกุศลกรรมพล ๑๐ มีการละเว้นขาดจากการฆ่าสัตว์ เป็นต้น (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๒๑๕/๓๕๒)

วิสาลักขวิมาน : ว่าด้วยวิมานที่เกิดขึ้นแก่นางสุนันทาอุบาสิกาผู้มีตาโต เป็นการกล่าวถึงวิมานที่เกิดขึ้นแก่นางสุนันทาอุบาสิกา (ธิดา ของช่างดอกไม้ในกรุงราชคฤห์) เป็นวิมานอันสวยงาม วิจิตรในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เพราะได้ปฏิบัติธรรมจนบรรลุโสดาปัตติผล รักษาอุโบสถศีลเป็นประจำ ได้ถวายผ้า อาหาร เสนาสนะ และประทีปแด่สงฆ์ และได้นำพวงมาลา ไปบูชาพระสถูปบรรจุพระบรมสารีริกธาตุของพระผู้มีพระภาคเป็นนิตย์ เรื่องนี้ทำว สักกะเป็นผู้ถาม แล้วตรัสบอกแก่ท่านพระวังคีสเถระ ต่อมาพระเถระได้แจ้งแก่พระ ธรรมสังคากาจารย์ ในที่ประชุมปฐมสังคายนา (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๖๖๖/๗๕)

วิสาสะ,วิสาสะ : 1. ความคั่นเคย, ความสนิทสนม การถือว่าเป็นกันเอง, ในทางพระวินัย การ ถือเอาของของผู้อื่นที่จัดว่าเป็นการถือวิสาสะ ๕ ประการ คือ ๑. เคยเห็นกันมา ๒. เคยคบกันมา ๓. เคยบอกอนุญาตไว้ ๔. เขายังมีชีวิตอยู่ ๕. รู้ว่า เมื่อเราถือเอาแล้ว เขา(ผู้เป็นเจ้าของ)จะพอใจ ดังคำในมหาวิภังค์ว่า ภิกษุ ๒ รูปเป็นเพื่อนกัน ภิกษุรูป หนึ่งเข้าไปบิณฑบาตยังหมู่บ้าน เมื่อภิกษุเจ้าหน้าที่กำลังแจกของขบเคี้ยวแก่สงฆ์ ภิกษุรูปที่เป็นเพื่อนรับเอาส่วนแบ่งของเพื่อนไปแล้วถือวิสาสะฉันทส่วนแบ่งของภิกษุ นั้น หรือดังคำในมหาวรรคว่า ในระหว่างทาง ภิกษุผู้รับฝากถือเอาเองเพราะวิสาสะ กับผู้รับ อย่างนี้ชื่อว่าถือเอาไม่ถูกต้อง แต่ถือเอาเพราะวิสาสะกับผู้ฝาก ชื่อว่าถือเอา ถูกต้อง,ในมหาวรรคอธิบายถึงคุณสมบัติไว้ว่า พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า ภิกษุทั้งหลาย เรานุญาตให้ผู้ประกอบด้วยคุณสมบัติ ๕ อย่างถือวิสาสะได้ (วิ.มहा.(ไทย) ๑/๑๔๖/ ๑๑๒,วิ.ม.(ไทย) ๕/๓๗๘/๒๕๓, ๕/๓๗๘/๒๕๔, ๕/๓๗๘/๒๕๕,๕/๓๕๖/๒๒๙), บัดนี้ นิยมเขียน *วิสาสะ*

2. ความพอใจ ดังพุทธดำรัสว่า ภิกษุเธอยังไม่ถึงความสิ้นอาสวะแล้วอย่าได้ถึง *วิสาสะ* (ความพอใจ) (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)

วิสิขากลา : เรื่องตลก เป็นเรื่องที่ ๒๒ ในไตรปิฎก ๒๘ ที่พวกภิกษุฉัพพัคคีย์เข้าหมู่บ้านในเวลา วิกาล นั่งในที่ชุมนุม สนทนาไตรปิฎกต่าง ๆ (วิ.มहा.(ไทย) ๒/๕๐๘/๕๙๙, วิ.ม. (ไทย) ๕/๒๕๐/๒๐)

วิสุทธิ : ความบริสุทธิ์,ความหมดจด,การชำระสัตว์ให้บริสุทธิ์ด้วยการบำเพ็ญไตรสิกขาให้ บริบูรณ์เป็นขั้นๆไปโดยลำดับ จนบรรลุจุดหมายคือพระนิพพาน มี ๗ ขั้น (ในที่นี้ ได้ ระบุธรรมที่มีความหมายของแต่ละขั้นตามที่แสดงไว้ใน *อภิธรรมัตถสังคหะ*)คือ (๑) *ศีลวิสุทธิ* ความหมดจดแห่งศีล(ได้แก่ ปาวิสุทธิสีล ๔) (๒) *จิตตวิสุทธิ*ความหมดจด แห่งจิตต์ (ได้แก่ สมภาติ ๒คือ อุปจารสมาธิ และอัปปนาสมาธิ) (๓) *ทัญญูวิสุทธิ* ความ หมดจดแห่งทัญญู(ได้แก่ นามรูปปริคคหญาณ) (๔) *กัณฑวิตรณวิสุทธิ* ความหมดจด แห่งญาณเป็นเครื่องข้ามพ้นความสงสัย (ได้แก่ปัจฉัยปริคคหญาณ) (๕) *มัคคามัคค ญาณทัสสนวิสุทธิ* ความหมดจดแห่งญาณเป็นเครื่องรู้เห็นวาทหรือมิใช่ทาง(ได้แก่ สัมมสนญาณ ขึ้นสู่อุทยัพพญาณ เป็นตรณวิปัสสนา เกิดวิปัสสนูปกิเลส แล้วรู้เท่า

กันว่า อะไรใช่ทาง อะไรมิใช่ทาง) (๖) *ปฏิบัติญาณทัสสนวิสุทธิ* ความหมจดแห่งญาณอันรู้เห็นทางดำเนิน(ได้แก่วิปัสสนาญาณ ๙ นับแต่อุทัยพพญาณที่ผ่านพ้นวิปัสสนูปกิเลสแล้ว เกิดเป็นพลววิปัสสนา เป็นต้นไปจนถึงอนุโลมญาณ) (๗) *ญาณทัสสนวิสุทธิ* ความหมจดแห่งญาณทัสสนะ(ได้แก่ มรรคญาณ ๔ มีโสดาปัตติมรรคเป็นต้น แต่ละชั้น ๑๖ ดังคำในอุปทาน ที่พระเขมาเถรีกล่าวไว้ว่า หม่อมฉันเป็นผู้ฉลาดในวิสุทธิทั้งหลาย คล่องแคล่วในกถาวัตถุ รู้แจ้งนัยแห่งพระอภิธรรม เชี่ยวชาญในศาสนา (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๓๗๗/๔๓๗),ในสังคิติกสูตร กล่าวไว้ว่า วิสุทธิ มี ๓ ประการ คือ สิววิสุทธิ จิตตวิสุทธิ และทัญญูวิสุทธิ (ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๔/๒๕๗) ; ดู *ปาริสุทธิศีล ๔, สมาธิ ๒, วิปัสสนาญาณ ๙, ญาณ*

วิสุทธิเทพ : เทวดาโดยความบริสุทธิ์ ได้แก่พระอรหันต์ (ข้อ ๓ ในเทพ ๓) กล่าวคือ พระตถาคตสาวกของพระตถาคต พระอรหันตชีนาสพ พระปัจเจกพุทธเจ้า ดังคำในเถรคาถาที่พระวังคีสเถระกล่าวไว้ว่า ข้าแต่พระผู้มีพระภาคผู้สูงสุดกว่าเทวดาและมนุษย์ ข้าพระองค์ขอกราบไหว้ท่านพระนิโครธกัปเถระผู้เป็นวิสุทธิเทพ เป็นอนุชาตบุตร มีความเพียรมาก เป็นผู้ประเสริฐ ทั้งเป็นโอรสของพระองค์ผู้ประเสริฐนั้น,ในจุฬนิตเทศกล่าวไว้ว่า เทพ ๓จำพวก คือ ๑. สมมติเทพ ๒. อุบัติเทพ ๓. วิสุทธิเทพ และอธิบายวิสุทธิเทพไว้ว่าหมายถึงพระตถาคต สาวกของพระตถาคต พระอรหันตชีนาสพ และพระปัจเจกสัมพุทธเจ้า เหล่านี้เรียกว่าวิสุทธิเทพ (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๑๒๘๘/๕๔๙,ขุ.จุ.(ไทย) ๓๐/๑๑๙/๓๔๗)

วิสุทธิปวารณา, วัน : การปวารณาความบริสุทธิ์ หมายถึงบอกความบริสุทธิ์ของตน ดังคำที่พระวังคีสเถระสรรเสริญพระผู้มีพระภาค ณ ที่เฉพาะพระพักตร์ว่า ในวันที่ ๑๕ คำซึ่งเป็นวันวิสุทธิปวารณานี้ มีภิกษุ ๕๐๐ รูปมาประชุมกัน ล้วนเป็นผู้ตัดกิเลสเครื่องผูกคือสังโยชน์ได้ขาด ไม่มีทุกข์สิ้นภพสิ้นชาติแล้ว (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๑๕/๓๑๓,ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๑๒๘๓/๕๔๒)

วิเสสภาคินิปัญญา : ปัญญาฝ่ายวิเศษ,เป็นข้อที่ ๓ ในปัญญา ๔ คือ หานภาคินิปัญญา ฐิติภาคินิปัญญา วิเสสภาคินิปัญญา นิพเพธภาคินิปัญญา ดังคำในวิภังค์ที่อธิบายว่า สัญญามนสิการที่ไม่สหระคตด้วยวิตกครอบงำ...ชื่อว่าวิเสสภาคินิปัญญา,สัญญามนสิการที่สหระคตด้วยอุเบกขาครอบงำ...ชื่อว่าวิเสสภาคินิปัญญา,สัญญามนสิการที่สหระคตด้วยอุทกขมสุขเวทนาครอบงำ...ชื่อว่าวิเสสภาคินิปัญญา,สัญญามนสิการที่สหระคตด้วยอากาศานัญญาตนะครอบงำ...ชื่อว่าวิเสสภาคินิปัญญา (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๗๙๙/๕๑๑)

คำว่า วิเศษ หมายถึงอิสระจากวิตก เป็นสัญญาและการทำไว้ในใจที่ว่างใจเป็นกลาง (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๗๙๙/๕๑๑)

วิเสสภาคียสมาธิ : สมาธิฝ่ายวิเศษ เป็นข้อที่ ๓ ในสมาธิ ๔ คือ (๑) หานภาคียสมาธิ (สมาธิฝ่ายเสื่อม) (๒) ฐิติภาคียสมาธิ (สมาธิฝ่ายดำรง) (๓) วิเสสภาคียสมาธิ (สมาธิฝ่ายวิเศษ) (๔) นิพเพธภาคียสมาธิ (สมาธิฝ่ายชำระกิเลส) (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๕๔/๓๗๗)

คำว่า วิเศษ หมายถึงสมาธิได้บรรลุนิพพานปัจจุบัน (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๗๙/๒๕๒)

วิเสสภาคิยสัญญา : สัญญาฝ่ายวิเศษ, เป็นข้อที่ ๓ ในสัญญา ๔ คือ(๑) หานภาคิยสัญญา (๒) ฐิติภาคิยสัญญา (๓) วิเสสภาคิยสัญญา (๔) นิพเพธภาคิยสัญญา ดังคำในนิพพานสูตรที่ ท่านพระสารีบุตรตอบว่า ท่านอานนท์ สัตว์ทั้งหลายในโลกนี้ไม่ทราบชัดตามความเป็นจริงว่า นี่เป็นหानภาคิยสัญญา (สัญญาฝ่ายเสื่อม) ไม่ทราบชัดตามความเป็นจริงว่า นี่เป็น ฐิติภาคิยสัญญา (สัญญาฝ่ายดำรง) ไม่ทราบชัดตามความเป็นจริงว่า นี่เป็นวิเสสภาคิยสัญญา (สัญญาฝ่ายวิเศษ) ไม่ทราบชัดตามความเป็นจริงว่า นี่เป็นนิพเพธภาคิยสัญญา (สัญญาฝ่ายขำแรกกิเลส) ท่านอานนท์ นี้แลเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้สัตว์ บางพวกในโลกนี้ไม่มีนิพพานในปัจจุบัน (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๗๙/๒๕๒)

วิหค : นัก ตั้งข้อความในชาดกที่ว่า เมื่อใดต้นไม้มีผลบริบูรณ์ เมื่อนั้นเหล่าวิหคก็พากันมาจิกกินผลไม้นั้น ครั้นรู้ว่า เมื่อผลวาย ต้นไม้สิ้นไปแล้ว ก็พากันจากต้นไม้ขึ้นไปตัวละครทิศ ๗ (ขุ.ชา.นวก.(ไทย) ๒๗/๒๑/๓๐๔)

วิหตาภาส, พระเจ้าจักรพรรดิ : ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของจัมปกปุณณิเยระ ดังคำในจัมปกปุณณิเยระพทาน ที่พระจัมปกปุณณิเยระกล่าวถึงอดีตชาติของตนไว้ว่า ข้าพเจ้าผู้มีตบะ ได้เกิดดอกจำปา ๗ ดอกใส่ไว้ในกระจาด ข้าพเจ้าถือดอกไม้เหล่านั้นไปบูชาพระญาณของพระผู้มีพระภาคพระนามว่าเวสสภู เพราะผลแห่งการบูชาพระญาณ ทำให้ไม่รู้จักทุกขิเลย ในกัปที่ ๒๙ ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรদিনามว่าวิหตาภาส สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ มีพลานุภาพมาก (ขุ.อบ.(ไทย) ๓๒/๔๕/๓๐๐)

วิหาร : 1. วัด, ที่อยู่ของพระสงฆ์ ดังคำในมหาวิภังค์อธิบายว่า ชื่อว่าวิหาร ได้แก่ที่อยู่ซึ่งโอบกอบภายในหรือภายนอกหรือโอบกอบทั้งภายในภายนอก, ในมหาวรรค พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บรรพชาอาศัยเสนาสนะคือคองไม้ เธอพึงทำอุตสาหะในเสนาสนะ คือคองไม้นั้นจนตลอดชีวิต อติเรกกลาก คือ วิหาร เรือนมุงแถบเดียว ปราสาท เรือนล้อถ้ำ (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๓๖๗/๔๐๓, ๑/๓๗๑/๔๐๖, วิ.มหา.(ไทย) ๒/๔๗๗/๑๔, ๒/๔๙๓/๑๖, ๒/๑๓๖/๓๑๐, วิ.ม.(ไทย) ๔/๗๓/๑๐๒, ๔/๑๒๘/๑๕๗, ที.สี.(ไทย) ๙/๓๕๐/๑๔๗, ๙/๓๖๒/๑๕๓, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๑/๒๔, ๑๓/๔๑๒/๕๑๖)

2. คำว่าวิหาร ในภาษาไทยปัจจุบัน หมายถึงที่ประดิษฐานพระพุทธรูป, คู่กับ โบสถ์ (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)

ในกรณีใช้ต่อท้ายคำอื่น หมายถึงการพักผ่อน เช่น ทิวาวิหาร ว่า การพักผ่อนในเวลากลางวัน ดังคำในมหาวรรค กล่าวว่า พระผู้มีพระภาคเสด็จไปยังอุตตรกุรุทวีป ทรงนำบิณฑบาตจากทวีปนั้นมาเสวยที่ริมสระอโนดาต ประทับพักกลางวัน ณ ที่นั้น (วิ.ม.(ไทย) ๔/๔๓/๕๓)

วิหารภาพศิลา : ชื่อวิหารแห่งหนึ่งอยู่ใกล้ภูเขาสีคิลิ เขตกรุงราชคฤห์ เป็นสถานที่พระโคตมิดิเรกอยู่ ก่อนที่จะได้บรรลุอรหัตผล, เป็นสถานที่ที่โคตมิดิเรกอุปถัมภ์ศาสดา มา ดังคำว่า พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเวฬุวัน สถานที่ให้เหยื่อกระแตเขตกรุงราชคฤห์ สมัยนั้น ท่านพระโคตมิดิเรกอยู่ที่วิหารภาพศิลาข้างภูเขาสีคิลิ, หรือดังคำว่า พระผู้มีพระภาคเสด็จเข้าไปยังวิหารภาพศิลา ข้างภูเขาสีคิลิ พร้อมด้วยภิกษุจำนวนมาก ได้

ทอดพระเนตรเห็นท่านพระโคตมโกนคอปิตอยู่บนเตียง (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๕๙/๒๐๕,๑๕/๒๑๘/๓๑๘)

วิหารทาน : การถวายวิหาร ดังคำในสามัญญผลสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า “ยัญของบุคคลผู้มีจิตเลื่อมใส ถึงพระพุทธเจ้าพร้อมทั้งพระธรรมและพระสงฆ์เป็นสรณะ นี่เป็นยัญซึ่งใช้ทุนทรัพย์และมีการตระเตรียมน้อยกว่า แต่มีผลานิสงส์มากกว่ายัญสมบัติ ๓ ประการ มีองค์ประกอบ ๑๖ กว่านิคยทานที่ทำสืบกันมาและกว่าวิหารทานนี้, การถวายวิหารหรือการสร้างวัดเป็นเหตุให้พระพุทธศาสนาดำรงมั่น ดังคำที่สุเมธาเถรีกล่าวไว้ว่า การสร้างอารามถวายสงฆ์เป็นวิหารทานนั้นเป็นเหตุเป็นแดนเกิด(แห่งทิพยสมบัติตามที่กล่าวมาแล้ว) ข้อนี้เป็นมูล และเป็นความเกษมในพระศาสนาเป็นเหตุตั้งมั่น (พร้อมด้วยธรรมครั้งที่ ๑), ในอุปทาน พระสุเมธาเถรีกล่าวถึงว่าตนเองได้ถวายวิหารทาน ดังคำว่า หม่อมฉันเป็นหญิงสหายนัน ๓ คน ได้ถวายวิหารทาน (ที.สี.(ไทย) ๙/๓๕๑/๑๔๗,๙/๓๕๒/๑๔๗,๙/๓๕๓/๑๔๘, พุ.เถรี.(ไทย) ๒๖/๕๒๓/๖๔๐, พุ.อุป.(ไทย) ๓๓/๒/๓๖๕)

วิหารธรรม : ธรรมเป็นเครื่องอยู่ ในสังคิติสูตร พระสารีบุตรเถระกล่าวไว้ว่า วิหารธรรม มี ๓ ประการ คือ (๑) ทิพพิหารธรรม (ธรรมเป็นเครื่องอยู่ของเทพ) (๒) พรหมวิหารธรรม (ธรรมเป็นเครื่องอยู่ของพรหม)(๓) อริยวิหารธรรม (ธรรมเป็นเครื่องอยู่ของพระอริยะ), ในอุปาสิเถราปทาน กล่าวถึงวิหารธรรมอยู่ท้ายคำอื่นไว้ว่า พระธรรมราชามีบุญญตวิหารธรรม(ธรรมเป็นเครื่องอยู่อันว่าง) อนิมิตตวิหารธรรม(ธรรมเป็นเครื่องอยู่ไม่มีนิมิต)อัปภินทิตวิหารธรรม(ธรรมเป็นเครื่องอยู่ไม่มีความตั้งปรารถนา) อาเนญชวิหารธรรม(ธรรมเป็นเครื่องอยู่ไม่หวั่นไหว) นิโรชวิหารธรรม๒(ธรรมเป็นเครื่องอยู่คือความดับ) นี่เป็นธรรมกุฎี (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๕, ม.ม.(ไทย) ๑๒/๓๗๘/๔๑๔, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๖๙/๑๙๐, ๑๓/๑๗๒/๑๙๓, ๑๓/๓๓๓/๔๐๓, ๑๓/๔๘๑/๖๐๙, ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๑๖๑/๒๐๘, ๑๔/๑๘๗/๒๒๔, ๑๔/๑๘๙/๒๒๕, พุ.อุป.(ไทย) ๓๒/๕๓๘/๘๒)

วิหารวิมาน : ว่าด้วยวิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงผู้อนุโมทนาการถวายวิหาร เป็นการกล่าวถึงวิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงผู้อนุโมทนาการถวายวิหาร(สหายนางวิสาขามหาอุบลิกา)ชาวกรุงสาวัตถี เพราะได้อนุโมทนาการสร้างวิหารถวายสงฆ์ เป็นวิมานอันรุ่งเรืองยิ่งในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ (พุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๗๒๙/๘๔)

วิหารสมบัติ : สมบัติคือวิหารธรรม คือสมบัติเป็นเครื่องอยู่อันเป็นโลกียะ หรือเป็นโลกุตตระ ในมหาโคตมสูตร ท่านพระสารีบุตรตอบว่า ท่านโมคคัลลานะ ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ ทำจิตให้อยู่ในอำนาจ(ของตน) และไม่ยอมอยู่ในอำนาจของจิต เธอหวังจะอยู่ด้วยวิหารสมบัติใดในเวลาเช้า ก็อยู่ด้วยวิหารสมบัตินั้นในเวลาเช้า, ในกถาวัตถุ กล่าวถึงวิหารสมบัติอยู่ท้ายคำอื่น เช่น อนุปปพพิหารสมบัติ ๙ (ม.ม.(ไทย) ๑๒/๓๓๐/๓๖๓, ๑๒/๓๓๘/๓๗๐, ๑๒/๓๔๔/๓๗๔, พุ.ป.(ไทย) ๓๑/๖/๕๕๕, อภิ.ก.(ไทย) ๓๕/๘๒๘/๕๓๑)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า วิหารสมบัติ ในที่นี้หมายถึงสมบัติเป็นเครื่องอยู่อันเป็นโลกียะ หรือเป็นโลกุตตระ (ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๓๓๘/๑๖๑)

วิหารสมาปัตต์กฐณญาณ : ญาณในสภาวะแห่งวิหารสมาบัติ, ปัญญาในวิหารสมาบัติต่าง ๆ ชื่อว่าวิหารสมาปัตต์กฐณญาณ, หมายถึงปัญญาในอนิมิตตวิหารสมาบัติ อัปณิหิตวิหารสมาบัติ และสุญญตวิหารสมาบัติ, เป็นมาติกาข้อที่ ๓๑ ในบรรดามาติกา ๗๓, ในปฏิสัมภิทามรรคอธิบายไว้ว่า พระโยคาวจรเมื่อพิจารณาอนิมิตโดยความเป็นภัย ถูกต้องแล้ว ๆ ย่อมเห็นความเสื่อม เพราะจิตน้อมไปในนิพพานที่ไม่มีนิมิต พงฺเฉยความเป็นไปแล้ว นึกถึงนิพพานอันเป็นความดับไม่มีนิมิตแล้ว ย่อมเข้าสมาบัติ นี้ชื่อว่าอนิมิตตวิหารสมาบัติ เมื่อพิจารณาปณิธิโดยความเป็นภัย ถูกต้องแล้ว ๆ ย่อมเห็นความเสื่อมเพราะจิตน้อมไปในนิพพานที่ไม่มีปณิหิตะ พงฺเฉยความเป็นไปแล้ว นึกถึงนิพพานอันเป็นความดับไม่มีปณิหิตะแล้ว ย่อมเข้าสมาบัติ นี้ชื่อว่าอัปณิหิตตวิหารสมาบัติ เมื่อพิจารณาอภิเนยวสโดยความเป็นภัย ถูกต้องแล้ว ๆ ย่อมเห็นความเสื่อมเพราะจิตน้อมไปในนิพพานที่เป็นสุญญตะ พงฺเฉยความเป็นไปแล้ว นึกถึงนิพพานอันเป็นความดับเป็นสุญญตะแล้ว ย่อมเข้าสมาบัติ นี้ชื่อว่าสุญญตตวิหารสมาบัติ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๓๑/๓,๗๘/๑๓๑,๗๘/๑๓๕)

วิหารสูตร (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยวิหารธรรม (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ขณะที่พระองค์ทรงอยู่ด้วยวิหารธรรมทำให้ทรงรู้ชัดว่า ความเสวยอารมณ์มีเพราะปัจจัยเหล่านี้ คือ (๑) มิจฉามรรค (๒) อริยมรรคมีองค์ ๘ (๓) ฉันทะ (๔) วิตก (๕) สัจญญา (๖) ฉันทะ วิตกและสัจญญาเป็นธรรมไม่สงบ (๗) ฉันทะ วิตกและสัจญญาที่เป็นธรรมสงบ (๘) การไม่บรรลุลฐานะที่ควรบรรล (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๑/๑๖)

วิหารสูตร (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยวิหารธรรม (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ขณะที่พระองค์ทรงอยู่ด้วยวิหารธรรมทำให้ทรงรู้ชัดว่า ความเสวยอารมณ์มีเพราะปัจจัยเหล่านี้ คือ (๑) มิจฉามรรคมีองค์ ๘ ที่เป็นธรรมสงบ (๒) อริยมรรคมีองค์ ๘ ที่เป็นธรรมสงบ (๓) ฉันทะที่เป็นธรรมสงบ (๔) วิตกที่เป็นธรรมสงบ และ(๕) สัจญญาที่เป็นธรรมสงบเข้ามา (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๒/๑๗)

วิหารหังสาราม : ชื่อวัดแห่งหนึ่ง เป็นที่ประทับของพระพุทธเจ้านามว่าปทุมุตตระ แห่งกรุงหงสวดี ดังคำในกาฬุทายีเถราปทาน ที่พระเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนไว้ว่า ข้าพเจ้าเกิดในตระกูลอำมาตย์ในกรุงหงสวดี เป็นผู้นำมาซึ่งความเลื่อมใส น่าชม มีทรัพย์ และมีธัญญาหารเหลือล้น ข้าพเจ้าเข้าไปยังวิหารหังสาราม ไหว้พระตถาคตพระองค์นั้น ได้ฟังธรรมที่ไพเราะ และทำสักการะแด่พระองค์ผู้คงที่,ในภพเถราปทาน พระอภยเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนในเมื่อปีที่ ๑๐๐,๐๐๐ นับจากกัปนี้ไปไว้ตอนหนึ่งว่า ข้าพเจ้าเป็นบุตรของพราหมณ์ในกรุงหงสวดี เรียนจบพระเวททั้งหมด เข้าใจไวยากรณ์ เมื่อเที่ยวเดินพักผ่อน ได้ไปถึงพระวิหารหังสาราม ข้าพเจ้าได้เห็นพระพุทธเจ้าผู้ล้าเลิศภายหลังออกบวช (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๗๔/๓๑๔,๒๐๒/๓๑๘)

วิหารกฐณญาณ : ญาณในสภาวะแห่งวิหารธรรม,เป็นมาติกาข้อที่ ๒๙ ในบรรดามาติกา ๗๓ หมายถึงปัญญาในอนิมิตตวิหาร อัปณิหิตตวิหาร และสุญญตตวิหาร ดังคำว่า ปัญญาในวิหารธรรมต่าง ๆ ชื่อว่าวิหารกฐณญาณ (ญาณในสภาวะแห่งวิหารธรรม),ในญาณัตตยนิทเทส แสดงญาณ ๓ อย่าง ปัญญาในวิหารธรรมต่าง ๆ ชื่อว่าวิหารกฐณญาณ (ญาณใน

สภาวะแห่งวิหารธรรม) มีอธิบายไว้ว่า พระโยคาวจรเมื่อพิจารณาณิมิตโดยความเป็นภย ถูกต้องแล้วๆ (ซึ่งสังขารณิมิตด้วยญาณ) ย่อมเห็นความเสื่อม เพราะจิตโน้มไปในนิพพานที่ไม่มีนิมิต นี้ชื่อว่าอนิมิตตวิหาร เมื่อพิจารณาปณิธิ (ความตั้งมั่น) โดยความเป็นภย ถูกต้องแล้วๆ (ซึ่งปณิธิตด้วยญาณ) ย่อมเห็นความเสื่อม เพราะจิตโน้มไปในนิพพานที่ไม่มีปณิหิตะ นี้ชื่อว่าอัปปณิหิตตวิหาร เมื่อพิจารณาอภิเนวส (ความยึดมั่น) โดยความเป็นภย ถูกต้องแล้วๆ (ซึ่งอภิเนวสด้วยญาณ) ย่อมเห็นความเสื่อม เพราะจิตโน้มไปในนิพพานที่เป็นสุญญตะ นี้ชื่อว่าสุญญตตวิหาร (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๕/๓,๗๘/๑๓๑)

วิหาราริคมที่สงบ : ญาณในอรณวิหาร หมายถึงอรณวิหารญาณ ดังมาติกา ในปฏิสัมภิทามรรคข้อที่ ๓๓ ที่กล่าวไว้ว่า ทัสสนาธิปไตย วิหาราริคมที่สงบ และปณิธาธิมุตตตปาญญา ชื่อว่าอรณวิหารญาณ (ญาณในอรณวิหาร), ในอรณวิหารญาณนิตเทศ อธิบายไว้ว่า คำว่าวิหาราริคมที่สงบ อธิบายว่า สุญญตตวิหารชื่อว่าวิหาราริคมที่สงบ อนิมิตตตวิหารชื่อว่าวิหาราริคมที่สงบ อัปปณิหิตตตวิหารชื่อว่าวิหาราริคมที่สงบ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๓๓/๓, ๘๒/๑๔๐)

วิหิงสา : การเบียดเบียน, การทำร้าย เช่น ใช้ฝ่ามือ ก้อนดิน ท่อนไม้ ศัสตรา หรือเชือกอย่างใดอย่างหนึ่งเบียดเบียนสัตว์ หรือความเบียดเบียน กิริยาที่เบียดเบียน ความรังแก กิริยาที่รังแก ความเกรี้ยวกราด กิริยาที่กระทบกระทั่งอย่างรุนแรง ความเข้าไปเบียดเบียนสัตว์, เป็นข้อที่ ๓ ในวิตก ๓ ดังคำในมหาสัทสนสูตรที่พระเจ้ามหาสุทสสนะทรงเปล่งอุทานว่า กามวิตกเอ๋ย เจ้าจงหยุด จงกลับเพียงแค่นี้เถิด พยาบาทวิตกเอ๋ย เจ้าจงหยุด จงกลับเพียงแค่นี้เถิด วิหิงสาเอ๋ย เจ้าจงหยุด จงกลับเพียงแค่นี้เถิด, (ที.ม.(ไทย)๑๐/๒๖๐/๑๘๓,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๒๑/๓๑๒,๑๑/๓๒๖/๓๒๕,๑๑/๓๕๕/๓๘๓,๑๑/๓๕๖/๓๙๑,ส.สพ.(ไทย)๑๘/๙๕/๑๐๑,อง.ฉก.(ไทย)๒๒/๑๓/๔๒๙,๒๒/๑๑๓/๖๓๔,๒๒/๒๐๐/๓๔๑,ขุ.เถร.(ไทย)๒๖/๗๕๕/๔๗๒,อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/๑๘๒/๑๔๑)

วิหาลิทายกเถราปทาน : ประวัตินอติตชาติของพระวิหาลิทายกเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติที่ ๙๔ ท่านได้ถวายมันมือเสือแด่พระพุทธเจ้าพระนามว่าสิทธัตถะ เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านไม่ได้พบทุกข์เลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลुพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๘/๔๒๗)

วิหิงสาธาตุ : ธาตุคือวิหิงสา,ธาตุคือความเบียดเบียน,เป็นข้อที่ ๓ ในอกุศลธาตุ ๓ คือ(๑) กามธาตุ (ธาตุคือกาม) (๒) พยาบาทธาตุ (ธาตุคือพยาบาท) (๓) วิหิงสาธาตุ (ธาตุคือวิหิงสา) (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๒,อง.ฉก.(ไทย) ๒๒/๑๑๑/๖๓๒), ในวิภังค์อธิบายวิหิงสาไว้ว่า ความตริภิก ความตริภิกโดยอาการต่าง ๆ ความด่าริ ความที่จิตแนบแน่นในอารมณ์ ความที่จิตแนบสนิทในอารมณ์ ความยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ มิฉนสังกัปะที่ประกอบด้วยวิหิงสา นี้เรียกว่าวิหิงสาธาตุ, บุคคลบางคนในโลกนี้ ย่อมใช้ฝ่ามือ ก้อนดิน ท่อนไม้ ศัสตรา หรือเชือกอย่างใดอย่างหนึ่งเบียดเบียนสัตว์ ความเบียดเบียน กิริยาที่เบียดเบียน ความรังแก กิริยาที่รังแก ความเกรี้ยวกราด กิริยาที่กระทบกระทั่ง

อย่างรุนแรง ความเข้าไปเบียดเบียนสัตว์อื่นเห็นปานนี้ นี้เรียกว่าวิหิงสาธาตุ (อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๘๒/๑๔๑)

วิหิงสาวิตก : ความตรึกในทางเบียดเบียน, ความคิดในทางทำลายหรือก่อความเดือดร้อนแก่ผู้อื่น, เป็นข้อ ๓ ในอภุศลวิตก ๓ คือ (๑) กามวิตก (ความตรึกในทางกาม) (๒) พยาบาทวิตก (ความตรึกในทางพยาบาท) (๓) วิหิงสาวิตก (ความตรึกในทางเบียดเบียน), ในติกนิทเทศ แห่งวิภังค์อธิบายไว้ว่า ความตรึก ความตรึกโดยอาการต่าง ๆ ความดำริผิด ที่เกี่ยวข้องกับความเบียดเบียน นี้เรียกว่าวิหิงสาวิตก, วิหิงสาวิตกชื่อว่าวิหิงสาธาตุ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๐, ๑๑/๓๑๐/๒๘๔, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๖/๒๕, ๑๒/๒๐๖/๒๑๘, ๑๒/๓๔๗/๓๗๘, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๘๙/๒๒๗, ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๓๑/๓๓๒, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๙๖/๑๘๒, ส.ข. (ไทย) ๑๗/๘๐/๑๒๗, อง.ต.ก. (ไทย) ๒๐/๑๐๒/๓๔๒, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๑๐/๕๖๙, ๓๕/๙๑๒/๕๗๐)

วิหิงสาสัญญา : ความกำหนดหมายในทางเบียดเบียน, ความหมายรู้ความเบียดเบียน, เป็นข้อที่ ๓ ในอภุศลสัญญา ๓ คือ (๑) กามสัญญา (ความกำหนดหมายในทางกาม) (๒) พยาบาทสัญญา (ความกำหนดหมายในทางพยาบาท) (๓) วิหิงสาสัญญา (ความกำหนดหมายในทางเบียดเบียน), ในวิภังค์อธิบายไว้ว่า วิหิงสาสัญญา เป็นฉน ความจำได้ กิริยาที่จำได้ ภาวะที่จำได้ ที่เกี่ยวข้องกับความเบียดเบียน นี้เรียกว่า วิหิงสาสัญญา (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๑, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๑๐/๒๔๓, อง.น.ก. (ไทย) ๒๒/๗๔/๕๙๗, ๒๒/๗๕/๕๙๘, ๒๒/๑๑๐/๖๓๑, พ.ม. (ไทย) ๒๙/๒๐๗/๖๐๘, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๑๑/๕๖๙, อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๖๘๙/๗๓๖)

วิหิงสกกรรม : กรรมแห่งการทำให้ลำบาก, การลงโทษภิกษุผู้ทำสงฆ์ให้ลำบาก คือภิกษุประพฤติไม่สมควร สงฆ์เรียกตัว มาถามกลับนิ่งเฉยไม่ตอบ สงฆ์จึงสวดประกาศการที่เธอทำตัวเช่นนั้น ดังคำในมหาวิภังค์ที่กล่าวไว้ว่า พระผู้มีพระภาคทรงสอบถามท่านพระฉนนะว่า ฉนนะ ทราบว่า เธอเมื่อถูกไต่สวนอาบัติท่ามกลางสงฆ์ กลับนิ่งเฉย ทำสงฆ์ให้ลำบากจริงหรือ ท่านพระฉนนะทูลรับว่า จริง พระพุทธเจ้าข้า พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าทรงตำหนิว่า ฯลฯ โมฆบุรุษ ฉนนะเธอเมื่อถูกไต่สวนอาบัติท่ามกลางสงฆ์ จึงนิ่ง ทำสงฆ์ให้ลำบากเล่า โมฆบุรุษ การกระทำอย่างนี้ มิได้ทำคนที่ยังไม่เลื่อมใสให้เลื่อมใส ฯลฯ ครั้นทรงตำหนิแล้วได้ทรงแสดงธรรมมีถ้อยคำรับสั่งกับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุทั้งหลาย ถ้าเช่นนั้น สงฆ์จึงลงวิหิงสกกรรม แก่ภิกษุฉนนะ ภิกษุทั้งหลาย สงฆ์พึงลงวิหิงสกกรรมอย่างนี้ ภิกษุผู้ฉลาดสามารถพึงประกาศให้สงฆ์ทราบด้วยญัตติทุกขกรรมวาจาว่า (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๙๖/๒๘๓, ๒/๑๐๐/๒๘๕)

วิหิงสา : ความเบียดเบียน, ในวิภังค์อธิบายความหมายของคำว่าวิหิงสาไว้ว่า บุคคลบางคนในโลกนี้เบียดเบียนสัตว์ทั้งหลายด้วยฝ่ามือ ด้วยก้อนดิน ด้วยท่อนไม้ ด้วยศัสตรา ด้วยเชือก อย่างใดอย่างหนึ่ง ความบีบคั้น ความรบกวนความเบียดเบียน ความเบียดเบียนหนักขึ้น การทำให้เดือดร้อน การทำให้เดือดร้อนอย่างหนัก การทำร้ายสัตว์อื่น มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่าวิหิงสา (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๒๕/๕๔๐, ๓๕/๙๒๖/๕๘๐)

- วิษกะ, ทาส :** ชื่อคนรับใช้ของพระเจ้าวิเทหะ แห่งกรุงมิลิลา เป็นผู้ระลึกชาติได้ เป็นลูกกุ่มภทาสี ขัดสนยากจน อยู่ในกรุงมิลิลา ตั้งมั่นอยู่ในความประพฤติชอบ ให้อาหารกึ่งหนึ่งแก่ผู้ปรารถนา และได้เล่ากรรมเก่าในสมัยที่ตนเกิดเป็นภวเศรษฐีอยู่เมืองสาเกต ยินดีในการบริจจาคทานแก่พระเจ้าวิเทหะทรงทราบ ดังคำในมหานารทกัสสปชาดก ตอนหนึ่งว่า พระเจ้าวิเทหะได้ตรัสถามนายวิษกะนั้นว่า สหาย เจ้าร้องให้ทำไม เจ้าได้ฟังได้เห็นอะไรมาหรือ เจ้าได้รับทุกข์เวทนาอะไร จึงบอกให้เราทราบเถิด นายวิษกะได้ฟังพระราชดำรัสของพระเจ้าวิเทหะแล้วได้กราบทูลให้ทรงทราบดังนี้ว่า ข้าแต่มหाराชข้าพระองค์ไม่มีทุกข์เวทนาเลย (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๒๐๒/๓๖๙)
- วิณนา, ชื่อ :** 1.ชื่อเทพธิดาน้อยองค์หนึ่ง เล่นพิณ เป็น ๑ ในเหล่าดุริยเทพหกหมื่นองค์ มีปรากฏในทาสีวิมาน ที่เทพธิดาองค์หนึ่ง กล่าวแก่พระมหาโมคคัลลานเถระว่า ท้าวสักกเทวราช ผู้ทรงอำนาจเชิญดิฉันมา เหล่าดุริยเทพหกหมื่นองค์ ช่วยกันปลุกเร้าดิฉัน ให้เกิดปิติโสมนัส ได้แก่ เทพบุตรมีนามว่าอาลัมพะ คัคกระ ภิมะ สาธูวาที ปลั่งสียะ โปกขระ และสุผัสสะ เหล่าเทพธิดาน้อยๆ มีนามว่า วิณนา โมกขา นันทา สุนันทา โสณทินนา สุจิมิตตา อลัมพสา มีสสเกสีและบุญชริกา (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๑๖๖/๓๐)
- 2.พิณ มีปรากฏในวิณญาณชาดก (ขุ.ชา.ทุก.(ไทย) ๒๗/๖๓/๑๐๙)
- วิณญาณชาดก :** ชาดกว่าด้วยชายค่อมนอนขดเหมือนคันพิณ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า เศรษฐีโพธิสัตว์ชาวเมืองพาราณสีได้ไปขอธิดาเศรษฐีชาวชนบทมาเป็นลูกสะใภ้ ก่อนวันไปรับตัววันหนึ่ง นางได้หนีไปกับชายหลังค่อมคนหนึ่งซึ่งนางเข้าใจว่าคนค่อมเป็นคนมีบุญเพราะรูปร่างเหมือนโคอุสภะที่มีโหนกขึ้นบนหลัง เพราะนางได้เห็นโคตัวหนึ่งในบ้านของนางได้รับสักการะมาก สอบถามจากพี่เลี้ยงทราบว่า เป็นโคอุสภะจึงคิดว่าชายค่อมข้างบ้านเป็นคนมีบุญจึงหอบผ้าหนีตามไป โดยเดินทางกันทั้งคืน รุ่งเช้าชายค่อมกลับเป็นโรคลมบ้าหมูนอนขดอยู่ข้างทาง พระโพธิสัตว์กำลังเดินทางไปรับนางมาเป็นสะใภ้ ไปพบกลางทางจำนางได้จึงสอบถามได้ความว่านางคิดว่าคนค่อมเป็นคนมีบุญจึงหนีมาด้วย แต่นี้กลับมานอนขดเหมือนพิณสายขาด พระโพธิสัตว์ชี้แจงให้นางเข้าใจว่า คนค่อมผู้โง่เขลาแถมยังเตี้ยต่ำต้อยผู้นี้เป็นผู้นำไม่ได้ แล้วให้นางอาบน้ำแต่งตัวรับไปสู่ตระกูล แต่งให้เป็นสะใภ้ของตน การให้ความรู้ที่ถูกต้องตั้งแต่ต้นเป็นสิ่งที่ควรทำเป็นอย่างยิ่ง เพราะการให้ความรู้ที่ผิด ๆ ไปย่อมให้ผู้นั้นถือปฏิบัติผิดด้วย เพราะการเสพคุ่นย่อมมีอิทธิพลต่อผู้เสพเสมอ คบคนพาลก็เป็นพาล คบบัณฑิตก็พลอยเป็นบัณฑิตด้วย (ขุ.ชา.ทุก.(ไทย) ๒๗/๑๖๓/๑๐๙)
- วิณปมสูตร :** พระสูตรว่าด้วยอุปมาด้วยพิณ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ฉันทะ รากะ โทสะ โมหะหรือแม้ความกระทบกระทั่งในใจในรูปที่พึงรู้แจ้งทางตาเป็นต้นพึงเกิดขึ้นแก่ผู้ใด ผู้นั้นพึงห้ามจิตจากรูปที่พึงรู้แจ้งทางตาเป็นต้นนั้น โคที่ลงลุยข้าวกล้าที่สมบุรณ์ มีคนเฝ้าประมาท ย่อมถึงความเมาฉันทะ เลินเล่อแม้ฉันทะ บุคคลผู้ไม่ได้สติบ ก็ฉันทะนั้น เมื่อไม่ทำความสำรวมในผัสสาตนะ ๖ คือ อายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖ และวิญญาณ ๖ ที่มาประจวบกัน ย่อมถึงความมัวเมาประมาทในกามคุณ ๕ แต่หากโคตัวลงลุยข้าวกล้าถูกคนเฝ้าจับสน

ตะพาย กระหน้าตัวอย่างหนัก ย่อมไม่ต้องการลงลุยข้าวกล้าอีกแม้ฉันทไศ ภิกษุผู้ข่มขู่ จิตในผัสสายตนะ ๖ ดีแล้วก็ฉันทนั้น จิตของเขาย่อมสงบนิ่งอยู่ในที่ตั้งมั่น เป็นหนึ่ง ผุดขึ้น เปรียบเหมือนพระราชารู้ไม่เคยสดับเสียงพิณ ได้สดับเสียงพิณแล้วถามว่านั่น เสียงอะไร เมื่อราชบุรุษทูลว่าเสียงพิณ จึงให้เขาไปนำพิณนั้นมา แล้วตรัสห้ามราช บุรุษผู้นำพิณมาถวายว่า เราไม่ต้องการพิณนี้ จงนำพิณที่มีเสียงเหมือนที่เราเคยฟังนั้น มา เมื่อราชบุรุษกราบทูลว่า ขึ้นชื่อว่าพิณมีเครื่องประกอบมากมาย พิณที่นายช่าง ประกอบดีแล้วด้วยราง หนั่ง คั่น ลูกบิด สาย ไม้ดีพิณและความพยายามของคนที่เหมาะสมจึงจะเปล่งเสียงได้ พระองค์จึงผ่าพิณนั้นเป็นชิ้นเล็ก ๆ แล้วเผาให้เป็นถ้ำ โปรมไปในลมพายุหรือลอยในแม่น้ำที่มีกระแสเชี่ยวแล้วตรัสว่า พิณนี้เลวทราม สิ่ง ที่ชื่อว่าพิณล้วนเลวทราม เพราะพิณนี้ทำให้คนประมาท หลงใหลจนเกินขอบเขตแม้ฉันท ไศ ภิกษุก็ฉันทนั้น ย่อมค้นหาชั้น ๕ ตลอดคติแห่งชั้น ๕ ที่มีอยู่ เมื่อภิกษุนั้นค้นหา ชั้น ๕ ความถือว่าเรา ของเรา มีเรา ของภิกษุนั้นย่อมไม่มี (ส.สพ.อ.(ไทย) ๑๘/๒๔๖/ ๒๕๙)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ฉันทะ ในที่นี้หมายถึงต้นหาที่มีกำลังอ่อน แรกเกิด ไม่ สามารถทำให้กำหนดได้ คำว่า รากะ ในที่นี้หมายถึงต้นหาที่มีกำลังที่เกิดขึ้นต่อมา ทำให้เกิดความกำหนดได้ (ส.สพ.อ.(บาลี) ๓/๒๔๖/๑๒๔)

วิตมลละ, พระเจ้าจักรพรรดิ : ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่งซึ่งเป็นอดีตชาติของพระโอรสทพบุปผิยเถระ ที่ท่านกล่าวไว้โอรสทพบุปผิยเถระไปทวนตอนหนึ่ง เพราะการใช้ดอกหงอนไก่บูชา พระพุทธเจ้านามว่าวิปัสสี ทำให้ไม่รู้จักทุกคติเลย ในกัปที่ ๕๗ (นับจากกัปนี้ไป) ข้าพเจ้าได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่งพระนามว่าวิตมลละ สมบูรณ์ด้วยวรรณะ ๗ ประการ มีพละคุณภาพมาก (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๘/๓๗๖)

วิตรากสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมของผู้ปราศจากรากะ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุผู้เถาะย่อม ไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่เคารพของเพื่อนพรหมจรรย์ทั้งหลาย เพราะประกอบด้วยธรรม ๕ คือ (๑) เป็นผู้ไม่ปราศจากรากะ (๒) เป็นผู้ไม่ปราศจากโทษะ (๓) เป็นผู้ไม่ปราศจาก โมหะ (๔) เป็นผู้ลบหลู่คุณท่าน (๕) เป็นผู้ตีเสมอ ส่วนภิกษุผู้เถาะประกอบด้วยธรรม ๕ มีนัยตรงกันข้าม ย่อมเป็นที่รัก และเป็นที่ยกย่องของเพื่อนพรหมจรรย์ทั้งหลาย (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๘๒/๑๕๐)

วิตโสภณเถระคาถา : ภาชิตของพระวิตโสภณเถระ,คาถาของพระวิตโสภณเถระ ท่านพระวิตโสภณเถระเมื่อจะ พยากรณ์พระอรหันต์ จึงได้กล่าวว่า ช่างกลับเข้ามาหาเรา ด้วยคิดว่า จักตัดผมของ เรา เราจึงรับเอากระจกจากช่างกลับก้นนั้นมาส่งดูร่างกาย ร่างกายได้ปรากฏเป็น สภาพว่างเปล่า ความบอด ความมืดได้สิ้นไป กิเลสตุจผ้าขี้ริ้วทั้งปวง เราตัดขาด ด้วยดีแล้ว บัดนี้ ไม่มีการเกิดอีก (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๑๖๙/๓๕๙)

วิถีสัมมชกเถระปทาน : ประวัตินอดีตชาติของพระวิถีสัมมชกเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุป ได้ว่า ในอดีตชาติกัปที่ ๙๑ ท่านได้ใช้ธงบุชาพระพุทธเจ้า(พระนามว่าวิปัสสี) เพราะ ผลแห่งการบูชาท่านไม่ได้พบทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหันต์พร้อม ด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๕/๓๑๙)

วิมังสกุศตร : พระสูตรว่าด้วยผู้ตรวจสอบ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงพระสูตรมีลักษณะเป็นธรรม บรรยายแบบสาธกโวหารแก่ภิกษุทั้งหลาย ณ วัดพระเชตุวัน อารามของอนาถบิณฑิก เศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี พระผู้มีพระภาคตรัสให้ภิกษุทั้งหลายพิจารณาตรวจสอบ พระองค์ในธรรม ๒ ประการ คือ

๑. ธรรมที่พึงรู้แจ้งทางตา ๒. ธรรมที่พึงรู้แจ้งทางหู

เมื่อพิจารณาตรวจสอบในธรรม ๒ ประการนี้แล้ว ก็จะมีธรรมที่ส่องสว่าง ไม่มีธรรมที่เศร้าหมอง ซึ่งเกิดจากตาและหูนั้นเลย แต่มีธรรมที่ส่องสว่าง เพราะพระองค์ไม่มีภัย ไม่เสพงาม เหตุสิ้นตัณหา และทรงเปิดโอกาสให้ภิกษุผู้ตรวจสอบทูลถามพระองค์ตามแนว การพิจารณาตรวจสอบข้างต้นทุกประการได้ พร้อมกับทรงสรุปว่า เมื่อผู้ใดพิจารณา ตรวจสอบและสอบถามพระองค์ตามวิธีดังกล่าว แม้สมณพราหมณ์ เทวดา มาร พรหม หรือใคร ๆ ในโลกก็ไม่อาจทำศรัทธาของผู้ที่มีในพระองค์ให้หวั่นไหวได้ เมื่อพระผู้มีพระภาคได้ตรัสพระภาษิตนี้แล้ว ภิกษุทั้งหลายต่างมีใจยินดีชื่นชมพระ ภาษิตของพระองค์ (ม.มู.(ไทย) ๑๒/๔๘๗/๕๒๕)

วิมังสาสมาธิ : สมาธิที่เกิดจากวิมังสา ดังคำในปฐมอิทธิบาทสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุหรือภิกษุณีรูปใดรูปหนึ่งเจริญทำให้มากซึ่งธรรม ๕ ประการ ภิกษุหรือ ภิกษุณีรูปนั้นพึงหวังได้ผลอย่าง ๑ ใน ๒ อย่าง คืออรหัตผลในปัจจุบัน หรือเมื่อยังมี อุปาทานเหลืออยู่ ก็จักเป็นอนาคามี ธรรม ๕ ประการ อะไรบ้าง คือ ภิกษุในธรรม วินัยนี้เจริญ ๑.อิทธิบาทที่ประกอบด้วยฉันทสมาธิและปธานสังขาร ๒.อิทธิบาทที่ ประกอบด้วยวิริยสมาธิและปธานสังขาร ๓. อิทธิบาทที่ประกอบด้วยจิตตสมาธิและ ปธานสังขาร ๔.อิทธิบาทที่ประกอบด้วยวิมังสาสมาธิและปธานสังขาร ๕. ความ ชะมักเขม้น (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๖๗/๑๑๕,๒๒/๖๘/๑๑๖)

วิมังสาสมาธิปธานสังขาร :สมาธิที่เกิดจากวิมังสาและความเพียรสร้างสรรค์ (ส.สพ.า.(ไทย) ๑๘/๓๗๗/ ๔๕๖,๑๘/๓๗๘/๔๕๗,อง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๓๙๘/๔๗,๒๐/๓๙๙/๔๗,๒๐/๔๐๐/ ๔๗,๒๐/๔๐๑/๔๗)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ฉันทสมาธิ หมายถึงสมาธิที่เกิดจากฉันทะ ปธานสังขาร หมายถึงความเพียรที่มุ่งมั่น (ปธาน) คำว่า ฉันทสมาธิปธานสังขาร หมายถึงสมาธิที่ เกิดจากฉันทะ และความเพียรที่มุ่งมั่น วิริยสมาธิ จิตตสมาธิ และวิมังสาสมาธิ ก็มี อรรถกถาอธิบายเช่นเดียวกัน กล่าวคือ วิมังสาสมาธิ หมายถึงสมาธิที่เกิดจากวิมังสา ปธานสังขาร หมายถึงความเพียรที่มุ่งมั่น คำว่า วิมังสาสมาธิปธานสังขาร หมายถึง สมาธิที่เกิดจากวิมังสาและความเพียรที่มุ่งมั่น หมายถึงความเพียรสร้างสรรค์ (อง.เอก ก.อ. (บาลี) ๑/๓๙๘/๔๔๕)

วิรกษาดก : ชาตกว่าด้วยกาวิรกโพิสัตว์ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า กาน้ำชื้อวิรกโพิสัตว์ห้ามมิให้ กาบกชื้อสวัฏฐกะเอาอย่างตนในการหากินในทะเล แต่กาบกไม่เชื่อ จึงติดสาหร่าย ตาย เมื่อนางกาเมียของเจ้ากาสวัฏฐกะถามว่าเห็นสามีของผู้ชื้อบร้อ้งได้เสียงไฟเพราะ มีขนคอสวยเหมือนคอนกยูงบ้างไหม กาวิรกโพิสัตว์บอกว่า กาสวัฏฐกะเมื่อทำตามอย่าง นกที่มีปกติเที่ยวหากินทั้งทางน้ำและทางบก กินปลาติบอยู่เป็นนิตย์ ถูกสาหร่ายพัน

- คอตายเสียแล้ว คนที่อวดตัวว่าเก่ง เลียนแบบผู้มีความชำนาญ มักประสบความวิบัติเสมอ (ขุ.ชา.ทูก.(ไทย) ๒๗/๑๐๗/๙๓)
- วีรกษัตริย์ :** กษัตริย์ผู้กล้า ดั่งคำในอัมพวิสูตร กล่าวถึงพระเจ้าจักรพรรดิว่า มีพระราชบุตรมากกว่า ๑,๐๐๐ องค์ ซึ่งล้วนแต่กล้าหาญมีรูปทรงสมเป็นวีรกษัตริย์สามารถฆ่าปีศาจศัตรูได้ (ที.สี.(ไทย) ๙/๒๕๘/๘๙, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๓/๑๖, ๑๐/๓๔/๑๖, ๑๐/๓๖/๒๐, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๘๑/๖๐, ๑๑/๑๐๖/๗๘, ๑๑/๑๙๙/๑๕๙, ๑๑/๒๐๒/๑๖๔, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๘๔/๔๗๓)
- วีรกะ, กา :** ชื่อกาตัวหนึ่ง เป็นเพื่อนของนกสวิญญู กาทัวนี้มีปกติหากินทั้งทางบกและทางน้ำ ดั่งคำในชาดกที่นางกาเมียของกาสวิญญูไม่เห็นกาสวิญญูกลับมาจึงถามกาว่า วิธิตัวว่า ท่านวีรกะ ท่านเห็นนกชื่อสวิญญูกะ ผัวข้าพเจ้าที่ร้องด้วยเสียงอันไพเราะ มีสร้อยคอสีคล้ายสร้อยคอนกยูงบ้างไหม (ขุ.ชา.ทูก.(ไทย) ๒๗/๑๐๗/๙๓)
- วีรณัตถัมภกะ, ป่าช้า :** ชื่อป่าช้าแห่งหนึ่ง ณ นิคมของชาวอุลูลู ชื่ออุตตรกา ในชุมชนชาวอุลูลูเป็นที่ที่สังคพของนักบวชเปลือยโกรกขัตติยะ ซึ่งตายด้วยโรคคอตีบ ดั่งคำในปาฏิสุตที่กล่าวไว้ว่า โกรกขัตติยะได้ตายด้วยโรคคอตีบ แล้วไปเกิดในหมู่สุรชื่อกาลกัญชิกา ซึ่งต่ำต่อยกว่าหมู่สุรทุกประเภท และคนนำศพนั้นไปทิ้งที่ป่าช้าชื่อวีรณัตถัมภกะ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๗/๘, ๘/๙)
- วีรเถรคาถา :** ภาษิตของพระวีรเถระ, คาถาของพระวีรเถระ ท่านพระวีรเถระกล่าวไว้ว่า พระวีรเถระผู้ฝึกได้ยาก ถูกพระศาสดาผู้ฝึกทรงฝึกแล้ว เป็นผู้สันโดษ ปราศจากความสงสัย ชนะกิเลสได้แล้ว ปราศจากความขนพองสยองเกล้า มีจิตคงที่ ดับสนิทแล้ว (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๘/๓๐๖)
- วีรเถระ, พระ :** ชื่อพระเถระรูปหนึ่ง ชาวกรุงสาวตถิ เป็นลูกของอำมาตย์ ภายหลังออกบวชบรรลอรหัตผล ท่านรูปนี้ บังเกิดในตระกูลอำมาตย์ของพระเจ้าปเสนทิ ในกรุงสาวตถิ คนทั้งหลายขนานนามท่านว่า วีระ ท่านเจริญวัยแล้ว ประกอบด้วยคุณทั้งหลาย มีความสมบูรณ์ด้วยพลและชนะเป็นต้นสมชื่อ เป็นผู้กล้าหาญในสงคราม เมื่อมารดาบิดาจัดหาภรรยาให้ โดยการทำความผูกพัน ก็ได้บุตรคนเดียวเท่านั้น อันเหตุแห่งบุรพกรรมตกเตือนอยู่เห็นโทษในกามทั้งหลายและในสงสารเกิดความสลัดใจ บวชแล้วเพียรพยายามอยู่ ได้เป็นผู้มีปัญญา ๖ ต่อกาลไม่นานเลย ก็ภรรยาเก่า (ของท่าน) ประสงค์จะให้พระเถระสึก พยายามประเล้าประโลม โดยนัยต่าง ๆ ในระหว่าง ๆ วันหนึ่งไปถึงที่ท่านพักในกลางวันเริ่มแสดงมายาหญิง มีเล่ห์มาเป็นต้น ท่านพระวีระคิดว่าหญิงคนนี้เป็นคนโง่แก่หนอ ประสงค์จะประเล้าประโลมเรา อุบายคุณมีความประสงค์ให้เขาสิ้นธุระข้านสะเทือน ด้วยลมปากของลิ้นโรจนนั้น เมื่อจะแสดงความคิดที่ปราศจากกิเลสไม่มีประโยชน์ จึงกล่าวว่า พระวีรเถระผู้ฝึกได้ยาก ถูกพระศาสดาผู้ฝึกทรงฝึกแล้ว เป็นผู้สันโดษ ปราศจากความสงสัย ชนะกิเลสได้แล้ว ปราศจากความขนพองสยองเกล้า มีจิตคงที่ ดับสนิทแล้ว หญิงนั้นฟังคำนั้นแล้ว คิดว่า เมื่อพระเถระผู้เป็นสามีของเรา ปฏิบัติได้เช่นนี้ การอยู่ครองเรือนของเราจะมีประโยชน์อะไร

เกิดความสลดใจ บวชในสำนักนางภิกษุณีทั้งหลาย เป็นผู้มิวิชา ๓ ต่อกาลไม่นาน
เลย (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๘/๓๐๕)

วีราเถรคาถา(ธีราเถรี) : ภาชิตของพระวีราเถรี(ในหนังสือเป็นเขียนเป็นธีราเถรี),คาถาของพระวีระ
พระธีราเถรีอีกรูปหนึ่ง(รับพระพุทธโอวาทแล้วได้กล่าวภาชิตนี้ว่า) ธีราภิกษุณีผู้อบรม
อินทรีย์แล้วด้วยธรรมทั้งหลายที่ทรงไว้ ย่อมชนะมาร พร้อมทั้งเสนามาร แล้วดำรงไว้
ซึ่งกายที่มีในภพสุดท้าย (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๗/๕๕๓)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า มาร หมายถึงกิเลสมาร คำว่า เสนามาร หมายถึง วัตถุ
กาม (ขุ.เถร.อ. (บาลี) ๗/๑๖)

วิริยพละ : กำลังคือความเพียร ,ในวิถิตตสูตร กล่าวถึงวิริยพละไว้ว่าหมายถึงอยู่ปรารถนา
เพียร เพื่อละอกุศลธรรม เพื่อให้กุศลธรรมเกิด มีความเข้มแข็ง มีความบากบั่นมั่นคง
ไม่ทอดธุระในกุศลธรรมทั้งหลายอยู่ ดังคำอสังขตสังยุต กล่าวไว้ว่า ทางที่ให้ถึงอสังขต
ธรรม เป็นอย่างไร คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้เจริญวิริยพละฯลฯ นี้เราเรียกว่าทางที่ให้
ถึงอสังขตธรรมฯลฯ,ในอังคุตตรนิกาย กล่าวไว้ว่า ภิกษุเจริญสุทธาพละ ... เจริญวิริย
พละ ... เจริญสติพละ ... เจริญสมาธิพละ ... เจริญปัญญาพละ... (ส.สพ. (ไทย) ๑๘/
๓๗๗/๔๕๘,อง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๔๐๗/๔๗,๒๐/๔๐๘/๔๗,๒๐/๔๐๙/๔๗,๒๐/๔๑๐/
๔๗,อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๒/๔)

วิริยสมาธิปธานสังขาร:สมาธิที่เกิดจากวิริยะและความเพียรสร้างสรรค์,สมาธิที่เกิดจากวิริยะและความ
เพียรที่มุ่งมั่น หมายถึงความเพียรสร้างสรรค์ ดังคำในอสังขตสังยุต กล่าวไว้ว่า ทางที่ให้
ถึงอสังขตธรรม เป็นอย่างไร คือภิกษุในธรรมวินัยนี้เจริญอุทเทธิบาทที่ประกอบด้วยวิริย
สมาธิปธานสังขารนี้เราเรียกว่าทางที่ให้ถึงอสังขตธรรมฯลฯ,ในอังคุตตรนิกาย อธิบาย
ว่า ภิกษุเจริญอุทเทธิบาทที่ประกอบด้วยฉันทสมาธิปธานสังขาร...เจริญอุทเทธิบาทที่
ประกอบด้วยวิริยสมาธิปธานสังขาร ... เจริญอุทเทธิบาทที่ประกอบด้วยจิตตสมาธิปธาน
สังขาร ... เจริญอุทเทธิบาทที่ประกอบด้วยวิมังสาสมาธิปธานสังขาร ... (ส.สพ. (ไทย)
๑๘/๓๗๗/๔๕๖,๑๘/๓๗๗/๔๕๗,อง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๓๙๘/๔๗,๒๐/๓๙๙/๔๗,๒๐/
๔๐๐/๔๗,๒๐/๔๐๑/๔๗)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า วิริยสมาธิ หมายถึงสมาธิที่เกิดจากวิริยะ ปธานสังขาร
หมายถึงความเพียรที่มุ่งมั่น (ปธาน) คำว่า วิริยสมาธิปธานสังขาร หมายถึงสมาธิที่
เกิดจากวิริยะและความเพียรที่มุ่งมั่น ฉันทสมาธิ จิตตสมาธิ และวิมังสาสมาธิ ก็มี
อรรถาธิบายเช่นเดียวกัน กล่าวคือ วิริยสมาธิ หมายถึงสมาธิที่เกิดจากวิริยะ ปธาน
สังขาร หมายถึงความเพียรที่มุ่งมั่น คำว่า วิริยสมาธิปธานสังขาร หมายถึงสมาธิที่เกิด
จากวิริยะและความเพียรที่มุ่งมั่น หมายถึงความเพียรสร้างสรรค์ (อง.เอกก.อ. (บาลี)
๑/๓๙๘/๔๕๕)

วิริยสัมโพชฌงค์ : ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความเพียร, เป็นข้อที่ ๓ ในสัมโพชฌงค์ ๗ ดังคำ
ในอสังขตสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ทางที่ให้ถึงอสังขตธรรม เป็นอย่างไร คือ
ภิกษุในธรรมวินัยนี้เจริญธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ฯลฯ เจริญวิริยสัมโพชฌงค์ฯลฯ เจริญ

ปิติสัมโพชฌงค์ ฯลฯ เจริญปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ ฯลฯ (ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๗๗/๔๕๘, อ.ง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๔๑๒/๔๘, ๒๐/๔๑๓/๔๘, ๒๐/๔๑๔/๔๘, ๒๐/๔๑๕/๔๘)

วชิรยารัมภกถา : เรื่องการปรารภความเพียร, เป็นข้อที่ ๕ ในกถาวัตถุ ๑๐ คือ อับปิจฉกถา สันตมูฏฐิกถา ปวิเวกกถา อสังสัคคกถา วชิรยารัมภกถา สีลกถา สมาธิกถา ปัญญาภกถา วิมุตติกถา วิมุตติญาณทัสสนกถา ดังคำในทุติยเสขสูตร ที่กล่าวถึงธรรม ๕ เป็นไปเพื่อความไม่เสื่อมแก่ภิกษุผู้เป็นเสขะในข้อที่ ๕ ว่า ภิกษุผู้เป็นเสขะได้กถาเป็นเครื่องขัดเกลาอย่างยิ่ง เป็นสัปปายะแห่งความเป็นไปของจิต คือ อับปิจฉกถา สันตมูฏฐิกถา ปวิเวกกถา อสังสัคคกถา วชิรยารัมภกถา สีลกถา สมาธิกถา ปัญญาภกถา วิมุตติกถา วิมุตติญาณทัสสนกถา ตามความปรารภนา ได้โดยไม่ยาก ได้ไม่ลำบาก ไม่ละการหลีกเร้น ประกอบความสงบใจภายใน นี้เป็นธรรมประการที่ ๕ เป็นไปเพื่อความไม่เสื่อมแก่ภิกษุผู้เป็นเสขะ (อ.ง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๙๐/๑๖๑, ๒๒/๙๗/๑๖๗, อ.ง.ทสก. (ไทย) ๒๓/๖๙/๑๕๒)

วชิรยอินทริย : อินทริยคือความเพียร, เป็นข้อที่ ๒ ในอินทริย ๕ คือ (๑) สัทอินทริย อินทริยคือความเชื่อ (๒) วชิรยอินทริย อินทริยคือความเพียร (๓) สตินทริย อินทริยคือความระลึกได้ (๔) สมาธิอินทริย อินทริยคือความตั้งจิตมั่น (๕) ปัญญาอินทริย อินทริยคือความรู้ทั่วชัด (ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๒๐/๓๑๐) ดังคำในอินทริยสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เจริญสัทอินทริย เจริญวชิรยอินทริย เจริญสตินทริย เจริญสมาธิอินทริย เจริญปัญญาอินทริย ฯลฯ (ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๗๗/๔๕๗, อ.ง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๔๐๒/๔๗, ๒๐/๔๐๓/๔๗, ๒๐/๔๐๔/๔๗, ๒๐/๔๐๕/๔๗, อ.ง.ติก. (ไทย) ๒๐/๑๖๓/๔๐๔)

วชิรยวิสตีวรรค : สงฆ์พวกที่กำหนดจำนวน ๒๐ รูป (ทำอัฏฐานได้) ดังคำในจัมเปยยขันธกะ กล่าวไว้ว่า เรื่องสงฆ์มี ๕ ประเภท คือ (๑) สงฆ์จตุวรรค (กำหนดจำนวน ๔ รูป) (๒) สงฆ์ปัญจวรรค (กำหนดจำนวน ๕ รูป) (๓) สงฆ์ทศวรรค (กำหนดจำนวน ๑๐ รูป) (๔) สงฆ์วิสตีวรรค (กำหนดจำนวน ๒๐ รูป) (๕) สงฆ์อติเรกวิสตีวรรค (กำหนดจำนวนเกิน ๒๐ รูป) (วิ.ม. (ไทย) ๕๓๘๘/๒๗๖) ; ดู วรรค

วชิรยฐาน : การออก เช่น ออกจากฌาน ออกจากอาบัติสังฆาทิเสส เป็นต้น (อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๑๓/๘๘๖, ๔๐/๔๕/๖๖๙, ๔๐/๔๖/๖๗๐, ๔๐/๔๗/๖๗๐, ๔๐/๕๖/๘๒๒, ๔๐/๙๗/๗๕๓, ๔๐/๔๑๗/๒๖๔, ๔๐/๔๑๘/๒๖๕, ๔๐/๔๒๓/๒๗๓, อภิ.ป. (ไทย) ๔๑/๕๒/๓๔๔)

วชิรยฐานมูลกัลลิตสูตตาทิสัตตกะ : พระสูตรว่าด้วยพระสูตร ๗ สูตร มีวชิรยฐานมูลกัลลิตสูตตรเป็นต้น กล่าวคือ วชิรยฐานมูลกัลลิตสูตตร ว่าด้วยการออกและความพร้อมในสมาธิอันเป็นมูล พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า บุคคลผู้ได้ฌาน ๔ จำพวกนี้ คือ (๑) บางคนฉลาดในการออกจากสมาธิ แต่ไม่ฉลาดในความพร้อมในสมาธิ (๒) บางคนฉลาดในความพร้อมในสมาธิ แต่ไม่ฉลาดในการออกจากสมาธิ (๓) บางคนไม่ฉลาดในการออกจากสมาธิ และไม่ฉลาดในความพร้อมในสมาธิ (๔) บางคนฉลาดในการออกจากสมาธิ และฉลาดในความพร้อมในสมาธิ ส่วนอีก ๖ สูตร คือ วชิรยฐานมูลกอารัมมณสูตร วชิรยฐานมูลกโคจรสูตร วชิรยฐานมูลกอธินหารสูตร

วุฒฐานมูลกสักกัจจสูตร วุฒฐานมูลกสาดัจจสูตร วุฒฐานมูลกสัปปายการีสูตร พึงเทียบเคียงกับสูตรที่ ๕-๑๐ ในวรรคนี้ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๖๘๙-๖๙๕/๔๐๑)

วุฒฐานวิธี : กัมมวาจาวิธี ระเบียบเป็นเครื่องออกจากอาบัติ หมายถึงระเบียบวิธีปฏิบัติสำหรับภิกษุผู้จะเปลื้องตนจากอาบัติหนักชั้นสังฆาติเสส, มีทั้งหมด ๔ อย่างคือ ปริวาส มานัต อัพทาน และ ปฏิกัสนา ดังคำในสัมมาวัตตนสูตร ข้อที่ ๘ ว่า (ภิกษุ) ไม่พึงให้ประพติวุฒฐานวิธีเพราะตำแหน่งเดิมนั้น (อง.อภฺรฺก.(ไทย) ๒๓/๙๐/๔๑๙)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า มานัต เป็นชื่อวุฒฐานวิธี คือระเบียบปฏิบัติในการออกจากอาบัติสังฆาติเสส แปลว่า นับ หมายถึงนับ ราตรี ๖ ราตรี ภิกษุผู้ต้องอาบัติสังฆาติเสส ถ้าปกปิดไว้ ต้องอยู่ปริวาสเท่าวันที่ปกปิดก่อน จึงจะขอมานัตได้ แต่ถ้าไม่ได้ปกปิดไว้ สามารถขอมานัตได้ แล้วประพติมานัต ๖ ราตรี คำว่า อัพทาน เป็นชื่อวุฒฐานวิธีที่เป็นขั้นตอนสุดท้าย ภิกษุผู้ประพติมานัตครบ ๖ ราตรีแล้ว ขออัพทานจากสงฆ์ ๒๐ รูป เมื่อสงฆ์สวดอัพทานแล้ว ถือว่าภิกษุผู้ต้องอาบัติสังฆาติเสสนั้นบริสุทธิ์ สมควรอยู่ร่วมกับภิกษุสงฆ์ต่อไป (กข.อ. ๑๗๘-๑๗๙)

คำว่า วุฒฐานวิธี หมายถึงได้แก่วิธีปฏิบัติสำหรับผู้จะเปลื้องตนออกจากอาบัติสังฆาติเสส มี ๔ อย่าง คือ ปริวาส มานัต อัพทาน และปฏิกัสนา (อง.ทุก.อ. (บาลี) ๒/๙๘/๖๓)

วุฒฐานะที่เป็นกามาวจร : การออกที่เป็นกามาวจร (จิต(ปุถุชน) ออกจากร่างไปอุปบัติในกามภูมิ) ดังคำในปฏิฐาน กามาวจรทุกะที่กล่าวไว้ว่า จุติจิตที่ไม่เป็นกามาวจรเป็นปัจจัยแก่อุปตติจิตที่เป็นกามาวจร ภาวังคจิตที่ไม่เป็นกามาวจรเป็นปัจจัยแก่อาวัชชนจิต ชั้นที่ไม่เป็นกามาวจรเป็นปัจจัยแก่วุฒฐานะที่เป็นกามาวจรโดยอนันตรปัจจัย (อภิ.ป.(ไทย) ๔๓/๒๑๒/๕๔๙)

วุฒฐานะที่เป็นปริตตะ : วุฒฐานะที่เป็นปริตตะ คำว่า ปริตตะ หมายถึงกามาวจร ซึ่งเป็นการออกที่เป็นกามาวจร โดยไม่มีปัจจัยอื่นมาคั่น (จิต(ปุถุชน) ออกจากร่างไปอุปบัติในกามภูมิ มีอบายภูมิ ๔ มนุสสภูมิ ๑ เทวภูมิ ๖) ดังคำในปฏิฐาน ปริตตติกะ ที่กล่าวไว้ว่า จุติจิตที่เป็นมหัคคตะเป็นปัจจัยแก่อุปตติจิตที่เป็นปริตตะโดยอนันตรปัจจัย ภาวังคจิตที่เป็นมหัคคตะเป็นปัจจัยแก่อาวัชชนจิตโดยอนันตรปัจจัย ชั้นที่เป็นมหัคคตะเป็นปัจจัยแก่วุฒฐานะที่เป็นปริตตะโดยอนันตรปัจจัย (อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๖๒/๔๓๙)

วุฒฐานะที่เป็นมหัคคตะ : วุฒฐานะที่เป็นรูปาวจร หมายถึงการออกที่เป็นรูปาวจรโดยไม่มีปัจจัยอื่นมาคั่น (จิต) ของผู้มีฌาน ออกจากร่างไปอุปบัติในรูปภูมิ) ดังคำในปฏิฐาน ปริตตติกะ ที่กล่าวไว้ว่า สภาวธรรมที่เป็นปริตตะเป็นปัจจัยแก่สภาวธรรมที่เป็นมหัคคตะโดยอนันตรปัจจัย ได้แก่ จุติจิตที่เป็นปริตตะเป็นปัจจัยแก่อุปตติจิตที่เป็นมหัคคตะโดยอนันตรปัจจัย ชั้นที่เป็นปริตตะเป็นปัจจัยแก่วุฒฐานะที่เป็นมหัคคตะโดยอนันตรปัจจัย (อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๖๑/๔๓๙)

วุฒฐานะที่เป็นรูปาวจร : การออกที่เป็นรูปาวจร โดยไม่มีปัจจัยอื่นมาคั่น (จิต) ของผู้ได้รูปฌาน ออกจากร่างไปอุปบัติในรูปภูมิ) ดังคำในปฏิฐาน รูปาวจรทุกะ ที่กล่าวไว้ว่า สภาวธรรมที่ไม่เป็นรูปาวจรเป็นปัจจัยแก่สภาวธรรมที่เป็นรูปาวจรโดยอนันตรปัจจัย ได้แก่ จุติจิต

ที่ไม่เป็นรูปาวจรเป็นปัจจัยแก่อุปปัตติจิตที่เป็นรูปาวจรโดยอนันตรปัจจัย ชั้นที่ไม่เป็นรูปาวจรเป็นปัจจัยแก่ภูฏฐานะที่เป็นรูปาวจรโดยอนันตรปัจจัย (อภิ.ป.(ไทย) ๔๓/๒๕๑/๕๗๔)

ภูฏฐานะที่เป็นรูปาวจร : การออกที่เป็นรูปาวจร โดยไม่มีปัจจัยอื่นมาค้ำ (จิตของผู้ได้รูปฌาน) ออกจากร่างไปอุปบัติในรูปภูมิ) ดังคำในปฏิฐาน รูปาวจรทุกะ ที่กล่าวไว้ว่า สภาวะธรรมที่ไม่เป็นรูปาวจรเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นรูปาวจรโดยอนันตรปัจจัย ได้แก่ จุตติจิตที่ไม่เป็นรูปาวจรเป็นปัจจัยแก่อุปปัตติจิตที่เป็นรูปาวจรโดยอนันตรปัจจัย ชั้นที่ไม่เป็นรูปาวจรเป็นปัจจัยแก่ภูฏฐานะที่เป็นรูปาวจรโดยอนันตรปัจจัย (อภิ.ป.(ไทย) ๔๓/๒๘๔/๕๙๔)

ภูฏฐานะที่มีปีติ : การออกที่มีปีติคือความอิ่มใจ ดังคำในปฏิฐาน สัปปีติกทุกะ ที่กล่าวไว้ว่า จุตติจิตที่ไม่มีปีติเป็นปัจจัยแก่อุปปัตติจิตที่มีปีติ อาวัชชนจิตเป็นปัจจัยแก่ชั้นที่มีปีติ ชั้นที่ไม่มีปีติเป็นปัจจัยแก่ภูฏฐานะที่มีปีติ (อภิ.ป.(ไทย) ๔๓/๑๕๗/๕๐๖)

ภูฏฐานะที่มีมหัคคตะเป็นอารมณ์ : การออกที่มีรูปฌานเป็นอารมณ์ โดยไม่มีปัจจัยอื่นมาค้ำ ดังคำในปฏิฐาน ปริตตารัมมณตีกะ ที่กล่าวไว้ว่า ภาวังคจิตที่มีปริตตะเป็นอารมณ์เป็นปัจจัยแก่อาวัชชนจิตที่มีมหัคคตะเป็นอารมณ์โดยอนันตรปัจจัย ชั้นที่มีปริตตะเป็นอารมณ์เป็นปัจจัยแก่ภูฏฐานะที่มีมหัคคตะเป็นอารมณ์โดยอนันตรปัจจัย หรือดังคำในปฏิฐาน ปริตตารัมมณตีกะ ที่กล่าวไว้ว่า ผลปัจจเวกขณะเป็นปัจจัยแก่ภูฏฐานะที่มีมหัคคตะเป็นอารมณ์ นิพพานปัจจเวกขณะเป็นปัจจัยแก่ภูฏฐานะที่มีมหัคคตะเป็นอารมณ์ ผลเป็นปัจจัยแก่ภูฏฐานะที่มีมหัคคตะเป็นอารมณ์โดยอนันตรปัจจัย (อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๒๐/๔๗๒,๔๑/๒๒/๔๗๓)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า มหัคคตะ แปลว่า ถึงความเป็นใหญ่ มหัคคตจิต หมายถึงจิตที่ถึงฉานสมาบัติ, อารมณ์ที่ถึงความเป็นใหญ่ขั้นรูปาวจรและอรูปราวจร เพราะมีผลที่สามารถข่มกิเลสได้ และหมายถึง ฉันทะ วิริยะ จิตตะ และปัญญาอันยิ่งใหญ่ (อภิ.สง.อ.(บาลี) ๑๒/๙๒)

ภูฏฐานะที่มีวิตก : การออกที่มีวิตก โดยไม่มีปัจจัยอื่นมาค้ำ ดังคำในปฏิฐาน สวิตกกทุกะ กล่าวไว้ว่า ชั้นที่ไม่มีวิตก ซึ่งเกิดก่อนๆ เป็นปัจจัยแก่ชั้นที่มีวิตกซึ่งเกิดหลัง ๆ โดยอนันตรปัจจัย จุตติจิตที่ไม่มีวิตกเป็นปัจจัยแก่อุปปัตติจิตที่มีวิตก ภาวังคจิตที่ไม่มีวิตกเป็นปัจจัยแก่อาวัชชนจิต ชั้นที่ไม่มีวิตกเป็นปัจจัยแก่ภูฏฐานะที่มีวิตกโดยอนันตรปัจจัย (อภิ.ป.(ไทย) ๔๓/๑๒๓/๔๘๔)

ภูฏฐานะที่มีอดีตธรรมเป็นอารมณ์ : การออกที่มีธรรมที่เป็นอดีตเป็นอารมณ์ ดังคำในปฏิฐาน อตติตารัมมณตีกะ ที่กล่าวไว้ว่า สภาวะธรรมที่มีอนาคตธรรมเป็นอารมณ์เป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่มีอดีตธรรมเป็นอารมณ์โดยอนันตรปัจจัย ได้แก่อิทธิวิธญาณที่มีอนาคตธรรมเป็นอารมณ์เป็นปัจจัยแก่ภูฏฐานะที่มีอดีตธรรมเป็นอารมณ์ (อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๒๗/๕๘๐)

ภูฏฐานะที่ไม่เป็นกามาวจร : การออกที่ไม่ประกอบด้วยกามาวจร โดยไม่มีปัจจัยอื่นมาค้ำ ดังคำในปฏิฐาน กามาวจรทุกะ ที่กล่าวไว้ว่า สภาวะธรรมที่เป็นกามาวจรเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรม

ที่ไม่เป็นกามาวจรโดยอนันตรปัจจัย ได้แก่จิตที่ความเป็นกามาวจรเป็นปัจจัยแก่อุปปัตติ
จิตที่ไม่เป็นกามาวจรอาวัชชนจิตเป็นปัจจัยแก่ขันธที่ไม่เป็นกามาวจรโดยอนันตร
ปัจจัยขันธที่เป็นกามาวจรเป็นปัจจัยแก่ภูฏานะที่ไม่เป็นกามาวจรโดยอนันตรปัจจัย
บริกรรมปฐมฌานเป็นปัจจัยแก่ปฐมฌานโดยอนันตรปัจจัย (อภิ.ป.(ไทย) ๔๓/๒๑๑/
๕๔๙)

ภูฏานะที่ไม่สหคตด้วยสุข : การออกที่ไม่ประกอบด้วยสุข ดังคำในปฏิฐาน สุขสหคตทุกะ ที่กล่าวไว้
ว่า ภาวจิตที่สหคตด้วยสุขเป็นปัจจัยแก่ภาวจิตที่ไม่สหคตด้วยสุข กุศลและ
อกุศลที่สหคตด้วยสุขเป็นปัจจัยแก่ภูฏานะที่ไม่สหคตด้วยสุข กิริยาเป็นปัจจัย
แก่ภูฏานะ ผลเป็นปัจจัยแก่ภูฏานะโดยอนันตรปัจจัย (อภิ.ป.(ไทย) ๔๓/๑๗๑/
๕๑๖)

ภูฏานะที่สหคตด้วยอุเบกขา : การออกที่ประกอบด้วยอุเบกขา ดังคำในปฏิฐาน อุเบกขาสหคต
ทุกะ ที่กล่าวไว้ว่า กุศลและอกุศลที่ไม่สหคตด้วยอุเบกขาเป็นปัจจัยแก่ภูฏานะ
ที่สหคตด้วยอุเบกขา กิริยาเป็นปัจจัยแก่ภูฏานะ ผลเป็นปัจจัยแก่ภูฏานะโดย
อนันตรปัจจัย (อภิ.ป.(ไทย) ๔๓/๑๘๘/๕๓๐)

ภูฏานุปสมมติ : สมมติให้เป็นผู้บวชให้กุลธิดา คือการแต่งตั้งให้ทำหน้าที่เป็นอุปัชฌาย์ ดังคำในภิกขุณี
วิภังค์ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตภูฏานุปสมมติแก่ภิกษุณีผู้มี
พรรษาครบ ๑๒ แล้ว หรือตั้งคำว่า ภิกษุณีผู้ฉลาดสามารถพึงประกาศให้สงฆ์ทราบ
ด้วยญัตติทุติยกรรมวาจาว่า แม่เจ้า ขอสงฆ์จงฟังข้าพเจ้า ภิกษุณีนี้มีพรรษาครบ ๑๒
แล้ว ขอภูฏานุปสมมติต่อสงฆ์ ถ้าสงฆ์พร้อมแล้วพึงให้ภูฏานุปสมมติแก่ภิกษุณีชื่อนี้
ผู้มีพรรษาครบ ๑๒ แล้ว นี่เป็นญัตติ (วิ.ภิกขุณี.(ไทย) ๓/๑๑๔๐/๓๓๕, ๓/๑๑๔๖/
๓๓๙)

ภูฏานุปสมมติ : พระสูตรว่าด้วยฝน สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวัน เทวดาองค์
หนึ่งกราบทูลว่า บรรดาสิ่งที่ยกขึ้น พืชประเสริฐ บรรดาสิ่งที่ตกไป ฝนประเสริฐ
บรรดาสัตว์ที่เดินได้ โคประเสริฐ บรรดาชนผู้พูดได้ บุตรเป็นผู้ประเสริฐ พระผู้มีพระ
ภาคตรัสว่า บรรดาสิ่งที่ยกขึ้น ความรู้ประเสริฐที่สุด บรรดาสิ่งที่ตกไป ความไม่รู้
ประเสริฐที่สุด บรรดาสัตว์ที่เดินได้ พระสงฆ์ประเสริฐที่สุด บรรดาชนผู้พูดได้
พระพุทธเจ้าประเสริฐที่สุด (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๗๔/๘๑)

ภูฏานุปสมมติ : ภูฏานุปสมมติ แปลว่าสมมติการบวช หมายถึงการรับรองให้บวชได้ กรรมชนิดนี้ ภิกษุณี
สงฆ์จะให้แก่ สิกขมานาผู้ศึกษาประพฤติตามธรรม ๖ ข้อ ครบ ๒ ปี ภูฏานุปสมมติถือ
เป็นประกาศนียบัตรรับรองให้ บวชเป็นภิกษุณีได้ ดังคำในภิกขุณีวิภังค์ พระผู้มีพระ
ภาคตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ภิกษุณีสงฆ์ให้ภูฏาน
ุปสมมติแก่สิกขมานาผู้ได้ศึกษาสิกขาในธรรม ๖ ข้อตลอด ๒ ปีแล้ว (วิ.ภิกขุณี.(ไทย) ๓/
๑๐๘๔/๓๐๒)

วุฑฒบุคคล : บุคคลผู้เจริญแล้วหมายถึงผู้ใหญ่,คนมีอายุ ดังคำในภัสสลาตยชาดก พระราชาตรัสถาม
ว่าก็อายุของพวกเจ้ามีประมาณเท่าไรหนอเพื่อนรัก หากพวกเจ้ารู้จักงบอก เจ้าทั้ง ๒

อย่าได้หวั่นไหว จงบอกอายุแก่เรา ตามที่ได้ยินได้ฟังมาจากวุฒิบุคคล หรือจากตำรา (ขุ.ชา.วิสตี.(ไทย) ๒๗/๒๐๕/๕๐๕)

วุฒตปัพพชิตสมุณาเถรีคาถา: ภาษิตของพระสมุณาเถรีผู้บวชเมื่อแก่, คาถาของพระสมุณาเถรีผู้บวชเมื่อแก่ ท่านพระสมุณาเถรีผู้บวชเมื่อแก่รับพระพุทธโอวาทแล้วได้กล่าวว่า สมุณาผู้เฒ่า เธอจงใช้ท่อนผ้าทำจีวรนุ่งห่ม แล้วพักผ่อนตามสบายเถิด เพราะเธอมีโรคะสงบระงับแล้ว เป็นผู้เย็น ดับสนิทแล้ว (ขุ.เถรี.(ไทย) ๒๖/๑๖/๕๕๖)

วุฒตปัพพชิตสูตร (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยภิกษุผู้บวชเมื่อแก่ (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ธรรมที่หาได้ยากในภิกษุผู้บวชเมื่อแก่ ๕ คือ (๑) เป็นผู้ละเอียด (๒) เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยมารยาท (๓) เป็นพหูสูต (๔) เป็นธรรมกถึก (๕) เป็นวินัยธร (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๕๙/๑๐๘)

วุฒตปัพพชิตสูตร (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยภิกษุผู้บวชเมื่อแก่ (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมที่หาได้ยากในภิกษุผู้บวชเมื่อแก่ ๕ คือ (๑) เป็นผู้ว่าง่าย (๒) เป็นผู้คงแก่เรียน (๓) เป็นผู้รับคำพร่ำสอนโดยเคารพ (๔) เป็นธรรมกถึก (๕) เป็นวินัยธร (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๖๐/๑๐๙)

วุฒตปั : ความเจริญ, ดังคำในวุฒตสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลายวุฒต ๓ ประการ คือ (๑) สัทธาวิมุติ (ความเจริญด้วยศรัทธา) (๒) สีลวิมุติ (ความเจริญด้วยศีล) (๓) ปัญญาวิมุติ (ความเจริญด้วยปัญญา) (อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๑๔๐/๓๘๗) ; ธรรมเป็นเครื่องเจริญ, ธรรมเป็นเหตุให้ถึงความเจริญ มี ๔ อย่างคือ (๑) สปัริสสังเสวะ คบหาสัตบุรุษ (๒) สัทธัมมัสสวนะ ฟังสัทธรรม (๓) โยนิโสมนสิการ ทำในใจโดยแยบคาย (๔) อัมมานอัมมปฏิบัติ ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม, เรียกและเขียนเป็นวุฒต บ้างวุฒตธรรม บ้าง วุฒตธรรม บ้าง, ในบาลีเรียกว่า ธรรมที่เป็นไปเพื่อปัญญาวิมุติหรือ ปัญญาวิมุติ คือเพื่อความเจริญแห่งปัญญา (อง.จตุก.(ไทย) ๒๑/๒๔๘/๓๖๘)

วุฒตวิษะ, ภิกษุ : ชื่อภิกษุที่เป็นอุปัฏฐากของพระพุทธเจ้าพระนามว่ากกุสันธะ ดังคำในมหาปทานสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า พระกกุสันธพุทธเจ้ามีภิกษุวิษะ เป็นอุปัฏฐาก เป็นอัครอุปัฏฐาก (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๑/๒๕๔๘)

วุฒตสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นไปเพื่อความเจริญ พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า โทษมงคล ๗ ทำให้เกิดความเจริญ ไม่มีความเสื่อม (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๒๑๘/๑๔๙)

วุฒตสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยวุฒต พระผู้มีพระภาคตรัสว่า วุฒต ๓ คือ (๑) สัทธาวิมุติ เจริญด้วยศรัทธา (๒) สีลวิมุติ เจริญด้วยศีล (๓) ปัญญาวิมุติ เจริญด้วยปัญญา (อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๑๔๐/๓๘๗)

เวณสสูตร : พระสูตรว่าด้วยปริพาชกชื่อเวณส พระผู้มีพระภาคทรงแสดงพระสูตรมีลักษณะเป็นการสนทนาแบบถาม-ตอบแก่เวณสปริพาชก ณ วัดพระเชตุวัน เขตกรุงสวตถิ เพราะทรงปรารถนาคำอุทานของเขาซึ่งทำให้เปล่งอุทานให้พระองค์ได้ยิน เวณสปริพาชกเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ได้สนทนากับพระองค์พอสมควรแล้วก็ได้เปล่งอุทานขึ้นว่า นี่เป็นวาระสูงสุด พระผู้มีพระภาคตรัสถามความหมายของ

วรรณะสูงสุด เขาก็ทูลแต่คำเดิม พระองค์จึงตรัสเปรียบเทียบว่าเวณสปริพาชกใช้คำพูดเลื่อนลอย เหมือนชายหนุ่มรักหญิงงามแต่ไม่รู้ว่าเป็นนางกษัตริย์ นางพราหมณี นางแพศย์ หรือนางศูทรไม่รู้จักชื่อตระกูล ลักษณะและที่อยู่ ในที่สุดเขาก็ยอมอธิบาย ถวายว่า หมายถึงอิตตาที่ยั่งยืน(เป็นอมตะ) หลังจากตายแล้ว มีวรรณะเหมือนแก้วไพฑูรย์อันงามตามธรรมชาติ บริสุทธิ์ แปรดเหลี่ยม ที่นายช่างเจียรระโนอย่างดีแล้ววางไว้ที่ผ้ากัมพลเหลือง ส่องแสงสว่างเป็นประกาย พระผู้มีพระภาคได้ทรงแสดงสิ่งที่ส่องสว่างกว่านั้น คือ หิงห้อย ประทีปน้ำมัน กองไฟใหญ่ ดาวประกายพรึก ดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์ เทวดาผู้มีแสงสว่างกว่าดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ โดยทรงชี้ให้เห็นว่า แต่ละอย่างล้วนส่องแสงสว่างยิ่งกว่าวรรณะที่เขากล่าวถึง จากนั้นได้ตรัสถึงกามคุณ ๕ กามสุข และความสุขอันเลิศกว่ากามสุข เวณสปริพาชกทูลว่า ตรัสดีแล้ว แต่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เป็นการยากที่เวณสปริพาชกจะรู้จักความสุขอันเลิศกว่ากามสุข มีเพียงพระอรหันตชินาสพเท่านั้นที่จะรู้ได้ เวณสปริพาชกได้ฟังเช่นนั้นก็โกรธ จึงกล่าวหาพระองค์ว่า ตรัสถึงพระอรหันตชินาสพโดยไม่รู้จริง พระองค์จึงตรัสทำทนายให้เขาเข้ามาปฏิบัติตามคำสั่งสอนของพระองค์แล้วจะรู้ เมื่อพระผู้มีพระภาคได้ตรัสพระภาษิตนี้แล้ว เวณสปริพาชกมีใจยินดีชื่นชมพระภาษิตของพระองค์ พร้อมกับประกาศตนเป็นอุบาสกผู้ถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะจนตลอดชีวิต (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๗๘/๓๓๑)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สุขอันเลิศกว่ากาม หมายถึงนิพพาน (ม.ม.อ.(บาลี) ๒/๒๘๐/๒๐๒)

เวณสสะ, ปริพาชก : ชื่อปริพาชกคนหนึ่ง ชาวกรุงสาวัตถี เป็นผู้ได้สนทนากับพระผู้มีพระภาคในเรื่องวรรณะ ๒ ดังคำในเวณสสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า กัจจนะ ทำไมท่านจึงกล่าวอย่างนี้ว่า นี่เป็นวรรณะสูงสุด นี่เป็นวรรณะสูงสุด วรรณะสูงสุดนั้นเป็นอย่างไร เวณสปริพาชกทูลตอบว่า ข้าแต่ท่านพระโคตม วรรณะใดไม่มีวรรณะอื่นยิ่งกว่า หรือประณีตกว่า วรรณะนั้นเป็นวรรณะสูงสุด หลังจบการสนทนาแล้ว ปริพาชกชื่อเวณสสะแสดงตนเป็นอุบาสก(ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๗๘/๓๓๑)

เวคหิงคะ, นิคม : ชื่อสถานที่เมืองโบราณ ซึ่งเป็นนิคมมั่งคั่ง อุดมสมบูรณ์ มีคนมาก มีพลเมืองหนาแน่น สมัยพระพุทธเจ้านามว่ากัสสปะเคยประทับอยู่ มีปรากฏอยู่ในแคว้นโกศล ดังคำในขุททกสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อานนทฺ์ เรื่องเคยมีมาแล้ว ณ สถานที่แห่งนี้มีนิคมชื่อเวคหิงคะ เป็นนิคมมั่งคั่ง อุดมสมบูรณ์ มีประชากรมาก มีพลเมืองหนาแน่น พระผู้มีพระภาคพระนามว่ากัสสปะ ผู้เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงอาศัยเวคหิงคะนิคมอยู่ ได้ยินว่าที่นี่เคยเป็นอารามของพระผู้มีพระภาคพระนามว่ากัสสปะ พระองค์นั้นมาก่อน ได้ยินว่าพระผู้มีพระภาคพระนามว่ากัสสปะผู้เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าประทับนั่งตรัสสอนภิกษุสงฆ์ ณ ที่นี้ (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๘๒/๓๓๗)

เวณสสะ : เทพหมู่หนึ่งที่เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคและภิกษุสงฆ์ที่ป่ามหาวัน เขตกรุงกบิลพัสดุ์ เมื่อคราวประชุมใหญ่ของเหล่าเทวดา มีปรากฏในมหาสมยสูตร ดังคำว่า เทพอีก (๑๐

หมู่) คือ สุกกะ กรมหะ อรุณะ เวณนสะ โอทาทคัยหะผู้เป็นหัวหน้า วิจักขณะ สทามัตตะ ทารคชะ มิสสะกะผู้มียศ และปชุนนเทวราชผู้บันดาลฝนให้ตกทั่วทุกทิศก็มา (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๔๐/๒๖๙)

เวจกุกุฏ : ส้วมพระ หมายถึงสถานที่ถ่ายปัสสาวะอุจจาระของพระสงฆ์ เรียกสั้นๆ เวจ ในที่นี้กล่าวถึงสถานที่ปลดทุกข์ของพระพุทธเจ้า ดังคำที่พระเวจกทหายกเถระ เมื่อกล่าวอดีตชาติของตนว่า ข้าพเจ้าเลื่อมใส ได้ถวายเวจกุกุฏหลังหนึ่งด้วยมือของตน แต่พระผู้มีพระภาคพระนามว่าวิปัสสี ผู้เจริญที่สุดในโลก ผู้คงที่ เพราะถวายเวจกุกุฏนั้น ทำให้ไม่พบทุกข์เลย และได้บรรลุนิพพานเป็นที่สิ้นอาสวะ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๓/๒๑๘,๓๓/๑๔/๒๑๘,๓๓/๑๕/๒๑๘)

เวจกทหายกเถรปราบทาน : ประวัตินอดีตชาติของพระเวจกทหายกเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติที่ ๙๑ ท่านได้ถวายเวจกุกุฏแด่พระพุทธเจ้าพระนามว่าวิปัสสี เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านไม่ได้พบทุกข์เลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุนิพพาน ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๓/๒๑๘)

เวชยันตปราสาท : ปราสาทชื่อเวชยันต ของท้าวสักกเทวราช ขึ้นดาวดึงส์ สูง ๑๐๐ ชั้น แต่ละชั้นมีกุฎาคารเรือนยอด ๗๐๐ หลัง แต่ละหลังมีนางอัปสร ๗ องค์ และนางเทพอัปสรแต่ละองค์ มีเทพธิดาบ่าเรือ ๗ องค์ ดังคำในจุฬัตถมหาสังขยสูตรที่ท้าวสักกเทวราชแก่พระมหาโมคคัลลานเถระว่า สงครามระหว่างเทวดากับอสูรได้ประชิดกันแล้ว ในสงครามนั้นพวกเทวดาชนะ พวกอสูรแพ้ ข้าพเจ้าชนะ เทวาสูรสงครามเสร็จสิ้นแล้ว กลับจากสงครามนั้นแล้วได้สร้างเวชยันตปราสาท เวชยันตปราสาทมี ๑๐๐ ชั้น ในชั้นหนึ่งๆ มีกุฎาคาร(เรือนยอด) ๗๐๐ หลัง ในกุฎาคารหลังหนึ่งๆ มีนางอัปสร ๗ องค์ นางอัปสรองค์หนึ่งๆ มีเทพธิดาบ่าเรือ ๗ องค์,ในอภิขมานเปตวัตถุ กล่าวว่า เป็นสถานที่รื่นรมย์ของคนที่ทำบุญไว้ตายแล้วในสุคติโลกสวรรค์,ในทศตยัสกนมัสนสูตร กล่าวไว้ว่า ท้าวสักกะจอมเทพขณะเสด็จลงมาจากเวชยันตปราสาท ทรงประนมมือบอมน้อมพระผู้มีพระภาคอยู่ , ในมหาโมคคัลลานเถรคาถา กล่าวถึงพระมหาโมคคัลลานเถระทำให้เวชยันตปราสาทไหวไวดอนหนึ่งว่า ภิกษุใดมีพลังฤทธิ์กล้าแข็ง ได้ทำเวชยันตปราสาทให้ไหวด้วยปลายนิ้วเท้า ทั้งทำเทพทั้งหลายให้สลดใจ ดังคำในวิจรุชาดกที่ปุณณกัณษ์ทูลว่า ขอทูลเชิญพระองค์ทอดพระเนตรสวนสวรรค์ คือ ปารุสกัน จิตรลดาวัน มิสกวัน นันทวัน และเวชยันตปราสาทที่ธรรมชาติได้เนรมิตไว้ในแก้วมณีดวงนี้ (ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๓๙๒/๔๒๓,ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๖๔/๓๘๔,๑๕/๒๖๖/๓๘๘,ขุ.เปต.(ไทย) ๒๖/๔๐๒/๒๓๑,๒๖/๔๐๒/๒๓๑,ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๔๒๓/๔๐๔)

เวชยันตราชรถ :รถประจำพระองค์ของพระเจ้ามหาสุทิสสนะ ดังคำในมหาสุทิสสนสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อานนท พระเจ้ามหาสุทิสสนะทรงมีเมืองขึ้น ๘๔,๐๐๐ เมือง มีกรุงกุสาวดีราชธานีเป็นเมืองหลวง ฯลฯ มีเวชยันตราชรถเป็นรถพระที่นั่ง, ราชรถที่เรา (หมายถึงพระเจ้ามหาสุทิสสนะ) ใช้คันเดียวเท่านั้น คือเวชยันตราชรถ, ในโคมยปิณฑสูตร กล่าวถึงพระกษัตริย์แห่งกรุงกุสาวดี ทรงเวชยันตราชรถ ดังคำว่า มีรถทรง ๘๔,๐๐๐ คันมีเครื่องประดับทำด้วยทอง มีธงทำด้วยทอง คลุมด้วยข่ายทอง มีเวชยัน

ตราครุฑเป็นประธาน บรรดาราชาครุฑ ๘๔,๐๐๐ คันทันนั้น ราชาครุฑที่เราทรงในสมัยนั้นมี คันทันเดียวเท่านั้น คือเวษยันตราชาครุฑ, ในคฤตติลวิมาน กล่าวไว้ว่า ท้าวสักกเทวราชรับสั่ง ให้มาตลีเทพสารธินำเวษยันตราชาครุฑลงมารับคฤตติลาจารย์ไปยังเทวโลกเพื่อให้ดีดพิณ ถวาย, ในชาดก กล่าวถึงมาตลีเป็นคนขับเวษยันตราชาครุฑ ดังคำว่า มาตลีเทพสารธิดำ ขึ้นสู่เวษยันตราชาครุฑอันรุ่งเรือง เช่นกับเครื่องอุปกรณ์ มีหงอนอันสำเร็จด้วยทอง ชมพูนุท โชติช่วงดุจดวงตะวัน ประดับตบแต่งอย่างงดงาม(ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๖๓/๑๙๕,๑๐/๒๖๖/๑๙๘,๑๐/๒๖๗/๑๙๙,๑๐/๒๖๘/๒๐๑, ส.ช.(ไทย) ๑๓/๙๖/๑๘๕, ชุ. วิ.(ไทย) ๒๖/๓๒๘/๕๓, ชุ.ชา.อสีตี.(ไทย) ๒๘/๒๗๕/๑๓๑) ; บางแห่งเขียน **เวษยันตราชาครุฑ** ก็มี

เวณฐทีปกะ : ชื่อเมืองหนึ่งใน ๑๐ เมืองที่มากกรุงกุสินารา เพื่อขอพระบรมสารีริกธาตุไปบูชา เมื่อได้รับแบ่งแล้ว ก็นำพระบรมสารีริกธาตุและทำการฉลองที่เมืองของตน ดังคำว่า พรหมณ์ผู้ครองกรุงเวณฐทีปกะ ได้สดับว่า พระผู้มีพระภาคปรินิพพาน ในกรุงกุสินารา จึงส่งทูตไปถึงพวกเจ้ามัลละผู้ครองกรุงกุสินารา, พรหมณ์ผู้ครองกรุงเวณฐทีปกะ สร้างพระสถูปบรรจุพระบรมสารีริกธาตุและทำการฉลองในกรุงเวณฐทีปกะ, ในการแบ่งพระบรมสารีริกธาตุ ในพุทธวงศ์ กล่าวว่า เมืองเวณฐทีปกะได้รับพระบรมสารีริกธาตุทะนานหนึ่ง ดังคำว่า ทะนานหนึ่งอยู่ที่กรุงเวณฐทีปกะ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๓๖/๑๓๗,๑๐/๒๓๙/๑๓๙, ชุ.พุทฺธ.(ไทย) ๓๓/๓/๗๒๔)

เวณฐทีปเทพบุตร : ชื่อเทพบุตรองค์หนึ่ง ในบรรดาเทพบุตรผู้เป็นสาวกของเดียรถีย์ต่าง ๆ เทพบุตรองค์นี้ได้เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาค ที่พระเชตวันทูลถามปัญหา ดังคำว่า พวกเทพบุตรผู้เป็นสาวกของเดียรถีย์ต่างๆเป็นจำนวนมาก คืออสมเทพบุตร สหสิเทพบุตร นิกเทพบุตร อาโกฏกเทพบุตร เวณฐทีปเทพบุตร มาณวคามิยเทพบุตร มีวรรณะงดงามยิ่งนัก เปล่งรัศมีให้สว่างทั่วพระเวฬุวันเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ และผู้นี้ได้กล่าวคำว่า ในกาลไหนๆ สุนัขจิ้งจอกสัตว์เล็กๆ ชั้นเลว จะแสดงจริตกริยาให้เสมอราชสีห์ไม่ได้เลย ครูของหมู่คณะเป็นคนเปลือย มักพูดคำเท็จ มีพฤติกรรมน่าน่าระแวงสงสัย จะเทียบกับสัตว์บุรุษไม่ได้เลย ภายหลังถูกมารเข้าสิงได้ทูลถามอีกว่า สัตว์เหล่าใดประกอบด้วยการกีดกันบาปด้วยตบะ รักษาความสงบสงัด ดิตอยู่ในรูป เพลิดเพลินในเทวโลก สัตว์เหล่านั้นชื่อว่าสั่งสอนโดยชอบเพื่อปรโลกโดยแท้ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า รูปใดๆ จะอยู่ในโลกนี้หรือโลกหน้า และแม้จะอยู่ในอากาศมีรัศมีรุ่งเรืองก็ตามที่นมุจิมาร รูปทั้งหมดนั้นท่านก็สรรเสริญแล้ววางดักไว้ เหมือนบุคคลใช้เหยื่อล่อฆ่าปลา ฉะนั้น (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๑๑/๑๒๔)

เวณฐทีปบุตร : พระสูตรว่าด้วยเวณฐทีปบุตร สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตวัน เวณฐทีปบุตรกราบทูลว่า ชนที่นั่นใกล้พระสุคต มอบตนไว้ในศาสนา ไม่ประมาทตามศึกษาอยู่ ย่อมจะถึงความสุขได้ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ผู้เพ่งพินิจ ตามศึกษาในบทคำสอนของเรา ไม่ประมาท ย่อมไม่ไปสู่อำนาจของมัจจุราช (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๙๓/๑๐๐)

- เวณฺณชฺ :** ชื่อเทพองค์หนึ่งผู้เป็นคนรับใช้ของท้าวมหาหาราชทั้ง ๔ อยู่ในพวกเทพผู้มีมายุ มีชื่อปรากฏในคราวประชุมใหญ่ของเทวดา ที่เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคและภิกษุสงฆ์ที่ป่ามหาวัน เขตกรุงกบิลพัสดุ์ ดังคำว่า พวกผู้รับใช้ของท้าวจาตุมหาราชเหล่านั้น เป็นพวกมีมายุ หลอกหลวง โอ้อวดก็มาด้วย พวกผู้รับใช้ที่มีมายุ คือ อุกุณฺณชฺ เวณฺณชฺ วิภู วิกฺกษะ จันทนะ กามเสฏฺฐะ กิณฺณชฺณชฺและนิชฺณชฺก็มาด้วย (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๓๗/๒๖๕)
- เวณฺชฺเทพบุตร :** ชื่อเทพองค์หนึ่งที่เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาค ณ เขตวัน และทูลถามปัญหาว่า ชนเหล่าใดนั่งใกล้พระสุคตมอตนไว้ในศาสนาของพระโคตม ไม่ประมาท ตามศึกษาอยู่ ชนเหล่านั้นถึงความสุขแล้วจริง พระผู้มีพระภาคตรัสว่า (เวณฺชฺ) ชนเหล่าใดเป็นผู้ฟังพินิจ ตามศึกษาในบทคำสอนที่เรากล่าวไว้แล้ว ชนเหล่านั้นไม่ประมาทตลอดเวลา ไม่พึงไปสู่อำนาจแห่งมัจจุ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๙๓/๑๐๐)
- เวณฺชฺ :** ชื่อเทพหมู่หนึ่ง ในบรรดาเทพ ๑๐ หมู่ที่เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคและภิกษุสงฆ์ที่ป่ามหาวัน เขตกรุงกบิลพัสดุ์ ดังคำว่า เทพ (๑๐ หมู่) คือ เวณฺชฺ สหสิ และเทพ ๒ หมู่ คือ อสมะ และยมะก็มา เทพผู้อาศัยพระจันทร์ มีพระจันทร์นำหน้ามา เทพผู้อาศัยพระอาทิตย์ มีพระอาทิตย์นำหน้ามา เทพพวกมันทวลาหะ มีพระนักษัตรนำหน้ามา พระอินทร์ผู้เป็นท้าวสักกะ ผู้เป็นท้าวบูรินทะ ท้าววาสะ ประเสริฐกว่าเหล่าเทพวสุ ก็มา (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๔๐/๒๖๗)
- เวตตรณีนรก :** ชื่อนรกแห่งหนึ่ง มีปรากฏในสถานที่พญามปครอง ในยมโลก ดังคำใน สรณมิกชาดก ที่พระราชาตรัสแก่ท้าวสักกะว่า เราและชาวชนบทก็ดี ลูกเมียและหมู่สหายก็ดี จะต้องตกเวตตรณีนรกของพญามกก็ตามที เราไม่ควรจะฆ่าผู้ที่ให้ชีวิตแก่เราเลย(ชฺ.ชา.เตรสก.(ไทย) ๒๗/๑๔๗/๔๒๑,๒๗/๑๔๘/๔๒๑)
- เวท :** 1. ญาณ ๔ คือโสดาปัตติมรรค,สกทาคามิมรรค,อนาคามิมรรค,อรหัตตมรรค ดังคำในมหาวรรคที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า พราหมณ์ใด ลอยบาปธรรมเสีย ไม่ทวาดผู้อื่นว่า หี หี ไม่มีกิเลสดูจนน้ำฝาด สำรวมตนเรียนจบพระเวท อยู่จบพรหมจรรย์ หรือดั่งคำที่พรหมายุพราหมณ์ได้ทูลถามพระผู้มีพระภาค ด้วยคาถาว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ บุคคลเป็นพราหมณ์ได้อย่างไร เป็นผู้จบเวท ได้อย่างไร เป็นผู้วิวิชา ๓ได้อย่างไร บัณฑิตเรียกบุคคลผู้มีความสวัสดีว่า อะไร (วิ.ม.(ไทย) ๔/๔/๗,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๙๓/๔๘๗)
2. คำว่า เวท หมายถึงเวท ๕ ดังคำในสกลิกสูตร เทวดาตนหนึ่งกล่าวว่า พราหมณ์ทั้งหลาย ผู้ทรงเวททั้ง ๕ มีตบะ ประพฤติธรรมอยู่อย่างสม่ำเสมอตั้ง ๑๐๐ ปี แต่จิตของพราหมณ์เหล่านั้นก็ไม่หลุดพ้นโดยชอบ เพราะพราหมณ์เหล่านั้นมีสภาพจิตต่ำ จึงไม่ถึงจุดจบ๓(แห่งความตาย) (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๓๘/๕๓) อีกนัยหนึ่ง หมายถึงไตรเพท ที่เรียกกันว่า เวท ๓ ประการ คือฤคเวท,ยชุรเวท,สามเวท
- คำนี้มีปรากฏในพระไตรปิฎกหลายแห่ง เช่น ส.ส.(ไทย) ๑๕/๓๘/๕๓,ส.ส.พ.(ไทย) ๑๘/๑๐๓/๑๑๔,๑๘/๒๒๘/๒๑๘,๑๘/๒๕๑/๒๗๒,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๕/๒๕๕๒,ชฺ.อิตติ.(ไทย) ๒๕/๖๓/๔๑๙)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า จบเวท หมายถึงบรรลุนิพพานด้วยเวทกล่าวคือมัคคญาณทั้ง ๔ (โสดาปัตติมัคคญาณ สกทาคามิมัคค ญาณ สกทาคามิมัคคญาณ อนาคามิมัคคญาณ อรหัตตมัคคญาณ) (ขุ.อ. (บาลี) ๔/๕๗)

คำว่า เวททั้ง ๕ ได้แก่ พระเวท ๕ คือ (๑) อิรุเวทหรือฤคเวท (๒) ยชุรเวท (๓) สามเวท (๔) อาถรรพเวท(๕) อิติहाสะ (ส.ส.อ. (บาลี) ๑/๓๘/๗๘, ส.ฎีกา (บาลี) ๑/๓๘/๑๒๓) อีกนัยหนึ่ง คำว่า เวท หมายถึงคัมภีร์ ๓ ข้างต้น คือ ฤคเวท(อิรุเวท) ยชุรเวท และสามเวท(ส่วนอาถรรพเวท ปรากฏ ภายหลังจากการปรากฏของพระสูตรนี้) (ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๓๘๓/๒๖๒, ที.ส.อ. (บาลี) ๑/๒๕๖/๒๒๒)

เวทคุ : สมัญญาภิกษุ,ชื่อของภิกษุ หมายถึงภิกษุผู้รู้แจ้งบาปอกุศลธรรม,ถึงที่สุดแห่งความรู้ทั้งหลาย ดังคำพระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุนี้เรียกว่า สมณะบ้าง พราหมณ์บ้าง นหาคะบ้าง เวทคุบ้าง โสตติยะบ้าง อริยะบ้าง อรหันต์บ้าง,ในมหาอัสสปุรสูตรอธิบายความหมายไว้ว่า ภิกษุชื่อว่าเวทคุ เป็นอย่างไร คือบาปอกุศลธรรม ที่ก่อให้เกิดความเศร้าหมอง นำไปเกิดในภพใหม่ มีความกระวนกระวาย มีวิบากเป็นทุกข์ ให้มีชาติ ชรา มรณะต่อไป ภิกษุนั้นรู้แจ้งแล้วภิกษุชื่อว่าเวทคุเป็น อย่างนี้, ในเวทคุสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย บุคคลชื่อว่าเวทคุ เพราะรู้ธรรม ๗ ประการ คือ ๑.สักกายทิฎฐิ ๒. วิจิกิจฉา ๓. สิลัพพตปรามาส ๔.ราคะ ๕. โทสะ ๖.โมหะ ๗.มานะ,ในมหานิทเทสอธิบายว่า ชื่อว่าเวทคุ เพราะถึงที่สุดแห่งความรู้ทั้งหลาย ชื่อว่าเวทคุ เพราะถึงที่สุดด้วยความรู้ทั้งหลาย ชื่อว่าเวทคุ เพราะรู้แจ้งธรรม ๗ ประการ คือ ๑.เป็นผู้รู้แจ้งสักกายทิฎฐิ ๒. เป็นผู้รู้แจ้งวิจิกิจฉา ๓. เป็นผู้รู้แจ้งสิลัพพตปรามาส ๔.เป็นผู้รู้แจ้งราคะ ๕. เป็นผู้รู้แจ้งโทสะ ๖. เป็นผู้รู้แจ้งโมหะ ๗. เป็นผู้รู้แจ้งมานะ (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๓๔/๔๖๒,อง.สตตก.(ไทย) ๒๓/๘๕/๔๑๐,๒๓/๙๐/๑๘๒,ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๒๗/๑๑๓)

เวทคุสูตร : พระสูตรว่าด้วยเหตุให้ได้ชื่อว่าเวทคุ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคลได้ชื่อว่าเวทคุ เพราะรู้ธรรม ๗ คือ (๑) สักกายทิฎฐิ (๒) วิจิกิจฉา (๓) สิลัพพตปรามาส (๔) ราคะ (๕) โทสะ (๖) โมหะ (๗) มานะ (อง.สตตก.(ไทย) ๒๓/๙๐/๑๘๒)

เวทนา : การเสวยอารมณ์,ความรู้สึก, เป็นข้อหนึ่งในปัจฉยาการ ๑๒,ข้อที่ ๒ ในอุปาทานชั้นที่ ๕ ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ดังคำว่า เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี,หรือตั้งคำในมหาปทานสูตรที่พระโพธิสัตว์ดำริว่า เพราะทรงมนสิการโดยแยบคายจึงได้ทรงรู้แจ้งด้วยพระปัญญาว่า เมื่อเวทนา(ความรู้สึก)มี ตัณหาจึงมี เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี,ในบางครั้ง คำว่า เวทนา อยู่ท้ายคำอื่น หมายถึง เวทนา ๓ อย่าง คือ ๑. สุขเวทนา(ความรู้สึกสุข) ๒. ทุกขเวทนา(ความรู้สึกทุกข์) ๓.อทุกขมสุขเวทนา (ความรู้สึกไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุข) (วิ.ม.(ไทย) ๔/๑/๒, ๔/๑/๓, ๔/๒/๔, ๔/๓/๕, ๔/๓/๖,๙/๑๔๔/๔๕,ที.ม.(ไทย) ๑๐/๕๗/๓๒,๑๐/๕๘/๓๓,๑๐/๖๐/๓๔,๑๐/๖๑/๓๕,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๘๐/๕๙,๑๑/๑๐๙/๘๐,๑๑/๑๙๖/๑๕๘,๑๑/๓๐๕/๒๖๖)

เวทนา ๑ : ความรู้สึก, ความเสวยอารมณ์ ที่เรียกว่าเวทนา ๑ เพราะเป็นองค์ธรรมแต่ละวาระ แต่ละส่วน เช่น ผัสสะ ๑ เวทนา ๑ สัญญา ๑ เจตนา ๑ จิต ๑ เวทนาชั้น ๑ สัญญา ชั้น ๑ สังขารชั้น ๑ วิญญาณชั้น ๑ มนายตนะ ๑ มนินทรีย์ ๑ มโนวิญญาณ ชาติ ๑ ธรรมายตนะ ๑ และอัมมชาติ ๑ ดังคำในอัมมสังคณี กุศลบท กามาวจรกุศลจิต ดวงที่ ๑ โภกฐาสวาร อธิบายไว้ว่า ความสำราญทางใจ ความสุขทางใจ ความเสวย อารมณ์ที่สำราญเป็นสุข อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สำราญเป็นสุข อัน เกิดแต่เจโตสัมผัสในสมัยนั้น นี้ชื่อว่าเวทนา ๑ (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๕๘/๓๘, ๓๔/๑๐๘/ ๔๗)

เวทนา ๒ : ความรู้สึก, การเสวยอารมณ์ทางอายตนะ ๖ อันได้แก่ ๑. จักขุสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาที่เกิดจากสัมผัสทางตา) ๒. โสตสัมผัสสชาเวทนา(เวทนาที่เกิดจากสัมผัสทาง หู) ๓. ฆานสัมผัสสชาเวทนา(เวทนาที่เกิดจากสัมผัสทางจมูก) ๔. ชิวหาสัมผัสสชา เวทนา(เวทนาที่เกิดจากสัมผัสทางลิ้น) ๕. กายสัมผัสสชาเวทนา(เวทนาที่เกิดจาก สัมผัสทางกาย) ๖. มโนสัมผัสสชาเวทนา(เวทนาที่เกิดจากสัมผัสทางใจ) (ม.ม.(ไทย) ๑๒/๘๗/๘๒)

เวทนามัมมัญฐาน : กัมมัญฐานที่ประกอบด้วยเวทนา หมายถึงกัมมัญฐานที่ประกอบด้วยโสมนัสเวทนา โทมณัสเวทนา และอุเบกขาเวทนา ดังหัวข้อธรรมที่กล่าวไว้ในลักกปัญหสูตรตอนหนึ่ง ในเรื่องเวทนามัมมัญฐาน พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า จอมเทพ เรากล่าวโสมนัสไว้ ๒ อย่างคือ โสมนัสที่ควรเสพและโสมนัสที่ไม่ควรเสพ กล่าวโทมนัสไว้ ๒ อย่าง คือ โทมณัสที่ควรเสพและโทมนัสที่ไม่ควรเสพ และกล่าวอุเบกขาไว้ ๒ อย่าง คือ อุเบกขาที่ควรเสพและอุเบกขาที่ไม่ควรเสพ,เมื่ออธิบายเกี่ยวกับเวทนามัมมัญฐานที่พระ ผู้มีพระภาคตรัสแก่ท้าวสักกะสรุปความได้ว่า บรรดาโสมนัส ๒ อย่างนั้น โสมนัสใด บุคคลรู้ว่า เมื่อเราเสพโสมนัสนี้แล อกุศลธรรมทั้งหลายเจริญยิ่งขึ้น กุศลธรรม ทั้งหลายเสื่อมลง โสมนัสเช่นนี้เป็นโสมนัสที่ไม่ควรเสพ โสมนัสใดบุคคลรู้ว่า เมื่อเรา เสพโสมนัสนี้แลอกุศลธรรมทั้งหลายเสื่อมลง กุศลธรรมทั้งหลายเจริญยิ่งขึ้น โสมนัส เช่นนี้เป็นโสมนัสที่ควรเสพ ในโสมนัสนั้น โสมนัสใดมีวิตก มีวิจาร์ และโสมนัสใดไม่ มีวิตก ไม่มีวิจาร์ บรรดาโสมนัส ๒ อย่างนั้น โสมนัสที่ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร์ ประณีต กว่า บรรดาโทมนัส ๒ อย่างนั้น โทมณัสใดบุคคลรู้ว่า เมื่อเราเสพโทมนัสนี้แล อกุศลธรรมทั้งหลายเจริญยิ่งขึ้น กุศลธรรมทั้งหลายเสื่อมลง โทมณัสเช่นนี้เป็นโทมนัส ที่ไม่ควรเสพ โทมณัสใดบุคคลรู้ว่า เมื่อเราเสพโทมนัสนี้แล อกุศลธรรมทั้งหลาย เสื่อมลง กุศลธรรมทั้งหลายเจริญยิ่งขึ้น โทมณัสเช่นนี้เป็นโทมนัสที่ควรเสพ ใน โทมณัสนั้น โทมณัสใดมีวิตก มีวิจาร์ และโทมนัสใดไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร์ บรรดา โทมณัส ๒ อย่างนั้น โทมณัสที่ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร์ ประณีตกว่า บรรดาอุเบกขา ๒ อย่างนั้น อุเบกขาใดบุคคลรู้ว่า เมื่อเราเสพอุเบกขานี้แล อกุศลธรรมทั้งหลายเจริญ ยิ่งขึ้น กุศลธรรมทั้งหลายเสื่อมลง' อุเบกขาเช่นนี้เป็น อุเบกขาที่ไม่ควรเสพ อุเบกขาใดบุคคลรู้ว่า เมื่อเราเสพอุเบกขานี้แล อกุศลธรรมทั้งหลายเสื่อมลง กุศล ธรรมทั้งหลายเจริญยิ่งขึ้น อุเบกขาเช่นนี้เป็นอุเบกขาที่ควรเสพ ในอุเบกขานั้น

อุเบกขาใดมีวิตก มีวิจาร์ และอุเบกขาใดไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร์ บรรดาอุเบกขา ๒ อย่างนั้น อุเบกขาที่ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร์ ประณีตกว่า (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๕๙3-๒๖๒/๒๘๗-๒๘๙)

เวทนาเก่า : ความรู้สึกเดิม,ความเสวยอารมณ์ที่มีอยู่เก่า ดังคำในสัพพสาสนสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุพิจารณาโดยแยบคายแล้วฉันทินชบาตไม้ไผ่เพื่อเล่น ไม้ไผ่เพื่อความมัวเมา ไม้ไผ่เพื่อประดับ ไม้ไผ่เพื่อตกแต่ง แต่เพียงเพื่อกายนี้ดำรงอยู่ได้ เพื่อให้ชีวิตินทรีย์เป็นไป เพื่อบำบัดความหิว เพื่ออนุเคราะห์พรหมจรรย์ ด้วยคิดเห็นว่าโดยอุบายนี้ เราจักกำจัดเวทนาเก่าเสียได้ และจักไม่ไห้เวทนาใหม่เกิดขึ้น ความดำรงอยู่แห่งชีวิต ความไม่มีโทษ และการอยู่โดยผาสุกจักมีแก่เรา แล้วจึงบริโภคอาหาร (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๘๒/๑๔๐,ม.ม.ญ.(ไทย) ๑๒/๒๓/๒๓,๑๒/๔๒๒/๔๕๖,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๘๗/๔๘๐,ม.อ.(ไทย) ๑๔/๗๕/๘๐,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๓๗/๖๑,๒๑/๑๕๙/๒๒๑,อภิ.ป.(ไทย) ๓๖/๗๘/๑๖๕)

เวทนาใกล้ : การเสวยอารมณ์ที่เป็นอกุศลเป็นเวทนาใกล้ กับเวทนาที่เป็นอกุศลเป็นต้น, ความเสวยอารมณ์อันใกล้ ดังคำในขันธวิภังค์ที่อธิบายว่า เวทนาใกล้ เป็นฉน เวทนาที่เป็นอกุศลเป็นเวทนาใกล้กับเวทนาที่เป็นอกุศล เวทนาที่เป็นอกุศลเป็นเวทนาใกล้กับเวทนาที่เป็นอกุศล เวทนาที่เป็นอัพยาทุกตเป็นเวทนาใกล้กับเวทนาที่เป็นอัพยาทุกต ทุกขเวทนาเป็นเวทนาใกล้กับทุกขเวทนา สุขเวทนาเป็นเวทนาใกล้กับสุขเวทนา อทุกขมสุขเวทนาเป็นเวทนาใกล้กับอทุกขมสุขเวทนา เวทนาของผู้ไม่เข้าสมาบัติเป็นเวทนาใกล้กับเวทนาของผู้ไม่เข้าสมาบัติ เวทนาของผู้เข้าสมาบัติเป็นเวทนาใกล้กับเวทนาของผู้เข้าสมาบัติ เวทนาที่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นเวทนาใกล้กับเวทนาที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ เวทนาที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นเวทนาใกล้กับเวทนาที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะ นี้เรียกว่าเวทนาใกล้ (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๑๓/๖)

เวทนาไกล : คุณลักษณะของเวทนาชั้นธ, เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น เวทนาไกล ใกล้ คือเวทนาชั้นธที่เป็นไปในภูมิ ๔ คือ กามภูมิ รูปภูมิ อรูปภูมิ และโลกุตตรภูมิ ในขันธวิภังค์ สุตตันตภาษณีย์ เวทนาไกลคือ เวทนาที่เป็นอกุศล เป็นเวทนาไกลจากเวทนาที่เป็นอกุศลและอัพยาทุกต เวทนาที่เป็นอกุศลและอัพยาทุกตเป็นเวทนาไกลจากเวทนาที่เป็นอกุศล เวทนาที่เป็นอกุศลเป็นเวทนาไกลจากเวทนาที่เป็นอกุศลและอัพยาทุกต เวทนาที่เป็นอกุศลและอัพยาทุกตเป็นเวทนาไกลจากเวทนาที่เป็นอกุศล เวทนาที่เป็นอัพยาทุกตเป็นเวทนาไกลจากเวทนาที่เป็นอกุศลและอกุศล เวทนาที่เป็นอกุศลและอกุศลเป็นเวทนาไกลจากเวทนาที่เป็นอัพยาทุกต ทุกขเวทนาเป็นเวทนาไกลจากสุขเวทนาและอทุกขมสุขเวทนา สุขเวทนาและอทุกขมสุขเวทนาเป็นเวทนาไกลจากทุกขเวทนาสุขเวทนาเป็นเวทนาไกลจากทุกขเวทนาและอทุกขมสุขเวทนา ทุกขเวทนาและ อทุกขมสุขเวทนาเป็นเวทนาไกลจากสุขเวทนา อทุกขมสุขเวทนาเป็นเวทนาไกลจากสุขเวทนาและทุกขเวทนา สุขเวทนาและทุกขเวทนาเป็นเวทนาไกลจากอทุกขมสุขเวทนา เวทนาของผู้ไม่เข้าสมาบัติเป็นเวทนาไกลจากเวทนาของผู้เข้าสมาบัติ เวทนาของผู้เข้าสมาบัติเป็นเวทนาไกลจากเวทนาของผู้ไม่เข้าสมาบัติ

เวทนาที่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นเวทนาไกลจากเวทนาที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะ
 เวทนาที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นเวทนาไกลจากเวทนาที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ
 ประการนี้แล เรียกว่า เวทนาไกล (อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/๑๓/๖, อภิ.วิ.อ.(บาลี)๘/๑๔)

เวทนาชั้นร้: กองเวทนา, การเสวยอารมณ์ที่เป็นสุข, ชั้นที่ ๒ ในชั้น ๕ ชั้น
 ในจิตตูปาทกัณฑ์ กุศลบท กามาวจรกุศลจิตดวงที่ ๑ โภจนาสวาร เวทนาชั้น เป็น
 ลักษณะเป็นความสำราญทางใจ ความสุขทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่สำราญเป็นสุข
 อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สำราญเป็นสุข อันเกิดแต่เจโตสัมผัสในสมัย
 นั้น นี้ชื่อว่าเวทนาชั้นที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๑๕/๒๙๙, ม.อุป.(ไทย)
 ๑๔/๘๖/๙๘, ส.ข.(ไทย)๑๗/๘๒/๑๓๕, อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๑๖/๒๘, อภิ.สง.(ไทย)
 ๓๔/๖๐/๓๘, อภิ.สง.(ไทย)๓๔/๑๓๗/๕๑, อภิ.ธ.(ไทย)๓๖/๗/๕, อภิ.ธ.(ไทย)๓๖/
 ๑๗๙/๔๑, อภิ.ธ.(ไทย)๓๖/๑๙๔/๔๗, อภิ.ธ.(ไทย)๓๖/๒๒๙/๕๙, อภิ.ธ.(ไทย)๓๖/
 ๓๐๖/๗๙)

เวทนาชั้น ๑: กองเวทนา, สุขเวทนา, การเสวยอารมณ์สุข, ชั้นที่ ๒ ในชั้น ๕ ชั้น
 ในจิตตูปาทกัณฑ์ กุศลบท กามาวจรกุศลจิตดวงที่ ๑ โภจนาสวาร เวทนาชั้น ๑
 คือความสำราญทางใจ ความสุขทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่สำราญเป็นสุขอันเกิดแต่
 เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สำราญเป็นสุข อันเกิดแต่เจโตสัมผัสในสมัยนั้น
 (อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๑๑๒/๔๗)

เวทนาชั้นต่ำ เวทนาชั้นประณีต : เวทนาชั้นต่ำได้แก่ เวทนาอกุศล, เวทนาที่เป็นกุศลและอกุศล,
 ทุกขเวทนา, เวทนาชั้นประณีต ได้แก่อัพยาภุต, ทุกขเวทนา
 ในชั้นวิภังค์ สุตตันตภาขณีย์ เวทนาชั้น เวทนาอกุศลเป็นเวทนาชั้นต่ำ เวทนาที่เป็น
 กุศลและอัพยาภุตเป็นเวทนาชั้นประณีต เวทนาที่เป็นกุศลและอกุศลเป็นเวทนาชั้น
 ต่ำ เวทนาที่เป็นอัพยาภุตเป็นเวทนาชั้นประณีต ทุกขเวทนาเป็นเวทนาชั้นต่ำ สุข
 เวทนาและอทุกขมสุขเวทนาเป็นเวทนาชั้นประณีต สุขเวทนาและทุกขเวทนาเป็น
 เวทนาชั้นอทุกขมสุขเวทนาเป็นเวทนาชั้นประณีต เวทนาของผู้ไม่เข้าสมาบัติเป็น
 เวทนาชั้นต่ำ เวทนาของผู้เข้าสมาบัติเป็นเวทนาชั้นประณีต เวทนาที่เป็นอารมณ์ของ
 อาสวะเป็นเวทนาชั้นต่ำเวทนาที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นเวทนาชั้นประณีต (อภิ.
 วิ.(ไทย)๓๕/๑๒/๕)

เวทนาที่เกิดจากดี: การเสวยอารมณ์จากอวิยะชี่อดี, ธรรมของสมณะผู้ละเอียดอ่อนในหมู่สมณะ ๑
 ใน ๕ ประการ ทำให้มีการเจ็บใช้น้อย
 ในสมณสุขุมาลสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสธรรมของสมณะผู้ละเอียดอ่อนในหมู่สมณะ
 ๕ ประการ ข้อที่ ๓ คือ (๑) เวทนาที่เกิดจากดี (๒) เวทนาที่เกิดจากเสมหะ (๓)
 เวทนาที่เกิดจากลม (๔) เวทนาที่เกิดจากใช้สันนิบาต (๕) เวทนาที่เกิดจากการเปลี่ยน
 ฤดูกาล (๖) เวทนาที่เกิดจากการผลัดเปลี่ยนอิริยาบถไม่ได้ส่วนกัน (๗) เวทนาที่เกิด
 จากการพากเพียรเกินกำลัง (๘) เวทนาที่เกิดจากผลกรรม ส่วนมากไม่เกิดแก่เธอ เธอ
 จึงมีความเจ็บใช้น้อย (อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๑๐๔/๑๘๑)

เวทนาที่เกิดจากเสมหะ: การเสวยอารมณ์จากอาการเสมหะ, ธรรมของสมณะผู้ละเอียดอ่อนในหมู่สมณะ ๑ ใน ๕ ประการ ทำให้มีการเจ็บใช้น้อย

ในสมณสุขุมาลสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสธรรมของสมณะผู้ละเอียดอ่อนในหมู่สมณะ ๕ ประการ ข้อที่ ๓ คือ (๑) เวทนาที่เกิดจากดี (๒) เวทนาที่เกิดจากเสมหะ (๓) เวทนาที่เกิดจากลม (๔) เวทนาที่เกิดจากใช้สันนิบาต (๕) เวทนาที่เกิดจากการเปลี่ยนฤดูกาล (๖) เวทนาที่เกิดจากการผลัดเปลี่ยนอิริยาบถไม่ได้ส่วนกัน (๗) เวทนาที่เกิดจากการพากเพียรเกินกำลัง (๘) เวทนาที่เกิดจากผลกรรม ส่วนมากไม่เกิดแก่เธอ เธอจึงมีความเจ็บใช้น้อย (อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๑๐๔/๑๘๑)

เวทนาที่เป็นปัจจุบัน : สุขเวทนา, ทุกขเวทนา, อทุกขมสุขเวทนา

ในชั้นธวัภังค์ สุตตันตภาขณีย์ เวทนาใดเกิดอยู่ เป็นอยู่ เกิดพร้อม บังเกิด บังเกิด เฉพาะ ปรากฏ เกิดขึ้น เกิดขึ้นพร้อม ตั้งขึ้น ตั้งขึ้นพร้อม ที่เป็นปัจจุบัน สงเคราะห์เข้ากับส่วนปัจจุบัน ได้แก่ สุขเวทนา ทุกขเวทนา และอทุกขมสุขเวทนา นี้เรียกว่า เวทนาที่เป็นปัจจุบัน (อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/๙/๔)

เวทนาที่เป็นภายนอกตน: เวทนาขั้นที่เข้าไปในภุมิ ๔ คือ กามภุมิ รูปภุมิ อรูปภุมิ และโลกุตตรภุมิ

ในชั้นธวัภังค์ สุตตันตภาขณีย์ เวทนาใดของสัตว์อื่น ของบุคคลอื่นนั้น ๆ ที่เป็นภายในตน มีเฉพาะตน เกิดในตน มีเฉพาะบุคคล ที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฏฐียึดถือ ได้แก่ สุขเวทนา ทุกขเวทนา และอทุกขมสุขเวทนา นี้เรียกว่า เวทนาที่เป็นภายนอกตน (อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/๑๐/๕, อภิ.วิ.อ.(บาลี)๘/๑๔)

เวทนาที่เป็นภายในตน: เวทนาขั้นที่เข้าไปในภุมิ ๔ คือ กามภุมิ รูปภุมิ อรูปภุมิ และโลกุตตรภุมิ

ในชั้นธวัภังค์ สุตตันตภาขณีย์ เวทนาใดของสัตว์นั้น ๆ ที่เป็นภายในตน มีเฉพาะตน เกิดในตน มีเฉพาะบุคคล ที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฏฐียึดถือ ได้แก่ สุขเวทนา ทุกขเวทนาและ อทุกขมสุขเวทนา นี้เรียกว่า เวทนาที่เป็นภายในตน (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๑๐/๔, อภิ.วิ.อ.(บาลี)๘/๑๔)

เวทนาที่เป็นโลกิยะ: เวทนาที่ยังเกี่ยวข้องกับโลกิยะธรรม, เวทนาที่ยังไม่ข้ามพ้นจากโลกิยะ, การเสวยอารมณ์ที่เป็นโลกิยะ

ในทวิทิสีเลทิกถา สกวาที (สก.) ถาม ปรวาที (ปร.) ว่า บุคคลผู้พร้อมด้วยมรรค เป็นผู้บริบูรณ์ด้วยผัสสะที่เป็นโลกิยะเวทนาที่เป็นโลกิยะ สัญญาที่เป็นโลกิยะ เจตนาที่เป็นโลกิยะ จิตที่เป็นโลกิยะ สัทธาที่เป็นโลกิยะ วิริยะที่เป็นโลกิยะ สติที่เป็นโลกิยะ สมာธิที่เป็นโลกิยะปัญญาที่เป็นโลกิยะใช้ใหม่ ปร. ตอบว่า ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น (อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๕๘๗/๖๔๑)

เวทนาที่เป็นอดีต : เวทนาขั้นที่เข้าไปในภุมิ ๔ คือ กามภุมิ รูปภุมิ อรูปภุมิ และโลกุตตรภุมิ

ตัวอย่างในชั้นธวัภังค์ สุตตันตภาขณีย์ เวทนาที่เป็นอดีต เวทนาใดล่วงไปแล้ว ดับไปแล้ว ปราศจากไปแล้ว แปรไปแล้ว ถึงความดับแล้วถึงความดับสิ้นแล้ว ที่เกิดขึ้น ปราศจากไปแล้ว ที่เป็นอดีต สงเคราะห์เข้ากับส่วนอดีตได้แก่ สุขเวทนา ทุกขเวทนา และอทุกขมสุขเวทนา นี้เรียกว่า เวทนาที่เป็นอดีต (อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/๙/๔, อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๒๘๔/๑๘๐, อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๒๘๗/๑๘๗)

เวทนาที่เป็นอนาคต : เวทนาชั้นที่เป็นไปในภูมิ ๔ คือ กามภูมิ รูปภูมิ อรูปภูมิ และโลกุตตรภูมิ
 ในชั้นวิภังค์ สุตตันตภาชนีย์ เวทนาใดยังไม่เกิด ยังไม่เป็น ยังไม่เกิดพร้อม ยังไม่บังเกิด ยังไม่บังเกิดเฉพาะยังไม่ปรากฏ ยังไม่เกิดขึ้น ยังไม่เกิดขึ้นพร้อม ยังไม่ตั้งขึ้น ยังไม่ตั้งขึ้นพร้อม ที่เป็นอนาคต สงเคราะห์เข้ากับส่วนอนาคต ได้แก่ สุขเวทนา ทุกขเวทนา และอทุกขมสุขเวทนา นี้เรียกว่า เวทนาที่เป็นอนาคต (อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/๙/๔)

เวทนาที่สั่งสม : การสั่งสมเวทนา, เป็นกถาที่สกวาทิ (สก.) กับปรวาทิ(ปร.) ถ้ามปัญหากันว่า เวทนา กับเวทนาที่สั่งสมเป็นคนละอย่างกัน เป็นต้น

ในกัมมุปจยกถา ว่าด้วยกรรมที่สั่งสม สกวาทิ (สก.) ถ้าม (ปร.) ว่า ผัสสะกับผัสสะที่สั่งสมเป็นคนละอย่างกัน เวทนากับเวทนาที่สั่งสมเป็นคนละอย่างกัน สัญญา กับ สัญญาที่สั่งสมเป็นคนละอย่างกัน เจตนา กับเจตนาที่สั่งสมเป็นคนละอย่างกัน จิตกับ จิตที่สั่งสมเป็นคนละอย่างกัน สัทธา กับ สัทธาที่สั่งสมเป็นคนละอย่างกัน วิริยะกับ วิริยะที่สั่งสมเป็นคนละอย่างกัน สติกับสติที่สั่งสมเป็นคนละอย่างกัน สมาธิกับสมาธิที่สั่งสมเป็นคนละอย่างกัน ปัญญา กับปัญญาที่สั่งสม เป็นคนละอย่างกัน ราคะกับราคะที่สั่งสมเป็นคนละอย่างกัน อนัตตตปปะกับ อนัตตตปปะที่สั่งสมเป็นคนละอย่างกัน ไซ โหม ปร.ตอบว่า ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น (อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๗๓๗/๗๘๑)

เวทนาธาตุ : เวทนาชั้น, เวทนาชั้นที่ภิกษุละได้ยอมหลุดพ้นไป
 ตัวอย่างในอุปยสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสภิกษุทั้งหลายว่า ความกำหนดในรูปธาตุ เวทนาธาตุ สังขารธาตุ สัญญาธาตุ ภิกษุละได้แล้ว อารมณ์จึงขาดสูญ ที่ตั้งแห่ง วิญญานก็ไม่มี วิญญานที่ไม่มีที่ตั้งนั้น หลุดพ้นไป เพราะหลุดพ้นจึงตั้งมั่น เพราะตั้งมั่นจึงสันโดษ เพราะสันโดษจึงไม่สะดุ้ง เมื่อไม่สะดุ้ง ย่อมดับไปเอง ภิกษุนั้นรู้ชัดว่า ‘ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความ เป็นอย่างนี้ อีกต่อไป’ (ส.ช.(ไทย)๑๗/๓/๑๒,๑๗/๔/๑๖, ๑๗/๔๕/๖๓, ๑๗/๕๓/๗๕)

เวทนานานัตตสูตร : พระสูตรว่าด้วยความต่างแห่งเวทนา พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัด พระเชตวัน ได้ทรงแสดงความต่างแห่งเวทนา เช่น จักขุสัมผัสเกิดขึ้นเพราะอาศัยจักขุ ธาตุ จักขุสัมผัสสชาเวทนาเกิดขึ้นเพราะอาศัยจักขุสัมผัส เป็นต้น (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๘๘/๑๗๑)

เวทนานานัตตสูตร (หุติย) : พระสูตรว่าด้วยความต่างแห่งเวทนา (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคขณะ ประทับอยู่ ณ วัดพระเชตวัน ได้ทรงแสดงความต่างแห่งเวทนา เช่น จักขุสัมผัส เกิดขึ้นเพราะอาศัยจักขุธาตุ จักขุสัมผัสสชาเวทนาเกิดขึ้นเพราะอาศัยจักขุสัมผัส จักขุ สัมผัสไม่เกิดขึ้นเพราะอาศัยจักขุสัมผัสสชาเวทนา จักขุธาตุไม่เกิดขึ้นเพราะอาศัยจักขุ สัมผัส เป็นต้น (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๘๘/๑๗๒)

เวทนานิมิต : นิमितในเวทนาชั้น, นิमितเวทนาที่พระโยคาวจรพิจารณาอย่างถูกต้องแล้วเห็นความ เสื่อม

ในญาณัตตยนิทเทศ พระโยคาวจรเมื่อพิจารณาเวทนานิมิต ชรามรณนิมิตโดยความเป็นภัย ถูกต้องแล้ว ย่อมเห็นความเสื่อม เพราะจิตโน้มไปในนิพพานที่ไม่มีนิมิต (ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๗๙/๑๓๔)

เวทนานุปัสสนา: เวทนาในสติปัฏฐาน ๔, การเสวยอารมณ์สุข ทุกข์ อทุกขมสุขเวทนาด้วยการพิจารณาอย่างมีจิตตั้งมั่นโดยชอบ

ตัวอย่างในชนวนสกุสูตร ภิกษุพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายภายในอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ ภิกษุนั้นเมื่อพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายภายในอยู่ ย่อมตั้งจิตมั่นโดยชอบ ย่อมผ่องใสโดยชอบในเวทนานุปัสสนา (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๘๙/๒๒๓,๑๐/๓๘๐/๓๑๓,๑๐/๓๘๐/๓๑๔)

เวทนาในเวทนา: พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่, ๑ ใน สติปัฏฐาน ๔, ผู้ควรเจริญธรรมมานุปัสสนา ๖

ตัวอย่างในธัมมานุปัสสีสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสผู้ควรเจริญธรรมมานุปัสสนา ๖ ประการ คือ (๑) ความเป็นผู้ชอบการงาน (๒) ความเป็นผู้ชอบการพูดคุย (๓) ความเป็นผู้ชอบการนอนหลับ (๔) ความเป็นผู้ชอบการคลุกคลีด้วยหมู่ (๕) ความเป็นผู้ไม่คุ้มครองทวารในอินทริยทั้งหลาย (๖) ความเป็นผู้ไม่รู้จักประมาณในการบริโภค (อง.ฉก.ก.(ไทย) ๒๒/๑๑๘/๖๓๙,ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๖๐/๑๐๕,ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๖๕/๑๑๑,ที.ม.(ไทย)๑๐/๓๗๓/๓๐๒,ที.ม.(ไทย)๑๐/๓๘๐/๓๑๓)

เวทนาปัญหาสูตร : พระสูตรว่าด้วยปัญหาเรื่องเวทนา ชัมพูชาทกปริพาชกเข้าไปหาท่านพระสารีบุตร ผู้อยู่ ณ หมู่บ้านนาลกคาม แคว้นมคธแล้วถามว่า เวทนามีเท่าไร ท่านพระสารีบุตรตอบว่า เวทนามี ๓ ประการ คือ (๑) สุขเวทนา (๒) ทุกขเวทนา (๓) อทุกขมสุขเวทนา (ส.สหา.(ไทย) ๑๘/๓๒๐/๓๓๙)

เวทนาเป็นบุคคล : การพิจารณาเห็นบุคคลว่าบุคคลอาศัยเวทนา, บุคคลเป็นอื่นจากเวทนา, เวทนาอาศัยบุคคล

ในบุคคลถกถา สกวาที (สก.) ถาม พรวาที (ปร.) ว่า เวทนาเป็นบุคคล บุคคลอาศัยเวทนา บุคคลเป็นอื่นจากเวทนา เวทนาอาศัยบุคคล ปร. ตอบว่า ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น (อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๔๘/๓๒)

เวทนาสูตร (ปฐม) :พระสูตรว่าด้วยเวทนา (สูตรที่ ๑) คือพระผู้มีพระภาคตรัสว่า ผู้มีจิตเป็นสมาธิย่อมรู้ชัด เวทนา ๓ ประการ ได้แก่ (๑) สุขเวทนา (๒) ทุกขเวทนา (๓) อทุกขมสุขเวทนา พร้อมทั้งเหตุเกิด เหตุดับ และข้อปฏิบัติให้เข้าถึงความดับเวทนา และบรรลุนิพพานได้ (ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๕๒/๔๐๕)

เวทนาสูตร (ทุติย) :พระสูตรว่าด้วยเวทนา (สูตรที่ ๒) คือพระผู้มีพระภาคตรัสว่า ผู้ที่พิจารณาเห็นสุขเวทนาว่าเป็นทุกข์ เห็นทุกขเวทนาว่าเป็นจตุลกุศร เห็นอทุกขมสุขเวทนาว่าเป็นสภาวะอันสงบ ชื่อว่าผู้รู้เห็นโดยชอบ (ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๕๓/๔๐๖)

- เวทนาสูตร :** พระสูตรว่าด้วยเวทนา พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ทรงแสดงธรรมแก่ท่านพระราหุลว่า เวทนา ๖ มีจักขุสัมผัสสชาเวทนาเป็นต้นไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดาเป็นต้น (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๙๒/๒๙๓)
- เวทนาสูตร^๒ :** พระสูตรว่าด้วยเวทนา พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เธอทั้งหลายพึงเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ เพื่อกำหนดรู้เวทนา ๓ คือ (๑) สุขเวทนา ความรู้สึกสุข (๒) ทุกขเวทนา ความรู้สึกทุกข์ (๓) อทุกขมสุขเวทนา ความรู้สึกที่มีใช่สุขมิใช่ทุกข์ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๒๙/๒๙)
- เวทนาสูตร^๓ :** พระสูตรว่าด้วยเวทนา พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เวทนามี ๓ ประการ คือ (๑) สุขเวทนา ความรู้สึกสุข (๒) ทุกขเวทนา ความรู้สึกทุกข์ (๓) อทุกขมสุขเวทนา ความรู้สึกที่มีใช่สุขมิใช่ทุกข์ พร้อมกับทรงย้าว่า เธอทั้งหลายพึงเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ เพื่อรู้ยิ่ง เพื่อกำหนดรู้ เพื่อความสิ้นไป เพื่อละเวทนาเหล่านั้น (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๖๙/๙๘)
- เวทนาสูตร^๔ :** พระสูตรว่าด้วยเวทนา พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เธอทั้งหลายควรเจริญสติปัฏฐาน ๔ เพื่อกำหนดรู้เวทนา ๓ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๔๕/๒๗๒)
- เวทนาโสขุมมญาณ :** รู้ความละเอียดแห่งเวทนา, รู้ความประณีตแห่งเวทนาว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา
ในโสขุมมสูตร ภิกษุเป็นผู้ประกอบด้วยเวทนาโสขุมมญาณ ไม่เห็นญาณอื่นที่ยิ่งกว่าหรือประณีตกว่าเวทนา โสขุมมญาณนั้น และไม่ปรารถนาเวทนาโสขุมมญาณอย่างอื่นที่ยิ่งกว่าหรือประณีตกว่าเวทนาโสขุมมญาณนั้น ภิกษุได้รู้แดนเกิดแห่งเวทนาชั้นดี โดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา ภิกษุนั้นแลเห็นชอบ สงบ ยินดี ในสันติบท ชนะมารพร้อมทั้งเสนามาร อารังร่างกายชาติสุดท้ายไว้ (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๖/๒๘)
- เวทนาหยาบ, เวทนาละเอียด :** เวทนาที่หยาบ ได้แก่เวทนาที่เป็นอกุศล, เวทนาที่ละเอียด ได้แก่เวทนาที่เป็นอภัยกถุและเป็นกุศล
ในชั้นธวิภังค์ สุตตันตภาขณีย์ เวทนาที่เป็นอกุศลเป็นเวทนาหยาบ เวทนาที่เป็นกุศลและอภัยกถุเป็นเวทนาละเอียดเวทนาที่เป็นกุศลและอกุศลเป็นเวทนาหยาบ เวทนาที่เป็นอภัยกถุเป็นเวทนาละเอียด ทุกขเวทนาเป็นเวทนาหยาบ สุขเวทนาและอทุกขมสุขเวทนาเป็นเวทนาละเอียด สุขเวทนาและทุกขเวทนาเป็นเวทนาหยาบ อทุกขมสุขเวทนาเป็นเวทนาละเอียด เวทนาของผู้ไม่เข้าสมาบัติเป็นเวทนาหยาบ เวทนาของผู้เข้าสมาบัติเป็นเวทนาละเอียดเวทนาที่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นเวทนาหยาบ เวทนาที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นเวทนาละเอียด (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๑๑/๕)
- เวทนาใหม่ :** การบริโภคปัจจัย ๔, ข้อพิจารณาปัจจัยสี่เรื่องอาหารบิณฑบาตที่กำจัดเวทนาใหม่ไม่ให้เกิดขึ้น
ในปาสาทิกสูตร เหตุแห่งการอนุญาตปัจจัยสี่ข้อบิณฑบาต ว่า จุนทะ เราอนุญาตบิณฑบาตแก่เธอทั้งหลาย ก็เพียงเพื่อความดำรงอยู่ได้แห่งกายนี้ เพื่อให้กายนี้เป็นไป

ได้ เพื่อกำจัดความเปียดเบียน เพื่ออนุเคราะห์พรหมจรรย์ด้วยคิดว่า ‘เราจักกำจัด
เวทนาเก่า และจักไม่ให้เกิดเวทนาใหม่เกิดขึ้น (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๘๒/๑๔๐, ม.ม.(ไทย)
๑๒/๒๓/๒๓, ม.ม.(ไทย)๑๒/๔๒๒/๔๕๖, ม.ม.(ไทย)๑๓/๓๘๗/๔๘๐, อัง.จตุกก.(ไทย)
๒๑/๑๕๙/๒๒๑, อภิ.ปุ.(ไทย)๓๖/๗๘/๑๖๕) ๑๔/๗๕/๘๐ ไม่มีคำนี้

เวทนาอัญญาณสูตร : พระสูตรว่าด้วยความไม่รู้ในเวทนา ปรีพาศกชื่อวัจฉโคตรเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระ
ภาคผู้ประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันแล้วทูลถามว่า อะไรเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้เกิดทิวฏฐิ
ที่ว่า โลกเที่ยงหรือโลกไม่เที่ยงเป็นต้น พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า เหตุปัจจัยที่ทำให้
เกิดทิวฏฐินั้น คือความไม่รู้ในเวทนา ในความเกิด ในความดับและในปฏิปทาที่ให้ถึง
ความดับแห่งเวทนา (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๖๐๘/๓๗๖)

เวทนาอาศัยบุคคล : การพิจารณาเวทนาที่อาศัยบุคคล, เวทนาที่เป็นบุคคล
ในมหาวรรค ปุคคกถา สกวาที (สก.) ถาม ปรวาที (ปร.) ว่า เวทนาเป็นบุคคล
บุคคลอาศัยเวทนา บุคคลเป็นอื่นจากเวทนา เวทนาอาศัยบุคคล ปร. ตอบว่า ไม่ควร
กล่าวอย่างนั้น (อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๔๘/๓๒)

เวทัพพชาดก : ชาดกว่าด้วยพราหมณ์ชื่อเวทัพพะ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า พระโพธิสัตว์เป็นศิษย์
ของพราหมณ์ผู้รู้มนตร์เรียกฝนแก้ว ๗ ประการได้ ขอร้องอาจารย์ไม่ให้ร้ายมนต์พรา
ห์หรือ แต่อาจารย์ไม่ฟัง จึงเป็นเหตุให้ถูกโจรฆ่าตาย เพราะเรียกทรัพย์มาให้ก็ไม่ได้
และเพราะทรัพย์ที่เรียกให้ครั้งแรกนั้น พวกโจรจึงฆ่ากันตายหมด ผู้ที่แสดง
ความสามารถไม่ถูกกาลถูกเวลา และผู้ที่แสวงหาประโยชน์ในทางที่ไม่ชอบ มัก
ประสบกับความพินาศ(ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๔๘/๒๐)

เวทณียธรรม : เวทนาธรรม, การพิจารณาเห็นเวทนาว่าสุข หรือ ทุกข์ หรืออทุกขมสุข
ในมหาเวทลลสูตร เรื่องเวทณียธรรมกับอายุสังขารว่าเป็นอันเดียวกันหรือไม่ อายุ
สังขารกับเวทณียธรรม ไม่เป็นอันเดียวกัน (ถ้า) อายุสังขารกับเวทณียธรรมเป็นอัน
เดียวกันแล้ว การออกจากสมบัติของภิกษุผู้เข้าสัญญาเวทิตนโรธ ก็ไม่พึงปรากฏ
แต่เพราะอายุสังขารกับเวทณียธรรมต่างกัน การออกจากสมบัติของภิกษุผู้เข้าสัญญา
เวทิตนโรธ จึงปรากฏ (ม.ม.(ไทย) ๑๒/๔๕๗/๔๙๕, ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๔๕๗/๒๕๘)

เวทูปาทานขันธ : อุปาทานขันธคือเวทนา, ขันธอันเป็นที่ตั้งแห่งความยึดมั่นคือเวทนา, ทุกขสัง
ตัวอย่างมหาสติปัฏฐานสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสการพิจารณาเวทนาขันธ ว่า เวทูปา
ทานขันธ อุปาทานขันธคือเวทนาเป็นทุกข์ เรียกว่า ทุกขอริยสัง (ที.ม.(ไทย)๑๐/
๓๙๙/๓๒๘, ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๑๕/๓๐๐, ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๕๕/๓๘๐, ส.ข.(ไทย)๑๗/
๒๒/๓๔, ส.ข.(ไทย)๑๗/๔๘/๖๗, ส.ข.(ไทย)๑๗/๕๖/๘๑, ส.ข.(ไทย)๑๗/๘๒/๑๓๔)

เวทมนตร์ : คาถาอาคม, มนต์ที่ยกย่องพระตถาคตของปุถุชนว่าทรงงดเว้นจากเดรัจฉานวิชา มี
เวทมนตร์ เป็นต้น
ในพรหมชาลสูตร และสามัญญผลสูตร มหาศีล ปุถุชนเมื่อกล่าวกย่องตถาคต ว่า
พระสมณโคดมทรงเว้นขาดจากการเลี้ยงชีพผิดทางด้วยเดรัจฉานวิชา เช่นที่สมณ
พราหมณ์ผู้เจริญบางพวกฉันโภชนาหารที่เขาให้ด้วยศรัทธาแล้วยังเลี้ยงชีพผิดทาง

ด้วยเครื่องงานวิชา มีวิชาทำเสน่ห์ เวทมนตร์ไล่ผี เป็นต้น (ที.สี.(ไทย)๙/๒๑/๘,๙/๒๐๕/๗๐),๒๗/๘๓/๔๓๖)

เวทวิทยา: ความรู้เรื่องเวทมนต์, วิชาเวทมนต์, มนต์คาถา
ในวิสตันิบาท หัตถิปาลชาดก หัตถิปาลกุมารกล่าวคาถาว่า เวทวิทยาเป็นของไม่จริง ลากคือทรัพย์มีสภาพเป็นอันเดียวกันหาไม่ คนทั้งหลายห้ามความชราได้เพราะลากคือ บุตรก็หาไม่ สัตบุรุษกล่าวยกย่องการปล่อยวางคตินามธรรมและธรรม ผลสำเร็จ ย่อมมีได้ เพราะการกระทำของตน (ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๓๔๑/๕๒๙)

เวทัพพพราหมณ์: พราหมณ์ชื่อเวทัพพะ, พราหมณ์ผู้ถูกโจรฆ่าแล้วถึงความฉิบหาย
ในเวทัพพชาดก พราหมณ์ชื่อเวทัพพะ กล่าวถึงพระโพธิสัตว์คิดถึงเรื่องคนที่ปรารถนา ความเจริญโดยวิธีที่ไม่สมควร ได้ประสบความพินาศใหญ่หลวง ว่า ผู้ใดปรารถนา ประโยชน์โดยอุบายอันไม่แยบยล ผู้นั้นย่อมเดือดร้อน เหมือนโจรชาวแคว้นเจตตะฆ่าเว ทัพพพราหมณ์แล้วถึงความพินาศทั้งหมด (ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๔๘/๒๐)

เวทัลลภา: ภาที่เจือด้วยญาณประกอบด้วยเวท, ภาแห่งความเจริญที่แสดงและเสื่อมที่ไม่ได้
แสดงในอนาคต

ในตติยอนาคตกยสูตร ว่าด้วยภัยในอนาคต พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ในอนาคต หมู่ ภิกษุจักไม่เจริญกาย ไม่เจริญศีล ไม่เจริญจิต ไม่เจริญปัญญา เมื่อไม่เจริญกาย ไม่ เจริญศีล ไม่เจริญจิต ไม่เจริญปัญญา ไม่แสดงอภิธัมม ภา ไม่แสดงเวทัลลภา ถลาลงสู่ธรรมคำก็จักไม่รู้ตัว (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๗๙/๑๔๕,อง.ปญจก.อ. (บาลี) ๓/๗๙/๔๐)

เวทัลล: หนึ่งในนวังคสัตถุศาสน์, พระสูตรแบบถาม-ตอบ ซึ่งผู้ถามได้ทั้งความรู้ และความ
พอใจ เช่น จูฬเวทัลลสูตร มหาเวทัลลสูตร สัมมาทิฏฐิสูตร สักกปัญหสูตร

สังขารภาชนียสูตร และมหาปุณณมสูตร
ตัวอย่างในปฐมธัมมวิหาริสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงบุคคลผู้อยู่ด้วยธรรมว่า ภิกษุ รูปหนึ่ง เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ถวายอภิวาทแล้วนั่ง ณ ที่สมควร ได้ ทูลถามพระผู้มีพระภาคดังนี้ว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระองค์ตรัสว่า ‘ผู้อยู่ด้วย ธรรม ผู้อยู่ด้วยธรรม’ ภิกษุเชื่อว่าเป็นผู้อยู่ด้วยธรรม ด้วยเหตุเท่าไรหนอ พระผู้มีพระ ภาคตรัสว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้เรียนธรรม คือ สุตตะ เคยยะ เวยยาकरणะ คาถา อุทาน อิติวุตตกะ ชาตกะ อัปปกธรรม และเวทัลล (วิ.มหา.(ไทย)๑/๑๙/๑๑,ม.ม. (ไทย)๑๒/๒๓๘/๒๕๒,อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๖/๒๕๕๓, (อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๗๓/๑๒๓,อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๗๔/๑๒๕,อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๑๕๕/๒๕๓, ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๗๔/๒๒๔,ขุ.ม.(ไทย)๒๙/๘๘/๒๗๓)

เวททางคศาสตร์: ศาสตร์เกี่ยวกับเรื่ององค์ของเวท, เวททางคศาสตร์ของพราหมณ์ มี ๖ ศาสตร์ คือ (๑) ศึกษา คือ วิธีออกเสียงคำในพระเวทให้ถูกต้อง (๒) ไวยากรณ์ (๓) ฉันท (๔) เขยติส คือดาราศาสตร์ (๕) นิรุกติ คือกำเนิดของคำ และ (๖) กัลปะ คือ วิธีจัดทำพิธี, ศาสตร์ ที่ศิษย์ของนิมิตตพยากรณ์เถระถึงความสำเร็จทั้ง ๖ สาขานี้

ในนิมิตตพยากรณ์ยเถราปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระนimitตพยากรณ์ยเถระ พระนimitตพยากรณ์ยเถระ ประกาศประวัติในอดีตชาติของตน ว่า ครั้งนั้น ข้าพเจ้าได้ เข้าป่าหิมพานต์บอภมณตร์อยู่ ศิษย์ ๕๔,๐๐๐ คน ได้อุปัฏฐากข้าพเจ้า ศิษย์เหล่านั้น ล้วนเป็นนักศึกษาจบไตรเพท ถึงความสำเร็จในทางศาสตร ๖ สาขา (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๖๐/๑๑๔,พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕ หน้า ๗๗๓)

เวทีกการกเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระเวทีกการกเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติที่ ๑๑๘ ท่านมีจิตเลื่อมใสได้สร้างแท่นบูชาถวายพระพุทธรูปเจ้าพระนาม ว่าปิยทัสสี เพราะผลแห่งการบูชา นั้น ในกัปที่ ๑๑๖ ท่านได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๓๒ ชาติ ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลुพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๐/๓๐๘)

เวทีกการกเถราปทาน^๒ : ประวัติในอดีตชาติของพระเวทีกการกเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติที่ ๑๐๐,๐๐๐ ท่านได้ถวายไฟที่(แท่นบูชา)แต่พระพุทธรูปเจ้าพระนาม ว่าปทุมุตตระ เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านไม่ได้พบทุกขเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลुพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๖๑/๘๖)

เวทีกายกเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระเวทีกายกเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติที่ ๙๑ ท่านได้สร้างแท่นบูชาไว้ที่ต้นโพธิ์สถานที่ตรัสรู้ของ พระพุทธรูปเจ้าพระนามว่าวิปัสสี เพราะผลแห่งการบูชา นั้น ท่านไม่ได้พบทุกขเลย ใน กัปที่ ๑๑ ท่านได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้มีพละทานมาก ในชาติสุดท้ายนี้ ได้ บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๙/๔๐๒)

เวทีกะ, ภูเขา: ชื่อภูเขาลูกหนึ่ง อยู่ทางทิศเหนือของหมู่บ้านพราหมณ์อัมพสันต์ ซึ่งตั้งอยู่ทางทิศ ตะวันออกแห่งกรุงราชคฤห์ แคว้นมคธ, ภูเขาที่ท้าวสักกะนำพาเทพชั้นไตรตรึงส์เข้า เฝ้าพระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ที่นี้ ในสักกปัญหสูตร พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ในถ้ำอินทสาละที่ภูเขาเวทีกะ ทางทิศ เหนือของหมู่บ้านพราหมณ์ชื่ออัมพสันต์ ซึ่งตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกแห่งกรุงราชคฤห์ แคว้นมคธ เวลานั้น ท้าวสักกะจอมเทพทรงเกิดความชวนชวยเพื่อจะเข้าเฝ้าพระผู้มี พระภาค ทรงมีความดำริตั้งนี้ว่า “บัดนี้ พระผู้มีพระภาคประทับอยู่น ที่ไหนหนอ” เมื่อทอดพระเนตรเห็นพระผู้มีพระภาคประทับอยู่ในถ้ำอินทสาละ ที่ภูเขาเวทีกะ จึง รับสั่งเรียกพวกเทพชั้นดาวดึงส์มาตรัสว่า “ท่านผู้รทกข์ทั้งหลาย พระผู้มีพระภาค ประทับอยู่ในถ้ำอินทสาละที่ภูเขาเวทีกะ ทางที่ดี ชาวเราควรเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระ ภาคพระองค์นั้น” (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๔๔/๒๗๓,ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๔๕/๒๗๓,ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๔๖/๒๗๔)

เวเทหดาบส: ดาบสชื่อเวเทหะ, ดาบสผู้กล่าวตอบปัญหาพระโพธิสัตว์ผู้กล่าวแต่ธรรม ไม่พอใจใน 'อธรรม'

ในคันธารชาดก คันธธาดาบสโพธิสัตว์ กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ต่อว่าวิเทหดาบสว่า ท่านเวเทหดาบส ข้าพเจ้ากล่าวธรรม ข้าพเจ้าไม่พอใจ 'อธรรมเลย' บาบยอมไม่แปด เปื้อนข้าพเจ้าผู้กล่าวธรรม วิเทหดาบสกล่าวตอบว่า แม้หากวาจาจะมีประโยชน์มาก

แต่ผู้อื่นได้รับความขัดเคืองใจ เพราะเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง วาจากนั้นบัณฑิตก็ไม่ควร จะกล่าว (ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๗๘/๒๖๙)

เวเทหิกา, หญิงแม่เรือน: นางเวเทหิกาเป็นหญิงแม่เรือน, นางมีสาวใช้ชื่อกาลีที่ทดลองใจนายหญิงว่า จะเรียบริ้อยตามกิตติศัพท์หรือไม่

ในกัจจวมสูตร นางเวเทหิกาบ้นดาลโทสะ ว่า ในกรุงสาวัตถีนี้แล ได้มีหญิงแม่เรือน ชื่อกาลี เธอเป็นคนเรียบริ้อย เจียมตน ใจเย็น และเธอมีสาวใช้ชื่อกาลีเป็นคน ขยันไม่เกียจคร้าน จัดการงานดี ต่อมา สาวใช้ชื่อกาลีได้ทดลองนายหญิงดู วันรุ่งขึ้น นางกาลีก็แก้งตั้งนสาย หญิงแม่เรือนชื่อกาลีได้ทวาดสาวใช้ชื่อกาลีว่า ‘เฮ้ย นาง กาลี’ นางกาลีขานรับว่า ‘อะไรเจ้าคะ นายหญิง’ นางเวเทหิกากล่าวว่า ‘เฮ้ย ทำไมจึง ตั้งนสาย’ นางกาลีตอบว่า ‘ไม่มีอะไรเจ้าคะ’ นางจึงกล่าวอีกว่า ‘เฮ้ย นางชาติชั่ว เมื่อ ไม่มีอะไร ทำไมจึงตั้งนสาย’ แล้วโกรธ ไม่พอใจ ทำหน้านิ้วคิ้วขมวด (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๒๖/๒๓๗)

เวธัญญา, พวกศากยะ: ชื่อเจ้าศากยะหมู่หนึ่งนามว่า เวธัญญา มีปราสาทอยู่ในแคว้นสักกะ, พระผู้มี พระภาคประทับอยู่ในปราสาทเวธัญญา ในป่าสาทิกสูตร พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ปราสาทในอัมพวันของพวกเจ้า ศากยะนามว่า เวธัญญาแคว้นสักกะ (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๖๔/๑๒๕)

เว้นจากเมถุน: ข้อตเว้นที่ให้เข้าถึงพรหมโลกอันเป็นอมตะได้, คำตอบของสังฆกุมารพรหมต่อมหา โควินทพราหมณ์ที่เฝ้าตเว้นธรรมข้อนี้ ในมหาโควินทสูตรสังฆกุมารพรหมตอบปัญหาแก่มหาโควินทพราหมณ์ว่า ‘พราหมณ์ ในหมู่มนุษย์ สัตว์ผู้ละความยึดถือว่าเป็นของเรา เป็นผู้อยู่ผู้เดียว ผู้น้อมใจไปในกรุณา ผู้ไม่มีกลิ่นชั่วร้าย เว้นจากเมถุน สัตว์ผู้ตั้งอยู่ในธรรมนี้ และศึกษาอยู่ในธรรมนี้ จึงจะ ถึงพรหมโลกอันเป็นอมตะได้’ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๑๙/๒๔๗)

เวนเตยยะ, พญาครุฑ: พญาครุฑชื่อเวนเตยยะ เป็นอดีตชาติของนกกุณณะผู้สนทนากับปุลณมุขน กดูเหว่าชาวเรื่องขู้ ในกุณณชาตก นกกุณณะได้กล่าวกับปุลณมุขนดูเหว่าชาวตัวหายจากใช้ซึ่งหาย จากความป่วยไข้ไม่นานนั้นอย่างนี้ว่า “เราได้เห็นมาแล้ว ปุลณมุขะเพื่อนเอ๋ย เราได้ เห็นนางกัณหา มีบิดา ๒ คน มีผิว ๕ คน ยังมีจิตปฏิพัทธ์ในชายคนที่ ๖ ซึ่งเป็นคน เปลี้ย เหมือนผีหัวขาด ก็แลในเรื่องนี้ ยังมีคำกล่าวเป็นคาถาไว้อีกส่วนหนึ่งว่า ครั้งนั้น นางลวงละเมิด (นอกใจ) สามี่ทั้ง ๕ คน เหล่านี้ คือ ๑. ท้าวอัชชุนะ ๒. ท้าวณกุลละ ๓. ท้าวภิมเสน ๔. ท้าวยฤทธิลลิตะ ๕. ท้าวสหเทพ แล้วได้กระทำลามกกับชายเตี้ยค่อม ลักษณะเดียวกับเรื่องนี้ นกกุณณะกล่าวกับปุลณมุขะ ว่า เพื่อนเอ๋ย พระเทวีนามว่า กากวดี อยู่ ณ ท่ามกลางมหาสมุทร เป็นภรรยาของพญาครุฑนามว่าเวนเตยยะ ได้ กระทำลามกกับคนธรรพนามว่า นฤกเวระ (ขุ.ชา.(ไทย)๒๘/๒๙๐/๑๔๐)

เวนสาขชาตก : ชาตกว่าด้วยต้นไม้ป้องกันภัยไม่ได้ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า อาจารย์ทศปาโมกข์ โพรธัสตรู้อริยาศัยของพรหมตักกumarผู้เป็นศิษย์ว่าเป็นคนหยาบช้า ต่อไปภายหน้าถ้า ได้ครองราชสมบัติจักอยู่ได้ไม่นาน จึงสอนตั้งแต่ต้นที่มาเป็นศิษย์ ไม่ให้ประมาทขาด

สติ เพราะความสุขเกษมสำราญ ความมั่งคั่งร่ำรวยไม่ใช่เป็นของมีอยู่ตลอดไป จึงควรสร้างแต่กรรมดีไว้คนทำกรรมใดไว้ก่อนย่อมเห็นกรรมนั้นในตน คนทำกรรมดีย่อมได้รับผลดี คนทำกรรมชั่วย่อมได้รับผลชั่ว คนหว่านพืชเช่นใด ย่อมได้รับผลเช่นนั้น แต่พระกุมารไม่เชื่อฟัง เมื่อได้ครองราชสมบัติแล้วทรงหลงเชื่อต่อคำยุยงของพวกอำมาตย์ จึงกรีธาทัพไปเที่ยวยึดบ้านเมืองต่าง ๆ ไว้ในอำนาจได้ ๑๐๑ เมือง แต่ไม่สามารถยึดเมืองตักกสิลาได้ จึงควักพระเนตรปลงพระชนม์ พระราชาเหล่านั้นเอาพระเนตรบูชาเทวดาประจำต้นไทร เอาลำไส้พันรอบต้นไทรแล้วเอาเลือดเจิมต้นไทรหวังจะให้เทวดาโปรดปราน แต่เทวดาโกรธจึงมาควักนัยน์ตาของพระองค์ไปข้างหนึ่งวันหนึ่งในขณะที่กำลังบรรทมพักผ่อนกลางวันใต้ต้นไทรนั้นเพื่อทรงตรองหาอุบายเข้าโจมตีเมืองตักกสิลา นักแร้งตัวหนึ่งคาบกระดูกศพบินมาเกาะกินเนื้อที่ยอดไทรแล้วปล่อยกระดูกซึ่งมีปลายแหลมหล่นลงมาถูกนัยน์ตาข้างที่เหลือ ทำให้พระองค์ได้รับทุกข์ทรมานมากจึงนึกถึงคำสอนของอาจารย์ทศปาโมกข์ ว่าอาจารย์สอนไว้เป็นความจริงทุกประการ คนทำดีย่อมได้รับผลดี คนทำชั่วย่อมได้รับผลชั่ว ทรงคร่ำครวญถึงพระมหะสีสุดที่รักจนสิ้นพระชนม์ไปเกิดในนรก ลาก ยศ เกียรติ ทรัพย์สมบัติ หรือคนผู้เป็นใหญ่รอบข้างไม่สามารถป้องกันนรกให้เราได้ กุศลที่เราทำเท่านั้นจะช่วยกันนรกให้เราได้ (ขุ.ชา.ปญจก.(ไทย) ๒๗/๑๔/๒๐๑)

เวนาคปุรัสสูตร : พระสูตรว่าด้วยหมู่บ้านพราหมณ์ชื่อเวนาคปุระ สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเสด็จจาริกไปในแคว้นโกศลพร้อมกับภิกษุหมู่ใหญ่ เสด็จถึงหมู่บ้านพราหมณ์ของชาวโกศลชื่อเวนาคปุระ พราหมณ์และคหบดีชาวเวนาคปุระ ทราบข่าวว่า พระผู้มีพระภาคเสด็จออกผนวชและตรัสรู้แล้ว เสด็จมาเวนาคปุระโดยลำดับ จึงพากันเข้าเฝ้า บางพวกถวายอภิวัต บางพวกได้สนทนาปราศรัย บางพวกประนมมือไหว้ บางพวกประกาศชื่อและโคตร บางพวกนั่งนิ่ง หมู่บ้านพราหมณ์ชื่อว่าเวนาคปุระชมเชยพระฉวีวรรณอันผ่องใสของพระองค์ กราบทูลว่า พระองค์คงหาที่นอนสูง ที่นอนใหญ่ยึดด้วยนุ่นและสำลี อันอ่อนนุ่ม อันสมควรแก่สรณะของพระองค์ได้โดยไม่ยาก พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ที่นอนเช่นนั้น บรรพชิตหาได้ยาก และได้มาแล้วก็ไม่สมควร (แก่บรรพชิต) แต่ที่นอนสูง ที่นอนใหญ่ ที่เราได้ตามปรารถนาโดยไม่ยาก มี ๓ อย่าง คือ (๑) *ที่นอนสูง ที่นอนใหญ่ อันเป็นทิพย์* หมายถึงสถานที่ที่เราผู้บรรลุปฐมฌาน ทุตติยฌาน ตติยฌาน และจตุตถฌาน จงกรมอยู่ ยืนอยู่ นั่งอยู่ หรือนอนอยู่ (๒) *ที่นอนสูง ที่นอนใหญ่ อันเป็นของพรหม* หมายถึงที่ที่เรา นั่งขัดสมาธิตั้งกายตรงดำรงสติมั่นแล้วมีเมตตาจิต กรุณาจิต มุทิตาจิต และอุเบกขาจิตแผ่ไปทุกทิศในที่ทุกสถาน จงกรมอยู่ ยืนอยู่ นั่งอยู่ หรือนอนอยู่ (๓) *ที่นอนสูง ที่นอนใหญ่ อันเป็นอริยะ* หมายถึงสถานที่ที่เรา นั่งขัดสมาธิตั้งกายตรงดำรงสติมั่นแล้วรู้ชัดว่า เราละราคะ โทสะ โมหะได้เด็ดขาดแล้ว จงกรมอยู่ ยืนอยู่ นั่งอยู่ หรือนอนอยู่ เมื่อเทศนาจบ วัจจโคตรพราหมณ์ชื่นชมพระภาสิตแล้วแสดงตนเป็นอุบาสก ขอลงพระรัตนตรัยเป็นสรณะตลอดชีวิต (อ.จ.ต.ก. (ไทย) ๒๐/๖๔/๒๔๖)

เวเนาคปุระ, หมู่บ้าน: หมู่บ้านชื่อเวเนาคปุระ, หมู่บ้านพราหมณ์ชื่อเวเนาคปุระ, หมู่บ้านในแคว้นโกศล หมู่บ้านที่พระผู้มีพระภาคเสด็จประทับ

ในเวเนาคปุระสูตร พระผู้มีพระภาคเสด็จจาริกไปในแคว้นโกศลพร้อมกับภิกษุหมู่ใหญ่ เสด็จถึงหมู่บ้านพราหมณ์ของชาวโกศลชื่อเวเนาคปุระ พราหมณ์และคหบดีชาวเวเนาคปุระได้ทราบว่ พระผู้มีพระภาคได้เสด็จถึงเวเนาคปุระโดยลำดับแล้ว ท่านพระสมณโคดมนี้มีกิตติศัพท์อันงามขจรไปอย่างนี้ว่ ‘แม้เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น เป็นพระอรหันต์ ฯ’ จึงพากันเข้าเฝ้าพระองค์ พราหมณ์วัจนโคตรชาวเวเนาคปุระผู้นั่ง ณ ที่สมควร ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคดังนี้ว่ ข้าแต่ท่านพระโคตม น้าอัศจรรย์จริง ไม่เคยปรากฏ อินทรีย์ของท่านพระโคตมผ่องใสยิ่งนัก พระฉวีวรรณบริสุทธิ์ผุดผ่อง ดังผลพุทราสุกที่มีในสารทกาล (อง.ทุก.(ไทย)๒๐/๖๔/๒๔๖)

เวไนยสัตว์: ผู้น้อมใจใฝ่ธรรมของพระผู้มีพระภาค, ผู้สามารถแนะนำสั่งสอนได้, บุคคลผู้มีระดับสติปัญญาดีตั้งดอกบัวเหล่าที่ ๓ ใน ๔ เหล่า, เหล่าสัตว์ที่จะแนะนำให้บรรลุกอรหัตตมรรคได้

ในกัฆาเวตเถรคาถา ภาษิตของพระกัฆาเวตเถระ ท่านพระกัฆาเวตเถระได้กล่าวคาถาไว้ดังนี้ว่ เจริญทานคุณพระปัญญาของพระตถาคตทั้งหลาย ผู้ประทานแสงสว่างและประทานดวงตา ย่อมชื่อว่าทรงกำจัดความสงสัยของเหล่าเวไนยสัตว์ ผู้พากันมาเฝ้าเสียได้ เหมือนแสงไฟที่เจิดจ้าในเวลาค่ำคืน ฉะนั้น (ขุ.เถร.(ไทย)๒๖/๓/๓๐๔, ขุ.เถร.(ไทย)๒๖/๑๔๓/๒๕, ขุ.เถร.(ไทย)๒๖/๑๔๔/๒๖, ขุ.พุทธ.(ไทย)๓๓/๒/๕๕๔, ขุ.พุทธ.(ไทย)๓๓/๒๐/๒๙๑, ขุ.พุทธ.(ไทย)๓๓/๒๔/๖๘๔, ขุ.พุทธ.(ไทย)๓๓/๓๗/๒๙๔, ขุ.พุทธ.(ไทย)๓๓/๑๒๘/๒๕๕, ขุ.พุทธ.(ไทย)๓๓/๑๘๗/๓๑๕, ขุ.พุทธ.(ไทย)๓๓/๑๘๘/๓๑๕, ขุ.พุทธ.(ไทย)๓๓/๕๓/๔๘๘, ขุ.อป.อ.(บาลี) ๒/๙๙/๓๑๕)

เวปจิตติ, ท้าว, อสุร: ชื่อท้าวเวปจิตติจอมอสุร ทำสงครามสู้รบกับท้าวสักกะจอมเทพชั้นไตรตรึงส์ แต่พ่ายแพ้ต่อท้าวสักกะ

ในยวกลापิสูตร สงครามระหว่างเทวดากับอสุร กล่าวถึงท้าวเวปจิตติจอมอสุรรับสั่งเรียกพวกอสุรมาตรัสว่ ถ้าเมื่อสงครามระหว่างเทวดากับอสุรรบประชิดกัน พวกอสุรฟังชนะ พวกเทวดาฟังพ่ายแพ้ เพราะเหตุฉนั้น ท่านทั้งหลายฟังจงจำท้าวสักกะจอมเทพนั้นด้วยเครื่องจองจำทั้ง ๕ รวมทั้งเครื่องผูกคอ แล้วนำมาขังเมืองอสุรในสำนักของเรา ฝ่ายท้าวสักกะจอมเทพก็รับสั่งเรียกพวกเทวดาชั้นดาวดึงส์มาตรัสว่ ถ้าเมื่อสงครามระหว่างเทวดากับอสุรประชิดกัน พวกเทวดา ฟังชนะ พวกอสุรฟังพ่ายแพ้ เพราะเหตุฉนั้น ท่านทั้งหลายฟังจงจำท้าวเวปจิตติจอมอสุรนั้นด้วยเครื่องจองจำทั้ง ๕ รวมทั้งเครื่องผูกคอแล้วนำมาขังเทวสภาชื่อสุธรรมมาในสำนักของเรา ผลปรากฏว่ สงครามครั้งนั้น พวกเทวดาชนะ พวกอสุรพ่ายแพ้ ต่อมา พวกเทวดาชั้นดาวดึงส์ได้จองจำท้าวเวปจิตติจอมอสุรด้วยเครื่องจองจำทั้ง ๕ รวมทั้งเครื่องผูกคอ แล้วนำมาขังเทวสภาชื่อสุธรรมมาในสำนักของท้าวสักกะจอมเทพ (ส.ส.(ไทย) ๑๘/๒๔๘/๒๖๖, ที.ม.(ไทย)๑๐/๓๓๙/๒๖๗)

เวปจิตติสูตร : พระสูตรว่าด้วยท้าวเวปจิตติ สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ตรัสเล่าให้ภิกษุทั้งหลายฟังว่า เมื่อครั้งสงครามระหว่างเทพกับอสูรประชิดกัน ท้าวเวปจิตติจอมอสูรรับสั่งพวกอสูรว่า ถ้าเมื่อสงครามระหว่างเทพกับอสูรประชิดกัน พวกอสูรชนะ พวกเทพพ่ายแพ้ ท่านทั้งหลายพึงจงจำทำวสัฏกะจอมเทพด้วยเครื่องจงจำทั้ง ๕ แล้วนำมายังเมืองเรา ฝ่ายท้าวสัฏกะรับสั่งเทพชั้นดาวดึงส์ว่า ถ้าเมื่อสงครามระหว่างเทพกับอสูรประชิดกัน พวกเทพชนะ พวกอสูรพ่ายแพ้ ท่านทั้งหลายพึงจงจำทำวเวปจิตติจอมอสูร ด้วยเครื่องจงจำทั้ง ๕ แล้วพืงนำมายังสภาชื่อสุธรรมาของเรา และเมื่อพวกเทพชนะ เทพชั้นดาวดึงส์จึงจงจำท้าวเวปจิตติจอมอสูรนำมายังสภา ท้าวเวปจิตติจอมอสูรได้ดำบริภาษท้าวสัฏกะด้วยวาจาหยาบคาย อันมิใช่วาจาของสัตบุรุษ

มาตลีเทพบุตรได้ทูลถามท้าวสัฏกะว่าพระองค์ได้ทรงสดับถ้อยคำอันหยาบคายต่อหน้าของท้าวเวปจิตติจอมอสูรยังทรงอดทนได้เพราะความกลัวหรือเพราะไม่มีกำลัง

ท้าวสัฏกะตรัสตอบว่า เราอดทนถ้อยคำอันหยาบคาย ได้เพราะความกลัว หรือเพราะไม่มีกำลังก็หาไม่ ด้วยว่า วิญญูชนเช่นเราจะพึงโต้ตอบกับคนพาลทำไม

มาตลีเทพบุตร : คนพาลพึงทำลายได้ทุกสิ่ง ถ้าเราไม่กิดกันไว้เสียก่อน เพราะฉะนั้น อีรชนพึงกิดกันพวกคนพาลไว้ ด้วยอาชญาอย่างรุนแรง

ท้าวสัฏกะ : ผู้ใดรู้ว่าคนอื่นโกรธ เป็นผู้มีสติ สงบใจไว้ได้ เราเห็นว่า การสงบใจไว้ได้ของผู้นั้น เป็นการกิดกันพวกคนพาลไว้ได้

มาตลีเทพบุตร: ข้าพระองค์เห็นคุณและโทษในความอดกลั้นนี้ว่า เมื่อใด คนพาลยอมเข้าใจบุคคลนั้นว่า ผู้นี้ย่อมอดกลั้นต่อเราเพราะความกลัว เมื่อนั้น เขาก็ยังข่มขู่ผู้นั้น เหมือนโคตัวที่มีกำลังข่มขี่โคตัวที่แพ้ให้หนีไป ฉะนั้น

ท้าวสัฏกะ : บุคคลจะเข้าใจว่า คนนี้อดกลั้นต่อเราได้ เพราะความกลัวหรือไม่ก็ตามที่ ประโยชน์อื่นที่ยิ่งกว่าขันติไม่มี บุคคลใดเป็นคนแข็งแรง อดกลั้นต่อผู้อ่อนแรงกว่าได้ ความอดกลั้นของบุคคลนั้น บัณฑิตกล่าวว่าเป็นขันติอย่างยิ่ง เพราะว่าบุคคลผู้อ่อนแรงจำต้องอดทนอยู่เอง บัณฑิตกล่าวถึงกำลังของบุคคลผู้ไม่เข้มแข็งว่าไม่ใช่กำลัง เพราะไม่มีบุคคลใดกล่าวโต้ตอบบุคคลผู้มีกำลัง และมีธรรมคุ้มครองแล้ว ผู้ใดโกรธตอบบุคคลผู้โกรธ ผู้นั้นย่อมเลวกว่าผู้โกรธ เพราะการโกรธตอบนั้น บุคคลผู้ไม่โกรธตอบบุคคลผู้โกรธ ชื่อว่าชนะสงครามที่ชนะได้ยาก ผู้รู้ว่าผู้อื่นโกรธแล้วเป็นผู้มีสติสงบใจไว้ได้ ชื่อว่าประพฤติประโยชน์ทั้งฝ่ายตนและผู้อื่น แต่ชนส่วนมากมักจะเข้าใจว่า ผู้รักษาประโยชน์ทั้ง ๒ ฝ่ายนั้นเป็นคนโง่

ภิกษุทั้งหลาย ท้าวสัฏกะนั้นอาศัยผลบุญของพระองค์เสวยราชสมบัติอันใหญ่ยิ่งยังพรรณนาคุณของขันติและโสรัจจะไว้ ข้อที่พวกเธอบวชในธรรมวินัยที่เรากล่าวชอบแล้ว เป็นผู้อดทนและสงบเสงี่ยมได้ นี้จะพึงดงามในธรรมวินัยนี้โดยแท้ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๕๐/๓๖๓)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า เครื่องจองจำทั้ง ๕ ได้แก่ เครื่องจองจำอวัยวะ ๕ ส่วน คือ มือ ๒ เท้า ๒ ลำคอ ๑ (ส.ส.อ. (บาลี)๑/๒๕๐/๓๒๕)

เวปุลลบรรพต,เวปุลละ, ภูเขา: ภูเขาชื่อเวปุลละ, เป็นภูเขาลูกหนึ่งในภูเขาห้าลูก ในกรุงราชคฤห์ แคว้นมคธ, หนึ่งในปัญจคีรีมหานคร

ในวิรุทธชาดก ปุณณกยัภษัณเวปุลลบรรพตซึ่งเป็นภูเขาศิลาล้วน เป็นที่อาศัยอยู่ของ หมู่กิงนร เที้ยวแสวงหาแก้วมณีดวงประเสริฐอยู่ จึงได้เห็นแก้วมณีนั้น ชื่อ มโนหระจินดา ในท่ามกลางยอดเขา ครั้นได้เห็นแก้วมณีอันมีรัศมีผุดผ่อง เป็นแก้วมณีที่ประเสริฐสุด สามารถนำทรัพย์มาให้ได้ตั้งใจมุ่งหมาย รุ่งโรจน์โชติช่วงอยู่กับหมู่แก้วบริวารเป็นอันมาก สว่างไสวอยู่ดั่งสายฟ้าในอากาศ จึงได้ถือแก้วไพฑูรย์ชื่อว่า มโนหระจินดา นั้น ขึ้นขี่หลังม้าอาชาไนยเหาะไปในอากาศกลางหาว (ขุ.ชา.(ไทย)๒๘/๑๓๘๓/๓๙๘,(ที.ม.(ไทย)๑๐/๓๓๕/๒๖๓,ม.อุ.(ไทย)๑๔/๑๓๓/๑๗๐,ส.นิ.(ไทย)๑๖/๑๓๓/๒๒๓,ส.นิ.(ไทย)๑๖/๑๔๓/๒๓๐,ขุ.อิติ.(ไทย)๒๕/๒๔/๓๖๘)

เวปุลลปัพพตสูตร : พระสูตรว่าด้วยภูเขาเวปุลละ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ เขาคิชฌกูฏ เขตกรุงราชคฤห์ ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า สังสารวัฏมิระยะยาวนานจนภูเขาเวปุลละมีชื่อตั้งหลายชื่อ คือ มีชื่อว่าปาจิณวังสะ ในสมัยพระกกุสันธะพุทธเจ้าซึ่งพวกมนุษย์มีอายุประมาณ ๔ หมื่นปี มีชื่อว่าวังกต ในสมัยพระโกนาคมะพุทธเจ้าซึ่งพวกมนุษย์มีอายุประมาณ ๓ หมื่นปี มีชื่อว่าสุปัสสะ ในสมัยพระกัสสปะพุทธเจ้าซึ่งพวกมนุษย์มีอายุประมาณ ๒ หมื่นปี และมีชื่อว่าเวปุลละเหมือนเดิม ในสมัยเราซึ่งพวกมนุษย์มีอายุน้อยเพียง ๑๐๐ ปี ชื่อภูเขานี้เปลี่ยนแปลงไปเรื่อย มนุษย์เหล่านั้นตายกันไปเรื่อย พระพุทธเจ้าทั้งหลายก็ได้บรินิพพานเรื่อย เหตุนั้น สังขารทั้งหลายจึงไม่เที่ยงไม่ยั่งยืน ไม่น่าชื่นใจ (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๔๓/๒๓๐)

เวกฬิงคะ, แคว้น: แคว้นชื่อเวกฬิงคะ,แคว้นที่อดีตชาติที่ขุฎฎิกาทะบุตรเคยเป็นช่างปั้นหม้ออาศัยอยู่ในขุฎฎิกการสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถามขุฎฎิกาทะบุตรว่า ท่านกล่าววาจาสิกซึ่ง ที่รู้ได้ยาก เข้าใจให้ติได้ยาก ท่านรู้ธรรมของใคร จึงกล่าววาจาเช่นนี้ได้ ขุฎฎิกาทะบุตรทูลตอบว่า เมื่อก่อนข้าพระองค์เป็นช่างหม้อ ปั้นหม้ออยู่ในแคว้นเวกฬิงคะ เป็นผู้เลี้ยงดูมารดาและบิดา เป็นอุบาสกของพระกัสสปะพุทธเจ้า เว้นขาดจากเมถุนธรรม ประพฤติพรหมจรรย์ ไม่มีอาภิส ได้เคยเป็นคนหมู่บ้านเดียวกันกับพระองค์ ทั้งเคยเป็นสหายของเราในกาลก่อน ข้าพระองค์รู้จักภิกษุ ๗ รูปเหล่านี้ ผู้หลุดพ้นแล้ว สิ้นราคะและโทสะแล้ว ข้าพพันต้นหาที่ชานไปในโลกได้ (ส.ส.(ไทย)๑๕/๕๐/๖๕,ส.ส.(ไทย)๑๕/๑๐๕/๑๑๕)

เวการบรรพต,เวการะ,ภูเขา:ภูเขาชื่อเวการะ, ภูเขาลูกหนึ่งในห้าลูก ใกล้กรุงราชคฤห์ แคว้นมคธ, ภูเขาเป็นที่ประชุมครั้งที่ ๒ สมัยพระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตร ในสิทธัตถพุทธวงศ์ พระประวัติของพระสิทธัตถพุทธเจ้า สมัยพระศาสดาพระนามว่าปทุมุตตระ มีการประชุมสาวก ๓ ครั้ง มีสาวกประมาณ ๑๐๐,๐๐๐ โภก มาประชุมกัน เป็นครั้งที่ ๑ ในกาลที่พระพุทธเจ้า ผู้ไม่มีใครเสมอเหมือน ประทับอยู่ที่เวการบรรพต สาวกประมาณ ๙๐,๐๐๐ โภก มาประชุมกัน เป็นครั้งที่ ๒ เมื่อพระองค์

เสด็จจากคามนิคมและแคว้นแคว้นหลักจาริกไป สรวกประมาณ ๘๐,๐๐๐ โภกวิ มา
ประชุมกัน เป็นครั้งที่ ๓ (ขุ.พุทธ.(ไทย)๓๓/๕/๖๗๐, ขุ.พุทธ.(ไทย)๓๓/๙/๖๔๐) ๑/
๓๘๒/๔๑๔, ๖/๑๙๑/๓๐๒, ๑๐/๑๘๐/๑๒๘, ๑๔/๑๓๓/๑๗๐ ไม่มีคำนี้

เวภาระ, กรุง: กรุงชื่อเวภาระ, กรุงที่วิสสุกรรมเทพบุตรเนรมิตขึ้น, กรุงนี้เป็นทองคำล้วน ประดับ
ด้วยรัตนชาตินานาชนิด

ในสิทธัตถพุทธวงศ์ พระประวัติของพระสิทธัตถพุทธเจ้า สมัยต่อจากพระพุทธเจ้า
พระนามว่าธัมมทัสสี ได้มีพระพุทธเจ้าพระนามว่าสิทธัตถะ พระองค์ใดเราได้ฟังพระ
ดำรัสของพระพุทธเจ้าแม้พระองค์นั้นแล้ว ก็ทำจิตให้เลื่อมใสอย่างยิ่ง ได้อธิษฐานวัตร
เพื่อบำเพ็ญบารมี ๑๐ ประการให้ยิ่งขึ้นไป สมัยนั้น กรุงชื่อว่าเวภาระ กษัตริย์พระ
นามว่าอุเทนเป็นพระชนก พระเทวีพระนามว่าสุผัสสาเป็นพระชนนี ของพระพุทธเจ้า
พระนามว่าสิทธัตถะผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ พระองค์ทรงครองขมราวาสอยู่ ๑๐,๐๐๐
ปี มีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลัง คือโกกาสปราสาท อุบลปราสาท และโกกนุทปราสาท
มีนางสนมกำนัล ๔๘,๐๐๐ นาง ล้วนประดับประดาสวยงาม พระมเหสีพระนามว่า
สุมนา พระราชโอรส พระนามว่าอนุปมะ (ขุ.พุทธ.(ไทย)๓๓/๑๓/๖๗๓, ขุ.อป.(ไทย)
๓๓/๙๒/๑๔๗)

เวภาระ, ชื่อ: ภูเขาชื่อเวภาระ, ภูเขาลูกหนึ่งในภูเขาห้าลูกในกรุงราชคฤห์ แคว้นมคธ, ภูเขาทำ
สังคายนาคั้งที่ ๑ ในถ้ำสัตตบรรณคูหา

ในสิริวิฑฒเถรคาถา ภาษิตของพระสิริวิฑฒเถระ ท่านพระเถระได้กล่าวคาถาไว้ดังนี้
ว่า ภิกษุผู้เป็นบุตรของพระพุทธองค์ผู้คงที่ หาผู้เสมอเหมือนมิได้ ไปเข้ามานอนอยู่ตาม
ซอกเขา เหมือนสายฟ้าแลบส่องลอดเข้าไป ตามช่องเขาที่ชื่อเวภาระและปัททวะ (ขุ.
เถร.(ไทย)๒๖/๔๑/๓๑๘)

เวภาระ, **พระเจ้าจักรพรรดิ:** พระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าเวภาระ, พระองค์เป็นพระเจ้า
จักรพรรดิในกัปที่ ๒๕, พระองค์เป็นช่างดอกไม้ชื่อสิตะ ได้อานิสงส์เพราะยกดอกไม้
บูชาพระพุทธเจ้า

ในสุกตาเวฬุเถราปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระสุกตาเวฬุเถระ พระเถระ
ประกาศประวัติในอดีตชาติของตนว่า ข้าพเจ้าเป็นช่างดอกไม้มีนามว่าสิตะ ยังไม่ทัน
ถึงพระราชา ก็ได้เห็นพระพุทธเจ้าพระนามว่าสิขี ผู้ทรงเป็นผู้นำ ข้าพเจ้ามีจิตราเริง
เบิกบาน ได้ยกขึ้นบูชาพระพุทธเจ้า ในกัปที่ ๒๕ นับจากกัปนี้ไป ได้เป็น พระเจ้า
จักรพรรดิพระนามว่าเวภาระ มีกำลังมาก มี พละนุภาพมาก (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๔๖/
๓๙๗)

เวมานิกเปรต: นางเวมานิกเปรตผู้หัวล้าน, นางเป็นหญิงเปลือย
ตัวอย่างในชัลลาภุญเปตวิตถุ นางเปรตศิระชะล้าน วันหนึ่งหัวหน้าพ่อค้าถามนางเวมา
นิกเปรตตนหนึ่งว่า ท่านเป็นใครกันเล่า อยู่แต่ภายในวิมาน ไม่ออกมาข้างนอกเลย
นางผู้เจริญ เชิญท่านออกมาเถิด ข้าพเจ้าจะขอชมท่านผู้มีฤทธิ์มาก นางเวมานิกเปรต
ตอบว่า ดิฉันเป็นหญิงเปลือยกาย มีแต่ผมปิดบังไว้ กระจดาอกายที่จะออกไปข้างนอก
(ขุ.เปต.(ไทย)๒๖/๕๘/๑๗๗, ขุ.เปต.(ไทย)๒๖/๓๔๖/๒๒๒)

เวैयाกรณ: พระสูตรที่ไม่มีคาถา, เป็นลักษณะร้อยแก้วล้วน เช่นคัมภีร์อภิธรรมปิฎก, เป็นลักษณะคำถามคำตอบ, เป็นองค์หนึ่งในนวัคส์ตฤศาสน์

ในปัญจวัคคียกถา เวैयाกรณที่พระผู้มีพระภาคตรัสแก่ปัญจวัคคีย์ว่า ภิกษุทั้งหลาย เมื่อใด ความรู้เห็นตามเป็นจริงของเราในอริยสัจ ๔ เหล่านี้ รอบ ๑๒ อาการอย่างนี้ หมดจดดีแล้ว เมื่อนั้น เราจึงยืนยันได้ว่า เป็นผู้ตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยมในโลก กับทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดา และมนุษย์ ญาณทัสสนะเกิดขึ้นแก่เราว่า “ความหลุดพ้นของเราไม่กำเริบ ชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย บัดนี้ ภพใหม่ไม่มีอีก” เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสเวैयाกรณนี้อยู่ ธรรมจักขุ ๒ อันปราศจากธุลีปราศ จากมลทินได้เกิดแก่ท่านพระโกณฑัญญะว่า “สิ่งใดสิ่งหนึ่ง มีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งปวง มีความดับไปเป็นธรรมดา” (วิ.ม. (ไทย)๔/๑๖/๒๔, วิ.ม.(ไทย)๔/๒๔/๓๑, วิ.ม.(ไทย)๔/๕๔/๖๕, ส.ส.(ไทย)๑๘/๓๕๐/๓๘๘, ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๓๐/๔๘๕, สารตถ.ฎีกา ๓/๑๖/๒๒๐, วิ.อ. ๑/๒๖)

เวैयाกรณภาษิต: พระดำรัสของพระผู้มีพระภาคที่ตรัสเป็นร้อยแก้วหรือเป็นคำถามคำตอบ เช่นคำถามของพระอานนท์เรื่องธรรมบรรยายชื่ออะไร พระองค์ตรัสตอบว่า สังคามวิชัย เป็นต้น

ตัวอย่างในพรหมชาลสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสเวैयाกรณภาษิตนี้จบลง ภิกษุเหล่านั้นมีใจยินดีต่างชื่นชมภาษิตของพระผู้มีพระภาคโลกธาตุที่ประกอบด้วย ๑๐,๐๐๐จักรวาลได้ห้วนไหว จากการที่ท่านพระอานนท์ได้ทูลถามว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ น้าอัศจรรย์จริง ไม่เคยปรากฏ ธรรมบรรยายนี้มีชื่อว่าอะไร พระพุทธเจ้าข้า” พระองค์ตรัสตอบว่า “อานนท์ เธอจงจำธรรมบรรยายนี้ว่า ข่ายแห่งประโยชน์ (อรรถชาละ) ก็ได้ ข่ายแห่งธรรม (ธรรมชาละ) ก็ได้ ข่ายแห่งสัพพัญญุตญาณอันประเสริฐ (พรหมชาละ) ก็ได้ ข่ายแห่งทิวฐิ (ทิวฐิชาละ) ก็ได้ตำราพิชัยสงคราม (สังคามวิชัย) อันยอดเยี่ยมก็ได้” (ที.สี.(ไทย)๙/๑๔๙/๔๗, ที.สี.(ไทย)๙/๒๕๓/๘๖, ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๕๕/๑๐๐, ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๘๕/๑๓๑, ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๘๖/๑๓๓, ที.ม.(ไทย)๑๐/๒๗๒/๒๐๔, ที.ม.(ไทย)๑๐/๓๗๑/๓๐๐, ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๖๓/๑๒๔, ปา.(ไทย)๑๑/๒๔๕/๒๐๑, ปา.(ไทย)๑๑/๒๗๓/๒๑๖)

เวैयाกรณะ: ภาษิตที่เป็นร้อยแก้วล้วน, ภาษิตที่เป็นคำถามคำตอบ, องค์หนึ่งในนวัคส์ตฤศาสน์, ธรรมที่ให้พรหมจรรย์ดำรงอยู่ได้ไม่นานเพราะไม่ได้แสดง

ในเวรัญชกัณฑ์เหตุเป็นปัจจัยทำให้พรหมจรรย์ของพระพุทธเจ้าวิปัสสี พระพุทธเจ้าสิขี และพระพุทธเจ้าเวสสภู ดำรงอยู่ไม่นาน เพราะพระพุทธเจ้าวิปัสสี พระพุทธเจ้าสิขี พระพุทธเจ้าเวสสภู ทรงผ่อนคลายที่จะแสดงธรรมโดยพิสดารแก่สาวก เวैयाกรณะ ของพระพุทธเจ้าทั้ง ๓ พระองค์จึงมีน้อย ไป (วิ.มหา.(ไทย)๑/๑๙/๑๑, ม.ม. (ไทย)๑๒/๒๓๘/๒๕๒, ม.อ.(ไทย)๑๔/๑๙๒/๒๓๐, ส.ม.(ไทย)๑๙/๑๐๘/๕๙๕, อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๖/๑๐, อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๑๐๗/๑๖๓, อง.ปณจก.(ไทย)๒๒/๗๓/๑๒๓, อง.ปณจก.(ไทย)๒๒/๗๔/๑๒๕, อง.ปณจก.(ไทย)๒๒/๑๐๐/๑๗๒, อง.ปณจก.(ไทย)๒๒/๑๕๕/๒๕๓)

เวยยาวัจจกเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระเวยยาวัจจกเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๙๑ ท่านเป็นไวยาวัจจกรชนชวายนในกิจทุกอย่างในศาสนาของพระพุทธเจ้าพระนามว่าวิปัสสี เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่ได้พบทุกข์เลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๕๑/๒๔๖)

เวร: ความแค้นเคือง, ความปองร้ายกัน, ความคิดร้ายตอบแก่ผู้ทำร้าย
ในมหาสิหนาทสูตรพระผู้มีพระภาคตรัสถึงคุณลักษณะของสมณะและของพราหมณ์ที่แท้ว่า ภิกษุผู้เจริญเมตตาจิตอันไม่มีเวรไม่มีความเบียดเบียน ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะ เพราะอาสวะสิ้นไปด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน ภิกษุนี้เราเรียกว่าสมณะบ้าง ว่าพราหมณ์บ้าง (ที.สี.(ไทย) ๙/๓๙๗/๑๖๖, ที.สี.(ไทย) ๙/๓๙๘/๑๖๗, ที.สี.(ไทย) ๙/๓๙๘/๑๖๘, ที.สี.(ไทย) ๙/๓๙๙/๑๖๙, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๖๒/๑๙๔, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๒๐/๒๔๘, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๒๗/๒๕๖, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๕๗/๒๘๕, ม.อ.(ไทย) ๑๔/๒๓๗/๒๗๘, ม.อ.(ไทย) ๑๔/๒๗๑/๓๑๗)

เวรสูตร (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยภัยเวร (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสกับท่านอนาถบิณฑิกคหบดี ที่มาเข้าเฝ้าว่า เมื่อใด อริยสาวกจะรับภัยเวร ๕ ได้ และประกอบด้วยองค์เครื่องบรรลุโสดา ๔ เมื่อนั้น อริยสาวก เมื่อหวังอยู่ก็ควรพยากรณ์ตนเองได้ว่า เรามีนรก กำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน ภูมิแห่งเปรต อบาย ทุกคติ และวินิบาตสิ้นแล้ว เป็นโสดาบัน (ประกอบด้วยอริยมรรคมีองค์ ๘) ไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า อริยสาวกจะรับภัยเวร ๕ คือ ข่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม พุดเท็จ และดื่มน้ำเมาคือสุราและเมรัย ย่อมประสบภัยเวรที่เป็นไปในปัจจุบันบ้าง ในสัมปรายภพบ้าง ต้องเสวยทุกข์โทมนัสทางใจบ้าง ส่วนผู้ไม่ฆ่าสัตว์ เป็นต้น ย่อมไม่ประสบภัยเวรที่เป็นไปในปัจจุบันบ้าง ที่เป็นไปในสัมปรายภพบ้าง ทั้งไม่ต้องเสวยทุกข์โทมนัสทางใจบ้าง แล้วตรัสว่า อริยสาวกประกอบด้วยองค์เครื่องบรรลุโสดา ๔ คือ อริยสาวก (๑-๓) มีความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ (๔) มีศีลที่พระอริยะใครไม่ขาด ไม่ทะลุ ไม่ต่าง ไม่พร้อย เป็นไท ท่านผู้รู้สรรเสริญ ไม่ถูกค้นหาและทักท้วงครอบงำ เป็นไปเพื่อสมาธิ (อง.นวก.(ไทย) ๒๓/๒๗/๔๘๖)

เวรสูตร (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยภัยเวร (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เมื่อใด อริยสาวกจะรับภัยเวร ๕ ได้ และประกอบด้วยองค์เครื่องบรรลุโสดา ๔ เมื่อนั้น อริยสาวกนั้น เมื่อหวังอยู่ ก็ควรพยากรณ์ตนเองได้ว่า เรามีนรก กำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน ภูมิแห่งเปรต อบาย ทุกคติ และวินิบาตสิ้นแล้ว เป็นโสดาบัน ไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้าซึ่งมีเนื้อหาสาระเหมือนในปฐมเวรสูตร (อง.นวก.(ไทย) ๒๓/๒๘/๔๘๙)

เวรสูตร : พระสูตรว่าด้วยภัยเวร พระผู้มีพระภาคตรัสกับท่านอนาถบิณฑิกเศรษฐีว่า อุบาทว์ผู้ละภย(คือสิ่งที่ทำให้จิตสะดุ้ง) เวร(หมายถึงอกุศลกรรมและบุคคลผู้ก่อเวร) ๕ คือ (๑) ข่าสัตว์ (๒) ลักทรัพย์ (๓) ประพฤติผิดในกาม (๔) พุดเท็จ (๕) ดื่มน้ำเมาคือสุราและเมรัย ยังไม่ได้ ชื่อว่าผู้ทุศีล และจะไปเกิดในนรก คือ เป็นผู้ล่วงละเมิดศีล ๕ ส่วน

อุบาสกผู้ละภัยเวร ๕ ได้ ชื่อว่ามีศีล และจะไปเกิดในสุคติ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๗๔/๒๙๐)

เวรหัตถุจانیโคตร, พรหมณี:พรหมณีชื่อเวรหัตถุจانیโคตร, ท่านมีลูกศิษย์ชื่อมาณพผู้ถามปัญหาเกี่ยวกับท่านพระอุทายเป็นเกิดความเลื่อมใสในพระอุทายเป็นนิมิตต์ฉันทาหารในวันรุ่งขึ้น
เวรหัตถุจانیโคตร เวรหัตถุจانیพรหมณี กล่าวถึงท่านพระอุทายเป็นอยู่ ณ สวนมะม่วงของโตทยพรหมณี เขตเมืองกามัณฑะ ครั้งนั้น มาณพผู้เป็นศิษย์ของพรหมณีเวรหัตถุจانیโคตรเข้าไปหาท่านพระอุทายเป็นอยู่ ท่านพระอุทายเป็นชี้แจงให้เห็นชัด ชวนใจให้อยากรับเอาไปปฏิบัติ ๆ ลูกขึ้นจากอาสนะเข้าไปหาพรหมณีเวรหัตถุจانیโคตรถึงที่อยู่ แล้วได้กล่าวกับพรหมณีเวรหัตถุจانیโคตรดังนี้ ว่า “ขอแม่เจ้าผู้เจริญโปรดทราบ พระอุทายเป็นแสดงธรรมมีความงามในเบื้องต้น มีความงามในท่ามกลาง และมีความงามในที่สุด ประกาศพรหมจรรย์พร้อมทั้งอรรถและพยัญชนะ บริสุทธิ์บริบูรณ์ครบถ้วน”
พรหมณีเวรหัตถุจانیโคตรกล่าวว่า “พ่อมาณพ ถ้าเช่นนั้น เธอจงนิมนต์พระอุทายเป็นตามคำของฉันท เพื่อฉันทาหารในวันรุ่งขึ้น” (ส.ส.(ไทย)๑๘/๑๓๓/๑๖๔)

เวรหัตถุจانیโคตร : พระสูตรว่าด้วยเวรหัตถุจانیพรหมณี ท่านพระอุทายเป็นอยู่ ณ สวนมะม่วงของโตทยพรหมณี เขตเมืองกามัณฑะได้ชี้แจงให้มาณพผู้เป็นศิษย์ของพรหมณีเวรหัตถุจانیโคตรเห็นชัด ชวนใจให้อยากรับเอาไปปฏิบัติ เร้าใจให้อาจหาญแกล้วกล้า ปลอดภัยให้สดชื่นร่าเริงด้วยธรรมีกถา มาณพนั้นหลังจากฟังแล้วก็ได้ไปเล่าให้พรหมณีเวรหัตถุจانیโคตรฟัง ซึ่งนางได้ให้นิมนต์พระอุทายเป็นฉันทาหารในวันรุ่งขึ้น ท่านพระอุทายเป็นรับนิมนต์แล้ว ตอนเช้า จึงครองอันตราวาสก ถือบาตรและจีวรเข้าไปยังนิเวศน์ของนาง หลังฉันทเสร็จ เมื่อนางขอให้แสดงธรรม ก็กล่าวเพียงว่า ยังมีเวลา ในเพราะการนิมนต์ครั้งที่ ๓ หลังฉันทเสร็จ เมื่อนางเรียนถามว่า เมื่อมีอะไร พระอรหันต์จึงบัญญัติสุขและทุกข์ เมื่อไม่มีอะไร พระอรหันต์จึงบัญญัติสุขและทุกข์ ท่านพระอุทายเป็นจึงตอบว่า เมื่อมีอายตนะภายใน ๖ พระอรหันต์จึงบัญญัติสุขและทุกข์ เมื่อไม่มี ก็ไม่มีบัญญัติสุขและทุกข์และนางได้กล่าวชมท่านพระอุทายเป็นโดยนัยแห่งการทวาชสูตรในวรรคนี้ (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๑๓๓/๑๖๔)

เวรัญชกสูตร : พระสูตรว่าด้วยชาวเมืองเวรัญชา พระผู้มีพระภาคทรงแสดงพระสูตรมีลักษณะเป็นการบรรยายโวหารแบบตอบปัญหาแก่พวกพรหมณ์และคหบดีชาวเมืองเวรัญชา ณ วัดพระเชตะวัน อารามของอนาถปิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวตถี เพื่อตอบปัญหา ชาวเมืองเวรัญชาเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคแล้วถามปัญหาเรื่องเหตุที่ทำให้สัตว์บางพวกในโลกนี้หลังจากตายแล้วไปเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก และเหตุที่ทำให้สัตว์บางพวกในโลกนี้หลังจากตายแล้วไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ พระองค์ก็ทรงตอบในแนวเดียวกันกับสาเลยกสูตรเมื่อพระผู้มีพระภาคได้ตรัสพระภาษิตนี้แล้ว ชาวเมืองเวรัญชาต่างมีใจยินดีชื่นชมพระภาษิตของพระองค์ พร้อมกับประกาศตนเป็นอุบาสกถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะจนตลอดชีวิต (ม.ม.(ไทย) ๑๒/๔๔๔/๔๘๐)

เวรัญชพราหมณ์: พราหมณ์ชื่อเวรัญชา, พราหมณ์ชาวเมืองเวรัญชา เมืองเวรัญชา อุตกรภูทิวปี, เวรัญชพราหมณ์ผู้กล่าวตำหนิพระผู้มีพระภาค, ในที่สุดก็แสดงตนเป็นอุบาสกนิมนต์ พระองค์ให้อยู่จำพรรษาที่เมืองเวรัญชา

ในเวรัญชกัณฑ์ เรื่องเวรัญชพราหมณ์ พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ ควางตัน สะเดออันเป็นที่อยู่ของ นเพรุษย์กษ เขตเมืองเวรัญชา พร้อมกับภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ ประมาณ ๕๐๐ รูป เวรัญชพราหมณ์ได้ฟังข่าวว่า ท่านพระสมณโคดม ประทับอยู่ที่นั่น กล่าวตำหนิพระสมณโคดมว่า พระองค์ไม่ยอมไหว้ ไม่ลูกรับพวกพราหมณ์ผู้แก่ ผู้เฒ่า ผู้ใหญ่ ผู้ล่วงกาลผ่านวัยหรือไม่เชื่อเชิญให้หนึ่ง เรื่องที่ข้าพเจ้าได้ทราบมานั้นจริงทีเดียว การที่ท่านพระโคดมทำเช่นนั้นไม่สมควรเลย พระสมณโคดมตรัสว่า พราหมณ์นี้คือการเจาะกระเปาะไขคืออวิชชาออกมาครั้งที่ ๓ ของเราเหมือนการเจาะออกจากกระเปาะไขของลูกไก่ พระผู้มีพระภาคทรงรับคำนิมนต์โดยดุขณินภาพ ครั้นเวรัญชพราหมณ์ทราบว่ามีพระผู้มีพระภาคทรงรับนิมนต์แล้วจึงลุกขึ้นจากอาสนะถวายเป็นบังคม พระผู้มีพระภาค กระทำประทักษิณแล้วจากไป พราหมณ์นิมนต์พระโคดมจงทรงจำข้าพระองค์ว่าเป็นอุบาสกผู้ถึงสรณะ ตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไปจนตลอดชีวิต และขอท่านพระโคดมพร้อมกับภิกษุสงฆ์ทรงรับคำนิมนต์ของข้าพระองค์ อยู่จำพรรษาที่เมืองเวรัญชาด้วยเถิด (วิ.มหา.(ไทย)๑/๑/๑, วิ.มหา.(ไทย)๑/๒/๒, วิ.มหา.(ไทย)๑/๑๕/๘, วิ.มหา.(ไทย)๑/๒๒/๑๔, วิ.มหา.(ไทย)๑/๒๓/๑๕, อัง.อภฺฐก.(ไทย)๒๓/๑๑/๒๑๙)

เวรัญชสูตร : พระสูตรว่าด้วยพระพุทธเจ้าทรงแก้ข้อสงสัยของเวรัญชพราหมณ์ พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ควางตันสะเดออันเป็นที่อยู่ของนเพรุษย์กษ เขตเมืองเวรัญชา เวรัญชพราหมณ์เข้าไปสนทนาปราศรัยกับพระผู้มีพระภาค กราบทูลว่า ข้าที่ตนทราบว่า พระสมณโคดมไม่ไหว้ ไม่ลูกรับพราหมณ์ผู้แก่เฒ่า ไม่เชื่อเชิญให้หนึ่งนั้นเป็นความจริง พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เรายังไม่เห็นใครในโลกไหน ๆ ที่เราควรจะไหว้ ลูกรับ หรือเชื่อเชิญให้หนึ่ง เพราะถ้าเราไหว้ผู้ใด ศีรษะของผู้นั้นก็จักขาดตกไป เวรัญชพราหมณ์กล่าวหาพระผู้มีพระภาคด้วยคำกล่าวหา ๘ คือ พระสมณโคดม (๑) เป็นคนไม่มีรส (๒) เป็นคนไม่มีสมบัติ (๓) สอนไม่ให้ทำ (๔) สอนให้ทำลาย (๕) เป็นคนช่างรังเกียจ (๖) เป็นคนช่างกำจัด (๗) เป็นคนช่างเผาผลาญ (๘) เป็นคนไม่พูดไม่เกิด

พระผู้มีพระภาคทรงยอมรับคำกล่าวหาทั้ง ๘ ว่ามีอยู่ในพระองค์จริง แล้วทรงแสดงความหมายของคำกล่าวหาทั้ง ๘ ในอีกความหมายหนึ่ง คือ (๑) ข้อกล่าวว่าเป็นคนไม่มีรส มีมูลอยู่ เพราะตถาคตละรสคือรูป เสียง กลิ่น รส โภกฐัพพะ ได้หมดสิ้นแล้ว (๒) ข้อกล่าวว่าเป็นคนไม่มีสมบัติ มีมูลอยู่ เพราะตถาคตละสมบัติคือรูปเสียง กลิ่น รส โภกฐัพพะ ได้หมดสิ้นแล้ว (๓) ข้อกล่าวที่สอนไม่ให้ทำ มีมูลอยู่ เพราะตถาคตสอนไม่ให้ทำทุจริต ๓ ตลอดถึงไม่ให้ทำบาปอกุศลธรรมต่าง ๆ (๔) ข้อกล่าวที่สอนให้ทำลาย มีมูลอยู่ เพราะตถาคตสอนให้ทำลายราคะโทสะและโมหะ ตลอดถึงให้ทำลายบาปอกุศลธรรมต่าง ๆ (๕) ข้อกล่าวว่าเป็นคนช่างรังเกียจ มีมูลอยู่ เพราะตถาคตรังเกียจทุจริต ๓ ตลอดถึงรังเกียจบาปอกุศลธรรมต่างๆ (๖) ข้อกล่าวว่าเป็นคนช่างกำจัด มีมูลอยู่ เพราะตถาคตแสดงเพื่อกำจัดราคะโทสะและโมหะ ตลอดถึง

แสดงธรรมเพื่อกำจัดบาปอกุศลธรรมต่าง ๆ (๗) ข้อกล่าวว่าเป็นคนช่างเผาผลาญ มีมุลอยู่ เพราะตถาคตตรัสถึงบาปอกุศลธรรมคือทุจริต ๓ ว่าเป็นสิ่งที่ควรเผาผลาญ (๘) ข้อกล่าวว่าเป็นคนไม่ผิดไม่เกิด มีมุลอยู่ เพราะตถาคตเรียกคนที่ละการอยู่ในครุภ และการเกิดใหม่ได้หมดสิ้นว่า เป็นคนไม่ผิดไม่เกิด แล้วทรงย้อนถามว่า ลูกไก่ที่ใช้ปลายเล็บเท้าหรือจะงอยปากทำลายกระเปาะไข่ออกมาได้ก่อนลูกไก่ตัวอื่น ควรเรียกว่า “ตัวพี่” หรือ “ตัวน้อง” เมื่อพราหมณ์ทูลตอบว่า ควรเรียกว่า “ตัวพี่” เพราะมันแก่กว่าตัวอื่น จึงตรัสว่า พระองค์ก็เช่นเดียวกัน ในขณะที่หมู่มสัตว์ ถูกกระเปาะไข่ออกมาตัวเดียวได้ทำลายกระเปาะไข่ออกมาตัวเดียวได้ก่อนลูกไก่ตัวอื่นสำเร็จจนบุตรสัมมาสัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยมได้ก่อน จึงเป็นพี่ใหญ่ ผู้ประเสริฐสุดของโลก แล้วทรงแสดงขั้นตอนวิธีทำลายอวิชชา คือทรงปรารถนาความเพียร ไม่ย่อหย่อน มีสติตั้งมั่น ไม่หลงลืม มีกายสงบ ไม่กระสับกระส่าย มีจิตแน่วแน่เป็นสมาธิ จนได้บรรลุบุพเพนิวาสานุสสติญาณในปฐมยาม บรรลุจตุปปาตญาณในมัชฌิมยาม และบรรลุอาสวกักขณญาณในปัจฉิมยาม เจริญพรพราหมณ์ได้แสดงตนเป็นอุบาสกถึงพระรัตนตรัย เป็นสรณะตลอดชีวิต (อง.อฎฐก.(ไทย) ๒๓/๑๑/๒๑๙)

เวรัญชา,เมือง: ชื่อเมืองเวรัญชา อุตระกูทวีป, ชาวเมืองเวรัญชาเข้าเฝ้าทูลถามเรื่องสุคติโลกสวรรค์ที่บางคนไปถึงได้เพราะอะไร

ตัวอย่างในเวรัญชกสูตร พวกพราหมณ์และคหบดีชาวเมืองเวรัญชาเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ บางพวกถวายอภิเษกพระผู้มีพระภาคแล้วนั่ง ณ ที่สมควร บางพวกประนมมือต่อพระผู้มีพระภาคแล้วนั่ง ณ ที่สมควร บางพวกประกาศชื่อและโคตรในสำนักของพระผู้มีพระภาคแล้วนั่ง ณ ที่สมควร บางพวกก็นั่งอยู่ ณ ที่สมควร ได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า “ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ อะไรหนอเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้สัตว์บางพวกในโลกนี้หลังจากตายแล้วไปเกิดในอบาย ทุกติ วินิบาต นรก ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ อะไรหนอเป็นเหตุ เป็นปัจจัยให้สัตว์บางพวกในโลกนี้หลังจากตายแล้วไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์” พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า เพราะความประพฤติไม่สม่ำเสมอ คือความประพฤติธรรมเป็นเหตุ (วิ.มหา.(ไทย)๑/๑/๑, วิ.มหา.(ไทย)๑/๑๕/๘, วิ.มหา.(ไทย)๑/๑๖/๘, ม.ม.(ไทย)๑๒/๔๔๔/๔๘๐, อก.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๕๓/๘๘, อก.อฎฐก.(ไทย)๒๓/๑๑/๒๑๙, อก.อฎฐก.(ไทย)๒๓/๑๙/๒๔๖)

เวรัณภสูตร : พระสูตรว่าด้วยภิกษุติดลาภสักการะและความสรรเสริญเปรียบเหมือนนกถูกลมบ้าหมูพัด พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ลาภสักการะและความสรรเสริญเป็นสิ่งทารุณเป็นต้น ภิกษุถูกลาภสักการะและความสรรเสริญครอบงำแล้ว ในที่สุดต้องบอกคืนสิกขา กลับมาเป็นคฤหัสถ์ บริหารการจัดกระจายไป ย่อมเป็นเหมือนนกถูกลมบ้าหมูพัดให้อวัยวะซี่ขาจัดกระจายไป(ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๖๕/๒๗๑)

เวรัณภะ, ลม: ลมที่พัดมาจาก ๔ ทิศพร้อม ๆ กัน ส่วนลมที่พัดมาจากทิศใดทิศหนึ่ง, ลมที่มีลักษณะเยือกเย็น

ในหัตถกสูตร หัตถกกุมารทูลถามถึงความสุขกับพระผู้มีพระภาค ว่า “ข้าแต่พระองค์ ผู้เจริญ ราตรีในฤดูหนาวตั้งอยู่ในระหว่าง เป็นสมัยที่หิมะตกพื้นดินแข็ง แต่กระแวง ที่ลาดไปไม้บาง ไปไม้ทั้งหลายอยู่ห่างกัน ผ้ากาสาเย (ผ้าย้อมน้ำฝาด) เย็น และ ลมเวรัมภะ ที่เอือกเย็นก็กำลังพัด” ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสอย่างนี้ว่า “อย่าง นั้น กุมาร เราอยู่สุขสบายดีเราเป็นหนึ่งในบรรดาคนที่อยู่เป็นสุขในโลก” (อง.ทก. (ไทย) ๒๐/๓๕/๑๘๙, ๑๙๐, ๑๙๑, ๑๙๒, ๑๙๓, ๑๙๔, ๑๙๕, ๑๙๖, ๑๙๗, ๑๙๘, ๑๙๙, ๒๐๐, ๒๐๑, ๒๐๒, ๒๐๓, ๒๐๔, ๒๐๕, ๒๐๖, ๒๐๗, ๒๐๘, ๒๐๙, ๒๑๐, ๒๑๑, ๒๑๒, ๒๑๓, ๒๑๔, ๒๑๕, ๒๑๖, ๒๑๗, ๒๑๘, ๒๑๙, ๒๒๐, ๒๒๑, ๒๒๒, ๒๒๓, ๒๒๔, ๒๒๕, ๒๒๖, ๒๒๗, ๒๒๘, ๒๒๙, ๒๓๐, ๒๓๑, ๒๓๒, ๒๓๓, ๒๓๔, ๒๓๕, ๒๓๖, ๒๓๗, ๒๓๘, ๒๓๙, ๒๔๐, ๒๔๑, ๒๔๒, ๒๔๓, ๒๔๔, ๒๔๕, ๒๔๖, ๒๔๗, ๒๔๘, ๒๔๙, ๒๕๐, ๒๕๑, ๒๕๒, ๒๕๓, ๒๕๔, ๒๕๕, ๒๕๖, ๒๕๗, ๒๕๘, ๒๕๙, ๒๖๐, ๒๖๑, ๒๖๒, ๒๖๓, ๒๖๔, ๒๖๕, ๒๖๖, ๒๖๗, ๒๖๘, ๒๖๙, ๒๗๐, ๒๗๑, ๒๗๒, ๒๗๓, ๒๗๔, ๒๗๕, ๒๗๖, ๒๗๗, ๒๗๘, ๒๗๙, ๒๘๐, ๒๘๑, ๒๘๒, ๒๘๓, ๒๘๔, ๒๘๕, ๒๘๖, ๒๘๗, ๒๘๘, ๒๘๙, ๒๙๐, ๒๙๑, ๒๙๒, ๒๙๓, ๒๙๔, ๒๙๕, ๒๙๖, ๒๙๗, ๒๙๘, ๒๙๙, ๓๐๐, ๓๐๑, ๓๐๒, ๓๐๓, ๓๐๔, ๓๐๕, ๓๐๖, ๓๐๗, ๓๐๘, ๓๐๙, ๓๑๐, ๓๑๑, ๓๑๒, ๓๑๓, ๓๑๔, ๓๑๕, ๓๑๖, ๓๑๗, ๓๑๘, ๓๑๙, ๓๒๐, ๓๒๑, ๓๒๒, ๓๒๓, ๓๒๔, ๓๒๕, ๓๒๖, ๓๒๗, ๓๒๘, ๓๒๙, ๓๓๐, ๓๓๑, ๓๓๒, ๓๓๓, ๓๓๔, ๓๓๕, ๓๓๖, ๓๓๗, ๓๓๘, ๓๓๙, ๓๔๐, ๓๔๑, ๓๔๒, ๓๔๓, ๓๔๔, ๓๔๕, ๓๔๖, ๓๔๗, ๓๔๘, ๓๔๙, ๓๕๐, ๓๕๑, ๓๕๒, ๓๕๓, ๓๕๔, ๓๕๕, ๓๕๖, ๓๕๗, ๓๕๘, ๓๕๙, ๓๖๐, ๓๖๑, ๓๖๒, ๓๖๓, ๓๖๔, ๓๖๕, ๓๖๖, ๓๖๗, ๓๖๘, ๓๖๙, ๓๗๐, ๓๗๑, ๓๗๒, ๓๗๓, ๓๗๔, ๓๗๕, ๓๗๖, ๓๗๗, ๓๗๘, ๓๗๙, ๓๘๐, ๓๘๑, ๓๘๒, ๓๘๓, ๓๘๔, ๓๘๕, ๓๘๖, ๓๘๗, ๓๘๘, ๓๘๙, ๓๙๐, ๓๙๑, ๓๙๒, ๓๙๓, ๓๙๔, ๓๙๕, ๓๙๖, ๓๙๗, ๓๙๘, ๓๙๙, ๔๐๐, ๔๐๑, ๔๐๒, ๔๐๓, ๔๐๔, ๔๐๕, ๔๐๖, ๔๐๗, ๔๐๘, ๔๐๙, ๔๑๐, ๔๑๑, ๔๑๒, ๔๑๓, ๔๑๔, ๔๑๕, ๔๑๖, ๔๑๗, ๔๑๘, ๔๑๙, ๔๒๐, ๔๒๑, ๔๒๒, ๔๒๓, ๔๒๔, ๔๒๕, ๔๒๖, ๔๒๗, ๔๒๘, ๔๒๙, ๔๓๐, ๔๓๑, ๔๓๒, ๔๓๓, ๔๓๔, ๔๓๕, ๔๓๖, ๔๓๗, ๔๓๘, ๔๓๙, ๔๔๐, ๔๔๑, ๔๔๒, ๔๔๓, ๔๔๔, ๔๔๕, ๔๔๖, ๔๔๗, ๔๔๘, ๔๔๙, ๔๕๐, ๔๕๑, ๔๕๒, ๔๕๓, ๔๕๔, ๔๕๕, ๔๕๖, ๔๕๗, ๔๕๘, ๔๕๙, ๔๖๐, ๔๖๑, ๔๖๒, ๔๖๓, ๔๖๔, ๔๖๕, ๔๖๖, ๔๖๗, ๔๖๘, ๔๖๙, ๔๗๐, ๔๗๑, ๔๗๒, ๔๗๓, ๔๗๔, ๔๗๕, ๔๗๖, ๔๗๗, ๔๗๘, ๔๗๙, ๔๘๐, ๔๘๑, ๔๘๒, ๔๘๓, ๔๘๔, ๔๘๕, ๔๘๖, ๔๘๗, ๔๘๘, ๔๘๙, ๔๙๐, ๔๙๑, ๔๙๒, ๔๙๓, ๔๙๔, ๔๙๕, ๔๙๖, ๔๙๗, ๔๙๘, ๔๙๙, ๕๐๐, ๕๐๑, ๕๐๒, ๕๐๓, ๕๐๔, ๕๐๕, ๕๐๖, ๕๐๗, ๕๐๘, ๕๐๙, ๕๑๐, ๕๑๑, ๕๑๒, ๕๑๓, ๕๑๔, ๕๑๕, ๕๑๖, ๕๑๗, ๕๑๘, ๕๑๙, ๕๒๐, ๕๒๑, ๕๒๒, ๕๒๓, ๕๒๔, ๕๒๕, ๕๒๖, ๕๒๗, ๕๒๘, ๕๒๙, ๕๓๐, ๕๓๑, ๕๓๒, ๕๓๓, ๕๓๔, ๕๓๕, ๕๓๖, ๕๓๗, ๕๓๘, ๕๓๙, ๕๔๐, ๕๔๑, ๕๔๒, ๕๔๓, ๕๔๔, ๕๔๕, ๕๔๖, ๕๔๗, ๕๔๘, ๕๔๙, ๕๕๐, ๕๕๑, ๕๕๒, ๕๕๓, ๕๕๔, ๕๕๕, ๕๕๖, ๕๕๗, ๕๕๘, ๕๕๙, ๕๖๐, ๕๖๑, ๕๖๒, ๕๖๓, ๕๖๔, ๕๖๕, ๕๖๖, ๕๖๗, ๕๖๘, ๕๖๙, ๕๗๐, ๕๗๑, ๕๗๒, ๕๗๓, ๕๗๔, ๕๗๕, ๕๗๖, ๕๗๗, ๕๗๘, ๕๗๙, ๕๘๐, ๕๘๑, ๕๘๒, ๕๘๓, ๕๘๔, ๕๘๕, ๕๘๖, ๕๘๗, ๕๘๘, ๕๘๙, ๕๙๐, ๕๙๑, ๕๙๒, ๕๙๓, ๕๙๔, ๕๙๕, ๕๙๖, ๕๙๗, ๕๙๘, ๕๙๙, ๖๐๐, ๖๐๑, ๖๐๒, ๖๐๓, ๖๐๔, ๖๐๕, ๖๐๖, ๖๐๗, ๖๐๘, ๖๐๙, ๖๑๐, ๖๑๑, ๖๑๒, ๖๑๓, ๖๑๔, ๖๑๕, ๖๑๖, ๖๑๗, ๖๑๘, ๖๑๙, ๖๒๐, ๖๒๑, ๖๒๒, ๖๒๓, ๖๒๔, ๖๒๕, ๖๒๖, ๖๒๗, ๖๒๘, ๖๒๙, ๖๓๐, ๖๓๑, ๖๓๒, ๖๓๓, ๖๓๔, ๖๓๕, ๖๓๖, ๖๓๗, ๖๓๘, ๖๓๙, ๖๔๐, ๖๔๑, ๖๔๒, ๖๔๓, ๖๔๔, ๖๔๕, ๖๔๖, ๖๔๗, ๖๔๘, ๖๔๙, ๖๕๐, ๖๕๑, ๖๕๒, ๖๕๓, ๖๕๔, ๖๕๕, ๖๕๖, ๖๕๗, ๖๕๘, ๖๕๙, ๖๖๐, ๖๖๑, ๖๖๒, ๖๖๓, ๖๖๔, ๖๖๕, ๖๖๖, ๖๖๗, ๖๖๘, ๖๖๙, ๖๗๐, ๖๗๑, ๖๗๒, ๖๗๓, ๖๗๔, ๖๗๕, ๖๗๖, ๖๗๗, ๖๗๘, ๖๗๙, ๖๘๐, ๖๘๑, ๖๘๒, ๖๘๓, ๖๘๔, ๖๘๕, ๖๘๖, ๖๘๗, ๖๘๘, ๖๘๙, ๖๙๐, ๖๙๑, ๖๙๒, ๖๙๓, ๖๙๔, ๖๙๕, ๖๙๖, ๖๙๗, ๖๙๘, ๖๙๙, ๗๐๐, ๗๐๑, ๗๐๒, ๗๐๓, ๗๐๔, ๗๐๕, ๗๐๖, ๗๐๗, ๗๐๘, ๗๐๙, ๗๑๐, ๗๑๑, ๗๑๒, ๗๑๓, ๗๑๔, ๗๑๕, ๗๑๖, ๗๑๗, ๗๑๘, ๗๑๙, ๗๒๐, ๗๒๑, ๗๒๒, ๗๒๓, ๗๒๔, ๗๒๕, ๗๒๖, ๗๒๗, ๗๒๘, ๗๒๙, ๗๓๐, ๗๓๑, ๗๓๒, ๗๓๓, ๗๓๔, ๗๓๕, ๗๓๖, ๗๓๗, ๗๓๘, ๗๓๙, ๗๔๐, ๗๔๑, ๗๔๒, ๗๔๓, ๗๔๔, ๗๔๕, ๗๔๖, ๗๔๗, ๗๔๘, ๗๔๙, ๗๕๐, ๗๕๑, ๗๕๒, ๗๕๓, ๗๕๔, ๗๕๕, ๗๕๖, ๗๕๗, ๗๕๘, ๗๕๙, ๗๖๐, ๗๖๑, ๗๖๒, ๗๖๓, ๗๖๔, ๗๖๕, ๗๖๖, ๗๖๗, ๗๖๘, ๗๖๙, ๗๗๐, ๗๗๑, ๗๗๒, ๗๗๓, ๗๗๔, ๗๗๕, ๗๗๖, ๗๗๗, ๗๗๘, ๗๗๙, ๗๘๐, ๗๘๑, ๗๘๒, ๗๘๓, ๗๘๔, ๗๘๕, ๗๘๖, ๗๘๗, ๗๘๘, ๗๘๙, ๗๙๐, ๗๙๑, ๗๙๒, ๗๙๓, ๗๙๔, ๗๙๕, ๗๙๖, ๗๙๗, ๗๙๘, ๗๙๙, ๘๐๐, ๘๐๑, ๘๐๒, ๘๐๓, ๘๐๔, ๘๐๕, ๘๐๖, ๘๐๗, ๘๐๘, ๘๐๙, ๘๑๐, ๘๑๑, ๘๑๒, ๘๑๓, ๘๑๔, ๘๑๕, ๘๑๖, ๘๑๗, ๘๑๘, ๘๑๙, ๘๒๐, ๘๒๑, ๘๒๒, ๘๒๓, ๘๒๔, ๘๒๕, ๘๒๖, ๘๒๗, ๘๒๘, ๘๒๙, ๘๓๐, ๘๓๑, ๘๓๒, ๘๓๓, ๘๓๔, ๘๓๕, ๘๓๖, ๘๓๗, ๘๓๘, ๘๓๙, ๘๔๐, ๘๔๑, ๘๔๒, ๘๔๓, ๘๔๔, ๘๔๕, ๘๔๖, ๘๔๗, ๘๔๘, ๘๔๙, ๘๕๐, ๘๕๑, ๘๕๒, ๘๕๓, ๘๕๔, ๘๕๕, ๘๕๖, ๘๕๗, ๘๕๘, ๘๕๙, ๘๖๐, ๘๖๑, ๘๖๒, ๘๖๓, ๘๖๔, ๘๖๕, ๘๖๖, ๘๖๗, ๘๖๘, ๘๖๙, ๘๗๐, ๘๗๑, ๘๗๒, ๘๗๓, ๘๗๔, ๘๗๕, ๘๗๖, ๘๗๗, ๘๗๘, ๘๗๙, ๘๘๐, ๘๘๑, ๘๘๒, ๘๘๓, ๘๘๔, ๘๘๕, ๘๘๖, ๘๘๗, ๘๘๘, ๘๘๙, ๘๙๐, ๘๙๑, ๘๙๒, ๘๙๓, ๘๙๔, ๘๙๕, ๘๙๖, ๘๙๗, ๘๙๘, ๘๙๙, ๙๐๐, ๙๐๑, ๙๐๒, ๙๐๓, ๙๐๔, ๙๐๕, ๙๐๖, ๙๐๗, ๙๐๘, ๙๐๙, ๙๑๐, ๙๑๑, ๙๑๒, ๙๑๓, ๙๑๔, ๙๑๕, ๙๑๖, ๙๑๗, ๙๑๘, ๙๑๙, ๙๒๐, ๙๒๑, ๙๒๒, ๙๒๓, ๙๒๔, ๙๒๕, ๙๒๖, ๙๒๗, ๙๒๘, ๙๒๙, ๙๓๐, ๙๓๑, ๙๓๒, ๙๓๓, ๙๓๔, ๙๓๕, ๙๓๖, ๙๓๗, ๙๓๘, ๙๓๙, ๙๔๐, ๙๔๑, ๙๔๒, ๙๔๓, ๙๔๔, ๙๔๕, ๙๔๖, ๙๔๗, ๙๔๘, ๙๔๙, ๙๕๐, ๙๕๑, ๙๕๒, ๙๕๓, ๙๕๔, ๙๕๕, ๙๕๖, ๙๕๗, ๙๕๘, ๙๕๙, ๙๖๐, ๙๖๑, ๙๖๒, ๙๖๓, ๙๖๔, ๙๖๕, ๙๖๖, ๙๖๗, ๙๖๘, ๙๖๙, ๙๗๐, ๙๗๑, ๙๗๒, ๙๗๓, ๙๗๔, ๙๗๕, ๙๗๖, ๙๗๗, ๙๗๘, ๙๗๙, ๙๘๐, ๙๘๑, ๙๘๒, ๙๘๓, ๙๘๔, ๙๘๕, ๙๘๖, ๙๘๗, ๙๘๘, ๙๘๙, ๙๙๐, ๙๙๑, ๙๙๒, ๙๙๓, ๙๙๔, ๙๙๕, ๙๙๖, ๙๙๗, ๙๙๘, ๙๙๙, ๑๐๐๐)

เวรีชาตค : ชาตคว่าด้วยการอยู่ร่วมกับคนเป็นคู่เวรกันเป็นทุกข์ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า มหา เศรษฐีชาวกรุงพาราณสีหนีพวกโจรในระหว่างทางมาได้อย่างปลอดภัย จึงเปล่งอุทาน ว่า บัณฑิตไม่ควรอยู่ในที่ที่มีคนคู่เวรกันอยู่ เพราะเมื่อบุคคลอยู่ในระหว่างคนที่ เป็นคู่ เวรกัน เพียงคืนหนึ่งหรือสองคืนก็ตาม ย่อมอยู่อย่าง เป็นทุกข์ (ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/ ๑๐๓/๔๒)

เวโรจนอสุรินทสูตร : พระสูตรว่าด้วยท้าวเวโรจนะจอมอสูร สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ท้าวเวโรจนะจอมอสูรตรัสว่า บุรุษควรพยายามไปจนกว่าประโยชน์จะ สำเร็จ ประโยชน์อันงดงามอยู่ที่ความสำเร็จ ประโยชน์ทั้งหลายอันงดงามอยู่ที่ ความสำเร็จ และท้าวสักกะตรัสว่า บุรุษควรพยายามไปจนกว่าประโยชน์จะสำเร็จ ประโยชน์ทั้งหลายอันงดงามอยู่ที่ความสำเร็จ ประโยชน์อื่นที่ยิ่งกว่าชั้นดีไม่มี (ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๕๔/๓๗๑)

เวโรจนะ : ชื่อของบุตรของพลีอสูร ๑๐๐ คน ชื่อเวโรจนะ สวมเกราะทุกตน ในมหาสมยสูตร การประชุมของเทวดา พระผู้มีพระภาคตรัสถึงบุตรของพลีอสูร ๑๐๐ คนที่ชื่อว่าเวโรจนะ ทุกตนต่างสวมเกราะเข้มแข็งเข้าไปใกล้ราหูจอมอสูร แล้ว กล่าวว่ ‘ขอความเจริญจงมีแก่ท่าน บัดนี้ ถึงเวลาที่ท่านควรเข้าไป สู่ป่าที่ประชุมของ ฤๅษีทั้งหลาย’ (ที.ม.(ไทย)๑๐/๓๓๙/๒๖๗)

เวลัญฐบุตร : เจ้าลัทธิชื่อสัตถุชยเวลัญฐบุตร, สัตถุชยปริพาชก, เจ้าลัทธิหนึ่งในหกสำนักในกรุงรา ชคฤห์ มีศิษย์มาก พระสารีบุตรพระโมคคัลลานะก็เคยเป็นศิษย์ของท่าน ในมหาปรินิพพานสูตร สุภัททปริพาชกเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ได้ทูล ถามพระผู้มีพระภาคว่า “ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ สมณพราหมณ์ที่เป็นเจ้าหมู่เจ้าคณะ เป็นอาจารย์ มีชื่อเสียงเกียรติยศ เป็นเจ้าลัทธิ ประชาชนยกย่องกันว่าเป็นคนดีได้แก่ ปุณณะกัสสปะ มักขลิโคศล อชิตะเกสกะมพล ปุทระกัจจายนะ สัตถุชยเวลัญฐบุตร นิครนถ์นาฏบุตร เจ้าลัทธิเหล่านั้นทั้งหมดรู้ตามที่ตนกล่าวอ้าง หรือไม่รู้ตามที่ตน กล่าวอ้าง หรือบางพวกรู้ บางพวกไม่รู้” พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า “สุภัททะ อย่า เลย เรื่องที่เธอถามว่า ‘เจ้าลัทธิเหล่านั้นทั้งหมดรู้ตามที่ตนกล่าวอ้าง หรือไม่รู้ตามที่ ตนกล่าวอ้าง หรือบางพวกรู้บางพวกไม่รู้’ อย่าได้สนใจเลย เราจะแสดงธรรมแก่เธอ ว่า อริยมรรคอันประกอบด้วยองค์ ๘ หาได้ในธรรมวินัยใด แม้สมณะที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ หาได้ในธรรมวินัยนั้น (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๑๓/๑๖๑)

เวลัญฐีสสะ, ฤๅษี : ฤๅษีชื่อว่าเวลัญฐีสสะ ผู้ฉันทนโทษที่เก็บสะสมไว้

ในสันนิษฐานการกลีบขาบท พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติปาจิตตีย์แก่ภิกษุผู้ฉันของ เคี้ยวหรือของฉันที่เก็บสะสมไว้ ณ ที่ไหน ตอบว่า ทรงบัญญัติ ณ พระนคร เวสาลี ถ้ามว่า ทรงปรารถนาใคร ตอบว่า ทรงปรารถนาท่านพระเวลัฏฐสีสะ ถ้ามว่า เพราะเรื่อง อะไร ตอบว่า เพราะเรื่องที่ท่านพระเวลัฏฐสีสะฉันโภชนะที่เก็บสะสมไว้ (วิ.ป.(ไทย) ๘/๙๑/๖๗)

เวลาที่สมควร: เวลาที่เหมาะสมที่เจ้าศากยะทั้งหลายกราบทูลพระผู้มีพระภาคกำหนด ในเสขปฏิบัติปาฐุตร เจ้าศากยะทั้งหลายกราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้ เจริญ ข้าพระองค์ทั้งหลายปูลาดห้องพระโรงด้วยเครื่องลาดทั่วทุกแห่ง ให้ปูลาด อาสนะ ตั้งหมอน้ำ ตามประทีปน้ำมันแล้ว ขอพระผู้มีพระภาค จงทรงกำหนดเวลาที่ สมควร ณ บัดนี้เถิด พระพุทธเจ้าข้า” ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคทรงครองอันตราว สกถือบาตรและจีวร เสด็จเข้าไปยังห้องพระโรงพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์ ทรงล้างพระบาท แล้วเสด็จเข้าไปสู่ห้องพระโรงประทับนั่งพิงเสากลาง จากนั้น พระผู้มีพระภาคทรง ชี้แจงให้พวกเจ้าศากยะผู้ครองกรุงกบิลพัสดุ์เห็นชัด ปลอดภัยโลมใจให้สดชื่นร่าเริงด้วย ธรรมิกถาตลอดราตรี แล้วรับสั่งเรียกท่านพระอานนท์มาตรัสว่า “อานนท์ เธอจง ชี้แจงเสขปฏิบัติปา (ปฏิบัติที่เป็นมงคล) ให้แจ่มแจ้ง แก่พวกเจ้าศากยะผู้ครองกรุง กบิลพัสดุ์เถิด เราเมื่อภายหลังจะขอพักสักหน่อย” (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๕/๖,ม.ม.(ไทย) ๑๓/ ๒๒/๒๕,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๖๙/๖๖,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๖๔/๔๕๐,อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/ ๑๘๗/๒๗๑)

เวลาเที่ยง: เวลากลางวันตอนเที่ยง, ช่วงเวลาสิบสองนาฬิกาที่พระสารีบุตรกล่าวถึงภิกษุทำจิตให้อยู่ในอำนาจของตน ในมหายมกวรรค มหาโคสิงคสูตร พระมหาโมคคัลลานะได้กล่าวกับท่านพระสารีบุตร ว่า “ท่านสารีบุตร พวกเราทั้งหมดตอบตามปฏิภาณของตน บัดนี้ ผมขอถามท่านสารี บุตรในข้อนี้ว่า ‘ป่าโคสิงคสาวัน เป็นสถานที่น่ารื่นรมย์ ราตรีแจ่มกระจ่างไม้สาละ บานสะพรั่งทั่วทุกต้นกลิ้งดูกลิ้งทิพย์ย่อมฟังไป ท่านสารีบุตร ป่าโคสิงคสาวันจะ พึงงามด้วยภิกษุเช่นไร’ ท่านพระสารีบุตรตอบว่า “ท่านโมคคัลลานะ ภิกษุในพระ ธรรมวินัยนี้ทำจิตให้อยู่ในอำนาจ (ของตน) และไม่ยอมอยู่ในอำนาจของจิต เธอหวัง จะอยู่ด้วยวิหารสมบัติใดในเวลาเช้า ก็อยู่ด้วยวิหารสมบัตินั้นในเวลาเช้า หวังจะอยู่ ด้วยวิหารสมบัติใดในเวลาเที่ยง ก็อยู่ด้วยวิหารสมบัตินั้นในเวลาเที่ยง” (ม.ม.(ไทย) ๑๒/๓๓๘/๓๗๐)

เวลาเที่ยงวัน: เวลาที่อุบาสกผู้มีบุตรน้อยคนเดียวตายจากไปเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคในเวลาเที่ยงวัน ในเอกปุตตกสูตร อุบาสกมีบุตรน้อยคนเดียวกล่าวถึงบุตรน้อยคนเดียวของอุบาสก คนหนึ่งผู้น่ารัก น่าพอใจ ได้ตายจากไป เมื่อนั้น อุบาสกจำนวนมากมีฝ่าเปียง ผม เปียง เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับในเวลาเที่ยงวัน พระผู้มีพระภาคจึงตรัส ถามอุบาสกเหล่านั้น อุบาสกทั้งหลายกราบทูลว่า “ข้าแต่พระผู้มีพระภาค บุตรน้อย คนเดียวของข้าพระองค์ ผู้น่ารัก น่าพอใจ ได้ตายจากไปเพราะเหตุนี้ ข้าพระองค์

ทั้งหลายจึงมีผ้าเปียก ผมเปียก เข้ามาที่นี่ในเวลาเพียงวัน พระพุทธเจ้าข้า” (ขุ.อุ. (ไทย)๒๕/๑๗/๑๙๘)

เวลามพราหมณ์: พราหมณ์ชื่อเวลามะ, พราหมณ์ผู้ให้ทานเศร้ามอง ไม่เคารพทาน

ในเวลามสูตร เวลามพราหมณ์ กล่าวถึงพระผู้มีพระภาคได้ตรัสกับท่านอนาถปิณฑิก คหบดีว่า “ท่านคหบดี ในตระกูลของท่านยังให้ทานอยู่หรือ” อนาถปิณฑิกคหบดี กราบทูลว่า “ในตระกูลของข้าพระองค์ยังให้ทานอยู่ พระพุทธเจ้าข้า แต่ท่านนั้นแล เป็นของเศร้ามอง เป็นปลายข้าวกับน้ำผักดอง” พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “คหบดี บุคคลให้ทานเศร้ามอง หรือประณีตก็ตาม ถ้าให้ทานนั้นโดยไม่เคารพ แม้แต่บริวาร ของผู้ให้ทานนั้น คือ บุตร ภรรยา ทาส คนใช้ หรือกรรมกรก็ไม่ตั้งใจฟังด้วยดี ข้อนั้น เพราะเหตุไร เพราะผลกรรมที่ตนได้กระทำโดยไม่เคารพ” (อง.นวก.(ไทย)๒๓/๒๐/ ๔๗๒)

เวลามสูตร : พระสูตรว่าด้วยเวลามพราหมณ์ พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเชตวัน เขตกรุง สาวตถิ์ ตรัสถามท่านอนาถปิณฑิกเศรษฐีว่า ท่านคหบดี ในตระกูลของท่านยังให้ทาน อยู่หรือ เมื่อท่านอนาถปิณฑิกเศรษฐีกราบทูลว่า ยังให้ทานอยู่ แต่ท่านนั้นเป็นของ เศร้ามอง เป็นปลายข้าวกับน้ำผักดอง จึงตรัสว่า บุคคลให้ทานจะเศร้ามองหรือ ประณีตก็ตาม ถ้าให้ทานนั้นโดยไม่เคารพ ไม่นอบน้อม ไม่ให้ด้วยมือของตนเอง ให้ ทานเหมือนจะทิ้ง(คือให้ทานอย่างต่อเนื่องให้ทานเหมือนต้องการจะทิ้ง) ไม่เห็นผลที่ จะตามมาให้ทาน(คือไม่เชื่อกรรมและผลกรรมแต่ก็ให้ทาน) ในตระกูลที่ท่านนั้น ๆ บังเกิดผล เขาไม่น้อมจิตไปเพื่อบริโภคอาหารอย่างดี เพื่อนุ่งห่มผ้าอย่างดี เพื่อใช้ยาน อย่างดี และเพื่อบริโภคกามคุณ ๕ อย่างดี แม้แต่บริวารของเขา คือ บุตร ภรรยา ทาส คนใช้ หรือกรรมกร ก็ไม่ตั้งใจฟังด้วยดี ไม่ตั้งใจใฝ่รู้ เพราะผลกรรมที่ตนได้กระทำไว้โดย ไม่เคารพ บุคคลให้ทานจะเศร้ามองหรือประณีตก็ตาม เขาให้ทานนั้นโดยเคารพ นอบน้อม ให้ด้วยมือของตนเอง ไม่ให้ทานเหมือนจะทิ้ง เห็นผลที่จะตามมาให้ทาน ใน ตระกูลที่ท่านนั้น ๆ บังเกิดผล เขาน้อมจิตไปเพื่อบริโภคอาหารอย่างดี เพื่อนุ่งห่มผ้า อย่างดี เพื่อใช้ยานอย่างดี และเพื่อบริโภคกามคุณ ๕ อย่างดี แม้แต่บริวารของเขา คือ บุตร ภรรยา ทาส คนใช้ หรือกรรมกร ก็ตั้งใจฟังด้วยดี ตั้งใจใฝ่รู้ เพราะผลกรรมที่ ตนได้กระทำไว้โดยเคารพ แล้วตรัสเล่าเรื่องการถวายทานของเวลามพราหมณ์ (ที่ชื่อ ว่าเวลามะ เพราะมีคุณสมบัติมากมาย ไร้ขอบเขต เช่น เพียบพร้อมด้วยชาติ โคตร รูปร่าง ลักษณะ โภคสมบัติ ศรีทธา และปัญญา) ในอดีตกาลเป็นตัวอย่างแก่ท่าน อนาถปิณฑิกเศรษฐีว่า เวลามพราหมณ์นั้นได้ให้ทานเป็นมทาน ๙ อย่าง คือ (๑) ถาดทองคำเต็มด้วยรูปียะ ๘๔,๐๐๐ ถาด (๒) ถาดรูปียะเต็มด้วยทองคำ ๘๔,๐๐๐ ถาด (๓) ถาดสำริดเต็มด้วยเงิน ๘๔,๐๐๐ ถาด (๔) ช้าง ๘๔,๐๐๐ เชือก พร้อมด้วย เครื่องประดับ (๕) รถ ๘๔,๐๐๐ คัน พร้อมด้วยเครื่องประดับ (๖) แม่มโคนม ๘๔,๐๐๐ ตัว พร้อมด้วยภาชนะสำริดสำหรับรองรับน้ำนม (๗) หญิงสาว ๘๔,๐๐๐ คน พร้อม ด้วยเครื่องประดับ (๘) บัลลังก์ ๘๔,๐๐๐ บัลลังก์ พร้อมด้วยเครื่องประดับ (๙) ผ้า ๘๔,๐๐๐ พับ ล้วนแต่เนื้อละเอียด แล้วตรัสกับท่านอนาถปิณฑิกเศรษฐีว่า ท่าน

อาจจะคิดอย่างนี้ว่า เวลามพราหมณ์ ผู้ให้ทานเป็นมหาทาน เป็นคนอื่นแน่แท้ แต่ท่านไม่พึงเห็นอย่างนั้น เพราะเวลามพราหมณ์ผู้ให้ทานเป็นมหาทาน ในสมัยนั้น ก็คือเรานั้นเอง แต่ในทานนั้น ไม่มีใครเป็นพระทักษิณบุคคฺล ใคร ๆ ก็ชำระทักษิณานั้นให้หมดจดไม่ได้(คือไม่มีพระพุทเจ้า ไม่มีสาวกเช่นพระสารีบุตรนั้นเลย ที่จะเป็นปฏิคาหกสามารถทำให้ทักษิณามีผลเลิศได้) การเชิญผู้ถึงพร้อมด้วยทิวัญญผู้เดียวให้บริโภค มีผลมากกว่าการที่เวลามพราหมณ์ได้ให้ทานเป็นมหาทาน การเชิญบุคคฺลผู้เป็นสกทาคามีผู้เดียวให้บริโภค มีผลมากกว่า การเชิญผู้ถึงพร้อมด้วยทิวัญญตั้งร้อยให้บริโภค การเชิญบุคคฺลผู้เป็นอนาคามีผู้เดียวให้บริโภค มีผลมากกว่าการเชิญบุคคฺลผู้เป็นสกทาคามีตั้งร้อยให้บริโภคการเชิญบุคคฺลผู้เป็นอรหันต์ผู้เดียวให้บริโภค มีผลมากกว่าการเชิญบุคคฺลผู้เป็นอนาคามีตั้งร้อยให้บริโภค การเชิญพระปัจเจกพุทเจ้าองค์เดียวให้บริโภค มีผลมากกว่าการเชิญบุคคฺลผู้เป็นอรหันต์ตั้งร้อยให้บริโภค การเชิญพระพุทเจ้าให้บริโภค มีผลมากกว่าการเชิญพระปัจเจกพุทเจ้าตั้งร้อยให้บริโภค การเชิญภิกษุสงฆ์มีพระพุทเจ้าเป็นประธานให้บริโภคมีผลมากกว่าการเชิญพระพุทเจ้าให้บริโภค การสร้างวิหารอุทิศถวายสงฆ์ผู้มาจากทิศทั้ง ๔ มีผลมากกว่าการเชิญภิกษุสงฆ์มีพระพุทเจ้าเป็นประธานให้บริโภคการมีจิตเลื่อมใสถึงพระพุทเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์เป็นสรณะ มีผลมากกว่าการสร้างวิหารอุทิศถวายสงฆ์ผู้มาจากทิศทั้ง ๔ การมีจิตเลื่อมใสสมาทานสิกขาบท คือ งดเว้นจากการฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม พุดเท็จ ดื่มน้ำเมาคือสุราและเมรัย มีผลมากกว่าการมีจิตเลื่อมใสถึงพระพุทเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์เป็นสรณะ การเจริญเมตตาจิตอย่างน้อยชั่วสุดตมกลินหอม มีผลมากกว่าการมีจิตเลื่อมใสสมาทานสิกขาบท คือ งดเว้นจากการฆ่าสัตว์เป็นต้น การเจริญอนิจจสัญญาชั่วลัดนิ้วมือเดียว มีผลมากกว่าการเจริญเมตตาจิตอย่างน้อยชั่วสุดตมกลินหอม (อง.นวก.(ไทย) ๒๓/๒๐/๔๗๐)

เวลายังเข้า:

เวลาที่คนเกียจคร้านมักอ้าง เช่นว่า ยังเข้าเกินไป, เป็นหนึ่งเวลาที่คนเกียจคร้านมักอ้าง ๖ ประการ

ในสังคาลกสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงโทษแห่งความเกียจคร้าน ๖ ประการ ว่า (๑) มักอ้างว่า ‘หนาวเกินไป’ แล้วไม่ทำการทำงาน (๒) มักอ้างว่า ‘ร้อนเกินไป’ แล้วไม่ทำการทำงาน (๓) มักอ้างว่า ‘เวลาเย็นเกินไป’ แล้วไม่ทำการทำงาน (๔) มักอ้างว่า ‘เวลายังเข้าเกินไป’ แล้วไม่ทำการทำงาน (๕) มักอ้างว่า ‘หิวเกินไป’ แล้วไม่ทำการทำงาน (๖) มักอ้างว่า ‘กระหายเกินไป’ แล้วไม่ทำการทำงาน เมื่อเขามากไปด้วยการอ้างเลศ ผัดเพี้ยน การงานอยู่อย่างนี้ โภคะที่ยังไม่เกิดก็ไม่เกิดขึ้น ที่เกิดขึ้นแล้วก็ถึงความเสื่อมสิ้นไป (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๕๓/๒๐๕)

เวลาเย็น:

เวลาที่ราชสีห์ซ่อนตัวอยู่ในป่าแล้วออกมาในเวลาเย็น

ตัวอย่างในปาฎิกสูตร เรื่องอิทธิปาฎิหาริย์ พระผู้มีพระภาคตรัสถึงภคคะกล่าวกับนักบวชเปลือยปาฎิกบุตรตั้งนี้ว่า ‘ท่านปาฎิกบุตร เรื่องเคยมีมาแล้ว คือ ราชสีห์เจ้าแห่งสัตว์ป่า คิดว่า ‘ทางที่ดี เราพึงอาศัยป่าที่บางแห่งซ่อนตัวอยู่ ครั้นซ่อนตัวอยู่ในป่าที่นั่นแล้ว พึงออกจากที่ซ่อนในเวลาเย็น ครั้นออกจากที่ซ่อนแล้ว พึงปิดกาย

ครั้งบิดกายแล้วพึงเหลียวดูไปรอบ ๆ ทั้ง ๔ ทิศ ครั้งเหลียวดูไปรอบ ๆ ทั้ง ๔ ทิศแล้ว
 พึงบันลือสีหนาท ๓ ครั้ง ครั้นบันลือสีหนาท ๓ ครั้งแล้ว จึงออกไปหากิน เรานั้นล่า
 หมูเนื้อตัวล่าสัน กินเนื้อนุ่ม ๆ แล้วกลับมาซ่อนตัวอยู่ตามเดิม'(ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๗/
 ๒๒,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๘/๒๒,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๕๓/๒๐๕,ม.ม.(ไทย)๑๒/๓๓๘/
 ๓๗๐, ม.ม.(ไทย)๑๓/๑๔๙/๑๖๕,ม.ม.(ไทย)๑๓/๑๗๕/๒๐๒,ม.ม.(ไทย)๑๓/๓๔๕/
 ๔๑๙)

เวลาวิกาล: เวลาเมื่อเที่ยงวันล่วงไปจนถึงอรุณขึ้น,เวลาบ่าย, เวลากลางคืน
 ในวิกาลโภชนสิกขาบท ว่าด้วยการฉันโภชนะในเวลาวิกาล พวกภิกษุผู้พักอาศัยคาม
 พวกภิกษุผู้ตรัสว่า “พวกท่านฉันอาหารในเวลาวิกาลหรือ” พวกภิกษุผู้ตรัส
 ว่าจะตอบว่า “ใช่ ขอรับ” พวกภิกษุผู้พักอาศัยพากันตำหนิ ประณาม โพนทะนาว่า
 “ไฉนพวกภิกษุผู้ตรัสว่าจึงฉันภัตตาหารในเวลาวิกาลเล่า” พระผู้มีพระภาคพุทธ
 เจ้าทรงตำหนิว่า ‘โมฆบุรุษ’ ไฉนพวกเธอจึงฉันภัตตาหารในเวลาวิกาลเล่า จึงทรง
 บัญญัติว่า ภิกษุใดเคี้ยวของเคี้ยว หรือฉันของฉันในเวลาวิกาล ต้องอาบัติปาจิตตีย์ (วิ.
 มหา.(ไทย)๒/๒๔๙/๔๐๕,วิ.มหา.(ไทย)๒/๕๑๓/๖๐๓,วิ.ภิกขุณี.(ไทย)๓/๘๖๖/๑๗๔,
 วิ.ภิกขุณี.(ไทย)๓/๑๐๗๙/๒๙๘, วิ.ภิกขุณี.(ไทย)๓/๑๐๙๖/๓๐๙, วิ.ภิกขุณี.(ไทย)๓/
 ๑๑๒๕/๓๒๗,ม.ม.(ไทย)๑๒/๒๙๓/๓๒๔,ม.ม.(ไทย)๑๒/๔๑๑/๔๔๗, ม.ม.(ไทย)๑๓/
 ๑๑/๑๓,ม.ม.(ไทย)๑๓/๑๖๓/๑๘๓)

เวลาอันสมควร: เวลาที่เหมาะสมแก่การมอทรัพย์มรดกให้ลูก,เวลาที่ลูกเจริญเติบโตมีความ
 รับผิดชอบดีแล้วจึงมอมรดกให้
 ในสังคาลสูตร ฌทิสาปฏิจฉาทนกันท์ ว่าด้วยการปิดป้องทิศ ๖ พระผู้มีพระภาคตรัส
 ว่า มารดาบิดาผู้เป็นทิศเบื้องหน้า บุตรบำรุงโดยหน้าที่ ๕ ประการนี้แล ย่อม
 อนุเคราะห์บุตรโดยหน้าที่ ๕ ประการ คือ (๑) ห้ามไม่ให้ทำความชั่ว (๒) ให้ตั้งอยู่ใน
 ความดี (๓) ให้ศึกษาศิลปวิทยา (๔) หารกรรยา (สามิ) ที่สมควรให้ (๕) มอทรัพย์
 สมบัติให้ในเวลาอันสมควร (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๖๗/๒๑๓)

เวลาอาหาร: เวลาในช่วงฉันเช้าของพระสงฆ์, เวลาที่อยู่ในช่วงเช้า หรือก่อนเที่ยงวัน
 ในอุปาสิทวาสูตร เรื่องวาทะของคหบดีชื่ออุบาสิ นิครนถ์นาฎบุตรพร้อมกับบริษัท
 นิครนถ์เป็นจำนวนมาก อาศัยอยู่ที่เมืองนาลันทา ต่อมา นิครนถ์ชื่อที่ชตปัสสี ออก
 เที่ยวหาอาหารในเมืองนาลันทากลับจากเที่ยวหาอาหารภายหลังเวลาอาหารแล้ว จึง
 เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงป่าวาริภัมวัน พระผู้มีพระภาคได้ตรัสกับนิครนถ์ชื่อ
 ที่ชตปัสสีซึ่งยืนอยู่ที่นั่นแล้วว่า “ตปัสสี ที่นั่งมีอยู่ ถ้าท่านประสงค์ ก็จงนั่งเถิด” เมื่อ
 พระผู้มีพระภาคตรัสอย่างนี้แล้ว นิครนถ์ชื่อที่ชตปัสสีจึงเลือกนั่ง ณ ที่สมควร ที่ได้ที่
 หนึ่งซึ่งต่ำกว่า (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๕๖/๕๓)

เวลูผลิยเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระเวลูผลิยเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้
 ว่า ในอดีตชาติในภัทรกัป ท่านได้ถวายผลมะตูมแก่พระพุทธเจ้าพระนามว่ากุกุสันธะ
 เพราะผลแห่งท่านนั้น ท่านไม่ได้พบทุกขเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุมรรค ๓ พร้อม
 ด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๕/๗๗)

เวสวัณ, ท้าว,เวสวัณมหาราช: ท้าวมหาราชนามว่า เวสวัณ ผู้จับนางเรวดีโยนลงอุสสทนรกเพราะไม่ให้ทาน

ในเรวตีวิมาน วิมานที่เกิดขึ้นแก่นันทิยะอุบาสกผู้เป็นสามีของนางเรวดี พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ญาติมิตรและสหายผู้มีใจดี ย่อมยินดีต้อนรับ บุคคลผู้ร้างแรมไปนาน แล้วกลับมาจากที่ไกลโดยสวัสดิ์ว่า “มาแล้ว” ฉันทใด บุญทั้งหลายก็เช่นเดียวกัน ย่อมต้อนรับเฉพาะบุคคลผู้ทำบุญไว้แล้ว ซึ่งจากโลกนี้ไปสู่โลกหน้า เหมือนญาติต้อนรับญาติที่รักผู้กลับมา ยักษ์บริวารของท้าวเวสวัณปรารถนาจะจับนางเรวดีโยนลงไปในอุสสทนรกจึงกล่าวว่า กล่าวว่ จงลุกขึ้น นางเรวดีผู้แสนจะชั่วช้า มีปกติไม่ให้ทาน ประตูนรกเปิดแล้ว พวกเราจะนำเจ้าไปโยนลงนรก อันเป็นสถานที่ทอดถอนใจของเหล่าสัตว์นรก ผู้มีความทุกข์ทรมานทนทุกข์อยู่ (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๘๖๒/๑๐๑,ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๑๒๔๖/๑๕๗, (ที.ปา.(ไทย)๑๐/๒๙๑/๒๒๖, อง.อภุฎก.(ไทย)๒๓/๘/๒๑๐)

เวสสกุ,พระพุทเจ้า: พระพุทเจ้าพระนามว่าเวสสกุ,พระผู้มีพระภาคแสดงธรรมปุพพนิวาสาว่า

พระองค์อุบัติขึ้นในกัปที่ ๓๑ ตัวอย่างในมหาปทานสูตร เรื่องเกี่ยวกับปุพพนิวาสา พวกภิกษุกราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า ถึงกาลอันสมควรที่พระผู้มีพระภาคจะทรงแสดงธรรมีกถาอันเกี่ยวกับ ปุพพนิวาสา ภิกษุทั้งหลายได้ฟังจากพระผู้มีพระภาคแล้วจะได้ทรงจำไว้ พระพุทเจ้าข้าพระองค์ตรัสว่า “ถ้าอย่างนั้น เธอทั้งหลายจงฟัง จงใส่ใจให้ดี เราจักกล่าว” ภิกษุทั้งหลาย ในกัปที่ ๓๑ นั้นเอง พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทเจ้าพระนามว่าเวสสกุ ได้เสด็จอุบัติขึ้นในโลก (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๔/๒๕๕๕,วิ.มหา.(ไทย)๑/๑๘/๑๑,วิ.มหา.(ไทย)๑/๑๘/๑๑,ส.นิ.(ไทย)๑๖/๖/๒๕๕๗,ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๕/๔๗๒,ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๑/๓๘๑,ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๑๓/๕๔๔,ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๒๓/๓๓๑,ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๒๗/๔๑๒,ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๒๘/๒๐๖,ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๓๑/๒๐๗,ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๔๑/๒๙๙)

เวสสกุพุทวงศ์ : ว่าด้วยพระประวัติของพระเวสสกุพุทเจ้า พระผู้มีพระภาคทรงเล่าว่า ในกัปที่ ๓๑ นับถอยหลังจากกัปนี้ไป พระเวสสกุพุทเจ้าประสูติในกรุงอนิมะ พระชนกพระนามว่าสุปปติตะ พระชนนีพระนามว่ายาสวดี พระมเหสีพระนามว่าสุจิตตา พระโอรสพระนามว่าสุปปพุทตะ ครองขรवासอยู่ ๖,๐๐๐ ปี ทรงเห็นนิมิต ๔ จึงเสด็จออกผนวชด้วยราชพาหนะคือวอทอง บำเพ็ญเพียรอยู่ ๖ เดือน จึงตรัสรู้เป็นพระพุทเจ้า ภายใต้อ้อยช้างใหญ่ พระเวสสกุพุทเจ้าทรงเป็นผู้นำสัตว์โลก ทรงประกาศพระธรรมจักรแล้ว เทวดาและมนุษย์ประมาณ ๘๐,๐๐๐ โภกวิ ได้บรรลุธรรมครั้งที่ ๑ เมื่อพระนราสกะผู้เจริญที่สุดในโลก เสด็จจาริกไปในแคว้นแคว้น เทวดาและมนุษย์ประมาณ ๗๐,๐๐๐ โภกวิ ได้บรรลุธรรมครั้งที่ ๒ เมื่อพระองค์ทรงกระทำปาฏิหาริย์บรรเทาภิภูจันสำคัญ เทวดาและมนุษย์ในโลกพร้อมทั้งเทวโลกในหมื่นจักรวาลมาประชุมกัน เทวดาและมนุษย์ประมาณ ๖๐ โภกวิ ได้เห็นความมหัศจรรย์ที่ไม่เคยมีเป็นเหตุให้ชนพองสยองเกล้าแล้วบรรลุธรรม มีการประชุมแห่งพระชินาสพผู้ปราศจากมลทิน มีจิตสงบระงับ ผู้คงที่ ๓ ครั้ง ภิกษุประมาณ

๘๐,๐๐๐ รูป ได้มาประชุมกัน เป็นครั้งที่ ๑ ภิกษุประมาณ ๗๐,๐๐๐ รูป ได้มาประชุมกัน เป็นครั้งที่ ๒ ภิกษุประมาณ ๖๐,๐๐๐ รูปมาประชุมกัน เป็นครั้งที่ ๓ พระโสณเถระและพระอุตตเถระเป็นคู่อัครสาวก พระอุปลันตเถระเป็นพุทธอุปัฏฐาก พระรามเถระและพระสมาลาเถระเป็นคู่อัครสาวิกา โสติกอุบาสกและรัมมอุบาสกเป็นคู่อัครอุปัฏฐาก โคตมอุบาสิกาและสิริมาอุบาสิกาเป็นคู่อัครอุปัฏฐายิกา ในกัปนี้มนุษย์มีอายุขัย ๖๐,๐๐๐ ปี และพระองค์ก็มีพระชนมายุประมาณเท่านั้น (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑/๖๙๕)

เวสสกุโพธิสัตว์, พระ: พระโพธิสัตว์พระนามว่าเวสสกุ, พระโพธิสัตว์องค์ที่ ๒ ต่อจากพระวิปัสสีโพธิสัตว์ในพระโพธิสัตว์ ๗ พระองค์

ในสัตตโพธิสัตว์วาร วาระว่าด้วยพระโพธิสัตว์ ๗ พระองค์ หนึ่งในนั้นกล่าวถึงพระเวสสกุโพธิสัตว์ว่า ว่าภิกษุทั้งหลาย จักขุเกิดขึ้นแล้ว ฯลฯ แสงสว่างเกิดขึ้นแล้ว แก่พระวิปัสสีโพธิสัตว์ในธรรมทั้งหลายที่ไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า “สมุทัย สมุทัย” ภิกษุทั้งหลาย จักขุเกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างเกิดขึ้นแล้วแก่พระวิปัสสีโพธิสัตว์ในธรรมทั้งหลายที่ไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า “นิโรธ นิโรธ” ในเวยยากรณ์ของพระวิปัสสีโพธิสัตว์ มีธรรม ๑๐ มีอรรถ ๑๐ มีนิรุตติ ๒๐ มีญาณ ๔๐ จักขุเกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างเกิดขึ้นแล้วแก่พระวิปัสสีโพธิสัตว์ จักขุเกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างเกิดขึ้นแล้วแก่พระเวสสกุโพธิสัตว์ (ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๓๓/๔๙๖)

เวสสกุสูตร : พระสูตรว่าด้วยพระพุทธเจ้าพระนามว่าเวสสกุ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ตรัสเล่าให้ภิกษุทั้งหลายฟังว่า พระเวสสกุพุทธเจ้าครั้งเป็นพระโพธิสัตว์ได้มีความคิดคำนึงว่า โลกนี้ถึงความคับแค้นจึงเกิด แก่ ตาย จูติและอุบัติบุคคลเมื่อไม่รู้อุบายสลัดออกจากทุกข์คือขราและมรณะนี้เป็นต้น (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๖/๑๔)

เวสสันดร: พระโพธิสัตว์เวสสันดร, ผู้บำเพ็ญทานบารมีเพื่อเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต, พระโอรสของพระเจ้าสัณชัยกับพระนางมุตติในกรุงเชตุดร, พระองค์เกิดในกลางถนนของพ่อค้า ในเวสสันดรชาดก พระเจ้าเวสสันดรทรงบำเพ็ญบารมีชาติสุดท้าย ในกัมมัททิมพานต์ พระศาสดาตรัสเนื้อความนี้ว่าพระนางมุตตินั้น จูติจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์นั้นแล้ว มาบังเกิดในตระกูลกษัตริย์ ได้ทรงอยู่ร่วมกับพระเจ้าสัณชัยในกรุงเชตุดร พระนางมุตติทรงครรภ์ถ้วนไตรมาสแล้ว เมื่อทรงทำประทักษิณพระนคร ได้ประสูติเราในท่ามกลางถนนของพวกพ่อค้า เราเกิดที่ถนนของพวกพ่อค้า ฉะนั้น เราจึงชื่อว่า เวสสันดร (ขุ.ชา.(ไทย)๒๘/๑๖๖๗/๔๔๔,ขุ.ชา.อ.(บาลี) ๑๐/๕๔๗/๒๘๗)

เวสสันดรและเวลามพราหมณ์: พระโพธิสัตว์ผู้บำเพ็ญทานบารมีเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต, พระโพธิสัตว์ในภพที่เป็นพระเวสสันดรและเวลามพราหมณ์ได้บำเพ็ญอุปัฏฐาม

ในสมโธธานกถา สรุปรูปการบำเพ็ญบารมี ๓๐ ว่า การบำเพ็ญบารมีอันเป็นธรรมเครื่องบ่มพระโพธิญาณเหล่านี้ จัดเป็นบารมี ๑๐ อุปัฏฐาม ๑๐ และปรมัตถบารมี ๑๐ คือ การบำเพ็ญทานในภพที่เป็นพระเจ้าสิริราช ผู้ประเสริฐเป็นทานบารมี ๑ ในภพที่เราเป็นเวสสันดรและเวลามพราหมณ์เป็นทานอุปัฏฐาม ๒ ในภพที่เราเป็นอกิตติดาบ

สอดอาหารนั้น เป็นทานอุปัชฌายะ ในภพที่เราเป็นพญาไก่ป่า สีลวานาคและพญา
กระต่าย เป็นทานปรหมัตถบารมี ๓ (ขุ.จรียา.(ไทย)๓๓/๑๒๒/๗๗๖)

เวสสันดรชาดก : ชาดกว่าด้วยพระเจ้าเวสสันดรทรงบำเพ็ญบารมีชาติสุดท้าย มีเนื้อความ
อธิบายไว้ว่า พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระเวสสันดร พระองค์ทรงประสูติใน
วันที่พระราชบิดาทรงทำประทักษิณพระนคร และพระราชมารดากำลัง เสด็จชมร้าน
ตลาด จึงทรงได้นามว่า เวสสันดร พระองค์ทรงพอพระทัยในการบริจาคทานโดยที่สุด
แม้ร่างกายและชีวิตก็ทรงพอพระทัยที่จะบริจาคให้เป็นทานได้ เมื่อพระเวสสันดร
เสด็จขึ้นครองราชสมบัติแล้วได้บริจาคพญาช้างปัจจัยนาคนให้แก่พราหมณ์ ๘ คนที่มา
ทูลขอ ทำให้ชาวเมืองโกรธแค้นจึงรวมตัวกันขับไล่ให้ไปอยู่ที่เขาวงกต แต่ก่อนที่จะ
เสด็จไปก็ทรงบริจาคสัตตสคกมหาทาน(มหาทานอย่างละ ๗๐๐ เช่น บริจาคช้าง
๗๐๐ ตัว,ม้า ๗๐๐, โค, สตรี, โคนม, ทาสหญิง, ทาสชาย ก็อย่างละ ๗๐๐ เช่นกัน) แม้ในขณะที่
ที่กำลังเสด็จออกจากพระนครก็มีผู้มาขอรถพร้อมทั้งม้าทรง พระองค์ก็ทรง
บริจาคให้เป็นทานอีก พระเวสสันดรทรงพาพระนางมัทรี พระโอรส และพระธิดา
ดำเนินด้วยพระบาท ผ่านเมืองเจตราชไปถือเพศเป็นฤๅษีอยู่ ณ บริเวณศาลาที่เขา
วังกต เสวยผลหมากรากไม้เป็นอาหาร เวลาผ่านไป ๗ เดือน พราหมณ์ขอทานชื่อชู
ชกได้เดินทางไปขอพระโอรสและพระธิดา คือ ชาลีและกัณหาเพื่อนำไปเป็นทาสรับใช้
พระองค์พระราชทานให้ วันรุ่งขึ้นท้าวสักกเทวราชแปลงเพศเป็นพราหมณ์มาขอพระ
นางมัทรี พระองค์ก็พระราชทานให้อีก พราหมณ์ชูชกพา ๒ कुमार เดินทางไปถึง
เมืองเชตุตร พระเจ้าสัณชัยทรงเห็นเข้า จึงโปรดให้นำพระราชทรัพย์มาถ่อพระราช
นัดดาทั้ง ๒ ไว้ ต่อมาได้ให้พระราชนัดดานำทางไปรับพระเวสสันดรกลับพระนคร
เมื่อพระเวสสันดรเสด็จกลับมาถึงพระนคร ฝนแก้ว ๗ ประการได้ตกลงมาทั่วพระนคร
พระองค์ทรงปกครองแผ่นดินโดยธรรม ทรงบริจาคมหาทานและรักษาอุโบสถศีล
ตลอดพระชนมายุ หลังจากสวรรคตแล้วจึงไปสู่สวรรค์ชั้นดุสิต (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/
๑๖๕๕/๔๔๗)

เวสสันดรจรียา : ว่าด้วยพระจรียาของพระเวสสันดร พระผู้มีพระภาคทรงเล่าว่า ในสมัยที่เป็นพระ
เวสสันดรเป็นพระโอรสของพระเจ้าสัณชัย กรุงเชตุตร ได้พระราชทานช้างปัจจัยนาคน
แก่พราหมณ์ชาวเมืองกาลิงคะ จึงถูกชาวเมืองขับไล่ ทรงบริจาคมหาทานก่อนเสด็จไป
เมื่ออยู่ป่าก็พระราชทานบุตรทั้ง ๒ คือพระชาลีและพระกัณหาแก่พราหมณ์ชูชกผู้ไป
ขอ และพระราชทานพระมเหสีคือพระมัทรีแก่ท้าวสักกที่แปลงเป็นพราหมณ์ไปขอ
เพราะปรารถนาพระสัพพัญญุตญาณ (ขุ.จรียา.(ไทย) ๓๓/๖๗/๗๓๖)

เวสสันดรชาดก: เรื่องราวของพระโพธิสัตว์เวสสันดร, พระโพธิสัตว์ผู้บำเพ็ญทานบารมี ๓๐ ทัศ,
เวสสันดรชาดก ๑๓ กัณฑ์ มีกัณฑ์ทศพร เป็นต้น นครกัณฑ์เป็นที่สุด
ในเวสสันดรชาดก พระโพธิสัตว์เวสสันดรทรงบำเพ็ญบารมีชาติสุดท้าย ในชาดกนี้
พระศาสดาตรัสเมื่อประทับอยู่ ณ นิโครธาราม กรุงกบิลพัสดุ์ ทรงปรารถนาฝนโบกขร
พรรษ (ฝนดุน้ำตกในใบบัวมีสีแดง ผู้ต้องการให้เปียกจึงเปียก) ให้เป็นเหตุ ตรัส
เวสสันดรชาดกแก่ภิกษุทั้งหลาย ๑๓ กัณฑ์ คือ กัณฑ์ทศพร, หิมพานต์, ทานกัณฑ์,

วนปเวศน์, ชูชก, จลพบ, มหาพน, กุมาร, มัทรี, สักบรรพ, มหาราช, ฉกษัตริย์ และนคร
กัณฑ์ (ช.ชา.(ไทย)๓๓/๒๓๕/๓๒๒, ช.ชา.อ.(บาลี) ๑๐/๕๔๗/๒๘๗)

เวสสามิต, ภูเขา: ภูเขาชื่อเวสสามิต, ภูเขาที่ยักษ์ ๕๐๐ ตนอาศัยอยู่

ในมหาสมยสูตร การประชุมของเทวดา ยักษ์ ๕๐๐ ตนอยู่ที่ภูเขาเวสสามิต มี
ผิวพรรณหลายหลาก มีฤทธิ์ มีความรุ่งเรือง มีผิวพรรณงดงาม มียศ ต่างยินดีมุ่งมายัง
ป่าที่ประชุมของภิกษุทั้งหลาย (ที.ม.(ไทย)๑๐/๓๓๕/๒๖๓)

เวสสามิตตฤาษี: ฤาษีคนหนึ่งในเหล่าฤาษีที่ให้นานและจำแนกทาน บุษามหายัญญ์

ในทานมัทปผลสูตร ทานที่มีผลมาก พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคลบางคนในโลกนี้
ทั้งมิใช่ให้นานด้วยคิดว่า ‘เราหุงหากินเองได้ คนเหล่านี้หุงหากินเองไม่ได้ การที่เราหุง
หากินเองได้ จะไม่ให้ทานแก่คนเหล่านี้ผู้หุงหากินเองไม่ได้ ไม่ควร’ แต่ให้นานด้วยคิด
ว่า ‘เราให้นานและจำแนกทานนี้ เหมือนเหล่าฤาษีในปางก่อน คือ อัฐกฤาษี วามก
ฤาษี วามเทวฤาษี เวสสามิตตฤาษี ยมคัคคฤาษี อังคีรสฤาษี ภารทวาชฤาษี วาเสฏฐ
ฤาษี กัสสปฤาษี และภคฤาษี ได้บุษามหายัญญ์แล้ว ฉะนั้น’ (อง.สตตก.(ไทย) ๒๓/๕๒/
๙๑)

เวสสามิตตะ, ฤาษี: ฤาษีชื่อว่าเวสสามิตตะ ผู้เป็นบูรพาจารย์ของพวกพราหมณ์, ผู้แต่งมนต์ สอนมนต์
บอกมนต์ได้ถูกต้อง

ในเกณียขุททิลวัตถุ เกณียขุททิลคิดว่า “เราจะนำอะไรหนอไปถวายพระสมณโคดม” คิด
ต่อไปว่า “พวกฤาษีผู้เป็นบูรพาจารย์ของพวกพราหมณ์ คือฤาษีอัฐกฤาษี ฤาษีวามก
ฤาษีวามเทวะ ฤาษีเวสสามิตตะ เป็นต้น ซึ่งเป็นผู้แต่งมนต์ สอนมนต์ที่พวกพราหมณ์
ในเวลานี้สวด บอกได้ถูกต้องตามที่ท่านบอกไว้ ฤาษีเหล่านั้นเป็นผู้ไม่ฉันอาหารใน
ราตรี ฤาษีเหล่านั้นยินดีน้ำดื่มอย่างนี้แม้พระสมณโคดมก็ไม่ฉันอาหารในราตรี ก็น่าจะ
ยินดีน้ำดื่มอย่างนี้บ้าง แล้วสั่งให้เตรียมน้ำดื่มเป็นอันมากให้คนหาไปเข้าเฝ้าพระผู้มี
พระภาค เกณียขุททิลผู้ยืน กราบพูลพระผู้มีพระภาคว่า “พระโคดม โปรดรับน้ำดื่มของ
ข้าพระองค์ด้วยเถิด” พระองค์ตรัสว่า “เกณียะ ท่านจงถวายแก่ภิกษุทั้งหลาย” ภิกษุ
ทั้งหลายยำเกรงอยู่จึงไม่ยอมรับประเคน พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย
พวกเธอจงรับประเคนฉันเถิด” ครั้งนั้น เกณียขุททิลได้นำน้ำดื่มมากมายประเคนภิกษุ
สงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประธานด้วยตนเอง กระทั่งพระผู้มีพระภาคเสวยเสร็จแล้ว
ห้ามภัตตอาหารแล้วทรงละพระหัตถ์จากบาตร จึงได้นั่งเฝ้าอยู่ ณ ที่สมควร (วิ.ม.(ไทย)
๕/๓๐๐/๑๓๐)

เวสสามิตตา, ยักษ์: ยักษ์ชื่อเวสสามิตตา, ยักษ์ตนหนึ่งในบรรดายักษ์มหายักษ์ เสนาบดียักษ์ มหา
เสนาบดียักษ์

ในอาฎานาฎยสูตร ภาณวารที่ ๑ พระผู้มีพระภาคตรัสถึง ยักษ์ มหายักษ์ เสนาบดี
ยักษ์ มหาเสนาบดียักษ์ คือ อินทะ ๑ โสมะ ๑ วรุณะ ๑ มุจลินทะ ๑ เวสสามิตตะ ๑
(ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๘๓/๒๓๑)

เวสสามิตร, ฤาษี: ฤาษีชื่อเวสสามิตร ผู้เป็นบูรพาจารย์ ผู้ผูกมนต์ ผู้บอกมนต์ ชักกลุ่มมนต์

ในอัมพัญจรสูตร เรื่องฤๅษีผู้เป็นบูรพาจารย์ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “อัมพัญจร เธอก็เป็นอย่างนั้นเหมือนกัน พวกฤๅษีผู้เป็นบูรพาจารย์ของพราหมณ์ คือ ฤๅษีอัญญกะ ฤๅษีวามกะ ฤๅษีวามเทวะ ฤๅษีเวสสามิตร ฯลฯ ซึ่งเป็นผู้ภุมนตร์ บอภุมนตร์ที่พวกพราหมณ์ในเวลาขึ้นขับ ตามกลุ่มตามซึ่งภุมนตร์เก่าที่ท่านขับไว้กลุ่มไว้ รวบรวมไว้ กล่าวได้ถูกต้องตามที่ท่านกล่าวไว้ บอภุมนตร์ที่ถูกต้องตามที่ท่านบอภุมนตร์ไว้ (ที.สี.(ไทย) ๙/๒๘๕/๑๐๔, ที.สี.(ไทย) ๙/๒๘๖/๑๐๕, ที.สี.(ไทย) ๙/๕๒๖/๒๓๓, ที.สี.(ไทย) ๙/๕๒๗/๒๓๓)

เวสารัชชญาณ (๑) : ญาณเป็นเหตุให้แก้แล้วกล้า ๔ ประการ

ในเวสารัชชสูตรว่าด้วยญาณเป็นเหตุให้แก้แล้วกล้า พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ตถาคตมีแล้วเป็นเหตุให้ปฏิญาณ (ยืนยัน) ฐานะที่องอาจ บันลือสีหนาท ประกาศพรหมจักรในบริษัท คือ (๑) เราไม่เห็นนิมิตนี้ว่า “สมณะ พราหมณ์ เทวดา มาร พรหม หรือใคร ๆ ในโลกจักหักท้วงเราด้วยคำพูดที่มีเหตุผลในธรรมนั้นว่า ‘ท่านปฏิญาณ ว่าเป็นพระสัมมาสัมพุทธะ ธรรมเหล่านี้ท่านก็ยังไม่รู้’ เราเมื่อไม่เห็นนิมิตแม้นี้จึงถึงความเกษม ไม่มีความกลัว แก่แล้วกล้าอยู่ (๒) เราไม่เห็นนิมิตนี้ว่า ‘ท่านปฏิญาณ ว่าเป็นพระชีณาสพอาสวะเหล่านี้ของท่านก็ยังไม่สิ้นไป’ (๓) เราไม่เห็นนิมิตนี้ว่า ‘อันตรายิกธรรมที่ท่านกล่าวไว้ไม่อาจก่ออันตรายแก่ผู้เสพได้จริง’ (๔) เราไม่เห็นนิมิตนี้ว่า ‘ท่านแสดงธรรมเพื่อประโยชน์อย่างใด ประโยชน์อย่างนั้นไม่สำเร็จเพื่อความสิ้นทุกข์ โดยชอบแก่ผู้ทำตามได้จริง’ (ม.ม.(ไทย) ๑๒/๑๕๐/๑๔๘, อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๘/๒๕๕๖

เวสารัชชญาณ (๒) : เวสารัชชญาณ คือ พระญาณอันเป็นเหตุให้ทรงแก้แล้วกล้า ไม่ครั่นคร้าม ๔ ประการ คือ (๑) สัมมาสัมพุทธ (๒) ชีณาสวปฏิญาณ (๓) อันตรายิกธัมมวาทะ (๔) นียยานิกธัมมเทสนา

ในติสสเมตเตยยสูตรตนิทเทส พระผู้มีพระภาคทรงเป็นผู้มีส่วนแห่งตถาคตพลญาณ ๑๐ เวสารัชชญาณ ๔ ปฏิสัมภีทา ๔ อภิญญา ๖ พุทธธรรม ๖ จึงชื่อว่าพระผู้มีพระภาคทรงฉลาดในประเภทแห่งปัญญา ทรงมีญาณแตกฉานทรงบรรลุปฏิสัมภีทา ทรงบรรลุเวสารัชชญาณ ๔ เป็นผู้ทรงทสพลญาณ ทรงเป็นบุรุษองอาจ ทรงเป็นบุรุษดุจราชสีห์ ทรงเป็นบุรุษดุจจนาศ ทรงเป็นบุรุษอาชาไนย (ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๕๐/๑๗๕, ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๖๙/๒๓๓, ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๘๔/๒๔๙, ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๔๙/๔๐๔, ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๕๑/๕๑๓, ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๕๖/๔๒๖, ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๕๑/๕๔๐, ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๘๘/๕๘๑, ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๕/๕๔๙, ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๘/๕๖๑, ม.ม. ๑๒/๑๕๐/๑๑๐-๑๑๑)

เวสารัชชธรรม: ธรรมเป็นเหตุให้แก้แล้วกล้าของพระปิลินทวัจฉณเถระที่ในอดีตชาติถวายมีดเล็กแก่พระอริยเจ้า

ในปิลินทวัจฉณเถรพทาน ประวัติในอดีตชาติของปิลินทวัจฉณเถระ พระเถระกล่าวถึงอานิสงส์ของการถวายมีดของเถระว่า ข้าพเจ้าได้ถวายมีดเล็กที่ทำอย่างสวยงาม เนื่องด้วยเครื่องผูกอย่างวิจิตรจำนวนมาก แก่พระพุทธรูปเจ้าผู้ประเสริฐที่สุดและแก่สงฆ์แล้ว

ได้รับอานิสงส์ซึ่งสมควรแก่ผลกรรมของข้าพเจ้า ๘ ประการ คือ ข้าพเจ้าเป็นผู้กล้า ๑ เป็นผู้ไม่มีความเดือดร้อน ๑ ถึงความสำเร็จในเวสารัชชธรรม ๑ เป็นผู้มียัญญาเครื่องทรงจำ ๑ มีความเพียร ๑ ประคองใจไว้ได้ทุกเมื่อ ๑ ได้ญาณอันสุขุมเป็นเครื่องตัดกิเลส ๑ ได้รับความบริสุทธิ์ไม่มีอะไรเทียมเท่าในที่ทั้งปวง ๑ (ขุ.อป.(ไทย)๓๓/๑๐๐/๓๐๓)

เวสารัชชสูตร : พระสูตรว่าด้วยญาณเป็นเหตุให้แก้แล้วแก้ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เวสารัชชญาณ (ญาณเป็นเหตุให้แก้แล้วแก้) ที่ตถาคตมีแล้วเป็นเหตุให้ปฏิญาณฐานะที่องอาจ (หมายถึงฐานะประเสริฐที่สุด ที่สูงสุด หรือฐานะของพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐที่สุดในกาลก่อน) บันลือสีหนาท ประกาศพรหมจักร(หมายถึงธรรมจักรอันประเสริฐ ๒ อย่าง คือ ปฏิจจเวตถญาณ และเทศนาญาณ) ในบริษัท ๔ มี ๔ คือ เราไม่เห็นนิมิตว่า สมณะพราหมณ์ เทวดา มาร พรหม หรือใคร ๆ ในโลกจักทักท้วงเราด้วยคำพูดที่มีเหตุผลในธรรมนั้นว่า (๑) ท่านปฏิญาณว่าเป็นพระสัมมาสัมพุทธะ ธรรมเหล่านี้ท่านยังไม่รู้ (๒) ท่านปฏิญาณว่าเป็นพระชีนาสพ อาสวะเหล่านี้ของท่านยังไม่สิ้นไป (๓) อันตรายกธรรมที่ท่านกล่าวไว้ไม่อาจก่ออันตรายแก่ผู้เสพได้จริง (๔) ท่านแสดงธรรมเพื่อประโยชน์อย่างใด ประโยชน์อย่างนั้นไม่สำเร็จเพื่อความสิ้นทุกข์โดยชอบแก่ผู้ทำตามได้จริง เมื่อไม่เห็นว่ ใคร ๆ จะมาท้วงติงได้ในนิมิตทั้ง ๔ พระองค์จึงองอาจ ถึงความเกษม ไม่หวาดหวั่นต่อใคร (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๘/๑๓)

เวสาลี,กรุง: เมืองหลวงเวสาลี แคว้นวัชชี, เมืองหลวงของพระเจ้าลิจฉวี ที่มีปกครองแคว้นวัชชี, เมื่อพระชายาของเจ้าลิจฉวีประนอกใจหนีไปบวชภิกษุณี
 ในนิทานวัตถุ สังฆาติเสสสิกขาบทที่ ๒ ว่าด้วยการบวชให้สตรีผู้เป็นโจร ชายาเจ้าลิจฉวีกับภิกษุณีถุลลันทา เมื่อพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ พระเชตวันอารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี ครั้งนั้น ในกรุงเวสาลี ชายาของเจ้าลิจฉวีองค์หนึ่งประพฤตินอกใจพระสวามี เจ้าลิจฉวีตรัสกับนางว่า “เอาละ เธอจงงดเว้น ถ้าไม่เช่นนั้นฉันจะทำโทษเธอ” นางก็ไม่เชื่อ นางจึงเข้าไปหาภิกษุณีถุลลันทาขอวัดของมีค่าแล้วขอบวช ภิกษุณีถุลลันทารับเอาสิ่งของแล้วบวชให้นาง เจ้าลิจฉวีจึงเข้าไปเฝ้าพระเจ้าปเสนทิโกศลถึงที่ประทับกราบทูลว่า ชายาของหม่อมฉันขโมยของมีค่าหนีมากรุงสาวัตถี ขอพระองค์จงทรงอนุญาตให้จับนาง พระเจ้า ปเสนทิโกศลตรัสว่า “ถ้านางบวชอยู่ในสำนักภิกษุณี ใคร ๆ ก็ทำอะไรไม่ได้ พระธรรมอันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว ขอให้นางประพฤติพรหมจรรย์เพื่อทำที่สุดทุกข์โดยชอบเถิด” (วิ.มหา.(ไทย)๑/๒๓/๑๕, วิ.มหา.(ไทย)๑/๒๔/๑๗,วิ.มหา.(ไทย)๑/๓๐/๒๑, วิ.มหา.(ไทย)๑/๔๐/๒๙, (วิ.มหา.(ไทย)๒/๔๕๙/๑,วิ.มหา.(ไทย)๒/๕๔๗/๗๕,วิ.มหา.(ไทย)๒/๖๗/๒๕๒,วิ.มหา.(ไทย)๒/๒๒๑/๓๗๙,วิ.มหา.(ไทย)๒/๒๖๓/๔๑๔,วิ.มหา.(ไทย)๒/๒๖๙/๔๑๘,วิ.ภิกขุณี.(ไทย)๓/๖๘๒/๓๐,วิ.ม.(ไทย)๕/๒๘๘/๑๐๔)

เวสาลีสูตร : พระสูตรว่าด้วยคหบดีชาวเมืองเวสาลี อुकคหบดีชาวเมืองเวสาลีเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคผู้ประทับอยู่ ณ ภูฏาคารศาลา ป่ามหาวัน เขตกรุงเวสาลีแล้วทูลถามว่า อะไรเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้สัตว์บางพวกไม่ปรินิพพานและบางพวกปรินิพพานใน

ปัจจุบัน พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เพราะมีรูปที่พึงรู้แจ้งทางตา เสียงที่พึงรู้แจ้งทางหู เป็นต้นที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ สัตว์ผู้ยังเพลิดเพลิน เขยชม ยึดติดรูป เสียง เป็นต้นนั้น จึงเกิดมีตัณหา ยังมีอุปาทาน(ความยึดมั่น) จึงไม่ปรินิพพาน ส่วนผู้มีนัยตรงกันข้าม ย่อมปรินิพพาน (ส.สพ.า.ไทย) ๑๘/๑๒๔/๑๕๐)

เวสาลีสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยพระธรรมเทศนาที่กรุงเวสาลี พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ ภูฏาคารศาลาปามหาวัน เขตกรุงเวสาลี ตรัสสอนอสุภกัมมัญฐานแก่ภิกษุทั้งหลาย แล้วทรงหลีกเร้นอยู่ในที่สงัด ขณะที่ภิกษุเหล่านั้นเจริญอสุภกัมมัญฐานอยู่เกิดความรู้สึกรู้สึกอึดอัดเบื่อหน่าย รังเกียจร่างกายตัวเองจึงพากันฆ่าตัวตายเป็นจำนวนมาก เมื่อพระองค์เสด็จออกจากที่หลีกเร้นแล้วสังเกตเห็นว่าภิกษุสงฆ์น้อยลง หลังจากตรัสถามท่านพระอานนท์ ได้ทราบความแล้ว จึงรับสั่งให้ประชุมสงฆ์ ตรัสประกาศว่า อานาปานสติสมาธิเป็นธรรมที่สงบ ประณีต สดชื่น ทำให้อยู่เป็นสุขและทำให้บาปอกุศลหายไป (ส.สพ.า.ไทย) ๑๘/๙๘๕/๔๖๓)

เวทปผลพรหม: พรหมเวทปผลผู้มุ่งฆ่าชาวประนมมือเมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเนรมิตจกกรมแก้ว ในรตนจกกรมกัณฑ์ พระพุทธเจ้าทรงเนรมิตที่จกกรมแก้ว กล่าวถึง นาค ครุฑ หรือ แม็กินนร พร้อมด้วยเหล่าเทวดา คนธรรพ์ มนุษย์ และรากษส ต่างก็ได้เห็นพระศาสดา ผู้ทรงเกือกูล อนุเคราะห์สัตว์โลก เหมือนดวงจันทร์ลอยเด่นอยู่ในอากาศ เหล่าอภิสสรพรหม สุภิกขพรหม เวทปผลพรหม และออกนิญฐพรหม ต่างองค์ก็มุ่งฆ่าชาวล้วนยืนประนมมือ (ม.ม.ุ.ไทย)๑๒/๓/๒๕๔๘, ขุ.พุทธ.ไทย)๓๓/๑๒/๕๕๙)

เวทปผละ: ภูมิหนึ่งในพรหมโลกหรือพรหมภูมิ ๑๖ ชั้น, พระพรหมในชั้นที่บรรลุด้วยจตุตถฌาน, ที่สถิตแห่งพระพรหมผู้ได้รับผลแห่งฌานอันไพบูลย์, พรหมโลกชั้นที่ ๑๐ เป็นที่อยู่ของพระพรหมทั้งหลาย ผู้ได้รับผลแห่งฌานกุศลอย่างไพบูลย์ มีอายุแห่งพรหมประมาณ ๕๐๐ มหากัป

ในปฐมนาถกรณสูตรที่ ๓ พระผู้มีพระภาคตรัสถึงบุคคล ๔ จำพวก กับภิกษุทั้งหลายว่า บุคคลบางคนในโลกนี้ เพราะละสุขและทุกขก็ได้ เพราะโสมนัส และโทมนัสดับไปก่อนแล้ว บรรลุจตุตถฌานที่ไม่มีทุกขไม่มีสุข มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขาอยู่ เขาขอบใจจตุตถฌานนั้น เมื่อตายไปย่อมเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับพวกเทวดา ชั้นเวทปผละ พวกเทวดาเวทปผละมีอายุ ประมาณ ๕๐๐ กัป คนที่เป็นปุถุชนดำรงอยู่ในชั้นเวทปผละนั้น จนสิ้นอายุ ให้ระยะเวลาที่เป็นกำหนดอายุของเทวดาเหล่านั้นหมดไปแล้ว ไปสู่นรกบ้าง ไปสู่กำเนิดสัตว์ดิรัจฉานบ้าง ไปสู่แดนเปรตบ้าง ส่วนสาวกของพระผู้มีพระภาคนั้นปรินิพพานในภพนั้นแล (อง.จตุกก.ไทย)๒๑/๑๒๓/๑๘๘,อง.จตุกก.ไทย) ๒๑/๑๒๕/๑๘๓)

เวทปผลา, เทพชั้น: รูปพรหมหรือรูปภูมิที่ ๑๐, พระพรหมในชั้นที่บรรลุด้วยจตุตถฌาน, ที่สถิตแห่งพระพรหมผู้ได้รับผลแห่งฌานอันไพบูลย์ มีอายุแห่งพรหมประมาณ ๕๐๐ มหากัป ในจิตตัญญูติกา สกวาที (สก.) ถาม ปราวาที (ปร.) ว่า เหล่าเทพชั้นจาตุมหาราช ชั้นดาวดึงส์ ชั้นยามา ชั้นดุสิต ชั้น นิมมานรดี ชั้นปรนิมมิตวสวัตดี ชั้นพรหมปาริสาชชา ชั้นพรหมบุโรหิตา ชั้นมหาพรหมา ชั้นปริตตภา ชั้นอัปมาณาภา ชั้นอภิสสรราชัน

ปริตตสุภา ชั้นอัปมาณสุภา ชั้นสุภิกินหา ชั้นเวฬุผลา ชั้นอวิหา ชั้นอตัปปา ชั้น
สุทัสสา ชั้นสุทัสสี ชั้นอกนิฐฐา มีจิตดวงเดียวตั้งอยู่ได้จนตลอดอายุไขใหม่ พร. ตอบ
ว่า ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น (อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๓๓๗/๓๐๘)

เวฬุฐีสีสะ, ภิกษุ: ภิกษุชื่อว่าเวฬุฐีสีสะ ผู้ตากข้าวสะสมไว้ฉันเอง นาน ๆ ครั้งจึงออกบิณฑบาต
เป็นที่มาของต้นบัญญัติว่า เก็บของเคี้ยวของฉัน ต้องปาจิตตีย์

ในสันนิธิการกสิกขาบท ว่าด้วยการสะสมโภชนะ ของพระเวฬุฐีสีสะ พระผู้มีพระ
ภาคพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ พระเชตวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี
ท่านพระเวฬุฐีสีสะ พระอุปัชฌาย์ของท่านพระอานนทอยู่ภายในป่า ท่านเที่ยว
บิณฑบาตได้มากมาย เอาข้าวสุกเปล่าไปตากแห้งเก็บไว้ที่อาราม คราวที่ต้องการ
ภัตตาหารก็นำมาแช่น้ำแล้วฉัน นาน ๆ จึงจะเข้าไปบิณฑบาตในหมู่บ้าน ภิกษุ
ทั้งหลายได้กล่าวกับท่านว่า ทำไมนาน ๆ ท่านจึงเข้าไปบิณฑบาตในหมู่บ้าน บรรดา
ภิกษุผู้มักน้อย จึงพากันตำหนิ ประณาม ว่า ไฉนท่านจึงฉันโภชนะที่เก็บสะสมไว้เล่า
แล้วจึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ ทรงประชุมสงฆ์บัญญัติ
สิกขาบท ว่า ก็ ภิกษุใดเคี้ยวของเคี้ยวหรือฉันของฉันที่เก็บสะสมไว้ ต้องอาบัติ
ปาจิตตีย์ (วิ.มหา.(ไทย)๒/๒๕๒/๔๐๗)

เวฬุกษาดก : ขาดกว่าด้วยงูเวฬุกะ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า ฤๅษีโพธิสัตว์สอนลูกศิษย์ตนหนึ่งไม่ให้
นำลูกงูมาเลี้ยง แต่ฤๅษีตนนั้นไม่เชื่อฟังจึงถูกงูกัดตาย ผู้ที่ไม่ฟังคำตักเตือนคำของผู้
หวังดีย่อมประสพความพินาศ (ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๔๓/๑๘)

เวฬุกะ, งู: งูชื่อเวฬุกะ, งูที่นอนอยู่ในปล่องไม้ไผ่, ผู้เป็นบิดาฤๅษีถูกกำจัด นอนตายอยู่
ในเวฬุกษาดก ว่าด้วยงูเวฬุกะ ดาบสโพธิสัตว์สั่งให้ทำการเผาดาบสที่ถูกงูกัดตายแล้ว
จึงกล่าวสอนหมู่ฤๅษีว่า ผู้ใดที่คนอื่นผู้มีจิตเกื้อกูล อ่อนโยน กล่าวสอนอยู่ ไม่กระทำ
ตามคำสอนของบุคคลผู้หวังความเจริญ ผู้นั้นเคราะห์ด้วยเหตุอันเป็นประโยชน์ ผู้นั้น
ย่อมถูกกำจัด นอนตายอยู่ เหมือนฤๅษีผู้เป็นบิดาของงูเวฬุกะ (ขุ.ชา.(ไทย) ๒๗/๔๓/
๑๘, ขุ.ชา.อ. (บาลี) ๒/๔๓/๑๔)

เวฬุกัณฐกะ, เมือง: เมืองที่ถูกสร้างกำแพงล้อมรอบโดยใช้ไม้ไผ่, เมืองหนามไผ่ ในแคว้นอวันตี, เมืองที่
พระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะพร้อมภิกษุสงฆ์บริวารฉันภัตตาหารเข้าของ
อุบาสิกานันทมาตา

ในนันทมาตาสูตฺร ว่าด้วยอริยธรรมของนันทมาตาอุบาสิกา พระสารีบุตรและท่าน
พระมหาโมคคัลลานะ จาริกไปในทักษิณาครีชนบท พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ ใน
เวลาใกล้รุ่ง นันทมาตาอุบาสิกาชาวเมืองเวฬุกัณฐกะลุกขึ้นสวดปารายณสูตฺรเป็น
ทำนองสรภัญญะ ภิกษุสงฆ์มีท่านพระสารีบุตรและท่านพระโมคคัลลานะเป็นประธาน
ยังไม่ทันฉันอาหารเช้า ก็ได้เดินทางมาถึงเมืองเวฬุกัณฐกะ นันทมาตาอุบาสิกาจึง
ถวายภัตตาหารในนิเวศน์ของคุณแม่ นันทมาตาอุบาสิกานันท์ (อง.สตตก.(ไทย)๒๓/๕๓/
๘๒, อง.สตตก.อ.(บาลี) ๓/๕๓/๑๘๗)

เวฬุกัณฐกีนันทมาตา: อุบาสิกาชื่อเวฬุกัณฐกีผู้ได้มาน ๔, ชาวเมืองเวฬุกัณฐะ แคว้นอวันตี ผู้เป็น
แบบอย่างอุบาสิกาที่ใคร ๆ บรรณานายากเป็น

ในอายาจนสูตร ว่าด้วยความปรารถนาโดยชอบ พระผู้มีพระภาคตรัสถึงภิกษุผู้มีศรัทธา เมื่อปรารถนาโดยชอบพึงปรารถนาอย่างนี้ว่า ‘ขอให้เราเป็นเช่นกับพระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะเถิด’ สารีบุตรและโมคคัลลานะนี้เป็นบรรพตฐาน เป็นมาตรฐานของภิกษุสาวกของเรา ภิกษุผู้มีศรัทธา ‘ขอให้เราเป็น เช่นกับภิกษุณีเขมาและภิกษุณีอุบลวรรณาเถิด’ อุบาสกผู้มีศรัทธา ‘ขอให้เราเป็นเช่นกับจิตตคหบดีและหัตถกอุบาสกชาวเมืองอาฬวีเถิด’ อุบาสิกาผู้มีศรัทธา ‘ขอให้เราเป็นเช่นกับอุบาสิกาขุชุตตราและอุบาสิกาเวฬุกันณุกีนันทมาตาเถิด’ (อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๑๗๖/๒๔๘)

เวฬุกันณุกีนันทมาตา, อุบาสิกา: อุบาสิกาชื่อเวฬุกันณุกีนันทมาตาผู้ได้มาน ๔, ชาวเมืองเวฬุกันณุกะ (เมืองหนามไผ่), ผู้เป็นแบบอย่างของผู้ปรารถนาอยากเป็น
ในอายาจนวรรค อุบาสิกาผู้มีศรัทธา ผู้ใดเมื่อปรารถนาโดยชอบพึงปรารถนาอย่างนี้ว่า “ขอให้เราเป็นเช่นกับอุบาสิกาขุชุตตราและอุบาสิกาเวฬุกันณุกีนันทมาตาเถิด” ขุชุตตราและเวฬุกันณุกีนันทมาตาเป็นบรรพตฐาน เป็นมาตรฐานของอุบาสิกาสาวิกาของเรา (อง.ทก.(ไทย)๒๐/๑๓๔/๑๑๗)

เวฬุกันทกะ, เมือง: เมืองชื่อเวฬุกันทกะ, เมืองที่นางนันทมาตาอุบาสิกาชาวเมืองเวฬุกันทกะถวายทานอันเลิศแก่พระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะพร้อมด้วยบริวาร
ในทานสูตร ว่าด้วยองค์แห่งทักษิณาทาน พระผู้มีพระภาคเมื่อประทับอยู่ ณ พระเชตวัน เขตกรุงสาวัตถี อุบาสิกาชื่อนันทมาตา ชาวเมืองเวฬุกันทกะ ถวายทักษิณาในหมู่ภิกษุผู้มีพระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะเป็นประธาน พระผู้มีพระภาคได้ทรงเห็นอุบาสิกานั้น ตรัสว่า อุบาสิกาชื่อนันทมาตาชาวเมืองเวฬุกันทกะนั้น ถวายทานอันประกอบด้วยองค์ ๖ ในหมู่ภิกษุผู้มีพระสารีบุตรและโมคคัลลานะเป็นประธาน ทักษิณาทานประกอบด้วยองค์ ๖ คือ ‘ห้วงบุญ ห้วงกุศลมีประมาณเท่านี้ นำความสุขมาให้ มีอารมณ์ดีเลิศ มีวิบากเป็นสุข เป็นไปเพื่อสวรรค์ เป็นไปเพื่อเกื้อกูล เพื่อสุขที่น่าปรารถนา นำใคร่ นำพอใจ มีใช้ทำได้ง่าย ‘เป็นกองบุญใหญ่ที่นับไม่ได้ ประมาณไม่ได้’ บัณฑิตผู้เป็นนักปราชญ์ มีศรัทธา มีใจพ้นแล้วบูชาญอย่างนี้ ย่อมเข้าถึงโลกที่ปราศจากความเบียดเบียนเป็นสุข (อง.จตุกก.(ไทย)๒๒/๓๗/๔๘๖)

เวฬุทวารคาม: หมู่บ้านพราหมณ์ชื่อเวฬุทวาระ แคว้นโกศล, หมู่บ้านที่พระผู้มีพระภาคแสดงธรรมบรรยายที่ควรน้อมเข้ามาในตน

ในเวฬุทวารคามสูตร ว่าด้วยพราหมณ์และคหบดีชาว เวฬุทวารคาม พระผู้มีพระภาคเสด็จจาริกไปในแคว้นโกศลพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่เสด็จถึงหมู่บ้านพราหมณ์ของชาวโกศลชื่อเวฬุทวาระ พวกพราหมณ์และคหบดีชาวเวฬุทวารคามได้ฟังข่าวว่า “พระสมณโคดมเป็นศากยบุตรเสด็จออกผนวชจากศากยตระกูล เสด็จจาริกอยู่ในแคว้นโกศลพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ เสด็จถึงเวฬุทวารคามโดยลำดับ จึงเข้าเฝ้าขอฟังธรรม พระผู้มีพระภาคจึงได้ตรัสธรรมบรรยายที่ควรน้อมเข้ามาในตน คือ เว้นจากการฆ่าสัตว์ เว้นจากลักทรัพย์ เว้นจากประพฤติผิดในกาม เว้นจากพูดเท็จ เว้นจากการพูดส่อเสียด เว้นจากพูดคำหยาบ เว้นจากพูดเพ้อเจ้อ (ส.ม.(ไทย)๑๙/๑๐๐๓/๕๐๑)

เวฬุทวารายสูตร : พระสูตรว่าด้วยพราหมณ์และคหบดีชาวเวฬุทวารคาม พราหมณ์และคหบดีชาวเวฬุทวารคามเข้าไปกราบพูลพระผู้มีพระภาคว่า ทำอย่างไรผู้ครองเรือนหลังจากตายแล้วจึงไปเกิดในสวรรค์ พระองค์ได้ตรัสสอนว่า ผู้ครองเรือนพึงประพฤติตามศีลธรรม(ธรรมของคนดี) ๗ คือ (๑) งดเว้นจากการฆ่าสัตว์ (๒) งดเว้นจากการลักทรัพย์ (๓) งดเว้นจากการประพฤติก่อให้เกิดภัยแก่ผู้อื่น (๔) งดเว้นจากการพูดเท็จ (๕) งดเว้นจากการพูดส่อเสียด (๖) งดเว้นจากการพูดคำหยาบ (๗) งดเว้นจากการพูดเพื่อจ้อ และพึงประกอบด้วยธรรม ๔ มีความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระพุทธเจ้า เป็นต้น อันจะเป็นเหตุให้พ้นจากนรก กำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน ภูมิแห่งเปรต อบาย ทุกคติ และวินิบาต เป็นโสดาบัน ไม่มีทางตกต่ำ และจะสำเร็จสัมโพธิญาณ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๐๓/๕๐๐)

เวฬุคาม: หมู่บ้านเวฬุคาม กรุงเวสาลี แคว้นวัชชี, หมู่บ้านที่พระผู้มีพระภาคจำพรรษา ในมหาปรินิพพานสูตร กล่าวถึงเวฬุคาม พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ตามความพอพระทัยในอัมพปาลีวันแล้ว รับสั่งเรียกท่านพระอานนท์มาตรัสว่า “มาเถิด อานนท์ เราจะไปยังเวฬุคามกัน” ท่านพระอานนท์ทูลรับสนองพระดำรัสแล้ว พระผู้มีพระภาคพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่เสด็จถึงเวฬุคาม ประทับอยู่ในเวฬุคามนั้น รับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลายมาตรัสว่า “มาเถิด ภิกษุทั้งหลาย พวกเราจงจำพรรษาอรอบกรุงเวสาลีตามที่ที่มีเพื่อน ตามที่ที่มีคนเคยพบเห็นกัน ตามที่ที่มีคนเคยคบกัน ส่วนเราจะจำพรรษาในเวฬุคามนี้” (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๖๓/๑๐๙, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๗/๑๙, ส.ม.(ไทย) ๑๙/๓๗๕/๒๒๒)

เวฬุคาม, หมู่บ้าน: หมู่บ้านชื่อเวฬุคาม เขตกรุงเวสาลี แคว้นวัชชี, หมู่บ้านที่ทสมะอุบาสกเข้าพบพระอานนท์เพื่อถามปัญหาธรรมอันเป็นเอก
ในอัฐกนาคสูตร ว่าด้วยคหบดีชาวอัฐกนคร คหบดีชาวอัฐกนครชื่อว่าทสมะ ได้เดินทางไปถึงเมืองปาตลีบุตร ได้เข้าไปพบภิกษุรูปหนึ่งที่กุกกุฎาราม ถามพระอานนท์เพื่อพบท่านทราบว่า ท่านพระอานนท์นี้อยู่ที่เวฬุคาม เขตกรุงเวสาลี จึงได้เข้าไปพบท่านที่นั่น ได้ถามท่านพระอานนท์ว่า "ธรรมอันเป็นเอกที่พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ผู้ทรงรู้ ทรงเห็น เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสไว้ชอบแล้ว มีอยู่หรือไม่หนอ เป็นอย่างไร พระอานนท์ตอบว่า มีอยู่ ได้แก่ (๑) ผู้สงบระงับจากกาม สัจจจากกาม และอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌานที่มีวิตก วิจารณ์ ปีติและสุขอันเกิดจากวิเวกอยู่ (๒) เพราะวิตกวิจารณ์สงบระงับไป ภิกษุบรรลุทุติยฌานที่มีความผ่องใสในภายใน มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติและสุข อันเกิดจากสมาธิอยู่ (๓) เพราะปีติจางคลายไป ภิกษุมีอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ เสวยสุขด้วยนามกาย บรรลุตติยฌาน (๔) เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับไปก่อนแล้ว ภิกษุบรรลุจตุตถฌานที่ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขาอยู่ (อ.เอก.(ไทย) ๒๔/๑๖/๔๒๖)

- เวฬุวัน:** ป่าไผ่, สวนไผ่, สวนชื่อเวฬุวันตั้งอยู่ในกรุงราชคฤห์ แคว้นมคธ, พระวิหารแห่งแรกในพระพุทธศาสนา, สถานที่ที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงโอวาทปาฏิโมกข์แก่พระอรหันต์ ๑,๒๕๐ องค์ ในวันเพ็ญเดือนมาฆมาส
- ในสิกขาบทที่ ๑๐ นิทานวัตถุ เรื่องภิกษุณีฉัพพัคคีย์ พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ พระเวฬุวัน สถานที่ให้เหยื่อแก่กระแต เขตกรุงราชคฤห์ ครั้งนั้น มีงานมหรสพนยอตา พวกภิกษุณีฉัพพัคคีย์พากันไปดูมหรสพนยอตา พวกชาวบ้านจึงดำหนิ ประณามโพนทนา ว่าทำไมพวกภิกษุณีจึงไปดูการฟ้อนรำบ้าง การขับร้องบ้าง การประโคมดนตรีบ้าง เหมือนหญิงคฤหัสถ์ผู้บริโภคกามเล่า” พระผู้มีพระภาครับสั่งให้ประชุมสงฆ์เพราะเรื่องนี้เป็นต้นเหตุ ทรงบัญญัติ ว่า "ก็ภิกษุณีใดไปดูการฟ้อนรำ การขับร้อง หรือการประโคมดนตรีต้องอาบัติปาจิตตีย์" (วิ.ภิกขุณี.(ไทย)๓/๘๓๓/๑๕๒, วิ.ภิกขุณี.(ไทย)๓/๘๖๘/๒๓๔, วิ.ภิกขุณี.(ไทย)๓/๘๗๓/๒๓๖, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๘๐/๑๒๘, (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๔๒/๑๘๘, ส.ม.(ไทย)๑๘/๘๘๘/๔๘๑, อภ.ก.(ไทย) ๓๗/๘๐๒/๘๔๐)
- เวฬุวัน, อาราม:** อารามในสวนไผ่ กรุงราชคฤห์ แคว้นมคธ, พระอารามที่พระผู้มีพระภาคแสดงโอวาทปาฏิโมกข์แก่พระอรหันต์ ๑,๒๕๐ องค์ในวันเพ็ญเดือนมาฆะ
- ตัวอย่างในโสณสูตร ว่าด้วยโสณคหบดีบุตร พระผู้มีพระภาคเมื่อประทับอยู่ ณ พระเวฬุวัน สถานที่ให้เหยื่อกระแต เขตกรุงราชคฤห์ ครั้งนั้น บุตรของคหบดีชื่อโสณะเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ทูลถามถึงการถือตัวตน พระผู้มีพระภาคได้ตรัสว่า “โสณะ ก็สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง พิจารณาเห็นว่า ‘เราเลิศกว่าเขา’ หรือพิจารณาเห็นว่า ‘เราเสมอเขา’ หรือพิจารณาเห็นว่า ‘เราด้อยกว่าเขา’ ด้วยรูปที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา ที่เป็นเช่นนั้นมิใช่อะไร นอกจากการไม่เห็นความเป็นจริง” (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๔๘/๖๘, ส.ข.(ไทย) ๑๗/๕๐/๗๐, ส.ข.(ไทย) ๑๗/๘๗/๑๕๓, ส.ข.(ไทย) ๑๗/๓๔๑/๓๔๗ (วิ.มหา.(ไทย)๑/๔๐๘/๔๔๑, วิ.มหา.(ไทย)๑/๔๑๗/๔๔๘, วิ.มหา.(ไทย)๒/๕๐๘/๓๒, วิ.มหา.(ไทย)๒/๕๘๒/๑๐๗, วิ.มหา.(ไทย)๒/๖๓๖/๑๕๖, วิ.มหา.(ไทย)๒/๑๐๓/๒๘๗)
- เวฬุวัน, อุทยาน:** สวนไผ่ ในกรุงราชคฤห์ที่พระเจ้าพิมพิสาร จอมทัพแห่งแคว้นมคธทรงถวายแด่พระผู้มีพระภาคเป็นอารามแห่งแรก, อารามที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงโอวาทปาฏิโมกข์แก่พระอรหันต์ ๑,๒๕๐ องค์
- ในพิมพิสารสมาคกกถา เรื่องทรงรับพระเวฬุวันเป็นวัดแห่งแรก พระเจ้าพิมพิสาร จอมทัพมครรัฐ ทรงนำของเคี้ยวของฉันอันประณีตประเคนภิกษุสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุขด้วยพระองค์เอง เมื่อพระผู้มีพระภาคเสวยเสร็จแล้ว จึงประทับนั่ง ณ ที่สมควร ทรงดำริว่า “พระผู้มีพระภาคควรประทับที่ไหนหนอ ที่แห่งใดอยู่ไม่ไกลและไม่ไกลจากหมู่บ้านนัก คมนาคมสะดวก ผู้ประสงค์พึงเข้าเฝ้าได้ กลางวันไม่พลุกพล่าน กลางคืนสงบ เสียงไม่อีกทีก เว้นจากคนสัญจรไปมา เป็นที่กระทำการมลับของหมู่มนุษย์ ควรแก่การหลีกเร้น” จึงมีพระราชดำริว่า อุทยานเวฬุวันของเรานี้เป็นไปตามพระประสงค์ดังกล่าวข้างต้นนี้ อย่างกระนั้นเลย เราพึงถวายอุทยานเวฬุวันแด่ภิกษุ

สงฆ์ผู้มีพระพุทเจ้าเป็นประมุข แล้วทรงจับพระสุวรรณภิงคารหลังน้ำน้อมถวายแด่ พระผู้มีพระภาคด้วยพระราชดำรัสว่า “หม่อมฉันขอถวายสวนเวฬุวันนั้นแก่ภิกษุสงฆ์ มีพระพุทเจ้าเป็นประมุข พระพุทเจ้าข้า พระผู้มีพระภาคทรงรับอารามแล้ว ทรงชี้แจงให้พระเจ้าพิมพิสารจอมทัพมครรัฐเห็นชัด ให้สดชื่นร่าเริงด้วยธรรมิกถา แล้วเสด็จลุกขึ้นจากที่ประทับเสด็จกลับ ต่อมาพระพุทองค์ ได้ทรงแสดงธรรมิกถาเพราะเรื่องนั้นเป็นต้นเหตุ รับสั่งกับภิกษุทั้งหลายว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตอาราม” (วิ.ม.(ไทย)๔/๕๙/๗๑, ๔/๖๒/๗๗, วิ.ม.(ไทย)๔/๑๘๔/๒๙๒)

เวฬุวัน, ป่าเขตเมืองกชังคละ: พระเวฬุวันที่พระผู้มีพระภาคตรัสมหาปัญหาสูตรที่ ๒ เมื่อพระองค์ประทับอยู่ ณ เวฬุวัน เขตเมืองกชังคละนิคม กรุงราชคฤห์ แคว้นมคธ ในทศยมหาปัญหาสูตร ว่าด้วยปัญหาใหญ่ สูตรที่ ๒ พระผู้มีพระภาคเมื่อประทับอยู่ ณ เวฬุวัน ใกล้กชังคละนิคมครั้งนั้น อุบาสกชาวกชังคละเป็นอันมากเข้าไปหาภิกษุณี ชาวกชังคละถึงที่อยู่ ได้เรียนถามภิกษุณีชาวเมืองกชังคละดังนี้ว่า “ข้าแต่แม่เจ้า พระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในมหาปัญหาสูตรทั้งหลายว่า ‘ปัญหา ๑ อุทเทส ๑ ไวยากรณ์ เนื้อความแห่งพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้โดยย่อนี้ จะพึงเห็นได้โดยพิสดารอย่างไรหนอ ภิกษุณีชาวเมืองกชังคละกล่าวว่า ที่พระผู้มีพระภาคตรัสเช่นนั้น เพราะทรงอาศัยว่า ภิกษุเมื่อเปื้อน่ายโดยชอบ คลายกำหนดโดยชอบ หลุดพ้นโดยชอบ มีปกติเห็นที่สุดโดยชอบ บรรลุประโยชน์โดยชอบในธรรม ๑ ประการแล้ว จึงเป็นผู้ทำที่สุดแห่งทุกขีได้ในปัจจุบัน (อง.ทสก.(ไทย)๒๔/๒๘/๖๔)

เวฬุวัน, วิหาร : พระวิหารเวฬุวัน กรุงราชคฤห์ แคว้นมคธ, พระผู้มีพระภาคตรัสห้ามการผ่าตัดริดสีดวงทวารด้วยศัสตราเมื่อครั้งประทับอยู่ในพระวิหารนี้ ในสัทถกัมมปฏิกเขปกถา ว่าด้วยการทรงห้ามทำสัตถกรรม คือการผ่าตัดริดสีดวงทวาร พระผู้มีพระภาคเมื่อประทับอยู่ ณ กรุงสาวัตถีตามพระอัยยาคัยแล้ว เสด็จจาริกไปทางกรุงราชคฤห์ สมัยนั้น ภิกษุรูปหนึ่งอาพาธเป็นริดสีดวงทวาร นายแพทย์อากาศโคตรกำลังทำการผ่าตัดด้วยศัสตรา ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคเสด็จจาริกไปตามเสนาสนะ เสด็จเข้าไปทางที่อยู่ของภิกษุนั้น นายแพทย์เห็นพระผู้มีพระภาคกำลังเสด็จมาแต่ไกล จึงกราบทูลว่า “พระโคตมผู้เจริญโปรดเสด็จมาทอดพระเนตรวิจมารคของภิกษุรูปนี้ เหมือนปากเหี้ย” พระผู้มีพระภาคทรงพระดำริถึงผลกรรมว่า “โมฆบุรุษนี้เยาะเย้ยเรา” จึงเสด็จกลับจากที่นั้นแล้วรับสั่งให้ประชุมสงฆ์เพราะเรื่องนี้เป็นต้นเหตุ ทรงสอบถามภิกษุทั้งหลายว่าในวิหารหลังโน้นมีภิกษุเป็นไข้หรือภิกษุทั้งหลาย กราบทูลว่า “มีอยู่ พระพุทเจ้าข้า” พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า “ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุรูปนั้นอาพาธเป็นโรคอะไร” ภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่า “ภิกษุนั้นเป็นริดสีดวงทวาร นายแพทย์อากาศโคตรกำลังทำการผ่าตัดด้วยศัสตรา พระพุทเจ้าข้า” พระผู้มีพระภาคพุทเจ้าทรงดำหนิว่า “การกระทำของโมฆบุรุษนั้นไม่สมควรไม่ควรอย่าตาม ไม่เหมาะสม ไม่ใช่กิจของสมณะ ใช้ไม่ได้ ไม่ควรทำเลย โฉน โมฆบุรุษนั้นจึงให้ทำการผ่าตัดด้วยศัสตราในที่แคบเล่า ในที่แคบมีผิวเนื้ออ่อน แผลหายยาก ผ่าตัดลำบาก ภิกษุทั้งหลาย การทำอย่างนี้มีได้ทำคนที่ยังไม่เลื่อมใสให้เลื่อมใส” ครั้นทรงดำหนิแล้ว

แสดงธรรมมีภคารับสั่งกับภิกษุทั้งหลายว่า “ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่พึงให้ผ้าตัดด้วย ศัสตราในที่แคบ รูปใดให้ผ้าตัด ต้องอาบัติถุลลัจจัย” (วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๗๔/๗๐, วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๗๕/๗๓, วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๗๙/๗๘, วิ.ม.(ไทย) ๕/๓๒๖/๑๗๙, ส.น.(ไทย) ๑๖/๗๐/๑๔๓, อ.จ.ต.ก.(ไทย) ๒๑/๓๕/๕๕, อ.จ.ต.ก.(ไทย) ๒๑/๑๘๓/๒๕๙, อ.จ.ต.ก.(ไทย) ๒๑/๑๘๗/๒๖๘, อ.ท.ส.ก.(ไทย) ๒๔/๘๖/๑๙๑)

เวียนว้าย: การเกิดในภพใหม่ที่คนพาลและบัณฑิตพากันเที่ยวเวียนว้ายไปแล้ว จักทำที่สุดทุกข์ได้เอง, ครูมกขลิโคศาล เจ้าลัทธินัตถิกวาทที่ถือความไม่มีเหตุไม่มีปัจจัย ไม่ใช่เพราะตนทำและไม่มีใครทำให้

ในสามัญญผลสูตร พระเจ้าอชาตศัตรูตรัสถามเจ้าลัทธินัตถิกวาทว่า อาชีพที่อาศัยศิลปะมากมายเหล่านี้ คือ พลช้าง พลม้า พลรถ พลธนู พนักงานเชิดธง ๆ ท่านโคศาล จะบัญญัติผลแห่งความเป็นสมณะที่เห็นประจักษ์ในปัจจุบันได้เช่นนั้นบ้างหรือไม่ ครูมกขลิโคศาล ตอบว่า ‘มหาบพิตร ความเศร้าหมองของสัตว์ทั้งหลายไม่มีเหตุไม่มีปัจจัย ไม่ใช่เพราะการกระทำของตนและไม่ใช่เพราะการกระทำของผู้อื่น ไม่ใช่เพราะการกระทำของมนุษย์ สัตว์ ปาณะ ภูตะ ชีวะ ทั้งปวง ล้วนไม่มีอำนาจ ไม่มีกำลัง ผันแปรไปตามโชคชะตา ตามสถานภาพทางสังคมและตามลักษณะเฉพาะตน ย่อมเสวยสุขและทุกข์ในอภิวาติทั้ง ๖ อนึ่ง กำหนดที่เป็นประธาน ๑,๔๐๖,๖๐๐ กรรม ๕๐๐ กรรม ๕ กรรม ๓ กรรม ๑ กรรมกึ่ง ปฏิปทา ๖ อันตรกัป ๖ อภิวาติ ๖ ปุริสภูมิ ๘ อาชีวก ๔,๙๐๐ ปริพาชก ๔,๙๐๐ นาควาส ๔,๙๐๐ อินทรีย์ ๒,๐๐๐ นรก ๓๐๐ โรชธาตุ ๓๖ สัตถุครรรค์ ๗ อสัตถุครรรค์ ๗ นิคัณฐครรรค์ ๗ เทวดา ๗ มนุษย์ ๗ ปีศาจ ๗ สระ ๗ ตาไม้ไผ่ ๗ ตาไม้ไผ่ ๗๐๐ เหวใหญ่ ๗ เหวน้อย ๗๐๐ มหาสุบิน ๗ สุบิน ๗๐๐ มหากัป ๗ ๘,๔๐๐,๐๐๐ เหล่านี้ที่คนพาลและบัณฑิตพากันเที่ยวเวียนว้ายไปแล้ว จักทำที่สุดทุกข์ได้เอง ไม่มีความสมหวังในความปรารถนาว่า เราจักอบรมกรรมที่ยังไม่ให้ผลให้ให้ผล หรือสัมผัสกรรมที่ให้ผลแล้วจักทำให้หมดสิ้นไปด้วยศีลพรตตะหรือพรหมจรรย์นี้ ไม่มีสุขทุกข์ที่ทำให้สิ้นสุดลงได้ จำนวนเท่านั้นเท่านี้’ (ที.ส.(ไทย) ๙/๑๖๘/๕๕, ที.ส.(ไทย) ๙/๑๖๘/๕๖)

เวียนว้ายตายเกิด: การเกิดครั้งใหม่, การเกิดในภพใหม่, การกลับเกิดกลับตาย, พระผู้มีพระภาคตรัสสั่งภิกษุทั้งหลายว่าอย่าประมาท จะละการเวียนว้ายตายเกิด กล่าวคือ ทุกข์ได้

ในมหาปริณิพพานสูตร กล่าวถึงการเวียนว้ายตายเกิด พระสุคตศาสดาได้ตรัสว่า “วัยของเราแก่ห่อม ชีวิตของเราเหลือน้อย เราจะจากพวกเธอไป เราทำที่พึงแก้ตนแล้ว พวกเธอจงอย่าประมาท มีสติ มีศีลบริสุทธิ์ มีความดำรงมั่นคงดี รักษาจิตของตนไว้ ผู้ที่ไม่ประมาทอยู่ในธรรมวินัยนี้ ละการเวียนว้ายตายเกิดแล้ว จักทำที่สุดแห่งทุกข์ได้” (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๖๘/๑๓๒, ที.ม.(ไทย) ๙/๑๖๘/๕๖)

แหวดวงกษัตริย์: หมู่กษัตริย์, ชุมชนกษัตริย์, เหล่ากอกษัตริย์ เริ่มตั้งแต่มหาสมมต, กษัตริย์, ราชา ดังคำในจักกวัตติสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ครั้งนั้นสัตว์ทั้งหลายจึงได้ประชุมกันปรับทุกข์กันว่า ท่านผู้เจริญ บาบธรรมปรากฏในหมู่สัตว์แล้ว คือ การถือเอาสิ่งของที่เจ้าของเขาไม่ได้ให้จักปรากฏ การครหาจักปรากฏ การพูดเท็จจักปรากฏ การ

ถือทัศนทวารุจกัปรากฎทางที่ดี พวกเราควรสมมต(แต่งตั้ง)สัตว์ผู้หนึ่ง ซึ่งจะว่ากล่าวผู้
ที่ควรว่ากล่าว ติเตียนผู้ที่ควรติเตียน ขบไล่ผู้ที่ควรขบไล่โดยชอบพวกเรารู้จักแบ่งปัน
ข้าวสาทิให้แก่สัตว์ผู้นั้น

ครั้นแล้ว สัตว์เหล่านั้นจึงเข้าไปหาท่านที่มีรูปงดงามกว่า น่าดูกว่า น่าเลื่อมใส
กว่า น่าเกรงขามกว่า แล้วจึงได้กล่าวดังนี้ว่า ‘มาเถิด ท่านผู้เจริญ ขอท่านจงว่า
กล่าวผู้ที่ควรว่ากล่าว จงติเตียนผู้ที่ควรติเตียน จงขบไล่ผู้ที่ควรขบไล่โดยชอบเถิด
และพวกเราจักแบ่งปันข้าวสาทิให้แก่ท่าน’ สัตว์ผู้นั้นรับคำแล้ว ได้ว่ากล่าวผู้ที่ควรว่า
กล่าว ติเตียนผู้ที่ควรติเตียน ขบไล่ผู้ที่ควรขบไล่โดยชอบ และสัตว์เหล่านั้นก็ได้
แบ่งปันข้าวสาทิให้แก่สัตว์ผู้นั้น วาเสฏฐะและภราทวาชะ เพราะเหตุที่สัตว์นั้นอัน
มหาชนสมมต(แต่งตั้ง)ฉะนั้น คำแรกว่า ‘มหาสมมต มหาสมมต’ จึงเกิดขึ้น เพราะ
เหตุที่สัตว์นั้นเป็นใหญ่แห่งที่นาทั้งหลายฉะนั้น คำที่ ๒ ว่า ‘กษัตริย์ กษัตริย์’ จึง
เกิดขึ้น เพราะเหตุที่สัตว์นั้นให้ชนเหล่าอื่นยินดีได้โดยชอบธรรม ฉะนั้น คำที่ ๓ ว่า
‘ราชา ราชา’ จึงเกิดขึ้น ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ จึงได้เกิดมีแควดวงกษัตริย์นั้นขึ้นแก่สัตว์
เหล่านั้นเท่านั้น ไม่มีแก่สัตว์เหล่าอื่นมีแก่สัตว์พวกเดียวกันเท่านั้นไม่มีแก่สัตว์ที่มีใช้
พวกเดียวกันมีโดยธรรมเท่านั้น ไม่ใช่โดยอธรรม ตามคำโบราณที่เกี่ยวข้องกับทฤษฎี
ว่าด้วยต้นกำเนิดของโลกก็ธรรมเท่านั้นประเสริฐที่สุดในหมู่มนุษย์ทั้งในโลกนี้และโลก
หน้า (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๓๑/๙๗)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า แควดวง แปลจากคำว่า มณฑล ซึ่งอรรถกถาให้
ความหมายว่า คณะ(หมู่) เช่น คำว่า พราหมณคณสส แปลว่าหมู่ของพราหมณ์ (ที.
ปา.อ. (บาลี) ๑๓๒/๕๖)

แควดวงพราหมณ์ : หมู่พราหมณ์, ชุมชนพราหมณ์, เหล่ากอพราหมณ์ หมายถึงชุมชนผู้บำเพ็ญเพียร
ลอยได้ และบำเพ็ญทาน, เริ่มตั้งแต่พราหมณ์, ฌานกา อัชฌายกา ดังคำในจกักวัดติ
สูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า วาเสฏฐะและภราทวาชะ ครั้งนั้น สัตว์บางพวกได้มี
ความคิดอย่างนี้ว่า ‘ท่านผู้เจริญ บำปธรรมเกิดขึ้นในหมู่สัตว์แล้ว คือ การถือเอา
สิ่งของที่เจ้าของเขาไม่ได้ให้จกัปรากฎ การครหาจกัปรากฎ การพูดเท็จจกัปรากฎ
การถือทัศนทวารุจกัปรากฎ การขบไล่จกัปรากฎ ทางที่ดี พวกเราควรลอยบาป
อกุศลธรรมทั้งเสียเถิด สัตว์เหล่านั้นจึงได้พากันลอยบาปอกุศลธรรมนั้นทิ้งไป เพราะ
สัตว์ทั้งหลายพากันลอยบาปอกุศลธรรมทิ้งไป ฉะนั้นคำแรกว่า ‘พราหมณ์
พราหมณ์’ จึงเกิดขึ้นพราหมณ์เหล่านั้นจึงสร้างกระท่อมมุงด้วยใบไม้ไว้ในราวป่าแล้ว
บำเพ็ญทานอยู่ในกระท่อมที่มุงด้วยใบไม้นั้น พราหมณ์เหล่านั้นไม่มีการหุงต้ม ไม่มี
การตำข้าวพากันเที่ยวไปยังหมู่บ้านตำบลและเมืองแสวงหาอาหาร เพื่อเป็นอาหาร
เย็นในตอนเย็นเพื่อเป็นอาหารเช้าในตอนเช้า พวกเขาได้อาหารแล้วก็บำเพ็ญทานอยู่
ในกระท่อมมุงด้วยใบไม้ในราวป่านั้นเที่ยวอีก หมู่มนุษย์พบเขาแล้วจึงกล่าวอย่างนี้ว่า
‘ท่านผู้เจริญสัตว์เหล่านั้นสร้างกระท่อมมุงด้วยใบไม้ในราวป่าแล้ว บำเพ็ญทานอยู่ใน
กระท่อมที่มุงด้วยใบไม้นั้น พวกเขาไม่มีการหุงต้ม ไม่มีการตำข้าวพากันเที่ยวไปยัง
หมู่บ้านตำบลและเมืองแสวงหาอาหาร เพื่อเป็นอาหารเย็นในตอนเย็น เพื่อเป็น

อาหารเข้าในตอนเช้าพวกเขาได้อาหารแล้วมาบ่าเพ็ญผานอยู่ในกระท่อมที่มุงด้วย
ใบไม้ในราวป่าอีก เพราะพวกเขาบ่าเพ็ญผานอยู่ คำที่ ๒ ว่า ‘ฉมายกา ฉมายกา’ จึง
เกิดขึ้นในจำนวนสัตว์เหล่านั้น สัตว์บางพวก เมื่อไม่บรรลุนั้นในกระท่อมที่มุง
ด้วยใบไม้ ในราวป่า จึงเที่ยวไปยังหมู่บ้านที่ใกล้เคียงกันและนิคมที่ใกล้เคียงกัน พากัน
ทำคัมภีร์อยู่มนุษย์ทั้งหลายเห็นเขาแล้วจึงกล่าวอย่างนี้ว่า ท่านผู้เจริญ สัตว์
เหล่านี้ไม่ได้บรรลุนั้นในกระท่อมที่มุงด้วยใบไม้ในราวป่า จึงเที่ยวไปยังหมู่บ้านที่
ใกล้เคียงกันและนิคมที่ใกล้เคียงกัน พวกกันทำคัมภีร์อยู่ ขนเหล่านี้ไม่บ่าเพ็ญผาน’
เพราะขนเหล่านี้ ไม่บ่าเพ็ญผาน ในบัดนี้ คำที่ ๓ ว่า ‘อชฉมายกา อชฉมายกา’ จึง
เกิดขึ้นสมัยนั้น คำว่า ‘อชฉมายกา’ นั้นถือกันว่าเป็นคำเลว แต่ในสมัยนี้ คำว่า
‘อชฉมายกา’ นั้นถือกันว่าประเสริฐ ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ จึงได้เกิดมีแควดวงพรหมณ์
นั้นขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้นเท่านั้น ไม่มีแก่สัตว์เหล่าอื่น มีแก่สัตว์พวกเดียวกันเท่านั้น ไม่มี
แก่สัตว์ที่มีไขพวกเดียวกัน มีโดยธรรมเท่านั้น ไม่ใช่โดยอธรรม ตามคำโบราณที่
เกี่ยวข้องกับทฤษฎีว่าด้วยต้นกำเนิดของโลก(ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๓๒/๙๘,๑๑/๑๓๓/
๙๘)

แควดวงสมณะ : หมู่สมณะ, ชุมชนสมณะ, เหล่ากอสสมณะ หมายถึงคนที่มาหมุกษัตริย์ พรหมณ์
แพศย์ และศุทธออกบวชหาความสงบ ดังคำในจักกวัตตสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า
วาสุภูฏะและภราวาชะ มีสมัยที่กษัตริย์ติเตียนธรรมของตนจึงออกจากเรือนบวช
เป็นบรรพชิตด้วยประสงค์ว่า เราจักเป็นสมณะ พรหมณ์ติเตียนธรรมของตนจึงออก
จากเรือนบวชเป็นบรรพชิตด้วยประสงค์ว่า เราจักเป็นสมณะ แพศย์ติเตียนธรรม
ของตนจึงออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตด้วยประสงค์ว่า เราจักเป็นสมณะ แม้ศุทธ
ก็ติเตียนธรรมของตนจึงออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตด้วยประสงค์ว่า เราจักเป็น
สมณะ จึงได้เกิดมีแควดวงสมณะจากแควดวงทั้งสี่นี้ขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้นเท่านั้น ไม่มีแก่
สัตว์เหล่าอื่น มีแก่สัตว์พวกเดียวกันเท่านั้น ไม่มีแก่สัตว์ที่มีไขพวกเดียวกัน มีโดย
ธรรมเท่านั้นไม่ใช่โดยอธรรม ตามคำโบราณที่เกี่ยวข้องกับทฤษฎีว่าด้วยต้นกำเนิด
ของโลก (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๓๕/๙๙)

แคว้นแคว้น : 1.แผ่นดินซึ่งมีขอบเขตเป็นปริมาตร เช่น แคว้นแคว้นมคธ แคว้นแคว้นโกศล ดังคำใน
มหาวรรค ความปรารถนาของพระเจ้าพิมพิสารข้อ ๒ ที่ว่า ขอพระอรหันตสัมมาสัม
พุทธเจ้าพึงเสด็จมาสู่แคว้นแคว้นของหม่อมฉันนั้น นี้เป็นความปรารถนาของหม่อมฉัน
ประการที่ ๒ พระพุทธเจ้าข้า บัดนี้ความปรารถนาของหม่อมฉันสำเร็จแล้ว (วิ.ม.
(ไทย) ๔/๕๗/๖๘, ที.สี.(ไทย) ๙/๒๗๖/๙๘,๙/๒๗๗/๙๙,ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๓๔/
๘๐,๑๐/๑๖๑/๑๐๗,๑๐/๒๗๖/๒๐๗,๑๐/๒๗๗/๒๐๘,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๘๔/๖๒,๑๑/
๙๐/๖๗,๑๑/๒๘๒/๒๓๐,ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๙๘/๒๘๖)

2.อายตนะทั้งภายในและภายนอก คือตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ และรูป เสียงกลิ่น
รส โผฏฐัพพะ อัมมารมณั้ ดังคำในธรรมบท ลกณณกัถกัถิยวัตถุ ที่พระผู้มีพระภาค
ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายว่า บุคคลฆ่ามารดา ฆ่าบิดา ฆ่ากษัตราธิราชทั้ง๒พระองค์ได้ฆ่า

ชาวแวนแคว้นพร้อมเจ้าพนักงานแล้ว ดำเนินชีวิตเป็นพราหมณ์ อยู่อย่างไรทุกข์ ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๙๔/๑๒๕)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า แวนแคว้น หมายถึงอายตนะภายใน ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ และอายตนะภายนอก ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ (ขุ.ธ.อ. ๗/๙๒)

แวนธรรม : กระจกส่องธรรม หมายถึงธรรมเป็นเครื่องส่องดูตนเองจนสามารถพยากรณ์ตนได้ คือ อริยมรรคญาณ มีโสดาปัตติมรรคเป็นต้น ดังคำในมหาปริณิพพานสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เราจะแสดงหลักธรรมที่ชื่อว่าแวนธรรมเป็นเครื่องมือให้อริยสาวกมีไว้เมื่อประสงค์ที่จะพึงพยากรณ์ตนได้ด้วยตนเองว่า เราหมดสิ้นเหตุที่ให้ไปเกิดในภพ หมดสิ้นเหตุที่ให้ไปเกิดในกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน หมดสิ้นเหตุที่ให้ไปเกิดในแดนเปรต หมดสิ้นเหตุที่ให้ไปเกิดในอบาย ทุกติและวินิบาตแล้ว เราเป็นพระโสดาบัน ไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า, ในมหาปริณิพพานสูตร กล่าวไว้ว่ามี ๔ ประการ คือพระอริยสาวกในธรรมวินัยนี้ ๑. ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระพุทธรูปเจ้าว่า แม้เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นเป็นพระอรหันต์ตรัสรู้ด้วยพระองค์เองโดยชอบ เพียบพร้อมด้วยวิชาและจรณะ เสด็จไปดี รู้แจ้งโลก เป็นสารถีฝึกผู้ที่ควรฝึกได้อย่างยอดเยี่ยม เป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เป็นพระพุทธรูปเจ้า เป็นพระผู้มีพระภาค ๒. ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระธรรมว่า พระธรรมเป็นธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว ผู้ปฏิบัติจะพึงเห็นชัดด้วยตนเอง ไม่ประกอบด้วยกาล ควรเรียกให้มาดู ควรน้อมเข้ามาในตน อภิปัญญาชนพึงรู้เฉพาะตน ๓. ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระสงฆ์ว่าพระสงฆ์ สาวกของพระผู้มีพระภาค เป็นผู้ปฏิบัติดี ปฏิบัติตรง ปฏิบัติถูกต้อง ปฏิบัติสมควรได้แก่ อริยบุคคล ๔ คู่ คือ ๘ บุคคลพระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคนี้ เป็นผู้ควรแก่ของที่เขานำมาถวาย ควรแก่ของต้อนรับ ควรแก่ทักษิณา ควรแก่การทำอัญชลีเป็นนาคบุญอันยอดเยี่ยมของโลก ๔. ประกอบด้วยศีลที่พระอริยะชอบใจ ที่ไม่ขาด ไม่ทะลุ ไม่ต่างไม่พร้อย เป็นไท ท่านผู้รู้สรรเสริญ ไม่ถูกค้นหาและทักท้วงครอบงำ เป็นไปเพื่อสมาธิ นี้แลคือหลักธรรมที่ชื่อว่าแวนธรรม (ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๕๘/๑๐๓,๑๐/๑๕๙/๑๐๓,๑๐/๑๕๙/๑๐๔)

ฎีกาอธิบายว่า คำว่า แวนธรรม หมายถึงธรรมเป็นเครื่องส่องดูตนเองจนสามารถพยากรณ์ตนได้ ในที่นี้ ได้แก่ อริยมรรคญาณ (ที.ม.ฎีกา ๑๕๘/๑๗๕)

โวหาร : ความแผกผัน, ภาวะหลากหลาย, เป็นคำที่นิยมใช้ในพระอภิธรรมและคัมภีร์ อรรถกถาอธิบาย เช่น อรรถกถาเป็นต้น ในความหมายว่า ความหลากหลายหรือความเป็นไปต่างๆแห่งชั้นหรือขั้นที่ผันแปรหลากหลายเป็นไปต่างๆ โดยนัยหมายถึง ชั้นนั่นเอง, มักใช้แสดงลักษณะของ “ภพ” ซึ่งจำแนกได้เป็น ๓ ประเภท คือ *เอกโวหาร* ภพภพที่มีชั้นเดียว ได้แก่ อสังขยภพ (มีรูปชั้นเท่านั้น) *จตุโวหารภพ* ภพที่มีสี่ชั้น ได้แก่ อรูปภพ (มีแต่นามชั้น ๔ คือ เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ) *ปัญจโวหารภพ* ภพที่มีห้าชั้น ได้แก่ กามภพ และรูปภพที่นอกจากอสังขยภพ (ในพระ

สุดต้นตอปฏิภม มีเฉพาะนิทเทศและปฏิสัมภิตามัคค์ เท่านั้น ที่ใช้คำว่า โวการ หมายถึงชั้น (ขันธ) ดังในมหานิทเทศว่า ... เอกโวการภพ จตุโวการภพ ปัญจโวการภพ... (ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๓/๑๒, พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า คำว่า โวการ หมายถึงชั้น (ขุ.ป.อ.(บาลี) ๑/๕/๕๗)

โวกกมนธรรม : ธรรมที่ล้ำหลัง, ธรรมย่อหย่อน หมายถึงนิเวศ ๕ ซึ่งเป็นธรรมที่ทำให้ผู้ปฏิบัติไม่เจริญก้าวหน้า ดังในธัมมทนายาทสูตร ที่ท่านพระสารีบุตรได้กล่าวเรื่องนี้ว่า ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ด้วยเหตุเท่าไรหนอ เมื่อพระศาสดาประทับอยู่อย่างมีวิเวก สวางทั้งหลายไม่สนใจศึกษาวิเวก เมื่อพระศาสดาประทับอยู่อย่างมีวิเวก สวางทั้งหลายในพระธรรมวินัยนี้สนใจศึกษาวิเวก ไม่ละธรรมทั้งหลายที่พระศาสดาตรัสว่าควรละ เป็นผู้มักมาก เป็นผู้ย่อหย่อน เป็นผู้ผู้นำในโวกกมนธรรม ทอดธุระในปวิเวก หรือดังคำในทุกนินบาตว่า บริษัทใดในธรรมวินัยนี้มีพวกภิกษุเถระ ไม่มักมาก ไม่ย่อหย่อน หมดธุระในโวกกมนธรรม เป็นผู้ผู้นำในปวิเวก พรารภความเพียรเพื่อถึงธรรมที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อให้แจ้งธรรมที่ยังไม่ได้ทำให้แจ้ง หมู่คนรุ่นหลังพากันตามอย่างพวกภิกษุเถระเหล่านั้น แม้หมู่คนรุ่นหลังนั้นก็ไม่มีมักมาก ไม่ย่อหย่อน หมดธุระในโวกกมนธรรม เป็นผู้ผู้นำในปวิเวก พรารภความเพียรเพื่อถึงธรรมที่ยังไม่ถึงเพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อให้แจ้งธรรมที่ยังไม่ได้ทำให้แจ้ง บริษัทนี้เรียกว่า บริษัทที่มีหัวหน้ายอดเยี่ยม (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๑/๒๙, อง.ท.ก. (ไทย) ๒๐/๔๕/๘๙)

อรรถกถาอธิบายว่า โวกกมนธรรม ในที่นี้หมายถึงนิเวศ ๕ ประการ คือ (๑) กามฉันทะ(ความพอใจในกาม) (๒) พยาบาท (ความคิดร้าย) (๓) ถีนมิทธะ(ความหดหู่และเซื่องซึม) (๔) อุทธัจจกุกกุกจะ(ความฟุ้งซ่านและร้อนใจ) (๕) วิจิกิจฉา(ความลังเลสงสัย) (ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๓๑/๑๑๐, อง.ท.ก.อ. (บาลี) ๒/๔๕/๕๓)

โวกฐัพพะ

โวกทาน :

การตัดสินอารมณ์ (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์) ; ดู *วิถิจิต*
 ความบริสุทธิ์, ความผ่องแผ้ว, การชำระล้าง, การทำให้สะอาด, ธรรมที่อยู่ในวิเสสภาคคือในฝ่ายข้างวิเศษ ได้แก่ธรรมจำพวกที่ทำให้เจริญอกงามตียิ่งขึ้นไปจนปลอดพ้นจากประตาสสิ่งมัวหมองบริสุทธิ์บริบูรณ์ เช่น โยนิโสมนสิการ กุศลมูล สมณะและวิปัสสนาตลอดถึงนิพพาน มีปรากฏในโวกทานญาณนิทเทศ แสดงญาณในโวกทาน หรือคำในปฏิฐานว่า พระเสขะพิจารณาโคตรภู พิจารณาโวกทาน ออกจากมรรคแล้วพิจารณา มรรค พระเสขะหรือปุณฺณเห็นแจ้งกุศลโดยเป็นสภาวะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา หรือดังคำว่า พระอริยะออกจากมรรคแล้ว พิจารณามรรค พิจารณาผลพิจารณานิพพานนิพพานเป็นปัจฉัยแก่โคตรภู โวกทาน และอวัชชนจิตโดยอารัมมณปัจฉัย (ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๕๘/๒๔๑, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๐๔/๒๕๘, ๔๐/๑๐/๘๘๓, ๔๐/๑๒/๘๘๔, ๔๐/๑๓/๘๘๖, ๔๐/๑๙/๘๘๑, ๔๐/๔๕/๖๖๙, ๔๐/๔๗/๖๗๐, ๔๐/๕๓/๘๑๘, ๔๐/๕๔/๘๑๙, ๔๐/๕๕/๘๒๐, ๔๐/๕๖/๖๗๖, ๔๐/๖๘/๘๓๘) ; ตรงข้ามกับ *สังกิเลส*

ฎีกาอธิบายว่า คำว่า สังกิเลสธรรมเป็นธรรมที่ควรละ ส่วนโวกทานธรรมเป็นธรรมที่ละ (ที.ปา.ฎีกา (บาลี) ๑๔๔/๗๘)

โฆทานจริยา : ความประพฤติด้วยความผ่องแผ้ว เป็นข้อ ๕ ในความประพฤติ ๘ ดังคำว่า ๕. ความประพฤติสัมมาอาชีวะ ชื่อว่าโฆทานจริยา(ความประพฤติด้วยความผ่องแผ้ว) ,ในปฏิสัมภิทามรรคอธิบายว่า ความประพฤติสัมมาอาชีวะ ชื่อว่าโฆทานจริยา (ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๑๒๑/๔๐๑, ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๘/๕๘๖)

โฆทานญาณนิเทศ : แสดงญาณในโฆทาน อธิบายโฆทานญาณโดยวิธีปุจฉาและวิสัชนา ดังนี้

คำปุจฉาว่า “ญาณในโฆทาน (ความผ่องแผ้ว) ๑๓ ประการ อะไรบ้าง” ท่านพระสารีบุตรวิสัชนาไว้มีสาระสำคัญแบ่งเป็น ๔ ตอนดังนี้

ตอนที่ ๑

ท่านจำแนกภาวะที่เป็นเหตุให้จิตผ่องแผ้ว(ไม่ฟุ้งซ่าน) ๖ ประการ ควบคู่ไป กับผลของเหตุ ๖ ประการ รวมเป็น ๖ คู่ ๑๒ ประการ และนับผลรวมของเหตุ และผล ๖ คู่ นั้นอีก ๑ ประการ รวมเป็น ๑๓ ประการ เหตุแต่ละประการนั้น ต่างกัน ส่วนผลแต่ละประการเหมือนกัน ได้แก่ จิตไม่ฟุ้งซ่าน ดังต่อไปนี้

เหตุและผลคู่ที่ ๑ จิตที่แล่นไปตามอดีตารมณฺ์ ตกไปข้างฝ่ายฟุ้งซ่าน พระโยคาวจรละจิตนั้นแล้วตั้งจิตไว้ในฐานหนึ่ง (คำว่า “ฐาน” ในที่นี้ หมายถึงที่ที่ลมหายใจกระทบ เช่น ปลายจมูก) จิตจึงไม่ฟุ้งซ่าน

เหตุและผลคู่ที่ ๒ จิตหวังอนาคตารมณฺ์ถึงความกวัดแกว่ง พระโยคาวจรเว้นจิตนั้นแล้วน้อมจิตไปในฐานเดียวกันนั้น จิตจึงไม่ฟุ้งซ่าน

เหตุและผลคู่ที่ ๓ จิตหดหู่ ตกไปข้างฝ่ายเกียจคร้าน พระโยคาวจรยกจิต นั้นไว้แล้วละความเกียจคร้าน จิตจึงไม่ฟุ้งซ่าน

เหตุและผลคู่ที่ ๔ จิตที่มีความเพียรกล้า ตกไปข้างฝ่ายอุทัจจะ พระโยคาวจรข่มจิตนั้นแล้วละอุทัจจะ จิตจึงไม่ฟุ้งซ่าน

เหตุและผลคู่ที่ ๕ จิตน้อมรับ ตกไปข้างฝ่ายกำหนด พระโยคาวจรรู้ทันจิต นั้นแล้วละความกำหนด จิตจึงไม่ฟุ้งซ่าน

เหตุและผลคู่ที่ ๖ จิตผละออก ตกไปข้างฝ่ายพยาบาท พระโยคาวจรรู้ทัน จิตนั้นแล้วละพยาบาท จิตจึงไม่ฟุ้งซ่าน

ในที่สุดท่านสรุปเป็นประการที่ ๑๓ ว่า จิตบริสุทธิ์ผุดผ่องถึงสภาวะเดียว ด้วยเหตุและผล ๖ คู่นี้

ลำดับต่อไป ท่านยกคำว่า สภาวะเดียว ในประการที่ ๑๓ มาตั้งเป็นคำ ปุจฉาว่า สภาวะเดียว เป็นอย่างไร แล้ววิสัชนาว่า ธรรมที่มีสภาวะเดียว มี ๘ ประการ คือ (๑) ความปรากฏแห่งการบริจาคทาน (๒) ความปรากฏแห่งสมณนิมิต (๓) ความปรากฏแห่งลักษณะความเสื่อม (๔) ความปรากฏแห่งความดับ (๕) ความปรากฏแห่งการบริจาคทานของบุคคลผู้น้อมไปในจาคะทั้งหลาย (๖) ความปรากฏแห่งสมณนิมิตของบุคคลผู้ประกอบในอธิจิตทั้งหลาย (๗) ความปรากฏแห่ง ลักษณะความเสื่อมของบุคคลผู้เจริญวิปัสสนาทั้งหลาย (๘) ความปรากฏแห่งความดับของพระอริยบุคคลทั้งหลาย

ท่านสรุปว่า จิตที่ถึงสภาวะเดียวด้วยธรรม ๔ ประการแรก เป็นจิตที่มีปฏิปทาหมดจดผ่องใส เจริญงอกงามด้วยอุเบกขา และถึงความร่าเริงด้วยญาณ

คำสรุปของท่านทำให้เห็นว่าธรรมที่มีสภาวะเดียว ๘ ประการนั้น แท้จริงแล้วย่อกลงได้เป็น ๔ ประการ คือ ตั้งแต่ประการที่ ๕-๘ ย่อรวมเข้ากับประการที่ ๑-๔ ตามลำดับ เพราะเป็นส่วนขยายของประการนั้น ๆ

ตอนที่ ๒

มีธรรม ๒๙ ประการ คือ สมาบัติ ๘ ประการ มหาวิปัสสนา ๑๗ (เว้นปฏินิสัสคคานุปัสสนา) และมรรค ๔

(ดูรายละเอียดในหมวดธรรมที่ควรรู้อยู่ในสุตมยญาณที่ ๑ ตอนที่ ๒ ชุดที่ ๕ หมวดที่ ๒-๔)

ท่านนำธรรมแต่ละประการใน ๒๙ ประการนั้นมาจำแนกโดยตั้งเป็นคำปุจฉาว่า มีอะไรเป็นเบื้องต้น มีอะไรเป็นท่ามกลาง มีอะไรเป็นที่สุด แล้ววิสันนาตามลำดับ โดยเริ่มจากปฐมฌานเป็นต้นไป เช่น การจำแนกปฐมฌาน โดยแบ่งเป็น ๒ ส่วน คือ

ส่วนที่ ๑

ท่านตั้งคำปุจฉาว่า “อะไรเป็นเบื้องต้นแห่งปฐมฌาน อะไรเป็นท่ามกลางแห่งปฐมฌาน อะไรเป็นที่สุดแห่งปฐมฌาน” แล้ววิสันนาว่า “ความหมดจดแห่งปฏิปทาเป็นเบื้องต้นแห่งปฐมฌาน ความเพิ่มพูนอุเบกขาเป็นท่ามกลางแห่งปฐมฌาน ความร่าเริงเป็นที่สุดแห่งปฐมฌาน”

ส่วนที่ ๒

ท่านนำคำวิสันนาแต่ละประการในส่วนที่ ๑ มาตั้งเป็นคำปุจฉาอีกว่า มีลักษณะเท่าไร แล้ววิสันนาตามลำดับ มีใจความว่า

ความหมดจดแห่งปฏิปทาเป็นเบื้องต้นแห่งปฐมฌาน มีลักษณะ ๓ ประการ คือ

๑. จิตหมดจดจากอันตรายแห่งฌานนั้น
๒. จิตดำเนินไปสู่สมณินิมิตอันเป็นท่ามกลาง เพราะเป็นจิตหมดจด
๓. จิตแล่นไปในสมณินิมิตนั้น เพราะเป็นจิตดำเนินไปแล้ว

ท่านสรุปว่า ปฐมฌานมีความงามในเบื้องต้นและถึงพร้อมด้วยลักษณะอย่างนี้

ความเพิ่มพูนอุเบกขาเป็นท่ามกลางแห่งปฐมฌาน มีลักษณะ ๓ ประการ คือ

๑. เฟงเฉยจิตที่หมดจดอยู่
๒. เฟงเฉยจิตที่ดำเนินไปในสมณะ
๓. เฟงเฉยความปรากฏในสภาวะเดียว

ท่านสรุปว่า ปฐมฌานมีความงามในท่ามกลางและถึงพร้อมด้วยลักษณะอย่างนี้

ความร่าเริงเป็นที่สุดแห่งปฐมฌาน มีลักษณะ ๔ ประการ (มีความหมายเหมือนภาวนาหมวดที่ ๕ ในสุตมยญาณที่ ๔)

ท่านสรุปว่า ปฐมฌานมีความงามในที่สุดและถึงพร้อมด้วยลักษณะอย่างนี้ แล้วสรุปรวมประเด็นว่า จิตที่ถึงความเป็นไป ๓ ประการ มีความงาม ๓ ประการ ถึง

พร้อมด้วยลักษณะ ๑๐ ประการอย่างนี้ เป็นจิตที่ถึงพร้อมด้วยวิตก วิจารณ์ ปีติ สุข การอธิษฐานจิต สัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และถึงพร้อมด้วยปัญญา

การจำแนกธรรมอีก ๒๘ ประการก็มีนัยเดียวกันนี้ ต่างกันแต่องค์ธรรมเท่านั้น
ตอนที่ ๓

ท่านนำคาถาบทหนึ่งมาตั้งเป็นมาติกา ดังนี้

นิมิต ลมหายใจเข้าหายใจออก

ไม่เป็นอารมณ์แห่งจิตดวงเดียว

เพราะไม่รู้ธรรม ๓ ประการ จึงไม่ได้ภาวนา

นิมิต ลมหายใจเข้าหายใจออก

ไม่เป็นอารมณ์แห่งจิตดวงเดียว

เพราะรู้ธรรม ๓ ประการ จึงได้ภาวนา

จากนั้น ท่านนำคำในคาถามาตั้งเป็นคำปุจฉาแบบปริศนาธรรมว่า “ธรรม ๓ ประการนี้ (คือ นิมิต ลมหายใจเข้า และลมหายใจออก) ไม่เป็นอารมณ์แห่งจิตดวงเดียว เป็นธรรมไม่ปรากฏ จิตไม่ฟุ้งซ่าน ประชานปรากฏ ให้ประโยชน์สำเร็จและบรรลุผลวิเศษ เป็นอย่างไร” แล้ววิสันนาโดยอุปมาและอุปไมย มีใจความว่า ต้นไม้ที่วางไว้บนพื้นดินที่ราบเรียบ คนใช้เสี้ยมตัดต้นไม้ขึ้น ตั้งสติไว้ที่พื้นเสี้ยม ที่ถูกต้นไม้ ไม่ใส่ใจถึงพื้นเสี้ยมที่มาหรือไป พื้นเสี้ยมนั้นจะไม่ปรากฏก็หาไม่ได้ ประชาน ปรากฏ ให้ประโยชน์สำเร็จและบรรลุผลวิเศษ ในทำนองเดียวกัน นิมิตที่ผูกจิตไว้ เปรียบเหมือนต้นไม้ที่วางไว้บนพื้นดินที่ รราบเรียบ ลมหายใจเข้าหายใจออก เปรียบเหมือนพื้นเสี้ยม ภาวนาตั้งสติไว้มันที่ปลายจมูกหรือที่ริมฝีปาก ไม่ใส่ใจถึงลมหายใจเข้าหายใจออกนั้น ลมหายใจเข้าหายใจออกจะไม่ปรากฏก็หาไม่ได้ ประชานปรากฏ ให้ประโยชน์สำเร็จและบรรลุผลวิเศษ ลำดับต่อไป ท่านนำคำในอุปมาและอุปไมยมาอธิบาย รวม ๓ คำ คือ

๑. คำว่า “ประชาน” ได้แก่ กายและจิตที่ควรแก่การงานของภิกษุผู้มีความเพียร

๒. คำว่า “ประโยชน์” ได้แก่ การที่ภิกษุผู้มีความเพียร ละอุปกิเลสได้ ทำให้วิตกสงบไป

๓. คำว่า “ผลวิเศษ” ได้แก่ ความสิ้นไปแห่งสังโยชน์และอนุสัยของภิกษุ ผู้มีความเพียร

ตอนที่ ๔

ท่านนำคาถามาตั้งเป็นบทมาติกาอีกว่า บุคคลใดภาวนาอานาปานสติดีแล้ว บริบูรณ์แล้ว อบรมแล้วตามลำดับ ตามสภาวะที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ บุคคลนั้น ย่อมทำโลกนี้ให้สว่างไสว เหมือนดวงจันทร์พ้นจากหมอก ฉะนั้น จากนั้น ท่านนำคำในคาถามาอธิบายทีละคำ รวม ๑๒ คำ คือ

๑. อานะ

๒. อปานะ

๓. บริบูรณ์

๔. ภาวนา...ดีแล้ว

๕. อบรมแล้วตามลำดับ

๖. ตามสภาวะ

๗. พระพุทธเจ้า

๘. ทรงแสดงไว้

๙. บุคคลนั้น ๑๐.โลก

๑๑. ให้สว่างไสว ๑๒.เหมือนดวงจันทร์พ้นจากหมอก

ในที่นี้ขอนำคำอธิบายคำว่า “อบรมแล้วตามลำดับ” มาแสดงเป็นตัวอย่าง ดังนี้ คำว่า “อบรมแล้วตามลำดับ” ท่านอธิบายว่า ภิกษุอบรมอานาปานสติข้อต้นๆ ด้วยอำนาจลมหายใจเข้ายาว ก็ชื่อว่าอบรมอานาปานสติข้อหลัง ๆ ตามลำดับ อบรมอานาปานสติข้อต้น ๆ ด้วยอำนาจลมหายใจออกยาว ก็ชื่อว่าอบรมอานาปานสติ ข้อหลัง ๆ ตามลำดับ ฯลฯ (มี ๓๒ ประการ ตามหลักอานาปานสติ ๑๖ คู่ ๓๒ ประการ ดูอานาปานสติในอุทเทสที่ ๓๒ แห่งญาณกถา) (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๕๘/๒๔๑)

โฆทานิยธรรม : ธรรมที่ทำให้ผ่องแผ้ว หมายถึงสมณะและวิปัสสนา ดังคำในปฎิธัมมสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ปฎิธัมมสูตร เราแสดงธรรมเพื่อละการได้อัตตภาพที่หยาบว่า พวกท่านปฏิบัติตามนั้นแล้วก็จะละสังกิเลสกรรม ได้ และโฆทานิยธรรม จะเพิ่มพูนยิ่งขึ้น จะทำให้แจ้งความบริบูรณ์ความไพบูรณ์แห่งปัญญาด้วยปัญญาอันยิ่งเอง เข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน บางคราวท่านมีความเห็นอย่างนี้ว่าเราพอจะละสังกิเลสกรรมได้และโฆทานิยธรรมจะเพิ่มพูนยิ่งขึ้น (ที.สี.(ไทย) ๙/๔๒๙/๑๙๐,๙/๔๓๐/๑๙๑,๙/๔๓๑/๑๙๑,๙/๔๓๒/๑๙๑)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ธรรมที่ทำให้จิตผ่องแผ้ว ได้แก่ สมณวิปัสสนา (ที.สี.อ.(บาลี) ๔๒๙/๓๑๕)

โวโรปิตสูตร : พระสูตรว่าด้วยผู้ฆ่า พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้บุคคลแม้ฟังพระสัทธรรมอยู่ก็ไม่อาจก้าวลงสู่สัมมัตตนิยามในกุศลธรรมทั้งหลายได้ มี ๖ คือ (๑) ฆ่ามารดา (๒) ฆ่าบิดา (๓) ฆ่าพระอรหันต์ (๔) ทำโลหิตุปบาท (๕) ทำลายสงฆ์ให้แตกกัน(๖) มีปัญญาทราวม แล้วตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้บุคคลฟังพระสัทธรรมอยู่อาจก้าวลงสู่สัมมัตตนิยามในกุศลธรรมทั้งหลายได้ ๖ มีนัยตรงกันข้าม (อง.ฉก.(ไทย) ๒๒/๘๗/๖๑๒)

โฆสัคคะ : ความสละ ดังคำในสังคีตสูตรว่าภิกษุในพระธรรมวินัยนี้เจริญสติสัมโพชฌงค์ (ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความระลึกได้) ที่อาศัยวิเวก อาศัยวิราคะอาศัยนิโรธ น้อมไปในโฆสัคคะ ... หรือดังคำในมหาสกุลทายสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อีกประการหนึ่ง เราได้บอกข้อปฏิบัติแก่สาวกทั้งหลาย สาวกทั้งหลายของเราผู้ปฏิบัติตามเจริญโพชฌงค์(องค์ธรรมแห่งการตรัสรู้) ๗ ประการคือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ๑. เจริญสติสัมโพชฌงค์ อันอาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธน้อมไปในโฆสัคคะ (ความสละ) ๒. เจริญธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ ฯลฯ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๑๐/๒๘๕,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๔๗/๒๙๓, ๑๔/๔๐๕/๔๖๐,๑๕/๑๒๙/๑๕๓,๑๙/๒/๓,๑๙/๓/๔,๑๙/๔๙/๔๓,๑๙/๖๓/๔๘,๒๑/๑๔/๒๕,๓๑/๒๒/๕๓๘)

โฆหาร : ถ้อยคำ, สำนวนพูด, ชั้นเชิง หรือกระบวนแต่งหนังสือหรือพูด ดังคำในทีฆนขสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อัคคิเวสสนะ ภิกษุผู้มีจิตหลุดพ้นแล้วอย่างนี้ย่อมไม่ทะเลาะวิวาททุ่มเถียงกับใคร ๆ โฆหารใดที่ชาวโลกนิยมพูดกันก็ไม่ยึดมั่นกล่าวไปตามโฆหาร

นั้น (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๑/๓๖,๑๓/๒๐๕/๒๔๓,๑๓/๔๖๗/๕๘๙,ม.อ.(ไทย) ๑๔/๙๘/๑๑๖,ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๔๖/๙๓,๑๖/๔๗/๙๔)

โหราปกรณ์สูตร (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยครรลองแห่งโหรา (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้บุคคลหลังจากตายแล้วไปเกิดในนรก ๔ คือ (๑) กล่าวสิ่งที่ไม่ได้เห็นว่าได้เห็น (๒) กล่าวสิ่งที่ไม่ได้ฟังว่าได้ฟัง (๓) กล่าวสิ่งที่ไม่ได้ทราบว่าได้ทราบ (๔) กล่าวสิ่งที่ไม่ได้รู้ว่าได้รู้ แล้วตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้บุคคล หลังจากตายแล้วไปเกิดในสวรรค์ ๔ โดยนัยตรงกันข้าม (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๑๗/๓๓๕)

โหราปกรณ์สูตร (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยครรลองแห่งโหรา (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้บุคคล หลังจากตายแล้วไปเกิดในนรก ๔ คือ (๑) กล่าวสิ่งที่ได้เห็นว่าไม่ได้เห็น (๒) กล่าวสิ่งที่ได้ฟังว่าไม่ได้ฟัง (๓) กล่าวสิ่งที่ได้ทราบว่าได้ทราบ (๔) กล่าวสิ่งที่ไม่ได้รู้ว่าไม่ได้รู้ แล้วตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้บุคคล หลังจากตายแล้วไปเกิดในสวรรค์ ๔ โดยนัยตรงกันข้าม (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๑๘/๓๓๖)

โหราปกรณ์สูตร^๑ (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยครรลองแห่งโหรา (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้คนพาลบริหารตนให้ถูกกำจัด ถูกทำลาย และประสบสิ่งที่ไม่ใช่บุญเป็นอันมาก ๔ คือ (๑) กล่าวสิ่งที่ไม่ได้เห็นว่าได้เห็น (๒) กล่าวสิ่งที่ไม่ได้ฟังว่าได้ฟัง (๓) กล่าวสิ่งที่ไม่ได้ทราบว่าได้ทราบ (๔) กล่าวสิ่งที่ไม่ได้รู้ว่าได้รู้ แล้วตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้บัณฑิต บริหารตนไม่ให้ถูกกำจัด ไม่ให้ถูกทำลาย และประสบบุญเป็นอันมาก ๔ โดยนัยตรงกันข้าม (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๒๗/๓๔๑)

โหราปกรณ์สูตร^๒ (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยครรลองแห่งโหรา (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้คนพาลบริหารตนให้ถูกกำจัด ถูกทำลาย และประสบสิ่งที่ไม่ใช่บุญเป็นอันมาก ๔ คือ (๑) กล่าวสิ่งที่ได้เห็นว่าไม่ได้เห็น (๒) กล่าวสิ่งที่ได้ฟังว่าไม่ได้ฟัง (๓) กล่าวสิ่งที่ได้ทราบว่าได้ทราบ (๔) กล่าวสิ่งที่ไม่ได้รู้ว่าไม่ได้รู้ แล้วตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้บัณฑิต บริหารตนไม่ให้ถูกกำจัด ไม่ให้ถูกทำลาย และประสบบุญเป็นอันมาก ๔ โดยนัยตรงกันข้าม (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๒๘/๓๔๒)

โหราปกรณ์สูตร (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยโหรา (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อนริยโหรา ๔ คือ กล่าว (๑) สิ่งที่ไม่ได้เห็นว่าได้เห็น (๒) สิ่งที่ไม่ได้ฟังว่าได้ฟัง (๓) สิ่งที่ไม่ได้ทราบว่าได้ทราบ (๔) สิ่งที่ไม่ได้รู้ว่าได้รู้ (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๕๐/๓๖๘)

โหราปกรณ์สูตร (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยโหรา (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อริยโหรา ๔ คือ กล่าว (๑) สิ่งที่ไม่ได้เห็นว่าไม่ได้เห็น (๒) สิ่งที่ไม่ได้ฟังว่าไม่ได้ฟัง (๓) สิ่งที่ไม่ได้ทราบว่าได้ทราบ (๔) สิ่งที่ไม่ได้รู้ว่าไม่ได้รู้ (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๕๑/๓๖๙)

โหราปกรณ์สูตร (ตติย) : พระสูตรว่าด้วยโหรา (สูตรที่ ๓) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อนริยโหรา ๔ คือ กล่าว (๑) สิ่งที่ได้เห็นว่าไม่ได้เห็น (๒) สิ่งที่ได้ฟังว่าไม่ได้ฟัง (๓) สิ่งที่ได้ทราบว่าได้ทราบ (๔) สิ่งที่ไม่ได้รู้ว่าไม่ได้รู้ ในสูตรที่ ๔ ตรัสว่า อริยโหรา ๔ คือ กล่าว (๑) สิ่งที่ได้เห็นว่าได้เห็น (๒) สิ่งที่ได้ฟังว่าได้ฟัง (๓) สิ่งที่ได้ทราบว่าได้ทราบ (๔) สิ่งที่ไม่ได้รู้ว่าไม่ได้รู้ (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๕๒/๓๖๙)

ไวยากรณ์ : คำที่มีรูปต่างกันแต่มีความหมายคล้ายกัน, คำสำหรับเรียกแทนกัน เช่นคำว่า *มทนิม* *มทโน* เป็นต้น เป็นไวยากรณ์ของ *วิราคะ* คำว่า *วิมุตติ* *วิสุทธิ* *สันตือสังขตะ* *วิวิฎฐ* เป็นต้น เป็นไวยากรณ์ของ *นิพพาน* ดังนี้ เป็นต้น ดังคำในมหาวิภังค์ว่า คำที่เป็นไวยากรณ์ ของ พระพุทธ คำที่เป็นไวยากรณ์ของพระธรรม คำที่เป็นไวยากรณ์ของพระสงฆ์ คำที่เป็นไวยากรณ์ของสิกขา คำว่า *ไวยากรณ์* ในที่นี้ หมายถึงคำที่มีรูปต่างกัน มีความหมายต่างกัน แต่หมายถึงสิ่งเดียวกัน, หมายถึง คำที่ใช้แทนพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ฯลฯ สมณะ เชื้อสายพระศากยบุตร (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๕๓/๔๐, พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)

ไวยากรณ์ : 1. ระเบียบของภาษา, วิชาว่าด้วยระเบียบแห่งภาษา ดังคำในอัมพัฏฐสูตรว่า เวลานั้น อัมพัฏฐมาณพผู้เป็นศิษย์ของพรหมณ์โปกขรสาติ เป็นผู้คงแก่เรียน ทรงจำมนตร์ จบไตรเพทพร้อมทั้งนิชฌนุศาสตร์ เกฏฐศาสตร์อักษรศาสตร์ และประวัติศาสตร์ รู้ตัวบทและไวยากรณ์ ชำนาญโลกายตศาสตร์ หรือดังคำในพรหมายาสสูตรว่า สมัยนั้น แล พรหมณ์ชื่อพรหมายูอาศัยอยู่ในกรุงมิถิลาเป็นคนชรา เป็นคนแก่ เป็นผู้ใหญ่วัยล่วงกาลผ่านวัยมาโดยลำดับจนมีอายุถึง ๑๒๐ ปีนับแต่เกิด รู้จบไตรเพท พร้อมทั้งนิชฌนุศาสตร์เกฏฐศาสตร์ อักษรศาสตร์และประวัติศาสตร์ เข้าใจตัวบทและไวยากรณ์ (ที.สี.(ไทย) ๙/๒๕๖/๘๘, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๘๓/๔๗๑,๑๓/๔๗๓/๕๙๘,อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๒๗/๖๐,๒๔/๒๘/๖๕)

2. พุทธพจน์ที่เป็นข้อความร้อยแก้ว คือเป็นจนวนิยบทล้วน ไม่มีคาถาเลย (ข้อ ๓ ใน นวังคสัตถุศาสน์) ดังคำในเถรคาถาที่พระวังคีสเถระกล่าวไว้ว่า พระดำรัสของ พระองค์นี้มีไวยากรณ์สมบูรณ์ พระองค์ทรงมีพระปัญญาตรึงไปตรงมาตรัสไว้อย่างถูกต้อง ข้าพระองค์ก็เรียนมาดีแล้ว การถวายเป็นที่บูชาพระองค์ถวายอย่างนอบน้อมนี้เป็นครั้งสุดท้าย(ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๑๒๘๑/๕๔๘)หรือดังคำว่าพระสูตรที่ชื่อเวຍากรณะ (องค์คุณหนึ่งของนวังคสัตถุศาสน์) ท่านก็ประดิษฐานไว้ถึง ๒๕๐ สูตร เพื่อทดสอบเหล่าสมณศากยบุตร ขอท่านทั้งหลายเหล่าอื่นจากผู้ที่กล่าวแล้วนั้น จงมีน้ำหนึ่งใจเดียวกันชมเชยพระสูตรอันมีความบันเทิงเป็นส่วนสุดในวรรคอันแสดงหนทางปฏิบัติต่าง ๆ โดยลำดับเกิด(ม.ม.(ไทย) ๑๒/๑๓๘/๑๓๒) ; เทียบ *คาถา 2*; ดู *จนวนิยบท*

ในอรรถกถาและฎีกาอธิบายว่า คำว่า *เวຍากรณะ* ในที่นี้หมายถึงพระสูตรที่ไม่มีคาถา ประกอบด้วยคำถามคำตอบ (สารตถ.ฎีกา (บาลี) ๓/๑๖/๒๒๐) เป็นองค์อันหนึ่งในนวังคสัตถุศาสน์ ดังคำว่า *เวຍากรณะ* ได้แก่ พระอภิธรรมปิฎกทั้งหมด พระสูตรที่ไม่มีคาถา และพุทธพจน์อื่นที่ไม่จัดเข้าในองค์ ๘ ที่เหลือ (วิ.อ.(บาลี) ๑/๒๖,ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๒๓๘/๑๓, ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๓๓๓/๑๕๙)

ไวยากรณ์ภาษิต : ข้อความร้อยแก้ว ไม่มีคาถา ดังคำในโกกาลิกสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ตรัสว่า ภิษุ หนึ่งเกวียนเมล็ดงาของชาวโกศลมีอัตรา ๒๐ ขาริ๑ ล่วงไปแล้ว ๑๐๐,๐๐๐ ปี บุรุษจึงนำเมล็ดงาออกจากเกวียนนั้นหนึ่งเมล็ด เมล็ดงาหนึ่งเกวียนของชาวโกศล ซึ่งมีอัตรา ๒๐ ขารินั้นจะพึงหมดไปโดยทำนองนี้เร็วกว่า...ภิษุ โกกาลิกภิษุไป

เกิดในปทุมนรก เพราะมีจิตผูกอาฆาตในสารีบุตรและโมคคัลลานะ พระผู้มีพระภาค ผู้สวดศาสดาครั้นตรัสไวยากรณ์ภาษิตนี้แล้ว จึงได้ตรัสคาถาประพันธ์ต่อไปอีก หรือตั้งคำในทวยตานุปัสสนาสูตราที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้พิจารณาเห็นธรรมแยกออกเป็น ๒ คู่โดยชอบเนื่อง ๆ อย่างนี้ ไม่ประมาณ มีความเพียร อุทิศกายและใจอยู่ พึงหวังผลอย่าง ๑ ใน ๒ อย่าง คืออรรถัตถผลในปัจจุบัน หรือความเป็นพระอนาคามี เมื่อยังมีอุปาทานขันธเหลืออยู่ พระผู้มีพระภาคผู้สวดศาสดา ครั้นตรัสไวยากรณ์ภาษิตนี้แล้ว จึงได้ตรัสคาถาประพันธ์ต่อไปอีก (อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๘๙/๒๐๓, ๒๔/๗๒๙/๗๖๓)

ไวยาวัจกร : ผู้ทำกิจธุระแทนสงฆ์, ผู้ช่วยชวนชวายเป็นกิจธุระ, ผู้ช่วยเหลือรับใช้พระ ดังคำในมหาวิภังค์ว่า อุบาสกคนหนึ่งมีธุระไปที่วัด ท่านพระอุปัชฌาย์ทศกยบุตรจึงกล่าวกับทูตว่า อุบาสกนี้เป็นไวยาวัจกรของภิกษุทั้งหลาย (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๕๓๗/๖๓)

ไวยาวัจจะ : การชวนชวายเป็นกิจธุระ, การช่วยเหลือรับใช้, การชวนชวายเป็นเหลือ (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)

อรรถกถาอธิบายว่า เป็นชื่อ ๑ ในพรหมจรรย์หมายถึงความประพฤติประเสริฐ มีนัย ๑๐ ประการ คือ ทาน (การให้) ไวยาวัจจะ (การชวนชวายเป็นเหลือ) ปัญจสีละ (ศีลห้า) อัปมัณฺญา (การประพฤติพรหมวิหารอย่างไม่มีขอบเขต) เมถุนวิริตี (การงดเว้นจากการเสพเมถุน) สหารสันโดษ (ความยินดีเฉพาะคู่ครองของตน) วิริยะ (ความเพียร) อุโปสถังคะ (องค์อุโบสถ) อริยมรรค (ทางอันประเสริฐ) และศาสนา (พระพุทธานุชาต) ในที่นี้หมายถึงศาสนา (ที. สี.อ. (บาลี) ๑๙๐/๑๖๐-๑๖๒) อีกแห่งหนึ่งอธิบายว่า เป็น ๑ ในความประพฤติประเสริฐ มีนัย ๑๒ ประการ คือ (๑) ทาน การให้ (๒) ไวยาวัจจะ การชวนชวายเป็นเหลือ (๓) ปัญจสิกขาบท ศีลห้า (๔) พรหมวิหาร การประพฤติพรหมวิหาร (๕) ธรรม เทศนา (๖) เมถุนวิริตี การงดเว้นจากการเสพเมถุน (๗) สหารสันโดษ ความยินดีเฉพาะคู่ครองของตน (๘) อุโปสถังคะ องค์อุโบสถ (๙) อริยมรรค ทางอันประเสริฐ (๑๐) ศาสนาที่รวมไตรสิกขา (๑๑) อธิยาศัย (๑๒) วิริยะ ความเพียร (ม.มู.อ. (บาลี) ๑/๑๕๕/๓๖๒-๓๖๔)

ไวยาวัจมัย : สำเร็จด้วยการชวนชวายเป็นชื่อ ๖ ในบุญกิริยาวัตถุ ๑๐ (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์) ; ดู *เวยยาวัจจมัย*

**๔.๕ หมวดอักษรอรรค อักษร (ศ) (๑๒๕ ศัพท์) (ษ) (ไม่มีศัพท์) ส ๒,๗๗๙ ศัพท์ รวม
เสนอนิยามศัพท์ ๒,๙๐๔ ศัพท์ ดังนี้**

ศตมวาร : วาระที่ ๑๐๐, ครั้งที่ ๑๐๐; ในภาษาไทย นิยมใช้ในประเพณีทำบุญอุทิศแก่ผู้ล่วงลับ โดยมีความหมายว่าวันที่ ๑๐๐ หรือวันที่ครบ ๑๐๐ เช่น ในข้อความว่า “บำเพ็ญกุศล ศตมวาร”, ทั้งนี้ มีคำที่มักใช้ในชุดเดียวกันอีก ๒ คำคือ สัตมวาร (วันที่ ๗ หรือวันที่ ครบ๗) และ ปัญญาสมวาร (วันที่ ๕๐ หรือวันที่ครบ ๕๐); อนึ่ง “ศตมวาร” (วาระที่ ๑๐๐) นี้ เป็นคำจากภาษาสันสกฤตตรงกับคำบาลีว่า “ศตมวาร” ไม่พึงสับสนกับ “สัตมวาร” (วาระที่ ๗) ที่มาจากคำเต็มในภาษาบาลีว่า “สตตมวาร” (พจนานุกรม พุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)

ศพ : ซากผี, ร่างคนที่ตายแล้ว ดังคำในมหาสติปัฏฐานสูตร กายานุปัสสนา ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง ภิกษุเห็นซากศพอันเขาทิ้งไว้ในป่าช้าซึ่งตายแล้ว ๑ วัน ตายแล้ว ๒ วัน หรือตายแล้ว ๓ วัน เป็นศพขึ้นอืด ศพเขียวคล้ำ ศพมี น้ำเหลืองเยิ้ม แม้นั้นใด ภิกษุนั้นนำกายนี้เข้าไปเปรียบเทียบกับเห็นว่า ถึงกายนี้ ก็มีสภาพอย่างนั้น มีลักษณะอย่างนั้น ไม่ล่วง พันความเป็นอย่างนั้นไปได้ ฉะนั้น หรือดังคำในปาฏิสาสูตรว่า โกรธขัตติยะได้ตายด้วยโรคคอตสะ แล้วไปเกิดในหมู่สุร ชื่อกาลัญญชิกา ซึ่งต่ำต่อยกว่าหมู่สุรทุกประเภท และคนนำศพนั้นไปทิ้งที่ป่าช้าชื่อ วีรณัตถัมภกะ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๗๙/๓๐๘,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๗/๘,๑๑/๘/๙,๑๑/๙/๙, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๐๗/๓๗๐)

ศพเขียวคล้ำ : ซากศพที่ตายมา ๑ วันแล้ว ดังคำในกายคตาสติสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุ เห็นซากศพที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้า ซึ่งตายแล้ว ๑ วัน ตายแล้ว ๒ วัน หรือตายแล้ว ๓ วัน เป็นศพขึ้นอืด ศพเขียวคล้ำ ศพมีน้ำเหลืองเยิ้มแม้นั้นใด ภิกษุก็ฉนั้นเหมือนกัน พิจารณากายนี้เข้าไปเปรียบเทียบกับว่า แม้กายนี้ก็มีสภาพอย่างนั้น มีลักษณะอย่างนั้น ไม่ล่วงพันความเป็นอย่างนั้นไปได้ (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๕๔/๑๙๙)

ศรัทธา : ความเชื่อ, ความเชื่อถือ, ความเลื่อมใส ดังคำในมหาวิภังค์ว่า พระสุนทรเป็นชาวกรุงราชคฤห์ บวชด้วยศรัทธา เดินไปตามถนน หญิงคนหนึ่งเห็นเข้า ได้กล่าวกับท่านว่า ท่านนิมนตร์อัสสักรู ดิฉันจะไหว้ หรือดังคำในมหาวิภังค์ว่า คหบดีผู้เป็นอุปฐากของ พระอชชุกะ ในกรุงเวสาลี มีบุตร ๑ คนหลาน ๑ คน ต่อมา เขาสั่งเสียท่าน พระอชชุกะว่า ท่านพึงบอกที่ฝั่งทรัพย์แก่เด็กผู้มีศรัทธาเลื่อมใส ในจำนวนเด็ก ๒ คนนี้ แล้วถึงแก่กรรม (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๗๒/๕๙, ๑/๑๕๘/๑๓๑, วิ.ม.(ไทย) ๔/๘๔/๑๒๕, ๔/๘๕/๑๓๓, ๔/๑๐๓/๑๕๘, ๔/๑๐๓/๑๕๙, ๔/๑๐๔/๑๖๒,ที.สี.(ไทย) ๙/๑๑/๕,๙/๑๒/๖,๙/๑๓/๖,๙/๑๔/๖,๙/๑๕/๖,ที.ม.(ไทย) ๑๐/๗๑/๔๑,๑๐/๑๓๘/๘๔,๑๐/๒๐๒/๑๕๐) ; ดู *สัทธา*

ศรัทธาจริต : จริตคือศรัทธา,เป็น ๑ ในจริต ๖ ดังคำในมทานิทเทศที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคลนี้มีราคะจริต บุคคลนี้มีโทสะจริต บุคคลนี้มีโมหะจริต บุคคลนี้มีวิตถะจริตบุคคลนี้มีสัทธา จริต บุคคลนี้มีญาณจริต (ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๕๖/๔๓๐) ; สัทธาจริต ก็เขียน

ศรัทธาไทย : ของที่เขาถวายด้วยศรัทธา; ทำศรัทธาไทยให้ตกไป คือทำให้ของที่เขาถวายด้วยศรัทธาเสื่อมเสียคุณค่าหรือหมดความหมายไป, ส่วนเลิกจากบิณฑบาตที่คนเหล่านี้ถวายด้วยศรัทธา หมายความว่าปฏิบัติต่อสิ่งที่เขาถวายด้วยศรัทธา โดยไม่สมควรแก่ศรัทธาของเขา หรือโดยไม่เห็นความสำคัญแห่งศรัทธาของเขา เช่น ภิกษุเอาอาหารบิณฑบาตที่เขาถวายโดยตั้งใจทำบุญ ไปทิ้งเสีย หรือไปให้แก่ภุคส์โดยยังมีได้ฉันทด้วยตนเองก่อน ดังคำในวินิจฉัยนาสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุณีประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ ย่อมดำรงอยู่ในนรก เหมือนนกนำไปฝังไว้ เช่น ในข้อที่ ๕ ทำศรัทธาไทยให้ตกไป (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๑๖/๑๙๕, ๒๒/๑๑๗/๑๙๖, ๒๒/๑๑๘/๑๙๗, ๒๒/๑๑๙/๑๙๘)

ศรัทธาเป็นเสาระเนียด : ความเชื่อ ความเลื่อมใสที่ตั้งมั่น, ความศรัทธาที่ไม่คลอนแคลน ดังคำในอบทานที่พระอุบาลีเถระกล่าวสรรเสริญพระพุทธเจ้าไว้ว่า พระองค์ทรงปราบเหล่าเดียรฉัตรทรงกำจัดมารพร้อมทั้งเสนามาร ทรงจัดความมีเดมนอนธการแล้ว ได้ทรงสร้างนครคือพระธรรมไว้ ข้าแต่พระองค์ผู้มีความเพียร ในนครคือพระธรรมนั้น พระองค์มีศีลเป็นปราการ มีพระญาณเป็นขุมประตู่ มีศรัทธาเป็นเสาระเนียด และมีความสังวรเป็นนายประตู่ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๕๓๕/๘๑)

ศราทธ : การทำบุญให้แก่ญาติผู้ล่วงลับไปแล้ว (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์) (ต่างจาก สาราท)

ศราทธพรต : พิธีทำบุญอุทิศแก่ญาติผู้ล่วงลับไปแล้ว; *ศราทธพรตคาถา* หรือ*คาถาศราทธพรต* หมายถึง คาถาหมวดหนึ่ง (มีร้อยแก้วนำเล็กน้อย) ที่พระสงฆ์ใช้สวดรับเทศน์ ในงานพระราชพิธีเผาศพในประเทศไทย แต่บัดนี้ใช้กันกว้างออกไปแม้ในพิธีราษฎร์ที่จะจัดให้เป็นการใหญ่ (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์)

ศรี : มิ่งขวัญ, ราศี, อากาโรที่นานิยม ดังคำในเวสสันดรชาดกที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า พระราชาเป็นสัญลักษณ์ของแผ่นดิน ภัสตดาเป็นศรีสง่าของสตรี หรือดังคำในหานิทเทศว่า สมณพราหมณ์เหล่านั้นลุกขึ้นแต่เช้าตรู่ ได้ยินเสียงที่สมมติว่าเป็นมงคลยิ่งว่า เจริญแล้ว กำลังเจริญ เต็มขาว ไม่เศร้าใตก ใจดี ฤกษ์ดี มงคลดี มีสิริ หรือว่าเจริญ ศรีก็พากันถือการได้ยินเสียงเห็นปานนี้ว่า เป็นมงคล (ขุ.ขาม.(ไทย) ๒๘/๑๘๔๑/๔๗๓, ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๒๕/๑๐๖) ; ดู *สิริ*

ศรีอารยเมตไตรย : พระนามของพระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่ง ซึ่งจะอุบัติขึ้นในภายหน้า หลังจากสิ้นศาสนาพระโคตมแล้วในคราวที่มนุษย์มีอายุยืน ๘๐,๐๐๐ ปี นับเป็นพระพุทธเจ้าพระองค์ที่ ๕ แห่งภัทรกัปนี้, เรียกว่า *พระศรีอารยเมตไตรย* หรือเรียกสั้นๆ ว่า *พระศรีอารย* บ้าง, พระนามเดิมในภาษาบาลีว่า “เมตเตยฺย”; ดู *พระพุทธเจ้า ๕*

ศักดิ์ : อำนาจ, ความสามารถ, กำลัง, ฐานะ ดังคำในมหาวรรคว่า พระผู้มีพระภาคทรงตื่นบรรทมเวลาใกล้รุ่ง ทรงเล็งจักขุทิพย์อันบริสุทธิ์เหนือมนุษย์ ได้ทอดพระเนตรเห็นทวยเทพเป็นจำนวนมากกำลังยึดครองที่ดินในปาฏลิกามคือ ทวยเทพมีศักดิ์ใหญ่ยึดครองที่ดินในประเทศใด จิตของพวกพระราชาและราชมหาอมาตย์ผู้สูงศักดิ์ต่างน้อมเพื่อสร้างนิเวศน์ในประเทศนั้น หรือดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย

บรรดาสัตว์พวกนั้น ผู้เกิดก่อนมีอายุยืน ผิวพรรณงดงามและมีศักดิ์มากกว่า ส่วนผู้เกิดภายหลังมีอายุสั้น ผิวพรรณทรามและมีศักดิ์น้อยกว่า (วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๘๖/๑๐๐, ที.สี.(ไทย) ๙/๔๓/๑๗)

ศักดิ์นา : อำนาจปกครองที่นา หมายความว่าพระมหากษัตริย์พระราชทานพระบรมราชนาญาติให้เจ้านาย และขุนนางเป็นต้น ถือนาได้มีกำหนดจำนวนไร่เป็นเรือนหมื่น เรือนพันตามฐานานุรูปการพระราชทานให้ถือศักดินานั้น เป็นเครื่องเทียบยศและเป็นเครื่องปรับผู้กำเกิน หรือเป็นเครื่องปรับผู้ถือศักดินานั้นเอง เมื่อทำผิด (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์)

ศัตรู : ข้าศึก, ปรปักษ์, เช่น ศัตรูจากภายนอกประเทศ เปลี่ยนเป็นศัตรูพืช, ผู้จองเวร เช่น ๒ ตระกูลนี้เป็นศัตรูกันมาหลายชั่วคนแล้ว ดังคำในมหาวรรคที่พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่าเบื้องต้นภิกษุมีศีลไม่ต่างพร้อย มีมารยาทสงบเสงี่ยมศัตรูตำหนิไม่ได้โดยธรรม เพราะไม่มีความผิดที่จะตำหนิได้ หรือดังคำในอันตรามลสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลายธรรม ๓ ประการนี้เป็นมลทินภายใน เป็นอมิตรภายในเป็นศัตรูภายในเป็นพหุฆาตภายใน เป็นข้าศึกภายใน (วิ.ม.(ไทย) ๕/๔๗๘/๓๗๒, ที.สี.(ไทย) ๙/๑๕๙/๕๑,๙/๕๐๙/๒๒๔,๙/๕๑๐/๒๒๕,๙/๕๑๑/๒๒๕,ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๕๓/๒๘๕,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๐๕/๑๖๗,๑๑/๒๘๒/๒๓๐,๑๑/๒๙๒/๒๔๔,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๕๒/๔๓๑,ช.อิต.(ไทย) ๒๕/๘๘/๔๕๖)

ศัลยแพทย์ : แพทย์ทางการแพทย์ ดั่งคำในสมณสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สิ่งใดอันยอดเยี่ยม ที่ผู้จบเวท ผู้เป็นศัลยแพทย์พึงบรรลุ ...สิ่งนั้น ๆ เราบรรลุแล้ว หรือดังคำในพราหมณ์มยาคสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เรานี้แลเป็นพราหมณ์ผู้ควรแก่การขอ ขวนขวายในธรรมทานตลอดเวลา ทรงไว้ซึ่งอัตภาพสุดท้าย เป็นศัลยแพทย์ ผ่าตัดกิเลสผู้เชี่ยวชาญเธอทั้งหลายเป็นบุตร ผู้เนื่องในอกของเรา คือเกิดแต่ปาก เกิดแต่ธรรมธรรมสร้างสรรค์ไว้ จงเป็นธรรมทายาทเถิด อย่าเป็นอามิสทายาทเลย หรือดังคำในอปทานที่พระเอกาสนเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนสรุปความได้ว่า ดาบสครั้งปูลาดอาสนะเสร็จแล้วประนมมือเหนือศีรษะ ประกาศถึงความโสมนัสแล้วได้กราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นนักปราชญ์ ผู้ทรงเป็นผู้นำขอพระองค์ผู้เป็นดังศัลยแพทย์ผู้ถอนลูกศรผู้เยียวยาความเดือดร้อนได้โปรดประทานการเยียวยาแก่ข้าพระองค์ ผู้ถูกความกำหนดครอบงำด้วยเถิด (อง.อภฺฐก.(ไทย) ๒๓/๘๕/๔๑๑,ช.อิต.(ไทย) ๒๕/๑๐๐/๔๗๗, ช.อป.(ไทย) ๓๓/๔๑/๓๗)

ศักดิ์สิทธิ์ : มีอำนาจ (ศักดิ์) ให้สำเร็จ (สิทธิ์), ชล้ง, มีกำลังอำนาจที่จะทำให้เป็นไปอย่างนั้นอย่างนี้ หรือให้สำเร็จผลได้จริง ดังคำในวัฏฏบมสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ผู้คคุณฤกษ์เป็นฤกษ์ดีทุกเมื่อสำหรับผู้บริสุทธ์ อุโบสถเป็นวันศักดิ์สิทธิ์ทุกเมื่อสำหรับผู้บริสุทธ์ วัตรปฏิบัติสมบูรณ์ทุกเมื่อสำหรับผู้บริสุทธ์ มีกรรมสะอาด หรือดังคำในชาดกที่ (พราหมณ์นสาทะกล่าววว่า) เมื่อเรากำลังอาบน้ำอันศักดิ์สิทธิ์ของโลกซึ่งขังอยู่ที่ทำน้ำปายาคะ มีภูตอะโรมาจุดเราลงสู่แม่น้ำยมุนาอันลึก (ม.ม.(ไทย) ๑๒/๗๙/๖๘,ช.ขา.ม.(ไทย) ๒๘/๘๙๓/๓๒๑)

- ศัพท์ :** เสียง, คำ ดังคำในมหาวิงค์ว่า เสรฐุขพราหมณ์ได้ฟังข่าวว่าท่านพระมณโคตม เป็น ศากยบุตรเสด็จออกผนวชจากศากยตระกูลประทับอยู่ ณ ควางตันสะเดออันเป็นที่อยู่ ของนเพรย์กษเขตเมืองเวรัชชา พร้อมกับภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ประมาณ ๕๐๐รูป ท่าน พระโคตมผู้เจริญนั้นมีกิตติศัพท์อันงามขจรไป หรือดังคำในภิกษุณีวิงค์ว่า พวก ภิกษุณีอันเตวาสินีของภิกษุณีอุลลันนทาอยู่คลุกคลีกัน มีความประพฤติเลวทราม มี กิตติศัพท์ในทางเสื่อมเสียมีชื่อเสียงไม่ดี (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๑/๑, วิ.ภิกษุณี.(ไทย) ๓/ ๗๒๑/๖๓), คำยากที่ต้องแปล, คำยากที่ต้องอธิบาย ดังคำว่า นิรุติปฏิบัติสัมภทา ปัญญาแตกฉานในนิรุติ ปรีชาแจ้งในภาษา ศัพท์ ถ้อยคำบัญญัติ (อง.จตุกก. ๒๑/ ๑๗๒/๑๘๓-๑๘๔)
- ศีลตรา :** ของมีคมเป็นเครื่องแทงฟัน เช่น ดาบ หอกฉมวก หลาว ค้อน หิน มีด ดังคำในมหา วิงค์ พระบัญญัติว่า ก็ ภิกษุใดจงใจพรากกายมนุษย์จากชีวิตหรือแสวงหาศีลตราอัน จะพรากกายมนุษย์นั้น แม้ภิกษุนี้ก็เป็นปาราชิก หาสังวาสมิได้ หรือดังคำว่า ที่ชื่อว่า ศีลตรา ได้แก่ เครื่องประหารมีคมข้างเดียว มีคม ๒ ข้าง (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๑๖๗/ ๑๓๙, ๑/๑๗๒/๑๔๑, วิ.มหา.(ไทย) ๒/๖๓๖/๗๑๕, วิ.จุ.(ไทย) ๗/๒๕๐/๑๔, ที.สี. (ไทย) ๙/๒๒/๙, ๙/๑๗๔/๕๘, ๙/๒๐๖/๗๐, ๙/๒๕๘/๘๙, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๓/๑๖, ๑๐/ ๓๔/๑๖, ๑๐/๓๖/๒๐, ๑๐/๓๗/๒๑, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๘๑/๖๐, ๑๑/๙๓/๗๐, ๑๑/๙๔/ ๗๐, ๑๑/๙๕/๗๐)
- ศีลตราคม :** ของมีคม หมายถึงสิ่งมีคมข้างเดียว หรือมีคม ๒ ข้าง เช่น ดาบ หอกฉมวก หลาว ค้อน หิน มีด ดังคำที่สัพยกุลฐบุตรกล่าวไว้ว่า ในสภาวะ ๗ กองนั้น ไม่มีผู้ฆ่า ไม่ มีผู้ใช้ให้คนอื่นฆ่า ไม่มีผู้ฟัง ไม่มีผู้ใช้ให้คนอื่นฟัง ไม่มีผู้รู้ ไม่มีผู้ทำให้คนอื่นรู้ ใครก็ ตามแม้จะเอาศีลตราคมตัดศีรษะใคร ก็ไม่ชื่อว่าปลงชีวิตใครได้ เพราะเป็นเพียง ศีลตราแทรกผ่านไประหว่างสภาวะ ๗ กองเท่านั้นเอง (ที.สี.(ไทย) ๙/๑๗๔/๕๘, ส.ข. (ไทย) ๑๗/๒๑๓/๒๙๔)
- ศีลตราเครื่องปลงชีวิต :** ของมีคมที่ใช้ฆ่า หมายถึงอาวุธที่ทำลายชีวิต ดังคำในปฐมโณวาสุตรที่พระ ปุณณะกราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ถ้าพวกมนุษย์ชาวสุนาปรีนตชนบทจักปลง ชีวิตข้าพระองค์ด้วยศีลตราที่คมในเรื่องนี้ข้าพระองค์จักคิดอย่างไรว่าพระสาวก ทั้งหลายของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นอดอด ระอา รังเกียจอยู่ด้วยร่างกายและ ชีวิต แสวงหาศีลตราเครื่องปลงชีวิตก็มีอยู่เราได้ศีลตราเครื่องปลงชีวิตที่ไม่ได้แสวงหา เลย (ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๓๙๖/๔๕๐)
- ศีลตราวุธ :** ของมีคมเป็นเครื่องฟันแทง, อาวุธต่าง ๆ ดังคำในพรหมชาลสูตรว่า พระสมณโคตม ทรงละทรงเว้นขาดจากการฆ่าสัตว์วางทัณฑอาวุธและศีลตราวุธ มีความละอายมีความ เอ็นดูมุ่งหวังประโยชน์เกื้อกูลต่อสรรพสัตว์อยู่ หรือดังคำในปโลกสูตรที่พระผู้มีพระ ภาคตรัสว่า พราหมณ์ มนุษย์ทุกวันนี้ยินดีด้วยความยินดีที่ไม่ชอบธรรมถูกความโลภ ที่ไม่สมำเสมอครอบงำประกอบด้วยธรรมผิดมนุษย์เหล่านั้นยินดีด้วยความยินดีที่ไม่ ชอบธรรม ถูกความโลภที่ไม่สมำเสมอครอบงำ ประกอบด้วยธรรมผิดต่างหยาบฉวย ศีลตราวุธอันคมเข่นฆ่ากันและกัน(ที.สี.(ไทย) ๙/๘/๓, ๙/๑๙๔/๖๕, ๙/๔๐๑/

- ๑๓๐,๙/๔๕๑/๑๙๙,ที่.ม.(ไทย) ๑๐/๓๖๘/๒๙๖,๑๐/๔๑๙/๓๕๒,ที่.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๐๖/๑๖๗,ม.ม.(ไทย) ๑๒/๒๙๒/๓๒๓,๑๒/๔๑๑/๔๔๖,๑๒/๔๔๑/๔๗๖,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๑/๑๒,อง.ตึก.(ไทย) ๒๐/๕๗/๒๒๐)
- ศากยกุมาร :** กุมารวงศ์ศากยยะ, เจ้าชายวงศ์ศากยยะ ดังคำในจุฬวรรคว่า สมัยนั้น พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณอนุปิยนิคมของพวกมัลลกษัตริย์ครั้งนั้น พวกศากยกุมารที่มีชื่อเสียงออกผนวชตามพระผู้มีพระภาคผู้ทรงผนวชแล้ว (วิ.จ.ุ.(ไทย) ๗/๓๓๐/๑๖๗, ๗/๓๓๑/๑๗๑, ๗/๓๓๑/๑๗๒,ที่.สี.(ไทย) ๙/๒๖๕/๙๑)
- ศากยตระกูล :** ชื่อตระกูลหนึ่ง เมืองกบิลพัสดุ์ แคว้นสักกะ ดังคำในมหาวิงค์ว่า ท่านพระสมณโคตมเป็นศากยบุตร เสด็จออกผนวชจากศากยตระกูล ประทับอยู่ ณ ควางตันสะเดออันเป็นที่อยู่ของนเพรุษย์กษัตริย์ เขตเมืองเวรัญชา พร้อมกับภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ประมาณ ๕๐๐ รูป หรือดังคำที่ พระเจ้าพิมพิสารจอมทัมครรัฐได้ทรงสดับข่าวว่า ท่านพระสมณโคตม เป็นศากยบุตรเสด็จออกผนวชจากศากยตระกูล เสด็จถึงกรุงราชคฤห์โดยลำดับ ประทับอยู่ ณ ควางตันไพรต้นหนึ่งชื่อสุประดิษฐเจดีย์ในสวนตาลหนุ่ม เขตกรุงราชคฤห์ (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๑/๑, วิ.ม.(ไทย) ๔/๕๕/๖๕, ที่.สี.(ไทย) ๙/๒๕๕/๘๗,๙/๒๕๗/๘๙,๙/๓๐๑/๑๑๑,๙/๓๐๒/๑๑๒,ที่.ปา.(ไทย)๑๑/๑๑๗/๘๗,ม.ม.(ไทย) ๑๒/๔๔๔/๔๘๐,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๔๒๓/๕๓๑,สี.ส.(ไทย)๑๕/๑๖๙/๒๒๕,อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๓๐/๔๑)
- ศากยธิดา :** ลูกหญิงในวงศ์กษัตริย์วงศ์หนึ่ง เมืองกบิลพัสดุ์, เรียกผู้หญิงเกิดในศากยตระกูลว่าศากยธิดา ดังคำในภิกษุณีวิงค์ว่า ภิกษุณีรู้อยู่ว่าพอทอดธุระว่า เราจะไม่ทักท้วงภิกษุณีผู้ต้องธรรมคือปาราชิกด้วยตนเอง จะไม่บอกแก่หมู่คณะ เธอยอมไม่เป็นสมณะหญิง ไม่เป็นเชื้อสายศากยธิดา หรือดังคำในสักกปัญหสูตรที่เทพบุตรกล่าวว่า ในกรุงกบิลพัสดุ์นี้ ได้มีศากยธิดานามว่าโคปิกาผู้เลื่อมใสในพระพุทธเลื่อมใสในพระธรรมเลื่อมใสในพระสงฆ์ ผู้รักษาศีลให้บริบูรณ์หน่ายความรู้สึกเป็นหญิง อบรมความรู้สึกเป็นชาย หลังจากตายแล้วไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ (วิ.ภิกษุณี.(ไทย) ๓/๖๖๖/๑๒, ที่.ม.(ไทย) ๑๐/๓๕๓/๒๘๐)
- ศากยบุตร :** ลูกชายในวงศ์กษัตริย์วงศ์หนึ่ง เมืองกบิลพัสดุ์, เรียกชายเกิดในศากยตระกูลว่าศากยบุตร ดังคำที่ เจ้าพนักงานป่าไม้คิดว่า พระสมณะเชื้อสายพระศากยบุตรเหล่านี้ ประพฤติธรรม ประพฤติสงบ ประพฤติพรหมจรรย์ พุตจริงมีศีล มีกัลยาณธรรม แม้แต่พระเจ้าแผ่นดินยังทรงเลื่อมใสมาก หรือดังคำในปาฎีกสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เราได้รู้ความรำพึงของสุนัขขัตตะ ลิจฉวีบุตรด้วยใจ จึงกล่าวกับสุนัขขัตตะ ลิจฉวีบุตรว่า โมฆบุรุษ แม้คนเช่นเธอก็ยังปฏิญาณตนว่าเป็นสมณะศากยบุตรอยู่หรือหรือดังคำในสิคาลสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ข้อที่ภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้ ผู้ปฏิญาณว่าเป็นศากยบุตร ได้อัตภาพเช่นนี้เป็นการดียิ่งนัก (วิ.มหา.(ไทย)๑/๘๖/๗๕, ที่.สี.(ไทย) ๙/๒๕๕/๘๗,๙/๒๕๗/๘๙,๙/๓๐๑/๑๑๑,๙/๓๐๒/๑๑๒,ที่.ปา.(ไทย) ๑/๗/๗, ๑๑/๒๗๗/๒๒๑,๑๑/๒๘๗/๒๓๕,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๙๒/๙๕,๑๓/๒๐๗/๒๔๕,๑๓/๒๙๓/๓๔๙,๑๓/๓๔๘/๔๒๓,สี.นิ.(ไทย) ๑๖/๒๓๓/๓๒๓)

ศากยมุณี : พระนามพระพุทธเจ้าผู้มีเชื้อสายศากยวงศ์ ดังคำในปริวารว่า พระอังกิรสศากยมุณี ทรงเป็นผู้อนุเคราะห์แก่หมู่มสัตว์ทุกถ้วนหน้า พระองค์ผู้ทรงอุดมกว่าสรรพสัตว์ดุจราชสีห์ทรงแสดงพระไตรปิฎกคือพระสูตรต้นตะ พระอภิธรรม พระวินัย ซึ่งมีคุณมากหรือดังคำในฉัตตมาณวกวิมานที่พระผู้มีพระภาคเมื่อจะทรงแสดงวิธีถึงสรณคมน์แก่ฉัตตมาณพจึงตรัสว่า บรรดาผู้กล่าวสอนในหมู่มนุษย์ ผู้ใดเป็นผู้ประเสริฐสุด เป็นพระศากยมุณี จำแนกพระธรรม สำเร็จกิจที่จะต้องทำแล้ว ถึงฝั่งพระนิพพาน พร้อมด้วยพลและวีริยะเองจนถึงผู้นั้นผู้เป็นพระสุตเพื่อเป็นที่พึ่งที่ระลึกเกิด หรือดังคำในพุทธวงศ์ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า คำสั่งสอนของเราผู้เป็นศากยมุณี กว้างขวางรู้กันโดยมาก เจริญแพร่หลายองกามติ บริสุทธิ์ผ่องแผ้ว ในโลกนี้(วิ.ป.(ไทย) ๘/๒๕๗/๓๔๒,ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๘๘๖/๑๐๕,ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๙/๗๑๙)

ศากยราชตระกูล : กษัตริย์ศากยะ, พระเจ้าแผ่นดินวงศ์ศากยะ ดังคำที่เจ้าศากยะทั้งหลายกล่าวไว้ว่า ขอพระผู้มีพระภาคโปรดใช้สอยท้องพระโรงนั้นก่อนเกิด พระพุทธเจ้าข้า พระองค์ทรงใช้สอยท้องพระโรงก่อนแล้ว เจ้าศากยราชทั้งหลายผู้ครองกรุงกบิลพัสดุ์จักใช้สอยในภายหลัง การใช้สอยของพระองค์นั้นพึงเป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูลเพื่อความสุขแก่เจ้าศากยะทั้งหลายผู้ครองกรุงกบิลพัสดุ์สิ้นกาลนาน (ส.สพ.ไทย) ๑๘/๒๔๓/๒๔)

ศากยวงศ์ : เชื้อสายพวกศากยะ ดังคำในจุฬวรรคว่า สมัยนั้น พระเจ้าภัททิยศากยะครองราชสมบัติของชาวศากยวงศ์ พระองค์ทรงเป็นพระสหายของเจ้าอนูรุธศากยะหรือดังคำในอัมพัฏฐสูตรที่กล่าวถึงอัมพัฏฐมาณพพูดกตศากยวงศ์ว่าเป็นคนรับใช้ครั้งที่ ๑ (วิ.จุ.(ไทย) ๓/๓๓๐/๑๖๙,ที.สี.(ไทย) ๙/๒๖๓/๙๐,๙/๒๖๔/๙๑,๙/๒๖๕/๙๑,๙/๒๖๖/๙๒)

ศากยะ, คนชาติ : คนเชื้อสายศากยะ หมายถึงคนเชื้อชาติศากยะ ดังคำในอัมพัฏฐสูตรที่อัมพัฏฐมาณพกล่าวว่า ท่านพระโคตม คนชาติศากยะดุร้าย หยาบช้า วู่วาม พูดพล่าม เป็นคนรับใช้ ไม่ยอมสักการะ เคารพ นับถือ บูชา นอบน้อมพวกพราหมณ์ การที่คนชาติศากยะซึ่งเป็นคนดุร้าย หยาบช้า วู่วาม พูดพล่าม เป็นคนรับใช้ ไม่ยอมสักการะ เคารพนับถือ บูชานอบน้อมพวกพราหมณ์ เป็นการไม่เหมาะสมไม่ควรเลย (ที.สี.(ไทย) ๙/๒๖๔/๙๑,๙/๒๖๕/๙๑,๙/๒๖๖/๙๒)

ศากยะ, เจ้า : ชื่อวงศ์กษัตริย์วงศ์หนึ่งในเมืองกบิลพัสดุ์ เรียกว่า ศากยวงศ์, เรียกกษัตริย์ในวงศ์นี้ว่า ศากยะ ดังคำในมหาวิงค์ว่า สมัยนั้น พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ นิโครธาราม เขตกรุงกบิลพัสดุ์ แคว้นสักกะ ครั้งนั้น พระเจ้ามahanามศากยะมีเภสัชเหลือเพื่อ หรือดังคำในอัมพัฏฐสูตรที่ พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า “อัมพัฏฐะ พวกเจ้าศากยะได้ทำผิดอะไรต่อเธอ เขาพูดตอบว่า ท่านพระโคตม ครั้งหนึ่ง ข้าพเจ้าเดินทางไปกรุงกบิลพัสดุ์ด้วยธูระของพราหมณ์ไปกขรชาติผู้เป็นอาจารย์ เข้าไปที่ท้องพระโรงของพวกศากยะเวลานั้น พวกศากยะและศากยกุมารจำนวนมาก กำลังนั่งใช้นิ้วมือสะกิดหยอกล้อกันอยู่บนอาสนะสูง ในท้องพระโรง เห็นจะหัวเราะเยาะ

ข้าพเจ้าเป็นแน่ ไม่มีใครเชื่อเชิญให้ข้าพเจ้านั่งเลย (วิมพา.(ไทย) ๒/๓๐๕/๔๔๕, ที. สี.(ไทย) ๙/๒๖๕/๙๑, ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๑๓๔/๑๖๘, ๑๘/๒๔๓/๒๔๕)

ศากยะ, ตระกูล : ตระกูลศากยะ, เหล่ากอพวกศากยะ ดังคำในสารีปุตตเถรมาตุเปติวัตตฤที (นางเปรตตอบแก่พระสารีบุตรว่า) เมื่อก่อนในชาติอื่น ๆ ดิฉันเกิดในตระกูลศากยะ เป็นมารดาของท่าน ดิฉันเข้าถึงเปตวิสัย ถูกความหิวกระหายครอบงำ (ขุ.เปต.(ไทย) ๒๖/๑๑๗/๑๘๗)

ศากยะ, พวก : ชื่อกษัตริย์พวกหนึ่ง ซึ่งสืบเชื้อสายมาจากพระเจ้าโอกกากราช ซึ่งเป็นผู้สร้างและครองกรุงกบิลพัสดุ์ พระพุทธเจ้าก็เป็นกษัตริย์วงศ์นี้; ศากยะ เป็นคำสันสกฤต เรียกอย่างบาลีเป็น ลักกะ บ้าง, ลักยะ บ้าง, สากิยะ บ้าง; ศากยะ หรือลักกะ นี้ ใช้เป็นคำเรียกชื่อถิ่นหรือแคว้นของพวกเจ้าศากยะด้วย มีปรากฏในอัมพัญญุสูตร หรือดังคำในอัครคัมภีร์ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า วาเสฏฐะและภราทวาชะพระเจ้าปเสนทิโกศลทรงทราบว่ พระสมณโคดมเสด็จออกผนวชจากศากยตระกูลที่เท่าเทียมกัน ดังนี้ ก็พวกศากยะยังต้องตามเสด็จพระเจ้าปเสนทิโกศลอยู่ตลอดเวลา และพวกเจ้าศากยะยังต้องกระทำการนอบน้อมการอภิวาท การต้อนรับอัญชลีกรรม และสามิจักรกรรมในพระเจ้าปเสนทิโกศลอยู่ (ที.สี.(ไทย) ๙/๒๖๕/๙๑, ๙/๒๖๖/๙๒, ๙/๒๖๗/๙๓, ๙/๒๖๗/๙๓, ๙/๒๖๗/๙๕, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๑๗/๘๗) ; ดู ลักกชนบท

ศาล : องค์กรที่มีอำนาจพิจารณาพิพากษาอรรถคดีในพระปรมาภิไธยพระมหากษัตริย์, ที่ชำระชั้น ศาลแพ่ง ศาลอาญา ดังคำในสิ่งศาลกสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า คหบดีบุตรการหมกมุ่นในการเล่นการพนันอันเป็นเหตุแห่งความประมาทมิโทษ ๖ ประการนี้ คือ ๑. ผู้ชนะย่อมก่อเวร ๒. ผู้แพ้ย่อมเสียทรัพย์ที่เสียไป ๓. เสียทรัพย์ทันตาเห็น ๔. ถ้อยคำที่เป็นพยานในศาลก็เชื่อถือไม่ได้ ๕. ภูมิภาคิตยธรรมอัน ๖. ไม่มีใครประสงค์จะแต่งงานด้วยเพราะเห็นว่าชายผู้นี้เป็นนักเลงการพนันไม่สามารถจะเลี้ยงดูภรรยาได้ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๕๑/๒๐๔) ; ที่สิ่งสถิตของเทวดา เทพารักษ์ หรือเจ้าผี เป็นต้น เช่น ศาลเทพารักษ์ ศาลเจ้า ดังเช่นคำว่า ป่าสุกควันและป่าที่ตั้งศาลเป็นที่สถิตของเทวดา เป็นต้น (ม.มู.อ. (บาลี) ๑/๔๙/๑๒๙)

ศาลพระภูมิ : ที่สถิตของเทพารักษ์ประจำพื้นที่และสถานที่ ทำด้วยไม้เป็นเรือนหลังคาทรงไทย ตั้งอยู่บนเสาเดียว ปัจจุบันทำด้วยปูนเป็นรูปปราสาทก็มี ดังคำในพรหมชาลสูตรและสุกสูตรที่กล่าวไว้ว่า สมณพราหมณ์ผู้เจริญบางพวกฉันโภชนาหารที่เขาให้ด้วยศรัทธาแล้วยังเลี้ยงชีพผิดทางด้วยเดรัจฉานวิขาอย่างนี้ คือ ทำพิธีบนบาน พิธีแก้บน ร่ายมนตร์ขับผีตั้งศาลพระภูมิ ทำกะเทยให้เป็นชาย (ที.สี.(ไทย) ๙/๒๑/๘, ๙/๒๗/๑๐, ๙/๒๐๕/๗๐, ๙/๒๑๑/๗๒, ๙/๔๕๑/๑๙๙)

ศาลสถิตยุติธรรม : เป็นคำรวมที่ใช้เรียกศาลยุติธรรมทั้งปวง ดังคำในอุปทานที่พระอุบาลีเถระกล่าวไว้ว่า พระราชาเจ้านครนั้นพึงรับสั่งให้สร้างถนนสี่แยก ทางแยก
ร้านตลาดจัดสรรไว้เป็นอย่างดี สร้างศาลสถิตยุติธรรมเป็นที่ตัดสินคดีความไว้ในนครนั้น เพื่อป้องกันอริราชศัตรู เพื่อจะรู้ช่องทาง(ดีร้าย) เพื่อดูแลรักษากำลังพล (ขุ.อุป.(ไทย) ๓๒/๕๒๗/๘๐)

- ศาลา :** อาคารทรงไทย ปล่อยโถง ไม่นั่งฝา ใช้เป็นที่พักหรือเพื่อประโยชน์การทำงานอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น ศาลาวัด ศาลาที่พัก ศาลาท่าน้ำ, โดยปริยายหมายถึงอาคารหรือสถานที่บางแห่ง ใช้เพื่อประโยชน์การทำงานอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น ศาลาพักผ่อน ศาลาสวดศพ ดังคำในชาตวิภังคสูตรว่า สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเสด็จจาริกไปในแคว้นมคธ ถึงกรุงราชคฤห์แล้วเสด็จเข้าไปหานายช่างหม้อชื่อภัคคะวะถึงที่อยู่ แล้วได้ตรัสว่า ภัคคะวะถ้าท่านไม่หนักใจ เราขอพักในศาลาสักคืนหนึ่ง (ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๔๒/๔๐๑)
- ศาลาคนไข้ :** ที่ปฐมพยาบาล หมายถึงห้องพยาบาล ดังคำในปฐมเคลัญญสูตรว่า ครั้นในเวลาเย็น พระผู้มีพระภาคเสด็จออกจากที่หลีกเร้น เข้าไปยังศาลาคนไข้แล้ว ประทับนั่งบนพุทธอาสน์ที่ปูลาดไว้แล้ว รับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลาย (ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๕๕/๒๗๗, ๑๘/๒๕๖/๒๘๐)
- ศาลาถกแถลง :** กุตุหลศาลา, ที่พบปะสนทนาแลกเปลี่ยนความรู้กัน หมายถึงสถานที่สมณพราหมณ์ผู้เป็นเดียรถีย์ต่างพวกมาแสดงธรรมชนะตามลัทธิของตน, การประชุมสนทนาประกาศลัทธิ ทำให้ประชาชนทราบว่าเป็นคนดีคนชั่วอะไร คนนี้ประกาศอะไร เป็นต้น ดังคำในโปฏฐปาทสูตรว่า โปฏฐปาทปริพาชกกราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เรื่องที่พวกข้าพระองค์สนทนากันในเวลานี้ของดไว้ก่อน เรื่องนี้พระองค์จะทรงสดับเมื่อใดก็ได้ในภายหลัง ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ วันก่อน ๆ พวกสมณพราหมณ์ผู้มีลัทธิต่างกันได้มาชุมนุมกันที่ศาลาถกแถลง ตั้งประเด็นสนทนากันเรื่องอภิสิญญานิโรธ หรือดังคำในมหาสกุทายีสสูตรว่า สกุทายิปริพาชกทูลตอบว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เรื่องที่ข้าพระองค์ทั้งหลายประชุมสนทนากันในเวลานี้ ของดไว้ก่อนเถิด เรื่องนี้พระผู้มีพระภาคจะทรงสดับได้ในภายหลังโดยไมยาก ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ วันก่อน ๆ พวกสมณพราหมณ์ผู้มีลัทธิต่างกันได้มาชุมนุมกันที่ศาลาถกแถลง ได้สนทนากัน มีปรากฏในกุตุหลศาลาสสูตร (ที.สี. (ไทย) ๙/๔๑๑/๑๗๖, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๓๘/๒๘๐, ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๔๑๘/๔๙๑)
- อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ศาลาถกแถลง หมายถึงสถานที่ที่สมณ พราหมณ์ผู้เป็นเดียรถีย์ต่างพวกมาแสดงธรรมชนะตามลัทธิของตน (ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๔๑๑/๓๐๔) อีกนัยหนึ่ง หมายถึงการประชุมสนทนาประกาศลัทธิ ทำให้ประชาชนทราบว่า คนนี้พูดอะไร คนนี้ประกาศอะไร เป็นต้น (ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๒๓๘/๑๗๓) อีกแห่งหนึ่งมีอธิบายว่า คำว่า ศาลาถกแถลง แปลจากคำบาลีว่า โกตุหลศาลา อรรถกถาแก้ว่า กุตุหลหลายนติ กุตุหลศาลา นาม ปจเจกศาลา นตถิ ยตถ ปน นานาติตถิยา สมณพราหมณา นานาวิธิ ถถิ ปวตเตนติ, สา พหุณฺณํ อยํ ก็ วทติ, อยํ ก็ วทติติ กุตุหลอุปตติฎฐานโต กุตุหลศาลาติ วุจจติ ไม่มีศาลาที่มีชื่ออย่างนี้โดยเฉพาะ แต่เป็นสถานที่ที่สมณพราหมณ์ผู้เป็นเดียรถีย์ต่างพวกมาแสดงธรรมชนะตามลัทธิของตน ชื่อกุตุหลศาลาเพราะเป็นที่เกิดการโต้เถียงกันว่า ท่านนี้พูดอย่างไร ท่านนี้พูดอย่างไร (ส.สพ.อ. (บาลี) ๓/๔๑๘/๑๗๖)

- ศาลาที่พัก :** สถานที่พัก, ที่พักอาศัย ดังคำในกุหลกษณีสสูตร ที่เทวดาผู้สิงสถิตอยู่ในราวป่านนั้นกล่าวไว้ว่า ชนทั้งหลายต่างประชุมสนทนากันที่ใกล้ฝั่งแม่น้ำ ในศาลาที่พักในสภาและข้างๆ ถอน พวกเขาต่างพูดถึงดิฉันและท่านอย่างไรหนอ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๒๘/๓๓๐)
- ศาลาบำรุงภิกษุใช้ :** ที่พักอุปฐากภิกษุอาพาธ ดังคำในคิลานสูตรที่ว่า ครั้งนั้นพระผู้มีพระภาคเสด็จออกจากที่หลีกเร้นในเวลาเย็น เสด็จเข้าไปที่ศาลาบำรุงภิกษุใช้ ได้ทรงเห็นภิกษุรูปหนึ่งผู้ทุพพลภาพ เป็นไข้ แล้วประทับนั่งบนพุทธอาสน์ที่ปูลาดไว้ ได้รับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลาย (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๒๑/๒๐๑)
- ศาลาประตูกลาง :** ชื่อศาลาแห่งหนึ่ง ณ เขตเมืองนาลันทา เป็นศาลาที่อุปาลิคหบดีสร้างไว้ เพื่อเป็นที่ต้อนรับแขกผู้มาเยือน ดังคำในอุปาสีวาหสูตรว่า นายประตุรับคำแล้วเข้าไปหาอุบาลีคหบดีเรียนว่า ท่านขอรับ นิครนถ์ นาฏบุตรพร้อมกับบริษัทนิครนถ์เป็นจำนวนมาก ยืนรออนอกซุ้มประตู เขาต้องการพบท่าน อุบาลีคหบดีกล่าวว่า นายประตุเพื่อนรัก ถ้าเช่นนั้นท่านจงปูอาสนะไว้ที่ศาลาประตูกลางนายประตุรับคำแล้ว ปูอาสนะไว้ที่ศาลาประตูกลางเสร็จแล้ว เข้าไปหาอุบาลีคหบดีเรียนว่า ท่านขอรับ อาสนะปูไว้ที่ศาลาประตูกลางเสร็จแล้ว ขอท่านจงกำหนดเวลาที่สมควร ณ บัดนี้เถิด (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๗๒/๖๙)
- ศาลาเรือนยอด :** อาคารที่มีหลังคาเป็นเครื่องยอดแบบต่าง ๆ เช่น แบบมณฑป แบบยอดปราสาท แบบยอดมงกุฎ แบบยอดเจดีย์ ดังคำในอรรถกถาสสูตรและ อุณณภาพราหมณสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า เรือนยอด หรือศาลาเรือนยอดมีหน้าตาต่างด้านทิศเหนือทิศใต้หรือทิศตะวันออก พอดวงอาทิตย์ขึ้น แสงสว่างที่เข้าทางหน้าต่าง จะพึงส่องไปที่ไหน ภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่า ส่องไปที่ผาด้านทิศตะวันตก พระพุทธเจ้าข้า (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๖๔/๑๒๕, ส.ม.(ไทย) ๑๙/๕๑๒/๓๒๔)
- อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ศาลาเรือนยอด ในที่นี้หมายถึงศาลาที่มีชื่อฟ้า ๒ ตัว (ส.นิ.อ. (บาลี) ๒/๖๔/๑๓๐), ในอรรถกถาอีกแห่งหนึ่งอธิบายว่า (ศาลาเรือนยอด) หมายถึงพระคันธกุฎีของพระผู้มีพระภาคที่พรั่งพร้อมด้วยศิลปะ ถูกสร้างหลังคาทรงกลมงามสง่าคล้ายหงส์ มีเรือนยอดกล่าวคือเรือนที่มีหลังคาทรงสูงอยู่ภายในอีกชั้นหนึ่ง (วิ.อ. (บาลี) ๑/๑๖๒/๔๓๐, อง.ติก.อ. (บาลี) ๒/๓๕/๑๓๑)
- ศาสดา :** ผู้อบรมสั่งสอน, เป็นพระนามอย่างหนึ่งที่ใช้เรียกพระพุทธเจ้า ดังคำในพุทธคุณ ๙ ในข้อที่ว่า พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ... เป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย ; ปัจจุบันใช้เรียกผู้ตั้งศาสนาโดยทั่วไป, ในพุทธกาล**ครูทั้ง ๖** คือ ปุณณกัสสป มักขลิโคสาลอชิตเกสกัมพล ปุทธกัจจายนะ สัญชัยเวฬุภุตร และนิครนถนาฏบุตร ถ้าเรียกตามบาลี ก็เป็นศาสดา ๖ ดังคำในจูฬวรรคว่า ศาสดาบางท่านในโลกนี้มีศีลไม่บริสุทธิ์ แต่ปฏิญาณว่า เราเป็นผู้มีศีลบริสุทธิ์ ศีลของเราบริสุทธิ์ ผ่องแผ้ว ไม่เศร้าหมอง (วิ.จู.(ไทย) ๗/๓๓๔/๑๗๖) (ที.สี.(ไทย) ๙/๑๕๗/๕๐, ๙/๑๕๗/๕๐, ๙/๑๕๐/๖๔, ๙/๒๕๕/๘๗, ๙/๒๕๗/๘๙, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๕๙/๑๐๓, ๑๐/๒๑๖/๑๖๔, ๑๐/๒๑๗/๑๖๖, ๑๐/๓๓๔/๒๖๒, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๖/๕, ๑๑/๑๐๗/๗๘, ๑๑/๑๖๖/๑๒๖)

- ศาสดาบางคน :** ผู้อบรมสั่งสอน มี ๓ ประเภท มีปรากฏในโลหิจจสูตร ดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า โลหิจจะ ศาสดา ๓ ประเภทเหล่านี้แล สมควรถูกทักท้วง ทั้งการทักท้วงของผู้ทักท้วงศาสดาเห็นปานนี้ก็จัดว่าจริงแท้ เป็นธรรม ไม่มีโทษ หรือดังคำในสังฆมสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ศาสดาบางคนในโลกนี้มีวาตะอย่างนี้ มีทฎฐิอย่างนี้ว่า ผู้ฆ่าสัตว์ทั้งหมดต้องไปอบาย ตกนรก ผู้ลักทรัพย์ทั้งหมดต้องไปอบาย ตกนรก ผู้ประพฤติผิดในกามทั้งหมดต้องไปอบาย ตกนรก ผู้พูดเท็จทั้งหมดต้องไปอบาย ตกนรก (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๙๓/๒๓๐, ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๓๖๐/๔๐๘)
- ศาสดาอื่น :** เจ้าลัทธิอื่น เช่น นิครนถ์ นาฏบุตร ดังคำในมหาวรรคที่สี่เสนาบดีกล่าวไว้ว่า พระสมณโคดมตรัสอย่างนี้ว่า ควรให้ทานแก่เราเท่านั้น ไม่ควรให้ทานแก่ศาสดาอื่น ควรให้ทานแก่สาวกของเราเท่านั้นไม่ควรให้ทานแก่สาวกของศาสดาอื่น ทานที่ให้แก่เราเท่านั้นมีผลมาก ทานที่ให้แก่ศาสดาอื่นไม่มีผลมาก ทานที่ให้แก่สาวกของเราเท่านั้นมีผลมาก ทานที่ให้แก่สาวกของศาสดาอื่นไม่มีผลมาก หรือดังคำในพุทธาคฤสุตที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อานนท ภิกษุในธรรมวินัยนี้ รู้ชัดว่าเป็นไปไม่ได้ที่บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยทฎฐิพึงนับถือศาสดาอื่น แต่เป็นไปได้ที่บุุชชนพึงนับถือศาสดาอื่น (วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๙๓/๑๑๔, ม.ม.(ไทย) ๑๒/๔๐๗/๔๔๓, ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๒๘/๑๖๗)
- ศาสตร :** ตำรา, วิชา ระบบวิชาความรู้, มักใช้ประกอบหลังคำอื่น เช่น นิฆนทศาสตร์ เกฏุกศาสตร์ ดังคำในพรหมายสุตที่กล่าวไว้ว่า สมัยนั้นแล พรหมณชื่อพรหมายอาศัยอยู่ในกรุงมิถิลา เป็นคนขรา เป็นคนแก่ เป็นผู้ใหญ่ ล่วงกาลผ่านวัยมาโดยลำดับจนมีอายุถึง ๑๒๐ ปีนับแต่เกิด รู้จบไตรเพท พร้อมทั้งนิฆนทศาสตร์ เกฏุกศาสตร์ อักษรศาสตร์ และประวัติศาสตร์ (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๓๘๓/๔๗๑)
- ศาสตราวุธเครื่องยัยศัตรูคือศีล :** ศีลกำจัดกิเลส หมายถึงศีล ๕ ศีล ๑๐ จตุปาริสุทธิศีล ดังคำในพุทธวงศ์ว่า พระพุทธเจ้านามว่ากัสสปะ ทรงประทานโลคือสติปัญญา ๔ หอกคือญาณอันคมกล้าดาบอย่างดี คือธรรมและศาสตราวุธเครื่องยัยศัตรูคือศีลไว้ให้ ประทานภูษาคือวิชา ๓ พวงมาลัยสำหรับสวมศีรษะคือผล ๔ เครื่องอาภรณ์คือภิญญา ๖ และดอกไม้เครื่องประดับคือพระธรรม (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๔๖/๗๑๗)
- ศาสนทูต :** ทูตทางศาสนา หมายถึงพระผู้ประกาศธรรมทางพระพุทธศาสนา (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์) ; ดู *โมคคัลลีสบุตรตีสเถระ*
- ศาสนธรรม :** คำสั่งสอนในศาสนา เช่น ศาสนิกชนควรปฏิบัติตามศาสนธรรมในศาสนาของตน ดังคำในพุชชนิตสุตที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ขนทั้งหลายผู้ปฏิบัติตามอริยมรรค ที่พระผู้มีพระภาคผู้ทรงนำหมู่เวไนยชนออกจากภพ ผู้ไม่มีผู้อื่นยิ่งกว่าทรงแสดงไว้ดีแล้ว เป็นผู้ไม่ประมาทในศาสนธรรมของพระสุคต ย่อมทำที่สุดแห่งทุกข์ในอัฐภาพนี้ได้ หรือดังคำในอัครคิสุตที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ขนทั้งหลายผู้หมั่นอบรมตนในศาสนธรรม ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทั้งกลางวันและกลางคืน หมั่นเจริญอุสุภสัญญา เป็นนิตย ย่อมทำไฟคือราคะให้ดับลงได้ (ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๘๕/๔๕๑, ๒๕/๙๓/๔๖๗, ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๘๔/๔๕, ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๒๕/๔, ๓๓/๖๘/๑๔๓, ๓๓/๑๓๒/๕๓๗)

- ศาสนวงศ์ :** วงศ์ทางศาสนา หมายถึงเชื้อสายทางศาสนา ผู้สืบทอดทางศาสนา (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์) ; ดู *ศาสนวงศ์*
- ศาสนา :** คำสอน, คำสั่งสอน; ปัจจุบันใช้หมายถึงลัทธิความเชื่อถืออย่างหนึ่งๆพร้อมด้วยหลักคำสอน ลัทธิ พิธี องค์กรและกิจกรรมทั่วไปของชุมชนผู้นับถือลัทธิความเชื่อถืออย่างนั้นๆ ทั้งหมด ดังคำในภททาลิสสูตร ที่กล่าวว่า ตั้งแต่นั้นมา ท่านพระภททาลิไม่กล้าเผชิญพระพักตร์พระผู้มีพระภาคตลอด ๓ เดือนเต็มเหมือนภิกษุผู้ไม่บำเพ็ญสิกขาในศาสนาของพระศาสดาให้บริบูรณ์ หรือดังคำในอัคคิกสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ท่านจงบำรุงด้วยข้าวและน้ำ และด้วยปัจจัยอื่น แก่พระชีนาสพผู้ประกอบด้วยคุณทั้งปวงผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ ผู้มีความคะนองอันสงบแล้วเพราะศาสนานั้นเป็นเขตบุญของผู้แสวงบุญ (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๓๔/๑๕๑,๑๓/๑๘๓/๒๑๒,๑๓/๓๖๙/๔๕๔,ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๙๔/๒๗๕,๑๕/๑๙๗/๒๘๕,ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๗๑/๖๑,๑๘/๗๒/๖๑,๑๘/๗๓/๖๑,๑๘/๗๑/๖๒,อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๔๐๓/๔๒๘)
- ศาสนูปถัมภก :** ผู้ทะนุบำรุงศาสนา ถ้าใช้แก่พระมหากษัตริย์ เรียกว่า องค์กรอัครศาสนูปถัมภก (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)
- ศีริธรรม :** ธรรมอันเป็นสิริ หมายถึงธรรมที่เป็นศรี คือโลกุตตรธรรม ดังคำในโกนาคมนพุทธวงศว่าพระพุทธเจ้านามว่าโกนาคมนะพระองค์ทรงประกาศศีริธรรมทุกอย่างล้วนอันตรธานไปหมดแล้ว สังขารทั้งปวงเป็นสภาพว่างเปล่าหนอ (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๘/๗๑๑)
อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ศีริธรรม ได้แก่ โลกุตตรธรรม (ขุ.พุทธ.อ. (บาลี) ๒๘/๓๗๗)
- ศิลปกรรม :** สิ่งที่เป็นศิลปะ,สิ่งที่สร้างสรรค์ขึ้นเป็นศิลปะเช่นงานประติมากรรมงานสถาปัตยกรรมจัดเป็นศิลปกรรม ดังคำในภริยาสสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่าภรรยาใดมุ่งจะยกยอภรรยาแม้มีจำนวนน้อยที่สามประกอบศิลปกรรม พาณิชยกรรม และกสิกรรมได้มาภรรยาเช่นนี้ เรียกว่า ภรรยาคุณนางโจรหรือดังคำในเวสสันดรชาดกที่ (ขุชกกล่าว ว่า) พรหมณี ศิลปกรรมหรือทรัพย์ และข้าวเปลือกของฉันทไม่มีที่ไหน ฉันทจักนำทาสหรือทาสีมาให้แก่เธอผู้เจริญได้ ฉันทจักอุปถัมภ์บำรุงเธอ เธออย่าได้โกรธเคืองเลย (อง.อภฺฐก.(ไทย) ๒๓/๖๓/๑๒๓, ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๙๓๔/๔๘๖)
- ศิลปวิทยา :** ศิลปะและวิชาการ ดังคำในมหาวิงค์ว่า พวกภิกษุฉัพคคียทะเลาะกับพวกภิกษุผู้มีศีลดีงาม กล่าวเสียดสีภิกษุผู้มีศีลดีงาม ด่า สบประมาทด้วยชาติกำเนิดบ้าง ด้วยชื่อ บ้าง ด้วยตระกูลบ้าง ด้วยหน้าที่การงานบ้าง ด้วยศิลปวิทยาบ้าง ... ด้วยคำดำที่หยาบบ้าง หรือดังคำในสุธาโภชนชาดกที่ (โกสิยดาบสกล่าวว่า) นรชนทั้งหลายผู้ประกอบด้วยศิลปวิทยา มารยาท และความรู้ เป็นผู้ชำนาญการงานของตน ถูกเธอทอดทิ้งให้เห็นห่างย้อมไม่ได้อะไรแม้แต่น้อย (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๑๕/๒๐๓,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๖๗/๒๑๓,ขุ.ชา.อสีตี.(ไทย) ๒๘/๒๓๘/๑๒๔,ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๓๔/๑๒๙,๒๙/๑๕๓/๔๒๐)

ศิลปวิทยาชั้นต่ำ : วิชาช่างจักสาน เป็นต้น, เป็น ๑ ในศิลปวิทยา ๒ คือ (๑) ศิลปวิทยาชั้นต่ำ (๒) วิชาชั้นสูง ดังคำในมหาวิงศ์อธิบายว่า ที่ชื่อว่า ศิลปวิทยาชั้นต่ำ ได้แก่ วิชาช่างจักสาน วิชาช่างหม้อ วิชาช่างหูกวิชาช่างหนัง วิชาช่างกลบ อีกอย่างหนึ่งศิลปวิทยาที่เขาเหยียดหยัน เหยียดหยามเกลียดชัง ดูหมิ่น ไม่นับถือกันในห้องถ้ำนั้น ๆ นี้จัดเป็นศิลปวิทยาชั้นต่ำ (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๑๕/๒๐๓)

ศิลปวิทยาชั้นสูง : วิชาขับ วิชาคำนวณ เป็นต้น, เป็น ๑ ในศิลปวิทยา ๒ คือ (๑) ศิลปวิทยาชั้นต่ำ (๒) วิชาชั้นสูง ดังคำในมหาวิงศ์อธิบายว่า ที่ชื่อว่า ศิลปวิทยาชั้นสูง ได้แก่ วิชาขับ วิชาคำนวณ วิชาเขียน อีกอย่างหนึ่งศิลปวิทยาที่เขาไม่เหยียดหยัน ไม่เหยียดหยาม ไม่เกลียดชัง ไม่ดูหมิ่น นับถือกันในห้องถ้ำนั้น ๆ นี้จัดเป็นศิลปวิทยาชั้นสูง (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๑๕/๒๐๓)

ศิลปศาสตร์ : ตำราว่าด้วยวิชาความรู้ต่างๆ มี ๑๘ ประการ เช่นตำราว่าด้วยการคำนวณ ตำรายังธนู เป็นต้น อันได้มีการเรียนการสอนกันมาตั้งแต่สมัยก่อนพุทธกาล; ๑๘ ประการนั้นมีหลายแบบ ยกมาดูแบบหนึ่งจากคัมภีร์โลกนิติและธรรมนิติ ได้แก่ ๑. *สฤติ* ความรู้ทั่วไป ๒. *สัมมุติ* ความรู้กฎธรรมเนียม ๓. *สังขยา* วิชาคำนวณ ๔. *โยคา* การช่างการยন্ত্র ๕. *นิตติ* วิชาปกครอง (คือความหมายเดิมของ *นิติศาสตร์* ในชมพูทวีป) ๖. *วิเสสิกา* ความรู้การอันให้เกิดมงคล ๗. *คันธัพพา* วิชาธนู ๘. *คณิกา* วิชาบริหารร่างกาย ๙. *ธนูพเพธา* วิชายิงธนู (*ธนูพเพธา* ก็ว่า) ๑๐. *ปุรมวา* วิชาบุรณะ ๑๑. *ตีกิจฉา* วิชาบำบัดโรค(แพทยศาสตร์) ๑๒. *อิตีหสา* ตำนานหรือประวัติศาสตร์ ๑๓. *โชติ* ความรู้เรื่องสิ่งส่องสว่างในห้องฟ้า (ดาราศาสตร์) ๑๔. *มายา* ตำราพิชัยสงคราม ๑๕. *ฉันทสา* วิชาประพันธ์ ๑๖. *เกตุ* วิชาพุด ๑๗. *มันตาวิชา* เวทมนตร์ ๑๘. *สัททา* วิชาหลักภาษาหรือไวยากรณ์, ทั้ง ๑๘ อย่างนี้โบราณเรียกรวมว่า *สิปปะ* หรือ *ศิลปะ* ไทยแปลออกเป็น *ศิลปศาสตร์* (ตำราว่าด้วยศิลปะต่างๆ); แต่ในสมัยปัจจุบัน ได้แยกความหมาย *ศิลปะ* กับ *ศาสตร์* ออกจากกัน คือ *ศิลปะ* หมายถึง วิทยาการที่มีวัตถุประสงค์ตรงความงาม เช่นดุริยางคศิลป์ นาฏศิลป์ และจิตรกรรม เป็นต้น *ศาสตร์* หมายถึง วิทยาการที่มีวัตถุประสงค์ตรงความจริง เช่น คณิตศาสตร์ และวิทยาศาสตร์ เป็นต้น ดังคำในปฐมปัดถนาสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เราเป็นผู้ได้ศึกษาสำเร็จดีในศิลปศาสตร์ของกษัตริราชผู้ได้รับมูรธาภิเษกแล้ว เช่นศิลปศาสตร์เรื่องช้าง ม้า รถ ธนู หรือดาบ ไฉน เราจะไม่ปรารถนาราชสมบัติเล่า (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๓๕/๒๑๘-๒๑๙); (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)

ศิลปะ : ฝีมือ, ความฉลาดในฝีมือ, ฝีมือทางการช่าง, การแสดงออกมาให้ปรากฏอย่างงดงาม น่าชม, วิชาที่ใช้ฝีมือ, วิชาชีพต่างๆ ดังคำในสามัญญผลสูตรที่ว่า ชีวกโกมารภัจจ์คิดว่า คนที่ไม่มีศิลปะจะเข้าพึ่งราชสกุลนี้ได้ยาก อย่างกระนั้นเลย เราควรเรียนศิลปวิทยาไว้ หรือตั้งคำในลักขณสูตรว่า มหาบุรุษทรงปรารถนาอยู่ว่า ทำอย่างไร คนทั้งหลายจะพึงรู้ ในเรื่องศิลปะ ในเรื่องวิชาในเรื่องจรณะ ในเรื่องกรรมได้อย่างแจ่มชัดโดยพลัน ศิลปะเป็นต้นใดที่ไม่เป็นไปเพื่อความเดือดร้อนแก่ใครๆจะทรงบอกศิลปะเป็นต้นนั้น ทันทิดด้วยทรงหวังว่า เขาจะไม่ต้องลำบากนาน (วิ.ม.(ไทย) ๕/๓๒๘/๑๘๑, ที.ปา.

(ไทย) ๑๑/๒๑๔/๑๗๔,๑๑/๒๑๕/๑๗๕,ม.ม.(ไทย) ๑๒/๑๖๗/๑๖๘,๑๒/๑๗๘/๑๗๙,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๔๓/๔๑๖,ส.ม.(ไทย) ๑๙/๓๘๕/๒๔๒, ชุ.อุ.(ไทย) ๒๕/๒๙/๒๖๖,ที.สี.(ไทย) ๙/๑๖๓/๕๒,๙/๑๖๕/๕๓,๙/๑๖๗/๕๔,๙/๑๗๐/๕๖)

ศิลปะธนุ : วิชาียงธนุ ดังคำในอิสต์ถสุตตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ศิลปะธนุ กำลัง และความเพียร มีอยู่ในชายใด พระราชาผู้ทรงการยุทธ์พึงชูปเลียงชายหนุ่มผู้เช่นนั้น ม่พึงชูปเลียงชายหนุ่มผู้ไม่กล้าหาญ เพราะเหตุแห่งชาติ,ในสุวณณสามชาตก กล่าวถึงพระเจ้าปิลยักษเ่งวิชาียงธนุยัง ดังคำว่ เราเป็นคนเชี่ยวชาญในศิลปะธนุ เลื่องลือว่เป็นผู้มีความสามารถยงธนุ ที่ต้องใช้กำลังคนถึง ๑,๐๐๐ คนได้ แม้ช้างที่มาถึงระยะที่ลูกศรยงก็ม่พึงพันเราไปได้ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๓๕/๑๗๐,ช.ช.ม.(ไทย) ๒๘/๓๐๐/๒๓๐,๒๘/๓๒๒/๒๓๓,๒๘/๓๔๑/๒๓๖)

ศิลา : หิน ดังคำในมหาวิงศ์ว่ แผ่นศิลาหนาแตกออกเป็น๒ เลียงจะประสานให้สนิทเป็นเนื้อเดียวกันอีกมได้ หรือดังคำในปาสาณสุตตรว่ มารผู้มีบาปต้องการจะให้ความกลัวความหวาดสะดุ้ง ความขนพองสยองเกล้าเกิดขึ้นแก่พระผู้มีพระภาค จึงเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับแล้วลึงศิลาขนาดใหญ่ลงไปในที่ใกล้พระผู้มีพระภาค (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๑๗๒/๑๔๒, ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๔๗/๑๘๗)

ศิลาวดี, นคร : ซื่อนครหนึ่งในสักกชนบท แคว้นสักกะ ดังคำในสัมพหุลสุตตรและสมิทธิสุตตรว่ สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ นครศิลาวดี แคว้นสักกะ สมัยนั้นภิกษุหลายรูปเป็นผู้ไม่ประมาท มีความเพียรอุทศกายและใจอยู่ใกล้พระผู้มีพระภาค (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๕๗/๒๐๑,๑๕/๑๕๘/๒๐๓)

ศิษย์ : ผู้ศึกษาวิชาความรู้จากครูหรืออาจารย์, คู่กับ ครู หรืออาจารย์, ผู้อยู่ในความคุ้มครองดูแลของอาจารย์ เช่น ศิษย์วัด, โดยปริยายหมายถึงผู้ที่ศึกษาหาความรู้จากตำราของผู้ใดผู้หนึ่งแล้วนับถือ ผู้นั้นเป็นเสมือนครูบาอาจารย์ของตน ดังคำในมหาวรรคว่ คนทั้งหลายเห็นพวกภิกษุก็พากันโจทว่ พระมหาสมณะเสด็จมาสู่พระคิริพชนคร ของชาวมคธ ทรงนำปริพาชกผู้เป็นศิษย์ของสญชัยไปหมดแล้ว บัดนี้ยังจักทรงนำใครไปอีกเล่า หรือดังคำในพรหมชาลสุตตรว่ แม้สุบปิยปริพาชก ก็ได้เดินทางไกลระหว่างกรุงราชคฤห์กับเมืองนาลันทา พร้อมด้วยพรหมทัตตมาณผู้เป็นศิษย์เช่นเดียวกัน หรือดังคำในอัมพพัฏฐสุตตรว่ อัมพพัฏฐมาณผู้เป็นศิษย์ของพราหมณโปกขรสาดิ เป็นผู้คงแก่เรียน ทรงจำมนตร์จบไตรเพท (วิ.ม.(ไทย) ๔/๖๓/๗๘,ที.สี.(ไทย) ๙/๑/๑,๙/๒/๑,๙/๓/๒,๙/๔/๒,๙/๕/๒๕๖/๘๘,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๖/๒๑,๑๑/๒๗/๒๒,๑๑/๒๙/๒๓,๑๑/๓๐/๒๔,ม.ม.(ไทย) ๑๒/๒๗๗/๓๐๒,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๗๗/๓๓๐,๑๓/๓๕๕/๔๓๖,๑๓/๓๘๔/๔๗๒)

ศิรัษะ : หัว (เป็นคำสุภาพที่ใช้แก่คน) ดังคำในมหาวิงศ์ที่พระผู้มีพระภาคตรัสตอบแก่เวรัญชพราหมณว่ พราหมณ เรายังไม่เห็นใครมว่าในโลกไหนๆในบริษัทไหนๆ ที่เราควรจะไหว้ ลูกรับหรือเชื่อเชิญใหนั่ง เพราะว่าตถาคตไหว้ ลูกรับหรือเชื่อเชิญผู้ใดใหนั่ง ศิรัษะของผู้นั้นจะต้องขาดตกไป หรือดังคำในมหาวรรคว่ ขฎิลอรุเวลกัสสปะได้ชบศิรัษะลงแทบพระบาทพระผู้มีพระภาคกราบทูลว่ พระพุทธเจ้าข้า ข้าพเจ้าพึงได้

การบรรพชา พึงได้การอุปสมบทในสำนักของพระผู้มีพระภาค (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๒/๓, วิ.ม.(ไทย) ๔/๕๑/๖๑, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๖/๑๔, ๑๑/๑๗/๑๔, ๑๑/๑๘/๑๕, ๑๑/๑๙/๑๕, ม.ม.(ไทย) ๑๒/๓๕๗/๓๙๔, ๑๒/๕๑๒/๕๕๐, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๘๖/๘๗, ๑๓/๓๑๔/๓๗๙, ๑๓/๓๓๒/๔๐๑, ๑๓/๓๓๓/๔๐๒, ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๕๕/๒๐๒)

ศีระโกลน : ศีระที่โกนเกรียนทั้งศีระ, ผู้โกนหัวจนโล้นหมดสิ้น, คุณลักษณะที่อ้างว่าเป็นสมณะ แต่ไม่ระงับบาป พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ไม่ถือว่าเป็นสมณะ

ในหัตถกวัตถุ เรื่องหัตถกภิกษุ พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่พระหัตถกผู้พูดจาเหลวไหล และตัดสิ้นความเป็นสมณะหรือไม่เป็นสมณะว่า ผู้ไม่มีวัตร พูดจาเหลวไหล แม้มีศีระโกลน ก็ไม่ชื่อว่าสมณะ ผู้เต็มไปด้วยความปรารถนา และความอยากได้ จะเป็นสมณะได้อย่างไร ส่วนผู้ใดระงับบาปน้อยใหญ่ลงได้โดยสิ้นเชิง และเพราะเหตุที่ระงับบาปทั้งหลายได้นี้เอง เขาจึงเรียกผู้นั้นว่า สมณะ (ขุ.ธ.(ไทย)๒๕/๒๖๔/๑๑๔)

ศีล : ข้อบังคับรักษากายกรรม วชิกรรมให้เป็นปกติ, เครื่องมือถึงแก่นแห่งการกีดกันบาปด้วยตบะ, ‘ผู้สำรวมด้วยศีลสังวร, เครื่องครอบงำอำยิความไม่ยินดีด้วยการทำศีลให้บริบูรณ์ เพิ่มพูนเรือนว่าง ตัวอย่างในอุทุมพริกสูตร เรื่องการถึงความบริสุทธิ์เพียงเปลือก พระผู้มีพระภาคตรัสถึงยอดและแก่นแห่งการกีดกันบาปด้วยตบะกับนิโครธว่า บุคคลผู้บำเพ็ญตบะสำรวมด้วยสังวร ๔ ประการ คือ (๑) ไม่ทำชีวิตให้ตกลงไป (๒) ไม่ถือเอาสิ่งของที่เจ้าของมิได้ให้ (๓) ไม่พูดเท็จ (๔) ไม่เสพงามคุณ ก็เพราะเขาเป็นผู้บำเพ็ญตบะ เขารักษาศีลให้ยิ่ง ไม่กลับมาเป็นคฤหัสถ์ดี ถ้าภิกษุพึงหวังว่า เราพึงชมความไม่ยินดี (ในกุศลธรรม) และความยินดี (ในกามคุณ ๕) พึงเอาชนะความขลาดกลัว พึงได้ฉาน ๔ ซึ่งเป็นอภิเจตสิก เป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน ตามความปรารถนา ได้โดยไม่ยาก ได้โดยไม่ลำบาก พึงบรรลุวิโมกข์ที่สงบ เป็นอรุณมาน เพราะก้าวล่วงรูปาวจรมานด้วยนามกาย’ ภิกษุผู้นั้นพึงทำศีลให้บริบูรณ์ (ที.สี.(ไทย)๙/๗/๓, ที.สี.(ไทย)๙/๒๗/๑๐, ที.สี.(ไทย)๙/๑๖๘/๕๕, ที.สี.(ไทย)๙/๑๙๓/๖๕, ที.สี.(ไทย)๙/๑๙๔/๖๕, ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๓/๖, ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๓/๗, ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๔/๘, ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๔/๙, ที.ปา.(ไทย)๑๑/๗๐/๔๘, ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๒๔/๑๘๒, ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๒๕/๑๘๓, ม.ม.(ไทย)๑๒/๗๖/๖๗)

ศีลขันธ : กองศีล, กลุ่มศีล เช่น กลุ่มศีล ๕, ศีล ๘, ศีล ๒๒๗ ตัวอย่างในติกปัคคัลบัญญัติ กล่าวถึงบุคคลที่ควรสักการะ เคารพแล้วจึงเสพ คบ เข้าไปนั่งใกล้ ว่า บุคคลบางคนในโลกนี้เป็นผู้เหนือกว่าตนในด้านศีล สมานธิ ปัญญา เพราะบุคคลเช่นนี้คิดว่า “เราจักได้บำเพ็ญศีลขันธ (กองศีล) สมานธิขันธ (กองสมานธิ) ปัญญาขันธ (กองปัญญา) ที่ยังไม่บริบูรณ์ให้บริบูรณ์หรือจักอนุเคราะห์ศีลขันธ สมานธิขันธ ปัญญาขันธที่บริบูรณ์ด้วยปัญญาในที่นั้น ๆ” เพราะฉะนั้น บุคคลเช่นนี้ควรสักการะ เคารพแล้วจึงเสพ คบ เข้าไปนั่งใกล้ (อภิ.ปุ.(ไทย)๓๖/๑๒๓/๑๗๙) ๑๓/๒๔๓/๒๘๘, ๒๕/๕๙/๔๑๓, ๒๙/๑๕๐/๔๑๐, ๒๙/๑๖๐/๔๔๙ ไม่มีค่านี,

- ศีลคุณ:** คุณแห่งศีล, คุณประโยชน์ของศีล, คุณค่าของศีล เช่นศีลคุณอันยอดเยี่ยมของพระ
พระเรวัตพุทธเจ้า
ในเรวัตพุทธวงศ์ ประวัติของพระเรวัตพุทธเจ้า กล่าวถึงพระสมณะพุทธเจ้าว่า ได้มี
พระชินเจ้าทรงเป็นผู้นำพระนามว่าเรวัตะ มีพระขีณาสพที่มาเข้าเฝ้าพระองค์เพื่อทูล
ถามพระอาการประชวรของพระองค์ ครั้งนั้นมีเทวดาและมนุษย์จำนวน ๑๐๐,๐๐๐
โกฏิ มาประชุมกัน กล่าวว่า เราเป็นพราหมณ์มีนามว่าอติเทพ ได้เข้าเฝ้าเรวัตะ
พระพุทธเจ้าแล้วถึงพระองค์เป็นสรณะ ได้กล่าวสดุดีศีลคุณ สมာธิคุณ และปัญญาคุณ
อันยอดเยี่ยมของพระองค์ แล้วได้ทูลถวายผ้าห่มแด่พระองค์ตามกำลัง พระเรวัตะ
พุทธเจ้า ทรงเป็นผู้นำสัตว์โลกก็ทรงพยากรณ์เราว่า ในกัปอันประมาณมิได้นับจากกัป
นี้ไปพราหมณ์นี้จักเป็นพระพุทธเจ้าในโลก (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๑/๖๑๔,ขุ.พุทธ.
(ไทย) ๓๓/๗๙/๗๖๘)
- ศีลจรรย์าวัตร:** ข้อปฏิบัติด้วยการประพฤติในศีล, ความงดงามแห่งการปฏิบัติในศีล เช่น ศีลจรรย์าวัตร
ของพระนางมัทรี
ในเวสสันดรจรรย์า เรื่องที่กล่าวว่า ท้าวสักกะทรงแปลงร่างเป็นพราหมณ์เสด็จลงจาก
เทวโลกมาขอพระนางมัทรีเทวีผู้มีศีลจรรย์าวัตรงดงามจากพระเวสสันดร พระองค์มี
ความดำริแห่งใจพองใสจับพระหัตถ์พระนางมัทรีแล้วมอบให้ด้วยการหลั่งน้ำ
(ทักษิณาทก) ได้ให้พระนางมัทรีแก่พราหมณ์นั้น เมื่อเราให้พระนางมัทรี หมูเทวดาใน
ท้องฟ้าพากันเบิกบาน (พลอยยินดี) ในกาลนั้น แผ่นดิน ภูเขาสิเนรุราช และราวป่าก็
ไหวไปทั่วแล้ว(ขุ.จรรย์า.(ไทย)๓๓/๑๑๕/๗๔๒)
- ศีลที่เป็นกุศล:** ศีลที่ไม่มีโทษ, ศีลที่เป็นไปเพื่อความไม่เก้อเจิน ไม่ร้อนใจ, หมายถึงปาริสุทธิศีล ๔ คือ
(๑) ปาฏิโมกขสังวรศีล ศีลคือความสำรวมในพระปาฏิโมกข์ (๒) อินทริยสังวรศีล ศีล
คือความสำรวมอินทริย (๓) อาชีวปาริสุทธิศีล ศีลคือความสำรวมในอาชีวะ (๔) ปัจจย
สันนิสิตศีล ศีลที่เกี่ยวกับการพิจารณาปัจจัย ๔, ศีลเพื่อเจริญสติปัญญา
ในสิลสูตร ว่าด้วยศีลที่เป็นกุศล เมื่อครั้งท่านพระอานนท์และท่านพระภัททะอยู่ ณ
กุกกุฏาราม เขตเมืองปาฏลีบุตร พระภัททะเข้าไปหาพระอานนท์ ได้ถามท่านพระ
อานนท์ตั้งนี้ว่า พระผู้มีพระภาคตรัสศีลที่เป็นกุศลเหล่านี้ไว้ ทรงมีพระประสงค์อะไร
พระอานนท์ตอบว่า พระภาคตรัสศีลที่เป็นกุศลเหล่านี้ไว้ ก็เพียงเพื่อเจริญสติปัญญา
๔ ประการเท่านั้น คือ (๑) กายานุปัสสนาสติปัญญา พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มี
ความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ (๒) เวทนานุปัส
สนา พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย (๓) จิตตานุปัสสนา พิจารณาเห็นจิตในจิต
(๔) พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัด
อภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ ดังนี้ (ส.ม.(ไทย)๑๙/๓๘๗/๒๔๕,ส.ม.อ. (บาลี) ๓/
๓๘๗-๓๘๘/๓๐๒)
- ศีลที่เป็นปริตตะ:** ศีลน้อย,ศีลเพียงเล็กน้อย,การรักษาศีลไม่เข้มแข็งในติกปัญญา ปริตตติกะ ปัญหา
วาร กล่าวถึงสภาวะธรรมที่เป็นปริตตะเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นปริตตะโดยอุป
นิสสยปัจจัยมีปกตูปนิสสยะ ได้แก่ บุคคลอาศัยศรัทธาที่เป็นปริตตะแล้ว ให้ท่าน

สมาทานศีล รักษาอุโบสถ ทำวิปัสสนาให้เกิดขึ้น มีมานะถือทิฐิอาศัยศีลที่เป็นปริตตะ อาศัยปัญญา ความปรารถนา สุขทางกาย เสนาสนะแล้ว ให้ทานสมาทานศีล รักษาอุโบสถ ทำวิปัสสนาให้เกิดขึ้น (อภิ.ป.(ไทย)๔๑/๗๒/๔๔๔)

ศีลที่เป็นภายในตน: ศีลที่มีอยู่ภายในตน, ศีลที่ตนปฏิบัติได้ครบถ้วน, ศีลที่อาศัยทำทาน รักษาศีล รักษาอุโบสถ เป็นต้น

ในติกปัฏฐาน อัมมัตตติกะ ปัญหาวาร กล่าวถึงสภาวะธรรมที่เป็นภายในตนเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นภายในตนโดยปกตูปนิสสยะ ได้แก่ บุคคลอาศัยศรัทธาที่เป็นภายในตนแล้วให้ทาน สมาทานศีล รักษาอุโบสถ ทำทาน วิปัสสนา มรรค อภิญญา สมาบัติให้เกิดขึ้น มีมานะ ถือทิฐิ บุคคลอาศัยศีลที่เป็นภายในตน อาศัยปัญญา รากะ ความปรารถนา สุขทางกาย ทุกข์ทางกาย อุตุ โภชนะ อาศัยเสนาสนะแล้วให้ทาน ทำสมาบัติให้เกิดขึ้น (อภิ.ป.(ไทย)๔๑/๓๔/๖๐๔)

ศีลที่เป็นรูปาวจร: ศีลของผู้ที่ให้ทานและรักษาศีล ๕ยังเป็นกามาวจรภูมิ, ศีลของผู้ที่รักษาศีล ๘ หรือศีล ๑๐ ศีล ๒๒๗ นับว่าผู้นั้นมีกายหลีกออกจากกามแล้ว แต่ยังมีใจจมอยู่ในกาม ในทุกปัฏฐาน รูปาวจรทุกะ ปัญหาวาร กล่าวถึงสภาวะธรรมที่เป็นรูปาวจรเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นรูปาวจรโดยปกตูปนิสสยะ ได้แก่ บุคคลอาศัยศรัทธาที่เป็นรูปาวจรแล้ว ทำทานที่เป็นรูปาวจรให้เกิดขึ้น ทำอภิญญา สมาบัติให้เกิดขึ้น และอาศัยศีลที่เป็นรูปาวจร อาศัยปัญญาแล้ว ทำทานที่เป็นรูปาวจร ทำอภิญญา สมาบัติให้เกิดขึ้น (อภิ.ป.(ไทย)๔๓/๒๕๒/๕๗๔)

ศีลที่เป็นโลกียะ : ศีลที่เป็นไปเพื่อมีความสุขในการดำรงชีวิตเป็นอานิสงส์และมีโภคทรัพย์เป็นอานิสงส์ ต่างจากศีลที่เป็นโลกุตระมีนิพพานเป็นอานิสงส์คือศึกษาศีลสิกขาเพื่อนิพพาน ในทุกปัฏฐาน โลภิกทุกะ ปัญหาวาร กล่าวถึงสภาวะธรรมที่เป็นโลกียะเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นโลกียะโดยปกตูปนิสสยะ ได้แก่ บุคคลอาศัยศรัทธาที่เป็นโลกียะแล้วให้ทาน ทำวิปัสสนาให้เกิดขึ้น ทำอภิญญาให้เกิดขึ้น ทำสมาบัติให้เกิดขึ้น มีมานะ ถือทิฐิอาศัยศีลที่เป็นโลกียะ เสนาสนะแล้วให้ทาน (อภิ.ป.(ไทย)๔๒/๑๕๖/๑๙๑)

ศีลที่เป็นอดีต: ศีลที่รักษาในอดีต, ศีลที่เคยรักษาสมบุรณ์, ศีลที่เป็นปัจจัยส่งผลมาแต่อดีตทำสมาบัติให้เกิดขึ้นในปัจจุบัน

ในติกปัฏฐาน อดีตติกะ ปัญหาวาร กล่าวถึงสภาวะธรรมที่เป็นอดีตเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นปัจจุบันโดยปกตูปนิสสยะ ได้แก่ บุคคลอาศัยศรัทธาที่เป็นอดีตแล้วให้ทาน สมาทานศีล รักษาอุโบสถ ทำทานให้เกิดขึ้น ทำวิปัสสนา มรรค อภิญญา สมาบัติให้เกิดขึ้น มีมานะ ถือทิฐิ อาศัยศีลที่เป็นอดีต อาศัยปัญญา รากะ ความปรารถนา สุขทางกาย ทุกข์ทางกายแล้ว ให้ทาน สมาทานศีล รักษาอุโบสถ ทำสมาบัติให้เกิดขึ้น (อภิ.ป.(ไทย)๔๑/๘/๕๖๓)

ศีลที่เป็นอรุปาวจร: ศีลที่มีนิพพานเป็นอานิสงส์ คือศึกษาศีลสิกขาเพื่อนิพพาน, ศีลคือ มรรค ผลแห่งมรรค และอสังขตธาตุ (คือนิพพาน), ศีลที่เป็นจิตและเจตสิกกรรมของบุคคลผู้เข้าสมาบัติ หรือผู้เกิดแล้วหรือผู้อยู่เป็นสุขในทิฐฐุธรรม อันท่องเที่ยวอยู่ในระหว่างภูมินี้ อันนับเนื่องอยู่ในระหว่างภูมินี้ คือ เบื้องต่ำกำหนดเอาเหล่าเทวดาผู้เข้าถึงอา

กาสนัญญาตนภพเป็นที่สุด เบื้องบนกำหนดเอาเหล่าเทวดาผู้เข้าถึงเนวสัญญานา สัญญาตนภพเป็นที่สุด

ในทุกปีภูฐาน อรูปาวจรทุกะ ปัญหาาร กล่าวถึงสภาวะธรรมที่เป็นอรูปาวจรเป็น ปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่ไม่เป็นอรูปาวจรโดยปกตูปนิสสยะ ได้แก่ บุคคลอาศัยศรัทธาที่เป็นอรูปาวจรแล้วให้ทานสมทานศีล รักษาอุโบสถ ทำทานที่ไม่เป็นอรูปาวจรให้เกิดขึ้น ทำวิปัสสนา มรรค อภิญญา สมาบัติให้เกิดขึ้น มีมานะ ถือทิฏฐิ อาศัยศีลที่เป็นอรูปาวจร อาศัยปัญญาแล้วให้ทาน ทำสมาบัติให้เกิดขึ้น (อภิ.ป.(ไทย)๔๓/๒๘๕/๕๙๕)

ศีลที่พระอริยะไคร: ศีลที่สัมปยุตด้วยมรรคและผล ไม่ขาด ไม่ต่างพร้อย, ศีลที่พระอริยะปรารธนา แม้เกิดในภพอื่นก็ไม่สละศีลนี้

ในจุนทีสูตร เรื่องประมาณของศีล ศีลที่พระอริยะไคร ไม่ขาด ไม่ทะลุ ไม่ต่าง ไม่พร้อย เป็นไท ท่านผู้รู้สรรเสริญ ไม่ถูกค้นหาและทิวฐิครอบงำ เป็นไปเพื่อสมาธิ บัณฑิตกล่าวว่าเลิศกว่าศีลเหล่านั้น บุคคลผู้ทำศีลที่พระอริยะไครให้บริบูรณ์ ชื่อว่าทำสิ่งที่เลิศให้บริบูรณ์ และวิบากที่เลิศย่อมมีแก่บุคคลผู้ทำสิ่งที่เลิศให้บริบูรณ์ พระผู้มีพระภาคได้ตรัสคาถาประพันธ์ต่อไปอีกว่า บุญที่เลิศ คืออายุ วรรณะ เกียรติยศ สุข และพละ ย่อมเจริญแก่บุคคลผู้เลื่อมใส ผู้รู้ธรรมที่เลิศโดยความเป็นธรรมที่เลิศ ผู้เลื่อมใสในพระพุทธเจ้าผู้เลิศ ซึ่งเป็นทักษิณัยบุคคลชั้นเยี่ยม ผู้เลื่อมใสในพระธรรมที่เลิศอันเป็นที่คลายความกำหนัด เป็นที่สงบระงับ นำสุขมาให้ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๓๒/๕๐,อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๓๔/๔๘๒,อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๔๗/๗๗,อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๗๙/๓๐๑,อง.ปญจก.อ.(บาลี) ๓/๓๒/๑๙)

ศีลที่พระอริยะขอบใจ: ศีลที่ประกอบด้วยมรรคและผล, ศีลไม่ขาด ไม่ต่างพร้อย, ศีลที่ระงับบาปอกุศล, ศีลของผู้ไม่ขัดสน ไม่สูญเปล่า

ตัวอย่างในสังคีตสูตร สังคีตหมวด ๔ บุคคลผู้ประกอบด้วยศีลที่พระอริยะขอบใจ ที่ไม่ขาด ไม่ทะลุ ไม่ต่าง ไม่พร้อย เป็นไท อันท่านผู้รู้สรรเสริญ ไม่ถูกค้นหาและทิวฐิครอบงำ เป็นไปเพื่อสมาธิ ทำวสัฏกัจจวมเทพ เมื่อทรงยินดีกับพวกเทพชั้นดาวดึงส์ จึงได้ตรัสคาถาเหล่านี้ ในเวลานั้นว่า ผู้ใดมีศรัทธาในพระตถาคตตั้งมั่นไม่หวั่นไหว มีศีลงาม เป็นศีลที่พระอริยะขอบใจและสรรเสริญมีความเลื่อมใสในพระสงฆ์ และมีความเห็นตรง บัณฑิตทั้งหลายเรียกผู้นั้นว่า เป็นคนไม่ขัดสน ชีวิตของเขาก็ไม่สูญเปล่า (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๑๑/๒๘๗,(ส.ส.(ไทย)๑๕/๒๖๐/๓๘๑,ส.ม.(ไทย)๑๙/๙๙๗/๔๘๙,ส.ม.(ไทย)๑๙/๙๙๙/๔๙๒,ส.ม.(ไทย)๑๙/๑๐๐๔/๕๐๖,ส.ม.(ไทย)๑๙/๑๐๐๙/๕๑๓, ๒/๕๒/๓๔๙)

ศีลที่พระอริยะปรารธนา: ศีลที่อริยสาวกผู้ประกอบด้วยธรรมที่เป็นองค์แห่งโสดาปัตติผล ๔, ศีลอันเป็นฐานแห่งมรรคเป็นไปเพื่อสมาธิ

ในปัญจเวรภยสูตร อริยสาวกผู้ประกอบด้วยศีลที่พระอริยะปรารธนา กล่าวคือ อันไม่ขาด ไม่ทะลุ ไม่ต่าง ไม่พร้อย เป็นไท อันวิญญูชนสรรเสริญ อันค้นหาและทิวฐิถูกต้องไม่ได้ เป็นไปเพื่อสมาธิ (ส.นิ.(ไทย)๑๖/๔๑/๘๖)

ศีลที่มีทั้งวิตกและวิจารณ์: ศีลที่ยังมีความตรึกและความตรอง, ศีลที่ยังอาศัยองค์ฌาน, ศีลที่ทำมรรค อภิญญา สมาบัติให้เกิดขึ้น

ในติกปัฏฐาน เรื่องที่กล่าวถึงสภาวะธรรมที่มีทั้งวิตกและวิจารณ์เป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่ไม่มีทั้งวิตกและวิจารณ์โดยปกติปนิสสยะ ได้แก่ บุคคลอาศัยศรัทธาที่มีทั้งวิตกและวิจารณ์แล้ว ทำฌานที่ไม่มีทั้งวิตกและวิจารณ์ให้เกิดขึ้น ทำมรรค ทำอภิญญา ทำสมาบัติให้เกิดขึ้น อาศัยศีลที่มีทั้งวิตกและวิจารณ์ มีความปรารถนาแล้วทำฌานที่ไม่มีทั้งวิตกและวิจารณ์ให้เกิดขึ้น ทำมรรค ทำอภิญญา ทำสมาบัติให้เกิดขึ้น (อภิ.ป.(ไทย)๔๑/๑๐๒/๘๑)

ศีลที่มีปริตตะเป็นอารมณ์: ศีลที่เป็นของเล็กน้อย, ศีลที่ยังเป็นปริตตะคือเป็นกามาวจร ยังท่องเที่ยวอยู่ในกาม, ศีลที่เป็นธรรมที่มีมรรคเป็นอารมณ์, ศีลที่เป็นธรรมที่มีมรรคเป็นเหตุ, ศีลที่เป็นธรรมที่มีมรรคเป็นใหญ่, ศีลที่ทำมรรค อภิญญา สมาบัติให้เกิดขึ้น

ในติกปัฏฐาน ปริตตารัมมณติกะ ปัญหาาร กล่าวถึงสภาวะธรรมที่มีปริตตะเป็นอารมณ์เป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่มีอุปปมาณะเป็นอารมณ์โดยปกติปนิสสยะ ได้แก่ บุคคลอาศัยศรัทธาที่มีปริตตะเป็นอารมณ์แล้วทำฌานที่มีอุปปมาณะเป็นอารมณ์ให้เกิดขึ้น ทำมรรค อภิญญา สมาบัติให้เกิดขึ้น อาศัยศีลที่มีปริตตะเป็นอารมณ์ ปัญญา รากะ สุขทางกาย ทุกข์ทางกายแล้วทำฌานที่มีอุปปมาณะเป็นอารมณ์ให้เกิดขึ้น ทำมรรค ฯลฯ อภิญญา สมาบัติให้เกิดขึ้น (อภิ.ป.(ไทย)๔๑/๒๕/๔๗๕)

ศีลที่มีมหัคคตะเป็นอารมณ์: ศีลที่เป็นของใหญ่, ศีลที่เป็นธรรมที่เป็นของใหญ่, ศีลที่เป็นมหัคคตะ คือเป็นรูปฌานหรืออรุณฌาน, ธรรมที่ไม่มีประมาณ คือเป็นโลกุตตรธรรม ได้แก่ มรรค, ผล, นิพพาน, ศีลที่ทำฌานที่มีมหัคคตะเป็นอารมณ์ให้เกิดขึ้น

ในติกปัฏฐาน ปัญหาาร กล่าวถึงสภาวะธรรมที่มีมหัคคตะเป็นอารมณ์เป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่มีมหัคคตะเป็นอารมณ์โดยปกติปนิสสยะ ได้แก่ บุคคลอาศัยศรัทธาที่มีมหัคคตะเป็นอารมณ์แล้วทำฌานที่มีมหัคคตะเป็นอารมณ์ให้เกิดขึ้น ทำวิปัสสนา อภิญญา สมาบัติให้เกิดขึ้น มีมานะถือทิฐิอาศัยศีลที่มีมหัคคตะเป็นอารมณ์ ทำปัญญา รากะ ความปรารถนาแล้ว ทำฌานที่มีมหัคคตะเป็นอารมณ์ให้เกิดขึ้น (อภิ.ป.(ไทย)๔๑/๒๖/๔๗๕)

ศีลที่มีอุปปมาณะเป็นอารมณ์: ศีลที่เป็นสภาวะธรรมที่เป็นอุปปมาณะคือไม่มีประมาณ, ศีลที่เป็นมรรค ๔ ที่ไม่นับเนื่องในวิภูฏทุกข์ สามัญญผล ๔ และนิพพาน, ศีลที่ทำมรรค อภิญญา สมาบัติให้เกิดขึ้น

ในติกปัฏฐาน กล่าวถึงสภาวะธรรมที่มีอุปปมาณะเป็นอารมณ์เป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่มีอุปปมาณะเป็นอารมณ์โดยปกติปนิสสยะ ได้แก่ บุคคลอาศัยศรัทธาที่มีอุปปมาณะเป็นอารมณ์แล้วทำฌานที่มีอุปปมาณะเป็นอารมณ์ให้เกิดขึ้น ทำมรรค อภิญญา สมาบัติให้เกิดขึ้น อาศัยศีลที่มีอุปปมาณะเป็นอารมณ์ ปัญญาแล้ว ทำฌานที่มีอุปปมาณะเป็นอารมณ์ให้เกิดขึ้น ทำมรรค อภิญญา สมาบัติให้เกิดขึ้น (อภิ.ป.(ไทย)๔๑/๒๗/๔๗๖)

ศีลที่ไม่แน่นอนโดยอาการทั้งสอง: ศีลที่เป็นจิตตูปบาทที่สหระคด้วยโลก วิปยุตจากทฎฐิติ ๔ จิตตูปบาทที่สหระคด้วยวิจิกจณา จิตตูปบาทที่สหระคด้วยอุทธัจจะ กุศลในภุมิ ๓ วิบากในภุมิ ๓ อภัยกตกริยาในภุมิ ๓ รูป และนิพพาน สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่าไม่แน่นอนโดยอาการทั้งสองนั้น, ศีลที่ทำวิปัสสนา มรรค อภิญญา สมาบัติให้เกิดขึ้น ในติกปฏิฐานกล่าวถึงสภาวะธรรมที่ไม่แน่นอนโดยอาการทั้งสองเป็นปัจจัยแก่ สภาวะธรรมที่ไม่แน่นอนโดยอาการทั้งสองโดย ปกตูปนิสสยะ ได้แก่ บุคคลอาศัย ศรัทธาที่ไม่แน่นอนโดยอาการทั้งสองแล้วให้ทาน สมาทานศีล รักษาอุโบสถ ทำฌาน ให้เกิดขึ้น ทำวิปัสสนา อภิญญา สมาบัติให้เกิดขึ้น มีมานะ ถือทฎฐิติ อาศัยศีลที่ไม่แน่นอนโดยอาการทั้งสองนี้ (อภิ.ป.(ไทย)๔๑/๔๗/๕๐๘)

ศีลที่ไม่เป็นกามาวจร: ศีลที่ไม่ข้องในกาม คือ มีรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะเป็นอารมณ์ หรือศีลที่ไม่เกิดในกามาวจร ในทุกปฏิฐาน เรื่องที่กล่าวถึงสภาวะธรรมที่ไม่เป็นกามาวจรเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่ไม่เป็นกามาวจรโดยปกตูปนิสสยะ ได้แก่ บุคคลอาศัยศรัทธาที่ไม่เป็นกามาวจรแล้ว ทำฌานให้เกิดขึ้น ทำมรรค อภิญญา สมาบัติให้เกิดขึ้น อาศัยศีลที่ไม่เป็นกามาวจร อาศัยปัญญาแล้วทำฌานที่ไม่เป็นกามาวจรให้เกิดขึ้น ทำมรรค อภิญญา สมาบัติให้เกิดขึ้น (อภิ.ป.(ไทย)๔๓/๒๑๔/๕๕๐)

ศีลที่ไม่เป็นอรุปาวจร: ศีลที่ไม่เป็นอรุปาวจร หรือไม่เป็นอรุปภพ คือภพที่เป็นอรุปาวจร หรือ ไม่เป็นรูปจิต หรือ ไม่เป็นอรุปฌาน ๔ คือ (๑) อากาสาณัญจายตนะ (๒) วิญญาณัญจายตนะ (๓) อากิญจัญญายตนะ (๔) เนวสัญญานาสนัญญายตนะ, ศีลที่ทำวิปัสสนา มรรค อภิญญา สมาบัติให้เกิดขึ้น ในทุกปฏิฐาน เรื่องที่กล่าวถึงสภาวะธรรมที่ไม่เป็น อรูปาวจรเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่ไม่เป็นอรุปาวจรโดยปกตูปนิสสยะ ได้แก่ บุคคลอาศัยศรัทธาที่ไม่เป็นอรุปาวจรแล้ว ให้ทานสมาทานศีล รักษาอุโบสถ ทำฌานที่ไม่เป็นอรุปาวจรให้เกิดขึ้น ทำวิปัสสนา มรรค อภิญญา สมาบัติให้เกิดขึ้น มีมานะ ถือทฎฐิติ อาศัยศีลที่ไม่เป็นอรุปาวจรให้เกิดขึ้น(อภิ.ป.(ไทย)๔๓/๒๘๖/๕๙๖)

ศีลที่ไม่มีทั้งวิตกและวิจารณ์: ศีลที่เป็นสภาวะธรรมที่ไม่มีทั้งวิตกและวิจารณ์, ศีลที่ไม่เน้นเนื่องในวิภูฏทุกข์ อันเป็นที่เกิดแห่งสภาวะธรรมที่ไม่มีทั้งวิตกและวิจารณ์แล้วรูปทั้งหมดและธาตุที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่ง สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่าไม่มีทั้งวิตกและวิจารณ์, ศีลที่ทำฌานที่ไม่มีวิตกวิจารณ์เกิดขึ้น ในติกปฏิฐานเรื่องที่กล่าวถึงสภาวะธรรมที่ไม่มีทั้งวิตกและวิจารณ์เป็นปัจจัยแก่ สภาวะธรรมที่ไม่มีทั้งวิตกและวิจารณ์โดยปกตูปนิสสยะ ได้แก่ บุคคลอาศัยศรัทธาที่ไม่มีทั้งวิตกและวิจารณ์แล้วทำฌานที่ไม่มีทั้งวิตกและวิจารณ์ให้เกิดขึ้น ทำมรรค ทำอภิญญา ทำสมาบัติให้เกิดขึ้นอาศัยศีลที่ไม่มีทั้งวิตกและวิจารณ์ให้เกิดขึ้น(อภิ.ป.(ไทย)๔๑/๑๐๔/๘๕)

ศีลที่ไม่มีปีติ: ศีลที่ไม่มีความซาบซ่าน, ศีลที่ไม่มีความอิมเอิบ, ศีลที่ไม่มีความดื่มด่ำในใจ อันยังผลให้รู้สึกสุขสบายทั้งต่อกายและจิต จัดแบ่งออกตามอาการที่ปรากฏมี ๕ คือ (๑)

ขุททกปาติ (๒) ขณิกปาติ (๓) โลกกันตีกาปาติ (๔) อุพเพคาปาติ (๕) ฌรณปาติ, ศีลที่ทำ
 ฌาน วิปัสสนา มรรค อภิญญา สมาบัติให้เกิดขึ้น

ในทุกปฐมฐาน เรื่องที่กล่าวถึงสภาวะธรรมที่ไม่มีปิตีเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่ไม่มีปิตี
 โดยปกตูปนิสสยะ ได้แก่ บุคคลอาศัยศรัทธาที่ไม่มีปิตี ให้ทาน สมาทานศีล รักษา
 อุโบสถด้วยจิตที่ไม่มีปิตี ทำฌานที่ไม่มีปิตี ทำวิปัสสนา มรรค อภิญญา สมาบัติให้
 เกิดขึ้น มีมานะ ถือทิวฐิ อาศัยศีลที่ไม่มีปิตีเกิดขึ้น (อภิ.ป.(ไทย)๔๓/๑๖๐/๕๐๗)

ศีลที่ไม่มีวิตก: ศีลที่ไม่มีความรัก ตรี, ศีลที่ไม่มีการยกจิตขึ้นสู่อารมณ์หรือปักจิตลงสู่อารมณ์, ศีลที่
 ทำมรรค อภิญญา สมาบัติให้เกิดขึ้น

ในติกปฐมฐานเรื่องที่กล่าวถึงสภาวะธรรมที่ไม่มีวิตกมีเพียงพิจารณาเป็นปัจจัยแก่
 สภาวะธรรมที่ไม่มีทั้งวิตกและพิจารณาโดยปกตูปนิสสยะ ได้แก่ บุคคลอาศัยศรัทธาที่ไม่มี
 วิตกมีเพียงพิจารณาแล้วทำฌานที่ไม่มีทั้งวิตกและพิจารณาให้เกิดขึ้น ทำมรรค ทำอภิญญา
 ทำสมาบัติให้เกิดขึ้น อาศัยศีลที่ไม่มีวิตกมีเพียงพิจารณา สุตะ จาคะ ปัญญา วิตกแล้วทำ
 ฌานที่ไม่มีทั้งวิตกและพิจารณาให้เกิดขึ้น (อภิ.ป.(ไทย)๔๓/๑๖๖/๔๘๖)

ศีลที่ไม่มีวิตกมีเพียงพิจารณา: ศีลที่ไม่มีความรักมีเพียงความตรง, ศีลที่ทำให้มรรค อภิญญา สมาบัติให้
 เกิดขึ้น

ในติกปฐมฐานเรื่องที่กล่าวถึงสภาวะธรรมที่ไม่มีวิตกมีเพียงพิจารณาเป็นปัจจัยแก่
 สภาวะธรรมที่ไม่มีทั้งวิตกและพิจารณาโดยปกตูปนิสสยะ ได้แก่ บุคคลอาศัยศรัทธาที่ไม่มี
 วิตกมีเพียงพิจารณาแล้วทำฌานที่ไม่มีทั้งวิตกและพิจารณาให้เกิดขึ้น ทำมรรค ทำอภิญญา
 ทำสมาบัติให้เกิดขึ้น อาศัยศีลที่ไม่มีวิตกมีเพียงพิจารณา สุตะ จาคะ ปัญญา วิตกแล้วทำ
 ฌานที่ไม่มีทั้งวิตกและพิจารณาให้เกิดขึ้น ทำมรรค ทำอภิญญา ทำสมาบัติให้เกิดขึ้น
 (อภิ.ป.(ไทย)๔๑/๑๐๓/๘๓)

ศีลที่ไม่สหระคด้วยสุข: ศีลที่ไม่ไปกับสุข, ศีลที่ไม่เป็นไปกับสุข, ศีลที่ทำสมาบัติให้เกิดขึ้น

ในทุกปฐมฐาน สุขสหคตทุกะ ปัญหาหาร กล่าวถึงสภาวะธรรมที่ไม่สหระคด้วยสุขเป็น
 ปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่ไม่สหระคด้วยสุขโดยปกตูปนิสสยะ ได้แก่ บุคคลอาศัยศรัทธาที่
 ไม่สหระคด้วยสุขแล้วให้ทานสมาทานศีล ด้วยจิตที่ไม่สหระคด้วยสุข ทำสมาบัติให้
 เกิดขึ้น มีมานะ ถือทิวฐิอาศัยศีลที่ไม่ สหระคด้วยสุข ปัญญา รากะ ความปรารถนา
 สุขทางกาย ทุกข์ทางกาย อุตุ โภชนะ เสนาสนะและสุขแล้วให้ทานด้วยจิตที่ไม่ส
 หระคด้วยสุข ทำสมาบัติให้เกิดขึ้น (อภิ.ป.(ไทย)๔๓/๑๗๓/๕๑๗)

ศีลที่ไม่สหระคด้วยอุเบกขา: ศีลที่ไม่ไปกับอุเบกขา, ศีลที่ไม่ไปพร้อมกับอุเบกขา, ศีลทำวิปัสสนา มรรค
 สมาบัติให้เกิดขึ้น

ในทุกปฐมฐาน อุเบกขาสหคตทุกะ ปัญหาหาร กล่าวถึงสภาวะธรรมที่ไม่สหระคด้วย
 อุเบกขาเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่ไม่สหระคด้วยอุเบกขาโดยปกตูปนิสสยะ ได้แก่
 บุคคลอาศัยศรัทธาที่ไม่ สหระคด้วยอุเบกขาแล้วให้ทานสมาทานศีล รักษาอุโบสถ
 ด้วยจิตที่ไม่สหระคด้วยอุเบกขา ทำฌานที่ไม่สหระคด้วยอุเบกขา วิปัสสนา มรรค ทำ
 สมาบัติให้เกิดขึ้นมีมานะ ถือทิวฐิ อาศัยศีลที่ไม่สหระคด้วยอุเบกขาเกิดขึ้น (อภิ.ป.
 (ไทย)๔๓/๑๙๐/๕๓๑)

ศิลปะที่สืบทอดด้วยปิติ: ศิลปะที่ไปร่วมกับปิติ, ศิลปะที่ประกอบด้วยปิติ, ศิลปะที่ทำวิปัสสนา มรรค สมาบัติให้เกิดขึ้น

ในติกปัฏฐาน ปิตติกะ ปัญหาวาร กล่าวถึงสภาวะธรรมที่สืบทอดด้วยปิติเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่สืบทอดด้วยปิติโดยปกตูปนิสสยะ ได้แก่ บุคคลมีจิตสืบทอดด้วยปิติอาศัยศรัทธาที่สืบทอดด้วยปิติแล้วให้ทาน สมาทานศีล รักษาอุโบสถ ทำฌานที่สืบทอดด้วยปิติให้เกิดขึ้น ทำวิปัสสนาให้เกิดขึ้น ทำมรรคให้เกิดขึ้น ทำสมาบัติให้เกิดขึ้น มีมานะ ถือทิวฎฐิ มีจิตสืบทอดด้วยปิติอาศัยศิลปะที่สืบทอดด้วยปิติเกิดขึ้น (อภิ.ป.(ไทย)๔๑/๓๓/๑๔๕)

ศิลปะที่สืบทอดด้วยอุเบกขา: ศิลปะที่เป็นพร้อมกันกับอุเบกขา, ศิลปะที่อาศัยความปรารถนาแล้วให้ทานเกิดขึ้น

ในติกปัฏฐาน เรื่องที่กล่าวถึงสภาวะธรรมที่สืบทอดด้วยอุเบกขาเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่สืบทอดด้วยอุเบกขาโดยปกตูปนิสสยะ ได้แก่ บุคคลมีจิตสืบทอดด้วยอุเบกขาอาศัยศรัทธาที่สืบทอดด้วยอุเบกขาแล้วให้ทาน ทำอภิญญาให้เกิดขึ้น ถือทิวฎฐิ มีจิตสืบทอดด้วยอุเบกขาอาศัย ศิลปะที่สืบทอดด้วยอุเบกขา อาศัยความปรารถนาแล้วให้ทาน (อภิ.ป.(ไทย)๔๑/๓๕/๑๔๘)

ศิลปะที่ให้ผลไม่แน่นอน: ศิลปะที่ให้ผลไม่คงที่, ศิลปะที่ให้ผลตามโอกาส, ศิลปะที่ให้ผลตามเหตุปัจจัย, ศิลปะที่อาศัยปัญญา ความสุขหรือไม่สุขให้ผล

ในทุกปัฏฐาน เรื่องที่กล่าวถึงสภาวะธรรมที่ให้ผลแน่นอนเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่ไม่แน่นอนโดยอาการทั้งสองนั้นโดยปกตูปนิสสยะ ได้แก่ บุคคลอาศัยศรัทธาที่ให้ผลไม่แน่นอนแล้ว ให้ทานสมาทานศีล รักษาอุโบสถ ทำฌาน วิปัสสนา อภิญญา สมาบัติให้เกิดขึ้น มีมานะ ถือทิวฎฐิ อาศัยศิลปะที่ให้ผลไม่แน่นอน ทำปัญญา รากะ ความปรารถนา สุขทางกาย ทุกข์ทางกาย เสนาสนะแล้วให้ทาน ทำสมาบัติให้เกิดขึ้น (อภิ.ป.(ไทย) ๔๓/๓๓๖/๖๒๖)

ศิลปะบารมี: บำเพ็ญศีล, รักษาศีล, ปฏิบัติในศีล

ในพุทธापทาน ประวัติในอดีตชาติของพระพุทธเจ้า เรื่องที่พระตถาคตบันดาลเมฆฝนคือพระธรรมให้ตกลง ด้วยอำนาจฝนนี้ ชนทั้งหมดจึงเป็นผู้ไม่มีอาสวะ ผู้ที่ประชุมกันอยู่ในที่นี้ และมีผู้คนต่ำสุด จึงเป็นพระโสดาบัน ส่วนเราให้ทานที่ควรให้แล้ว บำเพ็ญศิลปะบารมีอย่างเต็มเปี่ยม สำเร็จเนกขัมมบารมีแล้วบรรลุสัมโพธิญาณอันสูงสุด (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๗๔/๑๑, ขุ.จரிய.(ไทย)๓๓/๙/๗๔๗)

ศิลปะปรมัตถบารมี: ศิลปะที่บำเพ็ญอันถึงความอุกฤษฏ์, ศิลปะที่รักษาขั้นสูงสุด, ศิลปะที่บำเพ็ญสมัยเป็นพระโพธิสัตว์นามว่าสังขपालบัณฑิต

ในขุททกนิกาย พุทธวงศ์ บทว่า สีลํ ปุเรตวา อเสสโต ความว่า อันผู้บำเพ็ญศีลของพระโพธิสัตว์ มีอาทิอย่างนี้ คือ สำรวมกาย สำรวมวาจา สำรวมทั้งกายวาจา สำรวมอินทรีย์ รู้จักประมาณในกาลบริโภคน มีอาชีพรบิสุทธิ ควรบำเพ็ญบารมี อันมีประเภทเป็นศิลปะบารมี ศิลปะอุปบารมี ศิลปะปรมัตถบารมี ยังศิลปะทั้งปวงให้บริบูรณ์ คือให้ถึงพร้อมด้วยชอบ โดยไม่มีส่วนเหลือ (ขุ.พุทธ.(มหามกุฏ) ๗๔/๓๖/๕๖๒, ขุ.จரிய.(ไทย)๓๓/๑๒๒/๗๗๖)

ศิลปะเป็นปรากฏการ: ศิลปะเป็นกำแพงเมืองคือธรรม, พระอุบาลีเถระในอดีตชาติใช้เป็นกำแพงเมืองคือพระธรรม

ในอุบาลีเถรปาทาน ประวัติในอดีตชาติของพระอุบาลีเถระ พระอุบาลีเถระประกาศประวัติในอดีตชาติของตนว่า พระองค์ทรงปราบเหล่าเดียรฉัตรย์ ทรงกำจัดมารพร้อมทั้งเสนามาร ทรงขจัดความมืดมนอนธการแล้ว ได้ทรงสร้างนครคือพระธรรมไว้ ในนครคือพระธรรมนั้น พระองค์มีศิลปะเป็นปรากฏการ มีพระญาณเป็นขุมประตุ มีศรัทธาเป็นเสากระเญียด และมีความสังวรเป็นนายประตุ (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๕๓๕/๘๑)

ศิลปะ: ความสำเร็จแห่งศิลปะ, ความพร้อมแห่งศิลปะ, ศิลปะที่พระเถระบำเพ็ญสมณเป็นนางสุมิตตา ภรรยาของสุเมธบัณฑิต

ในทสสหัสเสถียรียาปาทาน ประวัติในอดีตชาติของพระเถรี ๑๐,๐๐๐ รูป เมื่อประกาศประวัติในอดีตชาติของตนว่า ใน ๔ อสงไขย และอีก ๑๐๐,๐๐๐ กัป พระมหาวิรุพุทธเจ้าพระนามว่าที่ปึงกรทรงเป็นผู้นำวิเศษ ทรงพยากรณ์ว่า ‘สุเมธบัณฑิตกับนางสุมิตตา มีสุขและทุกข์ร่วมกัน’ คือ สุเมธบัณฑิตจะเป็นสามีของหม่อมฉันทั้งปวง ในการพบกันในอนาคตแห่งหม่อมฉันทั้งหลาย หม่อมฉันผู้เป็นภรรยาทั้งหมดของท่าน เป็นคนน่ารัก พุดจาไพเราะ ข้าแต่พระมหารามณี ท่านมัย ศิลปะ กาวนามัยทั้งปวงหม่อมฉันทั้งหลายบำเพ็ญดีแล้ว หม่อมฉันทั้งหลายเสียสละวัตถุทานทุกอย่างนี้ตลอดกาลนาน (ขุ.อป.(ไทย)๓๓/๔๑๕/๕๐๘)

ศิลปะที่ดีที่สุด: การล่วงละเมิดศิลปะเหตุเพราะลาภ เพราะยศ เพราะอวัยวะ เพราะชีวิต

ในสิลมยญาณนิตเทศ แสดงสิลมยญาณ พระสารีบุตรกล่าวศิลปะที่ดีที่สุด ว่า บุคคลบางคนในโลกนี้ ล่วงละเมิดสิกขาบทตามที่ได้สมาทานไว้ เพราะลาภ ยศ อวัยวะ ชีวิตเป็นเหตุ เพราะ ลาภ ยศ อวัยวะ ชีวิตเป็นปัจจัย เพราะ ลาภ ยศ อวัยวะ ชีวิตเป็นตัวการณ ชื่อว่ามีที่สุด ศิลปะดังกล่าวนี้ เป็นศิลปะขาด ทะลุ ต่าง พร้อย ไม่เป็นไท ท่านผู้รู้ไม่สรรเสริญถูกติหาและทักขณครอบงำ ไม่เป็นไปเพื่อสมาธิ เป็นที่ตั้งแห่งความเดือดร้อน ไม่เป็นที่ตั้งแห่งความปราโมทย์ ไม่เป็นที่ตั้งแห่งปิติ ไม่เป็นที่ตั้งแห่งปัสสัทธิ ไม่เป็นที่ตั้งแห่งความสุข ไม่เป็นที่ตั้งแห่งสมาธิ ไม่เป็นที่ตั้งแห่งภาณุญาณทัสสนะไม่เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่ายโดยส่วนเดียว เพื่อคลายกำหนด เพื่อดับเพื่อระงับเพื่อรู้ยิ่ง เพื่อตรัสรู้ เพื่อนิพพาน ศิลปะนี้ชื่อว่ามีที่สุด (ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๓๘/๕๗)

ศิลปะไม่ขาด: ศิลปะที่บริสุทธิ์, ศิลปะของผู้รักษาดี, ศิลปะของผู้สำรวมยึดมั่นสาราณียธรรมข้อที่ ๕

ในโกสัมพียสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสสาราณียธรรม ๖ ประการ อันเป็นเสน่ห์ สร้างความสามัคคีในหมู่คณะ คือ ข้อที่ ๕ คือ เป็นผู้มิศิลปะไม่ขาด ไม่ทะลุ ไม่ต่าง ไม่พร้อย เป็นไท ท่านผู้รู้สรรเสริญ ไม่ถูกติหาและทักขณครอบงำ เป็นไปเพื่อสมาธิ เสมอกันกับเพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย ทั้งต่อหน้าและลับหลัง สาราณียธรรมแม่นี้ ทำให้เป็นที่รัก ทำให้เป็นที่เคารพ เป็นไปเพื่อความสงเคราะห์กันเพื่อความไม่วิวาทกัน เพื่อความสามัคคีกัน เพื่อความเป็นอันเดียวกัน (ม.ม.ุ.(ไทย)๑๒/๔๙๒/๕๓๒) ๒๒/๑๐๕/๑๘๓ ไม่มีคำนี้

- ศีลไม่มีที่สุด:** ศีลไม่มีลาภเป็นที่สุด, ศีลไม่มียศเป็นที่สุด, ศีลไม่มีญาติเป็นที่สุด, ศีลที่ไม่มีอวัยวะเป็นที่สุด, ศีลที่ไม่มีชีวิตเป็นที่สุด, ศีลที่ไม่ทะลุ ไม่ต่าง ไม่พร้อย เป็นไท ท่านผู้สรรเสริญ ไม่ถูกค้นหาและทมิฏฐิครอบงำ
- ในสัทมยญาณนิตเทศ พระสารีบุตรกล่าวถึงศีลไม่มีที่สุดว่า บุคคลบางคนในโลกนี้ แม้ความคิดที่จะล่วงละเมิดสิกขาบทตามที่ได้ สมาทานไว้ เพราะลาภ ยศ ญาติ อวัยวะ ชีวิต เป็นเหตุ เป็นปัจจัย เป็นตัวการณ ก็ไม่เกิดขึ้น ศีลดังกล่าวนี้เป็นศีลไม่ขาด ไม่ทะลุ ไม่ต่าง ไม่พร้อย เป็นไท ท่านผู้สรรเสริญ ไม่ถูกค้นหาและทมิฏฐิครอบงำ เป็นไปเพื่อสมาธิ ไม่เป็นที่ตั้งแห่งความเดือดร้อน เป็นที่ตั้งแห่งความปราโมทย์ เป็นที่ตั้งแห่งปิติ เป็นที่ตั้งแห่งปัสสัทธิเป็นที่ตั้งแห่งความสุข เป็นที่ตั้งแห่งสมาธิ เป็นที่ตั้งแห่งยถาภูตญาณทัสสนะ(ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๓๘/๕๘)
- ศีลและจรรยา:** ข้อบังคับและข้อปฏิบัติ, ศีลและจรรยาของดาบสผู้มีปัญญาดีเป็นที่ระลึกถึงฝันได้
- ในภกพรหมชาดก พระโพธิสัตว์สมัยเสวยชาติกับปะ อันตเวาสิกของท่านได้รู้แล้วว่า ท่านเป็นดาบสผู้มีปัญญาดี ท่านมีพรต ศีลและจรรยาอันใด ก็ระลึกถึงพรต ศีลและจรรยาของท่านได้ เหมือนนอนหลับ ฝันไปตื่นขึ้นแล้ว ระลึกถึงฝันนั้นได้ (ขุ.ชา.(มหามกฏ) ๕๙/๑๐๔๑/๓๐๗) ๒๗/๑๑๐/๒๔๘, ๒๗/๑๑๑/๒๔๘ ไม่ค่านี่
- ศีลและปัญญา:** คุณลักษณะของผู้ฉลาด ย่อมไม่ตระหนกตกใจ ตั้งกระต่ายตื่นตูมได้ง่ายเพราะไม่รู้แจ้ง ส่วนผู้เป็นปราชญ์ มีศีลและปัญญา ย่อมไม่ตระหนกตกใจเชื้ออะไรง่าย ๆ
- ในทุกทฤกษชาดก ว่าด้วยกระต่ายตื่นตูม กระต่ายกล่าวกับราชสีห์โพธิสัตว์ว่า ข้าพเจ้าอยู่ที่ใด ที่นั้นมีเสียงดังสนั่น แม้ข้าพเจ้าก็ไม่ทราบว่าเป็นเสียงดังสนั่นนั้นเป็นเสียงอะไร พระศาสดาตรัสพระคาถาเหล่านี้ว่า กระต่ายได้ยินเสียงผลมะตูมหล่นเสียงดังสนั่น ก็วิ่งหนีไป ผูंसัตว์ฟังคำของกระต่ายก็กลัวตัวสั่น พวกคนโง่เขลา ยังไม่ทันรู้เรื่องนั้นแจ่มแจ้ง ฟังคนอื่นโจษขาน ก็พากันตื่นตระหนก พวกเขาเชื่อคนอื่นง่าย ส่วนคนเหล่าใดเป็นนักปราชญ์ เทียบพร้อมด้วยศีลและปัญญา ยินดีในความสงบ และเว้นไกลจากการกระทำชั่ว คนเหล่านั้นหาเชื่อคนอื่นง่ายไม่ (ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๘๘/๑๗๔)
- ศีลและวัตร:** ข้อบังคับและจรรยาวัตร, ศีลและวัตรอันเป็นที่รักของเทวดาผู้คุ้มครอง, ศีลคือปาริสุทธิ
- ศีล ๔ ประการ วัตรคือธุดงค์วัตร ๑๓ ประการ
- ในสารีปุตตสูตรนิตเทศ พระสารีบุตรเถระถามถึงความบริสุทธิ์แห่งศีลและวัตรว่า ภิกษุพึงประกอบด้วยศีลและวัตรเช่นไรคือตั้งไว้อย่างไรมีประการอย่างไร
- เปรียบเทียบกับอะไร ความบริสุทธิ์แห่งศีลและวัตรเป็นอย่างไร เป็นศีลและวัตรก็มี เป็นวัตรแต่ไม่ใช่ศีลก็มี เป็นศีลและวัตร เป็นอย่างไร คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้เป็นผู้มีศีล สำรวมด้วยการสังวรในพระปาติโมกข์สมบูรณ์ด้วยอาจาระและโคจร เห็นภัยในโทษเพียงเล็กน้อย สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย ความสำรวม ความสังวรการไม่ล่วงละเมิดในสิกขาบทเหล่านั้น นี้ชื่อว่าศีล การสมาทาน ชื่อว่าวัตร ชื่อว่าศีล เพราะมีความหมายว่า สังวรชื่อว่าวัตร เพราะมีความหมายว่าสมาทาน นี้เรียกว่าศีลและวัตร

(อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๕๔/๙๓,อง.ปณจก.(ไทย)๒๒/๔๒/๖๗,ขุ.สุ.(ไทย)๒๕/๒๑๔/๕๔๙,ขุ.ม.(ไทย)๒๙/๒๕/๑๐๖,ขุ.ม.(ไทย)๒๙/๑๙๖/๕๗๔,ขุ.สุ.อ.(บาลี) ๑/๒๑๔/๒๙๔) (เป็นกรณีเช่นนี้ มากภายในเล่ม ช่วยปรับให้เรียบร้อยด้วย)

- ศีลและสมาธิ:** การรักษากายกรรมวจีกรรมและมีความตั้งจิตมั่นอันหาสิ่งใดที่ดัดเทียมได้ของ พระพุทธเจ้าพระนามว่าติสสะ
- ในติสสพุทธวงศ์ ประวัติของพระติสสพุทธเจ้า สมัยต่อจากพระพุทธเจ้าพระนามว่า สิทธัตถะ พระพุทธเจ้าพระนามว่าติสสะ ทรงเป็นผู้นำชั้นเลิศของโลก ผู้ทรง อนุเคราะห์ เสด็จอุบัติขึ้นในโลก ทรงขจัดความมืดได้แล้ว ทรงมีพระฤทธิ์ ศีลและ สมาธิอันหาสิ่งดัดเทียมมิได้ ทรงถึงความสำเร็จในธรรมทั้งปวงแล้ว ทรงประกาศพระ ธรรมจักร เทวดาและมนุษย์ ๑๐๐ โภกวิ ได้บรรลุนิพพาน (ขุ.พุทธ.(ไทย)๓๓/๓/๖๗๕)
- ศีลวัตร:** การปฏิบัติ, กุศลที่ทำไว้ในอดีตชาติ, ศีลวัตรเก่าของภพพรหมที่ให้น้ำแก่คนกระหาย น้ำในฤดูร้อน
- ตัวอย่างในพจนานุกรม พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภพพรหม ท่านสำคัญอายุไฉนกว่าอายุ ก็ อายุนั้นสั้น ไม่ยาวเลย พรหม เราอายุ ๑๐๐,๐๐๐ นิริพพุทของท่านได้ดี ภพพรหม กราบทูลถามพระผู้มีพระภาคว่าอะไรเป็นศีลวัตรเก่าแก่ของข้าพระองค์หนอ
- ขอพระองค์จงตรัสบอกศีลวัตร ซึ่งข้าพระองค์ควรรู้แจ้งด้วยเถิด พระผู้มีพระภาคตรัส ว่า ข้อที่ท่านให้มนุษย์เป็นอันมาก ผู้กระหายน้ำซึ่งถูกแดดเผาในฤดูร้อนได้ดีมีน้ำ นั้นเป็นศีลวัตรเก่าแก่ของท่านเรายังระลึกได้อยู่ ประดุจกลับแล้วตื่นขึ้นขณะนั้น
- (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๒๐/๓๐๙,ส.ส.(ไทย)๑๕/๑๗๕/๒๓๙,ขุ.ม.(ไทย)๒๙/๑๗/๗๘, (ขุ. ม.(ไทย)๒๙/๓๓/๑๒๗, (ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๓๔/๑๒๙, (ขุ.ม.(ไทย)๒๙/๓๘/๑๓๘, (ขุ.ม. (ไทย)๒๙/๑๒๒/๓๕๑, (ขุ.ม.(ไทย)๒๙/๑๓๔/๓๗๐,ขุ.จ.(ไทย)๓๐/๔๘/๒๐๐, ขุ.จ. (ไทย)๓๐/๔๙/๒๐๘)
- ศีลวิบัติ:** ความวิบัติแห่งศีล, ความทุศีล, การได้รับลงโทษ ๕ ประการ มีความเสื่อมโมกขทรัพย์ เป็นต้น มีการหลงลืมสติตายเป็นที่สุด
- ตัวอย่างในมหาปรินิพพานสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงโทษของคนทุศีล ๕ ประการ คือ (๑) บุคคลผู้ทุศีล มีศีลวิบัติในโลกนี้ ย่อมถึงความเสื่อมโมกขทรัพย์ (๒) กิตติศัพท์ อันชั่วของบุคคลผู้ทุศีล มีศีลวิบดีย่อมกระฉ่อนไป (๓) ผู้ทุศีล มีศีลวิบัติจะเข้าไปยัง บริษัทใด ๆ ย่อมไม่แก่ล้าวก้า ก่อเงินเข้าไป (๔) บุคคลผู้ทุศีล มีศีลวิบัติ ย่อมหลงลืม สติตาย นี่เป็นโทษประการ (๕) บุคคลผู้ทุศีล มีศีลวิบัติ หลังจากตายแล้วไปเกิดใน อบาย ทุกคติ วินิบาต นรก (ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๔๙/๙๓,(ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๔๙/๙๔, (ที.ม. (ไทย)๑๐/๑๕๐/๙๔, (ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๕๐/๙๕,ขุ.อิติ.(ไทย)๒๕/๓๒/๓๗๙, ขุ.อิติ. ๒๕/๓๓/๓๘๐, ขุ.อุ.๒๕/๗๖/๓๓๒, ขุ.อุ.(ไทย) ๒๕/๗๖/๓๓๓)
- ศีลสมบุรณ์:** ผู้สมบุรณ์ปาติโมกข์สังวรศีล, ผู้พร้อมด้วยอาจารย์และอโคจร, ผู้มีปกติเห็นภัยในโทษ ทั้งหลาย,พระผู้มีพระภาคตรัสให้ภิกษุทั้งหลายมีศีลสมบุรณ์
- ตัวอย่างในสัมปन्नีสสูตร ว่าด้วยผู้มีศีลสมบุรณ์ พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุ ทั้งหลายว่า เธอทั้งหลายจงเป็นผู้มีศีลสมบุรณ์ มีปาติโมกข์สมบุรณ์สำรวมด้วยการ

สังวรในปาติโมกข์ เพียบพร้อมด้วยอาจารย์และโคจร มีปกติเห็นภัยในโทษแม้เล็กน้อย สมทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลายเถิด เมื่อเธอทั้งหลายเป็นผู้มีศีลสมบูรณ์ มีปาติโมกข์สมบูรณ์ สำรวมด้วยการสังวรในปาติโมกข์ เพียบพร้อมด้วยอาจารย์และโคจร มีปกติเห็นภัยในโทษเล็กน้อยสมทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย จะมีกิจอะไรที่ควรทำให้ยิ่งขึ้นไปอีกเล่า (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๖๔/๕๖, อ.จ.ต.ก. (ไทย) ๒๑/๑๒/๒๒, อ.จ.ต.ก. (ไทย) ๒๑/๒๑/๓๓, ช.ุ.เถรี. (ไทย) ๒๖/๑๑๓/๕๗๔, ช.ุ.เถรี. (ไทย) ๒๖/๔๐๓/๖๒๒, ช.ุ.เถรี. (ไทย) ๒๖/๔๒๓/๖๒๔, ช.ุ.เถรี. (ไทย) ๒๖/๔๒๙/๖๒๕)

ศีลอุโบสถ: ศีลที่เข้าจำอุโบสถศีลซึ่งประกอบด้วยองค์ ๘ ทุกวัน ๑๔ คำ ๑๕ คำ และ ๘ คำแห่งปักษ์ตลอดวันและราตรีหนึ่ง, ศีลอุโบสถที่นางอุตตรารักษา

ในอุตตราวิมาน พระมหาโมคคัลลานเถระถามนางอุตตราว่า นางเทพธิดา เธอมีผิวพรรณงามยิ่งนัก เปล่งรัศมีสว่างไสวไปทั่วทุกทิศอยู่ ดุจดาวประกายพริ้ว เพราะบุญอะไรผิวพรรณเธอจึงงามเช่นนี้ ผลอันพึงปรารถนาจึงสำเร็จแก่เธอในวิมานนี้ นางตอบว่า เมื่อดิฉันยังครองเรือนอยู่ มิได้มีความริษยา ความตระหนี่ ความตีเสมอ ดิฉันมีนิสัยไม่มักโกรธ ประพฤติตามคำสั่งสามี และไม่ประมาทในการรักษาศีลอุโบสถเป็นนิตย์ ดิฉันเข้าจำอุโบสถศีลซึ่งประกอบด้วยองค์ ๘ ทุกวัน ๑๔ คำ ๑๕ คำ และ ๘ คำแห่งปักษ์ และตลอดปาฏิหาริย์ปักษ์ ดิฉันสำรวมระวังในศีลตลอดเวลา และแจกจ่ายทานด้วยความเคารพ จึงได้ครอบครองวิมานนี้ (ช.ุ.วิ. (ไทย) ๒๖/๑๒๘/๒๒)

ศึกษา: ศึกษาด้วยความสำรวม ความไม่ฟุ้งซ่าน ชื่อว่าอภิสีลสิกขา ความคิดไม่ฟุ้งซ่าน ชื่อว่าอภิจิตตสิกขา ความเห็น ชื่อว่าอภิปญญาสิกขา, เมื่อรู้ เมื่อเห็น เมื่อได้ยิน ฯ ชื่อว่าศึกษา

ในสิลมยญาณนิตเทศ พระโยคาวจรนึกถึงสิกขา ๓ คือ อภิสีลสิกขา อภิจิตตสิกขา และอภิปญญาสิกขานี้ ชื่อว่าศึกษา เมื่อรู้ ชื่อว่าศึกษา เมื่อเห็น ชื่อว่าศึกษา เมื่อพิจารณา ชื่อว่าศึกษา เมื่ออธิษฐานจิต ชื่อว่าศึกษา เมื่อน้อมใจเชื่อด้วยศรัทธา ชื่อว่าศึกษา เมื่อประคองความเพียร ชื่อว่าศึกษา เมื่อตั้งสติไว้มั่น ชื่อว่าศึกษา เมื่อตั้งจิตไว้มั่น ชื่อว่าศึกษา เมื่อรู้ชัดด้วยปัญญา ชื่อว่าศึกษา เมื่อรู้ยิ่ง ธรรมที่ควรรู้อย่าง ชื่อว่าศึกษา เมื่อกำหนดรู้ธรรมที่ควรกำหนดรู้ ชื่อว่าศึกษา เมื่อละธรรมที่ควรละ ชื่อว่าศึกษา เมื่อทำให้แจ้งธรรมที่ควรทำให้แจ้ง ชื่อว่าศึกษา เมื่อเจริญธรรมที่ควรให้เจริญ ชื่อว่าศึกษา (ส.ส. (ไทย) ๑๕/๘๙/๙๕, ช.ุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๒/๖๔, (ช.ุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๓๐/๒๖๗)

ศึกษาธรรม: ศึกษาในอภิสีลสิกขา ในอภิจิตตสิกขา และศึกษาในอภิปญญาสิกขา

ในโธตกมาณวกปัญหา ว่าด้วยปัญหาของโธตกมาณพ โธตกมาณพพุลคามพระผู้มีพระภาค ว่า ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงแสงหาคุณอันยิ่งใหญ่ ข้าพระองค์มุ่งหวังจะรับฟังพระวาจาของพระองค์อย่างยิ่ง บุคคลฟังพระสุรเสียงของพระองค์แล้ว ศึกษาธรรมเป็นเหตุดับกิเลสเพื่อตน พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า โธตกะ ถ้าเช่นนั้น เธอผู้มีปัญญารักษาตน มีสติ จึงทำความเพียรในที่นี้แล บุคคลได้ฟังเสียงจากที่นี่แล้ว ฟังศึกษาธรรม

เป็นเหตุดับกิเลสเพื่อตนด้วยอริสัสสิกขา อริจิตตสิกขา และศึกษาอริปัญญาสิกขา (ขุ. สุต.(ไทย)๒๕/๑๐๖๘/๗๕๓,ขุ.จ. (แปล) ๓๐/๓๑/๑๕๙)

ศึกษาไปตามลำดับ:ศึกษาในสิกขา ๓ คือ อริสัสสิกขา อริจิตตสิกขา และอริปัญญาสิกขา เหมือนฝั่ง มหาสมุทรจากต้นไปหาปาก

ในปหาราทสูตร ท้าวปหาราทะจอมอสูรที่ทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า ในธรรมวินัยนี้มี ธรรมที่น่าอัศจรรย์ ไม่เคยปรากฏเท่าไรที่ภิกษุทั้งหลายพบเห็นแล้วต่างพากันยินดีใน ธรรมวินัย พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า “ปหาราทะ ในธรรมวินัยนี้ มีธรรมที่น่า อัศจรรย์ไม่เคยปรากฏ ๘ ประการ คือ (๑) มีการศึกษาไปตามลำดับ มีการบำเพ็ญไป ตามลำดับมีการปฏิบัติไปตามลำดับ (๒) สาวกทั้งหลายของเราอย่าละเมียดสิกขาบท ที่เราบัญญัติไว้ (๓) สงฆ์ทั้งหลายไม่อยู่ร่วมกับผู้ทุศีล (๔) เป็นสมณศากยบุตร เหมือน มหานทีทุกสาย (๕) แม้หากภิกษุจำนวนมากปรินิพพานด้วยอนุปาติเสสนิพพานธาตุ ก็ไม่ทำให้นิพพานพร่องหรือเต็มได้ (๖) ธรรมวินัยนี้มีรสเดียว คือ วิมุตติรส เหมือน มหาสมุทรมีรสเดียวคือ รสเค็ม (๗) ธรรมวินัยนี้มีรัตนะมาก มีรัตนะหลายชนิด คือ สติปัญญา ๔ สัมมปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรค มืองค์ ๘ (๘) ธรรมวินัยนี้เป็นที่อยู่ของผู้ใหญ่ คือ พระโสดาบัน บุคคลผู้ปฏิบัติ เพื่อทำ ให้แจ้งโสดาปัตติผล พระสกทาคามี บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งสกทาคามีผล พระ อนาคามี บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งอนาคามีผล พระอรหันต์ บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อ อรหัตผล เหมือนมหาสมุทรเป็นที่อยู่อาศัยของสัตว์ขนาดใหญ่ คือ ปลาตมิติมิถกะ (อง.อภฺฐก.(ไทย)๒๓/๑๙/๒๔๘, อง.อภฺฐก.(ไทย)๒๓/๒๐/๒๕๕,อง.อภฺฐก.อ.(บาลี) ๓/ ๑๙/๒๔๔)

ศูทร:

วรรณะที่ ๔ ใน ๔ วรรณะ, ศูทรทำหน้าที่บริการ ๓ วรรณะแรก, อัมพัญญูมาณพกล่าว ว่าเป็นคนบำเรอพวกวรรณะพราหมณ์ ตัวอย่างในอัมพัญญูสูตร อัมพัญญูมาณพพูดกตศากยวงศ์ว่าเป็นคนรับใช้ ไม่เคารพ วรรณะพราหมณ์ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “อัมพัญญู แม้นางนกลี้อย่างพูดได้ตาม ปรารถนาในรังของตน ก็นั่นกรุงกบิลพัสดุ์ เป็นถิ่นของพวกศากยะ ท่านอัมพัญญู ไม่ น่าจะกินแครงแครงใจเพราะเรื่องเล็กน้อยเพียงเท่านี้” อัมพัญญูมาณพกล่าวว่า “ท่านพระโคตม วรรณะ ๔ เหล่านี้ คือ กษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ และศูทร ในวรรณะ ทั้ง ๔ นี้ แท้จริงแล้ว ๓ วรรณะ คือ กษัตริย์ แพศย์ ศูทร เป็นคนบำเรอของพราหมณ์ การที่คนชาติศากยะซึ่งเป็นคนดูร้าย หยาบช้ำ วัวม พุดพล่าม เป็นคนรับใช้ ไม่ยอม สักการะ เคารพ นับถือ บูชานอบน้อมพวกพราหมณ์ เป็นการไม่เหมาะสมไม่ควรเลย (ที. สี.(ไทย)๙/๒๖๖/๙๒, ที.สี.(ไทย)๙/๒๘๔/๑๐๔, ที.สี.(ไทย)๙/๔๒๖/๑๘๘,ที.สี.(ไทย) ๙/๕๓๔/๒๓๖,(ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๑๕/๘๕, ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๓๔/๙๙, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๓๕/๙๙,ม.ม.(ไทย)๑๒/๓๓๑/๓๖๕,ม.ม.(ไทย)๑๓/๗๔/๗๐,ม.ม.(ไทย)๑๓/ ๓๑๘/๓๘๔, ม.ม.(ไทย)๑๓/๓๗๘/๔๖๓)

ศุทรกับแพศย์ : ศุทร เป็นวรรณะที่ ๔ ทำหน้าที่บริการวรรณะอื่นๆ , แพศย์เป็นวรรณะที่ ๓ ทำหน้าที่ การ พาณิชย์, ศุทรกับแพศย์ตอบไม่ได้ว่าเป็นบุคคลเดียวกันหรือไม่ เพราะ ปรวามี (ปร.) ตอบ สกวาที (สก.) ว่า ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น

ในปุคคลกถา บทสนทนาของ สก. กับ ปร. โดย สก. ถาม ปร. ว่า แพศย์กับพราหมณ์ เป็นบุคคลคนเดียวกันใช่ไหม ปร. ตอบว่า ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น สก. ถามว่า บุคคล บางคนเป็นศุทรแล้วเป็นกษัตริย์ เป็นพราหมณ์ เป็นแพศย์มีอยู่ใช่ไหม ปร. ตอบว่า ใช่ สก.ถามว่า ศุทรกับแพศย์เป็นบุคคลคนเดียวกันใช่ไหม ปร. ตอบว่า ไม่ควรกล่าวอย่าง นั้น (อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๘๕/๔๙)

ศุทรหนุ่ม : คนวรรณะศุทรที่หนุ่ม, คำกล่าวยืนยันว่า แม้จะเป็นศุทรหนุ่มที่ไม่เป็นผู้ศึกษาแล้ว พระเจ้าปเสนทิโกศลก็ไม่ชูปะเลียงและต้องการคนเช่นนั้น

ในอิสัสตถสูตร พระเจ้าปเสนทิโกศลกราบทูลพระพุทธรองค์ถึงเรื่องผู้ไม่ได้ศึกษาว่า ถ้า กษัตริย์หนุ่มเป็นผู้ไม่ได้ศึกษา ไม่ได้ฝึกปรี้อ ไม่มีความชำนาญ ไม่ได้ประลองการยิง เป็นคนขลาด หวาดสะตุง มีกวิงหนี มาอาสา พระองค์พึงชูปะเลียงคนนั้นหรือ และ พระองค์พึงต้องการคนเช่นนั้นหรือ ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์ไม่พึงชูปะเลียง คนนั้น และข้าพระองค์ไม่ต้องการคนเช่นนั้นเลย ถ้าพราหมณ์หนุ่มเป็นผู้ไม่ได้ศึกษา มาอาสา ถ้าแพศย์หนุ่มเป็นผู้ไม่ได้ศึกษามาอาสา ถ้าศุทรหนุ่มเป็นผู้ไม่ได้ศึกษามา อาสา พระองค์พึงชูปะเลียงคนนั้นหรือ และพระองค์พึงต้องการคนเช่นนั้นหรือ ข้าแต่ พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์ไม่พึงชูปะเลียงคนนั้น และข้าพระองค์ไม่ต้องการคน เช่นนั้นเลย (ส.ส.(ไทย)๑๕/๑๓๕/๑๖๘)

ศุนย์รวม : การรวมกันของสิ่งทั้งหลาย, คำอุปมาขุมสายแม่น้ำไหลมารวม, คำอุปมาจตุรวมของ มหาสมุทรกับการเจริญบุญของผู้บูชา

ในสลสูตร พระพุทธเจ้าทรงทำอนุโมทนาแก่เกณียชฎิลด้วยพระคาถาเหล่านี้ว่า “การ บูชาไฟเป็นการบูชาอันประเสริฐว่าด้วยเรื่องฉันท์ สาวิตริฉันท์เป็นฉันท์อันดับแรก พระราชาเป็นประมุขของมนุษย์ทั้งหลาย สมุทรสาคร์เป็นศุนย์รวมแห่งแม่น้ำทั้งหลาย ดวานันกษัตร์ทั้งหลาย มีดวงจันทร์เด่นสกาว มวลความร้อนมีดวงอาทิตย์เป็นเจ้า หมู่ ชนผู้มุ่งแสวงบุญอยู่มีพระสงฆ์เท่านั้น เป็นทางเจริญแห่งบุญแท้จริงของผู้บูชา”(ม.ม. (ไทย)๑๓/๔๐๐/๔๙๙)

เศรษฐี : คนรวย, คนมั่งมี,คนมีทรัพย์สินมากมาย, คุณลักษณะของมหาบุรุษ คติของเจ้าชาย สิตถัตถะถ้าเป็นพระราชาจะมีบริวารมากมาย มีเศรษฐี ราชองครักษ์ เป็นต้น

ในลักขณสูตร ลักษณะของจักรบนพื้นฝ่าพระบาท กล่าวถึงมหาบุรุษนั้นทรงสมบูรณ์ ด้วยลักษณะนั้น ถ้าอยู่ครองเรือนจะได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ เมื่อเป็นพระราชา จะ ทรงมีบริวารมาก คือ มีพราหมณ์ คหบดี ชาวนิคม ชาวชนบท โหราจารย์และมหา อำมาตย์ แม่ทัพนายกอง ราชองครักษ์ อำมาตย์ บริษัท ราชา เศรษฐี กุมารเป็น บริวาร (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๐๔/๑๖๖, ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๑๐/๑๓๑, ที.ปา.(ไทย)๑๑/ ๒๒๘/๑๘๖, ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๓๔/๑๙๑)

เศรษฐีอัมพัฏฐโคตร : เศรษฐีตระกูลอัมพัฏฐโคตร ผู้รับราชเทวีเป็นทาสีในตระกูล

ในกุ่มมาสปิณชิตชาตก พระราชาตรัสกับพระราชเทวีถึงความมั่งคั่งของนางว่า นี่พระราชธิดาผู้แสนดีของพระเจ้าโกศล พระนางงดงามท่ามกลางหมู่নারี เหมือนเทพอัปสร พระนางได้กระทำการมดีอะไรไว้ เพราะเหตุไรเล่า พระนางจึงมีพระฉวีวรรณงดงาม ยิ่งนัก พระราชเทวีทูลว่า ขอเดชะจอมกษัตริย์ หม่อมฉันได้เกิดเป็นทาสีรับใช้ผู้อื่น แห่งตระกูลเศรษฐีอัมพัฏฐโคตร สำรวมแล้ว เลี้ยงชีพโดยชอบธรรม มีศีล ไม่เหลียวดู ความชั่ว ในกาลครั้งนั้น หม่อมฉันได้ถวายข้าว ที่คตมาเพื่อตนแก่ภิกษุผู้เที่ยว บิณฑบาต หม่อมฉันเองปลื้มใจ ดีใจ กรรมของหม่อมฉันนั้นมีผลเช่นนี้ (ขุ.ชา.(ไทย) ๒๗/๑๕๒/๒๘๒)

เศร้้าโคก: ลำบากใจ คร่ำครวญ ตีอกพร่ำเพ้อ ถึงความหลงใหลว่า เขามีชัยชนะ เราปราชัย เขาได้ลาภ เราไม่ได้ลาภ เขามียศ เราไม่มียศ เขาได้ความสรรเสริญ เราได้แต่การนินทา เขามีสุข เรามีทุกข์ การเศร้้าโคกกับคนที่ล่องลับไปแล้ว

ในปิฎกฐิติลิกเปตวัตถุ เรื่องเปรตตูกตาแปง พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคลผู้ไม่ ตระหนี่ ควรทำเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งให้เป็นอารมณ์ คือ ปรรภพบุรพชนผู้ล่องลับไป แล้ว หรือเทวดาผู้สิงอยู่ในเรือน หรือท้าวมหาราชทั้ง ๔ ผู้รักษาโลก มีบริวารยศ คือ ท้าวกุเวร ท้าวธตรฐ ท้าววิรูปักษ์ และท้าววิรุฬหก แล้วพึงถวายทาน ท่านเหล่านั้น เป็นผู้อันบุคคลบูชาแล้ว และทายกก็ไม่ไร้ผล การร้องให้ ความเศร้้าโคก หรือความร่ำ ให้ คร่ำครวญอย่างอื่นใด ไม่ควรทำเลย เพราะการร้องให้เป็นต้นนั้นไม่เป็นประโยชน์ แก่ผู้ที่ล่องลับไปแล้ว (ม.ม.(ไทย)๑๓/๙๗/๑๐๐,อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๑๘๔/๒๖๑,ขุ. เปต.(ไทย)๒๖/๑๒/๑๖๙, ขุ.วิ.(ไทย)๒๖/๖๑๘/๖๗,ขุ.ม.(ไทย)๒๙/๖๒/๒๐๐)

เศร้้าหมอง: ความไม่พ่องแผ้ว, ความมีมลทิน, ผลความเศร้้าหมองทำให้เสวยทุกข์ในอบาย คือ นรก กำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน เปรต อสุรกาย

ในจุฬกาลอุปาสกวัตถุ เรื่องจุฬกาลอุปาสก พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถาเรื่องความ เศร้้าหมองแก่จุฬกาลอุปาสก ว่า ตนทำบาปกรรมเอง ก็เศร้้าหมองเอง ตนไม่ทำ บาปกรรมเอง ก็บริสุทธิ์เอง ความบริสุทธิ์ และไม่บริสุทธิ์ เป็นของเฉพาะตน คนอื่นจะ ทำคนอื่นให้บริสุทธิ์ไม่ได้(ม.ม.(ไทย)๑๓/๑๐๐/๑๐๖,อง.อฏฐก.(ไทย)๒๓/๑๑/ ๒๒๓,ขุ.ธ.(ไทย)๒๕/๑๖๕/๘๔, อภิ.ป.(ไทย)๔๔/๑๔/๖๗๘, อภิ.ป.(ไทย)๔๔/๑๕/ ๔๔๐, อภิ.ป.(ไทย)๔๔/๖๔/๔๙๙, อภิ.ป.(ไทย)๔๔/๙๕/๗๘๔,ขุ.ธ.อ.(บาลี) ๖/๒๓)

เศวตกฤษุขร, ช้าง: ช้างเผือกของพระเจ้าปเสนทิโกศล, ช้างที่งดงามมีอวัยวะสมบูรณ์

ในนาคสูตร พระเศวตกฤษุขรของพระเจ้าปเสนทิโกศล ขึ้นจากทำน่าน้ำพุพโปฏฐุกะ เพราะเสียงดนตรีใหญ่ที่เขาตีประโคม เหล่าชนเห็นช้างนั้นแล้วจึงกล่าวชมอย่างนี้ว่า “นาคของพระราชาช้างงามยิ่งนัก นาคของพระราชาช้างนำดู นาคของพระราชาช้าง นำเลื่อมใส นาคของพระราชามีอวัยวะสมบูรณ์”(อง.ฉก.(ไทย)๒๒/๔๓/๔๙๘)

เศวตฉัตร: ฉัตรสีขาบ, ฉัตรสีเงิน, เป็นหนึ่งในราชกกุธภัณฑ์ ๕ ประการ คือ (๑) พัดวาลวิชนี (๒) กรอบพระพักตร์ (๓) พระขรรค์ (๔) เศวตฉัตร (๕) ฉลองพระบาท

ในมหาปทานสูตร พระโพธิสัตว์ ๑๖ ประการ ซึ่งข้อที่ ๑๕ ความว่า เมื่อพระโพธิสัตว์ ประสูติได้ครู่หนึ่ง ทรงยืนได้ อย่างมั่นคงด้วยพระบาททั้งสองที่เสมอกัน ทรงผินพระ

พักตร์ไปทาง ทิศเหนือ ทรงดำเนินไป ๗ ก้าว ขณะที่หมู่เทวดากันเสวตฉัตรตามเสด็จ ทอดพระเนตรไปยังทิศต่าง ๆ แล้ว ทรงเปล่งพระอาสภิวาจา (วาจาอย่างองอาจ)ว่า ‘เราคือผู้เลิศของโลก เราคือผู้เจริญที่สุดของโลก เราคือผู้ประเสริฐที่สุดของโลก ชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย บัดนี้ภพใหม่ไม่มีอีก’ (ที.ม.(ไทย)๑๐/๓๑/๑๔,ม.อ.(ไทย)๑๔/๒๐๗/๒๔๐,อง.ทูก.(ไทย)๒๐/๓๙/๑๙๙,ช.สุ.(ไทย)๒๕/๖๙๔/๖๖๔, ช.สุ.(ไทย) ๒๕/๖๙๕/๖๖๕,ช.เถร.(ไทย)๒๖/๖๔/๓๒๖,ช.ชา.(ไทย)๒๘/๗๒/๔๕, ช.ชา.(ไทย)๒๘/๗๒/๑๙๔, ช.ชา.(ไทย) ๒๘/๑๒๒/๗๕, ช.ชา.(ไทย)๒๘/๑๘๘๔/๔๗๙)

เศียร:

เศียร, ใช้แสดงความเคารพด้วยเศียรเกล้า, ภิกษุณีใช้ให้บุรุษคนหนึ่งไปกราบเท้าพระอานนท์ด้วยเศียรเกล้าเพื่ออนุเคราะห์ภิกษุณีอาพาธรูปหนึ่ง

ในภิกษุณีสูตร ว่าด้วยภิกษุณี พระอานนท์อยู่ ณ โฉมสิตาราม เขตกรุงโกสัมพี ครั้งนั้น ภิกษุณีรูปหนึ่ง เรียกชายคนหนึ่งให้ไปกราบเท้าท่านด้วยเศียรเกล้าตามคำของเรา เรียกว่า ‘ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ภิกษุณีชื่อนี้อาพาธ มีทุกข์ เป็นไข้หนัก นางขอกราบเท้าพระคุณเจ้าอานนท์’ และจงเรียนอย่างนี้ว่า “ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ขอโอกาส ขอพระคุณเจ้าอานนท์ได้โปรดอนุเคราะห์เข้าไปหาภิกษุณีนั้นยังสำนักของภิกษุณีด้วยเถิด” บุรุษนั้นรับคำเข้าไปหาท่านพระอานนท์ กราบเท้าท่านพระอานนท์ว่า “ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ภิกษุณีชื่อนี้อาพาธ มีทุกข์ เป็นไข้หนัก นางขอกราบเท้าพระคุณเจ้าอานนท์ด้วยเศียรเกล้าได้โปรดอนุเคราะห์ เข้าไปหาภิกษุณีนั้นยังสำนักของ ภิกษุณีด้วยเถิด” ท่านพระอานนท์รับโดยอุชณีภาพ (อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๑๕๙/๒๒๒)

เศียรเกล้า:

เศียรเกล้า, การแสดงความเคารพด้วยเศียรเกล้า, การกราบพระผู้มีพระภาคด้วยเศียรเกล้า

ในอุตตราวิมาน ว่าด้วยวิมานที่เกิดขึ้นแก่นางอุตตรา พระมหาโมคคัลลานเถระถาม เทพธิดาว่า เทพธิดา เธอมีผิวพรรณงามยิ่งนักเปล่งรัศมีสว่างไสวไปทั่วทุกทิศอยู่ ดุจดาวประกายพริ้ว เพราะบุญอะไรผิวพรรณเธอจึงงามเช่นนี้ นางตอบว่า เพราะบุญที่ได้ทำไว้สมัยเมื่อเกิดเป็นมนุษย์ ขอท่านพึงถวายอภิวาทพระยุคลบาทของพระผู้มีพระภาคด้วยเศียรเกล้า (แล้วกราบทูล)ตามคำของดิฉันว่า “อุตตราอุบาสิกาถวายอภิวาทพระยุคลบาทของพระผู้มีพระภาคด้วยเศียรเกล้า พระพุทธเจ้าข้า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้อที่พระผู้มีพระภาคทรงพยากรณ์ดิฉันว่าจะได้บรรลุสุกสัมผลขั้นใดขั้นหนึ่งนั้น ไม่น่าอัศจรรย์เท่ากับที่ทรงพยากรณ์ดิฉันว่า จะได้บรรลุสุกสัมผลเลย”(ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๐๐/๒๓๘,อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๑๕๙/๒๒๐,ช.วิ.(ไทย)๒๖/๑๓๖/๒๓, ช.วิ.(ไทย) ๒๖/๑๑๕๕/๑๔๙)

โคก:

ชื่อพันธุ์ไม้ชนิดหนึ่งในป่าอันน่ารื่นรมย์ใกล้อาศรมของโกสิยดาบส

ในสโมธานชาดก พระบรมศาสดาตรัสพระคาถาว่า นางหิริเทวีเทพธิดานั้น ได้รับอนุมิตอย่างแน่นอนจากโกสิยดาบสผู้มีอานุภาพรุ่งเรือง จึงได้เข้าไปยังอาศรมอันน่ารื่นรมย์ ในป่านี้มีต้นไม้จำนวนมาก คือ สาละ กุ่ม หว่า โปธิ ไทร มะขาง โคก ราชพฤกษ์ แคล้อย ย่านทราย จิก และลำเจียก มีกลิ่นหอมหวาน น่าชวนใจ (ช.ชา.(ไทย) ๒๘/๒๖๑/๑๒๘)

หมวดอักษรอวรรค อักษร ส เสนอนิยามศัพท์ ๒,๓๗๙ ศัพท์ ดังนี้

สกจิตตนิยเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระสกจิตตนิยเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติที่ ๙๑ ท่านเคยสร้างพระสถูปไม้ไผ่ถวายพระพุทธเจ้า(พระนามว่า วิปัสสี) เพราะผลแห่งท่านนั้น ท่านไม่ได้พบทุกขเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลुพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑/๒๐๒)

สกทาคามิผล: พระอริยบุคคลชั้นสกทาคามิผล, เป็นหนึ่งในสามัญญผล ๔, ภิกษุผู้เป็นโสดาบัน มนสิการอุปาทานชั้น ๕ โดยแยกกายแล้วทำให้แจ้งสกทาคามิผลนี้ได้ ตัวอย่างในสี่วันตสูตร ท่านโกฏิฐิตะถามท่านสารีบุตรว่า ธรรมเหล่าไหน อันภิกษุผู้เป็นโสดาบันควรมนสิการโดยแยกกาย ขอรับ ท่านสารีบุตรตอบว่า “อุปาทานชั้น ๕ ประการนี้ อันภิกษุแม้ผู้เป็นโสดาบันก็ควรมนสิการโดยแยกกาย โดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา พึงทำให้แจ้งสกทาคามิผล อนาคามิผล (ถึง) อรหัตตผล” (ที.สี.(ไทย)๙/๕๑๑/๒๒๕, ที.สี.(ไทย)๙/๕๑๒/๒๒๖, ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๑๑/๒๘๗, ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๓๓/๓๔๑, ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๕๔/๓๗๘, ม.อุ.(ไทย)๑๔/๓๗๙/๔๒๘, ส.ข.(ไทย)๑๗/๑๒๒/๒๑๖, ส.ข.(ไทย)๑๗/๑๒๓/๒๑๘, ส.ม.(ไทย)๑๙/๓๕/๓๕, ส.ม.(ไทย)๑๙/๔๘๘/๒๙๙)

สกทาคามิผลสมบัติ: พระอริยบุคคลชั้นสกทาคามีบรรลุผลสมบัติ, พระอริยบุคคลชั้นสกทาคามี ย่อมเข้าผลสมบัติของตน ๆ ได้, สิ่งที่ควรรู้อย่าง ๘ ประการ ในสุตมยญาณนิตเทศ พระสารีบุตรกล่าวถึงสิ่งที่ควรรู้อย่าง ได้แก่ โสดาปัตติมรรคควรรู้อย่าง โสดาปัตติผลสมบัติควรรู้อย่าง สกทาคามีมรรคควรรู้อย่าง สกทาคามีผลสมบัติควรรู้อย่าง อนาคามีมรรคควรรู้อย่าง อนาคามีผลสมบัติควรรู้อย่าง อรหัตตมรรคควรรู้อย่าง อรหัตตผลสมบัติควรรู้อย่าง (ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๑๙/๒๖)

สกทาคามิผลสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นไปเพื่อทำให้แจ้งสกทาคามิผล พระผู้มีพระภาคตรัสกับ ภิกษุทั้งหลายว่า ธรรม ๔ มีสัปปริสสังเสวะเป็นต้น ที่บุคคลเจริญ กระทำให้มากแล้ว เป็นธรรมที่เป็นไปเพื่อทำให้แจ้งสกทาคามิผล(ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๕๒/๕๗๗)

สกทาคามีมรรค: พระอริยบุคคลชั้นสกทาคามีมรรค, หนึ่งในพระอริยบุคคลแปดจำพวก, สิ่งที่ควรรู้อย่าง ๗ อย่าง ในสุตมยญาณนิตเทศ พระสารีบุตรกล่าวถึงสิ่งที่ควรรู้อย่าง ๗ อย่าง ได้แก่ โสดาปัตติมรรคควรรู้อย่าง โสดาปัตติผลสมบัติควรรู้อย่าง สกทาคามีมรรคควรรู้อย่าง สกทาคามีผลสมบัติควรรู้อย่าง อนาคามีมรรคควรรู้อย่าง อนาคามีผลสมบัติควรรู้อย่าง อรหัตตมรรคควรรู้อย่าง อรหัตตผลสมบัติควรรู้อย่าง (ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๑๙/๒๖, ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๒๒/๓๒, ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๒๒๑/๓๗๒, ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๒๒๒/๓๗๔, อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๓๙๑/๔๐๕, อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๖๖๓/๗๑๖, อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๘๑๐/๘๔๖)

สกทาคามี: อริยบุคคลชั้นสกทาคามีผู้ละสังโยชน์ ๓ ข้อแรก คือ (๑) สักกายทิฏฐิ (๒) วิจิกิจฉา (๓) สีลัพพตปรามาส ได้หมดสิ้น และทำรากะ โทสะ โมหะ เบาบาง จักกลับมาสู่โลกนี้อีกครั้งเดียวแล้วจะทำที่สุดแห่งทุกข์ได้

มหาสิสุตร อริยมรรคมีองค์แปด อริยผล ๔ เจ้าโอรุฎฐัทธิจณวิฑูลถามพระผู้มีพระภาค ว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ธรรมที่ดีกว่าและประณีตกว่า ที่ภิกษุประพฤติพรหมจรรย์ ในพระผู้มีพระภาคมุ่งจะบรรลุนั้นคืออะไร” พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า มหาสิ ภิกษุ เป็นสกทาคามี เพราะละสังโยชน์ได้ ๓ อย่าง บรรเทาโรคโทสะและโมหะให้เบาบาง ได้ มาสู่โลกนี้อีกเพียงครั้งเดียวก็จะทำที่สุดแห่งทุกข์ธรรมนี้แลดีกว่าและประณีตกว่า ที่ภิกษุประพฤติพรหมจรรย์ในเรามุ่งจะบรรลุนั้น (ที.สี.(ไทย)๙/๓๗๓/๑๕๖, ม.ม.(ไทย) ๑๒/๓๕๒/๓๘๖, ม.ม.(ไทย)๑๓/๑๖๙/๑๙๐, ม.อุ.(ไทย)๑๔/๑๔๗/๑๘๖, ส.ข.(ไทย) ๑๗/๑๒๒/๒๑๖, อัง.ทุก.(ไทย)๒๐/๒๑/๑๖๘, ๒๐/๘๗/๓๑๓, อัง.ทุก.(ไทย)๒๐/๘๘/ ๓๑๕, อัง.ทุก.(ไทย)๒๐/๘๙/๓๑๘, อัง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๑๓๑/๒๐๐)

สกทาคามี, พระอริยบุคคล: พระอริยบุคคลชั้นสกทาคามี, พระอริยบุคคลผู้ละสังโยชน์สามข้อแรกได้ และทำโรค โทสะ โมหะให้เบาบาง, พระอริยบุคคลผู้ประพฤติพรหมจรรย์ ประพฤติ ห่างไกล งดเว้นจากเมถุนซึ่งเป็นธรรมของชาวบ้านท่านถึงแก่กรรมแล้ว พระผู้มีพระ ภาคทรงพยากรณ์ว่าเป็นสกทาคามีบุคคลเกิดในหมู่เทพชั้นดุสิต, บุคคลหนึ่งในห้า จำพวกมีความสำเร็จในโลกนี้

ในสักกสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับอุบาสกอุบาสิกาชาวแคว้นสักกะทั้งหลาย ว่า ส่วนสาวกของเราในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้ไม่ประมาท มีวามเพียร อุทิศกายและใจ ปฏิบัติตามที่เราพร่ำสอนอยู่ตลอด ๑๐ ปี พึงเป็นผู้เสวยความสุขอย่างแน่นอนอยู่ ตลอด ๑๐๐ ปีก็มี ๑๐,๐๐๐ ปีก็มี ๑๐๐,๐๐๐ ปีก็มี และสาวกของเรานั้นแล เป็นสกทาคามีก็มี เป็นอนาคามีก็มี เป็นโสดาบันไม่ปฏิบัติผิดพลาดก็มี ไม่จำเป็นต้อง พุดถึง ๑๐ ปี (อัง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๔๖/๑๐๑, อัง.ทสก.(ไทย)๒๔/๖๓/๑๔๑, อัง.ทสก.(ไทย)๒๔/๖๔/๑๔๓, อัง.ทสก.(ไทย)๒๔/๗๕/๑๖๔)

สลิกสูตร : พระสูตรว่าด้วยสะเก็ดหิน สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ มัททกุจนิ สถานที่ พระราชทานอภัยแก่หมู่เนื้อ เขตกรุงราชคฤห์ สะเก็ดหินกระทบพระบาททำให้ พระองค์ได้รับทุกขเวทนาทางพระวรกายอย่างหนัก แต่ทรงมีพระสติสัมปชัญญะ ทรงอดกลั้นไว้ได้ แล้วทรงสำเร็จสี่หิเสยาโดยพระปรีศว์เบื้องขวา พวกเทวดาส ตูลลกายิกาประมาณ ๗๐๐ องค์ได้เข้าไปเฝ้าแล้วกราบทูลว่า พราหมณ์ผู้ทรงเวททั้ง ๕๒ มีตบะ ประพฤติธรรมอย่างสม่ำเสมอตั้ง ๑๐๐ ปี แต่จิตของพราหมณ์เหล่านั้นก็ ไม่หลุดพ้นโดยชอบ เพราะพวกเขามีสภาพจิตต่ำ จึงไม่ถึงจุดจบ(แห่งความตาย) บุคคลผู้มีมานะย่อมไม่มีการฝึกตน บุคคลผู้มีจิตไม่มั่นคงย่อมไม่มีการรู้ บุคคลผู้ ประมาทอยู่ในป่าคนเดียวย่อมไม่ถึงจุดจบแห่งความตาย บุคคลละมานะได้แล้ว มีใจ มั่นคงดี มีใจดี หลุดพ้นในธรรมทั้งปวง ไม่ประมาท อยู่ในป่าคนเดียว ย่อมบรรลุนิพพานได้ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๓๘/๕๐)

สลิกสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยสะเก็ดหิน สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ มัททกุจนิ สถานที่ พระราชทานอภัย แก่หมู่เนื้อ เขตกรุงราชคฤห์ ถูกสะเก็ดหินกระทบพระบาททำให้เกิดทุกขเวทนาทางพระวรกายอย่างหนัก แต่ทรงมีพระสติสัมปชัญญะ กลั้น ทุกขเวทนานั้นได้แล้วรับสั่งให้ปุฝ้าสังฆาฏิ ๔ ชั้น ทรงสำเร็จสี่หิเสยา โดยพระปรีศว์

เบื้องขวา ทรงซ้อนพระบาทเหลื่อมพระบาท มีพระสติสัมปชัญญะ มารเข้าไปเฝ้า แล้วกราบทูลว่า ท่านนอนด้วยความขี้เมา หรือมีมัวเมาคิดกาพย์กลอนอะไรอยู่ ประโยชน์ของท่านมีไม่มาก ท่านอยู่ ณ ที่นอน ที่นั่งอันสงัดแต่ผู้เดียว ตั้งหน้าแต่จะหลับ ทำไมท่านยังหลับอยู่เล่า พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า เราไม่ได้นอนด้วยความขี้เมา ทั้งมิได้มัวเมาคิดกาพย์กลอน เราบรรลุประโยชน์แล้ว ไม่มีความเศร้าโศก อยู่บนที่นอน ที่นั่งอันสงัดแต่ผู้เดียว นอนคำนึงถึงสัตว์ด้วยความเอ็นดู แม้เหล่าชนที่มีลูกศรเสียบอกอยู่ก็ยังไม่หลับได้ ทำไมเราผู้ปราศจากลูกศรแล้วจะหลับไม่ได้เล่า เราเดินไปก็ไม่หวาดหวั่น ถึงหลับอยู่ก็มีได้กลัวเกรง กลางคืนและกลางวันไม่ทำให้เราเดือดร้อน เราไม่พบเห็นความเสื่อมอะไร (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๔๙/๑๘๙)

สกิงสัมมชกเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระสกิงสัมมชกเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่าในอดีตชาติกับที่ ๙๑ท่านได้กวาดลานต้นโพธิ์ซึ่งเป็นสถานที่ตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าพระนามว่าวิปัสสี เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไปเกิดในชาติใด ๆ ก็ไม่เคยป่วยเป็นโรคผิวหนังเลย และไม่ได้พบทุกข์เลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุมหาวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑/๓๑)

สกุนชาตก : ชาตกว่าด้วยนกโพธิสัตว์ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า นกหัวขวานโพธิสัตว์ แกล้งทวงบุญคุณกับราชสีห์ในคราวที่ตนเคยช่วยนำกระดูกที่ติดคอออกมาให้ แต่ไม่ได้รับการตอบแทน กลับถูกราชสีห์ทวงบุญคุณว่าในขณะที่อยู่ในปากนั้น ตนไม่จับปากให้ถึงแก่ความตาย นับว่าเป็นบุญคุณมากแล้ว จึงติเตียนราชสีห์ว่าเป็นสัตว์ไม่รู้คุณของผู้อื่น การคบหากับคนอกตัญญูไม่รู้คุณของคนอื่นจะมีประโยชน์อะไร แม้บุญคุณที่ทำกันต่อหน้ายังระลึกไม่ได้ บัณฑิตทั้งหลายจะไม่ริษยาหรือว่ากล่าวแต่อย่างใด แต่จะค่อย ๆ หลีกหนีหน้าเขาจนหมดสิ้นแล้วก็บินหนีไปที่อื่น ความกตัญญูทศเวทที่เป็นคุณธรรมที่เป็นพื้นฐานของความเป็นคนดี สัตบุรุษทั้งหลายจึงควรพอกพูนความกตัญญูทศเวทไว้ เพราะเป็นเครื่องรองรับความดีไว้ได้ทั้งหมด (ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๓๖/๑๕)

สกุนชาต : นกสกุนต่างๆ, นกนานาพันธุ์ที่มาจับกิ่งไม้สาละซึ่งเป็นผลจากบุพกรรมที่ถวายพวงมาลัยดอกสาละแด่พระผู้มีพระภาค ในสมัยชุกชีภูฏาวิมาน วิมานแก้วผลึกสีแดงที่เกิดขึ้นแก่หญิงผู้ถวายดอกสาละแด่พระผู้มีพระภาค พระมหาโมคคัลลานเถระถามเทพธิดาองค์หนึ่งว่า เธอเรียนมัยอยู่ด้วยดนตรีเครื่องห้าที่เทพบุตรและเทพธิดาประคองอยู่อย่างไร เพราะ ในวิมานแก้วผลึกแดงซึ่งมีพื้นดาราตาศด้วยทรายทอง เธอยืนที่โคนต้นสาละใด ๆ ก็ตาม ต้นสาละนั้น ๆ ก็โน้มกิ่งไปรดดอกลงมา ป่าไม้สาละเป็นที่อาศัยของเหล่าสกุนชาติ นี่เป็นผลของกรรมอันใดเล่า เทพธิดาตอบว่า เมื่อดิฉันเกิดเป็นมนุษย์อยู่ในหมู่มนุษย์ เป็นหญิงรับใช้อยู่ในตระกูลเจ้านาย ได้น้อมพวงมาลัยดอกสาละ ซึ่งประดิษฐ์ไว้อย่างดี เข้าไปถวายพระพุทธเจ้าด้วยมือทั้งสองของตน ดิฉันจึงสร้างโศก หมดโรครภัย มีความสุข รื่นโรจน์บันเทิงใจอยู่เป็นนิตย์ (ขุ.วิ.(ไทย)๒๖/๖๙๒/๗๙)

สกุนคมิชาตก : ชาตกว่าด้วยเหยี่ยวนกเขาหลงกลนกมูลไถ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า นกมูลไถโพธิสัตว์ ออกหากินในต่างแดน ถูกเหยี่ยวนกเขาจับได้ แต่ก็แก้ไขเอาตัวรอดได้ด้วยปัญญาของ

ตน โดยแก้งพูดว่าที่เราเสียที่แก่ศัตรูเพราะไม่เชื่อฟังคำสอนของบิดาให้หากินอยู่แต่ในถิ่นของตน เขี้ยวนกเขาหลงกลจึงปล่อยให้นักมูลไถหลุดไปแล้วโฉบลงมาใหม่ด้วยความเร็วเพราะโกรธที่ถูกทำทนาย เมื่อเขี้ยวนกเขาโฉบลงมาใกล้ถึงตัว นักมูลไถจึงหลบลงใต้มูลไถ ทำให้เขี้ยวนกเขายังตัวไม่ทันออกกระแทกกับมูลไถอย่างแรงถึงแก่ความตาย เมื่อเขี้ยวนกเขาตายแล้ว นักมูลไถจึงออกมาขึ้นเหยียบบอกของเขี้ยวนกเขาพลาบปลั่งอุทานว่า เรานั้นเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยอุบาย ยินดีแล้วในการหากินในถิ่นของบิดา เห็นประโยชน์ของตนอยู่ เป็นผู้ปราศจากศัตรูยอมเมิกบานใจ ผู้ที่ไม่ตั้งอยู่ในโอวาทของผู้ปรารถนาดีย่อมเดือดร้อน หากปราศจากอุบายย่อมประสบภัยพิบัติเสมอ (ขุ.ชา.ทูก.(ไทย) ๒๗/๓๕/๗๒)

สกุณคมิสูตร : พระสูตรว่าด้วยเหยี่ยว พระผู้มีพระภาคทรงยกเรื่องในอดีตขึ้นแสดงแก่ภิกษุทั้งหลายว่า นักมูลไถเที่ยวหากินนอกถิ่นจึงถูกเหยี่ยวจับได้ แต่พอเที่ยวหากินในถิ่นของตนเหยี่ยวก็ไม่สามารถจับได้ ภิกษุทั้งหลายก็เหมือนกันไม่ควรเที่ยวไปในแดนอื่น อันหมายถึงกามคุณ ๕ เพราะจะทำให้มารได้ช่อง แต่ควรเที่ยวไปในแดนที่เป็นของบิดาตน อันหมายถึงสติปัญญา ๔ มารจึงจะไม่ได้ช่อง (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๓๗๒/๒๑๗)

สกุณิ,นก: นางนก, นางนกชื่อกฤษณทลินีผู้ทำกิจอันประเสริฐ ๒ อย่าง คือ (๑) การได้ลาภที่ยังไม่ได้ (๒) การตามรักษาลาภที่ได้แล้ว

ในเทศกฤษณชาดก พระราชาตรัสถามราชธรรมกับนางนกกฤษณทลินีว่า แม่กฤษณทลินี สกุณิ ผู้เป็นเผ่าพันธุ์ของผู้มีบรรดาศักดิ์ เจ้าคงจะเข้าใจปัญหาว่า กิจจะระบุดบุคคลผู้ประสงค์จะครอบครองราชสมบัติกระทำแล้วเป็นกิจอันประเสริฐนางนกกฤษณทลินีกราบทูลว่า ขอเดชะเสด็จพ่อ มีเหตุอยู่ ๒ ประการเท่านั้น ที่ประโยชน์สุขทั้งปวงดำรงมั่นอยู่ได้ คือ การได้ลาภที่ยังไม่ได้ ๑ การตามรักษาลาภที่ได้แล้ว ๑ (ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๑๔/๕๙๗)

สกุล: ตระกูล, วงศ์, เชื้อสาย, เผ่าพันธุ์, เหล่ากอ, เชื้อชาติผู้ดี เช่น เป็นคนมีสกุล ผู้ดีมีสกุล สกุลผู้มีพรหมและบูรพาจารย์

ในพรหมสูตร ว่าด้วยสกุลที่มีพรหม พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย บุตรของสกุลใดบูชามารดาบิดาภายในเรือนตน สกุลนั้นชื่อว่ามีพรหม บุตรของสกุลใดบูชามารดาบิดาภายในเรือนตน สกุลนั้นชื่อว่ามีบูรพาจารย์ บุตรของสกุลใดบูชามารดาบิดาภายในเรือนตน สกุลนั้นชื่อว่ามีบูรพาเทพ บุตรของสกุลใดบูชามารดาบิดาภายในเรือนตน สกุลนั้นชื่อว่ามีอาหุไนยบุคคล (อง.จตุกก(ไทย)๒๑/๖๓/๑๐๗, (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๑๖๑/๒๙)

สกุลา, พระภคินี: พระภคินีนามว่าสกุลา, พี่นางนามว่าสกุลา

ในกัณณกัตถลสูตร กล่าวถึง พระภคินีทรงพระนามว่าโสมา และพระภคินีทรงพระนามว่าสกุลา ได้ฝากคำทูลถามพระผู้มีพระภาคด้วยเศียรเกล้ากับพระเจ้าปเสนทิโกศลว่า “ข้าแต่มหาราช ขอพระองค์จงทรงถวายอภิวัตพระยุคลบาทของพระผู้มีพระภาคด้วยเศียรเกล้าถึงพระสุภาพว่า ความมีพระโรคาพาทน้อย กระปรีกระเปร่า มีพระพลานามัยสมบูรณ์ อยู่สำราญ อยู่สำราญ เพคะ” พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

“มหาบพิตร ขอพระภคินีโสมาและพระภคินีสกุลกลางทรงพระสำราญเถิด” (ม.ม. (ไทย)๑๓/๓๗๕/๔๖๐)

สกุลา, ภิกษุณี: ภิกษุณีนามว่าสกุลา, ภิกษุณีผู้เลิศในทางตาทิพย์

ในสกุลาเถรียาปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระสกุลาเถรี พระสกุลาเถรี ประกาศ ประวัติในอดีตชาติของตนว่า พระชินเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ หม่อมฉันเกิดเป็นนาง กษัตริย์ในกรุงหงสวดี มีนามว่านันทนา มีรูปสวย รวยทรัพย์ นำเอ็นดู มีสิริ เป็นธิดา ของมหाराชพระนามว่าอานันทะ งดงามอย่างยิ่ง เป็นภคินีต่างมารดาของ พระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ หม่อมฉันได้ฟังพุทธดำรัสนั้นแล้ว มีความร่าเริง ภายทานแต่พระศาสดาและบูชาพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้ว ได้ปรารถนาทิพยจักขุ ในกัปที่ ๑๐๐,๐๐๐ นับจากกัปนี้ไป พระศาสดาพระนามว่าโคดม ตามพระโคตร ทรง สมภพในราชสกุลโอกกากราช จักอุบัติขึ้นในโลก สตรีผู้นี้จักมีนามว่าสกุลา (อง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๒๔๒/๓๐, ขุ.อป.(ไทย)๓๓/๑๓๑/๔๗๓)

สกุลาเถรียาปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระสกุลาเถรี มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ใน อดีตชาติกับที่ ๑๐๐,๐๐๐ ท่านเกิดเป็นพระภคินีต่างพระมารดากับพระพุทธเจ้าพระ นามว่าปทุมุตตระ ท่านได้ฟังพระธรรมเทศนาของพระศาสดาเกิดความเลื่อมใส และ เห็นพระพุทธเจ้าทรงแต่งตั้งภิกษุณีรูปหนึ่งในตำแหน่งผู้เลิศกว่าภิกษุณีทั้งหลายผู้มี ทิพยจักขุ ท่านจึงถวายทานแล้วปรารถนาตำแหน่งนั้น ในภัทรกัปนี้ สมัยพระพุทธเจ้า พระนามว่ากัสสปะ ท่านเป็นปริพาชิกา ได้นำน้ำมนต์ไปตามประทีป บูชาพระเจดีย์ของ พระพุทธเจ้าในอดีตชาติ เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านเวียนเกิดเวียนตายอยู่ในเวทดา และมนุษย์เป็นอันมาก ในภพสุดท้ายนี้ ได้เกิดในตระกูลพราหมณ์มีทรัพย์มาก พบ พระศาสดาแล้วเกิดความเลื่อมใส ได้บรรพชาในพระพุทธศาสนา ไม่นานก็ได้บรรลุ วิชชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ และได้ตำแหน่งผู้เลิศกว่าภิกษุณีทั้งหลายผู้มีทิพยจักขุ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๓๑/๔๗๓)

สกุลาเถรีคาถา : ภาษิตของพระสกุลาเถรี,คาถาของพระสกุลาเถรี ท่านพระสกุลาเถรี กล่าวไว้ว่า เมื่อ เรายังอยู่ในเรือน ฟังธรรมของภิกษุแล้ว ได้เห็นนิพพานซึ่งเป็นธรรมปราศจากกิเลสจตุ รฐี เป็นทางถึงความสุขไม่จตุ เรานั้นละบุตรธิดา ทรัพย์ และข้าวเปลือก โภชนาแล้ว บวชเป็นบรรพชิต เป็นสิกขมานาอยู่ เจริญมรรคเบื้องสูง จึงละราคะ โทสะ และอา สวะทั้งหลายที่ประกอบด้วยราคะและโทสะนั้นได้ อุปสมบทเป็นภิกษุณีแล้วระลึกชาติ ก่อนได้ชำระทิพยจักขุที่อบรมแล้วอย่างดีให้หมดมลทินได้ เห็นสังขารทั้งหลายเป็น อนัตตาอันเกิดแต่เหตุ มีสภาวะทรุดโทรมโดยความเป็นอนัตตาแล้วละอาสวะทั้งปวง ได้ จึงเป็นผู้เย็นดับสนิทแล้ว (ขุ.เถรี.(ไทย) ๒๖/๙๗/๕๗๑)

สกุลาเถรี, ปริพาชก: ปริพาชกชื่อว่าสกุลาเถรี, ปริพาชกคนหนึ่งที่มีชื่อเสียงอยู่ในอารามที่ให้เหยื่อแก่ นกยูง ในกรุงราชคฤห์ ตัวอย่างในมหาสกุลาเถรียาปทาน ว่าด้วยปริพาชกชื่อสกุลาเถรี ปริพาชกผู้มีชื่อเสียงจำนวนมาก คือ ปริพาชกชื่ออन्नการะ ปริพาชกชื่ออรรตระ ปริพาชกชื่อสกุลาเถรี และ ปริพาชกเหล่าอื่นล้วนมีชื่อเสียง อาศัยอยู่ในอารามของปริพาชกอันเป็นที่ให้เหยื่อแก่

นกยูง ครั้นเวลาเช้าพระผู้มีพระภาคทรงครองอันตราวาสก ถือบาตรและจีวรเสด็จเข้าไปบิณฑบาตยังกรุงราชคฤห์ พระผู้มีพระภาคได้มีพระดำริว่า “ยังเข้าเกินไปที่จะเที่ยวบิณฑบาตในเขตกรุงราชคฤห์ ทางที่ดี เราควรเข้าไปหาสกุลุกุทายีปริพาชก จนถึงอารามของปริพาชกอันเป็นที่ให้เหยื่อแก่นกยูง” (ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๓๗/๒๗๘, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๖๙/๓๑๗, อัง.จตุกก(ไทย) ๒๑/๓๐/๔๖, อัง.จตุกก(ไทย) ๒๑/๑๘๕/๒๖๔)

สโกสกโกรัณททายกเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระสโกสกโกรัณททายกเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติที่ ๓๑ ท่านนำดอกหงอนไก่ไปบูชารอยพระยุคลบาทของพระพุทธเจ้าพระนามว่าสิทธินิ เพราะผลแห่งการบูชานั้น ท่านไม่ได้พบทุกขคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๔/๕๓๕)

สคาถกสูตร : พระสูตรว่าด้วยลาภสักการะและความสรรเสริญมีอภัยเป็นผล พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวัน ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ลาภสักการะและความสรรเสริญเป็นสิ่งหาคุณเป็นต้น บุคคลผู้ถูกลาภสักการะและความสรรเสริญครอบงำ หลังจากตายแล้วย่อมเข้าถึงอภัย ทุกขคติ วินิบาต นรก (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๖๖/๒๗๒)

สคาถกสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยตรีสองคัคคุณของพระโสตาบันที่มีคาคา พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ผู้ประกอบด้วยธรรม ๔ มีความเป็นผู้มีความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระพุทธเจ้าเป็นต้น ย่อมเป็นพระโสตาบัน ไม่มีความตกต่ำ และจะสำเร็จสัมโพธิในวันหน้า แล้วตรัสคาคาเป็นต้นว่า ชีวิตของเขาย่อมไม่สูญเปล่า (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๔๗/๕๗๐)

สคาถกสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมเทศนาที่มีคาคา พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวัน ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า แม้ในอดีต แม้ในอนาคต และแม้ในปัจจุบัน สัตว์ผู้มีอหยาตัยเลวก็คบค้าสมาคมกับสัตว์ผู้มีอหยาตัยเลว เหมือนคูรวมกับคูมูตรรวมกับคูมูตรเป็นต้น แล้วตรัสว่า ป่าคือกิเลสเกิดเพราะการคลุกคลี ย่อมขาดไปเพราะการไม่คลุกคลี บุคคลเกาะท่อนไม้เล็กย่อมจมลงในห้วงน้ำใหญ่ ฉันทใด สารุชนอาศัยคนเกียจคร้านย่อมจมลง ฉันทนั้น เพราะฉันทนั้น จึงควรคบบัณฑิตผู้สงบปรารถนาความเพียร (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๐๐/๑๘๙)

สคารวสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยพราหมณ์ชื่อว่าสคารวะ พราหมณ์ชื่อว่าสคารวะเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ สนทนาปราศรัยแล้วนั่ง ณ ที่ สมควร ทูลถามว่า อะไรเป็นฝั่งนี้ (หมายถึงโลกียธรรม) อะไรเป็นฝั่งโน้น (หมายถึงโลกุตตรธรรม) พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า (๑) มิจฉาทิฏฐิเป็นฝั่งนี้ สัมมาทิฏฐิเป็นฝั่งโน้น (๒) มิจฉาสังกัปปะเป็นฝั่งนี้ สัมมาสังกัปปะเป็นฝั่งโน้น (๓) มิจฉาวาจาเป็นฝั่งนี้ สัมมาวาจาเป็นฝั่งโน้น (๔) มิจฉากัมมันตะเป็นฝั่งนี้ สัมมากัมมันตะเป็นฝั่งโน้น (๕) มิจฉาอาชีวะเป็นฝั่งนี้ สัมมาอาชีวะเป็นฝั่งโน้น (๖) มิจฉาวายามะเป็นฝั่งนี้ สัมมาวายามะเป็นฝั่งโน้น (๗) มิจฉาสติเป็นฝั่งนี้ สัมมาสติเป็นฝั่งโน้น (๘) มิจฉาสมาธิเป็นฝั่งนี้ สัมมาสมาธิเป็นฝั่งโน้น (๙) มิจฉาญาณะเป็นฝั่งนี้ สัมมาญาณะเป็นฝั่งโน้น (๑๐) มิจฉาวิมุตติเป็นฝั่งนี้ สัมมาวิมุตติเป็นฝั่งโน้นแล้วตรัสคาคาประพันธ์สรุปใจความได้ว่า ในหมู่มนุษย์ เหล่าชนผู้ไปถึงฝั่งโน้น(หมายถึงนิพพาน) มีจำนวนน้อย ส่วนหมู่นักต้ออันนี้เลาะไปตามฝั่งนี้

(หมายถึงสักกายวิภูฏี) ทั้งนี้ ส่วนชนเหล่าใดประพฤติดำเนินตามธรรม ในธรรม(คือมรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑)ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้โดยชอบ ชนเหล่านั้นจักข้ามพ้นวิภูฏี อันเป็นบ่วงมารที่ข้ามได้แสนยาก จักถึงฝั่งโน้น บัณฑิตละธรรมดำ(หมายถึงอกุศลธรรมคือกายทุจริตเป็นต้น) แล้วพึงเจริญธรรมขาว(หมายถึงกุศลธรรมคือกายสุจริตเป็นต้น) ออกจากวิภูฏีมาสู่วิภูฏี(หมายถึงนิพพาน) ละกามทั้งหลายแล้วเป็นผู้หมดความกังวล พึงปรารถนาความยินดีในวิเวก(หมายถึงกายวิเวกจิตตวิเวกและอุปวิเวก(ความสงบจากกิเลส) ที่ยินดีได้ยากยิ่ง บัณฑิตพึงชำระตนให้ผ่องแผ้วจากเครื่องเศร้าหมองแห่งจิตทั้งหลาย บัณฑิตเหล่าใดอบรมจิตโดยชอบในองค์ธรรมเป็นเครื่องตรัสรู้ทั้งหลายไม่ถ้อยมั่น ยินดีในนิพพานเป็นที่สละความถ้อยมั่น บัณฑิตเหล่านั้นสิ้นอาสวะแล้ว มีความรุ่งเรือง ดับสนิทแล้วในโลก (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๑๗/๒๖๙)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า วิภูฏี หมายถึงวิภูฏี(วงเวียน) ๓ คือ (๑) กิเลสวิภูฏี ประกอบด้วยอวิชชา ตัณหา อุปาทาน (๒) กัมมวิภูฏี ประกอบด้วยสังขารและกรรมภพ (๓) วิปากวิภูฏี ประกอบด้วยวิญญาณ นามรูป สหายนะ ผัสสะ เวทนา ซึ่งแสดงออกในรูปอุปปัตติภพชาติ ชรา มรณะ เป็นต้น (อง.ทสก.อ. (บาลี) ๓/๑๑๗-๑๑๘/๓๗๕)

สคารวสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยพราหมณ์ชื่อว่าสคารวะ พราหมณ์ชื่อสคารวะเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ สนทนาปราศรัยแล้วนั้น ณ ที่ สมควร ทูลถามว่า อะไรเป็นฝั่งนี้ อะไรเป็นฝั่งโน้น พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า (๑) ปาณาติบาตเป็นฝั่งนี้ เจตนาจเว้นจากปาณาติบาตเป็นฝั่งโน้น (๒) อทินนาทานเป็นฝั่งนี้ เจตนาจเว้นจากอทินนาทานเป็นฝั่งโน้น (๓) กาเมสุมิฉาจารเป็นฝั่งนี้ เจตนาจเว้นจากกาเมสุมิฉาจารเป็นฝั่งโน้น (๔) มุสาวาทเป็นฝั่งนี้ เจตนาจเว้นจากมุสาวาทเป็นฝั่งโน้น (๕) ปิสุณาวาจาเป็นฝั่งนี้ เจตนาจเว้นจากปิสุณาวาจาเป็นฝั่งโน้น (๖) ผรุสวาจาเป็นฝั่งนี้ เจตนาจเว้นจากผรุสวาจาเป็นฝั่งโน้น (๗) สัมผัสปลลาปะเป็นฝั่งนี้ เจตนาจเว้นจากสัมผัสปลลาปะเป็นฝั่งโน้น (๘) อภิชฌาเป็นฝั่งนี้ อนภิชฌาเป็นฝั่งโน้น (๙) พยาบาทเป็นฝั่งนี้ อพยาบาทเป็นฝั่งโน้น (๑๐) มิจฉาทิภูฏีเป็นฝั่งนี้ สัมมาทิภูฏีเป็นฝั่งโน้น แล้วตรัสสรุปด้วยคาถาเหมือนในสคารวสูตร (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๖๙/๓๐๔)

สคารวะ, พราหมณ์: พราหมณ์ชื่อสคารวะ, พราหมณ์ผู้พร้อมไปด้วยความเคารพ, พราหมณ์ผู้ทูลถามพระผู้มีพระภาคว่าอะไรคือฝั่งนี้ อะไรคือฝั่งโน้น

ในสคารวสูตร ว่าด้วยพราหมณ์ชื่อว่าสคารวะ พราหมณ์ชื่อสคารวะเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคดังนี้ว่า“ท่านพระโคตม อะไรหนอเป็นฝั่งนี้ อะไรเป็นฝั่งโน้น” พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า พราหมณ์ (๑) ปาณาติบาตเป็นฝั่งนี้ เจตนาจเว้นจากปาณาติบาตเป็นฝั่งโน้น (๒) อทินนาทานเป็นฝั่งนี้ เจตนาจเว้นจากอทินนาทานเป็นฝั่งโน้น (๓) กาเมสุมิฉาจารเป็นฝั่งนี้ เจตนาจเว้นจากกาเมสุมิฉาจารเป็นฝั่งโน้น (๔) มุสาวาทเป็นฝั่งนี้ เจตนาจเว้นจากมุสาวาทเป็นฝั่งโน้น (๕) ปิสุณาวาจาเป็นฝั่งนี้ เจตนาจเว้นจากปิสุณาวาจาเป็นฝั่งโน้น (๖) ผรุสวาจาเป็นฝั่งนี้ เจตนาจเว้นจากผรุสวาจาเป็นฝั่งโน้น (๗) สัมผัสปลลาปะเป็นฝั่งนี้ เจตนาจ

เว้นจากสัมผัปปลาปะเป็นฝั่งโน้น (๘) อภิขณาเป็นฝั่งนี้ อนภิขณา(ความไม่เพ่งเล็ง
อยากได้ของเขา) เป็นฝั่งโน้น (๙) พยาบาทเป็นฝั่งนี้ อพยาบาท(ความไม่คิดร้าย) เป็น
ฝั่งโน้น (๑๐) มิจฉาทิฎฐิเป็นฝั่งนี้ สัมมาทิฎฐิ(เห็นชอบ) เป็นฝั่งโน้น (อง.ทสก.(ไทย)
๒๔/๑๑๗/๒๖๙, อง.ทสก.(ไทย)๒๔/๑๖๙/๓๐๔)

สงฆ์: คณะ, พระสงฆ์, หมู่สงฆ์, ภิกษุสงฆ์, สาวกของพระผู้มีพระภาค, สงฆ์สาวกของสมณโค
ดมผู้บรรลุลึ้นความเลิศด้วยลาภยศ

ในปาสาทิกสูตร เรื่องพรหมจรรย์ที่ไม่บริบูรณ์ เป็นต้น พระผู้มีพระภาคตรัสกับนาย
จุนทะ ว่า จุนทะ เท่าที่มีศาสดาเกิดขึ้นแล้วในโลกในบัดนี้ เรายังไม่เห็นศาสดาอื่นแม้ผู้
เดียวที่บรรลุลึ้นความเลิศด้วยลาภและความเลิศด้วยยศเหมือนเราเลย อนึ่ง เท่าที่มี
สงฆ์หรือคณะเกิดขึ้นแล้วในโลกในบัดนี้ เรายังไม่เห็นสงฆ์ หรือ คณะอื่นแม้หมู่เดียว ที่
บรรลุลึ้นความเลิศด้วยลาภและความเลิศด้วยยศ เหมือนภิกษุสงฆ์เลย (วิ.ภิกขุณี.(ไทย)
๓/๖๘๔/๓๒, วิ.ภิกขุณี.(ไทย)๓/๑๐๖๓/๒๘๘, วิ.ภิกขุณี.(ไทย)๓/๑๐๖๔/๒๘๘, ที.ม.
(ไทย)๑๐/๑๘๘/๑๓๕, ที.ม.(ไทย)๑๐/๒๑๖/๑๖๕, ที.ม.(ไทย)๑๐/๓๓๒/๒๕๕, ที.ปา.
(ไทย)๑๑/๑๗๖/๑๓๖, ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๗๘/๑๓๙, , ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๗๙/๑๓๙, ,
ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๘๐/๑๓๙)

สงฆ์สองฝ่าย: ภิกษุสงฆ์กับภิกษุณีสงฆ์, สงฆ์สองฝ่ายที่ให้สตรีผู้อุปสมบทในพระพุทธศาสนา
ในสิกขาบทวิภังค์ สงฆ์ ๒ ฝ่ายในครุธรรม ๘ ประการ คือข้อที่ ๔ ว่า ภิกษุณีจำ
พรรษาแล้วพึงพิจารณาในสงฆ์ ๒ ฝ่าย โดยสถาน ๓ คือ ได้เห็น ได้ฟัง หรือได้นึก
สงสัย ธรรมข้อนี้ภิกษุณีพึงสักการะ เคารพ นับถือ บูชาไม่พึงล่วงละเมิดจนตลอดชีวิต
ข้อที่ ๕ ว่า ภิกษุณีต้องครุธรรมแล้วพึงประพฤติปกขมานัตในสงฆ์ ๒ ฝ่าย ธรรมข้อนี้
ภิกษุณีพึงสักการะ เคารพ นับถือ บูชา ไม่พึงล่วงละเมิดจนตลอดชีวิต ข้อที่ ๖ ว่า
ภิกษุณีพึงแสวงหาการอุปสมบทในสงฆ์ ๒ ฝ่ายให้แก่สิกขมานาที่ศึกษาธรรม ๖ ข้อ
ตลอด ๒ ปีแล้ว ธรรมข้อนี้ภิกษุณีพึงสักการะ เคารพ นับถือ (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๑๕๐/
๓๒๓) ๑๔/๓๘๐/๔๒๙ ไม่มีคำนี้

สงฆ์สาวก: คณะสาวก, หมู่สาวก, สงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาค, อริยบุคคล ๔ คู่ ๘ บุคคล ควร
แก่สักการะ เป็นต้น

ในอัครปปสาทสูตร พระสงฆ์สาวกของตถาคต ได้แก่ พระอริยบุคคล ๔ คู่ คือ ๘
บุคคล พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคนี้ เป็นผู้ควรแก่ของที่เขานำมาถวาย ควร
แก่ของต้อนรับ ควรแก่ทักษิณา ควรแก่การทำอัญชลี เป็นนानุญอันยอดเยี่ยมของโลก
เรากล่าวว่าเลิศกว่าหมู่หรือคณะเหล่านั้น บุคคลผู้เลื่อมใสในสงฆ์ ชื่อว่าเลื่อมใสในสิ่งที่
เลิศ และวิบากที่เลิศย่อมมีแก่บุคคลผู้เลื่อมใสในสิ่งที่เลิศ (อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๓๔/
๕๔)

สงสาร: การเวียนว่ายตายเกิด, การเวียนตายเกิดเพราะต้นหา, การเกิดในภพใหม่, สงสารที่ไม่
ข้ามพ้นเพราะความไม่รู้ ไม่เข้าใจปฏิจสมุปบาท

ตัวอย่างในปฐมชนสูตร ว่าด้วยสิ่งที่ทำคนให้เกิด เทวดาทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า
อะไรเล่าทำคนให้เกิด อะไรเล่าของคนนั้นยอมพล่านไป อะไรเล่าเวียนว่ายในสงสาร

อะไรเล่าเป็นภัยใหญ่ของคนนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่าต้นหาทำคนให้เกิด จิตของคนนั้นย่อมพลาญไป สัตว์เวียนว่ายในสงสาร ทุกข์เป็นภัยใหญ่ของคนนั้น(ส.ส. (ไทย)๑๕/๕๕/๖๙, ส.ส.(ไทย)๑๕/๕๖/๗๐, ส.ส.(ไทย)๑๕/๕๗/๗๐, ส.นิ.(ไทย)๑๖/๖๐/๑๑๓, ส.นิ.(ไทย)๑๖/๑๒๔/๒๑๕, ส.นิ.(ไทย)๑๖/๑๒๕/๒๑๖, ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๒๖/๒๑๗, ส.ข.(ไทย)๑๗/๙๙/๑๘๙, ส.ข.(ไทย)๑๗/๑๐๐/๑๙๑, ส.ข.(ไทย)๑๗/๒๑๓/๒๙๓)

สงสารวิภู: การเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในภพภูมิต่าง ๆ ของสัตว์โลกด้วยอำนาจกิเลส กรรม วิบาก ในปิตินทวัจฉเถราปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระปิตินทวัจฉเถระ พระเถระกล่าวว่า ข้าพเจ้าเป็นคนเฝ้าประตูอยู่ที่กรุงหงสวดี ได้รวบรวมโมกษสมบัติเก็บไว้ในเรือนมากมายนับไม่ถ้วน ข้าพเจ้าได้คิดอย่างนี้ว่า โมกษสมบัติของเรามีมาก ภายในบุรีของเราที่มั่งคั่ง แม้พระราชอาผู้เป็นใหญ่ในแผ่นดิน พระนามว่าอานนท์ ก็ทรงเชื่อเชิญเรา พระพุทธเจ้าพระองค์นี้ เป็นพระ牟尼เสด็จอุบัติขึ้นแล้วในโลกนี้ เราจักถวายทานแด่ พระศาสดา พระมหามุนีทรงพระนามว่าปทุมุตตระทรงรู้แจ้งโลก ผู้สมควรรับเครื่องบูชา พระองค์ประสงค์จะช่วยเหลือข้าพเจ้าให้ข้ามพ้นสงสารวิภูจึงทรงรับไว้ (ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๑/๕๗๙) ๒๕/๕๖/๓๐๒, ๒๕/๗๓๕/๖๗๕ ไม่มีคำนี้

สงสารสาคร: คำอุปมาด้วยสงสารสาครอันเป็นมหันตทุกข์, ห้วงน้ำคือการเวียนว่ายตายเกิดอันเป็นทุกข์ ในเขมาเถรียาปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระเขมาเถรี พระเถรีกล่าวว่า พระชินเจ้าพระนามว่า ปทุมุตตระ เสด็จอุบัติขึ้นแล้วในกัปที่ ๑๐๐,๐๐๐ นับจากกัปนี้ไป หม่อมฉันเกิดในตระกูลเศรษฐี มีความรุ่งเรืองด้วยรัตนะต่าง ๆ ในกรุงหงสวดี เป็นผู้เพียบพร้อมด้วยความสุขมาก หม่อมฉันเข้าไปเฝ้าพระมหาวิระพระองค์นั้นแล้ว ได้ฟังพระธรรมเทศนา แต่นั้นหม่อมฉันเกิดความเลื่อมใส ได้ถึงพระชินเจ้าเป็นสรณะ สัตว์ทั้งหลายพลัดพรากจากประโยชน์ เพราะไม่ได้เห็นพระพุทธเจ้า จึงประสบมหันตทุกข์ อยู่ในสงสารสาคร ในกาลใดหม่อมฉันยังมีได้มาเข้าเฝ้าพระองค์ หม่อมฉันขอแสดง โทษนั้น (ขุ.อป.(ไทย)๓๓/๓๖๔/๔๓๕)

สังต์: ความสงบ, ความวิเวก, ความปราศจากสิ่งรบกวน, เสนาสนะที่ไม่พลุกพล่านด้วยเหล่า คฤหัสถ์และบรรพชิต

ในมหาสิหนาทสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงพรหมจรรย์มีองค์ ๔ องค์ที่ ๔ คือ เราเป็นผู้ประพฤตีสงัด และเป็นผู้ประพฤตีสงัดอย่างยอดเยี่ยม ในมหาโคสิงคสูตรกล่าวถึง ท่านพระมหากัสสปะตอบปัญหาพระสารีบุตรถึงความงมงายด้วยภิกษุ ว่า “ท่านสารีบุตร ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ ตนเองอยู่ป่าเป็นวัตร และกล่าวสรรเสริญคุณแห่งความเป็นผู้อยู่ป่าเป็นวัตร ๆ ตนเองเป็นผู้สงัดและกล่าวสรรเสริญคุณแห่งความเป็นผู้สงัด ป่าโคสิงคสาวันพึงงามด้วยภิกษุเช่นนี้” (ม.ม. (ไทย)๑๒/๑๕๕/๑๕๘, ม.ม. (ไทย)๑๒/๓๓๖/๓๖๙, อ.ง.อ. (ไทย)๒๓/๓๐/๒๗๙, อ.ภ.วิ. (ไทย)๓๕/๕๒๖/๓๙๔)

สังต์จากกาม: การปฏิบัติสมาธิที่สังต์จากกามทั้งหลายอยู่, การระงับอกุศลธรรมทั้งหลายบรรลุปฐมฌาน, ภิกษุผู้เพียบพร้อมด้วยศีล สังต์จากกาม

ในมหาสติปัฏฐานสูตร อัมมานุปัสสนา พระผู้พระภมิตรัสถึงสัมมาสมาธิ ว่า ภิกษุใน
ธรรมวินัยนี้ สังกตจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌานที่มีวิตก มีวิจารณ์ มี
ปีติ และสุขอันเกิดจากวิเวกอยู่ (ที.ม.(ไทย)๑๐/๔๐๒/๓๓๗, อัง.ทุก.(ไทย)๒๐/๗๕/
๒๙๘, อัง.เอภาทสก.(ไทย)๒๔/๑๖/๔๒๗)

สัจจขุ, พระเจ้าจักรพรรดิ: พระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าสัจจขุ, พระองค์ผู้ในอดีตชาติได้บอกทางแก่
คนหลงทาง ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๑๒ ชาติ

ในมคคสังญกเถราปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระมคคสังญกเถระ พระเถระ
ประกาศประวัติในอดีตชาติของตนว่า สวาททั้งหลายของพระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุ
มุตตระ เทียวไปในป่า หลงทางจึงเทียวไปในป่าใหญ่เหมือนคนตาบอด บุตรของพระ
มุนีเหล่านั้นระลึกถึงพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระนามว่าปทุมุตตระ ทรงเป็นผู้นำ หลง
ทางอยู่ในป่าใหญ่ ข้าพเจ้า ลงจากวิมานแล้ว ได้ไปยังสำนักของภิกษุ บอกทางให้และ
ได้ถวายโภชนาหารแก่ภิกษุเหล่านั้น ในกัปที่ ๑๐๕ นับจากกัปนี้ไป ได้เป็นพระเจ้า
จักรพรรดิ ๑๒ ชาติ มีพระนามว่าสัจจขุ สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ (ขุ.อป.(ไทย)
๓๒/๗๐/๒๗๒)

สติตตสูตร :

พระสูตรว่าด้วยผู้ฉลาดในวาระจิตของตน พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเช
ตวัน เขตกรุงสาวัตถี ทรงแสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลายว่า หากภิกษุเป็นผู้ไม่ฉลาดใน
วาระจิตของผู้อื่น เธอทั้งหลายพึงสำเหนียกว่า เราทั้งหลายจักเป็นผู้ฉลาดในวาระจิต
ของตน คือ เปรียบเหมือนสตรีหรือบุรุษที่ยิ่งหนุ่มสาว มีปกติชอบแต่งตัว ส่งดูเงา
หน้าของตนในกระจกเงาหรือในภาชนะน้ำที่ใส ถ้าเห็นรูลีหรือจุดดำที่หน้าก็พยายาม
ขจัดรูลีหรือจุดดำนั้นเสีย หากไม่เห็นก็ดีใจว่า เป็นลาภของเรา หน้าของเราสะอาด
เกลี้ยงเกลา ฉนั้นใด ภิกษุก็ฉนั้นนั้นมีการพิจารณาที่เป็นอุปการะมากในกุศลธรรม
ทั้งหลายว่า (๑) เรามีอภิขมา(ความเพ่งเล็งอยากได้ของเขา)อยู่โดยมากหรือไม่ (๒) เรามี
จิตพยาบาทอยู่โดยมากหรือไม่ (๓) เรามีถิ่นมิทระกัฏุมรมอยู่โดยมากหรือไม่ (๔) เรามี
จิตฟุ้งซ่านอยู่โดยมากหรือไม่(๕) เรามีความสงสัยอยู่โดยมากหรือไม่(๖) เรามักโกรธ
อยู่โดยมากหรือไม่ (๗) เรามีจิตเศร้าหมองอยู่โดยมากหรือไม่ (๘) เรามีกาย
กระสับกระส่ายอยู่โดยมากหรือไม่ (๙) เราเกียจคร้านอยู่โดยมากหรือไม่ (๑๐) เรามี
จิตไม่ตั้งมั่นอยู่โดยมากหรือไม่ ทรงแสดงว่า ถ้าภิกษุพิจารณาอยู่รู้ว่า (๑) เรามีอภิขมา
อยู่โดยมาก (๒) เรามีจิตพยาบาทอยู่โดยมาก (๓)เรามีถิ่นมิทระกัฏุมรมอยู่โดยมาก(๔)
เรามีจิตฟุ้งซ่านอยู่โดยมาก (๕) เรามีความสงสัยอยู่โดยมาก(๖) เรามักโกรธอยู่
โดยมาก (๗) เรามีจิตเศร้าหมองอยู่โดยมาก (๘)เรามีกายกระสับกระส่ายอยู่โดยมาก
(๙) เราเกียจคร้านอยู่โดยมาก (๑๐) เรามีจิตไม่ตั้งมั่นอยู่โดยมาก เปรียบเหมือนบุคคล
ที่ถูกไฟไหม้ผ้าหรือศีรษะแล้วพึงทำความพยายามอย่างยิ่ง มีสติและสัมปชัญญะเพื่อ
ดับไฟนั้น ฉนั้นใด ภิกษุนั้นก็ฉนั้นนั้น ควรทำความพยายามอย่างยิ่ง มีสติและสัมปชัญญะ
เพื่อละบาปอกุศลธรรมเหล่านั้น ถ้าภิกษุพิจารณาอยู่รู้อย่างนี้ว่า (๑) เราไม่มีอภิขมา
อยู่โดยมาก (๒) เรามีจิตไม่พยาบาทอยู่โดยมาก (๓) เราปราศจากถิ่นมิทระอยู่
โดยมาก (๔) เราไม่มีจิตฟุ้งซ่านอยู่โดยมาก (๕) เราข้ามพ้นความสงสัยแล้วอยู่โดยมาก

(๖) เราไม่โกรธอยู่โดยมาก (๗) เรามีจิตไม่เศร้าหมองอยู่โดยมาก (๘) เรามีกายไม่กระสับกระส่ายอยู่โดยมาก (๙) เราปรารถนาความเพียรอยู่โดยมาก (๑๐) เรามีจิตตั้งอยู่โดยมาก (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๕๑/๑๑๐)

สถมมานสูตร : พระสูตรว่าด้วยเสียงป่าครวญ สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน เทวดาองค์หนึ่งกราบทูลว่า ป่าส่งเสียงเป็นประหนึ่งว่าครวญครางในขณะที่ฝูงนกพักร้อนในตอนเที่ยงวัน เรากลัวเสียงครวญครางนั้นยิ่งนัก พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ป่าส่งเสียงเป็นประหนึ่งว่าครวญครางในขณะที่ฝูงนกพักร้อนในตอนเที่ยงวัน เรายินดีเสียงครวญครางนั้นยิ่งนัก (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๕/๑๔)

สตัดัธรรม: การฟังธรรม, การฟังธรรมเกิดศรัทธาแล้วออกบวช
ในสามัญญผลสูตร ผลแห่งความเป็นสมณะที่ประณีตกว่าที่ผ่านมา คหบดี บุตรคหบดี หรืออนุชน (คนผู้เกิดภายหลัง) ในตระกูลใดตระกูลหนึ่งได้สตัดัธรรมนั้นแล้วเกิดศรัทธาในตถาคต เมื่อมีศรัทธาย่อมตระหนักว่า ‘การอยู่ครองเรือนเป็นเรื่องอึดอัด เป็นทางแห่งธุลีการบวชเป็นทางปลอดโปร่งการที่ผู้ครองเรือนจะประพฤติพรหมจรรย์ ให้บริสุทธิ์บริบูรณ์ครบถ้วนดุจสังข์ขัด ไม่ใช่ทำได้ง่าย ทางที่ดีเราควรโกนผมและหนวดนุ่งห่มผ้ากาสาพัสตร์ออกจากเรือนไปบวชเป็นบรรพชิต’(ที.สี.(ไทย)๙/๑๙๑/๖๔,ที.สี.(ไทย)๙/๔๕๐/๑๙๘)

สตัดัรับมาเฉพาะพระพักตร์ : ฟังมาโดยตรงจากพระพุทธเจ้า, พระพุทธเจ้าประทานให้โดยพระองค์เอง
ในมณาทายีสูตร อุกคคหบดีได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า “ข้าพระองค์ได้สตัดัรับมาเฉพาะพระพักตร์พระผู้มีพระภาคว่า ‘ผู้ให้ของที่นำพอใจย่อมได้ของที่นำพอใจ’ ก็เมื่อสุกรอย่างดี เป็นที่นำพอใจของข้าพระองค์ ขอพระผู้มีพระภาคทรงอาศัยความอนุเคราะห์รับเมื่อสุกรอย่างดีของข้าพระองค์นั้นด้วยเถิด” พระผู้มีพระภาคทรงอาศัยความอนุเคราะห์รับแล้ว (อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๔๔/๗๐)

สตัดัจฉุ, พระเจ้าจักรพรรดิ: พระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าสตัดัจฉุ, พระองค์ในอดีตชาติถวายประทีปแด่พระปมุตตรพุทธเจ้า ในกัปที่ ๓,๔๐๐ ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าสตัดัจฉุ ในปัญญาที่ปกเถราปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระปัญญาที่ปกเถระ พระเถระเมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตนว่าข้าพเจ้าเชื่อสนิทในพระสัทธรรมของพระพุทธเจ้า พระนามว่าปมุตตระ ผู้ทรงอนุเคราะห์สัตว์ทั้งปวง จึงได้เป็นผู้มีความเห็นตรง ข้าพเจ้าได้ถวายประทีป แวดล้อมไว้ที่ต้นโพธิ์ ข้าพเจ้าเชื่ออยู่ จึงทำกรบูชาด้วยประทีปไว้ ในกัปที่ ๓,๔๐๐ นับจากกัปนี้ไป ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิมีพระนามว่าสตัดัจฉุ มีเดชมาก มีพลานุกาพมาก (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๕๕/๑๙๕)

สตัดัวิหารธรรม: ธรรมเป็นเครื่องอยู่เป็นนิตย์ของพระชินาสพ, ธรรม ๖ ประการที่ควรให้เกิดขึ้น
ในทสุตตรสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงธรรม ๖ ประการที่ควรให้เกิดขึ้น เรียกว่า สตัดัวิหารธรรม ธรรมเป็นเครื่องอยู่เป็นนิตย์ของพระชินาสพ ได้แก่ (๑) เห็นรูปทางตาแล้ว เป็นผู้ไม่ตีใจ ไม่เสียใจ มีอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะอยู่ (๒) ฟังเสียงทางหู ... (๓) ดมกลิ่นทางจมูก... (๔) ลิ้มรสทางลิ้น ... (๕) ถูกต้องโผฏฐัพพะทางกาย ... (๖) รู้แจ้ง

ธรรมารมณ์ทางใจแล้ว เป็นผู้ไม่ตีใจ ไม่เสียใจ มีอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะอยู่ (ที.ปา. (ไทย)๑๑/๓๒๘/๓๒๙, ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๕๖/๓๕๔)

สตธรรมพราหมณ์ : พราหมณ์ชื่อสตธรรม, พราหมณ์ผู้ละทิ้งธรรม, พราหมณ์ผู้มีชีวิตอยู่โดยธรรม ในสตธัมมชาดก เรื่องสตธรรมมาณพ อาหารที่เราบริโภคแล้วนั้นเป็นของน้อยด้วย เป็นเดนด้วย และเขาได้ให้อาหารนั้นแก่เราโดยยากแสนยากด้วย เรานั้นเกิดเป็น พราหมณ์ เพราะเหตุนี้ อาหารที่เราบริโภคเข้าไปแล้วจึงได้อาเจียนออกมา พระ ศาสดาทรงแสดงเรื่องอดีตนี้แล้ว ตรัสเตือนภิกษุทั้งหลายว่า ผู้ใดละทิ้งธรรม มีชีวิตอยู่ โดยธรรม ผู้นั้นย่อมไม่เพลิดเพลिनยินดีลาภแม้ที่ตนได้มาแล้ว เหมือนสตธรรม พราหมณ์ (ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๕๘/๗๙)

สตธัมมชาดก : ชาดกว่าด้วยสตธรรมมาณพ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า บุรุษจันฑาลโพธิสัตว์แบ่งอาหาร ให้แก่สตธรรมมาณพ ผู้ถือตัวจัดเพราะชาติตระกูล ที่ไม่ยอมบริโภคอาหารร่วมกัน ตั้งแต่แรกที้ออกเดินทางไกลมาด้วย ต่อเมื่อค่ำแล้วทนความหิวไม่ไหวจึงไปแย่งอาหาร เหลือเดนคนจันฑาลมากิน เขาบริโภคแล้วอาเจียรออกมาหมด เพราะรังเกียจใน ความเป็นคนจันฑาล สตธรรมมาณพเกิดความละอายใจจึงหนีเข้าป่าไปตายอย่างน่า อนาถ ผู้ที่ละทิ้งธรรม มีชีวิตอยู่โดยธรรม ย่อมไม่เพลิดเพลिनยินดีลาภที่ตนได้มา เหมือนสตธรรมมาณพ (ขุ.ชา.ทุก.(ไทย) ๒๗/๕๗/๗๘)

สตปัตตชาดก : ชาดกว่าด้วยมาณพเข้าใจผิดนกรกระไน มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า ชาวนาโพธิสัตว์ เป็น ชาวนาแต่ประกอบอาชีพโจรกรรมด้วย คอยดักปล้นคนเดินทางที่ผ่านเข้ามาในดงมี โจรบริวารประมาณ ๕๐๐ คน วันหนึ่งในขณะที่ดักروبปล้นมาณพผู้หนึ่งอยู่ ได้เห็น กิริยาที่นางสุนขจิงจอกมาขัดขวางโดยไม่ยอมให้เขาเดินทางไปในดงนั้น แต่มีนกรกระ ไนมาบอกให้เข้าไปได้ เขาเข้าใจว่า นกเป็นมิตรจึงกล่าวสรรเสริญและขอบคุณ แต่ไล่ส นขจิงจอกไปแล้วเดินทางที่นกรกระไนบอก พระโพธิสัตว์ให้คนของตนไปจับตัวมา สอบถามได้ความว่า ขณะที่เขาออกจากบ้านมานั้น มารดาเขาป่วยหนัก เขาไปเก็บหนึ่ ต่างหมู่บ้าน กำลังจะเดินทางกลับบ้าน จึงมาถูกท่านจับตัวไว้เสียก่อน พระโพธิสัตว์จึง ชี้แจงให้เขาทราบว่า นางสุนขจิงจอกนั้นเป็นมารดาของท่าน จึงพยายามที่จะห้าม ท่านไม่ให้เข้ามาในดง แต่นกรกระไนตัวนั้นเป็นนกรที่เราส่งไปปลงเจ้า เจ้ากลับเข้าใจว่า เป็นมิตร เจ้าช่างโง่จริง เจ้ากลับไปเสียเถอะแล้วให้ปล่อยตัวไป เด็กหนุ่มไม่เชื่อสุนข จิงจอกที่ปรารณาดี แต่ไปเชื่อนกรกระไนที่หลอกลวง คนบางคนในโลกนี้ก็เหมือน อย่างนั้น เมื่อมีผู้ปรารณาดีกล่าวสอนอยู่ ก็ไม่ยอมรับคำสอน กลับไปยกย่อง สรรเสริญปัจจามิตรจึงประสพความเดือดร้อน (ขุ.ชา.ติก.(ไทย) ๒๗/๘๕/๑๓๙)

สตรังสิยเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระสตรังสิยเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ใน อดีตชาติกับที่ ๑๐๐,๐๐๐ ท่านเป็นพราหมณ์เรียนจบมนตรี ได้ไปยืนไหว้และกล่าว สรรเสริญคุณพระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ เพราะผลแห่งกรรมนั้น ในชาติ สดสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษตั้งแต่อายุ ๗ ขวบ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/ ๘/๑๘๙)

สตรีงสี, พระ: พระภิกษุนามว่าสตรีงสี, พระอรหันตนามว่าสตรีงสี, พระภิกษุผู้ในอดีตชาติได้ถวาย
อัญชลีและชมเชยพระพุทธเจ้า

ในสตรีงสีเถราปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระสตรีงสีเถระ พระเถระประกาศ
ประวัติในอดีตชาติของตนกล่าวว่า พระผู้มีพระภาคผู้เป็นสูงสุดแห่งบุรุษ เสด็จขึ้น
ภูเขาสูงแล้วประทับนั่งอยู่ ข้าพเจ้าได้เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค ประนมมือแล้ว
ชมเชยพระองค์ผู้ทรงเป็นผู้นำสัตว์โลกว่า พระมหาวีรพุทธเจ้าพระองค์นี้ ทรงประกาศ
ธรรมอันประเสริฐ มีหมู่ภิกษุแวดล้อม รุ่งเรืองดังกองไฟ ผู้ใดได้ถวายอัญชลีและ
ชมเชยพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐที่สุด ผู้นั้นจักเป็นธรรมทายาทของพระองค์ เป็นโอรสที่
ธรรมเนรมิต จักเป็นพระอรหันต์มีนามว่าสตรีงสี ข้าพเจ้ามีอายุ ๗ ขวบ ก็ได้บวชเป็น
บรรพชิต มีนามว่าสตรีงสี (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๑๕/๑๙๐, ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๑๖/๑๙๐)

สตรีงสี, พระเจ้าจักรพรรดิ: พระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าสตรีงสี, ผู้ในอดีตชาติได้ถวายบัลลังก์แก้วแก่
พระสยมพุทธเจ้า

ในมณีบุชกเถราปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระมณีบุชกเถระ พระเถระประกาศ
ประวัติในอดีตชาติของตนว่า แม่น้ำสายหนึ่งไหลผ่านไปภายในภูเขาคิมพานต์
พระสยมพุทธเจ้าประทับอยู่ริมฝั่งแม่น้ำนั้น ข้าพเจ้ามีจิตเลื่อมใส มีใจยินดี ได้
ประคองบัลลังก์แก้วอันวิจิตรด้วยดี เป็นที่น่ายินรมย์ใจ บุษพาพระพุทธเจ้า ในกัปที่ ๙๔
นับจากกัปนี้ไป ข้าพเจ้าได้ใช้แก้วมณีบุชหาไว้ จึงไม่รู้จักทุกคติเลย และในกัปที่ ๑๒ นับ
จากกัปนี้ไป ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๘ ชาติ มีพระนามว่าสตรีงสี (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/
๓๗/๓๔๔)

สตรีงสี, พระปัจเจกพุทธเจ้า: พระปัจเจกพุทธเจ้าพระนามว่าสตรีงสี, พระองค์ผู้ในอดีตชาติได้ถวาย
ผลไม้แก่พระสยมพุทธเจ้า

ในอัมภมผลทายกเถราปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระอัมภมผลทายกเถระ พระ
เถระประกาศประวัติในอดีตชาติของตนว่าพระผู้มีพระภาค พระนามว่าสตรีงสี ผู้เป็น
พระสยมพุทธเจ้า ทรงประสงควิวะก ได้เสด็จออกโคจรบิณฑบาต ข้าพเจ้าถือผลไม้อยู่ ได้
เห็นพระองค์ผู้องอาจกว่านรชน จึงเข้าเฝ้า มีจิตเลื่อมใส มีใจยินดี ได้ถวายผลมะกอก
ในกัปที่ ๙๔ นับจากกัปนี้ไป ข้าพเจ้าได้ถวายผลไม้ไว้ จึงไม่รู้จักทุกคติเลย (ขุ.อป.(ไทย)
๓๒/๑/๕๖๓, ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๒๒/๕๓๗, ขุ.อป.(ไทย)๓๓/๒๖/๑๐๘, ขุ.อป.(ไทย)๓๓/
๘๕/๑๙๗, ขุ.อป.(ไทย)๓๓/๑๐๔/๒๓๒)

สตรี: เพศหญิง, อุปมาสตรีแรกรุ่งที่มักแต่งตัวกับภิกษุที่พยายามละบาปอกุศล

ในอนุมานสูตร เรื่องอุปมาสตรีแรกรุ่งที่ชอบแต่งตัวกับการปฏิบัติธรรมของภิกษุว่า
สตรีหรือบุรุษแรกรุ่งชอบแต่งตัว ส่องดูใบหน้าของตนในกระจกเงา ถ้าพบไฝหรือฝ้าที่
ใบหน้านั้นย่อมพยายามที่จะกำจัดไฝหรือฝ้านั้นนั่นแล หากไม่พบก็จะพอใจว่า ‘เป็น
โชคของเราจริง ๆ ใบหน้าของเราหมดจด’ แม้ฉันใด ภิกษุก็ฉันนั้นเหมือนกัน ถ้า
พิจารณาอยู่ย่อมเห็นชั้บาปอกุศลธรรมเหล่านี้แม้ทั้งหมดที่ยังละไม่ได้ ก็ควรพยายาม
เพื่อละบาปอกุศลธรรมเหล่านี้แม้ทั้งหมดนั่นแล (ม.ม.(ไทย)๑๒/๑๘๔/๑๘๗, ม.ม.
(ไทย)๑๓/๑๑/๑๔, ม.ม.(ไทย)๑๓/๓๐๖/๓๖๘, ม.ม.(ไทย)๑๓/๔๑๘/๕๒๔, ม.อ.(ไทย)

๑๔/๑๔/๒๑,๑๔/๑๓๐/๑๖๗, ม.อ.(ไทย)๑๔/๒๐๕/๒๓๙,ม.อ.(ไทย)๑๔/๒๖๔/๓๑๒,ส.ส.(ไทย)๑๘/๑๒๗/๑๕๒,ส.ส.(ไทย)๑๘/๓๖๕/๔๓๓)

สตสหัสพรหม: พรหมจำนวนหนึ่งแสน, พรหมที่ผ่องใสไฟโรจน์น้อมจิตไปอยู่ทั่วแสนโลกธาตุ ในสังขารูปัตติสูตร ภิกษุเป็นผู้ประกอบด้วยศรัทธา ประกอบด้วยศีลประกอบด้วยสุตะ ประกอบด้วยจาคะ ประกอบด้วยปัญญา ภิกษุนั้นได้ฟังว่า‘สตสหัสพรหมมีอายุยืน มีผิวพรรณผ่องใส มีความสุขเป็นกำลัง’ สตสหัสพรหมน้อมจิตแผ่ไปตลอด ๑๐๐,๐๐๐ โลกธาตุอยู่ แม้สัตว์ทั้งหลายที่เกิดแล้วในชั้นสตสหัสพรหมนั้น ก็น้อมจิตแผ่ไปอยู่ เปรียบเหมือนแห่งทองชมพูทที่เขา หลอมด้วยความชำนาญดีในเข้าของช่างทองผู้ฉลาดแล้ววางไว้บนผ้ากัมพลเหลืองยอมส่องแสงเรืองไฟโรจน์ แม้ฉันใด สตสหัสพรหมก็ฉันนั้นเหมือนกัน (ม.อ.(ไทย)๑๔/๑๖๘/๒๑๑)

สถานุสริญาณ: ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ความหยั่งรู้เป็นเหตุให้ระลึกชาติได้, พระพุทธเจ้ามีสถานุสริญาณ บรรณอดีตกาลยาวนานได้

ในปาสาทิกสูตร ปัญหาพยากรณ์ พระผู้มีพระภาคตรัสกับนายจุนทะ ว่า จุนทะ เป็นไปได้ที่พวกอัญเดียรถีย์ปริพาชก ฟังกล่าวอย่างนี้ว่า ‘พระสมณโคดม บรรณอดีตกาลยาวนานแล้วบัญญัติญาณทัสสนะอันไม่มีขอบเขตไว้ แต่หาได้บรรณอนาคตกาลยาวนานแล้วบัญญัติญาณทัสสนะอันไม่มีขอบเขตไว้ไม่ ทำไม่จึงกล่าวอย่างนั้น กล่าวอย่างนั้นเพราะเหตุไร’ อัญเดียรถีย์ปริพาชกเหล่านั้นเข้าใจญาณทัสสนะที่มีความหมายอย่างหนึ่งว่า ทรงบัญญัติรวมเข้ากับญาณทัสสนะที่มีความหมายอีกอย่างหนึ่งเหมือนคนโง่ ไม่เฉียบแหลมฉะนั้น ตถาคตมีสถานุสริญาณ บรรณอดีตกาลยาวนานได้ คือ ตถาคตระลึกได้ตลอดขอบเขตเท่าที่ประสงค์และตถาคตมีญาณที่เกิดจากการตรัสรู้ บรรณอนาคตกาลยาวนานได้ว่า ‘ชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย บัดนี้ภพใหม่ไม่มีอีก’ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๘๗/๑๔๕,ที.ปา.อ.(บาลี)๑๘๗/ ๑๐๓)

สตารหคาถา: คาถามีค่าหนึ่งร้อย, คาถาที่พระเจ้าสุตโสมขอฟังจากพราหมณ์เรื่องการคบกับสัตบุรุษ ในมหาสุตโสมชาดก พระเจ้าสุตโสมโพธิสัตว์ตรัสว่า หม่อมฉันผู้ดำรงอยู่แล้วในความ เป็นใหญ่ในแคว้นของตน ได้ทำการนัดหมายไต่ไว้กับพราหมณ์ เพื่อจะเปลื้องการนัดหมายนั้นกับพราหมณ์ ก็จักเป็นผู้รักษาความสัตย์หวนกลับมาอีก พระศาสดาจึงตรัสว่า พระเจ้าสุตโสมนั้นทรงพ้นจากเงื้อมมือของโจรโปริสาทแล้ว ได้เสด็จไปตรัสกับพราหมณ์นั้นว่า ท่านพราหมณ์ ข้าพเจ้าขอฟังสตารหคาถา พราหมณ์คู่มกักริ กราบ ทูลว่า ท่านสุตโสม การสมาคมกับสัตบุรุษ ครั้งเดียวเท่านั้นก็คุ้มครองผู้นั้นได้ การสมาคมกับอสัตบุรุษแม้มากครั้งก็คุ้มครองไม่ได้ (ช.ข.(ไทย)๒๘/๔๑๐/๑๖๕)

สติ: ความระลึกได้, นึกได้, การควบคุมใจไว้กับกิจ, การระลึกได้ในสติปัฏฐาน ๔ ในมหาปรินิพพานสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึง หลักธรรมที่ชื่อว่าแวนธรรม ว่า ภิกษุผู้มีสติ ในธรรมวินัยนี้ ได้แก่ (๑) พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชณาและโทมนัสในโลกได้ (๒) พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่ (๓) พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ (๔) พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชณาและโทมนัสในโลกได้ (ที.

สี.(ไทย)๙/๙๗/๓๘, ที.สี.(ไทย)๙/๙๘/๓๘,ที.สี.(ไทย)๙/๒๑๖/๗๓,ที.สี.(ไทย)๙/๒๓๐/๗๖,ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๖๐/๑๐๕,ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๖๕/๑๑๑,ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๘๕/๑๓๒,ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๖๑/๑๙๔,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๗๐/๔๘,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๘๐/๕๙,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๐๙/๘๐,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๕๙/๑๒๑

สติกำลัง: สติกำลังที่มี, ตามสติกำลัง, การเคารพบูชาผู้มาจากทิศทั้งสี่ตามสติกำลังด้วยเข้าใจว่าเขาเป็นคนรับใช้เรา

ในอัมพภูมสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงทางเสื่อม ๔ ประการแห่งวิชาสมบัติและจรณสมบัติ หนึ่งในสี่นั้น ความว่า สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้ เมื่อยังไม่บรรลุนิชาตสมบัติและจรณสมบัติอันยอดเยี่ยมนี้ ไม่สามารถจะหาผลไม้ที่หล่นบริโภคนได้ ไม่สามารถหาเหง้า ราก และผลไม้บริโภคได้ ทั้งไม่สามารถจะบูชาไฟได้ จึงสร้างเรือนมีประตู ๔ ด้านไว้ที่หนทางใหญ่สี่แพร่งแล้วพักอยู่ด้วยตั้งใจว่า เราจะบูชาท่านผู้เดินทางมาจากทิศทั้ง ๔ ตามสติกำลัง ไม่ว่าผู้นั้นจะเป็นสมณะหรือพราหมณ์ก็ตาม เขาต้องเป็นคนรับใช้ของท่านที่เพียบพร้อมด้วยวิชาและจรณะโดยแท้ ข้อนี้เป็นทางเสื่อมประการที่ ๔ แห่งวิชาสมบัติและจรณสมบัติอันยอดเยี่ยม (ที.สี.(ไทย)๙/๒๘๐/๑๐๒,ที.สี.(ไทย)๙/๒๘๑/๑๐๓)

สติตั้งมั่น: สติกำลังที่มี, ตามสติกำลัง, การเคารพบูชาผู้มาจากทิศทั้งสี่ตามสติกำลังด้วยเข้าใจว่าเขาเป็นคนรับใช้เรา

ในมหาปรินิพพานสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึง ภิกขุอุปปริทานิยธรรม ๗ ประการ ข้อที่ ๖ ว่า ภิกขุทั้งหลาย ภิกขุพึงหวังได้แต่ความเจริญอย่างเดียว ไม่มีความเสื่อมเลย ตราบเท่าที่ภิกขุยังมีสติตั้งมั่น (ที.สี.(ไทย)๙/๒๘๐/๑๐๒, ที.สี.(ไทย)๙/๒๘๑/๑๐๓,ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๓๙/๘๕)

สติตั้งมั่นในกาย: เจริญกายคตาสติกัมมัฏฐาน, หมั่นทำความเพียรในกิจที่ควรทำ ไม่ทำกิจที่ไม่ควรทำ, คำสอนของพระผู้มีพระภาคตรัสสอนภิกษุชาวเมืองภัททิยะทำเชิงเท้า สติกำลังที่มี, ตามสติกำลัง, การเคารพบูชาผู้มาจากทิศทั้งสี่ตามสติกำลังด้วยเข้าใจว่าเขาเป็นคนรับใช้เรา

ภัททิยภิกขุวัตถุ เรื่องภิกษุชาวเมืองภัททิยะ พระผู้มีพระภาคตรัสพระคานานี้แก่ภิกษุชาวเมืองภัททิยะผู้ชวนชวายเป็นการประดับเชิงเท้าว่า ภิกษุเหล่าใดละทิ้งกิจที่ควรทำแต่กลับทำกิจที่ไม่ควรทำอาสวะทั้งหลายย่อมเจริญแก่ภิกษุเหล่านั้น ผู้ถือตัวจัด มัวแต่ประมาท ส่วนภิกษุเหล่าใดมีสติตั้งมั่นในกายเป็นนิตย์ ภิกษุเหล่านั้นหมั่นทำความเพียรในกิจที่ควรทำไม่ทำกิจที่ไม่ควรทำ อาสวะทั้งหลายของเธอผู้มีสติสัมปชัญญะ ย่อมถึงการสูญสิ้นไป (ที.สี.(ไทย)๙/๒๘๐/๑๐๒,ที.สี.(ไทย)๙/๒๘๑/๑๐๓, ขุ.ธ.๒๕/๒๙๓/๑๒๔) (ขุ.ธ.อ.(บาลี) ๗/๙๐)

สติที่สั่งสม : สติกำลังที่มี, ตามสติกำลัง, การเคารพบูชาผู้มาจากทิศทั้งสี่ตามสติกำลังด้วยเข้าใจว่าเขาเป็นคนรับใช้เรา

กัมมุปจยกา ว่าด้วยกรรมที่สั่งสม สกวาที (สก.)ถาม พรวาที (ปร.) ว่า สติกับสติที่สั่งสมเป็นคนละอย่างกันใช่ไหม ปร.ตอบว่าไม่ควรกล่าวอย่างนั้น (ที.สี.(ไทย)๙/๒๘๐/๑๐๒, ที.สี.(ไทย)๙/๒๘๑/๑๐๓, อภิ.๓๗/๗๓๗/๗๘๑)

สตินทรีย์ : อินทรีย์คือสติ, สติในอินทรีย์, มีสติสำรวมในอินทรีย์, คุณสมบัติของผู้เป็นอัมมานุสारी, ธรรมที่พระตถาคตทั้งหลายประกาศแล้ว, เป็นหนึ่งในอินทรีย์ ๕

ตัวอย่างในกัฎฐาคิริสูตร พระผู้มีพระภาคประกาศตถาคตธรรมทั้งหลายแล้ว ควรเพื่อพิณิจโดยประมาณด้วยปัญญาของผู้นั้น ธรรมเหล่านี้ คือ สัทอินทรีย์ อินทรีย์คือศรัทธา วิริยอินทรีย์ อินทรีย์คือวิริยะ สตินทรีย์ อินทรีย์คือสติ สมาอินทรีย์ อินทรีย์คือสมาธิ ปัญญินทรีย์ อินทรีย์คือปัญญา ย่อมมีแก่ผู้หนึ่ง บุคคลนี้เราเรียกว่า เป็นอัมมานุสारी (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๒๐/๓๑๐, ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๕๕/๓๘๒, ม.ม.(ไทย)๑๓/๑๘๒/๒๑๑, ส.ส.(ไทย)๑๘/๓๗๗/๔๕๗, ส.ม.(ไทย) ๑๙/๔๗๗/๒๘๖, ส.ม.(ไทย) ๑๙/๔๗๙/๒๘๙, ส.ม.(ไทย) ๑๙/๔๘๐/๒๙๐, ส.ม.(ไทย) ๑๙/๔๘๙/๓๐๐, อัง.เอกก.(ไทย)๒๐/๔๐๒/๔๗)

สติในกาย : อานาปานสติ, มีสติรู้สึกตัวในทุกการเคลื่อนไหวของกายจากอิริยาบถใหญ่ ยืน เดิน นั่ง นอน ไปจนอิริยาบถย่อย กิน ดื่ม ถ่าย อายามองเห็นเป็นตัวเรา หรือ นายนั้นนายนี้ ติดไปตามสมมุติ, มีสติเห็นรูป, มีสติฟังเสียง, มีสติดมกลิ่น, มีสติลิ้มรส, มีสติสัมผัส เช่น กุมารน้อยเห็นรูปแล้วติดใจหรือขัดเคือง

ในมหาตถกถาสังขยสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงกุมารน้อยเห็นรูปทางตาแล้วกำหนดในรูปที่น่ารัก ขัดเคืองในรูปที่ไม่น่ารัก เป็นผู้ที่มีสติในกายไม่ตั้งมั่น และมีจิตเป็นกามาวจรอยู่ (ฝ่ายอกุศล) ไม่รู้ชัดถึงเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันเป็นที่ดับไม่เหลือแห่งบาปอกุศลธรรมตามความเป็นจริง (ม.ม.(ไทย)๑๒/๔๐๙/๔๔๕, ม.ม.อ.(บาลี) ๒/๔๐๙/๒๑๘)

สติบริสุทธิ : องค์ฌานอุเบกขา, การบรรลุจตุตถฌานที่ไม่มีสุขและทุกข์ ตัวอย่างในเทวหสูตร ลักษณะของการเข้าถึงจตุตถฌาน คือ การละสุขและทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับไปก่อน ภิกษุบรรลุจตุตถฌานที่ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข มีสติบริสุทธิเพราะอุเบกขาอยู่ ความพยายามที่มีผล ความเพียรที่มีผล เป็นอย่างนี้ บุคคลบางคนในโลกนี้ เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับไปก่อนแล้ว บรรลุจตุตถฌานที่ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข มีสติบริสุทธิเพราะอุเบกขาอยู่ เขา ชอบอยู่กับจตุตถฌานนั้นโดยมาก ไม่เสื่อม เมื่อตายไปย่อมเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับพวกเทวดาชั้นเวทฬผละ (ม.อ.(ไทย)๑๔/๑๖/๒๔, อัง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๒๔๖/๓๖๗, ขุ.ม.(ไทย)๒๙/๑๕๑/๔๑๗, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๓/๑๖)

สติปัญญา : เครื่องกั้นมาร, การชนะมารร้ายได้ด้วยสติปัญญา, คุณสมบัติของสมิทธิเถระผู้มีสติปัญญา

ในสมิทธิเถรคาถา ภาษิตของพระสมิทธิเถระ ท่านพระสมิทธิเถระได้กล่าวคาถาไว้ว่า เราออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตด้วยศรัทธา มีสติปัญญาเจริญ มีจิตมั่นคงดีแล้ว

เจ้ามารร้ายเอ๋ย เจ้าจงบันดาลรูปแปลงประหลาดต่าง ๆ ตามใจชอบเถิด จะไม่อาจทำให้เราสะทกสะท้านได้เลย (ช.เถร.(ไทย)๒๖/๔๖/๓๒๐, ช.เถร.(ไทย) ๒๖/๑๐๐/๓๓๙)
สติปัญญาเป็นเครื่องรักษาตน : สติที่ประกอบด้วยญาณเป็นเครื่องคุ้มครองทวาร, มีสติในการทำในคำที่พูดในจิตที่คิด

ตัวอย่างในอันธกวินสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงผู้ประกอบด้วยสติปัญญาเป็นเครื่องรักษาตน ผู้ระลึกถึงสิ่งที่ทำและคำที่พูดมานานได้ เป็นไปเพื่อได้อาทิพรหม จริยกปัญญาที่ยังไม่ได้ เป็นไปเพื่อภิญโญภาพ ไพบูลย์ เป็นไปเพื่อเจริญเต็มทีแห่งปัญญาที่ได้แล้ว(ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๕๘/๔๐๖,อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๑๑๔/๑๕๓,อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๔/๑๘, อง.ปญจก.(ไทย)๒๓/๔/๗, อง.ปญจก.(ไทย)๒๓/๒๐/๓๐,อง.ปญจก.อ.(บาลี) ๓/๑๑๔/๔๘)

สติปัญญา : ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งสติ, การปฏิบัติมีสติเป็นประธาน, สติปัญญา ๔ คือ กายานุปัสสนาสติปัญญา เวทนานุปัสสนาสติปัญญา จิตตานุปัสสนาสติปัญญา อัมมานุปัสสนาสติปัญญา

ตัวอย่างในมหาสติปัญญาสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสการเจริญสติปัญญา ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ทางนี้เป็นทางเดียว เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์เพื่อล่วงโสกะและปริเวชะ เพื่อดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุนิพพาน เพื่อทำให้แจ้งนิพพาน ทางนี้คือสติปัญญา ๔ ประการ” (ที.ม.(ไทย)๑๐/๓๗๒/๓๐๑, ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๔๓/๑๐๕,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๓๗/๑๓๘,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๕๖/๑๕๘,ม.ม.(ไทย)๑๒/๑๐๖/๑๐๑,ม.ม.(ไทย)๑๒/๑๓๗/๑๒๘,ม.ม.(ไทย)๑๒/๑๖๑/๑๖๔,ม.ม.(ไทย)๑๓/๒/๓,ม.ม.(ไทย)๑๓/๓/๔,ม.ม.(ไทย)๑๓/๒๔๗/๒๕๑,ม.อุ.(ไทย)๑๔/๓๕/๔๔,ที.ม.อ.(บาลี) ๓๗๓/๓๖๘, ม.ม.อ.(บาลี) ๑/๑๐๖/๒๕๓)

สติปัญญาภกตา : เรื่องว่าด้วยสติปัญญา หมายถึงภกตาว่าด้วยสติปัญญา แบ่งเป็นอุทเทสและ นิทเทส ดังนี้

อุทเทส

ท่านพระสารีบุตรนำพระสูตรที่ว่าด้วยสติปัญญา ๔ มาแสดงเป็นอุทเทสโดยแบ่งเป็นอุทเทสย่อย ๔ อุทเทส มีใจความ ดังนี้

ภิกษุทั้งหลาย สติปัญญา ๔ ประการนี้ สติปัญญา ๔ ประการ อะไรบ้าง คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้

๑. พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัด อภิชฌา และโทมนัสในโลกได้

๒. พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่ ...

๓. พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ ...

๔. พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติกำจัด อภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ (ส.ม. (ไทย) ๑๙/๓๙๐/๑๕๑)

นิทเทส

ท่านนำอุทเทสทั้ง ๔ อุทเทสมาอธิบายโดยวิธีปุจฉาและวิสัชนาตามลำดับ ดังนี้

อุทเทศที่ ๑

คำปุจฉาว่า “ภิกษุในธรรมวินัยนี้พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ อย่างไร” ท่าน
 วิสัชนาโดยนํ้าองค์ธรรมต่าง ๆ รวม ๑๒ ประการ คือ (๑) กองปฐวีธาตุ (๒) กอง
 อาโปธาตุ (๓) กองเตโชธาตุ (๔) กองวาโยธาตุ (๕) กองผม (๖) กองขน (๗) กองผิว
 (๘) กองหนัง (๙) กองเนื้อ (๑๐) กองเอ็น (๑๑) กองกระดูก (๑๒) กองไขกระดูก มา
 จำแนกความหมายของการพิจารณาเห็นกายในกาย รวม ๑๒ ประการ เช่น

ภิกษุบางรูป พิจารณาเห็นกองปฐวีธาตุโดยความไม่เที่ยง ไม่ พิจารณาเห็นโดย
 ความเที่ยง พิจารณาเห็นโดยความเป็นทุกข์ ไม่พิจารณาเห็นโดยความเป็นสุข
 พิจารณาเห็นโดยความเป็นอนัตตา ไม่พิจารณาเห็นโดยความเป็น อตตยา ย่อมเปื้อน
 หน่าย ไม่ยินดี ย่อมคลายกำหนด ไม่กำหนด ย่อมทำราคะให้ดับ ไม่ให้เกิด ย่อมสละ
 คึน ไม่ยึดถือ เมื่อพิจารณาเห็นโดยความไม่เที่ยง ย่อมละนิจจสัญญาได้ เมื่อพิจารณา
 เห็นโดยความเป็นทุกข์ ย่อมละสุขสัญญาได้ เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นอนัตตา
 ย่อมละอัตตสัญญาได้ เมื่อเปื้อนหน่าย ย่อมละนันทิได้ เมื่อคลายกำหนด ย่อมละราคะ
 ได้ เมื่อทำราคะให้ดับ ย่อมละสมุทัยได้ เมื่อสละคึน ย่อมละอาทานะได้ ภิกษุพิจารณา
 เห็นกายด้วยอาการ ๗ ประการนี้ กายย่อมปรากฏ ไม่ใช่สติ สติปรากฏด้วย เป็นตัว
 ระลึกด้วย ภิกษุพิจารณาเห็นกายนั้นด้วยสตินั้นและด้วย ญาณนั้น เพราะเหตุนี้ จึง
 เรียกการพิจารณาเห็นกายในกายว่า สติปฏิฐานภาวนา

ลำดับต่อไป ท่านนำคำว่า “ภาวนา” มาอธิบายเหมือนในภาวนาหมวดที่ ๕ ในสุ
 ตมยญาณที่ ๔ แห่งญาณกถา มหาวรรค

อุทเทศที่ ๒

คำปุจฉาว่า “ภิกษุพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่ อย่างไร” ท่าน
 วิสัชนาโดยนํ้าองค์ธรรม ๙ ประการ คือ (๑) สุขเวทนา (๒) ทุกขเวทนา (๓) อทุกขม
 สุขเวทนา (๔) จักขุสัมผัสสชาเวทนา (๕) โสตสัมผัสสชาเวทนา (๖) ฆานสัมผัสสชา
 เวทนา (๗) ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา (๘) กายสัมผัสสชาเวทนา (๙) มโนสัมผัสสชา
 เวทนา มาจำแนกความหมายของการพิจารณาเห็นเวทนาใน เวทนาทั้งหลาย รวม ๙
 ประการ เช่น ภิกษุบางรูป พิจารณาเห็นสุขเวทนาโดยความไม่เที่ยง ไม่พิจารณา เห็น
 โดยความเที่ยง...(เหมือนในอุทเทศที่ ๑) ภิกษุพิจารณาเห็นเวทนาด้วยอาการ ๗
 ประการนี้ เวทนาย่อมปรากฏ ไม่ใช่ สติ สติปรากฏด้วย เป็นตัวระลึกด้วย ภิกษุ
 พิจารณาเห็นเวทนานั้นด้วยสตินั้นและด้วยญาณนั้น เพราะเหตุนี้ จึงเรียกการ
 พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายว่า สติปฏิฐานภาวนา

ลำดับต่อไป ท่านนำคำว่า “ภาวนา” มาอธิบายเหมือนในอุทเทศที่ ๑

อุทเทศที่ ๓

คำปุจฉาว่า “ภิกษุพิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ อย่างไร” ท่านวิสัชนาโดยนํ้าองค์
 ธรรม ๒๒ ประการ คือ (๑) จิตมีราคะ (๒) จิตปราศจากราคะ (๓) จิตมีโทสะ (๔) จิต
 ปราศจากโทสะ (๕) จิตมีโมหะ (๖) จิตปราศจากโมหะ (๗) จิตหดหู่ (๘) จิตฟุ้งซ่าน
 (๙) จิตเป็นมหัคคตะ (๑๐) จิตไม่เป็นมหัคคตะ (๑๑) จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า (๑๒) จิตไม่มี

จิตอื่นยิ่งกว่า (๑๓) จิตตั้งมั่น (๑๔) จิตไม่ตั้งมั่น (๑๕) จิตหลุดพ้น (๑๖) จิตไม่หลุดพ้น (๑๗) จักขุวิญญาน (๑๘) โสทวิญญาน (๑๙) ฆานวิญญาน (๒๐) ชิวหาวิญญาน (๒๑) กายวิญญาน (๒๒) มโนวิญญาน มาจำแนกความหมาย ของการพิจารณาเห็นจิตในจิต รวม ๒๒ ประการ เช่น ภิคุบางรูปในพระธรรมวินัยนี้พิจารณาเห็นจิตมีราคะโดยความไม่เที่ยง ... (เหมือนในอุทเทสที่ ๑) ภิคุพิจารณาเห็นจิตด้วยอาการ ๗ ประการนี้ จิตย่อมปรากฏ ไม่ใช่สติ สติปรากฏด้วย เป็นตัวระลึกด้วย ภิคุพิจารณาเห็นจิตนั้นด้วยสตินั้นและด้วยญาณนั้น เพราะเหตุนี้ จึงเรียกการพิจารณาเห็นจิตในจิตว่า สติปัฏฐานภาวนา

ลำดับต่อไป ท่านนำคำว่า “ภาวนา” มาอธิบายเหมือนในอุทเทสที่ ๑
อุทเทสที่ ๔

คำปุจฉาว่า “ภิคุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ อย่างไร” ท่านวิสัชนาว่า ภิคุบางรูปในธรรมวินัยนี้ เว้นกาย เว้นเวทนา เว้นจิตแล้ว พิจารณาเห็นธรรมทั้งหลายที่เหลือจากนั้นโดยความไม่เที่ยง ... (เหมือนในอุทเทสที่ ๑) ภิคุพิจารณาเห็นธรรมทั้งหลายด้วยอาการ ๗ ประการนี้ ธรรมทั้งหลายย่อมปรากฏ ไม่ใช่สติ สติปรากฏด้วย เป็นตัวระลึกด้วย ภิคุพิจารณาเห็นธรรมทั้งหลายนั้นด้วยสตินั้นและด้วยญาณนั้น เพราะเหตุนี้ จึงเรียกการพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายว่า สติปัฏฐานภาวนา ลำดับต่อไป ท่านนำคำว่า “ภาวนา” มาอธิบายเหมือนในอุทเทสที่ ๑ อุทเทสที่ ๔ นี้ มีองค์ธรรมประการเดียวเท่านั้น (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๓๔/๕๙๒)

สติปัฏฐานเป็นป้อม : เครื่องกันอกุศลคือสติปัฏฐาน, ป้อมปราการคือสติปัฏฐาน, การตั้งสติตั้งป้อมปราการ

ในอุปาติเถราปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระอุบาลีเถระ สมัยพระปฐมพุทธเจ้า พระเถระ ฯ กล่าวไว้ว่า ข้าแต่พระองค์ผู้มีความเพียร ในนครคือพระธรรมนั้น พระองค์มีศีลเป็นปราการ มีพระญาณเป็นขุมประตู มีศรัทธาเป็นเสาระเนียด และมีความสังวรเป็นนายประตู ข้าแต่พระมุนี พระองค์มีสติปัฏฐานเป็นป้อม มีพระปัญญาเป็นขุมทาง มีอิทธิบาทเป็นถนนสี่แยก ธรรมวิถี พระองค์ก็ทรงสร้างไว้ดีแล้ว (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๕๓๖/๘๑)

สติปัฏฐานเป็นอริยะ : อริยะคือสติปัฏฐาน, ถือสติปัฏฐานเป็นอริยะ, สติปัฏฐานคือความแท้จริงอย่างยิ่ง, เป็นอนิมิตตารมณ มีอุปปฏิทิตเป็นอารมณ

ในอริยัตถกถา สกวาที (สก.) ถาม ปรวาที (ปร.)ว่า สติปัฏฐานเป็นอริยะ มีสุญญตะเป็นอารมณี่ใหม่ ปร. ตอบว่า ใช่ สก.ถามว่า กำลังของพระตถาคตคือปริชาหยังรู้ตามความเป็นจริงในฐานะและอฐานะเป็นอริยะ มีสุญญตะเป็นอารมณี่ใหม่ ปร. ตอบว่า ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น สก. ถามว่า สติปัฏฐานเป็นอริยะ มีอนิมิตตะเป็นอารมณี่ มีอุปปฏิทิตเป็นอารมณี่ใหม่ ปร. ตอบว่า ใช่ (อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๓๕๘/๓๔๗)

สติปัฏฐานสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยสติปัฏฐาน พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสกับภิคุทั้งหลายว่า อสังขตธรรม ได้แก่ความสิ้นราคะ โทสะและโมหะ ทางที่ให้

ถึงอสังขตธรรม ได้แก่สติปัฏฐาน ๔ ได้แก่ กาย เวทนา จิต ธรรม (ส.สพ.ไทย) ๑๘/
๓๗๐/๔๕๐)

สติปัฏฐานสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยสติปัฏฐาน พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ปฏิปทา ๓
คือ (๑) *อาคานฺทปฏิปทา* (ปฏิปทาอย่างหยาบ) ได้แก่ บุคคลผู้มีวาตะว่า โทษในกาม
ทั้งหลายไม่มี เขาย่อมตกเป็นเหยื่อในกามทั้งหลาย (๒) *นิชฌามปฏิปทา* (ปฏิปทา
อย่างเหี้ยมหาญ) ได้แก่ บุคคลที่ประพฤตินเป็นคนเปลือย ไร้มารยาท เลียมือ เขา
เชิญให้มารับภิกษาก็ไม่มา เขาเชิญให้หยุดก็ไม่หยุด เป็นต้น (๓) *มัชฌิมาปฏิปทา*
(ปฏิปทาอย่างกลาง) ได้แก่ ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกาย ...พิจารณาเห็นเวทนาใน
เวทนา ...พิจารณาเห็นจิตในจิต ...พิจารณาเห็นธรรมในธรรม (อง.ตัก.ไทย) ๒๐/
๑๕๗/๔๐๒)

สติปัฏฐานสูตร^๓ : พระสูตรว่าด้วยการเจริญสติปัฏฐานเพื่อรู้อย่างไร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมที่
ภิกษุควรเจริญ เพื่อรู้อย่างไร มี ๔ คือ (๑) พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ (๒) พิจารณา
เห็นเวทนาในเวทนาอยู่ (๓) พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ (๔) พิจารณาเห็นธรรมในธรรม
อยู่ แต่ละอย่างล้วนมีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิขณาและโทมนัสในโลก
(อง.จตุกก.ไทย) ๒๑/๒๗๔/๓๘๙)

สติเป็นเครื่องรักษา : สติเป็นเครื่องรักษาทวาร, สติในอินทรียสังวร, ถือสติเป็นธรรมรักษาตน
ในอันธกวินสูตร หมู่บ้านอันธกวินทะ อานนทกล่าวกับภิกษุทั้งหลายว่า เธอ
ทั้งหลายพึงยังพวกภิกษุใหม่ บวชได้ไม่นาน เพิ่งมาสู่ธรรมวินัยให้สมาทาน ให้ตั้งมั่น
ให้ดำรงอยู่ในธรรม ให้ดำรงอยู่ในอินทรียสังวรชื่อว่า ‘ผู้มีอายุทั้งหลาย มาเถิด ขอ
ท่านทั้งหลาย จงเป็นผู้คุ้มครองทวารในอินทรียทั้งหลาย มีสติเป็นเครื่องรักษา มี
สติปัญญาเป็นเครื่องรักษาตน มีใจรักษาดีแล้ว ประกอบด้วยจิต ที่มีสติเป็นเครื่อง
รักษาอยู่’ (อง.ปมจก.ไทย) ๒๒/๑๑๔/๑๙๓, อง.ปมจก.อ.(บาลี) ๓/๑๑๔/๔๘)

สติเป็นผาลและประทัก : สติเป็นเครื่องระลึกของบุคคลหรือบุคคลระลึกถึงประโยชน์ที่ทำไว้นานแล้ว
เป็นต้นได้ด้วยตนเอง, สตินั้นมีความไม่หลงลืมเป็นลักษณะ, สติเป็นคติของกุศลธรรม
ทั้งหลาย ระลึกพร้อมอยู่ หรือให้อารมณ์ทั้งหลายปรากฏขึ้นอยู่, ผาลย่อมตามรักษาไถ
และไปข้างหน้าของไถนั้นเป็นดังสติที่ระลึกและนำหน้า

ในขุททกนิกาย สุตนิบาต เรื่องปฏักแสดงภัยคือการแหงแกเโคพลิพัททั้งหลาย ย่อม
ไม่ให้หยุด และย่อมห้ามไปนอกทาง ฉันท สติก็ฉันทนั้น แสดงอยู่ซึ่งภัยในอบาย แกเโค
พลิพัทคือวิริยะ ย่อมไม่ให้จมอยู่ในความเกียจคร้าน ย่อมห้ามอโคจรทั้งหลาย
กล่าวคือการกามคุณ ครั้นห้ามแล้วย่อมให้ประกอบในกรรมฐาน และย่อมห้ามการไป
นอกทาง เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า สติเป็นผาลและปฏักของเรา
(ขุ.สุ.(มหามกุฏ) ๒๕/๓๗/๕๑๘)

สติพลสูตร : พระสูตรว่าด้วยสติพละ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า พละ ๔ คือ (๑) สติพละ กำลังคือสติ
(๒) สมาธิพละ กำลังคือสมาธิ (๓) อนุวัชชพละ กำลังคือกรรมที่ไม่มีโทษ (๔) สังคห
พละ กำลังคือการสงเคราะห์ (อง.จตุกก.ไทย) ๒๑/๑๕๔/๒๑๕)

สติพละ : กำลังคือ สติ, มีสติเป็นกำลัง, กำลังแห่งสติ, สติในพละและอินทรีย ๕ , หนึ่งในพละ ๕

ในสังคีตสูตร พระสารีบุตรกล่าวถึงเหตุที่อินทรีย์ ๕ ประการอาศัยแล้วกลายเป็นพละ ๕ ประการ และที่พละ ๕ ประการอาศัยแล้วกลายเป็นอินทรีย์ ๕ ประการ คือ สิ่งใด เป็นสัทอินทรีย์ สิ่งนั้นเป็นสัทธาพละ สิ่งใดเป็นสัทธาพละ สิ่งนั้นเป็นสัทอินทรีย์ สิ่งใด เป็นวิริยอินทรีย์ สิ่งนั้นเป็นวิริยพละ สิ่งใดเป็นวิริยพละ สิ่งนั้นเป็นวิริยอินทรีย์ สิ่งใดเป็น สตินทรีย์ สิ่งนั้นเป็นสติพละ สิ่งใดเป็นสติพละ สิ่งนั้น เป็นสตินทรีย์ สิ่งใดเป็นสมาธิ นทรีย์ สิ่งนั้นเป็นสมาธิพละ สิ่งใดเป็นสมาธิพละสิ่งนั้นเป็นสมาธิอินทรีย์ สิ่งใด เป็นปัญญาอินทรีย์ สิ่งนั้นเป็นปัญญาพละ สิ่งใดเป็นปัญญาพละ สิ่งนั้นเป็นปัญญาอินทรีย์ (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๐๔/๒๕๖, ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๑๑/๒๕๐, ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๓๑/ ๓๓๕, ส.ส.(ไทย)๑๘/๓๗๗/๔๕๘, ส.ม.(ไทย)๑๙/๕๑๓/๓๒๕, อง.ทุก.(ไทย)๒๐/๑๖๓/ ๔๐๔, อง.ทุก.(ไทย)๒๐/๔๐๗/๔๗, อง.ทุก.(ไทย)๒๐/๔๐๘/๔๗, อง.ทุก.(ไทย)๒๐/ ๔๐๙/๔๗, อง.ทุก.(ไทย)๒๐/๔๑๐/๔๗)

สติมั่นคง :

สติคกงที่, สติหนักแน่น, สติระวางในปัจจุบัน ๔, ผู้อยู่ในอริยวงศ์

ในอริยวงศ์สูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงภิกษุผู้มีสติมั่นคงว่า ภิกษุสันโดษด้วยจิวร ตามแต่จะได้ กล่าวสรรเสริญความสันโดษด้วยจิวร ตามแต่จะได้ ไม่แสวงหาอันไม่ สมควรเพราะจิวรเป็นเหตุ ไม่ได้จิวรก็ไม่กระวนกระวาย ครั้นได้แล้วก็ไม่ติดใจ ไม่ หมกมุ่น ไม่ลุ่มหลง มองเห็นโทษ มีปัญญาเป็นเครื่องสลัดออก ใช้สอยอยู่ และไม่ยก ตน ช่มผู้อื่นเพราะความสันโดษด้วยจิวรตามแต่จะได้นั้น ภิกษุใดขยัน ไม่เกียจคร้าน มี สัมปชัญญะ มีสติมั่นคงในความสันโดษด้วยจิวร ภิกษุนี้เราเรียกว่า ผู้ตั้งอยู่ในอริยวงศ์ (อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๒๘/๔๔) ๑๓/๑๗๓/๑๙๘ ไม่มีคำนี้

สติวินัย :

ถึงความไพบูลย์แห่งสติแล้ว, ควบคุมสติได้, มีสติสำรวมอินทรีย์, ให้สติแก่ผู้ถูกใส่ความ ในสมณชั้นธกะ สติวินัย พระผู้มีพระภาคทรงสอบถามภิกษุทั้งหลายว่า “ภิกษุ ทั้งหลาย ทราบว่า ภิกษุเมตตียะและภิกษุภุมมชกะใส่ความทัฬหาลบุตรด้วยสีลวิบัติ ที่ไม่มีมูล จริงหรือ” ภิกษุทั้งหลายทูลรับว่า “จริง พระพุทธเจ้าข้า” พระองค์ครั้งทรง ดำเนินแล้ว ทรงแสดงธรรมมีกถา รับสั่งกับภิกษุทั้งหลายว่า “ภิกษุทั้งหลาย ถ้าเช่นนั้น สงฆ์จงให้สติวินัยแก่ทัฬหาลบุตรผู้ถึงความไพบูลย์แห่งสติแล้วขอสติวินัยกับสงฆ์”(วิ. ม.(ไทย)๕/๔๐๓/๒๙๓, วิ.ม.(ไทย)๕/๒๙๔,๔๐๔/๒๙๔, วิ.ม.(ไทย)๕/๔๐๔/๒๙๕, วิ. ม.(ไทย)๕/๔๐๖/๒๙๖, วิ.จ.(ไทย)๖/๑๙๓/๓๐๘, วิ.จ.(ไทย)๖/๑๙๔/๓๐๙, วิ.จ.(ไทย) ๖/๑๙๕/๓๐๙, วิ.ป.(ไทย)๘/๒๗๕/๓๗๐, วิ.ป.(ไทย)๘/๒๙๔/๓๙๔, วิ.ป.(ไทย)๘/๒๙๖/ ๓๙๕)

สติสัมปชัญญสูตร : พระสูตรว่าด้วยผลแห่งสติสัมปชัญญะ พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เมื่อไม่มีสติสัมปชัญญะ หิริและโอตตปะบะยอมมีเหตุถูกกำจัด เมื่อไม่มีหิริและ โอตตปะบะ อินทรีย์สังวรยอมมีเหตุถูกกำจัด เมื่อไม่มีอินทรีย์สังวร ศีลยอมมีเหตุถูก กำจัด เมื่อไม่มีศีลสัมมาสมาธิยอมมีเหตุถูกกำจัด เมื่อไม่มีสัมมาสมาธิ ยถาภูตญาณทัส สนะยอมมีเหตุถูกกำจัด เมื่อไม่มียถาภูตญาณทัสสนะ นิพพิทาและวิราคะยอมมีเหตุ ถูกกำจัด เมื่อไม่มีนิพพิทาและวิราคะ วิมุตติญาณทัสสนะยอมมีเหตุถูกกำจัด เปรียบ เหมือนต้นไม้ที่มีกิ่งและใบวิบัติแล้ว สะเก็ด เปลือก กระพี้ แม้ม้วนของต้นไม้ที่ย่อม

ไม่ถึงความบริบูรณ์ เมื่อมีสติสัมปชัญญะ หิริและโอตตปปะย่อมมีเหตุสมบูรณ์ เมื่อมีหิริและโอตตปปะ อินทริยสังวรย่อมมีเหตุสมบูรณ์ เมื่อมีอินทริยสังวร ศีลย่อมมีเหตุสมบูรณ์ เมื่อมีศีล สัมมาสมาธิย่อมมีเหตุสมบูรณ์ เมื่อมีสัมมาสมาธิ ยถาภูตญาณทัสสนะย่อมมีเหตุสมบูรณ์ เมื่อมียถาภูตญาณทัสสนะ นิพพิทาและวิราคะย่อมมีเหตุสมบูรณ์ เมื่อมีนิพพิทาและวิราคะ วิมุตติญาณทัสสนะย่อมมีเหตุสมบูรณ์ เปรียบเหมือนต้นไม้ที่มีกิ่งและใบสมบูรณ์ สะเก็ด เปลือก กระพี้ แม่แก่นของต้นไม้ นั้นย่อมถึงความสมบูรณ์ (อง.อภฺรฺก.ไทย) ๒๓/๘๑/๔๐๕)

สติสัมปชัญญะ : ความระลึกได้และความรู้ตัวเสมอ, มีสติสัมปชัญญะในอินทริย์, คุณสมบัติของความ เป็นสมณะ,

ในสามัญญผลสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสผลแห่งความเป็นสมณะที่ประณีตกว่าที่ผ่าน มาว่า เมื่อบวชแล้วอย่างนี้ สำรวมด้วยการสังวรในพระปาติโมกข์ เทียบพร้อมด้วย มารยาทและโคจร (การเที่ยวไป) เห็นภัยในโทษแม้เพียงเล็กน้อยสมาทานศึกษาอยู่ใน ลีกขาบท ประกอบด้วยกายกรรมและวจีกรรมอันเป็นกุศล มีอาชีวะบริสุทธิ์ สมบูรณ์ ด้วยศีล คຸ້ມครองทวารในอินทริย์ทั้งหลาย สมบูรณ์ด้วยสติสัมปชัญญะ (และ) เป็นผู้ สันโดษ (ที่.ส.ไทย)๙/๙๗/๓๘,ที่.ส.ไทย)๙/๑๙๓/๖๕,ที่.ส.ไทย)๙/๒๑๔/๗๓,ที่.ส.ไทย) ๙/๒๑๗/๗๔,ที่.ม.ไทย)๑๐/๑๓/๑๑,ที่.ม.ไทย)๑๐/๑๖๐/๑๐๕,ที่.ม.ไทย)๑๐/๑๖๔/ ๑๐๙,ที่.ม.ไทย)๑๐/๑๖๙/๑๑๖,ที่.ปา.ไทย)๑๑/๗๐/๔๘,ที่.ปา.ไทย)๑๑/๓๐๐/ ๒๔๙,ที่.ปา.ไทย)๑๑/๓๐๗/๒๗๘,ที่.ปา.ไทย)๑๑/๓๔๓/๓๕๗)

สติสัมโพชฌงค์ : ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความระลึกได้, ธรรมเครื่องละอาสวะ, ธรรม เครื่องเจริญกำจัดอาสวะ, เป็นข้อหนึ่งโพชฌงค์ ๗ ประการ

ตัวอย่างในสัพพสาสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสอาสวะที่ต้องละด้วยการเจริญ คือ ภิกษุ ในธรรมวินัยนี้พิจารณาโดยแยบคายแล้ว เจริญสติสัมโพชฌงค์ ที่อาศัยวิเวก (ความ สงัด) อาศัยวิราคะ(ความคลายกำหนด) อาศัยนิโรธ(ความดับ) น้อมไปในการสละ พิจารณาโดยแยบคายแล้ว เจริญธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ เจริญวิริยสัมโพชฌงค์ เจริญ ปีติสัมโพชฌงค์ เจริญปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ เจริญสมาธิสัมโพชฌงค์ เจริญอุเบกขาสัม โพชฌงค์ที่อาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปในการสละ ซึ่งเมื่อไม่เจริญอยู่ อาสวะและความเร่าร้อนที่ก่อความคับแค้น ก็จะพึงเกิดขึ้น เมื่อเธอเจริญอยู่ อาสวะ และความเร่าร้อนที่ก่อความคับแค้น ย่อมไม่มีแก่เธอ (ที่.ม.ไทย)๑๐/๑๓๙/๘๕,ที่.ม. ไทย)๑๐/๓๘๕/๓๒๒,ที่.ปา.ไทย)๑๑/๑๕๑/๑๑๒,ที่.ปา.ไทย)๑๑/๓๑๐/๒๘๔,ที่.ปา. ไทย)๑๑/๓๓๐/๓๓๑,ที่.ปา.ไทย)๑๑/๓๕๗/๓๕๗, (ม.ม.ไทย)๑๒/๒๗/๒๕,ม.อุ. ไทย)๑๔/๔๑๔/๔๖๘,ส.ส.ไทย)๑๘/๓๗๗/๔๕๘,ส.ม.ไทย)๑๙/๑๘๓/๑๑๒) หรือ ตัวอย่างในตฺวฏฺกสฺตฺตนิทเทส พระสารีบุตรผู้อธิบายได้กล่าวว่า สติสัมโพชฌงค์ คือสติ เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ธรรม เอกายนมรรค สติที่เป็นทางเอก นี้แหละ ตรัสเรียกว่าสติ บุคคลนั้นผู้ประกอบ ประกอบพร้อม ดำเนินไป ดำเนินไปพร้อม เป็นไป เป็นไปพร้อม เทียบพร้อมแล้วด้วยสตินี้ ภิกษุนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่า ผู้มีสติ (ขุ.ม.ไทย) ๒๙/๑๕๑/๔๑๖,ขุ.ม.ไทย)๒๙/๒๐๙/๖๑๔,ขุ.ม.ไทย)๒๙/๒๑๐/๖๑๖,ขุ.ป.ไทย)๓๑/

๑๒/๒๒,ข.ป.(ไทย)๓๑/๑๙/๒๗,ข.ป.(ไทย)๓๑/๒๗/๓๘,ข.ป.(ไทย)๓๑/๗๗/๑๒๙,ข.ป.
(ไทย)๓๑/๒๓๗/๔๐๓,ข.ป.(ไทย)๓๑/๒๓๙/๔๐๗,อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/๔๖๗/๓๕๘

สติสัมโพชฌงค์ภายใน : องค์ธรรมแห่งการตรัสรู้คือสติ, การมีสติเห็นชัดทั้งภายในภายนอก, การมีสติรู้ชัดเหตุที่เกิดและไม่เกิด

ในมหาสติปัฏฐานสูตร อัมมานุปัสสนา พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ โพชฌงค์ ๗ อยู่ คือ เมื่อสติสัมโพชฌงค์ภายในมีอยู่ ก็รู้ชัดว่า ‘สติสัมโพชฌงค์ภายในของเรามีอยู่’ หรือเมื่อสติสัมโพชฌงค์ภายในไม่มีอยู่ ก็รู้ชัดว่า ‘สติสัมโพชฌงค์ภายในของเราไม่มีอยู่’ การเกิดขึ้นแห่งสติสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดขึ้น มีได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนี้ และความเจริญบริบูรณ์แห่งสติสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว มีได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนี้(ที.ม.(ไทย)๑๐/๓๘๕/๓๒๑)

สติสุปฏิทิตสูตร : พระสูตรว่าด้วยผู้มีสติตั้งไว้ดี พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรม ๕ คือ (๑) เข้าไปตั้งสติไว้ภายใน (๒) พิจารณาเห็นความไม่งามในกาย ด้วยปัญญาเป็นเครื่องพิจารณาเห็นทั้งความเกิดและความดับแห่งธรรมทั้งหลาย (๓) กำหนดหมายความปฏิกุศลในอาหาร(๔) กำหนดหมายความไม่น่าเพลิดเพลินในโลกทั้งปวง (๕) พิจารณาเห็นความไม่เที่ยงในสังขารทั้งปวง ที่ภิกษุหรือภิกษุณี เจริญทำให้มากแล้วบรรลุผล ๒ อย่าง อย่างใดอย่างหนึ่ง คือ อรหัตตผลในปัจจุบัน หรือเมื่อยังมีอุปาทานเหลืออยู่ก็จะบรรลุนาคามิผล (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๒๒/๒๐๒)

สติสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยผู้มีสติสัมปชัญญะพระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เธอทั้งหลายพึงเป็นผู้มีสติสัมปชัญญะอยู่ตลอดเวลาแล้วทรงอธิบายลักษณะของผู้มีสติสัมปชัญญะเป็นต้นว่า ผู้มีสติ ได้แก่ผู้ปฏิบัติตามสติปัฏฐาน ๔ ผู้มีสติสัมปชัญญะ ได้แก่ผู้มีความรู้สึกตัวในการก้าวไปถอยกลับเป็นต้นตลอดเวลา(ส.ม.(ไทย) ๑๙/๓๖๘/๒๑๑)

สติสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยผู้มีสติสัมปชัญญะ พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เธอทั้งหลายพึงเป็นผู้มีสติสัมปชัญญะอยู่ตลอดเวลาแล้วทรงอธิบายลักษณะของผู้มีสติสัมปชัญญะเป็นต้นว่า ผู้มีสติได้แก่ผู้ปฏิบัติตามสติปัฏฐาน ๔ ผู้มีสติสัมปชัญญะ ได้แก่ผู้มีความรู้สึกตัวในการก้าวไป ถอยกลับเป็นต้นตลอดเวลา (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๔๐๑/๒๕๘)

สติสูตร^๓ : พระสูตรว่าด้วยผู้มีสติ พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เธอทั้งหลายพึงเป็นผู้มีสติอยู่ตลอดเวลา แล้วทรงอธิบายลักษณะของผู้มีสติเป็นต้นว่า ผู้มีสติ ได้แก่ผู้ปฏิบัติตามสติปัฏฐาน ๔ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๔๑๐/๒๖๘)

สตูลลปกายิกา, เทวดา : เทวดาผู้เกิดทุนธรรมของสัตบุรุษ, เทวดาผู้มีธรรมของสัตบุรุษ ได้แก่ คีล ๕, คีล ๑๐, สติปัฏฐาน ๔ เป็นต้น

ในสัททสุตต พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเชตะวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี กล่าวถึง ราตรีหนึ่ง พวกเทวดาสตูลลปกายิกา จำนวนมากมีวรรณงดงามยิ่งนัก เปล่งรัศมีให้สว่างทั่วพระเชตะวัน เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่

ประทับ เทวดองค์หนึ่ง ได้กล่าวคาถานี้ว่า บุคคลควรสมาคมกับพวกสัตบุรุษเท่านั้น ควรทำความสนิทสนมกับพวกสัตบุรุษบุคคลรู้แจ้งสัทธรรมของพวกสัตบุรุษแล้ว ย่อมเป็นผู้ประเสริฐ ไม่เป็นผู้ตกต่ำ ย่อมได้ปัญญา หาได้ปัญญาจากคนอันธพาลอื่นไม่ (ส.ส.(ไทย)๑๕/๓๑/๓๕, ส.ส.(ไทย)๑๕/๓๒/๓๗, ส.ส.(ไทย)๑๕/๓๓/๔๐, ส.ส.(ไทย)๑๕/๓๔/๔๓, ส.ส.อ. (บาลี) ๑/๓๑/๕๔, ส.ส.อ. (บาลี)๑/๓๑/๕๕)

สเด็จพระอริยวงศาคตญาณ : อาบัติที่แสดงได้, อาบัติที่แสดงตก, ความผิดที่แก้ไขได้, เรื่องราวที่ไม่ร้ายแรง, คุณสมบัติพระอุบาลีผู้เลิศในฝ่ายพระวินัยสงฆ์

ในรัตนจกมณกัณฑ์ พระพุทธเจ้าทรงเนรมิตที่จักรมแก้ว กล่าวถึงท้าวสัทหมบตีพรหม กราบทูลอาราธนาพระผู้มีพระภาคผู้ทรงความรู้เรื่อง ทรงเกิดความกรุณาในสรรพสัตว์ให้แสดงธรรมโปรดสรรพสัตว์ ตรัสสรรเสริญว่า พระอุบาลีเถระผู้ฉลาดในอาบัติอนาบัติ และสเด็จพระอริยวงศาคตญาณ พระศาสดาทรงสรรเสริญตั้งไว้ว่า เป็นผู้เลิศในฝ่ายพระวินัย (พ.พุทธ.(ไทย)๓๓/๖๑/๕๖๔)

สโตการิญาณนิทเทส : แสดงญาณในการทำสติ อธิบายสโตการิญาณโดยวิธีปุจฉาและวิสัชนา ดังนี้

ท่านพระสารีบุตรจำแนกสโตการิญาณด้วยอานาปานสติ (สติกำหนดลมหายใจเข้า-ออก) มี ๓๒ ประการ จัดเป็นคู่ได้ ๑๖ คู่ ซึ่งถือว่าเป็นบทมาติกา ดังนี้

ภิกษุในที่นี่ ไปสู่ป่าก็ดี ไปสู่โคนไม้ก็ดี ไปสู่เรือนว่างก็ดี นั่งคู้บัลลังก์ ตั้งกาย ตรง ดำรงสติไว้เฉพาะหน้า ภิกษุนั้นมีสติหายใจเข้า มีสติหายใจออก คือ

๑. เมื่อหายใจเข้ายาว ก็รู้ชัดว่าหายใจเข้ายาว
เมื่อหายใจออกยาว ก็รู้ชัดว่าหายใจออกยาว
๒. เมื่อหายใจเข้าสั้น ก็รู้ชัดว่าหายใจเข้าสั้น
เมื่อหายใจออกสั้น ก็รู้ชัดว่าหายใจออกสั้น
๓. สำเนียงว่า “เรากำหนดรู้กลมทั้งปวงหายใจเข้า”
สำเนียงว่า “เรากำหนดรู้กลมทั้งปวงหายใจออก”
๔. สำเนียงว่า “เราระงับกายสังขารหายใจเข้า”
สำเนียงว่า “เราระงับกายสังขารหายใจออก”
๕. สำเนียงว่า “เรากำหนดรู้ปิติหายใจเข้า”
สำเนียงว่า “เรากำหนดรู้ปิติหายใจออก”
๖. สำเนียงว่า “เรากำหนดรู้สุขหายใจเข้า”
สำเนียงว่า “เรากำหนดรู้สุขหายใจออก”
๗. สำเนียงว่า “เรากำหนดรู้จิตตสังขารหายใจเข้า”
สำเนียงว่า “เรากำหนดรู้จิตตสังขารหายใจออก”
๘. สำเนียงว่า “เราระงับจิตตสังขารหายใจเข้า”
สำเนียงว่า “เราระงับจิตตสังขารหายใจออก”
๙. สำเนียงว่า “เรากำหนดรู้จิตหายใจเข้า”
สำเนียงว่า “เรากำหนดรู้จิตหายใจออก”
๑๐. สำเนียงว่า “เราทำจิตให้บันเทิงหายใจเข้า”

สำเนียงกว่า “เราทำจิตให้บันเทิงหายใจออก”

๑๑. สำเนียงกว่า “เราตั้งจิตไว้หายใจเข้า”
สำเนียงกว่า “เราตั้งจิตไว้หายใจออก”
๑๒. สำเนียงกว่า “เราเปลื้องจิตหายใจเข้า”
สำเนียงกว่า “เราเปลื้องจิตหายใจออก”
๑๓. สำเนียงกว่า “เราพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงหายใจเข้า”
สำเนียงกว่า “เราพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงหายใจออก”
๑๔. สำเนียงกว่า “เราพิจารณาเห็นความคลายออกได้หายใจเข้า”
สำเนียงกว่า “เราพิจารณาเห็นความคลายออกได้หายใจออก”
๑๕. สำเนียงกว่า “เราพิจารณาเห็นความดับไปหายใจเข้า”
สำเนียงกว่า “เราพิจารณาเห็นความดับไปหายใจออก”
๑๖. สำเนียงกว่า “เราพิจารณาเห็นความสละคืนหายใจเข้า”
สำเนียงกว่า “เราพิจารณาเห็นความสละคืนหายใจออก”

ลำดับต่อไป ท่านนำคำในบทมาตีความอธิบายทีละคำ แบ่งเป็น ๒ ตอน คือ

ตอนที่ ๑

ตั้งแต่คำว่า “ภิกษุในที่นี่” จนถึงคำ “มีสติหายใจเข้า มีสติหายใจออก” ในที่นี้ขอแสดงแต่คำที่สำคัญ คือ คำว่า “มีสติหายใจเข้า มีสติหายใจออก” เป็น ตัวอย่าง ดังนี้

คำว่า “มีสติหายใจเข้า มีสติหายใจออก” ท่านอธิบายว่า ภิกษุทำสติโดย อการ ๓๒ ประการ คือ เมื่อภิกษุรู้ความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ ไม่ฟุ้งซ่านด้วยอำนาจลมหายใจเข้ายาว สติย่อมตั้งมั่น ชื่อว่าเป็นผู้ทำสติด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น เมื่อภิกษุรู้ความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ ไม่ฟุ้งซ่านด้วยอำนาจลมหายใจออกยาว สติย่อมตั้งมั่น ชื่อว่าเป็นผู้ทำสติด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น ฯลฯ (มี ๓๒ ประการ ตามหลักอานาปานสติ ๑๖ คู่ ๓๒ ประการ)

ตอนที่ ๒

ตั้งแต่บทมาติกาคู่ที่ ๑-๑๖ แบ่งเป็น ๔ จตุกกนิตเทศ นิตเทศละ ๔ คู่ โดยอธิบายรายละเอียดตามลำดับ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๖๓/๒๕๔)

สกลมารค : ทางบก, ขบวนเดินทางทางบก, การสัญจรทางบก

ในกัณฐกสูตร พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ภูเขาศาลา ป่ามหาวัน เขตกรุงเวสาลี ครั้งนั้น เจ้าลิฉฐวิผู้มีกิตติศัพท์เลื่องลือจำนวนมากได้พากันจัดขบวนพยุหยาตราทางสกลมารค เสด็จเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคยังป่ามหาวัน ท่านพระเถระ มีพระปาละ ท่านพระอุปปาละ ท่านพระกั๊กกฐะ ท่านพระกหิมมะ ท่านพระนิกฐะ ท่านพระกฐิสสหา ได้มีความคิดอย่างนี้ว่า “เจ้าลิฉฐวิผู้มีกิตติศัพท์เลื่องลือจำนวนมาก ได้พากันจัดขบวนพยุหยาตราทางสกลมารค เสด็จเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคยังป่ามหาวัน ก็พระผู้มีพระภาคตรัสว่าอามานมีเสียงเป็นปฏิปักษ์ ทางที่ดีเราทั้งหลายควรจะเข้าไปยังโคสิงคสาถวนทนายวัน เป็นผู้เสียบเสียง ไม่พลุกพล่านอยู่ผาสุก” (อง.ทสก.(ไทย)๒๔/๗๒/๑๕๘)

สถานที่ทำการลับของมนุษย์ :สถานอันปราศจากผู้คนไปมา, ป่าละเมาะที่เงียบสงัด, ป่าเงียบที่คนอาศัยทำกิจกรรมกันสองคน

ในอุทุมพริกสูตร กล่าวถึงการทำให้แจ้งที่สุดซึ่งพรหมจรรย์ ท่านนิโครธกราบทูลพระผู้มีพระภาค ว่า ข้าพระองค์ได้ยินปริพาชกผู้แก่ ผู้เฒ่า ผู้เป็นอาจารย์และผู้เป็นปอาจารย์ พุดสื่บกันมาว่า “พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลายได้มีแล้วในอดีตกาล ท่านเหล่านั้นเสด็จมาพบปะสมาคมกันแล้ว มีพระสุรเสียงดังอื้ออึงอยู่ มักทรงสนทนาถึงดิรัจฉานกถาต่าง ๆ คือ เรื่องพระราชา เรื่องโจร ฯลฯ เรื่องความเจริญและความเสื่อมด้วยประการนั้น ๆ เหมือนข้าพระองค์กับอาจารย์พุดคุยกันในบัดนี้ก็หามิได้ พระผู้มีพระภาคทั้งหลาย ทรงใช้สอยเสนาสนะเป็นป่าละเมาะ และป่าทึบ อันสงัด มีเสียงน้อย มีเสียงอีกทีก็น้อย ปราศจากการสัญจรไปมาของผู้คน ควรเป็นสถานที่ทำการลับของมนุษย์ ควรแก่การหลีกเร้นเหมือนพระผู้มีพระภาคในบัดนี้” (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๗๖/๒๒๐)

สถานที่นารีนรมย์ : อารามอันวิจิตร, ป่าอันวิจิตร, สระโบกขรณีที่สร้างอย่างดี, สถานที่ที่พระอรหันต์ทั้งหลายอาศัยอยู่

ในรามณียกสูตร พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเชตวัน เขตกรุงสาวัตถี ครั้งนั้น ท้าวสักกะจอมเทพเสด็จเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคดังนี้ว่า “สถานที่เช่นไรหนอเป็นสถานที่นารีนรมย์” พระผู้มีพระภาคตรัสด้วยพระคาถาว่า อารามอันวิจิตร ป่าอันวิจิตร สระโบกขรณีที่สร้างอย่างดี ยังไม่ถึงเศษ ๑ ส่วน ๑๖ แห่งภูมิสถานอันนารีนรมย์ของมนุษย์ พระอรหันต์ทั้งหลายอยู่ในที่ใด เป็นบ้านหรือเป็นป่า เป็นที่ลุ่มหรือเป็นที่ดอนก็ตาม ที่นั่นเป็นภูมิสถานที่น่ารีนรมย์ (ส.ส.(ไทย)๑๕/๒๖๑/๓๘๑)

สถานที่พระราชทานอภัยแก่หมู่เนื้อ : ป่ามฤคทายวัน, ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน, เขตอภัยทานสัตว์, ป่าที่แสดงธรรมจักกัปปวัตตนสูตรแก่ปัญจวัคคีย์, ป่าสารนาถ กรุงพาราณสี แคว้นกาสิ ปัญจวัคคีย์กถา พระผู้มีพระภาคทรงประกาศพระธรรมจักรให้เป็นไปแล้ว ทวยเทพชั้นภุมมะกระเจาย่าว่า “นั่นพระธรรมจักรอันยอดเยี่ยม พระผู้มีพระภาคทรงให้เป็นไปแล้ว ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน (สถานที่พระราชทานอภัยแก่หมู่เนื้อ) เขตกรุงพาราณสี อันสมณะ พราหมณ์เทวดา มาร พรหม หรือใคร ๆ ในโลก ให้หมุนกลับไม่ได้” (วิ.ม.(ไทย) ๑๕/๑๔๙/๑๘๙)

สถานที่ให้เหยื่อกระแต : ป่าที่อาศัยของกระแต, ป่านาลันทา กรุงราชคฤห์ แคว้นมคธ, นางธัญยานี กล่าวระลึกถึงพระพุทธเจ้าเมื่อพระองค์ประทับอยู่ป่าแห่งนี้

ตัวอย่างในธัญยานีสสูตร พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเวฬุวัน สถานที่ให้เหยื่อกระแต เขตกรุงราชคฤห์ สมัยนั้น นางพราหมณ์ชื่อธัญยานี ของพราหมณ์การทวาชโคตรคนหนึ่ง เป็นผู้เลื่อมใสอย่างยิ่งในพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ ครั้งหนึ่งนางธัญยานีพราหมณ์ กำลังนำภัตตธำไปเพื่อพราหมณ์การทวาชโคตร ก้าวเท้าพลาดจึงปล่องอุทาน ๓ ครั้งว่า ขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า พระองค์นั้น ขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ขอ

นอบน้อมพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมา สัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ดังนี้(ส.ส.(ไทย)๑๕/
๑๔๒/๑๘๑,ส.ส.(ไทย)๑๕/๑๔๕/๑๘๔,ส.ส.(ไทย)๑๕/๑๕๙/๒๐๕,ส.ส.(ไทย)๑๕/
๑๘๗/๒๖๓)

สถานที่ให้เหยื่อนกยูง : สถานที่อาศัยอยู่ของนกยูง, สวนนกยูง, ส่วนป่านกยูงใกล้กรุงราชคฤห์ แคว้น
มคธ

ในอุทุมพริกสูตร ลัทธิกีดกันบาปด้วยตบะ พระผู้มีพระภาคทรงสดับถ้อยคำสนทนา
ระหว่างสันธานคหบดีกับนิโครธปริพาชกนี้ด้วยทิพโสตธาตุอันบริสุทธิ์เหนือมนุษย์
ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคเสด็จลงจากภูเขาคิณณภูแล้ว เสด็จเข้าไปยังสถานที่ให้เหยื่อ
นกยูง ที่ฝั่งสระโบกขรณี สุมาคธา เสด็จจงกรมอยู่ในที่แจ้ง ณ สถานที่นั้น นิโครธ
ปริพาชกเห็นพระผู้มีพระภาค ณ สถานที่ให้เหยื่อนกยูง ๆ จึงห้ามบริษัทของตนว่า
“ท่านทั้งหลายโปรดเงียบเสียงหน่อย อย่าส่งเสียงอ้ออึง พระองค์โปรดเสียงเบา ทรง
ได้รับการอบรมในเรื่องเสียงเบาตรัสสรรเสริญเสียงเบาถ้าว่าพระสมณโคดมจะพึง
เสด็จมาสู่บริษัทนี้ไซ้ พวกเราจะพึงทูลถามว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ธรรมอะไรที่
พระผู้มีพระภาคทรงใช้แนะนำเหล่าสาวก ทำให้เหล่าสาวกถึงความเบาใจ ปฏิญาณ
อาทิพรหมจรรย์ อันเป็นที่พึงขึ้นสูง” (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๕๔/๓๗,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๕๕/
๓๘)

สถานที่อันมัจจุราชมองไม่เห็น : สถานที่มัจจุราชมองไม่ถึง, เครื่องป้องกันมัจจุราช คือ กายตั้งมั่น จิตตั้ง
มั่น สติตั้งมั่น

ใน โสณเถรวรรค รวมพระสูตรที่มีในวรรค พุทธอุทาน ว่า ภิกษุมีกายที่ตั้งมั่น มีจิต
ที่ตั้งมั่น กำลังยืน เดิน นั่ง หรือนอนก็ตาม ก็ดำรงสตินี้ไว้มั่น เธอพึงได้คุณวิเศษทั้ง
เบื้องต้นและเบื้องปลาย ครั้นได้คุณวิเศษทั้งเบื้องต้นและเบื้องปลายแล้ว พึงถึง
สถานที่ที่มัจจุราชมองไม่เห็น (ขุ.อุ.(ไทย)๒๕/๕๐/๒๗๘)

สถานภาพ : สถานะของตนเอง เช่น โสธ สมรส, ฐานะของสมาชิกในสังคม เช่น เป็นพระสงฆ์ เป็น
คฤหัสถ์, การทำหน้าที่ของตนต่อคนอื่นหรือการงาน เช่น เป็นครู นักเรียน นายจ้าง
ลูกจ้าง เป็นต้น

ในอปถกสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสเหตุกทัญญูกับ อเหตุกทัญญู ที่ปราหมณ์และ
คหบดีทั้งหลาย มีวาตะอย่างนี้ ว่า ความเศร้าหมองของสัตว์ทั้งหลายไม่มีเหตุ ไม่มี
ปัจจัย สัตว์ทั้งหลายเศร้าหมองเอง ความบริสุทธิ์ของสัตว์ทั้งหลาย ไม่มีเหตุ ไม่มี
ปัจจัย สัตว์ทั้งหลายบริสุทธิ์เอง ไม่มีกำลัง ไม่มีคามเพียร ไม่มี ความสามารถของ
มนุษย์ ไม่มีคามพยายามของมนุษย์ สัตว์ ปาณะ ภูตะ ชีวะทั้งปวง ล้วนไม่มีอำนาจ
ไม่มีกำลัง ไม่มีคามเพียร ผันแปรไปตามโชคชะตา ตามสถานภาพทางสังคมและตาม
ลักษณะเฉพาะตน ย่อมเสวยสุขและทุกข์ในอภิชาติทั้ง ๖ คือ (๑) กัณหาภิชาติ ผู้มี
ชาติดำ (๒) นีลาภิชาติ ผู้มีชาติเขียว (๓) โลหิตาภิชาติ ผู้มีชาติแดง (๔) หลินทาภิชาติ
ผู้มีชาติเหลือง (๕) สุกกาภิชาติ ผู้มีชาติขาว (๖) ปรมสุกกาภิชาติ ผู้มีชาติขาวที่สุด (ม.
ม.(ไทย)๑๓/๑๐๐/๑๐๖,ม.ม.(ไทย)๑๓/๒๒๗/๒๖๕,ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๑๐๐/๙๐, ที.
สี.อ.(บาลี) ๑/๑๖๘/๑๔๗)

- สถาปนา :** แต่งตั้งไว้, ให้ดำรงอยู่ในตำแหน่งหน้าที่, ยกย่องให้อยู่ในสถานะอันสมควร, ตั้งไว้ในพระนามอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น นางสิริมา หญิงผู้เลอโฉม
- ในสิริมาวิมาน พระวงศ์สะประสงค์จะให้นางสิริมาเทพธิดาประกาศบุญกรรมที่นางได้ทำไว้ในครั้งก่อนจึงถามนางด้วยคาถาเหล่านี้ว่า เทพธิดา เธอมีมวลเทพห้อมล้อมสักการะเธอจตุมาจากคติ ไหนจึงมาถึงสุดคิณนี้ หรือว่าเธอได้ทำตามคำสอนของพระศาสดาพระองค์ไหน หากเธอเป็นสาวิกาของพระพุทธเจ้าจริง ขอจงบอกอาตมาเถิด สิริมาเทพธิดาตอบว่า ดิฉันเป็นพระสนมของพระราชาผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ มีพระสิริ อยู่ในพระนครซึ่งสถาปนาไว้เป็นอย่างดีท่ามกลางขุนเขา มีความชำนาญอย่างยิ่งในการฟ้อนรำ ขับร้อง ชาวเมืองราชคฤห์ได้พากันเรียกขานดิฉันว่า สิริมา (ขุ.วิ.(ไทย)๒๖/๑๔๒/๒๕, (ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๘๖/๔๓๗)
- สถูป :** สถูปเจดีย์, สิ่งทีก่ออิฐถือปูนเป็นสถูป, เจดีย์ที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุ พระสารีริกธาตุ พระบรมธาตุ พระธาตุ, พระเมธาภิ พระอัฐธาตุ เป็นต้น
- ในมหาปริณิพพานสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงอุปการบุคคล ที่มหาชนพึงปฏิบัติต่อสรณะของตถาคตเหมือนอย่างทีพวกเขาปฏิบัติต่อพระบรมศพพระเจ้าจักรพรรดิ พึงสร้างสถูปของตถาคตไว้ที่ทางใหญ่สี่แพร่ง ขนเหล่าใดจักยกกระเปียบดอกไม้ ของหอม หรือจूरณ จักอภิวัต หรือจักทำจิตให้เลื่อมใสในสถูปนั้น พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นอุปการบุคคล ขนเป็นอันมากทำจิตให้เลื่อมใสด้วยคิดว่า ‘นี่เป็นสถูปของพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น’ พวกเขาทำจิตให้เลื่อมใสในสถูปนั้น หลังจากตายแล้วจะไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ (ที.ม.(ไทย)๑๐/๒๐๕/๑๕๒, ที.ม.(ไทย)๑๐/๒๐๖/๑๕๓) (๑๔/๔๑/๕๐ ไม่มีคำนี้)
- สถูปดิน :** สถูปที่ทำด้วยดิน, ดินก่อเป็นสถูปบรรจุกระดูก, เจดีย์ดินบรรจุกระดูกของปุสูชาติกุมาร
- ในโคณเปตวัตถุ เรื่องลูกสอนพ่อด้วยโคที่ตายแล้ว กุฎุมพีผู้เป็นบิดาถามสุชาติกุมารว่า เจ้าเป็นบ้าไปแล้วหรือ จึงเกี่ยวหญ้าสดแล้วเพื่อร้องเรียกโคแก่ซึ่งตายแล้วว่า จงกิน จงกิน โคตายแล้ว ลูกขึ้นกินหญ้าและน้ำไม่ได้หยอก เจ้าเป็นคนโง่เขลาเบาปัญญาเหมือนคนโง่อื่น ๆ สุชาติกุมารกล่าวว่า โคตัวนี้ยังมีเท้าครบทั้ง ๔ เท้า มีหัว มีตัว พร้อมทั้งหางและนัยน์ตาดังอยู่ตามเดิม ลูกจึงคิดว่า โคตัวนี้ฟังลูกขึ้น ส่วนคุณปู่ไม่ปรากฏกระทั่งมีมือ เท้า กาย และศีรษะ คุณพ่อมาร้องให้ถึงกระดูกของคุณปู่ที่บรรจุไว้ในสถูปดิน จะไม่เป็นคนโง่หรือ (ขุ.เปต.(ไทย)๒๖/๔๙/๑๗๕)
- สทามัตตะ :** เทพตนหนึ่งในจำนวนเทพ ๑๐ หมู่ ผู้ต่างยินดีมุ่งมายังป่าที่ประชุมของภิกษุทั้งหลาย
- ในมหาสมยสูตร การประชุมของเทวดา พระผู้มีพระภาคตรัสถึงเทพอีก ๑๐ หมู่ คือ สุกกะ กรุมหะ อรุณะ เวฆนสะ โอทาทคัยหะผู้เป็นหัวหน้า วิจักขณะ สทามัตตะ ทารคชะ มิสสกะผู้มียศ และปชุนนเทวราชผู้บันดาลฝนให้ตกทั่วทุกทิศก็มา เทพทั้ง ๑๐ หมู่นี้แบ่งเป็น ๑๐ พวก ทั้งหมดล้วนมีผิวพรรณหลายหลาก มีฤทธิ์ มีความรุ่งเรือง มีผิวพรรณงดงาม มียศ ต่างยินดีมุ่งมายังป่าที่ประชุมของภิกษุทั้งหลาย (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๔๐/๒๖๙)

สทาร์สันโดษ : ยินดีในภรรยาของตน, ผู้พึงพอใจในภรรยาของตนเท่านั้น, ผู้ไม่ปรารถนาล่วงละเมิดภรรยาของผู้อื่น

ในมโหสถชาดว่าด้วยอุบาลีศาสดาชื่อว่ามโหสถชาด สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเชตวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี เพื่อนรักของบิดาดิฉัน ชื่อว่าอสิทตตะ ถึงไม่ประพฤติพรหมจรรย์ แต่ถือสทาร์สันโดษ (ยินดีด้วยภรรยาของตน) แม้เขาถึงแก่กรรมแล้ว พระผู้มีพระภาคก็ทรงพยากรณ์ว่าเป็นสภากามีบุคคลเกิดในหมู่เทพชั้นดุสิต (อง.ทสก.(ไทย)๒๔/๗๕/๑๖๔)

สทิโหมสัมมิตติ วิชา : ถือตัวว่าเราเป็นผู้เสมอเขา, ถือตัวว่าเท่าเทียมเขา, ถือตัวว่าไม่น้อยหน้าเขา

ในสังคีตสูตร สังคีตนิพพิต ๓ พระสารีบุตรกล่าวถึงวิชา ความถือตัว ๓ ประการ คือ (๑) เสโยหมสัมมิตติ วิชา ถือตัวว่าเราเป็นผู้เลิศกว่าเขา (๒) สทิโหมสัมมิตติ วิชา ถือตัวว่าเราเป็นผู้เสมอเขา (๓) ทิโนหมสัมมิตติ วิชา ถือตัวว่าเราเป็นผู้ด้อยกว่าเขา (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๕)

สธายมานสูตร : พระสูตรว่าด้วยเด็กหนุ่มกล่าวถากถางผู้อื่น พระผู้มีพระภาคเสด็จจาริกไปในแคว้นโกศล พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ ทอดพระเนตรเห็นเด็กหนุ่มเหล่านั้นเดินคุยถากถางผู้อื่นอยู่ ทรงเปล่งอุทานว่า คนพินเพื่อน ยกตนว่าเป็นบัณฑิต เอาแต่พูด ยื่นปากพูดตามที่ตัวปรารถนา แต่ไม่ยอมรับรู้เรื่องที่ทะเลาะกันอย่างร้ายงาม (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๔๙/๒๗๖)

สนทนา : พูดคุยกันกับคนอื่น ๆ ๒ คนบ้าง ๓ คนบ้าง, เจรจากัน ๒ ฝ่ายบ้าง ๓ ฝ่ายบ้าง ถึงเรื่องใดเรื่องหนึ่ง

ในคหปติวรรค อุปาลิวาสสูตร พระผู้มีพระภาคทรงย้อนถามปัญหาเกี่ยวกับคหปติว่า “คหปติ ท่านเข้าใจความข้อนั้นว่าอย่างไร นิครนถ์ในโลกนี้ป่วย มีทุกข์ เป็นไข้หนัก ถูกห้ามใช้น้ำเย็น ใช้น้ำร้อน เมื่อเขาไม่ได้ใช้น้ำเย็นจะต้องตาย นิครนถ์ นาฏบุตร บัญญัติว่านิครนถ์ผู้นี้จะไปเกิด ณ ที่ไหน” อุปาลิวาสคหปติทูลตอบว่า “เหล่าเทพที่ชื่อว่า มโนสัตว์มีอยู่ เขาย่อมเกิดในหมู่เทพนั้น ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะเขาเป็นผู้มีใจผูกพันตายไป” “คหปติ ท่านจงใส่ใจแล้วชี้แจงดูที ทำไมคำหลังกับคำก่อน หรือคำก่อนกับคำหลัง ของท่านจึงไม่สัมพันธ์กันเล่า คหปติ ท่านกล่าวคำนี้ไว้ว่า ‘ท่านผู้เจริญ ข้าพเจ้าจะยึดมั่นคำสัตย์แล้วสนทนากัน เราทั้ง ๒ จงมาสนทนากันในเรื่องนี้เถิด’ “ท่านผู้เจริญ พระผู้มีองค์ตรัสอย่างนี้ก็ถูก ถึงกระนั้น ในการทำกรรมชั่ว ในการประพฤติกรรมชั่ว ภายทัมชะเท่านั้นมีโทษมากกว่า มิใช่จัตมชะ หรือมโนทัมชะเลย”(ม.ม.(ไทย)๑๓/๖๒/๖๒, ม.ม.(ไทย)๑๓/๖๔/๖๒)

สนทนาธรรม : สนทนาเกี่ยวกับธรรม, สนทนาเรื่องธรรมเรื่องวินัย ปุพเพนิวาส

ในมหาปทานสูตร พระประวัติของพระพุทธเจ้า ๗ พระองค์ เรื่องเกี่ยวกับปุพเพนิวาส สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่กเริกฎิ ณ พระเชตวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี ภายหลังภิกษุหลายรูปกลับจากบิณฑบาต ฉันทอาหารเสร็จแล้วนั่งประชุมกันที่ห้องใกล้กเริมณฑป สนทนาธรรมอันเกี่ยวกับปุพเพนิวาสว่า “ปุพเพนิวาสมิได้เพราะเหตุอย่างนี้ ๆ”(ที.ม.(ไทย)๑๐/๑/๑)

สนทนาปราศรัย : เจรจากันของภิกษุสงฆ์หรือคฤหัสถ์, การคุยกันถึงเรื่องใดเรื่องหนึ่งที่เป็นธรรม, การสนทนากันเพื่อให้ใจได้ระลึกถึงกัน

ในอภินายกสูตร ท้าวมหาธาตุนั้น ๔ ลูกจากที่ประทับถวายอภิวัตพระผู้มีพระภาค กระทำประทักษิณแล้วอันตรธาน (หายตัว) ไป ณ ที่นั่นเอง แม้พวกยักษ์เหล่านั้นก็ลุกจากที่นั่น บางพวกก็ถวายอภิวัตพระผู้มีพระภาค กระทำประทักษิณแล้วอันตรธานไป ณ ที่นั่นเอง บางพวกสนทนาปราศรัยพอเป็นที่บันเทิงใจ พอเป็นที่ระลึกถึงกันกับพระผู้มีพระภาคแล้วอันตรธานไป ณ ที่นั่นเอง บางพวกประนมมือไปทางที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่แล้วอันตรธานไป ณ ที่นั่นเอง บางพวกประกาศชื่อและโคตรแล้วอันตรธานไป ณ ที่นั่นเอง บางพวกอันตรธานไปเสียเฉย ๆ ณ ที่นั่นเอง (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๘๔/๒๓๒, ม.อุ.(ไทย)๑๔/๒๘๑/๓๓๔,ม.อุ.(ไทย)๑๔/๓๑๔/๓๘๑,ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๓๘๘/๔๔๒,อง.ทสก.(ไทย)๒๔/๗/๑๑,อง.ทสก.(ไทย)๒๔/๒๗/๕๙,อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๖๕/๑๔๓,อง.ทสก.(ไทย)๒๔/๖๖/๑๔๔)

สนทนาปราศรัยพอเป็นที่บันเทิงใจ :สนทนากันด้วยการกล่าวถึงรอบ ๆ ที่ผ่านมา, การกล่าวถึงเพื่อให้ยังใจให้ระลึกถึงเรื่องราวในอดีตของกันและกัน, คำกล่าวเริ่มเรื่องเพื่อยังใจให้มีปิติ ก่อน

ในสังคารวสูตร สังคารวพราหมณ์เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ได้สนทนาปราศรัยพอเป็นที่บันเทิงใจ พอเป็นที่ระลึกถึงกันแล้วจึงนั่ง ณ ที่สมควร ได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ อะไรหนอเป็นเหตุปัจจัยให้มนตร์แม่ที่สาธยายมาเป็นเวลานาน ก็ไม่แจ่มแจ้งได้ในกาลบางคราว และอะไรเป็นเหตุปัจจัยให้มนตร์แม่ที่ไม่ได้สาธยายมาเป็นเวลานาน ก็แจ่มแจ้งได้ในกาลบางคราว ไม่จำเป็นต้องพูดถึงมนตร์ที่ได้สาธยายเลย” พระผู้มีพระภาคตรัสว่า พราหมณ์ สมัยใด บุคคลมีใจถูกกามราคะกลุ้มรุม ถูกกามราคะครอบงำอยู่ และไม่รู้จักตามความเป็นจริงซึ่งธรรมที่สลัดกามราคะที่เกิดขึ้นแล้ว สมัยนั้น บุคคลย่อมไม่รู้ ย่อมไม่เห็นตามความเป็นจริงซึ่งประโยชน์ตน ประโยชน์ผู้อื่น และประโยชน์ทั้ง ๒ ฝ่าย มนตร์แม่ที่สาธยาย มาเป็นเวลานาน ก็ไม่แจ่มแจ้งได้ ไม่จำเป็นต้องพูดถึงมนตร์ที่ไม่ได้สาธยายเลย (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๙๓/๓๒๔, อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๗๐/๒๘๕)

สนมณารี : เหล่านารีผู้สวยงาม,นางชัตติยภัณฑุยาพาผู้ปรนเปรอท้าวเธอ,สนมณารีทรงเครื่องประดับล้วนเป็นทองคำ มีเรือนร่างเฉิดโฉม ประดับด้วยอลงการนาชชนิดเพริศพริ้งดังสาวสวรรค์ เป็นที่โปรดปรานของท้าวโสทธิเสน

ในสัมพลาชาดก พระสสุตาบสตรีสถามพระนางสัมพลาผู้มีอินทรีย์เชี่ยวชาญแห่งพญาช้าง ๗๐๐ เชือกซึ่งมีทหารถืออาวุธอย่างเข้มแข็งขบขี่ และนายขมังธนูอีก ๑,๖๐๐ นายเฝ้ารักษาตลอดคืนตลอดวัน แม่นางผู้เจริญ พระนางยังจะพบศัตรูชนิดไหนอีก พระนางสัมพลากราบทูลว่าขอเดชะพระบิดาพระราชบุตรของพระองค์ทอดพระเนตรเห็นนางสนมณารีผู้ประดับตกแต่งเรือนร่าง มีผิวพรรณงามดังกลีบปทุม รุ่งกำดัด มีเสียงไพเราะดังนางพญาหงส์และทรงสดับเสียงหัวเราะซบกล่อมประโคม บัดนี้ พระลูกเจ้าหาเป็นดังเช่นก่อนไม่ (พระโอรสมีใจให้นางสนมณารีเหล่านั้น) พระสสุตาบส

ตรัสสอนพระราชโอรสโสดาธิเสนาว่า หญิงผู้เกื้อกูลชายผู้เป็นสามีหาได้ยากยิ่ง สามีผู้เกื้อกูลหญิงผู้เป็นภรรยาหาได้ยาก เจ้าผู้จอมชน พระนางสัมพลาเป็นภรรยาผู้เกื้อกูลต่อเจ้าและเป็นผู้มีศีล เจ้าจงประพฤติต่อพระนางสัมพลาอย่างยุติธรรมเถิด (ขุ.ชา. (ไทย)๒๗/๓๒๖/๕๘๗)

สนังกุมาร, พรหม : พระพรหมนามว่าสนังกุมาร, พระพรหมผู้กล่าวคาถาว่า กษัตริย์เป็นตระกูลที่ประเสริฐสุด ผู้มีวิชาและจรรยาดีคือผู้ประเสริฐสุดในหมู่เทวดาของมนุษย์ ในเสขปฏิบัติทาสูตร พรหมชื่อสนังกุมาร ได้กล่าวคาถานี้ว่า ‘ในหมู่ชนที่ถือตระกูลเป็นใหญ่ กษัตริย์จัดว่าประเสริฐที่สุด ส่วนท่านผู้เปรียบพร้อมด้วยวิชาและจรรยา จัดว่าเป็นผู้ประเสริฐที่สุดในหมู่เทวดาและมนุษย์ “พรหมชื่อสนังกุมารกล่าวคาถานั้นไว้ชอบ ไม่ใช่ไม่ชอบ กล่าวไว้ถูกต้อง ไม่ใช่ไม่ถูกต้อง มีประโยชน์ ไม่ใช่ไม่มีประโยชน์ พระผู้มีพระภาคทรงเห็นด้วยแล้ว” จากนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสกับท่านพระอานนท์ว่า “ดีละ ดีละ อานนท์ ดีจริง อานนท์ เธอได้กล่าวเสขปฏิบัติทาแก่เจ้าศากยะทั้งหลาย ผู้ครองกรุงกบิลพัสดุ์” (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๐/๓๔)

สนังกุมารพรหม : พรหมชื่อว่าสนังกุมาร, พรหมผู้มีวรรณะงดงามยิ่ง เปล่งรัศมีให้สว่างทั่วผิวงมน้ำสัปปี, พรหมผู้กล่าวคาถาว่า กษัตริย์จัดว่าประเสริฐที่สุดในตระกูล ผู้เปรียบพร้อมด้วยวิชาและจรรยา จัดว่าประเสริฐที่สุดในหมู่เทวดาและมนุษย์ ตัวอย่างในสนังกุมารสูตร พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่ผิวงมน้ำสัปปี เขตกรุงราชคฤห์ เมื่อราตรีผ่านไป สนังกุมารพรหมผู้มีวรรณะงดงามยิ่งนัก เปล่งรัศมีให้สว่างทั่วผิวงมน้ำสัปปี เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ถวายอภิวัตแล้วยืนอยู่ ณ ที่สมควร ได้กล่าวคาถานี้ในที่ประทับของพระผู้มีพระภาคว่า ในหมู่ชนที่ถือตระกูลเป็นใหญ่ กษัตริย์จัดว่าประเสริฐที่สุด ส่วนท่านผู้เปรียบพร้อมด้วยวิชาและจรรยา จัดว่าประเสริฐที่สุดในหมู่เทวดาและมนุษย์ พระศาสดาทรงพอพระทัย สนังกุมารพรหมทราบวาทว่า “พระศาสดาของเราทรงพอพระทัยแล้ว” จึงถวายอภิวัตพระผู้มีพระภาคกระทำประทักษิณแล้วหายไป ณ ที่นั่นเอง (ที.ส.(ไทย)๙/๒๗๗/๙๙, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๘๔/๒๑๕, ๑๐/๒๘๔/๒๑๖, ๑๐/๒๘๕/๒๑๖, ๑๐/๒๘๕/๒๑๗, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๔๐/๑๐๒, ส.ส. (ไทย)๑๕/๑๘๒/๒๕๓, อัง.เอกาทส. (ไทย) ๒๔/๑๐/๔๐๘)

สนังกุมารสูตร : พระสูตรว่าด้วยสนังกุมารพรหม สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่ผิวงมน้ำสัปปี เขตกรุงราชคฤห์ สนังกุมารพรหมเข้าไปเฝ้าแล้วกราบทูลว่า ในหมู่ชนที่ถือตระกูลเป็นใหญ่ กษัตริย์จัดว่าประเสริฐที่สุด ส่วนพระองค์ผู้เปรียบพร้อมด้วยวิชาและจรรยา จัดว่าประเสริฐที่สุดในหมู่เทวดาและมนุษย์ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๘๒/๒๕๓)

สนิทสนสัปปฏิขรูป : รูปที่เห็นได้และสัมผัสได้, รูปที่มองเห็นและสัมผัสได้, รูปที่เป็นหนึ่งในสามของรูปสังคหะ

ในสังคหสูตร พระสารีบุตรกล่าวถึงรูปสังคหะ ๓ คือ (๑) สนิทสนสัปปฏิขรูป รูปที่เห็นได้และสัมผัสได้ (๒) อนิทสนสัปปฏิขรูป รูปที่เห็นไม่ได้ แต่สัมผัสได้ (๓) อนิทสนอปปปฏิขรูป รูปที่เห็นไม่ได้และสัมผัสไม่ได้ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๘)

สนิทานสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นต้นเหตุ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวัน ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า อกุศลวิตกทั้ง ๓ คือ (๑) กามวิตก (๒) พยาบาทวิตก (๓) วิหิงสาวิตก ย่อมเกิดขึ้นได้เพราะมีเหตุ เช่น กามวิตกเกิดขึ้นได้เพราะมีเหตุ คือ กามสัญญา(ความหมายรู้กาม)เกิดขึ้นเพราะอาศัยกามธาตุ กามสังกัปปะ(ความดำริในกาม)เกิดขึ้นเพราะอาศัยกามสัญญา กามฉันทะ(ความพอใจในกาม)เกิดขึ้นเพราะอาศัยกามสังกัปปะ กามปริพาหะ(ความเร่าร้อนเพราะกาม)เกิดขึ้นเพราะอาศัยกามฉันทะ กามปริเยสนา(การแสวงหากาม)เกิดขึ้นเพราะอาศัยกามปริพาหะ ปุณฺณผู้ไม่ได้สติบ เมื่อแสวงหากาม พยาบาทและวิหิงสา ย่อมปฏิบัติผิดทางกาย วาจาและใจ เหมือนบุรุษวางคบหญาที่ติดไฟไว้ป่าหญาแห้งแล้วไม่รีบดับ สัตว์ที่อาศัยหญาและไม่อยู่ฟังถึงความพินาศย่อยยับ สมณะหรือพราหมณ์หากไม่รีบละ บรรเทา ทำให้สิ้นไป ให้ถึงความไม่มีอีกซึ่งอกุศลสัญญาที่เกิดขึ้นไม่สม่าเสมอ ย่อมอยู่เป็นทุกข์ มีความอึดอัด ความคับแค้น ความเร่าร้อน ในปัจจุบัน หลังจากตายแล้วย่อมไปทุกคติ และกุศลวิตก ๓ คือ (๑) เนกขัมมวิตก(ความตรึกในการออกบวช) (๒) อพยาบาทวิตก(ความตรึกในความไม่พยาบาท) (๓) อวิหิงสาวิตก(ความตรึกในความไม่เบียดเบียน)ก็เกิดขึ้น เพราะมีเหตุในลักษณะตรงกันข้ามจากกามวิตกเป็นต้นนั้น และอริยสาวกผู้ได้สติบก็ย่อมมีนัยตรงกันข้ามจากปุณฺณผู้ไม่ได้สติบ (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๙๖/๑๘๒)

สบบง : ผ่านุ่งภายในจีวรของภิกษุสงฆ์, ผ้าผืนที่ใช้นุ่งชั้นในจีวร, ผ้าที่พระสารีบุตรนุ่งแล้วนั่งโคนต้นไม้เพื่ออนุเคราะห์เทพบุตร

ในในอัมพวิมาน พระโมคคัลลานะถามเทพบุตรว่า เพราะบุญอะไรท่านจึงมีผิวพรรณงามเช่นนี้ เทพบุตรนั้นจิตใจที่พระมหาโมคคัลลานะเถระถาม จึงตอบปัญหาผลกรรมไปตามที่พระเถระถามว่าเมื่อพระอาทิตย์กำลังแผดแสงในเดือนท้ายฤดูร้อน ข้าพเจ้าเป็นคนรับจ้างรดน้ำสวนมะม่วงของคนเหล่าอื่น ขณะนั้น พระสารีบุตรซึ่งเห็นดเหนื่อยกาย แต่ใจมิได้เหน็ดเหนื่อย ได้เดินมาทางสวนมะม่วงนั้น จึงได้กล่าวว่า ขอโอกาสเถิดขอรับ กระผมขอนิมนต์ให้ท่านรดน้ำ ขอนั้นจะนำความสุขมาให้กระผม พระคุณเจ้าสารีบุตรวางบาตรจีวรไว้ เหลือผ้าสบงผืนเดียว นุ่งที่ร่มเงาโคนต้นไม้ เพื่ออนุเคราะห์ข้าพเจ้านั้น ข้าพเจ้ามีจิตเลื่อมใส นำน้ำใสมาถวายให้ท่าน ซึ่งมีผ้าสบงผืนเดียวสงที่ร่มเงาโคนต้นไม้ เพราะเหตุนี้ จึงมีวรรณะงดงาม (ขุ.วิ.(ไทย)๒๖/๑๑๕๔/๑๔๔)

สไบ : ผ้าสำหรับเฉวียงบ่า, ผ้าที่อุบาลีคหบดีใช้เมื่อนั่งประนมมือหันไปทางพระผู้มีพระภาคเพื่อประกาศตนเป็นอุบาสก

ในอุบาลีวาทีสูตร อุบาลีคหบดีประกาศตนเป็นพุทธสาวกว่า เมื่อนิครนถ์กล่าวว่าใคร ๆ ก็รู้ว่าอุบาลีคหบดีเป็นสาวกของนิครนถ์นาฏบุตร นาฏบุตร จากนั้น อุบาลีคหบดีลุกจากอาสนะพาดสไบเฉวียงบ่า ประนมมือไปทางที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ พุดกับนิครนถ์ นาฏบุตรว่า “ท่านขอรับ ถ้าเช่นนั้น ท่านจงฟังการกล่าวสรรเสริญพระคุณของพระผู้มีพระภาคของข้าพเจ้าผู้เป็นสาวก” ว่า “ข้าพเจ้าเป็นสาวกของพระผู้มีพระภาคผู้เป็นปราชญ์ ปราศจากโมหะ ทรงทำลายกิเลสเครื่องตรึงจิตได้ ทรงขำระมาร

ไม่มีทุกข์ มีจิตเสมอด้วยดี มีมารยาทเจริญ มีพระปัญญาดี ทรงข้ามกิเลสอันปราศจาก
ความเสมอและ ปราศจากมลทินได้" ดังนั้น (ม.ม.(ไทย)๑๓/๗๕/๗๒)

สปริวารฉัตตทายกเถราปทาน :ประวัติในอดีตชาติของพระสปริวารฉัตตทายกเถระ มีเนื้อความที่
ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๑๐๐,๐๐๐ ท่านได้ฟังพระธรรมเทศนาของ
พระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ เกิดความเลื่อมใสโยนร่มขึ้นไปในอากาศเพื่อเป็น
พุทธบูชา เพราะ ผลแห่งการบูชา นั้น ท่านไม่ได้พบทุกขเลย ในกับที่ ๑๐๗ ท่านได้เกิด
เป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้มีพละานุภาพมากถึง ๓๖ ชาติ ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลुพระ
อรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๘๒/๔๙๕)

สปริวาราสนเถราปทาน :ประวัติในอดีตชาติของพระสปริวาราสนเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุป
ได้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๑๐๐,๐๐๐ ท่านได้ถวายอาหารบิณฑบาตแด่พระพุทธเจ้า
พระนามว่าปทุมุตตระ เพราะผลแห่งทานนั้น ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัต
พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๔๓/๑๙๔)

สปริวาริยเถราปทาน :ประวัติในอดีตชาติของพระสปริวาริยเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า
ในอดีตชาติกับที่ ๑๐๐,๐๐๐ ท่านมีจิตเลื่อมใสได้สร้างแท่นบูชาด้วยไม้แก่นจันทร์
ถวายแด่พระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ เพราะผลแห่งการบูชา นั้น ในกับที่ ๑๑๕
ท่านได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๘ ชาติ ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วย
คุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๕/๓๐๙)

สพรหมกสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยมารดาบิดาเป็นพรหมของบุตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า มารดาบิดา
เป็นพรหม บุรพเทพ บุรพาจารย์ และอาหุไนยบุคคลของบุตร เพราะมีอุปการะมาก
แก่บุตร มารดาบิดานั้นที่ชื่อว่า พรหม เพราะมีพรหมวิหารธรรม ๔ ประการ มีเมตตา
เป็นต้น ที่ชื่อว่า บุรพเทพ เพราะไม่คำนึงถึงความผิดที่บุตรทำ พร้อมทั้งจะให้ภัยหวัง
ความเจริญแก่บุตร ที่ชื่อว่า บุรพาจารย์ เพราะเป็นอาจารย์คนแรกที่สอนลูกให้รู้จักนั่ง
ยืน เดิน นอน ตลอดถึงสอนให้ลูกรู้จักพูด ที่ชื่อว่า อาหุไนยบุคคล เพราะเป็นผู้ควรแก่
ปฏิการคุณที่บุตรพึงทำตอบแทน (ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๑๐๖/๔๘๕,ขุ.อิติ.อ. (บาลี)
๑๐๖/๓๗๙-๓๘๔)

สพรหมกสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยสกุลที่มีพรหม พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สกุลที่มีบุตรบูชามารดาบิดาว่า
เป็นสกุลที่มีพรหม มีบุรพาจารย์และมีอาหุไนยบุคคล เพราะคำว่า พรหม บุรพาจารย์
และอาหุไนยบุคคล เป็นชื่อของมารดาบิดา เพราะท่านทั้งสองมีอุปการะมาก บำรุง
เลี้ยงและแสดงโลกนี้แก่บุตร(อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๓๑/๑๘๓)

สภา : สถานที่ประชุม, สถานที่ประชุมของรัฐ เรียกรัฐสภา, องค์กรที่ตั้งขึ้นในรูปแบบสภา
เช่น สภาสตรีแห่งชาติ, สภามหาวิทยาลัย สภาวิจัยแห่งชาติ, สภานิสิต, สถานที่มี
สัตบุรุษ

ในขอมพุทธสูตร พระผู้มีพระภาคได้ตรัสกับพราหมณ์และคหบดีชาวขอมพุทธสนิมด้วย
พระคาถาว่า ที่ใดไม่มีสัตบุรุษ ที่นั้นไม่ชื่อว่าสภา คนเหล่านี้ไม่กล่าวธรรม คน
เหล่านั้นไม่ชื่อว่าสัตบุรุษ เพราะพวกสัตบุรุษละราคะ โทสะ และโมหะได้แล้ว จึงกล่าว
ธรรมอยู่ (ม.ม.(ไทย) ๑๒/๔๔๑/๔๗๖,ม.อ.(ไทย)๑๔/๑๑๒/๑๓๙, ส.ส.(ไทย)๑๕/

๒๐๘/๓๐๑, ส.ส.(ไทย)๑๕/๒๒๘/๓๓๐, ๑๕/๒๕๐/๓๖๔, อง.ทูก.(ไทย)๒๐/๒๘/
๑๗๘, อง.ทูก.(ไทย)๒๑/๘๐/๑๒๕, ชุ.ชา.(ไทย)๒๗/๙/๓๗๕, อภิ.ธ.า.(ไทย)๓๖/๙๘/
๑๗๐, อภิ.ธ.า.(ไทย)๓๖/๙๙/๑๗๑)

สภาคสุญญะ : ความว่างด้วยธรรมที่เป็นกลุ่มเดียวกัน เช่น อายุตนะภายใน ภายในนอก ๖ เป็นธรรมกลุ่มเดียวกันและเป็นธรรมว่าง

ในสุญญกถา นิทเทส พระสารีบุตรกล่าวถึงสภาคสุญญะ ว่า อายุตนะภายใน ๖ เป็นธรรมกลุ่มเดียวกันและเป็นธรรมว่าง อายุตนะภายในนอก ๖ เป็นธรรมกลุ่มเดียวกันและเป็นธรรมว่าง หมวดวิญญาน ๖ เป็นธรรมกลุ่มเดียวกันและเป็นธรรมว่าง หมวดผัสสะ ๖ เป็นธรรมกลุ่มเดียวกันและเป็นธรรมว่าง หมวดเวทนา ๖ เป็นธรรมกลุ่มเดียวกันและเป็นธรรมว่าง หมวดสัญญา ๖ เป็นธรรมกลุ่มเดียวกันและเป็นธรรมว่าง หมวดเจตนา ๖ เป็นธรรมกลุ่มเดียวกันและเป็นธรรมว่าง นี้ชื่อว่าสภาคสุญญะ (ชุ.ป.(ไทย)๓๑/๔๘/๕๓๒)

สภาคาคบัตติ : แสดงอาบัติที่มีวัตถุเสมอกัน เช่น ภิกษุ ๒ รูปต้องอาบัติปาจิตตีย์ เพราะฉันโภชนาหารในเวลาวิกาลเหมือนกัน, อาบัติที่ภิกษุต้องเพราะความผิดเดียวกัน ในอาบัติอาภิกรณวิธี เรื่องแสดงสภาคาคบัตติ พวกภิกษุฉัพพัคคีย์แสดงสภาคาคบัตติ ภิกษุทั้งหลายจึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบพระผู้มีพระภาครับสั่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย ไม่พึงแสดงสภาคาคบัตติ รูปใดแสดงต้องอาบัติทุกกฏ” ตัวอย่างพวกภิกษุฉัพพัคคีย์รับการแสดงสภาคาคบัตติ ภิกษุทั้งหลายจึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย ไม่พึงรับการแสดงสภาคาคบัตติ รูปใดรับ ต้องอาบัติทุกกฏ” (วิ.ม.(ไทย)๔/๑๖๙/๒๕๖, วิ.ม.(ไทย)๔/๑๗๑/๒๕๙, วิ.ม.(ไทย)๔/๒๒๑/๓๔๙, วิ.อ.(บาลี) ๓/๑๖๙/๑๔๐)

สภาชื่อสุธรรมมา, สภาชื่อสุธัมมา : ที่ประชุมของเทพทั้งหลายชื่อสุธรรมมา, สภาที่ตั้งอยู่บนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ได้นำมาจากชื่อของพระนางสุธรรมมา ซึ่งเป็น ๑ ในชายาทั้ง ๔ ของพระอินทร์มีขวาน พระอินทร์ซึ่งจุติมาจากสัตบุรุษนามว่า มีขมาณพ มีลักษณะเป็นวิมานแก้วที่รุ่งเรืองด้วยแก้วไพฑูริย์, สภาสุธรรมมาเทพนี้เกิดขึ้นจากผลบุญอันยิ่งใหญ่ของพระอินทร์เมื่อครั้งยังเป็นมีขมาณพ และพระนางสุธรรมมาซึ่งในครั้งนั้นเกิดร่วมชาติกับพระอินทร์ในฐานะภรรยาชื่อว่าสุธรรมมา

ในมณิกถนธ์ อานุภาพแก้วมณี ปุณณกยักรับทูลพระองค์ว่า ขอทูลเชิญพระองค์ทอดพระเนตรสภาชื่อสุธรรมมา ต้นปาริฉัตรที่มีดอกบานสะพรั่ง และพญาช้างเอราวัณซึ่งมีอยู่ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ที่ธรรมชาติได้เนรมิตไว้ในแก้วมณีดวงนี้ในปัจจุโบสถิกชาติก พระนางสุเมธาทรงโสมนัส จึงตรัสถามท้าวสักกะว่า พระดาบสผู้มีดวงตาแจ่มใส กล่าววาจาเป็นที่น่าชื่นใจท่านเป็นใครกันแน่มาถึงที่นี่ จึงประกาศตนให้ดิฉันทราบ ท้าวสักกะตรัสว่า หมู่เทพมาประชุมพร้อมกันที่สภาชื่อสุธรรมมาถวายบังคมท่านผู้ใด ท่านผู้นั้นคือข้าพเจ้าท้าวสักกสหัสสนัยน์ได้มายังสำนักของพระนาง (ชุ.ชา.(ไทย) ๒๘/๑๔๒๔/๔๐๕, ชุ.ชา.(ไทย)๒๗/๑๒๑/๔๔๒, ชุ.ชา.(ไทย)๒๗/๒๐๔/๔๕๕)

สภาพ : สภาพที่เป็นอยู่อย่างไรก็ทำอย่างนั้น ไม่ปิดบัง เช่น อริยสาวกต้องอาบัติเช่นนั้นก็รีบแสดง เปิดเผย ทำให้ชัดเจนอาบัตินั้นในสำนักศาสนา หรือเพื่อนพรหมจารีที่เป็นวิญญูชนทั้งหลาย แล้วก็สำรวมระวังต่อ (น.ปุ.เนวํ กิริสสามิฯ)

ในโกสัมพียสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงบุคคลผู้มีทิวฐิ เป็นผู้มีสภาพอย่างไร ว่า การออกจากอาบัติเช่นโดยอ้อมปรากฏ อริยสาวกต้องอาบัติเช่นนั้นก็รีบแสดงเปิดเผย ทำให้ชัดเจนอาบัตินั้นในสำนักศาสนา หรือเพื่อนพรหมจารีที่เป็นวิญญูชนทั้งหลาย ครั้นแสดงเปิดเผย ทำให้ชัดเจนแล้วก็สำรวมระวังต่อไป เด็กอ่อนที่นอนหงาย มือหรือเท้าถูกถ่านไฟแล้วก็ชักมือหรือเท้ากลับทันที แม้ฉันท บุคคลผู้มีทิวฐิ ก็ฉันทนั้นเหมือนกัน ในกัณณกัถถสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสสภาพที่เป็นเหตุ ทั้งตรัสสภาพอันเป็นผลตอบปัญหาของพระเจ้าปเสนทิโกศลที่ถามว่า เทวดามีจริงหรือพระพุทธเจ้าข้า พระองค์ตอบว่า เทวดาเหล่าใดมีความเบียดเบียน คือมีทุกข์ เทวดาเหล่านั้นมาสู่โลกนี้ เทวดาเหล่าใดไม่มีความเบียดเบียน คือไม่มีทุกข์ เทวดาเหล่านั้นไม่มาสู่โลกนี้ (ไม่มาอุบัติ) (ม.ม.ุ.ไทย)๑๒/๔๙๖/๕๓๔, ม.ม.ุ.ไทย)๑๓/๓๘๐/๔๖๖)

สภาพที่เป็นเหตุ : สภาพที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ไม่มีสมณะหรือพราหมณ์ผู้รู้ มีปกติเห็นธรรมทั้งปวงในคราวเดียวกัน เหตุนี้เป็นไปไม่ได้”

ในกัณณกัถถสูตร พระเจ้าปเสนทิโกศลกราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระผู้มีพระภาคได้ตรัสสภาพที่เป็นเหตุ ทั้งยังตรัสสภาพที่เป็นผลว่า “ไม่มีสมณะหรือพราหมณ์ผู้รู้ มีปกติเห็นธรรมทั้งปวงในคราวเดียวกัน เหตุนี้เป็นไปไม่ได้” (ม.ม.ุ.ไทย)๑๓/๓๗๘/๔๖๒)

สภาพมีตมิต : สภาพมีตมิตที่ไม่มีมาขึ้นแสงสว่างอันเกิดจากอานุกาพอันนำอัสจรรยในกาลที่พระผู้มีพระภาคประสูติ

ในอัจฉริยพทุตธัมมสูตร พระอานนท์กราบทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า ข้าพระองค์ได้สดับรับมาเฉพาะพระพักตร์พระผู้มีพระภาคว่า ‘อานนท์ เวลาที่พระโพธิสัตว์ประสูติจากพระครรภ์ของพระมารดา แสงสว่าง เจิดจ้าหาประมาณมิได้ ปรากฏขึ้นในโลก พร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์เกินกว่าเทวานุกาพของเทวดาทั้งหลาย แม้ในช่องว่างระหว่างโลก ซึ่งไม่มีอะไรคั่น มีสภาพมีตมิต หรือที่ที่ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ ซึ่งมีฤทธิ์มาก มีอานุกาพมาก ส่องแสงไปไม่ถึง ก็มีแสงสว่างเจิดจ้า หาประมาณมิได้ (ม.อ.ุ.ไทย)๑๔/๒๐๗/๒๔๑)

สภาวะจิตที่มีอารมณ์เดียว : สภาวะเอกัคคตาจิต, สภาวะจิตที่เข้าสู่องค์ฌานที่มีเอกัคคตารมณ์, สภาวะจิตที่มีอารมณ์ตั้งและนิ่ง

ในวิโมกขกถา นิทเทส กล่าวถึงวิโมกข์ ๔ อนุโลมตามอรรถัตตวฏฐานวิโมกข์ คือ วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข และเอกัคคตาจิต (จิตที่มีอารมณ์เดียว) เพื่อประโยชน์แก่การได้ปฐมฌาน ฯลฯ เพื่อประโยชน์แก่การได้ทุติยฌาน ฯลฯ เพื่อประโยชน์แก่การได้ตติยฌาน วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข และเอกัคคตาจิต เพื่อประโยชน์แก่การได้จตุตถฌานนี้ชื่อว่า วิโมกข์ ๔ อนุโลมตามอรรถัตตวฏฐานวิโมกข์ (ขุ.ป.ไทย)๓๑/๒๑๑/๓๕๐) ๑๙/๒๘/๒๙ (ไม่มีคำนี้)

สภาวะทุกข์ : สภาวะคือทุกข์, ทุกข์ที่เป็นไปตามสภาวะ, สภาวะทุกข์นี้จะได้ด้วยการเจริญมรรคมีองค์ ๘ ประการ

ในทุกขตาสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพึงเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ เพื่อรู้อย่างยิ่ง เพื่อกำหนดรู้ เพื่อความสิ้นไป เพื่อละสภาวะทุกข์ทั้ง ๓ ประการนี้ ในทุกขปัญหาสูตร ว่าด้วยปัญหาเรื่องทุกข์ ชัมพูชาทกปริพาชกถามว่า “ท่านสารีบุตร ที่เรียกกันว่า ‘ทุกข์ ทุกข์’ ทุกข์มีเท่าไร” ท่านพระสารีบุตรตอบว่า “ผู้มีอายุ สภาวะทุกข์มี ๓ ประการนี้ คือ (๑) สภาวะทุกข์ คือทุกข์ (๒) สภาวะทุกข์ คือสังขาร (๓) สภาวะทุกข์ คือความแปรผันไป” (ส.ส.(ไทย)๑๘/๓๒๗/๓๔๕, ส.ม.(ไทย)๑๙/๑๖๕/๙๖)

สภาวะธรรม : ธรรมที่เป็นสภาวะ, ธรรมที่เป็นไปตามสภาพการณ์ธรรมชาติ, สภาวะธรรมอันสูงสุด ในโกสัมพียสูตร กล่าวถึง ผู้ที่ถึงฝั่ง ไม่ยึดมั่น เสรีจกใจ หมัดอาสวะ ย่อมพอใจเพราะความสิ้นอายุ ภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกประกอบด้วยธรรม ๗ ประการนี้ ตรวจสอบสภาวะธรรมดีแล้ว ด้วยการทำให้แจ้งโสดาปัตติผล อริยสาวกผู้ประกอบด้วยธรรม ๗ ประการนี้ ย่อมเป็นผู้เพียบพร้อมด้วยโสดาปัตติผลแล” พระผู้มีพระภาคได้ตรัสภาษิตนี้แล้ว ภิกษุเหล่านั้นมีใจยินดีต่างชื่นชมพระภาษิตของพระผู้มีพระภาค ในอิมิตตเถรคาถา ผู้บรรลूसภาวะธรรมชั้นสูงสุด ไม่มีความเยื่อใยในโลกทั้งมวล เมื่อจะตายก็ไม่เศร้าโศก เหมือนคนที่พ้นจากเรือนที่ถูกไฟไหม้ (ม.ม.ุ.(ไทย)๑๒/๕๐๐/๕๓๖, ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๓๑๒/๔๖๑)

สภาวะธรรมที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ : สภาวะธรรมที่เป็นรูปธรรม ได้ จักขายตนะ โสตายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ สัททหายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ และโผฏฐัพพายตนะ ในนิกเขปกัณฑ์ ดิกนิกเขปะ สนิทัสสนติกะ สภาวะธรรมที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ ได้แก่ จักขายตนะ โสตายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ สัททหายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ และโผฏฐัพพายตนะ สภาวะธรรมที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้นี้ สงเคราะห์เข้าได้กับชั้น ๑ आयตนะ ๙ และธาตุ ๙ ต่างจากสภาวะธรรมที่เห็นได้และกระทบได้ ได้แก่ รูปายตนะ (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๐๕๗/๒๗๐, อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๔๓๙/๓๕๔, อภิ.ธ. (ไทย) ๓๖/๑๐๙/๒๖, อภิ.ธ. (ไทย) ๓๖/๑๓๖/๔๐, อภิ.ธ. (ไทย) ๓๖/๒๑๑/๕๒, อภิ.ธ. (ไทย) ๓๖/๒๗๖/๗๐, อภิ.ธ. (ไทย) ๓๖/๓๘๘/๙๖, อภิ.ธ. (ไทย) ๓๖/๔๙๑/๑๒๖, อภิ.ธ. (ไทย) ๔๑/๑/๖๓๐, อภิ.ป. (ไทย) ๔๔/๒๓๙/๖๐๒)

สภาวะธรรมที่เห็นไม่ได้และกระทบไม่ได้ : สภาวะธรรมที่เป็น เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาน ในนิกเขปกัณฑ์ ดิกนิกเขปะ สภาวะธรรมที่เห็นไม่ได้และกระทบไม่ได้ ได้แก่ เวทนา ชั้น ๑ สัญญาชั้น ๑ สังขารชั้น ๑ และวิญญานชั้น ๑ รูปที่เห็นไม่ได้และกระทบไม่ได้ ซึ่งนับเนื่องในธัมมายตนะและธาตุที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่ง (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๐๕๘/๒๗๐, อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๔๔๐/๓๕๔, อภิ.ธ. (ไทย) ๓๖/๑๑๐/๒๗, อภิ.ป. (ไทย) ๔๔/๒๓๗/๖๐๒, อภิ.ป. (ไทย) ๔๕/๕๑/๒๕๑)

สภาวะธรรมที่ให้ผลแน่นอน : อนันตริยกรรม ๕ ได้แก่ มาตุฆาต, ปิตุฆาต, อรหันตฆาต, โลहितูปาท สังฆเภท, มิจฉาทิฎฐิ

ในนิกเขปกัณฑ์ ทุกนิกเขปะ ปิฎฐิทุกะ นียตทุกะ สภาวธรรมที่ให้ผลแน่นอน ได้แก่ อนันตริยกรรม ๕ มิจฉาทิฎฐิติที่ให้ผลแน่นอน และมรรค ๔ ที่ไม่นับเนื่องในวิภูฏทุกข์ ในสังคหาสังคหปทนิทเทส ทุกะ กล่าวว่ สภาวธรรมที่เป็นรูปาวจร สภาวธรรมที่ให้ผลแน่นอน สงเคราะห์เข้าได้กับชั้น ๔ อายุตนะ ๒ และธาตุ ๒ สงเคราะห์เข้าไม่ได้กับชั้น ๑ อายุตนะ ๑๐ และธาตุ ๑๖ และสภาวธรรมที่ให้ผลแน่นอนอาศัย สภาวธรรมที่ให้ผลแน่นอนเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัย ได้แก่ ชั้น ๓ อาศัยชั้น ๑ ที่ให้ผลแน่นอนเกิดขึ้น อาศัยชั้น ๒ (อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๒๙๗/๓๒๗, อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๖๑๑/๓๘๗, อภิ.ธ. (ไทย) ๓๖/๑๖๙/๓๘, อภิ.ธ. (ไทย) ๓๖/๒๒๗/๕๗, อภิ.ธ. (ไทย) ๓๖/๓๐๕/๗๗, อภิ.ธ. (ไทย) ๓๖/๔๐๘/๑๐๑, อภิ.ธ. (ไทย) ๓๖/๔๕๕/๑๑๖, อภิ.ธ. (ไทย) ๓๖/๕๑๗/๑๓๓, อภิ.ป. (ไทย) ๔๓/๓๓๐/๖๒๒)

สภาวธรรมที่ให้ผลไม่แน่นอน : ชั้น ๕ อายุตนะ ๑๒ และธาตุ ๑๘, เว้นธาตุที่ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่งเป็น สภาวธรรมที่ให้ผลไม่แน่นอน

ในสังคหาสังคหปทนิทเทส ติกะ พระสารีบุตรกล่าวถึงสภาวธรรมที่ให้ผลไม่แน่นอน ได้แก่ เว้นธาตุที่ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่งออกจากชั้นแล้ว สงเคราะห์เข้าได้กับชั้น ๕ อายุตนะ ๑๒ และธาตุ ๑๘

ในวิปยุตเตนสังคหิตาสังคหิตปทนิทเทสทุกะกล่าวถึงสภาวธรรมที่ให้ผลไม่แน่นอน สภาวธรรมที่ไม่เป็นเหตุให้สัตว์ร้องไห้ สภาวธรรมเหล่านั้นสงเคราะห์เข้าได้กับชั้น ๔ อายุตนะ ๒ และ ธาตุ ๒ (อภิ.ธ. (ไทย) ๓๖/๑๐๐/๒๕, อภิ.ธ. (ไทย) ๓๖/๑๗๐/๓๘, อภิ.ธ. (ไทย) ๓๖/๔๙๐/๑๒๕, อภิ.ธ. (ไทย) ๓๖/๕๑๘/๑๓๓, อภิ.ป. (ไทย) ๔๕/๕๐/๒๗๙)

สภาวธรรมเป็นเครื่องพิจารณา : คุณลักษณะปัญญาของพระโคตมที่มีปัญญาล้ำเลิศ, พระปัญญาของพระองค์เป็นเครื่องพิจารณาพร้อมสรรพ, พระองค์มีปัญญาเป็นใหญ่ พระปัญญาของพระโคตมที่มีปัญญาปรากฏ กล่าวคือ พระโคตมมีพระปัญญาเป็นเครื่องปรากฏ มีพระญาณเป็นเครื่องปรากฏ มีปัญญาดังธงชัย มีปัญญาดังธงนำหน้า มีปัญญาเป็นอธิบดี มีความเลือกเฟ้นธรรมมาก มีความเลือกเฟ้นทั่วไปมาก มากด้วยปัญญาเครื่องพิจารณามีธรรมเป็นเครื่องพิจารณาพร้อม มีธรรมเป็นเครื่องอยู่แจ่มแจ้ง ทรงประพฤติในธรรมนั้น มีพระปัญญามาก หนักอยู่ด้วยปัญญา โนมไปปัญญา โอนไปปัญญา เจื่อมไปปัญญา น้อมไปปัญญา มีปัญญาเป็นใหญ่ (ขุ.จ. (มหามกุฏ) ๖๗/๕๙๗/๔๖๔) ๓๗/๗๑๕/๗๖๓ ไม่มีคำนี้

สภาวธรรมเป็นเหตุเสื่อม : กามราคะและพยาบาทซึ่งมีอยู่ในกามภพเท่านั้น

ในปริหานิกถา ว่าด้วยความเสื่อม วาทยุตติปริหานิ ว่าด้วยหลักการไต่वाหะในเรื่อง ความเสื่อม สกวาที (สก.) ถาม พรวาที (ปร.) ว่า สภาวธรรมเป็นเหตุเสื่อมของพระอรหันต์ในโอกาสทั้งปวงมีอยู่ใช้ใหม่ ปร.ตอบว่า ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น (อภิ.ธ. (ไทย) ๓๗/๒๓๙/๑๐๙, อภิ.ปญจ.อ. (บาลี) ๒๓๙/๑๖๒)

สภาวธรรมสัมปยุตด้วยทุกขเวทนา : ได้แก่ สัญญาชั้น สังขารชั้น วิญญานชั้นที่สัมปยุตด้วยทุกขเวทนานี้

ธรรมสัมปยุตด้วยสุขเวทนา ได้แก่ สัญญาขันธ สังขารขันธ วิญญาณขันธ อันสัมปยุตด้วยทุกขเวทนา เว้นทุกขเวทนานั้น ในกามาวจรจิตอันเป็นที่เกิดแห่งทุกขเวทนา สภาวะธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า ธรรมสัมปยุตด้วยทุกขเวทนา (อภิ.ธ. (ไทย) ๓๖/๗๙/๒๐, ๓๖/๒๑๐/๕๑, ๓๖/๒๕๘/๖๖, ๓๖/๓๓๙/๘๖, ๓๖/๓๗๐/๙๓, ๓๖/๔๓๗/๑๐๘, ๓๖/๔๕๑/๑๑๓, ๓๖/๔๗๔/๑๒๑)

สภาวะ : ความเป็นเอง, สภาพการณ์, ลักษณะภาวะ, สภาวะแห่งธรรม เช่นการบำเพ็ญกุศล ธรรมเพื่อบรรลุสภาวะอันเป็นแดนเกษมจากโยคะ

ในมหาตัตถสัจจะสูตร พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสถามสติภิกษุว่า ดูก่อนสติ วิญญาณนั้นเป็นอย่างไร สติภิกษุทูลตอบว่า “สภาวะที่พูดได้ รับรู้ได้ เสวยวิบากแห่งกรรมทั้งหลายทั้งส่วนดีและส่วนชั่วในที่ นั้น ๆ เป็นวิญญาณ พระพุทธเจ้าข้า” ในสูตรนี้กล่าวอีกว่า “สภาวะที่เรียกว่า ‘เวทนา เวทนา’ ได้แก่ สภาวะเสวยอารมณ์ สภาวะเสวยอารมณ์ เหตุนั้น จึงเรียกว่า ‘เวทนา’ สภาวะเสวยอารมณ์สุขบ้าง ทุกข์บ้าง อทุกขมสุขบ้าง เหตุนั้น สภาวะเสวยอารมณ์นี้จึงเรียกว่า ‘เวทนา’” ในมหาโมกขผลสูตร กล่าวว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ที่มีอยู่ในปฐมภวนั้นโดยเป็นสภาวะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นจุกโรค เป็นจุกหัวผี (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๙๘/๔๓๐, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๕๐/๔๘๙, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๓๓/๑๔๘, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๒๘/๒๖๖, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๐/๓๕, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๓๒/๖๕, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๔๘/๙๕, ส.ข. (ไทย) ๑๗/๒๑๓/๒๙๒, อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๓๗/๖๒, อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๖๖/๑๑๐)

สภาวะ ๗ กอง : กองแห่งธาตุดิน กองแห่งธาตุน้ำ กองแห่งธาตุไฟ กองแห่งธาตุลม กองสุข กองทุกข์ กองชิวะ กองเหล่านี้ ไม่มีผู้สร้าง ไม่มีผู้บันดาล ตามลักษณะของนัตถิกภาวะ ลัทธิที่ถือว่าไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัยของครูปุทธก็จ่ายตนะ

ในสามัญญผลสูตร ลัทธิของครูปุทธก็จ่ายตนะ พระเจ้าอชาตศัตรู เวเทหิบุตร เข้าไปหาครูปุทธ กัถจ่ายตนะ ได้ถามครูปุทธกัถจ่ายตนะว่า ‘อาชีพอที่อาศัยศิลปะมากมาย มีพลช้าง พลม้า พลรถ พลธนู พนักงานเชียวจริง เป็นต้น ท่านจะบัญญัติผลแห่งความเป็นสมณะที่เห็นประจักษ์ในปัจจุบันได้เช่นนั้นบ้างหรือไม่’ ครูปุทธ กัถจ่ายตนะตอบว่า ‘มหาบพิตร สภาวะ ๗ กอง คือ กองแห่งธาตุดิน กองแห่งธาตุน้ำ กองแห่งธาตุไฟ กองแห่งธาตุลม กองสุข กองทุกข์ กองชิวะ ไม่มีผู้สร้าง ไม่มีผู้บันดาล ไม่มีผู้เนรมิต ไม่มีผู้ให้เนรมิต ยั่งยืน มั่นคงดุจยอดภูเขา ดุจเสาระเนียด ไม่หวั่นไหว ไม่ผันแปรไม่กระทบกระทั่งกัน ไม่ก่อให้เกิดสุขหรือทุกข์ หรือทั้งสุขและทุกข์แก่กันและกัน สภาวะ ๗ กองนั้น ไม่มีผู้ฆ่า ไม่มีผู้ใช้ให้คนอื่นฆ่า ไม่มีผู้ฟัง ไม่มีผู้ใช้ให้คนอื่นฟัง ไม่มีผู้รู้ ไม่มีผู้ทำให้คนอื่นรู้ ใครก็ตามแม้จะเอาศัสตราคมตัดศีรษะใคร ก็ไม่เชื่อว่าปลงชีวิตใครได้ เพราะเป็นเพียงศัสตราแทรกผ่านไประหว่างสภาวะ ๗ กองเท่านั้นเอง’ (ที.สี. (ไทย) ๙/๑๓๔/๕๗, (ที.สี. (ไทย) ๙/๑๓๔/๕๘)

สภาวะกำหนดหมาย : สัญญา, การกำหนดได้หมายรู้ว่า สีเขียว สีเหลือง สีแดง สีขาว เป็นต้น

ในมหาเวทลลสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงสัญญา สภาวะกำหนดหมาย คือ กำหนดหมายสีเขียวบ้าง กำหนดหมายสีเหลืองบ้าง กำหนดหมายสีแดงบ้าง กำหนดหมายสี

ชาวบ้าง เหตุนี้ สภาวะกำหนดหมาย สภาวะกำหนดหมาย จึงเรียกว่า สัจญา (ม.ม. (ไทย)๑๒/๔๕๐/๔๙๐)

สภาวะเดียว : สภาวะที่คงที่ ไม่แปรผันไป ต่างจากสภาวะต่าง ๆ ที่แปรผันไป

ในสัลเลขขัณฑญาณนิตเทศ พระสารีบุตรกล่าวถึงสภาวะเดียวว่า เนกขัมมะชื่อว่า สภาวะเดียว อพยาบาทชื่อว่าสภาวะเดียว อาโลกสัจญาชื่อว่าสภาวะเดียว อวิกเขปะชื่อว่าสภาวะเดียว ธัมมวัตถถานชื่อว่าสภาวะเดียว ญาณชื่อว่าสภาวะเดียว ปามุขชะชื่อว่าสภาวะเดียว ปฐมณานชื่อว่าสภาวะเดียว อรหัตตมรรคชื่อว่าสภาวะเดียว (ขุ.ป. (ไทย)๓๑/๘๘/๑๔๘, ขุ.ป.อ. (บาลี) ๑/๘๘/๓๔๐)

สภาวะต่าง ๆ : สภาวะที่คงที่ ไม่แปรผันไปต่าง ๆ ตรงกันข้ามกับสภาวะเดียวที่คงที่ไม่แปรผันไป (ไม่มีคำว่าต่าง ๆ)

ในสัลเลขขัณฑญาณนิตเทศ แสดงสัลเลขขัณฑญาณ พระสารีบุตรกล่าวถึงสภาวะต่าง ๆ ว่า กามฉันทะชื่อว่าสภาวะ ต่าง ๆ พยาบาทชื่อว่าสภาวะต่าง ๆ ถีนมิทชะชื่อว่าสภาวะต่าง ๆ อุทธัจจะ ชื่อว่าสภาวะ ต่าง ๆ วิจิกิจฉาชื่อว่าสภาวะต่าง ๆ อวิชชาชื่อว่าสภาวะต่าง ๆ อรติชื่อว่าสภาวะต่าง ๆ นิวรรณชื่อว่าสภาวะต่าง ๆ กิเลสทั้งปวงชื่อว่าสภาวะต่าง ๆ (ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๘๘/๑๔๘, ขุ.ป.อ.(บาลี) ๑/๘๘/๓๔๐)

สภาวะแต่ละอย่าง : สภาวะระคะ โทสะ โมหะ โภคะ อุปนาหะ มกชะ มีสภาวะต่างกัน

ในสัลเลขขัณฑญาณนิตเทศ ญาณในอรรถแห่งธรรมเครื่องขัดเกลา พระสารีบุตรกล่าวถึงสภาวะแต่ละอย่าง คือระคะ (ความกำหนด) เป็นสภาวะอย่างหนึ่ง โทสะ (ความประทุษร้าย) เป็นสภาวะอย่างหนึ่ง โมหะ (ความหลง) เป็นสภาวะอย่างหนึ่ง โภคะ (ความโกรธ) อุปนาหะ (ความผูกโรธ) มกชะ (ความลบหลู่) ปพาสะ (ความตีเสมอ) อีสสา (ความริษยา) มัจฉริยะ (ความตระหนี่) มายา (มารยา) สาธุยยะ (ความโอ้อวด) ถัมภะ (ความหัวดี) สารัมภะ (ความแข่งดี) มานะ (ความถือตัว) อติมานะ (ความดูหมิ่นท่าน) มทะ (ความมัวเมา) ปมาทะ (ความประมาท) กิเลสทั้งปวง ทุจริตทั้งปวง อภิสังขารทั้งปวง กรรมอันเป็นเหตุให้ สัตว์ไปสู่ทุกทั้งปวง เป็นสภาวะอย่างหนึ่ง (ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๘๘/๑๔๘)

สภาวะที่เบียดเบียน : สภาวะที่ทำร้าย, สภาวะที่บีบบังคับด้วยกาม, สภาวะที่ทำให้ตนเดือดร้อนจากกาม

ในสุภากัมมารธิตุเถรีคาถา พระเถรีกล่าวถึงกามเป็นสภาวะที่เบียดเบียน มีภัยเป็นไป กับด้วยความคับแค้น เป็นเสี้ยนหนาม และกามนั้น มีสภาวะหมกมุ่น ไม่เรียบริ้อย เป็นเหตุลุ่มหลงมาก เราอย่าร่วมด้วยกามทั้งหลายซึ่งช่วยอะไรไม่ได้เลยกามทั้งหลาย เป็นศัตรู เป็นผู้ฆ่า อุปมาด้วยกองไฟ นำแต่ทุกข์มาให้ (ขุ.เถรี.(ไทย)๒๖/๓๕๔/๖๑๓)

สภาวะที่ปัจจัยอะไรปรุงแต่งไม่ได้ : นิพพาน, สภาวะที่กิเลสหมดสิ้นแล้ว

ปสาทพุลพราหมณวัตถุ เรื่องพราหมณ์ผู้เลื่อมใสมาก พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่ภิกษุทั้งหลาย ว่า พราหมณ์ เธอจงพยายามตัดกระแสให้ขาด จงบรรเทา กามทั้งหลายให้ได้ เธอรู้ความสิ้นไปแห่งสังขารทั้งหลายแล้ว ก็จงรู้แจ้งสภาวะที่ปัจจัยอะไรปรุงแต่งไม่ได้ (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๓๘๓/๑๕๒, ขุ.ธ.อ. (บาลี)๘/๙๒)

สภาวะที่ไม่ยั่งยืน : ความไม่แน่นอน, ความเปลี่ยนแปลง,ความไม่คงที่, ความเกิดในหมู่เทพในภพที่ไม่เที่ยง

ในสุเมธาเถรีคาถา พระสุเมธาเถรีได้กล่าวภาชิตเหล่านี้ว่า เราเป็นธิดาของพระอัครมเหสีพระเจ้าโกญจะกรุงมณฑลดาวดี ชื่อว่าสุเมธา ผู้ที่พระอริยเจ้าทั้งหลายผู้ทำตามคำสั่งสอนทำให้เกิดเลื่อมใสแล้ว เจ้าหญิงสุเมธามีศีล กล่าวธรรมได้วิจิตร เป็นพหูสูต ถูกแนะนำในคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าเข้าเฝ้าพระชนกและพระชนนี กราบทูลว่า “ขอพระชนกพระชนนีทั้ง ๒ พระองค์ โปรดตั้งพระทัยสดับคำของลูก ว่า ความเกิดในหมู่เทพในภพที่ไม่เที่ยง เป็นสภาวะที่ไม่ยั่งยืน พวกคนเขลาอย่าอ้อมไม่สะดุ้งกลัวต่อการที่จะต้องเกิดบ่อย ๆ สัตว์ทั้งหลายย่อมได้อายุ ๔ กันง่าย ส่วนคติ ๒ ได้กันลำบาก เหล่าสัตว์ที่เข้าถึงอายุ ในนรกไม่มีการบวชนะเพคะ (ขุ.เถรี.(ไทย)๒๖/๔๕๗/๖๓๐)

สภาวะที่หมกมุ่น : อารมณ์ที่น่าใคร่, คำกล่าวของพระวังคีสเถระ ผู้สอนตัวเองไม่ให้หลงใหลกับสตรีทั้งหลาย

ในวังคีสเถรคาถา พระวังคีสเถระบวชแล้วใหม่ ๆ ได้เห็นหญิงหลายคน ล้วนแต่งตัวงดงาม พากันไปวิหาร ก็เกิดความกำหนัดยินดี เมื่อจะบรรเทาความกำหนัดยินดีนั้น ได้กล่าวภาชิตเหล่านี้ว่าท่านผู้เป็นสาวกของพระโคตม ท่านจงละความเย่อหยิ่งเสีย และจงละทางแห่งความเย่อหยิ่งให้หมด เพราะผู้ที่ตกอยู่ในสภาวะที่หมกมุ่น อยู่ในทางแห่งความเย่อหยิ่ง จะต้องเดือดร้อนเป็นเวลานาน (ขุ.เถร.(ไทย)๒๖/๓๕๔/๖๑๓)

สภาวะรู้แจ้ง : ญาณญาณสภาวะที่รู้แจ้ง เรื่องสุข ทุกข์ อทุกขมสุข

ในมหาเวทลลสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงสภาวะที่เรียกว่า ‘ญาณ ญาณ’ คือ “สภาวะรู้แจ้ง สภาวะรู้แจ้ง คือ รู้แจ้งสุขบ้าง รู้แจ้งทุกข์บ้าง รู้แจ้งอทุกขมสุขบ้าง เหตุ นั้น สภาวะรู้แจ้ง สภาวะรู้แจ้ง จึงเรียกว่า ญาณ”(ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๔๔/๔๘๙)

สภาวะเสวยอารมณ์ : เวทนาการเสวยอารมณ์ สุข ทุกข์ อทุกขมสุข

ในมหาเวทลลสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงสภาวะที่เรียกว่า ‘เวทนา เวทนา’ สภาวะเสวยอารมณ์ สภาวะเสวยอารมณ์ คือ เสวยอารมณ์สุขบ้าง เสวยอารมณ์ทุกข์บ้าง เสวยอารมณ์อทุกขมสุขบ้าง เหตุ นั้น สภาวะเสวยอารมณ์ สภาวะเสวยอารมณ์จึงเรียกว่า ‘เวทนา” (ม.ม. (ไทย)๑๒/๔๕๐/๔๙๐)

สภาวะอย่างนี้ : อัตภาพนี้ อัตภาพที่ได้มีตัณหาเป็นเพื่อน ไม่พ้นไปจากสังสารวัฏ

ในตณฺหุปปาทสูตร พระผู้มีพระภาคถึงเหตุเกิดแห่งตัณหา ๔ ประการ เมื่อจะเกิดแก่ภิกษุ ย่อมเกิดขึ้นได้ บุคคลมีตัณหาเป็นเพื่อนเที่ยวไปตลอดกาลยาวนาน ย่อมไม่ล่วงพ้นสังสารวัฏ ที่มีสภาวะอย่างนี้และสภาวะอย่างอื่น ภิกษุรู้โทษนี้ รู้ตัณหาเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ พึงเป็นผู้ไม่มีตัณหา ไม่มีความถือมั่น มีสติสัมปชัญญะอยู่ (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๙/๒๕๕๘, อง.จตุกก.อ.(บาลี) ๒/๙/๒๘๗)

สภาวะอย่างนี้และสภาวะอย่างอื่น : สภาวะแห่งความเป็นมนุษย์และความเป็นสัตว์อื่นที่หลีกเลี่ยงจากความเป็นมนุษย์ด้วยอำนาจคติอวิชชา

ในทวยตานุปัสสนาสูตฺร พระผู้มีพระภาคผู้สุคตศาสดา ครั้นตรัสไวยากรณภษาชิตนี้ แล้ว จึงได้ตรัสคาถาประพันธ์ต่อไปอีกว่า อวิชชานั้นแลเป็นคติของสัตว์ทั้งหลาย ผู้เข้าถึงชาติ มรณะ และสังสารวัฏ ซึ่งมีสภาวะอย่างนี้และสภาวะอย่างอื่นอยู่บ่อย ๆ อวิชชาคือความหลงมัวเมาอย่างใหญ่หลวงนี้ เป็นเหตุให้สัตว์ทั้งหลายจมปลักอยู่สิ้นกาลนาน สัตว์เหล่าใดทำลายอวิชชาด้วยวิชาแล้ว สัตว์เหล่านั้นย่อมไม่เข้าถึงภพใหม่ อีก (ขุ.สุ.(ไทย)๒๕/๗๓๕/๖๗๕,ขุ.สุ.อ.(บาลี) ๒/๗๓๕/๓๓๘)

สภิกยักจจานสูตฺร : พระสูตฺรว่าด้วยพระสภิกยักจจานะ วัจฉโคตรปริพาชกเข้าไปหาท่านพระสภิกยักจจานะผู้อยู่ ณ พระตำหนักอิฐในหมู่บ้านญาติกแล้วถามว่า หลังจากตายแล้ว ตถาคตเกิดอีกหรือ ไม่เกิดอีกหรือ เกิดอีกและไม่เกิดอีกหรือ จะว่าเกิดอีกก็มีใช่ จะว่าไม่เกิดอีกก็มีใช่หรือ เมื่อท่านพระสภิกยักจจานะตอบว่า พระผู้มีพระภาคก็ไม่ทรงพยากรณ์ปัญหาเหล่านี้ จึงถามว่า อะไรเป็นเหตุเป็นปัจจัยที่พระสมณโคดมไม่ทรงพยากรณ์ปัญหาเหล่านั้น ท่านพระสภิกยักจจานะตอบว่า เหตุและปัจจัยเพื่อการบัญญัติว่า ตถาคตมีรูปหรือไม่มีรูป ตถาคตมีสัญญาหรือไม่มีสัญญา หรือตถาคตมีสัญญาก็มีใช่ ไม่มีสัญญาก็มีใช่ นั้นผิดหมดทุกอย่าง บุคคลเมื่อจะบัญญัติตถาคตนั้นว่า ตถาคตมีรูปหรือไม่มีรูปเป็นต้น พึงบัญญัติด้วยอะไร วัจฉโคตรปริพาชกเมื่อรู้ว่าท่านพระสภิกยักจจานะบวชมาเพียง ๓ พรรษา จึงกล่าวชมเชยว่า การพยากรณ์เท่านี้ของท่านไพเราะยิ่งนัก (ส.สหา.(ไทย) ๑๘/๔๒๐/๔๙๔)

สภิกยักจจานะ, พระ : พระสภิกยักจจานะ, ผู้ตอบปัญหาวัจฉโคตรปริพาชกที่ถามว่า ตายแล้วเกิดหรือไม่, ผู้บังเกิดในเรือนมีตระกูล
ในสภิกยสูตฺร วัจฉโคตรปริพาชก ถามปัญหา พระสภิกยักจจานะ สมัยหนึ่ง ท่านพระสภิกยักจจานะอยู่ ณ ที่พักซึ่งก่อสร้างด้วยอิฐใกล้ บ้านญาติวัจฉโคตรปริพาชกได้เข้าไปหาท่าน ได้ถามว่า สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้ว ย่อมเกิดอีกหรือ ? ท่านพระสภิกยักจจานะตอบว่า ปัญหาข้อนี้เป็นปัญหาที่พระผู้มีพระภาค ไม่ทรงพยากรณ์ วัจฉโคตรปริพาชกถามว่า สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้ว ย่อมไม่เกิดอีกหรือ ? ท่านตอบว่า แม้ปัญหาข้อนี้ก็ เป็นปัญหาที่พระผู้มีพระภาคไม่ทรงพยากรณ์ วัจฉโคตรปริพาชก ถามว่า สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้ว ย่อมเกิดอีกก็มี ย่อมไม่ เกิดอีกก็มีหรือ ท่านตอบว่า ปัญหาข้อนี้ เป็นปัญหาที่พระผู้มีพระภาคไม่ทรงพยากรณ์ วัจฉโคตรปริพาชกถามว่า สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้ว ย่อมเกิดอีกก็หาไม่ได้ ย่อมไม่เกิดอีกก็หาไม่ได้หรือ ? ท่าน แม้ปัญหาข้อนี้ก็ เป็นปัญหาที่พระผู้มีพระภาคไม่ทรงพยากรณ์ (ส.ส.(ฉบับหลวง ๒๕๒๕) ๑๘/๘๐๓/๔๐๐)

สภิกยเถรคาถา : ภาชิตของพระสภิกยเถระ,คาถาของพระสภิกยเถระ ท่านพระสภิกยเถระแสดงธรรมว่า ชนเหล่าอื่นย่อมไม่รู้ว่ พวกเรากำลังย่อยยับอยู่ในโลกนี้ บรรดาชนเหล่านั้น ชนเหล่าใดรู้แจ้งอยู่ ความทะเลาะวิวาทกันย่อมระงับได้จากสำนักของชนเหล่านั้น (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๒๗๕/๓๘๔)

สภิกยสูตฺร : พระสูตฺรว่าด้วยสภิกยปริพาชกทูลถามปัญหา สภิกยปริพาชกเที่ยวไปในสำนักของเจ้าลัทธิต่างหลาย เช่น ปุณณะ กัสสปะ มกขลิ โคศาล เป็นต้น เพื่อถามปัญหาที่ตนเรียนมา

จากเทวดา แต่ไม่มีเจ้าลัทธิใดตอบได้ ภายหลังได้เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค ทูลถาม ปัญหาเป็นชุด ๆ รวม ๕ ชุดชุดละ ๔ คำถามคือคำถามชุดที่ ๑ ทูลถามดังนี้

บุคคลบรรลู่อะไรจึงเรียกว่า ภิกษุ ปฏิบัติอย่างไรจึงเรียกว่า ผู้สงบ ปฏิบัติอย่างไร จึงเรียกว่า ผู้ฝึกตน รู้อย่างไรจึงเรียกว่า พุทธะ

พระผู้มีพระภาคทรงตอบว่า ผู้ข้ามพ้นความสงสัย ละความเลื่อมและความเจริญ อยู่จบพรหมจรรย์ สิ้นภพใหม่ เรียกว่า ภิกษุ ผู้วางเฉยในอารมณ์ทั้งปวง ข้ามพ้นโอชะ ได้ มีจิตไม่ฟุ้งซ่าน เรียกว่า ผู้สงบ ผู้บรมอินทรีย์ได้ เรียกว่า ผู้ฝึกตนได้ ผู้รู้ชัด สังสารวัฏ ปราศจากกิเลส บรรลู่ภาวะที่สิ้นสุดการเกิด เรียกว่า พุทธะ

ปัญหาชุดที่ ๒-๕ พร้อมทั้งพระดำรัสตอบนั้น มีแนวการถาม และการตอบ เช่นเดียวกันนี้ (ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๕๑๕/๖๑๘)

สภียอุบาสก : อุบาสกชื่อว่าสภียะ, ท่านเกิดในวรรณะไวศยะ เมืองราชคฤห์ โดยมารดาท่านเป็นปริพาชิกา, ท่านอุปัฏฐากของปทุมุตระพุทธเจ้าร่วมกับอสมอุบาสก, อุบาสกผู้เป็นอัครสาวก เบื้องขวาของพระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุม

ในปทุมพุทธวงศ์ พระประวัติพระปทุมพุทธเจ้า สมัยต่อจากพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่า อโนมทัสสีในคราวที่พระปทุมพุทธเจ้าทรงเข้าจำพรรษาในป่าใหญ่ ภิกษุประมาณ ๒๐๐,๐๐๐ รูป มาประชุมกัน ครั้งนั้น ข้าพเจ้าเกิดเป็นราชสีห์ เป็นเจ้าแห่งฝูงเนื้อได้เห็นพระชินเจ้า ซึ่งกำลังเจริญวิเวกธรรมอยู่ในป่าใหญ่ ได้รับพยากรณ์ว่า พญาราชสีห์นี้ จักเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต มีพระราชาเถรีและพระสุรราชาเถรีเป็นพระอัครสาวิกา ต้นไม้เป็นที่ตรัสรู้ของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ชาวโลกเรียกว่า ต้นอ้อยช้างใหญ่ สภียอุบาสกและอสมอุบาสกเป็นอัครอุปัฏฐาก รุจิอุบาสิกาและนันทรามอุบาสิกาเป็นอัครอุปัฏฐายิกา (ขุ.พุทธ.(ไทย)๓๓/๒๓/๖๓๒)

สภียะ, พระ : พระภิกษุชื่อว่าสภียะ, ท่านเกิดในวรรณะไวศยะ เมืองราชคฤห์ โดยมารดาท่านเป็นปริพาชิกา, ผู้จะเป็นอุปัฏฐากของพระวิจิตรราชที่จะเป็นพระพุทธเจ้าตามคำพยากรณ์ของพระปุสสพุทธเจ้า

ในปุสสพุทธวงศ์ พระประวัติของพระปุสสพุทธเจ้า ในมณฑลกัป พระศาสดาผู้ยอดเยี่ยมพระนามว่าปุสสะ สมัยนั้น ท่านเป็นกษัตริย์มีนามว่าวิชิตะ สละราชสมบัติเป็นอันมาก แล้วออกผนวชในสำนักของพระองค์ แม้พระพุทธเจ้าพระนามว่าปุสสะ พระองค์นั้น ทรงเป็นผู้นำชั้นเลิศของชาวโลก ทรงพยากรณ์เราว่า ‘ในกัปที่ ๙๒ จากกัปนี้ไป ผู้จักเป็นพระพุทธเจ้า’ มีพระสุรรักชิตเถระและพระธรรมเสนเถระเป็นพระอัครสาวก พระเถระนามว่าสภียะเป็นพระอุปัฏฐากของพระปุสสพุทธเจ้า ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ (ขุ.พุทธ.(ไทย)๓๓/๑๙/๖๘๔)

สภียะ, ชื่อคน : คนชื่อสภียะ, ท่านเกิดในวรรณะไวศยะ เมืองราชคฤห์ โดยมารดาท่านเป็นปริพาชิกา, ผู้ทูลถามถึงผู้จบเวทกับพระผู้พระมีพระภาค

ในมคังคกัณฐกนิเทศ พระผู้มีพระภาคตอบ ปัญหาสภียะว่า บุคคลวิจยเวททั้งหมดของสมณพราหมณ์ที่มีอยู่ เป็นผู้ปราศจากราคะในเวทนาทั้งปวง ก้าวล่วงเวททั้งปวงแล้ว ชื่อว่าผู้จบเวท (ขุ.ม.(ไทย)๒๙/๘๐/๒๓๓)

- สมชีวิตา :** เลี้ยงชีวิตโดยชอบ, ดำรงชีวิตที่ใช้จ่ายพอเหมาะพอควร ไม่ใช่จ่ายเกินรายรับ
 ในที่ขมาณสูตร โภทียบุตรชื่อว่าที่ขมาณ พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ นิคมของชาว
 โภทียชื่อว่ากักรปตตะ เขตกรุงโภทียะ ครั้งนั้น โภทียบุตรชื่อว่าที่ขมาณได้เข้าไป
 เฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ กราบทูลพระผู้มีพระภาคดังนี้ว่า สมชีวิตา เป็น
 อย่างไร พระองค์ตรัสตอบว่า กุลบุตรในโลกนี้รู้ทางเจริญแห่งโภคทรัพย์และทางเสื่อม
 แห่งโภคทรัพย์แล้วเลี้ยงชีพแต่พอเหมาะ ไม่ให้ฟุ่มเฟือยนัก ไม่ให้ฝืดเคืองนักด้วยคิด
 ว่า ‘ด้วยการใช้จ่ายอย่างนี้ รายรับของเราจักเกินรายจ่าย และรายจ่ายของเราจักไม่
 เกินรายรับ’ เป็นต้น เรียกว่า สมชีวิตา(อง.อฎฐก.(ไทย)๒๓/๕๔/๓๔๐,อง.อฎฐก.(ไทย)
 ๒๓/๕๕/๓๔๔,อง.อฎฐก.(ไทย)๒๓/๗๕/๓๘๘,อง.อฎฐก.(ไทย)๒๓/๗๖/๓๘๙)
- สมชีวิตสูตร (ปฐม) :** พระสูตรว่าด้วยผู้มีธรรมเป็นเครื่องอยู่เสมอกัน (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาค
 ประทับอยู่ที่เภสกคามฤคทายวัน เขตกรุงสุทวารคิระ แคว้นภคคะ ในเวลาเช้า ทรง
 ถือบาตรและจีวรเสด็จเข้าไปยังนิเวศน์ของนกุลปิตาคหบดี ประทับนั่งบนพุทธอาสน์
 นกุลปิตาคหบดีและนกุลมาตาคหปทานี ถวายอภิวัตพระผู้มีพระภาคแล้วนั่ง ณ ที่
 สมควรแล้ว กราบทูลว่า พวกข้าพระองค์ไม่เคยคิดที่จะประพุดินอกใจกันและกัน
 ไหนเลยจะประพุดินอกใจด้วยกาย พวกข้าพระองค์ปรารถนาจะพบกันทั้งในชาตินี้
 และชาติหน้า พระผู้มีพระภาคตรัสว่า คหบดีและคหปทานี ถ้าสามีและภรรยา
 ปรารถนาจะพบกันทั้งในชาตินี้และชาติหน้า ทั้ง ๒ ฝ่ายพึงมีธรรม ๔ เสมอกัน คือ (๑)
 มีศรัทธาเสมอกัน (๒) มีศีลเสมอกัน (๓) มีจาคะเสมอกัน (๔) มีปัญญาเสมอกัน (อง.
 จตุก.(ไทย) ๒๑/๕๕/๙๓)
- สมชีวิตสูตร (ทุติย) :** พระสูตรว่าด้วยผู้มีธรรมเป็นเครื่องอยู่เสมอกัน (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสถึง
 เรื่องผู้มีธรรมเป็นเครื่องอยู่เสมอกันแก่อภิกษุทั้งหลาย มีเนื้อหาเหมือนในปฐมสมชีวิ
 สูตร (อง.จตุก.(ไทย) ๒๑/๕๖/๙๔)
- สมณานาม :** คำสถาปนาให้เป็นผู้สูงศักดิ์ เช่น กษัตริย์, พระนามที่ตั้งให้ตามความเป็นเลิศในด้าน
 นั้น ๆ
 ในมจรสูตร พระมหากัจจានะอยู่ ณ ปากุนธาวัน เขตกรุงมธูรา พระเจ้ามจร อวันตี
 บุตร ถวายพระพรพระองค์ว่า “มหาบพิตร วาหะที่พวกพราหมณ์กล่าวว่า ‘วรรณะที่
 ประเสริฐที่สุดคือพราหมณ์เท่านั้น วรรณะอื่นเลว เป็นทายาทของพรหม’ นั้นเป็นคำ
 โฆษณาในโลกนี้เท่านั้น มหาบพิตร พระองค์ทรงเข้าพระทัยความข้อนั้นว่าอย่างไร
 กษัตริย์ในโลกนี้พึงตัดช่อย่องเบา ปล้นเรือนหลังเดียว ถ้าราชบุรุษทั้งหลายจับเขาได้
 แล้ว พึงแสดงว่า ‘ขอเดชะ ผู้นี้เป็นโจรประพุดินผิดต่อพระองค์ พระองค์ทรงประสงค์
 จะลงพระราชอาชญาสถานใดแก่โจรนั้น ขอจงทรงโปรดให้ลงพระราชอาชญาสถาน
 นั้นเถิด’ พระองค์จะพึงโปรดให้ทำอะไรกับโจรนั้น” พระเจ้ามจร อวันตีบุตร ตรัส
 ว่า “พระคุณเจ้ากัจจานะ โยมก็ต้องให้ประหาร ให้ผ่าอก ให้เนรเทศ หรือทำตาม
 สมควรแก่เหตุ ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะสมณานาม ว่ากษัตริย์ของเขาเมื่อก่อนนั้น
 หายไปแล้ว (บัดนี้) เขาได้ชื่อว่า ‘เป็นโจรเท่านั้น’ (ม.ม.(ไทย)๑๓/๓๒๑/๓๘๘)

- สมณโคดม :** สมณโคตร, ตระกูลเดิมของพระพุทธเจ้า, พระองค์ทรงอดกลั้นสะเก็ดหินที่ทุกขเวทนาทางพระวรกายที่กล้าแข็งอย่างหนัก เผ็ดร้อน ตัวอย่างในสกลิกสูตร ว่า พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ มัททกุจฉิ สถานที่พระราชทานอภัยแก่หมู่เนื้อ เขตกรุงราชคฤห์ พวกเวทดาสตูลลปกาภิภาประมาณ ๗๐๐ องค์ มีวรรณงตงามยิ่งนัก เปล่งรัศมีให้สว่างทั่วมัททกุจฉิ เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับได้เปล่งอุทานนี้ในสำนักของพระผู้มีพระภาคว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระสมณโคดมเป็นบุรุษจตุรนาคจริง ก็แลพระสมณโคดมมีพระสติสัมปชัญญะ ทรงอดกลั้นทุกขเวทนาทางพระวรกายที่กล้าแข็งอย่างหนัก เผ็ดร้อน อันไม่สบายพระทัย ที่เกิดขึ้นแล้วไว้ได้ เพราะความที่พระองค์เป็นบุรุษจตุรนาค ไม่ทรงเดือดร้อน” (ส.ส.(ไทย)๑๕/๓๘/๕๑,อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๒๒/๓๕,อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๒๓๔/๓๔๘)
- สมณจีวร :** จีวรของสมณะ, จีวรของพระภิกษุสงฆ์, ผ้าห่มคลุมชั้นบนสุดของภิกษุ,ลักษณะจีวร๗ ชั้น ๙ ชั้น
- ในเรื่องภิกษุณีอุลลันนทา ภิกษุณีอุลลันนทาให้สมณจีวรแก่พวกครูนักพ้อนบ้าง พวกนักพ้อนบ้าง พวกกระโดดไม้ค้ำบ้าง พวกมายากลบ้างพวกตีกลองบ้าง กล่าวว่า “พวกท่านจงกล่าวพรรณนาคุณของดิฉันในชุมชน” พวกครูนักพ้อนบ้าง ๆ ละ กล่าวว่า “แม่เจ้าอุลลันนทาเป็นพหูสูต เป็นนักพูด แก่กล้า สามารถกล่าวธรรมีกถา พวกท่านจงถวาย จงกระทำ(สักการะ)แก่เธอ” ภิกษุณีเหล่านั้นได้นำเรื่องนี้ไปบอกภิกษุทั้งหลายให้ทราบ พวกภิกษุได้นำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ พระองค์ทรงพระบัญชาว่า ก็ภิกษุณีใดให้สมณจีวรแก่ชาวบ้าน แก่ปริพาชก หรือปริพาชกาต้องอาบัติปาจิตตีย์ (วิ.ภิกขุณี.(ไทย)๓/๙๑๘/๒๐๕)
- สมณธรรม :** ธรรมเครื่องสงบ, ผู้ปฏิบัติธรรมมุ่งเอาพระนิพพาน, สมณะธรรมมี 5 ประการ คือ (๑) ความอดทน (๒) ปัญญา (๓) ศีล (๔) ความเพียร (๕) นิพพาน
- ตัวอย่างในอุปาสิทวัสสูตร อุบาลีคหบดีประกาศตนเป็นพุทธสาวกว่า “ข้าพเจ้าเป็นสาวกของพระผู้มีพระภาคผู้เป็นปราชญ์ ปราศจากโมหะ ทรงทำลายกิเลสเครื่องตรึงจิตได้ ทรงขำระมาร ไม่มีทุกข์ มีจิตเสมอด้วยดี มีมารยาทเจริญ มีพระปัญญาดี ทรงข้ามกิเลสอันปราศจากความเสมอ (และ) ปราศจากมลทินได้ ทรงเจริญสมณธรรมสำเร็จแล้ว ม.ม.(ไทย)๑๒/๖๓/๕๕,(ม.ม.(ไทย)๑๓/๗๖/๗๒,ส.ส.(ไทย)๑๕/๑๗/๑๕,ส.ส.(ไทย)๑๕/๘๗/๙๑,ส.ส.(ไทย)๑๘/๑๓๓/๑๖๖,ช.ช.(ไทย)๒๗/๓๔/๗๒,ช.ช.(ไทย)๒๗/๖๑/๑๖๙,ช.ช.(ไทย)๒๗/๖๒/๑๖๙,ช.ช.(ไทย)๒๗/๖๓/๑๖๙,ช.ช.(ไทย)๒๗/๖๔/๑๖๙)_๑/๔๐๕/๔๓๖, ไม่มีในคัมภีร์
- สมณบริขาร :** ของใช้ที่จำเป็นสำหรับสมณะ, ของใช้ที่สำคัญต้องใช้ประจำ เช่น มีดโกน บาตร จีวร เป็นต้น
- ในมหาสุทฺถสนสูตร พระเจ้ามหาสุทฺถสนะ เมื่อธรรมปราสาทและสระธรรมโปกขรณีสรรสร้างเสร็จแล้ว ได้ทรงเลี้ยงสมณพราหมณ์ทั้งหลายให้เอบอ้อมด้วยสมณบริขารและพ

ราหมณบริหาร ตามที่ต้องการทุกอย่างแล้ว เสด็จขึ้นสู่ธรรมปราสาท (ที.ม.(ไทย)๑๐/
๒๕๙/๑๙๓)

สมณบริษัท : หมู่ภิกษุสงฆ์, คณะพระภิกษุสงฆ์, กลุ่มสมณะ, ชุมนุมสมณะ, ผู้มีศีลเข้าบริษัทนี้ย่อม
ไม่เก้อเงิน

ในมหาปริณิพพานสูตร กล่าวถึงโทษของคนทุศีล พระผู้มีพระภาครับสั่งเรียกอุบาสก
อุบาสิกาชาวปาฏลิกามาตรัสว่า “คหบดีทั้งหลาย ศีลวิบัติของบุคคลผู้ทุศีล มีโทษ ๕
ประการนี้ ๑ ใน ๕ ข้อที่ ๓ คือ บุคคลผู้ทุศีล มีศีลวิบัติจะเข้าไปยังบริษัทใด ๆ จะ
เป็นชดัตถบริษัทก็ตาม พราหมณบริษัทก็ตาม คหบดีบริษัทก็ตาม สมณบริษัท ก็ตาม
ย่อมไม่แก้แลก้า เก้อเงินเข้าไป (ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๔๙/๙๔,ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๕๐/๙๔,
ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๗๒/๑๑๘,ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๗๒/๑๑๙,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๓๗/
๓๔๘,อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๑๓๐/๑๙๙,อง.อฎฐก.(ไทย)๒๓/๖๙/๓๗๑,ช.ม.(ไทย)๒๙/
๖๑/๑๙๙,ช.ม.(ไทย)๒๙/๖๔/๒๐๕,ช.ป.(ไทย)๓๑/๔๒/๖๐๙)

สมณบัณฑิต : พระสงฆ์ผู้เป็นบัณฑิต, พระภิกษุในพระพุทธศาสนา, พระสงฆ์สาวกผู้ปฏิบัติดีแล้ว, ผู้
ละเอียดอ่อน, ผู้โต้ตอบวาทของผู้อื่นได้อย่างแหลมคม

ในจุฬหัตถิปโทปมสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาค
เป็นผู้ปฏิบัติดีแล้ว ข้าพเจ้าเห็นสมณบัณฑิตบางพวกในโลกนี้ เป็นผู้ละเอียดอ่อน
โต้ตอบวาทของผู้อื่นได้ประหนึ่งว่ายิงขนเนื้อทราย สมณบัณฑิตเหล่านั้นดูเหมือนว่า
เที่ยวทำลายทิวทัศน์ทั้งหลายของผู้อื่นด้วยปัญญาของตน พอได้สดับว่า ‘พระสมณโคดม
จักเสด็จเที่ยวไปยังหมู่บ้าน หรือนิคมชื่อนั้น’ ก็พากันคิดผูกปัญหาด้วยตั้งใจว่าถาม
ปัญหานี้ พระสมณโคดมฉัน จักตอบอย่างนี้ พวกเราจักยกวาทะ อย่างนี้ขึ้นแก่
พระองค์ (ม.ม.(ไทย)๑๒/๒๘๙/๓๑๙)

สมณปทุสะ : สมณะผู้ประพฤติน่ามี, ผู้ประทุษร้ายพระสงฆ์, สมณะแกลบ, ผู้ไม่เห็นอาบัติของตน, ผู้
มักประทุษร้ายผู้อื่น

ในการณชาสูตร พระผู้มีพระภาคได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เธอทั้งหลายจงกำจัด
บุคคลนี้ออกไป คนชนิดนี้ต้องขับออก เป็นบุตรนอกคอก ภิกษุทั้งหลาย บุคคลบางคน
ในธรรมวินัยนี้ มีการก้าวไป การถอยกลับ การแลดู การเหลียวดู การคู้เข้า การ
เหยียดออก การครองสังฆาฏิ บาตรและจีวรเหมือนภิกษุผู้เจริญอื่น ๆ トラบเท่าที่
ภิกษุทั้งหลายยังไม่เห็นอาบัติของเขา แต่เมื่อใด ภิกษุเห็นอาบัติของเขา เมื่อนั้น ภิกษุ
ย่อมรู้จักเขาอย่างนี้ว่า ‘ผู้นี้เป็นผู้ประทุษร้ายสมณะ เป็นสมณะแกลบ เป็นสมณะ
หยากเยื่อ’ ครั้นรู้จักเขาอย่างนี้แล้ว จึงนาสนะเขาออกไป ชื่อนั้นเพราะเหตุไร เพราะ
คิดว่า ‘ภิกษุนี้อย่าได้ประทุษร้ายภิกษุที่ดีอื่น ๆ’ (อง.อฎฐก.(ไทย)๑๑/๓๑๔/๒๙๘)

สมณปริพาชก : ปริพาชกผู้เป็นสมณะ, นักบวชคนใดคนหนึ่งอยู่ในลัทธิปริพาชก ยกเว้นภิกษุ ภิกษุณี
สิกขมานา สามเณร และสามเณรี

ในสิกขาบทวิภังค์ อุบาสกกับภิกษุณีถูลันทาที่พิพาทกันเรื่องโรงเก็บของ พระผู้มี
พระภาครับสั่งให้ประชุมสงฆ์ ทรงสอบถามภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุณีถูลันทาเป็นผู้
ชอบก่อคดีพิพาท จริงหรือ พวกภิกษุทูลรับว่า “จริง พระพุทธเจ้าข้า” พระผู้มีพระ

ภาคพุทธเจ้าทรงดำเนิว่า “การกระทำอย่างนี้ มิได้ทำคนที่ยังไม่เลื่อมใสให้เลื่อมใส หรือทำคนที่เลื่อมใสอยู่แล้วให้เลื่อมใสยิ่งขึ้นได้เลย” แล้วจึงรับสั่งให้ภิกษุณีทั้งหลาย ยกสิกขาบทนี้ขึ้นแสดง พระองค์พระบัญญัติว่า ก็ภิกษุณีใดก่อคดีพิพาทกับคหบดี กับ บุตรคหบดี กับทาส หรือกับกรรมกร โดยที่สุตกระทั่งกับสมณปริพาชก ภิกษุณีนี้ต้อง ธรรมคือสังฆาทิเสสที่ชื่อว่าปฐมาปตติกะ นิสสารณียะ(วิ.ภิกขุณี.(ไทย)๓/๖๘๐/๒๘)

สมณปถุทริกะ : สมณะเหมือนดอกปถุทริก, สมณะผู้ใช้ผ้าถุงห่มสีขาว

ในสังคีตสูตร สังคีตนิหุต ๔ พระสารีบุตรกล่าวถึงบุคคล ๔ อีกนัยหนึ่ง ได้แก่ (๑) สมณอจละ สมณะผู้ไม่ห้วนไหว (๒) สมณปทุมะ สมณะเหมือนดอกปทุม (๓) สมณปถุทริกะ สมณะเหมือนดอกปถุทริก (๔) สมณสุ สมณสุขุมาละ สมณะผู้ ละเอียดอ่อน ในหมู่สมณะ (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๑๔/๒๙๘)

สมณพราหมณ์ : สมณะ คือบุคคลที่สละโลกออกบวช พราหมณ์ คือบุคคลที่ถือกำเนิดในสกุลพราหมณ์ มีความสนใจทางศาสนาและปรัชญายิ่งกว่าความรู้อื่นใด เป็นบุคคลที่ได้รับการยกย่อง ในสังคม อรรถกถาชื่อ ปปัญจสูทนี ได้วิเคราะห์ความหมายของคำว่า “สมณะ” และ “พราหมณ์” ไว้ว่า “พึงทราบว่าเป็นสมณะเพราะสงบจากบาป เป็นพราหมณ์ เพราะลอยบาปเสียได้

ในมหาปทานสูตร กุฏธรรมดาของพระโพธิสัตว์หนึ่งในสิบหกประการตามข้อที่สอง คือ เวลาที่พระโพธิสัตว์จุติจากสวรรค์ชั้นดุสิตเสด็จลงสู่พระครรภ์ของพระมารดา แสงสว่างเจิดจ้าหาประมาณมิได้ปรากฏขึ้นในโลกพร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ใน หมู่สัตว์ พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์ ล่วงเทวานุภาพของเหล่าเทพ แม้ ในช่องว่างระหว่างโลกซึ่งไม่มีอะไรคั่น มีสภาพมืดมิด หรือที่ที่ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ซึ่งมีฤทธิ์มาก มีอานุภาพมาก ส่องแสงไปไม่ถึง ก็มีแสงสว่างเจิดจ้าหาประมาณ มิได้ปรากฏขึ้น ล่วงเทวานุภาพของเหล่าเทพ (ที.สี.(ไทย)๙/๑๑/๕,ที.สี.(ไทย)๙/๑๒/๖,ที.สี.(ไทย)๙/๑๓/๖,ที.สี.(ไทย)๙/๑๔/๖,ที.สี.(ไทย)๙/๑๕/๖,(ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๘/๑๑,ที.ม.(ไทย)๑๐/๓๒/๑๔,ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๘๙/๑๓๘,ที.ม.(ไทย)๑๐/๒๑๓/๑๖๑,ที. ปา.(ไทย)๑๑/๒๐/๑๖,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๑/๑๗,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๒/๑๘,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๔/๑๙)

สมณพราหมณสูตร : พระสูตรว่าด้วยสมณพราหมณ์ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตวัน ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า สมณะหรือพราหมณ์ผู้ไม่รู้ชราและมรณะ ชาติ ภา อูปาทาน ตัณหา เวทนา ผัสสะ สหายตนะ นามรูป วิญญาณและสังขาร ไม่รู้ความเกิด ไม่รู้ความดับและไม่รู้ปฏิบัติที่ให้ถึงความดับแห่งชราและมรณะเป็นต้นเหล่านั้น ไม่ จัดว่าเป็นสมณะหรือพราหมณ์ ไม่สามารถทำให้แจ้งประโยชน์ของความเป็นสมณะ หรือพราหมณ์ด้วยปัญญาอันยิ่งเองได้ ส่วนสมณะหรือพราหมณ์ผู้รู้ตามความเป็นจริง ย่อมจัดว่าเป็นสมณะหรือพราหมณ์ สามารถทำให้แจ้งประโยชน์ของความเป็นสมณะ หรือพราหมณ์ด้วยปัญญาอันยิ่งเองได้ (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๓/๒๑)

สมณพราหมณสูตร (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยสมณพราหมณ์ (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคขณะประทับ อยู่ ณ วัดพระเชตวัน ได้ตรัสทุติยสมณพราหมณสูตรนี้เหมือนกับปฐมสมณพราหมณ

สูตร ต่างเพียงตรีสูตรนี้ในลักษณะถาม-ตอบในตอนต้นของสูตรเท่านั้น (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๔/๒๒)

สมณพราหมณสูตร^๑ พระสูตรว่าด้วยสมณพราหมณ์ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า สมณะหรือพราหมณ์ผู้ไม่รู้ชัดชราและมรณะ ภาวอุปาทาน ตัณหา เวทนา ผัสสะ สฬายตนะ นามรูป วิญญาณ สังขาร ไม่รู้ชัดความเกิด ไม่รู้ชัดความดับ ไม่รู้ชัดปฏิบัติทาที่ไปถึงความดับแห่งชราและมรณะเป็นต้นนั้น ไม่จัดว่าเป็นสมณะหรือพราหมณ์ไม่สามารถทำให้แจ้งประโยชน์ของความเป็นสมณะหรือพราหมณ์ด้วยปัญญาอันยิ่งเองได้ ส่วนสมณะหรือพราหมณ์ผู้รู้ตามความเป็นจริง ย่อมจัดว่าเป็นสมณะหรือพราหมณ์ สามารถทำให้แจ้งประโยชน์ของความเป็นสมณะหรือพราหมณ์ด้วยปัญญาอันยิ่งเองได้ (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๒๙/๕๖)

สมณพราหมณสูตร^๒ (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยสมณพราหมณ์ สูตรที่ ๒ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า สมณะหรือพราหมณ์ผู้ไม่รู้ชัดชราและมรณะ ภาว อุปาทาน ตัณหา เวทนา ผัสสะ สฬายตนะ นามรูป วิญญาณ สังขาร ไม่รู้ชัดความเกิด ไม่รู้ชัดความดับ ไม่รู้ชัดปฏิบัติทาที่ไปถึงความดับแห่งชราและมรณะเป็นต้นนั้น ย่อมก้าวล่วงชราและมรณะไปไม่ได้ ส่วนสมณะหรือพราหมณ์ผู้รู้ตามความเป็นจริง ย่อมจัดว่าเป็นสมณะหรือพราหมณ์ สามารถทำให้แจ้งประโยชน์ของความเป็นสมณะหรือพราหมณ์ด้วยปัญญาอันยิ่งเองได้ (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๓๐/๕๗)

สมณพราหมณสูตร^๓ : พระสูตรว่าด้วยสมณพราหมณ์ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า สมณะหรือพราหมณ์ผู้ไม่รู้คุณ โทษ และธรรมเครื่องสลัดออกจากธาตุ ๔ ตามความเป็นจริง ไม่จัดว่าเป็นสมณะหรือพราหมณ์ ไม่สามารถทำให้แจ้งประโยชน์ของความเป็นสมณะหรือพราหมณ์ด้วยปัญญาอันยิ่งเองได้ ส่วนสมณะหรือพราหมณ์ผู้รู้ตามความเป็นจริง ย่อมจัดว่าเป็นสมณะหรือพราหมณ์ สามารถทำให้แจ้งประโยชน์ของความเป็นสมณะหรือพราหมณ์ด้วยปัญญาอันยิ่งเองได้ (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๒๑/๒๑๒)

สมณพราหมณสูตร^๔ (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยสมณพราหมณ์ (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า สมณพราหมณ์ที่ไม่รู้ความเกิด ความตั้งอยู่ไม่ได้ คุณ โทษ และธรรมเครื่องสลัดออกจากธาตุ ๔ ตามความเป็นจริง ไม่จัดว่าเป็นสมณะหรือพราหมณ์ ไม่สามารถทำให้แจ้งประโยชน์ของความเป็นสมณะหรือพราหมณ์ด้วยปัญญาอันยิ่งเองได้ ส่วนสมณะหรือพราหมณ์ผู้รู้ตามความเป็นจริง ย่อมจัดว่าเป็นสมณะหรือพราหมณ์ สามารถทำให้แจ้งประโยชน์ของความเป็นสมณะหรือพราหมณ์ด้วยปัญญาอันยิ่งเองได้ (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๒๒/๒๑๓)

สมณพราหมณสูตร^๕ : พระสูตรว่าด้วยสมณพราหมณ์ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า สมณพราหมณ์ผู้ยังไม่รู้คุณ โทษและธรรมเครื่องสลัดออกจากภวสักการะและความสรรเสริญตามความเป็นจริง ไม่จัดว่าเป็นสมณะหรือพราหมณ์ ไม่สามารถทำให้แจ้งประโยชน์ของความเป็นสมณะหรือพราหมณ์ด้วยปัญญาอันยิ่งเองได้ ส่วนสมณะหรือพราหมณ์ผู้รู้ตามความเป็นจริง ย่อมจัดว่าเป็น

สมณะหรือพราหมณ์ สามารถทำให้แจ้งประโยชน์ของความเป็นสมณะหรือพราหมณ์ ด้วยปัญญาอันยิ่งเองได้ (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๗๔/๒๗๙)

สมณพราหมณสูตร^๗ (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยสมณพราหมณ์ (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตวัน ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า สมณพราหมณ์ผู้ยังไม่รู้ความเกิด ความดับ คุณ โทษและธรรมเครื่องสลัดออกจากลาภสักการะและความสรรเสริญตามความเป็นจริง ไม่จัดว่าเป็นสมณะหรือพราหมณ์ ไม่สามารถทำให้แจ้งประโยชน์ของความเป็นสมณะหรือพราหมณ์ด้วยปัญญาอันยิ่งเองได้ ส่วนสมณะหรือพราหมณ์ผู้รู้ตามความเป็นจริง ย่อมจัดว่าเป็นสมณะหรือพราหมณ์ สามารถทำให้แจ้งประโยชน์ของความเป็นสมณะหรือพราหมณ์ด้วยปัญญาอันยิ่งเองได้ (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๗๕/๒๗๙)

สมณพราหมณสูตร^๘ (ตติย) : พระสูตรว่าด้วยสมณพราหมณ์ (สูตรที่ ๓) พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตวัน ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า สมณพราหมณ์ผู้ไม่รู้ลาภสักการะและความสรรเสริญตามความเป็นจริง ไม่รู้ความเกิด ไม่รู้ความดับ ไม่รู้ปฏิบัติพาให้ถึงความดับแห่งลาภสักการะและความสรรเสริญตามความเป็นจริง ไม่จัดว่าเป็นสมณะหรือพราหมณ์ ไม่สามารถทำให้แจ้งประโยชน์ของความเป็นสมณะหรือพราหมณ์ด้วยปัญญาอันยิ่งเองได้ ส่วนสมณะหรือพราหมณ์ผู้รู้ตามความเป็นจริง ย่อมจัดว่าเป็นสมณะหรือพราหมณ์ สามารถทำให้แจ้งประโยชน์ของความเป็นสมณะหรือพราหมณ์ด้วยปัญญาอันยิ่งเองได้ (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๗๖/๒๘๐)

สมณพราหมณสูตร^๙ (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยสมณพราหมณ์ (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เวทนามี ๓ สมณะหรือพราหมณ์ผู้ไม่รู้ชัดความเกิด ความดับ คุณ โทษและเครื่องสลัดออกจากเวทนาตามความเป็นจริง ไม่จัดว่าเป็นสมณะในหมู่สมณะ เป็นพราหมณ์ในหมู่พราหมณ์และไม่ทำให้แจ้งประโยชน์ของความเป็นสมณะ หรือประโยชน์ของความเป็นพราหมณ์ด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน ส่วนสมณะหรือพราหมณ์ผู้รู้ชัดความเกิดเป็นต้นมีนัยตรงกันข้าม (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๒๗๕/๓๐๗)

สมณพราหมณสูตร^{๑๐} (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยสมณพราหมณ์ (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เวทนา ๓ ประการ คือ ๑. สุขเวทนา ๒. ทุกขเวทนา ๓. อทุกขมสุขเวทนา แล้วตรัสอธิบายว่า ภิกษุทั้งหลาย สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่งไม่รู้ชัดความเกิด ความดับ คุณ โทษ และเครื่องสลัดออกจากเวทนา ๓ ประการนี้ตามความเป็นจริง ฯลฯ ทำให้แจ้ง ... ด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๒๗๖/๓๐๘)

สมณพราหมณสูตร^{๑๑} (ตติย) : พระสูตรว่าด้วยสมณพราหมณ์ (สูตรที่ ๓) พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า สมณะหรือพราหมณ์ผู้ไม่รู้ชัดเวทนา ความเกิด ความดับและปฏิบัติพาให้ถึงความดับแห่งเวทนา ฯลฯ รู้ชัดเวทนา ฯลฯ ทำให้แจ้ง ... ด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๒๗๗/๓๐๘)

สมณพราหมณสูตร^{๑๒} (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยสมณพราหมณ์ (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า สมณพราหมณ์ผู้ไม่รู้ชัดความเกิด ความดับ คุณ โทษ และธรรมเครื่องสลัดออกจากอินทรีย์ ๕ มีสัทอินทรีย์เป็นต้นนั้นตามความเป็นจริง ไม่ชื่อว่าเป็นสมณพราหมณ์ และไม่ได้รับประโยชน์จากความเป็นสมณพราหมณ์ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๔๗๖/๒๘๕)

สมณพราหมณสูตร^{๑๓} (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยสมณพราหมณ์ (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า สมณพราหมณ์ผู้ไม่รู้ชัดอินทรีย์ ๕ มีสัทอินทรีย์เป็นต้น ความเกิด ความดับ ปฏิปทาที่ให้ถึงความดับแห่งอินทรีย์นั้นตามความเป็นจริง ไม่ชื่อว่าเป็นสมณพราหมณ์ และไม่ได้รับประโยชน์จากความเป็นสมณพราหมณ์ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๔๗๗/๒๘๕)

สมณพราหมณสูตร^{๑๔} (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยสมณพราหมณ์ (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า สมณพราหมณ์ผู้ไม่รู้ชัดความเกิด ความดับ คุณ โทษ และธรรมเครื่องสลัดออกจากอินทรีย์ ๖ มีกายอินทรีย์เป็นต้นนั้นตามความเป็นจริง ไม่ชื่อว่าเป็นสมณพราหมณ์ และไม่ได้รับประโยชน์จากความเป็นสมณพราหมณ์ ส่วนผู้รู้ชัดก็มีนัยตรงกันข้าม (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๔๙๙/๓๐๗)

สมณพราหมณสูตร^{๑๕} (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยสมณพราหมณ์ (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า สมณพราหมณ์ผู้ไม่รู้ชัดอินทรีย์ ๖ มีกายอินทรีย์เป็นต้น ความเกิด ความดับ ปฏิปทาที่ให้ถึงความดับแห่งอินทรีย์นั้นตามความเป็นจริง ไม่ชื่อว่าเป็นสมณพราหมณ์ และไม่ได้รับประโยชน์จากความเป็นสมณพราหมณ์ ส่วนผู้รู้ชัดก็มีนัยตรงกันข้าม (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๕๐๐/๓๐๘)

สมณพราหมณสูตร^{๑๖} (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยสมณพราหมณ์ (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า สมณพราหมณ์ผู้ไม่รู้ชัดความเกิด ความดับ คุณ โทษ และธรรมเครื่องสลัดออกจากอินทรีย์ ๕ มีสุชินทรีย์เป็นต้นนั้นตามความเป็นจริง ไม่ชื่อว่าเป็นสมณพราหมณ์ และไม่ได้รับประโยชน์จากความเป็นสมณพราหมณ์ ส่วนผู้รู้ชัดก็มีนัยตรงกันข้าม (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๕๐๔/๓๑๑)

สมณพราหมณสูตร^{๑๗} (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยสมณพราหมณ์ สูตรที่ ๒ พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า สมณพราหมณ์ผู้ไม่รู้ชัดอินทรีย์ ๕ มีสุชินทรีย์เป็นต้น ความเกิด ความดับ ปฏิปทาที่ให้ถึงความดับแห่งอินทรีย์นั้นตามความเป็นจริง ไม่ชื่อว่าเป็นสมณพราหมณ์ และไม่ได้รับประโยชน์จากความเป็นสมณพราหมณ์ ส่วนผู้รู้ชัดก็มีนัยตรงกันข้าม (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๕๐๕/๓๑๒)

สมณพราหมณสูตร^{๑๘} (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยสมณพราหมณ์ (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า สมณพราหมณ์ทั้งในอดีต อนาคต ปัจจุบัน ล้วนต้องรู้แจ้งอริยสัจ ๔ นี้ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๗๕/๕๘๕)

สมณพราหมณสูตร^{๑๙}(ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยสมณพราหมณ์ (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า สมณพราหมณ์ที่จะประกาศสิ่งที่ตนรู้แจ้ง ต้องประกาศอริยสัจ ๔ นี้ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๗๖/๕๘๖)

สมณพราหมณสูตร^{๒๐} : พระสูตรว่าด้วยผู้ควรยกย่องว่าเป็นสมณะและพราหมณ์ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า พระองค์ไม่ทรงยกย่องสมณะหรือพราหมณ์ผู้รู้คุณของโลกโดยความเป็นคุณ โทษ โดยความเป็นโทษ และเครื่องสลัดออกไปจากโลก โดยความเป็นเครื่องสลัดออก ทั้งไม่ทำให้แจ้งคุณของความเป็นสมณะและคุณของความเป็นพราหมณ์ ด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน แต่ทรงยกย่องสมณะหรือพราหมณ์ผู้รู้คุณของโลกโดยความเป็นคุณ โทษโดยความเป็นโทษ และเครื่องสลัดออกไปจากโลก โดยความเป็นเครื่องสลัดออกตามความเป็นจริง ทั้งทำให้แจ้งคุณของความเป็นสมณะและคุณของความเป็นพราหมณ์ ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง (อง.ตัก.(ไทย) ๒๐/๑๐๗/๓๕๐)

สมณพราหมณสูตร^{๒๑} : พระสูตรว่าด้วยสมณะหรือพราหมณ์ พระผู้มีพระภาคตรัสยกย่องภิกษุ ผู้รู้แจ้ง อริยสัจตามความเป็นจริงว่าเป็นสมณะในหมู่สมณะ เป็นพราหมณ์ในหมู่พราหมณ์ เพราะเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยเจโตวิมุตติ และปัญญาวิมุตติ (ขุ.อิตติ.(ไทย) ๒๕/๑๐๓/๔๘๑)

สมณมุนตีกสูตร : พระสูตรว่าด้วยปริพาชกชื่ออุคคาหมานะ สมณมุนตีกาบุตร พระผู้มีพระภาคทรงแสดงพระสูตรมีลักษณะเป็นการสนทนาแบบถาม-ตอบแก่ช่างไม้ชื่อปัญจกังคะ ณ วัดพระเชตุวัน เขตกรุงสาวัตถี เพราะทรงปรารภข้อบัญญัติเรื่องคุณสมบัติของผู้เป็นสมณะของอุคคาหมานปริพาชก ซึ่งช่างไม้ชื่อปัญจกังคะนำเข้าไปทูล ช่างไม้ชื่อปัญจกังคะได้นำเรื่องที่อุคคาหมานปริพาชกกล่าวว่า บุคคลผู้ไม่ทำชั่ว ไม่กล่าวชั่วไม่คิดชั่ว และไม่ประกอบอาชีพอชิว เป็นผู้เพียบพร้อมด้วยกุศลยอดเยี่ยม เป็นผู้บรรลुरुธรรมชั้นสูงที่ควรบรรลु ไม่มีใครสู้หาหะได้ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ถ้าเป็นเช่นนั้นจริง เด็กก่อนที่ไม่เคยทำชั่ว กล่าวชั่ว คิดชั่วและประกอบอาชีพอชิว ก็จะเป็นผู้เพียบพร้อมด้วยกุศลยอดเยี่ยม เป็นผู้บรรลुरुธรรมชั้นสูงที่ควรบรรลุ ไม่มีใครสู้หาหะได้ จากนั้น พระองค์ทรงแสดงเสขธรรม(ธรรมที่บุคคลควรรู้) ๑๖ ประการ คือ

๑. ศีลที่เป็นอกุศล เป็นสิ่งที่บุคคลควรรู้

๒. ศีลที่เป็นอกุศล มีสมุฏฐานมาจากจิตที่ประกอบด้วยราคะ โทสะ โมหะ

๓. ศีลที่เป็นอกุศลดับไปโดยไม่เหลือ เพราะการละกายทุจริต เจริญกายสุจริต ละวจีทุจริต เจริญวจีสุจริต ละมโนทุจริต เจริญมโนสุจริต ละมิฉาอาชีวะ เจริญสัมมาอาชีวะ

๔. บุคคลผู้ปฏิบัติตามปธาน ๔ ประการ อันได้แก่สังวรปธาน ปหานปธาน ภาวนापธาน และอนุรักษนาปธาน ชื่อว่าเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อความดับแห่งศีลที่เป็นอกุศล

๕. ศีลที่เป็นกุศล เป็นสิ่งที่บุคคลควรรู้

๖. ศีลที่เป็นกุศล มีสมุฏฐานมาจากจิตที่ปราศจากราคะ โทสะ โมหะ

๗. ศีลที่เป็นกุศลดับไปโดยไม่เหลือ เพราะรู้ชัดเจโตวิมุตติ และปัญญาวิมุตติ ตามความเป็นจริง

๘. บุคคลผู้ปฏิบัติตามปธาน ๔ ประการ อันได้แก่สังวรปธาน ปหานปธาน ภาวนापธานและอนุรักษนาปธาน ชื่อว่าเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อความดับแห่งศีลที่เป็นกุศล

๙. ความดำริที่เป็นอกุศล ได้แก่ความดำริในกาม ความดำริในการพยาบาท และความดำริในการเบียดเบียน

๑๐. ความดำริที่เป็นอกุศล มีสมุฏฐานมาจากสัญญา ๓ ประการ อันได้แก่ สัญญาในกาม สัญญาในพยาบาท และสัญญาในการเบียดเบียน

๑๑. ความดำริที่เป็นอกุศลดับไปโดยไม่เหลือ เพราะสังัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลายแล้วบรรลุปฐมฌานได้

๑๒. บุคคลผู้ปฏิบัติตามปธาน ๔ ประการ อันได้แก่สังวรปธาน ปหานปธาน ภาวนापธาน และอนุรักขนาปธาน ชื่อว่าเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อความดับแห่งความดำริที่เป็นอกุศล

๑๓. ความดำริที่เป็นอกุศล ได้แก่ความดำริในเนกขัมมะ ความดำริในความไม่พยาบาท ความดำริในความไม่เบียดเบียน

๑๔. ความดำริที่เป็นอกุศล มีสมุฏฐานมาจากสัญญา ๓ ประการ อันได้แก่ สัญญาในเนกขัมมะ สัญญาในความไม่พยาบาท สัญญาในความไม่เบียดเบียน

๑๕. ความดำริที่เป็นอกุศลดับไปโดยไม่เหลือ เพราะได้บรรลุตุตยฌาน

๑๖. บุคคลผู้ปฏิบัติตามปธาน ๔ ประการ อันได้แก่สังวรปธาน ปหานปธาน ภาวนापธาน และอนุรักขนาปธาน ชื่อว่าเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อความดับแห่งความดำริที่เป็นอกุศล

และทรงแสดงอเสขธรรมอีก ๑๐ ประการ พร้อมกับตรัสสรุปว่า บุคคลผู้ประกอบด้วยอเสขธรรม ๑๐ ประการนี้แล จึงเป็นผู้เทียบพร้อมด้วยกุศลยอดเยี่ยม เป็นผู้บรรลุธรรมชั้นสูงที่ควรบรรลु ไม่มีใครสู้ว่าหะได้

เมื่อพระผู้มีพระภาคได้ตรัสพระภาษิตนี้แล้ว ช่างไม้ชื่อปัญจกังคะมีใจยินดีชื่นชมพระภาษิตของพระองค์ (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๖๐/๓๐๗)

สมณมุนฑิกา, ชื่อคน : ปรีพาศกชื่อว่าสมณมุนฑิกา, นางบรรลุอรตตผลที่ควรบรรลุ, บุตรของนางชื่อ อุกคาหมานะ, ชาวเมืองสาวัตถิ, บุตรของนางผู้ประกอบด้วยธรรม ๔ ประการ สมบูรณ์ด้วยกุศล

ในสุทฎฎกสูตรตนิทเทส ปรีพาศกชื่ออุกคาหมานะผู้เป็นบุตรแห่งนางปรีพาศิกาชื่อสมณมุนฑิกา กล่าวอย่างนี้ว่า “ช่างไม้เอ๋ย เราบัญญัติบุรุษบุคคล ผู้ประกอบด้วยธรรม ๔ ประการ เป็นสมณะสมบูรณ์ด้วยกุศล เทียบพร้อม มีกุศลยอดเยี่ยม บรรลुถึงอรตตผลอันอุดมที่ควรบรรลุ เป็นสมณะไม่มีใครสู้ได้ ธรรม ๔ ประการ คือ (๑) ย่อมไม่ทำกรรมชั่วช้าทางกาย (๒) ไม่กล่าววาจาชั่วช้า (๓) ไม่ดำริความดำริชั่วช้า (๔) ไม่ประกอบอาชีพชั่วช้า (ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๒๕/๑๐๗, ๒๙/๑๓๓/๓๖๘)

สมณมุนฑิกาบุตร : บุตรของนางชื่อสมณมุนฑิกา, บุตรของสมณะโกลัน, บุตรผู้กล่าวว่า เราบัญญัติบุรุษบุคคล ผู้ประกอบด้วยธรรม ๔ ประการว่า เป็นผู้ที่มีกุศลเทียบพร้อม มีกุศลยอดเยี่ยม บรรลุถึงอรตตผลอันอุดมที่ควรบรรลุ (๑) ย่อมไม่ทำกรรมชั่วช้าทางกาย (๒) ไม่กล่าววาจาชั่วช้า (๓) ไม่ดำริความดำริชั่วช้า (๔) ไม่ประกอบอาชีพชั่วช้า

ในสมณมณฑลสิกขสูตร ปริพาชกชื่ออุคคาหมานะ สมณมณฑลิกาบุตร เมื่อพระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเชตวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี ปริพาชกชื่ออุคคาหมานะ สมณมณฑลิกาบุตรกับปริพาชกประมาณ ๕๐๐ คน พร้อมด้วยปริพาชกบริษัทใหญ่ อาศัยอยู่ในอารามของพระนางมัลลิกาเทวีชื่อเอกศาลา ซึ่งแวดล้อมด้วยต้นมะพลับ อันเป็นที่ประชุมแสดงลัทธิ ครั้งนั้น ช่างไม้ชื่อ ปัญจกัณณะ ออกจากกรุงสาวัตถีเพื่อเข้าไปหาอุคคาหมานปริพาชก สมณมณฑลิกาบุตร สนทนาธรรมเรื่องธรรม ๔ ประการ คือ (๑) ย่อมไม่ทำกรรมชั่วซ้ำทางกาย (๒) ไม่กล่าววาจาชั่วซ้ำ (๓) ไม่ดำริความดำริชั่วซ้ำ (๔) ไม่ประกอบอาชีพชั่วซ้ำ (ม.ม.(ไทย)๑๓/๒๖๐/๓๐๗)

สมณวาทะ : วาทะของสมณะ, วาทะที่เป็นธรรม, วาทะของผู้มีสติสมบูรณ์

ในติตถายตนสูตร บุคคลยึดถือกรรมที่ทำไว้ในปางก่อนโดยความเป็นแก่นสาร ย่อมไม่มีความพอใจหรือความพยายามว่า “สิ่งนี้ควรทำ หรือสิ่งนี้ไม่ควรทำ” ก็เมื่อไม่ได้กระณียกิจและอกระณียกิจโดยจริงจังมั่นคง ดังมากล่าวนี้ สมณวาทะที่เป็นธรรม เป็นของเฉพาะตัว ย่อมไม่มีแก่บุคคลผู้มีสติพื้นเพอื่น ไม่มีเครื่องป้องกัน สำหรับข่มโดยชอบธรรมของเราต่อสมณพราหมณ์เหล่านั้นผู้มีวาทะอย่างนี้ มีปฏิญญาอย่างนี้ (อง.ทุก.(ไทย)๒๐/๖๒/๒๓๙)

สมณศากยบุตร : บุตรของสมณศากยะ (สกุยกยบุตร), เหล่ากอของสมณพุทธโคดม เช่น พระอานนท์เป็นศากยบุตร ไม่ยินดีในเงินและทอง

ในมณีจุฬาสสูตร พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเวฬุวัน เขตกรุงราชคฤห์ สมัยนั้นพวกข้าราชการบริพารนั่งประชุมกันในราชบริษัทภายในพระราชวัง ได้สนทนากันขึ้นว่า “ทองและเงินสมควรแก่สมณศากยบุตรหรือสมณศากยบุตรยินดีทองและเงินได้หรือรับทองและเงินได้หรือ” สมัยนั้น ผู้ใหญ่บ้านชื่อมณีจุฬะนั่งอยู่ในบริษัทนั้นขณะนั้นได้กล่าวกับบริษัทนั้น ดังนี้ว่า “นายอย่าได้กล่าวอย่างนี้ ทองและเงินไม่สมควรแก่สมณศากยบุตร สมณศากยบุตรไม่ยินดีทองและเงิน ไม่รับทองและเงิน สมณศากยบุตรห้ามแก้วมณีและทอง ปราศจากทองและเงิน” (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๓๔๑/๓๔๙, ส.ส.(ไทย)๑๘/๓๖๒/๔๑๕, ๑๘/๓๖๒/๔๑๕, ๑๘/๓๖๒/๔๑๕, ๑๘/๓๖๒/๔๑๕)

สมณสังกัสสูตร : พระสูตรว่าด้วยสังกัสที่เป็นเหตุให้ไม่สำคัญตนว่าเป็นสมณะ พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ภูเขาศิขณภูฏ เขตกรุงราชคฤห์ ในตอนเย็น เสด็จไปยังอารามของปริพาชก ผู้มีชื่อเสียง คือ อันทนภาระ วรธรร สกุกุทายี และปริพาชกผู้มีชื่อเสียงอื่น ๆ ซึ่งกำลังประชุมสนทนากัน ณ ริมฝั่งแม่น้ำสิปปีนิ แล้วได้ร่วมสนทนากับปริพาชกเหล่านั้น ปริพาชกเหล่านั้นกราบทูลว่า ณ สถานที่นี้ พวกเราตั้งประเด็นขึ้นสนทนากันว่า สังกัสของพราหมณ์เป็นอย่างนี้ๆ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงสังกัสของพราหมณ์ ๔ ที่ทรงทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งเองแล้วจึงประกาศให้ผู้อื่นรู้ตามคือ(๑) พราหมณ์(หมายถึงพระชีณาสพ) กล่าวว่า สัตว์ทั้งปวงไม่ควรถูกฆ่า ชื่อว่าพุดจริง เพราะการพุดนั้น จึงไม่สำคัญตนว่าเป็นสมณะ ว่าเป็นพราหมณ์ ว่าประเสริฐกว่าเขา ว่าเป็นผู้เสมอเขา ว่าเป็นผู้ต่อยกว่าเขา และรู้สังกัสในข้อปฏิบัตินั้น จึงปฏิบัติเพื่อความเอ็นดู อนุเคราะห์

สัตว์ทั้งหลาย (๒) พรหมณ์กล่าวว่า กาม (หมายถึงวัตถุกามและกิเลสกาม) ทั้งปวงไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันไปเป็นธรรมดา ชื่อว่าพุดจริง ... จึงปฏิบัติเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อคลายกำหนด เพื่อดับกามทั้งหลาย (๓) พรหมณ์กล่าวว่า ภพทั้งปวง (หมายถึงกามภพ รูปภพ และอรุภพ) ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันไปเป็นธรรมดา ชื่อว่าพุดจริง ... จึงปฏิบัติเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อคลายกำหนด เพื่อดับภพทั้งหลาย (๔) พรหมณ์กล่าวว่า ไม่มีเราเป็นที่กังวลของใคร ๆ ในที่ไหน ๆ และไม่มีผู้อื่นเป็นที่กังวลของเราในที่ไหน ๆ ชื่อว่า พุดจริง ... จึงปฏิบัติเพื่อปฏิบัติไม่ให้กังวล (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๘๕/๒๖๔)

อรรถกถาอธิบายว่า ในข้อความนี้ว่า “ไม่มีเราเป็นที่กังวลของใคร ๆ ในที่ไหน ๆ และไม่มีผู้อื่นเป็นที่กังวลของเราในที่ไหน ๆ” หมายถึงสัญญาตา ๔ เจื่อน คือ (๑) เพราะไม่มีอัตตาของเรา (๒) อัตตาของเราจึงไม่เป็นที่กังวลของผู้อื่น (๓) เพราะไม่มีอัตตาของผู้อื่น (๔) อัตตาของผู้อื่นจึงไม่เป็นที่กังวลของเรา (อง.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๑๘๕/๔๐๕-๔๐๖)

สมณสัญญา : ความสำคัญว่าเป็นสมณะ, การกำหนดหมายรู้ที่เกิดขึ้นแก่สมณะว่า (๑) เรามีเพศต่างจากคฤหัสถ์ (๒) ชีวิตของเราเนื่องด้วยผู้อื่น (๓) มารยาทอย่างอื่นที่เราควรทำมีอยู่ในสมณสัญญาสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสสมณสัญญา ๓ ประการนี้ที่ภิกษุเจริญทำให้มากแล้วย่อมให้ธรรม ๗ ประการบริบูรณ์ สมณสัญญา ๓ ประการ คือ (๑) เรามีเพศต่างจากคฤหัสถ์ (๒) ชีวิตของเราเนื่องด้วยผู้อื่น (๓) มารยาทอย่างอื่นที่เราควรทำมีอยู่ ธรรม ๗ ประการนั้น คือ (๑) เป็นผู้ไม่ปกปิดทำต่อเนื่อง ประพฤติต่อเนื่องเป็นนิตยในศีลทั้งหลาย (๒) เป็นผู้ไม่มีอภิขมา ความเพ่งเล็งอยากได้ของเขา (๓) เป็นผู้ไม่มีพยาบาท ความคิดร้าย (๔) เป็นผู้ไม่มีมานะ ความถือตัว (๕) เป็นผู้ใคร่ต่อการศึกษา (๖) เป็นผู้มีการพิจารณาปัจจัยทั้งหลายอันเป็นบริวารแห่งชีวิตว่า ‘ปัจจัยเหล่านี้มีประโยชน์เช่นนี้’ แล้วจึงบริโภค (๗) เป็นผู้ปรารถนาความเพียร (อง.ทสก.(ไทย)๒๔/๑๐๑/๒๔๒,อง.ทสก.อ.(บาลี)๓/๑๐๑/๓๗๒)

สมณสัญญาสูตร : พระสูตรว่าด้วยสมณสัญญา พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า สมณสัญญา ๓ ที่ภิกษุเจริญทำให้มากแล้ว ย่อมให้ธรรม ๗ บริบูรณ์ แล้วทรงอธิบายว่า *สมณสัญญา ๓* คือ สมณสัญญาว่า (๑) เรามีเพศต่างจากคฤหัสถ์ (๒) ชีวิตของเราเนื่องด้วยผู้อื่น (๓) มารยาทอย่างอื่นที่เราควรทำมีอยู่ *ธรรม ๗* คือ ภิกษุ (๑) มีปกปิดทำต่อเนื่อง ประพฤติต่อเนื่องเป็นนิตยในศีลทั้งหลาย (๒) ไม่มีอภิขมา (๓) ไม่มีพยาบาท (๔) ไม่มีมานะ (๕) เป็นผู้ใคร่ต่อการศึกษา (๖) มีการพิจารณาปัจจัยทั้งหลายอันเป็นบริวารแห่งชีวิตว่า ปัจจัยเหล่านี้มีประโยชน์เช่นนี้ แล้วจึงบริโภค (๗) ปรารถนาความเพียร (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๐๑/๒๔๒)

สมณจลละ : สมณะผู้ไม่หวั่นไหว, ผู้มั่นคงในกุศลธรรม, ๑ ใน ๔ บุคคล ๔ จำพวก ในสังคีสสูตร สังคีสหมวด ๔ พระสารีบุตรกล่าวถึงบุคคล ๔ จำพวก คือ (๑) สมณจลละ สมณะผู้ไม่หวั่นไหว (๒) สมณปทุมะสมณะเหมือนดอกปทุม (๓) สมณปถุชริกะ

สมณะเหมือนดอกบุณฑริก (๔) สมณสุ สมณสุขุมาละ สมณะผู้ละอายด่อนในหมู่
สมณะ (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๑๔/๒๙๘)

สมณะ : นักบวช, ผู้สงบ, พระนามของพระผู้มีพระภาค, ผู้ไม่เบียดเบียนผู้อื่น, พระโสดาบัน
พระสกทาคามี พระอนาคามี พระอรหันต์, ๑ ใน ๔ ของเทวทูต ๔
ในมหาปทานสูตร พระวิปัสสีพุทธเจ้าทรงแสดงปาติโมกข์ ในที่ประชุมสงฆ์ที่กรุงพันธุม
มดีราชธานี ว่า ‘ความอดทนคือความอดกลั้นเป็นตบะอย่างยิ่ง พระพุทธเจ้าทั้งหลาย
ตรัสว่า นิพพานเป็นบรมธรรม ผู้ทำร้ายผู้อื่น ไม่ชื่อว่าเป็นบรรพชิต ผู้เบียดเบียนผู้อื่น
ไม่ชื่อว่าเป็นสมณะ (ที.สี.(ไทย)๙/๓๑/๑๑,ที.สี.(ไทย)๙/๓๒/๑๓,ที.สี.(ไทย)๙/๓๓/
๑๔,ที.สี.(ไทย)๙/๓๔/๑๕,ที.ม.(ไทย)๑๐/๙๐/๕๐,ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๔๕/๙๐,ที.ม.(ไทย)
๑๐/๑๔๕/๙๑,ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๗๑/๑๑๗,ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๗๒/๑๑๘, (ที.ปา.(ไทย)
๑๑/๗/๘,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๒/๑๑,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๓/๑๑,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๖๑/๔๒,
ม.มู.(ไทย)๑๒/๑๓๙/๑๓๓)

สมณะ ศากยบุตร : บุตรในวงศ์ของสมณศากยะ,บุตรของสมณพุทธโคดม,พระภิกษุในพระพุทธศาสนา
ในปาฏิกสูตร ลิจฉวีบุตรได้เข้าไปหาพระผู้มีพระภาคถึงที่อยู่ พระองค์ตรัสกับสุนักขัต
ตะ ลิจฉวีบุตร ดังนี้ว่า ‘โมฆบุรุษ แม้คนเช่นเธอ ก็ยังปฏิญาณตนว่าเป็นสมณะศากย
บุตรอยู่หรือ’ เขาได้กล่าวว่า โฉนพระผู้มีพระภาคจึงตรัสเรียกข้าพระองค์ว่า โมฆบุรุษ
แม้คนเช่นเธอ ก็ยังปฏิญาณตนว่าเป็นสมณะศากยบุตรอยู่หรือ พระองค์ตรัสว่า ‘สุนัก
ขัตตะ เธอเข้าไปหานักบวชเปลี่ยยกหารม้ชดกแล้วถามปัญหา เขาถูกถามปัญหา
แล้วไม่สามารถตอบปัญหาของเธอให้ถูกต้องได้ จึงแสดงความโกรธความขัดเคือง เธอ
จึงคิดว่า ‘เราได้รู้กรณสมณะผู้เป็นพระอรหันต์ขั้นดีแล้ว ขอความผิคนั้นอย่าได้มีเพื่อ
ไม่เกื้อกูล เพื่อทุกข์แก่เราตลอดกาลนานเลยมิใช่หรือ’ ‘ใช่ พระพุทธเจ้าข้าล’ (ที.ปา.
(ไทย)๑๑/๑๓/๑๑,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๘๓/๑๔๑,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๘๖/๑๔๔)

สมณะ, พระนาม, ชื่อ : พระนามของพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า, สมณะเป็นพระนามหนึ่งใน
หลาย ๆ พระนามของพระผู้มีพระภาค
ในสมณสูตร ว่าด้วยพระนามของพระพุทธเจ้า พระผู้มีพระภาคตรัสถึงพระนามของ
พระผู้มีพระภาคว่า (๑) คำว่า สมณะ เป็นพระนามของพระตถาคตอรหันตสัมมาสัม
พุทธเจ้า (๒) คำว่า พราหมณ์ เป็นพระนามของพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า
(๓) คำว่า เวทคุ เป็นพระนามของพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า (๔) คำว่า
ภิสักกะ เป็นพระนามของพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า (๕) คำว่า นิมมละ
เป็นพระนามของพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า (๖) คำว่า วิมลละ เป็นพระนาม
ของพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า (๗) คำว่า ญาณิ เป็นพระนามของพระ
ตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า (๘) คำว่า วิมุตตะ เป็นพระนามของพระตถาคต
อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า (อง.อภฺฐก.(ไทย)๒๓/๘๕/๔๑๐,อง.อภฺฐก.(ไทย)๒๓/๘๖/
๑๘๑)

สมณะผู้ดำรงอยู่ในมรรค : สมณะผู้ปฏิบัติตามมรรค, ๑ ใน ๔ ของสมณะที่มีในโลกนี้

ในจุลทศูตร นายจันทกัมมารบุตรทูลถามปัญหาเกี่ยวกับพระผู้มีพระภาคว่า ในโลกนี้มีสมณะ มีกี่จำพวก พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า จันทะ สมณะมีอยู่ ๔ จำพวก คือ (๑) สมณะ ผู้ชนะกิเลสทั้งปวงด้วยมรรค (๒) สมณะผู้แสดงมรรคแก่ชนเหล่าอื่น (๓) สมณะผู้ ดำรงอยู่ในมรรค (๔) สมณะผู้ประทุษร้ายมรรค(ขุ.สุ.(ไทย)๒๕/๘๔/๕๒๑)

สมณะผู้ประทุษร้ายมรรค :สมณะผู้ไม่ปฏิบัติตามมรรค, ๑ ใน ๔ ของสมณะที่มีในโลก ในจุลทศูตร นายจันทะทูลถามปัญหาเกี่ยวกับพระผู้มีพระภาคว่า ในโลกนี้มีสมณะอยู่ที่จำพวก พระผู้มี พระภาคตรัสตอบดังนี้ว่า จันทะ สมณะมีอยู่ ๔ จำพวก คือ (๑) สมณะผู้ชนะกิเลสทั้ง ปวงด้วยมรรค (๒) สมณะผู้แสดงมรรคแก่ชนเหล่าอื่น (๓) สมณะผู้ดำรงอยู่ในมรรค (๔) สมณะผู้ประทุษร้ายมรรค (ขุ.สุ.(ไทย)๒๕/๘๔/๕๒๑)

สมณะผู้ละเอียดอ่อนในหมู่สมณะ : พระชีนาสพและพระพุทเจ้าทั้งหลาย ดังคำในปุตตสูตรที่พระผู้มี พระภาคตรัสไว้ว่า (๑) ภิกษุในธรรมวินัยนี้มีคนขอร้องเท่านั้นจึงใช้สอยจีวรมาก ไม่มี ใครขอร้องย่อมใช้สอยจีวรแต่น้อย มีคนขอร้องเท่านั้นจึงฉันทบิณฑบาตมาก ไม่มีใคร ขอร้องย่อมฉันทบิณฑบาตแต่น้อย มีคนขอร้องเท่านั้นจึงใช้สอยเสนาสนะมาก ไม่มีใคร ขอร้องย่อมใช้สอยเสนาสนะแต่น้อย มีคนขอร้องเท่านั้นจึงบริโภคน้ำปัสจัยเภสัชช ขบิรชารมาก ไม่มีใครขอร้องย่อมบริโภคน้ำปัสจัยเภสัชชขบิรชารแต่น้อย (๒) เพื่อน พรหมจารีทั้งหลายที่อยู่ด้วยกันย่อมแสดงออกทางกาย วาจา และใจต่อเธอเป็น กิริยาที่น่าชอบใจเป็นส่วนมาก ที่ไม่น่าชอบใจเป็นส่วนน้อย น้อมนำเข้าไปแต่สิ่งที่น่า ชอบใจเท่านั้น สิ่งที่ไม่น่าชอบใจมีน้อย (๓) เวทนาที่มีดีเป็นสมุฏฐานก็ดี มีเสมหะเป็น สมุฏฐานก็ดี มีลมเป็นสมุฏฐานก็ดี เกิดเพราะสันนิบาตก็ดี เกิดเพราะฤดูแปรผันก็ดี เกิดเพราะการบริหารไม่สม่าเสมอก็ดี เกิดเพราะความแก่ก็ดี เกิดเพราะผลกรรมก็ดี ส่วนมากย่อมไม่เกิดแก่เธอ (๔) เธอมีความเจ็บไข้่น้อย จึงเป็นผู้ได้มาน ๔ อันมีในจิต ยิ่งซึ่งเป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบันตามความปรารถนา ได้โดยไม่ยาก ได้โดยไม่ ลำบาก และ (๕) ทำให้แจ่มแจ้งโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะเพราะอาสวะสิ้นไป ด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน,ในสมณสุขุมาลสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ ชื่อว่าเป็นสมณะผู้ละเอียดอ่อนใน หมู่สมณะ ดังเนื้อความในปุตตสูตร,ในท้ายสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย บุคคลเมื่อจะกล่าวให้ถูกต้อง ฟังกล่าวถึงผู้ใดว่า เป็นสมณะผู้ละเอียดอ่อนในหมู่ สมณะ บุคคลนั้นคือเรานั้นเอง ที่บุคคลเมื่อจะกล่าวให้ถูกต้องฟังกล่าววว่า เป็นสมณะผู้ ละเอียดอ่อนในหมู่สมณะ (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๘๗/๑๓๓, อง.ปณจก.(ไทย) ๒๒/ ๑๐๔/๑๘๐)

สมณะผู้แสดงมรรคแก่ชนเหล่าอื่น :ภิกษุที่รู้อนิพพานเป็นบรมธรรมแล้วบอก เปิดเผยนิพพานธรรม ในธรรมวินัยนี้ พระพุทเจ้าทั้งหลายทรงบัญญัติเรียกภิกษุผู้ตัดความสงสัยได้แล้ว เป็นมุนี ไม่มีตณหาทำให้หวั่นไหวนั้นว่าเป็นสมณะจำพวกที่ ๒ ผู้แสดงมรรค,เป็น สมณะที่ ๒ ในสมณะ ๔ จำพวก ดังคำในจุลทศูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า จันทะ สมณะมีอยู่ ๔ จำพวกไม่มีสมณะจำพวกที่ ๕ เราถูกท่านถามต่อหน้าอย่างนี้ ก็ จะชี้แจงให้ท่านทราบ สมณะ ๔ จำพวกนั้น คือ ๑.สมณะผู้ชนะกิเลสทั้งปวงด้วยมรรค

๒. สมณะผู้แสดงมรรคแก่ชนเหล่าอื่น ๓. สมณะผู้ดำรงอยู่ในมรรค ๔. สมณะผู้
ประทุษร้ายมรรค (ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๘๔/๕๒๑)

สมณะพราหมณ์ : สมณะและพราหมณ์(เคยมีการสันนิษฐานว่าอาจแปลได้อีกอย่างหนึ่งว่า พราหมณ์ผู้
เป็นสมณะหรือพราหมณ์ผู้ถือบวช แต่หลักฐานไม่เอื้อ) ดังคำในภสัชชวัตถุขันธกะ
พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดูก่อนก็จางนะ ทัวโลกนี้พร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก
ทัวทุกหมู่สัตว์ พร้อมทั้งสมณะพราหมณ์เทวดาและมนุษย์ เราไม่เล็งเห็นผู้ที่บริโภค
น้ำอ้อยงบนั้นแล้วจะย่อยได้ดี ยกเว้นตถาคตหรือสาวกของตถาคต เธอจงทิ้งน้ำอ้อย
งบนั้นในที่ปราศจากของเขียวหรือในที่ที่ไม่มีตัวสัตว์ (วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๘๔/๙๕)

สมณะภายนอก : นักบวชนอกจากพระพุทธศาสนา ในที่นี้มุ่งอธิบายถึงสมณะผู้ดำรงอยู่ในอริยมรรค
และอริยผลภายนอกพระพุทธศาสนาไม่มี ดังคำในสุภททปริพาชกวัตถุ พระผู้มีพระ
ภาคตรัสตอบปัญหาของสุภททปริพาชกว่า ไม่มีรอยเท้าในอากาศ ไม่มีสมณะ
ภายนอก หมู่สัตว์เป็นผู้ยินดีในปัญญาธรรม แต่พระตถาคตทั้งหลาย ไม่มีปัญญาธรรม
ไม่มีรอยเท้าในอากาศ ไม่มีสมณะภายนอก ไม่มีสังขาร ที่เที่ยงแท้ พระพุทธเจ้า
ทั้งหลายไม่มีความหวั่นไหว (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๒๕๔/๑๑๑,๒๕/๒๕๕/๑๑๑)

คำว่า ไม่มีสมณะภายนอก หมายถึงไม่มีสมณะผู้ดำรงอยู่ในอริยมรรคและอริยผล
ภายนอกพระพุทธศาสนา(ขุ.ธ.อ.(บาลี)2/๒๕๕/๒๘๑)

สมณะโล้น : นักบวชที่นับถือพระพุทธศาสนา, เป็นคำเรียกของคนนอกพระพุทธศาสนากล่าวถึง
พระพุทธเจ้า, เป็นคำเรียกคนวรรณะพราหมณ์ที่ดูหมิ่นคนที่นับถือพุทธศาสนา ดังคำ
ในอัครัญญสูตรที่พวกพราหมณ์ดำบริภาษสามเณรชื่อว่าเสฏฐะและสามเณรชื่อภาร
ทวาชะไว้ตอนหนึ่งว่า วรรณะที่ประเสริฐที่สุด คือพราหมณ์เท่านั้น วรรณะอื่นแล้ว
วรรณะที่ขาวคือพราหมณ์เท่านั้น วรรณะอื่นดำพราหมณ์เท่านั้นบริสุทธิ์ ผู้ที่ไม่ใช่
พราหมณ์ไม่บริสุทธิ์ พราหมณ์เท่านั้นเป็นบุตรเป็นโอรส เกิดจากโอษฐ์ของพระพรหม
เกิดจากพระพรหม เป็นผู้ที่พระพรหมสร้างขึ้น เป็นทายาทของพระพรหม เจ้าทั้งสอง
มาละวรรณะที่ประเสริฐที่สุด เข้าไปอยู่ในวรรณะที่เลวทราม คือสมณะโล้นเป็นคนรับ
ใช้ เป็นคนวรรณะต่ำ (กัณห์โคตร)เป็นเผ่าของมาร เกิดจากพระบาทของพระพรหม
ไม่เป็นความดี ไม่เป็นการสมควรเลย, ในธัญญชาสูตร กล่าวไว้ว่า เมื่อนางธัญยานี
พราหมณีกล่าวว่า นะโม ตัสสะ เป็นต้น ๓ จบ พราหมณ์ภารทวาชโคตรได้กล่าวกับ
นางธัญยานีพราหมณีดังนี้ว่า ก็หญิงถ้อยคนนี้กล่าวคุณของสมณะโล้นนั้น อย่างนี้
อย่างนี้, ในอุทปานสูตร กล่าวไว้ว่า เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จเดินทางผ่านถ้ำคาม ชาวกุน
คามผู้เป็นพราหมณ์และคบคิดใช้หญ้าและกลบถมจนเต็มปากบ่อด้วยตั้งใจว่า
สมณะโล้นเหล่านั้นอย่าได้น้ำดื่ม (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๑๓/๘๔,๑๕/๑๘๗/๒๖๓,ขุ.อุ.
(ไทย) ๒๕/๖๙/๓๑๗)

สมณวัตร : ดู *สมณวัตร*

สมณวัตร : หน้าที่ของสมณะ, กิจที่พึงทำของสมณะ, ข้อปฏิบัติของสมณะ (พจนานุกรมพุทธศาสน์
ฉบับประมวลศัพท์)

สมณวิสัย : วิสัยของสมณะ, ลักษณะที่เป็นอยู่ของสมณะ, ลักษณะที่เป็นอยู่ของผู้สงบ (พจนานุกรม พุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)

สมณสัญญา : ความสำคัญว่าเป็นสมณะ, ความกำหนดใจไว้ว่าตนเป็นสมณะ, ความสำนึกในความเป็นสมณะของตน ดังคำในสมณสัญญาสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย สมณสัญญา ๓ ประการนี้ (คือ (๑) เรามีเพศต่างจากคฤหัสถ์ (๒) ชีวิตของเราเนื่องด้วยผู้อื่น (๓) มารยาทอย่างอื่นที่เราควรทำมีอยู่) ที่ภิกษุเจริญทำให้มากแล้วย่อมให้ธรรม ๗ ประการ(คือ (๑) มีปกติทำต่อเนื่อง ประพฤติต่อเนื่องเป็นนิตยในศีลทั้งหลาย (๒) ไม่มีอภิขมา (ความเพ่งเล็งอยากได้ของเขา) (๓) ไม่มีพยาบาท (ความคิดร้าย) (๔) ไม่มีมานะ (ความถือตัว) (๕) เป็นผู้ใคร่ต่อการศึกษา (๖) มีการพิจารณาปัจจัยทั้งหลายอันเป็นบริวารแห่งชีวิตว่า ปัจจัยเหล่านี้มีประโยชน์เช่นนี้ แล้วจึงบริโภค (๗) ปราศจากความเพียร)บริบูรณ์

อรรถกถา สมณสัญญา คือความกำหนดหมายรู้ที่เกิดขึ้นแก่สมณะ (อง.ทสก.อ. (บาลี) ๓/๑๐๑/๓๗๒)

สมณสารูป : เหมาะแก่พระ(สมณสารูป), ความประพฤติอันสมควรของสมณะ, ที่สมควรแก่พระ (ใช้กิริยามารยาทเป็นต้น) ที่สมควรแก่พระ, กิริยามารยาทเป็นต้น ที่สมควรแก่สมณะ เช่น ภิกษุพูดจาควรมีสมาธิสารูป ดังคำที่กล่าวถึงสมณสารูป (สมณสารูป) ไว้ในมหาวรรคว่าเหมาะสมแก่พระตอนหนึ่งว่า จีวรเป็นผ้าที่ต้องตัด เศร้าหมองเพราะศีลตรา เหมาะแก่สมณะ และพวกโจรไม่ต้องการ (วิ.ม.(ไทย) ๕/๓๔๕/๒๑๔)

สมณิ, พระธิดา : ชื่อพระธิดาคนโตของพระเจ้ากิกิ กรุงพาราณสี มีอายุ ๒๐,๐๐๐ ปี ประพฤติพรหมจรรย์ตั้งแต่ยังเป็นกุมารีเปลือยเปลือยยืนถือปฏิฐากพระพุทธรูปเจ้านามว่ากัสสปะ เป็นอดีตชาติของพระเขมาเถรีดังคำในเขมาเถรียาปทาน ที่ท่านพระเขมาเถรียกไว้ว่าหม่อมฉันเป็นธิดาคนโตของพระองค์มีนามปรากฏว่าสมณิ ได้ฟังธรรมของพระชินเจ้าผู้เลิศแล้วพอใจการบรรพชาแต่พระชนกนาถมิได้ทรงอนุญาตให้หม่อมฉันทั้งหลาย บวช ครั้งนั้น หม่อมฉันทั้งหลาย ไม่เกียจคร้าน ครองเรือนอยู่ ๒๐,๐๐๐ ปี (ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๓๑๗/๔๒๙)

สมณิคุตตา, พระเถรี : ชื่อราชกัญญาคนที่ ๒ ของของพระเจ้ากิกิ กรุงพาราณสี มีอายุ ๒๐,๐๐๐ ปี ประพฤติพรหมจรรย์ตั้งแต่ยังเป็นกุมารีเปลือยเปลือยยืนถือปฏิฐากพระพุทธรูปเจ้านามว่ากัสสปะ แม้อยากจะบวช แต่พระชนกมิได้อนุญาต, เป็นอดีตชาติของพระอุบลวรรณาเถรี ดังคำในอุบลวรรณาเถรียาปทาน ที่ท่านพระเถรียกไว้ว่า หม่อมฉันเป็นธิดาคนที่ ๒ ของพระองค์ มีนามปรากฏว่า สมณิคุตตา ได้ฟังธรรมของพระชินเจ้าผู้เลิศแล้วพอใจการบรรพชา แต่พระชนกนาถมิได้ทรงอนุญาตให้หม่อมฉันทั้งหลายบวช ครั้งนั้น หม่อมฉันทั้งหลายไม่เกียจคร้านครองเรือนอยู่ ๒๐,๐๐๐ ปี (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๔๓๑/๔๔๕)

สมณุตเทส : สามเณร ดังคำในมหาวิงค์ ที่ชื่อว่า สมณุตเทส พระผู้มีพระภาคตรัสหมายถึง สามเณร (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๔๓๐/๕๔๐, อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๗๓/๑๑๙, อง.ฉก.(ไทย) ๒๒/๔๒/๔๙๖, อง.อภก.(ไทย) ๒๓/๘๖/๔๑๔)

สมณุปัฏฐาก, พระเจ้าจักรพรรดิ : ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิพระองค์หนึ่งซึ่งเป็นอดีตชาติของ พุทฺธ ปุฏฐากิเถระ ดังคำในพุทฺธปุฏฐากิเถราปทานที่พระเถระกล่าวถึงอดีตของตนไว้ว่า ครั้งนั้น ข้าพเจ้า (และ)บิดาของข้าพเจ้า (ก็มีชื่อว่าเวธมณีนีด้วย) บิดาจึงมือข้าพเจ้าพาไปมอบถวายแด่พระมหามุนีพระพุทฺธเจ้าทั้งหลายผู้ทรงเป็นผู้นำขึ้นเลิศของโลก เหล่านี้ทรงมุ่งหมายข้าพเจ้า ข้าพเจ้าเสื่อมใสได้บำรุงพระพุทฺธเจ้าเหล่านั้นโดยเคารพ ด้วยมือทั้ง ๒ ของตน เพราะการบำรุงในครั้งนั้น ทำให้ไปเกิดในสุคติ ไม่ได้พบทุกข์เลย ในกัปที่ ๒๓ นับจากกัปนี้ไป ได้เป็นกษัตริย์ผู้จักรพรรดิ ๔ ชาติ พระนามว่าสมณุปัฏฐาก มีพลานุภาพมาก (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๔๑/๔๕๐)

สมณเสสุ สมณสุขุมालะ : ชื่อเรียกสมณะจำพวกที่ ๔ ในบุคคลอีกนัยหนึ่ง คือ (๑) สมณจละ(สมณะผู้ไม่หวั่นไหว) (๒) สมณปทุมะ (สมณะเหมือนดอกปทุม) (๓) สมณปทุมทริกะ(สมณะเหมือนดอกปทุมทริก)(๔) สมณเสสุ สมณสุขุมาละ (สมณะผู้ละเอียดอ่อน ในหมู่สมณะ) มีปรากฏในสังคีตสูตร (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๑๔/๒๙๘)

สมณุตเทส, สมณุตเต สมตังส สามณเร ; ดู สมณุตเทส

สมตังส-, สมตังส : สามสิบถ้วน, ครบสามสิบ, สามสิบเต็มพอดี (สม [เท่า, ถ้วน, พอดี] + ตีส [สามสิบ]) มีปรากฏในมหาวรรค สมตังสวิเรจกถา ว่าด้วยพระผู้มีพระภาคเสวยพระโอสถถ่าย ๓๐ ครั้ง (วิ.ม.(ไทย) ๕/๓๓๖/๑๙๔) บางแห่งมักมาในคำว่า สมตังสบาร์มี หรือสมตังสบาร์มีแปลว่า บาร์มี ๓๐ ครบถ้วนในภาษาเก่าที่มักพูดว่า “บาร์มีสามสิบทัศ” นั้น ได้ให้ถือกันไปพลางว่า “ทัศ” แปลว่า “ถ้วน” แต่พอจะสันนิษฐานได้ว่า น่าจะเป็นการพูดคำซ้อน กล่าวคือ “สิบ” ในภาษาไทย ตรงกับคำพระว่า “ทัศ”(ทัศ คือ ทศ, บาลี เป็น ทส, แปลว่า สิบ)และบาร์มีที่มีจำนวนรวมเป็น ๓๐ นั้น แท้จริงแล้วมีใช้ว่ามีบาร์มี ๓๐ อย่าง แต่เป็นบาร์มีสิบคือทัศ ๓ ชุด ได้แก่ ทัศบาร์มี ทัศอุปบาร์มี และทัศปรมัตถ บาร์มีเมื่อพูดว่า “บาร์มีสามสิบทัศ” จึงคล้ายกับบอกว่า บาร์มีสามสิบนี้ ที่ว่า ๓๐ นั้น คือ ๓ ทัศ (ขอให้สังเกตตัวอย่างข้อความในคัมภีร์ที่กล่าวถึง “สมตังสบาร์มี” คือ บาร์มี ๓ ทัศ เช่นใน อป.อ.๑/๑๒๓ ที่ว่า “ทสปาร์มีทสอุปปาร์มีทสปรมัตถปาร์มีน วเสน สมตีสปาร์มี” ซึ่งเหมือนในภาษาไทยพูดว่า “บาร์มี ๓๐ ถ้วน คือ ๓ ทัศ...”) (พจนานุกรมพระพุทธศาสนา ฉบับประมวลศัพท์) ;ดู *บาร์มี*

สมณนิมิต : นิมิตคือสมณะ, นิมิตแห่งสมณะ หมายถึงความสงบหรืออารมณ์ที่เกิดจากความสงบ, เป็นข้อที่ ๒ ในนิมิต ๒ (คือ (๑) สมณนิมิต (นิมิตแห่งสมณะ) (๒) ปัคคหนิมิต (นิมิตแห่งความเพียร), ในกายสูตรกล่าวไว้ว่า อะไรเล่าเป็นอาหารที่ทำให้สมาธิสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น หรือทำให้สมาธิสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้วให้เจริญเต็มที่ คือ สมณนิมิต ๑ อัปยัคคนิมิต ๒ มีอยู่ การทำมโนการโดยแยบคายในนิมิตเหล่านั้นให้มาก นี้เป็นอาหารที่ทำให้สมาธิสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น หรือทำให้สมาธิสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้วให้เจริญเต็มที่ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๔/๒๕๖, ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๘๓/๑๑๓) ฎีกาอธิบายว่า คำว่า สมณนิมิต เป็น ๑ ในนิมิต ๔ อย่าง คือ สมณนิมิต วิปัสสนา นิมิต มัคคนิมิต และผลนิมิต (สารตถ.ฎีกา(บาลี) ๓/๒๔๓/๓๕๓)

สมถพละ : กำลังคือสมถะ, พละคือสมถะ, กำลังสมถะในปฏิสัมภิทามรรคอธิบายสมถพละเป็นอย่างไรไว้ว่า ความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ ไม่ฟุ้งซ่านด้วยอำนาจแห่งเนกขัมมะ ชื่อว่าสมถพละ ความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ ไม่ฟุ้งซ่านด้วยอำนาจแห่งอภยาบาท ชื่อว่าสมถพละ ความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ ไม่ฟุ้งซ่านด้วยอำนาจแห่งอาโลกสัญญา ชื่อว่าสมถพละ ความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ ไม่ฟุ้งซ่านด้วยอำนาจแห่งอวิกเขปะ ชื่อว่าสมถพละ ฯลฯ ความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ ไม่ฟุ้งซ่านด้วยอำนาจแห่งการพิจารณาเห็นความสละคืนหายใจเข้า ชื่อว่าสมถพละ ความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ ไม่ฟุ้งซ่านด้วยอำนาจแห่งการพิจารณาเห็นความสละคืนหายใจออก ชื่อว่าสมถพละ และอธิบายความหมายไว้ว่า ชื่อว่าสมถพละ เพราะไม่หวั่นไหวเพราะนิรณด้วยปฐมฌาน ชื่อว่าสมถพละ เพราะไม่หวั่นไหวเพราะวิตกวิจารณ์ด้วยทุติยฌาน ชื่อว่าสมถพละ เพราะไม่หวั่นไหวเพราะปิติด้วยตติยฌาน ชื่อว่าสมถพละ เพราะไม่หวั่นไหวเพราะสุขและทุกข์ด้วยจตุตถฌาน ชื่อว่าสมถพละ เพราะไม่หวั่นไหวเพราะรูปสัญญา ปฏิขสัญญา นานัตตสัญญา ด้วยอากาสนัญจายตนสมาบัติ ชื่อว่าสมถพละ เพราะไม่หวั่นไหวเพราะอากาสนัญจายตนสัญญาด้วยวิญญาณัญจายตนสมาบัติ ชื่อว่าสมถพละ เพราะไม่หวั่นไหวเพราะวิญญาณัญจายตนสัญญาด้วยอากิญจัญญายตนสมาบัติ ชื่อว่าสมถพละ เพราะไม่หวั่นไหวเพราะอากิญจัญญายตนสัญญา ด้วยเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ ชื่อว่าสมถพละ เพราะไม่หวั่นไหว ไม่กวดแกว่ง ไม่เอนเอียงเพราะอุทัจจะ เพราะกิเลสที่ประกอบด้วยอุทัจจะ และเพราะขันธ์ นี้ชื่อว่าสมถพละ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๔๔/๕๑๘, ๓๑/๘๓/๑๔๑)

สมถสมาธิ : สมาธิของสมถะ, อุบายสงบใจแห่งความสงบ, สมาธิระดับโลกุตตระ คือโลกุตตรสมาธิที่ตัดกิเลสได้เด็ดขาด ดังคำในสิริมาวิมาน สิริมาเทพิตาตอบว่า ดิฉันครั้งฟังธรรมอันเป็นทางไม่ตาย ปราศจากปัจจัยปรุงแต่ง เป็นคำสอนของพระตถาคตเจ้าผู้หาใครเลิศยิ่งกว่ามิได้ สำรวมในศีลทั้งหลายอย่างเคร่งครัดเป็นอันดี มั่นอยู่ในธรรมที่พระพุทธเจ้าผู้เลิศกว่านรชนทรงแสดงไว้แล้ว ครั้นรู้ทางที่ปราศจากกิเลสประจักษ์ซึ่งปราศจากปัจจัยปรุงแต่ง อันพระตถาคตเจ้าผู้หาใครเลิศยิ่งกว่ามิได้ทรงแสดงไว้แล้ว ได้สัมผัสสมถสมาธิ ในอรรถภาพนั่นเอง การได้สัมผัสสมถสมาธินั้นแหละ เป็นภาวะแน่นอนอย่างยิ่งสำหรับดิฉัน, เป็น ๑ ในสมาธิ ๒ (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๑๔๕/๒๕)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สมถสมาธิ คือ โลกุตตรสมาธิที่ตัดกิเลสได้เด็ดขาด (ขุ.วิ.อ. (บาลี) ๑๔๕/๘๒)

สมถสูตร : พระสูตรว่าด้วยความสงบแห่งจิต ตรัสว่า หากภิกษุเป็นผู้ไม่ฉลาดในวาระจิตของผู้อื่น เธอทั้งหลายพึงสำเหนียกว่า เราทั้งหลายจักเป็นผู้ฉลาดในวาระจิตของตน เปรียบเหมือนสตรีหรือบุรุษที่ยังหนุ่มสาว มีปกติชอบแต่งตัว ส่องดูเงาหน้าของตนในกระจกเงาหรือในภาชนะน้ำที่ใส ถ้าเห็นรูสีหรือจุดดำที่หน้าก็พยายามขจัดรูสีหรือจุดดำนั้นเสีย หากไม่เห็นก็ดีใจว่า เป็นลาภของเรา หน้าของเราสะอาดเกลี้ยงเกลา ฉันทิ ภิกษุก็ฉันทิฉันนั้นมีการพิจารณาที่เป็นอุปการะมากในกุศลธรรมทั้งหลายว่า เราได้ความสงบแห่งจิตภายในหรือไม่ได้ เราได้ความเห็นแจ้งธรรมด้วยปัญญาอันยิ่งหรือไม่ได้ ถ้า

ภิกษุพิจารณาอยู่ รู้อย่างนี้ว่า เราได้ความสงบแห่งจิตภายใน แต่ไม่ได้ความเห็นแจ้งธรรมด้วยปัญญาอันยิ่ง ภิกษุนั้นควรตั้งมั่นในความสงบแห่งจิตภายในแล้วทำความเพียรเพื่อความเห็นแจ้งธรรมด้วยปัญญาอันยิ่งเกิด สมัยต่อมา ภิกษุนั้นได้ทั้งความสงบแห่งจิตภายใน และความเห็นแจ้งธรรมด้วยปัญญาอันยิ่ง ถ้าภิกษุพิจารณาอยู่ รู้อย่างนี้ว่า เราได้ความเห็นแจ้งธรรมด้วยปัญญาอันยิ่ง แต่ไม่ได้ความสงบแห่งจิตภายใน ภิกษุนั้นควรตั้งมั่นอยู่ในความเห็นแจ้งธรรมด้วยปัญญาอันยิ่งแล้วทำความเพียรเพื่อความสงบแห่งจิตภายในเกิด สมัยต่อมา ภิกษุนั้นได้ทั้งความเห็นแจ้งธรรมด้วยปัญญาอันยิ่ง และความสงบจิตภายใน ถ้าภิกษุพิจารณาอยู่ รู้อย่างนี้ว่า เราไม่ได้ความสงบแห่งจิตภายใน และความเห็นแจ้งธรรมด้วยปัญญาอันยิ่ง ภิกษุนั้นควรทำความพยายามอย่างยิ่ง มีสติและสัมปชัญญะเพื่อได้กุศลธรรมเหล่านั้น เปรียบเหมือนบุคคลที่ถูกไฟไหม้ผ้าหรือศีรษะแล้วพึงทำความพยายามอย่างยิ่ง มีสติและสัมปชัญญะเพื่อดับไฟนั้น ฉนั้นใด ภิกษุนั้นก็ฉนั้นนั้น ควรทำความพยายามอย่างยิ่ง มีสติและสัมปชัญญะเพื่อได้กุศลธรรมเหล่านั้น สมัยต่อมา ภิกษุนั้น ได้ทั้งความสงบแห่งจิตภายใน และความเห็นแจ้งธรรมด้วยปัญญาอันยิ่ง ถ้าภิกษุพิจารณาอยู่รู้อย่างนี้ว่า เราได้ความสงบแห่งจิตภายในและความเห็นแจ้งธรรมด้วยปัญญาอันยิ่ง ควรตั้งมั่นอยู่ในกุศลธรรมเหล่านั้นแล้วทำความเพียรเพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลายให้ยิ่งขึ้นไป

จากนั้น พระองค์ทรงแสดงต่อไปว่า จีวรมี ๒ ชนิด คือ จีวรที่ควรใช้สอยและจีวรที่ไม่ควรใช้สอย บิณฑบาตมี ๒ อย่าง คือ บิณฑบาตที่ควรฉัน และบิณฑบาตที่ไม่ควรฉัน เสนาสนะมี ๒ อย่าง คือ เสนาสนะที่ควรอยู่อาศัย และ เสนาสนะที่ไม่ควรอยู่อาศัย บ้านและนิคมมี ๒ อย่าง คือ บ้านและนิคมที่ควรอยู่อาศัย และบ้านและนิคมที่ไม่ควรอยู่อาศัย ชนบทและประเทศมี ๒ อย่าง คือ ชนบทและประเทศที่ควรอยู่อาศัย และชนบทและประเทศที่ไม่ควรอยู่อาศัย บุคคลมี ๒ ประเภท คือ บุคคลที่ควรคบและบุคคลที่ไม่ควรคบ อนึ่ง บรรดาจีวรเป็นต้นดังกล่าวมา แต่ละประเภท เมื่อภิกษุรู้ว่าเราใช้สอยแล้ว อกุศลธรรมเจริญ กุศลธรรมเสื่อมไป ก็ไม่ควรใช้สอย ส่วนจีวรเป็นต้นนั้นที่เราใช้สอยแล้ว อกุศลธรรมเสื่อมไป กุศลธรรมเจริญขึ้น ก็ควรใช้สอย (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๕๔/๑๑๖)

สมณะ : ความสงบ, อุบายเครื่องสงบใจ, การฝึกจิตให้สงบเป็นสมาธิ, ในบางครั้ง สมณะ อยู่ทำยคำอื่น เช่น อธิกรณสมณะ, เป็นข้อ ๑ ในธรรม ๒ คือ (๑) สมณะ (การฝึกจิตให้สงบเป็นสมาธิ) (๒) วิปัสสนา(ความเห็นแจ้ง) (วิ.มทา.(ไทย) ๒/๒๕๔/๗๓๖, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๔/๒๕๖, ๑๑/๓๕๒/๓๖๙, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๙๗/๒๓๕, ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๔๓๑/๔๙๐, ๑๔/๔๕๐/๕๐๓, ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๕๙/๘๘, อง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๓๒/๗๖, ๒๐/๑๗๓/๑๒๗, ๒๐/๒๓๑/๑๓๗, อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๗๐/๒๓๘)

อรรถกถาอธิบายว่า สมณะ หมายถึงสมาบัติที่เป็นพื้นฐานแห่งวิปัสสนา (ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๔๕๒/๒๕๔) คำว่า สมณะ บางครั้งพระโยคาวจร ก็จะใช้สมณะเป็นฐานในการบำเพ็ญวิปัสสนาจนได้บรรลุอรหัตตผล (อง.สตตก.อ. (บาลี) ๓/๑๔/๑๖๐, อง.นวก.อ. (บาลี) ๓/๔๕/๓๑๖)

สมณะและวิปัสสนา : การฝึกจิตให้สงบเป็นสมาธิและความเห็นแจ้ง หมายถึงอุบายเครื่องทำให้สงบและปัญญาเครื่องเห็นแจ้ง กล่าวคือสมณกัมมัฏฐานและวิปัสสนากัมมัฏฐาน ดังคำในโคตมเถระคาถา ที่ท่านโคตมเถระกล่าวไว้ว่า ภิกษุผู้เป็นบัณฑิตควรแสดงตนให้เป็นเหมือนคนโง่และคนใบ้ ไม่ควรพูดมากในท่ามกลางสงฆ์ ท่านไม่พึงว่าร้ายใคร พึงเว้นการกระทบกระทั่ง ควรสำรวมในพระปาติโมกข์ และรู้จักประมาณในการขบฉัน เป็นผู้ฉลาดในการเกิดขึ้นแห่งจิตที่กำหนดนิมิตไว้ดีแล้ว ประกอบสมณะและวิปัสสนาตามกาลอันสมควรเนื่อง ๆ หรือดังคำในปฏิสัมภิทามรรคตอนหนึ่งว่า พระโยคาวจรตั้งจิตมั่นแล้วย่อมเห็นแจ้งฉับใด เมื่อเห็นแจ้งก็พึงตั้งจิตมั่นฉับนั้น ทั้งสมณะและวิปัสสนาได้เกิดขึ้นในขณะนั้น มีส่วนเสมอกันดำเนินไปคู่กัน (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๕๘๔/๔๔๐, ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๒/๒๑, ๓๑/๑๙/๒๗, ๓๑/๑/๔๑๓, ๓๑/๕/๔๑๙)

สมนันตรปัจจัย : สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความติดต่อกันไม่มีระหว่างกัน ด้วยดี ดังคำในกถาวัตถุ อธิบายไว้ว่า สมนันตรปัจจัย ได้แก่ จักขุวิญญาณธาตุและสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยจักขุวิญญาณธาตุนั้น เป็นปัจจัยแก่มนธาตุและสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยมนธาตุนั้นโดยสมนันตรปัจจัย(อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๔๓๙/๔๖๘, อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/๕/๕, ๔๐/๗๔/๓๘, ๔๐/๘๑/๔๒, ๔๐/๑๙๐/๘๗, ๔๐/๓๕๐/๒๑๘, อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๘๗/๒๘๒, ๔๒/๒/๑๔, ๔๒/๓๘/๑๒๖, ๔๒/๑๕๕/๑๙๑)

สมนุปัสสนาสูต : พระสูตรว่าด้วยการพิจารณาเห็น พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า สมณะหรือพราหมณ์ย่อมพิจารณาเห็นตนเป็นไปต่างกัน โดยเขาเหล่านั้นย่อมพิจารณาเห็นอุปาทานชั้น(กองอันเป็นที่ตั้งแห่งความยึดมั่น) ทั้ง ๕ หรือเห็นเพียงอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ ปุถุชนผู้ไม่ได้สดับ ไม่ได้เห็นพระอรียะ ไม่ฉลาดและไม่ได้รับการแนะนำในธรรมของพระอรียะ ไม่ได้เห็นสัตบุรุษ ไม่ฉลาดและไม่ได้รับการแนะนำในธรรมของสัตบุรุษพิจารณาเห็นชั้น ๕ ว่ามีอัตตา พิจารณาเห็นอัตตาวามีชั้น ๕ พิจารณาเห็นชั้น ๕ ในอัตตา หรือพิจารณาเห็นอัตตาในชั้น ๕ การพิจารณาเห็นอย่างนี้ ชื่อว่ายังยึดมั่นถือมั่นว่าเราเป็น เมื่อเป็นเช่นนั้น อินทรีย์ ๕ คือ (๑) จักขุอินทรีย์(อินทรีย์คือจักขุประสาท) (๒) โสตินทรีย์(อินทรีย์คือโสตประสาท) (๓) ฆานินทรีย์(อินทรีย์คือฆานประสาท) (๔) ชิวหินทรีย์(อินทรีย์คือชิวหาประสาท) (๕) กายินทรีย์(อินทรีย์คือกายประสาท) ย่อมเกิดขึ้นได้ อันเป็นเหตุให้ใจมี ธรรมทั้งหลายมี อวิชชาธาตุมี เมื่อปุถุชนผู้ไม่ได้สดับถูกความเสวยอารมณ์ซึ่งเกิดจากอวิชชาสัมผัสถูกต้องแล้ว จึงมีความยึดมั่นถือมั่นว่า เราเป็นบ้าง เราเป็นนี้บ้าง เราจักเป็นและจักไม่เป็นบ้าง เราจักมีรูปและจักไม่มีรูปบ้าง เราจักมีสัญญาและจักไม่มีสัญญาบ้าง เราจักมีสัญญาก็มิใช่ ไม่มีสัญญาก็มิใช่บ้าง อินทรีย์ ๕ ตั้งอยู่ได้เพราะการพิจารณาเห็นนั้นแล ส่วนอรียสาวกผู้ได้สดับละอวิชชาในอินทรีย์ วิชชาจึงเกิดขึ้น เพราะอวิชชาคลายไป เพราะวิชชาเกิดขึ้น อรียสาวกนั้นจึงไม่มีความยึดมั่นถือมั่นว่า เราเป็นเป็นต้น (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๔๗/๖๕)

- สมเด็จพระสังฆราช :** เป็นคำยกย่อง หมายความว่ายิ่งใหญ่ หรือประเสริฐสมณะ ธรรมเป็นเครื่องสงบระงับจิต,ธรรมยังจิตให้สงบระงับจากนิวรณ์ปกิเลส, การฝึกจิตให้สงบเป็นสมาธิ (ข้อ ๑ ในกรรมฐาน ๒ หรือ ภาวนา ๒)
- สมถกัมมัฏฐาน :** กัมมัฏฐานคือสมณะ,งานฝึกจิตให้สงบ,เพ่งอารมณ์กัมมัฏฐาน ๓๘ ประการซึ่งเป็นสมาธิที่ชำนาญคล่องแคล่วในอารมณ์สมถกัมมัฏฐานที่ได้ขยายให้กว้างใหญ่ไพศาล เป็นพื้นฐานให้บรรลุเจโตวิมุตติ หมายถึงผู้บำเพ็ญสมถกัมมัฏฐานจนได้รูปสมาบัติ และใช้สมณะเป็นพื้นฐานในการบำเพ็ญวิปัสสนาจนได้บรรลุอรหัตตผล(พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์) ;ดู *กัมมัฏฐาน, สมณะ*
- อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สมถกัมมัฏฐาน หมายถึงการบำเพ็ญสมถกัมมัฏฐาน ได้ สัมผัสวิโมกข์ ๘ ด้วยนามกาย ได้เจโตวิมุตติขั้นรูปสมาบัติ และสิ้นอาสวะเพราะเห็นด้วยปัญญา (อภิ.ปญจ.อ.(บาลี) ๓๑๒/๑๘๒)
- สมถขันธกะ :** ชื่อขันธกะที่ ๔ แห่งจตุรกรกในพระวินัยปิฎก ว่าด้วยวิธีระงับอธิกรณ์ ดังคำที่ปรากฏในจุฬารก (วิ.จ.ุ(ไทย) ๗/๑๘๕๕/๒๕๕)
- สมถภาวนา :** การเจริญการฝึกจิตให้สงบเป็นสมาธิ, การเจริญสมถกัมมัฏฐานทำจิตให้แน่วแน่เป็นสมาธิ,การฝึกอบรมจิตให้เกิดความสงบ (ฝึกสมาธิ) ดูประกอบใน ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๒/๒๔๒, อัง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๓๒/๗๖, อัง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๗๙/๑๔๔; ดู *ภาวนา*
- อรรถกถาอธิบายว่า เป็น ๑ ในภาวนา ๒ อย่าง คือ (๑) สมถภาวนา (การเจริญการฝึกจิตให้สงบเป็นสมาธิ) (๒) วิปัสสนาภาวนา (การเจริญปัญญาให้เกิดความเห็นแจ้ง) (ที.ปา.อ. (บาลี) ๗๘/๒๘)
- สมถยานิก :** ผู้มีสมณะเป็นยาน หมายถึงผู้เจริญสมถกรรมฐาน จนได้ฌานก่อนแล้วจึงเจริญวิปัสสนาต่อ
- สมถวิธี** วิธีระงับอธิกรณ์ (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์) ; ดู *อธิกรณ์ สมถะสมถวิปัสสนา สมณะและวิปัสสนา*
- อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สมถยานิกะ หมายถึงพระอนาคามี ผู้บำเพ็ญสมถกัมมัฏฐานจนได้ฌานก่อน (สมถยานิกะ) แล้ว จึงเจริญวิปัสสนา (อัง.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๑๖๙/๓๙๐),ในอรรถกถาธรรมบทอธิบายว่า เป็น ๑ ในบุคคล ๑๐๘ จำพวก คือ บุคคล ๑๐๘ จำพวก ได้แก่ พระโสดาบัน ๓ จำพวก คือ (๑) เอกพีธี (๒) โกลังโกละ (๓) สัตตักขัตตปุระมะ พระสกทาคามี ๓ จำพวก คือ (๑) ผู้บรรลุผลในกามภพ (๒) ผู้บรรลุผลในรูปภพ (๓) ผู้บรรลุผลในอรุภพ รวมพระโสดาบัน ๓ จำพวก และพระสกทาคามี ๓ จำพวก นับโดยปฏิปทา ๔ ประการ จึงได้บุคคล ๒๔ จำพวก (๖ x ๔ = ๒๔) รวมกับพระอนาคามี ๔ ชั้น คือ ชั้นอวิหา ชั้นอติปปา ชั้นสุทสสา ชั้นสุทสสี อีกชั้นละ ๕ จำพวก (๔ x ๕ = ๒๐) และพระอนาคามีชั้นออกนิชชุกามีอีก ๔ จำพวก (๒๐ + ๔ = ๒๔) เป็นบุคคล ๔๘ จำพวก (๒๔ + ๒๔ = ๔๘) รวมกับพระอรหันต์ ๒ จำพวก คือ (๑) สุขวิปัสสก (๒) สมถยานิก เป็นบุคคล ๕๐ จำพวก (๔๘ + ๒ = ๕๐) รวมกับพระอริยบุคคลผู้ดำรงอยู่ในมรรคอีก ๔ จำพวก เป็นบุคคล ๕๔ จำพวก (๕๐ + ๔ = ๕๔) บุคคลเหล่านี้มี ๒ ฝ่าย คือ ฝ่ายสัทธาธุระ ๕๔ จำพวก และฝ่ายปัญญาธุระ ๕๔ จำพวก จึงเป็นพระอริยบุคคล ๑๐๘ จำพวก (๕๔ + ๕๔ = ๑๐๘) (ขุ.ขุ.อ.

พระพุทธศาสนา (๕) ขวนขวายในการอุปถัมภ์บำรุงพระพุทธศาสนา (ข้อ ๕ แปลทับศัพท์ว่า ทำอุปการะในศาสนานี้ก่อน (ทำบุพการในพระศาสนานี้), แบบเรียนว่า บำเพ็ญบุญแต่ในพุทธศาสนา)(อง.ปณจก.(ไทย) ๒๒/๑๗๕/๒๙๓)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ผู้ถ่อมลงคนตื่นข่าว หมายถึงบุคคลผู้ประกอบด้วย (๑) ทิฐุมงคล (เชื่อว่ารูปเป็นมงคล) (๒) สุตมงคล (เชื่อว่าเสียงเป็นมงคล) (๓) มุตมงคล (เชื่อว่ากลิ่นรส โผฏฐัพพะเป็นมงคล) กล่าวคือต่างก็มีความเชื่อที่ แตกต่างกันไปว่า “สิ่งนี้ ๆ เป็นมงคล อะไร ๆ จักสำเร็จได้ด้วยสิ่งนี้ ๆ”, อีกแห่งหนึ่งอธิบายว่า ถ่อมลงคนตื่นข่าว หมายถึงถือว่ารูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ เป็นมงคล (อง.ฉก.อ. ๓/๙๒-๙๕/๑๕๕) (อง.ปณจก.อ. (บาลี) ๓/๑๗๕/๖๗)

สมบัติแห่งกายกรรม : ความถึงพร้อมทางกาย, ความสมบูรณ์ทางกาย, กายกรรมสมบูรณ์ หมายถึง กายสุจริต ความประพฤติดีทางกาย ๓ ประการ คือ (๑) เป็นผู้ละเว้นขาดจากการฆ่า สัตว์ วางทณทาวุธและศัสตราวุธ มีความ ละเอียด มีความเอ็นดู มุ่งหวังประโยชน์ เกื้อกูลต่อสรรพสัตว์อยู่ (๒) เป็นผู้ละเว้นขาดจากการลักทรัพย์ คือไม่ถือเอาทรัพย์อัน เป็นอุปกรณ์เครื่องปลื้มใจของผู้อื่น ซึ่งอยู่ในบ้านหรืออยู่ในป่าที่เจ้าของไม่ได้ให้ ด้วย จิตเป็นเหตุขโมย (๓) เป็นผู้ละเว้นขาดจากการประพฤติดีในกามคือไม่เป็นผู้ ประพฤติล่วงในสตรีทั้งหลายที่อยู่ในปกครองของมารดา ที่อยู่ในปกครองของบิดา ที่อยู่ในปกครองของพี่ชายน้องชาย ที่อยู่ในปกครองของพี่สาวน้องสาว ที่อยู่ใน ปกครองของญาติ ที่ประพฤดิธรรม มีสามี มีภรรยาคุมครอง โดยที่สุดแม้แต่สตรีที่ บุรุษสวมด้วยพวงมาลัยหมายไว้(อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๒๑๗/๓๕๙, ๒๔/๒๑๘/๓๖๓)

สมบัติแห่งมโนกรรม : ความถึงพร้อมทางใจ, ความสมบูรณ์ทางใจ, มโนกรรมสมบูรณ์ หมายถึงมโน สุจริต ความประพฤติดีทางใจ ๓ ประการ คือ (๑) เป็นผู้ไม่เพ่งเล็งอยากได้ของเขา คือ ไม่เพ่งเล็งอยากได้ทรัพย์อันเป็นอุปกรณ์เครื่องปลื้มใจของผู้อื่นว่า ทำอย่างไร ทรัพย์ อันเป็นอุปกรณ์เครื่องปลื้มใจของผู้อื่นจะพึงเป็นของเรา (๒) เป็นผู้ไม่จิตไม่พยาบาท คือไม่มีจิตคิดร้ายว่า ขอสัตว์เหล่านี้จงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่มีจิตพยาบาท ไม่มีทุกข์ มีสุข รักษาตนเถิด (๓) เป็นสัมมาทิฐิ มีความเห็นไม่วิปริตว่า ทานที่ให้แล้วมีผล ยัญที่ บูชาแล้ว มีผล การเช่นสรวงมีผล ฯลฯ สมณพราหมณ์ผู้ประพฤติดีปฏิบัติชอบทำให้ แจ่มโลกนี้และโลกหน้าด้วยปัญญาอันยิ่งเองแล้วสอนผู้อื่นให้รู้แจ่มมีอยู่ในโลก (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๒๑๗/๓๕๙, ๒๔/๒๑๘/๓๖๓)

สมบัติแห่งวจีกรรม : ความถึงพร้อมทางวาจา, ความสมบูรณ์ทางวาจา, วจีกรรมสมบูรณ์ หมายถึงวจี สุจริต ความประพฤติดีทางวาจา ๔ ประการ คือ (๑) เป็นผู้ละเว้นขาดจากการพูด เท็จ คืออยู่ในสภา อยู่ในบริษัท อยู่ ท่ามกลางหมู่ญาติ อยู่ท่ามกลางหมู่ทหาร หรืออยู่ ท่ามกลางราชสำนักถูกเขาอ้างเป็นพยานซักถามว่า ท่านรู้สิ่งใดจงกล่าวสิ่งนั้น บุคคล นั้นไม่รู้ก็กล่าวว่า ไม่รู้ หรือรู้ก็กล่าวว่า รู้ ไม่เห็นกล่าวว่า ไม่เห็น หรือเห็นก็กล่าวว่า เห็น ไม่กล่าวเท็จทั้งที่รู้เพราะตนเป็นเหตุบ้าง เพราะบุคคลอื่นเป็นเหตุบ้าง เพราะ เหตุคือเห็นแก่อำิสเล็กน้อยบ้าง (๒) เป็นผู้ละเว้นขาดจากการพูดส่อเสียด คือ ฟัง ความฝายนี้อันแล้วไม่ไปบอก ฝ่ายโน้นเพื่อทำลายฝายนี้อัน หรือฟังความฝายนี้อันแล้วไม่มา

บอกฝ่ายนี้ เพื่อทำลายฝ่ายโน้น สมานคนที่แตกแยกกัน ส่งเสริมคนที่ปรองดองกันขึ้น
 ขมยินดีเพลิดเพลินต่อผู้ที่สามัคคีกันพูดแต่ถ้อยคำที่สร้างสรรค์ ความสามัคคี (๓) เป็น
 ผู้ละเว้นขาดจากการพูดคำหยาบ คือกล่าวแต่คำที่ไม่มีโทษ ไพเราะ น่ารัก จับใจ
 เป็นคำของชาวเมือง คนส่วนมากรักใคร่พอใจ (๔) เป็นผู้ละเว้นขาดจากการพูดเพื่อ
 เจ้อ คือ พูดถูกเวลา พูดคำจริง พูดอิงประโยชน์ พูดอิงธรรม พูดอิงวินัย พูดคำที่มี
 หลักฐาน มีที่อ้างอิง มีที่กำหนด ประกอบด้วยประโยชน์ (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๒๑๗/
 ๓๕๙,๒๔/๒๑๘/๓๖๓)

สมบุรณ์ด้วยทศสนะ : ทศสนะดีงาม, ความถึงพร้อมด้วยความเห็น,ทศสนะถูกต้อง สมบุรณ์ ครบถ้วน
 ในที่นี้หมายถึงผู้มีทศสนะถูกต้อง ซึ่งก็คือพระโศดาบัน ดังคำในสมนสูตร พระผู้มีพระ
 ภาคตรัสว่า สาวกของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้สมบุรณ์ด้วยทศสนะ เป็นบัณฑิต ย่อม
 ช่มผู้ตระหนี่ได้ด้วยเหตุ ๕ ประการคืออายุ วรรณะ สุข ยศ และโภคทรัพย์ เขาตาย
 ไปแล้วย่อมบันเทิงในสวรรค์ หรือดังคำในปราวาสสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บัณฑิต
 ผู้สมบุรณ์ด้วยทศสนะอันประเสริฐพิจารณาเห็นทางแห่งความเสื่อมในโลก ดังกล่าว
 มาแล้ว ท่านย่อมคบโลกที่เจริญแน่นอน (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๓๑/๔๘,ขุ.สุ.(ไทย)
 ๒๕/๑๑๕/๕๒๘)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สมบุรณ์ด้วยทศสนะ หมายถึงความมีทศสนะสมบุรณ์
 ของผู้เป็นพระโศดาบัน (อง.ปญจก.อ. (บาลี) ๓/๓๑/๑๙)

สมบุรณ์ด้วยปัญญา : ปัญญาสมบุรณ์,มีปัญญา หมายถึงความรู้ทั่ว กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความ
 เลือกเฟ้น ความสอดส่องธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไป
 กำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้งความ
 คิดค้นความใคร่ครวญ,ปัญญาของผู้เป็นอริยะ,ปัญญาของพระอรหันต์และ
 พระพุทธเจ้า ดังคำในภยภราวาสสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสแก่ชาณุสโสมิพราหมณ์ว่า
 เรามีใจเป็นผู้โง่เขลาเบาปัญญา เข้าอาศัยเสนาสนะอันเจียบสดคือป่าโปร่งและป่าทึบ
 เราเป็นผู้สมบุรณ์ด้วยปัญญา พระอริยะเหล่าใดเป็นผู้สมบุรณ์ด้วยปัญญา เข้าอาศัย
 เสนาสนะอันเจียบสดคือป่าโปร่งและป่าทึบเราเป็นผู้หนึ่งในบรรดาพระอริยะ
 เหล่านั้น หรือดังคำในมหาสิหนาทสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุผู้สมบุรณ์ด้วย
 ศีล สมบุรณ์ด้วยสมาธิ สมบุรณ์ด้วยปัญญา พึงยินดีหรือหัตตผลในปัจจุบันนั้นแล (ม.ม.
 (ไทย) ๑๒/๔๘/๔๐,๑๒/๑๔๙/๑๔๘) ; ดู ปัญญา ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๐/๕๔)

สมบุรณ์ด้วยศีล : ครบถ้วน บริบูรณ์ด้วยศีล,ในสามัญญผลสูตร หมายถึงมีศีลทั้งจุฬศีล มัชฌิมศีล
 และมหาศีลบริบูรณ์ เช่น พระผู้มีพระภาคตรัสแก่พระเจ้าอชาตศัตรูว่า มหาบพิตร
 ภิกษุชื่อว่าสมบุรณ์ด้วยศีลเป็นอย่างไร คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ละ เว้นขาดจากการฆ่า
 สัตว์ วางทณหาวุธและ ศัสตราวุธ มีความละอาย มีความเอ็นดู มุ่งประโยชน์เกื้อกูล
 ต่อสรรพสัตว์อยู่ ภิกษุละ เว้นขาดจากการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของเขาไม่ได้ให้ รับเอา
 แต่ของที่เขาให้ มุ่งหวังแต่ของที่เขาให้ ไม่เป็นขโมย เป็นคนสะอาดอยู่ ฯลฯ
 มหาบพิตร ภิกษุผู้สมบุรณ์ด้วยศีลอย่างนี้ ย่อมไม่ประสบภัยอันตรายจากการสำรวม
 ในศีลเลย (ที.สี.(ไทย) ๙/๑๙๔/๖๕) หรือดังคำในสิงคาลกสูตร พระผู้มีพระภาคตรัส

ว่า บัณฑิตผู้สมบูรณ์ด้วยศีล ย่อมสว่างโชติช่วงดั่งดวงไฟ เมื่อบุคคลสะสมโภคทรัพย์ อยู่ตั้งตัวฝั่งสร้างรัง โภคทรัพย์ของเขาก็ย่อมเพิ่มพูนขึ้น ดุจจอมปลวกที่ตัวปลวกก่อ ขึ้นฉะนั้น,ในวนโรปสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เหล่าชนดำรงอยู่ในธรรม สมบูรณ์ ด้วยศีลแล้วย่อมไปสู่สวรรค์อย่างแน่นอน,ในรณินิตสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษुरुูปไหนหนอที่ภิกษุเพื่อนพรหมจารีในท้องถิ่นยกย่องอย่างนี้ว่า ตนเอง เป็นผู้สมบูรณ์ด้วยศีล และกล่าวสืลสัมปทาภกตา(เรื่องความสมบูรณ์ ด้วยศีล)แก่ภิกษุทั้งหลาย(ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๗๓/๒๑๗,ส.ส.(ไทย) ๑๕/๔๗/๖๑,ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๒๕๒/๒๗๔)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า เป็นผู้สมบูรณ์ด้วยศีล คำว่า ศีล ในที่นี้หมายถึงปาริ สุทธิศีล ๔ ประการ [คือ (๑) ศีลคือการสังวรในพระ ปาติโมกข์ (๒) ศีลคือการสำรวม อินทรีย์ ๖ (๓) ศีลคือการพิจารณาใช้สอยปัจจัย ๔ (๔) ศีลคือการเลี้ยง ชีวิตด้วยความ บริสุทธิ์] (ม.ม.ุ.อ. (บาลี) ๒/๒๕๒/๕๔)

สมบูรณ์ด้วยสมาธิ :สมาธิสมบูรณ์,มีสมาธิ หมายถึง, สมาธิของผู้เป็นอริยะ,ปัญญาของพระอรหันต์ และพระพุทธเจ้า ดังคำในภยเภทสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสแก่ชาณุสโสมิพราหมณ์ ว่า เรามีใช่เป็นผู้มีจิตไม่ตั้งมั่น มีจิตไม่ตั้งมั่นรณกวัตแก้วงเข้าอาศัยเสนาสนะอันเจียบงัด คือป่าโปร่งและป่าทึบ เราเป็นผู้สมบูรณ์ด้วยสมาธิพระอริยะเหล่าใดเป็นผู้สมบูรณ์ ด้วยสมาธิ เข้าอาศัยเสนาสนะอันเจียบงัดคือป่าโปร่งและป่าทึบ เราเป็นผู้หนึ่งใน บรรดาพระอริยะเหล่านั้น,ในมหาสิหนาทสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุผู้สมบูรณ์ ด้วยศีล สมบูรณ์ด้วยสมาธิ สมบูรณ์ด้วยปัญญา พึงยินดีหรือหัดผลในปัจจุบันนั้นแล (ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๔๗/๓๙,๑๕๐/๑๕๐),ในรณินิตสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษुरुูปไหนหนอที่ภิกษุเพื่อนพรหมจารีในท้องถิ่นยกย่องอย่างนี้ว่า ตนเอง เป็นผู้สมบูรณ์ด้วยสมาธิ และกล่าวสมาธิสัมปทาภกตา(เรื่องความสมบูรณ์ด้วยสมาธิ) แก่ภิกษุทั้งหลาย(ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๒๕๒/๒๗๔)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า เป็นผู้สมบูรณ์ด้วยสมาธิ คำว่า สมาธิ ในที่นี้หมายถึง สมาบัติ ๘ คือ รูปฌาน ๔ และอรุฌาน ๔ อันเป็นบาทแห่งวิปัสสนา (ม.ม.ุ.อ. (บาลี) ๒/๒๕๒/๕๔)

สมพงศ์ : การร่วมวงศ์หรือตระกูลกัน,ร่วมวงศ์กันได้ ลงกันได้ (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)

สมเพช : สลดใจ ทำให้เกิดความสงสาร ดังคำในจูฬวรรค พระผู้มีพระภาคตรัสถึงพระเทวทัต ตอนหนึ่งว่า ภิกษุทั้งหลาย เทวทัตทำลายแบบเรา จะเสียชีวิตอย่างน่าสมเพชเหมือน ลูกช้างเคี้ยวกินเหง้าบัวเปื้อนโคลนตมแล้วจึงล้มไป เพราะทำลายแบบช้างใหญ่ที่ขุด ดินเคี้ยวกินเหง้าบัวเล่นอยู่ในสระใหญ่ ฉะนั้น (วิ.จ.ุ.(ไทย) ๗/๓๔๖/๒๐๗-๒๐๘) แต่ ตามหลักภาษาตรงกับ สังเวช

สมโพธิ : การตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)

สมโภค : การกินร่วม ดังคำในกัมมัคขันธกะ พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุทั้งหลาย ถ้าอย่างนั้นสงฆ์จงลือกเขปนีย กรรมภิกษุฉินนะเพราะไม่เห็นว่าเป็นอาบัติ

ห้ามสมโภช กับสงฆ์ หรือตั้งคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงบอกภิกษุผู้อยู่ในอาวาสต่อๆไปว่า ภิกษุชื่อฉันนะถูกสงฆ์ลงอุกเขปนียกรรมเพราะไม่เห็นว่าเป็นอาบัติ ห้ามสมโภชกับสงฆ์ (วิ.จ. (ไทย) ๖/๔๖/๘๖) ; ดู *กินร่วม*

ฎีกาอธิบายว่า คำว่า สมโภช หมายถึงการคบหากันและการให้หรือรับอามิส กินร่วมกัน อยู่ร่วมกัน นอนร่วมกัน (สารตถ. ฎีกา (บาลี) ๓/๑๓๐/๓๒๔-๓๒๕)

สมโภช : งานฉลองในพิธีมงคลเพื่อความรื่นเริงยินดี ตั้งคำที่อุปทานที่พระเอกสังขียเถระกล่าวไว้ว่า ได้มีงานสมโภชต้นมหาโพธิ์ ของพระผู้มีพระภาคพระนามว่าวิปัสสี มหาชนมาชุมนุมกันบูชาต้นมหาโพธิ์ที่ประเสริฐ (ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๑๔/๖๐)

สมภพ: การเกิด, การเจริญเติบโตของทารก, ความเจริญโดยลำดับแห่งสัตว์ผู้บังเกิดแล้ว, ชั้น ๕ ใช้เป็นราชาศัพท์ว่า พระราชสมภพ และ พระบรมราชสมภพ ตั้งคำในปุริสคติสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงคติ ของบุรุษ ๗ ประการ เช่น ภิกษุในธรรมวินัยนี้ปฏิบัติด้วยคิดอย่างนี้ว่า ถ้ากรรมไม่มีแล้ว อัตภาพของเราจักไม่มี ถ้ากรรม จักไม่มี อัตภาพของเราก็จักไม่มี เราย่อมละเบญจขันธ์ที่มีอยู่เป็นอยู่ได้ ย่อมได้อุเบกขา เธอไม่ติดใจในภพ ไม่ติดใจในสมภพเห็นทางที่สงบอย่างยิ่ง ด้วยปัญญาอันชอบ หรือตั้งคำในจูฬรวิมาน พระมหากัจจายนเถระกล่าวแก่พระราชว่า พระศาสดาผู้เป็นบุรุษอาชาไนย ทรงสมภพในราชวงศ์ ของพระเจ้าโอกกากราช ในชนบทด้านทิศตะวันออก พระองค์เสด็จดับขันธปรินิพพานเสียแล้ว, ในมตกถัตตชาดก รุกขเทวดาโพธิสัตว์แสดงธรรมแก่มหาชนว่า ถ้าเหล่าสัตว์พึงรู้อย่างนี้ว่า การเกิดและสมภพ นี้เป็นทุกข์ สัตว์ไม่ควรฆ่าสัตว์ เพราะผู้ฆ่าสัตว์ย่อมเศร้าโศก (อง.สตตก. (ไทย) ๒๓/๕๕/๑๐๐, ขุ.วิ. (ไทย) ๒๖/๑๐๐๒/๑๒๓, ขุ.ชา.เอกก. (ไทย) ๒๗/๑๘/๘)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ไม่ติดใจในสมภพ ในที่นี้หมายถึงไม่ติดใจในชั้น ๕ ในอนาคต, และคำว่า สมภพ ในที่นี้หมายถึงความเจริญโดยลำดับแห่งสัตว์ผู้บังเกิดแล้ว (ขุ.ชา.อ. (บาลี) ๑/๑๘/๒๓๕) (อง.สตตก.อ.๓/๕๕/๑๙๐)

สมภาร : เครื่องประกอบ, ความดีหรือความชั่วที่ประกอบหรือสะสมไว้ (เช่นในคำว่า สมภารกรรม และสมภารธรรม) ในภาษาไทย ใช้เป็นคำเรียกพระที่เป็นเจ้าอาวาส ตั้งคำในโคสิสติกเขปกเถราปทาน ที่พระเถระกล่าวไว้ว่า ข้าพเจ้าออกจากประตูอารามแล้ว ได้ลาด(ทอด)ไม้จันทน์เหลืองไว้ (เพื่อให้สงฆ์เดิน) ข้าพเจ้าได้เสวยกรรมของตน เพราะผลแห่งการลาดไม้จันทน์เหลือง ในครั้งนั้น โอ กุศลสมภารเล็กน้อยที่ข้าพเจ้าทำไว้ในบุญเขตที่ดี (กลับ) ให้ผลมาก กุศลสมภารอื่นไม่ถึงเสียแห่งกุศลสมภารที่ข้าพเจ้าทำไว้ในพระสงฆ์เลย (ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๒๓/๔๕๖) ; ดู *สัมภาระ*

สัมภาระ : สิ่งของต่าง ๆ เช่น เครื่องมือเครื่องใช้และเสบียงซึ่งสะสมรวบรวม หรือตั้งคำในปริวารกล่าวไว้ว่า ผ้าทำด้วยสัมภาระเจือกัน (วิ.ป. (ไทย) ๘/๔๐๘/๕๗๙) หรือจัดเตรียมไว้เพื่อภาระ ต่าง ๆ เช่น โคนันทิวีสาลจึงลากสัมภาระอันหนักไปได้ ทั้งยังทำให้พรหมณ์ได้ทรัพย์อีกด้วย (ขุ.ชา.เอกก. (ไทย) ๒๗/๒๘/๑๒) หรือเตรียมสัมภาระสำหรับขนไป ตั้งคำในวิสสุปนายิกขันธกะ กล่าวไว้ว่า วิหารของสงฆ์หักพัง อุบาสกคนหนึ่งได้ตัดเครื่องทักพสมภาระทิ้งไว้ในป่า อุบาสกนั้นได้ส่งทูตไปสำนักภิกษุ

ทั้งหลายว่า ถ้าพระองค์เจ้าทั้งหลาย จะพียงชนเครื่องทัฬหสัมภาระนั้นมาได้ กระผม ขอถวายเครื่องทัฬหสัมภาระนั้น หรือตั้งคำในสุดตนิบาต กลีการทวาทพราหมณ์ได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า ท่านบัญญัติว่าเป็นชวานา แต่ข้าพเจ้าไม่เห็นสัมภาระแห่งการไถของท่านเลย ท่านผู้เป็นชวานาข้าพเจ้าถามแล้ว ขอจงบอก ข้าพเจ้าจะรู้สัมภาระแห่งการไถของท่านได้อย่างไร (วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๙๙/๓๑๒, ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๗๖/๕๑๘) ; การเกื้อหนุน, การเลี้ยงดู ตั้งคำในอรรถกถาอธิบายว่า คิลานปัจฉัยเภสัชบริหาร คือเภสัช ๕ ชนิด ได้แก่ เนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย (วิ.อ. (บาลี) ๒/๒๙๐/๔๐, สารตถ.ฎีกา (บาลี) ๒/๒๙๐/๓๙๓) เป็นสัมภาระของชีวิต คอยประคับประคองชีวิตให้ดำรงอยู่นาน (ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๑๙๑/๓๙๗, ม.ม.ฎีกา (บาลี) ๑/๒๓/๒๑๓)

- อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สัมภาระ บางครั้งก็ใช้เป็นเครื่องเกื้อหนุน เช่น ยารักษาโรค เป็นสัมภาระของชีวิต คอยประคับประคองชีวิตให้ดำรงอยู่นาน (วิ.อ. (บาลี) ๒/๒๙๐/๔๐-๔๑, ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๑๙๑/๓๙๗, ม.ม.ฎีกา (บาลี) ๑/๒๓/๒๑๓)
- สมมติ :** การรู้ร่วมกัน, การตกลงกัน, การมีมติร่วมกัน หรือยอมรับร่วมกัน; การที่สงฆ์ประชุมกันตกลงมอบหมายหรือแต่งตั้งภิกษุให้ทำกิจหรือเป็นเจ้าหน้าที่ในเรื่องอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น สมมติภิกษุเป็นผู้ให้โอวาทภิกษุณี สมมติภิกษุเป็นภักตเทศก์ เป็นต้น ; ในภาษาไทยใช้ในความหมายว่า ตกลงกัน ตั้งคำในมหาวรรค พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ใช้กัมปิยภูมิที่สงฆ์สมมติ ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตกัมปิยภูมิ ๔ ชนิด (วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๙๕/๑๒๐)
- สมมติญาณ :** ญาณโดยสมมติ, ความรู้ที่ทำให้รู้สมมติ, ญาณที่รู้สมมติบัญญัติ เช่น รู้บุคคล รู้ความจริง โดยสมมติซึ่งมีปรากฏในปฏิสัมภิทากถา ที่พระสกวาทิถามปรวาทิว่า สมมติญาณเป็นปฏิสัมภิทาใช้ใหม่ พระปรวาทิตอบว่า ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น ฯลฯ พระสกวาทิจึงถามอีกว่า สมมติญาณเป็นปฏิสัมภิทาใช้ใหม่ พระปรวาทิ ก็ตอบว่า ใช่ (อภ.ก.(ไทย) ๓๗/๔๓๒/๔๖๒, ๓๗/๔๓๔/๔๖๔)
- อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สมมติญาณ หมายถึงญาณที่รู้สมมติบัญญัติ เช่น รู้บุคคล รู้ความจริงโดยสมมติ (อภ.ปญจ.อ. ๔๓๔/๔๖๔)
- อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ญาณของพระอริยะบางอย่างไม่จัดเป็นปฏิสัมภิทาญาณ (อภ.ปญจ.อ.(บาลี) ๔๓๒/๒๑๒)
- สมมติเถระ :** พระเถระโดยสมมติ, ภิกษุที่มีอายุมาก, เป็น ๑ ในพระเถระ ๓ มีอธิบายว่า ท่านผู้มีชื่อว่าเถระอย่างนี้ คือภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง ที่ชื่อว่า พระเถระ ก็ดี คนทั้งหลายเห็นนักบวช เช่นสามเณรเป็นต้น ที่บวชเวลามีอายุมากแล้ว เรียกขานว่า พระเถระ พระเถระ ก็ดี นี้ชื่อว่าสมมติเถระ ตั้งคำว่า เถระ ๓ คือ (๑) ชาติเถระ (พระเถระโดยชาติ) (๒) ธัมมเถระ (พระเถระโดยธรรม) (๓) สมมติเถระ (พระเถระโดยสมมติ) (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๙)
- สมมติเทพ :** เทวดาโดยสมมติ คือโดยความตกลงหรือยอมรับร่วมกันของมนุษย์ ได้แก่ พระราชา พระราชเทวีพระราชากุมาร, ตั้งคำในมหาวรรค ที่ชาวกุมารกราบทูลแต่พระเจ้า

พรหมทัตว่า ข้าพระองค์ไม่อาจจะถวายชีวิตแต่สมมติเทพได้ องค์สมมติเทพต่างหาก ควรพระราชทานชีวิตแก่ข้าพระองค์ หรือตั้งคำในองคฺุลิมาลสูตร กล่าวไว้ว่า หมู่ชน จำนวนมากประชุมกันอยู่ที่ประตูพระราชวังของพระเจ้าปเสนทิโกศล ส่งเสียงดังอื้อ อึงว่า ข้าแต่สมมติเทพ ในแคว้นของพระองค์มีใจร้อองคฺุลิมาล เป็นคนหยาบช้า มีฝ่า มือเปื้อนเลือด ชอบฆ่าคน ไม่มีความกรุณาในสัตว์ทั้งหลาย,เป็นข้อ ๑ ในเทพ ๓ คือ (๑) สมมติเทพ เทวดาโดยสมมติ ได้แก่ พระราชา พระราชกุมาร พระราชเทวี (๒) อุ ปัตติเทพ เทวดาโดยกำเนิด ได้แก่ เทวดาชั้นจาตุมหาราช เป็นต้น (๓) วิสุทธิเทพ เทวดาโดยความบริสุทธิ์ ได้แก่ พระตถาคต สาวกของพระตถาคต พระอรหันต ชินาสพ พระปัจเจกพุทธเจ้า (วิ.ม.(ไทย) ๕/๔๖๒/๓๕๑, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๕๐/ ๔๒๕, ชุ.จ. (ไทย) ๓๐/๑๑๙/๓๘๗-๓๘๘)

สมมติบัญญัติ : บัญญัติโดยสมมติ เช่น ชื่อและโคตร ตั้งคำในวาเสฏฐสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เราเรียกบุคคลผู้ระลึกถึงอดีตชาติได้ เห็นสวรรค์และนรก ถึงความสิ้นไปแห่งชาติแล้วว่า เป็นพราหมณ์ อันที่จริง นามและโคตรที่เขากำหนดให้กันนั้น เป็นเพียงสมมติ บัญญัติในโลก นามและโคตรปรากฏอยู่ได้ เพราะรู้ตามกันมา ญาติสาโลหิตกำหนดไว้ ในการเกิดนั้น ๆ (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๔๖๐/๕๘๑)

สมมติสังจะ : จริ่งโดยสมมติ คือ โดยความตกลงหมายร้อร่วมกันของมนุษย์เช่น นาย ก. นาย ข. ช่าง ม้า มด โต๊ะหนังสือ พ่อ แม่ ลูก เพื่อน เป็นต้น ซึ่งเมื่อกกล่าวตามสภาวะ หรือโดย ปรมัตถ์แล้ว ก็เป็นเพียงสังขาร หรือนามรูป หรือขันธ ๕ เท่านั้น ตั้งคำในกถาวัตถุ ที่ พระปรวาทีกกล่าววว่า ผู้เข้าสมาบัติที่มีปฐมวิกสิณเป็นอารมณ์มีญาณอยู่ และปฐมวิกสิณ เป็นสมมติสังจะใช้ใหม่ พระสกวาทิตอบวว่า ใช่ พระปรวาทิจึงกล่าววว่า หากผู้เข้า สมาบัติที่มีปฐมวิกสิณเป็นอารมณ์มีญาณอยู่ และปฐมวิกสิณเป็นสมมติสังจะ ดังนั้น ท่าน จึงควรยอมรับวว่าสมมติญาณมีสังจะเท่านั้นเป็นอารมณ์ไม่มีธรรมอื่นเป็นอารมณ์ (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๔๓๔/๔๖๔) ; ตรงข้ามกับ *ปรมัตถสังจะ*

อรรถกถาอธิบายวว่า คำวว่า สมมติสังจะ เป็น ๑ ในสังจะ ๒ คือ สมมติสังจะ และ ปรมัตถสังจะ (อภิ.ปญจ.อ. (บาลี) ๔๓๔/๒๑๒)

สมมติสันติ : สันติโดยสมมติ, ความสงบด้วยการสมมติ หมายถึงความสงบแห่งทิกฺุฐิ ๖๒ ตั้งคำใน มหานิทเทศที่กล่าวถึงสันติไว้วว่า สันติ ๓ อย่าง คือ (๑) อัจจันตสันติ(ความสงบโดย ส่วนเดียว) (๒) ตทังคสันติ(ความสงบด้วยองค์นั้นๆ) (๓) สมมติสันติ(ความสงบโดย สมมติ) สมมติสันติ เป็นอย่างไร คือ ความสงบแห่งทิกฺุฐิ ๖๒ เรียกวว่า สมมติสันติ (ช. ม.(ไทย) ๒๙/๑๙/๘๘)

สมยวิมุต : หลุดพ้นด้วยสมยวิมุตติ (ความหลุดพ้นชั่วคราว) ซึ่งหมายถึง สมาบัติ ๘ เป็นโลกิย วิมุตติ เพราะหลุดพ้นจากกิเลสทั้งหลายที่ข่มได้ ในขณะที่จิตแน่วแน่เป็นครั้งคราว ใน ที่นี้หมายถึงบุคคลผู้หลุดพ้นจากกิเลสชั่วคราว ตั้งคำในปฐมสมยวิมุตตสูตร พระผู้มี พระภาคตรัสวว่า ภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๕ ประการนี้ (คือ (๑) ความเป็นผู้ไม่ชอบการ งาน (๒) ความเป็นผู้ไม่ชอบการพูดคุย (๓) ความเป็นผู้ไม่ชอบการนอนหลับ (๔) ความเป็นผู้ไม่ชอบการคลุกคลีด้วยหมู่ (๕) พิจารณาจิตตามที่หลุดพ้นแล้ว) ย่อม

เป็นไปเพื่อความไม่เสื่อมแก่ภิกษุผู้เป็นสมยวิมุต, ในบุคคลบัญญัติ กล่าวไว้ว่า บุคคลบางคนในโลกนี้สัมผัสนิมกข์ ๘ ด้วยกาย ทุกกาล ทุกสมัย และอาสวะทั้งหลายของเขาย่อมสิ้นไปเพราะเห็นด้วยปัญญา บุคคลนี้เรียกว่าผู้เป็นสมยวิมุตตะ(อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๔๙/๒๔๖, ๒๒/๑๕๐/๒๔๗, อภิ.ปุ.(ไทย) ๓๖/๑/๑๔๙)

สมยวิมุตตสูตร: พระสูตรว่าด้วยภิกษุผู้เป็นสมยวิมุต มี ๒ สูตร เนื้อหาต่างกัน คือ

1.สมยวิมุตตสูตร (ปฐม) (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรม ๕ คือ (๑) ชอบการทำงาน (๒) ชอบการพูดคุย (๓) ชอบการนอนหลับ (๔) ชอบการคลุกคลีด้วยหมู่ (๕) ไม่พิจารณาจิตตามที่หลุดพ้น ย่อมเป็นไปเพื่อความเสื่อมแก่ภิกษุผู้เป็นสมยวิมุต (หลุดพ้นชั่วคราว หมายถึงสมาบัติ ๘ อันเป็นโลกียวิมุต) แล้วตรัสว่า ธรรม ๕ ซึ่งมีนัยตรงกันข้าม ย่อมเป็นไปเพื่อความไม่เสื่อมแก่ภิกษุผู้เป็นสมยวิมุต (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๔๙/๒๔๖)

สมยวิมุตตสูตร (ทุติย) (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรม ๕ คือ (๑) ชอบการทำงาน (๒) ชอบการพูดคุย (๓) ชอบการนอนหลับ (๔) ไม่คุ้มครองทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย และ(๕) ไม่รู้จักประมาณในการบริโภค ย่อมเป็นไปเพื่อความเสื่อมแก่ภิกษุผู้เป็นสมยวิมุต แล้วตรัสว่า ธรรม ๕ ซึ่งมีนัยตรงกันข้าม ย่อมเป็นไปเพื่อความไม่เสื่อมแก่ภิกษุผู้เป็นสมยวิมุต (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๕๐/๒๔๗)

สมยสูตร : มี ๔ สูตร แปลและเนื้อหาต่างกัน คือ

1.สมยสูตร พระสูตรว่าด้วยพวกเทวดาประชุมกัน สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ป่ามทวัน เขตกรุงกบิลพัสดุ์ แคว้นสักกะ เทวดาจากสิบโลกธาตุได้มาประชุมกัน กล่าวในสำนักของพระองค์เป็นต้นว่า ภิกษุเหล่านั้นตัดกิเลสจตุตตะปุตริจติได้แล้ว ตัดกิเลสจตุลิมสลักได้แล้ว และถอนกิเลสจตุเสหาเชื่อนได้แล้ว จึงไม่หวั่นไหว เป็นผู้หมดจด ปราศจากมลทิน มีจักขุ ฝึกตนดีแล้ว เป็นผู้ประเสริฐ ประพฤติธรรมอยู่ บุคคลทั้งหลายผู้ถึงพระพุทธเจ้าเป็นสรณะ จักไม่ไปสู่อบายภูมิ ละร่างกายอันเป็นของมนุษย์แล้ว จักบังเกิดเป็นเทวดาโดยสมบูรณ์ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๓๗/๔๘)

2.สมยสูตร พระสูตรว่าด้วยสมัยที่ควรบำเพ็ญเพียร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สมัยที่ไม่ควรบำเพ็ญเพียร ๕ คือ (๑) สมัยที่เป็นคนแก่ถูกขราครอบงำ (๒) สมัยที่เป็นคนอาพาธ ถูกพยาธิครอบงำ (๓) สมัยที่มีภิกษาหาได้ยาก ข้าวกล้าเสียหาย บิณฑบาตได้ยาก ซึ่งไม่สะดวกแก่การแสวงหาเลี้ยงชีพ (๔) สมัยที่มีภัย มีการปล้นสะดม ชาวบ้านอพยพหนี (๕) สมัยที่สงฆ์แตกแยกกัน ทำให้ชาวบ้านที่ยังไม่เลื่อมใสก็ไม่เลื่อมใส หรือที่เลื่อมใสแล้วก็กลายเป็นอื่นไป ส่วนสมัยที่ควรบำเพ็ญเพียร มีนัยตรงกันข้าม (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๕๔/๙๓)

3.สมยสูตร (ปฐม) พระสูตรว่าด้วยสมัยที่ควรพบผู้เจริญภาวนา (สูตรที่ ๑) ภิกษุรูปหนึ่งเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคแล้วทูลถามว่า สมัยที่ควรเข้าไปพบภิกษุผู้เจริญภาวนาทางใจมีเท่าไร พระผู้มีพระภาคจึงตรัสตอบว่า มี ๖ สมัย คือ (๑) สมัยที่จิตถูกกามราคะครอบงำแล้วไม่รู้อุบายเครื่องสลัดกามราคะที่เกิดขึ้นตามความเป็นจริง (๒) สมัยที่จิตถูกพยาบาทครอบงำแล้วไม่รู้อุบายเครื่องสลัดพยาบาทที่เกิดขึ้นตามความเป็นจริง

(๓) สมัยที่จิตถูกถีนมิทธะครอบงำแล้วไม่รู้อุบายเครื่องสลัดถีนมิทธะที่เกิดขึ้นตามความเป็นจริง (๔) สมัยที่จิตถูกอุทัจจกุกุจะครอบงำแล้วไม่รู้อุบายเครื่องสลัดอุทัจจกุกุจะที่เกิดขึ้นตามความเป็นจริง (๕) สมัยที่จิตถูกวิจิกิจฉาครอบงำแล้วไม่รู้อุบายเครื่องสลัดวิจิกิจฉาที่เกิดขึ้นตามความเป็นจริง (๖) สมัยที่ไม่รู้ไม่เห็นนิมิตซึ่งเป็นทีลีนอาสวะโดยลำดับ สำหรับผู้อาศัยมนสิการอยู่ เมื่อภิกษุเข้าไปหาภิกษุผู้เจริญภาวนาทางใจแล้ว เล่าความเป็นไปให้ฟัง ภิกษุผู้เจริญภาวนาทางใจนั้นก็แสดงธรรมแก่เธอเพื่อละนิวรณ์ ๕ เพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๒๗/๔๖๒)

4.สมัยสูตร (ทุติย) พระสูตรว่าด้วยสมัยที่ควรพบผู้เจริญภาวนา (สูตรที่ ๒) พระมหากัจจายนะกล่าวถึงสมัยที่ควรเข้าไปพบภิกษุผู้เจริญภาวนาทางใจแก่พระเถระหลายรูปผู้อยู่ ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เขตกรุงพาราณสี ผู้นั่งประชุมกันในโรงฉันแล้วมีความเห็นไปคนละทางว่า ท่านสดับมาเฉพาะพระพักตร์ว่ามี ๖ สมัย เนื้อความเหมือนในปฐมสมัยสูตร พระเถระกล่าวว่า สมัยทั้ง ๖ นั้น ผมสดับรับมาเฉพาะพระพักตร์ว่าเป็นสมัยที่ควรเข้าไปพบภิกษุผู้เจริญภาวนาทางใจ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๒๘/๔๖๕) ที่ร่วมตาย, สนามรบ ดังคำในมหาวรรคกล่าวไว้ว่า พระมเหสีของพระเจ้าทีฆิติโกศลราชทรงมีพระครรภ์ พระนางเกิดอาการแพ้ท้องเช่นนี้ คือ ในยามรุ่งอรุณ พระนางปรารถนาจะทอดพระเนตรกองทหารประกอบด้วยองค์ ๔ ผู้สวมเกราะยืนอยู่ในสมรภูมิ, ในนาคสูตรและอักษมสูตร กล่าวไว้ว่า ช้างของพระราชาในโลกนี้เข้าสู่สมรภูมิ, ในปฐมโยธาชีวสูตร กล่าวไว้ว่า นักรบอาชีพบางคนในโลกนี้พอเห็นฝุ่นฟุ้งขึ้นเท่านั้นก็หยุดนิ่งหวั่นไหว ไม่สามารถเข้าสู่สมรภูมิได้ (วิ.ม.(ไทย) ๕/๔๕๘/๓๔๔, อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๑๔/๑๓๕, อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๓๕/๑๒๖, ๒๒/๓๖/๑๓๑, ๒๒/๑๓๙/๒๒๔)

สมรภูมิ :

สมลังกตะ, พระเจ้าจักรพรรดิ : ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระสุปารีจิริยเถระที่ท่านกล่าวไว้ตอนหนึ่งว่าข้าพเจ้าได้ทราบพระดำรัสที่แสดงอมตธรรมของพระพุทธเจ้า(นามว่าปทุม) ก็มีจิตเลื่อมใส มีใจยินดี ปรบมือแล้วจึงเข้าไปบารุงข้าพเจ้าเห็นผลแห่งการบารุงพระศาสดา ที่ข้าพเจ้าประพาศดีแล้ว ใน ๓๐,๐๐๐ กัปข้าพเจ้าจึงไม่ไปเกิดในทุกคติเลย ในกัปที่ ๑๒๙ (นับจากกัปนี้ไป) ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิมีพระนามว่าสมลังกตะสมบุรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ มีพละนุกาพมาก (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๕/๓๒๘)

สมวัตตขันธ์, พระโอรส : ชื่อพระราชโอรสของวิปัสสิราชกุมารกับพระนางสุทิสสนา แห่งกรุงพันธุมดี ซึ่งมีพระเจ้าพันธุมะปกครอง, ทรงเป็นนัตตาของพระเจ้าพันธุมะและพระนางพันธุมดี, พระโอรสผู้นี้ มีอายุราว ๘,๐๐๐ ปี ดังคำว่า วิปัสสิราชกุมาร ทรงครองขรवासอยู่ ๘,๐๐๐ ปี มีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลัง คือนันทปราสาท สุนันทปราสาท และสิริมาปราสาท มีนางสนมกำนัล ๔๓,๐๐๐ นางล้วนประดับประดาสวยงาม พระมเหสีพระนามว่าสุทิสสนาพระราชโอรสพระนามว่าสมวัตตขันธ์ (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๖/๖๘๘)

สมลีสกถา : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่สงบและเป็นประธาน คำว่า สมลีสกถา แปลว่า กล่าวด้วยธรรมที่สงบและเป็นประธาน สาระสำคัญของถกานี้เหมือนในสมลีสัทธกถาของญาณโกณฑัญญะ แห่งญาณกถา มหาวรรค (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๓๓/๕๙๐)

สมลีสัทธกถา : แสดงสมลีสัทธกถา อธิบายอุทเทสที่ ๓๖ ของญาณกถาที่ยกมาตั้งเป็นคำปุจฉา ดังนี้

ในอุทเทสที่ว่า “ปัญหาในความไม่ปรากฏแห่งธรรมทั้งปวง เพราะตัดขาดโดยชอบและดับไปชื่อว่าสมลีสัทธกถา (ญาณในอรรถแห่งธรรมที่สงบและเป็นประธาน)” ท่านพระสารีบุตรอธิบายความหมายของคำ รวม ๖ คำ ดังนี้

๑. คำว่า “ธรรมทั้งปวง” ได้แก่ ชั้น ๕ आयตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ กุศลธรรม อกุศลธรรม อภัยกตธรรม กามาวจรธรรม รูปาวจรธรรม อรูปาวจรธรรม อปริยาปนธรรม

๒. คำว่า “เพราะตัดขาดโดยชอบ” ท่านอธิบายโดยนำธรรมที่เป็นคู่ตรงกันข้าม ๓๗ คู่ (ดูหมวดภาวนาที่ ๕ แห่งสุตตมยญาณที่ ๔) มาจำแนกการตัดอกุศลขาดโดยชอบด้วยกุศล เช่น พระโยคาวจรตัดกามฉันทะขาดโดยชอบด้วยเนกขัมมะ

อีก ๓ คำ คือ “ดับไป” “ไม่ปรากฏ” “สงบ” ก็มีนัยเดียวกันนี้ ต่างกันแต่สำนวนเท่านั้น เช่น (๑) พระโยคาวจรดับกามฉันทะได้ด้วยเนกขัมมะ (๒) เมื่อพระโยคาวจรได้เนกขัมมะ กามฉันทะย่อมไม่ปรากฏ (๓) เนกขัมมะ ชื่อว่าสงบ เพราะละกามฉันทะได้

๖. คำว่า “เป็นประธาน” หมายถึงกิเลสที่มีอิทธิพลเหนือธรรมแต่ละอย่าง มี ๑๓ ประการ เช่น (๑) ตัณหาที่มีความกังวลเป็นประธาน ฯลฯ (๑๓) นิโรธมีสังขารเป็นประธาน (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๘๗/๑๔๖)

สมลีสี : บุคคลผู้สิ้นอาสวะพร้อมกับสิ้นชีวิต คือบรรลอรุรทัตตผลในขณะที่เดียวกับที่สิ้นชีวิต ดังคำในบุคคลบัญญัติที่กล่าวไว้ว่า ความสิ้นอาสวะและความสิ้นชีวิตของบุคคลใดไม่ก่อนไม่หลัง บุคคลนี้เรียกว่าผู้เป็นสมลีสี (อภิ.ป.(ไทย) ๓๖/๑๖/๑๕๒); นี่เป็นความหมายหลักตามพระบาลี แต่ในมโนรถปุณนิ อรรถกถาแห่งอังคุตตรนิกาย ให้ความหมาย สมลีสี ว่าเป็นการสิ้นอาสวะพร้อมกับสิ้นอย่างอื่นอันใดอันหนึ่งใน ๔ อย่างและแสดงสมลีสีไว้ ๔ ประเภท คือ ผู้สิ้นอาสวะพร้อมกับหายโรค เรียกว่า โรคสมลีสี ผู้สิ้นอาสวะพร้อมกับที่เวทนาซึ่งกำลังเสวยอยู่สงบระงับไปเรียกว่า เวทนาสมลีสี ผู้สิ้นอาสวะพร้อมกับการสิ้นสุดของอิริยาบถอันใดอันหนึ่ง เรียกว่า อิริยาบถสมลีสี ผู้สิ้นอาสวะพร้อมกับการสิ้นชีวิต เรียกว่าชีวิตสมลีสี; อย่างไรก็ตาม ในอรรถกถาแห่งบุคคลบัญญัติ เป็นต้น แสดงสมลีสีไว้ ๓ ประเภท และอธิบายต่างออกไปบ้าง ไม่ขอนำมาแสดงในที่นี้ เพราะจะทำให้พื้นผิว (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์)

สมอไทย : ชื่อสมอชนิดหนึ่ง ในสกุล *Terminalia* วงศ์ *Combretaceae* ใช้ทำยาได้ ขนาดเท่าหัวแม่มือ ลูกมนยาว เปลือกเขียว เช่น สมอไทย ดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตผลไม้ที่เป็นยา คือ ลูกฟิลังคะตีปัสสิ พริก สมอไทย สมอพิเภก มะขามป้อม ผลโกฐ หรือผลไม้ที่เป็นยาชนิดอื่นที่มีอยู่ ซึ่งไม่ใช่ของเคี้ยวของฉัน รับ

- ประเคนแล้วเก็บไว้ได้จนตลอดชีพ (วิ.ม.(ไทย) ๕/-๖๓/๔๗, ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๙๘๓/๔๙๓)
- สมอพิเภก :** ชื่อสมอชนิดหนึ่ง ใช้ทำยาได้ดังคำในโสมนัสสชาดกที่พระราชกุมารกราบทูลพระราชาว่า ขอเดชะพระองค์ผู้สมมติเทพ ดาบสผู้นี้มีของเก็บรวบรวมไว้หลายชนิด เช่นสมอพิเภก รากไม้ และผลไม้ต่างๆ เธอไม่ประมาท เฝ้ารักษาคุ้มครองสิ่งของเหล่านั้นไว้เพราะเหตุนี้ หม่อมฉันจึงร้องเรียกเธอว่าเป็นคหบดี (ขุ.ชา.วิสติ.(ไทย) ๒๗/๒๑๙/๕๐๘)
- สมังคี :** ผู้พร้อม, ผู้พร้อม (ด้วย...), ผู้ประกอบ (ด้วย...); มักใช้เป็นบทท่ายในคำสมาส เช่น กุศลสมังคี (ผู้ประกอบด้วยกุศล) โทสสมังคี (ผู้ประกอบด้วยโทสะ) มรรคสมังคี (ผู้ประกอบด้วยมรรค คือ ตั้งอยู่ในมรรค เช่น ในโสดาปัตติมรรค) ผลสมังคี (ผู้ประกอบด้วยผล คือ ได้บรรลุผล เช่น ถึงโสดาปัตติผล เป็นโสดาบัน เป็นต้น) (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)
- อรรถกถาอธิบายถึงคำว่า สมังคี ในบทท่ายคำสมาส ไว้ในคำว่า สัทธานุสารี คือ ผู้เดินทางไปตามศรัทธา ท่านผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุโสดาปัตติผลมีศัทธาแก่กล้า บรรลุผลแล้วกลายเป็นสัทธาวิมุต(ผู้หลุดพ้นด้วยศรัทธา) เรียกว่า มัคคสมังคีบุคคลขั้นต้น (ปฐมมัคคสมังคี) หรือผู้พร้อมด้วยโสดาปัตติมรรค (อง.ทุก.อ. (บาลี) ๒/๔๙/๕๕, อง.สตุตค.อ. (บาลี) ๓/๑๔/๑๖๒, ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๓๕๒/๑๗๕)
- สมัตตสูตร :** มี ๒ สูตร แปลชื่อสูตรและเนื้อหาต่างกัน คือ
- 1.สมัตตสูตร** พระสูตรว่าด้วยการเจริญสติปัฏฐานครบบริบูรณ์ ท่านพระสารีบุตรถามท่านพระอนุรุทธะว่า ที่เรียกว่าพระอเสขะนี้เป็นอย่างไร ท่านพระอนุรุทธะตอบว่า เพราะได้เจริญสติปัฏฐานครบทั้ง ๔ จึงเรียกว่าพระอเสขะ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๓๙๓/๒๕๑)
 - 2.สมัตตสูตร** พระสูตรว่าด้วยเหตุที่ทำให้ฤทธิ์บริบูรณ์ให้สำเร็จ พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า พรหมณ์ทั้งในอดีตอนาคต ปัจจุบันสามารถทำฤทธิ์บริบูรณ์ให้สำเร็จได้ ก็เพราะได้เจริญอิทธิบาท ๔ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๘๑๘/๓๘๑)
- สมัตตะ, พระเจ้าจักรพรรดิ :** ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระสปริวาริยเถระ ดังคำในสปริวาริยเถรปาทาน ที่ท่านอธิบายไว้ว่า ข้าพเจ้าทำแทนบูชาด้วยไม้จันทน์ ถวายรูปและของหอมที่สมควรแก่พระสฤป(พระพุทธเจ้านามว่าปทุมุตตระ) ข้าพเจ้าเมื่อเกิดในภพใดๆ ก็จะเป็นเทวดาหรือมนุษย์ก็ตามในภพนั้นๆ ไม่เห็นความต่ำต้อยของตนเลย นี่เป็นผลแห่งบุญกรรมในกัปที่ ๑๑๕ นับจากกัปนี้ไปได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๘ ชาตมีพระนามว่าสมัตตะ มีพลานุภาพมาก (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๙/๓๐๙)
- สมันตจักขุ :** จักขุรอบคอบ, ตาเห็นรอบได้แก่พระสัพพัญญุตญาณ อันหยั่งรู้ธรรมทุกประการ ปรีชาหยั่งรู้สิ่งทั้งปวง ทั้งที่เป็นอดีต ปัจจุบัน และอนาคต เป็นคุณสมบัติพิเศษของพระพุทธเจ้า ดังคำในมหานิทเทสอธิบายไว้ว่า พระสัพพัญญุตญาณ ตรัสเรียกว่าสมันตจักขุ พระผู้มีพระภาคทรงประกอบ ประกอบพร้อม ดำเนินไป ดำเนินไปพร้อม เป็นไป เป็นไปพร้อม เพียบพร้อมแล้วด้วยพระสัพพัญญุตญาณ(ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๕๖/

๔๓๐), ข้อ ๕ ในจักขุ ๕ คือ ๑. มังสจักขุ (ตาเนื้อ) ๒. ทิพพจักขุ (ตาทิพย์) ๓. ปัญญาจักขุ (ตาปัญญา) ๔. พุทธจักขุ (ตาพระพุทธรเจ้า) ๕. สมันตจักขุ (ตาเห็นรอบ) (ขุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๓๘/๓๘๖, ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๑๐๗๐/๗๕๕, ๒๕/๑๐๗๖/๗๕๗, ขุ.ม. (ไทย) ๒๘/๑๑/๕๕, ๒๘/๑๕๖/๔๒๔, ๒๘/๑๘๑/๕๔๑, ขุ.จู. (ไทย) ๓๐/๓๒/๑๖๓, ๓๐/๓๕/๑๗๘) ; สมันตจักขุ ก็เขียน

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สมันตจักขุ ตาเห็นรอบ คือทรงประกอบด้วยพระสัมพันธัญญุตญาณอันหยั่งรู้ธรรมทุกประการ (ส.ส.อ. (บาลี) ๑/๓๗/๗๔-๗๕)

สมันตจักขุ, พระเจ้าจักรพรรดิ : 1. ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่งซึ่งเป็นอดีตชาติของพันธูชีวกเถระ ดังคำในพันธูชีวกเถระที่ท่านกล่าวไว้ว่า ข้าพเจ้าใช้ด้ายร้อยดอกขบาแล้วบูชาพระพุทธรเจ้าพระนามว่าสิขี เพราะได้ทำกรรมไว้ในครั้งนั้น จึงไม่ได้พบทุกขิตเลย นี้เป็นผลแห่งการบูชาพระพุทธรเจ้า ในกัปที่ ๗ นับจากกัปนี้ไป ข้าพเจ้าได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าสมันตจักขุเป็นจอมมุนษย์ มียศใหญ่ มีพละนุภาพมาก (ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๕/๓๑๗)

2. ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระทีปทายกเถระ ดังคำในทีปทายกเถรอาพาธที่ท่านกล่าวไว้ว่า ข้าพเจ้าเป็นเทพบุตร ลงมายังแผ่นดิน มีใจเลื่อมใส ได้ถวายพระทีป ๕ ดวง ด้วยมือทั้ง ๒ ของตนในกัปที่ ๙๔ นับจากกัปนี้ไป ข้าพเจ้าได้ถวายพระทีปไว้ในครั้งนั้นจึงไม่ได้พบทุกขิตเลย นี้เป็นผลแห่งการถวายพระทีป ในกัปที่ ๕๕ (นับจากกัปนี้ไป) ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่งมีนามว่าสมันตจักขุ เป็นใหญ่ในแผ่นดิน มีพละนุภาพมาก (ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๑๖/๔๒๖)

สมันตจักขุ : ดู สมันตจักขุ

สมันตฉนนะ, พระเจ้าจักรพรรดิ : ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระอุมาปุบิยเถระ ที่ท่านกล่าวไว้ว่า ข้าพเจ้าได้เห็นพระพุทธรเจ้าพระนามว่าสิขีธัตถะ ได้ถือดอกสามหาวไปบูชาพระพุทธรเจ้า ดอกสามหาวทั้งหมดมียอดรวมกัน ชั่วขึ้นข้างบน ดอกย่อยลงข้างล่าง ด้วยจิตที่เลื่อมใสนั้น ข้าพเจ้าจึงได้ไปเกิดยังสวรรคค์ชั้นดุสิต ในกัปที่ ๙๔ นับจากกัปนี้ไป ข้าพเจ้าได้ใช้ดอกไม้บูชาไว้ จึงไม่ได้พบทุกขิตเลย นี้เป็นผลแห่งการบูชาพระพุทธรเจ้า ในกัปที่ ๕๕ นับจากกัปนี้ไป ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่งพระนามว่าสมันตฉนนะ ทรงเป็นใหญ่ในแผ่นดิน มีพละนุภาพมาก (ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๕/๔๘๓)

สมันตธรรณะ, พระเจ้าจักรพรรดิ : ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของปุพผธรรกเถระ ดังคำในปุพผธรรกเถรอาพาธที่ท่านพระเถระกล่าวไว้ว่า ข้าพเจ้านุ่งผ้าเปลือกไม้ ห่มหนังสัตว์ อภิญญา๕ บังเกิดแล้ว ลูบลำดวงจันทร์ได้ ข้าพเจ้าได้เห็นพระศาสดาพระนามว่าวิปัสสี จึงยกดอกแควฝอยขึ้นบูชาพระองค์ ในกัปที่ ๙๑ นับจากกัปนี้ไป เพราะใช้ดอกไม้บูชาไว้ จึงไม่ได้พบทุกขิตเลย นี้เป็นผลแห่งการยกดอกไม้ขึ้นบูชา ในกัปที่ ๘๗ นับจากกัปนี้ไป ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่งพระนามว่าสมันตธรรณะ เป็นใหญ่ในแผ่นดิน มีพละนุภาพมาก (ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๙/๔๕๓)

สมันตเนมิ, พระเจ้าจักรพรรดิ : ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระอสนโทยิเยระ ดังคำในอสนโทยิเยระปทาน ที่ท่านพระเถระ กล่าวไว้ว่า ข้าพเจ้ามีอายุ ๗ ขวบ ก็ได้พบพระผู้มีพระภาค (พระนามว่าติสสะ) ผู้ทรงเป็นผู้นำสัตว์โลกข้าพเจ้ามีจิตเลื่อมใส มีใจยินดี เบิกบาน ได้ปลุกต้นไม้อันอุดมถวายพระผู้มีพระภาคพระนามว่าติสสะ ต้นไม้งอกขึ้นบนแผ่นดิน โดยนามบัญญัติว่าอสนะ ข้าพเจ้าบำรุงต้นไม้ซึ่งอสนะอันอุดมนี้ตลอด ๕ ปี ในกัปที่ ๙๒ นับจากกัปนี้ไป ข้าพเจ้าได้ปลุกต้นไม้ไว้ในครั้งนั้น จึงไม่ได้พบทุกขเลย นี่เป็นผลแห่งการปลุกต้นไม้ ในกัปที่ ๗๓ นับจากกัปนี้ไป ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้เป็นใหญ่ในแผ่นดิน ๗ ชาติมีพระนามว่าสมันตเนมิ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๙๐/๒๐๑)

สมันตปาสาทิกะ, พระเจ้าจักรพรรดิ :1.ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระติปุปผิเยระ ดังคำในติปุปผิเยระปทาน ที่ท่านกล่าวไว้ว่า เมื่อก่อน ข้าพเจ้าเป็นพรานเนื้ออาศัยอยู่ในป่าใหญ่ดงทึบ เห็นต้นแคฝอยมีใบเขียวสด จึงไปยอดดอกไม้ ๓ ดอกบูชา (ซึ่งเป็นต้นไม้เป็นที่ตรัสรู้ของพระผู้มีพระภาคพระนามว่าวิปัสสี) ครั้งนั้น ข้าพเจ้าเก็บใบแคฝอยแห้งไปทิ้งในภายนอกแล้วอภิวาทต้นแคฝอย เหมือนอภิวาทพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ในกัปที่ ๙๑ นับจากกัปนี้ไป ข้าพเจ้าได้บูชาต้นไม้ไว้ จึงไม่ได้พบทุกขเลย นี่เป็นผลแห่งการบูชาต้นไม้ ในกัปที่ ๓๐ นับจากกัปนี้ไป ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๑๓ ชาติ พระนามว่าสมันตปาสาทิกะมีพละานุภาพมาก (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๕/๒๔๓)

2.ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระหัตถิทยาเถระ ดังคำในหัตถิทยาเถระปทาน ที่ท่านพระเถระกล่าวไว้ว่า ข้าพเจ้าได้ถวายช้างเชือกซึ่งประเสริฐมีงานอนงาม ควรเป็นราชพาหนะแด่พระผู้มีพระภาคพระนามว่าสิทธัตถะ ข้าพเจ้าบรรลุลำดับท่อนเป็นประโยชน์สูงสุดซึ่งยอดเยี่ยม เพราะข้าพเจ้าได้ถวายช้างแด่พระผู้มีพระภาค ในกัปที่ ๙๔ นับจากกัปนี้ไป ข้าพเจ้าได้ถวายช้างไว้ในครั้งนั้น จึงไม่ได้พบทุกขเลย นี่เป็นผลแห่งการถวายช้าง ในกัปที่ ๗๘ (นับจากกัปนี้ไป) ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๑๖ ชาติ พระนามว่าสมันตปาสาทิกะ มีพละานุภาพมาก (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๔/๓๗๙)

สมันตวรรณะ, พระเจ้าจักรพรรดิ :ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระอาธรรทายกเถระ ดังคำในอาธรรทายกเถระปทาน ที่ท่านพระเถระกล่าวไว้ว่า ข้าพเจ้าถวายเชิงบาตรแด่พระผู้มีพระภาค พระนามว่าสิขี ข้าพเจ้าได้ครองพื้นแผ่นดินนี้ไว้หมดทั้งสิ้น ในกัปที่ ๒๗ นับจากกัปนี้ไปได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๔ ชาติ พระนามว่าสมันตวรรณะมีพละานุภาพมาก (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๔๒/๓๗๖)

สมันตาโอทนะ, พระเจ้าจักรพรรดิ :ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระอัทมเจลกเถระ ดังคำในอัทมเจลกเถระปทาน ที่ท่านพระเถระกล่าวไว้ว่า ข้าพเจ้าเป็นคนเฉลียว ถึงอาการน่าสงสารอย่างยิ่ง ได้ถวายผ้าครึ่งผืนแด่พระผู้มีพระภาคพระนามว่าติสสะ ข้าพเจ้าครั้งถวายผ้าครึ่งผืนแล้วบังเฝ้าอยู่ในสวรรคตตลอด ๑ กัป และในกัปทั้งหลายที่เหลือ ข้าพเจ้าได้ทำกุศลไว้แล้ว ในกัปที่ ๙๒ นับจากกัปนี้ไป เพราะได้ถวาย

ผ้าไว้ในครั้งนั้น จึงไม่ได้พบทุกคดีเลย นี่เป็นผลแห่งการถวายผ้า ในกับที่ ๕๑ (นับจากกับนี้ไป) ได้เป็นกษัตริย์ผู้จักรพรรดิ พระนามว่าสมันตาโอทนะ เป็นใหญ่ในหมู่ชน(ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๗/๒๔๐)

สมัย : คราว, เวลา ดังคำในมหาวิภังค์ กล่าวว่า สมัยนั้น พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ ควางตันสะเดออันเป็นที่อยู่ของนพเรย์กษัตริย์ เขตเมืองเวรัญชาพร้อมกับภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ประมาณ ๕๐๐ รูป (วิ.ม.หา.(ไทย) ๑/๑/๑) ; ลัทธิ เช่นดาบสอโนมะเชี่ยวชาญในลัทธิสมัยของตน ดังคำในหมกเถราปทาน ที่พระหมกเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนไว้ว่า ข้าพเจ้าเป็นดาบสชื่ออโนมะ แกล้วกล้าในลัทธิสมัยของตน ฉลาดในการโต้ตอบไปได้ทั้งบนพื้นดินและในอากาศฉลาดในลางร้ายลางดี(ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๘๕/๖๗๕) ; การประชุม ดังเช่นคราวประชุมใหญ่ของเหล่าเทวดา มีปรากฏในมหาสมยสูตร กล่าวถึงการประชุมครั้งใหญ่ของเทวดา (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๓๑/๒๕๙); การตรัสรู้ มีปรากฏในอภิสมยสังยุต ที่กล่าวไว้ว่า การตรัสรู้ธรรมมีประโยชน์ยิ่งใหญ่อ่างนี้ การได้ธรรมจักขุมิประโยชน์ยิ่งใหญ่อ่างนี้ หรือดังคำที่กล่าวถึงการตรัสรู้ในอภิสมยวรรคหมวดว่าด้วยการรู้ยิ่ง (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๗๔/๑๖๑, ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๑๒๑/๖๓๔)

สมัยที่ควรเข้าไปพบภิกษุผู้เจริญภาวนาทางใจ : เวลาที่ถูกนิรณัม ๕ ครอบงำและไม่รู้ไม่เห็นนิมิต หมายถึงเวลาถูกบาปอกุศลธรรมครอบงำเจริญภาวนาไม่ก้าวหน้าควรที่จะหา กัลยาณมิตรภิกษุผู้เจริญภาวนาทางใจ ดังคำในปฐมสมยสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุ สมัยที่ควรเข้าไปพบภิกษุผู้เจริญภาวนาทางใจ ๖ ประการนี้ (๑) สมัยที่ภิกษุในธรรมวินัยนี้มีจิตถูกกามราคะ กลุ้มรุม ถูกกามราคะครอบงำอยู่ (๒) สมัยที่ภิกษุมีจิตถูกพยาบาท(ความคิดร้าย)กลุ้มรุม ถูกพยาบาทครอบงำอยู่ (๓) สมัยที่ภิกษุมีจิตถูกถีนมิทระ(ความหดหู่และเชื่องซึม)กลุ้มรุม ถูกถีนมิทระครอบงำอยู่ (๔) สมัยที่ภิกษุมีจิตถูกอุทธัจจกุกกุกจะ(ความฟุ้งซ่านและร้อนใจ)กลุ้มรุม ถูกอุทธัจจกุกกุกจะครอบงำอยู่(๕) สมัยใดภิกษุมีจิตถูกวิจิกิจฉา(ความลังเลสงสัย)กลุ้มรุมถูกวิจิกิจฉาครอบงำอยู่ (๖) สมัยที่ภิกษุไม่รู้ไม่เห็นนิมิตซึ่งเป็นที่สิ้นอาสวะโดยลำดับสำหรับผู้อาศัยมณสิการอยู่ (อง.ฉก.ก.(ไทย)๒๒/๒๗/๔๖๒,๒๒/๒๘/๔๖๕)

สมัยที่ควรบำเพ็ญเพียร : เวลาเป็นหนุ่มสาว แข็งแรง เศรษฐกิจดี หมู่คนสามัคคีและหมู่สงฆ์สามัคคี ดังคำในสมยสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย สมัยที่ควรบำเพ็ญเพียร ๕ ประการนี้ คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ (๑) ยังเป็นคนหนุ่มแน่น มีผมดำสนิท ประกอบด้วยความเป็นหนุ่มกำลังเจริญ ดำรงอยู่ในปฐมวัย (๒) มีอาพาธน้อย มีโรคเบาบาง ประกอบด้วยไพเราะ สำหรับย่อยอาหารสม่าเสมอ ไม่เย็นนัก ไม่ร้อนนัก ปานกลาง เหมาะแก่การบำเพ็ญเพียร (๓) มีภิกษาหาได้ง่าย ข้าวกล้าดี บิณฑบาตได้ง่าย สะดวกแก่การแสวงหาเลี้ยงชีพ (๔) คนทั้งหลายพร้อมเพรียงกัน ชื่นชมกัน ไม่วิวาทกัน เป็นเหมือน น้ำนมกับน้ำ มองกันด้วยนัยน์ตาที่เปี่ยมด้วยความรักอยู่ (๕) สงฆ์พร้อมเพรียงกัน ชื่นชมกัน ไม่วิวาทกัน มีอุทเทศที่ สวดร่วมกัน อยู่ผาสุก เมื่อสงฆ์พร้อมเพรียงกันจึงไม่มีการด่ากัน ไม่มีการบริภาษกัน ไม่มีการใส่ร้ายกัน ไม่มีการ

ทอดทิ้งกันหมู่คนที่ยังไม่เลื่อมใสในสงฆ์นั้นก็เลื่อมใสและหมู่คนที่เลื่อมใสแล้วก็
เลื่อมใสยิ่งขึ้น (อง.ปณจก.(ไทย) ๒๒/๕๔/๙๓)

สมัยที่ถวายจีวร : กลางเดือน ๑๑ ถึงกลางเดือน ๔ คือเมื่อยังไม่ได้กรานกฐิน กำหนดเอาเดือนท้าย
แห่งฤดูฝน(คือกลางเดือน๑๑ถึงกลางเดือน ๑๒) เมื่อกรานกฐินแล้ว มีกำหนดเวลา๕
เดือน(แรม ๑ ค่ำเดือน ๑๒ ถึงกลางเดือน ๔) ดังคำในมหาวิงค์อธิบายไว้ว่า ที่ชื่อว่า
สมัยที่ถวายจีวร คือ เมื่อยังไม่ได้กรานกฐิน กำหนดเอาเดือนสุดท้ายแห่งฤดูฝน เมื่อ
กรานกฐินแล้ว มีกำหนดเวลา ๕ เดือน ภิกษุคิดว่า เป็นสมัยที่ถวายจีวร พึงฉันได้ (วิ.
มหา.(ไทย) ๒/๒๑๘/๓๗๖,๒/๒๒๗/๓๘๔,๒/๓๐๐/๔๔๒)

สมัยที่ทำจีวร : ช่วงเวลาทำจีวร,กาลทำจีวร ดังคำในมหาวิงค์ กล่าวไว้ว่า ที่ชื่อว่าสมัยที่ทำจีวร คือ
เมื่อภิกษุกำลังทำจีวร ภิกษุคิดว่า เป็นสมัยที่ทำจีวร พึงฉันได้, ที่ชื่อว่าสมัยที่ทำจีวร
คือเมื่อภิกษุกำลังทำจีวร (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๒๑๘/๓๗๗,๒/๒๒๗/๓๘๕,๒/๓๐๐/๔๔๒)

สมา ปฏิปทา : ข้อปฏิบัติที่ระงับ หมายถึงข้อปฏิบัติเพื่อระงับอกุศลวิตก, ข้อที่ ๔ ในปฏิปทา ๔ อีก
นัยหนึ่ง (คือ) อักขมา ปฏิปทา (ข้อปฏิบัติที่เมื่อดทน) (๒) ขมา ปฏิปทา (ข้อปฏิบัติ
ที่อดทน) (๓) ทมา ปฏิปทา (ข้อปฏิบัติที่ข่มใจ) (๔) สมา ปฏิปทา(ข้อปฏิบัติที่ระงับ),
ในปฐมขมสูตร และทุติยขมสูตร อธิบายความหมายไว้ว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้ไม่ยินดี
กามวิตกที่เกิดขึ้น ละ บรรเทา ทำให้สงบทำให้หมดสิ้นไป ทำให้ถึงความไม่มีไม่
ยินดีพยาบาทวิตกที่เกิดขึ้น ... ไม่ยินดีวิหิงสชาติกที่เกิดขึ้น... ไม่ยินดีปาปอกุศลธรรมที่
เกิดขึ้นแล้วเกิดขึ้นอีก ละ บรรเทาทำให้สงบ ทำให้หมดสิ้นไป ทำให้ถึงความไม่มี นี้
เรียกว่าสมาปฏิบัติ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๑๑/๒๘๙,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๖๔/
๒๓๐,๒๑/๑๖๕/๒๓๑)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สมา ปฏิปทา หมายถึงอกุศลวิตกอุปสมนปฏิบัติ (ข้อ
ปฏิบัติเพื่อระงับอกุศลวิตก) (อง.จตุกก.อ.(บาลี) ๒/๑๖๔/๓๘๙)

สมาคม,สมาคมบิฑามารดา : การคบค้า หมู่คน, การประชุม, การเข้าร่วมพวกร่วมคณะ คณะผู้ปฏิบัติ
ร่วมกัน ดังคำในมหาวิงค์ กล่าวไว้ว่า พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ พระเช
ตวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี ครั้งนั้น สมาคม หนึ่งในกรุงสา
วัตถีเตรียมภัตตาหารพร้อมจีวรไว้ถวายสงฆ์ (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๖๕๗/๑๓๙,วิ.ภิกขุณี.
(ไทย) ๓/๖๘๔/๓๒,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๘๒/๒๓๐,๑๑/๒๘๒/๒๔๓,อง.จตุกก.(ไทย)
๒๑/๔๗/๗๗,ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๑๔๘/๒๖,ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๒๕๕/๓๘๐),ในอุปทาน
กล่าวถึงสมาคมบิฑามารดาไว้ ดังที่พระผลทายกเถระกล่าวไว้ตอนหนึ่งว่า ข้าพเจ้าวาง
ดอกกุบล ๕ กำไว้บนหลังของข้าพเจ้า ประสงค์จะบูชาบุญ ในสมาคมบิฑามารดา
พระผู้มีพระภาคพระนามว่าวิปัสสี มีหมู่ภิกษุห้อมล้อมเสด็จมาทำทิศทั้งปวงให้สว่าง
ไสว อามิสใดที่ข้าพเจ้าเตรียมไว้ มีอยู่ในเรือนของตนข้าพเจ้าเลื่อมใสได้ถวาย
อามิสนั้นแต่พระพุทธเจ้าด้วยมือทั้ง ๒ ของตน (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๖๗/๒๘๖) ; การคบ
ค้า เช่นผู้คบค้าสมาคมกับคนพาลย่อมเศร้าโศกสิ้นกาลนาน(ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๒๐๗/๙๗)
หรือดังคำว่า คนผู้ชอบหลับอยู่เสมอ ชอบสมาคม ไม่ขยันหมั่นเพียร เกียจคร้าน
โกรธง่ายนั้นเป็นทางแห่งความเสื่อม(ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๙๖/๕๒๔)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สมาคม หมายถึงหมู่ชนคือคณะผู้ปฏิบัติธรรม หมายถึง สมาคม (วิ.อ.(ไทย) ๒/๖๕๗/๒๔๙)

สมาจาร : ความประพฤติที่ดี; มักใช้ในความหมายที่เป็นกลางๆ ว่า ความประพฤติ โดยมีคำอื่น ประกอบขยายความ เช่น สมาจารชั้นธกะ กายสมาจาร วจีสมาจาร มโนสมาจาร ปาปสมาจาร เป็นต้น (วิ.ป.(ไทย) ๘/๓๒๐/๔๒๒, ชุ.สุ.อ. (บาลี) ๑/๒๓/๓๕) ใน บางครั้งใช้ขยายบุคคล ดังคำที่อธิบายถึงบุคคลผู้หมดหวังไว้ตอนหนึ่งว่า บางคนโลกนี้ เป็นผู้ทุศีล มีธรรมอันเลวทราม ไม่สะอาด มีสมาจารอันคนอื่นระลึกรู้ด้วยความรังเกียจ มีการงานอันปกปิด มีโชสมณะแต่ปฏิญญาว่าเป็นสมณะ มีใช้ผู้ประพฤติพรหมจรรย์ แต่ปฏิญญาว่าประพฤติพรหมจรรย์ ผู้นำใน ชุมด้วยราคา (อภิ.ปุ.(ไทย) ๓๖/๙๑/๑๖๗)

สมาทปกเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระสมาทปกเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติที่ ๙๑ ท่านได้ชักชวนอุบาสกร่วมกันทำปะรำถวายสงฆ์ ในศาสนาของ พระพุทธเจ้าพระนามว่าวิปัสสี เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในกัปที่ ๕๙ ท่านได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วย คุณวิเศษ (ช.อ.ป.(ไทย) ๓๒/๔๔/๓๓๕)

สมาทปนา : การให้สมาทาน หรือชวนให้ปฏิบัติ คืออธิบายให้เห็นว่าเป็นความจริง ดิจริง จนใจ ยอมรับที่จะนำไปปฏิบัติ; เป็นลักษณะอย่างหนึ่งของการสอนที่ดี (ข้อก่อนคือ สันทสสนา, ข้อต่อไปคือ สมุตเตชนา), เป็นข้อที่ ๒ ในลีลาการสอนหรือเทศนาวิธี ๔ คือ (๑) สันทสสนา ชี้แจงให้เห็นชัด (๒) สมาทปนา ชวนให้ อยากรับเอาไปปฏิบัติ (๓) สมุตเตชนา เร้าใจให้อาจหาญแก้อั้วกล้า (๔) สัมปหังสนา ปลอบขโมโลมใจให้สดชื่น ร่าเริง (มาในภาษาบาลีมากแห่ง วิ.มหา. (ไทย) ๑/๒๒-๒๔, ๒๙๐/๑๓-๔, ๒๒๒, วิ. ภิกขุณี.(ไทย) ๓/๗๘๓/๗๒-๓, วิ.ม.(ไทย) ๔/๒๙, ๘๙-๙๐, ๑๐๕, ๑๓๒, ๑๓๗/๒๕, ๑๐๖-๗, ๑๒๐, ๑๔๖, ๑๕๐, วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๗๐, ๒๗๖, ๒๘๐-๑, ๒๘๘, ๒๙๔, ๒๙๘, ๓๓๗/ ๓๘, ๔๕, ๕๐, ๕๒, ๖๕, ๗๔, ๘๑, ๑๓๙, วิ.จ. (ไทย) ๖/๓๓, ๑๙๒/๔๓-๔, ๒๒๕, วิ.จ. (ไทย) ๗/๒๖๐, ๒๖๘-๙, ๔๐๔, ๔๔๕/๒๑, ๓๓๓-๔, ๒๓๗, ๒๘๒, ที.สี.(ไทย) ๙/ ๓๔๔, ๓๕๘/๑๔๐, ๑๕๐, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๖๑-๒, ๑๙๔/๘๗-๙, ๑๑๓-๘, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๔, ๒๙๙/๒๒, ๑๘๙, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๕๒, ๒๕๕-๖, ๒๘๙/๒๑๕-๒๑๗, ๒๕๓-๔, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๒, ๒๘๕, ๓๗๑/๑๘, ๒๖๑, ๓๕๕, ส.ส. ๑๕/๑๕๒- ๓, ๑๕๕, ๑๘๕, ๒๔๑/๑๓๕-๘, ๑๘๗, ๒๕๓, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๔๑/๒๖๕, ส.ข.(ไทย) ๑๗/๘๑/๗๗, ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๑๓๓/๑๑๔, อง.อภุฎก. (ไทย) ๒๓/๑๒, ๒๔, ๗๘, ๘/ ๑๕๖, ๑๘๐, ๒๗๓, ๒๙๖, อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๙๓/๑๕๒, ชุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๖๑, ๗๑-๕/ ๒๐๓, ๒๑๒-๕, ชุ.อิตติ.(ไทย) ๒๕/๑๐๔/๓๒๓)

สมาทาน : การรับเอาถือเอาเป็นข้อปฏิบัติ, การถือปฏิบัติ เช่น สมาทานศีล คือรับเอาศีลมา ปฏิบัติ สมาทานธุดงค์ คือรับเอาธุดงค์ข้อต่างๆ มาปฏิบัติ หรือสมาทานสิกขาบท คือ รับเอาสิกขาบทมาปฏิบัติ ดังคำในมหาวิงค์กกล่าวไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ปรรณนาเข้า ฝ้า ได้ละทิ้งสันถัตพากันสมาทานอารัญญิกธุดงค์ ปิณฑปาติกธุดงค์ และบังสุกุลิก

รูดงค์,ในสามัญญผลสูตร กล่าวถึงสำรวมด้วยการสังวรในพระปาติโมกข์ เพียบพร้อมด้วยมารยาทและโคจร(การเที่ยวไป) เห็นภัยในโทษแม้เพียงเล็กน้อยสมาทานศึกษา อยู่ในสิกขาบท (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๕๖๖/๙๒, ที.สี.(ไทย) ๙/๑๙๓/๖๕,๙/๓๕๒/๑๔๗,๙/๓๘๗/๑๖๓,๙/๓๘๘/๑๖๓,ม.ม.(ไทย)๑๓/๒๔/๒๖,๑๓/๗๘/๗๖,๑๓/๙๓/๙๗,๑๓/๑๗๓/๒๐๐,อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๑๒/๒๒,๒๑/๒๕๙/๓๗๗,ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๙๗/๔๗๑)

สมาทานประพัตติธรรม : ถือเอาriebเอาหิริและโอตตปปะมาปฏิบัติ ดังคำในมหาอัสนปุสุตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย หมู่ชนรู้จักเธอทั้งหลายว่า สมณะ สมณะ เธอทั้งหลายเมื่อเขาถามว่า ท่านทั้งหลายเป็นใคร ก็บัญญัติว่า เราทั้งหลายเป็นสมณะ เมื่อเธอทั้งหลายนั้น ผู้มีชื่ออย่างนี้ มีปฏิญญาอย่างนี้ ก็ควรสำเหนียกว่า เราทั้งหลายจักสมาทานประพัตติธรรม ที่ทำให้เป็นสมณะและเป็นพรหมณ์ (ม.มุ.(ไทย) ๑๒/๔๑๕/๔๕๒)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สมาทานประพัตติธรรม คำว่า ธรรม โดยทั่วไปหมายถึงไตรสิกขา คือ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา แต่ในที่นี้ทรงมุ่งแสดงหิริและโอตตปปะ (ม.มุ.อ. (บาลี) ๒/๔๑๕/๒๒๐)

สมาทานวัตร : ประพัตติวัตร เกี่ยวกับการอยู่ปริวาสธรรม หรือการออกจากอาบัติสังฆาติเสส เป็นวิธีสมาทานปริวาส ดังคำในมหาวรรค กล่าวไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพึงสมาทานปริวาสอย่างนี้ ภิกษุผู้อยู่ปริวาสพึงเข้าไปหาภิกษุรูปหนึ่ง หม่อมุตตราสงค์เฉยียงบ่าข้างหนึ่งนั่งกระโหย่ง ประนมมือ กล่าวอย่างนี้ว่า ข้าพเจ้าสมาทานปริวาส ปริวาสยอมเป็นอันสมาทานแล้ว หรือกล่าวว่า ข้าพเจ้าสมาทานวัตร วัตรยอมเป็นอันสมาทานแล้ว,ในมหาธวิมาน กล่าวถึงสมาทานวัตรหมายถึงรับปฏิบัติเกี่ยวกับการให้ทาน,ถือวัตรปฏิบัติตามธรรมเนียมของพรหมณ์ เช่น บูชาไฟ อาบน้ำล้างบาป ดังคำในนันทุตตราเถรีคาถา พระนันทุตตราเถรีกล่าวถึงประวัติก่อนบวชว่า เราบูชาไฟ ไหว้ดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์ และเทวดาไปยังท่าน้ำแล้วลงดำน้ำ สมาทานวัตรมากมาย โคนศิระครึ่งหนึ่ง นอนบนแผ่นดิน ไม่บริโภคอาหารในเวลากลางคืน (วิ.จุ.(ไทย) ๖/๘๕/๑๖๕, ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๑๐๓๗/๑๒๙, ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๘๘/๕๗๐) ; ดู ขึ้นวัตร

สมาทานวิริติ : การเว้นด้วยการสมาทาน คือ ได้สมาทานศีลไว้ก่อนแล้ว เมื่อประสบเหตุที่จะให้ทำความชั่ว กังตเว้นได้ตามที่สมาทานนั้น,การงดการเว้นด้วยการสมาทาน (ข้อ ๒ ในวิริติ ๓) (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)

สมาทานศีล : การรับศีลไปปฏิบัติ ดังเช่นในจุฬวรรค นกกระทำได้ให้ลิงกับช้างสมาทานศีล ๕ ทั้งตนเอง ก็รักษาศีล ๕ สหายทั้ง ๓ นั้นต่างเคารพยำเกรง ดำเนินชีวิตอยู่อย่างเสมอภาคกันหลังจากสิ้นชีวิตได้ไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์,ในเถรีคาถา พระปุลณเถรี กล่าวแก่พรหมณ์ว่า ท่านจงถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ ผู้คงที่ว่าเป็นที่พึ่งที่ระลึกเถิด จงสมาทานศีลข้อนั้นแหละจะเป็นความหลุดพ้นแก่ท่าน (วิ.จุ.(ไทย) ๗/๓๑๑/๑๒๕, ขุ.เถรี.(ไทย) ๒๖/๒๔๙/๕๙๕)

สมาทานศีลวัตร : รับเอาศีลอุโบสถและวัตรไปปฏิบัติ ดังคำในจรรยาปิฎก ที่ภริทตตนาคราช กล่าวไว้ว่า เราได้เห็นทวยเทพ ผู้เพียบพร้อมด้วยความสุขโดยส่วนเดียว จึงสมาทานศีลวัตร เพื่อต้องการจะไปยังสวรรค์นั้นเราชำระร่างกาย บริโภคอาหารพอเป็นเครื่องเลี้ยงชีพ แล้วนอนบนยอดจอมปลวก อธิษฐานองค์ ๔ ประการว่าผู้ใดพึงทำกิจด้วยผิวก็ดี หนังกก็ดี เนื้อก็ดี เอ็นก็ดี กระดูกก็ดี ผู้นั้นจงนำอวัยวะที่เราให้ไปเกิด (ขุ.จรรยา.(ไทย) ๓๓/๑๒/๗๔๗)

สมาทานศึกษา : ถือเอารับเอาศึกษาที่เรียกว่าอภิสัสสิกขา อภิจิตตสิกขา และอภิปญญาสิกขามาปฏิบัติ หรือรับเอาศึกษาบทมาปฏิบัติ ดังคำในภททาลิสสูตร ที่กล่าวว่า ท่านพระภททาลิได้ประกาศความไม่สามารถใน(การรักษา)สิกขาบทที่พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติไว้ (และ)ให้ภิกษุสงฆ์สมาทานศึกษาอยู่ ตั้งแต่นั้นมา ท่านพระภททาลิไม่กล้าเผชิญพระพักตร์พระผู้มีพระภาคตลอด ๓ เดือนเต็ม เหมือนภิกษุผู้ไม่บำเพ็ญสิกขาในศาสนาของพระศาสดาให้บริบูรณ์, ในคณกโมคคัลลานสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า พรหมณ์ในกาลใดภิกษุเป็นผู้มีศีล สำรวมด้วยการสังวรในปาติโมกข์ เพียบพร้อมด้วยอาจารย์และโคจร เป็นผู้เห็นภัยในโทษแม้เล็กน้อย สมาทานศึกษาในสิกขาบททั้งหลาย ในกาลนั้น ตถาคตย่อมแนะนำเธอให้ยิ่งขึ้นไปว่า มาเถิด ภิกษุเธอจงเป็นผู้คุ้มครองทวารในอินทรีทั้งหลาย (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๓๔/๑๕๑, ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๗๕/๗๙)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สมาทานศึกษา หมายถึง สิกขา ในที่นี้หมายถึงอภิสัสสิกขา(การศึกษาอบรมในเรื่องศีล) อภิจิตตสิกขา(การศึกษาอบรมในเรื่องสมาธิ) และอภิปญญาสิกขา(การศึกษาอบรมในเรื่องปัญญา) (ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๔๑๓/๓๐๗)

สมาทานศึกษาในสิกขาทั้งหลาย : รับเอาถือเอาปฏิบัติสิกขาที่เหมาะสมแก่ภาวะของตนๆ ดังคำในวิภังค์ ที่กล่าวไว้ว่า ในคำว่า สมาทานศึกษาในสิกขาทั้งหลาย นั้น สิกขา เป็นไฉน สิกขา ๔ คือ (๑) สิกขาของภิกษุ เรียกว่า ภิกษุสิกขา (๒) สิกขาของภิกษุณี เรียกว่าภิกษุณีสิกขา (๓) สิกขาของอุบาสก เรียกว่า อุบาสกสิกขา (๔) สิกขาของอุบาสิกา เรียกว่า อุบาสิกาสิกขาเหล่านี้เรียกว่า สิกขา ภิกษุสมาทานในสิกขาเหล่านี้ทั้งหมดด้วยการสมาทานทุกอย่าง ไม่ให้มีส่วนเหลือประพฤติดูอยู่ในสิกขาเหล่านี้ด้วยประการฉะนี้ เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า สมาทานศึกษาในสิกขาทั้งหลาย (อภ.วิ.(ไทย) ๓๕/๕๑๖/๓๘๙)

สมาทานสิกขา : ถือเอารับเอาศึกษาที่เรียกว่าสิกขา อันได้แก่ อภิสัสสิกขา อภิจิตตสิกขาและอภิปญญาสิกขา, หมายถึงทำสิกขา ๓ ให้บริบูรณ์ ดังคำในโคตมเถรคาถา ที่พระโคตมเถรกล่าวไว้ว่า มิตรดี ๑ การสมาทานสิกขาให้บริบูรณ์ ๑ การเชื่อฟังครูทั้งหลาย ๑ นี่เป็นการสมควรแก่สมณะในศาสนานี้ (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๕๘๘/๔๔๑)

สมาทานสิกขาบท : รับเอาถือเอาสิกขาบทที่เรียกว่าศีล ๕ มีการงดเว้นจากการฆ่าสัตว์เป็นต้น, หมายถึงรักษาศีล ๕ ไม่ให้ขาดและไม่ให้บกพร่อง ดังคำในเปตวัตถุที่พระกัปปิตกภิกษุถวายพระพรแก่พระเจ้าลิจฉวีองค์หนึ่งว่า วันนี้ ขอมหาบพิตรจงมีพระหฤทัยเลื่อมใสถึงพระพุทธเจ้า พระธรรมและพระสงฆ์ว่าเป็นที่พึ่งที่ระลึกถึง อนึ่งจงทรงศึกษาสมาทานสิกขาบท ๕ ประการ ไม่ให้ขาดและไม่ให้บกพร่อง คือ ของงดเว้นจากการฆ่า

สัตว์พลันเว้นขาดจากการถือเอาสิ่งที่เข้าของไม่ได้ให้ในโลกไม่ตีมน้ำเมา ไม่กล่าวเท็จ และยินดีเฉพาะภรรยาของตน (ขุ.เปต.(ไทย) ๒๖/๕๙๒/๒๖๓)

สมาธิ : ความมีใจตั้งมั่น, ความตั้งมั่นแห่งจิต, การทำให้ใจสงบแน่นอน ไม่ฟุ้งซ่าน, ภาวะที่จิตตั้งเรียบแน่วอยู่ในอารมณ์คือสิ่งอันหนึ่งอันเดียว ดังคำในวิภังค์ที่กล่าวไว้ว่า ความตั้งอยู่ ความดำรงอยู่ ความตั้งมั่น ความไม่ส่ายไป ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ซัดส่าย สมถะ สมาธิในทรีย สมาธิพละ สัมมาสมาธิ นี้เรียกว่าสมาธิ (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๔๓๓/๓๔๓), มักใช้เป็นคำเรียกง่ายๆ สำหรับอธิจิตตสิกขา (ข้อ ๒ ในไตรสิกขา, ข้อ ๔ ในพละ ๕, ข้อ ๖ ในโพชฌงค์ ๗), ในอัมมสังคณีและวิภังค์ให้ความหมายของสมาธิไว้ว่า ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่ ความตั้งมั่น ความไม่ซัดส่าย ความไม่ฟุ้งซ่าน ความที่จิตไม่ซัดส่าย สมถะ สมาธิในทรีย สมาธิพละ สัมมาสมาธิ สมาธิสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค, ความตั้งมั่นแห่งจิต ฯลฯ สัมมาสมาธิ สมาธิสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า สมาธิ (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๑๙๙/๑๘๕, วิ.มหา.(ไทย) ๒/๗๐/๒๕๖, ที.ม.(ไทย) ๙/๙๖/๓๘, ๙/๒๒๘/๗๖, ๙/๒๒๘/๗๖, ๙/๒๓๔/๗๗, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๔๑/๘๘, ๑๐/๑๔๒/๙๙, ๑๐/๑๔๓/๙๙, ๑๐/๑๔๗/๙๒, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๔๘/๑๐๘, อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๒๘๗/๙๑, อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๔๔๖/๓๔๘) ; ดู เอกัคคตา, อธิจิตตสิกขา

สมาธิ ๒ : คือ ๑. อุปจารสมาธิ สมาธิจวนเจียน หรือสมาธิเฉียดๆ ๒. อัปปนาสมาธิ สมาธิแน่วแน่ มีปรากฏในกถาวัตถุที่กล่าวเพียงหัวข้อว่า สมาธิ ๒ (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๕๘๗/๖๔๐) 2. คือ สมาธิ ๒ อย่าง ได้แก่ (๑) โลภียสมาธิ (๒) โลกุตตรสมาธิ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๔๓/๖๕)

อรรถกถาขยายความว่า สมาธิ ๒ หมายถึงอุปจารสมาธิ หรืออัปปนาสมาธิ, ในบางแห่ง สมาธิ ๒ หมายถึงมัคคสมาธิ และผลสมาธิ (ม.มู.อ. (บาลี) ๑/๓๔/๑๒๒, อง.ทสก.อ. (บาลี) ๓/๙๙/๓๗๐, ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๗/๒๒)

สมาธิ ๓ : คือ ๑. สุญญตสมาธิ ๒. อนิมิตตสมาธิ ๓. อัปปนิหิตสมาธิ ดังคำในมหาวิภังค์ กล่าวไว้ว่า คำว่า สมาธิ ได้แก่ สุญญตสมาธิ อนิมิตตสมาธิ อัปปนิหิตสมาธิ (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๑๙๙/๑๘๕) ; อีกหมวดหนึ่ง ได้แก่ ๑. ขณิกสมาธิ ๒. อุปจารสมาธิ ๓. อัปปนาสมาธิ

สมาธิกถา : เรื่องสมาธิ, ถ้อยคำที่ชักชวนให้ทำใจให้สงบตั้งมั่น, ถ้อยคำที่ชักนำให้ทำจิตมั่น (ข้อ ๗ ในกถาวัตถุ ๑๐ คือ อัปปิจจกถา (เรื่องความมกน้อย) สันตมูฏฐิกถา (เรื่องความสันโดษ) ปวิเวกกถา (เรื่องความสงัด) อสังสัคคกถา (เรื่องความไม่คลุกคลี) วิริยารัมภกถา (เรื่องการปรารถนาความเพียร) สีลกถา (เรื่องศีล) สมาธิกถา (เรื่องสมาธิ) ปัญญาภกถา (เรื่องปัญญา) วิมุตตติกถา (เรื่องวิมุตติ) วิมุตตติญาณทัสสนกถา (เรื่องความรู้ ความเห็นในวิมุตติ), ในกถาวัตถุ มีกล่าวถึงสมาธิกถา ว่าด้วยเรื่องสมาธิ (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๑๖๑, อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๙๗/๑๖๗, อง.นวก.(ไทย) ๒๓/๑/๔๒๗, ๒๓/๓/๔๓๓, อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๓๐/๗๘, 2๔/๖๙/๑๕๒, ขุ.อุ.(ไทย) ๒๕/๓๑/๒๓๔, ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๕/๒๕๗, อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๖๒๕/๖๘๒)

- สมาชิชั้น :** กองสมาชิ, หมวดธรรมจำพวกสมาชิ เช่น ฉันทะ วิริยะ จิตตะ ชาคริยานุโยคกายคตาสติ เป็นต้น,ในมหาวรรค กล่าวถึงสมาชิชั้น เป็นข้อ ๒ ในชั้น ๕ ดังคำว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วยองค์ ๕ พึงให้อุปสมบท พึงให้นิสสัยพึงใช้สามเณร อุปัฏฐากคือ(๑)ประกอบด้วยศีลชั้นอันเป็นอเสขะ (๒) ประกอบด้วยสมาชิชั้นอันเป็นอเสขะ (๓) ประกอบด้วยปัญญาชั้นอันเป็นอเสขะ (๔) ประกอบด้วยวิมุตติชั้นอันเป็นอเสขะ (๕) ประกอบด้วยวิมุตติญาณทัสสนชั้นอันเป็นอเสขะ,ในศีลชั้นธรรคสุกสูตร อธิบายสมาชิชั้นไว้อย่างละเอียด,ในสังคิติกสูตร กล่าวไว้ว่าสมาชิชั้น เป็นข้อ ๒ ในธรรมชั้น ๔ คือ (๑) ศีลชั้น (กองศีล) (๒) ศีลชั้น (กองศีล) (๓) ปัญญาชั้น (กองปัญญา) (๔) วิมุตติชั้น (กองวิมุตติ) ,ในทสูตรสรุปกล่าวว่าเป็นข้อ ๒ ในธรรมชั้น ๕ โดยเพิ่ม วิมุตติญาณทัสสนชั้น (กองวิมุตติญาณทัสสนะ) (วิ.ม.(ไทย) ๔/๘๔/๑๒๓, ๔/๘๔/๑๒๔,๔/๘๔/๑๒๕,๔/๘๕/๑๓๐,วิ.ป.(ไทย)๘/๓๒๖/๔๗๘,๓๒๖/๔๗๙,๘/๔๕๔/๖๓๗,๘/๔๕๔/๖๓๘,ที.สี.(ไทย)๙/๔๕๔/๒๐๐,๙/๔๗๑/๒๐๕,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๙๐,๑๑/๓๕๕/๓๘๖)
- สมาชิคันระ :** กลินสมาชิ,กลินคือสมาชิ, เป็นกลินที่ ๒ ในกลิน ๓ อย่าง คือ ศีลคันระ(กลินคือศีล)สมาชิคันระ(กลินคือสมาชิ) ปัญญาคันระ(กลินคือปัญญา) (อภิ.ย.(ไทย)๓๘/๑๐/๑๒๓,๓๘/๑๑/๑๒๖,๓๘/๑๐/๓๔๐,๓๘/๑๑/๓๔๒)
- สมาชิคุณ :** คุณแห่งสมาชิ,คุณคือสมาชิ หมายถึงสมาชิทำให้มีคุณ ดังคำในพุทธวงศ์ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สมัยนั้น เราเป็นพรหมณ์มีนามว่าอติเทพ ได้เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าพระนามว่าเรวตะ แล้วถึงพระองค์เป็นสรณะได้กล่าวสดุดีศีลคุณ สมาชิคุณ และปัญญาคุณอันยอดเยี่ยมของพระองค์แล้วได้ทูลถวายผ้าห่มแต่พระองค์ตามกำลัง (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๑/๖๑๔)
- สมาชิที่เกิดจากฉันทะและความเพียรสร้างสรรค์ :** หมายถึงฉันทสมาชิและปธานสังขาร คำว่า ฉันทสมาชิ หมายถึงสมาชิที่เกิดจากความพอใจ และคำว่า ปธานสังขาร หมายถึง ความเพียรที่มุ่งมั่น ดังคำในปฏิสัมภิทามรรคที่กล่าวไว้ว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้เจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยฉันทสมาชิปธานสังขาร(สมาชิที่เกิดจากฉันทะและความเพียรสร้างสรรค์) เจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยวิริยสมาชิปธานสังขาร(สมาชิที่เกิดจากวิริยะและความเพียรสร้างสรรค์)เจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยจิตตสมาชิปธานสังขาร(สมาชิที่เกิดจากจิตตะและความเพียรสร้างสรรค์)เจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยวิมังสาสมาชิปธานสังขาร (สมาชิที่เกิดจากวิมังสาและความเพียรสร้างสรรค์) ภิกษุนี้ย่อมอบรมข่มจิตทำให้เป็นจิตอ่อน ควรแก่การงานในอิทธิบาท ๔ ประการ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๘๗/๒๑๘,ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๐๑/๑๖๐)
- อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ความเพียรสร้างสรรค์ แปลมาจากคำว่า ปธานสังขารสังขารซึ่งเป็นประธานเป็นชื่อหนึ่งของสัมมปธานที่ให้สำเร็จกิจ ๔ ประการ คือ (๑) สังวรปธาน (๒) ปหานปธาน (๓) ภาวนาปธาน (๔) อนุรักษนาปธาน,ฉันทสมาชิ หมายถึงสมาชิที่เกิดจากฉันทะ ปธานสังขาร หมายถึงความเพียรที่มุ่งมั่น (ปธาน) วิริย

สมาธิ จิตตสมาธิ และวิมังสาสมาธิ ก็มีอรรถาธิบายเช่นเดียวกัน ในสูตรนี้ เป็นทั้งโลกียะและโลกุตตระ (ที.ม.อ.(บาลี) ๒๘๗/๒๕๒-๒๕๓, ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๑๘๙/๓๙๓)

สมาธิที่ประกอบด้วยอานาปานสติ : สมาธิที่มีสติกำหนดลมหายใจเข้าลมหายใจออก มีปรากฏในปฏิสัมภิทามรรค อานาปานสติกถา ดังคำในเมื่อพระโยคาวจรเจริญสมาธิที่ประกอบด้วยอานาปานสติอันมีวัตถุ ๑๖ ญาณเกินกว่า ๒๐๐ ย่อมเกิดขึ้น (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๕๒/๒๓๓)

สมาธิที่มีวิตกมีวิจารณ์ : สมาธิระดับปฐมฌาน เรียกว่าสวิตกกสวิจาร์สมาธิ ดังคำในพาลปณฑิตสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เรานั้นจึงได้เจริญสมาธิที่มีวิตกมีวิจารณ์บ้าง ได้เจริญสมาธิที่ไม่มีวิตก มีเพียงวิจารณ์บ้าง ได้เจริญสมาธิที่ไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์บ้าง ได้เจริญสมาธิที่มีปิติบ้าง ได้เจริญสมาธิที่ไม่มีปิติบ้าง ได้เจริญสมาธิที่สหระคตด้วยความสุขบ้าง ได้เจริญสมาธิที่สหระคตด้วยอุเบกขาบ้าง, เป็น ๑ ในสมาธิ ๓ อย่าง ที่มีปรากฏในกถาวัตถุ วิตกกกานุปัตติกถา ฌานันตริกกถา ที่กล่าวไว้ว่า สมาธิพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ ๓ อย่าง คือ (๑) สมาธิที่มีวิตกมีวิจารณ์ (๒) สมาธิที่ไม่มีวิตกมีเพียงวิจารณ์ (๓) สมาธิที่ไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์ (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๒๔๕/๒๙๐, ส.สหา.(ไทย) ๑๘/๓๗๗/๔๕๔, อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๕๖๒/๖๑๔, ๓๗/๘๒๒/๘๕๙)

สมาธิที่ไม่มีภาวะเป็นหนึ่งผุดขึ้น :สมาธิระดับตติยฌาน เป็นสมาธิที่ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปิติและสุขอันเกิดจากสมาธิ ดังคำในสมาธิสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เป็นไปไม่ได้เลยที่ภิกษุผู้มีสมาธิที่ไม่สงบ มีสมาธิที่ไม่ประณีต มีสมาธิที่ไม่ได้ด้วยความสงบระงับ มีสมาธิที่ไม่มีภาวะเป็นหนึ่ง ผุดขึ้น จักแสดงฤทธิ์ได้หลายอย่าง คือ คนเดียวแสดงเป็นหลายคนก็ได้ หลายคนแสดงเป็นคนเดียวก็ได้ ฯลฯ ใช้อำนาจทางกายไปจนถึงพรหมโลกได้ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๗๐/๕๙๑)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สมาธิที่ไม่มีภาวะเป็นหนึ่งผุดขึ้น หมายถึงสมาธิที่ไม่ชื่อว่า เอโกทิ อันเป็นสมาธิระดับตติยฌานซึ่งปราศจากวิตก วิจารณ์ มีแต่ปิติและสุขเกิดจากสมาธิ (เทียบ วิ.อ. (บาลี) ๑/๑๑/๑๔๓-๑๔๔)

สมาธิที่ไม่มีวิตก : สมาธิระดับตติยฌาน เรียกว่าอวิตกกสมาธิ ดังคำในอุทาน ที่กล่าวไว้ว่า พระผู้มีพระภาคได้ทอดพระเนตรเห็นท่านพระสุภูติผู้กำลังนั่งคู้บัลลังก์ ตั้งกายตรงเข้าสมาธิที่ไม่มีวิตกอยู่ในที่ไม่ไกล (ขุ.อ.(ไทย) ๒๕/๕๗/๓๐๓)

สมาธิที่ไม่มีวิตกมีเพียงวิจารณ์ : สมาธิระดับตติยฌาน เรียกว่า อวิตกกวิจารณ์สมาธิ, เป็นทางที่ให้ถึงอสังขตธรรม, เป็น ๑ ในสมาธิ ๓ อย่าง คือ (๑) วิตกกสวิจาร์สมาธิ (สมาธิที่มีวิตกวิจารณ์) (๒) อวิตกกวิจารณ์สมาธิ (สมาธิที่ไม่มีวิตกมีเพียงวิจารณ์) (๓) อวิตกกอวิจารณ์สมาธิ (สมาธิที่ไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์) หรือดังคำในวิตกกกานุปัตติกถา ที่กล่าวไว้ว่า สมาธิพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ ๓ อย่าง คือ (๑) สมาธิที่มีวิตกมีวิจารณ์ (๒) สมาธิที่ไม่มีวิตกมีเพียงวิจารณ์ (๓) สมาธิที่ไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์ (ส.สหา.(ไทย) ๑๘/๓๖๘/๔๔๙, อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๕๖๒/๖๑๔)

สมาธิที่ไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์ : สมาธิระดับตติยฌาน เรียกว่า อวิตกกอวิจารณ์สมาธิ, เป็นพื้นฐานให้การเจริญกัมมัฏฐานบรรลุถึงอสังขตธรรม, เป็น ๑ ในสมาธิ ๓ ดังคำในสวิตกกสวิจาร์สูตร

ที่กล่าวไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ทางที่ให้ถึงอสังขตธรรม คืออะไร คือ สวิตักกสวิจารสมาธิ (สมาธิที่มีวิตกวิจารณ์) อวิตักกวิจารณ์สมาธิ (สมาธิที่ไม่มีวิตกก็มีเพียงวิจารณ์) อวิตักกวิจารณ์สมาธิ (สมาธิที่ไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์) นี้เราเรียกว่าทางที่ให้ถึงอสังขตธรรม ฯลฯ (ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๖๘/๔๔๙, อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๕๖๒/๖๑๔)

สมาธิที่ไม่สงบ : สมาธิที่ไม่สงบจากกิเลสที่เป็นข้าศึกทั้งหลาย,สมาธิที่ยังไม่ระงับกิเลสธรรม หมายถึงจิตมีความฟุ้งซ่าน,จิตหวั่นไหว ดังคำในสมาธิสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เป็นไปไม่ได้เลยที่ภิกษุผู้นั้นมีสมาธิที่ไม่สงบ มีสมาธิที่ไม่ประณีต มีสมาธิที่ไม่ได้ด้วยความสงบระงับ มีสมาธิที่ไม่มีภาวะเป็นหนึ่งผุดขึ้น จักแสดงฤทธิ์ได้หลายอย่าง คือ คนเดียวแสดงเป็นหลายคนก็ได้ หลายคนแสดงเป็นคนเดียวก็ได้ ฯลฯ ใช้อำนาจทางกายไปจนถึงพรหมโลกได้ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๗๐/๕๙๑)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สมาธิที่ไม่สงบ หมายถึงสมาธิที่ไม่สงบจากกิเลสที่เป็นข้าศึกทั้งหลาย (อง.ฉก.อ. (บาลี) ๓/๗๐/๑๕๒)

สมาธิที่สั่งสม : อุปจยสมาธิ,เป็นไวยากรณ์ของสมาธิ สัมปยุตด้วยจิต รับรู้อารมณ์ได้ หมายถึงสมาธิที่ได้บำเพ็ญมาตามลำดับ,สมาธิที่บำเพ็ญผ่านมา ดังคำในกถาวัตถุ ที่พระสกวาทิถามพระปรวาทิตอนหนึ่งว่า สมาธิกับสมาธิที่สั่งสมเป็นคนละอย่างกัน ปัญญา กับปัญญาที่สั่งสม เป็นคนละอย่างกัน ราคะกับราคะที่สั่งสมเป็นคนละอย่างกัน ฯลฯ อนัตตปปะกับอนัตตปปะที่สั่งสมเป็นคนละอย่างกันไข่มุข ซึ่งพระปรวาทิตักตอบว่า ไม่ควรกล่าวเช่นนี้ ซึ่งหมายถึงสมาธิและสมาธิที่สั่งสม เป็นอย่างเดียวกัน (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๗๓๗/๗๘๑)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า กรรมและกรรมที่สั่งสมเป็นไวยากรณ์กัน สัมปยุตด้วยจิต และรับรู้อารมณ์ได้ ต่างกันในเวลาให้ผลเท่านั้น,ในทำนองเดียวกัน สมาธิและสมาธิที่สั่งสมก็เป็นไวยากรณ์กัน สัมปยุตด้วยจิต และรับรู้อารมณ์ได้ แต่ต่างกันในเวลาให้ผลเท่านั้น (อภิ.ปญจ.อ. (บาลี) ๗๓๗/๒๘๓)

สมาธิในทริย : อินทริยคือสมาธิ,เป็นข้อที่ ๔ ในอินทริย ๕ อีกนัยหนึ่ง คือ (๑) สัทอินทริย (อินทริยคือศรัทธา)(๒) วิริยอินทริย(อินทริยคือวิริยะ) (๓) สตินทริย(อินทริยคือสติ) (๔) สมาธิทริย (อินทริยคือสมาธิ) (๕) ปัญญาทริย (อินทริยคือปัญญา),ในอัมมสังคณอธิบายความหมายของสมาธิในทริยไว้ว่า ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่ ความตั้งมั่น ความไม่ซัดส่าย ความไม่ฟุ้งซ่าน ความที่จิตไม่ซัดส่าย สมณะ สมาธิทริย สมาธิพละ สัมมาสมาธิ นี้ชื่อว่าสมาธิทริย (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๒๐/๓๑๐,๑๑/๓๕๕/๓๘๒,ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๘๒/๒๑๑,ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๓๗๗/๔๕๗,ส.ม.(ไทย) ๑๙/๔๗๗/๒๘๖,๑๙/๔๗๗/๒๘๙,๑๙/๔๘๐/๒๙๑,๑๙/๔๘๙/๓๐๐,อง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๔๐๒/๔๗,อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๑๕/๒๙)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สมาธิทริย คือธรรมเป็นใหญ่คือสมาธิ เป็นข้อที่ ๔ ในอินทริย ๕ คือ คือ (๑) สัทอินทริย ธรรมที่เป็นใหญ่คือศรัทธา (๒) วิริยอินทริย ธรรมที่เป็นใหญ่คือวิริยะ (๓) สตินทริย ธรรมที่เป็นใหญ่คือสติ (๔) สมาธิทริย ธรรมที่เป็นใหญ่คือสมาธิ (๕) ปัญญาทริย ธรรมที่เป็นใหญ่คือปัญญา (ส.ส.อ.(บาลี) ๑/๕/๒๔)

สมาธินิมิต : นิมิตคือสมาธิ,ภาพที่เกิดจากสมาธิ,หมายถึงสภาวะที่จิตแน่วแน่มีอารมณ์เดียว (เอกัคคตา) เป็นเหตุ,ในข้อที่ ๑ ในนิมิต ๓ ดังคำในนิมิตตสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้บำเพ็ญอธิจิตพึงมโนสิการนิมิต ๓ ประการตามสมควรแก่เวลา คือ (๑) พึงมโนสิการสมาธินิมิต ตามสมควรแก่เวลา (๒) พึงมโนสิการปักคหนิมิต ตามสมควรแก่เวลา (๓) พึงมโนสิการอุเบกขานิมิต ตามสมควรแก่เวลาและตรัสอีกว่า ถ้าภิกษุผู้บำเพ็ญอธิจิตพึงมโนสิการเฉพาะสมาธินิมิตอย่างเดียว เป็นได้ที่จิตนั้นจะพึงเป็นไปเพื่อความเกียจคร้าน,ในวิมุตตยตนสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ตอนหนึ่งว่า ภิกษุเรียนสมาธินิมิตอย่างใดอย่างหนึ่งมาดี มโนสิการดี ทรงจำไว้ดีแห่งตลอดดีด้วยปัญญาเธอรู้แจ้งอรรถรู้แจ้งธรรมในธรรมนั้นตามที่เธอได้เรียนสมาธินิมิตอย่างใดอย่างหนึ่งมาดี มโนสิการดี ทรงจำไว้ดี แห่งตลอดดีด้วยปัญญา (ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๓๘๗/๔๑๘,ส.ม.(ไทย) ๑๘/๒๓๒/๑๖๔,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๔/๒๖,อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๑๐๓/๓๔๕,อง.ปณจก.(ไทย) ๒๒/๒๖/๓๔)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สมาธินิมิต หมายถึงสภาวะที่จิตแน่วแน่มีอารมณ์เดียว (เอกัคคตา) เป็นเหตุ (อง.ติก.อ. (บาลี) ๒/๑๐๓/๒๕๕)

สมาธิปริกขารสูตร : พระสูตรว่าด้วยปริกขารแห่งสมาธิ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ปริกขารแห่งสมาธิ ๗ คือ (๑) สัมมาทิฏฐิ เห็นชอบ (๒) สัมมาสังกัปปะ ดำริชอบ (๓) สัมมาวาจา เจรจาชอบ (๔) สัมมากัมมันตะ กระทำชอบ (๕) สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีพชอบ (๖) สัมมาวายามะ พยายามชอบ (๗) สัมมาสติ ระลึกชอบ แล้วตรัสว่า สภาวะที่จิตมีอารมณ์เดียว ซึ่งมีองค์ ๗ นี้แวดล้อม เรียกว่า อริยสัมมาสมาธิที่มีอุปนิสะบ้าง ว่า อริยสัมมาทิฏฐิที่มีปริกขารบ้าง (อง.สตตก.(ไทย) ๒๓/๔๕/๖๘)

สมาธิเป็นธรรมผุดขึ้น : สัมมปธาน (ความเพียรโดยชอบ) ที่ให้สำเร็จกิจ ๔ ดังคำในชาครियสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ผู้ที่ตื่นอยู่มีสติสัมปชัญญะ มีจิตตั้งมั่นเบิกบาน ผ่องใส พิจารณาธรรมโดยชอบตามกาลที่เหมาะสมมีสมาธิเป็นธรรมผุดขึ้น พึงกำจัดความมืดได้ (ขุ.อิตติ.(ไทย) ๒๕/๔๗/๓๔๘)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สมาธิเป็นธรรมผุดขึ้น หมายถึงสัมมปธานที่ให้สำเร็จกิจ ๔ (ขุ.อิตติ.อ. (บาลี) ๔๗/๑๙๙)

สมาธิพละ : กำลังคือสมาธิ, เป็นข้อที่ ๒ ในธรรม ๒ คือ (๑) สติพละ (กำลังคือสติ) (๒) สมาธิพละ (กำลังคือสมาธิ),ในสัทธาพลสูตร กล่าวไว้ว่า เป็นข้อที่ ๓ ในพละ ๔ คือ (๑) วิริยพละ (กำลังคือวิริยะ) (๒) สติพละ (กำลังคือสติ) (๓) สมาธิพละ (กำลังคือสมาธิ) (๔) ปัญญาพละ (กำลังคือปัญญา),เป็นข้อที่ ๖ ในพละ ๗ คือ สัทธาพละ(กำลังคือศรัทธา) วิริยพละ(กำลังคือวิริยะ) หิริพละ(กำลังคือหิริ) โอตตปป์พละ(กำลังคือโอตตปป์ปะ) สติพละ(กำลังคือสติ) สมาธิพละ(กำลังคือสมาธิ)ปัญญาพละ(กำลังคือปัญญา),ในอัมมสังคณีอธิบายความหมายของคำว่าสมาธิพละไว้ว่า ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่ ความตั้งมั่น ความไม่ซัดส่าย ความไม่ฟุ้งซ่าน ความที่จิตไม่ซัดส่าย สมณะ สมาธิทริย สมาธิพละ สัมมาสมาธิ นี้ชื่อว่าสมาธิพละที่.ปา.(ไทย)๑๑/๓๐๔/๒๕๖,๑๑/๓๑๑/๒๙๐,๑๑/๓๓๑/๓๓๕,ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๓๗๗/๔๕๘,ส.ม.(ไทย) ๑๘/๕๑๓/๓๒๕,อง.

เอกก.(ไทย) ๒๐/๔๐๗/๔๗,๒๐/๔๐๘/๔๗,๒๐/๔๐๙/๔๗,๒๐/๔๑๐/๔๗,อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๒๘/๓๒) : ดูเทียบ งบ.ทุก. (ไทย) ๒๐/๑๗๒/๑๒๗

สมาธิภาวนา : การเจริญสมาธิหมายถึงการสำรวมจิตตั้งมั่น,การสำรวมจิตเจริญสมาธิ ดังคำในสังคีตสูตรและสมาธิภาวนาสสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย สมาธิภาวนา ๔ ประการนี้ คือสมาธิภาวนาที่บุคคลเจริญทำให้มากแล้วยอมเป็นไปเพื่ออยู่เป็นสุข ในปัจจุบันสมาธิภาวนาที่บุคคลเจริญทำให้มากแล้วยอมเป็นไปเพื่อได้ญาณทัสสนะ สมาธิภาวนาที่บุคคลเจริญทำให้มากแล้วยอมเป็นไปเพื่อสติสัมปชัญญะ สมาธิภาวนาที่บุคคลเจริญทำให้มากแล้วยอมเป็นไปเพื่อความสิ้นอาสวะ,ในปฏิสัมภิทามรรค กล่าวถึงสมาธิภาวนาไว้ว่าเพื่ออธิบายสมาธิแต่ละอย่าง เช่น สมาธิ ๑ สมาธิ ๒ สมาธิ ๓ สมาธิ ๔ สมาธิ ๕ สมาธิ ๖ สมาธิ ๗ สมาธิ ๘ และสมาธิ ๒๑ (ที.ปา.(ไทย) ๘/๓๗๒/๑๕๕,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๗/๒๗๘,อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๔๑/๖๘,ช.เถร.(ไทย) ๒๖/๑๑๑๗/๕๒๑,ช.ป.(ไทย) ๓๑/๔๓/๖๕)

สมาธิภาวนามยญาณนิตเทศ : แสดงสมาธิภาวนามยญาณ อธิบายอุทเทสที่ ๓ ของญาณกถา ที่ยกมาตั้งเป็น คำปุจฉา ดังนี้

ท่านพระสารีบุตรจำแนกสมาธิตามจำนวนตั้งแต่ ๑-๑๐ เช่น สมาธิ ๑ อย่าง ได้แก่ เอกัคคตาจิต สมาธิ ๒ อย่าง ได้แก่ (๑) โลภียสมาธิ (๒) โลกุตตรสมาธิ และจำแนกเหตุที่ให้ได้ว่าสมาธิ ๒๕ อย่าง เช่น ชื่อว่าสมาธิ เพราะมีความหมายว่าสัทินทรีย์ เป็นต้นกำหนดถือเอา (ช.ป.(ไทย) ๓๑/๖๕)

สมาธิภาวนาสสูตร : พระสูตรว่าด้วยสมาธิภาวนา พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สมาธิภาวนา ๔ ที่บุคคลเจริญทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไป (๑) เพื่ออยู่เป็นสุขในปัจจุบันได้บรรลุมาน ๔ (๒) เพื่อได้ญาณทัสสนะ(ทิพพจักขุญาณ) คือได้มนสิการถึงอาโลกัสถัญญา อธิษฐานทิวาสัญญาว่า กลางคืนเหมือนกลางวัน กลางวันเหมือนกลางคืน สละได้แล้ว ไม่มีเครื่องร้อยรัด อบรมจิตให้สว่าง(หมายถึงทำจิตให้สว่างด้วยทิพพจักขุญาณ)(๓)เพื่อสติสัมปชัญญะ คือได้รู้แจ้งเวทนา สัญญาวิตกที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป (๔) เพื่อความสิ้นอาสวะ คือได้เห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปแห่งอุปาทานขันธ (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๔๑/๖๘)

สมาธิมูลกัลลิตสูตร : พระสูตรว่าด้วยความพร้อมในสมาธิอันเป็นมูล พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า บุคคลผู้ได้มาน ๔ จำพวกนี้ คือ

๑. บางคนฉลาดในการตั้งจิตมั่นในสมาธิ แต่ไม่ฉลาดในความพร้อมในสมาธิ
๒. บางคนฉลาดในความพร้อมในสมาธิ แต่ไม่ฉลาดในการตั้งจิตมั่นในสมาธิ
๓. บางคนไม่ฉลาดในการตั้งจิตมั่นในสมาธิ และไม่ฉลาดในความพร้อมในสมาธิ
๔. บางคนฉลาดในการตั้งจิตมั่นในสมาธิและฉลาดในความพร้อมในสมาธิ (ส.ข. (ไทย) ๑๗/๖๖๕/๓๘๘)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ฉลาดในความพร้อมในสมาธิ หมายถึงสามารถทำจิตให้มีความร่าเริงได้ (อง.จตุกก.อ. ๓/๒๔/๑๐๙)

สมาธิมูลกโจรสูตร : พระสูตรว่าด้วยโจรในสมาธิอันเป็นมูล พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า บุคคลผู้ได้มาน ๔ จำพวกนี้ คือ

๑. บางคนฉลาดในการตั้งจิตมั่นในสมาธิ แต่ไม่ฉลาดในโคจรในสมาธิ
๒. บางคนฉลาดในโคจรในสมาธิ แต่ไม่ฉลาดในการตั้งจิตมั่นในสมาธิ
๓. บางคนไม่ฉลาดในการตั้งจิตมั่นในสมาธิ และไม่ฉลาดในโคจรในสมาธิ
๔. บางคนฉลาดในการตั้งจิตมั่นในสมาธิ และฉลาดในโคจรในสมาธิ (ส.ข.(ไทย)

๑๗/๖๖๗/๓๙๐)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ฉลาดในโคจรในสมาธิ หมายถึงฉลาดในการเว้นธรรมที่ไม่เป็นอุปการะแก่สมาธิแล้วเลือกเจริญแต่ธรรมที่เป็นสปปายะและเป็นอุปการะโดยรู้ว่า “นี่คือกามารมณ์ที่เป็นนิमित (เครื่องหมาย) สำหรับทำให้จิตกำหนด นี่คืออารมณ์ที่เป็นไตรลักษณ์” (อง.ฉก.อ. (บาลี) ๓/๒๔/๒๐๙)

สมาธิมูลกฐิติสูตร : พระสูตรว่าด้วยการตั้งอยู่ในสมาธิอันเป็นมูล พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า บุคคลผู้ได้มาน ๔ จำพวกนี้ คือ

๑. บางคนฉลาดในการตั้งจิตมั่นในสมาธิ แต่ไม่ฉลาดในการตั้งอยู่ในสมาธิ
๒. บางคนฉลาดในการตั้งอยู่ในสมาธิ แต่ไม่ฉลาดในการตั้งจิตมั่นในสมาธิ
๓. บางคนไม่ฉลาดในการตั้งจิตมั่นในสมาธิ และไม่ฉลาดในการตั้งอยู่ในสมาธิ
๔. บางคนฉลาดในการตั้งจิตมั่นในสมาธิ และฉลาดในการตั้งอยู่ในสมาธิ (ส.ข.

(ไทย) ๑๗/๖๖๓/๓๘๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ฉลาดในการตั้งอยู่ในสมาธิ หมายถึงสามารถตั้งจิตให้เป็นสมาธิได้ (อง.ฉก.อ. ๓/๒๔/๑๐๙)

สมาธิมูลกฏฐานสูตร : พระสูตรว่าด้วยการออกจากสมาธิอันเป็นมูล พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า บุคคลผู้ได้มาน ๔ จำพวกนี้ คือ

๑. บางคนฉลาดในการตั้งจิตมั่นในสมาธิ แต่ไม่ฉลาดในการออกจากสมาธิ
๒. บางคนฉลาดในการออกจากสมาธิ แต่ไม่ฉลาดในการตั้งจิตมั่นในสมาธิ
๓. บางคนไม่ฉลาดในการตั้งจิตมั่นในสมาธิ และไม่ฉลาดในการออกจากสมาธิ
๔. บางคนฉลาดในการตั้งจิตมั่นในสมาธิ และฉลาดในการออกจากสมาธิ (ส.ข.

(ไทย) ๑๗/๖๖๔/๓๘๗)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ฉลาดในการออกจากสมาธิ ในที่นี้หมายถึงกำหนดเวลาที่ จะออกจากสมาธิได้ (อง.ฉก.อ. ๓/๒๔/๑๐๙)

สมาธิมูลกสมาบัติสูตร : พระสูตรว่าด้วยการเข้าสมาธิอันเป็นมูล พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า บุคคลผู้ได้มาน ๔ จำพวกนี้ คือ

๑. บางคนฉลาดในการตั้งจิตมั่นในสมาธิ แต่ไม่ฉลาดในการเข้าสมาธิ
๒. บางคนฉลาดในการเข้าสมาธิ แต่ไม่ฉลาดในการตั้งจิตมั่นในสมาธิ
๓. บางคนไม่ฉลาดในการตั้งจิตมั่นในสมาธิ และไม่ฉลาดในการเข้าสมาธิ
๔. บางคนฉลาดในการตั้งจิตมั่นในสมาธิ และฉลาดในการเข้าสมาธิ บุคคลจำพวก

ที่ ๔ ถือว่าเป็นผู้เลิศ ประเสริฐ เป็นประธาน สูงสุด และยิ่งใหญ่ที่สุด เปรียบเหมือนนมสดจากแม่โค นมส้มจากนมสด เนยข้นจากนมส้ม เนยใสจากเนยข้น ยอดเนยใส

จากเนยใส ยอดเนยใสชาวโลกถือว่าเป็นเลิศกว่านมเหล่านั้น (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๖๖๒/๓๘๕)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ฉลาดในการเข้าสมาธิ หมายถึงฉลาดในการเลือกอาหารและฤดูที่เหมาะสมแก่การเจริญสมาธิ (อง.ฉก.อ. ๓/๒๔/๑๐๙)

สมาธิมูลกสักกัจจการีสสูตร พระสูตรว่าด้วยผู้ทำโดยเคารพในสมาธิอันเป็นมูล พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกัมภิกขุทั้งหลายว่า บุคคลผู้ได้ฌาน ๔ จำพวกนี้คือ

๑. บางคนฉลาดในการตั้งจิตมั่นในสมาธิ แต่ไม่ทำโดยเคารพในสมาธิ
๒. บางคนทำโดยเคารพในสมาธิ แต่ไม่ฉลาดในการตั้งจิตมั่นในสมาธิ
๓. บางคนไม่ฉลาดในการตั้งจิตมั่นในสมาธิ และไม่ทำโดยเคารพในสมาธิ
๔. บางคนฉลาดในการตั้งจิตมั่นในสมาธิ และทำโดยเคารพในสมาธิ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๖๖๙/๓๙๒)

สมาธิมูลกสัปปายการีสสูตร พระสูตรว่าด้วยผู้ทำสัปปายะในสมาธิอันเป็นมูล พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกัมภิกขุทั้งหลายว่า บุคคลผู้ได้ฌาน ๔ จำพวกนี้คือ

๑. บางคนฉลาดในการตั้งจิตมั่นในสมาธิ แต่ไม่ทำสัปปายะในสมาธิ
๒. บางคนทำสัปปายะในสมาธิ แต่ไม่ฉลาดในการตั้งจิตมั่นในสมาธิ
๓. บางคนไม่ฉลาดในการตั้งจิตมั่นในสมาธิ และไม่ทำสัปปายะในสมาธิ
๔. บางคนฉลาดในการตั้งจิตมั่นในสมาธิ และทำสัปปายะในสมาธิ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๖๗๑/๓๙๓)

สมาธิมูลกสัจจการีสสูตร พระสูตรว่าด้วยผู้ทำความเพียรต่อเนื่องในสมาธิอันเป็นมูล พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกัมภิกขุทั้งหลายว่า บุคคลผู้ได้ฌาน ๔ จำพวกนี้คือ

๑. บางคนฉลาดในการตั้งจิตมั่นในสมาธิ แต่ไม่ทำความเพียรต่อเนื่องในสมาธิ
๒. บางคนทำความเพียรต่อเนื่องในสมาธิ แต่ไม่ฉลาดในการตั้งจิตมั่นในสมาธิ
๓. บางคนไม่ฉลาดในการตั้งจิตมั่นในสมาธิ และไม่ทำความเพียรต่อเนื่องในสมาธิ
๔. บางคนฉลาดในการตั้งจิตมั่นในสมาธิ และทำความเพียรต่อเนื่องในสมาธิ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๖๗๐/๓๙๒)

สมาธิมูลกอธิการีสสูตร :พระสูตรว่าด้วยอธิการในสมาธิอันเป็นมูล พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกัมภิกขุทั้งหลายว่า บุคคลผู้ได้ฌาน ๔ จำพวกนี้คือ

๑. บางคนฉลาดในการตั้งจิตมั่นในสมาธิ แต่ไม่ฉลาดในอธิการในสมาธิ
๒. บางคนฉลาดในอธิการในสมาธิ แต่ไม่ฉลาดในการตั้งจิตมั่นในสมาธิ
๓. บางคนไม่ฉลาดในการตั้งจิตมั่นในสมาธิ และไม่ฉลาดในอธิการในสมาธิ
๔. บางคนฉลาดในการตั้งจิตมั่นในสมาธิและฉลาดในอธิการในสมาธิ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๖๖๘/๓๙๑)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ฉลาดในอภินิหารในสมาธิ หมายถึงฉลาดในการเจริญสมาธิขั้นปฐมฌาน ทุตติยฌาน ตติยฌาน และจตุตถฌาน ตามลำดับจนเกิดความชำนาญแล้วเข้าสมาธิขั้นสูงขึ้นไป (อง.ฉก.อ. ๓/๒๔/๑๑๐)

สมาธิมูลกอารัมมณสูตร : พระสูตรว่าด้วยอารมณ์ในสมาธิอันเป็นมูล พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า บุคคลผู้ได้ฌาน ๔ จำพวกนี้ คือ

๑. บางคนฉลาดในการตั้งจิตมั่นในสมาธิ แต่ไม่ฉลาดในอารมณ์ในสมาธิ
๒. บางคนฉลาดในอารมณ์ในสมาธิ แต่ไม่ฉลาดในการตั้งจิตมั่นในสมาธิ
๓. บางคนไม่ฉลาดในการตั้งจิตมั่นในสมาธิ และไม่ฉลาดในอารมณ์ในสมาธิ
๔. บางคนฉลาดในการตั้งจิตมั่นในสมาธิ และฉลาดในอารมณ์ในสมาธิ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๖๖๖/๓๘๙)

สมาธิสัมปทา : ความสมบูรณ์ด้วยสมาธิ, ความถึงพร้อมด้วยสมาธิ หมายถึงแตกฉานเกี่ยวกับสมาธิ ในเรื่องสมาบัติ ๘ ดังคำในรถวินิตสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสถามพระปุลณณมันตานีบุตรว่า ตนเองเป็นผู้สมบูรณ์ด้วยสมาธิ และกล่าวสมาธิสัมปทากถา(เรื่องความสมบูรณ์ด้วยสมาธิ)แก่ภิกษุทั้งหลาย,ในสาชีวสูตร กล่าวไว้ภิกษุที่ผู้ควรแก่สาชีพในข้อที่ ๒ ในธรรม ๕ ข้อไว้ว่า ตนเองเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยสมาธิ และตอบปัญหาที่ตั้งขึ้นถามในเรื่องสมาธิสัมปทาได้,ในหุตติยสัมปทาสสูตร กล่าวไว้ว่าเป็นข้อ ๒ ในสัมปทา ๕ (ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๒๕๒/๒๗๔,อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๙๒/๑๖๓,๒๒/๑๖๓/๒๗๐,๒๒/๑๖๔/๒๗๑)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า เป็นผู้สมบูรณ์ด้วยสมาธิ คำว่า สมาธิ ในที่นี้หมายถึงสมาบัติ ๘ คือรูปฌาน ๔ และอรุฌาน ๔ อันเป็นบาทแห่งวิปัสสนา (ม.ม.ุ. (บาลี) ๒/๒๕๒/๕๔)

สมาธิสัมโพชฌงค์ : ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความตั้งจิตมั่น,ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือสมาธิ หมายถึงสมาธิที่มีทั้งวิตกและวิจารณ์, เป็นข้อที่ ๖ ในบรรดาสัมโพชฌงค์ ๗,ในวิงค์อธิบายความหมายของคำว่าสมาธิสัมโพชฌงค์ไว้ว่า จิตของภิกษุผู้มีกายสงบ ผู้มีความสุข ย่อมตั้งมั่น นี้เรียกว่าสมาธิสัมโพชฌงค์,และว่า สมาธิที่มีทั้งวิตกและวิจารณ์ก็มีที่ไม่มีทั้งวิตกและวิจารณ์ก็มี สมาธิที่มีทั้งวิตกและวิจารณ์ ก็คือสมาธิสัมโพชฌงค์ ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพานถึงสมาธิที่ไม่มีทั้งวิตกและวิจารณ์ ก็คือสมาธิสัมโพชฌงค์ ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่งเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อนิพพาน,และมีอธิบายถึงความหมายไว้ว่า ความตั้งมั่นแห่งจิต ความดำรงอยู่ ความตั้งมั่น ความไม่ซัดส่าย ความไม่ฟุ้งซ่าน ความที่จิตไม่ซัดส่าย สมณะ สมาธิทริย สมาธิพละ สัมมาสมาธิ สัมมาสมาธิ สมาธิสัมโพชฌงค์ นี้เรียกว่าสมาธิสัมโพชฌงค์ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๓๙/๘๖,๑๐/๓๘๕/๓๒๓,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๕๑/๑๑๒,๑๑/๓๑๐/๒๘๕,๑๑/๓๓๐/๓๓๑,๑๑/๓๕๗/๓๘๘,ม.ม.ุ.(ไทย)๑๒/๒๗/๒๖,ม.อ.(ไทย)๑๔/๑๕๐/๑๙๒,๑๔/๑๕๑/๑๙๔,๑๔/๑๕๒/๑๙๕,อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๔๖๖/๓๕๘,๓๕/๔๖๗/๓๕๙,๓๕/๔๖๘/๓๖๐,๓๕/๔๗๐/๓๖๓)

สมาธิสัมโพชฌงค์ภายใน : ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความตั้งจิตมั่นภายในตน หมายถึงสัมโพชฌงค์คือสมาธิที่มีภายในตนเอง ดังคำในมหาสติปัฏฐานสูตร ัมมานุปัสสนา พระ

ผู้มีพระภาคตรัสไว้ตอนหนึ่งว่า เมื่อสมาธิสัมโพชฌงค์ภายในมีอยู่ ก็รู้ชัดว่า สมาธิสัมโพชฌงค์ภายในของเรามีอยู่หรือเมื่อสมาธิสัมโพชฌงค์ภายในไม่มีอยู่ก็รู้ชัดว่าสมาธิสัมโพชฌงค์ภายในของเราไม่มีอยู่การเกิดขึ้นแห่งสมาธิสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดขึ้นมิได้ด้วยเหตุใดก็รู้ชัด เหตุนั้น และความเจริญบริบูรณ์แห่งสมาธิสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้วมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนี้ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๘๕/๓๒๓,ม.ม.(ไทย) ๑๒/๑๑๘/๑๑๗)

สมาธิสารธรรม : ธรรมที่เป็นแก่นสารคือสมาธิ, เป็นข้อ ๒ ในบรรดาสารธรรม ๔ คือ(๑) สีสสารธรรม (ธรรมที่เป็นแก่นสารคือศีล) (๒) สมาธิสารธรรม (ธรรมที่เป็นแก่นสารคือสมาธิ) (๓) ปัญญาสารธรรม (ธรรมที่เป็นแก่นสารคือปัญญา) (๔) วิมุตติสารธรรม (ธรรมที่เป็นแก่นสารคือวิมุตติ) มีปรากฏในสารสูตร (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๕๐/๒๑๓)

สมาธิสุข : สุขที่เป็นอัปนาสมาธิ หรืออุปปจารสมาธิ,เป็น ๑ ในสมาธิ ๒ คือ (๑) สมาธิสุข (๒) อสมาธิสุข สุข ๒อย่างนี้แล บรรดาสุข ๒ อย่างนี้ สมาธิสุขเป็นเลิศ (อง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๗๔/๑๐๔)

สมาธิสูตร : มี ๑๔ สูตร ชื่อและเนื้อหาต่างกันคือ ส่วนมากแปลว่าพระสูตรว่าด้วยสมาธิ

1.สมาธิสูตร พระสูตรว่าด้วยสมาธิ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวัน ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เธอทั้งหลายจงเจริญสมาธิ เพราะผู้มีจิตตั้งมั่นย่อมรู้ชัดความเกิดและความดับแห่งขั้น ๕ ตามความเป็นจริง โดยตรัสอธิบายความเกิดแห่งขั้น ๕ ว่า เพราะเพิลิตเพลิน เขยชม ยึดติดขั้น ๕ ความเพิลิตเพลินจึงเกิดขึ้น ความเพิลิตเพลินในขั้น ๕ เป็นอุปาทาน เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี เพราะภพเป็นปัจจัยชาติจึงมี เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรา มรณะ โสกะ ปริทเวหะ ทุกข์ โทมนัสและอุปายาสจึงมี ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลจึงมีอย่างนี้ แล้วตรัสอธิบายความดับแห่งขั้น ๕ ว่า เพราะไม่เพิลิตเพลิน ไม่เขยชม ไม่ยึดติดขั้น ๕ ความเพิลิตเพลินในขั้น ๕ จึงดับ เพราะความเพิลิตเพลินดับ อุปาทานจึงดับ เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ เพราะภพดับ ชาติจึงดับ เพราะชาติดับ ชรา มรณะ โสกะ ปริทเวหะ ทุกข์ โทมนัสและอุปายาสจึงดับ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้จึงมีอย่างนี้ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๕/๑๗)

2.สมาธิสูตร พระสูตรว่าด้วยสมาธิ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เธอทั้งหลายจงเจริญสมาธิเถิด เพราะผู้มีจิตตั้งมั่นย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า आयตนะภายใน ๖ आयตนะภายนอก ๖ วิญญาณ ๖ สัมผัส ๖ และแม้ความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้น เพราะสัมผัส ๖ เป็นปัจจัยว่าไม่เที่ยง (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๙๙/๑๑๐)

3.สมาธิสูตร พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุผู้มีจิตตั้งมั่น มีสติสัมปชัญญะ ย่อมรู้ชัดเวทนา ๓ คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนาและอทุกขมสุขเวทนา เหตุเกิดแห่งเวทนา นิพพานอันเป็นที่ดับแห่งเวทนา และทางดำเนินให้ถึงความสิ้นไปแห่งเวทนาเหล่านั้น และเพราะสิ้นเวทนา ภิกษุจึงจะชื่อว่าเป็นผู้หมดความทิว ปรินิพพานแล้ว (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๒๔๙/๒๓๐)

4.สมาธิสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า อริยสัมมาสมาธิที่มีอุปนิสะ ที่มีบริวาร ได้แก่สภาวะจิตที่มีอารมณ์เดียว มีองค์แห่งอริยมรรคอีก ๗ องค์เป็นบริวาร (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๒๘/๒๘)

5.สมาธิสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า การเจริญสมาธิทำให้รู้ชัดอริยสัจ ๔ คือ (๑) ทุกข์ (๒) ทุกขสมุทัย(เหตุเกิดทุกข์) (๓) ทุกขนิโรธ(ความดับทุกข์) (๔) ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา(ข้อปฏิบัติที่ให้ถึงความดับทุกข์) ตามความเป็นจริง (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๗๑/๕๘๓)

6.สมาธิสูตร (ปฐม) (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคล ๔ จำพวก คือ (๑) บางคนได้ความสงบแห่งจิตภายใน แต่ไม่ได้รับความเห็นแจ้งธรรมด้วยปัญญาอันยิ่ง (๒) บางคนได้ความเห็นแจ้งธรรมด้วยปัญญาอันยิ่งแต่ไม่ได้รับความสงบแห่งจิตภายใน (๓) บางคนไม่ได้รับความสงบแห่งจิตภายใน และไม่ได้รับความเห็นแจ้งธรรมด้วยปัญญาอันยิ่ง (๔) บางคนได้ความสงบแห่งจิตภายใน และได้ความเห็นแจ้งธรรมด้วยปัญญาอันยิ่ง (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๙๒/๑๔๐)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ความสงบแห่งจิตภายใน หมายถึงอัปนาจิตตสมาธิในสันดาน (ความสืบทอดแห่งจิต คือกระแสจิตที่เกิดดับต่อเนื่องกันมา) ของตน คำว่าความเห็นแจ้งธรรมด้วยปัญญาอันยิ่ง หมายถึงวิปัสสนาญาณที่กำหนดรู้สังขารวิปัสสนาญาณนั้นคือปัญญาอันยิ่ง และเป็นองค์เห็นแจ้งในธรรมคือเบญจขันธ์ (อง.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๙๒/๓๖๖)

7.สมาธิสูตร (ทุติย) (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคล ๔ จำพวก คือ (๑) บางคนผู้ได้ความสงบแห่งจิตภายใน แต่ไม่ได้รับความเห็นแจ้งธรรมด้วยปัญญาอันยิ่ง ได้แก่ ผู้ควรตั้งมั่นในความสงบแห่งจิตภายใน แล้วทำความเพียรเพื่อความเห็นแจ้งธรรมด้วยปัญญาอันยิ่ง ต่อมา จึงได้ความสงบแห่งจิตภายใน และได้ความเห็นแจ้งธรรมด้วยปัญญาอันยิ่ง (๒) บางคนผู้ได้ความเห็นแจ้งธรรมด้วยปัญญาอันยิ่ง แต่ไม่ได้รับความสงบแห่งจิตภายใน ได้แก่ ผู้ควรตั้งมั่นในความเห็นแจ้งธรรมด้วยปัญญาอันยิ่ง แล้วทำความเพียรเพื่อความสงบแห่งจิตภายใน ต่อมาจึงได้ความเห็นแจ้งธรรมด้วยปัญญาอันยิ่ง และได้ความสงบแห่งจิตภายใน (๓) บางคนผู้ไม่ได้รับความสงบแห่งจิตภายใน และไม่ได้รับความเห็นแจ้งธรรมด้วยปัญญาอันยิ่ง ได้แก่ ผู้ควรทำความพอใจความพยายาม ความอดุทธสาหะ ความขะมักเขม้น ความไม่ท้อถอย สติและสัมปชัญญะให้มีประมาณยิ่งเพื่อได้กุศลธรรมเหล่านั้น เป็นต้น เปรียบเหมือนบุคคลผู้มีผ้าที่ถูกไฟไหม้หรือมีศีรษะที่ถูกไฟไหม้ ทำความพอใจ ...ให้มีประมาณยิ่งเพื่อดับไฟที่ไหม้ผ้าหรือไฟที่ไหม้ศีรษะนั้น ๆ ต่อมา จึงได้ความสงบแห่งจิตภายใน และได้ความเห็นแจ้งธรรมด้วยปัญญาอันยิ่ง (๔) บางคนผู้ได้ความสงบแห่งจิตภายในและได้ความเห็นแจ้งธรรมด้วยปัญญาอันยิ่ง ได้แก่ ผู้ควรตั้งมั่นอยู่ในกุศลธรรมเหล่านั้น แล้วทำความเพียรเพื่อความสิ้นอาสวะให้ยิ่งขึ้นไป(อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๙๓/๑๔๑)

8.สมาธิสูตร (ตติย) (สูตรที่ ๓) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคล ๔ จำพวก คือ (๑) บางคนผู้ได้ความสงบแห่งจิตภายใน แต่ไม่ได้รับความเห็นแจ้งธรรมด้วยปัญญาอันยิ่ง พึง

เข้าไปหาบุคคลผู้ได้รับความเห็นแจ้งธรรมด้วยปัญญาอันยิ่ง เรียนถามว่า ท่านผู้มีอายุ พึงมองสังขารอย่างไร พิจารณาสังขารอย่างไร เห็นแจ้งสังขารอย่างไร บุคคลผู้ถูกถาม ย่อมตอบเขาตามที่เขาตามเห็นว่า พึงมองสังขารอย่างไร พิจารณาสังขารอย่างไร เห็นแจ้งสังขารอย่างไร ต่อมา จึงได้ความสงบแห่งจิตภายในและได้รับความเห็นแจ้งธรรมด้วยปัญญาอันยิ่ง (๒) บางคนผู้ได้รับความเห็นแจ้งธรรมด้วยปัญญาอันยิ่งแต่ไม่ได้ความสงบแห่งจิตภายใน พึงเข้าไปหาบุคคลผู้ได้รับความสงบแห่งจิตภายใน เรียนถามอย่างนี้ว่า ท่านผู้มีอายุ พึงตั้งจิตไว้อย่างไร น้อมจิตไปอย่างไร ทำจิตให้มีอารมณ์เป็นหนึ่งผุดขึ้นอย่างไร ชักจูงจิตให้เป็นสมาธิได้อย่างไร บุคคลผู้ถูกถามย่อมตอบเขาตามที่เขาตามเห็นว่า พึงตั้งจิตไว้แบบนี้ เป็นต้น ต่อมา จึงได้ความเห็นแจ้งธรรมด้วยปัญญาอันยิ่งและได้ความสงบแห่งจิตภายใน (๓) บางคนผู้ไม่ได้ความสงบแห่งจิตภายใน และไม่ได้ความเห็นแจ้งธรรมด้วยปัญญาอันยิ่ง พึงเข้าไปหาบุคคลผู้ได้รับความสงบแห่งจิตภายใน และได้รับความเห็นแจ้งธรรมด้วยปัญญาอันยิ่ง เรียนถามอย่างนี้ว่า ท่านผู้มีอายุ พึงตั้งจิตไว้อย่างไร น้อมจิตไปอย่างไร ทำจิตให้มีอารมณ์เป็นหนึ่งผุดขึ้นอย่างไร ชักจูงจิตให้เป็นสมาธิได้อย่างไร พึงมองสังขารอย่างไร พิจารณาสังขารอย่างไร เห็นแจ้งสังขารอย่างไร บุคคลผู้ถูกถามย่อมตอบเขาตามที่เขาตามเห็นว่า พึงตั้งจิตไว้แบบนี้ เป็นต้น ต่อมา จึงได้ความสงบแห่งจิตภายใน และเห็นแจ้งธรรมด้วยปัญญาอันยิ่ง (๔) บางคนผู้ได้รับความสงบแห่งจิตภายในและได้รับความเห็นแจ้งธรรมด้วยปัญญาอันยิ่ง ควรตั้งอยู่ในกุศลธรรมเหล่านั้น แล้วทำความเพียรเพื่อความสิ้นอาสวะให้ยิ่งขึ้นไป (อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๙๔/๑๔๒)

9.สมาธิสูตร พระสูตรว่าด้วยการเจริญสมาธิเพื่อให้ญาณเกิดขึ้น พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เธอทั้งหลายจงมีปัญญาเครื่องรักษาตน มีสติ เจริญอุปัฏฐานสมาธิ เพื่อให้เกิดญาณ ๕ คือ (๑) ญาณย่อมเกิดขึ้นเฉพาะตนว่าสมาธินี้มีสุขในปัจจุบันและมีสุขเป็นวิบากต่อไป (๒) ญาณย่อมเกิดขึ้นเฉพาะตนว่าสมาธินี้เป็นอริยะ ปราศจากอาภิส (๓) ญาณย่อมเกิดขึ้นเฉพาะตนว่าสมาธินี้คนเลวปฏิบัติไม่ได้ (๔) ญาณย่อมเกิดขึ้นเฉพาะตนว่าสมาธินี้สงบ ประณีต ได้ด้วยความสงบระงับ บรรลุได้ด้วยภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น และมีใช้บรรลุได้ด้วยอาการข่มธรรมที่เป็นข้าศึก ห้ามกิเลสด้วยสังขารจิต(จิตมีความเพียรพยายามซึ่งเป็นสมาธิที่สงบระงับกิเลสได้) (๕) ญาณย่อมเกิดขึ้นเฉพาะตนว่า ตนเองมีสติ เข้าและออกจากสมาธิได้ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๒๗/๓๕)

10.สมาธิสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ฐานะที่เป็นไปไม่ได้ ๖ คือ (๑) เป็นไปไม่ได้ที่ภิกษุมิจิตไม่เป็นสมาธิ จะได้อิทธิวิธิ คือ คนเดียวแสดงเป็นหลายคนก็ได้ หลายคนแสดงเป็นคนเดียวก็ได้ เป็นต้น (๒) เป็นไปไม่ได้ที่ภิกษุจักได้ยินทิพโพโสธ คือได้ยินเสียง ๒ ชนิด ได้แก่เสียงทิพย์และเสียงมนุษย์ ทั้งที่อยู่ไกลและใกล้ ด้วยหูทิพย์อันบริสุทธิ์เหนือมนุษย์ (๓) เป็นไปไม่ได้ที่ภิกษุจักได้เจโตปริยญาณ คือ กำหนดรู้จิตของสัตว์และบุคคลอื่นได้ด้วยจิตของตน คือ จิตมีราคะก็รู้ว่ามีราคะ จิตปราศจากราคะก็รู้ว่าจิตปราศจากราคะ เป็นต้น (๔) เป็นไปไม่ได้ที่ภิกษุจักได้ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ คือ ระลึกชาติก่อนได้หลายชาติ ได้แก่ ๑ ชาติบ้าง ๒ ชาติบ้าง เป็นต้น (๕) เป็นไป

ไม่ได้ที่ภิกษุจักได้จุตูปปาตญาณ คือ เห็นหมู่มสัตว์ผู้กำลังจุติ กำลังเกิด ทั้งชั้นต่ำและชั้นสูง งามและไม่งาม เกิดดีและเกิดไม่ดีด้วยตาทิพย์อันบริสุทธิ์เหนือมนุษย์ รู้ชัดหมู่มสัตว์ผู้เป็นไปตามกรรม(๖)เป็นไปไม่ได้ที่ภิกษุจักทำให้แจ้งเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะ แล้วตรัสว่า ฐานะที่เป็นไปได้ ๖ คือ เป็นไปได้ที่ภิกษุ ผู้มีจิตเป็นสมาธิ จะบำเพ็ญธรรมทั้ง ๖ นั้นให้บริบูรณ์ได้ตามลำดับกันไป (อง.ฉก.ก.(ไทย) ๒๒/๗๐/๕๙๑)

11.สมาธิสูตร พระสูตรว่าด้วยการได้สมาธิของภิกษุ พระอานนท์เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ แล้วทูลถามว่า เป็นไปได้หรือ ที่ภิกษุได้สมาธิโดยไม่ต้องมีสัญญาในธาตุดินว่าเป็นธาตุดิน(หมายถึงการบริกรรมดินเป็นอารมณ์กัมมฐานโดยกำหนดว่า ดิน ดิน) ในธาตุน้ำว่าเป็นธาตุน้ำ ในธาตุไฟว่าเป็นธาตุไฟ ในธาตุลมว่าเป็นธาตุลม ในอากาศาสนัญจายตนฌานว่าเป็นอากาศาสนัญจายตนฌาน ในวิญญาณัญจายตนฌานว่าเป็นวิญญาณัญจายตนฌาน ในอากิญจัญญายตนฌานว่าเป็นอากิญจัญญายตนฌาน ในเนวสัญญานาสัญญายตนฌานว่าเป็นเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน ในโลกนี้ว่าเป็นโลกนี้ ในโลกหน้าว่าเป็นโลกหน้า แต่ต้องมีสัญญา พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า เป็นไปได้ เมื่อพระอานนท์ทูลถามว่า เป็นไปได้ได้อย่างไร จึงตรัสตอบว่า เป็นไปได้ดังนี้ คือ ภิกษุต้องเป็นผู้มีสัญญาอย่างนี้ว่า นี้ภาวะที่สงบ ประณีต(หมายถึงสมาธิในผลสมาบัติ) กล่าวคือ ความระงับสังขารทั้งปวง ความสลесึนอุปกิเลสทั้งปวง ความสิ้นไปแห่งตัณหา ความคลายกำหนด ความดับ และนิพพาน (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๖/๙)

12.สมาธิสูตร (ปฐม) พระสูตรว่าด้วยการได้สมาธิของภิกษุ (สูตรที่ ๑) ภิกษุหลายรูปเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับแล้วทูลถามว่า เป็นไปได้หรือ การที่ภิกษุได้สมาธิโดยไม่ต้องมีสัญญาในธาตุดินว่าเป็นธาตุดิน ในธาตุน้ำว่าเป็นธาตุน้ำ ในธาตุไฟว่าเป็นธาตุไฟ ในธาตุลมว่าเป็นธาตุลม ในอากาศาสนัญจายตนฌานว่าเป็นอากาศาสนัญจายตนฌาน ในวิญญาณัญจายตนฌานว่าเป็นวิญญาณัญจายตนฌาน ในอากิญจัญญายตนฌานว่าเป็นอากิญจัญญายตนฌาน ในเนวสัญญานาสัญญายตนฌานว่าเป็นเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน ในโลกนี้ว่าเป็นโลกนี้ ในโลกหน้าว่าเป็นโลกหน้า ไม่ต้องมีสัญญาแม้ในรูปที่ให้เห็น เสียงที่ได้ฟัง อารมณ์ที่ได้ทราบ และธรรมารมณ์ที่รู้แจ้ง ที่ถึง ที่แสวงหา ที่ตรงตามด้วยใจ แต่ต้องมีสัญญา พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า เป็นไปได้ เมื่อภิกษุทั้งหลายทูลถามว่า เป็นไปได้ได้อย่างไร จึงตรัสตอบว่า เป็นไปได้ดังนี้ คือ ภิกษุเป็นผู้มีสัญญาอย่างนี้ว่า ภาวะที่สงบ ประณีต คือ คือ ความระงับสังขารทั้งปวง ความสลесึนอุปกิเลสทั้งปวง ความสิ้นไปแห่งตัณหา ความคลายกำหนด ความดับนิพพาน (อง.เอกาทสก.(ไทย) ๒๔/๑๘/๔๓๘)

13.สมาธิสูตร (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยการได้สมาธิของภิกษุ (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เป็นไปได้หรือ การที่ภิกษุได้สมาธิโดยไม่ต้องมีสัญญาในธาตุดินว่าเป็นธาตุดิน ในธาตุน้ำว่าเป็นธาตุน้ำ ในธาตุไฟว่าเป็นธาตุไฟ ในธาตุลมว่าเป็นธาตุลม ในอากาศาสนัญจายตนฌานว่าเป็นอากาศาสนัญจายตนฌาน ในวิญญาณัญจายตนฌานว่าเป็นวิญญาณัญจายตนฌานในอากิญจัญญายตนฌานว่าเป็นอ

กัญญาญายตนฌาน ในเนวสัณญานาสัณญายตนฌานว่าเป็นเนวสัณญานาสัณญายตนฌาน ในโลกนี้ว่าเป็นโลกนี้ ในโลกหน้าว่าเป็นโลกหน้า ไม่ต้องมีสัญญาแม้ในรูปที่ได้เห็น เสียงที่ได้ฟัง อารมณ์ที่ได้ทราบ และธรรมารมณ์ที่รู้แจ้ง ที่ถึง ที่แสวงหา ที่ตรงตามด้วยใจ แต่ต้องมีสัญญา เมื่อภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่า ธรรมทั้งหลายของข้าพระองค์มีพระผู้มีพระภาคเป็นหลัก เป็นผู้นำ เป็นที่พึ่ง ขอพระองค์ทรงอธิบายเนื้อความแห่งพระภาชิตนั้น ภิกษุทั้งหลายได้ฟังแล้วจักทรงจำไว้ จึงตรัสว่า เป็นไปได้ เมื่อภิกษุทั้งหลายทูลถามว่า เป็นไปได้อย่างไร จึงตรัสตอบว่า เป็นไปได้อย่างนี้ คือ ภิกษุเป็นผู้มีสัญญาอย่างนี้ว่า ภาวะที่สงบ ประณีต คือ ความระงับสังขารทั้งปวง ความสละคืนอุปกิเลสทั้งปวง ความสิ้นไปแห่งตัณหา ความคลายกำหนัด ความดับ นิพพาน (อง. เอกกาทสก.(ไทย) ๒๔/๑๙/๔๓๙)

1๓.สมาธิสูตร (ตติย) : พระสูตรว่าด้วยการได้สมาธิของภิกษุ (สูตรที่ ๓) ภิกษุหลายรูปเข้าไปหาพระสารีบุตรถึงที่อยู่แล้วเรียนถามว่า เป็นไปได้หรือ การที่ภิกษุได้สมาธิโดยไม่ต้องมีสัญญาในธาตุดินว่าเป็นธาตุดิน ในธาตุน้ำว่าเป็นธาตุน้ำ ในธาตุไฟว่าเป็นธาตุไฟ ในธาตุลมว่าเป็นธาตุลม ในอากาศานัญญาตนฌานว่าเป็นอากาศานัญญาตนฌาน ในวิญญาณัญญาตนฌานว่าเป็นวิญญาณัญญาตนฌาน ในอากัญญาญายตนฌานว่าเป็นอากัญญาญายตนฌาน ในเนวสัณญานาสัณญายตนฌานว่าเป็นเนวสัณญานาสัณญายตนฌาน ในโลกนี้ว่าเป็นโลกนี้ ในโลกหน้าว่าเป็นโลกหน้า ไม่ต้องมีสัญญาแม้ในรูปที่ได้เห็น เสียงที่ได้ฟัง อารมณ์ที่ได้ทราบ และธรรมารมณ์ที่รู้แจ้ง ที่ถึง ที่แสวงหา ที่ตรงตามด้วยใจ แต่ต้องมีสัญญา พระสารีบุตรตอบว่า เป็นไปได้ เมื่อภิกษุทั้งหลายเรียนถามว่า เป็นไปได้อย่างไร จึงตอบว่า เป็นไปได้อย่างนี้ คือ ภิกษุเป็นผู้มีสัญญาอย่างนี้ว่า ภาวะที่สงบ ประณีต คือ ความระงับสังขารทั้งปวง ความสละคืนอุปกิเลสทั้งปวง ความสิ้นไปแห่งตัณหา ความคลายกำหนัด ความดับ นิพพาน (อง. เอกกาทสก.(ไทย) ๒๔/๒๐/๔๔๑)

14.สมาธิสูตร (จตุตถ) : พระสูตรว่าด้วยการได้สมาธิของภิกษุ (สูตรที่ ๔) พระสารีบุตรแสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลายว่า เป็นไปได้หรือ การที่ภิกษุได้สมาธิโดยไม่ต้องมีสัญญาในธาตุดินว่าเป็นธาตุดิน ในธาตุน้ำว่าเป็นธาตุน้ำ ในธาตุไฟว่าเป็นธาตุไฟ ในธาตุลมว่าเป็นธาตุลม ในอากาศานัญญาตนฌานว่าเป็นอากาศานัญญาตนฌาน ในวิญญาณัญญาตนฌานว่าเป็นวิญญาณัญญาตนฌาน ในอากัญญาญายตนฌานว่าเป็นอากัญญาญายตนฌาน ในเนวสัณญานาสัณญายตนฌานว่าเป็นเนวสัณญานาสัณญายตนฌาน ในโลกนี้ว่าเป็นโลกนี้ ในโลกหน้าว่าเป็นโลกหน้า ไม่ต้องมีสัญญาแม้ในรูปที่ได้เห็น เสียงที่ได้ฟัง อารมณ์ที่ได้ทราบ และธรรมารมณ์ที่รู้แจ้ง ที่ถึง ที่แสวงหา ที่ตรงตามด้วยใจ แต่ต้องมีสัญญา เมื่อภิกษุทั้งหลายกราบเรียนว่า กระผมทั้งหลายมาแต่ที่ไกลเพื่อจะรู้เนื้อความแห่งพระภาชิตนี้ในสำนักของพระสารีบุตร ขอพระสารีบุตรจงอธิบายเนื้อความแห่งพระภาชิตนั้น ภิกษุทั้งหลายได้ฟังแล้วจักทรงจำไว้ จึงกล่าวว่า เป็นไปได้ เมื่อภิกษุทั้งหลายเรียนถามว่า เป็นไปได้อย่างไร จึงตอบว่า เป็นไปได้อย่างนี้ คือ ภิกษุเป็นผู้มีสัญญาอย่างนี้ว่า ภาวะที่สงบ ประณีต คือ ความระงับสังขาร

ทั้งปวง ความสละคืนอุปถัมภ์ทั้งปวง ความสิ้นไปแห่งตัณหา ความคลายกำหนัด ความดับ นิพพาน (อง.เอกาทศก.(ไทย) ๒๔/๒๑/๔๔๒)

สมานกาล : เวลาปัจจุบัน (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์)

สมานฉันท : มีฉันทะเสมอกัน, มีความพอใจร่วมกัน, พร้อมใจกัน, มีความต้องการที่จะทำการอย่างใดอย่างหนึ่งตรงกันหรือเสมอเหมือนกัน ในทางที่ร้ายหรือดีก็ได้, ในทางร้าย เช่น หญิงและชายที่มีสมานฉันทในการประกอบกามสมุจฉาจาร (เป็นตัวอย่งที่ท่านใช้ในการอธิบายบ่อยที่สุด) และหมู่คนร้ายที่มีสมานฉันทในการทำโจรกรรม ส่วนในทางดี เช่น หมู่คนดีมีสมานฉันทที่จะไปทำบุญร่วมกัน เช่น ไปจัดปรับถนนหนทาง สร้างสะพาน ขุดสระ ปลูกสวนสร้างศาลาพักร้อน ให้ทาน รักษาศีล(ชา.อ.๑/๒๙๙ เป็นตัวอย่างเด่น) เด็กกลุ่มหนึ่งมีสมานฉันทที่จะบรรพชา ศึกษากฎระเบียบมีสมานฉันทที่จะถือปฏิบัติถูกต้องซื่อสัตย์, คนผู้มีสมานฉันทในทางร้ายนั้น ไม่ต้องใช้ปัญญาไตร่ตรองพิจารณา เพียงชอบใจอยากทำก็ประกอบกรรมไปตามอำนาจของราคะ หรือโลภะ โทสะ และโมหะ ส่วนคนที่จะมีสมานฉันทในทางดีเบื้องแรกมองเห็นด้วยปัญญาแล้วว่ากรรมนั้นดีงามเป็นประโยชน์มีเหตุผลควรทำ จึงเกิดฉันทะคือความพอใจใฝ่ปรารถนาที่จะทำ โดยเข้าใจตรงกัน และพอใจเหมือนกัน ร่วมด้วยกัน ดังคำในลักขณสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ตรัสแต่ว่าจาอ่อนหวาน คือที่ส่งเสริมการไม่วิวาทกันที่ก่อให้เกิดสมานฉันทระหว่างผู้ที่แตกต่างกัน ขจัดความทะเลาะของชุมชนทำให้สามัคคีกัน และทรงเปลื้องพันธันท์อยู่กับผู้ที่ปรองดองกัน หรือดังคำในอุปทาน ที่พระอุบลวรรณาเถรีกราบทูลว่า ข้าแต่พระมหาวิระ ผู้มีพระปัญญา ผู้ทรงพระรัศมีรุ่งเรือง หม่อมฉันเป็นธิดาของพระองค์ กรรมที่ทำได้ยาก ทำได้แสนลำบากจำนวนมากหม่อมฉันได้ทำแล้ว ข้าแต่พระมหาวิระ ผู้มีพระจักขุ หม่อมฉันมีผิวพรรณเหมือนสีดอกกุบล จึงมีนามว่าอุบลวรรณา เป็นธิดาของพระองค์ ขอกราบพระยุคลบาท พระราหุลเถระ และหม่อมฉัน เกิดร่วมภพเดียวกันหลายร้อยชาติ เป็นผู้มิจิตสมานฉันทกัน บังเกิดพร้อมกันร่วมชาติเดียวกัน เมื่อถึงภพสุดท้าย แม้เราทั้ง ๒ ก็ชื่อว่าเกิดร่วมภพเดียวกัน พระเถระนามว่าราหุลเป็นพระโอรส หม่อมฉันผู้มีนามว่าอุบลวรรณาเป็นธิดา(ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๓๕/๑๙๒, ชุ.อป.(ไทย) ๓๓/๓๙๑/๔๔๐) ; ดู ฉันทะ

สมานลาภสีมา :แดนมีลาภเสมอกัน ได้แก่เขตที่สงฆ์ตั้งแต่ ๒ อาวาสขึ้นไปทำกตีกากันไว้ว่า ลาภเกิดขึ้นในอาวาสหนึ่งสงฆ์อีกอาวาสหนึ่งมีส่วนได้รับแจกด้วย(พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์); ดู กตีกา

สมานไมตรี : เอื้อเฟื้อเสมอกัน, รักใคร่เสมอกัน, รักษาความเยื่อใยกัน ดังคำในเลขสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บางคนในโลกนี้แม้จะถูกว่าด้วยคำหนัก ๆ แม้จะถูกว่าด้วยคำหยาบแม้จะถูกว่าด้วยคำที่ไม่น่าพอใจก็ยังคงสมานไมตรีกลมเกลียวอยู่ ปรองดองกันอยู่รอยขีดที่น้ำย้อมขาดหายไปเร็ว ไม่ปรากฏอยู่นาน (อง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๑๓๓/๓๘๒, อภิ.ปุ.(ไทย) ๓๖/๑๑๕/๑๗๕)

สมานสังวาส : มีธรรมเป็นเครื่องอยู่ร่วมเสมอกัน, ผู้ร่วมสังวาส หมายถึงภิกษุสงฆ์ผู้สามัคคีร่วมอุโบสถสังฆกรรมกัน ดังคำในมหาวิงค์ กล่าวไว้ว่า สงฆ์ที่ชื่อว่า พร้อมเพรียงกัน

สมานาจริยกะ : ภิกษุผู้ร่วมพระอาจารย์เดียวกัน (วิ.ม.(ไทย) ๕/๓๖๕/๒๔๑ ; พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)

สมานาสนิกะ : ผู้ร่วมอาสนะกัน หมายถึงภิกษุผู้มีพรรษารุ่นราวคราวเดียวกันหรืออ่อนกว่ากันไม่ถึง ๓ พรรษานั่งร่วมอาสนะเสมอกันได้; เทียบ *อสมานาสนิกะ* (ดูประกอบใน วิ.จ. (ไทย) ๗/๓๒๐/๑๓๙; พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)

สมานุปัชฌายะ : ภิกษุผู้ร่วมพระอุปัชฌายะเดียวกัน(วิ.ม.(ไทย) ๕/๓๖๕/๒๔๑ ; พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)

สมาบัติ : การเข้าฌาน, ภาวะสงบประณีตซึ่งพึงเข้าถึง;สมาบัติมีหลายอย่าง เช่น ฌานสมาบัติ ผลสมาบัติ อนุปัพพิหารสมาบัติ เป็นต้น สมาบัติที่กล่าวถึงบ่อยคือ ฌานสมาบัติ กล่าวคือ สมาบัติ ๘ อันได้แก่ รูปฌาน ๔ และอรูปฌาน ๔ ถ้าเพิ่มนิโรธสมาบัติ ต่อท้ายสมาบัติ ๘ นี้ รวมเรียกว่า อนุปัพพิหารสมาบัติ ๙ ดังคำว่า ที่ชื่อว่า อุตตริมนุสสรธรรม ได้แก่ ฌาน วิโมกข์ สมภาติ สมาบัติฌานทัสสนะ มรรคภาวนา การทำผลให้แจ่ม การละกิเลส ภาวะที่จิตปลอดจากกิเลส ความยินดีในเรือนว่าง,ในมหาวิภังค์ กล่าวไว้ว่า คำว่า สมาบัติ ได้แก่ สุกญุตสมาบัติ อนิมิตตสมาบัติ อัปภินิหิตสมาบัติ (วิ.ม.(ไทย) ๑/๑๙๙/๑๘๕,วิ.ม.ท.(ไทย) ๒/๗๐/๒๕๖,วิ.จ.(ไทย) ๖/๒๒๖/๓๔๓,ที.ปา.(ไทย) ๑๐/๑๓๐/๗๖,ม.ม.ญ.(ไทย) ๑๒/๑๔๘/๑๔๖,๑๒/๔๕๗/๔๙๕,๑๒/๕๐๗/๕๔๗,ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๙๕/๑๑๔,๑๔/๑๐๘/๑๓๒,๑๔/๒๙๘/๓๕๗)

สมาปัตตัญญูญาณ : ญาณในสภาวะแห่งสมาบัติ, ญาณในสภาวะแห่งวิหารสมาบัติ หมายถึงปัญญาในสมาบัติต่าง ๆ ปัญญาในวิหารสมาบัติต่าง ๆ ดังคำในปฏิสัมภิทามรรค กล่าวไว้ว่า ปัญญาในสมาบัติต่างๆ ชื่อว่าสมาปัตตัญญูญาณ,ปัญญาในวิหารสมาบัติต่างๆชื่อว่า วิหารสมาปัตตัญญูญาณ, เป็นญาณที่ ๓๐,๓๑ ในญาณ ๗๓ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๗๘/๑๓๑)

สมาปัตตีกุสลตา : ความเป็นผู้ฉลาดในการเข้าสมาบัติ,เป็นข้อ ๑ ในสมาบัติ ๒ คือ (๑) สมาปัตตีกุสลตา (ความเป็นผู้ฉลาดในการเข้าสมาบัติ) (๒) สมาปัตติวุฏฐานกุสลตา (ความเป็นผู้ฉลาดในการออกจากสมาบัติ),ในอัมมสังคณี อธิบายสมาปัตตีกุสลตาไว้ว่า สมาบัติที่มีทั้งวิตกและวิจารณ์มี สมาบัติที่ไม่มีวิตกมีเพียงวิจารณ์มี สมาบัติที่ไม่มีทั้งวิตกและวิจารณ์มี ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรมสัมมาทิวฏฐิ ที่เป็นเหตุฉลาดในสมาบัติแห่งสมาบัติเหล่านั้น นี้เรียกว่าความเป็นผู้ฉลาดในสมาบัติ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๔/๒๕๔,อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๑๓๓๘/๓๓๔)

สมาปัตตติญาณ : ญาณในสมาบัติ ๘ ประกอบด้วย รูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔ ดังคำในมหานิทเทส อธิบายไว้ว่า ญาณ ประสงค์เอากัมมัสสกตญาณ สัจจานุโลมิกญาณ อภิญญาญาณ สมาปัตตติญาณ (ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๗๔/๒๒๔)

สมาปัตติมูลกัถลิตสูตร : พระสูตรว่าด้วยการเข้าและความพร้อมในสมาธิอันเป็นมูล พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า บุคคลผู้ได้มาน ๔ จำพวกนี้ คือ

๑. บางคนฉลาดในการเข้าสมาธิ แต่ไม่ฉลาดในความพร้อมในสมาธิ
๒. บางคนฉลาดในความพร้อมในสมาธิ แต่ไม่ฉลาดในการเข้าสมาธิ

๓. บางคนไม่ฉลาดในการเข้าสมาธิ และไม่ฉลาดในความพร้อมในสมาธิ
๔. บางคนฉลาดในการเข้าสมาธิ และฉลาดในความพร้อมในสมาธิ (ส.ข.(ไทย)

๑๗/๖๗๔/๓๙๕)

สมาบัติมูลกโคจรสูตร : พระสูตรว่าด้วยการเข้าและโคจรในสมาธิอันเป็นมูล พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกัมภิกขุทั้งหลายว่า บุคคลผู้ได้มาน ๔ จำพวกนี้ คือ

๑. บางคนฉลาดในการเข้าสมาธิ แต่ไม่ฉลาดในโคจรในสมาธิ
๒. บางคนฉลาดในโคจรในสมาธิ แต่ไม่ฉลาดในการเข้าสมาธิ
๓. บางคนไม่ฉลาดในการเข้าสมาธิ และไม่ฉลาดในโคจรในสมาธิ
๔. บางคนฉลาดในการเข้าสมาธิ และฉลาดในโคจรในสมาธิ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/

๖๗๖/๓๙๗)

สมาบัติมูลกฐิติสูตร : พระสูตรว่าด้วยการเข้าและการตั้งอยู่ในสมาธิอันเป็นมูล พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกัมภิกขุทั้งหลายว่า บุคคลผู้ได้มาน ๔ จำพวกนี้ คือ

๑. บางคนฉลาดในการเข้าสมาธิ แต่ไม่ฉลาดในการตั้งอยู่ในสมาธิ
๒. บางคนฉลาดในการตั้งอยู่ในสมาธิ แต่ไม่ฉลาดในการเข้าสมาธิ
๓. บางคนไม่ฉลาดในการเข้าสมาธิ และไม่ฉลาดในการตั้งอยู่ในสมาธิ
๔. บางคนฉลาดในการเข้าสมาธิ และฉลาดในการตั้งอยู่ในสมาธิ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/

๖๗๒/๓๙๔)

สมาบัติมูลกภูฐานสูตร : พระสูตรว่าด้วยการเข้าและการออกจากสมาธิอันเป็นมูล พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกัมภิกขุทั้งหลายว่า บุคคลผู้ได้มาน ๔ จำพวกนี้ คือ

๑. บางคนฉลาดในการเข้าสมาธิ แต่ไม่ฉลาดในการออกจากสมาธิ
๒. บางคนฉลาดในการออกจากสมาธิ แต่ไม่ฉลาดในการเข้าสมาธิ
๓. บางคนไม่ฉลาดในการเข้าสมาธิ และไม่ฉลาดในการออกจากสมาธิ
๔. บางคนฉลาดในการเข้าสมาธิ และฉลาดในการออกจากสมาธิ

(ส.ข.(ไทย) ๑๗/๖๗๓/๓๙๕)

สมาบัติมูลกสักกัจจสูตร : พระสูตรว่าด้วยการเข้าและความเคารพในสมาธิอันเป็นมูล พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกัมภิกขุทั้งหลายว่า บุคคลผู้ได้มาน ๔ จำพวกนี้ คือ

๑. บางคนฉลาดในการเข้าสมาธิ แต่ไม่ทำโดยเคารพในสมาธิ
๒. บางคนทำโดยเคารพในสมาธิ แต่ไม่ฉลาดในการเข้าสมาธิ
๓. บางคนไม่ฉลาดในการเข้าสมาธิ และไม่ทำโดยเคารพในสมาธิ
๔. บางคนฉลาดในการเข้าสมาธิ และทำโดยเคารพในสมาธิ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/

๖๗๘/๓๙๘)

สมาบัติมูลกสัปปายการีสูตร : พระสูตรว่าด้วยการเข้าและผู้ที่สัปปายะในสมาธิอันเป็นมูล พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า บุคคลผู้ได้ฌาน ๔ จำพวกนี้ คือ

๑. บางคนฉลาดในการเข้าสมาธิ แต่ไม่ทำสัปปายะในสมาธิ
๒. บางคนทำสัปปายะในสมาธิ แต่ไม่ฉลาดในการเข้าสมาธิ
๓. บางคนไม่ฉลาดในการเข้าสมาธิ และไม่ทำสัปปายะในสมาธิ
๔. บางคนฉลาดในการเข้าสมาธิ และทำสัปปายะในสมาธิ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๖๘๐/๓๙๙)

สมาบัติมูลกสัจจสูตร : พระสูตรว่าด้วยการเข้าและความเพียรต่อเนื่องในสมาธิอันเป็นมูล พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า บุคคลผู้ได้ฌาน ๔ จำพวกนี้ คือ

๑. บางคนฉลาดในการเข้าสมาธิ แต่ไม่ทำความเพียรต่อเนื่องในสมาธิ
๒. บางคนทำความเพียรต่อเนื่องในสมาธิ แต่ไม่ฉลาดในการเข้าสมาธิ
๓. บางคนไม่ฉลาดในการเข้าสมาธิ และไม่ทำความเพียรต่อเนื่องในสมาธิ
๔. บางคนฉลาดในการเข้าสมาธิ และทำความเพียรต่อเนื่องในสมาธิ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๖๗๙/๓๙๙)

สมาบัติมูลกอธิการสูตร : พระสูตรว่าด้วยการเข้าและอธิการในสมาธิอันเป็นมูล พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า บุคคลผู้ได้ฌาน ๔ จำพวกนี้ คือ

๑. บางคนฉลาดในการเข้าสมาธิ แต่ไม่ฉลาดในอธิการในสมาธิ
๒. บางคนฉลาดในอธิการในสมาธิ แต่ไม่ฉลาดในการเข้าสมาธิ
๓. บางคนไม่ฉลาดในการเข้าสมาธิ และไม่ฉลาดในอธิการในสมาธิ
๔. บางคนฉลาดในการเข้าสมาธิ และฉลาดในอธิการในสมาธิ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๖๗๗/๓๙๗)

สมาบัติมูลกอารัมณสูตร : พระสูตรว่าด้วยการเข้าและอารมณ์ในสมาธิอันเป็นมูล พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า บุคคลผู้ได้ฌาน ๔ จำพวกนี้ คือ

๑. บางคนฉลาดในการเข้าสมาธิ แต่ไม่ฉลาดในอารมณ์ในสมาธิ
๒. บางคนฉลาดในอารมณ์ในสมาธิ แต่ไม่ฉลาดในการเข้าสมาธิ
๓. บางคนไม่ฉลาดในการเข้าสมาธิ และไม่ฉลาดในอารมณ์ในสมาธิ
๔. บางคนฉลาดในการเข้าสมาธิ และฉลาดในอารมณ์ในสมาธิ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๖๗๕/๓๙๖)

สมาบัติตลาภิบุคคล : บุคคลผู้ได้สมาบัติ ๘ หมายถึงได้รูปฌาน ๔ และได้อรุฌาน ๔ ใดๆอย่างหนึ่ง ดังคำในปฏิสัมภิตามรรค กล่าวไว้ว่า สมาบัติตลาภิบุคคล (บุคคลผู้ได้สมาบัติ) คำนึงถึงปฐมฌาน ที่ไหนก็ได้ เมื่อไรก็ได้ นานเท่าไรก็ได้ ตามปรารถนา ไม้มีความเนิ่นช้าในการคำนึงถึง เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่าอ่าวัชชนาวาสี ฯลฯ สมาบัติตลาภิบุคคล

เข้า ฯลฯ อธิฏฐาน ฯลฯ ออก ฯลฯ พิจารณาเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติที่ไหนก็ได้ เมื่อไรก็ได้ นานเท่าไรก็ได้ ตามปรารถนา ไม่มีความเน้นซ้ำในการพิจารณา เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าปัจเจกเวทนามาส (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๘๕/๑๔๔)

สมาบัติวิภูฐานกุสลตา : ความเป็นผู้ฉลาดในการออกจากสมาบัติ, เป็นข้อที่ ๒ ในธรรม ๒ คือ (๑) สมาบัติกุสลตา (ความเป็นผู้ฉลาดในการเข้าสมาบัติ) (๒) สมาบัติวิภูฐานกุสลตา (ความเป็นผู้ฉลาดในการออกจากสมาบัติ), ในอัมมสังคณี สมาบัติกุสลตาทุกะ อธิบายสมาบัติวิภูฐานกุสลตาไว้ว่า ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงมกมาย ความเลือกเฟ้นธรรมสมาธิปฏิภาณ ที่เป็นเหตุฉลาดในการออกจากอาบัติเหล่านั้น นี้เรียกว่าความเป็นผู้ฉลาดในการออกจากอาบัติ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๔/๒๕๔, อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๑๓๓๗/๓๓๔)

สมาบัติตีสูต : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นเหตุให้ออกุศลธรรมเข้ามาได้ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ออกุศลธรรมเข้ามาไม่ได้ตลอดเวลาที่ธรรม ๕ คือ (๑) ศรัทธา (๒) หิริ (๓) โอตตปปะ (๔) วิริยะ (๕) ปัญญาในกุศลธรรมทั้งหลาย ยังตั้งมั่นอยู่ แต่เมื่อใดธรรม ๕ มีศรัทธาเป็นต้นนั้นเสื่อมไป ความเป็นผู้ไม่มีศรัทธาเป็นต้น กลุ่มรุมจิตอยู่ เมื่อนั้น ออกุศลธรรมเข้ามาได้ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๖/๘)

สมำเสมอ : เป็นประจำ, เสมอเป็นปรกติ เช่น มาประชุมสมำเสมอ ดังคำในมหาวรรคกล่าวไว้ว่า พวกคฤหัสถ์ผู้หนุ่มผ้าขาวก็ยังมีความเคารพยำเกรงประพฤตสมำเสมอในอาจารย์ เพราะได้ศึกษาศิลปะอันเป็นเครื่องเลี้ยงชีวิต(วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๔๘/๑๘), เสมอตามกำหนด เช่น ส่งดอกเบ็ญสมำเสมอ; ราบเรียบ ดังคำที่กล่าวถึงกรรมที่ไม่สมำเสมอเป็นเหตุให้ตกนรก มีปรากฏในวิสมสูตร, ไม่ลุ่ม ๆ ดอน ๆ ดังคำในมหาปทานสูตร กล่าวไว้ว่า การประพฤตธรรมเป็นความดี การประพฤตสมำเสมอเป็นความดี การทำกุศลเป็นความดี (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๕๓/๒๙, อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๑๔๘/๓๙๖, ๒๐/๑๕๓/๓๙๘)

สมิตนันทนะ, พระเจ้าจักรพรรดิ : ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของยูถิกปุပ္ผิยเถระ ดังคำในยูถิกปุပ္ผิยเถรพทาน ที่ท่านกล่าวไว้ว่า ข้าพเจ้าใช้มีอั้ง ๒ ประคองดอกคัตเค้าชั้นดี บูชาพระพุทธเจ้า(นามว่าปทุมุตตระ) ด้วยจิตที่เลื่อมใสนั้น ข้าพเจ้าเสวยสมบัติแล้ว ไม่ไปเกิดในทุคติเลยตลอด ๑๐๐,๐๐๐ กัป ในกัปที่ ๕๐ นับจากกัปนี้ไป ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่งพระนามว่าสมิตนันทนะ(ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๕๖/๓๖๗)

สมิตะ, พระเจ้าจักรพรรดิ : ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่งซึ่งเป็นอดีตชาติของพระพุทธสัพพัญญูเถระ ดังคำในพุทธสัพพัญญูเถรพทานที่ท่านกล่าวไว้ว่า ข้าพเจ้าเกิดเป็นภุมมเทวดา เมื่อครั้งพระผู้มีพระภาคพระนามว่าวิปัสสี ผู้เลิศในโลก ทรงปลงพระชนมายุสังขาร แผ่นดินหมีนจักรวาลทั้งสมุทรสาครก็ไหวแล้ว ช่างนำอัสจรรย พระพุทธเจ้า ช่างนำอัสจรรย พระธรรมช่างนำอัสจรรย การที่ข้าพเจ้าได้มาประจวบกับพระศาสดา เมื่อพระพุทธเจ้าทรงอุบัติขึ้น แผ่นดินก็ไหวข้าพเจ้าประกาศพุทธธานุภาพแล้ว จึงบันเทิงอยู่ในสวรรค์ตลอดหนึ่งกัป ในกัปที่เหลือ ข้าพเจ้าได้ทำกุศลไว้แล้ว ในกัปที่ ๙๑ นับจากกัปนี้ไป ข้าพเจ้าได้ความทรงจำไว้ในครั้งนั้น จึงไม่ได้พบทุคติเลย นี้เป็นผลแห่ง

ความทรงจำในพระพุทธรเจ้า ในกัปที่ ๑๔ นับจากกัปนี้ไป ข้าพเจ้าได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิมีพระนามว่าสมิตะ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๖๔/๒๗๑)

สมิติคุตตเถรคาถา : ภาซิตของพระสมิติคุตตเถระ, คาถาของพระสมิติคุตตเถระ ท่านพระสมิติคุตตเถระกล่าวไว้ว่า เราได้สวையบาปกรรมที่เราทำเอาไว้ ในชาติอื่น ๆ ในปางก่อน ในอดีตภาพนี้เอง เรื่องบาปกรรมอื่นจะไม่มีอีกต่อไป (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๘๑/๓๓๓)

สมิทธิ, พระ : ชื่อภิกษุรูปหนึ่ง อยู่ ณ ตโปทาราม เขตกรุงราชคฤห์ คราวหนึ่งเมื่อบวชยังไม่นาน ได้ถูกเวทดาถามอุทเทสและวิงศ์ของบุคคลผู้มีราตรีเดียวเจริญ แต่จำไม่ได้, ต่อมาได้เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าทูลถามอุทเทสและวิงศ์ของบุคคลผู้มีราตรีเดียวเจริญ และได้สนทนาธรรมกับพระสารีบุตร พระอานนท์ และโปตลิวตรปริพาชก ภายหลังได้บรรลุอรหัตผล (ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๒๗๙/๓๓๐, ๑๔/๒๙๘/๓๕๗, ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๐/๑๘, ๑๕/๑๕๘/๒๐๓, ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๖๕/๕๖, อง.อภฺฐก.(ไทย) ๒๓/๑๔/๔๖๒)

สมิทธิชาตก : พระสูตรว่าด้วยเทพธิดาหลงรักพระสมิทธิโพธิสัตว์ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า ฤๅษีโพธิสัตว์ถูกนางเทพธิดาประเล้าประโลมด้วยกามคุณ แต่ท่านไม่ยินดีด้วย กลับแสดงธรรมให้นางฟังว่า เราไม่รู้วันตายของเราเลย เวลาตายยังถูกปิดบังอยู่ยังไม่ปรากฏ เพราะเหตุนี้ เราจึงไม่บริโภคกาม มาเที่ยวบิณฑบาตเลี้ยงชีพอยู่ เวลาแห่งการปฏิบัติธรรมอย่าผ่านไปโดยไม่ได้ประโยชน์อะไรเลย ว่าแล้วท่านก็บิณฑบาตต่อไป ทำให้นางจนปัญญาอันตรธานไปทันที ผู้ที่ไม่เปิดช่องให้กิเลสเข้ามาครอบงำใจ ย่อมผ่านพ้นมารไปได้ (ขุ.ชา.ทุก.(ไทย) ๒๗/๓๓/๗๒)

สมิทธิเถรคาถา : ภาซิตของพระสมิทธิเถระ , คาถาของพระสมิทธิเถระ ท่านพระสมิทธิเถระกล่าวไว้ว่า เราออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตด้วยศรัทธา มีสติปัญญาเจริญ มีจิตมั่นคงดีแล้วเจ้ามารร้ายเอ๋ย เจ้าจงบันดาลรูปแปลกประหลาดต่างๆตามใจชอบเถิด แต่จะไม่อาจทำให้เราสะทกสะท้านได้เลย (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๔๖/๓๒๐)

สมิทธิทุกขปัญหาสูตร : พระสูตรว่าด้วยพระสมิทิตูลถามปัญหาเรื่องทุกข์ ท่านสมิทธิได้เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ พระเวฬุวันแล้วทูลถามว่า ด้วยเหตุเพียงเท่าไรจึงชื่อว่าทุกข์ หรือการบัญญัติว่าทุกข์ พระผู้มีพระภาคทรงตอบโดยนัยแห่งปฐมสมิทิมารปัญหาสูตรในวรรคนี้ ต่างกันเพียงเปลี่ยนจากคำว่า มาร เป็นคำว่า ทุกข์ (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๖๗/๕๗)

สมิทิมารปัญหาสูตร (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยพระสมิทิตูลถามปัญหาเรื่องมาร (สูตรที่ ๑) ท่านสมิทธิได้เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ พระเวฬุวันแล้วทูลถามว่า ด้วยเหตุเพียงเท่าไรจึงชื่อว่ามาร หรือการบัญญัติว่ามาร พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่าอายุตนะภายใน ๖ อายุตนะภายนอก ๖ วิญญาณ ๖ และธรรมที่พึงรู้แจ้งทางวิญญาณ ๖ มีอยู่ในที่ใด มารหรือการบัญญัติว่ามารก็มีอยู่ในที่นั้น หากอายุตนะภายใน ๖ เป็นต้นนั้นไม่มีในที่ใด มารหรือการบัญญัติว่ามารก็ไม่มีในที่นั้น (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๖๕/๕๖)

สมิทธิโลกปัญหาสูตร : พระสูตรว่าด้วยพระสมิทิตูลถามปัญหาเรื่องโลก ท่านสมิทธิได้เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ พระเวฬุวันแล้วทูลถามว่า ด้วยเหตุเพียงเท่าไรจึงชื่อ

ว่าโลกหรือการบัญญัติว่าโลก พระผู้มีพระภาคทรงตอบโดยนัยแห่งปฐมสมมติมาร ปัญหาสูตรในวรรคนี้ ต่างกันเพียงเปลี่ยนจากคำว่า มาร เป็นคำว่า ทุกข์ (ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๖๘/๕๘)

สมมติสัตตปัญหาสูตร : พระสูตรว่าด้วยพระสมิทิตูลถามปัญหาเรื่องสัตว์ ท่านสมิทธิได้เข้าไปเฝ้า พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ พระเวฬุวันแล้วทูลถามว่า ด้วยเหตุเพียงเท่าไรจึง ชื่อว่าสัตว์ หรือการบัญญัติว่าสัตว์ พระผู้มีพระภาคทรงตอบโดยนัยแห่งปฐมสมมติมาร ปัญหาสูตรในวรรคนี้ ต่างกันเพียงเปลี่ยนจากคำว่า มาร เป็นคำว่า สัตว์ (ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๖๖/๕๗)

สมิทธิสูตร : มี ๓ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

1.สมิทธิสูตร พระสูตรว่าด้วยเรื่องวิตก พระสารีบุตรถามพระสมิทธิผู้เข้ามาสนทนา เรื่องสังกัปวิตก (วิตกอันเป็นความดำริ)ของบุรุษ ซึ่งมีคำถามและคำตอบตามลำดับ ดังนี้

พระสารีบุตรถามว่า สังกัปวิตกมีอะไรเป็นอารมณ์ พระสมิทธิตอบว่า มีนามรูป เป็นอารมณ์

พระสารีบุตรถาม : สังกัปวิตกต่างกันที่ไหน พระสมิทธิตอบ : ที่ธาตุ

พระสารีบุตรถาม : สังกัปวิตกมีอะไรเป็นเหตุเกิดพระสมิทธิตอบ : มีผัสสะเป็นเหตุเกิด

พระสารีบุตรถาม : สังกัปวิตกมีอะไรเป็นที่ประชุม พระสมิทธิตอบ : มีเวทนา เป็นที่ประชุม

พระสารีบุตรถาม : สังกัปวิตกมีอะไรเป็นประมุข พระสมิทธิตอบ : มีสมาธิเป็นประมุข

พระสารีบุตรถาม : สังกัปวิตกมีอะไรเป็นใหญ่ พระสมิทธิตอบ : มีสติเป็นใหญ่

พระสารีบุตรถาม : สังกัปวิตกมีอะไรเป็นยิ่ง พระสมิทธิตอบ : มีปัญญาเป็นยิ่ง

พระสารีบุตรถาม : สังกัปวิตกมีอะไรเป็นแก่นสาร พระสมิทธิตอบ : มีวิมุตติเป็นแก่นสาร

พระสารีบุตรถาม : สังกัปวิตกมีอะไรเป็นที่หยังลง พระสมิทธิตอบ : มีนิพพานเป็นที่หยังลง

พระสารีบุตรกล่าวกับพระสมิทธิว่า ท่านสามารถตอบปัญหาของผมได้ทุกข้อ แต่ ท่านอย่าทะนงตนด้วยการตอบปัญหานั้น (อง.นวก.(ไทย) ๒๓/๑๔/๔๖๒)

2.สมิทธิสูตร พระสูตรว่าด้วยพระสมิทธิ สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ตโปทาราม เขตกรุงราชคฤห์ เหวตองค์หนึ่งได้กล่าวในสำนักของท่านพระสมิทธิว่า ท่านไม่บริโภคนแต่ยังขอ ท่านบริโภคนแล้วต้องไม่ขอ ท่านบริโภคนแล้วจงขอเถิด กาลอย่าได้ล่วงท่านไป ท่านพระสมิทธิกล่าวว่า ข้าพเจ้าไม่รู้จักกาล เพราะกาลถูกปกปิด อยู่ ฉะนั้น ถึงข้าพเจ้าไม่บริโภคนแต่ก็ยังขอ กาลอย่าได้ล่วงข้าพเจ้าไป ท่านเป็นนักบวช ที่ยังหนุ่มแน่น มีผมดำ อยู่ในวัยแรกรุ่ง ไม่เปลือยเปลือยในกาม ขอท่านจงบริโภคน

อันเป็นของมนุษย์ อย่าละกามที่เห็นเฉพาะหน้าแล้ววิ่งไปหากามอันมีอยู่ตามกาลที่ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า มีทุกข์มาก มีความคับแค้นมาก ธรรมเป็นธรรมที่ผู้ปฏิบัติจะ พึงเห็นชัดด้วยตนเอง ไม่ประกอบด้วยกาล ควรเรียกให้มาดู ควรน้อมเข้ามาในตน อัน วิญญูชนพึงรู้เฉพาะตน อันนี้เป็นอย่างไร

ท่านพระสมิทธิไม่สามารถตอบได้ จึงได้เข้าไปกราบพูลเรื่องนั้นแด่พระผู้มีพระ ภาค ซึ่งพระองค์ได้ตรัสว่า สัตว์ทั้งหลายมีความหมายรู้ในสิ่งที่เรียกขาน ติดอยู่ในสิ่งที่ เรียกขาน ไม่กำหนดรู้สิ่งที่เรียกขาน จึงตกอยู่ใต้อานาจแห่งความตาย ส่วนภิกษุ กำหนดรู้สิ่งที่เรียกขานแล้ว ไม่กำหนดหมายสิ่งที่เรียกขาน เพราะสิ่งที่เรียกขานนั้นไม่ มีแก่เธอ ฉะนั้น เหตุที่จะเรียกขานท่านจึงไม่มี ผู้ถือตัวว่าเราเสมอเขา เราเลิศกว่าเขา หรือเราด้อยกว่าเขา ก็พึงทะเลาะกับเขา เพราะความถือตัวนั้น ผู้ไม่หวั่นไหวในความ ถือตัวทั้ง ๓ นั้นย่อมไม่มีความถือตัว บุคคลผู้ละบัญญัติได้แล้ว ไม่เข้าถึงวิมาน ตัด ตัณหาในนามรูปได้ เทวดาและมนุษย์ถึงจะเที่ยวค้นหาก็ไม่พบบุคคลนั้น ผู้ตัดกิเลส เครื่องผูกได้แล้ว ไร้ทุกข์หมดความกระหาย บุคคลไม่ควรทำบาปทางกาย ทางวาจา หรือทางใจ ควรละกาม มีสติสัมปชัญญะ จึงจะไม่เสวยทุกข์ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๐/๑๘)

3.สมิทธิสูตร พระสูตรว่าด้วยพระสมิทธิ สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ นคร ศิลาวดี แคว้นสักกะ ท่านพระสมิทธิลี้กเร็นอยู่ในที่สงัด เกิดความคิดว่า การที่เราได้ พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นพระศาสดา การที่เราได้บวชในพระธรรมวินัยอัน พระศาสดาตรัสไว้ดีแล้ว การที่เราได้เพื่อนพรหมจารี ผู้มีศีล มีกัลยาณธรรม นั้นช่างดี จริงหนอ มารทราบเรื่องนั้นจึงเข้าไปหาท่านถึงที่อยู่แล้วได้ทำเสียงดั่งน้าสะพรั่งกล่ว นำหวาดเสียว ประคุดแผ่นดินจะถล่ม

พระผู้มีพระภาคหลังจากทรงทราบเรื่องนั้นจึงตรัสว่า นั้นมิใช่แผ่นดินจะถล่ม นั้นคือมารมาเพื่อลวงให้เธอเข้าใจผิด เธอจงไปเถิด จงเป็นผู้ไม่ประมาท มีความเพียร อุทิศกายและใจอยู่ในที่นั้น

ท่านพระสมิทธิรับพระดำรัสแล้วลุกขึ้นจากอาสนะ ถวายอภิวาทพระผู้มีพระ ภาค กระทำประทักษิณแล้วจากไปถึง ๓ ครั้ง และในครั้งที่ ๓ ได้กล่าวกับมารว่า เรา ออกบวชเป็นบรรพชิตด้วยศรัทธา เรารู้สติและปัญญาแล้ว จิตก็ตั้งมั่นดีแล้ว ท่าน บันดาลรูปร่างให้น่ากลัวแค่ไหน ก็ทำให้เราหวั่นไหวไม่ได้ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๕๘/ ๒๐๓)

สมิติ, บุตรช่างทำรถ : ชื่อช่างทำรถคนหนึ่ง ชาวกรุงราชคฤห์ ได้ลากกงล้อรถ ถากส่วนโค้ง หมดคด หมดกระพี้ มีแต่แก่นล้วน ๆ ตามที่อาชีวกคิด มีปรากฏในอนนังคนสูตร ที่พระมหาโมค คัลลานกล่าวถึงให้พระสารีบุตรฟัง เป็นอุปมาให้กิเลสเพียงดั่งเนินออกจากใจ (ม.มู. (ไทย) ๑๒/๖๓/๕๔)

สมุคคชาดก : พระสูตรว่าด้วยหญิงในผอบแก้ว มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า ฤๅษีโพธิสัตว์ผู้ได้ทิพยจักขุ เห็นรากษสตนหนึ่งให้ภรรยาอนอยู่ในผอบแล้วกลืนลงไว้ในท้องของตนเพื่อจะรักษา นางไม่ให้ยินดีต่อชายอื่น แต่นางกลับประพฤติดีประเวณีร่วมอภิรมย์ยินดีกับวิทยา ธรในผอบนั้น รากษสทราบความจริงจากฤๅษีแล้วเกิดความสลดใจ จึงว่าหญิงนี้ตนไม่

อาจารย์ขาได้ ให้เต็มได้ยาก ลึกเหมือนบาดาล จึงปล่อยนางกับชายชู้ไป แล้วกลับได้ ความสบายใจไม่ต้องเศร้าโศกเพราะไม่ต้องรักษาหญิงนั้น ถ้ามีโอกาส เวลา สถานที่ และมีคนชักชวน เป็นการยากที่จะห้ามคนชู้ไม่ให้ทำกรรมชั่ว บัณฑิตจึงไม่ควรใส่ใจ (ขุ.ชา.นวก.(ไทย) ๒๗/๘๗/๓๑๕)

สมุคคตะ, พระเจ้าจักรพรรดิ : ชื่อพระเจ้าจักรองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระโสภิตเถระ ดังคำใน โสภิตเถรพทาน ที่พระเถระกล่าวไว้ว่า พระชินเจ้าพระนามว่าปทุมุตระผู้เจริญที่สุดในโลก ทรงองอาจกว่านรชน ทรงแสดงอมตบทแก่หมู่ชนจำนวนมากอยู่ ครั้งนั้น ข้าพเจ้าได้ฟังพระดำรัสของพระองค์ที่เปล่งออกด้วยอภิวาจาแล้วจึงประคองอัญชลี เป็นผู้มีจิตมีอารมณ์เดียว ๓๒/๗/๒๙๔

สมุคฆาตสัปปายสูตร : พระสูตรว่าด้วยปฏิบัติที่เป็นสัปปายะแก่การเพิกถอนความกำหนัดหมาย มี ๒ สูตร แต่เนื้อหาทั้ง ๒

1.สมุคฆาตสัปปายสูตร (ปฐม) (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ พระเวฬุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ปฏิบัติอันเป็นสัปปายะแก่การเพิกถอนความกำหนัดหมายทั้งปวง ได้แก่การที่ภิกษุกำหนดหมายสิ่งใด กำหนดหมายในสิ่งใด กำหนดหมายเพราะสิ่งใด กำหนดหมายว่าสิ่งใดของเรา แต่สิ่งนั้นย่อมเป็นโดยอาการอื่น คือ สัตว์โลกก็ยังมีข้อยอยู่ในภพ ถึงเปลี่ยนแปลงไปโดยอาการอื่น ก็ถือว่ายังยินดีภพอยู่ ส่วนภิกษุไม่กำหนดหมายอายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖ วิญญาณ ๖ สัมผัส ๖ ความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้นเพราะสัมผัส ๖ เป็นปัจจัยและสิ่งทั้งปวง ไม่กำหนดหมายในอายตนะภายใน ๖ เป็นต้นและไม่กำหนดหมายแม้ขันธ ธาตุและอายตนะเป็นต้น ชื่อว่าไม่ถือมั่นอะไร เมื่อไม่ถือมั่นก็ไม่สะดุ้งกลัว เมื่อไม่สะดุ้งกลัว ย่อมดับได้ด้วยตนเอง เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งอันธมุตสูตรในวรรคนี้ (ส.สพ.ไทย) ๑๘/๓๑/๓๒)

2.สมุคฆาตสัปปายสูตร (ทุติย) (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ พระเวฬุวันได้ทรงแสดงปฏิบัติที่เป็นสัปปายะแก่การเพิกถอนความกำหนัดหมายทั้งปวง แก่ภิกษุทั้งหลาย แล้วตรัสถามโดยนัยเป็นต้นว่า อายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖ วิญญาณ ๖ สัมผัส ๖ และแม้ความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ ที่เกิดขึ้นเพราะสัมผัส ๖ เป็นปัจจัยเที่ยงหรือไม่เที่ยงและภิกษุทั้งหลายก็ได้ทูลตอบโดยลำดับ (ส.สพ.ไทย) ๑๘/๓๒/๓๔)

สมุคฆาตสารูปสูตร : พระสูตรว่าด้วยปฏิบัติอันสมควรแก่การเพิกถอนความกำหนัดหมาย พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ พระเวฬุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ปฏิบัติอันสมควรแก่การเพิกถอนความกำหนัดหมายทั้งปวง ได้แก่การที่ภิกษุไม่กำหนดหมายอายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖ วิญญาณ ๖ สัมผัส ๖ ความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้นเพราะสัมผัส ๖ เป็นปัจจัยและสิ่งทั้งปวง ไม่กำหนดหมายในอายตนะภายใน ๖ เป็นต้น ไม่กำหนดหมายเพราะอายตนะภายใน ๖ เป็นต้นและไม่กำหนดหมายว่าอายตนะภายใน ๖ เป็นต้นของเรา เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งอาทิตตสูตรในวรรคนี้ (ส.สพ.ไทย) ๑๘/๓๐/๓๐)

สมุจเฉทปหาน : การละด้วยการตัดขาด,การละกิเลสได้โดยเด็ดขาดด้วยอริยมรรค ดังคำในเถรคาถาที่ พระโปกขุฎฐิเถระเมื่อจะสรรเสริญท่านพระสารีบุตรจึงได้กล่าวว่า เชิญท่านดู ท่านพระสารีบุตรมีคุณน่าดู น่าชม หลุดพ้นได้ด้วยวิกขัมภนปหานและสมุจเฉทปหานทั้ง ๒ ส่วน มีจิตตั้งมั่นดีภายใน(ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๑๑๘๕/๕๓๓)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สมุจเฉทปหาน หมายถึงละได้เด็ดขาด กล่าวคือละกิเลสได้เด็ดขาดด้วยมรรค๒(อนาคามีมรรคและอรหัตตมรรค) ทั้งนี้เพราะพระอริยสาวกแม้จะบรรลุมรรค ๒ (โสดาปัตติมรรคและสกทาคามีมรรค) แล้ว แต่ก็ยังไม่บรรลุญาณหรือมรรคเบื้องสูง (ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๑๗๗/๓๘๖)

ในอรรถกถาอังคุตตรนิกายเป็นต้น อธิบายไว้ว่า เป็น ๑ ในปหานะ ๕ อย่าง คือ (๑) ตทังคปหานะ (ละกิเลสด้วยองค์นั้น ๆ) (๒) วิกขัมภนปหานะ (ละกิเลสด้วยการข่มไว้) (๓) สมุจเฉทปหานะ (ละกิเลสด้วยตัดขาด) (๔) ปฏิปัสสัทธิปหานะ (ละกิเลสด้วยสงบระงับ) (๕) นิสสรณปหานะ (ละกิเลสด้วยสลัดออกได้) (อง.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๑๖/๔๐,ขุ.อิติ.อ. ๓๕/๑๒๖, อก.จตุกก.ฎีกา ๒/๒๕/๓๒๔-๓๒๕)

สมุจเฉทวิมุตติ : การหลุดพ้นด้วยตัดขาด ได้แก่ การพ้นจากกิเลสด้วยอริยมรรค กิเลสเหล่านั้นขาดเด็ดขาดไป ไม่กลับเกิดขึ้นอีกเป็นโลกุตตรวิมุตติ, อริยมรรค ๔ เพราะพ้นจากกิเลสทั้งหลายที่ตนถอนขึ้นแล้ว ดังคำในปฏิสัมภิทามรรคที่กล่าวถึงวิมุตติอยู่ท้ายคำว่า วิราคะที่ชื่อว่า วิชชาเพราะมีสภาวะรู้แจ้งวิราคะที่ชื่อว่าวิมุตติ เพราะมีสภาวะสละ(ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๘/๔๗๘) (ข้อ ๓ ในวิมุตติ ๕) มีปรากฏในข้อที่ ๓ ในวิมุตติ ๕ ไม่ปรากฏในพระไตรปิฎก แต่มีกล่าวถึงในเชิงอรรถหลายครั้ง (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า วิมุตติ หมายถึงสมุจเฉทวิมุตติ (ขุ.ป.อ. (บาลี) ๒/๒๘/๒๔๙) เป็นข้อที่๓ ในวิมุตติ ๕ ประการ คือ (๑) วิกขัมภนวิมุตติ (๒) ตทังควิมุตติ(๓) สมุจเฉทวิมุตติ (๔) ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ (๕) นิสสรณวิมุตติ (ที.ม.อ. (บาลี) ๑๓/๒๑)

สมุจเฉทวิริติ การเว้นด้วยตัดขาดหมายถึงการเว้นความชั่วได้เด็ดขาดของพระอริยเจ้า เพราะไม่มีกิเลสที่จะเป็นเหตุให้ทำความชั่วนั้นๆ (ข้อ ๓ ในวิริติ ๓) (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์)

สมุตเตชนา : การทำให้อาจหาญ คือร่าเริงให้แก่วกถ้ำ ปลุกใจให้คึกคัก เกิดความกระตือรือร้นมีกำลังใจแข็งขันมั่นใจที่จะทำให้สำเร็จไม่กลัวเหน็ดเหนื่อยหรือยากลำบาก; เป็นลักษณะอย่างหนึ่งของการสอนที่ดี (ข้อก่อนคือสมาทปนา, ข้อสุดท้ายคือ สัมปหังสนา),ร่าเริงให้อาจหาญแก่วกถ้ำ ให้สดชื่นร่าเริง (มาในบาลีมากแห่ง วิ.มหา.(บาลี) ๑/๒๒-๒๔,๒๕๐/๑๓-๔,๒๒๒,วิ.ภิกขุณี.(บาลี) ๓/๗๘๓/๗๒-๓,วิ.ม.(บาลี) ๔/๒๙,๘๙-๙๐,๑๐๕,๑๓๒,๑๓๗/๒๕,๑๐๖-๗,๑๒๐,๑๔๖,๑๕๐,วิ.ม.(บาลี) ๕/๒๗๐,๒๗๖,๒๘๐-๑,๒๘๘,๒๙๔,๒๙๘,๓๓๗/๓๘,๔๕,๕๐,๕๒,๖๕,๗๔,๘๑,๑๓๙,วิ.จ. (บาลี) ๖/๓๓,๑๙๒/๔๓-๔,๒๒๕,วิ.จ.(บาลี)๗/๒๖๐,๒๖๘-๙,๔๐๔,๔๔๕/๒๑,๓๓-๔,๒๓๗,๒๘๒, ที.สี. (บาลี) ๙/๓๔๔,๓๕๘/๑๔๐,๑๕๐, ที.ม. (บาลี) ๑๐/๑๖๑-๒, ๑๙๔/๘๗-๙,๑๑๓-๘, ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๔,๒๙๙/๒๒,๑๘๙, ม.ม. (บาลี) ๑๒/

๒๕๒,๒๕๕-๖,๒๘๙/๒๑๕-๒๑๗,๒๕๓-๔,ม.ม.(บาลี)๑๓/๒๒,๒๘๕,๓๗๑/
 ๑๘,๒๖๑,๓๕๕,ส.ส.(บาลี)๑๕/๑๕๒-๓,๑๕๕,๑๘๕,๒๔๑/๑๓๕-๘,๑๘๗, ๒๕๓, ส.นิ.
 (บาลี) ๑๖/๒๔๑/๒๖๕, ส.ข. (บาลี) ๑๗/๘๑/๗๗, ส.สพ. (บาลี) ๑๘/๑๓๓/๑๑๔,
 อัง.อภฺรฺก-นวก. (บาลี) ๒๓/๑๒,๒๔, ๗๘,๔/๑๕๖,๑๘๐,๒๗๓,๒๙๖, อัง.ทสก. (บาลี)
 ๒๔/๙๓/๑๕๒, ขุ.อุ. (บาลี) ๒๕/๖๑,๗๑-๕/๒๐๓,๒๑๒-๕, ขุ.อิติ. (บาลี) ๒๕/๑๐๔/
 ๓๒๓) ; ในพระไตรปิฎก อธิบายไว้ว่า คำว่า สมุชเชตนา เป็นข้อที่ ๓ ในสี่ลาการสอน
 หรือ เทศนาวิธี ๔ คือ (๑) สันทสสนา ซึ่งแจ้งให้เห็นชัด (๒) สมาทปนา ชวนให้ อยากรับ
 เอาไปปฏิบัติ (๓) สมุตเตชนา เร้าใจให้อาจหาญแกล้วกล้า (๔) สัมปหังสนา ปลอดภัย
 ชโลมใจ ให้สดชื่นร่าเริง

สมุททกสูตร : พระสูตรว่าด้วยภิกษุผู้อยู่ใกล้ฝั่งสมุทร สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเช
 ตวัน ได้ตรัสเล่าให้ภิกษุทั้งหลายฟังว่า ฤๅษีผู้มีศีลมีกัลยาณธรรมจำนวนมากอาศัยอยู่
 ในกุฎีไปไม่ใกล้ฝั่งสมุทร เมื่อสงครามระหว่างพวกเทพกับอสูรประชิดกัน จึงคิดว่า
 พวกเทพดำรงอยู่ในธรรม พวกอสูรไม่ดำรงอยู่ในธรรม ภัยจากพวกอสูรพึงเกิดแก่พวก
 เรา พวกเราพึงเข้าไปหาท้าวสมพรแล้วขอร้อง จึงเข้าไปหาแล้วกล่าวว่า พวกฤๅษีมา
 ขอร้อง เมื่อท้าวสมพรกล่าวว่า ไม่มีการให้อภัยแก่พวกฤๅษีผู้ชั่วช้า ผู้คบหาท้าวสักกะ
 เราให้ภัยเท่านั้นแก่พวกท่าน พวกฤๅษีจึงกล่าวว่า ท่านให้ภัยแก่พวกเรา แต่พวกเรา
 ขอร้องเอาแต่ภัยอย่างเดียว ส่วนภัยจะเป็นของท่าน บุคคลหว่านพืชเช่นใด ย่อมได้ผล
 เช่นนั้น คนทำดีย่อมได้ดี ทำชั่วย่อมได้ชั่ว พ่อ ท่านหว่านพืชลงไปแล้ว ท่านจักต้อง
 เสวยผลของมัน (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๕๖/๓๗๓)

สมุจเฉทสุญญะ : ความว่างด้วยธรรมที่เป็นเหตุให้ตัดขาด,เป็นข้อที่ ๘ ในสุญญะ ๒๕ ข้อ มีปรากฏ
 ในปฏิสัมภิทามรรค ดังคำว่า สมุจเฉทสุญญะ เป็นอย่างไร คือ กามฉันทะเป็นธรรมที่
 บุคคลตัดขาดด้วยเนกขัมมะ และเป็นธรรมว่างจากเนกขัมมะ พยาบาทเป็นธรรมที่
 บุคคลตัดขาดด้วยอพยาบาท และเป็นธรรมว่างจากอพยาบาท ถีนมิทธะเป็นธรรมที่
 บุคคลตัดขาดด้วยอาโลกสัญญา และเป็นธรรมว่างจากอาโลกสัญญา อุทัจจะ เป็น
 ธรรมที่บุคคลตัดขาดด้วยอวิกเขปะ และเป็นธรรมว่างจากอวิกเขปะ วิจิกิจฉาเป็น
 ธรรมที่บุคคลตัดขาดด้วยธัมมวัตถานและเป็นธรรมว่างจากธัมมวัตถาน อวิชชาเป็น
 ธรรมที่บุคคลตัดขาดด้วยญาณและเป็นธรรมว่างจากญาณ อรติเป็นธรรมที่บุคคลตัด
 ขาดด้วยปามุชชะและเป็นธรรมว่างจากปามุชชะ นิวรรณเป็นธรรมที่บุคคลตัดขาดด้วย
 ปฐมฌานและเป็นธรรมว่างจากปฐมฌาน ฯลฯ กิเลสทั้งปวงเป็นธรรมที่บุคคลตัดขาด
 ด้วยอรหัตตมรรค และเป็นธรรมว่างจากอรหัตตมรรค นี้ชื่อว่าสมุจเฉทสุญญะ (ขุ.ป.
 (ไทย) ๓๑/๔๘/๕๓๐)

สมุฏฐาน : ที่เกิด, ที่ตั้ง, เหตุ; ทางที่เกิดอาบัติ โดยตรงมี ๔ คือ (๑) ลำพังกาย (๒) ลำพังวาจา
 (๓) กายกับจิต (๔) วาจากับจิต และที่ควบกันอีก ๒ ก็คือ (๑) กายกับวาจา (๒) กาย
 กับวาจาทั้งจิต ดังคำในจูฬวรรคกล่าวไว้ว่า สมุฏฐานแห่งอาบัติ ๖ อย่าง เป็นมูล
 แห่งอาปตตาทิกรรม คือ

๑. อาบัติเกิดทางกาย ไม่ใช่ทางวาจา ไม่ใช่ทางจิตก็มี

- ๒.อาบัติเกิดทางวาจา ไม่ใช่ทางกาย ไม่ใช่ทางจิตก็มี
- ๓.อาบัติเกิดทางกายกับวาจา ไม่ใช่ทางจิตก็มี
- ๔.อาบัติเกิดทางกายกับจิต ไม่ใช่ทางวาจาก็มี
- ๕.อาบัติเกิดทางวาจากับจิต ไม่ใช่ทางกายก็มี
๖. อาบัติเกิดทางกาย วาจา กับจิตก็มี

สมุฏฐานแห่งอาบัติ ๖ อย่างเหล่านี้ เป็นมูลแห่งอาปัตตตริภังค (วิ.จ.ุ(ไทย) ๖/๒๑๘/๓๓๘,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๖๓/๓๑๐,ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๒๖๘/๓๐๑,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๘๗/๑๓๓,ช.ม.(ไทย) ๒๘/๑๕๘/๔๔๓,อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๔๓๘/๔๖๗,๓๗/๕๖๔/๖๑๗,อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/๑/๒,๔๐/๓/๓,๔๐/๑๓/๑๐,๔๐/๑๕/๑๐,๔๐/๑๗/๑๑)

สมุฏฐานจริยา : ความประพฤติด้วยความหมั่น,ความประพฤตีสัมมากัมมันตะชื่อว่าสมุฏฐานจริยา,เป็นข้อที่ ๔ ในจริยา ๘ ดังคำในปฏิสัมภิทามรรคกล่าวไว้ว่า ความประพฤติ ๘ อย่างคือ ๑. ความประพฤตีสัมมาทวิญญู ชื่อว่าทสสนจริยา (ความประพฤติด้วยความเห็น) ๒.ความประพฤตีสัมมาสังกัปปะ ชื่อว่าอภิโรปนจริยา(ความประพฤติด้วยการปลุกฝังความดำริ) ๓. ความประพฤตีสัมมาวาจา ชื่อว่าปริคคหจริยา (ความประพฤติด้วยการกำหนดสำรวมวจี๔ อย่าง) ๔. ความประพฤตีสัมมากัมมันตะ ชื่อว่าสมุฏฐานจริยา(ความประพฤติด้วยความหมั่น)๕.ความประพฤตีสัมมาอาชีวะ ชื่อว่าโวทานจริยา (ความประพฤติด้วยความผ่องแผ้ว) ๖. ความประพฤตีสัมมาวายามะชื่อว่าปคคหจริยา(ความประพฤติด้วยการระคองความเพียร)๗.ความประพฤตีสัมมาสติ ชื่อว่าอุฏฐานจริยา(ความประพฤติด้วยการเข้าไปตั้งสติ)๘.ความประพฤตีสัมมาสมาธิชื่อว่าอวิกเขปจริยา(ความประพฤติด้วยความไม่ฟุ้งซ่าน) (ช.จ.ุ(ไทย) ๓๐/๒๐๑/๔๐๑,ช.ป.(ไทย) ๓๑/๔๘๗/๓๒๐, ๓๑/๒๘/๕๘๖)

สมุตตมะ,พระเจ้าจักรพรรดิ: เขียนเป็นรมุตตมะชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์ซึ่งเป็นอดีตชาติของติ๊กณณิปุပ္ผิยเถระตั้งคำที่ท่านพระเถระกล่าวไว้ในติ๊กณณิปุပ္ผิยเถรอาปทานว่า ข้าพเจ้าเป็นเทวดา มีเหล่านางเทพอัปสรห้อมล้อม ระลึกถึงบุญกรรมแล้ว จึงทวนระลึกถึงพระพุทเจ้าผู้ประเสริฐที่สุด ข้าพเจ้าทำจิตของตนให้เลื่อมใส ได้ระคองดอกอัญชัน ๓ ดอก บูชาพระพุทเจ้าพระนามว่าวิปัสสี ในกัปที่ ๗๓ นับจากกัปนี้ไปได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๔ ชาติพระนามว่ารมุตตมะสมบุรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ มีพลาณภาพมาก (ช.อุป.(ไทย) ๓๒/๔๙/๓๕๕)

สมุททกัปปะ, พระเจ้าจักรพรรดิ : ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระพันธุชิวกเถระ ตั้งคำที่ท่านพระเถระกล่าวไว้ในพันธุชิวกเถรอาปทานไว้ว่า ข้าพเจ้าแสวงหาดอกบัวงามในสระธรรมชาติ แต่ได้เห็นดอกขบาในที่ใกล้ ข้าพเจ้ามีจิตเลื่อมใส มีใจยินดี ใช้มือทั้ง ๒ ระคองแล้ว เข้าเฝ้าพระมหาหมุณี แล้วบูชาพระโสภิตพุทเจ้า ในกัปที่ ๙๔ นับจากกัปนี้ไป ข้าพเจ้าได้ใช้ดอกไม้บูชาไว้ จึงไม่รู้จักทุกคติเลย นี่เป็นผลแห่งการบูชาพระพุทเจ้า ในกัปที่ ๑๔ นับจากกัปนี้ไป ข้าพเจ้าได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่งมีพระนามว่าสมุททกัปปะ ผู้เป็นใหญ่ในหมู่ชน มีพลาณภาพมาก (ช.อุป.(ไทย) ๓๒/๑๐/๓๔๘)

สมุททชา, มารดา : พระราชธิดา ของพระเจ้าวิเทหะ ในแคว้นวิเทหะ ภายหลังแต่งงานพระเจ้าอตรัฐฐะ ในนาคพิภพ ภายหลังมีลูกชื่อว่าภุริทัตตะ ดังคำในภุริทัตตชาดก ที่พระโพธิสัตว์ตรัสบอกว่าตนเป็นพยานาคว่าเราเป็นนาคผู้มีฤทธิ์เดช ยากที่ใคร ๆ จะล่วงล้ำได้ ถ้าแม้ว่าเราโกรธแล้ว จะพึงขบกัดชนบทที่เจริญ ให้แหลกลาญไปได้ด้วยเดช เรามีมารดาชื่อสมุททชาและบิดาชื่ออตรัฐฐะ เราเป็นน้องคนเล็กของสุทัสนะ คนทั้งหลายรู้จักเราว่าภุริทัต (ช.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๘๐๐/๓๐๗)

สมุททชาดก : ชาดกว่าด้วยสมุทร มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า เทวดาประจำสมุทรโพธิสัตว์ เห็นกาซึ่งมาเที่ยวห้ามปลาและมังกรไม่ให้ดื่มน้ำทะเลมากเกินไปเพราะกลัวน้ำทะเลหมดจึงได้พูดว่าห้วงน้ำใหญ่นั้นจะลดลงหรือเต็มอยู่ก็ตามที่ ที่สุดของน้ำแห่งห้วงน้ำใหญ่นั้นที่บุคคลดื่มแล้วใคร ๆ ก็รู้ไม่ได้ ได้ยินว่าไม่มีใครดื่มน้ำในมหาสมุทรให้เหือดแห้งได้ ได้แปลงกายเป็นรูปนาคแล้วขับไล่กาให้หนีไป ความกลัวในสิ่งที่ไม่น่ากลัวและหาทางป้องกันไว้โดยไม่ถูกวิธีย่อมทำให้เสียเวลาเปล่าและไม่เกิดประโยชน์อันใด(ช.ชา.ต.(ไทย) ๒๗/๑๓๖/๑๕๑)

สมุทททัต,ภิกษุ : ชื่อภิกษุรูปหนึ่ง เป็นพวกของพระเทวทัต ชาวกรุงราชคฤห์, เป็น ๑ ในภิกษุ ๔ ที่พระเทวทัตไปพบ,เป็นภิกษุพวกประพตติตาม กล่าวสนับสนุนพระเทวทัต ก่อนที่พระเทวทัตจะทำสังฆเภท ดังคำในมหาวิงค์ว่า พระเทวทัตเข้าไปหาพระโกกาลิกะ พระกฏโมรคตีสสกะ พระชณฺฑเทวีบุตร และพระสมุทททัต,ในภิกษุณีวิงค์ กล่าวไว้ว่า เป็นผู้ให้การบวชสิกขมานา (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๔๐๙/๔๔๑,วิ.มหา.(ไทย) ๒/๑๙๒/๓๕๖,วิ.ภิกษุณี.(ไทย) ๓/๑๑๖๖/๓๕๑)

สมุททนินนสูตร (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยอุปมาด้วยแม่น้ำไหลไปสู่สมุทร(สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุผู้เจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ อันอาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปในโอสสัคคะ ย่อมน้อมไปสู่นิพพาน เหมือนแม่น้ำคงคาไหลไปสู่สมุทร (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๙๗/๖๐)

สมุททนินนสูตรปัญญาจะ (ทุติยาทิ) : พระสูตรว่าด้วยพระสูตร ๕ สูตร มีทุติยสมุททนินนสูตรเป็นต้น พระผู้มีพระภาคตรัสพระสูตร ๕ สูตรในลักษณะเดียวกัน คือ พระองค์ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุผู้เจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ อันอาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปในโอสสัคคะ ย่อมน้อมไปสู่นิพพาน เหมือน (๑) แม่น้ำยมุนา (๒) แม่น้ำอจิรวดี (๓) แม่น้ำสรภู (๔) แม่น้ำมที และ (๕) แม่น้ำคงคา แม่น้ำยมุนา แม่น้ำอจิรวดี แม่น้ำสรภู แม่น้ำมทีไหลไปสู่สมุทร (ชื่อแม่น้ำแต่ละชื่อเป็นชื่อสูตรแต่ละสูตร) (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๙๘-๑๐๒/๖๐)

สมุททนินนสูตรปัญญาจะ(ทุติยาทิ) มี ๒ สูตร แต่เนื้อหาต่างกันคือ

1.สมุททนินนสูตรปัญญาจะ(ทุติยาทิ) พระสูตรว่าด้วยพระสูตร ๕ สูตร มีทุติยสมุททนินนสูตรเป็นต้น พระผู้มีพระภาคตรัสพระสูตร ๕ สูตรในลักษณะเดียวกัน คือ พระองค์ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุผู้เจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ อันยังลงสู่อมตะ มีอมตะเป็นเบื้องหน้า มีอมตะเป็นที่สุด ย่อมน้อมไปสู่นิพพาน เหมือน (๑) แม่น้ำยมุนา (๒) แม่น้ำอจิรวดี (๓) แม่น้ำสรภู (๔) แม่น้ำมที ๕ และ (๕) แม่น้ำคงคา แม่น้ำยมุนา

แม่น้ำจืดดี แม่น้ำสรภู แม่น้ำมทึไหลไปสู่ทิศปราจีน (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๒๒-๑๒๖/๖๗)

2.สมุททนิพนสูตร (ทุติยาถิ) พระสูตรว่าด้วยพระสูตร ๕ สูตร มีทุติยสมุททนิพนสูตรเป็นต้น พระผู้มีพระภาคตรัสพระสูตร ๕ สูตรในลักษณะเดียวกัน คือ พระองค์ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุผู้เจริญอุริยมรรคมีองค์ ๘ อันยังลงสู่อมตะ มีอมตะเป็นเบื้องหน้า มีอมตะเป็นที่สุด ย่อมโน้มไปสู่นิพพาน เหมือน (๑) แม่น้ำยมุนา (๒) แม่น้ำจืดดี (๓) แม่น้ำสรภู (๔) แม่น้ำมทึ และ (๕) แม่น้ำคงคา แม่น้ำยมุนา แม่น้ำจืดดี แม่น้ำสรภู แม่น้ำมทึไหลไปสู่สมุทร (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๓๔-๑๓๘/๗๐)

สมุททนิพนสูตร : มี ๓ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

1.สมุททนิพนสูตร^๑ (ปฐม) พระสูตรว่าด้วยอุปมาด้วยแม่น้ำไหลไปสู่สมุทร (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุผู้เจริญอุริยมรรคมีองค์ ๘ อันเป็นธรรมมีการกำจัดราคะ โทสะ และโมหะ เป็นที่สุด ย่อมโน้มไปสู่นิพพาน เหมือนแม่น้ำคงคาไหลไปสู่สมุทร (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๙/๖๓)

2.สมุททนิพนสูตร (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยอุปมาด้วยแม่น้ำไหลไปสู่สมุทร (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุผู้เจริญอุริยมรรคมีองค์ ๘ อันยังลงสู่อมตะ มีอมตะเป็นเบื้องหน้า มีอมตะเป็นที่สุด ย่อมโน้มไปสู่นิพพาน เหมือนแม่น้ำคงคาไหลไปสู่ทิศปราจีน (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๒๑/๖๖)

3.สมุททนิพนสูตร^๒ (ปฐม) พระสูตรว่าด้วยอุปมาด้วยแม่น้ำไหลไปสู่สมุทร (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุผู้เจริญอุริยมรรคมีองค์ ๘ อันยังลงสู่อมตะ มีอมตะเป็นเบื้องหน้า มีอมตะเป็นที่สุด ย่อมโน้มไปสู่นิพพาน เหมือนแม่น้ำคงคาไหลไปสู่สมุทร (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๓๓/๖๙)

สมุททฤาษี : ชื่อฤาษีตนหนึ่ง ที่ได้ล่วงวิสัยแห่งปรตไปเกิดในพรหมโลก,เป็น ๑ ในบรรดาฤาษี ๗ องค์ที่ประพฤติพรหมจรรย์แล้วไปเกิดในพรหมโลก ดังคำที่ท้าวสักกเทวราชเมื่อจะทรงแสดงเหล่าดาบสผู้ล่วงภพแห่งปรตได้แล้วบังเกิดในพรหมโลกด้วยการประพฤติพรหมจรรย์ จึงตรัสว่า ฤาษีทั้ง ๗ เหล่านี้ คือ ๑.ยานหนฤาษี ๒.โสมยาคฤาษี ๓.มโนชวฤาษี ๔. สมุททฤาษี ๕.มาฆฤาษี ๖. ภรตฤาษี ๗.กาลบุรุษิตฤาษี กับฤาษีอีก ๔ ตน คือ ๑.อังคีรสฤาษี ๒.กัสสปฤาษี ๓. กีสวัจณฤาษี ๔. อกัตติฤาษีออกบวชบำเพ็ญตบะล่วงพ้นกามาวจรภพได้แน่นอน (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๔๓๔/๒๔๘)

สมุททวาณิชชาดก : พระสูตรว่าด้วยพ่อค้าทางเรือเดินทะเลเมื่อเนื้อความอธิบายไว้ว่า บัณทิตช่างไม้ โปธิสัตว์ออกเดินไปค้าขายทางทะเลพร้อมกับพ่อค้าจำนวนมาก แต่เรือแตกกลางทะเลจึงไปอาศัยอยู่ที่เกาะแห่งหนึ่ง เทวดาที่มีความปราถนาดีได้มาบอกว่าวันเพ็ญ ๑๕ ค่ำ จะเกิดพายุใหญ่ น้ำท่วมเกาะให้รีบหนีไป แต่เทวดาที่เป็นมิถุนาภิภูมิมอบอกว่า จะไม่มีเหตุการณ์ใดที่น่ากลัวไม่ต้องหนีไป พระโปธิสัตว์ไม่ประมาทได้ต่อเรือเตรียมการไว้ล่วงหน้าก่อนที่น้ำจะท่วม เมื่อถึงเวลานั้นก็พาผู้คนซึ่งเชื่อนั้นหนีรอดไปก่อนได้ด้วยความไม่ประมาท ส่วนพวกที่ประมาทไม่ยอมหนีก็ถูกน้ำท่วมตายสิ้น (ขุ.ชา.ทวาทสก.(ไทย) ๒๗/๒๕/๓๗๘)

สมุททสูตร : พระสูตรว่าด้วยสมุทร มี ๔ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

1.สมุททสูตร พระสูตรว่าด้วยสมุทร พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวัน ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ความทุกข์ของพระอริยสาวกผู้ถึงพร้อมด้วยทิวณฺฐิ ผู้รู้แจ้งที่หมดสิ้นไปนั้นมีมาก เหมือนน้ำในมหาสมุทร ส่วนความทุกข์ที่เหลือมีน้อย เหมือนน้ำ ๒-๓ หยดที่บุรุษชักขึ้น ดังนั้น การตรัสรู้ธรรม การได้ธรรมจักขุจึงมีประโยชน์อย่างมากมาย (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๘๐/๑๖๕)

2.สมุททสูตร (ทุติย) (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวัน ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ความทุกข์ของพระอริยสาวกผู้ถึงพร้อมด้วยทิวณฺฐิ ผู้รู้แจ้งที่หมดสิ้นไปนั้นมีมาก เหมือนน้ำในมหาสมุทร ส่วนความทุกข์ที่เหลือมีน้อย เหมือนน้ำ ๒-๓ หยด ดังนั้น การตรัสรู้ธรรม การได้ธรรมจักขุจึงมีประโยชน์อย่างมากมาย (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๘๑/๑๖๖)

3.สมุททสูตร (ปฐม) พระสูตรว่าด้วยสมุทร (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า สมุทรที่พวกปุถุชนผู้ไม่ได้สติพากันกล่าวถึงนั้นเป็นเพียงแอ่งน้ำใหญ่ ไม่ใช่สมุทรในอริยวินัย ความจริง อายุตนะภายใน ๖ จัดเป็นสมุทรในอริยวินัย กำลังของอายุตนะภายใน ๖ นั้นเกิดจากอายุตนะภายนอก ๖ ผู้อดกลั้นกำลังอันนั้นได้ จึงจะชื่อว่าข้ามสมุทรคืออายุตนะภายใน ๖ ซึ่งมีทั้งคลื่น วัจวน สัตว์ร้ายและผีเสื้อน้ำและชื่อว่าเป็นผู้ลอยบาป ข้ามถึงฝั่ง ดำรงอยู่บนบก ข้ามสมุทรที่น้ำกลัว ซึ่งข้ามได้ยาก เป็นผู้จบเวท อยู่จบพรหมจรรย์ ถึงที่สุดแห่งโลก (ส.สพ.า.(ไทย) ๑๘/๒๒๘/๒๑๗)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สมุทร ในที่นี้หมายถึง อายุตนะ ที่ชื่อว่าสมุทรเพราะให้เต็มได้ยาก หรือเพราะเป็นที่ผุดขึ้นแห่งกิเลส (ส.สพ.า.อ. ๓/๒๒๘/๕๗-๕๘) คำว่า ปุถุชน หมายถึงคนที่ยังมีกิเลสหนา ที่เรียกเช่นนี้เพราะบุคคลประเภทนี้ยังมีเหตุก่อให้เกิดกิเลสอย่างหนานานัปการ ปุถุชนมี ๒ ประเภท คือ อัมธปุถุชน คนที่ไม่ได้รับการศึกษาอบรมทางจิต และกัลยาณปุถุชน คนที่ได้รับการศึกษาอบรมทางจิตแล้ว (ที.สี.อ. ๑/๗/๕๘-๘๙) คำว่า ผู้ไม่ได้สติ ในที่นี้หมายถึงผู้ไม่มีปริยัติ ปฏิบัติ และปฏิเวธ (อง.เอกก.อ. ๑/๕๑/๕๔) คำว่า คลื่น ในที่นี้หมายถึง ความโกรธและความคับแค้น วัจวน ในที่นี้หมายถึง กามคุณ ๕ สัตว์ร้าย ในที่นี้หมายถึง มาตุคาม คำว่า ผีเสื้อน้ำ ในที่นี้หมายถึง มาตุคาม คำว่า ฝั่ง ในที่นี้หมายถึง พระนิพพาน (ส.สพ.า.อ. (บาลี) ๓/๒๒๘/๕๘)

4.สมุททสูตร (ทุติย) พระสูตรว่าด้วยสมุทร (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายโดยนัยแห่งสมุททสูตรในวรรคนี้ แล้วตรัสอีกว่า รูปที่พึงรู้แจ้งทางตา เสียงที่พึงรู้แจ้งทางหูเป็นต้นที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ จัดว่าเป็นสมุทรในอริยวินัย โลกนี้พร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก หมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์ในสมุทรนี้โดยมากเป็นผู้เศร้าหมอง ยุ่งเหยิงประจูด้ายของช่างหูก เป็นปมประหนึ่งกระจุกด้าย เป็นดั่งหญ้าปล้องและหญ้ามุงกระจาด ย่อมไม่พ้นจากอบาย ทุคติ วินิบาตและสงสารไปได้ ผู้คลายราคะ โทสะ

และอวิชชาได้แล้ว จึงจะข้ามสมุทรรนี้ซึ่งมีทั้งคลื่น สัตว์ร้ายและผีเสื้อน้ำที่นำกลัว ซึ่งข้ามได้ยาก ล่องพ้นเครื่องข้อง ละมัจจุ ไม่มีอุปธิ ละทุกข์เพื่อไม่เกิดอีกต่อไป ถึงความดับ ไม่ถึงการนับและสามารถลวงมัจจุราชให้หลงได้ (ส.สพ.ไทย) ๑๘/๒๒๙/๒๑๘)

คำว่า อบาย ทุกคติ วินิบัติ ทั้ง ๓ คำนี้เป็นไวพจน์ของนรก แต่มีลักษณะต่างกันคือ อบาย หมายถึงสถานที่ที่ปราศจากความเจริญอกงามหรือความสุข ทุกคติ หมายถึงสถานที่ที่มีแต่ความทุกข์ วินิบัติ หมายถึงสถานที่ที่สัตว์ผู้ทำความชั่วจะต้องตกไป (อง.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๔๓/๕๐)

สมุททอุบาสก : ชื่ออุบาสกคนหนึ่ง เป็นอัครอุบาสกเบื้องขวา มีอายุราวอยู่ในโลกประมาณ ๑๐๐,๐๐๐ ปี ของพระพุทธเจ้านามว่าสิทธัตถะ ดังคำในสิทธัตถพุทธวงศ์ว่า สุปิยอุบาสกและสมุททอุบาสกเป็นอัครอุปัฏฐาก (ของพระพุทธเจ้าพระนามว่าสิทธัตถะ) (ขุ.พุทธ.ไทย) ๓๓/๒๐/๖๗๔)

สมุททักขายิกะ : เรื่องทะเล เป็นเรื่องที่ ๒๕ ในบรรดาไตรปิฎกที่ภิกษุในทางพระพุทธศาสนา ไม่ควรกล่าว มีปรากฏในวินัยปิฎก มหาวิภังค์และมหาวรรค (วิ.มท.ไทย) ๒/๕๐๘/๕๙๙, วิ.ม.ไทย) ๕/๒๕๐/๒๐)

สมุททัตตะ, ภิกษุ : ชื่อภิกษุรูปหนึ่ง ชาวกรุงราชคฤห์ที่พระเทวทัตชวนให้ทำกรรมคือทำลายสงฆ์ ดังคำในจูฬวรรค กล่าวไว้ว่า พระเทวทัตเข้าไปหาพระโกกาลิกะ พระภิกษุโมรคตีสสกะ พระชันทเทวีบุตร พระสมุททัตตะ ถึงที่อยู่ ครั้นถึงแล้วได้กล่าวกับท่านเหล่านั้นดังนี้ว่า มาเถิดท่านทั้งหลาย พวกเราจะทำลายสงฆ์ ทำลายจักร๒ของพระสมณโคดม (วิ.จู.ไทย) ๗/๓๔๓/๑๙๘) ; สมุททัตตะ, ภิกษุ ก็เขียน

สมุททญาณ : ญาณในสมุทัย, ความรู้ในเหตุเกิด หมายถึงปัญญาในสภาวะที่ควรละ ชื่อว่าสมุททญาณ, ปัญญาในสภาวะที่ควรละ ชื่อว่าสมุททญาณ (ญาณในสมุทัย), เป็นข้อที่ ๕๗ ในญาณ ๗๓ (ขุ.ป.ไทย) ๓๑/๑๐๘/๑๖๘)

สมุททธัมมสูตร : พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่มีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา มี ๖ สูตร แปลชื่อสูตรเหมือนกันทั้ง ๖ รูป แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

1. สมุททธัมมสูตร ภิกษุรูปหนึ่งทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า อวิชชาและเหตุที่ทำให้บุคคลเป็นผู้ตกอยู่ในอวิชชา วิชชาและเหตุที่ทำให้บุคคลเป็นผู้มีวิชชาเป็นอย่างไร พระองค์จึงตอบว่า อวิชชา ได้แก่ความไม่รู้ขั้น ๕ ที่มีความเกิดขึ้น มีความเสื่อมไป มีทั้งความเกิดขึ้นและเสื่อมไปเป็นธรรมดา และความไม่รู้นี้เองที่เป็นเหตุให้บุคคลตกอยู่ในอวิชชา ส่วนวิชชาและเหตุที่ทำให้บุคคลเป็นผู้มีวิชชามีโดยตรงกันข้าม (ส.ข.ไทย) ๑๗/๑๒๖/๒๒๑)

2. สมุททธัมมสูตร (ทุติย) (สูตรที่ ๒) ท่านพระมหาโกฏิฐิตะถามท่านพระสารีบุตรว่า อวิชชาและเหตุที่ทำให้บุคคลเป็นผู้ตกอยู่ในอวิชชาเป็นอย่างไร ท่านพระสารีบุตรได้ตอบโดยนัยแห่งสมุททธัมมสูตร (ส.ข.ไทย) ๑๗/๑๒๗/๒๒๓)

3. สมุททธัมมสูตร (ตติย) (สูตรที่ ๓) ท่านพระมหาโกฏิฐิตะถามท่านพระสารีบุตรว่า วิชชาและเหตุที่ทำให้บุคคลเป็นผู้มีวิชชาเป็นอย่างไร ท่านพระสารีบุตรได้ตอบโดยนัยแห่งสมุททธัมมสูตร (ส.ข.ไทย) ๑๗/๑๒๘/๒๒๔)

4.สมุทยธัมมสูตร พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับท่านพระราธะว่า ชั้นที่ ๕ เป็นสิ่งที่มีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งมารสูตรในวรรคนี้ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๑๘๐/๒๖๗)

5.สมุทยธัมมสูตร พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับท่านพระราธะผู้ขอให้พระองค์แสดงธรรมให้ฟังโดยย่อ เพื่อจะได้ฟังแล้วหลีกออกไปอยู่ผู้เดียวว่า ชั้นที่ ๕ เป็นสิ่งที่มีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา เธอพึงละฉันทะ รากะ ฉันทราคะในชั้นที่ ๕ นั้นเสีย (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๑๘๒/๒๗๒)

๖.สมุทยธัมมสูตร พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับท่านพระราธะผู้เข้ามาเฝ้าว่า ชั้นที่ ๕ เป็นสิ่งที่มีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา เธอพึงละฉันทะ รากะ ฉันทราคะในชั้นที่ ๕ นั้นเสีย (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๒๐๔/๒๗๖)

สมุทยสัง : สัจจะคือเหตุให้เกิดทุกข์ ได้แก่ ตัณหา คือความทะยานอยาก เช่น อยากได้นั้นได้นี้ อยากเป็นโน้นเป็นนี้ อยากไม่เป็นโน้นเป็นนี้ (ข้อ ๒ ในอริยสัจ๔) (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๒/๕๕๔, อภิ.ธ.(ไทย)๓๖/๔๑/๑๓,๓๖/๑๘๘/๔๘,๓๖/๒๓๕/๖๐,๓๖/๓๒๑/๘๓,๓๖/๓๕๖/๙๐,๓๖/๔๐๙/๑๐๒,๓๖/๔๑๙/๑๐๕,๓๖/๔๖๑/๑๑๘,อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๓๕๓/๓๓๖);
ดู *ตัณหา*

สมุทยสังจนิตเทศ : แสดงสมุทยสัง มีปรากฏในมหาสติปัฏฐานสูตร ดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ทุกขสมุทยอริยสัง เป็นอย่างไร คือ ตัณหานี้เป็นเหตุเกิดขึ้นในภพใหม่สพรคตด้วยความกำหนัดยินดี เป็นเหตุผลิตเพลินในอารมณฺ์นั้นๆ คือกามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๔๐๐/๓๒๙)

สมุทยสังญา : ความสำคัญคือเหตุให้เกิดทุกข์,สังญาคือเหตุให้เกิดทุกข์ ดังคำในปฏิสัมภิทามรรค วิโมกขกถา นิตเทศ กล่าวไว้ว่า วิราคานุปัสสนาญาณ (ญาณคือการพิจารณาเห็นความคลายกำหนัด)พ้นจากราคสังญาเพราะเหตุที่นั่นจึงชื่อว่าสังญาวิโมกข์ นิโรธานุปัสสนาญาณ (ญาณคือการพิจารณาเห็นความดับ) พ้นจากสมุทยสังญาฯลฯ ปฏินิสัคคานุปัสสนาญาณ (ญาณคือการพิจารณาเห็นความสลละคืน) พ้นจากอาทานสังญาเพราะเหตุที่นั่นจึงชื่อว่าสังญาวิโมกข์ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๑๔/๓๕๖)

สมุทยสูตร : มี ๕ สูตร แปลชื่อสูตรและเนื้อหาต่างกัน คือ

1.สมุทยสูตร พระสูตรว่าด้วยความเกิดขึ้นแห่งชั้นที่ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่าบุรุษผู้ไม่ได้สติจึงไม่รู้ชัดความเกิดขึ้น ความดับ คุณ โทษและธรรมเครื่องสลัดออกจากชั้นที่ ๕ ตามความเป็นจริง ส่วนอริยสาวกผู้ได้สติแล้วจึงรู้ชัดความเกิดขึ้นตามความเป็นจริง (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๗๔/๑๑)

2.สมุทยสูตร (ทุตย) พระสูตรว่าด้วยความเกิดขึ้นแห่งชั้นที่ (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า อริยสาวกผู้ได้สติแล้วจึงรู้ชัดความเกิดขึ้น ความดับ คุณ โทษและธรรมเครื่องสลัดออกจากชั้นที่ ๕ ตามความเป็นจริง (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๗๕/๑๑๕)

3.สมุทยสูตร พระสูตรว่าด้วยความเกิดแห่งชั้นที่ ท่านพระมหาโกฏิฐิตะถามท่านพระสารีบุตรว่า อวิชชาและเหตุที่ทำให้บุคคลเป็นผู้ตกอยู่ในอวิชชาเป็นอย่างไร ท่านพระ

สารีบุตรตอบว่า อวิชชา ได้แก่ความไม่รู้ชัดความเกิด ความดับ คุณ โทษและธรรมเครื่องสลัดออกจากขั้น ๕ ตามความเป็นจริง และความรู้นี้เองที่เป็นเหตุให้บุคคลตกอยู่ในอวิชชา (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๑๓๑/๒๒๖)

4.สมุทยสูตร (ทุติย) พระสูตรว่าด้วยความเกิดแห่งขั้น (สูตรที่ ๒) ท่านพระมหาโกณฑัญญะถามท่านพระสารีบุตรว่า วิชชาและเหตุที่ทำให้บุคคลเป็นผู้ตกอยู่ในวิชชาเป็นอย่างไร ท่านพระสารีบุตรตอบว่า วิชชา ได้แก่ความรู้ชัดความเกิด ความดับ คุณ โทษและธรรมเครื่องสลัดออกจากขั้น ๕ ตามความเป็นจริง และความรู้นี้เองที่เป็นเหตุให้บุคคลเป็นผู้ตกอยู่ในวิชชา (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๑๓๒/๒๒๗)

5.สมุทยสูตร พระสูตรว่าด้วยความเกิดแห่งสติปัญญา พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ความเกิดและความดับแห่งกาย เวทนา จิต ธรรมถือว่าเป็นฐานแห่งการเจริญสติปัญญา ๔ เช่น ทำให้ได้พิจารณาว่า กายเกิดเพราะอาหารเกิด กายดับเพราะอาหารดับ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๔๐๘/๒๖๕)

สมุท : ทะเล, ทะเลลึก; เรียกทะเลขนาดใหญ่ ซึ่งมีแผ่นดินโอบล้อมเป็นตอน ๆ ว่ามหาสมุทร ตั้งคำในจูฬวรรค กล่าวถึงสมุทรไว้ว่า (๑) ต่ำไปโดยลำดับ ไม่ลึกชันดิ่งไปทันที (๒) มีปกติคงที่ไม่ล้นฝั่ง (๓) ไม่อยู่ร่วมกับซากศพ ย่อมขัดซากศพขึ้นฝั่งจนถึงบนบก (๔) มหานทีทุกสาย คือคงคา ยมุนา อจิรวดี สรรภู มทีไหลลงสู่สมุทร (๕) แม่น้ำสายใดสายหนึ่งในโลกที่ไหลรวมลงสู่สมุทร และสายฝนตกลงจากฟากฟ้า ก็ไม่ทำให้สมุทรพร่องหรือเต็มได้ (๖) มีรสเดียว คือ รสเค็ม (๗) มีรัตนมาก มีรัตนหลายชนิด คือแก้ว มุกดา แก้วมณี แก้ว ไพฑูรย์ สังข์ ศิลา ประพาฬ เงิน ทอง ทับทิม แก้วตาแมว (๘) เป็นที่อยู่อาศัยของสัตว์ขนาดใหญ่ คือ ปลาตมิ ปลาตมิงคละ ปลาตมิติมงคละ ปลาตมิมงคละ อสุร นาค คนธรรพ์ มีลำตัว ๑๐๐ โยชน์บ้าง ๒๐๐ โยชน์บ้าง ๓๐๐ โยชน์บ้าง ๔๐๐ โยชน์บ้าง ๕๐๐ โยชน์บ้าง (วิ.จู.(ไทย) ๗/๓๘๔/๒๘๐, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๗๘/๒๒๑, ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๑๑/๑๒๖, ส.ฟา.(ไทย) ๑๘/๒๒๘/๒๑๗, ๑๘/๒๒๙/๒๑๗, ๑๘/๒๒๘/๒๑๘, ๑๘/๒๒๙/๒๑๘, พุ.อุ.(ไทย) ๒๕/๔๓/๒๕๖, พุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๒๒๑/๕๕๑, ๒๕/๕๗๔/๖๓๙)

สมุทคือภพ : ทะเลที่เป็นห้วงน้ำคือกามภพ รูปภพ และอรุภพ ที่ให้สัตว์จมลง ต้องเวียนตายเวียนเกิดในสังสารวัฏ ตั้งคำในอุปทาน ที่พระกาฬทายีเถระกล่าวสรรเสริญพระผู้มีพระภาคตอนหนึ่งว่า โอ พระชินเจ้าผู้ทรงช่วยหมู่สัตว์ ที่จมลงในสมุทคือภพขึ้นมาได้ เมื่อหมู่สัตว์พร้อมทั้งมนุษย์ เทวดา และพรหม เกิดความสังเวชเช่นนี้แล้ว พระชินเจ้าได้ทรงสรรเสริญสาวก ผู้เลิศกว่าภิกษุทั้งหลายฝ่ายทำตระกูลให้เลื่อมใส (พ.อุป.(ไทย) ๓๓/๑๗๑/๓๑๓)

สมุทวาร : วาระแห่งสมุทร หมายถึงพื้นน้ำแห่งสมุทร ตั้งคำที่เทพธิดากล่าวแก่สังขพราหมณ์ตอนหนึ่งว่า ท่านสังขพราหมณ์ ข้าพเจ้าเป็นเทพธิดา มีอานุภาพ มาท่ามกลางสมุทวารนี้ มีความเอ็นดู จะมีจิตประทุษร้ายก็หาไม่ ข้าพเจ้ามาที่นี้ก็เพื่อประโยชน์แก่ท่านนั่นเอง ท่านสังขพราหมณ์ ในมหาสมุทรนี้ มีข้าว น้ำ ที่นอน ที่นั่ง และยานานาชนิด

ข้าพเจ้าจะมอบให้ท่านทุกอย่างตามที่ใจของท่านปรารถนา (ขุ.ชา.ทสก.(ไทย) ๒๗/๔๓/๓๒๙)

สมุทสาคร : ทะเล, ทะเลหลวง ดังคำที่พระภัทรวชิรบาลเถระกล่าวแก่พระเจ้าโกรัพยะตอนหนึ่งว่า อาตมาเห็นผู้คนที่มียศพรในโลก ได้ทรัพย์เครื่องปลื้มใจแล้วไม่ยอมให้(ใคร) เพราะความหลง ได้ทรัพย์แล้วเก็บสะสมไว้และปรารถนากามคุณยิ่งขึ้นไป พระราชาทรงกตขี้ ช่างชิงเอาแผ่นดิน ทรงครอบครองแผ่นดินซึ่งมีสมุทสาครล้อมรอบ ตลอดสมุทสาครฝั่งนี้ ยังไม่ทรงพอ ยังปรารถนาจะครอบครองสมุทสาครฝั่งโน้นอีก, ในเสลสูตรกล่าวไว้ว่า สมุทสาครเป็นศูนย์รวมแห่งแม่น้ำทั้งหลาย (ม.ม.(ไทย)๑๓/๓๙๙/๔๙๖,๑๓/๔๐๐/๔๙๙, ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๒๑/๑๗๑,ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๕๗/๒๗๐,๓๒/๑๙๔/๓๓,๓๒/๕๕๙/๘๕,ขุ.พุทฺธ.(ไทย) ๓๓/๑/๖๓๙)

สมุทัย : ต้นเหตุที่เกิด, ที่เกิดแห่งทุกข์ หมายถึงเหตุให้เกิดทุกข์ ได้แก่ ตัณหา คือความทะยานอยาก เช่น อยากได้นั้นได้นี้ อยากเป็นโน้นเป็นนี่ อยากไม่เป็นโน้นเป็นนี่ ดังคำในมหาวรรค พระผู้มีพระภาคได้ตรัสอนุปยุตติกา คือ ทรงประกาศ ๑. ทานกถา ๒. สีลกถา ๓. สักคกถา ๔. กามาทีนวกถา ๕. เนกขัมมานิสังสกถา แก่พราหมณ์เพลัฏฐะนั้นผู้นั่งอยู่ ณ ที่สมควร เมื่อทรงทราบพราหมณ์เพลัฏฐะนั้นมีจิตควร อ่อน ปราศจากนิวรณ์เบิกบานผ่องใสจึงทรงประกาศสามุกังสิกธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย คือทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค (ข้อ ๒ ในอริยสัจ ๔) (วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๘๔/๙๕, ที.สี.(ไทย)๙/๒๙๘/๑๐๙,๙/๓๕๕/๑๔๙,ที.ม.(ไทย) ๑๐/๕๙/๓๓,๑๐/๗๕/๔๓,๑๐/๗๙/๔๔,๑๐/๘๓/๔๖,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๖๙/๖๕,๑๓/๓๙๕/๔๘๘,ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๔/๑๒,๑๖/๑๐/๑๖,๑๖/๖๕/๑๒๗) ; ดู ตัณหา

สมุทัยสัจ : สัจจะคือเหตุให้เกิดทุกข์ ได้แก่ ตัณหา คือความทะยานอยาก เช่น อยากได้นั้นได้นี้ อยากเป็นโน้นเป็นนี่ อยากไม่เป็นโน้นเป็นนี่ (ข้อ ๒ ในอริยสัจ๔)(ขุ.วิ.(ไทย)๒๖/๑๔๓/๒๕,๒๖/๗๐๙/๘๒,อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๔๕๒/๔๘๒); ดู ตัณหา

สมุนไพโร : ผลผลิตธรรมชาติ ได้จาก พืช สัตว์ และแร่ธาตุ ที่ใช้เป็นยา หรือผสมกับสารอื่นตามตำรับยา เพื่อบำบัดโรค บำรุงร่างกาย หรือใช้เป็นยาพิษ เช่น กระจงเห็บ น้ำผึ้ง รากดิน (ไส้เดือน) เขากวางอ่อน กำมะถัน ยางน่อง โลชั่น (ที.สี.(ไทย) ๙/๒๗/๑๐,๙/๒๑๑/๗๒,๙/๔๕๑/๑๙๙)

สมุลแว้ง : ชื่อไม้ต้น เปลือกมีกลิ่นหอมร้อน ใช้ทำยาได้ ดังคำในเวสสันดรชาดก กล่าวไว้ว่า ณ ที่ใกล้สระนั้น มีชะเอมต้น ชะเอมเครือ กายาน ประยงค์เนระพูสี แห้วหมู สัตตบุษย์ สมุลแว้ง (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๒๐๕๙/๕๐๔)

สโมกษณะ, พระเจ้าจักรพรรดิ : ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระนาคเกษรียเถระ ที่ท่านเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนไว้ในนาคเกษรียเถรภาพทานตอนหนึ่งว่า ข้าพเจ้าเป็นพราน เห็นต้นบุษราคัมดอกเป็นพวง ขึ้นอยู่ใกล้ทางเดิน จึงใช้มือทั้ง ๒ ประคอง กระทำอัญชลีไว้เหนือเศียรเกล้าแล้วได้บูชาพระพุทธเจ้าพระนามว่าติสสะ ข้าพเจ้าได้ใช้ดอกไม้บูชาไว้ จึงไม่รู้จักทุกขคติเลย นี่เป็นผลแห่งการบูชาพระพุทธเจ้า ใน

กัปที่ ๗๗ (นับจากกัปนี้ไป) ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ มีพระนามว่าสโมกษณะ สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗ประการ มีพละนุกาพมาก (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๗/๔๐๘)

สโมคตะ, พระเจ้าจักรพรรดิ : ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระตรณียเถระ ซึ่งท่านเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนไว้ในตรณียเถรปาทานตอนหนึ่งว่าข้าพเจ้ามีใจเลื่อมใสได้ร่วมมือช่วยกันสร้างสะพาน ที่ทางใหญ่ซึ่งไม่ราบเรียบ เพื่อต้องการให้ชาวโลกข้าม ในกัปที่ ๙๑ นับจากกัปนี้ไป ข้าพเจ้าได้ร่วมสร้างสะพานไว้ จึงไม่รู้จักทุกขิเลย นี่เป็นผลแห่งการให้ร่วม(สร้าง)สะพาน ในกัปที่ ๕๕ นับจากกัปนี้ไป ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่งพระนามว่าสโมคตะสมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ มีพละนุกาพมาก(ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๔๐/๔๔๐)

สโมตถะ, พระเจ้าจักรพรรดิ : ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระสังขุปฏฐากเถระ ซึ่งท่านพระเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนไว้ในสังขุปฏฐากเถรปาทานตอนหนึ่งว่า ในสมัยพระผู้มีพระภาคนามว่าเวสสภู ข้าพเจ้าเป็นคนวัดมีจิตเลื่อมใส มีใจยินดี ได้อุปัฏฐากพระสงฆ์ ข้าพเจ้าได้ทำกรรมไว้ในครั้งนั้น จึงไม่รู้จักทุกขิเลย นี่เป็นผลแห่งการอุปัฏฐาก ในกัปที่ ๗ นับจากกัปนี้ไป ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๗ ชาติ พระนามว่าสโมตถะ สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ มีพละนุกาพมาก (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๔๗/๓๔๖)

สโมทกะ, พระเจ้าจักรพรรดิ :ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระสัปปิทายกเถระ ซึ่งท่านพระเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนไว้ในสัปปิทายกเถรปาทานตอนหนึ่งว่า พระผู้มีพระภาคพระนามว่ามุสสะ เสด็จดำเนินไปตามถนนเสด็จมาถึงสำนักของข้าพเจ้า โดยลำดับ ขณะนั้น ข้าพเจ้ารับบาตรแล้ว ได้ถวายเนยใสและน้ำมัน ข้าพเจ้าได้ถวายเนยใสและน้ำมันไว้ในครั้งนั้น จึงไม่รู้จักทุกขิเลย นี่เป็นผลแห่งการถวายเนยใสและน้ำมัน ในกัปที่ ๕๖ นับจากกัปนี้ไป ข้าพเจ้าได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่งพระนามว่าสโมทกะ สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ มีพละนุกาพมาก (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๑/๓๓๓)

สโมธานกถา : สรุปรูปการบำเพ็ญบารมี ๓๐ คาถาสรุปรูป คือกล่าวสรูป บารมีที่พระผู้มีพระภาคขณะเป็นพระโพธิสัตว์ได้บำเพ็ญมาถึง ๓๐ ประการ โดยแยก เป็นระดับธรรมดาเรียกว่าบารมี มี ๑๐ ประการ เช่นการให้ทานทั่วไปเป็นต้น ระดับกลางเรียกว่าอุปปบารมี มี ๑๐ ประการ เช่นบริจาคอวัยวะ และระดับสูง เรียกว่าปรมัตถบารมี เช่นการบริจาคชีวิต และท่านได้ให้ตัวอย่างไว้อย่างชัดเจนครบทุกบารมี (ขุ.จริยา.(ไทย) ๓๓/๑๒๒/๗๗๖)

สโมธานปริวาส : ปริวาสชื่อว่าสโมธาน หมายถึงปริวาสแบบประมวลเข้าด้วยกัน คือปริวาสที่ภิกษุต้องอาบัติสังฆาทิเสสต่างคราว มีจำนวนวันปิดต่างกันบ้าง ไม่ต่างบ้าง ประการจะออกจาก อาบัตินั้น จึงอยู่ปริวาสโดยประมวลอาบัติและราตรีเข้าด้วยกัน จำแนกเป็น ๓ อย่าง คือ (๑) *โอธานสโมธาน* สำหรับอาบัติมากกว่าหนึ่งแต่ปิดไว้นานเท่ากัน เช่น ต้องอาบัติ ๒ คราว ปิดไว้คราวละ ๕ วันประมวลเข้าด้วยกัน อยู่ปริวาส ๕ วัน (๒) *อัครสโมธาน* สำหรับอาบัติมากกว่าหนึ่งและปิดไว้นานไม่เท่ากัน เช่น ต้องอาบัติ ๓ คราว ปิดไว้ ๓ วันบ้าง ๕ วันบ้าง ๗ วันบ้าง ประมวลเข้าด้วยกันอยู่ปริวาสเท่าจำนวน

วันที่มากที่สุด (คือ ๗วัน) (๓) มีสภกสมโฆธาน สำหรับอาบัติที่ต่างวัดถุกัน (เช่น ภายสัง สักคะก็มี ทุฏฐุลลวจากก็มี สัจจจริตตะก็มี) มีวันปิดเท่ากันบ้าง ไม่เท่ากันบ้าง ประมวล เข้าด้วยกัน อยู่ปริวาสรวมเป็นคราวเดียว ดังคำในจุฬวรรค พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า ภิคุชทั้งหลาย ถ้าเช่นนั้น สงฆ์จงชักภิคุชอุทายีเข้าหาอาบัติเดิม เพื่ออาบัติ ๑ ตัว ชื่อสัญญาเจตนิกาสุกวิสัฏฐิ ในระหว่าง ปิดไว้ ๕ วัน แล้วให้สโฆธานปริวาส เพื่ออาบัติ ตัวก่อน (วิ.จุ.(ไทย) ๖/๑๒๓/๒๒๔,๖/๑๒๕/๒๒๖,๖/๑๒๖/๒๒๗,,๖/๑๘๓/๒๕๓,๖/ ๑๘๔/๒๕๓,วิ.ป.(ไทย) ๘/๓๒๔/๔๕๔)

สยนกถา : เรื่องที่นอน, เป็นเรื่องที่ ๑๐ ในบรรดาเรื่องดิรัจฉานกถา ๒๘ ที่พวกภิคุชณ์พคคีย์เข้า หมูบ้านในเวลาวิกาล นั่งในที่ชุมนุม สนทนาดิรัจฉานกถา (วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๕๐/๑๙)

สยนทายกเถรอปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระสยนทายกเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ ว่า ในอดีตชาติกัปที่ ๙๔ ท่านได้ถวายที่นอนอันเลิศแก่พระพุทธเจ้าพระนามว่าสิหัตถ ณะ เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในกัปที่ ๕๑ ท่านได้เป็นพระเจ้า จักรพรรดิผู้มีพละทานมาก ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๘๘/๑๗๙)

สยนทายกเถรอปทาน^๒ : ประวัติในอดีตชาติของพระสยนทายกเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกัปที่ ๑๐๐,๐๐๐ ท่านเคยถวายที่นอนแก่พระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุต ตระ เพราะผลแห่งทานนั้นท่านเกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้สมบูรณ์ด้วยโภคสมบัติ หลายชาติ ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/ ๒๐/๑๙๐)

สยัมปฏิภานียเถรอปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระสยัมปฏิภานียเถระ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า ในอดีตชาติกัปที่ ๑๐๐,๐๐๐ ท่านใช้ปฏิภานีกถาว่าสุดดีพระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุ มุตตระด้วยความเลื่อมใส เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๔๕/๑๑๑)

สยัมปะ, พระเจ้าจักรพรรดิ : ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระปัญจคุ ลียเถระ ซึ่งท่านพระเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนไว้ในปัญจคุลียเถรอปทานตอน หนึ่งว่า ข้าพเจ้าได้ถือของหอมและพวงมาลัยไปยังสำนักพระชินเจ้า พระนามว่าติสสะ แต่ข้าพเจ้ามีศรัทธาอ่อนในพระสัมมาสัมพุทธเจ้า จึงได้ถวายเครื่องลูบไล้ด้วยนิ้วทั้ง ๕ ในกัปที่ ๙๒ นับจากกัปนี้ไป ข้าพเจ้าได้ใช้ของหอมบูชาไว้ จึงไม่รู้จักทุกคติเลย นี่เป็น ผลแห่งเครื่องลูบไล้ด้วยนิ้วทั้ง ๕ ในกัปที่ ๗๒ นับจากกัปนี้ไป ข้าพเจ้าได้เป็นพระเจ้า จักรพรรดิพระนามว่าสยัมปะสมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ มีพละทานมาก (ขุ. อป.(ไทย) ๓๒/๕๓/๓๓๖)

สยัมปะภวา : รัศมีตนเอง, หมูเทวดาที่มีแสงสว่างในตัว มีอยู่ในสวรรค์ทั้ง ๖ ชั้น ซึ่งเป็นการกล่าวถึง คนที่เลี้ยงมารดาบิดาได้ไปเกิดอยู่ร่วมกับเทวดาชื่อว่าสยัมปะภวา ดังคำในธัมมิกสูตร ที่ กล่าวไว้ว่า สวากที่เป็นคฤหัสถ์นั้น ควรบำรุงเลี้ยงมารดาบิดาโดยชอบธรรม ควร ประกอบการค้าขายที่ชอบธรรมเป็นผู้ไม่ประมาทประพฤติวัตรแห่งคฤหัสถ์นี้อยู่ ย่อม ไปเกิดในหมู่เทพที่ชื่อว่าสยัมปะภวา (ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๔๐๗/๕๙๔)

- สยัมภูอัครบุคคผล, พระ :** บุคคลผู้เลิศนามว่าสยัมภู หมายถึงพระผู้เป็นเอง กล่าวคือพระพุทธเจ้า ดังคำในจูฬวรรคที่กล่าวไว้ว่า พระพุทธชินเจ้าผู้ทรงเป็นพระสยัมภูอัครบุคคผลทรงพระสัทธรรม รับสั่งให้ลงตัชฌนียกรรมที่กรุงสาวัตถี (วิ.จ. (ไทย) ๖/๗๔/๑๕๓)
- สยัมภู :** พระผู้เป็นเอง คือตรัสรู้สัจจะได้อเอง โดยไม่มีใครสั่งสอน หมายถึงพระพุทธเจ้า ดังคำในมหานิทเทศ กล่าวไว้ว่า คำว่า พระพุทธเจ้า ได้แก่พระผู้มีพระภาคผู้ทรงเป็นพระสยัมภู ไม่มีครูอาจารย์ได้ตรัสรู้สัจจะในธรรมที่ไม่เคยสดับมาก่อน ด้วยพระองค์เอง (ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๙๒/๕๕๑)
- สรชิต, เทวดา :** ชื่อเทวดาพวกหนึ่งที่มีปรากฏในความเชื่อของศาสนาพราหมณ์ว่าคนที่เป็นนักรบ ตายในสนามรบจะได้ไปเกิดอยู่ร่วมกับเหล่าเทวดาชื่อสรชิต ดังคำในโยธาชีวสูตร ที่กล่าวไว้ว่า นักรบอาชีพรคนใดอุตสาหะพยายามในการสงคราม นักรบพวกอื่นสังหารนักรบอาชีพรผู้อุตสาหะพยายามนั้นให้ถึงความตาย เขาหลังจากตายแล้วจะเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับเหล่าเทวดาชื่อสรชิต (ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๕๕/๓๙๘, ๑๘/๓๕๗/๔๐๐)
- สรชิต, นรก :** ชื่อนรกขุมหนึ่งที่เป็นที่เกิดของคนที่เป็นนักรบ เมื่อถูกฆ่าตายแล้ว จะได้ไปเกิดอยู่ในนรกชื่อว่าสรชิต ดังคำในโยธาชีวสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสให้นักรบเข้าใจว่า นักรบอาชีพรคนใดอุตสาหะพยายามในการสงคราม นักรบพวกอื่นสังหารนักรบอาชีพรผู้อุตสาหะพยายามนั้นให้ถึงความตาย เขาหลังจากตายแล้วจะเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับเหล่าเทวดาชื่อสรชิต' ความเห็นของเขาเป็นมิจฉาทิฎฐิ และผู้เป็นมิจฉาทิฎฐิ เรากล่าวว่ามีคติอย่าง ๑ ใน ๒ อย่าง คือนรกหรือกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน” (ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๕๕/๓๙๘, ๑๘/๓๕๗/๔๐๐)
- สรณคมน :** การถึงสรณะ, การยึดเอาเป็นที่พึ่งที่ระลึก, หมายถึง การถึงรัตนะทั้งสาม (พระรัตนตรัย) คือ พระพุทธเจ้าพระธรรม พระสงฆ์ เป็นที่พึ่งที่ระลึก ดังคำในมหาวิงค์กล่าวไว้ว่า คำว่า ภิกษุ มีอธิบายว่า ชื่อว่าภิกษุ เพราะเป็นผู้ขอ ชื่อว่า ภิกษุ เพราะอาศัยการเที่ยวขอ ชื่อว่าภิกษุ เพราะใช้ผืนผ้าที่ถูกทำให้เสียราคา ชื่อว่า ภิกษุเพราะเรียกกันโดยโวหาร ชื่อว่าภิกษุ เพราะการปฏิญญาตน ชื่อว่า ภิกษุ เพราะพระพุทธเจ้าทรงบวชให้ ชื่อว่าภิกษุ เพราะเป็นผู้อุปสมบทด้วยไตรสรณคมน (วิ.มหา. (ไทย) ๑/๔๕/๓๓); เรียกว่า *สรณคมน* บ้างก็มี (ในภาษาไทย บางทีพูดว่า “ไตรสรณคมน” หรือแม้แต่ “ไตรสรณาคมน์” ก็มี แต่ในคัมภีร์ทั้งหลาย ใช้เพียงว่า “สรณคมน”) คำถึงสรณะ ว่าดังนี้: “*พุทธํ สรณํคจฺจามิ*” (ข้าพเจ้าถึงพระพุทธเจ้าเป็นสรณะ), “*ธมฺมํ สรณํ คจฺจามิ*” (ข้าพเจ้าถึงพระธรรมเป็นสรณะ), “*สงฺฆํ สรณํคจฺจามิ*” (ข้าพเจ้าถึงพระสงฆ์เป็นสรณะ); “*ทุติยมปิ พุทฺธํ สรณํ คจฺจามิ*” (ข้าพเจ้าถึงพระพุทธเจ้าเป็นสรณะแม้ครั้งที่ ๒), “*ทุติยมปิ ธมฺมํ สรณํ คจฺจามิ, ทุติยมปิสงฺฆํ สรณํคจฺจามิ*”; “*ตติยมปิ พุทฺธํ สรณํคจฺจามิ*” (ข้าพเจ้าถึงพระพุทธเจ้าเป็นสรณะแม้ครั้งที่ ๓), “*ตติยมปิ ธมฺมํ สรณํคจฺจามิ, ตติยมปิ สงฺฆํ สรณํ คจฺจามิ*” การถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะ ทำให้เรามีเครื่องนำทางในการดำเนินชีวิตมีหลักยึดเหนี่ยวจิตใจ มีแหล่งที่สาดส่องให้แสงสว่างแห่งปัญญา ทำให้เกิดความมั่นใจ อบอุ่นใจ ปลอดภัย หายหวาดกลัว หายขุ่นมัวเศร้าหมอง มีจิตใจเบิกบานผ่องใส เกิดความเข้มแข็งที่จะทำความดีงามทำ

ประโยชน์ให้สำเร็จเป็นการได้กัลยาณมิตรสูงสุด ที่จะชี้้นำให้หยุดยั้งถอนตนจากบาป ให้ก้าวไปในกุศล พ้นจากอบายบรรลุมิที่สูงขึ้นไปจนถึงความสุขแท้ที่เป็นอิสระไร้ทุกข์ทั้งปวง ทั้งนี้ จะต้องมีศรัทธาถูกต้อง ที่ประกอบด้วยปัญญา นับถือโดยมีความรู้ความเข้าใจชัดเจนและมั่นใจ มิให้สรณคมนั้นนั้นเศร้าหมองด้วยความไม่รู้หรือเข้าใจผิดเพี้ยนหลงงมงายหรือไม่ใส่ใจ (ที.สี.(ไทย) ๙/๓๕๒/๑๔๗, ๙/๓๕๓/๑๔๘, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๔๓๗/๓๖๘, พุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๑/๒๕๔๔, พุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๘๓๘/๔๗๙, พุ.เถร.(ไทย) ๓๒/๑๑๑/๑๓๖, ๓๒/๑๑๒/๑๓๖, ๓๒/๑๑๓/๑๓๖, พุ.อป.(ไทย) ๓๓/๒๐/๒๑๙, พุ.พทุ.(ไทย) ๓๓/๒/๕๙๒) ; ดู *รัตนตรัย*

สรณคมนอุปสัมปทา : วิธีอุปสมบทด้วยการเปล่งวาจาถึงพระพุทธเจ้าพระธรรมและพระสงฆ์ เป็นสรณะ เป็นวิธีที่พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้พระสาวกใช้อุปสมบทกุลบุตรในตอนปฐมโพธิกาลต่อมาเมื่อพระพุทธเจ้าทรงอนุญาตการอุปสมบทด้วยญัตติจตุตถกรรมแล้ว การบวชด้วยสรณคมน์ ก็ใช้สำหรับบรรพชาสามเณรสืบมา; *ติสรณคมนอุปสัมปทา* ก็เรียก ดังคำในภิกขุวิภังค์และภิกขุณีวิภังค์กล่าวไว้ว่า ชื่อว่าภิกษุณีเพราะเป็นผู้อุปสมบทด้วยไตรสรณคมน์, ในมหาวรรค กล่าวถึงปัพพัชชูปสัมปทากถา ว่าด้วยการบรรพชาและอุปสมบทด้วยไตรสรณคมน์ (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๔๕/๓๓, วิ.ภิกขุณี.(ไทย) ๓/๖๕๘/๕, วิ.ม.(ไทย) ๕/๓๔/๔๒) ; ดู *อุปสัมปทา*

สรณคมนิยเถรภาพทาน : ประวัตินิโอดีตชาติของพระสรณคมนิยเถระ มี ๔ เรื่อง แต่เนื้อหาเป็นคนละองค์กัน คือ

1.สรณคมนิยเถรภาพทาน มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๑๐๐,๐๐๐ ท่านได้ถึงพระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ เป็นสรณะ เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่ไปสู่อุคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (พุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๐/๒๖๔)

2.สรณคมนิยเถรภาพทาน มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๙๑ ท่านได้เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าพระนามว่าวิปัสสี ขอลงพระรัตนตรัยเป็นที่พึ่งที่ระลึก เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (พุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๖/๔๕๘)

3.สรณคมนิยเถรภาพทาน มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๓๑ ท่านได้สมาทานไตรสรณคมน์ในขณะที่เรือกำลังจะอัปปาง เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (พุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๔/๕๓๙)

4.สรณคมนิยเถรภาพทาน มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๓๑ ท่านได้รับสรณคมน์กับภิกษุรูปหนึ่งเมื่อเรือใกล้จะอัปปาง เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุวิชชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (พุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๙/๒๑๙)

สรณตรัย : ที่พึ่งทั้งสาม คือ พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ดังคำในอปทาน ที่พระติสรณคมนิยเถระ กล่าวไว้ว่า ข้าพเจ้ารับสรณะ ๓ แล้ว รักษาให้บริบูรณ์ด้วยกรรมที่ข้าพเจ้าได้ทำ

ไว้ดีแล้วนั้นข้าพเจ้าจึงพันทุกติได้ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๑๐/๑๓๖) ; ดู *รัตนตรัย, สรรณคมนตรี*

สรณนคร : ชื่อนครแห่งหนึ่งที่พระพุทธเจ้านามว่าธัมมทัสสี เข้าไปประทับ, เป็นเมืองที่กษัตริย์พระนามว่าสรณะทรงปกครอง ซึ่งพระองค์ยังเป็นพระชนกแห่งพระพุทธเจ้านามว่าธัมมทัสสีอีกด้วย ดังคำในธัมมทัสสีพุทธวงศ์กล่าวไว้ว่า ในกาลที่พระธัมมทัสสีพุทธเจ้าทรงเสด็จจำพรรษาที่สรณนครพระชีนาสพประมาณ ๑,๐๐๐ โภกฏี มาประชุมกันเป็นครั้งที่ ๑ (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๖/๖๖๖)

สรณอุบาสก : ชื่ออุบาสกคนหนึ่ง มีอายุประมาณ ๙๐,๐๐๐ ปี, เป็นอัครอุบาสกเบื้องขวา, เป็นอัครอุปัฏฐาก ของพระพุทธเจ้านามว่าสุมน ดังคำในสุมนพุทธวงศ์กล่าวไว้ว่า วรณอุบาสกและสรณอุบาสกเป็นอัครอุปัฏฐาก จาลาอุบาสิกาและอุปจาลาอุบาสิกาเป็นอัครอุปัฏฐายิกา ของพระพุทธเจ้าพระนามว่าสุมนะ (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๘/๖๑๒)

สรณะ : มี ๔ นัย กล่าวคือ

1. ที่พึ่ง ที่อาศัย ดังคำที่ไปกขรสาติ ประกาศตนเป็นอุบาสกว่า ขอถึงท่านพระโคตมพร้อมทั้งพระธรรมและพระสงฆ์เป็นสรณะ ขอท่านพระโคตมจงทรงจำข้าพระองค์ว่าเป็นอุบาสกผู้ถึงสรณะตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไปจนตลอดชีวิต(ที.สี.(ไทย) ๙/๒๕๐/๘๕,๙/๒๙๙/๑๑๐,๙/๓๐๔/๑๑๕,๙/๓๑๙/๑๒๓,ที.ม.(ไทย) ๑๐/๗๖/๔๓,๑๐/๘๐/๔๕,๑๐/๘๔/๔๖,๑๐/๑๙๓/๑๔๓, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๕๐/๔๘,๑๓/๖๖/๖๓,๑๓/๘๒/๘๒)

2. ชื่อเมืองแห่งหนึ่ง ที่มีพระเจ้าสรณะปกครอง สมัยพระพุทธเจ้านามว่าธัมมทัสสี ดังคำในธัมมทัสสีพุทธวงศ์ตอนหนึ่งว่า กรุงชื่อว่าสรณะ กษัตริย์พระนามว่าสรณะเป็นพระชนก พระเทวีพระนามว่าสุนันทาเป็นพระชนนี ของพระศาสดาพระนามว่าธัมมทัสสี (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๓/๖๖๘)

3. ชื่อกษัตริย์พระองค์หนึ่ง ผู้เป็นพระชนกของพระพุทธเจ้านามว่าธัมมทัสสี ปกครองกรุงสรณะ มีพระมเหสีนามว่า สุนันทา มีอายุประมาณ ๔,๐๐๐ ปี (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๓/๖๖๘)

4. ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระสุจินติตถะระ ซึ่งท่านพระเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนไว้ในสุจินติตถะราปทานตอนหนึ่งว่า ข้าพเจ้าเป็นพรานได้ถวายเนื้อแด่พระพุทธเจ้านามว่าอถลทัสสี ด้วยการถวายเนื้อนั้นและด้วยการตั้งจิตไว้มั่น ข้าพเจ้าได้รั้นรมย์อยู่ในเทวโลก ๑๑๕ กัปในกัปทั้งหลายที่เหลือ ข้าพเจ้าทำกุศลไว้ ด้วยการถวายเนื้อนั่นเอง และด้วยการระลึกถึงพระพุทธเจ้า ในกัปที่ ๑๖๐ นับจากกัปนี้ไปได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๒ ชาติ มีพระนามว่าสรณะ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๔๓/๒๐๘)

สรณานิ, เจ้าศากยะ : ชื่อเจ้าศากยะองค์หนึ่ง มักเสวยน้ำจันทน์ ชาวกรุงกบิลพัสดุ์ แคว้นสักกะ, เป็นอุบาสก ผู้ทรงถึงพระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์เป็นสรณะตลอดกาลนาน, เจ้าสรณานิศากยะได้สมาทานสิกขาบทในเวลาจะสวรรคต มีปรากฏในสังยุตตนิกายมหาวรรค ดังคำว่า พระผู้มีพระภาคได้ทรงพยากรณ์ท้าวเธอว่าเป็นโสดาบัน ไม่มีทาง

ตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า แต่เจ้าสรณานิสากยะถึงความ
ท้อแท้ในสิกขา เสวณน้ำจันท์ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๒๐/๕๒๙,๑๙/๑๐๒๑/๕๓๒)

สรณานิสักกสูตร : พระสูตรว่าด้วยเจ้าศากยะพระนามว่าสรณานิ มี ๒ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

1.สรณานิสักกสูตร (ปฐม) (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคทรงพยากรณ์เจ้าสรณานิ
ศากยะซึ่งสวรรคตว่า เป็นโสดาบัน เจ้าศากยะหลายพระองค์ต่างตำหนิพระองค์
เพราะเห็นว่าเจ้าสรณานิศากยะท้อแท้ในสิกขาและชอบเสวณน้ำจันท์จะเป็นพระ
โสดาบันได้อย่างไร เจ้ามหานามศากยะจึงไปกราบทูลเรื่องนั้นแด่พระผู้มีพระภาค
พระองค์จึงทรงแสดงธรรม๔มีความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระพุทธเจ้าเป็นต้น อัน
เป็นลักษณะของผู้บรรลุธรรมและผู้พ้นจากนรกให้เจ้ามหานามศากยะฟัง (ส.ม.(ไทย)
๑๙/๑๐๒๐/๕๒๙)

2.สรณานิสักกสูตร (ทุติย) (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคทรงพยากรณ์เจ้าสรณานิ
ศากยะซึ่งสวรรคตว่า เป็นโสดาบัน เป็นต้น แล้ว ทรงแสดงลักษณะของผู้บรรลุธรรม
และผู้พ้นจากนรกให้พิสดารยิ่งขึ้น พร้อมกับตรัสว่า ถ้าธรรมในศาสนาไม่ดี ถึงสาวก
จะปฏิบัติดี ก็เจริญอกงามไม่ได้ เหมือนนาไม่ดี พืชก็เสีย แต่ถ้าธรรมในศาสนาดีและ
สาวกก็ปฏิบัติดี ย่อมเจริญอกงามได้ เหมือนนาดี พืชก็เจริญอกงาม (ส.ม.(ไทย)
๑๙/๑๐๒๑/๕๓๒)

สรทสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมจักขุกับท้องฟ้าในสารทกาล พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เมื่อท้องฟ้า
แจ่มใสปราศจากเมฆหมอกในสารทกาล ดวงอาทิตย์ส่องแสงไปทั่วท้องฟ้า ขจัดความ
มืดมัวที่อยู่ในอากาศทั้งหลาย ส่องแสงอยู่ เปรียบเหมือนเมื่อธรรมจักขุ (บรรลุโสดา
ปัตติมรรคที่กำหนดรู้ร้อยสี่ ๔) ที่ปราศจากอูลิ ปราศจากมลทินเกิดขึ้นแก่อริยสาวก
พร้อมกับการเกิดขึ้นแห่งทัสนะ อริยสาวกจึงละสังโยชน์ ๓ คือ สักกายทิฏฐิ
วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส แล้วจึงออกจากอภิขมาและพยาบาทได้บรรลุ
ปฐมฌาน ถ้าพึงตายลงในขณะนั้น ก็จะไม่สังโยชน์ที่เป็นเหตุให้กลับมาเกิดในโลกนี้
อีก (อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๙๕/๓๒๘)

สรทะ, สรทกาล, สรทฤดู, สรทสมัย ฤดูทำยฝน, ฤดูสารท, ฤดูใบไม้ร่วง(แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๐ ถึง ขึ้น
๑๕ ค่ำเดือน ๑๒) เป็นฤดูที่มีสภาพอากาศสดใสยามฝนตก ก็เป็นฝนเม็ดโต โดยทั่วไป
อากาศโปร่งแจ่มใส ปราศจากเมฆหมอกดวงอาทิตย์ลอยเด่น แดดแสงกล้า ท้องฟ้า
สว่างแจ่มจ้า ยามราตรี ดาวพระศุกร์ส่องแสงสากว มีพุทธพจน์ตรัสถึงบ่อยครั้ง ใน
ข้อความอุปมาอุปไมยต่างๆ ดังคำในสรทสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย
เมื่อท้องฟ้าแจ่มใสปราศจากเมฆหมอกในสารทกาล ดวงอาทิตย์ส่องแสงไปทั่วท้องฟ้า
ขจัดความมืดมัวที่อยู่ในอากาศทั้งหมด ส่องแสง แดดแสงและส่องสว่างอยู่ (อง.ติก.
(ไทย) ๒๐/๙๕/๓๒๘) ; *ดูมาตรา*

สรภปริพาชก : ปริพาชกชื่อว่าสรภะ ชาวกรุงราชคฤห์ แคว้นมคธ เคยเข้ามาบวชในธรรมวินัยแล้วลา
สิกขา เมื่อลาสิกขาไปแล้ว กล่าววอดตนอย่างนี้ว่า ตนองรู้ทั่วถึงธรรมของเหล่าสมณ
ศากยบุตรแล้วเพราะรู้ทั่วถึงธรรมของเหล่าสมณศากยบุตร เราจึงออกมา ถ้ามีเช่นนั้น
แล้ว เราคงไม่ออกมาจากธรรมวินัยนั้น ภายหลังพระผู้มีพระภาคเสด็จไปหาสรภ

ปริพาชกแล้ว ตรัสว่า สรณะ เราเองบัญญัติธรรมไว้สำหรับเหล่าสมณศากยบุตร สรณะ จงกล่าวเถิด ท่านรู้ทั่วถึงธรรมของเหล่าสมณศากยบุตรว่าอย่างไร ถ้าความรู้ของท่านยังไม่บริบูรณ์เราจักช่วยทำให้บริบูรณ์ แต่ถ้าความรู้ของท่านบริบูรณ์ เราจักพลอยยินดีด้วย แต่สรณปริพาชากลับนั่งนิ่ง นิ่งเจียบ เก้อเขิน นิ่งคอตก ก้มหน้าซบเซา ไม่สามารถจะโต้ตอบเหล่าปริพาชก พวกนั้นใช้ปฏิภาณคือวาจาที่มั่งคั่งแห่งสรณปริพาชกรอบด้าน พระผู้มีพระภาคได้ทรงบันลือสีหนาท ๓ ครั้ง ณ อารามปริพาชกที่ริมฝั่งแม่น้ำสัพปีนิกาแล้วทรงเหาะหลีกไป (อภ.ติก.(ไทย) ๒๐/๖๕/๒๕๒)

สรณมिक्षาดก : ชาตกว่าด้วยละมั่งทำคุณแก่พระราชามีเนื้อความอธิบายว่า ละมั่งทองโพนีสัตว์ ได้ช่วยพระเจ้าพรหมทัตซึ่งเสด็จไปเที่ยวไล่ล่ายิงสัตว์แต่พลัดตกเหวลึกให้ขึ้นจากเหวมาได้และให้ออวาสงสอนให้ตั้งอยู่ในธรรม ให้รักษาศีล ๕ ต่อมา พระองค์ทรงระลึกนึกถึงคุณของพญาเนื้อจึงทรงอุทานด้วยพระทัยที่เต็มเปี่ยมด้วยปีติว่า เป็นคนต้องหวังรำไป คนฉลาดไม่ควรท้อแท้เราเห็นตัวเราเองเป็นตัวอย่างปรารถนาอย่างใดก็ได้เป็นอย่างดีนั้นในขณะที่ตกอยู่ในเหวลึกไม่ยอมย่อท้อพยายามจะหาทางขึ้นปรารถนาให้คนมาช่วยก็มีละมั่งทองมาช่วยเหลือ คนมีปัญญาแม้จะตกอยู่ในความทุกข์ก็ไม่ควรสิ้นหวังเพื่อจะบรรลุถึงความสุข เพราะว่าผัสสะมีอยู่มากมาย ทั้งที่มีประโยชน์แล้วไม่มีประโยชน์ ถึงจะไม่ได้คิดแล้วเป็นไปได้อีกมี สิ่งที่เกิดแล้วพินาศไปก็มี ไม่ว่าจะเป็นหญิงหรือชาย โภคะทั้งหลายสำเร็จได้เพราะคิดไม่มีเลย พวกอำมาตย์ได้ทราบต่างก็สรรเสริญในพระบารมีและคุณของละมั่งทองที่ช่วยชีวิตพระราชอาชญาของตน ท้าวสักกะประสงค์จะทดลองพระราชามีพระทัยระลึกถึงคุณของละมั่งทองจริงหรือไม่ใช่ให้ฆ่าละมั่งทอง บอกว่าถ้าไม่ฆ่า พระองค์พร้อมพระมเหสี พระโอรส ธิดา พร้อมทั้งชาวเมืองจะประสบความพินาศไปเกิดในเวตรณีนรกที่ทารุณ แต่พระราชายอมตายไม่ยอมทำลายมิตร ท้าวสักกะจึงสรรเสริญคุณของพระราชอาชญาและถวายพระพรให้มีพระชนมายุยืนนาน แล้วเสด็จกลับไป (ขุ.ชา.ตรสก.(ไทย) ๒๗/๑๓๔/๔๑๔)

สรณสูตร : พระสูตรว่าด้วยปริพาชกชื่อสรณะ พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ภูเขาศิขณภูฏ เขตกรุงราชคฤห์ สรณปริพาชกเพิ่งสึกออกมาจากพระธรรมวินัยไม่นาน เทียบบอกหมู่ชนในกรุงราชคฤห์ว่า เรารู้ทั่วถึงธรรมของเหล่าสมณศากยบุตรแล้ว เพราะรู้ทั่วถึงธรรมของเหล่าสมณศากยบุตร เราจึงสึกออกมา ถ้ามีเช่นนั้นแล้ว เราคงไม่สึก เมื่อภิกษุฟังข้อความนั้นแล้ว จึงนำไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ แล้วทูลอาราธนาให้เสด็จไปอนุเคราะห์สรณปริพาชก พระผู้มีพระภาคทรงรับโดยดุษณีภาพ ครั้นถึงเวลาเย็น จึงได้เสด็จไปหาปริพาชกนั้นแล้ว ตรัสถามว่า ข้อความนั้นเป็นจริงหรือไม่ เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสถามเช่นนั้นถึง ๓ ครั้ง สรณปริพาชกเป็นผู้นิ่งเจียบ ไม่สามารถโต้ตอบได้ พระผู้มีพระภาคตรัสกับปริพาชกทั้งหลายว่า ผู้ที่กล่าวกับเราใน ๓ กรณีนี้คือ (๑) ผู้ที่กล่าวว่า ท่านเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า แต่ไม่ได้ตรัสรู้ธรรม (๒) ผู้ที่กล่าวว่า อาสวะทั้งหลายของท่านผู้ปฏิญาณตนว่าเป็นพระชีณาสพ แต่อาสวะยังไม่สิ้นไป (๓) ผู้ที่กล่าวว่า ธรรมที่ท่านแสดงไม่อำนวยประโยชน์เพื่อความสิ้นทุกข์แก่ผู้ปฏิบัติ ตาม ใน ๓ กรณี เมื่อถูกไต่ถาม ชักไซ้ไล่เลียงในธรรมนั้นตามหลักเหตุผล เป็นไปไม่ได้

เลยที่ผู้้นั้นจะไม่เข้าถึงฐานะอย่างใดอย่างหนึ่ง ในฐานะ ๓ อย่าง คือ (๑) พุดกมล เกลือ่นหรือพุดนอกรื่อง (๒) แสดงอาการโกรธ ขัดเคือง และไม่พอใจ (๓) นิ่งเงียบ ไม่สามารถโต้ตอบได้ เมื่อทรงบันลือสีหนาท ๓ ครั้ง แล้วเสด็จหลีกไป บริพาชกทั้งหลาย ใช้วาจาทิ่มแทงสรภปริพาชกโดยรอบด้าน (อง.ตัก.(ไทย) ๒๐/๖๕/๒๕๒)

สรภอุบาสก : ชื่ออุบาสกคนหนึ่ง เป็นอัครอุปัฏฐากเบื้องขวาของพระพุทธเจ้านามว่าเรวตะ ดังคำในเรวตพุทธวงศ์ตอนหนึ่งว่า วรุณอุบาสกและสรภอุบาสกเป็นอัครอุปัฏฐาก ปาลาอุบาสิก้าและอุปปาลาอุบาสิก้าเป็นอัครอุปัฏฐากายิกา ของพระพุทธเจ้าพระนามว่าเรวตะ (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๓/๖๑๗)

สรภังคชาตก : ชาตกว่าด้วยสรภังคดาบสแก้ปัญหา มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นสรภังคดาบส พิจารณาเห็นโทษในกาม ไม่ยอมรับตำแหน่งเสนาบดี จึงออกบวช ต่อมาได้ตอบปัญหา ท้าวสักกะ และได้มีบริวารล้อมใส่ออกบวชตามเป็นจำนวนมาก (ขุ.ชา.เตรสก.(ไทย) ๒๗/๕๐/๖๐๒)

สรภังคเถระคาถา : ภาชิตของพระสรภังคเถระ,คาถาของพระสรภังคเถระ ท่านพระสรภังคเถระได้กล่าวว่า เราได้ใช้มือหักต้นแขน ทำกระท่อมอยู่อาศัย เพราะเหตุนั้น เราจึงได้มีชื่อโดยสมมติว่าสรภังคะ วันนี้ เราไม่สมควรใช้มือทั้งสองหักต้นแขนอีก เพราะพระสมณโคดมผู้เรืองยศ ทรงบัญญัติสิกขาบททั้งหลายสำหรับพวกเราแล้ว เมื่อก่อน เราผู้ชื่อว่าสรภังคะไม่เคยได้เห็นโรค ครอบบริบูรณ์ โรคนี้ฉันเราผู้ทำตามพระดำรัสของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้เป็นเทพยิ่งกว่าเทพได้เห็นแล้ว (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๔๘๗/๔๒๒)

สรภังคโพธิสัตว์,สรภังคะ, ฤาษี : นามของศาสดาคนหนึ่งในอดีตเป็นพระโพธิสัตว์ มีคุณสมบัติคือเป็นผู้ปราศจากราคะในกามทั้งหลาย ได้ประกาศคำสอน มีศิษย์จำนวนมากมาย ได้ตอบปัญหาแก่ท้าวสักกะ มีใจความว่า ในกาลบางคราว บุคคลฆ่าความโกรธเสียได้จึงไม่เศร้าโศก ฤาษีทั้งหลายสรรเสริญการละความลบลูกุศลควรอดทนคำหยาบคายที่ทุกคนกล่าว สัตบุรุษทั้งหลายกล่าวความอดทนนั้นว่ายอดเยี่ยม ดังคำในสรภังคชาตกกล่าวไว้ว่า หมูฤาษีกล่าวแนะนำว่า ฤาษีตนนี้ชื่อสรภังคะ มีตบะ เว้นจากเมถุนธรรมตั้งแต่เกิดเป็นบุตรของปุโรหิตาจารย์ ได้รับการฝึกฝนมาเป็นอันดี (ขุ.ชา.จตุตถาส. (ไทย) ๒๗/๕๙/๖๐๔,๒๗/๙๔/๖๑๑)

สรภัญญะ : [สะ-ระ-พัน-ยะ, สอ-ระ-พัน-ยะ]“การกล่าว[ธรรม] ด้วยเสียง” (หรือ“[ธรรม] อันฟังกล่าวด้วยเสียง”) คือ ใช้เสียงเป็นเครื่องกล่าวหรือบอกธรรมหมายความว่า แทนที่จะกล่าวบรรยายอธิบายธรรมด้วยถ้อยคำ อย่างที่เรียกว่า “ธรรมกถา” ก็เอาเสียงที่ตั้งใจเปล่งออกไปอย่างประณีตบรรจง ด้วยจิตเมตตา และเคารพธรรม อันชัดเจนเรียบเรียงกลมกลืน สม่่าเสมอ เป็นทำนองไพเราะ นุ่มนวล ชวนฟัง มาเป็นสื่อ เพื่อนำธรรมที่มีอยู่เป็นหลัก หรือที่เรียบเรียงไว้ดีแล้ว ออกไปให้ถึงใจของผู้สดับ,สรภัญญะเป็นวิธีการกล่าวธรรมเป็นทำนองให้มีเสียงไพเราะน่าฟังในระดับที่เหมาะสม ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงอนุญาตแก่ภิกษุทั้งหลาย ตามเรื่องราว (วิ.จู.๗/๑๙-๒๑/๘-๙)ครั้งหนึ่ง ที่เมืองราชคฤห์ มีมหรสพบนยอดเขา (คิรัคคสมัชชะ) พวกพระฉัพพัคคีย์ไปเที่ยวดู ชาวบ้านติเตียนว่า โฉนพระสมณะศากยบุตรจึงได้ไปดูการฟ้อนรำ ขับร้อง และประโคมดนตรีเหมือน

พวกคฤหัสถ์ผู้บริโภคมาม เมื่อความทราบถึงพระพุทธเจ้า จึงได้ทรงประชุมสงฆ์ และบัญญัติสิกขาบทมิให้ภิกษุไปดูการฟ้อนรำ ขับร้อง และประโคมดนตรี, อีกคราวหนึ่ง พวกพระฉัพพัคคีย์นั้น สวดธรรมด้วยเสียงเอื้อนยาวอย่างเพลงขับ ชาวบ้านติเตียนว่า โฉนพระสมณะศากยบุตรเหล่านี้จึงสวดธรรมด้วยเสียงเอื้อนยาวเป็นเพลงขับ เหมือนกับพวกเรา ความทราบถึงพระพุทธเจ้า ก็ทรงประชุมสงฆ์ชี้แจงโทษของการ สวดเช่นนั้น และได้ทรงบัญญัติมิให้ภิกษุสวดธรรมด้วยเสียงเอื้อนยาวอย่างเพลงขับ, ต่อมา ภิกษุทั้งหลายขัดจิตข้องใจในสรภัญญะ จึงกราบทูลความแต่พระพุทธเจ้า พระองค์ตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตสรภัญญะ” (อนุชานามิ ภิกษเว สรภัญญะ) มีเรื่องราวมากมายที่แสดงว่าสรภัญญะนี้เป็นที่นิยมในพุทธบริษัท ดังตัวอย่างเรื่องที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธเจ้าว่า (วิ.ม.๕/๒๐/๓๓; ขุ.อุ.๒๕/๑๒๒/๑๖๕) เมื่อครั้ง พระโสณะกุฎิกัณณะ ชาวถิ่นไกลชายแดนในวันตีทักขินาภ เพ็งบวชได้ ๑ พรรษา ก็ลาพระอุปัชฌาย์เดินทางมาเฝ้าที่พระเชตวนารามในกรุงสาวัตถี พอผ่านราตรีแรกได้ พักผ่อนมาจนตื่น ไกลรุ่งสว่าง พระพุทธเจ้าตรัสให้เธอกล่าวธรรมตามถนัด (ดังจะทรง ดูว่าเธอได้ศึกษาเล่าเรียนมีความรู้มาเพียงใด) พระโสณะกุฎิกัณณะได้กล่าวพระสูตร ทั้งหมดในอัญญกวรรค (๑๖ สูตร, ขุ.สุ.๒๕/๔๐๘-๔๒๓/๔๘๔-๕๒๓) เป็นสรภัญญะ จบแล้ว พระพุทธเจ้าทรงอนุโมทนาประทานสาธุการว่า เธอได้เรียนมาอย่างดีใจ เป็นอย่างดี และทรงเนื้อความไว้ถูกถ้วนดี อีกทั้งเป็นผู้มีวาจาามสละสลวย คล่อง ไม่ พลาด ทำอรรถให้แจ่มแจ้ง, ในคัมภีร์บางแห่งกล่าวว่า สรภัญญะมีวิธีหรือทำนองสวด ถึง ๓๒ แบบจะเลือกแบบใดก็ได้ตามปรารถนา (อง.ฎีกา.๓/๔๒๑/๙๕) แต่สรภัญญะนี้ มิใช่การสวดเอื้อนเสียงยาวอย่างเพลงขับ (อายุตกะคิตสร) ที่ทำเสียงยาวเกินไปจนทำ ให้อักษระเสีย คือผิดพลาดไป สรภัญญะมีลักษณะสำคัญที่ว่า ต้องไม่ทำให้อักษระ ผิดพลาดคลาดเคลื่อน แต่ให้บทและพยัญชนะกลมกล่อม ว่าตรงลงตัว ไม่คลุมเครือ ไพเราะ แต่ไม่มีวิการ (อาการผิดแปลกหรือไม่เหมาะสม) ดำรงสมณสารูปโดยนัยที่ กล่าวมา จึงถือว่าสรภัญญะเป็นวิธีแสดงและศึกษาหรือสอนธรรมอีกอย่างหนึ่ง เพิ่ม จากวิธีอื่น เช่นธรรมกถา และการถามตอบปัญหา,บางที่ก็พูดอย่างกว้างๆ รวม สรภัญญะเข้าเป็นธรรมกถาอย่างหนึ่ง ดังที่คัมภีร์ยุคหลังๆ บางแห่งบันทึกไว้ถึง ธรรมกถา ๒ แบบ คือ แบบที่ ๑ ภิกษุรูปแรกสวดตัวคาถาหรือพระสูตรเป็นสรภัญญะ ให้จบไปก่อน แล้วอีกรูปหนึ่งเป็นธรรมกถีกล่าวธรรมอธิบายคาถาหรือพระสูตรที่รูป แรกสวดไปแล้วนั้นให้พิสดารแบบนี้เรียกว่า*สรภามธรรมกถา* และแบบที่ ๒ สวดพระ สูตรเป็นต้นนั้นไปอย่างเดียวตลอดแต่ต้นจนจบ เรียกว่า*สรภัญญธรรมกถา* (ส.ฎีกา.๑/ ๓๙/๘๙);สรภัญญะนี้ เมื่อปฏิบัติโดยชอบ ตั้งเจตนาอุปด้วยเมตตา มีความเคารพ ธรรม กล่าวออกมา ก็เป็นทั้งธรรมทานและเป็นสัททาน (ให้ทานด้วยเสียงหรือให้ เสียงเป็นทาน) พร้อมทั้งเป็นเมตตาวจกรรมในภาษาไทย เรียกทำนองอย่างที่สืบกัน มาในการสวดคาถาหรือคำฉันท์ว่า สรภัญญะคือ สรภัญญะกลายเป็นชื่อของทำนอง หนึ่งที่ใช้ในการสวดสรภัญญะ ดังคำในมหาวรรคที่กล่าวไว้ว่า ท่านพระโสณะทูลรับ

สนองพระดำรัสแล้ว ได้สวดพระสูตรทั้งหมด ในอัฐกัรคโดยทำนองสรภัญญะ (วิ.ม.(ไทย) ๕/-๕๘/๓๖)

สรภัญญะ, แม่น้ำ : แม่น้ำใหญ่สายสำคัญลำดับที่ ๔ ในมหานที ๕ ของชมพูทวีป ไหลผ่านเมืองสำคัญ คือ สาเกต, ปัจจุบัน สรภัญญะเป็นที่รู้จักทั่วไป มีชื่อในภาษาสันสกฤตว่าสรภุ และไหลเข้าไป รวมกับแม่น้ำGhaghara ซึ่งเป็นแควหนึ่งของแม่น้ำคงคา จึงเรียกชื่อรวมเป็น Ghagharaไปด้วย ดังคำในจูฬวรรคกล่าวไว้ว่า มหานทีทุกสาย คือ คงคา ยมุนา อจิรวดี สรภุ มหิ ไหลลงสู่มหาสมุทรแล้ว ย่อมละชื่อและโคตรเดิมของตนรวมเรียกว่า มหาสมุทร (วิ.จ.(ไทย) ๗/๓๘๔/๒๘๐, ๗/๓๘๕/๓๘๓, ส.ม.(ไทย) ๑๙/๙๒/๕๙, ๑๙/๙๓/๕๙, ๑๙/๙๔/๕๙, ๑๙/๙๕/๕๙, อง.อ.ภ.ก.(ไทย) ๒๓/๑๙/๒๔๗, อง.ท.ส.ก.(ไทย) ๒๔/๑๕/๒๙) ; ดู มหานที ๕

สรร : เลือก คัด ดังคำในตวงกุสูตรที่กล่าวไว้ว่า ภิกษุผู้ธรรมนี้แล้ว เลือกสรรอยู่ พึงเป็นผู้มีสติ ศึกษาทุกเมื่อ รู้ความดับกิเลสว่า เป็นความสงบแล้ว ไม่พึงประมาทในศาสนาของพระโคตม (ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๙๔๐/๗๒๕)

สรรค์ : สร้าง ดังคำในสิลขันธวรรค ที่กล่าวไว้ว่า พระสมณโคตมทรงละทรงเว้นขาดจากคำส่อเสียด ... ตรัสแต่ถ้อยคำที่สร้างสรรค์ความสามัคคี (ที.สี.(ไทย) ๙/๙/๔)

สรรพ : ทั้งปวง, ทั้งหมด, ทุกสิ่ง ดังคำในเปตวัตถุ กล่าวไว้ว่า บุรุษผู้มีรูปลักษณะดังเทพประดับอาภรณ์พร้อมสรรพ เข้าไปเฝ้าพระเจ้าสุริยวงศ์แล้วได้กราบทูลดังนี้ว่า ข้าแต่พระมหाराชเจ้า พระองค์เสด็จมาดีแล้วและก็มีได้เสด็จมาร้าย (ขุ.เปต.(ไทย) ๒๖/๖๗๑/๒๗๘)

สรรพางค์ : ทุกๆ ส่วนแห่งร่างกาย, ร่างกายทุกๆ ส่วน ดังคำในอบทานที่พระนันทาเถรีกกล่าวไว้ว่า แม่คนแสนสวยนอนพาดศีรษะบนตักหม่อมฉัน ของแข็งขนาดใหญ่ตกไปที่หน้าผากของนาง พร้อมกับของแข็งที่ตกมากระทบ รอยโปนก็ปรากฏขึ้น และทั้งหนองทั้งเลือดก็ไหลออกจากซอกศพที่แตก แม้ใบหน้าที่แตกแล้วนั้น ก็มีกลิ่นคล้ายซากศพเน่าโหยออกมา ทัวทั้งสรีระพองขึ้นเขียวคล้ำ แม่คนสวยมีสรรพางค์กายสั่นหายใจหอบถี่ๆ เสวยทุกข์ของตนอยู่ ราพันอย่างน่าสงสาร (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๒๐๓/๔๘๒)

สรสูตร : พระสูตรว่าด้วยความเล่นไป สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวัน เทวดาองค์หนึ่งทูลถามว่า ความเล่นไปจะหยุดได้ที่ไหน วัฏฏะย่อมไม่หมุนวนที่ไหน นามรูปดับได้ที่ไหน พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ความเล่นไปย่อมหยุดอยู่ วัฏฏะย่อมไม่หมุนวน นามรูปย่อมดับไม่เหลือ ในที่ที่ไม่มีดิน น้ำ ลม ไฟ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๗/๓๑)

สรรพนิตถายนอก : เครื่องหมายทุกอย่างภายนอกตน หมายถึงเค้ามูลทั้งหมด อันได้แก่ชั้น ๕ ดังคำในอนุสยสูตรที่กล่าวไว้ว่า ท่านพระราหุลเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ถวายอภิวาทแล้วนั้น ณ ที่สมควร ได้ทูลถามว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เมื่อบุคคลรู้เห็นอย่างไร อหังการ มมังการ และมานานุสัย จึงไม่มีในกายที่มีวิญญูญาณครองนี้ และในสรรพนิตถายนอก (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๒๐/๓๐๐, ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๘/๔๗๕)

สรรพมิตตะ, พระ : ชื่อพระเถระรูปหนึ่งเป็นอัครอุปัฏฐากของพระพุทธเจ้าพระนามว่ากัสสปะ กรุงพาราณสีที่พระเจ้ากัปปากรอง ตั้งคำในกัสปพุทธวงศ์ว่า พระเถระนามว่าสรรพมิตตะเป็นพระอุปัฏฐากของพระพุทธเจ้าพระนามว่ากัสสปะ(ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๓๘/๗๑๖)

สรรพางค์กาย : ทั่วร่างกาย, ทุกๆ ส่วนแห่งร่างกาย, ร่างกายทุกๆ ส่วน ตั้งคำในวิมานวัตถุ กล่าวไว้ว่า ท้าวสักกเทวราชตรัสสรรเสริญทานนั้นว่า นำอัครจรรย์จริงหนอ ทานที่หญิงกำพร้าตั้งไว้ดีแล้วในพระคุณเจ้ามหากัสสปะ ทักซิณสาสำเร็จผลแล้วด้วยไทยธรรมที่ได้มาจากผู้อื่นความเป็นเอกอัครมเหสีของพระเจ้าจักรพรรดิซึ่งนารีผู้งามทั่วสรรพางค์กาย (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๑๙๑/๓๓, ขุ.ชา.จตตาสี.ส.(ไทย) ๒๗/๑๐๑/๖๑๒, ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๒๐๔/๔๘๒)

สร้อยพระคอนพรัตน์ : สร้อยคอทำด้วยรัตนะ ๙ อย่าง หรือแก้ว ๙ อย่าง คือ เพชร ทับทิม มรกต บุษราคัม โกเมน นิล มุกดา เพทาย ไพฑูรย์ ตั้งคำในเวสสันดรชาดก กล่าวไว้ว่า พระนางมัทรีทรงดงามด้วยเครื่องประดับอย่างใดพระนางมุสดีสัสสุเทวีก็ทรงจัดเครื่องประดับอย่างนั้น คือ พระอัมรินทร์สุพรรณรัตน สร้อยพระคอนพรัตน์ส่งไปประทานแก่พระนางมัทรีราชสุณิสา(ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๒๔๑๔/๕๕๖)

สร้อยสังวาล : สร้อยเครื่องประดับชนิดหนึ่งใช้คล้องเฉวียงบ่าตั้งคำในจุฬวรรคที่กล่าวไว้ว่า พระฉัพพัคคีย์ใช้เครื่องประดับชนิดต่าง ๆ คือ เครื่องประดับหู สร้อยสังวาล สร้อยคอ เครื่องประดับเอว, ในภุริที่ตตชาดก กล่าวไว้ว่า พราหมณ์เนสาทะไปยังสำนักพระโพธิสัตว์ถามว่า ท่านชื่ออะไร มีนัยน์ตาแดง มือกึ่งผายนั่งอยู่ในท่ามกลางป่าอันเต็มไปด้วยดอกไม้นารี ๑๐ คนทรงเครื่องประดับสร้อยสังวาลทองคำ (วิ.จู.(ไทย) ๗/๒๔๕/๗, ๗/๒๔๕/๘, ๗/๒๕๓/๘๑, ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๗๕๗/๓๐๗)

สระฉัททันต์ : ชื่อสระใหญ่สระ ๑ ในสระทั้ง ๗ ในป่าหิมพานต์ คือ สระอนโตนาด สระสีหปาดะ สระรถการะ สระกัณณมุนทะ สระกุนดาลา สระฉัททันต์ สระมันทากินี, ในฉัททันตชาดก พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เราตถาคตได้มีอยู่ที่สระฉัททันต์นั้น เราตถาคตได้เป็นพญาช้างตัวประเสริฐในกาลนั้น เธอทั้งหลายจงจำชาดกไว้ด้วยประการฉะนี้(อง.สตต.(ไทย) ๒๓/๖๖/๑๓๓, ขุ.ชา.ติงสตี.(ไทย) ๒๗/๑๓๗/๕๖๑)

สระน้ำคือธรรม : แอ่งหรือแหล่งที่บรรจุพระธรรมไว้ เป็นคำอุปมาเปรียบเทียบกับถึงพระพุทธเจ้าพระนามว่ากัสสปะตรัสธรรมไว้หลากหลายให้คนเลือกนำไปประพฤติปฏิบัติ ตั้งคำว่า พระผู้มีพระภาค ทรงสร้างสระน้ำคือธรรมไว้ ทรงประทานเครื่องลูบไล้คือศีล ทรงจัดผ้าคือธรรมไว้ เป็นเครื่องนุ่งห่ม ทรงแจกพวงมาลัยคือธรรม (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๔๓/๗๑๗)

สระน้ำอมฤต : ห้วงน้ำอมตะ หมายถึงนิพพาน ตั้งคำในพุทธวงศ์ ที่สุเมธพราหมณ์ กล่าวไว้ว่า เมื่อสระน้ำอมฤตมีอยู่ บุคคลไม่แสวงหาสระน้ำนั้น อันเป็นที่ชำระมลทินคือกิเลส นั้นก็ไม่ใช่ความผิดของสระน้ำอมฤต (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๔/๕๖๙)

สระโบกขรณี : สระบัว, ในภิกขุณีวิภังค์อธิบายไว้ว่า ที่ชื่อว่า สระโบกขรณี ได้แก่ สระน้ำที่ขุดไว้ ณ ที่ใดที่หนึ่งเพื่อให้คนทั้งหลายขมเล่น รื่นเริง (วิ.ภิกขุณี.(ไทย) ๓/๙๗๙/๒๓๙, วิ.จู.(ไทย)

๗/๓๐๗/๑๑๙,วิ.ป.(ไทย) ๘/๒๒๒/๒๔๔,๘/๒๓๕/๒๙๗,ม.ม.(ไทย)๑๒/๑๕๔/
๑๕๖,๑๒/๓๕๔/๓๙๐,๑๒/๓๖๐/๓๙๗,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๔๖/๔๕,ม.อ.(ไทย) ๑๔/๗๗/
๘๒,๑๔/๑๕๘/๒๐๕)

สรระมุจลินท์ : สรระใหญ่ในป่าหิมพานต์ ซึ่งขอบสรระประกอบด้วยต้นจิก ดังคำในเวสสันดรชาดกที่
พรานเจตราช กราบทูลพระเวสสันดรว่า ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงพระเจริญ ถัดจากนั้น
ไป พระองค์จักทอดพระเนตรเห็นภูเขานาลิกะซึ่งเป็นศิลาล้วน คลาคล่ำไปด้วยผุงนก
นานาพันธุ์และหมู่กนิกร ทางด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือแห่งภูเขานาลิกะนั้น มีสรระ
มุจลินท์ที่ดาราตาชไปด้วยดอกบุณฑริก ดอกอุบลขาว และดอกไม้ที่มีกลิ่นหอม (ขุ.ชา.
ม.(ไทย)๒๘/๒๐๘/๕๐๖,๒๘/๑๙๐๘/๔๘๓,๒๘/๒๐๓๔/๕๐๑,๒๘/๒๐๓๘/๕๐๒,๒๘/
๒๐๔๘/๕๐๓,๒๘/๒๐๗๐/๕๐๕,๒๘/๒๐๗๗/๕๐๖,๒๘/๒๐๗๙/๕๐๖)

สรระอโนดาต : สรระหินมีดอกไม้มักกลิ่นหอมนานาชนิด, ชื่อสรระ ๑ ในสรระทั้ง ๗ ในป่าหิมพานต์ ได้แก่
๑. สรระอโนดาต ๒. สรระกัณณมุนทะ ๓. สรระรณการะ ๔. สรระฉัททันตะ ๕. สรระกฤษณ
ละ ๖. สรระมัททากินี ๗. สรระสีหัพปาตะ,เป็นสรระที่ยาวกว้างด้านละ ๕๐ โยชน์ ล้อม
ด้วยยอดเขา ๕ ลูก ดังคำในมหาวรรคกล่าวไว้ว่า พระผู้มีพระภาคทรงทราบความ
รำพึงในใจของชฎิลอุรุเวลกัสสปะด้วยพระทัย จึงเสด็จไปยังอุตตรกุรุทวีป ทรงนำ
บิณฑบาตจากทวีปนั้นมาเสวยที่ริมสรระอโนดาตประทับพักกลางวัน ณ ที่นั้น,ในจุฬนิต
เทศอธิบายไว้ว่า พญาหงส์พึงไปถึง ประสบ ได้เฉพาะสรระใหญ่ที่มนุษย์สร้างไว้ สรระ
อโนดาตหรือมหาสมุทร มีน้ำที่ไม่กระเพื่อม มีน้ำนบประมาณมิได้,ในอภทาน มี
อธิบายไว้ว่า ณพื้นศิลาที่น้ำรินรมย์ ไกลสรระอโนดาต โชติช่วงด้วยรัตนะต่างๆ ใน
ละแวกป่ามีดอกไม้มีกลิ่นหอมนานาชนิด พระพุทธเจ้าทรงเป็นผู้นำสัตว์โลกมีหมู่ภิกษุ
หมู่ใหญ่ห้อมล้อมประทับนั่งที่ศิลาอาสน์นั้นทรงพยากรณ์บุพกรรมของพระองค์ (วิ.ม.
(ไทย) ๕/๔๓/๕๓, ขุ.จ.ุ.(ไทย) ๓๐/๑๐๕/๓๕๙,ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๖๔/๕๗๔)

อรรถกถาอธิบายว่า สรระอโนดาต มีขนาดยาว กว้าง และลึก ๕๐ โยชน์ มีอาณา
บริเวณโดยรอบ ๑๕๐ โยชน์ ตั้งอยู่ ในป่าหิมพานต์แวดล้อมด้วยยอดเขาทั้ง ๕ คือ
สุทิสสนกภูฏ จิตรกภูฏ กาศกภูฏ คันธมาทนภูฏ และเกลาสกภูฏ (ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๓๑/
๒๗)

สรสสดี, แม่น้ำ : ชื่อแม่น้ำสายหนึ่ง ในประเทศอินเดีย,เป็นแม่น้ำสายที่ชาวบ้านพราหมณ์อาบน้ำล้าง
บาป ดังคำในวัดถูปมสูตรที่พระผู้มีพระภาคได้ตรัสกับสุนทรภักการทวาทพราหมณ์ว่า
คนพาลมีกรรมชั่ว แม้จะไปยังแม่น้ำพาทุกา ทำน้ำอธีกกะ ทำน้ำคยา แม่น้ำสุนทรภากา
แม่น้ำสรสสดี ทำน้ำปยาอะ และแม่น้ำพาทุมดี เป็นประจำก็ยังไม่บริสุทธิ์ไม่ได้ (ม.ม.
(ไทย) ๑๒/๗๙/๖๘)

สร้างฉันทะ : สร้างความพอใจในกุศลคือความประสงค์จะทำยิ่งขึ้น, ทำความพอใจให้เกิดมีในการ
ป้องกันและละบาปอกุศลธรรมและทำและรักษากุศลธรรมที่มีอยู่ให้มีมากขึ้น ดังคำ
ว่า สร้างฉันทะ พยายาม ปรรณความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อป้องกันบาป
อกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดมีให้เกิดขึ้น,ในวิภังค์อธิบายไว้ว่า ความพอใจ การทำความ
พอใจ ความเป็นผู้ประสงค์จะทำ ความฉลาดความพอใจในธรรม นี้เรียกว่าฉันทะ

ภิกษุทำฉันทะนี้ให้เกิด ให้เกิดด้วยดี ให้ตั้งขึ้นให้ตั้งขึ้นด้วยดี ให้บังเกิด ให้บังเกิด เฉพาะ เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่าสร้างฉันทะ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๔๐๒/๓๓๖, ม.ม.(ไทย) ๑๒/๓๒๒/๓๕๓, ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๓๗๗/๔๕๖, ส.ม.(ไทย) ๑๙/๘/๑๒, ๑๙/๔๘๐/๒๙๐, ๑๙/๘๒๕/๓๙๕, อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๓๙๒/๓๒๙, ๓๕/๓๙๗/๓๓๐, ๓๕/๓๙๘/๓๓๐, ๓๕/๔๐๓/๓๓๑)

อรรถกถาอธิบายว่า สร้างฉันทะ ในที่นี้หมายถึงสร้างความพอใจในกุศลธรรมคือ ความประสงค์จะทำยิ่งขึ้น (ม.ม.อ. ๒/๒๔๗/๑๗๗)

สราระ : ภาต, ภาชนะปากแบน หมายถึงภาชนะใส่ของปากแบน, เป็นภาษาชาวบ้าน, เป็นภาษาท้องถิ่นเรียกภาตใส่ของ ดังคำในอรณวิภังคสูตรที่กล่าวว่า ภาชนะชนิดเดียวกันนั้น แหละในโลกนี้ บางท้องถิ่นรู้จักกันว่า ‘ปาติ’ บางท้องถิ่นรู้จักกันว่า ‘ปัตตะ’ บางท้องถิ่นรู้จักกันว่า ‘ปิฏฐะ’ บางท้องถิ่นรู้จักกันว่า ‘สราระ’ ภิกษุพูดด้วยความยึดมั่น ถือมั่นโดยวิธีที่ชนทั้งหลายในท้องถิ่นนั้นๆ จะรู้จักภาชนะนั้น (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๓๓๑/๓๙๗)

สรีตัจเจทนะ, พระเจ้าจักรพรรดิ : ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของสัมมุขากวิกาเถระ ซึ่งท่านพระเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนไว้ในสัมมุขากวิกาเถรพทานตอนหนึ่งว่า สมัยที่พระผู้มีพระภาคนามว่าวิปัสสี ประกาศธรรม ข้าพเจ้าทำหมู่ชนให้เกิดสังเวช แล้วชมเชยพระผู้มีพระภาคผู้ทรงเป็นผู้นำสัตว์โลกถวายอภิวัตพระสัมมาสัมพุทธเจ้า แล้วบ้ายหน้าหลักไปทางทิศตะวันออก เพราะผลกรรมนั้น ในกัปที่ ๘๗ นับจากกัปนี้ไปได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าสรีตัจเจทนะสมบูรณ์ด้วยรัตนะ๗ประการ มีพละภาพมาก (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๕๖/๒๘๔)

สรีรธาตุ : ธาตุคือร่างกาย, หมายถึงร่างที่ตายแล้ว ดังคำในปริวิมังคนสูตร ที่กล่าวไว้ว่า ภิกษุ นั้นเมื่อเสวยเวทนามีกายเป็นที่สุด ก็รู้ชัดว่า เราเสวยเวทนาที่มีกายเป็นที่สุด เมื่อเสวยเวทนาที่มีชีวิตเป็นที่สุด ก็รู้ชัดว่า เราเสวยเวทนาที่มีชีวิตเป็นที่สุด รู้ชัดว่า หลังจากตายแล้ว การเสวยอารมณ์ทั้งหมด ไม่น่าเพลิดเพลินจักเย็น จักเหลืออยู่เพียงสรีรธาตุในโลกนี้เท่านั้น, หรือดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่าดูเถิดอานนท์ พุทธมารดาแม้ปรินิพพานแล้ว เหลือเพียงสรีรธาตุ เธอไม่ควรเศร้าโศกคร่ำครวญถึง (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๕๑/๑๐๒, ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๒๘๐/๔๒๔)

สรีรยนต์ : กลไกคือร่างกาย หมายถึงร่างที่ดำเนินไปด้วยอิริยาบถ ๕ ดังคำในสรีรจกสูตรที่ เทวดาทูลถามว่าข้าแต่พระมหาวิระเจ้า สรีรยนต์ ๔ ล้อ มีประตู ๙ ประตู เต็มไปด้วยของไม่สะอาดถูกโลกะประกอบไว้ เป็นเหมือนเปือกตม พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า เพราะตัดชะเนาะ เชือกหนัง ตัดความปรารถนาและความโลภอันเลวทราม และเพราะถอนตัณหาพร้อมทั้งรากได้ สรีรยนต์นั้นจักแล่นไปได้อย่างนี้ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๙/๓๒, ๑๕/๑๐๘/๑๒๐)

สรีระ : ร่างกาย, อดตา, ดังคำในจูฬนวรรค กล่าวไว้ว่า การที่ท่านให้มาตุคามถวายอภิวัต พระสรีระของพระผู้มีพระภาคก่อน พระสรีระจึงเปียก เบือนน้ำตาของมาตุคาม เหล่านั้นผู้ร้องให้ หรือดังคำในชาลียสูตร มณฑลยปริพาชกและชาลียปริพาชก ซึ่งเป็น

ศิษย์ของพวกทหารปัตติกะเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค ทูลถามว่า ท่านพระโคตม ชีวะ กับสรีระเป็นอย่างเดียวกัน หรือว่าชีวะกับสรีระเป็นคนละอย่างกัน (วิ.จู.(ไทย) ๗/๔๘๓/๓๘๔, ที.สี.(ไทย)๙/๓๗๖/๑๕๗,๙/๓๗๗/๑๕๗,๙/๓๗๗/๑๕๘,๙/๓๗๘/๑๕๙, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๙๙/๑๔๘,๑๐/๒๐๔/๑๕๒,๑๐/๒๐๕/๑๕๒, ม.ม.(ไทย)๑๓/๑๒๒/๑๓๓,๑๓/๑๒๗/๑๔๐,๑๓/๑๘๔/๒๑๓)

สราคสูตร : พระสูตรว่าด้วยบุคคลผู้มีราคะ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคล ๔ จำพวก คือ บุคคล (๑) ผู้มีราคะ (๒) ผู้มีโทสะ (๓) ผู้มีโมหะ (๔) ผู้มีมานะ (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๖๖/๑๑๐)

สรีรัฏฐัมมสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมประจำสรีระ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมประจำสรีระที่บรรพชิตควรพิจารณาเนื่อง ๆ ๑๐ คือ (๑) ความหนาว (๒) ความร้อน (๓) ความหิว (๔) ความกระหาย (๕) ปวดอุจจาระ (๖) ปวดปัสสาวะ(๗) ส้ารวมกาย (๘) ส้ารวมวาจา (๙) ส้ารวมอาชีพ (๑๐) ธรรมเป็นเครื่องปรุงแต่งภพ เป็นเหตุให้เกิดในภพใหม่ (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๔๙/๑๐๕)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ธรรมเป็นเครื่องปรุงแต่งภพ หมายถึงกรรมที่เป็นเครื่องปรุงแต่งภพ คือกรรมดีแต่งให้เกิดภพใหม่ที่ดี กรรมชั่วแต่งให้เกิดภพใหม่ที่ไม่ดี (อง.ทสก.อ.๓/๔๙-๕๐/๓๕๐)

สลหปุพพิกาเถรียาปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระสลหปุพพิกาเถรี มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติที่ ๙๑ ท่านได้เกิดเป็นกนิณรี ได้ถวายดอกช้าน้ำแด่๒ พระพุทธเจ้าพระนามว่าวิปัสสี เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านไม่รู้จักทุกขัตถิเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุวิชชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๒๒/๓๘๘)

สลหปุพพิยเถรียาปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระสลหปุพพิยเถระ มี ๒ เรื่องแต่เนื้อหาต่างกัน คือ

1.สลหปุพพิยเถรียาปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระสลหปุพพิยเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติที่ ๙๑ ท่านเกิดเป็นกนิณรได้นำดอกช้าน้ำไปถวายพระพุทธเจ้าพระนามว่าวิปัสสี เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านไม่รู้จักทุกขัตถิเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตต์พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๐/๔๒๙)

2.สลหปุพพิยเถรียาปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระสลหปุพพิยเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติที่ ๙๑ ท่านเป็นกนิณรออาศัยอยู่ในป่า ได้นำดอกช้าน้ำไปบูชาพระพุทธเจ้าพระนามว่าวิปัสสี เพราะผลแห่งการบูชา นั้น ท่านไม่รู้จักทุกขัตถิเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตต์พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๕/๕๔๙)

สลหมันขปิยเถรียาปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระสลหมันขปิยเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติในภัทรกับนี้ ท่านได้นำดอกช้าน้ำไปบูชาพระพุทธเจ้าพระนามว่ากุกสันธะ ผู้ปรินิพพานแล้ว เพราะผลแห่งการบูชา นั้น ท่านจึงไปเกิดในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตต์พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๔๔๙/๖๔๓)

สลหมาลียเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระสลหมาลียเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๙๔ ท่านเคยนำพวงดอกไม้ไปบูชาพระพุทธเจ้าพระนามว่าสิทธัตถะ เพราะผลแห่งการบูชา นั้น ท่านไม่รู้จักบุคคลเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุประอรทัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๐/๓๗๔)

สลหาคาร : สถานที่แห่งหนึ่งอยู่ในกรุงสววัตถิ ดังคำว่าสักกปัญหสูตร ที่กล่าวไว้ว่า ครั้งหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่สลหาคาร เขตกรุงสววัตถิ, เป็นที่อยู่ของพระอนุรุทธะ ดังคำที่กล่าวไว้ในสลหาคารสูตรที่กล่าวไว้ว่า สมัยหนึ่ง ท่านพระอนุรุทธะอยู่ ณ สลหาคาร เขตกรุงสววัตถิ ที่แสดงธรรมเกี่ยวกับสติปัญญา ๔ แก่ชาวบ้านสลหาคาร (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๕๒/๒๗๙, ๑๙/๙๐๖/๔๓๘)

สลหาคารสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมเทศนาที่สลหาคาร ท่านพระอนุรุทธะขณะอยู่ ณ สลหาคาร กล่าวกับภิกษุทั้งหลายว่า เป็นไปไม่ได้เลยที่ภิกษุผู้เจริญสติปัญญา ๔ จะลาสิกขา กลับมาเป็นคฤหัสถ์ เหมือนการทดมน้ำคงคาให้ไหลกลับไปข้างหลัง(ส.ม.(ไทย) ๑๙/๙๐๖/๔๓๘)

สลาก : กระจกสำหรับจัดลำดับแบ่งปัน, หมายถึงสิ่งเช่นตัวตัวหรือแผ่นกระจกเล็ก ๆ เป็นต้น ซึ่งทำเป็นเครื่องหมายกำหนดไว้ ดังคำในมหาวิงค์ กล่าวไว้ว่า เมืองเวรัญชาเกิดข้าวยากหมากแพง ประชาชนมีความเป็นอยู่แร้นแค้น ใช้สลากปันส่วนซื้ออาหาร ล้มตายกันกระตุมขวากเกลื่อน ยากที่พระอรិยะจะบิณฑบาตยังชีพได้(วิ.ม.ท.(ไทย) ๑/๑๖/๘), เครื่องหมายหรือวัตถุที่ใช้ในการเสี่ยงโชค เช่น สลากภัต ก็ได้แก่อาหารที่เขาถวายสงฆ์โดยเขียนชื่อเจ้าภาพลงในกระดาษใบละชื่อ ม้วนรวมคละกันเข้าแล้วให้ภิกษุทั้งหลายจับตามลำดับพรรษาขึ้นมา หรือเขียนเลขหมายไว้ที่ของจำนวนหนึ่ง ภิกษุจับได้สลากของผู้ใดก็ได้รับอาหารของทายกนั้น, ดังคำในเอตทัคคะที่กล่าวไว้ว่า คุณพระนะเลิศกว่าภิกษุสาวกทั้งหลายของเรา ผู้จับสลากได้ก่อน (อง. เอกก.(ไทย) ๒๐/๒๑๑/๒๘); ป้ายบอกชื่อยา ใช้ปิดขวดยารักษาโรค เรียกว่า สลากยา, ฉลาก ก็ว่า

สลากภัต : ภัตอาหารที่นิมนต์ให้จับสลากแล้วถวาย(ตามสลาก), อาหารถวายตามสลาก หมายถึงเอาสังฆภัตอันทายกเข้ากันถวาย ต่างคนต่างจัดมา เป็นของต่างกัน เขามักทำในเทศกาลที่ผลไม้เผ็ดแล้วถวายพระ ด้วยวิธีจับสลาก, จัดเป็นอดีตเรกลาก ดังคำในมหาวรรคที่กล่าวไว้ว่า บรรพชาอาศัยโภชนะคือข้าวที่พึงได้ด้วยปลีแข่งเธอพึงทำอุตสาหะในโภชนะคือข้าวที่พึงได้ด้วยปลีแข่งนั้นจนตลอดชีวิต อดีตเรกลาก คือสังฆภัตอุทเทสภัต นิมนตภัต สลากภัต ปักขิกภัต อุโปสถิกภัต ปาฏิปติกภัต, ในจุฬวรรค พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า ภิกษุทั้งหลาย เรานุญาตสังฆภัต อุทเทสภัต นิมนตภัต สลากภัต ปักขิกภัต อุโปสถิกภัต ปาฏิปติกภัต (วิ.ม.(ไทย) ๔/๓๓/๑๐๑, ๔/๑๒๘/๑๙๗, วิ.จ.(ไทย) ๗/๓๒๕/๑๕๔, ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๕๖/๑๒๖, ๓๓/๕๗/๑๒๖) ; ดู สลาก

สวดสมณูภาสน์ : สวดประกาศห้ามไม่ให้ถือรับการอันมิชอบ, การสวดสมณูภาสน์ คือสงฆ์ตั้งแต่ ๔ รูปขึ้นไปสวดประกาศห้ามภิกษุไม่ให้ถือรับการอันมิชอบ ดังคำในมหาวิงค์ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลายพึงสวดสมณูภาสน์ภิกษุเช่นนี้ คือภิกษุผู้ฉลาดสามารถพึงประกาศให้สงฆ์ทราบ ว่า ท่านผู้เจริญ ขอสงฆ์จงฟังข้าพเจ้า ภิกษุผู้นี้เพียร

พยายามเพื่อทำลายสงฆ์ผู้พร้อมเพรียง ภิกษุผู้นั้นไม่ยอมสละเรื่องนั้น ถ้าสงฆ์พร้อมแล้วก็พึงสวดสมณุภาสน์ภิกษุผู้นี้เพื่อให้สละเรื่องนั้น นี่เป็นญัตติ ท่านผู้เจริญ ขอสงฆ์จงฟังข้าพเจ้า ภิกษุผู้นี้เพียรพยายามเพื่อทำลายสงฆ์ผู้พร้อมเพรียง ภิกษุผู้นั้นไม่สละเรื่องนั้น สงฆ์สวดสมณุภาสน์เธอเพื่อให้สละเรื่องนั้นท่านรูปใดเห็นด้วยกับการสวดสมณุภาสน์ภิกษุผู้นี้ เพื่อให้สละเรื่องนั้นเสีย ท่านรูปนั้นพึงนิ่ง ท่านรูปใดไม่เห็นด้วย ท่านรูปนั้นพึงทักท้วง แม้ครั้งที่ ๒ ฯลฯ แม้ครั้งที่ ๓ ข้าพเจ้าก็กล่าวความนี้ว่า ท่านผู้เจริญ ขอสงฆ์จงฟังข้าพเจ้า ภิกษุผู้นี้เพียรพยายาม เพื่อทำลายสงฆ์ผู้พร้อมเพรียง ภิกษุผู้นั้นไม่สละเรื่องนั้น สงฆ์สวดสมณุภาสน์เธอเพื่อให้สละเรื่องนั้น ท่านรูปใดเห็นด้วยกับการสวดสมณุภาสน์ภิกษุผู้นี้ เพื่อให้สละเรื่องนั้นเสีย ท่านรูปนั้นพึงนิ่ง ท่านรูปใดไม่เห็นด้วยท่านรูปนั้นพึงทักท้วง ภิกษุผู้นี้ สงฆ์สวดสมณุภาสน์เพื่อให้สละเรื่องนั้นแล้ว สงฆ์เห็นด้วย เพราะฉะนั้นจึงนิ่ง ข้าพเจ้าขอถือความนี้เป็นอย่างนี้ จบญัตติ ต้องอาบัติทุกกฏ จบกรรมวาจา ๒ ครั้ง ต้องอาบัติ ฤกษ์จัจยจบกรรมวาจาครั้งสุดท้าย ต้องอาบัติสังฆาทิเสสเมื่อเธอต้องอาบัติสังฆาทิเสส อาบัติทุกกฏ(ที่ต้อง) เพราะญัตติ อาบัติฤกษ์จัจย(ที่ต้อง) เพราะกรรมวาจา ๒ ครั้ง ย่อมระงับไป (วิ.มหา. (ไทย) ๑/๔๑๑/๔๔๕, ๑/๔๑๑/๔๔๖,๑/๔๑๓/๔๔๖, ๑/๔๑๓/๔๔๗,วิ.ภิกขุณี.(ไทย) ๓/๙๕๖/๒๒๗, ๓/๙๕๖/๒๒๘, ๓/๙๕๗/๒๒๗, ๓/๙๕๗/๒๒๘, ๓/๙๕๘/๒๒๗, ๓/๙๕๘/๒๒๘)

สวนจิตรลดา : สวนไม้เถาหลากชนิด,สวนเครือเถาที่หลากหลายไม้เถาต่าง ๆ,สวนในสวรรค์อันเป็นที่รวมแห่งไม้ทิพย์ชื่อจิตรลดา ดังคำในวิมานวัตถุ ทาสีวิมาน ที่พระมหาโมคคัลลานเถระถามว่าเธอมีหมู่เทพนารีห้อมล้อม ดุจท้าวสักกเทวราชเที่ยวชมไปโดยรอบในสวนจิตรลดาอันนารีนรมย์เปล่งรัศมีสว่างไสวไปทั่วทุกทิศอยู่ ดุจดาวประกายพริก(ขุ.วิ. (ไทย) ๒๖/๑๕๗/๒๙,๒๖/๖๖๗/๗๕,๒๖/๑๑๑๔/๑๓๙,ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๒๔๒๐/๕๕๗,ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๕๐๕/๗๖)

สวนดอกบุนนาค : สวนดอกบัวขาว,เป็นสวนในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ดังคำในคัมภีร์สังขยสูตรที่กล่าวไว้ว่า ท้าวสักกะจอมเทพกำลังเฝ้าอิมพร้อมพรั่งบำเรออยู่ด้วยทิพยดนตรี ๕๐๐ ชนิด ในสวนดอกบุนนาคล้วน (ม.ม.(ไทย) ๑๒/๓๙๑/๔๒๒)

สวนเทพนันทวัน,สวนนันทวัน :ชื่อสวนของพระอินทร์ อยู่ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ดังคำในมหาสุรราชชาดกที่กล่าวไว้ว่า ท้าวสักกะครั้งประทานพร บันดาลให้ต้นไม้มีผลแก่นกแขกเต้าแล้วพร้อมด้วยพระมหีสี่ ก็เสด็จหลักไปยังสวนเทพนันทวัน(ขุ.ชา.นวก.(ไทย) ๒๗/๒๙/๓๐๕),เป็น ๑ ใน ๔ แห่ง ได้แก่ นันทวัน ปารุสกวัน จิตรลดาวัน และมิสกวัน ดังคำในจกกวัตตราชสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลายพระเจ้าจักรพรรดิทรงครองราชย์เป็นอิสสระธิบดีแห่งทวีปทั้ง ๔ หลังจากเสด็จสวรรคตแล้วจะไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์เข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับเหล่าเทพชั้นดาวดึงส์ท้าวเธอทรงแวดล้อมด้วยหมู่นางอัปสร เพียบพร้อมบำเรอตนด้วยกามคุณ ๕ ประการที่เป็นทิพย์ สาราญพระทัยในสวนนันทวันที่ภพดาวดึงส์ (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๑๒/๒๕๐,ส.ม.(ไทย)๑๙/

๙๙๗/๔๘๘, ขุ.ชา.นวก.(ไทย) ๒๗/๓๙/๓๐๗, ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๓๒๙/๔๓๑, ๓๓/๓๓๐/๔๓๑, ๓๓/๓๓๑/๔๓๑, ๓๓/๓๓๒/๔๓๑, ๓๓/๓๓๓/๔๘๘, ๓๓/๔๔๗/๔๔๗)

สวนไม้ดอก : ดอกไม้ปลูกในสวน ที่มีสระน้ำอยู่ในบริเวณ มีบัวบานอยู่ในสระ ดังคำในปฐมมนาวา วิมานกล่าวไว้ว่าแม่น้ำหลายสายมีกระแสน้ำใสเย็นมากไปด้วยสวนไม้ดอก มีบัวขาว อยู่มากมาย (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๔๘/๙)

สวนลุมพินี : ชื่อสวนเป็นที่ประสูติของพระพุทธเจ้า เป็นสังเวชนียสถานหนึ่งในสี่แห่ง ตั้งอยู่ระหว่าง กรุงกบิลพัสดุ์ และกรุงเทวทหะ บัดนี้เรียก *Rummindei* อยู่ที่ป่าเดเรีย ในเขต ประเทศเนปาล ห่างจากเขตแดนประเทศอินเดียไปทางเหนือประมาณ ๖ กิโลเมตร ครึ่ง พระสิทธัตถะประสูติที่สวนนี้ เมื่อวันเพ็ญเดือน๖ ก่อนพุทธศก ๘๐ ปี (มีปราชญ์ คำนวณว่าตรงกับวันศุกร์ ปีกจ เวลาใกล้เคียง) ดังคำในกาฬุทายีเถรปาทาน กล่าวไว้ว่า จำชายสิทธัตถะผู้ทรงเป็นผู้องอาจกว่านรชน ได้ประสูติแล้วที่สวนลุมพินี ที่ รื่นรมย์เพื่อเกื้อกูลและเพื่อความสุขแก่สัตว์โลกทั้งมวล,หรือดังคำในกถาวัตถุที่กล่าว ว่า พระผู้มีพระภาคประสูติที่สวนลุมพินี ตรัสรู้ที่ควงไม้โพธิ์ ทรงประกาศธรรมจักรที่ กรุงพาราณสี (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๘๓/๓๑๕, อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๒๗๐/๑๔๙)

สวนสาธารณะ : ที่ประชาชนทั่วไป,สถานที่ส่วนรวมของประชาชนทั่วไป, สถานที่ส่วนรวมที่คนทั่วไป เข้าไปในสอยได้ ดังคำว่า ที่ชื่อว่า สวนสาธารณะ ได้แก่ สวนที่สร้างขึ้นให้คน ทั้งหลายชมเล่น รื่นเริง,หรือดังคำในเนมิราชชาดกที่กล่าวไว้ว่า เทพบุตรตนนี้เคยเป็น คหบดี เป็นทนายบติอยู่ในกรุงสาวัตถี ได้สร้างสวนสาธารณะ บ่อน้ำ น้ำประปา และ สะพานได้ปฏิบัติพระอรหันต์ผู้สงบเย็นด้วยความเคารพ (วิ.ภิกขุณี.(ไทย) ๓/๙๗๙/๒๓๙, วิ.ป.(ไทย) ๘/๒๒๒/๒๔๔, ๘/๒๓๕/๒๙๗, ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๕๑/๒๐๗, ๒๘/๕๔๑/๒๖๖, ๒๘/๕๕๐/๒๖๗, ๒๘/๕๕๓/๒๖๘)

ส่วนสุดทั้ง ๒ ด้าน : อดีต กับอนาคต,อีกนัยหนึ่งหมายถึงผัสสะและผัสสะสมุทัย ดังคำในสุดตนิบาตที่ กล่าวไว้ว่า ภิกษุหนึ่งชื่อว่า รู้ชัดส่วนสุดทั้ง ๒ ด้านแล้ว ไม่ยึดติดในท่ามกลางด้วย มันทา เราเรียกภิกษุหนึ่งว่าเป็นมหาบุรุษ,หรือดังคำว่า ส่วนสุด ๒ ด้าน ได้แก่ ผัสสะ เป็นส่วนสุดด้านหนึ่ง ผัสสะสมุทัยเป็นส่วนสุดด้านหนึ่ง ผัสสนิโรธอยู่ท่ามกลาง เป็นต้น (ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๘๐๘/๖๙๕, ๒๕/๑๐๔๗/๗๔๘, ๒๕/๑๐๔๙/๗๔๘, ขุ.จุ. (ไทย) ๓๐/๑๑/๗๙), ในมหานิทเทศอธิบายเพิ่มเติมไว้ว่า คำว่า ส่วนสุด ได้แก่ ผัสสะ เป็นส่วน สุดด้านหนึ่ง เหตุเกิดแห่งผัสสะเป็นส่วนสุดอีกด้านหนึ่ง อดีตเป็นส่วนสุดด้านหนึ่ง อนาคตเป็นส่วนสุดอีกด้านหนึ่ง สุขเวทนาเป็นส่วนสุดด้านหนึ่ง ทุกขเวทนาเป็นส่วน สุดอีกด้านหนึ่ง นามเป็นส่วนสุดด้านหนึ่งรูปเป็นส่วนสุดอีกด้านหนึ่ง อายตนะภายใน ๖ เป็นส่วนสุดด้านหนึ่ง อายตนะภายนอก ๖ เป็นส่วนสุดอีกด้านหนึ่ง ความถือตัว เป็นส่วนสุดด้านหนึ่ง เหตุเกิดแห่งความถือตัวเป็นส่วนสุดอีกด้านหนึ่ง (ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๓/๖๒)

ส่วนท่ามกลาง : ปัจจุบัน,ปัจจุบันกาล หมายถึงมัชฌม อันเป็นกลางระหว่างอดีตและอนาคต ดังคำว่า ผู้ใดรู้ชัดซึ่งส่วนสุดทั้ง ๒ ด้านแล้ว ไม่ยึดติดในท่ามกลางด้วยมันทา เราเรียกผู้นั้นว่า เป็นมหาบุรุษ,หรือดังคำในมหานิทเทศที่กล่าวไว้ว่า คำว่า ใครๆกำหนดไม่ได้ในส่วน

ท่ามกลาง อธิบายว่า ปัจจุบันกาล ตรัสเรียกว่า ส่วนท่ามกลาง (อง.ฉก.ก.(ไทย) ๒๒/๖/๕๖๐)

สวนหลวง : สถานที่สาธารณะ,ที่มีผลไม้อยู่ในอุทยาน,สถานที่ปลูกผลไม้ของหลวง ดังคำในอุปทาน ที่กล่าวไว้ว่า ข้าพเจ้าบินไปที่สวนหลวงคาบมะม่วงผลที่สุกดีมีเปลือกเหมือนทองคำ น้อมเข้าไปถวายพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่าผุสสะ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๓/๒๙๐)

สวนอันนารีนรมย์ : สถานที่ไม้ดอกไม้ผลอันนารีนรมย์ใจ ดังคำในวนโรปสูตรว่า ชนเหล่าใดปลูกสวนอันนารีนรมย์ ปลูกป่า สร้างสะพาน ขุดสระน้ำ บ่อน้ำ และให้ที่พักอาศัย บุญย่อมเจริญแก่ชนเหล่านั้น ทั้งกลางวันและกลางคืนตลอดกาลทุกเมื่อ,ในอังคุตตรนิกาย อธิบายว่า ในชมพูทวีปนี้ สวนอันนารีนรมย์ ป่าอันนารีนรมย์ ภูมิประเทศอันนารีนรมย์ สระโบกขรณีอันนารีนรมย์มีจำนวนน้อยนัก ส่วนสถานที่ที่เป็นที่ตอนที่ลุ่มที่มีน้ำหลาก ที่มีดอกไม้และหนาม ที่มีภูเขาสูงชันลาดต่ำมีจำนวนมากกว่า (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๔๗/๖๑,อง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๓๓๖/๔๔)

สวนานุตตริยะ : การฟังอันยอดเยี่ยม,การสดับที่ยอดเยี่ยม เช่น ได้สดับธรรมของพระพุทธเจ้า,เป็นข้อ ๒ ในอนุตตริยะ ๖ คือ (๑)ที่สวนานุตตริยะ (การเห็นอันยอดเยี่ยม)(๒) สวนานุตตริยะ(การฟังอันยอดเยี่ยม)(๓) ลาภานุตตริยะ (การได้อันยอดเยี่ยม)(๔) ลิกขานุตตริยะ (การศึกษาอันยอดเยี่ยม)(๕) ปาโรจิริยานุตตริยะ (การบำรุงอันยอดเยี่ยม)(๖) อนุสสตานุตตริยะ(การระลึกอันยอดเยี่ยม),ในอนุตตริยสูตรอธิบายความหมายไว้ว่า สวนานุตตริยะ เป็นอย่างไร บุคคลใดมีศรัทธาตั้งมั่น มีความรักตั้งมั่น บรรลุที่สุด มีความเลื่อมใสอย่างยิ่ง ไปเพื่อฟังธรรมของตถาคตหรือสาวกของตถาคต ภิกษุทั้งหลาย การฟังนี้ของบุคคลนั้น เป็นการฟังที่ยอดเยี่ยมกว่าการฟังทั้งหลาย เป็นไปเพื่อความบริสุทธิ์ของสัตว์ทั้งหลาย เพื่อก้าวล่วงโสกะและปริเทวะ เพื่อดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุญาณธรรมเพื่อทำให้แจ้งนิพพาน การที่บุคคลผู้มีศรัทธาตั้งมั่น มีความรักตั้งมั่น บรรลุที่สุด มีความเลื่อมใสอย่างยิ่งไปเพื่อฟังธรรมของตถาคต หรือสาวกของพระตถาคต นี้เรียกว่าสวนานุตตริยะ(ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๒๗/๓๒๘,๑๑/๓๕๖/๓๙๔,อง.ฉก.ก.(ไทย) ๒๒/๘/๔๑๙,๒๒/๓๐/๔๗๑,๒๒/๑๔๐/๖๔๒)

สวรรค์ : แดนอันแสนดีเลิศล้ำด้วยกามคุณ ๕, โลกของเทวดา ตามปกติหมายถึงกามาพจรสวรรค์ (สวรรค์ที่ยังเกี่ยวข้องกับกาม) ๖ ชั้น คือ จาตุมหาราชิกาดาวดึงส์ ยามา ดุสิต นิมมานรดี ปรินิมิตตสวรรค์ (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๑๗๘/๑๔๙, ๑/๑๗๙/๑๔๙, ๑/๒๓๗/๒๕๓,๑/๒๔๘/๒๖๗,ที.สี.(ไทย) ๙/๑๖๓/๕๒,๙/๑๖๕/๕๓,๙/๑๘๒/๖๑,๙/๒๙๘/๑๐๙,ที.ม.(ไทย) ๑๐/๗๕/๔๒,๑๐/๑๙๗/๑๔๗,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๗๓/๕๒)

สวรรค์ชั้นไตรทศ : เทพสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ มีอธิบายไว้ว่า “สิบ ๓ ครั้ง” คือ ๓๐ ตรงกับคำบาลีว่า “ติทส” ซึ่งในพระไตรปิฎกพบใช้เฉพาะในคำร้อยกรอง คือคาถา เป็นตัวเลขถ้วนตัดเศษ ของ ๓๓ (บาลี: เตตตีส)ซึ่งเป็นจำนวนของคนคณะหนึ่งมีฆมาณพเป็นหัวหน้า ในตำนานที่ว่า พวกเขาทำบุญร่วมกัน เช่น ทำถนน สร้างสะพานขุดบ่อน้ำ ปลูกสวนป่า สร้างศาลาที่พักคนเดินทาง ให้แก่ชุมชน และทำทาน ขวนขวายบ้านตั้งอยู่ในศีล เป็นต้น เมื่อตายแล้วได้เกิดในสวรรค์ที่เรียกชื่อว่า ดาวดึงส์อันเป็นสวรรค์ชั้นที่ ๒ ใน

๖ ชั้น ดังที่ในอรรถกถาอธิบายความหมายของ“ดาวดิงส์” ว่า คือ “แดนที่คน ๓๓ คน ผู้ทำบุญร่วมกัน ได้อุบัติ”, คำว่า “ดิทส” ที่พบในพระไตรปิฎกหมายถึงสวรรค์ชั้น ดาวดิงส์เป็นพื้น แม้ว่าคัมภีร์ชั้นต่อมาบางแห่งจะอธิบายว่าหมายถึงเทวดาทั่วไปบ้างก็มี ดังคำในผลทายกวิมาน กล่าวไว้ว่า ผู้มีใจเลื่อมใสเมื่อจะถวายทานในหมู่ภิกษุผู้ปฏิบัติตรง ได้ถวายผลไม้เป็นประจำ จึงได้รับผลบุญอันไพบูรณ์ผู้หนึ่งแหละไปสู่สวรรค์ชั้นไตรทศ และเสวยผลบุญอย่างไพบูรณ์,สวรรค์ชั้นนี้เดิมที่เป็นวิมานของพวกอสูรดังกล่าวว่าบุรพเทพ (คืออสูรทั้งหลาย) ต่อมสุรราชินิดใดแล้วเมามาย จูติจากสวรรค์ชั้นไตรทศ ยังสำคัญตนว่าเที่ยง เป็นไปกับด้วยอสุรมายา,ในสุธาโภชนชาติกกล่าวไว้ว่า มนุษย์เคยไปเยือนสวรรค์ชั้นนี้มาคนหลาย เช่นโกสิยดาบส ดังคำว่า มาตลีเทพบุตรประสงค์จะนำโกสิยดาบสไปยังเทวโลก จึงกล่าวว่าเชิญเถิด เชิญพระคุณเจ้ามาขึ้นรถหေးไปสู่สวรรค์ชั้นไตรทศ ณ บัดนี้เถิด (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๑๐๖๔/๑๓๓, ขุ.ชา.ดิงสติ.(ไทย) ๒๗/๕๘/๕๔๖, ขุ.ชา.อสีติ.(ไทย) ๒๘/๒๘๖/๑๓๓, ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๖๕๕/๔๕๔) *ตรีทศ* ก็ว่า; เทียบ *ไตรทิพ*

สวรรค์ชั้นไตรทิพ : สวรรค์ชั้นดาวดิงส์,เป็นที่เกิดคนที่ทำบุญกุศลไว้ในโลกนี้ ตายแล้วไปเกิดในสวรรค์ชั้นนี้ดังคำว่าบัณฑิตผู้เจริญเหล่าใดผ่านชีวิตโลกนี้ไปถึงคราวใกล้ตาย ประพฤติธรรมในโลกนี้ บัณฑิตเหล่านั้นย่อมไปสู่สวรรค์ชั้นไตรทิพ หรือดังคำที่พระนางมัทรี ต่อพระเวสสันดรว่า พระองค์ ได้ทรงบำเพ็ญทานแก่พราหมณ์แล้ว แผ่นดินก็บันลือลั่นแก่พระองค์ กิตติศัพท์ของพระองค์บันลือไปถึงสวรรค์ชั้นไตรทิพ สายฟ้าก็แลบแปลบปลาบอยู่โดยรอบ(ขุ.ชา.อสีติ.(ไทย)๒๘/๑๕๕/๑๐๙,๒๘/๒๗๑/๑๓๐,ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๒๒๖๔/๕๓๓,๒๘/๒๒๘๔/๕๓๗,ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๔๙/๘,๓๒/๔๐๕/๖๓,๓๒/๔๑๕/๖๔)

สวรรค์ : ไปสู่สวรรค์ หมายถึงตาย (ใช้สำหรับพระเจ้าแผ่นดิน สมเด็จพระบรมราชาธิสมเด็จ พระบรมราชาชนนี สมเด็จพระยุพราช สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชและพระบรมราชวงศ์ที่ทรงได้รับพระราชทานฉัตร ๗ ชั้น) ดังคำในมหาวรรคกล่าวไว้ว่า ที่ฆาตุ กุมารได้ทรงดำริตั้งนี้ว่า พระชนกได้ตรัสสั่งเราไว้เมื่อใกล้จะสวรรคตว่า พ่อที่ฆาตุ เจ้าอย่าเห็นแก่ยาว อย่าเห็นแก่สั้น เวย่อมไม่ระงับด้วยการจงเวย แต่ระงับได้ด้วยการไม่จงเวย (วิ.ม.(ไทย) ๕/๔๖๒/๓๕๐)

สวัสดี, สวัสดี : ความดีงาม, ความเจริญรุ่งเรือง, ความปลอดภัย, ความปลอดภัยไร้อันตราย ดังคำในเทวธาวิตกกสูตรที่กล่าวไว้ว่า ชายคนหนึ่งผู้ปรารถนาประโยชน์ ต้องการจะเกื้อกูล ประสงค์ความปลอดภัยแก่ฝูงเนื้อนั้น เขาเปิดทางที่ปลอดภัย มีความสวัสดิ์ ไปได้ตามชอบใจของฝูงเนื้อ หรือดังคำว่า นายโคบาลนั้นตอนเหล่าโคที่เป็นจำฝูงซึ่งเป็นผู้นำฝูงให้ข้ามไปก่อนโคเหล่านั้นว่าอย่าตัดกระแสมแม่น้ำคางคาข้ามไปถึงฝั่งได้โดยสวัสดิ์ (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๑๕/๒๒๔,๓๕๑/๓๘๕)

สวัสดิมงคล : มงคล คือความสวัสดิ์ (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)

สวากขาตธรรม : ธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)

สวัญญาณกะ : สิ่งที่มีวิญญาน ได้แก่สัตว์ต่างๆ เช่น แพะ แกะ สุกร โค กระบือ เป็นต้น ดังคำที่พระสกวาทีถามพระปรวาทที่ตอนหนึ่งว่าเมื่อตรัสสังขารก็เป็นสังขาร เมื่อตรัสสภาวะธรรมที่มีใช้สังขารก็เป็นสภาวะธรรมที่มีใช้สังขาร เมื่อตรัสวิญญานก็เป็นวิญญาน เมื่อตรัสสภาวะธรรมที่มีใช้วิญญานก็เป็นสภาวะธรรมที่มีใช้วิญญานไขใหม่ ซึ่งพระปรวาทที่ก็ตอบ ปฏิเสธ (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๓๕๒/๓๓๕) ; เทียบ *อวิญญานกะ*

สวัญฐกะ, ทาส : ชื่อคน แต่เป็นชื่อที่เลว, เป็น ๑ ใน ๕ ชื่อที่เขาเย้ยหยันดูหมิ่น ดังคำในมหาวิภังค์ กล่าวไว้ว่า ที่ชื่อว่า ชื่อที่เลว ได้แก่ ชื่ออวกัณณกะ ชื่อชวกัณณกะ ชื่อธัญญฐกะ ชื่อสวัญฐกะ ชื่อกุลวัฑฒกะ อีกอย่างหนึ่ง ชื่อที่เขาเย้ยหยัน เหยียดหยาม เกลียดชัง ดูหมิ่น ไม่นับถือกันในห้องนั้นๆ นี้จัดเป็นชื่อที่เลว (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๒๗/๒๑๕,๒/๓๘/๒๒๗)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ชื่อทั้ง ๕ นี้ คือ (๑) อวกัณณกะ (๒) ชวกัณณกะ (๓) ธัญญฐกะ (๔) สวัญฐกะ (๕) กุลวัฑฒกะ เป็นชื่อ ของพวกทาสถือเป็นชื่อชั้นต่ำ เป็นชื่อที่เลว (วิ.อ. (บาลี) ๒/๑๕/๒๕๗)

สวัญฐกะ, นก : ชื่อนกชนิดหนึ่ง เสียงอันไพเราะ มีสร้อยคอสีคล้ายสร้อยคอนกยูง มีปรากฏในวีรภชาดก มีเพื่อนเป็นนกชื่อว่าวีระกะ ภายหลังเมียนกรู้ว่าสามีตาย เพราะทำตามอย่างนกวีระกะ จึงถูกสาหร่ายพันคอตาย จากนกวีระกะ (ขุ.ชา.ทุก.(ไทย) ๒๗/๑๐๗/๙๓)

สวัญฐสูตร : พระสูตรว่าด้วยพระสวัญฐะและมหาโกฏิฐะ คราวหนึ่ง พระเถระ ๓ รูป คือ พระสวัญฐะ พระมหาโกฏิฐะ และพระสารีบุตรพักอยู่ ณ พระเชตวัน เขตกรุงสาวัตถี สนทนากันถึงบุคคล ๓ จำพวก คือ กายสักขีบุคคล ทัณฑปฏิบัติบุคคล(ผู้บรรลุโสดาปัตติผลขึ้นไปบรรลุสัมมาทิฐิเข้าใจร้อยสี่ถูกต้อง) สัทธาวิมุตตบุคคล(ผู้บรรลุโสดาปัตติผลขึ้นไปบรรลุด้วยศรัทธา) โดยพระสารีบุตรถามพระสวัญฐะและพระมหาโกฏิฐะว่า ในบุคคล ๓ จำพวก ท่านชอบใจบุคคลจำพวกไหนซึ่งดียิ่งกว่าและประณีตกว่า พระสวัญฐะตอบว่า ชอบใจสัทธาวิมุตตบุคคลซึ่งดียิ่งกว่าและประณีตกว่า เพราะสัทธาวิมุตตของ ท่านแก่กล้ายิ่งนัก พระมหาโกฏิฐะตอบว่า ชอบใจกายสักขีบุคคลซึ่งดียิ่งกว่าและประณีตกว่า เพราะสมาธิวิมุตตของ ท่านแก่กล้ายิ่งนัก พระมหาโกฏิฐะถามพระสารีบุตรว่า บรรดาบุคคล ๓ จำพวกนั้น ท่านชอบใจบุคคลพวกไหน ซึ่งดียิ่งกว่าและประณีตกว่า พระสารีบุตรตอบว่า ชอบใจทัณฑปฏิบัติบุคคลซึ่งดียิ่งกว่าและประณีตกว่า เพราะปัญญานิทรียของ ท่านแก่กล้ายิ่งนัก แล้วจึงได้กล่าวว่า พวกเราตอบปัญหาไปตามปฏิภาณของตน ๆ ควรที่พวกเราจะเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคแล้วทูลถามปัญหานี้ จากนั้นพระเถระทั้ง ๓ พากันเข้าเฝ้าแล้วทูลถามปัญหานี้ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า การตอบปัญหาโดยนัยเดียวว่า บุคคลนี้ซึ่งดียิ่งกว่าและประณีตกว่า ไม่ใช่ทำได้ง่าย เพราะอาจเป็นไปได้ที่สัทธาวิมุตตบุคคล ปฏิบัติเพื่อความเป็นอรหันต์ กายสักขีบุคคล ทัณฑปฏิบัติบุคคล เป็นสกทาคามีหรืออนาคามี เพราะอาจเป็นไปได้ที่กายสักขีบุคคลปฏิบัติเพื่อความเป็นอรหันต์ สัทธาวิมุตตบุคคล ทัณฑปฏิบัติบุคคลเป็นสกทาคามีหรืออนาคามี เพราะอาจเป็นไปได้ที่ทัณฑปฏิบัติบุคคลปฏิบัติเพื่อความเป็นอรหันต์ สัทธาวิมุตตบุคคล กายสักขีบุคคลเป็นสกทาคามีหรืออนาคามี ตรัสอีกว่า การตอบ

สสบัณฑิตขาดก : ขาดกว่าด้วยกระต่ายบัณฑิตโพธิสัตว์ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นกระต่าย มีลิง สุนัขจิ้งจอกและนาคเป็นสหาย อาศัยอยู่ในราวป่าที่เดียวกัน เมื่อวันรุ่งขึ้นจะถึงวันอุโบสถจึงชักชวนสหายทั้งสามให้สมათานอุโบสถศีล นาคได้ไปหาปลาตะเพียนแดงมาเก็บไว้ ๗ ตัวก่อนแล้วจึงนอนรักษาอุโบสถศีล สุนัขจิ้งจอกไปหาอาหารได้เนื้ออย่าง พร้อมเหยียงและเนยใสหม้อหนึ่งที่ขานาทั้งไว้ที่กระท่อมนาจึงเอามาเก็บไว้ ตั้งใจว่ารักษาศีลครบวันแล้วจักบริโภค ลิงได้มะม่วงสุกจากป่ามาเก็บไว้หลายลูก ส่วนกระต่ายกินหญ้าเป็นอาหารคิดหวั่นใจว่าเรากินหญ้าเป็นอาหารถ้ามียาจากมาขอทานเราก็ไม่มีอะไรจะให้ทาน ได้นอนรักษาศีลอุโบสถศีลอยู่ ท้าวสักกะจึงแปลงกายเป็นพราหมณ์มาทดลองสัตว์ทั้ง ๔ โดยไปขออาหารกับนาก่อน นาคได้ให้ปลาตะเพียนแดง ๗ ตัว สุนัขจิ้งจอกได้ให้เนื้ออย่างพร้อมทั้งเหยียงและหม้อนมส้ม ลิงได้ให้ผลมะม่วงที่ตนเก็บไว้ ส่วนกระต่ายไม่มีอาหารสะสมไว้ เมื่อจะสละชีวิตของตนกระโดดเข้ากองไฟให้เนื้อเป็นทานแก่พราหมณ์จึงบอกว่า งา ถั่ว และข้าวสารของกระต่ายไม่มี ท่านจงบริโภคข้าพเจ้าที่สุกด้วยไฟนี้แล้วบำเพ็ญสมณธรรมอยู่ในป่าเถิด ให้พราหมณ์ก่อไฟแล้วกระโดดเข้ากองไฟ แต่ไม่เป็นอันตราย ท้าวสักกะจึงแสดงตนให้ทราบและอนุโทนาต่อการกระทำของพระโพธิสัตว์พร้อมทั้งสหายและสอนให้สามัคคีกัน พร้อมทั้งนำเกียรติคุณของกระต่ายไปจารึกไว้ในภูเขาที่ดวงจันทร์ปรากฏมาจนทุกวันนี้ และจักเข้าไปช่วยสิ้นกับ ผู้สละชีวิตเพื่อประพฤดิธรรมย่อมได้รับความสรรเสริญและประสพผลสำเร็จตามที่ปรารถนา (ช.ชา.จตุกก.(ไทย) ๒๗/๖๑/๑๖๙)

สสังขารจิต : จิตที่ถูกกระตุ้นเตือน ในที่นี้หมายถึงจิตที่เป็นรูปาวจรกุศลจิตและอรูปรูปาวจรกุศลจิตตั้งคำทศสูตรที่กล่าวไว้ว่า ญาณย่อมเกิดขึ้นเฉพาะตนว่า สมานินี สงบ ประณีตได้ด้วย ความสงบระงับ บรรลุได้ด้วยภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น และมีใช้บรรลุได้ด้วยการข่ม(ธรรมที่เป็นข้าศึก) ห้ามกิเลส ด้วยสสังขารจิต หรือตั้งคำในสมาธิสูตรที่กล่าวไว้ว่า ญาณย่อมเกิดขึ้นเฉพาะตนว่า สมานินีสงบ ประณีต ได้ด้วยความสงบระงับบรรลุได้ด้วยภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น และมีใช้บรรลุได้ด้วยการข่มธรรมที่เป็นข้าศึก ห้ามกิเลสด้วยสสังขารจิต(ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๕๕/๓๘๔, อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๒๗/๓๖)

อรรถกถาและฎีกาอธิบายว่า คำว่า **สสังขารจิต** แปลว่า จิตที่ถูกสังขารกระตุ้นเตือน ในที่นี้หมายถึงรูปาวจรกุศลจิต และอรูปรูปาวจรกุศลจิต,และคำนี้มีใช้สมาธิระดับปฐมฌานที่เพียงแต่ข่มนิวรณ์ หรือห้ามกิเลสอื่นได้ด้วยสสังขารจิต คือ จิตที่มีความเพียรพยายามเท่านั้น แต่เป็นสมาธิที่สงบระงับกิเลสได้บรรลุได้โดยไม่ต้องเพียรพยายาม (อง.ปญจก.อ.(บาลี) ๓/๒๗/๙,อง.ปญจก.ฎีกา (บาลี) ๓/๒๗/๑๔) (ที.ปา.อ.(บาลี) ๓๕๕/๒๖๑-๒๖๒, ที.ปา.ฎีกา (บาลี) ๓๕๕/๓๕๙, อง.ปญจก.อ. (บาลี) ๓/๒๗/๙, อง.ปญจก.ฎีกา (บาลี) ๓/๒๗/๑๔)

สสังขารปรินิพพายี : ผู้ที่จะปรินิพพานโดยต้องใช้ความเพียรมากหมายถึงพระอนาคามีผู้จะปรินิพพานด้วยต้องใช้ความเพียร,เป็นจำพวกที่ ๓ ในอนาคามี ๕ จำพวก,ในสี่ลสูตร

อธิบายถึงพระอนาคามีไว้ตอนหนึ่งว่า หากในปัจจุบันและในเวลาใกล้ตายยังไม่ได้บรรลุนิติภาวะไม่ได้เป็นพระอนาคามีผู้บรรลุนิติภาวะไม่ได้เป็นพระอนาคามีผู้อุปหัจจปรินิพพายีและไม่ได้เป็นพระอนาคามีผู้สังฆปรินิพพายีก็จะได้เป็นพระอนาคามีผู้สังฆปรินิพพายี เพราะโอรัมภาคียสังโยชน์ ๕ ประการสิ้นไป,ในพุทฺธยวิตถารสูตรและตติยวิตถารสูตรอธิบายว่า เป็นพระอนาคามีผู้สังฆปรินิพพายีเพราะมีอินทรีย์อ่อนกว่าพระอนาคามีผู้สังฆปรินิพพายีนั่น,เป็นพระอนาคามีผู้อุทังโสโตกนิภูคคามิเพราะมีอินทรีย์อ่อนกว่าพระอนาคามีผู้สังฆปรินิพพายีนั่น,ในสังฆปรินิพพายีอธิบายไว้ว่าผู้สังฆปรินิพพายี มี ๒ จำพวก คือ (๑) บุคคลบางคนในโลกนี้ เป็นสังฆปรินิพพายี ในปัจจุบัน (๒) บุคคลบางคนในโลกนี้เป็นสังฆปรินิพพายี หลังจากตายแล้ว,ในบุคคลบัญญัติอธิบายไว้ว่า บุคคลผู้เป็นสังฆปรินิพพายี เป็นโฉน บุคคลบางคนในโลกนี้ เพราะสังโยชน์เบื้องต่ำทั้ง ๕ ประการสิ้นไป เป็นโอปปาติกะปรินิพพานในชั้นสุทธาวาสนั้น ไม่กลับมาจากภพนั้นเป็นธรรมดา บุคคลนั้นยังอริยมรรคให้เกิดขึ้นโดยต้องใช้ความพยายามมากเพื่อละสังโยชน์เบื้องสูงบุคคลนี้เรียกว่าผู้เป็นสังฆปรินิพพายี (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๑๘/๓๐๗,อง.ตัก.(ไทย) ๒๐/๘๘/๓๑๖,๒๐/๘๘/๓๑๘,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๖๙/๒๓๕,อง.สตุตค.(ไทย)๒๓/๑๖/๒๖,๒๓/๑๙/๒๘,๒๓/๕๕/๑๐๒,อง.อภฺฐก.(ไทย) ๒๓/๑๒/๔๕๗,อภิ.ปุ.(ไทย) ๓๖/๓๙/๑๕๖) ; *ตฺอนาคามี*

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สังฆปรินิพพายี หมายถึงพระอนาคามีผู้เกิดในสุทธาวาสภโตภพหนึ่งบรรลุมรรคพระอรหัตปรินิพพานโดยต้องใช้ความเพียรมาก,เป็นพระอนาคามี ผู้บำเพ็ญวิปัสสนากัมมมีภูฐานล้วน ๆ จนกิเลสสิ้นไปชื่อว่าปรินิพพานโดยต้องใช้ความเพียรมาก (ส.ม.อ. (บาลี) ๓/๑๘๔/๒๑๐,อง.ตัก.อ.(บาลี) ๒/๘๘/๒๔๓,อง.จตุกก.อ.๒/๑๖๙/๓๙๐)

สังฆปรินิพพายีอนาคามีบุคคล :พระอนาคามีบุคคลผู้จะปรินิพพานด้วยต้องใช้ความเพียร, บุคคลผู้เป็นอนาคามีบำเพ็ญวิปัสสนากัมมมีภูฐานล้วนๆจนกิเลสสิ้นไปชื่อว่าปรินิพพานโดยต้องใช้ความเพียรมาก,เป็นจำพวกที่ ๓ ในอนาคามี ๕ จำพวก ดังคำในปฏิสัมภิทามรรคกล่าวไว้ว่า บุคคล ๕ จำพวกไหนละโลกนี้แล้วจึงสำเร็จ คือ(๑) อंतरาปรินิพพายีอนาคามีบุคคล (๒) อุปหัจจปรินิพพายีอนาคามีบุคคล (๓) อสังฆปรินิพพายีอนาคามีบุคคล (๔) สังฆปรินิพพายีอนาคามีบุคคล(๕) อุทังโสโตกนิภูคคามิอนาคามีบุคคล (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๕๑/๒๓๑)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สังฆปรินิพพายีอนาคามีบุคคล หมายถึงพระอนาคามีผู้เกิดในสุทธาวาสภโตภพหนึ่งแล้ว ปรินิพพานโดยต้องใช้ความเพียรมาก (อง.ตัก.อ. (บาลี) ๒/๘๘/๒๔๓)

สังฆปรินิพพายี : ผู้ปรินิพพานโดยต้องใช้ความเพียรมากหมายถึงพระอนาคามีผู้บำเพ็ญวิปัสสนากัมมมีภูฐานล้วนๆจนกิเลสสิ้นไปชื่อว่าปรินิพพานโดยต้องใช้ความเพียรมาก เป็นบุคคล ๒ พวกแรกในบุคคล ๔ คือ(๑) บุคคลเป็นสังฆปรินิพพายีในปัจจุบัน (๒) บุคคลเป็นสังฆปรินิพพายีหลังจากตายแล้ว (๓) บุคคลเป็นอสังฆปรินิพพายีในปัจจุบัน

(๔) บุคคลเป็นอสังขารปรีนิพพายีหลังจากตายแล้ว มีปรากฏในสังขารสูตรตอนหนึ่งว่า บุคคลเป็นสังขารปรีนิพพายีในปัจจุบัน เป็นอย่างไร คือภิกษุในธรรมวินัยนี้พิจารณาเห็นความไม่งามในกาย มีสัญญา (ความจำได้หมายรู้)ว่าปฏิภูลในอาหารมีสัญญาว่าไม่น่าผลิตเพลินในโลกทั้งปวง พิจารณาเห็นความไม่เที่ยงในสังขารทั้งปวงอยู่ เธอมีมรณสัญญาที่ตั้งมั่นคืออยู่ภายใน เธอเข้าไปอาศัยเสกขพละ ๕ ประการนี้อยู่ คือ สัทธาพละ หิริพละ โอตตปปพละ วิริยพละ ปัญญาพละ และอินทรีย์ ๕ ประการนี้ของเธอ คือ สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์สมาธินทรีย์ ปัญญินทรีย์ ย่อมปรากฏแก่กล้า เพราะอินทรีย์ ๕ ประการนี้ปรากฏแก่กล้า เธอจึงเป็นสังขารปรีนิพพายีในปัจจุบัน บุคคลเป็นสังขารปรีนิพพายีในปัจจุบัน เป็นอย่างไร แล บุคคลเป็นสังขารปรีนิพพายีหลังจากตายแล้ว เป็นอย่างไร คือภิกษุในธรรมวินัยนี้พิจารณาเห็นความไม่งามในกาย มีสัญญาว่าปฏิภูลในอาหาร มีสัญญาว่าไม่น่าผลิตเพลินในโลกทั้งปวง พิจารณาเห็นความไม่เที่ยงในสังขารทั้งปวงอยู่ และเธอมีมรณสัญญาที่ตั้งมั่นคืออยู่ภายใน เธอเข้าไปอาศัยเสกขพละ ๕ ประการนี้อยู่ คือ สัทธาพละ หิริพละ โอตตปปพละ วิริยพละ ปัญญาพละ แต่อินทรีย์ ๕ ประการนี้ของเธอ คือ สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธินทรีย์ ปัญญินทรีย์ ย่อมปรากฏอ่อน เพราะอินทรีย์ ๕ ประการนี้ปรากฏอ่อน เธอจึงเป็นสังขารปรีนิพพายีหลังจากตายแล้ว บุคคลเป็นสังขารปรีนิพพายีหลังจากตายแล้ว (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๖๘/๒๓๕)

สังขารภพ : ภพที่ใช้ความเพียรมาก ดังคำในกถาวัตถุ อันตรรกภาพถา ที่พระสกวาทิถามว่า เพราะท่านเข้าใจว่า อสังขารปรีนิพพายีบุคคลมีอยู่ ฯลฯ สังขารปรีนิพพายีบุคคลมีอยู่ จึงยอมรับว่า สังขารภพมีอยู่ ใช่ไหม ซึ่งพระปรวาทิก์ตอบปฏิเสธ (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๕๐๘/๕๔๕)

สังขารสูตร : พระสูตรว่าด้วยผู้เป็นสังขารปรีนิพพายีในปัจจุบัน พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคล ๔ จำพวก คือ บุคคล (๑) ผู้เป็นสังขารปรีนิพพายีในปัจจุบัน คือ ภิกษุเป็นผู้พิจารณาเห็นความไม่งามในกาย มีสัญญาว่าปฏิภูลในอาหาร มีสัญญาว่าไม่น่าผลิตเพลินในโลกทั้งปวง พิจารณาเห็นความไม่เที่ยงในสังขารทั้งปวงอยู่ มีมรณสัญญาตั้งมั่นคืออยู่ภายใน อาศัยเสกขพละ ๕ คือ สัทธาพละ หิริพละ โอตตปปพละ วิริยพละ และปัญญาพละ และมีอินทรีย์ ๕ คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญาแก่กล้า (๒) ผู้เป็นสังขารปรีนิพพายีหลังจากตายแล้ว มีความหมายเหมือนบุคคลที่ ๑ ต่างกันเพียงเป็นผู้มีเสกขพละ ๕ และอินทรีย์ ๕ อ่อน (๓) ผู้เป็นอสังขารปรีนิพพายีในปัจจุบัน คือ ภิกษุผู้บรรลุมาน ๔ อาศัยเสกขพละ ๕ และมีอินทรีย์ ๕ แก่กล้า (๔) ผู้เป็นอสังขารปรีนิพพายีหลังจากตายแล้ว มีความหมายเหมือนบุคคลที่ ๓ ต่างกันเพียงเป็นผู้มีเสกขพละ ๕ และอินทรีย์ ๕ อ่อน (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๖๘/๒๓๕)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สังขารปรีนิพพายี หมายถึงพระอนาคามีผู้บำเพ็ญวิปัสสนากัมมมีฐานล้วนๆ จนกิเลสสิ้นไป ชื่อว่าปรีนิพพานโดยต้องใช้ความเพียรมาก คำว่า อสังขารปรีนิพพายี หมายถึงพระอนาคามี ผู้บำเพ็ญสมถกัมมมีฐานจนได้ฌาน

- มาก่อน (สมถยานิกะ) แล้วจึงเจริญวิปัสสนา ชื่อว่าปรินิพพานโดยไม่ต้องใช้ความเพียรมาก (อ.จ.ตฤก.อ. (บาลี) ๒/๑๖๙/๓๙๐)
- สังฆชาริก :** เป็นไปกับการชักนำ, มีการชักนำใช้แกจิตที่คิดดีหรือชั่วโดยถูกกระตุ้นหรือชักจูงจากภายนอก มิใช่เริ่มขึ้นเอง จึงมีกำลังอ่อน ดังคำในอัมมสังคณีกถาที่ว่า ภาวนันทนิวรรณ์เกิดขึ้นในจิตตูปบาทที่สหระคตด้วยโลภะ ๘ พยาบาทนิวรรณ์เกิดขึ้นในจิตตูปบาทที่สหระคตด้วยโทมนัส ๒ ถินนิทนิวรรณ์เกิดขึ้นในอกุศลที่เป็นสังฆชาริก หรือตั้งคำว่า ญาณเกิดขึ้นเฉพาะตนว่า สมานินี้สงบ ประณีต ได้ความสงบระงับ ได้บรรลุแล้วโดยความเป็นธรรมเอกผุดขึ้นและไม่ได้บรรลุโดยการข่มนิวรรณ์ ห้ามกิเลสด้วยจิตที่เป็นสังฆชาริก (อ.ภ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๕๐๓/๓๖๘, อ.ภ.ว. (ไทย) ๓๕/๘๐๔/๕๑๗) ; ตรงข้ามกับ อสังฆชาริก
- สตีสกสูตร :** พระสูตรว่าด้วยปรตจมหลุมคฤทวามศีระษะเพศชาย พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเวฬุวัน ได้ทรงแสดงบุพกรรมของปรตจมหลุมคฤทวามศีระษะเพศชายว่า ปรตตนนี้เคยเป็นชู้กับภรรยาของผู้อื่น (ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๑๒/๓๐๘)
- สหขนิยะ, เมือง :** ชื่อเมืองหนึ่ง อยู่แคว้นเจติ, พระควัมปติอาศัยอยู่ในพระนครนี้ เคยแสดงธรรมเรื่อง อริยสัจ ๔ แก่ภิกษุทั้งหลาย ตั้งคำในควัมปติสูตรที่กล่าวไว้ว่า ภิกษุผู้เฒ่าหลายรูปอยู่ ณ เมืองสหขนิยะ แคว้นเจติ สมัยนั้น เมื่อภิกษุผู้เฒ่าหลายรูปกลับจากบิณฑบาต ภายหลังฉันภัตตาหารเสร็จแล้ว นั่งประชุมกันที่โรงกลม ได้สนทนากันเกี่ยวกับเรื่อง อริยสัจ ๔ มีว่า ท่านทั้งหลาย ผู้ใดเห็นทุกข์ ผู้นั้นชื่อว่าเห็นทุกข์สมุทัยบ้าง เห็นทุกข์นิโรธบ้าง เห็นทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทาบ้าง และพระควัมปติ ก็อธิบายเรื่องนี้แก่ภิกษุทั้งหลาย (ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๑๐๐/๖๑๑)
- สหขเนตร :** ดวงตาที่เกิดพร้อมกับการตรัสรู้ หมายถึงพระเนตรคือพระสัพพัญญุตญาณ อันสื่อหมายถึงพระพุทธเจ้า ตั้งคำในชตฺถกัณณิมาณวกปัญฺหา ที่ชตฺถกัณณิมาณวกทูลถามว่า ข้าแต่พระสหขเนตร ขอพระองค์โปรดตรัสบอกสันติบท ข้าแต่พระผู้มีพระภาค ขอพระองค์โปรดตรัสบอกธรรมอันแท้จริงนั้นแก่ข้าพระองค์ด้วยเถิด, ในจุฬินิทเทศอธิบายไว้ว่า คำว่าข้าแต่พระสหขเนตร อธิบายว่า พระสัพพัญญุตญาณ ตรัสเรียกว่าพระเนตร พระเนตรและความเป็นพระชินเจ้าของพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าเกิดขึ้นในขณะเดียวกันไม่ก่อนไม่หลังกันที่โคนต้นโพธิ์ฉะนั้น พระพุทธเจ้า จึงมีพระนามว่า พระสหขเนตร รวมความว่า ข้าแต่พระสหขเนตร ขอพระองค์โปรดตรัสบอกสันติบท (ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๑๑๐๓/๗๖๖, ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๖๕/๒๔๘)
- สหชาตธรรม :** ธรรมที่เกิดพร้อมกัน หมายถึงธรรมที่เป็นจิตและเจตสิก เกิดพร้อมกัน ระคนกัน เกี่ยวเนื่องกัน เกิดพร้อมกัน ดับพร้อมกัน มีวัตถุอย่างเดียวกัน มีอารมณ์อย่างเดียวกัน ดังคำในปฏิสัมภิตามรรค ญาณกถา ที่กล่าวไว้ว่า ในขณะที่แห่งโสตาปัตติมรรค อนัญญา ตัญญุสสามิตินทรีย์มีอินทรีย์ ๘ ประการนี้ซึ่งมีสหชาตธรรมเป็นบริวาร มีธรรมที่อาศัยกันและกันเป็นบริวาร มีธรรมที่อาศัยกันเป็นบริวาร มีธรรมที่ประกอบกันเป็นบริวาร ไปพร้อมกัน เกิดพร้อมกัน เกี่ยวข้องกันประกอบด้วยกัน ธรรมเหล่านั้นเป็นอาการและ

เป็นบริวารของอนัญญาตัญญูสมาธิทรียนั้น (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๐๗/๑๖๖, อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๗๑๑/๗๖๑, ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑/๓)

สหชาติปัจจัย: ชั้น ๔ ได้แก่ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นปัจจัยแก่กันและกัน
ตัวอย่างในติกปัฏฐาน ปัจจัยวิภังควาร ปัจจัยนิเทศ สหชาติปัจจัย ได้แก่ ชั้น ๔ ที่
ไม่เป็นรูปเป็นปัจจัยแก่กันและกันโดยสหชาติปัจจัย มหาภูตรูป ๔ เป็นปัจจัยแก่กัน
และกันโดยสหชาติปัจจัยในปฏิสนธิขณะ นามรูป เป็นปัจจัยแก่กันและกันโดยสหชาติ
ปัจจัย สภาวะธรรมที่เป็นจิตและเจตสิกเป็นปัจจัยแก่จิตตสมุฏฐานรูปโดยสหชาติ
ปัจจัย มหาภูตรูปเป็นปัจจัยแก่อุปาทายรูปโดยสหชาติปัจจัย สภาวะธรรมที่เป็นรูป
บางคราวเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่ไม่เป็นรูปโดยสหชาติปัจจัย บางคราวไม่เป็น
ปัจจัยโดยสหชาติปัจจัย(ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๒๑๙/๓๖๖, อภิ.ป.(ไทย)๔๐/๖/๗, ๔๐/๕๗/
๒๙, ๔๐/๗๓/๓๗, ๔๐/๑๙๑/๙๘, ๔๐/๒๑๒/๑๑๒, ๔๐/๒๒๙/๑๒๒, อภิ.ป.(ไทย)๔๑/
๙/๑๖๓, ๔๑/๑๒/๒๐๓, ๔๑/๗๙/๒๐๔, ๔๑/๘๕/๖๘)

สหชาติ: เจตนาที่เป็นกุศลเป็นปัจจัยแก่จิตตสมุฏฐานรูปโดยกัมมปัจจัย
ในติกปัฏฐาน กุสลติกะ ปัญหาวาร สภาวะธรรมที่เป็นกุศลเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่
เป็นอภัยกฤตโดยกัมมปัจจัยมี ๒ อย่าง คือ สหชาติและนानาชนิดิกะ สหชาติ
ได้แก่ เจตนาที่เป็นกุศลเป็นปัจจัยแก่จิตตสมุฏฐานรูปโดยกัมมปัจจัย นานาชนิดิกะ
ได้แก่ เจตนาที่เป็นกุศลเป็นปัจจัยแก่ชั้นที่เป็นวิบาก และกฏัตตารูปโดยกัมมปัจจัย
(อภิ.ป.(ไทย)๔๐/๔๒๗/๒๘๑, อภิ.ป.(ไทย)๔๐/๒๐/๘๙๒, อภิ.ป.(ไทย)๔๐/๒๕/๘๙๕,
อภิ.ป.(ไทย)๔๐/๒๖/๘๙๗, อภิ.ป.(ไทย)๔๐/๒๘/๘๙๘, อภิ.ป.(ไทย)๔๐/๕๘/๖๗๗,
อภิ.ป.(ไทย)๔๐/๗๐/๘๓๙, อภิ.ป.(ไทย)๔๐/๘๓/๘๕๖, อภิ.ป.(ไทย)๔๐/๑๑๕/๗๖๖,
อภิ.ป.(ไทย)๔๐/๑๑๖/๗๖๗,

สหชาติอธิปัตติ: อธิปัตติธรรมที่เป็นกุศลเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตชั้นและจิตตสมุฏฐานรูปโดยอธิปัตติ
ปัจจัย
ในติกปัฏฐาน กุสลติกะ ปัญหาวาร สภาวะธรรมที่เป็นกุศลเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่
เป็นอภัยกฤตโดยอธิปัตติปัจจัยมี ๒ อย่าง คือ อารัมมณาธิปัตติและสหชาติอธิปัตติ
อารัมมณาธิปัตติ ได้แก่ พระอรหันต์ออกจากมรรคแล้วพิจารณามรรคให้เป็นอารมณ์
อย่างหนักแน่น สหชาติอธิปัตติ ได้แก่ อธิปัตติธรรมที่เป็นกุศลเป็นปัจจัยแก่จิตตสมุฏฐาน
รูปโดยอธิปัตติปัจจัย สภาวะธรรมที่เป็นกุศลเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นกุศลและที่
เป็นอภัยกฤตโดยอธิปัตติปัจจัย มีอย่างเดียว คือ สหชาติอธิปัตติ ได้แก่ อธิปัตติธรรมที่
เป็นกุศลเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตชั้นและจิตตสมุฏฐานรูปโดยอธิปัตติปัจจัย (อภิ.ป.
(ไทย) ๔๐/๑๑/๘๘๓, อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/๑๒/๘๘๔, อภิ.ป.(ไทย)๔๐/๔๒/๖๖๗, อภิ.ป.
(ไทย) ๔๐/๔๓/๖๖๘, อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/๕๕/๘๒๐, อภิ.ป.(ไทย)๔๐/๙๕/๗๕๐, อภิ.ป.
(ไทย) ๔๐/๙๖/๗๕๑, อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/๔๑๓/๒๖๑, อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/๔๑๔/๒๖๒,
อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/๔๑๖/๒๖๓)

สหชาตินคร: เมืองสหชาติ, เมืองเล็ก ๆ ตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำคง เป็นนิคมหนึ่งแห่งแคว้นเจตีย์, เมืองที่
พระเวรตะหนี่ภิกษุทั้งหลายที่มีปัญหาอธิกรณ์จะเข้าพบให้ช่วยแก้ไข

ในสัตตตสิก ขันธกะ ปฐมภาณวาร เรื่องพระเรวตะหนีภิกษุทั้งหลายที่เป็นอธิกรณไป
ยังเมืองสหชาตนคร ว่า เมื่อครั้งที่พระเรวตะพักอยู่ที่เมืองโสเรยยะ ภิกษุทั้งหลาย
อยากได้พระเรวตะมาเป็นพรรคพวก ท่านพระเรวตะได้ยืนดั่งนั้น จึงคิดว่า เรานั้นคลุก
คลีกับภิกษุเหล่านั้นจะอยู่ไม่ผาสุก ถ้ากระไรเราควรไปเสียก่อน ลำดับนั้น ท่านพระเร
วตะจึงเดินทางจากเมืองโสเรยยะไปเมืองสังกัสสะ จากเมืองอัคคหปุระไปสู่สหชาติ
นคร ภิกษุผู้เถระทั้งหลายเดินทางไปตามไปพบท่านพระเรวตะที่สหชาตนคร(วิ.จ.ุ.(ไทย)๗/
๔๕๑/๔๐๓, วิ.จ.ุ.(ไทย)๗/๔๕๓/๔๐๖, วิ.จ.ุ.(ไทย)๗/๔๕๘/๔๑๙, วิ.จ.ุ.(ไทย)๗/๔๕๘/
๔๒๐)

สหชาตวัน, ปา: ปาสหชาตวัน, ปาในแคว้นเจตีย์ พระผู้มีพระภาคตรัสถึงภิกษุที่มักโอ้อวดในมาน
ตัวอย่างในกัถติสูตร พระมหาจุนทะอยู่ที่สหชาตวัน แคว้นเจตีย์ ณ ที่นั้นแล ท่านพระ
มหาจุนทะได้เรียกภิกษุทั้งหลายมากล่าวว่า ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้เป็นผู้ชอบกล่าว
โอ้อวดในการได้บรรลुकุณวิเศษว่า ‘เราเข้าปฐมฌานก็ได้ ออกก็ได้ เข้าทุติยฌานก็ได้
ออกก็ได้ เข้าตติยฌานก็ได้ ออกก็ได้ เข้าจตุตถฌานก็ได้ ออกก็ได้ เข้าอากาสาณัญจาย
ตณฌานก็ได้ ออกก็ได้ เข้าวิญญาณัญจายตณฌานก็ได้ ออกก็ได้ เข้า อา
ภิกขุญญายตณฌานก็ได้ ออกก็ได้ เข้าเนวสัญญานาสนัญญายตณฌานก็ได้ ออกก็ได้ เข้า
สัญญาเวทยิตนิโรธก็ได้ ออกก็ได้’ พระตถาคตหรือสาวกของพระตถาคตผู้ได้มาน
ฉลาดในสมบัติ ฉลาดในจิตของผู้อื่น ชักถาม สอบถาม ไล่เสียงภิกษุนั้น ภิกษุนั้นถึง
ความเป็นคนเปล่า ความไม่มีคุณ ความไม่เจริญ ความพินาศ ทั้งความไม่เจริญและ
ความพินาศ (อง.ทสก.(ไทย)๒๔/๒๔/๕๒, ๒๔/๘๕/๑๘๗)

สหชีวินี,สหชีวินี, ภิกษุณี: สัทธิวาหารินี, ภิกษุณีผู้เป็นสัทธิวาหารินีที่ตนเป็นปวัตตินีคืออุปชฌาย์บวชให้,
ผู้บวชกับภิกษุณีอุลลันนทา ผู้ไม่อนุเคราะห์สหชีวินีชื่อว่าโง่เขลา
ในคัพภินีวรรค สิกขาบทที่ ๘ เรื่องการไม่อนุเคราะห์สหชีวินีตลอด ๒ ปี ภิกษุณี
อุลลันนทา เมื่อพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ พระเชตวัน อารามของอนาถ
ปิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี ภิกษุณีอุลลันนทา บวชให้สหชีวินีแล้วไม่อนุเคราะห์
ทั้งไม่ให้ผู้อื่นอนุเคราะห์ตลอด ๒ ปี สหชีวินีผู้บวชเป็นภิกษุณีเหล่านั้นเป็นคนโง่เขลา
ไม่ฉลาด ไม่รู้จักสิ่งควรหรือไม่ควร บรรดาภิกษุณีผู้มักน้อย พวกกันดำหนิ ประณาม
โพทนทนาว่า “โฉนแม่เจ้าอุลลันนทาบวชให้สหชีวินีแล้วไม่อนุเคราะห์ ทั้งไม่ให้ผู้อื่น
อนุเคราะห์ตลอด ๒ ปีเล่า” ภิกษุณีเหล่านั้นได้นำเรื่องนี้ไปบอกภิกษุทั้งหลายให้ทราบ
พวกภิกษุได้นำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาค พระผู้มีพระภาครับสั่งให้ประชุม
สงฆ์ รับสั่งให้ภิกษุณีทั้งหลายยกสิกขาบททรงบัญญัติอาบัติปาจิตตีย์(วิ.ภิกขุณี.(ไทย)
๓/๙๔๘/๒๒๑, วิ.ภิกขุณี.(ไทย)๓/๑๑๐๗/๓๑๖, วิ.ภิกขุณี.(ไทย)๓/๑๑๐๙/๓๑๗,วิ.ป.
(ไทย)๘/๒๒๑/๒๔๐,วิ.ป.(ไทย)๘/๒๒๑/๒๔๑,วิ.ป.(ไทย)๘/๒๒๔/๒๕๗,วิ.ป.(ไทย)๘/
๒๒๔/๒๕๘)

สัทธรรม: ผู้มีธรรมพร้อมสรรพ, ภิกษุผู้รู้ชัดในอริยสัจ ๔ ความเป็นจริง ย่อมไม่สะทกสะทอนต่อ
สมณะหรือพราหมณ์ใด ๆ ด้วยสัทธรรม

ในมหาสมยสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสเทพอีก ๑๐ หมู่ เทพสธรรมเป็นหนึ่งในเทพ ๑๐ หมู่นี้ด้วย เทพทั้งหมดล้วนมีผิวพรรณหลายหลาก มีฤทธิ์ มีความรุ่งเรือง และในสี่สพาวรรค เรื่องที่อุปมาที่ว่าเสาทินมีลำต้นปักไว้ลึก ผงไว้ดี ฉันใด ก็ฉันนั้น ภิกษุรูปใดรูปหนึ่งรู้ชัดตามความเป็นจริงในอริยสัจ ๔ แม้หากสมณะหรือพราหมณ์ต้องการวาทะ แสวงหาวาทะ มาจากทิศตะวันออกด้วยคิดว่า ‘จักได้วาทะกับภิกษุนั้น’ เป็นไปไม่ได้เลยที่ภิกษุรูปนั้นจักสะทกสะท้านหรือหวั่นไหวต่อสมณะหรือพราหมณ์นั้นด้วย สธรรม (ที.ม.(ไทย)๑๐/๓๔๐/๒๖๘, ส.ม.(ไทย)๑๙/๑๑๑๐/๖๒๐)

สธรรมมิก: ผู้ปฏิบัติธรรมร่วมกัน, ภิกษุ ภิกษุณี ลีกขมานา สามเณร สามเณรี อุบาสก อุบาสิกา ในสาริปุตตสูตรตนิทเทส พระสารีบุตรผู้อธิบายได้กล่าวสธรรมมิก ว่า ภิกษุไม่เพียงหวาดกลัวผู้ถือธรรมอื่น แม้เห็นอารมณ์น่าหวาดเสียวเป็นอันมากของผู้ถือธรรมอื่น เว้นสธรรมมิก ๗ จำพวก จนเหล่าใดก็ตามที่มีได้เลื่อมใสในพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ ตรัสเรียกว่า ผู้ถือธรรมอื่น เพราะชนเหล่านั้นพึงถามปัญหาเกี่ยวกับภิกษุบ้าง พึงยกเรื่องขึ้นด่า บริภาษ แข่ง เสียดสี เบียดเบียน รังแก กดขี่ ช่มเหง ช่า เช่นช่า หรือทำการเช่นช่า ภิกษุได้เห็น หรือได้ยินอารมณ์อันน่าหวาดเสียวเป็นอันมากของชนผู้ถือธรรมอื่นเหล่านั้นแล้ว ไม่เพียงหวั่นไหว ไม่เพียงสั่นเทา ไม่เพียงกระสับกระส่าย ไม่เพียงหวาดเสียว ไม่เพียงสะดุ้ง ไม่เพียงครั่นคร้าม ไม่เพียงเกรงกลัว ไม่เพียงหวาดกลัว ไม่เพียงถึงความสะดุ้ง ได้แก่ พึงเป็นผู้ไม่ฉลาด ไม่หวาดเสียว ไม่สะดุ้ง ไม่หนี พึงเป็นผู้ละภัยและความหวาดกลัวได้แล้ว หมดความขนพองสยองเกล้าอยู่ รวมความว่า ภิกษุไม่เพียงหวาดกลัวผู้ถือธรรมอื่นแม้เห็นอารมณ์น่าหวาดเสียวเป็นอันมากของผู้ถือธรรมอื่นเหล่านั้น(ขุ.ม.(ไทย)๒๙/๒๐๐/๕๘๖, ขุ.ม.อ.(บาลี) ๒๐๐/๔๖๔) ๒/๕๑๐/๓๕, ๒/๑๗๐/๓๔๐, ๔/๑๙๓/๓๐๒ ไม่มีคำนี้

สทภู: ชื่อเทพตนหนึ่งในเทพ ๑๐ หมู่, เทพผู้รุ่งเรืองดังเปลวไฟ ในมหาสมยสูตร การประชุมของเทวดา พระผู้มีพระภาคตรัสถึงเทพสทภู ผู้รุ่งเรืองดังเปลวไฟ ซึ่งเป็นหนึ่งในเทพ ๑๐ หมู่ ทั้งหมดล้วนมีผิวพรรณหลายหลาก มีฤทธิ์ มีความรุ่งเรือง มีผิวพรรณงดงาม มียศ ต่างยินดีมุ่งมายังป่าที่ประชุมของภิกษุทั้งหลาย (ที.ม.(ไทย)๑๐/๓๔๐/๒๖๘)

สทรคต : เกิดร่วม ระคน สัมปยุต เกิดพร้อมกัน ดับพร้อมกัน มีวัตถุอย่างเดียวกัน มีอารมณ์อย่างเดียวกัน เช่น ตัณหาสทรคตด้วยปิยสาตรูป

ในมหาสติปัฏฐานสูตร อัมมานุปัสสนา สมุทยสังจนิทเทส พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ทุกขสมุทยอริยสัจเกิดจากตัณหา ซึ่งตัณหานี้เป็นเหตุเกิดขึ้นในภพใหม่ สทรคตด้วยความกำหนดยินดี เป็นเหตุผลิตเพลินในอารมณ์นั้น ๆ คือ กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา ก็ตัณหานี้แหละเมื่อเกิดขึ้น เกิดที่ไหน เมื่อตั้งอยู่ ตั้งอยู่ที่ไหน คือ ปิยรูปสาตรูปใดมีอยู่ในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิด ก็เกิดที่ปิยรูปสาตรูปนี้เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่ปิยรูปสาตรูปนี้(ที.ม.(ไทย) ๑๐/๔๐๐/๓๒๙, อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๔๗๕/๕๐๕, อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๕๐๑/๕๓๓, อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๗๐๓/๗๕๑, อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๗๖๘/๘๐๙, อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๗๗๑/๘๑๑, อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๗๗๓/๘๑๒)

- สทล:** ชื่อเทพตนหนึ่ง, เทพหนึ่งในเทพ ๑๐ หมู่ผู้มาสู่ที่ประชุมของภิกษุทั้งหลาย ในมหาสมยสูตร การประชุมของเทวดา พระผู้มีพระภาคตรัสถึงสทล หนึ่งในเทพ ๑๐ หมู่ คือ เวณชฺฐ สทล และเทพ ๒ หมู่ คือ อสมะ และยมะ เทพผู้อาศัยพระจันทร์ เทพผู้อาศัยพระอาทิตย์ เทพพวกมันทวลาหกะ พระอินทร์ผู้เป็นท้าวสักกะ ผู้เป็นท้าวปูรินททะ ท้าววาสวะ ประเสริฐกว่าเหล่าเทพวสุทั้งหมดล้วนมีผิวพรรณหลายหลาก มีฤทธิ์ มีความรุ่งเรือง มีผิวพรรณงดงาม มียศ ต่างยินดีมุ่งมายังป่าที่ประชุมของภิกษุทั้งหลาย (ที.ม.(ไทย)๑๐/๓๔๐/๒๖๗)
- สทลเทพบุตร:** ชื่อเทพบุตรคนหนึ่งผู้เป็นสาวกกล่าวสรรเสริญเจ้าลัทธิดุรุมักขลิโคศาลว่า ผู้กีดกันบาบได้ ไม่ทำบาบอีกแล้ว
 นานาตติยสาวกสูตร พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเวฬุวัน เขตกรุงราชคฤห์ เทพบุตรผู้เป็นสาวกของเดียรถีย์ต่าง ๆ สทลเทพบุตร เป็นต้น เปลี่ยนรัศมีให้สว่างทั่ว พระเวฬุวัน เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับถวายอภิวัตแล้วยืนอยู่ อสมเทพบุตรยืนอยู่ กล่าวว่า ท่านปุณณะกัสสปะมองไม่เห็นบาบหรือบุญของตนในเพราะการตัด การฆ่า การโบย การเสื่อมทรัพย์ ท่านจึงบอกให้เบาใจเสีย สมควรที่จะยกย่องท่านว่าเป็นศาสดาในโลกนี้ ส่วนสทลเทพบุตรได้กล่าวว่า ท่านมักขลิโคศาล สรรวมตนดีแล้ว ด้วยการกีดกันบาบด้วยตะ งดเว้นจากสิ่งที่มีโทษ พุดจริง เป็นผู้คงที่ไม่ทำบาบแน่นอน(ส.ส.(ไทย)๑๕/๑๑๑/๑๒๔)
- สหวาสะ:** การอยู่ร่วมกัน, การอยู่ในที่มุ่งบังเดียวกันกับปกติตตภิกษุ, องค์แห่งรัตติเฉทของภิกษุ ผู้ประพฤตินานต์และอยู่ปริวาส
 ในปาริวาสกัณฑ์ ปาริวาสกัณฑ์ พระอุบาลีเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ครั้นแล้วได้ถวายอภิวัตพระผู้มีพระภาคแล้วนั้น ณ ที่มคฺวร กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า “รัตติเฉท ของภิกษุผู้อยู่ปริวาสมีเท่าไร พระพุทธเจ้าข้า” พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “อุบาลี รัตติเฉทของภิกษุผู้อยู่ปริวาสมี ๓ อย่าง คือ (๑) สหวาสะ (การอยู่ร่วมกัน) (๒) วิปวาสะ (การอยู่ปราศ) (๓) อนาโรจนา (การไม่บอก) อุบาลี รัตติเฉทของภิกษุผู้อยู่ปริวาสมี ๓ อย่างนี้แล (วิ.จ. (ไทย)๖/๘๓/๑๖๔, วิ.จ. (ไทย)๖/๘๒/๑๘๕, วิ.อ.(บาลี)๓/๘๓/๒๖๖)
- สหัมบดีพรหม, ท้าว:** พระพรหมนามว่าท้าวสหัมบดี, พระพรหมผู้อาราธนาพระผู้มีพระภาคแสดงธรรม คืออาราธนาด้วยคำอาราธนาว่า พุรهما จ โลกาธิปติ สหัมปติ กตถณชลี อนนฺธิวโร ยาจถ สนฺติธ สตตปาปปรชกขชาติกา เทเสตุ ธมฺมํ อนุกมปิมี ปชํ
 ตัวอย่างในพรหมยาจนกถา เรื่องการขอกราบอาราธนาของพระพรหม พระผู้มีพระภาคภายหลังตรัสรู้ ทรงมีพระทัยก็น้อมไปเพื่อการชวนชวนน้อย มิได้น้อมไปเพื่อแสดงธรรม เมื่อท้าวสหัมบดีพรหมทราบความดำริในพระทัยของพระผู้มีพระภาคด้วยใจของตน ดำริว่า “ท่านผู้เจริญเอ๋ย โลกจะฉิบหายหนอ โลกจะพินาศหนอ เพราะพระตถาคตน้อมพระทัยไปเพื่อการชวนชวนน้อย มิได้น้อมพระทัยไปเพื่อทรงแสดงธรรม” จึงหายไปจากพรหมโลกมาปรากฏ ณ เบื้องพระพักตร์พระผู้มีพระภาค เปรียบประหนึ่งบุรุษมีกำลังเหยียดแขนออก หรือคู้แขนเข้าฉะนั้น แล้วห่มอุตตราสงค์

เฉวียงป่าข้างหนึ่งคุกเข่าเบื้องขวาลงบนแผ่นดิน ประนมมือไปทางที่พระผู้มีพระภาค
ประทับพลางทูลว่า “พระองค์ผู้เจริญ ขอพระผู้มีพระภาคได้โปรดแสดงธรรม ขอพระ
สุคตเจ้าได้ โปรดแสดงธรรม เพราะสัตว์ทั้งหลายผู้มีธุลีในตาน้อยมีอยู่ สัตว์เหล่านั้น
ย่อมเสื่อมเพราะไม่ได้สดับธรรม เพราะจักมีผู้รู้ธรรม” แล้วพระผู้ประภาก็มีพระทัยแสดง
ธรรมบนฐานของกฐณาธรรม(วิ.ม.(ไทย)๔/๘/๑๒, วิ.ม.(ไทย)๔/๘/๑๓, ๔/๙/๑๕, วิ.ม.
(ไทย)๔/๔๒/๕๒, ม.ม.(ไทย)๑๒/๒๘๒/๓๐๖, ม.ม.(ไทย)๑๓/๓๓๘/๔๐๘, อ.จ.ต.ก.
(ไทย)๒๑/๒๑/๓๔, อ.ท.ส.ก.(ไทย)๒๔/๘๙/๒๐๒, ส.ข.(ไทย)๑๗/๘๐/๑๒๖, ส.ม.(ไทย)
๑๙/๓๘๔/๒๔๐, ส.ม.(ไทย)๑๙/๔๐๙/๒๖๗, ส.ม.(ไทย)๑๙/๕๒๗/๓๔๑)

สัทัมปติพรหมสูตร : พระสูตรว่าด้วยท้าวสัทัมปติพรหม พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เมื่อ
เราเกิดความรำพึงขึ้นว่า อินทรี ๕ มีสัทัมปติพรหมเป็นต้นหยั่งลงสู่อมตะ(นิพพาน) มี
อมตะเป็นที่ไปในเบื้องหน้า มีอมตะเป็นที่สุด ท้าวสัทัมปติพรหมทราบความรำพึงของ
เราจึงหายตัวจากพรหมโลกมาทูลว่า เรื่องนี้เป็นอย่างนั้นจริง เพราะตนเคยเจริญ
อินทรี ๕ นี้ จึงได้เกิดเป็นสัทัมปติพรหม (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๕๒๗/๓๔๑)

สัทัสสธาโลกธาตุ: โลกธาตุที่มี ๑,๐๐๐ จักรวาลมีความผันแปรตั้งท้าวมหาพรหม, อริยสาวกยอมเปื้อน
หน่ายและกลายกำหนดในความเป็นท้าวมหาพรหม
ในปฐมโกสลสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์
ยอมหมุนเวียนส่องทิศทั้งหลายให้สว่างอยู่ในที่ประมาณเท่าใด สัทัสสธาโลกธาตุมีอยู่
ในที่ประมาณเท่านั้น ใน สัทัสสธาโลกธาตุนั้น มีดวงจันทร์ ๑,๐๐๐ ดวง มีดวงอาทิตย์
๑,๐๐๐ ดวง มีขุนเขาสิเนรุ ๑,๐๐๐ ลูก มีชมพูทวีป ๑,๐๐๐ มีปรโคยานทวีป
๑,๐๐๐ มีอุตตรกฐทวีป ๑,๐๐๐ มีบุพพิเทหทวีป ๑,๐๐๐ มีมหาสมุทร ๔,๐๐๐ มี
ท้าวมหาพรหม ๔,๐๐๐ มีเทวโลกชั้นจาตุมหาราช ชั้นดาวดึงส์ ชั้นยามา ชั้นดุสิต
๑,๐๐๐ พรหมโลก ๑,๐๐๐ สัทัสสธาโลกธาตุประมาณเท่าใด ท้าวมหาพรหม อัน
ชาวโลกกล่าวว่าเป็นผู้เลิศในสัทัสสธาโลกธาตุนั้น ถึงกระนั้นท้าว
มหาพรหมก็ยังมี ความแปร มีความแปรผันไปได้ อริยสาวกผู้ได้สดับ เห็นอยู่อย่างนี้
ยอมเปื้อนหน่ายแม้ในสัทัสสธาโลกธาตุนั้น เมื่อเปื้อนหน่ายใน สัทัสสธาโลกธาตุนั้น ก็
คล้ายกำหนดในความเป็นท้าวมหาพรหมซึ่งเป็นเลิศไม่จำเป็นต้องพูดถึงภาวะที่ด้อย
กว่า (อ.ท.ส.ก.(ไทย)๒๔/๒๙/๖๙)

สัทัสสพรหม: พระพรหมผู้น้อมจิตไปใน ๑,๐๐๐ โลกธาตุ, ผู้มีอายุยืน, ผู้มีผิวพรรณผ่องใส, ผู้มี
ความสุขมาก, ชั้นพรหมโลก, ภิกษุรูปหนึ่งปรารถนาจะไปเกิดในชั้นสัทัสสพรหม
ในสังขารูปัตติสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสภิกษุเป็นผู้ประกอบด้วยศรัทธา
ประกอบด้วยศีลประกอบด้วยสุตะ ประกอบด้วยจาคะ ประกอบด้วยปัญญา ภิกษุนั้น
ได้ฟังว่า ‘สัทัสสพรหมมีอายุยืน มีผิวพรรณผ่องใส มีความสุขมาก’ สัทัสสพรหมผู้น้อม
จิตไป แผ่ไปอยู่ เปรียบเหมือนบุรุษมีนัยน์ตาดี วางผลละหุ่งผลหนึ่งไว้ในมือแล้ว
พิจารณาดู แม้นิดใด สัทัสสพรหมก็ฉนั้นเหมือนกัน น้อมจิตแผ่ไปตลอด ๑,๐๐๐
โลกธาตุอยู่ แม้นสัตว์ทั้งหลายที่เกิดแล้วในชั้นสัทัสสพรหมนั้น ก็น้อมจิตแผ่ไปอยู่ ภิกษุ
นั้นมีความปรารถนาอย่างนี้ว่า ‘โอหนอ หลังจากตายแล้ว เราพึงถึงความเป็นผู้อยู่

ร่วมกับสหัสพรหม' เธอตั้งจิตนั้น อธิษฐานจิตนั้น เจริญจิตนั้น สังขารและวิหารธรรมเหล่านั้นอันเธอเจริญ ทำให้มากแล้วอย่างนี้ เป็นไปเพื่อความเกิดขึ้นในชั้นสหัสพรหมนั้นได้ (ม.อ.(ไทย)๑๔/๑๖๕/๒๐๙)

สหัสสภิกขุนี้สังฆสูตร : พระสูตรว่าด้วยภิกษุณีสงฆ์ ๑,๐๐๐ รูป พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุณีสงฆ์ ๑,๐๐๐ รูปว่า ผู้ประกอบด้วยธรรม ๔ มีความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระพุทธเจ้าเป็นต้น จักเป็นพระโสดาบัน ไม่มีทางตกต่ำ จะสำเร็จสัมโพธิแน่นอน (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๐๗/๕๑๐)

สหัสสร้างสี่, พระพุทธเจ้า: พระพุทธเจ้าพระนามว่าสหัสสร้างสี่, พระองค์ผู้รับผลไม้ที่อวภูผลียเถระนำมาถวาย

ตัวอย่างในอวภูผลียเถระปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระอวภูผลียเถระ ท่านประกาศประวัติในอดีตชาติของตนว่า พระผู้มีพระภาคพระนามว่าสหัสสร้างสี่ ทรงเป็นพระสยัมภู ผู้ไม่ทรงพ่ายแพ้ ทรงออกจากวิเวกแล้วเสด็จไปบิณฑบาต ท่านถือผลกล้วยอยู่ จึงได้ถวายผลกล้วยนั้น ในกัปที่ ๙๔ นับจากกัปนี้ไป จึงไม่พบทุกขเลย นี้เป็นผลแห่งการถวายผลกล้วย (ขุ.อป.(ไทย)๓๓/๔๙/๓๔๓,ขุ.อป.(ไทย)๓๓/๕๗/๑๙๒)

สหัสสราช, พระเจ้าจักรพรรดิ:พระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าสหัสสราช, พระองค์ผู้ในอดีตชาติได้ถวายน้ำและทำปิติให้เกิดขึ้น ในกัปที่ ๑๖๕ ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าสหัสสราช ๓ ชาติ

ในอุทกปุชกเถระปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระอุทกปุชกเถระ พระเถระ ฯ ประกาศประวัติในอดีตชาติของตน ว่า ท่านใช้ฝ่ามือกอบน้ำแล้วชดขึ้นไปบนอากาศ พระพุทธเจ้าผู้มีความเพียรมาก ทรงประกอบด้วยพระกรุณา เป็นพระฤๅษี ทรงรับแล้ว พระศาสดาพระนามว่า ปทุมุตตระ ประทับยืนอยู่ในอากาศ ทรงทราบความคิดของท่าน จึงได้ตรัสพระคาถานี้ว่า ด้วยผลแห่งการถวายน้ำและด้วยผลแห่งการทำปิติให้เกิดขึ้นนี้ ท่านจะไม่ไปเกิดในทุคติเลยแม้ตลอด ๑๐๐,๐๐๐ กัป ด้วยกรรมนั้น ท่านละความขนะและความพ่ายแพ้ได้แล้ว บรรลุถึงฐานะที่ไม่หวั่นไหว ในกัปที่ ๑๖๕ นับจากกัปนี้ไป ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๓ ชาติ มีนามว่า สหัสสราช (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๑๒/๕๐๑,ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๓๔/๒๕๔,ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๑๐๖/๑๖๕)

สหัสสสาระ, พระเจ้าจักรพรรดิ:พระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่า สหัสสสาระ, พระองค์ผู้ในอดีตชาติได้บูชาพระแท่นสีหასน์ ได้เสวยผลกรรมนั้น เป็นพระปิยชาติ ในกัปที่ ๙๑ ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่า สหัสสสาระ

ในสุมนาเวฬยเถระปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระสุมนาเวฬยเถระ พระเถระ ฯ ประกาศประวัติในอดีตชาติของตน คนทั้งปวงมาประชุมกันทำการบูชาใหญ่แต่พระผู้มีพระภาค ครั้งนั้น ท่านใส่ก้อนปูนขาวแล้ววางพวงมาลัยดอกมะลิไว้บูชาข้างหน้าพระแท่น สีหასน์ คนทั้งปวงมามุงดูดอกไม้ชั้นดีเยี่ยมด้วยคิดว่า ดอกไม้นี้ใครบูชา พระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐที่สุด พระเถระ ฯ ได้เข้าถึงสวรรค์ชั้นนิมมานรดี ได้เสวยผลกรรมของตนที่ทำไว้ดีแล้ว ในครั้งก่อน พระเถระ ฯ เกิดในกำเนิดใด ๆ ย่อมเป็นที่รัก

ของปวงชน นี่เป็นผลแห่งการบูชาด้วยดอกไม้ ในกัปที่ ๑๑ นับจากกัปนี้ไปได้เป็น
กษัตริย์ผู้จักรพรรดิพระนามว่า สหัสสสาระ (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๗๑/๔๙๔)

สหัสสีโลกธาตุ: เหล่าเทวดาจาก ๑๐ โลกธาตุ อนึ่ง ๑๐ โลกธาตุในที่นี้เท่ากับหมื่นจักรวาล ซึ่งตรงกับ
๑๐ สหัสสีโลกธาตุ, หมายถึงพระองค์แสดงธรรมให้ได้ยินเสียง พร้อมกับเปล่งรัศมี
จากสรีระกำจัดความมืดเกิดแสงสว่างได้ไกลถึง ๑,๐๐๐ จักรวาล

ในมหาปทานสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า กฎธรรมดาของพระ
โพธิสัตว์ ๑๖ ประการ หนึ่งใน ๑๖ ข้อนี้คือ เวลาที่พระโพธิสัตว์จุติจากสวรรค์ชั้นดุสิต
เสด็จลงสู่พระครรภ์ของพระมารดา แสงสว่างเจิดจ้าหาประมาณมิได้ ปรากฏขึ้นใน
โลกพร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์ พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดา
และมนุษย์ ล่วงเทวานุภาพของเหล่าเทพ แม้แต่ที่ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ส่องแสง
ไปไม่ถึง ในที่นั้น ๆ จึงรู้จักกันและกันว่า 'ยังมีสัตว์อื่นเกิดในที่นี้เหมือนกัน' และ ๑๐
สหัสสีโลกธาตุ นี้สิ้นสะเทือนเลื่อนลั่น ทั้งแสงสว่างเจิดจ้าหาประมาณมิได้ก็ปรากฏขึ้น
ในโลก ข้อนี้เป็นกฎธรรมดาในเรื่องนี้ (ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๘/๑๑,ที.ม.(ไทย)๑๐/๓๒/๑๕,
ม.อุ.(ไทย)๑๔/๒๐๑/๒๓๗,ม.อุ.(ไทย)๑๔/๒๐๗/๒๔๑,อง.ทุก.(ไทย)๒๐/๘๑/๓๐๕,อง.
ทุก.(ไทย)๒๐/๘๑/๓๐๗,อง.ทุก.(ไทย)๒๐/๑๒๖/๓๗๓, อง.ติก.อ.(บาลี)๒/๘๑/
๒๓๒)

สหาย: เพื่อน, มิตร, สัตตบุรุษ

ในจุฬพนฺณมสูตร พระผู้มีพระภาคแก่ภิกษุทั้งหลายว่า เป็นไปได้ที่สัตตบุรุษพึง
รู้จักอสัตตบุรุษว่า 'ผู้นี้เป็นอสัตตบุรุษ' สัตตบุรุษเป็นผู้ประกอบด้วยสัทธรรม มีความ
รักดีต่อสัตตบุรุษ มีความคิดอย่างสัตตบุรุษ มีความรู้อย่างสัตตบุรุษ มีถ้อยคำอย่าง
สัตตบุรุษ มีการกระทำอย่างสัตตบุรุษ มีทิวณฺฑีอย่างสัตตบุรุษ ให้ทานอย่างสัตตบุรุษ
สัตตบุรุษในโลกนี้ เป็นผู้มึศรัทธา มีหิริ มีโอตตปปะ มีสุตะมาก ปรารถนาความเพียร
มีสติตั้งมั่น มีปัญญา เป็นมิตร เป็นสหาย (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๒๐/๑๗๙,ม.ม.(ไทย)
๑๓/๓๐๗/๓๗๐,๑๓/๔๗๐/๕๙๕, ม.อุ.(ไทย)๑๔/๙๑/๑๐๕,ม.อุ.(ไทย)๑๔/๙๒/๑๐๗,
ม.อุ.(ไทย)๑๔/๒๑๖/๒๔๘,ส.ส.(ไทย)๑๕/๕๓/๖๘,ส.สพ.(ไทย)๑๘/๓๔๕/๓๗๗,ส.สพ.
(ไทย)๑๘/๓๕๑/๓๘๙,อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๖๑/๑๐๐)

สหายสัมปทา: สหายผู้เพียบพร้อมด้วยศีลชั้นอันเป็นอเสขะ ด้วยสมาธิชั้นอันเป็นอเสขะ ด้วย
ปัญญาชั้นอันเป็นอเสขะ ด้วยวิมุตติชั้นอันเป็นอเสขะ ด้วยวิมุตติญาณทัสสนชั้นอัน
อันเป็นอเสขะ

ในชคควิสาณสูตรตนิทเทส พระปัจเจกสัมพุทธเจ้ากล่าววว่า เราสรรเสริญสหายสัมปทา
ผู้ประเสริฐสุด หรือผู้เสมอกัน ผู้มีปัญญารักษาตน เทียวไปด้วยกันได้ เป็นสาธุวิหารี
เป็นนักปราชญ์ ก็พึงประพตอยู่ผู้เดียว เหมือนนอแรด เหมือนพระราชาทรงละทิ้ง
แคว้นที่ทรงชนะแล้ว ทรงประพตอยู่ผู้เดียว ฉะนั้น(ขุ.จุ.(ไทย)๓๐/๑๓๓/๔๓๖)

สหายสูตร : พระสูตรว่าด้วยภิกษุผู้เป็นเพื่อนกัน พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเช
ตวัน ได้ทรงยกย่องภิกษุ ๒ รูปที่เป็นเพื่อนกันและเป็นสัทธิวิหาริกของท่านพระ
มหากัสสปะว่า ภิกษุ ๒ รูปนี้มีฤทธานุภาพมาก พวกเขาสามารถที่จะเข้ามานสา

มาปฏิบัติไม่เคยเข้าได้โดยง่ายและได้ทำให้แจ้งประโยชน์สูงสุดคือนิพพานแล้ว (ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๔๖/๓๓๙)

สเหตุทุกขสูตร : พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่เป็นทุกข์พร้อมทั้งเหตุปัจจัย พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่ว่า ชั้น ๕ เป็นทุกข์ แม้เหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดชั้น ๕ ก็เป็นทุกข์ ชั้น ๕ เกิดจากสิ่งที่เป็นทุกข์จักเป็นสุขได้อย่างไรเล่า จึงเบื่อหน่ายแม้ในชั้น ๕ เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งอนิจจสูตรในวรรคนี้ (ส.นิ.(ไทย) ๑๗/๑๙/๓๑)

สเหตุอนัตตสูตร : พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่เป็นอนัตตาพร้อมทั้งเหตุปัจจัย พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่ว่า ชั้น ๕ เป็นธรรมเป็นอนัตตา แม้เหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดชั้น ๕ ก็เป็นอนัตตา ชั้น ๕ เกิดจากสิ่งที่เป็นอนัตตา จักมีอนัตตาได้อย่างไรเล่า จึงเบื่อหน่ายแม้ในชั้น ๕ เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งอนิจจสูตรในวรรคนี้ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๒๐/๓๒)

สเหตุอนิจจสูตร : พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่ไม่เที่ยงพร้อมทั้งเหตุปัจจัย พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่ว่า ชั้น ๕ ไม่เที่ยง แม้เหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดชั้น ๕ ก็ไม่เที่ยง ชั้น ๕ เกิดจากสิ่งที่ไม่เที่ยงจักเที่ยงได้อย่างไรเล่า จึงเบื่อหน่ายแม้ในชั้น ๕ เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งอนิจจสูตรในวรรคนี้ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๑๘/๓๑)

สหายตนวิภังค์ : การจำแยกอายตนะ ๖ ประการ เป็นภายใน ๖ ภายนอก ๖ วิญญาณ ๖ ผัสสะ ๖ เป็นต้น

ในสหายตนวิภังคสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า “เธอทั้งหลายพึงทราบอายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖ หมวด วิญญาณ ๖ หมวด ผัสสะ ๖ มโนปวิจาร ๑๘ สัตตบพ ๓๖ ในธรรมเหล่านั้น เธอทั้งหลายอาศัยธรรมนี้แล้ว จงละธรรมนี้เสีย และพึงทราบสติปัญฐาน ๓ ที่พระอริยะเสพอซึ่งเมื่อเสพออยู่ชื่อว่า เป็นศาสดา ควรเพื่อสั่งสอนคณะ พระอริยศาสนันอันเราเรียกว่า เป็นสารถิผู้สามารถฝึกบรูษที่ควรฝึกได้อย่างยอดเยี่ยมกว่าอาจารย์ผู้ฝึกทั้งหลาย นี้เป็นอุเทศแห่งสหายตนวิภังค์ (ม.อุ.(ไทย)๑๔/๓๐๔/๓๖๘)

สหายตนวิภังคสูตร : พระสูตรว่าด้วยการจำแยกอายตนะ ๖ ประการ มี ๒ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

1.สหายตนวิภังคสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า พระองค์จะทรงแสดงสหายตนวิภังคให้ฟัง เมื่อภิกษุเหล่านั้นทูลรับสนองพระดำรัสแล้วจึงทรงยกหมวดธรรมต่อไปนี้ขึ้นแสดง ดังนี้

๑. อายตนะภายใน ๖
๒. อายตนะภายนอก ๖
๓. วิญญาณ ๖
๔. ผัสสะอายตนะ ๖
๕. มโนปวิจาร ๑๘ ประการ คือ

๑. บุคคลเห็นรูปทางตาแล้ว ย่อมนึกหวังรูปอันเป็นที่ตั้งแห่งโสมนัส รูปอันเป็นที่ตั้งแห่งโทมนัส และรูปอันเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขาไว้ในใจ

๒. บุคคลฟังเสียงทางหูแล้ว ฯลฯ
๓. บุคคลดมกลิ่นทางจมูกแล้ว ฯลฯ
๔. บุคคลลิ้มรสทางลิ้นแล้ว ฯลฯ
๕. บุคคลถูกต้องโผฏฐัพพะทางกายแล้ว ฯลฯ
๖. บุคคลรู้แจ้งอัมมารมณทางใจแล้ว ฯลฯ

ให้นึกหน่วงอย่างนี้ไปจนครบ ๑๘ ประการ คือ ความนึกหน่วงโสมนัส ๖ ความนึกหน่วงโทมนัส ๖ ความนึกหน่วงอุเบกขา ๖

๖. สัตตบท ๓๖ ประการ คือ

สัตตบททั้ง ๓๖ ประการนั้นพึงทราบโดยย่อดังนี้ คือ โสมนัสอาศัยเรือน ๖ โสมนัสอาศัยเนกขัมมะ ๖ โทมนัสอาศัยเรือน ๖ โทมนัสอาศัยเนกขัมมะ ๖ อุเบกขาอาศัยเรือน ๖ อุเบกขาอาศัยเนกขัมมะ ๖ และพึงทราบข้อปลีกย่อย ดังนี้

๖.๑ โสมนัสอาศัยเรือน ๖ ประการ คือ

๑. โสมนัสย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้พิจารณาเห็นการได้เฉพาะซึ่งรูปที่พึงรู้แจ้งทางตา ที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ ชวนให้รัก ประกอบด้วยโลกามิส โดยความเป็นของอันตนได้เฉพาะ หรือหวนระลึกถึงรูปที่ตนเคยได้มาก่อน อันล่งลับ ดับ แปรผันไปแล้ว

๒. โสมนัสย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้พิจารณาเห็นการได้เฉพาะซึ่งเสียง ที่พึงรู้แจ้งทางหู ฯลฯ

๓. โสมนัสย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้พิจารณาเห็นการได้เฉพาะซึ่งกลิ่น ที่พึงรู้แจ้งทางจมูก ฯลฯ

๔. โสมนัสย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้พิจารณาเห็นการได้เฉพาะซึ่งรส ที่พึงรู้แจ้งทางลิ้น ฯลฯ

๕. โสมนัสย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้พิจารณาเห็นการได้เฉพาะซึ่งโผฏฐัพพะ ที่พึงรู้แจ้งทางกาย ฯลฯ

๖. โสมนัสย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้พิจารณาเห็นการได้เฉพาะซึ่งอัมมารมณ ที่พึงรู้แจ้งทางใจ ฯลฯ

๖.๒ โสมนัสอาศัยเนกขัมมะ ๖ ประการ คือ

๑. โสมนัสย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ทราบความที่รูปทั้งหลายไม่เที่ยง เห็นความแปรผัน ความคลายกำหนด และความดับตามความเป็นจริง ด้วยปัญญาอันชอบอย่างนี้ว่า รูปในกาลก่อนก็ดี ในบัดนี้ก็ดี ล้วนไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความผันแปรเป็นธรรมดา

๒. โสมนัสย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ทราบความที่เสียงทั้งหลายไม่เที่ยง ฯลฯ

๓. โสมนัสย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ทราบความที่กลิ่นทั้งหลายไม่เที่ยง ฯลฯ

๔. โสมนัสย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ทราบความที่รสทั้งหลายไม่เที่ยง ฯลฯ

๕. โสมนัสย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ทราบความที่โผฏฐัพพะทั้งหลายไม่เที่ยง ฯลฯ

๖. โสมนัสย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ทราบความที่อัมมารมณทั้งหลายไม่เที่ยง ฯลฯ

ส่วนโหม่นสาาศัยเรือน ๖ โหม่นสาาศัยเนกขัมมะ ๖ อุเบกขาอาศัยเรือน ๖ และ อุเบกขาอาศัยเนกขัมมะ ๖ ฟังทราบโดยการเปรียบเทียบกับโสมนัสสาาศัยและโสมนัส อาศัยเนกขัมมะข้างต้นนั้นแล

๗. ศาสดา ๓ จำพวกที่เจริญสติปัฏฐานแล้วควรเป็นผู้สั่งสอนหมู่คณะ คือ

๑. ศาสดาในโลกนี้เป็นผู้อนุเคราะห์ แสวงหาประโยชน์เกื้อกูล อาศัยความเอ็นดูจึง แสดงธรรมแก่สาวกทั้งหลายว่า นี่เป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุขของเธอทั้งหลาย แต่สาวกของพระองค์ไม่ยอมรับฟัง ไม่ยอมรับรู้ ประพฤติเลื่องคำสอน ในข้อ นั้น ศาสดาไม่ยินดี ไม่ชื่นชม ไม่โกรธ มีสติสัมปชัญญะ

๒. ศาสดาในโลกนี้เป็นผู้อนุเคราะห์ แสวงหาประโยชน์เกื้อกูล อาศัยความเอ็นดูจึง แสดงธรรมแก่สาวกทั้งหลายว่า นี่เป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุขของเธอทั้งหลาย สาวกของพระองค์บางพวกไม่ยอมรับฟัง ไม่ยอมรับรู้ ประพฤติเลื่องคำสอน แต่บางพวกยอมรับรู้ ยอมรับฟัง ประพฤติตามคำสอน ในข้อนั้น ศาสดาไม่ยินดี ไม่ชื่นชม ไม่โกรธ มีสติสัมปชัญญะ

๓. ศาสดาในโลกนี้เป็นผู้อนุเคราะห์ แสวงหาประโยชน์เกื้อกูล อาศัยความเอ็นดูจึง แสดงธรรมแก่สาวกทั้งหลายว่า นี่เป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุขของเธอทั้งหลาย สาวกของพระองค์ยอมรับฟัง ยอมรับรู้ ประพฤติตามคำสอน ในข้อนั้น ศาสดาไม่ยินดี ไม่ชื่นชม ไม่โกรธ มีสติสัมปชัญญะ

เมื่อพระผู้มีพระภาคได้ตรัสพระภาษิตนี้แล้ว ภิกษุทั้งหลายต่างมีใจยินดีชื่นชมพระ ภาษิตของพระองค์ (ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๓๐๔/๓๖๘)

2.สหายตนวิภังคสูตร พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมเนื่องด้วยอายตนะ ๖ ว่า ผู้ไม่รู้ ผู้ไม่เห็นอายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖ วิญญาณ ๖ สัมผัส ๖ เวทนาที่เกิด จากสัมผัส ๖ ย่อมยินดี หมกมุ่น ลุ่มหลง เห็นเป็นคุณ ฉะนั้น อุปาทานชั้น ๕ ตัดหา ความกระวนกระวาย ความเดือดร้อน ความเร่าร้อน จึงเจริญขึ้น เขาจึงเสวยทุกข์ทาง กายบ้าง ทางใจบ้าง ส่วนผู้รู้ ผู้เห็นมีนัยตรงกันข้ามและทรงอธิบายว่า สำหรับผู้รู้ ผู้ เห็นตามความเป็นจริง อริยมรรคมีองค์ ๘ ย่อมเจริญขึ้น แม้ธรรมเหล่าอื่น คือสติปัฏ ฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพฆณงค์ ๗ ก็ย่อมเจริญเต็มที ด้วย สมถะและวิปัสสนาของเขาย่อมเคียงคู่กันไป จนสามารถกำหนดรู้ธรรมที่ควร กำหนดรู้(ทุกข์) ละธรรมที่ควรละ(สมุทัย) เจริญธรรมที่ควรเจริญ(มรรค) ทำให้แจ้ง ธรรมที่ควรทำให้แจ้ง(นิโรธ) เมื่อพระผู้มีพระภาคได้ตรัสพระภาษิตนี้แล้ว ภิกษุ ทั้งหลายต่างมีใจยินดีชื่นชมพระภาษิตของพระองค์ (ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๔๒๘/๔๘๗)

สหายตนะ:

อายตนะ ๖, อินทรีย์ ๖ ได้แก่ ส่วนภายใน ตา หู จมูก ลิ้น กาย มโน ส่วนภายนอก รูป เสียง กลิ่น รส โสภณูปพะ อัมมารมณ

ตัวอย่างในมหาปทานสูตร พระผู้มีพระภาคทรงพระดำริว่า ‘เมื่ออะไรมี ผัสสะจึงมี เพราะอะไรเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี’ เพราะทรงมนสิการโดยแยกกาย จึงได้ทรงรู้แจ้ง ด้วยพระปัญญาว่า ‘เมื่อสหายตนะ (อายตนะ ๖)มี ผัสสะจึงมี เพราะสหายตนะเป็น ปัจจัย ผัสสะจึงมี’ จากนั้น ทรงพระดำริว่า ‘เมื่ออะไรมี สหายตนะจึงมี เพราะอะไร

เป็นปัจจัย สหายตนะจึงมี' เพราะทรงมนสิการโดยแยบคาย จึงได้ทรงรู้แจ้งด้วยพระปัญญาว่า 'เมื่อนามรูป (นามธรรมและรูปธรรม)มี สหายตนะจึงมี เพราะนามรูปเป็นปัจจัยสหายตนะจึงมี' (วิ.ม.(ไทย)๔/๑/๒, วิ.ม.(ไทย)๔/๒/๔, วิ.ม.(ไทย)๔/๓/๕, ๔/๓/๖, ที.ม.(ไทย)๑๐/๕๗/๓๒, ที.ม.(ไทย)๑๐/๕๘/๓๓, ที.ม.(ไทย)๑๐/๖๐/๓๔, ที.ม.(ไทย)๑๐/๖๑/๓๕, ม.ม.(ไทย)๑๒/๑๔๕/๑๔๐, ม.ม.(ไทย)๑๒/๔๐๒/๔๓๕, ม.อ.(ไทย)๑๔/๑๒๖/๑๖๔ ส.นิ.(ไทย)๑๖/๑/๒, ๑๖/๒/๔)

ข้อเสียด: ปิสุณาวาจา, พุดยุให้แตกสามัคคีกัน, พุดยุยงให้คนนั้นคนนี้เกลียดกัน, ต้องการให้ผู้อื่นแตกกันของภิกษุณีพคคีย์

ปาจิตตยักัณท์ เปสญญสิกขาบท การบัญญัติการกล่าวข้อเสียดแก่ภิกษุพระฉัพคคีย์ ที่กล่าวยุยงภิกษุทั้งหลายให้แตกแยกกัน บาดหมางกัน วิวาทกัน พระผู้มีพระภาคทรงตำหนิผู้พุดข้อเสียดว่า โมฆบุรุษ การกระทำอย่างนี้ มิได้ทำคนที่ยังไม่เลื่อมใสให้เลื่อมใส หรือทำคนที่เลื่อมใสอยู่แล้วให้เลื่อมใสยิ่งขึ้นได้เลย แล้วจึงรับสั่งให้ภิกษุทั้งหลาย ยกสิกขาบทนี้ขึ้นแสดงปรับอบัติปาจิตตยักัณท์แก่พระฉัพคคีย์ เพราะข้อเสียด (วิ.มหา.(ไทย)๒/๓๘/๒๒๖)

สอปาติเสส: การยังมีอุปาทิเหลืออยู่, การยังมีความยึดมั่นอยู่, การทำสมาธิให้บริบูรณ์, การละสังโยชน์ ๕ ข้อแรกได้สามารถพ้นนรก

ในสอปาติเสสสูตร พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเชตวัน เขตกรุงสาวัตถี ท่านพระสารีบุตรได้สนทนาปราศรัยกับอัญญเดียรถีย์ปริพาชกเหล่านั้น ผู้กำลังนั่งประชุมสนทนากันดังนี้ว่า "ผู้มีอายุทั้งหลาย บุคคลใดบุคคลหนึ่งเป็นสอปาติเสส (ยังมีอุปาทิเหลือ) เมื่อตายไป ล้วนไม่พ้นจากนรก ไม่พ้นจากกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน ไม่พ้นจากเปรตวิสัย ไม่พ้นจากอบาย ทุกคติ และวินิบาต ท่านพระสารีบุตรกราบทูลพระผู้มีพระภาคในเรื่องนี้ พระองค์ตรัสว่า บุคคลบางคนในโลกนี้เป็นผู้มีปกติทำสมาธิให้บริบูรณ์ มีปกติทำสมาธิให้บริบูรณ์ มีปกติทำปัญญาพอประมาณ เพราะสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ ประการสิ้นไป เขาจึงเป็นอันตราปรินิพพานี้ นี้เป็นบุคคลจำพวก ที่ ๑ ผู้เป็นสอปาติเสส เมื่อตายไป ก็พ้นจากนรกได้ พ้นจากกำเนิด สัตว์ดิรัจฉานได้ พ้นจากเปรตวิสัยได้ พ้นจากอบาย ทุกคติ และ วินิบาตได้ (อง.นวก.(ไทย) ๒๓/๑๒/๔๕๕)

สอปาติเสสนิพพาน, สอปาติเสสนิพพานธาตุ: ความสิ้นราคะ ความสิ้นโทสะ ความสิ้นโมหะ, ผู้หลุดพ้นแล้วแต่อินทรีย์ ๕ ยังคงอยู่ ไม่ดับไป

ตัวอย่างในนิพพานธาตุสูตร เรื่องนิพพานธาตุ พระผู้มีพระภาคตรัสถึงสอปาติเสสนิพพานธาตุ ว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้เป็นพระอรหันตชีณาสพ อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ปลงภาระได้แล้ว บรรลุประโยชน์ตนโดยลำดับแล้ว สิ้นภวสังโยชน์แล้ว หลุดพ้นแล้วเพราะรู้ชอบ เพราะอินทรีย์ ๕ ที่ยังคงอยู่ ไม่ดับไป ภิกษุนั้นจึงประสบอภิญญารมณและอนิฏฐารมณ เสวยสุขและทุกขอยู่ ความสิ้นราคะ ความสิ้นโทสะ ความสิ้นโมหะของภิกษุนั้น เราเรียกว่า สอปาติเสสนิพพานธาตุ (ขุ.อิติ.(ไทย)๒๕/๔๔/๓๙๒, ขุ.เถร.(ไทย)๒๖/๑๒๘๗/๕๔๘)

สอุปาทิเสสสูตร : พระสูตรว่าด้วยสอุปาทิเสสบุคคล พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเชตวัน เขตกรุงสาวัตถี พระสารีบุตรจะเข้าไปบิณฑบาตในกรุงสาวัตถีเห็นว่า ยังเข้านัก ทางที่ดีเราควรเข้าไปยังอารามของพวกอัญเดียรถีย์ปริพาชก แล้วเข้าไปยังอาราม สนทนากับพวกอัญเดียรถีย์ปริพาชกเหล่านั้น แล้วนั่ง ณ ที่สมควร ได้ฟังคำที่พวกอัญเดียรถีย์สนทนากันว่า บุคคลที่เป็นสอุปาทิเสส(ยังมีอุปาทิเหลือ) เมื่อตายไป ล้วนไม่พ้นจากนรก ไม่พ้นจากกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน เปรตวิสัย อบาย ทுகติ และวินิบาต ท่านไม่ยินดี ไม่คัดค้านภษิตเช่นนั้น ลูกจากอาสนะจากไปด้วยคิดว่า เราจักรู้ชัดเนื้อความแห่งภษิตนี้ในสำนักของพระผู้มีพระภาค หลังจากฉันภัตตาหารเสร็จแล้ว เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคแล้วกราบทูลเรื่องราวดังกล่าวนี้ให้ทรงทราบ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อัญเดียรถีย์ปริพาชกผู้เขลา ไม่เฉียบแหลมเป็นพวกไหน และพวกไหนจักรู้จักบุคคลผู้เป็นสอุปาทิเสสว่าเป็นสอุปาทิเสส หรือจักรู้จักบุคคลผู้เป็นอนุปาทิเสสว่าเป็นอนุปาทิเสส บุคคลผู้เป็นสอุปาทิเสส เมื่อตายไปก็พ้นจากนรกได้ พ้นจากกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน เปรตวิสัย อบาย ทுகติ และวินิบาตได้ มี ๘ จำพวก คือ บุคคลบางคน (๑) ทำศีลและสมาธิให้บริบูรณ์ ทำปัญญาพอประมาณ เพราะสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ ลื่นไป จึงเป็นอันตราปรินิพพายี (๒) ทำศีลและสมาธิให้บริบูรณ์ ... จึงเป็นอุพหัจจปรินิพพายี (๓) ทำศีลและสมาธิให้บริบูรณ์ ... จึงเป็นอสังขารปรินิพพายี (๔) ทำศีลและสมาธิให้บริบูรณ์ ทำปัญญาพอประมาณ เพราะสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ ลื่นไป จึงเป็นสสังขารปรินิพพายี (๕) ทำศีลและสมาธิให้บริบูรณ์ ทำปัญญาพอประมาณ ... จึงเป็นอุทังโสตอกนิฐคามิ (๖) ทำศีลให้บริบูรณ์ ทำสมาธิและปัญญาพอประมาณ เพราะสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ ลื่นไป เพราะสังโยชน์ ๓ ลื่นไป และเพราะราคะ โทสะ และโมหะเบาบาง จึงเป็นสภทาคามีมาสู่โลกนี้อีกครั้งเดียว ก็จะทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ (๗) ทำศีลให้บริบูรณ์ ทำสมาธิและปัญญาพอประมาณ เพราะสังโยชน์ ๓ ลื่นไป จึงเป็นเอกพิชี เกิดเป็นมนุษย์อีกเพียงครั้งเดียว ก็จะทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ (๘) ทำศีลให้บริบูรณ์ ทำสมาธิและปัญญาพอประมาณ เพราะสังโยชน์ ๓ ลื่นไป จึงเป็นโกลังโกละ ท่องเที่ยวไปสู่ตระกูล ๒ หรือ ๓ ตระกูล ก็จะทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ (๙) ทำศีลให้บริบูรณ์ ทำสมาธิและปัญญาพอประมาณ เพราะสังโยชน์ ๓ ลื่นไป จึงเป็นสัตตักขัตตูประมะ ท่องเที่ยวไปในเทวดา และมนุษย์อย่างมาก ๗ ครั้ง ก็จะทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ (อง.นวก.(ไทย) ๒๓/๑๒/๔๕๕)

สะเก็ดดิน:

อาหารของสัตว์แรกกำเนิด, ลักษณะคล้ายดอกเห็ด มีรสอร่อย

ในอัครคัมภีร์สูตร ความปรากฏแห่งสะเก็ดดิน พระผู้มีพระภาคตรัสถึงสะเก็ดดินว่า เมื่อจวนดินของสัตว์เหล่านั้นหายไป สะเก็ดดินก็ปรากฏ สะเก็ดดินนั้นปรากฏลักษณะเหมือนดอกเห็ด สมบูรณ์ด้วยสี สมบูรณ์ด้วยกลิ่น สมบูรณ์ด้วยรส มีสีเหมือนเนยใส หรือเนยข้นอย่างดี และมีรสอร่อยเหมือนน้ำผึ้งมีซึ่งปราศจากโทษ สัตว์เหล่านั้นได้พากันบริโภคนสะเก็ดดิน มีสะเก็ดดินนั้นเป็นภักษา มีสะเก็ดดินนั้นเป็นอาหาร ได้ดำรงอยู่นานแสนนาน สัตว์เหล่านั้นจึงมีร่างกายหยาบขึ้น ทั้งผิวพรรณก็ปรากฏแตกต่างกัน สัตว์บางพวกมีผิวพรรณงาม บางพวกมีผิวพรรณทราม สัตว์เหล่าใดมีผิวพรรณงาม สัตว์เหล่านั้นก็ดูหมิ่นสัตว์ที่มีผิวพรรณทรามว่า ‘พวกเราผิวพรรณงามกว่าสัตว์

เหล่านั้น สัตว์เหล่านั้นมีผิวพรรณทรมานกว่าพวกเรา' เมื่อสัตว์เหล่านั้นเกิดมีมานะถือตัว เพราะการดูหมิ่นเรื่องผิวพรรณเป็นปัจจัย สะเก็ดดินจึงหายไป (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๒๓/๙๑, ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๒๔/๙๑, ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๒๘/๙๕)

สะเก็ดไม้โพธิ์: สะเด็ดไม้โพธิ์ที่มารดาบิดาของปุณินุปิยเถระนำมาสร้างสถูปทอง เพื่อนมัสการทุกเช้าเย็นจนได้บรรลुพระอรหันต์

ในปุณินุปิยเถระปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระปุณินุปิยเถระ พระเถระฯ ประกาศประวัติในอดีตชาติของตนว่า พระเถระฯ ได้ไปยังแม่น้ำชื่อ อเมริกา แล้ว โภยทรายมาก่อเป็นพระเจดีย์ทราย ทำเป็นนิมิตว่า เจดีย์ของพระผู้มีพระภาคก็เป็นเช่นนี้ ท่านประนมมือนมัสการทุกเช้าเย็น สิ้นชีวิตที่นั่นแล้ว ได้ไปเกิดยังพรหมโลก เมื่อถึงภพสุดท้ายด้วยอำนาจของกุศลมูลตกเตือนแล้ว เกิดในตระกูลพราหมณ์ มหาศาลที่มั่งคั่งในกรุงสาวัตถี มารดาบิดาของท่านเป็นผู้มีศรัทธา นับถือพระพุทธเจ้า ท่านทั้ง ๒ นั้นเห็นธรรมแล้วและได้ฟังธรรมแล้ว ประพฤติตนตามคำสอน ท่านทั้ง ๒ ถูกระสะเก็ดไม้โพธิ์ให้สร้างเป็นพระสถูปทอง นมัสการในที่เฉพาะพระพักตร์ของพระศากยบุตร ทุกเช้าเย็น ได้ระลึกถึงเจดีย์ทรายนั่งบนอาสนะเดียว ได้บรรลุอรหัตผลแล้ว (ขุ.อป.(ไทย)๓๓/๘๓/๑๗๘)

สะเก็ดหิน: เศษหินกลิ้งมากกระทบพระบาทของพระผู้มีพระภาค, พระองค์ทรงทุกขเวทนาอย่างเผ็ดร้อน หายได้ด้วยการอดกลืน มีสติสัมปชัญญะ

ในสกลิกสูตร พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ มัททกุจฉิ สถานที่พระราชทานอภัยแก่ หมูเนื้อ เขตกรุงราชคฤห์ เมื่อนั้น สะเก็ดหินกระทบพระบาทของพระผู้มีพระภาค พระองค์ทรงมีทุกขเวทนาทางพระวรกายที่กล้าแข็งอย่างหนัก เผ็ดร้อน อันไม่สบาย พระทัย พระองค์มีพระสติสัมปชัญญะ ทรงอดกลืนทุกขเวทนานั้นไว้ได้ ไม่ทรงเดือดร้อน (ส.ส.(ไทย)๑๕/๓๘/๕๐, ส.ส.(ไทย)๑๕/๑๔๙/๑๘๙)

สะคร้อ, ต้นไม้: ต้นไม้ที่มีกิ่งห้อยโน้มลงมาแต่ไม่หัก, ต้นไม้ที่ทำง่าก็ได้ ทำล้อก็ได้ ทำคุมก็ได้ ทำงอนไถก็ได้ ทำงกก็ได้ ทำตัวรถก็ได้

ผันทนขาดก หมีกกล่าวกับช่างไม้ว่า ต้นรังก็ดี ต้นตะเคียนก็ดี ต้นหูวางก็ดี ต้นสีเสียดก็ดี ที่ไหนจะแข็งแรง แต่ต้นไม้ที่มีนามว่าสะคร้ออันนี้ เป็นไม้ที่แข็งแรงสำหรับกงรถ ทำคุม ทำล้อ ทำงอนช่างไม้ถามว่า ก็ต้นสะคร้ออันนี้ ไบก็ตาม ลำต้นก็ตามเป็นเช่นไร หมีบอกว่า ต้นไม้ใดที่กิ่งห้อยโน้มลงมาแต่ไม่หัก ทำกงรถได้ เป็นต้น ข้าพเจ้ายืนอยู่ที่โคนต้นไม้ใด ต้นไม้นั้นมีนามว่า สะคร้อ (ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๑๖/๓๙๙, ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๑๗/๓๙๙, ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๑๘/๓๙๙)

สะดุ้งต่ออาชญา: หวาดกลัวต่อการลงโทษ, หวั่นต่อการถูกทำร้าย โบาย ติ เชี่ยนด้วยแส้หวาย, สะดุ้งต่อการถูกจองจำ

อิตตันทปสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า บุคคลเป็นผู้ทำตนให้เดือดร้อน หมั่นประกอบในการทำตนให้เดือดร้อน และเป็นผู้ทำผู้อื่นให้เดือดร้อน เหล่าชนทั้งที่เป็นทาส คนรับใช้ คนงานของพระราชานั้นก็ย่อมสะดุ้งต่ออาชญา สะดุ้ง

ต่อภัย มีหน้าองด้วยน้ำตาร้องไห้ ทำการงานอยู่ (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๙๘/๓๐๕), (๓๖/๑๗๖/๒๐๘ ไม่มีคำนี้ และคำนี้ไม่น่าอยู่ในเขตอภิธรรม)

สะพานคือพระธรรม: คำอุปมาสะพานคือธรรม, อุปมาผู้ฉลาดข้ามฝั่งได้โดยพลัน, สะพานคืออริยมรรค
ในปาฐกถาธรรม เรื่องประตูโคตมและท่าโคตมพระผู้มีพระภาคตรัสถึงผู้มีปัญญาข้ามพ้น
โอฆะถึงฝั่งคือนิพพาน พระผู้มีพระภาคเสด็จไปทางแม่น้ำคงคา เวลานั้น แม่น้ำคง
คามีน้ำเต็มเสมอตลิ่ง คนทั้งหลายผู้ปรารถนาจะข้ามฟาก บางพวกเที่ยวหาเรือ บาง
พวกเที่ยวหาแพ บางพวกผูกท่อน (ทำสะพาน) พระผู้มีพระภาคพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์
ทรงหายไประหว่างนี้แห่งแม่น้ำคงคา ไปปรากฏพระวรกายที่ฝั่งโน้น เหมือนบุรุษมี
กำลังเหยียดแขนออกหรือคู้แขนเข้า พระองค์ จึงทรงเปล่งอุทานว่า คนพวกหนึ่ง
กำลังสร้างสะพาน ข้ามสระใหญ่ โดยมีให้แปดเปื้อนด้วยโคลนตม ขณะที่คนอีกพวก
หนึ่งกำลังผูกท่อนอยู่ ชนผู้ฉลาดได้ข้ามพ้นไปแล้ว (ขุ.อุ.(ไทย)๒๕/๗๖/๓๗๗) (๓๓/
๓๑/๖๓๘ ไม่มีในข้อนี้)

สักกเทวราช, ท้าว: พระอินทร์, จอมเทพในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์, ท้าวโกสีย, ท้าวเธอขึ้นชมเหล่าเทพธิดา
ที่ล้อมใสในพระรัตนตรัย ไม่หวั่นไหว
ในอิตถิวิมาน เทพธิดามีใจล้อมใสในพระพุทธ พระธรรมและพระสงฆ์ เชื่อมมั่นไม่
หวั่นไหว หมดความสงสัย ได้รักษาสิกขาบท (ศีล) มิให้ขาด บรรลุอุริยผลมีความ
แน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า ไม่มีทุกข์ ท้าวสักกเทวราชตรัสขึ้นชม
เทพธิดาเหล่านั้นว่า แม่เทพธิดา เราขอแสดงความชื่นชมต่อบุญสมบัติและทิพยสมบัติ
ของเธอนั้น และขอแสดงความยินดีต่อการมาดีของเธอเธอก็รุ่งเรืองด้วยธรรมและ
บริวารยศ (ขุ.วิ.(ไทย)๒๖/๑๕๕/๒๘, ขุ.วิ.(ไทย)๒๖/๑๕๗/๒๙)

สักกเทวราชขัตถุ : เรื่องท้าวสักกะจอมเทพ พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่ท้าวสักกะจอมเทพ
และเหล่าเทวดาว่า การให้ธรรม ชนะการให้ทั้งปวง รสแห่งธรรม ชนะรสทั้งปวง
ความยินดีในธรรม ชนะความยินดีทั้งปวง ความสิ้นตัณหา ชนะทุกข์ทั้งปวง (ขุ.ธ.
(ไทย) ๒๕/๓๕๔/๑๔๔)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า การให้ธรรม ชนะการให้ทั้งปวง หมายถึงบุคคลจะให้
หรือเสียสละประโยชน์สุขส่วนตนเพื่อประโยชน์สุข ส่วนรวมได้ก็ต่อเมื่อได้ฟังธรรม
จนรู้ว่าคุณประโยชน์ของการให้หรือการเสียสละว่าคืออะไรเสียก่อน จึงจะให้หรือ
เสียสละได้ หากไม่ได้ฟังธรรม การให้สิ่งอื่นจะเกิดขึ้นไม่ได้เลย คำว่า รสแห่งธรรม
ชนะรสทั้งปวง หมายถึงรสอื่น ๆ เช่น รสสุธาโภชนของเทวดา ยังเป็นปัจจัยให้สัตว์
ต้องเสวยทุกข์ในสังสารวัฏ แต่รสแห่งพระธรรม คือ โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ
และโลกุตตรธรรม ๙ ประการ เป็นรสแห่งความสุขที่ประเสริฐสุด คำว่า ความยินดีใน
ธรรม ชนะความยินดีทั้งปวง หมายถึงความยินดีอื่น ๆ เช่น ความยินดีบุตร ธิดา
ทรัพย์สิน สตรี หรือการขับร้อง ประโคมดนตรี ทั้งหมดล้วนเป็นปัจจัยให้เสวยทุกข์ใน
สังสารวัฏ แต่การแสดงธรรม การได้ฟังธรรม หรือการแนะนำธรรม ย่อมก่อให้เกิด
ปิติสุข และเป็นปัจจัยให้บรรลุอรหัตตผล สิ้นทุกข์ใน สังสารวัฏได้ คำว่า ความสิ้น
ตัณหา ชนะทุกข์ทั้งปวง หมายถึงอรหัตตผลที่เกิดขึ้นในที่สุดแห่งความสิ้นตัณหานั้น

เป็นสภาวะ ที่ครอบงำตัดขาดทุกขันธ์ในสังสารวัฏได้อย่างสิ้นเชิง (ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๘/๓๖-๓๘)

ลักกณัมัสสนสูตร : พระสูตรว่าด้วยการนอบน้อมของท้าวสักกะ มี ๓ สูตร แต่เนื้อหาต่างกันคือ

1.ลักกณัมัสสนสูตร (ปฐม) (สูตรที่ ๑) สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ตรัสเล่าให้ภิกษุทั้งหลายฟังว่า ท้าวสักกะจอมเทพขณะเสด็จลงจากเวชยันต์ปราสาท ทรงประนมมือ นอบน้อมทศทั้ง ๔ มาตลีเทพบุตรทูลถามว่า พราหมณ์ผู้จับไตรเพท กษัตริย์ ท้าวมหาราชทั้ง ๔ และทวยเทพผู้มียศชั้นไตรทศ ย่อม นอบน้อมพระองค์ เมื่อเป็นเช่นนั้น พระองค์ทรงนอบน้อมผู้ใด ท้าวสักกะตรัสว่า พราหมณ์ผู้จับไตรเพทเป็นต้นนั้นยอมนอบน้อมท่านผู้ใด ซึ่งเป็นผู้สมบูรณ์ด้วยศีล มีจิตตั้งมั่นตลอดกาลนาน ผู้บวชแล้วโดยชอบ มีพรหมจรรย์เป็นเบื้องหน้า คฤหัสถ์ เหล่าใดเป็นผู้ทำบุญ มีศีล เป็นอุบาสก เลี้ยงดูภรรยาโดยธรรม เรานอบน้อมคฤหัสถ์ และนักบวชเหล่านั้น (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๖๔/๓๘๔)

2.ลักกณัมัสสนสูตร (ทุติย) (สูตรที่ ๒) สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ตรัสเล่าให้ภิกษุทั้งหลายฟังว่า ท้าวสักกะจอมเทพขณะเสด็จลงจากเวชยันต์ปราสาท ทรงประนมมือ นอบน้อมพระผู้มีพระภาค มาตลีเทพบุตรทูลถามว่า เทวดาและมนุษย์ยอมนอบน้อมพระองค์ เมื่อเป็นเช่นนั้น พระองค์ทรงนอบน้อมผู้ใด ท้าวสักกะตรัสตอบว่า เรานอบน้อมพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้เป็นศาสดา ผู้มีพระนามไม่ต่ำต้อย บุคคลผู้กำจัดราคะ โทสะ และอวิชชาได้แล้ว ลีณาสวะ เป็นพระอรหันต์ และบุคคลผู้กำจัดราคะ โทสะ ก้าวล่วงอวิชชาได้ แต่ยังเป็นพระเสขะอยู่ ยินดีในธรรม อันเป็นเครื่องปราศจากการสังสม เป็นผู้ไม่ประมาท ตามศีกษาอยู่ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๖๕/๓๘๖)

3.ลักกณัมัสสนสูตร (ตติย) (สูตรที่ ๓) สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน พระองค์ได้ตรัสเล่าให้ภิกษุทั้งหลายฟังว่า ท้าวสักกะจอมเทพขณะเสด็จลงจากเวชยันต์ปราสาท ทรงประนมมือ นอบน้อมภิกษุสงฆ์ มาตลีเทพบุตรทูลถามว่า นรชนผู้นอนทับกายอันเปียกเหง้าเหล่านี้ นอบน้อมพระองค์ พวกเขาจมอยู่ในซากศพ เป็นผู้เพียบพร้อมด้วยความหิวและความกระหาย เพราะเหตุไรหนอ พระองค์จึงทรงโปรดปรานท่านผู้ไม่มีเรื้อนเหล่านั้น ท้าวสักกะตรัสตอบว่า เราโปรดปรานมรรยาทของท่านเหล่านั้น เพราะท่านเหล่านั้นเป็นผู้ไม่มีความห่วงใยในบ้าน บุคคลผู้เก็บข้าวเปลือกของท่านเหล่านั้นไม่มี ท่านเหล่านั้นมีวัตรงาม แสวงหาอาหารที่ผู้อื่นทำเสร็จแล้ว เยียวยาอัทธภาพด้วยอาหารนั้น เป็นนักปราชญ์ กล่าวคำสุภาชิต เป็นผู้สงบ ประพฤติสม่ำเสมอ พวกเทวดายังโกรธกับอสูร และสัตว์เป็นอันมากยังโกรธกัน แต่ท่านเหล่านั้นไม่โกรธ ดับ(ความโกรธ)ได้ เมื่อชนทั้งหลายยังมีความถือมั่น ท่านเหล่านั้นไม่ถือมั่น เหตุนี้ เราจึงนอบน้อมท่านเหล่านั้น (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๖๖/๓๘๘)

ลักกณัมัสสนสูตร : พระสูตรว่าด้วยท้าวสักกะทูลถามปัญหา มี ๒ สูตร แปลชื่อสูตรและเนื้อหาต่างกันคือ

1.ลักกณัมัสสนสูตร พระสูตรว่าด้วยท้าวสักกะทูลถามปัญหา ท้าวสักกะจอมเทพเสด็จเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคผู้ประทับอยู่ ณ ภูเขาอิสิมณฑล เขตกรุงราชคฤห์แล้วทูลถาม

ว่า อะไรเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้สัตว์บางพวกไม่ปรินิพพานและปรินิพพานในปัจจุบัน พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เพราะมีรูปที่พึงรู้แจ้งทางตา เสียงที่พึงรู้แจ้งทางหู เป็นต้นที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ ผู้ยังเพลิดเพลิน เชนชม ยึดติดรูป เสียง เป็นต้นนั้นแล้วเกิดมีตัณหา ยังมีอุปาทาน ย่อมไม่ปรินิพพาน ส่วนผู้มีนัยตรงกันข้าม ย่อมปรินิพพาน (ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑๑๘/๑๓๙)

2. สักกปัญหาสูตร พระสูตรว่าด้วยปัญหาของท้าวสักกะ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่ท้าวสักกะ ขณะประทับอยู่ในถ้ำอินทสาละ ที่ภูเขาเวทียกะ ทางทิศเหนือของหมู่บ้านพรหมณชื้ออัมพสัณท์ ซึ่งตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกของกรุงราชคฤห์ แคว้นมคธ เพื่อทรงตอบปัญหาของท้าวสักกะ เนื้อหาของพระสูตรนี้มี ๒ ภาณวาร ภาณวารที่ ๑ อาจแบ่งย่อยเป็น ๔ ตอน คือ ตอนที่เป็นการนำ ตอนปัญจสิขะ คันธรรพบุตรบรรเลงเพลง ตอนท้าวสักกะ เข้าเฝ้า และตอนท้าวสักกะกราบทูลเรื่องโคปกเทพบุตร ภาณวารที่ ๒ อาจแบ่งย่อยเป็น ๒ ตอน คือ ตอนที่ท้าวสักกะทูลถามปัญหา และตอนที่พระผู้มีพระภาคตรัสถามท้าวสักกะ ดังมีใจความสำคัญต่อไปนี้

ท้าวสักกะจอมเทพทรงทราบว่า พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ในถ้ำอินทสาละ ที่ภูเขาเวทียกะ จึงทรงชักชวนเหล่าเทพชั้นดาวดึงส์ลงไปเฝ้าโดยรับสั่งให้ปัญจสิขะ คันธรรพบุตรนำเสด็จ (เพราะเคยเข้าเฝ้ารับใช้พระผู้มีพระภาคบ่อย ๆ) เมื่อเสด็จถึง ถ้ำนั้น ทรงทราบว่าพระผู้มีพระภาคกำลังเข้ามานอยู่ จึงรับสั่งให้ปัญจสิขะ คันธรรพบุตรเข้าไปบรรเลงเพลงถวายก่อน ปัญจสิขะ คันธรรพบุตรรับสนองเทวบัญชาแล้ว เข้าไปยืนในที่ไมไกลันักและไม่ไกลันักจากจุดที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ โดยยกว่าเสียงพิณและเพลงขับของตนจะดังไปถึง แล้วบรรเลงพิณพร้อมกับขับเพลงที่เกี่ยวข้องด้วยพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ และพระอรหันต์ผสมผสานกับกามคุณ คือ ความรักของตนที่มีต่อเทพธิดาชื่อภัททาสุริยวัจฉสา พระผู้มีพระภาคตรัสชมเชยปัญจสิขะ คันธรรพบุตรว่าบรรเลงพิณและ ขับเพลงได้ดี เสียงพิณกับเสียงเพลงเข้ากันดีมาก ตรัสถามว่า เนื้อเพลงนั้นแต่งเมื่อไร ปัญจสิขะ คันธรรพบุตรกราบทูลว่า แต่งเมื่อพระองค์ตรัสรู้ใหม่ ๆ ขณะประทับ (เสวยวิมุตติสุข) อยู่ที่ต้นอชปาลนิโครธใกล้ฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา แต่งเพราะกำลังหลงรัก เทพธิดาภัททาสุริยวัจฉสา ธิดาของท้าวติมพรุ หัวหน้านคณธรรพ์ ท้าวสักกะจอมเทพเห็นได้โอกาสตรัสเรียกปัญจสิขะ คันธรรพบุตรมารับสั่ง ให้กราบทูลขออนุญาตเข้าเฝ้า เมื่อพระผู้มีพระภาคทรงอนุญาต จึงเสด็จนำเหล่าเทพเข้าเฝ้า กราบทูลเรื่องโคปกเทพบุตรให้ทรงทราบ ทรงสรุปว่า เพราะทรงทราบเรื่องการปฏิบัติธรรมและผลแห่งการปฏิบัติธรรมของโคปกเทพบุตร จึงเสด็จมาเฝ้าเพื่อจะฟังธรรมเช่นนั้นบ้าง แล้วทูลขอโอกาสถามปัญหา เมื่อพระผู้มีพระภาคทรงอนุญาตจึงทูลถามปัญหา รวม ๑๔ ข้อ มีใจความสรุปได้ ๑๒ ข้อ ดังนี้

๑. ทูลถาม พวกเทพ มนุษย์ อสูร นาค คนธรรพ์ และหมู่สัตว์อื่น ๆ จำนวนมาก ต่างตั้งความปรารถนาว่า ขอพวกเราจงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่ถูกลงโทษ ไม่มีศัตรู ไม่ถูกเบียดเบียน ไม่จองเวรกัน แต่เพราะอะไรเล่าผูกมัดไว้ พวกเขาจึงยังคงมีเวร ถูกลงโทษ

มีศัตรู ถูกเบียดเบียนและจองแวงกันอยู่ ตรัสตอบ เพราะมีอิสสา (ความริษยา) และ มัจฉริยะ (ความตระหนี่) ผูกมัดไว้

๒. พุทธถาม อิสสา และมัจฉริยะเกิดจากอะไร

ตรัสตอบ เกิดจากอารมณ์เป็นที่รักและอารมณ์ไม่เป็นที่รัก ถ้าไม่มีอารมณ์เป็นที่รัก และอารมณ์ไม่เป็นที่รัก ก็ไม่มีอิสสาและมัจฉริยะ

๓. พุทธถาม อารมณ์เป็นที่รัก และอารมณ์ไม่เป็นที่รักเกิดจากอะไร

ตรัสตอบ เกิดจากฉันทะ (ความพอใจ) ถ้าไม่มีฉันทะ ก็ไม่มีอารมณ์เป็นที่รักและ อารมณ์ไม่เป็นที่รัก

๔. พุทธถาม ฉันทะเกิดจากอะไร

ตรัสตอบ เกิดจากวิตก (การตรึก การไตร่ตรอง) ถ้าไม่มีวิตก ก็ไม่มีฉันทะ

๕. พุทธถาม วิตกเกิดจากอะไร

ตรัสตอบ เกิดจากแง่ต่างแห่งปัญจสัญญา (การคิดปรุงแต่งอารมณ์ต่าง ๆ ด้วย อำนาจตณฺหา มานะ และทิวฐิของตน ๆ จนเกิดแง่หรือมุมมองต่างกันไป) ถ้าไม่มี แ่งต่างแห่งปัญจสัญญา ก็ไม่มีวิตก

๖. พุทธถาม ภิกษุปฏิบัติอย่างไร จึงจะชื่อว่าปฏิบัติตามข้อปฏิบัติอันสมควรและ ดำเนินไปสู่ความดับแห่งปัญจสัญญา

ตรัสตอบ โสมนัส (ความดีใจ) โทมนัส (ความเสียใจ) และอุเบกขา (ความวางเฉย) มีอย่างละ ๒ ฝ่าย คือ ฝ่ายที่ควรเสพและฝ่ายที่ไม่ควรเสพ ฝ่ายที่ควรเสพ ได้แก่ ฝ่าย ที่เมื่อเสพแล้วทำให้กุศลธรรมทั้งหลายเจริญขึ้น อกุศลธรรมทั้งหลายเสื่อมไป ส่วน ฝ่ายที่ไม่ควรเสพ มีนัยตรงกันข้าม

อนึ่ง ในโสมนัส โทมนัส และอุเบกขาฝ่ายที่ควรเสพ ก็แบ่งเป็น ๒ ฝ่าย คือฝ่ายที่มี วิตกและวิจารณ์ และฝ่ายที่ไม่มีวิตกและไม่มีวิจารณ์ ทั้ง ๒ ฝ่ายนี้ ฝ่ายที่ไม่มีวิตกและไม่มี วิจารณ์ประณีตกว่า

ภิกษุปฏิบัติอย่างนี้ ชื่อว่าปฏิบัติตามข้อปฏิบัติอันสมควร และดำเนินไปสู่ความ ดับ แ่งต่างแห่งปัญจสัญญา

๗. พุทธถาม ภิกษุปฏิบัติอย่างไร จึงจะชื่อว่าปฏิบัติเพื่อสำรวมในปาติโมกข์

ตรัสตอบ กายสมาจาร (ความประพฤติทางกาย) วจีสมาจาร (ความประพฤติทาง วาจา) และปริเยสนา (การแสวงหา) มีอย่างละ ๒ ฝ่าย คือ ฝ่ายที่ควรเสพและฝ่ายที่ ไม่ควรเสพ ฝ่ายที่ควรเสพ ได้แก่ ฝ่ายที่เมื่อเสพแล้วทำให้กุศลธรรมทั้งหลายเจริญขึ้น อกุศลธรรมทั้งหลายเสื่อมไป ส่วนฝ่ายที่ไม่ควรเสพ มีนัยตรงกันข้าม

ภิกษุปฏิบัติอย่างนี้ ชื่อว่าปฏิบัติเพื่อสำรวมในปาติโมกข์

๘. พุทธถาม ภิกษุปฏิบัติอย่างไร จึงจะชื่อว่าปฏิบัติเพื่อสำรวมอินทรีย์

ตรัสตอบ อารมณ์ ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์ มีอย่าง ละ ๒ ฝ่าย คือ ฝ่ายที่ควรเสพ และฝ่ายที่ไม่ควรเสพ (คำอธิบายขยายความ ต่อจากนี้ ท้าวสักกะจอมเทพเป็นผู้อธิบายตามที่เข้าพระทัยโดยทรงถือตามคำอธิบาย ของการ ปฏิบัติเพื่อสำรวมในปาติโมกข์เป็นแนว)

๙. ทูลถาม สมณพราหมณ์ทั้งหมดมีวาทะ (หลักการ) ศีล (ข้อปฏิบัติ) ฉันทะ (ลัทธิ) และอัชโหมसानะ (จุดหมาย) อย่างเดียวกันใช่หรือไม่

ตรัสตอบ ไม่ใช่อย่างเดียวกัน

๑๐. ทูลถาม เพราะเหตุไร

ตรัสตอบ เพราะโลกมีธาตุ (นิสัยใจคอ ความนิยม) หลากหลาย ในโลก ที่มีธาตุ หลากหลายนี้ เหล่าสัตว์ยึดมั่นธาตุใด ๆ อยู่ ก็ย่อมยึดมั่นธาตุนั้น ๆ ด้วยเรี่ยวแรง และความยึดมั่นว่า นี่เท่านั้นจริง อย่างอื่นไม่จริง

๑๑. ทูลถาม สมณพราหมณ์ทั้งหมด มีความสำเร็จสูงสุด (หมดกิเลส) มีความเกษม จากโยคะสูงสุด (บรรลุนิพพาน) ประพฤติพรหมจรรย์ถึงที่สุด (บรรลอรุยมรรค) มี ที่สุดอันสูงสุด (ถึงนิพพาน) ใช่หรือไม่

ตรัสตอบ ไม่ใช่

๑๒. ทูลถาม เพราะเหตุไร

ตรัสตอบ เพราะสมณพราหมณ์เหล่านั้นยังไม่สิ้นตัณหา ภิกษุทั้งหลายเท่านั้นเป็นผู้ หลุดพ้นเพราะสิ้นตัณหา จึงมีความสำเร็จสูงสุด มีความเกษมจากโยคะสูงสุด ประพฤติพรหมจรรย์ถึงที่สุด และมีที่สุดอันสูงสุด

ท้าวสักกะจอมเทพทรงชื่นชมพระพุทธานุภาพแล้วกราบทูลว่า ตัณหาคือความ หวั่นไหวเป็นโรค เป็นหัวผี เป็นลูกศร ชูดคร่าบุรุษ (คน) ให้ไปเกิดในภพภูมิต่าง ๆ บุรุษ จึงเข้าถึงฐานะสูงบ้าง ต่ำบ้าง

พระผู้มีพระภาคตรัสถามท้าวสักกะจอมเทพว่า ทรงจำได้หรือไม่ว่า เคยตรัสถาม ปัญหาเกี่ยวกับสมณพราหมณ์เหล่านี้มาแล้ว ทูลตอบว่า จำได้ คือ เคยตรัสถามสมณ พราหมณ์ที่เข้าพระทัยว่า เป็นผู้อยู่ป่า อยู่ในเสนาสนะอันสงัด แต่ไม่ทรง ได้รับความตอบ พอเขาทราบว่า พระองค์เป็นท้าวสักกะ กลับได้รับยกย่องนับถือ ยอมตนเป็นสาวก ของพระองค์ แล้วทรงประกาศยืนยันว่าพระองค์บรรลุเป็นพระโสดาบันเพราะได้สดับ พระธรรมเทศนาครั้งนี้

พระผู้มีพระภาคตรัสถามต่อไปว่า ทรงจำได้หรือไม่ว่าทรงได้ความยินดีได้โสมนัส เช่นนี้มาก่อนแล้ว ทูลตอบว่า จำได้ คือ ทรงได้ความยินดีได้โสมนัสเมื่อพวกเทพรบ ชนะพวกอสูร แต่เป็นความยินดีเป็นโสมนัสที่เป็นทางมาแห่งทัณหาวุธและ ศัสตรา วุธ ไม่เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อคลายกำหนด เพื่อดับ เพื่อสงบระงับ เพื่อรู้อย่าง เพื่อตรัสรู้ เพื่อนิพพาน ส่วนการได้ความยินดี การได้โสมนัส เพราะได้ฟังธรรมจาก พระผู้มีพระภาค ไม่เป็นทางมาแห่งทัณหาวุธและศัสตราวุธ เป็นไปเพื่อความเบื่อ หน่าย เพื่อคลายกำหนด ... เพื่อนิพพาน

พระผู้มีพระภาคตรัสถามต่อไปว่า ทรงเห็นประโยชน์อะไรจึงทรงประกาศเช่นนี้ ทูลตอบว่า ทรงเห็นประโยชน์ ๖ ประการ แล้วทรงอธิบายโดยละเอียด จบลงด้วยทรง ใช้พระหัตถ์ตบแผ่นดิน ทรงเปล่งอุทาน ๓ ครั้งว่า โนม ตสฺส ภควโต อรหโต สมมาสม พุทฺธสฺส. (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๔๔/๒๗๓)

ลักปัญหา: ปัญหาของท้าวสักกะ, พระผู้มีพระภาคไวยากรณภชาชิตแก่ท้าวสักกว่า สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งปวงมีความดับไปเป็นธรรมดา

ตัวอย่างในลักปัญหาสูตร ท้าวสักกะจอมเทพได้ธรรมจักขุ ท้าวสักกะจอมเทพทรงใช้พระหัตถ์ตบปฐพี ทรงเปล่งอุทาน ๓ ครั้งว่า “ขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น เมื่อพระผู้มีพระภาคได้ตรัสเวยยากรณภชาชิตนี้แล้ว ธรรมจักขุอันปราศจากฐลีสือคือกิเลสปราศจากมลทิน เกิดขึ้นแก่ท้าวสักกะจอมเทพและแก่เทวดาอื่นอีก ๘๐,๐๐๐ องค์ว่า “สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งปวงมีความดับไปเป็นธรรมดา” พระผู้มีพระภาคตรัสตอบปัญหาที่ท้าวสักกะจอมเทพ อัญเชิญมาทูลถามแล้ว ด้วยประการฉะนี้ เพราะฉะนั้น เวยยากรณภชาชิตนี้จึงมีชื่อว่า “ลักปัญหา” (ที.ม.(ไทย)๑๐/๓๗๑/๓๐๐, ส.ข.(ไทย)๑๗/๔/๒๕๕๕)

ลักปุรินททะ, ท้าว: ท้าวสักกเทวราช, ท้าวโกสิยเทวราช, ท้าวปุรินททะ เมื่อสมัยเป็นมนุษย์ได้ให้ทานในเมือง

ในตติยนาควิมาน วิมานที่มีช้างทิพย์เป็นพาหนะ บุรุษผู้เป็นบัณฑิตถามเทพบุตรตนหนึ่งว่าใครหนอ มีช้างเผือกปลอดเป็นยานทิพย์ มีเสียงดนตรีประโคมกึกก้อง มีบริวารเป็นอันมากบูชาอยู่ในอากาศ ท่านเป็นเทวดาหรือคนธรรพ์ หรือเป็นท้าวสักกปุรินททะ พวกเราไม่รู้จัก จึงขอลถามท่าน เทพบุตรกล่าวตอบว่า ข้าพเจ้าไม่ใช่เทวดา ไม่ใช่คนธรรพ์ ทั้งไม่ใช่ท้าวสักก ปุรินททะแต่ข้าพเจ้าเป็นเทพบุตรตนหนึ่งในบรรดาเหล่าเทพชาวสุธัมมา (ขุ.วิ.(ไทย)๒๖/๘๗๗/๑๑๙)

ลักยักษ: ยักษชื่อว่าสักกะ, ยักษผู้กล่าวกับพระผู้มีพระภาคว่าการสังคนอื่นไม่เหมาะแก่สมณะเช่นท่าน

ในลักกสูตร พระผู้มีพระภาคประทับอยู่บนภูเขาคิชกูฏ เขตกรุง ราชคฤห์ ลักยักษเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับแล้วได้กราบทูลด้วยคาถาว่า การสังคนอื่นนั้น ไม่เหมาะแก่สมณะเช่นท่าน ผู้ละกิเลสเครื่องร้อยรัดได้หมดแล้ว ผู้พ้นวิเศษแล้ว พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สักกะ ธรรมเครื่องอยู่ร่วมกัน ย่อมเกิดด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง คนมีปัญญาไม่ควรทำใจหวนไหวไปตามเหตุนั้น ถ้าคนมีใจเฝ้าใสแล้วสังคนอื่น บุคคลนั้นย่อมไม่เป็นผู้เกี่ยวข้องด้วยเหตุนั้น นอกจากจะอนุเคราะห์เอ็นดู (ส.ส.(ไทย)๑๕/๒๓๖/๓๓๘)

ลักกะ, เทพราชา, ท้าว, จอมเทพ: พระอินทร์, ท้าวสักกเทวราช, จอมเทพสักกะ, จอมเทพในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์, เทพผู้มีคุณสมบัติแสดงฤทธิ์ปาฏิหาริย์ เช่นเปล่งรัศมีให้สว่างไพโรสนต์

ในอรรถปาฏิหาริยกถา ปาฏิหาริย์ที่ ๓ เรื่องท้าวสักกะ ท้าวสักกะจอมเทพ เปล่งรัศมีงามยังไพโรสนต์ทั้งสิ้นให้สว่างไสว ดุจกองไฟใหญ่ที่งามและประณีตกว่ารัศมีก่อน เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ถวายอภิวาทแล้วประทับยืน ณ ที่สมควร ขณะนั้น ชกิลอรรถกถาสสปะได้มีความคิดตั้งนี้ว่า “พระมหาสมณะมีฤทธิ์มากมีอำนาจมากจริง ถึงกับท้าวสักกะจอมเทพเข้ามาหาเพื่อฟังธรรม แต่ท้าวสักกะจอมเทพไม่เป็นพระอรหันต์เหมือนเราแน่(วิ.ม.(ไทย)๔/๔๑/๕๑, วิ.ม.(ไทย)๔/๔๔/๕๔, วิ.ม.(ไทย)๔/๔๔/๕๖, ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๐๕/๑๖๗, อง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๓๘/๑๘๗, ขุ.อ.

(ไทย)๒๕/๒๒/๓๖๖, พ.อ. (ไทย)๒๕/๑๐๗๐/๗๕๕, พ.อ. (ไทย)๒๕/๑๐๗๖/๗๕๗, พ.อ. (ไทย)๒๕/๑๑๒๓/๗๗๒, พ.เถรี. (ไทย)๒๖/๑๒๑/๕๗๕, พ.เถรี. (ไทย)๒๖/๑๘๑/๕๘๔, พ.เถรี. (ไทย)๒๖/๓๖๗/๖๑๕, พ.จ. (ไทย)๓๐/๓๘/๑๗๗, พ.จ. (ไทย)๓๐/๕๙/๒๓๐, พ.จ. (ไทย)๓๐/๘๒/๒๘๘, พ.จ. (ไทย)๓๐/๘๕/๒๙๘), ๑๘/๑๑๘/๑๓๙, ๑๘/๒๔๘/๒๖๖, ๑๘/๓๔๑/๓๕๖, (ไม่มีคำนี้)

ลักกวัตถุ : เรื่องทำวสัฏกะ พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่ภิกษุทั้งหลายว่า การพบเห็นพระอริยะทั้งหลาย เป็นการดี การอยู่ร่วมกับพระอริยะก่อให้เกิดสุขทุกเมื่อ เพราะการไม่พบเห็นคนพาล บุคคลพึงอยู่เป็นสุขเนื่องนิตย์ เพราะผู้คบค้าสมาคมกับคนพาล ย่อมเศร้าโศกสิ้นกาลนาน การอยู่ร่วมกับคนพาล เป็นทุกข์ตลอดเวลา เหมือนอยู่ร่วมกับศัตรู การอยู่ร่วมกับนักปราชญ์มีแต่ความสุข เหมือนอยู่ในหมู่มญาติ เพราะฉะนั้นแล บุคคลควรคบผู้เป็นปราชญ์ มีปัญญา เป็นพหูสูต มีปกติเออาธุระ มีวัตร เป็นพระอริยะ เป็นสัตบุรุษ มีปัญญาดี เช่นนั้น เหมือนดวงจันทร์โคจรไปตามทางของดาวนักษัตร ฉะนั้น (พ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๐๖/๙๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า มีวัตร หมายถึงมีศีลวัตร และรุดงควัตร ๑๓ ประการ (พ.ธ.อ. (บาลี) ๖/๑๒๗)

ลักกสูตร : มี ๓ สูตร แปลชื่อสูตรและเนื้อหาต่างกัน คือ

1.ลักกสูตร พระสูตรว่าด้วยสักกยักษิ สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่บนภูเขาคิชฌกูฏ เขตกรุงราชคฤห์ สักกยักษิเข้าไปเฝ้าแล้วกราบทูลว่า การสั่งสอนคนอื่นไม่เหมาะสมแก่สมณะเช่นท่าน ผู้ละกิเลสเครื่องร้อยรัดได้หมดแล้ว พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมเครื่องอยู่ร่วมกันย่อมเกิดด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง คนมีปัญญาไม่ควรหวั่นไหวไปตามเหตุนั้น บุคคลผู้มีใจผ่องใสแล้วสั่งสอนคนอื่นย่อมไม่เกี่ยวข้องด้วยเหตุนั้น นอกจากจะอนุเคราะห์เอ็นดู(ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๓๖/๓๓๘)

๒.ลักกสูตร พระสูตรว่าด้วยทำวสัฏกะ ท่านพระมหาโมคคัลลานะหายตัวจากวัดพระเชตะวันไปปรากฏ ณ เทวโลกชั้นดาวดึงส์อย่างรวดเร็ว เปรียบเหมือนบุรุษผู้แข็งแรงเพียงแต่เหยียดแขนหรือคู้แขนเท่านั้น ลำดับนั้น ทำวสัฏกะจอมเทพได้พาเทวดาเข้าไปหาท่านพระมหาโมคคัลลานะ ๔ ครั้ง และท่านพระมหาโมคคัลลานะได้กล่าวกับทำวสัฏกะผู้เข้ามาหาทั้ง ๔ ครั้งนั้น ดังนี้

ครั้งที่ ๑ กล่าวว่า การถึงพระพุทเจ้า พระธรรมและพระสงฆ์เป็นสรณะ ถือว่าดีนัก เพราะเป็นเหตุให้สัตว์ตายแล้วไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์

ครั้งที่ ๒ กล่าวว่า การถึงพร้อมด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระพุทเจ้าว่า พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นเป็นพระอรหันต์ตรัสรู้ด้วยพระองค์เองโดยชอบ เพียบพร้อมด้วยวิชาและจรณะ เสด็จไปดี รู้แจ้งโลก เป็นสารถี ฝึกผู้ที่ควรฝึกได้ อย่างยอดเยี่ยม เป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เป็นพระพุทเจ้า เป็นพระผู้มีพระภาค การถึงพร้อมด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระธรรมว่า พระธรรมอันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว ผู้ปฏิบัติจะพึงเห็นชัดด้วยตนเอง ปฏิบัติตามได้และให้ผลได้ไม่เลือกกาลเวลา ควรเรียกให้มาดู ควรน้อมเข้ามาในตน อภิวิญญูชนพึงรู้

เฉพาะตน การถึงพร้อมด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระสงฆ์ว่า พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคเป็นผู้ปฏิบัติดี ปฏิบัติตรง ปฏิบัติถูกทาง ปฏิบัติสมควร ได้แก่ อริยบุคคล ๔ คู่ คือ ๘ บุคคล พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคนี้เป็นผู้ควรแก่ของที่เขานำมาถวาย ควรแก่ของต้อนรับ ควรแก่ทักษิณา ควรแก่การทำอัญชลี เป็นนาบุญอันยอดเยี่ยมของโลกและการถึงพร้อมด้วยศีลที่พระอริยะยินดี ไม่ขาด ไม่ทะลุ ไม่ต่าง ไม่พร้อย เป็นไทแก่ตัว ท่านผู้รู้สรรเสริญ ไม่ถูกค้นหาและทิวฐิครอบงำ เป็นไปเพื่อสมาธิ ถือว่าดีนัก เพราะเป็นเหตุให้สัตว์ตายแล้วไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์

ครั้งที่ ๓ กล่าวว่า การถึงพระพุทธรเจ้า พระธรรมและพระสงฆ์เป็นสรณะ ถือว่าดีนัก เพราะเป็นเหตุให้สัตว์ตายแล้วไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์และสามารถครอบงำเวทนาเหล่าอื่นได้ ด้วยฐานะ ๑๐ ประการ คือ

๑. อายุทิพย์	๒. วรรณะทิพย์
๓. สุขทิพย์	๔. ยศทิพย์
๕. ความเป็นใหญ่ทิพย์	๖. รูปทิพย์
๗. เสียงทิพย์	๘. กลิ่นทิพย์
๙. รสทิพย์	๑๐. โภกฐิพพะทิพย์

ครั้งที่ ๔ กล่าวว่า การถึงพร้อมด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระพุทธรเจ้า ในพระธรรมและในพระสงฆ์ การถึงพร้อมด้วยศีลที่พระอริยะยินดีเป็นต้น ถือว่าดีนัก เพราะเป็นเหตุให้สัตว์ตายแล้วไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์และสามารถครอบงำเวทนาเหล่าอื่นได้ด้วยฐานะ ๑๐ ประการอย่างข้างต้นนั้น (ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๔๑/๓๕๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ทำวสัฏกะได้พาเวทนาเข้าไปหาท่านพระมหาโมคคัลลานะ ๔ ครั้ง ครั้งละ ๕ เทียว คือ ในเทียวแรกพาเวทนาไปด้วย ๕๐๐ องค์ เทียวที่สองพาไป ๖๐๐ องค์ เทียวที่สามพาไป ๗๐๐ องค์ เทียวที่สี่พาไป ๘๐๐ องค์ และเทียวที่ห้าพาไป ๘๐,๐๐๐ องค์ รวม ๔ ครั้ง ครั้งละ ๕ เทียวเป็น ๒๐ ครั้ง

๓. สักกสูตร พระสูตรว่าด้วยอุบาสกอุบาสิกาชาวแคว้นสักกะ พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ นิโครธาราม เขตกรุงกบิลพัสดุ์ แคว้นสักกะ ได้ตรัสถามอุบาสกอุบาสิกาชาวแคว้นสักกะเป็นจำนวนมากที่ได้พากันเข้าไปเฝ้าในวันอุโบสถว่า ท่านทั้งหลายพากันรักษาอุโบสถที่ประกอบด้วยองค์ ๘ บ้างหรือไม่ เมื่อได้รับคำกราบทูลว่า บางคราวข้าพระองค์ทั้งหลายก็รักษา แต่บางคราวก็ไม่ได้รักษา จึงตรัสว่า ไม่ใช่ลาภของท่านทั้งหลาย ที่เมื่อชีวิตมีภัยเพราะความโศก เพราะความตาย บางคราวท่านทั้งหลายพากันรักษาอุโบสถที่ประกอบด้วยองค์ ๘ แต่บางคราวก็ไม่ได้รักษา

พระองค์จึงตรัสถามว่า ท่านทั้งหลายเข้าใจเรื่องนี้อย่างไร บุคคลบางคนพึงแสวงหาทรัพย์ได้ตั้งแต่วันละกึ่งกหาปณะไปจนถึง ๑๐๐ กหาปณะด้วยการงานชอบโดยไม่ทำอกุศลกรรมเลย ควรที่เรียกบุคคลเช่นนี้ว่าเป็นคนฉลาด มีความขยันหมั่นเพียรได้หรือไม่ เมื่อได้รับคำกราบทูลว่า ควร พระพุทธรเจ้าข้า จึงตรัสถามว่า บุคคลเช่นนั้น เมื่อแสวงหาทรัพย์ได้วันละ ๑๐๐ กหาปณะ ๑,๐๐๐ กหาปณะ เก็บทรัพย์ที่ตนได้มาได้ เป็นเวลา ๑๐๐ ปี จะพึงมีโภคสมบัติมากมายนหรือไม่ เมื่อได้รับคำ

กราบทูลว่า มีมากมาย พระพุทธเจ้าข้า จึงตรัสถามว่า เขาจะพึงเสวยเฉพาะสุขอย่างเดียวตลอดคืนหนึ่ง วันหนึ่ง ครึ่งคืน หรือครึ่งวัน เพราะมีโภคสมบัติมากมายนั้นได้หรือไม่ เมื่อได้รับคำกราบทูลว่า ไม่ได้ พระพุทธเจ้าข้า จึงตรัสถามว่า เพราะเหตุไร ก็ได้รับคำกราบทูลว่า เพราะกามทั้งหลายเป็นของไม่เที่ยง ว่างเปล่า หลอกหลวง มีความฉิบหายไปเป็นธรรมดา

ตรัสต่อไปว่า สาวกในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้ไม่ประมาท มีความเพียร อุทิศกายและใจ ปฏิบัติตามที่เราพร่ำสอนอยู่ตลอดระยะเวลา ๑๐ ปี ลดหลั่นกันไปตามลำดับ จนถึง ๑ คืน ๑ วันแล้วพึงเป็นผู้เสวยความสุขอย่างแน่นอนเป็นเวลา ๑๐๐ ปีบ้าง ๑๐,๐๐๐ ปีบ้าง ๑๐๐,๐๐๐ ปีบ้าง และสาวกนั้น เป็นสกทาคามีก็มี เป็นอนาคามีก็มี เป็นโสดาบันไม่ปฏิบัติผิดพลาดก็มี เพราะฉะนั้น จึงไม่ใช่ลาภของท่านทั้งหลาย ที่เมื่อชีวิตมีภัยเพราะความโศก เพราะความตาย บางคราวท่านทั้งหลายพากันรักษาอุโบสถที่ประกอบด้วยองค์ ๘ แต่บางคราวก็ไม่ได้รักษา เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสอย่างนี้แล้ว อุบาสกอุบาสิกาชาวแคว้นสักกะทั้งหลายกราบทูลว่า ข้าพระองค์ทั้งหลายจักรักษาอุโบสถที่ประกอบด้วยองค์ ๘ ตั้งแต่บัดนี้เป็นต้นไป (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๔๖/๑๐๐)

สักกะ, แคว้น: แคว้นสักกะ, แคว้นชื่อตามดงไม้สักกะ, แคว้นอื่น ๆ นอกจาก ๑๖ แคว้น เมืองหลวงชื่อกบิลพัสดุ์ ใกล้กับเทวทหะ (รามคาม), แคว้นสักกะ เป็นจังหวัดมณฑลชินนบท ในชมพูทวีป, แคว้นของพระเจ้าสุทโธทนะผู้เป็นพระราชบิดาของเจ้าชายสิทธัตถะซึ่งต่อมาได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า

ตัวอย่างในนิสสัยกัณฑ์ เอหะโกโลมโธวาปนสิกขาบท เรื่องพระฉัพพัคคีย์ พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ นิโครธาราม เขตกรุงกบิลพัสดุ์ แคว้นสักกะ พวกภิกษุฉัพพัคคีย์ใช้พวกภิกษุณีให้ชักบ้าง ให้ย้อมบ้าง สางบ้าง ซึ่งขนเจียม พวกภิกษุณีชักย้อม สาง ซึ่งขนเจียม จึงละลาย อุทเทส ปริปุจฉา อธิศีล อธิจิต อธิปัญญา พระผู้มีพระภาคตรัสว่า โมฆบุรุษ การกระทำอย่างนี้ มิได้ทำคนที่ยังไม่เลื่อมใสให้เลื่อมใสหรือทำคนที่เลื่อมใสอยู่แล้วให้เลื่อมใสยิ่งขึ้นได้เลย ทรงบัญญัติสิกขาบท ภิกษุใดใช้ภิกษุณีผู้ไม่ใช่ญาติให้ชัก ให้ย้อม หรือให้สางขนเจียม ต้องอาบัตินิสสัยกัณฑ์ปาจิตตีย์ (วิ.มหา.(ไทย)๒/๕๗๖/๑๐๑, วิ.มหา.(ไทย)๒/๖๐๙/๑๒๘, วิ.มหา.(ไทย)๒/๑๕๘/๓๓๐, วิ.มหา.(ไทย)๒/๓๐๓/๔๔๕, วิ.ภิกขุณี.(ไทย)๓/๘๑๐/๑๓๗, ๓/๑๐๕๔/๒๘๓) (๗/๔๐๒/๓๑๓, ๘/๔๐/๓๘, ๘/๗๖/๕๙, ๘/๑๐๐/๗๒, ๘/๑๓๙/๙๒ ไม่มีค่านี)

สักกัจจมูลกสาตัจจการีสุตตาทิทุกะ : พระสูตรว่าด้วยพระสูตร ๒ สูตร มีสักกัจจมูลกสาตัจจการีสุตตรเป็นต้น สักกัจจมูลกสาตัจจการีสุตตร ว่าด้วยทำโดยเคารพและผู้ทำความเพียรต่อเนื่องในสมาธิอันเป็นมูล พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า บุคคลผู้ได้มาน ๔ จำพวกนี้ คือ ๑. บางคนทำโดยเคารพในสมาธิ แต่ไม่ทำความเพียรต่อเนื่องในสมาธิ ๒. บางคนทำความเพียรต่อเนื่องในสมาธิ แต่ไม่ทำโดยเคารพในสมาธิ ๓. บางคนไม่ทำโดยเคารพในสมาธิ และไม่ทำความเพียรต่อเนื่องในสมาธิ ๔. บางคนทำโดยเคารพในสมาธิ และทำความเพียรต่อเนื่องในสมาธิ

ส่วนอีก ๑ สูตร คือ สักกัจจมูลกสัปายการีสสูตร พึงเทียบเคียงกับสูตรที่ ๑๐ ในวรรคนี้

สาตัจจมูลกสัปายการีสสูตร ว่าด้วยความเพียรต่อเนื่องและผู้ทำสัปายะในสมาธิ อันเป็นมูล พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า บุคคลผู้ได้ฌานมี ๔ จำพวก คือ

๑. บางคนทำความเพียรต่อเนื่องในสมาธิ แต่ไม่ทำสัปายะในสมาธิ
๒. บางคนทำสัปายะในสมาธิ แต่ไม่ทำความเพียรต่อเนื่องในสมาธิ
๓. บางคนไม่ทำความเพียรต่อเนื่องในสมาธิ และไม่ทำสัปายะในสมาธิ
๔. บางคนทำความเพียรต่อเนื่องในสมาธิ และทำสัปายะในสมาธิ (ส.นิ.(ไทย)

๑๗/๗๑๔/๔๐๕)

สักกัจจสูตร : พระสูตรว่าด้วยความเคารพ พระสารีบุตรหลักเรือนอยู่ในที่สงัด เกิดคิดคำนึงว่า ภิกษุสักการะ เคารพ อาศัยอะไรอยู่ จึงละอกุศล เจริญกุศลได้ แล้วมีความคิดว่า ภิกษุสักการะ เคารพ อาศัย (๑) พระศาสดา (๒) พระธรรม (๓) พระสงฆ์ (๔) สิกขา (๕) สมาธิ (๖) ความไม่ประมาท และ (๗) ปฏิสันถาร อยู่จึงละอกุศล เจริญกุศลได้ แล้วคิดอีกว่า ธรรมเหล่านี้ของเราบริสุทธิ์ผุดผ่อง ทางที่ดีเราควรจะไปกราบทูลพระผู้มีพระภาค ธรรมของเราก็จักบริสุทธิ์ และนับว่าบริสุทธิ์ยิ่งขึ้น เปรียบเหมือนบุรุษได้ทองคำแท่งบริสุทธิ์ผุดผ่องและเขาคิดว่า ทองคำแท่งของเราบริสุทธิ์ผุดผ่อง ทางที่ดีเราควรจะไปเสนอแก่ช่างทอง ทองคำแท่งของเราไปถึงช่างทองแล้วจะบริสุทธิ์ และนับว่าบริสุทธิ์ยิ่งขึ้น

ในเวลาเย็น พระสารีบุตรเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคแล้วกราบทูลความคิดคำนึงให้ทรงทราบ พระผู้มีพระภาคประทานสาธุการแล้ว ตรัสว่า ภิกษุสักการะ เคารพ อาศัย พระศาสดา พระธรรม พระสงฆ์ สิกขา สมาธิ ความไม่ประมาท และปฏิสันถารอยู่จึงละอกุศลเจริญกุศลได้ กราบทูลอีกว่า ข้าพระองค์รู้ชัดเนื้อความแห่งพระภาษิตที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้โดยย่อนี้ ได้โดยพิสดารว่า (ตอนที่ ๑) เป็นไปไม่ได้เลยที่ผู้ไม่มีความเคารพ (๑) ใน พระศาสดา จักมีความเคารพในพระธรรม (๒)...ในพระศาสดาและธรรม จักมีความเคารพในพระสงฆ์ (๓)...ในพระศาสดา พระธรรม และพระสงฆ์ จักมีความเคารพในสิกขา (๔)...ในพระศาสดา พระธรรม พระสงฆ์ และสิกขา จักมีความเคารพในสมาธิ (๕) ...ในพระศาสดา พระธรรม พระสงฆ์ สิกขา และสมาธิ จักมีความเคารพในความไม่ประมาท (๖) ...ในพระศาสดา พระธรรม พระสงฆ์ สิกขา สมาธิ และความไม่ประมาท จักมีความเคารพในปฏิสันถาร

(ตอนที่ ๒) เป็นไปไม่ได้เลยที่ผู้มีความเคารพ (๑) ในพระศาสดา จักไม่มีความเคารพในพระธรรม (๒) ... ในพระศาสดา และพระธรรม จักไม่มีความเคารพในพระสงฆ์ (๓) ...ในพระศาสดา พระธรรม และพระสงฆ์ จักไม่มีความเคารพในสิกขา (๔) ...ในพระศาสดา พระธรรม พระสงฆ์ และสิกขา จักไม่มีความเคารพในสมาธิ (๕) ... ในพระศาสดา พระธรรม พระสงฆ์ สิกขา และสมาธิ จักไม่มีความเคารพในความไม่

ประมาท (๖) ...ในพระศาสนา พระธรรม พระสงฆ์ สิกขา สมาธิ และความไม่ประมาท จักไม่มีความเคารพในปฏิสันถาร

(ตอนที่ ๓) เป็นไปได้ที่ผู้มีความเคารพ (๑) ในพระศาสนา จักมีความเคารพในพระธรรม (๒) ...ในพระศาสนา และพระธรรม จักมีความเคารพในพระสงฆ์ (๓) ... ในพระศาสนา พระธรรม และพระสงฆ์ จักมีความเคารพในสิกขา (๔) ...ในพระศาสนา พระธรรม พระสงฆ์ และสิกขา จักมีความเคารพในสมาธิ (๕) ...ในพระศาสนา พระธรรม พระสงฆ์ สิกขา และสมาธิ จักมีความเคารพในความไม่ประมาท (๖) ... ในพระศาสนา พระธรรม พระสงฆ์ สิกขา สมาธิ และความไม่ประมาท จักมีความเคารพในปฏิสันถาร เมื่อพระสารีบุตรกราบทูลอย่างนี้แล้ว พระผู้มีพระภาคประทานสาธุการว่า สารีบุตร เธอทราบเนื้อความแห่งภษิตที่เรากล่าวไว้โดยย่อนี้ได้โดยพิสดาร (อ.จ.ส.ต.ก. (ไทย) ๒๓/๗๐/๑๕๐)

สักกายทิฏฐิ: ความเห็นว่าเป็นตัวของตน, ความเห็นเป็นเหตุถือตัวถือตน, ชันด์ ๕, ข้อ ๑ ในสังโยชน์ ๑๐

ตัวอย่างในจุฬาทลลสูตร ภิกษุณีธรรมทินนาตอบปัญหาอุบาสิกวิสสาชะ ว่า บุคคลในโลกนี้ผู้ยังไม่ได้สดับ ไม่ได้พบพระอริยะทั้งหลาย ไม่ฉลาดในธรรมของพระอริยะ ไม่ได้รับคำแนะนำในธรรมของพระอริยะ ไม่ได้พบสัตบุรุษทั้งหลาย ไม่ฉลาดในธรรมของสัตบุรุษ ไม่ได้รับคำแนะนำในธรรมของสัตบุรุษ พิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นอิตตาบ้าง พิจารณาเห็นอิตตาว่ามีรูปบ้าง พิจารณาเห็นรูปในอิตตาบ้าง พิจารณาเห็นอิตตาในรูปบ้าง พิจารณาเห็นเวทนา พิจารณาเห็นสัญญา พิจารณาเห็นสังขารทั้งหลาย พิจารณาเห็นวิญญานโดยความเป็นอิตตาบ้าง พิจารณาเห็นอิตตามีวิญญานบ้าง พิจารณาเห็นวิญญานในอิตตาบ้าง พิจารณาเห็นอิตตาในวิญญานบ้าง สักกายทิฏฐิ เป็นอย่างนี้ (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๐๕/๒๖๔, ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๑๕/๓๐๒, ม.ม. (ไทย)๑๒/๔๖๑/๕๐๑, ม.ม.(ไทย)๑๓/๑๒๙/๑๔๒, ม.อ. (ไทย)๑๔/๘๗/๘๘, ส.ส. (ไทย)๑๕/๒๑/๒๕, ส.ส.(ไทย)๑๕/๙๗/๑๐๓, ส.ส.(ไทย)๑๕/๒๒๖/๓๒๘, ส.ช.(ไทย)๑๗/๘๒/๑๓๗, ส.ช.(ไทย)๑๗/๑๕๕/๒๔๖)

สักกายทิฏฐินิหเทศ : แสดงสักกายทิฏฐิ สักกายทิฏฐินิหเทศอธิบายอุทเทสที่ ๔ คือ สักกายทิฏฐิ โดยวิธีปุจฉาและ วิสัชนา ซึ่งมีรายละเอียดเหมือนในอิตตานุทิฏฐิทุกประการ ต่างกันแต่ชื่อ คือ เปลี่ยนจากอิตตานุทิฏฐิ มาเป็นสักกายทิฏฐิเท่านั้น (ช.ป.(ไทย) ๓๑/๑๓๗/๒๑๒)

สักกายทิฏฐিপหานสูตร : พระสูตรว่าด้วยการละสักกายทิฏฐิ ภิกษุรูปหนึ่งเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคผู้ประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันแล้วทูลถามว่า บุคคลเมื่อรู้ เห็นอย่างไร จึงละสักกายทิฏฐิ(ความเห็นว่าเป็นตัวของตน)ได้ พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า บุคคลเมื่อรู้ เห็นอายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖ วิญญาน ๖ สัมผัส ๖ และแม้ความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้นเพราะสัมผัส ๖ เป็นปัจจัยโดยความเป็นทุกข์ จึงละสักกายทิฏฐิได้ (ส.ส.พ.(ไทย) ๑๘/๑๖๖/๒๐๐)

สักกายทิฏฐิสูตร : พระสูตรว่าด้วยสักกายทิฏฐิ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เมื่อมีชั้น ๕ เพราะอาศัยและเพระยัดมันชั้น ๕ สักกายทิฏฐิจึงเกิดขึ้น แล้วตรัสถามโดยนัยเป็นต้นว่า ชั้น ๕ เทียงหรือไม่เทียง เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งอัมมัตตสูตรทั้งหมดในวรรคนี้ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๑๕๕/๒๔๖)

สักกายนิโรธ : ความดับแห่งสักกายะ, ความดับกายของตน, ความดับชั้น ๕, ความไม่อาลัยในตัณหา, การสลัดออกอาสวะและความเร่าร้อนเพราะสักกายะ, การดับอุปาทานชั้น ๕
ในสังคิตติสูตร สังคิตติหมวด ๕ ภิกษุมนสิการสักกายะ จิตของเธอย่อมไม่แล่นไป ไม่เลื่อมใส ไม่ตั้งอยู่ ไม่น้อมไปในสักกายะ แต่เมื่อเธอมนสิการสักกายนิโรธ ความดับแห่งสักกายะ จิตของเธอจึงแล่นไป เลื่อมใส ตั้งอยู่ น้อมไปในสักกายนิโรธ จิตนั้นของเธอเชื่อว่าเป็นจิตดำเนินไปดีแล้ว อบรมดีแล้ว ตั้งอยู่ดีแล้ว หลุดพ้นดีแล้ว พรากออกดีแล้วจากสักกายะ เธอหลุดพ้นแล้วจากอาสวะและความเร่าร้อนที่ก่อความคับแค้น ซึ่งเกิดขึ้นเพราะสักกายะเป็นปัจจัย เธอยอมไม่เสวยเวทนานั้น เรียกว่าธาตุที่สลัดสักกายะ (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๒๑/๓๑๒, ม.ม.(ไทย)๑๒/๔๖๐/๕๐๑, ส.ม.(ไทย)๑๘/๑๐๕๐/๕๗๖, อ.จตุกก.(ไทย)๒๑/๓๓/๕๒, อ.จตุกก.(ไทย)๒๑/๑๗๘/๒๕๐, อ.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๒๐๐/๓๔๑)

สักกายนิโรธคามินีปฏิปทา : การปฏิบัติตามอริยมรรคองค์ ๘ เพื่อดับอุปาทานชั้น ๕, มรรคมีองค์ ๘ เพื่อสลัดออกตัณหาเหตุแห่งทุกข์
ในจุลเวทลสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ‘สักกายนิโรธคามินีปฏิปทา ได้แก่ อริยมรรคมีองค์ ๘ ได้แก่ (๑) สัมมาทิฏฐิ เห็นชอบ (๒) สัมมาสังกัปปะ ดำริชอบ (๓) สัมมาวาจา เจรจาชอบ (๔) สัมมากัมมันตะ กระทำชอบ (๕) สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีพชอบ (๖) สัมมาวายามะ พยายามชอบ (๗) สัมมาสติ ระลึกชอบ (๘) สัมมาสมาธิ ตั้งจิตมั่นชอบ (ม.ม.(ไทย)๑๒/๔๖๐/๕๐๑) (๒๑/๓๓/๕๒ ไม่มีคำนี้)

สักกายนิโรธอันตะ : ส่วนสุดคือสักกายนิโรธ, ความสิ้นสุดแห่งการดับอุปาทานชั้น ๕, หนึ่งใน ๓ อันตะ ในสังคิตติสูตร สังคิตติหมวด ๓ พระสารีบุตรกล่าวกับภิกษุทั้งหลายว่า สักกายนิโรธอันตะ มี ๓ คือ (๑) สักกายอันตะ ส่วนสุดคือสักกายะ (๒) สักกายสมุทธานันตะ ส่วนสุดคือสักกายสมุทัย (๓) สักกายนิโรธอันตะ ส่วนสุดคือสักกายนิโรธ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๖)

สักกายปัญหาสูตร : พระสูตรว่าด้วยปัญหาเรื่องสักกายะ ชัมพูชาทกปริพาชกเข้าไปหาท่านพระสารีบุตรผู้อยู่ ณ หมู่บ้านนาลกคาม แคว้นมคธแล้วถามว่า สักกายะคืออะไร ท่านพระสารีบุตรตอบว่า อุปาทานชั้น ๕ ชื่อว่าสักกายะ เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งนิพพานปัญหาสูตรในวรรคนี้ (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๓๒๘/๓๔๕)

สักกายสมุทัย : ความเกิดขึ้นแห่งสักกายะ, เหตุเกิดของสักกายะ คือ ตัณหา ๓
ในจุลเวทลสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ‘สักกายสมุทัย คือ ตัณหาอันทำให้เกิดอีก ประกอบด้วยความเพลิดเพลินและความ กำหนัด มีปกติให้เพลิดเพลินในอารมณ์นั้น ๆ คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา นี้พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่า ‘สักกาย

สมุทัย”(ม.ม.ุ.(ไทย)๑๒/๔๖๐/๕๐๐,ม.อุ.(ไทย)๑๔/๔๒๔/๔๘๒,อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๓๓/๕๒)

ลักกายสูตร : พระสูตรว่าด้วยลักกายะพระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับ ภิกษุทั้งหลายว่า ลักกายะ ได้แก่อุปาทานชั้น ๕ เหตุเกิดแห่งลักกายะ ได้แก่ตัณหา อันทำให้เกิดอีก ประกอบด้วยความเพลิดเพลินและความกำหนัด มีปกติเพลิดเพลิน ยิ่งในอภิมณ คือ ตัณหา ๓ ความดับแห่งลักกายะ ได้แก่ความดับตัณหาไม่เหลือด้วย วิราคะ ความสละ ความสละคืน ความพ้น ความไม่อาลัยในตัณหา ปฏิปทาที่ให้ถึงความดับแห่งลักกายะ ได้แก่อริยมรรคมีองค์ ๘ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๑๐๕/๒๐๑)

ลักกายอันตะ: ส่วนสุดคือลักกายะ, ท้ายสุขของการถือตัวตัวตน, ที่สุดของอุปาทานชั้น ๕, หนึ่งใน ๓ อันตะ

ในสังคิตติสูตร สังคิตติหมวด ๓ พระสารีบุตรกล่าวกับภิกษุทั้งหลายว่า ลักกายอันตะ ๓ คือ (๑) ลักกายอันตะ ส่วนสุดคือลักกายะ (๒) ลักกายสมุทยอันตะ ส่วนสุดคือลักกายสมุทัย (๓) ลักกายนิโรธอันตะ ส่วนสุดคือลักกายนิโรธ (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๐๕/๒๖๖)

ลักกายะ: อุปาทานชั้น ๕ หมายถึงการถือตัวตน, การยึดถือว่าเป็นตัว ตัวอย่างในสังคิตติสูตร สังคิตติหมวด ๕ กล่าวถึงภิกษุเมื่อมนสิการลักกายนิโรธ ความดับแห่งลักกายะ จิตของเธอจึงแล่นไป เลื่อมใส ตั้งอยู่ น้อมไป ในลักกายนิโรธ จิตนั้นของเธอเชื่อว่าเป็นจิตดำเนินไปดีแล้ว อบรมดีแล้ว ตั้งอยู่ดีแล้ว หลุดพ้นดีแล้ว พราถออกดีแล้วจากลักกายะ เธอหลุดพ้น แล้วจากอาสวะและความเร้าร้อนที่ก่อความคับแค้น ซึ่งเกิดขึ้นเพราะลักกายะเป็นปัจจัย เธอยอมไม่เสวยเวทนานั้น นี้พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่าธาตุที่สลัดลักกายะ (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๒๑/๓๑๒,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๕๕/๓๘๓,ม.ม.ุ.(ไทย)๑๒/๖/๔,ม.ม.ุ.(ไทย)๑๒/๔๖๐/๕๐๐,ม.อุ.(ไทย)๑๔/๒๕/๓๕,ม.อุ.(ไทย)๑๔/๗๓/๗๗,ส.ข.(ไทย)๑๗/๗๘/๑๑๙,ส.ข.(ไทย)๑๗/๑๐๕/๒๐๑,ส.ส.(ไทย)๑๘/๒๓๘/๒๓๙,ส.ส.(ไทย)๑๘/๓๒๘/๓๔๕,อง.ปญจก.อ.(บาลี) ๓/๒๐๐/๘๓,ที.ปา.อ.(บาลี)๓๐๕/๑๘๖,ช.ม.อ.(บาลี)๑๓/๑๖๓)

ลักการบูชา: บูชาด้วยเครื่องสักการะ ได้แก่ดอกไม้ ธูปเทียน, บูชาสักการะบุคคลที่เป็น ทักขิณียบุคคล,พระผู้มีพระภาคเป็นผู้ควรสักการบูชา

ในรัชชুমาลาวิมาน วิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงผู้สักการะเคารพพระพุทธรูปเจ้า พระมหาโมคคัลลานเถระถามเทพธิดาองค์หนึ่งว่า เธอมีผิวพรรณงดงามยิ่งนัก ขณะที่ดนตรีบรรเลงอยู่อย่างไพเราะ นางตอบว่า ดิฉันนั้น มีความรักดีมั่น ไม่วันทิว เพราะมีความเห็นชอบเป็นปกติ ด้วยศรัทธาที่ยังรากลงแล้ว จึงได้เป็นธิดาที่แท้จริงของพระพุทธรูปองค์ ผู้ที่ได้ทำบุญไว้แล้ว ย่อมมีความสุขทั้งโลกนี้ และโลกหน้าแน่นอน ผู้ปรารถนาจะสถิตอยู่ร่วมกับเทพชั้นดาวดึงส์เหล่านั้น ควรทำกุศลไว้ให้มาก เพราะว่าเหล่าชนผู้ที่ได้ทำบุญไว้แล้ว ย่อมพร้อมพร้อมด้วยโภคสมบัติ บันเทิงอยู่ในสวรรค์ พระตถาคตทั้งหลาย ทรงอุบัติขึ้นเพื่อประโยชน์แก่ชนเป็นอันมากหนอ เป็นบ่อเกิดแห่งนื่อนาบุญของมนุษย์ทั้งหลาย เป็นผู้ที่ยากหาทายิกาทั้งหลายทำสักการบูชาแล้ว (ช.วิ.(ไทย)๒๖/๘๕๖/๙๙)

สักการมเห : ความเมาในสักการะ, ความต้องการเชิดชูตนตั้งธงด้วยเครื่องสักการะ, ความหลงไหลในสักการะ

ในเอกกนิทเทศ ความเมา คือ กิริยาที่เมา ภาวะที่เมา ความถือตัว กิริยาที่ถือตัว ภาวะที่ถือตัว ความลำพองตน ความทะนงตน ความเชิดชูตนเป็นดุษฎี ความเห่อเหิม ความที่จิตต้องการเชิดชูตนเป็นดุษฎีเพราะอาศัยสักการะ นี้เรียกว่า สักการมเห (อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/๘๔๔/๕๔๗)

สักการสัมมานะ:การยกย่อง, การนับถือสูงสุด, พระราชาตรัสถามถึงเครื่องสักการะกับขุททิก

ในโสมนัสสจรียา พระราชาทรงปราบปรามปัจฉิมชนบทสงบราบคาบแล้ว ได้ตรัสถามขุททิกโกว่า พระผู้เป็นเจ้าของสหายดีหรือ สักการสัมมานะยังเป็นไปแก่พระผู้เป็นเจ้าของ หรือ (ขุ.จรียา.(ไทย)๓๓/๑๖/๗๖๐)

สักการสูตร : พระสูตรว่าด้วยเครื่องสักการะ มี ๒ สูตร แปลชื่อสูตรและเนื้อหาต่างกัน คือ

1.สักการสูตร พระสูตรว่าด้วยเครื่องสักการะ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เธอทั้งหลายได้รับสุขและทุกข์ ในบ้าน(หรือ)ในป่า ไม่ควรใส่ใจสุขและทุกข์นั้นว่ามีสาเหตุมาจากตน หรือคนอื่น ผัสสะทั้งหลาย จะสัมผัสได้ก็เพราะอาศัยอุปธิ เมื่อไม่มีอุปธิ ผัสสะทั้งหลายจะสัมผัสได้อย่างไร (ขุ.อุ.(ไทย) ๒๕/๑๔/๑๙๓)

2.สักการสูตร พระสูตรว่าด้วยผู้ถูกสักการะครอบงำจิต พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สมานธิของภิกษุใด ผู้มีปกติอยู่ด้วยความไม่ประมาทยอมหวั่นไหวด้วยเหตุ ๒ ประการ คือ (๑) ด้วยมีผู้สักการะ (๒) ด้วยไม่มีผู้สักการะ ภิกษุนั้นผู้เข้ามา มีความเพียรต่อเนื่องพิจารณาเห็นด้วยปัญญาที่สุขุม ยินดีในธรรมเป็นที่ลี้ภัยแห่งอุปาทาน นักปราชญ์ทั้งหลายเรียกว่า สัตบุรุษ (ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๘๑/๔๔๔)

อรรถกถาอธิบายว่า พระองค์ทรงปรารภจากหายาบายที่พวกอัญญเดียรฉัตรยี่เยียว ต่ำพวกภิกษุ เพราะเกิดความริษยาที่เห็นพวกภิกษุมีลาภมากกว่า ทรงเปล่งอุทานแสดงความเป็นผู้มั่นคงหนักแน่นในสุขเวทนา กล่าวคือลาภสักการะ และทุกขเวทนา กล่าวคือคำตำหนิที่หายาบาย (ขุ.อุ.อ.(บาลี) ๑๔/๑๑๘-๑๑๙) คำว่า ธรรมเป็นที่ลี้ภัยแห่งอุปาทาน หมายถึงอรรถผลอันเป็นที่ลี้ภัยแห่งอุปาทาน ๔ ประการ คือ (๑) กามอุปาทาน (ความยึดมั่นในกาม) (๒) ทิฏฐูปาทาน (ความยึดมั่นในทิฏฐิ) (๓) สีสัพพตูปาทาน (ความ ยึดมั่นในศีลและวัตร) (๔) อัตตวาทุอุปาทาน (ความยึดมั่นในอัตตวาทุ) (ขุ.อิติ.อ. (บาลี) ๘๑/๒๘๖) และดู ที.ปา. ๑๑/๓๑๒/๒๐๕ ประกอบ

สักการะ: ไหว้ด้วยเครื่องสักการะ, กราบไหว้พร้อมด้วยเครื่องสักการะ, สิ่งกาลกามาณพไหว้ทิศทั้ง ๖ ตามคำสั่งมาก่อนตายของบิดา

ตัวอย่างในสิ่งกาลกามาณพ สิ่งกาลกามาณพ กราบทูลผู้มีพระภาคว่า บิดาของข้าพระองค์ก่อนจะตาย ได้กล่าวไว้อย่างนี้ว่า ‘นี่แน่ะลูก เจ้าพึงไหว้ทิศทั้งหลาย’ ข้าพระองค์สักการะ เคารพ นับถือ บูชาคำของบิดา จึงลุกขึ้นแต่เช้า ออกจากกรุงราชคฤห์ มีผ้าเปียก มีผมเปียก ประคองอัญชลี ไหว้ทิศทั้งหลาย พระผู้มีพระภาคตรัสให้ไหว้ทิศ ๖ ในอริยวินัยกันอย่างไร ว่า ทิศเบื้องหน้า บิดา มารดา ทิศทักษิณ ครูอาจารย์ เบื้องหลัง บุตรภรรยา ทิศเบื้องซ้าย มิตรสหาย ทิศเบื้องล่าง คนใช้ คนงาน และทิศเบื้องบน

สมณพราหมณ์ คหบดีบุตร อริยสาวก ละ กรรมกิเลส (กรรมเครื่องเศร้าหมอง) ๔ ประการได้แล้ว ไม่ทำบาปกรรมโดยเหตุ ๔ ประการ และไม่ข้องแวะอบายมุข(ทางเสื่อม) ๖ ประการแห่งโกศะทั้งหลาย อริยสาวกนั้นเป็นผู้ปราศจากบาปกรรม ๔ ประการนี้แล้ว ชื่อว่าเป็นผู้ปิดป้องทิศ ๖ ปฏิบัติเพื่อครองโลกทั้งสอง ทำให้เกิดความยินดีทั้งโลกนี้และโลกหน้า หลังจากตายแล้ว ย่อมไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ (ที่.ปา.(ไทย)๑๑/๒๔๓/๑๘๙,ที่.ปา.(ไทย)๑๑/๒๘๒/๒๓๐,ที่.ปา.(ไทย)๑๑/๒๙๒/๒๔๓,ม.ม.(ไทย)๑๒/๖๐/๕๑,ม.ม.(ไทย)๑๒/๕๑๐/๕๔๙,ม.ม.(ไทย)๑๓/๗๗/๗๕,ม.ม.(ไทย)๑๓/๑๖๘/๑๘๙,ม.ม.(ไทย)๑๓/๑๗๒/๑๙๔,ม.ม.(ไทย)๑๓/๒๓๖/๒๗๘,ม.อ.(ไทย)๑๔/๘๓/๙๓)

สักการะ เคารพ นับถือ บูชา: การแสดงกิริยาเคารพ นับถือ, สักการบูชา, การให้ความนับถือด้วยกายกรรม

ในอุคคหสูตร อุคคหเศรษฐีกราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า ลูกสาวของข้าพระองค์เหล่านี้ จักไปสู่ตระกูลสามี ขอพระผู้มีพระภาคทรงกล่าวสอนพราหมณ์เด็กเหล่านี้ ซึ่งจะเป็นประโยชน์ต่อพวกเขาตลอดกาลนานเถิด พระผู้มีพระภาคได้ตรัสสอนกุมารีเหล่านั้นว่า เธอทั้งหลายพึงสำเหนียกอย่างนี้ว่า ‘ชนเหล่าใด เป็นที่เคารพของสามี คือ บิดามารดา หรือสมณพราหมณ์ เราทั้งหลายจักสักการะ เคารพ นับถือบูชาชนเหล่านั้น และต้อนรับท่านเหล่านั้น ผู้มาถึงแล้วด้วยอาสนะและน้ำ’ (อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๓๓/๕๒)

สักกทานสูตร : พระสูตรว่าด้วยการเปล่งอุทานของท้าวสักกะ พระผู้มีพระภาคทรงอุทานว่า เทวดาทั้งหลายย่อมเคารพรักภักษุ ผู้ถือบิณฑบาตเป็นวัตร ผู้เลี้ยงตน ไม่เลี้ยงคนอื่น ผู้คงที่ ผู้สงบ มีสติอยู่ทุกเมื่อ (ขุ.อ.(ไทย) ๒๕/๒๗/๒๒๒) ท้าวสักกะทรงเปล่งอุทานด้วยปิติโสมนัสที่เกิดขึ้นเพราะได้ถวายทานแก่พระมหากัสสปเถระ พระผู้มีพระภาคทรงปรารภเหตุนี้ ทรงเปล่งอุทานแสดงว่าผู้มีสัมมาปฏิบัติ ย่อมเป็นที่รักของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย (ขุ.อ.อ. (บาลี) ๒๗/๒๑๒)

สักขลิกาทายิกาวิมาน : พระสูตรว่าด้วยวิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงผู้ถวายน้ำตาลกรวดเป็นการกล่าวถึงวิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงผู้ถวายน้ำตาลกรวดแต่ภิกษุผู้กำลังเที่ยวบิณฑบาต (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๖๑๓/๖๗)

สักขิภัพพสูตร : พระสูตรว่าด้วยความเป็นผู้เหมาะสมที่จะประจักษ์ชัด พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมของภิกษุผู้ไม่อาจบรรลุความเป็นผู้เหมาะสมที่จะประจักษ์ชัดในธรรมนั้นๆ ในเมื่อมีเหตุ ธรรม ๖ ประการ คือ (๑) ไม่รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า เหล่านี้เป็นธรรมฝ่ายเสื่อม (๒) ไม่รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า เหล่านี้เป็นธรรมฝ่ายคงที่ (๓) ไม่รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า เหล่านี้เป็นธรรมฝ่ายคุณวิเศษ (๔) ไม่รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า เหล่านี้เป็นธรรมฝ่ายชำแรกกิเลส (๕) ไม่ทำความเคารพ (๖) ไม่ทำสิ่งที่ เป็นสัปปายะ แล้วตรัสว่า ธรรมของภิกษุผู้ไม่อาจบรรลุความเป็นผู้เหมาะสมที่จะประจักษ์ชัดในธรรมนั้น ๆ ในเมื่อมีเหตุ มี ๖ มีนัยตรงกันข้าม (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๗๑/๕๙๓)

สักขีสาวก: พระสาวกรูปหนึ่งที่ทันเห็นองค์พระพุทธรเจ้า, ปัจฉิมสาวก, สุภัททปริพาชกผู้เป็นสักขีสาวก

ในมหาปรินิพพานสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึง สุภัททปริพาชกผู้ได้บรรพชาอุปสมบทในสำนักของพระผู้มีพระภาคแล้วไม่นาน ทำให้แจ้งซึ่งประโยชน์ยอดเยี่ยมอันเป็นที่สุดแห่งพรหมจรรย์ที่เหล่ากุลบุตรผู้ออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตโดยชอบต้องการด้วยปัญญาอันยิ่งเอง เข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน รู้ชัดว่า ‘ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป’ สุภัททปริพาชกได้เป็นพระอรหันต์องค์หนึ่ง และ สักขีสาวก องค์สุดท้ายของพระผู้มีพระภาค (ที.ม.(ไทย)๑๐/๒๑๕/๑๖๔,ที.ม.อ.(บาลี)๒๑๕/๑๙๘) ดูเทียบ ที.สี.(ไทย) ๙/๔๐๕/๑๗๔, ม.ม. ๑๓/๒๒๒/๑๙๕-๑๙๖, ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๙๖/๒๘๑)

สักหลาด: ผ้าสำหรับลาดพื้นอันประณีตในกรุงกุสาวดี ราชธานีของพระเจ้ามหาสุทิสสนะ ในมหาสุทิสสนสูตร เรื่องบัลลังก์ที่ลาดด้วยผ้าสักหลาด กล่าวคือ เมืองขึ้น ๘๔,๐๐๐ เมืองของพระเจ้ามหาสุทิสสนะ มีกรุงกุสาวดีราชธานีเป็นเมืองหลวง ทรงมีปราสาท ๘๔,๐๐๐ องค์ มีธรรมปราสาทเป็นที่ประทับ ทรงมีเรือนยอด ๘๔,๐๐๐ หลัง มีเรือนยอดมหาวิญหะเป็นที่ประทับทรงมีบัลลังก์ ๘๔,๐๐๐ บัลลังก์ เป็นบัลลังก์ทอง บัลลังก์เงิน บัลลังก์งา บัลลังก์แก้วบุษราคัม ลาดด้วยพรมขนสัตว์ชายยาว ลาดด้วยสักหลาด (ที.ม.(ไทย)๑๐/๒๖๓/๑๙๕,ที.ม.(ไทย)๑๐/๒๖๖/๑๙๗,ที.ม.(ไทย)๑๐/๒๖๗/๑๙๙,ที.ม.(ไทย)๑๐/๒๖๘/๒๐๐)

สักคกกา: เรื่องที่กล่าวถึงสวรรค์, เรื่องราวของสวรรค์, ข้อหนึ่งในอนุப்புพิงกา ๕ ตัวอย่างในโสมโกหิวิสัตถุ พระผู้มีพระภาคทรงทราบด้วยพระทัยถึงความคิดคำนึงในจิตของกุลบุตรในหมู่บ้าน ๘๐,๐๐๐ คนนั้น จึงตรัสอนุப்புพิงกา คือ ทรงประกาศ (๑) ทานกกา เรื่องทาน (๒) สีลกกา เรื่องศีล (๓) สักคกกา เรื่องสวรรค์(๔) กามา ทินวกกา เรื่องโทษ ความต่ำทราม ความเศร้าหมองแห่งกาม (๕) เนกขัมมานิสังสกกา เรื่องอานิสงส์แห่งการออกจากกาม (วิ.ม.(ไทย)๕/๒๔๒/๔,วิ.ม.(ไทย)๕/๒๘๔/๙๕,วิ.ม.(ไทย)๕/๒๙๓/๑๑๔,วิ.ม.(ไทย)๕/๓๐๑/๑๓๔,ที.ม.(ไทย)๑๐/๗๕/๔๒,ที.ม.(ไทย)๑๐/๗๙/๔๔,ที.ม.(ไทย)๑๐/๘๓/๔๕,ม.ม.(ไทย)๑๓/๖๙/๖๕,อง.อภฺฐก.(ไทย)๒๓/๑๒/๒๓๒,อง.อภฺฐก.(ไทย)๒๓/๒๑/๒๕๘,อง.อภฺฐก.(ไทย)๒๓/๒๒/๒๖๑,ชฺ.อุ.(ไทย)๒๕/๔๓/๒๕๖)

สังกมทาเถรียาพาน : ประวัติในอดีตชาติของพระสังกมทาเถรี มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติ ๓ อสงไขย ๑๐๐,๐๐๐ กัป ท่านได้อุทิศร่างกายให้พระพุทธรเจ้าพระนามว่า โภณทัณฺณูเย เสด็จเหยียบข้ามไป เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านได้ไปเกิดในสวรรค์ ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุมิชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ชฺ.อป.(ไทย) ๓๓/๓๑/๓๗๐)

สังกัปปราคชาดก : พระสูตรว่าด้วยราคะเกิดเพราะความดำริ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า ฤๅษีโพธิสัตว์ผู้ได้ฌานโลกีย์ เข้ามาบิณฑบาตในเมืองพาราณสี พระเจ้าพรหมทัตทอดพระเนตรเห็นแล้วเกิดความเลื่อมใส จึงนิมนต์ให้จำพรรษาในพระราชอุทยาน แล้วถวายความบำรุงเป็นประจำ ต่อเมื่อมีความจำเป็นจะเสด็จไปสงบศึกทางชายแดน

จึงมอบหน้าที่ให้พระมหากษัตริย์คอยดูแลแทน วันหนึ่งเมื่อ พระโพธิสัตว์ชกซำยังไม่มารับอาหารบิณฑบาต พระนางทรงสงรงน้ำแล้วเอนพระองค์บนเตียงน้อยรอคอยพระโพธิสัตว์ กำลังเคลิ้มหลับได้ยินเสียงผ้าคากรองของดาบสที่เหาะมาทางอากาศจึงรีบลุกขึ้นโดยเร็ว ผ้าเนื้อเกลี้ยงที่นุ่งไว้หลวม ๆ จึงหลุดลงทันที พระโพธิสัตว์ไม่ทันสำรวจอินทรีย์ได้เห็นภาพความงามแห่งสรีระของพระเทวีจนหมดสิ้น กิเลสที่ข่มไว้ด้วยฌานมาเป็นเวลานานก็ฟุ้งขึ้น ฌานก็เสื่อมทันทีจึงลงที่ช่องหน้าต่าง เมื่อรับภิกษาแล้วไม่อาจนั่งฉันได้ ไม่สามารถจะเหาะได้ดังเดิม จึงเดินกลับบรรณศาลา ไม่ฉันอาหารนอนรำพึงถึงแต่ความงามของพระเทวีจนข้าวในบาตรบูด นอนชมอยู่ ๗ วัน พระราชาขณะศึกกลับมาทราบข่าวดาบสไม่สบายจึงไปเยี่ยมถามถึงอาการป่วย พระดาบสกราบทูลให้ทราบถึงการป่วยของตนว่า ท่านเผลอไปไม่ได้คุ้มครองจิตด้วยวิธีที่ถูกต้อง จึงถูกลูกศรคือกิเลสอาบยาพิษคือราคะเสียดแทงเอา เกิดความเร่าร้อนไปทั่วสรรพางค์กาย ได้รับความทุกข์ทรมานเป็นอันมาก หลังจากกราบทูลให้พระราชาเข้าพระทัยแล้วจึงเข้าไปในบรรณศาลา เจริญฌานที่เสื่อมไปให้เกิดขึ้นใหม่ สอนพระราชาให้ครองราชโดยธรรมแล้วจึงเหาะเข้าป่าหิมพานต์ไป การขาดความสำรวมระวางทางทวารทั้งหลายเป็นทางเกิดแห่งกิเลส (ขุ.ชา.ติก.(ไทย) ๒๗/๑/๑๒๐)

สังกัปปราคะ: ความกำหนัดที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจความดำริในวัตถุมีรูปทั้งดงามเป็นต้น, กิเลสกาโมอีกชื่อหนึ่งในจำนวนชื่อเรียกกาม

ในนิพเพธิกสูตร พระผู้มีพระภาคได้ตรัสคาถาประพันธ์นี้ว่า สังกัปปราคะของบุรุษชื่อว่ากาม อารมณ์ที่วิจิตรทั้งหลายในโลกไม่ชื่อว่ากาม สังกัปปราคะของบุรุษชื่อว่ากาม อารมณ์ที่วิจิตรทั้งหลายในโลก ตั้งอยู่ตามสภาพของตนเท่านั้น แต่ธีรชนทั้งหลายย่อมกำจัดความพอใจ ในอารมณ์ที่วิจิตรเหล่านั้นได้ (อง.ฉก.ก.(ไทย)๒๒/๖๓/๕๗๒, อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๕๑๓/๕๕๑(อง.ฉก.ก.อ.(บาลี) ๓/๖๓/๑๔๘)

สังกัปวิตก: วิตกอันเป็นความดำริ, ความคิดอันเป็นความดำริเกี่ยวกับธรรม ปัญญา นิพพาน
ในสมมติสูตร พระสารีบุตรได้กล่าวกับท่านพระสมมติดังนี้ว่า สังกัปวิตก วิตกอันเป็นความดำริ ของบุรุษมีอะไรเป็นอารมณ์เกิดขึ้น ท่านตอบว่า มีนามรูปเป็นอารมณ์ ขอรับสังกัปวิตกเหล่านั้นมีอะไรเป็นยิ่ง' ท่านก็ตอบว่า 'มีปัญญาเป็นยิ่ง ขอรับ' สังกัปวิตกเหล่านั้นมีอะไรเป็นแก่น ท่านก็ตอบว่า 'มีวิมุตติเป็นแก่น ขอรับ' สังกัปวิตกเหล่านั้นมีอะไรเป็นที่หยั่งลง' ท่านก็ตอบว่า 'มีนิพพานเป็นที่หยั่งลง ขอรับ' ตีละตีละ ท่านสมมติ ดิจจริง ท่านสมมติ ท่านถูกเราถามปัญหาแล้วก็ตอบได้ แต่ท่านอย่าทะนงตนด้วยการแก้ปัญหานั้น (อง.นวก.(ไทย)๒๓/๑๔/๔๖๒)

สังกัปปะ: การรู้แจ้งด้วยการเจริญสังกัปปะ, มัคคสังกคือการเจริญความดำริ
ในยุคนัทวรรค ทุติยสูตรต้นตนิทเทศ สูตรนี้ กล่าวถึง การรู้แจ้งด้วยการเจริญทิฎฐิสังกัปปะ วาจา กัมมันตะ อาชีวะ วายามะ สติ สมาธิ ในฐานะทั้ง ๓ นี้เป็นมัคคสังก (ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๑๔/๔๓๘)

สังกัสสนคร,สังกัสสะ,เมือง: เมืองที่พระผู้มีพระภาคเสด็จลงดาวดึงสเทวโลกลงสู่โลกมนุษย์ที่ประตุมืองสังกัสสนครในวันออกพรรษา, เมืองโบราณแห่งหนึ่งอยู่ในแคว้นปัญจาละ, เมือง

หนึ่งตั้งอยู่ห่างจากเมืองสาวตลีไปประมาณ ๙๐ ไมล์ ระหว่างเมืองลัคเนาท์กับเมืองอัครา, เมืองที่พระสารีบุตรเห็นพระผู้มีพระภาค

ในสารีปุตตสูตรตนิทเทส พระสารีบุตรกล่าวสรรเสริญความอัศจรรย์ใจแห่งพระพุทธคุณ ว่า พระศาสดาได้เสด็จจากภพดุสิตมาเป็นพระคณาจารย์ก่อนหน้านี้ ข้าพเจ้าไม่เคยเห็น ทั้งไม่เคยได้ยินจากใคร ๆ ไม่เคยเห็นพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ด้วยตานี้ ด้วยอรรถภาพนี้เลย คือ ในกาลใด พระผู้มีพระภาคเสด็จออกพรรษาที่ บันฑุกัมพลศิลาอาสน์ ณ โคนไม้ปาริฉัตตะกะในภพดาวดึงส์ อันหมู่เทวดาแวดล้อม เสด็จลงสู่สังกัสสนครทางบันไดแก้วมณีตรงกลาง เว้นการเห็นครั้งนี้ ข้าพเจ้าไม่เคยเห็นในกาลก่อนเลย (ขุ.ม.(ไทย)๒๙/๑๙๐/๕๓๕) ๑/๒๓/๑๕,๗/๔๕๑/๔๐๒, ๗/๔๕๘/๔๑๙ ไม่มีคำนี้

สังกาสนสูตร : พระสูตรว่าด้วยการจำแนกอริยสัง พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า อักษรพยัญชนะและการจำแนกในอริยสัง ๔ นั้น หาประมาณมิได้ คือไม่สามารถอธิบายให้จบได้ด้วยอักษรเป็นต้น (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๘๙/๖๐๓)

สังกัจจชาตก : พระสูตรว่าด้วยสังกัจจกฤช มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นสังกัจจกุมารบุตรของบุโรหิต และเป็นสหายของพรหมทัตตราชกุมารแห่งกรุงพาราณสี เมื่อทั้ง ๒ เจริญวัยแล้วได้เดินทางไปศึกษาศิลปศาสตร์ที่เมืองตักกสิลาด้วยกัน ต่อมาพรหมทัตตราชกุมารมีความดำริที่จะปลงพระชนม์พระเจ้าพรหมทัตตราชบิดา แม้สังกัจจกุมารจะทูลทัดทานไว้ แต่พรหมทัตตราชกุมารก็ไม่ทรงเชื่อฟัง สังกัจจกุมารคิดว่า ไม่มีประโยชน์ที่จะอยู่ร่วมกับบุคคลเหล่านี้จึงออกบวชเป็นฤชไปบำเพ็ญฌานและอธิษฐานอยู่ในป่าหิมพานต์ มีฤช ๕๐๐ เป็นบริวาร เมื่อได้ฌานและอธิษฐานแล้ว จึงกลับมาแสดงเรื่องนรกและสวรรค์ที่ผู้ทำกรรมชั่วและกรรมดีจะพึงได้รับในสัมปรายภพโปรดพรหมทัตตราชกุมาร (ขุ.ชา.สกุฐี(ไทย) ๒๘/๖๙/๔๕)

สังกัจจเถรคาถา : ภาษิตของพระสังกัจจเถระ,คาถาของพระสังกัจจเถระ ท่านพระสังกัจจเถระกล่าวคำเป็นต้นว่า ในฤดูฝน ลมหัวด้วน ย่อมพัดพาเมฆหมอกไปได้ฉับไฉน สัตถุญาที่ประกอบด้วยวิเวกก็ฉับนั้นเหมือนกัน ย่อมตั้งจิตของอาตมาไปสู่ที่วิเวก ภายคตาสติกรรมฐานที่ประกอบด้วยความคลายกำหนด ในร่างกาย เกิดขึ้นแก่อาตมาทันที เหมือนกาต่าเกิดจากฟองไข่ เทียวอาศัยอยู่ในป่าช้า ภิกษุผู้ไม่มีคนอื่นคอยดูแลรักษา และไม่คอยดูแลรักษาคนอื่นนั้นแล ไม่มีความเยื่อใยในกามทั้งหลาย ย่อมอยู่เป็นสุข (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๕๙๗/๔๔๓)

สังกัจจฤช : ฤชชื่อสังกัจจะ, ฤชผู้ตอบปัญหาพระเจ้าพรหมทัตเรื่องกรรมอันเป็นบาป ในสังกัจจชาตก เรื่องสังกัจจฤช พระเจ้าพรหมทัต ผู้เป็นพระราชาทรงวางเบญจกกุระกัณฑ์ไว้อย่างปกปิดแล้วเสด็จลงจากราชยาน ทรงดำเนินเข้าไปหาสังกัจจฤช ซึ่งนั่งอยู่ ณ ทายปัสสอุทยาน จึงทรงสอบถามถึงกรรมอันเป็นบาปว่า คนผู้ประพฤติกว้างธรรมทั้งหลาย เหมือนโยมผู้ประพฤติกว้างธรรม ละไปแล้วจะไปสู่คติอะไร ขอพระองค์เจ้าจงตอบเนื้อความที่โยมถามเถิด สังกัจจฤชได้กราบทูลพระราชผู้ทรงมคฺจรรัฐให้เจริญแก่ชาวกาสิ ซึ่งประทับนั่ง ณ ทายปัสสอุทยานว่า ขอพระองค์ทรงสดับคำของอา

ตมภาพ ผู้ใดพร่ำสอนบอกหนทางแก่คนเดินทางผิด ถ้าเขาฟังทำตามคำของผู้นั้น เขาก็ไม่ฟังถูกหนามตำ ฉันทุใด ผู้ใด พร่ำสอนธรรมแก่ผู้ปฏิบัติผิดธรรม ถ้าเขาฟังทำตามคำสอนของท่านผู้นั้น เขาจะไม่ฟังไปสู่ทุกคติฉันทุนั้น เหมือนกัน (ขุ.ชา.(ไทย)๒๘/๗๐/๔๕, ขุ.ชา.(ไทย)๒๘/๗๓/๔๕, ขุ.ชา.(ไทย)๒๘/๗๖/๔๖)

สังกิเลส : เครื่องเศร้าหมองใจ, ความเสื่อมเสีย, ความชั่ว, อารมณ์ของสังกิเลส คือ อารมณ์ของ โลกะ ความติดข้อง

ในอมตารัมมณกถา สภาวธรรมมีอมตะ (นิพพาน) เป็นอารมณ์ สกวาที (สก.) ถามปรวาที (ปร.) ว่า สังโยชน์มีอมตะเป็นอารมณ์ใช้ใหม่ ปร. ตอบว่า ใช่ สก. ถามว่า อมตะเป็นอารมณ์ของสังกิเลสใช้ใหม่ ปร. ตอบว่า ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น สก. ถามว่า อมตะไม่เป็นอารมณ์ของสังโยชน์ ไม่เป็นอารมณ์ของคันถะ ไม่เป็นอารมณ์ของสังกิเลสมีใช้ หรือ ปร. ตอบว่า ใช่ (อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๓๖๓/๓๕๔, อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๕๔๙/๕๔๕)

สังกิจจสามเณรวัตถุ : เรื่องสังกิจจสามเณร พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่ภิกษุ ๕๐๐ รูปว่า ผู้มีศีล เฟ่งพินิจ แม้มีชีวิตอยู่เพียงวันเดียว ประเสริฐกว่าคนทุศีล ไม่มีจิตตั้งมั่นที่มีชีวิตอยู่ตั้ง ๑๐๐ ปี (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๑๑๐/๖๔)

สังกิเลสิกธรรม: ธรรมที่ทำให้จิตเศร้าหมอง ได้แก่ อกุศลจิต ๑๒ ได้แก่ โลกมูลจิต ๘ โทสมูลจิต ๒ และโมหมูลจิต ๒

ตัวอย่างในปฏฐาปนาสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับปฏฐาปนาว่า เราแสดงธรรมเพื่อละการได้อัตตภาพที่หยาบว่า ‘พวกท่านปฏิบัติตามนั้นแล้วก็จะละสังกิเลสิกธรรมได้ และโฆทานิยธรรม จะเพิ่มพูนยิ่งขึ้น จะทำให้แจ้งความบริบูรณ์ความไพบูรณ์แห่งปัญญาด้วยปัญญาอันยิ่งเอง เข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน’ บางคราวท่านมีความเห็นอย่างนี้ว่า ‘เราพอจะ ละสังกิเลสิกธรรมได้และโฆทานิยธรรมจะเพิ่มพูนยิ่งขึ้น บุคคลจะทำให้แจ้งความบริบูรณ์ความไพบูรณ์ แห่งปัญญาด้วยปัญญาอันยิ่งเอง เข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน แต่ว่าจะมีความเป็นอยู่ลำบาก’ ก็เรื่องนี้น่าไม่เพียงเห็นอย่างนั้น แท้จริง ท่านจะละสังกิเลสิกธรรมได้และโฆทานิยธรรมจะเพิ่มพูนยิ่งขึ้น จะมีความปราโมทย์ ปีติ ปัสสัทธิ สติ สัมปชัญญะ และอยู่เป็นสุข (ที.สี.(ไทย)๙/๔๒๙/๑๙๐, ที.สี.(ไทย)๙/๔๓๐/๑๙๑, ที.สี.(ไทย)๙/๔๓๑/๑๙๑, ที.สี.(ไทย)๙/๔๓๒/๑๙๑, ที.สี.อ.(บาลี) ๔๒๙/๓๑๕)

สังข์: อุปกรณ์เป่าออกเสียง, อุปกรณ์ออกเสียงสี่ขา, คำอุปมาผู้ครองเรือนจะประพฤติพรหมจรรย์ให้บริสุทธิ์บริบูรณ์ครบถ้วนดุจสังข์ขัด

ตัวอย่างในปายาสีสูตร อุปมาด้วยการเป่าสังข์ ท่านกัสสปะตอบคำถามพระเจ้าปายาสีว่า อตมภาพจะยกอุปมาถวายพระองค์ให้สดับ คนฉลาดบางพวกในโลกนี้ เข้าใจความหมายแห่งถ้อยคำได้ด้วยอุปมาโวหาร ดังคนเป่าสังข์บอกชาวชนบทว่า ‘ท่านทั้งหลาย นี่เป็นเสียงสังข์ น่าพอใจ น่ารักใคร่ น่าหลงใหล น่าติดใจ ไพเราะอย่างนี้’ สังข์วางอยู่ ชาว ปัจจันตชนบทเหล่านั้นจับสังข์นั้นให้หงายขึ้นแล้วสั่งว่า ‘พูดซิพอสังข์พูดซิ พอสังข์’ สังข์นั้นก็ไม่ได้เสียง คนเป่าสังข์ได้มีความคิดตั้งนี้ว่า ‘ชาวปัจจันตชนบทเหล่านี้ช่างโง่เขลาจริง ไฉนจึงแสวงหาเสียงสังข์โดยไม่ถูกวิธีอย่างนี้เล่า’ ขณะที่ชาวปัจจันตชนบทเหล่านั้นกำลังมุงดูอยู่ เขาจึงหยิบสังข์ขึ้นมาเป่า ๓ ครั้งแล้วถือสังข์

เดินไป ชาวปัจฉิมชนบทเหล่านั้นพูดกันว่า ‘ท่านทั้งหลาย เมื่อสังข์นี้มีคน มีความพยายาม และมีลมจึงส่งเสียงได้ เมื่อสังข์นี้ไม่มีคน ไม่มีความพยายาม และไม่มีการส่งเสียงไม่ได้’ (ที.ม.(ไทย)๑๐/๔๒๖/๓๕๘,ม.ม.(ไทย)๑๓/๒๕๕/๓๐๒,ม.ม.(ไทย)๑๓/๔๗๑/๕๙๖,ม.ม.(ไทย)๑๓/๔๗๕/๖๐๐,ม.อ.(ไทย)๑๔/๑๓/๑๙,ม.อ.(ไทย)๑๔/๑๐๒/๑๒๑,ม.อ.(ไทย)๑๔/๒๑๓/๒๕๑,ม.อ.(ไทย)๑๔/๒๔๗/๒๙๒, อัง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๑๑๔/๑๗๖)

สังฆชาดก : พระสูตรว่าด้วยสังฆพราหมณ์ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นสังฆพราหมณ์ เป็นพ่อค้าทางเรือ ก่อนออกเดินทางไปค้าขายยังสุวรรณภูมิ ได้ถวายเป็นและรองเท้าแก่พระปัจเจกพุทธเจ้าก่อนออกเดินทางเมื่อออกเดินทางไปไม่นาน ประสพเหตุเรือแตกกลางทะเล คนอื่น ๆ ที่เอาแต่ตกใจไม่คิดหาทางแก้ไข จึงตกเป็นอาหารของปลาร้ายในทะเล ส่วนพระโพธิสัตว์และอุปัฏฐากของท่าน ก่อนที่เรือจะจมได้เอาน้ำมันทา แล้วกินน้ำตาลกรวดกับเนยใสจนเต็มอิมแล้ว ขึ้นยอดเสากระโดงเรือกำหนดทิศทางที่จะไปแล้วกระโดดสุดกำลัง พันอันตรายจากปลาร้ายแล้วว่ายน้ำอยู่ในทะเล ๗ วัน เมื่อถึงวันอุโบสถ ท่านอมน้ำทะเลบ้วนปากแล้วจึงอธิษฐานอุโบสถขณะนั้น นางมณีเมขลามาตรวจการณ์ในทะเลเห็นเข้าจึงนำอาหารทิพย์ไปให้ แต่ท่านไม่ยอมรับ สอบถามได้ความว่ากำลังรักษาอุโบสถ นางมีความศรัทธาที่ท่านได้ทำทานก่อนออกเดินทางและได้รักษาอุโบสถในวันอุโบสถ จึงได้เนรมิตรเรือบรรทุกรัตนชาติเต็มลำแล้วส่งพระโพธิสัตว์พร้อมด้วยอุปัฏฐากไปยังเมืองโมลินีบ้านเกิด เมื่อบุญที่ทำไว้แล้วให้ผล บุคคลย่อมพ้นจากภัยอุปสรรคปัญหาได้ที่ร้ายแรงได้และยังได้รับการช่วยเหลือจากคนดีอีก บุคคลจึงควรทำบุญให้มาก (ขุ.ชา.ทสก.(ไทย) ๒๗/๓๙/๓๒๘)

สังฆตธรรม : ธรรมที่ปัจฉิมปุณฺณได้แก่ ชั้นที่ ๕ ตัวอย่างในจุฬาทลสูตร กล่าวถึงอริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นสังฆตธรรม พระผู้มีพระภาคทรงจัดชั้นที่ ๓ ประการ เข้าในอริยมรรคมีองค์ ๘ หรือว่าทรงจัดอริยมรรคมีองค์ ๘ เข้าในชั้นที่ ๓ ประการ เพราะอะไรจึงเรียกว่าสังฆาร เพราะปุณฺณแต่งสังฆตธรรมจึงเรียกว่า ‘สังฆาร’ ปุณฺณแต่งสังฆตธรรม คือ รูปโดยความเป็นรูป เวทนาโดยความเป็นเวทนา สัญญาโดยความเป็นสัญญา สังฆารโดยความเป็นสังฆาร วิญญาณโดยความเป็นวิญญาณ เพราะปุณฺณแต่งสังฆตธรรมจึงเรียกว่า ‘สังฆาร’(ม.ม.(ไทย)๑๒/๔๖๒/๕๐๒,ส.ข.(ไทย)๑๗/๗๙/๑๒๑,อัง.ทุก.(ไทย)๒๐/๘๗/๑๐๖,ข.ป.(ไทย) ๓๑/๑๓/๒๓,ข.ป.(ไทย) ๓๑/๓๕/๔๙๘,ข.อป.(ไทย)๓๓/๒๔๓/๔๑๙,อภิ.สง.(แปล) ๓๔/๑๐๘๙/๒๗๗)

สังฆตธาตุ : ธาตุที่ถูกปัจฉิมปุณฺณแต่ง, หนึ่งในธรรมที่ควรรู้อย่าง ๒ อย่าง ในทศตธรรมสูตร ธรรม ๒ ประการที่ควรรู้อย่าง คือ ธาตุ ๒ ได้แก่ (๑) สังฆตธาตุ ธาตุที่ถูกปัจฉิมปุณฺณแต่ง (๒) อสังฆตธาตุ ธาตุที่ไม่ถูกปัจฉิมปุณฺณแต่ง (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๕๒/๓๗๑, ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๒๕/๑๖๔)

สังฆตลักษณะสูตร : พระสูตรว่าด้วยลักษณะที่ถูกปัจฉิมปุณฺณแต่ง พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สังฆตลักษณะ (ลักษณะที่ถูกปัจฉิมปุณฺณแต่ง) แห่งสังฆตธรรม (ธรรมที่ถูกปัจฉิมปุณฺณแต่ง) ๓ ประการ

คือ (๑) ความเกิดขึ้นปรากฏ (๒) ความดับสลายปรากฏ (๓) เมื่อตั้งอยู่ ความแปรปรากฏ (อง.ตัก.(ไทย) ๒๐/๔๗/๒๐๘)

สังขตลักษณะ,สังขตลักษณะแห่งสังขตธรรม: ลักษณะที่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง, สภาวะที่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง

ในสังขตลักษณะสูตร ลักษณะที่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง กล่าวถึงสังขตลักษณะแห่งสังขตธรรม ลักษณะที่ถูกปัจจัยปรุงแต่งแห่งธรรมที่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง ๓ ประการ คือ (๑) ความเกิดขึ้นปรากฏ (๒) ความดับสลายปรากฏ (๓) เมื่อตั้งอยู่ ความแปรปรากฏ เหตุนี้ บุคคลจึงเป็นสภาวะที่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง (อง.ทุก.(ไทย)๒๐/๔๗/๒๐๘,อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๒๑๔/๙๔)

สังข์ทอง

วัตถุแข็งสีขาว, คำอุปมาความเกลี้ยงเกลาดุจสังข์ขัด

ในอัมพปาลีเถรีคาถา ภาษิตของพระอัมพปาลีเถรี พระเถรีฯ ท่านได้กล่าวภาษิตเหล่านี้ว่า เมื่อก่อน ผมของเรามีสีดำเหมือนสีแมลงงู มีปลายผมงอน เดียวนี้ ผมเหล่านั้นกลายสภาพเป็นเหมือนป่านและปอเพราะชรา เมื่อก่อน คอของเราสวยงามนัก กลมเกลี้ยงเหมือนสังข์ทองขัดเกลาดีแล้วเดี๋ยวนี้ กลายเป็นจุ่มค่อมลงเพราะชรา พระดำรัสของพระพุทธเจ้าผู้ตรัสแต่ความจริง เป็นคำจริงแท้ ไม่แปรเป็นอย่างอื่น (ขุ.เถรี.(ไทย)๒๖/๒๖๒/๕๙๘)

สังข์ที่ขัดแล้ว:

วัตถุสีขาว, วัตถุขาวเกลี้ยงเกลา, คำอุปมาความบริสุทธิ์ด้วยความเกลี้ยงเกลาของวัตถุ ในอรรถตันตปสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึง คหบดีหรือบุตรคหบดีผู้เกิดภายหลังในตระกูลใดตระกูลหนึ่งพึงธรรมนั้นแล้วได้ศรัทธาในตถาคต พิจารณาเห็นว่า ‘ฆราวาส (การอยู่ครองเรือน) คับแคบ เป็นทางมาแห่งธูลี บรรพชาปลอดโปร่ง การที่บุคคลผู้ครองเรือนจะประพฤติพรหมจรรย์ให้บริสุทธิ์บริบูรณ์ครบถ้วนดุจสังข์ที่ขัดแล้วนี้มีใช้ทำได้ง่าย ทางที่ดีเราควรจะปลงผมและหนวด ครองผ้ากาสาเยอออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต’(อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๙๘/๓๐๗)

สังฆมชาดก :

ชาดกว่าด้วยการเป่าสังข์เกินไปทำให้เสียทรัพย์ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า บุตรคนเป่าสังข์โพธิสัตว์ ห้ามบิดาไม่ให้เป่าสังข์มากเกินไป ในขณะที่กำลังเดินผ่านดง แต่บิดาไม่เชื่อ จึงถูกโจรปล้นทรัพย์ที่ได้มาจนหมดสิ้น (ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๖๐/๒๕)

สังฆมสูตร :

พระสูตรว่าด้วยคนเป่าสังข์ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ ปาวาริกัมพวัน ได้ตรัสถามผู้ใหญ่บ้านชื่ออสิพันธกบุตรผู้เป็นสาวกของนิครนถนาฏบุตรว่า นิครนถนาฏบุตรแสดงธรรมแก่สาวกอย่างไร

เมื่อนายอสิพันธกบุตรกราบทูลว่า นิครนถนาฏบุตรแสดงธรรมแก่สาวกว่า บุคคลผู้ฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกามและพูดเท็จต้องไปอบาย ตกนรก เพราะกรรมใดมีมาก กรรมนั้นจะเป็นตัวนำไป จึงตรัสว่า หากเป็นอย่างที่นิครนถนาฏบุตรกล่าว ก็จักไม่มีใครไปอบาย ตกนรกเลย เพราะในวันหนึ่ง เวลาที่บุคคลฆ่าสัตว์มีน้อยกว่าเวลาที่เขาไม่ได้ฆ่า ความจริง ศาสดาบางคนมีทิฏฐิว่า ผู้ฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกามและพูดเท็จต้องไปอบาย ตกนรก สาวกผู้เลื่อมใสศานตานั้นย่อมมีทิฏฐิว่า แม้เราก็กต้องไปอบาย นรก เพราะเราเคยทำกรรมเหล่านั้น หากเขายังไม่ละคำพูด ไม่ละ

ความคิด ไม่สละทิวทัศน์นั้น ย่อมตกรกเหมือนถูกนำมาขังไว้ฉะนั้น ศาสตราบางคน ตำนานคดีกรรมเหล่านั้น แล้วสอนให้งดเว้นจากสิ่งเหล่านั้น สาวกผู้เลื่อมใสศรัทธา นั้นย่อมมีทิวทัศน์ว่า เราเคยทำกรรมเช่นนั้น กรรมเช่นนั้นไม่ดีเลย เราจะเป็นผู้เดือดร้อน เพราะกรรมนั้นเป็นปัจจัย ครั้นแล้วย่อมละบาปกรรม ปราศจากความเพ่งเล็งอยากได้ ของเขา ไม่พยายาม ไม่หลง มีสัมปชัญญะ มีสติ มีเมตตาจิต กรุณาจิต มุทิตาจิตและ อุเบกขาจิตแผ่ไปทุกทิศ แผ่ไปตลอดโลก ทั่วทุกหมู่เหล่า ในที่ทุกสถาน กรรมที่ทำ พอประมาณในเมตตาเจโตวิมุตติเป็นต้นที่บุคคลอบรมแล้วอย่างนี้จะไม่เหลืออยู่ในรูปาวจรและอรูปาวจรเลย เปรียบเหมือนคนเป่าสังข์ผู้แข็งแรงพึงให้คนในทิศทั้ง ๔ ได้ยินเสียงโดยไม่ยาก เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสอย่างนี้ นายอสิพันธกบุตรได้กล่าวชื่นชม พระภาสิตของพระองค์ว่า ชัดเจนไพเราะยิ่งนักเป็นต้น (ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๖๐/๔๐๖)

สังฆपालจรียา : ว่าด้วยจรียาของสังฆปาลนาคราช พระผู้มีพระภาคทรงเล่าว่า ในสมัยที่เป็นสังฆปาลนาคราชได้ยอมสละชีวิตของตนอธิษฐานจำอุโบสถศีลในทางสี่แพร่ง ได้ถูกพวกพรานผู้ดุร้ายแห่ง ๘ แห่งแล้วเอาขวายรื้อยหามไป มิได้ทำความโกรธต่อพรานนั้น เพราะกลัวศีลขาด (ขุ.จรียา.(ไทย) ๓๓/๘๕/๗๕๖)

สังฆपालชาตก : ชาตกว่าด้วยสังฆปาลนาคราช มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระเจ้าทวยโยธนะ ทรงให้ทานปรารถนาสมบัติในนาคพิภพ และเมื่อสมปรารถนา กลับอึดอัดเพราะหาโอกาสทำบุญได้ยากจึงออกมารักษาอุโบสถศีลบนพื้นพิภพ เพื่อให้ได้เป็นมนุษย์ตามเดิม (ขุ.ชา.จตตาสีล.(ไทย) ๒๗/๑๔๓/๖๑๘)

สังฆปาลนาคราช: พระญาณาคนามว่าสังฆปาล, นาคราชผู้สถิตในนาคพิภพอันระงับความเศร้าโศก, นาคราชผู้มีผิวพรรณงาม มีอานุภาพนับไม่ได้
ในสังฆปาลชาตก เรื่องสังฆปาลนาคราช พระเจ้ากรุงพาราณสีตรัสกับอาหารดาบสว่า ท่านมีลักษณะคล้ายพระอริยะ มีดวงตาแจ่มใสเห็นจะเป็นคนบวชออกจากสกุล ออกจากเรือนบวชเสียแล้ว อาหารดาบสกราบทูลว่า อาตมาได้เห็นวิมานของพญาสังฆปาลนาคราช ผู้มีอานุภาพมากด้วยตนเอง เพราะเชื่อวิบากอันยิ่งใหญ่แห่งบุญทั้งหลาย พญานาคสังฆปาละกล่าวว่า นาคพิภพนั้นมีภาคพื้นที่ไม่มีการกวาด อ่อนนุ่มและงดงาม น่าเลื่อมใส เป็นสถานที่ระงับความเศร้าโศกของผู้ที่เข้าไป มีสระโบกขรณีที่ไม่อากุล สีเขียวครามเพราะแก้วไพฑูรย์ มีสวนมะม่วงที่น่ารื่นรมย์ยิ่งนักทั้ง ๔ ทิศ ติดผลอยู่เป็นนิตย์ตลอดฤดูกาล อาหารดาบสกราบทูลว่า ท่ามกลาง สวนมะม่วงทั้ง ๔ ทิศ มีนิเวศน์เลื่อมปัสสสรสร้างด้วยทองคำ มีเรือนยอดและห้องโถงอาหาร สร้างด้วยแก้วมณี และทองคำ วิจิตรด้วยศิลปะอเนกประการ ซึ่งเนรมิตไว้ดีแล้วติดต่อกัน เต็มไปด้วยนางนาคกัญญาทั้งหลาย มหาบพิตร สังฆปาลนาคราชผู้มีผิวพรรณไม่ทรามนั้น รับประทานสุปราสาท ซึ่งมีอานุภาพนับไม่ได้ มีเสา ๑,๐๐๐ ต้น อันเป็นสถานที่อยู่ของภรรยาผู้เป็นมเหสีของเขา (ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๑๖๒/๖๒๑)

สังฆปาลบัณฑิต:บัณฑิตชื่อว่าสังฆปาละ, บัณฑิตที่พระเจ้ากรุงพาราณสีสรรเสริญว่าคนมีปัญญา เป็นพหูสูต ควรคบ

ในสังขपालชาดก พระเจ้ากรุงพาราณสีตรัสกับอาหารดาบสว่า ท่านมีลักษณะคล้าย พระอริยะ มีดวงตาแจ่มใส เห็นจะเป็นคนบวชออกจากสกุล โฉนหนอท่านผู้มีปัญญา จึงสละทรัพย์และโภคะออกจากเรือนบวชเสียเล่า อาหารดาบสกราบทูลว่า ขอถวาย พระพรมหาบพิตรผู้เป็นเทพแห่งนรชน อาตมาได้เห็นวิมานของพญาสังขपालนาคราช ผู้มีอำนาจพามากด้วยตนเอง ครั้นเห็นแล้ว จึงได้บวช เพราะเชื่อวิบากอันยิ่งใหญ่แห่ง บุญทั้งหลาย พระราชาตรัสว่า ชนเหล่าใดมีปัญญา เป็นพหูสูต คิดเหตุการณ์ได้เป็น อันมาก ชนเหล่านั้นควรคบโดยแท้ พระคุณเจ้าอาหาระ โยมได้ฟังเรื่องของนาคราช และของพระคุณเจ้าแล้ว จักทำบุญให้มาก อาหารดาบสกล่าวว่า ชนเหล่าใดมีปัญญา เป็นพหูสูต คิดเหตุการณ์ได้เป็นอันมาก ชนเหล่านั้นควรคบโดยแท้ ขอเดชะพระราชฯ พระองค์ทรงสดับเรื่องนาคราชและของอาตมาแล้ว ขอจงทรงบำเพ็ญบุญให้มากเถิด (ขุ.ชา.(ไทย)๓๓/๑๒๒/๗๗๖)

สังขपालะ, พญานาค:พญานาคนามว่าสังขपाल ผู้บำเพ็ญศีลบารมีแม่แทงจุมกด้วยหลาวก็ไมโกรธ

สังขपालจรียา เรื่องยจรียาของสังขपालนาคราช สังขपालนาคราชบำเพ็ญศีลบารมี กล่าวว่ พญานาคนามว่าสังขपालะ มีฤทธิ์มาก มีเขี้ยวเป็นอาวุธ มีพิษแรงกล้า มีลิ้น ๒ แฉก อยู่หนทางใหญ่ ๔ แพร่ง คับคั่งไปด้วยชนต่าง ๆ อธิษฐานองค์ ๔ ว่า ผู้ใด กระทำกิจที่ควรทำด้วยอวัยวะนี้ คือผิว หนัง เนื้อ เอ็น หรือกระดูก ผู้นั้นจงนำอวัยวะ ที่เราให้แล้วเท่านั้นไปเกิด พวกบุตรของนายพรานเป็นคนดุร้าย หยาบเข้าได้แทงที่ จุมก หางและกระดูกสันหลัง ยกใส่หีบแล้ว แต่ท่านไมโกรธเคืองพวกบุตรนายพราน นี้เป็นศีลบารมี (ขุ.จรียา.(ไทย)๓๓/๘๕/๗๕๖)

สังขพราหมณ์: พราหมณ์นามว่าสังขะ, ผู้ขอร้องให้เทพธิดาเนรมิตเรือไม้กระดานไปเมืองโมหิณีได้ สำเร็จ

ในสังขชาดก เรื่องสังขพราหมณ์ สังขพราหมณ์ ผู้เป็นพหูสูต กล่าวกับเทพธิดาผู้มี ไบหน้างาม รูปร่าง สวมใส่เครื่องประดับทองคำเชิญถาดอาหารทองคำ มีศรัทธาและ ยินดีบอกเราว่า ขอเชิญท่านบริโภคอาหารเถิด เราตอบปฏิเสธเทพธิดานั้น สังข พราหมณ์กล่าวกับเทพธิดาว่า ขอจงเนรมิตเรือที่ทำด้วยไม้กระดานไม้รวู้ ใช้ใบตะไคร้ น้ำเป็นใบเรือ เพราะในกลางทะเลนี้ไม่ใช่ภาคพื้นแห่งยานอื่น ช่วยส่งข้าพเจ้าให้ถึง เมืองโมหิณีในวันนี้เถิด พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เทพธิดานั้นปลื้มใจ ยินดีปรีดา ได้ เนรมิตเรืออันงดงาม ณ ที่นั้น พาสังขพราหมณ์พร้อมทั้งอุปัฏฐากชายนำไปส่งถึงเมือง อันนารีนรมย์ (ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๓๙/๓๒๘,ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๔๓/๓๒๙,ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/ ๔๔/๓๒๙,ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๔๖/๓๒๙,ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๔๘/๓๒๙, ขุ.จรียา.(ไทย)๓๓/ ๑๔๓/๗๔๕)

สังขพราหมณ์จรียา : ว่าด้วยจรียาของสังขพราหมณ์ พระผู้มีพระภาคทรงเล่าว่า ในสมัยที่พระองค์ เป็นสังขพราหมณ์เห็นพระปัจเจกพุทธเจ้าทรงข้ามน้ำมา ดีใจ จึงถอดรองเท้าและร่วม ถวาย เพราะเหตุนั้นในชาตินี้จึงทรงเป็นผู้ละเอียดอ่อน มีคุณตั้งร้อยและได้รับความ สุข (ขุ.จรียา.(ไทย) ๓๓/๑๑/๗๒๘)

สังข์และบัณเฑาะว์:เครื่องดนตรีที่เป่าต้อนรับพระราชเสด็จ

ในสมัยขาดก นายสุนันทสารเถียรกราบทูลพระเจ้ากาสิว่า พระเดมีย์พระราชโอรสทรงถึงพร้อมด้วยองค์กายพ มีพระรูปสมบัติดังงามสมส่วน มีพระวาจาสะสละสลวย มีพระปัญญา ทรงดำรงอยู่ในทางสวรรค์ ถ้าพระแม่เจ้าทรงพระประสงค์จะทอดพระเนตรพระราชโอรสของพระองค์ ข้าพระพุทธเจ้าขอทูลเชิญเสด็จพระแม่เจ้าไปให้ถึงสถานที่ ซึ่งเป็นที่ประทับของพระเดมีย์ พระเจ้ากาสิทรงสดับคำของนายสุนันทสารเถียร จึงดำรัสสั่งให้เรียกมหาเสนาคุมมา รีบให้ตระเตรียมเสด็จ ตรัสว่า เจ้าหน้าทีทั้งหลายจงเที่ยวมรดเทียมม้า ผูกเครื่องประดับข้าง จงประโคมสังข์และบัณเฑาะว์ ตีกลองหน้าเดียวเถิด (ขุ.ชา.(ไทย)๒๘/๖๔/๑๙๓)

สังขะ, พระเจ้า, พระเจ้าจักรพรรดิ: พระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าสังขะ ผู้อุบัติขึ้นในกรุงเกตุมดีราชธานี เมืองเอกหมู่เมือง ๘๔,๐๐๐ เมือง ในชมพูทวีป

ในจักรกัณฑ์สูตร ความอุบัติของพระราชอาพระนามว่าสังขะ ว่า เมื่อมนุษย์มีอายุ ๘๐,๐๐๐ ปี ในชมพูทวีปนี้ จักมีเมือง ๘๔,๐๐๐ เมือง มีกรุงเกตุมดีราชธานีเป็นเมืองเอก เมื่อมนุษย์มีอายุชั้ย ๘๐,๐๐๐ ปี จักมีพระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าสังขะทรงอุบัติขึ้น ณ กรุงเกตุมดีราชธานี เป็นผู้ทรงธรรม ครองราชย์โดยธรรม ทรงเป็นใหญ่ในแผ่นดิน มีมหาสมุทรทั้งสี่เป็นขอบเขต ทรงได้รับชัยชนะ มีราชอาณาจักรมั่นคง สมบูรณ์ด้วยแก้ว ๗ ประการ ได้แก่ (๑) จักรแก้ว (๒) ข้างแก้ว (๓) ม้าแก้ว (๔) มณีแก้ว (๕) นางแก้ว (๖) คหบดีแก้ว (๗) ปริณายกแก้ว มีพระราชโอรสมากกว่า ๑,๐๐๐ องค์ ซึ่งล้วนแต่กล้าหาญ ครั้งนั้น พระเจ้าสังขะ จักรับสั่งให้ยกปราสาทที่พระเจ้ามหาปนาทะโปรดให้สร้างไว้ แล้วประทับอยู่ ทรงสละบำเพ็ญทานแก่สมณพราหมณ์ คนกำพร้า คนเดินทาง วณิกและยาจกทั้งหลาย (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๐๖/๗๗,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๐๘/๗๙)

สังขะ, พราหมณ์: พราหมณ์นามว่าสังขะ, พราหมณ์ผู้ถอดรองเท้าแล้วกราบเท้าพระปัจเจกพุทธเจ้า และถวายร่ม เป็นทานอันบริบูรณ์

ในสังขพราหมณ์จริยา พราหมณ์นามว่าสังขะ ต้องการจะข้ามมหาสมุทรจึงเข้าไปยัง ปัญญาคาม ณ ที่นั้น ท่านได้เห็นพระปัจเจกพุทธเจ้าผู้ตรัสรู้เอง ผู้ไม่ทรงพ่ายแพ้ เดินสวนทางมาตามทางกันดาร จึงคิดถึงประโยชน์นี้ว่า บุญเขตนี้น่าถึงสัตว์ผู้ต้องการบุญ ท่านครั้นคิดอย่างนี้แล้วจึงถอดรองเท้า กราบเท้าของท่านแล้ว ได้ถวายร่มและรองเท้า เพราะเหตุนี้ เราจึงเป็นผู้ละเอียดอ่อนเจริญสุขเป็นร้อยเท่า (ขุ.จริยา.(ไทย) ๓๓/๑๑/๗๒๘)

สังฆาตธรรม : ธรรมอันปัจจัยปรุงแต่งแล้ว หมายถึง สภาพธรรมที่เกิดขึ้นเพราะมีสิ่งปัจจัยปรุงแต่งขึ้น, สังฆารทุกอย่างที่มีการปรุงแต่งขึ้นจากหลายๆ สิ่งรวมกัน, ปัจจัย เป็นเหตุทำให้เกิด เมื่อหมดเหตุปัจจัย สภาพธรรมนั้น ๆ ก็ดับ, สภาพธรรมที่มีการเกิดดับ ได้แก่ จิต ๘๙ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘

ในอชิตมานวปัญหานิทเทศ พระอรหันตชีณาสพเรียกว่า ผู้มีสังฆาตธรรม พระอรหันตชีณาสพ ผู้มี สังฆาตธรรม คือ ผู้รู้ธรรม ผู้เทียบเคียงธรรม ผู้พิจารณาธรรม ผู้รู้แจ้งธรรม ผู้เห็นแจ้งธรรม ได้แก่ ผู้มีสังฆาตธรรม คือ ผู้รู้ธรรม ผู้เทียบเคียงธรรม ผู้

พิจารณาธรรม ผู้รู้แจ้งธรรม ผู้เห็นแจ้งธรรมว่า “สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง” ผู้มีสังขัต
 ธรรมว่า “สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์” ผู้มีสังขัตธรรมว่า “ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา” ผู้
 มีสังขัตธรรมว่า “เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี” ผู้มีสังขัตธรรมผู้รู้ธรรม ผู้
 เทียบเคียงธรรม ผู้พิจารณาธรรม ผู้รู้แจ้งธรรม ผู้เห็นแจ้งธรรม ว่า “สิ่งใดสิ่งหนึ่งมี
 ความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งหมดล้วนมีความดับไปเป็นธรรมดา” (ขุ.จ.
 (ไทย)๓๐/๗/๖๒, ขุ.จ.(ไทย)๓๐/๑๕๖/๔๙๒)

สังขาน: การคำนวณด้วยวิธีอนุมานจากสายตา, การมองแล้วตัดสินด้วยสายตา, การตัดสินโดย
 ประจักษ์

ในพรหมชาลสูตร มหาศีล พระสมณโคดมทรงเว้นขาดจากการเลี้ยงชีพผิดทางด้วย
 เตรีจฉานวิชา เช่น ที่สมณพราหมณ์ผู้เจริญบางพวกพยากรณ์ว่าฝนจะดี ฝนจะแล้ง
 จะหาภิกษาหารได้ง่าย จะหาภิกษาหารได้ยาก จะมีความสงบร่มเย็น จะมีภัย จะมี
 โรค จะไม่มีโรค การคำนวณด้วยวิธีนับนิ้ว (มูททา) การคำนวณด้วยวิธีคิดในใจ
 (คณนา) การคำนวณด้วยวิธีอนุมานด้วยสายตา (สังขาน) วิชาฉันทลักษณ์และ
 โลกยาศาสตร์(ที.สี.(ไทย)๙/๒๕/๑๐, ที.สี.(ไทย)๙/๒๐๙/๗๑)

สังขาร: สภาพที่ปรุงแต่ง, สภาพที่ปัจจัยทั้งหลายปรุงแต่งขึ้น, สิ่งที่เกิดจากเหตุปัจจัย, หนึ่งใน
 ชั้น ๕ ที่พิจารณาถึงความเกิดดับ

ในมหาปทานสูตร เรื่องการตรัสรู้ของพระโพธิสัตว์ เมื่อพระโพธิสัตว์ได้พิจารณาเห็น
 ความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปในอุปาทานชั้น ๕ อยู่ไม่นานนัก จิตก็หลุดพ้นจากอา
 สวะทั้งหลาย เพราะไม่ถือมั่น'จากนั้น ทรงพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อม
 ไปในอุปาทานชั้น ๕ อยู่ว่า “รูปเป็นอย่างนี้ ความเกิดขึ้นแห่งรูป เวทนา สัญญา
 สังขาร วิญญาณเป็นอย่างนี้ ความดับแห่งรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณเป็น
 อย่างนี้ (วิ.ม.(ไทย) ๔/๑/๒, วิ.ม.(ไทย)๔/๑/๓, วิ.ม.(ไทย)๔/๒/๓, วิ.ม.
 (ไทย) ๔/๒/๔, วิ.ม.(ไทย)๔/๓/๕, วิ.ม.(ไทย)๔/๓/๖, (ที.ม.(ไทย)๑๐/๖๓/๓๖, ที.ม.
 (ไทย)๑๐/๑๖๔/๑๐๙, ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๘๕/๑๓๑, ที.ม.(ไทย)๑๐/๒๐๑/๑๕๐, ที.ปา.
 (ไทย)๑๑/๓๐๕/๒๖๘, ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๐๗/๒๗๙, ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๕๗/๔๐๒)

สังขารเก่า: รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณที่เป็นอดีต ตรัสเรียกว่า สังขารเก่า
 อตตัทธนสูตรตนิทเทส พระผู้มีพระภาคตรัสว่า นรชนไม่พึงยินดีสังขารเก่า ไม่
 พึงทำความพอใจสังขารใหม่ เมื่อสังขารเสื่อมไปก็ไม่พึงเศร้าโศก ไม่พึงติดอยู่กับกิเลส
 เครื่องเกี่ยวข้อง นรชนไม่พึงยินดี คือไม่พึงบ่นถึง ไม่พึงติดใจสังขารที่เป็นอดีต ด้วย
 อำนาจค้นหา ด้วยอำนาจทิวฐิ คือ พึงละ บรรเทา ทำให้หมดสิ้นไป ให้ถึงความไม่มี
 อื่นซึ่งความยินดี ความบ่นถึง ความติดใจ ความถือ ความยึดมั่น ความถือมั่น รวม
 ความว่า ไม่พึงยินดีสังขารเก่า (ขุ.ม.(ไทย)๒๙/๑๗๙/๕๑)

สังขารใกล้ : สังขารอกุศลใกล้กับสังขารอกุศล, สังขารอกุศลใกล้กับสังขารอกุศล, สังขารที่เป็นอกุศล
 เป็นสังขารใกล้กับสังขารที่เป็นอกุศล, สังขารที่เป็นอกุศลเป็นสังขารใกล้กับสังขารที่
 เป็นอกุศล

ในชั้นวินิจฉัย สัฆขารไกล คือสัฆขารที่เป็นอนุศลเป็นสัฆขารไกลกับสัฆขารที่เป็นอนุศล สัฆขารที่เป็นอนุศลเป็นสัฆขารไกลกับสัฆขารที่เป็นอนุศล สัฆขารที่เป็นอัพยาฤตเป็น สัฆขารไกลกับสัฆขารที่เป็นอัพยาฤต สัฆขารที่สัมปยุตด้วยทุกขเวทนาเป็นสัฆขารไกล กับสัฆขารที่สัมปยุตด้วยทุกขเวทนา ฯลฯ สัฆขารที่เป็นอารมณฺของอาสวะเป็นสัฆขาร ไกลกับสัฆขารที่เป็นอารมณฺของอาสวะ สัฆขารที่ไม่เป็นอารมณฺของอาสวะเป็นสัฆขาร ไกลกับสัฆขารที่ไม่เป็นอารมณฺของอาสวะ เหล่านี้เรียกว่าสัฆขารไกล (อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/ ๒๕/๑๓)

สัฆขารไกล : สัฆขารอนุศลไกลจากสัฆขารอนุศลและอัพยาฤต, สัฆขารอนุศลและอัพยาฤตไกลจาก สัฆขารอนุศล, สัฆขารอนุศลไกลจากสัฆขารอนุศลและอัพยาฤต

ในชั้นวินิจฉัย สัฆขารไกล คืออนุศลสัฆขารเป็นสัฆขารไกลจากอนุศลสัฆขารและอัพยาฤต สัฆขาร อนุศลสัฆขารและอัพยาฤตสัฆขารเป็นสัฆขารไกลจากอนุศลสัฆขาร อนุศลสัฆขาร เป็นสัฆขารไกลจากอนุศลสัฆขารและอัพยาฤตสัฆขาร อนุศลสัฆขารและอัพยาฤต สัฆขารเป็นสัฆขารไกลจากอนุศลสัฆขาร อัพยาฤตสัฆขารเป็นสัฆขารไกลจากอนุศลสัฆขาร และอนุศลสัฆขาร อนุศลสัฆขารและอนุศลสัฆขารเป็นสัฆขารไกลจากอัพยาฤตสัฆขาร สัฆขารที่สัมปยุตด้วยทุกขเวทนาเป็นสัฆขารไกลจากสัฆขารที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาและ อทุกขมสุขเวทนา ฯลฯ สัฆขารที่ไม่เป็นอารมณฺของอาสวะเป็นสัฆขารไกลจากสัฆขารที่ เป็นอารมณฺของอาสวะ นี้เรียกว่าสัฆขารไกล (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๒๕/๑๒)

สัฆขารชั้น: กองสัฆขาร, หนึ่งในชั้น ๕ ชั้น, สัฆขารทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ภายใน หรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต ไกลหรือใกล้ก็ตาม นี้เรียกว่า สัฆขารชั้น

ตัวอย่างในโสขุมมญาณ ภิกษุใดรู้ความละเอียดแห่งรูปชั้น รู้แดนเกิดแห่งเวทนาชั้น รู้เหตุเกิดและที่ดับแห่งสัญญาชั้น รู้สัฆขารชั้นโดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา ภิกษุนั้นแลเห็นชอบ สงบ ยินดีในสันติบท ชนะมารพร้อมทั้งเสนา มาร อารงร่างกายชาติสุดท้ายไว้ (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๑๕/๓๐๐, ม.อุ.(ไทย)๑๔/๘๖/ ๙๘, ส.ข.(ไทย)๑๗/๔๘/๖๗, ส.ข.(ไทย)๑๗/๘๒/๑๓๗, อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๑๖/๒๘, อภิ.ส.(ไทย)๓๔/๖๒/๓๘, อภิ.ส.(ไทย)๓๔/๑๓๙/๕๑, อภิ.ส.(ไทย)๓๔/๑๔๘/๕๒, อภิ.ส. (ไทย)๓๔/๑๕๕/๕๕, อภิ.ส.(ไทย)๓๔/๑๕๘/๕๖, อภิ.ส.(ไทย)๓๔/๑๖๒/๕๘)

สัฆขารคือชาติ: กัมมาภิสัฆขาร, สัฆขารที่ก่อเกิดในภพใหม่, ภพใหม่

ในอลคัททูปมสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงภิกษุเป็นผู้รื้อเครื่องแวดล้อมได้แล้ว ได้แก่ ภิกษุละสัฆขารคือชาติ ซึ่งก่อภพใหม่ได้เด็ดขาดแล้ว ตัตตาราถอนโคนเหมือนต้นตาลที่ ถูกตัดตาราถอนโคนไปแล้ว เหลือแต่พื้นที่ ทำให้ไม่มีเกิดขึ้นต่อไปไม่ได้ (ม.มู.(ไทย)๑๒/ ๒๔๕/๒๖๒)

สัฆขารชั้นต่ำ, สัฆขารชั้นประณีต : อนุศลสัฆขารเป็นสัฆขารชั้นต่ำ, อนุศลสัฆขารและอัพยาฤตเป็น สัฆขารชั้นประณีต

ในชั้นวินิจฉัย สุตตันตภาชนีย สัฆขารชั้นต่ำ สัฆขารชั้นประณีต ได้แก่ สัฆขารที่เป็น อนุศลเป็นสัฆขารชั้นต่ำ สัฆขารที่เป็นอนุศลและอัพยาฤตเป็นสัฆขารชั้นประณีต สัฆขาร

ที่เป็นกุศลและอกุศลเป็นสังขารชั้นต่ำ สังขารที่เป็นอภัยภักตเป็นสังขารชั้นประณีต สังขารที่สัมปยุตด้วยทุกขเวทนาเป็นสังขารชั้นต่ำ สังขารที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาและอทุกขมสุขเวทนาเป็นสังขารชั้นประณีต สังขารที่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นสังขารชั้นต่ำ สังขารที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นสังขารชั้นประณีต (อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/๒๔/๑๒)

สังขารที่เป็นปัจจุบัน : สังขารที่เกิดอยู่ เป็นอยู่ สังขารที่ตั้งขึ้น ปรากฏขึ้นแก่จักขุสัมผัส มโนสัมผัส ในขันธวิภังค์ สุตตันตภาชนีย์ สังขารที่เป็นปัจจุบัน คือ สังขารเหล่าใดเกิดอยู่ เป็นอยู่ เกิดพร้อม บังเกิด บังเกิดเฉพาะ ปรากฏ เกิดขึ้น เกิดขึ้นพร้อม ตั้งขึ้น ตั้งขึ้นพร้อม ที่เป็นปัจจุบัน สงเคราะห์เข้ากับส่วนปัจจุบันได้แก่ เจตนาที่เกิดแต่จักขุสัมผัส เจตนาที่เกิดแต่มโนสัมผัส เหล่านี้เรียกว่า สังขารที่เป็นปัจจุบัน (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๒๑/๑๒)

สังขารที่เป็นภายนอกตน : สังขารของสัตว์อื่นที่เป็นภายในตน มีเฉพาะตนเกิดในตน, สังขารของบุคคลอื่นที่เป็นภายในตน มีเฉพาะตนเกิดในตน ในขันธวิภังค์ สุตตันตภาชนีย์ สังขารที่เป็นภายนอกตน ได้แก่ สังขารเหล่าใดของสัตว์อื่นของบุคคลอื่นนั้น ๆ ที่เป็นภายในตน มีเฉพาะตนเกิดในตน มีเฉพาะบุคคล ที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิวฐิยัตถิอ ได้แก่ เจตนาที่เกิดแต่จักขุสัมผัส ฯลฯ เจตนาที่เกิดแต่มโนสัมผัส เหล่านี้เรียกว่า สังขารที่เป็นภายนอกตน (อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/๒๒/๑๑)

สังขารที่เป็นภายในตน : สังขารของสัตว์นั้นที่เป็นภายในตน มีเฉพาะตน เกิดในตน ในขันธวิภังค์ สุตตันตภาชนีย์ สังขารที่เป็นภายในตน คือสังขารเหล่าใดของสัตว์นั้น ๆ ที่เป็นภายในตน มีเฉพาะตน เกิดในตน มีเฉพาะบุคคล ที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิวฐิยัตถิอ ได้แก่ เจตนาที่เกิดแต่จักขุสัมผัส ฯลฯ เจตนาที่เกิดแต่มโนสัมผัส เหล่านี้เรียกว่า สังขารที่เป็นภายในตน (อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/๒๒/๑๑)

สังขารที่เป็นอดีต : สังขารที่ล่วงไปแล้ว,สังขารที่ดับไปแล้ว, สังขารที่สิ้นไปแล้ว ในขันธวิภังค์ สุตตันตภาชนีย์ สังขารที่เป็นอดีต คือสังขารเหล่าใดล่วงไปแล้ว ดับไปแล้ว ปราศจากไปแล้ว แปรไปแล้ว ถึงความดับแล้ว ถึงความดับสิ้นแล้ว ที่เกิดขึ้น ปราศจากไปแล้ว ที่เป็นอดีต สงเคราะห์เข้ากับส่วนอดีต ได้แก่ เจตนาที่เกิดแต่จักขุสัมผัส เจตนาที่เกิดแต่โสตสัมผัส เจตนาที่เกิดแต่ฆานสัมผัส เจตนาที่เกิดแต่ชีวหาสัมผัส เจตนาที่เกิดแต่กายสัมผัส เจตนาที่เกิดแต่มโนสัมผัส เหล่านี้เรียกว่า สังขารที่เป็นอดีต (อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/๒๑/๑๐, อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๒๘๗/๑๘๗)

สังขารที่เป็นอนาคต :สังขารที่ยังไม่เกิด, สังขารที่ยังไม่ปรากฏ ในขันธวิภังค์ สุตตันตภาชนีย์ สังขารที่เป็นอนาคต คือ สังขารเหล่าใดยังไม่เกิด ยังไม่ เป็น ยังไม่เกิดพร้อม ยังไม่บังเกิด ยังไม่บังเกิดเฉพาะ ยังไม่ปรากฏ ยังไม่เกิดขึ้น ยังไม่เกิดขึ้นพร้อม ยังไม่ตั้งขึ้น ยังไม่ตั้งขึ้นพร้อมที่เป็นอนาคต สงเคราะห์เข้ากับส่วนอนาคต ได้แก่ เจตนาที่เกิดแต่จักขุสัมผัส ฯลฯ เจตนาที่เกิดแต่มโนสัมผัส เหล่านี้เรียกว่า สังขารที่เป็นอนาคต (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๒๑/๑๑)

สังขารธาตุ: ธาตุที่ปัจจัยปรุงแต่ง, ธาตุที่ประกอบด้วยปัจจัยเกิดขึ้น, ธาตุที่ต้องละเพื่อนิพพาน

ในอรรถกถาพุทธตนิทเทศ นรชนบังคับจิตใจให้กลับจากสังขารธาตุทั้งปวงนั้น น้อมจิตเข้าไปในอมตธาตุว่า “ธรรมเป็นที่ระงับสังขารทั้งปวง เป็นที่สลัดทิ้งอุปธิทั้งหมด เป็นที่สิ้นตัณหา เป็นที่คลายกำหนด เป็นที่ดับกิเลส เป็นที่เย็นสนิท เป็นธรรมชาติสงบประณีต” นั่นคือ นรชนพึงน้อมใจไปในนิพพาน อย่างนี้ (ส.ข.(ไทย)๑๗/๓/๑๒, ส.ข.(ไทย)๑๗/๔/๑๖, ส.ข.(ไทย)๑๗/๔๕/๖๓, ส.ข.(ไทย)๑๗/๕๓/๗๕, ขุ.ม.(ไทย)๒๙/๑๗๗/๕๐๖

สังขารนิमित: เครื่องหมายสังขาร, นิमितการปรุงแต่ง, นิमितที่พระโยคาวจรพิจารณาความเสื่อมเพราะน้อมจิตไปในนิพพาน

ในญาณัตตยนิทเทศ พระโยคาวจรเมื่อพิจารณาเวทนานิमित สัญญานิमित สังขารนิमित วิญญาณนิमित จักขุ เมื่อพิจารณาชารมณนิमितโดยความเป็นภัย ถูกต้องแล้ว ๆ ย่อมเห็นความเสื่อม (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๗๙/๑๓๔)

สังขารสูตร : พระสูตรว่าด้วยสังขาร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคล ๔ จำพวก คือ บุคคล (๑) ผู้เป็นสังขารปรินิพพายีในปัจจุบัน คือ ภิกษุเป็นผู้พิจารณาเห็นความไม่งามในกาย มีสัญญาว่าปฏิภูลในอาหาร มีสัญญาว่าไม่น่าเพลิดเพลินในโลกทั้งปวง พิจารณาเห็นความไม่เที่ยงในสังขารทั้งปวงอยู่ มีมรณสัญญาตั้งมั่นดีภายใน อาศัยเสกขพละ ๕ คือ สัทธาพละ หิริพละ โอตตปปพละ วิริยพละ และปัญญาพละ และมีอินทรีย์ ๕ คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญาแก่กล้า (๒) ผู้เป็นสังขารปรินิพพายีหลังจากตายแล้ว มีความหมายเหมือนบุคคลที่ ๑ ต่างกันเพียงเป็นผู้มีเสกขพละ ๕ และอินทรีย์ ๕ อ่อน (๓) ผู้เป็นสังขารปรินิพพายีในปัจจุบัน คือ ภิกษุผู้บรรลุมาน ๔ อาศัยเสกขพละ ๕ และมีอินทรีย์ ๕ แก่กล้า (๔) ผู้เป็นสังขารปรินิพพายีหลังจากตายแล้ว มีความหมายเหมือนบุคคลที่ ๓ ต่างกันเพียงเป็นผู้มีเสกขพละ ๕ และอินทรีย์ ๕ อ่อน (อง.ตัก.(ไทย) ๒๐/๒๓/๑๗๑)

สังขารโสขุมมญาณ: ญาณที่กำหนดลักษณะอันละเอียดอ่อนในสังขาร, ญาณที่ชื่อว่าภิกษุเห็นชอบสงบ ชนะมารและเสนามาร
ในโสขุมมสูตร บุคคลผู้ประกอบด้วยสังขารโสขุมมญาณ ไม่เห็นสังขารโสขุมมญาณอื่นที่ยิ่งกว่าหรือประณีตกว่าสังขารโสขุมมญาณนั้น และไม่ปรารถนาสังขาร โสขุมมญาณอย่างอื่นที่ยิ่งกว่าหรือประณีตกว่าสังขารโสขุมมญาณนั้น ภิกษุใคร่รู้สังขารชั้นดีโดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา ภิกษุนั้นแล ชื่อว่าเห็นชอบ สงบ ยินดีในสันติบท ชนะมารพร้อมทั้งเสนามารธำรงร่างกายชาติสุดท้ายไว้ (อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๑๖/๒๘)

สังขารหยาบ สังขารละเอียด : อุกุศลสังขารเป็นสังขารหยาบ, กุศลและอัพยาภกตสังขารเป็นสังขารละเอียด

ในชั้นธวิภังค์ สุตตันตภาขณีย์ สังขารหยาบ สังขารละเอียด คือสังขารที่เป็นอกุศลเป็นสังขารหยาบ สังขารที่เป็นกุศลและอัพยาภกตเป็นสังขารละเอียด สังขารที่เป็นกุศลและอกุศลเป็นสังขารหยาบ สังขารที่เป็นอัพยาภกตเป็นสังขารละเอียด สังขารที่สัมปยุตด้วยทุกขเวทนาเป็นสังขารหยาบ สังขารที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาและอทุกขม

สุขเวทนาเป็นสังขารละเอียด สังขารที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาและทุกขเวทนาเป็นสังขารหยาบ สังขารที่สัมปยุตด้วย อทุกขมสุขเวทนาเป็นสังขารละเอียด สังขารของผู้ไม่เข้าสมบัติเป็นสังขารหยาบ สังขารของผู้เข้าสมบัติเป็นสังขารละเอียด สังขารที่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นสังขารหยาบ(อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/๒๓/๑๑)

สังขารอัญญาณสูตร : พระสูตรว่าด้วยความไม่รู้ในสังขาร ปรีพาทกชื่อวัจฉโคตรเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคผู้ประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันแล้วทูลถามว่า อะไรเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้ภิกษุเห็นว่า โลกเที่ยงหรือโลกไม่เที่ยงเป็นต้น พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า เหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดภิกษุนี้ นั่น คือความไม่รู้ในสังขาร ในความเกิด ในความดับและในปฏิปทาที่ให้ถึงความดับแห่งสังขาร (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๖๑๐/๓๗๗)

สังขารอาศัยบุคคล : บุคคลที่เป็นที่อาศัยของสังขาร, คำถามของสกวาทิถามปรวาทิ

ในปุคคลกถา สกวาทิ (สก.) ถามปรวาทิ (ปร.)ว่า เวทนาเป็นบุคคล บุคคลอาศัยเวทนา บุคคลเป็นอื่นจากเวทนา เวทนาอาศัยบุคคล สัญญาเป็นบุคคล บุคคลอาศัยสัญญา บุคคลเป็นอื่นจากสัญญา สัญญาอาศัยบุคคล สังขารเป็นบุคคล บุคคลอาศัยสังขาร บุคคลเป็นอื่นจากสังขาร สังขารอาศัยบุคคล วิญญาณเป็นบุคคล บุคคลอาศัยวิญญาณ บุคคลเป็นอื่นจากวิญญาณ วิญญาณอาศัยบุคคลใช่ไหม ปร. ตอบว่า ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น (อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๔๘/๓๒)

สังขารูปেকชาญาณ : ญาณหยั่งรู้ถึงขั้นเกิดคามวางเฉยในสังขาร, ญาณอันเป็นไปโดยความเป็นกลางต่อสังขาร คือรู้เท่าทันสภาวะของสังขารว่าที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์เป็นต้น เป็นไปของมันอย่างนั้นเป็นธรรมดา

ในวิโมกขกถา นิทเทส บุคคลมนสิการสังขารูปেকชาญาณโดยความไม่เที่ยง จิตออกจากนิमित เล่นไปในนิพพานซึ่งไม่มีนิमित เมื่อมนสิการโดยความเป็นทุกข์ จิตออกจากความเป็นไป เล่นไปในนิพพานซึ่งไม่มีความเป็นไป เมื่อมนสิการโดยความเป็นอนัตตา จิตออกจากนิमितและความเป็นไป เล่นไปในนิพพานธาตุซึ่งเป็นความดับ ซึ่งไม่มีนิमितและความเป็นไป (ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๒๒๗/๓๘๔)

สังขารูปেকชาญาณนิทเทส : แสดงสังขารูปেকชาญาณ อธิบายอุทเทสที่ ๙ ของญาณกถาที่ยกมาตั้งเป็นคำปุจฉา สารสำคัญของสังขารูปেকชาญาณนิทเทสนี้แบ่งเป็น ๔ ตอน ดังนี้

ตอนที่ ๑

ท่านพระสารีบุตรนำสภาวะธรรม ๑๕ ประการ(ที่เป็นฝ่ายลบในอาทีนญาณ-นิทเทส)มาจำแนกสังขารูปেকชาญาณ แบ่งเป็น ๖ นัย ดังนี้

นัยที่ ๑ ประการที่ ๑ ปัญญาที่ปรารถนาจะพ้นไปจากความเกิดขึ้น พิจารณาและดำรงมั่นอยู่ ชื่อว่าสังขารูปেকชาญาณ ...

นัยที่ ๒ ใช้คำขยายความว่า “เป็นทุกข์” เช่น ปัญญาที่ปรารถนาจะพ้นไป พิจารณาและดำรงมั่นอยู่ว่า “ความเกิดขึ้นเป็นทุกข์” ชื่อว่าสังขารูปেকชาญาณ

นัยที่ ๓-๕ มีรูปแบบเหมือนกับนัยที่ ๒ ต่างกันแต่คำขยายความ คือ เป็น ทุกข์ เป็นภัย เป็นอามิส และเป็นสังขาร ตามลำดับ

นัยที่ ๒ ประการที่ ๑ ความเกิดขึ้นเป็นสังขาร ญาณเพ่งเฉยสังขารเหล่านั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าสังขารูปกขาญาณ แม้อรรถ ๒ ประการนี้ คือ สังขารและ อุเบกขาก็เป็นสังขาร ญาณเพ่งเฉยสังขารเหล่านั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าสังขารูปกขาญาณ

...

ตอนที่ ๒

ท่านตั้งคำปุจฉาถึงการน้อมจิตไปในสังขารูปกขาแบ่งเป็น ๔ ลำดับ ดังนี้

ลำดับที่ ๑ การน้อมจิตไปในสังขารูปกขา มีได้ด้วยอาการ ๘ ประการ

ลำดับที่ ๒ การน้อมจิตไปในสังขารูปกขาของปุถุชนมีได้ด้วยอาการ ๒ ประการ การน้อมจิตไปในสังขารูปกขาของพระเสขะมีได้ด้วยอาการ ๓ ประการ การน้อมจิตไปในสังขารูปกขาของท่านผู้ปราศจากราคะ มีได้ด้วยอาการ ๓ ประการ

ลำดับที่ ๓ การน้อมจิตไปในสังขารูปกขาของปุถุชนมีได้ด้วยอาการ ๒ ประการ คือ ปุถุชนยินดีสังขารูปกขา และเห็นแจ้งสังขารูปกขา

การน้อมจิตไปในสังขารูปกขาของพระเสขะมีได้ด้วยอาการ ๓ ประการ คือ พระเสขะยินดีสังขารูปกขา เห็นแจ้งสังขารูปกขา และพิจารณาแล้วเข้าผลสมาบัติ

การน้อมจิตไปในสังขารูปกขาของท่านผู้ปราศจากราคะมีได้ด้วยอาการ ๓ ประการ คือ ท่านผู้ปราศจากราคะเห็นแจ้งสังขารูปกขา พิจารณาแล้วเข้าผลสมาบัติ และ เพ่งเฉยในสังขารูปกขาแล้วอยู่ด้วยสุญญตวิหการสมาบัติ อนิมิตตวิหการสมาบัติ หรืออัปปนิตตวิหการสมาบัติ

ลำดับที่ ๔ เปรียบเทียบความเหมือนกับความต่าง เช่น การน้อมจิตไปในสังขารูปกขาของปุถุชน ของพระเสขะ และของท่านผู้ปราศจากราคะ มีความ เหมือนกัน คือ เห็นแจ้งสังขารูปกขาโดยความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา มีความต่างกัน คือ การน้อมจิตไปในสังขารูปกขาของปุถุชนและของพระเสขะ เป็นกุศล แต่ของท่านผู้ปราศจากราคะ เป็นอัพยาทุก

ตอนที่ ๓

สังขารูปกขาญาณที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจสมณะมี ๘ ประการ แต่ละประการมีองค์ธรรมที่สำคัญ คือ พิจารณาองค์ธรรมที่เป็นข้าศึกต่ออานสมาบัติแต่ละชั้นแล้วดำรงมั่นอยู่ เพื่อผลแต่ละอย่างตามลำดับ คือ รูปฌาน ๔ และอรูปรฌาน ๔ (๘ เป้าหมาย หรือ ๘ เพื่อ) เช่น

๑. ปัญญาที่พิจารณานิเวรณแล้วดำรงมั่นอยู่ เพื่อต้องการได้ปฐมฌาน ชื่อว่าสังขารูปกขาญาณ

สังขารูปกขาญาณที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจวิปัสสนามี ๑๐ ประการ แต่ละประการ มีองค์ธรรมที่สำคัญ คือ พิจารณาสภาวธรรม ๑๕ ประการแล้วดำรงมั่นอยู่ เพื่อผลแต่ละอย่างตามลำดับ คือ มรรค ๔ ผล ๔ สุญญตวิหการสมาบัติ และอนิมิตตวิหการสมาบัติ (เป้าหมาย ๑๐ ประการ หรือ ๑๐ เพื่อ) เช่น

๑. ปัญญาที่พิจารณาความเกิดขึ้น ฯลฯ ความคับแค้นใจ แล้วดำรงมั่นอยู่ เพื่อต้องการได้โสดาปัตติมรรค ชื่อว่าสังขารูปกขาญาณ

ตอนที่ ๔

ท่านแบ่งสังขารูปเอกาญาณเป็น ๒ ฝ่าย คือ ฝ่ายกุศล ๑๕ ประการ ฝ่าย อภัยก
 ฤต ๓ ประการ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๕๔/๘๖)

สังขารูปัตติสูตร : พระสูตรว่าด้วยการเกิดขึ้นแห่งสังขาร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ถ้าภิกษุในธรรม
 วินัยเป็นผู้มีธรรม ๕ ประการ คือ ศรัทธา ศีล สุตะ จาคะและปัญญา จะอธิษฐานจิต
 ไปเกิดในภพภูมิต่าง ๆ ตั้งแต่เป็นกษัตริย์มหาศาลไปจนถึงพรหม ก็จะสามารถตามที่
 อธิษฐานและถ้าประสงค์จะเป็นพระอรหันต์ ก็จะสามารถได้ โดยทรงตรัสเน้นว่า ธรรม
 ทั้ง ๕ ประการข้างต้นนี้เป็นทางที่จะทำให้เกิดเป็นชาติติมมหาศาล เกิดเป็นคหบดี
 มหาศาล เกิดเป็นเทพชั้นจาตุมหาราช เกิดเป็นเทพชั้นปรนิมมิตวสวัตดี เกิดเป็น
 พรหมชั้นสหัสสพรหม เกิดเป็นพรหมชั้นปัญจสหัสสพรหม เกิดเป็นพรหมชั้นทสสหัสส
 พรหม เกิดเป็นพรหมชั้นสตสหัสสพรหม เกิดเป็นพรหมชั้นอาภัสสรรา เกิดเป็นเทพชั้น
 สุภิกขินา เกิดเป็นเทพชั้นอกนิษฐา เกิดเป็นเทพผู้เข้าถึงอากาศนัญญาตนภูมิ เกิด
 เป็นเทพผู้เข้าถึงวิญญาณัญญาตนภูมิ เกิดเป็นเทพผู้เข้าถึงอาภิญญาตนภูมิ เกิด
 เป็นเทพผู้เข้าถึงเนวสัญญานาสัญญาตนภูมิ และเป็นทางให้บรรลอรหัตผล เมื่อ
 พระผู้มีพระภาคได้ตรัสพระภาษิตนี้แล้ว ภิกษุทั้งหลายต่างมีใจยินดีชื่นชมพระภาษิต
 ของพระองค์ (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๖๐/๒๐๘)

สังขารูปาทานขันธ : อุปาทานขันธคือสังขาร, การยึดติดในสังขารขันธ, สังขารขันธเป็นหนึ่งอุปาทาน
 ขันธ ๕,ภาวะ

ในการสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงสังขารูปาทานอุปาทานคือรูป ในอุปาทานขันธ ๕
 คือ (๑) รูปูปาทานขันธ อุปาทานขันธคือรูป (๒) เวทูปาทานขันธ อุปาทานขันธคือ
 เวทนา (๓) สัญญาอุปาทานขันธ อุปาทานขันธคือสัญญา (๔) สังขารูปาทานขันธ
 อุปาทานขันธคือสังขาร (๕) วิญญาณูปาทานขันธ อุปาทานขันธคือวิญญาณ นี้เรียกว่า
 ภาวะ (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๑๕/๓๐๐, ส.ข.(ไทย)๑๗/๒๒/๓๔, ส.ข.(ไทย)๑๗/๔๘/
 ๖๗, ส.ข.(ไทย)๑๗/๘๒/๑๓๔, ส.ข.(ไทย)๑๗/๑๐๓/๑๘๘)

สังขิตตธนสูตร : พระสูตรว่าด้วยอริยทรัพย์โดยย่อ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ทรัพย์ ๗ คือ (๑) สัทธาธ
 ณะ ทรัพย์คือศรัทธา (๒) สีลธนะ ทรัพย์คือศีล (๓) หิริธนะ ทรัพย์คือหิริ (๔)
 โอตตปฺปนธนะ ทรัพย์คือโอตตปฺปะ (๕) สุตธนะ ทรัพย์คือสุตะ (๖) จาคธนะ ทรัพย์คือ
 จาคะ (๗) ปัญญาธนะ ทรัพย์คือปัญญา แล้วตรัสว่า บัณฑิตทั้งหลายเรียกผู้มีทรัพย์ ๗
 นี้ว่า เป็นคนไม่ขัดสน และชีวิตของเขาไม่สูญเปล่า (อง.สตตค.(ไทย) ๒๓/๕/๘)

สังขิตตธัมมสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมโดยย่อ ท่านพระอานนที่ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคผู้
 ประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันแล้วทูลขอให้พระองค์แสดงธรรมให้ฟังโดยย่อเพื่อจะได้
 หลีกออกไปอยู่คนเดียว พระผู้มีพระภาคตรัสถามโดยนัยเป็นต้นว่า อายุตนะภายใน ๖
 อายุตนะภายนอก ๖ วิญญาณ ๖ สัมผัส ๖ และแม้ความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือ
 ทุกข์หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้นเพราะสัมผัส ๖ เป็นปัจจัย เทียงหรือไม่เที่ยง เมื่อ
 ท่านพระอานนทูลตอบตามลำดับแล้ว จึงตรัสสรุปว่า อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่
 อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในอายุตนะภายใน ๖ อายุตนะภายนอก ๖ วิญญาณ ๖

สัมผัส ๖ และแม้ความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้น เพราะสัมผัส ๖ เป็นปัจจัย เมื่อเปื้อน่าย่อมคลายกำหนด เพราะคลายกำหนด จิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ว่าหลุดพ้นแล้ว ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีก (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๘๖/๗๘)

สังฆิตตผลสูตร : พระสูตรว่าด้วยผละโดยย่อ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ผละ (กำลัง) ๗ คือ (๑) สัทธา ผละ กำลังคือศรัทธา (๒) วิริยผละ กำลังคือวิริยะ (๓) หิริผละ กำลังคือหิริ (๔) โอตตปปผละ กำลังคือโอตตปปะ (๕) สติผละ กำลังคือสติ (๖) สมาธิผละ กำลังคือสมาธิ (๗) ปัญญาผละ กำลังคือปัญญา แล้วตรัสอีกว่า ภิกษุผู้เป็นบัณฑิตมีผละ ๗ นี้แล้ว ย่อมอยู่เป็นสุข เลือกพ้นธรรมโดยแยบคาย เห็นแจ้งอรรถด้วยปัญญา ย่อมมีความหลุดพ้นแห่งใจเหมือนความดับไปแห่งประทีป (อง.สตตค.(ไทย) ๒๓/๓/๔)

สังฆิตตสูตร : มี ๙ สูตร แปลชื่อสูตรและเนื้อหาต่างกัน คือ

1.สังฆิตตสูตร พระสูตรว่าด้วยปฏิบัติโดยย่อ พระผู้มีพระภาคพระผู้มีพระภาคตรัสว่า ปฏิบัติ ๔ คือ (๑) ทุกขาปฏิบัติ ทันทธาภิญญา ปฏิบัติลำบากและรู้ได้ช้า (๒) ทุกขาปฏิบัติ ขิปปาภิญญา ปฏิบัติลำบาก แต่รู้ได้เร็ว (๓) สุขาปฏิบัติ ทันทธาภิญญา ปฏิบัติสะดวก แต่รู้ได้ช้า (๔) สุขาปฏิบัติ ขิปปาภิญญา ปฏิบัติสะดวก และรู้ได้เร็ว (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๖๑/๒๒๖)

2.สังฆิตตสูตร พระสูตรว่าด้วยกรรมและวิบากแห่งกรรมโดยย่อ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า กรรมที่พระองค์ทรงทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งเองแล้วจึงประกาศให้ผู้อื่นรู้ตาม ๔ คือ (๑) กรรมดำ (อกุศลกรรมบถ ๑๐) มีวิบากดำ (๒) กรรมขาว (กุศลกรรมบถ ๑๐) มีวิบากขาว (คือมีสุขเป็นผล นำสัตว์ให้เกิดในสวรรค์) (๓) กรรมทั้งดำและขาว มีวิบากทั้งดำและขาว (๔) กรรมทั้งไม่ดำและไม่ขาว มีวิบากทั้งไม่ดำและไม่ขาว เป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๓๒/๓๔๕)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า **วิบากดำ** หมายถึงมีผลนำสัตว์ให้เกิดในอบาย ๔ คือ (๑) นรก (๒) กำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน (๓) แตนเปรต (๔) อสุรกาย คำว่า **วิบากทั้งไม่ดำและไม่ขาว** หมายถึงมรรคญาณ คือหยั่งรู้ที่สำเร็จภาวะอริยบุคคล ๔ เป็นเหตุทำให้หมดกรรม มีวิบากทั้งไม่ดำและไม่ขาว ในที่นี้หมายถึงไม่ให้วิบากทั้ง ๒ อย่าง (อง.จตุกก.อ.(บาลี) ๒/๒๓๒/๔๔๐)

3.สังฆิตตสูตร พระสูตรว่าด้วยเสขผละโดยย่อ พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเชตะวัน เขตกรุงสาวัตถี ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เสขผละ ๕ คือ (๑) สัทธาผละ กำลังคือศรัทธา (๒) หิริผละ กำลังคือหิริ (๓) โอตตปปผละ กำลังคือโอตตปปะ (๔) วิริยผละ กำลังคือวิริยะ (๕) ปัญญาผละ กำลังคือปัญญา แล้วตรัสสอนให้ภิกษุทั้งหลายสำเนียงในเสขผละ ๕ นั้นเมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสอย่างนี้ ภิกษุทั้งหลายมีใจยินดี ต่างชื่นชมพระพุทธภาษิตแล้ว (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑/๑)

4.สังขิตตสูตร พระสูตรว่าด้วยพระโศภิตะโดยย่อ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า พละ ๕ คือ (๑) สัทธาพละ (๒) วิริยพละ (๓) สติพละ (๔) สมาธิพละ (๕) ปัญญาพละ (อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๓/๑๗)

5.สังขิตตสูตร พระสูตรว่าด้วยลักษณะธรรมวินัยโดยย่อ พระนางมหาปชาบดีโคตมี เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาค ณ ภูฏาคารศาลา ปามหาวัน เขตกรุงเวสาลีแล้ว ได้กราบทูล ขอให้ทรงแสดงธรรมโดยย่อ เพื่อหลีกออกไปอยู่ผู้เดียว ไม่ประมาท มีความเพียร อุทิศกายและใจ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เธอรู้ธรรมเหล่านี้ว่า ธรรมเหล่านี้ (๑) เป็นไปเพื่อความกำหนด ไม่เป็นไปเพื่อคลายกำหนด (๒) เป็นไปเพื่อความประกอบไว้ ไม่เป็นไปเพื่อความพราก (๓) เป็นไปเพื่อการสะสม ไม่เป็นไปเพื่อการไม่สะสม (๔) เป็นไปเพื่อความมกมาก ไม่เป็นไปเพื่อความมกน้อย (๕) เป็นไปเพื่อความไม่สันโดษ ไม่เป็นไปเพื่อความสันโดษ (๖) เป็นไปเพื่อความคลุกคลีหมู่คณะ ไม่เป็นไปเพื่อความ สงัด (๗) เป็นไปเพื่อความเกียจคร้าน ไม่เป็นไปเพื่อปรารภความเพียร (๘) เป็นไปเพื่อความ เป็นคนเลี้ยงยาก ไม่เป็นไปเพื่อความ เป็นคนเลี้ยงง่าย เธอพึงทรงจำธรรมเหล่านี้ ไว้โดยส่วนเดียวว่า นั่นไม่ใช่ธรรม นั่นไม่ใช่วินัย นั่นไม่ใช่สัตตสุตตนั้น เธอรู้ธรรมเหล่านี้ ว่า ธรรมเหล่านี้ (๑) เป็นไปเพื่อความคลายกำหนด ไม่เป็นไปเพื่อความกำหนด (๒) เป็นไปเพื่อความพราก ไม่เป็นไปเพื่อความประกอบไว้ (๓) เป็นไปเพื่อการไม่สะสม ไม่ เป็นไปเพื่อการสะสม (๔) เป็นไปเพื่อความมกน้อย ไม่เป็นไปเพื่อความมกมาก (๕) เป็นไปเพื่อความสันโดษ ไม่เป็นไปเพื่อความไม่สันโดษ (๖) เป็นไปเพื่อความสงัด ไม่ เป็นไปเพื่อความคลุกคลีหมู่คณะ (๗) เป็นไปเพื่อปรารภความเพียร ไม่เป็นไปเพื่อ ความเกียจคร้าน (๘) เป็นไปเพื่อความ เป็นคนเลี้ยงง่าย ไม่เป็นไปเพื่อความ เป็นคน เลี้ยงยาก เธอพึงทรงจำธรรมเหล่านี้ไว้โดยส่วนเดียวว่า นั่นเป็นธรรม นั่นเป็นวินัย นั่น เป็นสัตตสุตตนั้น (อง.อภฏก.(ไทย) ๒๓/๕๓/๓๓๘)

6.สังขิตตสูตร พระสูตรว่าด้วยภิกษุทูลขอให้ทรงแสดงธรรมโดยย่อ ภิกษุรูปหนึ่งเข้า เฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับแล้วกราบทูลขอให้ทรงแสดงธรรมโดยย่อ เพื่อหลีก ออกไปอยู่ผู้เดียว ไม่ประมาท มีความเพียร อุทิศกายและใจ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า โมฆบุรุษบางพวก ย่อมเชื่อเชิญเราอย่างที่เขาทำกันมา และเมื่อเราแสดงธรรมแล้วก็ คอยติดตามเราเรื่อยไป ภิกษุนั้นจึงทูลอีกว่า ขอพระผู้มีพระภาคโปรดแสดงธรรมแก่ ข้าพระองค์โดยย่อตามวิธีที่ข้าพระองค์จะรู้ทั่วถึงเนื้อความแห่งพระภาสิตของพระผู้มี พระภาคและจะเป็นทายาทแห่งพระภาสิตของพระผู้มีพระภาค แล้วตรัสสอนให้ภิกษุ นั้นสำเนียงกว่า จิตของเราจักตั้งมั่น ดำรงมั่นอยู่ด้วยดีในภายใน และบาปอกุศลธรรม ที่เกิดขึ้นแล้วจักครอบงำจิตไม่ได้ เมื่อใด จิตของเธอตั้งมั่น ดำรงมั่นด้วยดีในภายใน และบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วจักครอบงำจิตไม่ได้อยู่ เมื่อนั้น เธอพึงสำเนียงก อย่างนี้ว่า เมตตาเจโตวิมุตติ กรุณาเจโตวิมุตติ มุทิตาเจโตวิมุตติ อุเบกขาเจโตวิมุตติ จักเป็นธรรมอันเราเจริญทำให้มากแล้ว เมื่อใด สมาธินี้เป็นธรรมอันเธอเจริญทำให้ มากแล้วอย่างนี้ เมื่อนั้น เธอพึงเจริญสมาธิที่มีวิตกมีวิจารณ์บ้าง เจริญสมาธิที่ไม่มีวิตก มีเพียงวิจารณ์บ้าง เจริญสมาธิที่ไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์บ้าง เจริญสมาธิที่มีปีติบ้าง เจริญ

สมาธิที่ไม่มีปีติบ้าง เจริญสมาธิที่มีความยินดีบ้าง เจริญสมาธิที่มีอุเบกขาบ้าง เมื่อใดสมาธินี้เป็นธรรมอันเธอเจริญดีแล้วอย่างนี้ เมื่อนั้น เธอพึงสำเนียงยกอย่างนี้ว่า เราจักพิจารณาเห็นกายในกาย พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนา พิจารณาเห็นจิตในจิต พิจารณาเห็นธรรมในธรรมอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอกุศลและโทมนัสในโลกได้

เมื่อใด สมาธินี้เป็นธรรมอันเธอเจริญแล้ว ทำให้มากแล้วอย่างนี้ เมื่อนั้น เธอพึงเจริญสมาธิที่มีวิตกมีวิจารณ์บ้าง เจริญสมาธิที่ไม่มีวิตกมีเพียงวิจารณ์บ้าง เจริญสมาธิที่ไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์บ้าง เจริญสมาธิที่มีปีติบ้าง เจริญสมาธิที่ไม่มีปีติบ้าง เจริญสมาธิที่มีความยินดีบ้าง เจริญสมาธิที่มีอุเบกขาบ้าง

เมื่อใด สมาธินี้เป็นธรรมอันเธอเจริญแล้ว เจริญดีแล้วอย่างนี้ เมื่อนั้น เธอจะเดินไปที่ใด ๆ ก็เดินไปได้อย่างผาสุกในที่นั้น ๆ จะยืนอยู่ในที่ใด ๆ ก็ยืนอยู่ได้อย่างผาสุกในที่นั้น ๆ จะนั่งอยู่ในที่ใด ๆ ก็นั่งอยู่ได้อย่างผาสุกในที่นั้น ๆ จะนอนอยู่ในที่ใด ๆ ก็นอนอยู่ได้อย่างผาสุกในที่นั้น ๆ ภิกษุรูปนั้นลุกจากอาสนะ ถวายอภิวาท ทำประทักษิณแล้วจากไปบำเพ็ญเพียร ไม่นานนักก็ได้บรรลุพระอรหัตตผล (อ.ง.อ.ฐก. (ไทย) ๒๓/๖๓/๓๖๒)

7.สังฆิตตสูตร (ปฐม) พระสูตรว่าด้วยผลแห่งอินทรีย์โดยย่อ (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า บุคคลจัดว่าเป็นพระอรหันต์เพราะมีอินทรีย์ ๕ มีสัทอินทรีย์เป็นต้นนั้น ครบทั้ง ๕ จัดว่าเป็นพระอนาคามี พระสกทาคามี พระโสดาบัน พระโสดาบันผู้ธัมมานุสारी พระโสดาบันผู้สัทธานุสारी เพราะมีอินทรีย์อ่อนกว่ากันตามลำดับ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๔๘๒/๒๙๓)

8.สังฆิตตสูตร (ทุติย) พระสูตรว่าด้วยผลแห่งอินทรีย์โดยย่อ (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า บุคคลจัดว่าเป็นพระอรหันต์เพราะมีอินทรีย์ ๕ มีสัทอินทรีย์เป็นต้นนั้น ครบทั้ง ๕ จัดว่าเป็นพระอนาคามี พระสกทาคามี พระโสดาบัน พระโสดาบันผู้ธัมมานุสारी พระโสดาบันผู้สัทธานุสारी เพราะมีอินทรีย์อ่อนกว่ากันตามลำดับ ที่มีผลต่างกันเพราะอินทรีย์ต่างกัน บุคคลต่างกันเพราะผลต่างกัน (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๔๘๓/๒๙๔)

9.สังฆิตตสูตร (ตติย) พระสูตรว่าด้วยผลแห่งอินทรีย์โดยย่อ (สูตรที่ ๓) พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า บุคคลจัดว่าเป็นพระอรหันต์เพราะมีอินทรีย์ ๕ มีสัทอินทรีย์เป็นต้นนั้น ครบทั้ง ๕ จัดว่าเป็นพระอนาคามี พระสกทาคามี พระโสดาบัน พระโสดาบันผู้ธัมมานุสारी พระโสดาบันผู้สัทธานุสारी เพราะมีอินทรีย์อ่อนกว่ากันตามลำดับ แล้วตรัสสรุปว่า ผู้บำเพ็ญมรรคยอมได้บรรลุผล และตรัสว่า การเจริญอินทรีย์ไม่เป็นหมัน (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๔๘๔/๒๙๕)

สังฆิตตูปสถสูตร : พระสูตรว่าด้วยอุโปสถโดยย่อ พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเชตวัน เขตกรุงสาวัตถี ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า อุโปสถประกอบด้วยองค์ ๘ คือ อริยสาวกยอมเห็นประจักษ์ว่า พระอรหันต์ทั้งหลาย (๑) ละเว้นขาดจากการฆ่าสัตว์ตลอดชีวิต (๒) ละเว้นขาดจากการลักทรัพย์ตลอดชีวิต (๓) ละพฤติกรรมอันเป็นข้าศึกต่อพรหมจรรย์

ตลอดชีวิต (๔) ละเว้นขาดจากการพูดเท็จตลอดชีวิต (๕) ละเว้นขาดจากการดื่ม
น้ำเมาคือสุราและเมรัยตลอดชีวิต (๖) ฉันทมือเดียว ไม่ฉันทในเวลาวิกาลตลอดชีวิต (๗)
ละเว้นขาดจากการฟ้อนรำ ขับร้อง ประโคมดนตรี ดูการละเล่น การตัดทรงประดับ
ตกแต่งตลอดชีวิต (๘) ละเว้นขาดจากการนอนบนที่นอนสูงและใหญ่ นอนบนที่นอน
ต่ำตลอดชีวิต ที่บุคคลอยู่จำแล้ว ย่อมมีผลานิสงส์มาก แม้เราก็ละเว้นขาดจากการฆ่า
สัตว์ จากการลักทรัพย์ จากพฤติกรรมที่เป็นข้าศึกต่อพรหมจรรย์ จากการพูดเท็จ จาก
การดื่มน้ำเมาคือสุราและเมรัย จากการบริโภคในเวลาวิกาล จากการฟ้อนรำ ขับร้อง
ประโคมดนตรี ดูการละเล่น การตัดทรงประดับตกแต่ง จากการนอนบนที่นอนสูง
และที่นอนใหญ่ นอนบนที่นอนต่ำ อยู่ตลอดวันหนึ่งคืนหนึ่งในวันนี้ เพราะประเพณี
เช่นนี้ เราเชื่อว่าทำตามพระอรหันต์ทั้งหลายและอยู่จำอุโบสถ(อง.อภฎก.(ไทย) ๒๓/
๔๑/๓๐๓)

สังเขป: ย่อความ,ใจความ, ย่นย่อ, เรื่อยย่อ ๆ

ในคหปติวรรค กัณฑ์กรสูตร พระผู้มีพระภาคได้รับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลายมาตรัสว่า
นายเปสสะบุตรของควาญช้างเป็นคนเฉลียวฉลาด มีปัญญามาก ถ้านายเปสสะบุตร
ของควาญช้างจะพึงนั่งสักครู่เพียงชั่วเวลาที่เรานั่งกันบุคคล ๔ ประเภทนี้โดยพิสดาร
ก็จักได้รับประโยชน์อันใหญ่หลวง แต่ถึงจะพึงโดยสังเขปเพียงเท่านี้ นายเปสสะบุตร
ของควาญช้างก็ยังได้รับประโยชน์อันใหญ่หลวง กล่าวคือโสดาปัตติผล (ม.ม.(ไทย)
๑๓/๖/๒๕๕๐,ม.ม.อ.(บาลี)๒/๖/๗)

สังเขยยกะ,ภูเขา:ภูเขาชื่อสังเขยยะ, ภูเขาลูกหนึ่งในมโหฬารภูเขานพ วภูชาลีกาวิหาร, ภูเขาที่พระอูตต
ระแสดงธรรมเรื่องวิบัติ

ในอูตตรวิบัติสูตร เรื่องพระอูตตระแสดงธรรมเรื่องวิบัติ ว่าท่านพระอูตตระอยู่ที่วภู
ชาลีกาวิหาร ไกลภูเขาสังเขยยกะ มโหฬารภูเขานพ ณ ที่นั้นแล ท่านพระอูตตระเรียก
ภิกษุทั้งหลายมากล่าวว่า ทางที่ดี ภิกษุพึงพิจารณาเห็นวิบัติของตนและของผู้อื่นตาม
กาลอันควร ทางที่ดี ภิกษุพึงพิจารณาเห็นสมบัติของตนและของผู้อื่นตามกาลอันควร
(อง.อภฎก.(ไทย) ๒๓/๘/๒๐๙)

สังคณิการามสูตร : พระสูตรว่าด้วยภิกษุผู้ชอบคลุกคลีด้วยหมู่คณะ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ฐานะที่
เป็นไปไม่ได้ ๖ คือ (๑) เป็นไปไม่ได้ที่ภิกษุผู้ชอบการคลุกคลีด้วยหมู่ จักยินดีในปวิเวก
ตามลำพังได้ (๒) เป็นไปไม่ได้ที่ภิกษุผู้ไม่ยินดีในปวิเวกตามลำพัง จักถือเอานิมิตแห่ง
จิตได้ (๓) เป็นไปไม่ได้ที่ภิกษุผู้ไม่ถือเอานิมิตแห่งจิต จักบำเพ็ญสมาธิปฏิญาณให้บริบูรณ์
ได้ (๔) เป็นไปไม่ได้ที่ภิกษุผู้ไม่บำเพ็ญสมาธิปฏิญาณให้บริบูรณ์แล้ว จักบำเพ็ญสมาธิ
ให้บริบูรณ์ได้ (๕) เป็นไปไม่ได้ที่ภิกษุผู้ไม่บำเพ็ญสมาธิให้บริบูรณ์ได้ จักละ
สังโยชน์ได้ (๖) เป็นไปไม่ได้ที่ภิกษุผู้ละสังโยชน์ไม่ได้แล้ว จักทำให้แจ้งนิพพานได้ แล้ว
ทรงแสดงฐานะที่เป็นไปไม่ได้ ๖ คือ เป็นไปไม่ได้ที่ภิกษุผู้ไม่ชอบคลุกคลีด้วยหมู่ จักบำเพ็ญ
ธรรมทั้ง ๖ ประการนั้นให้บริบูรณ์ได้ตามลำดับกันไป (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๖๘/
๕๘๗)

สังคม: กลุ่มคน, ชุมชน, บริษัท, คนจำนวนหนึ่งที่มีความสัมพันธ์เนื่องกันตามระเบียบ กฎเกณฑ์ โดยมีวัตถุประสงค์ร่วมกัน, สภาพการณ์ที่เป็นไปตามแนวคิดของนักคิด เช่น สัสตทิกฎิ อัจฉาทิกฎิ

ในสันทกสูตร บุคคลบางคนในโลกนี้ ผู้มีวาตะอย่างนี้ มีทิฏฐิอย่างนี้ว่า ‘ความเศร้าหมองของสัตว์ทั้งหลายไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย สัตว์ทั้งหลายเศร้าหมองเอง ความบริสุทธิ์ของสัตว์ทั้งหลาย ไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย สัตว์ทั้งหลายบริสุทธิ์เอง ไม่มีกำลัง ไม่มีความสำเร็จ ไม่มีความสามารถของมนุษย์ ไม่มี ความพยายามของมนุษย์ สัตว์ ปาณะ ภูตะ ชีวะทั้งปวง ล้วนไม่มีอำนาจ ไม่มีกำลัง ไม่มีความสำเร็จ ผันแปรไปตามโชคชะตา ตามสถานภาพทางสังคมและตามลักษณะเฉพาะตน ย่อมเสวยสุขและทุกข์ในอภิชาติ (ม.ม.(ไทย)๑๓/๒๒๗/๒๖๕)

สังครวพราหมณ์:พราหมณ์ชื่อสังครว, พราหมณ์ผู้อาศัยอยู่ในเมืองสาวัตถี แคว้นโกศล, พราหมณ์ผู้ถือความบริสุทธิ์ในการอาบน้ำเข้า-เย็น

ใน สังครวสูตร สังครวพราหมณ์อาศัยอยู่ในกรุงสาวัตถี มีลัทธิถือความบริสุทธิ์ด้วยน้ำ ถือการลงอาบน้ำชำระร่างกายทั้งเวลาเย็นและเวลาเช้าเป็นประจำ พระภาคตรัสถามสังครวพราหมณ์ว่า ท่านถือความบริสุทธิ์ในการลงอาบน้ำชำระร่างกายทั้งเวลาเย็นและเวลาเช้าเป็นประจำ จริงหรือ พราหมณ์กราบทูลว่า จริง พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคลผู้ถึงเวททั้งหลายนั้นแล อาบในห้วงน้ำคือธรรมของสัตบุรุษทั้งหลาย มีทำคือศีล ไม่ขุ่นมัว อันสัตบุรุษทั้งหลายสรรเสริญแล้ว มีตัวไม่เปื่อย ย่อมข้ามถึงฝั่ง เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสอย่างนี้แล้ว สังครวพราหมณ์ได้กราบทูลว่า พระภาสิตของพระองค์ชัดเจนไพเราะยิ่งนัก ขอพระโคตมผู้เจริญ โปรดทรงจำข้าพระองค์ว่าเป็นอุบาสกผู้ถึงสรณะ ตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไปจนตลอดชีวิต(ส.ส.(ไทย)๑๕/๒๐๗/๒๙๙)

สังครวสูตร : พระสูตรว่าด้วยสังครวพราหมณ์ สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ รวป่าแห่งหนึ่ง แคว้นโกศล สังครวพราหมณ์อาศัยอยู่ในกรุงสาวัตถีมีลัทธิถือความบริสุทธิ์ด้วยน้ำ ปรรณาคความบริสุทธิ์ด้วยน้ำ ลงอาบน้ำชำระร่างกายทั้งเวลาเย็นและเวลาเช้าเป็นประจำ ท่านพระอรหันต์เห็นเข้าจึงกราบทูลพระผู้มีพระภาคเพื่อให้เสด็จไปโปรดเขา พระผู้มีพระภาคทรงครองอันตรวาสก ถือบาตรและจีวร เสด็จเข้าไปหาเขาแล้วตรัสถามว่า ท่านเห็นประโยชน์อะไร จึงได้เชื่อถือถือความบริสุทธิ์ด้วยน้ำนี้ เมื่อเขาทูลตอบว่า ข้าพระองค์ลอบบาปกรรมที่ทำตอนกลางวันด้วยการอาบน้ำตอนเย็น ลอบบาปกรรมที่ทำตอนกลางคืนนั้นด้วยการอาบน้ำตอนเช้า พระองค์จึงตรัสว่า บุคคลผู้ถึงเวทอาบในห้วงน้ำคือธรรมของสัตบุรุษ มีทำคือศีล ไม่ขุ่นมัว อันสัตบุรุษสรรเสริญแล้ว มีตัวไม่เปื่อย ย่อมข้ามถึงฝั่ง เมื่อพระองค์ตรัสเช่นนั้น สังครวพราหมณ์ก็เกิดความเลื่อมใสแล้วประกาศตนเป็นอุบาสกตลอดชีวิต (ส.ส.(ไทย)๑๕/๒๐๗/๒๙๙)

สังคหธรรม : ธรรมเครื่องสงเคราะห์, สังคหวัตถุ ๔, ธรรมที่อุปมาด้วยลิมสลักที่เป็นกระดุมล้อรถแล่นไปได้

ในสังคหสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสสังคหธรรม ๔ ประการ คือ (๑) ทาน การให้ (๒) เปยยวัชชะ วาจาเป็นที่รัก (๓) อตถจริยา การประพฤติประโยชน์ (๔) สมานัตตตา

การวางตนสม่าเสมอ สังคหธรรมเหล่านี้แลช่วยอุ้มชูโลก เหมือนลิมสลักที่ยึดกุมรถซึ่ง
 แล่นไปไว้ได้ฉะนั้น ถ้าไม่พึงมีธรรมเหล่านี้ มารดาหรือบิดา ก็ไม่พึงได้การนับถือหรือ
 การบูชาเพราะบุตรเป็นเหตุ แต่เพราะบัณฑิตเล็งเห็นความสำคัญของสังคหธรรม
 เหล่านี้ ฉะนั้น บัณฑิตเหล่านั้นจึงถึงความเป็นใหญ่และเป็นผู้นำสรรเสริญ (ที.ปา.
 (ไทย)๑๑/๒๑๑/๑๗๑,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๗๓/๒๑๘,อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๓๒/๕๑,ช.
 จริยา.(ไทย)๓๓/๘/๗๕๙)

สังคหผละ: กำลังคือการสงเคราะห์, คุณสมบัติของพระโยคาวจรผู้ละนิวัตร ๕ ด้วยอำนาจเนกขัม
 มะ,หนึ่งในผละ ๔

ตัวอย่างในพลสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสสังคหผละ ว่าคือ สังคหัตถุ (ธรรมเครื่องยึด
 เหนี่ยว) ๔ ประการนี้ คือ (๑) ทาน การให้ (๒) เปยยวัชชะ วาจาเป็นที่รัก (๓) อตถ
 จริยา การประพฤติประโยชน์ (๔) สมานัตตตา การวางตนสม่าเสมอ ภิกษุทั้งหลาย
 การให้ธรรมเลิศกว่าการให้ทั้งหลาย การแสดงธรรมบ่อย ๆ แก่บุคคลผู้ต้องการจะฟัง
 เจียไสตกลงสดับเลิศกว่าวาจาเป็นที่รักทั้งหลาย การชักชวนคนที่ไม่มีศรัทธาให้ตั้งมั่น
 ดำรงมั่นในสัทธาสัมปทา ชักชวนคนที่ไม่มีศีลให้ตั้งมั่น ดำรงมั่นในศีลสัมปทา
 ชักชวนคนที่มีความตระหนี่ให้ตั้งมั่นดำรงมั่นใน จาคสัมปทา ชักชวนคนที่มี
 ปัญญาทราวมให้ตั้งมั่น ดำรงมั่นในปัญญาสัมปทา เลิศกว่าการประพฤติประโยชน์
 ทั้งหมด การที่พระโสดาบันมีตนเสมอกับพระโสดาบัน พระสกทาคามีมีตนเสมอกับ
 พระสกทาคามี พระอนาคามีมีตนเสมอกับพระอนาคามี พระอรหันต์มีตนเสมอกับ
 พระอรหันต์ เลิศกว่าความมีตนเสมอทั้งหลาย นี้เรียกว่า สังคหผละ (อง.จตุกก.
 (ไทย)๒๑/๑๕๓/๒๑๕,อง.นวก.(ไทย)๒๓/๕/๔๓๙,ช.ป.(ไทย)๓๑/๔๔/๕๑๖)

สังคหัตถุ: ธรรมเครื่องยึดเหนี่ยว,หลักการสงเคราะห์หรือธรรมเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจกันไว้ได้,
 ธรรมอุปมาดั่งลิมสลักยึดเหนี่ยวใจให้สัมพันธ์กันเสมอ, คุณสมบัติของหัตถกอุบาสก
 ชาวกรุงอาฬวีเลิศกว่าอุบาสกสาวกทั้งหลายผู้สงเคราะห์บริษัทด้วยสังคหัตถุ
 ในสังคหสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงสังคหัตถุ ๔ ประการ คือ (๑) ทาน การให้ (๒)
 เปยยวัชชะ วาจาเป็นที่รัก (๓) อตถจริยา การประพฤติประโยชน์ (๔) สมานัตตตา
 การวางตนสม่าเสมอ กล่าวคือ ทาน เปยยวัชชะ อตถจริยาในโลกนี้และสมานัตตตา
 ในธรรมนั้น ๆ ตามสมควร สังคหธรรมเหล่านี้แลช่วยอุ้มชูโลกเหมือนลิมสลักที่ยึดกุม
 รถซึ่งแล่นไปไว้ได้ฉะนั้น ถ้าไม่พึงมีธรรมเหล่านี้ มารดาหรือบิดา ก็ไม่พึงได้การนับถือ
 หรือการบูชาเพราะบุตรเป็นเหตุ แต่เพราะบัณฑิตเล็งเห็นความสำคัญของสังคหธรรม
 เหล่านี้ ฉะนั้น บัณฑิตเหล่านั้นจึงถึงความเป็นใหญ่และเป็นผู้นำสรรเสริญ (ที.ปา.
 (ไทย)๑๑/๒๑๐/๑๗๐,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๑๓/๒๙๕,อง.เอกก.(ไทย)๒๐/๒๕๑/๓๑,อง.
 จตุกก.(ไทย)๒๑/๓๒/๕๐,อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๒๕๖/๓๗๓,อง.อฎฐก.(ไทย)๒๓/๒๔/
 ๒๖๗,ช.ชา.(ไทย)๒๘/๑๗๘/๘๓, ช.ชา.(ไทย)๒๘/๑๗๙/๘๓,ช.ชา.(ไทย)๒๘/๑๘๐/
 ๘๓)

สังคหัตถุสูตร : พระสูตรว่าด้วยสังคหัตถุ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สังคหัตถุ (ธรรมเครื่องยึด
 เหนี่ยว) ๔ คือ (๑) ทาน การให้ (๒) เปยยวัชชะ วาจาเป็นที่รัก (๓) อตถจริยา การ

ประพตติประโยชน์ (๔) สมานัตตตา การวางตนสม่ำเสมอ (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๕๖/๓๗๓)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า **สมานัตตตา** หมายถึง สุขทุกข์ที่เสมอกัน เพราะบางคนไม่หวังบุญแม้อย่างหนึ่งในทานเป็นต้น คือ หวังสุขและทุกข์อันเสมอกันว่า นั่งด้วยกันนอนด้วยกัน กินด้วยกัน สำหรับคฤหัสถ์ก็พึงเสมอกันโดยชาติ สำหรับบรรพชิตก็พึงเสมอกันโดยศีล (อง.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๓๒/๓๒๘)

สังคหสูตร : พระสูตรว่าด้วยสังคหวัตถุ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สังคหวัตถุ (ธรรมเครื่องยึดเหนี่ยว) ๔ คือ (๑) ทาน การให้ (๒) เปยยวัชชะวาจาเป็นที่รัก (๓) อตถจริยา การประพตติประโยชน์ (๔) สมานัตตตา การวางตนสม่ำเสมอ แล้วตรัสคาถาสรุปใจความว่า ธรรม ๔ นี้ช่วยอุ้มชูโลก เหมือนลิมสลักที่ยึดคุมรถซึ่งแล่นไปได้ฉะนั้น ถ้าไม่พึงมีธรรมเหล่านี้ มารดาหรือบิดา ก็ไม่พึงได้การนับถือ หรือการบูชาเพราะบุตรเป็นเหตุ แต่เพราะบัณฑิตเล็งเห็นความสำคัญของสังคหธรรมเหล่านี้ ฉะนั้น บัณฑิตเหล่านั้นจึงถึงความยิ่งใหญ่ และเป็นผู้นำสรรเสริญ (อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๓๒/๕๐)

สังคามชิ, พระ : พระผู้ชนะสงครามคือกิลเลสเครื่องข้อง,ผู้ชนะภรรยาเก่าอุ้มลูกน้อยที่ให้น่านช่วยเหลือในสังคามชิสูตร เรื่องพระสังคามชิเถระ พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเชตวันอารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี ท่านพระสังคามชิเดินทางมาเฝ้าพระผู้มีพระภาค อดีตภรรยาของท่านทราบข่าว จึงอุ้มลูกน้อยไปพบ กล่าวกับท่านพระสังคามชิว่า “ข้าแต่สมณะ ขอท่านจงเลี้ยงดูดิฉันผู้มีลูกน้อยเถิด” ๓ ครั้ง ท่านพระสังคามชิก็ได้นิ่งอยู่ นางจึงวางลูกไว้ข้างหน้าท่านแล้วเดินหนีไป นางไปแอบดูอยู่ที่ที่ไม่ไกลนัก พระสังคามชิไม่แลดูและไม่พูดกับเด็กน้อยนั้น เลย จึงคิดว่า “สมณะนี้ คงไม่ต้องการลูกน้อย” จึงอุ้มลูกน้อยเดินไป พระผู้มีพระภาคได้ทอดพระเนตรเห็นนางมีอาการแปลกอย่างนั้นด้วยทิพยจักขุอันบริสุทธิ์ลวงจักขุของมนุษย์ จึงทรงเปล่งอุทานนี้ ผู้ไม่โยคืออดีตภรรยาผู้มาหา ไม่เศร้าโศกถึงอดีตภรรยาผู้จากไป เราเรียกผู้ชนะสงคราม ผู้พ้นจากกิลเลสเครื่องข้องแล้ว ว่าพราหมณ์ (ขุ.อ.(ไทย)๒๕/๘/๑๘๐)

สังคามชิสูตร : พระสูตรว่าด้วยพระสังคามชิเถระ ท่านพระสังคามชินั่งพักกลางวันอยู่ใต้ต้นไม้แห่งหนึ่ง ครั้งนั้น อดีตภรรยาของท่านพระสังคามชิเข้าไปหาถึงที่พัก ได้กล่าวกับท่านพระสังคามชิ ดังนี้ว่า “ข้าแต่สมณะ ขอท่านจงเลี้ยงดูดิฉันผู้มีลูกน้อยเถิด” เมื่อนางกล่าวถึง ๓ ครั้ง อย่างนี้แล้ว ท่านพระสังคามชิได้นิ่งอยู่ ครั้งนั้น อดีตภรรยาของท่านพระสังคามชิจึงอุ้มลูกน้อยนั้นไปวางไว้ข้างหน้าท่านพระสังคามชิแล้วเดินหนีไป โดยพูดว่า “สมณะ นินลูกของท่าน จงเลี้ยงดูลูกนั้น ด้วยเถิด” ครั้งนั้น ท่านพระสังคามชิทั้งไม่แลดูและไม่พูดกับเด็กน้อยนั้นเลย ขณะนั้นอดีตภรรยาของท่านพระสังคามชิไปแอบดูอยู่ที่ที่ไม่ไกลนัก ได้เห็นท่านทั้งไม่แลดูและไม่พูดกับเด็กน้อยนั้น จึงคิดว่า “สมณะนี้ คงไม่ต้องการลูกน้อย” จึงกลับออกจากที่นั้นแล้วอุ้มลูกน้อยเดินไป พระผู้มีพระภาคได้ทอดพระเนตรเห็นอดีตภรรยาของท่านพระสังคามชิแสดง

อาการแปลกอย่างนั้นด้วยทิพยจักขุอันบริสุทธิ์ล่องจักขุของมนุษย์ จึงทรงอุทานว่า ผู้
 ไม่โยยถือศีตภรรยาผู้มาหา ไม่เศร้าโศกถึงอดีตภรรยาผู้จากไป เราเรียกผู้ชนะสงคราม
 ผู้พ้นจากกิเลสเครื่องข้องแล้วว่าพราหมณ์ (ขุ.อุ.(ไทย) ๒๕/๘/๑๘๐)

สังคามวิชัย: ตำราพิชัยสงคราม, เรื่องการชนะสงคราม, ชื่อธรรมบรรยายที่ไม่ปรากฏมาก่อน
 ในพรหมชาลสูตร ว่าด้วยไม่มีวิภูษะเป็นต้น พระผู้มีพระภาคตรัสธรรมบรรยายที่ไม่
 เคยปรากฏมาก่อน ชื่อว่า ตำราพิชัยสงคราม (สังคามวิชัย) และธรรมบรรยายอื่น คือ
 ข่ายแห่งประโยชน์ (อรรถชาละ) ก็ได้ ข่ายแห่งธรรม (ธรรมชาละ) ก็ได้ ข่ายแห่ง
 สัพพัญญุตญาณอันประเสริฐ (พรหมชาละ) ก็ได้ ข่ายแห่งทิวา (ทิวาชาละ) ก็ได้ เมื่อ
 พระผู้มีพระภาคตรัสเวทยากรณภาษิตนี้จบลง โลกธาตุที่ประกอบด้วย ๑๐,๐๐๐
 จักรวาลได้หวั่นไหวแล้วแล (ที.ส.(ไทย)๙/๑๔๘/๔๗)

สังคามสูตร (ปฐม) : มี ๒ สูตร แปลว่า พระสูตรว่าด้วยสงคราม แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

1.สังคามสูตร (ปฐม) (สูตรที่ ๑) สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัตถุประสงค์
 ราม ได้สดับเรื่องจากภิกษุทั้งหลายว่า พระเจ้าอชาตศัตรูทรงทำสงครามชนะพระ
 เจ้าปเสนทิโกศล จึงตรัสว่า พระเจ้าอชาตศัตรูมีสหายแล้ว มีเพื่อนแล้ว ฝ่ายพระเจ้า
 ปเสนทิโกศลเป็นผู้มีมิตรดี มีสหายดี มีเพื่อนดี ทรงพ่ายแพ้มาแล้วอย่างนี้จักบรรทมเป็น
 ทุกข์ตลอดราตรี ผู้ชนะย่อมก่อเวร ผู้พ่ายแพ้ย่อมนอนเป็นทุกข์ ผู้ละทิ้งความชนะและ
 ความพ่ายแพ้ได้แล้ว มีใจสงบ ย่อมนอนเป็นสุข (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๒๕/๑๔๖)

2.สังคามสูตร (ทุติย) (สูตรที่ ๒) สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัตถุประสงค์
 ราม ได้สดับเรื่องจากภิกษุทั้งหลายว่า พระเจ้าปเสนทิโกศลทรงชนะพระเจ้าอชาตศัตรู
 พร้อมทั้งจับเป็นเชลยศึกแล้วทรงดำริว่า ถึงแม้พระเจ้าอชาตศัตรูจะประทุษร้ายเรา
 แต่เธอก็ยังเป็นหลานเรา เราควรยึดพลช้าง พลม้า พลรถและพลเดินเท้าทั้งหมดของ
 เธอแล้วปล่อยไป จึงตรัสว่า คนจะแย่งชิงได้เท่าที่จะแย่งชิงได้ เมื่อใด คนเหล่านี้มา
 แย่งชิงบ้าง เขาก็จะถูกชิงกลับไป เพราะบาปยังไม่ให้ผลเพียงใด คนพาลย่อมสำคัญ
 บาปว่าเป็นของดีเพียงนั้น แต่เมื่อบาปให้ผล เขาย่อมประสพทุกข์ ผู้ช่ำชองได้รับการ
 ชำตอบ ผู้ชนะย่อมได้รับการชนะตอบ ผู้ต่ำย่อมได้รับการต่ำต้อ และผู้โกรธย่อม
 ได้รับการโกรธตอบ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๒๖/๑๔๘)

สังคามาวจรชาดก : ชาดกว่าด้วยช้างเข้าสู่สงคราม มีเนื้อความอธิบายได้ว่า นายหัตถาจารย์โพธิสัตว์
 ได้พูดปลุกใจพญาช้างให้ฮึกเหิมในการเข้าทำลายข้าศึกจนพญาช้างเกิดกำลังใจ
 สามารถทำลายประตูเมืองเข้าไปยึดราชสมบัติมาถวายพระราชินีได้การรู้จักให้กำลังใจ
 และความฉลาดในอุบายวิธีสอนเป็นคุณสมบัติของคุณสมบัติของผู้นำ (ขุ.ชา.ทุก.(ไทย)
 ๒๗/๖๓/๘๐)

สังการวพราหมณ์: พราหมณ์ชื่อสังการวะ, พราหมณ์ผู้ทูลถามปัญหาถึงสาเหตุที่มันต์ที่สาธยายแล้วไม่
 แจ่มแจ้ง

ในสังการวสูตร เรื่องสังการวพราหมณ์ ณ กรุงสาวัตถี สังการวพราหมณ์เข้าไปเฝ้า
 พระผู้มีพระภาค ได้ทูลถามว่า อะไรเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้มันต์ แม้ที่สาธยายมาเป็น
 เวลานานก็ไม่แจ่มแจ้งได้ ไม่จำเป็นต้องพูดถึงมันต์ที่ไม่ได้สาธยายเลย พระผู้มีพระ

ภาคตรัสตอบว่า บุคคลมีจิตถูกกามราคะกลุ่มรุ่ม มีจิตถูกพยาบาทกลุ่มรุ่ม มีจิตถูกถิ่น มิทระกลุ่มรุ่ม มีจิตถูกอุทัจจกุกจะกลุ่มรุ่ม มีจิตถูกวิจิกิจฉากกลุ่มรุ่มอยู่ และไม่รู้ชัด ธรรมเครื่องสลัดออกจากกามราคะที่เกิดขึ้นแล้วตามความเป็นจริง บุคคลนั้นก็จะมีไม่รู้ ไม่เห็นแม้ประโยชน์ตน ประโยชน์ผู้อื่น และประโยชน์ทั้งสองตามความเป็นจริง มนตร์ แม้ที่สาธยายมาเป็นเวลานานก็ไม่แจ่มแจ้งได้ ไม่จำเป็นต้องพูดถึงมนตร์ที่ไม่ได้ สาธยายเลย (ส.ม.(ไทย)๑๙/๒๓๖/๑๘๐, อัง.ทุก.(ไทย)๒๐/๖๑/๒๓๒)

สังคารวสูตร : มี ๔ สูตร แปลชื่อต่างกัน พระสูตรว่าด้วยมาณพชื่อสังคารวะ ๑ สูตร แปลว่า พระสูตรว่าด้วยสังคารวพราหมณ์ ๓ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

1.สังคารวสูตร พระสูตรว่าด้วยมาณพชื่อสังคารวะ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงพระสูตรมีลักษณะเป็นการสนทนาและบรรยายโวหารแบบมีการถาม-ตอบแก่สังคารว มาณพ ณ สวนมะม่วงของพราหมณ์ชาวบ้านโตทยะ ใกล้บ้านปัจฉกปัปะ แคว้น โภทล สังคารวมาณพทูลถามว่า มีสมณพราหมณ์พวกหนึ่งเป็นผู้มีบารมีขึ้นสุดท้าย เพราะรู้อย่างนี้ในปัจจุบัน ปฏิญญาอาทิพรหมจรรย์ ท่านพระโคตมจัดอยู่ในจำพวกไหน พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า สมณพราหมณ์เหล่านั้นมีหลายจำพวกแตกต่างกัน คือ

จำพวกที่ ๑ ปฏิญญาเพราะฟังตามกันมา เช่น พวกพราหมณ์ผู้รู้ไตรเพท

จำพวกที่ ๒ ปฏิญญาเพราะความเชื่อ เช่น พวกนักตรรกะ นักอภิปรัชญา

จำพวกที่ ๓ ปฏิญญาเพราะรู้ธรรมด้วยปัญญาในธรรมที่ไม่เคยฟังมาก่อน

พระองค์จัดอยู่ในจำพวกที่ ๓ จากนั้นทรงเล่าประวัติของพระองค์ ตั้งแต่ทรงออก มหาภิเนษกรรมณ์ บำเพ็ญเพียรจนถึงตรัสรู้ธรรมและทรงแสดงเทศนาโปรดพระปัญจ วัคคีย์ จนได้ตรัสรู้ตามพระองค์

ในเรื่องที่ทรงเล่ามีการกล่าวถึงเทวดาหลายตอน ซึ่งสังคารวมาณพยอมรับว่า พระผู้มีพระภาคมีความเพียรไม่ย่อหย่อน มีความเพียรของสัตบุรุษ สมควรเป็นพระ อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าจริง แต่ไม่มั่นใจว่าที่ตรัสเล่าเรื่องเทวดานั้นเพราะทรงทราบ หรือเพราะคล่องปากจึงทูลถามว่า เทวดามีจริงหรือไม่ พระองค์ตรัสตอบว่า การจะรู้ว่าเทวดามีหรือไม่นั้น รู้ได้โดยฐานะ เมื่อสังคารวมาณพกราบทูลว่า การตอบเช่นนั้น เป็นการกล่าวเท็จ จึงตรัสว่า ผู้รู้เท่านั้นที่จะรู้ได้ เพราะเรื่องเทวดาเป็นคำที่ชาวโลก สมมติกันด้วยคำศัพท์ชั้นสูง

เมื่อพระผู้มีพระภาคได้ตรัสพระภาชิตนี้แล้ว สังคารวมาณพมีใจยินดีชื่นชมพระ ภาชิตของพระองค์ พร้อมกับประกาศตนเป็นอุบาสกผู้ถึงสรณะจนตลอดชีวิต (ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๗๓/๕๙๘)

2.สังคารวสูตร พระสูตรว่าด้วยสังคารวพราหมณ์ สังคารวพราหมณ์ทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า อะไรเป็นเหตุปัจจัยที่ทำให้มนตร์ไม่แจ่มแจ้ง(เสื่อม) และเป็นเหตุปัจจัย ที่ทำให้มนตร์แจ่มแจ้ง พระองค์ตรัสตอบว่า ถ้าถูกนิวรรณ์ ๕ ครอบงำ และไม่รู้ชัดธรรม เครื่องสลัดออก มนตร์ก็ไม่แจ่มแจ้ง ถ้าไม่ถูกนิวรรณ์ ๕ ครอบงำและรู้ชัดธรรมเครื่อง สลัดออก มนตร์ก็แจ่มแจ้งได้ แล้วตรัสว่า โภชณงค์ ๗ เป็นไปเพื่อผลแห่งวิชา (ความรู้) และวิมุติ (ความหลุดพ้น) (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๒๓๖/๑๘๐)

3.สังคารวสูตร สังคารวพราหมณ์เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ กราบทูลว่า ข้าพเจ้าทั้งหลายชื่อว่าเป็นพราหมณ์ บุษายัญเองบ้าง ให้ผู้อื่นบุษายัญบ้าง ในหมู่พราหมณ์นั้น ผู้ใดบุษายัญเองและผู้ใดให้ผู้อื่นบุษายัญ คนเหล่านั้นทั้งหมดชื่อว่าปฏิบัติบุญปฏิบัติปฏิบัติที่เกิดแก่หลายสรีระคือยัญญาธิกรณ์ ส่วนบุคคลใดออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต ฝึกตนเอง ทำตนเองให้สงบ ให้ดับเย็นสนิท บุคคลนั้นชื่อว่าปฏิบัติบุญปฏิบัติปฏิบัติที่เกิดแก่สรีระเดียวคือปัพพัชชาธิกรณ์

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ถ้าอย่างนั้นเราจะย้อนถามท่าน ท่านฟังตอบตามที่ท่านเข้าใจ ตถาคตเสด็จอุบัติขึ้นในโลกแล้วบรรลุเป็นพระอรหันต์ แล้วตรัสอีกว่า ในข้อนี้เราปฏิบัติตามมรรคปฏิบัติปฏิบัติทำให้แจ้งประโยชน์อันสูงสุดแล้วจึงประกาศให้ผู้อื่นรู้ตาม แม้ท่านทั้งหลายก็จงปฏิบัติตามที่ท่านทั้งหลายปฏิบัติแล้วทำให้แจ้งประโยชน์อันสูงสุดเถิด พระองค์ทรงแสดงธรรมไว้ และคนที่ได้ฟังก็ปฏิบัติตามเพื่อเป็นอย่างนั้น ผู้แสดงและผู้ปฏิบัติตามมีจำนวนมากกว่าร้อย มากกว่าพัน มากกว่าแสน เมื่อเป็นอย่างนั้น บุญปฏิบัติปฏิบัติคือปัพพัชชาธิกรณ์ย่อมเกิดแก่สรีระเดียวหรือหลายสรีระ เมื่อพราหมณ์กราบทูลว่า ย่อมเกิดแก่หลายสรีระ

พระอานนท์ถามสังคารวพราหมณ์ถึงปฏิบัติ ๒ นี้ ว่า ท่านชอบใจปฏิบัติปฏิบัติอย่างไร ซึ่งต้องใช้อุปกรณ์น้อยกว่า มีความวุ่นวายน้อยกว่า แต่มีผลมากกว่า และมีอานิสงส์มากกว่า สังคารวพราหมณ์กล่าวกับพระอานนท์ว่า พระโคตมเป็นฉันท พระอานนท์ก็เป็นฉันทนั้น ท่านทั้ง ๒ นี้ เราบูชาแล้ว และสรรเสริญแล้ว เมื่อถูกถามอย่างนั้นถึง ๓ ครั้ง ก็ยังพูดอย่างนั้นอยู่เหมือนเดิม

พระผู้มีพระภาคทรงดำริจะช่วยเหลือสังคารวพราหมณ์ จึงตรัสว่า วันนี้ พวกเราบุรุษสนทนากันในระหว่างการประชุมว่าอย่างไร เมื่อพราหมณ์กราบทูลว่า สนทนากันว่า ในกาลก่อน ภิกษุธรรมดามีจำนวนน้อย ภิกษุที่ได้บรรลุอุตตรนิมุตตธรรมแสดงอิทธิปาฏิหาริย์มีจำนวนมาก แต่ทุกวันนี้ไม่เป็นเช่นนั้น พระองค์จึงทรงแสดงปาฏิหาริย์ ๓ อย่าง คือ (๑) *อิทธิปาฏิหาริย์* หมายถึงภิกษุบางรูปแสดงฤทธิ์ได้หลายอย่าง เช่น คนเดียวแสดงเป็นหลายคนก็ได้ หลายคนแสดงเป็นคนเดียวก็ได้ แสดงให้ปรากฏหรือให้หายไปก็ได้ เหาะไปในอากาศเหมือนนกบินไปได้ (๒) *อาเทศนาปาฏิหาริย์* หมายถึงภิกษุบางรูปกล่าวดำใจได้โดยเครื่องหมายว่า ใจของท่านเป็นอย่างนี้ ใจของท่านกำลังคิดอย่างนี้ แม้หากเธอจะกล่าวดำใจหลายเรื่อง คำที่เธอกล่าวก็เป็นอย่างนั้นจริง (๓) *อนุสาสนีปาฏิหาริย์* หมายถึงภิกษุบางรูปพร่ำสอนอยู่ว่า จงตรีกอย่างนี้ จงมนสิการอย่างนี้ จงอย่าตรีกอย่างนี้ จงอย่ามนสิการอย่างนี้ จงละธรรมนี้ จงบรรลุธรรมนี้ ในปาฏิหาริย์ ๓ นี้ ท่านชอบใจปาฏิหาริย์ไหน ซึ่งดงามและประณีตกว่า

สังคารวพราหมณ์กราบทูลว่า ปาฏิหาริย์ ๒ อย่างข้างต้น ปรากฏแก่เขาเหมือนภาพมายา แล้วยกย่องอนุสาสนีปาฏิหาริย์ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า พระองค์สามารถแสดงปาฏิหาริย์ได้ทั้ง ๓ อย่าง เมื่อพราหมณ์ทูลถามด้วยความสงสัยว่า นอกจากพระองค์ ภิกษุอื่นแสดงได้หรือไม่ จึงตรัสว่า มีเป็นจำนวนหลายร้อยทีเดียว เมื่อ

พราหมณ์ทูลถามว่า มีอยู่ที่ไหน ตรัสตอบว่า มีอยู่ในหมู่ภิกษุนี้แหละ เมื่อเทศนาจบ สังคารวพราหมณ์ชื่นชมพระภาสิตแล้ว แสดงตนเป็นอุบาสกขอถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะตลอดชีวิต (อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๖๑/๒๓๒)

4.สังคารวสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับสังคารวพราหมณ์ที่เข้าไปเฝ้าว่า เหตุปัจจัยที่ทำให้หมันต์แม้ที่สาธยายมาเป็นเวลานานไม่แจ่มแจ้งได้ในกาลบางคราวมี ๕ สมัย คือ (๑) สมัยที่บุคคลมีจิตถูกกามราคะครอบงำ ทำให้ไม่รู้ ไม่เห็นประโยชน์ตน(คืออรรถัตถผล) ประโยชน์ผู้อื่นและประโยชน์ทั้ง ๒ ฝ่าย ตามความเป็นจริง แม้มนต์ที่สาธยายมาเป็นเวลานาน ก็ไม่แจ่มแจ้งได้ เหมือนภาษาขณะที่มีน้ำเต็มด้วยครั่ง เป็นต้น คนมีตาคีก็มองไม่เห็นเงาหน้าของตนในภาษานั้นได้ตามความเป็นจริง (๒) สมัยที่บุคคลมีจิตถูกพยาบาทครอบงำ ทำให้ไม่รู้ ... ก็ไม่แจ่มแจ้งได้ เหมือนภาษาขณะที่มีน้ำร้อนเพราะไฟเดือดพล่าน คนมีตาคีก็มองไม่เห็นเงาหน้าของตนในภาษานั้นได้ตามความเป็นจริง (๓) สมัยที่บุคคลมีจิตถูกถีนมิทธะครอบงำ ทำให้ไม่รู้ ... ก็ไม่แจ่มแจ้งได้ เหมือนภาษาขณะที่มีน้ำถูกสาหร่ายและแหวนปกคลุมไว้ คนมีตาคีก็มองไม่เห็นเงาหน้าของตนในภาษานั้นได้ตามความเป็นจริง (๔) สมัยที่บุคคลมีจิตถูกอุทธัจจกุกกุจจะครอบงำ ทำให้ไม่รู้ ... ก็ไม่แจ่มแจ้งได้ เหมือนภาษาขณะที่มีน้ำถูกลมพัดไหว เป็นคลื่น คนมีตาคีก็มองไม่เห็นเงาหน้าของตนในภาษานั้นได้ตามความเป็นจริง (๕) สมัยที่บุคคลมีจิตถูกวิภิจฉาครอบงำ ทำให้ไม่รู้ ไม่เห็นประโยชน์ตน ประโยชน์ผู้อื่นและประโยชน์ทั้ง ๒ ฝ่าย ตามความเป็นจริง แม้มนต์ที่สาธยายมาเป็นเวลานาน ก็ไม่แจ่มแจ้งได้ เหมือนภาษาขณะที่มีน้ำขุ่นมัว เป็นต้น คนมีตาคีก็มองไม่เห็นเงาหน้าของตนในภาษานั้นได้ตามความเป็นจริง ส่วนเหตุปัจจัยที่ทำให้หมันต์แม้ที่ไม่ได้สาธยายเป็นเวลานานแต่ก็ยังแจ่มแจ้ง มีนัยตรงกันข้าม จบเทศนา สังคารวพราหมณ์ชื่นชมพระภาสิตแล้วแสดงตนเป็นอุบาสก ขอถึงพระรัตนตรัยตลอดชีวิต (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๕๓/๓๒๔)

สังการวะ, มาณพ: มาณพชื่อสังการวะ, มาณพผู้ทูลถามพระผู้มีพระภาคเรื่องยัญเป็นเหตุและบรรพชาเป็นเหตุ

ในสังการวสูตร เรื่องสังการวพราหมณ์ สังการวพราหมณ์เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ได้กราบทูลถามว่า ข้าพเจ้าทั้งหลายชื่อว่าเป็นพราหมณ์ บุษายัญเองบ้าง ให้ผู้อื่นบุชชบ้าง ในหมู่พราหมณ์นั้น ผู้ใดบุชชยัญเอง และผู้ใดให้ผู้อื่นบุชชยัญ คนชื่อว่าปฏิบัติบุญปฏิบัติปฏิบัติที่เกิดแก่หลายสรีระคือยัญญาธิกรณ์ มียัญเป็นเหตุ ส่วนบุคคลได้ออกจากเรือนแห่งตระกูลใดก็ตาม บวชเป็นบรรพชิต ฝึกตนเอง ทำตนเองให้สงบ ทำตนเองให้ดับเย็นสนิท เมื่อเป็นอย่างนี้ บุคคลนั้นชื่อว่า ปฏิบัติบุญปฏิบัติปฏิบัติที่เกิดแก่สรีระเดียวคือ ปัพพัชชาธิกรณ์ มีบรรพชาเป็นเหตุ (อง.ทุก.(ไทย)๒๐/๖๑/๒๓๒) ๑๓/๔๗๓/๕๕๘ ไม่มีคำนี้

สังคิตทิพย์: การร้องรำทำเพลงอันอัศจรรย์บรรเลงในอากาศ, การร้องรำประกอบเครื่องดนตรีอันเป็นทิพย์

ในมหาปริณีพพานสูตร พระผู้มีพระภาคเสด็จไปยังควงไม้สาละคู่ ตรัสสั่งให้พระอานนทตั้งเตียงระหว่างต้นสาละทั้งคู่หันด้านพระเศียรไปทางทิศเหนือ พระองค์ทรง

สำเร็จสี่หยาโดยพระปรีศวเบื้องขวา ทรงซ้อนพระบาทเหลือมพระบาท ทรงมีสติสัมปชัญญะ ต้นสาละทั้งคู่ผลิดอกนอกฤดูกาลบานสะพรั่งเต็มต้น ดอกสาละเหล่านั้นร่วงหล่นโปรยปรายตักต้องพระสรีระของพระตถาคตเพื่อบูชาพระตถาคต ดอกมณฑารพ อันเป็นทิพย์ก็ร่วงหล่นจากอากาศโปรยปรายตักต้องพระสรีระของพระตถาคตเพื่อบูชาพระตถาคต ดนตรีทิพย์ก็บรรเลงในอากาศเพื่อบูชาพระตถาคต ทั้งสังคีตทิพย์ก็บรรเลงในอากาศเพื่อบูชาพระตถาคต (ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๙๘/๑๔๘, ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๙๙/๑๔๘)

สังคีติ:

บอกประชุมสงฆ์, ประชุมสงฆ์เพื่อบอกนิสสัย ๔ อกรณียกิจ ๔ แก่ภิกษุณี
ในภิกษุณี ชั้นธกะ ตติยภาณวาร เรื่องการวัดเงาเป็นต้น การวัดเงาแดดเพื่อบอกประมาณแห่งฤดู บอกส่วนแห่งวัน บอกสังคีติ สังฆิกษุณีทั้งหลายว่า “พวกเธอพึงบอกนิสสัย ๓ และอกรณียกิจ ๘ แก่ภิกษุณีนี้” ภิกษุณีอุปสมบทจากสงฆ์ฝ่ายเดียวหลังจากที่อุปสมบทในฝ่ายภิกษุสงฆ์แล้ว พึงวัดเงาแดด บอกประมาณฤดู บอกส่วนแห่งวัน บอกสังคีติ ประชุมสงฆ์ บอกนิสสัย ๓ อกรณียกิจ ๘ (วิ.จ. (ไทย) ๗/๔๒๕/๓๕๓, วิ.จ. (ไทย) ๗/๔๓๖/๓๗๒)

สังคีติกาจารย์, พระ:

อาจารย์ผู้บอกธรรม, พระสังคีติกาจารย์ผู้รวบรวมพุทธวจนะ, อาจารย์ผู้บอกการประชุม, อาจารย์ผู้มาร่วมสวดพร้อมกันในการประชุมชำระพระไตรปิฎกให้เป็นแบบเดียวกัน

ในชัลลาฎิยเปตวิตถุ เรื่องนางเปรตศิระชะลัน นางเวมานิกเปรต กล่าวถึงทักษิณาทานว่า ผ่านนั้นถึงท่านจะหิบบิยน์ให้ที่มีของดิฉันเอง ก็ไม่สำเร็จแก่ดิฉัน ถ้าในหมู่ชนนี้มีอุบาสกผู้มีศรัทธา เป็นสาวกของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ขอท่านจงให้อุบาสกนั้นนุ่งห่มผ้าที่ท่านจะให้ดิฉันแล้วอุทิศส่วนบุญให้ดิฉัน เมื่อทำอย่างนั้น ดิฉันจักถึงความสุข พรั่งพร้อมด้วยสมบัติตามปรารถนาทุกอย่าง พระสังคีติกาจารย์ทั้งหลายกล่าวคาถาเหล่านี้ว่า พ่อค้าเหล่านี้ให้อุบาสกนั้นอาบน้ำ ลูบไล้ด้วยของหอม ให้นุ่งห่มผ้าแล้วอุทิศส่วนบุญไปให้นางเวมานิกเปรตนั้น วิกาคคืออาหาร เครื่องนุ่งห่ม และน้ำดื่ม ก็เกิดขึ้นแก่นางเวมานิกเปรตนั้น นี้เป็นผลแห่งทักษิณา (ขุ.เปต.(ไทย)๒๖/๖๓/๑๗๘)

สังคีติสูตร :

พระสูตรว่าด้วยการสังคายนา พระสูตรนี้ ท่านพระสารีบุตรแสดงแก่ภิกษุจำนวน ๕๐๐ รูป ณ ท้องพระโรงหลังใหม่ ชื่ออุพทกะของพวกเจ้ามัลละ เขตกรุงปาวา แคว้นมัลละโดยมีพระผู้มี พระภาคประทับอยู่ด้วย สาเหตุที่ท่านพระสารีบุตรแสดงพระสูตรนี้มีว่า ก่อนหน้านั้นเล็กน้อย นิครนถ์ นาฏบุตร หรือศาสตามหาวิระของศาสนาเซนได้ดับชั้น ณ กรุงปาวานี้ หลังจากศาสตาดับชั้น สวากของท่านก็แตกสามัคคีกันเป็น ๒ ฝ่าย ท่านพระสารีบุตรจึงยกเหตุการณ์นี้ขึ้นปรารภว่า เป็นเพราะศาสตาสอนไว้ไม่ดี จึงทำให้สวากตีความคำสอนแตกต่างกัน ส่วนพระธรรมวินัยของพระศาสนานี้ พระผู้มีพระภาคตรัสสอนไว้ดีแล้ว และเสนอให้เพื่อนพรหมจารีของท่านร่วมกันสังคายนาพระธรรมวินัยนี้ เพื่อให้ดำรงอยู่ได้นาน ไม่ควรทะเลาะวิวาทกันในเรื่องพระธรรมวินัย ในช่วงที่พระผู้มีพระภาคเสด็จจาริกไปในแคว้นมัลละ พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์ ประมาณ ๕๐๐ รูป และทรงแวะพัก ณ สวนมะม่วงของนายจุนท

กัมมารบุตร ทรงได้รับนิมนต์จากพวกเจ้ามัลละแห่งกรุงปาวาให้เสด็จไปประทับ เพื่อเป็นสิริมงคล ณ ท้องพระโรงอุภตตะ ซึ่งเพิ่งสร้างเสร็จใหม่ ๆ ยังมิได้ใช้สอย ณ ที่นั้น พระองค์ ทรงแสดงธรรมแก่ผู้มาเฝ้าจนค่อนคืน ครั้นทรงแสดงธรรมจบลง และทรงอนุญาต ให้พวกเจ้ามัลละและชาวกรุงปาวากลับบ้านได้ จากนั้น ทรงมอบหมายให้ท่านพระสารีบุตรแสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลายแทนพระองค์ แล้วทรงสำเร็จสี่หิไสยา ณ ที่ประทับนั่นเอง

ท่านพระสารีบุตรกล่าวปรารภการแตกสามัคคีของพวกนิครนถ์ หลังจาก นิครนถ์ นาฏบุตร ผู้เป็นศาสดาตั้งชันธீมนาน ณ กรุงปาวานั้นเอง ว่าเป็นเพราะศาสนานั้น สอนธรรมไว้ไม่ดี ส่วนพระธรรมวินัยนี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้ดี จึงเป็นหน้าที่ของภิกษุทั้งหลายจะพร้อมกันทำสังคายนาพระธรรมวินัย เพื่อให้ดำรงมั่นคงยืนนาน เพื่อประโยชน์สุขของคนทั้งหลายสืบไป

จากนั้น ท่านได้เสนอวิธีการสังคายนาโดยประมวลหลักธรรมทั้งหลายที่มีจำนวนหัวข้อเท่ากันรวมไว้เป็นหมวดเดียวกันคล้ายวิธีการของอังคุตตรนิกาย เช่น ประมวลหลักธรรมจำนวน ๑ ประการ เข้าเป็นหมวดหนึ่ง เรียกว่า ธรรมหมวดละ ๑ ประการ ประมวลหลักธรรมจำนวน ๒ ประการ เข้าเป็นหมวดหนึ่ง เรียกว่า ธรรมหมวดละ ๒ ประการ โดยทำนองนี้จนถึง ธรรมหมวดละ ๑๐ ประการ

ตัวอย่าง

ธรรมหมวดละ ๑ ประการ

- สัตว์ทั้งหลายดำรงอยู่ได้ด้วยอาหาร
- สัตว์ทั้งหลายดำรงอยู่ได้ด้วยสังขาร

ธรรมหมวดละ ๒ ประการ คือ

๑

๑. นาม ๒. รูป

๒

๑. อวิชชา ๒. ภาวตัณหา

๓

๑. ภาวทัญญู ๒. วิภวทัญญู

๔

๑. อหิริกะ ๒. อโนตฺตปปะ

ฯลฯ

ธรรมหมวดละ ๓ ประการ คือ

๑ อกุศลมูล ๓

๑. อกุศลมูลคือโลภะ ๒. อกุศลมูลคือโทสะ

๓. อกุศลมูลคือโมหะ

๒ กุศลมูล ๓

๑. กุศลมูลคืออโลภะ ๒. กุศลมูลคืออโทสะ

๓. กุศลมูลคืออโมหะ

ฯลฯ

๑๐.๕ ข้อสังเกต

ในพระสูตรนี้มีข้อที่น่าสังเกต ดังนี้

๑. พระสูตรนี้ ถือเป็นผลงานที่สำคัญมากขึ้นหนึ่งของท่านพระสารีบุตร อัครสาวกฝ่ายขวา ผู้เลิศทางปัญญา และได้รับยกย่องว่า เป็นพระธรรมเสนาบดี ของพระผู้มีพระภาคผู้เป็นพระธรรมราชา ผลงานที่สำคัญมากนอกจากพระสูตรนี้ที่ควรกล่าวถึงได้แก่

๑. มหานิทเทศ (พระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๙)

๒. จุฬนิทเทศ (พระไตรปิฎกเล่มที่ ๓๐)

๓. ปฏิสัมภิตามรรค (พระไตรปิฎกเล่มที่ ๓๑)

๔. สัมมาทิฏฐิสูตฺร ในมัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก (พระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๒)

๕. ทสุตตรสูตร (คือ พระสูตรที่ ๑๑ ในเล่มนี้)

๒. เหตุเกิดหรือความเป็นมาของพระสูตรนี้ อรรถกถาอธิบายไว้ว่า เป็นไปตามพระประสงค์ของพระผู้มีพระภาค คือ ทรงตรวจดูหมู่สัตว์ที่ควรโปรดตามพุททธิกิจประจำวันนั้นแล้ว ทรงเห็นว่า วันนั้น เมื่อพระองค์ทรงมอบหมายให้ท่านพระสารีบุตรแสดงธรรมแทนพระองค์ พระเถระจะแสดงพระสูตรนี้และภิกษุจำนวน ๕๐๐ รูป จะบรรลุอรหัตตผล พระองค์จึงเสด็จนำภิกษุสงฆ์ไปประทับที่ห้องพระโรงนั้น (ที.ปา.อ. (บาลี) ๒๙๖/๑๖๓)

๓. พระสูตรนี้กับปาสาทิกสูตร (พระสูตรที่ ๖ ในเล่มนี้) ปรรากเหตุการณ์เดียวกัน คือ การแตกสามัคคีของพวกนิครนถ์ หลังจากนิครนถ์ นาฏบุตร ผู้เป็นศาสดาตบชั้นขึ้นไปไม่นาน เหตุการณ์ในปาสาทิกสูตรน่าจะเกิดก่อน เพราะสังเกตจากพฤติกรรมและคำบอกเล่าของท่านพระจุนทะ สมณทูตเสส เรื่องนิครนถ์ นาฏบุตร ดับชั้น ทำให้ท่านพระอานนท์เห็นเป็นข่าวใหญ่ สมควรนำขึ้นกราบทูลพระผู้มีพระภาคได้และในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคทรงแนะนำให้ภิกษุทั้งหลายทำสังคายนาพระธรรมวินัย เพื่อให้ดำรงอยู่ได้นาน (ดูคำแนะนำปาสาทิกสูตร ประกอบ)

เหตุการณ์ในพระสูตรนี้ แม้จะเกิดทีหลัง แต่เนื่องจากห่างกันไม่นาน และสถานที่แสดงพระสูตรกับสถานที่ดับชั้นของนิครนถ์ นาฏบุตรเป็นที่เดียวกัน จึงอ้างซ้ำได้อีกและที่สำคัญ ท่านได้สนองพระดำริของพระผู้มีพระภาคที่ทรงแนะนำไว้ในปาสาทิกสูตร โดยเสนอวิธีการทำสังคายนาพระธรรมวินัยให้เห็นเป็นรูปธรรม ซึ่งพระผู้มีพระภาคก็ทรงรับรองว่าถูกต้อง เป็นผลงานที่ดี

จุดเด่นและสำคัญของพระสูตรนี้ คือ เป็นต้นแบบของการทำสังคายนาพระธรรมวินัยในสมัยต่อมา หลังจากท่านและพระผู้มีพระภาคปรินิพพานแล้ว

๔. การรวบรวมพระธรรมวินัยไว้เป็นหมวดหมู่ตามลำดับจำนวนแบบสังคีสูตฺรนี้ พระธรรมสังคาหกาจารย์ผู้ทำสังคายนาหลังพุทธปรินิพพาน ก็ได้นำไปใช้อย่างเห็น ได้

- ชัด คือ การจัดหมวดหมู่พระสูตรในอังคุตตรนิกาย ซึ่งเป็นประโยชน์แก่การศึกษา ค้นคว้าเป็นอย่างยิ่ง (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๙๖/๒๔๖)
- สังฆกรรม:** กิจที่สงฆ์พึงทำโดยประชุมสงฆ์, กิจที่สงฆ์ทำโดยญัตติกรรม มีญัตติทุติยกรรม ญัตติจตุตถกรรม อปโลกน กรรม (บอกกล่าวกันในที่ประชุม)
ในสังฆาติเสสกันต์ ปฐมพุทธโทสสิกขาบท บทภาษณีย์ เป็นเรื่องการกล่าวโทษว่า ตนไม่เห็นใจทว่าได้เห็น ภิกษุผู้ใดทักนั้น ไม่เห็นภิกษุต้องอาบัติปาราชิก เช่นว่า “ข้าพเจ้าเห็นท่านต้องอาบัติปาราชิกแล้ว ท่านไม่เป็นสมณะ ไม่เป็นเชื้อสายศากยบุตร ท่านร่วมอุโบสถ ปวารณาหรือสังฆกรรมไม่ได้” ต้องอาบัติสังฆาติเสส ทุกๆ คำพูด (วิ.มหา.(ไทย)๑/๓๘๗/๔๒๐)
- สังฆทาน:** อาหารที่ถวายบิณฑบาตแก่พระสงฆ์, สิ่งของที่ถวายแก่ทักษิณบุคคล
ในทัทลลวิมาน วิมานอันรุ่งเรืองที่เกิดขึ้นแก่หญิงผู้ถวายสังฆทาน ภัทธาเทพธิดาผู้พี่สาวงามสุภัทธาเทพธิดาซึ่งเป็นน้องสาวว่า เธอรุ่งเรืองด้วยรัศมี มีเกียรติยศบริวารยศ มีรัศมีรุ่งโรจน์เหนือเทพชั้นชาวดาวดึงส์ทั้งปวง เธอได้รับเกียรติยศเช่นนี้ ได้รับสุขไพบุลย์วิเศษเช่นนี้ ผิวพรรณงามปานนี้ จึงบอกพี่ว่าด้วยบุญอะไร สุภัทธาเทพธิดาตอบว่า ชาตีก่อนดิฉันเลื่อมใส ได้ถวายอาหารบิณฑบาต ๘ ที่เป็นสังฆทานแก่พระสงฆ์ ผู้เป็นทักษิณบุคคลด้วยมือทั้งสองของตน เพราะบุญนั้นผิวพรรณดิฉันจึงงามเช่นนี้ ฯลฯ และมีรัศมีกายสว่างไสวไปทั่วทุกทิศอย่างนี้ (ขุ.วิ.(ไทย)๒๖/๖๒๖/๖๙) ๑๓/๔๒๑/๕๓๐ ไม่มีคำนี้
- สังฆบิตร:** ผู้เป็นใหญ่ในหมู่สงฆ์, ผู้นำในหมู่สงฆ์, ผู้เป็นที่เคารพ นับถือในหมู่สงฆ์
ในมหาปรินิพพานสูตร กล่าวถึงภิกษุอธิษฐานธรรม ว่า พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุพึงหวังได้แต่ความเจริญอย่างเดียว ไม่มีความเสื่อมเลย ตราบเท่าที่ภิกษุยังสักการะ เคารพ นับถือ บูชาภิกษุผู้เป็นเถระ เป็นรัตตัญญู บวชมานาน เป็นสังฆบิตร เป็นสังฆปริณายก และสำคัญถ้อยคำของท่านเหล่านั้นว่าเป็นสิ่งควรรับฟัง (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๓๖/๘๒, ม.ม.(ไทย)๑๒/๓๔๗/๓๘๐)
- สังฆปริณายก:** ผู้นำในหมู่สงฆ์, ผู้เป็นผู้ใหญ่ในหมู่สงฆ์, ผู้เป็นหัวหน้าในหมู่สงฆ์ เช่น สมเด็จพะสังฆราชของประเทศไทยมีคำลงท้ายว่า สังฆปริณายก
ในมหาปรินิพพานสูตร กล่าวถึงภิกษุอธิษฐานธรรมอันไม่เสื่อม พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุพึงหวังได้แต่ความเจริญอย่างเดียว ไม่มีความเสื่อมเลย ตราบเท่าที่ภิกษุยังสักการะ เคารพ นับถือ บูชาภิกษุผู้เป็นเถระ เป็นรัตตัญญู บวชมานาน เป็นสังฆบิตร เป็นสังฆปริณายก และ สำคัญถ้อยคำของท่านเหล่านั้นว่าเป็นสิ่งควรรับฟัง แต่จะเสื่อมก็ต่อเมื่อ ไม่บูชาภิกษุทั้งหลายผู้เป็นเถระ เป็นรัตตัญญู เป็นผู้บวชนาน เป็นสังฆบิตร เป็นสังฆปริณายก (ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๓๖/๘๒, ม.ม.(ไทย)๑๒/๓๔๗/๓๘๐)
- สังฆปวารณา:** สังฆกรรมประเภทสังฆปวารณา, การปวารณาต่อที่ประชุมสงฆ์ด้วยตั้งญัตติ, ปวารณาที่ทำโดยสงฆ์มีภิกษุ ๕ รูปขึ้นไป
ในเอกุตตริกนัย ดิกวาร เรื่องที่กล่าวถึงสังฆอุโบสถและสังฆปวารณาย่อมสำเร็จแก่สงฆ์ ไม่สำเร็จแก่คณะและบุคคลมีอยู่ และปวารณาอีกอย่างหนึ่ง มี ๓ อย่าง คือ (๑)

สังขปวารณา ปวารณาที่ทำโดยสงฆ์มีภิกษุ ๕ รูปขึ้นไปด้วยการตั้งญัตติ คือประกาศ
แก่สงฆ์ก่อนแล้วภิกษุทั้งหลายจึงจะมีกล่าวคำปวารณาต่อไป (๒) คนปวารณา ปวา
รณาที่ทำโดยคณะคือมีภิกษุ ๒-๔ รูป (๓) บุคคลปวารณา ปวารณาที่ทำโดยบุคคล
คือมีภิกษุรูปเดียว (วิ.ป.(ไทย) ๘/๓๒๓/๔๔๘)

สังฆภัต: อาหารถวายสงฆ์, ภัตตาหารถวายสงฆ์ทั้งหมด,อาหารที่บุคคลหรือสมาคมนำมาถวาย
แต่พระสงฆ์ในอารามพอแจกทั่วกัน, เป็นข้อหนึ่งในนิสสัย ๔, อติเรกลาภ

ในมหาขันธกะ ปณามิตกถา นิสสัย ๔ ข้อที่ ๑ ว่า บรรพชาอาศัยโภชนะคือคำข้าวที่พึงได้
ด้วยปลีแข่งเรือพึงทำอุตสาหะในโภชนะคือคำข้าวที่พึงได้ด้วยปลีแข่งนั้นจนตลอดชีวิต
อติเรกลาภ คือ สังฆภัต อุทเทศภัต นิมนตณภัต สลากภัต ปักขิกภัต อุโปสถิกภัต
ปาฏิปติกภัต

(วิ.มหา.(ไทย) ๒/๗๘/๒๖๙, วิ.มหา.(ไทย)๒/๒๔๒/๓๙๙, วิ.ม.(ไทย)๔/๗๓/๑๐๑, วิ.ม.
(ไทย)๔/๑๒๘/๑๙๗, วิ.จ.(ไทย)๗/๒๕๐/๑๓, วิ.จ.(ไทย)๗/๒๕๐/๑๔, วิ.จ.(ไทย)๗/
๒๗๓/๖๐, วิ.จ.(ไทย)๗/๒๙๓/๘๕, อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๗๙๕/๘๓๐)

สังฆเภท: ความแตกแยกแห่งสงฆ์, กรรมที่สงฆ์ทำสังฆกรรมแยกกัน สวดปาติโมกข์แยกกัน, การ
ไม่ทำอุโบสถ ปวารณา และสังฆกรรมร่วมกัน,หนึ่งในอนันตริยกรรม ๕

ในสังฆเภทสูตร เหตุให้สงฆ์แตกกัน พระผู้มีพระภาคตรัสตอบพระอุบาลีที่ทูลถามว่า
สงฆ์จะเป็นผู้แตกกันด้วยเหตุแห่งธรรมวินัยนี้ คือ (๑) แสดงอธรรมว่า ‘เป็นธรรม’ (๒)
แสดงธรรมว่า ‘เป็นอธรรม’ (๓) แสดงสิ่งที่มีใช้วินัยว่า ‘เป็นวินัย’ (๔) แสดงวินัยว่า
‘มิใช่วินัย’ (๕) แสดงสิ่งที่ตถาคตไม่ได้ภาษิตไว้ ไม่ได้กล่าวไว้ว่า ‘ตถาคตได้ภาษิตไว้
ได้กล่าวไว้’ (๖) แสดงสิ่งที่ตถาคตได้ภาษิตไว้ ได้กล่าวไว้ว่า ‘ตถาคตไม่ได้ภาษิตไว้
ไม่ได้ กล่าวไว้’ (๗) แสดงกรรมที่ตถาคตไม่ได้ประพจน์มาว่า ‘ตถาคตได้ประพจน์มา’
(๘) แสดงกรรมที่ตถาคตได้ประพจน์มาว่า ‘ตถาคตไม่ได้ประพจน์มา’ (๙) แสดงสิ่งที่
ตถาคตไม่ได้บัญญัติไว้ว่า ‘ตถาคตได้บัญญัติไว้’ (๑๐) แสดงสิ่งที่ตถาคตได้บัญญัติไว้
ว่า ‘ตถาคตไม่ได้บัญญัติไว้’ ภิกษุเหล่านั้นแตกกัน แยกกัน ทำสังฆกรรมแยกกัน สวด
ปาติโมกข์แยกกันด้วยเหตุ ๑๐ ประการนี้ (วิ.จ.(ไทย)๗/๓๕๑/๒๑๒, วิ.จ.(ไทย)๗/
๓๕๑/๒๑๓, วิ.จ.(ไทย)๗/๓๕๑/๒๑๔, วิ.จ.(ไทย)๗/๓๕๒/๒๑๒, อง.ทสก.(ไทย)๒๔/
๓๗/๘๘, ชุ.อิติ.(ไทย)๒๕/๑๘/๓๖๒, ชุ.อิติ.อ.(บาลี)๑๘/๗๘)

สังฆเภทกรรม: กรรมที่ทำลายสงฆ์ให้แตกแยกกัน, กรรมที่ทำสงฆ์แยกสังฆกรรม, กรรมไม่ทำอุโบสถ
ปวารณา และสังฆกรรมร่วมกัน,กรรมที่ให้ผลแน่นอน เป็นปกตูปนิสสยะ, หนึ่งใน
อนันตริยกรรม ๕

ในทุกปฏิฐาน นียตทุกะ ปัญหาวาร อุปนิสสยปัจจย สภาวธรรมที่ให้ผลแน่นอนเป็น
ปัจจยแก่สภาวธรรมที่ให้ผลแน่นอนโดยอุปนิสสยปัจจย มีอย่างเดียว คือ ปกตูปนิสส
ยะ ได้แก่ มาตุฆาตกรรมเป็นปัจจยแก่มาตุฆาตกรรม ปิตุฆาตกรรม อรหันตฆาตกรรม
โลहितุปปาตกรรม สังฆเภทกรรม (อภิ.ป.(ไทย)๔๐/๔๒๓/๒๗๕, ๔๐/๑๐๓/๗๕๘,
อภิ.ป.(ไทย)๔๑/๔๕/๕๐๗, อภิ.ป.(ไทย) ๔๓/๓๓๕/๖๒๖)

สังฆเภทสูตร : พระสูตรว่าด้วยภิกษุผู้ทำลายสงฆ์ พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ โขสิตาราม เขตกรุงโกสัมพี ตรัสถามพระอานนท์ว่า อธิกรณ์ (หมายถึงการเถียงกันเกี่ยวกับพระวินัย) ระวังหรือยัง เมื่อพระอานนท์ทูลตอบว่า อธิกรณ์ยังไม่ระวัง เพราะพระพาหิยะ ซึ่งเป็นสัทธินิหาริกของพระอนุรุทธะ มุ่งทำลายสงฆ์ฝ่ายเดียว พระอนุรุทธะยังไม่พูดอะไรสักคำเดียว จึงตรัสว่า เมื่อไร อนุรุทธะจะจัดการชำระอธิกรณ์ในท่ามกลางสงฆ์ อธิกรณ์ใดก็ตามที่เกิดขึ้น เธอทั้งหลายกับสารีบุตรและโมคคัลลานะจะต้องชำระอธิกรณ์ที่เกิดขึ้นทั้งหมดนั้นให้ระงับไปมิใช่หรือ ตรัสว่า ภิกษุผู้เลวทราม ยินดีการทำลายสงฆ์ เพราะเล็งเห็นอำนาจประโยชน์ ๔ คือ ภิกษุผู้เลวทราม (๑) เป็นคนทุศีล มีธรรมเลวทราม ไม่สะอาด ไม่ใช่สมณะแต่บัญญัติว่าเป็นสมณะ คือ มีความกังวลว่า ถ้าพวกภิกษุรู้ว่า ตนเป็นเช่นนั้น ก็จักพร้อมใจกันทำลายตนเสีย แต่ถ้าพวกภิกษุแตกแยกกันก็จักทำลายตนไม่ได้ จึงยินดีการทำลายสงฆ์ (๒) เป็นมิฉฉาภิภูฏี ประกอบด้วยอันทัคคาทิกทิกภูฏี (คือความเห็นที่ยึดเอาที่สุด คือ เล่นไปถึงที่สุดในเรื่องหนึ่ง ๆ มี ๑๐ เช่น โลกเที่ยง เป็นต้น) คือ มีความกังวลว่า ถ้าพวกภิกษุรู้ว่า ตนเป็นเช่นนั้น จักพร้อมใจกันทำลายตนเสีย แต่ถ้าพวกภิกษุแตกแยกกันก็จักทำลายตนไม่ได้ จึงยินดีการทำลายสงฆ์ (๓) เป็นมิฉฉาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตด้วยมิฉฉาชีพ คือ มีความกังวลว่า ถ้าพวกภิกษุรู้ว่า ตนเป็นเช่นนั้น ก็จักพร้อมใจกันทำลายตนเสีย แต่ถ้าพวกภิกษุแตกแยกกันก็จักทำลายตนไม่ได้ จึงยินดีการทำลายสงฆ์ (๔) ปรรณาลาสักการะและชื่อเสียง มีความกังวลว่า ถ้าพวกภิกษุรู้ว่าตนเป็นเช่นนั้น ก็จักพร้อมใจกันไม่สักการะ ไม่บูชาตน แต่ถ้าพวกภิกษุแตกแยกกันก็จักทำสักการะ บูชาตน จึงยินดีการทำลายสงฆ์ (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๔๓/๓๕๙)

สังฆเภทปริสัถกนวัตถุ : เรื่องความพยายามเพื่อทำลายสงฆ์ พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่พระอานนท์ปรารภถึงพระเทวทัตว่า กรรมที่ไม่ดี และไม่มีประโยชน์แก่ตน ทำได้ง่าย ส่วนกรรมที่ดี และมีประโยชน์ ทำได้ยากอย่างยิ่ง (ขุ.จ.(ไทย) ๒๕/๑๖๓/๘๓)

สังฆเภทสูตร : พระสูตรว่าด้วยเหตุให้สงฆ์แตกกัน มี ๓ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

1.สังฆเภทสูตร พระอุบาลีทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า ที่พระองค์ตรัสว่า สังฆเภทสงฆ์จะเป็นผู้แตกกันด้วยเหตุเท่าไร พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ภิกษุทั้งหลายในธรรมวินัยนี้ จะเป็นผู้แตกกัน แยกกันทำสังฆกรรม แยกกันสวดปาติโมกข์ ด้วยเหตุ ๑๐ คือ (๑) แสดงธรรมว่าเป็นธรรม (๒) แสดงธรรมว่าเป็นอธรรม (๓) แสดงสิ่งที่มีชีวิตินัยว่าเป็นวินัย (๔) แสดงวินัยว่ามีชีวิตินัย (๕) แสดงสิ่งที่ตถาคตไม่ได้ภาสิตไว้ ไม่ได้กล่าวไว้ว่า ตถาคตได้ภาสิตไว้ ได้กล่าวไว้ (๖) แสดงสิ่งที่ตถาคตได้ภาสิตไว้ ได้กล่าวไว้ว่า ตถาคตไม่ได้ภาสิตไว้ ไม่ได้ กล่าวไว้(๗) แสดงกรรมที่ตถาคตไม่ได้ประพฤติ มาว่าตถาคตได้ประพฤติมา (๘) แสดงกรรมที่ตถาคตได้ประพฤติมาว่าตถาคตไม่ได้ประพฤติมา (๙) แสดงสิ่งที่ตถาคตไม่ได้บัญญัติไว้ว่าตถาคตได้บัญญัติไว้ (๑๐) แสดงสิ่งที่ตถาคตได้บัญญัติไว้ว่าตถาคตไม่ได้บัญญัติไว้ (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๓๗/๘๘)

2.สังฆเภทสูตร พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเวฬุวัน กลันทกนิวาปสถาน เขตกรุงราชคฤห์ สมัยนั้น ในเวลาเช้า วันอุโบสถ ท่านพระอานนท์ครองอันทรวาสก ถือ

บาตรและจีวร เข้าไปบิณฑบาตยังกรุงราชคฤห์ พระเทวทัตพบท่านพระอานนท์กำลังเที่ยวบิณฑบาตในกรุงราชคฤห์ จึงเข้าไปหาแล้วกล่าวกับท่านพระอานนท์ดังนี้ว่า ท่านอานนท์ ตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไป เราจะทำอุโบสถ จะทำสังฆกรรมแยกจากพระผู้มีพระภาค แยกจากภิกษุสงฆ์ พระอานนท์กราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ พระผู้มีพระภาคทรงทราบเนื้อความนั้นแล้ว จึงทรงเปล่งอุทานนี้ในเวลานั้นว่า กรรมดี คนดีทำได้ง่าย กรรมดี คนชั่วทำได้ยาก กรรมชั่ว คนชั่วทำได้ง่าย กรรมชั่ว พระอริยะทั้งหลายทำได้ยาก (ขุ.อุ.(ไทย) ๒๕/๔๘/๒๗๕)

3.สังฆเภทสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ธรรมอย่างหนึ่ง เมื่อเกิดขึ้นในโลก ย่อมเกิดขึ้น เพื่อไม่ใช่เกื้อกูลแก่คนหมู่มาก เพื่อไม่ใช่ความสุขแก่คนหมู่มาก เพื่อไม่ใช่ประโยชน์ เพื่อไม่ใช่เกื้อกูลแก่คนหมู่มาก เกิดขึ้นเพื่อความทุกข์แก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย คือสังฆเภท และตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ก็เมื่อสงฆ์แตกกัน ย่อมมีความบาดหมางกัน มีการบริภาษกันมีการดูหมิ่นกัน และมีการขับไล่กัน ในเพราะสังฆเภทนั้น คนทั้งหลายที่ยังไม่เลื่อมใสก็ไม่เลื่อมใส และบางพวกที่เลื่อมใสแล้ว ก็ย่อมเป็นอื่นไป (ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๑๘/๓๖๑)

สังฆรักขิตเถรคาถา : ภาชิตของพระสังฆรักขิตเถระ,คาถาของพระสังฆรักขิตเถระ ท่านพระสังฆรักขิตเถระกล่าวไว้ว่า ภิกษุผู้อยู่ในที่สังครูปนี้เห็นจะไม่คำนึงถึง คำสอนของพระผู้มีพระภาค ผู้ทรงอนุเคราะห์สัตว์โลกด้วยประโยชน์สูงสุดเป็นแน่ เพราะเหตุนี้แล จึงไม่สำรวมอินทรีย์อยู่ เหมือนแม่เนื้อลูกอ่อนในป่า (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๑๐๙/๓๔๒)

สังฆรักขิตเถรวัตถุ : เรื่องพระสังฆรักขิตเถระ พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่พระสังฆรักขิตเถระว่า คนเหล่าใดสำรวมจิต ที่เที่ยวไปไกล เที่ยวไปดวงเดียว ไม่มีรูปร่างอาศัยอยู่ในถ้ำ คนเหล่านั้นจักพ้นจากเครื่องผูกแห่งมาร (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๓๗/๓๗)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า เที่ยวไปไกล หมายถึงรับอารมณ์ที่อยู่ไกลได้ คำว่า เที่ยวไปดวงเดียว หมายถึงเกิดขึ้นที่ละดวง ๆ ดวงหนึ่งดับ ดวงหนึ่งจึงเกิดขึ้น จะไม่เกิดขึ้นพร้อมกัน คำว่า ไม่มีรูปร่าง หมายถึงไม่มีสัณฐาน ไม่มีสี เป็นต้น คำว่า อาศัยอยู่ในถ้ำ หมายถึงอาศัยอยู่ในมหาภูตรูป ๔ และหทัยรูป คำว่า เครื่องผูกแห่งมาร หมายถึงวิภวัญจะอันเป็นไปในภุมิ ๓ (กามาวจรภุมิ รูปาวจรภุมิ อรูปาวจรภุมิ) (ขุ.ธ.อ.(บาลี) ๒/๑๒๖)

สังฆราชา : ความร้าวรานแห่งหมู่สงฆ์, ความบาดหมางแห่งสงฆ์, ความแตกแยกที่ไม่ถึงขั้นแยกสังฆกรรมกัน

ในสังฆเภท ชั้นธกะ อุปาลีปัญหา ปัญหาของพระอุบาลี กล่าวถึงสังฆราชา ว่า ฝ่ายหนึ่งมีภิกษุ ๒ รูป อีกฝ่ายหนึ่ง ก็มี ๒ รูป รูปที่ ๕ ประกาศให้จับสลากว่า 'นี้เป็นธรรม นี้เป็นวินัย นี้เป็นสัตตคาศสน พวกท่านจงจับสลากนี้ จงขอบใจสลากนี้' อย่างนี้ก็จัดเป็นสังฆราชา แต่ไม่เป็นสังฆเภท (วิ.จ. (ไทย) ๗/๓๕๑/๒๑๒, วิ.จ. (ไทย) ๗/๓๕๑/๒๑๓, วิ.จ. (ไทย) ๗/๓๕๑/๒๑๔, วิ.จ. (ไทย) ๗/๓๕๑/๒๑๕)

สังฆสามัคคี : ความสามัคคีแห่งหมู่สงฆ์, การยินยอมระงับอธิกรณ์เข้าหมู่สงฆ์, การทำสังฆกรรมร่วมกัน ไม่แยกฝ่ายแยกสงฆ์กัน

ในโกสัมพิกขันธกะ สังฆสามัคคีกถา เรื่องสังฆสามัคคี กล่าวว่า พวกภิกษุผู้ประพฤติตามภิกษุผู้ถูกลงอุกเขปนียกรรมเหล่านั้น รับเอาผู้ถูกลงอุกเขปนีย กรรมเข้าหมู่แล้วเข้าไปหาพวกภิกษุผู้ลงอุกเขปนีย กรรมถึงที่อยู่กล่าวว่า ความบาดหมาง ความทะเลาะ ความขัดแย้ง ความวิวาท ความแตกแห่งสงฆ์ ความร้าวรานแห่งสงฆ์ ความแบ่งแยกแห่งสงฆ์ การทำสงฆ์ให้เป็นต่าง ๆ กันได้มีแล้วเพราะเรื่องใด ภิกษุรูปนั้น ผู้ต้องอาบัติถูกลงอุกเขปนียกรรมแล้ว เห็นอาบัติและสงฆ์รับเข้าหมู่แล้ว เอาละ พวกเราจะทำสังฆสามัคคี เพื่อระงับเรื่องนั้น (วิ.ม.(ไทย)๕/๔๗๕/๓๖๘, วิ.ม.(ไทย)๕/๔๗๕/๓๖๙, วิ.ม.(ไทย)๕/๔๗๕/๓๗๐, วิ.ม.(ไทย)๕/๔๗๖/๓๗๐, วิ.จ. (ไทย)๗/๓๕๓/๒๑๕, อง.ทสก.(ไทย)๒๔/๓๘/๘๙, ขุ.อิติ.(ไทย)๒๕/๑๙/๓๖๓)

สังฆสามัคคีสูตร : มี ๒ สูตร แปลชื่อสูตร และมีเนื้อหาต่างกัน คือ

1.สังฆสามัคคีสูตร พระสูตรว่าด้วยเหตุให้สงฆ์สามัคคีกัน พระอุบาลีทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า ที่พระองค์ตรัสว่า สังฆสามัคคี สงฆ์จะเป็นผู้สามัคคีกันด้วยเหตุเท่าไร พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ภิกษุทั้งหลายในธรรมวินัยนี้ จะไม่แตกกัน ไม่แยกกันทำสังฆกรรม ไม่แยกกันสวดปาติโมกข์ ด้วยเหตุ ๑๐ คือ (๑) แสดงธรรมว่า เป็นอธรรม (๒) แสดงธรรมว่า เป็นธรรม (๓) แสดงสิ่งที่มีใช้วินัยว่า มิใช่วินัย (๔) แสดงวินัยว่า เป็นวินัย (๕) แสดงสิ่งที่ตถาคตไม่ได้ภาซิตไว้ ไม่ได้กล่าวไว้ว่า ตถาคตไม่ได้ภาซิตไว้ ไม่ได้กล่าวไว้ (๖) แสดงสิ่งที่ตถาคตได้ภาซิตไว้ ได้กล่าวไว้ว่า ตถาคตได้ภาซิตไว้ ได้กล่าวไว้ (๗) แสดงกรรมที่ตถาคตไม่ได้ประพุดติมาว่า ตถาคตไม่ได้ประพุดติมา (๘) แสดงกรรมที่ตถาคตได้ประพุดติมาว่า ตถาคตได้ประพุดติมา (๙) แสดงสิ่งที่ตถาคตไม่ได้บัญญัติไว้ว่า ตถาคตไม่ได้บัญญัติไว้(๑๐) แสดงสิ่งที่ตถาคตได้บัญญัติไว้ว่า ตถาคตได้บัญญัติไว้ (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๓๘/๘๙)

๒.สังฆสามัคคีสูตร พระสูตรว่าด้วยการทำสงฆ์ให้สามัคคีกัน พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ธรรมอย่างหนึ่ง เมื่อเกิดขึ้นในโลก ย่อมเกิดขึ้นเพื่อเกื้อกูลแก่คนหมู่มาก เพื่อความสุขแก่คนหมู่มาก เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูลแก่คนหมู่มากเกิดขึ้น เพื่อความสุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย คือสังฆสามัคคี ตรัสอีกว่า ภิกษุทั้งหลาย ก็เมื่อสงฆ์พร้อมเพรียงกัน ย่อมไม่มีความบาดหมางกัน ไม่มีการข่มขู่กัน ไม่มีการด่าว่ากัน และไม่มีการขับไล่กัน ในเพราะความสามัคคีของสงฆ์นั้น ขนทั้งหลายที่ยังไม่เลื่อมใส ก็เลื่อมใส ส่วนขนทั้งหลายที่เลื่อมใสแล้ว ก็เลื่อมใสยิ่ง ๆ ขึ้นไป และตรัสไว้อีกว่า ความสามัคคีแห่งสงฆ์ เป็นเหตุให้เกิดสุข และบุคคลผู้อนุเคราะห์สงฆ์ผู้สามัคคีกันแล้ว ผู้ยินดีในความสามัคคีกัน ตั้งอยู่ในธรรม ย่อมไม่พลาดจากธรรมอันเป็นแดนเกษมจากโยคะ ย่อมบันเทิงในสวรรค์ตลอดกัป เพราะสมานสงฆ์ให้สามัคคีกัน (ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๑๙/๓๖๒)

สังฆโสภณ:

ความงามแห่งหมู่สงฆ์, บุคคลผู้ทำหมู่ให้งาม, ผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ในโสภณสูตร เรื่องบุคคลผู้ทำหมู่ให้งาม พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคลผู้เฉียบแหลม ได้รับคำแนะนำดี แก่ล้ากล้า เป็นพหูสูต ทรงธรรม ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมย่อมทำหมู่ให้งามในธรรมวินัยนี้ คือ (๑) ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ผู้เฉียบแหลม

ได้รับคำแนะนำดี แก่ล้าวกล้า เป็นพหูสูต ทรงธรรม ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ย่อม
ทำหมู่ให้งาม เหล่านี้แลชื่อว่า สังฆโสภณ (อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๗/๒๕๕๕)

สังฆอุโปสถ : อุโปสถที่รักษาปรารภอริยบุคคล ๘ จำพวก, อุโปสถของพระสงฆ์มีภิกษุตั้งแต่ ๔ รูป
ขึ้นไป

ในอุโปสถสูตร สังฆอุโปสถและสังฆปวารณาย่อมสำเร็จแก่สงฆ์ ไม่สำเร็จแก่คณะและ
บุคคลมีอยู่ และการทำจิตที่เศร้าหมองให้ม่งแผ้วย่อมมิได้ด้วยความเป็นเพียร คือ อริย
สาวกในธรรมวินัยนี้ระลึกถึงพระสงฆ์ว่า “พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคเป็นผู้
ปฏิบัติดี เป็นนาบุญอันยอดเยี่ยมของโลก” เมื่อเธอรระลึกถึงพระสงฆ์อยู่ จิตย่อมม่ง
ใส เกิดความปราโมทย์ ละเครื่องเศร้าหมองแห่งจิตเสียได้อริยสาวกนี้เราเรียกว่ารักษา
สังฆอุโปสถ (วิ.ป.(ไทย) ๘/๓๒๓/๔๔๘, อง.ทก.(ไทย)๒๐/๗๑/๒๘๔,อง.ติ.อ.
(บาลี)๒/๗๑/๒๑๘)

สังฆาฏนรก : นรกที่เป็นแผ่นเหล็กบดขยี้ร่างกาย, นรกสำหรับผู้ประพตติผิดในกามเป็นส่วนมาก
ในสังกัจจายก ฤๅษีโพธิสัตว์กราบทูลพระราชาว่า คนผู้ประพตติล่วงธรรมทั้งหลาย มี
ชีวิตไม่ราบรื่น ตายไปแล้วจะไปสู่คติใดในนรก ขอพระองค์ทรงสดับการกล่าวถึงนรก
เหล่านั้น ว่า (๑) สัตว์เข็มนรก (๒) กาสัตตนรก (๓) สังฆาฏนรก ส่วน โรรุวนรก ๒ คือ
(๔) ชาลโรรรุวนรก ๕. ธุมโรรรุวนรก (๖) ตาปนนรก (๗) ปตาปนนรก (๘) อเวจีมหา
นรก นรก ๘ ขุมเหล่านี้บัณฑิตกล่าวว่ ก้าวพ้นได้โดยยาก เกือบกล่นไปด้วยเหล่า
สัตว์ผู้มีกรรมหยาบช้า (ขุ.ชา.(ไทย)๒๘/๘๓/๔๗, อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๙๑๐/๙๓๙)

สังฆาฏี, ผ้า, ผ้าห่มซ้อน: ผ้าทาบ,ผ้าคลุมกันหนาวที่ใช้ทาบบนจีวร, ผ้าที่ทับซ้อน ๔ ชั้นปูสำหรับสีห
ไสยาสน์ของพระผู้มีพระภาค

ในสังกัจจายก พระผู้มีพระภาคประทับอยู่กรุงปาวา เมื่อพวกเจ้ามัลละแห่งกรุงปาวา
เสด็จจากไปแล้วไม่นาน ทรงเหลียวดูหมู่ภิกษุผู้หนึ่งแล้ว รับสั่งเรียกท่านพระสารี
บุตรมาตรัสว่า “สารีบุตร ภิกษุสงฆ์ปราศจากถิ่นมิทระ สารีบุตร จงแสดงธรรมีกถาแก่
ภิกษุทั้งหลายเราเมื่อหลัง จักขอพักสักหน่อย” ท่านพระสารีบุตรทูลรับสนองพระ
ดำรัสแล้วจากนั้น พระผู้มีพระภาครับสั่งให้ปูสังฆาฏีซ้อนกัน ๔ ชั้น ทรงสำเร็จสีห
ไสยาโดยพระปรีศวีเบื้องขวา ทรงซ้อนพระบาทเหลืองพระบาท ทรงมีสติสัมปชัญญะ
ทรงกำหนดพระทัยพร้อมจะเสด็จลุกขึ้น(วิ.ม.(ไทย)๔/๖๗/๘๘,วิ.ม.(ไทย)๕/๓๔๕/
๒๑๔,ที.สี.(ไทย)๙/๒๑๔/๗๓,ที.สี.(ไทย)๙/๔๕๕/๒๐๑,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๐๐/๒๔๙,
ม.ม.(ไทย)๑๒/๓๘๗/๔๑๘,ม.ม.(ไทย)๑๓/๑๒/๑๕,ม.ม.(ไทย)๑๓/๑๖๒/๑๘๓,ม.อุ.
(ไทย)๑๔/๑๕/๒๓,ม.อุ.(ไทย)๑๔/๗๕/๘๐,ม.อุ.(ไทย)๑๔/๑๐๓/๑๒๔,ม.อุ.(ไทย)๑๔/
๑๕๔/๑๘๘,ส.ส.(ไทย)๑๕/๓๘/๕๑,ส.ส.(ไทย)๑๕/๑๔๙/๑๘๙,ส.ส.(ไทย)๑๕/๑๙๙/
๒๘๗,ส.สหา.(ไทย)๑๘/๒๔๓/๒๔๗,๑๘/๒๕๕/๒๗๗,ขุ.อิติ.(ไทย)๒๕/๙๒/๔๖๕)

สังฆาฏี ๔ ชั้น: ผ้าพาดทับจีวร, หนึ่งในผ้าไตรจีวร, ผ้าที่พระอานนท์ทับครึ่งสี่ชั้นปูให้พระผู้มีพระภาค
ประทับนั่ง

ในจุณทสูตร พระผู้มีพระภาคเสวยสุกรมัททวะแล้ว ได้เกิดอาการพระประชวรอย่าง
รุนแรงลงพระบังคนหนัก ตรัสกับพระอานนท์ว่า เราจะไปยังกรุงกุสินารา พระผู้มีพระ

ภาคทรงแวงลงข้างทาง เสด็จเข้าไปยังคองไม้ต้นหนึ่งแล้ว รับสั่งเรียกท่านพระอานนท์ มาตรัสว่า อานนท์ เธอจงปฐสงฆาภิ ๔ ชั้นแก่เรา เราเห็นดีเห็นชอบ จะนั่ง” ท่านพระอานนท์ทูลรับสนองพระดำรัสแล้วจึงปฐสงฆาภิ ๔ ชั้น พระผู้มีพระภาคประทับนั่งบนพุทธอาสน์นั้นแล้วตรัสกับท่านพระอานนท์ดังนี้ว่า “อานนท์ เธอจงนำน้ำดื่มมาเพื่อเรา เรากระหายจะดื่มนี้” (ขุ.อุ.(ไทย)๒๕/๗๕/๓๒๗)

สังฆาภิภิณฑลสูตร : พระสูตรว่าด้วยผู้เกาะชายผ้าสังฆาภิ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย แม้ถ้าภิกษุจับชายผ้าสังฆาภิแล้วเดินตามรอยเท้าเรา ติดตามไปข้างหลัง แต่ภิกษุนั้นมีความละโมภ กำหนดยินดีอย่างแรงกล้าในกาม มีจิตพยาบาท คิดประทุษร้าย หลงลืมสติ ไม่รู้สึกตัว มีจิตไม่ตั้งมั่น กระสับกระส่าย ไม่สำรวมอินทรีย์ แท้จริงแล้ว ภิกษุนั้นก็ยังเชื่อว่าอยู่ห่างไกลเรา เราก็กว้างไกลภิกษุนั้น นั่นเป็นเพราะเหตุไร เพราะภิกษุนั้นยังไม่เห็นธรรม เมื่อไม่เห็นธรรมชื่อว่าไม่เห็นเรา ภิกษุทั้งหลาย แม้ถ้าภิกษุอยู่ไกลเราถึง ๑๐๐ โยชน์ แต่ภิกษุนั้นไม่มีความละโมภ ไม่กำหนดยินดีอย่างแรงกล้าในกาม มีจิตไม่พยาบาท ไม่คิดประทุษร้าย มีสติตั้งมั่น มีความรู้สึกตัว มีจิตตั้งมั่น แน่วแน่ สำรวมอินทรีย์ แท้จริงแล้ว ภิกษุนั้นก็เชื่อว่าอยู่ใกล้เรา เราก็กว้างไกลภิกษุนั้น นั่นเป็นเพราะเหตุไร เพราะภิกษุนั้นเห็นธรรม เมื่อเห็นธรรม ชื่อว่าเห็นเรา (ขุ.อิต.(ไทย) ๒๕/๗๒/๔๖๕)

สังฆาเถรีคาถา : ภาษิตของพระสังฆาเถรี,คาถาของพระสังฆาเถรี ท่านพระสังฆาเถรี (รับพระพุทธโอวาทแล้วได้กล่าวว่) เราละเรือน บุตร และสัตว์เลี้ยงซึ่งเป็นที่รัก บวชแล้ว ละราคะโทสะ และคลายอวิชชาเสีย ถอนตัณหาพร้อมทั้งมูลรากได้แล้ว เป็นผู้สงบระงับดับสนิทแล้ว (ขุ.เถรี.(ไทย) ๒๖/๑๘/๕๕๖)

สังฆาภิเสส : คำสอนที่พระอุบาลีเถระจำได้ในอดีตชาติ, อาบัติสังฆาภิเสสสำหรับภิกษุผู้ละเมิดในอุบาลีเถราปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระอุบาลีเถระ ท่านประกาศประวัติในอดีตชาติของตนว่า ข้าพเจ้าเป็นพราหมณ์มีนามว่าสุชาตะ ในกรุงหงสวดี มีกองทัพ ๘๐ โกฏิ มีทรัพย์และข้าวเปลือกเป็นอันมาก ข้าพระองค์ถึงความสำเร็จในวินัย เป็นเหมือนภิกษุผู้แสวงคุณผู้มีชื่อเสียง ไม่มีภิกษุรูปอื่นจะเสมอเหมือน ข้าพระองค์ทรงจำคำสั่งสอนไว้ได้ในวินัยปิฎกทั้งสิ้นนี้ คือ ในวินัย ในชั้นธกะ ในปริจเฉท ๓ คือ ในสังฆาภิเสส ๓ หมวดและปาจิตตีย์ ๓ หมวด ในหมวดที่ ๕๑ ข้าพระองค์ไม่มีความสงสัยอักษระ คือสระหรือแม่ในพยัญชนะเลย (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๕๑๙/๗๘)

สังฆาภิเสส,อาบัติ : ชื่อเรียกกองอาบัติ แปลว่าหมู่อาบัติที่ต้องการสงฆ์ทั้งในระยะเบื้องต้นและในระยะที่เหลือ, ภิกษุผู้ต้องอาบัติสังฆาภิเสส จะออกจากอาบัตินั้นได้ต้องอาศัยสงฆ์ให้ปริวาสให้มานัตชกกลับเข้าหาอาบัติเดิม และอัฏฐาน ในกรรมทั้งหมดนี้ขาดสงฆ์เสียแล้วก็ทำไม่สำเร็จ

ในทฎจูลลาโรจนสิกขาบท การบอกอาบัติชั่วหยาบ พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ พระเชตวัน เขตกรุงสาวัตถี ท่านพระอุปนนทศากยบุตรทะเลาะกับพวกภิกษุฉัพพัคคีย์ว่า อุปนันทะต้องอาบัติสังฆาภิเสสข้อจงใจทำน้ำอสุจิให้เคลื่อน จึงขอสงฆ์อยู่ปริวาสเพื่อออกจากอาบัตินั้น สงฆ์ให้ท่านอยู่ปริวาส (วิ.มหา.(ไทย)๑/๒๓๗/๒๕๒,

วิมहा.(ไทย)๑/๒๗๒/๒๙๔, วิมहा.(ไทย)๑/๔๓๙/๔๗๐,(วิมहा.(ไทย)๒/๗๘/๒๖๙, วิ.
ภิกขุณี.(ไทย)๓/๖๘๐/๒๘, วิ.ภิกขุณี.(ไทย)๓/๖๘๔/๓๓, วิ.ภิกขุณี.(ไทย)๓/๖๙๒/๔๐,
วิ.ภิกขุณี.(ไทย)๓/๖๙๖/๔๓,อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๒๔๔/๓๖๒,วิ.อ.(บาลี)๒/๒๓๗/๖)

สังฆานุสสติ: การระลึกถึงพระสงฆ์, ธรรมอันเป็นเอก, ธรรมเพื่อตรัสรู้ เพื่อนิพพาน
ในเอกธัมมบาลี ธรรมอันเป็นเอก ธรรมที่บุคคลเจริญทำให้มากแล้วย่อมเป็นไปเพื่อ
ความเป็หน่ายอย่างที่สุด เพื่อคลายกำหนด เพื่อดับ เพื่อสงบระงับ เพื่อรู้อย่างยิ่ง เพื่อบรรลุ
รู้เพื่อนิพพาน คือ ธัมมานุสสติ การระลึกถึงพระธรรม สังฆานุสสติ การระลึกถึง
พระสงฆ์ สีลานุสสติ การระลึกถึงศีล จาคานุสสติ การระลึกถึงการบริจาค เทวตานุสสติ
การระลึกถึงเทวดา อานาปานัสสติ สติกำหนดลมหายใจเข้าออก มรณัสสติ การ
ระลึกถึงความตาย กายคตาสติ สติอันไปในกาย อุปสมมานุสสติ การระลึกถึงธรรมอัน
เป็นที่สงบ (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๒๗/๓๒๘,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๕๖/๓๘๘,อง.เอกก.(ไทย)
๒๐/๒๙๗/๓๗,๒๐/๔๗๓/๕๐, อง.เอกก.(ไทย)๒๐/๔๗๔/๕๐,อง.เอกก.(ไทย)๒๐/
๔๗๕/๕๐,อง.ฉก.(ไทย)๒๒/๙/๔๒๑,อง.ฉก.(ไทย)๒๒/๒๖/๔๖๐,อง.เอกก(ไทย)
๒๔/๑๑/๔๑๓,อภ.ก.(ไทย)๓๗/๓๐๑/๒๓๗)

สังฆาราม: อารามของพระสงฆ์, สังฆารามที่พระสุเมธาเถรีในอดีตชาติสร้างถวายสงฆ์
ในสุเมธาเถรีคาถา ภาษิตพระสุเมธาเถรี ท่านพระเถรีได้กล่าวภาษิตเหล่านี้ว่า เราเป็น
ธิดาของพระอัครมเหสีพระเจ้าโกญจะกรุงมณฑลดาวดี ชื่อว่า สุเมธา ผู้ที่พระอริยเจ้า
ทั้งหลายผู้ทำตามคำสั่งสอน ทำให้เกิดเลื่อมใสแล้ว “เมื่อพระผู้มีพระภาคทรงพระ
นามว่าโกนาคมะเสด็จอุบัติขึ้นในโลก เมื่อสร้างสังฆารามเสร็จใหม่ ๆ ข้าพเจ้าได้เป็น
หญิงรวมกับเพื่อนกัน ๓ คน ได้ถวายวิหารแด่สงฆ์ การสร้างอารามถวายสงฆ์เป็น
วิหารทานนั้น เป็นเหตุเป็นแดนเกิด (แห่งทิพยสมบัติตามที่กล่าวมาแล้ว) ข้อนั้นเป็น
มูล และเป็นความเกษมในพระศาสนา เป็นเหตุตั้งมั่น พร้อมด้วยธรรมครั้งที่ ๑ ข้อนั้น
เป็นนิพพานสำหรับข้าพเจ้าผู้ยินดีแล้วในธรรม (ช.เถรี.(ไทย)๒๖/๕๒๐/๖๔๐,ช.เถรี.
(ไทย)๒๖/๕๕๘/๔๓๖, ช.อป.(ไทย)๓๓/๒/๒๘๙,ช.อป.(ไทย)๓๓/๑๔๙/๒๓,ช.อป.
(ไทย)๓๓/๑๕๐/๒๓)

สังขุปัญญาจากเถรภาพทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระสังขุปัญญาภคเระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุป
ได้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๓๑ ท่านได้อุปัญญาภคเระสงฆ์ในศาสนาของพระพุทธเจ้าพระ
นามว่าเวสสภู เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในกับที่ ๗ ท่านได้เกิดเป็น
พระเจ้าจักรพรรดิถึง ๗ ชาติ ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุนิพพานพร้อมด้วยคุณวิเศษ
(ช.อป.(ไทย) ๓๒/๔๕/๓๔๕)

สังขปวัตตะ, ภูเขา: ภูเขาภูหนึ่งในวันวันดี, พระมหากัจจายนะเคยอาศัยอยู่ใกล้ภูเขานี้
ในทลิตทกานิสสูตร เรื่องทลิตทกานิคหบดี พระมหากัจจายนะอยู่ที่เรือนตระกูลใกล้
ภูเขาสังขปวัตตะในวันวันดี คหบดีเข้าไปหาท่านพระมหากัจจายนะถึงที่อยู่ ได้เรียน
ถามท่านว่า พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดังนี้ว่า ‘เพราะอาศัยธาตุต่าง ๆ ผัสสะต่าง ๆ จึง
เกิด เพราะอาศัยผัสสะต่าง ๆ เวทนาต่าง ๆ จึงเกิด’ เป็นอย่างไร” ท่านพระมหากัจ
จายนะตอบว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้เห็นรูปทางตาแล้วรู้ชัดว่า ‘รูปอย่างนี้ น่าพอใจ’

เพราะอาศัยจักขุวิญญาณและผัสสะซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งสุขเวทนา สุขเวทนาจึงเกิด เพราะอาศัยจักขุวิญญาณและผัสสะซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งทุกขเวทนา ทุกขเวทนาจึงเกิด เพราะอาศัยจักขุวิญญาณและผัสสะซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งอทุกขมสุขเวทนา อทุกขมสุขเวทนาจึงเกิดอีกประการหนึ่ง ภิกษุฟังเสียงทางหู ฯลฯ ดมกลิ่นทางจมูก ฯลฯ ลิ้มรสทางลิ้น ฯลฯ ถูกต้องโผฏฐัพพะทางกาย ฯลฯ รู้แจ้งธรรมารมณทางใจแล้วรู้ชัดว่า ‘ธรรมารมณอย่างนี้น่าพอใจ’(ส.ส.(ไทย)๑๘/๑๓๐/๑๕๗)

สังยมะ: คีล, การสำรวม, การยับยั้ง, การงดเว้นจากบาปการเบียดเบียน, การควบคุมตนพึงธรรมีกถาโดยเคารพ

ในกิงสีลสูตร การจะบรรลุประโยชน์สูงสุดต้องประพฤติเช่นไร ท่านพระสารีบุตรทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า นรชนมีปกติอย่างไร มีความประพฤติอย่างไร เพิ่มพูนการทำอะไรบ้าง จึงชื่อว่า พึงดำรงตนอยู่อย่างถูกต้องและบรรลุประโยชน์สูงสุดได้ พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า นรชนควรเป็นผู้ประพฤติอ่อนน้อมต่อผู้ใหญ่ ไม่ริษยา และควรรู้จักกาลที่จะเข้าไปหาครูทั้งหลาย รู้จักขณะที่จะฟังธรรมีกถาที่ท่านกล่าว และตั้งใจฟังสุภาษิตอื่น ๆ จากท่านโดยเคารพ ควรลดมานะ นบนอบอ่อนน้อม เข้าไปยังสำนักของครูตามเวลาเหมาะสม ตั้งใจระลึกถึงอรรถ ธรรม สังยมะ พรหมจรรย์ พร้อมทั้งยึดถือปฏิบัติตามนั้น ดังนี้ (ขุ.ส.(ไทย)๒๕/๓๒๙/๕๗๕, ขุ.ส.อ.(บาลี)๒/๓๒๙/๑๔๘)

สังโยคสูตร : พระสูตรว่าด้วยความเกี่ยวข้องและความไม่เกี่ยวข้อง พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ธรรมบรรยายเรื่องความเกี่ยวข้อง คือ สตรีย่อมกำหนด (๑) ความเป็นสตรีภายในตน (๒) กิริยาของสตรี (๓) ท่าทางของสตรี (๔) ความไว้ตัวของสตรี (๕) ความพอใจของสตรี (๖) เสียงของสตรี (๗) เครื่องประดับของสตรี ครั้นเธอติดใจยินดียิ่งในความเป็นสตรีภายในตนเป็นต้นนั้นแล้วย่อมกำหนด (๑) ความเป็นบุรุษภายนอกตน (๒) กิริยาของบุรุษ (๓) ท่าทางของบุรุษ (๔) ความไว้ตัวของบุรุษ (๕) ความพอใจของบุรุษ (๖) เสียงของบุรุษ (๗) เครื่องประดับของบุรุษ ครั้นเธอติดใจยินดียิ่งในความเป็นบุรุษภายนอกเป็นต้นนั้นแล้วย่อมมุ่งหวังการเกี่ยวข้องกับภายนอกและมุ่งหวังสุขและโสมนัสที่จะเกิดขึ้นเพราะการเกี่ยวข้องนั้นเป็นปัจจัย สัตว์ทั้งหลายผู้ยินดีในความเป็นสตรีย่อมเป็นผู้เกี่ยวข้องกับบุรุษ สตรีล่วงพ้นความเป็นสตรีไปไม่ได้อย่างนี้ แม้บุรุษก็ย่อมกำหนดในทำนองเดียวกับกับสตรี คือ กำหนดเพศภาวะของตนมีความเป็นบุรุษภายในตนเป็นต้น และเพศภาวะของสตรี แล้วตรัสถึงธรรมบรรยายเรื่องความไม่เกี่ยวข้อง โดยนัยตรงกันข้าม (อง.สตตค.(ไทย) ๒๓/๕๑/๘๕)

สังโยคะ: สภาวะอันประกอบสัตว์ไว้ในภพ มี ๔ คือ กาม ภพ ทิฏฐิ และอวิชชา

ในสัมพหุลภิกขุวัตถุ เรื่องภิกษุหลายรูป พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่ภิกษุ ๓๐ รูป ว่าเมื่อใด พราหมณ์เป็นผู้ถึงฝั่งในธรรมทั้งสอง คือสมณะ และวิปัสสนา เมื่อนั้น สังโยคะทั้งหมดของเขาผู้รู้อยู่ ย่อมถึงความตั้งอยู่ไม่ได้ (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๓๘๔/๑๕๓, ขุ.ธ.อ.(บาลี) ๘/๙๓) ขุ.ธ.อ.(บาลี) ๒/๖๒, ขุ.ธ.อ.(บาลี)๘/๑๐๙ ขุ.ธ.อ.(บาลี)๘/๙๓)

สังโยชน์: กิเลสที่ผูกมัดใจสัตว์ไว้กับทุกข์ ได้แก่ (๑) สักกายทิฏฐิ ความเห็นว่าเป็นตัวของตน (๒) วิจิกิจฉา ความลังเลสงสัย (๓) สีลัพพตปรามาส ความถือมั่นศีลพรต (๔) กามราคะ ความติดใจในกามคุณ (๕) ปฏิฆะ ความกระทบกระทั่งในใจ (๖) รูปราคะ ความติดใจในรูปธรรม (๗) อรูปราคะ ความติดใจในอรูปธรรม (๘) มานะ ความถือว่าตัวเป็นนั่น เป็นนี่ (๙) อุทธัจจะ ความฟุ้งซ่าน (๑๐) อวิชชา ความไม่รู้จริง

ในมหาลิสสูตร กล่าวถึงอริยผล ๔ พระผู้มีพระภาคตรัสตอบเจ้าโอรุทฐ์ทถลิจฉวีพุลถาม เรื่องว่า ธรรมที่ดีกว่าและประณีตกว่า ที่ภิกษุประพฤติพรหมจรรย์ในพระผู้มีพระภาค มุ่งจะบรรลุ นั่นคือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้เป็นโสดาบัน เพราะละสังโยชน์ได้ ๓ อย่าง ไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิ ในวันข้างหน้า ธรรมนี้แลดีกว่าและประณีตกว่า ที่ภิกษุประพฤติพรหมจรรย์ในเรามุ่งจะบรรลุ ภิกษุเป็นสกทาคามี เพราะละสังโยชน์ได้ ๓ อย่าง บรรเทาราคะโทสะและโมหะให้เบาบางได้ ภิกษุไปบังเกิดเป็นโอปปาติกะ เพราะละสังโยชน์เบื้องต้นได้ ๕ อย่าง ปรินิพพานในภพนั้น ไม่หวนกลับมาจากโลกนั้นอีก ภิกษุทำให้แจ้งเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะ เพราะอาสวะสิ้นไป ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง เข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน ธรรมเหล่านี้แลทั้ง ดีกว่าและประณีตกว่า ที่ภิกษุประพฤติพรหมจรรย์ในเรามุ่งจะบรรลุ ดังนี้ (วิ.มหา. (ไทย)๑/๒๒๓/๒๑๔, ที.สี.(ไทย)๙/๓๗๓/๑๕๖, ที.ม.(ไทย)๑๐/๒๗๓/๒๐๕, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๗๔/๒๐๖, ที.ม.(ไทย)๑๐/๒๗๕/๒๐๖, ที.ม.(ไทย)๑๐/๒๗๗/๒๐๘, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๕๔/๑๑๔, ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๕๕/๑๑๕, ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๘๕/๑๔๓, ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๓๒/๓๓๘ (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๓/๑๔, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๔๐/๔๖๐)

สังโยชน์คือทิฏฐิ: ความยึดถือ, ความเห็นผิด, การติดยึดในทางที่ผิดนำไปสู่ความพินาศ คลาดเคลื่อน ในทุกบุคคคลบัญญัติ เรื่องที่กล่าวถึงทิฏฐิ ความเห็นผิด ได้แก่ รกชฎคือทิฏฐิ กันดารคือทิฏฐิ ความเห็นอันเป็นข้าศึกต่อสัมมาทิฏฐิ ความผันแปรแห่งทิฏฐิ สังโยชน์คือทิฏฐิ ความยึดถือ ความยึดมั่น ความถือผิดทางชั่ว ทางผิด ภาวะที่ผิด ลัทธิที่เป็นบ่อเกิดแห่งความพินาศ ความยึดถือโดยคลาดเคลื่อน นี้เรียกว่า ทิฏฐิวินัย (อภิ.ปุ.(ไทย)๓๖/๖๒/๑๖๑)

สังโยชน์ซึ่งเป็นเหตุ: เครื่องข้องต่อพระนิพพาน, สภาวะธรรมซึ่งเป็นเหตุทำให้อริยสาวกไม่มาสู่โลกนี้อีก

ในสัญญาชนทุกะ เหตุทุกะ กล่าวถึงการอาศัยสภาวะธรรมที่เป็นสังโยชน์ซึ่งเป็นเหตุ อธิบายเพิ่มว่า ภิกษุทั้งหลาย ในหน้าสารท ท้องฟ้าแจ่ม ปราศจากเมฆ ดวงอาทิตย์ส่องฟ้า ขจัดความมืดในอากาศสิ้น ทั้งสว่าง ทั้งสุกใส ทั้งรุ่งเรือง ฉันทิ ภิกษุทั้งหลาย เมื่อธรรมจักขุ ดวงตาคือปัญญาเห็นธรรม อันปราศจากธุลีไม่มีมลทิน (คือกิเลส) เกิดขึ้นแก่อริยสาวก ก็ฉันทิเหมือนกันพร้อมกับเกิดความเห็นขึ้นนั้น สังโยชน์ ๓ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส อริยสาวกยอมละได้ ต่อไป เธอออกจากธรรมอีก ๒ ประการ คืออภิชฌา และพยาบาท เธอสงัดจากกาม จากอกุศลธรรมทั้งหลาย เข้าปฐมฌาน อันมีวิตก มีวิจารณ์ มีปีติและสุขเกิดแต่วิเวก ภิกษุทั้งหลาย ถ้าอริยสาวก

ทำกาลกิรียา (ตาย) ในสมัยนั้น สัจโยชนซึ่งเป็นเหตุทำให้ อริยสาวกผู้ติดอยู่มาสู่โลกนี้ อีก ย่อมไม่มี (อภิ.ป.(ไทย)๔๔/๘๕/๘๓๔)

สังโยชนซึ่งเป็นอกุศล: สังโยชนเป็นกิเลสอกุศลธรรม, สิ่งที่ถูกมัดเหล่าสัตว์ไว้ ในสังสารวัฏฏ์ ไม่ให้พ้นไปจากสังสารวัฏฏ์ トラบใดที่ยังมีกิเลสอยู่ ย่อมไม่พ้นไปจาก การถูกผูกไว้ด้วยกิเลส ประการนั้น ๆ ไม่ปล่อยให้เป็นกุศล ไม่ปล่อยให้ออกไปจากสังสารวัฏฏ์ ในสัญญาชนทุกะ สภาวะธรรมที่เป็นสังโยชนซึ่งเป็นอกุศลอาศัยสภาวะธรรมที่เป็นสังโยชนซึ่งเป็นอกุศลเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัย สภาวะธรรมที่ไม่เป็นสังโยชนซึ่งเป็นอกุศลอาศัยสภาวะธรรมที่เป็นสังโยชนซึ่งเป็นอกุศลเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัย สภาวะธรรมที่ไม่เป็นสังโยชนซึ่งเป็นอกุศลอาศัยสภาวะธรรมที่เป็นสังโยชนซึ่งเป็นอกุศลเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัย (อภิ.ป.(ไทย)๔๔/๓/๒๙๔)

สังโยชนแต่ไม่เป็นทวิภูฏ: เครื่องผู้ร้อยรัดคือกิเลสที่ไม่เป็นทวิภูฏ มี ๙ ประการ มี กามราคะ เป็นต้น มี อวิชชา เป็นที่สุด

ในทวิภูฏิกถาอัสสาททวิภูฏินิเทศ เรื่องที่เกี่ยวกับสังโยชนแต่ไม่เป็นทวิภูฏ ได้แก่ (๑) กามราคะสังโยชน กิเลสเครื่องประกอบสัตว์ไว้ในภพคือกามราคะ (๒) ปฏิมสังโยชน กิเลสเครื่องประกอบสัตว์ไว้ในภพคือปฏิมะ (๓) มานสังโยชน กิเลสเครื่องประกอบสัตว์ไว้ในภพคือมานะ (๔) วิจิกจฉาสังโยชน กิเลสเครื่องประกอบสัตว์ไว้ในภพคือวิจิกจฉา (๕) ภวาราคสังโยชน กิเลสเครื่องประกอบสัตว์ไว้ในภพคือภวาราคะ (๖) อิสสาสังโยชน กิเลสเครื่องประกอบสัตว์ไว้ในภพคืออิสสา (๗) มัจฉริยสังโยชน กิเลสเครื่องประกอบสัตว์ไว้ในภพคือมัจฉริยะ (๘) อนุสัยสังโยชน กิเลสเครื่องประกอบสัตว์ไว้ในภพคืออนุสัย (๙) อวิชชาสังโยชน กิเลสเครื่องประกอบสัตว์ไว้ในภพคืออวิชชา เหล่านี้เป็นสังโยชนแต่ไม่เป็นทวิภูฏ (ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๑๒๙/๑๙๗)

สังโยชนเบื้องต่ำ: สังโยชนอย่างหยาบ เป็นไปในภพต่ำ, สังโยชน ๕ ข้อแรกใน ๑๐ ข้อ ได้แก่ (๑) สักกายทวิภูฏ, (๒) วิจิกจฉา (๓) สีสัพพตปรามาส (๔) กามราคะ (๕) ปฏิมะ

ในสีหนาทวรรค สอุปาทิเสสสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงบุคคล ๙ จำพวก พวกที่ ๑ คือ บุคคลบางคนในโลกนี้เป็นผู้มีปกติทำศีลให้บริบูรณ์ มีปกติทำสมาธิ ให้บริบูรณ์ มีปกติทำปัญญาพอประมาณ เพราะสังโยชนเบื้องต่ำ ๕ ประการสิ้นไป เขาจึงเป็นอันตราปริญพายี ผู้เป็นอุปาทิเสส เมื่อตายไป ก็พ้นจากนรกได้ พ้นจากกำเนิด สัตว์ดิรัจฉานได้ พ้นจากเปรตวิสัยได้ พ้นจากอบาย ทุกคติ และ วินิบาตได้ ภิกษุเป็นโอปปาติกะ เพราะสังโยชนเบื้องต่ำ ๕ ประการสิ้นไป ปริญพพาน ในโลกนั้น ไม่หวนกลับมาจากโลกนั้นอีก (ที.สี.(ไทย)๙/๓๗๓/๑๕๖, ที.ม.(ไทย)๑๐/๒๗๓/๒๐๕, ที.ม.(ไทย)๑๐/๒๗๔/๒๐๕, ที.ม.(ไทย)๑๐/๒๗๕/๒๐๖, ที.ม.(ไทย)๑๐/๒๗๗/๒๐๘, ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๕๔/๑๑๕, ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๕๕/๑๔๓, อง.นวก.(ไทย)๒๓/๑๒/๔๕๗, อง.นวก.(ไทย)๒๓/๑๕/๒๓, อง.นวก.(ไทย)๒๓/๓๖/๕๑๐)

สังโยชนเบื้องสูง: เครื่องร้อยรัดคือกิเลส ๕ ข้อสุดท้ายใน ๑๐ ข้อ ได้แก่ (๑) รูปราคะ (๒) อรูปราคะ (๓) มานะ (๔) อุทธัจจะ (๑๐) อวิชชา

ในสัมพหุโลกกษัตริย์ เรื่องภิกษุพึงตัดสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ พึงละสังโยชน์เบื้องสูง ๕ และพึงเจริญอินทรีย์ ๕ ให้ยิ่งขึ้นไป ภิกษุผู้ก้าวล่วงกิเลสเครื่องข้อง ๕ ได้แก่ ราคะ โทสะ โมหะ มานะ และทิฏฐิ ได้แล้ว เราเรียกว่า ผู้ข้ามโอฆะได้ บุคคลผู้เป็นสังฆารปรินิพพายี เพราะสังโยชน์เบื้องต่ำทั้ง ๕ ประการ ลีนไป เป็นโอบปาติกะ ปรินิพพานในชั้นสุทธาวาสนั้น ไม่กลับมาจากภพนั้นเป็นธรรมดา บุคคลนั้นยังอริยมรรคให้เกิดขึ้นโดยต้องใช้ความพยายามมากเพื่อละสังโยชน์เบื้องสูงบุคคลนี้เรียกว่า ผู้เป็นสังฆารปรินิพพายี (ขุ.ธ.(ไทย)๒๕/๓๗๐/๑๔๙, (อภิ.ป.(ไทย)๓๖/๓๖/๑๕๕, อภิ.ป.(ไทย)๓๖/๓๗/๑๕๕, อภิ.ป.(ไทย)๓๖/๓๘/๑๕๕, อภิ.ป.(ไทย)๓๖/๓๙/๑๕๖, อภิ.ป.(ไทย)๓๖/๔๐/๑๕๖, อภิ.ป.(ไทย)๓๖/๖๔/๑๖๑ ส.อ.(บาลี) ๑/๕/๒๔, ขุ.ธ.อ.๘/๖๗))

สังโยชน์และทิฏฐิ: การยึดติดถือมั่นในตัวตน, การลุ่มลุ่มคล้ำคล้ำและพรต

ในทิฏฐิกถา อัสสาททิฏฐินิทเทศ เรื่องสังโยชน์และทิฏฐิ ได้แก่ (๑) สักกายทิฏฐิ (๒) สีสัพพตปริมาส เหล่านี้เป็นสังโยชน์และทิฏฐิ (ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๑๒๙/๑๙๗)

สังโยชนสูตร : มี ๕ สูตร คือ แปลชื่อพระสูตรว่าด้วยสังโยชน์ ๓ สูตร แต่แปลชื่อพระสูตรว่าด้วยบุคคลผู้ละสังโยชน์ได้ ๑ สูตร แปลชื่อว่า พระสูตรว่าด้วยผู้สิ้นสังโยชน์ ๑ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

1.สังโยชนสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สังโยชน์(สิ่งที่มีมัดสัตว์ไว้กับทุกข์) ๑๐ คือ โอรัมภาคิยสังโยชน์ ๕ และอุทัมภาคิยสังโยชน์ ๕ ทรงอธิบายว่า โอรัมภาคิยสังโยชน์ ๕ คือ (๑) สักกายทิฏฐิ ความเห็นว่าเป็นตัวของตน (๒) วิจิกิจฉา ความลังเลสงสัย (๓) สีสัพพตปริมาส ความถือมั่นศีลพรต (๔) กามฉันทะ ความพอใจในกาม (๕) พยาบาท ความคิดร้าย อุทัมภาคิยสังโยชน์ ๕ คือ (๑) รูปราคะ ความติดใจในอารมณ์แห่งรูปฌาน (๒) อรูปราคะ ความติดใจในอารมณ์แห่งอรูปฌาน (๓) มานะ ความถือตัว (๔) อุทธัจจะ ความฟุ้งซ่าน (๕) อวิชชา ความไม่รู้แจ้ง (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๓/๒๑)

2.สังโยชนสูตร พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่าเมื่อภิกษุพิจารณาเห็นความพอใจในธรรมที่เป็นปัจจัยแห่งสังโยชน์ ตัณหาย่อมเจริญและเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ต่อไป เหมือนประทีปน้ำมันที่คนคอยเติมน้ำมันและใส่ตลอดเวลา ตรงกันข้าม ถ้าภิกษุพิจารณาเห็นโทษในธรรมที่เป็นปัจจัยแห่งสังโยชน์ ตัณหาย่อมดับ เมื่อตัณหาดับ อุปาทานเป็นต้นจึงดับ เหมือนประทีปน้ำมันดับไป เพราะเชื้อเก่าหมดไปและเชื้อใหม่ไม่มี (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๕๓/๑๐๖)

3.สังโยชนสูตร (ทุติย) (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เมื่อภิกษุพิจารณาเห็นความพอใจในธรรมที่เป็นปัจจัยแห่งสังโยชน์ ตัณหาย่อมเจริญและเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ต่อไปเป็นต้น (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๕๔/๑๐๗)

4.สังโยชนสูตร พระสูตรว่าด้วยผู้สิ้นสังโยชน์ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคล ๔ จำพวก คือ บุคคล (๑) ผู้เป็นสมณะผู้ไม่หวั่นไหว ได้แก่โสดาบัน เพราะสังโยชน์ ๓ ลีนไป ไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า (๒) ผู้เป็นสมณะ

เหมือนดอกปทุมทริก ได้แก่พระสกทาคามี เพราะสังโยชน์ ๓ ลีนไป และบรรพเทาราคะ โทสะ โมหะให้เบาบาง มาสู่โลกนี้อีกเพียงครั้งเดียว ก็จะทำให้สุดทุกข์ได้ (๓) ผู้เป็นสมณะเหมือนดอกปทุม ได้แก่ ภิกษุเป็นโอปปาติกะ เพราะสังโยชน์เบื้องต้น ๕ ลีนไป จะปรินิพพานในภพนั้น (๔) ผู้เป็นสมณะผู้ละเอียดอ่อนในหมู่สมณะ ได้แก่ ภิกษุทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันไม่มีอาสวะ (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๘๘/๑๓๔)

5.สังโยชนสูตร พระสูตรว่าด้วยบุคคลผู้ละสังโยชน์ได้ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคล ๔ จำพวก คือ บุคคล (๑) ผู้ยังละโอรัมภาคิยสังโยชน์ไม่ได้ ละสังโยชน์ที่เป็นปัจจัยแห่งการเกิดไม่ได้ และละสังโยชน์ที่เป็นปัจจัยให้ได้ภพไม่ได้ คือพระสกทาคามี (๒) ผู้ละโอรัมภาคิยสังโยชน์ได้ แต่ยังละสังโยชน์ที่เป็นปัจจัยแห่งการเกิดไม่ได้ ละสังโยชน์ที่เป็นปัจจัยให้ได้ภพไม่ได้ คือพระอนาคามีผู้มุ่งไปสู่อกนิรุฎฐภพ (๓) ผู้ละโอรัมภาคิยสังโยชน์ และละสังโยชน์ที่เป็นปัจจัยแห่งการเกิดได้ แต่ยังละสังโยชน์ที่เป็นปัจจัยให้ได้ภพไม่ได้ คือ พระอนาคามีผู้ปรินิพพานในระหว่าง (๔) ผู้ละโอรัมภาคิยสังโยชน์ ละสังโยชน์ที่เป็นปัจจัยแห่งการเกิดได้ และละสังโยชน์ที่เป็นปัจจัยให้ได้ภพได้ ได้แก่ พระอรหันต์ผู้หมดกิเลส (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๓๑/๒๐๐)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า พระอนาคามีผู้ปรินิพพานในระหว่าง หมายถึงพระอนาคามีผู้ละสังโยชน์ที่ได้ในอุปปัตติภพได้แล้ว แต่ยังละสังโยชน์ที่ได้เฉพาะในภพไม่ได้ (อง.จตุกก.อ.(บาลี) ๒/๑๘๑/๑๗๙-๓๘๐)

สังโยชน์ปหานาทิสุตตฉิกกะ : พระสูตรว่าด้วยพระสูตร ๖ สูตร มีสังโยชนปหานสูตรเป็นต้น พระผู้มีพระภาคตรัสพระสูตร ๖ สูตรในลักษณะเดียวกัน คือ พระองค์ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ถ้าถูกอัญญเดียรถีย์ถามว่า ท่านทั้งหลายอยู่ประพฤติพรหมจรรย์ในสมณโคดมเพื่ออะไร ให้ตอบว่า (๑) เพื่อการละสังโยชน์(สังโยชนปหานสูตร) (๒) เพื่อการถอนอนุสัย (อนุสัยสมุขชาตสูตร) (๓) เพื่อการกำหนดรู้อิทธานะ(อิทธานปริญาสูตร) (๔) เพื่อความสิ้นอาสวะ(อาสวักขยสูตร) (๕) เพื่อการทำให้แจ้งผลแห่งวิชาและวิมุตติ (วิชาวิมุตติผลสังฉิกิริยสูตร) (๖) เพื่อญาณทัสสนะ(ญาณทัสสนสูตร) (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๔๒-๔๗/๔๐)

สังวร: ชื่อของสติ การสำรวม การระวัง การปิด การกั้น มี ๕ อย่าง คือ (๑) ปาติโมกขสังวร (สำรวมในปาติโมกข์) (๒) สติสังวร (สำรวมด้วยสติ) (๓) ญาณสังวร (สำรวมด้วยญาณ) (๔) ชันติสังวร (สำรวมด้วยขันติ) (๕) วิริยสังวร (สำรวมด้วยความเพียร)

ในสามัญญผลสูตร ลัทธิของครูสัณขีเวลัฏฐบุตร ครุณิครนถ์ นาฏบุตรตอบปัญหาพระเจ้าอชาตศัตรูว่า ‘มหาบพิตร นิครนถ์ในโลกนี้สำรวมด้วยการสังวร ๔ อย่าง คือ (๑) เว้นน้ำดิบทุกอย่าง (๒) ประกอบกิจที่เว้นจากบาปทุกอย่าง (๓) ล้างบาปทุกอย่าง (๔) รับสัมผัสทุกอย่างโดยไม่ให้เกิดบาป นิครนถ์สำรวมด้วยการสังวร ๔ อย่างนี้ ดังนั้นบัณฑิตจึงเรียกว่า ผู้ถึงที่สุดแล้ว สำรวมแล้ว ตั้งมั่นแล้ว’ แต่พระองค์ไม่ชื่นชมไม่ตำหนิคำกล่าวของครุณิครนถ์นาฏบุตร ถึงไม่ชื่นชมไม่ตำหนิ แต่ก็ไม่พอใจ และไม่เปล่งวาจาแสดงความไม่พอใจออกมา เมื่อไม่ยึดถือ ไม่ใส่ใจคำกล่าวนั้น ก็ได้ลุกจากที่นั่งจากไป (ที.สี.ไทย)๙/๑๗๗/๕๘,๙/๑๗๗/๕๙,ที.สี.ไทย)๙/๑๙๓/๖๕,ที.สี.ไทย)๙/

๔๕๐/๑๙๙,(ที.ปา.(ไทย)๑๑/๗๐/๔๗,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๗๒/๕๐,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๗๓/๕๒,(อง.ฉก.ก.(ไทย)๒๒/๕๘/๕๔๗,ช.อิตี.(ไทย)๒๕/๓๕/๓๘๒,ช.อิตี.(ไทย)๒๕/๙๗/๔๗๑, อภ.วิ.(ไทย)๓๕/๕๑๑/๓๘๗,ช.อิตี.อ.(บาลี) ๓๕/๑๒๖, อง.ฉก.ก.อ.(บาลี)๓/๕๘/๑๓๙)อง.จตุกก.ฎีกา ๒/๒๕/๓๒๓-๓๒๔)

สังวรชาดก : พระสูตรว่าด้วยพระเจ้าสังวร โปธิสัตว์เป็นอำมาตย์ของพระเจ้าพรหมทัตได้ถวายโอวาทแก่สังวรกุมารให้ตั้งอยู่ในศีลธรรม แม้เป็นพระโอรสองค์สุดท้าย แต่เพราะมีศีลจึงได้รับเลือกให้ครองราชสมบัติต่อจากพระบิดา ต่อมาพระองค์ได้ตรัสเล่าให้อุสธกุมารสดับว่าที่เป็นเช่นนั้น เพราะพระองค์ทรงเชื่อฟังตั้งอยู่ในโอวาทของสมณะซึ่งพรหมณผู้สั่งสอน อุโบสถกุมารจึงสรรเสริญว่าพระองค์ทรงมีปัญญา มีคุณธรรมและเพียบพร้อมด้วยหมู่ญาติและพระราชทรัพย์ ซึ่งก็เป็นความจริงเช่นนั้น (ช.ชา.เอกาทสก.(ไทย) ๒๗/๙๗/๓๗๐)

สังวรในปาติโมกข์: การสำรวมในพระปาติโมกข์, การระวังในศีล, การระงับยับยั้งการล่วงละเมิดกาวาจา

ในสัมโพธิสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ถ้าพวกอัญญเดียรฉัตรปริพาชกถามอย่างนี้ว่า ‘ผู้มีอายุทั้งหลายอะไรเป็นเหตุแห่งการเจริญธรรมที่เป็นฝ่ายแห่งสัมโพธิ’ เธอทั้งหลายควรตอบนี้ว่า ภิกษุเป็นผู้มีศีล สำรวมด้วยการสังวรในปาติโมกข์ เพียบพร้อมด้วย อาจารย์และโคจรอยู่ มีปกติเห็นภัยในโทษแม้เล็กน้อย สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย นี่เป็นเหตุประการที่ ๒ แห่งการ เจริญธรรมที่เป็นฝ่ายแห่งสัมโพธิ (อง.นวก.(ไทย)๒๓/๑/๔๒๖,อง.นวก.(ไทย)๒๓/๒/๑๙๗,อง.นวก.(ไทย)๒๓/๓/๔๓๓,อง.นวก.(ไทย)๒๓/๑๓/๒๓๖)

สังวรปธาน: เพียรระวัง, เพียรสำรวม, เพียรปิดกั้นอกุศลธรรม, เป็นข้อที่หนึ่งในปธาน ๔

ในสังคิติสูตร ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้เห็นรูปทางตาแล้ว ไม่รวบถือ ไม่แยกถือ ย่อมปฏิบัติเพื่อความสำรวมจักขุนทรีย์ ซึ่งเมื่อไม่สำรวมแล้วก็เป็นเหตุให้ถูกบาปอกุศลธรรม คืออภิชฌา (ความเพ่งเล็งอยากได้ของของเขา) และโทมนัส (ความทุกข์ใจ) ครอบงำได้ จึงรักษาจักขุนทรีย์ ถึงความสำรวมในจักขุนทรีย์ ฟังเสียงทางหู ตมกลิ่นทางจมูก ลิ้มรสทางลิ้น ถูกต้องโณภูมัพพะทางกาย รู้แจ้งธรรมารมณทางใจแล้ว ไม่รวบถือ ไม่แยกถือ ย่อมปฏิบัติเพื่อความสำรวมมโนทรีย์ ซึ่งเมื่อไม่สำรวมแล้วก็เป็นเหตุให้ถูกบาปอกุศลธรรมคืออภิชฌาและโทมนัสครอบงำได้จึงรักษา มโนทรีย์ ถึงความสำรวมในมโนทรีย์ นี้เรียกว่า สังวรปธาน (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๑๐/๒๘๓,อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๑๔/๒๔,อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๖๙/๑๑๓)

สังวรสูตร : มี ๒ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

1.สังวรสูตร พระสูตรว่าด้วยความสำรวม พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ความไม่สำรวม ได้แก่การที่ภิกษุเพละเลื้อยเขยชม ยึดติดรูปที่พึงรู้แจ้งทางตา เสียงที่พึงรู้แจ้งทางหูเป็นต้นที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ เมื่อเป็นเช่นนั้น ภิกษุพึงทราบว่าเป็นกำลังเสื่อมจากกุศลธรรม มีความไม่โลก

ความไม่โกรธและความไม่หลงเป็นต้น ส่วนความสำรวม พึงทราบโดยนัยตรงกันข้าม (ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๙๘/๑๐๘)

2.สังวรสูตร พระสูตรว่าด้วยสังวรปธาน พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ปธาน (ความเพียร) ๔ คือ (๑) สังวรปธาน (เพียรระวัง) ได้แก่ เห็นรูปทางตาแล้วไม่รวบถือ ไม่แยกถือ ย่อมปฏิบัติเพื่อความสำรวมจักขุนทรีย์ ซึ่งเมื่อไม่สำรวมแล้วก็จะเป็เหตุให้ถูก บาบ อกุศลธรรมคืออกิขมาและโทมนัสครอบงำได้ จึงรักษาจักขุนทรีย์ ถึงความสำรวมใน จักขุนทรีย์ แม้การได้ฟังเสียงทางหู ตมกลิ่นทางจมูก ลิ้มรสทางลิ้น ถูกต้องโผฏฐัพพะ ทางกาย รู้ธรรมารมณด้วยใจแล้ว ก็ไม่รวบถือ ไม่แยกถือ ปฏิบัติเพื่อความสำรวมใน ทำนองเดียวกันกับการเห็นรูปทางตา (๒) ปธานปธาน (เพียรละ) ได้แก่ไม่ยินดี กามวิตก พยาบาทวิตก วิหิงสาวิตก ทั้งไม่ยินดีอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วเกิดขึ้นอีก ละ บรรเทา ทำให้หมดสิ้นไป ทำให้ถึงความไม่มี (๓) ภาวนาปธาน (เพียรเจริญ) ได้แก่ เจริญสติสัมโพชฌงค์ อัมมวิจยสัมโพชฌงค์ วิริยสัมโพชฌงค์ ปิติสัมโพชฌงค์ ปัสสัทธิ สัมโพชฌงค์ สมานิสัมโพชฌงค์ อุเบกขาสัมโพชฌงค์ ที่อาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัย นิโรธ น้อมไปในโอสสัคคะ (๔) อนุรักขนาปธาน (เพียรรักษา) ได้แก่ภิกษุตามรักษา สมานินิมิตที่ขัดซึ่งเกิดขึ้นแล้ว คือ อัญญิกสัญญา ปุพฺพุกสัญญา นิลกสัญญา วิพฺพุก สัญญา วิจฉิททกสัญญา อุทฺธมาตกสัญญา (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๔/๒๔)

สังวสิตะ, พระเจ้าจักรพรรดิ: พระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าสังวสิตะ, พระองค์ผู้ในอดีตชาติได้ถวาย น้ำหอมรดต้นมหาโพธิ์ ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าสังวสิตะ ในคันโธทกทายกเถราปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระคันโธทกทายกเถระ พระ เถระประกาศประวัติในอดีตชาติของตนว่า ครั้งนั้น ได้มีการฉลองต้นมหาโพธิ์ของ พระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ ข้าพเจ้าได้ถือหม้อน้ำอันวิจิตร ได้ถวายน้ำหอมรด ต้นมหาโพธิ์ มีอานิสงส์ช่างน่าอัศจรรย์ พระพุทธเจ้า พระธรรม การที่ข้าพเจ้าได้ ประจวบกับพระศาสดา ร่างกายของข้าพเจ้าล้มตายลงไปแล้ว ข้าพเจ้าได้รื่นรมย์ในเท วโลก วิมานของข้าพเจ้ามี ๗ ชั้น สูงตระหง่าน นางเทพกัญญา ๑๐๐,๐๐๐ นาง แวดล้อมข้าพเจ้าทุกเมื่อ ข้าพเจ้าไม่มีความเจ็บไข้ ไม่มีความเศร้าโศก ไม่ประสบความ เร่าร้อนเลย นี่เป็นผลแห่งบุญกรรม ในกัปที่ ๒,๘๐๐ (นับจากกัปนี้ไป) ได้เป็นพระเจ้า จักรพรรดิพระนามว่าสังวสิตะ (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๓๑/๑๙๒)

สังวัฏฏกัป: กัปฝ่ายเสื่อม, ช่วงระยะเวลาที่โลกกำลังพินาศ, ช่วงระยะเวลาการระลึกชาติได้ถึงสังวัฏฏกัป บ้าง

ในพรหมชาลสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึง ๖๒ สัสสทวาทะ ว่า สมณะหรือ พราหมณ์บางคนในโลกนี้ อาศัยความเพียรเครื่องเผากิเลส ความเพียรที่ตั้งมั่น ความ หมั่นประกอบ ความไม่ประมาท และอาศัยการใช้ความคิดอย่างถูกวิธีแล้วบรรลุเจโต สมานีที่เป็นเหตุทำจิตให้ตั้งมั่น ระลึกชาติก่อนได้หลายชาติ คือ ๑ สังวัฏฏกัปและ วิวัฏฏกัป บ้าง ๒ สังวัฏฏกัปและวิวัฏฏกัป บ้าง ๓ สังวัฏฏกัปและวิวัฏฏกัป บ้าง ๔ สังวัฏฏกัปและวิวัฏฏกัป บ้าง ๕ สังวัฏฏกัปและวิวัฏฏกัป บ้าง ๑๐ สังวัฏฏกัปและ วิวัฏฏกัป บ้าง (ที.สี.(ไทย)๙/๓๒/๑๓, ที.สี.(ไทย)๙/๓๓/๑๔, ที.สี.(ไทย)๙/๒๔๔/๘๒, ที.

สี่.(ไทย)๙/๒๔๕/๘๒, ที.ปา.(ไทย)๑๑/๗๒/๕๑,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๕๖/๑๑๗,ที.ปา.
(ไทย)๑๑/๑๕๗/๑๑๘, ม.ม.(ไทย)๑๒/๕๒/๔๒,ม.ม.(ไทย)๑๒/๑๔๘/๑๔๖, ม.ม.(ไทย)
๑๓/๑๔/๑๗,ม.ม.(ไทย)๑๓/๑๔๘/๒๓๗,วิ.อ.(บาลี) ๑/๑๒/๑๕๘)

สังวัฏฏกัปและวิวัฏฏกัป: สังวัฏฏกัปคือ กัปฝ่ายเสื่อม ช่วงระยะเวลาที่โลกกำลังพินาศ, วิวัฏฏกัป คือ กัปฝ่ายเจริญ ช่วงระยะเวลาที่โลกกลับฟื้นขึ้นมาใหม่

ในมหาเวรศก อุตตันตปสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงจิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ ผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อน เหมาะแก่การใช้งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ภิกษุผู้นั้นย่อมจิตไปเพื่ออุปเพณิวาสนาสุสสติญาณ ระลึกชาติก่อนได้หลายชาติ คือ ๑ ชาติบ้าง ๒ ชาติบ้าง ๕๐ ชาติบ้าง ๑๐๐ ชาติบ้าง ๑,๐๐๐ ชาติบ้าง ๑๐๐,๐๐๐ ชาติบ้าง ตลอดสังวัฏฏกัปเป็นอันมากบ้าง ตลอดวิวัฏฏกัปเป็นอันมากบ้าง ตลอด สังวัฏฏกัปและวิวัฏฏกัปเป็นอันมากบ้างว่า (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๐/๑๐๒/๓๔๔)

สังวัฏฏฐายิกัป: ช่วงระยะเวลาที่โลกอยู่ถัดจากความเสื่อมไป หรือหมายถึงตั้งแต่เปลวไฟที่ให้กับพินาศดับลงจนถึงมีมหาเมฆเต็มปริภูมิใน ๑๐๐,๐๐๐ โภกวิจักรวาล

ในกัปปสูตร ว่าด้วยกัป พระผู้มีพระภาคตรัสถึงอสงไขยกัป ว่า ในเวลาที่สังวัฏฏฐายิกัปดำเนินไป ไม่มีใครกำหนดนับได้ว่า จำนวนเท่านี้หลายปี จำนวนเท่านี้ ๑๐๐ ปี จำนวนเท่านี้ ๑,๐๐๐ ปี หรือจำนวนเท่านี้ ๑๐๐,๐๐๐ ปี(อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๑๕๖/๒๑๖,อง.จตุกก.ฎีกา ๒/๑๕๖-๑๕๘/๔๒๑,วิสุทฺธิ. ๒/๔๐๖/๕๕)

สังวัฏฏวิวัฏฏกัป: จำนวน ๗ มหากัป, จำนวนกัปที่ไม่กลับมาเกิดอีก ๗ สังวัฏฏวิวัฏฏกัปเพราะเจริญเมตตภาพรหมวิหาร ๗ ปี

ในเมตตสูตร การเจริญเมตตภาพรหมวิหาร พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายอย่ากลัวบุญเลย คำว่า ‘บุญ’ นี้ เป็นชื่อของความสุขที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่ารัก น่าพอใจ เรารู้ชัดผลที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่ารักน่าพอใจของบุญที่เราทำไว้ตลอดกาลนาน เราเจริญเมตตภาพรหมวิหารมาถึง ๗ ปี จึงไม่มาเกิดในโลกนี้อีกถึง ๗ สังวัฏฏวิวัฏฏกัป ทราบมาว่า เมื่อกัปพินาศไป เราบังเกิดอยู่ในพรหมโลกชั้นอาภัสสระ เมื่อกัปเจริญขึ้นใหม่ เราบังเกิดอยู่ในพรหมวิมานที่ว่างเปล่า (ขุ.อิตติ.(ไทย)๒๕/๒๒/๓๖๖,ขุ.อิตติ.อ.(บาลี)๒๒/๘๖)

สังวาลทองคำ: เครื่องประดับคล้องคอทองคำ, เครื่องประดับของนางนาคกัญญาที่ตามเสด็จพระเจ้ากาสิ แห่งแคว้นกาสิ

ตัวอย่างในจัมเปยยชาดก พระเจ้ากาสิเสด็จขึ้นสู่นาคนิเวศน์ ซึ่งมีหมู่ นางนาคกัญญาตามเสด็จ ทรงพอพระทัย ประทับนั่งบนภัทรปฐูทองคำ มีพนักอิงฉาบไล้ด้วยจูลณแก่นจันทร์หอมซึ่งเป็นทิพย์ พระองค์เสวยและทรงรื่นรมย์อยู่ในนาคพิภพนั้นแล้ว ได้ตรัสกับพญานาคจัมเปยยะว่า ท่านมีวิมานอันประเสริฐเหล่านี้ ซึ่งรัศมีเปล่งปลั่งดังรัศมีดวงอาทิตย์ วิมานเช่นนี้ในมนุษยโลกไม่มี นาคราช เพื่อประสงค์อะไรอีก ท่านจึงยังบำเพ็ญตบะอยู่ นางนาคกัญญาเหล่านั้นสวมสังวาลทองคำ ใส่เสื้อผ้าสวยงาม มีองค์ลึกลมกลึง มีฝ่ามือฝ่าเท้าแดง ผิวพรรณไม่ทรามเลย คอยประคองให้ท่านดื่มน้ำ

ทิพย์ ความงามเช่นนี้ในมนุษยโลกไม่มี (ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๒๗๐/๕๑๗, ขุ.ชา.(ไทย)๒๘/๖๖/๑๒)

สังวาลย์: สายรัดเอวผู้หญิง, เข็มขัดสตรี, พระเถรีเมฆลทายิกาผู้ในอดีตชาติได้ถวายสังวาลที่สถูปที่ตนสร้าง

ตัวอย่างในเมฆลทายิกาเถรียาปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระเมฆลทายิกาเถรี พระเถรีประกาศประวัติในอดีตชาติของตน ว่า หม่อมฉันได้สร้างพระสถูป เพื่อพระผู้มีพระภาคพระนามว่าสิทธัตถะ หม่อมฉันได้ถวายสังวาล เพื่อนวกรรมสถูปของพระศาสดาและเมื่อมหาสถูปสำเร็จแล้ว หม่อมฉันเลื่อมใสต่อพระมุนี ผู้ทรงเป็นที่พึ่งของสัตว์โลก ได้ถวายสังวาลอีกด้วยมือทั้ง ๒ ของตนในกัปที่ ๙๔ นับจากกัปนี้ไป หม่อมฉันได้ถวายสังวาลไว้ในครั้งนั้น จึงไม่รู้จักทุกตติเย นีเป็นผลแห่งการสร้างพระสถูป (ขุ.อป.(ไทย)๓๓/๒๐/๓๖๘, ขุ.อป.(ไทย)๓๓/๒๑/๓๖๘, ขุ.อป.(ไทย)๓๓/๒๒/๓๖๘, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕ น. ๘๑๘)

สังวาส: กรรมที่ทำร่วมกัน อุทเทส ปาติโมกข์ที่ยกขึ้นแสดงที่สวดร่วมกัน, ความมีสิขาเสมอ

กัน, ภิกษุที่อาบัติปาราชิกมีโทษหาสังวาสมิได้
ตัวอย่างในปาราชิกสิกขาบทที่ ๑ บทภาษณีย์ สันถตถาณวาร เรื่องอาบัติเป็นปาราชิกที่ภิกษุต้องแล้ว เช่นเสพเมถุนธรรม รูปนั้นยอมไม่เป็นสมณะไม่เป็นเชื้อสายพระศากยบุตร เปรียบเหมือนคนถูกตัดศีรษะ ไม่อาจมีชีวิตอยู่ได้ โดยการต่อศีรษะเข้ากับร่างกายนั้น ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า เป็นปาราชิก โทษคือ หาสังวาสมิได้ (วิ.มหา.(ไทย)๑/๕๕/๔๓, วิ.มหา.(ไทย)๑/๑๗๒/๑๔๒, อง.อภฺรฺก.(ไทย)๒๓/๒๐/๒๕๓, อ.ขุ.(ไทย)๒๕/๔๕/๒๖, วิ.มหา.(แปล) ๑/๕๕/๔๓)

สังวาสสูตร : มี ๒ สูตร ชื่อเหมือนกัน พระสูตรว่าด้วยการอยู่ร่วมกัน แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

1.สังวาสสูตร (ปฐม) (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคเสด็จทางไกลระหว่างเมืองมธฺรากับเมืองเวรัญชา แล้วเสด็จลงข้างทาง ประทับนั่งที่โคนต้นไม้ต้นหนึ่ง คหบดีและคหปตานีเป็นจำนวนมากได้เดินทางไกล ได้เห็นพระผู้มีพระภาคแล้วพากันเข้าไปเฝ้า ถวายอภิวาทแล้วนั่ง ณ ที่สมควร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า การอยู่ร่วมกันของสามภรรยา ๔ คือ (๑) สามีที่อยู่ร่วมกับภรรยาผี คือ สามีเป็นผู้ฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม พุดเทจ ดื่มสุราและเมรัย เป็นผู้ทุศีล อยู่ครองเรือน แม้ภรรยาก็เป็นเช่นนั้น (๒) สามีที่อยู่ร่วมกับภรรยาเทวดา คือ สามีเป็นผู้มีคุณสมบัติเหมือนข้อ ๑ ส่วนภรรยาเป็นผู้เว้นขาดจากการฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม การพุดเทจ การดื่มสุราและเมรัย เป็นผู้มีศีล อยู่ครองเรือน (๓) สามีเทวดาอยู่ร่วมกับภรรยาผี คือ สามีเป็นผู้เว้นขาดจากการฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม พุดเทจ การดื่มสุราและเมรัย เป็นผู้มีศีล อยู่ครองเรือน ส่วนภรรยาของเขาเป็นผู้มีคุณสมบัติตรงกันข้ามกับข้อ ๒ (๔) สามีเทวดาอยู่ร่วมกับภรรยาเทวดา คือ ทั้งสามีและภรรยามีคุณสมบัติตรงกันข้ามกับข้อ ๑ (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๕๓/๘๘)

2.สังวาสสูตร (ทุติย) (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า การอยู่ร่วมกัน ๔ มีเนื้อหาเหมือนในปฐมสังวาสสูตร (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๕๔/๙๑)

สังvicคัสสะ โยนิโส ปธานะ: ความเพียรโดยแบบคายของผู้มีความสลัดใจ, ธรรมในสังvicคิทมวด ๒
อย่าง

ในสังvicคิสูตฺร สังvicคิทมวด ๒ กล่าวถึงความสลัดใจ ๒ ประการ คือ (๑) สังเวชนีเยสุ
ฐาเนสุ สังเวคะ ความสลัดใจในที่ที่ควรสลัดใจ (๒) สังvicคัสสะ โยนิโส ปธานะ
ความเพียรโดยแบบคายของผู้มีความสลัดใจ (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๐๔/๒๕๘)

สังเวคธรรม: ธรรมเครื่องทำให้สังเวช, ญาณที่มีความกลัวต่อภัยคือชาติ ชรา มรณะ ทุกข์ใน
อบาย วัฏฏมุลทุกข์ อาหารปริเยฏฐิมุลทุกข์

ตัวอย่างในทุกนิบาต ปฐมวรรค ธรรม ๒ ประการ คือ (๑) ความมีสังเวคธรรมในฐานะ
ที่ควรมีสังเวคธรรม (๒) ความเพียรโดยแบบคายแห่งบุคคลผู้มีสังเวคธรรม ภิกษุ
ทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๒ ประการนี้แล ย่อมอยู่อย่างมีความสุขสมนัส
มากในปัจจุบัน และย่อมเริ่มประกอบความเพียรโดยแบบคาย เพื่อความสิ้นอาสวะ
พระผู้มีพระภาคได้ตรัสว่า ภิกษุผู้เป็นบัณฑิต มีความเพียร มีปัญญา รักษาตน
พิจารณาเห็นชอบด้วยปัญญา ควรมีสังเวคธรรมในฐานะที่ควรมีสังเวคธรรมทีเดียว
ภิกษุผู้มีความเพียร เป็นต้นดังกล่าว ฟังถึงความสิ้นทุกข์ (ขุ.อิติ.(ไทย)๒๕/๓๗/
๓๘๔,ขุ.ธ.(ไทย)๒๕/๑๔๔/๗๖,ขุ.อิติ.อ.(บาลี) ๓๗/๑๓๑)

สังเวคสูตร : พระสูตรว่าด้วยอภิกษุสัญญาเป็นไปเพื่อความสังเวช พระองค์ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า
ภิกษุทั้งหลาย อภิกษุสัญญาที่บุคคลเจริญ ทำให้มากแล้วย่อมเป็นไปเพื่อความสังเวช
มาก (๑) ย่อมบรรลอรหัตตผล หรือเป็นพระอนาคามี (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๒๓๘/๑๙๑)

สังเวช: ความสลัดใจโดยธรรม, เครื่องเตือนใจให้เกิดความไม่ประมาท, ธรรมตัดกามสังโยชน์
และกามพันธ

ในสัkkกปัณฺหสูตร โคปกเทพบุตรผู้เป็นสาวกของพระโคตมตักเตือนคนธรรพ์ จึงเกิด
ความสังเวชว่า ‘เอาเถิด พวกเราจะเพียรพยายาม อย่าได้เป็นคนรับใช้ของผู้อื่นอีก
เลย’ บรรดาคนธรรพ์เหล่านั้น คนธรรพ์ ๒ ตนระลึกถึงคำสอนของพระโคตมได้ จึงได้
เริ่มตั้งความเพียร หน่ายความคิดในภพนี้ เห็นโทษในกาม ตัดกามสังโยชน์และกาม
พันธอันเป็นโยคะที่ละได้ยากของมารผู้มีบาปก้าวล่วงเหล่าเทพชั้นดาวดึงส์ เพราะ
ตัดกามคุณอันมีอยู่เสียได้ ประคองข้างตัดบ่วงบาศได้ (ที.ม.(ไทย)๑๐/๓๕๔/๒๘๓,ม.ม.
(ไทย)๑๒/๓๙๓/๔๒๔,อง.เอกก.(ไทย)๒๐/๕๖๔/๕๑,อง.เอกก.(ไทย)๒๐/๕๖๕/
๕๑,อง.เอกก.(ไทย)๒๐/๕๖๖/๕๑,อง.เอกก.(ไทย)๒๐/๕๖๗/๕๑)

สังเวชนียธรรม: ธรรมเครื่องสลัดใจให้คิด, ความรู้สึกเตือนใจให้สำนึกหรือให้นึกคิด กระตุ้นใจถึงความ
ตาย

ในมหาปรินิพพานสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงสังเวชนียธรรม ธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่ง
ความสังเวช พระผู้มีพระภาครับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลายมาตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย บัดนี้
เราขอเตือนเธอทั้งหลายว่า สังขารทั้งหลายมีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา เธอทั้งหลาย
จงทำหน้าที่ให้สำเร็จด้วยความไม่ประมาทเถิด อีกไม่นานการปรินิพพานของตถาคต
จะมี จากนั้นไปอีก ๓ เดือน ตถาคตจะปรินิพพาน”(ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๘๕/๑๓๑)

สังเขยนียสถาน: สถานที่เป็นที่ตั้งแห่งความสังเวช, สถานที่เนื่องด้วยพุทธประวัติที่ควรเข้าไปดูให้เห็นความสังเวช, สถานที่ยังใจให้สังเวชโดยธรรมตามกฎไตรลักษณ์

ในมหาปริณิพพานสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสสังเขยนียสถาน ๔ ตำบล คือ (๑) สังเขยนียสถานที่ถูกบุตรผู้มีศรัทธาควรไปดู ด้วยระลึกว่า ‘ตถาคตประสูติในที่นี้’ (๒) ‘ตถาคต ได้ตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณในที่นี้’ (๓) ‘ตถาคตทรงประกาศธรรมจักรอันยอดเยี่ยมในที่นี้’ (๔) สังเขยนียสถานที่ถูกบุตรผู้มีศรัทธาควรไปดู ด้วยระลึกว่า ‘ตถาคต ได้เสด็จดับขันธปริณิพพานด้วยอนุปาติเสสนิพพานธาตุในที่นี้’ (ที.ม.(ไทย)๑๐/๒๐๒/๑๕๐, ที.ม.(ไทย)๑๐/๒๐๒/๑๕๑, อัง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๑๑๘/๑๘๐)

สังเขยนียสูตร : พระสูตรว่าด้วยสังเขยนียสถาน พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สังเขยนียสถาน(สถานที่ที่ทำความสังเวชให้เกิดขึ้น) ซึ่งเป็นสถานที่ที่ถูกบุตรผู้มีศรัทธาควรไปดูด้วยความระลึก ๔ แห่ง คือ (๑) สถานที่ที่ตถาคตประสูติ (๒) สถานที่ที่ตถาคตตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ (๓) สถานที่ที่ตถาคตทรงประกาศธรรมจักรอันยอดเยี่ยม (๔) สถานที่ที่ตถาคตเสด็จดับขันธปริณิพพานด้วยอนุปาติเสสนิพพานธาตุ (อัง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๑๘/๑๘๐)

สังเขนียะสุ ฐาเนสุ สังเขวะ: ความสลัดใจในที่ที่ควรสลัดใจ, ธรรมที่ควรสลัดใจโดยธรรมตามกฎไตรลักษณ์

ในสังคีตีสสูตร สังคีตีมหาวด ๒ พระสารีบุตรกล่าวถึงความสังเขยในฐานะที่ควรสังเขยว่า (๑) สังเขนียะสุ ฐาเนสุ สังเขวะ ความสลัดใจในที่ที่ควรสลัดใจ (๒) สังวิคคัสสะ โยนิโส ปธานะ ความเพียรโดยแยบคายของผู้มีความสลัดใจ (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๐๔/๒๕๘)

สังสมสุตตะ:

ภิกษุผู้เป็นพหูสูต, ผู้สั่งสมการได้ยินได้ฟังมาก, ผู้คงแก่เรียน

ในทสุตตรสูตร ธรรมมีอุปการะมาก ข้อที่ ๕ ในธรรม ๘ ประการ คือ ภิกษุเป็นพหูสูต ทรงสุตะสังสมสุตตะ เป็นผู้ได้ยินได้ฟังมาก ซึ่งธรรมทั้งหลายที่มีความงามในเบื้องต้น มีความงามในท่ามกลาง มีความงาม ในที่สุด ประกาศพรหมจรรย์พร้อมทั้งอรรถและพยัญชนะ บริสุทธิ์บริบูรณ์ครบถ้วน แล้วทรงจำไว้ได้คล่องปาก ขึ้นใจ ทางตลอดดี ด้วยทวิปฏิญี นี้เป็นเหตุเป็นปัจจัยประการที่ ๕ เป็นไปเพื่อได้อาทิพรหมจรรย์ปัญหาที่ยังไม่ได้ เพื่อภิกษุโณภภาพ ไพบูลย์ เจริญเต็มที่แห่งปัญหาที่ได้แล้ว (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๕๘/๔๐๕, ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๖๐/๔๒๘, อัง.ทสก.(ไทย)๒๔/๑๓/๓๑, อัง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๘/๓๕, อัง.ทสก.(ไทย)๒๔/๓๓/๘๓, อัง.ทสก.(ไทย)๒๔/๔๔/๙๗)

สังสวกะ:

นรกคุณ ชื่อว่า สังสวกะ, นรกมีแต่อุจจาระ ปัสสาวะ สิ่งสกปรก มีกลิ่นเหม็นร้ายกาจคละคลุ้งไปเล่า

ในเรวัตวิมาน นางเรวัตีกกล่าวว่า นางเป็นภรรยาของนันทียอุบาสก รื่นรมย์ในวิมานของสามี ไม่ปรารถนาจะเห็นนรก นายนิรยบาล (ยักษ์) สองตนนั้นไม่ยอมเชื่อจึงพาตัวนางลงไปใกล้อุสสทนรกแล้วกล่าวว่า นาง บุญเจ้าไม่ได้ทำไว้ในมนุษยโลก เพราะคนตระหนี่ มักโกรธ มีบาปกรรม ย่อมไม่ได้อยู่ร่วมกับผู้เกิดในสวรรค์ นางเรวัตีเห็นนายนิรยบาลสองตนพากันมาฉุดคร่าตน เพื่อจะโยนลงไปนาคูณนรก ชื่อว่า สังสวกะ จึง

ถามถึงนรคนั้นว่า ทำไมหนอจึงปรากฏแต่อุจจาระ ปัสสาวะ สิ่งสกปรก เหตุไฉนอุจจาระนี้จึงมีกลิ่นเหม็นร้ายกาจ คละคลุ้งไปเล่า นายนิรยบาลตอบว่า นางเรวดี นรคนที่เจ้าจะหมกหม้ออยู่หลายพันปีนี้ นางเรวดีจึงถามว่า ฉันทำกรรมชั่วอะไรไว้นายนิรยบาลตอบว่า เจ้าลวงสมณพราหมณ์และวณิกพวกอื่น ด้วยการกล่าวเท็จนั้นแหละ บาบที่เจ้าทำได้ เพราะบาบนั้นเจ้าจึงตกสังสวนนรกที่ลึก ๑๐๐ ชั่วโมง (ขุ.วิ.(ไทย)๒๖/๘๗๐/๑๐๒)

สังสัปติปริยายสูตร : พระสูตรว่าด้วยเหตุแห่งความกระเสือกกระสน พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เราจักแสดงธรรมบรรยาย(หมายถึงพระธรรมเทศนา) ที่แสดงเหตุแห่งความ กระเสือกกระสนแก่เธอทั้งหลาย เมื่อภิกษุเหล่านั้นทูลรับสนองพระดำรัสแล้ว จึงตรัสว่า *ธรรมบรรยายที่แสดงเหตุแห่งความกระเสือกกระสน* คือ สัตว์ทั้งหลายเป็นผู้มีกรรมเป็นของตน เป็นผู้รับผลของกรรม มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย ทำกรรมใดไว้ จะเป็นกรรมดีหรือกรรมชั่วก็ตาม ย่อมเป็นผู้รับผลของกรรมนั้น คือ บุคคลผู้ประกอบด้วยอกุศลกรรมบถ ๑๐ มีการฆ่าสัตว์เป็นต้น ย่อมกระเสือกกระสนด้วยกาย วาจา และใจ จึงทำให้กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม คติ และการปฏิบัติของเขาอคติเคี้ยว สำหรับผู้มีคติและปฏิบัติคดเคี้ยว เรากล่าวว่ามีคติอย่าง ๑ ใน ๒ อย่าง คือ นรที่มีทุกข์โดยส่วนเดียว หรือกำเนิดสัตว์ดิรัจฉานที่มีปกติกระเสือกกระสน คือ งู แมงป่อง ตะขาบ พังพอน แมว หนู นกเค้าแมว หรือสัตว์ดิรัจฉานเหล่าอื่นเห็นมนุษย์แล้ว ย่อมกระเสือกกระสน การปฏิบัติของสัตว์ทั้งหลายย่อมมีได้เพราะกรรมที่มีแล้ว คือ สัตว์นั้นย่อมปฏิบัติด้วยกรรมที่ตนทำไว้ ผัสสะอันเป็นวิบากทั้งหลายย่อมถูกต้องสัตว์นี้ผู้ปฏิบัติแล้ว แล้วตรัสว่า สัตว์ทั้งหลายเป็นผู้มีกรรมเป็นของตนเป็นต้น คือบุคคลผู้ประกอบด้วยอกุศลกรรมบถ มีการงดเว้นขาดจากการฆ่าสัตว์เป็นต้นไม่กระเสือกกระสนด้วยกายวาจาและใจ จึงทำให้กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม คติ และปฏิบัติของเขาตรง สำหรับบุคคลผู้มีคติและปฏิบัติตรง เรากล่าวว่ามีคติอย่าง ๑ ใน ๒ อย่าง คือ เป็นคนมีสุขโดยส่วนเดียว หรือเป็นคนมีตระกูลสูง เช่น ตระกูลกษัตริย์มหาศาล เป็นต้น มั่งคั่ง มีทรัพย์มาก มีโภคะมาก มีเงินทองมาก มีทรัพย์อันเป็นอุปกรณ์เครื่องปล้มใจมาก มีทรัพย์และ ข้าวเปลือกมาก การปฏิบัติของสัตว์ทั้งหลายย่อมมีได้เพราะกรรมที่มีแล้วอย่างนี้ คือสัตว์นั้นย่อมปฏิบัติด้วยกรรมที่ตนทำไว้ ผัสสะอันเป็นวิบากย่อมถูกต้องสัตว์นี้ผู้ปฏิบัติแล้ว (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๒๑๖/๓๕๓)

สังสารโมจกเปตวิตถุ : เรื่องนางเปรตสังสารโมจิกา เป็นเรื่องแสดง ผลแห่งการไม่ทำบุญให้ทานของหญิงคนหนึ่งในตระกูลสังสารโมจิกะ ในแคว้นมคธ (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๙๕/๑๘๔)

สังสารวิภู : การเวียนเกิดในภพใหม่, การกลับมาเกิดอีก, การวนเวียนอยู่ในภพ ในชาฎาสูต เรื่องความยุ่ง เทวดาทูลถามพระผู้มีพระภาคถึงความยุ่งว่า หมูสัตว์ยุ่งทั้งภายใน ยุ่งทั้งภายนอก ถูกความยุ่งพาให้ยุ่งแล้ว ใครพึงแก้ความยุ่งนี้ได้ พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า นรชนผู้มีปัญญา เห็นภัยในสังสารวิภู ดำรงอยู่ในศีลแล้ว เจริญจิตและปัญญา มีความเพียร มีปัญญาเครื่องบริหาร นั้นพึงแก้ความยุ่งนี้ได้ (ที.สี.(ไทย) ๙/๑๖๘/๕๖, ม.ม.(ไทย)๑๒/๑๖๐/๑๖๓,ม.ม.(ไทย)๑๓/๒๒๘/๒๖๙,ม.ม.(ไทย)๑๓/

๓๐๗/๓๗๑,ม.ม.(ไทย)๑๓/๔๕๙/๕๘๐,ส.ส.(ไทย)๑๕/๒๓/๒๗,ส.ส.(ไทย)๑๕/๑๙๒/๒๗๒,อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๙/๑๕,อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๑๐/๑๙,อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๔๙/๘๐,อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๑๙๙/๓๑๑)

สังสุสมาหตนรก: นรกที่สัตว์นรกต้องถูกแทงด้วยขอเหล็ก, นรกขุมหนึ่งในสามขุม คือ (๑) ฉฬสสายตนิกรนรก (๒) ปัจจัตตเวทนียนรก

ในมารตัชฌนียสูตร เรื่องมาร พระผู้มีพระภาคพระนามว่ากกุสันธะผู้เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงครองอันตรวาสกถือบาตรและจีวร มีท่านพระวิรุทธะเป็นปัจฉาสมณะ (ผู้ติดตาม) เสด็จเข้าสู่หมู่บ้านเพื่อบิณฑบาต ทูสีมารได้เข้าสิงเด็กคนหนึ่งแล้วเอาก้อนหินขว้างที่ศีรษะของท่าน พระวิรุทธะแตก เดินตามเสด็จไปข้างหลัง ๆ ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคทรงขำเลื่องดูเหมือนขำขำเลื่องดู แล้วตรัสว่า ‘ทูสีมารนี้ไม่รู้จักประมาณเลย’ ก็แล ทูสีมารเคลื่อนแล้วจากที่นั้น ได้ไปเกิดในมหานรก และมหานรกนั้นมี ๓ ชื่อ คือ (๑) ฉฬสสายตนิกรนรก (๒) สังสุสมาหตนรก (๓) ปัจจัตตเวทนียนรก ครั้งนั้น พวกนายนิรยบาลเข้ามาหาเรา(ผู้เป็นทูสีมาร)แล้วบอกว่า ‘เมื่อใดหลาวเหล็กกับหลาวเหล็กมารวมกันที่กลางหทัยของท่าน เมื่อนั้น ท่านจะพึงรู้ว่า ‘เราหม้อยู่ในนรกพันปีแล้ว เรานั้น หมกหม้อยู่ในมหานรกหลายปี หลายร้อยปี หลายพันปี และหมกหม้อยู่ในอสสทนรกซึ่งเป็นบริวารแห่งมหานรกนั้น เสวยทุกขเวทนาหนักกว่าก่อนอีกหนึ่งหมื่นปี เรานั้นมีร่างกายเหมือนมนุษย์ มีศีรษะเป็นปลา’ (ม.ม.(ไทย)๑๒/๕๑๒/๕๕๐,ม.ม.อ.(บาลี)๒/๕๑๒/๓๒๙)

สังเสทขโยนิ: กำเนิดของสัตว์ที่เกิดในเก้าโคไล, กำเนิดของชีวิตที่กึ่งขึ้นและ, กำเนิดของชีวิตที่เกิดในโคลนตม, หนึ่งในกำเนิด ๔

ในสังคิตติสูตร สังคิตติหมวด ๔ พระสารีบุตรกล่าวถึง โยนิ กำเนิด ๔ คือ (๑) อัณฑขโยนิ กำเนิดของสัตว์ที่เกิดในไข่ (๒) ชลาพุชโยนิ กำเนิดของสัตว์ที่เกิดในครรภ์ (๓) สังเสทขโยนิ กำเนิดของสัตว์ที่เกิดในเก้าโคไล (๔) โอบปาติกโยนิ กำเนิดของสัตว์ที่เกิดผุดขึ้น (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๑๒/๒๙๓)

สังเสทชะ: กำเนิดของนาคที่เกิดในเก้าโคไลหรือที่กึ่งขึ้นและ, หนึ่งในกำเนิด ๔ ตัวอย่างในนาคสังยุต สุธกติกสูตร เรื่องกำเนิดนาคล้วน ๆ ว่า ที่กรุงสาวัตถี พระผู้มีพระภาคตรัสว่า กำเนิดของนาค ๔ ประเภทนี้ คือ (๑) นาคที่เป็นอัณฑชะ เกิดในไข่ (๒) นาคที่เป็นชลาพุชะ เกิดในครรภ์ (๓) นาคที่เป็นสังเสทชะ เกิดในเก้าโคไลหรือที่กึ่งขึ้น และ (๔) นาคที่เป็นโอบปาติกะ เกิดผุดขึ้น (ส.ข.(ไทย)๑๗/๓๔๒/๓๕๐,ส.ข.(ไทย)๑๗/๓๔๓/๓๕๐,ส.ข.(ไทย)๑๗/๓๔๖/๓๕๒,ส.ข.(ไทย)๑๗/๓๔๒/๓๕๘)

สังจกกา : ว่าด้วยสัจจะ กล่าวด้วยสัจจะ แบ่งเป็นนิทเทสได้ ๒ นิทเทส คือ (๑) ปฐมสุดตันตนิทเทส (๒) ทุตติยสุดตันตนิทเทส เพื่ออธิบายพระสูตรที่ท่านนำมาแสดงเป็นอุทเทสดังต่อไปนี้

อุทเทสที่ ๑

ท่านพระสารีบุตรนำพระสูตรที่ว่าด้วยสังขะ ๔ ประการมาแสดงเป็นอุทเทส ดังนี้
 ภาษุทั้งหลาย สังขะ ๔ ประการนี้ เป็นของแท้ ไม่ผิด ไม่เป็นอย่างอื่น สังขะ ๔
 ประการที่เป็นของแท้ ไม่ผิด ไม่เป็นอย่างอื่น อะไรบ้าง คือ

๑. สังขะว่า “นี้ทุกข์” เป็นของแท้ ไม่ผิด ไม่เป็นอย่างอื่น
๒. สังขะว่า “นี้ทุกข์สมุทัย” เป็นของแท้ ไม่ผิด ไม่เป็นอย่างอื่น
๓. สังขะว่า “นี้ทุกข์นิโรธ” เป็นของแท้ ไม่ผิด ไม่เป็นอย่างอื่น
๔. สังขะว่า “นี้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา” เป็นของแท้ ไม่ผิด ไม่เป็นอย่างอื่น

(ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๙๐/๓๗๕)

นิทเทสที่ ๑

๒.๑ ปฐมสูตรต้นตนิทเทส

ปฐมสูตรต้นตนิทเทสอธิบายอุทเทสที่ ๑ ของสังขจกถา โดยวิธีปุจฉาและวิสัชนา
 แบ่งเป็น ๔ ตอน ดังนี้

ตอนที่ ๑

คำปุจฉาว่า “ทุกข์ ชื่อว่าสังขะ เพราะมีสภาวะเป็นของแท้ เป็นอย่างไร” ท่าน
 วิสัชนาไว้มีใจความว่า สภาวะที่ทนได้ยากแห่งทุกข์ ๔ ประการ เป็นของแท้ ไม่ผิด ไม่
 เป็นอย่างอื่น คือ สภาวะที่บีบคั้น ที่ปัจจัยปรุงแต่ง ที่ทำให้เดือดร้อน และที่แปรผัน

คำปุจฉาว่า “สมุทัยชื่อว่าสังขะ เพราะมีสภาวะเป็นของแท้ เป็นอย่างไร” ท่าน
 วิสัชนาไว้มีใจความว่า สภาวะแห่งสมุทัยที่เป็นเหตุเกิด ๔ ประการ เป็นของแท้ ไม่ผิด
 ไม่เป็นอย่างอื่น คือ สภาวะที่ประมวลมา ที่เป็นเหตุเกิด ที่เกี่ยวข้อง และที่พัวพัน

คำปุจฉาว่า “นิโรธชื่อว่าสังขะ เพราะมีสภาวะเป็นของแท้ เป็นอย่างไร” ท่าน
 วิสัชนาไว้มีใจความว่า สภาวะที่เป็นความดับแห่งนิโรธ ๔ ประการ เป็นของแท้ ไม่ผิด
 ไม่เป็นอย่างอื่น คือ สภาวะที่เป็นเครื่องสลัดออก ที่เป็นวิเวก ที่เป็นอสังขตะ และ ที่
 เป็นอมตะ

คำปุจฉาว่า “มรรคชื่อว่าสังขะ เพราะมีสภาวะเป็นของแท้ เป็นอย่างไร” ท่าน
 วิสัชนาไว้มีใจความว่า สภาวะที่เป็นทางแห่งมรรค ๔ ประการ เป็นของแท้ ไม่ผิด ไม่
 เป็นอย่างอื่น คือ สภาวะที่นำออก ที่เป็นเหตุ ที่เห็น และที่เป็นใหญ่

รวมเป็นอาการ ๑๖ ประการ

ตอนที่ ๒

คำปุจฉาและวิสัชนาในหัวข้อว่า “สังขะ ๔ ประการมีการรู้แจ้งด้วยญาณเดียว”
 แบ่งเป็น ๔ นัย คือ

นัยที่ ๑ ลำดับที่ ๑ คำปุจฉาว่า “สังขะ ๔ ประการมีการรู้แจ้งด้วยญาณเดียว
 พร้อมด้วยอาการเท่าไร” ท่านวิสัชนามีใจความว่า พร้อมด้วยอาการ ๔ ประการ คือ
 (๑) สภาวะที่เป็นของแท้ (๒) สภาวะที่เป็นอนัตตา (๓) สภาวะที่เป็นของจริง (๔)
 สภาวะที่รู้แจ้ง

สังขะ ๔ ประการ ท่านสงเคราะห์เข้ากับอาการ ๔ ประการนี้ สังขะใดท่าน
 สงเคราะห์เข้าด้วยกัน สังขะนั้นเป็นสภาวะเดียว พระโยคาวจรรู้แจ้งสังขะที่เป็น

สภาวะเดียว ด้วยญาณเดียว เพราะเหตุนั้น สัจจะ ๔ ประการ จึงมีการรู้แจ้งด้วยญาณเดียว

ลำดับที่ ๒ ท่านนำคำวิສัชนาข้างต้นมาตั้งเป็นคำปุจฉาและวิສัชนาตามลำดับ รวม ๔ ประเด็น ดังนี้

๑. คำปุจฉาว่า “สัจจะ ๔ ประการ มีการรู้แจ้งด้วยญาณเดียว พร้อมด้วยสภาวะที่เป็นของแท้ เป็นอย่างไร” ท่านวิສัชนามีใจความว่า พร้อมด้วยสภาวะที่เป็นของแท้ ๔ ประการ คือ (๑) สภาวะที่ทนได้ยากแห่งทุกข์เป็นของแท้ (๒) สภาวะที่เป็นเหตุเกิดแห่งสมุทัย... (๓) สภาวะที่เป็นความดับแห่งนิโรธ... (๔) สภาวะที่เป็นทางแห่งมรรค...

สัจจะ ๔ ประการ ท่านสงเคราะห์เข้ากับอาการ ๔ ประการนี้ สัจจะใดท่านสงเคราะห์เข้าด้วยกัน สัจจะนั้นเป็นสภาวะเดียว พระโยคาวจรรู้แจ้งสัจจะที่เป็นสภาวะเดียว ด้วยญาณเดียว เพราะเหตุนั้น สัจจะ ๔ ประการ จึงมีการรู้แจ้งด้วยญาณเดียว

คำปุจฉาและวิສัชนาอีก ๓ ประเด็น ก็มีนัยเดียวกันนี้ ต่างกันแต่เปลี่ยนคำขยายความของสภาวะแห่งอริยสัจแต่ละประการจากคำว่า “เป็นของแท้” มาเป็น คำว่า “เป็นอนัตตา” “เป็นของจริง” “เป็นสภาวะที่รู้แจ้ง” ตามลำดับ

นัยที่ ๒ คำปุจฉาว่า “สัจจะ ๔ ประการมีการรู้แจ้งด้วยญาณเดียว เป็นอย่างไร” ท่านวิສัชนาว่า

สัจจะใดไม่เที่ยง สัจจะนั้นเป็นทุกข์ สัจจะใดเป็นทุกข์ สัจจะนั้นไม่เที่ยง สัจจะใดไม่เที่ยงและเป็นทุกข์ สัจจะนั้นเป็นอนัตตา

สัจจะใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา สัจจะนั้นเป็นของแท้

สัจจะใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา และเป็นของแท้ สัจจะนั้นเป็นของจริง

สัจจะใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เป็นของแท้ และเป็นของจริง สัจจะนั้นท่านสงเคราะห์เข้าด้วยกัน สัจจะใดท่านสงเคราะห์เข้าด้วยกัน สัจจะนั้นเป็นสภาวะเดียว

นัยที่ ๓ คำปุจฉาว่า “สัจจะ ๔ ประการมีการรู้แจ้งด้วยญาณเดียว พร้อมด้วยอาการเท่าไร” ท่านวิສัชนามีใจความว่า พร้อมด้วยอาการ ๙ ประการ คือ (๑) สภาวะที่เป็นของแท้ (๒) ...ที่เป็นอนัตตา (๓) ...ที่เป็นของจริง (๔) ...ที่รู้แจ้ง (๕) ...ที่ควรรู้อยิ่ง (๖) ...ที่ควรกำหนดรู้ (๗) ...ที่ควรละ (๘) ...ที่ควรเจริญ (๙) ...ที่ควรทำให้แจ้ง

ลำดับต่อไป ท่านนำคำวิສัชนาที่ ๑-๔ มาอธิบายโดยวิธีปุจฉาและวิສัชนาตามลำดับดังนี้

๑. คำปุจฉาว่า “สัจจะ ๔ ประการมีการรู้แจ้งด้วยญาณเดียว พร้อมด้วยสภาวะที่เป็นของแท้ เป็นอย่างไร” ท่านวิສัชนามีใจความว่า พร้อมด้วยสภาวะที่เป็นของแท้ ๙ ประการ คือ (๑) สภาวะที่ทนได้ยากแห่งทุกข์เป็นของแท้ ... (๑-๔ เหมือนใน นัยที่ ๑ ลำดับที่ ๒ ข้อที่ ๑) (๕) สภาวะที่ควรรู้อยิ่งแห่งอภิญญา... (๖) ...ที่ควรกำหนด รู้แห่งปริญญา... (๗) ...ที่ควรละแห่งปหานะ... (๘) ...ที่ควรเจริญแห่งภาวนา... (๙) สภาวะที่ควรทำให้แจ้งแห่งสัจฉิกิริยาเป็นของแท้

สัจจะ ๔ ประการ ท่านสงเคราะห์เข้ากับสภาวะที่เป็นของแท้พร้อมด้วย อาการ ๙ ประการนี้ สัจจะใดท่านสงเคราะห์เข้าด้วยกัน สัจจะนั้นเป็นสภาวะเดียว พระโยคาวจรผู้แจ้งสัจจะที่เป็นสภาวะเดียว ด้วยญาณเดียว เพราะเหตุนั้น สัจจะ ๔ ประการ จึงมีการรู้แจ้งด้วยญาณเดียว

คำปุจฉาและวิสัชนาอีก ๓ ประเด็น ก็มีนัยเดียวกันนี้ ต่างกันแต่เปลี่ยนคำขยาย ความของสภาวะธรรมแต่ละประการจากคำว่า “เป็นของแท้” มาเป็นคำว่า “เป็นอนัตตา” “เป็นของจริง” “เป็นสภาวะที่รู้แจ้ง” ตามลำดับ

นัยที่ ๔ คำปุจฉาว่า “สัจจะ ๔ ประการมีการรู้แจ้งด้วยญาณเดียว พร้อมด้วย (สภาวะ) อาการเท่าไร” ท่านวิสัญญามีใจความว่า พร้อมด้วยสภาวะ ๑๒ ประการ คือ (๑) สภาวะที่เป็นของแท้ (๒) ...ที่เป็นอนัตตา (๓) ...ที่เป็นของจริง (๔) ...ที่รู้แจ้ง (๕) ...ที่เป็นเครื่องรู้อยิ่ง (๖) ...ที่เป็นเครื่องกำหนดรู้ (๗) ...ที่เป็นธรรม (๘) ...เป็นของแท้ (๙) ...ที่รู้แล้ว (๑๐) ...ที่ควรทำให้แจ้ง (๑๑) ...ที่ถูกต้อง (๑๒) สภาวะที่ตรัสรู้

ลำดับต่อไป ท่านนำคำวิสัญญาชำตันมาตั้งเป็นคำปุจฉาและวิสัชนาตามลำดับ ดังนี้

คำปุจฉาว่า “สัจจะ ๔ ประการมีการรู้แจ้งด้วยญาณเดียว พร้อมด้วยสภาวะ ที่เป็นของแท้ เป็นอย่างไร” ท่านวิสัญญามีใจความเหมือนในตอนที่ ๑ คือ สภาวะแห่ง อริยสัจ ๔ รวม ๑๖ อาการ

ตอนที่ ๓

ท่านตั้งคำปุจฉาและวิสัชนาถึงลักษณะแห่งสัจจะไว้ ๓ นัย มีใจความ ดังนี้

๑. สัจจะมีลักษณะ ๒ ประการ คือ สังขตลักษณะ และอสังขตลักษณะ
๒. สัจจะมีลักษณะ ๖ ประการ เช่น สัจจะที่ปัจจัยปรุงแต่งมีความเกิดขึ้น ปรากฏ
๓. สัจจะมีลักษณะ ๑๒ ประการ เช่น ทุกขสังขมีความเกิดขึ้นปรากฏ

ตอนที่ ๔

คำปุจฉาว่า “สัจจะ ๔ ประการ เป็นกุศลเท่าไร เป็นอกุศลเท่าไร เป็น อภัยกฤตเท่าไร” ท่านวิสัญญานำ สมุทยสังขเป็นอกุศล มัคคสังขเป็นกุศล นิโรธสังขเป็นอภัยกฤต ทุกขสังขเป็นกุศลก็มี เป็นอกุศลก็มี เป็นอภัยกฤตก็มี สัจจะ ๓ ประการนี้ ท่านสงเคราะห์เข้ากับสัจจะ ๑ ประการ สัจจะ ๑ ประการ ท่านสงเคราะห์เข้ากับสัจจะ ๓ ประการ ด้วยวัตถุ และด้วยปริยาย

จากนั้น ท่านนำคำวิสัญญามาตั้งเป็นคำปุจฉาว่า “เป็นได้อย่างไร” แล้ววิสัญญามีใจความว่า ทุกขสังขเป็นอกุศล สมุทยสังขเป็นอกุศล สัจจะ ๒ ประการนี้ ท่านสงเคราะห์เข้ากับสัจจะ ๑ ประการ ด้วยสภาวะเป็นอกุศล สัจจะ ๑ ประการ (ที่เป็นอกุศล) ท่านสงเคราะห์เข้ากับสัจจะ ๒ ประการ เป็นได้อย่างไร

ทุกขสังขเป็นอกุศล มัคคสังขเป็นกุศล สัจจะ ๒ ประการนี้ ท่านสงเคราะห์เข้ากับสัจจะ ๑ ประการ ด้วยสภาวะเป็นอกุศล สัจจะ ๑ ประการ (ที่เป็นอกุศล) ท่านสงเคราะห์ เข้ากับสัจจะ ๒ ประการ เป็นได้อย่างไร

ทุกขสังเป็นอภัยกถ นิโรธสังเป็นอภัยกถ สังจะ ๒ ประการนี้ ท่าน สงเคราะห์ เข้ากับสังจะ ๑ ประการ ด้วยสภาวะเป็นอภัยกถ สังจะ ๑ ประการ (ที่เป็น อภัยกถ) ท่านสงเคราะห์เข้ากับสังจะ ๒ ประการ เป็นได้ดังนี้

อุทเทสที่ ๒

ท่านนำพระพุทธรูปส่วนที่ ๒ คือ ทุติยสุดตันตบาสิ มาแสดงเป็นอุทเทส ดังนี้
 ภิคุทั้งหลาย ก่อนตรัสรู้ เมื่อเราเป็นโพธิสัตว์ยังมีได้ตรัสรู้ ได้มีความคิด ดังนี้ว่า
 “อะไรหนอแล เป็นคุณแห่งรูป อะไรเป็นโทษแห่งรูป อะไรเป็นเครื่องสลัดออกจากรูป
 อะไรเป็นคุณแห่งเวทนา ... อะไรเป็นคุณแห่งสัญญา ... อะไรเป็นคุณแห่งสังขาร ...
 อะไรเป็นคุณแห่งวิญญาณ ... อะไรเป็นเครื่องสลัดออกจากวิญญาณ” เรานั้นได้มี
 ความคิดอย่างนี้อีกว่า “สุขโสมนัสที่อาศัยรูปเกิดขึ้นเป็นคุณแห่งรูป รูปที่ไม่เที่ยง ที่
 เป็นทุกข์ ที่มีความแปรผันเป็นธรรมดา เป็นโทษแห่งรูป ธรรมเป็นที่กำจัดฉันทราคะ
 ธรรมเป็นที่ละฉันทราคะในรูป เป็นเครื่องสลัดออกจากรูป สุขโสมนัสที่อาศัยเวทนา
 เกิดขึ้น... สุขโสมนัสที่อาศัยสัญญาเกิดขึ้น ... สุขโสมนัสที่อาศัยสังขารเกิดขึ้น ... สุข
 โสมนัสที่อาศัยวิญญาณเกิดขึ้น เป็นคุณแห่งวิญญาณ วิญญาณที่ไม่เที่ยงที่เป็นทุกข์ ที่
 มีความแปรผันเป็นธรรมดา เป็นโทษแห่งวิญญาณ ธรรมเป็นที่กำจัดฉันทราคะ ธรรม
 เป็นที่ละฉันทราคะในวิญญาณ เป็นเครื่องสลัดออกจากวิญญาณ ฯลฯ”

นิทเทสที่ ๒

๒.๒ ทุติยสุดตันตนิทเทส

ทุติยสุดตันตนิทเทสอธิบายพระสูตรในอุทเทสที่ ๒ ของสังจกถา โดยวิธีปุจฉาและ
 วิสัชนา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ท่านพระสารีบุตรนำข้อความในอุทเทสที่ ๒ มาจำแนกด้วยอริยสัง ๔ ประการ
 โดยมีองค์ธรรมที่เป็นส่วนประกอบคือสุขโสมนัสที่อาศัยขันธ ๕ แต่ละขันธเกิดขึ้น
 ตามลำดับ เช่น

๑. การรู้แจ้งด้วยการละสุขโสมนัสที่อาศัยรูปเกิดขึ้นว่า “นี่เป็นคุณของรูป”
 จัดเป็นสมุทยสัง
๒. การรู้แจ้งด้วยการกำหนดรู้รูปที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา
 ว่า “นี่เป็นโทษของรูป” จัดเป็นทุกขสัง
๓. การรู้แจ้งด้วยการทำให้แจ้งธรรมเป็นที่กำจัดฉันทราคะ เป็นที่ละ ฉันทราคะ
 ในรูปว่า “นี่เป็นเครื่องสลัดออกจากรูป” จัดเป็นนิโรธสัง
๔. การรู้แจ้งด้วยการเจริญทิฎฐิ สังกัปปะ วาจา กัมมันตะ อาชีวะวายามะ สติ
 สมာธิในฐานะทั้ง ๓ นี้ จัดเป็นมัคคสัง

ลำดับต่อไป ท่านอธิบายคำว่า “สังจะ” โดยวิธีปุจฉาและวิสัชนา มีใจความว่า ชื่อ
 ว่าสังจะด้วยอาการ ๓ ประการ คือ (๑) ด้วยมีสภาวะแสวงหา(๒) ด้วยมีสภาวะ
 กำหนด (๓) ด้วยมีสภาวะรู้แจ้ง

จากนั้น ท่านนำปฏิจจสมุปบาท ๑๒ ประการมาจำแนกด้วยสังจะ ๓ ประการ
 ข้างต้น โดยเริ่มจากชรามรณะไปหาอวิชชา เช่น

๑. ชื่อว่าสังจะด้วยมีสภาวะแสวงหาอย่างนี้ว่า “ชรามณจะมีอะไรเป็นเหตุ มีอะไรเป็นเหตุเกิด มีอะไรเป็นกำเนิด มีอะไรเป็นแดนเกิด”

๒. ชื่อว่าสังจะด้วยมีสภาวะกำหนดอย่างนี้ว่า “ชรามณจะมีชาติเป็นเหตุ มีชาติเป็นเหตุเกิด มีชาติเป็นกำเนิด มีชาติเป็นแดนเกิด”

๓. ชื่อว่าสังจะด้วยมีสภาวะรู้แจ้งอย่างนี้ว่า “ญาณรู้ชัดชรามณะ เหตุเกิดแห่งชรามณะ ความดับแห่งชรามณะ ข้อปฏิบัติที่ให้ถึงความดับแห่งชรามณะ”

ลำดับต่อไป ท่านนำปฏิจจสมุปปาท ๑๒ ประการมาจำแนกด้วยอริยสัง ๔ ประการ แบ่งเป็น ๒ นัย คือ

นัยที่ ๑ ท่านจำแนกด้วยอริยสัง ๔ ประการตามลำดับ เช่น ชรามณะเป็น ทุกขสัง ชาติเป็นสมุทยสัง การสลัดออกจากชรามณะและชาติเป็นนิโรธสัง การรู้ชัดความดับแห่งชรามณะและชาติเป็นมคคสัง

นัยที่ ๒ ท่านจำแนกให้เห็นว่าเป็นเหตุและผลของกันและกัน เช่น ชาติ เมื่อทำหน้าที่เป็นเหตุของชรามณะก็เป็นสมุทยสัง เมื่อทำหน้าที่เป็นผลของชรามณะก็เป็นทุกขสัง เช่น ชรามณะเป็นทุกขสัง ชาติเป็นทุกขสังก็มี เป็นสมุทยสังก็มี การสลัดออกจากชรามณะและชาติทั้งสองเป็นนิโรธสัง การรู้ชัดความดับแห่งชรามณะและชาติทั้งสองเป็นมคคสัง (ช.ป.(ไทย) ๓๑/๘/๔๒๗)

สังจะ นิครนถบุตร: เจ้าลัทธิตสังจกนิครนถบุตร, ผู้อาศัยอยู่ในกรุงเวสาลี เป็นนักโต้วาที พุดยคนว่าเป็นบัณฑิต คนจำนวนมากยกย่องว่าเป็นผู้มีลัทธิต

ในจุฬสังจกสูตร สังจะนิครนถบุตรกล่าวท้าทายว่า “สมณะหรือพราหมณ์ผู้เป็นเจ้าของเจ้า หมู เจ้าคน เป็นคณาจารย์ ผู้บัญญัติตนว่าเป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า เมื่อโต้ตอบวาทีกับเรา แล้วจะไม่พึงประหม่าไม่สะทสะท้าน ไม่หวั่นไหว ไม่มีเหงื่อไหลจากรักเร้า เราไม่เห็นเลยแม้แต่คนเดียว หากเราโต้ตอบวาทีกับต้นเสาที่ไม่มีจิตใจ แม้ต้นเสานั้นโต้ตอบวาทีกับเรา ก็ต้อง ประหม่า สะทสะท้าน หวั่นไหว ไม่จำเป็นต้องกล่าวถึงมนุษย์เลย ครั้นในเวลาเช้าสังจะ นิครนถบุตรเดินเที่ยวเล่นอยู่ในกรุง เวสาลี ได้เห็น ท่านพระอัสสชิเดินอยู่แต่ไกล ได้ถามว่า “ท่านพระอัสสชิ พระสมณโคดมแนะนำพวกสาวกอย่างไร และคำสั่งสอนของพระสมณโคดมที่เป็นไปใน พวกสาวก โดยส่วนมากเป็นอย่างไร” ท่านพระอัสสชิตอบว่า พระผู้มีพระภาคทรงแนะนำสาวกทั้งหลาย และคำสั่งสอนของพระผู้มีพระภาคที่เป็นไปในสาวกทั้งหลายโดยส่วนมากเป็นอย่างนี้ว่า ‘รูปไม่เที่ยง เวทนาไม่เที่ยง สัญญาไม่เที่ยง สังขารทั้งหลาย ไม่เที่ยง วิญญาณไม่เที่ยง รูปไม่ใช่ัตตา เวทนาไม่ใช่ัตตา สัญญาไม่ใช่ัตตา สังขารทั้งหลาย ไม่ใช่ัตตา วิญญาณไม่ใช่ัตตา สังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่ใช่ัตตา ธรรมทั้งหลายทั้งปวงไม่ใช่ัตตา’ (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๕๓/๓๘๘, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๖๔/๔๐๑)

สังจกิริยา: การทำสังจวาจา, การยึดถือคำสั่งต์, การตั้งกิริยาถือความสัตย์

ตัวอย่างในวัฏฏกชาดก นกคุ่มโพธิสัตว์ กล่าวถึงนกคุ่มโพธิสัตว์เมื่อจะห้ามไฟป่า ระลึกถึงพระคุณของพระพุทธเจ้าในอดีต บรรารภสังจะที่มีอยู่ในตน เมื่อจะทำสังจกิริยา จึงกล่าวว่า ปีกของเรามีอยู่แต่ยังบินไม่ได้ เท้าทั้ง ๒ ข้างของเรามีอยู่ก็ยังไม่เดิน

ไม่ได้ และมารดาบิดาของเราก็หนีภัยออกไปแล้ว นี่ไฟป่า เจ้าจงถอยกลับไปเถิด คีลคุณ ความสัจ ความสะอาด และความเอ็นดู ยังมีอยู่ในโลก ด้วยความสัจนั้น เราจักทำสังจิกิริยาอันยอดเยี่ยม (ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๓๕/๑๕,(ขุ.จรียา.(ไทย)๓๓/๗๙/๗๖๘,ขุ.จรียา.(ไทย)๓๓/๘๒/๗๖๘,ขุ.จรียา.(ไทย)๓๓/๘๗/๗๖๙,ขุ.จรียา.(ไทย)๓๓/๑๐๑/๗๗๑,ขุ.จรียา.(ไทย)๓๓/๑๐๔/๗๗๑)

สังจญาณ: ญาณคือความรู้ในสิ่งที่มีจริง, ปรีชากำหนดรู้ความ จริง, ความหยั่งรู้สัจ, ความรู้ อริยสัจ ๔ แต่ละอย่างตามภาวะที่เป็นจริงว่านี่ทุกข์ นี่สมุทัย นี่นิโรธ นี่มรรค, จำนวน ๓ รอบ ๑๒ อากาโร หมายถึงสังจญาณ กิจจญาณ กตญาณ เกิดขึ้นเวียนไปในอริยสัจ ๔ ข้อ ข้อละ ๓ รอบ (๔ x ๓ = ๑๒) รวมเป็น ๑๒ อากาโร

ในธัมมจักกัปปวัตตนสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

สังจญาณ คือ ปัญญาที่รู้ความจริงในอริยสัจ ๔ ว่านี่ทุกข์ คือ สภาพธรรมที่มีจริงในขณะนี้ เป็นสภาพธรรมที่มีจริงในขณะนี้ที่เกิดขึ้นและดับไป ปัญญาที่รู้ความจริงในความเป็นทุกข์อริยสัจ เป็นสังจญาณ เห็นถูกว่า สภาพธรรมที่มีจริงในขณะนี้เองที่เป็นทุกข์ นี่สมุทัย นี่นิโรธ และนี่มรรค (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๘๑/๕๙๕,วิ.ม.๔/๑๖/๒๓) ๒๗/๓๒/๗๑ ไม่มีคำนี้

สังจญาณจตุกกทวายนิทเทศ :แสดงญาณในสังจจะ ๔ สองหมวด อธิบายอุทเทศที่ ๕๖-๖๓ ของ ญาณกถาที่ยกมาตั้งเป็นคำปุจฉา ดังนี้ ท่านพระสารีบุตรจำแนกญาณในสังจจะ ๔ เป็น ๒ หมวด คือ

หมวดที่ ๑ จำแนกสภาวะแห่งอริยสัจแต่ละข้อ ดังนี้

๑. สภาวะแห่งทุกข์ ได้แก่ สภาวะที่บีบคั้น ที่ปัจจุปัฏฐัง ที่ทำให้เดือดร้อน ที่แปรผัน ที่ควรกำหนดรู้

๒. สภาวะแห่งสมุทัย ได้แก่ สภาวะที่ประมวลมา ที่เป็นเหตุ ที่เกี่ยวข้อง ที่พัวพัน ที่ควรละ

๓. สภาวะแห่งนิโรธ ได้แก่ สภาวะที่เป็นเครื่องสลัดออก ที่เป็นวิเวก ที่เป็นอสังขตะ ที่เป็นอมตะ ที่ควรทำให้แจ้ง

๔. สภาวะแห่งมรรค ได้แก่ สภาวะที่นำออก ที่เป็นเหตุ ที่เห็น ที่เป็นใหญ่ ที่ควรเจริญ

สรุป ชื่อว่าญาณ เพราะมีสภาวะรู้ ชื่อว่าปัญญา เพราะมีสภาวะรู้ชัด เพราะเหตุ นั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในสภาวะที่ควรกำหนดรู้ ชื่อว่าทุกขญาณ ปัญญา ในสภาวะที่ควรละ ชื่อว่าสมุทัยญาณ ปัญญาในสภาวะที่ควรทำให้แจ้ง ชื่อว่า นิโรธญาณ ปัญญาในสภาวะที่ควรเจริญ ชื่อว่ามัคคญาณ

หมวดที่ ๒ ท่านแสดงว่า ญาณของท่านผู้เพียบพร้อมด้วยมรรค ชื่อว่าทุกขญาณ ทุกขสมุทัยญาณ ทุกขนิโรธญาณ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาญาณ จากนั้น ท่านนำญาณ ๔ ประการข้างต้นมาอธิบายโดยวิธีปุจฉาและวิสัชนาตามลำดับ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๐๘/๑๖๘)

สังจธรรม: ธรรมคือความจริง, ธรรมที่เป็นจริงตามที่เป็น

ในสุภจขชาดก พระราชาไม่ทรงสละสิ่งที่สละได้ง่าย พระราชเทวีตรัสกับอำมาตย์ว่า พระราชาเมื่อไม่พระราชทานภูเขาด้วยเพียงพระวาทา ชื่อว่าไม่ทรงสละสิ่งที่ควรสละได้ง่ายหนอ ฉันทจะพึงให้อะไร พระราชาไม่พระราชทานภูเขาด้วยพระวาทา พระราชาตรัสว่า งานใดควรทำ พึงพูดถึงแต่งานนั้นเถิด งานใดไม่ควรทำ ก็อย่าพูดถึงงานนั้นเลย คนไม่ทำ เอาแต่พูด บัณฑิตย่อมรู้ทัน พระราชเทวีกราบทูลว่า ข้าแต่ราชบุตร พระองค์ดำรงอยู่ในสัจจธรรม ถึงแม้จะถูกเนรเทศก็ยังมีพระหฤทัยยินดีในสัจจธรรม (ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๗๙/๔๖๐, ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๘๐/๔๖๐, ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๘๑/๔๖๐, ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๘๒/๔๖๐, ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๒๐/๑๖๐, ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๗๙/๑๗๒) ๒๕/๘๔/๔๕๑ ไม่มีคำนี้

สัจจบารมี: การบำเพ็ญสัจจะ, การทำสัตยาธิฐาน, การประกาศสัจจะ เช่น นกคุ้ม ซึ่งประกาศคุณสัจจะ ทำให้ไฟดับด้วยสัจจะ

ในวิภวโกปตกจรिया เรื่องจริยาของลูกนกคุ้ม นกคุ้มระลึกถึงพระพุทธเจ้า ผู้พิชิตมาร ซึ่งมีในก่อน คำนึงถึงกำลังพระธรรม ได้กระทำสัจจกิริยา เพื่อฝนคือกำลังความสัตย์ ว่า ปีกของเรามีอยู่ แต่ขนไม่มี เท้าของเรามีอยู่ แต่ยังเดินไม่ได้ มารดาและบิดาก็พากันบินออกไปแล้ว แน่ะไฟจงกลับไป (จงดับไปเสีย) พร้อมกับเมื่อเราทำสัจจกิริยา เปลวไฟที่ลุกโชติช่วงเว้นที่ไว้ ๑๖ กรีส เหมือนเปลวไฟที่จุ่มน้ำ บุคคลมีสัจจะเสมอเราไม่มี นี่เป็นสัจจบารมีของเรา (ขุ.จริยา. (ไทย) ๓๓/๘๒/๗๖๘, ขุ.จริยา. (ไทย) ๓๓/๙๑/๗๖๙, ขุ.จริยา. (ไทย) ๓๓/๑๐๔/๗๗๑, ขุ.จริยา. (ไทย) ๓๓/๑๔๖/๕๘๖, ขุ.จริยา. (ไทย) ๓๓/๑๔๗/๕๘๖, ขุ.จริยา. (ไทย) ๓๓/๑๔๙/๕๘๗)

สัจจปฏิญญา: การแสดงตนด้วยสัจจะ, การยึดถือความจริง, การยอมรับคำสัตย์

ในมหาสุตโตสมชาดก พระเจ้าสุตโตสมโพธิสัตว์เสด็จเข้าไปหากษัตริย์เกินกว่า ๑๐๐ พระองค์เหล่านั้นแล้ว ตรัสว่า พระองค์ทั้งหลายอย่าได้ประทุษร้ายต่อพระราชานี้ด้วยความเคียดแค้นว่า “เราทั้งหลายถูกพระเจ้ากัมมาสบาทเบียดเบียน ถูกร้อยฝ่ามือ ร้องไห้ มีหนานองไปด้วยน้ำตา ขอพระองค์ทั้งหลายจงทรงรับสัตย์ปฏิญาณของหม่อมฉัน” กษัตริย์เหล่านั้นตรัสตอบว่า พวกหม่อมฉันจะไม่ประทุษร้าย ต่อพระราชา พระองค์นี้ด้วยความเคียดแค้น หม่อมฉันทั้งหลายขอรับสัจจปฏิญญาของพระองค์” (ขุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๔๗๕/๑๗๘, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๓๓/๑๘๙)

สัจจปรมัตถบารมี: การบำเพ็ญบารมีที่สูงสุดด้วยการรักษาสัจจะ, การบำเพ็ญการรักษาสัจจะขั้นสูงสุด เช่น พระเจ้าสุตโตสม รักษาสัจจะอย่างสูงด้วยการช่วยปล่อยกษัตริย์ ๑๐๑ พระองค์

ในสมโธธานกถา สรุปรูปการบำเพ็ญบารมี ๓๐ พระผู้มีพระภาคผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ ได้ตรัสไว้ดังนี้ว่า “การบำเพ็ญบารมีอันเป็นธรรมเครื่องบ่มพระโพธิญาณเหล่านี้ จัดเป็นบารมี ๑๐ อุปบารมี ๑๐ และปรมัตถบารมี ๑๐ ในภพที่เราเป็นสุปารบัณฑิตผู้เป็นนักปราชัญ ยังเรือให้ข้ามสมุทรจนถึงฝั่งด้วยสัจจะ และสมัยที่เป็นวานรข้าม กระแสแม่น้ำคงคาได้ด้วยสัจจะ ในภพที่เป็นสุตโตสมราชา รักษาสัจจะอย่างสูง ช่วยปล่อยกษัตริย์ ๑๐๑ นี่เป็นสัจจปรมัตถบารมี ๑๗ (ขุ.ชา. (ไทย) ๓๓/๑๒๒/๗๘)

- สังจวจาจา :** พุศคัจฉริง, วาจาที่เป็นจริง, การงดเว้นจากคำเท็จ
ตัวอย่างในอังคฺลิมาสสูตร พระองคฺลิมาสโปรดหญิงมีกรรม พระผู้มีพระภาคตรัสว่า
“องคฺลิมาส ถ้าเช่นนั้น เธอจงเข้าไปหาสตรีนั้นถึงที่อยู่แล้วกล่าวอย่างนี้ว่า ‘น้องหญิง
ตั้งแต่อาตมาภาพเกิดมา ไม่เคยรู้ว่าจงใจปลงชีวิตสัตว์เลย ด้วยสังจวจาจา นี้ ขอความ
สวัสดิ์จึงมีแก่เธอ ขอความสวัสดิ์จึงมีแก่ทารกในครรภ์ของเธอเถิด” (ม.ม.(ไทย)๑๓/
๓๕๑/๔๒๘,อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๑๔๙/๒๑๒,อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๒๒๑/๓๓๘, พุ.
ชา.(ไทย)๒๗/๗๔/๔๘๒,พุ.ชา.(ไทย)๒๗/๗๖/๔๘๒,พุ.ชา.(ไทย)๒๗/๑๒๐/๓๗๓,พุ.
จริยา.(ไทย)๓๓/๘๙/๗๖๙,พุ.จริยา.(ไทย)๓๓/๙๑/๒๔๙,พุ.จริยา.(ไทย)๓๓/๙๒/๒๕๐)
- สังจวาจา :** กล่าวเรื่องจริงที่อิงอริยสัง,กล่าวในเวลาอันเหมาะสม, กล่าวสภาวะที่เป็นจริง, กล่าว
ตามที่ทรงกระทำมา, กล่าวเรื่องที่ไม่คลาดเคลื่อน, กล่าวเรื่องจริงแท้ไม่เป็นอย่างอื่น
ในบุคคลกถา ปรวาทิ (ปร.) ถาม สกวาทิ (สก.) ว่า พระผู้มีพระภาคทรงเป็นสังจวาจาที่
กาลวาทิ ภูตวาทิ ตถวาทิ อวิตถวาทิ อนัญญถวาทิ มิใช่หรือ สก. ตอบว่า ใช่ ปร.ถาม
ว่า พระสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า “บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลตนเองมีอยู่” มีอยู่
จริงมิใช่หรือ สก.ตอบว่า ใช่ (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๒๒๙/๑๐๑,อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๒๓๑/
๑๐๒,อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๒๓๕/๑๐๕,อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๒๓๗/๑๐๗,อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/
๒๓๘/๑๐๘,พุ.จ.อ.(บาลี)๘๓/๖๔)
- สังจวิภังคสูตร :** พระสูตรว่าด้วยการจำแนกสังจจะ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงอุทเทสว่า เมื่อพระองค์
ประทับอยู่ ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เขตกรุงพาราณสี ได้ประกาศพระธรรมจักรฯ
อันสมณะ พราหมณ์ เทวดา มาร พรหม หรือใคร ๆ ในโลกให้หมუნกลับไม่ได้ คือ ทรง
บอก แสดง บัญญัติ กำหนด เปิดเผย จำแนก ทำให้ง่ายซึ่งอริยสัง ๔ อันได้แก่ทุกขอ
ริยสัง ทุกขสมุทยอริยสัง ทุกขนิโรธอริยสังและทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัง
ท่านพระสารีบุตรได้อธิบายขยายความโดยยกคำในอุทเทสขึ้นเป็นคำปุจฉาแล้ว
วิสัชนาไปเป็นลำดับดังนี้ คือ
๑. **ทุกขอริยสัง** ได้แก่ ชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส
การไม่ได้สิ่งที่ต้องการ อุปาทานชั้น ๕
 ๒. **ทุกขสมุทยอริยสัง** ได้แก่ ตัณหาที่เป็นเหตุให้เกิดในภพใหม่ เป็นเหตุให้
เพิลิตเพิลินในอารมณ์ต่าง ๆ คือ กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา
 ๓. **ทุกขนิโรธอริยสัง** ได้แก่ ความสํารอกและความดับไปโดยไม่เหลือซึ่งตัณหา
ความปล่อยวาง ความสลละคืน ความพ้น ความไม่ติดอยู่
 ๔. **ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัง** ได้แก่ อริยมรรคมีองค์ ๘
เมื่อพระผู้มีพระภาคได้ตรัสพระภาสิตนี้แล้ว ภิกษุทั้งหลายต่างมีใจยินดีชื่นชมพระ
ภาสิตของพระองค์ (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๓๗๑/๔๑๖)
- สังจวิภัง :** ปัญญาในสภาวะที่แท้, ญาณในการหลีกออกจากสภาวะที่ไม่แท้ด้วยสภาวะที่แท้, การ
ยอมหลีกไปในสภาวะแท้
ในญาณกถา ปัญญาในสภาวะแท้ ชื่อว่าสังจวิภังญาณ คือ พระโยคาวจรเมื่อกำหนด
รู้สภาวะที่บีบคั้น สภาวะที่ปัจจัยปรุงแต่งญาณกถา สภาวะที่ทำให้เดือดร้อน สภาวะที่

แปรผันแห่งทุกข์ ย่อมหลีกเลี่ยง เพราะฉะนั้น ปัญญาในสภาวะแท้ จึงชื่อว่าสังขวิวิฏญญาน (ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๑๐๐/๑๕๙, ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๒๓๐/๓๙๐)

สังขวิวิฏญญาน: ปัญญาในสภาวะที่แท้, ญาณเครื่องสลัดออกจากทุกข์

ในญาณกถา ปัญญาในสภาวะแท้ ชื่อว่าสังขวิวิฏญญาน คือ พระโยคาวจรเมื่อกำหนดรู้สภาวะที่บีบคั้น สภาวะที่ปัจจัยปรุงแต่ง สภาวะที่ทำให้เดือดร้อน สภาวะที่แปรผันแห่งทุกข์ ย่อมหลีกเลี่ยง เพราะฉะนั้น ปัญญาในสภาวะแท้ จึงชื่อว่าสังขวิวิฏญญาน เมื่อละสภาวะที่ประมวลมา สภาวะที่เป็นเหตุ สภาวะที่เกี่ยวข้อง สภาวะที่พัวพันแห่งสมุทัย ย่อมหลีกเลี่ยง เพราะฉะนั้น ปัญญาในสภาวะแท้ จึงชื่อว่า สังขวิวิฏญญาน เมื่อทำให้แจ้งสภาวะที่เป็นเครื่องสลัดออก สภาวะที่เป็นวิเวก สภาวะที่เป็นอสังขตะ สภาวะที่เป็นอมตะแห่งนิโรธ ย่อมหลีกเลี่ยง เพราะฉะนั้น ปัญญาในสภาวะแท้ จึงชื่อว่าสังขวิวิฏญญาน (ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๑๐๐/๑๕๙)

สังจสวหยปณทิตจริยา : พระสูตรว่าด้วยจริยาของบัณฑิตชื่อสังจจะ พระผู้มีพระภาคทรงเล่าว่า ในสมัยที่เป็นดาบสได้ตั้งสังจจอธิษฐานว่าจะช่วยรักษาสัตว์โลกไว้ ทำให้หมู่ชนสามัคคีกัน (ขุ.จริยา.(ไทย) ๓๓/๗๑/๗๖๗)

สังจสังญญกเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระสังจสังญญกเถระ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า ในอดีตชาติกัปที่ ๓๑ ท่านได้เป็นคนยากจน แต่ได้ไปฟังธรรมของพระพุทธเจ้า พระนามว่าเวสสภู เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ท่านเกิดในเทพบุรี ๓๐ กัป ในกัปที่ ๒๖ ท่านได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้มีพละานุภาพมาก ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลुพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๑/๓๘๑)

สังจสังญญา: การได้ความทรงจำในสังจจะ, ได้ความทรงจำว่าได้ฟังธรรมของพระศาสดาตายแล้วไปเกิดในรเวทโลก

ในสังจสังญญกเถราปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระสังจสังญญกเถระ พระเถระประกาศประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า พระผู้มีพระภาคพระนามว่าเวสสภู มีหมู่ภิกษุแวดล้อม ทรงแสดงอริยสังขช่วยมหาชนให้สงบเย็น ข้าพเจ้าถึงความเป็นคนนำสงสารอย่างยิ่ง ได้ไปสู่ที่ประชุม นั่งฟังธรรมของพระศาสดา ข้าพเจ้าครั้งนั้นฟังธรรมของพระศาสดานั้นแล้ว ตายแล้วได้ไปเกิดยังเทวโลก อยู่ในเทพบุรีนั้นตลอด ๓๐ กัป ในกัปที่ ๓๑ นับจากกัปนี้ไป ข้าพเจ้าได้ความทรงจำไว้ในครั้งนั้น จึงไม่รู้จักทุกคติเลย นี้เป็นผลแห่งสังจสังญญา (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๑๔/๓๘๑)

สังจเสละ, พระ: พระเถรีชื่อเสลา, ชาวเมืองสาวัตถิ, นางได้เห็นพระกัสสปพุทธเจ้าและได้ฟังธรรมจากพระองค์, นางทำอาสวะให้สิ้นแล้วบรรลุพระอรหัตผล

ในเสลาเถรียาปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระเสลาเถรี พระเถระประกาศประวัติในอดีตชาติของตนว่าในภัทรกัปนี้ พระพุทธเจ้าผู้เป็นเผ่าพันธุ์ของพราหมณ์ พระนามว่ากัสสปะ ตามพระโคตร เสด็จอุบัติขึ้นแล้ว หม่อมฉันเกิดในตระกูลอุบาสก ในกรุงสาวัตถิ เห็นพระองค์ผู้ประเสริฐและฟังพระธรรมเทศนาแล้ว ถึงพรพระองค์เป็นที่ฟังและสมาทานศีล ด้วยกรรมที่หม่อมฉันได้ทำไว้ดีแล้วนั้น และด้วยเจตนาที่ตั้งไว้มั่น หม่อมฉันละกายมมนุษย์แล้ว ฉันทเกิดในตระกูลมหาเศรษฐี ได้เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า ได้

ฟังพระสัทธรรมอันประกอบด้วยมัจจุบวชแล้ว คั่นคว่าอรรถธรรมทั้งปวง ทำอาสวะ
ทั้งปวงให้สิ้นไปแล้ว ได้บรรลุอรหัตผลโดยกาลไม่นานเลย (ขุ.อป.(ไทย)๓๓/๒๒๐/
๕๕๐, ขุ.อป.(ไทย)๓๓/๓๓๙/๒๘๔)

สังขะ: คำสัตย์, คำที่เป็นจริง, คุณลักษณะของมหาบุรุษที่ทรงยินดีในสังขะ
ตัวอย่างในลักขณสูตร กล่าวถึงลักษณะมหาบุรุษมีฝ่าพระบาทราบเสมอกัน พระ
โบริภณกเถระทั้งหลายกล่าวคาถาประพันธ์ในเรื่องลักษณะมหาบุรุษนั้นว่า “มหาบุรุษ
ทรงยินดีในสังขะ ในธรรม ในการฝึก ในความสำรวม ในความสะอาด ในศีลที่เป็น
อาลัย ในอุโบสถกรรม ในความไม่เบียดเบียนสัตว์ทั้งหลาย ในกรรมอันไม่สาหัส ทรง
สมาทานมั่น ทรงประพฤติด้อย่างรอบคอบ เพราะกรรมนั้น มหาบุรุษจึงไปสู่โลกทิพย์
เสวยสุขและสมบัติที่น่าเพลิดเพลินยินดี จุตติจากโลกทิพย์แล้ว เสด็จมาในโลกนี้อีก
ทรงเหยียบปฐพีด้วยพระบาททั้งสองอันราบเสมอกัน (ที.ม.(ไทย)๑๐/๓๘๖/
๓๒๔,๑๐/๔๐๓/๓๓๘,(ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๐๓/๑๖๕,ม.ม.(ไทย)๑๒/๒๔๖/๒๖๔,ม.ม.
(ไทย)๑๓/๑๘๓/๒๑๒,ม.ม.(ไทย)๑๓/๔๒๘/๕๓๙,ม.ม.(ไทย)๑๓/๔๖๔/๕๘๖,ที.ปา.อ.
(บาลี) ๒๐๓/๑๑๒,ม.อ.(ไทย)๑๔/๓๔๘/๔๐๕,ม.อ.(ไทย)๑๔/๓๖๖/๔๑๒,ม.อ.(ไทย)
๑๔/๓๖๘/๔๑๓,ส.ส.(ไทย)๑๕/๗๓/๘๐,ส.ส.(ไทย)๑๕/๑๖๗/๒๒๔,ส.ส.(ไทย)๑๕/
๑๙๕/๒๗๖)

สังขะ ๔: ของจริงแท้, ความจริง, คำสัตย์ ๔ ประการ คือ นี้ทุกข์ นี้สมุทัย นี้โรคา นี้มรรค
ในจตุกกมุลกนัย สังขะ ๔ เว้นธาตุที่ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่งออกจากชั้นแล้ว สงเคราะห์
เข้า ได้กับชั้น ๕ อายุตนะ ๑๒ และธาตุ ๑๘ ในสังขจกถา ท่าน พร. งาม ท่าน สก.
ว่า ท่านไม่ยอมรับว่า “สังขะ ๔ เป็นสภาวะธรรมที่ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง” ไซ้ใหม่ ท่าน
สก. ตอบว่า ไซ้ ท่าน พร. งามว่า พระสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า สังขะ ๔ อย่าง
นี้เป็นของแท้ ไม่ผิด ไม่เป็นอย่างอื่น สังขะ ๔ คือ (๑) คำว่า นี้ทุกข์ เป็นของแท้ ไม่ผิด
ไม่เป็นอย่างอื่น (๒) คำว่า นี้สมุทัย (๓) คำว่า นี้ทุกขนิโรคา (๔) คำว่า นี้ทุกขนิโรธคา
มินิปฏิบัติ เป็นของแท้ ไม่ผิด ไม่เป็นอย่างอื่น สังขะ ๔ อย่างนี้ เป็นของแท้ ไม่ผิด ไม่
เป็นอย่างอื่น มีอยู่จริงมิใช่หรือ ท่าน สก. ตอบว่า ไซ้ (อภิ.ธ.(ไทย)๓๖/๔๙/๑๔,
อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๔๕๒/๔๘๐, อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๔๕๔/๔๘๕)

สังขะ, ฆราวาสธรรม: ความจริง, ความสัตย์, ข้อที่หนึ่งในฆราวาสธรรม ๔ ประการ
ในวานรินทชาดก พญาวานรพันศัตรู กล่าวถึงจะเข้กล่าวถึงบุคคลที่ประกอบด้วย
คุณธรรม ๔ ประการ จึงปราบศัตรูได้ว่า พญาวานร ผู้ใดมีธรรม ๔ ประการนี้ คือ (๑)
สังขะ (๒) ธรรมะ (๓) ธิติ (๔) จาคะ เช่นกับท่าน ผู้นั้นย่อมครอบงำศัตรูที่ตนพบเห็น
ได้(ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๕๗/๒๔,ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๑๔๗/๑๐๔,ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๑๔๘/๑๐๔)

สังขะ, ดาบส: ดาบสชื่อว่าสังขะ, ดาบสผู้รักษาสัตว์โลกด้วยคำสังและให้สามัคคีกัน
สังขสหายปณิตตจริยา เรื่องจริยาของดาบสผู้เป็นบัณฑิตชื่อว่าสังขะ ในกาลที่ท่าน
เป็นดาบสนามว่าสังขะ ท่านรักษาสัตว์โลกไว้ด้วยคำสัง ได้ทำหมูชนให้สามัคคีกัน
ฉะนี้แล (ขุ.จริยา.(ไทย)๓๓/๗๑/๗๖๗)

สังขะมีอย่างเดียว: สังขะมีอย่างเดียวคือ นิพพาน, มรรคสังข (มีองค์ ๘) เป็นเหตุนำสัตว์ออกจากทุกข์

ในอุทฺตนิเทศ พระสารีบุตรกล่าวถึงสัจจะมียังเดียว ว่า สัจจะนั้นมียังเดียวเท่านั้น ไม่มีอย่างอื่น ๒ นิพพาน คือ ความดับทุกข์ ได้แก่ ความระงับสังขารทั้งปวง ความสลัดทิ้งอุปธิทั้งหมด ความสิ้นตัณหา ความคลายกำหนด ความดับกิเลส ความเย็นสนิท ตรัสเรียกว่า สัจจะอย่างเดียวยกหนึ่ง มรรคสัจจะ เป็นสัจจะที่เป็นเหตุนำสัตว์ออกจากทุกข์ คือ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา คือ (๑) สัมมาทิฐิ เห็นชอบ (๒) สัมมาสังกัปปะ ดำริชอบ (๓) สัมมาวาจา เจรจาชอบ (๔) สัมมากัมมันตะ กระทำชอบ (๕) สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีพชอบ (๖) สัมมาวายามะ พยายามชอบ (๗) สัมมาสติ ระลึกชอบ (๘) สัมมาสมาธิ ตั้งจิตมั่นชอบ เรียกว่า สัจจะอย่างเดียว รวมความว่า เพราะสัจจะนั้นมีอย่างเดียวเท่านั้น ไม่มีอย่างอื่น ๒ (ขุ.ม.(ไทย)๒๙/๑๑๙/๓๔๗) ๒๕/๘๙๑/๗๑๔ ไม่มีคำนี้

สังฆกิจรชาดก : พระสูตรว่าด้วยความจริงที่ได้ยินมา มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า ฤๅษีโพธิสัตว์ไม่สะทกสะท้านและไม่กลัวในการที่ตนถูกพระกุมารที่ท่านเคยช่วยชีวิตไว้ ในคราวที่พระองค์ถูกกระแสน้ำพัดมาประทุษร้ายเอา เพราะพระกุมารโกรธที่ฤๅษีช่วยสัตว์ก่อนช่วยพระองค์จึงผูกโกรธไว้ เมื่อได้เป็นพระราชาก็รับสั่งให้ฤๅษีเข้าเฝ้าเพื่อลงโทษ แต่ท่านได้กล่าวในที่ประชุมว่า ขอนไม้ลอยน้ำยังประเสริฐกว่าคนประทุษร้ายมิตร คนที่ประทุษร้ายมิตรไม่ดีเลย อำมาตย์ทั้งหลายทราบความจริงว่า พระกุมารหายไปคราวนั้นได้ฤๅษีช่วยเหลือเอาไว้ แต่พระกุมารกลับจ้องทำร้าย จึงพากันสำเร็จโทษพระราชารู้สึกอับอายเสียแล้ว ขอร้องให้พระโพธิสัตว์ลาพรตมาเสวยราชสมบัติแทน (ขุ.ชา.เอ.ก.ก.(ไทย) ๒๗/๗๓/๓๐)

สังฆาธิษฐาน : ธรรมที่ควรตั้งไว้ในใจคือสัจจะ, หนึ่งในธรรมาธิษฐาน หมวด ๔ ในสังคีตสูตร สังคีตหมวด ๔ พระสารีบุตรกล่าวถึงอธิษฐาน คือธรรมที่ควรตั้งไว้ในใจ ๔ ประการ คือ (๑) ปัญญาธิษฐาน ธรรมที่ควรตั้งไว้ในใจคือปัญญา (๒) สัจจาธิษฐาน ธรรมที่ควรตั้งไว้ในใจคือสัจจะ (๓) จาคาธิษฐาน ธรรมที่ควรตั้งไว้ในใจคือจาคะ (๔) อุปสมาธิษฐาน ธรรมที่ควรตั้งไว้ในใจคืออุปสมะ (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๑๑/๒๙๐)

สังฆานุโลมิกจิต : จิตประกอบด้วยการอนุโลมตามสัจจะ, ผู้กินยาจากโรงพยาบาลต้องระวังหมากัด ในอภิสมยกถา เรื่องการตรัสรู้ คำว่าการตรัสรู้ ตรัสรู้ด้วยอะไร คือตรัสรู้ด้วยจิต ตรัสรู้ด้วยจิตหรือ ถ้าอย่างนั้น บุคคลผู้ไม่มีญาณ ก็ตรัสรู้ได้ บุคคลผู้ไม่มี ญาณตรัสรู้ไม่ได้ ตรัสรู้ด้วยญาณ ถ้าอย่างนั้น ก็ตรัสรู้ได้ด้วยสังฆานุโลมิกจิตและญาณนะชิ ตรัสรู้ด้วยสังฆานุโลมิกจิตและญาณไม่ได้ (ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๑๙/๕๗๓)

สังฆานุโลมิกญาณ : ญาณอันเป็นไปโดยอนุโลมแก่การหยั่งรู้อริยสัจ, ญาณอันคล้อยต่อการตรัสรู้อริยสัจ ย่อมเกิดขึ้นในลำดับถัดไป เป็นขั้นสุดท้ายของวิปัสสนาญาณ ในจตุกกนิเทศ สังฆานุโลมิกญาณ ได้แก่ความสามารถ ความคิดอ่าน ความพอใจ ความกระจำง ความเพ่งพินิจ ปัญญาที่สามารถไตร่ตรองสภาวะธรรมอันเหมาะสมซึ่งมีลักษณะหรือว่า “รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญูญาณ ไม่เที่ยง” ดังนี้บ้าง นี้เรียกว่าสังฆานุโลมิกญาณ (ขุ.ม.(ไทย)๒๙/๗๔/๒๒๔,(อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/๗๙๓/๕๐๙,อภิ.วิ.(แปล) ๓๕/๗๙๓/๕๐๙)

สังฆิกรณียธรรม: ธรรมที่ควรทำให้แจ้ง มี ปุพเพนิวาส เป็นต้น มีความสิ้นไปแห่งอาสวะเป็นที่สุด
ในสังคีสสูตร สังคีสหมวด ๔ พระสารีบุตรกล่าวถึงสังฆิกรณียธรรม ๔ ประการ คือ
(๑) ปุพเพนิวาส ควรทำให้แจ้งด้วยสติ (๒) การจติและอุบัติของสัตว์ทั้งหลาย ควรทำ
ให้แจ้งด้วยจักขุ (๓) วิโมกข์ ๘ ควรทำให้แจ้งด้วยกาย (๔) ความสิ้นอาสวะทั้งหลาย
ควรทำให้แจ้งด้วยปัญญา(ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๑๒/๒๙๑)

สังฆิกรณียสูตร :พระสูตรว่าด้วยธรรมที่ควรทำให้แจ้ง พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมที่ควรทำให้แจ้ง ๔
คือ ธรรมที่ควรทำให้แจ้ง (๑) ด้วยกายคือวิโมกข์ ๘ (๒) ด้วยสติคือ ปุพเพนิวาส (๓)
ด้วยจักขุคือการจติและการอุบัติของสัตว์ทั้งหลาย (๔) ด้วยปัญญาคือความสิ้นอาสวะ
ทั้งหลาย (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๘๙/๒๗๓)

สังฆิกาทัพพสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่ควรทำให้แจ้ง และที่ไม่ควรทำให้แจ้ง มี ๒ สูตร แต่เนื้อหา
ต่างกัน คือ

1.สังฆิกาทัพพสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมที่ไม่ควรทำให้แจ้ง คือ มิจฉัตต
ธรรม ๑๐ มีมิจฉาทิฎฐิ เป็นต้น ธรรมที่ควรทำให้แจ้ง คือ สัมมัตตธรรม ๑๐ มี
สัมมาทิฎฐิ เป็นต้น (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๕๔/๒๙๖)

สังฆิกาทัพพสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เราจักแสดงธรรมที่ควรทำให้แจ้งและธรรม
ที่ไม่ควรทำให้แจ้งแก่เธอทั้งหลาย เมื่อภิกษุเหล่านั้นทูลรับสนองพระดำรัสแล้ว จึง
ตรัสว่า **ธรรมที่ไม่ควรทำให้แจ้ง** คือ อกุศลกรรมบถ ๑๐ **ธรรมที่ควรทำให้แจ้ง** คือ
กุศลกรรมบถ ๑๐ (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๙๘/๓๔๑)

สังฆิกาบัญญัติ: บัญญัติที่ทำให้แจ้ง, เป็นพระนามของพระผู้มีพระภาคเจ้า
ในปุราเภทสูตรนิตเทส พระสารีบุตรกล่าวถึงคำว่า พระผู้มีพระภาค นี้ เป็นวิโมก
ขันติกนาม เป็นสังฆิกาบัญญัติ ของพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าทั้งหลาย พร้อมกับการ
บรรลุประสัพพะปัญญุตญาณ ที่โคนต้นโพธิ์ รวมความว่า พระผู้มีพระภาคตรัสตอบดังนี้
ก่อนดับขันธปรินิพพานพระอรหันต์ เป็นผู้คลายตัณหา(ขุ.ม.(ไทย) ๒๙ / ๗ ๒ /
๒๑๘,ขุ.ม.(ไทย)๒๙/๓๔/๒๒๓,ขุ.ม.(ไทย)๒๙/๓๖/๒๒๙,ขุ.ม.(ไทย)๒๙/๘๔/๒๔๘,ขุ.
ม.(ไทย)๒๙/๑๔๙/๔๐๔,ขุ.ม.(ไทย)๒๙/๑๕๑/๔๑๔,ขุ.ม.(ไทย)๒๙/๑๘๙/๕๓๔,ขุ.ม.
(ไทย)๒๙/๑๘๘/๕๘๑,ขุ.ม.(ไทย)๒๙/๒๑๐/๖๒๐)

สังฆิกิริยา: ทำให้แจ้ง, สภาวะที่ทำให้แจ้ง
ในสุตมยญาณนิตเทส พระสารีบุตรกล่าวถึงสภาวะที่รู้แห่งอภิญาควรรู้อย่าง สภาวะที่
พิจารณาแห่งปริญา สภาวะที่สละแห่งปหานะ สภาวะที่มีรสเป็นอย่างเดียวกันแห่ง
ภาวนา สภาวะที่ถูกต้องแห่งสังฆิกิริยา สภาวะที่เป็นกองแห่งขันธทั้งหลาย สภาวะที่
ทรงไว้แห่งธาตุทั้งหลาย สภาวะที่ต่อแห่งอายตนะทั้งหลาย สภาวะที่ปัจจัยปรุงแต่ง
แห่งสังขตธรรม สภาวะที่ปัจจัยมิได้ปรุงแต่งแห่งอสังขตธรรมควรรู้อย่าง (ขุ.ป.(ไทย)๓๑/
๑๓/๒๓, (ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๓๔/๔๙๗)

สังฆธรรม: ธรรมที่เป็นจริง, อริยสัจ ๔ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค
ในสุเมธาเถรีคาถา มหานิบาต ภาสิตพระสุเมธาเถรี ท่านได้กล่าวภาสิตเหล่านี้ว่า เรา
เป็นธิดาของพระอัครมเหสีพระเจ้าโกญจะกรุงมณฑลดาวดี ชื่อว่าสุเมธา ผู้ที่พระอริยเจ้า

ทั้งหลายผู้ทำตามคำสั่งสอน ทำให้เกิดเลื่อมใสแล้ว พวกคนเขลาไม่สำรวมกายวาจา และใจ ทำแต่ความชั่ว พวกคนเขลาเหล่านั้นมีปัญญาทึบ ไม่มีความคิด ยินดีแล้วในทุกข์และเหตุให้เกิดทุกข์ ไม่รู้สังขารม ๔ ที่พระอริยะแสดงอยู่ จึงรู้อริยสังขไม่ได้ (ขุ.เถรี.(ไทย) ๒๖/๔๕๕/๖๓๐, ขุ.เถรี.(ไทย) ๒๖/๕๑๗/๖๓๘, ขุ.เถรี.(ไทย) ๒๖/๙๐๘/๑๐๙)

สังปฏิญญา: ความมุ่งมั่นต่อสัตย์, การตั้งใจต่อสัตย์, การยินยอมต่อความสัตย์
ในอัมพสักรเปตวัตถุ เปตโตให้โอกาสแต่พระเจ้าอัมพสักรพระลิจฉวี เขาบอกว่า เราจะเชื่อทุกสิ่งทุกอย่างที่เห็นด้วยตา ถ้าแม้เราเห็นสิ่งนั้นแล้วไม่เชื่อ ก็ขอให้ลงโทษถอดยศเราเถิด ยัภษ์ เปตตนั้นกราบทูลว่านี่ขอจงเป็นสังปฏิญญาของพระองค์ต่อข้าพระองค์ พระองค์ได้ทรงฟังธรรมแล้ว จงทรงได้ความเลื่อมใสดีงาม ข้าพระองค์ต้องการทราบ มิได้มีจิตคิดประทุษร้าย จักขอกราบทูลถวายทุกเรื่องที่พระองค์ได้สดับแล้วบ้าง หรือไม่ได้สดับแล้วบ้าง แต่พระองค์ เท้าที่รู้มา (ขุ.เปต.(ไทย)๒๖/๕๓๐/๒๕๒) ๒๘/๔๗๕/๑๗๘, ๒๘/๔๗๖/๑๗๘ ไม่มีคำนี้

สังปฏิญาณ: ความมั่นในคำสัตย์, พระวาจาไม่เป็นสอง, วาจาไม่เหลวไหล ไม่ตรัสให้คลาดเคลื่อนแก่ใคร ๆ ตรัสตามความจริงแท้แน่นอน
ในลักขณสูตร ลักษณะพระโลมชาติเดียวของมหาบุรุษว่า ในชาติก่อน ๆ มหาบุรุษมีสังปฏิญาณ มีพระวาจาไม่เป็นสอง เว้นคำเหลวไหล ไม่ตรัสให้คลาดเคลื่อนแก่ใคร ๆ ตรัสตามความจริงแท้ แน่นนอน มีพระอนุโลมสีขาวอ่อนเหมือนนุ่น เกิดในระหว่างพระโขนงและไม่มีพระโลมชาติเกิดในขุมเดียวกัน ๒ เส้นทั่วพระศรีระสังด้วยพระโลมชาติเดียว พระอนุโลมตั้งอยู่ในตำแหน่งที่บังชัดเจน คนหมู่มากจะประพุดติดตามพระองค์ผู้มีลักษณะเช่นนี้ มหาบุรุษแม้ทรงเป็นคฤหัสถ์ผู้เช่นนี้ มหาชนก็ประพุดติดตามแม้ทรงเป็นพระพุทธเจ้า เป็นบรรพชิตผู้ยอดเยี่ยม(ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๓๓/๑๙๐)

สังวาจา: คำสัตย์, คำจริง, การตั้งคำสัตย์, การขอความสวัสดิให้เกิดขึ้นจากคำสัตย์นี้
ในสุวัณณสามชาตก มารดาบิดาของสุวรรณสามกล่าว ว่า ลูกสามผู้บำรุงเลี้ยงดูเราทั้ง ๒ ผู้ตบอดนี้มาตายแล้ว บัดนี้ ใครเล่าจักให้เราทั้ง ๒ บริโภคมูลผลลาผลไม้ในป่า มารดาได้เห็นสามกุมารผู้เป็นบุตรล้มคลุกฝุ่นอยู่ เป็นผู้อดอดเพราะความโศกถึงบุตร จึงได้กล่าวสังวาจาว่าลูกสามนี้ได้เคยมีปกติประพุดดิธรรมมาก่อน ด้วยสังวาจา นี้ ขอพิชของลูกสามจงเสื่อมหายไปสุวรรณสามโพธิสัตว์ได้กล่าว ว่า ข้าพเจ้าเป็นผู้ชื่อว่าสาม ลูกขึ้นได้แล้วด้วยความสวัสดิ ขอท่านทั้งหลายจงอย่าคร่ำครวญไปนั้เลย จงพูดกับข้าพเจ้าด้วยเสียงอันไพเราะเถิด(ขุ.ชา.(ไทย)๒๘/๓๘๑/๒๔๑, ขุ.ชา.(ไทย)๒๘/๓๘๒/๒๔๑, ขุ.ชา.(ไทย)๒๘/๓๘๓/๒๔๑, ขุ.ชา.(ไทย)๒๘/๓๘๔/๒๔๑, ขุ.ชา.(ไทย)๒๘/๓๘๕/๒๔๑, ขุ.ชา.(ไทย)๒๘/๓๘๖/๒๔๑, ขุ.ชา.(ไทย)๒๘/๓๘๗/๒๔๑, ขุ.ชา.(ไทย)๒๘/๓๘๘/๒๔๑, ขุ.ชา.(ไทย)๒๘/๓๘๙/๒๔๑)

สังสัจญญา: ความจำได้หมายรู้ว่าสัตย์, ความตั้งมั่นในคำสัตย์, ความสำคัญหรือความรู้สึกว่ามีปิติและสุขเป็นต้น เพราะเป็นสิ่งที่มียู่จริง

ในโปฏฐปาทสูตร เรื่องสัญญาามีเหตุมีปัจจัยเกิด-ดับ ภิกษุชั้นพิจารณาเห็นนิรวณ ๕ ที่
 ตนละได้แล้ว ย่อมเกิดความเบิกบานใจ เมื่อเบิกบานใจก็ย่อมเกิดปีติ เมื่อใจมีปีติ กาย
 ย่อมสงบ เธอมีกายสงบย่อมได้รับความสุข เมื่อมีความสุข จิตย่อมตั้งมั่น ภิกษุชั้นสังค
 จากามและอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีวิตก วิจารณ์ ปีติ และสุขอัน
 เกิดจากวิเวกอยู่ กามสัญญา (ความจำได้หมายรู้เรื่องกาม) ของเธอ ที่มีอยู่ก่อนจะดับ
 ไป สัจสัญญาอันละเอียดมีปีติและสุขอันเกิดจากวิเวกจะเกิดขึ้นแทน สัญญาอย่างหนึ่ง
 เกิดเพราะการศึกษา สัญญาอีกอย่างหนึ่งดับเพราะการศึกษาอย่างนี้ (ที.สี.(ไทย)๙/
 ๔๑๓/๑๗๘, ที.สี.(ไทย)๙/๔๑๓/๑๗๙, ที.สี.อ.(บาลี)๔๑๓/๓๐๗)

สังขาทเพธิดา, ชื่อ: เทพธิดาสังขชา, นางบาทปริจาริกาของท้าวสักกเทวราช, เทพธิดาหนึ่งใน ๕ ผู้ลง
 สร้างสนามน้ำเย็นในป่าหิมพานต์

ในลตาวิมาน วิมานที่เกิดขึ้นแก่เทพธิดาชื่อลดา เทพธิดาชื่อสังขาทเพธิดา มีความ
 รุ่งเรือง เป็นธิดาของท้าวเวสสวัณมหาราชต่างเป็นนางบาทปริจาริกาของท้าวสักก
 เทวราช ทรงสิริ งดงามอยู่ด้วยคุณธรรม เทพธิดา ๕ คือนาลดาเทพธิดา สังขชา
 เทพธิดา ปวราเทพธิดา อัจฉิมุติเทพธิดาและสุดาเทพธิดา ได้พากันไปสร้างสนามยัง
 แม่น้ำ มีกระแสน้ำเย็น ดารดาษด้วยดอกกุบลเป็นที่ปลอดภัย ซึ่งอยู่ในป่าหิมพานต์นี้
 ครั้งสร้างสนาม ณ ที่นั้นแล้ว เทพธิดาเหล่านั้นพากันรำเรง ฟ้อนรำ ขับร้อง (ขุ.วิ.(ไทย)
 ๒๖/๓๑๖/๕๑)

สังฆสูตร : พระสูตรว่าด้วยปริพาชกชื่อสังฆะ สังฆปริพาชกเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคขณะ
 ประทับอยู่ ณ ภูเขาคิชฌกูฏ เขตกรุงราชคฤห์ กราบทูลว่า ข้าพระองค์อยู่ในกรุงรา
 ชคฤห์ชื่อว่าคิริพพะ สดับรับมาเฉพาะพระพักตร์พระผู้มีพระภาคว่า ภิกษุผู้เป็น
 อรหันตชีนาสพไม่อาจล่วงละเมิดฐานะ ๕ เหมือนในสุตวาสูตรแล้วทูลถามว่า คำนี้ข้า
 พระองค์ได้สดับรับมาแล้วใส่ใจ ทรงจำไว้ได้ถูกต้องดีแล้ว ใช่ไหม พระผู้มีพระภาคตรัส
 ว่า เป็นจริงอย่างนั้น คราวก่อนและคราวนี้เราก็กังกล่าวอย่างนี้ว่า ภิกษุผู้เป็นอรหันต
 ชีนาสพ ไม่อาจล่วงละเมิดฐานะ ๙ คือ (๑-๕) เหมือนที่กล่าวแล้วในสุตวาสูตร (๖) ไม่
 อาจบอกคินพระพุทเจ้า(คือปฏิเสธว่าไม่ใช่พระพุทเจ้า) (๗) ไม่อาจบอกคินพระ
 ธรรม (๘) ไม่อาจบอกคินพระสงฆ์ (๙) ไม่อาจบอกคินสิกขา (อง.นวก.(ไทย) ๒๓/๘/
 ๔๔๗)

สังฆะ,ปริพาชก: ปริพาชกชื่อสังฆะ, ผู้สดับธรรมจากพระพักตร์พระผู้มีพระภาค ณ กรุงราชคฤห์
 ในสังฆสูตร เรื่องปริพาชกชื่อสังฆะ พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ภูเขาคิชฌกูฏ
 เขตกรุงราชคฤห์ ปริพาชกชื่อสังฆะเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคได้กราบทูลพระผู้มีพระ
 ภาคว่า เมื่อข้าพระองค์อยู่ในกรุงราชคฤห์ อันมีชื่อว่าคิริพพะนี้แล ข้าพระองค์ได้
 สดับรับมาเฉพาะพระพักตร์พระผู้มีพระภาคว่า ‘สังฆะ ภิกษุใดเป็นอรหันตชีนาสพ
 อยู่จบพรหมจรรย์แล้วทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ปลงภาระได้แล้ว บรรลุประโยชน์ตน
 โดยลำดับแล้ว สิ้นภวสังโยชน์แล้ว หลุดพ้นแล้วเพราะรู้โดยชอบ ภิกษุชั้นไม่อาจล่วง
 ละเมิดฐานะ ๕ ประการ คือ (๑) ไม่อาจจงใจปลงชีวิตสัตว์(๒) ไม่อาจถือเอาสิ่งของที่
 เจ้าของเขามีได้ให้อันเป็นส่วนแห่งความเป็นขโมย (๓) ไม่อาจเสพเมถุนธรรม (๔) ไม่

อาจพูดเท็จทั้งที่รู้ (๕) ไม่อาจสะสมบริโภคมเหมือนที่เคยเป็นคฤหัสถ์มาก่อน (อง.นวก.(ไทย)๒๓/๘/๔๔๗)

สังฆายสูตร : พระสูตรว่าด้วยภิกษุผู้สหายธรรม สมัยที่ภิกษุรูปหนึ่งอยู่ ณ ราวป่าแห่งหนึ่ง แคว้นโกศล เมื่อก่อนสหายมากไป ต่อมา เธอไม่ค่อยสหาย เทวดาผู้สิงสถิตอยู่ในราวป่าไม่ได้ยินธรรมของเธอจึงเข้าไปหาแล้วกล่าวว่า เหตุไร ท่านเมื่ออยู่กับภิกษุทั้งหลาย จึงไม่สหายบทแห่งธรรม เพราะบุคคลพึงธรรมแล้ว ย่อมเลื่อมใส และสรรเสริญในปัจจุบัน ภิกษุนั้นกล่าวว่า ความพอใจในบทแห่งธรรมได้มีแล้วในกาลก่อน จนถึงเวลาที่เรามาอยู่กับผู้ปราศจากราคะ และเพราะตั้งแต่เรามาอยู่ร่วมกับผู้ปราศจากราคะ ผู้รู้ทั่วถึงรูป เสียง กลิ่น รสและโณภูฏัพพะแล้ว จึงได้ปล่อยวางอารมณ์นั้น ๆ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๓๐/๓๓๑)

สังฆเจตนา : ความตั้งใจ, ความตั้งใจใน รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ธรรมารมณ์
ในสังฆเจตนาสูตร เรื่องสังฆเจตนา พระผู้มีพระภาคตรัสถามราหุล ยว่าเธอจะเข้าใจความซื่อมั่นว่าอย่างไร รูปสังฆเจตนา (ความจำนงรูป) เทียงหรือไม่เทียง “ไม่เทียง พระพุทธเจ้าข้า” ฯลฯ “สัทสังฆเจตนา (ความจำนงเสียง) คันธสังฆเจตนา (ความจำนงกลิ่น) รสสังฆเจตนา (ความจำนงรส) โณภูฏัพพะสังฆเจตนา (ความจำนงโณภูฏัพพะ) อัมมสังฆเจตนา ความจำนงธรรมารมณ์ เทียงหรือไม่เทียง “ไม่เทียง พระพุทธเจ้าข้า” “ราหุล อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเปื้อนนายแม่ในรูปสังฆเจตนา ในสัทสังฆเจตนา ในคันธสังฆเจตนา ในรสสังฆเจตนา ในโณภูฏัพพะสังฆเจตนา ในอัมมสังฆเจตนา รู้ชัดว่า ซาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่น เพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป (ส.นิ.(ไทย)๑๖/๑๙๔/๒๙๔, ๑๖/๑๙๔/๒๙๔, ๑๖/๑๙๔/๒๙๔, ๑๖/๑๙๔/๒๙๔)

สังฆเจตนาสูตร : พระสูตรว่าด้วยสังฆเจตนา มี ๓ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ
1. **สังฆเจตนาสูตร** พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ทรงแสดงธรรมแก่ท่านพระราหุลว่า สังฆเจตนา ๖ มีรูปสังฆเจตนาเป็นต้นไม่เทียง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดาเป็นต้น(ส.นิ.(ไทย)๑๖/๑๙๔/๒๙๔)
2. **สังฆเจตนาสูตร** พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ทรงแสดงสังฆเจตนา ๖ ไม่เทียง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดาเป็นต้น (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๓๑๘/๓๓๒)
สังฆเจตนาสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ฉันทราคะในรูปสังฆเจตนา นี้เป็นความเศร้าหมองแห่งจิต ฉันทราคะในสัทสังฆเจตนา ฯลฯ ฉันทราคะในคันธสังฆเจตนา ... ฉันทราคะในรสสังฆเจตนา ... ฉันทราคะในโณภูฏัพพะสังฆเจตนา ... ฉันทราคะในอัมมสังฆเจตนา นี้เป็นความเศร้าหมองแห่งจิต ภิกษุทั้งหลาย เมื่อใดภิกษุ ฯลฯ ในธรรมที่ควรทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันรู้ยิ่ง (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๓๑๘/๓๓๘)

สังฆเจตนิกสูตร : พระสูตรว่าด้วยกรรมที่สัตว์เจตนาสังสม มี ๒ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ
1. **สังฆเจตนิกสูตร (ปฐม)** (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เพราะสัตว์ยังไม่รู้แจ้งวิบากกรรม เราจึงไม่กล่าวความสิ้นสุดแห่งกรรมที่มีเจตนาอันสัตว์ทำสังสมไว้ ก็วิบาก

นั่นเองที่สัตว์พึงเสวยในปัจจุบันก็มี ในอรรถาภัตตไปก็มี หรือในอรรถาภตต่อๆ ไปก็มี เพราะสัตว์ยังไม่รู้แจ้งวิบากกรรม เราจึงไม่กล่าวการทำที่สุดแห่งทุกข์ของกรรมที่มีเจตนาอันสัตว์ทำสั่งสมไว้ ในข้อนั้นแล วิบัติคือโทษแห่งกายกรรมที่มีเจตนาเป็นอกุศล มีทุกข์เป็นกำไร มีทุกข์เป็นวิบาก ๓ วิบัติคือโทษแห่งวจีกรรมที่มีเจตนาเป็นอกุศล มีทุกข์เป็นกำไร มีทุกข์เป็นวิบาก ๔ วิบัติคือโทษแห่งมโนกรรมที่มีเจตนาเป็นอกุศล มีทุกข์เป็นกำไร มีทุกข์เป็นวิบาก ๓

วิบัติคือโทษแห่งกายกรรมที่มีเจตนาเป็นอกุศล มีทุกข์เป็นกำไร มีทุกข์เป็นวิบาก ๓ คือ บางคนเป็นผู้ (๑) ฆ่าสัตว์ (๒) ลักทรัพย์ (๓) ประพฤติผิดในกาม

วิบัติคือโทษแห่งวจีกรรมที่มีเจตนาเป็นอกุศล มีทุกข์เป็นกำไร มีทุกข์เป็นวิบาก ๔ คือ บางคนเป็นผู้ (๑) พูดเท็จ (๒) พูดส่อเสียด (๓) พูดคำหยาบ (๔) พูดเพ้อเจ้อ

วิบัติคือโทษแห่งมโนกรรมที่มีเจตนาเป็นอกุศล มีทุกข์เป็นกำไร มีทุกข์เป็นวิบาก ๓ คือ บางคนเป็นผู้ (๑) พง์เล็งอยากได้ของเขา (๒) มีจิตพยาบาท (๓) เป็นมิจฉาทิฎฐิ

เพราะวิบัติคือโทษแห่งกายกรรมที่มีเจตนาเป็นอกุศล ๓ เพราะวิบัติคือโทษแห่งวจีกรรมที่มีเจตนาเป็นอกุศล ๔ หรือเพราะวิบัติคือโทษแห่งมโนกรรมที่มีเจตนาเป็นอกุศล ๓ สัตว์ทั้งหลายหลังจากตายแล้ว จึงไปเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก เปรียบเหมือนแก้วมณีหกเหลี่ยมถูกโยนขึ้นสูงก็กลับลงมาตั้งอยู่ด้วยดีตามปกติ ฉะนั้น

แล้วจึงตรัสว่า เพราะสัตว์ยังไม่รู้แจ้งวิบากกรรม เราจึงไม่กล่าวความสิ้นสุดแห่งกรรมที่มีเจตนาอันสัตว์ทำสั่งสมไว้ ก็วิบากนั่นเองที่สัตว์พึงเสวยในปัจจุบันก็มี ในอรรถาภัตตไปก็มี หรือในอรรถาภตต่อๆ ไปก็มี เพราะสัตว์ยังไม่รู้แจ้งวิบากกรรม เราจึงไม่กล่าวการทำที่สุดแห่งทุกข์ของกรรมที่มีเจตนาอันสัตว์ทำสั่งสมไว้ ในข้อนั้นแล สมบัติแห่งกายกรรมที่มีเจตนาเป็นอกุศล มีสุขเป็นกำไร มีสุขเป็นวิบาก ๓ สมบัติแห่งวจีกรรมที่มีเจตนาเป็นอกุศล มีสุขเป็นกำไร มีสุขเป็นวิบาก ๔ สมบัติแห่งมโนกรรมที่มีเจตนาเป็นอกุศล มีสุขเป็นกำไร มีสุขเป็นวิบาก ๓

สมบัติแห่งกายกรรมที่มีเจตนาเป็นอกุศล มีสุขเป็นกำไร มีสุขเป็นวิบาก ๓ คือ บางคนเป็นผู้ (๑) ละเว้นขาดจากการฆ่าสัตว์ (๒) ละเว้นขาดจากการลักทรัพย์ (๓) ละเว้นขาดจากการประพฤติผิดในกาม

สมบัติแห่งวจีกรรมที่มีเจตนาเป็นอกุศล มีสุขเป็นกำไร มีสุขเป็นวิบาก ๔ คือ บางคนเป็นผู้ (๑) ละเว้นขาดจากการพูดเท็จ (๒) ละเว้นขาดจากการพูดส่อเสียด (๓) ละเว้นขาดจากการพูดคำหยาบ (๔) ละเว้นขาดจากการพูดเพ้อเจ้อ

สมบัติแห่งมโนกรรมที่มีเจตนาเป็นอกุศล มีสุขเป็นกำไร มีสุขเป็นวิบาก ๓ คือ บางคนเป็นผู้ (๑) ไม่พง์เล็งอยากได้ของเขา (๒) มีจิตไม่พยาบาท (๓) เป็นสัมมาทิฎฐิ

เพราะสมบัติแห่งกายกรรมที่มีเจตนาเป็นอกุศล ๓ เพราะสมบัติแห่งวจีกรรมที่มีเจตนาเป็นอกุศล ๔ หรือเพราะสมบัติแห่งมโนกรรมที่มีเจตนาเป็นอกุศล ๓ สัตว์ทั้งหลายหลังจากตายแล้วจึงไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ เปรียบเหมือนแก้วมณี ๔ เหลี่ยมที่

บุคคลโยนขึ้นข้างบน ตกลงมาทางเหลี่ยมใด ๆ ก็ตั้งอยู่ได้ตามเหลี่ยมที่ตกลงนั้น ๆ (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๒๑๗/๓๕๗)

2.สัญญาเจตนิกสูตร (ทุติย) (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เพราะสัตว์ยังไม่รู้แจ้งวิบากกรรม เราจึงไม่กล่าวความสิ้นสุดแห่งกรรมที่มีเจตนาอันสัตว์ทำสังสมไว้ ก็วิบากนั้นเองที่สัตว์พึงเสวยในปัจจุบันก็มี ในอรรถภาพถัดไปก็มี หรือในอรรถภาพต่อ ๆ ไปก็มี เพราะสัตว์ยังไม่รู้แจ้งวิบากกรรม เราจึงไม่กล่าวการทำให้สุดแห่งทุกข์ของกรรมที่มีเจตนาอันสัตว์ทำสังสมไว้ ในข้อนั้นแล วิบัติคือโทษแห่งกายกรรมที่มีเจตนาเป็นอกุศล มีทุกข์เป็นกำไร มีทุกข์เป็นวิบาก ๓ วิบัติคือโทษแห่งวจีกรรมที่มีเจตนาเป็นอกุศล มีทุกข์เป็นกำไร มีทุกข์เป็นวิบาก ๔ วิบัติคือโทษแห่งมโนกรรมที่มีเจตนาเป็นอกุศล มีทุกข์เป็นกำไร มีทุกข์เป็นวิบาก ๓ แล้วจึงตรัสว่า เพราะสัตว์ยังไม่รู้แจ้งวิบากกรรม เราจึงไม่กล่าวความสิ้นสุดแห่งกรรมที่มีเจตนาอันสัตว์ทำสังสมไว้ ก็วิบากนั้นเองที่สัตว์พึงเสวยในปัจจุบันก็มี ในอรรถภาพถัดไปก็มี หรือในอรรถภาพต่อ ๆ ไปก็มี เพราะสัตว์ยังไม่รู้แจ้งวิบากกรรม เราจึงไม่กล่าวการทำให้สุดแห่งทุกข์ของกรรมที่มีเจตนาอันสัตว์ทำสังสมไว้ ในข้อนั้นแล สมบัติแห่งกายกรรมที่มีเจตนาเป็นอกุศล มีสุขเป็นกำไร มีสุขเป็นวิบาก ๓ สมบัติแห่งวจีกรรมที่มีเจตนาเป็นอกุศล มีสุขเป็นกำไร มีสุขเป็นวิบาก ๔ สมบัติแห่งมโนกรรมที่มีเจตนาเป็นอกุศล มีสุขเป็นกำไร มีสุขเป็นวิบาก ๓ ครั้นแล้วพระองค์ทรงอธิบายวิบัติและสมบัติทั้งสองฝ่ายเหมือนในปฐมสัญญาเจตนิกาสูตร (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๒๑๘/๓๖๒)

สัญญาเจตนิกาสุกกวิสัญญิตฺติ: อาบัติที่ภิกษุต้องเพราะจงใจทำน้ำอสุจิให้เคลื่อน

ในสมุจจยชั้นธกะ สุกกวิสัญญิตฺติ เรื่องวิธีการออกจากอาบัติที่ต้องเพราะทำน้ำอสุจิให้เคลื่อน พระอุทายี สมัยที่ พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ พระเชตวัน เขตกรุงสาวัตถี ท่านพระอุทายีต้องอาบัติ ๑ ตัวชื่อสัญญาเจตนิกาสุกกวิสัญญิตฺติ ไม่ได้ปิดไว้ กระทบจะปฏิบัติอย่างไร ภิกษุทั้งหลายจึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย ถ้าอย่างนั้น สงฆ์จงให้มานัต ๖ ราตรี เพื่ออาบัติ ๑ ตัว ชื่อสัญญาเจตนิกาสุกกวิสัญญิตฺติ ไม่ได้ปิดไว้แก่ภิกษุอุทายี ภิกษุทั้งหลาย สงฆ์พึงให้มานัตอย่างนี้”(วิ.จ.ุ.(ไทย)๖/๙๗/๑๘๙,วิ.จ.ุ.(ไทย)๖/๙๗/๑๙๓,วิ.จ.ุ.(ไทย)๖/๙๘/๑๙๓,วิ.จ.ุ.(ไทย)๖/๙๙/๑๙๓)

สัญญาชยเถรคาถา : ภาชิตของพระสัญญาชยเถระ,คาถาของพระสัญญาชยเถระ, ท่านพระสัญญาชยเถระกล่าวไว้ว่า ตั้งแต่เราออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต ความดำริอันต่ำทราม ประกอบด้วยโทษ ข้าพเจ้าไม่เคยรู้จักเลย (ช.เถร.(ไทย) ๒๖/๔๘/๓๒๐)

สัญญาชยวัตถุ : เรื่องสัญญาชยปริพาชก พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่ภิกษุทั้งหลายว่า ชนเหล่าใดเห็นสิ่งที่ไม่มีการว่ามีสาระ และเห็นสิ่งที่มีสาระว่าไม่มีการ ชนเหล่านั้น ชื่อว่ามีความดำริผิดเป็นทางปฏิบัติ ย่อมไม่ประสบสิ่งที่มีสาระ ส่วนชนเหล่าใดที่รู้สิ่งที่มีสาระว่ามีสาระ และรู้สิ่งที่ไม่มีการว่าไม่มีการ ชนเหล่านั้น ชื่อว่ามีความดำริชอบเป็นทางปฏิบัติ ย่อมประสบสิ่งที่มีสาระ (ช.ธ.(ไทย) ๒๕/๑๑/๒๗)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สิ่งที่ไม่มีสาระ หมายถึงปัจจัย ๔ มิจฉาทิฏฐิมิวัตถุ ๑๐ และธรรมเทศนาที่ส่งเสริมมิจฉาทิฏฐินั้น คำว่า สิ่งที่มีสาระ หมายถึงสัมมาทิฏฐิมิวัตถุ ๑๐ และธรรมเทศนาที่ส่งเสริมสัมมาทิฏฐินั้น คำว่า สาระ ในที่นี้หมายถึงศีลสาระ สมาธิสาระ ปัญญาสาระ วิมุตติสาระ วิมุตติญาณทัสสนสาระ ปรมัตถสาระและ นิพพาน (ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๑๐๑)

สัญญาชัย อากาสโคตร, พราหมณ์: พราหมณ์ชื่อสัญญาชัย อากาสโคตร, พราหมณ์ผู้กล่าวต่อพระผู้มีพระภาคในราชวังปเสนทิโกศล

ในกัณณกัตถลสูตร พระเจ้าปเสนทิโกศลตรัสถามเสนาบดีชื่อวิฑูทกะ ไครนอกกล่าว ไม่ตรงตามและกล่าวต่อพระผู้มีพระภาคภายในพระราชวัง วิฑูทกะเสนาบดีกราบทูลว่า พราหมณ์ชื่อสัญญาชัย อากาสโคตร พระเจ้าปเสนทิโกศลได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า พระดำรัสอย่างหนึ่งที่พระผู้มีพระภาคทรงหมายเอาเนื้อความบางอย่างตรัสไว้ แต่คนกลับเข้าใจพระดำรัสไปอีกอย่างหนึ่ง มีบ้างไหม พระผู้มีพระภาคยังทรงจำพระดำรัสที่ ตรัสแล้วได้อยู่หรือ พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า อาตมภาพจำคำที่กล่าวแล้วได้ดีคือ คำที่กล่าวไว้แล้วอย่างนี้ว่า ไม่มีสมณะหรือพราหมณ์ผู้รู้ มีปกติเห็นธรรมทั้งปวงใน คราวเดียวกัน เหตุนี้เป็นไปไม่ได้ พระเจ้าปเสนทิโกศลกราบทูลว่า พระผู้มีพระภาคได้ ตรัสสภาพที่เป็นเหตุ ทั้งยังตรัสสภาพที่เป็นผลว่า ไม่มีสมณะหรือพราหมณ์ผู้รู้ มีปกติ เห็นธรรมทั้งปวงในคราวเดียวกัน เหตุนี้เป็นไปไม่ได้ (ม.ม.(ไทย)๑๓/๓๓๘/๔๖๒)

สัญญาชัย:

เจ้าลัทธิตชื่อสัญญาชัย เวลัฏฐบุตร, ลัทธิตตอบปัญหาหลบเลี่ยง ในสามัญญผลสูตร กล่าวถึงลัทธิตของครุสัญญาชัย เวลัฏฐบุตร ลัทธิตที่หลบเลี่ยงไม่แน่นอน พระเจ้าอชาตศัตรูตรัสถามท่านสัญญาชัยว่า อาชีพที่อาศัยศิลปะมากมายเหล่านี้ ท่านสัญญา ชัยจะบัญญัติผลแห่งความเป็นสมณะที่เห็นประจักษ์ในปัจจุบันได้เช่นนั้นบ้างหรือไม่ ครุสัญญาชัย เวลัฏฐบุตร ตอบว่า ‘ถ้ามีหาบพิตรตรัสถามอาตมภาพว่า โลกหน้ามีจริง หรือ หากอาตมภาพมี ความเห็นว่ามีจริง ก็จะทูลตอบว่ามีจริง แต่อาตมภาพมี ความเห็น ว่า อย่างนี้ก็มิใช่ อย่างนั้นก็มิใช่ อย่างอื่นก็มิใช่ จะว่าไม่ใช่มิใช่ จะว่ามีใช่ ไม่ใช่มิใช่ (ที.สี.(ไทย)๙/๑๗๙/๕๙, ที.ม.(ไทย)๑๐/๒๑๓/๑๖๑)

สัญญาชัย เวลัฏฐบุตร: สัญชัย เวลัฏฐบุตร นายสัญญาชัย บุตรของช่างสาน, เจ้าลัทธิตผู้ตอบปัญหาหลบเลี่ยง ตัวอย่างในจุฬาสาโรปมสูตร เรื่องอุปมาด้วยแก่นไม้ พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเชตวัน เขตกรุงสาวัตถี พราหมณ์ชื่อปิงคโลจจะเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคกราบ ทูลพระผู้มีพระภาคว่าครุปุระณะกัสสปะ มักขลิโคสาล อชิตะเกสกัมพล ปกุธะกัจจาย นะ สัญชัยเวลัฏฐบุตร นิครนถ์นาฏบุตร รู้อย่างชัดเจนตามปฏิญญาของตน ๆ หรือทุก คนไม่รู้อย่างชัดเจนเลย หรือว่าบางพวกรู้อย่างชัดเจน บางพวกไม่รู้อย่างชัดเจน พระ ผู้มีพระภาคตรัสว่า “อย่าเลย พราหมณ์ จงงดไว้เถิด เราจักแสดงธรรมแก่ท่าน ท่าน จงฟัง จงใส่ใจให้ดี เราจักกล่าว ปิงคโลจจะพราหมณ์ทูลสนองรับพระดำรัสแล้ว พระ ผู้มีพระภาคจึงได้ตรัสเรื่องนี้ว่า เปรียบเหมือนบุรุษผู้ต้องการแก่นไม้ เทียวเสาะ แสวงหาแก่นไม้อยู่ กลับมองข้ามแก่นไม้ จึงตัดนำไป กิจที่เขาจะต้องใช้แก่นไม้ทำจัก ไม่สำเร็จประโยชน์แก่เขา (ที.สี.(ไทย)๙/๑๗๙/๕๙, ที.สี.(ไทย)๙/๑๘๐/๕๙, ที.สี.(ไทย)

- ๙/๑๘๑/๖๐, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๑๒/๓๔๙, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๘๙/๔๒๐, ส.ส. (ไทย) ๑๘/๔๑๘/๔๙๑ (ที.ส.อ. (ปาลี) ๑/๑๕๕/๑๓๒, ม.ม.อ. (ปาลี) ๒/๓๑๒/๑๔๑) ๙/๑๕๕/๔๙,
- สัญญาชัย, นาย :** คนเฝ้าสวนชื่อสัญญาชัย, นายผู้นำเนื้อสมันมาสู่อำนาจเพราะรส
 ในวาทมิมชาคก เรื่องเนื้อสมัน พระราชาทรงดำริว่า สภาวะที่เร็วกว่าความอยากในรส
 ไม่มี จึงตรัสว่า สภาวะอย่างอื่นที่เร็วยิ่งกว่ารสทั้งหลายไม่มี รสเป็นสภาวะที่เร็วกว่า
 ที่อยู่อาศัย กว่าความสนิทสนม คนเฝ้าสวนชื่อสัญญาชัย นำเนื้อสมันที่อาศัยอยู่ในป่า
 ที่บมาสู่อำนาจได้ก็เพราะรส (ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๑๔/๖)
- สัญญาชัย, พรหมมณ :** พรหมมณชื่อสัญญาชัย ผู้คนแก่เรียน ทรงมนตร์ จบไตรเพท, เจ้าสำนักสัญญาชัยที่พระสารี
 วัตรอาศัยและได้พบพระอัสสชิเกิดความเลื่อมใสในสำนักนี้
 ในสารีปุตตเถราปทาน พระสารีบุตรเถระ ผู้กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า ข้าพระองค์
 อยู่ในสำนักของพรหมมณนามว่าสัญญาชัย พรหมมณนามว่าอัสสชิ สาวกของพระองค์
 เทียวบิณฑบาตในครั้งนั้น ข้าพระองค์ได้เห็นท่าน มีจิตตั้งมั่นในความเป็นมุนี มีจิต
 สงบ เบิกบานดุจดอกปทุมที่แย้มบาน เพราะเห็นท่านผู้ฝึกฝนดีแล้ว จึงเกิดขึ้นว่า ท่าน
 ผู้นี้คงจะเป็นพระอรหันต์ เคลื่อนไหวกิริยาทำทางน่าเลื่อมใส รูปร่าง สำรวมดี คงจะ
 เป็นผู้เห็นทางอมตะ ท่านแสดงธรรมว่า ธรรมเหล่าใดเกิดแต่เหตุจะดับไปก็เพราะเหตุ
 ดับไป พระมหาสมณะมีปกติตรัสสอนอย่างนี้ (ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๒๗๖/๔๔)
- สัญญาชัยปริพาชก :** ชื่อปริพาชกผู้เป็นอาจารย์ใหญ่คนหนึ่งในพุทธกาล ตั้งสำนักสอนลัทธิอยู่ในกรุงรา
 ชคฤห์ มีศิษย์มาก พระสารีบุตร และพระโมคคัลลานะเคยบวชอยู่ในสำนักนี้ ภายหลัง
 เมื่อพระพุทธเจ้าอุบัติขึ้นในโลก พระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะพร้อมด้วยศิษย์
 ๒๕๐ คนพากันไปสู่นักพระพุทธรเจ้า สัญชัยเสียใจเป็นลมและอาเจียนเป็นโลหิต;
 นิยมเรียกว่าสัญญาชัยปริพาชก เป็นคนเดียวกับสัญญาชัยเวลัฏฐบุตร คนหนึ่งในตติถก
 หรือครุทั้ง ๖ มีปรากฏในมหาวรรค ดั่งคำว่า สัญชัยปริพาชกอาศัยอยู่ในกรุงราชคฤห์
 พร้อมด้วยบริษัทปริพาชกหมู่ใหญ่จำนวน ๒๕๐ ท่าน ครั้งนั้น สารีบุตรและโมคคัลลา
 นะประพาศพิรหมจรรย์อยู่ในสำนักสัญญาชัยปริพาชก ได้ตั้งถกถกกันไว้ (วิ.ม. (ไทย) ๔/
 ๖๐/๓๒, ๔/๖๒/๓๖, ๔/๖๒/๓๗) ; สัญชัย ก็เขียน
- สัญญาชัยฤาษี :** ชื่อฤาษีคนหนึ่ง เป็นผู้ที่พระพุทธเจ้านามว่าธัมมทัสสีไปแสดงธรรม ทำให้เทวดาและ
 มนุษย์บรรลุธรรมเป็นจำนวนมาก มีปรากฏในธัมมทัสสีพุทธวงศ์ ดั่งคำว่า
 (พระพุทธเจ้านามว่าธัมมทัสสี) ทรงประกาศพระธรรมจักร เทวดาและมนุษย์
 ประมาณ ๑๐๐,๐๐๐ โภก ได้บรรลุธรรมครั้งที่ ๑ ในกาลที่พระพุทธเจ้าพระนาม
 ว่าธัมมทัสสี ทรงแนะนำสัญญาชัยฤาษี เทวดาและมนุษย์ประมาณ ๙๐ โภกได้บรรลุ
 ธรรมครั้งที่ ๒ (ขุ.พุทธ. (ไทย) ๓๓/๓/๖๖๕)
- สัญญาชัยเวลัฏฐบุตร, เจ้าลัทธิ :** ชื่อเจ้าลัทธิ ๑ ใน ๖ คือ เจ้าลัทธิปุณณกัสสปะ เจ้าลัทธิมักขลิโคสาล เจ้า
 ลัทธิชิตเกสกัมพล เจ้าลัทธิปุณณกัจจายนะ เจ้าลัทธิสัญญาชัยเวลัฏฐบุตร เจ้าลัทธิ
 นิครนถ์นาฏบุตร มีอมราวิกเขปวาทะ ลัทธิที่หลบเลี่ยงไม่แน่นอน ดั่งคำในจูฬวรรคที่
 กล่าวไว้ว่า เจ้าลัทธิมักขลิโคสาล... เจ้าลัทธิชิตเกสกัมพล... เจ้าลัทธิปุณณกัจจายนะ...
 เจ้าลัทธิสัญญาชัยเวลัฏฐบุตร... เจ้าลัทธินิครนถ์นาฏบุตรเข้าไปหาเศรษฐีถึงที่อยู่ ครั้น

แล้วได้กล่าวกับเศรษฐีชาวกรุงราชคฤห์ตั้งนี้ว่า คหบดี อาตมานี้แหละเป็นพระอรหันต์ และมีฤทธิ์ ท่านโปรดให้บาตรแก่อาตมาเถิด,ในสามัญญผลสูตร กล่าวไว้ว่า พระเจ้าอชาตศัตรูเคยเฝ้าไปสนทนาธรรมด้วย (วิ.จ.ุ.(ไทย) ๗/๒๕๒/๑๙,ที่.สี.(ไทย) ๙/๑๗๙/๕๙) ; ดู สัตถ์ชัยปริพาชก

สัตถ์ชิกษาบุตร, มาณพ : มาณพคนหนึ่ง ชาวเมืองสูงสูมารคิระ ในภคคชนบท ที่พระเจ้าโพธิราชกุมารปกครอง,เป็นสหายรัก เป็นข้าราชการ เป็นบุรุษที่พระเจ้าโพธิราชกุมาร ทรงรับสั่งไปให้นิมนต์พระพุทธเจ้า ณ เกสภพามฤคทายวัน เมืองสูงสูมารคิระในภคคชนบท เพื่อให้มาฉลองประสารทชื่อว่าโกกนุท พระผู้มีพระภาคทรงรับนิมนต์โดยดุษณีภาพ ตั้งคำว่า มาณพสัตถ์ชิกษาบุตรทราบการที่พระผู้มีพระภาคทรงรับนิมนต์แล้ว จึงลุกจากอาสนะ เข้าไปเฝ้าโพธิราชกุมาร ณ ที่ประทับ (วิ.จ.ุ.(ไทย) ๗/๒๖๘/๔๙, ๗/๒๖๘/๕๐, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๒๔/๓๙๒)

สัตถ์ชีวะชาตก : ชาตกว่าด้วยสัตถ์ชีวะมาณพ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า อาจารย์ทิสปาโมกข์โพธิสัตว์ตำหนักลูกศิษย์ผู้ซุบซิวชีวิตเสือโคร่งที่ตายแล้วให้กลับฟื้นคืนชีพขึ้นมา เมื่อเสือฟื้นแล้วกลับกินสัตถ์ชีวะมาณพผู้ซุบซิวชีวิตของมันเป็นอาหาร ท่านได้เตือนศิษย์ที่เหลือว่า ผู้ใดยกย่องและคบหากับคนชั่ว คนชั่วย่อมทำผู้นั้นให้เป็นเหยื่อ เหมือนเสือโคร่งที่สัตถ์ชีวะมาณพทำให้ฟื้นคืน แล้วทำสัตถ์ชีวะมาณพให้เป็นเหยื่อ การคบหากับคนชั่วย่อมพาตัวให้เกิดร้อนเสมอ อนึ่ง การเรียนวิชาควรเรียนทั้งผูกและแก้ เมื่อถึงคราวคับขันจักสามารถเอาตัวรอดได้ (ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๑๕๐/๖๑)

สัตถ์ชีวะนรก : นรกที่ตายแล้วฟื้น หมายถึงสัตว์นรกในนรกนี้ถูกสับถูกฟันเป็นชิ้นเล็กชิ้นน้อยแล้วกลับฟื้นขึ้นมาบ่อยๆ,เป็น ๑ ในนรก ๘ ชุม คือ (๑) สัตถ์ชีวะนรก (๒) ภาพสุตตนรก (๓) สังฆาญนรก โรจุนนรก ๒ คือ (๔. ชาลโรจุนนรก ๕. ฐุมโรจุนนรก)(๖) ตาปนนรก (๗) ปตาปนนรก (๘) อเวจีมหานรก,ในสังกัจจชาตกอธิบายไว้ว่า นรก ๘ ชุมเหล่านี้บัณทิตกล่าวไว้ว่า ก้าวพ้นได้โดยยากเคลื่อนกล่นไปด้วยเหล่าสัตว์ผู้มีกรรมหยาบช้าแต่ละชุมๆ มีอุสสทนรก ๑๖ ชุมเป็นบริวาร (ขุ.ชา.ปญญาส.(ไทย) ๒๘/๘๓/๔๗,อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๙๑๐/๙๓๙)

ในพระไตรปิฎก มีกล่าวไว้ว่า มหานรกทั้ง ๘ ชุมนี้แต่ละชุม มีประตู ๔ ด้าน ประตูหนึ่ง ๆ มีอุสสทนรก (นรกบริวาร) ด้านละ ๔ มหานรกชุมหนึ่งๆจึงมีอุสสทนรก ๑๖ แห่ง มหานรก ๘ ชุมมีอุสสทนรก ๑๒๘ รวมกับมหานรก ๘ เป็น ๑๓๖ ชุม (ขุ.ชา.อ. ๘/๘๓-๘๔/๑๑๑-๑๑๔) ดูการทำกรรมและวิธีเสวยผลกรรมต่างๆจากเนมิราชชาตก (ขุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๔๒๑-๕๘๙/๑๖๖-๑๘๗) (ขุ.ชา.อ. (บาลี) ๙/๔๒๑-๕๘๙/๑๕๑-๒๐๙) และดูเทวทูตสูตรใน ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๒๖๑-๒๗๑/๒๓๐-๒๔๐, ม.อุ.อ.(บาลี) ๓/๒๖๑-๒๗๑/๑๖๗-๑๗๓)

สัตถ์ชีวะมาณพ : ชื่อมาณพคนหนึ่ง เป็นคนเกียจคร้าน ชอบหลับนอน เรียนอยู่กับสหาย ๕๐๐ คน ในสำนักอาจารย์ทิสปาโมกข์ เรียนมนต์ทำให้สัตว์ที่ตายแล้วฟื้นคืนชีพ ต่อมาไปกับเพื่อนไปป่า พบร่างเสือที่ตาย จึงอวดเพื่อนร่ายมนต์ ทำให้เสือดวดังกล่าวฟื้นและกัดมาณพผู้นี้ถึงแก่ความตาย ตั้งคำในสัตถ์ชีวะชาตกที่กล่าวไว้ว่า ผู้ใดยกย่องและคบหากับ

ชั่ว คนช่วยอ้อมกระทำผู้นั้นให้เป็นเหยื่อเหมือนเสือโคร่งที่สัญชิวมาฉกทำให้ฟื้นขึ้น แล้วทำสัญชิวมาฉกให้เป็นเหยื่อ (ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๑๕๐/๖๑)

สัญชิวะ, พระ : ชื่อพระอัครสาวกเบื้องขวาของพระพุทธเจ้านามว่ากุกุสันธะ ดังคำในมหาปทานสูตร และเวปุลลปัพพตสูตรที่กล่าวไว้ว่า พระกุกุสันธพุทธเจ้า ทรงมีคู่พระอัครสาวก เป็นคู่ที่เจริญได้แก่ พระวิรุระและพระสัญชิวะ, ในมารตซ์ขณียสูตรกล่าวไว้ว่า ท่านพระสัญชิวะอยู่ในป่าก็ดี อยู่ที่โคนไม้ก็ดี อยู่ในเรือนว่างเปล่าก็ดีย่อมเข้าสัญญาเวทิตนโรธสมาบัติด้วยความลำบากเล็กน้อย เรื่องเคยมีมาแล้วท่านพระสัญชิวะนั่งเข้าสัญญาเวทิตนโรธอยู่ที่โคนไม้แห่งหนึ่ง พวกคนเลี้ยงโค พวกคนเลี้ยงปศุสัตว์ พวกคนไถนา และพวกคนเดินทาง ได้เห็นท่านพระสัญชิวะนั่งเข้าสัญญาเวทิตนโรธอยู่ที่โคนไม้แห่งหนึ่ง แล้วได้ปรึกษากันและเข้าใจว่าท่านมรณภาพ จึงหาหญ้า ไม้ และมูลโคมากองสุ่มกายท่านพระสัญชิวะ จุดไฟเผาแล้วจากไป เมื่อราตรีนั้นผ่านพ้นไปแล้ว ท่านพระสัญชิวะออกจากสมาบัตินั้นแล้วก็สลัดจิวร เวลาเช้าครองอันตราวาสกแล้วถือบาตรและจีวร เข้าไปบิณฑบาตยังหมู่บ้าน พวกคนเลี้ยงโค พวกคนเลี้ยงปศุสัตว์พวกคนไถนาและพวกคนเดินทาง ได้เห็นท่านพระสัญชิวะเที่ยวบิณฑบาตแล้วได้ปรึกษากันว่า ท่านผู้เจริญ น่าอัศจรรย์จริง ไม่เคยปรากฏ พระสมณะนี้นั่งมรณภาพแล้ว กลับฟื้นชีพคืนได้ ด้วยเหตุนี้ท่านพระสัญชิวะจึงมีชื่อว่าสัญชิวะ สัญชิวะ, ในอิทธิกถา กล่าวไว้ว่า ท่านพระสัญชิวะมีฤทธิ์ที่แผ่ไปด้วยสมาธิ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๙/๔, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๕๐๗/๕๔๖, ๓๑/๑๖/๕๗๐, ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๔๓/๒๓๐, ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๓๖/๕๗๐)

สัญญาณะ : ความสำรวม คือการสำรวมกาย วาจา หมายถึงมีศีล, ดังคำว่า บุคคลเป็นพราหมณ์ได้ เพราะกรรมนี้ คือ ตบะ พรหมจรรย์ สัญญาณะ ทมะนี้ เป็นคุณธรรมสูงสุดของพราหมณ์, ในติกนิบาตรอธิบายสิ่งที่บัณฑิตบัญญัติว่า ทาน อหิงสา(ความไม่เบียดเบียน) สัญญาณะ(ความสำรวม) ทมะ(การฝึกฝน) มาตาปิตุอุปภูฐาน(การบำรุงมารดาบิดา) เป็นสิ่งที่สัตบุรุษบัญญัติไว้, ในนิกกัณฐสูตรกล่าวว่าเป็นทรัพย์ที่จะติดตามไปตลอด คนอื่นลักไปไม่ได้ ดังคำว่า คนอื่นขนเอาไปไม่ได้ จะติดตามคนฝั่งตลอดไป, ในอุภยัตถสูตรกล่าวไว้ว่าสัญญาณะ ทำให้มีฤทธิ์มาก อานุภาพมาก, ในอุปสาพหกชาดกกล่าวไว้ว่า เป็นคุณที่ไม่ตาย อยู่คู่กับโลก ดังคำว่า สัจจะ ธรรมะ อหิงสา สัญญาณะ และทมะมีอยู่ในผู้ใด พระอริยะเจ้าทั้งหลายย่อมคบหาบุคคลเช่นนั้น (เพราะ) คุณธรรมชื่อว่าไม่ตายในโลก (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๔๖๐/๕๘๒, อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๔๕/๒๐๗, ขุ.ขุ.(ไทย) ๒๕/๖/๑๘, ขุ.อุ.(ไทย) ๒๕/๒๖๑/๑๑๓, ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๒๒/๓๖๗, ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๖๖๑/๖๕๔, ขุ.ชา.สตตก.(ไทย) ๒๗/๑๓๘/๒๘๐, ขุ.อุป.(ไทย) ๓๒/๑๘๓/๖๐๕)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ชื่อว่าสัญญาณะ เพราะมีศีล ชื่อว่า ทมะ เพราะฝึกอินทรีย์แล้ว (ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๔๖๐/๓๑๗)

สัญญา : การกำหนดหมาย, ความจำได้หมายรู้คือ หมายรู้ไว้ ซึ่ง รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และอารมณ์ที่เกิดกับใจว่า เขียว ขาว ดำ แดง ดั่ง เบาเสียงคน เสียงแมว เสียงระฆัง กลิ่นทุเรียน รสมะพร้าว เป็นต้น และจำได้คือ รู้จักอารมณ์นั้นว่าเป็นอย่างนั้นๆ ใน

เมื่อไปพบเข้าอีก (ข้อ ๓ ในชั้น ๕) มี ๖ อย่าง ตามอากรมณ์ที่หมายรู้นั้นเช่นรูปสัญญา หมายรู้อรูป สัททสัญญาหมายรู้อเสียง เป็นต้น ดังคำในพรหมชาลสูตรที่พระผู้มีพระภาค ตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย มีทวยเทพที่ออสัญญีสัตว์จติ (เคลื่อน) จากชั้นนั้นเพราะเกิด สัญญาขึ้น ข้อที่สัตว์ผู้จติจากชั้นนั้นแล้วมาเป็นอย่างนี้ เป็นสิ่งที่เป็นไปได้ หรือดังคำ ในมโหสถชาดกที่กล่าวไว้ว่า พระเจ้าพรหมทัตผู้ครองแคว้นปัญจาละ เสด็จยাত্রาทัพ มาพร้อมด้วยกองทัพทุกหมู่เหล่า กองทัพของพระเจ้าปัญจาละนั้นประมาณไม่ได้ มี กองช่างโยธา กองราบล่วนแต่ฉลาดในสงครามทุกอย่าง มีเสียงอีกที่กึกก้อง เป็น สัญญาให้กันและกันรู้ได้ด้วยเสียงกลองและเสียงสังข์ (ที.สี.(ไทย) ๙/๖๘/๒๘,๙/๗๕/ ๓๐,๙/๗๖/๓๑,๙/๗๗/๓๒,ที.ม.(ไทย) ๑๐/๖๓/๓๕,๑๐/๑๒๗/๗๒,๑๐/๑๒๗/ ๗๓,๑๐/๑๒๘/๗๔,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๔๖/๓๓,๑๑/๑๕๙/๑๒๑,๑๑/๓๐๗/๒๗๙,๑๑/ ๓๔๔/๓๕๘,ช.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๕๕๑/๒๗๔); ความหมายสามัญในภาษาบาลีว่า เครื่องหมาย ที่สังเกตความสำคัญว่าเป็นอย่างนั้นๆ,ในภาษาไทยมักใช้หมายถึง ข้อตกลง,คำมั่น ดังคำในมหาวิงค์ที่ท้าวเธอทรงให้สัญญาที่จะถวายคนวัตแก่พระ เถระแต่ทรงลี้ม เมื่อเวลาผ่านไปนานทรงระลึกได้ ตรัสถามมาหาอมาตย์ผู้สนองราชกิจ คนหนึ่ง(วิมหา.(ไทย) ๒/๖๑๙/๑๔๐)

- สัญญา ๑ :** ความจำได้ กิริยาที่จำได้ ภาวะที่จำได้ นี้ชื่อว่าสัญญา ๑ (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๑๐๙/๔๗)
- สัญญา ๖ :** ความหมายรู้อ หมายถึงความหมายรู้อในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะและธรรมารมณ ดังคำในอุปาทานปริวัตตนสูตรที่กล่าวไว้ว่า สัญญา เป็นอย่างไร คือ สัญญา ๖ ประการนี้ ได้แก่ (๑) รูปสัญญา(ความหมายรู้อรูป)(๒) สัททสัญญา(ความหมายรู้อเสียง) (๓) คันธสัญญา(ความหมายรู้อกลิ่น) (๔) รสสัญญา (ความหมายรู้อรส) (๕) โผฏฐัพ พสัญญา (ความหมายรู้อโผฏฐัพพะ) (๖) ธัมมสัญญา(ความหมายรู้อธรรมารมณ) นี้ เรียกว่า สัญญา (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๕/๘๔,อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๓๙๗/๔๑๙)
- สัญญา ๑๐ :** ความกำหนดหมาย, สิ่งที่ควรกำหนดหมายไว้ในใจ มี ๑๐ อย่างคือ ๑. อนิจจสัญญา กำหนดหมายความไม่เที่ยงแห่งสังขาร ๒. อนัตตสัญญา กำหนดหมายความเป็น อนัตตาแห่งธรรมทั้งปวง ๓. อสุภสัญญา กำหนดหมายความไม่งามแห่งกาย ๔. อาทินวลสัญญา กำหนดหมายโทษแห่งกาย คือมีอาหารต่างๆ ๕. ปหานสัญญา กำหนด หมายเพื่อละอกุศลวิตกและบาปธรรม ๖. วิราคสัญญา กำหนดหมายวิราคะคือ อริยมรรคว่าเป็นธรรมอันสงบประณีต ๗. นิโรธสัญญา กำหนดหมายนิโรธ คืออริยผล ว่าเป็นธรรมอันสงบประณีต ๘. สัพพโลก อนภิตตสัญญา กำหนดหมายความไม่น่า เพลิดเพลินในโลกทั้งปวง ๙. สัพพสังขารesu อนิภุตตสัญญา กำหนดหมายความไม่น่า ปรารถนาในสังขารทั้งปวง ๑๐. อานาปานัสสติ สติกำหนดหมายใจเข้าออก ดังคำใน ปฐมสัญญาสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย สัญญา ๑๐ ประการนี้ ที่ บุคคลเจริญทำให้มากแล้วย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก หยั่งลงสู่อมตะ มีอมตะเป็น ที่สุด (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๕๖/๑๒๓)
- สัญญาใกล้ :** สัญญาอยู่ใกล้เคียงกัน หมายถึงอยู่ชิดกัน ดังคำในวิงค์ที่อธิบายสัญญาใกล้ว่า สัญญา ที่เป็นอกุศลเป็นสัญญาใกล้กับสัญญาที่เป็นอกุศล สัญญาที่เป็นกุศลเป็นสัญญาใกล้กับ

สัญญาที่เป็นบุคคล สัญญาที่เป็นอภัยภาคฤตเป็นสัญญาใกล้กับสัญญาที่เป็นอภัยภาคฤต สัญญาที่สัมปยุตด้วยทุกขเวทนาเป็นสัญญาใกล้กับสัญญาที่สัมปยุตด้วยทุกขเวทนา สัญญาที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาเป็นสัญญาใกล้กับสัญญาที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนา สัญญาที่สัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนาเป็นสัญญาใกล้กับสัญญาที่สัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนา สัญญาของผู้ไม่เข้าสมาบัติเป็นสัญญาใกล้กับสัญญาของผู้ไม่เข้าสมาบัติ สัญญาของผู้เข้าสมาบัติเป็นสัญญาใกล้กับสัญญาของผู้เข้าสมาบัติ สัญญาที่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นสัญญาใกล้กับสัญญาที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ สัญญาที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นสัญญาใกล้กับสัญญาที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะ นี้เรียกว่าสัญญาใกล้ (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๑๙/๑๐)

สัญญาไกล : สัญญาอยู่ไกลกัน หมายถึงอยู่ไกลห่างกัน ดังคำในวิภังค์ที่อธิบายสัญญาไกลว่า สัญญาที่เป็นอกุศลเป็นสัญญาไกลจากสัญญาที่เป็นกุศลและอภัยภาคฤตสัญญาที่เป็นกุศลและอภัยภาคฤตเป็นสัญญาไกลจากสัญญาที่เป็นอกุศล สัญญาที่เป็นกุศลเป็นสัญญาไกลจากสัญญาที่เป็นอกุศลและอภัยภาคฤต สัญญาที่เป็นอกุศลและอภัยภาคฤตเป็นสัญญาไกลจากสัญญาที่เป็นกุศล สัญญาที่เป็นอภัยภาคฤตเป็นสัญญาไกลจากสัญญาที่เป็นกุศลและอกุศล สัญญาที่เป็นกุศลและอกุศลเป็นสัญญาไกลจากสัญญาที่เป็นอภัยภาคฤต สัญญาที่สัมปยุตด้วยทุกขเวทนาเป็นสัญญาไกลจากสัญญาที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาและอทุกขมสุขเวทนา สัญญาที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาและอทุกขมสุขเวทนาเป็นสัญญาไกลจากสัญญาที่สัมปยุตด้วยทุกขเวทนา สัญญาที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาเป็นสัญญาไกลจากสัญญาที่สัมปยุตด้วยทุกขเวทนาและอทุกขมสุขเวทนา สัญญาที่สัมปยุตด้วยทุกขเวทนาและอทุกขมสุขเวทนาเป็นสัญญาไกลจากสัญญาที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาและทุกขเวทนา สัญญาที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาและทุกขเวทนาเป็นสัญญาไกลจากสัญญาที่สัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนา สัญญาของผู้ไม่เข้าสมาบัติเป็นสัญญาไกลจากสัญญาของผู้เข้าสมาบัติ สัญญาของผู้เข้าสมาบัติเป็นสัญญาไกลจากสัญญาของผู้ไม่เข้าสมาบัติ สัญญาที่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นสัญญาไกลจากสัญญาที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะ สัญญาที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นสัญญาไกลจากสัญญาที่เป็นอารมณ์ของอาสวะนี้เรียกว่าสัญญาไกล (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๑๙/๙)

สัญญาชั้น : กองสัญญา, กองคือความจำได้หมายรู้ ดังคำในวิภังค์ว่า สัญญาอย่างใดอย่างหนึ่ง คือสัญญาที่เป็นอดีต สัญญาที่เป็นอนาคตสัญญาที่เป็นปัจจุบัน สัญญาที่เป็นภายในตน สัญญาที่เป็นภายนอกตน สัญญาหยาบ สัญญาละเอียด สัญญาชั้นต่ำ สัญญาชั้นประณีต สัญญาไกล หรือสัญญาใกล้ ประมวลย่อเข้าเป็นกองเดียวกัน นี้เรียกว่าสัญญาชั้น (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๑๕/๓๐๐, ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๘๖/๙๘, ส.ข.(ไทย) ๑๗/๘๒/๑๓๗, อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๖/๒๘, อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๖๑/๓๘, ๓๔/๑๓๘/๕๑, อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๑๔/๗, ๓๕/๖๒/๔๒, ๓๕/๑๖๗/๑๑๘, ๓๕/๑๘๔/๑๔๕, อภิ.ธ.(ไทย) ๓๖/๘/๕)

สัญญาชั้น ๑ : ความจำได้ กิริยาที่จำได้ ภาวะที่จำได้ นี้ชื่อว่าสัญญาชั้น ๑ (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๑๑๓/๔๘)

สัญญาชั้นต่ำ สัญญาชั้นประณีต : สัญญาที่เป็นอกุศลเป็นสัญญาชั้นต่ำ สัญญาที่เป็นกุศลและอัพยากรุดเป็นสัญญาชั้นประณีต สัญญาที่เป็นกุศลและอกุศลเป็นสัญญาชั้นต่ำ สัญญาที่เป็นอัพยากรุดเป็นสัญญาชั้นประณีต สัญญาที่สัมปยุตด้วยทุกขเวทนาเป็นสัญญาชั้นต่ำ สัญญาที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาและทุกขเวทนาเป็นสัญญาชั้นประณีต สัญญาที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาและทุกขเวทนาเป็นสัญญาชั้นต่ำ สัญญาที่สัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนาเป็นสัญญาชั้นประณีต สัญญาของผู้ไม่เข้าสมาบัติเป็นสัญญาชั้นต่ำ สัญญาของผู้เข้าสมาบัติเป็นสัญญาชั้นประณีต สัญญาที่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นสัญญาชั้นต่ำ สัญญาที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นสัญญาชั้นประณีต (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๑๘/๘)

สัญญาที่เป็นปัจจุบัน : สัญญาเกิดอยู่ เป็นอยู่ เกิดพร้อมแต่สัมผัสทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจที่เป็นปัจจุบัน ดังคำในวิภังค์ว่า สัญญาใดเกิดอยู่ เป็นอยู่ เกิดพร้อม บังเกิด บังเกิด เฉพาะ ปรากฎเกิดขึ้นเกิดขึ้นพร้อม ตั้งขึ้น ตั้งขึ้นพร้อม ที่เป็นปัจจุบัน สงเคราะห์เข้ากับส่วนปัจจุบัน ได้แก่ สัญญาที่เกิดแต่จักขุสัมผัส ฯลฯ สัญญาที่เกิดแต่มนโสมผัส นี้เรียกว่าสัญญาที่เป็นปัจจุบัน (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๑๕/๗)

สัญญาที่เป็นภายนอกตน : สัญญาของสัตว์และบุคคลอื่นที่เกิดแต่สัมผัสทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ดังคำในวิภังค์ว่า สัญญาใดของสัตว์อื่น ของบุคคลอื่นนั้นๆ ที่เป็นภายในตน มีเฉพาะตนเกิดในตน มีเฉพาะบุคคล ที่กรรมอันประกอบด้วยตณหาและทิฏฐียึดถือ ได้แก่ สัญญาที่เกิดแต่จักขุสัมผัส ฯลฯ สัญญาที่เกิดแต่มนโสมผัส นี้เรียกว่าสัญญาที่เป็นภายนอกตน (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๑๖/๘)

สัญญาที่เป็นภายในตน : สัญญาของสัตว์ที่เป็นภายในตน ที่เกิดแต่สัมผัสทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ดังคำในวิภังค์ว่า สัญญาใดของสัตว์นั้นๆ ที่เป็นภายในตน มีเฉพาะตนเกิดในตน มีเฉพาะบุคคล ที่กรรมอันประกอบด้วยตณหาและทิฏฐียึดถือ ได้แก่ สัญญาที่เกิดแต่จักขุสัมผัส ฯลฯ สัญญาที่เกิดแต่มนโสมผัส นี้เรียกว่าสัญญาที่เป็นภายในตน (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๑๖/๗)

สัญญาที่เป็นโลกิยะ : ความจำได้หมายรู้ระดับโลกิยะ มีปรากฏในภวตถุ ที่พระสกวาทิถามพระปรวาทิตอนหนึ่งว่า บุคคลผู้พร้อมด้วยมรรค เป็นผู้บริบูรณ์ด้วยผัสสะที่เป็นโลกิยะ เวทนาที่เป็นโลกิยะ สัญญาที่เป็นโลกิยะ เจตนาที่เป็นโลกิยะ จิตที่เป็นโลกิยะ สัทธาที่เป็นโลกิยะ วิริยะที่เป็นโลกิยะ สติที่เป็นโลกิยะ สมาธิที่เป็นโลกิยะ ปัญญาที่เป็นโลกิยะ พระปรวาทิต์ตอบปฏิเสธ (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๕๘๗/๖๔๑)

สัญญาที่เป็นอดีต : ความจำได้หมายรู้ที่ผ่านมา ดังคำในวิภังค์ว่า สัญญาใดล่วงไปแล้ว ดับไปแล้ว ปราศจากไปแล้ว แปรไปแล้ว ถึงความดับแล้วถึงความดับสิ้นแล้ว ที่เกิดขึ้นปราศจากไปแล้ว ที่เป็นอดีต สงเคราะห์เข้ากับส่วนอดีต ได้แก่ สัญญาที่เกิดแต่จักขุสัมผัส สัญญาที่เกิดแต่โสตสัมผัส สัญญาที่เกิดแต่ฆานสัมผัส สัญญาที่เกิดแต่ชีวหาสัมผัส

สัญญาที่เกิดแต่กายสัมผัส สัญญาที่เกิดแต่มนสัมผัส นี้เรียกว่าสัญญาที่เป็นอดีต (อภิ. วิ.(ไทย) ๓๕/๑๕/๗, อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๒๘๗/๑๘๗)

สัญญาที่เป็นอนาคต : ความจำได้หมายรู้ที่ยังมาไม่ถึง ดังคำในวิภังค์ว่า สัญญาใดยังไม่เกิด ยังไม่เกิดพร้อม ยังไม่บังเกิด ยังไม่บังเกิดเฉพาะยังไม่ปรากฏ ยังไม่เกิดขึ้น ยังไม่เกิดขึ้นพร้อม ยังไม่ตั้งขึ้น ยังไม่ตั้งขึ้นพร้อม ที่เป็นอนาคต สงเคราะห์เข้ากับส่วนอนาคต ได้แก่ สัญญาที่เกิดแต่จักขุสัมผัส ฯลฯ สัญญาที่เกิดแต่มนสัมผัส นี้เรียกว่าสัญญาที่เป็นอนาคต (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๑๕/๗)

สัญญาที่วิปริต : จำได้คลาดเคลื่อน, ความจำได้หมายรู้สิ่งผิด, การรับรู้ที่ไม่ถูกต้อง หมายถึงสัญญาที่คลาดเคลื่อน เช่น กำหนดให้ต่างออกไปจากความเป็นจริงโดยประการต่าง ๆ ด้วยกิเลสเป็นเหตุเน้นเข้า คือ ตัณหา มานะ และทิฏฐิ ที่มีกำลัง ดังคำที่สภียปริพาชกสตุติ พระผู้มีพระภาคเฉพาะพระพักตร์ว่า ข้าแต่พระผู้มีพระภาค ผู้มีปัญญาจุจแผ่นดิน พระองค์ทรงกำจัดมิฉฉาทิฏฐิ ๓ และมีฉฉาทิฏฐิ ๖๐ ที่อาศัยคัมภีร์เป็นหลักการของพวกสมณะลัทธิอื่นซึ่งอาศัยอักษรสื่อความหมาย และสัญญาที่วิปริต ทรงก้าวพ้นความมืดคือโอฆะได้แล้ว (ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๕๔๔/๖๒๗)

สัญญาที่สังสม : อุปยสัญญา หมายถึงความจำได้หมายรู้ที่สังสมไว้ เป็นไวพจน์กัน ดังเช่น กรรมและกรรมที่สังสมเป็นไวพจน์กัน สัมปยุตด้วยจิต และรับรู้อารมณ์ได้ ต่างกันในเวลาให้ผลเท่านั้น มีปรากฏในภควัตถุ ที่พระสกวาทิถามพระปรวาทิว่า ผัสสะกับผัสสะที่สังสมเป็นคนละอย่างกัน เวทนากับเวทนาที่สังสมเป็นคนละอย่างกัน สัญญากับสัญญาที่สังสมเป็นคนละอย่างกัน... ไซ้ใหม่ พระปรวาทิก็ตอบปฏิเสธ (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๗๓๗/๗๘๑, อภิ.ปญจ.อ. ๗๓๗/๒๘๓)

สัญญาธาตุ : ธาตุคือสัญญา, เป็น ๑ ในธาตุ ๕ คือรูปธาตุ เวทนาธาตุ สัญญาธาตุ สังขารธาตุ และวิญญาณธาตุ ดังคำในลลิตทิกานิสุตต ที่พระมหากัจจายนเถระกล่าวแก่คหบดีไว้ว่า สัญญาธาตุเป็นที่อาศัยแห่งวิญญาณ วิญญาณที่ผูกพันกับราคะในสัญญาธาตุ ตรัสเรียกว่าผู้เที่ยวชานไปหาที่อยู่, ในอนิจจสูตรพระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ถ้าจิตของภิกษุคลายกำหนดจากรูปธาตุ ก็เป็นจิตที่หลุดพ้นแล้วจากอาสวะทั้งหลาย เพราะไม่ถึอมัน ถ้าจิตของภิกษุคลายกำหนดจากเวทนาธาตุ ฯลฯ ถ้าจิตของภิกษุคลายกำหนดจากสัญญาธาตุ ฯลฯ, ในมาคันทิยสูตรตนิทเทส ท่านพระมหากัจจายนะตอบว่า ท่านคหบดี รูปธาตุเป็นที่อาศัยแห่งวิญญาณ วิญญาณที่ผูกพันไว้ด้วยราคะในรูปธาตุ ตรัสเรียกว่า การเที่ยวชานไปหาที่อยู่เวทนาธาตุ ... สัญญาธาตุ ... สังขารธาตุ เป็นที่อาศัยแห่งวิญญาณ วิญญาณที่ผูกพันไว้ด้วยราคะในสังขารธาตุ ตรัสเรียกว่า การเที่ยวชานไปหาที่อยู่, ในจูฬนิทเทส อธิบายไว้ว่า ความพอใจ ความกำหนดความเพลิดเพลิน ความทะยานอยาก อุบายและความยึดมั่นอันเป็นเหตุที่ใจเข้าไปตั้งมั่นถึอมันนอนเนื่องในสัญญาธาตุ พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าทรงละได้เด็ดขาดแล้วตัดรากถอนโคนเหมือนต้นตาลที่ถูกตัดรากถอนโคนไปแล้ว เหลือแต่พื้นที่ ทำให้ไม่มีเกิดขึ้นต่อไปไม่ได้ ฉะนั้น พระพุทธเจ้าจึงชื่อว่าผู้ละห้วงน้ำคืออาลัยได้ (ส.ข.

(ไทย) ๑๗/๓/๑๒,๑๗/๔/๑๖,๑๗/๔๕/๖๓,๑๗/๕๔/๗๗,ช.ม.(ไทย)๒๙/๗๙/๒๓๔,ช.จ.(ไทย) ๓๐/๗๐/๒๕๗)

สัญญาณานัตตสูตร : พระสูตรว่าด้วยความต่างแห่งสัญญา พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ทรงแสดงความต่างแห่งสัญญา เช่น รูปสัญญาเกิดขึ้นเพราะอาศัยรูปธาตุ รูปสังกัปปะเกิดขึ้นเพราะอาศัยรูปสัญญา รูปฉันทะเกิดขึ้นเพราะอาศัยรูปสังกัปปะ รูปปริหาหะเกิดขึ้นเพราะอาศัยรูปฉันทะ รูปปริเยสนาเกิดขึ้นเพราะอาศัยรูปปริหาหะ (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๙๑/๑๗๓)

สัญญานิมิต : นิमितคือสัญญา หมายถึงเครื่องหมายแห่งสัญญา มีปรากฏในปฏิสัมภิทามรรค ดังคำในญาณภคที่อธิบายไว้ว่า พระโยคาวจรเมื่อพิจารณาเวทนานิมิต ฯลฯ สัญญานิมิต ฯลฯ สังขารนิमित ฯลฯ วิญญาณนิमित ฯลฯ จักขุ ฯลฯ เมื่อพิจารณาขารมรณนิमितโดยความเป็นภย ถูกต้องแล้วๆ ย่อมเห็นความเสื่อม เพราะจิตโน้มไปในนิพพานที่ไม่มีนิมิตนี้ชื่อว่าอนิมิตตวิหาร (ช.ป.(ไทย) ๓๑/๗๙/๑๓๔)

สัญญาภาพ : ภาพคือสัญญา หมายถึงภาพที่มีสัญญา เป็น ๑ ในสัญญา ๓ คือ สัญญาภาพ อสัญญาภาพ เนวสัญญานาสัญญาภาพ ดังคำในปฏิสัมภิทามรรค ที่อธิบายไว้ว่า สัญญาภาพ (ภาพที่มีสัญญา) ... อสัญญาภาพ (ภาพที่ไม่มีสัญญา)... เนวสัญญานาสัญญาภาพ (ภาพที่มีสัญญาก็มิใช่ ไม่มีสัญญาก็มิใช่) ... ควรรู้อย่างนี้ในวิภังค์อธิบายสัญญาภาพว่าเป็นอุปัตติภาพ ดังคำว่า กามภาพ รูปภาพ อรูปภาพ สัญญาภาพ อสัญญาภาพ เนวสัญญานาสัญญาภาพเอกโวการภาพ จตุโวการภาพ และปัญจโวการภาพ นี้เรียกว่า อุปัตติภาพ(ช.ม.(ไทย)๒๙/๗๔/๒๒๖,๒๙/๘๐/๒๓๙,๒๙/๘๗/๒๖๔,๒๙/๑๕๗/๔๔๑,๓๑/๕/๑๓,ช.ป.(ไทย)๓๑/๑๒๓/๑๙๑,อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๒๓๔/๒๒๑,อภิ.จา.(ไทย)๓๖/๖๗/๑๘,๓๖/๔๖๘/๑๒๐)

สัญญาภาวนา : การเจริญสัญญา หมายถึงการเจริญสัญญา ๑๐ ประการ, แนวความคิดความเข้าใจสำหรับใช้กำหนดพิจารณาในการเจริญกัมมัฏฐาน ได้แก่ (๑) อนิจจสัญญา (๒) อนัตตสัญญา (๓) อสุภสัญญา (๔) อาทีนวสัญญา (๕) ปหานสัญญา (๖) วิราคสัญญา (๗) นิโรธสัญญา (๘) สัพพโลเก อนภิตสัญญา (๙) สัพพสังขารสุ อนิจจสัญญา (๑๐) อานาปานสติ ดังคำในมหานิทเทศที่กล่าวไว้ว่า พระผู้มีพระภาคทรงเป็นผู้มีส่วนแห่งสัญญาภาวนา ๑๐ กสิณสมาบัติ ๑๐ อานาปานสติสมาธิ อสุภสมาบัติ จึงชื่อว่าพระผู้มีพระภาค (ช.ม.(ไทย) ๒๙/๕๐/๑๗๔,๒๙/๘๔/๒๔๙,๒๙/๑๔๙/๔๐๔,๒๙/๑๕๑/๔๑๓,๒๙/๑๙๘/๕๘๑)

สัญญามนสิการ : การใส่ใจสัญญา หมายถึงการกระทำไว้ในใจโดยการกำหนดหมาย ดังคำในปฐมมัชฌานปัญหาสูตร ที่พระมหาโมคคัลลานเถระกล่าวกับภิกษุทั้งหลายตอนหนึ่งว่า ผมนั้นสังตจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีวิตก วิจารณ์ ปิติและสุข อันเกิดจากวิเวกอยู่ เมื่อผมอยู่ด้วยวิหระธรรมนี้ สัญญามนสิการ (การใส่ใจสัญญา) ประกอบด้วยกามก็ปรากฏขึ้น,แม้ในหุติยฌานจนถึงเนวสัญญานาสัญญาตณฌาน ท่านพระมหาโมคคัลลานเถระก็กล่าวว่าสัญญามนสิการปรากฏได้เช่นกัน ซึ่งเป็นมนสิการถึงหุติยฌานว่าไม่มีวิตก มีสัญญามนสิการคอยตักเตือนเพื่อให้บรรลุหุติยฌาน จึงออกจากปฐมฌาน,ในวิภังค์กล่าวไว้ว่า เป็นปัญญาฝ่ายเสื่อมและปัญญาฝ่ายวิเศษ

ตั้งคำว่า สัญญาณนสิกการที่สหระคตด้วยกามครอบงำโยคาวจรบุคคลผู้ได้ปฐมฌาน ชื่อว่าหानภาคินีปัญญา... สัญญาณนสิกการที่ไม่สหระคตด้วยวิตกครอบงำ...ชื่อว่าวิเสสภาคินีปัญญา...สัญญาณนสิกการที่สหระคตด้วยวิญญาณัญญาตนะครอบงำโยคาวจรบุคคลผู้ได้อากิญจัญญาตนะชื่อว่า หานภาคินีปัญญา สติที่มีสภาวะสมควรแก่ธรรมนั้นตั้งมั่นชื่อว่า วิฐติภาคินีปัญญา สัญญาณนสิกการที่สหระคตด้วยเนวสัญญานาสัญญาตนะครอบงำ...ชื่อว่าวิเสสภาคินีปัญญา สัญญาณนสิกการที่สหระคตด้วยนิพพิทาประกอบด้วยวิราคะครอบงำ...ชื่อว่านิพเพธภาคินีปัญญา(ส.สพ.า.(ไทย)๑๘/๓๓๒/๓๕๐,๑๘/๓๓๓/๓๕๐,๑๘/๓๓๔/๓๕๐,๑๘/๓๓๕/๓๕๐,อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๗๙๙/๕๑๑,๕๑๒)

สัญญาว่าปฏิกูลในอาหาร :กำหนดหมายความปฏิกูลในอาหาร, กำหนดหมายอาหารว่าปฏิกูล, ความจำได้หมายรู้อาหารว่าเป็นของปฏิกูล เช่นการกำหนดหมายอาหารว่า เมื่อลิ้มรสใด ย่อมเกิดความกำหนดเป็นต้นขึ้นมา รสอย่างนั้นไม่พึงเสพ แต่เมื่อลิ้มรสใด ย่อมเกิดความเข้าใจว่า เป็นของปฏิกูลในอาหาร และย่อมอาศัยแรงกายเพราะรสที่ได้ลิ้มเป็นปัจจัยแล้วสามารถก้าวลงสู่อริยมูมิได้ หรือเมื่อบริโภคนั้นก็ย่อมมีการสิ้นกิเลสไป รสเห็นปานนั้นพึงเสพ,เป็นข้อที่ ๔ ในสัญญา ๕ เรียกว่าอาหารเร ปฏิกูลสัญญา,เป็นข้อที่ ๓ ในสัญญา ๗ เรียกว่าอาหารเร ปฏิกูลสัญญา ดังคำในสังฆชาดสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้พิจารณาเห็นความไม่งามในกาย มีสัญญาว่าปฏิกูลในอาหาร มีสัญญาว่าไม่น่าเพลิดเพลินในโลกทั้งปวง พิจารณาเห็นความไม่เที่ยงในสังสารทั้งปวงอยู่,เป็นข้อ ๓ ในสัญญา ๙,เป็นข้อ ๓ ในสัญญา ๑๐ (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๖๙/๒๓๖,อง.ฉกก.(ไทย) ๒๒/๖๑/๑๑๐,อง.สตตก.(ไทย) ๒๓/๔๘/๗๕,อง.นวก.(ไทย) ๒๓/๙๓/๕๖๓,อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๕๖/๑๒๓)

สัญญาวิปริต : ความจำคลาดเคลื่อน หมายถึงความจำแปรปรวนจนลืมนึกถึงกิริยาอาการของตน ดังคำในสุร่าปานชาดกที่เหล่าดาบสถูกพระโพธิสัตว์ซึ่งเป็นอาจารย์ถามจึงบอกเรื่องทีพวกเขาตมึ่มสุร่ามาแล้วพากันฟ้องร้องว่า พวกเขากระผมได้พากันตมึ่ม พากันฟ้องร้อง พากันฟ้องร้องแล้วก็พากันร้องไห้ เพราะตมึ่มสุร่าที่ทำให้สัญญาวิปริต แต่ยงดีที่ไม่ได้กลายเป็นลิงให้เห็น,ในปฏิสัมภทามรรคอธิบายไว้ว่า สัตว์โลกนี้พร้อมทั้งเทวโลก มีสัญญาวิปริตว่าเป็นทุกข์ในนิโรธที่เป็นสุขใด ในนิโรธนั้นไม่มีญาณ เพราะมีสัญญาวิปริตว่าเป็นทุกข์ (ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๘๑/๓๔,ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๔๘/๒๒๗)

สัญญาวิปลาส : ความหมายรู้ผิด หมายถึงความคลาดเคลื่อนของการรับรู้ หมายถึงการรับรู้สิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง การรับรู้สิ่งที่เป็นทุกข์ว่าเป็นสุข การรับรู้สิ่งที่ไม่ใช่อดีตว่าอดีต การรับรู้สิ่งที่ไม่งามว่างาม ดังคำในวิปลาสสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย สัญญาวิปลาส จิตวิปลาส ทิฏฐิวิปลาส ๔ ประการนี้ คือ (๑) สัญญาวิปลาส จิตวิปลาส ทิฏฐิวิปลาสในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง (๒) สัญญาวิปลาส จิตวิปลาส ทิฏฐิวิปลาสในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าเป็นสุข (๓) สัญญาวิปลาส จิตวิปลาส ทิฏฐิวิปลาสในสิ่งที่เป็นอนัตตว่าอดีต (๔) สัญญาวิปลาส จิตวิปลาส ทิฏฐิวิปลาสในสิ่งที่ไม่งามว่างาม (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๔๙/๗๙)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สัญญาวิปลาส ความคลาดเคลื่อนของการรับรู้ หมายถึงการรับรู้สิ่งที่ไม่เที่ยงแท้ยิ่งเป็นต้น (อง.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๔๙/๓๔๖)

สัญญาวิปลาส : ความหมายรู้ผิด หมายถึงความหมายรู้ผิดในสิ่งที่ไม่เที่ยงแท้ยิ่งความหมายรู้ผิด ในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าเป็นสุข ความหมายรู้ผิดในสิ่งที่ไม่ใช่อดีตว่าอดีต ความหมายรู้ผิด ในสิ่งที่ไม่งามว่างาม ดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย สัญญาวิปลาส (ความหมายรู้ผิด) จิตตวิปลาส (ความคิดผิด) ทิฏฐิวิปลาส (ความเห็นผิด) ๔ ประการนี้ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๓๖/๓๙๙)

สัญญาวิโมกข์ : ความหลุดพ้นเพราะสัญญา, หมายถึงสัญญาสมาบัติ ๗ อันได้แก่รูปฌาน ๔ และอรูปฌาน ๓ ดังคำในอุปัชฌายาปิฎกปัญหา ที่อุปัชฌายาพ ทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า บุคคลใดเป็นผู้ปราศจากราคะในกามทั้งปวง ละสมาบัติอื่นอาศัยอาภิญญาตนสมาบัตินี้พอใจไปในสัญญาวิโมกข์ชั้นสูง บุคคลนั้นไม่หวั่นไหว ดำรงอยู่ในพรหมโลกชั้น อาภิญญาตนสมาบัตินั้นได้หรือ, หรือดังคำในจุฬนิทเทสที่กล่าวไว้ว่า คำว่า น้อมใจไปในสัญญาวิโมกข์ชั้นสูงอธิบายว่า สัญญาสมาบัติ ๗ ตรัสเรียกว่าสัญญาวิโมกข์, เป็นข้อที่ ๗๑ ในบรรดาวิโมกข์ ๗๕, ในปฏิสัมภิทามรรคอธิบายไว้ว่า สัญญาวิโมกข์ เป็นอย่างไร คือ สัญญาวิโมกข์ ๑ เป็นสัญญาวิโมกข์ ๑๐ สัญญาวิโมกข์ ๑๐ เป็นสัญญาวิโมกข์ ๑ ด้วยอำนาจวัตถุ (และ) ด้วยปริยาย (ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๑๐๗๘/๓๕๗, ขุ.จ.(ไทย) ๓๐/๔๐/๑๘๔, ๓๐/๔๑/๑๘๖, ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๐๙/๓๔๘, ๓๑/๒๑๔/๓๕๕)

ในพระไตรปิฎก อธิบายว่า สัญญาวิโมกข์ หมายถึงสัญญาสมาบัติ คุณธรรมชั้นสูง ที่บุคคลบรรลุ มี ๗ ประการ ได้แก่ รูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๓ (ยกเว้นเนวสัญญานา สัญญาตนสมาบัติ) (ขุ.จ.(ไทย) ๓๐/๔๐/๑๘๔)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สัญญาวิโมกข์ ๑ เป็นสัญญาวิโมกข์ ๑๐ ด้วยอำนาจ วัตถุ หมายถึงเป็นสัญญาวิโมกข์ ๑๐ ด้วยอำนาจ วัตถุ ๑๐ มีนิจสัญญาเป็นต้น คำว่า สัญญาวิโมกข์ ๑๐ เป็นสัญญาวิโมกข์ ๑ ด้วยปริยาย หมายถึงเป็นสัญญาวิโมกข์ ๑ ด้วยการพ้นจากสัญญานั้น (ขุ.ป.อ.(บาลี) ๒/๒๑๔/๑๘๓-๔)

สัญญาวิวิฏฐ : การปรับเปลี่ยนสัญญา คือได้อรุปาวจรฌาน ๔ (อากาศานัญญาตนฌาน วิญญาณัญญาตนฌาน อาภิญญาตนฌาน และเนวสัญญานา สัญญาตนฌาน) ดังคำในเอกกนิบาตที่กล่าวถึงมหาปณกเลศกว่าภิกษุสาวกทั้งหลายของเรา ผู้ฉลาดในสัญญาวิวิฏฐ, อีกนัยหนึ่ง หมายถึงการหลีกออกจากอกุศลด้วยสัญญา, ในญาณกถาอธิบายว่า พระโยคาวจรเมื่อหมายรู้ย่อมหลีกไป เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าสัญญาวิวิฏฐ (อง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๒๐๐/๒๗, ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๐๐/๑๕๙, ๓๑/๒๓๐/๓๙๐)

สัญญาวิวิฏฐญาณ : ญาณในการหลีกออกจากอกุศลด้วยสัญญา ดังคำในมติกาวา ปญญาที่มีกุศลธรรมเป็นใหญ่ ชื่อว่าสัญญาวิวิฏฐญาณ, เป็นญาณที่ ๔๔ ในญาณ ๗๓ ในปฏิสัมภิทามรรคอธิบายว่า ปญญาที่มีเนกขัมมะเป็นใหญ่ ย่อมหลีกออกจากกามฉันทะด้วยสัญญา(ความหมายรู้) เพราะฉะนั้น ปญญาที่มีกุศลธรรมเป็นใหญ่ จึงชื่อว่าสัญญาวิวิฏฐญาณ ปญญาที่มีอพยาบาทเป็นใหญ่ ย่อมหลีกออกจากพยาบาทด้วยสัญญา ... ปญญาที่มีอาโลกสัญญาเป็นใหญ่ ย่อมหลีกออกจากถีนมิทระด้วยสัญญา ... ปญญาที่

มือวิกเขปะเป็นใหญ่ ย่อมหลีกออกจากอุทัจจะด้วยสัญญา ... ปัญญาที่มีธัมมวัตถุ
 ถานเป็นใหญ่ ย่อมหลีกออกจากวิจิจฉาด้วยสัญญา ... ปัญญาที่มีญาณเป็นใหญ่ ย่อม
 หลีกออกจากอวิชาด้วยสัญญา ... ปัญญาที่มีปามุขะเป็นใหญ่ ย่อมหลีกออกจาก
 อรติด้วยสัญญา ... ปัญญาที่มีปฐมฌานเป็นใหญ่ ย่อมหลีกออกจากนิวรรณด้วยสัญญา
 ฯลฯ ปัญญาที่มีอรหัตตมรรคเป็นใหญ่ ย่อมหลีกออกจากกิเลสทั้งปวงด้วยสัญญา
 เพราะฉะนั้น ปัญญาที่มีกุศลธรรมเป็นใหญ่ จึงชื่อว่าสัญญาวิวิญญูญาณ ชื่อว่าญาณ
 เพราะมีสภาวะรู้ธรรมนั้นชื่อว่าปัญญา เพราะมีสภาวะรู้ชัด เพราะเหตุนี้ ท่านจึง
 กล่าวไว้ว่า ปัญญาที่มีกุศลธรรมเป็นใหญ่ ชื่อว่าสัญญาวิวิญญูญาณ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๙๕/
 ๑๕๕)

สัญญาเวทิตนโรธ : การดับสัญญาและเวทนาเป็นสมาบัติเรียกเต็มว่าสัญญาเวทิตนโรธสมาบัติ
 เรียกสั้นๆ ว่านิโรธสมาบัติ (ข้อ ๙ ในอนุปปพวิหาร๙), เป็นวิโมกข์ข้อที่ ๘ ในวิโมกข์ ๘
 ดังคำว่า บุคคลล่วงแนวสัญญานาสัญญาตนฌานโดยประการทั้งปวง บรรลุสัญญา
 เวทิตนโรธอยู่ นี้เป็นวิโมกข์ประการที่ ๘, หรือดังคำที่กล่าวถึงพุทธปรินิพพานที่ว่า
 พระองค์ทรงเข้าแนวสัญญานาสัญญาตนสมาบัติออกจากแนวสัญญานาสัญญาตน
 สมาบัติทรงเข้าสัญญาเวทิตนโรธ, เป็นข้อที่ ๙ ในอนุปปพนิโรธ ๙ คือ (๑) กาม
 สัญญาของผู้เข้าปฐมฌานดับไป (๒) วิตก วิจารของผู้เข้าทุติยฌานดับไป (๓) ปีติของ
 ผู้เข้าตติยฌานดับไป (๔) ลมหายใจเข้า ลมหายใจออกของผู้เข้าจตุตถฌานดับไป (๕)
 รูปสัญญาของผู้เข้าอากาสนัญจายตนฌานดับไป (๖) อากาสนัญจายตนสัญญาของผู้
 เข้าวิญญาณัญจายตนฌานดับไป (๗) วิญญาณัญจายตนสัญญาของผู้เข้าอา
 กิญจัญญาตนฌานดับไป (๘) อากิญจัญญาตนสัญญาของผู้เข้าแนวสัญญานา
 สัญญาตนฌานดับไป (๙) สัญญาและเวทนาของผู้เข้าสัญญาเวทิตนโรธ ดับไป, ใน
 วิกังค้อธิบายไว้ว่า เพราะก้าวล่วงแนวสัญญานาสัญญาตนจะได้โดยประการทั้งปวง
 โยคาวจรบุคคลจึงบรรลุสัญญาเวทิตนโรธอยู่ นี้ชื่อว่าวิโมกข์ข้อที่ ๘ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/
 ๑๒๙/๗๖, ๑๐/๑๗๔/๑๒๒, ๑๐/๒๑๙/๑๖๗, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๓๙/๓๕๑, ๑๑/๓๔๓/
 ๓๕๗, ๑๑/๓๔๔/๓๕๘, ๑๑/๓๕๘/๔๑๘, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๗๑/๒๙๔, ๑๒/๓๒๓/
 ๓๕๕, ๑๒/๔๕๗/๔๙๕, อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๘๒๘/๕๓๑) ; ดู นิโรธสมาบัติ

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สัญญาเวทิตนโรธ หมายถึงสมาบัติที่ดับสัญญาและ
 เวทนามี ๒ คือสัญญาสมาบัติ และนิโรธสมาบัติ ที่เป็นสัญญาสมาบัติมีแก่บุุขน ที่
 เป็นนิโรธสมาบัติ มีเฉพาะแต่พระอนาคามีและพระอรหันต์ผู้ชำนาญในสมาบัติ ๘
 แล้วเท่านั้นจึงจะเข้าได้, เป็นข้อที่ ๙ ในสมาบัติ หมายถึงอนุปปพสมาบัติ ๙ คือ รูป
 ฌาน ๔ อรูปฌาน ๔ และสัญญาเวทิตนโรธ ๑ (ม.ม.อ. ๑/๑๔๘/๓๕๑, อง.ทสก.อ.
 ๓/๒๑/๓๒๙, อภิ.ปณจ.อ.(บาลี) ๗๓๕/๒๘๒)

สัญญาเวทิตนโรธธาตุ : ธาตุคือความดับสัญญาและเวทนา หมายถึงความดับขั้น ๔ ขั้น เป็นชื่อของ
 นิโรธสมาบัติ สัญญาเวทิตนโรธธาตุอาศัยนิโรธสมาบัติจึงปรากฏได้, เป็นธาตุที่ ๗ ใน
 ธาตุ ๗ คือ ๑. อากาศธาตุ ๒. สุธาตุ ๓. อากาสนัญจายตนธาตุ ๔. วิญญาณัญจายตน
 ธาตุ ๕. อากิญจัญญาตนธาตุ ๖. แนวสัญญานาสัญญาตนธาตุ ๗. สัญญาเวทิตนโรธ

ธาตุ,ใน สัตตธาตุสูตรอธิบายถึงการปรากฏและการเข้าถึงไว้ว่า สัญญาเวทยิตนิโรธธาตุอาศัยนิโรธสมาบัติจึงปรากฏได้, สัญญาเวทยิตนิโรธธาตุ เป็นนิโรธสมาบัติที่บุคคลจะเข้าถึงได้ (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๙๕/๑๘๐-๑๘๑)

สัญญาเวทยิตนิโรธสมาบัติ :สมาบัติด้วยการดับสัญญาและเวทนา, เป็นสมาบัติที่พระอนาคามีและพระอรหันต์เข้าได้ ดังคำในพุทธปรินิพพานกล่าวไว้ว่า พระผู้มีพระภาคออกจากสัญญาเวทยิตนิโรธสมาบัติ ทรงเข้าเนวสัญญานาสัญญาตนสมาบัติ,ในจุฬเวทลสูตร กล่าวถึงสัญญาเวทยิตนิโรธสมาบัติเกี่ยวกับการเข้าและการออก ดังคำที่วิสาขอุบาทถกถาม-และภิกษุณีธัมมทินนาตอบตอนหนึ่งว่า “แม่เจ้าขอรับ การเข้าสัญญาเวทยิตนิโรธ เป็นอย่างไร” “ท่านวิสาขะ ภิกษุผู้เข้าสัญญาเวทยิตนิโรธ มิได้มีความคิดอย่างนี้ว่า ‘เรากำลังเข้าสัญญาเวทยิตนิโรธ เรากำลังเข้าสัญญาเวทยิตนิโรธ หรือเราเข้าสัญญาเวทยิตนิโรธแล้ว’ ที่แท้ จิตที่ท่านอบรมไว้ในเบื้องต้นอย่างนั้น ย่อมนำเข้าไปในภวะนั้นได้เอง” “เมื่อภิกษุเข้าสัญญาเวทยิตนิโรธ ธรรมเหล่าไหนที่ดับไปก่อน กายสังขาร วจีสังขาร หรือจิตตสังขาร” “เมื่อภิกษุเข้าสัญญาเวทยิตนิโรธ วจีสังขารดับไปก่อน จากนั้นกายสังขารจึงดับส่วนจิตตสังขารดับทีหลัง” “การออกจากสัญญาเวทยิตนิโรธสมาบัติ เป็นอย่างไร” “ภิกษุผู้ออกจากสัญญาเวทยิตนิโรธสมาบัติ มิได้มีความคิดอย่างนี้ว่า ‘เรากำลังออกจากสัญญาเวทยิตนิโรธสมาบัติ เรากำลังออกจากสัญญาเวทยิตนิโรธสมาบัติหรือเราออกจากสัญญาเวทยิตนิโรธสมาบัติแล้ว’ ที่แท้ จิตที่ท่านอบรมไว้ในเบื้องต้นอย่างนั้น ย่อมนำเข้าไปในภวะนั้นได้เอง” “เมื่อภิกษุออกจากสัญญาเวทยิตนิโรธสมาบัติ ธรรมเหล่าไหนเกิดขึ้นก่อน กายสังขาร วจีสังขาร หรือจิตตสังขาร” “เมื่อภิกษุออกจากสัญญาเวทยิตนิโรธสมาบัติ จิตตสังขารเกิดขึ้นก่อน จากนั้นกายสังขารก็เกิดขึ้นส่วนวจีสังขารเกิดขึ้นทีหลัง”,ในกล่าวถึงคนที่เข้าสมาบัตินี้ไม่มีใครหรืออะโรมาทำร้ายได้ ดังคำว่า ท่านพระสัณชีวะอยู่ในป่าก็ดี อยู่ในโคนไม้ก็ดี อยู่ในเรือนว่างเปล่าก็ดี ย่อมเข้าสัญญาเวทยิตนิโรธสมาบัติด้วยความลำบากเล็กน้อย, แม้จะถูกไฟเผา ก็ไม่มีอันตรายเลย,ในวิงค์กล่าวไว้ว่า เป็นสมาบัติข้อที่ ๙ ในสมาบัติ ๙ คือ ๑. ปฐมฌานสมาบัติ ๒. ทุติยฌานสมาบัติ ๓. ตติยฌานสมาบัติ ๔. จตุตถฌานสมาบัติ ๕. อากาสาัญญาตนสมาบัติ ๖. วิญญาณัญญาตนสมาบัติ ๗. อากิญจัญญาตนสมาบัติ ๘. เนวสัญญานาสัญญาตนสมาบัติ ๙. สัญญาเวทยิตนิโรธสมาบัติ (ที.ม.(ไทย)๑๐/๒๑๙/๑๖๗,ม.ม.(ไทย) ๑๒,๔๖๔/๕๐๔, ๑๒/๕๐๗/๕๔๖, ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๓๔๘/๓๘๓,ส.ม.(ไทย) ๑๙/๕๑๐/๓๒๑,ช.ม.(ไทย) ๒๙/๑๔๙/๔๐๐,อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๘๒๘/๕๓๑)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สัญญาเวทยิตนิโรธสมาบัติ หมายถึงสมาบัติที่ดับสัญญาและเวทนามี ๒ อย่างคือ อสัญญสมาบัติ และนิโรธ สมาบัติ ที่เป็นอสัญญสมาบัติมีแก่ปุถุชน ที่เป็นนิโรธสมาบัติมีเฉพาะแต่พระอนาคามีและพระอรหันต์ผู้ชำนาญในสมาบัติ ๘ ข้างต้นแล้วเท่านั้น จึงจะเข้าได้,และมีอธิบายอีกว่า สัญญาเวทยิตนิโรธสมาบัติเป็นเพียงความดับแห่งขันธ์ ๔ เท่านั้น จึงไม่เป็นทั้งโลกิยะและโลกุตตระ (อภิ.ปญจ.อ. (บาลี) ๗๓๕/๒๘๒,อภิ.ปญจ.อ. ๗๒๘-๗๒๙/๒๘๐-๒๘๑)

- สัญญาสูตร :** พระสูตรว่าด้วยสัญญา มี ๑๓ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ
1. **สัญญาสูตร** พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ทรงแสดงธรรมแก่ท่านพระราหุลว่า สัญญา ๖ มีรูปสัญญาเป็นต้นไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดาเป็นต้น (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๙๓/๒๙๓)
 2. **สัญญาสูตร** พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ทรงแสดงสัญญา ๖ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดาเป็นต้น (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๓๑๗/๓๓๑)
 3. **สัญญาสูตร** เรื่องเกิดขึ้นที่กรุงสาวัตถี พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ฉันทราคะในสัญญา ๖ มีรูปสัญญา นี้เป็นความเศร้าหมองแห่งจิต ภิกษุทั้งหลาย เมื่อใดภิกษุ ฯลฯ ในธรรมที่ควรทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันรู้ยิ่ง (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๓๑๗/๓๓๘)
 4. **สัญญาสูตร (ปฐม)** (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า สัญญาที่บุคคลเจริญมีอาณิสงส์มาก หยั่งลงสู่อมตะ (คือนิพพาน) ๕ คือ (๑) อนิจจสัญญา กำหนดหมายความไม่เที่ยงแห่งสังขาร (๒) อนัตตสัญญา กำหนดหมายความเป็นอนัตตาแห่งธรรมทั้งปวง (๓) มรณสัญญา กำหนดหมายความตายที่จะต้องมาถึงเป็นธรรมดา(๔) อาหาระ ปฏิกุศลสัญญา กำหนดหมายความปฏิกุศลในอาหาร (๕) สัพพโลกอนภริตติสัญญา กำหนดหมายความไม่น่าเพลิดเพลินในโลกทั้งปวง (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๖๑/๑๑๐)
 5. **สัญญาสูตร (ทุติย)** (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สัญญาที่บุคคลเจริญ มีอาณิสงส์มาก หยั่งลงสู่อมตะ ๕ มีเนื้อความเหมือนในปฐมสัญญาสูตร (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๖๒/๑๑๑)
 6. **สัญญาสูตร** พระผู้มีพระภาคตรัสสัญญาฝ่ายอกุศล คือ (๑) กามสัญญา (๒) พยาบาทสัญญา (๓) วิหิงสาสัญญา และตรัสสัญญาฝ่ายกุศล คือ (๑) เนกขัมมสัญญา (๒) อพยาบาทสัญญา (๓) อวิหิงสาสัญญา (อง.ฉก.ก.(ไทย) ๒๒/๑๑๐/๖๓๑)
 7. **สัญญาสูตร** พระสูตรว่าด้วยสัญญาที่เป็นอธิกานิยธรรม พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อธิกานิยธรรม ๗ คือ ภิกษุพึงหวังได้ความเจริญอย่างเดียว ไม่มีความเสื่อมเลยตราบเท่าที่ภิกษุยังเจริญ (๑) อนิจจสัญญา กำหนดหมายความไม่เที่ยงแห่งสังขาร (๒) อนัตตสัญญา กำหนดหมายความเป็นอนัตตาแห่งธรรมทั้งปวง (๓) อสุภสัญญา กำหนดหมายความไม่งามแห่งกาย (๔) อาทีนวสัญญา กำหนดหมายความเป็นโทษทุกข์ของกายอันมีความเจ็บไข้ต่าง ๆ (๕) ปหานสัญญา กำหนดหมายเพื่อละอกุศลวิตกและบาปธรรมทั้งหลาย (๖) วิราคสัญญา กำหนดหมายวิราคะว่าเป็นธรรมละเอียดประณีต (๗) นิโรธสัญญา กำหนดหมายนิโรธว่าเป็นธรรมละเอียดประณีต (อง.สตตก.(ไทย) ๒๓/๒๗/๔๒)
 8. **สัญญาสูตร (ปฐม)** (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า สัญญา ๗ คือ (๑) อสุภสัญญา กำหนดหมายความไม่งามแห่งกาย (๒) มรณสัญญา กำหนดหมายความตายที่จะต้องมาถึงเป็นธรรมดา (๓) อาหาระ ปฏิกุศลสัญญา กำหนด

หมายความปฏิกุลในอาหาร (๔) สัพพะโลก อนภิรตสัญญา กำหนดหมายความว่าไม่น่า
 เพลิดเพลินในโลกทั้งปวง (๕) อนิจจสัญญา กำหนดหมายความว่าไม่เที่ยงแห่งสังขาร
 (๖) อนิจเฏ ทุกขสัญญา กำหนดหมายความว่าทุกข์ในความเป็นทุกข์ที่ภิกษุ
 เจริญทำให้มากแล้ว ย่อมมีผลานิสงส์มาก หยั่งลงสู่มตตะได้ (อง.สตตค.(ไทย) ๒๓/
 ๔๘/๓๕)

9.สัญญาสูตร (ทุติย) (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสอธิบายว่า สัญญา ๗ ที่ภิกษุ
 เจริญทำให้มากแล้ว ย่อมมีผลานิสงส์มาก หยั่งลงสู่มตตะได้ เพราะ (๑) ผู้เจริญอุสุก
 สัญญาแล้วส่วนมาก จิตย่อมหดกลับ ไม่ออกไปรับการร่วมเมถุนธรรม อุเบกขาหรือ
 ความเป็นของปฏิกุลย่อมตั้งอยู่ ถ้าจิตยังไหลไปตามการร่วมเมถุนธรรม ความเป็นของ
 ปฏิกุลยังตั้งอยู่ก็พึงทราบว่าเป็นไม่ได้เจริญอุสุกสัญญาแล้ว คุณวิเศษทั้งเบื้องต้นและ
 เบื้องปลายจึงไม่มีแก่เรา ภาวนาพละของเรายังไม่ถึงที่ แต่ถ้าผู้เจริญอุสุกสัญญาแล้ว
 ส่วนมาก จิตย่อมหดกลับ ไม่ออกไปรับการร่วมเมถุนธรรม อุเบกขาหรือความเป็นของ
 ปฏิกุลย่อมตั้งอยู่ พึงทราบว่าเป็นได้เจริญอุสุกสัญญาดีแล้ว คุณวิเศษทั้งเบื้องต้นและ
 เบื้องปลายจึงมีแก่เรา ภาวนาพละของเราถึงที่แล้ว (๒) ผู้เจริญมรณสัญญาแล้ว
 ส่วนมาก จิตย่อมหดกลับ ไม่ออกไปรับความติดใจในชีวิต อุเบกขาหรือความเป็นของ
 ปฏิกุลย่อมตั้งอยู่ ถ้าจิตยังไหลไปตามความเป็นของไม่ปฏิกุลยังตั้งอยู่ก็พึงทราบว่าเป็น
 ไม่ได้เจริญมรณสัญญาแล้ว คุณวิเศษทั้งเบื้องต้นและเบื้องปลาย จึงไม่มีแก่เรา ภาวนา
 พละของเรายังไม่ถึงที่ แต่ถ้าผู้เจริญมรณสัญญาแล้วส่วนมาก จิตย่อมหดกลับ ไม่
 ออกไปรับความติดใจในชีวิต อุเบกขาหรือความเป็นปฏิกุลย่อมตั้งอยู่ พึงทราบว่าเป็นได้
 เจริญมรณสัญญาดีแล้ว ... (๓) ผู้เจริญอาหारेปฏิกุลสัญญาแล้วส่วนมาก จิตย่อมหด
 กลับ ไม่ออกไปรับค้นหาในรส อุเบกขาหรือความเป็นของปฏิกุลย่อมตั้งอยู่ ถ้าจิตยัง
 ไหลไปตามความเป็นของไม่ปฏิกุลยังตั้งอยู่ก็พึงทราบว่าเป็นไม่ได้เจริญอาหारे ปฏิกุล
 สัญญานี้แล้ว คุณวิเศษทั้งเบื้องต้นและเบื้องปลายจึงไม่มีแก่เรา ภาวนาพละของเรา
 ยังไม่ถึงที่ แต่ถ้าผู้เจริญอาหारे ปฏิกุลสัญญาแล้วส่วนมาก จิตย่อมหดกลับ ไม่ออกไปรับ
 ค้นหาในรส อุเบกขาหรือความเป็นปฏิกุลย่อมตั้งอยู่ พึงทราบว่าเป็นได้เจริญอาหारे
 ปฏิกุลสัญญาดีแล้ว ... (๔) ผู้เจริญสัพพะโลก อนภิรตสัญญาแล้วส่วนมาก จิตย่อมหด
 กลับ ไม่ออกไปรับความวิจิตรของโลก อุเบกขาหรือความเป็นของปฏิกุลย่อมตั้งอยู่ ถ้า
 จิตยังไหลไปตามความเป็นของไม่ปฏิกุลยังตั้งอยู่ก็พึงทราบว่าเป็นไม่ได้เจริญสัพพะโลก
 อนภิรตสัญญาแล้ว คุณวิเศษทั้งเบื้องต้นและเบื้องปลายจึงไม่มีแก่เรา ภาวนาพละของ
 ของเรายังไม่ถึงที่ แต่ถ้าผู้เจริญสัพพะโลก อนภิรตสัญญาแล้วส่วนมาก จิตย่อมหดกลับ ไม่
 ออกไปรับความวิจิตรของโลก อุเบกขาหรือความเป็นปฏิกุลย่อมตั้งอยู่ พึงทราบว่าเป็นได้
 เจริญสัพพะโลก อนภิรตสัญญาดีแล้ว ... (๕) ผู้เจริญอนิจจสัญญาแล้วส่วนมาก
 จิตย่อมหดกลับ ไม่ออกไปรับลาภสักการะและชื่อเสียง อุเบกขาหรือความเป็นของ
 ปฏิกุลย่อมตั้งอยู่ ถ้าจิตยังไหลไปตามความเป็นของไม่ปฏิกุลก็ตั้งอยู่ก็พึงทราบว่าเป็น
 ไม่ได้เจริญอนิจจสัญญาแล้ว คุณวิเศษทั้งเบื้องต้นและเบื้องปลายจึงไม่มีแก่เรา

ภาวนาพละของเรายังไม่ถึงที่ แต่ถ้าผู้เจริญอนิจสัญญาแล้วส่วนมาก จิตย่อมหดกลับ ไม่ออกไปรับลาภสักการะและชื่อเสียง อุเบกขาหรือความเป็นปฏิกลย่อมตั้งอยู่ ฟัง ทราบว่า เราได้เจริญอนิจสัญญาดีแล้ว ... (๖) ผู้เจริญอนิจเจ ทุกขสัญญาแล้ว ส่วนมาก สัญญาในความเฉื่อยชา ความเกียจคร้าน ความท้อถอย ความประมาท ในการไม่เพิกถอนความเพียร และในการไม่พิจารณาปรากฏว่าเป็นภัยอันร้ายแรงเหมือน เพชฌฆาตผู้เงี้ยวดาบขึ้น ก็ฟังทราบว่า เราไม่ได้เจริญอนิจเจ ทุกขสัญญาแล้ว คุณวิเศษ ทั้งเบื้องต้นและเบื้องปลายจึงไม่มีแก่เรา ภาวนาพละของเรายังไม่ถึงที่ แต่ถ้าผู้เจริญ อนิจเจ ทุกขสัญญาแล้วส่วนมาก สัญญาในความเฉื่อยชา ความเกียจคร้าน ความ ท้อถอย ความประมาท ในการไม่เพิกถอนความเพียร และในการไม่พิจารณาปรากฏ ว่าเป็นภัยอันร้ายแรงเหมือนเพชฌฆาตผู้เงี้ยวดาบขึ้น ฟังทราบว่า เราได้เจริญอนิจเจ ทุกขสัญญาดีแล้ว ... (๗) ผู้เจริญทุกข อนัตตสัญญาแล้วส่วนมาก มีใจปราศจาก อหังการ(ทิฐฐิฐิที่มีความยึดถือว่าของเรา) มมังการ(ค้นหาคือความทะยานอยากว่าเป็น ของเรา) และมานะ(คือมานะ ๙) ในร่างกายที่มีวิญญาณและในนิมิตภายนอกทั้งปวง ก้าวล่วงมานะ สงบแล้ว หลุดพ้นดีแล้ว ถ้าใจไม่ปราศจากอหังการ มมังการ และมานะ ในร่างกายที่มีวิญญาณนี้ และในนิมิตภายนอกทั้งปวง ไม่ก้าวล่วงมานะ ไม่สงบ ไม่ หลุดพ้นแล้ว ฟังทราบว่า เราไม่ได้เจริญทุกข อนัตตสัญญานี้ คุณวิเศษทั้งเบื้องต้น และเบื้องปลายจึงไม่มีแก่เรา ภาวนาพละของเรายังไม่ถึงที่ แต่ถ้าผู้เจริญทุกข อนัตต สัญญาแล้วส่วนมาก มีใจปราศจากอหังการ มมังการ และมานะ ในร่างกายที่มี วิญญาณอยู่ภายใน และในนิมิตภายนอกทั้งปวง ก้าวล่วงมานะ สงบแล้ว หลุดพ้นดี แล้ว ฟังทราบว่า เราได้เจริญทุกข อนัตตสัญญาดีแล้ว คุณวิเศษทั้งเบื้องต้นและเบื้อง ปลายจึงมีแก่เรา ภาวนาพละของเราถึงที่แล้ว (อง.สตตค.(ไทย) ๒๓/๔๙/๗๕)

10.สัญญาสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สัญญาที่บุคคลเจริญทำให้มากแล้วย่อมมี ผลานิสงส์มาก หยั่งลงสู่อมตะ(นิพพาน) มี ๙ คือ (๑) อสุภสัญญา (๒) มรณสัญญา (๓) อาหาเร ปฏิกุลสัญญา (๔) สัพพโลเก อนภิตสัญญา (๕) อนิจจสัญญา (๖) อนิจ เจ ทุกขสัญญา (๗) ทุกข อนัตตสัญญา (๘) ปหานสัญญา (๙) วิราคะสัญญา (อง.นวก. (ไทย) ๒๓/๑๖/๔๖๔)

11.สัญญาสูตร (ปฐม) (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สัญญาที่บุคคลเจริญแล้ว ย่อมมีผลานิสงส์มาก หยั่งลงสู่อมตะมีอมตะเป็นที่สุด คือ (๑) อสุภสัญญา กำหนด หมายความไม่งามแห่งกาย (๒) มรณสัญญา กำหนดหมายความตายที่จะต้องมาถึง เป็นธรรมดา (๓) อาหาเรปฏิกุลสัญญา กำหนดหมายความปฏิกุลในอาหาร (๔) สัพพ โลเก อนภิตสัญญา กำหนดหมายความไม่น่าเพลิดเพลินในโลกทั้งปวง (๕) อนิจจ สัญญา กำหนดหมายความไม่เที่ยงแห่งสังขาร (๖) อนิจเจ ทุกขสัญญา กำหนด หมายความเป็นทุกข์ในความไม่เที่ยงแห่งสังขาร (๗) ทุกข อนัตตสัญญา กำหนด หมายความเป็นอนัตตาในความเป็นทุกข์ (๘) ปหานสัญญา กำหนดหมายเพื่อละ อกุศลวิตกและบาปธรรมทั้งหลาย (๙) วิราคะสัญญา กำหนดหมายวิราคะว่าเป็นธรรม

ละเอียดประณีต (๑๐) นิโรธสัญญา กำหนดหมายนิโรธว่าเป็นธรรมละเอียดประณีต (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๕๖/๑๒๓)

12.สัญญาสูตร (ทุติย) (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลาย สัญญาที่บุคคลเจริญทำให้มากแล้ว ย่อมมีผลานิสงส์มาก หยั่งลงสู่อมตะ มีอมตะเป็นที่สุด คือ (๑) อนิจจสัญญา กำหนดหมายความไม่เที่ยงแห่งสังขาร(๒) อนัตตสัญญา กำหนดหมายความเป็นอนัตตาแห่งธรรมทั้งปวง (๓) มรณสัญญา กำหนดหมายความตายที่จะต้องมาถึงเป็นธรรมดา (๔) อาหาเร ปฏิกุศลสัญญา กำหนดหมายความปฏิกุศลในอาหาร (๕) สัพพโลเก อนภิตตสัญญา กำหนดหมายความไม่น่าเพลิดเพลินในโลกทั้งปวง (๖) อัญญิกสัญญา กำหนดหมายซากศพที่ยังเหลืออยู่แต่ร่างกระดูกหรือกระดูกท่อน (๗) ปุพฺพุกสัญญา กำหนดหมายซากศพที่มีหนอนคลาคล่ำเต็มไปหมด (๘) วินีลกสัญญา กำหนดหมายซากศพที่มีสีเขียวคล้ำคละด้วยสีต่างๆ (๙) วิจฉิททกสัญญา กำหนดหมายซากศพที่ขาดจากกันเป็น ๒ ท่อน (๑๐) อุทฺฐมาตกสัญญา กำหนดหมายซากศพที่เนาพองขึ้นอืด (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๕๗/๑๒๔)

13.สัญญาสูตร (ปฐม) (สูตรที่ ๑) พระอานนท์เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ แล้วทูลถามว่า เป็นไปได้หรือ การที่ภิกษุได้สมาธิโดยไม่ต้องมีสัญญาในธาตุ ดินว่าเป็นธาตุดิน ในธาตุน้ำว่าเป็นธาตุน้ำ ในธาตุไฟว่าเป็นธาตุไฟ ในธาตุลมว่าเป็นธาตุลม ในอากาศสำนัญจายตนฉานว่าเป็นอากาศสำนัญจายตนฉาน ในวิญญาณัญจายตนฉานว่าเป็นวิญญาณัญจายตนฉาน ในอากิญจัญญายตนฉานว่าเป็นอากิญจัญญายตนฉาน ในเนวสัญญานาสัญญายตนฉานว่าเป็นเนวสัญญานาสัญญายตนฉาน ในโลกนี้ว่าเป็นโลกนี้ ในโลกหน้าว่าเป็นโลกหน้า ไม่ต้องมีสัญญาแม้ในรูปที่ได้เห็น เสียงที่ได้ฟัง อารมณ์ที่ได้ทราบ และธรรมารมณ์ที่รู้แจ้ง ที่ถึง ที่แสวงหา ที่ตรงตามด้วยใจ แต่ต้องมีสัญญา

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า เป็นไปได้ เมื่อพระอานนท์ทูลถามว่า เป็นไปได้อย่างไร จึงตรัสตอบว่า เป็นไปได้ดังนี้ คือ ภิกษุเป็นผู้มีสัญญาอย่างนี้ว่า ภาวะที่สงบ ประณีต คือ ความระงับสังขารทั้งปวง ความสลесิ้นอุปกิเลสทั้งปวง ความสิ้นไปแห่งตัณหา ความคลายกำหนัด ความดับ นิพพาน เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสอย่างนี้ พระอานนท์ชื่นชมพระภาคแล้วถวายอภิวาท ทำประทักษิณแล้วเข้าไปหาพระสารีบุตรถึงที่อยู่แล้วถามว่า เป็นไปได้หรือหนอ การที่ภิกษุได้สมาธิโดยไม่ต้องมีสัญญาในธาตุ ดินว่าเป็นธาตุดิน ในธาตุน้ำว่าเป็นธาตุน้ำ ในธาตุไฟว่าเป็นธาตุไฟ ในธาตุลมว่าเป็นธาตุลม ในอากาศสำนัญจายตนฉานว่าเป็นอากาศสำนัญจายตนฉาน ในวิญญาณัญจายตนฉานว่าเป็นวิญญาณัญจายตนฉาน ในอากิญจัญญายตนฉานว่าเป็นอากิญจัญญายตนฉาน ในเนวสัญญานาสัญญายตนฉานว่าเป็นเนวสัญญานาสัญญายตนฉาน ในโลกนี้ว่าเป็นโลกนี้ ในโลกหน้าว่าเป็นโลกหน้า ไม่ต้องมีสัญญาแม้ในรูปที่ได้เห็น เสียงที่ได้ฟัง อารมณ์ที่ได้ทราบ และธรรมารมณ์ที่รู้แจ้ง ที่ถึง ที่แสวงหา ที่ตรงตามด้วยใจ แต่ต้องมีสัญญา พระสารีบุตรตอบว่า เป็นไปได้ เมื่อพระอานนท์ถามว่า เป็นไปได้ได้อย่างไร จึงเล่าว่า สมัยหนึ่ง ผมอยู่ที่ป่าอันธวัน เขตกรุงสาวัตถีนั้น ผมได้

เข้าสมาธิโดยไม่มีสัญญาในธาตุดินว่าเป็นธาตุดิน ในธาตุน้ำว่าเป็นธาตุน้ำ เป็นต้น แต่ผมเป็นผู้มีสัญญา เมื่อถูกถามว่า ในสมัยนั้น ท่านเป็นผู้มีสัญญาอย่างไร จึงตอบว่า สัญญาอย่างหนึ่งเกิดขึ้นแก่ผมว่า ความดับภพเป็นนิพพาน ความดับภพเป็นนิพพาน สัญญาอย่างหนึ่งดับไป เปรียบเหมือนเมื่อไฟมีเชื้อกำลังไหม้อยู่ เปลวไฟอย่างหนึ่งเกิดขึ้น เปลวไฟอย่างหนึ่งดับไป พระอานนทกล่าวว่า น้าอัศจรรย์จริง การที่อรรถกับอรรถ พยัญชนะกับพยัญชนะของพระศาสนาและพระสาวก เปรียบเทียบกันได้ เสมอ กัน ไม่ผิดกันในบทอันเลิศ เมื่อสักครู่นี้ ผมเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค ได้ทูลถาม เนื้อความนี้แล้ว แม้พระผู้มีพระภาคก็ทรงตอบเหมือนที่ท่านสารีบุตรตอบทุกประการ (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๗/๓๙๘)

สัญญาโสขุมมญาณ : ญาณเป็นเครื่องกำหนดรู้ลักษณะละเอียดคือสัญญา, เป็นข้อที่ ๓ ในโสขุมมญาณ ๔ ดังคำว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้เป็นผู้ประกอบด้วยสัญญาโสขุมมญาณไม่เห็นญาณอื่นที่ยิ่งกว่าหรือประณีตกว่าสัญญาโสขุมมญาณนั้นและไม่ปรารถนาสัญญาโสขุมมญาณอย่างอื่นที่ยิ่งกว่าหรือประณีตกว่าสัญญาโสขุมมญาณนั้น (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๖/๒๘)

อรรถกถาอธิบายว่า โสขุมมญาณ หมายถึงญาณที่เป็นเครื่องกำหนดรู้ลักษณะละเอียด เช่น ลักษณะที่ไม่เที่ยง (อง.จตุกก.อ.(บาลี) ๒/๑๖/๒๙๔, อง.จตุกก.ฎีกา (บาลี) ๒/๑๖/๓๐๑)

สัญญาหยาบ สัญญาละเอียด : สัญญาไม่ละเอียด หมายถึงสัญญาที่เกิดแต่ปฏิสัมผัส, สัญญาที่เป็นอกุศล, สัญญาที่เป็นกุศลและอกุศล, สัญญาที่สัมปยุตด้วยทุกขเวทนา, สัญญาที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาและทุกขเวทนา, สัญญาของผู้ไม่เข้าสมาบัติ, สัญญาของผู้ไม่เข้าสมาบัติ, สัญญาที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ สัญญาประณีต หมายถึงสัญญาที่เกิดแต่อวิชจนสัมผัส, สัญญาที่เป็นกุศลและอัพยา กฤตเป็นสัญญาละเอียด, สัญญาที่เป็นอัพยา กฤต, สัญญาที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาและอทุกขมสุขเวทนา, สัญญาที่สัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนา, สัญญาของผู้เข้าสมาบัติ เป็นสัญญาละเอียด, สัญญาที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นสัญญาละเอียด, เป็นสัญญาอย่างหนึ่งในสัญญา มีปรากฏในสัญญาขันธ (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๑๔/๗)

ในวิภังค์อธิบายว่า สัญญาหยาบ สัญญาละเอียด ว่าหมายถึงสัญญาที่เกิดแต่ปฏิสัมผัส (คือสัมผัสที่เกิดทางปัญจวาร) เป็นสัญญาหยาบ สัญญาที่เกิดแต่อวิชจนสัมผัส (คือสัมผัสที่เกิดทางมนโหวาร) เป็นสัญญาละเอียด สัญญาที่เป็นอกุศล เป็นสัญญาหยาบ สัญญาที่เป็นกุศลและอัพยา กฤตเป็นสัญญาละเอียด สัญญาที่เป็นกุศลและอกุศลเป็นสัญญาหยาบ สัญญาที่เป็นอัพยา กฤตเป็นสัญญาละเอียด สัญญาที่สัมปยุตด้วยทุกขเวทนาเป็นสัญญาหยาบ สัญญาที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาและอทุกขมสุขเวทนาเป็นสัญญาละเอียด สัญญาที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาและทุกขเวทนาเป็นสัญญาหยาบ สัญญาที่สัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนาเป็นสัญญาละเอียด สัญญาของผู้ไม่เข้าสมาบัติเป็นสัญญาหยาบ สัญญาของผู้เข้าสมาบัติเป็นสัญญาละเอียด สัญญาที่เป็น

อารมณ์ของอาสวะเป็นสัญญาหยาบ สัญญาที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นสัญญาละเอียด (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๑๗/๘)

สัญญาอัณฺญาณสูตร : พระสูตรว่าด้วยความไม่รู้ในสัญญา ปริพาชกชื่อวัจฉโคตรเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคผู้ประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันแล้วทูลถามว่า อะไรเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้ภิกษุเห็นว่า โลกเที่ยงหรือโลกไม่เที่ยงเป็นต้น พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า เหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดภิกษุนั้น คือความไม่รู้ในสัญญา ในความเกิด ในความดับและในปฏิบัติที่ทำให้ถึงความดับแห่งสัญญา (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๖๐๙/๓๗๖)

สัญญาครุฑ : ครุฑมีสัญญา มี ๗ อย่าง ซึ่งในนัตถิกวาทีอธิบายไว้ว่าหมายถึง อูฐ โค ลาแพะ สัตว์เลี้ยง มฤคและควาย ในสามัญญผลสูตร สันทกสูตร มหาภิกษุสูตร กล่าวถึงลัทธิของครุฑมักขลิ โคศาล ลัทธิที่ถือว่าไม่มีเหตุไม่มีปัจจัย ไว้ตอนหนึ่งว่า สัญญาครุฑ ๗ อสัญญครุฑ ๗ นิคณฐครุฑ ๖ (ที.สี.(ไทย) ๙/๑๖๘/๕๕,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๒๘/๒๖๗,ส.ข.(ไทย) ๑๗/๒๑๓/๒๙๓)

สัญญาภ : ภามีสัญญา หมายถึงภพของสัตว์ที่มีชั้น ๔ คือเวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น และวิญญาณชั้น, เป็น ๑ ในภพ ๓ คือ สัญญาภ อสัญญาภ หรือเนวสัญญานาสัญญาภ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๕๗/๑๑๙,ช.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๑๓๔/๕๕)

อรรถกถาอธิบายถึงภพ ๓ ไว้ว่า สัญญาภ อสัญญาภ เนวสัญญานาสัญญาภ, (ช.เถร.อ.(บาลี) ๑/๑๒๑/๓๗๖,อภิ.วิ.อ.(บาลี) ๒๓๔/๑๙๘-๒๒๐, ช.ป.อ. ๑/๕/๙๗)

สัญญาวาทะ : วาทะมีสัญญา,ลัทธิว่ามีสัญญา,ลัทธิที่ถือว่าหลังจากตายแล้วอัตตายังมีสัญญาเหลืออยู่,ลัทธิที่ถือว่าหลังจากตายแล้วอัตตามีสัญญา มี ๑๖ ลัทธิ คำว่า สัญญา ในที่นี้ไม่ได้หมายถึงความจำได้หมายรู้ธรรมดา แต่หมายถึงภาวะที่เป็นความรู้สึกรู้ขั้นละเอียด,ในพรหมชาลสูตร กล่าวถึงสัญญาวาทะว่ามี ๑๖ ประการ คือ สมณพราหมณ์เหล่านั้นย่อมบัญญัติว่า (๑) อัตตามีรูป ยั่งยืน หลังจากตายแล้วมีสัญญา (๒) อัตตาที่ไม่มีรูป ยั่งยืน หลังจากตายแล้วมีสัญญา (๓) อัตตาทั้งที่มีรูปและไม่มีรูป ยั่งยืน หลังจากตายแล้วมีสัญญา (๔) อัตตาที่มีรูปก็มีไข ไม่มีรูปก็มีไข ยั่งยืน หลังจากตายแล้วมี สัญญา (๕) อัตตาที่มีที่สุด ยั่งยืน หลังจากตายแล้วมีสัญญา (๖) อัตตาที่ไม่มีที่สุด ยั่งยืน หลังจากตายแล้วมีสัญญา (๗) อัตตาทั้งที่มีที่สุดและไม่มีที่สุด ยั่งยืน หลังจากตายแล้วมี สัญญา (๘) อัตตาที่มีที่สุดก็มีไข ไม่มีที่สุดก็มีไข ยั่งยืนหลังจากตายแล้วมีสัญญา (๙) อัตตาที่มีสัญญาอย่างเดียวกัน ยั่งยืน หลังจากตายแล้วมี สัญญา (๑๐) อัตตาที่มีสัญญาต่างกัน ยั่งยืน หลังจากตายแล้วมีสัญญา (๑๑) อัตตาที่มีสัญญาเล็กน้อย ยั่งยืน หลังจากตายแล้วมีสัญญา (๑๒) อัตตาที่มีสัญญาหาประมาณมิได้ ยั่งยืน หลังจากตายแล้ว มีสัญญา (๑๓) อัตตาที่มีสุขอย่างเดียว ยั่งยืน หลังจากตายแล้วมีสัญญา (๑๔) อัตตาที่มีทุกข์อย่างเดียว ยั่งยืน หลังจากตายแล้วมีสัญญา (๑๕) อัตตาที่มีทั้งสุขและทุกข์ ยั่งยืน หลังจากตายแล้วมีสัญญา (๑๖) อัตตาที่มีทุกข์ก็มีไข มีสุขก็มีไข ยั่งยืน หลังจากตายแล้วมีสัญญา(ที.สี.(ไทย) ๙/๗๕/๓๐,๙/๗๗/๓๒,ม.อ.(ไทย) ๑๔/๒๒/๒๙,ช.ป.(ไทย) ๓๑/๑๔๒/๒๒๑)

สัญญาปาทานชั้น : อุปาทานชั้นคือสัญญา, ชั้นอันเป็นที่ตั้งแห่งความยึดมั่นคือสัญญา, กองแห่งความยึดมั่นคือสัญญา, เป็นข้อที่ ๓ ในอุปาทานชั้น ๕ ดังคำว่า อุปาทานชั้น คือรูปอุปาทานชั้น (อุปาทานชั้นคือรูป) เวทูปาทานชั้น (อุปาทานชั้นคือเวทนา) สัญญาปาทานชั้น (อุปาทานชั้นคือสัญญา) สังขารูปาทานชั้น (อุปาทานชั้นคือสังขาร) วิญญาณูปาทานชั้น (อุปาทานชั้นคือวิญญาณ) ภิกษุทั้งหลาย เหล่านี้เรียกว่า โดยย่อ อุปาทานชั้น ๕ เป็นทุกข์, ในชั้นธสุตโรธิบายว่า สัญญาอย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต ไกล หรือใกล้ก็ตาม ประกอบด้วยอาสวะ เกื้อกูลแก่อุปาทาน นี้เรียกว่า สัญญาปาทานชั้น (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๙๙/๓๒๘, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๑๕/๓๐๐, ๑๑/๓๕๕/๓๘๐, ส.ข.(ไทย) ๑๗/๒๒/๓๔, ๑๗/๔๘/๖๗, ๑๗/๕๖/๘๑, ๑๗/๘๒/๑๓๔)

สัญญาโลกาภิเนส : ความยึดมั่นเพราะกิเลสเครื่องประกอบ ดังคำในญาณกถา ที่กล่าวไว้ว่า เมื่อละสัญญาโลกาภิเนส ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยอำนาจแห่งวิวิฏฐานานุปัสสนา ย่อมไม่ล่วงเลยกันและกัน เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่าภาวนา เพราะมีความหมายว่าธรรมทั้งหลายที่เกิดในภาวนานั้นไม่ล่วงเลยกัน, ในศีลสมยญาณนิตเทศอธิบายไว้ว่า การละสัญญาโลกาภิเนสด้วยวิวิฏฐานานุปัสสนา, ในสุดตันตนิเทศ อธิบายว่า อินทรีย์ ๕ ในวิวิฏฐานานุปัสสนา สลัดออกจากสัญญาโลกาภิเนส(ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๘/๔๔, ๓๑/๔๑/๖๓, ๓๑/๑๙๓/๓๐๙)

สัญญาชนปทานสูตร : พระสูตรว่าด้วยการละสังโยชน์ ภิกษุทั้งหลายได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคผู้ประทับอยู่ ณ วัดพระเชตวันว่า บุคคลรู้เห็นอย่างไรจึงจะละสังโยชน์ได้ พระผู้มีพระภาคตรัสตอบโดยนัยแห่งอวิชชาปทานสูตรในวรรคนี้ ต่างเพียงเปลี่ยนคำว่า โดยความไม่เที่ยงจึงจะละอวิชชาได้ วิชชาจึงจะเกิดขึ้น เป็นคำว่า โดยความไม่เที่ยงจึงจะละสังโยชน์ได้ (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๕๔/๔๖)

สัญญาชนวิปยุตตอสัญญาชนิยปัญญา : ปัญญาในมรรคและปัญญาในผล ดังคำในวิภังค์ที่กล่าวไว้ว่า ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔ ชื่อว่าสัญญาชนวิปยุตตอสัญญาชนิยปัญญา (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๗๖๗/๕๐๐)

สัญญาชนสมุคฆาตสูตร : พระสูตรว่าด้วยการถอนสังโยชน์ ภิกษุทั้งหลายได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคผู้ประทับอยู่ ณ วัดพระเชตวันว่า บุคคลรู้เห็นอย่างไรจึงจะถอนสังโยชน์ได้ พระผู้มีพระภาคตรัสตอบโดยนัยแห่งอวิชชาปทานสูตรในวรรคนี้ ต่างเพียงเปลี่ยนคำว่า จึงจะอวิชชาได้ วิชชาจึงจะเกิดขึ้น เป็นคำว่า จึงจะถอนสังโยชน์ได้ (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๕๕/๔๖)

สัญญาชนสูตร : พระสูตรว่าด้วยสังโยชน์ มี ๕ สูตร แปรชื่อสูตรต่างกัน และเนื้อหาต่างกัน คือ

1.สัญญาชนสูตร พระสูตรว่าด้วยเครื่องประกอบไว้ สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตวัน เทวดาทูลถามว่า โลกมีอะไรเป็นเครื่องประกอบไว้ อะไรเป็นเหตุเที่ยวไปของโลกนั้น เพราะอะไรได้ พระองค์จึงตรัสว่านิพพานพระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า โลกมีความเพติดเพลินเป็นเครื่องประกอบไว้ วิตกเป็นเหตุเที่ยวไปของโลก เพราะละตัณหาได้ เราจึงกล่าวว่านิพพาน (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๖๔/๗๔)

2.สัญญาอนุชนสูตร พระสูตรว่าด้วยสังโยชน์ ภิกษุผู้เป็นเถระหลายรูปอยู่ ณ อัมพวาฏกวัน เขตเมืองมัจฉิกาสน์ หลังกลับจากบิณฑบาต ฉันทตอาหารเสร็จแล้วนั่งสนทนากันว่า สังโยชน์ก็ดี ธรรมที่เกี่ยวคู่แก่สังโยชน์ก็ดีมีอรรถต่างกัน มีพยัญชนะต่างกัน หรือมีอรรถอย่างเดียวกันต่างกันแต่พยัญชนะ แล้วก็ให้คำตอบต่างกันไปว่า ธรรมเหล่านี้มีอรรถต่างกัน มีพยัญชนะต่างกันบ้าง ธรรมเหล่านี้มีอรรถอย่างเดียวกันต่างกันแต่พยัญชนะบ้าง ลำดับนั้น จิตตคหบดีได้ยินเช่นนั้นจึงกล่าวว่า ธรรมเหล่านี้มีอรรถต่างกัน มีพยัญชนะต่างกัน เปรียบเหมือนโคดำกับโคขาวที่เขาผูกติดกันด้วยเชือกเส้นเดียวกัน การจะกล่าวว่า โคทั้ง ๒ นั้นเนื่องกัน ชื่อว่ากล่าวไม่ถูก เพราะมันไม่ได้เกี่ยวเนื่องกัน แต่โคทั้งสองนั้นถูกเขาผูกด้วยเชือกเส้นเดียวกัน เชือกนั้นเท่านั้นที่เกี่ยวเนื่องในโคทั้งสองนั้น อุปมานี้ฉันใด อุปมานี้ก็ฉันนั้น อายุตนะภายใน ๖ ไม่เกี่ยวข้องกัอายุตนะภายนอก ๖ และอายุตนะภายนอก ๖ ก็ไม่เกี่ยวข้องกัอายุตนะภายใน ๖ แต่เพราะอาศัยอายุตนะทั้ง ๒ นั้น ฉันทราคะจึงเกิดขึ้น เหตุนี้ อายุตนะทั้ง ๒ จึงเกี่ยวข้องในฉันทราคะนั้น (ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๔๓/๓๗๐)

3.สัญญาอนุชนสูตร พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นไปเพื่อละสังโยชน์ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรม ๒ คือ (๑) การเห็นธรรมที่เป็นปัจจัยแห่งสังโยชน์โดยความพอใจ (๒) การเห็นธรรมที่เป็นปัจจัยแห่งสังโยชน์โดยความเบื่อหน่าย แล้วตรัสอีกว่า บุคคลผู้เห็นธรรมที่เป็นปัจจัยแห่งสังโยชน์โดยความพอใจอยู่ ย่อมละราคะ โทสะ โมหะไม่ได้ บุคคลผู้ที่ยังละราคะ โทสะ โมหะไม่ได้ ย่อมไม่พ้นจากความเกิด ความแก่ ความเจ็บ ความตาย ความเศร้าโศก ความคร่ำครวญ ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ ความคับแค้นใจ และย่อมไม่พ้นจากความทุกข์ ส่วนบุคคลผู้เห็นธรรมที่เป็นปัจจัยแห่งสังโยชน์โดยความเบื่อหน่ายอยู่ย่อมละราคะ โทสะ โมหะได้ บุคคลผู้ละราคะ โทสะ โมหะได้แล้ว ย่อมพ้นจากความเกิด ความแก่ ความเจ็บ ความตาย ความเศร้าโศก ความคร่ำครวญ ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ ความคับแค้นใจ และย่อมพ้นจากความทุกข์ (ส.ม. (ไทย) ๑๙/๕๓๑/๓๔๕)

4.สัญญาอนุชนสูตร พระสูตรว่าด้วยกิเลสที่ผูกมัดใจสัตว์ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรม ๒ คือ (๑) การเห็นธรรมที่เป็นปัจจัยแห่งสังโยชน์โดยความพอใจ (๒) การเห็นธรรมที่เป็นปัจจัยแห่งสังโยชน์โดยความเบื่อหน่าย แล้วตรัสอีกว่า บุคคลผู้เห็นธรรมที่เป็นปัจจัยแห่งสังโยชน์โดยความพอใจอยู่ ย่อมละราคะ โทสะ โมหะไม่ได้ บุคคลผู้ที่ยังละราคะ โทสะ โมหะไม่ได้ ย่อมไม่พ้นจากความเกิด ความแก่ ความเจ็บ ความตาย ความเศร้าโศก ความคร่ำครวญ ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ ความคับแค้นใจ และย่อมไม่พ้นจากความทุกข์ ส่วนบุคคลผู้เห็นธรรมที่เป็นปัจจัยแห่งสังโยชน์โดยความเบื่อหน่ายอยู่ย่อมละราคะ โทสะ โมหะได้ บุคคลผู้ละราคะ โทสะ โมหะได้แล้ว ย่อมพ้นจากความเกิด ความแก่ ความเจ็บ ความตาย ความเศร้าโศก ความคร่ำครวญ ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ ความคับแค้นใจ และย่อมพ้นจากความทุกข์ (อง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๖/๖๒)

สัญญาอนุชนสูตร พระสูตรว่าด้วยสังโยชน์ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สังโยชน์ ๗ คือ (๑) ออนุยสังโยชน์ สังโยชน์คือความยินดี (หมายถึงกามราคสังโยชน์) (๒) ปฏิฆสังโยชน์ สังโยชน์คือความยินร้าย (๓) ทิฏฐิสังโยชน์ สังโยชน์คือความเห็นผิด (๔) วิจิกิจฉาสังโยชน์ สังโยชน์คือความลังเลสงสัย (๕) มานสังโยชน์ สังโยชน์คือความถือตัว (๖) ภวราคสังโยชน์ สังโยชน์คือความติดใจในภพ (๗) อวิชาสังโยชน์ สังโยชน์คือความไม่รู้แจ้ง (อง.สตตก.(ไทย) ๒๓/๘/๑๔)

สัญญาอนุชนปัปทานสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นไปเพื่อละสังโยชน์ พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า อานาปานสติสมาธิที่ภิกษุเจริญ กระทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อละสังโยชน์ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๙๙๓/๔๘๕)

สัญญาอนุชนิกาทิฏฐิ : ความเห็นเป็นเครื่องผูกสัตว์, เป็นทิฏฐิข้อที่ ๑๐ ในบรรดาทิฏฐิ ๑๖, ในสัญญาอนุชนิกาทิฏฐินิทเทศ แสดงสัญญาอนุชนิกาทิฏฐิ อธิบายไว้ว่า สัญญาอนุชนิกาทิฏฐิมีความยึดมั่นด้วยอาการ ๑๘ อย่าง อะไรบ้าง คือ ๑. การตกอยู่ในทิฏฐิ ๒. ความรักชกคือทิฏฐิ ๓. ความกัณดารคือทิฏฐิ ๔. เสี้ยนหนามคือทิฏฐิ ๕. ความดิ้นรนคือทิฏฐิ ๖. สังโยชน์คือทิฏฐิ ๗. ลูกศรคือทิฏฐิ ๘. สมภพคือทิฏฐิ ๙. เครื่องกังวลคือทิฏฐิ ๑๐. เครื่องผูกคือทิฏฐิ ๑๑. เหวคือทิฏฐิ ๑๒. อนุสัยคือทิฏฐิ ๑๓. เหตุให้เดือดร้อนคือทิฏฐิ ๑๔. เหตุให้เร่าร้อนคือทิฏฐิ ๑๕. เครื่องร่อยรัดคือทิฏฐิ ๑๖. ความยึดถือคือทิฏฐิ ๑๗. ความยึดมั่นคือทิฏฐิ ๑๘. ความถือมั่นคือทิฏฐิ สัญญาอนุชนิกาทิฏฐิมีความยึดมั่นด้วยอาการ ๑๘ อย่างนี้ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๔๓/๒๒๒)

สัญญาอนุชนิกาทิฏฐินิทเทศ : แสดงสัญญาอนุชนิกาทิฏฐิ อธิบายอุทเทศที่ ๑๐-๑๒ คือ สัญญาอนุชนิกาทิฏฐิ เป็นต้น โดยวิธีปุจฉาและวิสัชนา ดังนี้

อุทเทศที่ ๑๐ สัญญาอนุชนิกาทิฏฐิ

คำปุจฉาว่า “สัญญาอนุชนิกาทิฏฐิ มีความยึดมั่นด้วยอาการ ๑๘ ประการ เป็นอย่างไร” ท่านพระสารีบุตรวิสัชนาโดยนำปริยฐานแห่งทิฏฐิ ๑๘ ประการในความนำของทิฏฐิกถา มาวิสัชนาเป็นอาการ ๑๘ ประการ

นิทเทศที่ ๑๑ และที่ ๑๒ ใช้ชื่อเดียวกัน คือ มานวินิพัตถาทิฏฐิ แต่มีความหมายต่างกัน คือ นิทเทศที่ ๑๑ หมายถึงทิฏฐิที่ว่า “เป็นเรา” ส่วนนิทเทศที่ ๑๒ หมายถึงทิฏฐิที่ว่า “เป็นของเรา”

อุทเทศที่ ๑๑ มานวินิพัตถาทิฏฐิว่า “เป็นเรา”

คำปุจฉาว่า “มานวินิพัตถาทิฏฐิว่า “เป็นเรา” มีความยึดมั่นด้วยอาการ ๑๘ ประการ เป็นอย่างไร” ท่านพระสารีบุตรวิสัชนาโดยนำธรรม ๑๘ ประการ (หมวดธรรมที่ควรรู้อยู่ในสุตมยญาณที่ ๑ ตอนที่ ๒ ชุดที่ ๑ หมวดที่ ๒ และที่ ๓ หมวดย่อยที่ ๑-๓) มาจำแนกมานวินิพัตถาทิฏฐิเป็น ๑๘ ประการ

มานวินิพัตถาทิฏฐิแต่ละประการมีสาระสำคัญแบ่งเป็น ๗ ส่วนเหมือนในอรรถาณูทิฏฐิ ในที่นี้ขอแสดงส่วนที่ต่างกันเป็นตัวอย่างดังนี้

ส่วนที่ ๑ อธิบายคำว่า “มานวินิพัตถาทิฏฐิ”

ความยึดมั่นถือมั่นว่า “จักจุเป็นเรา” จึงชื่อว่ามานวินิพัตถาทิฏฐิว่า “เป็นเรา”

ส่วนที่ ๒ อธิบายคำว่า “ทิวทัศน์และวัตถุ”

ทิวทัศน์ไม่ใช่วัตถุ วัตถุไม่ใช่ทิวทัศน์ ทิวทัศน์เป็นอย่างหนึ่ง วัตถุก็เป็นอย่างหนึ่ง ทิวทัศน์และวัตถุนี้เป็นมานวินิพัตตาทิวทัศน์ว่า “เป็นเรา” เป็นอาการที่ ๑อุทเทศที่ ๑๒ มานวินิพัตตาทิวทัศน์ว่า “ของเรา”

คำปุจฉาว่า “มานวินิพัตตาทิวทัศน์ว่า “ของเรา” มีความยึดมั่นด้วยอาการ ๑๘ ประการ อะไรบ้าง” ท่านพระสารีบุตรวิสขนาไว้เหมือนในอุทเทศที่ ๑๑ ต่างกันแต่เปลี่ยนคำว่า “เป็นเรา” มาเป็นคำว่า “ของเรา” เท่านั้น (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๔๓/๒๒๒)

สัญญาโยชนยธัมมสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เกื้อกูลแก่สังโยชน์ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ธรรมที่เกื้อกูลแก่สังโยชน์ ได้แก่รูปที่พึงรู้แจ้งทางตา เสียงที่พึงรู้แจ้งทางหู กลิ่นที่พึงรู้แจ้งทางจมูก รสที่พึงรู้แจ้งทางลิ้น โผฏฐัพพะที่พึงรู้แจ้งทางกายและธรรมารมณที่พึงรู้แจ้งทางใจที่นำปรารภณา นำใคร่ น่าพอใจ ส่วนสังโยชน์ ได้แก่ฉันทราคะในอายตนะภายนอก ๖ (ส.สพ.ไทย) ๑๘/๑๒๒/๑๔๘)

สัญญาโยชนยปัญญา : ปัญญาในสภาวะธรรมที่เป็นกุศลและอัพยาภกุต ในภูมิ ๓ คือกามาวจรภูมิ รูปาวจรภูมิ และอรุปาวจรภูมิ ดังคำในวิภังค์อธิบายว่า ปัญญาในสภาวะธรรมที่เป็นกุศลและอัพยาภกุตในภูมิ ๓ ชื่อว่า สัญญาโยชนยปัญญา (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๗๖๗/๕๐๐)

สัญญาโยชนยสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เกื้อกูลแก่สังโยชน์ มี ๒ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

1.สัญญาโยชนยสูตร พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ชั้น ๕ เป็นธรรมที่เกื้อกูลแก่สังโยชน์ ฉันทราคะ(ความกำหนดเพราะความพอใจ)ในชั้น ๕ นั้นเป็นสังโยชน์ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๑๒๐/๒๑๔)

2.สัญญาโยชนยสูตร พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ธรรมที่เกื้อกูลแก่สังโยชน์ ได้แก่อายตนะภายใน ๖ ส่วนสังโยชน์ ได้แก่ฉันทราคะ(ความกำหนดเพราะความพอใจ)ในอายตนะภายใน ๖ เหล่านั้น (ส.สพ.ไทย) ๑๘/๑๐๙/๑๒๔)

สัณฺฐิภูฏเปตวัตถุ : เรื่องเปรตถูกค้อนต่อยศีระชะ มี ๒ เรื่อง และเนื้อหาคล้ายกัน คือ

1.สัณฺฐิภูฏเปตวัตถุ เป็นเรื่องแสดงผลแห่งกรรมชั่วของชายคนหนึ่งชาวกรุงพาราณสี ผู้เรียนศิลปะตีกรวดจากบุรุษ เปลี่ยตีกรวด แล้วไปหัดตีตี กรวดไปถูกพระเศียรของพระปัจเจกพุทธเจ้าพระนามว่าสุเนตร ทำให้พระเศียรแตกและปรินิพพาน ณ ฝั่งแม่น้ำคงคา เขาจึงถูกประชาชน ชาวเมืองลงประชาทัดจนถึงแก่ความตาย และไปเกิดในอเวจีมหานรก ถูกไฟนรก หมกไหม้เป็นเวลานาน แล้วมาเกิดเป็นเปรตสวยทุกขเวทนาถูกค้อนเหล็ก ๖๐,๐๐๐ ลูกกระหน่ำตีศีระชะตลอดเวลา (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๘๐๖/๓๐๐)

2.สัณฺฐิภูฏเปตวัตถุ พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่ภิกษุทั้งหลายว่า ความรู้เกิดแก่คนพาลเพียงเพื่อทำลายถ่ายเดียว ความรู้ของคนพาลนั้น กำจัดคุณงามความดี ทำปัญญาของเขาให้ตกต่ำ (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๗๒/๔๙)

- อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ความรู้ ในที่นี้หมายรวมถึงศิลปะ ยศ ชื่อเสียง (ขุ.ธ.อ. ๓/๑๕๖)
- สังฆาการ :** ที่ประชุมของรัฐ, สถานที่ประชุมของประเทศ เรียกทางราชการว่ารัฐสภา ดังคำว่า พวกเจ้ามีลละผู้ครองกรุงกุสินารา กำลังประชุมกันอยู่ที่สังฆาการด้วยราชกิจ บางอย่าง,ในบาลีสสูตร กล่าวไว้ว่า ลิจฉวีกุมารจำนวนมากฝึกยิงลูกศรอยู่ในสังฆาการ ให้เข้าทางช่องดาลเล็กๆ จากที่ไกล ติดต่อกันได้ ไม่ผิดพลาด,ในอรรถตันตปสูตร กล่าวไว้ว่า พระราชามหากษัตริย์ได้รับมูรธาภิเษก หรือว่าเป็นพราหมณ์มหาศาล เขาให้สร้างสังฆาการใหม่ทางทิศตะวันออกแห่งพระนครแล้วโกนผมและหนวด นุ่งหนังสัตว์ มีเล็บขลุยมกายด้วยเนยและน้ำมัน เกาหลังด้วยเขามฤค เข้าไปสู่สังฆาการใหม่พร้อมด้วยมเหสีและพราหมณ์ผู้เป็นปุโรหิต(ที.ม.(ไทย)๑๐/๒๑๑/๑๕๙,๑๐/๒๒๖/๑๗๐,๑๐/๒๓๕/๑๗๖,๑๐/๓๑๗/๒๔๕,ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๑๑๕/๖๒๘,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๙๘/๓๐๕)
- สังฆาน :** รูปทรง, ลักษณะ, เช่น โลกมีสังฆานกลมอย่างผลส้ม พระอาทิตย์มีสังฆานกลม ดังคำในวาเสฏฐสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสแก่วาเสฏฐพราหมณ์ว่า เธอทั้งหลายรู้จักหญ้าและต้นไม้ แต่หญ้าและต้นไม้อะไรก็ไม่นิยมรับว่าเป็นหญ้าเป็นต้นไม้ หญ้าและต้นไม้เหล่านั้นต่างมีรูปร่างสังฆานสำเร็จมาแต่กำเนิด เพราะธรรมชาติของพวกมันต่างกัน แต่สำหรับมนุษย์ไม่มีความแตกต่างกัน ดังคำว่า รูปร่างสังฆานของพวกสัตว์เหล่านี้ต่างกันตามกำเนิดมากมาย ฉนั้นใด แต่ในหมู่มนุษย์ ไม่มีรูปร่างสังฆานแตกต่างกันไปตามกำเนิดมากมาย ฉนั้นนั่นคือผมก็ไม่แตกต่างกัน ศีรษะ ใบหู ปลายตา ใบหน้า จมูก ริมฝีปาก คิ้ว คอ บ่า ท้อง หลัง สะโพก ออก ซอกอวัยวะ อวัยวะสืบพันธุ์ มือ เท้า นิ้วมือ เล็บ แข้ง ขาอ่อน ผิวพรรณ หรือเสียงก็ไม่แตกต่างกันในหมู่มนุษย์จึงไม่มีรูปร่างสังฆานตามกำเนิดแตกต่างกันมากมายเหมือนในกำเนิดอื่น ๆ เลย หรือดังคำว่า สุริยเทพบุตรเป็นผู้ส่องแสง ทำความสว่างในที่มืดมืด มีสังฆานเป็นวงกลม มีเดชสูง (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๔๕๖/๕๗๕-๕๗๖,ส.ส.(ไทย) ๑๕/๙๑/๙๗)
- สังฆานมทะ :** ความเมาในความมีทรวดทรงงาม,เป็นธรรมข้อที่ ๒๖ ในเอกกมาติกา ๗๓ ข้อ ดังคำในวิภังค์อธิบายไว้ว่า ความเมา กิริยาที่เมา ภาวะที่เมา ความถือตัว กิริยาที่ถือตัว ภาวะที่ถือตัว ความลำพองตน ความทะนงตน ความเชิดชูตนเป็นดุจธง ความเห่อเหิม ความที่จิตต้องการเชิดชูตนเป็นดุจธง เพราะอาศัยความมีทรวดทรงงาม นี้เรียกว่าสังฆานมทะ (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๘๔๔/๕๔๙)
- สังฆวาจา :** วาจาอ่อนหวาน,พูดอ่อนหวาน หมายถึงพูดไพเราะ พูดปลุกไมตรี ไม่พูดคำหยาบแก่คนอื่น, เป็นธรรมข้อ ๑ ในวจีสัจจรีต ๔ คือ (๑) สัจจวาจา (พูดจริง) (๒) อปิสฺสนาวาจา (พูดไม่ส่อเสียด) (๓) สันถวาจา (พูดอ่อนหวาน) (๔) มันทภาษา (พูดด้วยปัญญา) (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๔๙/๒๑๒,๒๑/๒๒๑/๓๓๘)
- สัตตกัมพปุปิยเถราปทาน :** ประวัติในอดีตชาติของพระสัตตกัมพปุปิยเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๙๔ ท่านได้ถวายดอกกระพุ่มแด่พระปัจเจกพุทธเจ้า ๗ พระองค์ องค์ละดอก เพราะผลแห่งท่านนั้น ท่านไม่รู้จักทุกข์เลย ได้เสวย

มนุษย์สมบัติและสวรรค์สมบัติหลายร้อยชาติ ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุวิชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๖๑/๔๐)

สัตตกสูตร : พระสูตรว่าด้วยอภิธานิยธรรม ๗ ประการ มี ๓ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

1.สัตตกสูตร (ปฐม) (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ภูเขาคิซฌภูฏ เขตกรุงราชคฤห์ ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า อภิธานิยธรรม ๗ คือ ภิกษุพึงหวังได้ความเจริญอย่างเดียวไม่มีความเสื่อมเลย トラบเท่าที่ยัง (๑) หมั่นประชุมกันเนื่องนิตย์ ประชุมกันมากครั้ง (๒) พร้อมเพรียงกันประชุม พร้อมเพรียงกันเลิกประชุม และพร้อมเพรียงกันทำกิจที่สงฆ์พึงทำ (๓) ไม่บัญญัติสิ่งที่เรามิได้บัญญัติไว้ ไม่ล้มล้างสิ่งที่เราบัญญัติไว้แล้ว ถือปฏิบัติมั่นในสิกขาบทที่บัญญัติไว้ (๔) สักการะ เคารพ นับถือ บูชาภิกษุผู้เป็นเถระ เป็นรัตตัญญู (หมายถึงรู้ราตรีนาน คือ บวชรู้แจ้งธรรมและเป็นพระชีนาสพก่อนพระสาวกอื่น) บวชมานาน เป็นสังฆบิดร เป็นสังฆปริณายก และสำคัญถ้อยคำของท่านเหล่านั้นว่าเป็นสิ่งควรฟัง (๕) ไม่ตกอยู่ในอำนาจแห่งตณหาอันก่อให้เกิดภพใหม่ที่เกิดขึ้น (๖) มุ่งหวังเสนาสนะป่า (๗) ตั้งสติมั่นไว้ภายในว่า ทำอย่างไรเพื่อนพรหมจารีทั้งหลายผู้มีศีลงาม ที่ยังไม่มา ขอให้มาและท่านที่มาแล้ว พึงอยู่อย่างผาสุก (อง.สตตก.(ไทย) ๒๓/๒๓/๓๗)

2.สัตตกสูตร (ทุติย) (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อภิธานิยธรรม ๗ คือ ภิกษุพึงหวังได้ความเจริญอย่างเดียว ไม่มีความเสื่อมเลย トラบเท่าที่ภิกษุยังเป็นผู้ (๑) ไม่ชอบการงาน (อรรถกถาอธิบายหมายถึงการหยุดพัก ทำกิจมีการทำจิวร ประคตเอาผ้ากรองน้ำ ไม้กวาด และผ้าเช็ดเท้า หรืองานก่อสร้างต่าง ๆ เช่น ก่อสร้างวิหาร เป็นต้น ที่เป็นเหตุให้ละเอียดต่อการบำเพ็ญคันถธุระและวิปัสสนาธุระหันมามุ่งบำเพ็ญสมณธรรม) ไม่ยินดีในการงาน ไม่หมั่นประกอบความเป็นผู้ชอบการงาน (๒) ไม่ชอบการพูดคุย (หมายถึงไม่มุ่งสนทนาเรื่องนอกธรรมวินัย เช่น เรื่องบุรุษ สตรี เป็นต้น แต่สนทนาเรื่องธรรม ถ้ามปัญหา ตอบปัญหาเกี่ยวกับธรรมวินัย พูดน้อย พูดมีที่จับ ดังพระพุทธพจน์ที่ว่า ภิกษุผู้หนึ่งประชุม มีหน้าที่ ๒ อย่าง คือ (๑) สนทนาธรรม (๒) เป็นผู้นั่งอย่างพระอริยะ) ไม่ยินดีการพูดคุย ไม่หมั่นประกอบการพูดคุย (๓) ไม่ชอบการนอนหลับ ไม่ยินดีในการนอนหลับ ไม่หมั่นประกอบการนอนหลับ (๔) ไม่ชอบการคลุกคลีด้วยหมู่ ไม่ยินดีการคลุกคลีด้วยหมู่ (๕) ไม่มีความปรารถนาชั่ว ไม่ตกไปสู่อำนาจของความปรารถนาชั่ว (๖) ไม่มีมิตรชั่ว ไม่มีสหายชั่ว ไม่มีเพื่อนชั่ว (๗) ไม่หยุดเสียกลางคัน เพียงเพราะได้บรรลุคุณวิเศษขั้นต่ำ (อง.สตตก.(ไทย) ๒๓/๒๔/๓๘)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ไม่ชอบการหลับนอน หมายถึงจะยืน เดินหรือนั่ง จะมีจิตตกง่วงค์ เพราะร่างกายเจ็บป่วยก็ตาม ก็ไม่ถูกถีนมิทระครอบงำ (อง.สตตก.อ.(บาลี)๓/๒๔/๑๗๗)

3.สัตตกสูตร (ตติย) (สูตรที่ ๓) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อภิธานิยธรรม ๗ คือ ภิกษุพึงหวังได้ความเจริญอย่างเดียว ไม่มีความเสื่อมเลย トラบเท่าที่ภิกษุยังเป็นผู้ (๑) มีศรัทธา (๒) มีhiri (๓) มีโอดตปปะ (๔) พหุสูต (คือเป็นปริยัตติพหุสูต แตกฉานใน

พระไตรปิฎก) (๕) พรารถความเพียร (๖) มีสติตั้งมั่น (๗) มีปัญญา (อ.จ.สตุตท.(ไทย) ๒๓/๒๕/๓๙)

สัตตกัมมปถสูตร : พระสูตรว่าด้วยสัตว์ผู้มีกรรมบถ ๗ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า สัตว์ผู้มีกรรมบถ ๗ คือ (๑) เว้นขาดจากการฆ่าสัตว์ (๒) เว้นขาดจากการลักทรัพย์ (๓) เว้นขาดจากการประพฤตินิโคตติในกาม (๔) เว้นขาดจากการพูดเท็จ (๕) เว้นขาดจากการพูดส่อเสียด (๖) เว้นขาดจากการพูดคำหยาบ (๗) เว้นขาดจากการพูดเพ้อเจ้อยอมคบค้าสมาคมกับสัตว์ผู้มีกรรมบถ ๗ ส่วนสัตว์ผู้ไม่มีกรรมบถ ๗ ย่อมคบค้าสมาคมกับสัตว์ผู้ไม่มีกรรมบถ ๗ (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๑๐/๒๐๒)

สัตตกัมมสูตร : พระสูตรว่าด้วยกรรม ๗ ประการ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคล ๔ จำพวก คือ (๑) อสัตบุรุษ หมายถึงผู้ทำกรรม ๗ มีฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม พูดเท็จ พูดส่อเสียด พูดคำหยาบ และพูดเพ้อเจ้อ (๒) อสัตบุรุษที่ยิ่งกว่าสัตบุรุษ หมายถึงผู้ทำกรรม ๗ เหมือนบุคคลที่ ๑ และชักชวนผู้อื่นให้ทำกรรม ๗ เหมือนกับตน (๓) สัตบุรุษ หมายถึงผู้เว้นขาดจากการทำกรรม ๗ นั้น มีการเว้นขาดจากการฆ่าสัตว์เป็นต้น (๔) สัตบุรุษที่ยิ่งกว่าสัตบุรุษ หมายถึงผู้เว้นขาดจากการทำกรรม ๗ และชักชวนผู้อื่นให้เว้นขาดจากการทำกรรม ๗ เหมือนกับตน (อ.จ.ตฺตฺก.(ไทย) ๒๑/๒๐๓/๓๒๒)

สัตตชฎิลสูตร : มี ๒ สูตร ชื่อและเนื้อหาต่างกัน คือ

1.สัตตชฎิลสูตร พระสูตรว่าด้วยชฎิล ๗ คน สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดบุพพาราม พระเจ้าปเสนทิโกศลเห็นพวกชฎิล พวกนิครนถ์ พวกอเจลล พวกเอกสาฎก และพวกปริพาชก พวกละ ๗ คนมีขนรักแร้ เล็บและขนยาวเป็นต้นจึงตรัสถามว่า คนเหล่านี้เป็นพระอรหันต์หรือไม่ พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ผู้รู้ดีไม่ควรไว้วางใจใครเพราะผิวพรรณและรูปร่าง เพราะการเห็นกันครู่เดียว เพราะนักบวชผู้ไม่สำรวมมักเที่ยวไปด้วยเครื่องบริวารของนักบวชผู้สำรวม นักบวชเหล่านั้นภายในไม่บริสุทธิ์ งามแต่ภายนอก แวดล้อมด้วยบริวารท่องเที่ยวไป ดุจดั่งมูตุนและเหรียญโลหะครึ่งมาสกหุ้มด้วยทองคำปลอมไว้ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๒๒/๑๔๑)

2.สัตตชฎิลสูตร พระสูตรว่าด้วยนักบวชพวกละ ๗ คน พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ปราสาทในบุพพารามของนางวิสาขาภิคารมาตา เขตกรุงสาวัตถี สมัยนั้น ชฎิล ๗ คน นิครนถ์ ๗ คน อเจลล ๗ คน เอกสาฎก ๗ คน และปริพาชก ๗ คนผู้มีขนรักแร้ เล็บ และขนยาว ถือเครื่องบริวารต่าง ๆ เดินผ่านไปไม่ไกลจากพระผู้มีพระภาค พระเจ้าปเสนทิโกศลได้ทอดพระเนตรเห็นชฎิล ๗ คน นิครนถ์ ๗ คน อเจลล ๗ คน เอกสาฎก ๗ คน และปริพาชก ๗ คนผู้มีขนรักแร้ เล็บ และขนยาวถือเครื่องบริวารต่าง ๆ เดินผ่านไปไม่ไกลจากพระผู้มีพระภาค จึงเสด็จลุกจากที่ประทับนั่ง ทรงห่มพระภูษาเฉวียงพระอังสาข้างหนึ่ง ทรงจดพระขานมณฑลเบื้องขวาลงที่พื้นดิน ทรงประคองอัญชลีไปทางนักบวชเหล่านั้น แล้วทรงประกาศพระนาม ๓ ครั้งว่า ท่านเจ้าข้า ข้าพเจ้าคือพระราชาปเสนทิโกศล ท่านเจ้าข้า ข้าพเจ้าคือพระราชาปเสนทิโกศล ท่านเจ้าข้า ข้าพเจ้าคือพระราชาปเสนทิโกศล เมื่อนักบวช

เหล่านั้นจากไปไม่นาน พระเจ้าปเสนทิโกศลเสด็จเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ สนทนาธรรม (ขุ.อ.(ไทย) ๒๕/๕๒/๒๘๔)

อรรถกถาอธิบายว่า พระองค์ทรงปรารภเรื่องที่ราชบุรุษของพระเจ้าปเสนทิโกศล ปลอมเป็นนักบวชทำหน้าที่สายลับ ทรงเปล่งอุทานแสดงว่าการกระทำเช่นนั้น เป็นเสมือนการหลอกลวงชาวโลกเพื่อปากท้องของตน นักบวชไม่ควรเป็นคนของใคร ไม่ควรมีผู้อื่นเป็นที่พึ่ง แต่ควรมีตนเป็นที่พึ่ง และไม่ควรแสดงธรรมเพราะต้องการทรัพย์ (ขุ.อ.อ. (บาลี) ๕๒/๓๕๘)

สัตตธัมมสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรม ๗ ประการที่เป็นเหตุให้บรรลุมฤตติ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิคุประกอบด้วยธรรม ๗ คือ (๑) มีศรัทธา (๒) มีศีล (๓) เป็นพหูสูต (๔) เป็นผู้หิกริเณ (๕) ปรารภความเพียร (๖) มีสติ และ (๗) มีปัญญา ไม่นานนัก ก็จะทำให้แจ้งเจโตมฤตติ ปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะ (อง.สตตค.(ไทย) ๒๓/๖๐/๑๑๕)

สัตตธาตุสูตร : พระสูตรว่าด้วยธาตุ ๗ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ตรัสกับ ภิคุทั้งหลายว่า ธาตุ ๗ คือ (๑) อากาศธาตุอาศัยความมีตจึงปรากฏ (๒) สุกธาตุอาศัยความไม่งามจึงปรากฏ (๓) อากาสนัญจายตนธาตุอาศัยรูปสมาบัติจึงปรากฏ (๔) วิญญาณัญจายตนธาตุอาศัยอากาสนัญจายตนธาตุจึงปรากฏ (๕) อากิญจัญญายตนธาตุอาศัยวิญญาณัญจายตนธาตุจึงปรากฏ (๖) เนวสัญญานาสัญญายตนธาตุอาศัยอากิญจัญญายตนธาตุจึงปรากฏ (๗) สัญญาเวทิตินิโรธธาตุอาศัยนิโรธสมาบัติจึงปรากฏ และธาตุเหล่านี้ คืออากาศธาตุ สุกธาตุ อากาสนัญจายตนธาตุ วิญญาณัญจายตนธาตุ อากิญจัญญายตนธาตุ เป็นสัญญาสมาบัติที่บุคคลจะเข้าถึงได้ เนวสัญญานาสัญญายตนธาตุเป็นสังขารวิเสสสมาบัติที่บุคคลจะเข้าถึงได้ สัญญาเวทิตินิโรธธาตุเป็นนิโรธสมาบัติที่บุคคลจะเข้าถึงได้ (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๙๕/๑๘๐)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อากาศธาตุ หมายถึงธาตุคือแสงสว่าง ซึ่งเป็นชื่อของ อาโลกกสิณ ได้แก่ ฌานพร้อมทั้งอารมณ์ที่ทำให้ปัดเกิดขึ้น เพราะบริกรรมโดยเพ่งแสงสว่างเป็นอารมณ์ อากาศธาตุอาศัยความมีตจึงปรากฏได้ คำว่า สุกธาตุ หมายถึง ฌานพร้อมทั้งอารมณ์ที่เกิดขึ้น เพราะบริกรรมโดยเพ่งสุกกสิณ สุกธาตุอาศัย ความไม่งามจึงปรากฏได้ (ส.นิ.อ. ๒/๙๕/๑๕๑) คำว่า อากาสนัญจายตนธาตุ หมายถึงธาตุที่กำหนดอากาศ คือความว่างอันหาที่สุดมิได้เป็นอารมณ์เป็นขั้นที่ ๑ ของอรุปรมาณ อากาสนัญจายตนธาตุอาศัยรูปสมาบัติจึงปรากฏได้ (ขุ.ม.อ. ๗/๙๖) คำว่า วิญญาณัญจายตนธาตุ หมายถึงธาตุที่กำหนดวิญญาณเป็นอารมณ์ วิญญาณัญจายตนธาตุอาศัย อากาสนัญจายตนสมาบัติจึงปรากฏได้ คำว่า อากิญจัญญายตนธาตุ หมายถึงธาตุที่กำหนดความไม่มีอะไรเหลือเป็นอารมณ์ อากิญจัญญายตนธาตุ อาศัย วิญญาณัญจายตนสมาบัติจึงปรากฏได้ คำว่า เนวสัญญานาสัญญายตนธาตุ หมายถึงธาตุที่เข้าถึงภาวะที่มีสัญญาก็มิใช่ ไม่มีสัญญาก็มิใช่ เนวสัญญานาสัญญายตนธาตุ อาศัยอากิญจัญญายตนสมาบัติจึงปรากฏได้ (ขุ.ม.อ. (บาลี) ๗/๙๗) คำว่า สัญญาเวทิตินิโรธธาตุ หมายถึงความดับขั้นที่ ๔ ขั้น เป็นชื่อของนิโรธสมาบัติ สัญญาเวทิตินิโรธธาตุอาศัยนิโรธสมาบัติจึงปรากฏได้ (ส.นิ.อ. (บาลี) ๒/๙๕/๑๕๒) คำว่า

เนวสัญญานาสัญญายตนธาตุ หมายถึงธาตุที่เข้าถึงภาวะที่มีสัญญาก็มีใช้ ไม่มีสัญญาก็มีใช้ เนวสัญญานาสัญญายตนธาตุอาศัยอาภิวัจฉัญญายตนสมบัติจึงปรากฏได้ (ขุ.ม.อ. (บาลี) ๗/๙๗)

สัตตบพ : บพของสัตว์ มี ๓๖ ประการคือ โสมนัสสาตยเรือน ๖ โสมนัสสาตยเนกขัมมะ ๖ โทมนัสสาตยเรือน ๖ โทมนัสสาตยเนกขัมมะ ๖ อุเบกขาอาตยเรือน ๖ อุเบกขาอาตยเนกขัมมะ ๖ หมายถึงทางของสัตว์, ทางเป็นที่ไปของหมู่สัตว์ ดังคำในสฬายตนวิภังคสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เธอทั้งหลายพึงทราบอายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖ หมวดวิญญาน ๖ หมวดผัสสะ ๖ มโนปวิจาร ๑๘ สัตตบพ ๓๖, ในพระสูตรนี้อธิบายถึงโสมนัสสาตยเรือน ๖ เช่น โสมนัสย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้พิจารณาเห็นการได้เฉพาะซึ่งรูป ที่พึงรู้แจ้งทางตา ที่น่าปรารถนา ประกอบด้วยโลกามิส โดยเป็นของอันตนได้เฉพาะ หรือหวนระลึกถึงรูปที่ตนเคยได้มาก่อน โสมนัสเช่นนี้เราเรียกว่าโสมนัสสาตยเรือน(ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๐๔/๓๖๘, ๑๔/๓๐๖/๓๗๑, ๑๔/๓๐๙/๓๗๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สัตตบพ แปลว่าทางดำเนินไปของสัตว์ทั้งหลายที่อาศัยวิญญะและวิวิญญะ ในที่นี้แบ่งออกเป็น ๒ คือ (๑) วิญญบพ ทางดำเนินไปสู่วิญญะ ๑๘ ทาง (๒) วิวิญญบพ ทางดำเนินไปสู่วิวิญญะ ๑๘ ทาง รวม วิญญบพกับวิวิญญบพเข้าด้วยกัน เรียกว่า สัตตบพ ๓๖ ประการ (ม.อ.อ. ๓/๓๐๔/๑๘๙)

สัตตบรรณ, ถ้ำ : ชื่อถ้ำที่ภูเขาเวภารบรรพต ในกรุงราชคฤห์ เป็นที่พระพุทธเจ้าเคยทรงทำนิมิตต์โอกาสแก่พระอานนท์ ดังคำว่า เราอยู่ที่ถ้ำสัตตบรรณ ข้างภูเขาเวภาระเขตกรุงราชคฤห์ และเป็นที่ทำสังคายนาครั้งแรก, ในมหาวิภังค์ กล่าวไว้ว่า พระทัฬหฬลบุตรจัดสถานที่พัก คือถ้ำสัตตบรรณให้ภิกษุอาคันตุกะไปพัก หรือตั้งคำว่า ท่านจงจัดแจงเสนาสนะให้พวกกระผมที่ถ้ำสัตตบรรณภูเขาข้างภูเขาเวภาระ (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๓๘๒/๔๑๔, วิ.จ. (ไทย) ๖/๑๙๑/๓๐๒, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๘๐/๑๒๘); เขียน *สัตตบถณคฺคา* หรือ *สัตตบถณคฺคา* ก็มี

สัตตบรรณคฺคา, ถ้ำ : ชื่อถ้ำที่ภูเขาเวภารบรรพต ในกรุงราชคฤห์ ซึ่งเป็นสถานที่พักที่พระทัฬหฬลบุตรจัดให้ภิกษุอาคันตุกะไปพักตามที่ร้องขอ ดังคำที่กล่าวถึงภิกษุเหล่านั้นจงใจอย่างทีโกลาว่า ท่านจงจัดแจงเสนาสนะให้พวกกระผมที่ถ้ำสัตตบรรณภูเขาข้างภูเขาเวภาระ (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๓๘๒/๔๑๔, วิ.จ. (ไทย) ๖/๑๙๑/๓๐๒) ; สัตตบรรณ

สัตตปทุมียเถราปทาน : ประวัตินในอดีตชาติของพระสัตตปทุมียเถระ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๙๔ ท่านได้นำดอกบัวไปบูชาพระพุทธเจ้าพระนามว่าสิทธิตถะ เพราะผลแห่งการบูชา นั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในกับที่ ๗ ท่านได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้มีพลานุภาพมาก ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๑๔/๔๗๔)

สัตตปณณียเถราปทาน : ประวัตินในอดีตชาติของพระสัตตปณณียเถระ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๑๐๐,๐๐๐ ท่านนำดินดินเปิดไปบูชาพระปัจเจกพุทธเจ้าพระนามว่า

สมณะ เพราะผลแห่งการบูชา นั้น ท่านไม่รู้จักทุกติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุประ
 อรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๘/๕๕๕)

สัตตปัตตะ, พระเจ้าจักรพรรดิ : ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระนพินเกษรีย
 เถระ ดังคำในนพินเกษรียเถราปทานที่ท่านเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนตอนหนึ่งว่า
 ข้าพเจ้าเป็นนกกาน้ำ ข้าพเจ้ามีใจผ่องใส จึงใช้จะงอยปาก คาบดอกบัวมาบูชา
 พระพุทธเจ้าพระนามว่าติสสะ ผู้เป็นเผ่าพันธุ์ของโลกในกัปที่ ๙๒ นับจากกัปนี้ไป
 ข้าพเจ้าได้ใช้ดอกบัวบูชาไว้ จึงไม่รู้จักทุกติเลย นี่เป็นผลแห่งการบูชาพระพุทธเจ้า ใน
 กัปที่ ๗๓ (นับจากกัปนี้ไป) ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิมีพระนามว่าสัตตปัตตะ สมบูรณ์
 ด้วยรัตนะ ๗ ประการ มีพละนุกาภาพมาก (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๒/๔๐๙)

สัตตปัตตะ, วิมาน : ชื่อวิมานหลังหนึ่ง สูง ๖๐ โยชน์ กว้าง ๓๐ โยชน์ ซึ่งเกิดขึ้นแก่ช่างดอกไม้อยู่ใน
 กรุงหงสวดี เลื้อยกีบดอกบัวอยู่ เห็นพระชินเจ้าพระนามว่าปทุมุตตรทรงถึง
 ความสำเร็จแห่งธรรมทั้งปวงพร้อมด้วยพระชีนาสพประมาณ ๑๐๐,๐๐๐ รูป เต็ด
 ดอกบัวที่ก้านแล้วโยนขึ้นไป (บูชา) ในอากาศในกาลนั้นดอกบัวเหล่านั้นได้ลอยกันอยู่
 เห็นพระเศียรด้วยพุทธานุภาพด้วยกรรมที่ข้าพเจ้าได้ทำไว้ดีแล้วนั้นและด้วยการตั้ง
 เจตนาไว้มั่นข้าพเจ้าจะกายมนุษย์แล้วได้ไปเกิดยังสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ตั้งคำว่า ใน
 สวรรค์ชั้นดาวดึงส์นั้นวิมานของข้าพเจ้าที่บุญกรรมสร้างไว้ อย่างสวยงาม เรียกชื่อว่า
 สัตตปัตตะสูง ๖๐ โยชน์ กว้าง ๓๐ โยชน์ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๓๖/๕๑๙)

สัตตปาฏลียเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระสัตตปาฏลียเถระ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า ใน
 อดีตชาติกัปที่ ๙๔ ท่านได้ใช้ดอกแควฝอยบูชาพระพุทธเจ้า(พระนามว่าสิทธัตถะ)
 เพราะผลแห่งการบูชา นั้น ท่านไม่รู้จักทุกติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุประ
 อรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๗/๔๑๘)

สัตตปุตตชาติกเปติวัตถุ : เรื่องนางเปตकिनลูกคราวละ ๗ ตน เป็นเรื่องแสดงผลแห่งการกล่าวเท็จ
 ทำนองเดียวกับเรื่องที่ ๖ (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๓๕/๑๗๓)

สัตตมสูตร : สูตรที่ ๗ ว่าด้วยธรรมมีผลมาก พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรม ๑๐ มีสัมมาทิฏฐิเป็น
 ต้นที่บุคคลเจริญทำให้มากแล้ว ย่อมมีผลานิสงส์มาก เฉพาะในวินัยของพระสุคต
 เท่านั้น (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๒๙/๒๘๐)

สัตตรสวัคคีย์, สัตตรสวัคคีย์, ภิกษุ : กลุ่ม ๑๗, หมู่ ๑๗ หมายถึงภิกษุพวกที่เป็นสหายนัน ๑๗ รูป
 ตั้งคำว่า พวกภิกษุฉัพพัคคีย์ใช้นี้มีจี้ภิกษุรูปหนึ่งในกลุ่มพวกภิกษุสัตตรสวัคคีย์ให้
 หัวเราะ, หรือตั้งคำว่า พวกภิกษุสัตตรสวัคคีย์เป็นสหายนัน ภิกษุเหล่านั้นเมื่อจะอยู่ก็
 อยู่ด้วยกัน เมื่อจะจากไปก็จากไปพร้อมกัน (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๑๘๗/๑๖๙, วิ.มหา.(ไทย)
 ๒/๑๑๔/๒๙๕)

คำนี้มีปรากฏในพระไตรปิฎกหลายแห่ง เช่น ๒/๑๒๔/๓๐๒, ๒/๒๔๗/๔๐๔, ๒/
 ๓๓๐/๔๖๗, วิ.จู.(ไทย) ๗/๓๑๖/๑๓๓, ๗/๓๑๖/๑๓๔, ๗/๓๒๙/๑๖๒, วิ.ป.(ไทย) ๘/
 ๖๘/๕๔, ๘/๙๐/๖๖, ๘/๑๐๖/๗๕)

สัตตวัสสานุพันธสูตร : พระสูตรว่าด้วยมารหาโอกาสทำลายพระพุทธเจ้าตลอด ๗ ปี สมัยที่พระผู้มี
 พระภาคประทับอยู่ที่ต้นอชปาลนิโครธ ใกล้ฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา ตำบลอุรุเวลา มาร

คอยหาโอกาสถึง ๗ ปี ก็ยังไม่ได้โอกาส ภายหลังได้เข้าไปเฝ้าแล้วกราบทูลว่า ท่านถูก ความเศร้าโศกทับถมหรือ จึงมาขอพบอยู่ในปออย่างนี้ ท่านเสื่อมจากทรัพย์สมบัติ หรือ หรือว่ากำลังปรารถนาอะไรอยู่ ท่านได้ทำความเสียหายร้ายแรงอะไรไว้ใน หมู่บ้านหรือ เพราะเหตุไรท่านจึงไม่เป็นมิตรกับชนทั้งปวงเล่า หรือว่าท่านเป็นมิตรกับ ใคร ๆ ไม่ได้ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เราขุดรากของความเศร้าโศกได้หมดแล้ว ไม่มี ความเสียหาย ไม่เศร้าโศก เฟ่งพินิจอยู่ เราตัดความติดแน่นคือความโลภในภพทั้งปวง ไม่มีอาสวะ เฟ่งพินิจอยู่ เมื่อมารกราบทูลว่า ชนเหล่าใดกล่าวถึงสิ่งใดว่า นี้ของเรา ทั้ง ยังกล่าววาทของเรา ถ้าใจของท่านยังฝังอยู่ในสิ่งนั้น ท่านก็จะไม่พ้นจากเราไปได้ จึง ตรัสว่า ชนเหล่าใดกล่าวถึงสิ่งใด สิ่งนั้นไม่มีแก่เรา ชนเหล่าใดกล่าว ชนเหล่านั้นไม่ใช่ เรา ท่านจงรู้อย่างนี้ ท่านย่อมไม่เห็นแม่ทางของเรา (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๖๐/๒๐๘)

สัตตวิญญานัญญูติสูตร : พระสูตรว่าด้วยวิญญานัญญูติ ๗ ประการ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า วิญญานัญญูติ (ที่ตั้งแห่งปฏิสนธิวิญญาน) ๗ คือ (๑) มีสัตว์ผู้มีกายต่างกัน มีสัญญาต่างกัน คือ มนุษย์บางพวก เทวดาบางพวก และวินิปาติกะบางพวก (๒) มีสัตว์ผู้มีกายต่างกัน แต่ มีสัญญาอย่างเดียวกัน คือ เทวดาชั้นพรหมกายิกาเกิดในปฐมฉนณภูมิ (๓) มีสัตว์ผู้มี กายอย่างเดียวกัน แต่มีสัญญาต่างกัน คือ เทวดาชั้นอภิสสระ (๔) มีสัตว์ผู้มีกาย อย่างเดียวกัน มีสัญญาอย่างเดียวกัน คือ เทวดาชั้นสุภิกิณหะ (๕) มีสัตว์ผู้บรรลู่อา กาศานัญญาตนฉนณ(๖) มีสัตว์ผู้บรรลู่วิญญานัญญาตนฉนณ (๗) มีสัตว์ผู้บรรลู่อา กิญญัญญาตนฉนณ (อง.สตตก.(ไทย) ๒๓/๔๔/๖๗)

สัตตตตติปุปุชกเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระสัตตตตติปุปุชกเถระ มีเนื้อความที่ ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติที่ ๓๑ ท่านได้ใช้ดอกมะลิบูชาพระพุทธเจ้าพระ นามว่าเวสสกุ เพราะผลแห่งการบูชานั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้ บรรลู่พระอรหันต์พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๗/๔๑๒)

สัตตสุริยสูตร : พระสูตรว่าด้วยดวงอาทิตย์ ๗ ดวง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ อัมพปาลีวัน เขต กรุงเวสาลี ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า สังขารทั้งหลาย เป็นสภาวะไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืน ไม่น่าชื่นชม นี่เป็นข้อควรเบื่อหน่าย คลายกำหนด ควรหลุดพ้นในสังขารทั้งปวง แล้ว ตรัสถึงธรรม มีอุปมา ๗ ข้อดังนี้ (๑) เปรียบเหมือนขุนเขาสิเนรุ ซึ่งมีขนาดยาวและ กว้างด้านละ ๘๔,๐๐๐ โยชน์ หยั่งลงในมหาสมุทรและสูงขึ้นไปจากมหาสมุทรด้านละ ๘๔,๐๐๐ โยชน์ เมื่อเวลาผ่านไปยาวนาน บางครั้งบางคราว ฝนไม่ตกหลาย ๆ ปี เมื่อ ฝนไม่ตก พืชคาม ภูตคาม และดินชาติที่ใช้เป็นยา ป่าไม้ใหญ่ย่อมเฉา เหี่ยวแห้ง เป็นอยู่ไม่ได้ (๒) เปรียบเหมือนเมื่อเวลาผ่านไปยาวนาน บางครั้งบางคราว มีดวง อาทิตย์ดวงที่ ๒ ปรากฏ ทำให้แม่น้ำน้อย หนองน้ำ ทุกแห่ง ระบายเหือดแห้ง (๓) เปรียบเหมือนเมื่อเวลาผ่านไปยาวนาน บางครั้งบางคราว มีดวงอาทิตย์ดวงที่ ๓ ปรากฏ ทำให้แม่น้ำสายใหญ่ ๆ คือ คงคา ยมุนา อจิรวดี สรณ มหิ ทุกแห่ง ระบาย เหือดแห้ง (๔) เปรียบเหมือนเมื่อเวลาผ่านไปยาวนาน บางครั้งบางคราว มีดวงอาทิตย์ดวง ที่ ๔ ปรากฏ ทำให้แหล่งน้ำใหญ่ ๆ ซึ่งเป็นที่ไหลมารวมกันของแม่น้ำเหล่านี้ คือ สระ อโนดาต สระสีหปาดะ สระรถการะ สระกัณณมณฑะ สระกุนดาลา สระฉัททันต์ สระมัน

தாகินี ทุกแห่ง ระเหย เหือดแห้ง (๕) เปรียบเหมือนเมื่อเวลาผ่านไปยาวนาน บางครั้ง บางคราว ดวงอาทิตย์ดวงที่ ๕ ปรากฏ ทำให้น้ำในมหาสมุทรลึก ๑๐๐ โยชน์ ไปจนถึง ๒๐๐ โยชน์ งดลงตามลำดับ เหลืออยู่เพียง ๗ ชั่วโมงตล ไปจนถึงน้ำในมหาสมุทร เหลืออยู่เพียงในรอยเท้าโค ในที่นั้นๆ (๖) เปรียบเหมือนเมื่อเวลาผ่านไปยาวนาน บางครั้งบางคราว ดวงอาทิตย์ดวงที่ ๖ ปรากฏ ทำให้แผ่นดินใหญ่นี้และขุนเขาสีเนรุมี กลุ่มควันพวยพุ่งขึ้น (๗) เปรียบเหมือนเมื่อเวลาผ่านไปยาวนาน บางครั้งบางคราว ดวงอาทิตย์ดวงที่ ๗ ปรากฏ ทำให้แผ่นดินใหญ่นี้และขุนเขาสีเนรุเกิดไฟลุกโชน เปลวไฟถูก ลมพัดขึ้นไปจนถึงพรหมโลก ยอดเขาแม้นขนาด ๑๐๐ โยชน์จนถึง ๕๐๐ โยชน์ย่อม พังทะลาย แต่ไม่ปรากฏขี้เถ้าและเขม่า คล้ายกับเมื่อเนยใสถูกไฟเผาผลาญ ขี้เถ้าและ เขม่าไม่ปรากฏ แล้วตรัสอีกว่า ในเรื่องนี้ ใครเล่าเชื่อว่าเป็นผู้รู้และเชื่อว่า แผ่นดินใหญ่ นี้และขุนเขาสีเนรุถูกไฟเผาผลาญ พินาศ ไม่เหลืออยู่ นอกจากอริยสาวกผู้มีบอห์น เห็นแล้ว และทรงเล่าเรื่องครุสเนตต์ให้ฟังว่า ครุสเนตต์เป็นเจ้าลัทธิผู้ปราศจากความ กำหนดในกามทั้งหลาย มีสาวกหลายร้อยคน ได้แสดงธรรมแก่สาวกทั้งหลาย เพื่อ ความเป็นผู้เกิดร่วมกับเทวดาชั้นพรหมโลกเหล่าสาวกผู้รู้ชัดคำสอนอย่างดียิ่ง หลังจากตายแล้วได้ไปเกิดในสุคติพรหมโลก ส่วนเหล่าสาวกผู้ไม่รู้ชัดคำสอนอย่างดียิ่ง หลังจากตายแล้ว บางพวกได้ไปเกิดร่วมกับเทวดาชั้นกามาจร ลดหลั่นกันมา ตามลำดับจนถึงชั้นจาตุมหาราช บางพวกได้ไปเกิดร่วมกับขัตติยมหาศาล พราหมณ มหาศาล และคหบดีมหาศาล ส่วนครุสเนตต์คิดว่า การที่เรามีคติในสัมปรายภพเสมอ เหมือนกับเหล่าสาวกไม่สมควรเลย ทางที่ดีเราควรเจริญเมตตาให้ยิ่งขึ้น แล้วได้เจริญ เมตตาจิตตลอด ๗ ปี ไม่มาสู่โลกนี้ตลอด ๗ สังวัฏฏ์กับและวิวัฏฏ์กับ เมื่อโลกเสื่อม ครุสเนตต์ได้เข้าถึงพรหมโลกชั้นอาภัสสรา เมื่อโลกเจริญได้เข้าถึงพรหมวิมานอันว่างเปล่า ในพรหมวิมานนั้น ครุสเนตต์ เป็นพรหม เป็นมหาพรหม ถัดมาได้เป็นท้าวสักกะ ผู้เป็นจอมเทพถึง ๓๖ ครั้ง ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้ทรงธรรม เป็นธรรมราชา ประกอบด้วยรัตนะ ๗ ตั้งหลายร้อยครั้ง เคยมีบุตรมากกว่าพันคน ล้วนแต่เป็นคนกล้าหาญชาญชัย ย้ายเข้าศึกได้ ปกครองแผ่นดินนี้ อันมีมหาสมุทรเป็นขอบเขตโดยธรรม โดยไม่ต้องใช้อาชญา ไม่ต้องใช้ศัสตรา ครุสเนตต์ถึงจะมีอายุยืนนานก็ยังไม่พ้นจากชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส เพราะยังไม่หลุดพ้น ยังไม่แทงตลอด อริยศีล อริยสมาธิ อริยปัญญา และอริยวิมุตติ (อง.สตตค.(ไทย) ๒๓/๖๖/๑๓๒)

สัตตสูตร (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยสัตว์ที่ติดอยู่ในกาม (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคทรงปรารภหมู่ มนุษย์ผู้หมกมุ่นในกามแล้ว ทรงเปล่งอุทานแสดงโทษแห่งกามและกิเลสทั้งหลาย ทรงเปล่งอุทานว่า สัตว์ทั้งหลายติดใจในกาม ข้องด้วยกิเลสเครื่องข้องในกาม ไม่เห็น โทษในสังโยชน์ ข้องในกิเลสเครื่องข้องคือสังโยชน์ จะพึงข้ามโอชะอันกว้างใหญ่ไม่ได้ เลย (ขุ.อุ.(ไทย) ๒๕/๖๓/๓๑๑)

สัตตสูตร (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยสัตว์ที่ติดอยู่ในกาม (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคทรงปรารภหมู่ มนุษย์ผู้หมกมุ่นในกามแล้ว ทรงเปล่งอุทานแสดงโทษแห่งกามและกิเลส ทั้งหลาย ทรงเปล่งอุทานว่า สัตว์ทั้งหลายมีตมเพราะกาม ถูกข้ายรัดรั้งไว้แน่น ถูกเครื่องมุง

บังคือตัณหาปกคลุมไว้ ถูกเครื่องผูกคือความประมาทผูกพันไว้ เหมือนปลาในข้องสัตว์เหล่านั้น จึงไปสู่ความแก่และความตายเหมือนลูกโคที่ยังไม่อดนม วิ่งตามแม่โค ฉะนั้น (ขุ.อ.(ไทย) ๒๕/๖๔/๓๑๒)

สัตตสูตร : พระสูตรว่าด้วยสัตว์ ท่านพระราชาเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคผู้ประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันแล้วทูลถามว่า ที่พระองค์ตรัสว่าสัตว์นั้น ด้วยเหตุเท่าไร พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า บุคคลผู้ข้องติดอยู่ในความพอใจ ความกำหนด ความเพลิดเพลิน ความทะยานอยากในชั้น ๕ ชื่อว่าสัตว์ เปรียบเหมือนเด็กเล่นเรือนุ่นผู้ยังไม่ปราศจากความกำหนด ความพอใจ ความรักในเรือนุ่น ก็ย่อมอาลัย อยากเล่น หวงแหวน ยึดถือเรือนุ่น แต่เมื่อพวกเขาผู้ปราศจากความกำหนดเป็นต้นเสียย่อมรื้อ ยื้อแย่งทำลายเรือนุ่นนั้นด้วยตนเอง แม้นั้นใด แม้เธอทั้งหลายก็ฉนั้นนั้น จงรื้อ แยก กระจาย ออก ทำชั้น ๕ ให้อินดีไม่ได้ ปฏิบัติเพื่อความสิ้นตัณหา ก็ความสิ้นตัณหาชื่อว่า นิพพาน (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๑๖๑/๒๕๔)

สัตตอุปปลมาลิกาเถรียาปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระสัตตอุปปลมาลิกาเถรี มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติที่ ๓๑ ท่านได้ถวายดอกอุบล ๗ ดอก แต่พระพุทธเจ้า เพราะ ผลแห่งทานนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย เวียนเกิดเวียนตายอยู่ในเทวดาและมนุษย์ เท่านั้น ในชาติสุดท้าย ได้บรรลुरुวิชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๓๑/๓๓๗)

สัตตักขัตตปุรมโสดาบัน : โสดาบันผู้เกิด ๗ ครั้งเป็นอย่างยิ่ง หมายถึงอริยบุคคลเวียนเกิดในสุคติภพอีกอย่างมากเพียง ๗ ครั้ง ก็จักบรรลอรหัตตผล, โสดาบันผู้ละสังโยชน์เบื้องต่ำ ๓ ประการได้แล้ว เป็นผู้ไม่ตกไปในอบาย ๔ มีความแน่นอนที่จะตรัสรู้มรรค ๓ เบื้องสูง, เป็น ๑ ในโสดาบัน ๓ คือ (๑) เอกพีชีโสดาบัน (๒) โกลังโกลโสดาบัน (๓) สัตตักขัตตปุรมโสดาบัน ดังคำในทิวติยาสิกขาสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุนี้มีศีลประจำตัวและมีศีลมั่นคงในสิกขาบทเหล่านั้นสมทานศึกษาในสิกขาบททั้งหลาย เพราะสังโยชน์ ๓ ประการสิ้นไป เธอจึงเป็นสัตตักขัตตปุรมโสดาบัน ๑ ท่องเที่ยวไปในเทวดาและมนุษย์อย่างมาก ๗ ครั้งแล้วทำที่สุดแห่งทุกข์ได้, เป็น ๑ ในบุคคลสำเร็จ ๕ จำพวก ดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคล ๕ จำพวกไหนสำเร็จในโลกนี้ คือ (๑) สัตตักขัตตปุรมโสดาบัน (๒) โกลังโกลโสดาบัน (๓) เอกพีชีโสดาบัน (๔) พระสกทาคามี (๕) พระอรหันต์ในปัจจุบัน บุคคล ๕ จำพวกนี้สำเร็จในโลกนี้ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๔๙๔/๓๐๕, อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๘๘/๓๑๕, ๒๐/๘๘/๓๑๘, อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๖๓/๑๔๑, ๒๔/๖๔/๑๔๒, ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๕๑/๒๓๐)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สัตตักขัตตปุรมโสดาบัน หมายถึงผู้เกิด ๗ ครั้งเป็นอย่างยิ่ง คือ เวียนเกิดในสุคติภพอีกอย่างมากเพียง ๗ ครั้ง ก็จักบรรลอรหัตตผล, สัตตักขัตตปุรมโสดาบัน เมื่อจะเกิดในภพใหม่เป็น เทวดาหรือมนุษย์ก็เกิดได้ไม่เกิน ๗ ครั้ง (อง.ติก.อ. (บาลี) ๒/๘๓/๒๔๒, อภิ.ปญจ.อ. (บาลี) ๓๑/๕๓, ส.ม.อ. (บาลี) ๓/๔๙๔/๓๑๔)

สัตตสติกชั้นธกะ : ชื่อชั้นธกะที่ ๑๒ แห่งจูลวรรคในพระวินัยปิฎก ว่าด้วยการสังคายนาครั้งที่ ๒ (วิ.จ. (ไทย) ๗/๔๔๖/๓๙๓)

สัตตักขัตตูปรมะ : ๗ ครั้งเป็นอย่างยิ่ง, หมายถึงเกิด ๗ ครั้งเป็นอย่างยิ่ง ดังคำในสุภปาทีเสสสูตร ที่ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคลบางคนในโลกนี้เป็นผู้มีปกติทำศีลให้บริบูรณ์ มีปกติทำสมาธิ พอประมาณ มีปกติทำปัญญาพอประมาณ เพราะสังโยชน์ ๓ ประการสิ้นไป เขาจึงเป็นสัตตักขัตตูปรมะ ท่องเที่ยวไปในเทวดา และมนุษย์อย่างมาก ๗ ครั้ง ก็จะทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ นี่เป็นบุคคล จำพวกที่ ๙ ผู้เป็นสุภปาทีเสสเมื่อตายไปก็พ้นจากนรกได้ พ้นจาก กำเนิดสัตว์ดิรัจฉานได้ พ้นจากอบาย ทุกคติ และวินิบาตได้, ในบุคคลบัญญัติ อธิบายถึง บุคคลผู้เป็นสัตตักขัตตูปรมะไว้ว่า บุคคลบางคนในโลกนี้ เพราะสังโยชน์ ๓ ประการสิ้นไป เป็นโสดาบัน ไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิ์ในวันข้างหน้า บุคคลนั้นท่องเที่ยวไปในเทวโลกและมนุษย์โลก ๗ชาติแล้ว จึงจะทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ บุคคลนี้เรียกว่า ผู้เป็นสัตตักขัตตูปรมะ (อง.นวก.(ไทย) ๒๓/๑๒/๔๕๘, อภิ.ป.(ไทย) ๓๖/๓๑/๑๕๔)

อรรถกถาอธิบายว่า เป็น ๑ ในพระโสดาบัน ๓ จำพวก คือ (๑) เอกพีซี (๒) โกลังโกละ (๓) สัตตักขัตตูปรมะ (ขุ.ข.อ. (บาลี) ๖/๑๖๐)

สัตตัมภันตรสีมา : สีมา ๗ อัภันตร หมายถึงอพัทธสีมาชนิดที่กำหนดเขตแห่งสามัคคีขึ้นในป่า อันหาคนตั้งบ้านเรือนมิได้ โดยวัดจากที่สุดแนวแห่งสงฆ์ออกไปด้านละ ๗ อัภันตรโดยรอบ (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์) คำนี้มีปรากฏในมหาวรรค แต่แปลออกศัพท์ว่าสีมา ๗ อัภันตร ดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ถ้าในป่าไม่มีหมู่บ้านชั่ว ๗ อัภันตรโดยรอบ สีมานี้ในป่านั้นเป็นสมานสังวาส มีอุโบสถเดียวกัน (วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๔๗/๒๒๕)

สัตตัมภูฐานสูตร : พระสูตรว่าด้วยฐานะ ๗ ประการ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุผู้ฉลาดในฐานะ ๗ คือ (๑) รู้ชัดขั้น ๕ (๒) รู้ชัดความเกิดขึ้นแห่งขั้น ๕ (๓) รู้ชัดความดับแห่งขั้น ๕ (๔) รู้ชัดปฏิบัติที่ให้ถึงความดับแห่งขั้น ๕ (๕) รู้ชัดคุณของขั้น ๕ (๖) รู้ชัดโทษของขั้น ๕ (๗) รู้ชัดธรรมเครื่องสลัดออกจากขั้น ๕ แล้วเป็นผู้เพ่งพินิจ ๓ วิธี คือ (๑) เพ่งพินิจว่าเป็นธาตุ (๒) เพ่งพินิจว่าเป็นอายตนะ (๓) เพ่งพินิจว่าเป็นปฏิจสมุปบาท เราเรียกว่าอุดมบุรุษ หมดกิเลสโดยสิ้นเชิง อยู่จบพรหมจรรย์ แล้วตรัสอธิบายขั้น ๕ โดยเริ่มจากขั้นที่ ๑ ว่า รูป ได้แก่มหาภูตรูป ๔ และรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ เพราะอาหารเกิด รูปจึงเกิด เพราะอาหารดับ รูปจึงดับและอริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นปฏิบัติที่ให้ถึงความดับรูป เนื้อความจากนี้จนถึงวิญญานพึงทราบโดยนัยแห่งอุปาทานปริวัตตสูตรในวรรคนี้ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๕๗/๘๗)

สัตตัมพเจดีย์ : เจดีย์สถานแห่งหนึ่งที่นครเวสาลี แคว้นวัชชี ณ ที่นี้พระพุทธเจ้าเคยทำนิมิตต์โอกาสแก่พระอานนท์ ดังคำในมหาปรินิพพานสูตร เจตียสูตร และภูมิจาโลสูตร ที่พระผู้มีพระภาคได้ตรัสกับท่านพระอานนท์ดังนี้ว่า อานนท์ กรุงเวสาลีนี้ร่ำนรมย์ อุเทนเจดีย์ น่ำรรมย์ โคตมกเจดีย์น่ำรรมย์ สัตตัมพเจดีย์ น่ำรรมย์ พุพุตตเจดีย์น่ำรรมย์

สารันทพเจตียนำรีนรมย์ ปาวาลเจตียนำรีนรมย์อิทธิบาท ๔ ผู้ใดผู้หนึ่งเจริญ ทำให้
 มากแล้ว ทำให้เป็นดุจยานแล้ว ทำให้เป็นที่ตั้งแล้ว ให้ตั้งมั่นแล้ว สัมสมแล้ว ประารถิ
 แล้ว ผู้นั้นเมื่อมุ่งหวัง พึงดำรงอยู่ได้ ๑ กัป หรือเกินกว่า ๑ กัป (ที.ม.(ไทย) ๑๐/
 ๑๖๗/๑๑๒,๑๐/๑๖๗/๑๑๓,๑๐/๑๘๒/๑๒๙,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๑/๒๕๕๓,ส.ม.(ไทย)
 ๑๙/๘๒๒/๓๘๖,อง.อภฺรฺรูก.(ไทย) ๒๓/๗๐/๓๗๒)

สัตติบัญญัติ : เรือนระเบียบบหอก, ซึ่กรงทำด้วยหอก หมายถึงจัดวางกำลังพลหอกไว้รอบสัณฐานคารซึ่ง
 จัดเป็นกองกำลังรอบในสุด มีปรากฏในอรรถกถาแห่งมหาปรินิพพานสูตรที่อธิบาย
 การรักษาความปลอดภัยพระบรมสารีริกธาตุของเจ้ามัลละตอนหนึ่งว่า ในการ
 อารักขาพระบรมสารีริกธาตุซึ่งประดิษฐานบนสัณฐานคารนั้น พวกเจ้ามัลละได้ทรงจัด
 วางกำลังอารักขาไว้เป็นชั้น ๆ โดยรอบ ดังนี้

๑. ทรงจัดวางกำลังพลหอกที่เรียกว่า สัตติบัญญัติ ไว้รอบสัณฐานคารซึ่งจัดเป็น
 กองกำลังรอบในสุด

๒. ทรงจัดวางกำแพงธนูที่เรียกว่า ธนูปราการ ถัดออกมาจากกำลังพลหอกธนู
 ปราการ (กำแพงธนู) ประกอบด้วย

๒.๑ พลช้าง (ให้ยืนแถวชิดกันจนกระพองจดกระพอง)

๒.๒ พลม้า (ให้ยืนแถวชิดกันจนคอจดคอ)

๒.๓ พลรถ (ให้จอดแถวชิดกันจนคุมจดคุม)

๒.๔ พลราบ (ให้ยืนแถวชิดกันจนแขนจดแขน)

๒.๕ พลธนู (ให้ยืนแถวถือธนูชิดกันและกัน) ซึ่งจัดเป็นกองกำลังอารักขารอบ
 นอกสุด (ที.ม.อ. (บาลี) ๒๓๕/๒๑๔, ที.ม.ฎีกา (บาลี) ๒๓๕/๒๓๕,พจนานุกรมพุทธ
 ศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)

สัตตาวาส : ภาพเป็นที่อยู่ของสัตว์,สถานที่อยู่อาศัยของสัตว์ทุกจำพวก มี ๙ เหมือนกับวิญญานัญญ
 ฐิติ ๗ ต่างแต่เพิ่มข้อ ๕ เข้ามาเป็น ๕. สัตว์ทั้งหลายผู้ไม่มีสัญญา ไม่เสวยอารมณ์คือ
 พวกเทพชั้นอัสถุญฐิตตพรหม, เลื่อนข้อ ๕,๖,๗ ออกไปเป็นข้อ ๖, ๗, ๘ แล้วเติมข้อ
 ๙.สัตว์ทั้งหลายผู้ล่วงอาภิกัญญายตนฉานโดยประการทั้งปวง บรรลุเนวสัญญานา
 สัญญายตนฉาน ดังคำในอรหันตสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย พระ
 อรหันต์ทั้งหลายเป็นผู้เลิศ ประเสริฐที่สุดในโลกกว่าสัตว์ในสัตตาวาสและภวคคภพ,
 หรือดังคำในจูฬนิทเทศที่กล่าวไว้ว่า โลก ๙ คือสัตตาวาส ๙ (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๔๑/
 ๓๕๔,๑๑/๓๕๙/๔๒๐,ส.ข.(ไทย)๑๗/๗๗/๑๑๗,อง.นวก.(ไทย) ๒๓/๒๔/
 ๔๘๑,อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๒๗/๖๔,ขุ.ขุ.(ไทย) ๒๕/๔/๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สัตตาวาส ๙ คือที่อยู่ของสัตว์ทั้งหลาย ได้แก่วิญญานัญญ
 ฐิติ ๗ อสัญญสัตตภูมิ ๑ และเนวสัญญานาสัญญายตนภูมิ ๑ รวมเป็น ๙ (ขุ.จ.อ.
 (บาลี) ๑๐๔/๘๗),ในอรรถกถาปฏิสัมภิทามรรคอธิบายว่า สัตตาวาส ๙ ได้แก่ ข้อ (๑-
 ๔) ตรงกับวิญญานัญญฐิติ ๔ ข้อต้น, (๕) สัตว์บางพวก ไม่มีสัญญา ไม่เสวยเวทนา เช่น
 เหล่าเทพอสัญญีสัตว์, ข้อ (๖-๘) ตรงกับวิญญานัญญฐิติ ข้อที่ ๕-๗, (๙) สัตว์บางพวกผู้
 เข้าถึงขั้นเนวสัญญานาสัญญายตนะ (ขุ.ป.อ. (บาลี) ๑/๒๑/๑๒๔)

สัตตาทะ : สัปดาห์, เจ็ดวัน; มักใช้เป็นคำเรียกย่อ หมายถึงสัตตาทหกรณียะ ดังคำในวัสสุปนาวิกชั้นธกะ ที่กล่าวไว้ว่า เรื่องพักอยู่ ๒ - ๓ วันแล้วหลีกไปด้วยสัตตาทหกรณียะ (วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๐๘/๓๓)

สัตตาวาสสูตร : พระสูตรว่าด้วยสัตตาวาส พระผู้มีพระภาคทรงตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า สัตตาวาส (ภพเป็นที่อยู่ของสัตว์) มี ๙ คือ (๑) มีสัตว์ผู้มียากต่างกัน มีสัญญาต่างกัน คือ มนุษย์บางพวก เทวดาบางพวก และวินิปาติกะบางพวก (๒) มีสัตว์ผู้มียากต่างกัน แต่มีสัญญาอย่างเดียวกัน คือ เทวดาชั้นพรหมกายิกา เกิดในปฐมภพที่ ๑ (๓) มีสัตว์ผู้มียากอย่างเดียวกัน แต่มีสัญญาต่างกัน คือ เทวดาชั้นอาภัสสระ (๔) มีสัตว์ผู้มียากอย่างเดียวกัน มีสัญญาอย่างเดียวกัน คือ เทวดาชั้นสุภิกษณะ (๕) มีสัตว์ผู้ไม่มีสัญญา ไม่เสวยเวทนา คือ เทวดาชั้นอัสสนุสัตตพรหม (๖) มีสัตว์ผู้บรรลู่อากาศนัญจายตนภพอยู่ โดยกำหนดว่า อากาศหาที่สุดมิได้ เพราะล่วงรูปสัญญา ดับปฏิขสัญญา ไม่กำหนดนัตตสัญญาโดยประการทั้งปวง (๗) มีสัตว์ผู้ล่วงอากาศนัญจายตนภพโดยประการทั้งปวง บรรลู่วิญญาณัญจายตนภพอยู่ โดยกำหนดว่า วิญญาณหาที่สุดมิได้ (๘) มีสัตว์ผู้ล่วงวิญญาณัญจายตนภพโดยประการทั้งปวง บรรลู่อกาณัญจายตนภพอยู่ โดยกำหนดว่า ไม่มีอะไร (๙) มีสัตว์ผู้ล่วงอกาณัญจายตนภพโดยประการทั้งปวง บรรลู่เนวสัญญานาสัญญายตนภพอยู่ (อง.นวก.(ไทย) ๒๓/๒๔/๔๘๑)

สัตตาทหกรณียะ : “สัตตาทหกรณียะ” คือฐานะที่พึงทำเสร็จได้ในเวลา ๗ วัน หมายถึงฐานะเป็นเหตุให้ภิกษุออกจากวัดไปค้างคืนที่อื่นได้ แต่ต้องกลับมาภายในเวลา ๗ วัน เป็นฐานะที่ภิกษุ ภิกษุณี ลิกขมานา สามเณร สามเณรี อุบาสก อุบาสิกาส่งข่าวมานิมนต์ไป เช่นไปเพื่อพยาบาลภิกษุและภิกษุณีเป็นต้น (สหธรรมิก) หรือมารดาบิดา ไปเพื่อระงับเพื่อนภิกษุเป็นต้นผู้กระสันจะสึก ไปเพื่อกิจของสงฆ์ เช่นสร้างวิหารหรือซ่อมวิหารที่ชำรุดไปกิจนิมนต์ , ฐานะเป็นเหตุให้ภิกษุออกจากวัดในระหว่างพรรษาได้ ๗ วันได้แก่ ๑. ไปเพื่อพยาบาลสหธรรมิกหรือมารดาบิดาผู้เจ็บไข้ ๒. ไปเพื่อระงับสหธรรมิกที่กระสันจะสึก ๓. ไปเพื่อกิจสงฆ์ เช่น ไปหาทัพพสัมภาระมาซ่อมวิหารที่ชำรุดลงในเวลานั้น ๔. ไปเพื่อบำรุงศรัทธาของทายกซึ่งส่งมานิมนต์เพื่อการบำเพ็ญกุศลของเขา และฐานะอื่นจากนี้ที่เป็นกิจจะลักษณะอนุโลมตามนี้ได้ (วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๘๗/๒๙๖, ๔/๑๘๗-๒๐๒/๒๐๕-๒๒๔)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สัตตาทหกรณียะ แปลว่า ฐานะที่จะพึงทำให้เสร็จได้ภายใน ๗ วัน หมายถึงฐานะเป็นเหตุให้ภิกษุออกจากวัดไปค้างแรมที่อื่นได้ในระหว่างพรรษา เป็นเวลา ๗ วัน (วิ.อ. (บาลี) ๓/๑๘๗/๑๔๖)

สัตตาทกาลิก : ของที่รับประเคนเก็บไว้ฉันได้ชั่ว ๗ วัน หมายถึงของที่ภิกษุรับประเคนไว้แล้วฉันได้ภายใน ๗ วัน คือ เภสัชทั้ง ๕ ได้แก่ (๑) สัปปี เนยใส (๒) นวนิตะ เนยข้น (๓) เกละน้ำมัน (๔) มธุ น้ำผึ้ง (๕) ผาณิต น้ำอ้อย, เป็น ๑ ในกาลิก ๔ อย่าง ดังคำว่า กาลิกที่รับประเคนไว้ฉันมี ๔ อย่าง คือ (๑) ยาวกาลิก(เข้าถึงเที่ยง)(๒)ยามกาลิก(วันหนึ่งกับคืนหนึ่ง) (๓) สัตตาทกาลิก(๗ วัน) (๔) ยาวชีวิก(ไม่จำกัดเวลาวันตลอดชีวิต) ดังคำว่า ภิกษุฉันของที่เป็นยามกาลิก สัตตาทกาลิก และยาวชีวิก เมื่อมีเหตุผลที่สมควร (วิ.

มหา.(ไทย) ๒/๒๓๙/๓๙๖,๒/๒๔๑/๓๙๘, วิ.ภิกขุณี.(ไทย) ๓/๑๐๓๙/๒๗๕,๓/๑๐๔๐/๒๗๖, ๓/๑๐๔๑/๒๗๖,วิ.ม.(ไทย) ๕/๓๐๕/๑๔๐, ๕/๓๐๕/๑๔๑,วิ.ป.(ไทย) ๘/๓๒๔/๔๕๕); *ดูกาลิก*

สัตตาทหัปพชิตเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระสัตตาทหัปพชิตเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่าในอดีตชาติกับที่ ๙๑ ท่านได้ตั้งใจบวชในศาสนาของพระพุทธเจ้าพระนามว่าวิปัสสี ได้เพียง ๗ วัน เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในกัปที่ ๖๗ ท่านได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้มีพละานุภาพมาก ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุประอรทัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๓/๔๔๘)

สัตตติคุมพชาดก : ชาดกว่าด้วยนกแขกเต้าชื่อว่าสัตตติคุมพะ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ลูกนกแตกเต้าชื่อสัตตติคุมพะ พลัดพรากจากนกพี่ชายชื่อปุปผกะไม่อยู่ในสำนักโจรจึงเรียนรู้เรื่องโจรกรรม คือเรื่องปล้น เรื่องฆ่า วันหนึ่งมันเห็นพระเจ้าปัญจาละซึ่งเสด็จออกไปล่าสัตว์แต่พลัดหลงจากข้าราชการไปประทับพักผ่อนอยู่ได้ร่มไม้ไม่ไกลจากสำนักโจร มันจึงร้องบอกพวกโจร ร้องบอกพ่อครัวให้ไปจับพระปัญจาละปลงพระชนม์แล้วรีบเอาทรัพย์สมบัติให้หมด พระราชาได้สดับเสียงนั้นตกพระทัยตื่นเร่งนายสารถิให้รีบขับรถหนีไปเมื่อไปถึงสำนักฤๅษีกลับได้สดับเสียงนกแขกเต้าปุปผกะร้องเชื้อเชิญด้วยผลไม้และน้ำดื่ม พระราชาทรงแปลกพระทัยว่าเป็นนกแขกเต้าเหมือนกันแต่จิตใจต่างกันจึงได้สอบถามดู นกแขกเต้าโพธิสัตว์ชื่อปุปผกะ กราบทูลว่า นกสัตตติคุมพะนั้นเป็นน้องชายของตนแต่ไปอยู่ในสำนักโจรเรียนรู้แต่เรื่องโจรจึงมีจิตใจหยาบกระด้าง ส่วนตนเองนั้นถูกฤๅษีชุบเลี้ยงจึงมีจิตอ่อนโยน เรียนรู้แต่เรื่องเมตตากรุณา และได้แสดงธรรมแก่พระเจ้าปัญจาละ ถึงเรื่องการคบคนพาลและบัณฑิตว่ามีผลต่างกัน คบคนเช่นใดก็เป็นเช่นนั้น คบคนพาลก็พลอยเป็นคนพาล คบบัณฑิตก็พลอยเป็นบัณฑิต คบคนชั่วก็แปดเปื้อนด้วยความชั่ว เหมือนใบไม้ห่อปลาเน่าย่อมกลายเป็นของมีกลิ่นเหม็นไป ส่วนคนที่คบหานักปราชญ์ชื่อเสียงก็พลอยฟุ้งไปเหมือนใบไม้ห่อกุชณาถึงไม่เป็นของหอมมาก่อนก็กลายเป็นของหอมไปได้เช่นกัน คนจึงควรคบหาแต่คนดี (ขุ.ชา.วิสติ.(ไทย) ๒๗/๑๕๙/๔๕๗)

สัตตติคุมพะ, นกแขกเต้า : ชื่อนกแขกเต้าพาล, เป็นนกแขกเต้า ๒ ตัวที่เกิดเป็นพี่น้องกันแต่เจริญเติบโตในที่ต่างกันคือ นกปุปผกะอยู่กับท่านฤๅษี มีศีล และส่วนสัตตติคุมพะอยู่ในกลุ่มโจร จึงเป็นพาล ดังคำในสัตตติคุมพชาดกที่ พ่อครัวปติโกล้มพะได้ฟังคำพูดของลูกนกแขกเต้านั้นจึงออกไปดู รู้ว่าเป็นพระราชา ตกใจกลัว จึงกล่าวว่าเจ้าเป็นบ้าไปแล้วหรืออย่างไร สัตตติคุมพะ พุดออกมาได้ ธรรมดาพระราชาทั้งหลายยากที่จะเข้าถึงพระองค์ได้เหมือนดังไฟที่ลุกโพล่ง นกแขกเต้าสัตตติคุมพะกล่าวโต้ตอบพ่อครัวว่า ปติโกล้มพะ เมื่อท่านเมาคุยคำโตๆ ออกมา เมื่อมารดาของเราเปลือยกาย ท่านจึงรังเกียจโจรกรรมหรือหนอ (ขุ.ชา.วิสติ.(ไทย) ๒๗/๑๖๔/๔๕๘)

สัตตติปณณิเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระสัตตติปณณิเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๑๐๐,๐๐๐ ท่านได้ใช้ดอกมะลิบูชาพระสรีระของพระพุทธเจ้า (พระนามว่าปทุมุตตระ) ในขณะที่มหาชนกำลังอัญเชิญออกไปถวายพระเพลิง เพราะ

ผลแห่งการบูชา นั้น ท่านไม่รู้จักทุกติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุนิชา ๓ พร้อมด้วย
คุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๕๘/๑๐๐)

สัตติโลมเปรต : เปรตร่างมีขนเป็นหอกเพศชาย ดังคำในมหาวิภังค์ วินิตวัตถุ ที่พระมหาโมคคัลลานะ
กล่าวแก่พระลักษณะว่า ท่าน เมื่อกระผมลงจากภูเขาคิซมุกฏได้เห็นสัตติโลมเปรต
เพศชายลอยในอากาศ (ขน) หอกเหล่านั้นของมันหลุดลอยขึ้นไปแล้วกลับตกลงที่ร่าง
ของมันเองจนมันร้องครวญคราง กระผมมีความรู้สึกกว่า น่าอัศจรรย์จริงไม่เคย
ปรากฏ ที่มีสัตว์เช่นนี้ มียักษ์เช่นนี้ มีเปรตเช่นนี้ มีการได้อัตภาพเช่นนี้อยู่ในสัตติ
สูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เปรตนั้นเคยเป็นพรานล่าเนื้อในกรุงรา
ชคฤห์ ฯลฯ (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๒๒๙/๒๒๗, ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๒๐๗/๓๐๖)

สัตติสตุสูตร : พระสูตรว่าด้วยอุปมาด้วยผู้ถูกหอก ๑๐๐ เล่มทิ่มแทง พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุ
ทั้งหลายว่า ถ้ามีผู้เสนอให้ยอมรับการรู้แจ้งอริยสัจ ๔ โดยถูกหอก ๑๐๐ เล่มทิ่มแทง
วันละ ๓ เวลา รวมวันละ ๓๐๐ เล่ม เป็นเวลา ๑๐๐ ปี กุบุตรผู้เห็นประโยชน์ควร
ยอมรับข้อเสนอ นั้น เพราะการเวียนว่ายตายเกิดแล้วถูกประหารด้วยหอก ดาบ หลาว
ขวาน ไม่รู้จะสิ้นสุดเมื่อไร เราไม่กล่าวว่า การรู้แจ้งอริยสัจตามข้อเสนอ นั้นมีทุกข์
โหม่นส แต่กล่าวว่า มีสุขโสมนัสเท่านั้น (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๑๐๕/๖๑๖)

สัตติสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยหอก สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน เทวดาตน
หนึ่งกราบทูลว่า ภิกษุพึงอยู่อย่างมีสติ เพื่อละกามราคะ เหมือนคนถูกแทงด้วยหอก
มุ่งถอนหอก หรือเหมือนคนที่ถูกไฟไหม้บนศีรษะมุ่งดับไฟ ฉะนั้น พระผู้มีพระภาค
ตรัสว่า ภิกษุพึงอยู่อย่างมีสติ เพื่อละสักกายทิฐิ เหมือนคนถูกแทงด้วยหอกมุ่งถอน
หอก หรือเหมือนคนที่ถูกไฟไหม้บนศีรษะมุ่งดับไฟ ฉะนั้น (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๑/๒๕)

สัตติสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยเปรตร่างมีขนเป็นหอกเพศชาย พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ
วัดพระเวฬุวัน ได้ทรงแสดงบุพกรรมของเปรตร่างมีขนเป็นหอกเพศชายว่า เปรตตนนี้
เคยเป็นพรานล่าเนื้อ (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๒๐๗/๓๐๖)

สัตติสูตร^๓ : พระสูตรว่าด้วยหอก พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ตรัสกับ
ภิกษุทั้งหลายว่า เมตตาเจโตวิมุตติที่ภิกษุเจริญบำเพ็ญให้มากแล้ว ย่อมทำให้มารผู้คิด
จะเบียดเบียนได้รับความลำบาก เหมือนบุรุษเอามือกำหอกที่คม ย่อมได้รับความ
ลำบาก (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๒๒๗/๓๑๕)

สัตติสูละ, ชื่อนรก : ชื่อนรกขุมหนึ่ง เป็นสถานที่ที่พระราชาชื่อว่าอชชุนะไปเสวยกรรม มีศีรษะห้อย
ลง มีพระบาทชี้ฟ้า เหตุเพราะเบียดเบียนโคตมฤๅษี ดังคำในสรภังคชาดกที่กล่าวไว้ว่า
พระเจ้าอชชุนะทรงตกรกซื้อสัตติสูละ ทรงมีพระเศียรห้อยลง พระบาทชี้ขึ้นเบื้อง
บน เพราะทรงเบียดเบียนพระอังคิรสโคตมฤๅษีผู้มีขันติ มีตบะ ประพฤติพรหมจรรย์
มาช้านาน (ขุ.ชา.จตตาลี.ส.(ไทย) ๒๗/๗๒/๖๐๗)

สัตตุ : ข้าวคั่วผง, ขนผง ขนผงแห้งที่ไม่บูด เช่น ขนผงที่เรียกว่าจันอับและขนผงปิ้ง เป็นต้น ดัง
คำในอภิขมานเปตวัตถุ ที่กล่าวไว้ว่า มหาอำมาตย์ซึ่งปรากฏชื่อว่าโกลิยะ เห็นเปรต
นั้นแล้วจึงได้ให้ข้าวสัตตุและผ้าสีเหลืองคู่หนึ่งแก่เปรต (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๓๘๙/๒๒๙)

- อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สัตตุ หมายถึงข้าวตู คือข้าวตากคั่วแล้วตำเป็นผงเคล้ากับน้ำตาลและมะพร้าว (ขุ.เป.อ. (บาลี) ๓๘๙/๑๘๑)
- สัตตุก้อน :** ข้าวตู เสบียงเดินทางที่นางอมิตตดาพราหมณ์ของเฒ่าชูชกเตรียมให้ ดังคำในเวสสันดรชาดกที่กล่าวถึงพราหมณ์ชูชกได้กล่าวกับนางพราหมณีว่าพราหมณี เธอจงทำเสบียงเดินทางให้ฉัน ทั้งขนมงา ขนมเทียน สัตตุก้อน สัตตุผงและข้าวผอก เธอจงจัดให้ดี (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๙๔๓/๔๘๗)
- สัตตุตตะมะ, พระเจ้าจักรพรรดิ :** ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระกักรูปบุพบุรุษกษัตริย์ ดังคำในกักรูปบุพบุรุษกษัตริย์ที่ท่านพระเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนไว้ว่า ข้าพเจ้าเป็นเทพบุตร บูชาพระผู้มีพระภาคพระนามว่าสิขี ผู้ทรงเป็นผู้นำ ได้ประคองดอกพิกทิจัยบูชาพระพุทธเจ้าพระองค์นั้น ในกัปที่ ๓๑ นับจากกัปนี้ไป ข้าพเจ้าได้ใช้ดอกไม้บูชาไว้จึงไม่รู้จักทุกขเลย นี่เป็นผลแห่งการบูชาพระพุทธเจ้า และในกัปที่ ๙ นับจากกัปนี้ไปข้าพเจ้าได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าสัตตุตตะมะ สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ มีพลานุภาพมาก (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๓/๓๒๑)
- สัตตุผง :** ข้าวตู, ข้าวตูผงและข้าวตูก้อน ซึ่งเป็นเสบียงเดินทางที่สองพ่อค้า คือ ตปุสสะ กับภัลลิกะถวายแด่พระพุทธเจ้า ขณะที่ประทับอยู่ใต้ต้นราชายณะ(วิ.ม.(ไทย) ๔/๖/๑๐), ในเวสสันดรชาดกกล่าวไว้ว่าเป็นข้าวผสมน้ำผึ้ง ดังคำที่ชูชกกล่าวแก่พราหมณ์เจตบุตรตอนหนึ่งว่า ก็ข้าวสัตตุผงที่ระคนด้วยน้ำผึ้งและข้าวสัตตุก้อนที่มีรสหวานอร่อยของเราที่นางอมิตตดาได้จัดแจงให้ เราจะแบ่งให้แก่เจ้า หรือเป็นอาμισทานที่นิยมถวายพระสงฆ์ ดังคำในอปทานที่กล่าวไว้ว่า คนทั้งปวงยอมถวายอาμισคือสัตตุก้อน สัตตุผง น้ำ และข้าวแด่พระศาสดาและในสงฆ์ผู้เป็นเนือนาบุญอย่างยอดเยี่ยม(ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๙๔๓/๔๘๗, ขุ.อป.(ไทย) ๓-๕๕/๑๗๔)
- สัตถะ :** เถียน, ต่าง, หมูเถียน, หมูพ่อค้าเถียน มีปรากฏในถ้อยสัตถสิกขาบท สิกขาบทว่าด้วยการเดินทางไกลร่วมกับพ่อค้าเถียนผู้เป็นโจร (วิ.ม.ท.(ไทย) ๒/๔๐๗/๕๑๘)
- สัตถกรรม :** การฆ่าตัด หมายถึงการใช้ศัสตราฆ่าตัด มีปรากฏในมหาวรรค สัตถกัมมปฏิกเขปกถา เรื่องว่าด้วยการทรงห้ามทำสัตถกรรม(วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๗๘/๗๘)
- อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สัตถกรรม คือ การฆ่าตัดด้วยศัสตรา การบ่งด้วยเข็มหรือหนาม การตัดด้วยกรรไกรหรือใช้เล็บหยิก ในที่ลับ (วิ.อ. ๓/๒๗๙/๑๗๗)
- สัตถวาหะ :** หัวหน้ากองเถียน หมายถึงหัวหน้ากองเถียนพาบริวารข้ามทางกันดาร, ผู้นำหมู่คณะ ดังคำในสัทธรรมปิณฑสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ทรงคุณเห็นปานนี้นั้น เราเรียกว่า ศาสดา บ้าง สัตถวาหะ(ผู้นำหมู่คณะ) บ้าง (ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๑๐๔/๔๘๓)
- อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สัตถวาหะ หมายถึงหัวหน้า กองเถียนพาบริวารข้ามทางกันดาร (วิ.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๐๓-๑๑๘, สารตถ.ฎีกา. (บาลี)๑/๒๗๐-๔๐๐)
- สัตถวาหะ, พระโอรส :** ชื่อโอรสของพระโกนาคมนราชกุมารกับพระมเหสีพระนามว่าจุจัตตา แห่งกรุงชื่อว่าโสภวดี ซึ่งมีกษัตริย์พระนามว่าโสภะปกครอง และเป็นนัดดาของยัญญูทัตต

พราหมณ์และอุตตราพราหมณ์ ตั้งคำในโกนาคนพทวงค์ที่กล่าวไว้ว่า พระโกนาคนนราชกุมารทรงครองฆราวาสอยู่ ๓,๐๐๐ ปี มีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลัง คือดุสิตปราสาท สันดุสิตปราสาท และสันตฤฎฐปราสาท มีนางสนมกำนัล ๑๖,๐๐๐ นาง ล้วนประดับประดาสวยงาม พระมเหสีพระนามว่ารุจิรัตตา พระราชโอรสพระนามว่า สัตถวาทะ (ขุ.พทุธ.(ไทย) ๓๓/๑๙/๗๑๐)

สัตถุศาสน์ : คำสั่งสอนของพระศาสดา หมายถึงพระพุทธรูปอันได้แก่ (๑) สุตตะ(พระสูตรทั้งหลายรวมทั้งพระวินัยปิฎกและนิตเทส) (๒) เคยยะ(ข้อความร้อยแก้วผสมร้อยกรอง) ได้แก่ พระสูตรที่มีคาถาทั้งหมด (๓) เวยยาकरणะ(ความร้อยแก้ว) (๔) คาถา(ข้อความร้อยกรอง) (๕) อุทาน(พระคาถาพุทธอุทาน)(๖) อิติวุตตะกะ พระสูตรที่ตรัสอ้างอิง (๗) ชาตกะ (ชาตก ๕๕๐ เรื่อง) (๘) อัပ္ภุตธรรม(เรื่องอัศจรรย์) (๙) เวทลละ(พระสูตรแบบถาม-ตอบ) ตั้งคำในภิกขุณีวิภังค์ว่า คำว่า โดยสัตถุศาสน์ คือ โดยคำสั่งสอนของพระชินเจ้า โดยคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า (วิ.ภิกขุณี.(ไทย) ๓/๖๗๐/๑๖, ๓/๖๗๐/๑๗, ๓/๖๗๑/๑๖, ๓/๖๗๑/๑๗, ๓/๖๗๖/๔๓, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๘๘/๑๓๔, ๑๐/๑๘๘/๑๓๕, ๑๐/๑๘๘/๑๓๖, ส.ข.(ไทย) ๑๗/๘๒/๑๓๙, อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๘๐/๒๕๓, อง.อฏฐก.(ไทย) ๒๓/๕๓/๓๓๙) ; *ตุนวังคสัตถุศาสน์*

สัตถุศาสน์สูตร : พระสูตรว่าด้วยสัตถุศาสน์ พระอุบาลีเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคแล้ว กราบพูลขอให้ทรงแสดงธรรมโดยย่อ เพื่อหลีกออกไปอยู่ผู้เดียว ไม่ประมาทมีความเพียรอุทิสกายและใจอยู่ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงว่า ธรรมเหล่าใดไม่เป็นไป (๑) เพื่อความเบื่อหน่ายอย่างที่สุด (๒) เพื่อคลายกำหนด (๓) เพื่อความดับ (๔) เพื่อความระงับ (๕) เพื่อรู้ยิ่ง (๖) เพื่อตรัสรู้ (๗) เพื่อนิพพาน เธอพึงทรงจำธรรมเหล่านั้นไว้ให้ดีว่า นี่ไม่ใช่ธรรม นี่ไม่ใช่วินัย นี่ไม่ใช่สัตถุศาสน์ แต่ถ้าธรรมเหล่าใดเป็นไปเพื่อความเบื่อหน่ายอย่างที่สุด เป็นต้น เธอพึงทรงจำธรรมเหล่านั้นไว้ให้ดีว่า นี่เป็นธรรม นี่เป็นวินัย นี่เป็นสัตถุศาสน์ (อง.สตุตท.(ไทย) ๒๓/๘๓/๑๗๘)

สัตถุสูตร : พระสูตรว่าด้วยศาสดา พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวัน ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า บุคคลผู้ไม่รู้ชราและมรณะตามความเป็นจริง ไม่รู้ความเกิด ไม่รู้ความดับและไม่รู้ปฏิบัติที่ให้ถึงความดับแห่งชราและมรณะตามความเป็นจริง ก็พึงแสวงหาศาสดาเพื่อรู้ชราและมรณะ รู้ความเกิด รู้ความดับและรู้ปฏิบัติที่ให้ถึงความดับแห่งชราและมรณะ ตามความเป็นจริง (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๗๓/๑๕๗)

สัตถบุรุษ : คนสงบ, คนดี, คนมีศีลธรรม, คนที่ประกอบด้วยสัพปุริสธรรม, คนที่เป็นสัมมาทิฐิ, คนดีน่านับถือ มีคุณธรรม ประพฤติอยู่ในศีลในธรรม ตั้งคำในมูลปริยายสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย บุคคลในโลกนี้ผู้ยังไม่ได้ดับ ไม่ได้พบพระอริยะทั้งหลาย ไม่ฉลาดในธรรมของพระอริยะ ไม่ได้รับคำแนะนำในธรรมของพระอริยะ ไม่ได้พบสัตถบุรุษทั้งหลาย (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๒๓/๒๕๒, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๔๑/๑๙๗, ม.ม.(ไทย) ๑๒/๒/๒, ๑๒/๑๗/๑๘, ๑๒/๒๐/๒๐, ๑๒/๒๔๑/๒๕๖, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๓๐/๑๔๔, ๑๓/๒๒๑/๒๕๙, ๑๓/๓๕๒/๔๓๑, ๑๓/๔๘๕/๖๑๓)

ในพระไตรปิฎกและอรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สัตบุรุษ โดยทั่วไป หมายถึงคน กตัญญูกตเวที เป็นนักปราชญ์ เป็นกัลยาณมิตร เป็นผู้มีความรักดีมั่นคง กระทำการ ช่วยเหลือผู้ตกทุกข์ได้ยากด้วยความเต็มใจ แต่ในที่นี้ หมายถึงพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพระพุทธเจ้า และพระพุทธรูป (ช.ช. (ไทย) ๒๗/๗๘-๗๙/๖๐๘, ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๒/๒๒)

สัตบุรุษที่ยิ่งกว่าสัตบุรุษ :คนที่พร้อมด้วยอริยมรรค ๑๐ ประการ ดังคำในขุติยอัสสัมมสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสอธิบายว่า สัตบุรุษที่ยิ่งกว่าสัตบุรุษ ว่าหมายถึงบุคคลบางคนในโลกนี้เป็นผู้มีสัมมาทิฏฐิ มีสัมมาสังกัปปะ มีสัมมาวาจา มีสัมมากรรมันตะ มีสัมมาอาชีวะ มีสัมมาวายามะ มีสัมมาสมาธิ มีสัมมาญาณะ (รู้ชอบ) มีสัมมาวิมุตติ (หลุดพ้นชอบ) บุคคลนี้เรียกว่า สัตบุรุษที่ยิ่งกว่าสัตบุรุษ,ในสิกขาปทสูตร อธิบายไว้ว่า บุคคลบางคนในโลกนี้ตนเองเป็นผู้เว้นขาดจากการฆ่าสัตว์และชกชวนผู้อื่นให้งดเว้นจากการฆ่าสัตว์ ตนเองเป็นผู้เว้นขาดจากการลักทรัพย์และชกชวนผู้อื่นให้งดเว้นจากการลักทรัพย์ ตนเองเป็นผู้เว้นขาดจากการประพฤติดินในกามและชกชวนผู้อื่นให้งดเว้นจากการประพฤติดินในกาม ตนเองเป็นผู้เว้นขาดจากการพูดเท็จและชกชวนผู้อื่นให้งดเว้นจากการพูดเท็จ ตนเองเป็นผู้เว้นขาดจากการเสพของมีนเมาคือสุราและเมรัยอันเป็นเหตุแห่งความประมาทและชกชวนผู้อื่นให้งดเว้นจากการเสพของมีนเมาคือสุราและเมรัยอันเป็นเหตุแห่งความประมาท บุคคลนี้เรียกว่าสัตบุรุษที่ยิ่งกว่าสัตบุรุษ ,ในอัสสัมมสูตรอธิบายว่า บุคคลบางคนในโลกนี้ตนเองเป็นผู้มีศรัทธาและชกชวนผู้อื่นให้มีศรัทธาตนเองเป็นผู้มีหิริและชกชวนผู้อื่นให้มีหิริ ตนเองเป็นผู้มีโอตตปปะและชกชวนผู้อื่นให้มีโอตตปปะ ตนเองเป็นผู้มีพหุสุตและชกชวนผู้อื่นให้เป็นพหุสุต ตนเองมีสติตั้งมั่นและชกชวนผู้อื่นให้มีสติตั้งมั่น ตนเองเป็นผู้มีปัญญาและชกชวนผู้อื่นให้มีปัญญาบุคคลนี้เรียกว่าสัตบุรุษที่ยิ่งกว่าสัตบุรุษ,ในสัตตกัมมสูตร อธิบายว่า บุคคลบางคนในโลกนี้ตนเองเป็นผู้เว้นขาดจากการฆ่าสัตว์และชกชวนผู้อื่นให้งดเว้นจากการฆ่าสัตว์ ตนเองเป็นผู้เว้นขาดจากการลักทรัพย์และชกชวนผู้อื่นให้งดเว้นจากการลักทรัพย์ ตนเองเป็นผู้เว้นขาดจากการประพฤติดินในกามและชกชวนผู้อื่นให้งดเว้นจากการประพฤติดินในกาม ตนเองเป็นผู้เว้นขาดจากการพูดเท็จและชกชวนผู้อื่นให้งดเว้นจากการพูดเท็จ ตนเองเป็นผู้เว้นขาดจากการพูดส่อเสียดและชกชวนผู้อื่นให้งดเว้นจากการพูดส่อเสียด ตนเองเป็นผู้เว้นขาดจากการพูดคำหยาบและชกชวนผู้อื่นให้งดเว้นจากการพูดคำหยาบ ตนเองเป็นผู้เว้นขาดจากการพูดเพ้อเจ้อและชกชวนผู้อื่นให้งดเว้นจากการพูดเพ้อเจ้อบุคคลนี้เรียกว่าสัตบุรุษที่ยิ่งกว่าสัตบุรุษ,ในทสกัมมสูตร อธิบายว่า บุคคลบางคนในโลกนี้ตนเองเป็นผู้เว้นขาดจากการฆ่าสัตว์และชกชวนผู้อื่นให้งดเว้นจากการฆ่าสัตว์ ฯลฯ ตนเองเป็นผู้ไม่เพ่งเล็งอยากได้ของเขาและชกชวนผู้อื่นให้ไม่เพ่งเล็งอยากได้ของเขา ตนเองเป็นผู้มีจิตไม่พยาบาทและชกชวนผู้อื่นให้มีจิตไม่พยาบาท ตนเองเป็นผู้มีสัมมาทิฏฐิและชกชวนผู้อื่นให้เป็นสัมมาทิฏฐิบุคคลนี้เรียกว่า สัตบุรุษที่ยิ่งกว่าสัตบุรุษ (ส.ม. (ไทย) ๑๙/๒๖/๒๗,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๐// ๓๒๑,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๐๒/๓๒๒,๒//๒๐๓/๓๒๓,๒//๒๐๔/๓๒๔)

- สัตย์ :** ความจริง, ความซื่อตรง, ความจริงใจ ดังคำในสุภาสิตสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า คำสัตย์แลเป็นวาจาไม่ตาย ธรรมนี้เป็นของเก่าสัตบุรุษทั้งหลายตั้งมั่นแล้วในคำสัตย์ ทั้งที่เป็นอรุณและเป็นธรรม(ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๑๓/๓๑๐) ;ดู *สังขะ*
- สัตยาธิษฐาน :** การตั้งความจริงเป็นหลักอ้างอิง, ความตั้งใจกำหนดแน่วให้เกิดผลอย่างใดอย่างหนึ่งโดยอ้างเอาความจริงใจของตนเป็นกำลังอำนาจ ดังคำในขุทฺธสูตร ที่พระมหาโมคคัลลานะ กล่าวถึงการสนทนาธรรมกับพระผู้มีพระภาค แก่พระสารีบุตรตอนหนึ่งว่า พระผู้มีพระภาคได้ตรัสกับผมว่า โมคคัลลานะ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้ปรารภความเพียรอยู่ด้วยตั้งสัตยาธิษฐานว่า เนื้อและเลือดในร่างกายจงเหือดแห้งไปจนเหลืออยู่แต่หนังเอ็น กระดูกก็ตามที่เถิด ผลอันใดพึงบรรลุได้ด้วยเรี่ยวแรงของบุรุษ ด้วยความเพียรของบุรุษ ด้วยความบากบั่นของบุรุษ (ถ้า)ไม่บรรลุผลนั้นแล้วก็จะไม่หยุดความเพียร ภิกษุชื่อว่าป็นผู้ปรารภความเพียรเป็นอย่างนี้ (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๒๓๗/๓๒๘) คำเดิมในคัมภีร์นิยมใช้ สังขิรียา, สัตยาธิษฐานนี้ เป็นรูปสันสกฤต รูปบาลีเป็นสังจาธิษฐาน (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์) ; ดู*สังขิรียา, สังจาธิษฐาน 2*
- สัตว์ :** “ผู้ติดข้องในรูปารมณเป็นต้น” สิ่งที่มีความรู้สึกและเคลื่อนไหวไปได้เองรวมตลอดทั้งเทพ มาร พรหม มนุษย์เปรต อสุรกาย ดิรัจฉาน และสัตว์นรกในบาลีเพ่งเอามนุษย์ก่อนอย่างอื่น ดังคำในมหาวิงค์ กล่าวไว้ว่า พระองค์ทรงรู้แจ้งโลกนี้พร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก และหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์เทวดาและมนุษย์ด้วย พระองค์เองแล้วจึงทรงประกาศให้ผู้อื่นรู้ตาม ทรงแสดงธรรม(วิ.ม.ท.(ไทย) ๑/๑/๒) , ไทยมักเพ่งเอาดิรัจฉาน (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)
- สัตว์เชื้องฟัง :** สัตว์ที่ทำตาม หมายถึงช้างที่ตั้งใจ ใฝ่ใจ สำรวมใจ เงี้ยวฟังเหตุการณ์ที่ความูช้างให้ทำ ดังคำในนาคสูตรที่กล่าวถึงช้างเป็นสัตว์เชื้องฟังไว้ตอนหนึ่งว่า ช้างของพระราชาในโลกนี้ตั้งใจ ใฝ่ใจ สำรวมใจ เงี้ยวฟังเหตุการณ์ที่ความูช้างให้ทำคือเหตุการณ์ที่เคยทำหรือไม่เคยทำ,ในโสตสูตร กล่าวไว้ว่าเป็นองค์ ๑ ในองค์ ๕ ของช้างที่เป็นราชพาหนะ ดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ช้างของพระราชาประกอบด้วยองค์ ๕ ประการเป็นช้างควรแก่พระราชา ควรเป็นช้างต้น นับว่าเป็นราชพาหนะโดยแท้ องค์ ๕ ประการ คือ ช้างของพระราชาในโลกนี้ ๑.เป็นสัตว์เชื้องฟัง ๒. เป็นสัตว์ฆ่าได้ ๓. เป็นสัตว์รักษาได้ ๔. เป็นสัตว์อดทนได้ ๕. เป็นสัตว์ไปได้ (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๑๔/๑๗๕)
- สัตว์ดิรัจฉาน :** สัตว์มีร่างกายเจริญโดยขวาง หมายถึงสัตว์เว้นจากมนุษย์ เช่นสุกร สุนัข วัว ควาย ดังคำในเอกกนิบาต พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สัตว์ที่จตุตจากกำเนิดสัตว์ดิรัจฉานมาเกิดในหมู่มนุษย์ มีจำนวนน้อยส่วนสัตว์ที่จตุตจากกำเนิดสัตว์ดิรัจฉานไปเกิดในนรก ฯลฯ เกิดในกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน ฯลฯ เกิดในเปรตวิสัยมีจำนวนมากกว่า (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๕๘/๑๐๓,๑๐/๑๕๘/๑๐๓,๑๐/๑๕๘/๑๐๔,ม.อุ.(ไทย)๑๔/๒๕๑/๒๕๖,๑๔/๓๗๙/๔๒๘,ส.ข.(ไทย) ๑๗/๗๘/๑๑๘,ส.ม.(ไทย) ๑๙/๕๒๑/๓๓๕,อง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๓๓๖/๔๔,๒๐/๓๓๗/๔๔,๒๐/๓๓๘/๔๔),ในภาษาไทยมักใช้เป็นคำด่า; *เดียรัจฉาน* ก็ใช้

อรรถกถาอธิบายถึงคำว่าสัตว์ดิรัจฉานเป็นคำค่า เป็น ๑ ในอักษกสวัตถุ ๑๐ อย่าง คือ (๑) เจ้าเป็นโจร (๒) เจ้าเป็นคนพาล (๓) เจ้าเป็นคนหลง (๔) เจ้าเป็นอูฐ (๕) เจ้าเป็นโค (๖) เจ้าเป็นลา (๗) เจ้าเป็นสัตว์นรก (๘) เจ้าเป็นสัตว์ดิรัจฉาน (๙) เจ้าไม่ได้สุคติ (๑๐) เจ้าหวังได้แต่ทุกคติเท่านั้น (ที.ปา.อ. (บาลี) ๑๑๓/๔๖)

สัตว์ทั้งหลายที่มีจุลีสือกิเลสในปัญญาจักขุณ้อย : สัตว์ที่ไม่ได้เสพกิเลสวัตถุ ๑๐ คือ ๑. โลภะ(ความอยากได้) ๒. โทสะ(ความคิดประทุษร้าย) ๓. โมหะ(ความหลง) ๔. มานะ(ความถือตัว) ๕. ทิฎฐิ(ความเห็นผิด) ๖. วิจิกิจฉา(ความลังเลสงสัย) ๗. ถีนะ(ความท้อแท้) ๘. อุทธัจจะ(ความฟุ้งซ่าน) ๙. อหิริกะ (ความไม่ละอาย) ๑๐. อโนตตปปะ (ความไม่เกรงกลัว) ดังคำในวิภังค์ที่กล่าวไว้ว่า สัตว์ทั้งหลายที่มีจุลีสือกิเลสในปัญญาจักขุณ้อย เหล่านั้นเป็นโฉน กิเลสวัตถุ ๑๐ เหล่านี้ สัตว์เหล่าใดไม่ส้องเสพ ไม่เจริญ ไม่ทำให้มาก ไม่เพิ่มพูนขึ้นแล้ว สัตว์เหล่านั้นนั้นชื่อว่ามิจุลีสือกิเลสในปัญญาจักขุณ้อย(อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๘๒๐/๕๒๘)

สัตว์ทั้งหลายที่มีอินทรีย์แก่กล้า : สัตว์ที่เจริญอินทรีย์ ๕ คือ ๑. สัทอินทรีย์ (อินทรีย์คือศรัทธา) ๒. วิริยอินทรีย์(อินทรีย์คือวิริยะ) ๓. สตินทรีย์ (อินทรีย์คือสติ) ๔. สมาอินทรีย์ (อินทรีย์คือสมาธิ) ๕. ปัญญินทรีย์ (อินทรีย์คือปัญญา) ดังคำในวิภังค์ที่กล่าวไว้ว่า สัตว์ทั้งหลายที่มีอินทรีย์แก่กล้า เหล่านั้นเป็นโฉน อินทรีย์ ๕ เหล่านี้อันสัตว์เหล่าใดส้องเสพ เจริญ ทำให้มาก เพิ่มพูนขึ้นแล้ว สัตว์เหล่านั้นนั้นชื่อว่าผู้มีอินทรีย์แก่กล้า (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๘๒๒/๕๒๘)

สัตว์ทั้งหลายที่มีอินทรีย์อ่อน : สัตว์ที่ไม่ได้เจริญอินทรีย์ ๕ มีสัทอินทรีย์ เป็นต้น ดังคำในวิภังค์ที่กล่าวไว้ว่า อินทรีย์ ๕ เหล่านี้อันสัตว์เหล่าใดไม่ส้องเสพ ไม่เจริญ ไม่ทำให้มาก ไม่ทำให้เพิ่มพูนขึ้นแล้ว สัตว์เหล่านั้นนั้นชื่อว่าผู้มีอินทรีย์อ่อน (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๘๒๑/๕๓๘)

สัตว์ทั้งหลายที่ไม่มีเท้า : สัตว์ไม่มีขา เช่น งู ไส้เดือน ดังคำในอัครคปสาทสูตร และอัปมาทสูตรพระผู้มีพระภาคตรัสว่า สัตว์ทั้งหลายที่ไม่มีเท้ามีสองเท้า มีสี่เท้า หรือมีเท้ามากก็ตาม มีรูปหรือไม่มีรูปก็ตาม มีสัญญา ไม่มีสัญญาหรือมีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาที่ไม่ใช่ก็ตาม มีประมาณเท่าใด ตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าเรากล่าวว่าเลิศกว่าสัตว์มีประมาณเท่านั้น (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๓๒/๔๙,อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๕/๒๘,ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๙๐/๔๖๑)

สัตว์ทั้งหลายผู้ควรบรรลुरुธรรม : สัตว์ผู้ไม่มีเครื่องกั้นคือกรรม กิเลส และวิบากครอบงำ มีศรัทธา มีฉันทะ มีปัญญา ดังคำในวิภังค์ที่กล่าวไว้ว่า สัตว์ทั้งหลายผู้ควรบรรลुरुธรรม เหล่านั้นเป็นโฉน สัตว์เหล่านั้นใดไม่ประกอบด้วยเครื่องกั้นคือกรรม ไม่ประกอบด้วยเครื่องกั้นคือกิเลส ไม่ประกอบด้วยเครื่องกั้นคือวิบาก มีศรัทธา มีฉันทะ มีปัญญา ควรที่จะหยั่งลงสู่มรรคคือสัมมัตตนิยามในสภาวะธรรมที่เป็นกุศลทั้งหลาย สัตว์เหล่านั้นนั้นชื่อว่าผู้ควรบรรลुरुธรรม (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๘๒๗/๕๒๙)

สัตว์ทั้งหลายผู้ที่แนะนำให้เข้าใจได้ยาก : สัตว์ที่มีอาสวะชั่ว มีอนุสัยชั่ว มีจิตชั่ว มีอหยาศัยชั่ว มีจุลีสือกิเลสในปัญญาจักขุมาก มีอินทรีย์อ่อน ชื่อว่าผู้มีอาการชั่ว และผู้มีอาการชั่วเช่นนี้แหละได้ชื่อว่าผู้แนะนำให้เข้าใจได้ยาก ดังคำในวิภังค์ที่กล่าวไว้ว่า สัตว์ทั้งหลายผู้ที่

แนะนำให้เข้าใจได้ยาก เหล่านั้นเป็นโฉน ก็สัตว์เหล่าใดมีอาการชั่ว สัตว์เหล่านั้นแล
ชื่อว่าผู้แนะนำให้เข้าใจได้ยาก (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๘๒๕/๕๒๘)

สัตว์ทั้งหลายผู้ไม่ควรบรรลุนิพพาน : สัตว์ผู้ถูกเครื่องกั้นคือกรรม กิเลส วิบากครอบงำ ขาดศรัทธา
ฉันทะ มีปัญหาทราหม ดังคำในวิภังค์ที่กล่าวไว้ว่า สัตว์ทั้งหลายผู้ไม่ควรบรรลุนิพพาน
เหล่านั้นเป็นโฉน สัตว์เหล่านั้นใดประกอบด้วยเครื่องกั้นคือกรรม ประกอบด้วย
เครื่องกั้นคือกิเลส ประกอบด้วยเครื่องกั้นคือวิบาก เป็นผู้ไม่มีศรัทธา ไม่มี
ฉันทะ มีปัญหาทราหม ไม่ควรที่จะหยั่งลงสู่มรรคคือสัมมัตตนิยาม ในสภาวะธรรมที่เป็น
กุศลทั้งหลาย สัตว์เหล่านั้นนี้ชื่อว่าผู้ไม่ควรบรรลุนิพพาน (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๘๒๖/๕๒๘)

สัตว์ทั้งหลายผู้มีอาการดี : สัตว์ผู้มีอัสยะ จริต และอหยาตยตี มีกิเลสน้อย อินทรีย์แก่กล้า ดังคำใน
วิภังค์ที่กล่าวไว้ว่า สัตว์ทั้งหลายผู้มีอาการดี เหล่านั้นเป็นโฉนสัตว์เหล่านั้นใดที่มีอ
สยะดี มีจริตดี มีอหยาตยตี มีอริคือกิเลสในปัญญจักขุขันธ์น้อย มีอินทรีย์แก่กล้า สัตว์
เหล่านั้นนี้ชื่อว่าผู้มีอาการดี (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๘๒๔/๕๒๘)

สัตว์นรก : สัตว์ผู้ทำบาปที่ไปเกิดและเสวยความทุกข์, สัตว์เสวยกรรมอยู่ในนรก,จัดเป็นโอปปา
ติกสัตว์ คือสัตว์ที่เกิดและเติบโตเต็มที่ทันที่ และเมื่อจุติ(ตาย) ก็หายวับไป ไม่ทิ้ง
ซากศพไว้, ในภาษาไทย ใช้เป็นคำด่า ดังคำในมหาวิภังค์ที่กล่าวไว้ว่า ท่านเป็นอูฐ
ท่านเป็นแพะ ท่านเป็นโคท่านเป็นลา ท่านเป็นสัตว์ดิรัจฉาน ท่านเป็นสัตว์นรก ท่าน
ไม่มีสுகติ หวังได้แต่ทุกตีเท่านั้น (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๑๕/๒๐๔, ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๑๕๒/
๑๕๒,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๘๑/๘๐,ม.อ.ุ.(ไทย) ๑๔/๒๗๐/๓๑๗,ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๒๙/
๓๓๑,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๓๓/๓๔๖)

อรรถกถาอธิบายถึงสัตว์นรกเป็น ๑ ในคำที่ใช้ด่า ๑๐ อย่าง คือ คำด่าว่า (๑) เจ้า
เป็นโจร (๒) เป็นคนพาล (๓) เป็นคนหลง (๔) เป็นอูฐ (๕) เป็นโค (๖) เป็นลา (๗)
เป็นสัตว์นรก (๘) เป็นสัตว์ดิรัจฉาน (๙) เป็นคนไม่มีสுகติ (๑๐) เป็นคนหวังได้เฉพาะ
ทุกตี (ขุ.ธ.อ.(บาลี) ๒/๑๕/๔๖)

สัตว์และสังขาร : สัตว์ที่มีสรีระรูปร่างเสวยอารมณ์ ดังคำในอปทาน ที่พระมหาปชาบดีโคตมิกกล่าว
ว่า ในที่ใดไม่มีความแก่และความตาย ไม่มีการสมาคมกับสัตว์และสังขารซึ่งไม่เป็นที่
รัก ไม่มีการพลัดพรากจากสัตว์และสังขารซึ่งเป็นที่รักที่นั่นนักปราชญ์กล่าวว่า
อสังขตสถาน (สถานที่ที่ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง) (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๑๓/๔๐๑)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สัตว์และสังขาร หมายถึงอารมณ์ของสิ่งอันเป็นที่รัก
(ขุ.ป.อ.(บาลี) ๑/๓๒/๑๖๐)

สัตว์โลก : โลกคือหมู่สัตว์,เป็น ๑ ในโลก ๓ คือ สังขารโลก สัตว์โลก โอกาสโลก ดังคำในปริวาร
ที่กล่าวไว้ว่า พระพุทธเจ้าผู้ทรงเห็นธรรมไม่มีที่สุด ทรงเกื้อกูลแก่สัตว์โลก ทรงเห็น
วิเวก ได้ตรัสบอกสมุฏฐานทางกายไว้แล้ว (วิ.ป.(ไทย) ๘/๒๘๓/๓๘๑, ที.ม.(ไทย) ๑๐/
๕๗/๓๑,๑๐/๕๘/๓๓,๑๐/๖๙/๓๙,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๐๓/๗๔,ส.ส.(ไทย) ๑๕/๙๐/
๙๖,๑๕/๙๑/๙๗,ส.ส.หา.(ไทย) ๑๘/๓๑/๓๓,๑๘/๙๑/๙๒,๑๘/๓๕๘/๔๐๑,ขุ.วิ.(ไทย)
๒๖/๑๔๙/๒๖)

- สัตว์ใหญ่ :** 1. สัตว์ใหญ่ หมายถึงวัว ควาย แพะ แกะ เป็นต้นในที่นี้มีปรากฏในมหาปรินิพพานสูตร สัมปสาทนียสูตร นาลันทสูตร และอุตตยสูตรดังกล่าวว่า นายประตู่ของเมืองนั้นเป็นคนเฉลียวฉลาด หลักแหลมห้ามคนที่ไม่รู้จัก อนุญาตให้คนที่รู้จักเข้าไปได้ เขาเดินสำรวจดูหนทางตามลำดับรอบเมืองนั้น ไม่เห็นรอยต่อหรือช่องกำแพงโดยที่สุดแม้เพียงที่ที่พอแมวลอดออกได้ เขาย่อมรู้ว่า สัตว์ใหญ่ทุกชนิดเมื่อจะเข้าหรือออกเมืองนี้ก็จะเข้าหรือออกทางประตูนี้เท่านั้น (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๔๖/๕๑, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๔๓/๑๐๕, ส.ม.(ไทย) ๑๙/๓๗๘/๒๓๑, อ.ทสก.(ไทย) ๒๔/๙๕/๒๒๕)
2. หมายถึงสัตว์ที่อยู่ในสมอคน เป็นการเปรียบเทียบระหว่างสัตว์ ๒ ตัว ดังคำที่หมอชิวกล่าวแก่เศรษฐีเมืองราชคฤห์ตอนหนึ่งว่า ชิวโกมารักให้เศรษฐีคบดินนอนบนเตียง มัดไว้กับเตียงแล้วถลกหนังศีรษะเปิดรอยประสานกระดูก นำสัตว์มีชีวิตออกมา ๒ ตัว แสดงแก่ชาวบ้านว่า พวกท่านจงดูสัตว์มีชีวิต ๒ ตัวนี้ ตัวหนึ่งเล็ก อีกตัวหนึ่งใหญ่ พวกอาจารย์ที่กล่าวว่า เศรษฐีคบดีจะถึงอนิจกรรมในวันที่ ๕ คงจะมองเห็นสัตว์ตัวใหญ่มันจะเจาะกินมันสมอของเศรษฐีคบดีในวันที่ ๕ เศรษฐีคบดีถูกมันเจาะกินสมอก็จะถึงอนิจกรรม สัตว์ใหญ่ตัวนี้พวกอาจารย์เห็นถูกต้อง ส่วนพวกอาจารย์ที่กล่าวว่าเศรษฐีคบดีจะถึงอนิจกรรมในวันที่ ๗ คงจะมองเห็นสัตว์ตัวเล็ก มันจะเจาะกินมันสมอของเศรษฐีคบดีในวันที่ ๗ เศรษฐีคบดีถูกมันเจาะกินสมอก็จะถึงอนิจกรรม สัตว์เล็กตัวนี้พวกอาจารย์เห็นถูกต้องแล้วให้ปิดแนวประสานกระดูกเย็บหนังศีรษะแล้วทายาสมานแผล (วิ.ม.(ไทย) ๕/๓๓๒/๑๘๘)
- สัททัตถ์ :** อยากรได้เสียง, ความอยากได้เสียง, ความทะยานอยากได้เสียง, เป็นข้อที่ ๒ ในคัมภีระ ๖ คือ รูปคัมภีระ(อยากได้รูป) สัททัตถ์(อยากได้เสียง)คันธคัมภีระ(อยากได้กลิ่น)รสคัมภีระ(อยากได้รส)โณภูฏัพคัมภีระ(อยากได้โณภูฏัพพะ) และอัมมคัมภีระ (อยากได้ธรรมารมณ์), ในวิภังค์ กล่าวว่า เป็นคัมภีระกาย ๖ ดังคำว่า คัมภีระกาย ๖ เป็นฉนคัมภีระกาย ๖ คือ (๑) รูปคัมภีระ (คัมภีระในรูป) (๒) สัททัตถ์ (คัมภีระในเสียง) (๓) คันธคัมภีระ (คัมภีระในกลิ่น) (๔) รสคัมภีระ (คัมภีระในรส) (๕) โณภูฏัพคัมภีระ(คัมภีระในโณภูฏัพพะ) (๖) อัมมคัมภีระ(คัมภีระในธรรม) เหล่านี้ชื่อว่าคัมภีระกาย ๖ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๐๑/๖๐, ๑๐/๔๐๐/๓๓๑, ๑๐/๔๐๑/๓๓๔, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๒๓/๓๑๘, ๑๑/๓๕๖/๓๘๙, ส.ข.(ไทย) ๑๗/๓๐๙/๓๒๕, ๑๗/๓๒๙/๓๓๙, พ.ป.(ไทย) ๓๑/๓/๑๐, ๓๑/๑๒๓/๑๕๐, อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๙๔๔/๖๐๐)
- สัททธาตุ :** ธาตุคือสัททธรรม, ธาตุคือโสตปสาท หมายถึงสิ่งที่ทรงสภาวะของตนอยู่เองตามที่เหตุปัจจัยปรุงแต่งขึ้น ไม่มีผู้สร้างผู้บันดาลคือเสียง ในพาหิรธาตุนานัตตสูตร กล่าวว่า เป็นธาตุที่ ๒ ในธาตุ ๖ คือรูปธาตุสัททธาตุ คันธธาตุ รสธาตุ โณภูฏัพธาตุ อัมมธาตุ, ในพหุธาตุกสูตร กล่าวว่า เป็นธาตุที่ ๕ ในธาตุ ๑๘ คือจักขุธาตุ รูปธาตุ จักขุวิญญาณธาตุ โสตธาตุ สัททธาตุ โสตวิญญาณธาตุ ฆานธาตุ คันธธาตุ ฆานวิญญาณธาตุ ชิวหาธาตุ รสธาตุ ชิวหาวิญญาณธาตุ กายธาตุ โณภูฏัพธาตุ กายวิญญาณธาตุ มโนธาตุ ธรรมธาตุ มโนวิญญาณธาตุ, ในธาตุนานัตตสูตร กล่าวถึงความต่างแห่งธาตุว่าอยู่ในกลุ่มเดียวกันไว้ว่า โสตธาตุ (ธาตุคือโสตปสาท) สัททธาตุ (ธาตุคือสัททธรรม) โสต

วิญญาณธาตุ(ธาตุคือโสตวิญญาน),ในวิภังค์อธิบายไว้ว่า สัททะ (เสียง) ได้อาศัย มหาภูตรูป ๔ เป็นรูปที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ สัตว์นี้ เคยฟัง กำลังฟัง จักฟัง หรือฟัง ฟังเสียงที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ ด้วยโสตะใด ที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ นี้ชื่อว่าโสตะ บ้าง โสตายตนะบ้าง นี้ชื่อสัทธาตุดังนี้ เรียกว่า สัทธาตุด (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๘๕/ ๑๖๙,ช.ป.(ไทย) ๓๑/๔/๑๒,๓๑/๑๒๓/๑๙๑,อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/๑๘๔/๑๔๓,อภิ.ชา.(ไทย) ๓๖/๓๒/๑๑)

สัททนิमित : นิमितคือเสียง หมายถึงนิमितเสียงของเสียงทั้งหลาย ในที่ไกล ในที่ใกล้ หยาบ ละเอียด ละเอียดยิ่ง ในทิศต่างๆ, เป็น ๑ ในนิमित ๖ คือ รูปนิमित คือสัททนิमित คันธนิमित รสนิमित โผฏฐัพพนิमित และฉัมมนิमित ดังคำในลลิตทิกานิสุตฺร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ความชานไปหาและความผูกพันกับที่อาศัย คือสัททนิमित ... คันธนิमित...รสนิमित... โผฏฐัพพนิमित... ฉัมมนิमित พระตถาคตละได้เด็ดขาด,ในมหานิทเทส พระมหากัจจายนะกล่าวแก่คหบดีตอนหนึ่งว่า ท่านคหบดี บุคคลผู้เที่ยวชานไปหาที่อาศัย เป็นอย่างไรคือ ความเที่ยวชานไปหาและความผูกพันกับที่อาศัย คือ รูปนิमित ... สัททนิमित... คันธนิमित... รสนิमित ... โผฏฐัพพนิमित ... ฉัมมนิमित ตรัสเรียกว่า ผู้เที่ยวชานไปหาที่อาศัยท่านคหบดี บุคคลผู้เที่ยวชานไปหาที่อาศัย เป็นอย่างนี้แล,ในโสตธาตวิสุทธินิทเทส กล่าวถึงภิกษุผู้เจริญอิทธิบาทไว้ว่า ภิกษุนั้นย่อมอบรมข่มจิต ทำให้เป็นจิตอ่อน ควรแก่การงานในอิทธิบาท ๔ ประการนี้แล้ว ย่อมใส่ใจสัททนิमितแห่งเสียงทั้งหลายในที่ไกลบ้าง ย่อมใส่ใจสัททนิमितแห่งเสียงทั้งหลายในที่ใกล้บ้าง ย่อมใส่ใจสัททนิमितแห่งเสียงทั้งหลายหยาบบ้าง ย่อมใส่ใจสัททนิमितแห่งเสียงทั้งหลาย ละเอียดบ้างย่อมใส่ใจสัททนิमितแห่งเสียงทั้งหลายละเอียดอย่างยิ่ง...(ส.นิ.(ไทย) ๑๗/ ๓/๑๓,ช.ม.(ไทย) ๒๙/๗๙/๒๓๔,ช.ป.(ไทย) ๓๑/๑๐๓/๑๖๑)

สัททวิจาร์ : ความตรองถึงเสียง,ความตรองเกี่ยวกับเสียง,เป็นปิยรูปสาตรูป ดังคำในมหาสติปัฏฐานสูตร ที่กล่าวไว้ว่า รูปวิจาร์ (ความตรองถึงรูป) เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้ เมื่อเกิดก็เกิดที่รูปวิจาร์นี้ เมื่อตั้งอยู่ที่ตั้งอยู่ที่รูปวิจาร์นี้ สัททวิจาร์เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ,เป็นข้อที่ ๒ ในวิจาร์ ๖ คือ รูปวิจาร์ สัททวิจาร์ คันธวิจาร์ รสวิจาร์ โผฏฐัพพวิจาร์ ฉัมมวิจาร์,ในญาณกถากล่าวถึงสัททวิจาร์ว่าควรรู้อย่างนี้ ดังคำว่า รูปวิจาร์ (ความตรองเกี่ยวกับรูป) ควรรู้อย่างนี้ สัททวิจาร์ (ความตรองเกี่ยวกับเสียง)... คันธวิจาร์ (ความตรองเกี่ยวกับกลิ่น)...รสวิจาร์(ความตรองเกี่ยวกับรส)...โผฏฐัพพวิจาร์(ความตรองเกี่ยวกับโผฏฐัพพะ)...ฉัมมวิจาร์(ความตรองเกี่ยวกับธรรมารมณ์)ควรรู้อย่างนี้ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๔๐๐/๓๓๑,๑๐/๔๐๑/๓๓๔,ช.ป.(ไทย) ๓๑/๓/๑๑,๓๑/๑๒๓/๑๙๑)

สัททวิตก : ความตรึกถึงรูป,ความตรึกเกี่ยวกับเสียง,เป็นปิยรูปสาตรูป,เป็นข้อที่ ๒ ในวิตก ๖ คือ รูปวิตก สัททวิตก คันธวิตก รสวิตก โผฏฐัพพวิตก ฉัมมวิตก ดังคำในมหาสติปัฏฐานสูตร ที่กล่าวไว้ว่า รูปวิตก(ความตรึกถึงรูป)เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิดก็เกิดที่รูปวิตกนี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่รูปวิตกนี้ สัททวิตกเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ,ในญาณกถา กล่าวถึงสัททวิตกว่าควรรู้อย่างนี้ ดังคำว่า รูปวิตก (ความตรึกเกี่ยวกับรูป) ควรรู้อย่างนี้ สัททวิตก (ความตรึกเกี่ยวกับเสียง) ...คันธวิตก (ความตรึกเกี่ยวกับกลิ่น) ...

รสวิตก(ความตรึกเกี่ยวกับรส)...โณภูฏัพพิตก(ความตรึกเกี่ยวกับโณภูฏัพพะ)... อัมมวิตก (ความตรึกเกี่ยวกับธรรมารมณ)ควรรู้ยิ่ง (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๔๐๐/๓๓๑,๑๐/๔๐๑/๓๓๔,ช.ป.(ไทย) ๓๑/๓/๑๐,๓๑/๑๒๓/๑๙๐)

สัททสมบัติ : สมบัติคือเสียง หมายถึงสมบูรณ์ด้วยเสียง,เสียงดี เกิดขึ้นเพราะการให้ทานสมาทานศีล รักษาอุโบสถ ดังคำในปฏิฐาน ที่กล่าวไว้ว่า บุคคลเมื่อปรารถนาบรรณสมบัติที่ยังไม่เกิดขึ้น จึงให้ทาน สมาทานศีล รักษาอุโบสถ เมื่อปรารถนาสัททสมบัติที่ยังไม่เกิดขึ้น...คันธสมบัติ... รสสมบัติ ... โณภูฏัพพิตกสมบัติ ... ชั้นที่ซึ่งไม่เกิดขึ้นจึงให้ทานสมาทานศีล รักษาอุโบสถ (อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๘/๕๖๓,๔๑/๙/๕๕๓,อภิ.ป.(ไทย) ๔๓/๓๙๘/๒๓๔)

สัททสัจเจตนา : ความจำนงในรูป,ความจำนงเสียง, เป็นปิยรูปสาดรูป ดังคำในมหาสติปัฏฐานสูตร ที่กล่าวไว้ว่า รูปสัจเจตนา (ความจำนงในรูป) เป็นปิยรูปสาดรูปในโลก ตณหานี้เมื่อเกิดก็เกิดที่รูปสัจเจตนา นี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่รูปสัจเจตนา นี้ สัททสัจเจตนาเป็นปิยรูปสาดรูปในโลก ฯลฯ,ในสัจเจตนาสูตร กล่าวไว้ว่า สัททสัจเจตนาเป็นของไม่เที่ยง ,เป็นข้อที่ ๒ ในสัจเจตนา ๖(เจตนา ๖ ก็มี) คือ รูปสัจเจตนา สัททสัจเจตนา คันธสัจเจตนา รสสัจเจตนา โณภูฏัพพิตกสัจเจตนา อัมมสัจเจตนา,ในญาณกถาอธิบายสัททสัจเจตนาว่าควรรู้ยิ่ง ดังคำว่า รูปสัจเจตนา (ความจำนงรูป) ควรรู้ยิ่ง สัททสัจเจตนา (ความจำนงเสียง)...คันธสัจเจตนา (ความจำนงกลิ่น) ... รสสัจเจตนา (ความจำนงรส)... โณภูฏัพพิตกสัจเจตนา (ความจำนงโณภูฏัพพะ)... อัมมสัจเจตนา (ความจำนงธรรมารมณ)ควรรู้ยิ่ง (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๔๐๐/๓๓๑,๑๐/๔๐๑/๓๓๓,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๒๓/๓๑๘,ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๙๔/๒๙๔,ส.ข.(ไทย)๑๗/๕๖/๘๔,๑๗/๓๐๘/๓๒๔,๑๗/๓๒๘/๓๓๘,ช.ป.(ไทย) ๓๑/๓/๑๐,๓๑/๑๒๓/๑๘๙)

สัททสัจญญา : ความกำหนดหมายรู้เสียง, ความจำนงในเสียง, สัจญญาในเสียง, หนึ่งในสัจญญา ๖ ตัวอย่างในมหาสติปัฏฐานสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสสัททสัจญญาว่า เป็นปิยรูปสาดรูปในโลก ตณหา เมื่อเกิดก็เกิดที่สัททสัจญญา นี้ เมื่อตั้งอยู่ก็ตั้งอยู่ที่สัททสัจญญา นี้ และสัจญญา ๖ นี้ควรรู้ยิ่ง คือ รูปควรรู้ยิ่ง เวทนาควรรู้ยิ่ง สัจญญาควรรู้ยิ่ง สังขารควรรู้ยิ่ง วิญญาณควรรู้ยิ่ง จักขุควรรู้ยิ่ง โสตะ ... ชานะ ... ชิวหา ... กาย ... มโน... รูป ... สัทท ... คันธ ... รส ... โณภูฏัพพะ ... ธรรมารมณควรรู้ยิ่ง (ที.ม.(ไทย)๑๐/๔๐๐/๓๓๐, ที.ม.(ไทย)๑๐/๔๐๑/๓๓๓,ส.ข.(ไทย)๑๗/๕๖/๘๔,ส.ข.(ไทย)๑๗/๕๗/๘๙,ส.ข.(ไทย) ๑๗/๓๐๗/๓๒๔,ส.ข.(ไทย)๑๗/๓๒๗/๓๓๘,อง.ฉก.(ไทย)๒๒/๖๓/๕๗๕,ช.ป.(ไทย) ๓๑/๓/๑๐,ช.ป.(ไทย)๓๑/๑๒๓/๑๘๙)

สัททสัจญญิกเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระสัททสัจญญิกเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติที่ ๙๒ ท่านเคยเลื่อมใสในพระสุรเสียงของพระพุทธรูปเจ้าพระนามว่า ผุสสะ เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุประอรหัตพร้อมด้วยคุณพิเศษ (ช.อป.(ไทย) ๓๒/๑/๕๓๓)

สัททะ: เสียง, เสียงที่หูได้ยิน, หนึ่งในสัจญญา ๖ คือ สัททสัจญญา

ตัวอย่างในรูปสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เสียงไม่เที่ยง มีความแปรผัน มีภาวะโดยอาการอื่น ภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดศรัทธาเชื่อมั่นธรรมเหล่านี้อย่างนี้ ผู้นี้เราเรียกว่า ‘สัทธานุสारी ก้าวลงสู่อุริยมรรค หยั่งลงสู่ภูมิของสัตบุรุษ ผ่านภูมิของปุถุชนได้แล้ว ไม่ควรทำกรรมที่ไปแล้วไปเกิดในนรก กำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน หรือภูมิแห่งเปรตไม่สมควรตายตราบเท่าที่ยังไม่ทำให้แจ้งโสดาปัตติผล’ (ส.ส.(ไทย)๑๕/๑๕๕/๑๕๗, ส.ข.(ไทย)๑๗/๓๐๓/๓๒๑, ส.ข.(ไทย)๑๗/๓๑๓/๓๒๙, ส.ข.(ไทย)๑๗/๓๒๓/๓๓๖, ส.ส.(ไทย)๑๘/๔/๔, ส.ส.(ไทย)๑๘/๕/๔, ส.ส.(ไทย)๑๘/๖/๔, ส.ส.(ไทย)๑๘/๔/๕, ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๓/๙, ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๒๙/๔๖, ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๔๖/๕๒๕, ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๑๒๐/๑๘๓, ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๑๒๓/๑๘๙)

สัททที่เป็นภายนอก: ปัญญาในการกำหนดธรรมต่าง ๆ ที่เป็นภายนอก, เสียงที่หูได้ยิน, หนึ่งในอายตนะภายนอก

โคจรนันทตถญาณนิตเทศ พระสารีบุตรแสดงโคจรนันทตถญาณว่า พระโยคาวจรกำหนดสัทท (เสียง) ที่เป็นภายนอก คือ กำหนดว่า “สัททเกิดเพราะอวิชชา กำหนดว่า สัททเกิดเพราะตัณหา กำหนดว่า “สัททเกิดเพราะกรรม” กำหนดว่า “สัททเกิดเพราะอาหาร” กำหนดว่า “สัททอาศัยมหาภูตรูป ๔” กำหนดว่า “สัททเกิดแล้ว” กำหนดว่า “สัททมาร่วมกันแล้ว” กำหนดว่า “สัททไม่มีแล้วเกิดมี มีแล้วจักไม่มี” (ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๖๗/๑๑๓)

สัททหายตนะ:

อายตนะคือเสียง, ที่เชื่อมต่อนำให้เกิดการได้ยิน, หนึ่งในอายตนะภายนอก
ตัวอย่างในอายตนะวิภังค์ กล่าวถึงสัททหายตนะ คือ เสียงใดอาศัยมหาภูตรูป ๔ เป็นรูปที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ เช่น เสียงกลองเสียงตะโพน เสียงสังข์ เสียงบันฑฑาฆะวี่ เสียงขลุ่ย เสียงระนาด เสียงกรับ เสียงปรบมือ เสียงร้องของสัตว์ เสียงกระทบกันแห่งธาตุ เสียงลม เสียงน้ำ เสียงมนุษย์เสียงอมมนุษย์ หรือเสียงแม่อื่นใด อาศัยมหาภูตรูป ๔ เป็นรูปที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้มีอยู่ เช่น บุคคลเคยกังคัก กำลังฟัง จักฟัง หรือฟังฟังเสียงใด ที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ด้วยโสตะที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ นี้เรียกว่า สัททหายตนะบ้าง สัททหายตนะบ้าง สัททธาตุบ้าง (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๒๓/๓๑๖, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๖๐/๔๓๐, ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๔/๑๒, ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๑๒๓/๑๙๑, อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/๑๖๓/๑๑๖, อภิ.ชา.(ไทย)๓๖/๒๓/๙, อภิ.ป.(ไทย)๔๐/๒/๒, อภิ.ป.(ไทย)๔๐/๑๐/๙, อภิ.ป.(ไทย)๔๐/๒๑/๑๒, อภิ.ป.(ไทย)๔๐/๒๔/๑๓, อภิ.ป.(ไทย)๔๐/๔๑๐/๒๖๐, อภิ.ป.(ไทย)๔๐/๔๓๕/๒๘๙)

สัททอารมณ์:

อารมณ์คือสัทท, อารมณ์ที่เสวยคือเสียง, การถือเสียงเป็นอารมณ์
ในโสณโกฬิวีสัตถุ กล่าวถึงอารมณ์ที่รับรู้ตามอายตนะ ๖ เช่น กล่าวถึงสัททอารมณ์ว่า ถ้าสัททอารมณ์ที่รุนแรงอันจะพึงรับรู้ทางหู มาปรากฏทางหูของภิกษุผู้มีจิตหลุดพ้นแล้วโดยชอบอย่างนี้ สัททอารมณ์เหล่านั้นย่อมไม่ครอบงำจิตของภิกษุนั้นได้เลย จิตของภิกษุนั้นไม่ถูกอารมณ์ครอบงำ เป็นธรรมชาติมั่นคงหนักแน่น และภิกษุนั้นก็พิจารณาเห็นความเกิดดับของจิตนั้น (วิ.ม.(ไทย)๕/๒๔๔/๑๑, วิ.ม.(ไทย)๕/๒๔๔/๑๒, ขุ.เถร.(ไทย)๒๖/๙๙/๓๓๙)

สัทธรรม : ธรรมอันงาม หรือธรรมของสัตบุรุษ, คำสอนของพระผู้มีพระภาค, คำสอนอันจะพึงเล่าเรียน, ปฏิปทาอันจะต้องปฏิบัติ, ผลอันจะพึงเข้าถึงหรือบรรลุด้วยการปฏิบัติ, ผู้ประกอบด้วยสัทธรรม คือ สัตบุรุษในโลกนี้ เป็นผู้มึศรัทธา มีหิริ มีโอตตปปะ มีสุตะมากปรารถนาคความเพียร มีสติตั้งมั่น มีปัญญา

ตัวอย่างในจุฬพนมมสูตรพระผู้มีพระภาคตรัสถึงสัตบุรุษเป็นผู้ประกอบด้วยสัทธรรม มีความรักดีต่อสัตบุรุษ มีความคิดอย่างสัตบุรุษ มีความรู้อย่างสัตบุรุษ มีถ้อยคำอย่างสัตบุรุษ มีการกระทำอย่างสัตบุรุษ มีทิวฐิอย่างสัตบุรุษ ให้ทานอย่างสัตบุรุษ(ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๗๑/๑๓๑,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๗๔/๑๓๔,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๗๕/๑๓๕,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๓๐/๓๓๒,ม.ม.(ไทย)๑๒/๘๙/๘๑,ม.ม.(ไทย)๑๓/๒๓/๒๖,ม.ม.(ไทย)๑๓/๒๕/๒๘,ม.ม.(ไทย)๑๓/๑๔๕/๑๖๑,ม.อุ.ป.(ไทย)๑๔/๙๒/๑๐๗,ส.ส.(ไทย)๑๕/๓๑/๓๕,ส.ส.(ไทย)๑๕/๑๐๒/๑๐๙,ม.ม.อ.(บาลี) ๒/๒๓/๒๒)

สัทสูตร : พระสูตรว่าด้วยอานิสงส์แห่งศรัทธา พระผู้มีพระภาคตรัสว่า กุลบุตรผู้มีศรัทธา ย่อมได้รับอานิสงส์ ๕ คือ (๑) ย่อมได้รับการอนุเคราะห์จากสัตบุรุษก่อน(๒) ย่อมได้รับการเข้าเฝ้าจากสัตบุรุษก่อน (๓) ย่อมได้รับการต้อนรับจากสัตบุรุษก่อน (๔) สัตบุรุษย่อมแสดงธรรมแก่เขา ก่อน (๕) หลังจากตายแล้วจะไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ กุลบุตรผู้มีศรัทธาย่อมเป็นที่พึ่งของคนหมู่มาก เหมือนต้นไทรใหญ่เป็นที่พึ่งของหมู่นก ฉะนั้น (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๓๘/๕)

สัทธัมมสัมโมสสูตร (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยเหตุเสื่อมแห่งพระสัทธรรม (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุเสื่อมแห่งพระสัทธรรม ๕ คือ (๑) ไม่ฟังธรรมโดยเคารพ (๒) ไม่เรียนธรรมโดยเคารพ (๓) ไม่ทรงจำธรรมโดยเคารพ (๔) ไม่ใคร่ครวญorroรณแห่งธรรมที่ทรงจำไว้แล้วโดยเคารพ (๕) รู้orroรรู้ธรรมแล้วไม่ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม โดยเคารพ แล้วตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุดำรงมั่นแห่งพระสัทธรรม ๕ โดยนัยตรงกันข้าม (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๕๔/๒๕๒)

สัทธัมมสัมโมสสูตร (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยเหตุเสื่อมแห่งพระสัทธรรม (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมเป็นเหตุเสื่อมแห่งพระสัทธรรม ๕ คือ (๑) ไม่เรียนธรรมคือนวังกสัตตฤคาศัน มีสุตตะ เคยยะ เป็นต้น (๒) ไม่แสดงธรรมโดยพิสดารแก่ผู้อื่นตามที่ได้สดับได้เรียนมา (๓) ไม่บอกธรรมโดยพิสดารแก่ผู้อื่นตามที่ได้สดับได้เรียนมา (๔) ไม่สาธยายธรรมโดยพิสดารตามที่ได้สดับได้เรียนมา (๕) ไม่ตรึกตามไม่ตรงตาม ไม่ฟังตามด้วยใจถึงธรรมตามที่ได้สดับได้เรียนมา แล้วตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุดำรงมั่นแห่งพระสัทธรรม ๕ โดยนัยตรงกันข้าม (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๕๕/๒๕๓)

สัทธัมมสัมโมสสูตร (ตติย) : พระสูตรว่าด้วยเหตุเสื่อมแห่งพระสัทธรรม (สูตรที่ ๓) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมเป็นเหตุเสื่อมแห่งพระสัทธรรม ๕ คือ (๑) เล่าเรียนพระสูตรที่เล่าเรียนกันมาไม่ดีด้วยบทพยัญชนะที่สืบทอดกันมาไม่ดี (๒) เป็นผู้ว่ายาก (๓) เป็นพหูสูต แต่ไม่ถ่ายทอดสูตรแก่ผู้อื่นโดยเคารพ (๔) เป็นเถระมักมาก ย่อหย่อน ไม่สนใจปฏิบัติธรรม (๕) สงฆ์แตกแยกกัน แล้วตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุดำรงมั่นแห่งพระสัทธรรม ๕ โดยนัยตรงกันข้าม (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๕๖/๒๕๔)

สัทธัมมสูตร : พระสูตรว่าด้วยสัทธรรมพระผู้มีพระภาคตรัสว่า สัทธรรม ๗ คือ (๑) มีศรัทธา (๒) มีหิริ (๓) มีโอตตปปะ (๔) เป็นพหูสูต (๕) ปราศจากความเพียร (๖) มีสติ (๗) มีปัญญา (อง.สตุตท.(ไทย) ๒๓/๙๔/๑๘๔)

สัทธัมมสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยสัทธรรม และอสังกรรม พระผู้มีพระภาคตรัสว่า *อสัทธรรม* คือ มิจฉัตตธรรม ๑๐ มีมิฉฉาทิฎฐิ เป็นต้น *สัทธรรม* คือ สัมมัตตธรรม ๑๐ มีสัมมาทิฎฐิ เป็นต้น (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๔๗/๒๙๒)

สัทธัมมสูตร^๓ : พระสูตรว่าด้วยสัทธรรม และอสังกรรม พระผู้มีพระภาคตรัสสอนภิกษุทั้งหลายว่า เราจักแสดงสัทธรรมและอสังกรรมแก่เธอทั้งหลาย เมื่อภิกษุเหล่านั้นทูลรับสนองพระดำรัสแล้ว จึงตรัสว่า *อสัทธรรม* คือ อกุศลกรรมบถ ๑๐ *สัทธรรม* คือ กุศลกรรมบถ ๑๐ (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๙๑/๓๓๘)

สัทธัมมังโสตุกัมยตา: ความไม่ยากฟังพระสัทธรรม, ความไม่ประสงค์ที่จะฟังคำสอนของพระผู้มีพระภาค

ในติกนิเทศพระสารีบุตรกล่าวถึงสัทธัมมังโสตุกัมยตาว่าสติปัญญา ๔ สัมมปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้เรียกว่า สัทธรรม ความไม่ต้องการจะฟัง ความไม่ต้องการจะสดับ ความไม่ต้องการจะเรียน ความไม่ต้องการจะทรงจำสัทธรรมนี้ นี้เรียกว่า สัทธัมมังโสตุกัมยตา (อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/๙๓๔/๕๘๕)

สัทธัมมปปฏิรูปสูตร : พระสูตรว่าด้วยสัทธรรมปฏิรูป พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ทรงแสดงเหตุแห่งความเสื่อมและความเจริญแห่งสัทธรรมแก่ท่านพระมหากัสสปะว่า เหตุที่ทำให้สัทธรรมเสื่อมมี ๕ ประการ คือ

๑. บริษัท ๔ ไม่เคารพยำเกรงในพระศาสดา
๒. บริษัท ๔ ไม่เคารพยำเกรงในพระธรรม
๓. บริษัท ๔ ไม่เคารพยำเกรงในพระสงฆ์
๔. บริษัท ๔ ไม่เคารพยำเกรงในสิกขา
๕. บริษัท ๔ ไม่เคารพยำเกรงในสมาธิ

ส่วนเหตุที่ทำให้สัทธรรมเจริญมี ๔ ประการ คือ

๑. บริษัท ๔ เคารพยำเกรงในพระศาสดา
๒. บริษัท ๔ เคารพยำเกรงในพระธรรม
๓. บริษัท ๔ เคารพยำเกรงในพระสงฆ์
๔. บริษัท ๔ เคารพยำเกรงในสิกขา
๕. บริษัท ๔ เคารพยำเกรงในสมาธิ (ส.น.(ไทย) ๑๖/๑๕๖/๒๖๒)

สัทธัมมัสสวนะ: การฟังพระสัทธรรม, การฟังคำสอนของพระผู้มีพระภาค, ธรรมเป็นองค์เครื่องบรรลุนิเสดา

ในทุติยสารีปุตตสูตร ท่านพระสารีบุตรทูลตอบพระผู้มีพระภาคเรื่องสัทธัมมัสสวนะว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ สัปปริสสังเสวะ การคบหาสัตบุรุษ เป็นองค์เครื่องบรรลุนิเสดา สัทธัมมัสสวนะ การฟังพระสัทธรรม เป็นองค์เครื่องบรรลุนิเสดา โยนิโสมนสิการ

- การมนสิการโดยแยกกาย เป็นองค์เครื่องบรรลู่ไสดา ฉัมมานุฉัมมปฏิบัติ การปฏิบัติ ธรรมสมควรแก่ธรรม เป็นองค์เครื่องบรรลู่ไสดา” (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๑๑/๒๘๖,ที.ปา. (ไทย)๑๑/๓๕๓/๓๗๒,ส.ม.(ไทย)๑๙/๑๐๐๑/๔๙๕,อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๒๔๙/๓๖๘)
- สัทธา:** ความเชื่อ, ความเชื่อถือ, ความตั้งมั่น
ในเสขสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า สัทธาที่เป็นไปตามปัญญา วิริยะ ที่เป็นไปตามปัญญา สติที่เป็นไปตามปัญญา สมาธิที่เป็นไปตามปัญญาของอริยสาวก ผู้มีปัญญา ย่อมตั้งมั่น”(ม.ม.(ไทย)๑๒/๘๕/๗๗,ม.ม.(ไทย)๑๒/๘๗/๘๐,ส.ม.(ไทย)๑๙/ ๕๒๒/๓๓๖,ขุ.ป.(ไทย)๓๐/๑๔/๓๗๗,อภิ.ย.(ไทย)๓๙/๑๑๐/๒๐๕,อภิ.ย.(ไทย)๓๙/ ๑๕๖/๒๓๗)
- สัทธาจริต:** จริตในการมีศรัทธา, ผู้มีศรัทธาเป็นความประพฤติปกติ, ผู้น้อมจิตใจเลื่อมใสโดยง่าย, บุคคลประเภทหนึ่งที่พระผู้มีพระภาคทรงทราบว่ามีศรัทธาจริต
ในตุมภกสูตรนินทเทส พระสารีบุตรกล่าวว่า พระผู้มีพระภาค เมื่อทรงตรวจดูสัตว์โลก ด้วยพุทธจักขุ ได้ทรงเห็นสัตว์ทั้งหลายผู้มีกิเลสจตุสน้อยในปัญญาจักขุ ผู้มีกิเลสจตุ สุนีมากในปัญญาจักขุมีอินทรีย์แก่กล้า มีอินทรีย์อ่อน มีอาการดี มีอาการทราม ผู้ที่ แนะนำให้รู้ได้ง่ายผู้ที่แนะนำให้รู้ได้ยาก บางพวกเป็นผู้เห็นโทษและภัยในปรโลกอยู่ก็มี บางพวกเป็นผู้ไม่เห็นโทษและภัยในปรโลกอยู่ก็มี พระผู้มีพระภาคทรงทราบว่า “บุคคลนี้มีราคะจริต บุคคลนี้มีโทสะจริต บุคคลนี้มีโมหะจริต บุคคลนี้มีวิตะกจริต บุคคลนี้ มีสัทธาจริต บุคคลนี้มีญาณจริต” (ขุ.ม.(ไทย)๒๙/๑๕๖/๔๓๐)
- สัทธานะ:** ทรัพย์คือศรัทธา, มีศรัทธาเป็นทรัพย์, ทรัพย์ในทางศาสนา คือศรัทธา, ทรัพย์คือ ศรัทธาของพระผู้มีพระภาค
ตัวอย่างในอนนสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงทรัพย์ ๕ อย่างคือ (๑) สัทธานะ (ทรัพย์ คือศรัทธา) (๒) สีสถนะ (ทรัพย์คือศีล) (๓) สุตถนะ (ทรัพย์คือสุตะ) (๔) จาคถนะ (ทรัพย์คือจาคะ) (๕) ปัญญาถนะ (ทรัพย์คือปัญญา) สัทธานะ คือ อริยสาวกในธรรม วินัยนี้เป็นผู้มีศรัทธา เชื่อปัญญาเครื่องตรัสรู้ของตถาคตว่า ‘แม้เพราะเหตุนี้ พระผู้มี พระภาคพระองค์นั้น เป็นพระพุทธเจ้า เป็นพระผู้มีพระภาค’ นี้เรียกว่า สัทธานะ (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๒๒/๑๘๑,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๓๐/๓๓๑,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๕๗/ ๓๙๗,อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๔๗/๗๖,อง.สตุตทก.(ไทย)๒๓/๕/๘,อง.สตุตทก.(ไทย)๒๓/๖/ ๙,อง.สตุตทก.(ไทย)๒๓/๗/๑๓)
- สัทธาธิมุต:** มุ่งมั่นด้วยศรัทธา, พระอริยบุคคลผู้บรรลู่ไสดาปัตติผลขึ้นไป พ้นด้วยศรัทธา, คำที่ พระวักกเถระกล่าว ในอดีตชาติของตน
ในวักกเถระพทาน ประวัติในอดีตชาติของพระวักกเถระพระเถระนี้เมื่อจะประกาศ ประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า ข้าพเจ้าหมอบลงแล้วจมลง(ดื่มด่ำ)ในสาคร คือ พระอนันตคุณของพระตถาคตพระองค์นั้น เต็มเปี่ยมไปด้วยปีติ ได้กราบทูลคำนี้ว่า ข้าแต่พระมหารามณี ผู้เป็นพระราชา ขอข้าพระองค์จงเป็นเช่นกับภิกษุผู้เป็นสัทธาธิมุต มุ่งมั่นด้วยศรัทธา ที่พระองค์ทรงตรัสชมเชยว่า เลิศกว่าภิกษุทั้งหลายผู้มีศรัทธา (ขุ.ป. (ไทย)๓๑/๒๒๑/๓๖๙,ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๒๒๒/๓๗๔,ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๒๒๖/๓๘๐,ขุ.อป.

(ไทย)๓๓/๓๘/๒๔๒, พ.อ.ป.(ไทย)๓๓/๖๑/๒๔๕, อ.ต.ก.อ.(บาลี)๒/๒๑/๔๘, อ.ส.ต.ต.ก.อ.(บาลี) ๓/๑๔/๑๖๑-๑๖๒)

สัทธานุสารี: ผู้แล่นไปตามศรัทธา คือ ผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุโสดาปัตติผล มีศรัทธาแก่กล้า บรรลุผลแล้วกลายเป็นสัทธาวิมุตข้อหนึ่งในทักษิณียบุคคล ๗ จำพวก

ในสังคิติกสูตร สังคิติกหมวด ๗ กล่าวถึงทักษิณียบุคคล บุคคลผู้ควรแก่ทักษิณา ๗ ประการ คือ (๑) อุภโตภาควิมุต ผู้หลุดพ้นทั้ง ๒ ส่วน (๒) ปัญญาวิมุต ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา (๓) กายสักขี ผู้เป็นพยานในนามกายด้วยกาย (๔) ทิฏฐิปัตตะ ผู้บรรลุสัมมาทิฏฐิ (๕) สัทธาวิมุต ผู้หลุดพ้นด้วยศรัทธา (๖) ธัมมานุสารี ผู้แล่นไปตามธรรม (๗) สัทธานุสารี ผู้แล่นไปตามศรัทธา (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๕๐/๑๑๒, ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๓๒/๓๓๗, ม.ม.(ไทย)๑๒/๒๔๘/๒๖๖, ม.ม.(ไทย)๑๒/๓๕๒/๓๘๗, ม.ม.(ไทย)๑๓/๑๓๖/๑๕๓, ม.ม.(ไทย)๑๓/๑๘๒/๒๑๑, ส.ข.(ไทย)๑๗/๓๐๒/๓๒๐, ส.ข.(ไทย) ๑๗/๓๐๓/๓๒๑, ส.ข.(ไทย)๑๗/๓๐๕/๓๒๓, (อง.ทุก.อ. (บาลี) ๒/๔๙/๕๕, อ.ส.ต.ต.ก.อ. (บาลี)๓/๑๔/๑๖๒)

สัทธานุสารี, พระโสดาบัน: พระโสดาบันผู้แล่นไปตามศรัทธา, ผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุโสดาปัตติผลมีศรัทธาแก่กล้า บรรลุผลแล้วกลายเป็นสัทธาวิมุตติ, เป็นข้อหนึ่งในบุคคลที่แตกต่างกันแห่งผล ๖ ประการ

ตัวอย่างในทุติยสังคิติกสูตรพระผู้มีพระภาคตรัสถึงความแตกต่างแห่งผลย่อมมีเพราะความแตกต่างแห่งอินทรีย์ความแตกต่างแห่งบุคคลย่อมมีเพราะความแตกต่างแห่งผล ๖ ประการ คือ (๑) เป็นพระอรหันต์เพราะมีอินทรีย์ ๕ ประการนี้ครบถ้วนบริบูรณ์ (๒) เป็นพระอนาคามีเพราะมีอินทรีย์อ่อนกว่าพระอรหันต์นั้น (๓) เป็นพระสกทาคามีเพราะมีอินทรีย์อ่อนกว่าพระอนาคามีนั้น (๔) เป็นพระโสดาบันเพราะมีอินทรีย์อ่อนกว่าพระสกทาคามีนั้น (๕) เป็นพระโสดาบันผู้ธัมมานุสารีเพราะมีอินทรีย์อ่อนกว่าพระโสดาบันนั้น (๖) เป็นพระโสดาบันผู้สัทธานุสารี เพราะมีอินทรีย์อ่อนกว่าพระโสดาบันผู้ธัมมานุสารีนั้น (ส.ม.(ไทย)๑๙/๔๘๒/๒๙๔, ส.ม.(ไทย)๑๙/๔๘๕/๒๙๖, ส.ม.(ไทย)๑๙/๔๘๔/๓๐๕, อ.ต.ก.อ.(บาลี) ๒/๔๙/๕๕, อ.ส.ต.ต.ก.อ.(บาลี) ๓/๑๔/๑๖๒)

สัทธาพลสูตร : พระสูตรว่าด้วยสัทธาพละ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า พละ ๔ คือ (๑) สัทธาพละ (๒) วิริยพละ (๓) สมาธิพละ (๔) ปัญญาพละ (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๕๒/๒๑๔)

สัทธาพละ: กำลังคือศรัทธา, มีศรัทธาเป็นกำลัง, กำลังในศรัทธา, เป็นหนึ่งในพละ ๗ และหนึ่งในอสังขตธรรม

ตัวอย่างในอสังขตสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงทางที่ให้ถึงอสังขตธรรม ว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้เจริญสัทธาพละอันอาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปในการสละ นี้เราเรียกว่า ทางที่ให้ถึงอสังขตธรรม (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๓๑/๓๓๕, ส.ส.(ไทย) ๑๘/๓๗๗/๔๕๘, ส.ม.(ไทย)๑๙/๕๑๓/๓๒๕, อ.อ.ก.(ไทย)๒๐/๔๐๗/๔๗, อ.อ.ก.(ไทย)๒๐/๔๐๘/๔๗, อ.อ.ก.(ไทย)๒๐/๔๐๙/๔๗, อ.อ.ก.(ไทย)๒๐/๔๑๐/๔๗, อ.อ.ก.(ไทย)๒๐/๔๘๘/๕๐, อ.อ.ก.(ไทย)๒๐/๔๙๐/๕๐, อ.อ.ก.(ไทย)๒๐/๔๙๑/๕๐)

ศรัทธาและปิติ: ความเชื่อที่ดั่งมั่นและความยินดีที่เกิดขึ้น, ศรัทธาและปิติของพระเวสสุทฺถเจ้าในอดีตชาติที่ศรัทธาและปิติในศาสนาของพระชินเจ้า

ในเวสสุทฺถวงศ์ เรื่องพระประวัติของพระเวสสุทฺถเจ้า กล่าวว่า ในมณฑลทักขินัน แล ได้มีพระชินเจ้าพระนามว่าเวสสุทตามพระโคตร พระองค์ประกาศในอดีตชาติว่า เราเป็นผู้สมบุรณ์ด้วยอาจารย์คุณ ตั้งมั่นอยู่ในวัตรและศีล แสวงหาสัพพัญญุตญาณ ยินดีในศาสนาของพระชินเจ้า เราทำศรัทธาและปิติให้เกิดขึ้น ไหว้พระพุทฺธเจ้าผู้พระ ศาสดา ปิติเกิดขึ้นแก่เราเพราะเหตุแห่งพระโพธิญาณนั่นเอง (ขุ.พุทฺธ.(ไทย)๓๓/๑๔/ ๖๙๗)

สัทธาวิมุต: ผู้หลุดพ้นด้วยศรัทธา,ผู้อาศัยศรัทธาหลุดพ้น, เป็นหนึ่งในบุคคลและทักษิณียบุคคล ๗ จำพวก

ผู้หลุดพ้นด้วยศรัทธา เข้าใจอริยสัจถูกต้อง กิเลสบางส่วนก็สิ้นไป เพราะเห็นด้วย ปัญญาที่มีศรัทธาแก่กล้าและหมายถึงผู้บรรลุโสดาปัตติผลจนถึงผู้ปฏิบัติเพื่ออรหัตตผล ในสังคิติกสูตร หมวด ๗ กล่าวถึงทักษิณียบุคคล บุคคลผู้ควรแก่ทักษิณินาว่า สัทธาวิมุต เป็น ข้อหนึ่งในวิมุตติ ๗ จำพวก คือ (๑) อุภโตภาควิมุต (ผู้หลุดพ้นทั้ง ๒ ส่วน) (๒) ปัญญา วิมุต (ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา) (๓) กายสักขี (ผู้เป็นพยานในนามกายด้วยกาย) (๔) ทิฏฐิ ปัตตะ (ผู้บรรลุสัมมาทิฏฐิ) (๕) สัทธาวิมุต (ผู้หลุดพ้นด้วยศรัทธา) (๖) อัมมานุสारी (ผู้ แล่นไปตามธรรม) (๗) สัทธานุสारी(ผู้แล่นไปตามศรัทธา) (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๕๐/ ๑๑๑,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๓๒/๓๓๗,ม.ม.(ไทย)๑๓/๑๓๖/๑๕๓,ม.ม.(ไทย)๑๓/๑๘๒/ ๒๑๐,อง.ทุก.(ไทย)๒๐/๔๙/๙๒,อง.สตตค.(ไทย)๒๓/๑๔/๒๑,อง.สตตค.(ไทย)๒๓/ ๕๖/๑๐๗,อง.ทุก.อ. (บาลี) ๒/๔๙/๕๕, อง.สตตค.อ.(บาลี) ๓/๑๔/๑๖๑-๑๖๒)

สัทธาวิมุตตบุคคล: สัทธาวิมุตตบุคคลที่ดียิ่งกว่าและประณีตกว่า, สัทธินทรีย์ของบุคคลที่แก่กล้ายิ่งนัก, พระอริยบุคคลผู้บรรลุโสดาปัตติผลขึ้นไป ผู้หลุดพ้นด้วยศรัทธา, เป็นหนึ่งในบุคคล ๓ จำพวก

ในสวิฏฐสูตร ว่าด้วยพระสวิฏฐและมหาโกฏิฐะ ครั้งนั้นพระผู้มีพระภาคเมื่อ ประทับอยู่ ณ พระเชตวัน เขตกรุงสาวัตถี ท่านพระสวิฏฐะและท่านพระมหาโกฏิฐะ เข้าไปหาท่านพระสารีบุตรถึงที่อยู่ ท่านพระสารีบุตรได้กล่าวกับท่านพระสวิฏฐะดังนี้ ว่า บุคคล ๓ จำพวกนี้มีปรากฏอยู่ในโลก คือ (๑) กายสักขีบุคคล (๒) ทิฏฐิปัตต บุคคล (๓) สัทธาวิมุตตบุคคล ในบุคคล ๓ จำพวกนี้แลมีปรากฏอยู่ในโลก ท่านชอบ ใจสัทธาวิมุตตบุคคลซึ่งดียิ่งกว่าและประณีตกว่า เพราะสัทธินทรีย์ของบุคคลนี้แก่กล้า ยิ่งนัก (อง.ทุก.(ไทย)๒๐/๒๑/๑๖๖, (อง.ติก.อ.(บาลี) ๒/๒๑/๙๘, อง.สตตค.อ.(บาลี) ๓/๑๔/๑๖๑-๒)

สัทธาวิมุต: ความเจริญด้วยศรัทธา, การอาศัยศรัทธาให้เจริญ, ธรรมเป็นเครื่องเจริญด้วยศรัทธา, ธรรมคือศรัทธาเป็นเหตุให้ถึงความเจริญ

ในวุฑฺฒิสสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสวุฑฺฒิ ๓ ประการ คือ (๑) สัทธาวิมุตติ ความเจริญ ด้วยศรัทธา (๒) สิลวุฑฺฒิ ความเจริญด้วยศีล (๓) ปัญญาวิมุตติ ความเจริญด้วยปัญญา (อง.ทุก.(ไทย)๒๐/๑๔๐/๓๘๗)

สัทธาสัมปทา : ความถึงพร้อมด้วยศรัทธา, สมบูรณ์ด้วยศรัทธา, มีความพร้อมในศรัทธา, ธรรมอัน
บุตรทำตอบแทนมารดาบิดาแท้จริง

สมจิตตวรรค กล่าวถึงการกระทำที่ชื่อว่าอันบุตรได้ทำและทำตอบแทนแก่มารดาและ
บิดาแท้จริง กล่าวคือ บุตรคนใดให้มารดาและบิดาผู้ไม่มีศรัทธา สมาทาน ตั้งมั่น
ดำรงอยู่ในสัทธาสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยศรัทธา) ให้มารดาและบิดาผู้ทุศีล
สมาทาน ตั้งมั่น ดำรงอยู่ในศีลสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยศีล) ให้มารดาและบิดาผู้
ตระหนี่ สมาทานตั้งมั่น (ดำรงอยู่ในจาคสัมปทา) ความถึงพร้อมด้วยการเสียสละ ให้
มารดาและบิดาผู้ไม่มีปัญญา สมาทาน ตั้งมั่น ดำรงอยู่ในปัญญาสัมปทา (ความถึง
พร้อมด้วยปัญญา) (อง.ทุก.(ไทย)๒๐/๓๔/๗๘,อง.ทุก.(ไทย)๒๐/๑๓๙/๓๘๗,อง.
จตุกก.(ไทย)๒๑/๖๑/๑๐๑,อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๔๖/๗๕,อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๙๑/
๑๖๓,อง.อฎฐก.(ไทย)๒๓/๕๔/๓๔๓,อง.อฎฐก.(ไทย)๒๓/๗๕/๓๘๘,อง.อฎฐก.(ไทย)
๒๓/๗๖/๓๘๙)

สัทธาสูตร : พระสูตรว่าด้วยศรัทธา สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ทเวดา
กล่าวในสำนักของพระองค์ว่า ศรัทธาเป็นเพื่อนของบุรุษ หากว่าความไม่มีศรัทธาไม่
ตั้งอยู่ ยศและเกียรติย่อมมีแก่เขา ผู้นั้นละทิ้งร่างกายแล้วย่อมไปสู่สวรรค์ บุคคลควร
ละความโกรธ สละมานะ ก้าวล่วงสังโยชน์ให้ได้ทุกอย่าง เพราะว่ากิเลสเป็นเครื่องข้อง
ย่อมไม่รุ่มร่าผู้ไม่ติดอยู่ในนามรูป ผู้ไม่มีกิเลสเครื่องกังวล พระผู้มีพระภาคตรัสว่า คน
พาลมีปัญหาทรมาน ประกอบความประมาทอยู่เสมอ ส่วนคนฉลาดรักษาความไม่
ประมาทไว้เหมือนคนรักษาทรัพย์อันประเสริฐ ฉะนั้น ท่านทั้งหลายอย่าประกอบ
ความประมาทและอย่าประกอบความเซซมยินดีในกามเลย เพราะผู้ไม่ประมาทแล้ว
เพ่งพินิจอยู่ ย่อมได้รับความสุขอย่างยิ่ง (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๓๖/๔๗)

สัทธาสูตร (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยศรัทธา (สูตรที่ ๑) ในสูตรที่ ๑ พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุ
ทั้งหลายว่า ภิกษุ (๑) มืองค์ไม่สมบูรณ์ มีศรัทธา แต่ไม่มีศีล มืองค์สมบูรณ์ คือมีศรัทธา
และมีศีล (๒) มืองค์ไม่สมบูรณ์ มีศีล แต่ไม่เป็นพหูสูต มืองค์สมบูรณ์ คือมีศีลและเป็น
พหูสูต (๓) มืองค์ไม่สมบูรณ์ คือ เป็นพหูสูต แต่ไม่เป็นธรรมกถึก มืองค์สมบูรณ์ คือ
เป็นพหูสูตและเป็นธรรมกถึก (๔) มืองค์ไม่สมบูรณ์ คือ เป็นธรรมกถึก แต่ไม่เข้าไปสู่
บริษัท มืองค์สมบูรณ์ คือ เป็นธรรมกถึก และเข้าไปสู่บริษัท (๕) มืองค์ไม่สมบูรณ์ คือ
เข้าไปสู่บริษัท แต่ไม่แก้วักล้าแสดงธรรมแก่บริษัท มืองค์สมบูรณ์ คือ เข้าไปสู่บริษัท
และแก้วักล้าแสดงธรรมแก่บริษัท (๖) มืองค์ไม่สมบูรณ์ คือ แก้วักล้าแสดงธรรมแก่
บริษัท แต่ไม่บรรลุฉาน ๔ อันมีในจิตยิ่ง มืองค์สมบูรณ์ คือ แก้วักล้าแสดงธรรมแก่
บริษัท และบรรลุฉาน ๔ อันมีในจิตยิ่ง (๗) มืองค์ไม่สมบูรณ์ คือ บรรลุฉาน ๔ อันมีใน
จิตยิ่ง แต่ไม่ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะ มืองค์สมบูรณ์ คือ
บรรลุฉาน ๔ อันมีในจิตยิ่ง และทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะ
แล้วตรัสว่า เมื่อใด ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๘ คือ (๑) มีศรัทธา (๒) มีศีล (๓) เป็น
พหูสูต (๔) เป็นธรรมกถึก (๕) เข้าไปสู่บริษัท (๖) แก้วักล้าแสดงธรรมแก่บริษัท (๗)
บรรลุฉาน ๔ อันมีในจิตยิ่ง (๘) บรรลุเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะ เมื่อนั้น

ภิกษุ นั้นจึงมีองค์สมบูรณ์ ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๘ ดังกล่าว ชื่อว่าเป็นผู้ก่อให้เกิด ความเลื่อมใสได้รอบด้าน(มีกายกรรมและวจีกรรมที่น่าเลื่อมใส) และเป็นผู้บริบูรณ์ ด้วยอาการทั้งปวง(คือบริบูรณ์ด้วยอาการของสมณะ ด้วยธรรมของสมณะ) (อง.อฎฐก. (ไทย) ๒๓/๗๑/๓๗๙)

สัทธาสูตร (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยศรัทธา (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุ (๑) มีองค์ไม่ สมบูรณ์ คือ มีศรัทธา แต่ไม่มีศีล มีองค์สมบูรณ์ คือ มีศรัทธาและมีศีล(๒) มีองค์ไม่ สมบูรณ์ คือ มีศีล แต่ไม่เป็นพหูสูต มีองค์สมบูรณ์ คือ มีศีล และเป็นพหูสูต (๓) มีองค์ ไม่สมบูรณ์ คือ เป็นพหูสูต แต่ไม่เป็นธรรมกถึก มีองค์สมบูรณ์ คือ เป็นพหูสูต และ เป็นธรรมกถึก (๔) มีองค์ไม่สมบูรณ์ คือ เป็นธรรมกถึก แต่ไม่เข้าไปสู่บริษัท มีองค์ สมบูรณ์ คือเป็นธรรมกถึก และเข้าไปสู่บริษัท (๕) มีองค์ไม่สมบูรณ์ คือ เข้าไปสู่ บริษัท แต่ไม่แก้กล่าวแสดงธรรมแก่บริษัท มีองค์สมบูรณ์ คือ เข้าไปสู่บริษัท และ แก้กล่าวแสดงธรรมแก่บริษัท (๖) มีองค์ไม่สมบูรณ์ คือ แก้กล่าวแสดงธรรมแก่ บริษัท แต่ไม่ได้สัมผัสสันตวิโมกข์ (อรุณมานที่พ้นได้อย่างสิ้นเชิง) ซึ่งไม่มีรูป มีองค์ สมบูรณ์ คือ แก้กล่าวแสดงธรรมแก่บริษัท และได้สัมผัสสันตวิโมกข์ ซึ่งไม่มีรูป (๗) มี องค์ไม่สมบูรณ์ คือ ได้สัมผัสสันตวิโมกข์ซึ่งไม่มีรูป แต่ไม่ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญา วิมุตติอันไม่มีอาสวะ มีองค์สมบูรณ์ คือได้สัมผัสสันตวิโมกข์ ซึ่งไม่มีรูป และทำให้แจ้ง เจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะ แล้วตรัสว่า เมื่อใด ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๘ คือ (๑) มีศรัทธา (๒) มีศีล (๓) เป็นพหูสูต (๔) เป็นธรรมกถึก (๕) เข้าไปสู่บริษัท (๖) แก้กล่าวแสดงธรรมแก่บริษัท (๗) ได้สัมผัสสันตวิโมกข์ซึ่งไม่มีรูป (๘) บรรลุเจโต วิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะ เมื่อนั้น ภิกษุ นั้นจึงมีองค์สมบูรณ์ ภิกษุ ประกอบด้วยธรรม ๘ ดังกล่าว ชื่อว่าเป็นผู้ก่อให้เกิดความเลื่อมใสได้รอบด้าน และ เป็นผู้บริบูรณ์ด้วยอาการทั้งปวง (อง.อฎฐก.(ไทย) ๒๓/๗๒/๓๘๑)

สัทธินทรีย์ : อินทรีย์คือศรัทธา, ความเป็นใหญ่ในศรัทธา, เป็นหนึ่งในอินทรีย์ ๕ ในฝ่ายคุณวิเศษ ในสังคีตสูตร หมวด ๕ กล่าวถึงอินทรีย์ ๕ อีกนัยหนึ่งที่เป็นไปในฝ่ายคุณวิเศษ คือ (๑) สัทธินทรีย์ อินทรีย์คือศรัทธา (๒) วิริยอินทรีย์ อินทรีย์คือวิริยะ (๓) สตินทรีย์ อินทรีย์คือสติ (๔) สมาธินทรีย์ อินทรีย์คือสมาธิ (๕) ปัญญินทรีย์ อินทรีย์คือปัญญา (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๒๐/๓๑๐,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๕๕/๓๘๒,ม.ม.(ไทย)๑๓/๑๘๒/ ๒๑๑,ส.ส.(ไทย)๑๘/๓๓๗/๔๕๗,ส.ม.(ไทย)๑๙/๔๗๗/๒๘๕,ส.ม.(ไทย)๑๙/๔๗๙/ ๒๘๗,ส.ม.(ไทย)๑๙/๔๘๐/๒๘๙,ส.ม.(ไทย)๑๙/๔๘๙/๓๐๐,อง.เอก.(ไทย)๒๐/๔๐๒/ ๔๗)

สัทธिवิหาริก : ผู้อยู่ด้วยกัน, คำเรียกผู้ที่ได้รับอุปสมบทกับพระอุปัชฌาย์รูปนั้น, ธรรมที่ทำให้เจริญ ของอุปัชฌาย์กับสัทธिवิหาริก,ชื่อนครหลวงของแคว้นวังสะ อยู่ตอนใต้ของแม่น้ำยมุณา เรียกว่าโกสุม (ผู้หญิงเรียกว่า สัทธिवิหารินี) ในอุปัชฌาย์วัตตกถา กล่าวถึงพระผู้มีพระภาคทรงอนุญาตอุปัชฌาย์ ว่า อุปัชฌาย์จัก เข้าไปตั้งจิตสนิทสนมในสัทธिवิหาริกฉนบุตร สัทธिवิหาริกจักเข้าไปตั้งจิตสนิทสนมใน อุปัชฌาย์ฉนบิดาเมื่อเป็นเช่นนี้ อุปัชฌาย์และสัทธिवิหาริกจักมีความเคารพ ยำเกรง

ประพฤติ กลมเกลียวกัน จักถึงความเจริญงอกงามไพบุลย์ในธรรมวินัยนี้ พระ
 อภิษมาจารย์จะปฏิบัติต่อสัทธวิหาริก คือ (๑) เอาธุระในการศึกษา (๒) สงเคราะห์ด้วย
 บาตร จีวร และบริวารอื่น ๆ (๓) ขวนขวายป้องกันหรือระงับความเสื่อมเสียเช่น
 ระวังความคิดจะสึก เปลื้องความเห็นผิด (๔) พยาบาลเมื่ออาพาธ (วิ.ม.(ไทย)๔/๖๕/
 ๘๑, วิ.ม.(ไทย)๔/๖๖/๘๒, วิ.ม.(ไทย)๔/๖๗/๘๓, วิ.ม.(ไทย)๔/๖๗/๘๗, วิ.ม.(ไทย)๕/
 ๓๖๕/๒๔๐, วิ.ม.(ไทย)๕/๓๖๕/๒๔๑, ส.นิ.(ไทย)๑๖/๑๔๙/๒๔๓, ส.นิ.(ไทย)๑๖/
 ๑๕๔/๒๕๖, ส.ส.(ไทย)๑๘/๑๒๐/๑๔๑, อจ.ปญจก.(ไทย)๒๒/๕๖/๙๗, อจ.ทสก.(ไทย)
 ๒๔/๓๔/๘๕)

สัทธวิหารินี, ภิกษุณี: สัทธวิหาริกผู้หญิง คือ สัทธวิหาริกในฝ่ายภิกษุณี, ผู้ที่อยู่ร่วมกันฝ่ายภิกษุณี
 ในกุมาริฎฐวรรค ลิกขาบทที่ ๕ ว่าด้วยภิกษุณีมีพรรษาครบ ๑๒ เป็นปวัตตินี
 กล่าวคือ เมื่อภิกษุณีทั้งหลายมีพรรษาครบ ๑๒ แล้ว แต่สงฆ์ยังไม่ได้สมมติบวชให้
 กุลธิดา พวกเธอเป็นผู้โง่เขลา ไม่ฉลาด ไม่รู้สิ่งที่ควรหรือไม่ควร แม้สัทธวิหารินีก็เป็นผู้
 โง่เขลา บรรดาภิกษุณีผู้มกน้อย พวกกันต่าหนี ประณาม โพนทนา พระผู้มีพระภาค
 ทรงตำหนิภิกษุทั้งหลายแล้วได้ทรงแสดงธรรมีกถาแล้วรับสั่งกับภิกษุทั้งหลายว่า
 “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตวุฒฐาปนสมมติแก่ภิกษุณีผู้มีพรรษาครบ ๑๒ แล้ว ภิกษุ
 ทั้งหลาย สงฆ์พึงให้วุฒฐาปนสมมติ คือการแต่งตั้งให้ทำหน้าที่เป็นอภิษมาจารย์อย่างนี้”
 (วิ.ภิกษุณี.(ไทย)๓/๑๑๔๐/๓๓๕)

สันตุสิต: แดนที่อยู่แห่งเทพผู้มีอัมเอบด้วยสิริสมบัติของตน, ท้าวสันตุสิตผู้เป็นหัวหน้าเทพชั้นตุสิต
 , เทพที่ท้าวสักกเทวราชตอบปัญหาภิกษุว่าคงทราบว่าจะธาต ๔ ดับสนิทที่ไหน
 ในแก้วภูฏสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงภิกษุผู้แสวงหาความดับของมหาภูตรูป ๔ ว่า
 ดับสนิทที่ไหน ภิกษุจึงเข้าไปหาท้าวสักกเทวราชแล้วถามว่า ‘ท่านผู้มีอายุ มหาภูตรูป
 ๔ คือ ปฐวีธาตฺ อธาธาตฺ เตโชธาตฺ และวาโยธาตฺ ย่อมดับสนิทที่ไหน’ ท้าวสักก
 เทวราชตอบว่า ‘แม้เราก็ไม่ทราบว่ามหาภูตรูป ๔ ดับสนิทไปเหมือนกัน แต่พวกเทพ
 ชั้นยามา เทพบุตรชื่อสุยาม พวกเทพชั้นตุสิต เทพบุตรชื่อสันตุสิต พวกเทพชั้น
 นิมมานรดี เทพบุตรชื่อสุนิมมิต พวกเทพชั้นปรนิมมิตวสวัตติ เทพบุตรชื่อวสวัตติซึ่ง
 ยิ่งใหญ่และสำคัญกว่าพวกเราคงจะทราบ’ (ที.สี.(ไทย)๙/๔๙๑/๒๑๗)

สันตุสิตเทพบุตร: หัวหน้าเทพชั้นตุสิต, ชั้นที่มีพระโพธิสัตว์สถิตย์อยู่มากที่สุดและเป็นที่สุดที่อยู่ภพ
 สุดท้ายก่อนที่จะจุติมาเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าในภูมิมนุษย์นามว่า สันตุสิตเทพบุตร
 ในรัตนจกมณกัณฑ์ พระพุทธเจ้าทรงเนรมิตที่จงกรมแก้ว ตรัสถึงท้าวสหัมบดีพรหม
 ผู้เป็นใหญ่แห่งชาวโลกท้าวได้ประนมมือทูลอาราธนาพระผู้มีพระภาคว่า ขอพระองค์
 โปรดอนุเคราะห์หมู่สัตว์นี้แล้วแสดงธรรมเถิด และในกาลนั้น พระผู้มีพระภาคเป็น
 เทพอยู่ในสวรรค์ชั้นตุสิต มีชื่อว่าสันตุสิตเทพบุตร (ส.ส.(ไทย)๑๘/๓๔๒/๓๖๙, ขุ.
 พุทธ.(ไทย)๓๓/๖๖/๕๖๕)

สันตุสิตปราสาท: ปราสาทชื่อตุสิต, เป็นหนึ่งในปราสาท ๓ หลังของพระพุทธเจ้าโกนาคมณะสมัย
 ครองขรรษาอยู่

ในโกนาคมนพุทธวงศ์ประวัติในอดีตชาติของพระพุทธเจ้าพระนามว่าโกนาคมนะ สมัยต่อจากพระพุทธเจ้าพระนามว่ากุกุสันธะ พระโกนาคมนะพุทธเจ้าทรงบำเพ็ญ บารมีธรรม ๑๐ ประการให้บริบูรณ์ ข้ามทางกันดารได้แล้ว ลอยมลทินทั้งปวงแล้ว ทรงบรรลุสัมโพธิญาณอันประเสริฐ พระองค์ทรงครองฆราวาสอยู่ ๓,๐๐๐ ปี มี ปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลัง คือดุสิตปราสาท สันดุสิตปราสาท และสันตุฎฐปราสาท มี นางสนมกำนัล ๑๖,๐๐๐ นาง ล้วนประดับประดาสวยงาม พระมเหสีพระนามว่า รุจิคัดดา พระราชโอรสพระนามว่า สัตถวาหะ (ขุ.พุทธ.(ไทย)๓๓/๑๘/๗๑๐)

สันโดษ:

ความยินดีหรือพอใจเท่าที่ตนมีอยู่หรือเป็นอยู่,ความยินดี ความพอใจ ในสิ่งซึ่งได้มา ด้วยเรี่ยวแรง และความชอบธรรมของตน ตามที่มี ตามที่ได้ มีความรู้จักอ้อม รู้จักพอ มีกน้อย มี ๓ อย่างคือ ยถาลภสันโดษ ยถาพลสันโดษ และยถาสารูปสันโดษ เช่น สันโดษในปัจจุบัน ๔ มีจิวรเป็นต้น

ตัวอย่างในจุฬหัตถปิณฑมสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุหนึ่งเป็นผู้สันโดษด้วย จิวรพอกุ้มร่างกายและบิณฑบาตพอกุ้มท้องเธอไป ณ ที่ใด ๆ ก็ไปได้ทันที นกมีปีกจะบินไป ณ ที่ใด ๆ ก็มีแต่ปีกของมันเป็นภาระบินไป แม้นั้นใด ภิกษุก็ฉันนั้นเหมือนกัน เป็นผู้สันโดษด้วยจิวรพอกุ้มร่างกายและบิณฑบาตพอกุ้มท้อง เธอจะไป ณ ที่ใด ๆ ก็ไปได้ทันที ภิกษุหนึ่งประกอบด้วยอริยสี่สัจธรรมนี้แล้ว ย่อมเสวยสุขอันไม่มีโทษภายใน ทุกเมื่อ(ที.สี.(ไทย)๙/๑๘๓/๖๑ที.สี.(ไทย),๙/๑๘๖/๖๓,ที.สี.(ไทย)๙/๑๘๓/๖๕,ที.สี.(ไทย)๙/๔๐๐/๑๗๐,ม.ม.(ไทย)๑๒/๒๙๔/๓๒๕,ม.ม.(ไทย)๑๒/๓๓๖/๓๖๙,ม.ม.(ไทย)๑๒/๔๑๑/๔๔๘,ม.ม.(ไทย)๑๓/๑๑/๑๔,ม.ม.(ไทย)๑๓/๔๑๘/๕๒๕,ม.อุป.(ไทย)๑๔/๑๔/๒๒,ม.อุป.(ไทย)๑๔/๑๐๒/๑๒๓)

สันโดษตามมีตามได้: ยินดีตามที่ได้, ยินดีในสิ่งของที่ได้มาอย่างเหมาะสม,ไม่ยินดีได้มาด้วยความ เบียดเบียน, พระสารีบุตรเถระถูกผู้สันโดษแวดล้อมอยู่ ในสารีบุตรเถรานุเถระท่านพระเถระมี ศิษย์และชุมนุมชนของพระผู้มีพระภาคที่พระองค์ทรงแนะนำดีแล้วให้ศึกษาดีแล้ว ฝึกฝนในอุบายเครื่องฝึกอันสูงสุดแวดล้อมอยู่ทุกเมื่อ ท่านเหล่านั้นมีกน้อย มีปัญญา รักษาตน เป็นนักปราชญ์ ฉันทอาหารแต่น้อย ไม่โลภ สันโดษตามมีตามได้ (ขุ.อุป.(ไทย) ๓๒/๓๐๖/๔๘)

สันโดษในบริวารแห่งชีวิต: มีธุระน้อย,มีกิจน้อย,เลี้ยงง่าย,ประพฤติตนเป็นผู้ต้องพร่องอยู่เสมอ, ประกอบตนด้วยชาครธรรม, เป็นหนึ่งในภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ ตัวอย่างในสุตตรสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุผู้ทรงสุตะ ผู้สันโดษในบริวารแห่งชีวิต เป็นหนึ่งในภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ คือ (๑) เป็นผู้ที่มีธุระน้อย มีกิจ น้อย เลี้ยงง่าย สันโดษในบริวารแห่งชีวิต (๒) เป็นผู้มีอาหารน้อย หมั่นประกอบความ ไม่เห็นแก่ปากแก่ท้อง (๓) เป็นผู้มีการหลับน้อย หมั่นประกอบความเพียรเครื่องตื่น อยู่ (๔) เป็นพหูสูต ทรงสุตะ สั่งสมสุตะ เป็นผู้ได้ฟังมากซึ่งธรรมทั้งหลายที่มีความงาม ในเบื้องต้น มีความงามในท่ามกลาง มีความงามในที่สุด ประกาศพรหมจรรย์พร้อม ทั้งอรรถและพยัญชนะ บริสุทธ์ บริบูรณ์ ครบถ้วน แล้วทรงจำไว้ได้ คล่องปาก ขึ้นใจ

แห่งตลอดดี ด้วยทิวภูมิ (๕) พิจารณาจิตตามที่หลุดพ้นแล้ว ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๕ ประการนี้แล เสพอานาปานสติกัมมัฏฐานอยู่ ไม่นานนัก ย่อมบรรลุอุปปชธรรม (อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๙๖/๑๖๖,อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๙๗/๑๖๗,อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๙๘/๑๖๘)

สันตกายเถรวัตถุ : เรื่องพระสันตกายเถระพระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่ภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุผู้มีกายสงบ มีวาจาสงบ มีใจสงบ มีจิตตั้งมั่นดีแล้ว และเป็นผู้ละโลกามิสได้ เราเรียกว่าผู้สงบระงับ (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๓๗๘/๑๕๐)

อรรถกถาอธิบายไว้ว่า คำว่า มีกายสงบ หมายถึงไม่มีความประพฤติชั่วทางกายมีการฆ่าสัตว์ เป็นต้น คำว่า มีวาจาสงบ หมายถึงไม่มีความประพฤติชั่วทางวาจามีการพูดเท็จ เป็นต้น คำว่า มีใจสงบ หมายถึงไม่มีความประพฤติชั่วทางใจมีการเพ่งเล็งอยากได้ของผู้อื่น เป็นต้น (ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๘/๗๒)

สันตติมหาหมัตตวัตถุ : เรื่องสันตติมหาอำมาตย์ พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่ภิกษุทั้งหลายว่า แม้บุคคลจะแต่งตัวแบบใดก็ตาม ถ้าเขาเป็นผู้สงบ ฝึกตนได้ เป็นผู้แน่นอน ประพฤติพรหมจรรย์ ละเว้นการเบียดเบียนสรรพสัตว์ ประพฤติสม่ำเสมอ ควรเรียกบุคคลเช่นนั้นว่า พราหมณ์ สมณะ หรือภิกษุ ก็ได้ (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๑๔๒/๗๕)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สงบ หมายถึงสงบจากกิเลสมีรากะ เป็นต้น ฝึกตนได้ หมายถึงควบคุมอินทรีย์ทั้ง ๖ ได้ คำว่า เป็นผู้แน่นอน หมายถึงเป็นผู้แน่นอนในโลกุตตรมรรคทั้ง ๔ คำว่า “พราหมณ์ สมณะ ภิกษุ” ตามหลักการพุทธศาสนามีความหมายดังนี้ พราหมณ์ หมายถึง ผู้ลอยบาปได้ สมณะ หมายถึงผู้สงบระงับบาปได้ ภิกษุ หมายถึงผู้ทำลายกิเลสได้ (ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๕/๖๘)

สันตบท : ทางปฏิบัติให้ถึงที่สุด, นิพพาน, ธรรมอันเข้าไปสงบระงับสังขารเป็นสุข ในเมตตสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสพระศาสดานี้แก่ภิกษุทั้งหลายผู้อยู่ป่าวว่าผู้ฉลาดในประโยชน์มุ่งหวังบรรลุสันตบท ซึ่งเป็นธรรมเข้าไปสงบระงับสังขารเป็นสุข ควรบำเพ็ญกรณียกิจควรเป็นผู้อาจหาญ ชื่อตรง เคร่งครัด วาง่าย อ่อนโยน และไม่เย่อหยิ่ง(ขุ.ขุ.(ไทย)๒๕/๑/๒๐,ขุ.สุ.(ไทย)๒๕/๑๔๓/๕๓๓,ขุ.ธ.(ไทย)๒๕/๓๖๘/๑๔๘,ขุ.ธ.(ไทย)๒๕/๓๘๑/๑๕๑, ขุ.เถร.(ไทย)๒๖/๑๑/๓๐๗,ขุ.ขุ.อ.(บาลี) ๙/๒๑๒)

สันตบทคือนิพพาน : ทางปฏิบัติให้ถึงที่สุดแห่งทุกข์, นิพพาน, ทางอันเข้าไปสงบระงับสังขารเป็นสุข ในจุฬารัตนเถรคาถา ภาษิตของพระจุฬารัตนเถระ ท่านพระจุฬารัตนเถระได้กล่าวคาถาไว้ว่า ภิกษุที่มากด้วยความปราโมทย์ในธรรม อันพระพุทเจ้าทรงประกาศแล้ว พึงบรรลุสันตบทคือนิพพานอันเป็นธรรมเข้าไปสงบระงับสังขารเป็นสุข (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๓๒๕/๔๖๒)

สันตวิโมกข์ : อรูปฌานที่พ้นได้อย่างสิ้นเชิง, การพ้นจากธรรมที่เป็นข้าศึก กล่าวคือนิรรม ๕ ประการ และเพราะไม่เกี่ยวข้องในอารมณ์ เป็นต้น

ในโคลิสนานิสสูตรพระผู้มีพระภาคตรัสถึงภิกษุผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตรว่า ควรทำความเพียรในสันตวิโมกข์ ซึ่งไม่มีรูปเพราะล่องรูปฌาน เพราะเมื่อมีคนถามปัญหาในสันตวิโมกข์ ซึ่งไม่มีรูปเพราะล่องรูปฌานกับภิกษุผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตร ถ้าภิกษุผู้ถือการ

อยู่ป่าเป็นวัตรถูกถามปัญหาในสันตวิโมกข์ ซึ่งไม่มีรูปเพราะล่วงรูปมานแล้ว ตอบไม่ได้ จะมีผู้ติเตียนภิกษุนั้นได้ว่า 'จะมีประโยชน์อะไรกับการสมาธิใจอยู่ป่าแต่ผู้เดียวสำหรับท่านผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตรนี้ แต่ถูกถามปัญหาในสันตวิโมกข์ ซึ่งไม่มีรูปเพราะล่วงรูปมานแล้ว ตอบไม่ได้' จะมีผู้ติเตียนภิกษุนั้นได้ เพราะฉะนั้น ภิกษุผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตร จึงควรทำความเพียรในสันตวิโมกข์ ซึ่งไม่มีรูปเพราะล่วงรูปมานนี้ (ม.ม.(ไทย)๑๓/๑๗๓/๑๙๙,ม.ม.(ไทย)๑๓/๑๘๒/๒๐๘,อง.อฎฐก.(ไทย)๒๓/๗๒/๓๘๑,อง.ทสก.(ไทย)๒๔/๙/๒๕๕๗,อง.ทสก.อ.(บาลี) ๓/๙/๓๒๐)

สันตวิโมกข์สูตร : พระสูตรว่าด้วยสันตวิโมกข์ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุชื่อว่า *มืองค์สมบุรณ์* เพราะเป็นผู้มีศรัทธา แต่ไม่มีศีล เพราะเป็นผู้มีศีล แต่ไม่เป็นพหูสูต เพราะเป็นพหูสูต แต่ไม่เป็นธรรมกถึก เพราะเป็นธรรมกถึก แต่ไม่เข้าไปสู่บริษัท เพราะเข้าไปสู่บริษัท แต่ไม่เป็นผู้แก้กัลล้าแสดงธรรมแก่บริษัท เพราะแก้กัลล้าแสดงธรรมแก่บริษัท แต่ไม่ทรงวินัย เพราะทรงวินัย แต่ไม่อยู่ป่าเป็นวัตรและไม่อยู่ในเสนาสนะอันสงัด เพราะอยู่ป่าเป็นวัตรและอยู่ในเสนาสนะอันสงัด แต่ไม่ได้สัมผัสสันตวิโมกข์(หมายถึงอรุณยามที่พ้นได้อย่างสิ้นเชิง เพราะพ้นจากธรรมที่เป็นข้าศึกกล่าวคืออินทรีย์ ๕ และเพราะไม่เกี่ยวข้องในอารมณ์เป็นต้น) ซึ่งไม่มีรูปเพราะล่วงรูปมานเสียได้ด้วยรูปกาย เพราะได้สัมผัสสันตวิโมกข์ซึ่งไม่มีรูปเพราะล่วงรูปมานเสียได้ด้วยรูปกาย แต่ไม่ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะ มีองค์สมบุรณ์ เพราะมีศรัทธา มีศีล เป็นพหูสูต เป็นพระธรรมกถึก เข้าไปสู่บริษัท แก้กัลล้าแสดงธรรม ทรงวินัย อยู่ป่าเป็นวัตรและอยู่ในเสนาสนะอันสงัด ได้สัมผัสสันตวิโมกข์ ซึ่งไม่มีรูปเพราะล่วงรูปมานเสียได้ด้วยรูปกาย และทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันไม่มีอาสวะ (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๙/๑๔)

สันตตะวา : พันธุ์ไม้ชนิดหนึ่งมีดอกเส้นใบแบบร่างแห, พันธุ์ไม้ชนิดหนึ่งในป่าหิมพานต์ ในขุททกนิกาย ชาตก กล่าวถึงพันธุ์ไม้เป็นอันมาก มีต้นไม้หลากหลายขึ้นออกสะพรั่ง เกิดขึ้นใกล้ขอบสระนั้นป่าหิมพานต์ คือ ตะไคร้ ถั่วเขียว ถั่วราชมาสาสำหรับสันตตะวา (ขุ.ชา.(ไทย)๒๘/๒๐๔๕/๕๐๒)

สันติ : ความสงบ,ความระงับดับหายหมดไปแห่งความพลุ่งพล่านเร่าร้อนกระวนกระวาย, ความระงับดับไปแห่งกิเลสที่เป็นเหตุให้เกิดความเร่าร้อนว้าวุ่น ขุ่นมัว, ความสงบระงับจากโลกามิส, นิพพาน, อนุภาติเสสนิพพาน ตัวอย่างในอุปนิยสูตร เทวดาทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า ชีวิตถูกอะไรนำไป อายุจึงสั้น บุคคลพิจารณาเห็นภยันต์ในมรณะควรทำอย่างไร ทำอะไรจะนำความสุขมาให้ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ชีวิตถูกขรนาเข้าไปได้ อายุจึงสั้น บุคคลพิจารณาเห็นภยันต์ในมรณะ ละโลกามิส มุ่งสู่สันติจึงนำสุขมาให้ (ส.ส.(ไทย)๑๕/๓/๔, ส.ส.(ไทย)๑๕/๑๐๐/๑๐๖,ขุ.สุ.(ไทย)๒๕/๓๓๓/๕๗๖,ขุ.ม.(ไทย)๒๙/๑๙/๘๘,ขุ.จู.(ไทย)๓๐/๖๕/๒๔๗,ส.ส.อ.(บาลี)๑/๓/๒๒,ส.ส.อ.(ไทย)๑/๑๘๖/๒๑๓)

สันติธรรม: ธรรมคือที่สุดแห่งทุกข์ มี ๓ ประการ คือ (๑) อัจฉินตสันติ ความสงบอย่างสิ้นเชิง (๒) ตทังคสันติ ความสงบด้วยองค์นั้น ๆ (๓) สัมมุติสันติ ความสงบโดยสมมติ แต่ในที่นี้ หมายถึงอัจฉินตสันติ กล่าวคือนิพพาน

ตัวอย่างในอุฏฐานสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสเตือนภิกษุทั้งหลาย ว่า เธอทั้งหลายจง ลุกขึ้นเถิด จงนั่งเถิด ความหลับจะมีประโยชน์อะไรแก่เธอทั้งหลาย ผู้เร้าร้อนด้วยโรค คือกิเลสมีประการต่าง ๆ ถูกลูกศร คือราคะเป็นต้นทิ่มแทงจนย่อยยับอยู่ เธอทั้งหลายจงลุกขึ้นเถิด จงนั่งเถิด จงบากบั่นขยันศึกษาปฏิบัติเพื่อบรรลุสันติธรรมกันเถิด อย่าให้มีจจฺจฺราชฺฐวํ เธอทั้งหลายมัวแต่ประมาทลุ่มหลง แล้วบังคับให้หลงไหลอยู่ในอำนาจเลย (ขุ.สุ.(ไทย)๒๕/๓๓๕/๕๗๗,ขุ.เถร.(ไทย)๒๖/๒๖๐/๓๘๑,ขุ.สุ.อ. (บาลี) ๒/๓๓๕/๑๕๔)

สันติธรรม,ชื่อยัญญ: ยัญญ์โยงเข้ากับการฆ่าสัตว์, พวกพราหมณ์โยงลากสักการะซึ่งไม่ปรากฏประมาณเท่านี้เข้ากับหมู่มสัตว์ แล้วเชื่อมสันติธรรมกล่าวคือ ลัทธิธรรมของตนอันประกอบด้วย การฆ่าสัตว์แล้วร้อยกรองคัมภีร์ชื่อยัญญ์สูตรขึ้นไว้ ในภุริทตตชาตค กล่าวถึง คำของ พวกพราหมณ์นำหัวเราะเยาะ ไม่ควรสวด ไม่เป็นความจริง พราหมณ์เหล่านั้นได้กล่าวคำเท็จไว้ก่อน เพราะเหตุแห่งสักการะพราหมณ์เหล่านั้น เมื่อลากสักการะยังไม่ปรากฏขึ้น ก็ร้อยกรองยัญญ์ที่ชื่อว่า “สันติธรรม” โยงเข้ากับการฆ่าสัตว์ (บุชายัญญ) (ขุ.ชา. ๒๘/๓๘๑/๓๒๗,ขุ.ชา.อ. (บาลี) ๑๐/๙๓๑/๗๑)

สันติบท: การปฏิบัติถึงที่สุดแล้ว, การถึงที่สุดแห่งทุกข์, นิพพาน
ในหัตถิกายกเถราปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระหัตถิกายกเถระ ท่านพระหัตถิกายกเถระประกาศประวัติในอดีตชาติของตนว่าข้าพเจ้าได้ถวายช้างเชือกซึ่ง ประเสริฐ มีงานอนามควรเป็นราชพาหนะแต่พระผู้มีพระภาคพระนามว่าสิทธัตถะ ข้าพเจ้าบรรลุสันติบทอันเป็นประโยชน์สูงสุดซึ่งยอดเยี่ยม ในกัปที่ ๙๔ นับจากกัปนี้ไป ข้าพเจ้าจึงไม่พบทุกข์เลย นี่เป็นผลแห่งการถวายช้าง (ส.ส.(ไทย)๑๕/๒๑๐/๓๐๕,อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๑๖/๒๘,ขุ.อิติ.(ไทย)๒๕/๖๒/๔๑๘,ขุ.อิติ.(ไทย)๒๕/๖๓/๔๑๘,ขุ.อิติ.(ไทย)๒๕/๘๗/๔๕๕,ขุ.อิติ.(ไทย)๒๕/๙๒๒/๓๒๒,ขุ.ม.(ไทย)๒๙/๑๕๐/๔๑๐, ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๒/๓๗๙,ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๕๐๔/๗๖,ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๕๑๗/๗๘,อง.จตุกก.อ.(บาลี) ๒/๑๖/๒๙๔)

สันติวรบท: บทอันประเสริฐสงบ, บทแห่งความสิ้นทุกข์, บทแห่งความสงบสุข
ในกีนติสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลาย ว่า สันติวรบท บทอันประเสริฐสงบ ไม่มีบทอื่นยิ่งกว่า ที่ตถาคตรู้แล้วนี้ คือ ความรู้เหตุเกิด เหตุดับ คุณ โทษ และอุปายเป็นเครื่องสลัดออกจากผัสสาตนะ ๖๑ ตามความเป็นจริง แล้วจึงหลุดพ้นได้ เพราะไม่ถ้อยมั่นสันติวรบทที่ตถาคตรู้แล้วนี้ นั่น คือ ความรู้เหตุเกิด เหตุดับ คุณ โทษ และอุปายเป็นเครื่องสลัดออกจากผัสสาตนะ ๖ ตามความเป็นจริง แล้วจึงหลุดพ้นได้เพราะไม่ถ้อยมั่น (ม.อุป.(ไทย)๑๔/๓๓/๔๓)

สันติสุข: ความสุขสงบ, นิพพาน

ในปีลีนทวิจฉณราปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระ ปีลีนทวิจฉณะ อานิสงส์ของการถวายรูปแด่พระผู้มีพระภาคและพระสงฆ์ซึ่งเป็นหมู่คณะที่ประเสริฐสุดแล้วได้รับ อานิสงส์ ซึ่งสมควรแก่กรรมของข้าพเจ้า ๑๐ ประการ คือ เป็นผู้ฝึกฝนตัวหอมฟุ้ง ๑ มียศ ๑ มีปัญญาไว ๑ มีชื่อเสียง ๑ มีปัญญาเฉียบแหลม ๑ มีปัญญากว้างขวาง ๑ มีปัญญาร่าเริง ๑ มีปัญญาลึกซึ้ง ๑ มีปัญญาไพบุลย์ ๑ มีปัญญาแล่นไปเร็ว ๑ เพราะผลแห่งการถวายรูปนั้นข้าพเจ้าเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในภพน้อยภพใหญ่ ได้บรรลุนิพพานซึ่งเป็นสันติสุข (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๒๐๔/๖๐๘, ขุ.อป.(ไทย)๓๓/๕๗/๔๖๓, ขุ.อป.(ไทย)๓๓/๙๒/๒๕๐, ขุ.อป.(ไทย)๓๓/๑๑๐/๓๐๔, ขุ.อป.(ไทย)๓๓/๑๔๕/๒๕๗, ขุ.อป.(ไทย)๓๓/๒๑๗/๔๑๖)

สันตฎฐุปราสาท: ปราสาทชื่อสันตฎฐะ, ปราสาทหนึ่งในสามหลังของพระพุทธเจ้าโกนาคมนะ ในโกนาคมนพุทธวงศ์ พระประวัติของพระพุทธเจ้าพระนามว่าโกนาคมนะ สมัยต่อจากพระพุทธเจ้าพระนามว่ากกุสันธะ สมัยนั้น พระองค์ทรงครองฆราวาสอยู่ ๓,๐๐๐ ปี มีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลัง คือ ดุสิตปราสาท สันตฎฐิตปราสาท และสันตฎฐูปราสาท (ขุ.พุทธ.(ไทย)๓๓/๒๓/๖๗๙)

สันตฎฐุสูตร : พระสูตรว่าด้วยความสันโดษ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า พระมหากัสสปะเป็นผู้สันโดษ ไม่หลงติดใจ มองเห็นโทษและใช้ปัจจัย ๔ ได้อย่างเหมาะสม คือทั้งไม่ประกอบการแสวงหาผิดที่ไม่สมควร เพราะอยากได้ปัจจัยนั้น เมื่อไม่ได้ปัจจัยนั้นก็ไม่วุ่นวาย หรือเมื่อได้แล้วก็ไม่ติดใจ ไม่หลง ไม่พัวพัน มองเห็นโทษ มีปัญญาเครื่องสลัดออก ใช้สอยอยู่ แล้วทรงแนะนำให้ภิกษุทั้งหลายปฏิบัติตาม (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๔๔/๒๓๓)

สันตฎฐุอุบาสก: อุบาสกชื่อว่าสันตฎฐิ, อุบาสกผู้ถึงกรรมไปเกิดเป็นโอปปาติกะเพราะสังโยชน์เบื้องต่ำได้ ๕ ประการ ในตติยคิณชกาวสตุสูตร พระอานนท์ได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ กกุฏอุบาสกในหมู่บ้านญาติะถึงแก่กรรมแล้ว คติของเขาเป็นอย่างไร อภิสัมปรายภพเป็นอย่างไร กพิภอุบาสกในหมู่บ้านญาติะ ฯลฯ นิกตอุบาสกในหมู่บ้านญาติะ ฯลฯ กภูิสสอุบาสกในหมู่บ้านญาติะ ... ตฎฐอุบาสกในหมู่บ้านญาติะ ... สันตฎฐอุบาสกในหมู่บ้านญาติะ ... ภัทท-อุบาสกในหมู่บ้านญาติะ ... สุภัททอุบาสกในหมู่บ้านญาติะถึงแก่กรรมแล้วคติของเขาเป็นอย่างไร อภิสัมปรายภพเป็นอย่างไร” พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า “อานนท์ กกุฏอุบาสกถึงแก่กรรมแล้วไปเกิดเป็นโอปปาติกะ เพราะโอรัมภาคิณสังโยชน์ ๕ ประการสิ้นไป ปรินิพพานในภพนั้น ไม่หวนกลับมาจากโลกนั้นอีก (ส.ม.(ไทย)๑๙/๑๐๐๖/๕๐๘)

สันตฎฐะ, อุบาสก: อุบาสกชื่อสันตฎฐะ, อุบาสกผู้ถึงกรรมแล้ว เป็นโอปปาติกะเพราะละสังโยชน์เบื้องต่ำได้ ๕ ประการ

ในมหาปรินิพพานสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสความไม่หวนกลับมาและจะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า ว่า อุบาสกสันตฎฐะ มีคติเป็นอย่างไร มีภพหน้าเป็นอย่างไร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อุบาสกสันตฎฐะเป็นโอปปาติกะ เพราะสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ ประการ

- สิ้นไปปริณิพพานในภพนั้น ไม่หวนกลับมาจากโลกนั้นอีก (ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๕๖/๑๐๑, ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๕๗/๑๐๒)
- สันตฎฐิกถา :** เรื่องความสันโดษ, เรื่องความยินดีในสิ่งที่มีที่ได้ ตามกำลัง ตามสมควร, ความเสื่อมของภิกษุที่ไม่ได้ขัดเกลาด้วยสันตฎฐิกถา
 ในทศยเสขสูตร ธรรมที่เป็นไปเพื่อความเสื่อมแก่ภิกษุผู้เป็นเสขะ ข้อที่ ๕ คือ ภิกษุผู้เป็นเสขะไม่ได้กถาเป็นเครื่องขัดเกลา ไม่ได้กถาเป็นสัปปายะแห่งความเป็นไปของจิต คือ สันตฎฐิกถา เรื่องความสันโดษ ไม่ประกอบความสงบใจภายใน เป็นไปเพื่อความเสื่อมแก่ภิกษุผู้เป็นเสขะ (อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๙๐/๑๖๐,อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๙๗/๑๖๗,อง.นวก.(ไทย)๒๓/๑/๔๒๖,อง.นวก.(ไทย)๒๓/๓/๔๓๓,อง.ทสก.(ไทย)๒๔/๓๐/๗๘,ขุ.อุ.(ไทย)๒๕/๓๑/๒๓๔)
- สันตฎฐิตาสุตตร :** พระสูตรว่าด้วยสันตฎฐิตา,พระสูตรว่าด้วยความเป็นผู้สันโดษ พระผู้มีพระภาคตรัสธรรมฝ่ายอกุศล คือ (๑) อสันตฎฐิตา (๒) อสัมปชัญญะ (๓) มหิจจตา และตรัสธรรมฝ่ายกุศล คือ (๑) สันตฎฐิตา (๒) สัมปชัญญะ (๓) อัปปิจจตา (อง.ฉก.(ไทย) ๒๒/๑๑๔/๖๓๕)
- สันตฎฐิสุตตร :** พระสูตรว่าด้วยความสันโดษด้วยปัจจัย ๔ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ปัจจัยที่มีค่าน้อยหาได้ง่าย และไม่มีโทษ ๔ อย่าง คือ (๑) บังสุกุลจีวร (ผ้าที่ได้มาจากกองฝุ่น)(๒) ปิณฑิยาโลปโกชนะ (โกชนะคือคำข้าวที่ได้มาด้วยกำลังปลีแข้ง) (๓) รุกขมูลเสนาสนะ (เสนาสนะคือโคนไม้) (๔) บุติมุตตเภสัช (ยาดองน้ำมูตรเน่า) แล้วตรัสอีกว่า ปัจจัยทั้ง ๔ ประการนี้เป็นองค์ประกอบแห่งความเป็นสมณะอย่างหนึ่ง (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๗/๔๒)
- สันถวชาดก :** ชาดกว่าด้วยการสนิทสนม มีเนื้อความเล่าสรุปได้ว่า ดาบสโพธิสัตว์ได้ตำหนิการบูชาไฟว่าไม่มีประโยชน์อะไร เพราะในคราวที่ท่านไปงานนิมนตร์ได้ข้าวปายาสพร้อมกันเนยใสมา ตั้งใจจะเอาไปบูชาพระพรหม จึงเอาเนยใสกับข้าวปายาสใส่ลงในกองเพลิงบูชาพระอัครนิกรควา แต่ข้าวปายาสมีมันมาก ไฟจึงลุกโชนไหม้บรรณศาลาของท่านหมดทั้งหลัง ท่านตกใจกลัวที่บรรณศาลาถูกไฟไหม้จึงพูดว่า สิ่งอื่นที่จะชั่วช้าไปกว่าความสนิทสนมกับคนชั่วไม่มี ไฟที่เราให้อิมหน้าด้วยข้าวปายาสกับเนยใสยังไหม้บรรณศาลาที่เราสร้างได้แสนยาก การสนิทสนมกับสัตว์บุรุษเป็นสิ่งที่ประเสริฐกว่า ว่าแล้วจึงเอาน้ำดับไฟ เอาไม้ฟาดแล้วเข้าป่าบำเพ็ญเพียรทางจิต เจริญอภิญญาสมาบัติให้เกิดขึ้น ความสนิทสนมทั้งโดยค้นหาหรือโดยฐานมิตรใคร ๆ ไม่ควรทำกับคนชั่วเลย เพราะนำความเดือดร้อนมาโดยส่วนเดียว (ขุ.ชา.ทุก.(ไทย) ๒๗/๒๓/๖๙)
- สันถวไมตรี:** ไมตรีจิตที่มีต่อกัน, มิตรภาพสนิทใจ,การสมาคมกับมิตรสหาย, ความเป็นมิตรสนิทสนมกัน เช่น ต้อนรับด้วยสันถวไมตรี ทูตสันถวไมตรี
 ในชุดมหชาดก พราหมณ์เมื่อจะสนทนาจึงกล่าวกราบทูลพระเจ้าชุมชนว่า การสมาคมกับคนดีย่อมมีในมนุษย์ทั้งหลายบัณฑิตทั้งหลายไม่ทำการสมาคมหรือสันถวไมตรี ส่วนคนพาลทั้งหลายย่อมทำการสมาคมหรือสันถวไมตรี คุณเป็นอันมากที่ทำไว้ในคนพาลทั้งหลายก็เสื่อมสูญไปเองบ้างคนพาลทั้งหลายเป็นคนอกตัญญู ส่วน

นักปราชญ์ทั้งหลายไม่ทำการสมาคมหรือสนทนามิตร คุณความดีที่ทำไว้ในนักปราชญ์
ทั้งหลายแม้เล็กน้อยก็ไม่เสื่อมสลายไป(ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๒๑/๓๕๗,ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/
๒๓/๓๕๗,ขุ.ชา.(ไทย)๒๘/๕๙๙/๒๗๕)

สันถัตถญา: เครื่องลาดสำหรับปุนั่ง, เครื่องปุนั่งเจือด้วยไหม, ที่นั่งลาดหญ้า, พระผู้มีพระภาคทรง
ลาดสันถัตถญาที่ศาลาของช่างหม้อ

ในชาติวิภังคสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงกุลบุตรชื่อปุกกุสาติ ผู้ออกจากเรือนบวช
เป็นบรรพชิตด้วยศรัทธาอุทิศเฉพาะพระผู้มีพระภาค เขาเข้าไปพักอยู่ในศาลาของ
นายช่างหม้อ ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคเสด็จเข้าไปหาท่านปุกกุสาติถึงที่อยู่แล้วได้ตรัส
ว่า “ถ้าเธอไม่หนักใจ เราขอพักในศาลาสักคืนหนึ่ง” ท่านปุกกุสาติตอบว่า “ท่านผู้มี
อายุ ศาลาของนายช่างหม้อกว้างขวาง เชิญท่านพักตามสบายเถิด” พระผู้มีพระภาค
เสด็จเข้าไปยังศาลาของนายช่างหม้อ ทรงลาดสันถัตถญา ณ ส่วนข้างหนึ่ง แล้ว
ประทับนั่งขัดสมาธิ ตั้งพระวรกายตรง ดำรงพระสติไว้เฉพาะหน้า พระองค์ประทับนั่ง
จนล่วงเลยราตรีไปมากแม้ท่านปุกกุสาติก็นั่งล่วงเลยราตรีไปเป็นอันมากเหมือนกัน
(ม.อุป.(ไทย)๑๔/๓๔๒/๔๐๑)

สันถัต, ผ้ารองนั่ง: ผ้ารองนั่งที่หล่อ, เครื่องลาด, เครื่องปุนั่งเจือด้วยไหม

ในโกสิยสิกขาบท สิกขาบทวิภังค์ พระผู้มีพระภาคตรัสดำหนิภิกษุณีพคคีย์ว่าเป็น
โมฆะบุรุษ ทำศรัทธาไทยให้ตกไป เพราะภิกษุณีพคคีย์ให้ต้มตัวไหมจำนวนมากแก่
เขา อ้างว่า ตนจะทำสันถัตถผสมโยไหม (วิ.มหา.(ไทย)๒/๕๔๔/๗๒,วิ.มหา.(ไทย)๒/
๕๔๔/๗๖,วิ.มหา.(ไทย)๒/๕๕๔/๘๐,วิ.มหา.(ไทย)๒/๕๖๒/๘๖,วิ.มหา.(ไทย)๒/๕๖๗/
๕๖๘/๙๓)

สันถัตถเก่า: ที่นั่งปูลาดเก่า, เครื่องลาดนั่งเก่าเจือด้วยไหม, ผ้ารองนั่งที่หล่อ

ในนีสันทสันถตสิกขาบท สิกขาบทวิภังค์ พระผู้มีพระภาคทรงพระบัญญัติว่า ภิกษุ
ผู้ใช้ให้ทำสันถัตถรองนั่ง พึงเอาสันถัตถเก่า ๑ คืบสุคตโดยรอบมาปนเพื่อทำให้เสียสี ถ้า
ไม่เอาสันถัตถเก่า ๑ คืบสุคตโดยรอบมาปนใช้ให้ทำสันถัตถรองนั่งใหม่ ต้องอาบัตินิส
สัคคียปาจิตตีย์ (วิ.มหา.(ไทย)๒/๕๖๘/๙๓)

สันถัตถขนเจียมด้าล้วน: อาสนะผ้ารองนั่ง เบาะรองนั่ง ถ้าทำด้วยขนเจียมด้าล้วน, เครื่องรองนั่งที่หล่อ,
ภิกษุณีพคคีย์ให้ทำสันถัตถด้าล้วนขาวหน้อยหนึ่งที่ชายสันถัต

ในเทวภาคสิกขาบท พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัตินิสสัคคียปาจิตตีย์แก่ภิกษุผู้ไม่เอา
ขนเจียมด้าล้วน ๒ ส่วน ขนเจียมขาว ๑ ส่วน ขนเจียมแดง ๑ ส่วน มาปนแล้วให้ทำ
สันถัตถใหม่ เรื่องที่พวกภิกษุณีพคคีย์ให้นำขนเจียมขาวหน้อยหนึ่งปนไว้ที่ชายสันถัต
แล้วให้ทำสันถัตถขนเจียมด้าล้วนอย่างเดิม ในสุทธกาฬสิกขาบท กล่าวว่า ภิกษุผู้ใช้ให้
ทำสันถัตถขนเจียมด้าล้วน ต้องอาบัติ ๒ อย่าง คือ (๑) กำลังใช้ให้ทำ ต้องอาบัติทุกกฏ
เพราะพยายาม (๒) เมื่อใช้ให้ทำเสร็จแล้ว ต้องอาบัตินิสสัคคียปาจิตตีย์ (วิ.ป.(ไทย)๘/
๓๕/๓๕, วิ.ป.(ไทย)๘/๔๓/๓๙,วิ.ป.(ไทย)๘/๑๖๓/๑๓๐,วิ.ป.(ไทย)๘/๒๖๐/๓๔๙)

สันถัตถผสมโยไหม: อาสนะผ้ารองนั่ง เบาะรองนั่งที่ผสมโยไหม, เครื่องรองนั่งที่หล่อผสมโยไหม

- ในโกสยสิกขาบทพระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติวินัยสัคคียปาจิตตีย์แก่ภิกษุผู้ใช้ให้ทำ
 สันถัมภ์สมโยใหม่ ณ เมืองอาหวี ทรงปรารภพวกภิกษุฉัพคคีย์ เรื่องที่พวกภิกษุ
 ฉัพคคีย์เข้าไปหาพวกช่างทอผ้าไหม กล่าวอย่างนี้ว่า “พวกท่านจงต้มตัวไหมจำนวน
 มาก ให้แก่พวกอาตมาบ้าง พวกอาตมาต้องการจะทำสันถัมภ์สมโยใหม่” ดังนี้ และใน
 โกสยสิกขาบท ปรับอาบัติภิกษุผู้ใช้ให้ทำสันถัมภ์สมโยใหม่ ๒ อย่าง คือ (๑) กำลังใช้
 ให้ทำ ต้องอาบัติทุกกฏ เพราะพยายาม (๒) เมื่อใช้ให้ทำเสร็จแล้ว ต้องอาบัตินิส
 สัคคียปาจิตตีย์ (วิ.ป.(ไทย)๘/๓๔/๓๕,วิ.ป.(ไทย)๘/๔๓/๓๔,วิ.ป.(ไทย)๘/๑๖๓/๑๓๐)
- สันถัมภ์:** กัณฑ์โลกพิณาศในระหว่างด้วยศาสตรา, กัณฑ์มีขึ้นได้แก่หมู่สัตว์ที่หน้าด้วยโทษะ, หนึ่งใน
 ในกัณฑ์สามกัณฑ์
- กัณฑ์พิณาศในระหว่างด้วยศาสตรา คือยังไม่ทันถึงสังวัฏฏกัณฑ์ โลกกัณฑ์พิณาศเสียใน
 ระหว่าง ก็ชื่อว่าอันตรกัณฑ์ มี ๓ อย่างคือ ทุพภิกขันตรกัณฑ์ กัณฑ์โลกพิณาศในระหว่าง
 ด้วยทุพภิกขภัย ๑ โรคนันตรกัณฑ์ กัณฑ์โลกพิณาศในระหว่างด้วยโรค ๑ สัตถันตรกัณฑ์ กัณฑ์
 ที่โลกพิณาศในระหว่างด้วยศาสตรา ๑ ในกัณฑ์เหล่านั้น ทุพภิกขันตรกัณฑ์ มีขึ้นได้แก่หมู่
 สัตว์ที่หน้าด้วยความโลภ โรคนันตรกัณฑ์ มีขึ้นได้แก่หมู่สัตว์ที่หน้าด้วยความโมหะ สัน
 ถันตรกัณฑ์ มีขึ้นได้แก่หมู่สัตว์ที่หน้าด้วยโทษะ (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๐๔/๗๕)
- สันถาคาร:** อาคารที่ประชุมราชกิจสำหรับราชตระกูล, อาคารที่พัก, อาคารเป็นที่สั่งการด้วย
 ตนเอง
- ในสิหสูตร พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ภูฏาคารศาลา ป่ามทวันเขตกรุงเวสาลี
 สมัยนั้นเจ้าลิจฉวีผู้มีชื่อเสียงเป็นจำนวนมาก นั่งประชุมกันในสันถาคาร กล่าว
 สรรเสริญพระพุทธเจ้า กล่าวสรรเสริญพระธรรม กล่าวสรรเสริญพระสงฆ์โดย
 ประการต่าง ๆ มีความหมาย ๒ นัย คือ นัยที่ ๑ หมายถึงอาคารที่สร้างขึ้นเพื่อเป็นที่
 พักผ่อนสำหรับมหาชน อาคารนี้ถูกสร้างขึ้นที่ใจกลางเมือง คนที่อยู่รอบ ๆ ทั้ง ๔ ทิศ
 สามารถมองเห็นได้ คนที่มาจาก ๔ ทิศ จะพักที่อาคารนี้ก่อนที่จะเข้าไปพักในที่
 สะดวกสำหรับตน นัยที่ ๒ หมายถึงอาคารที่สร้างขึ้นเพื่อประชุมพิจารณาราชกิจ
 สำหรับราชตระกูลในที่นี้หมายถึงนัยที่ ๒ (อง.อภฺฐก.(ไทย)๒๓/๑๒/๒๒๖,อง.อภฺฐก.อ.
 (บาลี)๓/๑๒/๒๒๙-๒๓๐)
- สันถาร:** การรับรอง, การต้อนรับ, การต้อนรับด้วยอามิสปฏิสันถารกับอัมมปฏิสันถาร
- ใน สันถารวรรค พระผู้มีพระภาคตรัสสันถาร (การรับรอง) ๒ คือ (๑) อามิสสันถาร
 การรับรองด้วยอามิส (๒) อัมมสันถาร การรับรองด้วยธรรม ในสันถาร ๒ อย่างนี้แล
 อัมมสันถารเป็นเลิศ (อง.ทุก.(ไทย)๒๐/๑๕๒/๑๒๓)
- สันทกสูตร :** พระสูตรว่าด้วยปริพาชกชื่อสันทกะ ท่านพระอานนท์แสดงพระสูตรมีลักษณะเป็น
 การสนทนาแบบถาม-ตอบแก่สันทกปริพาชกพร้อมกับปริพาชกบริษัท ณ ถ้าปีลักกะ
 เขตกรุงโกสัมพี ท่านพระอานนท์ชวนภิกษุทั้งหลายเข้าไปดูถ้าปีลักกะ ในขณะที่สันทก
 ปริพาชกกำลังนั่งสนทนาดิรัจฉานกถาอยู่กับปริพาชกบริษัท เห็นพระเถระกำลังเดิน
 มาจึงบอกให้บริษัทเงียบ แล้วนิมนต์ให้ท่านแสดงธรรมให้ฟัง ท่านจึงอ้างพระดำรัส

พระผู้มีพระภาคและแสดงลัทธิที่ไม่ใช่การประพฤติพรหมจรรย์แก่สันทกปริพาชก ๔ ลัทธิ คือ

๑. ลัทธิที่มีศาสนาเป็นอุจเฉทวาที(ถือว่าทุกสิ่งขาดสูญ) เช่นมีความเห็นว่า ทานที่ให้แล้วไม่มีผล

๒. ลัทธิที่มีศาสนาเป็นอกิริยาที(ถือว่าทำแล้วไม่เป็นอันทำ) เช่นมีความเห็นว่า เมื่อบุคคลทำเองหรือใช้ให้ผู้อื่นทำ ก็ไม่จัดว่าทำบาป

๓. ลัทธิที่มีศาสนาเป็นนัตถิกวาที(ถือว่าไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย) เช่นมีความเห็นว่า ความเศร้าหมอง ความบริสุทธิ์ของสัตว์ทั้งหลายไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย สัตว์ทั้งหลายเศร้าหมองเอง บริสุทธิ์เอง

๔. ลัทธิที่มีศาสนาเป็นนัตถิกวาที เช่นมีความเห็นว่า สภาวะ ๗ กอง คือ (๑) กองธาตุดิน (๒) กองธาตุน้ำ (๓) กองธาตุไฟ (๔) กองธาตุลม (๕) กองสุข (๖) กองทุกข์ (๗) กองชิวะ ไม่มีผู้สร้าง ไม่มีผู้บันดาล ไม่มีผู้เนรมิต

และแสดงพรหมจรรย์ที่ไม่น่าวางใจ ๔ ประการ คือ

๑. พรหมจรรย์ที่มีศาสนาตั้งตนเป็นสัพพัญญู ยืนยันว่ามีญาณทัสสนะทุกอริยาบท แต่ช่วยตัวเองไม่ได้

๒. พรหมจรรย์ที่มีศาสนาเป็นผู้เชื่อถือการฟังตามกันมา ถือความจริงตามที่ฟังมา สอนธรรมด้วยการฟังตามกันมาและด้วยการอ้างตำรา

๓. พรหมจรรย์ที่มีศาสนาเป็นนักรัตระกะ เป็นนักรอกภิปรัชญา สอนตามปฏิภาณหลักเหตุผลและการคาดคะเนความจริง

๔. พรหมจรรย์ที่มีศาสนาเป็นคณเขลา งมง่าย เมื่อถูกถามก็ตอบขัดส่ายไปมา

และได้กล่าวถึงพรหมจรรย์ที่พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าประกาศไว้ ซึ่งเป็นพรหมจรรย์มีผล คือ ฌาน ๔ วิชชา ๓ เมื่อสันทกปริพาชกได้รู้ว่า พระอรหันต์ไม่ละเมิดฐานะ ๕ คือ (๑) ไม่ฆ่าสัตว์ (๒) ไม่ลักทรัพย์ (๓) ไม่เสพเมถุนธรรม (๔) ไม่กล่าวเท็จทั้งที่รู้ (๕) ไม่บริโภคนาม และญาณทัสสนะของพระอรหันต์ก็มีปรากฏเฉพาะเวลาที่ท่านพิจารณา จึงกล่าวสรรเสริญว่า ในธรรมวินัยนี้ ไม่มีการยกย่องธรรมของตน ไม่มีการติเตียนธรรมของผู้อื่น แสดงธรรมมีเหตุผล แต่กลับมีผู้กำจัดกิเลสและกองทุกข์ได้มาก ส่วนพวกอวิชชาที่ยกย่องตนเองและติเตียนคนอื่น กลับบัญญัติว่ามีผู้กำจัดกิเลสและกองทุกข์ได้เพียง ๓ คน คือ (๑) นันทะ วัจฉะ (๒) กิสะ สังกัจจะ (๓) มักขลิ โคสาล จากนั้นสันทกปริพาชกได้อนุญาตให้บริษัทของตนไปประพฤติพรหมจรรย์ ในสำนักของพระผู้มีพระภาค (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๒๓/๒๖๐)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ถ้ำปลักกะ เป็นถ้ำดิน ซึ่งชาวบ้านร่วมกันขุดให้เป็นอุโมงค์ใต้เนินดิน แล้วเอาเสาค้ำไว้ เอาใบไม้มาทำเป็นเรือน ในฤดูฝนน้ำจะท่วม แต่ฤดูแล้งอาศัยอยู่ได้ พวกนิครนถ์อาศัยถ้ำนี้เป็นที่พัก (ม.ม.อ. ๒/๒๒๓/๑๖๓)

สันทกอุบาสก: อุบาสกชื่อสันทกะ, อุบาสกที่เป็นอุปัฏฐากพระสยมภูพระนามว่าปิยทัสสี ในปิยทัสสีพุทธวงศ์ พระประวัติในอดีตชาติของพระปิยทัสสีพุทธเจ้า สมัยต่อจากพระพุทธเจ้าพระนามว่า สุชาตะ พระปิยทัสสีพุทธเจ้า ทรงเป็นผู้นำสัตว์โลก หาผู้

กระทบกระทั้งไต่ยาก ไม่มีผู้เสมอเหมือน มีพระยศยิ่งใหญ่ พระสุชาตาเถรีและพระธรรมทินนาเถรีเป็นพระอัครสาวิกาต้นไม้เป็นที่ตรัสรู้ของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ชาวโลกเรียกว่า ต้นกุ่ม มีสันทกอุบาสกและธรรมิกอุบาสกเป็นอัครอุปัฏฐาก (ขุ.พุทฺธ. (ไทย)๓๓/๒๒/๖๕๙)

สันทกะ, ปริพาชก: ปริพาชกชื่อสันทกะ, นักบวชนอกศาสนาชื่อสันทกะมีบริวาร ๕๐๐ คนสนทนาด้วยเสียงดังเรื่องตริจฉานกถา

ในสันทกสูตร เมื่อพระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ โขสิตาราม เขตกรุงโกสัมพี ปริพาชกชื่อสันทกะกับหมู่ปริพาชกประมาณ ๕๐๐ คน พร้อมด้วยปริพาชกบริษัทหมู่ใหญ่อาศัยอยู่ ณ ถ้าปัลลกะ (ถ้าไม้มะเดื่อ) เวลาเย็นพระอานนท์แจ้งภิกษุทั้งหลายมา กล่าวว่า พวกเราจะเข้าไปยังบ่อน้ำฝนเขาเพื่อจะดูถ้า ได้พบปริพาชก สันทกะ กำลังสนทนาถึงตริจฉานกถาต่าง ๆ ด้วยเสียงอันดัง (ม.ม.(ไทย)๑๓/๒๒๓/๒๖๐)

สันทิกฎฐิกรรม: ธรรมที่ผู้ปฏิบัติจะพึงเห็นเอง

ในสันทิกฎฐิกรรมสูตร พระอุทายีถามพระอานนท์ว่า พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ‘สันทิกฎฐิกรรม สันทิกฎฐิกรรม’ ด้วยเหตุเพียงเท่าไรหนอ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสเรื่องนี้ พระอานนท์ตอบว่า ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้สงัดจากกาม บรรลุปฐมฌาน ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ พระผู้มีพระภาคได้ตรัสสันทิกฎฐิกรรมโดยปริยายแล้ว ภิกษุล่วงแนวสัจญานา สัจญายตนโดยประการทั้งปวง บรรลุสัจญาเวทิตินิโรธอยู่ อาสวะทั้งหลายของเธอหมดสิ้นแล้วเพราะเห็นด้วยปัญญา ด้วยเหตุเพียงเท่านี้พระผู้มีพระภาคจึงตรัสสันทิกฎฐิกรรม โดยนิปปริยายแล้ว (อง.นวก.(ไทย)๒๓/๔๖/๕๓๙,อง.นวก.อ.(บาลี) ๓/๔๖-๕๑/๓๑๖)

สันทิกฎฐิกรรมสูตร : พระสูตรว่าด้วยสันทิกฎฐิกรรม พระอุทายีถามพระอานนท์ว่า พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สันทิกฎฐิกรรม(หมายถึงธรรมที่ผู้ปฏิบัติจะเห็นแจ้ง) ด้วยเหตุเท่าไร พระอานนท์ตอบว่า ด้วยเหตุเท่านี้ คือ (๑) ภิกษุบรรลุปฐมฌาน (๒) ภิกษุบรรลุทุติยฌาน (๓) ภิกษุบรรลุตติยฌาน (๔) ภิกษุบรรลุจตุตถฌาน (๕) ภิกษุบรรลุอากาศานัญญายตนฌาน (๖) ภิกษุบรรลุวิญญูญายตนฌาน (๗) ภิกษุบรรลุอากิญจัญญายตนฌาน (๘) ภิกษุบรรลุแนวสัจญานา สัจญายตนฌาน (๙) บรรลุสัจญาเวทิตินิโรธแล้วทำอาสวะให้หมดสิ้นไป เพราะเห็นด้วยปัญญา (อง.นวก.(ไทย) ๒๓/๔๖/๕๓๙)

สันทิกฎฐิกนิพพาน: นิพพานที่ผู้ปฏิบัติจะพึงเห็นเอง, ความดับกิเลส

ในสันทิกฎฐิกนิพพานสูตร พระอุทายีถามพระอานนท์ว่า พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ‘สันทิกฎฐิกนิพพาน สันทิกฎฐิกนิพพาน’ ด้วยเหตุเพียงเท่าไรหนอ พระอานนท์ตอบว่า ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้สงัดจากกาม บรรลุปฐมฌาน ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสสันทิกฎฐิก นิพพานโดยปริยายแล้ว ภิกษุล่วงแนวสัจญานา สัจญายตนฌาน โดยประการทั้งปวง บรรลุสัจญาเวทิตินิโรธอยู่ อาสวะทั้งหลายของเธอหมดสิ้นแล้ว เพราะเห็นด้วยปัญญา ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสสันทิกฎฐิกนิพพาน โดยนิปปริยายแล้ว (อง.นวก.(ไทย)๒๓/๔๗/๕๔๐,อง.นวก.อ.(บาลี) ๓/๔๖-๕๑/๓๑๖)

สันทิฏฐิกนิพพานสูตร : พระสูตรว่าด้วยสันทิฏฐิกนิพพาน พระอุทายีถามพระอานนท์ว่า พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สันทิฏฐิกนิพพาน(หมายถึงนิพพานคือความดับกิเลสที่ผู้ปฏิบัติจะพึงเห็นเอง) ด้วยเหตุเท่าไร พระอานนท์ตอบว่า ด้วยเหตุเท่านี้ คือ ภิกษุบรรลुरुูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔ และบรรลुरुสังขยาเวทยิตนิโรธแล้วทำอาสวะให้หมดสิ้นไป เพราะเห็นด้วยปัญญา (อง.นวก.(ไทย) ๒๓/๔๗/๕๔๐)

สันทิฏฐิกสูตร (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่ผู้ปฏิบัติพึงเห็นชัดด้วยตนเอง (สูตรที่ ๑) โมหียสิวกปริพาชกทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า ธรรมอันผู้ปฏิบัติพึงเห็นชัดด้วยตนเองไม่ประกอบด้วยกาล ควรเรียกให้มาดู ควรน้อมเข้ามาในตน อันวิญญูชนพึงรู้เฉพาะตน มีด้วยเหตุเท่าไร พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า ท่านรู้ชัดโลกะที่อยู่ภายในว่า โลกะมีอยู่ภายในเรา รู้ชัดโลกะที่ไม่มีอยู่ในเรา ว่าโลกะไม่มีอยู่ในเรา หรือไม่ เมื่อได้รับคำทูลตอบว่า รู้ชัด จึงตรัสว่า นั้นแหละเป็นธรรมที่ผู้ปฏิบัติพึงเห็นชัดด้วยตนเอง ไม่ประกอบด้วยกาล เป็นต้น แล้วตรัสถามโดยทำนองเดียวกันอีก ๕ คือ โทสะ โมหะ ธรรมที่ประกอบด้วยโลกะ ธรรมที่ประกอบด้วยโทสะ และธรรมที่ประกอบด้วยโมหะ แม้ปริพาชกก็กราบทูลโดยทำนองเดียวกันทุกครั้ง สิวกปริพาชกชื่นชมพระภาสิต แล้วแสดงตนเป็นอุบาสกขอถึงพระรัตนตรัยตลอดชีวิต (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๔๗/๕๑๔)

สันทิฏฐิกสูตร (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่ผู้ปฏิบัติพึงเห็นชัดด้วยตนเอง (สูตรที่ ๒) พราหมณ์คนหนึ่งทูลถามพระผู้มีพระภาคเหมือนในปฐมสันทิฏฐิกสูตร เพียงแต่องค์กรมแตกต่างกันบางประการ คือ รากะ โทสะ โมหะ เหตุเครื่องประทุษร้ายทางกาย เหตุเครื่องประทุษร้ายทางวาจา และเหตุเครื่องประทุษร้ายทางใจ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๔๘/๕๑๕)

สันธสูตร : พระสูตรว่าด้วยพระธรรมเทศนาที่ทรงแสดงแก่พระสันธะ พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ คิณชกาธการาม ในนาทิกคาม ได้ตรัสกับพระสันธะซึ่งเข้าไปเฝ้าถึงที่ประทับว่า เธอจงเพ่ง(คิด) อย่างการเพ่งของม้าอาชาไนยเท่านั้น อย่าเพ่งอย่างการเพ่งของม้ากระจอก

พระองค์ทรงอธิบายว่า *การเพ่งของม้ากระจอก* คือธรรมด้าม้ากระจอกถูกผูกไว้ ไกล่รางข้าวเหนียว ย่อมเพ่งว่า ข้าวเหนียว เพราะถูกผูกไว้ไกล่รางข้าวเหนียว ไม่มีความคิดว่า วันนี้ สารถีผู้ฝึกม้าจะให้เราทำเหตุอะไร เราจะทำอะไรตอบแทนเขา ย่อมเพ่งว่า ข้าวเหนียว ฉันท

บุรุษกระจอกบางคนก็ฉันทนั้นไปสู่อำนาจก็ไปสู่อำนาจก็ดี ไปสู่เรือนว่างก็ดี มีจิตถูกกามราคะ พยาบาท ถีนมิทธะ อุทธัจจุกุกุจจะ และวิจิกิจฉากลุ่มรุมครอบงำอยู่ ไม่รู้วิธีสลัดกามราคะเป็นต้นที่เกิดขึ้นตามความเป็นจริง จึงทำกามราคะเป็นต้นเท่านั้นไว้ภายในแล้วเพ่งอย่างทั่วถึงเป็นนิตย์(หมายถึงเพ่งฌานต่าง ๆ อย่างทั่วถึง หรือเพ่งต่อเนื่องไม่ขาดตอน) ย่อมเพ่งโดยอาศัยธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลมบ้าง อาศัยอากาศอันญายตนฌาน วิญญาณญายตนฌาน อากิญจัญญายตนฌาน เนวสัญญานาสัญญายตนฌานบ้าง อาศัยโลกนี้ โลกหน้าบ้าง อาศัยแม้รูปที่ได้เห็น เสียงที่ได้ฟัง อารมณ์ที่ได้ทราบ ธรรมารมณ์ที่รู้แจ้ง ที่ถึง ที่แสวงหา ที่ตรองตามด้วยใจบ้าง

การเพ่งของม้าอาชาไนย คือธรรมดาว่าม้าอาชาไนยที่ตีที่ถูกผูกไว้ใกล้รางข้าวเหนียวยอมไม่เพ่งว่า ข้าวเหนียว เพราะถูกผูกไว้ใกล้รางข้าวเหนียว ก็มีความคิดว่าวันนี้ สารพัดผู้ฝึกม้าจะให้เราทำอะไร เราจะทำอะไรตอบแทนเขา ไม่เพ่งว่า ข้าวเหนียว เพราะม้าอาชาไนยที่ดียอมพิจารณาเห็นการถูกประตักแทง เหมือนคนเป็นหนี้คิดถึงหนี้ เหมือนคนถูกจองจำมองเห็นการจองจำ เหมือนคนเสื่อมทรัพย์นึกถึงความเสื่อมทรัพย์ เหมือนคนมีความผิดเล็งเห็นความผิด ฉันทใด

บุรุษอาชาไนยผู้เจริญก็ฉันทนั้น ไปสู่ป่าก็ดี ไปสู่โคนไม้ก็ดี ไปสู่เรือนว่างก็ดี ไม่มีจิตถูกกามราคะ พยาบาท ถีนมิทธะ อุทัจจกุกุจจะ และวิจิกิจฉากลุ่มรุมครอบงำอยู่ รู้วิธีสลัดกามราคะเป็นต้นที่เกิดขึ้นตามความเป็นจริงแล้วยอมเพ่งโดยไม่อาศัยธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลมบ้าง อาศัยอากาศอันจุลเจิญตนฉาน วิญญาณจุลเจิญตนฉาน อากิญจัญญายตนฉาน เหวสัจญานาสัจญายตนฉานบ้าง อาศัยโลกนี้ โลกหน้าบ้าง อาศัยแม้รูปที่ได้เห็น เสียงที่ได้ฟัง อารมณ์ที่ได้ทราบ ธรรมารมณ์ที่รู้แจ้ง ที่ถึง ที่ถึงที่แสวงหา ที่ตรงตามด้วยใจบ้าง แต่ยอมเพ่ง(หมายถึงเพ่งผลสมบัตินิพพานเป็นอารมณ์)

ตรัสว่า เทวดาทั้งหลายพร้อมทั้งพระอินทร์ พรหม มนุษย์ยอมมอบน้อม บุรุษอาชาไนยผู้เจริญซึ่งมีปกติเพ่งอย่างนี้แต่ที่ไกลทีเดียว เมื่อพระสันตะฑุลถามว่า บุรุษอาชาไนยผู้เจริญซึ่งมีปกติเพ่งยอมเพ่งอย่างไรเทวดาทั้งหลายพร้อมทั้งพระอินทร์ พรหม มนุษย์ จึงพากันมอบน้อมแต่ที่ไกลทีเดียว จึงตรัสว่า บุรุษอาชาไนยผู้เจริญมีสัญญาอย่างแจ่มแจ้งในธาตุดินว่าเป็นธาตุดิน ในธาตุน้ำว่าเป็นธาตุน้ำ ในธาตุไฟว่าเป็นธาตุไฟ ในธาตุลมว่าเป็นธาตุลม ในอากาศอันจุลเจิญตนฉานว่าเป็นอากาศอันจุลเจิญตนฉาน วิญญาณจุลเจิญตนฉานว่าเป็นวิญญาณจุลเจิญตนฉาน ในอากิญจัญญายตนฉานว่าเป็นอากิญจัญญายตนฉาน ในเวสัจญานาสัจญายตนฉานว่าเป็นเวสัจญานาสัจญายตนฉาน ในโลกนี้ว่าเป็นโลกนี้ ในโลกหน้าว่าเป็นโลกหน้า มีสัญญาในรูปที่ได้เห็น เสียงที่ได้ฟัง อารมณ์ที่ได้ทราบ ธรรมารมณ์ที่รู้แจ้ง ที่ถึง ที่ถึงที่แสวงหา ที่ตรงตามด้วยใจบุรุษอาชาไนยผู้เจริญมีปกติเพ่งอย่างนี้แล ยอมเพ่งโดยไม่อาศัยธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลมบ้าง อาศัยอากาศอันจุลเจิญตนฉาน วิญญาณจุลเจิญตนฉาน อากิญจัญญายตนฉาน เหวสัจญานาสัจญายตนฉานบ้าง อาศัยโลกนี้ โลกหน้าบ้าง อาศัยแม้รูปที่ได้เห็น เสียงที่ได้ฟัง อารมณ์ที่ได้ทราบ ธรรมารมณ์ที่รู้แจ้ง ที่ถึง ที่ถึงที่แสวงหา ที่ตรงตามด้วยใจบ้าง แต่ยอมเพ่ง เทวดาทั้งหลายพร้อมทั้งพระอินทร์ พรหม มนุษย์ จึงพากันมอบน้อมแต่ที่ไกลทีเดียว (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๙/๔๐๒)

สันตะ, พระ: พระชื่อสันตะ, ภิกษุผู้ที่มีพระภาคตรัสเรื่องเพ่งอย่างม้าอาชาไนย ไม่ใช่อย่างม้ากระจอก

ในสันธสูตร พระธรรมเทศนาที่ทรงแสดงแก่พระสันตะ พระผู้มีพระภาคเมื่อประทับอยู่ ณ คิณฺฑยวณาสถาราม ในนาทิกคาม พระสันตะเข้าไปเฝ้า พระผู้มีพระภาคจึงตรัส

กับท่านว่า สันระ เธอจงฟัง อย่างการฟังของม้าอาชาไนยเท่านั้น อย่าฟังอย่างการฟังของม้ากระจองอก (อง.เอกาทศก.(ไทย)๒๔/๙/๔๐๒)

สันธาน, คหบดี: คหบดีชื่อสันธาน, ผู้รอเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคผู้หลิกเร็นอยู่จึงแวะเข้าไปมหานิโครธปริพาชกก่อน

ในอุทุมพริกสูตร พระผู้มีพระภาคเมื่อประทับอยู่ ณ ภูเขาศิชมกฏู เขตกรุงราชคฤห์ ปริพาชกชื่อนิโครธอาศัยอยู่ในปริพาชการามของพระนางอุทุมพริกพร้อมกับ ปริพาชกบริษัทหมู่ใหญ่ประมาณ ๓,๐๐๐ คน ครั้งนั้น คหบดีชื่อสันธาน ออกจากกรุงราชคฤห์เพื่อจะเฝ้าพระผู้มีพระภาคแต่ยังวัน คหบดีนั้นคิดว่า ยังมีเวลาที่จะเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคก่อน เราควรเข้าไปมหานิโครธปริพาชกถึงปริพาชการามของพระนางอุทุมพริก (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๔๙/๓๕,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๕๑/๓๖,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๕๒/๓๖,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๕๓/๓๖)

สันธิตเถรคาถา : ภาษิตของพระสันธิตเถระ, คาถาของพระสันธิตเถระท่านพระสันธิตเถระเมื่อจะ

ประกาศการบรรลุคุณวิเศษของตน จึงได้กล่าวว่า เรามีสติตั้งมั่นได้สัญญาอย่างหนึ่ง ซึ่งประกอบด้วยพุทธานุสติ ณ โคนต้นอัสสัถถพฤกษ์ สว่างไสวไปด้วยรัศมีสีเขียวงามสะพรั่ง ในกัปที่ ๓๑ แต่ภัททกัปนี้ไป เราได้ถึงความสิ้นอาสวะแล้ว เพราะนำสัญญาที่เราได้ในครั้งนั้นมา (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๒๑๗/๓๗๒)

สันธิตเถรภาพทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระสันธิตเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกัปที่ ๓๑ ท่านเคยหวนระลึกถึงพระพุทธเจ้าพระนามว่าสีขี ที่เคยประทับที่ โคนต้นอัสสัถถพฤกษ์ เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในกัปที่ ๑๓ ท่านได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้มีพละานุภาพมาก ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๗/๓๘๓)

สันธิเภทชาดก : ชาดกว่าด้วยการทำลายมิตรไมตรี มีเนื้อความสรุปได้ว่า พระเจ้าพรหมทัตโพธิสัตว์ ทรงแสดงโทษแห่งความเป็นคนหูเบาหลงเชื่อคำยุยงส่อเสียด ว่าทำให้เพื่อนต้องฆ่าฆ่ากันตาย โดยทรงยกเรื่องราวสีหีและโคซึ่งเป็นสหายกัน แต่ต้องฆ่ากันตายเพราะเชื่อคำส่อเสียดของสุนัขจิ้งจอก เพราะสัตว์ทั้งสองมีตัวเมียก็ต่างกัน อาหารก็ต่างกัน แต่ต้องทะเลาะกันเพราะคำส่อเสียด เหตุที่เกิดการส่อเสียดเพราะสุนัขจิ้งจอกต้องการเนื้อสัตว์ทั้งสองเท่านั้น ที่ได้มีมือที่สาม ที่ได้มีคำส่อเสียด ที่นั่นมักมีแตกกันเสมอ และประสพกับความวิบัติได้เช่นกัน (ขุ.ชา.จตุกก.(ไทย) ๒๗/๑๙๓/๑๙๖)

สันนิฐฐापกเถรภาพทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระสันนิฐฐापกเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกัปที่ ๑๐๐,๐๐๐ ท่านได้ถวายผลแพงและน้ำดื่มแด่พระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในกัปที่ ๔๑ ท่านได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้มีพละานุภาพมาก ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๗๐/๑๗๖)

สันนิบาต: นัยที่ ๑ คือ การประชุม, ที่ประชุม, นัยที่ ๒ คือ อากาโรครพาร์กินสัน, อากาโรครสันขณะนั่งนิ่ง ๆ หรืออยู่นิ่ง ๆ, โรคมือและเท้าสัน, โรคนางสัน ปากสัน และลิ้นสัน, มูลเหตุของทุกขเวทนา, ธรรมในบุคคลเป็นสมณะผู้ละเอียดอ่อนในหมู่สมณะ

ในปุตตสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงเวทนาที่มีดีเป็นสมุฏฐานก็ดี มีเสมหะเป็นสมุฏฐานก็ดี มีลมเป็นสมุฏฐานก็ดี เกิดเพราะสันนิบาตก็ดี เกิดเพราะฤดูแปรผันก็ดี เกิดเพราะการบริหารไม่สม่ำเสมอก็ดี เกิดเพราะความแก่ก็ดี เกิดเพราะผลกรรมก็ดี ส่วนมากย่อมไม่เกิดแก่เธอ เธอมีความเจ็บไข่น้อย จึงเป็นผู้ได้ฉาน ๔ อันมีในจิตยิ่ง ซึ่งเป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบันตามความปรารถนา ได้โดยไม่ยาก ได้โดยไม่ลำบาก ทำให้แจ่มแจ้งโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะเพราะอาสวะสิ้นไปด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน บุคคลเป็นสมณะผู้ละเอียดอ่อนในหมู่สมณะ เป็นอย่างนี้แล (อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๘๗/๑๓๓)

สันนิพพาปกะ, พระเจ้าจักรพรรดิ: พระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าสันนิพพาปกะ, ในอดีตชาติพระองค์ ได้ถวายพระแท่นสี่หาสน์ด้วยผลกรรมนั้นได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิสันนิพพาปกะ

ในอาสนุปฏิญญาภคเรธาปทาน กล่าวถึงประวัติในอดีตชาติของพระอาสนุปฏิญญาภคเรธาปทานประกาศประวัติในอดีตชาติของตน ว่า ข้าพเจ้าเข้าปาดงที่บึงที่เจียบสงัดไม่มีเสียง อ้ออึง ได้ถวายพระแท่นสี่หาสน์ ถีอดอกไม้กำหนึ่ง แล้วทำประทักษิณพระองค์เข้าไป เฝ้าพระศาสดาแล้ว บ่ายหน้าหลีกไปทางทิศเหนือด้วยผลกรรมนั้น ข้าพระองค์ทำตนให้ดับสนิทได้ ภพทั้งปวงข้าพระองค์ก็ถอนได้แล้ว ในกัป ๑๑๘ (นับจากกัปนี้ไป) ข้าพระองค์ได้ถวายทานไว้ครั้งนั้น จึงไม่รู้จักทุกขิตเลย นี่เป็นผลแห่งการถวายพระแท่นสี่หาสน์ ในกัปที่ ๑๐๗ นับจากกัปนี้ไป ได้เป็นกษัตริย์ผู้จักรพรรดิพระนามว่าสันนิพพาปกะ (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๕๑/๒๕๗)

สันนิชฐาน: ลงความเห็นโดยการคาดคะเน, คาดการณ์, คาดคะเน, คาดเดา, คเน, เทียบเคียงว่านี่เป็นพระดำรัสของพระผู้มีพระภาคหรือไม่

ในมหาปเทศสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงมหาปเทศ ๔ ข้อที่ ๑ ว่า นี่เป็นธรรม นี่เป็นวินัย นี่เป็นสัตตสุสาน เธอทั้งหลายยังไม่ฟังขึ้นชม ยังไม่ฟังคัดค้านคำกล่าวของผู้ที่ฟังเรียนบทและพยัญชนะเหล่านั้นให้ดีแล้ว ฟังสอดดูในสูตร เทียบดูในวินัย ถ้าบทและพยัญชนะเหล่านั้น สอดลงในสูตรก็ไม่ได้ เทียบเข้าในวินัยก็ไม่ได้ ฟังลงสันนิชฐานว่า นี่มิใช่คำรัสของพระผู้มีพระภาคนั้นแน่นอน และภิกษุนี้รับมาผิด เธอทั้งหลายฟังทั้งค่านั้นเสีย (อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๑๘๐/๒๕๓)

สัปกเถรคาถา : ภาชิตของพระสัปกเถระ,คาถาของพระสัปกเถระ ท่านพระสัปกเถระกล่าวคำเป็นต้นว่า เมื่อใด นางนกยางมีขนขาวสะอาด ถูกความกลัวต่อเมฆดำ(ฝนฟ้าคะนอง) คูกคาม ปรารถนาจะกลับรัง จะบินเข้าสู่รัง เมื่อนั้น แม่น้ำอชกรณี ย่อมทำเราให้รื่นรมย์ เมื่อใด นางนกยางมีขนขาวสะอาด ถูกความกลัวต่อเมฆดำคูกคาม ไม่เห็นที่เร้นที่หลบภัย ย่อมเสาะหาที่เร้นที่หลบภัย เมื่อนั้น แม่น้ำอชกรณี ย่อมทำเราให้รื่นรมย์ (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๓๐๗/๓๙๐)

สัปปทาสเถรคาถา : ภาชิตของพระสัปปทาสเถระ,คาถาของพระสัปปทาสเถระ ท่านพระสัปปทาสเถระ กล่าวคำเป็นต้นว่า ตั้งแต่เราบวชมาได้ ๒๕ พรรษาไม่ได้ความสงบใจ แม้เพียงติดนิ้วมือ เราไม่ได้เือกักคตาคจิต ถูกกามราคะรบกวน ประคองแขนคร่ำครวญ ไม่ยอม

ออกจากวิหารโดยคิดว่า ชีวิตจะมีประโยชน์อะไรสำหรับเรา เราจะนำศัสตรามา คน
อย่างเรา จะบอกลาสิกขาทำไมเล่า ควรตายเสียเถิด (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๔๐๕/๔๐๙)

สัปทาสเถรวัตร : เรื่องพระสัปทาสเถระ พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่ภิกษุทั้งหลายว่า ผู้มี
ความเพียรมั่นคง แม้มีชีวิตอยู่เพียงวันเดียวประเสริฐกว่าผู้เกียจคร้าน ไม่มีความเพียร
ที่มีชีวิตอยู่ตั้ง ๑๐๐ ปี (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๑๑๒/๖๕)

สัปสสูตร : พระสูตรว่าด้วยมารแปลงกายเป็นพญางู สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ
พระเวฬุวัน สถานที่ให้เหยื่อกระแต เขตกรุงราชคฤห์ มารต้องการจะให้ความกลัว
ความหวาดสะดุ้ง ความขนพอง สยองเกล้าเกิดขึ้นแก่พระองค์จึงแปลงกายเป็นพญางู
ใหญ่มีกายเหมือนเรือลำใหญ่ที่ขุดด้วยซุงทั้งต้น มีพังพานเหมือนเสื่อลำแพนผืนใหญ่
สำหรับปูตากแห้งของช่างสุรา มีนัยน์ตาเหมือนถาดสำริดใบใหญ่ของพระเจ้าโกศล มี
ลิ้นแลบออกจากปากเหมือนสายฟ้าแลบในขณะที่เมฆกำลังกระหิม มีเสียงหายใจเข้า
หายใจออกเหมือนเสียงสูบของช่างทองที่กำลังพ่นลมอยู่เข้าไปเฝ้า พระผู้มีพระภาค
ตรัสว่า มุนีผู้อาศัยเรือนว่างอยู่ สำรวมตนได้แล้วย่อมสละความอาลัยในอัตภาพเที่ยว
ไป สัตว์ที่สัญจรไปมากี่มาก สิ่งที่น่ากลัวก็มาก เหลือบและสัตว์เลื้อยคลานก็ซุกซุ่ม แต่
มหายานินผู้อยู่ในเรือนว่าง ไม่หวั่นไหวเพราะสิ่งที่น่ากลัวเหล่านั้นแม้เพียงขนลุก ถึงแม้
ท้องฟ้าจะแตก แผ่นดินจะไหว สัตว์ทั้งหลายจะสะดุ้งกลัวกันก็ตามที่ ถึงแม้หอกจะจ่อ
อยู่ที่อกก็ตามเถิด พระพุทธเจ้าทั้งหลายก็ไม่ทรงป้องกันตัว (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๔๒/
๑๘๑)

สัปโปสณทิก, เจื่อม : เจื่อมป่าชื่อสัปโปสณทิกะ, เจื่อมที่ภิกษุบอกแก่พระทัฬหฬลบุตรที่ปูลาด

อาสนะ เขตกรุงราชคฤห์

ในสมณชั้นธกะ สติวินัย กล่าวถึงพระทัฬหฬลบุตรกล่าวกับภิกษุทั้งหลายว่า “ท่าน
ทั้งหลายต้องการพักที่ไหนเล่า ข้าพเจ้าจะจัดแจงในที่ไหน” ภิกษุเหล่านั้นจึงใจอ้างที่
ไกล ๆ ว่า “ท่านจงจัดแจงเสนาสนะให้พวกกระผมที่ภูเขาคิชฌกูฏ ท่านจงจัดแจง
เสนาสนะให้พวกกระผมที่เหวสำหรับทิ้งโจร ท่านจงจัดแจงเสนาสนะให้พวกกระผมที่
กาฬสิลาข้างภูเขาสีคิลิ ท่านจงจัดแจงเสนาสนะให้พวกกระผมที่ถ้ำสัตตบรรณคูหา
ข้างภูเขาวะการะ ท่านจงจัดแจงเสนาสนะให้พวกกระผมที่เจื่อมสัปโปสณทิกะใกล้สี่
ตวัน” (วิ.จ.(ไทย) ๖/๑๙๑/๓๐๒)

สัปโปสณทิกะ : เจื่อมชื่อสัปโปสณทิกะ, เจื่อมที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ เขตกรุงราชคฤห์อันนำ
รื่นรมย์

ในมหาปรินิพพานสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสอานุภาพของอิทธิบาท ๔ ประการว่า
สมัยหนึ่ง เราอยู่ที่โคตมนิโครธ เขตกรุงราชคฤห์ เราอยู่ที่เหวทิ้งโจร เขตกรุง
ราชคฤห์ เราอยู่ที่ถ้ำสัตตบรรณ ข้างภูเขาวะการะ เขตกรุงราชคฤห์ เราอยู่ที่กาฬสิลา
ข้างภูเขาสีคิลิ เขตกรุงราชคฤห์ เราอยู่ที่เจื่อมสัปโปสณทิกะ ในสี่ตวัน เขตกรุงรา
ชคฤห์ อันนำรื่นรมย์ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๘๐/๑๒๘)

สัปโปสณทิกะ, เจื่อมเขา : เจื่อมเขาชื่อสัปโปสณทิกะ, เจื่อมที่ภิกษุทั้งหลายอ้างให้พระทัฬหฬลบุตรจัด
ให้ ใกล้สี่ตวัน เขตกรุงราชคฤห์

ในปฐมพุทธทศสิกขาบท นิทานวัตถุ กล่าวถึงพระทัพพมัลลบุตร สงฆ์แต่งตั้งให้เป็นเสนาสนปัญหาปกะและภัตตทุพเทศกะแล้วสงฆ์เห็นด้วย ฉะนั้นจึงนั่ง เมื่อภิกษุเหล่านั้นจงใจอ้างที่ไกลๆ ว่า “ท่านจงจัดแจงเสนาสนะให้พวกกระผมที่ภูเขาศิขณภูฏ...ที่แหวนสำหรับทิ้งโจร...ที่กาฬสิลาข้างภูเขาอิสิคิลิ...ที่ถ้ำสัตตบรรณคูหาข้างภูเขาเวภาระ...ที่เงื่อมเขาสัปปโสณติกะใกล้สี่ตวัน...ที่ชอกเขาโคตมกะ...ที่ชอกเขาตินทุกะ...ที่ชอกเขาตโปทกะ...ที่ตโปทาราม...ที่ชีวกัมพวัน...ท่านจงจัดแจงเสนาสนะให้พวกกระผมที่มีททกจฉิมฤคทายวัน” (วิ.มหา.(ไทย)๑/๓๘๒/๔๑๔)

สัปปะ, ชื่อ:

ชื่อ, ชื่อสัปปะเพราะเลื่อยไป, อุปมาการเบี่ยงจากกามตั้งเดินเลี้ยวห่าง
ในกามสูตรนิตเทส พระสารีบุตรกล่าวว่า เหมือนคนเดินเลี้ยวห่าง ชื่อว่า สัปปะ ชื่อว่าสัปปะ เพราะเลื่อยไป ชื่อว่าภูษะ เพราะเลื่อยไป เพราะนอนพาดหัวบนขนด ชื่อว่าพิลาสยะ เพราะนอนในรู ชื่อว่าคูลาสยะ เพราะนอนในถ้ำ ชื่อว่าทฐาฐุระ เพราะมีเขี้ยวเป็นอาวุธ ชื่อว่าโฆรวิสะ เพราะมีพิษร้ายแรงชื่อว่าทุชิวหา เพราะมีลิ้น ๒ แฉก ชื่อว่าทิสัญญ เพราะลิ้นรสด้วยลิ้น ๒ แฉก บุรุษผู้ปรารถนาจะมีชีวิตอยู่ ไม่อยากตาย รักสุข เกลียดทุกข์ ฟังเดินหลบ หลีกเลี้ยว เบี่ยงหนีห่าง ฉันท บุคคลผู้รักสุข เกลียดทุกข์ ฟังหลบ หลีก เลี้ยว เบี่ยงหนีกามทั้งหลาย ฉันทนั้นเหมือนกัน รวมความว่า เหมือนคนเดินเลี้ยวห่าง (ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๓/๙)

สัปปายะ:

อารมณ์ที่ก่อให้เกิดความเจริญ, ประโยชน์ที่ก่อให้เกิดความเจริญ, สบาย, สะดวกสบาย, สัปปายะ ๗ ประการ คือ (๑) อาวาสสัปปายะ (๒) โจรสัปปายะ (๓) ภัตตสัปปายะ (๔) บุคคลสัปปายะ (๕) โภชนะสัปปายะ (๖) อุตสัปปายะ (๗) อิริยาปถสัปปายะ
ตัวอย่างในฉินโนวาตสูตร ท่านสารีบุตรกล่าวกับพระฉินนะผู้แจ้งว่า กระผม จักนำ ศัสตรามา กระผมไม่ยอมมีชีวิตอยู่ พระสารีบุตรกล่าวว่า “ท่านฉินนะ อย่างนำ ศัสตรามา ท่านจงรักษาตัวให้อยู่ต่อไปเถิด พวกเราต้องการให้ท่านรักษาตัวอยู่ต่อไป ถ้าท่านฉินนะไม่มีโภชนะที่เป็นสัปปายะ ผมจักแสวงหามาให้ ถ้าท่านฉินนะไม่มีเภสัชที่เป็นสัปปายะ ผมก็จักแสวงหามาให้ถ้าท่านฉินนะไม่มีพวกอุปัฏฐากผู้เหมาะสม ผมจักอุปัฏฐากเอง ท่านฉินนะอย่างนำศัสตรามาเลย ขอท่านฉินนะจงรักษาตัวให้อยู่ต่อไปเถิด พวกเราต้องการให้ท่านฉินนะรักษาตัวอยู่ต่อไป” (ม.อุป.(ไทย)๑๔/๖๓/๖๖, ม.อุป.(ไทย)๑๔/๓๙๐/๔๔๓, ส.ส.(ไทย)๑๘/๓๑/๓๒, ส.ส.(ไทย)๑๘/๓๒/๓๔, ส.ส.(ไทย)๑๘/๘๗/๘๑, ส.ส.(ไทย)๑๘/๑๔๖/๑๘๐, อง.ทูก.(ไทย)๒๐/๒๒/๑๖๙, อง.ฉก.(ไทย)๒๒/๗๑/๕๙๓, อง.ฉก.(ไทย)๒๒/๑๒๓/๒๐๓, อง.ฉก.(ไทย)๒๒/๑๒๕/๒๐๕, อง.ทสก.(ไทย)๒๔/๓๐/๗๘, ม.อุ.อ.(บาลี) ๓/๖๔/๓๗)

สัปปายะแห่งความเป็นไปของจิต:อาการเป็นที่สบายและเป็นอุปการะแก่การชักนำจิตเข้าสู่สมณะและวิปัสสนา “เจโตวิจระณสปปายา”, คุณสมบัติผู้มีมิตรดี สหายดี

ในสัมโพธิสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงสัปปายะแห่งความเป็นไปของจิตว่า ภิกษุผู้มีมิตรดี มีสหายดี มีเพื่อนดี ฟังหวังได้ข้อนี้ คือ จักเป็นผู้มีศีล สำรวมด้วยการสังวรในปาติโมกข์ เพียบพร้อมด้วยอาจารย์และโคจรอยู่ มีปกติเห็นภัยในโทษแม้เล็กน้อย

สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย อนึ่ง ภิกษุผู้มีมิตรดี มีสหายดี มีเพื่อนดี พึงหวังได้ข้อนี้ คือ จักเป็นผู้ได้กถาเป็นเครื่องขัดเกลาอย่างยิ่ง ที่เป็นสัปปายะแห่งความเป็นไปของจิต (อง.นวก.(ไทย)๒๓/๑/๔๒๖, อง.นวก.(ไทย)๒๓/๓/๔๓๓, อง.ทสก.(ไทย)๒๔/๓๐/๗๘,อง.นวก.อ.(บาลี) ๓/๑/๒๘๕)

สัปปิทายกเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระสัปปิทายกเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกัปที่ ๙๒ ท่านได้ถวายเนยใสและน้ำมันแด่พระพุทธเจ้าพระนามว่ามุสสะ เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในกัปที่ ๕๖ ท่านได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุประอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๘/๓๓๒)

สัปปิทายกเถราปทาน^๒ : ประวัติในอดีตชาติของพระสัปปิทายกเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าสรุปได้ว่า ในอดีตชาติกัปที่ ๙๔ ท่านถวายเนยใสกับน้ำมันแด่พระพุทธเจ้าพระนามว่าสิทธัตถะ เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในกัปที่ ๑๗ ท่านได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดินามว่าทุติเทพ ผู้มีพลานุภาพมาก ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุประอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๔๔/๓๘๗)

สัปปินิกา,แม่น้ำ: แม่น้ำชื่อสัปปินิกา, แม่น้ำอยู่ที่ใกล้สรภปริพาชก, แม่น้ำที่พระโมคคัลลานะเข้ามา อาเนญชสมาธิ

ในวินิตวัตถุ กล่าวถึงเรื่องได้ยินเสียงข้างลงน้ำว่า สมัยนั้น พระมหาโมคคัลลานะเรียกภิกษุทั้งหลายมาบอกว่า “กระผมเข้าอาเนญชสมาธิที่ฝั่งแม่น้ำสัปปินิกาในตำบลนี้ ได้ยินเสียงโขลงข้างลงน้ำแล้วขึ้นจากน้ำส่งเสียงดังเหมือนนกกะเรียน” ภิกษุทั้งหลายพากันดำหนิ ประณาม โพนทนาว่า “โฉนพระมหาโมคคัลลานะกล่าวอย่างนั้นเล่า ท่านกล่าวอวดอุตตริมนุสสธรรม” แล้วนำเรื่องนี้กราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ (วิ.มหา.(ไทย)๑/๒๓๒/๒๔๖, อง.ทุก.(ไทย)๒๐/๖๕/๒๕๓)

สัปปุริสทาน: ทานของสัตบุรุษ, ทานที่สัตบุรุษให้ของที่สะอาด ประณีต ให้ตามกาลที่เหมาะสม ในสัปปุริสทานสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงสัปปุริสทาน ๘ ประการ คือ (๑) สัตบุรุษยอมให้ของที่สะอาด (๒) สัตบุรุษยอมให้ของที่ประณีตให้ (๓) สัตบุรุษให้ของตามกาล (๔) สัตบุรุษให้ของสมควร (๕) สัตบุรุษยอมเลือกให้ (๖) สัตบุรุษยอมให้เป็นนิตย์ (๗) สัตบุรุษกำลังให้ก็ทำจิตให้ผ่องใส (๘) สัตบุรุษครั้นให้แล้วก็ดีใจ อนึ่ง คือท่านผู้ประพฤติพรหมจรรย์ ผู้เป็นเขตดี บริจาคอามิสมากมายก็ไม่เดือดร้อน บัณฑิตผู้มีปัญญา มีศรัทธา มีใจเสียสละ ย่อมเข้าถึงโลกที่ไม่มีความเบียดเบียน เป็นสุข (อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๑๔๗/๒๔๔,อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๑๔๘/๒๔๔,อง.อภฺฐก.(ไทย)๒๓/๓๗/๒๙๖)

สัปปุริสทานสูตร : พระสูตรว่าด้วยสัปปุริสทาน พระผู้มีพระภาคตรัสสอนว่า อสัปปุริสทาน (การให้ทานของอสัตบุรุษ) ๕ คือ (๑) ให้โดยไม่เคารพ (๒) ให้ด้วยความไม่อ่อนน้อม (๓) ไม่ให้ด้วยมือตนเอง (๔) ให้ของที่เป็นเดน (๕) ไม่เห็นผลที่จะพึงมาถึงก็ให้ แล้วตรัสว่า สัปปุริสทาน (การให้ทานของสัตบุรุษ) ๕ คือ (๑) ให้ทานโดยเคารพ (๒) ให้ทานด้วยความ

อ่อนน้อม (๓) ให้ทานด้วยมือตนเอง (๔) ให้ของที่ไม่เป็นเดน (๕) เห็นผลที่จะพึงมาถึง จึงให้ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๔๘/๒๔๔)

สัปปุริสทานสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยสัปปุริสทาน พระผู้มีพระภาคตรัสสอนว่า สัปปุริสทานมี ๘ คือ สัตบุรุษ (๑) ย่อมให้ของที่สะอาด (๒) ย่อมให้ของที่ประณีต (๓) ย่อมให้ตามกาล (๔) ย่อมให้ของที่สมควร (๕) ย่อมเลือกให้ (คือเลือกสิ่งที่ไม่ดีออก แล้วถวายแต่สิ่งที่ดีด้วยการแสวงหาปฏิกาคหคือพระทักษิณยบุคคลและตั้งความปรารถนาว่า ถวายแก่ท่าน รูปนี้จักมีผลมาก ถวายแก่ท่านรูปนี้จักไม่มีผลมาก) (๖) ย่อมให้เป็นนิตย์ (๗) กำลังให้ ก็ทำจิตให้ผ่องใส (๘) ครั้นให้แล้วก็ดีใจ (อง.อฎฐก.(ไทย) ๒๓/๓๗/๒๙๖)

สัปปุริสธรรม : ธรรมที่ให้เป็นสัตบุรุษ, ธรรมของผู้ดี, คุณสมบัติของคนดี, เป็นธรรมข้อในสัปปุริสธรรม ๗

ในสังคิติกสูตร สังคิติกหมวด ๗ กล่าวถึง สัปปุริสธรรม ๗ ประการ คือ (๑) เป็นอัมมัญญู รู้จักเหตุ (๒) เป็นอัตถัญญู ผู้รู้จักผล (๓) เป็นอัตตัญญู ผู้รู้จักตน (๔) เป็นมัตถัญญู ผู้รู้จักประมาณ (๕) เป็นกาลัญญู ผู้รู้จักกาลเวลา (๖) เป็นปริสัญญู ผู้รู้จักชุมชน (๗) เป็นบุคคลัญญู ผู้รู้จักบุคคล (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๓๐/๓๓๓,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๕๗/๔๐๐)

สัปปุริสธัมมสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมของสัตบุรุษ และธรรมของอสัตบุรุษ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า *ธรรมของอสัตบุรุษ* คือ มิฉฉัตตธรรม ๑๐ มิฉฉาภิภูติ เป็นต้น *ธรรมของสัตบุรุษ* คือ สัมมัตตธรรม ๑๐ สัมมาภิภูติ เป็นต้น (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๔๘/๒๙๒)

สัปปุริสธัมมสูตร^๓ : พระสูตรว่าด้วยธรรมของสัตบุรุษ และธรรมของอสัตบุรุษ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เราจักแสดงธรรมของสัตบุรุษและธรรมของอสัตบุรุษแก่เธอทั้งหลายเมื่อภิกษุเหล่านั้น ทูลรับสนองพระดำรัสแล้ว จึงตรัสว่า *ธรรมของอสัตบุรุษ* คือ อกุศลกรรมบถ ๑๐ *ธรรมของสัตบุรุษ* คือ กุศลกรรมบถ ๑๐ (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๙๒/๓๓๘)

สัปปุริสสังเสวะ : การคบหาสัตบุรุษ, การเสพสัตบุรุษ, การเป็นสหายกับสัตบุรุษ

ตัวอย่างในสังคิติกสูตร สังคิติกหมวด ๔ กล่าวถึงองค์แห่งการบรรลุโสดาบัน ๔ ประการ คือ (๑) สัปปุริสสังเสวะ การคบหาสัตบุรุษ (๒) สัทธัมมัสสวณะ การฟังพระสัทธรรม (๓) โยนิโสมนสิการ การมนสิการโดยแยบคาย (๔) อัมมานุอัมมปฏิบัติ การปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม กล่าวถึงธรรม ๓ ประการที่มีอุปการะมาก คือ (๑) สัปปุริสสังเสวะ การคบหาสัตบุรุษ (๒) สัทธัมมัสสวณะ การฟังพระสัทธรรม (๓) อัมมานุอัมมปฏิบัติ การปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๑๑/๒๘๖,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๕๓/๓๗๒,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๕๔/๓๗๕, สัม.(ไทย)๑๙/๑๐๐๑/๔๙๕,อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๒๔๙/๓๖๘)

สัปปุริสสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมของสัตบุรุษและธรรมของอสัตบุรุษ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงพระสูตรมีลักษณะเป็นการบรรยายโวหารแบบถาม-ตอบเองแก่ภิกษุทั้งหลาย ณ วัดพระเชตุวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี เพราะทรงพระประสงค์ ให้เปรียบเทียบธรรมของอสัตบุรุษกับธรรมของสัตบุรุษแล้วจะได้เห็นธรรมของอสัตบุรุษ พระผู้มีพระภาคได้ทรงแสดงข้อเปรียบเทียบระหว่างธรรมของอสัตบุรุษและสัตบุรุษเป็นคู่ ๆ รวม ๒๖ คู่ คือ

๑. เป็นผู้มิตระกูลสูง
๒. เป็นผู้มิตระกูลใหญ่
๓. เป็นผู้มิตระกูลที่มีโภคะมาก
๔. เป็นผู้มิตระกูลที่มีโภคะอาหาร
๕. เป็นผู้มิตระกูลมีชื่อเสียง มียศ
๖. เป็นผู้มิตระกูลมีปัจจัย ๔ มาก
๗. เป็นพหูสูต
๘. เป็นพระวินัยธร
๙. เป็นธรรมกถึก
๑๐. เป็นผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตร
๑๑. เป็นผู้ถือการทรงผ้าบังสุกุลเป็นวัตร
๑๒. เป็นผู้ถือการเที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตร
๑๓. เป็นผู้ถือการอยู่โคนไม้เป็นวัตร
๑๔. เป็นผู้ถือการอยู่ในป่าช้าเป็นวัตร
๑๕. เป็นผู้ถือการอยู่กลางแจ้งเป็นวัตร
๑๖. เป็นผู้ถือการนั่งเป็นวัตร
๑๗. เป็นผู้ถือการอยู่ในเสนาสนะที่เขาจัดให้เป็นวัตร
๑๘. เป็นผู้ถือการฉัน ๓ อาสนะเดียวเป็นวัตร
๑๙. เป็นผู้ได้ปฐมฌาน ๒๐. เป็นผู้ได้ทุติยฌาน
๒๑. เป็นผู้ได้ตติยฌาน ๒๒. เป็นผู้ได้จตุตถฌาน
๒๓. เป็นผู้ได้อากาสาณัญญาตนฌาน
๒๔. เป็นผู้ได้วิญญาณัญญาตนฌาน
๒๕. เป็นผู้ได้อากิญจัญญาตนฌาน
๒๖. เป็นผู้ได้เนวสัณญานาสนัญญาตนฌาน

อัสตบุรุษเมื่อมีธรรม ๒๖ ประการนี้แล้วมักจะยกตนข่มผู้อื่น ส่วนอัสตบุรุษเมื่อมีธรรม ๒๖ ประการนี้แล้วก็หายยกตนข่มผู้อื่นไม่ และยังมีธรรมสูงขึ้นไปอีก ๑ ประการ คือ สัญญาเวทิตินิโรธ(การดับสัญญาและเวทนา) เมื่อพระผู้มีพระภาคได้ตรัสพระภาษิตนี้แล้ว ภิกษุทั้งหลายต่างมีใจยินดีชื่นชมพระภาษิตของพระองค์ (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๐๕/๑๒๕)

สัปปริสสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยธรรมของอัสตบุรุษและอัสตบุรุษ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อัสตบุรุษประกอบด้วยธรรม ๔ คือ (๑) แม้ไม่มีใครถามก็เปิดเผยข้อเสียของบุคคลอื่น (๒) แม้ถูกใครถามก็ไม่เปิดเผยข้อดีของบุคคลอื่น (๓) แม้ถูกใครถามก็ไม่เปิดเผยข้อเสียของตน (๔) แม้ไม่ถูกใครถามก็เปิดเผยข้อดีของตน ส่วนอัสตบุรุษประกอบด้วยธรรม ๔ คือ (๑) แม้ถูกใครถามก็ไม่เปิดเผยข้อเสียของบุคคลอื่น (๒) แม้ไม่ถูกใครถามก็เปิดเผยข้อดีของบุคคลอื่น (๓) แม้ไม่ถูกใครถามก็เปิดเผยข้อเสียของตน (๔) แม้ถูกใครถามก็ไม่เปิดเผยข้อดีของตน จากนั้น พระองค์ตรัสสอนภิกษุให้มีความละเอียด มีความเกรงกลัวมากในภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา รวมถึงพวกคนวัดและสมณทูตเทศ (หมายถึงสามเณร) โดยทำตัวให้เป็นเหมือนภิกษุผู้บวชในวันแรก และเหมือนหญิงสะใภ้ที่ถูกนำมาสู่ตระกูลสามีในวันแรกมีความละเอียดและเกรงกลัวมากในแม่สามี พ่อสามี รวมถึงพวกทาสกรรมกร และคนรับใช้ ฉะนั้น แล้วทรงสรุปว่า ขอให้ภิกษุจงมีใจเหมือนหญิงสะใภ้ที่มาอยู่ใหม่ (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๗๓/๑๑๘)

สัปบุริสสูตร^๓ : พระสูตรว่าด้วยสัตบุรุษ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สัตบุรุษย่อมเกิดมาเพื่อประโยชน์ เกื้อกูลและเพื่อความสุขแก่คนหมู่มาก คือ แก่มารดา บิดา บุตร ภรรยา ทาส กรรมกร คนใช้ มิตร อำมาตย์ และสมณพราหมณ์ เหมือนมหาเมฆที่ทำให้ตกลงมาเพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแก่คนหมู่มาก (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๔๒/๖๖)

สัปบุริสสูตร^๔ : พระสูตรว่าด้วยคุณประโยชน์ของสัตบุรุษ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สัตบุรุษเมื่อเกิด ในตระกูลย่อมเกิดเพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อสุขแก่คนหมู่มาก ๘ จำพวก คือ (๑) มารดาบิดา (๒) บุตรภรรยา (๓) ทาส กรรมกร (๔) มิตรและอำมาตย์ (๕) ญาติผู้ ล่วงลับไปแล้ว (๖) พระราชา (๗) เหล่าเทวดา (๘) สมณพราหมณ์ แล้วตรัสอีกว่า การ เกิดขึ้นของสัตบุรุษ เปรียบเหมือนก้อนเมฆฝนใหญ่ เมื่อตกลงมาทำให้ข้าวกล้าทั้งปวง เจริญงอกงาม ย่อมตกเพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูลเพื่อสุขแก่คนหมู่มาก (อง.อฎฐก. (ไทย) ๒๓/๓๘/๒๙๗)

สัปบุริสานิสังสสูตร : พระสูตรว่าด้วยอานิสงส์ที่พึงได้จากสัตบุรุษ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคล อาศัยสัตบุรุษแล้วพึงหวังได้อานิสงส์ ๔ คือ เจริญด้วย (๑) อริยศีล (๒) อริยสมาธิ (๓) อริยปัญญา (๔) อริยวิมุตติ (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๔๒/๓๕๘)

สัปบุริสอุปัสสยะ : การสมาคมกับสัตบุรุษ, การคบกับสัตบุรุษ, การมีสัตบุรุษเป็นสหาย ในจักกสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลาย ว่า จักร ๔ ประการนี้เป็นเหตุให้ เทวดาและมนุษย์ผู้ประกอบแล้วเป็นไปได้ และถึงความเป็นใหญ่ ความไพบุลย์ใน โภคะทั้งหลายต่อกาลไม่นานนัก คือ (๑) ปฏิรูปเทสวาสะ การอยู่ในถิ่นที่ดี (๒) สัปบุริ สุปัสสยะ การสมาคมกับสัตบุรุษ (๓) อุตตสัมมาปณิธิ การตั้งตนไว้ชอบ (๔) ปุพเพกต ปญญาตา ความเป็นผู้ได้ทำความดีไว้ก่อนแล้ว (อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๓๑/๕๐)

สัปเพร่อ : คนเก็บศพ, คนทำการเผาศพ, คนจัดการเก็บอัฐิศพ, เป็นคนจำพวกหนึ่งที่สตรี ทั้งหลายติดตามเขาไปดั่งเงาวัลย์ ในกุณลาชาดก กล่าวถึงลักษณะของสตรีทั้งหลายว่า ธรรมดาว่าบุรุษเป็นที่รักของ หญิงไม่มี ไม่เป็นที่รักก็ไม่มี เพราะว่าหญิงทั้งหลายมีความต้องการทรัพย์ จึงยอม พัวพันด้วย เหมือนเงาวัลย์ที่เกี่ยวพันต้นไม้ ชายที่มีทรัพย์จะเป็นความอู้อี้ ข้าง คนเลี้ยง ม้า คนเลี้ยงโคคนจันฑาล สัปเพร่อ หรือคนล้างส้วมก็ตาม นารีทั้งหลายจะติดตาม เขาไป (ขุ.ชา.(ไทย)๒๘/๓๓๘/๑๕๒)

สัพพกามา, พระมเหสี: พระมเหสีพระนามว่าสัพพกามา, พระมเหสีของพระราชาพระนามว่าสิขีสัมัย ครองขรราวาส

ในสิขีพุทธวงศ์ กล่าวถึงพระประวัติในอดีตชาติของพระสิขีพุทธเจ้า สมัยต่อจากพระ วิปัสสิสัมมาสัมพุทธเจ้า สมัยนั้น มีกรุงชื่อว่าอรุณวดี มีกษัตริย์พระนามว่าอรุณเป็น พระชนก มีพระเทวีพระนามว่าประภาวดีเป็นพระชนนีของพระพุทธเจ้าพระนามว่า สิขี พระองค์ทรงครองขรราวาสอยู่ ๗,๐๐๐ ปี มีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลัง มีนางสนม กำนัล ๒๔,๐๐๐ นาง ล้วนประดับประดาสวยงาม พระมเหสีพระนามว่าสัพพกามา พระราชโอรสพระนามว่าอตุละ ทรงเห็นนิมิต ๔ ประการ จึงทรงราชพาหนะคือช้าง

ออกผนวชแล้ว ทรงบำเพ็ญเพียรอยู่ ๘ เดือนเต็ม จึงได้บรรลุประโยชน์ (ขุ.พุทธ.
(ไทย)๓๓/๑๗/๖๙๔)

สัพพกามี, ภิกษุ: พระภิกษุชื่อว่าสัพพกามี, พระสัพพกามีเถระผู้พิจารณาปัญหาในการทำสังคายนาครั้งที่
๒, พระเรวตเถระผู้วิสันนาในการทำสังคายนาครั้งที่ ๒

ในสัตตตสิก ขันธกะ ทุตติยภาณวาร กล่าวถึงสงฆ์มุ่งจะวินิจฉัยอธิกรณ์ว่า สงฆ์ประสงค์
จะวินิจฉัยอธิกรณ์นั้น จึงได้ประชุมกัน พระเรวตเถระประกาศให้สงฆ์ทราบด้วยญัตติ
กรรมวาจาว่า “ท่านทั้งหลาย ขอสงฆ์จงฟังข้าพเจ้า ถ้าพวกเราจะระงับอธิกรณ์นี้ บาง
ทีจะมีภิกษุผู้ถือว่าอธิกรณ์นี้มีมูลหรือฟื้นขึ้นมาใหม่ ถ้าสงฆ์พร้อมแล้วพึงระงับอธิกรณ์นี้
ในที่ที่อธิกรณ์นี้เกิดขึ้น” ต่อมาภิกษุผู้เถระทั้งหลายพากันเดินทางไปกรุงเวสาลีเพื่อ
วินิจฉัยอธิกรณ์นั้น ครั้งนั้น ท่านพระสัพพกามีเป็นพระสังฆเถระทั่วสังฆมณฑล มี
พรรษา ๑๒๐ นับแต่อุปสมบทมา เป็นสัทธีวิหาริกของท่านพระอานนท์ พักอยู่ใน
กรุงเวสาลี พระเรวตเถระบอกท่านพระสัมมุตตสาณวาสี ดังนี้ว่า “ท่าน ผมจะไปวิหารที่
ท่านพระสัพพกามีอยู่ ท่านเข้าไปหาท่านพระสัพพกามีก่อน แล้วเรียนถามว่า ๑๐
ประการ” (วิ.จ. (ไทย) ๗/๔๕๕/๔๐๙, วิ.จ. (ไทย) ๗/๔๕๕/๔๑๐, วิ.จ. (ไทย) ๗/๔๕๕/
๔๑๑, วิ.จ. (ไทย) ๗/๔๕๖/๔๑๒)

สัพพกามีเถระคาถา : ภาษิตของพระสัพพกามีเถระ, คาถาของพระสัพพกามีเถระ ท่านพระสัพพกามี
เถระกล่าวคำเป็นต้นว่า สัตว์สองเท้านี้ ไม่สะอาด มีกลิ่นเหม็น เต็มไปด้วยซากศพต่าง
ๆ หลังของไม่สะอาดออกทั่วทั้งร่างกาย ต้องบริหารอยู่ประจำ กามคุณ ๕ ย่อมลวง
เบียดเบียนปुरुชน เหมือนนายพรานแอบใช้เครื่องดัก ดักเนื้อ เหมือนชาวประมงใช้
เบ็ดตกปลา (และ) เหมือนพรานเนื้อใช้ตั้งดักยิง ส่วนผู้ใดเว้นขาดสตรีเหล่านั้น ผู้นั้น
ชื่อว่ามึนสติ ก้าวล่วงตัดหาที่ชานไปในโลกนี้ได้ด้วยดี เหมือนคนสลัดหัวจากเท้า เรา
เห็นโทษในกามทั้งหลายเห็นการออกบวชด้วยความเกษม พราจจากกามเสียได้ทั้ง
หมดแล้วได้ถึงความสิ้นอาสวะ (ขุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๔๕๓/๔๑๖)

สัพพกิตติกเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระสัพพกิตติกเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าสรุปได้ว่า
ในอดีตชาติกับที่ ๑๐๐,๐๐๐ ท่านเป็นเป็นนักบวชนุ่งผ้าเปลือกไม้ เกิดความเสื่อมใส
ได้กล่าวคำสรรเสริญพระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ ไว้มาก เพราะผลแห่งกรรม
นั้น ท่านไม่รู้จักทุกขัตถิเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุประโยชน์พร้อมด้วยคุณพิเศษ (ขุ.
อป. (ไทย) ๓๒/๓๐๔/๖๒๓)

สัพพคณิธิเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระสัพพคณิธิเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าสรุปได้ว่า
ในอดีตชาติกับที่ ๙๑ ท่านได้ถวายดอกไม้และของหอมแด่พระพุทธเจ้าพระนามว่า
วิปัสสี เพราะผลแห่งการบูชาท่านนั้น ท่านไม่รู้จักทุกขัตถิเลย ในกับที่ ๑๕ ท่านได้เกิดเป็น
พระเจ้าจักรพรรดิผู้มีพละมานภาพมาก ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุประโยชน์พร้อมด้วย
คุณพิเศษ (ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๕/๔๖๓)

สัพพทาสฐิชาต : ว่าด้วยสุนัขจึงจอกได้เป็นใหญ่กว่าสัตว์มีเขี้ยวทั้งปวง มีเนื้อความเล่าสรุปได้ว่า
ปุโรหิตโพธิสัตว์หาวิธีแก้กลอุบายของสุนัขจึงจอกตัวหนึ่งที่มันไปแอบจำปฐวีวิชัย
มนตรีคือมนตรีบังคับสัตว์ให้อยู่อำนาจของพราหมณ์ท่านหนึ่งทีไปสาธยายอยู่ในป่าได้

มันได้บังคับให้สัตว์ป่าทั้งหมดอยู่ในอำนาจของมัน สถาปนาตนเองเป็นราชาสัตว์ชื่อ สัพพทาทฐะ แต่งตั้งนางสุนขัจจกจกตัวหนึ่งเป็นอัครมเหสี เวลาไปที่ใดมันพร้อมกับอัครมเหสีก็นั่งบนหลังราชสีห์ ให้ราชสีห์ยืนอยู่บนหลังข้างสองเชือกเดินไป มันหลงอำนาจเมายศ เกิดมานะปรารถนาจะเป็นพระเจ้าแผ่นดินเมืองพาราณสีจึงให้กองทัพ สัตว์ทั้งปวงยกเข้าล้อมเมืองพาราณสี ส่งสาส์นไปว่าจักยอมมอบราชสมบัติให้หรือจะ ทำการรบ พระเจ้าพรหมทัตสั่งให้ปิดประตูพระนครแล้วให้พระโพธิสัตว์หาวิธีต่อสู้กับ กองทัพสัตว์ พระโพธิสัตว์ขึ้นบนเชิงเทินสอบถามคว่าจักทำการรบอย่างไร ได้ฟังว่า พญาสัพพทาทฐะจักให้ราชสีห์แผดเสียงร้องให้ชาวเมืองพาราณสีตกใจกลัว ให้ถึงแก่ ความตาย เพื่อจะยึดเอาราชสมบัติ ท่านจึงลงมาสั่งให้ชาวเมืองทั้งสินเอาแป้งข้าวเปียก ถ้วยราขมาสูดหูเสียให้หมด แล้วจึงขึ้นไปกำแพงยุให้สุนขัจจกจกสั่งให้พญาราชสีห์ตัว ที่มันนั่งอยู่บนหลังนั้นแหลและแผดเสียง มันไม่รู้กลอุบายของมนุษย์ ทั้งยังกระด้าง เพราะมานะถือตัว จึงสั่งให้พญาราชสีห์แผดเสียงขึ้น บรรดาสัตว์ทั้งหมดต่างก็สะดุ้ง ตกใจกลัวแตกตื่นโกลาหลเพราะเสียงราชสีห์ พญาข้างสองเชือกก็ตกใจจึงขยับกาย ออกห่างกันสลัดพญาราชสีห์ที่อยู่บนกระพองของมันให้หล่นลงมา พญาสุนขัจจกจกก็ หล่นลงที่แทบเท้าข้าง ถูกเหยียบจนสมองและร่างกายแหลกเหลว สุนขัจจกจกถูก ข้างเหยียบตาย เพราะนิสัยที่กระด้างและความอยากใหญ่อยากมีบริวารมากของมัน ฉนั้นใด คนที่มีบริวารมาก ทั้งยังมีความประมาทยอมพินาศเพราะบริวาร ฉนั้นนั้น เหมือนกัน (ขุ.ชา.ทก.(ไทย) ๒๗/๑๘๒/๑๑๔)

สัพพทาทฐะ : ประวัติในอดีตชาติของพระสัพพทาทฐะ มีเนื้อความที่ท่านเล่าสรุปได้ว่า ในอดีตชาติที่ ๓๐,๐๐๐ ท่านได้ถวายภัตตาหารแด่พระพุทธเจ้าพระนามว่าสุเมธะ พร้อมด้วยพระสงฆ์ ๑๐๐,๐๐๐ องค์ เพราะผลแห่งท่านนั้น ท่านไม่รู้จักทุกขัตถิเย รื่นรมย์อยู่ในเทวโลก ท่านได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๑,๐๐๐ ชาติ ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหันต์พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๔๕๖/๖๔๔)

สัพพปริณญาสูตร : พระสูตรว่าด้วยการกำหนดรู้ธรรมทั้งปวง พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ผู้ไม่รู้ซึ่งถึงธรรมทั้งปวงยังกำหนดรู้ธรรมทั้งปวงไม่ได้ยังไม่คลายความพอใจในธรรมทั้ง ปวงนั้น ยังละธรรมทั้งปวงไม่ได้ ก็ยังไม่อาจสิ้นทุกข์ได้ ภิกษุทั้งหลาย ส่วนผู้ซึ่งถึง ธรรมทั้งปวง กำหนดรู้ธรรมทั้งปวงได้ คลายความพอใจในธรรมทั้งปวงนั้นได้ละธรรม ทั้งปวงได้ จึงอาจสิ้นทุกข์ได้ (ขุ.อิตติ.(ไทย) ๒๕/๗/๓๕๑)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ไม่รู้ซึ่งถึงธรรมทั้งปวง หมายถึงไม่รู้ธรรมที่ควรรู้ทั้งปวง โดยนัยว่า “เหล่านี้คือขั้น ๕ เหล่านี้คืออายตนะ ๑๒ เหล่านี้คือธาตุ ๑๘ นี้คือทุกขอ รียสัจ นี้คือทุกขสมุทัยสัจ” เป็นต้น คำว่า ยังกำหนดรู้ธรรมทั้งปวงไม่ได้ หมายถึงยัง ไม่สามารถกำหนดรู้ธรรมด้วยญาณตปริณญา ติรณปริณญา และปหานปริณญาได้ คำว่า ยังละธรรมทั้งปวงไม่ได้ หมายถึงยังละกิเลสวัฏที่ควรละด้วยมคคปัญญาไม่ได้ (ขุ.อิตติ. (บาลี) ๗/๖๐)

สัพพผลทาทฐะ : ประวัติในอดีตชาติของพระสัพพผลทาทฐะ มีเนื้อความที่ท่านเล่าสรุปได้ว่า ในอดีตชาติที่ ๑๐๐,๐๐๐ ท่านได้ถวายผลไม้ต่าง ๆ แด่พระพุทธเจ้าพระนาม

ว่าปทุมุตตระ เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุนิพพาน ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๕๑/๒๑๐)

สัพพมิตตเถรคาถา : ภาชิตของพระสัพพมิตตเถระ,คาถาของพระสัพพมิตตเถระ ท่านพระสัพพมิตตเถระกล่าวไว้ว่า คนเกี่ยวข้องกับคน คนยินดีกับคน คนถูกคนเบียดเบียน และคนเบียดเบียนคน จะต้องการอะไรด้วยคนสำหรับเขา หรือสิ่งที่คนให้เกิด จงละคนที่เบียดเบียนคนเป็นอันมากไปเสีย (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๑๔๙/๓๕๔)

สัพพมิตตะ, ภิกษุ: พระภิกษุชื่อว่าสัพพมิตตะ, พระภิกษุผู้เป็นอุปัฏฐากของพระกัสสปะพุทธเจ้า ในมหาปทานสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสบุพเพนิวาส ว่า พระวิปัสสิพุทธเจ้า มีภิกษุชื่อโสกะเป็นอุปัฏฐาก เป็นอัครอุปัฏฐาก พระสิขีพุทธเจ้ามีภิกษุเขมังกกรเป็นอุปัฏฐาก เป็นอัครอุปัฏฐาก พระเวสสพุทธเจ้า มีภิกษุอุปสันตะเป็นอุปัฏฐาก เป็นอัครอุปัฏฐาก พระกุกสันธพุทธเจ้ามีภิกษุขุทมิชะ เป็นอุปัฏฐาก เป็นอัครอุปัฏฐาก พระโกนาคมนพุทธเจ้ามีภิกษุโสถติชะเป็นอุปัฏฐาก เป็นอัครอุปัฏฐาก พระกัสสปพุทธเจ้ามีภิกษุสัพพมิตตะเป็นอุปัฏฐาก เป็นอัครอุปัฏฐาก บัดนี้ เรามีภิกษุอานนทเป็นอุปัฏฐาก เป็นอัครอุปัฏฐาก (ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๑/๒๕๔๘)

สัพพโลก อนภิตตสัญญา: ความกำหนดหมายความไม่ฆ่าเปลือกลินในโลกทั้งปวง ในปฐมสัญญาสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงสัญญา ๗ ที่ภิกษุเจริญทำให้มากแล้ว ย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก หยั่งลงสู่อมตะ มีอมตะเป็นที่สุด คือ (๑) อสุภสัญญา กำหนดหมายความไม่งามแห่งกาย (๒) มรณสัญญา กำหนดหมายความตายที่จะต้องมาถึงเป็นธรรมดา (๓) อาหาเร ปฏิกุศลสัญญา กำหนดหมายความปฏิกุศลในอาหาร (๔) สัพพโลก อนภิตตสัญญา กำหนดหมายความไม่ฆ่าเปลือกลินในโลกทั้งปวง (๕) อนิจจสัญญา กำหนดหมายความไม่เที่ยงแห่งสังขาร (๖) อนิจเจ ทุกขสัญญา กำหนดหมายความเป็นทุกข์ในความไม่เที่ยงแห่งสังขาร (๗) ทุกเข อนัตตสัญญา กำหนดหมายความเป็นอนัตตาในความเป็นทุกข์ (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๕๙/๔๒๕,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๖๐/๔๓๕, อัง.ปณจก.(ไทย)๒๒/๓๐๓/๔๐๗, อัง.ปณจก.(ไทย)๒๒/๓๐๔/๔๐๗, อัง.สตตก.(ไทย)๒๓/๔๘/๗๕,อัง.สตตก.(ไทย)๒๓/๔๙/๗๕,อัง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๒๓๗/๓๘๕)

สัพพสังวร, พระเจดีย์: พระเจดีย์ชื่อสัพพสังวร,พระเจดีย์ที่พระสกุลาเถรีจุดน้ำมันบุชาสมัยปทุมุตตรพุทธเจ้า ในสกุลาเถรียาปทาน กล่าวถึงประวัติในอดีตชาติของพระสกุลาเถรี พระสกุลาเถรีประกาศประวัติในอดีตชาติของตนว่า สมัยพระชินเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ หม่อมฉันเป็นปริพาชิกา ประพฤติอยู่ผู้เดียว เทียวภิกขาจารได้เพียงน้ำมัน มีใจผ่องใส ใช้น้ำมันนั้นตามประทีปบูชา พระเจดีย์ชื่อว่าสัพพสังวรของพระพุทธเจ้าผู้เลิศกว่าเทวดาและมนุษย์ด้วยกรรมที่หม่อมฉันได้ทำไว้ดีแล้วนั้นและด้วยเจตนาที่ตั้งไว้มั่น หม่อมฉันละกายมนุษย์แล้ว จึงได้ไปเกิดในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ (ขุ.อป.(ไทย)๓๓/๑๔๙/๔๗๕)

สัพพสังหารกปัญหาชดก : ชาดกว่าด้วยการพูดของหญิง ๒ ประเภท มีเนื้อความที่ท่านเล่าสรุปได้ว่า มโหสถบัณฑิตโพธิสัตว์ชำระความเรื่องโจรลักเครื่องประดับโดยการให้นำเครื่องประดับแช่น้ำแล้วให้คนที่รู้จักลั่นดอกประยงค์มาตมดู ก็รู้ว่าหญิงผู้เป็นขโมยพูดเท็จที่บอกว่าเครื่องประดับของตนย้อมด้วยเครื่องหอมทุกชนิดส่วนหญิงผู้เป็นเจ้าของพูดจริงที่ว่านางเป็นคนยากจน นางไม่มีเครื่องหอมหลายอย่าง จึงย้อมเครื่องประดับของนางด้วยดอกประยงค์ทุกวัน (ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๑๑๐/๔๕)

สัพพสูตร : พระสูตรว่าด้วยสิ่งทั้งปวง พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ที่ชื่อว่าสิ่งทั้งปวง ได้แก่กายตนะภายใน ๖ เป็นคู่กับอายตนะภายนอก ๖ คือ ตาคู่กับรูป หูคู่กับเสียง จมูกคู่กับกลิ่น ลิ้นคู่กับรส กายคู่กับโณภูมัพพะและใจคู่กับธรรมารมณณ์ คำพูดของผู้ที่พูดว่า ข้าพเจ้าจักบอกเล็กสิ่งทั้งปวงแล้วบัญญัติสิ่งอื่นแทน นั้นคงเป็นเพียงคำพูดเท่านั้น เพราะพอถูกถามเข้าจริง เขาก็จะตอบไม่ได้ เกิดความอึดอัด เพราะเขาถูกถามในสิ่งอันมิใช่วิสัย (ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๓/๒๒)

สัพพัญญุตญาณ : ญาณคือความเป็นพระสัพพัญญู, พระปริชาญาณหยั่งรู้สิ่งทั้งปวงในอดีต ปัจจุบันอนาคต, คาถาภาษิตของพระเมตตชิเถระ ในเมตตชิเถระคาถา ท่านพระเมตตชิเถระได้กล่าวคาถาไว้ดังนี้ว่า ข้าพเจ้าขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาคศากยบุตรผู้ทรงพระสิริพระองค์นั้น พระองค์ผู้ทรงบรรลूसัพพัญญุตญาณอันเลิศ ทรงแสดงนวโลกุตตรธรรมอันเลิศนี้ไว้เป็นอย่างดี (ขุ.เถร.(ไทย)๒๖/๙๔/๓๓๗, ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๖๕/๔๘๑, ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๓๘/๕๐๐, ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๑๑๙/๑๘๓, ขุ.พทุธ.(ไทย)๓๓/๑๓/๖๙๗)

สัพพัญญุตญาณนิทเทส : แสดงสัพพัญญุตญาณ อธิบายอุทเทสที่ ๗๒-๗๓ ของญาณกถาที่ยกมาตั้งเป็นคำปุจฉา ดังนี้

ในอุทเทสที่ว่า “สัพพัญญุตญาณของพระตถาคต” ท่านพระสารีบุตรอธิบาย สัพพัญญุตญาณคู่กับอนาวรณญาณ มีใจความ ดังนี้

ท่านจำแนกสัพพัญญุตญาณและอนาวรณญาณด้วยธรรมที่เป็นเหตุให้ได้ชื่อ ทั้งสองนี้โดยแบ่งเป็น ๒ ตอน คือ

ตอนที่ ๑ ธรรมที่เป็นเหตุให้ได้ชื่อว่าสัพพัญญุตญาณและอนาวรณญาณ มี ๒๔๒ ประการ แบ่งเป็น ๑๑ หมวด ได้แก่

หมวดที่ ๑ มี ๑ ประการ คือ สังขตธรรมกับอสังขตธรรม

หมวดที่ ๒ มี ๓ ประการ คือ (๑) ธรรมส่วนอนาคต (๒) ธรรมส่วนอดีต (๓) ธรรมส่วนปัจจุบัน

หมวดที่ ๓ มี ๖ ประการ คือ (๑) จักขุกับรูป (๒) โสตะกับสัททะ (๓) ฆานะกับคันธะ (๔) ชิวหากับรส (๕) กายกับโณภูมัพพะ (๖) มโนกับธรรมารมณณ์

หมวดที่ ๔ มี ๒๐๒ ประการ คือ สภาวะธรรมหลัก ได้แก่ สภาวะที่ไม่เที่ยง สภาวะที่เป็นทุกข์ สภาวะที่เป็นอนัตตา กับธรรม ๒๐๑ ประการ (หมวดธรรมที่ ควรรู้อย่างในสุตมยญาณที่ ๑ ตอนที่ ๒ ชุดที่ ๑ หมวดที่ ๒-๑๒) ที่นำมาขยายกับสภาวะธรรมหลักนั้น

เช่น สภาวะที่ไม่เที่ยง สภาวะที่เป็นทุกข์ สภาวะที่เป็นอนัตตาแห่งรูป ...แห่งเวทนา ...
แห่งสัญญา ...แห่งสังขาร ...แห่งวิญญาณ

หมวดที่ ๕ มี ๕ ประการ คือ (๑) สภาวะที่ควรรู้อย่างอภิญญา (๒) สภาวะที่ควร
กำหนดรู้แห่งปริญา (๓) สภาวะที่ควรละแห่งปหานะ (๔) สภาวะที่ควรเจริญแห่ง
ภาวนา (๕) สภาวะที่ควรทำให้แจ้งแห่งสังขาริยา

หมวดที่ ๖ มี ๕ ประการ คือ (๑) สภาวะที่เป็นกองแห่งขันธ (๒) สภาวะ ที่ทรงไว้
แห่งธาตุ (๓) สภาวะที่เป็นบ่อเกิดแห่งอายตนะ (๔) สภาวะที่ปัจจัยปรุงแต่งแห่งสังขต
ธรรม (๕) สภาวะที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่งแห่งอสังขตธรรม

หมวดที่ ๗ มี ๗ ประการ คือ (๑) กุศลธรรม (๒) อกุศลธรรม (๓) อัปยาคตธรรม
(๔) กามาวจรธรรม (๕) รูปาวจรธรรม (๖) อรูปาวจรธรรม (๗) อปริยาป็นธรรม

หมวดที่ ๘ มี ๔ ประการ คือ (๑) สภาวะที่ทนได้ยากแห่งทุกข์ (๒) สภาวะ ที่เป็น
เหตุเกิดแห่งสมุทัย (๓) สภาวะที่เป็นความดับแห่งนิโรธ (๔) สภาวะที่เป็นทางแห่ง
มรรค

หมวดที่ ๙ มี ๔ ประการ คือ (๑) สภาวะแห่งปัญญาที่แตกฉานดีในอรรถ แห่ง
อรรถปฏิสัมภิตา (๒) ...ในธรรมแห่งธัมมปฏิสัมภิตา (๓) ...ในนิรุตติแห่งนิรุตติ-
ปฏิสัมภิตา (๔) ...ในปฏิภาณแห่งปฏิภาณปฏิสัมภิตา

หมวดที่ ๑๐ มี ๔ ประการ คือ (๑) ญาณในความยิ่งและความหย่อนแห่ง อินทรีย์
(๒) ญาณในอาสยะและอนุสัยของสัตว์ (๓) ญาณในยมกปาฏิหาริย์ (๔) ญาณ ในมหา
กรุณาสมบัติ

หมวดที่ ๑๑ มี ๑ ประการ คือ อารมณ ๖ ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ
และธรรมารมณ

ในที่นี้ขอแสดงการจำแนกศัพท์บัญญัติญาณคู่กับอนาวารณญาณเป็นตัวอย่าง ๒ ข้อ
ดังนี้

เหตุที่ ๑ ชื่อว่าศัพท์บัญญัติญาณ เพราะรู้อสังขตธรรมและอสังขตธรรมทั้งปวง ไม่มี
อะไรเหลือ ชื่อว่าอนาวารณญาณ เพราะไม่มีเครื่องกั้นในญาณนั้น

ฯลฯ

เหตุที่ ๒๔๒ ชื่อว่าศัพท์บัญญัติญาณ เพราะรู้อรูปที่ให้เห็น เสียงที่ได้ฟัง อารมณที่ได้
ทราบ ธรรมารมณที่รู้แจ้ง ที่ถึง ที่แสวงหา ที่ตรงตามด้วยใจ แห่ง โลกพร้อมทั้งเท
วโลก มารโลก พรหมโลก แห่งหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณะ พรหมณ์ เทวดาและมนุษย์
ตลอดทั้งหมด ชื่อว่าอนาวารณญาณ เพราะไม่มีเครื่องกั้นในญาณนั้น

ท่านจำแนกพุทธญาณ ๑๔ ประการ ซึ่งเป็นชื่อของสมันตจักขุ เช่น

๑. ญาณในทุกข์ ชื่อว่าพุทธญาณ

ฯลฯ

๑๔.อนาวารณญาณ ชื่อว่าพุทธญาณ

พุทธญาณที่ ๘ ข้างต้นเป็นญาณที่เกิดขึ้นทั่วไปแก่สาวก ส่วนญาณอีก ๖ ประการ
เกิดขึ้นได้เฉพาะพระผู้มีพระภาค

ตอนที่ ๒ ธรรมที่เป็นเหตุให้ได้ชื่อว่าสัพพัญญุตญาณและอนาวรณญาณ มี ๑๓ ประการ แบ่งเป็น ๔ หมวด ได้แก่ หมวดที่ ๘-๑๑ ในตอนที่ ๑

ท่านนำธรรม ๑๓ ประการนั้นมาอธิบายว่าเป็นเหตุให้ได้ชื่อว่าสัพพัญญุตญาณ และอนาวรณญาณอีก แต่ปรับเปลี่ยนสำนวนใหม่ และจำแนกธรรมแต่ละข้อเป็น ๒ ประการ เช่น

ชื่อว่าสัพพัญญุตญาณ เพราะสภาวะที่ทนได้ยากแห่งทุกข์ พระตถาคต ทรงทราบ แล้วตลอดทั้งหมด ที่มีได้ทรงทราบไม่มี ชื่อว่าอนาวรณญาณ เพราะไม่มีเครื่องกั้นใน ญาณนั้น

ชื่อว่าสัพพัญญุตญาณ เพราะสภาวะที่ทนได้ยากแห่งทุกข์ พระตถาคตทรงทราบ แล้ว ทรงเห็นแล้ว ทรงรู้แจ้งแล้ว ทรงทำให้แจ้งแล้ว ทรงถูกต้องแล้วตลอด ทั้งหมด ด้วยพระปัญญา ที่มีได้ทรงถูกต้องด้วยพระปัญญาไม่มี ชื่อว่าอนาวรณญาณ เพราะไม่มีเครื่องกั้นในญาณนั้น(ช.ป.(ไทย) ๓๑/๑๑๙/๑๘๓)

สัพพัญญู:

ผู้รู้ธรรมทั้งปวง, ผู้รู้ทั่วทั้งหมด, พระนามของพระพุทธเจ้า
 ในนิกัณฐสูตร เมื่อพระอานนทอยู่ที่ภูฏาคารศาลา ป่ามทาวัว เขตกรุงเวสาลี เจ้าอภัย ลิจฉวีและเจ้าบัณฑิตกุมารลิจฉวีพากันเข้าไปหาท่านแล้วถามท่านว่า นิครนถนาฏ บุตรเป็นสัพพัญญู (ผู้รู้ทุกสิ่ง) มองเห็นทุกอย่างปฏิญาณญาณทัสสนะโดยไม่เหลือว่า ‘เมื่อเราเดิน ยืน หลับ และตื่น ญาณทัสสนะก็ปรากฏเป็นนิยต์’ เขาบัญญัติว่ากรรม เก่าสิ้นสุดเพราะตบะ (การบำเพ็ญเพียรอย่างหนัก) บัญญัติการกำจัดเหตุได้เพราะไม่ ทำกรรมใหม่ ด้วยเหตุนี้ เพราะกรรมสิ้นไป ทุกข์จึงสิ้นไป เพราะทุกข์สิ้นไป เวทนาจึง สิ้นไป เพราะเวทนาสิ้นไป ทุกข์ทั้งสิ้นจึงจักเป็นอันสลายไป การล่วงพ้นทุกข์ทั้งสิ้น ย่อมมีได้ด้วยความบริสุทธิ์ที่ทำให้กิเลสสิ้นไป ซึ่งประจักษ์ชัดด้วยตนเองนี้ ในเรื่องนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสไว้อย่างไร ท่านพระอานนทตอบว่า ความบริสุทธิ์ที่ทำให้กิเลส สิ้นไปมี ๓ ประการนี้ คือ (๑) ภิกษุในธรรมวินัยนี้มีศีล (๒) ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เพียบพร้อมด้วยศีล สัจจจากาม (๓) ภิกษุในธรรมวินัยนี้ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติและ ปัญญาวิมุตติที่ไม่มีอาสวะเพราะอาสวะสิ้นไป (ม.ม.(ไทย)๑๒/๑๗๙/๑๘๒, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๘๕/๒๑๖, ม.ม.(ไทย)๑๓/๒๒๙/๒๗๐, ม.ม.(ไทย)๑๓/๒๗๑/๓๑๙, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๗๗/๔๖๑, ม.อุป.(ไทย)๑๔/๔/๒๕๔๙, อง.ทุก.(ไทย)๒๐/๗๕/๒๙๗, ชุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๒๕/๕๐๔, ชุ.ชา.(ไทย)๒๗/๗๘/๔๐๘)

สัพพัตถคามินีสูตร : พระสูตรว่าด้วยเหตุที่ทำให้รู้ชัดปฏิบัติทาที่ให้อถึงภูมิทั้งปวง ภิกษุทั้งหลายถามท่าน พระอนรุทธะว่า ท่านบำเพ็ญธรรมอะไรจึงทำให้รู้ชัดปฏิบัติทาที่ให้อถึงภูมิทั้งปวง ท่าน พระอนรุทธะตอบว่า สติปฏิฐาน ๔ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๙๑๕/๔๔๔)

สัพพัตถบัญญัติ: การบัญญัติที่ใช้ประโยชน์ทุกกรณี, การบัญญัติที่ใช้ได้ที่ทุกทั้งปวง
 ปาราชิกกัณท์ กล่าวถึงคำถาม - คำตอบสถานที่บัญญัติเป็นต้นในปาราชิกกัณท์ ว่า พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ผู้ทรงรู้ ทรงเห็นทรงบัญญัติ ปาราชิกสิกขาบทที่ ๑ ณ ที่ไหน ทรงปรารภใคร เพราะเรื่องอะไร ในปาราชิก สิกขาบทที่ ๑ นั้น มีพระบัญญัติ พระอนุบัญญัติ อนุป็นบัญญัติ สัพพัตถบัญญัติ

ปเทศบัญญัติ สาธารณบัญญัติ อสาธารณบัญญัติ เอกโตบัญญัติ อุกโตบัญญัติอยู่หรือ
 ถาม : มีศัพท์บัญญัติ ปเทศบัญญัติอยู่หรือ ตอบ : มีศัพท์บัญญัติ (วิ.ป.(ไทย)๘/
 ๑/๑,วิ.ป.(ไทย)๘/๒/๒,วิ.ป.(ไทย)๘/๓/๙,วิ.ป.(ไทย)๘/๘/๑๐,วิ.ป.(ไทย)๘/๒๑/๒๑)

ศัพท์สาสตร : พระสูตรว่าด้วยอุบายกำจัดอาสวะทั้งปวง พระผู้มีพระภาคทรงแสดงพระสูตรมี
 ลักษณะเป็นการบรรยายโวหารแบบถาม-ตอบเองแก่ภิกษุทั้งหลาย ณ วัดพระเชตุวัน
 อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี เพื่อให้ภิกษุเหล่านั้นกำจัดอุปกิเลส
 ของตนให้หมดสิ้นไป พระผู้มีพระภาครับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลายมาตรัสว่า เราจะแสดง
 วิธีกำจัดอาสวะทั้งปวงให้ฟัง เมื่อภิกษุเหล่านั้นพร้อมจะรับฟัง จึงได้ตรัสวิธีกำจัดอา
 สวะทั้งปวงไว้ ๗ วิธี คือ

๑. อาสวะที่ต้องละด้วยทัสสนะ คือ บุคคลผู้ยังไม่ได้สดับ ไม่ได้พบพระอริยะหรือ
 สัตบุรุษ ไม่ฉลาดในธรรมและยังไม่ได้รับการแนะนำจากท่านเหล่านั้น จึงพิจารณาแต่
 ธรรมที่ไม่ควรพิจารณาอันเป็นเหตุให้เกิดอาสวะ ๓ ประการ อันได้แก่ (๑) กามาสวะ
 (อาสวะคือกาม) หมายถึงความกำหนัดในกามคุณ ๕ (๒) ภวาสวะ(อาสวะคือภพ)
 หมายถึงความกำหนัดในรูปภพและอรูปรภพ (๓) อวิชชาสวะ(อาสวะคืออวิชชา) หมายถึง
 ถึงทิฏฐิ ๖ จึงต้องละอาสวะเหล่านี้ด้วยการพิจารณาโดยแยบคาย ด้วยปัญญาอันยิ่ง

๒. อาสวะที่ต้องละด้วยการสังวร คือ เมื่อภิกษุพิจารณาโดยแยบคาย สำรวม
 ระวังอินทรีย์ ๖ มิให้อาสวะและความเร่าร้อนเกิดขึ้นได้

๓. อาสวะที่ต้องละด้วยการใช้สอย คือ เมื่อภิกษุพิจารณาโดยแยบคายแล้วใช้
 สอยจีวร อาหาร เสนาสนะและคิลานปัจจัยให้เหมาะสมกับความเป็นสมณะ จนอา
 สวะและความเร่าร้อนที่ทำให้คับแค้นไม่มี

๔. อาสวะที่ต้องละด้วยการอดกลั้น คือ เมื่อภิกษุพิจารณาโดยแยบคายและ
 อดทนต่อความร้อน หนาว หิวกระหาย กระวนกระวาย การรบกวนของธรรมชาติ
 และสัตว์เลื้อยคลาน ถ้อยคำหยาบคายร้ายแรงต่าง ๆ และทุกขเวทนาในร่างกาย จน
 อาสวะและความเร่าร้อนไม่มี

๕. อาสวะที่ต้องละด้วยการเว้น คือ เมื่อภิกษุพิจารณาโดยแยบคายแล้วหลีกเลี่ยง
 สัตว์ดุร้าย สถานที่ที่ไม่ควรเที่ยวไป ไม่คบมิตรชั่ว จนอาสวะและความเร่าร้อนที่ทำให้
 คับแค้นไม่มี

๖. อาสวะที่ต้องละด้วยการบรรเทา คือ เมื่อภิกษุพิจารณาโดยแยบคายแล้วไม่
 รับกามวิตก พยาบาทวิตก วิหิงสาวิตก และบาปอกุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นแก่ตน
 แต่พยายามละมิให้เกิดขึ้นมาอีก จนอาสวะและความเร่าร้อนที่ทำให้คับแค้นไม่มี

๗. อาสวะที่ต้องละด้วยการเจริญ คือ เมื่อภิกษุพิจารณาโดยแยบคายแล้วเจริญสัม
 โภชฌงค์ ๗ อาศัยวิเวก วิราคะ นิโรธ ซึ่งน้อมไปเพื่อความสละ จนอาสวะและความ
 เร่าร้อนที่ทำให้คับแค้นไม่มี

และได้ตรัสสรุปไว้ว่า ความสิ้นอาสวะทั้งปวงจะมีได้เฉพาะผู้รู้ ผู้เห็นเท่านั้น เมื่อ
 พระผู้มีพระภาคได้ตรัสพระภาษิตนี้แล้วภิกษุทั้งหลายได้ยินดีชื่นชมและได้บรรลุผล
 ตามประสงค์ (ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๑๔/๑๗)

สัพพปาทานปริยญาสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมเพื่อกำหนดรู้อุปาทานทั้งปวง พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ธรรมเพื่อกำหนดรู้อุปาทานทั้งปวง ได้แก่เพราะอาศัยอายตนะภายใน และอายตนะภายนอก ๖ วิญญาณ ๖ จึงเกิดขึ้นได้ เพราะธรรม ๓ ข้างต้นนั้นประจวบกันจึงเป็นผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนา ๖ จึงเกิด อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในธรรมเหล่านั้น เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนด เพราะคลายกำหนด จิตย่อมหลุดพ้น เพราะหลุดพ้น จึงรู้ชัดว่า เรากำหนดรู้อุปาทานได้แล้ว (ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๖๐/๔๙)

สัพพปาทานปริยาทานสูตร (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยธรรมเพื่อครอบงำอุปาทานทั้งปวง (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ทรงแสดงเนื้อหาสาระของสูตรนี้ โดยนัยแห่งสัพพปาทานปริยญาสูตรในวรรคนี้ ต่างกันเพียงเปลี่ยนจากคำว่า เพราะหลุดพ้น จึงรู้ชัดว่า เรากำหนดรู้อุปาทานได้แล้ว เป็นคำว่า เพราะหลุดพ้น จึงรู้ชัดว่า เรารอบงำอุปาทานได้แล้ว (ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๖๑/๕๐)

สัพพปาทานปริยาทานสูตร (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยธรรมเพื่อครอบงำอุปาทานทั้งปวง (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ทรงแสดงเนื้อหาสาระของสูตรนี้ โดยนัยแห่งสัพพปาทานปริยญาสูตรในวรรคนี้ แล้วตรัสถามโดยนัยเป็นต้นว่า อายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖ วิญญาณ ๖ สัมผัส ๖ และแม้ความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้นเพราะสัมผัส ๖ เป็นปัจจัยเที่ยงหรือไม่เที่ยง เมื่อภิกษุทั้งหลายทูลตอบตามลำดับ เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบ โดยนัยแห่งสัพพปาทานปริยญาสูตร (ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๖๒/๕๐)

สัพโภภาวะ, พระเจ้าจักรพรรดิ: พระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่า สัพโภภาวะ, พระองค์ผู้ในอดีตชาติได้พาพระพุทเจ้าและหมู่ภิกษุสงฆ์ข้ามน้ำ ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่า สัพโภภาวะ ๕ ชาติ ในตรณียเถราปทาน กล่าวถึงประวัติในอดีตชาติของพระตรณียเถระ พระผู้มีพระภาคพระนามว่าอัทธทัสสี มีหมู่พระสาวกแวดล้อม เสด็จไปยังฝั่งแม่น้ำคงคา แม่น้ำคงคามีน้ำเต็มเปี่ยมเสมอขอบฝั่ง กาดឹมกินได้ ข้ำมได้ยาก ข้ำพเจ้าพาพระพุทเจ้าผู้สูงสุดแห่งเทวดาและมนุษย์และหมู่ภิกษุสงฆ์ข้ามแล้ว ในกัปที่ ๑๑๘ (นับจากกัปนี้ไป) ข้ำพเจ้าได้ทำกรรมไว้ในครั้งนั้น จึงไม่รู้จักทุกคติเลย นี่เป็นผลแห่งการพาพระพุทเจ้าส่งข้าม(แม่น้ำ) ในกัปที่ ๑๑๓ นับจากกัปนี้ไป ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๕ ชาติ พระนามว่า สัพโภภาวะ สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ มีพละนาภามาก (ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๑๘/๓๗๒)

สัพโภภาวะ, พระปัจเจกพุทเจ้า: พระปัจเจกพุทเจ้านามว่า สัพโภภาวะ, ผู้ในอดีตชาติได้พาพระพุทเจ้าและภิกษุข้ามแม่น้ำคงคา ได้เป็นพระปัจเจกพุทเจ้านามว่า สัพโภภาวะ ในตรณียเถราปทาน กล่าวถึงประวัติในอดีตชาติของพระตรณียเถระ เมื่อพระผู้มีพระภาคพระนามว่าอัทธทัสสี มีหมู่พระสาวกแวดล้อม เสด็จไปยังฝั่งแม่น้ำคงคา แม่น้ำคงคามีน้ำเต็มเปี่ยมเสมอขอบฝั่ง กาดឹมกินได้ ข้ำมได้ยาก ข้ำพเจ้าพาพระพุทเจ้าผู้

สูงสุดแห่งเทวดาและมนุษย์ และหมู่ภิกษุสงฆ์ ในกัปที่ ๑๑๘ (นับจากกัปนี้ไป) ข้าพเจ้าได้ทำกรรมไว้ในครั้งนั้น จึงไม่รู้จักทุกขคติเลย นี่เป็นผลแห่งการพาพระพุทธรเจ้า สงฆ์ (แม่น้ำ) ในกัปที่ ๑๑๓ นับจากกัปนี้ไป ได้เป็นพระปัจเจกพุทธเจ้าพระนามว่า สัพโภภาวะ (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๑๘/๓๗๒)

สัพภิสูต : พระสูตรว่าด้วยสัตบุรุษ สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน เทวดา กราบทูลว่า บุคคลควรสมาคม ควรทำความสนิทสนมกับพวกสัตบุรุษ เพราะรู้แจ้ง สัทธิธรรมของสัตบุรุษแล้วย่อมประเสริฐ ไม่ตกต่ำ ย่อมได้ปัญญา ย่อมไม่เศร้าโศก ย่อม รุ่งเรือง ย่อมไปสู่สุคติ ย่อมดำรงอยู่ได้ตลอดไป พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคลควร สมาคม ควรทำความสนิทสนมกับพวกสัตบุรุษเท่านั้น เพราะรู้แจ้งสัทธิธรรมของ สัตบุรุษแล้วย่อมได้ปัญญา ไม่เศร้าโศก รุ่งเรือง ไปสู่สุคติ ดำรงอยู่ได้ และย่อมพ้นจาก ทุกข์ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๓๑/๓๕)

สัพพยอก : พุทธเรื่องนำหัวเราะ, พุทธเล่นหัว, พุทธตกขบขัน , เป็นอาการความขาด ความต่าง พริ้วแห่งพรหมจรรย์อย่างหนึ่ง

ในเมถุนสูตร พราหมณ์ทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า “ท่านพระโคตม อะไรเล่าชื่อว่า เป็นความขาด ความทะเลาะความต่าง ความพริ้วแห่งพรหมจรรย์” พระผู้มีพระภาค ตรัสตอบว่า สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้ ปฏิญญาว่าเป็นพรหมจารีอย่าง ถูกต้อง ไม่ประพฤติกิจสองต่อสองกับมาตุคาม ทั้งไม่ยินดีการลูบไล้ การชัตถุ การให้อาบน้ำ และการนวดพื้นของมาตุคาม แต่ยังสัพพยอก เล่นหัว หัวเราะรำกับมาตุคาม (อง.สตตก.(ไทย)๒๓/๕๐/๘๓,อง.สตตก.อ.(บาลี) ๓/๕๐/๑๘๕)

สัพยาปัชมสูตร : พระสูตรว่าด้วยกรรมที่มีความเบียดเบียน พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคลพึงทราบว่าเป็นคนพาล เพราะประกอบด้วยธรรม ๓ คือ (๑) มีกายกรรมที่มีความเบียดเบียน (๒) มีวจีกรรมที่มีความเบียดเบียน (๓) มีมโนกรรมที่มีความเบียดเบียน แล้วตรัสว่า บุคคลพึงทราบว่าเป็นบัณฑิต เพราะประกอบด้วยธรรม ๓ คือ (๑) มีกายกรรมที่ไม่มีความเบียดเบียน (๒) มีวจีกรรมที่ไม่มีความเบียดเบียน (๓) มีมโนกรรมที่ไม่มีความเบียดเบียน ดังนั้น เธอทั้งหลายจึงควรประพฤติเว้นธรรมของคนพาล และถือปฏิบัติปฏิบัติธรรมของบัณฑิต (อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๘/๑๔๖)

สัมปชัญญะ : ความรู้ตัว, รู้ตัวในการเห็นกายในกาย เห็นเวทนาในเวทนา เห็นจิตในจิต เห็นธรรมในธรรม และรู้ตัวในทุกอิริยาบถ

ในมหาปริณิพพานสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสหลักธรรมที่ชื่อว่าแว่นธรรม คือ สัมปชัญญะว่า ภิกษุพึงมีสติสัมปชัญญะ นี่เป็นคำพราสอนของเราสำหรับเธอทั้งหลาย ได้แก่ (๑) พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัด อภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ (๒) พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่ ฯลฯ (๓) พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ (๔) พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มี สัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ และ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ทำ ความรู้สึกตัวในการก้าวไป การถอยกลับ ทำความรู้สึกตัวในการแลดู การเหลียวดู ทำ ความรู้สึกตัวในการคู้เข้า การเหยียดออก ทำความรู้สึกตัวในการครองสังฆาฏิ บาตร

และจิวร ทำความรู้จักตัวในการฉนั้น การตี้ม การเคี้ยว การลิ้ม ทำความรู้จักตัวในการ
 ถ่ายอุจจาระ ปัสสาวะ ทำความรู้จักตัวในการเดิน การยืน การนั่ง การนอน การตื่น
 การพูด การนิ่ง (ที.สี.(ไทย)๙/๔๒๙/๑๙๑,ที.สี.(ไทย)๙/๔๓๐/๑๙๑,ที.สี.(ไทย)๙/
 ๔๓๑/๑๙๑,ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๖๐/๑๐๕,ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๖๕/๑๑๑,ที.ม.(ไทย)๑๐/
 ๒๘๙/๒๒๒,ที.ม.(ไทย)๑๐/๒๘๙/๒๒๓,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๘๐/๕๙,ที.ปา.(ไทย)๑๑/
 ๑๐๙/๘๐,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๕๙/๑๒๑,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๘๔/๑๔๒)

สัมปชานมุสาวาท: กล่าวเท็จทั้งที่รู้,การปกปิดอาบัติที่ไม่ยอมเปิดเผยเมื่อสงฆ์ประกาศในปาติโมกข์
 ทเทศานุชานนา

ในอุโปสถขันธกะ คำในปาติโมกข์ทเทศานุชานนา ว่า ขอสงฆ์จงฟังข้าพเจ้า ถ้าสงฆ์
 พร้อมกันแล้ว สงฆ์พึงทำอุโปสถพึงยกปาติโมกข์ขึ้นแสดง อะไรเป็นบุพพกิจของสงฆ์
 ท่านทั้งหลายพึงบอก จงใส่ใจปาติโมกข์นั้น ท่านรูปใดมีอาบัติ ท่านรูปนั้นพึงเปิดเผย
 เมื่อไม่มีอาบัติพึงนิ่ง ด้วยความเป็นผู้หนึ่ง ข้าพเจ้าจักทราบที่ท่านทั้งหลายเป็นผู้
 บริสุทธิ์ ก็การสวดประกาศถึง ๓ ครั้ง ในบริษัทเช่นนี้เป็นเหมือนการเปิดเผยอาบัติ
 ของภิกษุแต่ละรูปที่ถูกถาม ก็เมื่อกำลังสวดประกาศถึงครั้งที่ ๓ ภิกษุใดระลึกได้ ยังไม่
 ยอมเปิดเผยอาบัติที่มีอยู่ สัมปชานมุสาวาทยอมมีแก่ภิกษุรูปนั้น ท่านทั้งหลาย ก็สัมป
 ชานมุสาวาท พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เป็นธรรมที่ทำอันตราย เพราะฉะนั้น ภิกษุต้อง
 อาบัติแล้วระลึกได้ หวังความบริสุทธิ์ ก็พึงเปิดเผยอาบัติที่มีอยู่ เพราะเปิดเผยอาบัติ
 แล้ว ความผาสุกย่อมมีแก่ภิกษุรูปนั้น (วิ.ม.(ไทย)๔/๑๓๔/๒๐๙, วิ.มหา. (แปล) ๒/๒-
 ๓/๑๘๖-๑๘๗)

สัมปทา: ความถึงพร้อม, ความถึงแห่งญาติ หรือความถึงพร้อมแห่งศรัทธา ศิล ปัญญา

ในสังคีตสูตร สังคีตหมวด ๕ กล่าวถึงสัมปทา ๕ คือ (๑) ญาติสัมปทา ความถึงพร้อม
 แห่งญาติ (๒) โภคสัมปทา ความถึงพร้อมแห่งโภคะ (๓) อาโรคยสัมปทา ความถึง
 พร้อมด้วยความไม่มีโรค (๔) สีสสัมปทา ความถึงพร้อมแห่งศีล (๕) ทิฏฐิสัมปทา
 ความถึงพร้อมแห่งทิฏฐิ และในสัมปทาสูตร สัมปทา ๓ ประการ คือ (๑) สัทธา
 สัมปทา ความถึงพร้อมด้วยศรัทธา (๒) สีสสัมปทา ความถึงพร้อมด้วยศีล (๓) ปัญญา
 สัมปทา ความถึงพร้อมด้วยปัญญา (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๑๖/๓๐๔,อง.ทุก.(ไทย)๒๐/
 ๑๑๘/๓๖๒,อง.ทุก.(ไทย)๒๐/๑๑๙/๓๖๔,อง.ทุก.(ไทย)๒๐/๑๒๐/๓๖๖,อง.ทุก.(ไทย)
 ๒๐/๑๓๙/๓๘๗,อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๔๖/๗๕,อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๙๑/
 ๑๖๓,อง.อภุฏฐก.(ไทย)๒๓/๗๕/๓๘๘,อง.อภุฏฐก.(ไทย)๒๓/๗๖/๓๘๙,ช.เถร.(ไทย)๒๖/
 ๒๐๑/๓๖๘)

สัมปทาสูตร : พระสูตรว่าด้วยสัมปทา พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สัมปทา (ความถึงพร้อม) ๕ คือ
 (๑) สัทธาสัมปทา ความถึงพร้อมด้วยศรัทธา (๒) สีสสัมปทา ความถึงพร้อมด้วยศีล
 (๓) สุตสัมปทา ความถึงพร้อมด้วยสุตะ (๔) จาคสัมปทา ความถึงพร้อมด้วยจาคะ (๕)
 ปัญญาสัมปทา ความถึงพร้อมด้วยปัญญา (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๔๖/๗๕)

สัมปทาสูตร (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยสัมปทา (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สัมปทา มี ๕ คือ (๑)
 สัทธาสัมปทา ความถึงพร้อมด้วยศรัทธา (๒) สีสสัมปทา ความถึงพร้อมด้วยศีล (๓)

สุตสัมปทา ความถึงพร้อมด้วยสุตะ (๔) จากสัมปทา ความถึงพร้อมด้วยจาคะ (๕)

ปัญญาสัมปทา ความถึงพร้อมด้วยปัญญา (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๙๑/๑๖๓)

สัมปทาสูตร (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยสัมปทา (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สัมปทา ๕ คือ (๑) สीलสัมปทา ความถึงพร้อมด้วยศีล (๒) สมาธิสัมปทา ความถึงพร้อมด้วยสมาธิ (๓) ปัญญาสัมปทา ความถึงพร้อมด้วยปัญญา (๔) วิมุตติสัมปทา ความถึงพร้อมด้วยวิมุตติ (๕) วิมุตติญาณทัสสนสัมปทา ความถึงพร้อมด้วยวิมุตติญาณทัสสนะ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๙๒/๑๖๓)

สัมปทาสูตร^๑ (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยสัมปทา (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สัมปทา ๘ คือ (๑) อุกุณฐานสัมปทา (๒) อารักขสัมปทา (๓) กัลยาณมิตตตา (๔) สมชีวิตา (๕) สัทธาสัมปทา (๖) สीलสัมปทา (๗) จากสัมปทา (๘) ปัญญาสัมปทา (อง.อฏฐก.(ไทย) ๒๓/๓๕/๓๘๘)

สัมปทาสูตร^๒ (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยสัมปทา (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สัมปทา ๘ คือ (๑) อุกุณฐานสัมปทา หมายถึงเลี้ยงชีพด้วยการงานใด ๆ เป็นผู้ขยันไม่เกียจคร้านในการงานที่จะต้องช่วยกันทำนั้น มีปัญหาพิจารณาในการงานที่จะต้องช่วยกันทำนั้น สามารถทำได้จัดได้ (๒) อารักขสัมปทา หมายถึงรักษาคุ่มครองโภคทรัพย์นั้นด้วยคิดว่า ทำอย่างไร โภคทรัพย์เหล่านี้ของเราจึงจะไม่ถูกพระราชาริบ โจรไม่ลัก ไฟไหม้ น้ำไม่พัดไป ทายาทผู้ไม่เป็นที่รักไม่ลักไป (๓) กัลยาณมิตตตา หมายถึงวางตัวเหมาะสมเจรจาสนทนากับคนในหมู่บ้านหรือในนิคมที่ตนอาศัยอยู่ จะเป็นคบคิด บุตรคบคิด คนหนุ่มหรือคนแก่ผู้เคร่งครัดก็ตาม ผู้ถึงพร้อมด้วยศรัทธา ศีล จาคะ และปัญญา คอยศึกษาสัทธาสัมปทาเป็นต้นของท่านผู้ถึงพร้อมด้วยสัทธาสัมปทาเป็นต้น ตามสมควร (๔) สมชีวิตา หมายถึงรู้ทางเจริญและทางเสื่อมแห่งโภคทรัพย์แล้ว เลี้ยงชีพแต่พอเหมาะ ไม่ให้ฟุ่มเฟือยนัก ไม่ให้ฝืดเคืองนัก เปรียบเหมือนคนซึ่งของยกตราข้างขึ้นดูก็รู้ได้ ถ้ามีรายรับน้อยแต่เลี้ยงชีพอย่างฟุ่มเฟือย ก็จะมีผู้กล่าวหาเขาได้ว่า ใช้จ่ายโภคทรัพย์เหมือนคนกินผลมะเดื่อ ถ้ามีรายรับมาก แต่เลี้ยงชีพอย่างฝืดเคือง ก็จะมีผู้กล่าวหาเขาได้ว่า จักตายอย่างไม่สมฐานะ แต่หากเขารู้ทางเจริญแห่งโภคทรัพย์และทางเสื่อมแห่งโภคทรัพย์แล้วเลี้ยงชีวิตแต่พอเหมาะ ไม่ให้ฟุ่มเฟือยนัก ไม่ให้ฝืดเคืองนัก สัทธาสัมปทา หมายถึงเป็นผู้มีศรัทธา เชื่อปัญญาเครื่องตรัสรู้ของตถาคตว่า แม้เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ...เป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เป็นพระพุทธรเจ้า เป็นพระผู้มีพระภาค สीलสัมปทา หมายถึงเป็นผู้เว้นขาดจากการฆ่าสัตว์ ... เว้นขาดจากการดื่มน้ำเมาคือสุราและเมรัย จากสัมปทา หมายถึงมีใจปราศจากความตระหนี่อันเป็นมลทิน...ควรแก่การขอ ยินดีในการแจกทาน ปัญญาสัมปทา หมายถึงเป็นผู้มีปัญญา ...ให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ แล้วตรัสสรุปคาถาใจความว่า คนขยันหมั่นเพียรในการทำงาน ไม่ประมาท รู้วิธีการเลี้ยงชีวิตแต่พอเหมาะ รักษาทรัพย์ที่หามาได้ มีศรัทธา มีศีล รู้ความประสงค์ของผู้ขอ ไม่ตระหนี่ชำระทางแห่งประโยชน์ที่มีในภพหน้าอยู่เป็นนิตย์ ที่พระพุทธรเจ้าผู้มีพระนามว่าสัจจะตรัสธรรม ๘ ดังกล่าวมานี้ เพื่อผู้ครองเรือนผู้มีศรัทธา อันเป็นเหตุนำสุขมาให้ในโลก

ทั้ง ๒ คือประโยชน์เกื้อกูลในภพนี้และสุขในภพหน้า จากะบุญนี้ย่อมเจริญยิ่งขึ้นแก่
 คนที่สละทั้งหลาย อย่างนี้ (อง.อภฺรฺก. (ไทย) ๒๓/๗๖/๓๘๙)

สัมปทาสูตร^๓ : พระสูตรว่าด้วยสัมปทา พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สัมปทา ๓ คือ (๑) สัทธาสัมปทา ถึง
 พร้อมด้วยศรัทธา (๒) สीलสัมปทา ถึงพร้อมด้วยศีล(๓) ปัญญาสัมปทา ถึงพร้อมด้วย
 ปัญญา (อง.ติก. (ไทย) ๒๐/๑๓๙/๓๘๗)

สัมปยุต : ประกอบด้วย, พร้อมด้วย, ร่วมด้วย เช่น สภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยเหตุซึ่งเป็นกุศล
 ในเหตุสัมปยุตตทุกะ กล่าวถึงกุศลติกะ กุศลบพ ปฏิจจวาร ปัจจยจตุกนัย - เหตุ
 ปัจจัยว่า สภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยเหตุซึ่งเป็นกุศลอาศัยสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยเหตุ
 ซึ่งเป็นกุศลเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัย และสภาวะธรรมที่เป็นเหตุและสัมปยุตด้วยเหตุ
 ซึ่งเป็นกุศลอาศัยสภาวะธรรมที่เป็นเหตุและสัมปยุตด้วยเหตุซึ่งเป็นกุศลเกิดขึ้นเพราะ
 เหตุปัจจัย (อภิ.ป. (ไทย) ๔๔/๒๕/๒๒๘, ๔๔/๗๑/๒๔๔)

สัมปยุตด้วยผัสสะ : ประกอบด้วยผัสสะ, เกิดขึ้นพร้อมกับผัสสะ, เกิดร่วมกับผัสสะ เช่น เสียงสัมปยุต
 ด้วยเวทนา

ในสัทโทวิปาโกติกถา เรื่องเสียงเป็นวิบาก สกวาทีถาม ปราว่าที่ว่า เสียงเป็นวิบากใช่
 ไหม ปราว่าที่ตอบว่า ใช่ สกวาทีถามว่า เสียงมีสุขเวทนา มีทุกขเวทนา มีอทุกขมสุข
 เวทนา สัมปยุตด้วยสุขเวทนา สัมปยุตด้วยทุกขเวทนา สัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนา
 สัมปยุตด้วยผัสสะสัมปยุตด้วยเวทนา สัมปยุตด้วยสัญญา สัมปยุตด้วยเจตนา สัมปยุต
 ด้วยจิต รับรู้อารมณ์ได้ มีความนึกถึง มีความผูกใจ มีความสนใจ มีความใฝ่ใจ มีความ
 จงใจ มีความปรารถนา มีความตั้งใจใช่ไหม ปราว่าที่ตอบว่า ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น
 (อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๖๓๖/๖๙๕)

สัมปยุตด้วยเวทนา : ประกอบด้วยเวทนา, เกิดพร้อมกับเวทนา, มาร่วมกับเวทนา เช่น สัมปยุตด้วย
 สุขเวทนา

ในสัทโทวิปาโกติกถา เรื่องเสียงเป็นวิบาก สกวาที ถามปราว่าที่ว่า เสียงเป็นวิบากใช่
 ไหม ปราว่าที่ตอบว่า ใช่ สกวาทีถามว่า เสียงมีสุขเวทนา มีทุกขเวทนา มีอทุกขมสุข
 เวทนา สัมปยุตด้วยสุขเวทนา สัมปยุตด้วยทุกขเวทนา สัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนา
 สัมปยุตด้วยผัสสะสัมปยุตด้วยเวทนา สัมปยุตด้วยสัญญา สัมปยุตด้วยเจตนา สัมปยุต
 ด้วยจิต รับรู้อารมณ์ได้ มีความนึกถึง มีความผูกใจ มีความสนใจ มีความใฝ่ใจ มีความ
 จงใจมีความปรารถนา มีความตั้งใจใช่ไหม ปราว่าที่ตอบว่า ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น
 (อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๖๓๖/๖๙๕)

สัมปยุตด้วยสัญญา : ประกอบด้วยสัญญา, เกิดพร้อมกับสัญญา, มาร่วมกับสัญญา

ในสัทโทวิปาโกติกถา เรื่องเสียงเป็นวิบาก กล่าวถึง สกวาทีถามปราว่าที่ว่า เสียง
 เป็นวิบากใช่ไหม ปราว่าที่ตอบว่า ใช่ สกวาทีถามว่า เสียงมีสุขเวทนา มีทุกขเวทนา มีอ
 ทุกขมสุขเวทนา สัมปยุตด้วยสุขเวทนา สัมปยุตด้วยทุกขเวทนา สัมปยุตด้วยอทุกขม
 สุขเวทนา สัมปยุตด้วยผัสสะสัมปยุตด้วยเวทนา สัมปยุตด้วยสัญญา สัมปยุตด้วย
 เจตนา สัมปยุตด้วยจิต รับรู้อารมณ์ได้ มีความนึกถึง มีความผูกใจ มีความสนใจ มี

ความใส่ใจ มีความตั้งใจมีความปรารถนา มีความตั้งใจใช้ใหม่ ปรวาทิตอบว่า ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น (อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๖๓๖/๖๕๕)

สัมปยุตด้วยสุขเวทนา: ประกอบด้วยสุขเวทนา, เกิดพร้อมกันกับสุขเวทนา, มาร่วมกับสุขเวทนา

ในรูปวิปัสโกติกถา เรื่อง รูปเป็นวิบาก สกวาที่ถาม ปรวาทิตอบว่า รูปเป็นวิบากใช้ใหม่ ปรวาทิตอบว่า ใช้ สกวาที่ถามว่า รูปมีสุขเวทนา มีทุกขเวทนา มีอทุกขมสุขเวทนา สัมปยุตด้วยสุขเวทนา สัมปยุตด้วยทุกขเวทนา สัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนา สัมปยุตด้วยผัสสะ สัมปยุตด้วยจิต รับรู้อารมณ์ได้ มีความนึกถึง มีความตั้งใจใช้ใหม่ ปรวาทิตอบว่า ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น (อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๗๖๕/๘๐๗)

สัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนา: ประกอบด้วยการไม่ทุกข์ไม่สุข, เกิดพร้อมกับการไม่ทุกข์ไม่สุข, มาร่วมกับอทุกขเวทนา

ในสัทโทวิปัสโกติกถา เรื่องเสียงเป็นวิบาก สกวาที่ถาม ปรวาทิตอบว่า เสียงเป็นวิบากใช้ใหม่ ปรวาทิตอบว่า ใช้ สกวาที่ถามว่า เสียงมีสุขเวทนา มีทุกขเวทนา มีอทุกขมสุขเวทนา สัมปยุตด้วย สุขเวทนา สัมปยุตด้วยทุกขเวทนา สัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนา สัมปยุตด้วยผัสสะ สัมปยุตด้วยเวทนา สัมปยุตด้วยสัญญา สัมปยุตด้วยเจตนา สัมปยุตด้วยจิต รับรู้อารมณ์ได้ มีความนึกถึง มีความผูกใจ มีความสนใจ มีความใส่ใจ มีความตั้งใจมีความปรารถนา มีความตั้งใจใช้ใหม่ ปรวาทิตอบว่า ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น (อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๖๓๖/๖๕๕)

สัมปยุตตกิเลส: กิเลสที่มาพร้อมกับ, การเกิดขึ้นพร้อมกันของกิเลส เช่นเหตุปัจจัยของกิเลสที่สัมปยุตตขั้น กิเลส และจิตตสมุฏฐาน

ในกิเลสทุกะ ปัญหาวาร ปัจจยानุโลม วิภังควาร เหตุปัจจัย กล่าวถึงสภาวะธรรมที่เป็นกิเลสเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นกิเลสโดยเหตุปัจจัยได้แก่ เหตุที่เป็นกิเลสเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตกิเลสโดยเหตุปัจจัย (พึงอ้างบทที่เป็นมูล) เหตุที่เป็นกิเลสเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตขั้นและจิตตสมุฏฐานรูปโดยเหตุปัจจัย (พึงอ้างบทที่เป็นมูล) เหตุที่เป็นกิเลสเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตขั้น กิเลส และจิตตสมุฏฐานรูปโดยเหตุปัจจัย ในกิเลสสัง กิเลสทุกะ ปัญหาวาร ปัจจยानุโลม วิภังควาร เหตุปัจจัย กล่าวถึงสภาวะธรรมที่เป็นกิเลสและเป็นอารมณ์ของกิเลสเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นกิเลส และเป็นอารมณ์ของกิเลสโดยเหตุปัจจัย ได้แก่ เหตุที่เป็นกิเลสและเป็นอารมณ์ของกิเลสเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตกิเลสโดยเหตุปัจจัย (โดยนัยนี้ จึงมี ๔ วาระเหมือนกับกิเลสทุกะ) (อภิ.ป.ไทย)๔๓/๑๖/๓๖๐, อภิ.ป.ไทย)๔๓/๗๕/๓๕๓, อภิ.ป.ไทย)๔๓/๘๖/๓๕๘)

สัมปยุตตขั้น: ขั้นที่ประกอบด้วย, ขั้นที่เกิดขึ้นพร้อมกับ เช่น ขั้นที่เป็นเหตุที่เป็นสังกิลิฐุสังกิลิฐิกรรม เป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตขั้นทั้งหลาย ด้วยอำนาจของเหตุปัจจัย

ในสังกิลิฐุติกะ ปัญหาวาร ปัจจยानุโลม วิภังควาร เหตุปัจจัย กล่าวถึงสังกิลิฐุสังกิลิฐิกรรม เป็นปัจจัยแก่สังกิลิฐุสังกิลิฐิกรรม ด้วยอำนาจของเหตุปัจจัย คือ เหตุที่เป็นสังกิลิฐุสังกิลิฐิกรรม เป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตขั้นทั้งหลาย ด้วยอำนาจของเหตุปัจจัย(อภิ.ป.(ไทย)๔๐/๘/๘๘๐, อภิ.ป.(ไทย)๔๐/๑๑/๘๘๓, อภิ.ป.

(ไทย)๔๐/๑๒/๘๘๔,อภิ.ป.(ไทย)๔๐/๒๐/๘๙๒,อภิ.ป.(ไทย)๔๐/๒๒/๘๙๔,อภิ.ป.
 (ไทย)๔๐/๓๘/๖๖๓,อภิ.ป.(ไทย)๔๐/๔๒/๖๖๗,อภิ.ป.(ไทย)๔๐/๔๓/๖๖๘,อภิ.ป.
 (ไทย)๔๐/๔๔/๖๖๘,อภิ.ป.(ไทย)๔๐/๕๑/๘๑๕,อภิ.ป.(ไทย)๔๐/๕๘/๖๗๗)

สัมปยุตตชั้นที่มีมรรคเป็นเหตุ: ชั้นที่ประกอบขึ้นกับมรรค, อธิปติธรรมที่เป็นมัคคเหตุกธรรม เป็น
 ปัจจัยแก่สัมปยุตตชั้นทั้งหลายที่เป็นมัคคเหตุกธรรมและมัคคาธิปติธรรม
 ในมัคคารัมมณตีกะ ปัญหาว่า มัคคเหตุกธรรม เป็นปัจจัยแก่มัคคเหตุกธรรม
 และมัคคาธิปติธรรม ด้วยอำนาจของอธิปติปัจจัยมีอย่างเดียว คือที่เป็น สห
 ขาตาริบัติ ได้แก่ อธิปติธรรมที่เป็นมัคคเหตุกธรรม เป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตชั้น
 ทั้งหมดที่เป็นมัคคเหตุกธรรมและมัคคาธิปติธรรม ด้วยอำนาจของอธิปติปัจจัย
 (อภิ.ป.(ไทย)๔๑/๓๒/๕๓๕)

สัมปยุตตชั้นที่มีมรรคเป็นอธิปติ มรรคที่เป็นอธิปติประกอบกับชั้น, อธิปติธรรมที่เป็นมัคคารัมมณ
 ธรรม เป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตชั้นทั้งหลายที่เป็นมัคคาธิปติธรรม
 ในอธิปติปัจจัย กล่าวถึงมัคคารัมมณธรรม เป็นปัจจัยแก่มัคคาธิปติธรรม ด้วยอำนาจ
 ของอธิปติปัจจัย มีอย่างเดียว คือที่เป็น สหขาตาริบัติ ได้แก่ อธิปติธรรมที่เป็นมัค
 คารัมมณธรรม เป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตชั้นทั้งหลายที่เป็นมัคคาธิปติธรรม ด้วย
 อำนาจของอธิปติปัจจัย (อภิ.ป.(ไทย)๔๑/๒๗/๕๓๓)

สัมปยุตตชั้นที่มีมรรคเป็นอารมณ์: มรรคที่เป็นอธิปติประกอบกับชั้น, อธิปติธรรมที่เป็นมัคคารัมมณ
 ธรรม เป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตชั้นทั้งหลายที่เป็นมัคคาธิปติธรรม
 ในอธิปติปัจจัย กล่าวถึงมัคคารัมมณธรรม เป็นปัจจัยแก่มัคคาธิปติธรรม ด้วยอำนาจ
 ของอธิปติปัจจัยมีอย่างเดียว คือที่เป็น สหขาตาริบัติ ได้แก่ อธิปติธรรมที่เป็นมัค
 คารัมมณธรรมเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตชั้นทั้งหลายที่เป็นมัคคาธิปติธรรม ด้วยอำนาจ
 ของอธิปติปัจจัย (อภิ.ป.(ไทย)๔๑/๒๗/๕๓๓)

สัมปยุตตคันถะ: คันถะที่ประกอบด้วยเหตุปัจจัย, คันถะธรรมที่เป็นเหตุปัจจัย, เหตุทั้งหลายที่เป็นคันถ
 ธรรม เป็นปัจจัยแก่ คันถะที่เป็นสัมปยุตตธรรมทั้งหลาย
 ในคันถทุกะ ปัญหาว่า ปัจจัยานุโลม วิกังควาร เหตุปัจจัย กล่าวถึงสภาวะธรรมที่เป็น
 คันถะเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นคันถะโดยเหตุปัจจัยได้แก่ เหตุที่เป็นคันถะเป็น
 ปัจจัยแก่สัมปยุตตคันถะโดยเหตุปัจจัย และคันถธรรม เป็นปัจจัยแก่คันถธรรม ด้วย
 อำนาจของเหตุปัจจัย คือ เหตุทั้งหลายที่เป็นคันถธรรม เป็นปัจจัยแก่คันถะที่เป็น
 สัมปยุตตธรรมทั้งหลาย ด้วยอำนาจของเหตุปัจจัย (อภิ.ป.(ไทย)๔๒/๑๙/๓๓๘)

สัมปยุตตเจตนา: มรรคที่เป็นอธิปติประกอบกับชั้น, อธิปติธรรมที่เป็นมัคคารัมมณธรรม เป็นปัจจัย
 แก่สัมปยุตตชั้นทั้งหลายที่เป็นมัคคาธิปติธรรม
 ในอธิปติปัจจัย กล่าวถึงมัคคารัมมณธรรม เป็นปัจจัยแก่มัคคาธิปติธรรม ด้วยอำนาจ
 ของอธิปติปัจจัย มีอย่างเดียว คือที่เป็น สหขาตาริบัติ ได้แก่ อธิปติธรรมที่เป็นมัค
 คารัมมณธรรม เป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตชั้นทั้งหลายที่เป็นมัคคาธิปติธรรม ด้วย
 อำนาจของอธิปติปัจจัย (อภิ.ป.(ไทย)๔๑/๒๗/๕๓๓)

สัมปยุตตปัจจาย : คำว่า **สัมปยุตตะ** หมายถึง สภาวะธรรมที่ประกอบด้วยคุณลักษณะ ๔ อย่าง คือ เอกุปาทะ (อุบัติขึ้นพร้อมกัน) เอกนิโรธะ(ดับพร้อมกัน) เอกาลัมพะนะ(รับอารมณ์อย่างเดียวกัน) และ เอกวัตถุกะ (มีฐานที่ตั้งอย่างเดียวกัน) ลักษณะ ๔ อย่างที่กล่าวมานี้ ท่านเรียกว่า **สัมปโยคลักษณะ** สัมปยุตตธรรมเหล่านี้แลชื่อว่าปัจจาย คำว่า **สัมปยุตตปัจจาย** แปลว่าสภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นการประกอบ คือสามารถทำอุปการะแก่ธรรมที่ประกอบกับตนด้วยอำนาจของสัมปโยค ลักษณะ ๔ ประการประดุจอาหาร ๔ชนิด คือ นม เนย น้ำผึ้งและน้ำตาลซึ่งต่างก็ชुरสให้กันและกัน

สัมปยุตตปัจจายมีองค์ประกอบ ดังนี้

๑. **ปัจจาย** ได้แก่ จิต เจตสิกทั้งหมด ทั้งที่เป็นไปในอดีตกาล และ ปฏิสนธิกาล โดยเป็นปัจจายให้กันและกัน
๒. **ปัจจยูปัน** ได้แก่จิต เจตสิกทั้งหมด ทั้งที่เป็นไปในอดีตกาล และปฏิสนธิกาล
๓. **ปัจจนิกะ** ได้แก่จิตตชรูป ปฏิสนธิกัมมชรูป พาหิรรูป อาหารชรูป อุดุชรูป อสัณญัสตตกัมมชรูปปวัตติกัมมชรูป

สัมปยุตตปัจจายนี้เป็นไปได้ทั้งในช่วงอดีตกาลและปฏิสนธิกาล แต่เป็นไปได้เฉพาะในปัจจุบันกาลและจัดอยู่ในประเภทสหชาติปัจจาย สามารถเป็นไปในภูมิทั้งหมด ยกเว้นเอกโวการภูมิ ดังคำในปฏิฐานที่กล่าวไว้ว่า สัมปยุตตปัจจาย ได้แก่ ชั้น ๔ ที่ไม่เป็นรูปเป็นปัจจายแก่กันและกันโดยสัมปยุตตปัจจาย (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๑๙/๓๖๖, อภิ.ป.(ไทย)๔๐/๑๙/๑๑,๔๐/๓๕/๔๐,๔๐/๑๙๐/๙๘,๔๐/๒๒๕/๑๒๐,๔๐/๒๓๕/๑๕๐,อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๑๒๔/๑๐๕,อภิ.ป.(ไทย) ๔๔/๒๐๕/๕๘๖)

สัมปยุตตเหตุ : เหตุที่สัมปยุต ดังคำในปฏิฐานที่กล่าวไว้ว่า สหชาติธาติปัตติได้แก่อธิปติธรรมที่เป็นเหตุเป็นปัจจายแก่สัมปยุตตเหตุโดยอธิปติปัจจาย หรือตั้งคำว่า สหชาติตะ ได้แก่เจตนาที่ไม่เป็นเหตุเป็นปัจจายแก่สัมปยุตตเหตุโดยกัมมปัจจายในปฏิสนธิขณะ ฯลฯ , เป็น ๑ ในเหตุ ๒ คือ (๑) สัมปยุตตเหตุ (๒) ปัจจายเหตุ (อภิ.ป.(ไทย) ๔๒/๒๑/๑๑,๔๒/๓๓/๑๘,อภิ.ป.(ไทย) ๔๔/๒๐๕/๕๘๕)

สัมปยุตตอุปาทาน :อุปาทานที่สัมปยุต หมายถึงมีอุปาทาน โดยเหตุปัจจาย และโดยกัมมปัจจาย ดังคำในปฏิฐานที่กล่าวไว้ว่าสภาวะธรรมที่เป็นอุปาทานเป็นปัจจายแก่สภาวะธรรมที่เป็นอุปาทานโดยเหตุปัจจาย ได้แก่ เหตุที่เป็นอุปาทานเป็นปัจจายแก่สัมปยุตตอุปาทานโดยเหตุปัจจาย หรือตั้งคำว่า สภาวะธรรมที่ไม่เป็นอุปาทานเป็นปัจจายแก่สภาวะธรรมที่เป็นอุปาทานโดยกัมมปัจจาย ได้แก่ เจตนาที่ไม่เป็นอุปาทานเป็นปัจจายแก่สัมปยุตตอุปาทานโดยกัมมปัจจาย (อภิ.ป.(ไทย) ๔๓/๑๗/๒๙๖,๔๓/๒๒/๒๙๙,๔๓/๙๘/๓๔๑)

สัมปโยค : การประกอบกัน, การรวมกัน, การประกอบพร้อมกัน มีปรากฏในธาตุกถา สัมปโยควิปโยคปทนิทเทส แสดงบทที่เป็นสัมปโยควิปโยค (อภิ.ธ.(ไทย) ๓๖/๒๒๘/๕๙)

สัมปรายภพ : ภพหน้า หมายถึงโลกหน้า ภพที่จะสัตว์จะไปเกิดหลังจากตายแล้ว (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๗๘/๔๖๓,๑๓/๓๙๑/๔๘๕,๑๓/๓๙๒/๔๘๖,ม.อุ.(ไทย)๑๔/๓๗๐/๔๑๕,ส.ม.(ไทย)

๑๕/๑๔๕/๑๘๔,๑๕/๑๔๖/๑๘๕,ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๘๗/๘๔,ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๒๔/๕๔๔,อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๙๕/๒๙๒)

สัมปรายิกัตถะ : ประโยชน์ภายนอก, ประโยชน์ในโลกหน้า, ประโยชน์ขั้นสูงขึ้นไป อันได้แก่ความมีจิตใจเจริญงอกงามด้วยคุณธรรมความดี ทำให้ชีวิตนี้มีค่าและเป็นหลักประกันชีวิตในภพหน้า ซึ่งจะสำเร็จได้ด้วยธรรม ๔ ประการ คือ ๑. สัทธาสัมปทา ถึงพร้อมด้วยศรัทธา ๒. สीलสัมปทา ถึงพร้อมด้วยศีล ๓. จาคสัมปทา ถึงพร้อมด้วยการบริจาค ๔. ปัญญาสัมปทา ถึงพร้อมด้วยปัญญา ธรรม ๔ อย่างนี้เรียกเต็มว่า สัมปรายิกัตถสังวัตตนิกรธรรม มีข้อความธรรมทั้ง ๔ ประการนี้ในทีฆชาณสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า พยัคฆปัชชะ ธรรม ๔ ประการนี้ ย่อมเป็นไปเพื่อเกื้อกูลในภพหน้า เพื่อสุขในภพหน้า แก่กุลบุตรคือ(๑) สัทธาสัมปทา (๒) สीलสัมปทา (๓) จาคสัมปทา (๔) ปัญญาสัมปทา (อง.อภฺรฺก. (ไทย) ๒๓/๕๔/๓๔๓)

อรรถกถาอธิบายว่า เป็น ๒ ในประโยชน์ ๒ อย่าง คือ (๑) ทิฏฐธัมมิกัตถะ (ประโยชน์ในโลกนี้) (๒) สัมปรายิกัตถะ(ประโยชน์ในโลกหน้า) (ที.ปา.อ. (บาลี) ๑๘๘/๑๐๕), เป็น ๑ ในประโยชน์ ๓ อย่าง คือ (๑) ทิฏฐธัมมิกัตถะ (ประโยชน์ในโลกนี้) (๒) สัมปรายิกัตถะ (ประโยชน์ในโลกหน้า) (๓) ปรมัตถะ (ประโยชน์ยอดเยี่ยม) (ขุ.สุ.อ. (บาลี) ๑/๓๗/๖๙)

ฎีกาอธิบายว่า เป็น ๑ ในประโยชน์ ๓ อย่าง คือ (๑) ทิฏฐธัมมิกัตถะ(ประโยชน์ในโลกนี้) (๒) สัมปรายิกัตถะ (ประโยชน์ในโลกหน้า) (๓) ปรมัตถะ (ประโยชน์สูงสุดคือพระนิพพาน) (ที.ปา.ฎีกา (บาลี) ๑๖๐/๑๐๐)

สัมปหังสนา : การทำให้รุ่งเรืองหรือปลุกให้รุ่งเรือง คือ ทำบรรยากาศให้สนุก สดชื่นแจ่มใส เบิกบานใจ ให้ผู้ฟังและผู้ชมชื่นมีความหวัง มองเห็นผลดีและทางสำเร็จ; เป็นลักษณะอย่างหนึ่งของการสอนที่ดีตามแนวพุทธจริยา (ข้อก่อนคือสมุตเตชนา), เป็น ๑ ในลีลาการสอน หรือเทศนาวิธี ๔ คือ (๑) สันทสสนา ชี้แจงให้เห็นชัด (๒) สมาทปนา ชวนให้ ออกรับเอาไปปฏิบัติ (๓) สมุตเตชนา ระวังให้อาจหาญแก่ลูกกล้า (๔) สัมปหังสนา ปลอดภัยโลมใจให้สดชื่นรุ่งเรือง (มาในบาลีมากแห่ง วิ.มหา.๑/๒๒-๒๔,๒๙๐/๑๓-๔,๒๒๒,วิ.ภิกขุณี. ๓/๗๘๓/๗๒-๓, วิ.ม.๔/๒๙,๘๙-๙๐,๑๐๕,๑๓๒,๑๓๗/๒๕,๑๐๖-๗,๑๒๐,๑๔๖,๑๕๐, วิ.ม.๕/๒๗๐,๒๗๖,๒๘๐-๑,๒๘๘,๒๙๔,๒๙๘,๓๓๗/ ๓๘,๔๕,๕๐,๕๒,๖๕,๗๔,๘๑,๑๓๙, วิ.จ.๖/๓๓,๑๘๒/๔๓-๔,๒๒๕, วิ.จ. ๗/๒๖๐, ๒๖๘-๙,๔๐๔,๔๔๕/๒๑,๓๓-๔,๒๓๗,๒๘๒,ที.สี. ๙/๓๔๔,๓๕๘/๑๔๐,๑๕๐, ที.ม. ๑๐/๑๖๑-๒,๑๙๔/๘๗-๙,๑๑๗-๘, ที.ปา. ๑๑/๓๔,๒๙๙/๒๒,๑๘๙, ม.ม. ๑๒/๒๕๒,๒๕๕-๖,๒๘๙/๒๑๕-๒๑๗,๒๕๓-๔,ม.ม. ๑๓/๒๒,๒๘๕,๓๗๑/๑๘,๒๖๑,๓๕๕, ส.ส.๑๕/๑๕๒-๓,๑๕๕,๑๘๕,๒๔๑/๑๓๕-๘,๑๘๗, ๒๕๓, ส.นิ. ๑๖/๒๔๑/๒๖๕, ส.ข. ๑๗/๘๑/๗๗,ส.สพ.๑๘/๑๓๓/๑๑๔,อง.อภฺรฺก.ก-นวก.๒๓/๑๒,๒๔,๗๘,๔/ ๑๕๖,๑๘๐,๒๗๓,๒๙๖, อง.ทสภ. ๒๔/๙๓/๑๕๒, ขุ.อุ. ๒๕/๖๑,๗๑-๕/๒๐๓,๒๑๒-๕, ขุ.อิติ. ๒๕/๑๐๔/๓๒๓)

สัมปสาทนียสูตร : พระสูตรว่าด้วยความเลื่อมใสยิ่งในพระผู้มีพระภาค พระสูตรว่าด้วยความเลื่อมใสยิ่งในพระผู้มีพระภาค กล่าวถึงท่านพระสารีบุตรมีความเลื่อมใสยิ่งจึงบันลือสีหนาทประกาศพุทธคุณด้วยอภิวาจา ณ เบื้องพระพักตร์ของพระผู้มีพระภาค ขณะที่พระองค์ประทับอยู่ในปาวาริกัมพวัน เขตเมืองนาพันทา แคว้นมคธ ท่านพระสารีบุตรเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาค แล้วกล่าวอภิวาจาว่า ข้าพระองค์เลื่อมใสในพระผู้มีพระภาคว่าทรงมีปัญญาในด้านพระสัมโพธิญาณยิ่งกว่าสมณะหรือพราหมณ์เหล่าอื่น ทั้งในอดีตอนาคตและปัจจุบัน พระผู้มีพระภาคตรัสว่า การที่เธอพูดอย่างนี้ ได้กำหนดรู้ด้วยใจของตนหรือว่า แม้เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเหล่านั้นจึงทรงมีศีลอย่างนี้ ทรงมีธรรมอย่างนี้ ทรงมีปัญญาอย่างนี้ ทรงมีธรรมเป็นเครื่องอยู่อย่างนี้ ทรงมีธรรมเป็นเครื่องหลุดพ้นอย่างนี้ ในเรื่องนี้ เธอไม่มีเจโตปริยญาณ โฉนเธอจึงกล้ากล่าวอภิวาจาเช่นนี้เล่าพระสารีบุตรกราบทูลว่า ถึงข้าพระองค์จะไม่มีเจโตปริยญาณในเรื่องนี้ แต่ก็รู้ได้ด้วยวิธีอื่นนุमानว่า พระผู้มีพระภาคเหล่านั้น ทรงละนิวรณ์ ๕ มีพระทัยมั่นคงในสติปัญญา ๔ ทรงเจริญสัมโพธิมรรค ๗ จนได้ตรัสรู้อรุณตรัสสัมมาสัมโพธิญาณ

จากนั้น ท่านพระสารีบุตร กล่าวถึงเมื่อครั้งที่ตนเคยได้เข้าเฝ้าพระองค์เพื่อฟังธรรม แล้วพระองค์ได้ทรงแสดงธรรมอย่างยอดเยี่ยมทั้งฝ่ายดำฝ่ายขาว และฝ่ายที่มีส่วนเปรียบ ตนเองก็ได้รู้ยิ่งในธรรมที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงทุกประการ และได้ถึงความสำเร็จในส่วนแห่งธรรมทั้งหลาย แล้วเลื่อมใสในพระรัตนตรัย

จากนั้น ท่านพระสารีบุตร ได้นำพระธรรมเทศนาที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เป็นธรรมยอดเยี่ยมที่ตนเคยฟังมาแสดง จำนวน ๑๕ เรื่อง คือ

๑. เรื่องกุศลธรรมคือโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ
๒. เรื่องการบัญญัติอายุตนะ ๖
๓. เรื่องการก้าวลงสู่ครุรรค์ ๔
๔. เรื่องอาเทศนาปาฏิหาริย์ ๔ ประการ
๕. เรื่องทศนะสมาบัติ ๔ ประการ
๖. เรื่องบุคคลบัญญัติ ๗ จำพวก
๗. เรื่องปธาน กล่าวคือ โพธิมรรค ๗ ประการ
๘. เรื่องปฏิบัติ ๔ ประการ มี ทุกขาปฏิบัติ ทนธำภินิญา เป็นต้น
๙. เรื่องมารยาทในการพูด เป็นต้น
๑๐. เรื่องวิธีสั่งสอน ๔ ประการ
๑๑. เรื่องการหยั่งลงสู่ความหลุดพ้นของบุคคลอื่น ๔ ประการ
๑๒. เรื่องสัสสวาทะ ๓ ลัทธินิ
๑๓. เรื่องความหยั่งรู้ที่ทำให้ระลึกชาติได้
๑๔. เรื่องความหยั่งรู้การจตุติและการอุบัติ
๑๕. เรื่องการแสดงฤทธิ์ ๒ อย่าง

ท่านยังได้แสดงคุณของพระศาสดาอีก ๓ ประการ คือ

๑. บรรดาสิ่งทีุกุลบุตรผู้ศรัทธา มีความเพียร มีเรี่ยวแรงจะพึงบรรลุ พระผู้มีพระภาคได้ทรงบรรลุครบบริบูรณ์แล้ว

๒. ไม่ทรงหมกหมุ่นกับกามสุขัลลิกานุโยคและอัตตกิลมณานุโยค

๓. ทรงได้ฌาน ๔ ที่อยู่เหนือกามาวจรจิต เป็นฌานที่ทรงใช้เพื่อดำรงอยู่อย่างเป็นสุขในปัจจุบัน

ท่านสรุปโดยประกาศความเชื่อมั่นว่า ถ้ามีผู้ถามท่านว่า มีสมณะหรือพราหมณ์อื่นในอดีตกาล ในอนาคตกาล และในปัจจุบันกาล ซึ่งจะมีปัญหาในทางพระสัมโพธิญาณยิ่งกว่าพระผู้มีพระภาคบ้างหรือไม่ ท่านจะตอบว่า ไม่มี

ถ้าเขาถามว่า ได้มีสมณะหรือพราหมณ์ในอดีตกาลซึ่งปัญหาในทางพระสัมโพธิญาณเสมอกับพระผู้มีพระภาคบ้างหรือไม่ ท่านจะตอบว่า มี ถ้าเขาถามว่า จักมีสมณะหรือพราหมณ์ในอนาคตกาล ซึ่งมีปัญหาในทางพระสัมโพธิญาณเสมอกับพระผู้มีพระภาคบ้างหรือไม่ ท่านจะตอบว่า มี แต่ถ้าเขาถามว่า จะมีสมณะหรือพราหมณ์ในปัจจุบัน ซึ่งมีปัญหาเสมอกับพระผู้มีพระภาคบ้างหรือไม่ ท่านจะตอบว่า ไม่มี เพราะท่านได้สดับรับมาเฉพาะพระพักตร์พระผู้มีพระภาคว่าเป็นไปไม่ได้เลยที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ๒ พระองค์ จะทรงอุบัติขึ้นพร้อมกันในโลกธาตุเดียวกัน และได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า ที่ท่านพรรณนามานี้ถูกต้องหรือไม่ เป็นการกล่าวต่อพระองค์หรือไม่

พระผู้มีพระภาคตรัสรับรองว่า ถูกต้อง มิได้กล่าวต่อพระองค์ ท่านพระมหาอุทายีซึ่งได้นั่งฟังโดยตลอด ได้กล่าวสรรเสริญพระพุทธรูปคุณว่า แม้ทรงมีคุณธรรมดังที่ท่านพระสารีบุตรพรรณนามา พระองค์ไม่ทรงโอ้อวด ช่างน่าอัศจรรย์จริง ๆ พระผู้มีพระภาคจึงรับสั่งให้ท่านพระสารีบุตรกล่าวธรรมบรรยายนี้แก่พุทธบริษัทบ่อย ๆ เพื่อให้ผู้ที่ยังเคลือบแคลงสงสัยในพระองค์ จักละความเคลือบแคลงสงสัยไปได้ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๔๑-๑๖๓/๑๐๓-๑๒๔)

สัมปสาทนียะ : ความเลื่อมใสอย่างยิ่ง ในที่นี้หมายถึงสัมปสาทนียสูตร พระสูตรว่าด้วยความเลื่อมใสยิ่งในพระผู้มีพระภาคด้วยการบันลือสีหนาทของพระสารีบุตร จัดเป็นเวยยากรณภาษิตที่พระสารีบุตรกล่าว ดังคำทำยสูตรนี้ ที่พระผู้มีพระภาคตรัสกับท่านพระสารีบุตรว่า เพราะเหตุนี้แลสารีบุตร เธอพึงกล่าวธรรมบรรยายนี้แก่ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกาเรื่อยๆ เกิด พวกโมฆบุรุษที่มีความสงสัยหรือความเคลือบแคลงในตถาคตพึงธรรมบรรยายนี้แล้วจักละความสงสัยหรือความเคลือบแคลงในตถาคตนั้นได้เพราะเหตุที่ท่านพระสารีบุตรประกาศความเลื่อมใสในเฉพาะพระพักตร์ของพระผู้มีพระภาค ฉะนั้น เวยยากรณภาษิตนี้จึงมีชื่อว่าสัมปสาทนียะแล (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๖๓/๑๒๔)

สัมปสาทิกเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระสัมปสาทิกเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกัปที่ ๙๔ ท่านเลื่อมใสในพระพุทธเจ้าพระนามว่าสิทธัตถะ เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่รู้จักทุกขัตติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๔/๔๖๖)

สัมปन्नสี่สูตร : พระสูตรว่าด้วยผู้มีศีลสมบูรณ์ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุควรเดินสำรวม ยืน สำรวม นั่งสำรวม นอนสำรวม คู้เข้าสำรวม เขยียดออกสำรวม พิจารณาความเกิด และความดับแห่งธรรมชั้นที่ภุมิอันเป็นที่อยู่ของสัตว์ทั้งชั้นบน ชั้นกลาง ชั้นล่าง นักปราชญ์ทั้งหลายเรียกภิกษุเช่นนั้น ผู้มีความเพียร ละกิเลสอยู่อย่างนี้ ประพฤติตน สงบ ไม่ฟุ้งซ่าน ผู้ศึกษาข้อปฏิบัติที่สมควรแก่ความสงบใจ มีสติทุกเมื่อว่า ‘ผู้อุทิศกาย และใจต่อเนื่อง (ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๑๑๑/๔๙๓)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ธรรมชั้น หมายถึงเบญจชั้น (ชั้น ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ) (ขุ.อิติ.อ. (บาลี) ๑๑๑/๔๑๐, อง.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๑๒/๒๙๑) คำว่า ผู้ศึกษาข้อปฏิบัติที่สมควรแก่ความสงบใจ หมายถึงผู้ปฏิบัติบำเพ็ญให้เกิดญาณทัสสนวิสุทธิอันเป็นข้อปฏิบัติสมควรแก่อริยมรรค กล่าวคือ เจโตสมณะ เพราะสงบระงับกิเลสได้สิ้นเชิง (ขุ.อิติ.อ. (บาลี) ๑๑๑/๔๑๐)

สัมปन्नสูตร : พระสูตรว่าด้วยผู้สมบูรณ์ด้วยอินทรี พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุรูปหนึ่งว่า ผู้สมบูรณ์ด้วยอินทรี คือ ผู้เจริญอินทรี ๕ มีสัตอินทรีเป็นต้น (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๔๘๘/๓๐๐)

สัมปัสสนะ, พระเจ้าจักรพรรดิ :ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิ ซึ่งเป็นอดีตชาติของอนุโลมทายกเถระ ดังคำใน อนุโลมทายกเถรภาพทานที่พระเถระกล่าวอดีตชาติของตนไว้ว่าข้าพเจ้าได้ทำแท่นบูชา ที่ต้นโพธิ์ของพระมุนีพระนามว่าโนมทัสสี ข้าพเจ้าใส่ก้อนปูนขาวแล้วปาดให้เกลี้ยง ด้วยเกรียง(ของตนเอง)ด้วยผลกรรมคือการฉาบด้วยปูนขาวนี้ และด้วยการตั้งเจตนา ไว้มั่น ข้าพเจ้าเป็นผู้มีสีหน้าผ่องใส เป็นผู้มั่งมีจิตมีอารมณ์เดียว มีใจตั้งมั่นด้วยดี ทรงร่างกายอันมีในภพสุดท้ายอยู่ในศาสนาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ในกัปที่ ๑๐๐ นับ จากกัปนี้ไป ข้าพเจ้าได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าสัมปัสสนะบริบูรณ์ไม่บกพร่อง มีพลานุภาพมาก (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๐/๓๑๑)

สัมผัปปลาปสูตร : พระสูตรว่าด้วยผู้พูดเพื่อเจ้าและผู้เว้นขาดจากการพูดเพื่อเจ้า พระผู้มีพระภาค ตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้บุคคลดำรงอยู่ในนรก ๔ คือ (๑) พูดเพื่อเจ้า (๒) ชักชวน ผู้อื่นให้พูดเพื่อเจ้า (๓) พอใจการพูดเพื่อเจ้า (๔) สรรเสริญการพูดเพื่อเจ้า แล้วตรัส ว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้บุคคลดำรงอยู่ในสวรรค์ ๔ โดยนัยตรงกันข้าม (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๗๐/๓๘๖)

สัมผัปปลาปสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยสัตว์ที่เว้นขาดจากคำเพื่อเจ้า พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุ ทั้งหลายว่า เพราะไม่ได้เห็นอริยสัจ ๔ สัตว์ที่เว้นขาดจากคำเพื่อเจ้าจึงมีจำนวนน้อยกว่าสัตว์ที่ไม่เว้นขาดจากคำเพื่อเจ้า เหมือนแผ่นดินใหญ่มากกว่าฝุ่นที่เราใช้ปลายเล็บ ช้อนขึ้นมา (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๑๔๗/๖๔๕)

สัมผัปปลาป-อสัมผัปปลาปสูตร : พระสูตรว่าด้วยผู้พูดเพื่อเจ้าและผู้เว้นขาดจากการพูดเพื่อเจ้า พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย บุคคลประกอบด้วย ธรรม ๓ ประการ ย่อม ดำรงอยู่ในนรกเหมือนถูกนำไปฝังไว้ คือ (๑) ตนเองเป็นผู้พูดเพื่อเจ้า (๒) ชักชวนผู้อื่น ให้พูดเพื่อเจ้า (๓) เป็นผู้พอใจการพูดเพื่อเจ้า และตรัสอีกว่า บุคคลผู้ประกอบด้วย ธรรม ๓ ประการ ย่อมดำรงอยู่ในสวรรค์เหมือนได้รับอัญเชิญไปประดิษฐานไว้ คือ

(๑) ตนเองเป็นผู้เว้นขาดจากการพูดเพื่อเจ้า (๒) ชักชวนผู้อื่นให้งดเว้นจากการพูดเพื่อเจ้า (๓) เป็นผู้พอใจการงดเว้นจากการพูดเพื่อเจ้า (อง.ตัก.(ไทย) ๒๐/๑๖๔-๑๘๓/๔๐๗)

สัมผัปปลาปะ : พูดเพื่อเจ้า,พูดเหลวไหล,พูดไม่เป็นประโยชน์ ไม่มีเหตุผล ไร้สาระไม่ถูกกาลถูกเวลา (ข้อ ๗ ในอกุศลกรรมบถ ๑๐ คือ (๑) ปาณาติบาต (ฆ่าสัตว์) (๒) อทินนาทาน (ลักทรัพย์) (๓) กาเมสุมิจฉาจาร (ประพฤตินิดในกาม) (๔) มุสาวาท (พูดเท็จ) (๕) ปิสุณวาท (พูดส่อเสียด) (๖) ผรุสวาท (พูดคำหยาบ) (๗) สัมผัปปลาปะ (พูดเพื่อเจ้า) (๘) อภิชฌา (เพ่งเล็งอยากได้ของเขา) (๙) พยาบาท (คิดร้าย) (๑๐) มิจฉาทิฎฐิ (เห็นผิด) ดังคำในจักกวัตตสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ในเมื่อมนุษย์มีอายุขัย ๕,๐๐๐ ปี ธรรม ๒ ประการคือ ผรุสวาท(การพูดคำหยาบ) และสัมผัปปลาปะ(การพูดเพื่อเจ้า)ก็แพร่หลายเมื่อธรรม ๒ ประการแพร่หลาย คนเหล่านั้นก็มีอายุเสื่อมถอยบ้าง มีวรรณะเสื่อมถอยบ้าง,ในวจีจตุรตสูตร กล่าวไว้ว่า ข้อที่ ๔ ในวจีจตุรต ๔ คือ ๑. มุสาวาท (พูดเท็จ) ๒. ปิสุณวาท (พูดส่อเสียด) ๓. ผรุสวาท (พูดคำหยาบ) ๔. สัมผัปปลาปะ (พูดเพื่อเจ้า)ในทจจริตวิปากสูตร กล่าวไว้ว่า สัมผัปปลาปะ (การพูดเพื่อเจ้า) ที่บุคคลเสพ เจริญ ทำให้มากแล้ว ย่อมอำนวยผลให้ไปเกิดในนรก อำนวยผลให้ไปเกิดในกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน อำนวยผลให้ไปเกิดในเปรตวิสัย วิบากแห่งสัมผัปปลาปะอย่างเบาที่สุดย่อมอำนวยผลให้มีวาจาที่ไม่น่าเชื่อถือแก่ผู้เกิดเป็นมนุษย์(ที.ปา.(ไทย)๑๑/๔๘/๗๑,๑๑/๑๐๒/๗๓,๑๑/๓๑๓/๒๙๕,๑๑/๓๔๗/๓๖๒,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๙๔/๒๒๙,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๔๘/๒๑๒,๒๑/๒๒๑/๓๓๘,อง.อฎฐก.(ไทย) ๒๓/๔๐/๓๐๒,อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๖๗/๓๐๒,๒๔/๑๖๘/๓๐๔)

สัมผัปปลาปะ เวมณี :เจตนางดเว้นจากการพูดเพื่อเจ้า,เว้นจากการพูดเพื่อเจ้า,เว้นจากการพูดเหลวไหลไม่เป็นประโยชน์, พูดคำจริง มีเหตุผล มีประโยชน์ ถูกกาลเทศะ (ข้อ ๗ ในอกุศลกรรมบถ ๑๐),ในสังคีตสูตร กล่าวว่าเป็นข้อ ๔ ในอริยโฆหาร ๔ คือ ๑. มุสาวาทา เวมณี (เจตนางดเว้นจากการพูดเท็จ) ๒. ปิสุณาย วาจาเย เวมณี (เจตนางดเว้นจากการพูดส่อเสียด) ๓. ผรุสวาย วาจาเย เวมณี(เจตนางดเว้นจากการพูดคำหยาบ) ๔. สัมผัปปลาปะ เวมณี(เจตนางดเว้นจากการพูดเพื่อเจ้า)(ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๑๓/๒๙๖,๑๑/๓๔๗/๓๖๒)

สัมผัส : ความถูกต้อง, ความแต่ต้อง, ความกระทบ, การถูกต้องที่เกิดความรู้สึก, ความประจวบกันแห่งอายตนะภายใน อายตนะภายนอก และวิญญาณ มี ๖ เริ่มแต่ จักขุสัมผัสสัมผัสทางตา เป็นต้น จนถึง มโนสัมผัสสัมผัสทางใจ (เรียงตามอายตนะภายใน ๖) ดังคำว่า สมณพราหมณ์เหล่านั้นทุกจำพวกรับสัมผัส (ผัสสะ)๑ ทางผัสสายตนะ ๖ แล้วเกิดเวทนา (ความรู้สึก) เพราะเวทนาเป็นปัจจัยจึงเกิดมัตถมหา (ความอยาก) (ที.สี.(ไทย) ๙/๑๔๔/๔๕)

คำนี้มีปรากฏในพระไตรปิฎกหลายแห่ง เช่น (ที.สี.(ไทย)๙/๑๖๘/๕๕,๙/๑๗๗/๕๙,ที.ม.(ไทย) ๑๐/๕๗/๓๒,๑๐/๑๑๔/๖๕,๑๐/๒๔๙/๑๘๖,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๖๓/

๖๐,๑๓/๑๗๘/๒๐๕,ม.อ.(ไทย) ๑๔/๒๒๑/๒๕๔,ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๙๑/๒๙๒); *ผัสสะ* ก็เรียก

สัมผัสนิพพาน,สัมผัสพระนิพพาน : บรรลุนิพพาน หมายถึงเข้าสู่ทางพระนิพพาน ดังคำที่พระธรรมทินนาเถรากล่าวว่า ผู้ที่เกิดฉันทะมีอรรถภาพสุดท้ายก็พึงสัมผัสนิพพานด้วยใจ มีจิตไม่ปฏิบัติในกามทั้งหลาย หรือดังคำที่พระอุบาลีเถระกล่าวไว้ว่า ข้าพระองค์ตั้งธรรมโอสธแล้วก็ถอนพิษได้ทั้งหมด ข้าพระองค์ได้สัมผัสพระนิพพาน ซึ่งไม่แก่ ไม่ตาย เป็นภาวะเย็นสนิท (ขุ.เถรี.(ไทย) ๒๖/๑๒/๕๕๔,ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๔๙๕/๗๕,ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๔๐/๙๗)

สัมผัสนิโรธ : ดับสัมผัส หมายถึงดับผัสสายตนะทั้ง ๖ แล้วเข้าสู่นิพพาน ดังคำที่พระธีราเถรี รับพระพุทโธวาทแล้วได้กล่าวว่า ธีรา เธอจงสัมผัสนิโรธซึ่งเป็นความสงบระงับสัญญาอันเป็นสุขขงยินดีนิพพานที่ยอดเยี่ยม(ขุ.เถรี.(ไทย) ๒๖/๖/๕๕๓)

สัมผัสสชาสูตร พระสูตรว่าด้วยสัมผัสสชาเวทนา มี ๓ สูตร

สัมผัสสชาสูตร : พระสูตรว่าด้วยสัมผัสสชาเวทนา พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เวทนา ๖ คือ จักขุสัมผัสสชาเวทนา(เวทนาเกิดจากสัมผัสทางตา) โสตสัมผัสสชาเวทนา(เวทนาเกิดจากสัมผัสทางหู) ฆานสัมผัสสชาเวทนา(เวทนาเกิดจากสัมผัสทางจมูก) ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา(เวทนาเกิดจากสัมผัสทางลิ้น) กายสัมผัสสชาเวทนา(เวทนาเกิดจากสัมผัสทางกาย) และมโนสัมผัสสชาเวทนา(เวทนาเกิดจากสัมผัสทางใจ) ไม่เที่ยง มีความแปรผัน มีภาวะโดยอาการอื่น ผู้ที่ศรัทธาเชื่อมั่นธรรมเหล่านี้เป็นอย่างนี้ ชื่อว่าสัตธานุสारी เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งจักขุสูตรในวรรคนี้ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๓๐๖/๓๒๓)

สัมผัสสชาสูตร พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ความเกิดขึ้น ความตั้งอยู่ ความบังเกิด ความปรากฏแห่งเวทนา ๖ นี้เป็นความเกิดขึ้นแห่งทุกข์ เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งจักขุสูตร ในสังยุตนี้ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๓๑๖/๓๓๐)

สัมผัสสชาสูตร พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ฉันทราคะในเวทนา ๖ นี้เป็นความเศร้าหมองแห่งจิต เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งจักขุสูตร ในสังยุตนี้ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๓๒๖/๓๓๗)

สัมผัสสสุตตร : พระสูตรว่าด้วยสัมผัส มี ๔ สูตร

1.สัมผัสสสุตตร พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตวัน ได้ทรงแสดงธรรมแก่ท่านพระราหุลว่า สัมผัส ๖ มีจักขุสัมผัสเป็นต้นไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดาเป็นต้น (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๙๑/๒๙๒)

2.สัมผัสสสุตตร พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า สัมผัส ๖ คือ จักขุสัมผัส(ความกระทบทางตา) โสตสัมผัส(ความกระทบทางหู) ฆานสัมผัส(ความกระทบทางจมูก) ชิวหาสัมผัส(ความกระทบทางลิ้น) กายสัมผัส(ความกระทบทางกาย) และมโนสัมผัส(ความกระทบทางใจ) ไม่เที่ยง มีความแปรผัน มีภาวะโดยอาการอื่น ผู้ที่ศรัทธาเชื่อมั่นธรรมเหล่านี้เป็นอย่างนี้ ชื่อว่าสัตธานุสारी

เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งจักขุสูตรในวรรคนี้ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๓๐๕/๓๒๒)

3.สัมผัสสูตร พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ความเกิดขึ้น ความตั้งอยู่ ความบังเกิด ความปรากฏแห่งสัมผัส ๖ นี้เป็นความเกิดขึ้นแห่งทุกข์ เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งจักขุสูตร ในสังยุตนี้ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๓๑๕/๓๓๐)

4.สัมผัสสูตร พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ฉันทราคะในสัมผัส ๖ นี้เป็นความเศร้าหมองแห่งจิต เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งจักขุสูตร ในสังยุตนี้ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๓๒๕/๓๓๗)

สัมผัสแห่งสัตว์เลื้อยคลาน : สัตว์เลื้อยคลาน เช่น งู ตะขาบ เปียดเบียน ดังคำในสัพพาสวสูตรและอาสวสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสถึงการใช้จิวรเพื่อป้องกันไม่ให้สัตว์เลื้อยคลานเปียดเบียน ตอนหนึ่งว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้พิจารณาโดยแยกกายแล้วใช้สอยจิวรเพียงเพื่อป้องกันความหนาว ความร้อน เหลือบ ยุง ลม แดด และสัมผัสแห่งสัตว์เลื้อยคลาน เพียงเพื่อปกปิดอวัยวะที่ก่อให้เกิดความละอาย (ม.ม.ุ(ไทย) ๑๒/๒๓/๒๒,อง.ฉก.ก.(ไทย) ๒๒/๕๘/๕๘๘)

สัมพริมายาสูตร : พระสูตรว่าด้วยมายาของจอมอสูร สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวัน ได้ตรัสเล่าให้ภิกษุทั้งหลายฟังว่า ท้าวเวปจิตติผู้เจ็บไข้ ได้รับทุกข์ เห็นท้าวสักกะเสด็จมาเยี่ยมจึงตรัสว่า จงช่วยรักษาข้าพเจ้าด้วยเถิด เมื่อท้าวสักกะตรัสว่า เชิญบอกมายาของจอมอสูรให้ข้าพเจ้าทราบก่อน เมื่อพระองค์ถูกพวกอสูรทูลทัดทานว่า พระองค์อย่าตรัสบอกมายาของจอมอสูร จึงตรัสว่า ท่านท้าวมหาสุขัมบดีเวรราชบุคคลผู้มีมายาย่อมเข้าถึงนรกครบ ๑๐๐ ปี เหมือนจอมอสูร ฉะนั้น (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๖๙/๓๙๓)

สัมพลอุบาสก : ชื่ออุบาสกคนหนึ่ง ผู้เป็นอัครอุบาสกเบื้องซ้ายของพระพุทธเจ้าพระนามว่าติสสะ ดังคำในติสสพุทธวงศ์ตอนหนึ่งว่า สัมพลอุบาสกและสิริอุบาสกเป็นอัครอุปัฏฐาก (ขุ.พุท. (ไทย) ๓๓/๒๓/๖๗๙)

สัมพละ, ภิกษุ : ชื่อพระภิกษุชาวชมพูทวีปรูปหนึ่งซึ่งเดินทางมาเผยแผ่พุทธศาสนายังเกาะตามพป็นณะ(ศรีลังกา) เป็นผู้เชี่ยวชาญพระวินัยปิฎก ดังคำว่า พระเถระผู้ประเสริฐมีปัญญามากเหล่านี้ คือพระมหินทะ พระอัญญิยะ พระอุตตยิยะ พระสัมพละ และพระภัททบัณฑิต เดินทางจากชมพูทวีปมาที่เกาะสิงหลนี้ ท่านเหล่านั้นสอนพระวินัยปิฎกที่เกาะตามพป็นณิ สอนนิกาย ๕ และปกรณ์ ๗ (วิ.ป.(ไทย) ๘/๓/๕,๘/๘/๑๓,๘/๒๒/๒๕,๘/๑๙๒/๑๘๐)

สัมพหุลกุมารวัตถุ : เรื่องเด็กชายหลายคน พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่เด็กชายชาวเมืองสาวัตถีประมาณ ๕๐๐ คนที่กำลังตั้งอยู่ในระหว่างทางว่า ผู้ใดใฝ่หาความสุขเพื่อตน แต่กลับใช้ท่อนไม้ทำร้ายสัตว์ทั้งหลายผู้รักสุข ผู้นั้นตายไปแล้วย่อมไม่ได้รับความสุขเลย ส่วนผู้ใดใฝ่หาความสุขเพื่อตน ไม่ใช่ท่อนไม้ทำร้ายสัตว์ทั้งหลายผู้รักสุข ผู้นั้นตายไปแล้วย่อมได้รับความสุข (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๑๓๑/๗๓)

สัมพหุลภิกขุวัตต : เรื่องภิกษุหลายรูป มี ๕ เรื่อง คือ

1.สัมพหุลภิกขุวัตต พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่ภิกษุประมาณ ๕๐๐ รูปว่า การเกิดขึ้นของพระพุทธรูปเจ้าทั้งหลาย เป็นเหตุนำสุขมาให้ การแสดงสัทธรรม เป็นเหตุนำสุขมาให้ ความสามัคคีของหมู่ เป็นเหตุนำสุขมาให้ ความเพียรของคนที่สามัคคีกัน เป็นเหตุนำสุขมาให้ (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๑๙๔/๙๓)

2.สัมพหุลภิกขุวัตต พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่ภิกษุทั้งหลายที่พูดจาคล่องแคล่วว่า เพราะเหตุเพียงการพูดจาคล่องแคล่ว หรือเพราะมีผิวพรรณงดงาม แต่ยังมีมาริษา ตระหนี่ และโอ้อวด บุคคลก็หาเชื่อว่าคนดีได้ไม่ ส่วนผู้ตัดมาริษาเป็นต้นนี้ได้ ถอนขึ้นทำให้รากขาดแล้ว คายโทษได้แล้ว เป็นผู้มปัญญา จึงจะชื่อว่า คนดี (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๒๖๒/๑๑๔)

3.สัมพหุลภิกขุวัตต พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่ภิกษุทั้งหลายว่า ถ้าบุคคลพึงได้สหายผู้มีปัญญารักษาตน เทียวไปด้วยกัน เป็นสาธุวิหารี เป็นนักรบราชนัญ ครอบงำอันตรายทั้งปวงได้แล้ว พึงมีใจเข้มแข็ง มีสติ เทียวไปกับสหายนั้นเถิด ถ้าบุคคลไม่พึงได้สหายผู้มีปัญญารักษาตน เทียวไปด้วยกันได้ เป็นสาธุวิหารี เป็นนักรบราชนัญ ก็พึงประพฤติอยู่ผู้เดียวเถิด เหมือนพระราชาทรงละทิ้งแคว้นที่ทรงชนะแล้วทรงประพฤติอยู่ผู้เดียวและเหมือนช้างมาตังคะละทิ้งโขลงอยู่ตัวเดียวในป่าฉะนั้น การเทียวไปของบุคคลผู้เดียวเป็นความประเสริฐ เพราะคุณเครื่องความเป็นสหายไม่มีในคนพาล อนึ่ง บุคคลควรมีความชวนชวายน้อยเทียวไปผู้เดียว ไม่พึงทำความชั่วเหมือนช้างมาตังคะเทียวไปตัวเดียวในป่า ฉะนั้น (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๓๒๘/๑๓๕)

คำว่า สาธุวิหารี หมายถึงผู้เพียบพร้อมด้วยพรหมวิหารธรรม ๔ รูปมาน ๔ อรูปมาน ๔ และสัญญาเวทิต นิโรธ ๑ (ขุ.จ. (แปล) ๓๐/๑๓๑/๔๓๓)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า คุณเครื่องความเป็นสหาย หมายถึงคุณธรรมเหล่านี้ คือ จุลศีล มัชฌิมศีล มหาศีล กถาวัตถุ ๑๐ ฐติงคคุณ ๑๓ วิปัสสนาญาณ มรรค ๔ ผล ๔ วิชชา ๓ อภิญญา ๖ อมตมหานิพพาน (ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๗/๗/๑๔๓)

4. สัมพหุลภิกขุวัตต พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่ภิกษุทั้งหลาย มีใจความสรุปได้ว่า ภิกษุผู้อยู่ด้วยเมตตา เลื่อมใสในพุทธศาสนา ก็จะพึงบรรลุสันตบพ อันเป็นที่ระงับสังขารเป็นสุข ภิกษุ เธอจงวิตเรื่อนี้ เรือที่เธอวิตแล้วจักถึงเร็ว เธอตัดราคะโทสะได้แล้ว ต่อจากนั้น ก็จักบรรลุนิพพาน ภิกษุพึงตัดสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ พึงละสังโยชน์เบื้องสูง ๕ และพึงเจริญอินทรีย์ ๕ ให้ยิ่งขึ้นไป ภิกษุผู้ก้าวล่วงกิเลสเครื่องข้อง ๕ ได้แล้ว เราเรียกว่า ผู้ข้ามโอฆะได้ ภิกษุ เธอจงเพ่งพินิจ และอย่าประมาทจงอย่าปล่อยจิตของเธอ ใหวนเวียนอยู่ในกามคุณ อย่าผลอกลิ้นก้อนเหล็กแดง(ในนรก) อย่าเร้าร้อนคร่ำครวญอยู่ว่า นี่ทุกข์จริง ฆาน ย่อมไม่มีแก่ผู้ไม่มีปัญญา ปัญญาที่ย่อมไม่มีแก่ผู้ไม่มีฆาน ผู้มีทั้งฆานและปัญญานั้นแล จึงนับว่าอยู่ใกล้นิพพาน ภิกษุผู้เข้าไปยังเรือนว่าง มีจิตสงบ เห็นแจ้งธรรมโดยชอบ ย่อมเกิดความยินดีที่ไม่ใช่เป็นของคนทั่วไป (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๓๖๘/๑๔๘)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สันตบพ หมายถึงนิพพาน (ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๘/๖๖) คำว่า เรือ ในที่นี้หมายถึงอรรถภาพ (ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๘/๖๖) กิเลสเครื่องข้อง ๕ อย่าง คือ รากะ โทสะ โมหะ มานะ และทิฏฐิ (ส.ส.อ. (บาลี) ๑/๕/๒๔, ขุ.ธ.อ.(บาลี) ๘/๖๗) คำว่า กิเลสเครื่องข้อง ๕ อย่าง คือ รากะ โทสะ โมหะ มานะ และทิฏฐิ (ส.ส.อ. (บาลี) ๑/๕/๒๔, ขุ.ธ.อ.(บาลี) ๘/๖๗) คำว่า เรือนว่าง ในที่นี้หมายถึงการนั่งเจริญกัมมัฏฐาน ในที่สังัดแห่งใดแห่งหนึ่ง (ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๘/๖๘)

5.สัมพหุลภิกขุวัตถุ พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่ภิกษุ ๓๐ รูปว่า เมื่อใด พราหมณ์เป็นผู้ถึงฝั่งในธรรมทั้งสอง เมื่อนั้น สังโยคะทั้งหมดของเขาผู้รู้ ย่อมถึงความตั้งอยู่ไม่ได้ (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๓๘๔/๑๕๓) อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ธรรมทั้งสอง หมายถึงสมณะ และวิปัสสนา (ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๘/๙๓) คำว่า สังโยคะ หมายถึง โยคะ(สภาวะอันประกอบสัตว์ไว้ในภพ) มี ๔ คือ กาม ภพ ทิฏฐิ และอวิชชา (ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๘/๙๓)

สัมพหุลภิกขุสูตร เรื่องภิกษุหลายรูป มี ๒ สูตร คือ

๑.สัมพหุลภิกขุสูตร เรื่องภิกษุหลายรูป ภิกษุหลายรูปเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคผู้ประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันแล้วได้ทูลว่า เมื่อพวกอัญญเดียรถีย์บริพาชกถามพวกข้าพระองค์ว่า พวกท่านประพฤติพรหมจรรย์ในพระสมณโคดมเพื่อต้องการอะไร การที่พวกข้าพระองค์ตอบว่า เพื่อกำหนดรู้ทุกข์ นี้ชื่อว่าพูดตรงตามที่พระองค์ตรัสไว้หรือไม่ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า การตอบอย่างนี้ถูกต้องดีแล้ว แต่หากถูกถามว่า ก็ทุกข์ที่พวกท่านกำหนดรู้นั้นเป็นอย่างไร พึงตอบว่า อายุตนะภายใน ๖ วิญญาน ๖ สัมผัส ๖ และแม้ความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้น เพราะสัมผัส ๖ เป็นปัจจัยที่เป็นทุกข์ (ส.ส.พ.(ไทย) ๑๘/๘๑/๗๔)

๒. สัมพหุลภิกขุสูตร เรื่องภิกษุหลายรูป ภิกษุหลายรูปเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคผู้ประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันแล้วทูลถามและพระผู้มีพระภาคตรัสตอบโดยนัยแห่งอัญญตรภิกขุสูตรในวรรคนี้ (ส.ส.พ.(ไทย) ๑๘/๒๗๔/๓๐๗)

สัมพหุลมัลลภิกขุวัตถุ : เรื่องภิกษุแก่หลายรูป พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่ภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงตัดป่า แต่อย่าตัดต้นไม้ เพราะภัยย่อมเกิดจากป่า เธอทั้งหลายครั้งตัดป่า และหมุ่ไม้ในป่าแล้ว จงเป็นผู้ไม่มีป่าอยู่เกิด トラบไค บุรุษยังไม่ตัดหมุ่ไม้ในป่า แม้เพียงเล็กน้อยในสตรีทั้งหลาย トラบนั้น เขาย่อมมีใจผูกพัน เหมือนลูกโคที่ยังดื่มนมมีใจผูกพันในแม่โคฉะนั้น (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๒๘๓/๑๒๐)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ป่า ในที่นี้หมายถึงกิเลสมีรากะ เป็นต้น คำว่า ภัย ในที่นี้หมายถึงภัยคือชาติ (การเกิด) เป็นต้น ที่เกิดจากป่าคือกิเลส คำว่า หมุ่ไม้ในป่า หมายถึงกิเลสอื่น ๆ ที่ไหวิบาก หรือที่ให้เกิดขึ้นในภพต่อ ๆ ไป (ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๗/๖๘)

สัมพหุลสีลาทีสัมปन्नภิกขุวัตถุ : เรื่องภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยศีลเป็นต้นหลายรูป พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่ภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุด้วยเหตุเพียงมีศีลและวัตร แม้ด้วยความเป็นพหูสูต ด้วยการได้สมาธิ หรือด้วยการนอนในที่สังัด หรือด้วยการรู้ประจักษ์ว่าเราได้

สัมผัสเนกขัมมสุข ที่ปุถุชนไม่เคยได้สัมผัส แต่ถ้าเธอยังไม่บรรลुकความสิ้นอาสวะ ก็อย่าไว้วางใจ (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๒๗๑/๑๑๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ศील หมายถึงปาริสุทธิศีล ๔ (ปาติโมกขสังวรศีล อินทริยสังวรศีล อาชีวปาริสุทธิศีล ปัจจัยสันนิสิตศีล) คำว่า ความเป็นพหูสูต หมายถึงเรียนปิฎก ๓ (พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก) คำว่า สมาธิ หมายถึงสมาบัติ ๘ (รูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔) คำว่า เนกขัมมสุข หมายถึงสุขของพระอนาคามี (ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๗/๕๒)

สัมพหุลสูตร : พระสูตรว่าด้วยภิกษุหลายรูป มี ๔ สูตร คือ

1.สัมพหุลสูตร สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ นครศิลาวัตติ แคว้นสักกะ มารแปลงกายเป็นพราหมณ์ สวมขฎุงใหญ่ นุ่งหนังเสือ เป็นคนแก่ หลังโกง หายใจเสียงดัง ครีตคราด ถือไม้เท้าไม้มะเดื่อ เข้าไปหาพวกภิกษุผู้ไม่ประมาท มีความเพียร อุทิศกาย และใจอยู่ใกล้พระผู้มีพระภาคถึงที่อยู่แล้วกล่าวว่า พวกท่านยังหนุ่มแน่น มีผมดำสนิท อยู่ในวัยแรกรุ่น แต่ไม่เปล็ดเพลินในกามคุณ ขอพวกท่านจงบริโภคมกามอันเป็นของมนุษย์ อย่าละกามที่เห็นเฉพาะหน้าวิ่งไปหากามทิพย์อันมีอยู่ตามกาลเลย

ภิกษุเหล่านั้นตอบว่า พวกเรามีได้ละกามที่เห็นเฉพาะหน้าแล้ววิ่งไปหากามทิพย์ แต่พวกเราละกามทิพย์แล้ววิ่งไปหาธรรมที่เห็นเฉพาะหน้า เพราะพระผู้มีพระภาคตรัสว่า กามอันมีอยู่ตามกาลมีทุกข์มาก มีความคับแค้นมาก มีโทษยิ่งนัก ส่วนธรรมนี้เป็นสิ่งที่ผู้ปฏิบัติจะพึงเห็นชัดด้วยตนเอง ไม่ประกอบด้วยกาล ควรเรียกให้มา ดู ควรน้อมเข้ามาในตน อันวิญญูชนพึงรู้เฉพาะตน เมื่อภิกษุเหล่านั้นกล่าวอย่างนี้แล้ว มารจึงสิ้นศรัทธา แลปลิ้น ทำหน้าผากให้ย่นแล้วจากไป

พระผู้มีพระภาคหลังจากทราบเรื่องนั้นจึงตรัสว่า นั้นมิใช่พราหมณ์ นั่นคือมารผู้มีบาป มาเพื่อลวงพวกเธอให้หลงเข้าใจผิด ผู้ใดเห็นทุกขว่ามีกามเป็นต้นเหตุแล้ว ผู้ นั้นจะพึงน้อมไปในกามได้อย่างไร บุคคลทราบอุปธิว่าเป็นเครื่องข้องในโลกแล้ว พึงศึกษาเพื่อกำจัดอุปธินั้น (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๕๗/๒๐๑)

2.สัมพหุลสูตร สมัยที่ภิกษุหลายรูปอยู่ ณ ราวป่าแห่งหนึ่ง แคว้นโกศล เธอเหล่านั้นอยู่จำพรรษาถ้วนไตรมาสแล้วก็หลีกไปสู่ที่จาริก เทวดาผู้สิงสถิตอยู่ในราวป่านั้นเมื่อไม่เห็นก็คร่ำครวญว่า ความเยื่อใยยอมปรากฏเหมือนความไม่ยินดี เพราะเห็นอาสนะมากมายเจียบสงัด สาวกของพระสมณโคดมผู้มีถ้อยคำไพเราะ เป็นพหูสูต ไปที่ไหนกัน เทวดาอีกองค์ได้กล่าวว่า ภิกษุทั้งหลายไม่ติดในที่อยู่ เทียวไปเป็นหมู่ เหมือนฝูงวานร ไปสู่แคว้นมคธและแคว้นโกศล บางพวกก็ไปสู่แคว้นวัชชี (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๒๔/๓๒๖)

3.สัมพหุลสูตร (ปฐม) (สูตรที่ ๑) ภิกษุหลายรูปเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคผู้ประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันแล้วทูลถามว่า เวทนามีเท่าไร ความเกิด ความดับและปฏิบัติทาที่ ให้ถึงความดับแห่งเวทนาเป็นอย่างไร อะไรเป็นคุณ เป็นโทษและเป็นเครื่องสลัดออกจากเวทนา ซึ่งพระผู้มีพระภาคก็ได้ตรัสตอบโดยนัยแห่งปฐมอนันตสูตรในวรรคนี้ (ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๖๕/๒๙๑)

4.สัมพัลสูตร (ทุตย) (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสถามภิกษุเหล่านั้น แล้วตรัสตอบอธิบายเองโดยนัยแห่งทุตยอนันตสูตรในวรรคนี้ (ส.สพ.ไทย) ๑๘/๒๖๖/๒๙๒)

สัมพัล :

1. เกี่ยวข้อง, ผูกพัน, เนื่องกัน เช่น มีความสัมพันธ์กันในทางชู้สาว ดังคำในอุปาสิทวาทสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า คหบดี ท่านจงใส่ใจแล้วชี้แจงดูที ทำไมค้ำหลังกับค้ำก่อน หรือค้ำก่อนกับค้ำหลัง ของท่านจึงไม่สัมพันธ์กันเล่า หรือตั้งค้ำที่ผูกชีกกล่าวแก่ ฟังพอนว่า นี้เจ้าฟังพอนผู้เกิดในครรรค์ ท่านเชื่อมสัมพันธ์กับงูที่เป็นศัตรู ยังจะนอนแยกเขี้ยวอยู่ (ม.ม.ไทย) ๑๓/๖๒/๖๐, ขุ.ชา.เอกก.ไทย) ๒๗/๒๙/๗๑)

2. ในทางอักษรวิธีภาษาบาลี หมายถึงมีต่างบทมาสนธิเชื่อมเข้าด้วยกัน เช่น *ตุณฺหิสฺส* หรือ *ตุณฺหสฺส* (= *ตุณฺหี* + *อสฺส*) ดังคำในจูฬนทเทสที่กล่าวไว้ว่า คำว่า ว่า เป็นคำสนธิ เป็นคำเชื่อมบท เป็นคำที่ทำให้บริบูรณ์ เป็นความสัมพันธ์แห่งอักษร เป็นความสละสลวยแห่งพยัญชนะ คำว่า ว่า นี้เป็นคำเชื่อมบทหน้ากับบทหลังเข้าด้วยกัน (ขุ.จ.ไทย) ๒๙/๑๔๗/๔๗๐); ในความหมายนี้ ตรงข้ามกับ *ววัตถิตะ* (พจนานุกรมพระพุทธศาสนา ฉบับประมวลศัพท์)

สัมพัลสูตร :

พระสูตรว่าด้วยวิธีบรรลुช่องว่างในที่ค้ำแคบ พระอนนทอยู่ ณ วัดโฆสิตาราม เขตกรุงโกสัมพี เมื่อพระอุทายีเข้าไปหาแล้วถามว่า ปัญหาจันตเทพบุตรได้กล่าววว่า พระพุทธเจ้าพระองค์ใด ผู้ทรงหลักเร้นอยู่ ทรงเป็นพระมุนีผู้ประเสริฐ ตรัสรู้มานานแล้ว พระพุทธเจ้าพระองค์นั้น มีพระปัญญากว้างขวาง ได้ทรงรู้วิธีบรรลुช่องว่างในที่ค้ำแคบ ที่ค้ำแคบเป็นอย่างไร วิธีบรรลुช่องว่างในที่ค้ำแคบ พระผู้มีพระภาคตรัสไว้

จึงตอบว่า ที่ค้ำแคบ คือ กามคุณ ๕ ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ วิธีบรรลुช่องว่างในที่ค้ำแคบ พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดังนี้ คือ ภิกษุ (๑) บรรลुปฐมฌาน และในปฐมฌานนั้น ยังมีที่ค้ำแคบคือวิตกและวิจารณ์ที่ยังไม่ดับ (๒) บรรลุทุติยฌาน และในทุติยฌานนั้น ยังมีที่ค้ำแคบคือปีติที่ยังไม่ดับ (๓) บรรลุจตุตถฌาน และในจตุตถฌานนั้น ยังมีที่ค้ำแคบคืออุเบกขาและสุขที่ยังไม่ดับ (๔) บรรลุจตุตถฌาน และในจตุตถฌานนั้น ยังมีที่ค้ำแคบคือรูปสัญญาที่ยังไม่ดับ (๕) บรรลุอาภาสานัญญาจตณฌาน และในอาภาสานัญญาจตณฌานนั้น ยังมีที่ค้ำแคบคืออาภาสานัญญาจตณสัญญาที่ยังไม่ดับ (๖) บรรลุวิญญาณัญญาจตณฌาน และในวิญญาณัญญาจตณฌานนั้น ยังมีที่ค้ำแคบคือวิญญาณัญญาจตณสัญญาที่ยังไม่ดับ (๗) บรรลุอาภิกัญญาจตณฌาน และในอาภิกัญญาจตณฌานนั้น ยังมีที่ค้ำแคบคืออาภิกัญญาจตณสัญญาที่ยังไม่ดับ (๘) บรรลุเนวสัญญานาสัญญาจตณฌาน และในเนวสัญญานาสัญญาจตณฌานนั้น ยังมีที่ค้ำแคบคือเนวสัญญานาสัญญาจตณสัญญาที่ยังไม่ดับ (๙) บรรลุสัญญาเวทิตนิโรธแล้ว ก็จะทำให้อาสวะทั้งหลายสิ้นไป เพราะเห็นด้วยปัญญา วิธีบรรลुช่องว่างในที่ค้ำแคบประการที่ ๑-๘ พระผู้มีพระภาคตรัสไว้โดยปริยาย ส่วนประการที่ ๙ พระองค์ตรัสไว้โดยนิตปริยาย(หมายถึงวิธีที่บรรลुช่องว่าง คือการสิ้นอาสวะได้อย่างดีเยี่ยม เพราะเป็นวิธีที่ละที่ค้ำแคบได้อย่างสิ้นเชิง) (อง.สตตค.ไทย) ๒๓/๔๒/๕๓๓)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า **ปริยาย** ในที่นี้หมายถึงเหตุหนึ่ง ๆ หรือวิธีหนึ่ง ๆ กล่าวคือ ทรงแสดงว่า วิธีแต่ละอย่างต่างก็เป็นช่องว่างในที่แคบแต่ละอย่าง เช่น ปฐมฌาน มีช่องว่างในที่แคบคือกามคุณ ๕ และนิรวณ ๕ ทุติยฌาน มีช่องว่างในที่แคบคือวิตกและวิจารณ์ (อง.นวก.อ. (บาลี)๓/๔๒/๓๑๕)

สัมพุทธะ : ท่านผู้ตรัสรู้เอง, พระพุทธเจ้า ดังคำในอภิตตชาดกที่ พระเจ้ากาลิงคะได้ตรัสกับ พราหมณ์ปุโรหิตกาลิงคะดังนี้ว่า ท่านนั่นแหละเป็นสัมพุทธะ สัพพัญญูรู้เห็นเหตุทั้งปวง (ขุ.ชา.เตรสก.(ไทย) ๒๗/๗๘/๔๐๘)

สัมพุทธกัจจานเถรคาถา : ภาชิตของพระสัมพุทธกัจจานเถระ,คาถาของพระสัมพุทธกัจจานเถระ ท่านพระสัมพุทธกัจจานเถระเมื่อจะพยากรณ์พระอรหันต์ จึงได้กล่าวว่า ฝนตกไปเกิด ฟ้ำ ร้องกรีน ๆ ไปเกิด และเราคนเดียวยูในถ้ำที่น่ากลัว ถึงเราคนเดียวจะอยู่ในถ้ำที่น่ากลัว ก็ไม่มีความกลัว ความสะดุ้งหวาดเสียว หรือขนลุกขนพอง การที่เราคนเดียวอยู่ในถ้ำที่น่ากลัว ก็ไม่มีความกลัว ความสะดุ้งหวาดเสียว หรือขนลุกขนพอง นี่เป็นธรรมดา (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๑๘๙/๓๖๔)

สัมพุลชาดก : ชาดกว่าด้วยความซื่อสัตย์ของพระนางสัมพุล่า มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระราชาฤ็ษี ประทานโอวาทแก่พระเจ้าโสถิเสนพระราชโอรส ผู้ลุ่มหลงมัวเมาในสตรีอื่น ๆ จนลืมนพระอักรมเหสีผู้เคยทุกข์ยากด้วยกันมาในป่า ให้ยกย่องให้เกียรติแก่พระนาง (ขุ.ชา.ติงสติ.(ไทย) ๒๗/๒๙๗/๕๘๓)

สัมโพชฌงค์ : ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้, องค์ของผู้ตรัสรู้ มี ๗ ข้อ คือ ๑.สติ ๒. อัมมวิจยะ (การสอดส่องเลือกเฟ้นธรรม) ๓. วิริยะ ๔. ปีติ ๕. ปัสสัทธิ ๖.สมาธิ ๗. อุเบกขา ดังคำในสัมปสาทนียสูตรที่กล่าวไว้ว่า พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าทุกพระองค์ในอดีตกาล ทรงละนิรวณ ๕ ที่เป็นเครื่องเศร้าหมองใจทอนกำลังปัญญา มีพระทัยมั่นคงดีในสติปัญญา ๔ ทรงเจริญสัมโพชฌงค์ ๗ ตามความเป็นจริง จึงตรัสรู้อนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ,ในทสุตตรสูตร กล่าวไว้ว่าเป็นธรรมที่ควรเจริญ มี ๗ ประการ คือ ๑.สติสัมโพชฌงค์(ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความระลึกได้)๒.อัมมวิจยสัมโพชฌงค์(ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความเพียร) ๓.วิริยสัมโพชฌงค์ (ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความเพียร) ๔. ปีติสัมโพชฌงค์ (ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความอิ่มใจ)๕.ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ (ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความสงบกายสงบใจ) ๖.สมาธิสัมโพชฌงค์ (ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความตั้งจิตมั่น) ๗.อุเบกขาสัมโพชฌงค์ (ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความวางใจเป็นกลาง) (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๔๓/๑๐๕,๑๑/๓๕๗/๓๙๗)

สัมโพชฌังคสูตร : พระสูตรว่าด้วยสัมโพชฌงค์ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เจริญสติสัมโพชฌงค์(ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความระลึกได้) เจริญอัมมวิจยสัมโพชฌงค์(ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความเพียร) เจริญวิริยสัมโพชฌงค์(ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความเพียร) เจริญปีติสัมโพชฌงค์(ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความอิ่มใจ) เจริญปัสสัทธิสัมโพชฌงค์(ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความสงบกายสงบใจ) เจริญสมาธิสัมโพชฌงค์(ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความตั้งจิตมั่น) เจริญอุเบกขาสัม

โพชนงค์(ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความวางใจเป็นกลาง) ฯลฯ (อง.ตัก.(ไทย)
๒๐/๑๕๗/๔๐๔)

สัมโพธิสุข : สุขที่เกิดจากการตรัสรู้ หมายถึงสุขในอริยมรรค ดังคำในนาคิตสูตรที่พระผู้มีพระภาค
ตรัสว่า นาคิตะ เราไม่ติดยศ และยศก็ไม่ติดเรา ผู้ใดแลไม่ได้ตามความปรารถนา
ไม่ได้โดยไมยาก ไม่ได้โดยไม่ลำบากซึ่งเนกขัมมสุข ปวิเวกสุข อุปสมสุข สัมโพธิสุข ที่
เราได้ตามความปรารถนา ได้โดยไมยาก ได้โดยไม่ลำบากนี้ ผู้นั้นชื่อว่าอินดีสุขที่ไม่
สะอาด สุขในการนอนหลับ และสุขที่อิงอาศัยลาภสักการะและการสรรเสริญ(อง.ปญ
จก.(ไทย) ๒๒/๓๐/๔๒,อง.ฉก.(ไทย) ๒๒/๔๒/๔๙๕); ดู *โพธิปักขิยธรรม*
อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สัมโพธิสุข หมายถึงสุขในอริยมรรค (ขุ.จ.อ. (บาลี)
๑๔๐/๑๓๓)

สัมโพธิ : การตรัสรู้ หมายถึงมรรค ๓ คือสกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค อรหัตตมรรค ที่สูงขึ้น
ไป ดังคำในมหาวิงค์ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สารีบุตร ก็ภิกษุสงฆ์ยังไม่มีเสียด
ไม่มีโทษ ไม่มีสิ่งมัวหมอง บริสุทธิ์ผุดผ่อง ดำรงอยู่ในสารคุณแท้จริงในภิกษุ ๕๐๐ รูป
นี้ ผู้มีคุณธรรมอย่างต่ำก็ขึ้นโสดาบัน ไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จ
สัมโพธิในวันข้างหน้า (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๒๑/๑๔)

คำนี้มีปรากฏในพระไตรปิฎกหลายแห่ง เช่นที.สี.(ไทย) ๙/๓๗๓/๑๕๖,ที.ม.(ไทย)
๑๐/๑๕๖/๑๐๐,๑๐/๑๕๗/๑๐๑,๑๐/๑๕๗/๑๐๒,๑๐/๑๕๘/๑๐๓,ม.ม.(ไทย)๑๒/
๖๗/๕๙,๑๒/๒๔๘/๒๖๖,๑๒/๓๕๒/๓๘๗,ม.ม.(ไทย)๑๓/๑๖๙/๑๙๑,ม.อ.(ไทย)๑๔/
๔๑๕/๔๖๙

สัมโพธิญาณ : ญาณคือความตรัสรู้, ญาณคือปัญญาตรัสรู้, มรรคญาณทั้ง ๔ มีโสดาปัตติมัคคญาณ
เป็นต้น ดังคำในมหานิทเทศที่กล่าวไว้ว่า อธิบายว่า ญาณในมรรคทั้ง ๔ ตรัส
เรียกว่าสัมโพธิญาณ (ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๙๘/๕๕๒) หรือดังคำในอุปัฏฐาตสูตร พระผู้
มีพระภาคตรัสว่า สัมโพธิญาณนั้นเราบรรลุได้ด้วยความไม่ประมาท ธรรมเป็นแดน
เกษมจากโยคะที่ยอดเยี่ยม เราก็บรรลุได้ด้วยความไม่ประมาท หรือดังคำในชาครีย
สูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่าภิกษุควรประพฤติธรรมเป็นเหตุให้ตื่น มีความเพียรมี
ปัญญารักษาตน มีปกติได้ฉาน ตัดสังโยชนในชาติและชราได้แล้ว ก็จะมีบรรลุสัมโพธิ
ญาณอันยอดเยี่ยม (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๕๔/๑๑๔,๑๑/๑๕๕/๑๑๕,๑๑/๑๘๕/
๑๔๓,ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๐๔/๒๙๖,อง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๕/๖๑, ขุ.อิตติ.(ไทย) ๒๕/๔๗/
๓๙๘,๒๕/๑๑๐/๔๙๒)

สัมโพธิสุข : สุขจากการตรัสรู้, สุขที่เกิดจากความตรัสรู้, หมายถึงความสุขจากการตรัสรู้ เพราะ
เป็นไปเพื่อตรัสรู้มรรค,สุขในอริยมรรค ดังคำมหาสุญญตสูตร และยสสูตร ที่พระผู้มี
พระภาคตรัสว่า เป็นไปได้ ที่ภิกษุผู้หลีกออกจากคณะ อยู่ตามลำพังผู้เดียว พึงหวัง
เนกขัมมสุขปวิเวกสุข อุปสมสุข สัมโพธิสุข จักเป็นผู้ได้สุขนั้น ตามปรารถนาได้โดย
ไมยากโดยไม่ลำบาก หรือดังคำในจุฬนิทเทศที่กล่าวไว้ว่า ข้อที่ภิกษุใดหลีกออกจาก
คณะ อยู่ตามลำพังผู้เดียว ภิกษุนั้นพึงหวังเนกขัมมสุข ปวิเวกสุข อุปสมสุข

สัมโพธิสุขจักเป็นผู้ได้สุขนั้นตามปรารถนา ได้โดยไมยาก โดยไม่ลำบาก ก็เป็นสิ่งที่
เป็นไปได้ (ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๘๖/๒๒๓,๒๓/๘๖/๔๑๒, พ.จ. (ไทย) ๓๐/๑๔๐/๔๕๑)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สัมโพธิสุข หมายถึงความสุขจากการตรัสรู้ เพราะ
เป็นไปได้เพื่อตรัสรู้มรรค, คำว่า สัมโพธิสุข หมายถึงสุขในอริยมรรค (ม.อ.อ. (บาลี) ๓/
๑๘๖/๑๑๔, พ.จ.อ. (บาลี) ๑๔๐/๑๓๓)

สัมโพธิสูตร : พระสูตรว่าด้วยสัมโพธิ พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเชตวัน อารามของ
อนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ถ้าพวกอัญญเดียรถีย์
ปริพาชกถามว่า อะไรเป็นเหตุแห่งการเจริญธรรมที่เป็นฝ่ายแห่งสัมโพธิ เธอทั้งหลาย
ถูกถามอย่างนี้ จะตอบว่าอย่างไร เมื่อภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่า ธรรมของข้าพระองค์
ทั้งหลายมีพระผู้มีพระภาคเป็นหลัก มีพระผู้มีพระภาคเป็นที่พึ่ง ขอพระผู้มีพระภาค
โปรดทรงอธิบายเนื้อความแห่งพระภาชิตนั้นให้แจ่มแจ้งเถิด ภิกษุทั้งหลายฟังต่อจาก
พระผู้มีพระภาคแล้วจักทรงจำไว้ จึงตรัสเหตุแห่งการเจริญธรรมที่เป็นฝ่ายแห่งสัมโพธิ
มี ๕ คือ ภิกษุ (๑) มีมิตรดี มีสหายดี มีเพื่อนดี (๒) มีศีล สำรวมด้วยการสังวรใน
ปาติโมกข์ เพียบพร้อมด้วยอาจารย์และโคจร มีปกติเห็นภัยในโทษแม้เล็กน้อย
สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย (๓) ได้กถาเป็นเครื่องขัดเกลาย่างยิ่งที่
เป็นสปปายะแห่งความเป็นไปของจิต(คือเป็นอุปการะแก่การชักนำจิตเข้าสู่สมณะและ
วิปัสสนา) คือ เรื่องความมักน้อย ความสันโดษ ความสงัด ความไม่คลุกคลี) การ
ปรารภความเพียร ศีล สมาธิ ปัญญา วิมุตติ และความรู้ความเห็นในวิมุตติ ตามความ
ปรารถนา ได้โดยไมยาก โดยไม่ลำบาก (๔) ปรารภความเพียรเพื่อละอกุศลธรรม
เพื่อให้อกุศลธรรมเกิด ไม่ทอดธุระในกุศลธรรม (๕) มีปัญญาเครื่องพิจารณาเห็นทั้ง
ความเกิดและความดับอันเป็นอริยะ ชำแรกกิเลสให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ แล้ว
ตรัสว่า ภิกษุดำรงอยู่ในเหตุแห่งการเจริญธรรมที่เป็นฝ่ายแห่งสัมโพธิ ๕ นี้แล้วพึง
เจริญธรรมอีก ๔ คือ (๑) เจริญอุสุภะเพื่อละราคะ (๒) เจริญเมตตาเพื่อละพยาบาท
(ความโกรธ) (๓) เจริญอานาปานสติเพื่อตัดวิตก (๔) เจริญอนิจจสัญญาเพื่อถอน
อสมิมานะ ให้ยิ่งขึ้นไป แล้วตรัสว่า อนัตตสัญญาจะปรากฏแก่ภิกษุผู้ได้อนิจจสัญญา
ผู้ได้อนัตตสัญญาย่อมบรรลุนิพพานที่ถอนอสมิมานะได้ในปัจจุบัน (อง.อ.อ. (ไทย)
๒๓/๑/๔๒๕)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สัมโพธิ ในที่นี้หมายถึงมรรค ๔ คือโสดาปัตติมรรค
สกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค และอรหัตตมรรค(อง.ติก.อ. (บาลี) ๒/๘๗/๒๔๒, ที.
สี.อ. (บาลี) ๑/๓๗๓/๒๘๑, อง.ติก.ฎีกา (บาลี) ๒/๘๗/๒๓๕)

สัมโพธิสเถ, พระเจ้าจักรพรรดิ : ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระตักขิณกเถระ
ซึ่งท่านพระเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนไว้ในตักขิณกเถรปาทานตอนหนึ่งว่า ข้าพเจ้า
เป็นหมอ ศึกษาดีแล้ว อยู่ในกรุงพินธุตตีเป็นผู้นำความสุขมาให้แก่มหาชนผู้มีโรคภัย
ได้ถวายยา (บ่าบัดไข) พระสมณะผู้สำรวมอินทรีย์มีนามว่าอโศก ผู้เป็นอุปัฏฐากของ
พระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่าวิปัสสี หายจากโรคด้วยยานั้นนั้นแล ในกัปที่ ๙๑
นับจากกัปนี้ไป ข้าพเจ้าได้ถวายยาไว้จึงไม่รู้จักทุกข์เลยนี้เป็นผลแห่งการถวายยาใน

- กัปที่ ๘ นับจากกัปนี้ไป ข้าพเจ้าได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิมีนามว่าสัพโพสธะ สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ มีพละนาถาพมาก (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๔๓/๓๔๕)
- สัมภวกุมาร :** ชื่อพระกุมารองค์หนึ่ง มีอายุ ๗ ขวบ ชาวเมืองอินทปัตถ์ แคว้นกुरू ที่มีพระเจ้าธัญญชยโกรัพยะปกครอง เป็นพระโอรสของพระเจ้าธัญญชยโกรัพยะ สามารถแสดงธรรมแก่พราหมณ์สุจีระตะ ผู้เป็นอาจารย์ของพระราชชาติ มหาชนต่างบันลือให้ร้องตบมือกระทำสาธุการพันครั้ง ยังการยกธงและการตีตีนิ้วมือให้เป็นไป ทั้งขัดไปซึ่งวัตถุมีเครื่องประดับมือเป็นต้น ทรัพย์สินที่มหาชนขัดไปแล้วอย่างนี้ นับได้ถึงโกฏิ แม้พระราชชาติทรงโปรดปรานพระราชทานยศใหญ่แก่สัมภวกุมาร ฝ่ายสุจีระตะพราหมณ์ทำการบูชาด้วยทองคำพันลึงแล้วจารึกคำวิสันษาปัญหาลงในแผ่นทองคำด้วยชาดกับหรรดาล แล้วเดินทางไปยังอินทปัตถนครกราบทูลธัมมยาคาปัญหาแก่พระราชชาติ พระราชชาติทรงประพจน์ในธรรมนั้นแล้วยังเมืองสวรรคคีให้แ่่นบริบูรณ์ มีปรากฏในสัมภวชาดก ที่สัญญาชยกุมารกล่าวสรรเสริญสัมภวกุมารไว้ตอนหนึ่งว่าสัมภวกุมารถึงยังเป็นเด็กก็ฉันทันเพราะประกอบด้วยปัญญาท่านยังไม่ได้ถามสัมภวกุมารก่อนแล้วอย่าเพิ่งเข้าใจเธอว่าเป็นเด็กพราหมณ์ ท่านถามสัมภวกุมารแล้วจึงรู้ธรรมและธรรมได้ (ขุ.ชา.ติงสตี.(ไทย)๒๗/๑๕๘/๕๖๔,๒๗/๑๖๐/๕๖๔,๒๗/๑๖๒/๕๖๔,๒๗/๑๖๔/๕๖๕,๒๗/๑๖๗/๕๖๕,๒๗/๑๖๙/๕๖๕,๒๗/๑๗๐/๕๖๕)
- สัมภวชาดก :** ชาดกว่าด้วยสัมภวกุมาร มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นสัมภวกุมารอายุ ๗ ขวบได้แสดงยากรรมแก่พราหมณ์สุจีระตะว่า ถ้าประโยชน์เกิดขึ้นควรทำเสียแต่วันนี้ ไม่ควรเดินทางผิด ไม่ควรประพฤติธรรมเป็นต้น (ขุ.ชา.ติงสตี.(ไทย) ๒๗/๑๓๘/๕๖๑)
- สัมภเวสี :** ผู้แสวงสมภพ หมายถึงสัตว์ผู้แสวงหาที่เกิด ดังคำในเมตตสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เหล่าสัตว์ที่เคยเห็นก็ดี เหล่าสัตว์ที่ไม่เคยเห็นก็ดี เหล่าสัตว์ที่อยู่ใกล้และอยู่ไกลก็ดี ภูตหรือสัมภเวสีก็ดี ขอสัตว์เหล่านั้นทั้งหมดจงมีตนเป็นสุขเถิด (ขุ.ขุ.(ไทย) ๒๕/๕/๒๑,ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๑๔๗/๕๓๔) ; ดู ภูตตะ
- อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สัมภเวสี คือ สัตว์ที่เกิดในกำเนิดทั้ง ๔ ได้แก่ (๑) อมนุษย์ (เกิดจากไข่) (๒) ชลาพุชะ (เกิดจากครรภ์) (๓) สังเสทชะ (เกิดในถ้ำโคล) (๔) โอปปาติกะ (เกิดผุดขึ้น) สัตว์จำพวกที่เป็นอมนุษย์ และชลาพุชะ ท่านเรียกว่า สัมภเวสี เพราะยังอยู่ในไข่และในครรภ์ ถ้าออกจาก ไข่และครรภ์แล้วไม่เรียกว่า สัมภเวสี แต่ท่านเรียกว่า สัตว์ผู้เกิดแล้ว สัตว์จำพวกที่เป็นสังเสทชะ และโอปปาติกะนั้น ท่านเรียกว่า สัมภเวสี ในขณะที่จิตแรกที่เกิดขึ้น ตั้งแต่ขณะจิตที่ ๒ ไป ท่านเรียกว่า สัตว์ผู้ เกิดแล้ว (ส.นิ.อ. (บาลี) ๒/๑๑/๒๖),ในอรรถกถาแห่งเมตตสูตร อธิบายไว้อีกว่า สัมภเวสี หมายถึงพระเสขะและปุณฺณผู้ยังต้องแสวงหาที่เกิดต่อไป เพราะยังละภวสังโยชน์ไม่ได้ อีกนัยหนึ่ง ในกำเนิด ๔ สัตว์ที่เกิดในไข่และเกิดในครรภ์ ถ้ายังไม่เจาะเปลือกไข่หรือคลอดจากครรภ์ออกมา ยังเรียกว่า สัมภเวสี ต่อเมื่อเจาะเปลือกไข่หรือคลอดออกมา เรียกว่า ภูต, พวกสังเสทชะ (เกิดที่ขึ้นแฉะ) และพวก

โอบปาติกะ (เกิดผุดขึ้น) ในขณะจิตแรก ก็เรียกว่า สัมภเวสี ตั้งแต่ขณะจิตที่ ๒ เป็นต้นไป เรียกว่า ภูต (ขุ.ขุ.อ.(บาลี) ๙/๒๒๑)

สัมภาระ : สิ่งของต่างๆ, วัตถุ, วัสดุ, เครื่องใช้, องค์กร, ส่วนประกอบ, บริหาร, ปัจจัย, ความดีหรือความชั่วที่ประกอบหรือทำสะสมไว้ ดังคำในมหาวิงค์กล่าวไว้ว่า อุปาสกคนหนึ่งได้ตัดเครื่องทักพสัมภาระทิ้งไว้ในป่า อุปาสกนั้นได้ส่งทูตไปในสำนักภิกษุทั้งหลายว่า ถ้าพระคุณเจ้าทั้งหลายจะพึงชนเครื่องทักพสัมภาระนั้นมาได้ กระผมขอถวายเครื่องทักพสัมภาระนั้น หรือตั้งคำในกสิการทวาชสูตร ที่กสิการทวาชพราหมณ์ได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคว่าท่านบัญญัติว่าเป็นชวานา แต่ข้าพเจ้าไม่เห็นสัมภาระแห่งการไถของท่านเลย ท่านผู้เป็นชวานา ข้าพเจ้าถามแล้ว ขอจงบอกข้าพเจ้าจะรู้สัมภาระแห่งการไถของท่านได้อย่างไร (วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๙๙/๓๑๒, ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๗๖/๕๑๘) ; การประชุมเข้า ดังคำว่า ผ้าทำด้วยสัมภาระเจือกัน (วิ.ป.(ไทย) ๘/๔๐๘/๕๗๙)

สัมภุตเถรคาถา : ภาษิตของพระสัมภุตเถระ, คาถาของพระสัมภุตเถระ ท่านพระสัมภุตเถระกล่าวคำว่า ผู้ได้รับในเวลาที่เหมาะสม และเข้าในเวลาที่เหมาะสม ผู้นั้นเป็นคนเขลา ย่อมประสบทุกข์ เพราะไม่จัดแจงโดยแยบคาย ประโยชน์ของเขาย่อมเสื่อมไป เหมือนดวงจันทร์ข้างแรม เขาย่อมได้รับความตำหนิจากวิญญูชน และพลาดจากมิตรทั้งหลาย ผู้ใดเข้าในเวลาที่เหมาะสม และรับในเวลาที่เหมาะสม ผู้นั้นเป็นบัณฑิตย่อมประสบสุขเพราะจัดแจงโดยอุบายที่แยบคาย ประโยชน์ของเขา ย่อมบริบูรณ์ เหมือนดวงจันทร์ข้างขึ้น เขาย่อมได้รับการยกย่องสรรเสริญ และไม่พลาดจากมิตรทั้งหลาย (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๒๙๑/๓๘๗)

สัมภุตสาณวาสี, ภิกษุ : ชื่อพระเถระองค์หนึ่งในการกถสงฆ์ ผู้ทำสังคายนาครั้งที่ ๒ ดังคำในจุฬวรรคที่กล่าวไว้ว่า ท่านพระสัมภุตสาณวาสี บอกท่านพระยสกาภิณฑกบุตรว่าท่าน ท่านพระเรวตะรูปนี้ เป็นพหูสูต เชี่ยวชาญปริยัติ (วิ.จุ.(ไทย) ๗/๔๕๐/๔๐๐, ๗/๔๕๐/๔๐๑, ๗/๔๕๒/๔๐๓, ๗/๔๕๕/๔๐๙)

สัมเภชชสูตร พระสูตรว่าด้วยอุปมาด้วยน้ำที่ไหลมาบรรจบกัน มี ๒ สูตร คือ

- 1.สัมเภชชสูตร (ปฐม)** (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ทุกข์ทั้งหมดสิ้นไปของพระอริยสาวกผู้รู้ชัดอริยสัจ ๔ มีมากกว่า เมื่อเทียบกับกองทุกข์ซึ่งมีอยู่ก่อน เหมือนน้ำที่ไหลมาบรรจบกันหมดสิ้นไปมากกว่าน้ำ ๒-๓ หยดที่บุรุษช้อนขึ้นมา (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๑๒๓/๖๓๕)
- 2.สัมเภชชสูตร (ทุติย)** (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ทุกข์ทั้งหมดสิ้นไปของพระอริยสาวกผู้รู้ชัดอริยสัจ ๔ มีมากกว่า เมื่อเทียบกับกองทุกข์ซึ่งมีอยู่ก่อนเหมือนน้ำที่ไหลมาบรรจบกันซึ่งหมดสิ้นไปมากกว่าน้ำ ๒-๓ หยดที่เหลืออยู่ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๑๒๔/๖๓๖)

สัมเภชชอุทกสูตร : พระสูตรว่าด้วยแม่น้ำไหลมาบรรจบกัน มี ๒ สูตร คือ

- 1.สัมเภชชอุทกสูตร** พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ความทุกข์ของพระอริยสาวกผู้ถึงพร้อมด้วยวิญญู ผู้รู้แจ้งที่หมดสิ้นไปนั้นมีมาก เหมือนน้ำในแม่น้ำทั้ง ๕ คือ คงคา ยมนา อจิรวดี สรรภู มหิที่ไหลมาบรรจบ

กัน ส่วนความทุกข์ที่เหลือน้อย เหมือนน้ำ ๒-๓ หยด ดังนั้น การตรัสรู้ธรรม การได้ธรรมจักขุจึงมีประโยชน์อย่างมากมาย (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๗๖/๑๖๓)

2.สัมเภชชอุทกสูตร (ทุติย) (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ความทุกข์ของพระอริยสาวกผู้ถึงพร้อมด้วยทิฐิ ผู้รู้แจ้งที่หมดสิ้นไปนั้นมีมาก เหมือนน้ำในแม่น้ำทั้ง ๕ คือ คงคา ยมนา อจิรวดี สรภู มหิที่ไหลมาบรรจบกัน ส่วนความทุกข์ที่เหลือน้อย เหมือนน้ำ ๒-๓ หยด ดังนั้น การตรัสรู้ธรรม การได้ธรรมจักขุจึงมีประโยชน์อย่างมากมาย (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๗๗/๑๖๓)

สัมโณคนาสนา : ให้ฉิบหายเสียจากการกินร่วม, เป็นศัพท์ที่แปลจากคำว่า *ทัณทกรรมนาสนา*(การให้ฉิบหายด้วยทัณทกรรม คือ ลงโทษสามเณรผู้กล่าวต่อพระธรรมเทศนาโดยไล่จากสำนักและไม่ให้ภิกษุทั้งหลายคบด้วย ตามสิกขาบทที่ ๑๐ แห่งสัปปาณกวรรค ปาจิตติยกัณฑ์) ดูประกอบใน วิ.มหา.(ไทย) ๒/๔๒๕/๕๓๔

สัมมตिका, กัปปิยภูมิ : กัปปิยภูมิที่สงฆ์สมมติ, คือภุมิที่สงฆ์เลือกใช้เป็นกัปปิยภูมิแล้วสวดประกาศด้วยญัตติทุติยกรรม เป็นข้อ ๔ ในกัปปิยภูมิ ๔ อย่าง คือ ๑. อุตสาวันนตिका (กัปปิยภูมิที่ประกาศให้รู้กันแต่เริ่มสร้าง)๒. โคนิสาทิกา(กัปปิยภูมิเคลื่อนที่ได้) ๓. คหบดีคา (เรือนคหบดีที่เขาถวายให้เป็นกัปปิยภูมิ) ๔. สัมมตिका(กัปปิยภูมิที่สงฆ์สมมติ) (วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๕๕/๑๒๐); ดู *กัปปิยภูมิ*

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สัมมตिका แปลว่า กัปปิยภูมิที่สงฆ์สมมติ ได้แก่ สถานที่หรือภุมิที่ภิกษุทั้งหลายตกลงกันเลือก ใช้เป็นกัปปิยภูมิ สถานที่นั้นอาจเคยเป็นที่อยู่ของภิกษุมาก่อน โดยสวดประกาศให้สงฆ์ทราบด้วยญัตติทุติยกรรมวาจาว่า จะใช้ที่แห่งนี้เป็นกัปปิยภูมิหรือเป็นกัปปิยภูมิ (วิ.อ. (บาลี) ๓/๒๕๕/๑๘๒-๑๘๓)

สัมมติญญาณ : ความรู้ในสมมติ, ญาณคือสมมติมีปรากฏในสังคีตสูตรและทศตตรสูตร, เป็นข้อ ๔ ในญาณ ๔ คือ ๑. ัมมญาณ(ความรู้ในธรรม)๒.อันวยญาณ(ความรู้ในการคล้อยตาม)๓.ปริยญาณ(ความรู้ในการกำหนดจิตของผู้อื่น)๔.สัมมติญญาณ(ความรู้ในสมมติ),ในวิภังค์กล่าวไว้ว่า เป็นข้อ ๔ ในญาณวัตถุหมวดละ ๔ คือ ัมมญาณ อันวยญาณ ปริจจญาณ สัมมติญญาณ และอธิบายความหมายของคำว่าสัมมติญญาณไว้ว่า ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔ ชื่อว่า ัมมญาณ ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิในการนำนัยคือปัจจเวกขณะญาณไปนั้น นี้เรียกว่าอันวยญาณ ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ ในจิตของสัตว์เหล่าอื่น ของบุคคลเหล่าอื่นนั้น นี้เรียกว่าปริจจญาณ เว้น ัมมญาณอันวยญาณ ปริจจญาณแล้ว ปัญญาที่เหลือชื่อว่าสัมมติญญาณ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๑๐/๒๕๕,๑๑/๓๕๔/๓๗๘,อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๗๕๔/๔๙๑, ๓๕/๗๕๖/๕๑๑)

สัมมสนัญญาณ : ญาณหยั่งรู้ด้วยพิจารณานามรูปโดยไตรลักษณ์, ญาณกำหนดรู้ด้วยพิจารณาเห็นนามและรูปโดยไตรลักษณ์, ญาณที่พิจารณาหรือตรวจตรานามรูปหรือสังขาร มองเห็นตามแนวไตรลักษณ์ คือ รู้ว่า ไม่เที่ยง ทนอยู่ไม่ได้ ไม่ใช่ตัวตน (ข้อ ๓ในญาณ ๑๖ คือ

(๑) นามรูปปริจเฉทญาณ (ญาณกำหนดรู้ नामและรูป) (๒) ปัจจัยปริคคหญาณ (ญาณกำหนดรู้ปัจจัยของนามและรูป) (๓) สัมมสนญาณ (ญาณกำหนดรู้ด้วยพิจารณาเห็นนามและรูปโดยไตรลักษณ์) (๔) อุทัพพยานุปัสสนาญาณ (ญาณอันตามเห็นความเกิดและความดับ) (๕) ภังคานุปัสสนาญาณ (ญาณอันตามเห็นความสลายเห็นว่าสังขารทั้งปวงล้วนจะต้องสลายไปหมด) (๖) ภยตูปัญญูฐานญาณ (ญาณอันมองเห็นสังขารปรากฏเป็นของน่ากลัว เพราะล้วนแต่จะต้องสลายไปไม่ปลอดภัยทั้งสิ้น) (๗) อาทีนวานุปัสสนาญาณ (ญาณอันคำนึงเห็นสังขารทั้งปวงนั้นว่าเป็นโทษ) (๘) นิพพิทานุปัสสนาญาณ (ญาณอันคำนึงเห็นด้วยความหน่าย) (๙) มุญจิจุกัมมตาญาณ (ญาณอันคำนึงด้วยใคร่จะพ้นไปเสีย เมื่อหน่ายสังขารทั้งหลายแล้ว ย่อมปรารถนาที่จะพ้นไปเสียจากสังขารเหล่านั้น) (๑๐) ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ (ญาณอันคำนึงพิจารณาหาทาง เพื่อมองหาอุบายที่จะปลดปล่อยออก) (๑๑) สังขารูปเขชาญาณ (ญาณ อันเป็นไปโดยความเป็นกลางต่อสังขาร ไม่ยินดียินร้ายต่อสังขารทั้งหลาย) (๑๒) สัจจานุโลมิกญาณ หรืออนุโลมญาณ (ญาณอันเป็นไปโดยอนุโลม ได้แก่การหยั่งรู้อริยสัจ) (๑๓) โคตรภูญาณ (ญาณหยั่งรู้ที่เป็นหัวข้อแห่งการข้ามพ้นจากภาวะปุถุชน เข้าสู่ภาวะอริยบุคคล) (๑๔) มัคคญาณ ญาณในอริยมรรค (ความหยั่งรู้ที่ทำให้สำเร็จภาวะอริยบุคคลแต่ละขั้น) (๑๕) ผลญาณ ญาณในอริยผล (ความหยั่งรู้ที่เป็นผลสำเร็จของพระอริยบุคคลขั้นนั้น ๆ) (๑๖) ปัจจเวกขณญาณ (ญาณหยั่งรู้ด้วยการพิจารณา ทบทวน สำรวจรู้มรรคผล กิเลสที่ละแล้ว กิเลสที่เหลืออยู่และนิพพาน)) ดังคำใน มาติกา ปฏิสัมภิตามรรค ที่กล่าวไว้ว่า ปัญญาในการย่อธรรมทั้งหลายทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบันแล้วกำหนดไว้ ชื่อว่าสัมมสนญาณ (ญาณที่กำหนดนามธรรม และรูปธรรม) (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๕/๑, ๓๑/๔๘/๗๔)

สัมมสนญาณนิทเทส : แสดงสัมมสนญาณ อธิบายอุทเทสที่ ๕ ของญาณกถาที่ยกมาตั้งเป็นคำปุจฉา ดังนี้

สาระสำคัญของสัมมสนญาณนิทเทสแบ่งเป็น ๒ ตอน ดังนี้

ตอนที่ ๑

ท่านพระสารีบุตรนำธรรม ๒๐๑ ประการ (หมวดธรรมที่ควรรู้อย่างในสุดมยญาณที่ ๑ ตอนที่ ๒ ชุดที่ ๑ หมวดที่ ๒-๑๒) มาจำแนกสัมมสนญาณ วิธีการ จำแนกนั้น แตกต่างกัน แบ่งเป็น ๓ นัย แต่ละนัยมี ๒๐๑ รอบ แต่ละรอบมีรูปแบบ เหมือนกัน ต่างกันแต่องค์ธรรมเท่านั้น คือ

นัยที่ ๑ รอบที่ ๑

พระโยคาวจรกำหนดรูปทุกอย่างทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็นภายในก็ตาม เป็นภายนอกก็ตาม หยาบก็ตาม ละเอียดก็ตาม เลวก็ตาม ประณีต ก็ตาม มีในที่ไกลก็ตาม มีในที่ใกล้ก็ตาม กำหนดโดยความไม่เที่ยง การกำหนดนี้ชื่อว่า สัมมสนญาณอย่างหนึ่ง กำหนดโดยความเป็นทุกข์ การกำหนดนี้ชื่อว่าสัมมสน- ญาณอย่างหนึ่ง กำหนดโดยความเป็นอนัตตา การกำหนดนี้ชื่อว่าสัมมสนญาณอย่างหนึ่ง

นัยที่ ๒ รอบที่ ๑

ปัญหาในการย่อแล้วกำหนดว่า “รูปทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ชื่อว่า ไม่เที่ยง เพราะมีสภาวะสิ้นไป ชื่อว่าเป็นทุกข์ เพราะมีสภาวะเป็นภัย ชื่อว่า เป็นอนัตตา เพราะมีสภาวะไม่มีแก่นสาร” ชื่อว่าสัมมสนญาณ

นัยที่ ๓ รอบที่ ๑

ปัญหาในการย่อแล้วกำหนดรูปทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบันว่า “ไม่เที่ยง ถูกปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยกันเกิดขึ้น มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อม ไปเป็นธรรมดา มีความคลายไปเป็นธรรมดา มีความดับไปเป็นธรรมดา” ชื่อว่า สัมมสนญาณ

ตอนที่ ๒

ท่านนำปฏิจจนูปบาท ๑๒ ประการมาจำแนกสัมมสนญาณโดยย่อนจากข้างปลายไปหาข้างต้น รวม ๑๑ รอบ แต่ละรอบมีรูปแบบเหมือนกัน ต่างกันแต่องค์ธรรมเท่านั้น ดังนี้

รอบที่ ๑

ปัญหาในการย่อแล้วกำหนดว่า “เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะจึงมี เมื่อชาติไม่มี ชรามรณะจึงไม่มี” ชื่อว่าสัมมสนญาณ

ปัญหาในการย่อแล้วกำหนดในอดีตกาลก็ดี ในอนาคตกาลก็ดีว่า “เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะจึงมี เมื่อชาติไม่มี ชรามรณะจึงไม่มี” ชื่อว่าสัมมสนญาณ

ฯลฯ

รอบที่ ๑๑

ปัญหาในการย่อแล้วกำหนดว่า “เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เมื่ออวิชชาไม่มี สังขารจึงไม่มี” ชื่อว่าสัมมสนญาณ

ปัญหาในการย่อแล้วกำหนดในอดีตกาลก็ดี ในอนาคตกาลก็ดีว่า “เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เมื่ออวิชชาไม่มี สังขารจึงไม่มี” ชื่อว่าสัมมสนญาณ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๔๘/๗๔)

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคอธิบายไว้ว่า คำว่า สัมมสนญาณ คือญาณกำหนดรู้ด้วยพิจารณาเห็นนามและรูปโดย ไตรลักษณ์ วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๖๖๒-๘๐๔/๒๕๐-๓๕๐)

สัมมสนสูตร :

พระสูตรว่าด้วยการพิจารณาปัจจัยภายใน พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุผู้สามารถรู้ได้ว่า ชราและมรณะมีอุปธิเป็นเหตุ เป็นเหตุเกิด เป็นกำเนิด เป็นแดนเกิด รู้ทั้งความเกิด ความดับและปฏิบัติภา เครื่องดำเนินไปสู่ความดับแห่งชราและมรณะ ชื่อว่าผู้มีปกติประพฤติตามธรรมปฏิบัติเพื่อความดับทุกข์โดยชอบ แล้วทรงสอนให้พิจารณาปัจจัยภายในอันเป็นปัจจัยเป็นเหตุให้เกิดทุกข์คืออุปธิ ตัณหาและรูป โดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตาเป็นต้น เพราะเมื่อพิจารณาเห็นความเกิดและความดับแห่งปัจจัยเหล่านี้ ย่อมพ้นจากชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาสะและทุกข์ได้ (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๖๖/๑๒๙)

สัมมชชนเถรวัตร : เรื่องพระสัมมชชนเถระ พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่ภิกษุทั้งหลาย ว่า ผู้ใด ประมาทแล้วในกาลก่อน ภายหลังไม่ประมาท ผู้นั้นย่อมทำให้โลกนี้ให้สว่างไสว ดุจดวง จันทรพ้นจากเมฆ ฉะนั้น (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๑๗๒/๘๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ทำให้โลกนี้ให้สว่างไสว หมายถึงทำให้โลกคือขันธ ๕ เป็นต้น ให้สว่างด้วยมรรคญาณ (ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๖/๓๔)

สัมมัตตธรรม : ธรรมที่ชอบ หมายถึงอริยมรรคมีองค์ ๘ มีสัมมาทิฏฐิ เป็นต้น มีปรากฏในมิจฉัตตสูตร หรือตั้งคำในมิจฉัตตสูตร แห่งทสกนิบาต ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เพราะอาศัยสัมมัตตธรรม(ธรรมที่ถูก) จึงมีการบรรลุสวรรค์และมรรคผล ไม่มีการพลาดจากสวรรค์และมรรคผล,ในเอกาทสมสูตร กล่าวไว้ว่า สัมมัตตธรรม มี ๑๐ ประการ เพิ่มสัมมาญาณและสัมมาวิมุตติ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๒๑/๒๔,อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๐๓/๒๔๕,๒๔/๑๓๓/๒๘๒)

สัมมัตตนิยตราสี : กองแห่งธรรมที่มีสภาวะชอบและให้ผลแน่นอน, เป็นข้อ ๓ ในราสี ๓ คือ ๑. มิจฉัตตนิยตราสี (กองแห่งธรรมที่มีสภาวะผิดและให้ผลแน่นอน) ๒. สัมมัตตนิยตราสี(กองแห่งธรรมที่มีสภาวะชอบและให้ผลแน่นอน)๓.อนิยตราสี(กองแห่งธรรมที่ให้ผลไม่แน่นอน) (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๖)

สัมมัตตนิยาม : กำหนดความเป็นธรรมที่ถูก หมายถึงอริยมรรคมีองค์ ๘ ตั้งคำในปฐมสัมมัตตนิยามสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย บุคคลประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ (คือ ๑. ไม่วิพากษ์วิจารณ์คำพูด ๒. ไม่วิพากษ์วิจารณ์ผู้พูด ๓. ไม่วิพากษ์วิจารณ์ตน ๔. เป็นผู้มิจิตไม่ฟุ้งซ่าน คือมีจิตแน่วแน่ฟังธรรม ๕.มนสิการโดยแยบคาย) ฟังสัทธรรมอยู่เป็นผู้อาจหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยามในกุศลธรรมทั้งหลาย,ในอวารณตาสสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย บุคคลประกอบด้วยธรรม ๖ ประการ(คือ ๑. เป็นผู้ไม่ประกอบด้วยความเป็นผู้มีกรรมเป็นเครื่องกัน ๒. เป็นผู้ไม่ประกอบด้วยความเป็นผู้มีกิเลสเป็นเครื่องกัน ๓.เป็นผู้ไม่ประกอบด้วยความเป็นผู้มีวิบากเป็นเครื่องกัน ๔. เป็นผู้ไม่มีศรัทธา ๕. เป็นผู้ไม่มีฉันทะ ๖. เป็นผู้ไม่มีปัญญา) ฟังสัทธรรมอยู่ อาจก้าวลงสู่สัมมัตตนิยามในกุศลธรรมทั้งหลายได้,ในอาสยานุสยญาณนิตเทศ อธิบายไว้ว่า สัตว์ทั้งหลายผู้ไม่ประกอบด้วยธรรมเป็นเครื่องกัน คือกรรม กิเลส วิบาก เป็นผู้ไม่มีศรัทธา มีฉันทะ มีปัญญาดี อาจเข้าสู่สัมมัตตนิยามในกุศลธรรมทั้งหลาย เหล่านี้ชื่อว่าภัพพสัตว์ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๕๑/๒๔๙, อง.ฉก.(ไทย) ๒๒/๘๖/๖๑๐,๒๒/๘๗/๖๑๒,๒๒/๙๘/๖๒๑,๒๒/๑๐๑/๖๒๓,ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๓๖/๕๙๖,อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๔๓๑/๔๖๑,๓๗/๔๔๖/๔๗๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สัมมัตตนิยาม ในที่นี้หมายถึงอริยมรรคมีองค์ ๘ (อง.ปญจก.อ. (บาลี) ๓/๑๕๑/๕๙, ส.ข.อ. (บาลี) ๒/๓๐๒-๓๐๑/๓๗๘),ในอรรถกถา แห่งปฎิสัมภิตามรรคอธิบายว่า คำว่า สัมมัตตนิยาม หมายถึงโลกุตตรมรรค โดยวิเศษก็คือโสดาปัตติมรรค (ขุ.ป.อ.(บาลี) ๒/๓๖/๓๖๗)

สัมมัตตนิยามสูตร (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยสัมมัตตนิยาม มี ๓ สูตร คือ

1.สัมมัตตนิยามสูตร (ปฐม) (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้บุคคลผู้ฟังพระสัทธรรมไม่อาจหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยาม (หมายถึงอริยมรรคมีองค์ ๘) ในกุศลธรรม ๕ คือ (๑) วิพากษ์วิจารณ์คำพูด(เช่น พูดว่า นั่นเรื่องอะไร) (๒) วิพากษ์วิจารณ์ผู้พูด (เช่น พูดว่า ผู้นั้นพูดเรื่องอะไร ผู้นี้จะรู้อะไร) (๓) วิพากษ์วิจารณ์ตน (เช่น พูดว่า เรารู้หรือว่าคำพูดของเรามีน้ำหนักที่น่าเชื่อถือได้แค่ไหนกัน) (๔) มีจิตฟุ้งซ่านไม่แน่วแน่ฟังธรรม (๕) มนสิการโดยไม่แยบคาย แล้วตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้บุคคลผู้ฟังพระสัทธรรมอาจหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยามในกุศลธรรมทั้งหลาย ๕ โดยนัยตรงกันข้าม (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๕๑/๒๔๙)

2.สัมมัตตนิยามสูตร (ทุติย) (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้บุคคลผู้ฟังพระสัทธรรมไม่อาจหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยาม ในกุศลธรรมทั้งหลาย ๕ คือ (๑) วิพากษ์วิจารณ์คำพูด (๒) วิพากษ์วิจารณ์ผู้พูด (๓) วิพากษ์วิจารณ์ตน (๔) มีปัญญาทราวม โง่เขลา เป็นคนเซอะ (๕) ถือตัวว่ารู้ในสิ่งที่ตนยังไม่รู้ แล้วตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้บุคคลผู้ฟังพระสัทธรรมอาจหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยาม ๕ โดยนัยตรงกันข้าม (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๕๒/๒๕๐)

3.สัมมัตตนิยามสูตร (ตติย) (สูตรที่ ๓) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้บุคคลผู้ฟังพระสัทธรรมไม่อาจหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยาม ในกุศลธรรมทั้งหลาย ๕ คือ (๑) ฟังธรรมอย่างลบหลู่คุณท่าน(๒) ฟังธรรมอย่างคิดแข่งดี คอยจับผิด (๓) มีจิตกระด้างในผู้แสดงธรรม (๔) มีปัญญาทราวม โง่เขลา เป็นคนเซอะ (๕) ถือตัวว่ารู้ในสิ่งที่ตนยังไม่รู้ แล้วตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้บุคคลผู้ฟังพระสัทธรรมอาจหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยามในกุศลธรรมทั้งหลาย ๕ โดยนัยตรงกันข้าม (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๕๓/๒๕๑)

สัมมัตตะ : ความเป็นธรรมที่ถูก, ความเป็นถูก, ภาวะที่ถูก มี ๑๐ อย่าง ๘ ข้อต้นตรงกับองค์มรรคทั้ง ๘ ข้อ เพิ่ม ๒ ข้อท้าย คือ ๙. สัมมาญาณ รู้ชอบ ได้แก่ผลญาณ และปัจจเวกขณะญาณ ๑๐. สัมมาวิมุตติ หลุดพ้นชอบ ได้แก่พระอรหัตตผลวิมุตติ; เรียกอีกอย่างว่า อเสขธรรม ๑๐; ตรงข้ามกับมิจฉัตตะ ๑๐ มีปรากฏในสังคีตสูตร (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๓๓/๓๔๐, อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๖๖๓/๗๑๕)

สัมมัทธสูตร : พระสูตรว่าด้วยเหตุที่ทำให้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เรารู้ชัดความเกิด ความดับ คุณ โทษ และธรรมเครื่องสลัดออกจากอินทรีย์ ๖ มีจักขุนทรีย์เป็นต้นนั้นตามความเป็นจริง จึงกล้ายืนยันว่า วิมุตติของเราไม่กำเรบ ชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย บัดนี้ภพใหม่ไม่มีอีก (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๔๙๘/๓๐๗)

สัมมปธานสูตร : พระสูตรว่าด้วยสัมมปธาน พระผู้มีพระภาคตรัสปฏิบัติพา ๓ เหมือนในสติปัฏฐานสูตร ต่างกันเฉพาะมัชฌิมาปฏิบัติพา คือ ภิกษุสร้างฉันทะ ปรารถนาความเพียร เพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้น ... เพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดแล้ว ... เพื่อทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น ... เพื่อความดำรงอยู่เจริญเต็มที่แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว (อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๑๕๗/๔๐๓)

สัมมัตถ์ปธาน : ความเพียรชอบ,เป็นมัคคภาวนา,เป็นองค์ธรรมหมวด ๑ ในโพธิปักขิยธรรม ๓๗,ในสังคตีสสูตร อธิบายไว้ว่า มี ๔ ประการ คือ ภาิกษุในพระธรรมวินัยนี้ ๑. สร้างฉันทะ พยายาม ปรารภความเพียร ปรคองจิต มุ่งมันเพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้น ๒.สร้างฉันทะ พยายาม ปรารภความเพียร ปรคองจิต มุ่งมัน เพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ๓. สร้างฉันทะ พยายาม ปรารภความเพียร ปรคองจิตมุ่งมัน เพื่อทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น ๔.สร้างฉันทะ พยายาม ปรารภความเพียร ปรคองจิต มุ่งมัน เพื่อความดำรงอยู่ ไม่เลือนหาย ภิญโญภาพ ไพบูลย์ เจริญเต็มทีแห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๔๕/๑๐๖,๑๑/๑๗๗/๑๓๘,๑๑/๓๐๖/๒๗๗,ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๔๖๒/๕๐๓,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๔๗/๒๙๑,ม.อุ.(ไทย)๑๔/๓๕/๔๔,๑๔/๔๓/๕๑,๑๔/๑๔๗/๑๘๖,๑๔/๔๓๑/๔๙๐,ส.ข.(ไทย) ๑๗/๘๑/๑๓๐); ดู *ปธาน,โพธิปักขิยธรรม*

สัมมัตถ์ปธานสูตร ความเพียรชอบ,สัมมัตถ์ปธานเพื่อรู้ยิ่งราคาะ มี ๒ สูตร คือ

๑.สัมมัตถ์ปธานสูตร ความเพียรชอบ พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า อสังขตธรรม ได้แก่ความสิ้นราคาะ โทสะและโมหะ ทางที่ให้ถึงอสังขตธรรม ได้แก่สัมมัตถ์ปธาน ๔ เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งกายคตาสติสูตรในวรรคนี้ (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๓๗๑/๔๕๐)

๒.สัมมัตถ์ปธานสูตร สัมมัตถ์ปธานเพื่อรู้ยิ่งราคาะ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมที่ภิกษุควรเจริญเพื่อรู้ยิ่งราคาะ มี ๔ คือ สร้างฉันทะ พยายาม ปรารภความเพียร ปรคองจิต มุ่งมัน (๑) เพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้น (๒) เพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว (๓) เพื่อทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น (๔) เพื่อดำรงอยู่ ไม่เลือนหาย ภิญโญภาพ ไพบูลย์ เจริญเต็มทีแห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๗๕/๓๙๐)

สัมมา : โดยชอบ, ดี, ถูกต้อง, ถูกถ้วน,สมบุรณ์, จริง, แท้ (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์) มักใช้ประกอบกับศัพท์อื่น เช่น สัมมาทิฎฐิ สัมมาสัมโพธิญาณ สัมมาชีพ สัมมาคารวะ

สัมมากรรมันตะ : ทำการชอบ หรือการงานชอบ,กระทำชอบ ได้แก่ การกระทำที่เว้นจากความประพฤติชั่วทางกายสามอย่าง คือ ฆ่าสัตว์ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม คือ เว้นจาก*กายทุจริต* ๓(ข้อ ๔ ในมรรค ๘ คือ สัมมาทิฎฐิ(เห็นชอบ),สัมมาสังกัปปะ(ดำริชอบ),สัมมาวาจา (เจรจาชอบ),สัมมากรรมันตะ(กระทำชอบ),สัมมาอาชีวะ(เลี้ยงชีพชอบ), สัมมาวายามะ (พยายามชอบ), สัมมาสติ(ระลึกชอบ) และสัมมาสมาธิ(ตั้งจิตมั่นชอบ),ในอัมมสังคณิ อธิบายว่า ความมงด ความเว้น ความเว้นขาด เจตนาเป็นเหตุเว้น การไม่ทำ การไม่ประกอบ การไม่ล่วงละเมิด การไม่ล้ำเขต การกำจัดต้นเหตุแห่งกายทุจริต ๓ การงานชอบ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค นี้ชื่อว่าสัมมากรรมันตะ ,ในวิภังค์ อธิบายว่า เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการฆ่าสัตว์ เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการลักทรัพย์เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการประพฤติผิดในกาม นี้เรียกว่าสัมมากรรมันตะ (วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๓/๒๑, ๔/๑๔/๒๒,ที.สี.(ไทย) ๘/๓๗๕/๑๕๗,๘/๓๙๓/๑๖๔,ที.ม.(ไทย)

๑๐/๒๙๐/๒๒๔,๑๐/๓๒๙/๒๕๘,๑๐/๔๐๒/๓๓๕,๑๐/๔๓๘/๓๖๙,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๓๐/๓๓๒,๑๑/๓๓๓/๓๔๐,อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๓๐๑/๙๔, อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๒๐๕/๑๗๒)

สัมมากรรมันตะที่เป็นอเสขะ : กระทำชอบที่เป็นของอริยบุคคลคือพระอรหันต์ ซึ่งเป็นธรรมระดับโลกุตระของพระอรหันต์ชฌาสนพ,เป็นข้อ ๔ ในอเสขธรรม ๑๐ และมีปรากฏในปฐมอเสขสูตรและทุติยอเสขสูตร(ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๔๘/๓๖๖,อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๑๑/๒๕๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อเสขะ หมายถึงธรรมที่เป็นผลและธรรมที่สัมปยุตด้วยธรรมเป็นผลนั้น เป็นธรรมระดับโลกุตระของพระอเสขะ คือพระอรหันต์ชฌาสนพ (ที.ปา.อ. (บาลี) ๓๔๘/๒๕๒)

สัมมาญาณ : รู้ชอบ หมายถึงปัจเจกขณญาณให้บรรลุอรหัตผล,ในตติยโมรณิชาปสูตร กล่าวว่าเป็นข้อ ๒ ในธรรม ๓ (คือ๑.สัมมาทิฐิ(เห็นชอบ) ๒. สัมมาญาณะ (รู้ชอบ)๓. สัมมาวิมุตติ (หลุดพ้นชอบ)) ที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๓ ประการนี้แลย่อมมีความสำเร็จสูงสุด มีความเกษมสูงสุด ประพฤติพรหมจรรย์ลุล่วงถึงที่สุด และถึงที่สุดแห่งที่สุด ประเสริฐกว่าเวทนาและมนุษย์ทั้งหลาย ดังคำในทสัคสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สัตว์ทั้งหลายผู้มีสัมมาญาณ คบค้าสมาคมกับสัตว์ทั้งหลายผู้มีสัมมาญาณ,เป็นข้อ ๙ ในอเสขธรรม ๑๐ คือ ๘ ข้อข้างต้นตรงกับมรรค ๘ เพิ่มอีก ๒ ข้อ คือสัมมาญาณ (รู้ชอบ) และสัมมาวิมุตติ (พ้นชอบ) (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๑๓/๒๐๔,อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๑๔๖/๓๙๔, ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๔๔/๕๑๙)

คำว่า สัมมาญาณะ หมายถึงสัมมาทิฐินั่นเอง ท่านตรัสไว้เพื่อให้องค์ธรรมครบบริบูรณ์ และธรรมทั้งหมดนี้ เป็นธรรมขั้นอรหัตผล (อง.ทสก.อ. (บาลี) ๓/๑๑๑/๓๗๓),คำว่า สัมมาญาณ หมายถึงปัจเจกขณญาณ (ขุ.ป.อ. (บาลี) ๒/๔๔/ ๒๖๗)

สัมมาญาณะ : ความรู้ชอบ ได้แก่ผลญาณ คือญาณอันเป็นผลสืบเนื่องมาจากมรรคญาณ เช่น โสตาปัตติผล เป็นต้น และปัจเจกขณญาณ (ข้อ ๙ ในสัมมัตตะ ๑๐),ในสัลเลขสูตร กล่าวไว้ว่า สัมมาญาณะ(ความรู้ชอบ) เป็นทางหลีกเลี่ยงสำหรับบุคคลผู้มีความรู้ผิด,เป็นข้อ ๙ ในองค์คุณ ๑๐ ของพระอรหันต์,เป็นธรรมที่ดี มีปรากฏในสาธสุต (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๙๐/๒๒๕,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๖๐/๔๓๗,ม.ม.(ไทย) ๑๒/๕๘/๓๖,๑๒/๘๗/๓๙,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๔๗/๑๖๔,๑๓/๒๖๘/๓๑๖,ส.ม.(ไทย) ๑๙/๒๖/๒๗,๑๙/๑๐๒๒/๕๓๙,อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๑๔๖/๓๙๔,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๐๖/๓๒๗,อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๓๔/๒๔๘)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สัมมาญาณะ ในที่นี้หมายถึงปัญญาที่ทำหน้าที่รู้อารมณ์ของตนถูกต้อง ทั้งสัมมาทิฐิและสัมมาญาณะ ในพระสูตรนี้หมายถึงปัญญาเหมือนกัน แต่ทำหน้าที่ต่างกัน (ที.ปา.อ. (บาลี) ๓๔๘/๒๕๒, อง.ทสก.อ. (บาลี) ๓/๑๑๑/๓๗๓)

สัมมาทสฺสนะ : ความเห็นชอบ หมายถึงเห็นชอบ ที่ประกอบด้วยมรรคและผล เป็นข้อ ๕ ในธรรมที่ภิกษุผู้ใหม่ควรประพฤติปฏิบัติ ดังคำในอันธกวินสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เธอทั้งหลายพึงยังภิกษุเหล่านั้นให้สมาทานให้ตั้งมั่นให้ดำรงอยู่ในสัมมาทสฺสนะ(ความ

เห็นชอบ)ว่าผู้มีอายุทั้งหลายมาเกิดของท่านทั้งหลายจึงเป็นผู้มีสัมมาทิฐิประกอบด้วย สัมมาทัสสนะ,ในปฏิสัมภิทามรรคอธิบายว่า บุคคลผู้มโนการโดยความไม่เพียงจะรู้ เห็นนิมิตตามความเป็นจริง เพราะรู้เห็นนิมิตตามความเป็นจริงนั้น ท่านจึงกล่าวว่ สัมมาทัสสนะ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๑๔/๑๙๓,ช.ป.(ไทย) ๓๑/๒๒๗/๓๘๒)

สัมมาทิฐิ :

ปัญญาอันเห็นชอบ คือ เห็นอริยสัจ ๔, เห็นชอบตามคลองธรรมว่า ทานที่ให้แล้วมีผล ยัญที่บูชาแล้วมีผล การเข่นสรวงมีผล ผลวิบากแห่งกรรมที่ทำได้และทำชั่วมี โลกนี้มี โลกหน้ามี มารดา มีคุณ บิดามีคุณ โอปปาดิกสัตว์มี สมณพราหมณ์ผู้ประพฤติ ปฏิบัติชอบ ทำให้แจ้ง โลกนี้และโลกหน้าด้วยปัญญาอันยิ่งเองแล้วสอนผู้อื่นให้รู้แจ้ง มีอยู่ ในโลก เห็นถูกต้องตามที่เป็นจริงว่าขันธ ๕ ไม่เที่ยงเป็นต้น (ข้อ ๑ ในมรรค ๘), ในอัมมสังคณีนอธิบายไว้ว่า ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจย ธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความค้นคิด ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็น แจ่ม ความรู้ดี ปัญญาเหมือนบฏัก ปัญญา ปัญญาปริย ปัญญาพละ ปัญญา เหมือนศีลตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้น ธรรม สัมมาทิฐิ นี้ชื่อว่าสัมมาทิฐิ (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๒๐/๓๑),ในวิภังคอธิบายว่า ความรู้ในทุกข์ (ความทุกข์) ความรู้ในทุกขสมุทัย (เหตุเกิดแห่งทุกข์)ความรู้ในทุกขนิโรธ (ความดับทุกข์) ความรู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา (ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์) นี้เรียกว่า สัมมาทิฐิ หรือตั้งคำว่า ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ รัมมวิจยสัมโพชฃงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องใน มรรค นี้เรียกว่าสัมมาทิฐิ (วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๓/๒๑, ๔/๑๔/๒๒,ที.สี.(ไทย) ๙/๓๔๓/๑๓๗,๙/๓๗๕/๑๕๗,๙/๓๙๓/๑๖๔,ที.ม.(ไทย)๑๐/๒๙๐/๒๒๔,๑๐/๓๒๙/๒๕๘,๑๐/๔๐๒/๓๓๕,๑๐/๔๑๔/๓๔๖,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๓๐/๓๓๒,อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๒๐๕/๑๗๑,๓๕/๒๐๖/๑๗๔)

สัมมาทิฐิกสูตร : พระสูตรว่าด้วยผู้มีความเห็นชอบ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เราได้ เห็นเหล่าสัตว์ที่ประกอบกายสุจริต วชิสุจริต และมีโนสุจริตไม่กล่าวร้ายพระอริยะ มีความเห็นชอบ และชักชวนผู้อื่นให้ทำกรรมตามความเห็นชอบหลังจากตายแล้ว จะไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ และตรัสอีกว่า บุคคลในโลกนี้ ตั้งจิตไว้ชอบ กล่าววาจา ชอบ ทำการงานทางกายที่ชอบ มีความชวนชวยมาก ได้ทำกรรมอันเป็นบุญไว้ใน ชีวิตอันน้อยในโลกนี้ เขามีปัญญา หลังจากตายแล้ว จะไปเกิดในสวรรค์ (ช.อิตติ. (ไทย) ๒๕/๗๑/๔๒๘)

สัมมาทิฐิที่เป็นอเสขะ :เห็นชอบของพระอริยบุคคลคือพระอรหันต์ ซึ่งเป็นธรรมระดับโลกุตตระของ พระอเสขะ คือพระอรหันตชินาสพ หมายถึงปัญญาที่ทำหน้าที่เห็นอารมณ์ของตน ถูกต้อง ซึ่งเป็นธรรมที่เป็นผลและธรรมที่สัมปยุตด้วยธรรมเป็นผลนั้น เป็นธรรม ระดับโลกุตตระของพระอเสขะ ดังคำในสังคีตสูตร และปฐมอเสขสูตรที่พระผู้มีพระ

ภาคตรัสว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้ประกอบด้วยสัมมาทิฐิที่เป็นอเสขะ เป็นผู้ประกอบด้วยสัมมาสังกัปปะที่เป็นอเสขะ เป็นต้น,ในทศยอเสขสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เป็นข้อที่ ๑ ในธรรมที่เป็นอเสขะ ๑๐ คือ ๑.สัมมาทิฐิที่เป็นอเสขะ ๒. สัมมาสังกัปปะที่เป็นอเสขะ ๓.สัมมาวาจาที่เป็นอเสขะ ๔.สัมมากรรมันตะที่เป็นอเสขะ๕. สัมมาอาชีวะที่เป็นอเสขะ๖.สัมมาวายามะที่เป็นอเสขะ๗. สัมมาสติที่เป็นอเสขะ ๘. สัมมาสมาธิที่เป็นอเสขะ ๙. สัมมาญาณะที่เป็นอเสขะ๑๐.สัมมาวิมุตติที่เป็นอเสขะ(ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๔๘/๓๖๕,อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๑๑/๒๕๖,๒๔/๑๑๒/๒๕๗)

สัมมาทิฐิสูตร : พระสูตรว่าด้วยความเห็นชอบ มี ๓ สูตร คือ

1.สัมมาทิฐิสูตร ท่านพระสารีบุตรแสดงพระสูตรมีลักษณะเป็นการสนทนาธรรมมีการถาม-ตอบแก่ภิกษุทั้งหลาย ณ วัดพระเชตุวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี ท่านพระสารีบุตรได้แสดงหัวข้อธรรมเหล่านี้ คือ

๑. อกุศลมูล ๓ ประการ คือ

๑. โลภะ ความอยากได้ ๒. โทสะ ความคิดประทุษร้าย
๓. โมหะ ความหลง

๒. อกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ

แบ่งเป็นความประพฤติชั่วทางกาย ๓ ประการ คือ

๑. ปาณาติบาต ฆ่าสัตว์ ๒. อทินนาทาน ลักทรัพย์
๓. กาเมสุมิฉฉาจาร ประพฤติผิดในกาม

แบ่งเป็นความประพฤติชั่วทางวาจา ๔ ประการ คือ

๑. มุสาวาท พูดเท็จ ๒. ปิสุณวาจา พูดส่อเสียด
๓. ผรุสวาจา พูดคำหยาบ ๔. สัมผัสปลลาป พูดเพ้อเจ้อ

แบ่งเป็นความประพฤติชั่วทางใจ ๓ ประการ คือ

๑. อภิชฌา พง์เล็งอยากได้ของของผู้อื่น
๒. พยาบาท การคิดปองร้ายผู้อื่น
๓. มิจฉาทิฐิ มีความเห็นผิด

๓. กุศลมูล ๓ ประการ คือ

๑. อโลภะ ความไม่อยากได้ ๒. อโทสะ ความไม่คิดประทุษร้าย
๓. อโมหะ ความไม่หลง

๔. กุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ

แบ่งเป็นความประพฤติดีทางกาย ๓ ประการ คือ

๑. ปาณาติปาตา เวรมณี เว้นจากการฆ่าสัตว์
๒. อทินนาทานา เวรมณี เว้นจากการลักทรัพย์
๓. กาเมสุ มิจฉาจารา เวรมณี เว้นจากการประพฤติผิดในกาม

แบ่งเป็นความประพฤติดีทางวาจา ๔ ประการ คือ

๑. มุสาวาทา เวรมณี เว้นจากการพูดเท็จ
๒. ปิสุณาย วาจา เวรมณี เว้นจากการพูดส่อเสียด

๓. ผรุสสาย วาจาเย เวรมณี เว้นจากการพูดคำหยาบ

๔. สัมผัสปลปา เวรมณี เว้นจากการพูดเพื่อเจ้า

แบ่งเป็นความประพฤติดีทางใจ ๓ ประการ คือ

๑. อนภิขมา ไม่เพ่งเล็งอยากได้ของผู้อื่น

๒. อพยาบาท การไม่คิดปองร้ายผู้อื่น

๓. สัมมาทิฐิฐิ มีความเห็นถูก

๕. อาหาร ๔ ประการ คือ

๑. กวฬิงการาหาร อาหารคือคำข้าว

๒. ผัสสาหาร อาหารคือผัสสะ

๓. มโนสัญเจตนาหาร อาหารคือมโนสัญเจตนา

๔. วิญญาณาหาร อาหารคือวิญญาณ

๖. ทุกข์ ได้แก่ ชาติ ขรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาสะ การประสบกับอารมณ์อันไม่เป็นที่รัก ความพลัดพรากจากอารมณ์อันเป็นที่รัก การไม่ได้สิ่งที่ต้องการ เมื่อกล่าวโดยย่อก็ได้แก่อุปาทานชั้น ๕

๗. ขรา ได้แก่ ความแก่ ความคร่ำคร่า ความมีพินหลุด ความมีผมหงอก ความมีหนังเหี่ยวย่น ความเสื่อมอายุ ความแก่หง่อมแห่งอินทรีย์ของสัตว์ทั้งหลาย

๘. มรณะ ได้แก่ ความจืด ความเคลื่อนไป ความทำลายไป ความหายไป ความตาย การทำกาละ ความแตกแห่งชั้น ๓ ความทอดทิ้งร่างกาย ความขาดสูญแห่งชีวิตินทรีย์ของสัตว์ทั้งหลาย

๙. ชาติ ได้แก่ ความเกิด ความเกิดพร้อม ความหยั่งลง ความบังเกิด ความบังเกิดเฉพาะ ความปรากฏแห่งชั้น ๓ ความได้อายตนะของสัตว์ทั้งหลาย

๑๐. ภพ ๓ ประการ คือ

๑. กามภพ ภพที่เป็นกามวจร

๒. รูปภพ ภพที่เป็นรูปาวจร

๓. อรูปภพ ภพที่เป็นอรูปาวจร

๑๑. อุปาทาน ๔ ประการ คือ

๑. กามอุปาทาน ความยึดมั่นในกาม

๒. ทิฎฐอุปาทาน ความยึดมั่นในทิฎฐิ

๓. สีสัพพตูปาทาน ความยึดมั่นในศีลและวัตร

๔. อตตวาอุปาทาน ความยึดมั่นในวาทะว่ามิ้อตตา

๑๒. ตัณหา ๖ ประการ คือ

๑. รูปตัณหา ความทะยานอยากในรูป

๒. สัทตตัณหา ความทะยานอยากในเสียง

๓. คันธตัณหา ความทะยานอยากในกลิ่น

๔. รสตัณหา ความทะยานอยากในรส

๕. โผฏฐัพพตัณหา ความทะยานอยากในโผฏฐัพพะ

๖. ธัมมตัณหา ความทะยานอยากในธัมมามรณ

๑๓. เวทนา ๖ ประการ คือ

๑. จักขุสัมผัสสชาเวทนา เวทนาที่เกิดจากความถูกต้องทางตา
๒. โสตสัมผัสสชาเวทนา เวทนาที่เกิดจากความถูกต้องทางหู
๓. ฆานสัมผัสสชาเวทนา เวทนาที่เกิดจากความถูกต้องทางจมูก
๔. ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา เวทนาที่เกิดจากความถูกต้องทางลิ้น
๕. กายสัมผัสสชาเวทนา เวทนาที่เกิดจากความถูกต้องทางกาย
๖. มโนสัมผัสสชาเวทนา เวทนาที่เกิดจากความถูกต้องทางใจ

๑๔. ผัสสะ ๖ ประการ คือ

๑. จักขุสัมผัส ความถูกต้องทางตา
๒. โสตสัมผัส ความถูกต้องทางหู
๓. ฆานสัมผัส ความถูกต้องทางจมูก
๔. ชิวหาสัมผัส ความถูกต้องทางลิ้น
๕. กายสัมผัส ความถูกต้องทางกาย
๖. มโนสัมผัส ความถูกต้องทางใจ

๑๕. อายตนะ ๖ ประการ คือ

๑. จักขวายตนะ อายตนะคือตา ๒. โสตายตนะ อายตนะคือหู
๓. ฆานายตนะ อายตนะคือจมูก ๔. ชิวหายตนะ อายตนะคือลิ้น
๕. กายายตนะ อายตนะคือกาย ๖. มนayedตนะ อายตนะคือใจ

๑๖. นาม ได้แก่ เวทนา สัญญา เจตนา ผัสสะ และมนสิการ

๑๗. รูป ได้แก่มหาภูตรูป ๔ คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ และรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ (อุปาทายรูป ๒๔)

๑๘. วิญญาณ ๖ ประการ คือ

๑. จักขุวิญญาณ ความรู้แจ้งอารมณ์ทางตา
๒. โสตวิญญาณ ความรู้แจ้งอารมณ์ทางหู
๓. ฆานวิญญาณ ความรู้แจ้งอารมณ์ทางจมูก
๔. ชิวหาวิญญาณ ความรู้แจ้งอารมณ์ทางลิ้น
๕. กายวิญญาณ ความรู้แจ้งอารมณ์ทางกาย
๖. มโนวิญญาณ ความรู้แจ้งอารมณ์ทางใจ

๑๙. สังขาร ๓ ประการ คือ

๑. กายสังขาร สภาพที่ปรุงแต่งกาย
๒. วจีสังขาร สภาพที่ปรุงแต่งวาจา
๓. จิตตสังขาร สภาพที่ปรุงแต่งจิต

๒๐. อวิชชา ได้แก่ ความไม่รู้ทุกข์ เหตุเกิดแห่งทุกข์ ความดับแห่งทุกข์ และข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งทุกข์

๒๑. อาสวะ ๓ ประการ คือ

๑. กามาสวะ อาสวะคือกาม ๒. ภวาสวะ อาสวะคือภพ

๓. อวิชชาสวะ อาสวะคืออวิชชา

และท่านพระสารีบุตรได้แสดงให้ภิกษุทั้งหลายทราบถึงความเกี่ยวเนื่องของข้อธรรมเหล่านี้กับสัมมาทิฐิโดยสรุปว่า บุคคลผู้เป็นสัมมาทิฐิก็ได้แก่พระอริยสาวกผู้รู้ชัดอกุศลและรากเหง้าของอกุศล รู้ชัดกุศลและรากเหง้าของกุศลแล้วละราคานุสัย บรรเทาปฏิฆานุสัย ถอนทิฏฐานุสัยและมานานุสัยได้โดยประการทั้งปวง ละอวิชชาได้แล้ว ทำอวิชชาให้เกิดขึ้น เป็นผู้ทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ในปัจจุบัน เมื่อท่านพระสารีบุตรแสดงสูตรนี้จบลง ภิกษุทั้งหลายต่างมีใจยินดีชื่นชมภษิตของท่าน (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๘๙/๘๑)

2. สัมมาทิฐิสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้ภิกษุปฏิบัติปฏิบัติปฏิบัติที่ไม่ผิด และชื่อว่าได้สร้างเหตุเพื่อความสิ้นอาสวะ ๔ คือ (๑) เนกขัมมวิตก ความตรีกปลอดภัยจากกาม (๒) อพยบาทวิตก ความตรีกปลอดภัยจากพยาบาท (๓) อวิหิงสาวิตก ความตรีกปลอดภัยจากการเบียดเบียน (๔) สัมมาทิฐิ ความเห็นชอบ (อ.จ.ต.ก. (ไทย) ๒๑/๓๒/๑๑๗)

3. สัมมาทิฐิสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคล ๔ จำพวก คือ บุคคล (๑) ผู้เป็นสมณะผู้ไม่หวั่นไหว หมายถึงภิกษุเป็นผู้มีสัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ (๒) ผู้เป็นสมณะเหมือนดอกปทุมทริก หมายถึงภิกษุเป็นผู้มีสัมมาทิฐิ เป็นต้น แต่เธอไม่ได้สัมผัสวิโมกข์ ๘ ด้วยนามกาย (๓) ผู้เป็นสมณะเหมือนดอกปทุม หมายถึงภิกษุเป็นผู้มีสัมมาทิฐิ เป็นต้น และเธอได้สัมผัสวิโมกข์ ๘ ด้วยนามกาย (๔) ผู้เป็นสมณะผู้ละเอียดอ่อนในหมู่สมณะ หมายถึงภิกษุมีคณขอร้องเท่านั้นจึงใช้สอยจีวร ฉันทินทพาท ใช้สอยเสนาสนะ บริโภคคิลานปัจจัยเภสัชชบิหารมาก ไม่มีใครขอร้องย่อมใช้สอยแต่น้อย ...เป็นผู้ได้มาน ๔ อันมีในจิตยิ่งแล้วจึงทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ (อ.จ.ต.ก. (ไทย) ๒๑/๘๙/๑๓๖)

สัมมาทิฐิอันเป็นของพระเสขะ : เห็นชอบพระอริยบุคคล ตั้งแต่โสดาปัตติมรรคขึ้นไป ซึ่งเป็นความเห็นชอบที่เกิดพร้อมกัมมผล ๓ และมรรค ๔ ดังคำในเสกขสูตรที่ ภิกษุรูปหนึ่งเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคแล้วทูลถามว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระองค์ตรัสว่า พระเสขะ พระเสขะ ด้วยเหตุเพียงเท่าไรหนอ ภิกษุจึงชื่อว่าเป็นพระเสขะ พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้ประกอบด้วยสัมมาทิฐิอันเป็นของพระเสขะ ฯลฯ (ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๓/๑๘)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สัมมาทิฐิอันเป็นของพระเสขะ ในที่นี้หมายถึงสัมมาทิฐิที่เกิดพร้อมกัมมผล ๓ และมรรค ๔ (ส.ม.อ. (บาลี) ๓/๑๓-๑๗/๑๙๕)

สัมมานะ : ความนับถือ, การยกย่อง, การให้เกียรติ ดังคำในมหานิทเทส ที่กล่าวไว้ว่า พวกเดียรถีย์ มีความประสงค์อย่างนี้ว่า พวกเราฆ่านางสุนทรปริพาชิกาแล้ว ประกาศโทษพวกสมณศากยบุตร ก็จักเอาลาภ ยศ สักการะและสัมมานะกลับคืนมาได้ด้วยวิธีการอย่างนี้ หรือดังคำในโสมนัสสจจิริยาที่ พระราชาทรงปราบปรามปัจฉินตชนบท สงบราบคาบแล้ว ได้ตรัสถามขุทิลโกงว่า พระผู้เป็นเจ้าของเจ้าสหายดีหรือ สักการสัมมานะ

ยังเป็นไปแก่พระผู้เป็นเจ้าของหรือ ชฎิลช้วนักราบทูลพระราชา โดยประการที่กุมารนั้น จะพึงถูกทำให้พินาศเสีย(ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๖/๗๖,ขุ.จรียา.(ไทย) ๓๓/๑๖/๗๖๐) ; ตรงข้ามกับ *อวมานะ, ดูมานะ*

สัมมาปฏิบัติ : การปฏิบัติชอบ คือปฏิบัติชอบธรรม, ปฏิบัติถูกต้องคลองธรรม,ดำเนินในมรรคมีองค์ ๘ ประการ(ปฏิบัติตามมรรค) มีปรากฏในปฐมปฏิบัติสูตร ดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงมิฉฉาปฏิบัติ (การปฏิบัติผิด) และสัมมาปฏิบัติ (การปฏิบัติชอบ) แก่เธอทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงฟัง และตรัสอธิบายไว้ว่า สัมมาปฏิบัติ ได้แก่ สัมมาทิฐิ เป็นต้น (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๓๑/๓๑)

สัมมาปฏิบัติ : ข้อปฏิบัติถูก,ข้อปฏิบัติชอบหมายถึงปฏิบัติชอบ ดังคำในปฏิบัติสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงมิฉฉาปฏิบัติ(ข้อปฏิบัติผิด) และสัมมาปฏิบัติ(ข้อปฏิบัติถูก) แก่เธอทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงฟัง จงใส่ใจให้ดี เราจักกล่าว และตรัสอธิบายว่า ภิกษุทั้งหลาย สัมมาปฏิบัติ เป็นอย่างไร คือเพราะอวิชชาดับไป ไม่เหลือด้วยวิราคะ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ ฯลฯ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ มีได้ด้วยประการฉะนี้ นี้เรียกว่าสัมมาปฏิบัติ,ในปฐมปฏิบัติสูตร ตรัสว่า สัมมาปฏิบัติ อะไรบ้าง คือ ๑.สัมมาทิฐิ ฯลฯ ๘.สัมมาสมาธิ นี้เรียกว่า สัมมาปฏิบัติ (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๓/๒๕๕๒,ส.ม.(ไทย) ๑๙/๒๓/๒๕,๑๙/๒๔/๒๖)

สัมมาปณิหิตจิต : จิตที่ตั้งไว้ชอบ หมายถึงจิตที่ตั้งถูกแนวกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ ซึ่งเป็นความประพฤติน่าเสมอคือความประพฤติธรรม ที่มีปรากฏอยู่ในโลก ดังคำในมหาสิทธสูตร เจ้าลิจฉวีพระนามว่ามหาสิทธถามว่า อะไรเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้ทำกรรมดีและให้กรรมดีเป็นไป พระพุทธเจ้าข้า พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า มหาสิทธ โอโสภาเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้ทำกรรมดีและให้กรรมดีเป็นไป โอโหสาเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้ทำกรรมดีและให้กรรมดีเป็นไป โอมหะเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้ทำกรรมดีและให้กรรมดีเป็นไป โยนิโสมนสิการ(การมนสิการโดยแยบคาย) เป็นเหตุเป็นปัจจัยให้ทำกรรมดี และให้กรรมดีเป็นไป สัมมาปณิหิตจิต(จิตที่ตั้งไว้ถูก)แล เป็นเหตุเป็นปัจจัยให้ทำกรรมดี และให้กรรมดีเป็นไป (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๔๗/๑๐๓)

สัมมาปริพาชณียสูตร : พระสูตรว่าด้วยภิกษุควรละเว้นอยู่ในโลกโดยชอบ พระพุทธเนรมิตทูลถามพระผู้มีพระภาคถึงข้อปฏิบัติของภิกษุว่า จะพึงละเว้นอยู่ ในโลกโดยชอบได้อย่างไร ทรงปรารภคำถามนั้นตรัส ๑๕ พระคาถามุ่งแสดงข้อ ปฏิบัติของพระชีนาสพว่า ภิกษุควรละขาดรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และ ธรรมารมณ์ เป็นต้น ว่าเป็นมงคล กำจัดความกำหนัด กำจัดความส่อเสียดเป็นต้น ภิกษุผู้ปฏิบัติได้อย่างนี้ ชื่อว่า ละเว้นอยู่ในโลกโดยชอบ (ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๓๖๒/๕๘๔)

สัมมาปาสะ : “บ่วงคล้องไว้มัน”, ความรู้จักผูกผสานรวมใจประชาชน ด้วยการส่งเสริมอาชีพ เช่น ให้คนจนกู้ยืมทุนไปสร้างตัวในพาณิชย์กรรม เป็นต้น (ข้อ๓ ใน ราชสังคหวัตถุ ๔) ดังคำในเมตตสูตรและเมตตภาวนาสสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า พระราชาผู้ทรงธรรม เช่นกับฤๅษีทรงชนะใจหมู่สัตว์ทั่วแผ่นดินด้วยราชธรรมทรงบูชาสัตบุรุษ คือ สัสสมณะ บุ

ริสเมระ สัมมาปาสะ วาชเปยยะ และนิรัคพะ เสด็จเที่ยวไป (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๒๐/๑๓๘,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๓๙/๖๕,อง.อฎฐก.(ไทย) ๒๓/๑/๑๙๕,ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๓๐๖/๕๗๐)

อรรถกถาและฎีกาอธิบายว่า เป็น ๑ ในยัญทั้ง ๕ นี้มีความหมายตรงกันข้ามกับมหายัญ ๕ ประการของพราหมณ์ โดย ๔ ยัญแรก (สัสสมะระ ปุริสเมระ สัมมาปาสะ วาชเปยยะ) หมายถึงหลักสงเคราะห์ที่ติงามของพระราชา (ราชสังคหวัตถุ) จัดเป็นส่วนเหตุ ยัญที่ ๕ (นิรัคพะ) จัดเป็นส่วนผล ยัญทั้ง ๕ นั้น มีความหมายดังนี้ (๑) สัสสมะระ หมายถึงความฉลาดในการสงเคราะห์ปกนิกรด้วยการบำรุงพืชพันธุ์ธัญญาหาร ส่งเสริมการเกษตร มีความหมายตรงกันข้ามกับอัสวเมระ(การฆ่าม้าบูชา ยัญ) ของพราหมณ์ (๒) ปุริสเมระ หมายถึงความฉลาดในการบำรุงข้าราชการ รู้จักส่งเสริมคนดีมีความสามารถ มีความหมายตรงกันข้ามกับปุริสเมระ (การฆ่าคนบูชา ยัญ) ของพราหมณ์ (๓) สัมมาปาสะ หมายถึงความมีอภัยตายดูจบวงศ์ใจประชาชนด้วยการส่งเสริมอาชีพเช่น ให้คนกู้ยืมทุนไปสร้างตัวไม่เก็บภาษีเป็นเวลา ๓ ปี เป็นต้น มีความหมายตรงกันข้ามกับสัมมาปาสะ (การทำบวงแล้วขว้างไม้ลอดบวง ไม้ตกที่ไหนทำพิธีบูชายัญที่นั่น)ของพราหมณ์(๔) วาชเปยยะ หมายถึงความมีปิยวาจาเป็นที่ดูดีมีใจคน เช่น เรียกว่า ‘พ่อ’ ‘ลุง’ (๕) นิรัคพะ หมายถึงบ้านเมืองสงบสุขปราศจากโจรผู้ร้าย ไม่ต้องระแวงภัย บ้านเรือนไม่ต้องลงกลอน เป็นผลที่เกิดจาก ๔ ประการแรก มีความหมายตรงกันข้ามกับนิรัคพะของพราหมณ์ ซึ่งหมายถึงการฆ่าครบทุกอย่างบูชายัญไม่จำกัด

ต่อมาพราหมณ์สมัยหนึ่งดัดแปลงเป็นการบูชายัญ เพื่อผลประโยชน์ในทางลาภสักการะแก่ตน และมีความหมายแตกต่างออกไปดังนี้ อัสสมะระ (การฆ่าม้าบูชายัญ) ปุริสเมระ (การฆ่าคนบูชายัญ) สัมมาปาสะ (การทำบวงแล้วขว้างไม้ลอดบวง ไม้ตกที่ไหนก็ทำพิธีบูชายัญที่นั่น) วาชเปยยะ (การตีม้ามาเพื่อกล่อมจิตใจให้พร้อมที่จะบูชายัญ) นิรัคพะ (ยัญไม่มีลิมสลัก คือทั่วไปไม่มีขีดขึ้นจำกัด หรือการฆ่าครบทุกอย่าง บูชายัญ) (อง.อฎฐก.อ. (บาลี) ๓/๑/๒๑๓, ขุ.อิติ.อ.(บาลี) ๒๗/๑๐๖-๑๐๘, อง.อฎฐก.ฎีกา (บาลี) ๓/๑/๒๔๙-๒๕๒, อง.จตุกก.ฎีกา (บาลี) ๒/๓๙/๓๗๑-๓๗๒)

สัมมาวัตตนสูตร : พระสูตรว่าด้วยการประพฤติชอบ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุผู้ถูกสงฆ์ลงทัตส ปาปิยสิกากรรมแล้ว ฟังประพฤติชอบในธรรม ๘ คือ (๑) ไม่ฟังให้อุปสมบท (๒) ไม่ฟังให้นิสสัย (๓) ไม่ฟังใช้สามเณรอุปฐาก (๔) ไม่ฟังรับสมมติเป็นผู้สั่งสอนภิกษุณี (๕) แม้ได้รับสมมติแล้วก็ยังไม่ฟังสั่งสอนภิกษุณี (๖) ไม่ฟังรับสมมติอะไร ๆ จากสงฆ์ (๗) ไม่ฟังดำรงอยู่ในตำแหน่งหัวหน้าอะไร ๆ (๘) ไม่ฟังให้ประพฤติวุฒฐานวิธึเพราะตำแหน่งเดิมนั้น (อง.อฎฐก.(ไทย) ๒๓/๙๐/๔๑๙)

สัมมาวาจา : เจรจาชอบ คือเว้นจากวจีหุจริต ๔ หมายถึงพูดคำสัตย์ พูดไม่ส่อเสียด พูดคำอ่อนหวาน พูดสิ่งมีสาระ (ข้อ ๓ ในมรรค) ในพระไตรปิฎกอธิบายไว้ว่า สัมมาวาจาเป็นอย่างไร คือ เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการพูดเท็จ เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการพูดส่อเสียด เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการพูดคำหยาบ เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจาก

การพูดเพื่อเจ้า,ในอัมมสังคณโธธิบายไว้ว่า ความงต ความเว้น ความเว้นขาด เจตนา เป็นเหตุเว้น การไม่ทำ การไม่ประกอบ การไม่ล่วงละเมิด การไม่ล้ำเขต การกำจัด ต้นเหตุแห่งวิทจริต ๔ การกล่าววาจาชอบ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค นี้ ชื่อว่าสัมมาวาจา (วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๓/๒๑, ๔/๑๔/๒๒,๙/๓๗๕/๑๕๗,ที.สี.(ไทย) ๙/ ๓๙๓/๑๖๔,ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๙๐/๒๒๔,๑๐/๓๒๙/๒๕๘,๑๐/๔๐๒/๓๓๕,๑๐/๔๓๘/ ๓๖๙,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๓๐/๓๓๒,๑๑/๓๓๓/๓๔๐,อภิ.สี.(ไทย) ๓๔/๓๐๑/๙๔, อภิ. วิ.(ไทย) ๓๕/๒๐๕/๑๗๒)

สัมมาวาจาไม่คล้อยไปตามจิต : เจรจาชอบ ย่อมไม่เป็นตามจิต เพราะสัมมาวาจา ไม่ใช่เจตสิก ไม่เกิด พร้อมกับจิต มีปรากฏในกถาวัตถุ สิ้นจัตตานุประวัติตติยคาถา ว่าด้วยศีลไม่คล้อยไป ตามจิต ดังคำที่พระสกวาทิถามว่า สัมมาวาจาไม่คล้อยไปตามจิตใช้ไหม พระปรวาทีกี่ ตอบยอมรับ (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๕๙๖/๖๕๐)

สัมมาวายามะ : เพียรชอบ,พยายามชอบ หมายถึงเพียรระวังความชั่วไม่ให้เกิดขึ้น เพียรกำจัดความชั่ว ที่เกิดขึ้นแล้ว เพียรทำความดีให้เกิด เพียรรักษาความดีไว้, เพียรในที่ ๔ สถาน ได้แก่ (๑) สังวรปธาน (๒) ปธานปธาน (๓) ภาวนาปธาน (๔) อนุรักษนาปธาน (ข้อ ๖ ใน มรรค),ในพระไตรปิฎกอธิบายไว้ว่า ข้อที่ภิกษุในธรรมวินัยนี้สร้างฉันทะ พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิตมุ่งมั่นเพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดมิให้ เกิดขึ้น ฯลฯเพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ฯลฯ เพื่อทำบาปอกุศลธรรมที่ยัง ไม่เกิดขึ้นมิให้เกิดขึ้น ฯลฯสร้างฉันทะ พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อความดำรงอยู่ไม่เสื่อมหาย ภิชโยภาพ ไพบูลย์ เจริญเต็มทีแห่งกุศลธรรมที่ เกิดขึ้นแล้ว นี้เรียกว่าสัมมาวายามะ,ในอัมมสังคณโธธิบายไว้ว่า การปรารภความเพียร ทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความชวนชวยความพยายาม ความอดุสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความมุ่งมั่นอย่างไม่ท้อถอย ความไม่ทอดทิ้ง ฉันทะความไม่ทอดทิ้งธุระ ความเอาใจใส่ธุระ วิริยะ วิริยินทรีย์ วิริยพละ สัมมาวายามะ นี้ชื่อว่าสัมมาวายามะ (วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๓/๒๑, ๔/๑๔/๒๒,ที.สี.(ไทย) ๙/๓๗๕/๑๕๗,๙/๓๙๓/๑๖๔,ที.ม.(ไทย)๑๐/๒๙๐/๒๒๔,๑๐/๓๒๙/๒๕๘,๑๐/๔๐๒/ ๓๓๕,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๓๓/๓๔๐,๑๑/๓๕๘/๔๐๗,๑๑/๓๖๐/๔๓๖,อภิ.สี.(ไทย) ๓๔/ ๒๒/๓๑, อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๒๐๕/๑๗๒) ; ดู ปธาน

สัมมาวายามะที่เป็นอเสขะ :เพียรชอบของพระอริยบุคคล ซึ่งเป็นธรรมระดับโลกุตตระของพระอเสขะ คือพระอรหันตชีนาสพ, เป็นข้อ ๖ ในอเสขธรรม ๑๐ ประการ มีปรากฏในทสุตฺรสุตฺร และทุติยอเสขสุตฺร (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๔๘/๓๖๖,อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๑๒/๒๕๗)

สัมมาวิมุตติ : หลุดพ้นชอบ ได้แก่อรหัตตผลวิมุตติ หมายถึงธรรมที่ประกอบด้วยผลเว้นมรรค มีองค์ ๘ (ข้อ ๑๐ ในสัมมัตตะ ๑๐,ข้อ ๑๐ ในอเสขธรรม ๑๐, ข้อ ๑๐ ในสิ่งที่ป็นธรรมและเป็นประโยชน์ ๑๐,ข้อ ๑๐ ในองค์คุณ ๑๐),ในสัลเลขสุตฺร อธิบายไว้ว่า สัมมาวิมุตติ (ความหลุดพ้นชอบ) เป็นทางหลักเฉียงสำหรับบุคคลผู้มีความหลุดพ้นผิด, เป็นทาง เพื่อความดับสนิทสำหรับบุคคลผู้มีความหลุดพ้นผิด ในขราสุตฺตนิทเทสอธิบายไว้ว่า สัมมาวิมุตติ เป็นเครื่องกำจัด ขำระล้าง และชักฟอกมิจฉนวนมุตติได้ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/

๒๙๐/๒๒๕,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๖๐/๔๓๗,ม.ม.ญ.(ไทย) ๑๒/๘๕/๗๖,๑๒/๘๗/๗๙,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๔๗/๑๖๔,๑๓/๒๖๘/๓๑๗,ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๑๔๑/๑๘๑,ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๑๓/๒๐๕,ส.ม.(ไทย)๑๘/๒๖/๒๗,๑๘/๑๐๒๒/๕๓๙,ช.ม.(ไทย)๒๙/๔๘/๑๖๖,ช.ป.(ไทย) ๓๑/๔๔/๕๑๙)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สัมมาวิมุตติ หมายถึงธรรมที่ประกอบด้วยผลเว้นมรรคมีองค์ ๘ (ช.ป.อ. ๒/๔๔/๒๖๗)

สัมมาสติ : ระลึกชอบ คือระลึกในสติปัฏฐาน ๔ หมายถึงสติ ความตามระลึก ความทวนระลึก กิริยาที่ระลึก ความทรงจำ ความไม่เลือนลหาย ความไม่หลงลืม สตินทรีย์ สติพละ สัมมาสติ นี้ชื่อว่าสัมมาสติ,(ข้อ ๗ ในมรรค),ในมหาสติปัฏฐานสูตร อธิบายไว้ว่า สัมมาสติเป็นไฉน ข้อที่ภิกษุในธรรมวินัยนี้เป็นผู้มีความเพียร สัมปชัญญะ มีสติ พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ พึงกำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาอยู่ ฯลฯ พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ ฯลฯ เป็นผู้มีความเพียร มีสัมปชัญญะมีสติ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมอยู่ พึงกำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ นี้เรียกว่าสัมมาสติ (วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๓/๒๑, ๔/๑๔/๒๒, ที.สี.(ไทย) ๙/๓๗๕/๑๕๗,๙/๓๙๓/๑๖๔,ที.ม.(ไทย)๑๐/๒๙๐/๒๒๔,๑๐/๒๙๐/๒๒๕,๑๐/๓๒๙/๒๕๘,๑๐/๔๐๒/๓๓๕,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๑๑/๒๘๙,๑๑/๓๓๐/๓๓๒,อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๒๓/๓๑, อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๒๐๕/๑๗๒)

สัมมาสมาธิ : ตั้งจิตมั่นชอบ, จิตมั่นชอบคือสมาธิที่เจริญตามแนวของ ฅวาน ๔,ในธัมมสังคณีอธิบายไว้ว่า ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่ ความตั้งมั่น ความไม่ซัดส่าย ความไม่ฟุ้งซ่าน ความที่จิตไม่ซัดส่าย สมณะ สมาธิทรีย์ สมาธิพละ สัมมาสมาธิ นี้ชื่อว่าสัมมาสมาธิ,ในพระไตรปิฎกอธิบายไว้ว่าข้อที่ภิกษุในธรรมวินัยนี้สังัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฅวานที่มีวิตก มีวิจาร์ มีปีติและสุขอันเกิดจากวิเวกอยู่ เพราะวิตกวิจาร์สงบระงับไปแล้วบรรลุทุติยฅวานที่มีความผ่องใสภายใน ภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ไม่มีวิตกไม่มีวิจาร์มีแต่ปีติและสุขอันเกิดจากสมาธิอยู่ เพราะปีติจางคลายไป มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติ มีสัมปชัญญะอยู่และเสวยสุขด้วยกาย (นามกาย) บรรลุตติยฅวานที่พระอรียะทั้งหลายกล่าวสรรเสริญว่า ผู้มีอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับไปก่อนแล้ว บรรลุจตุตถฅวานที่ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข มีสติบริสุทธ์เพราะอุเบกขาอยู่ นี้เรียกว่าสัมมาสมาธิ (ข้อ ๘ ในมรรค) (วิ.ม.(ไทย)๔/๑๓/๒๑,๔/๑๔/๒๒,ที.สี.(ไทย)๙/๓๗๕/๑๕๗,๙/๓๙๓/๑๖๔,ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๙๐/๒๒๕,๑๐/๓๒๙/๒๕๘,๑๐/๔๐๒/๓๓๕,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๑๑/๒๘๙,๑๑/๓๓๐/๓๓๒,อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๒๔/๓๑,๓๔/๓๐๔/๙๕, อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๒๐๕/๑๗๒-๑๗๓)

สัมมาสมาธิมีญาณ ๕ : ระลึกชอบ ที่ประกอบด้วยญาณที่เกิดขึ้นเฉพาะตน ๕ อันได้แก่ สมาธิมีสุขในปัจจุบันให้ผลในอนาคต สมาธิไกลจากกิเลส สมาธิที่คนมีปัญญาเสพ สมาธิสงบ ประณีต และตนเองมีสติเข้า-ออกสมาธิได้ ดังคำในวิภังค์ที่อธิบายว่า ญาณเกิดขึ้นเฉพาะตนว่า สมาธินี้มีสุขในปัจจุบัน และมีสุขเป็นวิบากในอนาคต ญาณเกิดขึ้น

เฉพาะตนว่า สมานี้ไกลจากกิเลส หาอาภิมิสมิได้ ญาณเกิดขึ้นเฉพาะตนว่า สมานี้อัน
 บุรุษผู้มีปัญญาทราวมเสพไม่ได้ ญาณเกิดขึ้นเฉพาะตนว่า สมานี้ สงบ ประณีต ได้
 ความสงบระงับ ได้บรรลุแล้วโดยความเป็นธรรมเอกผุดขึ้น และไม่ได้บรรลุโดยการ
 ข่มนิรโทษห้ามกิเลสด้วยจิตที่เป็นสสังขาริก ญาณเกิดขึ้นเฉพาะตนว่า ก็เรานั้นแลมีสติ
 เข้าสมานี้มีสติออกจากสมานี้ นี้เรียกว่า สัมมาสมานิมีญาณ ๕ (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/
 ๗๕๕/๔๙๒, ๓๕/๘๐๔/๕๑๖) ; ดูประกอบใน ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๕๕/๓๘๔

สัมมาสมานิสูตร : พระสูตรว่าด้วยสัมมาสมานิ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๕
 คือ ไม่อดทนต่อ (๑) รูป (๒) เสียง (๓) กลิ่น (๔) รส (๕) โผฏฐัพพะ ย่อมไม่อาจบรรลุ
 สัมมาสมานิได้ ส่วนภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๕ มีนัยตรงกันข้าม ย่อมเป็นผู้อาจบรรลุ
 สัมมาสมานิได้ (อจ.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๑๓/๑๙๑)

สัมมาสมานิอันเป็นของพระเสขะ : ตั้งจิตมั่นชอบ หมายถึงจิตมั่นชอบที่เกิดพร้อมกับผล ๓ และมรรค
 ๔ต่างกันในเสกขสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่าภิกษุในธรรมวินัยนี้ประกอบด้วย
 สัมมาทิฏฐิอันเป็นของพระเสขะ ฯลฯ ประกอบด้วยสัมมาสมานิอันเป็นของพระเสขะ
 ด้วยเหตุเพียงเท่านั้นแล ภิกษุจึงชื่อว่า เป็นพระเสขะ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๓/๑๘)

สัมมาสังกัปปะ : ดำริชอบ คือ (๑) เนกขัมมสังกัปปะ ดำริจะออกจากกามหรือปลอดจากโลภะ (๒) อัป
 ยาปาทสังกัปปะ ดำริในอันไม่พยาบาท (๓) อวิหิงสาสังกัปปะ ดำริในอันไม่เบียดเบียน
 (ข้อ ๒ ในมรรค), ในอัมมสังคณิอธิบายว่า ความตริก ความตริกโดยอาการต่าง ๆ
 ความดำริ ความที่จิตแนบแน่นในอารมณ์ ความที่จิตแนบสนิทในอารมณ์ ความยกจิต
 ขึ้นสู่อารมณ์ สัมมาสังกัปปะ นี้ชื่อว่าสัมมาสังกัปปะ (วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๓/๒๑, ๔/๑๔/
 ๒๒, ที.สี.(ไทย) ๙/๓๗๕/๑๕๗, ๙/๓๙๓/๑๖๔, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๙๐/๒๒๔, ๑๐/๓๒๙/
 ๒๕๘, ๑๐/๔๐๒/๓๓๕, ๑๐/๔๓๘/๓๖๙, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๓๐/๓๓๒, ๑๑/๓๓๓/๓๔๐,
 อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๒๑/๓๑)

สัมมาสังกัปปะที่เป็นอเสขะ : ดำริชอบของพระอริยบุคคล ซึ่งเป็นธรรมระดับโลกุตระของพระอเสขะ
 คือพระอรหันตชินาสพ, เป็นข้อ ๒ ในอเสขธรรม ๑๐ ประการ มีปรากฏในสังคีตีสูตร
 ทสูตรสูตรและทศยอเสขสูตร (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๔๘/๓๖๕, ๑๑/๓๖๐/๔๓๗)

สัมมาสัมพุทธเจ้า, พระ : พระผู้ตรัสรู้โดยชอบและโดยพระองค์เอง หมายถึงพระผู้มีพระภาค ดังคำว่า
 ขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น หรือตั้งคำในวิมาน
 วัตถุว่า เทพิดานั้นดีใจที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสถาม จึงทูลตอบปัญหาผลกรรม
 ตามที่พระผู้มีพระภาค(วิ.มหา.(ไทย) ๑/๑/๑, ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๖๗/๑๒, ๒๖/๑๓๘/๒๔)

สัมมาสัมพุทธสูตร : พระสูตรว่าด้วยเหตุที่ทำให้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า มี ๒ สูตร คือ

1. สัมมาสัมพุทธสูตร พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสกับ
 ภิกษุทั้งหลายว่า พระตถาคตหลุดพ้นแล้วเพราะเบื่อหน่าย คลายกำหนด ดับและไม
 ถือมันขันธ ๕ บัณฑิตจึงเรียกว่าพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ส่วนภิกษุผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา
 หลุดพ้นเพราะเบื่อหน่าย คลายกำหนด ดับและไมถือมันขันธ ๕ เราเรียกว่าผู้หลุดพ้น
 ด้วยปัญญา เพราะพระตถาคตทำทางที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น ทำให้รู้จักทางที่ไม่มีใคร

รู้จัก บอกทางที่ยังไม่มีใครบอกได้ เป็นผู้รู้จัก รู้แจ้งและฉลาดเรื่องทาง ส่วนเหล่าสาวก เป็นผู้ดำเนินตามทาง เป็นผู้ตามมาภายหลัง (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๕๘/๙๒)

2. สัมมาสัมพุทธสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เพราะได้ตรัสรู้อริยสัจ ๔ ตามความเป็นจริง บัณฑิตจึงเรียกเราว่าเป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๙๓/๖๐๗)

สัมมาสัมพุทธะ : (พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น) เป็นผู้ตรัสรู้เองโดยชอบ คือรู้อริยสัจ ๔ โดยไม่เคยได้เรียนรู้จากผู้อื่นจึงทรงเป็นผู้เริ่มประกาศสัจธรรมเป็นผู้ประดิษฐานพระพุทธศาสนา และจึงได้พระนามอย่างหนึ่งว่า *ธรรมสามี* คือเป็นเจ้าของธรรม (ข้อ ๒ ในพุทธคุณ ๙) (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๑๐๖/๖๐, ๓๗/๒๓๖/๑๐๗, ๓๗/๕๗๓/๖๒๗, ๓๗/๕๗๓/๖๒๘, ๓๗/๕๗๓/๖๒๘, ๓๗/๕๗๓/๖๓๐, ๓๗/๕๗๓/๖๔๒, ๓๗/๕๗๓/๖๔๘, ๓๗/๘๗๓/๙๐๓)

สัมมาสัมพุทธเจดีย์ : เจดีย์เกี่ยวเนื่องด้วยพระสัมมาสัมพุทธเจ้า, เจดีย์ที่เป็นเครื่องเตือนจิตให้ระลึกถึง สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า(พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์) ; ดู *เจดีย์*

สัมมาสัมโพธิญาณ, สัมมาสัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยม : ญาณเป็นเครื่องตรัสรู้เองโดยชอบ หมายถึง อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ ดังคำในปุพเพสัมโพธิสูตรที่กล่าวไว้ว่า เมื่อใดเรารู้คุณโดยความเป็นคุณ โทษโดยความเป็นโทษ และเครื่องสลัดออกโดยความเป็นเครื่องสลัดออกจากธาตุ ๔ ประการนี้ ตามความเป็นจริง เมื่อนั้นเราจึงปฏิญาณได้ว่า เป็นผู้ได้ตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยมในโลก (วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๖/๒๓, ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๑๕/๒๐๗, ๑๖/๑๑๖/๒๐๘, ส.ข.(ไทย) ๑๗/๒๖/๓๙, ๑๗/๕๖/๘๑, ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๑๓/๑๒, ๑๘/๑๔/๑๓, ส.ม.(ไทย) ๑๙/๓๗๘/๒๓๒, ๑๙/๔๙๑/๓๐๒, ๑๙/๔๙๘/๓๐๗, ๑๙/๑๐๘๑/๕๙๔, อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๒๗/๑๙๕)

สัมมาอาชีวะ : เลี้ยงชีพชอบ, เลี้ยงชีวิตชอบ คือเว้นจากเลี้ยงชีวิตโดยทางที่ผิด เช่น โกงเขาหลอกหลวง สอพลอ บีบบังคับขู่เข็ญ ค้าคน ค้ายาเสพติด ค้ายาพิษ เป็นต้น (ข้อ ๕ ในมรรค), ในมหาสติปัฏฐานสูตรอธิบายว่า ข้อที่พระอริยสาวกในธรรมวินัยนี้ละมิจฉาอาชีวะแล้ว สำเร็จการเลี้ยงชีพด้วยสัมมาอาชีวะ นี้เรียกว่า สัมมาอาชีวะ, ในอัมมสังคณีนอธิบายไว้ว่า ความมด ความเว้น ความเว้นขาด เจตนาเป็นเหตุเว้น การไม่ทำ การไม่ประกอบ การไม่ล่วงละเมิด การไม่ล้ำเขต การกำจัดต้นเหตุแห่งมิจฉาชีพ การเลี้ยงชีพชอบ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค นี้ชื่อว่าสัมมาอาชีวะ (วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๓/๒๑, ๔/๑๔/๒๒, ที.สี.(ไทย) ๙/๓๗๕/๑๕๗, ๙/๓๙๓/๑๖๔, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๙๐/๒๒๔, ๑๐/๓๒๙/๒๕๘, ๑๐/๔๐๒/๓๓๕, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๔๐/๑๙๖, ๑๑/๓๓๐/๓๓๒, ๑๑/๓๓๐/๓๓๒, อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๓๐๑/๙๔, อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๒๐๕/๑๗๒)

สัมมุขาถวิกเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระสัมมุขาถวิกเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติที่ ๙๑ ท่านเคยพยากรณ์พระพุทธเจ้าพระนามว่า วิปัสสี ในขณะที่ประสูติใหม่ๆ ว่าจะได้เป็นพระพุทธเจ้า และได้ชมเชยพระพุทธเจ้าพระองค์นั้น เพราะผลแห่งกรรมนั้นท่านได้สวามนุษย์สมบัติและสวรรค์สมบัติเป็นอันมากในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุประอรหันต์พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๔๑/๒๘๒)

สัมมุขีภาวสูตร : พระสูตรว่าด้วยความพร้อมแห่งธรรม พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ความพร้อมแห่งธรรม ๓ ที่เป็นเหตุให้กุลบุตรผู้มีศรัทธาประสพบุญเป็นอันมาก คือ (๑) ความพร้อมแห่งศรัทธา (๒) ความพร้อมแห่งไทยธรรม (๓) ความพร้อมแห่งทักษิณียบุคคล (อง.ตัก. (ไทย) ๒๐/๔๑/๒๐๕)

สัมมุขาทวิเก, **พระเจ้าจักรพรรดิ:** ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระสัมมุขาทวิกเถระ ดังคำในสัมมุขาทวิกเถราปทาน ที่พระเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนหนึ่งว่า เมื่อพระวิปัสสิโพธิสัตว์ประสูติข้าพเจ้าพยากรณ์นิमितและทำหมู่ชนให้เย็นใจว่า พระโพธิสัตว์นี้จักเป็นพระพุทธเจ้าในโลก ภายหลัง ข้าพเจ้าทำหมู่ชนให้เกิดสังเวชแล้ว ชมเชยพระผู้มีพระภาค ในกัปที่ ๙๑ นับจากกัปนี้ไป ข้าพเจ้าชมเชยพระพุทธเจ้าไว้ จึงไม่รู้จักทุกคติเลยนี้เป็นผลแห่งการชมเชย ในกัปที่๙๐ นับจากกัปนี้ไป ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิมีพระนามว่าสัมมุขาทวิเกสมบุรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ มีพละนาคุณภาพมาก (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๕๔/๒๘๔)

สัมมุขาวินัย : ระเบียบอันพึงทำในที่พร้อมหน้า, วิธึระงับต่อหน้า ได้แก่ การระงับอธิกรณ์ในที่พร้อมหน้าสงฆ์ (สังฆสัมมุขตา คือภิกษุเข้าประชุมครบองค์สงฆ์), ในที่พร้อมหน้าบุคคล (บุคคลสัมมุขตา คือ บุคคลที่เกี่ยวข้องในเรื่องนั้นอยู่พร้อมหน้ากัน), ในที่พร้อมหน้าวัตถุ (วัตถุสัมมุขตา คือยกเรื่องที่เกิดขึ้นนั้นวินิจฉัย), ในที่พร้อมธรรมวินัย(ธัมมสัมมุขตา และวินัยสัมมุขตา คือนำเอาหลักเกณฑ์ที่กำหนดไว้ตามพระธรรมวินัยมาใช้ปฏิบัติ ได้แก่วินิจฉัยอุกกรรม ถูกวินัย); สัมมุขาวินัย ใช้เป็นเครื่องระงับอธิกรณ์ได้ทุกอย่าง (วิ. จู.(ไทย) ๖/๑๘๘/๒๙๘,๖/๑๘๘/๒๙๙,๖/๒๒๘/๓๔๔,๖/๒๔๒/๓๖๘,๖/๒๔๒/๓๖๙, วิ.ป.(ไทย) ๘/๒๔๕/๓๑๕,๘/๒๔๖/๓๑๗,๘/๒๔๖/๓๑๘,๘/๒๕๕/๓๓๘,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๓๒/๓๓๘)

สัมมุขาวินัยปฏิรูป : ไม่ใช่ของแท้ของระเบียบอันพึงทำในที่พร้อมหน้า ดังคำในจุฬวรรคที่กล่าวไว้ว่า อธรรมวาทีบุคคล ยังธรรมวาทีบุคคลให้ยินยอม ให้พินิจ ให้เพ่ง ให้ใคร่ครวญ ให้แสดง ให้แสดงตามว่า นีธรรม นีวินัย นีสัตถุศาสน์ ท่านจงถือเอาข้อนี้ จงพอใจข้อนี้ ถ้าอธิกรณ์นั้นระงับอย่างนี้ ชื่อว่าระงับโดยไม่ชอบธรรม เป็นสัมมุขาวินัยปฏิรูป ฯลฯ อธรรมวาทีสงฆ์ ยังธรรมวาทีสงฆ์ให้ยินยอม ให้พินิจ ให้เพ่ง ให้ใคร่ครวญ ให้แสดง ให้แสดงตามว่า “นีธรรม นีวินัย นีสัตถุศาสน์ ท่านจงถือเอาข้อนี้ จงพอใจข้อนี้” ถ้าอธิกรณ์นั้นระงับอย่างนี้ ชื่อว่าระงับโดยไม่ชอบธรรม เป็นสัมมุขาวินัยปฏิรูป (วิ.จู.(ไทย) ๖/๑๘๗/๒๙๖,๖/๑๘๗/๒๙๗,๖/๑๘๗/๒๙๘)

สัมโมทนียกถา : “ถ้อยคำเป็นที่บันเทิงใจ”, คำต้อนรับทักทาย, คำปราศรัย หมายถึงคำนำบันเทิงใจสำหรับผู้กระทำกุศล;ปัจจุบันนิยมเรียกสุนทรพจน์ที่พระสงฆ์กล่าวว่สัมโมทนียกถา ดังคำในจุฬวรรคที่กล่าวว่ สมาคมหนึ่งถวายสังฆัต ท่านพระสารีบุตรเป็นพระสังฆเถระ ภิกษุทั้งหลายคิดว่า พระผู้มีพระภาคทรงอนุญาตให้ภิกษุผู้เถระกล่าวอนุโมทนา ในโรงอาหารจึงปล่อยให้ท่านพระสารีบุตรอยู่รูปเดียว แล้วพากันจากไป ลำดับนั้น ท่านพระสารีบุตรกล่าวสัมโมทนียกถาแก่คนเหล่านั้นแล้วตามไปที่หลังเพียงรูปเดียว หรือตั้งคำที่นุกปนุณมุขะ เข้าไปหานุกณณะจนถึงที่อยู่ ครั้นเข้าไปหาแล้วกล่าว

สัมโมทนิยยกถากับนภกฤณาละ มีปรากฏในกุฎลชาดก (วิ.จ.ุ(ไทย) ๗/๓๖๒/๒๒๙, ขุ.ชา.อสีตี.(ไทย) ๒๘/๒๘๙/๑๓๘)

สัมโมทมานชาดก : ชาดกว่าด้วยความร่าเริงบันเทิงใจ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า พญานกกระจาบ โปธิสัตว์สอนนกทั้งหลายให้สามัคคีกันจนสามารถยกตาข่ายหนีนายพรานมาได้ จึงได้รับความบันเทิงใจ ต่อมานกเหล่านั้นเกิดการทะเลาะกัน ต่างอวดอ้างกันว่าตนเอง เป็นผู้ที่มีความสามารถในการนำตาข่ายไปได้ พระโปธิสัตว์ห้ามไม่ฟังจึงพาบริวารของตนหนีไปอยู่ที่อื่นทำให้รอดพ้นอันตราย เพราะในขณะที่พระโปธิสัตว์พาบริวารหนีไปแล้ว นายพรานก็นำตาข่ายมาดักนกที่ชอบทะเลาะกันเหล่านั้น เมื่อต่างฝ่ายต่าง เกียวกกันและกันให้ยกตาข่ายหนีไป นายพรานได้มายกตาข่ายนำนกเหล่านั้นไปให้ ภรรยาปรุงเป็นอาหารอย่างร่าเริงใจ ที่เหลือก็ขายได้เงินอีกด้วย การทะเลาะแตก ความสามัคคีกันเป็นเหตุหน้าความพินาศมาให้ บุคคลไม่ควรทำแม้ในการไหน ๆ (ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๓๓/๑๔)

สัมโมหาภินิเวส : ความยึดมั่นเพราะความหลง ดังคำในปฏิสัมภิตามรรคที่กล่าวไว้ว่า เมื่อละสัมโมหาภินิเวส(ความยึดมั่นเพราะความหลง)ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยอำนาจแห่ง ยถาภูตญาณทัสสนะ ย่อมไม่ล่วงเลยกันและกัน ... (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๘/๔๓)

สัมฤทธิ์, บาตร : 1. ชื่อบาตรชนิดหนึ่ง ทำด้วยสัมฤทธิ์ซึ่งมีส่วนผสมกับทองแดงกับดีบุก คล้ายบาตรพระในปัจจุบัน ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่พึงใช้บาตรสัมฤทธิ์ (วิ.จ.ุ(ไทย) ๗/๒๕๒/๑๙)

2. สัมฤทธิ์ความสำเร็จดังคำในภิกษุณีวิภังค์ที่ภิกษุณีทั้งหลายได้กล่าวกับภิกษุณีเหล่านั้นตั้งนินว่าแม่เจ้าทั้งหลายจำพรรษาที่ไหน โอวาทสัมฤทธิ์ผลดีละหรือ ภิกษุณีเหล่านั้นตอบว่า แม่เจ้า ในอวาสที่พวกเราจำพรรษาไม่มีภิกษุเลยโอวาทจักสัมฤทธิ์ผลดีจากที่ไหนกัน (วิ.ภิกษุณี.(ไทย) ๓/๑๐๔๖/๒๗๙)

สัมฤทธิ์ผล : ผลสำเร็จ หมายถึงเป้าหมายที่ตั้งไว้สำเร็จ ดังคำในมหาวิภังค์ที่ พระผู้มีพระภาคได้ตรัสกับพวกภิกษุณีว่า “การสั่งสอนพวกภิกษุณีสัมฤทธิ์ผลดีหรือ พวกภิกษุณีกราบทูลว่า การสั่งสอนจะสัมฤทธิ์ผลได้ที่ไหนกัน พระพุทธเจ้าข้า พระคุณเจ้าฉัพพัคคีย์ แสดงธรรมมีกถาเพียงเล็กน้อย แล้วให้วันเวลาผ่านไปด้วยการสนทนาเกี่ยวกับ ดิรัจฉานกถา แล้วส่งให้กลับ หรือดังคำในมหาทุกขขันธสูตร ที่กล่าวไว้ว่า ถ้าเมื่อ กุลบุตรนั้นขยัน พากเพียร พยายามอยู่อย่างนี้ โภคสมบัติเหล่านั้น ย่อมสัมฤทธิ์ผล เขากลับเสวยทุกข์โหม่นอันมีเหตุมาจากการรักษาโภคสมบัติเหล่านั้น (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๑๔๔/๓๑๗, ม.ม.ุ(ไทย) ๑๒/๑๖๗/๑๖๘, ๑๒/๑๗๘/๑๗๙)

สัหายอำมาตย์ : ชื่ออำมาตย์คนหนึ่ง ชาวเมืองพาราณสี เป็นอำมาตย์ รับใช้พระราชแห่งเมืองพาราณสีภายหลังเมื่อบุตรบุโรหิต ซึ่งเป็นเพื่อนร่วมกินร่วมนอนกับพระราชตั้งแต่ยัง พระโอรส ออกบวช ณ ป่าหิมพานต์ แล้วทำมานและอภิญญาให้เกิด และพระราช ระลึกเพื่อนเก่าและต้องการจะมอบตำแหน่งบุโรหิต จึงได้ตรัสให้สัหายอำมาตย์ไป หา ฤๅษี เพื่อนำพระราชเสด็จไปพบท่านฤๅษี ณ ป่าหิมพานต์ ดังคำในสัหายชาดกและ โลมสกัสนชาดกที่กล่าวไว้ว่า ฤๅษีโลมสกัสนปะกล่าวกับสัหายอำมาตย์ว่า อาตมาไม่

ปรารภณาแผ่นดินอันมีสมุทรเป็นขอบเขตมีสาครล้อมรอบประดุจต่างหู พร้อมกับคำ
 นิินทา ท่านจงทราบอย่างนี้เถิด สัยหอำมาตย์ (ขุ.ชา.จตุกก.(ไทย) ๒๗/๓๗/๑๖๔,ขุ.
 ชา.นวก.(ไทย) ๒๗/๖๑/๓๑๐)

สัถลวดี, แม่น้ำ : แม่น้ำที่กั้นอาณาเขตมัชฌิมชนบท ด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้ ตั้งคำในมหาวรรค
 กำหนดเขตปัจฉิมตชนบทและมัชฌิมชนบท ที่กล่าวไว้ว่า ทางทิศเหนือมีแม่น้ำสัถลวดี
 เป็นขอบเขต พื้นเขตนั่นออกไปเป็นปัจฉิมตชนบทด้านในเป็นมัชฌิมชนบท (วิ.ม.
 (ไทย) ๕/๒๕๙/๓๘)

สัถลสูตร : พระสูตรว่าด้วยลูกศร, พระสูตรว่าด้วยธรรมเครื่องขัดเกลากิเลส มี ๒ สูตร คือ
1.สัถลสูตร พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสถามภิกษุ
 ทั้งหลายว่า ปุถุชนผู้ไม่ได้สติเมื่อถูกทุกขเวทนาถูกต้องย่อมเศร้าโศกแล้วเสวยเวทนา
 ทางกายและเวทนาทางใจ เปรียบเหมือนนายขม็งธนูใช้ลูกศรยิงบุรุษคนหนึ่งซ้ำ ๒
 ครั้ง บุรุษนั้นย่อมเสวยเวทนานั้น ปุถุชนผู้ไม่ได้สติเมื่อถูกทุกขเวทนาถูกต้องแล้วย่อม
 ขัดเคือง ปฏิฆานุสัยในทุกขเวทนาย่อมไหลไปตามเขาผู้ขัดเคือง แต่ถึงจะถูก
 ทุกขเวทนาถูกต้องแล้วเขาก็ยังเพลิดเพลินกามสุข เพราะเขาไม่รู้วิธีสลัดออกจาก
 ทุกขเวทนานอกจากกามสุข เมื่อเขาเพลิดเพลินกามสุข รากานุสัยในสุขเวทนาย่อม
 ไหลไปตาม เขาก็ยังไม่รู้ความเกิด ความดับ คุณ โทษและเครื่องสลัดออกจากเวทนา
 นั้นตามความเป็นจริง เมื่อเขาไม่รู้ชัด อวิชานุสัยในอทุกขมสุขเวทนาย่อมไหลไปตาม
 เขาจึงจัดเป็นผู้เสวยสุขเวทนา ทุกขเวทนา อทุกขมสุขเวทนา และเป็นผู้ประกอบด้วย
 กิเลสเสวยเวทนาเหล่านั้น ปุถุชนนี้จัดว่าเป็นผู้ประกอบด้วยชาติ ชรา มรณะ โสกะ
 ปริเวชะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาสและเป็นผู้ประกอบด้วยทุกข์ ส่วนอริยสาวกผู้ได้สติ
 แล้วมีนัยตรงกันข้าม (ส.สพ.ไทย) ๑๘/๒๕๔/๒๗๔)

2.สัถลสูตร พระผู้มีพระภาคทรงแสดงพระสูตรนี้แก่อุบาสกคนหนึ่งผู้เศร้าโศกเพราะ
 บุตรตาย มีใจความว่า ชีวิตของสรรพสัตว์ดำเนินไปสู่ความตาย ทุกขณะ ไม่มีกิริยา
 อากาการบ่งบอกให้ใครรู้ได้ว่าจะตาย มีกาลเวลาที่เป็นอยู่สั้นและประกอบด้วยทุกข์ ไม่มี
 วิธีที่จะหยุดยั้งความตายได้ แต่มีวิธีหยุดยั้งความเศร้าโศกได้ คือถอนลูกศรคือกิเลส
 นั้นเสีย (ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๕๘๐/๖๔๑)

สัถลสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมเครื่องขัดเกลากิเลส พระผู้มีพระภาคทรงแสดงพระสูตรมี
 ลักษณะเป็นการบรรยายไวยาหารแก่ท่านพระมหาจุนทะที่ทูลถามเรื่องทิวาและ
 สละทิวา ฌ วัดพระเชตุวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี ท่านพระ
 มหาจุนทะทูลถามว่า ทิวาทั้งหลายในโลกนี้มีทั้งที่เกี่ยวกับอดีตวาทะและที่เกี่ยวกับ
 โลกวาทะ เมื่อภิกษุพิจารณาเพียงเบื้องต้น(ที่เกิดหรือเหตุเกิดของทิวาแต่ละอย่าง) ก็
 สละทิวาเหล่านั้นได้อย่างนั้นหรือ พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า เมื่อภิกษุพิจารณาเห็น
 อารมณ์เป็นที่เกิดขึ้น เป็นที่หมักหมมและเป็นที่ท่องเที่ยว(คือปรากฏตัวออกมาทาง
 วาจาและทางกาย) ตามความเป็นจริงด้วยปัญญาอันชอบว่า นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่
 เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อดีตตาของเรา ก็สามารถสละทั้งทิวาเหล่านั้นได้ แล้วทรงแสดงธรรม
 เครื่องขัดเกลากิเลส ๔๔ ประการ คือ

๑. ความไม่เบียดเบียน ๒. การเว้นจากการฆ่าสัตว์
 ๓. การเว้นจากการลักทรัพย์ ๔. การประพฤติพรหมจรรย์
 ๕. การเว้นจากการพูดเท็จ ๖. การเว้นจากการพูดส่อเสียด
 ๗. การเว้นจากการพูดคำหยาบ ๘. การเว้นจากการพูดเพ้อเจ้อ
 ๙. ความไม่เพ่งเล็งอยากได้ของของผู้อื่น ๑๐. ความไม่พยาบาท
 ๑๑. ความเห็นชอบ ๑๒. ความระลึกชอบ
 ๑๓. การเจรจาชอบ ๑๔. การทำชอบ
 ๑๕. การเลี้ยงชีวิตชอบ ๑๖. ความพยายามชอบ
 ๑๗. การระลึกชอบ ๑๘. การตั้งจิตมั่นชอบ
 ๑๙. ความรู้ชอบ ๒๐. ความหลุดพ้นชอบ
 ๒๑. ความปราศจากความหดหู่และเชื่องซึม ๒๒. ความไม่ฟุ้งซ่าน
 ๒๓. ความข้ามพ้นความสงสัย ๒๔. ความไม่โกรธ
 ๒๕. ความไม่ผูกโกรธ ๒๖. ความไม่ลบหลู่คุณท่าน
 ๒๗. ความไม่ตีเสมอ ๒๘. ความไม่ริษยา
 ๒๙. ความไม่ตระหนี่ ๓๐. ความไม่โอ้อวด
 ๓๑. ความไม่มีมารยา ๓๒. ความไม่ดื้อรั้น
 ๓๓. ความไม่ถือตัวจัด ๓๔. ความเป็นผู้วาง่าย
 ๓๕. ความเป็นผู้มีมิตรดี ๓๖. ความไม่ประมาท
 ๓๗. ความเชื่อ ๓๘. ความละอาย(บาป)
 ๓๙. ความเกรงกลัว(บาป) ๔๐. ความเป็นผู้ได้ฟังมามาก
 ๔๑. การปรารภความเพียร ๔๒. ความมีสติตั้งมั่น
 ๔๓. ความสมบูรณ์ด้วยปัญญา ๔๔. ความไม่ยึดมั่น

แล้วทรงตรัสว่า ธรรมเครื่องขัดเกลากิเลสทั้ง ๔๔ ประการก็ได้แก่วิถีคิดเพื่อขัดเกลากิเลสที่เกิดขึ้นแต่ละอย่าง เช่น เมื่อชนเหล่าอื่นเบียดเบียนกันอยู่ ภิกษุควรคิดอย่างนี้ว่า เราจะไม่เบียดเบียนกันเป็นต้น นี้ไม่ใช่สมาบัติ ๘ ตามที่ภิกษุบางรูปเข้าใจ แล้วได้ตรัสไว้ในตอนท้ายว่า จุนทะ เราได้แสดงเหตุแห่งธรรมเครื่องขัดเกลากิเลส เหตุแห่งจิตตูปบาท เหตุแห่งการหลีกเลี้ยง เหตุแห่งการไปสู่ความเจริญ (และ) เหตุแห่งความดับสนิทไว้แล้วด้วยประการอย่างนี้ เราผู้แสวงหาประโยชน์เกื้อกูล เอื้อเอ็นดูอนุเคราะห์สาวกทั้งหลาย ได้ทำกิจที่ควรทำแก่เธอทั้งหลายแล้ว เมื่อพระผู้มีพระภาคได้ตรัสพระภาษิตนี้แล้ว ท่านพระจุนทะมีใจยินดีชื่นชมพระภาษิตของพระองค์ (ม.มู. (ไทย) ๑๒/๘๑/๗๐)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า คำว่า **อัตตวาทะ** หมายถึงมิจฉาทิภฏฐิตีปรารภอัตตา เช่น เห็นว่ารูปเป็นอัตตาเป็นต้น ส่วนคำว่า **โลกวาทะ** หมายถึงมิจฉาทิภฏฐิตีปรารภโลก เช่น เห็นว่าอัตตาและโลกเที่ยงเป็นต้น (ม.มู.อ. ๑/๘๑/๑๙๔) คำว่า ธรรมเครื่องขัดเกลากิเลส ๔๔ ประการเหล่านี้เป็นคุณเครื่องให้ถึงโลกุตระธรรมได้ แต่

สมาบัติ ๘ นอกพุทธศาสนายังเป็นเหตุแห่งการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏ (ม.มู.อ. ๑/๘๓/๑๙๙)

สัลเลขัญญญาณนิทเทส : แสดงสัลเลขัญญญาณ อธิบายอุทเทสที่ ๓๗ ของญาณภิกขุที่ยกมาตั้งเป็นคำ ปุจฉา ดังนี้

ในอุทเทสที่ว่า “ปัญหาในสภาวะแต่ละอย่าง สภาวะต่าง ๆ สภาวะเดียว และเดช ชื่อว่าสัลเลขัญญญาณ(ญาณในอรรถแห่งธรรมเครื่องขัดเกลา)” ท่านพระสารีบุตรอธิบายความหมายของคำ รวม ๔ คำ ดังนี้

๑. คำว่า “สภาวะแต่ละอย่าง” หมายถึงธรรมแต่ละอย่างในธรรม ๒๑ อย่าง คือ ราคะ โทสะ โมหะ โภคะ อุปนาหะ มัคคะ ปสาสะ อีสสา มัจฉริยะ มายา สาถยยะ ถัมภะ สารัมภะ มานะ อติมานะ มทะ ปมาทะ กิเลสทั้งปวง ทุจริตทั้งปวง อภิสังขารทั้งปวง กรรมอันเป็นเหตุให้สัตว์ไปสู่ภพทั้งปวง

๒. คำว่า “สภาวะต่าง ๆ และสภาวะเดียว” ท่านอธิบายโดยนำธรรมที่เป็นคู่ตรงกันข้าม ๓๗ คู่ (หมวดภาวนาที่ ๕ ในสุตมยญาณที่ ๔) มาจำแนกเป็นสภาวะ ต่าง ๆ และสภาวะเดียว เป็นคู่ ๆ เช่น กามฉันทะชื่อว่าสภาวะต่าง ๆ เนกขัมมะ ชื่อว่าสภาวะเดียว ฯลฯ กิเลสทั้งปวงชื่อว่าสภาวะต่าง ๆ อรหัตตมรรคชื่อว่าสภาวะเดียว

๓. คำว่า “เดช” ท่านจำแนกเป็น ๒ ฝ่าย คือ ฝ่ายกุศล และฝ่ายอกุศล ฝ่ายละ ๕ ประการ ฝ่ายกุศล ได้แก่ (๑) เดชคือศีลเครื่องดำเนินไป (๒) เดชคือคุณ (๓) เดชคือปัญญา (๔) เดชคือบุญ (๕) เดชคือธรรม ส่วนฝ่ายอกุศลมีนัยตรงกันข้าม ท่านแสดงว่า เดชฝ่ายกุศลแต่ละประการทำให้เดชฝ่ายอกุศลแต่ละประการที่เป็นคู่ตรงกันข้ามสิ้นไป

๔. คำว่า “ธรรมเครื่องขัดเกลา” ท่านอธิบายโดยนำธรรมที่เป็นคู่ตรงกันข้าม ๓๗ คู่มาจำแนกเป็นธรรมเครื่องขัดเกลาคู่กับธรรมมิใช่เครื่องขัดเกลา เช่น กามฉันทะ มิใช่ธรรมเครื่องขัดเกลา เนกขัมมะเป็นธรรมเครื่องขัดเกลา ฯลฯ กิเลส ทั้งปวงมิใช่ธรรมเครื่องขัดเกลา อรหัตตมรรคเป็นธรรมเครื่องขัดเกลา (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๘๘/๑๔๘)

สัสสตทิฎฐิ : ความเห็นว่าเที่ยง ความเห็นว่าอัตตาและโลกเที่ยง ความเห็นว่าอัตตาและโลก เป็นสิ่งเที่ยงแท้ยั่งยืน คงอยู่ตลอดไป เช่น เห็นว่าคนและสัตว์ตายไปแล้ว ร่างกายเท่านั้นทรุดโทรมไป ส่วนดวงชีพหรือเจตภูตหรือมนัสเป็นธรรมชาติไม่สูญ ย่อมถือปฏิสนธิในกำเนิดอื่นสืบไป เป็นมิจฉาทิฎฐิอย่างหนึ่งตั้งคำในอเจลกัสสปสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า กัสสปะ เมื่อเบื้องต้นมี(วาตะ)ว่า ผู้นั้นกระทำ ผู้นั้นเสวย(ทุกข์) ต่อมาว่ามีวาตะว่า ทุกข์เป็นสิ่งที่ตนกระทำเอง อันนั้นเป็นสัสสตทิฎฐิ (ความเห็นว่าเที่ยง) หรือตั้งคำในปาลิเลยยสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ปุณฺณทิฎฐิ (ความเห็น) อย่างนี้ว่า อตตากับโลกเป็นอย่างเดียวกัน เรานั้นละโลกนี้ไปแล้ว จักเป็นผู้เที่ยงแท้ ยั่งยืน คงทนไม่ผันแปร ก็สัสสตทิฎฐิ(ความเห็นว่าเที่ยง)นั้นจัดเป็นสังขาร,ในสัสสตทิฎฐิสูตรกล่าวถึงทิฎฐิวาโลกเที่ยง ; ตรงข้ามกับ อุจเฉททิฎฐิ(ข้อ ๑ ในทิฎฐิ ๒) (ส.น.(ไทย) ๑๖/๑๗/๒๘,ส.ช.(ไทย) ๑๗/๘๑/๑๓๓,๑๗/๒๑๔/๒๙๕,ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๔๑๙/๔๙๓,ขุ.ม.

(ไทย) ๒๙/๙๑/๒๘๕, ๒๙/๓/๒๘๙, ๒๙/๑๑๒/๓๓๖, ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๓๘/๒๑๓, อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๑๓๒๒/๓๓๑, อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๘๙๗/๕๖๓, อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๘๕๐/๘๘๕)

สัสตทิกุณินิทเทศ : แสดงสัสตทิกุณินิทเทศ อธิบายอุทเทศที่ ๕ คือ สัสตทิกุณินิทเทศ โดยวิธีปุจฉาและ วิสัชนา ซึ่งมีรายละเอียดคล้ายกับคำวิสัชนาในอัสสาทิกุณินิทเทศ ต่างกันแต่ลดอาการจาก ๒๐ อาการเหลือ ๑๕ อาการ เช่น ในการพิจารณาเห็นรูป ลดคำว่า “พิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นอิตตา” เหลือคำว่า “พิจารณาเห็นอิตตามีรูป พิจารณาเห็นรูปในอิตตา พิจารณาเห็นอิตตาในรูป” เมื่อนำคำทั้ง ๓ นี้ไปหมุ่นกับชั้น ๕ แต่ละชั้น ก็จะได้ อาการ ๑๕ ประการ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๓๘/๒๑๓)

สัสตทิกุณินิสุต : พระสูตรว่าด้วยทิกุณินิทเทศว่าโลกเที่ยง พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า เมื่อมีชั้น ๕ เพราะถือนั้นและยึดมั่นชั้น ๕ จึงเกิดมีทิกุณินิทเทศว่า โลกเที่ยง เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งวาทสูตรในวรรคนี้ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๒๑๔/๒๙๕)

สัสตตวาทะ : วาทะว่าเที่ยง คือมีวาทะว่าอิตตาและโลกเที่ยง เป็นสิ่งเที่ยงแท้ยั่งยืนตลอดไป มี ๔ ประการ(อยู่ในลำดับข้อที่ ๕-๘ ในลัทธิ ๖๒ แห่งพรหมชาลสูตร) คือ ๕.ลัทธิที่ถือว่า พระพรหมเที่ยง แต่พวกที่พระพรหมสร้างขึ้นไม่เที่ยง ๖. ลัทธิที่ถือว่าเทวดาพวกอื่นเที่ยง แต่พวกชิตทาปโทสิกา(พวกที่ต้องจุติเพราะชอบเล่นสนุก)ไม่เที่ยง ๗. ลัทธิที่ถือว่า เทวดาพวกอื่นเที่ยง แต่พวกมโนปโทสิกา (พวกที่ต้องจุติเพราะคิดร้ายกันและกัน)ไม่เที่ยง ๘.ลัทธิที่ถือเอาตามที่คิดคาดคะเนด้วยเหตุผลว่าอิตตาฝ่ายจิตเที่ยงแต่อิตตาฝ่ายกายไม่เที่ยง,ในสัมปสาทนียสูตร กล่าวถึงสัสตตวาทะ ลัทธิที่ถือว่าอิตตาและโลกเที่ยง ไว้ว่ามี ๓ ประการ,ในกถาวัตถุอธิบายถึงสัสตตวาทะไว้ว่า ศาสดาที่บัญญัติอิตตาในปัจจุบันโดยความเป็นของมีจริง โดยความเป็นของยั่งยืน และบัญญัติอิตตาในภพหน้าโดยความเป็นของมีจริง โดยความเป็นของยั่งยืน (วาทะ)นี้เรียกว่า สัสตตวาทะ (วาทะว่าอิตตาและโลกเที่ยง) (ที.สี.(ไทย) ๙/๓๐/๑๑, ๙/๓๕/๑๖, ที.สี.(ไทย) ๑๑/๑๕๖/๑๑๖, อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๒๓๖/๑๐๖)

สัสตสมณะ, มหายัญ : ความฉลาดในการบำรุงข้าวกล้า, ปรีชาในการบำรุงพืชพันธุ์ธัญญาหาร ส่งเสริมการเกษตรให้อุดมสมบูรณ์เป็นสังคหวัตถุประการหนึ่งที่ผู้ปกครองบ้านเมืองจะพึงบำเพ็ญ (ข้อ ๑ในราชสังคหวัตถุ ๔) ดังคำในเมตตาสสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า พระราชาผู้ทรงธรรมเช่นกับฤาษีทรงชนะใจหมู่สัตว์ทั่วแผ่นดินด้วยราชธรรม ทรงบูชายัญ คือสัสตสมณะ ปุริสสมณะ สัมมาปาสะ วาชเปยยะ และนริคพะ เสด็จเที่ยวไป (อง.อภฺรฎก.(ไทย) ๒๓/๑/๑๙๕)

อรรถกถาและฎีกาอธิบายว่า คำว่า สัสตสมณะ หมายถึงความฉลาดในการสงเคราะห์พสกนิกรด้วยการบำรุงพืชพันธุ์ธัญญาหารส่งเสริมการเกษตร มีความหมายตรงกันข้ามกับอศฺวเมระ(การฆ่าม้าบูชายัญ) ของพราหมณ์(อง.อภฺรฎก.อ. (บาลี) ๓/๑/๒๑๓, ขุ.อิติ.อ. (บาลี) ๒๗/๑๐๖-๑๐๘, อง.อภฺรฎก.ฎีกา (บาลี) ๓/๑/๒๔๙-๒๕๒)

สากมฤทธิทายิกาวิมาน : วิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงผู้ถวายผักดอง เป็นเรื่องวิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงผู้ถวายผักดอง ๑ กำแต่ภิกษุผู้กำลังเที่ยววิณทบาท (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๔๘๕-๔๘๖/๖๔)

สากนคร : ชื่อเมืองแห่งหนึ่ง ในแคว้นมัททะ ที่พระเจ้ามัททราชปกครอง เป็นเมืองเกิดของพระเขมาเถรีในอดีตชาติ ดังคำในเขมาเถรียาปทาน ที่พระเขมาเถรีกล่าวถึงอดีตชาติของตนไว้ว่า หม่อมฉันเป็นพระธิดาที่พอพระทัย รักใคร่ โปรดปรานของพระเจ้ามัททราช ในสากนครที่อุดมสมบูรณ์ พร้อมกับในกาลที่หม่อมฉันพอเกิดมานครนั้นได้มีแต่ความเกษมสำราญเพราะฉะนั้น นามว่าเขมาจึงเกิดขึ้นแก่หม่อมฉันโดยคุณ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๓๒๔/๔๓๐) ; สาคละ ก็เรียก

สากัจฉสูตร : พระสูตรว่าด้วยภิกษุผู้ควรสนทนาด้วย พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุที่เพื่อนพรหมจารีควรสนทนา หมายถึงภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๕ คือ (๑) สीलสัมปทา (๒) สมာธิสัมปทา (๓) ปัญญาสัมปทา (๔) วิมุตติสัมปทา (๕) วิมุตติญาณทัสสนสัมปทา และตอบปัญหาที่มาในเรื่องธรรม ๕ นั้นได้ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๖๕/๑๑๓)

สากัจฉสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยภิกษุผู้ควรสนทนาด้วย พระสารีบุตรกล่าวกับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุที่เพื่อนพรหมจารีควรสนทนาด้วย คือภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๕ คือ (๑) สीलสัมปทา (๒) สมာธิสัมปทา (๓) ปัญญาสัมปทา (๔) วิมุตติสัมปทา (๕) วิมุตติญาณทัสสนะ และสามารถตอบปัญหาที่มาในเรื่องศีลสัมปทา เป็นต้นได้ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๖๓/๒๗๐)

สากัจฉา : การพูดจา, การสนทนา ในมหาเวทลสูตร กล่าวถึงการพูดจาเพื่อการปรับแก้มีพื้นฐานให้เกิดความเหมาะสม ดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สัมมาทิฎฐิซึ่งมีเจโตวิมุตติเป็นผล และมีเจโตวิมุตติเป็นผลานิสงส์ มีปัญญาวิมุตติเป็นผล และมีปัญญาวิมุตติเป็นผลานิสงส์ เพราะมีองค์ธรรม ๕ ประการสนับสนุน คือ ๑. มีศีลสนับสนุน ๒. มีสุตะสนับสนุน ๓. มีสากัจฉาสนับสนุน ๔. มีสมณะสนับสนุน ๕. มีวิปัสสนาสนับสนุน. ในอนุคคหิตสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย สัมมาทิฎฐิอันองค์ ๕ (คือ ศีลสุตะ สากัจฉา สมณะและวิปัสสนา) สนับสนุนแล้ว ย่อมมีเจโตวิมุตติเป็นผล มีเจโตวิมุตติเป็นผลานิสงส์ และมีปัญญาวิมุตติเป็นผลมีปัญญาวิมุตติเป็นผลานิสงส์(ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๕๒/๔๙๒,อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๒๕/๓๒)

อรรถกถาและฎีกาอธิบายว่า คำว่า สากัจฉา ในที่นี้หมายถึงการสนทนาบอกความเป็นไปแห่งจิตของตน (ม.ม.อ.(บาลี) ๒/๔๕๒/๒๕๔, ๒๕๕, ๒๕๖, ๒๕๗, ๒๕๘, ๒๕๙, ๒๖๐, ๒๖๑, ๒๖๒, ๒๖๓, ๒๖๔, ๒๖๕, ๒๖๖, ๒๖๗, ๒๖๘, ๒๖๙, ๒๗๐, ๒๗๑, ๒๗๒, ๒๗๓, ๒๗๔, ๒๗๕, ๒๗๖, ๒๗๗, ๒๗๘, ๒๗๙, ๒๘๐, ๒๘๑, ๒๘๒, ๒๘๓, ๒๘๔, ๒๘๕, ๒๘๖, ๒๘๗, ๒๘๘, ๒๘๙, ๒๙๐, ๒๙๑, ๒๙๒, ๒๙๓, ๒๙๔, ๒๙๕, ๒๙๖, ๒๙๗, ๒๙๘, ๒๙๙, ๓๐๐, ๓๐๑, ๓๐๒, ๓๐๓, ๓๐๔, ๓๐๕, ๓๐๖, ๓๐๗, ๓๐๘, ๓๐๙, ๓๑๐)

ฎีกาอธิบายถึงสากัจฉาเชิงเปรียบเทียบ เป็นข้อ ๓ ในองค์ ๕ ประการไว้ว่าเปรียบเทียบเหมือนกระบวนการปลูกมะม่วง คือ ศีล เปรียบเหมือนการทำร่องน้ำรอบต้นไม้ เพราะเป็นมูลเหตุให้สัมมาทิฎฐิเจริญ สุตะ เปรียบเหมือนการรดน้ำให้เหมาะแก่เวลา เพราะเพิ่มพูนภavana สากัจฉาเปรียบเทียบเหมือนการตัดแต่งกิ่งเพราะนำความยุ่งยากแห่งภavanaออกไปได้ สมณะ เปรียบเหมือนการทำทำนบกั้นน้ำให้แข็งแรง เพราะทำภavanaให้มั่นคงยิ่งขึ้น วิปัสสนาเปรียบเทียบเหมือนการใช้จอบขุดราก เพราะขุดรากถอนเหว

มานะ และทิวฐิติได้ (อง.เอกก.ฎีกา (บาลี) ๑/๑๑/๙๓, อง.ปญจก.ฎีกา (บาลี) ๓/๒๕/๙-๑๒)

สาเกยานี : เจ้าหญิงวงศ์ศากยะ ดังคำในจุฬวรรคที่ พระนางปชาบดีโคตมีผู้ยืนอยู่ ณ ที่สมควรได้ กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่าหม่อมฉันจะปฏิบัติอย่างไรกับนางสาเกยานีพวกนี้ พระพุทธเจ้าข้าภายหลังพระผู้มีพระภาคทรงอนุญาตให้พระนางปชาบดีโคตมี อุปสมบทภิกษุณี, ในนั้นทสูตร กล่าวถึงนางชนบทกัลยาณีสากยานี มีเกสาที่เกล้าไว้ เพียงครึ่งเดียวเหลือมากกว่ากับเจ้าชายนันทะว่า ข้าแต่ทูลกระหม่อม ขอพระองค์รับ เสด็จกลับมา (วิ.จ.ุ.(ไทย) ๗/๔๐๔/๓๒๐, ชุ.อุ.(ไทย) ๒๕/๒๒/๒๑๑)

สาเกต, เมือง : ชื่อมหานครแห่งหนึ่งอยู่ในแคว้นโกศลห่างจากเมืองสาวัตถี ๗ โยชน์ ฌัญชัยเศรษฐี บิดาของนางวิสาขา ได้รับพระบรมราชานุญาตจากพระเจ้าปเสนทิโกศล ให้เข้าตั้งถิ่นฐานและสร้างขึ้น เมื่อคราวที่ท่านเศรษฐีอพยพจากเมืองราชคฤห์มาอยู่ในแคว้นโกศล ตามคำเชิญชวนของพระองค์ ดังคำว่า อติเรกจิรวเกิดขึ้นแก่ท่านพระอานนท์ ท่านต้องการจะถวายอติเรกจิรวนั้นแก่ท่านพระสารีบุตร แต่ท่านพระสารีบุตรอยู่ที่เมืองสาเกต หรือดังคำว่า พระภัททกาปิลาณีเดินทางจากเมืองสาเกตไปถึงกรุงสาวัตถี ภิกษุณี ถุลลันทาได้ให้ที่พักแก่พระภัททกาปิลาณี , ตามที่กำหนดกันได้ในปัจจุบัน ที่ตั้งของเมืองสาเกตอยู่ที่ฝั่งล่างของแม่น้ำฆาฆระ (Ghaghara, สาขาใหญ่สายหนึ่งของแม่น้ำคงคา) ตรงกับเมืองอโยธยา (Ayodhya) ห่างจากเมือง Kasia (กุสินารา) ตรงไปทางทิศตะวันตก ประมาณ ๑๗๐ กม. (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๔๖๑/๓, ๒/๕๑๗/๔๑, ๒/๖๐๐/๑๒๓, วิ.ภิกขุณี.(ไทย) ๓/๙๕๐/๒๒๒, วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๑๔/๑๓๘, ๔/๑๑๕/๑๗๙, วิ.ม.(ไทย) ๕/๓๐๖/๑๔๖, ๕/๓๓๐/๑๘๒, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๑๐/๑๕๘, ๑๐/๒๔๑/๑๘๑, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๕๙/๒๘๑, ส.ม.(ไทย) ๑๕/๙๙/๑๐๔, พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)

สาเกตชาติ : มี ๒ ชาติ คือ ชาติที่ ๑ และชาติที่ ๒ แปลต่างกัน

1.สาเกตชาติ ชาติกว่าด้วยพระพุทธเจ้าครั้งเสวยเป็นบุตรพราหมณ์ชาวเมืองสาเกต มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า บุตรพราหมณ์โพธิสัตว์เมืองสาเกต เคยเกิดเป็นบิดามารดา กัน ๓,๐๐๐ ชาติ แม้ชาติปัจจุบันเป็นพระพุทธเจ้าแล้วก็ยังมีความคุ้นเคยกับพราหมณ์ ๒ สามิภรรยา นั้น พระพุทธองค์ตรัสว่า คนที่มีจิตเลื่อมใสมีใจฝังแน่นในบุคคลใดพึงสนิทสนมในบุคคลนั้น แม้จะไม่เคยพบเห็นหน้ากันก่อนก็ตาม ความคุ้นเคยจึงเป็นเหมือนญาติสนิท (ช.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๖๘/๒๘)

2.สาเกตชาติ ชาติกว่าด้วยทรงปรารถนาพราหมณ์ชื่อสาเกต มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า พระโพธิสัตว์เป็นบุตรพราหมณ์หลายร้อยชาติ ทำให้เกิดความรักความเอื้อยเมื่อได้พบหน้ากันในชาติปัจจุบันที่พระพุทธองค์ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าแล้ว พระพุทธองค์จึงทรงแสดงเหตุแห่งความรักว่า ความรักนั้นเกิดด้วยเหตุ ๒ ประการคือ ด้วยการอยู่ร่วมกันในชาติปางก่อน และด้วยการเกื้อกูลกันและกันในปัจจุบัน เหมือนดอกกุหลาบเกิดในน้ำอาศัยน้ำและเปือกตม ฉะนั้น (ช.ชา.ทุก.(ไทย) ๒๗/๑๗๓/๑๑๑)

- สาเกตสูตร :** พระสูตรว่าด้วยพระธรรมเทศนาที่เมืองสาเกต พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า อินทรีย์ ๕ ก็คือพละ ๕ และพละ ๕ ก็คือ อินทรีย์ ๕ เหมือนแม่น้ำไหลไปสู่ทิศปราจีน ตรงกลางแม่น้ำนั้นมีเกาะ น้ำที่อยู่ทิศตะวันออกกับตะวันตกของเกาะนั้นชื่อว่าเนื่องเป็นกระแสเดียวกัน ส่วนน้ำที่อยู่ทิศเหนือกับทิศใต้ นับได้ว่ามี ๒ กระแส (ส.ม. (ไทย) ๑๙/๕๑๓/๓๒๕)
- สาขนคร :** เมืองกิง, เมืองเล็ก ในมหาปริณิพพานสูตร พระอานนท์กล่าวหมายถึงเมืองกุสินารา ดังคำที่ท่านพระอานนท์ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคดังนี้ว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระผู้มีพระภาคอย่าได้ปริณิพพานในเมืองเล็ก เมืองดอน เมืองกิงเช่นนี้ (ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๑๐/๑๕๘, พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)
- สาขเสนาบดี :** เสนาบดีนามว่าสาขะ เป็นบุตรของอนุเศรษฐี กรุงราชคฤห์ และเป็นเด็กที่เกิดวันเดียวกับนิโครธกุมารที่ภรรยาเศรษฐีกรุงราชคฤห์นำมาเลี้ยงเป็นบุตร และเป็นเพื่อนของบุตรของภรรยาของช่างขุนที่อาศัยมหาเศรษฐีอยู่ มีชื่อว่าโปตติกะ เมื่อเจริญวัยแล้ว ภายหลังทั้ง ๓ ไปเรียนหนังสือที่เมืองตักกสิลา แต่โปตติกะไม่มีเงินเรียน จึงคอยเรียนจากนิโครธกุมาร ภายหลังเมื่อทั้ง ๓ เรียนจบแล้ว จึงเดินทางกลับมาถึงเมืองพาราณสี ระหว่างทางที่พัก นายโปตติกะ ได้ยินไก่ ๒ ตัวที่นอนอยู่บนต้นไม้ทะเลาะกัน และไก่ตัวบนคุยว่า ผู้กินเนื้อของเราจะได้ทรัพย์ ๑ พัน ส่วนไก่ตัวล่างกล่าวว่า ผู้กินเนื้อกล้ำจะได้เป็นพระราชา ผู้กินเนื้อกลางๆ จะได้เป็นเสนาบดี และผู้กินเนื้อติดกระดูกจะได้เป็นขุนคลัง จึงจับไก่ตัวล่างนั้นไปฆ่าแล้ว ให้นำเนื้อกล้ำแก่พระโอรส เนื้อกลางๆ แก่สาขะ และตนเองกินเนื้อติดกระดูก แล้วเล่าเรื่องราวให้แก่คนทั้ง ๒ ฟัง ตั้งแต่ต้นจนจบ ภายหลัง เมื่อนิโครธกุมาร เป็นพระราชา และแต่งตั้งสาขะเป็นเสนาบดี และให้โปตติกะไปอยู่ด้วย รับใช้เป็นอุปฐาก วันหนึ่ง พระราชารับสั่งให้ไปเชิญพ่อแม่มาอยู่ด้วย นายโปตติกะ จึงกลับไปยังเมืองราชคฤห์ และเล่าเรื่องราวให้ฟังพร้อมเชิญให้พ่อแม่ของพระราชานิโครธไปอยู่ด้วย แต่ได้รับการปฏิเสธ และไปเชิญพ่อแม่ของตน ให้ไปอยู่ด้วยก็ได้รับการปฏิเสธเช่นกัน จึงกลับมาเมืองพาราณสี ผ่านบ้านของสาขเสนาบดี เพื่อจะขอพัก แต่เพื่อนสาขะให้บริวารทำร้ายเขา เพราะโกรธที่ไม่ให้ตนกินเนื้อกล้ำ แล้วขับไล่ไป ภายหลังนายโปตติกะ จึงเข้าเฝ้าพระราชา ก็ได้รับการต้อนรับอย่างดี ส่วนสาขเสนาบดี คิดว่านายโปตติกะจะทูลเรื่องราวที่เกิดขึ้นแก่พระราชาจึงรีบไปยังที่ประทับ และนายโปตติกะก็ทูลเรื่องที่เกิดขึ้นแก่พระราชา ดังคำในนิโครธชาดก ที่นายโปตติกะกราบทูลพระเจ้านิโครธว่า ขอเดชะพระเจ้านิโครธพระองค์ทรงเข้าพระทัยอย่างไร ตามที่สาขเสนาบดีกล่าวว่า เราไม่รู้จักมันเลยว่า มันผู้นี้เป็นใคร หรือเป็นคนสอดแนมของใคร พระเจ้านิโครธตรัสว่า เพื่อน เรื่องนี้เรายังไม่ทราบ ทั้งใคร ๆ ก็มีได้บอกเราถึงเรื่องที่สาขะได้กระทำการผิดคร่ำท่าน มีแต่ท่านได้บอกเรา ท่านส่งเสริมเพื่อนทั้งสอง คือ เราและสาขะให้มีอาชีพดีขึ้น คือ ท่านได้ให้อิสริยยศแก่พวกเราเป็นใหญ่ในหมู่มนุษย์ สมบัติเหล่านี้พวกเราได้มาก็เพราะท่าน (ขุ.ชา.ทสก. (ไทย) ๒๗/๗๒/๓๓๔, ๒๗/๗๓/๓๓๕, ๒๗/๗๔/๓๓๕, ๒๗/๘๑/๓๓๖)

สาขะ, เนื้อ : ชื่อเนื้อทรายตัวหนึ่ง ตัวมีปัญญาทราม อยากจะเป็นใหญ่เป็นผู้นำฝูง แต่ไม่มีภาวะผู้นำ แม้แต่เมียและลูกของตน ก็ไม่รับผิดชอบ เมื่อคราวมีภัยก็หนีไป ไม่คอยช่วยเหลือ ต่างจากเนื้อทรายชื่อว่านิโครธ เมื่อนำฝูงก็ทำให้บริวารปลอดภัย คราวหนึ่งเคยช่วยเหลือแม่เนื้อทรายท้องแก่ ผู้เป็นเมียของสาขะนั้นแหละให้พ้นภัย โดยยอมสละชีวิตของตนเข้าแลก แม่เนื้อทรายตัวนั้นกตัญญู ภายหลังแม่เนื้อทรายจึงกล่าวสอนลูกของตนว่า ลูกหรือผู้อื่นควรคบหาเนื้อชื่อนิโครธเท่านั้น ไม่ควรเข้าไปคบหาเนื้อชื่อนิโครธ, ในอุปทาน พระกุมารกัสสปเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนว่าเคยเป็นลูกเนื้อชื่อว่าสาขะ ดังคำในกุมารกัสสปเถรปาทานที่พระเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนไว้ว่า ข้าพเจ้าเป็นลูกของเนื้อชื่อนิโครธ ได้ถือปฏิสนธิในครรภ์ของแม่เนื้อ ครั้งนั้น เมื่อข้าพเจ้ายังอยู่ในครรภ์ ถึงวาระที่จะต้องถูกฆ่า มารดาของข้าพเจ้าถูกเนื้อชื่อนิโครธทอดทิ้ง จึงยึดเนื้อชื่อนิโครธเป็นที่พึ่ง (ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๑๒/๖, ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๖๓/๒๕๕, ๓๓/๑๖๔/๒๕๕, ๓๓/๑๖๖/๒๖๐)

สาขัลยะ : ความมีวาจาอ่อนหวาน หมายถึงพูดไม่มีปม อ่อนหวาน ไม่เผ็ดร้อนต่อผู้อื่น ไม่กระทบกระทั่งผู้อื่น ไกลต่อความโกรธ เป็นไปเพื่อสมาธิ, เป็นข้อ ๑ ในธรรม ๒ คือ (๑) สาขัลยะ (ความมีวาจาอ่อนหวาน) (๒) ปฏิสันถาร (การต้อนรับ), ในวิภังค์อธิบายคำว่าสาขัลยะ ซึ่งเป็นคำที่ตรงกันข้ามไว้ว่า วาจาใดเป็นปม หยาบคาย เผ็ดร้อนต่อผู้อื่น กระทบกระทั่งผู้อื่น ไกลต่อความโกรธ ไม่เป็นไปเพื่อสมาธิ บุคคลเป็นผู้พูดวาจาเช่นนั้น ความเป็นผู้มีวาจาไม่อ่อนหวาน ความเป็นผู้มีวาจาไม่ละมุนละมัย ความเป็นผู้มีวาจาหยาบ ในลักษณะดังกล่าวนี้ เรียกว่าสาขัลยะ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๔/๒๕๕, อง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๑๖๗/๑๒๖, อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๙๐๔/๕๖๕)

สาคตเถรปาทาน : ประวัตินิเวศิตชาติของพระสาคตเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติ ท่านมีจิตเลื่อมใสชมเชยพระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านร่ำนมัยอยู่ในเทวโลกตลอด ๑๐๐,๐๐๐ กัป ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลुพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ(ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๗/๑๕๒)

สาคตะ, พระ : , ภิกษุ : พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เกิดในตระกูลพราหมณ์ในพระนครสาวัตถี ได้ฟังพระธรรมเทศนาของพระศาสดามีความเลื่อมใส ขอบวชแล้วทำความเพียรเจริญสมาบัติ ๘ ประการ จนมีความชำนาญในสมาบัติ ท่านเป็นต้นบัญญัติสุราปานสิกขาบท และเพราะเกิดความสังเวชในเหตุการณ์ที่เกิดกับตนครั้งนี้ จึงเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานจนได้สำเร็จพระอรหัต ได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในทางเตโชธาตุสมาบัติ ดังคำว่า สาคตะเลิศกว่าภิกษุสาวกทั้งหลายของเรา ผู้ฉลาดในเตโชธาตุ (อง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๒๓๒/๓๐) หรือตั้งคำว่า พวกอุบาสกอุบาสิกาชาวกรุงโกสัมพีทราบข่าวว่าพระสาคตะต่อสู้กับนาคที่ทำอัมพติตถะ, เป็นต้นบัญญัติในสุราปานสิกขาบท ดังคำที่ท่านพระสาคตะตีม้ำเมา, ในมหาวรรคกล่าวไว้ว่าท่านพระเถระเคยเป็นพุทธอุปัฏฐาน ดังคำว่า ท่านพระสาคตะเป็นพระอุปัฏฐากพระผู้มีพระภาค (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๓๒๖/๔๖๓, วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๔๒/๒, วิ.ป.(ไทย) ๘/๑๐๔/๗๔, ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๗/๑๕๓)

- สาคร :** ทะเล,สมุทร ดังคำว่า สาครล้อมรอบชมพูทวีป หรือกระแสน้ำคองคาไหลไปสู่สาคร ,ในสมุทรทซาดก กล่าวไว้ว่า ได้ยินว่า สาครอันใคร ๆ ไม่อาจดื่มให้หมดสิ้นไปได้ (วิ.ป.(ไทย) ๘/๕๐๑/๗๒๑, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๐๖/๗๘,๑๑/๒๔๐/๑๙๖,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๘๔/๔๗๓,ช.อุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๑๖๘/๓๕๙,ช.ชา.ติก.(ไทย) ๒๗/๑๓๘/๑๕๑)
- สาคร, พระ :** ชื่อพระสาวกองค์หนึ่ง สมัยพระพุทธเจ้านามว่าอถลทัสสี ภายหลังเมื่อพระพุทธเจ้า นามว่าอถลทัสสีปรินิพพานแล้ว พระเถระรูปนี้ที่ได้ช่วยเหลือยกยให้สร้างพุทธสถูป บูชาพระธาตุ บำรุงพระสถูปชั้นเลิศของพระมุนีนามว่าอถลทัสสีอยู่ ๕ ปี ครั้นสมัย พุทธกาลนี้ยกยในครั้งนั้นได้มาเกิดเป็นพระปัจจุปฏิฐานสัญญาเถระ (ช.อุป.(ไทย) ๓๒/๗๔/๒๗๒)
- สาคร, กษัตริย์ :** ชื่อกษัตริย์พระองค์หนึ่งเป็นพุทธบิดาของพระพุทธนามว่าอถลทัสสี เป็นพระราชา ปกครองเมืองโสภณะ มีพระมเหสีชื่อว่าสุทัสสนา มีปรากฏในอถลทัสสพุทธวงศ์ (ช. พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๔/๖๖๓)
- สาคร, พระ :** ชื่อพระสาวกองค์หนึ่ง เป็นอัครอปฏิฐานของพระพุทธเจ้านามว่าสุเมธะ ดังคำว่า พระ เถระนามว่าสาครเป็นพระอปฏิฐาน มีปรากฏในสุเมธพุทธวงศ์ (ช.พุทธ.(ไทย) ๓๓/ ๒๓/๖๔๘)
- สาคร, เมือง :** ชื่อนครหลวงของแคว้นมัททกะต่อมาภายหลังพุทธกาลได้เป็นราชธานีของพระเจ้ามี ลินท์ กษัตริย์นักปราชญ์ที่ได้ไต่ถามกับพระนาคเสน, ปัจจุบันอยู่ในแคว้นปัญจาบ; แคว้นมัททกะนั้นบางคราถูกเข้าใจสับสนกับแคว้น มัจฉะทำให้สาครพลอยถูกเรียก เป็นเมืองหลวงของแคว้นมัจฉะไปก็มี ในมหาวิภังค์ วินิตวัตถุ กล่าวถึงเมืองสาครไว้ ว่า ภิคุษัทธิวิหาริกของท่านพระทัฬหิกะ กรุงสาคระ อยากจะสักจึงไปลักผ้าโพก ของชาวร้านตลาดมาแล้ว ได้กล่าวกับท่านพระทัฬหิกะว่า กระผมไม่เป็นพระเสียแล้ว จักสักละ ขอรับ คุณทำผิดอะไรเล่า กระผมลักผ้าโพกของชาวร้านตลาด ท่าน พระทัฬหิกะให้นำผ้านั้นมาตีราคา ราคาผ้าไม่ถึง ๕ มาสก ท่านพระทัฬหิกะกล่าว ว่า เธอไม่ต้องอาบัติปาราชิก แล้วได้แสดงธรรมีกถาให้ฟัง ภิคุษุณินยินดียิ่ง (วิ.มหา. (ไทย) ๑/๑๓๑/๑๐๐, ๑/๑๖๑/๑๓๓)
- สาซีพ :** แบบแผนแห่งความประพฤดีที่ดีทำให้มีชีวิตร่วมกันอันเดียวกัน,สิกขาบทที่พระผู้มี พระภาคทรงบัญญัติไว้ ได้แก่สิกขาบททั้งปวงที่พระพุทธเจ้าได้ทรงบัญญัติไว้ในพระ วินัย อันทำให้ภิกษุทั้งหลายผู้มาจากถิ่นฐานชาติตระกูลต่าง ๆ กัน มามีความเป็นอยู่ เสมอเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ดังคำในมหาวิภังค์ที่กล่าวว่าภิกษุใดถึงพร้อมด้วยสิกขา และสาซีพของภิกษุทั้งหลาย ไม่บอกคั้นสิกขา ไม่เปิดเผยความท้อแท้ เสพเมถุน ธรรมโดยที่สุดแม้กับสัตว์ดิรัจฉานตัวเมีย ภิคุษุณินเป็นปาราชิก หากสงวาสมิได้ คำว่า สิกขา ได้แก่ สิกขา ๓ อย่างคืออริสัสสิกขา อริจิตตสิกขา และอริปัญญาสิกขา ใน สิกขา ๓ สัสสิกขานี้ที่ทรงประสงค์เอาในความหมายนี้ ที่ชื่อว่า สาซีพ หมายถึง สิกขาบทที่พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติไว้ ภิคุษุคึกษาสาซีพนั้น เหตุที่พระผู้มีพระ ภาคจึงตรัสว่า ผู้ถึงพร้อมด้วยสาซีพ (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๔๕/๓๓,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๔๑๘/

๕๒๓,ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๔/๑๙,๑๔/๑๐๒/๑๒๑,อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๖๖/๑๑๔,๒๒/๑๖๔/๒๗๑); มาคู่กับ *ลิกขา*

ในพระไตรปิฎกและอรรถกถาอธิบายไว้ว่า คำว่า *สาซีพ* หมายถึงสิกขาบทที่พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติสำหรับภิกษุผู้อยู่ร่วมกัน ผู้ดำเนินชีวิตร่วมกัน มีความประพฤติเสมอกัน (ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๒๙๒/๑๑๓) และดู วิ.มหา. (ไทย) ๑/๔๕/๓๓, อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๙๙/๒๓๕

สาชีวัสสูตร : พระสูตรว่าด้วยภิกษุผู้ควรแก่สาซีพ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๕ เหมือนในสากัจฉสูตร และตอบปัญหาที่ตั้งขึ้นถามในเรื่องธรรม ๕ นั้นได้ จึงเป็นผู้ควรแก่สาซีพของเพื่อนพรหมจารี (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๖๖/๑๑๔)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า *สาซีพ* หมายถึงถามปัญหาและตอบปัญหา เพราะเพื่อนพรหมจารีจะอยู่รวมกันได้ ก็ด้วยอาศัยความเอื้อเพื่อเกื้อกูลกันมีข้อสงสัยก็ถามกัน แก้ปัญหาให้กัน (อง.ปญจก.อ.(บาลี) ๓/๖๖/๓๓)

สาฎิกาคาหาปะกะ : ผู้ให้ถือผ้าสาฎก มุ่งหมายอธิบายให้ทราบถึงภิกษุที่สงฆ์ควรแต่งให้รับผ้าสาฎก เป็นการสมมติให้ภิกษุรูปหนึ่งทำหน้าที่รับผ้าสาฎก มีปรากฏในปัญจกนิบาต ดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ สงฆ์พึงแต่งตั้งให้เป็นสาฎิกาคาหาปะกะ ธรรม ๕ คือ ๑. ไม่ลำเอียงเพราะชอบ ๒.ไม่ลำเอียงเพราะชัง ๓. ไม่ลำเอียงเพราะหลง ๔.ไม่ลำเอียงเพราะกลัว ๕. รู้จักผ้าสาฎกที่รับแล้วและผ้าสาฎกที่ยังมิได้รับ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๒๗๓-๒๘๕/๔๐๒-๔๐๓)

สาฎก : ผ้า, ผ้าห่ม, ผ้าคลุม,ผ้าปิดแผล หมายถึงผ้านุ่งผ้าห่มที่พราหมณ์ชาวอินเดียใช้กัน ส่วนมากมีลักษณะสีขาว ดังคำในมหาวิภังค์ที่กล่าวไว้ว่า ทรัพย์ที่ไปในอากาศ คือ นกยูง นกคัคค นกกระหา นกกระจาบ ผ้าสาฎก ผ้าโพก หรือดังคำว่า ภิกษุรูปหนึ่งพบผ้าสาฎกถูกลมบ้าหมูพัดมา จึงเก็บไว้ด้วยตั้งใจจะนำคืนเจ้าของ (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๙๖/๘๓,๑/๑๓๖/๑๐๖),ในบางครั้ง ใช้ต่อท้ายศัพท์อื่น เช่น ผ้าวัสสิกสาฎก คือผ้าอาบน้ำฝน ดังคำที่นางวิสาขาไมคารมาตากราบทูลว่า พระพุทธเจ้าข้า หม่อมฉันประสงค์จะถวายผ้าวัสสิกสาฎก หรือพราหมณ์ชื่อว่าจุกเสกสาฎก หมายถึงพราหมณ์ผู้มีผ้าห่มผืนเดียว (วิ.ม.(ไทย) ๕/๓๕๐/๒๒๑,ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๑๑๖/๖๗)

สาฎิมัตตติยเถรคาถา : ภาษิตของพระสาฎิมัตตติยเถระ,คาถาของพระสาฎิมัตตติยเถระ ท่านพระสาฎิมัตตติยเถระเมื่อกล่าวสอนธรรมแก่เจ้าของเรือนนั้น จึงได้กล่าวว่า เมื่อก่อน ท่านมีศรัทธา (แต่)วันนี้ ท่านไม่มีศรัทธา สิ่งใดเป็นของท่าน ขอสิ่งนั้นจงเป็นของท่านตามเดิมเถิด เราไม่มีความทุจริต เพราะศรัทธาไม่เที่ยง คลอนแคลน ศรัทธานั้น เราเห็นมาแล้วอย่างนั้น คนทั้งหลายรักง่ายหน่ายเร็ว ในความรักและความหน่ายนั้น พระมุนีจะชนะได้อย่างไร คนทั้งหลายย่อมหุงอาหารไว้เพื่อมุนี ทุกตระกูล ตระกูลเล็กกล่น้อย เราจะเที่ยวบิณฑบาตด้วยปัสถ์แข็ง เพราะกำลังแข็งของเรายังมีอยู่ (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๒๔๖/๓๗๘)

สาณวาสี, ภิกษุ : ชื่อพระเถระองค์หนึ่ง ผู้จำพรรษาอยู่เมืองปาฏลีบุตร สมัยพุทธกาล ดังคำในมหาวรรคที่กล่าวไว้ว่า พระเถระหลายรูป คือ ท่านพระนิลวาสี ท่านพระสาณวาสี

ท่านพระโคปกะ ท่านพระภค และท่านพระผลิกสันทานะอยู่ในกุฎกุฎาราม เขต
กรุงปาตลีบุตร (วิ.ม.(ไทย) ๕/๓๖๓/๒๓๖)

สถานะ, ผ้า : ชื่อผ้าปาน, เป็น ๑ ในจีวร ๖ ชนิดที่พระผู้มีพระภาคทรงอนุญาต ในมหานิทเทส
ตฺวฏฺกสฺตฺตนิทเทส ก็กล่าวถึงสถานะว่าเป็นผ้าชนิดหนึ่ง ดังคำว่า คำว่า ผ้า ได้แก่ จีวร
๖ ชนิด คือ ๑. โขมะ(ผ้าเปลือกไม้) ๒. กัปปาสิกะ (ผ้าฝ้าย) ๓. โกเสยยะ (ผ้าไหม)
๔. กัมพละ (ผ้าขนสัตว์) ๕. สถานะ (ผ้าปาน) ๖. ภังคะ (ผ้าที่ทำด้วยวัสดุผสมกัน) (วิ.ม.
(ไทย) ๕/๓๓๙/๒๐๐, ชุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๕๙/๔๔๔, ๒๙/๒๐๖/๖๐๐)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สถานะ เป็น ๑ ในผ้า(จีวร) ๖ ชนิด คือ โขมะ(จีวรผ้า
เปลือกไม้) กัปปาสิกะ (จีวรผ้าฝ้าย) โกเสยยะ (จีวรผ้าไหม) กัมพละ (จีวรผ้าขนสัตว์)
สถานะ (จีวรผ้าปาน) ภังคะ (จีวรผ้าผสม) (วิ.อ. (บาลี) ๒/๔๖๒-๔๖๓/๑๔๒)

สถานะ, ผ้าปาน : ผ้าทำด้วยเปลือกปาน, ผ้าปาน ดังคำในมหาวรรคที่พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า ภิกษุ
ทั้งหลาย เราอนุญาตจีวร ๖ ชนิด คือ ๑. โขมะ (ผ้าเปลือกไม้) ๒. กัปปาสิกะ (ผ้า
ฝ้าย) ๓. โกเสยยะ (ผ้าไหม) ๔. กัมพล (ผ้าขนสัตว์) ๕. สถานะ (ผ้าปาน) ๖. ภังคะ(ผ้าที่
ทำด้วยของผสมกัน) (วิ.ม.(ไทย) ๕/๓๓๙/๒๐๐)

สถานัตติกะ อาบัติที่ต้องเพราะสิ่ง คือ สิ่งผู้อื่นทำ ตัวเองไม่ได้ทำ ก็ต้องอาบัติเช่น สิ่งให้ผู้อื่นลัก
ทรัพย์ เป็นต้น (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์)

สาตฺตฺรูป : รูปเป็นที่ชื่นใจ, รูปที่น่ายินดี น่าต้องการ หมายถึงจักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา กาย และ
ใจ หรือรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์ จักขุวิญญาน โสตฺวิญญาน
ฆานวิญญาน ชิวหาวิญญาน กายวิญญาน และมนวิญญาน รวมถึงสัมผัส ๖
สัมผัสสชาเวทนา ๖ สัญญา ๖ สัญเจตนา ๖ ตัณหา ๖ วิตก ๖ และวิจาร์ ๖ ดังคำว่า
ก็ตัณหานี้แหละเมื่อเกิดขึ้น เกิดที่ไหน เมื่อตั้งอยู่ ตั้งอยู่ที่ไหน คือ ปิยรูปสาตฺตฺรูปใด
มีอยู่ในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิด ก็เกิดที่ปิยรูปสาตฺตฺรูปนี้เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่ปิยรูปสาตฺตฺรูป
นี้ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๔๐๐/๓๒๙, ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๖๖/๑๓๐, ชุ.จ.(ไทย) ๓๐/๕๕/๒๒๑)
; ดู ปิยรูป

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สาตฺตฺรูป หมายถึงสภาวะที่น่าชื่นใจ เป็นส่วนอิฏฐารมณ์
ที่เป็นเหตุให้เกิดตัณหา คำว่า สาตฺตฺรูป คือรูปที่น่ายินดี น่าต้องการ (ส.นิ.อ. (บาลี) ๒/
๖๖/๑๓๕, อภิ.วิ.อ. (บาลี) ๒๐๓/๑๑๙-๑๒๐)

สาตฺตฺจมูลกสัปปายการีสูตฺต : พระสูตรว่าด้วยความเพียรต่อเนื่องและผู้ที่สัปปายะในสมาธิอันเป็นมูล
พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า บุคคลผู้
ได้ฉานมี ๔ จำพวก คือ

๑. บางคนทำความเพียรต่อเนื่องในสมาธิ แต่ไม่ทำสัปปายะในสมาธิ
๒. บางคนทำสัปปายะในสมาธิ แต่ไม่ทำความเพียรต่อเนื่องในสมาธิ
๓. บางคนไม่ทำความเพียรต่อเนื่องในสมาธิ และไม่ทำสัปปายะในสมาธิ
๔. บางคนทำความเพียรต่อเนื่องในสมาธิ และทำสัปปายะในสมาธิ (ส.ช.(ไทย)

๑๗/๗๑๖/๔๐๖)

สาตาศิระ, ยักษ์ : ชื่อยักษ์ตนหนึ่ง เป็นยักษ์ผู้มีฤทธิ์ มีผิวพรรณงดงาม เคยเดินทางมายังป่าที่ประชุมของภิกษุทั้งหลาย ณ ป่ามหาวัน, ในบรรดายักษ์ ๔๑ ตน ผู้เป็นบริวารของท้าวเวสสุวรรณ มีปรากฏในอาถรรพณ์สุตฺต, ในภิกษุชาดกกล่าวถึงสาตาศิระ ได้เคยเกิดเป็นยักษ์ในสมัยนั้นด้วย ซึ่งในชาดกนี้ยังเป็นที่มาของการเกิดพระพุทธรูปปางป่าเลไลยก์อีกด้วย, ในมหาสมยสูตรกล่าวถึงภูเขาสาตาศิระยักษ์เป็นที่อยู่ของยักษ์ ๓,๐๐๐ ตน (ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๘๓/๒๓๑, ชุ.ชา.ปภินณก.(ไทย) ๒๗/๑๐๐/๔๓๙, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๓๕/๒๖๓)

สาตาศิรี, ภูเขา : ชื่อภูเขาลูกหนึ่งอยู่ไม่ไกลจากภูเขาหิมพานต์ เป็นที่อยู่ของยักษ์ ๓,๐๐๐ ตน มีปรากฏในมหาสมยสูตร ดังคำว่า ยักษ์ ๓,๐๐๐ ตนอยู่ที่ภูเขาสาตาศิรี ผิวพรรณหลายหลาก มีฤทธิ์ มีความรุ่งเรือง มีผิวพรรณงดงาม มียศ ต่างยินดีมุ่งมายังป่าที่ประชุมของภิกษุทั้งหลาย (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๓๕/๒๖๓)

สาตี, ภิกษุ : ชื่อภิกษุรูปหนึ่ง เป็นบุตรชาวประมง กรุงสาวัตถี มีทิฐิชั่ว มีความเห็นผิด ดังคำในมหาตัมหาสังขยสูตร ที่กล่าวไว้ว่าภิกษุชื่อว่าสาตีบุตรชาวประมง มีทิฐิชั่วเช่นนี้เกิดขึ้นว่า เรารู้ทั่วถึงธรรมตามที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงว่า วิญญูญาณนั้นแลไม่มีอื่น ท่องเที่ยวไป แล่นไป, ในทำยพระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงทรงจำตัมหาสังขยวิมุตติโดยย่อของเรา นี้ อนึ่ง เธอทั้งหลายจงทรงจำสาตีภิกษุบุตรชาวประมงว่า เป็นผู้ติดอยู่ในข่ายคือตัมหาและกองแห่งตัมหาใหญ่ (ม.ม.(ไทย) ๑๒/๓๙๖/๔๒๗, ๑๒/๔๑๔/๔๕๑)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ทิฐิ ในที่นี้หมายถึงสัสสตทิฐิ (ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๓๙๖/๒๑๒)

สาถยยะ : อ้อवाद, ความอ้อवादหลอกเขา มีปรากฏในวัฏฏุปมสูตร (ข้อ ๖ ในมละ๙ คือ ๑. โภระ (ความโกรธ) ๒. มักขะ (ความลบลู่คุณท่าน) ๓. อิสสา (ความริษยา) ๔. มัจฉริยะ (ความตระหนี่) ๕. มายา (ความเจ้าเล่ห์) ๖. สาถยยะ (ความอ้อवाद) ๗. มุสาวาท (การพูดเท็จ) ๘. ปาปิจฉตา (ความปรารถนาลามก) ๙. มิจฉาทิฐิ (ความเห็นผิด), ข้อ ๑๐ ในอุปกิเลส ๑๖ คือ (๑) อภิขณาวิสามโลภะ คิดเฟื่องเลี้ยงอยากได้ (๒) พยาบาท คิดร้ายเขา (๓) โภระ ความโกรธ (๔) อุปนาคะ ความผูกโกรธ (๕) มักขะ ความลบลู่ คุณท่าน (๖) ปลาสะ ความตีเสมอ (๗) อิสสา ความริษยา (๘) มัจฉริยะ ความตระหนี่ (๙) มายา มารยา (๑๐) สาถยยะ ความอ้อवादหลอกเขา (๑๑) ถัมภะ ความหัวดี (๑๒) สารัมภะ ความแข่งดี (๑๓) มานะ ความถือตัว (๑๔) อติมานะ ความถือตัวว่ายิ่งกว่าเขา (๑๕) มหะ ความมัวเมา (๑๖) ปมาทะ ความประมาท), ในทุกนิบาต กล่าวว่าเป็นธรรม ๒ คือ ๑. มายา (มารยา) ๒. สาถยยะ (ความอ้อवाद), ในวิงค์อธิบายความหมายของคำว่าสาถยยะไว้ว่า บุคคลบางคนในโลกนี้เป็นผู้อ้อवाद เป็นผู้อ้อवादจัด ความอ้อवाद กิริยาที่อ้อवाद ภาวะที่อ้อवाद ความกระด้าง การพูดเป็นเหลี่ยมคู้ ภาวะที่กระด้างในบุคคลนั้น นี้เรียกว่าสาถยยะ, ในวิงค์ก็ยกกล่าวอีกว่าเป็นข้อ ๔ วิวาหมุล ๖ คือ วิวาหมุล ๖ คือ ๑. โภระ (โกรธ) ๒. มักขะ (ลบลู่คุณท่าน) ๓. อิสสา (ริษยา) ๔. สาถยยะ (อ้อवाद) ๕. ปาปิจฉตา (ปรารถนาลามก) ๖. สันทิฐิ (ประมาท) (ยึดถือแต่

ความเห็นของตน) (ม.ม.ุ(ไทย)๑๒/๓๓/๓๒,อง.ท.ก.(ไทย)๒๐/๑๘๑/๑๓๐,๒๐/๒๓๒/๑๓๗,๒๐/๒๓๓/๑๓๗,๒๐/๒๓๔/๑๓๗,อง.จตุฎก.(ไทย)๒๑/๓๐๔/๓๕๒,๒๑/๓๐๕/๓๕๒,๒๑/๓๐๖/๓๕๒,๒๑/๓๐๗/๓๕๒,อ.ภ.วิ.(ไทย) ๓๕/๘๙๔/๕๖๒,๓๕/๙๔๔/๕๙๙,๓๕/๙๖๑/๖๑๖); เขียน *สาไทย* ก็ได้

สารก : อ้างตัวอย่างให้เห็นชัด,ยกตัวอย่างมาอ้างให้เห็น ดังคำในเตลปตตชาดกที่พระศาสดาทรงประมวลเรื่องในอดีตมาสารกตรัสว่า บุคคลเมื่อปรารถนาจะไปสู่ทิศทางที่ยังไม่เคยไป พึ่งตามรักษาจิตของตนด้วยสติ เหมือนบุคคลประคับประคองภาชนะที่มีน้ำมันเต็มเปี่ยมไม่ให้หก (ขุ.ชา.(ไทย) ๒๗/๙๖/๔๐)

สารยาย,สารยายธรรม : การท่อง, การสวด เช่นในมหาวิงค์ กล่าวไว้ว่า ภิกษุผู้สหายพร้อมกัน หรือตั้งคำในสังคีตสูตรที่กล่าวว่า ภิกษุสหายธรรมตามที่ตนได้สดับมาตามที่ตนได้เรียนมาโดยพิสดาร หรือตั้งคำในวสลสูตรที่กล่าวว่า พวกพราหมณ์ที่เกิดในตระกูลสหายายมนตร์ มีหน้าที่ร้ายมนตร์,ในปฐมธัมมวิหาริสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้สหายธรรมตามที่ตนได้สดับมา ตามที่ตนได้เรียนมา แก่ผู้อื่นโดยพิสดาร เธอปล่อยให้วันคืนล่วงเลยไป ละการหลักเร็นอยู่ ไม่ประกอบความสงบใจภายใน เพราะการสหายธรรมนั้น ภิกษุนี้เราเรียกว่าเป็นผู้มากด้วยการสหายธรรม ไม่เรียกว่าเป็นผู้อยู่ด้วยธรรม (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๔๘/๒๓๕, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๒๒/๓๑๒,อง.ป.ญจก.(ไทย) ๒๒/๗๓/๑๒๔,อง.ท.สก.(ไทย) ๒๔/๗๓/๑๖๑,๒๒/๑๕๕/๒๕๔,ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๑๔๐/๕๓๒)

สารยายมนตร์ : สวดมนต์ หมายถึงร้ายมนต์ ดังที่พราหมณ์มีหน้าที่คือการร้ายมนต์ ดังคำในพราหมณ์ธัมมิกสูตรที่กล่าวไว้ว่า พราหมณ์สมัยก่อน ไม่มีสัตว์เลี้ยง ไม่สะสมเงินทอง ไม่มีสิ่งของต่าง ๆ พวกเขามีทรัพย์และธัญชาติคือการสหายายมนตร์ รักษาขุมทรัพย์ที่ประเสริฐไว้ หรือตั้งคำในสุทติกสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า พราหมณ์ ท่านจงรู้ อย่างนี้ว่า บุคคลถึงจะเป็นพราหมณ์โดยกำเนิด สหายายมนตร์เป็นอันมาก แต่เป็นผู้เน่าและสกปรกภายในอาศัยการโกหกเลี้ยงชีพ ไม่จัดว่าเป็นพราหมณ์ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๙๓/๒๗๓,ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๒๘๘/๕๖๘)

สาธารณ : ทัวไป, ทัวไปแก่หมู่, ของส่วนรวม ไม่ใช่ของใครโดยเฉพาะ ดังคำในวิรุทธชาดก ฆราวาสปัญหา ที่วิรุทธบัณฑิตผู้มีคติ มีความเพียร มีปัญญาเห็นอรรถธรรม กำหนดรู้ธรรมทั้งปวง ได้กราบทูลแด่พระราชาว่า ผู้อยู่ครองเรือนไม่ควรคบหญิงสาธารณเป็นภรรยาไม่ควรบริโภคอาหารอันมีรสอร่อยแต่ผู้เดียว(ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๔๕๑/๔๑๐)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า หญิงสาธารณ หมายถึงภรรยาของคนอื่นทัวไป ผู้ครองเรือนไม่พึงประทุษร้าย(เป็นชู้) ในภรรยาของคนอื่น (ขุ.ชา.อ. (บาลี) ๑๐/๑๔๕๒/๒๒๖)

สาธารณบัญญัติ : ข้อบัญญัติทัวไป,สิกขาบทที่ทรงบัญญัติทัวไปทั้งแก่ภิกษุและภิกษุณี หมายถึงสิกขาบทมีกล่าวไว้ทั้งภิกษุวิงค์และภิกษุณีวิงค์

สาธารณบัญญัติ ได้แก่ บทบัญญัติที่พระผู้มีพระภาคทรงปรารภภิกษุสงฆ์บัญญัติไว้ เป็นข้อปฏิบัติสำหรับภิกษุสงฆ์และภิกษุณีสงฆ์พึงรักษาด้วย จำนวน ๑๗๔

สิกขาบท ดังที่แสดงไว้แล้วในพระวินัยปิฎก มหาวิภังค์ ภาค ๑ และภาค ๒ ดังคำใน จูฬวรรคที่พระมหาปชาบดีโคตมีทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า พระพุทธเจ้าข้า พวกหม่อมฉันจะปฏิบัติในสิกขาบทของภิกษุณีทั้งหลายที่เป็นสาธารณบัญญัติกับภิกษุทั้งหลายอย่างไร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “โคตมี พวกเธอจงศึกษาสิกขาบทของภิกษุณีทั้งหลายที่เป็นสาธารณบัญญัติกับภิกษุทั้งหลาย เหมือนที่ภิกษุทั้งหลายศึกษากันฉะนั้น หรือตั้งคำว่า พระผู้มีพระภาคไม่ทรงอนุญาตให้ภิกษุทำอภิวาตามาคูคาม ตรีวิธีปฏิบัติในสิกขาบทที่เป็นสาธารณบัญญัติและไม่เป็นสาธารณบัญญัติ, ในปริวาร กล่าวไว้ว่าเป็นข้อ ๓ ในบัญญัติ ๓ คือ ๑. สัพพัตถบัญญัติ ๒. ปเทสบัญญัติ ๓. สาธารณบัญญัติ (วิ.จ. (ไทย) ๗/๔๐๕/๓๒๒, ๗/๔๓๖/๓๖๗, วิ.ป. (ไทย) ๘/๑/๑, ๘/๒/๒, ๘/๒/๓, ๘/๗/๙, ๘/๓๒๓/๔๓๙)

ในพระไตรปิฎก อธิบายว่า เสขยสิกขาบทที่เหลือเป็นสาธารณบัญญัติ คือ สิกขาบทที่ทรงบัญญัติทั่วไปทั้งแก่ภิกษุและภิกษุณี ฟังทราบ โดยนัยที่แสดงไว้ในภิกษุวิภังค์ พระไตรปิฎกเล่ม ๒ ท่านละข้อความวรรคเหล่านี้ คือ (๒) อุชชัคฆิกวรรค (๓) ชัมภกตวรรค (๔) สักกัจจวรรค (๕) กพหวรรค (๖) สรุสุวรรค ฟังทราบว่า ในเสขยภัณฑ์ทั้งของ ภิกษุสงฆ์และภิกษุณีสงฆ์ มีจำนวนวรรคและสิกขาบทเท่ากัน (ดู วิ.มหา. (ไทย) ๒/๕๗๖-๖๕๔/๖๕๔-๗๓๙)

สาธารณสิกขาบท: สิกขาบทที่ทั่วไป, สิกขาบทที่ใช้บังคับทั่วกันหรือเสมอเหมือนกัน หมายถึง สิกขาบทสำหรับภิกษุณี ที่เหมือนกันกับสิกขาบทของภิกษุ เช่น ปาราชิก ๔ ข้อต้นในจำนวน ๘ ข้อของภิกษุณีเหมือนกันกับสิกขาบทของภิกษุ (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์) ในพระไตรปิฎก คำว่าสาธารณสิกขาบท หมายถึงสิกขาบททั่วไป จึงไม่ได้อธิบายไว้ แต่อธิบายคำว่าสาธารณสิกขาบทไว้หลายแห่ง เช่น วิ.ป. (ไทย) ๘/๓๓๘/๕๑๒-๕๑๔ ; เทียบ *อสาธารณสิกขาบท*

สาธินราชชาดก : ชาดกว่าด้วยพระเจ้าสาธินะ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระเจ้าสาธินะ ครองราชสมบัติในกรุงมิลลา เพราะบำเพ็ญกุศลมีการให้ทาน รักษาศีล เป็นต้นไว้มาก ท้าวสักกะจึงอัญเชิญให้เสด็จไปเสวยราชในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์เป็นเวลา ๗๐๐ ปี เมื่อจะสิ้นบุญรู้สึกไม่ยินดีในเสวยกามสวรรค์ ท้าวสักกะจึงเรียนให้ทราบว่าเพราะใกล้จะหมดบุญแล้วและเสนอจะให้อยู่ต่อด้วยอำนาจเวทคา ท่านได้กล่าวท้าวสักกะว่าสิ่งที่ได้มาเพราะผู้อื่นให้ย่อมไม่ยั่งยืน จะขอกลับไปโลกมนุษย์และทำบุญทำทานใหม่ แต่เมื่อกลับมาถึงเมืองมิลลาไม่มีผู้ใดจำได้ จึงแสดงพระองค์ให้พระเจ้าสาธินะผู้เป็นหลานได้ทราบและนำไปดูพื้นต่าง ๆ ที่เคยสร้างอะไรไว้ พระเจ้าสาธินะจึงเชื่อและอำนวยให้ได้ทำบุญตามประสงค์ พระองค์ได้ถวายทานอยู่ ๗ วัน จึงสิ้นพระชนม์แล้วกลับไปเกิดในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์อีก (ขุ.ชา. ปกิณณก. (ไทย) ๒๗/๒๐๒/๔๕๕)

สาธินะ, พระราชา : ชื่อพระราชาองค์หนึ่ง เมืองมิลลา มีบุญบารมีมาก มีอีกชื่อหนึ่ง เรียกกันว่า พระเจ้าวิเทหะ พระราชาองค์นี้ไปเที่ยวชมสวรรค์ โดยมีมาตลีเทพบุตร เทพสารถิผู้มีฤทธิ์มากพาเยี่ยมชม ดังคำในสาธินราชชาดก ที่กล่าวไว้ว่า พระเจ้าวิเทหะทรงพระนาม

สาธินะ ผู้ครอบครองมิลานนคร เสด็จประทับรถทิพย์ ซึ่งเทียมด้วยม้าอัสตร ๑,๐๐๐ ตัวได้เสด็จไปในสำนักแห่งเทพ เทพครั้นเห็นพระราชาสเด็จพระเจ้ามัจฉินดีต้อนรับพระองค์ (ขุ.ชา.ปิณฑก. (ไทย) ๒๗/๒๐๕/๔๕๕)

สาธุ : “ดีแล้ว”, “ชอบแล้ว”, คำที่พระสงฆ์เปล่งออกมาเพื่อแสดงความเห็นชอบต่อการกระทำ ต่อเรื่องราวที่ดำเนินไป หรือต่อกิจกรรมในพิธีนั้นๆ, โดยนัย หมายถึงเปล่งวาจาแสดงความชื่นชม อนุโมทนาหรือเห็นชอบ, อีกนัยหนึ่ง มักใช้เป็นคำบอกแก่เด็ก เพื่อให้แสดงความเคารพด้วยการทำกิริยาไหว้ (บางทีคำกร่อนลงเหลือเพียงพูดสั้นๆ ว่า “ธู”) ดังคำในอุมม์คคสูตรที่ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุ โลกอันจิตนำไป อันจิตชักนำมา และบุคคลย่อมลุ่มลุ่มอันจิตที่เกิดขึ้น ภิกษุนั้นชื่นชมยินดีพระภาสิตของพระผู้มีพระภาคว่า สาธุ พระพุทธเจ้าข้าแล้วได้ทูลถามปัญหายิ่งขึ้นไป (อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๘๖/๒๖๘)

สาธุชน : คนดี, คนที่มีคุณงามความดี, (ใช้ในการยกย่อง) คนมีกายกรรม วาจากรรม และมโนกรรมสะอาดบริสุทธิ์, คนที่ประพฤติสุจริต ดังคำในมหาปริณิพพานสูตรว่าด้วยพระเดชแห่งพระบรมสารีริกธาตุที่แผ่นดินใหญ่นี้ประดับด้วยนักพรตผู้ประเสริฐพระบรมสารีริกธาตุของพระผู้มีพระภาคเจ้าที่ชื่อว่าอันสาธุชนสักการะกันดีแล้ว หรือดังคำในวิหารวิมานที่เทพธิดากล่าวว่า วิมานนี้ก็กักก้องไปด้วยดนตรีชนิดต่างๆ เหล่าเทพอัปสรก็ส่งเสียงเจื้อยแจ้ว แม้นรชนที่ฝันเห็นดินแดนแล้วต้องปลื้มใจ วิมานนำอัศจรรย์ นำทัศนาศรมีสว่างไสวไปทุกทิศ เช่นนี้ บังเกิดเพราะกุศลกรรมของดิฉัน (ฉะนั้น) จึงควรแท้ที่สาธุชนจะทำบุญไว้ (ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๔๐/๑๘๐, ขุ.วิ. (ไทย) ๒๖/๗๔๓/๘๖)

สาธุวาที, ชื่อ : ชื่อเทพบุตรองค์หนึ่ง, เป็น ๑ ในบรรดาครุฑเทวทูตองค์หนึ่ง ดังคำในมหาวิมานที่เทพธิดากล่าวว่า ท้าวสักกเทวราชผู้ทรงอำนาจเขลิวดิฉันมา เหล่าครุฑเทวทูตหมื่นองค์ ช่วยกันปลุกเร้าดิฉัน ให้เกิดปีติโสมนัส ได้แก่ เทพบุตรมีนามว่าอาลัมพะ คัคกระ ภิมะ สาธุวาที ปลั่งสียะ โปกขระและสุผัสสะ (ขุ.วิ. (ไทย) ๒๖/๑๖๖/๓๐, ๒๖/๘๔๙/๙๘)

สาธุวิหารี : คนที่ได้มีปฏิญาณจนถึงนิโรธสมบัติ หมายถึงผู้เพียบพร้อมด้วยพรหมวิหารธรรม ๔ รูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔ และสัญญาเวทิตนโรธ ๑, ในจุฬินทเทศอธิบายสาธุวิหารีว่า ผู้เพียบพร้อมด้วยปฏิญาณ ชื่อว่าสาธุวิหารี ผู้เพียบพร้อมด้วยทุตติยาน ฯลฯ ตติยาน ฯลฯ จตุตถฌาน ชื่อว่าสาธุวิหารี ผู้เพียบพร้อมด้วยเมตตาเจโตวิมุตติ ชื่อว่าสาธุวิหารี ผู้เพียบพร้อมด้วยกรุณาเจโตวิมุตติ ฯลฯ มุทิตาเจโตวิมุตติ ฯลฯ อุเบกขาเจโตวิมุตติ ชื่อว่าสาธุวิหารีผู้เพียบพร้อมด้วยอากาสนัญญาตนสมาบัติ ชื่อว่าสาธุวิหารีวิญญาณัญญาตนสมาบัติ ฯลฯ อากิญจัญญาตนสมาบัติ ฯลฯ เนวสัญญานาสัญญาตนสมาบัติชื่อว่าสาธุวิหารี ผู้เพียบพร้อมด้วยนิโรธสมาบัติ ชื่อว่าสาธุวิหารี ผู้เพียบพร้อมด้วยผลสมาบัติ ชื่อว่าสาธุวิหารี (ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๓๗/๒๗๙, ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๔๕/๕๑๐, ๒๕/๔๖/๕๑๐, ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๑๓๑/๔๓๓, ๓๐/๑๓๒/๔๓๕)

คนดี หมายถึงคนที่บำเพ็ญธรรมได้มานสมาบัติ ดังคำในมหาวรรคว่า ถ้าบุคคลพึงได้สหาย ผู้มีปัญญารักษาตน เทียบไปด้วยกันได้ เป็นสาธุวิหารี เป็นปราชญ์ครอบงำ

อันตรายทั้งปวงได้แล้ว ฟังมีใจเข้มแข็ง มีสติเที่ยวไปกับสหายนั่นถ้าบุคคลไม่ฟังได้ สหายผู้มีปัญญารักษาดนเที่ยวไปด้วยกันได้ เป็นสาธุวิหารี เป็นนักปราชญ์ ฟัง ประพฤติอยู่ผู้เดียว (วิ.ม.(ไทย) ๕/๔๖๔/๓๕๕)

จุนิเทศอธิบายว่า สาธุวิหารี หมายถึงผู้เพียบพร้อมด้วยปฐมฌาน ฯลฯ ด้วย นิโรธสมบัติ (ขุ.จ.(ไทย) ๓๐/๑๓๒/๒๖๙)

สาธุลีลาชาดก : ชาดกว่าด้วยเลือกเอาผู้มีศีล มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า อาจารย์ทศปาโมกข์โพธิสัตว์ ถูกศิษย์ถามวิธีการเลือกบุตรเขยว่า ในคน 4 คน คือ คนรูปงาม คนอายุยืน คนมีชาติ ตระกูลสูงและคนมีศีลธรรมควรจะเลือกใคร ท่านได้ตอบศิษย์ว่า ร่างกายงามก็มี ประโยชน์ เราขอนอบน้อมท่านผู้เจริญด้วยอายุ แม้ชาติตระกูลสูงก็มีประโยชน์ เหมือนกัน แต่เราชอบใจคนมีศีล ลูกศิษย์ของท่านจึงเลือกชายหนุ่มผู้มีศีลเป็นลูกเขย (ขุ.ชา.ทุก.(ไทย) ๒๗/๙๙/๙๐)

สาธุสูตร : มี ๓ สูตร ชื่อเหมือนกัน แต่แปลต่างกัน คือ สูตรที่ ๑ แปลอย่างหนึ่ง และสูตรที่ ๒ และ ๓ แปลเหมือนกัน

1.สาธุสูตร พระสูตรว่าด้วยผลสำเร็จแห่งทาน สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ทเวตตาราบพูลว่า ทานสามารถให้ผลสำเร็จได้จริง แต่เพราะตระหนี่ และประมาท บุคคลจึงไม่สามารถให้ทานได้ ผู้หวังบุญจึงจะให้ทานได้ คนที่สามารถ แบ่งของน้อยให้ทานได้ย่อมมีค่าเป็นพันเท่า การให้ทานด้วยศรัทธาย่อมให้สำเร็จ ผลได้ นักปราชญ์กล่าวว่า การให้ทานกับการรบยาบเท่ากัน การให้ทานแก่ผู้บรรลุนิพพานแล้วนั้นเป็นการดียิ่ง ทานที่บุคคลเลือกให้ย่อมให้สำเร็จผลได้ ความสำรวมใน สัตว์ทั้งหลายนั้นเป็นการดี พระผู้มีพระภาคตรัสว่า แม้บัณฑิตสรรเสริญทานที่ให้ ด้วยศรัทธาก็จริง แต่ถึงกระนั้นบทธแห่งธรรม ก็ยังประเสริฐกว่าทาน เพราะทำให้ สัตบุรุษทั้งหลายได้บรรลุนิพพาน (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๓๓/๔๐)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า บทธแห่งธรรม หมายถึงนิพพาน (ส.ส.อ. ๑/๓๓/๖๑)

2..สาธุสูตร พระสูตรว่าด้วยธรรมที่ดี และธรรมที่ไม่ดี พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า *ธรรมที่ไม่ดี* คือ (๑) มิจฉาทิฎฐิ (๒) มิจฉาสังกัปปะ (๓) มิจฉาวาจา (๔) มิจฉากัมมันตะ (๕) มิจฉาอาชีวะ (๖) มิจฉาวายามะ (๗) มิจฉาสติ (๘) มิจฉาสมาธิ (๙) มิจฉาญาณะ (๑๐) มิจฉาวิมุตติ *ธรรมที่ดี* คือ (๑) สัมมาทิฎฐิ (๒) สัมมาสังกัปปะ (๓) สัมมาวาจา (๔) สัมมากัมมันตะ (๕) สัมมาอาชีวะ (๖) สัมมาวายามะ (๗) สัมมาสติ (๘) สัมมาสมาธิ (๙) สัมมาญาณะ (๑๐) สัมมาวิมุตติ (อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๓๔/๒๘๔)

3.สาธุสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เราจักแสดงธรรมที่ดีและธรรมที่ไม่ดีแก่เธอทั้งหลาย เมื่อภิกษุเหล่านั้นทูลรับสนองพระดำรัสแล้ว จึงตรัสว่า *ธรรมที่ไม่ดี* คือ (๑) ปาณาติบาต (๒) อทินนาทาน (๓) กาเมสุมิฉาจาร (๔) มุสาวาท (๕) ปิสุณาวาจา (๖) ผรุสวาจา (๗) สัมผัสปปลาปะ (๘) อภิขิมา (๙) พยาบาท (๑๐) มิจฉาทิฎฐิ *ธรรมที่ดี* คือ (๑) เจตนางดเว้นจากปาณาติบาต (๒) เจตนางดเว้นจาก อทินนาทาน (๓) เจตนางดเว้นจากกาเมสุมิฉาจาร (๔) เจตนางดเว้นจากมุสาวาท

(๕) เจตนางดเว้นจากปีสุณาวาจา (๖) เจตนางดเว้นจากผรุสวาจา (๗) เจตนางดเว้นจากสัมผัปปลาปะ (๘) อนภิขณา (ความไม่เพ่งเล็งอยากได้ของเขา) (๙) อพยาบาท (ความไม่คิดร้าย) (๑๐) สัมมาทิฐิ (เห็นชอบ) (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๗๘/๓๓๐)

สถานูเถรคณา : ภาชิตของพระสถานูเถระ,คณาของพระสถานูเถระ ท่านพระสถานูเถระ กล่าวไว้ว่า โยมแม่ ชนทั้งหลายร่ำให้ถึงคนที่ตายไปแล้ว หรือยังมีชีวิตอยู่ (แต่)หาไม่พบ โยมแม่ โยมยังแลเห็นอาตมามีชีวิตอยู่ ทำไมจึงร่ำให้ถึงอาตมาเล่า โยมแม่ (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๔๔/๓๑๙)

สถานูบรรพต : ชื่อภูเขาลูกหนึ่ง เป็นที่อยู่อาศัยของพระโคสาลเถระ ดังคำในเถรวัตถุที่พระโคสาลเถระกล่าวไว้ว่า เราฉันท่วมรูปายาส ใต้พุ่มไม้ พิจารณาถึงความเกิดและความเสื่อมของสังขันธ์ทั้งหลายโดยเคารพ จะกลับไปสู่สถานูบรรพตที่เราเคยอยู่ แล้วเพิ่มพูนวิเวกต่อไป (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๒๓/๓๑๑)

สาปุกะ, โภฬิยราชสกุล :ชื่อราชสกุลหนึ่ง ที่เป็นญาติของพระอานนท์ อยู่แคว้นโภฬิยะ ดังคำในสาปุกิยาสูตรว่า ท่านพระอานนท์อยู่ในนิคมของโภฬิยราชสกุลชื่อสาปุกะ แคว้นโภฬิยะ ครั้งนั้นแลโภฬิยบุตรชาวสาปุกิยนิกม๒จำนวนมากเข้าไปหาท่านพระอานนท์ถึงที่อยู่ ไหว้แล้วนั่ง ณ ที่สมควร ท่านพระอานนท์ได้กล่าวกับโภฬิยบุตรชาวสาปุกิยนิกม (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๙๔/๒๘๙)

อรรถกถาอธิบายว่า เป็นราชสกุลที่อยู่ในนิคมชื่อว่าสาปุกะ (อง.จตุกก.อ.(บาลี) ๒/๑๙๔/๔๑๓)

สาปุกิยาสูตร : พระสูตรว่าด้วยโภฬิยบุตรชาวสาปุกิยนิกม พระอานนท์ขณะอยู่ที่สาปุกิยนิกม แคว้นโภฬิยะ ได้แสดงธรรมแก่พวกชาวสาปุกิยนิกมจำนวนมาก เกี่ยวกับเรื่ององค์แห่งความเพียรเพื่อความบริสุทธิ์ ๔ คือ (๑) องค์ความเพียรเพื่อศีลปาริสุทธิ (ความบริสุทธิ์แห่งศีล) คือ ความพอใจ ความพยายาม ความอดุสหาะ ความขะมักเขม้น ความไม่ทอดอย สติสัมปชัญญะในศีลปาริสุทธิว่า เราจักบำเพ็ญศีลปาริสุทธิที่ยังไม่บริบูรณ์ ให้บริบูรณ์ หรือประคับประคองศีลปาริสุทธิที่บริบูรณ์ในฐานะนั้น ๆ ด้วยปัญญา (๒) องค์ความเพียรเพื่อจิตตปาริสุทธิ (ความบริสุทธิ์แห่งจิต) คือ ความพอใจ ... สติสัมปชัญญะในจิตตปาริสุทธิว่า เราจักบำเพ็ญจิตตปาริสุทธิที่ยังไม่บริบูรณ์ ให้บริบูรณ์ หรือประคับประคองจิตตปาริสุทธิที่บริบูรณ์ในฐานะนั้น ๆ ด้วยปัญญา (๓) องค์ความเพียรเพื่อทัญญูปาริสุทธิ(ความบริสุทธิ์แห่งทัญญู) คือ ความพอใจ ... สติสัมปชัญญะในทัญญูปาริสุทธิว่า เราจักบำเพ็ญทัญญูปาริสุทธิที่ยังไม่บริบูรณ์ ให้บริบูรณ์ หรือประคับประคองทัญญูปาริสุทธิที่บริบูรณ์ในฐานะนั้น ๆ ด้วยปัญญา (๔) องค์ความเพียรเพื่อวิมุตติปาริสุทธิ (คือประกอบด้วยองค์ความเพียรเพื่อศีลปาริสุทธิ จิตตปาริสุทธิ ทัญญูปาริสุทธิแล้ว ย่อมคลายจิตในธรรมที่เป็นเหตุแห่งความกำหนด ย่อมเปลื้องจิตในธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความเปลื้องแล้ว ย่อมถูกต้องสัมมาวิมุตติ) คือ ความพอใจ ... สติสัมปชัญญะในวิมุตติปาริสุทธิว่า เราจักบำเพ็ญวิมุตติปาริสุทธิที่ยังไม่บริบูรณ์ ให้บริบูรณ์ หรือประคับประคองวิมุตติปาริสุทธิที่บริบูรณ์ในฐานะนั้น ๆ ด้วยปัญญา (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๙๔/๒๘๙)

สามกษัตริย์ : พระสูตรว่าด้วยหมู่บ้านสามะ พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่วิหารชื่อโปกขรณีย์ ใกล้หมู่บ้านสามะ แคว้นสักกะ ตรัสเล่าให้ภิกษุทั้งหลายฟังว่า เทวดาองค์หนึ่งเข้าเฝ้าแล้วกราบทูลว่า ปริหานิยธรรม (ธรรมเป็นเหตุแห่งความเสื่อม) ของภิกษุ ๓ คือ (๑) ความเป็นผู้ชอบการงาน (๒) ความเป็นผู้ชอบการพูดคุย (๓) ความเป็นผู้ชอบการนอนหลับ แล้วตรัสว่า ปริหานิยธรรมของภิกษุอีก ๓ คือ (๑) ความเป็นผู้ชอบการคลุกคลีด้วยหมู่ (๒) ความเป็นผู้ว่ายาก (๓) ความเป็นผู้มีปาปมิตร (มิตรชั่ว) แล้วตรัสสรุปว่า เพราะธรรม ๖ เหล่านี้ จึงทำให้ชนบางพวกในอดีต อนาคต หรือปัจจุบัน เสื่อมจากกุศลธรรมทั้งหลาย (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๒๑/๔๕๐)

สามกุมาร : ชื่อกุมารคนหนึ่ง เป็นดาบสหนุ่มชื่อว่าสามะ(สาม) หมายถึงสุวรรณสามดาบส, เป็นพระโพธิสัตว์ผู้มีผิวพรรณดั่งทอง, เป็นลูกของปาริชาติดาบสและทูลภักดีผู้มีตาบอด ดังคำในชาดก ภาค ๒ บทนำตอนหนึ่งว่า พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นสุวรรณสามดาบส เลี้ยงดูบิดามารดาผู้เป็นดาบสตาบอดอยู่ในป่า ต่อมาวันหนึ่งสุวรรณสามดาบสไปตักน้ำและถูกพระเจ้าปิลัยกษัตริย์ราชาแคว้นกาสิ ยิงด้วยลูกศร ท่านได้ทูลถามพระเจ้าปิลัยกษัตริย์ว่า ยิงข้าพเจ้าทำไม พระองค์ตรัสตอบว่า เข้าใจผิดด้วยคิดว่าเจ้าเป็นคนโล้นเนื้อให้หนีไป ก่อนจะสลบล้มลงไป ท่านได้ทูลขอร้องว่า ขอพระองค์โปรดช่วยเลี้ยงดูบิดามารดาแทนข้าพระองค์ด้วย พระเจ้าปิลัยกษัตริย์เข้าพระทัยว่าสุวรรณสามตายแล้ว จึงเสด็จไปนำบิดามารดาของสุวรรณสามมาดูศพเมื่อท่านทั้ง ๒ มาดูแล้วจำได้ว่า เป็นบุตรของตนจริงๆ จึงพากันร้องไห้คร่ำครวญอย่างน่าเวทนา จากนั้นจึงได้ทำสักการะขอให้พิษร้ายออกจากร่างกายของสุวรรณสาม นอกจากนี้เทพธิดาอีกองค์หนึ่งก็มาช่วยทำสักการะด้วยเมื่อสุวรรณสามฟื้นจากสลบแล้วจำความต่าง ๆ ได้ จึงแสดงธรรมแก่พระเจ้าปิลัยกษัตริย์และให้ตั้งอยู่ในศีล ๕ พระโพธิสัตว์ปรณนินิตบิดามารดาจนท่านทั้ง ๒ สิ้น ชีวิตแล้วจึงได้ดับขันธไปสู่พรหมโลก หรือตั้งคำในสุพรรณสามชาดก ที่พระเจ้าปิลัยกษัตริย์กล่าวแก่มารดาบิดาไว้ว่า ข้าพเจ้าได้ฆ่าสามกุมารผู้บำรุงบำเรอท่าน ผู้เห็นแก่ภัยอันตรายที่ท่านกล่าวถึงแล้ว เขามีผมยาวดำสนิท มีปลายงอนซ้อนขึ้นข้างบนถูกข้าพเจ้าฆ่าแล้ว นอนอยู่ที่หาดทรายที่เปราะเปื้อนไปด้วยเลือด (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๓๖๐/๒๓๖, ๒๘/๓๖๒/๒๓๙, ๒๘/๓๖๓/๒๓๙, ๒๘/๓๖๔/๒๓๙, ๒๘/๓๖๕/๒๓๙, ๒๘/๓๖๖/๒๓๙, ๒๘/๓๖๗/๒๓๙, ๒๘/๓๖๘/๒๓๙, ๒๘/๓๖๙/๒๓๙, ๒๘/๓๗๐/๒๓๙, ๒๘/๓๗๑/๒๓๙, ๒๘/๓๗๒/๒๓๙, ๒๘/๓๗๓/๒๓๙, ๒๘/๓๗๔/๒๓๙, ๒๘/๓๗๕/๒๓๙, ๒๘/๓๗๖/๒๓๙, ๒๘/๓๗๗/๒๓๙, ๒๘/๓๗๘/๒๓๙, ๒๘/๓๗๙/๒๓๙, ๒๘/๓๘๐/๒๓๙, ๒๘/๓๘๑/๒๓๙, ๒๘/๓๘๒/๒๓๙, ๒๘/๓๘๓/๒๓๙, ๒๘/๓๘๔/๒๓๙, ๒๘/๓๘๕/๒๓๙, ๒๘/๓๘๖/๒๓๙, ๒๘/๓๘๗/๒๓๙, ๒๘/๓๘๘/๒๓๙, ๒๘/๓๘๙/๒๓๙, ๒๘/๓๙๐/๒๓๙)

สามคาม, หมู่บ้าน : ชื่อหมู่บ้านที่มีข้าวฟ่างมากมาย, เป็นหมู่บ้านอยู่ในแคว้นสักกะ ดังคำในปาสาทิกสูตรว่า พระจุนทะ สมณทูตเทศจำพรรษาอยู่ในกรุงปาวาได้เข้าไปหาท่านพระอานนท์ซึ่งอยู่ในสามคาม กราบท่านพระอานนท์แล้วนั่ง ณ ที่สมควรแล้วสนทนาธรรมกับพระอานนท์หรือตั้งคำในสามคามสูตรว่า พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ หมู่บ้านสามคาม แคว้นสักกะสมัยนั้นแล นิครนถ์ นาฏบุตรได้ถึงแก่กรรมไม่นาน ที่กรุงปาวา เพราะการถึงแก่กรรมของนิครนถ์ นาฏบุตรนั้น นิครนถ์ทั้งหลายได้แตกกันเป็น ๒ ฝ่าย ต่างบาดหมางกันทะเลาะวิวาทกัน ใช้หอกคือปากทิ่มแทงกันอยู่ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๖๕/๑๒๖, ม.อ.(ไทย) ๑๔/๔๑/๕๐)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สามคาม หมายถึงชื่อหมู่บ้านที่มีชาวฟางมากมาย (ที.ปา.อ. ๑๖๕/๙๖)

สามคามสูตร : พระสูตรว่าด้วยเหตุการณ์ในหมู่บ้านสามคาม พระผู้มีพระภาคทรงแสดงพระสูตรมีลักษณะเป็นการบรรยายโวหารแบบถาม-ตอบเองแก่ท่านพระอานนท์และท่านพระจุนทะ สมณทูทเทส ฌ หมู่บ้านสามคามของชาวศากยะ แคว้นสักกะ เพราะทรงปรารถนาคำทูลของท่านพระอานนท์ เรื่องการแตกสามัคคีถึงขั้นวิวาทกันของพวกนิครนถ์ ท่านพระจุนทะ สมณทูทเทสน้องชายของท่านพระสารีบุตรซึ่งจำพรรษาอยู่ในกรุงปาวาได้ทราบข่าวการดับขันธของนิครนถนาฏบุตรและการแตกสามัคคีของพวกนิครนถ์ หลังจากนิครนถนาฏบุตรถึงแก่กรรมได้ไม่นานนัก จึงออกเดินทางมาหาท่านพระอานนท์ที่หมู่บ้านสามคาม ของชาวศากยะ ในแคว้นสักกะ เล่าเรื่องทั้งหมดให้ท่านพระอานนท์ฟัง พระเถระเห็นว่าเรื่องนี้จะเหตุให้พระผู้มีพระภาคตรัสเทศนาธรรมที่สำคัญได้เรื่องหนึ่งจึงชวนท่านพระจุนทะเข้าเฝ้าถึงที่ประทับ พร้อมทั้งกราบทูลเรื่องราวตามที่ท่านพระจุนทะเล่าให้ฟังข้างต้นและทูลความคิดเห็นของท่านเองว่า เมื่อพระผู้มีพระภาคเสด็จดับขันธปรินิพพานไป ความวิวาทเช่นนี้อ่าได้เกิดขึ้นในสงฆ์เลย พระผู้มีพระภาคตรัสถามท่านพระอานนท์ว่า เคยเห็นภิกษุ ๒ รูปวิวาทกันเพราะ โปธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการที่พระองค์ทรงแสดงแก่ภิกษุทั้งหลายบ้างหรือไม่ เมื่อท่านพระอานนท์ทูลตอบว่า ไม่เคยเห็นภิกษุ ๒ รูปวิวาทกันเพราะ โปธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการเลย แต่หลังพุทธปรินิพพาน อาจมีบุคคลที่อาศัยพระผู้มีพระภาคก่อการวิวาทขึ้นในสงฆ์ เพราะเหตุ ๒ ประการ คือ (๑) เพราะอาชีวะอันเคร่งครัด (๒) เพราะปาติโมกข์อันเคร่งครัด พระองค์จึงตรัสว่า การวิวาทที่เกิดขึ้นเพราะเหตุ ๒ ประการนั้นเป็นเรื่องเล็กน้อย แต่การวิวาทที่เกิดขึ้นเพราะมรรคหรือปฏิบัติทาเป็นเรื่องใหญ่ แล้วทรงแสดงข้อธรรมเหล่านี้ คือ

๑. มูลเหตุแห่งการวิวาท ๒ ประการ คือ

๑. ภิกษุเป็นผู้มักโกรธ ผูกโกรธ ไม่มีความเคารพยำเกรงพระรัตนตรัย ไม่ทำสิกขาให้บริบูรณ์
๒. ภิกษุเป็นผู้ลบลหู่ ดีเสมอ ฯลฯ
๓. ภิกษุเป็นผู้ริษยา มีความตระหนี่ ฯลฯ
๔. ภิกษุเป็นผู้โอ้อวด มีมารยา ฯลฯ
๕. ภิกษุเป็นผู้มีความปรารถนาชั่ว เป็นมิถิฉาภิภูติ ฯลฯ
๖. ภิกษุเป็นผู้ยึดมั่นทิฏฐิของตนมีความถือมั่น สละสิ่งที่ตนยึดมั่นได้ยาก ฯลฯ

๒. อธิกรณ์(เรื่องที่เกิดขึ้นแล้วสงฆ์จะต้องระงับ) ๔ ประการ คือ

๑. วิวาทาธิกรณ์
๒. อนุวาทาธิกรณ์
๓. อาปัตตาธิกรณ์
๔. กิจจาธิกรณ์

๓. อธิกรณสมณะ(การระงับอธิกรณ์ด้วยวิธีอย่างใดอย่างหนึ่ง) ๗ ประการ คือ

๑. สัมมุขวินัย
๒. สติวินัย
๓. อมูฬวินัย
๔. ปฏิญญาตกรณะ

๕. เภยยุยงลิกกา

๖. ตัสสปาปิยลิกกา

๗. ตินวัตถการกะ

๔. สารณียธรรม ๖ ประการ

เมื่อพระผู้มีพระภาคได้ตรัสพระภาษิตนี้แล้ว ท่านพระอานนท์มีใจยินดีชื่นชมพระภาษิตของพระองค์ (ม.อ. (ไทย) ๑๔/๔๑/๕๐)

- สามเณร :** เหล่ากอแห่งสมณะ,บรรพชิตในพระพุทธศาสนาผู้ยังมีได้อุปสมบทเพียงแต่รับบรรพชาด้วยไตรสรณคมน์ถือสิกขาบท ๑๐ และกิจวัตรบางอย่างตามปกติ มีอายุยังไม่ครบ ๒๐ ปีบริบูรณ์ ; พระราหุลเป็นสามเณรองค์แรกในพระพุทธศาสนา ดังคำในจตุตถอนาคตภยสูตรว่า ในอนาคต หมู่ภิกษุจักอยู่คลุกคลีกับภิกษุณีนางสิกขมานา และเหล่าสามเณร หรือดังคำในนวนวิจฉณเถรสามเณรคาถาที่ท่านพระเถระกล่าวไว้ว่า สามเณรของท่านพระวณวิจฉณเถระได้กล่าวไว้ว่า พระอุปชฌาย์ได้กล่าวกับเราว่า สิวกะ เราจะไปจากที่นี่ ภายเราอยู่บ้าน (แต่)ใจเราอยู่ป่า แม้มลุไม่ไหว เราก็จะไป ผู้รู้แจ้งหาข้ออยู่ไม่ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๘๐/๑๔๗, ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๑๔/๓๐๘)
- สามเณรจาละ :** ชื่อสามเณรองค์หนึ่ง ผู้เป็นหลานของพระสารีบุตรและพระขทิวรณิยเถระ ดังคำในขทิวรณิยเถรคาถา ท่านพระขทิวรณิยเถระได้กล่าวไว้ว่า สามเณรจาละ สามเณรอุปะจาละ สามเณรสีสุปะจาละ พวกเขาครองสติมั่นคงอยู่หรือเปล่านั้นของพวกเขาคือ ผู้เปรียบเหมือนนายขมังธนู ผู้สามารถยิงทะลวงปลายขนทรายได้ เพราะมีปัญหาหลักแหลมว่องไวรู้แจ้งตลอดมาจนถึงแล้ว (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๔๒/๓๑๘)
- สามเณรเปรต :** เปรตในร่างสามเณร ลอยในอากาศ สังขากฎิ บาตร ประคตเอวและร่างกายของมันถูกไฟ ดังคำในปาปสามเณรสูตรที่พระมหาโมคคัลลานเถระกล่าวแก่พระลักษณะว่า ได้เห็นสามเณรเปรตลอยขึ้นสู่กลางอากาศ สังขากฎิของมันถูกไฟติดลูกโซ่จนมันร้องครวญคราง ฯลฯ (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๒๓๐/๒๔๓, ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๒๒๑/๓๑๑, ๑๖/๒๒๒/๓๑๒)
- สามเณรเปสกะ :** ผู้ใช้สามเณร หมายถึงภิกษุผู้ได้รับสมมติ คือแต่งตั้งจากสงฆ์ ให้ทำหน้าที่เป็นผู้ใช้สามเณร, เป็นตำแหน่งหนึ่งในบรรดา เจ้าอธิการแห่งอาราม ดังคำใน ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สงฆ์ไม่พึงแต่งตั้งให้เป็นสามเณรเปสกะ (ผู้ใช้สามเณร) ฯลฯ สงฆ์พึงแต่งตั้งให้เป็นสามเณรเปสกะ ฯลฯ ถึงแต่งตั้งแล้วก็ไม่พึงส่งไป ฯลฯ สงฆ์แต่งตั้งแล้วพึงส่งไป (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๒๗๓/๔๐๒, ๒๒/๒๗๔/๔๐๒, ๒๒/๒๗๕/๔๐๒, ๒๒/๒๗๖/๔๐๒)
- สามเณรวัตถุ :** เรื่องสามเณร พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่ภิกษุทั้งหลายว่า ผู้ไม่มุงร้ายในหมู่คนผู้มุงร้าย ผู้สงบในหมู่คนผู้ชอบหาเรื่องใส่ตนผู้ไม่ถ่อมในหมู่คนผู้ถ่อม เราเรียกว่า พราหมณ์ อรรถกถาเรื่องนี้เล่าไว้ว่า มีเรื่องเล่าว่า พราหมณ์คนหนึ่งจัดแจงอุทิศภัตตรไว้เพื่อภิกษุ ๔ รูป กล่าวกับพราหมณ์ว่า พราหมณ์ ท่านจงไปวิหาร เจาะจงนำพราหมณ์แก่ ๔ คนมา พราหมณ์นั้นไปวิหาร กล่าวว่า ท่านทั้งหลายจงเจาะจงให้พราหมณ์ ๔ คนแก่ผม สามเณรผู้เป็นชีณาสพ ๔ รูป ซึ่งมีอายุ ๗ ปี คือ สังกิจจสามเณร บัณชิตสามเณร โสปากสามเณร เรวตสามเณร ถึงแก่พราหมณ์นั้น ๆ พราหมณ์นี้แต่งตั้งอาสนะทั้งหลายควรแก่ค่ามากไว้ เห็นสามเณร ก็โกรธบ่นพึมพำอยู่ กล่าวว่า

ท่านไปวิหาร พาเด็ก ๔ คน แม้ครวหหลานของตนซึ่งไม่สมควรมา จึงไม่ให้สามเณรเหล่านั้นนั่งบนอาสนะเหล่านั้น ลาดตั้งที่ต่ำๆ กล่าวว่า ท่านทั้งหลายจงนั่งบนตั้งเหล่านั้น กล่าวหาว่า พราหมณ์ ท่านจงไปเลือกพราหมณ์แก่แล้วนำมา พราหมณ์ไปวิหาร พบพระสารีบุตรเถระ เรียนว่า มาเถิดท่าน เราจักไปเรือนของเราทั้งหลาย นำมา ฯ พระเถระมาเห็นสามเณรทั้งหลาย ถามว่า พราหมณ์เหล่านี้ได้ภัตรแล้วหรือ เมื่อเขาตอบว่า ยังไม่ได้ จึงทราบความที่เขาจัดภัตรไว้เพื่อพราหมณ์ ๔ คนเท่านั้น กล่าวหาว่า พวกท่านจงนำบาตรของเรามา รับบาตรเหล็กไป ฯ ฝ่ายพราหมณ์ถามว่า พราหมณ์นี้กล่าวอะไร เมื่อพราหมณ์ตอบว่า ท่านกล่าวว่า การที่พราหมณ์ผู้นั่งอยู่เหล่านั้นได้ (ก่อน) จึงควร จงนำบาตรของเรามา รับบาตรของตนแล้วไป จึงกล่าวว่า พระเถระนั้นเห็นจะไม่ประสงค์จะฉัน ท่านจงรีบไปเลือกดูพราหมณ์อื่นแล้วนำมา พราหมณ์ไปพบพระมหาโมคคัลลานเถระ ก็กล่าวอย่างนั้นเหมือนกัน นำมา ฯ แม้ท่านเห็นสามเณรทั้งหลาย ก็กล่าวอย่างนั้นเหมือนกัน รับบาตรแล้วเหล็กไป ฯ พราหมณ์กล่าวกับพราหมณ์นั้นว่า พราหมณ์เหล่านั้นเป็นผู้ไม่ประสงค์จะฉัน ท่านจงไปโรงสวดของพราหมณ์ นำพราหมณ์แก่คนหนึ่งมา ฝ่ายสามเณรทั้งหลายไม่ได้ทำอะไร ตั้งแต่เช้า ถูกความหิวบีบคั้นนั่งอยู่ ฯ อาสนะของท้าวสักกะแสดงอาการร้อน เพราะเดชแห่งคุณของสามเณรเหล่านั้น ท้าวเธอทรงใคร่ครวญอยู่ ก็รู้ความที่สามเณรเหล่านั้นนั่งหิวอยู่ ตั้งแต่เช้า ทรงดำริว่า การที่เราไปในที่นั้นควร จึงแปลงเป็นพราหมณ์แก่คร่ำคร่า เพราะชรา ประทับนั่งอยู่บนอาสนะที่เลิศของพราหมณ์ทั้งหลาย ในโรงสวดของพราหมณ์นั้น ฯ พราหมณ์พอเห็นท้าวสักกะนั้น คิดว่า คราวนี้พราหมณ์ของเราจักพอใจ กล่าวว่า มาเถิดท่าน พวกเราจักไปเรือน ได้พาท้าวเธอไปเรือน ฯ พราหมณ์พอเห็นท้าวสักกะนั้นเท่านั้น มีใจยินดี ลาดเครื่องลาดบนอาสนะ ๒ (ซ้อน) ในที่เดียวกัน กล่าวว่า พระผู้เป็นเจ้าของเจ้า เชิญท่านนั่งบนเครื่องลาดนี้เถิด ท้าวสักกะเสด็จเข้าไปเรือน ใหัวสามเณรทั้ง ๔ รูปด้วยเบญจางคประดิษฐ์ ประทับนั่งโดยบัลลังก์ที่พื้น ทำอาสนะของสามเณรเหล่านั้น ฯ ครั้งนั้น พราหมณ์เห็นท้าวเธอ กล่าวกับพราหมณ์ว่า แย่จริง พราหมณ์ท่านนำมาแล้ว ท่านพาพราหมณ์บำม้นนั้นมา พราหมณ์นั้นเที่ยวใหัวสามเณรครวหหลานของตนได้ ประโยชน์อะไรด้วยพราหมณ์นี้ ท่านจงขับไล่พราหมณ์นี้ออกไป พราหมณ์แปลงนั้นถูกเขาจับที่คอข้าง ที่มีมือข้าง ที่รักแร้ข้าง อดคร่ำออกไปอยู่ ก็ไม่ปรารถนาแม้จะลุกขึ้น ฯ พราหมณ์กล่าวกับพราหมณ์ผู้สามีนั่งว่า พราหมณ์ มาเถิด ท่านจงจับที่มีมือข้างหนึ่ง ฉันจักจับที่มีมือข้างหนึ่ง ทั้ง ๒ คนจับที่มีมือทั้ง ๒ โขยทีหลัง ช่วยกันอดคร่ำไปไว้ภายนอกประตูเรือน ฯ ฝ่ายท้าวสักกะก็ประทับนั่งในที่ตนนั่งนั้นแล กวักพระหัตถ์แล้ว ฯ สามภรรยาทั้ง ๒ นั้นกลับมาเห็นท้าวสักกะนั้นประทับนั่งอยู่อย่างเดิม ร้องด้วยความกลัว ปล่อยไปแล้ว ฯ ในขณะนั้น ท้าวสักกะให้เขาทำความที่พระองค์เป็นท้าวสักกะ ฯ สามภรรยาทั้ง ๒ ได้ถวายอาหารแก่สามเณรเหล่านั้น ฯ ชนแม่ทั้ง ๕ รับอาหารแล้ว รูปหนึ่งทำลายมณฑลข้อฟ้าไป ฯ รูปหนึ่งทำลายส่วนเบื้องหน้าแห่งหลังคาไป รูปหนึ่งทำลายส่วนเบื้องหลังแห่งหลังคาไป รูปหนึ่งด่ำลงในแผ่นดินไป ฝ่ายท้าวสักกะก็เสด็จออกไปโดยทางหนึ่ง ชนแม่ทั้ง ๕ ได้ไปสู่

ที่ทั้ง ๕ ด้วยประการฉะนี้ (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๔๐๖/๑๖๑, ขุ.ธ.อ.(บาลี) ๒/๔๐๖/๔๙๘-๕๐๐)

สามเณรसानุ : ชื่อสามเณรองค์หนึ่ง ชาวกรุงสาวตถิ เป็นบุตรของอุบาสิกาคณหนึ่ง เมื่ออยู่ในวัยหนุ่ม คิดจะสึก จึงถูกยักษ์เข้าสิง ดังคำในสาธุสูตรว่า สมัยนั้น บุตรของอุบาสิกาคณหนึ่งชื่อ สานุ ถูกยักษ์เข้าสิง ครั้งนั้น อุบาสิกานั้นได้คร่ำครวญกล่าวว่า คนได้สดับคำของพระอรหันต์ทั้งหลายว่า ชนเหล่าใดเข้าอยู่จำอุโบสถอันประกอบด้วยองค์ ๘ ประการ ด้วยดีตลอดดีที่ ๑๔ ที่ ๑๕ และที่ ๘ แห่งปักษี ทั้งตลอดปาฏิหาริย์ปักษี ประพฤติพรหมจรรย์อยู่ ยักษ์ทั้งหลายย่อมเข้าสิงชนเหล่านั้นไม่ได้ เป็นการถูกต้องแล้ว บัดนี้ฉันเห็นแล้ว ในวันนี้ยักษ์เข้าสิงสามเณรसानุ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๓๙/๓๔๒)

สามเณรสีสุปจาระ : ชื่อสามเณรองค์หนึ่ง ผู้เป็นหลานของพระสารีบุตรและพระขทิวรณิเยระ ดังคำในขทิวรณิเยระคาถา ท่านพระขทิวรณิเยระได้กล่าวว่า สามเณรจาละ สามเณรอุปจาละ สามเณรสีสุปจาละ พวกเขาครองสติมั่นคงอยู่หรือเปล่านั้นของพวกเขาก็ ผู้เปรียบเหมือนนายขมังธนู ผู้สามารถยิงทะลวงปลายขนทรายได้ เพราะมีปัญญาหลักแหลมว่องไวรู้แจ้งตลอดมาถึงแล้ว (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๔๒/๓๑๘)

สามเณรสูตร : พระสูตรว่าด้วยคุณสมบัติของภิกษุผู้ให้สามเณรอุปัฏฐาก มี ๒ สูตร คือ

1.สามเณรสูตร พระอุบาลีทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า ภิกษุประกอบด้วยธรรมเท่าไร พึงให้สามเณรอุปัฏฐากได้ พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๑๐ พึงให้สามเณรอุปัฏฐากได้ คือ ภิกษุ (๑-๓) มีเนื้อความเหมือนในอุพพาหิกาสูตร (๔) สามารถพยาบาลตัวเองหรือใช้ให้ผู้อื่นพยาบาลสัทธิวิหาริกผู้เจ็บไข้ (๕) สามารถระงับได้เองหรือใช้ให้ผู้อื่นช่วยระงับความไม่ยินดี (๖) สามารถบรรเทาความรำคาญที่เกิดขึ้นได้เองโดยธรรม (๗) สามารถปลดเปลื้องความเห็นผิดที่เกิดขึ้นได้โดยธรรม (๘) สามารถให้สมาทานอริศีล (๙) สามารถให้สมาทานอริจิต (๑๐) สามารถให้สมาทานอริปัญญา (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๓๖/๘๗)

2.สามเณรสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๕ พึงให้สามเณรอุปัฏฐากได้ มีเนื้อความเหมือนในอุปสัมปาเทตัพพสูตร (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๒๕๓/๓๙๓)

สามเณรอุปจาละ : ชื่อสามเณรองค์หนึ่ง ผู้เป็นหลานของพระสารีบุตรและพระขทิวรณิเยระ ดังคำในขทิวรณิเยระคาถา ท่านพระขทิวรณิเยระได้กล่าวว่า สามเณรจาละ สามเณรอุปจาละ สามเณรสีสุปจาละ พวกเขาครองสติมั่นคงอยู่หรือเปล่านั้นของพวกเขาก็ ผู้เปรียบเหมือนนายขมังธนู ผู้สามารถยิงทะลวงปลายขนทรายได้ เพราะมีปัญญาหลักแหลมว่องไวรู้แจ้งตลอดมาถึงแล้ว (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๔๒/๓๑๘)

สามเณรี : สามเณรผู้หญิง, หญิงรับบรรพชาในสำนักภิกษุณี ถือสิกขาบท ๑๐ เหมือนสามเณร ดังคำในภิกษุณีวิภังค์ว่า ที่ชื่อว่าปริพาชิกา ได้แก่ นักบวชหญิงคนใดคนหนึ่งผู้อยู่ในลัทธิปริพาชิกายกเว้นภิกษุณี สิกขมานาและสามเณรี หรือดังคำที่พระพักกุลเถระกล่าวไว้ว่า... ไม่รู้จักการแสดงธรรมแก่สามเณรีเลย (วิ.มหา.(ไทย) ๓/๙๑๘/๒๐๕, ๓/๑๐๑๐/๒๕๗, ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๒๑๑/๒๔๔)

- สามเทพ :** ชื่อคัมภีร์ที่ ๓ ของพระเวท,ชื่อคัมภีร์ศาสนาพราหมณ์ในสมัยพระเวท มี ๓ คัมภีร์ คือ ฤคเวท ยชุรเวท สามเวท(พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์) ; ดู*ไตรเพท*
- สามบัณฑิต :** บัณฑิตชื่อสาม หมายถึงสุวรรณสามดาบส,ในที่นี้เป็นคำเรียกชื่อที่เจ้าปิลยักษัตรีสแก่มารดาบิดาของสุวรรณสามดาบส ดังคำในสุวัณณสามชาดก ว่า พระราชา(ปิลยักษ)นั้น ทรงคร่ำครวญเป็นที่น่าสงสารอย่างมากว่า เราเข้าใจว่าจะเป็นผู้ไม่แก่และไม่ตาย เราได้เห็นสามบัณฑิตตาย วันนี้ จึงได้รู้ความแก่และความตายแต่ก่อนหาได้รู้ไม่ความตายจะไม่มาถึงเป็นไม่มี สามบัณฑิตถูกลูกศรอาบยาพิษเสียบแทงแล้ว ตอบโต้กับเราอยู่แท้ๆ ครั้นกาลล่วงเลยไปวันนี้เอง เขาพูดอะไร ๆ ไม่ได้เลย (ช.ช.ม.(ไทย) ๒๘/๓๒๘/๒๓๕,๒๘/๓๓๐/๒๓๕)
- สามแพร่ง :** ทางที่แยกเป็น ๓ สาย เกิดจากทางสายหนึ่งมาบรรจบเป็นมุมฉากกับทางอีกสายหนึ่ง เรียกว่า ทางสามแพร่ง, โบราณถือว่าเป็นทางผีผ่าน ไม่เป็นมงคล เช่นไปทำพิธีเช่นวงเสียบบาลที่ทางสามแพร่งดังคำในภิกขุณีวิวัฏฐว่า ภิกษุณีถูกลนันทายืนเคียงคู่กันบ้าง สนทนากันบ้างพูดกระซิบข้างหูข้างสองต่อสองกับชายในถนนบ้าง ตรอกตันบ้างทางสามแพร่งบ้าง ส่งภิกษุณีผู้เป็นเพื่อนกลับไปก่อนบ้าง หรือดังคำในติโรกษทสุตฺรที่พระผู้มีพระภาคตรัสสอนโมทนาพระเจ้าพิมพิสารจอมทัมมครุฑว่า พวกเปรตพากันมาสู่เรือนของตนบ้างยืนอยู่ที่ฝาเรือนด้านนอก บ้างยืนอยู่ที่ทางสี่แพร่ง สามแพร่งบ้างยืนฟังอยู่ที่บานประตูเมื่อมีข้าวและน้ำต้มมากมาย เมื่อของเคี้ยวของกินถูกจัดเตรียมไว้แล้วญาติสักคนก็ไม่นึกถึงเปรตเหล่านั้นเพราะกรรมของสัตว์เหล่านั้นเป็นปัจจัย(วิภิกขุณี.(ไทย) ๓/๘๕๐/๖๑๔, ช.ช.(ไทย) ๒๕/๑/๑๕)
- สามะ, หมู่บ้าน :**ชื่อหมู่บ้านแห่งหนึ่ง แคว้นสักกะ พระผู้มีพระภาคเคยเสด็จประทับและตรัสสามกสูตรแก่เทวดาที่เข้าเฝ้า ดังคำว่า พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่วิหารชื่อโปกขณีย์ ใกล้หมู่บ้านสามะ แคว้นสักกะ (อง.ฉก.ก.(ไทย) ๒๒/๒๑/๔๕๐)
- สามัคคี :** ความพร้อมเพรียง, ความกลมเกลียว, ความมีจุดรวมตัวเข้าด้วยกันหรือมุ่งไปด้วยกัน (โดยวิเคราะห์ว่า อคฺเคน สีขเรน สงฺคตฺ สมคคฺ, สมคคภาโว สามคคฺ), คำเสริมที่มักมาด้วยกันกับ*สามัคคี* คือ *สังคหะ* (ความยึดเหนี่ยวใจให้รวมกัน) *อวิวาท* (ความไม่วิวาทถือต่าง) และ*เอกิภาพ* (ความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน); เมื่อบุคคลที่เกี่ยวข้องมารวมประชุมพร้อมกัน เรียกว่า *กายสามัคคี* (สามัคคีด้วยกาย) เมื่อบุคคลเหล่านั้นมีความชื่นชมยินดีเห็นชอบร่วมกัน พอใจรวมเป็นอย่างเดียวกัน หรืออย่างภิกษุ แม้มิได้ไปร่วมประชุมทำสังฆกรรม แต่มอบให้ฉันท์ะ เรียกว่า *จิตสามัคคี* (สามัคคีด้วยใจ); ความพร้อมเพรียงแห่งสงฆ์ คือ *สังขสามัคคี* เป็นหลักการสำคัญยิ่งในพระวินัย ที่จะดำรงพระพุทธศาสนา จึงมีพุทธบัญญัติหลายอย่างเพื่อให้สงฆ์มีวิธีปฏิบัติในการรักษาสังขสามัคคีนั้น ส่วนการทำให้สงฆ์แตกแยก ก็คือการทำลายสงฆ์ เรียกว่า *สังขเภท* ถือว่าเป็นกรรมชั่วร้ายแรง ถึงขั้นเป็น*อนันตริยกรรม* (ถ้ามีการทะเลาะวิวาทบาดหมางกีดกันกัน ไม่เอื้อเฟื้อกัน ไม่ร่วมมือกัน ไม่ปฏิบัติข้อวัตรต่อกัน ยังไม่ถือว่าสงฆ์แตกกัน แต่เป็นความร้ายรานแห่งสงฆ์ เรียกว่า *สังขราชี* แต่เมื่อใดภิกษุทั้งหลายแตกแยกกันถึงขั้นคุมกันเป็นคณะ แยกทำอุโบสถ แยกทำปวารณาแยกทำสังฆกรรม แยกทำกรรม

ใหญ่่น้อยภายในสีมา เมื่อนั้นเป็นสังฆเภท) ดังคำในธัมมเจติยสูตรที่พระเจ้าปเสนทิโกศลกราบทูลว่า หม่อมฉันได้เห็นภิกษุทั้งหลายในพระธรรมวินัยนี้ สมัครสมานสามัคคีไม่วิวาทกันเข้ากันได้สนิทเหมือนน้ำกับน้ำมัน มองดูกันและกันด้วยสายตาเปี่ยมด้วยความรักอยู่ หม่อมฉันไม่เห็นบริษัทอื่นที่สมัครสมานสามัคคีกันอย่างนี้นอกจากบริษัทนี้ หรือดังคำในกนิติสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ได้ยินว่าเธอทั้งหลายมีความคิดอย่างนี้ในเราว่า พระผู้มีพระภาคทรงมีความเอ็นดูแสวงหาประโยชน์เกื้อกูล อาศัยความอนุเคราะห์จึงทรงแสดงธรรม ภิกษุทั้งหลายเพราะเหตุนี้ ธรรมเหล่านี้ที่เราแสดงแล้วแก่เธอทั้งหลายในที่นี้ ด้วยความรู้ยิ่ง คือ สติปฏิฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อธิบาศ ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘ เธอทั้งหมดพึงเป็นผู้สามัคคีกันร่วมใจกัน ไม่วิวาทกัน ตั้งใจศึกษาในธรรมเหล่านั้น แต่เมื่อเธอทั้งหลายสามัคคีกัน ร่วมใจกัน ไม่วิวาทกัน ศึกษาอยู่ จะพึงมีภิกษุ ๒ พวกที่มีวาทะต่างกันนอกภิกษุธรรมบ้าง หรือดังคำในมหาสังคยาที่พระโพธิสัตว์กล่าวไว้ว่า ผู้ใดมีภรรยาซึ่งมีวัยเท่าๆ กัน สามัคคีกัน คล้อยตามกันเป็นผู้ใคร่ธรรม ให้กำเนิดลูกได้เป็นหญิงมีสกุล มีศีลมีความซื่อสัตย์ จงรักภักดีต่อสามี บัณฑิตทั้งหลายกล่าวการประพฤตินั้นในภรรยาทั้งหลายว่า เป็นความสุขสวัสดีของผู้นั้น(ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๖๘/๔๕๓,ม.อ.(ไทย) ๑๔/๓๕/๔๔,๑๔/๔๐/๔๘,๑๔/๒๓๙/๒๘๑,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๙๘/๓๐๘,ช.ธ.(ไทย) ๒๕/๑๙๔/๙๓,ช.ชา.ทสก.(ไทย) ๒๗/๑๖๐/๓๔๙); หลักธรรมสำคัญที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้เพื่อให้สงฆ์สามัคคีเป็นแบบอย่าง ได้แก่ **สาราณียธรรม ๖** ส่วนหลักธรรมสำคัญสำหรับเสริมสร้างสามัคคีในสังคมทั่วไปได้แก่ **สังคหวัตถุ ๔**

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อภิธรรม ในที่นี้หมายถึงโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ (ม.อ.อ. (บาลี) ๓/๓๕/๑๙)

สามัคคีปวารณา : กรณียอย่างสามัคคีอุโบสถนั่นเอง เมื่อทำปวารณา เรียกว่าสามัคคีปวารณา และวันที่ทำนั้นก็เรียกวันสามัคคี,เป็น ๑ ในปวารณา ๓ ดังคำในปริวารว่า ปวารณามี ๓ อย่าง คือ ๑. ปวารณาในวัน ๑๔ คำ ๒.ปวารณาในวัน ๑๕ คำ ๓. สามัคคีปวารณา (วิ.ป.(ไทย) ๘/๓๒๓/๔๔๘)

สามัคคีอุโบสถ :อุโบสถที่สร้างขึ้นเป็นกรณีพิเศษเมื่อสงฆ์สองฝ่ายซึ่งแตกต่างกันกลับมาปรองดองสมานกันเข้าได้ สามัคคีอุโบสถไม่กำหนดด้วยวันที่ตายตัว สงฆ์พร้อมเพรียงกันเมื่อใด ก็ทำเมื่อนั้นเรียกวันนั้นว่า วันสามัคคี,เป็น ๑ ในอุโบสถ ๓ ดังคำในปริวารว่า อุโบสถมี ๓ อย่าง คือ ๑.อุโบสถในวัน ๑๔ คำ ๒.อุโบสถในวัน ๑๕ คำ ๓. สามัคคีอุโบสถ (วิ.ป.(ไทย) ๘/๓๒๓/๔๔๘)

สามัญคุณ : คุณแห่งความเป็นสมณะ สมณกรรม ได้แก่การบำเพ็ญตบะ อันเป็นสิ่งที่ทำให้ความเป็นสมณะสมบูรณ์ ตามความเข้าใจของคนยุคนั้น ดังคำในมหาสิหนาทสูตรที่อเจลกัสสะกราบทูลว่า ท่านพระโคตม การบำเพ็ญตบะที่นับว่าเป็นสามัญคุณ และเป็นพรหมัญคุณ ของสมณพราหมณ์แม่เหล่านี้ (ที.สี.(ไทย) ๙/๓๙๔/๑๖๔,๙/๓๙๕/๑๖๕,๙/๓๙๖/๑๖๕,๙/๓๙๗/๑๖๖,ช.อ.ป.(ไทย) ๓๒/๑๘๔/๖๗๙)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สามัญคุณ หมายถึงสมณกรรม ได้แก่การบำเพ็ญตบะ อันเป็นสิ่งที่ทำให้ความเป็นสมณะสมบูรณ์ ตามความเข้าใจของคนยุคนั้น (ที.สี.อ. (บาลี) ๓๙๔/๒๙๒)

สามัญ : 1. ปรกติ, ธรรมดา, ทั่วๆ ไป ดังคำในพรหมชาลสูตรตอนหนึ่งว่า ลักษณะข้าง ลักษณะม้า ลักษณะกระปือ ลักษณะโคอุสภะ ลักษณะโคสามัญ ลักษณะแพะ... (ที.สี.(ไทย) ๙/๒๒/๙, 2.ความเป็นสมณะ ดูประกอบในสามัญผลสูตร (ที.สี.(ไทย) ๙/๑๕๐/๔๘) ; มักเขียนสามัญณะ

สามัญชน : คนธรรมดาไม่ใช่เจ้า ดังคำในจังกีสสูตร ที่จังกีพราหมณ์กราบทูลว่า ข้าแต่ท่านพระโคตม เมื่อก่อนข้าพระองค์รู้อย่างนี้ว่า ‘พวกสมณะโล้นเหล่านี้เป็นสามัญชน เกิดจากพระบาทของพระพรหมเป็นกัณหาชาติ(วรรณะศูทร) เป็นใครกันและจะรู้ทั่วถึงธรรมได้อย่างไร ท่านพระโคตมได้ทรงทำให้ข้าพระองค์เกิดความรักสมณะในหมู่สมณะ (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๔๓๕/๕๔๗)

สามัญญลักษณะ : ลักษณะธรรมดา หมายถึงลักษณะที่เกิดขึ้นตามธรรมดา หมายถึงลักษณะที่เป็นสามัญคือร่วมกันหรือเสมอกัน ดูประกอบในสามัญญวรรค หมวดว่าด้วยสามัญญลักษณะ (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๒๒-๒๙/๔๔๕) ; ดู *สามัญลักษณะ*

สามัญญกานิเถระคาถา : ภาชิตของพระสามัญญกานิเถระ,คาถาของพระสามัญญกานิเถระ ท่านพระสามัญญกานิเถระกล่าวไว้ว่า บุคคลผู้ต้องการนิรามิสสุข ประพฤติให้สมควรแก่การได้ความสุขนั้น ย่อมได้ความสุข ผู้บำเพ็ญอริยมรรคมีองค์ ๘ อันเป็นทางสายตรง ไม่คดเคี้ยว เพื่อบรรลุมตบถ ย่อมได้เกียรติคุณและเจริญยศ (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๓๕/๓๑๕)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อมตบถ หมายถึงธาตุที่ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง (ขุ.เถร.อ. (บาลี) ๑/๓๕/๑๕๔)

สามัญญผล : 1.ผลแห่งความเป็นสมณะ หมายถึงผลของการบวช,ใน*สามัญญผลสูตร* เรื่อง*ผลการบวชหรือความเป็นสมณะ*พระผู้มีพระภาคทรงพิสุจน์ให้พระเจ้าอชาตศัตรูเห็นประจักษ์ว่า การบวชในพระพุทธศาสนามีผลได้อย่างไร โดยทรงจำแนกเป็นข้อ ๆ และทรงซักถามให้พระเจ้าอชาตศัตรูตรัสตอบเป็นบางข้อดังนี้

๑. ตรัสถามว่า ถ้าคนที่เคยเป็นทาสหรือกรรมกรของพระเจ้าอชาตศัตรู้ออกบวชแล้วประพฤติตนดีงาม พระเจ้าอชาตศัตรูจะทรงเรียกร้องให้พระรูปนั้นสึกออกมารับใช้เป็นทาสหรือกรรมกรต่อไปอีกหรือไม่ ทูลตอบว่า ไม่ทรงเรียกร้องให้สึก แต่กลับจะทรงแสดงความเคารพ จะทรงถวายปัจจัย ๔ และความคุ้มครองป้องกันให้พระผู้มีพระภาคจึงทรงสรุปว่านี่แหละผลแห่งการบวชที่เห็นประจักษ์ในปัจจุบัน

๒. ตรัสถามว่า ถ้าคนที่เคยทำนาของพระเจ้าอชาตศัตรู้ออกบวชแล้วประพฤติตนดีงาม พระเจ้าอชาตศัตรูจะทรงเรียกร้องให้สึกออกมาทำนาอย่างเดิมหรือไม่ ทูลตอบว่า ไม่ แต่กลับจะทรงแสดงความเคารพ จะทรงถวายปัจจัย ๔ และความคุ้มครองป้องกันให้ พระผู้มีพระภาคจึงทรงสรุปว่านี่ก็เป็นผลแห่งการบวชที่เห็นประจักษ์ในปัจจุบัน ทั้งดีกว่าและสำคัญกว่าผลข้อก่อน๓. ตรัสต่อไปว่า เมื่อคบดีหรือบุตรคบดีพึงธรรม

ของพระผู้มีพระภาคแล้วเกิดความเลื่อมใส จึงออกบวชแล้วประพฤติพรหมจรรย์ สมบูรณ์ด้วยจุฬศีลมัชฌิมศีล และมหาศีล สำรวมอินทรีย์ ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ มิให้บาปอกุศลเข้ามาท่วมทับใจ มีสติสัมปชัญญะ มีความสันโดษยินดีด้วย ปัจจัย ๔ ตามมีตามได้ ออกป่าหาความสงบ บำเพ็ญสมาธิ ละกิเลสที่เรียกว่านิวรณ์ ๕ ได้ จึงได้บรรลุมรรณที่ ๑ (ปฐมฌาน) นี่ก็เป็นผลแห่งการบวชที่เห็นประจักษ์ในปัจจุบัน ทั้งดีกว่าและสำคัญกว่าผลชื่อก่อน ๆ

๔. ภิกษุผู้ได้ฌานที่ ๑ แล้ว เมื่อปฏิบัติธรรมต่อไปก็ได้ฌานที่ ๒ (ทุติยฌาน) นี่ก็เป็นผลแห่งการบวชที่เห็นประจักษ์ในปัจจุบัน ทั้งดีกว่าและสำคัญกว่าผลชื่อก่อน ๆ

๕. ภิกษุผู้ได้ฌานที่ ๒ แล้ว เมื่อปฏิบัติธรรมต่อไปก็ได้ฌานที่ ๓ (ตติยฌาน) นี่ก็เป็นผลแห่งการบวชที่เห็นประจักษ์ในปัจจุบัน ทั้งดีกว่าและสำคัญกว่าผลชื่อก่อน ๆ

๖. ภิกษุผู้ได้ฌานที่ ๓ แล้ว เมื่อปฏิบัติธรรมต่อไปก็ได้ฌานที่ ๔ (จตุตถฌาน) นี่ก็เป็นผลแห่งการบวชที่เห็นประจักษ์ในปัจจุบัน ทั้งดีกว่าและสำคัญกว่าผลชื่อก่อน ๆ

๗. ภิกษุผู้ได้ฌาน ๔ แล้ว เมื่อน้อมจิตไปเพื่อให้เกิดวิปัสสนาญาณ (ญาณคือการเห็นแจ้ง) เธอก็สามารถเห็นแจ้งว่า กายนี้ไม่เที่ยง มีการแตกทำลายไปเป็นธรรมดา วิญญาณก็อาศัยอยู่ในกายนี้ เกี่ยวเนื่องอยู่ในกายนี้ นี่ก็เป็นผลแห่งการบวชที่เห็นประจักษ์ในปัจจุบัน ทั้งดีกว่าและสำคัญกว่าผลชื่อก่อน ๆ

๘. ภิกษุผู้ได้ฌาน ๔ แล้ว เมื่อน้อมจิตไปเพื่อให้เกิดโมกขนิเวศนาญาณ (ญาณคืออภิวินิจฉัย) เธอก็สามารถเนรมิตกายอื่นขึ้นมาด้วยอำนาจจิต นี่ก็เป็นผลแห่งการบวชที่เห็นประจักษ์ในปัจจุบัน ทั้งดีกว่าและสำคัญกว่าผลชื่อก่อน ๆ

๙. ภิกษุผู้ได้ฌาน ๔ แล้ว เมื่อน้อมจิตไปเพื่อให้เกิดอิทธิวิद्याญาณ (ญาณคือการแสดงฤทธิ์) เธอสามารถแสดงฤทธิ์ได้หลายอย่าง เช่น คนเดียวแสดงให้เห็นเป็นหลายคนได้ นี่ก็เป็นผลแห่งการบวชที่เห็นประจักษ์ในปัจจุบัน ทั้งดีกว่าและสำคัญกว่าผลชื่อก่อน ๆ

๑๐. ภิกษุผู้ได้ฌาน ๔ แล้ว เมื่อน้อมจิตไปเพื่อให้เกิดทิพพโสตธาตุญาณ (ญาณคือหูทิพย์) เธอก็สามารถได้ยินเสียง ๒ ชนิด คือเสียงคนและเสียงทิพย์ได้ชัดเจนทั้งที่อยู่ใกล้และไกลนี่ก็เป็นผลแห่งการบวชที่เห็นประจักษ์ในปัจจุบัน ทั้งดีกว่าและสำคัญกว่าผลชื่อก่อน ๆ

๑๑. ภิกษุผู้ได้ฌาน ๔ แล้ว เมื่อน้อมจิตไปเพื่อให้เกิดเจโตปริยญาณ (ญาณคือการกำหนดรู้จิตของผู้อื่น) เธอก็สามารถกำหนดรู้จิตของคนอื่นตลอดจนจิตของสัตว์ทั้งหลายได้ชัดเจน นี่ก็เป็นผลแห่งการบวชที่เห็นประจักษ์ในปัจจุบัน ทั้งดีกว่าและสำคัญกว่าผลชื่อก่อน ๆ

๑๒. ภิกษุผู้ได้ฌาน ๔ แล้ว เมื่อน้อมจิตไปเพื่อให้เกิดปุพเพนิวาสานุสสติญาณ (ญาณคือการระลึกชาติได้) เธอก็สามารถระลึกชาติก่อน ๆ ได้ นี่ก็เป็นผลแห่งการบวชที่เห็นประจักษ์ในปัจจุบัน ทั้งดีกว่าและสำคัญกว่าผลชื่อก่อน ๆ

๑๓. ภิกษุผู้ได้ฌาน ๔ แล้ว เมื่อน้อมจิตไปเพื่อให้เกิดทิพพจักขุญาณ (ญาณคือตาทิพย์) เธอก็สามารถมองเห็นหมู่สัตว์ทุก ๆ ชั้น ที่กำลังจุติ กำลังปฏิสนธิ นี่ก็เป็นผล

แห่งการบวชที่เห็นประจักษ์ในปัจจุบัน ทั้งดีกว่าและสำคัญกว่าผลช้อก่อน ๆ

๑๔. ภิกษุผู้ได้ฌาน ๔ แล้ว เมื่อน้อมจิตไปเพื่อให้เกิดอัสวักขยญาณ (ญาณคือการทำลายอาสวะให้หมดไป) เธอก็สามารถรู้เห็นตามความเป็นจริงว่า นี่ทุกข์ นี่เหตุแห่งทุกข์ นี่ความดับทุกข์ นี่ทางให้ถึงความดับทุกข์ (รู้ริยสัจ ๔) พร้อมกับรู้อย่างนี้ จิตของเธอก็หลุดพ้นจากอาสวะและอวิชชา เกิดความรู้ชัดว่า “การเกิดสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำได้ทำสำเร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป” นี่ก็เป็นผลแห่งการบวชที่เห็นประจักษ์ในปัจจุบัน ทั้งดีกว่าและสำคัญกว่าผลช้อก่อน ๆ (ที.สี.(ไทย) ๙/๑๕๐/๔๘) ; *ดูสามัญญผลสูตร*

2.ผลแห่งความเป็นสมณะ,ในสังคิติสูตร ทสุตตรสูตร พระสารีบุตรกล่าวถึงสามัญญผลว่ามี ๔ คือ ๑. โสตาปัตติผล ๒. สกทาคามิผล ๓. อนาคามิผล ๔. อรหัตตผล,เป็นธรรมที่ควรทำให้แจ้ง หรือตั้งคำในปฐมสามัญญสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า โสตาปัตติผล สกทาคามิผล อนาคามิผลอรหัตตผล เหล่านี้เรียกว่าสามัญญผล(ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๑๑/๒๘๗,๑๑/๓๕๔/๓๗๘,ส.ม.(ไทย) ๑๙/๓๕/๓๔,ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๑๓๖/๒๓,๒๖/๑๘๓/๓๒,๒๖/๑๘๔/๓๒,ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๖/๕๕๔,๓๑/๑๘๗/๒๙๔,ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๘๒/๖๐๕,ขุ.พทุธ.(ไทย) ๓๓/๓/๕๙๒)

สามัญญลักษณะ : 1. ลักษณะที่เป็นสามัญคือร่วมกันหรือเสมอกัน; คู่กับ *ปัจจัยตัดลักษณะ* 2. ลักษณะที่เสมอกันแก่สังขารทั้งปวง คือไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ; ในความหมายนี้ ดู *ไตรลักษณ์*

สามัญญผลสูตร : พระสูตรว่าด้วยผลแห่งความเป็นสมณะพระพุทธศาสนา พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสเป็นแบบการสนทนาธรรมถาม-ตอบแก่พระเจ้าอชาตศัตรู ขณะประทับอยู่ ณ สวนมะม่วงของหมอชีวก โกมารภัจ เขตกรุงราชคฤห์ แคว้นมคธ ท่ามกลางภิกษุจำนวน ๑,๒๕๐ รูปในคืนวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒ สาเหตุที่ตรัสพระสูตรนี้ เพราะพระเจ้าอชาตศัตรูเข้าเฝ้าแล้วทูลถามว่า คนที่มีศีลปะอย่างใดอย่างหนึ่งสามารถนำมาประกอบอาชีพให้เกิดผลประจักษ์ นำผลนั้นมาบำรุงเลี้ยงบิดามารดาบุตรภริยา ญาติมิตรให้เป็นสุข และนำผลบางส่วนมาบำเพ็ญทักษิณาในสมณพราหมณ์ทั้งหลายก็ได้ผลอย่างสูงคือได้เกิดในสุคติโลกสวรรค์ พระผู้มีพระภาคจะทรงอธิบายให้เข้าใจได้ใหม่ว่าการบวชให้ผลที่เห็นประจักษ์ในปัจจุบันได้เหมือนผลแห่งศีลปะดังกล่าว พระองค์ตรัสตอบว่า การบวชมีผลมากกว่า ในตอนต้น พระเจ้าอชาตศัตรูทรงเล่าว่าได้เสด็จไปหาเจ้าลัทธหรือครู ๖ คน คือ

๑. ครูปุณณะ กัสสปะ ผู้เห็นว่า ทำแล้วไม่เป็นอันทำ ซึ่งจัดเป็นพวกอกิริยวาหะ
๒. ครูมกขลิ โคศาล ผู้เห็นว่า ไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย ซึ่งจัดอยู่ในพวกนัตถิกวาหะ
๓. ครูอชิตะ เกสกัมพล ผู้เห็นว่าอวดตาขาดสูญ ยัญที่บูชาแล้วไม่มีผล ซึ่งจัดอยู่ในพวก อูจเฉทวาหะ
๔. ครูปุณะ กัจจายนะ ผู้เห็นว่า ไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย ซึ่งจัดอยู่ในพวกนัตถิกวาหะ

๕. ครุณิครนถ์นาฏบุตรผู้เห็นว่าการทรมานตนเองเป็นการเผากิเลส เห็นว่าชีวิตเยี่ยงซึ่งจัดอยู่ในพวกสัตว์สวาทะ

๖. ครุสญชัย เวลัฏฐบุตร ผู้มีวาทีหยาบเลวไม่แน่นอนตายตัว ซึ่งจัดอยู่ในพวกอมราวีกเขปวาทะ

หลังจากนั้นพระผู้มีพระภาคทรงพิสูจน์ให้พระเจ้าอชาตศัตรูเห็นประจักษ์ว่าการบวชในพระพุทธศาสนามีผลดีอย่างไร โดยทรงจำแนกเป็นข้อ ๆ และในบางข้อก็ทรงซักถามให้พระเจ้าอชาตศัตรูทูลตอบ ดังนี้

๑. ตรัสถามว่า ถ้าคนที่เคยเป็นทาส กรรมกร ชาวนา คหบดี ของพระองค์บวชแล้วประพฤติตนดีงาม พระองค์จะทรงเรียกร้องให้สึกหรือไม่ เมื่อพระเจ้าอชาตศัตรูทูลตอบว่า ไม่ทรงเรียกร้องให้สึก ทั้งยังถวายความอุปถัมภ์บำรุงอีกด้วย จึงทรงสรุปว่า นี่แหละเป็นผลแห่งการบวชที่เห็นประจักษ์ได้ในปัจจุบัน

๒. เมื่อบวชแล้ว มีความสำรวมในปาฏิโมกข์ สมบูรณ์ด้วยศีล มีอินทริยสังวร มีสติสัมปชัญญะ และสันโดษที่เป็นอริยะ แล้วบำเพ็ญสมาธิจนสามารถบรรลุรูปฌาน ๔ คือ ปฐมฌาน ทุตติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน นี่แหละเป็นผลแห่งการบวชที่เห็นประจักษ์ได้ในปัจจุบัน ทั้งดีกว่าและสำคัญกว่ากลุ่มแรก อนึ่ง ในกลุ่มที่ ๒ นี้ก็ยังมีผลแห่งการบวชที่ดีและสำคัญในกลุ่มนี้อีก กล่าวคือ ผู้ได้บรรลุทุติยฌาน ก็ดีกว่าและสำคัญกว่าผู้ได้ปฐมฌาน เป็นต้น

๓. ผู้บวชแล้วบำเพ็ญตนจนได้บรรลุรูปฌาน ๔ แล้ว น้อมจิตไป ก็สามารถทำให้บรรลุวิชา ๘ ประการ คือ (๑) วิปัสสนาญาณ (๒) มโนเมยิทธิ (ฤทธิ์ทางใจ) (๓) อิทธิวิธญาณ (ญาณคือการแสดงฤทธิ์) (๔) ทิพพโสทธาตุญาณ (ญาณคือหุทิพย์) (๕) เจโตปริยญาณ (ญาณคือการกำหนดรู้จิตของผู้อื่น) (๖) ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ (ญาณคือการระลึกชาติได้) (๗) ทิพพจักขุญาณ (ญาณคือตาทิพย์) (๘) อาสวกขยญาณ ซึ่งผู้ที่บรรลุวิชา ๘ ประการนี้ ก็ดีกว่า และสำคัญกว่า ๒ กลุ่มข้างต้นนั้น

อนึ่ง ในกลุ่มนี้ ยังมีผลแห่งการบวชที่เห็นประจักษ์ได้ที่ดีและสำคัญกว่ากัน ไปตามลำดับขั้นที่ได้บรรลุดังนี้ กล่าวคือ ผู้ที่ได้บรรลุขั้นสูงสุด ก็ดีกว่าและสำคัญกว่าขั้นต่ำ ๆ เช่น ผู้ได้บรรลุมโนเมยิทธิก็ดีกว่าและสำคัญกว่าวิปัสสนาญาณ

๔. เมื่อได้บรรลุอภิญญา ๖ สามารถรู้เห็นตามความเป็นจริง รู้ริยสัง ๔ พร้อมกับรู้อย่างนี้ จิตก็หลุดพ้นจากอาสวะและอวิชชา เกิดความรู้ชัดว่า ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป นี้ก็เป็นผลแห่งการบวชที่เห็นประจักษ์ได้ ทั้งดีกว่าและสำคัญกว่าผลข้อก่อน ๆ (ที.สี. (ไทย) ๙/๑๕๐/๔๘)

สามัญญสูตร

มี ๓ สูตร แปลต่างกัน คือ สูตร ๑ และ ๒ แปลว่า พระสูตรว่าด้วยความเป็นสมณะ

1. สามัญญสูตร (ปฐม) (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า สามัญญะ ได้แก่อริยมรรคมีองค์ ๘ และสามัญญผล ได้แก่ผล ๔ คือ โสดาปัตติผล สกทาคามีผล อนาคามีผล และอรหัตตผล (ส.ม. (ไทย) ๑๙/๓๕/๓๔)

2.สามัญญสูตร (ทุตย) (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า สามัญญะ ได้แก่อริยมรรคมีองค์ ๘ ประโยชน์แห่งสามัญญะ ได้แก่ธรรมเป็นที่สิ้นราคะ โทสะ และโมหะ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๓๖/๓๕)

3.สามัญญสูตร พระสูตรว่าด้วยสัตว์ที่เกื้อกูลแก่สมณะ พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เพราะไม่ได้เห็นอริยสัจ ๔ สัตว์ที่เกื้อกูลแก่สมณะจึงมีจำนวนน้อยกว่า สัตว์ที่ไม่เกื้อกูลแก่สมณะ เหมือนแผ่นดินใหญ่มากกว่าฝุ่นที่เราใช้ปลายเล็บช้อนขึ้นมา (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๑๓๘/๖๔๒)

สามัญญะ : ความเป็นสมณะ หมายถึงอริยมรรคมีองค์ ๘ ดังคำในปฐมสามัญญสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สามัญญะ เป็นอย่างไร คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้แล ได้แก่ ๑. สัมมาทิฏฐิ ฯลฯ ๘. สัมมาสมาธิ นี้เรียกว่า สามัญญะ หรือดังคำในอนวัฏฐิตสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุพิจารณาเห็นว่า ๑. สังขารทั้งปวงจักปรากฏว่าเป็นของไม่มั่นคง ๒. ใจของเราจักไม่ยินดีในโลกทั้งปวง ๓. ใจของเราจักออกไปจากโลกทั้งปวง ๔. ใจของเราจักน้อมไปสู่นิพพาน ๕. สังโยชน์ทั้งหลายของเราจักถึงการละได้ ๖. เราจักเป็นผู้ประกอบด้วยสามัญญะอันยอดเยี่ยม(ส.ม.(ไทย) ๑๙/๓๕/๓๔,๑๙/๓๖/๓๕,อง.ฉก.ก.(ไทย) ๒๒/๑๐๒/๖๒๔)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สามัญญะ ในที่นี้หมายถึงความเป็นสมณะ ได้แก่ อริยมรรค (อง.ฉก.ก.อ. (บาลี) ๓/๑๐๒/๑๕๖)

สามัญญกปริพาชก : ชื่อปริพาชกคนหนึ่งที่อยู่ ณ ฝั่งแม่น้ำคงคา เขตอุกกเจตนครแคว้นวัชชี เขาเข้าไปสนทนารวมกับพระสารีบุตร ดังคำในสามัญญกสูตร ที่เขาถามว่า ท่านสารีบุตรที่เรียกกันว่านิพพาน นิพพาน นิพพานคืออะไร ท่านพระสารีบุตรตอบว่า ผู้มีอายุ คือ ความสิ้นราคะ ความสิ้นโทสะและความสิ้นโมหะ นี้เรียกว่านิพพาน

มีมรรค มีปฏิบัติเพื่อให้แจ้งนิพพานนั้นอยู่หรือ

มีมรรค มีปฏิบัติเพื่อรู้แจ้งนิพพานนั้นอยู่ (ส.สหา.(ไทย) ๑๘/๓๓๐/๓๔๘)

สามัญญกสูตร : พระสูตรว่าด้วยสามัญญกปริพาชก สามัญญกปริพาชกเข้าไปหาท่านพระสารีบุตรผู้อยู่ ณ ฝั่งแม่น้ำคงคา เขตอุกกเจตนคร แคว้นวัชชีแล้วถามว่า นิพพานคืออะไร เมื่อท่านพระสารีบุตรตอบว่า ความสิ้นราคะ โทสะและโมหะ เรียกว่านิพพาน และมรรคและปฏิบัติเพื่อให้แจ้งนิพพานนั้น ได้แก่อริยมรรคมีองค์ ๘ จึงกล่าวว่า มรรคและปฏิบัติเพื่อให้แจ้งนิพพานนั้นจริง เราไม่ควรประมาทในมรรคและปฏิบัติเหล่านั้น (ส.สหา.(ไทย) ๑๘/๓๓๐/๓๔๘)

สามัญญกานิ,ปริพาชก :ชื่อปริพาชกคนหนึ่ง ที่อยู่ ณ นาลกคาม แคว้นมคธ เขาเข้าหาพระสารีบุตรแล้วถามท่านว่า ท่านสารีบุตรอะไรหนอ เป็นเหตุให้เกิดสุข อะไรเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ ท่านพระสารีบุตรตอบว่า ผู้มีอายุ การเกิดเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ การไม่เกิดเป็นเหตุให้เกิดสุข เมื่อมีการเกิด ทุกข์นี้เป็นอันพึงหวังได้คือความหนาว ร้อน หิวกระหาย ปวด อจจาระ ปวดปัสสาวะ สัมผัสไฟ ถูกตีด้วยไม้ ถูกทำร้ายด้วยศัสตราทั้งญาติมิตรต่างก็พากันโกรธเคืองเขา เมื่อมีการเกิด ทุกข์นี้เป็นอันพึงหวังได้ เมื่อไม่มีการเกิด สุขนี้เป็นอันพึงหวังได้ มีปรากฏในปฐมสุขสูตร (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๖๕/๑๔๓,๒๔/๖๖/๑๔๔)

สามັນตราข : พระราชาแคว้นใกล้เคียง (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์)

สามาเถรีคาถา : ภาชิตของพระสามาเถรี,คาถาของพระสามาเถรี ท่านพระสามาเถรีกล่าวไว้ว่า เรา บังคับจิตใจให้อยู่ในอำนาจไม่ได้ จึงไม่ได้ความสงบใจ ต้องเข้าออกจากที่อยู่ถึง ๔-๕ ครั้งตั้งแต่ได้รับโอวาทของพระอานนทเถระแล้ว ในคืนที่ ๘ เรานั้นจึงถอนตัณหาได้ เราถูกทุกข์มากมายกระทบแล้วจึงยินดีในความไม่ประมาท บรรลุความสิ้นตัณหา ได้ทำตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าแล้ว (ขุ.เถรี.(ไทย) ๒๖/๓๗/๕๖๐)

สามารถทำได้ : มีศักยภาพให้งานสำเร็จได้ ดังคำในมหาวรรคที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อานนท์ เธอ เห็นนาของชาวมคธซึ่งเขาพุนดินเป็นคันทาสีเหลือง ยาวทั้งด้านยาวและด้านกว้าง คั้นระหว่างด้วยคันทาสีอื่นๆ เชื่อมกันเหมือนทางสี่แพร่งหรือ ท่านพระอานนท์กราบทูลว่า เห็น พระพุทธเจ้าข้า พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า เธอสามารถทำจิวรของภิกษุให้มี รูปอย่างนั้นได้หรือ ท่านพระอานนท์กราบทูลว่า สามารถทำได้ พระพุทธเจ้าข้า หรือ ดังคำในพุทธยัมปทาสูตร ที่อธิบายอุฏฐานสัมปทาไว้ว่า กุลบุตรในโลกนี้เลี้ยงชีพด้วยการงานใด จะเป็นกสิกรรม พาณิชยกรรม... ประกอบด้วยปัญญาเป็นเครื่องพิจารณา อันเป็นอุปายในการงานที่จะต้องช่วยกันทำนั้นสามารถทำได้ สามารถจัดได้ นี้เรียกว่า อุฏฐานสัมปทา (วิ.ม.(ไทย) ๕/๓๔๕/๒๑๓, อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๓๒/๕๒,อง.อฎฐก.(ไทย)๒๓/๕๔/๓๔๑,๒๓/๕๕/๓๔๕,อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๗/๓๒,๒๔/๑๘/๓๖,๒๔/๕๐/๑๐๘)

สามารถอธิบายเนื้อความให้แจ่มแจ้งได้ : กล่าวธรรมให้กระจ่างชัด ในที่นี้หมายถึงความถนัดเฉพาะ บุคคลมุ่งหมายถึงท่านพระอานนท์ ดังคำในขิปปนิสันตสูตรที่พระอานนท์ถามเหตุให้ ใคร่ครวญได้เร็ว และ ท่านพระสารีบุตรตอบว่า ท่านอานนท์เป็นพหูสูต เฉพาะท่าน อานนท์เท่านั้นที่จะสามารถอธิบายเนื้อความนี้ให้แจ่มแจ้งได้ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๖๙/๒๘๔,๒๒/๑๗๐/๒๘๕)

สามาวดี, อุบาสิกา : อุบาสิกาคณหนึ่ง เป็นพระมเหสีของพระเจ้าอุเทน ได้รับยกย่องจากพระศาสดา เป็นผู้เลิศอยู่ด้วยเมตตา ในบั้นปลายชีวิตถูกไฟเผาตาย ดังคำว่า สามาวดีเลิศกว่า อุบาสิกาสาวิกาทั้งหลายของเรา ผู้มีปกติอยู่ด้วยเมตตา,ในอุทาน กล่าวไว้ว่า พระผู้มี พระภาคประทับอยู่ ณ โขสิตาราม เขตกรุงโกสัมพี สมัยนั้นเมื่อพระเจ้าอุเทนเสด็จ ประพาสพระราชอุทยาน ภายในพระราชวังถูกไฟไหม้ หญิง ๕๐๐ คน มีพระนางสามาวดีเป็นหัวหน้าต่างเสียชีวิตทั้งหมด, ในปฏิสัมภิทามรรคอธิบายไว้ว่า อุตตรา อุบาสิกามีฤทธิ์ที่แผ่ไปด้วยสมาธิ สามาวดีอุบาสิกามีฤทธิ์ที่แผ่ไปด้วยสมาธิ (อง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๒๑๖/๓๒,ขุ.อุ.(ไทย) ๒๕/๗๐/๓๑๙, ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๖/๕๗๐)

สามาวดีวัตถุ : เรื่องพระนางสามาวดี พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่ภิกษุทั้งหลายว่า ความไม่ ประมาท เป็นทางแห่งอมตะ ความประมาท เป็นทางแห่งความตาย คนผู้ไม่ประมาท ชื่อว่าย่อมไม่ตาย คนผู้ประมาทจึงเหมือนคนตายแล้ว บัณฑิตทราบความต่างกัน ระหว่างความไม่ประมาทกับความประมาทนั้น แล้วตั้งอยู่ในความไม่ประมาท ย่อม บันเทิงใจในความไม่ประมาท ยินดีในทางปฏิบัติของพระอริยะทั้งหลาย บัณฑิตผู้เป็น นักปราชญ์เหล่านั้น เฟ่งพินิจ มีความเพียรต่อเนื่อง มีความบากบั่นมั่นคงเป็นนิตย์

ยอมบรรลุนิพพานอันเป็นสภาวะยอดเยี่ยม ปลอดภัยโยคะ (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๒๑/๓๑)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ความไม่ประมาท นี้เป็นชื่อของสติ คำว่า ทางแห่งอมตะ หมายถึงอุบายบรรลุมตะ คำว่า อมตะ (ไม่ตาย) หมายถึงนิพพาน นิพพานนั้นแล ที่ชื่อว่าไม่แก่ ไม่ตาย เพราะไม่เกิด คำว่า ทางปฏิบัติของพระอริยะ หมายถึงโพธิปักขิยธรรม๓๗ ประการ มีสติปัญญา ๔ เป็นต้น และโลกุตตร ธรรม ๙ ประการ คำว่า เฟ่งพินิจ หมายถึงการเฟ่งพินิจด้วยจิตที่เป็นสมาธิแน่วแน่นมี ๒ อย่าง คือ อารัมมณูปนิชฌาน (การเฟ่งอารมณ์ ได้แก่สมบัติ ๘) และลักขณูปนิชฌาน (การเฟ่งลักษณะ ได้แก่ วิปัสสนา มรรค และผล) คำว่า โยคะ หมายถึงสภาวะอันประกอบสัตว์ไว้ในภพมี ๔ ประการ คือ กาม ภพ ทิฏฐิ และอวิชชา (ขุ.ธ.อ.(บาลี) ๒/๖๑- ๖๒, ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๘/๙๓,๑๐๙, ขุ.อุ.อ. (บาลี)๑๙/๑๖๗)

สามาอุบาสิกา : ชื่ออุบาสิกาคนหนึ่ง เป็นอัครอุปัฏฐายิกาของพระพุทธเจ้านามว่าโกนาคมนะ ดังคำในโกนาคมนพุทธวงศ์ว่าอุคคอุบาสกและโสเมเทพอุบาสกเป็นอัครอุปัฏฐากสิวลาคอุบาสิกา และสามาอุบาสิกาเป็นอัครอุปัฏฐายิกา (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๔/๗๑๐)

สามิตตเถรคาถา : ภาชิตของพระสามิตตเถระ,คาถาของพระสามิตตเถระ ท่านพระสามิตตเถระกล่าวไว้ว่า ชั้น ๕ เรากำหนดรู้แล้ว ชั้นเหล่านั้นดำรงอยู่อย่างถูกต้องรากลอนโคนแล้ว การเวียนว่ายตายเกิดสิ้นไปแล้ว บัดนี้ไม่มีการเกิดอีก (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๙๐/๓๓๖)

สามิส : เจือด้วยอามิสคือเครื่องล่อ,ต้องขึ้นต่อวัตถุหรืออารมณ์ภายนอกมีปรากฏในปฏิสัมภิทามรรค ในวิโมกข์ ๗๕ ในข้อ ว่า สามิสวิโมกข์ ดังคำว่า วิโมกข์อันประกอบด้วยรูป นี้ชื่อว่าสามิสวิโมกข์ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๐๙/๓๔๘)

สามิสสุข สุขเจืออามิส, สุขที่ต้องอาศัยเหยื่อล่อ ได้แก่สุขที่เกิดจากกามคุณ(ข้อ ๑ ในสุข ๒) ประกอบในทุกนิบาต ดังคำว่า เป็นข้อ ๑ ในความสุข ๒ คือ ๑. สุขที่อิงอามิส ๒.สุขที่ไม่อิงอามิส(อง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๖๙/๑๐๓)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สุขที่อิงอามิส หมายถึงสุขอาศัยเหยื่อล่อ เป็นสุขที่ทำให้ใจเศร้าหมองทำให้สัตว์อยู่ในวงจรรแห่งวิภวณะ (อง.ทุก.อ.(บาลี) ๒/๖๙/๖๑)

สามิจิกรรม : การชอบ, กิจชอบ, การกระทำที่สมควร, การแสดงความเคารพ ดังคำในครุธรรม ๘ ข้อ ว่า ภิกษุณีถึงจะบวชได้ ๑๐๐ พรรษา ก็ต้องทำการกราบไหว้ ต้อนรับ ทำอัญชลีกรรม ทำสามิจิกรรมแก่ภิกษุผู้บวชแม้ในวันนั้น (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๑๔๙/๓๒๒,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๑๗/๘๘,ม.ม.(ไทย)๑๓/๓๓๘/๔๖๓,ม.อุ.(ไทย)๑๔/๓๓๗/๔๒๖,อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๑๘๗/๒๗๐,อง.อภุฎก.(ไทย)๒๓/๕๑/๓๓๔,อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๖๐๑/๖๕๕,๓๗/๖๐๓/๖๕๘)

สามิจิปฏิปโน : (พระสงฆ์) เป็นผู้ปฏิบัติชอบ, ปฏิบัติสมควรได้รับสามิจิกรรมคือ ปฏิบัติหน้าเคารพนับถือ (ข้อ ๔ ในสังฆคุณ ๙) (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)

สามิมิเวดา : สามิมิศีล รู้ความประสงค์ของผู้ขอ ปราศจากความตระหนี่ ดังคำในปฐมสังวาสสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สามิมิเป็นผู้มีศีล รู้ความประสงค์ของผู้ขอ ปราศจากความ

ตระหนี่ ส่วนภรรยาเป็นผู้ทุศีล ตระหนี่ ชอบด่าว่าสมณพราหมณ์ภรรยานั้นชื่อว่าเป็น
ผีอยู่ร่วมกับสามีเทวดา (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๕๓/๘๘)

สามีผี : สามีทุศีล ตระหนี่ ชอบด่าว่าสมณพราหมณ์ ดังคำในปฐมสังวาสสูตรที่พระผู้มีพระ
ภาคตรัสว่า สามีเป็นผู้ทุศีล ตระหนี่ ชอบด่าว่าสมณพราหมณ์ ส่วนภรรยาเป็นผู้มีศีล
รู้ความประสงค์ของผู้ขอ ปราศจากความตระหนี่ ภรรยานั้นชื่อว่าเป็นเทวดาอยู่
ร่วมกับสามีผี(อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๕๓/๘๘)

สามีภรรยา,สามีและภรรยา : ผัวเมีย หมายถึงชายและหญิงอยู่กันฉันสามีภรรยา กัน ดังคำในมหา
วิวงศ์ว่า สมัยนั้น หญิงคนหนึ่งทะเลาะกับสามีเดินไปบ้านมารดา ภิกษุที่ใกล้ชิด
ตระกูลพูดชักจูงให้กลับคืนดีกัน หรือดังคำในอัสสลาเยนสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัส
ถามพราหมณ์ว่า ชัตตียกุมารในโลกนี้สำเร็จการอยู่ร่วมกับนางพราหมณี เพราะอาศัย
การอยู่ร่วมเป็นสามีภรรยา กันของคนทั้งสองนั้น จึงเกิดบุตรขึ้น บุตรที่เกิดจากนาง
พราหมณีกับชัตตียกุมารนั้น ซึ่งเหมือนมารดาที่ดี เหมือนบิดาก็ดี ควรจะเรียกว่า
กษัตริย์หรือพราหมณ์ (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๓๔๑/๓๗๗, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๔๐๙/๕๑๐),ใน
ปฐมสังวาสสูตร มีทั้งเป็นสามีและภรรยาที่เป็นผี และเป็นสามีและภรรยาที่เป็น
เทวดา ดังคำว่า สามีในโลกนี้เป็นผู้ฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม พูดเท็จ
พูดส่อเสียด พูดคำหยาบ พูดเพ้อเจ้อ เพ่งเล็งอยากได้ของเขา มีจิตพยาบาท เป็น
มิจฉาภิภูติ เป็นผู้ทุศีล มีธรรมเลวทราม มีใจถูกความตระหนี่อันเป็นมลทินครอบงำ
ด่าและติเตียนสมณพราหมณ์ อยู่ครองเรือน แม้ภรรยาของเขาก็เป็นผู้ฆ่าสัตว์ลัก
ทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม พูดเท็จ พูดส่อเสียด พูดคำหยาบ พูดเพ้อเจ้อเพ่งเล็งอยาก
ได้ของเขา มีจิตพยาบาท เป็นมิจฉาภิภูติ เป็นผู้ทุศีล มีธรรมเลวทรามมีใจถูกความ
ตระหนี่อันเป็นมลทินครอบงำด่าและติเตียนสมณพราหมณ์ อยู่ครองเรือน สามีผีอยู่
ร่วมกับภรรยาผี เป็นอย่างนี้แล หรือดังคำว่า สามีในโลกนี้เป็นผู้เว้นขาดจากการฆ่า
สัตว์ ฯลฯ มีใจปราศจากความตระหนี่อันเป็นมลทิน ไม่ด่าและไม่ติเตียนสมณ
พราหมณ์ อยู่ครองเรือน แม้ภรรยาของเขาก็เป็นผู้เว้นขาดจากการฆ่าสัตว์ ฯลฯ ไม่
ด่าและไม่ติเตียนสมณพราหมณ์สามีเทวดาอยู่ร่วมกับภรรยาเทวดา เป็นอย่างนี้แล
ส่วนอีก ๒ ประเภท คือ สามีผีอยู่ร่วมกับภรรยาเทวดา และสามีเทวดาอยู่ร่วมกับ
ภรรยาผี มีอธิบายคำว่า ผี หมายถึงทุศีล ตระหนี่ ชอบด่าว่าสมณพราหมณ์ มีปรากฏ
ในสามีและภรรยาคนใด ก็ทำให้คนผู้นั้นเป็นผีคำว่า เทวดา หมายถึงมีศีล รู้ความ
ประสงค์ของผู้ขอ ปราศจากความตระหนี่ มีปรากฏในสามีและภรรยาคนใด ก็ทำให้
คนผู้นั้นเป็นเทวดา (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๕๓/๙๐,๒๑/๕๖/๙๔)

สามุกังกลีเทศนา,สามุกังกลีธรรมเทศนา : พระธรรมเทศนาที่พระพุทธเจ้าทรงยกขึ้นถือเอาเอง คือ
ทรงเห็นด้วยพระสยัมภูญาณ(ตรัสรู้เอง) ได้แก่อริยสังฆเทศนา, ตามแบบเรียน แปลว่า
ธรรมเทศนาที่พระพุทธเจ้าทรงยกขึ้นแสดงเอง คือ ไม่ต้องปรารภคำถามเป็นต้นของ
ผู้ฟัง ได้แก่เทศนาเรื่องอริยสังข์ ดังคำในอัมพภูตสูตรว่า พระผู้มีพระภาคตรัสอนุพุทธิก
กา คือทรงประกาศเรื่องทาน เรื่องศีลเรื่องสวรรค์ เรื่องโทษ ความต่ำทราม ความ
เศร้าหมองแห่งกาม และอานิสงสีในการออกบวช แก่พราหมณ์ปักษชาติซึ่งนั่งอยู่

ณ ที่สมควร เมื่อทรงทราบว่พราหมณ์ไปกขรสาตีมิจิตควรบรรลุธรรม สงบ อ่อน
ปราศจากนิวรณ เบิกบานผ่องใส จึงทรงประกาศสามุกังสิกเทศนา คือทุกข์ สมุทัย
นิโรธ มรรค ธรรมจักขุอันไร้อุสคือกิเลส ปราศจากมลทิน เกิดขึ้นแก่พราหมณ์ไปกขร
สาติบนที่นั่นนั่นเองว่าสิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดาสิ่งนั้นทั้งหมดล้วนดับไป
เป็นธรรมดา (ที.สี.(ไทย) ๙/๒๙๘/๑๐๙,๙/๓๕๕/๑๔๙,ม.ม.(ไทย)๑๓/๓๙๕/
๔๘๘,อง.อภุฎก.(ไทย) ๒๓/๑๒/๒๓๓,๒๓/๒๑/๒๕๘,๒๓/๒๒/๒๖๑,ช.อุ.(ไทย) ๒๕/
๔๓/๒๕๖,๔/๒๖/๓๓) หรือตั้งคำในมหาวรรคว่ พระผู้มีพระภาค เมื่อทรงทราบว่
ยสกุลบุตรมิจิตควร อ่อน ปราศจากนิวรณ เบิกบานผ่องใส จึงทรงประกาศสามุก
กังสิกธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย คือทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ธรรมจักขุ
อันปราศจากอุสปราศจากมลทิน ได้เกิดแกยสกุลบุตร ณ อาสนะนั้นแล้วว่ สิ่งใดสิ่ง
หนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งปวงมีความดับไปเป็นธรรมดา เปรียบเหมือน
ผ้าขาวสะอาดปราศจากมลทินควรรับน้ำย้อมได้เป็นอย่างดี (วิ.ม.(ไทย) ๔/๒๓/๓๔,
๔/๒๙/๓๖, ๔/๓๐/๓๘, ๔/๓๑/๓๙, ๔/๓๖/๔๖, ๔/๕๖/๖๘,วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๔๒/๔,
๕/๒๘๔/๙๕, ๕/๒๙๓/๑๑๔, ๕/๒๙๘/๑๒๕, ๕/๒๙๘/๑๒๖)

อรรถกถาอธิบายว่ คำว่ สามุกังสิกธรรมเทศนา หมายถึงพระธรรมเทศนา
ที่พระพุทธเจ้าทั้งหลาย ทรงตรัสรู้ด้วยพระองค์เอง ทรงเห็นด้วยสัมมัญญาณ ไม่ทั่วไป
แก่ผู้อื่น คือมิได้รับคำแนะนำจากผู้อื่น ทรงตรัสรู้ลำพังพระองค์เองก่อนใครในโลก
(วิ.อ. (บาลี) ๓/๒๙๓/๑๘๑)

สายโยค : สายรัด ใช้แก่ถูงต่างๆ เช่น ที่ประกอบกับถูงบาตรแปลกันว่ สายโยคบาตร (บาลีว่
อัสวาทก) มีปรากฏในอาโยคปิฎกทายิกาวิมาน ที่กล่าวถึงวิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงผู้
ถวายสายโยคบาตรตั้งคำว่ดิฉันได้ถวายแผ่นผ้าสายโยคแต่ภิกษุผู้กำลังเที่ยว
บิณฑบาต ฯลฯ (ช.วิ.(ไทย) ๒๖/๕๔๙/๖๖) ; บางแห่งแปล*อาโยค* คือผ้ารัดเข้า หรือ
สายรัดเข้า ว่สายโยค ก็มี แต่ในพระวินัยปิฎก ไม่แปลเช่นนั้น ตั้งคำในปิลินทวิจจ
เถราปทานที่ท่านเถระกล่าวถึงสมัยที่ตนเกิดเป็นเศรษฐีแล้วทำบุญตอนหนึ่งว่ จ้าง
ช่างให้ทำยารักษาไข้ ยาหยอดตาไม้ป้ายยาตา กระบอกกรองน้ำลูกกุญแจ และกล่อง
ลูกกุญแจ ซึ่งเย็บด้วยด้าย ๕ สี สายโยค กระบอกเป่าคว้นไฟ ตะเกียงตั้งคนโทน้ำ
และผอบให้สมควร(แก่สมณบริโศค) (ช.อุป.(ไทย) ๓๒/๑๘/๕๘๑) (พจนานุกรมเขียน
สายโยค)

สายสิญจน์ : เส้นด้ายสีขาวที่ใช้โยงในศาสนพิธีเพื่อเป็นสิริมงคลหรือเพื่อความคุ้มครองป้องกัน เป็น
ต้น เช่นที่พระถือในเวลาสวดมนต์ และที่นำมาวางรอบบ้านเรือนหรือบริเวณที่ต้องการ
ความคุ้มครอง, ตามที่ปฏิบัติสืบกันมาใช้ด้ายดิบ นำมาจับทบเป็น ๓ หรือ ๙ เส้น, ถ้า
พิจารณาตามรูปศัพท์ "สิญจน์"คือการรดน้ำ ซึ่งคงหมายถึงการรดน้ำในพิธีอภิเชก
สายสิญจน์จึงอาจจะหมายถึงสายมงคลหรือสายศักดิ์สิทธิ์ซึ่งสืบมาจากเส้นด้ายหรือ
สายเชือกที่ใช้ในพิธีอภิเชก,บางที่ต้นเดิมของสายสิญจน์อาจมาจาก"ปรีตต
สุตต"(ปรีตตสูตร-สายพระปรีตร) ในคัมภีร์บาลีชั้นหลัง ซึ่งหมายถึงเส้นด้ายเพื่อความ

คุ้มครองป้องกัน หรือเส้นด้ายในการสวดพระปริตร) (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์) ; ดูปริตร, ปริตต์

สามุทธระ, พระเจ้าจักรพรรดิ : ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระยูธิกบุปผิยเถระ ดังคำในยูธิกบุปผิยเถราปทาน ที่ท่านพระเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตน สรุปลงความได้ว่า ข้าพเจ้าเที่ยวไปตามกระแสน้ำ ไกลฝั่งแม่น้ำจันทกาคา ณ ที่นั้นข้าพเจ้าได้เห็นพระสยมภูพุทธเจ้า ผู้ตั้งต้นพญาไม้สาละมีดอกบานสะพรั่ง ข้าพเจ้าได้ถือดอกเข็มเข้าเฝ้าพระมหามุนี เพราะผลแห่งการบูชาพระพุทธรูปในกัปที่ ๖๗ นับจากกัปนี้ไป ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่งพระนามว่าสามุทธระ สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ มีพละทานุภาพมาก (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๖/๓๓๔)

สายกลาง : พอดี พอประมาณ หมายถึงไม่ตึงหรือหย่อน ไม่เอนไปที่สุดข้างใดข้างหนึ่ง ดังคำในปริวารว่า ก็พระวินัยธร ผู้เรื่องนาม มีปัญญามาก ทรงสุตะ มีวิจารณ์ญาณ ถามแนวทางของท่านบูรพาจารย์ในที่นั้น ๆ คิดแล้วให้เขียนข้อพิสดารและสังเขปนี้ไว้ในสายกลาง ตามแนวทางที่วางไว้ ซึ่งจะนำความสะดวกมาให้แก่เหล่าศิษย์ หรือดังคำในกัจจานโคตตสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ที่สุดอย่างที่ ๑ นี้ คือ สิ่งทั้งปวงมีอยู่ที่ที่สุดอย่างที่ ๒ นี้ คือ สิ่งทั้งปวงไม่มีอยู่ ตถาคตไม่เข้าไปใกล้ที่สุดทั้ง ๒ อย่างนี้ ย่อมแสดงธรรมโดยสายกลางว่า เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี ฯลฯ ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ มีได้ด้วยประการฉะนี้ อนึ่ง เพราะอวิชชาดับไปไม่เหลือด้วยวิราคะ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ ฯลฯ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ มีได้ด้วยประการฉะนี้ (วิ.ป.(ไทย) ๘/๕๐๑/๓๒๑, ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๕/๒๕,๑๖/๑๗/๒๘,๑๖/๑๘/๓๑,๑๖/๓๕/๓๕)

สายยันต์ : เวลาเย็น (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์)

สารกัป : ชื่อกัปหมายถึงกัปที่มีพระพุทธเจ้าอุบัติขึ้นองค์เดียว ชื่อว่าสารกัป (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์) ; ดู กัป

อรรถกถาอธิบายว่า เป็น ๑ ในชื่อกัป ๔ ดังคำว่า กัปมี ๔ คือ (๑) กัปที่มีพระพุทธเจ้าอุบัติขึ้นองค์เดียว ชื่อว่าสารกัป (๒) กัปที่มีพระพุทธเจ้าอุบัติขึ้น ๒ หรือ ๓ องค์ ชื่อว่าวารกัป (๓) กัปที่มีพระพุทธเจ้าอุบัติขึ้น ๔ องค์ ชื่อว่ามณฑกัป (๔) กัปที่มีพระพุทธเจ้าอุบัติขึ้น ๕ องค์ ชื่อว่าภทรกัป ในภทรกัปนี้มีพระพุทธเจ้าอุบัติขึ้น ๕ องค์ คือ พระกกุสันธ พุทธเจ้า พระโกนาคมพุทธเจ้า พระกัสสปพุทธเจ้า พระโคตมพุทธเจ้า พระเมตเตยยพุทธเจ้า (ขุ.อป.อ. (บาลี) ๒/๒๒๕/๓๓๐)

สารคันธาทิตาสุตตนวกะ : ว่าด้วยพระสูตร ๙ สูตร มีสารคันธาทิตาสุตตเป็นต้น พระผู้มีพระภาคผู้ประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสพระสูตรทั้ง ๙ สูตรนี้ โดยชื่อเดียวกัน แต่แบ่งเป็น ๙ สูตรตามวัตถุทานที่ให้ เช่น สารคันธาทิตาสุตตที่ ๑ มีเนื้อหาสาระว่า ภิกษุรูปหนึ่งเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคผู้ประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันแล้วทูลถามว่า อะไรเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้บุคคลบางคนหลังจากตายแล้ว จะเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับเทพทั้งหลายผู้สถิตอยู่ที่ต้นไม้มีกลิ่นที่แก่น

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า เพราะบุคคลบางคนประพฤตีสุจริตทางกาย วาจา และใจ เมื่อได้ฟังมาว่า เทพทั้งหลายผู้สถิตอยู่ที่ต้นไม้มีกลิ่นที่แก่น มีอายุยืน มีผิวพรรณงาม มีความสุขมาก จึงตั้งความปรารถนาว่า ไฉนหนอ หลังจากตายแล้ว ขอเราพึงเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับเทพทั้งหลายผู้สถิตอยู่ที่ต้นไม้มีกลิ่นที่แก่น บุคคลนั้นจึงให้ต้นไม้มีกลิ่นที่แก่น หลังจากตายแล้ว จึงเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับเทพทั้งหลายผู้สถิตอยู่ที่ต้นไม้มีกลิ่นที่แก่น เป็นต้น สูตรที่ ๒ บุคคลนั้นให้ต้นไม้มีกลิ่นที่กระพี้ สูตรที่ ๓ บุคคลนั้นให้ต้นไม้มีกลิ่นที่เปลือก สูตรที่ ๔ บุคคลนั้นให้ต้นไม้มีกลิ่นที่สะเก็ด สูตรที่ ๕ บุคคลนั้นให้ต้นไม้มีกลิ่นที่ใบ สูตรที่ ๖ บุคคลนั้นให้ต้นไม้มีกลิ่นที่ดอก สูตรที่ ๗ บุคคลนั้นให้ต้นไม้มีกลิ่นที่ผล สูตรที่ ๘ บุคคลนั้นให้ต้นไม้มีกลิ่นที่รส สูตรที่ ๙ บุคคลนั้นให้ต้นไม้มีกลิ่นที่กลิ่น หลังจากตายแล้ว ย่อมเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับเทพทั้งหลายผู้สถิตอยู่ที่ต้นไม้เหล่านั้น ๆ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๔๔๑-๔๔๔/๓๖๕)

สารคันธาทิทานุสการสูตรนวุตตะ : พระสูตรว่าด้วยพระสูตร ๙๐ สูตร มีสารคันธาทิทานุสการสูตรเป็นต้น พระผู้มีพระภาคผู้ประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสพระสูตรทั้ง ๙๐ สูตรนี้ โดยแบ่งเป็น ๙ กลุ่มใหญ่ โดยในแต่ละกลุ่มยังแบ่งเป็นสูตรย่อยอีกสูตรละ ๑๐ สูตร ดังนี้

สูตรที่ ๒๓-๓๒ สารคันธาทิทานุสการสูตร ว่าด้วยผู้ให้วัตถุทานแล้วเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับเทพทั้งหลายผู้สถิตอยู่ที่ต้นไม้มีกลิ่นที่แก่น ๑๐ สูตร ฟังทราบเนื้อหาสาระทั้งหมดโดยนัยแห่งมูลคันธาทิทานุสการสูตรตทสกะ ในสังยุตนี้

สูตรที่ ๓๓-๔๒ เผคคคันธาทิทานุสการสูตร ว่าด้วยผู้ให้วัตถุทานแล้วเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับเทพทั้งหลายผู้สถิตอยู่ที่ต้นไม้มีกลิ่นที่กระพี้ ๑๐ สูตร ฟังทราบเนื้อหาสาระทั้งหมดโดยนัยแห่งมูลคันธาทิทานุสการสูตรตทสกะ ในสังยุตนี้

สูตรที่ ๔๓-๕๒ ตจคันธาทิทานุสการสูตร ว่าด้วยผู้ให้วัตถุทานแล้วเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับเทพทั้งหลายผู้สถิตอยู่ที่ต้นไม้มีกลิ่นที่เปลือก ๑๐ สูตร ฟังทราบเนื้อหาสาระทั้งหมดโดยนัยแห่งมูลคันธาทิทานุสการสูตรตทสกะ ในสังยุตนี้

สูตรที่ ๕๓-๖๒ ปปฏิคคันธาทิทานุสการสูตร ว่าด้วยผู้ให้วัตถุทานแล้วเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับเทพทั้งหลายผู้สถิตอยู่ที่ต้นไม้มีกลิ่นที่สะเก็ด ๑๐ สูตร ฟังทราบเนื้อหาสาระทั้งหมดโดยนัยแห่งมูลคันธาทิทานุสการสูตรตทสกะ ในสังยุตนี้

สูตรที่ ๖๓-๗๒ ปัตตคันธาทิทานุสการสูตร ว่าด้วยผู้ให้วัตถุทานแล้วเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับเทพทั้งหลายผู้สถิตอยู่ที่ต้นไม้มีกลิ่นที่ใบ ๑๐ สูตร ฟังทราบเนื้อหาสาระทั้งหมดโดยนัยแห่งมูลคันธาทิทานุสการสูตรตทสกะ ในสังยุตนี้

สูตรที่ ๗๓-๘๒ ปุพคคันธาทิทานุสการสูตร ว่าด้วยผู้ให้วัตถุทานแล้วเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับเทพทั้งหลายผู้สถิตอยู่ที่ต้นไม้มีกลิ่นที่ดอก ๑๐ สูตร ฟังทราบเนื้อหาสาระทั้งหมดโดยนัยแห่งมูลคันธาทิทานุสการสูตรตทสกะ ในสังยุตนี้

สูตรที่ ๘๓-๙๒ ผลคันธาทิทานุสการสูตร ว่าด้วยผู้ให้วัตถุทานแล้วเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับเทพทั้งหลายผู้สถิตอยู่ที่ต้นไม้มีกลิ่นที่ผล ๑๐ สูตร ฟังทราบเนื้อหาสาระทั้งหมดโดยนัยแห่งมูลคันธาทิทานุสการสูตรตทสกะ ในสังยุตนี้

สูตรที่ ๙๓-๑๐๒ รสคันธทานูปการสูตร ว่าด้วยผู้ให้วัตถุทานแล้วเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับเทพทั้งหลายผู้สถิตอยู่ที่ต้นไม้มีกลิ่นที่รส ๑๐ สูตร พึงทราบเนื้อหาสาระทั้งหมดโดยนัยแห่งมูลคันธทานูปการสูตรตทสกะ ในสังยุตนี้

สูตรที่ ๑๐๓-๑๑๒ คันธคันธทานูปการสูตร ว่าด้วยผู้ให้วัตถุทานแล้วเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับเทพทั้งหลายผู้สถิตอยู่ที่ต้นไม้มีกลิ่นที่กลิ่น ๑๐ สูตร พึงทราบเนื้อหาสาระทั้งหมดโดยนัยแห่งมูลคันธทานูปการสูตรตทสกะ ในสังยุตนี้ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๔๖๐-๕๔๙/๓๖๗)

สารณา : การให้ระลึก ได้แก่กิริยาที่สอบถามเพื่อฟังคำให้การของจำเลย, การสอบสวน (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)

สารณียธรรม : ธรรมเป็นเหตุให้ระลึกถึง มี ๖ อย่าง คือภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ ๑. ตั้งมั่นเมตตา กายกรรม๒ ในเพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย ทั้งต่อหน้า และลับหลัง แม้นี้ก็เป็นสารณียธรรมที่ทำให้เป็นที่รัก ทำให้เป็นที่เคารพ เป็นไปเพื่อความสงเคราะห์กัน เพื่อความไม่วิวาทกัน เพื่อความสามัคคีกัน เพื่อความเป็นอันเดียวกัน ๒. ตั้งมั่นเมตตาวจกรรม ในเพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย ทั้งต่อหน้าและลับหลัง ... ๓. ตั้งมั่นเมตตามโนกรรม ในเพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย ทั้งต่อหน้าและลับหลัง ๔. บริโภคโดยไม่แบ่งแยก๓ภากทั้งหลายอันประกอบด้วยธรรม ได้มาโดยธรรม โดยที่สุตแม่เพียงบิณฑบาต (อาหารในบาตร) บริโภคกับเพื่อนพรหมจารีทั้งหลายผู้มีศีล ... ๕. มีศีลไม่ขาด ไม่ทะเล ไม่ต่าง ไม่พร้อย เป็นไท ท่านผู้รู้สรรเสริญ ที่ไม่ถูกตมหา และทฎฐิครอบงำ เป็นไปเพื่อสมาธิ เสมอกันกับเพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย ทั้งต่อหน้าและลับหลัง ๖. มีอริยทฎฐิ อันเป็นธรรมเครื่องนำออก เพื่อความสิ้นทุกข์โดยชอบ แก่ผู้ทำตาม เสมอกันกับเพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย ทั้งต่อหน้าและ ลับหลัง แม้นี้ก็เป็นสารณียธรรมที่ทำให้เป็นที่รัก ทำให้เป็นที่เคารพ เป็นไปเพื่อความสงเคราะห์กัน เพื่อความไม่วิวาทกัน เพื่อความสามัคคีกัน เพื่อความเป็นอันเดียวกัน มีปรากฏในสังคิตสูตรปฐมสารณียสูตร และทุติยสารณียสูตร (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๒๔/๓๒๑,๑๑/๓๕๖/๓๘๗,อง.ฉก.ก.(ไทย) ๒๒/๑๑/๔๒๖)

สารณียสูตร พระสูตรว่าด้วยสารณียธรรม มี ๒ สูตร คือ

1.สารณียสูตร (ปฐม) (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สารณียธรรม (ธรรมเป็นเหตุให้ระลึกถึงกัน) ๖ คือ (๑-๓) ตั้งมั่นเมตตาทกายกรรม เมตตาวจกรรม และเมตตามโนกรรม ในเพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย ทั้งต่อหน้าและลับหลัง (๒) ตั้งมั่นในเพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย ทั้งต่อหน้าและลับหลัง (๔) บริโภคโดยไม่แบ่งแยกภากทั้งหลาย (หมายถึงไม่แบ่งแยกอามิสโดยคิดว่า จะให้เท่านั้น) ไม่แบ่งแยกบุคคล โดยคิดว่า จะให้แก่คนนั้นไม่ให้แก่คนนี้) บริโภคร่วมกับเพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย (๕) มีศีลเสมอกันกับเพื่อนพรหมจารีทั้งต่อหน้าและลับหลัง (๖) มีอริยทฎฐิ(อริยมัคคสัมมาทฎฐิ) เสมอกันกับเพื่อนพรหมจารีทั้งต่อหน้าและลับหลัง (อง.ฉก.ก.(ไทย) ๒๒/๑๑/๔๒๖)

2.สารณียสูตร (ทุติย) (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สารณียธรรมที่ทำให้เป็นที่รัก ทำให้เป็นที่เคารพ เป็นไปเพื่อความสงเคราะห์กัน เพื่อความไม่วิวาทกัน เพื่อ

ความสามัคคีกัน เพื่อความเป็นอันเดียวกัน มี ๖ เหมือนในปฐมสารณียสูตร (อง.ฉก. (ไทย) ๒๒/๑๒/๔๒๗)

สารณียสูตร : พระสูตรว่าด้วยสถานที่อันกษัตริย์และภิกษุพึงระลึกถึงตลอดชีวิต พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สถานที่ที่กษัตริย์ราชผู้ได้รับมูรธาภิเษก พึงระลึกถึงตลอดพระชนมชีพ มี ๓ แห่ง คือ (๑) สถานที่ประสูติ (๒) สถานที่ทรงได้รับมูรธาภิเษก (๓) สถานที่ทรงชนะสงครามครั้งใหญ่ พิชิตชัยสงคราม ครอบครองสนามรบไว้ได้ และตรัสว่า สถานที่ที่ภิกษุพึงระลึกถึงตลอดชีวิตมี ๓ แห่ง คือ (๑) สถานที่ปลงผมและหนวด ครองผ้ากาสาวพัสตร์ออกบวช (๒) สถานที่รู้ริยสัจ ๔ ตามความเป็นจริง (๓) สถานที่บรรลุนิพพาน วิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันไม่มีอาสวะ (อง.ต.ก.(ไทย) ๒๐/๑๒/๑๕๐)

สารถิ, นาย : คนขี้บรด, คนบังคับม้า, โดยปริยายหมายความว่า ผู้บังคับหรือฝึกหัด ในความว่า พระพุทธเจ้าทรงเป็นสารถิฝึกบรูษที่ควรฝึก ดังคำในจักกวัตติสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เมื่อมนุษย์มีอายุขัย ๘๐,๐๐๐ ปีพระผู้มีพระภาคพระนามว่า เมตไตรย จักเสด็จอุบัติขึ้นในโลก พระองค์เป็นพระอรหันต์ ตรัสรู้ด้วยพระองค์เอง โดยชอบ เพียบพร้อมด้วยวิชาและจรณะเสด็จไปดี รู้แจ้งโลกเป็นสารถิฝึกผู้ควรฝึก ได้อย่างยอดเยี่ยม เป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลายเป็นพระพุทธเจ้าเป็นพระผู้มีพระภาค หรือดังคำในสมัยสูตรที่เทวดาองค์หนึ่งกล่าวว่า นายสารถิถือบังเหียนม้าบังคับให้วิ่งไปตามทาง (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๐๗/๗๘,ม.ม. (ไทย) ๑๒/๗๔/๖๖,๑๒/๔๑๐/๔๔๖,ม.ม.(ไทย)๑๓/๑๐/๑๐,๑๓/๒๕/๒๘,๑๓/๗๖/๗๓,๑๓/๒๐๗/๒๔๕,๑๔/๑๓/๑๘,๑๔/๒๑๘/๒๕๑,ม.อ.(ไทย)๑๔/๓๐๔/๓๖๘,ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๓๔๑/๓๕๘,ส.ส.(ไทย) ๑๕/๓๗/๔๙)

สารท, ฤดู,สารทฤดู : 1. อันเกิดมีหรือเป็นไปในสทรทสมัย เช่น ดวงจันทร์ในฤดูใบไม้ร่วงอันนวลแจ่มสดใส ดังคำในมหารวรรคว่า สมัยนั้น พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเชตวันอารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี ครั้งนั้น ภิกษุทั้งหลายป่วยด้วยอาหารที่เกิดในฤดูสารท แม้ข้าวต้มที่ต้มเข้าไปก็กลับอาเจียนออกมา หรือดังคำในอัปมาทสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ในสารทฤดู เมื่อฝนขาดหายปราศจากเมฆดวงอาทิตย์อุทัยขึ้นสู่ท้องฟ้ากำจัดความมืดที่มีอยู่ในอากาศทั้งหมด ย่อมส่องแสงแผดแสงเจิดจ้า และแจ่มกระจ่าง (วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๖๐/๔๓,อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๕/๒๙,ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๔๖/๗๖,๑๙/๑๔๗/๗๖,๑๙/๑๔๘/๗๖)

2. เทศกาลทำบุญสิ้นเดือนสิบ เดิมเป็นฤดูทำบุญด้วยเอาข้าวที่กำลังท้อง (ข้าวรวงเป็นน้ำนม) มาทำยาคุและกวนข้าวปายาสเลี้ยงพราหมณ์เรียกว่ากวนข้าวทิพย์ ส่วนผู้นับถือพระพุทธศาสนานาคตินั้นมาใช้ แต่เปลี่ยนเป็นถวายแก่พระภิกษุสงฆ์ อุทิศส่วนกุศลให้แก่ญาติในปรโลก สำหรับชาวบ้านทั่วไปมักทำแต่กระยาสารท เป็นต้น(ต่างจาก *ครวท*) (พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๒๕)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ฤดูสารท คือฤดูใบไม้ร่วง หรือดังคำว่า สารทะ คือ ฤดูใบไม้ร่วง (สาราทานีติ สรทมาเส วา นิพพตตานิ) (วิ.อ.(บาลี) ๓/๒๖๐/๑๗๓,อง.ฉก.อ. (บาลี) ๓/๖๒/๑๔๘)

สารทกาล : ฤดูใบไม้ร่วง, ฤดูสารท, เทศกาลทำบุญสิ้นเดือน ๑๐ ดังคำในมหาปริณิพพานสูตรที่ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อานนท ในสารทกาลคือเดือนท้ายฤดูฝน เมื่ออากาศแจ่มใส ไร้เมฆหมอก ดวงอาทิตย์ส่องนภาภาค มองดูได้ยาก เพราะมีแสงสะท้อนบาดตา หรือดังคำในมหาธัมมสมาทานสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ในสารทกาลซึ่งเป็น เดือนท้ายแห่งฤดูฝนอากาศโปร่งปราศจากเมฆฝน ดวงอาทิตย์ลอยอยู่ในท้องฟ้า กำจัดความมืดในอากาศทั้งสิ้นย่อมส่องแสงสว่างเจิดจ้า (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๕๘/๑๙๒, ม.ม.(ไทย) ๑๒/๔๘๖/๕๒๕,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๗๓/๓๒๓,๑๓/๒๗๙/๓๓๔,อง.อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๖๔/๒๔๘,๒๐/๙๕/๓๒๘,พ.อิต.(ไทย) ๒๕/๒๗/๓๗๒,พ.ธ.(ไทย) ๒๕/ ๑๔๙/๗๘,๒๕/๒๘๕/๑๒๑

สารทสมัย : สมัยหรือฤดูสารท, ฤดูใบไม้ร่วง, เดือน ๑๐ ดังคำในจุฬโคบาลสูตรที่พระผู้มีพระภาค ตรัสว่า นายโคบาลชาวแคว้นมคธ เป็นคนโง่มาแต่กำเนิด ในสารทสมัยซึ่งเป็นเดือน ท้ายแห่งฤดูฝน มิได้พิจารณาฝั่งนี้และฝั่งโน้นแห่งแม่น้ำคงคา ต้อนฝูงโคให้ข้ามไปสู่ ฝั่งเหนือของชาวแคว้นวิเทหะ ณ สถานที่ที่มีไข้ท่า ครั้นนั้น ฝูงโคว่ายเข้าไปในวัง น้ำวนกลางแม่น้ำคงคา ถึงความพินาศในแม่น้ำนั้น (ม.ม.(ไทย) ๑๒/๒๐๘/๒๒๐,๑๒/ ๓๕๐/๓๘๔)

สารธรรม : ธรรมที่เป็นแก่น หมายถึงวิมุตติ ความหลุดพ้น ดังคำในอานาปานัสสติสูตรที่พระผู้มี พระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย บริษัทนี้ไม่สนทนากัน บริษัทนี้เจียบเสียงสนทนากัน ดำรงอยู่ในสารธรรมอันบริสุทธิ์ ภิกษุสงฆ์บริษัทนี้เป็นเช่นเดียวกันกับบริษัทที่ควรแก่ ของที่เขานำมาถวาย ควรแก่ของต้อนรับ ควรแก่ทักษิณาทาน ควรแก่การทำอัญชลี เป็นเนื่อนาบุญอันยอดเยี่ยมของโลก ภิกษุสงฆ์นี้เป็นเช่นเดียวกันกับบริษัทที่เขาถวาย ของน้อยแต่มีผลมาก,ในสารสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย สารธรรม (ธรรมที่เป็นแก่นสาร) ๔ ประการนี้ คือ ๑. สีสสารธรรม (ธรรมที่เป็นแก่นสารคือศีล) ๒.สมาธิสารธรรม (ธรรมที่เป็นแก่นสารคือสมาธิ) ๓. ปัญญาสารธรรม(ธรรมที่เป็น แก่นสารคือปัญญา) ๔. วิมุตติสารธรรม (ธรรมที่เป็นแก่นสารคือวิมุตติ),ในมหาภัสสป สูตรพระผู้มีพระภาคตรัสว่า ผู้ไม่เลี้ยงคนอื่นผู้รู้จักตนดี ผู้ฝึกฝนตนได้แล้วดำรงมั่นอยู่ ในสารธรรมผู้สิ้นอาสวะแล้ว ผู้คายโทษได้แล้วเราเรียกว่า พรหมณ์(ม.อ.(ไทย) ๑๔/ ๑๔๖/๑๘๕,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๕๐/๒๑๓,พ.อ.(ไทย) ๒๕/๖/๑๗๙)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สารธรรม หมายถึงวิมุตติสาระ (พ.อ.อ. ๖/๖๖)

สารนาถ : ชื่อปัจจุบันของอสิปตนมฤคทายวันใกล้นครพาราณสี สถานที่ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงปฐม เทศนา เคยเจริญรุ่งเรืองมากเป็นศูนย์กลางการศึกษาทางพุทธศาสนาที่สำคัญแห่ง หนึ่ง มีเจดีย์ใหญ่สูง ๒๐๐ฟุต ถูกชาวฮินดูทำลายก่อน แล้วถูกนายทัพมุสลิมทำลาย สิ้นเชิงใน พ.ศ.๑๗๓๘ (สารนาถมาจาก *สารังคนาถ* แปลว่า ที่ซึ่งของเหล่ากวางเนื้อ) (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)

สารมณฑกัปป : ชื่อกัปป ในที่นี้ หมายถึง ๒ กัปป คือ สารกัปป และมณฑกัปป คำว่า สารกัปป คือกัปปที่มี พระพุทธเจ้าอุบัติขึ้นองค์เดียว คำว่า มณฑกัปป คือกัปปที่มีพระพุทธเจ้าอุบัติขึ้น ๔ องค์, ในอรรถกถาอธิบายว่า กัปปมี ๔ คือ (๑) กัปปที่มีพระพุทธเจ้าอุบัติขึ้นองค์เดียว ชื่อว่า

- สารกัป (๒) กัปที่มีพระพุทธเจ้าอุบัติขึ้น ๒ หรือ ๓ องค์ ชื่อว่าวรกัป (๓) กัปที่มีพระพุทธเจ้าอุบัติขึ้น ๔ องค์ ชื่อว่ามณฑกัป (๔) กัปที่มีพระพุทธเจ้าอุบัติขึ้น ๕ องค์ ชื่อว่าภทรกัป ในภทรกัปนี้มีพระพุทธเจ้าอุบัติขึ้น ๕ องค์ คือ พระกกุสันธ พระโกนาคม พระกัสสป พระโคตม พระเมตเตยย พระเจ้า (ขุ.อป.อ.(บาลี) ๒/๒๒๕/๓๓๐, พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์) ;ดู กัป
- สารสูตร^๑ :** พระสูตรว่าด้วยสารธรรม พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สารธรรม ๔ คือ (๑) สีสสาระ แก่นสารคือสีล (๒) สมานสาระ แก่นสารคือสมาธิ (๓) ปัญญาสาระ แก่นสารคือปัญญา (๔) วิมุตติสาระ แก่นสารคือวิมุตติ (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๕๐/๒๑๓)
- สารสูตร^๒ :** พระสูตรว่าด้วยอุปมาด้วยแก่นไม้ พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ปัญญินทรีย์ที่เป็นไปเพื่อความตรัสรู้เลิศกว่าโพธิปักขิยธรรมคืออินทรีย์ ๔ ที่เหลือ เหมือนจันทน์แดงเลิศกว่ากลิ่นหอมที่เกิดจากแก่น (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๕๒๕/๓๓๙)
- สารัชชสูตร :** พระสูตรว่าด้วยความแก้แค้นและความครั่นคร้าม พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมเครื่องทำความแก้แค้นสำหรับภิกษุผู้เป็นเสขะ ๕ คือ (๑) มีศรัทธา (๒) มีศีล (๓) เป็นพหูสูต (๔) ปราศจากความเพียร (๕) มีปัญญา(อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๐๑/๑๗๕)
- สารัชชสูตร^๒ :** พระสูตรว่าด้วยความครั่นคร้ามและความแก้แค้น พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้ภิกษุครั่นคร้าม ๕ คือ (๑) ไม่มีศรัทธา (๒) ทุศีล (๓) มีสุทธน้อย (๔) เกียจคร้าน (๕) มีปัญญาทึบ แล้วตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้ภิกษุแก้แค้น มีนัยตรงกันข้าม (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๕๘/๒๖๒)
- สารัชชสูตร^๓ :** พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นเหตุให้ครั่นคร้าม พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเชตะวัน เขตกรุงสาวัตถี ตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้อุบาสกครั่นคร้าม ๕ คือ (๑) ฆ่าสัตว์ (๒) ลักทรัพย์ (๓) ประพฤติผิดในกาม (๔) พุดเท็จ (๕) ดื่มน้ำเมาคือสุราและเมรัย แล้วตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้อุบาสกแก้แค้น ๕ คือ (๑) เว้นขาดจากการฆ่าสัตว์ (๒) เว้นขาดจากการลักทรัพย์ (๓) เว้นขาดจากการประพฤติผิดในกาม (๔) เว้นขาดจากการพุดเท็จ (๕) เว้นขาดจากการดื่มน้ำเมาคือสุราและเมรัย (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๗๑/๒๘๗)
- สารัตถทีปนี :** ชื่อคัมภีร์ฎีกาอธิบายความ ในสมันตปาสาทิกา ซึ่งเป็นอรรถกถาแห่งพระวินัยปิฎก พระสารีบุตรเถระแห่งเกาะลังกา เป็นผู้รจนาในรัชกาลของพระเจ้าปรักกมพาหุที่ ๑ (พ.ศ. ๑๖๙๖-๑๗๒๙) (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)
- สารัตถปกาสินี :** ชื่อคัมภีร์อรรถกถาอธิบายความในสังยุตตนิกาย แห่งพระสุตตันตปิฎก พระพุทธโฆษาจารย์เรียบเรียงขึ้น โดยอาศัยอรรถกถาเก่าภาษาสิงหลที่สืบมา แต่เดิมเป็นหลัก เมื่อ พ.ศ.ใกล้จะถึง ๑๐๐๐ (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์); ดู โบราณวัตถุ, อรรถกถา
- สารันทสูตร :** พระสูตรว่าด้วยการแสดงอภิธานิยธรรมที่สารันทเจดีย์ พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ สารันทเจดีย์ (คือสถานที่เป็นที่อยู่ของยักษ์ชื่อสารันทะ หรือสถานที่ทรงทำนิมิตโอภาสแก่พระอานนท์) เขตกรุงเวสาลี ตรัสกับเจ้าลิจฉวีทั้งหลายว่า อภิธานิยธรรม ๗ คือ พวกเจ้าวชิรซึ่งหวังได้ความเจริญอย่างเดียว ไม่มีความเสื่อมเลยตราบเท่าที่

ยัง (๑) หมั่นประชุมกันเนื่องนิത്യ ประชุมกันมากครั้ง (๒) พร้อมเพรียงกันประชุม พร้อมเพรียงกันเลิกประชุม และพร้อมเพรียงกันทำกิจที่พวกเจ้าวัชชีพึงทำ (๓) ไม่บัญญัติสิ่งที่มีได้บัญญัติไว้ (อรรถกถาอธิบายหมายถึงภาณี พลิกกรรมหรืออาชญากรรม ที่ไม่เคยกระทำไว้ ก็จะไม่บัญญัติสิ่งนั้นเพิ่มขึ้น) ไม่ล้มล้างสิ่งที่บัญญัติไว้แล้ว ถือปฏิบัติมั่นในวัชชีธรรมที่วางไว้เดิม (อรรถกถาอธิบายหมายถึงประเพณีที่สืบต่อกันมานาน เช่น จับผู้ต้องสงสัยว่าเป็นโจร ผู้จับจะไม่สอบสวนเอง แต่จะส่งให้ฝ่ายสอบสวน ฝ่ายสอบสวนสืบสวนแล้ว รู้ว่าไม่ใช่ก็ปล่อย ถ้ายังสงสัยก็ส่งต่อขึ้นไป ตามลำดับชั้น บางกรณีอาจส่งถึงเสนาบดี บางกรณีอาจส่งถึงพระราชาก็ได้ (๔) สักการะ เคารพ นับถือบูชาเจ้าวัชชีผู้มีพระชนมายุมากของชาววัชชี และสำคัญถ้อยคำของท่านเหล่านั้นว่าเป็นสิ่งที่ควรรับฟัง (๕) ไม่อุคคร่าขึ้นใจกุลสตรีหรือกุลกุมารีให้อยู่ร่วมด้วย (๖) สักการะ เคารพ นับถือ บูชาเจดีย์ของชาววัชชีทั้งในเมืองนอกเมืองและไม่ละเลยการบูชาที่ขอพรธรรมซึ่งเคยกระทำต่อเจดีย์เหล่านั้นให้เสื่อมสูญไป (๗) จัดการรักษาคุ้มครอง ป้องกันพระอรหันต์ทั้งหลายโดยขอพรธรรมด้วยตั้งใจว่า “ทำอย่างไร พระอรหันต์ที่ยังไม่มา พึงมาสู่แคว้นของเรา และท่านที่มาแล้วพึงอยู่อย่างผาสุก” (อง.สตุตท.(ไทย) ๒๓/๒๑/๓๑)

สารันทสุตฺร^๒ : พระสุตฺรว่าด้วยพระธรรมเทศนาที่สารันทเจดีย์ พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ภูฏาคารศาลา ป่ามหาวัน เขตกรุงเวสาลี เสด็จเข้าไปบิณฑบาตในเวลาเช้า เจ้าลิจฉวีสนทนากันที่สารันทเจดีย์ถึงความปรากฏแห่งแก้วที่หาได้ยาก ๕ คือ (๑) ช้างแก้ว (๒) ม้าแก้ว (๓) มณีแก้ว (๔) นางแก้ว (๕) คหบดีแก้ว เมื่อเห็นพระผู้มีพระภาคเสด็จมาจึงนิมนต์ให้เสด็จเข้าไปยังสารันทเจดีย์ พระองค์ตรัสถามถึงเรื่องที่กำลังสนทนากัน เมื่อเจ้าลิจฉวีกราบทูลให้ทรงทราบแล้วจึงทรงแสดงว่า ความปรากฏแห่งแก้ว ๕ ที่ทรงสนทนากันเป็นความปรากฏแห่งแก้วทางคติโลก แล้วทรงแสดงความปรากฏแห่งแก้วทางคติธรรมที่หาได้ยาก ๕ อันได้แก่ความปรากฏแห่งบุคคล ๕ จำพวก คือ (๑) พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า (๒) ผู้แสดงธรรมวินัยที่ตถาคตประกาศไว้ (๓) ผู้รู้แจ้งธรรมวินัยที่ตถาคตทรงประกาศไว้ซึ่งผู้อื่นแสดงแล้ว (๔) ผู้รู้แจ้งธรรมวินัยที่ตถาคตทรงประกาศไว้ ซึ่งผู้อื่นแสดงแล้ว ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม (๕) กตัญญูตเวทีบุคคล (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๔๓/๒๓๗)

สารัมภชาดก : ชาตกว่าด้วยโคชื่อสารัมภะ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า โคโพิธสัตว์ชื่อสารัมภะสอนพราหมณ์เจ้าของผู้พูดคำหยาบให้พ่ายแพ้การพนัน ต่อมาภายหลังเมื่อพราหมณ์พูดจาไพเราะจึงให้ทำพนันลากเกวียนจนชนะได้ทรัพย์มากยิ่งขึ้น คนควรพูดแต่คำไพเราะอ่อนหวานเท่านั้น ไม่ควรพูดคำหยาบเลย การพูดไพเราะอ่อนหวานเป็นการดี การพูดคำหยาบไม่ดีเลยย่อมมีแต่เดือดร้อน (ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๘๘/๓๗)

สารันทเจดีย์ : เจดีย์สถานแห่งหนึ่งที่เมืองเวสาลี นครหลวงของแคว้นวัชชี ณ ที่นี้พระพุทธเจ้าเคยทำนิมิตต์โอภาสแก่พระอานนท์ บาลีเป็น *สารันทเจดีย์* ดังคำในมหาปรินิพพานสูตรที่พระผู้มีพระภาคได้ตรัสกับท่านพระอานนท์ดังนี้ว่า อานนท์ กรุงเวสาลีนำรีนรมย์ อุเทนเจดีย์นำรีนรมย์ โคตมกเจดีย์นำรีนรมย์ สัตตัมพเจดีย์ นำรีนรมย์ พุทฺตเจดีย์

นารีนรมย์ สารันทเจตียนารีนรมย์ ปาวาลเจตียนารีนรมย์ อิทธิบาท ๔ ผู้ใดผู้หนึ่ง
เจริญ ทำให้มากแล้ว ทำให้เป็นดุจยานแล้ว ทำให้เป็นที่ตั้งแล้ว ให้ตั้งมั่นแล้ว สั่งสม
แล้ว ปรารถนาแล้ว ผู้นั้นเมื่อมุ่งหวัง พึงดำรงอยู่ได้ ๑ กัป ๒ หรือเกินกว่า ๑ กัป หรือ
ตั้งคำในเจตียสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อานนท กรุงเวสาลี นารีนรมย์ อุเทนเจตีย
นารีนรมย์ โคตมเจตียนารีนรมย์ สัตตัมพเจตียนารีนรมย์ พุทฺธเจตียนารีนรมย์
สารันทเจตียนารีนรมย์ ปาวาลเจตียกีนารีนรมย์ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๓๕/๘๑,๑๐/
๑๖๗/๑๑๒,๑๐/๑๖๗/๑๑๓,ส.ม.(ไทย) ๑๘/๘๒๒/๓๘๖,อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๔๓/
๒๓๗,อง.สตุตก.(ไทย) ๒๓/๒๑/๓๑,อง.อภฺฐก.(ไทย) ๒๓/๗๐/๓๗๒)

สารัมภะ : ความแข่งดี (ข้อ ๑๒ ในอุปกิเลส ๑๖ มีปรากฏในวัฏฏปุณฺณสูตร),ในวิภังค์อธิบาย
ความหมายไว้ว่า ความแข่งดี ความแข่งดีตอบ กิริยาที่แข่งดี กิริยาที่แข่งดีตอบ ภาวะ
ที่แข่งดีตอบ นี้เรียกว่า สารัมภะ (ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๓๓/๓๒,ม.อ.(ไทย) ๑๔/๖๖/๗๓,อง.
ทุก.(ไทย) ๒๐/๒๓๒/๑๓๗,๒๐/๒๓๓/๑๓๗,๒๐/๒๓๔/๑๓๗,๒๐/๒๓๕/๑๓๗,อง.
จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๘๓/๒๘๔,อง.ทสก.(ไทย) ๒๓/๑๔๗/๔๒๔,๒๓/๑๔๘/๔๒๔,อภิ.วิ.
(ไทย) ๓๕/๘๔๘/๕๕๐)

สาราค : รากะกล้า, ความกำหนัดย้อมใจ (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์)

สาราณียธรรม : ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความให้ระลึกถึง, ธรรมเป็นเหตุให้ระลึกถึงกัน ทำให้มีความเคารพ
กัน ช่วยเหลือกัน และสามัคคีพร้อมเพรียงกัน มี ๖ อย่าง คือ ๑. ตั้งกายกรรม
ประกอบด้วยเมตตาในเพื่อนภิกษุสามเณร ๒. ตั้งวจีกรรมประกอบด้วยเมตตาใน
เพื่อนภิกษุสามเณร ๓. ตั้งมโนกรรมประกอบด้วยเมตตาในเพื่อนภิกษุสามเณร ๔.
แบ่งปันลาภที่ได้มาโดยชอบธรรม ๕. รักษาศีลบริสุทธิ์เสมอกับเพื่อนภิกษุสามเณร(มี
ศีลสามัญญตา) ๖. มีความเห็นร่วมกันได้กับภิกษุสามเณรอื่นๆ (มีทิฐีสามัญญตา)
(วิ.ป.(ไทย) ๘/๒๗๔/๓๖๘, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๒๔/๓๒๑-๓๒๒, อง.ฉก.(ไทย) ๒๒/
๑๒/๔๒๗-๔๒๘, ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๔๙๒/๕๓๑,ม.อ.(ไทย) ๑๔/๕๔/๕๙,อง.ทสก.(ไทย)
๒๔/๕๐/๑๐๖); **สารณียธรรม** ก็เขียน

สารี : ชื่อนางพราหมณ์ผู้เป็นมารดาของพระสารีบุตร(พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวล
ศัพท์)

สาราทานาภินิเวส : ความยึดมั่นว่าเป็นแก่นสาร ตั้งคำในปฏิสัมภิทามรรคว่า เมื่อละสาราทานาภินิเวส
(ความยึดมั่นว่าเป็นแก่นสาร)ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยอำนาจแห่งอธิปัญญาธัมม
วิปัสสนาย่อมไม่ล่วงเลยกันและกัน... หรือตั้งคำว่า การละสาราทานาภินิเวสด้วยอธิ
ปัญญาธัมมวิปัสสนา ฯลฯ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๘/๔๓,๓๑/๔๑/๖๓)

สารีบุตร, ปริพาชก : ชื่อพระสารีบุตรเถระ ก่อนบวชเป็นภิกษุ ท่านเกิดหมู่บ้านนาลกะ เป็นลูกของ
วังคันตพราหมณ์ หัวหน้าหมู่บ้าน กับนางพราหมณ์ชื่อว่าสารี จึงได้นามว่าสารีบุตร มี
ชื่อเดิมว่า อุบัติสสะ เป็นสหายกับโกลิตะ เมื่อวันหนุ่ม ทั้งสองเที่ยวดูมหรสพที่ยอดเขา
ด้วยกัน คราวหนึ่งไปดูแล้วเกิดความสลดใจ คิดออกแสวงหาโมกขธรรม ต่อมาได้ไป
บวชอยู่ในสำนักของสญชัยปริพาชก แต่ก็ไม่บรรลุจุดหมาย จนวันหนึ่งอุบัติสส
ปริพาชก พบพระอัสสชิเถระขณะท่านบิณฑบาต เกิดความเลื่อมใสติดตามไปสนทนา

ขอร้องหลักคำสอน ได้ฟังความย่อเพียงคาถาเดียวก็ได้ดวงตาเห็นธรรม กลับไปบอก
 ชาวแก่งโกลิตะ แล้วพากันไปเฝ้าพระพุทธเจ้า มีปริพาชกที่เป็นศิษย์ตามไปด้วยถึง
 ๒๕๐ คน ดังคำในมหาบรรพชาว่า โมคคัลลานปริพาชกได้กล่าวกับสารีบุตรปริพาชกว่า
 ท่านเราไปสำนักพระผู้มีพระภาคกันเถิด เพราะพระองค์เป็นศาสดาของเรา สารีบุตร
 ปริพาชกกล่าวว่า ท่าน ปริพาชก ๒๕๐ คนเหล่านี้ อาศัยเราเห็นแก่เรา จึงอยู่ใน
 สำนักนี้ เราบอกลาปริพาชกเหล่านั้นก่อน พวกเขาจักทำตามที่เขาเข้าใจ ต่อมา สารี
 บุตรและโมคคัลลันะพากันเข้าไปหาปริพาชกเหล่านั้นถึงที่อยู่ ได้กล่าวดังนี้ว่า ท่าน
 ทั้งหลาย พวกเราจะไปสำนักพระผู้มีพระภาค เพราะพระองค์เป็นศาสดาของพวกเรา
 (วิ.ม.(ไทย) ๔/๖๐/๗๒, ๔/๖๐/๗๓, ๔/๖๐/๗๔, ๔/๖๑/๗๔, ๔/๖๒/๗๖, ๔/๖๒/๗๗)

สารีบุตร, พระ,ภิกษุ : อัครสาวกเบื้องขวาของพระพุทธเจ้า เกิดที่หมู่บ้านนาลกะ (บางแห่งเรียกนา
 ลันทะ)ไม่ไกลจากเมืองราชคฤห์เป็นบุตรแห่งตระกูลหัวหน้าหมู่บ้านนั้นบิดาชื่อวังคันต
 พราหมณ์ มารดาชื่อสารีจึงได้นามว่า*สารีบุตร* แต่เมื่อเยาว์เรียกว่า *อุปติสสะ* มี
 เพื่อนสนิทชื่อ *โกลิตะ*ซึ่งต่อมาคือพระมหา*โมคคัลลันะ* มีน้องชาย ๓ คนชื่อ จุนทะ
 อุปเสนะ และเรวตะ น้องหญิง ๓ คน ชื่อจาลา อุปจาลาและสีสุปจาลา ซึ่งต่อมาได้
 บวชในพระธรรมวินัยทั้งหมด เมื่ออุปติสสะและโกลิตะจะบวชนั้น ทั้งสองคนไปเที่ยว
 ดุชมหรสพที่ยอดเขาด้วยกัน คราวหนึ่งไปดูแล้วเกิดความสลดใจ คิดออกแสวงหาโมกข
 ธรรม และต่อมาได้ไปบวชอยู่ในสำนักของสัจจปริพาชก แต่ก็ไม่บรรลุจุดมุ่งหมาย
 จนวันหนึ่งอุปติสสปริพาชก พบพระอัสสชิเถระขณะท่านบิณฑบาต เกิดความเลื่อมใส
 ติดตามไปสนทนาขอร้องหลักคำสอน ได้ฟังความย่อเพียงคาถาเดียวก็ได้ดวงตาเห็น
 ธรรม กลับไปบอกชาวแก่งโกลิตะ แล้วพากันไปเฝ้าพระพุทธเจ้า มีปริพาชกที่เป็นศิษย์
 ตามไปด้วยถึง ๒๕๐ คน ได้รับเอหิภิกขุอุปสมบททั้งหมดที่เวฬุวัน เมื่อบวชแล้วได้
 ๑๕ วัน พระสารีบุตรได้ฟังพระธรรมเทศนาเวทนาปริคคหสูตรที่พระพุทธเจ้าทรง
 แสดงแก่ที่ชนขปริพาชก ณ ถ้าสุกรขาตา เขาคิชมภู ก็ได้บรรลุพระอรหัต ได้รับยก
 ย่องเป็น*เอตทัคคะในทางมีปัญญามาก* และเป็น*พระอัครสาวกฝ่ายขวา* ท่านได้เป็น
 กำลังสำคัญของพระพุทธเจ้าในการประกาศพระศาสนา และได้รับการยกย่องเป็น
พระธรรมเสนาบดี คำสอนของท่านปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกเป็นอันมาก เช่นสังคีติ
 สูตร และทสุตตรสูตร ที่เป็นแบบอย่างแห่งการสังคายนา เป็นต้น ท่านปรินิพพาน
 ก่อนพระพุทธเจ้าไม่กี่เดือนเมื่อจวนจะปรินิพพาน ท่านเดินทางไปโปรดมารดาของ
 ท่านซึ่งยังเป็นมิจฉาทิฐิให้มารดาได้เป็นพระโสดาบันแล้วปรินิพพานที่บ้านเกิด ด้วย
 ปักขันทีกาพาธหลังจากปลงศพแล้วพระจุนทะน้องชายของท่านนำอัฐิธาตุไปถวาย
 พระบรมศาสดา พระองค์ตรัสว่าให้ก่อสร้างบรรจุอัฐิธาตุของท่านไว้ ณ พระเชตะวัน
 เมืองสาวัตถี (อรรถกถาว่าท่านปรินิพพานในวันเพ็ญเดือน ๑๒ จึงเท่ากับ ๖ เดือน
 ก่อนพุทธปรินิพพาน)พระสารีบุตรมีคุณธรรมและจริยาวัตรที่เป็นแบบอย่างหลาย
 ประการ เช่นเป็นผู้มีความกตัญญูสูง ดังได้แสดงออกเกี่ยวกับพระ*อัสสชิ* (นอนหัน
 ศีรษะไปทางที่พระอัสสชิพำนักอยู่) และ*ราธพราหมณ์* (ระลึกถึงบิณฑบาตหนึ่งทัพพี
 และรับเป็นอุปัชฌาย์แก่ราธะ) สมบูรณ์ด้วยขันติธรรมต่อคำว่ากล่าว (ยอมรับ

คำแนะนำแม่ของสามเณร ๗ ขวบ) เป็นผู้เอาใจใส่อนุเคราะห์เด็ก (เช่น ช่วยเอาเด็ก ยากไร้มาบรรพชา มีสามเณรอยู่ในความปกครองดูแลซึ่งเก่งกล้าสามารถหลายรูป) และเอาใจใส่คอยดูแลภิกษุอาพาธเป็นต้น (ที่.ม.(ไทย) ๑๐/๑๔๕/๙๐, ๑๐/๑๔๕/๙๑, ที่.ป.า.(ไทย) ๑๑/๑๔๑/๑๐๓, ๑๑/๑๔๓/๑๐๔, ๑๑/๓๐๐/๒๔๙, ๑๑/๓๐๒/๒๕๐, ม.ม.(ไทย) ๑๒/๓๑/๒๙, ๑๒/๕๗/๔๔, ๑๒/๘๙/๘๑, ๑๒/๒๕๖/๒๗๗, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๕๗/๑๗๗, ๑๓/๔๕๕/๕๕๗, วิ.มหา.(ไทย) ๑/๑๘/๑๐, ๑/๑๘/๑๑, ๑/๑๘/๑๒, ๑/๑๘/๑๓, ๑/๔๓๓/๔๖๔, วิ.มหา.(ไทย) ๒/๔๖๑/๓, ๒/๖๐๐/๑๒๓, ๒/๑๙๒/๓๕๖, ๒/๒๐๔/๓๖๖, วิ.ม.(ไทย) ๔/๖๙/๙๗, ๔/๑๐๕/๑๖๕, ๔/๑๐๕/๑๖๘)

สาริปุตตโกฏิสูตร (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยพระสารีบุตรและพระมหาโกฏิฐะ (สูตรที่ ๑) เมื่อท่าน พระสารีบุตรและท่านพระมหาโกฏิฐะอยู่ ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ท่านพระมหาโกฏิฐะเข้าไปหาท่านพระสารีบุตรแล้วถามโดยนัยแห่งขมาสูตรในวรรคนี้ ในตอนท้าย เมื่อท่านพระมหาโกฏิฐะถามอีกว่า อะไรเป็นเหตุเป็นปัจจัยที่พระผู้มีพระภาคไม่ทรงพยากรณ์ปัญหานั้น ท่านพระสารีบุตรจึงตอบว่า หลังจากตายแล้ว ตถาคตเกิดอภิกขิตี ไม่เกิดอภิกขิตี เกิดอีกและไม่เกิดอภิกขิตี จะว่าเกิดอภิกขิตีมิใช่ จะว่าไม่เกิดอภิกขิตีมิใช่ก็ดี นี่เป็นสักแต่ว่าขั้น ๕ (ส.สพ.า.(ไทย) ๑๘/๔๑๒/๔๗๘)

สาริปุตตโกฏิสูตร (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยพระสารีบุตรและพระมหาโกฏิฐะ (สูตรที่ ๒) เมื่อท่าน พระสารีบุตรและท่านพระมหาโกฏิฐะพักอยู่ที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ท่านพระมหาโกฏิฐะเข้าไปหาท่านพระสารีบุตรแล้วเรียนถามโดยนัยแห่งขมาสูตรในวรรคนี้ ในตอนท้าย เมื่อท่านพระมหาโกฏิฐะถามอีกว่า อะไรเป็นเหตุเป็นปัจจัยที่พระผู้มีพระภาคไม่ทรงพยากรณ์ปัญหานั้น ท่านพระสารีบุตรจึงตอบว่า ทิฏฐิวา หลังจากตายแล้ว ตถาคตเกิดอภิกขิตี ไม่เกิดอภิกขิตี เกิดอีกและไม่เกิดอภิกขิตี จะว่าเกิดอภิกขิตีมิใช่ จะว่าไม่เกิดอภิกขิตีมิใช่ก็ดี ย่อมมีแก่บุคคลผู้ไม่รู้ไม่เห็นขั้น ๕ เหตุเกิดขั้น ๕ ความดับขั้น ๕ และปฏิบัติทำให้ถึงความดับขั้น ๕ ตามความเป็นจริง แต่ทิฏฐิเช่นนั้นย่อมไม่มีแก่บุคคลผู้รู้เห็นขั้น ๕ เป็นต้น ตามความเป็นจริง (ส.สพ.า.(ไทย) ๑๘/๔๑๓/๔๗๙)

สาริปุตตโกฏิสูตร (ตติย) : พระสูตรว่าด้วยพระสารีบุตรและพระมหาโกฏิฐะ (สูตรที่ ๓) เมื่อท่าน พระสารีบุตรและท่านพระมหาโกฏิฐะพักอยู่ที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ท่านพระมหาโกฏิฐะเข้าไปหาท่านพระสารีบุตรแล้วเรียนถามโดยนัยแห่งขมาสูตรในวรรคนี้ ในตอนท้าย เมื่อท่านพระมหาโกฏิฐะถามอีกว่า อะไรเป็นเหตุเป็นปัจจัยที่พระผู้มีพระภาคไม่ทรงพยากรณ์ปัญหานั้น ท่านพระสารีบุตรจึงตอบว่า ทิฏฐิวา หลังจากตายแล้ว ตถาคตเกิดอภิกขิตี ไม่เกิดอภิกขิตี เกิดอีกและไม่เกิดอภิกขิตี จะว่าเกิดอภิกขิตีมิใช่ จะว่าไม่เกิดอภิกขิตีมิใช่ก็ดี ย่อมมีแก่บุคคลผู้ยังไม่ปราศจากราคะ(ความกำหนัด) ฉันทะ(ความพอใจ) ความรัก ความกระหาย ความเร่าร้อน ตัณหา(ความทะยานอยาก)ในขั้น ๕ แต่ทิฏฐิเช่นนั้นย่อมไม่มีแก่บุคคลผู้ปราศจากราคะเป็นต้นในขั้น ๕ (ส.สพ.า.(ไทย) ๑๘/๔๑๔/๔๘๐)

สาริปุตตโกฏิสูตร (จตุตถ) : พระสูตรว่าด้วยพระสารีบุตรและพระมหาโกฏิฐะ (สูตรที่ ๔) เมื่อท่าน พระสารีบุตรและท่านพระมหาโกฏิฐะพักอยู่ที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ท่านพระมหา

โกฏิฐิตะเข้าไปหาท่านพระสารีบุตรแล้วเรียนถามโดยนัยแห่งเขมาสูตรในวรรคนี้
 ท่านพระมหาโกฏิฐิตะถามอีกว่า อะไรเป็นเหตุเป็นปัจจัยที่พระผู้มีพระภาคไม่ทรง
 พยากรณ์ปัญหานี้ ท่านพระสารีบุตรตอบว่า ทิฏฐิวา หลังจากตายแล้ว ตถาคตเกิด
 อีกก็ดี ไม่เกิดอีกก็ดี เกิดอีกและไม่เกิดอีกก็ดี จะว่าเกิดอีกก็มีใช่ จะว่าไม่เกิดอีกก็มีใช่
 ก็ดี ย่อมมีแก่บุคคลผู้ชื่นชม ยินดี บันเทิงในชั้น ๕ แต่ทิฏฐิเช่นนั้นย่อมไม่มีแก่บุคคลผู้
 ไม่ชื่นชมเป็นต้นในชั้น ๕ ตามความเป็นจริง เมื่อท่านพระสารีบุตรถามบ้างว่า เหตุ
 แม้อย่างอื่นที่พระผู้มีพระภาคไม่ทรงพยากรณ์ปัญหานี้ มีอยู่หรือ ท่านพระมหา
 โกฏิฐิตะจึงตอบว่า มีอยู่ คือ ทิฏฐิวา หลังจากตายแล้ว ตถาคตเกิดอีกก็ดีเป็นต้น ย่อม
 มีแก่บุคคลผู้ชื่นชม ยินดี บันเทิงในภพ อุปาทานและตัณหา ผู้ไม่รู้ไม่เห็นความดับภพ
 อุปาทานและตัณหา ตามความเป็นจริง แต่ทิฏฐิเช่นนั้นย่อมไม่มีแก่บุคคลผู้ไม่ชื่นชม
 เป็นต้นในภพเป็นต้น ตามความเป็นจริง และเมื่อท่านพระสารีบุตรถามต่อไปอีกว่า
 เหตุแม้อย่างอื่นที่พระผู้มีพระภาคไม่ทรงพยากรณ์ปัญหานี้ มีอยู่หรือ ท่านพระมหา
 โกฏิฐิตะจึงตอบว่า บัดนี้ท่านจะต้องการรู้ในปัญหานี้ ยิ่งไปกว่านี้อีกทำไมเล่า เพราะ
 ไม่มีธรรมเนียมที่จะอวดอ้างให้รู้ไปถึงภิกษุผู้หลุดพ้นเพราะสิ้นตัณหาแล้ว (ส.สพ.
 (ไทย) ๑๘/๑๑๕/๔๘๑)

สารีปุตตเถรคาถา : ภาษิตของพระสารีบุตรเถระ, คาถาของพระสารีบุตรเถระ ท่านพระสารีบุตรเถระ
 เมื่อจะพยากรณ์พระอรหันต์แก่ภิกษุทั้งหลาย จึงได้กล่าวคำเป็นต้นว่าผู้ใดมีสติประพฤดี
 เหมือนผู้สำรวมกาย เหมือนสัตว์บุรุษ ไม่ประมาท เหมือนผู้สำรวมความคิด ยินดีใน
 การเจริญกรรมฐานไว้ภายใน มีจิตตั้งมั่นคืออยู่เดียว สันโดษ นักปราชญ์ทั้งหลาย
 เรียกผู้นี้ว่าเป็นภิกษุ ภิกษุ เมื่อฉันอาหารสดก็ตาม แห่งก็ตาม ไม่พึงฉันให้อิ่มเกินไป
 ไม่พึงฉันให้น้อยเกินไป พึงฉันแต่พอประมาณ พึงมีสติอยู่ พึงเลิกฉันก่อนอิ่ม ๔-๕ คำ
 แล้วดื่มน้ำเท่านั้นก็เพียงพอเพื่ออยู่ผาสุกของภิกษุผู้มีใจเด็ดเดี่ยวมุ่งนิพพาน ฯลฯ เรา
 ประณิบัติพระศาสดา ได้ทำตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าแล้ว ปลงภาระที่หนักได้
 ถอนตัณหาที่นำไปสู่ภพได้ขาดแล้ว ท่านทั้งหลายจงยังประโยชน์ตนและประโยชน์
 ผู้อื่น ให้ถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาทเถิด นี่เป็นคำพร่ำสอนของเรา เราหลุดพ้นจาก
 กิเลสและภพได้ทั้งหมดแล้วจะปรินิพพานละ (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๙๘๑/๕๐๐)

สารีปุตตเถรภาคินเวยวัตถุ : เรื่องพราหมณ์ผู้เป็นหลานของพระสารีบุตรเถระ พระผู้มีพระภาคตรัส
 เนื้อความนี้แก่พราหมณ์ผู้เป็นหลานของพระสารีบุตรเถระว่า การบูชาของบุคคลผู้
 บูชาท่านที่อบรมตนดีแล้ว คนเดียว แม้เพียงครั้งเดียวประเสริฐกว่าการบูชาของบุคคล
 ผู้บูชาไฟในป่าเป็นเวลา ๑๐๐ ปี (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๑๐๗/๖๓)

สารีปุตตเถรมาตุเปติวัตถุ : เรื่องนางเปรตอดีตมารดาพระสารีบุตรเถระ เป็นเรื่องแสดงผลแห่งการไม่
 ทำบุญให้ทานของหญิงคนหนึ่งผู้เคยเป็นมารดาของท่านพระสารีบุตรเถระเมื่อชาติที่
 ๕ นับจากชาตินี้ไป (ขุ.เปต.(ไทย) ๒๖/๑๑๖/๑๘๗)

สารีปุตตเถรมาตุลพราหมณ์วัตถุ : เรื่องพราหมณ์ผู้เป็นลุงของพระสารีบุตรเถระ พระผู้มีพระภาคตรัส
 เนื้อความนี้แก่พราหมณ์ผู้เป็นลุงของพระสารีบุตรเถระว่า การบูชาของบุคคลผู้บูชา
 ท่านที่อบรมตนดีแล้ว คนเดียว แม้เพียงครั้งเดียวประเสริฐกว่าการบูชาของบุคคลผู้

บุชายัญด้วยทรัพย์จำนวน ๑,๐๐๐ กหาปณะทุกๆ เดือน ตลอด ๑๐๐ปี (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๑๐๖/๖๓)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ท่านที่อบรมตนดี ในที่นี้หมายถึงพระอริยบุคคลตั้งแต่ พระโสดาบันจนถึงพระอรหันตชินาสพ (ขุ.ธ.อ. ๔/๙๙) คำว่า บุชายัญ หมายถึงให้ทานแก่มหาชน (ขุ.ธ.อ.๔/๙๗)

สาริปุตตเถรวัตถุ : เรื่องพระสาริปุตระเถระ พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่ภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุผู้คนที่ มีวัตรงาม ไม่ยินดีในร้าย เสมอด้วยแผ่นดิน เปรียบด้วยเสาเขื่อน (มีใจผ่องใส) เหมือนห้วงน้ำไร้เปือกตม สังสารวัฏย่อมไม่มีแก่ผู้เช่นนั้น (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๙๕/๕๙)

สาริปุตตเถรวัตถุ : เรื่องพระสาริปุตระเถระ พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่ภิกษุผู้อยู่ในป่า ๓๐ รูปว่า นรชนใดผู้ไม่ต้องเชื่อใคร รู้จักนิพพานที่ปัจฉิมโยโรปรุ่งแต่งไม่ได้ ตัดรอยต่อแห่งการเกิดใหม่ ทำลายโอกาส แห่งการท่องเที่ยวไปในสังสาร คายความหวังแล้ว นรชนนั้นแล เป็นบุรุษสูงสุด (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๙๗/๕๙)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ไม่ต้องเชื่อใคร ในที่นี้หมายถึงรู้แจ้งธรรมอย่างประจักษ์ชัดด้วยตนเอง ไม่ต้องรอสดับธรรมจากผู้อื่น (ขุ.ม.อ. (บาลี) ๘๘/๓๓๙-๓๔๑) คำว่า รอยต่อ หมายถึงวัฏฏสนธิ (รอยต่อคือวัฏฏะ) สังสารสนธิ (รอยต่อคือสังสาร) คำว่า ทำลายโอกาส หมายถึงทำลายโอกาสที่จะเกิดอีกได้ เพราะสิ้นเชื้อพันธ์คือกุศลกรรม และอกุศลกรรม(ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๔/๖๖)

สาริปุตตเถรวัตถุ : เรื่องพระสาริปุตระเถระ พระผู้มีพระภาคทรงปรารภพระสาริปุตระซึ่งถูกพราหมณ์ทำร้าย จึงตรัสเนื้อความนี้แก่ภิกษุทั้งหลายว่า พราหมณ์ไม่พึงทำร้ายพราหมณ์ ไม่พึงจองเวรพราหมณ์ผู้ทำร้ายนั้น น่าตำหนิพราหมณ์ผู้ทำร้ายพราหมณ์ พราหมณ์ที่จองเวรตบนั้น น่าตำหนิยิ่งกว่า ข้อที่พราหมณ์ห้ามใจจากอารมณ์อันเป็นที่รักทั้งหลายได้ เป็นความประเสริฐไม่น้อยเลย ใจที่มีความเบียดเบียน กลับจากวัตถุใด ๆ ความทุกข์ก็ย่อมสงบระงับจากวัตถุนั้น ๆ (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๓๘๙/๑๕๕)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อารมณ์อันเป็นที่รัก หมายถึงการเกิดขึ้นแห่งความโกรธของผู้มักโกรธ (ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๘/๙๙)

สาริปุตตเถรวัตถุ : เรื่องพระสาริปุตระเถระ พระผู้มีพระภาคทรงปรารภพระสาริปุตระ นอบน้อมทิศที่พระอัสสชิเถระอยู่ จึงตรัสเนื้อความนี้แก่ภิกษุทั้งหลายว่า บุคคลผู้แจ้งธรรมที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงแล้ว จากอาจารย์ใด ควรนอบน้อมอาจารย์นั้นโดยเคารพเหมือนพราหมณ์นอบน้อมไฟที่บูชา ฉะนั้น (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๓๙๒/๑๕๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า พราหมณ์ ในที่นี้หมายถึงพราหมณ์โดยชาติกำเนิด (ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๘/๑๐๒)

สาริปุตตเถรวัตถุ : เรื่องพระสาริปุตระเถระ พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่ภิกษุทั้งหลายว่า ผู้ไม่มักโกรธ มีศีล มีวัตร ไม่มีตณหาเครื่องพัวพัน ผีกตได้แล้ว มีสรีระเป็นร่างกายสุดท้าย เราเรียกว่า พราหมณ์ (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๔๐๐/๑๕๙)

สาริปุตตเถรวัตถุ : เรื่องพระสาริปุตระเถระ พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่ภิกษุทั้งหลายว่า ผู้ใด
ไม่มีความหวัง ในโลกนี้และโลกหน้าปราศจากความหวัง ปราศจากโยคะ เราเรียกผู้
นั้นว่า พราหมณ์ (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๔๑๐/๑๖๓)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ความหวัง (อาสา) หมายถึงตัณหา (ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๘/
๑๓๐)

สาริปุตตเถรสหายนพราหมณวัตถุ : เรื่องพราหมณ์ผู้เป็นเพื่อนของพระสาริปุตระเถระ พระผู้มีพระ
ภาคตรัสเนื้อความนี้แก่พราหมณ์ผู้เป็นเพื่อนของพระสาริปุตระเถระว่า การไหว้ท่านผู้
ปฏิบัติตรง ประเสริฐกว่าการบูชาอัญญและการบวงสรวงใด ๆ ในโลก ที่ผู้หวังบุญทำอยู่
ตลอดปี เพราะการบูชาอัญญและการบวงสรวงทั้งหมดนั้น มีค่าไม่ถึงหนึ่งในสี่ (ขุ.ธ.
(ไทย) ๒๕/๑๐๘/๖๔)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า มีค่าไม่ถึงหนึ่งในสี่ หมายถึงอาณิสยไม่ถึง ๑ ส่วนใน ๔
ส่วนแห่งผลที่เกิดจากการมีกุศลเจตนาคือจิต เสื่อมใสแล้วน้อมกายไหว้พระอรียบุคคล
ผู้ปฏิบัติตรง (ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๔/๑๐๑)

สาริปุตตเถรสัทธิวาริกวัตถุ : เรื่องสัทธิวาริกของพระสาริปุตระเถระ พระผู้มีพระภาคตรัส
เนื้อความนี้แก่ภิกษุผู้เป็นศิษย์ของพระสาริปุตระว่า เธอจงตัดความรักของตน เหมือน
ตัดดอกบัวที่เกิดในสสารทกาล จงเพิ่มพูนทางแห่งสันติเท่านั้น เพราะพระสุคตเจ้า
แสดงนิพพานไว้แล้ว (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๒๘๕/๑๒๑)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ทางแห่งสันติ หมายถึงมรรคมงคล ๘ ที่ยังสัตว์ให้ถึง
นิพพาน (ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๗/๗๒)

สาริปุตตเถรปาทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระสาริปุตระเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ใน
อดีตชาติ ท่านเป็นดาบสชื่อสุรจิ มีศิษย์ผู้ฉลาดจำนวน ๕๐๐ คน คอยปรนนิบัติทุก
เมื่อ สร้างอาศรมอยู่ใกล้ภูเขาลัมพะกะ ในป่าหิมพานต์ซึ่งครคร่ำไปด้วยฝูงสัตว์นานา
ชนิด ท่านสุรจิและศิษย์ชอบเข้าฌานและอยู่ด้วยเมตตา ต่อมาท่านได้ใช้ดอกไม้บูชา
พระพุทธเจ้าพระนามว่าอโนมทัสสี และได้กล่าวชมพระญาณของพระพุทธเจ้าเป็นอัน
มาก เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านได้รับคำพยากรณ์ว่า ชีวิตจักรุงเรื่องไม่มีที่สิ้นสุด ใน
ชาติสุดท้าย จักได้บรรลุพระอรหัตต์และจักได้เป็นพระอัครสาวกของพระพุทธเจ้าพระ
นามว่าโคดม หลังจากท่านออกบวชแสวงหาโมกข-ธรรมจนได้บรรลุพระอรหัตต์พร้อม
ด้วยคุณวิเศษเหล่านี้ คือ ปฏิสัมภิกา ๔ วิโมกข์ ๘ อภิญญา ๖ ท่านได้เป็นกำลังสำคัญ
ของพระพุทธเจ้าในการประกาศพระศาสนาจนตลอดชีวิตของท่าน (ขุ.ธ.(ไทย) ๓๒/
๑๔๑/๒๖)

สาริปุตตสัทธิวาริกสูตร : พระสูตรว่าด้วยสัทธิวาริกของพระสาริปุตระ ภิกษุรูปหนึ่งเข้าไปหาท่าน
พระสาริปุตระผู้อยู่ ณ วัดพระเชตะวันแล้วกล่าวว่า สัทธิวาริกของท่านบอกคืนสิกขา
กลับไปเป็นคฤหัสถ์ ท่านพระสาริปุตระกล่าวว่า ภิกษุไม่คุ้มครองทวารในอินทรีย์ ไม่รู้
ประมาณในการบริโภค ไม่ประกอบความเพียรเครื่องตื่นอยู่ ย่อมเป็นอย่างไร เป็นไป
ไม่ได้ที่เธอจักสู้ต่อพรหมจรรย์ให้บริสุทธิ์ บริบูรณ์ได้ตลอดชีวิต ส่วนภิกษุผู้มีลักษณะ
ตรงกันข้ามย่อมสามารถสู้ต่อพรหมจรรย์ให้บริสุทธิ์ บริบูรณ์ได้ตลอดชีวิตและภิกษุ

เชื่อว่าคัมภีร์ครองทวารในอินทรี ได้แก่ผู้เห็นรูปทางตา ฟังเสียงทางหูเป็นต้นแล้วไม่รวบถือ ไม่แยกถือ ย่อมปฏิบัติเพื่อสำรวมอินทรี ๖ คือ จักขุนทรี(อินทรีคือ ตา) โสตินทรี(อินทรีคือ หู) ฆานินทรี(อินทรีคือ จมูก) ชิวหินทรี(อินทรีคือ ลิ้น)และมณินทรี(อินทรีคือ ใจ) ซึ่งเมื่อไม่สำรวมแล้ว ก็จะเป็นเหตุให้ถูกรัศมีที่เป็นบาปอกุศลคืออภิขณา(ความเพ่งเล็งอยากได้ของเขา)และโทมนัส(ความทุกข์ใจ)ครอบงำได้ ภิคุชชื่อว่ารู้ประมาณในการบริโภคอาหาร ได้แก่ภิคุชผู้พิจารณาโดยแยบคายแล้วฉันอาหาร ไม่ฉันเพื่อเล่น ไม่ฉันเพื่อมัวเมา ไม่ฉันเพื่อประดับ ไม่ฉันเพื่อตกแต่ง แต่ฉันเพียงเพื่อให้กายดำรงอยู่ได้ เป็นไปได้ เพื่อกำจัดความเบียดเบียน เพื่ออนุเคราะห์พรหมจรรย์ภิคุชชื่อว่าประกอบความเพียรเครื่องตั้งอยู่ได้แก่ภิคุชผู้ชำระจิตให้บริสุทธิ์จากนิเวศธรรม(ธรรมที่เป็นตัวขัดขวาง)ด้วยการจงกรม ด้วยการนั่งตลอดวัน ตลอดปฐมยาม นอนดูจราชสีห์โดยข้างเบื้องขวา ซ้อนเท้าเหลื่อมเท้า มีสติสัมปชัญญะหมายใจว่าจะลุกขึ้นตลอดคัมภีร์นิยาม แล้วลุกขึ้นชำระจิตให้บริสุทธิ์จากธรรมนิเวศธรรมด้วยการจงกรม ด้วยการนั่ง ตลอดปัจฉิมยาม (ส.สพ.ไทย) ๑๘/๑๒๐/๑๔๑)

สาริปุตตสูตรนิตเทส : อธิบายสาริปุตตสูตร การอธิบายสาริปุตตสูตร ซึ่งว่าด้วยพระสารีบุตร ทูลถามปัญหา ข้อความในพระสูตรนี้เป็นคำถาม-ตอบระหว่างท่านพระสารีบุตรกับพระผู้มีพระภาค มี ๒๑ คาถา เป็นคำสรรเสริญพระพุทธรูป ๒ คาถา เป็นคำถาม ๖ คาถา เป็นคำตอบของพระผู้มีพระภาค ๑๓ คาถา

คำสรรเสริญพระพุทธรูป ๒ คาถา ท่านพรรณนาพระพุทธรูปตามความรู้สึกของท่าน แต่แฝงไว้ด้วยอรรถหลายหลาย เช่น คาถาที่ ๑ ว่า ดังนี้

พระศาสดาผู้มีพระสุรเสียงไพเราะอย่างนี้ได้เสด็จจากภพดุสิตมาเป็นพระคณาจารย์ ก่อนหน้านั้น ข้าพเจ้าไม่เคยเห็น ทั้งไม่เคยได้ยินจากใคร ๆ เลย

ท่านพระสารีบุตรอธิบายมีใจความว่า

คำว่า ก่อนหน้านั้น ข้าพเจ้าไม่เคยเห็น อธิบายว่า ก่อนหน้านั้นท่าน ไม่เคยเห็นพระผู้มีพระภาคด้วยตา นี้ ด้วยอตภาพนี้เลย

คำว่า ก่อนหน้านั้น หมายถึงก่อนหน้าที่ท่านจะเห็นพระผู้มีพระภาคเสด็จออกพรรษาที่ปัทมกัมพลศิลาอาสน์ ณ ควางตันปาริฉัตตกะในภพดาวดึงส์ อันหมู่เทวดาแวดล้อมเสด็จลงสู่สังกัสสนครทางบันไดแก้วมณีตรงกลาง นับแต่นั้นย่อนขึ้นไป ท่านไม่เคยเห็น

คำว่า พระศาสดาผู้มีพระสุรเสียงไพเราะอย่างนี้ ท่านอธิบายว่า พระศาสดามีพระสุรเสียงไพเราะ คือทรงเป็นผู้มีพระสุรเสียงอ่อนหวาน มีพระสุรเสียงเป็นที่ตั้งแห่งความรัก มีพระสุรเสียงดุติ่มหทัย มีพระสุรเสียงเสนาะดุจเสียงนก การเวก พระสุรเสียงที่เปล่งออกจากพระโอษฐ์ของพระผู้มีพระภาคนั้นประกอบด้วยองค์ ๘ คือ

๑. สละสลวย ๒. เข้าใจง่าย
๓. ไพเราะ ๔. นำฟัง
๕. กลมกล่อม ๖. ไม่แปร่ง
๗. ลีกล้ำ ๘. ก้องกังวาน

ท่านขยายความต่อไปมีใจความว่า เมื่อทรงพระประสงค์จะให้บริษัทใดได้ยื่นพระสุรเสียงของพระองค์ พระสุรเสียงจะไม่ดังออกไปพ้นบริษัทนั้น พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นมีพระสุรเสียงดุจเสียงพรหม มีปกติตรัสไพเราะดุจเสียงนกกการเวก รวมความว่า พระศาสดาผู้มีพระสุรเสียงไพเราะอย่างนี้

คำว่า พระศาสดา อธิบายว่า พระผู้มีพระภาค ผู้ทรงนำหมู่ ชื่อว่าพระศาสดา และได้ขยายความเพิ่มเติมด้วยอุปมาโวหารว่า

๑. บุคคลผู้นำหมู่เกี่ยว ย่อมนำหมู่เกี่ยวข้ามที่กัณดาร ข้าม คือ ข้ามขึ้น ข้ามออก ข้ามพื้นที่กัณดารเพราะโจร ที่กัณดารเพราะสัตว์ร้าย ที่กัณดารเพราะ อุดอยาก ที่กัณดารเพราะขาดน้ำ ได้แก่ให้ถึงถิ่นที่ปลอดภัยฉันใด พระผู้มีพระภาคผู้ทรงนำหมู่ ย่อมทรงนำหมู่ข้ามที่กัณดาร ข้าม คือ ข้ามขึ้น ข้ามออก ข้ามพื้นที่กัณดารเพราะความเกิด ที่กัณดารเพราะความแก่ ที่กัณดารเพราะความเจ็บป่วย ที่กัณดารเพราะความตาย ที่กัณดารเพราะความเศร้าโศก ความ คร่ำครวญ ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ ความคับแค้นใจ ที่กัณดารเพราะความ กำหนด ที่กัณดารเพราะความขัดเคือง ที่กัณดารเพราะความจมลง ที่กัณดารเพราะความถือตัว ที่กัณดารเพราะทิฐิ ที่กัณดารเพราะกิเลส ที่กัณดารเพราะทุจริต ได้แก่ให้ถึงอมตนิพพานอันเป็นแดนเกษม ฉะนั้น เหมือนกัน เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคจึงชื่อว่า ผู้ทรงนำหมู่อย่างนี้บ้าง

๒. พระผู้มีพระภาค ทรงเป็นผู้นำ เป็นผู้นำไปโดยวิเศษ เป็นผู้ตามแนะนำ ทรงให้รู้จักประโยชน์ ให้พิจารณา ให้ฟังประโยชน์ ทรงทำให้เลื่อมใสได้ เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคจึงชื่อว่า ผู้ทรงนำหมู่อย่างนี้บ้าง

๓. พระผู้มีพระภาคทรงทำมรรคที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น ทรงทำมรรคที่ยังไม่เกิดให้เกิดพร้อม ตรัสบอกมรรคที่ยังมิได้ตรัสบอก ทรงรู้จักมรรค ทรงรู้มรรค ทรงฉลาดในมรรค และสาวกของพระองค์ผู้ดำเนินไปตามมรรคอยู่ในบัดนี้ จะเพียบพร้อมด้วยศีลาทีคุณในภายหลัง เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาค จึงชื่อว่า ผู้ทรงนำหมู่อย่างนี้บ้าง

คำว่า พระคณาจารย์ อธิบายว่า

๑. ทรงเป็นอาจารย์แห่งหมู่คณะ จึงชื่อว่าพระคณาจารย์
๒. ทรงเป็นศาสดาแห่งหมู่คณะ จึงชื่อว่าพระคณาจารย์
๓. ทรงบริหารหมู่คณะ จึงชื่อว่าพระคณาจารย์
๔. ทรงสั่งสอนหมู่คณะ จึงชื่อว่าพระคณาจารย์
๕. ทรงตามสอนหมู่คณะ จึงชื่อว่าพระคณาจารย์
๖. ทรงแก้ลวงล้าเสด็จเข้าสู่หมู่คณะ จึงชื่อว่าพระคณาจารย์
๗. หมู่คณะยอมตั้งใจฟัง เจริญโสตลงฟังพระองค์ ตั้งจิตเพื่อความรู้ จึงชื่อว่าพระคณาจารย์
๘. พระศาสดาทรงทำหมู่คณะให้ออกจากอกุศลแล้วให้ดำรงอยู่ในกุศล จึงชื่อว่าพระคณาจารย์

๙. ทรงเป็นพระคณาจารย์ของหมู่ภิกษุ...หมู่ภิกษุณี...หมู่อุบาสก...หมู่อุบาสิกา ...
หมู่พระราชา...หมู่กษัตริย์...หมู่พราหมณ์...หมู่แพศย์...หมู่ศูทร...หมู่เทพ...หมู่พรหม
จึงชื่อว่าพระคณาจารย์

พระศาสดาทรงเป็นผู้นำหมู่ เป็นพระคณาจารย์ เป็นอาจารย์แห่งหมู่คณะ
คาถาที่ ๓-๘ เป็นคำถาม คือ

... ข้าพระองค์มีความต้องการ (ถาม) ปัญหา จึงมาเฝ้าพระพุทธเจ้าพระองค์นั้น
ผู้ไม่ทรงถูกกิเลสอาศัย เป็นผู้มั่นคง ไม่หลอกลวงเสด็จมาเป็นพระคณาจารย์ของ
คนเป็นอันมาก ผู้ยังผูกพันอยู่ในศาสนา

... เมื่อภิกษุเบื่อหน่ายใช้สอยที่นั่งอันว่างเปล่าในถ้ำแห่งภูเขา ที่โคนต้นไม้หรือที่
ป่าช้า

... ภิกษุอยู่บนที่นอนที่นั่งอันไม่มีเสียงอื้ออึง เห็นอารมณ์ที่น่าหวาดเสียวเหล่าใดแล้ว
ไม่ฟังหวั่นไหวภิกษุ(อื่น)ฟังหวั่นไหวร้องอยู่บนที่นอนสูงและใหญ่ ซึ่งเป็นที่มีอารมณ์ที่
น่าหวาดเสียว

... ภิกษุเมื่อจะไปสู่ทิศที่ไม่เคยไป ฟังปราบปรามอันตรายเท่าที่มีอยู่ในโลก บนที่นั่งที่
นอนอันเงียบสงัด

... ภิกษุอบรมตนอยู่ ฟังมีแนวทางแห่งถ้อยคำอย่างไร ฟังมีโคจรในศาสนาอย่างไร
ฟังมีศีลและวัตรอย่างไร

... ภิกษุนั้นฟังสมาทานสิกขาอะไร จึงมีสมาธิเป็นธรรมเอกผุดขึ้นมีปัญญารักษาตน มี
สติกำจัดมลทินของตนได้ เหมือนช่างทองกำจัดมลทินทอง ฉะนั้น

คาถาที่ตรัสตอบ ๑๓ คาถา เช่น

... เราจักบอกความผาสุกและธรรมอันสมควรนั้น ของผู้เบื่อหน่าย ใช้สอยที่นั่งที่
นอนอันสงัดผู้ปรารถนาสัมโพธิญาณ แก่เธอ ตามที่รู้

... ภิกษุผู้เป็นนักปราชญ์ มีสติประพฤดิธรรมอันเป็นส่วนสุตรอบ ไม่ฟังกลัวภัย ๕
อย่าง คือ เหลือบ สัตว์ไต่ตอม สัตว์เลื้อยคลาน สัมผัสจากมนุษย์และสัตว์สี่เท้า

ท่านพระสารีบุตรอธิบายมีใจความว่า

คำว่า ธรรมอันเป็นส่วนสุตรอบ หมายถึง ศีลสังวร อินทรีย์สังวร โภชนเมตตัญญู
ตา และ ชาคริยานุโยค

...ภิกษุไม่ฟังหวาดกลัวผู้ถือธรรมอื่นแม้เห็นอารมณ์น่าหวาดเสียวเป็นอันมากของผู้
ถือธรรมอื่นเหล่านั้นก็ไม่ฟังหวาดกลัวอนึ่งภิกษุผู้หมั่นแสวงหากุศล ฟังปราบปราม
อันตรายอื่น ๆ

ท่านพระสารีบุตรอธิบายมีใจความว่า

คำว่า ผู้ถือธรรมอื่น หมายถึง พวกที่ไม่เลื่อมใสในพระพุทธ พระธรรม และ
พระสงฆ์

... ภิกษุถูกผัสสะแห่งความเจ็บป่วยและความหิวกระหายแล้ว
ฟังอดกลั้นความหนาว หรือความร้อน ภิกษุนั้น ถูกผัสสะเหล่านั้นกระทบแล้ว โดย
อาการมากอย่าง ก็ไม่ให้อโอกาส ฟังทำความเพียรและความบากบั่นให้มั่นคง

... ภิกษุไม่พึงขโมย ไม่พึงพูดเท็จ พึงแผ่เมตตาไปยังสัตว์ทั้งผู้สะดุ้งและผู้มั่นคง เมื่อใดภิกษุรู้แจ้งความขุ่นมัวแห่งใจ เมื่อนั้น เธอพึงบรรเทาเสียด้วยมนสิการว่า นี่ เป็นฝักฝ่ายแห่งมารผู้มีกรรมดำ

ฯลฯ

คาถาคำตอบสุดท้ายของพระสูตรคือ

... ภิกษุเป็นผู้มีสติ มีจิตหลุดพ้นด้วยดีแล้ว พึงกำจัดความพอใจในธรรมเหล่านี้ ภิกษุนั้นเมื่อกำหนดพิจารณาธรรมโดยชอบตามกาลเป็นผู้มีธรรมเอกผุดขึ้น พึงกำจัดความมืด

คาถาทั้งที่เป็นคำสรรเสริญพระพุทธคุณ ที่เป็นคำถาม และที่เป็นคำตอบซึ่งยกมาเป็นตัวอย่างพอมองเห็นแนวคำตอบปัญหาที่ท่านพระสารีบุตรได้อธิบาย ขยายความโดยละเอียด น่าสนใจยิ่ง จึงควรอ่านให้ตลอด จะได้รับความรู้อย่างกว้างขวาง การแนะนำพระสูตรในมหานิทเทศโดยสังเขปนี้มีวัตถุประสงค์เพียงเพื่อนำ ประเด็นที่เห็นว่าน่าสนใจมาเสนอเพื่อให้เกิดฉันทะในการศึกษาคัมภีร์นี้โดยละเอียดต่อไป(ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๙๐/๕๓๕)

สารีปุตตสูตร : พระสูตรว่าด้วยพระสารีบุตรกราบทูลพระผู้มีพระภาค พระผู้มีพระภาคตรัสกับพระสารีบุตรว่า พระองค์แสดงธรรมโดยย่อก็ได้ โดยพิสดารก็ได้ ทั้งโดยย่อและโดยพิสดารก็ได้ แต่บุคคลผู้จะรู้ทั่วถึงธรรมนั้นหาได้ยาก

พระสารีบุตรกราบทูลให้ทรงแสดงธรรมโดยย่อ โดยพิสดาร ทั้งโดยย่อและโดยพิสดาร เพราะจักมีผู้รู้ทั่วถึงธรรมได้ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เธอทั้งหลายไม่พึงมีอหังการ มมังการ และมานานุสัยทั้งในกายที่มีวิญญานและในนิमितภายนอกทั้งปวง และพึงเข้าถึงเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ ไม่มีอหังการ มมังการ และมานานุสัยอยู่ เพราะเมื่อไม่มีอหังการเป็นต้นทั้งในกายที่มีวิญญานและในนิमितภายนอกทั้งปวงและเพราะเข้าถึงเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติก็จักชื่อว่าเป็นผู้ตัดตัณหา ถอนสังโยชน์ ทำที่สุดแห่งทุกข์เพราะรู้อย่างนี้โดยชอบ (อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๓๓/๑๘๕)

สารีปุตตสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยปฏิบัติที่เป็นเหตุให้จิตของพระสารีบุตรหลุดพ้น พระสารีบุตรตอบคำถามของพระมหาโมคคัลลานะว่า ในบรรดาปฏิบัติทั้ง ๔ เพราะอาศัยสุขาปฏิบัติ ขิปปาภิญญา จิตของท่านจึงหลุดพ้น ไม่ถือนั่นด้วยอุบาทาน (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๖๘/๒๓๔)

สารีปุตตสูตร^๓ : พระสูตรว่าด้วยพระสารีบุตรตอบปัญหาพระอนนท พระอนนทเข้าไปหาพระสารีบุตรถึงที่อยู่แล้วถามว่า เป็นไปได้หรือหนอ การที่ภิกษุได้สมาธิโดยไม่ต้องมีสัญญาในธาตุดินว่าเป็นธาตุดิน ในธาตุน้ำว่าเป็นธาตุน้ำ ในธาตุไฟว่าเป็นธาตุไฟ ในธาตุลมว่าเป็นธาตุลม ในอากาศสาณัญจายตนฉานว่าเป็นอากาศสาณัญจายตนฉาน ในวิญญานัญจายตนฉานว่าเป็นวิญญานัญจายตนฉานในอากิญจัญจายตนฉานว่าเป็นอากิญจัญจายตนฉาน ในเนวสัญญานาสัญญายตนฉานว่าเป็นเนวสัญญานาสัญญายตนฉาน ในโลกนี้ว่าเป็นโลกนี้ ในโลกหน้าว่าเป็นโลกหน้า แต่ต้องมีสัญญา พระสารีบุตรตอบว่า เป็นไปได้ เมื่อพระอนนทถามว่า เป็นไปได้อย่างไร จึงเล่าว่า สมัยหนึ่ง ผมอยู่

ที่ป่าอัมวัน เขตกรุงสรวัดถินั้น ผมได้เข้าสมาธิโดยไม่มีสัญญาในธาตุดินว่า เป็นธาตุดิน ในธาตุน้ำว่าเป็นธาตุน้ำ เป็นต้น แต่ผมเป็นผู้มีสัญญา เมื่อถูกถามว่า ในสมัยนั้น ท่านต้องเป็นผู้มีสัญญาอย่างไร จึงตอบว่า สัญญาอย่างหนึ่งเกิดขึ้นแก่ผมว่า ความดับภพเป็นนิพพาน ความดับภพเป็นนิพพาน สัญญาอย่างหนึ่งดับไป เปรียบเหมือนเมื่อไฟมีเชื้อกำลังไหม้อยู่ เปลวไฟอย่างหนึ่งเกิดขึ้น เปลวไฟอย่างหนึ่งดับไป (อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๗/๑๑)

สาริปุตตสูตร^๔ : พระสูตรว่าด้วยพระสารีบุตร พระสารีบุตรอยู่ ณ พระเชตวัน เขตกรุงสรวัดถิ ได้แสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลายว่า หากภิกษุเป็นผู้ไม่ฉลาดในวาระจิตของผู้อื่น ท่านทั้งหลายพึงสำเหนียกว่า เราทั้งหลายจักเป็นผู้ฉลาดในวาระจิตของตน คือ เปรียบเหมือนสตรีหรือบุรุษที่ยังหนุ่มสาว มีปกติชอบแต่งตัว ส่องดูเงาหน้าของตนในกระจกเงาหรือในภาชนะน้ำที่ใส ถ้าเห็นรูหรือจุดดำที่หน้าก็พยายามขจัดรูหรือจุดดำนั้นเสีย หากไม่เห็นก็ดีใจว่า เป็นลาภของเรา หน้าของเราสะอาดเกลี้ยงเกลา ฉันทิ ภิกษุก็ฉันทินั้นมีการพิจารณาที่เป็นอุปการะมากในกุศลธรรมทั้งหลายว่า (๑) เรามีอภิขมาอยู่โดยมากหรือไม่ (๒) เรามีจิตพยายามอยู่โดยมากหรือไม่ (๓) เรามี ถินมิทธะกลุ่มรุมอยู่โดยมากหรือไม่ (๔) เรามีจิตฟุ้งซ่านอยู่โดยมากหรือไม่ (๕) เรามีความสงสัยอยู่โดยมากหรือไม่ (๖) เรามักโกรธอยู่โดยมากหรือไม่ (๗) เรามีจิตเศร้าหมองอยู่โดยมากหรือไม่ (๘) เรามีกายกระสับกระส่ายอยู่โดยมากหรือไม่ (๙) เราเกียจคร้านอยู่โดยมากหรือไม่ (๑๐) เรามีจิตไม่ตั้งมั่นอยู่โดยมากหรือไม่

ท่านแสดงว่า ถ้าภิกษุพิจารณาอยู่รู้ว่า เราเป็นผู้มีอภิขมาอยู่โดยมาก เป็นต้น ควรทำความพยายามอย่างยิ่ง มีสติและสัมปชัญญะเพื่อละบาปอกุศลธรรมเหล่านั้น เปรียบเหมือนบุคคลที่ถูกไฟไหม้ผ้าหรือศีรษะแล้วพึงทำความพยายามอย่างยิ่ง มีสติและสัมปชัญญะเพื่อดับไฟนั้น ฉันทิ ภิกษุนั้นก็ฉันทินั้น ควรทำความพยายามอย่างยิ่ง มีสติและสัมปชัญญะเพื่อละบาปอกุศลธรรมเหล่านั้น ถ้าภิกษุพิจารณาอยู่รู้ว่า เราเป็นผู้ไม่มีอภิขมาอยู่โดยมาก เป็นต้น ควรตั้งมั่นอยู่ในกุศลธรรมเหล่านั้นแล้วทำความเพียรให้ยิ่งขึ้นไปเพื่อทำอัสวะทั้งหลายให้สิ้นไป (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๕๒/๑๑๒)

สาริปุตตสูตร^๕ : พระสูตรว่าด้วยพระสารีบุตร สมัยที่ท่านพระสารีบุตรอยู่ ณ วัดพระเชตวัน ได้ชี้แจงให้ภิกษุทั้งหลายเห็นชัด ชวนใจให้อยากรับเอาไปปฏิบัติ ระวังใจให้อาจหาญแก่กล้า ปลอบขโลมใจให้สดชื่นร่าเริงด้วยธรรมิกถา ด้วยวาจาชาวเมือง ที่สละสลวย ไม่หยาบคาย และภิกษุเหล่านั้นต่างก็ใส่ใจให้สำเร็จประโยชน์ น้อมนิกมาด้วยความเต็มใจ เจีย โสตสดับธรรมอยู่ ท่านพระวงศ์สะเห็นเช่นนั้นจึงสรรเสริญท่านว่า ท่านพระสารีบุตร เป็นนักปราชญ์ มีปัญญาลึกซึ้ง ฉลาดในทางและมีใช้ทาง มีปัญญามาก แสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลายโดยย่อก็ได้ โดยพิสดารก็ได้ เสียงที่เปล่งออกไปเพราะเหมือนเสียงนก สาลิกา ปฏิภาณดีเยี่ยม เมื่อท่านแสดงธรรมอยู่ ภิกษุทั้งหลายต่างก็มีจิตร่าเริงเบิกบานด้วยเสียงที่น่ายินดี น่าฟัง ไพเราะจับใจ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๑๔/๓๑๐)

- สาริปุตตสูตร^๖** : พระสูตรว่าด้วยพระสารีบุตร ท่านพระสารีบุตรกราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า ความเป็นผู้มีมิตรดีเป็นพรหมจรรย์ทั้งหมด พระองค์ตรัสว่า ถูกต้อง แล้วทรงแสดงธรรมเหมือนในอุปัชฌายสูตร (ส.ม.ไทย) ๑๙/๓/๔)
- สาริปุตตสูตร (ปฐม)** : พระสูตรว่าด้วยพระสารีบุตร (สูตรที่ ๑) ท่านพระอานนท์ถามท่านพระสารีบุตรว่า ธรรมอะไรที่เป็นเหตุให้พระผู้มีพระภาคพยากรณ์หมู่มสัตว์ว่าเป็นโสดาบัน ท่านพระสารีบุตรตอบว่า ธรรม ๔ มีความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระพุทธเจ้าเป็นต้น (ส.ม.ไทย) ๑๙/๑๐๐๐/๔๙๓)
- สาริปุตตสูตร (ทุติย)** : พระสูตรว่าด้วยพระสารีบุตร (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสถามท่านพระสารีบุตรว่า องค์เครื่องบรรลู่โสดาและผู้บรรลู่โสดาเป็นอย่างไร พระเถระทูลตอบว่า องค์เครื่องบรรลู่โสดา ได้แก่ (๑) สปัปฺริสสังเสวะ การคบสัตบุรุษ (๒) สัทธัมมัสสนา การฟังพระสัทธรรม (๓) โยนิโสมนสิการ การมนสิการโดยแยบคาย (๔) ธัมมานุฉิมมปฏิบัติ การปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมโสดา ได้แก่ อริยมรรคมีองค์ ๘ และผู้บรรลู่โสดา ได้แก่ ผู้ประกอบด้วยอริยมรรคมีองค์ ๘ (ส.ม.ไทย) ๑๙/๑๐๐๑/๔๙๔)
- สาริปุตตสูตร^๗** : พระสูตรว่าด้วยพระสารีบุตรเถระ พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเชตะวัน เขตกรุงสาวตถิ สมัยนั้น ท่านพระสารีบุตรนั่งคู้บัลลังก์ตั้งกายตรง ดำรงสติไว้เฉพาะหน้าอยู่ในที่ไม่ไกลจากพระผู้มีพระภาค พระผู้มีพระภาคได้ทอดพระเนตรเห็นท่านพระสารีบุตรแล้ว ทรงเปล่งอุทานว่า ภูเขาศิลาล้วนตั้งมั่นไม่หวั่นไหว ฉันทใด ภิกษุก็ฉันทนั้น เพราะสิ้นโมหะ ย่อมไม่หวั่นไหวดุจภูเขา (ขุ.อุ.ไทย) ๒๕/๒๔/๒๑๙)
- สาริปุตตสูตร^๘** : พระสูตรว่าด้วยพระสารีบุตรเถระ พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเชตะวัน เขตกรุงสาวตถิ สมัยนั้นท่านพระสารีบุตรผู้มีความปรารถนาล้นเหลือ สันโดษชอบสงัด ไม่คลุกคลีด้วยหมู่คณะปรารถนาความเพียร หมั่นประกอบอธิจิต นั่งคู้บัลลังก์ตั้งกายตรง อยู่ในที่ไม่ไกลจากพระผู้มีพระภาค พระผู้มีพระภาคได้ทอดพระเนตรเห็นท่านพระสารีบุตร จึงทรงเปล่งอุทานว่า ผู้มีจิตมั่นคง ไม่ประมาท เป็นมุนี ศึกษาทางแห่งความเป็นมุนี ผู้คงที่ สงบ มีสติทุกขณะ ย่อมเป็นผู้ไม่เศร้าโศก (ขุ.อุ.ไทย) ๒๕/๓๗/๒๔๕)
- อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า มีจิตมั่นคง ในที่นี้หมายถึงประกอบด้วยอหัตถผลจิตที่ยอดเยียมกว่าจิตทั้งปวง คำว่า มุนี ในที่นี้หมายถึงพระชีนาสพที่ประกอบด้วยอหัตถผลญาณที่เรียกว่า โมนะ คำว่า ทางแห่งความเป็นมุนี หมายถึงโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ (ขุ.อุ.อ. (บาลี) ๓๗/๒๗๒)
- สาริปุตตสูตร^๙** : พระสูตรว่าด้วยพระสารีบุตรกล่าวสรรเสริญพระพุทธคุณ พระสารีบุตรเถระกล่าวสรรเสริญพระพุทธคุณ คือพระสารีบุตรเถระไปเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาค ทูลสรรเสริญพระพุทธคุณ แล้วทูลถามปัญหาเรื่องคุณธรรมของภิกษุ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงคุณธรรมของภิกษุว่า ภิกษุควรเป็นผู้มีสติไม่หวาดกลัว มีความเพียร ไม่ลักขโมย ไม่ลู่อ่านาจอโศสะ มีปีติ รู้จักประมาณในการบริโภคและสำรวมอินทรีย์ เป็นต้น ถ้าภิกษุมีคุณธรรมเหล่านี้ ก็จะสามารถทำสมาธิให้เกิดขึ้น และกำจัดความมืดคือโมหะได้ (ขุ.สุ.ไทย) ๒๕/๙๖๒/๗๓๐)

สาริปุตตอุปสมสูตร : พระสูตรว่าด้วยการระงับกิเลสของพระสารีบุตรเถระ พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเชตวัน เขตกรุงสาวัตถี สมัยนั้น ท่านพระสารีบุตรนั่งคู้บัลลังก์ ตั้งกายตรงพิจารณาถึงการระงับกิเลสลงได้หมดสิ้นของตน อยู่ในที่ไม่ไกลจากพระผู้มีพระภาค พระผู้มีพระภาคได้ทอดพระเนตรเห็นท่านพระสารีบุตรแล้ว จึงทรงเปล่งอุทานว่า ภิกษุผู้มีจิตสงบและระงับกิเลสได้ ตัดตัณหาที่นำไปสู่ภพได้ มีชาติสังสารสิ้นแล้ว ชื่อว่าเป็นผู้พ้นแล้วจากเครื่องผูกแห่งมาร (ขุ.อุ.(ไทย) ๒๕/๔๐/๒๕๑)

สารีริกธาตุ : ส่วนสำคัญแห่งพระพุทธสรีระซึ่งคงอยู่เป็นที่เคารพบูชาโดยเฉพาะพระอัฐิ, กระดูกของพระพุทธเจ้า และส่วนสำคัญอื่นๆ แห่งพระสรีระของพระองค์เช่น พระเกศา, มักใช้ว่า พระบรมสารีริกธาตุ; เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพาน ณ สาโลวโนทยาน เมืองกุสินารา และมีพิธีถวายพระเพลิงพระพุทธสรีระ ที่มกุฏพันธเจดีย์แล้ว ได้มีกษัตริย์ผู้ครองแคว้นต่างๆ ๖ กับมหาพราหมณ์เจ้าเมือง ๑ รวมเป็น ๗ นคร (คือ ๑. พระเจ้าอชาตศัตรู เมืองราชคฤห์ ๒. กษัตริย์ลิจฉวี เมืองเวสาลี ๓. ศากยกษัตริย์ เมืองกบิลพัสดุ์ ๔. ฤๅษีกษัตริย์ อัลลกะปนคร ๕. โกถีกษัตริย์ แห่งรามคาม ๖. มัลลกษัตริย์เมืองปาวา ๗. มหาพราหมณ์ เจ้าเมืองเวฐฐทีปนคร) ส่งทูตมาขอส่วนแบ่งพระสารีริกธาตุ, หลังจากเจรจากันนานและในที่สุดได้ฟังสุนทรพจน์ของโศภนพราหมณ์แล้ว ทั้ง ๗ เมืองนั้น ร่วมกับมัลลกษัตริย์แห่งเมืองกุสินารา เป็น ๘ พระนคร ได้ตกลงมอบให้โศภนพราหมณ์เป็นผู้แบ่งพระบรมธาตุเป็น ๘ ส่วนเท่าๆ กัน ให้แก่พระนครทั้ง ๘ นั้นเสร็จแล้วโศภนพราหมณ์ได้ขอตุมพะคือทะนานทองที่ใช้ตวงพระธาตุไปบูชา, ฝ่ายโมริยกษัตริย์ เมืองปีฬลวัน ได้ทราบข่าว ก็ส่งราชทูตมาขอส่วนแบ่งพระสารีริกธาตุ แต่ไม่ทัน จึงได้แต่พระอังคารไปบูชา, พระนครทั้ง ๘ ที่ได้ส่วนแบ่งพระสารีริกธาตุ ก็ได้สร้างพระสถูปบรรจุ เป็นพระธาตุสถูป ๘ แห่ง โศภนพราหมณ์ก็อัญเชิญตุมพะไปก่อพระสถูปบรรจุ เป็นตุมพะสถูป ๑ แห่ง โมริยกษัตริย์ ก็อัญเชิญพระอังคารไปสร้างพระสถูปบรรจุไว้ เป็นพระอังคารสถูป ๑ แห่ง รวมมีพระสถูปเจดีย์สถานในยุคแรกเริ่ม ๑๐ แห่ง ฉะนั้นนอกจากนี้ คาถาสุดท้ายแห่งมหาปรินิพพานสูตร กล่าวความเพิ่มเติมอีกว่า ยังมีพระสารีริกธาตุอีกทะนานหนึ่งซึ่งพวกนาคราชบูชากันอยู่ในรามคามพระทาสุธาตุองค์หนึ่งอันเทพชาวไตรทียบูชา (คือในพระจุฬามณีเจดีย์) อีกองค์หนึ่งอยู่ในคันธารบุรี อีกองค์หนึ่งอยู่ในแคว้นกาลิงคะ (คือองค์ที่ต่อไปยังลังกาทวีป) และอีกองค์หนึ่งพระยานาคบูชากันอยู่ ดังคำว่า พระบรมสารีริกธาตุของพระผู้มีพระภาคซึ่งเป็นบุคคลประเสริฐสุดมี ๘ ทะนาน ประชาชนบูชากันอยู่ในชมพูทวีป ๗ ทะนาน พระราชาเผ่านาคบูชาอยู่ในรามคาม ๑ ทะนาน (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๘๐/๑๘๐) ; ดู ทาฐฐาตุ

สารูป : เหมาะ, สมควร; ธรรมเนียมควรประพฤติในเวลาเข้าบ้าน, เป็นหมวดที่ ๑ แห่งเสขียวัตถ์ มี ๒๖ สิกขาบท เช่น พึงทำความสำเหนียกว่า เราจักครองอันตราวาสกให้เรียบร้อย ดูประกอบใน วิ.มหา.(ไทย) ๒/๕๗๖/๖๕๐)

สาลกชาตค : ชาตกว่าด้วยสาลกวานร กุญมพีโพธิสัตว์เป็นพ่อค้าขายข้าวเปลือก ได้ช่วยเหลือรับฝากฝังฝึกเล่นกลของหมองูไว้ตัวหนึ่งเนื่องจากเจ้าของปรารถนาจะไปเที่ยวชมมหรสพ

ในงานประจำปีตลอด ๗ วัน เมื่อครบกำหนดแล้วได้มาขอรับสิ่งกลับคืน แต่เขาเป็นคนอันธพาลได้เขียนตีมันต่อหน้าพระโพธิสัตว์ผู้ใจดีที่เลี้ยงดูมันทั้ง ๗ วัน เมื่อเจ้าของเขอลงกลับ มันจึงปลดไ่ว้ออกหนีขึ้นต้นไม้มะม่วงไป กินลูกมะม่วงสุกแล้วเอาเมล็ดปาศีระชะเจ้า เขาตื่นขึ้นพยายามอ่อนวอนให้มันลงมาแต่ไม่เป็นผลแม้จะใช้คำไพเราะอ่อนหวานแล้ว แถมยังโดนลึงว่าเอาว่า ท่านเข้าใจว่าเราเป็นสัตว์ใจดีมิใช่หรือ ทำไมจึงเอาเรียวไม้ไผ่เขียนเราเล่า เราพอใจที่อยู่ในป่ามะม่วงนี้แหละ ท่านจงกลับบ้านไปเสียเถิด ว่าแล้วก็เข้าป่าไป การลงอาชญาต่อผู้ที่ไม่มีความผิด โดยไม่มีสาเหตุ ย่อมไม่ได้รับความยินยอมจากผู้ถูกลงอาชญา ยิ่งกลับได้รับความอาฆาตพยาบาทเพิ่มอีก บัณฑิตจึงพิจารณาให้รอบคอบก่อนจึงค่อยทำ กรรมโหดร้ายไม่ทำเสียเลยดีกว่า (ขุ.ชา.ทูก.(ไทย) ๒๗/๑๙๘/๑๑๘)

ศาลกวางนร : ชื่อลูกคนหนึ่งทีหนีเจ้าของไปอยู่ป่ามะม่วง ดังคำในศาลกษัตริย์ที่หมองูคิดจะจับลิง จึงเกลี้ยกล่อมลิงว่า พ่อศาลกวางนร เจ้าเป็นลูกคนเดียวของพ่อและเจ้าจักได้เป็นใหญ่ในโกศในตระกูลของพ่อ ลงมาจากต้นไม้เถิด มาเถิดลูกพ่อ เราจะพากันกลับบ้านเดี๋ยวนี้ ลิงได้ฟังดังนั้นจึงกล่าวว่าท่านเข้าใจว่าเราเป็นสัตว์ใจดีมิใช่หรือ ไฉนจึงเขียนตีเราด้วยเรียวไม้ไผ่ เราพอใจอยู่ในป่ามะม่วงที่มีผลสุก ท่านจงกลับไปบ้านตามสบายเถิด (ขุ.ชา.ทูก.(ไทย) ๒๗/๑๙๘/๑๑๘)

ศาลวัน,ศาลวัน, ป่า : ป่าไม้สาละ ดังคำในมหาปริณิพพานสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ในปัจฉิมยามแห่งราตรีวันนี้ ตถาคตจะปริณิพพานในระหว่างไม้สาละทั้งคู่ ในศาลวันของมัลละ อันเป็นทางเข้า (ด้านทิศใต้) กรุงกุสินารา มาเถิด อานนท์ เราจะเข้าไปยังแม่น้ำกกุธากัน (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๙๕/๑๔๕,๑๐/๑๙๘/๑๔๗,๑๐/๒๐๐/๑๔๙,๑๐/๒๑๑/๑๕๙,๑๐/๒๑๒/๑๖๐,ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๘๖/๒๕๙,ขุ.อ.(ไทย) ๒๕/๓๒/๒๓๗)

ศาลสูตร : พระสูตรว่าด้วยพระธรรมเทศนาที่หมู่บ้านพราหมณ์ชื่อสาละ พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายขณะประทับอยู่ ณ หมู่บ้านพราหมณ์ชื่อสาละว่า ภิกษุผู้บวชใหม่ควรเจริญสติปัญญา ๔ เพราะแม้แต่ภิกษุผู้เป็นเสขะ(ผู้กำลังศึกษา)ยังไม่บรรลุอรหัตผล และภิกษุผู้เป็นพระอรหันตชีนาสพอยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ก็ยังเจริญสติปัญญา ๔ นี้ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๓๗๐/๒๑๔)

ศาลสูตร๒ : พระสูตรว่าด้วยพระธรรมเทศนาที่หมู่บ้านพราหมณ์ชื่อสาละ พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า อินทรีย์ ๕ มีสัทอินทรีย์เป็นต้นเป็นโพธิปักขิยธรรม และในอินทรีย์เหล่านั้นปัญญาอินทรีย์เลิศที่สุด เหมือนพญาราชสีห์เลิศกว่าสัตว์ทั้งหลาย โดยพละกำลังความเร็ว ความกล้า (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๕๒๑/๓๓๕)

สาละ,สาละ, ดอก, ต้น, ไม้,สาละใหญ่, ต้นไม้: ไม้ยืนต้นชนิดหนึ่งของอินเดียพระพุทธเจ้าประสูติและปริณิพพานในไร่ไม้สาละ (เคยแปลกันว่า ต้นรัง) ดังคำในพรหมนิมิตตนิคสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย สมัยหนึ่ง เราอยู่ที่โคนต้นสาละใหญ่ในสุภควันใกล้เมืองอูกักฐา ในสมัยนั้น พกพรหมมีทิวทัศน์ชั่วเขานี้เกิดขึ้นว่า พรหมสถานนี้เที่ยงยั่งยืน มั่นคง แข็งแรง มีความไม่เคลื่อนไปเป็นธรรมดา พรหมสถานนี้ ไม่เกิดไม่แก่ ไม่ตาย ไม่จืด ไม่อับติ หรือดังคำในอัคคิวัจจนโคตตสูตรที่ว่า วัจจนโคตรปริพาชกได้

กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า ข้าแต่ท่านพระโคตม ต้นสาละใหญ่ ในที่ใกล้บ้านหรือนิคมกึ่ง ไบ เปลือกสะเก็ด และกระพี้ ของต้นสาละใหญ่นั้น จะหลุดร่วง กระเทาะไป เพราะเป็นของไม่เที่ยง สมัยต่อมา ต้นสาละใหญ่นั้น ก็ไร้กิ่ง ไบ เปลือก สะเก็ด และกระพี้ คงอยู่แต่แก่นล้วนๆ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๘/๓,๑๐/๑๕๘/๑๔๗,๑๐/๑๕๘/๑๔๘,๑๐/๑๕๙/๑๔๘,๑๕/๑๖๖/๒๒๒,๑๐/๑๕๘/๑๔๘,๑๐/๑๕๙/๑๔๘,๒๘/๒๖๑/๑๒๘,๑๐/๑๕๕/๑๔๕,๑๐/๑๕๘/๑๔๗,๑๐/๒๓๕/๑๗๖,๑๐/๒๔๑/๑๘๑,ม.ม.(ไทย) ๑๒/๕๐๑/๕๓๗,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๕๒/๒๒)

สาละกุสุมียเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระสาละกุสุมียเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกัปที่ ๑๐๐,๐๐๐ ท่านได้ใช้ดอกสาละบูชาพระสรีระของพระพุทธเจ้า พระนามว่าปทุมุตตระ บนจิตกาธาน เพราะผลแห่งการบูชานั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย หลายแสนชาติ ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุนิพพาน ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑/๑๐๓)

สาละคาม : ชื่อตำบลหนึ่งในสักกชนบท (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์)

สาละทายกเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระสาละทายกเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกัปที่ ๙๑ ท่านเกิดเป็นราชสีห์ ได้นำดอกสาละไปบูชาพระพุทธเจ้า (พระนามว่าวิปัสสี) เพราะผลแห่งการบูชานั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุนิพพานพร้อมกับคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๖๐/๓๐๒)

สาละบุปผกะ : ของเคี้ยวที่ทำด้วยแป้งข้าวสาลี ปรงด้วยของอโรย ๔ ชนิด คือ เนยใส น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย ดังคำในมณฑปาทยสูตรที่อุคคหบดีได้เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ กราบทูลว่าข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์ได้สดับรับมาเฉพาะพระพักตร์พระผู้มีพระภาคว่า ผู้ให้ของที่นำพ้อใจย่อมได้ของที่นำพ้อใจ ก็ของเคี้ยวชื่อสาละบุปผกะเป็นที่นำพ้อใจของข้าพระองค์ ขอพระผู้มีพระภาคทรงอาศัยความอนุเคราะห์รับขานนียาหารของข้าพระองค์นั้นด้วยเถิด (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๔๔/๖๙)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สาละบุปผกะ หมายถึงของเคี้ยวที่ทำด้วยแป้งข้าวสาลีปรงด้วยของอโรย ๔ ชนิด คือเนยใส น้ำมัน น้ำผึ้งน้ำอ้อย (อง.ปญจก.อ. (บาลี) ๓/๔๔/๒๕)

สาละบุปผียเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระสาละบุปผียเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกัปที่ ๓๑ ท่านเป็นคนชายขมได้ถวายอาหารบิณฑบาต และดอกสาละแด่พระพุทธเจ้าพระนามว่าสิขี เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในกัปที่ ๑๔ ท่านได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้มีพละนาถาพมาก ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุนิพพานพร้อมกับคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๙/๔๐๐)

สาละพฤกษ์ : ต้นสาละ (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์)

สาละมณฑปียเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระสาละมณฑปียเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกัปที่ ๑๑๘ ท่านได้สร้างปะรำมุงด้วยดอกสาละถวายแด่พระพุทธเจ้า พระนามว่าปิยทัสสี เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านได้เสวยมนุษย์สมบัติ

และสวรรคตหลายแสนชาติ ไม่รู้จักทุกชาติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุมหาวิชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๙๐/๑๖๑)

ศาลาวดี, เด็กสาว : ชื่อหญิงสาวงาม ตำแหน่งนางงาม แห่งกรุงราชคฤห์ เป็นแม่ของหมอชีวกโกมารภัจ มีค่าตัว ๑๐๐ กหาปณะ เก่งการร้ายรำ ดั่งคำในมหาเวรควา ก็สมัยนั้น ในกรุงราชคฤห์ มีเด็กสาวชื่อศาลาวดีมีรูปร่าง น่าดู น่าชม มีผิวพรรณผุดผ่องอย่างยิ่ง คณะภุมมพิชชากรกรุงราชคฤห์จึงคัดเลือกเธอให้เป็นหญิงงามเมืองเมื่อเธอได้รับเลือกไม่นานนักก็เป็นผู้ชำนาญในการพ้อนรำ ขับร้องและประโคมดนตรีคนทั้งหลายที่ต้องการจะพาเธอไปร่วมอภิรมย์ด้วย ต้องจ่ายค่าตัวถึงคินละ ๑๐๐กหาปณะ (วิ.ม.(ไทย) ๕/๓๒๗/๑๘๐)

ศาลาวดีกา, หมูบ้าน : ชื่อเขตปกครองตนเอง เป็นดินแดนมีประชากรและสัตว์เลี้ยงมากมาย มีพืชพันธุ์ธัญญาหารและน้ำหยาอุดมสมบูรณ์เป็นหมู่บ้านที่พระเจ้าปเสนทิโกศล พระราชทานแก่โลหิจจพราหมณ์ ดั่งคำไว้ในโลหิจจสูตรว่า สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเสด็จจาริกไปในแคว้นโกศล พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ประมาณ ๕๐๐ รูป เสด็จถึงหมู่บ้านศาลาวดีกา สมัยนั้น โลหิจจพราหมณ์ปกครองหมู่บ้านศาลาวดีกา ซึ่งมีประชากรและสัตว์เลี้ยงมากมายมีพืชพันธุ์ธัญญาหารและน้ำหยาอุดมสมบูรณ์ เป็นพระราชทรัพย์ที่พระเจ้าปเสนทิโกศลพระราชทานปูนบำเหน็จให้เป็นพรหมไทย (ส่วนพิเศษ) (ที.สี.(ไทย) ๙/๕๐๑/๒๒๑,๙/๕๐๓/๒๒๑,๙/๕๐๘/๒๒๓,๙/๕๐๙/๒๒๓)

ศาลาโนทยาน : สวนป่าไม้สาละ (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์)

ศาลา, บ้านพราหมณ์ : ชื่อหมู่บ้านแห่งหนึ่งแคว้นโกศล พระผู้มีพระภาคเสด็จไปหมู่บ้านแห่งนี้ แล้วตรัสเหตุปัจจัยนำไปสุดดีและทุกดี ดั่งคำในสาเลยกสูตรว่า สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเสด็จจาริกไปในแคว้นโกศลกับภิกษุหมู่ใหญ่ถึงบ้านพราหมณ์ชื่อศาลาของชาวโกศล,ในอภินิหารสูตรก็กล่าวไว้ทำนองเดียวกัน แต่พระผู้มีพระภาคตรัสถึงการปฏิบัติไม่ผิด,ในสาเลสูตรพระผู้มีพระภาคตรัสถึงสติปัญฐาน ๔ แก่ชาวหมู่บ้านพราหมณ์ชื่อศาลาแคว้นโกศล (ม.ม.(ไทย) ๑๒/๔๓๙/๔๗๑,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๙๒/๙๕,ส.ม.(ไทย) ๑๙/๓๗๐/๒๑๔,๑๙/๕๒๑/๓๓๕)

ศาลิเกทราชคค : ชาตกว่าด้วยนกแขกเต้าเลี้ยงพ่อแม่ พญานกแขกเต้าโพธิสัตว์ ไปคาบรวงข้าวสาละจากไร่ของโกสิยพราหมณ์มาเลี้ยงดูมารดาบิดาผู้แก่เฒ่า แต่ไปติดบ่วงของพราหมณ์ เมื่อถูกพราหมณ์ถามว่าเหตุไรจึงทำอย่างนั้น เจ้ามีเวรมิตรกรรมกันไว้แต่เมื่อไร หรือมียุ่งฉวางไว้หรืออย่างไร พญานกแขกเต้าตอบว่า ไม่ได้มียุ่งฉวางแต่นำรวงข้าวไปสร้างหนี้ใหม่ ใช้หนี้เก่า และฝังดินไว้ เศรษฐีไม่เข้าใจพญานกจึงอธิบายว่านำไปสร้างหนี้ใหม่คือเลี้ยงดูบุตรที่มีอยู่ นำไปใช้หนี้เก่าคือเลี้ยงดูพ่อแม่ นำไปฝังไว้คือเลี้ยงดูนกที่แก่ชราซึ่งมีอยู่ในที่นั้นจึงได้แสดงว่าธรรมเรื่องการใช้จ่ายทรัพย์ให้พราหมณ์พอใจ จึงยกนาข้าวสาละให้ประมาณพันกรีแล้วปล่อยไป (ขุ.ชา.ปภินณก.(ไทย) ๒๗/๑/๔๒๓)

ศาลิตตกชาตก : ชาตกว่าด้วยศิลปะในการตัดก้อนกรวด อามตยโพธิสัตว์ของพระเจ้ากรุงพาราณสี ได้กราบทูลลาพระราชบิดาไปเรียนศิลปวิทยา โดยให้เหตุผลว่า ศิลปะจะเป็นชนิดใดก็

ตาม ก็สามารทำให้สำเร็จประโยชน์ได้ทั้งนั้น ขอให้ดูเรื่องบุรุษง่อยตีตมุลแพะแล้วได้ หมู่บ้านทั้ง ๔ ทิศเป็นรางวัล เป็นตัวอย่าง พระราชาเห็นด้วยจึงทรงอนุญาต ขึ้นชื่อว่า วิชาความรู้แล้วควรเรียนทั้งนั้น ใคร ๆ ไม่ควรเกียจคร้านที่จะเรียน (ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๑๐๗/๔๔)

สาถิยชาตก : ชาตกว่าด้วยลูกนกสาถิกา บุตรภุมณีโพธิสัตว์ถูกหมองูหลอกให้ขึ้นต้นไม้ไปจับงูใน โพรงไม้โดยบอกว่าเป็นลูกนกสาถิกา แต่เมื่อเห็นว่าเป็นงูจึงโยนมาข้างล่างถูกหมองู และงูได้กัดหมองูถึงแก่ความตายทันที ท่านได้ตีเตียนหมองูว่า คนที่ลวงเราให้ขึ้นไป จับงูเท่าโดยบอกว่าเป็นลูกนกสาถิกานั้น เป็นคนพราวดอนแต่สิ่งชั่ว ถูกงูกัดตายแล้ว คนที่ต้องการทำร้ายคนอื่นที่เขาไม่ได้ทำร้ายตอบ คนนั้นย่อมถูกงูเห่ากัดตายเหมือน หมองูคนนี้ คนที่ซัดฝุ่นไปทวนลม ฝุ่นย่อมกลับมากะทบเขาเหมือนชายคนนี้ถูกงูกัด ตาย ผู้ใดประทุษร้ายผู้ที่ไม่ประทุษร้ายตอบ ซึ่งเป็นผู้บริสุทธิ์ไม่มีความผิด บาปย่อม กลับมาถึงคนโง่เขลานั้นเอง เหมือนผงรุลีที่คนซัดไปทวนลม ให้ทุกข์แก่ท่าน ทุกข์นั้น ถึงตน (ขุ.ชา.ปญจก.(ไทย) ๒๗/๙๐/๒๑๖)

สาถิสสรดาบส : ชื่อดาบสคนหนึ่ง เป็นศิษย์ผู้ใหญ่ รับใช้สรวงศ์โพธิสัตว์ มีปรากฏในสรวงศ์ชาตก ดัง คำประชุมชาตกที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สาถิสสรดาบสคือสารีบุตร เมณฑิสสรดาบส คือกัสสปะ ปัพพตดาบสคืออนุรุทธะ เทวิลดาบสคือกัจจายนะ อนุสิสสรดาบสคือ อานนท์ กิสวัจจดาบสคือโกลิตะ นารทดาบสคืออุทายีเถระ บริษัททั้งหลายคือพุทธ บริษัท ส่วนสรวงศ์โพธิสัตว์คือเรตถาคค เธอทั้งหลายจงทรงจำชาตกไว้อย่างนี้แล(ขุ. ชา.จตุตถาลิส.(ไทย) ๒๗/๙๓/๖๑๑)

สาถุกชาตก : ชาตกว่าด้วยสุกรสาถุกะถูกเลี้ยงไว้ฆ่า มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า โคโพธิสัตว์ชื่อแดงใหญ่ (มหาโลหิต) สอนน้องชายชื่อแดงเล็ก(จุฬโลหิต) ไม่ให้อัจฉาสุกรสาถุกะที่เขาเลี้ยงด้วย อาหารอย่างดี ส่วนตนกินเพียงข้าวฟ่างและหญ้าแก่ ๆ ว่า เจ้าสุกรนั้นเขาเลี้ยงไว้ฆ่า อย่างเดียว และต่อมาไม่นานสุกรนั้นก็ถูกเขาฆ่าปรุงอาหารเลี้ยงแขกที่มาในงาน แต่งงานของลูกสาวเจ้าของบ้าน ทำให้โคแดงเล็กสำนึกได้ว่า ต้นข้าวลิบที่เป็นอาหาร ของตนนั้นแหละประเสริฐกว่า (ขุ.ชา.ทุก.(ไทย) ๒๗/๑๐๖/๑๔๔)

สาเลยยกสูตร : พระสูตรว่าด้วยเหตุการณ์ในหมู่บ้านสาละ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงพระสูตรมี ลักษณะเป็นการบรรยายโง่หารแบบตอบปัญหาแก่พราหมณ์และคหบดี ณ หมู่บ้าน พราหมณ์ชื่อสาลา เพื่อตอบปัญหาของพราหมณ์และคหบดี พราหมณ์และคหบดี ชาวบ้านสาลาทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า อะไรเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้สัตว์บางพวกใน โลกนี้หลังจากตายแล้วไปเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก อะไรเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้ สัตว์บางพวกในโลกนี้หลังจากตายแล้วไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ พระองค์ตรัสตอบว่า สัตว์บางพวกในโลกนี้หลังจากตายแล้วไปเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก เพราะ ประพฤติอกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ ส่วนสัตว์บางพวกในโลกนี้หลังจากตายแล้วไป เกิดในสุคติโลกสวรรค์ เพราะประพฤติกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ เมื่อพระผู้มีพระ ภาคได้ตรัสพระภาษิตนี้แล้ว พราหมณ์และคหบดีชาวบ้านสาลาต่างมีใจยินดีชื่นชม

พระภาชิตของพระองค์ พร้อมกับประกาศตนเป็นอุบาสกถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะ จนตลอดชีวิต (ม.ม.ไทย) ๑๒/๔๓๙/๔๗๑)

สาโลहित :

สาโยहित, ผู้ร่วมสายเลือด ดังคำว่า ขณะนั้น มิตรอมาตย์ญาติสาโลहितของเจ้าวัฑฒ ลิจฉวี ได้กล่าวกับเจ้าวัฑฒ ลิจฉวีตั้งนี้ว่า ท่านอย่าเศร้าโศก อย่าคร่ำครวญเลย พวกเราจะขอให้พระผู้มีพระภาคและภิกษุสงฆ์ยกโทษให้ หรือตั้งคำในอากังเขยยสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า หากภิกษุพึงหวังว่า ญาติสาโลहितเหล่านี้ผู้ล่วงลับไปแล้ว มีจิตเสื่อมใส ระลึกถึงเราอยู่ขอการระลึกถึงเราของญาติสาโลहित เหล่านี้จะมีผล มาก มีอานิสงส์มาก ภิกษุเหล่านั้นพึงทำศีลให้บริบูรณ์ หมั่นประกอบกรรมเครื่องสงบใจ ภายในตน ไม่เหินห่างจากฌาน ประกอบด้วยวิปัสสนา เพิ่มพูนเรือนว่าง หรือตั้งคำ ในทุกขัมมสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ถ้าพระราชา มหาอำมาตย์ ของพระราชา มิตร อำมาตย์ญาติสาโลहितก็ตาม พึงปวารณาภิกษุผู้ประพฤติดู้อย่างนี้เพื่อให้ยินดีด้วยโภคทรัพย์ (วิ.จ.ไทย) ๗/๒๒๖/๔๗, ม.ม.ไทย) ๑๒/๖๕/๕๗,๑๒/๑๓๐/๑๒๐,๑๒/๔๖๘/๕๑๐, ส.สพ.ไทย) ๑๘/๒๔๔/๒๕๕,๑๘/๓๕๒/๓๙๒, ส.ม.ไทย) ๑๘/๑๖๐/๘๙,๑๘/๔๑๔/๒๗๑,๑๘/๙๐๖/๔๓๘,๑๘/๑๐๑๒/๕๑๕,อง.ต.ไทย) ๒๐/๗๖/๒๙๙)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สาโลहित หมายถึงผู้ร่วมสายเลือดเดียวกัน ได้แก่ ปู่ หรือตา เป็นต้น (ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๖๕/๑๗๒), ในอรรถกถาและฎีกาอังคตตรนิกาย อธิบายว่า คำว่า สาโลहित หมายถึงผู้ร่วมสายเลือดเดียวกัน เช่น พี่ชาย น้องชาย พี่สาว น้องสาว ลุง ป้า เป็นต้น (อง.ต.อ.(บาลี) ๒/๗๖/๒๒๗) หรือญาติฝ่ายมารดา (อง.ต.ฎีกา(บาลี) ๒/๗๖/๒๒๙)

สาวก,สาวกของตถาคต : ผู้ฟัง, ผู้ฟังคำสอน, ศิษย์ของพระพุทธเจ้า ตั้งคำในอุทุมพริกสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคลผู้บำเพ็ญตบะเมื่อตถาคตหรือสาวกของตถาคตกำลังแสดงธรรมอยู่ ย่อมไม่คล้อยตามธรรมบรรยายที่ควรคล้อยตามอันมีอยู่นั้นเที่ยวข้อที่ ฯลฯ นี้แลเป็นอุปกิเลสของบุคคลผู้มีตบะ หรือตั้งคำในทุติยขตสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บัณฑิตผู้เฉียบแหลม เป็นสัตบุรุษ ปฏิบัติชอบในสาวกของตถาคต ย่อมบริหารตน ไม่ให้ถูกกำจัด ไม่ให้ถูกทำลาย ไม่มีความเสียหาย ไม่ถูกผู้รู้ติเตียนและประสพบุญเป็นอันมาก (ที.ส.ไทย) ๙/๓๘๕/๑๖๒,๙/๓๘๗/๑๖๒,๙/๓๘๙/๑๖๓,๙/๓๙๑/๑๖๓,ที.ม.ไทย)๑๐/๘๖/๔๖,๑๐/๑๖๘/๑๑๓,๑๐/๑๖๘/๑๑๔,๑๐/๑๖๘/๑๑๕,๑๐/๑๗๕/๑๒๓,ที.ปา.ไทย) ๑๑/๕๑/๓๖,๑๑/๕๖/๓๘,๑๑/๖๒/๔๓,๑๑/๖๘/๔๖,ม.ม.ไทย) ๑๒/๒๔๒/๒๕๘,ม.ม.ไทย) ๑๓/๕๕/๕๒,อง.จตุกก.ไทย) ๒๑/๔/๖) ; **คู้กับสาวิกา**

สาวกของนิครนถ์,สาวกของนิครนถ์ นาฏบุตร,สาวกนิครนถ์ : ผู้ฟัง ผู้ฟังคำสอน ศิษย์ของนิครนถ์ ในที่นี้ หมายถึงสาวกของนิครนถ์ (นักบวชเปลือย) เช่น สีหเสนาบดี ดังคำว่า สมัยนั้น เจ้าลิจฉวีผู้มีชื่อเสียงนั่งประชุมกันในสันถาคารกล่าวสรรเสริญพระพุทธ กล่าวสรรเสริญพระธรรม กล่าวสรรเสริญพระสงฆ์โดยประการต่าง ๆ สมัยนั้นสีหเสนาบดีสาวกของนิครนถ์นั่งอยู่ในที่ประชุมด้วย,เจ้าลัทธียู่เมืองปาวา ตั้งคำในปาสาทิกสูตรและสามคามสูตรว่า นิครนถ์นาฏบุตร ได้ถึงแก่กรรมไม่นานที่กรุงปาวา เพราะ

การถึงแก่กรรมของนิครนถ์ นาฏบุตรนั้น พวกนิครนถ์จึงแตกกัน เกิดแยกเป็น ๒ พวก หรือดังคำในกุลสูตรที่กล่าวไว้ว่า ผู้ใหญ่บ้านชื่ออสิพันธกบุตร สาวกของนิครนถ์ เข้าไปหานิครนถ์นาฏบุตรถึงที่อยู่ ไหว้แล้ว นั่ง ณ ที่สมควรนิครนถ์ นาฏบุตรได้กล่าว กับผู้ใหญ่บ้านชื่ออสิพันธกบุตร (วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๙๐/๑๐๘, ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๔๑/๕๐, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๑/๒๔๔, ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๓๖๑/๔๑๒, อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๙๕/๒๙๒)

สาวกเดียรฉัตร : ผู้ฟัง ผู้ฟังคำสอน ศิษย์ของเดียรฉัตร ดังคำในมหาสุญญตสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสแก่ พระอานนท์ว่า ถ้าภิกษุภิกษุณี อุบาสกอุบาสิกาพระราชามหาอำมาตย์ของพระราชา เดียรฉัตร สาวกเดียรฉัตร เข้ามาหาตถาคตผู้มีโชค อยู่ด้วยวิหารธรรมนี้ในที่นั้น ตถาคต ย่อมมีจิตน้อมไปในวิเวก, ในธรรมบทพระผู้มีพระภาคตรัสแก่สาวกเดียรฉัตรว่า สัตว์ทั้งหลายผู้เห็นสิ่งที่ไม่มิโทษว่ามีโทษและเห็นสิ่งที่มีโทษว่าไม่มีโทษ ชื่อว่าถ้อยมัน มิจฉาทิฎฐิย้อมไปสู่ทุกคติ (ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๑๘๗/๒๒๔, ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๓๑๘/๑๓๒)

สาวกบริษัท : บริษัทคือสาวก ชุมชนผู้ฟังคำสอน (ของพระพุทธเจ้า) (ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก และ อุบาสิกา) ดังคำในมหาสิหนาทสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ก็บัดนี้ เราชรา แก่ เฒ่า ล่วงกาล ผ่านวัยไปโดยลำดับ เรามีอายุ ๘๐ ปี สาวกบริษัท ๔ ของเราในธรรมวินัยนี้มี อายุ ๑๐๐ ปี เป็นอยู่ได้ ๑๐๐ ปี มีสติ มีคต มีอิติ อันยอดเยี่ยมและมีปัญญาเฉลียวฉลาดอย่างยิ่ง, ในอรังคเขยสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงสาวกบริษัทผู้บรรลุดรรมเป็น พระอรหันต์ ดังคำว่า สาวกบริษัทของเราหลายร้อย ทำให้แจ้งใจโตวิมุตติ ปัญญา วิมุตติ ฯลฯ เราไม่เห็นนิมิตนี้ว่าสมณะพราหมณ์เทวดาพรหมหรือใครๆในโลกจักหักท้วง เราด้วยคำพูดที่มีเหตุผลในธรรมนั้นว่า แม้เพราะเหตุนี้ สาวกบริษัทหลายร้อยของท่านมิได้ทำให้แจ้งใจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะ เพราะอาสวะสิ้นไปด้วย ปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบันเราเมื่อไม่เห็นนิมิตเช่นนั้น จึงถึงความเกษมไม่มี ความกลัว แก่กลัวกลัวอยู่ (ม.ม.(ไทย) ๑๒/๑๖๑/๑๖๔, อง.สตตค.(ไทย) ๒๓/๕๘/๑๑๓)

สาวกบารมี : บารมีทำให้สำเร็จเป็นสาวก คือบรรลุดรรมเป็นสาวกของพระพุทธเจ้า ดังคำในนิกาย กัมมสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่าบุคคลอาศัยมิตตสัมปทา ประกอบความเพียรโดย แยกกายก็จะเป็นผู้ชำนาญในวิชาและวิมุตติทั้งหมดจะได้ด้วยขุมทรัพย์นี้ ปฏิสัมภิตา วิโมกข์ สาวกบารมี ปัจเจกโพธิ และพุทธภูมิทั้งหมดจะได้ด้วยขุมทรัพย์นี้, ใน ปฏิสัมภิตามรรคบุคคลวิเสสนิเทศ อธิบายว่า พวกที่เป็นพระอเสขะบรรลุปฏิสัมภิตา ก็มี ๒ จำพวก คือพวกหนึ่งบรรลุสาวกบารมี พวกหนึ่งไม่บรรลุสาวกบารมี พวกที่ บรรลุสาวกบารมีเป็นผู้ประเสริฐวิเศษยิ่งกว่าพวกที่ไม่บรรลุสาวกบารมี และญาณของผู้ บรรลุสาวกบารมีนั้นย่อมแตกฉาน, พวกที่เป็นพระอเสขะบรรลุปฏิสัมภิตาก็มี ๒ จำพวก คือ พวกหนึ่งบรรลุสาวกบารมี พวกหนึ่งเป็นพระปัจเจกสัมพุทธเจ้า พวกที่ เป็นพระปัจเจกสัมพุทธเจ้าเป็นผู้ประเสริฐวิเศษยิ่งกว่าพวกที่บรรลุสาวกบารมีนั้น และญาณของผู้เป็นพระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นย่อมแตกฉาน (ขุ.ข.(ไทย) ๒๕/๑๕/ ๑๙, ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๘/๕๖๑)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สวากบารมี หมายถึงบารมีที่ทำให้สำเร็จเป็นพระสวาก (ขุ.ขุ.อ. (บาลี) ๘/๒๐๖)

สวากปัญญาบารมี : ปัญญาบารมีของพระสวาก ในที่นี้หมายถึงพระสารีบุตร ดังคำในสารีปุตตเถรคาถาที่พระสารีบุตรเถระกล่าวไว้ว่า พระเถระผู้ประพฤติตามพระธรรมจักร ที่พระศาสดาทรงให้เป็นไป มีปัญญามาก มีจิตตั้งมั่น เป็นผู้เสมอด้วยแผ่นดิน น้ำ และไฟ ไม่ยินดีย่อมไม่ยินร้าย ภิกษุถึงที่สุดสวากปัญญาบารมี มีความรู้มาก เป็นมхамุณี ไม่โง่งเงลา ไม่ใช่เหมือนผู้โง่งเงลา เป็นผู้เย้นอยู่เป็นนิตย์ เราปรนนิบัติพระศาสดา ได้ทำตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าแล้ว ปลงภาระที่หนักได้ ถอนต้นหาที่นำไปสู่ภพได้ขาดแล้ว ท่านทั้งหลายจงยังประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่น ให้ถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาทเถิด นี่เป็นคำพร่ำสอนของเรา เราหลุดพ้นจากกิเลสและภพได้ทั้งหมดแล้ว จะปรินิพพานละ (๒๖/๑๐๑๔/๕๐๖)

สวากภาชิต : ธรรมที่สวากกล่าว, คำพูดของพระสวาก, เป็นธรรมคำสอนทางศาสนา ดังคำในมหาวิงค์ว่าที่ชื่อว่าธรรม ได้แก่ พุทธภาชิต สวากภาชิต ฤๅษีภาชิต เทวดาภาชิต ที่ประกอบด้วยอรรถ ที่ประกอบด้วยธรรม, ในอาณิสฺตรคำสอนนอกพระพุทธศาสนา ดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ในอนาคตเมื่อผู้อื่นกล่าวสูตรที่ตถาคตกล่าวไว้ล้าลิกมีเนื้อความลิกซึ่ง เป็นโลกุตตรธรรม ประกอบด้วยความว่าง ภิกษุทั้งหลายจักไม่ตั้งใจฟังให้ดีไม่เจียหูฟังไม่เข้าไปตั้งจิตไว้เพื่อรู้ทั่วถึงและไม่ให้ความสำคัญธรรมว่าควรเรียนควรท่องจำให้ขึ้นใจแต่เมื่อผู้อื่นกล่าวสูตรที่ท่านผู้เชี่ยวชาญได้รจนาไว้ เป็นบทกวี มีอักษรวิจิตรมีพยัญชนะวิจิตร อยู่ภายนอก เป็นสวากภาชิต ภิกษุเหล่านั้นกลับตั้งใจฟังด้วยดีเจียหูฟัง เข้าไปตั้งจิตไว้เพื่อรู้ทั่วถึง และจักสำคัญธรรมว่า ควรเรียน ควรท่องจำให้ขึ้นใจ ฉะนั้นแต่เมื่อผู้อื่นกล่าวสูตรที่ตถาคตกล่าวไว้ล้าลิกมีเนื้อความลิกซึ่งเป็นโลกุตตรธรรม ประกอบด้วยความว่าง ก็จักอันตรธานไป ฉะนั้น, ในตติยอนาคตภยสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ข้อที่ ๔ ในภยอนาคต ๕ ว่า ในอนาคต หมู่ภิกษุจักไม่เจริณูกาย ไม่เจริณูศีล ไม่เจริณูจิต ไม่เจริณูปัญญา เมื่อผู้อื่นกล่าวสูตรที่ตถาคตตรัสไว้ล้าลิกมีเนื้อความลิกซึ่งเป็นโลกุตตรธรรม ประกอบด้วยความว่าง ภิกษุเหล่านั้นไม่ตั้งใจฟังด้วยดีไม่เจียโฮตสดับ ไม่ตั้งใจใ้รู้และไม่ให้ความสำคัญธรรมว่าควรเรียนควรท่องจำให้ขึ้นใจ แต่เมื่อผู้อื่นกล่าวสูตรที่ท่านผู้เชี่ยวชาญได้รจนาไว้เป็นบทกวีมีอักษรวิจิตรมีพยัญชนะวิจิตร อยู่ภายนอก เป็นสวากภาชิตภิกษุเหล่านั้นกลับตั้งใจฟังด้วยดี เจียโฮตสดับ ตั้งใจใ้รู้ และให้ความสำคัญธรรมว่าควรเรียนควรท่องจำให้ขึ้นใจ โดยนัยนี้แล เพราะธรรมเลอะเลือน วินัยจึงเลอะเลือนเพราะวินัยเลอะเลือน ธรรมจึงเลอะเลือน (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๔๖๒๓๔, ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๒๒๙/๓๑๘, อง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๔๘/๙๑, อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๗๙/๑๔๕)

อรรถกถาในอาณิสฺตรและตติยอนาคตภยสูตร อธิบายว่า สวากภาชิต หมายถึงภาชิตอันเหล่าสวากของเจ้าลัทธิตนใดคนหนึ่งที่ไม่ได้ชื่อว่าเป็นพระพุทธสวากได้

ภาชิตไว้ คือเป็นภาชิตของเหล่าสาวกของเจ้าลัทธินอกพุทธศาสนา (อง.ทก.อ. (บาลี) ๒/๔๘/๕๕)

สาวกสูตร : พระสูตรว่าด้วยพระสาวก พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า สังสารวัฏนั้นมีเบื้องต้นและเบื้องปลายรู้ไม่ได้ เหมือนสาวก ๔ รูปซึ่งมีอายุรูปละ ๑๐๐ ปี แต่ละรูปประลึกย้อนหลังไปได้วันละ ๑๐๐,๐๐๐ กัป ถึงกระนั้น กัปที่พวกเขาระลึกไปไม่ถึงก็ยังมีอยู่มาก (ส.น. (ไทย) ๑๖/๑๓๐/๒๒๑)

สาวกเที : สาวกแก่, ทินทิก ดังคำในมหาวิงค์ว่า กุลบุตรผู้เคยเป็นอัญญเดียรธีย์ เป็นผู้มีหญิงแพศยาเป็นโคจรมีหญิงม่ายเป็นโคจรมีสาวเทีเป็นโคจร มีบัณฑิตเป็นโคจรหรือมีภิกษุณีเป็นโคจร แม้เช่นนี้ก็ชื่อว่า เป็นผู้ปฏิบัติมิให้สงฆ์ยินดี หรือดังคำในอุสสังกิตสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ (คือ ๑. เป็นผู้มีหญิงแพศยาเป็นโคจร ๒. เป็นผู้มีหญิงม่ายเป็นโคจร ๓. เป็นผู้มีสาวกเทีเป็นโคจร ๔. เป็นผู้มีบัณฑิตเป็นโคจร ๕. เป็นผู้มีภิกษุณีเป็นโคจร) ย่อมเป็นที่รังเกียจสงสัยว่า เป็นภิกษุชั่ว แม้จะเป็นผู้มีอุปัชฌาย์ (เป็นพระอรหันต์) ก็ตาม (วิ.มหา. (ไทย) ๒/๘๗/๑๓๙, อ.จ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๐๒/๑๓๗)

อรรถกถาอธิบายว่า สาวกเที หมายถึงสาวกแก่ (มหลลิกกุมารี) (อง.ปญจก.อ. (บาลี) ๓/๑๐๒/๔๖)

สาวณะ, สาวณาส : เดือน ๙ (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)

สาวพรหมจารี : หญิงที่ยังบริสุทธิ์ หมายถึงผู้บริสุทธิ์ไม่ผ่านการเสกสม ดังคำในสุภาวชีวิตกัมพวนิกายเถรีคาถา ที่นักเลงเจ้าชู้กล่าวแก่พระเถรีว่า ดอกอูบลโผล่พ้นน้ำไม่มีมนุษย์ชมแล้วฉันใด แม่นางเป็นสาวพรหมจารีก็ฉันนั้น เมื่อส่วนเรือนร่างของแม่นางยังไม่มีใครชมเลย แม่นางก็จักถึงความชราร่วงโรยไปเสียเปล่า ๆ หรือดังคำในกุกกุฏชาดก ที่แมวได้ฟังดังนั้นคิดหาอุบายใหม่กล่าวว่า ฉันจะเป็นภรรยาสาวของท่านที่พูดจาอ่อนหวานน่ารัก ขอท่านจงรับฉันผู้เลอโฉม ผู้เป็นสาวพรหมจารีไว้ ด้วยการรับอันดีงามเถิด (ขุ.เถรี. (ไทย) ๒๖/๓๘๑/๖๑๘, ขุ.ชา.ฉก. (ไทย) ๒๖/๕๙/๒๓๘)

สาวชชสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยกรรมที่มีโทษ พระผู้มีพระภาค ตรัสว่า บุคคลพึงทราบว่าเป็นคนพาล เพราะประกอบด้วยกรรม ๓ คือ (๑) มีกายกรรมที่มีโทษ (๒) มีวจีกรรมที่มีโทษ (๓) มีมโนกรรมที่มีโทษ แล้วตรัสว่า บุคคลพึงทราบว่าเป็นบัณฑิต เพราะประกอบด้วยกรรม ๓ คือ (๑) มีกายกรรมที่ไม่มีโทษ (๒) มีวจีกรรมที่ไม่มีโทษ (๓) มีมโนกรรมที่ไม่มีโทษ (อง.ตีก. (ไทย) ๒๐/๗/๑๔๕)

สาวชชสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยกรรมที่มีโทษเป็นเหตุให้ตกนรก พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้บุคคลตกนรกเหมือนถูกนำไปฝังไว้ ๓ คือ (๑) กายกรรมที่มีโทษ (๒) วจีกรรมที่มีโทษ (๓) มโนกรรมที่มีโทษ ตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้บุคคลขึ้นสวรรค์เหมือนได้รับอัญเชิญไปประดิษฐานไว้ ๓ คือ (๑) กายกรรมที่ไม่มีโทษ (๒) วจีกรรมที่ไม่มีโทษ (๓) มโนกรรมที่ไม่มีโทษ (อง.ตีก. (ไทย) ๒๐/๑๔๘/๓๙๕)

สาวชชสูตร^๓ : พระสูตรว่าด้วยบุคคลผู้มีแต่โทษ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคล ๔ จำพวก คือ บุคคล (๑) ผู้มีแต่โทษ คือประกอบด้วยกายกรรม วจีกรรม มโนกรรมที่มีโทษ (๒) ผู้มีโทษ

เป็นส่วนมาก คือประกอบด้วยกายกรรมเป็นต้นที่มีโทษเป็นส่วนมาก ไม่มีโทษเป็นส่วนน้อย (๓) ผู้มีโทษเป็นส่วนน้อย คือประกอบด้วยกายกรรม เป็นต้นที่ไม่มีโทษเป็นส่วนมาก ที่มีโทษเป็นส่วนน้อย (๔) ผู้ไม่มีโทษ คือประกอบด้วยกายกรรม เป็นต้นที่ไม่มีโทษ (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๓๕/๒๐๓)

สาวัชชสูตร^๔ : พระสูตรว่าด้วยกรรมและทิวฏฐิที่มีโทษ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้บุคคล หลังจากตายแล้วไปเกิดในนรก ๔ คือ (๑) กายกรรมที่มีโทษ (๒) วชิกรรมที่มีโทษ (๓) มโนกรรมที่มีโทษ (๔) ทิวฏฐิที่มีโทษ แล้วตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้บุคคล หลังจากตายแล้วไปเกิดในสวรรค์ ๔ โดยนัยตรงกันข้าม (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๓๙/๓๕๕)

สาวัชชสูตร^๕ : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่มีโทษ และที่ไม่มีโทษ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า *ธรรมที่มีโทษ* คือ มิจฉัตตธรรม ๑๐ มิมิจฉาทิวฏฐิ เป็นต้น *ธรรมที่ไม่มีโทษ* คือ สัมมัตตธรรม ๑๐ มีสัมมาทิวฏฐิ เป็นต้น (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๔๐/๒๘๗)

สาวัดถิ,กรุง : นครหลวงของแคว้นโกศล;แคว้นโกศลตั้งอยู่ระหว่างภูเขาหิมาลัยกับแม่น้ำคงคา ตอนกลาง อาณาเขตทิศเหนือจดเทือกเขาเนปาล ทิศตะวันออกจดแคว้นกาสิ ต่อกับแคว้นมคธ ทิศใต้และทิศตะวันตกจดแม่น้ำคงคา; พระนครสาวัดถิเป็นศูนย์กลางการเผยแผ่พระพุทธศาสนาครั้งพุทธกาล เป็นที่ที่พระพุทธเจ้าประทับจำพรรษามากที่สุด รวมถึง ๒๕ พรรษา, บัดนี้เรียก *สะเหต-มะเหต (Sahet-Mahet, ล่าสุด* รือพื้นชื่อในภาษาสันสกฤตขึ้นมาใช้ว่า rvasti คือศราวาสตี) ดังคำว่า สมัยนั้น ภิกษุรูปหนึ่ง จำวัดกลางวันในป่าอันธวัน เขตกรุงสาวัดถิ หรือดังคำว่า ครั้งนั้น ภิกษุณีอุบลวรรณาพักอยู่ ณ กรุงสาวัดถิ หรือดังคำว่า สมัยนั้น พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ พระเชตวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัดถิ (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๗๔/๖๔, ๑/๗๙/๖๙, ๑/๑๕๕/๑๒๔, ๑/๒๓๔/๒๔๙,๑/๒๖๙/๒๙๑, ๑/๒๘๓/๓๑๕,วิ.มหา.(ไทย) ๒/๔๗๑/๙,๒/๔๙๗/๑๙,๒/๕๐๓/๒๖,๒/๕๐๘/๓๒, ๒/๕๑๕/๓๙,๒/๕๑๗/๔๑,วิ.ภิกขุณี.(ไทย) ๓/๖๕๖/๑,๓/๖๘๒/๓๐) ; ดู *โกศล, เชตวัน, บุพพาราม*

สาวิกา : หญิงผู้ฟัง, หญิงผู้ฟังคำสอน, สาวกหญิง,ศิษย์ผู้หญิง ดังคำในมหาวรรคที่พระผู้มีพระภาคทรงอนุโมทนนานางวิสาขาเมื่อก่อนมาตาวาสตรีใดเมื่อให้ข้าวและน้ำก็เบิกบานใจมีศีล เป็นสาวิกาของพระสุต ...สตรีนั้นอาศัยหนทางที่ไม่มีอริ ไม่มีกิเลสยวนใจ ย่อมได้กำลังและอายุทิพย์ เธอผู้ประสงค์บุญ มีความสุข มีพลานามัย ย่อมปลื้มใจในชาวสวรรค์ตลอดกาลนาน หรือดังคำในมหาปรินิพพานสูตรที่พระผู้มีพระภาคได้ตรัสพระวาจาไว้ว่า มารผู้มีบาป เราจะยังไม่ปรินิพพานตราบเท่าที่ภิกษุณีทั้งหลายผู้สาวิกาของเราจะไม่เฉียบแหลม ไม่ได้รับการแนะนำไม่แกลั่วกล้า ไม่เป็นพหูสูต ไม่ทรงธรรม ไม่ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ไม่ปฏิบัติชอบ ไม่ปฏิบัติตามธรรม เรียนกับอาจารย์ของตน แต่ยังไม่บอก แสดง บัญญัติกำหนด เปิดเผย จำแนก ทำให้ง่ายไม่ได้ ยังแสดงธรรมมีปาฏิหาริย์ปราบปรามที่เกิเกิดขึ้นให้เรียบร้อยโดยชอบธรรมไม่ได้หรือดังคำในมหาวัจจโคตตสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสแก่วัจจปริพาชกว่า ภิกษุณีทั้งหลายผู้เป็นสาวิกาของเรา ผู้ทำให้แจ้งใจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะ เพราะอาสวะสิ้น

ไปด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน มิใช่มีเพียง ๑๐๐ รูป ๒๐๐ รูป ๓๐๐ รูป ๔๐๐ รูป ๕๐๐ รูป ความจริงแล้วมีอยู่จำนวนมากทีเดียว (วิ.ม.(ไทย) ๕/๓๕๑/๒๒๕, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๖๘/๑๑๔,๑๐/๑๖๘/๑๑๕,๑๐/๑๗๕/๑๒๓,๑๐/๑๗๖/๑๒๔, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๙๕/๒๓๐, ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๔๑๐/๔๖๖, อ.ท.ก.(ไทย) ๒๐/๑๓๒/๑๑๗, อ.จ.ต.ก.(ไทย) ๒๑/๑๗๖/๒๔๘, ช.ว.วิ.(ไทย) ๒๖/๑๔๑/๒๕,๒๖/๑๔๗/๒๖) ; คู่กับ *สาวก*

ศาสนวงส์ : ชื่อหนังสือตำนานพระพุทธรูปศาสนา ว่าด้วยเรื่องพระศาสนทูต ๙ สายที่พระโมคคัลลีบุตรติสสเถระส่งไปประดิษฐานพระพุทธรูปศาสนา ในดินแดนต่างๆ เมื่อเสร็จการสังคายนาครั้งที่ ๓ ในพระบรมราชาปฐมภักข์ของพระเจ้าอโศกมหาราช ประมาณ พ.ศ. ๒๓๕, แต่งโดยพระปัญญาสามี ในประเทศพม่า เมื่อจ.ศ.๑๒๒๓ (พ.ศ.๒๔๐๔), ชื่อที่น่าสังเกตเป็นพิเศษ คือ ศาสนวงส์นี้บอกว่า มหารัฐ ที่พระมหาธรรมรักษ์คิดเถระไปประดิษฐานพระพุทธรูปศาสนา คือดินแดนใกล้สยามรัฐ, อปรันตรัฐ ที่พระโยนภธรรมรักษ์คิดเถระ เป็นพระศาสนทูตนำคณะไป ศาสนวงส์ว่า ก็คือสุนาปรันตชนบท ที่พระปุณณะได้อารานาพระพุทธรูปเจ้าเสด็จไปในพุทธกาล และว่าเป็นดินแดนส่วนหนึ่งในประเทศพม่าแถบฝั่งขวาของแม่น้ำอิรวดี ใกล้เมืองพุกาม (Pagan) แต่นักปราชญ์บางท่านอย่าง Dr. G.P. Malalasekera เห็นว่าสุนาปรันตจะจะเป็นดินแดนทางตะวันตกตอนกลางของประเทศอินเดียนั่นเองแถบรัฐ Gujarat ไปจนถึงแคว้นSindh ด้านปากีสถาน (สอดคล้องกับเรื่องในอรรถกถาที่ว่า พระพุทธรูปเสด็จไปที่นั่นผ่านแม่น้ำนัมมา คือNarmada), ส่วน สุวรรณภูมิ ศาสนวงส์ว่า ได้แก่รามัญรัฐ คือแคว้นมอญ ตั้งแต่หงสาวดี ลงมาถึงเกาะตะมะ โดยมีศูนย์กลางของสุวรรณภูมิ ที่เมืองหลวงชื่อสุวรรณนคร อันได้แก่สะเทิม(Thaton); ดู *โมคคัลลีบุตรติสสเถระ, ปุณณสุนาปรันต, สุวรรณภูมิ*

สาวิตติฉันท : ชื่อฉันทอย่างหนึ่ง เป็นฉันทที่ชักล่านำ เป็นบทเริ่มต้นแห่งพระเวท ก่อนการบูชา ยัญ ดังคำในโกลิยชาดกที่ท้าวสักกะตรัสไว้ว่า เมื่อใดพราหมณ์ทั้งหลายเรียนพระเวทเรียนสาวิตติฉันท และเรียนยัญวิธีแล้วเที่ยวรับจ้างทำการบูชายัญ เมื่อนั้นสุนัขดำก็จะหลุดออกไป(กินเนื้อพราหมณ์เหล่านั้น), ในมหาวรรค พระผู้มีพระภาคทรงอนุโมทนาแก่เกษียชฎิลว่า ยัญพิธีมีการบูชาไฟเป็นประธาน สาวิตติฉันท (ขุ.ชา. ๒๗/๖๖/๓๘๔, วิ.ม.(ไทย) ๕/๓๐๐/๑๓๒) ; สาวิตริฉันท ก็เขียน

ฎีกาอธิบายว่า พวกพราหมณ์เมื่อจะสวดสาธยายพระเวท ย่อมสวดสาวิตติฉันทก่อน ฉันทนี้จึงชื่อว่าเป็นบทนำ เป็นบทเริ่มต้นแห่งพระเวท (สารตถ.ฎีกา (บาลี) ๓/๓๐๐/๔๐๐)

สาวิตริฉันท : ชื่อฉันทอย่างหนึ่ง เป็นยอดแห่งฉันททั้งหมด เป็นบทกล่าวนำ เป็นบทเริ่มต้นแห่งพระเวท มี ๓ บาท ๒๔ พยางค์ ดังคำในเสลสูตร ที่พระผู้มีพระภาคทรงอนุโมทนาแก่เกษียชฎิลว่าการบูชาไฟเป็นการบูชายัญอันประเสริฐ ว่าด้วยเรื่องฉันท สาวิตริฉันท เป็นฉันทอันดับแรก พระราชาเป็นประมุขของมนุษย์ทั้งหลาย สมุทราครเป็นศูนย์รวมแห่งแม่น้ำทั้งหลาย หรือดังคำในสุนทรภทรภทรทวาชสูตรพราหมณ์ทูลถามตั้งนี้ว่า

พราหมณ์ พราหมณ์ทั้งหลายด้วยกันเท่านั้นที่จะถามว่า ท่านเป็นพราหมณ์หรือไม่ (พระผู้มีพระภาคตรัสตอบดังนี้) ถ้าท่านเรียกตัวเองว่าพราหมณ์แต่มาสนทนากับเราผู้มีใช้พราหมณ์เพราะฉะนั้นเราจะถามท่านถึงเรื่องสาวีตรีฉันท์ ที่มี ๓ บาท ๒๔ พยางค์ (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๔๐๐/๔๙๙, ชุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๔๖๑/๖๐๕, ๒๕/๕๗๔/๖๓๙)

อรรถกถาอธิบายว่า สาวีตรีฉันท์ โดยทั่วไปหมายถึงบทสวดในคัมภีร์พระเวท แต่ในที่นี้พระพุทธรองค์ทรงหมายเอาอริยสาวีตรี คือพุทธานุ สรณัง คัจฉามิ, อัมมัง สรณัง คัจฉามิ, สังฆัง สรณัง คัจฉามิ (ชุ.สุ.อ. (บาลี) ๒/๔๖๑/๒๒๖)

สาสวสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่มีอาสวะ และที่ไม่มีอาสวะ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า *ธรรมที่มีอาสวะ* คือ มิจฉัตตธรรม ๑๐ มีมิจฉาทิฏฐิ เป็นต้น *ธรรมที่ไม่มีอาสวะ* คือ สัมมัตตธรรม ๑๐ มีสัมมาทิฏฐิ เป็นต้น (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๓๙/๒๘๗)

สาสวสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่มีอาสวะ และที่ไม่มีอาสวะ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เราจักแสดงธรรมที่มีอาสวะและธรรมที่ไม่มีอาสวะแก่เธอทั้งหลาย เมื่อภิกษุเหล่านั้นทูลรับสนองพระดำรัสแล้ว จึงตรัสว่า *ธรรมที่มีอาสวะ* คือ อุกุศลกรรมบถ ๑๐ *ธรรมที่ไม่มีอาสวะ* คือ กุศลกรรมบถ ๑๐ (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๘๓/๓๓๓)

สาสวะ : เป็นไปกับด้วยอาสวะ, ประกอบด้วยอาสวะ, มีอาสวะ, เป็นโลกิยะ มีปรากฏในสาสวสูตร หมายถึงธรรมที่มีอาสวะ ดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมที่มีอาสวะ อะไรบ้าง คือ ๑. มิจฉาทิฏฐิ ฯลฯ ๑๐. มิจฉาวิมุตติ ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่าธรรมที่มีอาสวะ (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๑๙/๒๘๗)

สาสปสูตร : พระสูตรว่าด้วยเมล็ดผักกาด พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า สังสารวัฏนี้มีเบื้องต้นและเบื้องปลายรู้ไม่ได้ เหมือนนครที่มีความยาว กว้างและสูง อย่างละ ๑ โยชน์ เต็มไปด้วยเมล็ดผักกาด บุรุษหีบเมล็ดผักกาดออกจากเมืองนั้น ๑๐๐ ปีเพียง ๑ เมล็ด ทำอยู่อย่างนั้นจนเมล็ดผักกาดหมดถึงกระนั้น ก็ไม่สามารถเทียบกับอายุของภพหนึ่งได้ (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๒๙/๒๒๐)

สาสวปัญญา : ปัญญาที่มีอาสวะ หมายถึงปัญญาในสภาวะธรรมที่เป็นกุศลและอัปยากฤตในภูมิ ๓ ดังคำในวิภังค์ที่อธิบายไว้ว่า ปัญญาในสภาวะธรรมที่เป็นกุศลและอัปยากฤตในภูมิ ๓ ชื่อว่า สาสวปัญญา ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔ ชื่อว่าอนาสวปัญญา (อภ.วิ.(ไทย) ๓๕/๗๖๗/๕๐๐)

สาหัตถิกะ : ทำด้วยมือของตนเอง หมายถึงลักด้วยมือของตนเอง เป็นอาหารอย่างหนึ่งใน ๒๕ อย่าง ที่พระอรรถกถาจารย์แสดงไว้ในปาราชิกสิกขาบทที่ ๒ (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)

สาพหสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยนายสาพหะถามถึงหลักความเชื่อ หลานของมิคารเศรษฐีชื่อว่า สาพหะ และหลานของเปุณฺณิยะชื่อว่าโรหณะ พวกกันไปหาพระนันทกะ ถึงที่อยู่ ณ มิคารมาตาปราสาท เขตกรุงสาวัตถี พระนันทกะแสดงหลักความเชื่อ ๑๐ มีอย่าปลงใจเชื่อด้วยการฟังตามกันมาเป็นต้น แก่คนทั้งสองว่า เมื่อท่านทั้งหลายรู้ด้วยตนเองเท่านั้นว่า ธรรมเหล่านั้นเป็นอกุศล เป็นธรรมมีโทษ ผู้รู้แต่เพียง เป็นธรรมที่เป็นไปเพื่อไม่เกื้อกูล เพื่อทุกข์ แก่บุคคลผู้ถือปฏิบัติบริบูรณ์แล้ว ก็ควรละธรรมเหล่านั้นเสีย

พระนันทกะถามคนทั้งสองว่า ธรรมที่เป็นฝ่ายอกุศลคือ โลภะ โทสะ และโมหะ มีอยู่หรือไม่ เมื่อได้ฟังคำตอบว่า มี จึงถามอีกว่า เราจะอธิบายคำว่า อภิชฌา พยาบาท และอวิชชาแต่ละอย่าง เพราะบุคคลผู้เพ่งเล็งอยากได้ของเขา เป็นผู้โลภ บุคคลผู้มีจิตพยาบาท เป็นตัวร้าย บุคคลผู้ตกอยู่ในอวิชชาเป็นคนหลง จึงทำให้ฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ล่วงเกินภรรยาของผู้อื่น พุดเท็จ ชักชวนผู้อื่นเพื่อสิ่งที่ไม่เกื้อกูล เพื่อทุกข์ จึงถามตามลำดับดังนี้ว่า ธรรมเหล่านี้ เป็นกุศลหรืออกุศล เป็นธรรมมีโทษหรือไม่มีโทษ เป็นธรรมที่ผู้รู้ดีเตือนหรือผู้รู้สรรเสริญ เป็นธรรมที่เป็นไปเพื่อเกื้อกูล เพื่อทุกข์ แก่บุคคลผู้ถือปฏิบัติบริบูรณ์หรือไม่ ก็ได้รับคำตอบตามลำดับดังนี้ว่า ธรรมเหล่านี้เป็นอกุศล เป็นธรรมมีโทษ เป็นธรรมที่ผู้รู้ดีเตือน เป็นธรรมที่เป็นไปเพื่อไม่เกื้อกูล เพื่อทุกข์แก่บุคคลผู้ถือปฏิบัติบริบูรณ์

พระนันทกะกล่าวอีกว่า ธรรมฝ่ายที่เป็นกุศล ๓ คือ อโลภะ อโทสะ อโมหะ โดยนัยตรงกันข้ามกับธรรมฝ่ายอกุศล แล้วถามตอบกับนายสาฬหะและนายโรหณะ ในทำนองเดียวกันทุกประการ แล้วกล่าวอีกว่า พระอริยสาวกปราศจากอภิชฌา พยาบาท ไม่ลุ่มหลง มีสัมปชัญญะ มีสติมั่นคง มีจิตประกอบด้วยพรหมวิหารธรรม ๔ แผ่ไปในที่ทุกแห่งอย่างไม่มีขอบเขต ไม่มีเวร ไม่มีอคติความเบียดเบียนอยู่ ก็จะทำให้รู้ อริยสัจ ๔ ทำให้จิตหลุดพ้นจากอาสวะทั้ง ๓ มีกามาสวะเป็นต้น จึงรู้ชัด กล่าวอีกว่า เมื่อก่อน เรามีโลภะ โทสะ โมหะ ซึ่งเป็นสิ่งไม่ดี บัดนี้ โลภะเป็นต้นไม่มี นับว่าเป็นสิ่งที่ดี ซึ่งทำให้ไม่มีความทะยานอยาก ดับสนิทเยือกเย็น เสวยสุข มีตนเป็นประหนึ่ง พรหมอยู่ในปัจจุบัน (อง.ต.ก.(ไทย) ๒๐/๖๗/๒๖๔)

สาฬหสูตร^๒ :

พระสูตรว่าด้วยเจ้าลิจฉวีพระนามว่าสาฬหะ พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ภูเขาศาลา ป่ามหาวัน เขตกรุงเวสาลี เจ้าลิจฉวีพระนามว่าสาฬหะและเจ้าลิจฉวีพระนามว่าภักขิเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคแล้วทูลถามว่า มีสมณพราหมณ์พวกหนึ่งบัญญัติ การข้ามโอชะเพราะเหตุ ๒ คือ สิวีสุทธิ และการเกลียดตบะ ส่วนในธรรมวินัยนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสไว้อย่างไร

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า สิวีสุทธิเป็นองค์ของสมณธรรมอย่างหนึ่ง สมณพราหมณ์ที่ถือการเกลียดตบะ(หมายถึงการรังเกียจบาปด้วยตบะคือการบำเพ็ญทุกกรกิริยาเพื่ออย่างกิเลส) เป็นวาทะ ถือการเกลียดตบะเป็นสาระ ยึดมั่นการเกลียดตบะอยู่ ไม่สามารถข้ามโอชะได้ สมณพราหมณ์ที่มีความไม่บริสุทธิ์ทางกาย ทางวาจา ทางใจ และมีอาชีวะไม่บริสุทธิ์ ย่อมไม่ควรเพื่อญาณทัสสนะและความตรัสรู้ชั้นเยี่ยม เปรียบเหมือนบุรุษใครจะข้ามแม่น้ำถึงฝั่งเข้าป่า พอพบต้นรังใหญ่ ลำต้นตรง แต่เป็นไม้อ่อน ก็จะไม่ตัดที่โคนและปลายแล้วลิดกิ่งและใบ ถากด้วยฝืนเกลียดด้วยมีด ขุดเป็นร่อง ขัดด้วยลูกหินแล้วปล่อยลงในน้ำ แล้วตรัสถามสาฬหะลิจฉวีว่า บุรุษนั้นจะข้ามแม่น้ำนั้นได้หรือไม่ เมื่อเขากราบทูลว่า ไม่ได้ จึงตรัสถามว่า เพราะเหตุไร เมื่อเขากราบทูลว่า เพราะต้นรังนั้น บุรุษนั้นแต่งเกลี้ยงเกลากายนอก แต่ภายในไม่เรียบร้อย บุรุษนั้นพึงหวังได้ว่า ไม้รังนั้นจะต้องจมน้ำ และบุรุษนั้นก็ต้องพินาศ

ตรัสว่า ส่วนสมณพราหมณ์ที่ไม่ถือการเกลียดตบะเป็นวาทะ ไม่ถือการเกลียดตบะ เป็นสาระ ไม่ยึดมั่นการเกลียดตบะอยู่ ย่อมสามารถข้ามโอชะได้ อนึ่ง สมณพราหมณ์ ที่มีความบริสุทธิ์ทางกาย ทางวาจา ทางใจ และมีอาชีพบริสุทธิ์ ย่อมควรเพื่อญาณทัส สนะและความตรัสรู้ชั้นเยี่ยม เปรียบเหมือนบุรุษใครจะข้ามแม่น้ำลือผิงเข้าป่า พบพบ ต้นรังใหญ่ ลำต้นตรง แต่เป็นไม้อ่อน ก็จะมีตัดที่โคนและปลายแล้วลิดกิ่งและใบ ถากด้วยมีด เกลาด้วยมีด ชิดแต่งด้วยสิ่ว ทำภายในให้เรียบร้อย ชุดเป็นร่อง ชิดด้วย ลูกหินทำให้เป็นเรือติดกรเชียงและหางเสือแล้วปล่อยลงในน้ำ แล้วตรัสถามสาธ พหุจฉวีว่า บุรุษนั้นจะข้ามแม่น้ำนั้นได้หรือไม่ เมื่อเขากราบทูลว่า ได้ จึงตรัสถามว่า เพราะเหตุไร เมื่อเขากราบทูลว่า เพราะต้นรังนั้น บุรุษนั้นแต่งเกลี้ยงเกลากายนอก และภายในเรียบร้อยดี ทำเป็นเรือติดกรเชียงและหางเสือ บุรุษนั้นพึงหวังได้ว่า เรือ จักไม่จม และบุรุษนั้นจะข้ามฝั่งได้โดยสวัสดิ

ตรัสองค์ประกอบของนักรบอาชีพเปรียบเทียบกับองค์ประกอบของอริยสาวก มี ๓ คือ (๑) นักรบอาชีพยิงลูกศรได้ไกล เปรียบเหมือนอริยสาวกผู้มีสัมมาสมาธิ พิจารณาเห็นรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต โกลหรือใกล้ด้วยปัญญาอัน ชอบตามความเป็นจริงว่า นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อดีตของเรา (๒) นักรบอาชีพยิงไม่พลาด เปรียบเหมือนอริยสาวกผู้มีสัมมาทิฐิรู้ชัดทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ตามความเป็นจริง (๓) นักรบอาชีพทำลายกายขนาดใหญ่ได้ เปรียบเหมือนอริย สาวกผู้มีสัมมาวิมุตติทำลายอวิชชาองใหญ่ได้ (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๙๖/๒๙๖)

สาฬหภิกษุ,สาฬหะ, ภิกษุ : 1.ชื่อภิกษุรูปหนึ่งที่ได้รับการพยากรณ์ว่าเป็นพระอรหันต์ มีปรากฏใน ปฐมคัมภีร์ชาดกสูตร ดังคำที่พระอานนท์ได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า ข้าแต่ พระองค์ผู้เจริญสาฬหภิกษุมรณภาพแล้ว คติของท่านเป็นอย่างไร อภิสัมปรายภพ เป็นอย่างไร พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า อานนท์ สาฬหภิกษุมรณภาพแล้วทำให้ แจ่มแจ้งโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะเพราะอาสวะสิ้นไปด้วยปัญญาอันยิ่งเอง เข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๐๔/๕๐๕,ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๕๖/๑๐๑,๑๐/ ๑๕๗/๑๐๑)

2.ชื่อพระเถระองค์หนึ่งในการกสงฆ์ผู้ทำสังคายนาครั้งที่ ๒ ดังคำในจุฬวรรคว่า ท่าน พระสาฬหะหลักเรือนอยู่ที่สงัด เกิดความคิดคำนึงขึ้นในจิตอย่างนี้ว่า ภิกษุพวกไหนที่ เป็นฝ่ายธรรมวาทิ ภิกษุชาวปราจีนหรือชาวเมืองปาฐะยะ หรือตั้งคำว่า ท่านพระเร วตะจึงประกาศให้สงฆ์ทราบ ว่า ท่านผู้เจริญ ขอสงฆ์จงฟังข้าพเจ้า เมื่อพวกเรากำลัง วินิจฉัยอธิกรณ์นี้ มีเสียงแข็งแข็งเกิดขึ้นไม่มีที่สิ้นสุดและไม่มีใครทราบความหมายแห่ง ถ้อยคำที่กล่าวแล้วได้แม้แต่เรื่องเดียว ถ้าสงฆ์พร้อมแล้วพึงระงับอธิกรณ์เรื่องนี้ด้วย อุพพาหิกวิธี สงฆ์จึงคัดเลือกภิกษุชาวปราจีน ๔ รูป คือ ท่านพระสัพพกามี ท่านพระ สาฬหะ ท่านพระอุชชโสภิตะและท่านพระवासกคามิกะ และภิกษุชาวเมืองปาฐะยะ อีก ๔ รูป คือท่านพระเรวตะ ท่านพระสัมภุตสาณวาสิ ท่านพระยสกาภิณฑกบุตรและ ท่านพระสุมนะ (วิ.จ. (ไทย) ๗/๔๕๓/๔๐๗, ๗/๔๕๖/๔๑๒)

สาหมหิคารนัตตา : ชื่อชายหนุ่ม หลานชายของนางวิสาขา, เป็นชายที่รับฟังหลักกาลามสูตรจาก พระนันทกะตั้งคำในสาหมหิคารนัตตาที่ท่านพระนันทกะอยู่ที่ปราสาทของวิสาขามิคารมาตา ในบุพพาราม เขตกรุงสรวัดดี ครั้งนั้น นายสาหมหิคารนัตตาเป็นผู้เป็นหลานชายของมิคารเศรษฐี และนายโรหนะเป็นผู้เป็นหลานชายของเปชุนิยเศรษฐี เข้าไปหาท่านพระนันทกะถึงที่อยู่ ไหว้แล้วนั่ง ณ ที่สมควร ท่านพระนันทกะได้กล่าวกับสาหมหิคารนัตตา (อ.จ.ติก.(ไทย) ๒๐/๖๗/๒๖๔)

สาหมหิ, เจ้าลิจฉวี : ชื่อเจ้าลิจฉวีวงศ์หนึ่ง อยู่กรุงเวสาลี เป็นสหยาภิกับภยลิจฉวี ตั้งคำในสาหมหิคารนัตตา สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ภูฏาคารศาลา ป่ามหววันเขตกรุงเวสาลี ครั้งนั้นแล เจ้าลิจฉวีพระนามว่าสาหมหิและพระนามว่าภยลิจฉวีเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับแล้วได้สนทนาธรรม และทูลถามการข้ามโอชะ พระผู้มีพระภาค ตรัสถึงสัมมาวิมุตติให้ฟัง(อ.จ.ตฤก.(ไทย) ๒๑/๑๙๖/๒๙๖)

สาหมหิ, นาย,สาหมหิ, หลานชายนางวิสาขา : ชายหนุ่ม ที่เป็นหลานของนางวิสาขา มีความหลงรักในภิกษุณีสุนทรินันทา ตั้งคำในภิกษุณีวิภังค์ว่า นายสาหมหิหลานของนางวิสาขา มิคารมาตาประสงค์จะสร้างวิหารถวายภิกษุณีสงฆ์ นายสาหมหิหลานของนางวิสาขามิคารมาตาจึงเข้าไปแจ้งความประสงค์แก่ภิกษุณีว่า กระผมต้องการจะสร้างวิหารถวายภิกษุณีสงฆ์ ท่านทั้งหลายโปรดให้ภิกษุณีผู้ดูแลการก่อสร้างสัก ๑รูปเถิด ขอรับ(วิ.ภิกษุณี.(ไทย) ๓/๖๕๖/๑, ๓/๖๕๖/๒, ๓/๖๕๖/๓,๓/๖๖๔/๑๐)

สาฬหิสอาบุลลิกา : ชื่ออาบุลลิกาคนหนึ่ง เป็นอัครอุปัฏฐายิกาของพระพุทธเจ้านามว่าธัมมทัสสี ตั้งคำว่าสุภัททอุบาสกและภิกษุสทอุบาสกเป็นอัครอุปัฏฐาก สาฬหิสอาบุลลิกาและภิกษุสทอุบาสกเป็นอัครอุปัฏฐายิกาของพระศาสดานามว่าธัมมทัสสี (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๐/๖๖๙)

สำนัก : อยู่, ที่อยู่, ที่พัก, ที่อาศัย, แหรง ตั้งคำในมหาวิภังค์ว่า สุทินกัลลทบุตรได้รับการบรรพชาอุปสมบทในสำนักของพระพุทธเจ้า เมื่อบวชได้ไม่นาน ท่านพระสุทินก็ได้ถือธุดงค์วัตรดังนี้ คือ อยู่ป่าเป็นวัตร ๑ เทียววิมขบาตเป็นวัตร ๑ ใช้ผ้าบังสุกุลเป็นวัตร ๑ เทียววิมขบาตไปตามลำดับเรือนเป็นวัตร ๑ พักอาศัยอยู่ใกล้หมู่บ้านชาววัชชี ตำบลหนึ่ง หรือตั้งคำว่า ภิกษุรูปหนึ่งเป็นไข้อยู่กรุงโกสัมพี พวกญาติส่งทูตไปสำนักของภิกษุนั้นให้แจ้งข่าวว่า นิมนต์พระคุณท่านมาเถิด พวกเราจะอุปฐาก (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๓๐/๒๐, วิ.มหา.(ไทย) ๒/๔๗๓/๑๐)

สำนักภิกษุณี : ที่อยู่ของภิกษุณี ที่พักของภิกษุณี ตั้งคำในมหาวิภังค์ว่า ภิกษุรูปหนึ่ง เพศกลับกลายเป็นหญิง ภิกษุทั้งหลายจึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ มีพระพุทธาณุญาตว่า ภิกษุทั้งหลายเราอนุญาตให้ถืออุปัชฌาย์เดิมให้ถืออุปสมบทเดิมนับพรรษาเดิมและให้อยู่ร่วมกับภิกษุณีทั้งหลายได้ เราอนุญาตให้ปลงอาบัติของภิกษุทั้งหลายที่ทั่วไปกับภิกษุณีทั้งหลายในสำนักภิกษุณี ตั้งคำในภิกษุปัสสยสูตรว่า ครั้นในเวลาเช้าท่านพระอานนตรองอันตรวาสก ถือบาตรและจีวรเข้าไปยังสำนักภิกษุณีแห่งหนึ่งนั่งบนอาสนะที่ปูลาดไว้ (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๖๙/๕๗, ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๒๑๑/๒๔๔, ส.ม.(ไทย) ๑๙/๓๗๖/๒๒๔)

สำนักอาจารย์ : ที่อยู่ของอาจารย์, ที่พักของอาจารย์ ดังคำในเกสีสูตรที่ เกสีสารเถผู้ฝึกม้าพูดตอบว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ถ้าม้าที่ควรฝึกของข้าพระองค์ฝึกไม่ได้ด้วยวิธีแบบสุภาพวิธีแบบรุนแรง วิธีทั้งแบบสุภาพและแบบรุนแรง ข้าพระองค์จะฆ่ามันเสีย ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะข้าพระองค์คิดว่าความเสียหายอย่าได้มีแก่นักสำนักอาจารย์ของเราเลย หรือดังคำในนาวาสุตที่พระผู้มีพระภาคตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายว่า บุคคลผู้ยังไม่เข้าใจธรรมอย่างแจ่มแจ้งก็ฉันทันนั้นไม่พิจารณาความหมายแห่งธรรมให้ถ่องแท้ในสำนัก อาจารย์ผู้เป็นพหูสูต ตนเองยังไม่รู้แจ้งจริง ทั้งยังไม่หมดความสงสัย จะสามารถสอนผู้อื่นให้เพ่งพินิจธรรมได้อย่างไร (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๑๑/๑๖๙,ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๓๒๓/๕๗๔)

สำรวม,สำรวมกาย : ระมัดระวัง, เหนียวระวัง, ระวังรักษาให้สงบเรียบร้อย เช่น สำรวมตา,สำรวมกาย, ไม่มีความคะนองมือและเท้า ดังคำในสามัญญผลสูตรที่กล่าวไว้ว่า เมื่อบวชแล้วเป็นผู้สำรวมกาย วาจา ใจ อยู่สันโดษด้วยอาหารพอประทังความหิวและผ้าพอกุ้มกายยินดียิ่งในความสัจ หรือดังคำในสุกรมุขเปตวัตถุ ที่ (เปรตนั้นตอบว่า) ท่านพระนารทะเมื่อก่อนข้าพเจ้าได้สำรวมกาย แต่ไม่ได้สำรวมวาจา เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงมีรูปร่างและผิวพรรณตามที่ท่านเห็นอยู่นั้น(ที.สี.(ไทย)๙/๑๖๖/๕๔,๙/๑๓๗/๕๘,๙/๑๓๗/๕๙,๙/๑๓๓/๖๕,๙/๑๓๓/๖๑,๙/๑๘๖/๖๓,ม.มู.(ไทย) ๑๒/๑๓๙/๑๘๒,ขุ.เปต.(ไทย) ๒๖/๕/๑๖๘) ; ดู *สังวร*

สำรวมใจ : ระวังรักษาใจให้สงบเรียบร้อย หมายถึงคุ้มครองรักษาใจให้สงบนิ่ง ดังคำในรุกขสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย สมัยใด อริยสาวกตั้งใจ ใฝ่ใจ สำรวมใจ เจีย โสตสัคบธรรมสมัยนั้น นิวรณ์ ๕ ประการย่อมไม่มีแก่เธอ โภชนงค์ ๗ ประการย่อมถึงความเจริญเต็มที่ หรือดังคำในสุกรมุขเปตวัตถุ ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคลพึงรักษา วาจาพึงสำรวมใจและไม่พึงทำความชั่วทางกายพึงชำระกรรมบถทั้ง๓ประการนี้ให้หมดจดจะพึงพบทางที่พระพุทธเจ้าประกาศไว้ หรือดังคำใน ปุราเภทสูตรตนิทเทศที่ พระสารีบุตรกล่าวไว้ว่า พระอรหันต์ฝึก คุ้มครอง รักษา สำรวมใจ และแสดงธรรมเพื่อสำรวมใจนั้น (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๒๑๙/๑๕๑,ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๒๘๑/๑๑๙,๒๙/๓๐/๒๘๒)

สำรวมด้วยการสังวรในปาติโมกข์ : สำรวมระวังกายและวาจาให้เรียบร้อยในปาติโมกข์ หมายถึงการไม่ล่วงละเมิดทางกายวาจาในศีลสิกขาบทที่เป็นเหตุให้ผู้รักษาหลุดพ้นจากทุกข์ ดังคำในจูฬวรรค ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุเป็นผู้มีศีล สำรวมด้วยการสังวรในปาติโมกข์ ถึงพร้อมด้วยอาจารย์และโคจรมีปกติเห็นภัยในโทษมีประมาณเล็กน้อย สมทานศึกษา อยู่ในสิกขาบททั้งหลาย หรือดังคำในศีลขันตสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุเป็นผู้มีศีล สำรวมด้วยการสังวรในปาติโมกข์ เพียงพร้อมด้วย อาจารย์ (มารยาท)และโคจร(การเที่ยวไป) มีปกติเห็นภัยในโทษแม้เล็กน้อย สมทานศึกษา อยู่ในสิกขาบททั้งหลาย (วิ.จ.(ไทย) ๖/๒๓๑/๓๔๙, อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๐๙/๑๘๖,๒๒/๑๑๐/๑๘๗,๒๒/๒๓๒/๓๗๔)

มีอธิบายไว้ว่า สังวรในปาติโมกข์ มีอธิบายแต่ละคำดังนี้คือ สังวร หมายถึงการไม่ล่วงละเมิดทางกายวาจา ปาติโมกข์ หมายถึงศีลสิกขาบท ที่เป็นเหตุให้ ผู้รักษาหลุดพ้นจากทุกข์ (ปาติ=รักษา+โมกขะ=ความหลุดพ้น) (วิสุทธิ. (บาลี) ๑/ ๑๔/๑๗)

สังรวมตา : ระวังรักษาตาให้สงบเรียบร้อย หมายถึงระวังรักษาจักขุทวาร ดังคำในมคณฺฑยสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า มาคณฺฑยยะ ตามีรูปเป็นที่ยินดี ยินดีแล้วในรูป อันรูปให้ บันเทิงแล้ว ตานั้นตถาคตฝึกดีแล้ว คຸມครองดีแล้ว รักษาดีแล้ว สังรวมดีแล้ว อนึ่ง ตถาคตยอมแสดงธรรมเพื่อสังรวมตานัน หรือดังคำที่พระผู้มีพระภาคว่า การสังรวมตา เป็นการดี การสังรวมหู เป็นการดี การสังรวมจมูก เป็นการดี การสังรวมลิ้น เป็นการดี หรือดังคำในมหานิทเทสว่า ตาชอบรูป ยินดีในรูป ชื่นชมในรูป พระอรหันต์ฝึก คຸມครอง รักษาสังรวมตา และแสดงธรรมเพื่อสังรวมตานัน (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๐๙/ ๒๔๗, ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๓๖๐/๑๔๖, ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๙๐/๒๘๒)

สังรวมในปาติโมกข์,สังรวมในพระปาติโมกข์ : ปาติโมกข์สังวร, การไม่ล่วงละเมิดทางกายวาจาใน ปาติโมกข์ คือศีลสิกขาบท ที่เป็นเหตุให้ผู้รักษาหลุดพ้นจากทุกข์ ดังคำว่า การไม่ กล่าวร้ายผู้อื่น การไม่เบียดเบียนผู้อื่น ความสังรวมในปาติโมกข์ ความเป็นผู้รู้จัก ประมาณในอาหาร การอยู่ในเสนาสนะที่สงบ การประกอบความเพียรในอธิจิต นี้คือ คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย,ในสังกပ္ปัญหสูตร อธิบายความสังรวมใน ปาติโมกข์ไว้สรุปความได้ว่า กายสมาจาร(ความประพฤติทางกาย) ไว้ ๒ อย่าง คือ กายสมาจารที่ควรเสพและกายสมาจารที่ไม่ควรเสพ ให้เลือกเสพกายสมาจารที่ควร เสพ ดังคำว่า กายสมาจารใดบุคคลรู้ว่า เมื่อเราเสพกายสมาจารนี้แล อกุศลธรรม ทั้งหลายเสื่อมลง กุศลธรรมทั้งหลายเจริญยิ่งขึ้น กายสมาจารเช่นนี้เป็นกายสมาจาร ที่ควรเสพ, วจีสมาจาร(ความประพฤติทางวาจา)ไว้ ๒ อย่างคือ วจีสมาจารที่ควรเสพ และวจีสมาจารที่ไม่ควรเสพ,ปริเยสนา(การแสวงหา)ไว้ ๒ อย่างคือปริเยสนาที่ควร เสพและปริเยสนาที่ไม่ควรเสพก็มีอธิบายแนวเดียวกันแล้วพระองค์ตรัสว่า จอมเทพ ภิกษุปฏิบัติอย่างนี้แล จึงจะชื่อว่าปฏิบัติเพื่อสังรวมในปาติโมกข์หรือดังคำในอปทาน ที่พระอุบาลีเถระกล่าวไว้ว่า ข้าพเจ้าสังรวมในพระปาติโมกข์และในอินทรีย์ ๕ทรง พระวินัยทั้งหมดซึ่งเป็นบ่อเกิดรัตนะทั้งมวลไว้ (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๑๘๕/๙๑,ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๖๔/๒๘๙,ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๒/๑๖๙)

สังรวมวาจา : สังรวม เครื่องครัด คຸມครอง ปกป้อง รักษา สังวร สงบวาจา, ระวังรักษาวาจาให้สงบ เรียบร้อยหมายถึงระมัดระวังการพูดดังคำในอัครคณฺฑยสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า กษัตริย์ผู้สังรวมกาย สังรวมวาจา สังรวมใจอาศัยการเจริญโพธิปักขิยธรรม ๗ หมวด แล้ว จะปรินิพพานในโลกนี้ทีเดียว หรือดังคำในมหานิทเทสสพชาดกที่นารทฤาษี กล่าวพระราชาทั้ง ๖ พระองค์ว่า มหาบพิตรจงสำคัญพระวรกายของพระองค์ว่าเป็น ดังรด มีใจเป็นนายสารถี กระปรี้กระเปร่ามีวิหิงสาเป็นเพลลา มีปริจาคะเป็นหลังคา มีการสังรวมเท้าเป็นกง มีการสังรวมมือเป็นคຸມ มีการสังรวมท้องเป็นน้ำมันหยอด มีการสังรวมวาจาเป็นความเยียบสนิท,ในมหานิทเทสอธิบายไว้ว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้

ละการกล่าวเท็จ เว้นขาดจากการกล่าวเท็จได้แล้ว คือเป็นคนพูดจริงตั้งมั่นในความสัตย์ มีถ้อยคำมั่นคง เชื่อถือได้ ไม่กล่าวคำหลอกลวงชาวโลก ละวาจา سوءเสียด เว้นขาดจากวาจา سوءเสียดได้แล้ว ฟังจากข้างนี้แล้ว ไม่ไปบอกข้างโน้น เพื่อทำลายคนหมู่นี้ ฟังจากข้างโน้นแล้วไม่ไปบอกข้างนี้ เพื่อทำลายคนหมู่นี้เป็นผู้สมานคนที่แตกแยกกัน หรือส่งเสริมคนที่มีประโยชน์ร่วมกัน มีความสามัคคีเป็นที่ชื่นชม ยินดีในความสามัคคี รื่นเริงในสามัคคีธรรม เป็นผู้กล่าววาจาก่อให้เกิดความสามัคคี ละวาจาหยาบ เว้นขาดจากวาจาหยาบได้แล้ว วาจาใด ไร้โทษสบายหู น่ารัก จับใจ แบบชาวเมือง คนส่วนใหญ่ชอบใจ พอใจก็กล่าววาจาเช่นนั้น ละการพูดเพ้อเจ้อ เว้นขาดจากการพูดเพ้อเจ้อได้แล้ว พูดถูกเวลา พูดจริง พูดอิงอรรถ พูดอิงธรรม พูดอิงวินัย กล่าววาจาเป็นหลักฐาน มีที่อ้างอิง มีต้นมีปลาย ประกอบด้วยประโยชน์ตามกาลอันสมควร ประกอบด้วยวจีสัจจิต ๔ กล่าววาจาปราศจากโทษ ๔ สถาน เป็นผู้งดแล้ว งดเว้นแล้ว เว้นขาดแล้ว ออกแล้วสลัดออกแล้ว หลุดพ้นแล้ว ไม่เกี่ยวข้องแล้วกับเดรัจฉานกถา ๓๒ ประการ มีใจเป็นอิสระ (จากกิเลส) อยู่ภิกษุยอมกล่าวกถาวัตถุ ๑๐ มีอัปปัจจกถา (ถ้อยคำที่ชักนำให้มีความปรารถนาน้อย) เป็นต้น ย่อมกล่าวสติปัญญา ฐานกถา สัมมปธานกถา อิทธิบาทกถา อินทริยิกถา พลกถา โพชฌงคกถา มัคคกถา ผลกถา นิพพานกถา รวมความว่า บุคคล ... เป็นผู้สำรวมวาจานั้นแล (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๓๘/๑๐๑, ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๓๓๔/๓๘๙, ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๘๕/๒๕๗)

สำรวมอินทริย์ : อินทริยสังวร, ความคุ้มครอง กิริยาที่คุ้มครอง ความรักษา ความสำรวมอินทริย์ ๖ คือ ระวังรักษาอินทริย์ ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กายและใจให้เรียบร้อย, ในสักกปัญหาสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสอธิบายสรุปความได้ว่า รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะและธรรมารมณ มีที่ควรเสพและที่ไม่ควรเสพ ให้เลือกเสพรูปเป็นต้นที่ควรเสพ ดังคำว่า เมื่อบุคคลเสพรูปที่พึงรู้แจ้งทางตาเช่นใด อกุศลธรรมทั้งหลายเสื่อมลง กุศลธรรมทั้งหลายเจริญยิ่งขึ้น รูปที่พึงรู้แจ้งทางตาเช่นนี้เป็นรูปที่ควรเสพ, แม้เสียงเป็นต้น ก็มีอธิบายแนวเดียวกัน (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๖๕/๒๙๑, ขุ.อุ.(ไทย) ๒๕/๒๙/๒๒๘, ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๑๙๖/๕๘๗, ๒๖/๙๗๕/๔๙๙, อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๕๑๗/๓๙๐)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า เสพ มีความหมายตามบริบท เช่น เสพรูป หมายถึงเห็นรูป เสพเสียง หมายถึงฟังเสียง เสพกลิ่น หมายถึงดมกลิ่น เสพรส หมายถึงลิ้มรส เสพโผฏฐัพพะ หมายถึงถูกต้องโผฏฐัพพะ เสพธรรมารมณ หมายถึงนึกถึงธรรมารมณ (ที.ม.อ. (บาลี) ๓๖๕/๓๕๑-๓๕๓)

สำรอก : ทำสิ่งที่ไม่ต้องการให้หลุดออกมา, นำออก, เอาออก เช่น สำรอกสี จิตสำรอกจากอาสวะ อวิชชาสำรอกไป (วิราคะ) ดังคำในมหาวิงค์ว่า พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมโดยประการต่างๆ เพื่อสำรอกราคะ เพื่อสร้างความเมา เพื่อดับความกระหาย เพื่อถอนความอาลัย เพื่อตัดวัฏฏะ เพื่อความสิ้นต้นหา เพื่อคลายความกำหนัด เพื่อดับทุกข์ เพื่อนิพพาน (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๓๘/๒๖)

สำเร็จสัมโพธิ : บรรลุมรรค ๓ ขั้นสูงขึ้นไปแน่นอน เพราะได้ปฐมมรรค(คือโสดาปัตติมรรค)แล้ว ดังคำในมหาวรรคที่กล่าวไว้ว่า อุบาสิกาสุขาดาเป็นพระโสดาบัน เพราะสังโยชน์ ๓

ประการสิ้นไป ไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า(ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๗๓/๒๐๕,๑๐/๒๗๔/๒๐๖,๑๐/๒๗๕/๒๐๖,๑๐/๒๗๗/๒๐๘)

- อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สัมโพธิ ในที่นี้หมายถึงเอา มรรค ๓ เบื้องสูง (สกทาคามีมรรค อนาคามีมรรค และอรหัตตมรรค) (ที.สี.อ.(บาลี) ๓๗๓/๒๘๑)
- สำเหนียก :** ฟัง, คอยเอาใจใส่, กำหนดจดจำ,ศึกษา เช่นผู้ใหญ่สอนอะไร ก็ให้สำเหนียกไว้ให้ดี ดัง คำว่า สำเหนียกว่า จะรู้ชัดกลมทั้งปวง หายใจออกสำเหนียกว่า จะรู้ชัดกลมทั้งปวง หายใจเข้า (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๑๖๕/๑๓๗, ม.มู.(ไทย) ๑๒/๒๒๔/๒๓๕,๑๒/๔๑๕/๔๕๒,ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๓๘๕/๔๓๗,อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๘๒/๓๐๙,อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑/๒,๒๒/๒/๕,๒๒/๑๖/๑๖,๒๒/๓๓/๕๒)
- สิกกาสम्मติ :** “สิกกาสम्मติ” คือสงฆ์ประกาศอนุญาตให้ใช้สาแหรกได้เป็นกรณีพิเศษ “สาแหรก” คือ ภาชนะที่ทำด้วยหวายสำหรับหิ้วหรือหาบ ส่วนบนทำเป็นหูหิ้ว ส่วนล่างใช้ไม้ ขัดกันเป็นสี่เหลี่ยมสำหรับวางกระจาด ดังคำในจูฬวรรคที่กล่าวไว้ว่า ภิกษุรูปหนึ่งเป็น ใช้ ขาดสาแหรกแล้วไม่สามารถนำบาตรไปได้ ภิกษุทั้งหลายจึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูล พระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ สงฆ์ให้สิกกาสम्मติแก่ภิกษุใช้ (วิ.จู.(ไทย) ๗/๒๗๑/๕๗, ๗/๒๗๑/๕๘, ๗/๒๙๓/๘๕)
- สิกขมานา :** สามเณรีที่มีอายุครบ ๑๘ ปี ก่อนอุปสมบทเป็นภิกษุณีจะต้องรักษาสิกขาบท ๖ ประการ เป็นเวลา ๒ ปี ดังคำว่า ในกรุงเวสาลี เจ้าชายลิฉวัฑ์ทั้งหลายจับภิกษุให้เสพ เมถุนธรรมกับสิกขมานา เธอทั้งสองยินดี ฟังให้สึกเสียทั้งคู่ ทั้งสองไม่ยินดีไม่ต้อง อาบัติ หรือดังคำว่า ภิกษุณีทั้งหลายบวชให้สิกขมานาผู้ไม่ได้ศึกษาสิกขาในธรรม ๖ ข้อตลอด ๒ ปี สิกขมานาผู้บวชเป็นภิกษุณีเหล่านั้นโง่เขลาไม่ฉลาด ไม่รู้สิ่งที่ควร หรือไม่ควร,ในภิกษุณีวิภังค์ สิกขาบท ๖ ประการ คือ ๑. ดิฉันขอสมาทานงดเว้นจากการฆ่าสัตว์ โดยไม่ล่วงละเมิดตลอด ปี ๒. ดิฉันขอสมาทานงดเว้นจากการถือเอาของ ที่เจ้าของมิได้ให้ โดยไม่ล่วงละเมิดตลอด ๒ ปี ๓.ดิฉันขอสมาทานงดเว้นจาก พฤติกรรมอันมิใช่พรหมจรรย์ โดยไม่ล่วงละเมิดตลอด ๒ ปี ๔. ดิฉันขอสมาทานงด เว้นจากการพูดเท็จ โดยไม่ล่วงละเมิดตลอด ๒ ปี ๕.ดิฉันขอสมาทานงดเว้นจาก น้ำเมาคือสุราและเมรัยอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาทโดยไม่ล่วงละเมิดตลอด ๒ ปี ๖. ดิฉันขอสมาทานงดเว้นจากการบริโภคอาหารในเวลาวิกาล โดยไม่ล่วงละเมิด ตลอด ๒ ปี (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๘๐/๗๒, วิ.ภิกษุณี.(ไทย) ๓/๙๑๘/๒๐๕, ๓/๑๐๑๐/๒๕๗, ๓/๑๐๗๗/๒๙๖, ๓/๑๐๗๗/๒๙๗,วิ.ป.(ไทย) ๘/๒๒๔/๒๕๕,๘/๒๒๕/๒๖๒,๘/๒๒๕/๒๖๓,๘/๒๒๕/๒๖๔,ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๒๑๑/๒๔๔,ช.ุ.เถรี.(ไทย) ๒๖/๘๙/๕๗๒)
- สิกขมานาเปรต :** เปรตมีรูปเป็นสิกขมานา เปรตตนนี้อยู่กรุงราชคฤห์ ดังคำที่พระมหาโมคคัลลานะ บอกให้พระลักษณะฟังว่าตนเองได้เห็นสิกขมานาเปรตลอยในอากาศสังฆาฏิ บาตร ประคตเอว และร่างกายของมันถูกไฟติดลุกโชน จนมันร้องครวญคราง, ในปาปสิก ขมานาสูตฺร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เปรตนั้นเคยเป็นสิกขมานาชั่ว ใน พระกัศสปพุทธเจ้า (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๒๓๐/๒๓๒, ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๒๒๐/๓๑๑)

สิกขัตตยสูตร (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยไตรสิกขา (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา อธิปัญญาสิกขา แล้วตรัสอีกว่า อธิศีลสิกขา หมายถึงภิกษุผู้มีศีล สำรวมด้วยการสังวรในพระปาติโมกข์ เพียบพร้อมด้วยอาจารย์และโคจร มีปกติเห็นภัยในโทษ แม้เล็กน้อย สมทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย อธิจิตตสิกขา หมายถึงภิกษุบรรลุมรรค ๔ มีปฐมฌาน เป็นต้น อธิปัญญาสิกขา หมายถึงภิกษุรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ นี้ทุกข์สมุทัย นี้ทุกข์นิโรธ นี้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา (อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๙๐/๓๑๘)

สิกขัตตยสูตร (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยไตรสิกขา (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สิกขา ๓ ต่างกันที่อธิปัญญาสิกขา คือ การทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะ (อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๙๑/๓๑๙)

สิกขา : การศึกษา, การสำเหนียก, การเรียน, การฝึกฝนปฏิบัติ, การเล่าเรียนให้รู้เข้าใจ และฝึกหัดปฏิบัติให้เป็นคุณสมบัติที่เกิดขึ้นในตนหรือให้ทำได้ทำเป็น ตลอดจนแก้ไขปรับปรุงหรือพัฒนาให้ดียิ่งขึ้นไปจนถึงความสมบูรณ์; ข้อที่จะต้องศึกษา, ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมพัฒนาบุคคล; **สิกขา ๓** คือ **๑. อธิศีลสิกขา** สิกขาคือศีลอันยิ่ง, อธิศีลอันเป็นข้อที่จะต้องศึกษา, ข้อปฏิบัติเพื่อการฝึกอบรมพัฒนาศีลอย่างสูง (ศีล ๕ ศีล ๘ ศีล ๑๐ เป็นศีล, ปาฏิโมกขสังวรศีลเป็นอธิศีล; แต่ศีล ๕ ศีล ๘ ศีล ๑๐ ที่รักษาด้วยความเข้าใจ ให้เป็นเครื่องหนุนนำออกจากวิภวัญจะ ก็เป็นอธิศีล) **๒. อธิจิตตสิกขา** สิกขาคือจิตอันยิ่ง, อธิจิตอันเป็นข้อที่จะต้องศึกษา, ข้อปฏิบัติเพื่อการฝึกอบรมพัฒนาจิตใจให้มีสมาธิเป็นต้นอย่างสูง (กุศลจิตทั้งหลายจนถึงสมาบัติ ๘ เป็นจิต, ฌานสมาบัติที่เป็นบาทแห่งวิปัสสนา เป็นอธิจิต; แต่สมาบัติ ๘ นั้นแหละ ถ้าปฏิบัติด้วยความเข้าใจ มุ่งให้เป็นเครื่องหนุนนำออกจากวิภวัญจะก็เป็นอธิจิต) **๓. อธิปัญญาสิกขา** สิกขาคือปัญญาอันยิ่ง, อธิปัญญาอันเป็นข้อที่จะต้องศึกษา, ข้อปฏิบัติเพื่อการฝึกอบรมพัฒนาปัญญาอย่างสูง (ความรู้เข้าใจหลักเหตุผลถูกต้องอย่างสามัญ อันเป็นกัมมัฏสสทญาณคือความรู้จักว่าทุกคนเป็นเจ้าของแห่งกรรมของตน เป็น ปัญญา, วิปัสสนาปัญญาที่กำหนดรู้ความจริงแห่งไตรลักษณ์ เป็นอธิปัญญา; แต่โดยนัยอย่างเพลา กัมมัฏสสทตาปัญญาที่โยงไปให้มองเห็นทุกข์ที่เนื่องด้วยวิภวัญจะหรือแม้กระทั่งความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้องในการระลึกถึงคุณพระรัตนตรัย ซึ่งจะเป็นปัจจัยหนุนให้ก้าวไปในมรรค ก็เป็นอธิปัญญา); สิกขา ๓ นี้ นิยมเรียกว่า *ไตรสิกขา* และเรียกข้อย่อยทั้งสามง่ายๆ สั้นๆ ว่า *ศีล สมาธิ ปัญญา* ดังคำว่า คำว่า สิกขา ได้แก่ สิกขา ๓ อย่างคือ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๔๕/๓๓, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๖/๗, ๑๑/๓๐๕/๒๗๒, ๑๑/๓๒๔/๓๑๙, ๑๑/๓๕๕/๓๘๑, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๖๓/๕๕, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๓๔/๑๕๑, ๑๓/๑๕๑/๑๖๘, ๑๓/๑๖๕/๑๘๕, ๑๓/๑๘๓/๒๑๒, ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๔/๑๙)

สิกขาการวตา : ความเคารพในสิกขา หมายถึงเคารพ ยำเกรงในสิกขา, เป็นข้อ ๔ ในคารวะ ๖ (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์) ดังคำที่อธิบายไว้ว่า ภิกษุใดกระทำสิกขา

๓ ให้บริบูรณ์ ภิกษุหนึ่ง ชื่อว่าเศรพในสิกขา ดูประกอบใน อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๙๔๕/๖๐๐) ; ดู *คารวะ*

สิกขาภามบุคคล : บุคคลผู้ใคร่ศึกษา หมายถึงพระเถระผู้ใคร่ศึกษาที่ผู้ทรงจำพระวินัยสืบกันมา พระอุบาลี พระทาสกะ พระโสณกะ พระสิคควะ และพระโมคคัลลสิบุตร รวมเป็น ๕ รูป เป็นผู้นำพระวินัยสืบ ๆ กันมาในชมพูทวีปอันมีสิริ ดังคำที่เป็นคำถาม-คำตอบที่กล่าวไว้ว่า

ถาม : สิกขาบทนี้ตั้งอยู่ในใคร

ตอบ : ตั้งอยู่ในสิกขาภามบุคคล(บุคคลผู้ใคร่ศึกษา)

ถาม : ใครทรงเอาไว้

ตอบ : พระเถระทั้งหลายผู้ทรงจำปาราชิกสิกขาบทที่ ๑ ได้ทรงเอาไว้

ถาม : เป็นถ้อยคำของใคร

ตอบ : เป็นพระดำรัสของพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า(วิ.ป.

(ไทย) ๘/๒/๕,๘/๘/๑๒,๘/๒๒/๒๕,๘/๒๐๒/๒๐๖)

สิกขาทุพพลยสูตร : พระสูตรว่าด้วยเหตุท้อแท้ในสิกขา พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เหตุท้อแท้ในสิกขามี ๕ คือ (๑) ฆ่าสัตว์(๒) ลักทรัพย์ (๓) ประพฤติผิดในกาม (๔) พุดเท็จ (๕) การดื่มน้ำเมาคือสุราและเมรัย แล้วตรัสว่า เพื่อละเหตุความท้อแท้ในสิกขา ๕ ภิกษุควรเจริญสติปัฏฐาน ๔ คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ (๑) พิจารณาเห็นกายในกาย มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติกำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ (๒) พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนา มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติกำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ (๓) พิจารณาเห็นจิตในจิต มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติกำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ (๔) พิจารณาเห็นธรรมในธรรม มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติกำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ (อง.นวก.(ไทย) ๒๓/๖๓/๕๔๘)

สิกขานิสังสสูตร : พระสูตรว่าด้วยผู้มีสิกขาเป็นอานิสงส์ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงเป็นผู้มีสิกขา เป็นอานิสงส์ มีปัญญาเป็นเยี่ยม มีวิมุตติเป็นแก่นสาร มีสติเป็นใหญ่อยู่เกิด ภิกษุทั้งหลาย เมื่อเธอทั้งหลายเป็นผู้มีสิกขาเป็นอานิสงส์ มีปัญญาเป็นเยี่ยมมีวิมุตติเป็นแก่นสาร มีสติเป็นใหญ่อยู่ พึงหวังได้ผลอย่าง ๑ ใน ๒ อย่าง คือ อรหัตตผลในปัจจุบัน หรือเมื่อยังมีอุปาทานเหลืออยู่ก็จักเป็นอนาคามี (ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๔๖/๓๙๕)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สิกขา ในที่นี้หมายถึงสิกขา ๓ คือ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา อธิปัญญาสิกขา คำว่า ปัญญา ในที่นี้หมายถึงอภิปัญญาสิกขา คำว่า วิมุตติ ในที่นี้หมายถึงอรหัตตผล คำว่า สติเป็นใหญ่ หมายถึงมีจิตตั้งมั่นในสติปัฏฐาน ๔ (ขุ.อิ. (บาลี) ๔๖/๑๙๔)

สิกขานิสังสสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยพรหมจรรย์มีสิกขาเป็นอานิสงส์พระผู้มีพระภาคตรัสว่า พรหมจรรย์ที่พระองค์ทรงอยู่ประพฤติ ๔ คือ พรหมจรรย์ (๑) มีสิกขาเป็นอานิสงส์ (๒) มีปัญญาเป็นยอด (๓) มีวิมุตติเป็นแก่น (๔) มีสติเป็นอธิปไตย แล้วตรัสอธิบายพรหมจรรย์ ๔ ดังนี้ (๑) พรหมจรรย์มีสิกขาเป็นอานิสงส์คืออภิสมาจาริกสิกขา ที่ทรง

บัญญัติแก่สาวกเพื่อความเลื่อมใสของคนทั้งหลาย และอาทิพรหมจรรย์ภิกษุ ที่ทรง
 บัญญัติแก่สาวกเพื่อความสิ้นไปแห่งทุกข์โดยชอบ เพราะสาวกไม่ทำสิกขานั้นให้ขาด
 ทะลุ ต่าง พร้อย สมทานศึกษาอยู่ในสิกขาบท (๒) พรหมจรรย์มีปัญญาเป็นยอด คือ
 ใช้ปัญญาพิจารณาธรรมที่พระองค์ทรงแสดงเพื่อความสิ้นทุกข์โดยชอบ (๓)
 พรหมจรรย์มีวิมุตติเป็นแก่น คือ ธรรมที่ทรงแสดงเพื่อความสิ้นทุกข์โดยชอบ เป็น
 ธรรมที่วิมุตติถูกต้องแล้ว (๔) พรหมจรรย์มีสติเป็นอธิปไตย คือตั้งสติไว้ดีภายในว่า
 เราจักบำเพ็ญภิกษุมหาจาริกภิกษาให้บริบูรณ์ หรือจักอนุเคราะห์ภิกษุมหาจาริกภิกษา
 และอาทิพรหมจรรย์ภิกษาที่บริบูรณ์แล้ว ด้วยปัญญาในฐานะนั้นๆ บ้าง ว่าเราจัก
 พิจารณาธรรมที่เราไม่ได้พิจารณาด้วยปัญญา หรือจักอนุเคราะห์ธรรมที่เราพิจารณา
 แล้วด้วยปัญญาในฐานะนั้นๆ บ้างว่า เราจักถูกต้องธรรมที่เราไม่ได้ถูกต้องด้วยวิมุตติ
 หรือจักอนุเคราะห์ธรรมที่เราถูกต้องแล้วด้วยปัญญาในฐานะนั้นๆ บ้าง (อง.จตุกก.
 (ไทย) ๒๑/๒๔๕/๓๖๔)

สิกขานุตตริยะ : การศึกษาอันเยี่ยม ได้แก่ การฝึกอบรมในอริสัจ อธิจิตต์และอธิปัญญา (ข้อ ๔ ในอนุต
 ตริยะ ๖ คือทัสสนานุตตริยะ การเห็นอันเยี่ยม สวานานุตตริยะ การฟังอันเยี่ยม ลาภ
 นุตตริยะ การได้อันเยี่ยม สิกขานุตตริยะ การศึกษาอันเยี่ยม ปาริจรียนุตตริยะ การ
 บำรุงอันเยี่ยม อนุสสทานุตตริยะ การระลึกอันเยี่ยม) มีปรากฏในพระไตรปิฎกหลาย
 แห่ง เช่น ในอนุตตริยสูตร กล่าวไว้ว่า บุคคลบางคนในโลกนี้ศึกษาศิลปะเกี่ยวกับช่าง
 บ้าง ศึกษาศิลปะเกี่ยวกับม้าบ้าง ศึกษาศิลปะเกี่ยวกับรถบ้าง ศึกษาศิลปะเกี่ยวกับ
 ธนูบ้าง ศึกษาศิลปะเกี่ยวกับดาบบ้าง ศึกษาศิลปะชั้นสูงชั้นต่ำบ้าง หรือศึกษา
 ศิลปะจากสมณะหรือพราหมณ์ผู้เห็นผิดปฏิบัติผิดบ้าง ภิกษุทั้งหลาย การศึกษานั้นมี
 อยู่ เราไม่กล่าวว่าไม่มี แต่ว่าการศึกษานี้ยังเป็นการศึกษาที่เลว ฯลฯ ไม่เป็นไปเพื่อ
 นิพพาน ส่วนบุคคลใดมีศรัทธาตั้งมั่น มีความรักตั้งมั่น บรรลุที่สุด มีความเลื่อมใส
 อย่างยิ่ง ศึกษาอริสัจบ้าง ศึกษาอธิจิตบ้าง ศึกษาอธิปัญญาบ้าง ในธรรมวินัยที่ตถาคต
 ประกาศไว้ การศึกษานี้ของบุคคลนั้นเป็นการศึกษาที่ยอดเยียมกว่าการศึกษา
 ทั้งหมด เป็นไปเพื่อความบริสุทธิ์ของสัตว์ทั้งหลาย เพื่อก้าวล่วงโสกะและปริเทวะ
 เพื่อดับทุกข์และโหมันส เพื่อบรรลุอายุธรรม เพื่อทำให้แจ้งนิพพาน การที่บุคคลมี
 ศรัทธาตั้งมั่น มีความรักตั้งมั่น บรรลุที่สุด มีความเลื่อมใสอย่างยิ่ง ศึกษาอริสัจบ้าง
 ศึกษาอธิจิตบ้าง ศึกษาอธิปัญญาบ้าง ในธรรมวินัยที่ตถาคตประกาศไว้ นี้เรียกว่า
 สิกขานุตตริยะ ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๒๗/๓๒๘,๑๑/๓๕๖/๓๙๔,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๒/๘/
 ๔๒๐,๒๒/๓๐/๔๗๑,๒๒/๑๔๐/๖๔๒)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า การบำเพ็ญไตรสิกขา (ศีล,สมาธิ,ปัญญา) จัดเป็น สิกขา
 นุตตริยะ ส่วนการศึกษาศิลปะอย่างอื่น เช่นศิลปะการฝึกช้าง หาใช้สิกขานุตตริยะไม่
 (อง.จตุกก.อ.๓/๘-๙/๙๖)

สิกขาบท : ข้อที่ต้องศึกษา, ข้อศีล, ข้อวินัย, บทบัญญัติข้อหนึ่งๆ ในพระวินัยที่ภิกษุพึงศึกษา
 ปฏิบัติ, ศีล ๕ ศีล ๘ ศีล ๑๐ ศีล ๒๒๗ ศีล ๓๑๑ แต่ละข้อๆเรียกว่าสิกขาบท เพราะ
 เป็นข้อที่จะต้องศึกษา หรือเป็นบทฝึกฝนอบรมตนของสาธุชน อุบาสก อุบาสิกา

สามเณรสามเณรี ภิกษุ และภิกษุณี ตามลำดับ มีปรากฏในพระไตรปิฎกหลายแห่ง เช่น ที.สี.(ไทย) ๙/๑๙๓/๖๕,๙/๓๕๒/๑๔๗,๙/๓๕๓/๑๔๘,๙/๔๐๐/๑๗๐,ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๓๖/๘๒,๑๐/๒๑๖/๑๖๕,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๑๐/๘๑,๑๑/๓๑๕/๓๐๒,๑๑/๓๔๕/๓๕๙,ม.ม.(ไทย) ๑๒/๖๔/๕๖,๑๒/๖๙/๖๒)

สิกขาสมมติ : ข้อตกลงเรื่องข้อที่ควรศึกษา, ข้อตกลงยินยอมร่วมกันที่จะให้สิกขมานานั้นศึกษาในธรรม ๖ ข้อเป็นเวลา ๒ ปี หมายถึงความตกลงยินยอมของภิกษุณีสงฆ์ที่จะให้สามเณรีผู้มีอายุ ๑๘ปีเต็มแล้ว เริ่มรักษาสิกขาบท ๖ประการ ตลอดเวลา ๒ ปี ก่อนที่จะได้อุปสมบท, เมื่อภิกษุณีสงฆ์ให้สิกขาสมมติแล้ว สามเณรีนั้นได้ชื่อว่าเป็น *สิกขมานา* ดังคำในภิกษุณีวิภังค์ที่พระผู้มีพระภาครับสั่งกับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ภิกษุณีสงฆ์ให้สิกขาสมมติในธรรม ๖ ข้อ เป็นเวลา ๒ ปีแก่สิกขมานา (วิ.ภิกษุณี.(ไทย) ๓/๑๐๗๗/๒๙๗)

สิกขาปทสูตร : พระสูตรว่าด้วยสิกขาบทเป็นเหตุให้เกื้อกูลและไม่เกื้อกูล พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคล ๔ จำพวก คือ บุคคล (๑) ผู้ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลตนเองแต่ไม่ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลผู้อื่น หมายถึงบางคนผู้เว้นขาดจากการฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม พุดเทจ และดื่มสุราและเมรัย แต่ไม่ชักชวนผู้อื่นให้งดเว้น (๒) ผู้ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลผู้อื่น แต่ไม่ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลตนเอง หมายถึงบางคนผู้ไม่เว้นขาดจากการฆ่าสัตว์ เป็นต้น แต่ชักชวนผู้อื่นให้งดเว้นจากการฆ่าสัตว์ เป็นต้น (๓) ผู้ไม่ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลตนเองและไม่ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลผู้อื่น หมายถึงบางคนตนเองเป็นผู้ไม่เว้นขาดจากการฆ่าสัตว์ เป็นต้น และไม่ชักชวนผู้อื่นให้งดเว้นจากการฆ่าสัตว์ เป็นต้น (๔) ผู้ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลตนเองและปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลผู้อื่น หมายถึงบางคน ตนเองเป็นผู้เว้นขาดจากการฆ่าสัตว์ เป็นต้น และชักชวนผู้อื่นให้งดเว้นจากการฆ่าสัตว์ เป็นต้น (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๙๙/๑๔๘)

สิกขาปทสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยสิกขาบท พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคล ๔ จำพวก คือ (๑) อสัตบุรุษ หมายถึงผู้ฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม พุดเทจ ดื่มสุราและเมรัย (๒) อสัตบุรุษยิ่งกว่าอสัตบุรุษ หมายถึงผู้ฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม พุดเทจ ดื่มสุราและเมรัย และชักชวนผู้อื่นให้เป็นผู้ฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม พุดเทจ ดื่มสุราและเมรัย (๓) สัตบุรุษ หมายถึงผู้เว้นขาดจากการฆ่าสัตว์ เป็นต้น (๔) สัตบุรุษยิ่งกว่าสัตบุรุษ หมายถึงผู้เว้นขาดจากการฆ่าสัตว์ เป็นต้น และชักชวนผู้อื่นให้เว้นขาดจากการฆ่าสัตว์ เป็นต้น (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๐๑/๓๒๐)

สิกขาปทสูตร (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยสิกขาบท (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมแสดงกรรมที่พระองค์ทรงทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งเองแล้วจึงประกาศให้ผู้อื่นรู้ตาม ๔ ทรงอธิบายกรรม ๔ เหมือนในวิถถสูตร แตกต่างกันเฉพาะประการที่ ๑ และ ๒ ดังนี้ แต่ละข้อมีความหมายดังนี้ (๑) กรรมดำมีวิบากดำ หมายถึงผู้ฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม พุดเทจ ดื่มสุราและเมรัย (๒) กรรมขาวมีวิบากขาว หมายถึงผู้เว้นขาดจากการฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม พุดเทจ ดื่มสุราและเมรัย (๓) กรรมทั้งดำและขาว มีวิบากทั้งดำและขาว หมายถึงผู้ปรุงแต่งสังขาร ๓ ที่มีความ

เบียดเบียน ไม่มีความเบียดเบียน ระคนกันไป แล้วเข้าถึงโลกที่มีความเบียดเบียน ที่ ไม่มีความเบียดเบียน ถูกผัสสะที่มีความเบียดเบียน ไม่มีความเบียดเบียน กระทบเข้า ย่อมเสวยเวทนาที่มีความเบียดเบียน ไม่มีความเบียดเบียน มีสุขและทุกข์ระคนกันไป เหมือนมนุษย์ เทวดาบางพวก (หมายถึงเทวดาชั้น จาตุมาหาราช ดาวดึงส์ ยามา ดุสิต นิมมานรดี และปรนิมมิตวสวัตดี) และวินิปาติกะบางพวก (หมายถึง เปรตผู้อยู่ใน วิมานเสวยสุขและทุกข์สลับกันไป) (๔) กรรมทั้งไม่ดำและไม่ขาว มีวิบากทั้งไม่ดำและ ไม่ขาว เป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม ได้แก่ เจตนา (หมายถึงเจตนาในอริยมรรคที่เป็นข้อ ปฏิบัติให้ถึงนิพพาน) ที่ละกรรมดำมีวิบากดำ กรรมขาวมีวิบากขาว กรรมทั้งดำและ ขาวมีวิบากทั้งดำและขาวเป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๓๕/ ๓๕๐)

สิกขาปทสูตร (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยสิกขาปท (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า กรรมที่พระองค์ ทรงทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งเองแล้ว จึงประกาศให้ผู้อื่นรู้ตาม ๔ และทรงอธิบาย กรรม ๔ นั้นเหมือนในวิถิตถสูตร แตกต่างกันเฉพาะ ประการที่ ๑ และ ๒ ดังนี้ (๑) กรรมดำมีวิบากดำ หมายถึงผู้ฆ่ามารดา ฆ่าบิดา ฆ่าพระอรหันต์ ประทุษร้ายพระ ตถาคตให้พระโลหิตห้อขึ้น และทำสงฆ์ให้แตกกัน (๒) กรรมขาวมีวิบากขาว หมายถึง ผู้มีมือกุศลกรรมบถ ๑๐ มิ่งมื่นจากการฆ่าสัตว์ เป็นต้น (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๓๖/ ๓๕๑)

สิกขาและสาชีพ : คำว่า สิกขา หมายถึงสิกขา ๓ อย่าง คือ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิ ปัญญาสิกขา ในสิกขา ๓ นั้น อธิศีลสิกขานี้ที่ทรงประสงค์เอาในความหมายนี้ ที่ชื่อว่าสาชีพ หมายถึงสิกขาปทที่พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติไว้ ภิกษุศึกษาสาชีพนั้น เหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า ผู้ถึงพร้อมด้วยสาชีพ ดังคำในมหาวิงค์ที่กล่าวไว้ ว่า ภิกษุใดถึงพร้อมด้วยสิกขาและสาชีพของภิกษุทั้งหลาย ไม่บอกคืนสิกขา ไม่ เปิดเผยความท้อแท้ หรือตั้งคำจู่พหัตถิปปโตปมสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เขา (กุลบุตร) เมื่อบวชแล้วอย่างนี้ เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยสิกขาและสาชีพเสมอด้วยภิกษุ ทั้งหลาย (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๔๕/๓๓, ม.มู.(ไทย) ๑๒/๒๙๒/๓๒๓,๑๒/๔๑๑/๔๔๖,ม. ม.(ไทย) ๑๓/๑๑/๒๕๕๕,อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๙๙/๒๓๕)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สิกขา หมายถึงไตรสิกขา คือ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา แต่ในที่นี้หมายถึงอธิศีลสิกขา สาชีพ หมายถึงสิกขาปทที่พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติสำหรับภิกษุผู้อยู่ร่วมกัน ผู้ดำเนินชีวิตร่วมกัน มีความประพฤติ เสมอกัน (ม.มู.อ. (บาลี) ๒/๒๙๒/๑๑๓)

สิกขาสุตตาที่เปยยาลเอกาทสกะ :ว่าด้วยพระสูตร ๑๑ สูตรที่ละไว้มีสิกขาสุตตราเป็นต้น พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ทรงแสดงสูตรทั้ง ๑๑ คือ สิกขาสุตตรา โยค สุตตรา ฉันทสูตร อุสโสฬหสูตร อัปปภาวนิสุตตรา อาตปปสูตร วิริยสูตร สัตตัจจสูตร สติ สุตตรา สัมปชัญญะสูตร อัปมาทสูตรโดยนัยเดียวกัน เพียงแต่เปลี่ยนสาระไปตามชื่อ สูตรนั้น ๆ เช่น บุคคลเมื่อไม่รู้ชราและมรณะตามความเป็นจริง พึงศึกษา ทำความ เพียร ทำความพอใจ ทำความอดสาหะ ทำความเพียรไม่ถอยกลับ ทำความเพียร

เครื่องแหกเกลส ทำความเพียรอย่างกล้าหาญ ทำความเพียรติดต่อกัน มีสติ มีสัมปชัญญะ มีความไม่ประมาท เพื่อรู้ซุราและมรณะนี้ตามความเป็นจริง (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๗๓/๑๕๙)

สิกขาสูตร (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยไตรสิกขา (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สิกขา ๓ คือ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา ว่าเป็นที่รวมของสิกขาบท ๑๕๐ ถ้วน จากนั้น ทรงแสดงผลแห่งไตรสิกขาว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ทำศีลให้บริบูรณ์ ทำสมาธิและปัญญาพอประมาณ ต้องอาบัติเล็กน้อย แล้วออกจากอาบัตินั้น ๆ แล้ว แต่ภิกษุนั้น มีศีลประจำตัว และมีศีลมั่นคงในสิกขา ที่เป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ สมควรแก่พรหมจรรย์ สมาทานศึกษาในสิกขาบททั้งหลาย เพราะสังโยชน์(กิเลสที่ผูกมัดใจสัตว์ไว้ ธรรมที่มีดสัตว์ไว้กับทุกข์ ๑๐ ข้อ) ๓ ลีนไป เธอจึงสำเร็จเป็นโสดาบัน จากนั้น เมื่อเธอทำราคะ โทสะ และโมหะให้เบาบางก็จะสำเร็จเป็นพระสกทาคามี ภิกษุทำศีลและสมาธิให้บริบูรณ์แต่ทำปัญญาพอประมาณ เพราะสังโยชน์เบื้องต้น ๕ ประการลีนไป เธอจึงเป็นโอปปาติกะ(พระอนาคามีที่เกิดในสุทธาวาส)นิพพานในภพนั้น ไม่หวนกลับมาจากโลกนั้นอีก เมื่อเธอทำให้บริบูรณ์ในไตรสิกขาแล้ว ก็จะทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะ เพราะอาสวะลีนไปด้วยปัญญาอันยิ่งเอง เข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน แล้วตรัสว่า ภิกษุผู้ทำได้เพียงบางส่วน ย่อมให้สำเร็จได้บางส่วน ภิกษุผู้ทำได้บริบูรณ์ย่อมให้สำเร็จได้บริบูรณ์ เรากล่าวว่าสิกขาบททั้งหลายไม่เป็นหมันเลย (อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๘๗/๓๑๒)

สิกขาสูตร (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยไตรสิกขา (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สิกขา ๓ คือ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา ว่าเป็นที่รวมของสิกขาบท ๑๕๐ ถ้วน แล้วตรัสผลแห่งไตรสิกขาว่า ภิกษุทำศีลให้บริบูรณ์ ทำสมาธิและปัญญาพอประมาณ มีคุณสมบัติเหมือนกับปฐมสิกขาสูตรทุกประการ เพราะสังโยชน์ ๓ ลีนไป จึงสำเร็จเป็นสัตตักขัตตุปรมโสดาบัน(โสดาบันที่มีความแน่นอนที่จะตรัสรู้มรรค ๓ เบื้องบน เมื่อจะเกิดในภพใหม่ เป็นเทวดาหรือมนุษย์ ก็เกิดได้ไม่เกิน ๗ ครั้ง) โกลังโกลโสดาบัน(โสดาบันผู้เมื่อจะเกิดในภพใหม่เป็นเทวดาหรือมนุษย์ ก็เกิดได้ ๒ หรือ ๓ ภพ ถ้าเกิดเป็นมนุษย์ก็เกิดในตระกูลที่มีทรัพย์สมบัติมาก) เอกพีชีโสดาบัน(โสดาบันที่เกิดอีกครั้งเดียวจะบรรลุอรหัตตผล) เพราะสังโยชน์ ๓ ลีนไป และราคะ โทสะ โมหะเบาบาง จึงเป็นสกทาคามีมาสู่โลกนี้ อีกเพียงครั้งเดียวก็จะทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ ภิกษุทำศีลและสมาธิให้บริบูรณ์ แต่ทำปัญญาพอประมาณ และมีคุณสมบัติเหมือนกับข้างต้นทุกประการ เพราะสังโยชน์เบื้องต้น ๕ ลีนไป เธอจึงเป็นอุทกังโสดาบัน(โสดาบันที่สมาทานศีล ๘ และอสังขารปรินิพพายอนาคามี อสังขารปรินิพพายอนาคามี อุปหัจจปรินิพพายอนาคามี และอันตราปรินิพพายอนาคามี (ดูรายละเอียดหมายของพระอนาคามีทั้ง ๕ ในอรรถกถาติกนิบาตร อังคุตตรนิกาย) แล้วตรัสว่า ภิกษุทำให้บริบูรณ์ในไตรสิกขา คือ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา ก็จะทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะ ภิกษุผู้ทำได้เพียงบางส่วน ย่อมให้สำเร็จบางส่วน ภิกษุผู้ทำได้บริบูรณ์

ยอมให้สำเร็จได้บริบูรณ์ เรากล่าวว่า ลิกขาบททั้งหลายไม่เป็นหมันเลย (อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๘๘/๓๑๔)

ลิกขาสูต (ตติย) : พระสูตรว่าด้วยไตรสิกขา (สูตรที่ ๓) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ลิกขา ๓ คือ อธิสีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา ว่าเป็นที่รวมของลิกขาบท ๑๕๐ ถ้วน แล้วตรัสว่า ภิกษุผู้ทำให้บริบูรณ์ในไตรสิกขาก็จะทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันไม่มีอาสวะ เมื่อยังไม่ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะ เพราะสังโยชน์เบื้องต้น ๕ ลื่นไป ก็จะเป็นอนาคามี ๕ จำพวกตามลำดับ มีอันตราปรีณิพพายีอนาคามี เป็นต้น เพราะสังโยชน์ ๓ ลื่นไป และเพราะราคะ โทสะและโมหะเบาบาง ก็จะเป็นพระสกทาคามี และเพราะสังโยชน์ ๓ ลื่นไป จึงเป็นเอกพีชีโสตาบัน โกลังโกลโสตาบัน และสตัดกัซตตุปรมโสตาบัน แล้วตรัสว่า ภิกษุผู้ทำได้บริบูรณ์ ย่อมให้สำเร็จได้บริบูรณ์ ภิกษุผู้ทำได้เพียงบางส่วนย่อมให้สำเร็จได้บางส่วน เรากล่าวว่า ลิกขาบททั้งหลายไม่เป็นหมันเลย (อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๘๘/๓๑๗)

ลิกขาสูต : พระสูตรว่าด้วยการลาสิกขาที่เป็นเหตุให้ได้รับฐานะที่น่าดีเตียน พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุหรือภิกษุณีบางรูปผู้บอกคินสิกขา เพราะประกอบด้วยฐานะ ๕ คือ (๑) ไม่มีศรัทธาในกุศลธรรม (๒) ไม่มีหิริในกุศลธรรม (๓) ไม่มีโอตตปะปะในกุศลธรรม (๔) ไม่มีวิริยะในกุศลธรรม (๕) ไม่มีปัญญาในกุศลธรรม ส่วนภิกษุหรือภิกษุณีบางรูป แม้ได้รับความทุกข์กายทุกข์ใจร้องไห้ น้ำตานองหน้า ก็ยังประพฤติพรหมจรรย์ให้บริสุทธิ์บริบูรณ์ได้ เพราะประกอบด้วยฐานะ ๕ คือ (๑) มีศรัทธาในกุศลธรรม (๒) มีหิริในกุศลธรรม (๓) มีโอตตปะปะในกุศลธรรม (๔) มีวิริยะในกุศลธรรม (๕) มีปัญญาในกุศลธรรม (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๕/๗)

ลิกขาสูต^๒ : พระสูตรว่าด้วยเหตุท้อแท้ในสิกขา พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เหตุท้อแท้ในสิกขา มี ๕ มีเนื้อความเหมือนในสิกขาทุพพลยสูตรแห่งสติปัญญานววรรคแล้วตรัสว่า เพื่อละความท้อแท้ในสิกขา ๕ นั้น ภิกษุพึงเจริญสัมมปปธาน ๔ คือ ภิกษุสร้างฉันทะ พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น (๑) เพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิด มิให้เกิดขึ้น(๒) เพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว (๓) เพื่อทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น (๔) เพื่อความดำรงอยู่ ไม่เลือนหาย ญาณูปภาพ ไพบูลย์ เจริญเต็มทีแห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว (อง.สตตค.(ไทย) ๒๓/๗๓/๕๕๙)

ลิกขาสูต^๓ : พระสูตรว่าด้วยเหตุท้อแท้ในสิกขา พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เหตุท้อแท้ในสิกขามี ๕ มีเนื้อความเหมือนในสิกขาทุพพลยสูตร แห่งสติปัญญานววรรคแล้วตรัสว่า เพื่อละเหตุท้อแท้ในสิกขา ๕ นั้น ภิกษุพึงเจริญอิทธิบาท ๔ คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ (๑) เจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยฉันทสมาธิปธานสังขาร (๒) เจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยวิริยสมาธิปธานสังขาร (๓) เจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยจิตตสมาธิปธานสังขาร(๔) เจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยวิมังสาสมาธิปธานสังขาร (อง.นวก.(ไทย) ๒๓/๘๓/๕๖๑)

ลิขันธ์ : ชื่อเทพบุตรองค์หนึ่ง เป็นบุตรของมาตลีสังคาหกเทพบุตร, เป็นผู้ที่ภักทาสुरิยวิจฉสาธิดาของท้าวติมพรคันธรรพราชรักใคร่ ดังคำที่ปัญจสิขะ คันธรรพบุตรกล่าวว่า ข้า

พระองค์หลงรักภักดีทาสสุริยวัจฉสา ธิดาของท้าวติมพรคันทรรพรราช แต่นางรักผู้อื่นคือ
หลงรักลิขณ์ทีบุตรของมาตลีสังคาคหเทพบุตร (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๔๙/๒๗๗)

ลิขามอคัลลานะ, พราหมณ์ : พราหมณ์ตระกูลโมคคัลลานโคตร ที่มีมวยผมใหญ่อยู่กลาง
กระหม่อมศีรษะ จึงมีชื่อว่าลิขา มีลูกศิษย์ชื่อว่าโสณกายนมาณพ เคยสนทนาธรรมกับ
พระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ มีปรากฏในโสณกายนสูตร (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๓๔/
๓๔๘)

ลิขี, ลิขี, พระผู้มีพระภาค, พระพุทธเจ้า : พระนามของพระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่งในอดีต ๗ พระองค์
ตั้งคำในมหาปทานสูตรที่กล่าวไว้ว่า นับจากกัปนี้ถอยหลังไป ๓๑ กัป พระผู้มีพระภาค
อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่าลิขี ได้เสด็จอุบัติขึ้นในโลก, พระลิขีพุทธเจ้า มี
พระชาติเป็นกษัตริย์, พระลิขีพุทธเจ้ามีพระโคตรว่าโกณฑัญญะ, พระลิขีพุทธเจ้ามี
พระชนมายุประมาณ ๗๐,๐๐๐ ปี, พระลิขีพุทธเจ้ามีพระเจ้าอรุณะเป็นพระบิดา
พระนางปภาวดีเทวีเป็นพระมารดาผู้ให้กำเนิด กรุงอรุณวดีเป็นราชธานีของพระเจ้า
อรุณะ, พระลิขีพุทธเจ้าตรัสรู้ที่ควงต้นมะม่วง, พระลิขีพุทธเจ้า ทรงมีคู่พระอัครสาวก
เป็นคู่ที่เจริญ ได้แก่ พระอภิกุและพระสัมภวะ, พระลิขีพุทธเจ้ามีภิกษุเขม็งกรเป็น
อุปัฏฐาก เป็นอัครอุปัฏฐาก, พระลิขีพุทธเจ้า มีการประชุมพระสาวก ๓ ครั้ง ครั้งที่
๑ มีภิกษุ ๑๐๐,๐๐๐ รูป ครั้งที่ ๒ มีภิกษุ ๘๐,๐๐๐ รูป ครั้งที่ ๓ มีภิกษุ ๗๐,๐๐๐ รูป
พระสาวกที่เข้าประชุมทั้ง ๓ ครั้ง ล้วนแต่เป็นพระชีนาสพ (วิมหา.(ไทย) ๑/๑๘/
๑๑, ๑/๑๘/๑๒, ๑/๑๘/๑๑, ๑/๑๘/๑๒, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๔/๒๕๔๕, ส.ส.(ไทย) ๑๕/
๑๘๕/๒๕๖, อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๘๑/๓๐๕, ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๕/๒๕๕๗, ข.อุป.(ไทย) ๓๒/
๑/๒๑๕, ๓๒/๒/๓๕๘, ๓๒/๒/๔๕๒, ๓๒/๓/๓๑๗, ๓๒/๓/๕๓๓, ๓๒/๕/๓๗๐, ๓๒/๗/
๒๐๓); ดู พระพุทธเจ้า

ลิขีพุทธวงศ์ : พระสูตรว่าด้วยพระประวัติของพระลิขีพุทธเจ้า พระผู้มีพระภาคทรงเล่าว่า ในกัปที่
๓๑ นับถอยหลังจากกัปนี้ พระลิขีพุทธเจ้าประสูติในกรุงอรุณวดี พระชนกพระนามว่า
อรุณะ พระชนนีพระนามว่าประภาวดี พระมเหสีพระนามว่าสัพพกามา พระโอรส
พระนามว่าตุละ ครองขรรษาอยู่ ๗,๐๐๐ ปี ทรงเห็นนิมิต ๔ จึงเสด็จออกผนวช
ด้วยราชพาหนะคือช้าง บำเพ็ญเพียรอยู่ ๘ เดือน จึงตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า ภายใต้
ต้นกุ่มบก พระพุทธองค์ทรงประกาศพระธรรมจักร เทวดาและมนุษย์ประมาณ
๑๐๐,๐๐๐ โภกิ ได้บรรลุธรรมครั้งที่ ๑ เมื่อพระองค์ผู้ประเสริฐที่สุดในหมู่คณะ เป็น
ผู้สูงสุดแห่งนระทรงแสดงธรรมแก่อื่นอีก เทวดาและมนุษย์ประมาณ ๕๐,๐๐๐ โภกิ
ได้บรรลุธรรมครั้งที่ ๒ เมื่อพระองค์ทรงแสดงยมกปาฏิหาริย์ในมนุษย์โลกพร้อมเท
วโลก เทวดาและมนุษย์ประมาณ ๘๐,๐๐๐ โภกิ ได้บรรลุธรรมครั้งที่ ๓ มีการ
ประชุมแห่งพระชีนาสพ ผู้ปราศจากมลทิน มีจิตสงบระงับ ผู้คงที่ ๓ ครั้ง พระ
ชีนาสพจำนวน ๑๐๐,๐๐๐ รูป มาประชุมกัน เป็นครั้งที่ ๑ มีพระชีนาสพจำนวน
๘๐,๐๐๐ รูป มาประชุมกันเป็นครั้งที่ ๒ มีพระชีนาสพจำนวน ๗๐,๐๐๐ รูป มา
ประชุมกัน เป็นครั้งที่ ๓ ภิกษุที่มาประชุมกันนั้น ไม่แปดเปื้อนด้วยโลกธรรม
พระอภิกุเถระและพระสัมภวะเถระเป็นคู่อัครสาวกพระเขม็งกรเถระเป็นพุทธ-

อุปัฏฐาก พระสขילהเถรีและพระปทุมมาเถรีเป็นคู่้อครสาวิกา สิริวัฑฒอุบาสกและนันทอุบาสกเป็นคู่้อครอุปัฏฐาก จิตตาอุบาสิกาและสุจิตตาอุบาสิกาเป็นคู่้อครอุปัฏฐายิกา ในกัปนี้มีมนุษย์มีอายุขัย ๗๐,๐๐๐ ปี และพระองค์ก็มีพระชนมายุประมาณเท่านั้น พระพุทธเจ้าพระนามว่าสิขี ทรงเป็นมุนีผู้ประเสริฐ เสด็จดับขันธปรินิพพานที่อัสสาราม พระสถูปอันประเสริฐของพระองค์ ที่อัสสารามนั้นสูงถึง ๓ โยชน์ ทรงเล่าต่อไปว่า ในครั้งนั้น พระองค์เป็นกษัตริย์พระนามว่าอรินทมะ ได้ถวายข้าวและน้ำเป็นอันมากแต่พระสิขีพุทธเจ้าและพระสงฆ์ ได้รับคำพยากรณ์ว่า จะได้มาตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าพระนามว่าโคดม ในกาลภายหลัง (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑/๖๙๐)

สิขีโพธิสัตว์, พระ : ชื่อพระโพธิสัตว์นามว่าสิขีก่อนที่จะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าพระนามว่าสิขี, พระองค์เป็นชาติกษัตริย์ เกิดที่กรุงอรุณวดี มีพระเจ้าอรุณ พระนางปภาวดีเป็นพุทธบิดาและพุทธมารดา มีนางสนมกำนัล ๒๔,๐๐๐ นาง ล้วนประดับประดาสวยงาม พระมเหสีพระนามว่าสีพภามา พระราชาโอรสพระนามว่าอตุลละ พระองค์ทรงครองฉราวาสอยู่ ๗,๐๐๐ ปี มีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลัง คือสุวัฑฒกปราสาท ศิริปราสาท และวาหนปราสาท (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๔/๒๕๔๕, ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๕-๑๕-๖๙๓)

สิขีสูต : พระสูตรว่าด้วยพระพุทธเจ้าพระนามว่าสิขี พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวัน ได้ตรัสเล่าให้ภิกษุทั้งหลายฟังว่า พระสิขีพุทธเจ้าครั้งเป็นพระโพธิสัตว์ได้มีความคิดคำนึงว่า โลกนี้ถึงความคับแค้นจึงเกิด แก่ ตาย จุดและอุปบัติ บุคคลเมื่อไม่รู้อุบายสลัดออกจากทุกข์คือชราและมรณะนี้เป็นต้น เนื้อหาของสูตรที่เหลือพึงทราบเหมือนวิปัสสิสูตร(สูตรที่ ๔) (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๕/๑๔)

สิคควะ, ภิกษุ : ชื่อพระเถระองค์หนึ่ง ผู้เป็นพระเถระผู้ทรงจำพระวินัยสืบกันมา เป็นชาวชมพูทวีป ตั้งคำว่า พระเถระเหล่านี้ คือ พระอุบาลี พระทาสกะ พระโสณกะ พระสิคควะ และพระโมคคัลลิตบุตร รวมเป็น ๕ รูป เป็นผู้ นำพระวินัยสืบ ๆ กันมาในชมพูทวีปอันมีสิริ (วิ.ป.(ไทย) ๘/๓/๕,๘/๘/๑๓,๘/๒๒/๒๕,๘/๑๙๒/๑๘๐)

สิคาลสูตร : พระสูตรว่าด้วยภิกษุติดลาภสักการะและความสรรเสริญเปรียบเหมือนสุนัขจิ้งจอก เป็นโรคเรื้อน พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวัน ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ลาภสักการะและความสรรเสริญเป็นสิ่งทารุณเป็นต้น ภิกษุผู้เห็นแก่ลาภสักการะและความสรรเสริญ ย่อมเป็นเหมือนสุนัขจิ้งจอกเป็นโรคเรื้อนจะไปอยู่ ณ ที่ไหน ๆ ก็ไม่พอใจ ไม่มีความสุข (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๖๔/๒๗๐)

สิคาลสูตร๒ : พระสูตรว่าด้วยสุนัขจิ้งจอก พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวัน ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า สุนัขจิ้งจอกแก่เป็นโรคเรื้อน อยากไปไหนก็ไป อยากยืนไหนก็ยืน อยากนั่งไหนก็นั่ง อยากนอนไหนก็นอน ลมเย็นย่อมพัดโชยให้มัน ข้อที่ภิกษุบางรูปผู้บัญญัติว่าเป็นศากยบุตร ได้อัตภาพเช่นนี้ เป็นการดียิ่งนัก เหตุนี้ เธอทั้งหลายพึงศึกษาอย่างนี้ว่า เราทั้งหลายจักไม่ประมาท (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๒๓๓/๓๒๓)

สิคาลสูตร (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยสุนัขจิ้งจอก (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวัน ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ความกตัญญูตเวทีบางอย่างยังมีในสุนัขจิ้งจอกแก่ แต่ไม่มีในภิกษุบางรูปผู้บัญญัติว่าเป็นศากยบุตรในธรรมวินัยนี้เลย เหตุ

- สิ่ง : นั้น เธอทั้งหลายพึงศึกษาอย่างนี้ว่า เราทั้งหลายจักเป็นผู้กตัญญูตเวทิตี และอุปการะ แม้เพียงเล็กน้อยที่บุคคลอื่นกระทำในเรา จักไม่สูญไป (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๒๓๔/๓๒๓) อยู่, เข้าอยู่ ดังคำในมหาวิภังค์ว่า ภิกษุรูปหนึ่งไปป่าช้า ถือเอาผ้าบังสุกุลที่ซากศพยังสดซึ่งมีเปรตสิงอยู่ในร่าง เปรตนั้นพูดกับภิกษุนั้นว่า อย่าเอาผ้าของเราไป ภิกษุไม่ใส่ใจถือนำไป ทนไฉนนั้น ร่างนั้นลุกขึ้นติดตามภิกษุไป (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๑๓๗/๑๐๖)
- สิ่งของที่เจ้าของมิได้ให้ : สิ่งที่เจ้าของไม่ได้อนุญาต หมายถึงทรัพย์ที่เจ้าของหวงแหน, ของที่เจ้าของยังไม่สละ มีอธิบายสิ่งของที่เจ้าของมิได้ให้ หมายถึง ทรัพย์ที่เจ้าของไม่ให้ ไม่สละ ไม่บริจาค ยังรักษาคุ้มครองอยู่ ถือกรรมสิทธิ์อยู่ เป็นทรัพย์ที่คนอื่นหวงแหน มีกล่าวไว้ในปาราชิกสิกขาบทที่ ๒ ว่าด้วยการถือนำสิ่งของที่เจ้าของมิได้ให้ (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๘๔/๗๔, ๑/๘๒/๘๑)
- สิ่งของที่หวงแหน : สิ่งที่เจ้าของยังไม่สละ, ทรัพย์ที่เจ้าของยังถือกรรมสิทธิ์ ยังไม่บริจาค เช่น ข้าวเปลือก ทรัพย์ เงินทอง ดังคำในทฎียอปุตตกสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ข้าวเปลือก ทรัพย์ เงินทอง สิ่งของที่หวงแหนอย่างใดอย่างหนึ่งหรือทาส กรรมกร คนรับใช้ และผู้อาศัยที่มีอยู่ ทั้งหมดนั้นเขานำไปไม่ได้ จำต้องละทิ้งไว้ทั้งหมด (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๓๕/๑๕๙)
- สิ่งควรเสพ : บุคคล จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ หมู่บ้าน นิคม ชนบท และประเทศ ที่เมื่อเข้าไปเสพแล้ว อกุศลธรรมทั้งหลายเสื่อมไปกุศลธรรมทั้งหลายเจริญยิ่งขึ้น บุคคลเป็นต้นเช่นนี้แหละชื่อว่าสิ่งควรเสพ ดังคำในขนวสภสูตร ที่สังฆมการพรหมตรัสแก่พวกเทพชั้นดาวดึงส์ว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ... รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี่เป็นสิ่งควรเสพ ย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี่เป็นสิ่งไม่ควรเสพ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๘๘/๒๒๑,๑๐/๒๙๖/๒๒๙,๑๐/๒๙๖/๒๓๐,๑๐/๓๐๒/๒๓๖,อง.นวก.(ไทย) ๒๓/๖/๔๔๓)
- สิ่งคะ : ความยั่วยวน ดังคำในวิภังค์ที่อธิบายความหมายไว้ว่า ความยั่วยวน ความน่ารัก ความสวยงาม ความเพริศพริ้ง ความมีเสน่ห์ ความโฉไล นี้เรียกว่าสิ่งคะ (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๘๕๒/๕๕๑)
- สิ่งคาลกสูตร : พระสูตรว่าด้วยสิ่งคาลกมาณพ พระผู้มีพระภาคตรัสเป็นบรรยายโวหารแบบถาม-ตอบ แก่สิ่งคาลกมาณพ ขณะเข้าไปบิณฑบาตในกรุงราชคฤห์ เพื่อทรงแนะนำให้เขาไหว้ทิศตามแบบอริยวินัย (แบบพุทธ) พระผู้มีพระภาคทอดพระเนตรเห็นสิ่งคาลกมาณพกำลังไหว้ทิศอยู่แต่เขาคิด มีผมและผ้าเปียกปอน จึงตรัสถามเพื่อชวนสนทนาว่า กำลังทำอะไร เมื่อเขา กราบทูลว่า กำลังไหว้ทิศตามคำสั่งของบิดาก่อนบิดาจะตาย จึงตรัสว่า ในอริยวินัย เขาไม่ได้ไหว้ทิศกันแบบนี้ เขาทูลถามว่า ในอริยวินัย เขาไหว้ทิศกันอย่างไร
- ตรัสตอบว่า พระอริยสาวกเว้นจากบาปกรรม ๑๔ ประการ คือ กรรม-กิเลส ๔ เหตุ ๔ ประการที่ให้ทำบาปกรรม และอบายมุข ๖ ประการ ชื่อว่า เป็นผู้ปิดป้องทิศ ๖ ปฏิบัติเพื่อครองโลกทั้งสอง ทำให้เกิดความยินดีทั้งในโลกนี้และโลกหน้า หลังจากตายแล้วย่อมไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์
- ทรงอธิบายขยายความในภาคอุทเทสข้างต้น ดังนี้

๑. กรรมกิเลส ๔ ประการ ได้แก่ ปาณาติบาต อทินนาทาน กาเมสุมิจฉาจาร และ มุสาวาท

๒. เหตุ ๔ ประการ ได้แก่ อคติ ๔ คือ ฉันทาคติ โทสาคติ โมหาคติ และภยาคติ

๓. อบายมุข ๖ ประการ ได้แก่

๓.๑ การหมกมุ่นในการเสพของมีนเมา คือ สุราและเมรัยอันเป็นเหตุแห่ง ความ ประมาท

๓.๒ การหมกมุ่นในการเที่ยวไปตามตรอกซอกซอยในเวลากลางคืน

๓.๓ การเที่ยวดูมหรสพ

๓.๔ การหมกมุ่นในการเล่นการพนัน

๓.๕ การคบคนชั่วเป็นมิตร

๓.๖ การเกียจคร้าน

จากนั้น ทรงอธิบายอบายมุข ๖ ประการนี้โดยละเอียด แล้วทรงอธิบายเรื่อง มิตร ๒ ประเภท คือ มิตรเทียม และมิตรแท้หรือมิตรมีใจดี ประเภทละ ๔ พวก แล้วทรง ขยายความของมิตรแต่ละพวกทั้งฝ่ายมิตรเทียมและมิตรแท้พวกละ ๔ ๆ อีก รวม เรื่องมิตรทั้งหมดมี ๓๒ ประการ

จากนั้น ทรงอธิบายเรื่องการปิดป้องทิศ ๖ โดยทรงแบ่งบุคคล ๖ ประเภท ตาม จำนวนทิศทั้ง ๖ ทิศ คือ บิดา-มารดาเป็นทิศเบื้องหน้า อาจารย์เป็นทิศ เบื้องขวา บุตรและภรรยาเป็นทิศเบื้องซ้ายทาสและกรรมกรเป็นทิศเบื้องล่างและสมณ พราหมณ์เป็นทิศเบื้องบนและทรงแนะนำให้ปฏิบัติต่อกันตามหน้าที่ฝ่าย ละ ๕ ประการ (ยกเว้นหน้าที่ของสมณพราหมณ์ ซึ่งมี ๖ ประการ) เมื่อปฏิบัติได้ ครบถ้วน ตามหน้าที่ของทิศนั้น ๆ แล้ว ก็ชื่อว่าเป็นผู้ไหว้ทิศตามแบบอริยวินัย หรือ แบบพุทธ ครบบริบูรณ์ ผู้ไหว้ทิศแบบนี้จะปิดป้องทิศได้สำเร็จ จบธรรมบรรยาย สังคาลกมาณพ มีความเลื่อมใสได้แสดงตนเป็นอุบาสกนับถือพระรัตนตรัยตลอดชีวิต(ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๔๒/๑๙๙)

สังคาลกะ, คหบดีบุตร :ชื่อมาณพหนุ่ม เป็นบุตรคหบดี ชาวกรุงราชคฤห์ เป็นผู้นับถือ พระพุทธศาสนา ทั้งคหบดีและภรรยาเป็นพระโสดาบัน แต่บุตรไม่มีศรัทธาในพระ ศาสนา เมื่อบิดามารดาแนะนำให้ไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคและพระมหาเถระมีท่านพระ สารีบุตร ท่านพระมหาโมคคัลลานะ ท่านพระมหากัสสปะ เป็นต้น ผู้เป็นบุตรมักตอบ ว่า เขาไม่มีกิจจะต้องไปหาสมณะเหล่านั้น การเข้าไปหาสมณะจะต้องไหว้ การน้อม ตัวลงไหว้ทำให้เจ็บหลัง การนั่งคุกเข่าทำให้เจ็บเข่า การนั่งบนพื้นทำให้เสื้อผ้าแปด เปื้อน เศร้าหมอง เก่าเร็ว การเข้าไปนั่งใกล้ทำให้ต้องสนทนาพูดจา กัน ซึ่งจะนำไปสู่ ความสนิทสนม และจะต้องนิมนต์ให้รับจีวร บิณฑบาต เป็นต้น ซึ่งทำให้สิ้นเปลือง ทรัพย์เปล่าๆ ด้วยเหตุนี้ บิดา-มารดาจึงเลิกแนะนำต่อมา เมื่อบิดाप่วยหนัก นอนชม อยู่บนเตียง ได้สั่งสังคาลกมาณพก่อนตายให้หมั้นไหว้ทิศ ทั้งนี้โดยหวังว่า สังคาล กมาณพคงไม่เข้าใจความหมาย และต้องไหว้ทิศอย่างที่คนทั่วไปไหว้ ซึ่งจะเป็นเหตุให้ พระผู้มีพระภาคหรือพระอริยสาวกเห็นเข้าแล้วจะช่วยแนะนำให้เข้าใจความหมาย

ตามเจตนาของตนได้ ภายหลัง สิงคาลกมาณพ ได้สนทนารัศมีกับผู้มีพระภาค เรื่อง การไหว้ในอริยวินัย เมื่อจบจึงแสดงตนเป็นอุบาสก นับถือพระรัตนตรัยตลอดชีวิต ดัง คำในสิงคาลกสูตรที่กล่าวไว้ว่า สิงคาลกะ คหบดีบุตร ลูกขึ้นแต่เช้า ออกจากกรุงราชคฤห์ มีผ้าเปือก มีผมเปือกประคองอัญชูลีไหว้ทิศทั้งหลาย คือ ทิศเบื้องหน้า(ทิศ ตะวันออก) ทิศเบื้องขวา(ทิศใต้) ทิศเบื้องหลัง(ทิศตะวันตก) ทิศเบื้องซ้าย(ทิศเหนือ) ทิศเบื้องล่าง ทิศเบื้องบน (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๔๒/๑๙๙)

สิงคาลคหบดี : ชื่อคหบดีคนหนึ่ง ชาวเมืองบุพผวัต สมัยที่พระเจ้าเอกราช ผู้มีกรรมหยาบเข้าปกครอง, เป็น ๑ ในคหบดี ๔ ที่จะถูกจับบูชายัญ ดังคำในจันทรกุมารชาดกที่พระราชาเอกราช ตรัสว่า พวกท่านจงไปบอกพวกคหบดี คือ ปุณณมุขคหบดี ภัททียคหบดี สิงคาลคหบดี และวัฑฒคหบดีเถิดว่าได้ยินว่า พวกท่านจงรวมกันเป็นหมู่อยู่ในที่เดียวกัน เพื่อประโยชน์แก่การบูชายัญ (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๙๙๑/๓๓๖)

สิงคาลชาดก^๑ : ชาดกว่าด้วยพราหมณ์เชื้อสุนัขจิ้งจอก มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า รุกขเทวดาโพธิสัตว์ ปลอดภัยพราหมณ์ผู้เสียสุนัขจิ้งจอกที่มันดื่มสุราจนเมามายแล้วออกจาก พระราชฐานไม่ได้ มันของร้องให้พราหมณ์ช่วยอุ้มมันออกไปนอกเมืองโดยบอกว่าจะ ให้ทรัพย์ ๒๐๐ กหาปณะ เมื่อเขาช่วยอุ้มมันออกไปแล้ว มันให้เขาเอาผ้าขาวปูลงและ บอกว่าจะให้ทรัพย์ แต่มันกลับถ่างอุจจาระรดแล้วหนีไป เขาเสียใจที่เสียที่เสียรู้มัน เทวดาโพธิสัตว์ให้สติเขาว่า ท่านเชื่อหรือว่าสุนัขจิ้งจอกจะมีทรัพย์ตั้ง ๒๐๐ กหาปณะ คนที่มีศิลปะจะหาทรัพย์สัก ๑๐๐ กหาปณะยังหายาก คนที่ถูกหลอกเสียทรัพย์มา มากแล้วก็เพราะความโลภของตน (ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๑๑๓/๔๗)

สิงคาลชาดก^๒ : ชาดกว่าด้วยสุนัขจิ้งจอกโพธิสัตว์ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า พญาสุนัขจิ้งจอกโพธิสัตว์ กล่าวต่าหนักเลงสุราผู้ต้องการเนื้อสุนัขจิ้งจอกเป็นกับแก้ม จึงใช้อุบายลงทำที่ว่าเป็นคนนอนตายอยู่ในป่าช้า พญาสุนัขจิ้งจอกไปเห็นเข้าไม่รีบด่วนเข้าไปแต่พิจารณา ดูโดยการไปสุดกลืนอยู่ทางใต้ลมก็รู้ว่า เขายังไม่ตาย จึงแกล้งไปคาบไม้พลองที่เขาถือ อยู่ในมือ ไม้พลองก็ไม่หลุด จึงกล่าวติเตียนว่า เหตุที่ท่านนอนลงทำเป็นคนตายนั้นรู้ ยาก ไม้พลองของท่านเมื่อเข้าพเจ้าคาบที่ปลายลากมากก็ไม่หลุดจากมือ นักเลงสุรารู้ว่า สุนัขจิ้งจอกรู้ทันตนจึงลุกขึ้นเอาไม้พลองขว้างใส่แต่ไม่ถูกจึงพุดส่งไปว่า ไปเถิดมึง คราวนี้ภูพลาดไป สุนัขจิ้งจอกจึงว่า ถึงเจ้าจะพลาดเรา แต่เจ้าไม่พลาดอุสสทรก แน่นนอน ว่าแล้วก็พาบริวารหลบเข้าป่าไป นักเลงสุราก็กลับมือเปล่า คนช่วยอม พยายามตะเกียกตะกายเพื่อทำลายคนอื่น โดยไม่กลัวต่อผลของความชั่วเลย (ขุ.ชา. เอกก.(ไทย) ๒๗/๑๔๒/๕๘)

สิงคาลชาดก^๓ : ชาดกว่าด้วยสุนัขจิ้งจอกเข้าไปในซากช้าง มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า สุนัขจิ้งจอก โพธิสัตว์ติดรสอาหาร จึงเข้าไปติดอยู่ในซากช้าง เห็นอาหารสมบูรณ์ไม่คิดจะไปที่อื่น จึงกินนอนอยู่ในนั้น ครั้นนานวันเข้า ซากช้างแห้งแข็งทวารทางเข้าออกจึงปิด อาหาร ก็หมด อากาศก็ร้อน ภายในก็มีมืดมิด เหมือนอยู่ในโลกกันตรินกรก ตัวสุนัขนั้นเหมือน ก้อนแป้งในหม้อข้าว ต้องประสพทุกข์แทบปางตาย ต่อมาเมื่อฝนตก ทวารเปิดช่อง พอเห็นแสงสว่างคิดว่าตนรอดตายแล้วคราวนี้จึงถอยไปจนถึงส่วนหัวแล้วกระโจน

ออกมาทางทวารหนักของช้างด้วยกำลังที่มี ทำให้ชนหลุดหมดทั้งตัว นั่งมองดูตนเอง เหมือนลอนตาล เกิดความสลดใจว่า ทุกข์นี้เกิดเพราะความโลภของเรา จึงกล่าวว่า ไม่เอาอีกแล้ว กูไม่เอาอีกแล้ว กูจะไม่เข้าไปในซากช้างอีกแล้ว เพราะเวลาที่อยู่ใน ซากช้างนั้นถูกแล้วแทบตาย ว่าแล้วก็หนีเข้าไปไม่ยอมเข้าใกล้ซากช้างตัวอื่นอีกเลย ก็เลสที่เกิดภายใน คือความโลภ ความโกรธ ความหลง บุคคลไม่ควรให้พอกพูนขึ้น ควรหาทางข่มทันทันที่ไม่ควรให้งอกงาม เพราะเป็นเหตุนำความทุกข์มาให้ (ขุ.ชา.เอกก. (ไทย) ๒๗/๑๔๘/๖๐)

สิงคาลชาดก^๔ : ชาดกว่าด้วยเหตุที่ทำให้สุนัขจึงจอกตาย มีเนื้อความอธิบายว่า พญाराชสีห์โพธิสัตว์ เห็นน้องชายทั้ง ๖ ตายเพราะความโง่เขลา ชาดปัญญาพิจารณา ที่น้องสาวคนสุดท้าย บอกให้ฟังว่าขณะที่พวกพี่ ๆ ไม่อยู่ มีสุนัขจิ้งจอกหนุ่มมาเกี่ยวพาราสีนาง นางรังเกียจ สุนัขจิ้งจอกนั้น ไม่อยากอยู่ดูหน้าคน อยากจะฆ่าตัวตาย พวกพี่ชายทั้ง ๖ ตัวฟังแล้ว เกิดความโกรธเต็มกำลัง มองเห็นสุนัขจิ้งจอกนอนอยู่ในถ้ำแก้วผลึก ไม่ทันพิจารณา เข้าใจว่ามันนอนอยู่ที่กลางแจ้งจึงวิ่งไปโดยเร็วจะเข้าไปทำร้าย แต่ต้องออกแตกตาย หมด เพราะอภะกรรณะแตกกับแท่งแก้วผลึกอย่างแรง พระโพธิสัตว์พี่ชายกลับมาเห็นเข้า เกิดความสลดใจจึงกล่าวว่า ผู้ทำกรณโดยไม่พิจารณา ทำด้วยความรีบร้อน การงานนั้นย่อมทำให้เดือดร้อน เหมือนบุคคลอมของร้อนเอาไว้ในปาก ว่าแล้วจึงบันลือสี หนาทให้สุนัขจิ้งจอกหัวใจแตกตาย (ขุ.ชา.ทุก.(ไทย) ๒๗/๓/๖๒)

สิงคาลเถรคาถา : ภาษิตของพระสิงคาลเถระ, คาถาของพระสิงคาลเถระ ท่านพระสิงคาลเถระกล่าวไว้ ว่า ภิกษุอยู่ในป่าเภสภพาวัน พิจารณาแผ่นดินคืออิตถภาพนี้ ด้วยเข้าใจว่า เป็นกระดุก ล้วน เป็นอารมณ์ย่อมชื่อว่า เป็นทายาทของพระพุทธเจ้า เราเข้าใจว่า ท่านรูปนั้นเห็น จะละกามราคะได้เร็วพลันแน่แท้ (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๑๘/๓๐๙)

สิงคาลมาตุเถรียาปทาน : ประวัตินៃอดีตชาติของพระสิงคาลมาตาเถรี มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๑๐๐,๐๐๐ ท่านได้ฟังพระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้าพระนาม ว่าปทุมุตตระ เกิดความเลื่อมใสแล้วออกบวช มีความเคารพในพระรัตนตรัยอย่างแรงกล้าเห็นพระพุทธเจ้าทรงแต่งตั้งภิกษุณีรูปหนึ่งไว้ในตำแหน่งผู้เลิศกว่าภิกษุณี ทั้งหลายผู้น้อมไปในศรัทธา ท่านจึงปรารณาตำแหน่งนั้น ท่านจุติจากอิตถภาพนั้นแล้ว ได้ไปเกิดในสวรรค์ ในชาติสุดท้ายนี้ เกิดในตระกูลเศรษฐีในกรุงราชคฤห์ ท่านเป็น มารดาของสิงคาลมาณพ ผู้มีความเห็นผิด ได้ฟังภาษิตของพระพุทธเจ้าที่สอนสิงคาล มาณพได้บรรลุโสดาปัตติผล จึงบวชในพุทธศาสนา ต่อมาไม่นานก็ได้บรรลุวิชชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ และได้รับตำแหน่งผู้เลิศกว่า ภิกษุณีทั้งหลายผู้น้อมไปในศรัทธา (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๘๒/๕๓๐)

สิงคาลมาณพ : มาณพหนุ่มชื่อสิงคาละ เป็นบุตรคหบดี ชาวกรุงราชคฤห์ ภายหลังมารดาฟังธรรม แล้วออกบวชบรรลุอรหัตผล ส่วนบิดาป่วย และสั่งเสียก่อนตายให้ไหว้ทิศ ๖ และฟัง ธรรมเรื่องการไหว้ตามอริยวินัย ได้แสดงตนเป็นอุบาสก นับถือพระรัตนตรัยตลอด ชีวิต ดังคำในสิงคาลมาตุเถรียาปทาน ที่ท่านพระเถรีกล่าวอดีตก่อนบวชตอนหนึ่งว่า หม่อมฉันเกิดในตระกูลเศรษฐี มีความเจริญรุ่งเรือง สั่งสมรัตนะไว้เป็นอันมาก ใน

กรุงราชคฤห์ ที่ประเสริฐสุด บุตรของหม่อมฉันชื่อสิงคาลมาถพ มีความเห็นผิดแล่น ไปสู่สมิถาภิภูฏี มุ่งแต่การบูชาทิศ น้อมทิศต่าง ๆ พระพุทธเจ้าทรงเป็นผู้นำวิเศษ เสด็จเข้าไปบิณฑบาตยังพระนคร ทอดพระเนตรเห็นเขาแล้ว ประทับยืนโอวาหาที่ หนทาง เมื่อพระองค์ทรงแสดงธรรม บุตรของหม่อมฉัน ส่งเสียงร้อง นำประหลาดใจ บุรุษสตรี ๒ โภฏีได้บรรลุดุธรรม ครั้งนั้น หม่อมฉันได้เข้าไปยังที่ประชุมนั้น ฟังภาษิตของพระสุคตแล้ว ได้บรรลุโสดาปัตติผล ออกบวชเป็นบรรพชิต ได้เห็นพระพุทธเจ้า เป็นปกติ เจริญพุธานุสสติอยู่ไม่นานก็ได้บรรลุดุรรหัตตผล (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๙๗/๕๓๒,๓๓/๑๐๔/๕๓๓); ดู สิงคาลกะ, คหบดีบุตร

สิงคาลมาตา : พระมหาสาวิกากองค์หนึ่งเป็นธิดาเศรษฐีในพระนครราชคฤห์เจริญวัยแล้ว แต่งงาน มีบุตรคนหนึ่งชื่อสิงคาลกุมาร วันหนึ่งได้ฟังธรรมมีกาของพระศาสดา มีความเลื่อมใส (คัมภีร์อุปทานว่า ได้ฟังสิงคาลกสูตรที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่บุตรของนาง ซึ่งว่าด้วยเรื่องอบายมุข มิตรแท้ มิตรเทียม ทิศ ๖ เป็นต้น และได้บรรลุโสดาปัตติผล) ขอบวชเป็นภิกษุณี ต่อมาได้ไปฟังธรรมเทศนาที่พระศาสดาทรงแสดง นางคอยตั้งตาดูพระพุทธสิริสมบัติด้วยศรัทธาอันแรงกล้า พระพุทธองค์ทรงทราบดังนั้นก็ทรงแสดงธรรมให้เหมาะกับอัธยาศัยของนาง นางสนใจไปตามกระแสพระธรรมเทศนา ก็ได้บรรลุพระอรหัต ได้รับยกย่องว่า เป็นเอตทัคคะในทางศรัทธาวิมุต ตั้งคำว่า สิงคาลมาตาเลิศกว่าภิกษุณีสาวิกาทั้งหลายของเรา ผู้หลุดพ้นด้วยศรัทธา (อง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๒๔๗/๓๑,ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๙๓/๕๓๒); *สิงคาลมาตา* หรือ *สิงคาลมาตา* ก็เรียก

สิงคิยะ, ภิกษุ : ชื่อภิกษุรูปหนึ่ง ผู้เป็นอนาคามี บังเกิดในพรหมโลกแล้วบรรลุอรหัตผล, เป็น ๑ ในภิกษุ ๗ รูป ตั้งคำในขุการสูตร ที่ขุการอุบาสกที่กราบทูลพระผู้มีพระภาคตอนหนึ่งว่า ภิกษุ ๓ รูปเหล่านี้คือท่านอุปกะ ท่านผลคัมพะ และท่านปุกกุสาตี ภิกษุอีก ๔ รูปคือท่านภัททิยะ ท่านขันตทเวระ ท่านพหุพันตีและท่านสิงคิยะ ภิกษุเหล่านั้นละทิ้งกายมนุษย์แล้วก้าวล่วงโยคะอันเป็นทิพย์ได้(ส.ส.(ไทย) ๑๕/๕๐/๖๕,๑๕/๑๐๕/๑๑๕)

สิงคิวรรณ : ผ้าเนื้อเกลี้ยงสีดั่งทองสีบุตรของมัลลกะชัตริย์ ชื่อปุกกุสะถวายแด่พระพุทธเจ้าในวันที่จะปรินิพพาน มีปรากฏในมหาปรินิพพานสูตร ที่กล่าวไว้ว่า ท่านพระอานนที่ได้ น้อมคู่ผ้าเนื้อละเอียดสีทองนำใช้คู่หนึ่งเข้าไปคลุมพระวรกายของพระผู้มีพระภาค พอท่านพระอานนที่น้อมเข้าไปคลุมพระวรกายของพระผู้มีพระภาค ผ้านั้นปรากฏสีเปล่งปลั่งเหมือนถ่านไฟที่ปราศจากเปลว (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๙๕/๑๔๔)

สิงคิ,ทอง : ชื่อทองชนิดหนึ่ง เป็นแร่ทองคำธรรมชาติ ลักษณะเป็นแท่ง เนื้อสุก ตั้งคำในมหาวรรค ที่กล่าวไว้ว่า พระผู้มีพระภาคทรงมีพระฉวีวรรณเสมอด้วยสีลิ้มทองสิงคิหรือตั้งคำในวิตถตุโปสถสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ทรัพย์ คือ แก้วมุกดา แก้วมณี แก้วไพฑูรย์ทองสิงคิและทองคำตลอดถึงทองชื่อว่าภูณะเท่าที่มีอยู่ในสถานที่ประมาณเท่านั้น และแสงดวงจันทร์ หมู่ดาวทั้งหมดยังไม่ถึงสียวที่ ๑๖ แห่งอุโบสถที่ประกอบด้วยองค์ ๘ (วิ.ม.(ไทย) ๔/๕๘/๗๐,อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๗๑/๒๙๐, ๒๐/๗๑/๒๙๐, ๒๓/๔๓/๓๑๒,๒๓/๔๕/๓๑๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สิงคิ หมายถึงทองเนื้อสุก (ขุ.วิ.อ. (บาลี) ๑๐๔๒/๓๒๙)

- สิ่งต่ำทรมาม :** กามคุณ ๕ ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส อันน่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ ดังคำในทหกริกขุวัตถุ ที่พระผู้มีพระภาคตรัสแก่ภิกษุหนุ่มรูปหนึ่งว่า บุคคลไม่พึงเสพสิ่งต่ำทรมาม ไม่พึงอยู่ด้วยความประมาท (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๑๖๗/๘๕)
- สิ่งหนาท :** บันลือของราชสีห์ เป็นการเปรียบเทียบพระดำรัสของพระผู้มีพระภาค งามอาจดั่งพญาราชสีห์ เป็นการบรรลืออันเป็นที่น่าเกรงขามของคนทั้งปวง เหมือนเสียงของราชสีห์ เป็นที่น่าเกรงขามของสัตว์ทั้งปวง มีปรากฏในมหาสีหนาทสูตร ว่าด้วยการบันลืออย่างงามอาจดั่งพญาราชสีห์ (ดูประกอบใน ที.สี.(ไทย) ๘/๓๘๑/๑๖๑, พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์) ; ดูสีหนาท
- สิงหล, เกาะ :** ชาวสิงหล, ชาวลังกา, ซึ่งมีหรืออยู่ในประเทศลังกา, ชนเชื้อชาติสิงหลหรือเผ่าสิงหลที่ต่างหากจากชนเชื้อชาติอื่น มีทมิฬเป็นต้น ในประเทศศรีลังกา ดังคำในปริวารที่กล่าวไว้ว่า พระมหินทะ พระอิฎฐิยะ พระอุตติยะ พระสัมพะละ และพระภัททบัณฑิตเดินทางจากชมพูทวีปมาที่เกาะสิงหลนี้ ท่านเหล่านั้นสอนพระวินัยปิฎกที่เกาะตามพินณิ สอนนิกาย ๕ และปรกณ ๗ (วิ.ป.(ไทย) ๘/๓/๕, ๘/๘/๑๓, ๘/๒๒/๒๕); *สีหล* หรือ *สีหฬ* ก็เรียก
- ลิลิต :** พยัญชนะที่ออกเสียงเพลา (ถูกฐานของตนหย่อนๆ มีเสียงเบา) ได้แก่พยัญชนะที่ ๑ ที่ ๓ ในวรรคทั้ง ๕ คือ ก, ค; จ, ช; ฎ, ฏ; ต, ท; ป, พ; คู่กับ ธนิต (เทียบระดับเสียงพยัญชนะ ดูที่ ธนิต)(พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์)
- สิ่งอันเป็นที่รัก :** บุตร ทรัพย์สิน เงินทอง ในปิยชาติกสูตรนี้กล่าวถึงบุตรอันเป็นที่รัก ดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า พระผู้มีพระภาคตรัสว่า โสกะ(ความเศร้าโศก) ปรีทเว(ความคร่ำครวญ) ทุกข์(ความทุกข์กาย) โทมนัส(ความทุกข์ใจ) และอุปายาส(ความคับแค้นใจ) เกิดจากสิ่งอันเป็นที่รัก มีมาจากสิ่งอันเป็นที่รัก (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๕๓/๔๓๔)
- สิ่งอันมิใช่วิสัย :** สิ่งที่เป็นไปไม่ได้, สิ่งที่อยู่เกินความสามารถที่บุคคลคนหนึ่งจะทำได้ หรือกระทำในสิ่งที่เป็นไปไม่ได้ เช่น การฉุดดวงจันทร์ดวงอาทิตย์ลงมา ดังคำในสัพพสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงสิ่งทั้งปวงแก่เธอทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงฟังก็อะไรเล่าชื่อว่าสิ่งทั้งปวง คือ (๑) จักขุกับรูป (๒) โสตะกับสัททะ (๓) ฆานะกับคันธะ (๔) ชิวหากับรส (๕) กายกับโผฏฐัพพะ (๖) มโนกับธรรมารมณ์ นี้เราเรียกว่า ‘สิ่งทั้งปวง’ ภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดพึงกล่าวอย่างนี้ว่า ‘ข้าพเจ้าจักบอกเลิกสิ่งทั้งปวงแล้ว บัญญัติสิ่งอื่นแทน’ คำพูดของผู้นั้นคงเป็นเพียงคำพูดเท่านั้น ครั้นถูกถามเข้าก็คงตอบไม่ได้และถึงความลำบากอย่างยิ่ง ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะเขาถูกถามในสิ่งอันมิใช่วิสัย (ส.สหา.(ไทย) ๑๘/๒๓/๒๒, ส.ม.(ไทย) ๑๘/๒๓๓/๑๖๘, ๑๘/๒๓๕/๑๗๗)
- อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สิ่งอันมิใช่วิสัย ในที่นี้หมายถึงการทำในสิ่งที่เป็นไปไม่ได้ เช่นการเหินศิลาขนาดเท่าเรือนยอดข้ามน้ำลึก และการฉุดดวงจันทร์ดวงอาทิตย์ลงมา เป็นสิ่งเป็นไปไม่ได้ (ส.สหา.อ. (บาลี) ๓/๒๓/๕)
- สิทธิถถพุทธวงศ์ :** ว่าด้วยพระประวัติของพระสิทธิถถพุทธเจ้า พระผู้มีพระภาคทรงเล่าว่า ในกัปที่ ๘๔ นับถอยหลังจากกัปนี้ไป พระสิทธิถถพุทธเจ้าประสูติ ในกรุงเวภาระ พระชนกพระนามว่าอุเทน พระชนนีพระนามว่าสุผัสสา พระมเหสี พระนามว่าสุมนา

พระโอรสพระนามว่าอนุปมะ ครองขรรवासอยุ่ ๑๐,๐๐๐ ปี ทรงเห็นนิมิต ๔ จึงเสด็จ ออกผนวชด้วยราชาพาหะคือวอทอง บำเพ็ญเพียรอยู่ ๑๐ เดือน จึงได้ตรัสรู้เป็น พระพุทธเจ้าภายใต้ต้นไม้กรรณิการ์สาวกแม่ของพระองค์ผู้มีพระเดชไม่มีอะไร เปรียบเทียบ ได้มีการบรรลุนิพพาน ๓ ครั้งเทวดาและมนุษย์ประมาณ ๑๐๐,๐๐๐ โภกวิ ได้บรรลุนิพพานครั้งที่ ๑ ในกาลที่พระพุทธเจ้าพระองค์นั้น ทรงลั่นอมตเถรีที่ ภัมริฎฐนคร เทวดาและมนุษย์ประมาณ ๙๐ โภกวิ ได้บรรลุนิพพานครั้งที่ ๒ ในกาลที่ พระพุทธเจ้าพระองค์นั้นทรงเป็นนระผู้สูงสุด ทรงแสดงธรรมที่เวภารบรรพต เทวดา และมนุษย์ประมาณ ๙๐ โภกวิ ได้บรรลุนิพพานครั้งที่ ๓ มีการประชุมของพระชินาสพ ผู้ปราศจากมลทิน ๓ ครั้งเหล่านี้ คือพระชินาสพประมาณ ๑๐๐ โภกวิ ๑ ครั้ง พระ ชินาสพประมาณ ๙๐ โภกวิ ๑ ครั้ง พระชินาสพประมาณ ๘๐ โภกวิ ๑ ครั้ง พระ สัมพลเถระและพระสุมิตเถระเป็นคู่อัครสาวก พระเรวตเถระเป็นพุทธ-อุปัฏฐาก พระสีลาเถรีและพระสุรามาเถรีเป็นคู่อัครสาวิกาสุปิยอุบาสกและสมุทท- อุบาสก เป็นคู่อัครอุปัฏฐาก รัมมาอุบาสิกาและสุรัมมาอุบาสิกาเป็นคู่อัครอุปัฏฐายิกา ในกัปนี้ มนุษย์มีอายุขัย ๑๐๐,๐๐๐ ปี และพระองค์ก็มีพระชนมายุประมาณเท่านั้น พระพุทธเจ้าพระนามว่าสิทธัตถะทรงเป็นมุนิผู้ประเสริฐ เสด็จดับขันธปรินิพพานที่อ โนมาราม พระสถูปอันประเสริฐของพระองค์ ที่อโนมารามนั้น สูงถึง ๔ โยชน์ ทรง เล่าต่อไปว่าในครั้งนั้นพระองค์เป็นดาบสชื่อมงคลได้ถวายผลหว่าแต่พระพุทธเจ้า และได้รับคำพยากรณ์ว่าจะได้มาตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในกาลภายหน้า (ขุ.พุทธ. (ไทย) ๓๓/๑/๖๗๐)

สิทธัตถะ, พระพุทธเจ้า : พระนามพระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่ง เสด็จอุบัติในโลก ในกัปที่ ๙๒ มีกล่าวถึง ในอปทานหลายแห่ง ดังคำที่พระคันธมาลียเถระ กล่าวถึงประวัติในอดีตชาติของตน ตอนหนึ่งว่า ข้าพเจ้าได้ทำสกุ๊ปไม้หอมปกคลุมด้วยดอกมะลิ ทำให้สมควรแต่พระผู้มี พระภาคพุทธเจ้าพระนามว่าสิทธัตถะ พระพุทธเจ้าผู้ทรงเป็นผู้นำขึ้นเลิศของโลก เช่น กัณฑ์ทองคำที่ล้ำค่า ทรงรุ่งเรืองดุจต้นราชพฤกษ์ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๔/๒๔๒,๓๒/๓๙/ ๓๓๔,๓๒/๓๗/๔๙๕,ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๑/๑๓๖)

สิทธัตถกุมาร,สิทธัตถราชกุมาร : พระนามเดิมของพระพุทธเจ้า ก่อนเสด็จออกบรรพชา ทรงเป็นพระ ราชโอรสของพระเจ้าสุทโธทนะและพระนางสิริมหามายา คำว่า *สิทธัตถะ* แปลว่า มี ความต้องการสำเร็จ หรือ สำเร็จตามที่ต้องการ คือสมประสงค์จะต้องการอะไรได้ หมดทรงอภิเษกสมรสกับพระนางยโสธราเมื่อพระชนมายุ ๑๖ ปีเสด็จออกบรรพชา เมื่อพระชนมายุ ๒๙ ปีได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าเมื่อพระชนมายุ ๓๕ ปี ปรินิพพาน เมื่อพระชนมายุ ๘๐ ปี ดังคำในนาลกสูตรที่อัสติถาชิกกล่าวสอนหลานชายของตนไว้ว่า พระสิทธัตถราชกุมารนี้ทรงบรรลุพระสัพพัญญุตญาณแล้วกำลังทรงเผยแผ่ทางดำเนิน สู่อมตธรรมเจ้าจึงไปทูลสอบถามด้วยตนเองในสำนักของพระองค์จึงประพฤติ

พรหมจรรย์ในสำนักของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นเกิด(ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๗๐๒/๖๖๖)
สินไถ่ : เงินไถ่ค่าตัวทาส หมายถึงทาสที่เอาเงินไปซื้อ(ไถ่) มา เช่นในมหาวิงค์ กล่าวถึง ภรรยาสินไถ่ หรือในมหานิทเทศกล่าวถึงทาสที่เรียกว่าทาสสินไถ่ ดังคำว่า ทาสที่ซื้อ

- มาด้วยทรัพย์(ทาสสินไถ่) ซึ่งเป็นทาสที่ ๒ในทาส ๔ จำพวก (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๓๐๓/๓๔๕,ช.ม.(ไทย) ๒๙/๔/๑๔)
- สิ้นตัณหา :** ไม่มีตัณหา,หมดตัณหา คือกามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา,ไม่มีความอยาก ดังคำในมหาวรรคที่พระผู้มีพระภาคได้ตรัสศาถาตอบอุปกาสีว่า เราเป็นผู้ครอบงำธรรมทั้งปวง รู้ธรรมทั้งปวง มิได้แปดเปื้อนในธรรมทั้งปวง ละธรรมทั้งปวงได้สิ้นเชิง หลุดพ้นเพราะสิ้นตัณหา ตรัสรู้ยิ่งเอง หรือดังคำในตัณหาสังขยสูตร ที่กล่าวว่า ท่านพระอัญญาโกณฑัญญะนั่งคู้บัลลังก์ตั้งกายตรง พิจารณาความหลุดพ้นเพราะสิ้นตัณหาอยู่ในที่ไม่ไกลจากพระผู้มีพระภาค (วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๑/๑๗,ช.อุ.(ไทย) ๒๕/๖๖/๓๑๕,ช.อุ.(ไทย) ๒๕/๙๐/๔๖๑)
- สินธพ, ม้า :** ม้าพันธุ์ดีเกิดที่ลุ่มน้ำสินธุ มีอธิบายว่า ม้าอาชาไนย เกิดมาจากม้าสินธพ ดังคำในอรรถกถาที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ม้าอัสตร ม้าอาชาไนย ม้าสินธพ ช้างใหญ่ ที่ได้รับการฝึกหัดแล้ว เป็นสัตว์ประเสริฐ หรือดังคำในโภชาขานียชาดก ที่ม้าสินธพชาติอาชาไนยโพธิสัตว์ กล่าวกับหมูญญาตีว่า ม้าสินธพชาติอาชาไนยที่ถูกยิงด้วยลูกศร แม้นอนตะแคงอยู่ ก็ยังประเสริฐกว่าม้ากระจอก (ช.ธ.(ไทย) ๒๕/๓๒๒/๑๓๓,ช.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๒๓/๑๐)
- อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ม้าอาชาไนย หมายถึงม้าที่เกิดในตระกูลม้าสินธพ หรือในตระกูลพญาม้าลาหก (ธ.อ. (บาลี) ๖/๑๑๒) หรือม้ารู้เหตุที่ควรและไม่ควร (อง.ติ ก.อ. (บาลี) ๒/๑๔๓/๒๗๓)
- สินธวสันทนะ, พระเจ้าจักรพรรดิ :**พระนามพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของโฆมหายกเถระ ดังคำในโฆมหายกเถราปทาน ที่ท่านพระเถระกล่าวถึงอดีตของตนไว้ว่า ข้าพเจ้าเป็นพ่อค้าอาศัยอยู่ในกรุงพันธุมดี ได้เลี้ยงดูภรรยาด้วยการค้าขายนั้น และปลูกพืชสมบัตินั้น ข้าพเจ้าต้องการบุญกุศล จึงได้ถวายเป็นผ้าเปลือกไม้ผืนหนึ่ง แต่พระศาสดาทรงพระนามว่าวิปัสสี เพราะผลแห่งการถวายเป็นผ้าเปลือกไม้ ในกัปที่ ๒๗ นับจากกัปนี้ ข้าพเจ้าได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่ง พระนามว่าสินธวสันทนะ สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ เป็นใหญ่ในทวีปทั้ง ๔ (ช.อุป.(ไทย) ๓๒/๑๘๗/๑๔๘)
- สินธุ, ประเทศ :** ชื่อเมืองแห่งหนึ่ง ในอดีต เป็นเมืองชายสินค้ำ ที่พ่อค้าจากถิ่นต่างๆ เดินทางมาขายสินค้ำของตน ดังคำในเสริสสกวิมาน ที่กล่าวไว้ว่า พ่อค้าเกวียนอยู่ในแคว้นมคธและแคว้นอังคะต้องการทรัพย์ หวังกำไรจึงบรรทุกสินค้ำมามากพากันไปยังสินธุและโสวีระประเทศ (ช.วิ.(ไทย) ๒๖/๑๒๓๔/๑๕๖,๒๖/๑๒๗๙/๑๖๓)
- สินธุ, แคว้น :** ชื่อแคว้นหนึ่ง ในอดีต เป็นแหล่งกระจายสินค้ำ ที่พ่อค้าจากต่างถิ่นมาขายสินค้ำ เป็นแคว้นที่พระอสีทาสีเถรี เคยเกิดเป็นแพะที่แคว้นแห่งนี้ ดังคำใน อสีทาสีเถรีคาถาที่พระอสีทาสีเถรีกล่าวถึงอดีตชาติของตนตอนหนึ่งว่า ดิฉันนั้นตายจากกำเนิดวานรนั้นแล้ว เกิดในท้องแม่แพะตบอด และเป็นน่องอยู่ในป่า แคว้นสินธุพออายุได้ ๑๒ ปี พาเด็กขึ้นหลังไปถูกเด็กตัดอวัยวะสืบพันธุ์ ป่วยเป็นโรคหมู่นอนขอนไซที่อวัยวะสืบพันธุ์ นี้เป็นผลกรรมที่ดิฉันเป็นชู้กับภรรยาผู้อื่น (ช.เถรี.(ไทย) ๒๖/๔๔๐/๖๒๓)

- สินธูมาณพ :** ชื่อมาณพคนหนึ่ง เป็นคนรับใช้ของอังกูรพาดิษ มีปรากฏในอังกูรเปตวัตถุ ที่กล่าวไว้ว่า ขนย้อมยกย่องเราว่า อังกูรพาดิษนอนเป็นสุข สินธูมาณพเอ๋ย เพราะไม่เห็นเหล่าชนผู้ขอ เราจึงนอนเป็นทุกข์ ขนย้อมยกย่องเราว่า อังกูรพาดิษนอนเป็นสุข สินธูมาณพเอ๋ย เมื่ออวมภกมีน้อย เราจึงนอนเป็นทุกข์ (ขุ.เปต.(ไทย) ๒๖/๒๕๕/๒๑๕)
- สินบน :** ทรัพย์สินหรือประโยชน์อื่นใดที่ให้แก่บุคคลเพื่อจูงใจให้ผู้นั้นกระทำการหรือไม่กระทำการอย่างใดในตำแหน่งไม่ว่าการนั้นชอบหรือมิชอบด้วยหน้าที่ดังกล่าวไว้ว่า ภิกษุเว้นขาดจากการรับสินบน การล่อลวง และการตลบตะแลงหรือดังคำใน อุกโกฏนสูตร ที่กล่าวไว้ว่า (ม.มู.(ไทย) ๑๒/๒๕๓/๓๒๕,๑๒/๔๑๑/๔๔๘,ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๑๖๕/๖๕๑, อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๙๘/๓๐๘)
- สิ้นบุญ :** หมดบุญ ในที่นี้หมายถึงจติ (ตาย) จากภพหนึ่งไปอีกภพหนึ่ง ดังคำในพรหมชาลสูตร ที่กล่าวไว้ว่า สัตว์ผู้จติจากชั้นอาภัสสรพรหมโลก เพราะสิ้นอายุหรือสิ้นบุญ ย่อมเกิดที่วิมานพรหมอันว่างเปล่า นึกคิดอะไรก็สำเร็จได้ตามปรารถนา (ที.สี.(ไทย) ๙/๔๐/๑๗,๙/๔๑/๑๗)
- สิ้นพระชนม์ :** ตาย หมดอายุ ดังคำที่พระเวทพัตถกล่าวแก่ชาตศัตร์กุมารว่า พระกุมาร เมื่อก่อนมนุษย์ทั้งหลายมีอายุยืน บัดนี้มีอายุสั้น การที่พระองค์จะพึงสิ้นพระชนม์เมื่อยังเป็นพระกุมาร เป็นเรื่องที่เป็นไปได้ (ที.สี.(ไทย) ๙/๓๓๙/๑๘๕)
- สิ้นภวสังโยชน์ :** หมดความติดใจในภพ,เป็นข้อ ๘ ในสังโยชน์ ๑๐ ๑.กามราคะ ๒. ปฏิฆะ ๓. มานะ ๔. ทิฏฐิ(ความเห็นผิด) ๕. วิจิกิจฉา ๖. สีสัพพตปรามาส ๗. ภวราคะ (ความติดใจในภพ) ๘. อีสสา (ความริษยา) ๙. มัจฉริยะ (ความตระหนี่) ๑๐. อวิชชา ดังคำในอัครคัมภีร์สูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ผู้ใดเป็นภิกษุอรหันตชินาสพออยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ปลงภาระได้แล้ว บรรลุประโยชน์ตนโดยลำดับแล้ว สิ้นภวสังโยชน์แล้ว หลุดพ้นเพราะรู้โดยชอบ ผู้นั้นเรียกได้ว่าเป็นผู้เลิศกว่าคนทั้งหลายในวรรณะ ๔ เหล่านั้น โดยธรรมเท่านั้น ไม่ใช่โดยอธรรมเพราะธรรมเท่านั้นประเสริฐที่สุดในหมู่ชนทั้งในโลกนี้และโลกหน้า(ม.มู.(ไทย)๑๒/๘/๑๑,๑๒/๑๐/๑๓,๑๒/๒๔๘/๒๖๖,๑๒/๓๕๒/๓๘๖,ส.ช.(ไทย) ๑๗/๑๖๗/๒๕๙,ส.ม.(ไทย) ๑๙/๓๗๐/๒๑๕,๑๙/๔๗๔/๒๘๔,๑๙/๔๙๖/๓๐๖,๑๙/๕๐๓/๓๑๑)
- คำว่า สิ้นภวสังโยชน์แล้ว หมายถึงสังโยชน์ ๑๐ ประการ คือ (๑) กามราคะ (๒) ปฏิฆะ (๓) มานะ (๔) ทิฏฐิ (๕) วิจิกิจฉา (๖) สีสัพพตปรามาส (๗) ภวราคะ (๘) อีสสา (๙) มัจฉริยะ (๑๐) อวิชชา สังโยชน์เหล่านี้ เรียกว่าภวสังโยชน์ เพราะผูกพันหมู่สัตว์ไว้ในภพน้อยภพใหญ่ (ม.มู.อ. (บาลี) ๑/๘/๔๗)
- สิ้นอาสวะ :** ไม่มีอาสวะ หมายถึงทำให้กิเลสอาสวะทั้ง ๔ มีกามาสวะเป็นต้นสิ้นไป ดังคำในมหาวรรคที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ขนเหล่าใดได้ถึงความสิ้นอาสวะแล้ว ขนเหล่านั้นย่อมเป็นพระชินะเช่นเรา หรือดังคำในเถรีคาถาที่กล่าวไว้ว่า พระภัททกาปิลานีเถรีก็ได้วิชชา ๓ เหมือนพระมหากัสสปะ ละมัจจุราชได้ ชนะมารพร้อมทั้งเสนามารได้แล้ว ยังทรงร่างกายที่มีในภพสุดท้ายอยู่ เราทั้ง ๒ เห็นโทษทางโลก แล้วออกบวช ฝึกฝน

ตน ลีน้อสวะ เป็นผู้เย็น ดับสนิทแล้ว (วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๑/๑๗, ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๖๖/๕๖๖)

ลีนรุ, ขุนเขา : ชื่อภาษาบาลีของภูเขาเมรุ ดังคำในจุฬนิกา ที่พระผู้มีพระภาคตรัสเรื่องนี้ว่า อานนท์ สหัสสีโลกธาตุนั้นมีโอกาสที่ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์โคจรส่องทิศทั้งหลายให้สว่าง รุ่งโรจน์ ในสหัสสีโลกธาตุนั้น มีดวงจันทร์ ๑,๐๐๐ ดวง มีดวงอาทิตย์ ๑,๐๐๐ ดวง มีขุนเขาลีนรุ ๑,๐๐๐ ลูก (อง.ตัก.(ไทย) ๒๐/๘๑/๓๐๖) ; ดู *เมรุ*

ลีนรุ, ภูเขา : ชื่อภาษาบาลีของภูเขาเมรุ ดังคำในอภินาฏิกยสูตร ที่ท้าวเวสสัณมหาราชกล่าวไว้ว่า ขนทั้งหลายรู้จักห้วงน้ำนั้นว่าสมุทรที่ได้มด้วยน้ำ คนเรียกทิศนั้นว่า ทิศนั้นเป็นทิศตะวันออกจากภูเขาลีนรุนี้ไป ซึ่งเป็นทิศที่ท้าวเมหาราชผู้มียศองค์นั้นอภิบาลอยู่(ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๘๑/๒๒๕,๑๑/๒๘๐/๒๓๘,๑๑/๒๘๑/๒๓๙,ม.ม.(ไทย)๑๒/๕๑๓/๕๕๓,อง.สตุตค.(ไทย)๒๓/๖๖/๑๓๒,อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๒๙/๖๙,ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๓๘๖/๖๑๙)

ลีนรุปีพพตราชสูตร (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยอุปมาด้วยขุนเขาลีนรุ (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ทุกข์ที่หมดสิ้นไปของพระอริยสาวกผู้รู้ชัดอริยสัจ ๔ มีมากกว่าเมื่อเทียบกับกองทุกข์ซึ่งมีอยู่ก่อน เหมือนขุนเขาลีนรุมากกว่าก้อนหินขนาดเมล็ดถั่วเขียว ๗ ก้อน ที่เก็บมาจากขุนเขาลีนรุนี้ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๑๑๙/๖๓๑)

ลีนรุปีพพตราชสูตร (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยอุปมาด้วยขุนเขาลีนรุ (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ทุกข์ที่หมดสิ้นไปของพระอริยสาวกผู้รู้ชัดอริยสัจ ๔ มีมากกว่า เมื่อเทียบกับกองทุกข์ซึ่งมีอยู่ก่อน เหมือนขุนเขาลีนรุที่หมดสิ้นไปมากกว่าก้อนหินขนาดเมล็ดถั่วเขียว ๗ ก้อนที่เหลื่ออยู่ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๑๒๐/๖๓๒)

ลีสองตำนาน : “ลีสองเรื่อง” คือ พระปริตรที่มีอำนาจคุ้มครองป้องกันตามเรื่องต้นเดิมที่เล่าไว้ ซึ่งได้จัดรวมเป็นชุดรวม ๑๒ พระปริตร; อีกนัยหนึ่งว่า “ลีสองปริตร” แต่ตามความหมายนี้ น่าจะเขียน *ลีสองตำนาน* คือ ลีสองตาม(ตาม=ปริตต์,แผลงตามเป็นตำนาน)(พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์); ดู *ปริตร, ปริตต์*

ลিপมทะเล : ความเมาในศิลปะ ในวิภังค์อธิบายว่า ลิปมทะเล เป็นโฉน ความเมา ฯลฯ ความที่จิตต้องการเชิดชูตนเป็นดุจธงเพราะอาศัยศิลปะ นี้ เรียกว่า ลิปมทะเล (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๘๔๔/๕๔๙)

ลิปปสูตร : พระสูตรว่าด้วยการสนทนาเรื่องศิลปะ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ผู้ใดไม่อาศัยศิลปะเลี้ยงชีพ เป็นอยู่เรียบง่าย มุ่งบำเพ็ญประโยชน์ สรรวมอินทรีย์ หลุดพ้นแล้วในธรรมทั้งปวงไม่ต้องแล่นไปในโอคะ ไม่มีการยึดถือของเรา ไม่มีความหวัง กำจัดมารได้แล้ว เทียวไปผู้เดียว ผู้นั้นชื่อว่า ภิกษุ (ขุ.อุ.(ไทย) ๒๕/๒๙/๒๖๖)

อรรถกถากล่าวไว้ว่า พระองค์ทรงตำหนิพวกภิกษุที่สนทนาเรื่องศิลปะต่าง ๆ ว่าเป็นกิจไม่ควรทำ ทรงแนะนำให้ทำกิจ ๒ อย่าง เหมือนใน ปิณฑปาติกสูตร ทรงเปล่งอุทานแสดงว่าศิลปะทั้งมวลล้วนมิใช่ทางพ้นทุกข์ แต่ศิลปะต้นเป็นทางพ้นทุกข์ (ขุ.อุ. (บาลี) ๒๙/๒๑๗) คำว่า หลุดพ้นแล้วในธรรมทั้งปวง หมายถึงหลุดพ้นจากภพเป็นต้น เพราะละสังโยชน์ทั้งหลายได้ด้วยอริยมรรค ๔ ประการ คำว่า ไม่ต้องแล่นไป

ในโอกะ หมายถึงไม่ต้องแล่นไปในอำนาจของอายตนะทั้ง ๖ ที่เรียกว่า “โอกะ” เพราะไม่มีธรรมเครื่องแล่นไปคือตณหา (ขุ.อุ.อ. (บาลี) ๒๙/๒๑๗)

ลিপินี, แม่น้ำ : ชื่อแม่น้ำสายหนึ่ง เขตกรุงราชคฤห์ แคว้นมคธ เป็นที่ตั้งอาศรมของปริพาชก เป็นสถานที่พระพุทธเจ้าได้สนทนาธรรมเรื่องธรรมบท ๔ กับเหล่าปริพาชก ณ ริมฝั่งแม่น้ำลিপินี ดังคำในปริพาชกสูตร ที่กล่าวว่า ปริพาชกหลายท่านที่มีชื่อเสียงเป็นที่รู้จักกัน อาศัยอยู่ในปริพาชการาม ริมฝั่งแม่น้ำลิปินี คืออันนการปริพาชก วรปริพาชก สกฤททัยปริพาชก และปริพาชกท่านอื่นๆ ที่มีชื่อเสียงเป็นที่รู้จักกัน (อง. จตุกก.(ไทย) ๒๑/๓๐/๔๖,๒๑/๑๘๕/๒๖๔)

ลิริ : ศรี, มิ่งขวัญ, มงคล, ความน่านิยม, ลักษณะดีงามที่นำโชคหรือต้อนรับเรียกมาซึ่งความเจริญรุ่งเรือง (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๑๘/๒๔๖,ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๕๐๒/๕๓๙,ส.ส.(ไทย) ๑๕/๗๙/๘๕,ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๑๔๒/๒๕,๒๖/๒๙๖/๔๗) ; ตรงข้ามกับ *ภาพรรณิ*

ลิริกะ, ช้าง : ชื่อช้างทรงของพระกุมารนามว่าจันทนะ ผู้เป็นโอรสของพระเจ้าอัญชสะ แห่งเมืองเมืองหนึ่ง ซึ่งไม่ปรากฏนาม, ช้างตัวนี้อยู่ในตระกูลมาตังคะ ขณะที่พระกุมารจันทนะ ผู้มีกิริยาแข่งกระด้าง เพราะความมัวเมาในชาติตระกูล ในยศและในโอกะ กำลังตกมัน มีปรากฏใน อุปาลีเถราปทาน ที่พระอุปาลีเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนไว้ว่า ข้าพระองค์มีกำลังพลของตนห้อมล้อม ต้องการจะประพาสุทยานจึงทรงช้างชื่อลิริกะ ออกจากนครไป (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๕๕๔/๘๔)

ลิริภาพกัณนิชาตก : ชาตกว่าด้วยลิริกับภาพกัณนิ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า มโหสถบัณฑิต ได้ตอบคำถามเรื่องลิริกับภาพกัณนิว่าอยู่ด้วยกันไม่ได้โดยทูลตอบคำถามที่พระเจ้าวิเทหะ ตรัสถามว่า พ่อมโหสถ เธอเชื่อหรือว่าหญิงที่มีรูปงาม มีกิริยามารยาทและมีความประพฤติเรียบร้อยที่จะไม่มีชายต้องการ มีอยู่หรือ ได้กราบทูลว่า ข้าแต่มหाराชเจ้า ข้าพระองค์เชื่อ พระเจ้าข้า ชายคนนั้นคงเป็นคนต่ำต้อย เพราะลิริกับภาพกัณนิเข้ากันไม่ได้เลยไม่ว่าในกาลไหน ๆ (ขุ.ชา.ทก.(ไทย) ๒๗/๘๓/๘๖)

ลิริภาพกัณนิชาตก^๒ : ชาตกว่าด้วยลิริกับภาพกัณนิ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า เศรษฐีโพธิสัตว์ชื่อสุจิต บรหารได้สองภรรยาเทพธิดาสองนางที่มาขอพักอาศัยในเรือนของท่าน แต่และนางได้บอกพฤติกรรมที่ตนชอบประพฤติอยู่เสมอให้ท่านเศรษฐีทราบ ท่านจึงไม่อนุญาตให้นางภาพกัณนิเทพธิดาเข้ามาพักอาศัย แต่อนุญาตให้นางลิริเทพธิดาเท่านั้นเข้ามาพักได้ เพราะคนภาพกัณนิเป็นคนรูปชั่ว ตัวดำ ไม่น่าดู ไม่น่ารักใคร่ เป็นคนโหดร้าย ใจบอด ไร้ปัญญา และหล่อนยังชอบหาบุรุษที่มีรูปชั่ว ตัวดำโหดร้าย ลบลู่คุณคน ดีเสมอ แข่งดี ริษยา ตระหนี่ โอ้อวด ชอบทำทรัพย์ให้พินาศ มักโกรธ ผูกโกรธ ส่อเสียด ทำลายมิตรภาพ พุดจาหยาบคาย เช่นเดียวกับหล่อนด้วย ใครคบหาคนเช่นนั้นจะมีแต่ความเดือดร้อน ส่วนนางลิริเทพธิดานั้น เป็นคนรูปงาม จิตใจงาม และคบหาแต่บุคคลที่มีความประพฤติดีงาม ถ้าใครคบหาคนเช่นนั้นจะมีแต่ความเจริญโดยส่วนเดียว การที่จะรับใครเข้ามาอาศัยร่วมไม้ไชยคา หรือจะแสดงความสงเคราะห์ใครควรพิจารณาให้ดีก่อน จะได้ไม่เกิดความเดือดร้อนใจในภายหลัง (ขุ.ชา.จก.(ไทย) ๒๗/๔๐/๒๓๕)

สิริคือรูปสมบัติ : รูปสวยงาม หมายถึงมีรูปเป็นสิริ ดังคำในอุปลวณณาเถรียาปทาน ที่พระอุปลวณณาเถรืกล่าวถึงอดีตชาติของตนหนึ่งไว้ว่า หม่อมฉันเป็นหญิงที่น่าปรารถนายิ่งนัก ด้วยสิริคือรูปสมบัติและโภคสมบัติ บุตรเศรษฐีทั้งหลายและบริวารของตนจำนวนมาก ต่างปรารถนา (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๔๕๒/๔๔๗)

สิริจันทปราสาท : ชื่อปราสาทหลังหนึ่งของพระกัสสปโพธิสัตว์ก่อนตรัสรู้เป็นพระกัสสปสัมมาสัมพุทธเจ้า ในเมืองพาราณสีที่มีพระเจ้ากิกิปกครอง ดังคำในกัสสปพุทธวงศ์ที่กล่าวไว้ว่า พระองค์ทรงครองฆราวาสอยู่ ๒,๐๐๐ ปี มีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลัง คือหังสปราสาท ยสปราสาท และสิริจันทปราสาท (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๓๔/๗๑๕)

สิริชาดก : ชาดกว่าด้วยสมบัติเกิดขึ้นแก่ผู้มีบุญ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า ฤๅษีโพธิสัตว์ให้นายครวญช้างผู้เป็นอุปัฏฐากของตนให้ได้กินเนื้อไก่ที่มีอานุภาพมาก ที่เขาเก็บได้จากถาดที่ลอยน้ำมา จนนายครวญช้างได้เป็นพระราชอาและภรรยาของเขาก็ได้เป็นพระอัครมเหสี เพราะเมื่อมีข้าศึกยกทัพมาประชิดติดเมืองพระเจ้าพรหมทัตให้เขาแต่งตั้งเป็นพระราชอาอกรบแทน ส่วนพระราชอาปลอมพระองค์เป็นทหารเลวปะปนไปกับทหาร แต่ถูกลูกศรถึงแก่สิ้นพระชนม์สนามรบ เขาทราบข่าวว่าพระราชอาสิ้นพระชนม์แล้วจึงให้ชนทรัพย์ออกมาประกาศแก่ทหารว่าถ้าใครอยากได้ทรัพย์ให้รบข้าศึกให้ได้ชัยชนะ ทหารทุกคนต่างเร่งทำศึกจนได้ชัยชนะ สามารถตัดศีรษะของพระราชอาฝ่ายข้าศึกได้ เมื่อศึกษาสงบได้จัดการถวายพระเพลิงพระเจ้าพรหมทัตแล้ว ชาวเมืองจึงได้แต่งตั้งนายควาญเป็นพระราชอา ภรรยาของเขาเป็นมเหสี ส่วนฤๅษีโพธิสัตว์เป็นพระประจำตระกูลของเขา ในเรื่องอานุภาพแห่งบุญนี้ได้พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ผู้ไม่มีบุญจะมีศิลปะวิชาความรู้หรือไม่ก็ตาม ขวนขวายรวบรวมทรัพย์ไว้เป็นจำนวนมาก ทรัพย์นั้นผู้มีบุญย่อมได้ใช้สอย สมบัติจำนวนมากล่วงเลยคนเหล่านี้ไปเสีย ย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้กระทำบุญไว้ในที่ทั้งปวงเท่านั้น แม้รตนะทั้งหลายก็เกิดขึ้นในที่มิใช่บ่อเกิดแห่งรตนะ อย่างเช่น ไก่ แก้วมณี ไม้เท้า และหญิงชื่อบุญญลักขณาเทวีเกิดขึ้นแก่อนาถบิณฑิกเศรษฐีผู้ไม่ทำบาป ทำแต่บุญไว้แล้ว (ขุ.ชา.ติก.(ไทย) ๒๗/๑๐๐/๑๔๓)

สิรินันทา, พระมเหสี : ชื่อพระมเหสีของสุชาติโพธิสัตว์ก่อนที่ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้านามว่าสุชาติะ แห่งกรุงสมังคละ ที่มีพระเจ้าอุคคตะและเป็นพุทธบิดาปกครอง ดังคำในสุชาติพุทธวงศ์ที่กล่าวไว้ว่า พระองค์ทรงครองฆราวาสอยู่ ๙,๐๐๐ ปี มีนางสนมกำนัล ๒๓,๐๐๐ นาง ล้วนประดับประดาสวยงาม มีพระมเหสีพระนามว่าสิรินันทา (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๒/๖๕๔)

สิรินาคาอุบาสิกา : ชื่ออุบาสิกาคนหนึ่ง ผู้เป็นอัครอุปัฏฐายิกาเบื้องซ้ายของพระพุทธเจ้านามว่าปุสสะ ดังคำในปุสสะพุทธวงศ์ที่กล่าวไว้ว่า ธัญญชัยอุบาสกและวิสาขอุบาสก เป็นอัครอุปัฏฐาก ปทุมอุบาสิกาและสิรินาคาอุบาสิกา เป็นอัครอุปัฏฐายิกา (ของของพระพุทธเจ้า) (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๑/๖๘๔)

สิริปราสาท : 1.ชื่อปราสาทหลังหนึ่ง ซึ่งเป็นที่ประทับของพระอนมทัสสีโพธิสัตว์ ก่อนที่จะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า แห่งกรุงจันทวีติ ที่พระเจ้ายสวาปกครอง และรับสั่งให้สร้าง ดังคำในอนมทัสสีพุทธวงศ์ที่กล่าวไว้ว่า กรุงชื่อว่าจันทวีติ กษัตริย์พระนามว่ายสวาเป็น

พระชนก พระเทวีพระนามว่าโยธธราเป็นพระชนนี ของพระศาสดาพระนามว่าอโนมทัสสี พระองค์ทรงครองขรवासอยู่ ๑๐,๐๐๐ ปี มีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลัง คือ สิริปราสาท อุปสิริปราสาท และวิฑฒปราสาท ปราสาท (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๘/๖๒๗)

2.ชื่อประสาทหลังหนึ่งของพระสุชาติโพธิสัตว์ก่อนที่จะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้านามว่า สุชาติเต แห่งกรุงสมังคละ ที่มีพระเจ้าอุคคตะปกครองและเป็นพุทธบิดา ดังคำในสุชาติพุทธวงศ์ที่กล่าวไว้ว่า พระองค์ทรงครองขรवासอยู่ ๙,๐๐๐ ปี มีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลังคือสิริปราสาท อุปสิริปราสาท และจันทปราสาท (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๑/๖๕๓)

สิริมงคล : มงคลดิงาม,มิ่งขวัญ มิ่งมงคล ดังคำในจูฬวรรคที่กล่าวไว้ว่า สตรีผู้หนึ่งไม่มีกรรมนิมนต์ภิกษุทั้งหลายแล้วปู้ผ้ากล่าวว่า พระคุณเจ้าทั้งหลาย นิมนต์เหยียบผ้าเถิด ภิกษุทั้งหลายยำเกรงอยู่จึงไม่ยอมเหยียบ นางกล่าวว่า พระคุณเจ้าทั้งหลายนิมนต์เหยียบผ้าเพื่อเป็นสิริมงคล ภิกษุทั้งหลายยำเกรงอยู่จึงไม่ยอมเหยียบภายหลัง พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า ภิกษุทั้งหลาย คฤหัสถ์ต้องการสิริมงคล ภิกษุทั้งหลายเราอนุญาตให้ภิกษุที่ถูกขอเพื่อเป็นสิริมงคลเหยียบผืนผ้าได้,ในขุททกวัตถุ พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้พรตอเพื่อความเป็นสิริมงคล แม้เวลาจาม ก็ให้พรกั้นได้ ดังคำที่พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า ภิกษุทั้งหลาย คนทั้งหลายต้องการความเป็นสิริมงคล ภิกษุทั้งหลาย เมื่อพวกคฤหัสถ์ให้พรว่าจงมีอายุยืน เราอนุญาตให้ภิกษุให้พรตอบว่า ท่านก็จงมีอายุยืน (วิ.จ. (ไทย) ๗/๒๖๘/๕๒, ๗/๒๘๘/๗๓, ๗/๒๙๓/๘๗)

สิริมงคลเถระ : ภาชิตของพระสิริมงคล,คาคาของพระสิริมงคล ท่านพระสิริมงคลเมื่อจะติเตียนความเป็นปุถุชน จึงได้กล่าวว่า ถ้าตนมีจิตไม่ตั้งมั่น แม้ชนเหล่าอื่นจะสรรเสริญ ชนเหล่าอื่นก็สรรเสริญเปล่า เพราะตนมีจิตไม่ตั้งมั่น ถ้าตนมีจิตตั้งมั่นดีแล้ว แม้ชนเหล่าอื่นจะติเตียน ชนเหล่าอื่นก็ติเตียนเปล่า เพราะตนมีจิตตั้งมั่นดีแล้ว (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๑๕๙/๓๕๖)

สิริมณฑลเถระ : ภาชิตของท่านพระสิริมณฑลเถระ,คาคาของพระสิริมณฑลเถระ ท่านพระสิริมณฑลเถระกล่าวคำเป็นต้นว่าทุจริตที่ปิดบังไว้ย่อมร้าวรดที่เปิดเผยย่อมไม่ร้าวรด เพราะฉะนั้นควรเปิดเผยทุจริตที่ปิดไว้นั้นเสีย ทุจริตที่เปิดเผยนั้น จะไม่ร้าวรดได้ด้วยอาการอย่างนี้ ฯลฯ บุคคลควรทำวันคืนไม่ให้ไร้ประโยชน์ ด้วยการใส่ใจถึงวิปัสสนาไม่ว่าน้อยหรือมาก ชีวิตของผู้ที่ผ่านวันคืนไปเท่าใด ก็เป็นอันพร่องไปเท่านั้น วันคืนสุดท้าย ย่อมคืบคลานเข้าไปใกล้บุคคล ทุกอิริยาบถ คือยืน เดิน นั่ง หรือนอนเพราะฉะนั้น ท่านไม่พึงประมาทกาลเวลา (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๔๔๗/๔๑๕)

สิริมา, นาง : หญิงโสเภณีคนหนึ่ง เป็นหญิงงามเมือง มีความสวยเป็นเลิศ เป็นน้องสาวของชวิกโกมารภัจ ชาวกรุงราชคฤห์ ภายหลังนางได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าได้บรรลุโสดาบัน จึงเลิกอาชีพโสเภณี ได้ตั้งสลาภภัทร ๘ ที่ ถวายสงฆ์ทุกวัน ต่อมานางป่วยหนักเสียชีวิตแต่ยังสาว ตายแล้วได้ไปเกิดเป็นเทพธิดาอยู่ในนิมาน ดังคำในธัมมบทวัตถุที่พระผู้มีพระภาคตรัสแก่บริษัท ๔ ที่มุงดูศพนางสิริมาว่า จงดูอัฐภาพที่ตกแต่งอย่าง

สวยงาม แต่มีกายเป็นแผล มีกระดูกเป็นโครงร่าง อันกระสับกระส่าย ที่มหาชนดารี หวังกันมาก,ในวิมานวัดถูกกล่าวไว้ว่า พระวังคีสะประสงค์จะให้นางสิริมาเทพิตา ประกาศบุญกรรมที่นางได้ทำไว้ในครั้งก่อนจึงถามนาง (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๑๔๗/๗๗,ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๑๓๗/๒๓,๒๖/๑๔๒/๒๕)

สิริมา, พระเทวี : ชื่อเทวีองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นพระมเหสีของพระเจ้าชัยเสนะ แห่งกรุงกาสี และเป็นผู้พิชิตมารดาของพระพุทธเจ้านามว่าปุสสะ ดังคำในปุสสพุทธวงศ์ที่กล่าวไว้ว่า กรุงชื่อว่ากาสี กษัตริย์พระนามว่าชัยเสนเป็นพระชนก พระเทวีพระนามว่าสิริมาเป็นพระชนนีของพระพุทธเจ้าพระนามว่าปุสสะ ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๔/๖๘๓)

สิริมา, พระมเหสี : ชื่อมเหสีองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นพระเทวีของพระอนทสสีโพธิสัตว์ แห่งกรุงจันทวัตติ ซึ่งมีพระเจ้ายสวาปครอง นางอยู่ครองเรือนกับพระอนทสสีโพธิสัตว์ ก่อนที่จะผนวชตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า จนมีพระราชโอรสพระนามว่าอุปสาละ ดังคำในอนมทสสพุทธวงศ์ที่กล่าวไว้ว่า พระองค์ทรงครองขรवासอยู่ ๑๐,๐๐๐ ปี มีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลัง คือสิริปราสาท อุปสิริปราสาท และวิฑฒปราสาท มีนางสนมกำนัล ๒๓,๐๐๐ นาง ล้วนประดับประดาสวยงาม พระมเหสีพระนามว่าสิริมา (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๙/๖๒๗)

สิริมา,อุบาสิกา : 1.ชื่ออุบาสิกาคนหนึ่งที่ถือศีลอุโบสถ ๘ (อง.อภฺรฺก.(ไทย) ๒๓/๙๑/๔๒๑,๒๓/๙๒/๔๒๑,๒๓/๙๓/๔๒๑,๒๓/๙๔/๔๒๑)

2.ชื่ออุบาสิกาคนหนึ่ง ผู้เป็นอัครอุบาสิกาเบื้องขวาของพระพุทธเจ้านามว่าที่ปังกร ดังคำในทีปังกรพุทธวงศ์ที่กล่าวไว้ว่า ตปุสสุบาสกและภัลลิกุบาสกเป็นอัครอุปัฏฐากสิริมาอุบาสิกาและโสณอุบาสิกาเป็นอัครอุปัฏฐายิกา (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๖/๕๙๕)

3.ชื่ออุบาสิกาคนหนึ่ง ผู้เป็นอัครอุบาสิกาเบื้องซ้าย ของพระพุทธเจ้านามว่าโกณฑัญญะ ดังคำในโกณฑัญญพุทธวงศ์ที่กล่าวไว้ว่า โสณอุบาสกและอุปโสณอุบาสกเป็นอัครอุปัฏฐากนั้นทาอุบาสิกาและสิริมาอุบาสิกาเป็นอัครอุปัฏฐายิกา (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๓๒/๖๐๐)

4.ชื่ออุบาสิกาคนหนึ่ง ผู้เป็นอัครอุบาสิกาเบื้องซ้าย ของพระพุทธเจ้านามว่าสุเมธะดังคำในสุเมธพุทธวงศ์ที่กล่าวไว้ว่า อรุเวลาอุบาสกและยสวาอุบาสกเป็นอัครอุปัฏฐากยโสธราอุบาสิกาและสิริมาอุบาสิกาเป็นอัครอุปัฏฐายิกา (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๕/๖๔๙)

5.ชื่ออุบาสิกาคนหนึ่ง ผู้เป็นอัครอุบาสิกาเบื้องขวา ของพระพุทธเจ้านามว่าวิปัสสิ ดังคำในวิปัสสิพุทธวงศ์ที่กล่าวไว้ว่า ปุณพพสมิตตอุบาสกและนาคอุบาสกเป็นอัครอุปัฏฐากสิริมาอุบาสิกาและอุตตราอุบาสิกาเป็นอัครอุปัฏฐายิกา (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๓๑/๖๘๙)

สิริมาปราสาท : 1.ชื่อปราสาทหลังหนึ่ง ซึ่งเป็นประสาทที่พระเจ้านามว่าอุตตระ แห่งกรุงอุตตระให้ทรงขึ้นเพื่อให้เป็นประทับของมังคลโพธิสัตว์ ดังคำในมังคลพุทธวงศ์ที่กล่าวไว้ว่า

- พระองค์ทรงครองฆราวาสอยู่ ๙,๐๐๐ ปี มีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลัง คือยสวาปราสาท สุจีมาปราสาท และสิริมาปราสาท (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๙/๖๐๕)
- 2.ชื่อปราสาทหลังหนึ่ง ซึ่งเป็นประสาทที่พระเจ้านามว่าพันธุมะ แห่งกรุงพันธุมิต ให้ทรงขึ้นเพื่อให้เป็นประทับของวิปัสสีโพธิสัตว์ ดังคำในวิปัสสีพุทธวงศ์ที่กล่าวไว้ว่า พระองค์ทรงครองฆราวาสอยู่ ๘,๐๐๐ ปี มีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลังคือนันทปราสาท สุนันทปราสาท และสิริมาปราสาท (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๕/๖๘๘)
- สิริมาวัตถุ :** เรื่องนางสิริมา พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่บริษัท ๔ ที่มุ่งดูศพนางสิริมาว่า จงดูอัธยาศัยที่ตกแต่งอย่างสวยงามแต่มีกายเป็นแผลมีกระดูกเป็นโครงร่างอันกระสับกระส่าย ทิ่มหาชนด่าร้ายกันมาก ซึ่งไม่มีความยั่งยืนตั้งมั่น (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๑๔๗/๗๗)
- อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า มีกายเป็นแผล หมายถึงมีทวาร ๙ คำว่า มีกระดูกเป็นโครงร่าง หมายถึงมีกระดูก ๓๐๐ ท่อนเป็นโครงร่าง (ขุ.ธ.อ.(บาลี) ๕/๙๐)
- สิริมาวิมาน :** วิมานที่เกิดขึ้นแก่นางสิริมา เป็นการกล่าวถึงวิมานที่เกิดขึ้นแก่นางสิริมา(หญิงนครโสภณีนี กรุงราชคฤห์ น้องสาวของหมอชีวก โกมารภัจ และเป็นเพื่อนของนางอูตตรา ดังกล่าวข้างต้น) เป็นวิมานที่รุ่งเรืองยิ่งในสวรรค์ชั้นนิมมานรดี เพราะได้ฟังธรรมจากพระผู้มีพระภาคและได้บรรลุโสดาปัตติผลในคราวเดียวกับที่นางอูตตราบรรลุสกทาคามีผล หลังจากนั้นนางได้ถวายสลากภัตแต่สงฆ์วันละ ๘ ที่เป็นประจำ (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๑๓๗/๒๓)
- สิริมาอุบาสิกา :** ชื่ออุบาสิกาคนหนึ่ง ผู้เป็นอัครอุบาสิกาเบื้องซ้าย ของพระพุทธเจ้านามว่าเวสสภู ดังคำในเวสสภูพุทธวงศ์ที่กล่าวไว้ว่า โสติกอุบาสกและรัชมอุบาสกเป็นอัครอุปัฏฐาก โคตมอุบาสิกาและสิริมาอุบาสิกาเป็นอัครอุปัฏฐายิกา (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๕/๗๐๐)
- สิริमितตเถรคาถา :** ภาษิตของพระสิริमितตเถร,คาถาของพระสิริमितตเถรท่านพระสิริमितตเถรกล่าวคำเป็นต้นว่า ภิกษุใดไม่มักโกรธ ไม่ผูกโกรธ ไม่มีมายาไม่ส่อเสียด ภิกษุนั้นผู้คงที่ละไปแล้ว ย่อมไม่เศร้าโศกด้วยข้อปฏิบัติตามที่กล่าวมานี้ ภิกษุใดไม่มักโกรธ ไม่ผูกโกรธ ไม่มีมายา ไม่ส่อเสียด ภิกษุนั้นคุ้มครองทวารไว้ได้ทุกเมื่อ ละไปแล้ว ย่อมไม่เศร้าโศกด้วยข้อปฏิบัติตามที่กล่าวมานี้ ฯลฯ ผู้ใดมีความเลื่อมใสในพระสงฆ์ ทั้งมีความเห็นตรง พระอริยเจ้าทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น ได้เรียกผู้นั้นว่า เป็นผู้ไม่ขัดสน ชีวิตของเขาก็ไม่ไร้ประโยชน์ เพราะฉะนั้น ผู้มีปัญญา เมื่อระลึกถึงคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลายจึงควรประกอบศรัทธา ศีลความเลื่อมใสและความเห็นธรรมไว้เนื่อง ๆ (ขุ.เถร.(ไทย)๒๖/๕๐๒/๔๒๕)
- สิริและปัญญา :** ศรีและความรู้ หมายถึงมีสิริและมีความรู้รอบ ดังคำในสังขปาลชาดกที่กล่าวไว้ว่า อาฬารดาบสถามว่า พวกบุตรนายพรานได้เห็นท่านผู้สมบูรณ์ด้วยพลังและผิวพรรณที่หนทางที่เดินได้คนเดียว นาคราช ก็ท่านเป็นผู้เจริญแล้วด้วยสิริและปัญญาอย่าบำเพ็ญตะบะอยู่เพื่อประโยชน์อะไร(ขุ.ชา.จตตาสีส.(ไทย)๒๗/๑๘๒/๖๒๕)
- สิริและอлакขี, ชื่อ :** ชื่อนก ในที่นี้หมายถึงนกชื่อว่าสิริและนกชื่อว่าอлакขี เป็นนกชื่อว่าเวสสันดร กล่าวถึง อยู่เมืองพาราณสี มีพระเจ้ากัณสะปกครอง เป็นนกที่สนทนารวมกับมนุษย์

ได้ ดังคำในเทศกณฺหาชาดกที่นกเวสสันดรกราบทูลพระราชาว่า ขอเดชะเสด็จพ่อ เทพธิดาชื่อสิริและอลักขีถูกสุจิวารเศรษฐีถาม ได้ตอบว่า ดิฉันชื่นชมยินดีคนที่ ขยันหมั่นเพียรและไม่ริษยา(ขุ.ชา.จตตาคีละ.(ไทย) ๒๗/๖/๕๙๖)

สิริวัฑฒ์, อำมาตย์ : ชื่ออำมาตย์คนหนึ่ง ของพระเจ้าปเสนทิโกศล กรุงสาวัตถี แคว้นโกศล คราวหนึ่ง ได้ตามเสด็จพระราช และได้ถวายรายงานพระราชาวาอย่างใกล้ชิด เป็นสหายสนิทของ พระราชาอีกด้วย ดังคำในพาหิติกสูตรที่กล่าวไว้ว่า พระเจ้าปเสนทิโกศลเสด็จขึ้นช้าง เอกบุณฺทริกออกจากกรุงสาวัตถีแต่ยังวันทอดพระเนตรเห็นท่านพระอานนท์กำลัง เดินมาแต่ไกลได้รับสั่งเรียกอำมาตย์ชื่อสิริวัฑฒ์ (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๕๘/๔๔๒)

สิริวัฑฒ์เถรคาถา : ภาชิตของพระสิริวัฑฒ์เถระ,คาถาของพระสิริวัฑฒ์เถระ ท่านพระสิริวัฑฒ์เถระ กล่าวว่ ภิกษุผู้เป็นบุตรของพระพุทธองค์ผู้ค่งที่ หาผู้เสมอเหมือนมิได้ ไปเข้าฌานอยู่ ตามซอกเขาเหมือนสายฟ้าแลบส่องลอดเข้าไป ตามช่องเขาที่ชื่อเวภาระและปันทวะ (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๔๑/๓๑๘)

สิริวัฑฒ์ปราสาท : ชื่อปราสาทหลังหนึ่ง ซึ่งเป็นประสาทที่พระเจ้านามว่าสุทัตตะ แห่งกรุงชื่อว่าสุทส สนะ ให้ทรงขึ้นเพื่อเป็นประทับของสุเมธโพธิสัตว์ ดังคำในสุเมธพุทธวงศ์ที่กล่าวไว้ว่า พระองค์ทรงครองฆราวาสอยู่ ๙,๐๐๐ ปี มีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลัง คือสุจันท ปราสาท กัญจนปราสาท และสิริวัฑฒ์ปราสาท (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๙/๖๔๘)

สิริวัฑฒ์สูตร : พระสูตรว่าด้วยสิริวัฑฒ์คหบดี สิริวัฑฒ์คหบดีป่วยหนักจึงให้คนไปอาราธนาท่านพระ อานนท์มาเพื่อแสดงธรรม พระเถระจึงไปแสดงสติปัญญา ๔ ให้ฟัง (ส.ม.(ไทย) ๑๙/ ๓๙๕/๒๕๒)

สิริวัฑฒ์อุบาสก : 1.ชื่ออุบาสกคนหนึ่ง เป็นอุบาสกเบื่องซ้าย ของพระพุทธเจ้านามว่าอินทสสี ดัง คำในอินทสสีพุทธวงศ์ที่กล่าวไว้ว่า นันทิวฑฒ์อุบาสกและสิริวัฑฒ์อุบาสกเป็นอัคร อุปฏิฐาน (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๔/๖๒๗)

2.ชื่ออุบาสกคนหนึ่ง เป็นอุบาสกเบื่องขวา เป็นอัครอุปฏิฐานของพระพุทธเจ้านามว่า สิสี ดังคำในสิสีพุทธวงศ์ที่กล่าวไว้ว่า สิริวัฑฒ์อุบาสกและนันทอุบาสกเป็นอัคร อุปฏิฐาน (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๒/๖๙๔)

สิริวัฑฒ์, คหบดี : ชื่อคหบดีคนหนึ่ง ชาวกรุงราชคฤห์ เป็นอุบาสก บรรลุธรรม คราวหนึ่ง ป่วย ได้รับ ทุกข์ เป็นไข้หนัก ส่งคนให้ไปบอกพระอานนท์ พระอานนท์มาเยี่ยม แสดงธรรมคือสติ ปัญญา ๔ จากนั้น ท่านคหบดีกล่าวแก่พระอานนท์ว่า ท่านผู้เจริญ โอรัมภาคัย สังโยชน์ ๕ ประการใดที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแล้ว ผมไม่เล็งเห็นโอรัมภาคัย สังโยชน์ ๕ ประการนั้นข้อใดข้อหนึ่งในตนที่ยังละไม่ได้ พระอานนท์จึงกล่าวว่า คหบดี เป็นลาภของท่านหนอ ท่านได้ดีแล้วหนอ อนาคติผลท่านก็ทำให้แจ้งแล้ว (ส. ม.(ไทย) ๑๙/๓๙๕/๒๕๒)

สิริอุบาสก : ชื่ออุบาสกคนหนึ่ง เป็นอุบาสกเบื่องซ้าย ของพระพุทธเจ้านามว่าติสสะ ดังคำในติสส พุทธวงศ์ที่กล่าวไว้ว่าสัมพลอุบาสกและสิริอุบาสกเป็นอัครอุปฏิฐานของพระพุทธเจ้า พระนามว่าติสสะ (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๓/๖๗๙)

สิริเทวี, เทพธิดา : ชื่อเทพธิดาองค์หนึ่ง เป็นบริวารของท้าวสักกะ คราวหนึ่งได้สนทนารวมกับโกสิยดาบส ดังคำในสุธาโภชนชาดก ที่กล่าวไว้ว่า สิริเทพกัญญาตอบว่า ดิฉันชื่อสิริเทวี ได้รับการบูชาจากหมู่มนุษย์ มีปกติไม่คบหาสัตว์ผู้มีใจชั่วทุกเมื่อมายังสำนักพระคุณเจ้าเพราะทะเลาะกันด้วยเรื่องอาหารทิพย์ (ขุ.ชา.อสีติ.(ไทย) ๒๘/๒๓๖/๑๒๓, ๒๘/๒๘๐/๑๓๒,๒๘/๒๘๑/๑๓๒)

สิริธระ, พระเจ้าจักรพรรดิ : ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของรโหสัญญิกเถระ ดังคำในรโหสัญญิกเถรปาทานที่ท่านเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนไว้ว่าข้าพเจ้าเป็นพราหมณ์ผู้จบมนตรี นิ่ง ณ ที่สมควรแล้ว แสวงหาพุทธเวท ทำจิตให้เลื่อมใสในพระญาณ ข้าพเจ้าครั้งทำจิตให้เลื่อมใสในพระญาณนั้นแล้ว นั่งขัดสมาธิอยู่บนเครื่องลาดไปไม้ ได้สิ้นชีวิตลง ณ ที่นั้น ในกัปที่ ๓๑ นับจากกัปนี้ไป ข้าพเจ้าได้ความทรงจำไว้ในครั้งนั้น จึงไม่รู้จักทุกคติเลย ในกัปที่ ๒๗ (นับจากกัปนี้ไป) ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดินามว่าสิริธระ สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ มีพละนุภาพมาก (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๙/๒๙๙)

สิริมันตชาดก : ชาดกว่าด้วยปัญหาความมีสิริกับมีปัญหา มีเนื้อความอธิบายว่า มโหสถบัณฑิต ได้แสดงเหตุผลว่า ปัญหาประเสริฐกว่าสิริ เพราะว่าคนโง่ทำแต่กรรมชั่ว เข้าใจว่าอิสรียศเท่านั้นประเสริฐ คนโง่เห็นแต่โลกนี้ ไม่เห็นโลกหน้า จึงยึดถือเอาแต่โทษในโลกทั้ง ๒ คนมีปัญหาหน่อยได้รับความสุขย่อมมีมา แม้ถูกความทุกข์กระทบย่อมหลงถูกความสุขและความทุกข์กระทบเข้าย่อมหวั่นไหวเหมือนปลาในฤดูร้อน คนโง่ถึงจะมีกำลังกายก็หาประโยชน์ให้สำเร็จได้ไม่ พวกนายนิรยบาล ย่อมมุดคร่าคนมีปัญหา ทราชมผู้คร่ำครวญถึงทรัพย์ที่ตนหามาได้ด้วยกรรมอันโหดร้ายไปสู่นรกที่มีเวทนาอันแรงกล้า น้ำในมหาสมุทรย่อมไม่ล้นฝั่งฉนใด ถ้อยคำของคนโง่ก็ฉนนั้น ในกาลบางครั้งบางครั้งมาถึงคนก็ไม่ล่วงเลยคนมีปัญหาไปได้ คนโง่มีปัญหาหน่อยย่อมพูดเท็จ เพื่อคนอื่นก็ได้ เพื่อตนเองก็ได้ เขาย่อมถูกนิทาในสภา ภายหลังย่อมไปสู่ทุกคติ คนมีปัญหาจุดแผ่นดินจะไม่พูดเหลวไหล เพื่อคนอื่นหรือเพื่อตนเอง เขาย่อมได้รับการบูชายกย่องในท่ามกลางสภา ในภายหลังย่อมไปสู่ทุกคติ สิรีย่อมละคนโง่ไม่จัดแจงการทำงาน มีความคิดเลวทราม มีปัญหาทราชมไปเหมือนงูรอกคราบเก่าทิ้ง คนโง่มียศเมื่อมีเหตุต่าง ๆ เกิดขึ้นก็เป็นทาสคนมีปัญหา บัณฑิตย่อมจัดการเหตุที่ลึกซึ้งได้ คนโง่ยอมถึงความมัวงงในเหตุฉนนั้น มโหสถบัณฑิตสรรเสริญปัญหาต่อไปว่า แท้จริงปัญหาเท่านั้นสัตบุรุษทั้งหลายสรรเสริญ สิริเป็นที่ต้องการของคนโง่ผู้ยินดีในโภคะ ส่วนญาณของท่านผู้รู้ทั้งหลายซึ่งไม่ได้ คนมีสิริล่วงเลยคนมีปัญหาไม่ได้ไม่ว่าในกาลไหน ๆ (ขุ.ชา.วิสติ.(ไทย) ๒๗/๘๓/๔๘๔)

สิลาอุปสูตร : พระสูตรว่าด้วยจิตเปรียบด้วยเสาหิน พระสารีบุตรและพระจันทิกาบุดร ขณะอยู่ ณ พระเวฬุวัน กลันทกนิวาปสถาน(สถานที่สำหรับพระราชทานเหยื่อแก่กระแต) เขตกรุงราชคฤห์ พระจันทิกาบุดรกล่าวกับภิกษุทั้งหลายถึง ๓ ครั้งว่า พระเทวทัตกล่าวกับภิกษุทั้งหลายว่า เมื่อใด ภิกษุอบรมจิตด้วยจิต เมื่อนั้น ภิกษุนั้นควรพยากรณ์ว่า

เรารู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่น เพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป

พระสารีบุตรกล่าวกับพระจันทิกาบุดรถึง ๓ ครั้งว่า พระเวททัตไม่กล่าวกับภิกษุทั้งหลายอย่างนั้น แต่แสดงว่า เมื่อใด ภิกษุอบรมจิตดีด้วยจิต เมื่อนั้น ภิกษุนั้นควรพยากรณ์ว่า เรารู้ชัดว่า ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป

ภิกษุอบรมจิตดีด้วยจิต คือ ภิกษุอบรมจิตดีด้วยจิตว่า (๑) จิตของเราปราศจากราคะแล้ว (๒) จิตของเราปราศจากโทสะแล้ว (๓) จิตของเราปราศจากโมหะแล้ว (๔) จิตของเราไม่มีราคะเป็นธรรมดา (๕) จิตของเราไม่มีโทสะเป็นธรรมดา (๖) จิตของเราไม่มีโมหะเป็นธรรมดา (๗) จิตของเราไม่กลับมาในกามภพเป็นธรรมดา (๘) จิตของเราไม่กลับมาในรูปภพเป็นธรรมดา (๙) จิตของเราไม่กลับมาในอรูปภพเป็นธรรมดา แม้หากรูปอย่างหยาบที่พึงรู้แจ้งทางตา ผ่านมาทางคลองจักขุ แม้หากเสียงอย่างหยาบที่พึงรู้แจ้งทางหู ผ่านมาทางคลองโสตตะ แม้หากกลิ่นอย่างหยาบที่พึงรู้แจ้งทางจมูก ผ่านมาทางคลองฆานะ แม้หากรสอย่างหยาบที่พึงรู้แจ้งทางชีวหา ผ่านมาทางคลองชีวหา แม้หากโณภูฏัพพะอย่างหยาบที่พึงรู้แจ้งทางกาย ผ่านมาทางคลองกาย แม้หากธรรมารมณ์อย่างหยาบที่พึงรู้แจ้งทางใจ ผ่านมาทางคลองใจของภิกษุผู้มีจิตหลุดพ้นโดยชอบแล้วอย่างนี้ รูป เสียง กลิ่น รส โณภูฏัพพะ และธรรมารมณ์ ก็ครอบงำจิตของเธอไม่ได้ จิตของเธอไม่ระคนกับรูป เสียง กลิ่น รส โณภูฏัพพะ และธรรมารมณ์เหล่านั้น เป็นจิตตั้งมั่น ไม่หวั่นไหว เปรียบเหมือนเสาคินยาว ๑๖ ศอก หยั่งลงไปในหลุม ๘ ศอก อยู่บนหลุม ๘ ศอก แม้มลมพายุอย่างแรงพัดมาจากทิศทั้ง ๔ ก็ไม่พึงทำให้เสาคินนั้นสั่นคลอน สะเทือนโอนเอนได้ เพราะหลุมลึกและเสาคินฝังไว้ดี (อง.อภฺรฺก. (ไทย) ๒๓/๒๖/๔๘๔)

สลิฏฐพจน์ : คำสละสลวย, คำไพเราะ, ได้แก่คำควบกับอีกคำหนึ่งเพื่อให้ฟังไพเราะในภาษา หาได้มีใจความพิเศษออกไปไม่ เช่น ในคำว่า “คณะสงฆ์” คณะ ก็คือ สงฆ์ ซึ่งแปลว่าหมู่ หมายถึงหมู่แห่งภิกษุจำนวนหนึ่ง คำว่า คณะ ในที่นี้เรียกว่าเป็นสลิฏฐพจน์ ในภาษาไทยเรียกว่า คำติดปาก ไม่ได้เพ่งเนื้อความ (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์)

ลสิระ, ลสิรกาล, ลสิระถุ : ถดูเยือก, ถดูท่ายหนาว (แรม ๑ คำ เดือน ๒ ถึงขึ้น ๑๕ คำ เดือน ๔) (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์) ; ดู มาตรา

ลสิจจะ : พระนามพระเจ้าจักรพรรดิพระองค์หนึ่งซึ่งเป็นอดีตชาติของพระสีหสาสนทนายกเถระ ดังคำในสีหสาสนทนายกเถรปาทานที่ท่านพระเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนไว้ตอนหนึ่งว่า เมื่อพระผู้มีพระภาคพระนามว่าปทุมุตตระ ผู้ทรงเป็นที่พึ่งของสัตว์โลก ทรงเป็นผู้นำเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว ข้าพเจ้ามีจิตเลื่อมใส มีใจยินดีได้ถวายพระแท่นสีหสาสน์ ข้าพเจ้ามีจิตเลื่อมใส มีใจยินดี ไหว้ตันโพธิ์ที่ประเสริฐแล้ว ไม่ไปเกิดในทุกข์เลยตลอด ๑๐๐,๐๐๐ กัป ในกัปที่ ๑,๐๑๕ (นับจากกัปนี้ไป) ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๘ ชาติ มีพระนามว่าลสิจจะ (ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๒๔/๓๔๒)

ลิวเถระคาถา : ภาชิตของพระลิวเถระ,คาถาของพระลิวเถระ ท่านพระลิวเถระเมื่อจะพยากรณ์ พระอรหันต์ จึงได้กล่าวว่า เรือนคืออรรถภาพที่เกิดในภพนั้นๆ บ่อย ๆ เป็นของไม่เที่ยง เรามัวแสวงหานายช่างคือค้นหาผู้สร้างเรือน จึงได้ท่องเที่ยวไปสิ้นกาลมีประมาณเท่านี้ การเกิดบ่อยๆเป็นทุกข์ แน่ชานายช่างผู้สร้างเรือน บัดนี้ เราพบท่านแล้ว ท่านจะสร้างเรือนอีกไม่ได้ กลอนเรือนคือกิเลสของท่าน เราหักสิ้นแล้ว และข้อฟ้าคืออวิชาแห่งเรือนที่ท่านสร้าง เราก็กทำลายแล้ว จิตของเรา เราทำให้สิ้นสุด จะดับในภพนี้เอง (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๑๘๓/๓๖๓)

ลิวเถระปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระลิวเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติที่ ๙๑ ท่านได้ถวายขนมกุมมาสแด่พระพุทธรูปเจ้าพระนามว่าวิปัสสี เพราะผลแห่งท่านนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุวิชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๑๗/๓๕๓)

ลิวกะ, ยักษ์ : ชื่อยักษ์ตนหนึ่ง ผู้เป็นบริวารของท้าวเวสสวัณมหาราช ปกครองดูแลโลกด้านทิศเหนือ มีตำแหน่งที่เป็นหัวหน้า เป็น ๑ ในบรรดายักษ์ ๔๑ ตน มีปรากฏในอาฎานาฎยสูตร (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๘๓/๒๓๑)

ลิวยักษ์ : ชื่อยักษ์ตนหนึ่งที่อยู่กรุงราชคฤห์เป็นผู้ให้กำลังใจแก่สุทัตตเศรษฐี ขณะเกิดความมืดแล้วเปลี่ยนใจจะไม่ไปเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาค ดังคำในสุทัตตสูตรที่กล่าวไว้ว่า ลิวยักษ์หายตัวไปได้ส่งเสียงให้ได้ยินว่า ท่านจงก้าวไปเกิดคหบดี ท่านจงก้าวไปเกิดคหบดี การก้าวไปของท่านประเสริฐ การถอยหลังไม่ประเสริฐเลย (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๔๒/๓๔๖)

ลิวเถระ : ชื่อพระเถระผู้มีปัญญา ฉลาดด้านพระวินัย ดังคำในปริวารที่กล่าวไว้ว่า พระจุฬเทวะผู้มีปัญญาและเชี่ยวชาญในพระวินัยและพระลิวเถระผู้มีปัญญาฉลาดในพระวินัยทั้งหมดได้ประกาศพระวินัยปิฎกไว้ในเกาะตามพินณิ (วิ.ป.(ไทย) ๘/๓/๖,๘/๘/๑๔,๘/๒๒/๒๖)

ลิวเทพบุตร : ชื่อเทพบุตรองค์หนึ่ง ผู้เป็นสาวกของเตียรถีย์ ได้เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาค ณ เขตวันแล้วทูลถามแก่พระผู้มีพระภาค ดังคำในลิวสูตร ที่เทพบุตรทูลถามว่า บุคคลควรสมาคมกับพวกสัตบุรุษเท่านั้น ควรทำความสนิทสนมกับพวกสัตบุรุษ บุคคลรู้แจ้งสัทธรรมของพวกสัตบุรุษแล้วย่อมเป็นผู้ประเสริฐ ไม่เป็นผู้ตกต่ำ พระผู้มีพระภาคได้ตรัสตอบลิวเทพบุตรด้วยคาถาว่า บุคคลควรสมาคมกับพวกสัตบุรุษเท่านั้น ควรทำความสนิทสนมกับพวกสัตบุรุษ บุคคลรู้แจ้งสัทธรรมของพวกสัตบุรุษแล้ว ย่อมหลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวง(ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๐๒/๑๐๙)

ลิวบท : บทที่เกษม หมายถึงนิพพาน ดังคำในอปทานที่ ยโสธรรากิษุณิผู้อยู่ในสำนักของกิษุณิ ในนครที่นำรัณรมย์นั้น ได้มีความรำพึงอย่างนี้ว่า พระเจ้าสุทโธทนมหาราชและพระนางมหาปชาบดีโคตมีพระมหาเถระผู้มีชื่อเสียงและพระเถรีผู้มีฤทธิ์มากท่านเหล่านั้นล้วนนิพพานไปแล้วเหมือนเปลวประทีปหมดเชื้อดับไปฉะนั้น เมื่อพระโลกนาถยังทรงพระชนม์อยู่แม้เราก็จักบรรลุถึงลิวบท(นิพพาน) (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๓๑๗/๔๙๖)

- ลิวสูตร :** พระสูตรว่าด้วยลิวเทพบุตร สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณวัดพระเชตุวัน ลิวเทพบุตรกราบทูลว่า บุคคลควรสมาคมควรทำความสนทนากับพวกสัตบุรุษ เพราะรู้แจ้งสัจธรรมของสัตบุรุษแล้วย่อมประเสริฐ ไม่ตกต่ำ ย่อมได้ปัญญา ย่อมไม่เศร้าโศก ย่อมรุ่งเรือง ย่อมไปสู่สุคติ ย่อมดำรงอยู่ได้ตลอดไป พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคลควรสมาคมควรทำความสนทนากับพวกสัตบุรุษเท่านั้น เพราะรู้แจ้งสัจธรรมของสัตบุรุษแล้วย่อมพ้นจากทุกข์ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๐๒/๑๐๙)
- ลิว, กษัตริย์ :** ชื่อกษัตริย์ แห่งกรุงอริกฐะ ซึ่งเป็นพระชาติหนึ่งของพระพุทธเจ้านามว่าโคตมะ ได้บำเพ็ญทานบารมี ด้วยการบริจาคดวงตาให้แก่ท้าวสักกะ ซึ่งแปลงเป็นพราหมณ์ ยากผู้ตาบอด ดังคำในลิวราชจริยา ที่กล่าวไว้ว่า ในกาลที่เราเป็นกษัตริย์นามว่าลิว อยู่ในกรุงชื่ออริกฐะ เรานั่งอยู่ในปราสาทที่ประเสริฐ (ขุ.จริยา.(ไทย) ๓๓/๕๑/๗๓๔)
- ลิวราชจริยา :** ว่าด้วยพระจริยาของพระเจ้าลิว พระผู้มีพระภาคทรงเล่าว่า ในสมัยที่เป็นพระเจ้าลิว ราชเป็นกษัตริย์ในกรุงอริกฐะ ทรงพิจารณา ถึงทานชนิดใดที่ยังไม่ได้บริจาค ทรงเห็นว่า ดวงตายังไม่ได้บริจาค จึงประกาศบริจาค ดวงตา ท้าวสักกะแปลงเพศเป็นพราหมณ์ตาบอดมาขอ ก็พระราชทานให้ เพราะปรารถนาพระสัพพัญญุตญาณ จึงทำให้พระองค์ได้ดวงตาใหม่กลับคืนมา (ขุ.จริยา.(ไทย) ๓๓/๕๑/๗๓๔)
- ลิกา :** ลิกา คำที่พระภิกษุใช้เรียกผู้หญิงอย่างไม่เป็นทางการเลื่อนมาจาก *อุบลิกา* บัดนี้ได้ยินใช้น้อย (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)
- ลีสปัญญาสูตร :** พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นไปเพื่อความมีปัญญาเร็ว พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ธรรม ๔ มีสัปปุริสสังเสวะเป็นต้น ที่บุคคลเจริญ กระทำให้มากแล้ว เป็นธรรมที่เป็นไปเพื่อความมีปัญญาเร็ว (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๖๕/๕๘๐)
- ลีสชมพู :** สีแดงอ่อน สีแดงเจือขาว ดังคำในมหาวรรคที่กล่าวว่า พวกภิกษุฉัพพัคคีย์ สวมรองเท้าสีชมพูล้วน คนทั้งหลายจึงตำหนิ ประณาม โพนทะนา หรือตั้งคำในวิตถูปมสูตรที่ภิกษุทั้งหลาย ช่างย้อมผ้าจะพืงนำผ้าที่สกปรก เประอะเปื่อน ใส่ลงในน้ำย้อมสี คือ สีเขียว สีเหลือง สีแดง หรือสีชมพู ผ้าผืนนั้นจะพืงเป็นผ้าที่ย้อมได้ไม่ดี มีสีไม่สดใส (วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๑๖/๑๔,ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๗๐/๖๒)
- ลีสดอกอูบล :** สีเขียวอ่อน ดังคำในจุดโปสถียชาดกที่พระราชชาตรัสแก่วิจรุบัณฑิตตอนหนึ่งว่า ท่านผู้เป็นนักปราชญ์ ข้าพเจ้าพอใจการแก้ปัญหาของท่านนี้เป็นผ้าสีดอกอูบล ผุดผ่อง เนื้อละเอียดเสมือนควันไฟ หากามีได้ ข้าพเจ้าขอมอบให้ท่านเพื่อบูชาธรรมหรือตั้งคำในอุปทานที่พระสัตตอุปปลมาลิกาเถรีกล่าวถึงชีวประวัติตนว่า ผิวพรรณของหม่อมฉันเหมือนสีดอกอูบลและกลิ่นกายของหม่อมฉันก็หอมฟุ้งไปคล้ายกลิ่นหอมของดอกอูบล หรือตั้งคำที่พระอุบลวรรณาเถรีก็ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า หม่อมฉันมีผิวพรรณเหมือนสีดอกอูบล จึงมีนามว่าอุบลวรรณา เป็นธิดาของพระองค์ (ขุ.ชา.ทสก.(ไทย) ๒๗/๓๔/๓๒๗,ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๘๓/๓๗๙,๓/๓๙๐/๔๓๙)
- ลีสดาล้วน :** สีดำสนิท ดังภิกษุหม่มจิวรสีดาล้วน ดังคำในมหาวรรค ที่กล่าวไว้ว่า พวกภิกษุฉัพพัคคีย์ สวมรองเท้าสีเขียวล้วน ... สวมรองเท้าสีดาล้วน หรือตั้งคำในอุปทานที่กล่าวถึง

ปราสาทว่าประกอบด้วยเรือนยอดชั้นเยี่ยม ประดับด้วยรัตนะ ๗ ประการ มีสีเขียว สีเหลือง สีแดง สีขาว สีดำล้วน (วิ.มหา.(ไทย) ๕/๒๔๖/๑๔, ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๓/๓) **สีแดง :** สีเลือดหรือสีชาด ดังคำในมหาวิภังค์ที่กล่าวไว้ว่า กฎีนั้นงดงามนำดูน่าชม มีสีแดงเหมือนสีแมลงค่อมทอง หรือดังคำในกถกจูปมสูตร ที่กล่าวว่า บุรุษถือเอาครึ่งสีเหลือง สีเขียว หรือสีแดงเลือดนก (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๘๔/๗๔, ม.ม.(ไทย) ๑๒/๒๒๙/๒๔๑, ๑๒/๔๕๐/๔๙๐, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๑๗/๒๕๕, ๑๓/๒๕๒/๓๐๐, ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๓/๓, ๓๒/๑๖/๔)

สีตวนิยเถรคาถา : ภาษิตของพระสีตวนิยเถระ, คาถาของพระสีตวนิยเถระ ท่านพระสีตวนิยเถระ กล่าวว่า ภิกษุผู้เข้าไปสู่ป่าสีตวันแล้ว ย่อมเป็นผู้โดดเดี่ยว สันโดษ มีจิตตั้งมั่น ขณะกิเลสได้แล้ว ปราศจากความชนพองสยองเกล้า มีปัญญา เจริญกายคตาสติ (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๖/๓๐๕)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า เจริญกายคตาสติ หมายถึงกำหนดกายเป็นอารมณ์ (ขุ.เถร.อ. (บาลี) ๑/๖/๖๙)

สีตะ : เย็น, หนาว (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)

สีตวลาห, พวก : ชื่อเทพพวกหนึ่ง ที่อยู่ในจำพวกเทพวลาห ดังคำในเทสนาสสูตร ที่พระผู้มีพระภาคได้ตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงเทพพวกวลาหแก่เธอทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงฟัง ฯลฯ เทพพวกวลาห เป็นอย่างไร คือ เทพทั้งหลายที่เป็นสีตวลาหก็มี ที่เป็นอุณหวลาหก็มี ที่เป็นอัพวลาหก็มี (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๕๕๐/๓๖๙, ๑๗/๕๕๒/๓๗๐, ๑๗/๕๕๓/๓๗๐, ๑๗/๕๕๔/๓๗๐)

สีตวลาหทานุปการสูตรทสกะ : ว่าด้วยพระสูตร ๑๐ สูตร มีสีตวลาหทานุปการสูตรเป็นต้น พระผู้มีพระภาคผู้ประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสพระสูตรทั้ง ๑๐ สูตรนี้ โดยชื่อเดียวกัน แต่แบ่งเป็น ๑๐ สูตรตามวัตถุทานที่ให้ เช่น สีตวลาหทานุปการสูตรที่ ๑ มีเนื้อหาสาระว่า ภิกษุรูปหนึ่งเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคผู้ประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน แล้วทูลถามว่า อะไรเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้บุคคลบางคนหลังจากตายแล้วได้เข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับเทพทั้งหลายผู้นับเนื่องในหมู่เทพพวกสีตวลาห พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า เพราะบุคคลบางคนประพฤติสุจริตทางกาย วาจาและใจ เมื่อได้ฟังมาว่า เทพเทพพวกสีตวลาห มีอายุยืน มีผิวพรรณงาม มีความสุขมาก จึงตั้งความปรารถนาว่า ไฉนหนอหลังจากตายแล้ว ขอเราพึงเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับเทพเทพพวกสีตวลาห บุคคลนั้นจึงให้ข้าว หลังจากตายแล้ว จึงเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับเทพเทพพวกสีตวลาห เป็นต้น สูตรที่ ๒ บุคคลนั้นให้น้ำ สูตรที่ ๓ บุคคลนั้นให้ผ้า สูตรที่ ๔ บุคคลนั้นให้ยาน สูตรที่ ๕ บุคคลนั้นให้ดอกไม้ สูตรที่ ๖ บุคคลนั้นให้ของหอม สูตรที่ ๗ บุคคลนั้นให้เครื่องลูบไล้ สูตรที่ ๘ บุคคลนั้นให้ที่นอน สูตรที่ ๙ บุคคลนั้นให้ที่พัก สูตรที่ ๑๐ บุคคลนั้นให้เครื่องประทับ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๕๕๒-๕๖๑/๓๗๐)

- สืตวลาหกุสูตร :** พระสูตรว่าด้วยเทพพวกสืตวลาห ฤกษ์รูปหนึ่งเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคผู้ประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันแล้วทูลถามว่า ความหนาวมีได้อย่างไร พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า เพราะหากเทพพวกสืตวลาหอยากให้มี (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๖๐๒/๓๗๑)
- สืตวัน :** ป่าหนาวเย็น ซึ่งเป็นสถานที่น่ารื่นรมย์ใจ เขตกรุงราชคฤห์ อยู่ไม่ไกลจากที่เงื่อมสัปปโสณทิกะ ครั้งหนึ่งพระพุทเจ้าไปประทับแสดงนิมิตโอกาส แก่พระอานนท์ ดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เราอยู่ที่เงื่อมสัปปโสณทิกะ ในสืตวัน เขตกรุงราชคฤห์, เป็นสถานที่ที่พระพุทเจ้าแสดงธรรมแก่สุทัตตะ ดังคำว่า พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ป่าสืตวัน เขตกรุงราชคฤห์ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๘๐/๑๒๘, ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๔๒/๓๔๖.)
- สืตวัน,ป่า :** ชื่อป่าหนาวเย็น เป็นที่บำเพ็ญเพียรของหมู่ฤกษ์ เช่น พระโสณโกฬวิริยะไปบำเพ็ญเพียร หรือเป็นสถานที่พัก ดังคำว่า โสณโกฬวิริยะได้รับการบรรพชาอุปสมบทในพุทธสำนัก และเมื่อท่านอุปสมบทได้ไม่นาน ท่านก็อยู่ ณ ป่าสืตวัน ท่านปรารถนาความเพียรอย่างยิ่งเดินจงกรมจนเท้าทั้งสองแตก สถานที่เดินจงกรมเปื้อนเลือดตุจที่ฆ่าโค หรือตั้งในโสณสูตร ที่กล่าวไว้ว่า ท่านพระโสณะอยู่ที่ป่าสืตวัน เขตกรุงราชคฤห์ หรือดังคำว่า พระทัฬหฬลบุตรจัดเสนาสนะให้ฤกษ์อาศัยกันตุกะพัก ที่เงื่อมเขาสัปปโสณทิกะใกล้สืตวัน (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๓๘๒/๔๑๔, วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๔๓/๖, ๒๔๓/๘, วิ.จุ.(ไทย) ๗/๓๐๕/๑๑๒, ๗/๓๒๙/๑๖๑, ส.ส.พ.(ไทย) ๑๘/๖๙/๕๘, อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๕๕/๕๓๓)
- สืตภาวสูตร :** พระสูตรว่าด้วยสืตภาวะ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้ฤกษ์ไม่อาจบรรลุสืตภาวะ(หมายถึงพระนิพพาน หรือธรรมเครื่องระงับกิเลส) อันยอดเยี่ยม ๖ คือ (๑) ไม่ข่มจิตในสมัยที่ควรข่ม(หมายถึงขณะที่จิตฟุ้งซ่านเพราะบำเพ็ญเพียรมากเกินไป เป็น) (๒) ไม่ประคองจิตในสมัยที่ควรประคอง (หมายถึงขณะที่จิตตกอยู่ในความเกียจคร้าน เพราะมีความเพียรย่อหย่อน เป็นต้น) (๓) ไม่ทำจิตให้ร่าเริงในสมัยที่ควรให้ร่าเริง (๔) ไม่วางจิตในสมัยที่ควรวาง (หมายถึงขณะที่จิตดำเนินดี คือหยั่งลงสู่ภาวนาวิธิตีถูกต้อง) (๕) น้อมไปในธรรมที่เลว (๖) ยินดียิ่งในสักกายทิฎฐิ จากนั้น ทรงแสดงธรรมที่เป็นเหตุให้ฤกษ์อาจบรรลุสืตภาวะอันยอดเยี่ยม ๖ คือ (๑) ข่มจิตในสมัยที่ควรข่ม (๒) ประคองจิตในสมัยที่ควรประคอง (๓) ทำจิตให้ร่าเริงในสมัยที่ควรให้ร่าเริง (๔) วางจิตในสมัยที่ควรวาง (๕) น้อมไปในธรรมที่ประณีต (๖) ยินดียิ่งในนิพพาน (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๘๕/๖๐๙)
- อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า**สมัยที่ควรให้ร่าเริง** หมายถึงขณะที่จิตดำเนินสม่าเสมอ ขณะที่จิตปราศจากความยินดี ไม่ดำเนินไปในภาวนา เพราะมีความพยายามด้วยปัญญาน้อย หรือขณะที่จิตไม่บรรลุสุขคือความสงบ อนึ่งเมื่อทำจิตให้ร่าเริง ฤกษ์ต้องพิจารณาสังเวควัตถุมิชาติ เป็นต้น (อง.ฉก.ก.ฎีกา (บาลี) ๓/๘๕/๑๗๙)
- สืตภาวะ :** ภาวะเย็น, ภาวะที่เย็น หมายถึงนิพพาน หรือธรรมเครื่องระงับกิเลส ดังคำในสืตภาวสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ฤกษ์ทั้งหลาย ฤกษ์ประกอบด้วยธรรม ๖ ประการ(คือ ๑.ข่มจิตในสมัยที่ควรข่ม ๒.ประคองจิตในสมัยที่ควรประคอง ๓. ทำจิตให้ร่าเริงในสมัยที่ควรให้ร่าเริง ๔. วางจิตในสมัยที่ควรวาง ๕. น้อมไปในธรรมที่ประณีต ๖.ยินดี

ยิ่งในนิพพาน) เป็นผู้อาจทำให้แจ้งสติภาวะ(สภาวะที่เย็น)อันยอดเยี่ยม (อง.ฉก.ก. (ไทย) ๒๒/๘๕/๖๐๙)

สีทองชมพู : สีทองคำเนื้อบริสุทธิ์ เหลืองอร่าม ในอบทานกล่าวถึงพระพุทธเจ้านามว่าปทุมุตระ มีพระรัศมีดังสีทองชมพู ดั่งคำว่า พระพุทธเจ้าผู้มีพระรัศมีดังสีทองชมพู ประมาณมิได้ ไม่มีใครเปรียบได้ ไม่มีใครเสมอด้วยพระรูป เสด็จจกกรมอยู่ในอากาศ ๓๒/๒๔/๑๒๕)

อรรถกถาและฎีกาอธิบายไว้ว่า คำว่า ทองชมพู หมายถึงทองคำเนื้อบริสุทธิ์ (อง.ติก.อ. (บาลี) ๒/๖๔/๑๙๑) ที่เรียกว่า ชมพู เพราะเป็นทอง ที่เกิดขึ้นในแคว ของแม่น้ำมหาชมพู (อง.ติก.ฎีกา (บาลี) ๒/๖๔/๑๙๙)

สีเท้านกพิราบ : สีแดงปนเหลือง ซึ่งเป็นลักษณะผิวของเทพอัปสร ดังคำในนันทสูตร ที่กล่าวไว้ว่า นาง อัปสรผู้มีสีเท้านกพิราบประมาณ ๕๐๐ นาง กำลังมาสู่ที่เฝ้ารับใช้ท้าว ลักกะจอมเทพ หรือดังคำในอุมาทนต์ชาดกที่กล่าวถึงความงามของนางว่ามีสีเท้านกพิราบ ดั่งคำที่พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตว่า เราได้เห็นนางนุ่งผ้าสีแดงดุจสีเท้านกพิราบแล้วสำคัญว่าดวงจันทร์ขึ้น ๒ ดวง(ขุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๒๒/๒๑๑, ขุ.ชา.ปณ.ญา.ส. (ไทย) ๒๘/๖๒/๑๒)

สีนวล : สีขาวปนเหลืองเล็กน้อย หมายถึงผ่องเป็นยองใย, งามผุดผ่อง มักใช้เปรียบเทียบเรื่อง วิปัสสนาญาณ ดังคำในสามัญญผลสูตรที่กล่าวว่า แก้วไพฑูรย์อันงดงามตามธรรมชาติ มีแปดเหลี่ยม ที่เจียรระไนดีแล้ว สุกใสเป็นประกายได้สัดส่วน มีด้ายสีเขียว เหลืองแดง ขาวหรือสีนวลร้อยอยู่ข้างใน ดุจร่างกายมีวิญญาณอยู่ฉะนั้น (ที.สี. (ไทย) ๙/๒๓๕/๓๘, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๕๒/๓๐๐)

สีน้ำตาล : สีคล้ายสีน้ำตาลหม้อที่เคี้ยวแก๊วไฟ ซึ่งเป็นการบรรยายลักษณะนัยน์ตาของเทพธิดา ณ ป่าหิมพานต์ว่ามีนัยน์ตาสีน้ำตาล ดังคำในวิมานวัตถุ ที่ สุดาเทพธิดาได้พูดกับบลดาเทพธิดาว่า ข้าแต่พี่ผู้ทัดทรงพวงอุบล มีมาลัยแก้วประดับเทริด มีผิวพรรณเปล่งปลั่งดังทองคำ มีนัยน์ตาสีน้ำตาล มีผิวพรรณงดงาม ประดุจทองฟ้า ไร้มลหมอก มีอายุยืน (ขุ.วิ. (ไทย) ๒๖/๓๑๘/๕๑)

สีแพรง : แยกทางบก ๔ สาย เป็นการบรรยายถึงการตัดจิวรเหมือนทาง ๔ แพร่ง ดังคำที่กล่าวว่า พระผู้มีพระภาคเสด็จจาริกไปทักษิณาครีชนบท ทอดพระเนตรเห็นนาของชาวมครซึ่งเขาพูนดินเป็นคันนาสีเหลืองจตุรัส ก่อคันนายาวทั้งด้านยาวและด้านกว้างคันระหว่างด้วยคันนาสั้นๆเชื่อมกันเหมือนทางสีแพรง ตามที่ซึ่งคันนาตัดผ่านกัน แล้วตรัสถามว่า เธอสามารถทำจิวรของภิกษุให้มีรูปอย่างนั้นได้หรือ ท่านพระอานนท์กราบทูลว่า สามารถทำได้ พระพุทธเจ้าข้า หรือดังคำในติโรกฐทสูตรที่กล่าวถึงเปรตมาขอส่วนบุญที่ทางสีแพรง ดั่งคำว่า พวกเปรตพากันมาสู่เรือนของตน บ้างยืนอยู่ที่ฝาเรือนด้านนอก บ้างยืนอยู่ที่ทางสีแพรง สามแพร่งบ้างยืนพึงอยู่ที่บานประตู (วิ.ม. (ไทย) ๕/๓๔๕/๒๑๓, ขุ.ขุ. (ไทย) ๒๕/๑/๒๕)

สีมัลลเกท : สีมาสังกระกัน หมายถึงการทำเขตแดนให้ระคนปะปนกัน, การทลายขีดคั่นรวมแดนในทางพระวินัย หมายถึงการที่สีมากายเกยคาบเกี่ยวกัน คือเป็นสีมาสังกระ ดั่งคำใน

- มหาวรรคที่กล่าวไว้ว่า เรื่องสีมาสังกระกัน ดังคำที่ พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า ภิกษุทั้งหลาย สีมาที่ภิกษุเหล่าใดสมมติไว้ก่อนแล้วกรรมนั้นของภิกษุเหล่านั้นเป็นกรรมที่ถูกต้อง ไม่กำเริบ ควรแก่ฐานะ สีมาที่ภิกษุเหล่าใดสมมติในภายหลัง กรรมนั้นของภิกษุเหล่านั้นไม่ถูกต้อง กำเริบได้ ไม่ควรแก่ฐานะ (วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๔๘/๒๒๖, ๔/๑๘๓/๒๘๙),(พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์) ; ดู *สีมาสัมภเวท*
- สีมันตริก :** เขตคั่นระหว่างมหาสีมา กับชัณฑสีมาเพื่อมิให้ระคนกัน เช่นเดียวกับขานที่กั้นเขตของกันและกันในระหว่าง (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์)
- สีมา :** เขตกำหนดความพร้อมเพรียงสงฆ์,เขตชุมนุมของสงฆ์, เขตที่สงฆ์ตกลงไว้สำหรับภิกษุทั้งหลายที่อยู่ภายในเขตนั้นจะต้องทำสังฆกรรมร่วมกันแบ่งเป็น ๒ ประเภทใหญ่คือ ๑. *พัทธสีมา* แตนที่ผูกได้แก่ เขตที่สงฆ์กำหนดขึ้นเอง ๒. *อพัทธสีมา* แตนที่ไม่ได้ผูก ได้แก่ เขตที่ทางบ้านเมืองกำหนดไว้แล้วตามปกติของเขา หรือที่มีอย่างอื่นในทางธรรมชาติเป็นเครื่องกำหนด สงฆ์ถือเอาตามกำหนดนั้นไม่วางกำหนดขึ้นเองใหม่ ดังคำในมหาวรรค สีมานุชาหนา ที่พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตสีมา (วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๓๘/๒๑๕)
- สีมามีฉายาเป็นนิमित :** สีมาที่ทำเงาอย่างใดอย่างหนึ่ง มีเงาภูเขาเป็นต้น เป็นนิमितจัดเป็นสีมาวิบัติอย่างหนึ่ง (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์)
- สีมาวิบัติ :** ความเสียโดยสีมา, เสียเพราะเขตชุมนุม (ไม่ถูกต้องหรือไม่สมบูรณ์),สีมาใช้ไม่ได้ ทำให้สังฆกรรมซึ่งทำ ณ ที่นั้นวิบัติคือเสียหรือใช้ไม่ได้ (เป็นโมฆะ)ไปด้วย, คัมภีร์ปวิวารแสดงเหตุให้กรรมเสียโดยสีมา ๑๑ อย่าง ดังคำว่า สีมาวิบัติ ภาษ : กรรมย่อมวิบัติโดยสีมาอย่างไร
- ตอบ : กรรมย่อมวิบัติโดยสีมาด้วยอาการ ๑๑ อย่าง คือ ๑. สมมติสีมาเล็กเกิน ๒. สมมติสีมาใหญ่เกิน ๓. สมมติสีมามีนิमितขาด ๔. สมมติสีมาใช้เงาเป็นนิमित ๕. สมมติสีมาไม่มีนิमित ๖. ภิกษุอยู่ภายนอกสีมาสมมติสีมา ๗.สมมติสีมาในแม่น้ำ ๘.สมมติสีมาในทะเล ๙. สมมติสีมาในสระเกิดเอง ๑๐.คาบเกี่ยวสีมาด้วยสีมา ๑๑.ทับสีมาด้วยสีมา กรรมย่อมวิบัติโดยสีมาด้วยอาการ ๑๑ อย่างนี้ สังฆกรรมที่ทำในที่เช่นนี้ก็เท่ากับทำในที่มิใช่สีมานั้นเองจึงยอมใช้ไม่ได้(วิ.ป.(ไทย)๘/๔๘๖/๗๐๓) (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์) ;ดู *วิบัติ* (ของสังฆกรรม)
- สีมาสम्บัติ :** ความพร้อมมูลโดยสีมา,ความสมบูรณ์แห่งเขตชุมนุม, สีมาซึ่งสงฆ์สมมติแล้วโดยชอบ ไม่วิบัติ ทำให้สังฆกรรมซึ่งทำให้สีมานั้นมีผลสมบูรณ์กล่าวคือ สีมาปราศจากข้อบกพร่องต่างๆ ที่เป็นเหตุให้สีมาวิบัติ สังฆกรรมซึ่งทำ ณ ที่นั้นจึงชื่อว่าทำในสีมา จึงใช้ได้ในข้อนี้ (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์) ; ดู *สมบัติ* (ของสังฆกรรม)
- สีมาสังกระ :** สีมาคาบเกี่ยวกัน, เป็นเหตุสีมาวิบัติอย่างหนึ่ง(พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์)
- สีมาสัมภเวท :** การทำเขตแดนให้ระคนปะปนกัน, การทลายขีดคั่นรวมแดน 1.ในทางพระวินัย หมายถึงการที่สีมากายเกยคาบเกี่ยวกัน คือเป็นสีมาสังกระ; ดู*สีมาสังกระ* 2. ในการเจริญเมตตาภาวนา (และเจริญพรหมวิหารข้ออื่นทุกข้อ) สีมาสัมภเวท เป็นขั้นตอนสำคัญของความสำเร็จ กล่าวคือ เบื้องต้น ผู้ปฏิบัติเจริญเมตตาต่อบุคคลที่รักเคารพ

เริ่มแต่เมตตาต่อตนเองเพื่อเอาตัวเป็นพยานแล้วขยายจากคนที่รักมาก (ตอนนี้ไม่รวมเพศตรงข้ามและคนที่ตายแล้ว) ออกไปยังคนที่รักที่พอใจ ต่อไปสู่คนที่เฉยๆเป็นกลางๆ จนกระทั่งคนที่เกลียดชังเป็นศัตรูหรือคนคู่เวร เมื่อใดทำให้เมตตาปรารถนาดีต่อคน ๔ กลุ่มได้เสมอกันหมด คือ ต่อตนเอง ต่อคนที่รัก ต่อคนที่เป็นอย่างกลางๆ และต่อศัตรูคนคู่เวร เมื่อนั้นเรียกว่าเป็น “สีมาสัมภท” (คือเหมือนกำแพงที่กั้นพังทลายให้สี่แดนคือคนสี่กลุ่มนั้นรวมเข้ามาเป็นอันหนึ่งอันเดียว) ลุถึงขั้นที่มีจิตเมตตาเป็นต้นเสมอกันหมดต่อสรรพสัตว์ทั่วสรรพโลกในแง่การปฏิบัติ เมื่อจิตหมดความแบ่งแยก รวมเรียบเสมอลงได้ ก็เกิดเป็นอุปัชฌายะ และสีมาสัมภทนั่นเองก็เป็นนิมิตสำหรับการเจริญพรหมวิหาร-ภาวนาผู้ที่เจริญเมตตาที่ดี เจริญกรุณาที่ดีเจริญมุทิตาที่ดี เมื่อเสพเจริญนิมิตนั้นไป ในที่สุดก็จะเกิดเป็นอุปัชฌายะเข้าถึงปฐมฌาน แล้วเสพเจริญนิมิตนั้นต่อไป ก็จะเข้าถึงทุติยฌาน และตติยฌาน ตามลำดับ ต่อจากตติยฌานนั้นเขาเจริญอุเบกขาภาวนา จนกระทั่งมีจิตเป็นอุเบกขาต่อสรรพสัตว์เสมอกันได้เป็นสีมาสัมภท และเสพเจริญนิมิตแห่งสีมาสัมภทนั้นไปจนเกิดจตุตถฌานสำหรับบุคคลที่กล่าวมานี้ เมื่อมีจิตเป็นอุปัชฌายะแล้วตั้งแต่ขั้นปฐมฌาน จะมีวิกุพพนา คือ เพราะจิตสงบปลอดโปร่งแคล้วคล่องและเป็นจริง ก็จึงสามารถแผกผันปรับแปรการแผ่เมตตาเป็นต้นนั้น ทั้งในแบบทั่วตลอดไร้ขอบเขตเป็นอนิโศภณธรรม ทั้งในแบบเจาะจงจำกัดขอบเขต เป็นอิโศภณธรรม และในแบบจำเพาะทิศจำเพาะแถบ เป็นทิสาพรณธรรม ชื่อว่า เป็นผู้ประกอบพร้อมด้วยอัปปมัญญาธรรม(พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์) ; ดู *แผ่เมตตา, วิกุพพนา, อนิโศภณธรรม, อิโศภณธรรม, ทิสาพรณธรรม*

สีแมลงค่อมทอง : สีเขียวเหลืองทอง มีอธิบายไว้ว่า แมลงค่อมทอง คือแมลงปีกแข็ง ตัวเล็กกว่าแมลงทับ ปีกสีเขียวเหลืองทอง ดังคำในมหาวิงค์ที่กล่าวถึงกุกุณินที่พระฉัพพัคคีย์สร้างไว้ว่า พระธัญญกุมภการบุตรขยาโคลนก่อกุกุณินล้วน และรวบรวมหญ้า ไม้และข้าวแห้งมาสูมไฟเผา กุกุณินนั้นจนสุก กุกุณินนั้นตั้งงามนำดูน่าชม มีสีแดงเหมือนสีแมลงค่อมทอง(เวลาลมพัด)ส่งเสียงเหมือนเสียงกระดิ่ง,หรือดังคำที่บรรยายถึงผิวพรรณของพญานาคภูมิทัตว่ามีสีแมลงค่อมทอง ดังคำในภุริทัตตชาดกที่กล่าวว่า พราหมณ์เนสาทะพาพราหมณ์อถัมปายณะไป เห็นพญานาคภุริทัตตอนนอนอยู่บนจอมปลวกจึงชี้มือบอกว่าท่านจงจับนาคใหญ่ นั้น จงส่งแก้วมณีนี้มาให้แก่เรานาคใหญ่นี้มีผิวพรรณดังสีแมลงค่อมทอง ศีระชะแดง (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๘๔/๗๔, ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๘๔๕/๓๑๔)

สีลลภา : เรื่องสีล หมายถึงถ้อยคำที่ชักนำให้ตั้งอยู่ในศีล(ข้อ ๖ ในกถาวัตถุ ๑๐, ข้อ ๒ ในอนุปัพพิทกา ๕) มีกล่าวไว้ในพระไตรปิฎกหลายแห่ง เช่น วิ.ม.(ไทย) ๔/๒๖/๓๒, วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๔๒/๔, ๕/๒๘๔/๙๕, ๕/๒๙๓/๑๑๔, ๕/๓๐๑/๑๓๔, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๗๕/๔๒, ๑๐/๗๙/๔๔, ๑๐/๘๓/๔๕, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๖๙/๖๕, อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๙๐/๑๖๑, ๒๒/๙๗/๑๖๗, อง.นวก.(ไทย) ๒๓/๑/๔๒๗

สีลขันธ : กองศีล, หมวดธรรมว่าด้วยศีลเช่น กายสุจริต สัมมาอาชีวะ อินทริยสังวร โภชนมัตตัญญูตา เป็นต้น (ข้อ ๑ ในธรรมขันธ ๕) (วิ.ม.(ไทย) ๔/๘๔/๑๒๓, ๔/๘๔/๑๒๔,

๔/๘๕/๑๓๐, ๔/๘๕/๑๓๑,วิ.ป.(ไทย) ๘/๓๒๖/๔๗๘,๘/๓๒๖/๔๗๙,๘/๔๕๔/๖๓๗,๘/๔๕๔/๖๓๘,ที่.สี.(ไทย) ๙/๔๕๐/๑๙๘,ที่.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๑๑/๒๙๐)

สีกขันธวรรค : วรรคว่าด้วยกongsil หมายถึงตอนที่ ๑ ใน ๓ ตอนแห่งคัมภีร์ที่ขนิทาย พระสุตตันตปิฎก (ที่.สี.(ไทย) ๑/๑/๑)

สีกขันธะ : กลิ่นศีล กลิ่นคือศีล,เป็น ๑ ในขันธะ ๓ คือ สีกขันธะ(กลิ่นคือศีล) สมานิกขันธะ(กลิ่นคือสมานิก) ปัญญาขันธะ(กลิ่นคือปัญญา) มีปรากฏในยมก (อภิ.ย.(ไทย) ๓๘/๑๐/๑๒๓,๓๘/๑๑/๑๒๖,๓๘/๑๐/๓๔๐,๓๘/๑๑/๓๔๒)

สีกธนะ : ทรัพย์คือศีล,เป็นข้อ ๒ ในธนะ ๗,อริยทรัพย์ ๗ คือ สัทธธนะ (ทรัพย์คือศรัทธา) สีกธนะ (ทรัพย์คือศีล) หิริธนะ (ทรัพย์คือหิริ) โอตตปธนะ(ทรัพย์คือโอตตปปะ) สุตธนะ (ทรัพย์คือสุตะ) จาคธนะ (ทรัพย์คือจาคะ) ปัญญาธนะ(ทรัพย์คือปัญญา),ในธนะสูตร กล่าวไว้ว่าสีกธนะเป็นอย่างไร คืออริยสาวกในธรรมวินัยนี้เป็นผู้เว้นขาดจากการฆ่าสัตว์ ฯลฯ เว้นขาดจากการเสพของมีนเมาคือสุราและเมรัย๓อันเป็นเหตุแห่งความประมาทนี้เรียกว่าสีกธนะ(ที่.ปา.(ไทย)๑๑/๒๒๒/๑๘๑,๑๑/๓๓๐/๓๓๑,๑๑/๓๕๗/๓๕๗,อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๔๗/๗๖,อง.สตุตทก.(ไทย) ๒๓/๕/๘,๒๓/๖/๙,๒๓/๗/๑๓)

สีกปารีสุทธิ : ความบริสุทธิ์คือศีล ดังคำในสาบุดิยาสูตรที่อธิบายไว้ว่า องค์ความเพียรเพื่อสีกปารีสุทธิ เป็นอย่างไร คือภิกษุในธรรมวินัยนี้เป็นผู้มีศีล ฯลฯ สมานิกศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย นี้เรียกว่าสีกปารีสุทธิ,เป็นข้อ ๑ ในปารีสุทธิ ๔ คือ ๑. สีกปารีสุทธิ ๒. จิตตปารีสุทธิ ๓. ทิฏฐิปารีสุทธิ ๔. วิมุตติปารีสุทธิ (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๙๔/๒๙๐)

สีกพยสนะ : ความวิบัติแห่งศีล,ความพินาศแห่งศีล,เป็นข้อ๑ในพยสนะ๕ คือ ๑. ญาตพยสนะ (ความวิบัติแห่งญาต) ๒. โภคพยสนะ(ความวิบัติแห่งโภคะ) ๓. โรคพยสนะ (ความวิบัติเพราะโรค) ๔. สีกพยสนะ(ความวิบัติแห่งศีล) ๕. ทิฏฐิปพยสนะ(ความวิบัติแห่งทิฏฐิ) (ที่.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๑๖/๓๐๓,อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๙๔๒/๕๙๖)

สีกมทะ : ความเมาในศีล ในวิภังค์อธิบายว่า สีกมทะ เป็นโฉนความเมา ฯลฯ ความที่จิตต้องการเชิดชูตนเป็นดุจธงเพราะอาศัยศีล นี้เรียกว่าสีกมทะ (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๘๔๔/๕๔๙)

สีกมยญาณนิตเทศ : แสดงสีกมยญาณ อธิบายอุทเทศที่ ๒ ของญาณกถา โดยวิธีปุจฉาและ วิสัชนา ดังนี้

สาระสำคัญของสีกมยญาณนิตเทศแบ่งเป็น ๒ ตอน คือ

ตอนที่ ๑ จำแนกศีลประเภทต่าง ๆ ดังนี้

ศีล ๕ ประเภท ได้แก่

๑. ปริยัตตปารีสุทธิศีล (ศีลคือความบริสุทธิ์อันมีที่สุด) ได้แก่ ศีลของอนุสัมบันผู้มีสิกขาอันมีที่สุด

๒. อปริยัตตปารีสุทธิศีล (ศีลคือความบริสุทธิ์อันไม่มีที่สุด) ได้แก่ ศีลของอนุสัมบันผู้มีสิกขาอันไม่มีที่สุด

๓. ปริบูรณ์ปารีสุทธิศีล (ศีลคือความบริสุทธิ์บริบูรณ์) ได้แก่ ศีลของกัลยาณบุรุษผู้ประกอบกุศลธรรม บำเพ็ญธรรมซึ่งเป็นที่สุดของพระเสขะให้บริบูรณ์ ไม่อาลัยในกายและชีวิต สละชีวิตได้

๔. อปรามัญฐปารีสุทธิศีล (ศีลคือความบริสุทธิ์ที่ไม่ยึดมั่นด้วยอำนาจตัณหาภิกขุ) ได้แก่ ศีลของพระเสขะ ๗ จำพวก

๕. ปฏิปัสสัทธิปารีสุทธิศีล (ศีลคือความบริสุทธิ์เพราะการสงบระงับ) ได้แก่ ศีลของสาวกพระตถาคตผู้เป็นชีณาสพ ของพระปัจเจกพุทธเจ้า และของพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า

ศีล ๒ ประเภท ได้แก่

๑. ศีลมีที่สุต ๒. ศีลไม่มีที่สุต

ศีลมีที่สุต มี ๕ ประเภท ได้แก่

๑. ศีลมีลาภเป็นที่สุต ได้แก่ ศีลที่ขาดเพราะลาภ

๒. ศีลมียศเป็นที่สุต ได้แก่ ศีลที่ขาดเพราะยศ

๓. ศีลมีญาติเป็นที่สุต ได้แก่ ศีลที่ขาดเพราะญาติ

๔. ศีลมีอวัยวะเป็นที่สุต ได้แก่ ศีลที่ขาดเพราะอวัยวะ

๕. ศีลมีชีวิตเป็นที่สุต ได้แก่ ศีลที่ขาดเพราะชีวิต

ศีลดังกล่าวนี้ไม่เป็นไปเพื่อนิพพาน ส่วนศีลไม่มีที่สุตมีนัยตรงกันข้าม

ลำดับต่อไป ท่านตั้งคำถามว่า “อะไรชื่อว่าศีล ศีลมีเท่าไร ศีลมีอะไรเป็น

สมุฏฐาน ศีลเป็นที่รวมแห่งธรรมอะไร” แล้ววิสันนา มีใจความว่า

เจตนาชื่อว่าศีล ความสำรวมชื่อว่าศีล ความไม่ล่วงละเมิดชื่อว่าศีล

ศีลมี ๓ ประเภท คือ (๑) กุศลศีล (๒) อกุศลศีล (๓) อัปยาคตศีล

กุศลศีลมีกุศลจิตเป็นสมุฏฐาน อกุศลศีลมีอกุศลจิตเป็นสมุฏฐาน อัปยาคตศีล มีอัปยาคตจิตเป็นสมุฏฐาน

ศีลเป็นที่รวมแห่งความสำรวม เป็นที่รวมแห่งความไม่ล่วงละเมิด เป็นที่รวมแห่งเจตนาที่เกิดในขณะแห่งความสำรวมและความไม่ล่วงละเมิดนั้น

ตอนที่ ๒ ท่านนำธรรม ๒ หมวดมาจำแนก แบ่งเป็น ๒ วิธีดังนี้

วิธีที่ ๑ ท่านนำธรรม ๒ หมวด คือ อกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ และธรรม ที่เป็นคู่ตรงกันข้าม ๓๗ ประการ (ในหมวดภาวนาที่ ๕ แห่งสุตมยญาณที่ ๔) มาจำแนกด้วยธรรม ๒ ประการที่เป็นเหตุให้ได้ชื่อว่าศีล ได้แก่ (๑) ความสำรวมอกุศลกรรม (๒) ความไม่ล่วงละเมิดอกุศลกรรม รวมเป็นธรรมที่เป็นเหตุให้ได้ชื่อว่าศีล ๙๔ ประการ (๔๗ x ๒ = ๙๔) แบ่งเป็น ๒ นัย คือ

นัยที่ ๑ อกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ ประการละ ๒ เหตุ รวม ๒๐ เหตุ เช่น ชื่อว่าศีล เพราะมีความหมายว่าสำรวมปาณาติบาต ชื่อว่าศีล เพราะมีความหมายว่าไม่ล่วงละเมิดปาณาติบาต

ความไม่หลงงมงายความเลือกเฟิ่นธรรมสัมมาทิฎฐิ ปรรณาศิลเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้รักษา
ศิล นี้เรียกว่า สิลมยปัญญา (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๗๖๙/๕๐๔)

สิลมยปัญญา : บุญกิริยาวัตรที่สำเร็จด้วยศิล, เป็นข้อ ๒ ในบุญกิริยาวัตร ๓ คือ ๑. ทานมัย
บุญกิริยาวัตร(บุญกิริยาวัตรที่สำเร็จด้วยทาน)๒.สิลมยบุญกิริยาวัตร(บุญกิริยาวัตรที่
สำเร็จด้วยศิล)๓.ภาวนามัยบุญกิริยาวัตร (บุญกิริยาวัตรที่สำเร็จด้วยภาวนา) (ที.ปา.
(ไทย) ๑๑/๓๐๕/๖๖๙)

สิลมย : สำเร็จด้วยศิล หมายถึงบุญสำเร็จด้วยการรักษาศิล, ทำบุญด้วยการประพตติสังฆ
(ข้อ ๒ ในบุญกิริยาวัตร ๓ และ ๑๐) (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๕/๖๖๙)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สิลมย เป็น ๑ บุญกิริยาวัตร ๓ อย่าง คือ (๑) ทานมัย
(๒) สิลมย (๓) ภาวนามัย (ขุ.อติ.อ. (บาลี) ๒๗/๑๐๒)

สิลวเถรคาถา : ภาชิตของพระสิลวเถระ,คาถาของพระสิลวเถระ ท่านพระสิลวเถระแสดงธรรมไว้ มี
อาทิว่า กุลบุตรในสัตว์โลกนี้ผู้ใคร่ประโยชน์ พึงศึกษาศิลนั้นแหละให้เป็นอันศึกษาดี
แล้วในโลกนี้ เพราะศิลที่รักษาแล้วย่อมนำมาสมบัติทุกประเภทมาให้ได้ ผู้มีปัญญาเมื่อ
ปรารถนาความสุข ๓ อย่าง คือ การสรรเสริญ ๑ การได้ความปลื้มใจ ๑ การตายไป
แล้วบันเทิงในสวรรค์ ๑ ควรรักษาศิลฯลฯ ธีรชนตั้งมั่นดีในศิลย่อมได้รับชื่อเสียงใน
โลกนี้ และตายไปแล้ว ย่อมได้รับสุขโสมนัสในสวรรค์ย่อมได้รับสุขโสมนัสในที่ทั่วไป
ศิลเท่านั้นเป็นเลิศในโลกนี้ ส่วนผู้มีปัญญาเป็นผู้สูงสุดทั้งในหมู่มนุษย์และหมู่เทวดา
ชายชนะก็เพราะศิลและปัญญา (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๖๐๘/๔๔๕)

สิลวนาค : ช้างชื่อว่าสิลวะ เป็นชาติที่พระโพธิสัตว์ไปเกิดเป็นช้างสิลวะ ได้ช่วยพรานป่าหลงทาง
ให้ออกป่า ภายหลังถูกพรานป่าคนนั้นกลับมาขอตัดงา ครั้งแรก ตัดครึ่งหนึ่ง ครั้งที่ ๒
ตัดอีกนิตหนึ่ง ครั้งที่ ๓ ตัดถึงโคน พอลับตาช้างนั้น พรานนั้นก็ถูกแผ่นดินสูบ ดังคำ
ในสิลวนาคชาดก ที่รุกขเทวดาสถิตอยู่ในโพธสน์นั้นในเวลาที่ยคนชั่วถูกแผ่นดินสูบจึง
กล่าวว่า คนอกตัญญูคอยจับผิดอยู่เป็นนิตย์ถึงจะให้แผ่นดินทั้งหมด ก็ทำให้เขาพึง
พอใจไม่ได้,ในจริยาปิฎกอธิบายว่าเป็นพระชาติที่พระโพธิสัตว์ได้บำเพ็ญทานปรมัตถ
บารมี ดังคำว่า ในภพที่เราเป็นพญาไก่อป่า สิลวนาคและพญากระต่าย เป็นทาน
ปรมัตถบารมี (ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๗๒/๓๐,ขุ.จริยา.(ไทย) ๓๓/๑๒๒/๗๗๖)

สิลวัตร: วัตรของพระเจ้าสังวรคือการไม่ริษยาสมณะทั้งหลายผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่, วัตรคือ
การนอบน้อมสมณะเหล่านั้นโดยเคารพ, วัตรคือการกราบเท้าสมณะผู้คนที่ทั้งหลาย,
สิลวัตรของพระเจ้าสังวรที่ยกย่องพระโอรสและญาติ, สิลวัตรของพระเจ้าสังวรที่ไม่
ริษยาสมณะทั้งหลาย

ในสังวรชาดก พระอุโบสถกุมารตรัสกับสังวรกุมารถึงพระเจ้าสังวรว่า พระองค์เป็น
พระมหากษัตริย์ ทรงทราบอยู่ถึงสิลวัตรของพระองค์ พระองค์ทรงยกย่องพระกุมาร
ทั้งสอง พระญาติทั้งหลายพากันยอมรับพระองค์และพระองค์ทรงดำรงอยู่เหนือพระ
เจ้าที่ผู้มีพระชาติเสมอกัน บรรดาพระญาติที่มาประชุมกันแล้วก็ไม่ล่วงเกินพระองค์
พระเจ้าสังวรตรัสถึงคุณของพระองค์เองว่า หม่อนฉันไม่ริษยาสมณะทั้งหลายผู้

แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ ย่อมมอบน้อมสมณะเหล่านั้นโดยเคารพ ย่อมกราบทำสมณะ
ผู้คงที่ทั้งหลาย (ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๓๑/๔๗๔)

ศีลวันตสูตร : มี ๓ สูตร แต่แปลต่างกัน คือ

1.ศีลวันตสูตร พระสูตรว่าด้วยภิกษุผู้มีศีล พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บรรพชิตผู้มีศีล
ซึ่งเข้าไปอาศัยหมู่บ้านหรือตำบลอยู่ย่อมทำให้มนุษย์ทั้งหลายประสพบุญมากด้วย
ฐานะ ๓ คือ กาย วาจา และใจ (อง.ปณจก.(ไทย) ๒๒/๘๗/๑๕๕)

2.ศีลวันตสูตร พระสูตรว่าด้วยธรรมที่ภิกษุผู้มีศีลควรนสการโดยแยบคาย เมื่อท่าน
พระสารีบุตรและท่านพระมหาโกฏิฐิตะอยู่ ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ท่านพระมหา
โกฏิฐิตะได้เข้าไปถามว่า ภิกษุผู้มีศีลควรนสการธรรมเหล่าไหนโดยแยบคาย ท่าน
พระสารีบุตรตอบว่า ควรนสการอุปาทานชั้น ๕ โดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็น
ทุกข์ เป็นโรค เป็นจุดหัวฝี เป็นจุดจุกศร เป็นความลำบากลำบาก เป็นความเจ็บไข้
เป็นอย่างอื่น เป็นของทรุดโทรม เป็นของสูญ เป็นอนัตตา จึงจะสามารถทำให้แจ้ง
โสดาปัตติผล สกทาคามีผล อนาคามีผลและอรหัตตผลได้ ท่านพระมหาโกฏิฐิตะได้
ถามอีกว่า ภิกษุผู้เป็นโสดาบัน สกทาคามี อนาคามีและอรหันต์ควรนสการธรรม
เหล่าไหนโดยแยบคาย ท่านพระสารีบุตรตอบว่า ควรนสการอุปาทานชั้น ๕ โดย
ความเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น แต่กิจที่จะพึงทำให้ยิ่งขึ้นไป หรือการสั่งสมกิจที่ทำแล้ว
ย่อมไม่มีแก่ภิกษุผู้เป็นอรหันต์และธรรมเหล่านี้ที่ภิกษุผู้เป็นอรหันต์เจริญ ทำให้มาก
แล้ว ย่อมเป็นไปเพื่ออยู่เป็นสุขในปัจจุบันและเพื่อสดีสัมปชัญญะเท่านั้น (ส.ข.(ไทย)
๑๗/๑๒๒/๒๑๕)

3.ศีลวันตสูตร พระสูตรว่าด้วยบรรพชิตผู้มีศีล พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุผู้ละระ
ยอมเป็นที่รัก เป็นที่เคารพของเพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย เพราะประกอบด้วยธรรม ๕
คือ (๑) มีศีล สำรวมในปาติโมกข์ ประพฤติเคร่งครัดในสิกขาบททั้งหลาย (๒) เป็น
พหูสูต ทรงความรู้ได้ย่นได้ฟังมาก (๓) เป็นผู้มิว้างงาม เจริญถ้อยคำไพเราะ (๔)
เป็นผู้แคล่วคล่องในฉาน ๔ สำหรับอยู่เป็นสุขในปัจจุบันตามความปรารถนาได้โดยไม
ยาก ไม่ลำบาก (๕) ได้บรรลุเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะ (อง.ติก.(ไทย)
๒๐/๔๖/๒๐๘)

ศีลวิบัติ: เสียศีล, ศีลต่างพร้อย, ศีลวิบัติในอธิศีล, อาจารย์วิบัติในอัชฌาจารย์, ติกุฐิวิบัติใน
อติติกุฐิ

ในมหาขันธกะ อุปสัมปาเทตัพพฉกกะ กัณห์ปักษ์ ๔ กล่าวถึงภิกษุผู้ประกอบด้วยองค์
๖ ไม่พึงให้อุปสมบท ไม่พึงให้วิสัย ไม่พึงใช้สามเณรอุปัฏฐาก คือ (๑) เป็นผู้มิ
ศีลวิบัติในอธิศีล (๒) เป็นผู้มิอาจารย์วิบัติในอัชฌาจารย์ (๓) เป็นผู้มิติกุฐิวิบัติในอติติกุฐิ
(๔) เป็นผู้มิได้ย่นได้ฟังน้อย (๕) เป็นผู้มิปัญญาทราม (๖) มีพรรษาหย่อน ๑๐ (วิ.ม.
(ไทย)๔/๘๕/๑๓๓, วิ.ม.(ไทย)๔/๘๕/๑๓๔, วิ.ม.(ไทย)๔/๑๐๓/๑๕๙, วิ.ม.(ไทย)๔/
๒๓๗/๓๘๐, วิ.จ.(ไทย)๖/๖/๑๔, วิ.จ.(ไทย)๖/๖/๑๕, วิ.จ.(ไทย)๖/๑๕/๓๒, วิ.จ.(ไทย)
๖/๑๕/๓๓, วิ.จ.(ไทย)๖/๒๗/๕๕, วิ.จ.(ไทย)๗/๒๖๖/๔๖)

ศีลวิสุทธิตี : ความหมัดจตแห่งศีล, ความบริสุทธิ์แห่งศีล, ความสะอาดแห่งศีล, ศีลบริสุทธิ์, เป็นหนึ่งในธรรม คือองค์ความเพียรเพื่อความบริสุทธิ์ ๙ ประการ
 ในทศุตตรสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงธรรมคือองค์ความเพียรเพื่อความบริสุทธิ์ ๙ ประการ ได้แก่ (๑) องค์ความเพียรเพื่อความบริสุทธิ์ คือศีลวิสุทธิ (๒) องค์ความเพียรเพื่อความบริสุทธิ์ คือ จิตตวิสุทธิ (๓) องค์ความเพียรเพื่อความบริสุทธิ์ คือ ทิฏฐิวิสุทธิ (๔) องค์ความเพียรเพื่อความบริสุทธิ์ คือ กังขาวิตรณวิสุทธิ (๕) องค์ความเพียรเพื่อความบริสุทธิ์ คือ มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ (๖) องค์ความเพียรเพื่อความบริสุทธิ์ คือ ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ (๗) องค์ความเพียรเพื่อความบริสุทธิ์ คือ ญาณทัสสนวิสุทธิ (๘) องค์ความเพียรเพื่อความบริสุทธิ์ คือ ปัญญาวิสุทธิ (๙) องค์ความเพียรเพื่อความบริสุทธิ์ คือ วิมุตติวิสุทธิ (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๕๙/๔๑๘, ม.ม. (ไทย)๑๒/๒๕๗/๒๗๗, อ.ท. (ไทย)๒๐/๑๗๖/๑๒๘, อ.จ.ต.ก. (ไทย)๒๑/๑๙๖/๒๙๗, ข.ป. (ไทย) ๓๑/๑๙/๒๗, ข.ป. (ไทย) ๓๑/๑๗๐/๒๖๗)

ศีลวิมังสชาดก : มี ๒ ชาดก แปลชื่อชาดกเหมือนกัน คือชาดกว่าด้วยการพิจารณาอานิสงส์ของศีล
1.ศีลวิมังสชาดก มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า บุโรหิตโพธิสัตว์ต้องการทราบว่พระราชา นับถือตนด้วยชาติตระกูลหรือด้วยศีล จึงทดลองไปลักของหลวงดู ถูกพระราชาจับได้ และตำหนิโทษ ท่านจึงสรรเสริญคุณของศีลว่เป็นสิ่งทีงาม เป็นสิ่งทียอดเยี่ยมในโลก แม้สัตว์ร้ายเวลามันไม่ทำอันตรายใคร คนก็ยกย่องมันว่ามีศีล เมื่อเห็นคุณของศีล อย่างนี้แล้ว จึงทูลลาพระราชาออกบวช (ข.ชา.เอ.ก.(ไทย) ๒๗/๘๖/๓๖)
2.ศีลวิมังสชาดก มีเนื้อความอธิบายว่ บุโรหิตโพธิสัตว์ของพระเจ้าพรหมทัต ได้ทดลองศีลให้เห็นว่เป็นสิ่งประเสริฐ โดยท่านทดลองขโมยของหลวงดูแล้วถูกจับได้ พระราชาจะสั่งลงโทษจึงกราบทูลความจริงให้ทรงทราบว่ ศีลเป็นสิ่งทีดีงาม เป็นสิ่งทียอดเยี่ยมในโลก จากนั้นจึงกราบทูลขออนุญาตออกบวช ซึ่งพระราชาก็ทรงอนุญาต (ข.ชา.ต.ก.(ไทย) ๒๗/๑๑๘/๑๔๗)

ศีลวิมังสชาดก : มี ๓ ชาดก แต่แปลความหมายต่างกัน คือ
1.ศีลวิมังสชาดก ชาดกว่าด้วยการทดลองศีล มีเนื้อความอธิบายไว้ว่ พระโพธิสัตว์ ได้ไปศึกษาวิชากับอาจารย์ทศปาโมกข์ ถูกอาจารย์ทดลองใจเพื่อจะดูพฤติกรรมของ ศิษย์จึงให้ไปลักทรัพย์ของผู้อื่นมา ให้ โดยบอกว่จะยกธิดาของตนให้เป็นภรรยา ศิษย์ พวกอื่นหวังได้ธิดาของอาจารย์มาเป็นภรรยา จึงยอมประพฤติดีธรรมไปลักทรัพย์ ของผู้อื่น แต่พระโพธิสัตว์ไม่ไปโดยให้เหตุผลว่ สถานที่ลับในการทำชั่วไม่มี อาจารย์ พอใจจึงยกธิดาให้เป็นภรรยา บางคนเพียงต้องการลาภอย่างหนึ่ง แต่ก็ยอมล่วง ละเมิดธรรมประพฤติดีศีล คนเหล่านั้นจะไม่ได้ลาภอย่างทีตนปรารถนา เพราะ ประพฤติผิดธรรมตั้งแต่นั้น (ข.ชา.จ.ต.ก.(ไทย) ๒๗/๑๗/๑๕๙)
2.ศีลวิมังสชาดก ชาดกว่าด้วยการพิจารณาอานิสงส์ของศีล มีเนื้อความอธิบายไว้ว่ บุโรหิตโพธิสัตว์ของพระเจ้าพรหมทัต อยากทราบว่พระราชาและชาวเมืองยกย่อง ตนเพราะเป็นคนมีศีลเพราะยศตำแหน่ง จึงทดลองไปขโมยเงินหลวงทีเจ้าหน้าที่ การเงินทีกำลังนับอยู่ ท่านทำอยู่อย่างนี้ ๒-๓ ครั้ง เจ้าหน้าที่การเงินทนไม่ได้จึงบอก

ให้ตำรวจจับ เพื่อพระราชาสอบสวน ได้กราบทูลให้ทราบความเป็นจริงว่าที่ทำนี้เป็น ทดลองศีลและบัดนี้ได้รู้แล้วว่าศีลเป็นสิ่งสำคัญที่สุดแล้วทูลลาพระราชารักษา (ขุ. ชา.จตุกก.(ไทย) ๒๗/๑๑๗/๑๘๐)

3.ศีลวิมังสชาดก ชาดกว่าด้วยการทดลองศีล มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า บุโรหิต โภธิสัตว์ผู้สอนนรธรรมแก่พระราชาท้องการจะทราบว่ พระราชานับถือตนเพราะ ความประพฤติดีมีศีลหรือเพราะการที่ตนการศึกษาเล่าเรียนมีความรู้มาก จึงทดลอง หยิบเอาภษาปณะจากที่นับเงินของเหรียญไปถึง ๓ ครั้ง เขาจึงกราบทูลพระราชให้ ทรงทราบเรื่อง พระราชาทรงสอบสวนเรื่องนั้นทันที ท่านจึงกราบทูลความสงสัยของ ตนว่าระหว่างความมีศีลกับมีการศึกษานั้นอย่างไรประเสริฐกว่ากัน บัดนี้ทราบแล้ว ชาดกตระกูลหรือผิวพรรณเป็นของเปล่าประโยชน์ ศีลเท่านั้นประเสริฐสุด คนไม่มีศีล ถึงมีการศึกษาก็หาความเจริญมิได้ กษัตริย์หรือพ่อค้าประชาชนถ้าไม่ตั้งอยู่ในธรรม ตายไปแล้วก็เข้าถึงทุกคติ คนทั่วไปถ้าประพฤติธรรมก็เสมอกันได้ในเทวโลก พระเวท ชาดกตระกูล หรือพวกพ้องไม่สามารถจะให้ความสุขในสัมปรายภพได้ แต่ศีลของตนที่ รักษาบริสุทธิ์ดีแล้ว นำมาความสุขในสัมปรายภพมาให้ได้ เมื่อทราบว่ศีลประเสริฐ กว่าท่านจึงทูลลาพระเจ้าพรหมที่ต่อออกบวช (ขุ.ชา.ปญจก.(ไทย) ๒๗/๖๕/๒๑๑)

ศีลวุฑฒิ:

ความเจริญด้วยศีล, ความเจริญแห่งศีล, ศีลข้อ ๒ ในวุฑฒิ ๓ ในวุฑฒิสูตฺร พระผู้มีพระภาคตรัสวุฑฒิ ๓ ประการ คือ (๑) สัทธา วุฑฒิ ความเจริญ ด้วยศรัทธา (๒) สีลวุฑฒิ ความเจริญด้วยศีล (๓) ปัญญา วุฑฒิ ความเจริญด้วยปัญญา (อง.ทุก.(ไทย)๒๐/๑๔๐/๓๘๗)

ศีลสมบัติ :

สมบัติแห่งศีล, ความถึงพร้อมแห่งศีล, ปัจจัยแห่งอานิสงส์ ๕ ประการ ในปาฏลิกามวัตถุ เรื่อง ศีลสมบัติของผู้มีศีล ย่อมได้อานิสงส์ ๕ ประการ คือ (๑) ได้ โภคทรัพย์ใหญ่หลวงมีความไม่ประมาทเป็นเหตุ (๒) ได้กิตติศัพท์อันดีงามของบุคคล ผู้มีศีล(๓) จะเข้าไปยังบริษัทใด ๆ ย่อมแก้แล้วกล้า ไม่ก่อกวนเข้าไป (๔) ย่อมไม่ หลงลืมสติตาย (๕) หลังจากตายแล้วย่อมไปบังเกิดในสุคติโลกสวรรค์ (วิ.ม.(ไทย) ๕/ ๒๘๕/๙๙)

ศีลสังวร:

สำรวมในปาติโมกข์, สำรวมในอาจาระและโคจร, ระมัดระวังในศีล, สมาทานศึกษา อยู่ในสิกขาบททั้งหลาย ในสาริปุตตสูตรตนิทเทศ พระสารีบุตรกล่าวถึงธรรมอันเป็นส่วนสุตรอบ คือ สีลสังวร กล่าวคือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้ที่มีศีล สำรวมด้วยการสังวรในปาติโมกข์ สมบูรณ์ ด้วยอาจาระและโคจร เห็นภัยในโทษเพียงเล็กน้อย สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบท ทั้งหลาย พิจารณาเห็นความเนาเสียภายใน ประพฤติธรรมอันเป็นส่วนสุตรอบ คือศีล สังวรภายใน ไม่ทำลายกฎเกณฑ์ นี้ชื่อว่าธรรมอันเป็นส่วนสุตรอบ คือ สีลสังวร (ขุ.ม. (ไทย)๒๙/๑๙๙/๕๘๔)

ศีลสัมปทา:

ความถึงพร้อมด้วยศีล, คุณสมบัติอันแท้จริงของสมณะพราหมณ์, หนึ่งในสัมปทา ๓ ตัวอย่างในมหาสิหนาทสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสการหลีกบาปด้วยตะบะที่ไร้ประโยชน์ กล่าวถึงคุณสมบัติที่แท้จริงของสมณะพราหมณ์ เป็นผู้มุ่งหมั่นผ้าป่าน มุ่งหมั่นผ้าแถมกัน

อาบน้ำวันละ ๓ ครั้ง คือ ถือกาลลงอาบน้ำ มีสีลสัมปทา จิตสัมปทา หรือปัญญา สัมปทาก็ยังไม่เป็นอันสมณพราหมณ์นั้นอบรมทำให้แจ้ง ที่แท้ เขายังห่างไกลจาก สามัญคุณและพรหมัญคุณ (ที.สี.(ไทย)๙/๓๙๗/๑๖๖,ที.สี.(ไทย)๙/๔๐๐/๑๗๐,ที.สี.(ไทย)๙/๔๐๑/๑๗๐,ที.สี.(ไทย)๙/๔๐๑/๑๗๑,(ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๐๔/๒๕๗,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๑๖/๓๐๔,ส.ม.(ไทย)๑๙/๕๐/๔๔,ส.ม.(ไทย)๑๙/๕๑/๔๔,ส.ม.(ไทย)๑๙/๕๒/๔๔,ส.ม.(ไทย)๑๙/๕๓/๔๔,อง.ทุก.(ไทย)๒๐/๓๔/๗๘)

สีลสัมปทาที่สุตตปัญจจะ :ว่าด้วยพระสูตร ๖ สูตร มีสีลสัมปทาสูตรเป็นต้น มี ๖ แห่ง และแปลเหมือนกันทั้ง ๖ แห่งคือ

1.สีลสัมปทาที่สุตตปัญจจะ พระผู้มีพระภาคตรัสพระสูตร ๕ สูตรในลักษณะเดียวกัน คือ พระองค์ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า (๑) สีลสัมปทา(สีลสัมปทาสูตร) (๒) ฉันทสัมปทา(ฉันทสัมปทาสูตร) (๓) อตตสัมปทา(อตตสัมปทาสูตร) (๔) ทิฏฐิสัมปทา(ทิฏฐิสัมปทาสูตร) (๕) อปฺปมาทสัมปทา(อปฺปมาทสัมปทาสูตร)เป็นบุพนิमित เพื่อให้เกิดอริยมรรคมีองค์ ๘ อันอาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปในโอสสัคคะ เหมือนแสงอรุณที่มาก่อนดวงอาทิตย์ขึ้นในยามเช้า (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๕๐-๕๔/๔๔)

2.สีลสัมปทาที่สุตตปัญจจะ พระผู้มีพระภาคตรัสพระสูตร ๕ สูตรในลักษณะเดียวกัน คือ พระองค์ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า (๑) สีลสัมปทา(สีลสัมปทาสูตร) (๒) ฉันทสัมปทา(ฉันทสัมปทาสูตร) (๓) อตตสัมปทา(อตตสัมปทาสูตร) (๔) ทิฏฐิสัมปทา(ทิฏฐิสัมปทาสูตร) (๕) อปฺปมาทสัมปทา(อปฺปมาทสัมปทาสูตร)เป็นบุพนิमित เพื่อให้เกิดอริยมรรคมีองค์ ๘ อันเป็นธรรมมีการกำจัดราคะ โทสะ และโมหะเป็นจุดหมาย เหมือนแสงอรุณที่มาก่อนดวงอาทิตย์ขึ้นในยามเช้า (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๕๗-๖๑/๔๖)

3.สีลสัมปทาที่สุตตปัญจจะ พระผู้มีพระภาคตรัสพระสูตร ๕ สูตรในลักษณะเดียวกัน คือ พระองค์ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า (๑) สีลสัมปทา(สีลสัมปทาสูตร) (๒) ฉันทสัมปทา(ฉันทสัมปทาสูตร) (๓) อตตสัมปทา(อตตสัมปทาสูตร) (๔) ทิฏฐิสัมปทา(ทิฏฐิสัมปทาสูตร) (๕) อปฺปมาทสัมปทา(อปฺปมาทสัมปทาสูตร)เป็นธรรมอันเอก เพื่อให้เกิดอริยมรรคมีองค์ ๘ อันอาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปในโอสสัคคะ เหมือนแสงอรุณที่มาก่อนดวงอาทิตย์ขึ้นในยามเช้า (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๖๔-๖๘/๔๙)

4.สีลสัมปทาที่สุตตปัญจจะ พระผู้มีพระภาคตรัสพระสูตร ๕ สูตรในลักษณะเดียวกัน คือ พระองค์ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า (๑) สีลสัมปทา(สีลสัมปทาสูตร) (๒) ฉันทสัมปทา(ฉันทสัมปทาสูตร) (๓) อตตสัมปทา(อตตสัมปทาสูตร) (๔) ทิฏฐิสัมปทา(ทิฏฐิสัมปทาสูตร) (๕) อปฺปมาทสัมปทา(อปฺปมาทสัมปทาสูตร)เป็นธรรมอันเอก เพื่อให้เกิดอริยมรรคมีองค์ ๘ อันเป็นธรรมมีการกำจัดราคะ โทสะ และโมหะเป็นจุดหมาย เหมือนแสงอรุณที่มาก่อนดวงอาทิตย์ขึ้นในยามเช้า (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๗๑-๗๕/๕๑)

5.สีลสัมปทาที่สุตตปัญจจะ พระผู้มีพระภาคตรัสพระสูตร ๕ สูตรในลักษณะเดียวกัน คือ พระองค์ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เราไม่เห็นธรรมอันเอกอื่น นอกจาก

(๑) สีสัมปทา(สีสสัมปทาสูตร) (๒) ฉันทสัมปทา(ฉันทสัมปทาสูตร) (๓) อุตตสัมปทา (อุตตสัมปทาสูตร) (๔) ทิฏฐิสัมปทา(ทิฏฐิสัมปทาสูตร) (๕) อัปมาทสัมปทา(อัปมาทสัมปทาสูตร)ซึ่งเป็นธรรมอันเอก เพื่อให้เกิดอริยมรรคมีองค์ ๘ อันอาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปในโอสสัคคะ เหมือนแสงอรุณที่มาก่อนดวงอาทิตย์ ขึ้นในยามเช้า (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๗๘-๘๒/๕๔)

6.สีสสัมปทาที่สุดตปัญจกะ พระผู้มีพระภาคตรัสพระสูตร ๕ สูตรในลักษณะเดียวกัน คือ พระองค์ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เราไม่เห็นธรรมอันเอกอื่น นอกจาก (๑) สีสัมปทา(สีสสัมปทาสูตร) (๒) ฉันทสัมปทา(ฉันทสัมปทาสูตร) (๓) อุตตสัมปทา (อุตตสัมปทาสูตร) (๔) ทิฏฐิสัมปทา(ทิฏฐิสัมปทาสูตร) (๕) อัปมาทสัมปทา(อัปมาทสัมปทาสูตร)ซึ่งเป็นธรรมอันเอก เพื่อให้เกิดอริยมรรคมีองค์ ๘ อันเป็นธรรมมีการกำจัดราคะ โทสะ และโมหะเป็นจุดหมาย เหมือนแสงอรุณที่มาก่อนดวงอาทิตย์ ขึ้นในยามเช้า (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๘๕-๘๙/๕๖)

สีสสัมปทานสูตร : พระสูตรว่าด้วยภิกษุผู้สมบูรณ์ด้วยศีล พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเหล่าใดสมบูรณ์ด้วยศีล สมบูรณ์ด้วยสมาธิ สมบูรณ์ด้วยปัญญา สมบูรณ์ด้วยวิมุตติ สมบูรณ์ด้วยวิมุตติญาณทัสสนะเป็นผู้กล่าวสอนให้รู้แจ้ง ชี้แจงให้เห็นชัด ชวนใจให้อยากรับเอาไปปฏิบัติ เร้าใจให้อาจหาญกล้ากล้า ปลอดภัยให้สดชื่นร่าเริง เป็นผู้สามารถกล่าวบรรยายสัทธรรมให้เข้าใจง่าย การได้เห็นภิกษุเหล่านั้น รากล่าวว่ามีอุปการะมากการได้ฟัง(ธรรม)ภิกษุเหล่านั้น เรากล่าวว่ามีอุปการะมาก การได้เข้าไปหาภิกษุเหล่านั้น เรากล่าวว่า มีอุปการะมาก การได้เข้าไปนั่งใกล้ภิกษุเหล่านั้น เรากล่าวว่ามีอุปการะมาก การได้ระลึกถึงภิกษุเหล่านั้น เรากล่าวว่ามีอุปการะมาก และการได้ออกบวชตามภิกษุเหล่านั้น เรากล่าวว่ามีอุปการะมาก นั้นเป็นเพราะเหตุไร ภิกษุทั้งหลาย เพราะเมื่อภิกษุเสพ คบ เข้าไปนั่งใกล้ ภิกษุผู้ทรงคุณดังกล่าวนั้น สีลขันธ์ สมาธิขันธ์ปัญญาขันธ์ วิมุตติขันธ์ วิมุตติญาณทัสสนขันธ์ แม้ที่ยังไม่บริบูรณ์ก็จะถึงความบริบูรณ์ด้วยภาวณา (ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๑๐๔/๔๘๒)

สีสสารธรรม: ธรรมที่เป็นแก่นสารคือศีล,ศีลที่ให้สำเร็จประโยชน์ที่เป็นแก่นสาร, เป็นหนึ่งในสารธรรม ๕ ประการ

ในสารสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสเรื่องสารธรรม ธรรมที่เป็นแก่นสาร ๔ ประการ คือ (๑) สีสสารธรรม ธรรมที่เป็นแก่นสารคือศีล (๒) สมาธิสารธรรม ธรรมที่เป็นแก่นสารคือสมาธิ (๓) ปัญญาสารธรรม ธรรมที่เป็นแก่นสารคือปัญญา (๔) วิมุตติสารธรรม ธรรมที่เป็นแก่นสารคือวิมุตติ(อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๑๕๐/๒๑๓,อง.จตุกก.อ.(บาลี) ๒/๑๔๙-๑๕๐/๓๘๓)

สีสสูตร : มี ๑๐ สูตร ส่วนมากแปลว่า พระสูตรว่าด้วยศีล แต่ก็มีแปลต่างกันบ้าง เช่น พระสูตรว่าด้วยบุคคลผู้มีศีล

1.สีสสูตร พระสูตรว่าด้วยบุคคลผู้มีศีล พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย มีศีลสมบูรณ์ สำรวมด้วยการสังวรในปาติโมกข์ เพียบพร้อมด้วยอาจารย์และโคจร มีปกติเห็นภัยในโทษแม้เล็กน้อย สมทานศึกษาอยู่ในสิกขาบท ปราศจากอภิชฌา พยาบาท

ถิ่นมิทระ อุทัจจกุกุจะ วิจิจณา ได้ ปรรภาความเพียร มีสติตั้งมั่น มีจิตแน่วแน่ เป็นสมาธิในอิริยาบถต่าง ๆ คือ เดิน ยืน นั่ง นอน หรือตื่นอยู่ ชื่อว่า เป็นผู้ปรรภา ความเพียร อุทิกายและใจ (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๒/๒๒)

2.สี่ลสูตร (ปฐม) (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคล ๔ จำพวก คือ บุคคล (๑) ผู้ไม่บำเพ็ญศีล สมาธิ ปัญญา ให้บริบูรณ์ (๒) ผู้บำเพ็ญศีลให้บริบูรณ์ แต่ไม่บำเพ็ญ สมาธิปัญญาให้บริบูรณ์ (๓) ผู้บำเพ็ญศีล สมาธิให้บริบูรณ์ แต่ไม่บำเพ็ญปัญญาให้ บริบูรณ์ (๔) ผู้บำเพ็ญศีล สมาธิ และปัญญาให้บริบูรณ์ (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๓๖/ ๒๐๕)

3.สี่ลสูตร (ทุติย) (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคล ๔ จำพวก คือ (๑) ผู้ไม่ เคารพศีล สมาธิ ปัญญา ไม่ถือศีล สมาธิ ปัญญาเป็นใหญ่ (๒) ผู้เคารพศีล ถือศีลเป็น ใหญ่ แต่ไม่เคารพสมาธิ ปัญญา และไม่ถือสมาธิ ปัญญาเป็นใหญ่ (๓) ผู้เคารพศีล สมาธิ และถือศีล สมาธิเป็นใหญ่ แต่ไม่เคารพปัญญา ไม่ถือปัญญาเป็นใหญ่ (๔) บุคคลผู้เคารพศีล สมาธิ ปัญญา ถือศีล สมาธิ ปัญญา เป็นใหญ่ (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/ ๑๓๗/๒๐๕)

4.สี่ลสูตร พระสูตรว่าด้วยศีลที่เป็นองค์ประกอบของภิกษุ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๕ คือ ประกอบด้วย (๑) ศีล (๒) สมาธิ (๓) ปัญญา (๔) วิมุตติ(๕) วิมุตติญาณทัสสนะ ย่อมเป็นผู้ควรแก่ของที่เขานำมาถวาย ควรแก่ของ ต้อนรับ ควรแก่ทักษิณา ควรแก่การทำอัญชลี และเป็นนानาบุญอันยอดเยี่ยมของโลก (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๐๗/๑๘๕)

5.สี่ลสูตร พระสูตรว่าด้วยโทษแห่งความทุศีลและคุณแห่งความมีศีล พระสารีบุตร กล่าวกับภิกษุทั้งหลายว่า สำหรับผู้ทุศีลสัมมาสมาธิย่อมมีเหตุถูกกำจัด เมื่อไม่มี สัมมาสมาธิ ยถาภูตญาณทัสสนะย่อมมีเหตุถูกกำจัด เมื่อไม่มียถาภูตญาณทัสสนะ นิพพิทาและวิราคะย่อมมีเหตุถูกกำจัด เมื่อไม่มีนิพพิทาและวิราคะ วิมุตติญาณทัส สนะย่อมมีเหตุถูกกำจัด เปรียบเหมือนต้นไม้ที่มีกิ่งและใบวิบัติ สะเก็ด เปลือก กระจพี แม้แก่นของต้นไม้ นั้น ย่อมไม่ถึงความบริบูรณ์ ส่วนผู้มีศีล สัมมาสมาธิ ย่อมมีเหตุ บริบูรณ์ เมื่อมีสัมมาสมาธิ ยถาภูตญาณทัสสนะย่อมมีเหตุสมบูรณ์ เมื่อมี ยถาภูตญาณทัสสนะ นิพพิทาและวิราคะย่อมมีเหตุสมบูรณ์ เมื่อมีนิพพิทาและวิราคะ วิมุตติญาณทัสสนะย่อมมีเหตุสมบูรณ์ เปรียบเหมือนต้นไม้ที่มีกิ่งและใบสมบูรณ์ สะเก็ด เปลือก กระจพี แม้แก่นของต้นไม้ นั้นย่อมถึงความบริบูรณ์ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๖๘/๒๘๒)

6.สี่ลสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า โทษของบุคคลผู้ทุศีล ๕ คือ (๑) เสื่อมโภคทรัพย์ (๒) กิตติศัพท์อันชั่วย่อมนระฉ่นไป (๓) จะเข้าไปยังบริษัทใดๆ ย่อมไม่แก่ล้า ก้า เก้อเขินเข้าไป (๔) หลงลืมสติตาย (๕) หลังจากตายแล้ว จะไปเกิดในอบาย ทุคติ วินิบาต นรก แล้วทรงแสดงอานิสงส์ของบุคคลผู้มีศีลสมบูรณ์ ๕ คือ (๑) มีโภคทรัพย์ (๒) กิตติศัพท์อันงามย่อมจรไป (๓) จะเข้าไปยังบริษัทใด ๆ ย่อมแก่ล้า ก้า ไม่เก้อ

เงินเข้าไป (๔) ไม่หลงลืมสติตาย(๕) หลังจากตายแล้ว ย่อมบังเกิดในสุคติโลกสวรรค์ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๒๑๓/๓๕๕)

7.ศีลสูตร (ปฐม) พระสูตรว่าด้วยศีลและทิวาภิ (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ศีล วิบัติและมิจฉาภิทิวาภิเป็นเหตุให้ตกนรก และตรัสอีกว่า นรชนผู้มีปัญญาพรหม ประกอบด้วยธรรม ๒ ประการนี้คือ ศีลวิบัติ และมิจฉาภิทิวาภิหลังจากตายแล้ว จะไป เกิดในนรก (ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๓๒/๓๗๙)

8.ศีลสูตร (ทุติย) พระสูตรว่าด้วยศีลและทิวาภิ (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ศีล สมบัติและสัมมาภิทิวาภิ เป็นเหตุให้ไปเกิดในสวรรค์ ตรัสอีกว่า นรชนผู้มีปัญญา ประกอบด้วยธรรม ๒ ประการนี้ คือศีลสมบัติ และสัมมาภิทิวาภิหลังจากตายแล้ว จะ ไปเกิดในสวรรค์ (ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๓๓/๓๘๐)

9.ศีลสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า การคบหาสมาคมกับภิกษุผู้มีศีล สมาธิ ปัญญา วิมุตติ และวิมุตติญาณทัสสนะ เป็นเหตุให้ได้เจริญโพชฌงค์ ๗ ได้ และ จะได้รับอานิสงส์ถึง ๗ ประการ เช่น ได้บรรลุอรหัตผลในปัจจุบันเป็นต้น (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๘๔/๑๑๔)

10.ศีลสูตร พระสูตรว่าด้วยศีลที่เป็นกุศล ท่านพระภัทเทคามท่านพระอานนท์ว่า พระผู้มีพระภาคตรัสศีลที่เป็นกุศลไว้เพื่ออะไร ท่านพระอานนท์ตอบว่า เพื่อเจริญสติ ปัญญา ๔ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๓๘๗/๒๔๕)

ศีลอุโบสถ:

การรักษาศีลอุโบสถ, การรักษาศีล ๘, การทำจิตที่เศร้าหมองให้ผ่องแผ้วด้วยการ รักษาศีล

ในอุโบสถสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสการทำจิตที่เศร้าหมองให้ผ่องแผ้วย่อม มีได้ด้วย ความเพียร คือ อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ระลึกถึงศีลของตนที่ไม่ขาด เป็นไปเพื่อสมาธิ เมื่อเธอระลึกถึงศีลของตนอยู่ จิตย่อมผ่องใส เกิดความปราโมทย์ ละเครื่องเศร้า หมองแห่งจิตเสียได้ เรียกว่า รักษาศีลอุโบสถ โดยอยู่ร่วมกับศีลและเพราะปรารถนา ศีล จิตของเธอจึงผ่องใส เกิดความปราโมทย์ ละเครื่องเศร้าหมองแห่งจิตเสียได้ (อง.ทุก. (ไทย)๒๐/๓๑/๒๘๔)

ศีลัพพตปริมาส: ความยึดถือว่าคุณคนจะบริสุทธิ์หลุดพ้นได้ด้วยศีลและวัตร, การถือว่าเพียงประพฤติ ศีลและวัตรให้เคร่งครัดก็พอที่จะบริสุทธิ์หลุดพ้นได้ไม่ต้องอาศัยสมาธิปลละปัญญา, การถือศีลและวัตรที่งมงาย, การถือศีลและพรตโดยสักว่าทำตามกันไปอย่างงมงาย, ข้อ ๓ ในสังโยชน์ ๑๐, หนึ่งในสามของสังโยชน์เบื้องต่ำ,อุปมาเมฆหมอกบนท้องฟ้า ตัวอย่างในสรทสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสเรื่องธรรมจักขุกับท้องฟ้าในสารทกาล กล่าวถึงเมื่อท้องฟ้าแจ่มใสปราศจากเมฆหมอกในสารทกาล ดวงอาทิตย์ส่องแสงไป ทัวท้องฟ้า ขจัดความมืดมัวที่อยู่ในอากาศทั้งหมด กำลังส่องแสง แผดแสงและส่อง สว่างอยู่ ฉันท เมื่อธรรมจักขุที่ปราศจากธุลี ปราศจากมลทินเกิดแก่อริยสาวก พร้อม กับการเกิดขึ้นแห่งทัสสนะแล้ว อริยสาวกนั้นย่อมละสังโยชน์ ๓ ประการ คือ สักกายทิฏฐิ ความเห็นว่าเป็นตัวของตน วิจิกิจฉา (ความลังเลสงสัย และศีลัพพตปริมาส ฉันทนั้น (วิ.ม.(ไทย)๕/๒๔๔/๑๐,(ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๐๕/๒๖๔,๑๑/๓๑๕/๓๐๒,ม.

ม.(ไทย)๑๓/๑๒๙/๑๔๒,(อง.ทก.(ไทย)๒๐/๙๕/๓๒๘,อง.ฉก.(ไทย)๒๒/๕๕/
๕๓๗,อง.ฉก.(ไทย)๒๒/๘๙/๖๑๔,อง.ฉก.(ไทย)๒๒/๙๐/๖๑๕,อง.ฉก.(ไทย)๒๒/
๙๑/๖๑๖,อง.นวก.(ไทย)๒๓/๖๗/๕๕๒,วิ.อ. (บาลี) ๓/๒๔๓/๑๖๕)

สรีลพัทพราสาทกายคั่นละ: กายคั่นละคือสรีลพัทพราสาท, เครื่องร้อยรัดกายคือสรีลพัทพราสาท
ตัวอย่างในสังคีตสูตร สังคีตหมวด ๔ กล่าวถึงคั่นละ เครื่องร้อยรัด ๔ ประการ คือ
(๑) อภิขมากายคั่นละ กายคั่นละคืออภิขมา (๒) พยาบาทกายคั่นละ กายคั่นละคือ
พยาบาท (๓) สรีลพัทพราสาทกายคั่นละ กายคั่นละคือสรีลพัทพราสาท (๔) อิทังสัจ
จาภินเวสกายคั่นละ กายคั่นละคือความยึดถือว่าสิ่งนี้เท่านั้นจริง (ที.ปา.(ไทย)๑๑/
๓๑๒/๒๙๓,อภิ.สง.(ไทย)๓๔/๑๑๔๓/๒๙๒,อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/๙๓๘/๕๘๗,อภิ.ป.(ไทย)
๔๒/๑/๓๓๑,อภิ.ป.(ไทย)๔๒/๓๖/๓๔๗,อภิ.ป.(ไทย)๔๒/๑๐๓/๓๘๑,อภิ.ป.(ไทย)
๔๒/๑๐๗/๓๘๓)

สรีลพัทพราสาทที่เป็นอดีต: ความยึดถือว่าบุคคลจะบริสุทธิ์หลุดพ้นได้ด้วยศีลและวัตรที่เป็นอดีต, การ
ประพาศศีลและวัตรให้เคร่งครัดก็พอที่จะบริสุทธิ์หลุดพ้นได้ที่ป็นอดีต
ในสัมพัตถิติคคา สกวาทีถามปรวาทิว่า วิจิจฉนาที่เป็นอดีต สรีลพัทพราสาทที่เป็น
อดีต กามราคะอย่างละเอียดที่เป็นอดีต พยาบาทอย่างละเอียดที่เป็นอดีตของพระ
อนาคามีมีอยู่ใช้ใหม่ ปรวาทิตอบว่า ไช (อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๒๙๑/๒๐๑)

สรีลพัทพราสาทสังโยชน์: สังโยชน์คือความถ้อยมั่นในศีลและพรต, สรีลพัทพราสาทสังโยชน์และอวิชา
สังโยชน์อาศัยกามราคสังโยชน์เกิดขึ้น, สังโยชน์ที่อาศัยกันเกิดขึ้น
ตัวอย่างในปัจจนานุโลม วิภังควาร เหตุปัจจัย คือ สภาวธรรมที่เป็นสังโยชน์อาศัย
สภาวธรรมที่เป็นสังโยชน์เกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัย ได้แก่ ทิฐีสังโยชน์และอวิชา
สังโยชน์อาศัยกามราคสังโยชน์เกิดขึ้น สรีลพัทพราสาทสังโยชน์และอวิชาสังโยชน์
อาศัยกามราคสังโยชน์เกิดขึ้น มานสังโยชน์และอวิชาสังโยชน์อาศัยกามราคสังโยชน์
เกิดขึ้น อวิชาสังโยชน์อาศัยกามราคสังโยชน์เกิดขึ้น อิสสาสังโยชน์และอวิชา
สังโยชน์อาศัยปฏิฆสังโยชน์เกิดขึ้นมัจฉริยสังโยชน์และอวิชาสังโยชน์อาศัยปฏิฆ
สังโยชน์เกิดขึ้น อวิชาสังโยชน์อาศัยปฏิฆสังโยชน์เกิดขึ้น ภวราคสังโยชน์และอวิชา
สังโยชน์อาศัยมานสังโยชน์เกิดขึ้นอวิชาสังโยชน์อาศัยภวราคสังโยชน์เกิดขึ้น อวิชา
สังโยชน์อาศัยวิจิจฉนาสังโยชน์เกิดขึ้น (ขุ.จ.(ไทย)๓๔/๑๑๒๔/๒๘๖, (อภิ.ป.(ไทย)
๔๒/๑/๒๗๔)

สรีลพัทสูตร : พระสูตรว่าด้วยผลแห่งศีลและวัตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับพระอานนท์ว่า ศีล วัตร
ชีวิต พรหมจรรย์ และการบำบวง(คือการบอบาน เช่นสรวงบูชา) มีผลทุกอย่างหรือ
พระอานนท์กราบทูลว่า ในกรณีนี้ จะตอบโดยแย่งเดียวไม่ได้ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า
ถ้าอย่างนั้น เธอจงจำแนกตอบ พระอานนท์จำแนกตอบว่า เมื่อบุคคลนั้นประพาศศีล
วัตร ชีวิต พรหมจรรย์ และการบำบวงใดอยู่ อกุศลธรรมเจริญยิ่งขึ้น กุศลธรรมเสื่อม
ไป ศีล วัตร ชีวิต พรหมจรรย์ และการบำบวงนั้นชื่อว่าไม่มีผล แต่เมื่อบุคคลประพาศ
ศีล วัตร ชีวิต พรหมจรรย์ และการบำบวงใดอยู่ อกุศลธรรมเสื่อมไป กุศลธรรมเจริญ
ยิ่งขึ้น ศีล วัตร ชีวิต พรหมจรรย์ และการบำบวงนั้นชื่อว่า มีผล พระผู้มีพระภาคทรง

พอพระทัย พระอานนทร์ทราบถึงอาการที่ทรงพอพระทัยจึงลุกจากที่นั่งถวายอภิวาท แล้วหลีกไป เมื่อพระอานนทร์หลีกไปได้ไม่นาน พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลาย ว่า อานนทร์ยังเป็นพระเสขะ แต่ผู้ที่เสมอกับอานนทร์ทางปัญญา มิใช่หาได้ง่าย (อง.ติก. (ไทย) ๒๐/๗๙/๓๐๓)

สัทพตูปาทาน: ความถือมั่นในศีลและพรต, ความยึดมั่นในศีลและพรต, การถือว่าจะบริสุทธิ์หลุดพ้น ได้เพียงด้วยศีลและวัตร, หลักความประพฤติ ข้อปฏิบัติ แบบแผน ระเบียบ วิธี ขนบธรรมเนียมประเพณี ลัทธิพิธีต่าง ๆ ถือว่าจะต้องเป็นอย่างนั้น ๆ โดยสักแต่ว่าทำ สืบ ๆ กันมา หรือปฏิบัติตาม ๆ กันไปอย่างงมงาย โดยนิยมว่าหลัง ว่าศักดิ์สิทธิ์ มิได้ เป็นไปด้วยความรู้ความเข้าใจตามหลักความสัมพันธ์แห่งเหตุผล, หนึ่งในอุปาทาน ๔ ตัวอย่างในอุปาทานปัญหาสูตร ชัมพูชาทกปริพาชกถามพระสารีบุตรว่า “ท่านสารี บุตร ที่เรียกกันว่า ‘อุปาทาน อุปาทาน’ อุปาทานมีเท่าไร” ท่านพระสารีบุตรตอบว่า “ผู้มีอายุ อุปาทานมี ๔ คือ (๑) กามอุปาทาน ความยึดมั่นในกาม (๒) ทิฏฐอุปาทาน ความยึดมั่นในทิฏฐิหรือทฤษฎี (๓) สัทพตูปาทาน ความยึดมั่นในศีลและพรต (๔) อัตตวาอุปาทาน ความยึดมั่นในวาทีว่าอัตตา ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๑๒/๒๙๓, ม.ม.(ไทย) ๑๒/๑๔๓/๑๓๗, (ส.ส.(ไทย)๑๘/๓๒๕/๓๔๓, พ.ป.(ไทย)๓๑/๒๑๘/๓๖๒, อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๑๒๒๒/๓๐๘, อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/๙๓๘/๕๘๘)

สีลานิสังสขาดก : ชาตกว่าด้วยอานิสงส์ของศีล มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า เทวดาประจำสมุทรโพธิสัตว์ ได้ช่วยเหลืออุบาสกผู้มีศรัทธา มีศีลและมีจาคะให้พ้นจากอันตรายในท่ามกลาง มหาสมุทรโดยการให้พญานาคนิรมิตกายเป็นสำเภาทอง ประกาศรับผู้ รับเฉพาะผู้มี ศีลเดินทางเข้าไปฝั่งทะเล เพราะไปค้าขายทางทะเลเกิดสำเภาแตกไปติดอยู่ที่เกาะ พร้อมกับช่างกลบกประจำตัว แต่เขาเป็นผู้มีศีล เทวดาไม่ยอมให้ขึ้นเรือ อุบาสกจึงแผ่ ส่วนบุญให้เขา เทวดาจึงยอมรับขึ้นสำเภาไปด้วย เมื่อนำส่งที่ถึงบ้านเกิดแล้ว เทวดา ได้กล่าวถึงคุณของการสังสรรค์กับบัณฑิตว่า ดูเอาเถิด นี่แหละผลของศรัทธา ศีลและ จาคะ พญานาคแปลงกายเป็นเรื่อนำอุบาสกผู้มีศรัทธาไปสู่ฝั่ง บุคคลพึงคบหาสัตบุรุษ เท่านั้น พึงทำความสนิทสนมกับสัตบุรุษ เพราะการอยู่ร่วมกับสัตบุรุษ นายช่างกลบก จึงถึงความสวัสดิ(ขุ.ชา.ทุก.(ไทย) ๒๗/๗๙/๘๕)

สีลานุสสติ: การระลึกถึงศีล, หนึ่งในอนุสสติ ๖ ตัวอย่างในสังคีตสูตร สังคีตนิมิต ๖ กล่าวถึงอนุสสติฐาน ๖ ประการ ที่เป็นธรรม เอก คือ (๑) พุทธานุสสติ การระลึกถึงพระพุทธเจ้า (๒) อัมมานุสสติ การระลึกถึง พระธรรม (๓) สังฆานุสสติ การระลึกถึงพระสงฆ์ (๔) สีลานุสสติ การระลึกถึงศีล (๕) จาคานุสสติ การระลึกถึงการบริจาค (๖) เทวดานุสสติ การระลึกถึงเทวดา (ที.ปา. (ไทย)๑๑/๓๒๗/๓๒๘, .ปา.(ไทย)๑๑/๓๕๖/๓๘๙, อง.เอกก.(ไทย)๒๐/๒๙๗/๓๗, อง. เอกก.(ไทย)๒๐/๔๗๓/๕๐, อง.เอกก.(ไทย)๒๐/๔๗๔/๕๐, อง.เอกก.(ไทย)๒๐/๔๗๕/ ๕๐, อง.ฉก.(ไทย)๒๒/๙/๔๒๑, อง.ฉก.(ไทย)๒๒/๒๖/๔๖๑, อง.เอกาทสก.(ไทย)๒๔/ ๑๑/๔๑๓, อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๓๐๑/๒๓๗)

สี่ล้อมประภัสสร:สี่ล้อมพรายเหมือนแก้วผลึก, หนึ่งในสี่ของฉัพพรรณรังสี,อานิสงส์ที่พระนพาคาริก
เถระในอดีตชาติได้สร้างเรือนไม้่อถวายพระนารทพุทธเจ้า

ในนพาคาริกเถราปทาน กล่าวถึงอดีตชาติของท่านนพาคาริกเถระ เมื่อสมัยพระสยาม
ภูปัจเจกพุทธเจ้าพระนามว่านารทะ ท่านประทับอยู่ที่โคนไม้ ในครั้งนั้น ท่านได้สร้าง
เรือนไม้่อ มุงด้วยหญ้า แฝวถางที่จงกรมแล้ว ได้ถวายแด่พระสยามภู ด้วยอานิสงส์นี้
วิมานของท่านสูงลอยเด่น เหมือนสายรุ้ง วิมานของท่านมีเสา ๑,๐๐๐ ต้น มีสี่ล้อม
ประภัสสร (ไม่มีวิมานอื่นเสมอเหมือน (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๓๕/๕๒๖,ขุ.อป.(ไทย)๓๒/
๖๐/๕๐๙)

สีก, ยักษ์: ยักษ์ชื่อสีก, ยักษ์ที่หายตัวไปแต่ประกาศให้ได้ยินว่า ช้างแสนเชือก เป็นต้น ก็ไม่ถึง
เสี้ยวที่ ๑๖ ที่ย่างไปของอนาถปิณฑิกเศรษฐี

ในเสนาสน ชั้นธกะ ทุติยภาณวาร กล่าวถึงอนาถปิณฑิกคหบดีเดินทางไปทางประตูป่าสี่
ตัววัน พวกอมนุษย์เปิดประตูให้ เมื่อท่านอนาถปิณฑิกคหบดีเดินออกจากเมืองไปแล้ว
แสงสว่างพลันหายไป ปรากฏความมืดแทน ความกลัว ความหวาดสะดุ้ง อากาณชน
พองสยองเกล้าบังเกิดขึ้น แม้ครั้งที่ ๓ สีกยักษ์ก็หายตัวอยู่แต่ประกาศให้ได้ยินเสียง
ว่า “ช้าง ๑ แสนเชือก ม้า ๑ แสนตัว รถม้าอัสตร ๑ แสนคัน สาวน้อยประดับต่างหู
เพชร ๑ แสนคน ก็ยังไม่ถึงเสี้ยวที่ ๑๖ แห่งการย่างเท้าไปก้าวหนึ่ง เชิญก้าวไปเกิด
คหบดี ท่านก้าวไปดีกว่า อย่าถอยกลับเลย” (วิ.จ. (ไทย) ๗/๓๐๕/๑๑๒, วิ.จ.
(ไทย)๗/๓๐๕/๑๑๓)

สีกสูตร : พระสูตรว่าด้วยสีกปริพาชก ปริพาชกชื่อโมฬีสีกะเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคผู้
ประทับอยู่ ณ พระเวฬุวันแล้วทูลถามว่า การที่สมณพราหมณ์บางพวกมีทิฏฐิอย่างนี้
ว่า เมื่อบุคคลเสวยสุข ทุกข์หรือทุกข์ขมสุขอย่างใดอย่างหนึ่ง สุข ทุกข์หรือทุกข์ขมสุข
นั้นมิมีเหตุที่ได้ทำไว้ในปางก่อน พระองค์เห็นอย่างไร พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า
เวทนาบางอย่างมีดี มีเสลด มีลมและมีดีเสลดและลมรวมกันเป็นสมุฏฐาน เกิดจาก
การเปลี่ยนฤดู เกิดจากการบริหารกายไม่สม่ำเสมอ เกิดจากการถูกทำร้ายและเกิด
จากผลกรรม เกิดขึ้นในกายนี้ก็มี การที่เวทนาบางอย่างซึ่งมีดีเป็นต้นเป็นสมุฏฐาน
เกิดขึ้นในกายนี้ บุคคลพึงรู้ได้เองก็มี การที่เวทนาบางอย่างซึ่งมีดีเป็นต้นเป็นสมุฏฐาน
เกิดขึ้นในกายนี้ ชาวโลกสมมติว่าเป็นความจริงก็มี ในข้อนั้น สมณพราหมณ์เหล่าใด
มีทิฏฐิว่า บุคคลเสวยสุข ทุกข์ หรือทุกข์ขมสุขอย่างใดอย่างหนึ่ง สุข ทุกข์หรือทุกข์ขม
สุขนั้นมิมีเหตุที่ได้ทำไว้ในปางก่อน ย่อมแล่นไปหาสิ่งที่ตนเองรู้และแล่นไปหาสิ่งที่
ชาวโลกสมมติว่าเป็นความจริง นั้นเป็นความผิดของสมณพราหมณ์เหล่านั้น เมื่อพระ
ผู้มีพระภาคตรัสอย่างนี้แล้ว ปริพาชกชื่อโมฬีสีกะได้กล่าวชื่นชมพระภาสิตของ
พระองค์พร้อมทั้งขอถึงพระรัตนตรัยว่าเป็นที่พึ่งที่ระลึกตลอดชีวิต (ส.สพ.(ไทย)
๑๘/๒๖๘/๓๐๑)

สีกสูตร : พระสูตรว่าด้วยป่าช้า พระผู้มีพระภาคตรัสว่า โทษของป่าช้า ๕ คือ (๑) ไม่สะอาด
(๒) มีกลิ่นเหม็น (๓) มีภัย (๔) เป็นที่อยู่ของอมนุษย์ผู้ดุร้าย (๕) เป็นที่คร่ำครวญของ
คนจำนวนมาก แล้วตรัสว่า โทษของบุคคลผู้เปรียบด้วยป่าช้า ๕ คือ (๑) เป็นเหมือน

ป่าช้าที่ไม่สะอาด เพราะเขามีกายกรรม วจีกรรมและมโนกรรม ที่ไม่สะอาด (๒) เป็นเหมือนป่าช้าที่มีกลิ่นเหม็น เพราะกิตติศัพท์อันชั่วของเขาผู้มีกายกรรมเป็นต้นที่ไม่สะอาดย่อมกระฉ่อนไป (๓) เป็นเหมือนป่าช้าที่มีภัย เพราะเพื่อนพรหมจารีผู้มีศีลเป็นที่รักพากันเว้นห่างไกลเขามีกายกรรมเป็นต้นที่ไม่สะอาด (๔) เป็นเหมือนป่าช้าเป็นที่อยู่ของอมนุษย์ ผู้ดุร้าย เพราะเขาผู้มีกายกรรมเป็นต้นที่ไม่สะอาด อยู่รวมกันกับบุคคลที่เหมือนกัน (๕) เป็นเหมือนป่าช้าเป็นที่คร่ำครวญของคนจำนวนมาก เพราะเพื่อนพรหมจารีผู้มีศีลเป็นที่รักเห็นเขาผู้มีกายกรรมเป็นต้นที่ไม่สะอาดแล้ว ก็พากันหมั่นทอด้วยธรรมดว่า โอ ทุกข์จริงหนอ สำหรับเราที่ต้องอยู่ร่วมกับบุคคลเช่นนี้ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๒๔๙/๓๘๙)

สีวละ, พระโอรส: พระโอรสพระนามว่าสีวละ, พระโอรสของพระมังคลพุทธเจ้าเมื่อครั้งเป็นฆราวาสในอดีตชาติ

ในมังคลพุทธวงศ์ ประวัติในอดีตชาติของพระมังคลพุทธเจ้า สมัยต่อจากพระพุทธเจ้าพระนามว่าโกณฑัญญะ ได้มีพระพุทธเจ้าพระนามว่ามังคละ ผู้ทรงเป็นผู้นำ ทรงชุบเลี้ยงคือพระธรรม กำจัดความมืดในโลก พระองค์เมื่อทรงครองฆราวาสอยู่ ๙,๐๐๐ ปี มีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลัง คือ ยสวาปราสาท สุจิมปราสาท และสิริมาปราสาท มีนางสนมกำนัล ๓๐,๐๐๐ นาง ล้วนประดับประดาสวยงาม พระมเหสีพระนามว่ายสวดี พระราชโอรสพระนามว่าสีวละ พระชินเจ้าทรงเห็นนิมิต ๔ ประการ จึงทรงราชพาหนะคือม้าออกผนวชแล้ว ทรงบำเพ็ญเพียรอยู่ ๘ เดือนเต็ม จึงได้บรรลุปะโพธิญาณ (ขุ.พุทธ.(ไทย)๓๓/๒๐/๖๐๕)

สีวลากุบาสิกา: อุบาสิกาพระนามว่าสีวลากุ, พระนางในอดีตชาติเป็นอัครอุปัฏฐายิกาของพระโกนาคมะพุทธเจ้า

ในโกนาคมพุทธวงศ์ พระประวัติในอดีตชาติของพระพุทธเจ้าพระนามว่าโกนาคมะ สมัยต่อจากพระพุทธเจ้าพระนามว่ากุกสันธะ พระองค์มีพระสมุททาเถรีและพระอุตตราเถรีเป็นพระอัครสาวิกา ต้นไม้เป็นที่ตรัสรู้ของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ชาวโลกเรียกว่าต้นมะเดื่อ มีอุคคอุบาสกและโสเมเทพอุบาสกเป็นอัครอุปัฏฐาก มีสีวลากุบาสิกาและสามาอุบาสิกาเป็นอัครอุปัฏฐายิกา (ขุ.พุทธ.(ไทย)๓๓/๒๔/๗๑๐)

สีวลีเถรวัดถุ : เรื่องพระสีวลีเถระ พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่ภิกษุทั้งหลาย ว่า ผู้ใดก้าวพ้นทางอ้อม ทางหล่ม สงสารและโมหะได้แล้ว ข้ามไปถึงฝั่งแล้ว เจริญผานไม่หวั่นไหวหมดความสงสัย ดับเย็น เพราะไม่ถือมั่น เราเรียกผู้นั้นว่า พราหมณ์ (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๔๑๔/๑๖๔)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ทางอ้อม หมายถึงราคะ คำว่า ทางหล่ม หมายถึงกิเลส (ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๘/๑๓๕) คำว่า สงสาร หมายถึงสังสารวัฏ (การเวียนว่ายตายเกิด) (ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๘/๑๓๗)

สีวลี, กษัตริย์: กษัตริย์พระนามว่าสีวลี, ในอดีตชาติเป็นกษัตริย์สมัยที่โคตมพุทธเจ้าอุบัติขึ้น, สวากของพระศาสดา

ในสิวลีเถราปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระสิวลีเถระ ท่านประกาศประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า สมัยพระชินเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ ในกัปที่ ๑๐๐,๐๐๐ นับจากกัปนี้ไป พระศาสดาพระนามว่าโคดม ตามพระโคตร ทรงสมภพในราชสกุลโศกกากราช จักอุบัติขึ้นในโลก ครั้งนั้น กษัตริย์องค์นี้จักมีนามว่าสิวลี เป็นธรรมทายาท เป็นโอรสที่ธรรมเนรมิต เป็นสาวกของพระศาสดาพระองค์นั้น (ขุ.อป. (ไทย)๓๓/๖๘/๒๔๘)

สิวลี, พระ : พระสาวกชื่อพระสิวลี, ท่านอยู่ในท้องมารมาถึง ๗ ปี กับอีก ๗ วัน,เป็นบุตรของนางสุปวาสา, ผู้ได้รับเอตทัคคะในทางมีลาภกว่าภิกษุสาวกทั้งหลาย

ในสิวลีเถราปทาน กล่าวถึงประวัติในอดีตชาติของพระสิวลีเถระ ว่า สมัยพระชินเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ พระศาสดาผู้ทรงบำเพ็ญประโยชน์แก่อุภยโลกได้ตรัสสรรเสริญท่านในท่ามกลางบริษัทว่า ภิกษุทั้งหลาย บรรดาสาวกของเรา ภิกษุชื่อว่าสิวลีนี้ เลิศกว่าภิกษุทั้งหลายผู้ที่มีลาภมาก (อง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๒๐๗/๒๗, (ขุ.อป. (ไทย)๓๓/๙๒/๓๐๒)

สิวลีเถรคาถา : ภาษิตของพระสิวลีเถระ,คาถาของพระสิวลีเถระ ท่านพระสิวลีเถระกล่าวไว้ว่า ความปรารถนาที่เราเข้าไปสู่กุฎี เฝ้าแสวงหาวิชาและวิมุตติอันเป็นเครื่องถอนมานุสัยความดำรินั้นของเราสำเร็จแล้ว (ขุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๖๐/๓๒๕)

สิวลีเถราปทาน :ประวัติในอดีตชาติของพระสิวลีเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกัปที่ ๑๐๐,๐๐๐ ท่านได้เกิดเป็นกษัตริย์ในสมัยพระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ และได้ยินพระองค์ทรงสรรเสริญพระสาวกผู้มีลาภมาก ท่านจึงได้ถวายทานแด่พระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ พร้อมด้วยพระสาวก แล้วปรารถนาตำแหน่งนั้น ในกัปที่ ๙๑ สมัยพระพุทธเจ้าพระนามว่าวิปัสสี ท่านเกิดเป็นคนรับใช้ของเศรษฐีในกรุงพันธุมดี ได้นำนมส้มและน้ำผึ้งไปร่วมถวายแด่พระพุทธเจ้าและพระสงฆ์ ในชาติต่อมา ได้เกิดเป็นกษัตริย์กรุงพาราณสี สั่งให้ล้อมเมืองของศัตรูไว้วันหนึ่ง เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านจึงไปตกนรกเป็นเวลานาน ในชาติสุดท้ายนี้ เกิดเป็นโอรสของพระนางสุปวาสา ธิดาแคว้นโกลิยะ เพราะวิบากกรรมในการล้อมประตูเมืองยังเหลือ ท่านจึงอยู่ในพระครรภ์ของพระมารดานานถึง ๗ ปี กับ ๗ วัน เมื่อประสูติแล้วได้อุปสมบทและได้บรรลุอรหัตผลในวันนั้นเอง ท่านเป็นผู้เลิศกว่าภิกษุทั้งหลายผู้เลิศด้วยลาภ ได้บรรลุวิชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๕๔/๒๔๖)

สิวีราชชาดก : ชาดกว่าด้วยพระเจ้าสิวี มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า พระเจ้าสิวีโพธิสัตว์ทรงบริจาคพระเนตรเป็นทานแก่ท้าวสักกะที่ปลอมพระองค์เป็นคนยากจนมาทูลขอ แม้พวกข้าราชการจะกราบทูลทัดทานไม่ให้บริจាកก็ตาม ให้บริจาคทรัพย์สมบัติอย่างอื่นแทน แต่พระองค์หยาบไม่ กลับบริจาคจนได้ ต่อมากลับได้พระเนตรทิพย์ด้วยอำนาจการตั้งสัจจะว่าแม้จะตาบอดเจ็บปวดทรมานก็ยังยินดีในการให้ทานท้าวสักกะจึงประทานตาทิพย์ให้ และทรงแนะนำให้ประชาชนยินดีในการบริจาคทาน คนที่สร้างความดีอยู่ตลอดเวลาไม่ต้องกลัวคำนิทาของใคร แต่เขาจะภูมิใจในแดนสวรรค์ (ขุ.ชา.วิสตี. (ไทย) ๒๗/๕๒/๔๗๘)

สีไวยกะ, ผ้า: ผ้าชั้นดี, ผ้าที่พระเจ้าปชโชติถวายแต่ชิวโกโกมารภัก, ผ้าที่ชาวแคว้นอุตตรกุรุใช้ห่อศพไปทิ้งไว้ในป่าช้า พวกนกหัสติลิงค์คาบซากศพพร้อมทั้งผ้าชิ้นไปที่ยอดเขาหิมาลัย ดึงผ้าออกแล้วกินซากศพ พวกนายพรานเห็นผ้าชิ้น จึงนำมาถวายพระเจ้าปชโชติ

ในสិเวยกทศสยคกถา พระเจ้าปชโชติได้รับผ้าสีไวยกะ ๑ คู่ เป็นผ้าเนื้อดีเลิศประเสริฐสุดซึ่งมีชื่อเด่นเยี่ยงกว่าผ้าเป็นอันมาก คู่ผ้าหลายคู่ คู่ผ้าหลายร้อย คู่ผ้าหลายพัน คู่ผ้าหลายแสน ต่อมาพระเจ้าปชโชติจึงทรงส่งผ้าสีไวยกะนั้น ๑ คู่ไปพระราชทานแก่ชิวโกโกมารภัก ชิวโกโกมารภักคิดว่า “พระเจ้าปชโชติทรงส่งผ้าสีไวยกะ ๑ คู่นี้อันเป็นผ้าเนื้อดีเลิศซึ่งมีชื่อเด่นเยี่ยงกว่าผ้าเป็นอันมาก คู่ผ้าหลายคู่ คู่ผ้าตั้งหลายร้อยคู่ผ้าหลายพัน คู่ผ้าหลายแสน นอกจากพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าหรือพระเจ้าพิมพิสารจอมทัพมครรัฐแล้ว ไม่มีใครอื่นเหมาะที่จะใช้คู่ผ้านี้เลย” (วิ.ม.(ไทย)๕/๓๓๕/๑๙๔, วิ.ม.(ไทย)๕/๓๓๖/๑๙๔, วิ.ม.(ไทย)๕/๓๓๗/๑๙๗, วิ.อ.(บาลี)๓/๓๓๕/๒๐๖)

สีสพาวนสูตร : พระสูตรว่าด้วยพระธรรมเทศนาที่สีสพาวน พระผู้มีพระภาคทรงหยิบใบประคูลาย ๒-๓ ใบขึ้นมาแล้วตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า ใบประคูลายที่ทรงหยิบขึ้นมากับบนต้นไม้อ่างไหนมากกว่ากัน เมื่อภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่า บนต้นไม้อ่างไหนก็เท่ากัน จึงตรัสว่า สิ่งที่พระองค์ทรงรู้แต่มิได้ตรัสบอกเพราะไม่มีประโยชน์ก็มีมากเหมือนใบไม้บนต้น ส่วนสิ่งที่พระองค์ตรัสบอกเหมือนกับใบไม้ในกำมือ ซึ่งได้แก่อริยสัจ ๔ นี้ เพราะเป็นสิ่งที่มิมีประโยชน์ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๑๐๑/๖๑๓)

สีสพาวน: ป่าต้นประคูลาย, ป่าสีสพาวน อยู่ในเขตกรุงโกสัมพี, ป่าแห่งนี้พระผู้มีพระภาคตรัสเปรียบเทียบความรู้ที่เรามีตั้งไปไม้ในกำมือ แต่สิ่งที่ยังไม่รู้ตั้งไปไม้ที่อยู่ใบป่า

ในสีสพาวนสูตร พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ สีสพาวน เขตกรุงโกสัมพี ครั้งนั้นพระผู้มีพระภาคทรงหยิบใบประคูลาย ๒-๓ ใบขึ้นมา แล้วรับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลายมาตรัสว่า “เธอทั้งหลายจะเข้าใจความข้อนั้นว่าอย่างไร ใบประคูลาย ๒-๓ ใบที่เราหยิบขึ้นมากับใบที่อยู่บนต้น อ่างไหนจะมากกว่ากัน” ภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่า “ใบที่อยู่บนต้นไม้นั้นแลมากกว่า ใบประคูลาย ๒-๓ ใบที่พระองค์ทรงหยิบขึ้นมามีเพียงเล็กน้อย พระพุทธเจ้าข้า” พระองค์ตรัสว่า “สิ่งที่เรารู้แล้วแต่มิได้บอกเธอทั้งหลายก็มีมากเหมือนกัน” (ส.ม.(ไทย)๒๐/๓๕/๑๘๙, ส.ม.(ไทย)๑๙/๑๑๐๑/๖๑๓)

สีสุปจาลาภิกษุณี: ภิกษุณีผู้บิณฑบาตในกรุงสาวัตถี, ภิกษุณีผู้อยู่ป่าอันธพวัน มารได้เข้าพบ กล่าววาทภิกษุณี เลื่อมใสในสมณะไลน์

ในสีสุปจาลาสสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สีสุปจาลาภิกษุณีครองอันธรวาสก จึงนั่งพักกลางวันโคนต้นไม้แห่งหนึ่ง มารผู้มีบาปเข้าไปภิกษุณีถึงที่นั่งพัก ได้ถามภิกษุณีว่า “ท่านชอบใจลัทธิของใคร” ภิกษุณีตอบว่า “ท่านผู้มีอายุ เราไม่ชอบใจลัทธิของใครเลย” มารผู้มีบาปกล่าวว่า “ท่านเป็นคนหัวโล้น ปรากฏตัวเหมือนสมณะ แต่ทำไมท่านจึงไม่ชอบใจลัทธิ ท่านประพุดติงมาย” ภิกษุณีกล่าวกะมารว่า “เจ้าลัทธิภายนอกพระศาสนามันนี้ ย่อมจมอยู่ในทิวฎีทั้งหลาย เราไม่ชอบใจธรรมของพวกเรา พวกเราเป็นคนไม่ฉลาดในธรรม” (ส.ส.(ไทย)๑๕/๑๖๙/๒๒๕)

สีสุปจาลาสูตร : พระสูตรว่าด้วยสีสุปจาลาภิกษุณี สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน มารเข้าไปหาสีสุปจาลาภิกษุณีถึงที่อยู่เมื่อทราบว่ นางไม่ชอบใจลัทธิของใคร จึงกล่าว ว่า ท่านเจาะจงใครจึงปรากฏตัวเหมือนสมณะ ทำไมท่านจึงไม่ชอบใจลัทธิ ท่าน ประพฤติอย่างนี้เพราะความมกมายหรือ

นางสีสุปจาลาภิกษุณีกล่าวว่า เจ้าลัทธินอกศาสนานี้จมอยู่ในทิวฎี เราไม่ชอบใจ ธรรมพวกเขา พวกเขาไม่ฉลาดในธรรม พระพุทธเจ้าผู้ไม่มีบุคคลอื่นเปรียบ ครองงำ สิ่งทั้งปวง บรรเทา มารได้ ไม่ปราศัยในที่ทุกสถาน พ้นจากกิเลส ไม่มีตัณหาและทิวฎี อาศัย มีพระจักขุ เห็นธรรมทั้งปวง บรรลุธรรมเป็นที่สิ้นกรรม หลุดพ้น เป็นศาสดา ของเรา เราชอบใจคำสอนของพระองค์ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๖๙/๒๒๕)

สีสุปจาลาเถรีคาถา : ภาชิตของพระสีสุปจาลาเถรี,คาถาของพระสีสุปจาลาเถรี ท่านพระสีสุปจาลา เถรีเมื่อจะกล่าวภาชิตที่มารกล่าวแค้นจึงได้กล่าวคำเป็นต้นแก่มารว่าภิกษุณี ผู้มีศีล สมบูรณ์ สำรวมอินทรีย์ดีแล้ว บรรลุบทอันสงบที่ใครทำให้เสียหายมิได้ มีสภาวะชื่นใจ เทวดาชั้นดาวดึงส์ ชั้นยามา ชั้นดุสิต ชั้นนิมมานรดี และชั้นปรนิมมิตวสวัตดี พากันไป จากภพสู่ภพตลอดกาล ติดอยู่ในกายตน ล่วงกายของตนไปไม่ได้ ก็เล่นไปหาชาติและ มรรณะ เราฟังคำสอนของพระองค์แล้ว ยินดีอยู่ในคำสอนได้บรรลุวิชชา ๓ ได้ทำตาม คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าแล้ว กำจัดความเพิลิดเพิลินในกามทั้งปวง ทำลายกองแห่ง ความมืดได้แล้ว มารผู้ชั่วช้าเลวทราม ท่านจงรู้อย่างนี้ว่า ท่านถูกเรากำจัดแล้ว (ขุ. เถร.(ไทย) ๒๖/๑๙๖/๕๘๗)

สีเสียดเทศ : พันธุ์ไม้ชนิดหนึ่งในสระมุจลินทรในเวสสันดรชาดก มีผลทางยา คือแก้ท้องร่วง แก้บิด มูกเลือด ทาสมานแผล ใช้ใส่แผลเน่าเปื่อย ใส่แผลริดสีดวง ห้ามโลหิต ห้ามเลือด กำเดา แก้ลมแดง ทำยาอม ยาบ้วนปาก

ในมหาวนวัณณา กล่าวถึงสระมุจลินทรในเวสสันดรชาดก ในสระนั้นมีดอกพุ่มสี ขาวดั่งผ้าไหมพัศตร์ น้ำในสระนี้ ถูกลมร่ำเพยพัด เกิดเป็นระลอกคลื่นกระทบฝั่ง มี หมูแม่แลงโผบินเคล้าเกสรดอกไม้ที่แย้มบาน สีเสียดเทศ เต่าร้าง และผักทอดยอดมีอยู่ มาก (ขุ.ชา.(ไทย)๒๘/๒๐๔๖/๕๐๓)

สีเสียด : สีส้มแกมเหลือง, สีที่คนตาบอดเพราะบรีโภคกามมองไม่เห็น, หนึ่งในสีอุปมาคนตา บอดที่พระผู้มีพระภาคตรัสแก่มาคันทียะ, อุปมาผู้บรีโภคกามกับคนตาบอด ในมาคันทียะสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสการเปรียบผู้บรีโภคกามเหมือนคนตาบอด ว่า เขาไม่เห็นเห็นรูปสีดำ รูปสีขาว รูปสีเขียว รูปสีเหลือง รูปสีแดง รูปสีเสียดไม่เห็นที่อัน เสมอและไม่เสมอ ไม่ได้เห็นดวงดาว ไม่ได้เห็นดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ เขาได้ฟัง จากคนมีตาดีผู้กล่าวว่า ‘ท่านผู้เจริญ ผ้าขาวผ่องงดงามยิ่งนัก ไม่สกปรก สะอาด สะอาด’ เขาจึงเที่ยวแสวงหาผ้าขาว บุรุษผู้หนึ่งหรงอกคนตาบอดโดยเอาผ้าเนื้อหยาบ เปื่อน้ำมันมาลวงคนตาบอดมาแต่กำเนิดนั้นว่า ‘พ่อคุณ ผ้าผืนนี้ เป็นผ้าขาวผ่อง งดงามยิ่งนัก ไม่สกปรก สะอาด สะอาด เป็นของท่าน’ (ม.ม.(ไทย)๑๓/๒๑๓/๒๕๕)

สีโหดฤชาดก : ชาดกว่าด้วยตัวเหมือนราชสีห์แต่เสียงไม่เหมือน มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า พญา ราชสีห์โพธิสัตว์ได้สอนลูกของตนที่เกิดแต่นางสุนัขจึงจอกไม่ให้บันลือเสียงใน

ท่ามกลางหมู่ราชสีห์ว่า เจ้าอย่าบันลืออีกเลย จงเงียบเสียงอยู่แต่ในป่าเถิด เพราะว่าราชสีห์ตัวอื่น ๆ จะรู้จักเจ้าเพราะเสียงของเจ้านั้นแหละ เขาจะรังเกียจเอา การที่จรรู้จักว่าคนนั้นมีชาติตระกูลมีการศึกษาหรือมีวิชาเพียงใดอาศัยการเจรจา ก็พอจะรู้ได้ คนโง่อดมกไม่มีความรู้จริง (ขุ.ชา.ทก.(ไทย) ๒๗/๗๕/๘๔)

สีหจัมมชาดก : ชาดกว่าด้วยลาปลอมตัวเป็นราชสีห์ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า ชาวนาโฬิสต์รู้ทันลาที่เจ้าของมันเอาหนังราชสีห์มาสวมให้แล้วไปลงกินข้าวกล้าในท้องนา ทำให้คนเฝ้านาไม่กล้าเข้าไปไล่มันจึงไปตามชาวบ้านมาช่วยกันไล่ ต่างคนต่างมีไม้ มีอาวุธเข้าไปขับไล่ลากลับตายจึงร้องออกมา ต่อเมื่อมันร้องออกมาพระโฬิสต์จึงรู้ว่าไม่ใช่ราชสีห์ จึงบอกพวกชาวนาให้ทราบ พวกเขาจึงไล่ตีมันจนตาย แล้วแกะเอาหนังราชสีห์ไป พ่อค้าเจ้าของลามาเห็นเข้าก็รู้ว่าที่ลาตายนี้เพราะเสียงร้องของมัน จึงทิ้งมันไว้แล้วหนีไป ผู้ที่ไม่มีอำนาจหรือไม่มีความสามารถจริงแม้จะพยายามเปล่งเสียงบอกอำนาจสักเพียงใดก็หาได้รับความไว้วางใจจากอื่นไม่ บางทีกลับมีอันตรายเสียอีก (ขุ.ชา.ทก.(ไทย) ๒๗/๗๗/๘๔)

สีหเถรคาถา : ภาชิตของพระศาสดาที่ตรัสสอนพระสีหเถระว่า สีหะ เธออย่าประมาทอยู่เลย อย่าเกียจคร้านทั้งกลางวันและกลางคืน จงบำเพ็ญกุศลธรรม ละฉันทราคะในอรรถภาพเสียให้ได้โดยพลันเถิด (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๘๓/๓๓๓)

สีหนาท : การเปล่งเสียงดังของราชสีห์ด้วยความกรุณาต่อสัตว์ที่อ่อนแอเพื่อให้หลีกหนีไปเสียก่อน, การบันลืออย่างประเสริฐ งามอาจเหมือนพญาราชสีห์, อุปมาที่พระผู้มีพระภาคตรัสชมพระสารีบุตรว่าบันลือสีหนาท

ในสัมปสาทนียสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงการบันลือสีหนาทของพระสารีบุตร เมื่อครั้งที่พระสารีบุตรเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า ข้าพระองค์เลื่อมใสในพระผู้มีพระภาคว่า ‘ไม่เคยมี จักไม่มี และย่อมนไม่มีสมณะหรือพราหมณ์ผู้อื่นซึ่งจะมีปัญญาในทางพระสัมโพธิญาณยิ่งกว่าพระผู้มีพระภาค’ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “สารีบุตร เธอกล่าวอัสภิวาจา (วาจาอย่างองอาจ) อย่างสูง เธอถือเอาด้านเดียว บันลือสีหนาทว่า ‘ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์เลื่อมใสในพระผู้มีพระภาคอย่างนี้ว่า ‘ไม่เคยมี จักไม่มี และย่อมนไม่มีสมณะหรือพราหมณ์ผู้อื่นซึ่งจะมีปัญญาในทางพระสัมโพธิญาณยิ่งกว่าพระผู้มีพระภาค’ (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๗/๒๒, ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๘/๒๒, ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๔๒/๑๐๓, ม.ม.(ไทย)๑๓/๓๙๙/๔๙๘, อัง.ทก.(ไทย)๒๐/๖๕/๒๕๔, อัง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๘/๑๓, อัง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๓๓/๕๑, อัง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๒๔๑/๓๕๗, ที.ปา.อ.(บาลี) ๒๗/๑๒, ที.ปา.อ.(บาลี) ๑๔๒/๖๕)

สีหนาทของตถาคต: อากาที่ตถาคตแสดงธรรมแก่บริษัทที่องอาจดังสีหนาท, อุปมาความอาจหาญ แก่กล้า, คุณลักษณะของพระตถาคต

ในสีหนาทสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ในเวลาเย็น พญาราชสีห์ออกจากที่อาศัยแล้ว บิดกาย ขำเลียงดูรอบ ๆ ทั้ง ๔ ทิศ บันลือสีหนาท ๓ ครั้งแล้วก็หลีกไปหากิน ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะมันคิดว่า ‘เราอย่าทำให้สัตว์เล็ก ๆ ที่หากินอยู่ในที่นี้ไม่สม่าเสมอ

ต้องถูกฆ่าเลย' คำว่า สีหะ นี้ เป็นชื่อของตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า อาการที่
ตถาคตแสดงธรรมแก่บริษัท เป็นสีหนาทของตถาคตแท้ (อง.ทสก.(ไทย)๒๔/๒๑/๔๓)
สีหนาทสูตร : มี ๓ สูตร แปลชื่อสูตรเหมือนกันว่า พระสูตรว่าด้วยการบันลือสีหนาท แต่เนื้อหา
แตกต่างกัน คือ

1.สีหนาทสูตร พระผู้มีพระภาคทรงแสดงกำลังของตถาคต ๖ ที่เป็นเหตุให้พระองค์
ปฏิญาณฐานะที่องอาจ บันลือสีหนาท ประกาศพรหมจักรในบริษัท กำลังของตถาคต
๖ นั้น คือ (๑) รู้ชัดฐานะโดยเป็นฐานะ และฐานะโดยเป็นฐานะตามความเป็นจริง
(ฐานฐานะญาณ) (๒) รู้ชัดวิบากแห่งการยึดถือกรรมที่เป็นทั้งอดีต อนาคต และ
ปัจจุบันโดยฐานะโดยเหตุตามความเป็นจริง (กัมมวิปากญาณ) (๓) รู้ชัดความเศร้า
หมอง ความฟ่องแผ้วแห่งฉนวน วิโมกข์ สมภาณี และสมาบัติ และการออกจากฉนวน
วิโมกข์ สมภาณีและสมาบัติตามความเป็นจริง (ฉนวนาทิสังกิเลสชาติญาณ) (๔) ระลึกชาติ
ก่อนได้หลายชาติ (ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ) (๕) รู้ชัดจุดและอุบัติของสัตว์ทั้งหลาย
อันเป็นไปตามกรรม (จตุปปตญาณ) (๖) ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ (อาส
วิกขยญาณ) ทรงแสดงอีกว่า ญาณ ๖ นั้น เมื่อมีคนมาทูลถามพระองค์ก็จะพยากรณ์
แก่เขาได้ เพราะทรงรู้ชัดตามความเป็นจริง และญาณทั้ง ๖ นั้น ตรัสว่า เป็นของ
บุคคลผู้มีจิตเป็นสมภาณี ไม่ตรัสว่า เป็นของบุคคลผู้มีจิตไม่เป็นสมภาณี แล้วตรัสอีกว่า
สมภาณีเป็นมรรค (หมายถึงอุบายแห่งการบรรลุนิพพาน คือ มรรคมีองค์ ๘) อสมภาณีเป็น
กัมมมรรค (คือมีจฉวมรรค กล่าวคือทางผิดจากการบรรลุนิพพานทั้งหลาย มีมีฉฉาภิภูริ
เห็นผิดเป็นต้น) (อง.ฉก.(ไทย) ๒๒/๖๔/๕๗๙)

2.สีหนาทสูตร พระสารีบุตรเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ พระเช
ตวัน เขตกรุงสาวัตถี แล้วกราบทูลว่า ข้าพระองค์จำพรรษาอยู่ในกรุงสาวัตถีแล้ว
ปรารถนาจะจาริกไปในชนบทบ้าง เมื่อพระผู้มีพระภาคทรงอนุญาตแล้ว พระสารีบุตร
ลุกจากที่นั่งถวายอภิวาททำประทักษิณแล้วจากไป จากนั้นไม่นาน ภิกษุรูปหนึ่งกราบ
ทูลว่า พระสารีบุตรกระหนาบข้าพระองค์แล้ว ไม่ยอมขอโทษก่อนจาริกไป พระผู้มีพระ
ภาคจึงรับสั่งให้ภิกษุรูปหนึ่งไปตามพระสารีบุตรมา ในระหว่างนั้น พระมหาโมคคัลลา
นะและพระอานนท์เที่ยวประกาศในวิหารว่า เชิญท่านผู้มีอายุไปฟังพระสารีบุตร
บันลือสีหนาท ณ เบื้องพระพักตร์พระผู้มีพระภาค

เมื่อพระสารีบุตรเข้ามาเฝ้าและทราบเรื่องแล้วจึงบันลือสีหนาทว่า ภิกษุที่ไม่ตั้ง
กายคตาสติไว้ในกายเท่านั้นที่กระหนาบเพื่อนพรหมจารีแล้ว ไม่ขอโทษก่อนจาริกไป
แล้วกราบทูลพระผู้มีพระภาคด้วยอุปัมา ๙ ข้อ คือ ข้าพระองค์มีใจเสมอด้วย (๑)
แผ่นดิน ที่ไม่ยึดอัด ไม่ระอา หรือไม่รังเกียจสิ่งต่าง ๆ ที่ชนทั้งหลายทิ้งลงเหนือตน ซึ่ง
เป็นของสะอาดบ้าง ไม่สะอาดบ้าง เป็นมูลทราย คุ้งบ้าง น้ำลายบ้าง หนองบ้าง เลือด
บ้าง (๒) น้ำ ที่ไม่ยึดอัด ไม่ระอา หรือไม่รังเกียจสิ่งต่าง ๆ ที่ชนทั้งหลายทิ้งลงเหนือตน
ซึ่งเป็นของสะอาดบ้าง ...เลือดบ้าง (๓) ไฟ ที่ไม่ยึดอัด ไม่ระอา หรือไม่รังเกียจสิ่งต่าง
ๆ ที่ตนเผา ซึ่งเป็นของสะอาดบ้าง ... เลือดบ้าง (๔) ลม ที่ไม่ยึดอัด ไม่ระอา หรือไม่
รังเกียจสิ่งต่าง ๆ ที่ตนพัด ซึ่งเป็นของสะอาดบ้าง ... เลือดบ้าง (๕) ผ้าเช็ดอุจจารี ที่ไม่ยึด

อัด ไม่ระอา หรือไม่รังเกียจสิ่งต่าง ๆ ที่ตนเซ็ด ซึ่งเป็นของสะอาดบ้าง ...เลือดบ้าง (๖) เด็กจันทาลผู้ชายหรือผู้หญิง หิวตะกร้า นุ่งผ้าชายขาด เมื่อเข้าไปสู่บ้านหรือนิคม ย่อมตั้งจิตนอบน้อมเท่านั้นเข้าไป (๗) ข้าพระองค์มีใจเสมอด้วยโคผู้มีเขาหัก สงบ เสื่อยมได้รับการฝึกมาดี เดินไปตามถนนหนทาง ตามทางแยกน้อยใหญ่ ไม่ดีดหรือ ขวิดใครๆ (๘) ข้าพระองค์ย่อมอัดอัด ระอา รังเกียจกายอันเปื่อยเน่านี้ เปรียบเหมือน สตรีหรือบุรุษที่ยังหนุ่มสาว มีปกติชอบแต่งตัว อาบน้ำ ดำหัวแล้ว ฟังอัดอัด ระอา หรือ รังเกียจซากงู ซากสุนัข หรือซากมนุษย์ ที่คลั่งคว่ำ (๙) ข้าพระองค์ย่อมบริหารกายนี้ ที่มีช่องน้อยช่องใหญ่ ไหลเข้าไหลออกอยู่ เปรียบเหมือนบุรุษประคองถาดมันข้นที่มี ช่องน้อยใหญ่ น้ำไหลเข้าไหลออกได้ข้างล่าง

พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุหนึ่งว่า โทษมาถึงเธอผู้เป็นคนพาล กล่าวดูสารีบุตร ด้วยคำที่ไม่เป็นจริง แต่เพราะเธอเห็นโทษโดยความเป็นโทษแล้วทำคืนตามธรรม เรา ย่อมอดโทษนั้นแก่เธอ ข้อที่ภิกษุเห็นโทษโดยความเป็นโทษแล้วทำคืนตามธรรม ถึง ความสำรวมต่อไป นี้เป็นความเจริญในอริยวินัย แล้วตรัสกับพระสารีบุตรว่า เธอจง อดโทษให้แก่หม่อมบุรุษผู้นี้เถิด ก่อนที่ศีระของเขาจะแตกเป็น ๗ เสียง เพราะโทษนั้น พระสารีบุตรกราบทูลว่า ข้าพระองค์จะอดโทษแก่ท่านรูปนั้น ถ้าท่านรูปนั้นกล่าวกับ ข้าพระองค์ว่า ขอท่านผู้มีอายุนั้น จงอดโทษแก่ข้าพเจ้าด้วยเถิด (อง.นวก.(ไทย) ๒๓/ ๑๑/๔๕๑)

3. สีนหาสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ในเวลาเย็น พญาราชสีห์ออก จากที่อาศัยบิตกาย ชำเลียงดูรอบ ๆ ทั้ง ๔ ทิศ บันลือสีหนาท ๓ ครั้งแล้วจึงออกไปหา กิน เพราะคิดว่า เราอย่าทำให้สัตว์เล็ก ๆ ที่หากินอยู่ในที่ไม่สม่าเสมอต้องถูกฆ่าเลย (เพราะมีความเอ็นดูต่อสัตว์เล็ก ๆ มีกำลังน้อยที่หากินอยู่ในที่ไม่ราบเรียบ ขรุขระ (เวียง หนีไม่สะดวก) เมื่อมีความหวาดกลัว จะได้วิงหนีทัน) ครั้นแล้วทรงแสดงว่า คำว่า สีหะ นี้ เป็นชื่อของตลาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า อาการที่ตลาคตแสดงธรรมแก่บริษัท เป็นสีหนาทของตลาคต กำลังของตลาคตที่ตลาคตประกอบแล้ว เป็นเหตุให้บัญญัติ ฐานะที่องอาจ บันลือสีหนาท ประกาศพรหมจักร(หมายถึงธรรมจักรอันประเสริฐ ๒ คือ ปฎิเวธญาณ หมายถึงญาณที่แสดงถึงพระปัญญาคุณของพระพุทธเจ้า และเทศนา ญาณ หมายถึงญาณที่แสดงถึงพระมหากรุณาคุณของพระพุทธเจ้า) ในบริษัท (๘ มีขัตติยบริษัท เป็นต้น) ๑๐ คือ ตลาคต (๑) รู้ชัดฐานะ(หมายถึงเหตุและปัจจัย) โดยเป็น ฐานะและฐานะโดยเป็นฐานะตามความเป็นจริง (๒) รู้ชัดวิบากแห่งการยึดถือกรรมที่ เป็นทั้งอดีต อนาคต และปัจจุบัน โดยฐานะ โดยเหตุตามความเป็นจริง (๓) รู้ชัด ปฏิปทาที่ให้ถึงภูมิทั้งปวง(หมายถึงคติที่ควรไปและคติที่ไม่ควรไป) ตามความเป็นจริง (๔) รู้ชัดโลกที่มีธาตุหลายชนิด(หมายถึงธาตุ ๑๘ มีจักขุธาตุ เป็นต้น) มีธาตุที่แตกต่าง กัน(หมายถึงธาตุที่มีลักษณะต่างกัน) ตามความเป็นจริง (๕) รู้ชัดว่าหมู่มสัตว์เป็นผู้มี อธิยาศัยต่างกันตามความเป็นจริง (๖) รู้ชัดว่าสัตว์เหล่าอื่นและบุคคลเหล่าอื่นมี อินทรีย์แก่กล้าและอินทรีย์อ่อนตามความเป็นจริง (๗) รู้ชัดความเศร้าหมอง(ธรรมฝ่าย เสื่อม ได้แก่ กาม วิตก วิจาร์ และปิตี เป็นต้น) ความฟ่องแผ้ว(ธรรมฝ่ายเจริญ ได้แก่

การสกัดจากกาม การระงับวิตกวิจารณ์ การจางคลายไปแห่งปิติเป็นต้น) แห่งฌาน(คือ ปฐมฌาน ทุตติยฌาน ตติยฌาน และจตุตถฌาน) วิโมกข์ (หมายถึง วิโมกข์๘) สมาธิ (สมาธิ ๓ คือ สมาธิที่มีวิตกและวิจารณ์ สมาธิที่ไม่มีวิตกมีเพียงวิจารณ์ และสมาธิที่ไม่มีทั้ง วิตกและวิจารณ์) และสมาบัติ(หมายถึงอนุปปสมบาติ ๙ คือ รูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔ และสัญญาเวทิตนโรธ ๑) และการออกจากฌาน วิโมกข์ สมาธิ และสมาบัติตามความเป็นจริง (๘) ตถาคตระลึกชาติก่อนได้หลายชาติ คือ ๑ ชาติบ้าง ๒ ชาติบ้าง เป็นต้น (ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ) (๙) ตถาคตเห็นหมู่สัตว์ผู้กำลังจุติ กำลังเกิด ทั้งชั้นต่ำและชั้นสูง งามและไม่งาม เกิดดีและเกิดไม่ดีด้วยตาทิพย์อันบริสุทธิ์เหนือมนุษย์ รู้ชัดหมู่สัตว์ผู้เป็นไปตามกรรม (๑๐) ตถาคตทำให้แจ้งใจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะ (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๒๑/๔๓)

สีหปาทะ,สระ: สระน้ำสีหปาทะ, แหล่งน้ำใหญ่แหล่งหนึ่งในหลาย ๆ แหล่งที่ไหลมารวมกัน, อุปมาสระน้ำที่แห่งดั่งสังขารมีสภาวะไม่เที่ยง

ในสัจตสุริยสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงสระสีหปาทะว่า สมัยที่เวลาผ่านไปยาวนาน บางครั้งบางครั้ง มีดวงอาทิตย์ดวงที่ ๔ ปรากฏ เพราะดวงอาทิตย์ดวงที่ ๔ ปรากฏ แหล่งน้ำใหญ่ๆ ที่เป็นแดนไหลมารวมกันของแม่น้ำใหญ่ๆ เหล่านี้ คือ สระอนโณดาด สระสีหปาทะ สระรถการะ สระกัณณมณฑะ สระกุนาลา สระฉัททันต์ สระมันทา กินี ทุกแห่ง ระเหยเหือดแห้ง ไม่มีน้ำ ฉนใด สังขารทั้งหลายก็ฉนนั้น เป็นสภาวะไม่เที่ยง ควรหลุดพ้นในสังขารทั้งปวง (อง.สตตก.(ไทย) ๒๓/๖๖/๑๓๓)

สีหพยัคฆ์: เสือราชสีห์, อุปมาความงามของพระนางสัม พุลาที่สว่างไสวในป่าที่สีหพยัคฆ์อาศัยอยู่

ในสัมพุลชาดก เรื่องความซื่อสัตย์ของพระนางสัมพุลา กล่าวถึงยักษ์ทานพเห็นพระนางสัมพุลามีจิตปฏิพัทธ์ จึงกล่าวว่า แม่นางผู้มีลำขาอันกลมกลิ้ง เธอเป็นใครยืนสัน สะท้านอยู่แต่ผู้เดียวใกล้ ๆ ซอกเขา แม่นางผู้มีทรวงอันงดงาม เธอเป็นใคร หรือเป็นกัลยาณีของใคร สองสว่างไสวไปทั่วป่าที่น้ำรินรมย์ซึ่งเป็นที่ที่สีหพยัคฆ์อยู่อาศัย เราขอไหว้เธอ เราคือทานพขอนอบน้อมแก่เธอพระนางสัมพุลาตอบว่า ข้าพเจ้าชื่อสัมพุลาเป็นพระชายาของพระราชบุตรพระเจ้ากรุงกาสิ ซึ่งประชาชนรู้จักพระองค์โดยพระนามว่า เจ้าชายโสทธิเสน (ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๒๔๘/๕๘๓)

สีหสูตร : มี ๖ สูตร แต่แปลเหมือนกัน ก็มี ต่างกันก็มี กล่าวคือ

1.สีหสูตร พระสูตรว่าด้วยราชสีห์ สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวัน มารเห็นพระองค์แวดล้อมด้วยบริษัทหมู่ใหญ่แสดงธรรมอยู่ เพื่อให้บริษัทหลงเข้าใจผิด จึงกราบทูลว่า ทำไมท่านจึงกล้าขับไล่อุจราชสีห์ในท่ามกลางบริษัท คนที่พอจะต่อสู้กับท่านได้ก็ยังมี ท่านเข้าใจว่า เป็นผู้ชนะแล้วหรือ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า พระตถาคตทั้งหลายเป็นมหาวีระ บรรลุทสพลญาณ ข้ามต้นหาอันเป็นเหตุชานไปในโลกได้แล้ว จึงกล้าขับไล่อุจราชสีห์ในท่ามกลางบริษัท (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๔๘/๑๘๗)

2.สีหสูตร พระสูตรว่าด้วยอุปมาด้วยพญาราชสีห์ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสเปรียบเทียบบราหฺมินกับพระองค์แก่ภิกษุทั้งหลายว่า เวลาเย็น

พญาราชสีห์ออกจากที่อาศัย บิดกายฆ่าเลื่องดูทั้ง ๔ ทิศ บันลือสีหนาท ๓ ครั้งแล้ว ออกไปหาเหยื่อ ส่วนมากสัตว์ทุกหมู่เหล่าได้ยินเสียงพญาราชสีห์บันลือสีหนาท ต่างพากันกลัว หวาดหวั่นและสะดุ้ง แม้พญาช้างของพระมหากษัตริย์ซึ่งผูกไว้ด้วยเชือก อย่างมั่นคงในเมืองหลวง ตกใจกลัวจนกลั่นอุจจาระและปัสสาวะไม่ได้ ถึงกับทำลายเครื่องผูกหนีไป ฉันทไต แมตถาคตก็มีฤทธิ์มาก มีอาณาภพมากกว่าโลกพร้อมทั้งเทวโลกอย่างนั้นเหมือนกัน คือ ในขณะที่ตถาคตอุบัติขึ้นในโลก เป็นพระอรหันต์ ตรัสรู้ได้โดยชอบด้วยตนเอง เพียบพร้อมด้วยวิชาและจรณะ ไปดี รู้แจ้งโลก เป็นสารถิฝีก ผู้ที่ควรฝึกได้อย่างยอดเยี่ยม เป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เป็นพระพุทธเจ้า เป็นพระผู้มีพระภาค แม้เทพทั้งหลายผู้มีอายุยืน มีวรรณงดงาม มีความสุขมากสถิตอยู่ในวิมานสูงเป็นเวลานาน ได้สดับธรรมเทศนาของตถาคตที่ทรงแสดงว่า ชั้น ๕ ความเกิดขึ้นและความดับแห่งชั้น ๕ ไม่เพียงเป็นต้น ต่างก็พากันกลัว หวาดหวั่นและสะดุ้งว่า พระผู้มีพระภาคทรงทราบทั่วถึงพวกเราที่ไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืน ไม่คงที่ เกี่ยวเนื่องอยู่ในสัkkายะ คือ ชั้น ๕ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๗๘/๑๑๘)

3.สีหสูตร พระสูตรว่าด้วยพญาราชสีห์ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บรรดาสัตว์ดิรัจฉาน พญาราชสีห์เป็นสัตว์มีฤทธิ์มาก เพราะในเวลาเย็น พญาราชสีห์ออกจากที่อาศัย บิดกาย ฆ่าเลื่องดูรอบๆ ทั้ง ๔ ทิศ บันลือสีหนาท ๓ ครั้ง แล้วจึงออกไปหาเหยื่อ สัตว์ดิรัจฉานโดยมากที่ได้ฟังพญาราชสีห์บันลือสีหนาทย่อมกลัวหนีไป บรรดาชาวโลกพร้อมทั้งเทวโลก ตถาคตเป็นผู้มีฤทธิ์มาก เพราะเมื่อใดตถาคตอุบัติในโลก เป็นพระอรหันต์ ตรัสรู้ด้วยพระองค์เองโดยชอบ เพียบพร้อมด้วยวิชาและจรณะ เสด็จไปดี รู้แจ้งโลก เป็นสารถิฝีกผู้ที่ควรฝึกได้อย่างยอดเยี่ยม เป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เป็นพระพุทธเจ้า เป็นพระผู้มีพระภาค แสดงธรรมว่า สัkkายะ (อุปาทานชั้น ๕) เป็นอย่างนี้ สัkkายสมุทัย (เหตุเกิดสัkkายะ) เป็นอย่างนี้ สัkkายนิโรธ (ความดับสัkkายะ) เป็นอย่างนี้ สัkkายนิโรธคามินีปฏิปทา (ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับสัkkายะ) เป็นอย่างนี้ เมื่อนั้นพวกเทวดาที่มีอายุยืน ฟังธรรมเทศนาของตถาคตแล้ว โดยมากย่อมกลัว หวาดหวั่น สะดุ้งว่า พวกเราเป็นผู้ไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืน ไม่คงที่ แต่ได้สำคัญตนว่า เที่ยง ยั่งยืน คงที่ พวกเราเป็นผู้ไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืน ไม่คงที่ เกี่ยวเนื่องอยู่ในสัkkายะ (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๓๓/๕๑)

5.สีหสูตร พระสูตรว่าด้วยพญาราชสีห์ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า พญาราชสีห์ออกจากที่อยู่แล้วบิดกายฆ่าเลื่องดูรอบๆ ทั้ง ๔ ทิศ บันลือสีหนาท ๓ ครั้ง แล้วจึงหลีกไปหากิน แม้จะจับช้าง กระบือ โค เสือเหลือง หรือพวกสัตว์เล็ก ๆ มีกระต่ายและแมวเป็นต้น ก็จับได้แม่นยำ ไม่พลาด เพราะคิดว่า ช่องทางหากินของเราอย่าเสียไป และทรงแสดงต่อไปว่า คำว่า สีหะ เป็นชื่อของตถาคต อาการที่ทรงแสดงธรรมแก่บริษัทเป็นสีหนาท คือ แม้จะทรงแสดงธรรมแก่ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกาโดยที่ผู้สดแม้แก่คนขอทานและพรานนกก็ทรงแสดงโดยเคารพ เพราะพระตถาคตเป็นผู้หนักในธรรม เคารพธรรม (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๙๙/๑๖๘)

6. สิทสูตร พระสูตรว่าด้วยสิทเสนาบตี พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ภูฏาคารศาลา ป่ามหาวัน เขตกรุงเวสาลี สิทเสนาบตี ผู้เป็นสาวกของนิครนถ์ได้ยินเจ้าลิจฉวีผู้มีชื่อเสียง ซึ่งนั่งประชุมกันในสันถาคาร (หมายถึงอาคารที่สร้างขึ้นเพื่อประชุมพิจารณา ราชกิจสำหรับราชตระกูล) พวกกันสรรเสริญพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ แล้วคิดว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้นต้องเป็นพระอรหันต์ จึงเข้าไปหานิครนถ์ นาฏบุตรแล้วกล่าวว่า ข้าพเจ้าปรารถนาจะเข้าไปเฝ้าพระสมณโคดม เมื่อถูกนิครนถ์ นาฏบุตรกล่าวว่า ท่านเป็นผู้สอนให้ทำ โฉน จึงจะเข้าไปเฝ้าพระสมณโคดมผู้สอนไม่ให้ทำเล่า เพราะพระสมณโคดมเป็นผู้สอนไม่ให้ทำ ย่อมแสดงธรรมเพื่อการไม่ให้ทำ ทั้งแนะนำสาวกตามแนวนั้น แล้วจึงเลิกล้มความตั้งใจที่จะเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค

แม้ครั้งที่ ๒ เมื่อสิทเสนาบตีได้ยินเจ้าลิจฉวีเหล่านั้นประชุมกันในสันถาคารแล้วพากันสรรเสริญพระรัตนตรัย ก็มีความคิดที่จะไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคอีกจึงแจ้งให้นิครนถ์ นาฏบุตรทราบแล้วถูกห้ามและล้มเลิกความตั้งใจที่จะเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเหมือนครั้งแรก พอครั้งที่ ๓ เมื่อสิทเสนาบตีได้ฟังการกล่าวสรรเสริญพระรัตนตรัยของเจ้าลิจฉวีเช่นนั้นจึงมีความคิดว่า ก็ พวกนิครนถ์เหล่านี้ เราจะบอกหรือไม่ก็ไม่มีประโยชน์ ทางที่ดี เราไม่ต้องบอกพวกนิครนถ์ แล้วจึงเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค ถวายอภิวาทกราบทูลเรื่องที่ตนทราบมาว่า พระสมณโคดมเป็นผู้สอนไม่ให้ทำ แสดงธรรมเพื่อการไม่ให้ทำ ทั้งแนะนำพวกสาวกตามแนวนั้น ข้อนั้นเป็นความจริงหรือไม่ เพราะตนไม่ประสงค์จะกล่าวต่อพระผู้มีพระภาค

พระผู้มีพระภาคทรงยอมรับคำกล่าวหานั้นและทรงแสดงคำที่เขากล่าวหา พระองค์อีก ๗ ประการ รวมเป็น ๘ ประการ พร้อมทั้งแก้ข้อกล่าวหา ๘ คือ (๑) ข้อกล่าวหาว่า เป็นผู้สอนไม่ให้ทำ แสดงธรรมเพื่อการไม่ให้ทำ ทั้งแนะนำพวกสาวกตามแนวนั้น มีมูลอยู่ เพราะตถาคตสอนไม่ให้ทำทุจริต ๓ ตลอดถึงการไม่ให้ทำบาปอกุศลธรรมต่าง ๆ (๒) ข้อกล่าวหาว่า เป็นผู้สอนให้ทำ แสดงธรรมเพื่อการให้ทำ ทั้งแนะนำพวกสาวกตามแนวนั้น มีมูลอยู่ เพราะตถาคตสอนให้ทำสุจริต ๓ ตลอดถึงการให้ทำกุศลธรรมต่าง ๆ (๓) ข้อกล่าวหาว่า เป็นผู้สอนให้ทำลาย แสดงธรรมเพื่อความทำลาย ทั้งแนะนำพวกสาวกตามแนวนั้น มีมูลอยู่ เพราะตถาคตสอนให้ทำลายราคะโทสะโมหะ ตลอดถึงการให้ทำลายบาปอกุศลธรรมต่างๆ (๔) ข้อกล่าวหาว่า เป็นคนช่างรังเกียจ แสดงธรรมเพื่อความรังเกียจ ทั้งแนะนำพวกสาวกตามแนวนั้น มีมูลอยู่ เพราะตถาคตรังเกียจทุจริต ๓ ตลอดถึงรังเกียจบาปอกุศลธรรมต่างๆ (๕) ข้อกล่าวหาว่า เป็นคนช่างกำจัด แสดงธรรมเพื่อการกำจัด ทั้งแนะนำพวกสาวกตามแนวนั้น มีมูลอยู่ เพราะตถาคตแสดงธรรมเพื่อกำจัดราคะโทสะโมหะ ตลอดถึงแสดงธรรมเพื่อกำจัดบาปอกุศลธรรมต่างๆ (๖) ข้อกล่าวหาว่า เป็นคนช่างเผาผลาญ แสดงธรรมเพื่อความเผาผลาญ ทั้งแนะนำพวกสาวกตามแนวนั้น มีมูลอยู่ เพราะตถาคตกล่าวถึงบาปอกุศลธรรมคือทุจริต ๓ ว่าเป็นสิ่งที่ควรเผาผลาญ (๗) ข้อกล่าวหาว่า เป็นคนไม่พูดไม่เกิด แสดงธรรมเพื่อความไม่พูดไม่เกิด ทั้งแนะนำพวกสาวกตามแนวนั้น มีมูลอยู่ เพราะตถาคตเรียกคนที่ละการอยู่ในครุฑและการเกิดใหม่ได้หมดสิ้นแล้วว่าเป็นคนไม่พูดไม่เกิด (๘) ข้อกล่าวหา

ว่า เป็นคนเบาใจ แสดงธรรมเพื่อความเบาใจ ทั้งแนะนำพวกเขาตามแนวนั้น มีมูลอยู่ เพราะตถาคตเป็นคนเบาใจด้วยความเบาใจอย่างยิ่ง แสดงธรรมเพื่อความเบาใจ ทั้งแนะนำพวกเขาตามแนวนั้น สีสหเสนาบดีเกิดความเลื่อมใสประกาศตนเป็นอุบาสกถึงรัตนตรัยเป็นสรณะตลอดชีวิต พระผู้มีพระภาคทรงแสดงอนุปพิทกาทานกถา สีสกถา สักคกถา กามาทีนวกถา เนกขัมมานิสังสกถา จบลงด้วยสามมุกังสิกเทศนา ทำให้สีหเสนาบดีได้ธรรมจักขุว่า สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งปวงมีความดับไปเป็นธรรมดา สีสหเสนาบดีได้นิมนต์พระผู้มีพระภาคพร้อมภิกษุสงฆ์ไปฉันในวันรุ่งขึ้นแล้วได้สั่งให้คนเตรียมอาหารอันปรุงด้วยเนื้อสด เป็นเหตุให้พวกนิครนถ์พอทราบข่าว จึงพากันกอดแขนคร่ำครวญไปตามถนนโพนทะนาว่า วันนี้ สีหเสนาบดีฆ่าสัตว์เลี้ยงตัวอ้วน ๆ ทำอาหารเลี้ยงพระสมณโคดม พระสมณโคดมทั้งที่รู้อยู่ก็ยังฉันเนื้อที่เขาทำเจาะจงตนเอง สีสหเสนาบดีทราบข่าวเช่นนั้นกล่าวว่า ช่างเถิด ท่านนิครนถ์เหล่านั้น ประสงค์จะตำหนิพระพุทธเจ้า พระธรรมและพระสงฆ์มานานแล้วจึงกล่าวตู่พระผู้มีพระภาคด้วยเรื่องที่ไม่มีอยู่ ส่วนพวกเราไม่จงใจฆ่าสัตว์ แม้เพราะเหตุแห่งชีวิตเลย หลังจากที่พระผู้มีพระภาคเสวยภัตตาหารเสร็จแล้ว ได้ทรงชี้แจงให้สีหเสนาบดีเห็นชัดด้วยธรรมิกถาแล้วเสด็จลุกจากอาสนะจากไป (อง.อฎฐก.(ไทย) ๒๓/๑๒/๒๒๖)

สีหเสนาบดี : สีหราชกุมาร ที่ได้นำมาว่าเสนาบดีเพราะได้รับเลือกให้เป็นผู้บัญชาการเหล่าทัพ เป็น ๑ ใน ๓ คนที่เป็นสาวกชั้นแนวหน้าของนิครนถ์ นาฏบุตร คือ อุบาสิกหบดีในเมืองนาลันทา เจ้าวัปะสะ ศากยะในกรุงกบิลพัสดุ์ และสีหเสนาบดีในกรุงเวสาลี, ผู้ทูลถามถึงผลแห่งทานที่เห็นได้เองได้แก่อะไรบ้าง

ตัวอย่างในสีหเสนาบดีสูตร เมื่อสีหเสนาบดีเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า “พระพุทธเจ้าข้า พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติผลแห่งทานที่จะพึงเห็นเองได้ไหม” พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า “ได้ สีหะ” คือ (๑) ทายก ทานบดีย่อมเป็นที่รักที่พอใจของคนหมู่มาก แม้ข้อนี้ก็เป็ผลแห่งทานที่จะพึงเห็นเอง (๒) สัตบุรุษผู้สงบยอมคบหาทายก ทานบดี (๓) กิตติศัพท์อันงามของทายก ทานบดีย่อมขจรไป (๔) ทายก ทานบดีจะเข้าไปสู่บริษัทใด ๆ ก็เป็นผู้แก่ลวกล้ำ ไม่เก้อเขินเข้าไป (๕) ทายก ทานบดีหลังจากตายแล้วจะไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ ข้อนี้ก็เป็ผลแห่งทานที่จะพึงเห็นเองในภพหน้า” (วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๙๐/๑๐๘, วิ.ม.(ไทย)๕/๒๙๐/๑๐๙, วิ.ม.(ไทย)๕/๒๙๑/๑๑๐, วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๙๑/๑๑๐ , อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๓๔/๕๔,อง.อฎฐก.(ไทย)๒๓/๑๒/๒๒๖,อง.อฎฐก.อ.(บาลี)๓/๑๒/๒๓๑) และดู วิ.ม.(แปล) ๕/๒๙๐-๒๙๔/๑๐๘-๑๑๖)

สีหเสนาบดีสูตร : มี ๒ สูตร แปลว่า พระสูตรว่าด้วยสีหเสนาบดี เหมือนกัน แต่เนื้อหาแตกต่างกันคือ

1.สีหเสนาบดีสูตร พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ภูฏาคารศาลา ป่ามหาวัน เขตกรุงเวสาลี ตรัสกับสีหเสนาบดีว่า ผลแห่งทานที่พึงเห็นได้เอง ๕ คือ (๑) เป็นที่รักของคนทั้งหลาย (๒) สัตบุรุษยอมคบหา (๓) กิตติศัพท์อันงามย่อมขจรไป (๔) เป็นผู้

องอาจในชุมชนต่าง ๆ (๕) หลังจากตายแล้วจะไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ (อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๓๔/๕๔)

2. สีสเนาปติสูตร สีสเนาปติเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคผู้ประทับอยู่ ณ ภูฏาคารศาลา ป่ามหาวัน เขตกรุงเวสาลี ทูลถามว่า พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติผลแห่งทานที่จะพึงเห็นเองได้ไหม

พระผู้มีพระภาคทรงย้อนถามว่า ท่านจงตอบปัญหาตามที่ท่านเข้าใจ มีคน ๒ คน คือ คนที่ไม่มีศรัทธา ตระหนี่ ถึเหนียว ชอบตำบิรภาษ กับคนมีศรัทธา เป็นทานบดี ยินดีให้ทานสม่าเสมอ ในคนทั้งสองนั้น ท่านเข้าใจว่าอย่างไร พระอรหันต์เมื่อจะอนุเคราะห์ พึงอนุเคราะห์ใครก่อน เมื่อจะเข้าไปหา พึงเข้าหาใครก่อน เมื่อจะรับทาน พึงรับทานของใครก่อน เมื่อจะแสดงธรรม พึงแสดงธรรมแก่ใครก่อน

สีสเนาปติทูลตอบว่า ในคนทั้งสองนั้น พระอรหันต์เมื่อจะอนุเคราะห์ พึงอนุเคราะห์คนมีศรัทธา เป็นทานบดี ยินดีให้ทานสม่าเสมอ เมื่อจะเข้าไปหา พึงเข้าไปหาคนมีศรัทธา เป็นทานบดี ยินดีให้ทานสม่าเสมอ เมื่อจะรับทาน พึงรับทานของคนมีศรัทธา เป็นทานบดี ยินดีให้ทานสม่าเสมอ เมื่อจะแสดงธรรม พึงแสดงธรรมแก่คนมีศรัทธา เป็นทานบดี ยินดีให้ทานสม่าเสมอ

พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า กิตติศัพท์อันงามของใครย่อมขจรไป ใครแกลั่วกล้า ก่อเขิน เข้าไปยังบริษัท และใครหลังจากตายแล้วไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ กิตติศัพท์อันงามของผู้มีศรัทธา ย่อมขจรไป คนมีศรัทธาย่อมแกลั่วกล้า ไม่ก่อกเขิน เข้าไปยังบริษัทและคนมีศรัทธา หลังจากตายแล้ว ย่อมไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์

สีสเนาปติกราบทูลว่า ผลแห่งทานที่พึงเห็นเอง ๖ พระผู้มีพระภาคตรัสบอกแล้ว ในผลแห่งทานที่เห็นเอง ๖ ข้าพระองค์ไม่เพียงแต่เชื่อพระผู้มีพระภาคเท่านั้น แต่ยังทราบอีกด้วย ส่วนผลแห่งทานที่เห็นเองประการที่ ๗ ที่พระผู้มีพระภาคตรัสบอกแก่ข้าพระองค์ว่า ทายกทานบดี หลังจากตายไปแล้ว จะไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ ข้าพระองค์ยังไม่ทราบ แต่ในข้อนี้ ข้าพระองค์เชื่อพระผู้มีพระภาค พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ข้อนั้นเป็นอย่างนั้น คือ ทายก ทานบดี หลังจากตายแล้วจะไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ (อง.อฏฐก.(ไทย) ๒๓/๕๗/๑๐๙)

สีสไสยา: นอนอย่างราชสีห์, นอนตะแคงขวา, นอนซ้อนเท้าเหลื่อมเท้า, นอนมีสติสัมปชัญญะ กำหนดใจถึงการลุกขึ้น

ตัวอย่างในมหาปริณิพพานสูตร พระผู้มีพระภาคพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ เสด็จเข้าไปยังแม่น้ำกุกุธา เสด็จลงสรงในแม่น้ำกุกุธา ทรงดื่มแล้วเสด็จขึ้นไปยังอัมพวัน รับสั่งเรียก ท่านพระจุนทกะมาตรัสว่า “จุนทกะ เธอช่วยปูสังฆาฏิซ้อนกัน ๔ ชั้น เราเห็นตเหนือจะนอนพัก” ท่านพระจุนทกะทูลรับสนองพระดำรัสแล้ว ปูสังฆาฏิซ้อนกัน ๔ ชั้น พระผู้มีพระภาคทรงสำเร็จสีสไสยา โดยพระปรีศว์เปื้องขวา ทรงซ้อนพระบาทเหลื่อมพระบาท ทรงมีสติสัมปชัญญะ ทรงกำหนดพระทัยพร้อมจะเสด็จลุกขึ้น ส่วนท่านพระจุนทกะนั่งเฝ้าอยู่เบื้องพระพักตร์ของพระผู้มีพระภาคในที่นั้น (ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๙๖/๑๔๕, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๙๘/๑๔๘, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๖๕/๑๙๗, (ที.ปา.

(ไทย)๑๑/๓๐๐/๒๔๙,ม.ม.(ไทย)๑๓/๒๒/๒๖,ส.ส.(ไทย)๑๕/๓๘/๕๑,ส.ส.(ไทย)๑๕/
๑๔๓/๑๘๒,ส.ส.(ไทย)๑๕/๑๔๙/๑๘๙,ส.ส.(ไทย)๑๘/๒๔๓/๒๔๗,อง.สตตท.(ไทย)
๒๓/๖๑/๑๑๗,พ.อ.(ไทย)๒๕/๗๕/๓๒๘,ที.ม.ฎีกา ๑๙๘/๒๑๖)

สืไฮยาสน์: นอนอย่างราชสืไฮ, บรรทมสืไฮยาสน์โดยพระปรีศร์วเบื้องขวา วางพระบาทเหลื่อม
พระบาท ทรงมีสติสัมปชัญญะ, นอนทรงทำอุฏฐานสัญญา ความกำหนดหมายว่าจะ
ลุกขึ้นไว้ในพระหทัย

ตัวอย่างปฐมนพกปานสูตร พระผู้มีพระภาคทรงเรียกท่านพระสารีบุตรมาตรัสว่า
ภิกษุสงฆ์ปราศจากถีนมิทธะ ความหดหู่และเซื่องซึมแล้ว เฉพาะเธอเท่านั้นที่จะ
อธิบายธรรมีกถาให้แจ่มแจ้งแก่ภิกษุทั้งหลายได้ เราเมื่อภายหลัง จักเอนหลัง พระสารี
บุตรได้ทุลรับสนองพระดำรัสแล้ว พระผู้มีพระภาครับสั่งให้ปูลาดสังฆาฏิทบ ๔ ชั้น
บรรทมสืไฮยาสน์โดยพระปรีศร์วเบื้องขวา ทรงวาง พระบาทเหลื่อมพระบาท ทรงมี
สติสัมปชัญญะ ทรงทำอุฏฐานสัญญา ความกำหนดหมายว่าจะลุกขึ้นไว้ในพระหทัย
พระสารีบุตรได้เรียกภิกษุทั้งหลายมากล่าวว่า ผู้ใดผู้หนึ่งไม่มีศรัทธาในกุศลธรรม
ทั้งหลาย ไม่มีหิริ ... ไม่มีโอตตปัปะ ... ไม่มีวิริยะ ... ไม่มีปัญญาในกุศลธรรมทั้งหลาย
เมื่อกกลางคืนหรือกลางวันของผู้นั้นผ่านไป เขาพึงหวังได้แต่ความเสื่อมอย่างเดียวใน
กุศลธรรมทั้งหลาย จะไม่มีความเจริญเลย (อง.ทสก.(ไทย)๒๔/๖๗/๑๔๕,อง.ทสก.
(ไทย)๒๔/๖๘/๑๔๘,พ.เถร.(ไทย)๒๖/๓๖๗/๔๐๑,พ.อป.(ไทย)๓๒/๓๐/๖)

สืไฮ: พญาราชสืไฮ, สมัญญานามของตถาคต,อาการที่ตถาคตแสดงธรรมแก่บริษัท, สืไฮนาท
ของตถาคต

ตัวอย่างในสืไฮสูตร คำว่า สืไฮ เป็นชื่อของตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า อาการที่
ตถาคตแสดงธรรมแก่บริษัท เป็นสืไฮนาทของตถาคตแท้ คือ (๑) แม้จะแสดงธรรมแก่
ภิกษุทั้งหลาย ก็แสดงโดยเคารพ (๒) แม้จะแสดงธรรมแก่ภิกษุณีทั้งหลาย ก็แสดงโดย
เคารพ (๓) แม้จะแสดงธรรมแก่อุบาสกทั้งหลาย ก็แสดงโดยเคารพ (๔) แม้จะแสดง
ธรรมแก่อุบาสิกาทั้งหลาย ก็แสดงโดยเคารพ (๕) แม้จะแสดงธรรมแก่ปุถุชนทั้งหลาย
ก็แสดงโดยเคารพ โดยที่ผู้ใดแสดงแก่คนขอทานและพรานนก ก็แสดงโดยเคารพ
(อง.ปณจก.(ไทย)๒๒/๙๙/๑๖๙,พ.ชา.(ไทย)๒๗/๔๓/๗๕,พ.ชา.(ไทย)๒๗/๔๔/๗๕,พ.
ชา.(ไทย)๒๗/๙๓/๓๙)

สืไฮ, พระโอรส: พระโอรสพระนามว่าสืไฮ, พระโอรสของพระเจ้าโสภิตะเมื่อครั้งครองขรवासในกรุง
ชื่อว่า สุธรรม, กษัตริย์พระนามว่าสุธรรม เป็นพระชนก พระเทวีพระนามว่า สุธรรม
มา

ในโสภิตปุทรวงศ์ประวัติในอดีตชาติของพระเจ้าโสภิตปุทรวงศ์ สมัยต่อจากพระพุทธเจ้า
พระนามว่าเรวตะ ในอดีตชาติพระองค์ทรงครองขรवासอยู่ ๙,๐๐๐ ปี มีปราสาทที่
อุดมอยู่ ๓ หลัง คือ กุมุทปราสาท นพินิปราสาท และปทุมปราสาท มีนางสนมกำนัล
๔๓,๐๐๐ นาง ล้วนประดับประดาสวยงาม พระมเหสีพระนามว่า มกิลลา พระราช
โอรสพระนามว่า สืไฮ (พ.พุทธ.(ไทย)๓๓/๑๘/๖๒๑)

สีหะ, สามเณร: สามเณรสีหะเป็นหลานชายของท่านพระนาคิตะ, สามเณรผู้ขอให้เจ้าโกฎฐ์ทลิจฉวี ได้โอกาสเฝ้าพระผู้มีพระภาค ณ ภูฏาคารศาลาในป่ามหาวัน เขตกรุงเวสาลี ในมหาสิสุตฺร เจ้าโกฎฐ์ทลิจฉวีประทับนั่งรอ เพื่อหวังเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาค ต่อมา สามเณรสีหะ เข้าไปหาท่านพระนาคิตะ เรียนถามพระกัศสปะผู้เจริญว่า พวก พรหมณ์ทูตชาวโกศลและชาวมคธจำนวนมาก เข้ามาที่นี่เพื่อจะขอเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาค แม้เจ้าโกฎฐ์ทลิจฉวีพร้อมด้วยเจ้าลิจฉวีผู้เป็นบริวารหมู่ใหญ่ก็เสด็จมาขอโอกาสเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาค สามเณรกล่าวว่า เมื่อหลายวันมาแล้ว เจ้าสุนักขัตตะลิจฉวีบุตรเข้าไปพบข้าพระองค์ (ที่.สี.(ไทย)๙/๓๖๒/๑๕๒,ที่.สี.(ไทย)๙/๓๖๒/๑๕๓, ที่.สี.(ไทย)๙/๓๖๓/๑๕๓,ที่.สี.อ. (บาลี)๓๖๒/๒๗๘)

สีหาเถรีคาถา : ภาชิตของพระสีหาเถรี,คาถาของพระสีหาเถรี ท่านพระสีหาเถรีกล่าวว่า เมื่อก่อน เราได้ถูกกามราคะเบียดเบียนมีจิตฟุ้งซ่าน บังคับจิตให้อยู่ในอำนาจไม่ได้ เพราะไม่ทำไว้ในใจโดยแยบคาย ถูกกิเลสกลุ้มรุม มักเข้าใจกามว่าสวยงาม ตกอยู่ในอำนาจราคะ จึงไม่ได้ความสงบจิตผอมเหลืองและมีผิวพรรณไม่ผ่องใส ประพฤติ(พรหมจรรย์)อยู่ ๗ ปี มีแต่ทุกข์ ไม่ได้ความสุขทั้งกลางวันและกลางคืน เพราะเหตุนั้น เราจึงถือเชือกเข้าไปสู่ร่าวป่า ด้วยคิดว่า จะผูกคอตายเสียในที่นี้ ดีกว่าที่จะกลับไปเป็นคฤหัสถ์อีกจึงทำบ่วงให้มัน ผูกที่กิ่งไม้ แล้วสวมบ่วงที่คอ ทันใดนั้น จิตของเราก็หลุดพ้นจากกิเลส (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๓๗/๕๖๘)

สีหาราม: สถานที่พระโสภิตสัมมาสัมพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพาน ในโสภิตพุทธวงศ์ ประวัติในอดีตชาติของพระโสภิตพุทธเจ้า สมัยต่อจากพระพุทธเจ้า พระนามว่าเรวตะ พระโสภิตสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ประเสริฐ เสด็จดับขันธปรินิพพานที่สีหาราม พระบรมสารีริกธาตุของพระองค์แผ่ไปอย่างกว้างขวางในนานาอารยประเทศ (ขุ.พุทธ.(ไทย)๓๓/๓๐/๖๒๓)

สีหาสนทนายกเถราปทาน : มี ๒ องค์ แต่แปลชื่อเรื่องราว ประวัติในอดีตชาติของพระสีหาสนทนายกเถระ เหมือนกันแต่เนื้อหาเป็นคนละองค์กัน คือ

1.สีหาสนทนายกเถราปทาน มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกัปที่ ๙๔ หลังจากที่พระพุทธเจ้าพระนามว่าสิทธัตถะ ปรินิพพาน แล้ว ท่านได้สร้างอาสนะและตั้งสำหรับรองพระยุคลบาทถวาย เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่รู้จักทุกขคติเลย ท่านได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ ๙ ชาติ ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลुพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑/๑๐๒)

2.สีหาสนทนายกเถราปทาน มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกัปที่ ๑๐๐,๐๐๐ ท่านมีจิตเลื่อมใส ได้กราบไหว้ตันโพธิ์สถานที่ตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า พระนามว่าปทุมุตตระ เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่ไปสู่อคติเลย ในกัปที่ ๑,๕๐๐ ท่านได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิถึง ๘ ชาติ ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๑/๓๔๑)

สีหาสนพีชียเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระสีหาสนพีชียเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกัปที่ ๙๒ ท่านได้ถวายงานพัดพุทธอาสน์ของพระพุทธเจ้า พระนาม

ว่าดีสสะ เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่รู้จักทุกติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุวิชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๗/๙๓)

สีหาสนิกเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระสีหาสนิกเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติที่ ๑๐๐,๐๐๐ ท่านได้ถวายพระแท่นสีหาสน์แด่พระพุทธเจ้า พระนามว่าปทุมุตตระ เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านไม่รู้จักทุกติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุวิชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๔๒/๘๒)

สีเหลือง: สีเหลือง,สีของแก้วไพฑูรย์อันงดงามตามธรรมชาติแปดเหลี่ยม ที่เจียรระไนดีแล้ว สุกใส เป็นประกายได้สัดส่วนมีด้ายสีเขียว สีเหลือง,สีเครื่องประดับหนึ่งใน ๔ สีของมาณพภูติผู้ประพฤติพรหมจรรย์นั้น มีสีเขียว สีเหลือง สีแดง และสีขาว, อุปมาคนตาบอดแสวงหาสีที่สดสวยแม้ตนก็ไม่เคยเห็น

ตัวอย่างในมาคณฺฑิยสูตร เรื่องที่เปรียบผู้บริโศกคามเหมือนคนตาบอด พระผู้มีพระภาคตรัสว่า คนตาบอดมาแต่กำเนิด เขาไม่ได้เห็นรูปสีดำ รูปสีขาว รูปสีเขียว รูปสีเหลือง รูปสีแดง รูปสีแสดไม่ได้เห็นที่อันเสมอและไม่เสมอ ไม่ได้เห็นดวงดาว ไม่ได้เห็นดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ เขาได้ฟังจากคนมีตาดีผู้กล่าวว่า ผ้าขาวผ่องงดงามยิ่งนักไม่สกปรก สะอาดสะอาดอัน เขาจึงเที่ยวแสวงหาผ้าขาวนั้น (ม.ม.(ไทย)๑๓/๒๑๗/๒๕๕,ม.ม.(ไทย)๑๓/๒๕๒/๓๐๐,ขุ.ชา.(ไทย)๒๘/๓๑/๖,ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๑๓/๓,ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๑๖/๔)

สุกกธรรม: กุศลธรรม, ธรรมที่เป็นฝ่ายขาว,ธรรมบริสุทธิ์, ธรรมที่คุ้มครองโลก ได้แก่ หิริและโอตตปปะ

ในสุกกธัมมสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสสุกกธรรม คุ้มครองโลก ๒ ประการ คือ (๑) หิริ (๒) โอตตปปะ ถ้าสุกกธรรม ๒ ประการนี้ไม่คุ้มครองโลก ในมนุษยโลกนี้ก็จะไม่ปรากฏให้รู้ว่าหญิงนี้เป็นมารดา หญิงนี้เป็นน้ำ หญิงนี้เป็นป่า หญิงนี้เป็นภรรยาของอาจารย์หรือหญิงนี้เป็นภรรยาของครู มนุษย์โลกก็จะประพฤติส่ำสอนกันไปหมดเหมือนอย่างพวกแพะ แกะ ไก่ สุกร สุนัข และสุนัขจิ้งจอก ฉะนั้น ภิกษุทั้งหลาย ก็เพราะเหตุที่สุกกธรรม ๒ ประการนี้ยังคุ้มครองโลกอยู่ (ขุ.อิติ.(ไทย)๒๕/๔๒/๓๙๐,ขุ.อิติ.อ.(บาลี)๔๒/๑๗๙)

สุกกธัมมสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมขาว พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวัน ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ลาภสักการะและความสรรเสริญเป็นสิ่งทารุณ ทำธรรมฝ่ายขาวของพระเทวทัตให้ขาดสูญไป (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๘๓/๒๘๔)

สุกกธัมมสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมฝ่ายขาว พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สุกกธรรม ๒ ประการ ได้แก่ (๑) หิริ (๒) โอตตปปะ เป็นธรรมคุ้มครองโลกให้อยู่เป็นสุข ถ้าโลกปราศจาก ธรรม ๒ ประการนี้ โลกก็จะได้รับผลคือความเดือดร้อน (ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๔๒/๓๙๐)

สุกกปักษ์: ปักษ์ฝ่ายสว่าง, ดวงจันทร์ข้างขึ้น, อุปมาการคบสัตบุรุษ
ในมหาสุตโสมชาดก กล่าวถึงโจรปริสาทกราบทูลพระเจ้าสุตโสมโภธิสัตว์ว่า ในกาฬปักษ์ ดวงจันทร์ย่อมอ่อนแสงลงทุก ๆ วัน การสมาคมคบหาสัตบุรุษ ย่อมเปรียบเสมือนดวงจันทร์ในข้างแรมฉนั้นใด หม่อมฉันก็ฉนั้นนั่นเหมือนกัน อาศัยพ่อครัว

ซึ่งเป็นคนชั่วเลวทรามได้ทำแต่บาปกรรมที่จะเป็นเหตุให้ไปทุกคติ ในสุกกปักข์ ดวงจันทร์ย่อมส่องแสงสว่างขึ้นทุก ๆ วันฉันใด ข้าแต่พระราชา การสมาคมคบหาสัตบุรุษก็เปรียบเสมือนดวงจันทร์ในข้างขึ้น ฉะนั้น (ขุ.ชา.(ไทย)๒๘/๔๘๖/๑๘๐)

สุกกสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมฝ่ายขาว พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมฝ่ายขาว ๒ คือ (๑) หิริ ความละอายบาป (๒) โอตตัมปะ ความกลัวบาป (อง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๘/๖๓)

สุกกะ : ขาว, สะอาด, บริสุทธิ์, ชื่อของเทพอีก ๑๐ หมู่ รุ่งเรืองมายังประชุมที่ของภิกษุทั้งหลาย

ในมหาสมัยสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงเทพ ๑๐ หมู่ โดยแบ่งเป็น ๑๐ พวก ล้วนมีผิวพรรณหลายหลาก มีฤทธิ์ มีความรุ่งเรือง มีผิวพรรณงดงาม มียศ ต่างยินดีมุ่งมายังป่าที่ประชุมของภิกษุทั้งหลาย เทพอีก ๑๐ หมู่นี้ คือ สุกกะ กรุมหะ อรุณะ เวณสะ โอทาคัยหะผู้เป็นหัวหน้า วิจักขณะ สหามัตตะ ทารคชะ มิสสะกะผู้มียศและปชุนนเทวราช ผู้บันดาลฝนให้ตกทั่วทุกทิศก็มา (ที.ม.(ไทย)๑๐/๓๔๐/๒๖๙)

สุกกาเถรียาปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระสุกกาเถรี มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่าในอดีตชาติกับที่ ๙๑ ท่านเกิดในกรุงพันธุมดี ได้ฟังพระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้าพระนามว่า วิปัสสี เกิดศรัทธาเลื่อมใสจึงออกบวชประพฤติธรรม และเป็นพระธรรมกถึก จุติจากอัทธานั้นแล้ว ได้ไปเกิดในสวรรค์ ในกับที่ ๓๑ ได้บวชในศาสนาของพระพุทธเจ้าพระนามว่าสิขี และพระพุทธเจ้าพระนามว่าเวสสกุ ในภัทร์กับนี้ ได้บวชในศาสนาของพระพุทธเจ้า ๓ พระองค์ คือ กกุสันธะ โจนาคมนะ และ กัสสปะ ทุกชาติล้วนเป็นพหูสูต และเป็นนักเทศก์ จุติจากอัทธานั้นแล้วไปเกิดในสวรรค์ ในชาติสุดท้ายนี้เกิดในตระกูลเศรษฐีกรุงราชคฤห์ ได้เห็นพุทธานุภาพ และได้ฟังพระธรรมเทศนาแล้วเกิดความเลื่อมใสจึงบวชในสำนักของพระธรรมทินนาเถรี ไม่นานก็ได้บรรลุวิชชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๑๑/๕๓๔)

สุกกาเถรีคาถา : ภาษิตของพระสุกกาเถรี,คาถาของพระสุกกาเถรี ท่านพระสุกกาเถรีกล่าวไว้ว่า พวกมนุษย์เมืองราชคฤห์เหล่านี้ทำอะไรกัน มัวดื่มน้ำผึ้ง ดินน้ำมันอยู่ ไม่เข้าไปหาพระสุกกาเถรีผู้กำลังแสดง คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าอยู่เล่า ส่วนพวกคนที่มีปัญญา เข้าใจดีมีพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้านั้น ซึ่งเป็นธรรมไม่น่ากลับหลัง ทำผู้ฟังให้ชุ่มชื่น มีโอชะดุจบุคคลเดินทางไกลดื่มน้ำฝน พระสุกกาเถรีมีธรรมบริสุทธิ์ ปราศจากราคะ มีจิตตั้งมั่น ขณะมารพร้อมทั้งเสนามาร ยังทรงร่างกายที่มีในภพสุดท้ายอยู่ (ขุ.เถรี.(ไทย) ๒๖/๕๔/๕๖๓)

สุกกาภิกษุณี : ภิกษุณีชื่อว่าสุกกา, ภิกษุณีผู้แสดงอมตธรรมในกรุงราชคฤห์
ในปฐมสุกกาสูตร พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเวฬุวัน เขตกรุงราชคฤห์ ภิกษุณีชื่อสุกกา มีบริษัทหมู่ใหญ่แวดล้อมแสดงธรรมอยู่ ยักษ์ผู้เลื่อมใสอย่างยิ่งในสุกกาภิกษุณี ได้กล่าวคาถาในเวลานั้นว่า พวกมนุษย์ในกรุงราชคฤห์เหล่านี้ ทำอะไรกัน มัวดื่มน้ำผึ้ง นอนอยู่ ไม่เข้าไปนั่งใกล้สุกกาภิกษุณี ผู้แสดงอมตบทอยู่ ส่วนพวกคนที่มีปัญญา เข้าใจดีมีอมตบทนั้น ซึ่งเป็นธรรมไม่น่ากลับหลัง ทำผู้ฟังให้ชุ่มชื่น มีโอชะ ดุจบุคคลเดินทางไกลดื่มน้ำฝน (ส.ส.(ไทย)๑๕/๒๔๓/๓๔๙,ส.ส.(ไทย)๑๕/๒๔๔/๓๕๐)

สุกกากิชาติ: ชาตีกำเนิดดี, คนเกิดในตระกูลสูง, หนึ่งในตระกูล ๖ ประการ
 ในสังคีตสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงอภิชาติว่าการกำหนดหมายชนเป็นชั้น เป็นกลุ่ม เช่น หมู่คนที่ประพตಿಯ่างนี้ ๆ ๖ ประการ คือ (๑) บุคคลบางคนในโลกนี้เป็นกัณหาภิชาติ (เกิดในตระกูลต่ำ) ประพติธรรมดำ (๒) บุคคลบางคนในโลกนี้เป็นกัณหาภิชาติ ประพติธรรมขาว (๓) บุคคลบางคนในโลกนี้เป็นกัณหาภิชาติ บรรลุนิพพานที่ไม่ดำ ไม่ขาว (๔) บุคคลบางคนในโลกนี้เป็นสุกกากิชาติ (เกิดในตระกูลสูง) ประพติธรรมดำ (๕) บุคคลบางคนในโลกนี้เป็นสุกกากิชาติ ประพติธรรมขาว (๖) บุคคลบางคนในโลกนี้เป็นสุกกากิชาติ บรรลุนิพพานที่ไม่ดำ ไม่ขาว (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๒๙/๓๒๙, อัง.ฉก.ก.(ไทย)๒๒/๕๗/๕๔๔, ที.สี.อ.(บาลี)๑๖๘/๑๔๗) (อัง.ฉก.ก.อ.(บาลี) ๓/๕๗/๑๓๙)

สุกกาสูตร (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยสุกกากิขุณี (สูตรที่ ๑) สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเวฬุวัน สถานที่ให้เหยื่อกระแต เขตกรุงราชคฤห์ ภิกษุณีชื่อสุกกาแสดงธรรมอยู่ในบริษัทหมู่ใหญ่ ยักษ์ผู้เลื่อมใสในนางภิกษุณีนั้นจึงกล่าวในที่ต่าง ๆ ว่า พวกมนุษย์ในกรุงราชคฤห์นี้ทำอะไรกัน มีวัดมีน้ำผึ้ง มีนอน ไม่เข้าไปนั่งใกล้สุกกากิขุณีผู้แสดงอมตบท ส่วนพวกคนที่มีปัญญา เข้าใจดีมีอมตบทนั้นซึ่งเป็นธรรมไม่น่ากลับหลัง ทำผู้ฟังให้ชุ่มชื่น มีโอชะ ดุจบุคคลเดินทางไกลดื่มน้ำฝน (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๔๓/๓๔๙)

สุกกาสูตร (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยสุกกากิขุณี (สูตรที่ ๒) สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเวฬุวัน สถานที่ให้เหยื่อกระแต เขตกรุงราชคฤห์ อุบาสกคนหนึ่งได้ถวายโภชนาหารแก่สุกกากิขุณี ยักษ์ผู้เลื่อมใสในนางภิกษุณีนั้นจึงกล่าวในที่ต่าง ๆ ว่า อุบาสกนี้มีปัญญา ถวายโภชนาหารแก่สุกกากิขุณี ผู้หลุดพ้นแล้วจากกิเลสเครื่องร้อยรัดทั้งปวง ได้ประสพบุญมากหนอ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๔๔/๓๕๐)

สุกษาดก : ชาตกว่าด้วยลูกนกแขกเต้า มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า พญานกแขกเต้าโพธิสัตว์มีนกแขกเต้าเป็นบริวารจำนวนมาก อาศัยอยู่ในป่าหิมพานต์ เมื่อแก่ชราแล้วสอนลูกชายผู้เลี้ยงดูตนไม่ให้ไปหากินผลมะม่วงสุกซึ่งรสอร่อยที่อยู่ในเกาะกลางทะเล แต่ลูกนกไม่เชื่อฟังบินไปหากินที่เกาะนั้น มันกินมากเกินไป ขากลับยังคาบผลมะม่วงมาฝากบิดามารดาด้วย เพราะกินมากทำให้มันง่วงจึงเผลอหลับตกลงไปในมหาสมุทร ถูกปลาอุบกินเป็นอาหาร มารดาบิดาแก่ชราตาบอดเมื่อไม่เห็นลูกกลับมาก็รู้ว่าลูกของตนคงตกทะเลตายแล้ว และไม่นานนกโพธิสัตว์และภรรยาก็อดอาหารตาย การรู้จักประมาณคือการไม่ติดอยู่ในรสอาหารเป็นการดี ทำให้อายุยืนสามารถอยู่บำรุงมารดาบิดาและบำเพ็ญกุศลได้อีกนานคนที่ไม่รู้จักประมาณคือติดในรสอาหารเป็นเหตุให้ทำอกุศลกรรมเพราะอาหารจะจมลงในอบายทั้ง ๔ ส่วนคนที่รู้จักประมาณจะไม่จมลง (ขุ.ชา.ติก.(ไทย) ๒๗/๑๓/๑๒๒)

สุกตาเวฬิยเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระสุกตาเวฬิยเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติที่ ๓๑ ท่านเป็นช่างดอกไม้ ได้นำพวงมาลัยไปบูชาพระพุทธเจ้าพระนามว่าสีซี เพราะผลแห่งการบูชาท่านนั้น ท่านไม่รู้จักหุคติเลย ในกัปที่ ๒๕ ท่านได้เกิด

เป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้มีพละทานุภาพมาก ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุประอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๔๓/๓๙๖)

สุกรขาตา, ถ้ำ: ถ้ำชื่อสุกร, ถ้ำที่พระสารีบุตรอาศัยอยู่, ถ้ำที่ตั้งอยู่ข้างทางขึ้นไปคันธกุฎี ณ ยอดเขาศิขณภูฏ กรุงราชคฤห์ แคว้นมคธ

ในสุกรขตสูตร ว่าด้วยการสนทนาธรรมที่ถ้ำสุกรขาตา สมัยมีพระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ถ้ำสุกรขาตา เขาศิขณภูฏ เขตกรุงราชคฤห์ ณ ที่นั้นแล พระผู้มีพระภาครับสั่งเรียกท่านพระสารีบุตรมาตรัสถามว่า “สารีบุตร ภิกษุชีนาสพเห็นอำนาจประโยชน์อะไร จึงระพุดินอบน้อมอย่างยิ่งในตถาคตหรือในคำสอนของตถาคต” ท่านพระสารีบุตรทูลตอบว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ภิกษุชีนาสพเห็นธรรมเป็นแดนเกษมจากโยคะอันยอดเยี่ยม จึงระพุดินอบน้อมอย่างยิ่งในพระตถาคตหรือในคำสอนของพระตถาคต” “ดีละ ดีละ สารีบุตร ภิกษุชีนาสพเห็นธรรมเป็นแดนเกษมจากโยคะอันยอดเยี่ยม จึงระพุดินอบน้อมอย่างยิ่งในตถาคตหรือในคำสอนของตถาคต (ที.ม.(ไทย)๑๙/๕๒๘/๓๔๒)

สุกรสาลูกะ:

ลูกสุกรสาลูกะ, คำอุปมาอาหารที่กินแล้วให้เดือดร้อน กินข้าวสลิบยังดีกว่า ในสาลูกชาดก โคมหาโลหิตโพธิสัตว์ได้กล่าวกับโคจูฬโลหิตผู้ร้องว่า เจ้าอย่าปรารถนาเป็นเช่นสุกรสาลูกะเลย เพราะสุกรสาลูกะนี้กินอาหารที่ทำให้เดือดร้อน เจ้าอย่าทะเยอทะยานไปนัก จงกินต้นข้าวสลิบเถิด นั่นเป็นเหตุแห่งความเป็นผู้มีอายุยืน อีกไม่นานนัก ข้าราชสำนักพร้อมกับบริวารนั้นจะเป็นแขกมาที่นี่ ตอนนั้นเจ้าจะเห็นสุกรสาลูกะถูกตีด้วยสากนอนตายอยู่ พระศาสดาตรัสพระคาถานี้ว่า ครั้นเห็นสุกรสาลูกะถูกฆ่าด้วยสากนอนตายถูกฆ่าแหละอยู่ โคน้ำทั้ง ๒ ได้คิดว่า ต้นข้าวสลิบของพวกเราเท่านั้นประเสริฐที่สุด (ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๑๐๖/๑๔๔, ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๑๐๗/๑๔๔)

สุข:

ความสบายกาย สบายใจ, ความสุขที่ได้จากการฟังธรรม, ความสุขที่ได้จากการเรียนรู้, พระพุทธเจ้าส่งพระอรหันตสาวกไปเผยแผ่ศาสนาเพื่อความทุกข์แก่เทวดาและมนุษย์

ตัวอย่างในมหาปทานสูตร พระผู้มีพระภาคทรงส่งสาวกไปประกาศพระศาสนา เวลา นี้ ในกรุงพันธุมดีมีภิกษุสงฆ์อยู่จำนวนมากถึง ๑๖๘,๐๐๐ รูปทางที่ดีเราควรประกาศให้ภิกษุทั้งหลายรู้ทั่วกันว่า ‘ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลาย จงจาริกไป เพื่อประโยชน์เพื่อเกื้อกูล เพื่อสุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย แต่อย่าไปทางเดียวกัน ๒ รูป จงแสดงธรรมมีความงามในเบื้องต้น มีความงามในท่ามกลาง และมีความงามในที่สุด จงประกาศพรหมจรรย์พร้อมทั้งอรรถและพยัญชนะบริสุทธิบริบูรณ์ครบถ้วน ในโลกนี้ยังมีเหล่าสัตว์ผู้มีอริในดวงตาเบาบาง สัตว์เหล่านั้นจะเสื่อมเพราะไม่ได้ฟังธรรม เหล่าสัตว์ผู้ที่อาจจะมีรู้ทั่วถึงธรรมได้ยังมีอยู่ แต่เมื่อเวลาล่วงไปทุก ๆ ๖ ปี เธอทั้งหลายควรกลับมายังกรุงพันธุมดีราชธานี เพื่อแสดงปาติโมกข์’ (ที.สี.(ไทย)๙/๗๖/๓๑, ที.สี.(ไทย)๙/๙๕/๓๗, ที.สี.(ไทย)๙/๙๖/๓๘, ที.สี.(ไทย)๙/๙๗/๓๘, ที.สี.(ไทย)๙/๙๘/๓๘, (ที.ม.(ไทย)๑๐/๘๖/๔๖, ที.ม.(ไทย)๑๐/๘๖/๔๗, ที.ม.(ไทย)๑๐/๘๗/๔๗, ที.ม.

(ไทย)๑๐/๘๘/๔๘,(ที.ปา.(ไทย)๑๑/๗๒/๕๑,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๘๔/๖๓,ที.ปา.(ไทย)
๑๑/๑๑๐/๘๐,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๑๐/๘๑)

- สุขของปุถุชน:** สุขอย่างหยาบ, สุขอันเกิดจากกาม, สุขอันเกิดแต่เมถุนธรรม
ในอรณวิกังคสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสสุขโสมนัสที่อาศัยกามคุณ ๕ ประการ เป็นสุข
ที่เกิดแต่เมถุนธรรม เป็นสุขของปุถุชน ไม่ใช่สุขของพระอริยะ ‘ภิกษุไม่พึงเสพ ไม่พึง
เจริญ ไม่พึงทำให้มาก พึงกลัวสุขชนิดนี้’ (ม.อุป.(ไทย)๑๔/๓๒๘/๓๙๕, ม.อุป.(ไทย)
๑๔/๓๓๗/๓๙๙)
- สุขของพระอริยะ:** ความสุขที่สังต์จากกามและอกุศลทั้งหลาย, สุขที่เกิดจากความสงบ จากการรู้แจ้ง
ในอรณวิกังคสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้สังต์จากกามและอกุศล
ธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีวิตก วิจารณ์ ปิติและสุขอันเกิดจากวิเวกอยู่
เพราะวิตกวิจารณ์สงบระงับไป ภิกษุบรรลุทุติยฌาน มีความผ่องใสในภายใน มีภาวะที่
จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปิติและสุขอันเกิดจากสมาธิ ... บรรลุตติย
ฌาน ... บรรลุจตุตถฌาน ... สุขนี้เราเรียกว่า เนกขัมมสุข เป็นสุขอันเกิดจากความ
สังต์ เป็นสุขเกิดจากความสงบ เป็นสุขเกิดจากการตรัสรู้ เรากล่าวว่า ‘ภิกษุพึงเสพ
พึงเจริญ พึงทำให้มาก ไม่พึงกลัวสุขชนิดนี้’ (ม.อุป.(ไทย)๑๔/๓๒๘/๓๙๕)
- สุขของมนุษย์:** สุขที่เจือด้วยามิส, สุขที่เจือด้วยกาม, สุขแห่งอาชีพ, ความสุขจากการปฏิบัติธรรม
ในกุกกุฬกถา เรื่องถ้ำร้าง สกวาที่ถามปรวาทิว่า สังขารทั้งปวงเป็นดุจถ้ำร้างโดยไม่
จำกัดใช้ไหม ปรวาทิตอบว่า ใช่ สกวาที่ถามว่า สุขเวทนา สุขทางกาย สุขทางใจ ทิพย
สุข สุขของมนุษย์ สุขในลาภ สุขในสักการะ สุขในการไป สุขในการนอน สุขในความ
มีอำนาจ สุขในความเป็นใหญ่สุขของคฤหัสถ์ สุขของสมณะ สุขมีอาสวะ สุขไม่มีอา
สวะ สุขมีอุปธิ สุขไม่มีอุปธิ สุขเจืออามิส สุขไม่เจืออามิส สุขมีปิติ สุขไม่มีปิติ สุขใน
ฌาน สุขอันเกิดจากวิมุตติ สุขในกาม สุขในเนกขัมมะ สุขอันเกิดจากวิเวก สุขอันเกิด
จากความสงบ สุขอันเกิด จากความตรัสรู้ มีอยู่มีใช้หรือ ปรวาทิตอบว่า ใช่ (อภิ.ก.
(ไทย)๓๗/๓๓๘/๓๑๐)
- สุขของสมณะ:** สุขที่เกิดจากการได้ปัจจัย ๔, สุขที่เกิดจากการประพตติพรหมจรรย์
ในสมณสุขสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสสุขของสมณะ ๕ ประการ คือ (๑) สันโดษด้วย
จีวรตามแต่จะได้ (๒) สันโดษด้วยบิณฑบาตตามแต่จะได้ (๓) สันโดษด้วยเสนาสนะ
ตามแต่จะได้ (๔) สันโดษด้วยคิลานปัจจัย เกสัชชบริขารตามแต่จะได้ (๕) ยินดี
ประพตติพรหมจรรย์ (อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๑๒๘/๒๐๘)
- สุขคือพระนิพพาน:** ความสุขในพระนิพพาน, การทำนิพพานให้แจ้ง เพราะนิพพานเป็นสุขอย่างยิ่ง,
นิพพานเป็นสุข
ในนิพพานสุขสูตร พระสารีบุตรกล่าวกับภิกษุทั้งหลายว่า “ผู้มีอายุทั้งหลาย นิพพาน
นี้เป็นสุข นิพพานนี้เป็นสุข” เมื่อพระสารีบุตรกล่าวอย่างนี้แล้ว ท่านพระอุทายีได้
กล่าวกับท่านว่า “ท่านสารีบุตร ก็นิพพานนี้ไม่มีเวทนา จะเป็นสุขได้อย่างไร”ท่าน
พระสารีบุตรกล่าวว่า ผู้มีอายุ นิพพานที่ไม่มีเวทนานั้นแลเป็นสุข (อง.นวก.(ไทย)๒๓/
๓๔/๕๐๐)

- สุขทางกาย:** ความสุขทางทวารทั้ง ๕ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย, ความสุขที่ได้จากการสัมผัสทางกาย, เป็นหนึ่งในสุข ๒ อย่าง คือ สุขทางกาย กับ สุขทางใจ ตัวอย่างในสุขวรรค กล่าวถึงความสุข ๒ ประการ คือ (๑) สุขทางกาย (๒) สุขทางใจ บรรดาสุข ๒ อย่างนี้ สุขทางใจเป็นเลิศ ความสุขทางทวารทั้ง ๕ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ซึ่งคู่กับเจโตสุข หรือสุขทางใจ (อง.ทุก.(ไทย)๒๐/๖๕-๗๗/๑๐๒-๑๐๕, อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๓๓๘/๓๑๐, อภิ.ป.ไทย)๔๐/๑๔/๘๘๗, อภิ.ป.ไทย)๔๐/๑๕/๘๘๘, อภิ.ป.ไทย)๔๐/๖๑/๘๒๙, อภิ.ป.ไทย)๔๐/๖๒/๘๓๑, อภิ.ป.ไทย)๔๐/๖๓/๘๓๒, อภิ.ป.ไทย)๔๐/๑๐๒/๔๐/๗๕๗, อภิ.ป.ไทย)๔๐/๑๐๓/๗๕๘, อภิ.ป.ไทย)๔๐/๑๐๔/๗๕๙)
- สุขทางใจ:** เจตสิกสุข, สุขไม่อิงอามิส, สุขที่เป็นเลิศ, สุขที่เป็นอิสระไม่ขึ้นต่อวัตถุ, หนึ่งในสุขสองอย่าง
ตัวอย่างในสุขวรรค กล่าวถึงความสุข ๒ อย่าง คือ (๑) สุขทางกาย (๒) สุขทางใจ บรรดาสุข ๒ อย่างนี้ สุขทางใจเป็นเลิศคู่กับกายิกสุข คือ ความสุขทางทวารทั้ง ๕ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย (อง.ทุก.(ไทย)๒๐/๖๕-๗๗/๑๐๒-๑๐๕, อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๓๓๘/๓๑๐)
- สุขทิพย์:** สุขชั้นเลิศ, สุขแท้, สุขที่ล่วงเลยเหล่าเทพทั้งหลาย, หนึ่งในฐานะของเทพสิบอย่าง ในลักษณะสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ในชาติก่อน ภพก่อน กำเนิดก่อน ตถาคตเกิดเป็นมนุษย์สมาทานในกุศลธรรม ในการจำแนกทาน ในการสมาทานศีล ในการรักษาอุโบสถ ในความเกื้อกูลมารดา ในความเกื้อกูลบิดา ในความเกื้อกูลสมณะ ในความเกื้อกูลพรหมณ์ ในความประพฤติด่อนน้อมต่อผู้ใหญ่ในตระกูล ตถาคตได้ทำ สังฆมพอกพูนกรรมนั้น ทำกรรมนั้นให้เพบูรณ์แล้ว หลังจากตายแล้ว ตถาคตจึงไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ ครอบงำเทพเหล่าอื่นในเทวโลกนั้นด้วยฐานะ ๑๐ คือ อายุทิพย์ วรรณะทิพย์ สุขทิพย์ ยศทิพย์ ความเป็นใหญ่ทิพย์ รูปทิพย์ เสียง ทิพย์ กลิ่นทิพย์ รสทิพย์ โสภณทิพย์ จูติจากเทวโลกนั้นแล้ว มาสู่ความเป็นอยู่อย่างนี้ จึงได้ลักษณะมหาบุรุษนี้ (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๐๑/๑๖๔, ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๔๐/๑๙๖)
- สุขที่ไม่อิงอามิส:** สุขที่ไม่ต้องอาศัยเหยื่อล่อ, สุขที่ไม่ทำให้เศร้าหมองพ้นจากวงจรแห่งวัฏฏะ, สุขในปฐมฌาน ทุตติยฌาน และตติยฌาน, สุขที่เกิดจากการตั้งมั่นในอริยวินัย
ในอินสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ผู้ใดมีศรัทธาตั้งมั่นในอริยวินัย มีจิตประกอบด้วย หิริ มีโศตตปปะ มีปัญญา และสำรวมในศีล เขาได้สุขที่ไม่อิงอามิส อุเบกขาตั้งมั่น ละนิวรณ์ ๕ ประการได้ ปราศจากความเพียรเป็นนิตย์ บรรลุฌานทั้งหลายมีเอกัคคตาจิตปรากฏ มีปัญญารักษาทน มีสติ รู้ชัดเหตุอันตามความเป็นจริง ในธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งสังโยชน์ทั้งปวง จิตย่อมหลุดพ้นโดยชอบ เพราะไม่ถ้อยมั่นโดยสิ้นเชิง (อง.ฉก.ก.(ไทย)๒๒/๔๕/๕๑๑, อง.ทุก.อ.(บาลี)๒/๖๙/๖๑, อง.ฉก.ก.อ.(บาลี)๓/๔๕/๑๒๗)
- สุขทุกข์:** ความสบายกับความไม่สบาย, ทั้งสุขและทุกข์, สุขและทุกข์เกิดขึ้นเพราะการปรุงแต่งมโนสังขาร
ในเจตนาสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคลปรุงแต่งมโนสังขารอันเป็นปัจจัยให้สุขทุกข์ภายในเกิดขึ้นด้วยตนเองบ้าง บุคคลอื่นปรุงแต่งมโนสังขารของบุคคลนั้นอันเป็น

ปัจจัยให้สุขทุกข์ภายในเกิดขึ้นแก่บุคคลนั้นบ้าง บุคคลรู้สึกตัว ประหนึ่งมนัสขารอัน เป็นปัจจัยให้สุขทุกข์ภายในเกิดขึ้นบ้าง บุคคลไม่รู้รู้สึกตัว ประหนึ่งมนัสขารอันเป็น ปัจจัยให้สุขทุกข์ภายในเกิดขึ้นบ้าง อวิชชาขยับอมตไปตามธรรมเหล่านี้ แต่เพราะ อวิชชาดับไปไม่เหลือด้วยวิราคะ กายอันเป็นปัจจัยให้สุขทุกข์ภายในเกิดขึ้นแก่บุคคล นั้นจึงไม่มี วาจาอันเป็นปัจจัยให้สุขทุกข์ภายในเกิดขึ้นแก่บุคคลนั้นจึงไม่มี ใจอันเป็น ปัจจัยให้สุขทุกข์ภายในเกิดขึ้นแก่บุคคลนั้นจึงไม่มี เขต วัตถุ อายตนะ อธิกรณะอัน เป็นปัจจัยให้สุขทุกข์ภายในเกิดขึ้นแก่บุคคลนั้น จึงไม่มี (อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๑๗๑/ ๒๓๙)

สุขทุกข์ขีสูตร : พระสูตรว่าด้วยทิวฏฐิว่าอิตตาที่มีทั้งสุขและทุกข์ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า เมื่อมีขันธ ๕ เพราะถ้อยมั่นและยึดมั่นขันธ ๕ จึงเกิดมีทิวฏฐิว่าหลังจากตายแล้ว อิตตาที่มีทั้งสุขและทุกข์ไม่สลายไป เนื้อหาสาระที่ เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งวาทสูตรในวรรคนี้ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๒๔๘/๓๑๐)

สุขธาตุ: ความสำราญทางกาย, ความสุขทางกาย, ความเสวยอารมณ์ที่สำราญเป็นสุขอันเกิด แต่กายสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สำราญเป็นสุข, หนึ่งในสุขธาตุหกประการ ในพหุธาตุสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เหตุที่ภิกษุรู้เห็นธาตุ ๖ ประการ จึงควร เรียกว่า ภิกษุผู้ฉลาดในธาตุ คือ (๑) สุขธาตุ ธาตุคือสุข (๒) ทุกขธาตุ ธาตุคือทุกข์ (๓) โสมนัสสธาตุ ธาตุคือโสมนัส (๔) โทมนัสสธาตุ ธาตุคือโทมนัส (๕) อุเบกขาธาตุ ธาตุ คืออุเบกขา (๖) อวิชชาธาตุ ธาตุคืออวิชชา (ม.อุ.บ.(ไทย)๑๔/๑๒๕/๑๖๒, อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๑๘๐/๑๓๙)

สุขในการนอนหลับ: ยินดีสุขที่ไม่สะอาด, สุขที่อิงอาศัยลาภสักการะและการสรรเสริญ
ในนาคิตสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับนาคิตะว่า “นาคิตะ เราไม่ติดยศ และยศก็ไม่ติดเรา ผู้ใดแลไม่ได้ตามความปรารถนา ไม่ได้โดยไม่ยาก ไม่ได้โดยไม่ลำบากซึ่ง เนกขัมมสุข ปวีเวกสุข อุปสมสุข สัมโพธิสุข ที่เราได้ตามความปรารถนา ได้โดยไม่ ยาก ได้โดยไม่ลำบากนี้ ผู้นั้นชื่อว่า ยินดีสุขที่ไม่สะอาด สุขในการนอนหลับ และสุขที่อิงอาศัยลาภสักการะและการสรรเสริญ” (อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๓๐/๔๒)

สุขปฏิบัติ ขิปปาภิญญา: สุขที่บรรลุมาน ชนิตสุญญตะ, ปฏิบัติได้ง่าย รู้ได้เร็ว
ในสุญญตปฏิบัติ โยคาวจรบุคคลเจริญมานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจาก โลกนำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิวฏฐิ เพื่อบรรลุมุมิเบื้องต้น สัจจจากาม สัจจจากอกุศล ธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมมาน ชนิตสุญญตะ เป็นทุกขาปฏิบัติ ขิปปาภิญญา ชนิตสุญญตะ เป็นสุขาปฏิบัติ ทันธาภิญญา ชนิตสุญญตะ เป็นสุขาปฏิบัติ ขิปปา ภิญญา บรรลุทุติยมาน บรรลุตติยมาน บรรลุจตุตถมาน บรรลุปฐมมาน บรรลุปัญ จมมาน ชนิตสุญญตะ เป็นสุขปฏิบัติ ขิปปาภิญญา (อภิ.สง.๗๖/๔๓๗/๑๑๙, ที.ปา. (ไทย)๑๑/๑๕๒/๑๑๓)

สุขปัตถนาสูตร : พระสูตรว่าด้วยผู้ปรารถนาความสุข คำว่า ความสุข ในพระสูตรนี้หมายถึง (๑) การได้ การสรรเสริญ (๒) การได้โรคทรัพย์ (๓) การไปเกิดในสุคติ ทรงแสดงว่า เมื่อบัณฑิต ปรารถนาความสุขทั้ง ๓ ประการนี้ ก็พึงรักษาศีล (ขุ.อิต.(ไท) ๒๕/๗๖/๔๓๖)

สุขวิหาริชาดก :ชาตกว่าด้วยการอยู่เป็นสุข มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า พระโพธิสัตว์เป็นพรหมณ์ มหาศาลเมื่อสิ้นมารดาบิดาแล้วเห็นโทษในกามจึงสละแสดงธรรมแก่พระราชชา เกี่ยวกับการอยู่เป็นสุขว่า ผู้ที่ไม่ต้องคุ้มครองผู้อื่น ไม่ต้องให้ผู้อื่นคุ้มครองและไม่หวัง อยากรได้กามคุณนั้นแหละอยู่เป็นสุข(ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๑๐/๔)

สุขเพียงเล็กน้อย:สุขในกาม, สุขไม่ถาวร, สุขดุจปลาไหลกลิ้งเบ็ด ที่เดือดร้อนภายหลัง ต่างจากสุขอัน ไพบูลย์

ในสุเมธาเถรีคาถา ภาษิตพระสุเมธาเถรีว่า เราเป็นธิดาของพระอัคมรเหสีพระเจ้า โภถจะกรุงมณฑลทวารวดี ชื่อว่า สุเมธา ผู้ที่พระอริยเจ้าทั้งหลายผู้ทำตามคำสั่งสอน ทำให้ เกิดเลื่อมใสแล้ว นางกล่าวว่า โปรดอย่าละสุขอันไพบูลย์ เพราะเหตุแห่งกามสุขเพียง เล็กน้อย อย่าทรงเป็นดุจปลาใหญ่กลิ้งเบ็ด ต้องเดือดร้อนในภายหลัง โปรดอย่าทรง เป็นดุจสุนัขถูกล่ามโซ่หมุนไปหมุนมา เพราะกามทั้งหลายเลย เพราะกามทั้งหลายจัก ทำพระองค์ให้เป็นเหมือนคนจันทาลหิวจัด ได้สุนัขแล้วทำให้พินาศได้ (ขุ.เถรี.(ไทย) ๒๖/๕๑๐/๖๓๘)

สุขไพบูลย์: ความสุขอันเต็มเปี่ยม, ความสมบูรณ์แห่งสุข, ความสุขที่เกิดจากถวายทานแด่พระเร วตะที่น่าเจริญใจ

ในทัทลลวิมาน พิศาวถามสุภัทราเทพธิดาน้องสาวว่า พืชถวายทานมากกว่าเธอ แต่ กลับอุบัติในหมู่เทพชั้นต่ำกว่า ส่วนน้องถวายทานน้อยกว่า แต่ทำไมจึงได้รับสุข ไพบูลย์พิเศษเล่า เทพธิดา พิศาวถามแล้ว ขอเธอจงบอก นี่เป็นผลของกรรมอันใดเล่า สุภัทราเทพธิดาตอบว่า ชาตีก่อนดิฉันได้พบภิกษุรูปหนึ่ง น่าเจริญใจ จึงได้นิมนต์ภิกษุ รูปนั้น คือพระเรวตะ เป็นรูปที่ ๘ ให้ฉันภัตตาหาร พระเรวตะนั้นมุ่งจะอนุเคราะห์ ให้เกิดประโยชน์แก่ดิฉัน จึงบอกดิฉันให้ถวายสงฆ์ ดิฉันได้ทำตามคำแนะนำของท่าน ทักขิณาของดิฉันนั้นถวายเป็นสิ่งขทาน มีผลประมาณมิได้ ส่วนทานของพืชที่ถวายเป็น รายบุคคลนั้นมีผลไม่มาก (ขุ.วิ.(ไทย)๒๖/๖๒๕/๖๘)

สุภาพ: สุขภาพกายและสุขภาพจิต, เรื่องที่สุภามาณพโตเทยบุตรถามท่านพระอานนท์ถึง สุขภาพ

ในสุกสูตร พระผู้มีพระภาคเสด็จดับขันธปรินิพพานไปไม่นาน พระอานนท์พำนักอยู่ ณ พระเชตะวันอารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี สุภามาณพโตเทยบุตร มีกิจธุระพำนักอยู่ในกรุงสาวัตถี สุภามาณพโตเทยบุตรเรียกมาณพคนหนึ่งมาสั่งว่า “มานี้แน่ะพ่อหนุ่ม เธอจงเข้าไปหาพระสมณะชื่ออานนท์ แล้วเรียนถามถึงสุขภาพ ความมีโรคพาธน้อย กระปรี้กระเปร่า มีพลานามัยสมบูรณ์ อยู่สำราญตามคำของ เราว่า สุภามาณพโตเทยบุตรถามท่านพระอานนท์ถึงสุขภาพ ความมีโรคพาธน้อย กระปรี้กระเปร่า มีพลานามัยสมบูรณ์ อยู่สำราญ และเธอจงเรียนว่าขอท่านพระ อานนท์โปรดอนุเคราะห์สละเวลาเข้าไปเยี่ยมสุภามาณพโตเทยบุตรบ้าง” (ที.สี.(ไทย) ๙/๔๔๕/๑๙๗,ที.สี.(ไทย)๙/๔๔๖/๑๙๗,ที.สี.(ไทย)๙/๕๐๔/๒๒๒,ที.สี.(ไทย)๙/๕๐๕/ ๒๒๒,ม.ม.(ไทย)๑๓/๑๓๔/๑๕๐,ม.ม.(ไทย)๑๓/๑๓๔/๒๐๑,ม.ม.(ไทย)๑๓/๓๐๔/

๓๖๒,ม.ม.(ไทย)๑๓/๓๒๔/๓๙๒,อง.สตตก.(ไทย)๒๓/๒๒/๓๒,ช.อุ.(ไทย)๒๕/๑๘/
๒๐๐)

สุขวิจณมาณพ:มาณพชื่อสุขวิจณะ, มาณพผู้ละกรรมเพราะต้องการหญิงสาว, หนึ่งในมาณพหกคนที่ต้องการหญิงสาว

ในสี่ลวีมั่งสชาติก พระศาสดาได้ตรัส ๒ พระคาถานี้ว่า ทูชัจจมาณพ สุขัจจมาณพ นั้นทมาณพ สุขวิจณมาณพ วัชฌมาณพ และอัทธูสีลมาณพนั้น มีความต้องการหญิงสาว จึงพากันละกรรมเสีย ส่วนพราหมณ์ผู้ถึงฝั่งแห่งกรรมทั้งปวง มีปัญญา มีความก้าวหน้าในสังจธรรม ตามรักษาธรรมอยู่ ละทิ้งอติถิลาภเพราะเหตุอะไรเล่า (ช.ชา.(ไทย)๒๗/๑๙/๑๖๐)

สุขวิหารธรรม: ธรรมเป็นเครื่องอยู่เป็นสุข, ธรรมของพระผู้มีพระภาค, ธรรมที่ภิกษุขอธรรมวาทีขอให้พระผู้มีพระภาคประกอบตาม

ตัวอย่างในโกสัมพิกวิเวทกถา พระผู้มีพระภาคได้ตรัสกับภิกษุว่า “พวกเธออย่าบาดหมาง อย่าทะเลาะ อย่าขัดแย้ง อย่าวิวาทกันเลย ภิกษุฝ่าย อธรรมวาทีรูปนั้นได้กราบทูลอีกเป็นครั้งที่ ๒ ว่า ขอพระผู้มีพระภาค ผู้ทรงเป็นธรรมสามีทรงโปรดปรานไปก่อน ขอพระผู้มีพระภาคจงทรงชวนชวายน้อย ประกอบตามสุขวิหารธรรมในปัจจุบันอยู่เถิด พระพุทธเจ้าข้า พวกข้าพระองค์จะปรากฏเพราะความบาดหมาง ความทะเลาะ ความขัดแย้ง และความวิวาทนั่นเอง” (วิ.ม.(ไทย) ๕/๔๕๗/๓๔๒, ม.อุป.(ไทย)๑๔/๒๓๖/๒๗๗)

สุขวิหารสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมเครื่องอยู่เป็นสุข พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรม ๒ ประการ คือ (๑) ความคุ้มครองทวารในอินทริยทั้งหลาย (๒) ความรู้จักประมาณในการบริโภคอาหาร เป็นเหตุให้อยู่เป็นสุข ไม่อึดอัด ไม่คับแค้น ไม่กระวนกระวายในปัจจุบัน หลังจากตายแล้วย่อมไปสู่สุคติ (ช.อิตติ.(ไทย) ๒๕/๒๙/๓๗๖)

สุขวิหารชาดก :ชาดกว่าด้วยการอยู่เป็นสุข มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า พระโพธิสัตว์เป็นพราหมณ์มหาศาลเมื่อสิ้นมารดาบิดาแล้วเห็นโทษในกามจึงสละแสดงธรรมแก่พระราชาเกี่ยวกับการอยู่เป็นสุขว่า ผู้ที่ไม่ต้องคุ้มครองผู้อื่น ไม่ต้องให้ผู้อื่นคุ้มครองและไม่หวังอยากได้กามคุณนั้นแหละอยู่เป็นสุข(ช.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๑๐/๔)

สุขเวทนา: ความรู้สึกสุข, การเสวยสุขเวทนา
ในสังคีตสูตร หมวด ๓ กล่าวถึงเวทนา ๓ คือ (๑) สุขเวทนา ความรู้สึกสุข (๒) ทุกขเวทนาความรู้สึกทุกข์ (๓) อทุกขมสุขเวทนา ความรู้สึกไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุข(ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๒๒/๗๐,ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๒๓/๗๐, ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๐๕/๒๖๖,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๕๓/๓๗๒,ม.ม.(ไทย)๑๒/๑๑๓/๑๐๙,ม.ม.(ไทย)๑๒/๓๖๘/๔๐๔,ม.ม.(ไทย)๑๒/๓๘๓/๔๑๖,ม.ม.(ไทย)๑๓/๘๘/๙๑,ม.ม.(ไทย)๑๓/๑๗๘/๒๐๔,ม.ม.(ไทย)๑๓/๒๐๕/๒๔๓)

สุขเวทนามีอามิส:สุขเวทนาที่เจือด้วยอามิส, การกำหนดรู้ชัดว่าเสวยเวทนามีอามิส, หนึ่งในสติปัฏฐาน ๔

ในเวทนานุปัสสนานิทเทส พระสารีบุตรกล่าวถึงภิกษุพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนา
 ภายในตนอยู่ คือภิกษุในธรรมวินัยนี้เมื่อเสวยสุขเวทนา ก็รู้ชัดว่า เราเสวยสุขเวทนา
 เมื่อเสวยทุกขเวทนา ก็รู้ชัดว่า เราเสวยทุกขเวทนา เมื่อเสวยอทุกขมสุขเวทนา ก็รู้ชัด
 ว่า เราเสวยอทุกขมสุขเวทนา เมื่อเสวยสุขเวทนามีอามิส ก็รู้ชัดว่า เราเสวยสุขเวทนา
 มีอามิส หรือเมื่อเสวยสุขเวทนาไม่มีอามิส ก็รู้ชัดว่า เราเสวยสุขเวทนาไม่มีอามิส เมื่อ
 เสวยทุกขเวทนามีอามิส ก็รู้ชัดว่า เราเสวยทุกขเวทนามีอามิส หรือเมื่อเสวย
 ทุกขเวทนาไม่มีอามิส ก็รู้ชัดว่า เราเสวยทุกขเวทนาไม่มีอามิส เมื่อเสวยอทุกขมสุข
 เวทนามีอามิส ก็รู้ชัดว่า เราเสวยอทุกขมสุขเวทนามีอามิส หรือเมื่อเสวยอทุกขมสุข
 เวทนาไม่มีอามิส ก็รู้ชัดว่า เราเสวยอทุกขมสุขเวทนาไม่มีอามิส (อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/
 ๓๖๓/๓๒๐)

สุขเวทนามีอามิส:สุขเวทนาที่ไม่เจือด้วยอามิส, การเสวยสุขเวทนาที่ไม่มีอามิส, หนึ่งในสติปัฏฐาน
 ๔

ในเวทนานุปัสสนานิทเทส พระสารีบุตรกล่าวถึงภิกษุพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนา
 ภายในตนอยู่ ว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้เมื่อเสวยสุขเวทนา ก็รู้ชัดว่า เราเสวยสุขเวทนา
 เมื่อเสวยทุกขเวทนา ก็รู้ชัดว่า เราเสวยทุกขเวทนา เมื่อเสวยอทุกขมสุขเวทนา ก็รู้ชัด
 ว่า เราเสวยอทุกขมสุขเวทนา เมื่อเสวยสุขเวทนามีอามิส ก็รู้ชัดว่า เราเสวยสุขเวทนา
 มีอามิส หรือเมื่อเสวยสุขเวทนาไม่มีอามิส ก็รู้ชัดว่า เราเสวยสุขเวทนาไม่มีอามิส เมื่อ
 เสวยทุกขเวทนามีอามิส ก็รู้ชัดว่า เราเสวยทุกขเวทนามีอามิส หรือเมื่อเสวย
 ทุกขเวทนาไม่มีอามิส ก็รู้ชัดว่า เราเสวยทุกขเวทนาไม่มีอามิส เมื่อเสวยอทุกขมสุข
 เวทนามีอามิส ก็รู้ชัดว่า เราเสวยอทุกขมสุขเวทนามีอามิส หรือเมื่อเสวยอทุกขมสุข
 เวทนาไม่มีอามิส ก็รู้ชัดว่า เราเสวยอทุกขมสุขเวทนาไม่มีอามิส(อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/
 ๓๖๓/๓๑๐)

สุขสมบัติ: สมบัติคือความสุข, ความถึงพร้อมด้วยความสุข, มีความสุขพร้อมสรรพ

ในอรรถสารสเถรียสหัสสามนปทาน เรื่องอดีตชาติของพระเถรี ท่านประกาศว่า หม่อม
 ฉันททั้งหลายได้รับทุกข์หลายอย่าง และสุขสมบัติหลายอย่าง ถึงความเป็นผู้บริสุทธิ์ ได้
 สมบัติทุกอย่าง ด้วยประการฉะนี้บุคคลผู้ถวายตนของตนแด่พระพุทธเจ้า ผู้แสวงหา
 คุณอันยิ่งใหญ่ เพื่อต้องการบุญก็ย่อมพร้อมพร้อมด้วยสหาย บรรลุพระนิพพานซึ่งเป็น
 อสังขตะ (ขุ.อป.(ไทย)๓๓/๔๘๒/๕๑๗)

สุขสหคตปัญญา:ปัญญาที่สัมปยุตด้วยสุข, ปัญญาที่ประกอบด้วยสุข

ในญาณวิภังค์ ดิกนิตเทส พระสารีบุตรกล่าวถึงปัญญา ๓ คือ ปัญญาที่สัมปยุตด้วย
 ปิติชื่อว่า ปิติสหคตปัญญา ปัญญาที่สัมปยุตด้วยสุขชื่อว่า สุขสหคตปัญญา ปัญญาที่
 สัมปยุตด้วยอุเบกขาชื่อว่า อุเบกขาสหคตปัญญา (อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/๓๗๕/๕๐๖)

สุขสัญญา: ความหมายรู้ว่า เป็นสุข, ความหมายรู้ว่า สบาย

ในโอคฺพสุตฺร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ตถาคตตั้งกายไว้ในจิตหรือตั้งจิตไว้ในกาย
 ก้าวลงสู่สุขสัญญา (ความหมายรู้ว่า สบาย) และลหุสัญญา (ความหมายรู้ว่าเบา) ใน
 ภายอยู่ สมัยนั้น กายของตถาคตย่อมเบากว่า อ่อนกว่า ควรแก่การงานกว่า และผุด

ผ่องกว่า ก้อนเหล็กที่ไฟเผาตลอดทั้งวันย่อมเบากว่า อ่อนกว่า ควรแก่การงานกว่า และผุดผ่องกว่า แม้นินโต สมัยใด ตถาคตตั้งกายไว้ในจิตหรือตั้งจิตไว้ในกาย ก้าวลงสู่ สุขสัญญาและลหุสัญญาในกายอยู่ สมัยนั้น กายของตถาคตย่อมเบากว่า อ่อนกว่า ควรแก่การงานกว่า และผุดผ่องกว่า ก็ฉนั้นเหมือนกัน (ส.ม.(ไทย)๑๙/๘๓๔/๔๑๔, ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๒๘/๔๕, ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๕๒/๘๒, ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๑๖๗/๒๕๘, ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๒๑๔/๓๕๖)

สุขสัมผัส : การสัมผัสเป็นสุข, สัมผัสด้วยความสบาย, การกระทบด้วยความสุข
 ในอันทันตอคุตตสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงสุขสัมผัสว่า ในกาลใดที่บุคคลอบรมใจดีแล้ว ในอารมณ์ ๖ ประการอย่างนี้ ในกาลนั้นจิตของเขาถูกสุขสัมผัสหรือทุกขสัมผัสกระทบแล้ว ย่อมไม่หวั่นไหวในที่ไหน ๆ ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายครอบงำราคะและโทสะได้แล้ว ย่อมเป็นผู้ถึงจุดจบแห่งความเกิดและความตาย (ส.ส.(ไทย)๑๘/๙๔/๙๙)

สุขสามเณรวัตถุ : เรื่องสุขสามเณร พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่ภิกษุทั้งหลายว่า คนไข่น้ำ ย่อมไข่น้ำ ช่างศร ย่อมดัดดลูกศร ช่างไม้ ย่อมถากไม้ ผู้มีวัตรดีย่อมฝึกตน (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๑๔๕/๗๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ผู้มีวัตรดี ในที่นี้หมายถึงคนที่ว่าง่าย สอนง่าย (ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๕/๘๒)

สุขสูตร : มี ๓ สูตร แต่แปลความหมายต่างกัน คือ

1.สุขสูตร พระสูตรว่าด้วยความสุข พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุผู้รู้วาทะนาทั้งหมัดทั้งที่เป็นภายในและภายนอกนี้ว่าล้วนเป็นทุกข์ มีความพินาศแตกสลายเป็นธรรมดา ถูกต้องความเสื่อมอยู่ ย่อมคลายความยินดีในเวทนาเหล่านั้นได้ (ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๕๐/๒๗๐)

2.สุขสูตร (ปฐม) พระสูตรว่าด้วยเหตุให้เกิดสุขและทุกข์ (สูตรที่ ๑) พระสารีบุตรตอบว่า การเกิดเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ การไม่เกิดเป็นเหตุให้เกิดสุข เมื่อมีการเกิด ทุกข์เหล่านี้ก็ตามมา คือ ความหนาว ร้อน หิว กระจาย ปวดอุจจาระ ปวดปัสสาวะ สัมผัสไฟ ถูกตีด้วยไม้ ถูกทำร้ายด้วยศัสตรา ทั้งญาติมิตรต่างก็พากันโกรธเคืองเขา เมื่อไม่มีการเกิด สุขเหล่านี้ก็ตามมา คือ ความไม่หนาว ไม่ร้อน ไม่หิว ไม่กระจาย ไม่ต้องปวดอุจจาระ (อง.ทสก.(ไทย)๒๔/๖๕/๑๔๓)

3.สุขสูตร (ทุติย) พระสูตรว่าด้วยเหตุให้เกิดสุขและทุกข์ (สูตรที่ ๒) ปริพาชกชื่อว่าสามัญชกานีเข้าไปหาพระสารีบุตรที่ ณ นาลกคาม แคว้นมคธ ครั้นสนทนาปราศรัยแล้วได้เรียนถามว่า อะไรเป็นเหตุให้เกิดสุข อะไรเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ พระสารีบุตรตอบว่า ในธรรมวินัยนี้ ความไม่ยินดีเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ ความยินดีเป็นเหตุให้เกิดสุข เมื่อไม่ยินดี ทุกข์เหล่านี้ก็ตามมา คือ บุคคลผู้ไม่ยินดี แม้จะเดินอยู่ ยืนอยู่ นั่งอยู่ นอนอยู่ ไปสู่บ้าน ไปสู่ป่า ไปสู่โคนไม้ ไปสู่เรือนว่าง ไปสู่ที่แจ้ง ไปสู่ท่ามกลางภิกษุสงฆ์ ก็ไม่ประสบความสุขสำราญ เมื่อมีความยินดี สุขเหล่านี้ก็ตามมา คือ บุคคลผู้ยินดี แม้จะเดินอยู่ ยืนอยู่ นั่งอยู่ นอนอยู่ ไปสู่บ้าน ไปสู่ป่า ไปสู่โคนไม้ ไปสู่เรือนว่าง

ไปสู่ที่แจ้ง ไปสู่ท่ามกลางภิกษุสงฆ์ ก็ประสบความสุขสำราญ (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๖๖/๑๔๔)

สุขโสมนัส: ความสุขทางใจ, ความสบายใจ, คุณทางใจ, สภาพที่สุขโสมนัสอันอาศัยรูปเกิดขึ้น เป็นคุณในรูป

ในมหาปุณณมสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงคุณ โทษ และการสลัดออกจากอุปาทานชั้น ๓ ภิกษุนั้นได้ทูลถามว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ อะไรเป็นคุณ อะไรเป็นโทษ อะไรเป็นเครื่องสลัดออกจากรูป อะไรเป็นคุณ อะไรเป็นโทษ อะไรเป็นเครื่องสลัดออกจากเวทนา อะไรเป็นคุณ อะไรเป็นโทษ อะไรเป็นเครื่องสลัดออกจากสัญญา อะไรเป็นคุณ อะไรเป็นโทษ อะไรเป็นเครื่องสลัดออกจากสังขาร อะไรเป็นคุณ อะไรเป็นโทษ อะไรเป็นเครื่องสลัดออกจากวิญญาน” พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า “ภิกษุ สภาพที่สุขโสมนัสอาศัยรูปเกิดขึ้น นี้เป็นคุณในรูป สภาพที่รูปไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา นี้เป็นโทษในรูป ธรรมเป็นที่กำจัดฉันทราคะ ธรรมเป็นที่ละฉันทราคะในรูป นี้เป็นเครื่องสลัดออกจากรูป (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๗๙/๕๒๐, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๙๐/๙๒, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๕๕/๑๗๓, ม.อุป. (ไทย) ๑๔/๘๘/๑๐๐, ม.อุป. (ไทย) ๑๔/๒๕๓/๒๙๙, ม.อุป. (ไทย) ๑๔/๒๕๙/๓๐๗, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑๑๕/๒๐๗, ส.ข. (ไทย) ๑๗/๒๖/๓๘, ส.ส. (ไทย) ๑๘/๑๓/๑๑, ส.ส. (ไทย) ๑๘/๑๔/๑๑, ส.ส. (ไทย) ๑๘/๑๓/๑๒)

สุขโสมนัสสสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นเหตุให้มีสุขโสมนัส พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้มีสุขโสมนัสมากในปัจจุบันและเป็นผู้ปรารถนาเหตุแห่งธรรมเป็นที่สิ้นอาสวะทั้งหลาย ๖ คือ (๑) ความยินดีในธรรม (๒) ความยินดีในภาวนา (๓) ความยินดีในการละ (๔) ความยินดีในปิเวก (๕) ความยินดีในความไม่พยาบาท (๖) ความยินดีในธรรมที่ไม่เป็นเครื่องเนิ่นช้า (อง.ฉก.ก. (ไทย) ๒๒/๗๘/๖๐๑)

สุขหนอ: คำเปล่งอุทานของพระภิกษุที่ยะโมหะหว่านวัน ไม่ระแวง ไม่สะดุ้ง มีจิตอิสระดุจมฤคในป่า ควางไม้ หรือเรือนว่าง

ในภิกษุสูตร พระผู้มีพระภาคเมื่อประทับอยู่ ณ อนุปิยอัมพวัน พระภิกษุ ยะโมหะ กาคิโคธาบุตร อยู่ในป่าก็ดี อยู่ที่ควางไม้ก็ดี หรืออยู่ในเรือนว่างก็ดี ก็เปล่งอุทานเนื่อง ๆ ว่า ‘สุขหนอ สุขหนอ’ ภิกษุจำนวนมากได้ฟังท่านพระภิกษุ ยะโมหะ ก็เปล่งอุทานเนื่อง ๆ ว่า ‘สุขหนอ สุขหนอ’ พระผู้มีพระภาคตรัสถามท่านว่า “จริงหรือ” ท่านพระภิกษุ ยะโมหะ กาคิโคธาบุตรทูลตอบว่า “จริง พระพุทธเจ้าข้า” (ขุ.อุป. (ไทย) ๒๕/๒๐/๒๐๖)

สุขะ: ความสบายกายสบายใจ, กรรมที่ให้ผลเป็นสุขของจุนทกัมมารบุตร, หนึ่งในธรรม ๔ ประการ คือ อายุ วรรณะ สุขะ พละ ย่อมเจริญแก่ผู้กราบไหว้ ผู้อ่อนน้อมต่อผู้ใหญ่ ตัวอย่างในมหาปริณิพพานสูตร พระผู้มีพระภาคเสด็จไปยังควางไม้สาละคู่ ตรัสกับพระอานนท์ว่า บิณฑบาต ๒ คราว อะไรบ้าง คือ (๑) บิณฑบาตที่พระตถาคตเสวยแล้ว ตรัสรู้้อนตรัสสมาสัมโพธิญาณ (๒) บิณฑบาตที่พระตถาคตเสวยแล้วปริณิพพานด้วยอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ บิณฑบาต ๒ คราวนี้มีผลเสมอกัน มีวิบากเสมอกัน มีผลมากกว่า มีอานิสงส์มากกว่า ยิ่งกว่าบิณฑบาตอื่น ๆ’ กรรมที่จุนทกัมมารบุตรสั่งสมไว้เป็นไปเพื่ออายุ เป็นไปเพื่อวรรณะ เป็นไปเพื่อสุขะเป็นไปเพื่อยศ เป็นไปเพื่อเกิดใน

สวรรค์ เป็นไปเพื่อความเป็นใหญ่’ อานนท์ เธอพึงช่วยบรรเทาความร้อนใจของจุนท กัมมารบุตรอย่างนี้” (ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๙๗/๑๔๗,อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๕๗/๙๕,ขุ.ธ.(ไทย)๒๕/๑๐๙/๖๔,ขุ.วิ.(ไทย)๒๖/๓๒๒/๕๒)

สุขัลลิกานุโยค: การหมกมุ่นในการเสพสุข, การยึดอยู่กาม, การถือคติสุขารมณ

ในปาสาทิกสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงสุขัลลิกานุโยค ว่า จุนทะ สุขัลลิกานุโยคนี้ เป็นธรรมตำราวม เป็นของชาวบ้านเป็นของปุถุชน มิใช่ของพระอริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ ไม่เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่าย ไม่เป็นไปเพื่อคลายกำหนด ไม่เป็นไปเพื่อดับ ไม่เป็นไปเพื่อสงบระงับ ไม่เป็นไปเพื่อรู้ยิ่ง ไม่เป็นไปเพื่อตรัสรู้ ไม่เป็นไปเพื่อนิพพาน(ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๘๓/๑๔๑,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๘๔/๑๔๒,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๘๕/๑๔๓,ที.ปา.อ.(บาลี) ๑๘๓/๑๐๒)

สุขาปฏิบัติทา ทันทธาภิณญา:ปฏิบัติสะตวก แต่รู้ได้ช้า, หนึ่งในปฏิบัติทา ๔

ในสัมปสาทนียสูตร พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมในเรื่องปฏิปทานับว่ายอดเยี่ยม ๔ ประการ คือ (๑) ทุกขาปฏิบัติทา ทันทธาภิณญา ปฏิบัติลำบาก และรู้ได้ช้า(๒) ทุกขาปฏิบัติทา ขิปปาภิณญา ปฏิบัติลำบาก แต่รู้ได้เร็ว (๓) สุขาปฏิบัติทา ทันทธาภิณญา ปฏิบัติสะตวก แต่รู้ได้ช้า (๔) สุขาปฏิบัติทา ขิปปาภิณญา ปฏิบัติสะตวก และรู้ได้เร็ว บรรดาปฏิบัติทา ๔ ประการนั้น ทุกขาปฏิบัติทา ทันทธาภิณญา ปฏิปทานี้ บัณฑิตกล่าวว่า เป็นข้อปฏิบัติต่ำทั้ง ๒ ส่วน คือ เพราะปฏิบัติลำบาก และเพราะรู้ได้ช้า ทุกขาปฏิบัติทา ขิปปาภิณญา ปฏิปทานี้ บัณฑิตกล่าวว่า เป็นข้อปฏิบัติต่ำ เพราะปฏิบัติลำบาก สุขาปฏิบัติทา ทันทธาภิณญา ปฏิปทานี้ บัณฑิตกล่าวว่า เป็นข้อปฏิบัติต่ำเพราะรู้ได้ช้า สุขาปฏิบัติทา ขิปปาภิณญา ปฏิปทานี้ บัณฑิตกล่าวว่า เป็นข้อปฏิบัติประณีตทั้ง ๒ ส่วน คือ เพราะปฏิบัติสะตวก และเพราะรู้ได้เร็ว (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๑๑/๒๘๙,อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๑๖๒/๒๒๖)

สุขิตสูตร : พระสูตรว่าด้วยผู้มีความสุข พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า สังสารวิภูวนันท์ว่ามีเบื้องต้นและเบื้องปลายรู้ไม่ได้ เธอทั้งหลายพึงพิจารณาให้เห็นความสุขในสังสารวิภูวนันท์ที่สัตว์ได้รับ เพราะแม้เราก็เคยได้รับความสุขมาแล้ว (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๓๕/๒๒๕)

สุขินทรีย์: อินทรีย์คือสุขเวทนา, อินทรีย์คือความสุขกาย

ในสังคิตติสูตร สังคิตติมวด ๕ กล่าวถึงสุขินทรีย์ ๕ คือ (๑) สุขินทรีย์ อินทรีย์คือความสุขกาย (๒) ทุกขินทรีย์ อินทรีย์คือความทุกข์กาย (๓) โสมนัสสินทรีย์ อินทรีย์คือความสุขใจ (๔) โทมนัสสินทรีย์ อินทรีย์คือความทุกข์ใจ (๕) อุเบกขินทรีย์ อินทรีย์คืออุเบกขา(ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๒๐/๓๑๐,ส.ส.(ไทย)๑๘/๒๗๐/๓๐๓,ส.ส.(ไทย)๑๙/๕๐๕/๓๑๒,ส.ส.(ไทย)๑๙/๕๑๐/๓๑๙,ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๔/๑๒,ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๒๓/๑๙๑,อภิ.ส.(ไทย)๓๔/๔๕๒/๑๒๘,อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/๒๒๐/๑๙๙,อภิ.ธ.(ไทย)๓๖/๕๔/๑๕,อภิ.ธ.(ไทย)๓๖/๑๘๒/๔๑)

สุขุมบัณฑิต: บัณฑิตชื่อสุขุม,ฤาษีบัณฑิตผู้สามารถพยากรณ์ปัญหาอันละเอียดสุขุมของพระราชาได้

ในสร้งคชาดก อนุสิสตาบสลูกจากอาสนะ ขอโอกาสกับหมู่ฤๅษี กล่าวว่ ท้าว มัฒวาน สุขัมบดีเทวราช องค์ปุรินทหะจอมเทพ ผู้เป็นใหญ่กว่ภูตพระองค์นั้น ทรง พระยศ ย่ำยี่หมู่อสูร บรรดาฤๅษีเหล่านี้ผู้เป็นบัณฑิต ณ ที่นี้ ใครเล่าหนอถูกถามแล้ว จักพยากรณ์ปัญหาอันละเอียดสุขุม ของพระราชาผู้เป็นใหญ่กว่มนุษย์ทั้ง ๓ พระองค์ และของท้าววาสวะจอมเทพได้ หมู่ฤๅษีได้ฟังดังนั้นแล้ว จึงกล่าวแนะนำว่ ฤๅษีตนนี้ชื่อสร้งคะ มีตบะ เว้นจากเมถุนธรรมตั้งแต่เกิด เป็นบุตรของปุโรหิตาจารย์ ได้รับการฝึกฝนมาเป็นอันดี ท่านจักพยากรณ์ปัญหาทั้งหลายของพระราชาเหล่านั้น ได้ (ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๕๗/๖๐๓)

สุขุมพญาปักษิติชาชาติ: ชื่อพญาหงษ์สุขุม, หงษ์ที่ปฏิบัติธรรมแม้อยู่ในเงื้อมมือโจร, หนึ่งในหงษ์สอง ตัวที่พระราชพาอพระทัย

ในจุฬหังสชาดก นายพรานทูลถามมหาราช ว่ พญาหงษ์ธรรฐ์ทั้ง ๒ คือพญาหงษ์ สุขุมชะกับพญาหงษ์ธรรฐ์ เป็นอธิบดีแห่งหงษ์ หงษ์นี้เป็นราชาแห่งหงษ์ทั้งหลาย ส่วนอีกตัวหนึ่งนี้เป็นเสนาบดี พระราชาผู้ทรงเป็นนราธิบดีทอดพระเนตรเห็นพญา หงษ์นี้แล้ว จะทรงปริดา ปลาบปลี้ม พอพระทัย จะพระราชทานพระราชทรัพย์ให้ ท่าน เป็นจำนวนมากอย่างไม่ต้องสงสัย หงษ์ทั้ง ๒ เหล่านี้ข้าพระองค์นำมา ตามคำ ของหงษ์สุขุมชะนั้น ความจริง ข้าพระองค์ได้อนุญาต ให้หงษ์ทั้ง ๒ เหล่านี้อยู่ที่สระนั้น ตามเดิม ก็สุขุมพญาปักษิติชาชาติตัวนั้น เป็นหงษ์ประกอบอยู่ในธรรมอย่างยิ่ง แม้ ตกอยู่ในเงื้อมมือของศัตรูอย่างนี้ (ขุ.ชา.(ไทย)๒๘/๕๕/๗๒)

สุขุมวิหค:

วิหคชื่อสุขุม, สุขุมวิหคผู้รอดปลอดภัยเพราะอาศัยนายพราน

ในจุฬหังสชาดก พญาหงษ์โพธิสัตว์กราบทูลพระราชว่ ในคราวมีอันตรายอย่างนี้ ความปลอดภัยได้มีแล้ว ด้วยว่านายพรานผู้นี้ หาได้ดำเนินการบางสิ่งบางอย่างในข้า พระองค์ทั้ง ๒ เหมือนศัตรูไม่ นายพรานค่อย ๆ ก้าวเข้าไปหาและได้ปราศรัยขึ้นก่อน ในกาลนั้น สุขุมวิหค (บัณฑิต) ผู้นี้แหละได้กล่าวตอบ นายพรานสดับคำของสุขุมวิหค นั้นแล้วจึงกลับเลื่อมใสจากนั้นจึงได้ปลดปล่อยข้าพระองค์จากบ่วง ก็การมาสู่สำนัก ของพระองค์ผู้ทรงพระเจริญนี้ สุขุมวิหคนั้นแหละปรารถนาทรัพย์เพื่อนายพรานผู้นี้ ได้คิดแล้วเพื่อประโยชน์แก่เขา (ขุ.ชา.(ไทย)๒๘/๖๘/๙๔, ขุ.ชา.(ไทย)๒๘/๖๙/๙๕)

สุขุมาลชาติ:

มีตระกูลผู้ดี, มีตระกูลสูง, มีลักษณะอย่างผู้ดี กิริยามารยาทเรียบร้อย, คุณลักษณะ ของเจ้าอนุรุธะ, หนึ่งในเจ้าศากยะทั้งหก

ในสุขุมาลสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับ ภิกษุทั้งหลายว่ เราเป็นผู้สุขุมาลชาติ เป็นผู้สุขุมาลชาติอย่างยิ่ง พระราชบิดารับสั่งให้ชุดสระโบกขรณี (สระบัว) สระหนึ่ง ปลุกอุบล สระหนึ่งปลุกปทุม สระหนึ่งปลุกปทุมทริก ไว้เพื่อเราภายในที่อยู่ เรา ไม่ได้ใช้เฉพาะไม้จันทน์แคว้นกาสิ (พาราณสี)เท่านั้น ผ้าโปกของเราก็ทำในแคว้นกา สิเสื่อก้ทำในแคว้นกาสิ ผ้านุ่งก็ทำในแคว้นกาสิ ผ้าห่มก็ทำในแคว้นกาสิทั้งคนรับใช้ คอยกั้นเสวตฉัตรให้เราตลอดวันและคืนด้วยหวังว่ หนาว ร้อน อูสิ หนาว หรือ น้ำค้างอย่าได้กระทบพระองค์ท่าน เรานั้นมีปราสาทอยู่ ๓ หลัง คือ ปราสาทหลัง

หนึ่งเป็นที่อยู่ในฤดูหนาวหลังหนึ่งเป็นที่อยู่ในฤดูร้อน หลังหนึ่งเป็นที่อยู่ในฤดูฝน
เรานั้นได้รับการบำเรอด้วยดนตรีที่ไม่ใช่บุรุษบรรเลง ตลอด ๔ เดือนฤดูฝน
วิ.จ. (ไทย) ๗/๓๓๐/๑๖๘, วิ.จ. (ไทย) ๗/๓๕๕/๒๒๐, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๓๐/๓๑๙, อ.ท.ก.
(ไทย) ๒๐/๓๙/๑๙๘, ช.เถร. (ไทย) ๒๖/๔๗๕/๔๒๐, ช.ช. (ไทย) ๒๗/๒๗๐/๔๖๕, ช.
อป. (ไทย) ๓๒/๑๖๓/๖๐๒)

สุขุมาลชาติ, รูปลักษณะ: ผู้ไม่มีทุกข์, มีตระกูลผู้ดี, มีตระกูลสูง, มีลักษณะอย่างผู้ดี กิริยามารยาท
เรียบร้อย, คุณลักษณะของนายยสกุลบุตร ลูกเศรษฐี ชาวเมืองพาราณสี
ในปีพชชกกา เรื่องสกุลบุตรช้อยสะเป็นลูกเศรษฐีเป็นผู้สุขุมาลชาติ ได้รับการบำเรอ
ด้วยดนตรี ไม่มีบุรุษเจีปน ตลอด ๔ เดือน เมื่อ ยสกุลบุตรได้รับการบำเรออิมเอม
เพียบพร้อมด้วยกามคุณ โทษจึงปรากฏแก่ยสกุลบุตร จิตตั้งอยู่ในความเบื่อหน่าย จึง
เปล่งอุทานขึ้นว่า ที่นี้ร่นวายหนอ ท่านผู้เจริญ ที่นี้ขัดข้องหนอ (วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๕/๓๑,
(อ.ต.ก. (แปล) ๒๐/๓๙/๑๙๘, อ.ต.ก.อ. (บาลี) ๒/๓๙/๑๔๐)

สุขุมาลสูตร : พระสูตรว่าด้วยสุขุมาลชาติ พระผู้มีพระภาคตรัสเล่าว่า พระองค์ทรงเป็นสุขุมาลชาติ
อย่างยิ่ง พระบิดารับสั่งให้ขุดสระโบกขรณีและให้สร้างปราสาท ๓ หลัง สำหรับ ๓
ฤดู เพื่อพระองค์ มีคนคอยรับใช้ทั้งกลางวันและกลางคืน ได้รับการบำรุงบำเรออย่าง
ดี แม้จะเพียบพร้อมด้วยความสำเร็จอย่างนี้ยังคิดว่า ปุถุชนผู้ไม่ได้สติ ตนเองเป็นผู้มี
ความแก่ ความเจ็บไข้และความตายเป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความเป็นอย่างนั้นไปได้
เห็นคนอื่นแก่ เจ็บไข้ และตาย ก็อึดอัด ระอารังเกียจลืมนตัว ไม่คิดว่า แม้ตัวเราก็จะ
เป็นเช่นนั้น ไม่ล่วงพ้นความเป็นอย่างนั้นไปได้ ชื่อนั้นไม่สมควรแก่พระองค์เลย เมื่อ
พิจารณาเห็นอย่างนี้ จึงละความมัวเมา ๓ คือ ความมัวเมาใน (๑) ความเป็นหนุ่มสาว
(๒) ความไม่มีโรค (๓) ชีวิต ได้ ปุถุชนผู้ไม่ได้สติ มัวเมาในความเป็นหนุ่มสาวเป็นต้น
ประพตฺติทุจฺจริต ๓ หลังจากตายแล้วจะไปเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก ถ้าเป็นภิกษุ
ก็จะบอกลาสิกขากลับมาเป็นคฤหัสถ์ (อ.ต.ก. (ไทย) ๒๐/๓๙/๑๙๘)

สัคค: พระนามของพระผู้มีพระภาค, พระองค์ผู้ตรัสว่าควรปฏิบัติตามสิ่งที่เป็นธรรมและ
เป็นประโยชน์
ในตติยอัมมสูตร สิ่งที่ไม่เป็นธรรม กล่าวถึงบุคคลควรทราบทั้งสิ่งที่ไม่เป็นธรรมและ
สิ่งที่เป็นธรรมควรทราบทั้งสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์และสิ่งที่เป็นประโยชน์ ครั้นทราบ
แล้ว ควรปฏิบัติตามสิ่งที่เป็นธรรมและเป็นประโยชน์ พระผู้มีพระภาคผู้สัคคครั้นตรัส
พระพุทฺทพจฺนนี้แล้วจึงเสด็จลุกขึ้นจากพุทฺธอาสน์เข้าไปยังพระวิหาร (อ.ต.ทสก. (ไทย)
๒๔/๑๑๕/๒๖๑, อ.ต.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๗๒/๓๐๘)

สัคค, พระ: พระนามของพระผู้มีพระภาค, พระผู้เสด็จไปดี, ผู้ดำเนินไปดี, ผู้ให้ผลแก่ทานอันเลิศ
ในทานสูตร พระผู้มีพระภาคได้ตรัสคาถาประพันธ์ตั้งนี้ว่า วิญญูชนผู้มีจิตเลื่อมใสใน
พระสัมมาสัมพุทธเจ้าและพระอริยสงฆ์ผู้ประเสริฐ เมื่อทราบชดทานและการจำแนก
ที่พระผู้มีพระภาคตรัสสรรเสริญว่า ยอดเยี่ยมอย่างยิ่ง ใครเล่าจะไม่ถวายทานในกาล
อันสมควร ประโยชน์อย่างยอดเยี่ยมนั้นย่อมสำเร็จแก่คน ๒ ฝ่าย คือ ฝ่ายแสดงธรรม

และฝ่ายฟังธรรม ผู้มีจิตเลื่อมใสในคำสอนของพระสุคต และผู้ไม่ประมาทในคำสอนของพระสุคต(ช.อิตฺติ.(ไทย)๒๕/๙๘/๔๗๓)

สุคตจีวร:

จีวรของพระสุคต, จีวรมีขนาดเท่าสุคตจีวร

ในนั้นทลิกขาบท พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติปาจิตตีย์แก่ภิกษุผู้ให้ทำจีวรมีขนาดเท่ากับสุคตจีวรณ ณ กรุงสาวัตถี ทรงปรารภท่านพระนันทะ เรื่องที่ท่านพระนันทะห่มจีวรมีขนาดเท่ากับสุคตจีวรทรงบัญญัติว่า ภิกษุให้ทำจีวรเท่ากับสุคตจีวร ต้องอาบัติ ๒ อย่าง คือ (๑) กำลังทำ ต้องอาบัติทุกกฏ เพราะพยายาม (๒) เมื่อทำเสร็จแล้ว ต้องอาบัติปาจิตตีย์ (วิ.ป.(ไทย)๘/๑๔๕/๙๕,วิ.ป.(ไทย)๘/๑๗๓/๑๕๔,วิ.ป.(ไทย)๘/๑๗๓/๑๕๕,วิ.ป.(ไทย)๘/๒๖๐/๓๕๐)

สุคตวินยสูตร :

พระสุตฺรว่าด้วยพระสุคตและวินยของพระสุคต พระผู้มีพระภาคตรัสว่า พระสุคตหรือวินยของพระสุคตเมื่อดำรงอยู่ในโลก พึงเป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่คนหมู่มาก เพื่อประโยชน์แก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย พระสุคต คือตถาคตเกิดขึ้นในโลกนี้เป็นพระอรหันต์ ตรัสรู้ด้วยพระองค์เองโดยชอบ เพียบพร้อมด้วยวิชาและจรณะ เสด็จไปได้ รั้งแจ้งโลก เป็นสารถิณีผู้สมควรฝึกได้อย่างยอดเยี่ยม เป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เป็นพระพุทฺธเจ้า เป็นพระผู้มีพระภาค วินยของพระสุคต คือธรรมที่มีความงามในเบื้องต้นมีความงามในท่ามกลางและความงามในที่สุดและพรหมจรรย์ พร้อมทั้งอรรถและพยัญชนะบริสุทธิ์บริบูรณ์สิ้นเชิงครบถ้วน ที่พระสุคตทรงแสดงแล้วตรัสว่าธรรมที่เป็นไปเพื่อความเสื่อมสูญหายไปแห่งสัทธรรม ๔ คือ ภิกษุ (๑) เล่าเรียนสูตรที่นำสืบทอดกันมาผิดและถ่ายทอดต่อไปอย่างผิด ๆ (๒) เป็นคนว่ายาก ไม่อดทน ไม่รับคำพราสอนโดยเคารพ (๓) เป็นพหูสูต เรียนจบคัมภีร์ ทรงธรรม ทรงวินย ทรงมาติกา ไม่ถ่ายทอดสูตรแก่ผู้อื่นโดยเคารพ เมื่อภิกษุเหล่านั้น ล่วงลับไปแล้วสูตรก็ขาดรากฐาน ไม่มีที่พึ่งอาศัย (๔) เป็นเถระมักมาก ย่อหย่อน เป็นผู้นำในอภกมณธรรม(นิเวรณ) ๕) ทอดธุระในปิเวก(หมายถึงทอดทิ้งอุปัชฌายะ) คือทอดทิ้งพระนิพพาน) ไม่ปรารภความเพียรเพื่อบรรลุธรรมชั้นสูงสุด หมู่คนรุ่นหลังก็พากันประพฤติตามอย่างภิกษุผู้เป็นเถระเหล่านั้น ต่อจากนั้นตรัสว่า ธรรมที่เป็นไปเพื่อความดำรงมั่นไม่เสื่อมสูญหายไปแห่งพระสัทธรรม ๔ โดยนัยตรงกันข้าม (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๖๐/๒๒๒)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า คัมภีร์ คือคัมภีร์พระไตรปิฎก ๕ นิกาย ได้แก่ ทีฆนิกาย มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย อังคุตตรนิกาย และขุททกนิกาย (อง.ติก.อ.(บาลี) ๒/๒๐/๙๘)

สุคตศาสดา:

พระศาสดา, พระสุคต, พระสัมมาสัมพุทธเจ้า, ผู้เสด็จมาถึงแล้ว

ในอนุพุทธสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เราได้รู้แจ้งแทงตลอดอริยศีล เราได้รู้แจ้งแทงตลอดอริยสมาธิ เราได้รู้แจ้งแทงตลอดอริยปัญญา เราได้รู้แจ้งแทงตลอดอริยวิมุตติ เราถอนภวตัณหาได้แล้ว ภวเนตติสิ้นไปแล้ว บัดนี้ภพใหม่ไม่มีอีก” พระผู้มีพระภาคผู้สุคตศาสดา ได้ตรัสเวทยากรณภาชิตนี้แล้ว (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑/๒๕๔๕)

สุคติ,พระ: ขนาดมาตรวัด ยาว ๑๒ คืบ กว้าง ๗ คืบ โดยคืบพระสุคติ, มาตรวัดขนาดสิ่งของที่
ใช้ในครั้งพุทธกาล ๑ คืบพระสุคติ เท่ากับ ๓ คืบของคนสมัยฐานปานกลาง
ในวาสิฏฐีเถรคาถา พระวาสิฏฐีเถรี ได้กล่าวภาษิตว่า เรากะทบกระเทือนใจเพราะ
ความเศร้าโศกถึงบุตร มีจิตฟุ้งซ่าน ไม่รู้สึกตัว เปลือยกายและมีผมรุงรัง เที่ยวร้องให้
ไปตามที่ต่าง ๆ ได้เที่ยวไปตามถนน กองขยะ ในป่าช้า ในตรอกใหญ่ตรอกน้อย อด ๆ
อยาก ๆ ถึง ๓ ปีภายหลัง ได้พบพระสุคตผู้ฝึกคนที่ยังไม่ได้ฝึก ไม่เกิดความกลัวแต่ที่
ไหน ๆ กำลังเสด็จไปยังกรุงมิถิลา เรากลับได้สติแล้วเข้าไปถวายบังคม พระองค์ได้
ทรงพระกรุณาแสดงธรรมโปรดเราเราฟังธรรมของพระองค์แล้วบวชเป็นบรรพชิต
เพียรพยายามในคำสอนของพระศาสดา ได้ทำให้แจ้งซึ่งบทธรรมอันปลอดโปร่ง (ขุ.
เถรี.(ไทย)๒๖/๑๓๕/๕๗๗)

สุคติ: ภพที่ดี, ภูมิที่สบาย, ผลรองรับกรรมที่ดี, สุคติ ๒ คือ (๑) ปฏิบัติดีสุคติ คือการปฏิบัติ
ดีด้วยจิตบริสุทธิ์ (๒) คดีสุคติ คือคดีหรือภูมิที่เป็นที่ไปอันเป็นสุข
ในเวรัญชกัณฑ์ กล่าวถึงสัตว์ที่ประกอบกายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต กล่าวร้ายพระ
อริยะมีความเห็นผิด และชักชวนผู้อื่นให้ทำกรรมตามความเห็นผิด พวกเขาหลังจาก
ตายแล้วจะไปบังเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก แต่หมู่สัตว์ที่ประกอบกายสุจริต วจี
สุจริตมโนสุจริต ไม่กล่าวร้ายพระอริยะ มีความเห็นชอบ ชักชวนผู้อื่นให้ทำกรรมตาม
ความเห็นชอบ พวกเขาหลังจากตายแล้ว จะไปบังเกิดในสุคติโลกสวรรค์(วิ.มหา.(ไทย)
๑/๑๓/๗, วิ.มหา.(ไทย)๑/๒๕๕/๓๓๗,(เท.ปา.(ไทย)๑๑/๗๓/๕๒,เท.ปา.(ไทย)๑๑/
๑๓๖/๑๐๐,เท.ปา.(ไทย)๑๑/๑๕๘/๑๑๘,ม.ม.ุ.(ไทย)๑๒/๗๐/๖๓,ม.อุ.ป.(ไทย)๑๔/๑๘/
๒๕,ส.ส.(ไทย)๑๕/๒๓๔/๓๓๖,ส.ข.(ไทย)๑๗/๒/๑๑,ส.ข.(ไทย)๑๗/๓๔๗/๓๕๓,อง.
เอก.(ไทย)๒๐/๔๔/๘,อง.เอก.(ไทย)๒๐/๑๖/๗๒,ม.ม.ุ.อ.(บาลี) ๑/๗๐/๑๘๐)

สุคติพรหมโลก: โลกของพรหม, โลกแห่งความสุข, ผลการคลายกามฉันทะหลังจากตายแล้วไปเกิดใน
สุคติพรหมโลก
ในมหาสุทสสนสูตร พระผู้มีพระภาคทรงสรุปพระธรรมเทศนา กล่าวถึงพระเจ้ามหา
สุทสสนะเสด็จสู่พรหมโลก ว่า อานนท ต่อจากนั้นไม่นาน พระเจ้ามหาสุทสสนะก็ได้
สวรรคต ท้าวเธอทรงมีความรู้สึกขณะใกล้จะสวรรคตเหมือนคนหบดีหรือบุตรคนหบดี
ผู้บริโภคนกขณะที่ชอบใจและกี่ย่อมเมาในรสอาหาร ฉะนั้น พระเจ้ามหาสุทสสนะ
เมื่อสวรรคตแล้วได้ไปเกิดในสุคติพรหมโลก(ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๖๘/๒๐๒,ที.ม.(ไทย)
๑๐/๓๒๘/๒๕๗)

สุคติภพ: ภพของนางสิริมา, นางผู้ชำนาญขับร้อง ฟ้อนรำ, นางชาวกรุงราชคฤห์
ในอิตถวิมาน พระเถระถามนางเทพธิดาว่า เธอมีมลพหพห้อมล้อม สักการะ เธอจตุ
มาจากคติไหนจึงมาถึงสุคติภพนี้หรือว่าเธอได้ทำตามคำสอนของพระศาสดาพระองค์
ไหน หากเธอเป็นสาวิกาของพระพุทธเจ้าจริง ขอจงบอกอาตมาเถิด สิริมาเทพธิดา
ตอบว่า ดิฉันเป็นพระสนมของพระราชชาผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ มีพระสิริ อยู่ใน
พระนครซึ่งสถาปนาไว้เป็นอย่างดีท่ามกลางขุนเขามีความชำนาญอย่างยิ่งในการฟ้อน

สุคติภูมิ: รำ ขับร้อง ชาวเมืองราชคฤห์ได้พากันเรียกขานดิฉันว่า สิริมา(ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๑๔๑/๒๕,ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๓๗/๑๖,ขุ.ชา.(ไทย)๒๘/๔๘๓/๓๓๕,ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๔๔/๔๗๐) ภูมิที่มีความสุขสบาย, ภาพของมนุษย์ภูมิ, สวรรค์ ๖ ชั้น, ภาพของรูปพรหมสิบหกชั้น, ภาพของอรุปรหมภูมิ,ผู้เคยบำรุงพระรัตนตรัยและเป็นรัตตัญญู

ในชนวนสภสูตรเรื่องคำกราบทูลเทียบเคียงของพระอานนท์กล่าวถึงท่านพระอานนท์ มีความคิดดังนี้ว่า “มีขวามคธเหล่านี้จำนวนมาก เป็นผู้เคยบำรุงพระรัตนตรัยและเป็นรัตตัญญูซึ่งล่วงลับดับชีพไปแล้ว แต่เพราะพระผู้มีพระภาคไม่ทรงพยากรณ์ชาวอังกะและขวามคธผู้เลื่อมใสในพระพุทธเลื่อมใสในพระธรรมเลื่อมใสในพระสงฆ์ ผู้รักษาศีลให้บริบูรณ์ที่ล่วงลับดับชีพไปแล้วเหล่านั้น แคว้นอังกะและแคว้นมคธ จึงดูประหนึ่งว่าว่างจากชาวอังกะและขวามคธ ผู้เคยบำรุงพระรัตนตรัยที่ล่วงลับดับชีพไปแล้ว การพยากรณ์คนเหล่านั้นพึงให้สำเร็จประโยชน์ได้(คือ)คนจำนวนมากพึงเลื่อมใสจากนั้นจะไปสู่สุคติภูมิ(ที.ม.(ไทย)๑๐/๒๗๖/๒๐๗,ที.ม.(ไทย)๑๐/๒๗๗/๒๐๘,ที.ม.(ไทย)๑๐/๒๗๗/๒๐๙)

สุคติโลกสวรรค์: ภาพแห่งความสุขสบาย,ภูมิของผู้ประพาศสุจริต,ภูมิหรือดินแดนที่มีอารมณฺ์เลิศด้วยดี เป็นที่อยู่ของเทวดาเหตุที่ทำให้มาเกิดเป็นเทวดาเพราะได้สร้างบุญกุศลไว้เมื่อครั้งยังเป็นมนุษย์

ในสามัญญผลสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสวิขา ๘ ประการ กล่าวถึงหมู่สัตว์ที่ประกอบกายทุจริต วาจทุจริต และมโนทุจริตกล่าวร้ายพระอริยะ มีความเห็นผิด และชักชวนผู้อื่นให้ทำกรรมตามความเห็นผิดพวกเขาหลังจากตายแล้วจะไปบังเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก แต่หมู่สัตว์ที่ประกอบกายสุจริต วาจิสุจริต และมโนสุจริต ไม่กล่าวร้ายพระอริยะ มีความเห็นชอบและชักชวนผู้อื่นให้ทำกรรมตามความเห็นชอบ พวกเขาหลังจากตายแล้วจะไปบังเกิดในสุคติโลกสวรรค์’ (ที.สี.(ไทย)๙/๒๔๖/๘๓,ที.สี.(ไทย)๙/๒๔๗/๘๓,ที.สี.(ไทย)๙/๓๔๘/๑๔๕,ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๕๐/๙๕,ที.ม.(ไทย)๑๐/๒๐๒/๑๕๑,ที.ม.(ไทย)๑๐/๒๐๖/๑๕๓,ที.ม.(ไทย)๑๐/๒๐๖/๑๕๔,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๔๐/๑๙๖,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๔๔/๒๐๐,ม.มู.(ไทย)๑๒/๔๓๙/๔๗๒)

สุคนธาติคือคุณ:ไม่มีกลิ่นหอม ๑๐ อย่าง คือ (๑) มูลคันธะ รากหอม (๒) สารคันธะ แก่นหอม (๓) เฝคคันธะ กระจีหอม (๔) ตจคันธะ เปลือกหอม (๕) ปิปฏกคันธะ สะเก็ดหอม (๖) รสคันธะ ยางหอม (๗) ปัตตคันธะ ใบหอม (๘) ปุปคันธะ ดอกหอม (๙) ผลคันธะ ผลหอม (๑๐) สัพคันธะ หอมทุกอย่าง

ในจุฬสุคันธเถราปทาน กล่าวถึงพระพุทธรองค์ทรงมีพระลักษณะอันประเสริฐ ๓๒ ประการเหมือนดวงจันทร์ซึ่งเป็นนักษัตรที่งาม ทรงสมบุรณ์ด้วยอนุพยัญชนะ เหมือนต้นพญาไม้สาละมีดอกบานสะพรั่ง ไม่ถูกโลกธรรมแปดเปื้อน เหมือนดอกบัวไม่เปื้อนด้วยน้ำ ประทับอยู่ดั่งกองไฟที่เผาเสี้ยนตอคือวาทะชั่ว พระองค์ทรงเป็นเหมือนยาบำบัดโรค ในที่ทั้งปวง ทรงทำลายยาพิษคือกิเลสให้พินาศ ทรงประดับด้วยสุคนธาติคือคุณ เหมือนยอดเขาคันธมาทน์(ขุ.อป.(ไทย)๓๓/๒๘๔/๓๓๐)

สุคันธเถรคาถา : ภาชิตของพระสุคันธเถระ, คาถาของพระสุคันธเถระ ท่านพระสุคันธเถระกล่าวไว้ว่า ภิกษุบวชยังไม่ทันครบพรรษา มองเห็นธรรมว่าเป็นธรรมดีงาม บรรลุวิชา ๓ แล้ว ได้ทำตามคำสอนของพระพุทธเจ้าแล้ว (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๒๔/๓๑๒)

สุคันธเถรปาทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระสุคันธเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติในภพที่นี้ ท่านได้สรรเสริญพระพุทธเจ้าพระนามว่ากัสสปะ เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านได้เสวยมนุษย์สมบัติและสวรรค์สมบัติเป็นอันมาก ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุวิชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๘๑/๒๒๙)

สุคันธะ, พระเจ้าจักรพรรดิ: พระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าสุคันธะ, พระเจ้าจักรพรรดิได้ถวายน้ำหอม ประพรมบูชาพระวิปัสสีพุทธเจ้า ได้อานิสงส์เป็นพระสุคันธะจักรพรรดิ ในคัมภีร์ทกยเถรปาทาน ประวัติในอดีตชาติของพระคัมภีร์ทกยเถระ ท่านประกาศ ประวัติในอดีตชาติของตนว่า เมื่อตนนั่งอยู่ในปราสาทที่ประเสริฐ ได้เห็นพระชินเจ้า พระนามว่าวิปัสสี เสด็จดำเนินไปในที่ไม่ไกลปราสาท รัศมีของพระองค์สว่างไสว ในเมื่อดวงอาทิตย์อัสดงคตแล้ว ท่านประคองน้ำหอม ประพรม (บูชา) พระพุทธเจ้าผู้ ประเสริฐที่สุด แล้วสิ้นชีวิตลง ด้วยจิตที่เลื่อมใสใน ในกัปที่ ๙๑ นับจากกัปนี้ไป ข้าพเจ้าได้ประพรมน้ำหอมไว้ จึงไม่พบทุกขคติเลย ในกัปที่ ๓๑ นับจากกัปนี้ไป ได้เป็น กษัตริย์ผู้จักรพรรดิพระนามว่าสุคันธะ (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๓๙/๒๘๑)

สูงสูมารคิระ, กรุง: ชื่อนครหลวงแห่งแคว้นภคคะที่พระพุทธเจ้าประทับจำพรรษาที่ ๘, เมืองนี้มารใจ บาบเข้าสิงในท้องในไส้ของพระโมคคัลลานะ ตัวอย่างในมรตัญชฌนียสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงการคุกคามของมาร เมื่อพระมหาโมคคัลลานะอยู่ ณ เกสภพาวนสถานที่ทำให้ภัยแก่หมู่นี้อ เขตกรุงสูงสูมารคิระ ในแคว้นภคคะ สมัยนั้น ท่านพระมหาโมคคัลลานะเดินจงกรมอยู่ในที่แจ้ง ถูกมารใจ บาบเข้าสิงในท้องในไส้ ได้มีความคิดอย่างนี้ว่า “ท้องเราเป็นเหมือนว่ามีก้อนหินหนัก ๆ และเป็นเช่นกระสอบที่บรรจุถั่วเหลืองเต็มเพราะเหตุไรหนอ” จึงลงจากที่จงกรม แล้วเข้าไปสู่วิหาร นั่งบนอาสนะที่ปูลาดไว้แล้วได้มนสิการโดยแยบคายเฉพาะตนพระ มหาโมคคัลลานะได้เห็นมารใจบาบ เข้าสิงในท้องในไส้ แล้วจึงได้กล่าวกับมารใจบาบ ว่า “มาร ท่านจงออกมา ท่านจงออกมา ท่านอย่าเบียดเบียนพระตถาคตและสาวก ของพระตถาคตเลย การเบียดเบียนนั้นอย่าได้มีเพื่อสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ เพื่อความ ทุกข์แก่ท่านตลอดกาลนาน” (ม.ม. (ไทย)๑๒/๑๘๑/๑๘๖, ม.ม. (ไทย)๑๒/๕๐๖/๕๕๕, ม.ม. (ไทย)๑๓/๓๒๔/๓๙๒, ม.ม. (ไทย)๑๓/๓๔๖/๔๒๐, ส.ข. (ไทย)๑๗/๑/๒๕๕๔, ส.ส. (ไทย)๑๘/๑๓๑/๑๕๙, อง.อภฺฐก. (ไทย)๒๓/๓๐/๒๗๘, อง.อภฺฐก. (ไทย)๒๓/๔๘/ ๓๒๓, อง.อภฺฐก. (ไทย)๒๓/๖๑/๑๑๖)

สูงสูมารคิระ, เมือง: เมืองชื่อสูงสูมารคิระ แคว้นภคคะ, เมืองที่พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติสิกขา ปาจิตตีย์เพราะก่อไฟผิง

ตัวอย่างในโชติกสิกขาบท การก่อไฟผิง พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ เกสภพาวนสถานวัน เขตเมืองสูงสูมารคิระ แคว้นภคคะ ครั้งนั้นในฤดูหนาว พวกภิกษุ ก่อไฟที่ขอนไม้ใหญ่ ขอนหนึ่งซึ่งมีโพรงแล้วผิง งูเห่าในโพรงไม้นั้น พอถูกไฟร้อน ได้

เลื้อยออกมาไล่พวกภิกษุ ภิกษุทั้งหลายวิ่งหนีไปในที่นั้น ๆ บรรดาภิกษุผู้มกน้อย ฯลฯ พวกกันตาคานี ประณาม โพนทะนาว่า “โชน ภิกษุทั้งหลายจึงก่อไฟผิงเล่า” ครั้นภิกษุทั้งหลายตำหนิภิกษุเหล่านั้นโดยประการต่าง ๆ แล้วจึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ พระองค์พระบัญญัติว่า ภิกษุใดต้องการผิงไฟ ก่อหรือใช้ให้ก่อไฟ ต้องอาบัติปาจิตตีย์ (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๓๕๐/๔๗๙, วิ.มหา.(ไทย) ๒/๖๓๑/๗๐๘, วิ.มหา.(ไทย) ๒/๖๓๒/๗๐๘, วิ.มหา.(ไทย) ๒/๖๓๒/๗๐๙, วิ.มหา.(ไทย) ๒/๖๓๒/๗๑๐, วิ.จุ.(ไทย) ๗/๒๖๘/๔๙)

สูงสูมารคิระ, นคร:นครสูงสูมารคิระ แคว้นกัคคะ, เมืองที่ภรรยาเตือนสามีว่าอย่าตายทั้งที่ยังมีความห่วงใย เป็นทุกข์

ในนกุลปิตุสูตร พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ป่าเกสภคามิคทายวันนครสูงสูมารคิระ แคว้นกัคคะ สมัยนั้น นกุลปิตาคหบดีมีความเจ็บไข้ ได้รับทุกข์ เป็นไข้หนัก ครั้งนั้น นกุลมาตาคหบดีได้อ่านเตือนนกุลปิตาคหบดีว่า คหบดี ท่านอย่าได้ตายทั้งที่ยังมีความห่วงใยเลย เพราะการตายของผู้ที่ยังมีความห่วงใย เป็นทุกข์ และพระผู้มีพระภาคก็ทรงติเตียน (อง.ฉก.ก.(ไทย)๒๒/๑๖/๔๓๖)

สูงสูมารชาดก : ชาดกว่าด้วยปัญญาของจระเข้ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า พญาวานโรพิสัตว์เอาตัวรอดจากจระเข้ได้ด้วยปัญญา โดยที่พญาวานรถูกจระเข้หลอกจะพาข้ามน้ำไปหากินที่ฝั่งโน้นแต่เมื่อไปถึงกลางแม่น้ำกลับจะนำดิ่งลงใต้น้ำสอบถามทราบความว่า ภรรยาแพ้อุ้งต้องการกินหัวใจลิง จึงคิดเอารอดด้วยการบอกว่า หัวใจไม่ได้นำมาด้วย ผากไว้ที่ต้นมะเดื่อ จระเข้หลงเชื่อนำมาส่งขึ้นฝั่ง เมื่อขึ้นฝั่งได้แล้ว พญาวานรจึงกล่าวว่า ท่านมีร่างกายใหญ่โตเสียเปล่าแต่ไม่มีปัญญาสมกับร่างกายเลย นี่จระเข้ ท่านถูกเราลวงแล้ว บัดนี้ท่านจงกลับไปที่อยู่ของท่านเสียเถิด ผู้มีปัญญาเมื่อประสบภัย อุปสรรคหรือปัญหาอย่ามัวเอาตัวรอดได้เสมอ คนจึงควรแสวงหาปัญญา (ขุ.ชา.ทุก.(ไทย) ๒๗/๑๑๕/๙๕)

สูงจขชาดก : ชาดกว่าด้วยพระราชาไม่ทรงสละสิ่งที่สละได้ง่าย มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นอำมาตย์ของพระเจ้าพรหมทัต ทราบว่าพระมหาลีเป็นคนดี แต่ถูกพระราชาทอดทิ้งไม่แลเหลียวเอาพระทัยใส่ แต่กลับหลงใหลอยู่ในกามสุขส่วนพระองค์ประสงค์จะยกย่องพระนางให้ปรากฏจึงแก้งทูลขอของรางวัลกับพระนาง พระเทวีตรัสว่าเมื่อพระราชาไม่พระราชทานอะไรมา เราก็ไม่มีสิ่งใดที่ให้แก่พวกท่าน พระโพธิสัตว์จึงนัดแนะให้พระเทวีตรัสเรื่องนี้ต่อพระพักตร์พระราชา เมื่อพระเทวีตรัสแล้ว พระราชาจึงตรัสว่า งานใดควรทำ ฟังพูดแต่งงานนั้น งานใดไม่ควรทำ ก็อย่าพูดถึงงานนั้นเลย คนไม่ทำเอาแต่พูดบัณฑิตยิ่งรู้ทัน พระเทวีจึงทูลว่า ข้าแต่พระราชาบุตรขอความนอบน้อมจงมีแต่พระองค์ พระองค์ดำรงอยู่ในสัจธรรม ถึงแม้จะถูกเนรเทศ ก็ยังมีพระทัยยินดีในสัจธรรม พระโพธิสัตว์ฟังพระเทวีตรัสคุณความดีของพระราชาอยู่อย่างนั้น เมื่อจะทูลสรรเสริญพระเทวีที่เป็นยอดภรรยาว่า หญิงใดเป็นภรรยาของสามีที่ยากจนก็พลอยจนด้วย เมื่อร่ำรวยก็พลอยร่ำรวยมีชื่อเสียงด้วย หญิงนั้นนับว่าเป็น

ภรรยาสุคประเสริฐของเขา ส่วนหญิงที่เป็นภรรยาของชายผู้มีเงินทองอยู่แล้วไม่น่า
อัครรรยเลย (ขุ.ชา.จตุกก.(ไทย) ๒๗/๗๗/๑๗๒)

สุจฉวิ, พระเจ้าจักรพรรดิ:พระเจ้าจักรพรรดิสุจฉวิ, พระจักรพรรดิในอดีตชาติได้ทาน้ำมันที่แทนไฟที่
ต้นโพธิ์ ได้เป็นกษัตริย์ในกัปที่ ๒๔

ในเตลมักขิยเถราปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระเตลมักขิยเถระ ท่านพระเตล
มักขิยเถระ ประกาศประวัติในอดีตชาติของตนว่า เมื่อพระผู้มีพระภาคพระนามว่า
สิทธัตถะ ผู้่องอาจกว่านรชน เสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว ครั้งนั้น ข้าพเจ้าใช้น้ำมัน
ทาที่แทนไฟที่แห่งต้นโพธิ์ ด้วยยานิสงส์ ในกัปที่ ๙๔ นับจากกัปนี้ไป ข้าพเจ้าได้ทา
น้ำมันไว้ในครั้งนั้น จึงไม่รู้จักทุกคติเลย นี้เป็นผลแห่งการทาน้ำมัน ในกัปที่ ๒๔ นับ
จากกัปนี้ไป ได้เป็นกษัตริย์ผู้จักรพรรดิพระนามว่าสุจฉวิ สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗
ประการ มีพละนุภาพมาก (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๘/๔๒๕)

สุจฉิต: พระเจ้าจักรพรรดิสุจฉวิ, พระจักรพรรดิในอดีตชาติได้ทาน้ำมันที่แทนไฟที่ ต้นโพธิ์ ได้
เป็นกษัตริย์ในกัปที่ ๒๔

ในเตลมักขิยเถราปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระเตลมักขิยเถระ ท่านพระเตล
มักขิยเถระ ประกาศประวัติในอดีตชาติของตนว่า เมื่อพระผู้มีพระภาคพระนามว่า
สิทธัตถะ ผู้่องอาจกว่านรชน เสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว ครั้งนั้น ข้าพเจ้าใช้น้ำมัน
ทาที่แทนไฟที่แห่งต้นโพธิ์ ด้วยยานิสงส์ ในกัปที่ ๙๔ นับจากกัปนี้ไป ข้าพเจ้าได้ทา
น้ำมันไว้ในครั้งนั้น จึงไม่รู้จักทุกคติเลย นี้เป็นผลแห่งการทาน้ำมัน ในกัปที่ ๒๔ นับ
จากกัปนี้ไป ได้เป็นกษัตริย์ผู้จักรพรรดิพระนามว่าสุจฉวิสมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗
ประการ มีพละนุภาพมาก (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๘/๔๒๕)

สุจฉิตธรรม: พระเจ้าจักรพรรดิสุจฉวิ, พระจักรพรรดิในอดีตชาติได้ทาน้ำมันที่แทนไฟที่ ต้นโพธิ์ ได้
เป็นกษัตริย์ในกัปที่ ๒๔

ในเตลมักขิยเถราปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระเตลมักขิยเถระ ท่านพระเตล
มักขิยเถระ ประกาศประวัติในอดีตชาติของตนว่า เมื่อพระผู้มีพระภาคพระนามว่า
สิทธัตถะ ผู้่องอาจกว่านรชน เสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว ครั้งนั้น ข้าพเจ้าใช้น้ำมัน
ทาที่แทนไฟที่แห่งต้นโพธิ์ ด้วยยานิสงส์ ในกัปที่ ๙๔ นับจากกัปนี้ไป ข้าพเจ้าได้ทา
น้ำมันไว้ในครั้งนั้น จึงไม่รู้จักทุกคติเลย นี้เป็นผลแห่งการทาน้ำมัน ในกัปที่ ๒๔ นับ
จากกัปนี้ไป ได้เป็นกษัตริย์ผู้จักรพรรดิพระนามว่าสุจฉวิ สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗
ประการ มีพละนุภาพมาก (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๘/๔๒๕)

สุจฉิตสูตร : พระสูตรว่าด้วยสุจฉิต มี ๔ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

1.สุจฉิตสูตร ภิกษุรูปหนึ่งเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคผู้ประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวัน
แล้วทูลถามว่าอะไรเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้บุคคลบางคนหลังจากตายแล้วได้เข้าถึง
ความเป็นผู้อยู่ร่วมกับเทพทั้งหลายผู้นับเนื่องในหมู่คันธัพพะเทพ พระผู้มีพระภาคตรัส
ตอบว่า เพราะบุคคลบางคนประพฤตีสุจฉิตทางกาย วาจาและใจ เมื่อได้ฟังมาว่า เทพ
ทั้งหลายผู้นับเนื่องในหมู่คันธัพพะเทพ มีอายุยืน มีผิวพรรณงาม มีความสุขมาก จึงตั้ง
ความปรารถนาว่าหลังจากตายแล้วขอเราพึงเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับเทพทั้งหลาย

ผู้นับเนื่องในหมู่คณาธิบดีเทพหลังจากตาย แล้วยอมเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับเทพทั้งหลายผู้นับเนื่องในหมู่คณาธิบดีเทพ (ส.ช.(ไทย) ๑๗/๔๓๙/๓๖๓)

สุจริตสูตร ภิกษุรูปหนึ่งเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคผู้ประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันแล้วทูลถามว่า อะไรเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้บุคคลบางคนหลังจากตายแล้วได้เข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับเทพทั้งหลายผู้นับเนื่องในหมู่เทพพวกวลาหก พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า เพราะบุคคลบางคนประพฤตสุจริตทางกาย วาจาและใจ เมื่อได้ฟังมาว่า เทพทั้งหลายผู้นับเนื่องในหมู่วลาหก มีอายุยืน มีผิวพรรณงาม มีความสุขมากจึงตั้งความปรารถนาว่า หลังจากตายแล้ว ขอเราพึงเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับเทพทั้งหลายผู้นับเนื่องในหมู่เทพพวกวลาหกแล้วให้วัตถุทานเพียง ๑ อย่างบรรดาวัตถุทาน ๑๐ อย่าง คือ ข้าว น้ำ ผ้า ยาน ดอกไม้ ของหอม เครื่องลูบไล้ ที่นอน ที่พัก และเครื่องประทีป หลังจากตายแล้ว ย่อมเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับเทพทั้งหลายผู้นับเนื่องในหมู่เทพพวกวลาหก (ส.ช.(ไทย) ๑๗/๕๕๑/๓๖๙)

3.สุจริตสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สุจริต ๔ คือ (๑) สัจจาจา พุดจริง (๒) อปิสุนวาจา ไม่พุดส่อเสียด (๓) สันทวาจา พุดอ่อนหวาน (๔) มันทวาจา พุดด้วยปัญญา (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๔๙/๒๑๒)

4.สุจริตสูตร พระผู้มีพระภาคทรงแสดงว่า ผู้มีปัญญาประพฤตสุจริต ๓ ประการ ได้แก่ (๑) กายสุจริต (๒) วจีสุจริต (๓) มโนสุจริต เมื่อตายแล้วย่อมไปเกิดในสวรรค์ (ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๖๕/๔๒๑)

สุจันทปราสาท : ชื่อปราสาทหลังหนึ่ง แห่งกรุงเมขลา ที่พระโพธิสัตว์นามว่าสมณะประทับอยู่ก่อนที่จะออกผนวชตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้านามว่าสมณะ ดังคำในสมณพุทธวงศ์ที่กล่าวไว้ว่า พระองค์ทรงครองฆราวาสอยู่ ๙,๐๐๐ ปี มีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลัง คือจันทปราสาท สุจันทปราสาท และวรุณปราสาท, ชื่อปราสาทหลังหนึ่ง, แห่งกรุงสุทิสสะที่พระโพธิสัตว์สมณะประทับอยู่ก่อนที่จะออกผนวชตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้านามว่าสมณะ ดังคำว่า พระองค์ทรงครองฆราวาสอยู่ ๙,๐๐๐ ปี มีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลัง คือสุจันทปราสาท กัญจนปราสาท และสิริวิฑฒปราสาท, และชื่อปราสาทหลังหนึ่ง แห่งกรุงกบิลพัสดุ์ที่พระโพธิสัตว์สิทธัตถะประทับอยู่ก่อนที่จะออกผนวชตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้านามว่าโคตมะ ดังคำที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า เราครองฆราวาสอยู่ ๒๙ ปี มีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลังคือสุจันทปราสาท โภกนุทปราสาทและโกณฺญปราสาท (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๒/๖๑๑, ๓๓/๑๙/๖๔๘, ๓๓/๑๔/๗๑๙)

สุจันทา, พระเทวี : พระเทวี ผู้เป็นนมเสีของพระเจ้าสุทิตตะ แห่งกรุงสุทิสสะ เป็นพระชนนีของพระพุทธเจ้านามว่าปิยทัสสี ดังคำในปิยทัสสีพุทธวงศ์ที่กล่าวไว้ว่า กรุงชื่อว่าสุทิสสะ กษัตริย์พระนามว่าสุทิตตะเป็นพระชนก พระเทวีพระนามว่าสุจันทาเป็นพระชนนีของพระศาสดาพระนามว่าปิยทัสสี (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๕/๖๕๙)

สุจารุทัสสะ, พระเจ้าจักรพรรดิ : ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิ ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระปัจเจกนิยเถระ ดังคำในปัจเจกนิยเถรอาทานที่พระเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนไว้ว่า ข้าพเจ้าเป็นนกกจักรพาก ได้เห็นพระพุทธเจ้า ผู้ปราศจากภูลีคือกิเลสเสด็จไปในอากาศ จึง

คาบดอกสาละบูชาพระผู้มีพระภาคพระนามว่าวิปัสสีเพราะผลแห่งการบูชา
พระพุทธรเจ้า ในกัปที่ ๑๗ (นับจากกัปนี้ไป) ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๘ ชาติ พระ
นามว่าสุจารุทัสสนะ มีพละนุภาพมาก (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๘/๒๐๕)

สุจิตตา, พระมเหสี : พระเทวีผู้เป็นมเหสีของพระโพธิสัตว์เวสสภูก่อนที่จะผนวชตรัสรู้เป็นพระพุทธรเจ้า
นามว่าเวสสภู มีพระราชโอรสพระนามว่าสุปปพุทธระ ดังคำในเวสสภูพุทธรวงศ์ที่กล่าว
ไว้ว่าเวสสภูโพธิสัตว์มีพระมเหสีพระนามว่าสุจิตตาพระราชโอรสพระนามว่าสุปป
พุทธระ (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๐/๖๙๙)

สุจิตตาอุบาสิกา : 1. ชื่ออุบาสิกาผู้เป็นอัครอุบาสิกาเบื้องซ้ายของพระพุทธรเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ ดัง
คำที่ปรากฏในปทุมุตตรพุทธรวงศ์ว่า หัตถาอุบาสิกาและสุจิตตาอุบาสิกาเป็นอัครอุ
ปัฏฐายิกา (ขุ.พุทธ.(บาลี) ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๖/๖๔๔)

2. ชื่ออุบาสิกาผู้เป็นอัครอุบาสิกาเบื้องซ้ายของของพระพุทธรเจ้าพระนามว่าสิขี ดังคำ
ที่ปรากฏในสิขีพุทธรวงศ์ว่าจิตตาอุบาสิกาและสุจิตตาอุบาสิกาเป็นอัครอุปัฏฐายิกา (ขุ.
พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๖/๖๙๔)

สุจิตติ, อสุร : ชื่ออสุรตนหนึ่ง มีตำแหน่งเป็นหัวหน้า เดินทางเฝ้าพระพุทธรเจ้าและภิกษุสงฆ์ ณ ป่า
มหาวัน เขตกรุงกบิลพัสดุ์ ดังคำในมหาสมยสูตรที่กล่าวไว้ว่า พวกอสุรกาลกัญชะมี
ร่างน่ากลัวมาก พวกอสุรทานเวฆสะ อสุรเวจิตติ อสุรสุจิตติ อสุรปหาราทะและพญา
มารนมุจิกัมาด้วย (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๓๙/๒๖๗)

สุจินติตถရာปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระสุจินติตถะ มี ๒ เรื่อง แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

1. **สุจินติตถရာปทาน** มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกัปที่ ๑๑๘ ท่าน
เป็นพรานอยู่ที่ชอกภูเขา ได้ถวายเนื้ออย่างแด่พระพุทธรเจ้าพระนามว่าอถทัสสี เพราะ
ผลแห่งทานนั้น ท่านรื่นรมย์อยู่ในเทวโลกตลอด ๑,๕๐๐ กัป และได้ครองจักรพรรดิ
ราชอีกหลายชาติ ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุปะอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.
(ไทย) ๓๒/๓๖/๒๐๗)

2. **สุจินติตถရာปทาน** มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกัปที่ ๑๐๐,๐๐๐
ท่านได้ถวายข้าวใหม่แด่พระสงฆ์มีพระพุทธรเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ เป็นประธาน
เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านได้เสวยมนุษย์-สมบัติและสวรรค์สมบัติหลายแสนชาติ
ชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุลูวิชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๐๗/๔๗)

สุจินตियะ, พระเจ้าจักรพรรดิ : ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่ง ผู้เป็นอดีตชาติของพระเวยาวัจจกเถระ
ดังคำในเวยาวัจจกเถราปทานที่ท่านพระเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนตอนหนึ่งว่า
ได้มีการประชุมใหญ่แห่งพระผู้มีพระภาคพระนามว่าวิปัสสี ข้าพเจ้าได้เป็นเวยาวัจจก
ชวนชวายเป็นกิจทุกอย่าง ข้าพเจ้าไม่มีไทยธรรมที่จะถวาย แต่พระสุคตผู้แสวงหาคุณ
อันยิ่งใหญ่ เพราะผลแห่งความชวนชวายเป็น กัปที่ ๘ นับจากกัปนี้ไป ข้าพเจ้าได้เป็น
พระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าสุจินตियะ สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ มีพละนุภาพ
มาก (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๕๔/๒๔๖)

สุจิตปราสาท : ชื่อปราสาทหลังหนึ่ง ในบรรดาปราสาท ๓ หลัง ซึ่งเป็นปราสาทที่พระเจ้าสุทนต์
แห่งกรุงรัมมวดีให้สร้างไว้เพื่อโภกณัฏฐัญญโพธิสัตว์ประทับก่อนที่จะผนวชตรัสรู้เป็น

พระพุทธเจ้าดำคำในโกณฑัญญพุทธวงศ์ไว้ว่าพระองค์ทรงครองฆราวาสอยู่ ๑๐,๐๐๐ ปี มีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลังคือสุจิตปราสาท สุรจิตปราสาทและสุภปราสาท (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๖/๕๙๙)

สุจิตหิตา, ชื่อ : ชื่อเทพธิดาน้อย ในบรรดาเหล่าศุริยเทพหกหมื่นองค์ ในภพดาวดึงส์ ดำคำในวิมานวัตถุที่ทาสีเทพธิดากล่าวไว้ว่า ท้าวสักกเทวราชผู้ทรงอำนาจเขยุดิฉันมา เหล่าศุริยเทพหกหมื่นองค์ ช่วยกันปลุกเร้าดิฉัน ให้เกิดปีติโสมนัส ได้แก่เทพบุตรมีนามว่าอาลัมพะ คัคคะ ภิมะ สาธวาทิ ปัสสังสิยะ โปกขระและสุผัสสะ เหล่าเทพธิดาน้อย ๆ มีนามว่า วิณา โมกขา นันทา สุนันทา โสณทินนา สุจิตหิตา (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๑๖๗/๓๐)

สุจิตปราสาท : ชื่อปราสาทหลัง ๑ ในบรรดาประสาท ๓ หลังที่ พระเจ้าอสูตตระและพระนางอสูตตระ แห่งกรุงอสูตตระทรงให้สร้างขึ้นเพื่อเป็นที่ประทับของพระมังคลโพรธิสัตว์ก่อนที่จะเสด็จออกผนวชตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้านามมังคละ ดำคำในมังคลพุทธวงศ์ที่กล่าวไว้ว่า พระองค์ทรงครองฆราวาสอยู่ ๙,๐๐๐ ปี มีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลัง คือยสาปราสาท สุจิตปราสาท และสิริมาปราสาท (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๙/๖๐๕)

สุจิตมุขี, ปริพาชกา : ชื่อนักบวชหญิงคนหนึ่ง ชาวกรุงราชคฤห์ พบพระสารีบุตรขณะบิณฑบาตจึงได้สนทนาถาม-ตอบ เรื่องกัมมหน้าฉัน เภยหน้าฉัน มองดูทิศใหญ่ฉัน มองดูทิศน้อยฉัน ซึ่งพระสารีบุตรอธิบายให้ฟังว่า น่องหญิง ก็สมณพราหมณ์ที่เลี้ยงชีวิตด้วยมิจฉาชีพ เพราะเดรัจฉานวิชา คือวิชาดูพื้นที่เรียกได้ว่า กัมมหน้าฉัน สมณพราหมณ์ที่เลี้ยงชีวิตด้วยมิจฉาชีพเพราะเดรัจฉานวิชาคือ วิชาดูดาวดูฤกษ์ เรียกได้ว่า เภยหน้าฉัน สมณพราหมณ์ที่เลี้ยงชีวิตด้วยมิจฉาชีพเพราะทำหน้าที่เป็นตัวแทนและผู้สื่อสาร เรียกได้ว่า มองดูทิศใหญ่ฉัน สมณพราหมณ์ที่เลี้ยงชีวิตด้วยมิจฉาชีพเพราะเดรัจฉานวิชาคือวิชาดูอวยวะ เรียกได้ว่ามองดูทิศน้อยฉัน น่องหญิง เรานั้นมิได้เลี้ยงชีวิตด้วยมิจฉาชีพ เพราะเดรัจฉานวิชาคือวิชาดูพื้นที่มิได้เลี้ยงชีวิตด้วยมิจฉาชีพเพราะเดรัจฉานวิชาคือ วิชาดูดาวดูฤกษ์ มิได้เลี้ยงชีวิตด้วยมิจฉาชีพเพราะทำหน้าที่เป็นตัวแทนและผู้สื่อสาร มิได้เลี้ยงชีวิตด้วยมิจฉาชีพเพราะเดรัจฉานวิชาคือวิชาดูอวยวะ (แต่)เราแสวงหาภิกษาโดยชอบธรรมแล้วจึงฉัน หลังจากนั้น นักบวชหญิงผู้นี้ได้บอกแก่ชาวกรุงราชคฤห์ พร้อมให้เหตุผลว่า ท่านสมณศากยบุตรทั้งหลายฉนอาหารที่ได้มาโดยชอบธรรม ไม่มีโทษ ขอเชิญท่านทั้งหลายถวายบิณฑบาตแก่สมณศากยบุตรทั้งหลายเถิด (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๓๔๑/๓๔๗)

สุจิตมุขีสูต : พระสูตรว่าด้วยสุจิตมุขีปริพาชกา ท่านพระสารีบุตรอยู่ ณ พระเวฬุวัน ในเวลาเช้าได้ครองอันตรวาสก ถือบาตรและจีวรเข้าไปบิณฑบาตยังกรุงราชคฤห์ อาศัยเชิงฝาแห่งหนึ่งฉนบิณฑบาต ขณะนั้น ปริพาชกาชื่อสุจิตมุขี ได้เข้าไปถามเป็นต้นว่า ทำไมท่านจึงกัมมหน้าฉนแล้ว เมื่อท่านพระสารีบุตรตอบว่า เรามิได้กัมมหน้าฉน จึงถามอีกว่า ก็บัดนี้ ท่านฉนอย่างไรแล้ว

ท่านพระสารีบุตรจึงกล่าวตอบว่า สมณพราหมณ์ที่เลี้ยงชีวิตด้วยมิจฉาชีพเพราะเดรัจฉานวิชาคือวิชาดูพื้นที่ เรียกว่ากัมมหน้าฉน พวกที่เลี้ยงชีวิตด้วยมิจฉาชีพเพราะเดรัจฉานวิชาคือวิชาดูดาวดูฤกษ์ เรียกว่าเภยหน้าฉน พวกที่เลี้ยงชีวิตด้วยมิจฉาชีพ

เพราะทำหน้าที่เป็นตัวแทนและผู้สื่อสาร เรียกว่ามองดูทิวทัศน์ใหญ่ฉัน พวกที่เลี้ยงชีวิตด้วยมิจฉาชีพเพราะเดรัจฉานวิชาคือวิชาควายวะ เรียกว่ามองดูทิวทัศน์น้อยฉัน แต่เรานั้นมิได้เลี้ยงชีวิตด้วยมิจฉาชีพอย่างนั้น เราแสวงหาภิกษาโดยชอบธรรมแล้วจึงฉัน สุจิมุขีปริพาชกาเมื่อได้ฟังเช่นนั้นจึงเข้าไปกราบราชคฤห์แล้วประกาศว่า ท่านสมณศากยบุตรทั้งหลายฉันอาหารที่ได้มาโดยชอบธรรม ไม่มีโทษ ขอเชิญท่านทั้งหลายถวายบิณฑบาตแก่สมณศากยบุตรทั้งหลายเถิด (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๓๔๑/๓๔๗)

สุจิตวารเศรษฐี : ชื่อเศรษฐีคนหนึ่งที่ได้นันทาธรรมกับนกเวสสันดรของพระราชาชื่อว่า กังสะ กรุงพาราณสี ดังคำที่นกเวสสันดรกราลทูลพระราชาตอนหนึ่งว่า ขอเดชะเสด็จพ่อเทพธิดาชื่อสิริและอลักชี ถูกสุจิตวารเศรษฐีถาม ได้ตอบว่า ดิฉันขึ้นขมยินตีคนที่ขยันหมั่นเพียรและไม่ริษยา เดชมหาราช ส่วนอลักชีเทพธิดาเป็นคนกาฬกัณณี หักกุศลจักร ย่อมขึ้นขมยินตีคนริษยา คนใจร้าย มักทำลายกุศลกรรม (ขุ.ชา.จตตาคี.ส.(ไทย) ๒๗/๖/๕๙๖)

สุเจละ, พระเจ้าจักรพรรดิ :ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระกัปปุชยิเถระ ดังคำในกัปปุชยิเถรอาปทานที่พระเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนตอนหนึ่งว่า ข้าพเจ้าได้ประดิษฐานต้นกัลปพฤกษ์คล้องฝ้างดงามวิจิตรหลายผืนไว้ตรงหน้าพระสถูปอันประเสริฐที่สุดของพระผู้มีพระภาคพระนามว่าสิริธัตถะ ข้าพเจ้าเกิดในกำเนิดใดๆก็จะเป็นเทวดาหรือมนุษย์ก็ตามในกำเนิดนั้นๆ ต้นกัลปพฤกษ์ประดิษฐานส่องแสงดงามที่ประตูของข้าพเจ้า เพราะผลแห่งการประดิษฐานต้นกัลปพฤกษ์ไว้และในกัปปที่ ๗ นับจากกัปปนี้ไปข้าพเจ้าได้เป็นกษัตริย์ผู้จักรพรรดิ ๘ ชาติมีพระนามว่าสุเจละ สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ มีพละนุภาพมาก (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๑๒/๑๖๖)

สุเจฬะ, พระเจ้าจักรพรรดิ :พระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระสัพพคันถิเยเถระ ดังคำในสัพพคันถิเยเถรอาปทาน ที่ท่านพระเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนตอนหนึ่งไว้ว่า ข้าพเจ้าได้ถวายของหอมและดอกไม้แด่พระพุทธเจ้า พระนามว่าวิปัสสี ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ ได้ถวายผ้าไหมอย่างดีแด่พระองค์ผู้ชื่อตรง ในกัปปที่ ๙๑ นับจากกัปปนี้ไป ข้าพเจ้าได้ถวายของหอมไว้ในครั้งนั้น จึงไม่รู้จักทุกขคติเลย เพราะผลแห่งการถวายของหอม ในกัปปที่ ๑๕ นับจากกัปปนี้ไปได้เป็นกษัตริย์ผู้จักรพรรดิพระนามว่าสุเจฬะ สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ มีพละนุภาพมาก (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๗/๔๖๓)

สุชัจจมาณพ : มาณพคนหนึ่ง ที่ต้องการหญิง ประสงค์ถือธิดาลภ จึงละธรรม ดังคำในสีลวิมังสชาดกที่พระศาสดาตรัสว่า สุชัจจมาณพ สุชัจจมาณพ นันทมาณพ สุขวัจจมาณพ วัชฌมาณพ และอัทธวสีลมาณพนั้น มีความต้องการหญิงสาว จึงพากันละธรรมเสีย ส่วนพราหมณ์ผู้ถึงฝั่งแห่งธรรมทั้งปวง มีปัญญา มีความก้าวหน้าในสัจธรรมตามรักษาธรรมอยู่ละทิ้งธิดาลภเพราะเหตุอะไรเล่า (ขุ.ชา.จตกก.(ไทย) ๒๗/๑๙/๑๖๐)

สุชัมบดี, ชื่อ : ชื่อท้าวสักกะชื่อหนึ่ง เป็น ๑ ใน ๗ ชื่อของท้าวสักกะ, ท้าวสักกะ ที่ได้ชื่อว่าสุชัมบดี เพราะเป็นพระสวามีของนางสุชาดา ดังคำในเถรคาถาที่พระวสภเถระเมื่อจะติเตียนความปรารถนาเลวทราม จึงกล่าวว่า ท่านสุชัมบดี บุคคลผู้มีวรรณะภายนอกไม่ชื่อว่า เป็นพราหมณ์เพราะพราหมณ์ต้องมีวรรณะภายใน ผู้ใดมีกรรมชั่ว ผู้นั้นแลเป็นคนชั้น

ต่ำ (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๑๔๐/๓๕๒),ในสังยุตตนิกาย ทุติยเวทสุตฺร พระผู้มีพระภาค ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายว่า เป็นชื่อหนึ่งของท้าวสักกะ ท้าวสักกะมีชื่อที่รู้จักส่วนมาก ๗ ชื่อ คือ (๑) ท้าวมขวาน เพราะเคยเกิดเป็นมนุษย์ ชื่อมขมานพ (๒) ท้าวปรีนทนะ เพราะเคยให้ทานในกาลก่อน (๓) ท้าวสักกะ เพราะให้ทานโดยเคารพ (๔) ท้าววาสะ เพราะให้ที่พักอาศัย (๕) ท้าวสหัสสักกะ เพราะคิดเนื้อความตั้งพันได้โดยครู่เดียว (๖) ท้าวสุขัมบดี เพราะเป็นพระสวามีของนางสุชาดา (๗) ท้าวเทวานมินทะ เพราะครองราชเป็นใหญ่กว่าเทพชั้นดาวดึงส์ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๕๘/๓๗๖-๓๗๗)

มีอธิบายอีกว่า อีกนัยหนึ่ง มี ๒๐ ชื่อ คือ สักกะ ปรีนทนะ เทวราชา วชิรปาณี สุขัมบดี สหัสสักกะ มหินทะ วชิราวุธ วาสะวะ ทสสตันย (สหัสสนัย) ดิทิวาริภู สุรนาถ วิชิรหัตถะ ภูตปตยะ มขวา โกสิย อินโท วัตรภู ปากสาสน์ วิโทโซ (ดูอภิธา. (บาลี) คาถา ๑๘-๑๙)

สุขัมบดี,ท้าว,สุขัมบดีเทวราช :ชื่อท้าวสักกะอีกชื่อหนึ่ง ดังคำในเวสสันดรชาดกที่กล่าวว่า สุขัมบดี เทวราช ครั้นตรัสพระดำรัสนี้จึงโปรดประทานพรแก่พระนางผู้สืบล้ำแล้วทรงอนุโมทนา (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๖๖๗/๔๔๙)

สุชา, อสุรกาย,สุชาดา :ชื่อเทพธิดาองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นเทพธิดาของพวกอสูร ภายหลังท้าวสักกะพามา เป็นปชาบดี ดังคำในทุติยเวทสุตฺร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ท้าวสักกะจอมเทพ ทรงมีนางอสุรกายนามว่าสุชา เป็นปชาบดี เพราะเหตุนี้ จึงได้พระนามว่า ท้าวสุขัมบดี หรือดังคำในสักกทานสูตรที่กล่าวไว้ว่าท้าวสักกะจอมเทพมีพระประสงค์จะถวายบิณฑบาตแก่ท่านพระมหากัสสปะจึงทรงแปลงพระวรกายเป็นนายช่างทอผ้าอยู่ นางสุชาดาอสุรกายกำลังกรอผ้าตลอด (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๕๘/๓๗๖,ขุ.อุ.(ไทย) ๒๕/๒๗/๒๒๒)

สุชาดา : ชื่ออุบาสิกาคนหนึ่ง เป็นน้องสาวของนางวิสาขาตอนแรกไม่มีธรรม ภายหลังได้แต่งงานกับญาติของอนาถบิณฑิกเศรษฐี มีนิสัยชอบกล่าวเอะอะโวยวาย ดังคำในภริยาสูตร ที่อนาถบิณฑิกคหบดีกล่าวไว้ว่า นางสุชาดานี้ ข้าพระองค์พามาจากตระกูลมั่งคั่ง เป็นสะใภ้ในเรือน นางไม่เชื่อฟังแม่ผัว ไม่เชื่อฟังพ่อผัว ไม่เชื่อฟังสามี แม้แต่พระผู้มีพระภาค นางก็ไม่สักการะ ไม่เคารพ ไม่นับถือ ไม่บูชา ภายหลังจากที่นางสุชาดาฟังธรรมเรื่องภรรยา ๗ จำพวกแล้ว ก็กลับประพฤติธรรม เป็นอุบาสิกาที่ดีงาม (อง.สตุตค.(ไทย) ๒๓/๖๓/๑๒๒)

สุชาดา, พระเทวี : 1.ชื่อพระเทวี เป็นพระมเหสีของพระเจ้าสุนันทะ แห่งกรุงรัมมวดี เป็นพระชนนีของพระพุทธเจ้านามว่าโกณฑัญญะ ดังคำในโกณฑัญญะพุทธวงศ์ที่กล่าวไว้ว่า กรุงชื่อว่ารัมมวดีกษัตริย์พระนามว่าสุนันทะเป็นพระชนก พระเทวีพระนามว่าสุชาดา เป็นพระชนนี ของพระพุทธเจ้าพระนามว่าโกณฑัญญะ (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๕/๕๙๙)
2. ชื่อพระเทวี เป็นมเหสีของพระเจ้าอานนท์ แห่งกรุงหงสวดี เป็นพระชนนีของพระพุทธเจ้านามว่าพุมุตตระ ดังคำในพุมุตตรพุทธวงศ์ที่กล่าวไว้ว่า กรุงชื่อว่าหงสวดี กษัตริย์พระนามว่าอานนท์เป็นพระชนก พระเทวีพระนามว่าสุชาดาเป็นพระชนนี ของพระศาสดาพระนามว่าพุมุตตระ (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๙/๖๔๓)

- สุชาดา, อุบาสิกา :** อุบาสิกา ชาวนาทิกคาม เป็นโสดาบันบุคคล หมู่บ้านญาติกะ ดังคำในมหาปริณิพพานสูตรและหมู่บ้านญาติกะที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อุบาสิกาสุชาดาเป็นพระโสดาบัน เพราะสังโยชน์ ๓ ประการสิ้นไป ไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิ ในวันข้างหน้า หรือตั้งคำว่า สุชาดาธิดาของเสนานীগุณุมพีเลิศกว่าอุบาสิกาสาวิกาทั้งหลายของเราผู้ถึงสรณะก่อน (ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๕๖/๑๐๑,๑๐/๑๕๗/๑๐๑,ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๐๔/๕๐๕,อง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๒๕๘/๓๒)
- สุชาต, พระ :** ภิกษุรูปหนึ่ง ชาวกรุงสววัตถิ มีรูปร่าง น่าดู น่าชม ประกอบด้วยผิวพรรณงามยิ่งนัก ดังคำในสุชาตสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย กุลบุตรนี้ย่อมงามด้วยสมบัติ ๒ ประการ คือ (๑) มีรูปร่าง น่าดู น่าชม ประกอบด้วยผิวพรรณงามยิ่งนัก (๒) ได้ทำให้แจ้งประโยชน์ยอดเยี่ยมอันเป็นที่สุดแห่งพรหมจรรย์ที่เหล่ากุลบุตรออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตโดยชอบต้องการด้วยปัญญาอันยิ่งเอง เข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน (ส.น.(ไทย) ๑๖/๒๓๙/๓๓๑)
- สุชาตกุมาร :** เด็กชายคนหนึ่ง ผู้แก่งเป็นบ้าเอาหญ้าให้โคที่ตายแล้วกิน เพื่อเป็นอุบายกล่าวสอนธรรมแก่บิดาที่เสียใจเพราะพ่อตาย ดังคำในโคณเปตวัตถุ ที่กล่าวว่า กุณุมพีผู้เป็นบิดาถามสุชาตกุมารว่า) เจ้าเป็นบ้าไปแล้วหรือ จึงเกี่ยวหญ้าสด แล้วเพื่อร้องเรียกโคแก่ซึ่งตายแล้วว่า จงกิน จงกิน โคตายแล้ว ลูกขึ้นกินหญ้าและน้ำไม่ได้หรือ เจ้าเป็นคนโง่เขลาเบาปัญญาเหมือนคนโง่อื่น ๆ ในท้ายชาตก สุชาตกุมารช่วยมารดาบิดาให้หายจากความเศร้าโศกได้ (ขุ.เปต.(ไทย) ๒๖/๔๖/๑๗๕),ในสุชาตชาตก ก็กล่าวเนื้อหาไว้ทำนองเดียวกัน ดังคำที่กล่าวสรรเสริญสุชาตกุมารไว้ตอนหนึ่งว่า นรชนทั้งหลายผู้มีปัญญาจะเป็นผู้อนุเคราะห์ย่อมกระทำให้อื่นปราศจากความเศร้าโศกเหมือนสุชาตกุมารทำให้บิดาปราศจากความเศร้าโศก (ขุ.ชา.ปญจก.(ไทย) ๒๗/๑๓/๒๐๑)
- สุชาตชาตก :** ชาตกว่าด้วยสุชาตกุมารโพธิสัตว์ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า สุชาตกุมารโพธิสัตว์หาวิธีสอนบิดาให้หายเศร้าโศกถึงปู่ที่ตายไปแล้วได้ โดยการเกี่ยวหญ้าให้โคที่ตายแล้วกิน แต่โคไม่กิน ท่านก็พยายามเขี้ยวเข็ญอยู่ บิดามาเห็นเข้าจึงถามว่า ทำไมจึงเกี่ยวหญ้าสดไปให้โคที่ตายไปแล้วกิน โคที่ตายไปแล้วลุกขึ้นมากินข้าวกินน้ำไม่ได้หรือ สุชาตกุมารจึงพูดกับบิดาว่า โคที่ตายไปแล้วนี้ อวัยวะยังอยู่ครบ ผมเข้าใจว่า มันจะลุกขึ้นมากินอาหาร แต่ปู่ตายและถูกเผาไปตั้งนานแล้ว ผมยังเห็นพ่อไปร้องไห้ที่สถูปดินซึ่งใช้บรรจุอัฐิปู่ทุกวันเหมือนคนไร้สติ เป็นการกระทำที่ไร้ประโยชน์และเสียเวลาเปล่า ผู้เป็นบิดาได้สติจึงชมเชยบุตรชายว่ามีปัญญาที่ทำให้บิดาหายเศร้าโศกถึงปู่เหมือนคนเอาน้ำมารดพ่อผู้กำลังเร่าร้อนให้ประสพกับความร่มเย็น ปัญหาบางอย่างเราไม่สามารถแก้ไขได้ด้วยตนเอง จึงต้องอาศัยผู้มีปัญญาช่วยแก้ไขให้ (ขุ.ชา.ปญจก.(ไทย) ๒๗/๖/๒๐๐)
- สุชาตพุทธวงศ์ :** ว่าด้วยพระประวัติของพระสุชาตพุทธเจ้า พระผู้มีพระภาคทรงเล่าว่า ในมณฑลกับพระสุชาตพุทธเจ้าประสูติในกรุงสมังคละ พระชนกพระนามว่าอุคคตะ พระชนนีพระนามว่าประภาวดี พระมเหสีพระนามว่าสิรินันทา พระโอรสพระนามว่าอุปเสนะ ครองขรรवासอยู่ ๙,๐๐๐ ปี ทรงเห็นนิมิต ๔ จึงเสด็จออกผนวชด้วยราชาพาหนะคือม้า

บำเพ็ญเพียรอยู่ ๙ เดือนจึงได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า ภายใต้นไฟใหญ่ พระองค์ ทรงแสดงพระธรรมอันประเสริฐ

ในการแสดงธรรมครั้งที่ ๑ เทวดาและมนุษย์จำนวน ๘๐ โภกิ ได้บรรลุธรรม ครั้งที่ ๒ ในคราวที่พระสุชาติพุทธเจ้าผู้มีพระยศหาประมาณมิได้ เสด็จจำพรรษาใน เทวโลก เทวดาและมนุษย์จำนวน ๓,๗๐๐,๐๐๐ โภกิ ได้บรรลุธรรม ครั้งที่ ๓ ในคราวที่พระสุชาติพุทธเจ้า เสด็จเข้าไปยังสำนักของพุทธบิดา เทวดาและ มนุษย์จำนวน ๖,๐๐๐,๐๐๐ โภกิ ได้บรรลุธรรม มีการประชุมแห่งพระชินาสพ ๓ ครั้ง

ครั้งที่ ๑ พระชินาสพล้วนบรรลุอุภยญาณและพลธรรมประมาณ ๖,๐๐๐,๐๐๐ รูป เหล่านั้นมาประชุมกัน

ครั้งที่ ๒ ในกาลเมื่อพระชินเจ้าเสด็จลงจากดาวดึงสเทวโลก มีพระชินาสพประมาณ ๕,๐๐๐,๐๐๐ รูปมาประชุมกัน

ครั้งที่ ๓ พระอัครสาวกพร้อมด้วยพระชินาสพประมาณ ๔๐๐,๐๐๐ รูป ของพระ สัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้นเข้าเฝ้าพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้่องอาจกว่านรชน

พระสุทัสสนเถระและพระสุเทวเถระเป็นคู่้อัครสาวกพระนารทเถระเป็นพุทธอุปัฏฐาก พระนาคาเถรีและพระนาคสมานาเถรีเป็นคู่้อัครสาวิกา สุตตตตอูบาสกและจิตต อูบาสกเป็นคู่้อัครอุปัฏฐากสุภัททาอุบาสิกาและปทุมมาอุบาสิกาเป็นคู่้อัครอุปัฏฐายิกา ในกัปนี้มีมนุษย์มีอายุขัย ๙๐,๐๐๐ ปี และพระองค์ก็มีพระชนมายุประมาณเท่านั้น พระชินพุทธเจ้าผู้ประเสริฐพระนามว่าสุชาติ เสด็จดับขันธปรินิพพานที่เสลาราม พระเจดีย์ของพระศาสดาที่เสลารามนั้น สูงถึง ๓ คาวุต (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑/๖๕๐)

สุชาติสูตร : พระสูตรว่าด้วยพระสุชาติ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตวัน ได้ทรง ยกย่องท่านพระสุชาติซึ่งกำลังเดินมาสู่วัดพระเชตวันว่า ท่านพระสุชาติมีความงาม ด้วยคุณสมบัติ ๒ ประการ คือ (๑) รูปงาม น่าดูน่าชม ผิวพรรณผ่องใส (๒) บรรลุ นิพพานอันเป็นประโยชน์อย่างยิ่งยอดเยี่ยมในธรรมวินัยนี้ (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๒๓๙/๓๓๑)

สุชาติ, พระพุทธเจ้า : ชื่อพระพุทธเจ้าองค์หนึ่ง เสด็จอุบัติในมณฑลกับ ดังคำในสุชาติพุทธวงศ์ที่กล่าว ไว้ว่า ในมณฑลกับนั้นแล ได้มีพระพุทธเจ้าพระนามว่าสุชาติ ทรงเป็นผู้นำ มีพระหนุ ดังคางราชสีห์หรือดังคำในอุททาลกปุณณิยเถราปทานที่ท่านพระเถระกล่าวถึง อดีตชาติของตนไว้ว่าพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่าสุชาติประทับอยู่ใกล้ฝั่งแม่น้ำ คงคาข้าพเจ้าได้ถือดอกคุนไปบูชาพระองค์ ผู้ไม่ทรงพ่ายแพ้ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๔/ ๕๔๖,ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑/๖๕๐,๓๓/๑/๖๕๖)

สุชาติ, กุฎุมพี : ชื่อกุฎุมพีคนหนึ่งพระเจ้าโปริสารทกล่าวถึง เป็นลูกของตน แต่เพราะไม่ได้ขึ้นลูก หัวากิน จึงต้องตาย ดังคำในมหาสุตโตสมชาดก ที่กล่าวไว้ว่า พระราชาได้สดับดังนั้น เมื่อจะนำเรื่องเก่ามาแสดง จึงตรัสว่า กุฎุมพีชื่อว่าสุชาติ ลูกที่เกิดกับตัวเขา ไม่ได้ขึ้น ลูกหัวาเขาก็ตาย เพราะขึ้นลูกหัวานั้นหมดสิ้นไป ท่านกาฬะ เราก็เหมือนกัน บริโภค อาหารที่มีรสอร่อยที่สุด ถ้าไม่ได้เนื้อมนุษย์ เข้าใจว่าคงเสียชีวิตแน่ (ขุ.ชา.อสิต.(ไทย) ๒๘/๓๘๑/๑๖๐)

สุชาตะ, ชื่อ,พระราชกุมาร :ราชโอรสของพระเจ้าอัสสกะ คราวหนึ่งไปป่าล่าสัตว์ พบพระมหากัจจายนเถระ ได้สนทนาธรรม เกิดความเลื่อมใสพอได้ฟังคำเตือนสติอีกว่า พระองค์ทรงทราบเถิดว่า พระองค์ใกล้สวรรคต เหลืออีกไม่ถึง๕เดือน โปรดรีบเปลื้องตนเสียเถิด แล้วตรัสว่า ข้าพเจ้าขอถึงพระพุทธเจ้า กับทั้งพระธรรมที่ยอดเยี่ยมและพระสงฆ์ซึ่งเป็นที่พึ่งที่ระลึกของเทวดา และมนุษย์ว่าเป็นที่พึ่งที่ระลึก ภายหลังไปเกิดในสวรรค์ แล้วกลับมาสนทนาธรรมกับพระมหากัจจายนเถระอีกตั้งคำในวิมานวัดฤทธิเทพบุตร กล่าวแก่พระมหากัจจายนเถระว่า พระคุณเจ้าผู้เจริญชาติก่อนข้าพเจ้าเป็นราชโอรส นามว่าสุชาตะ และพระคุณเจ้าได้อนุเคราะห์ให้ข้าพเจ้าได้ตั้งอยู่ในความสำรวม (ขุ.วิ. (ไทย) ๒๖/๔๘๒/๑๒๐)

สุชาตะ, พระ : ชื่อพระสาวกรูปหนึ่ง ของพระพุทธเจ้านามว่าปทุมุตตระ แห่งกรุงหงสวดี คราวหนึ่งเที่ยวแสวงหาผ้าบังสุกุลที่กองหยากเหือ ภายหลังได้ผ้าบังสุกุลที่คนรับจ้างทอดถวาย ตั้งคำในอุปทานว่า สาวกของพระผู้มีพระภาคพระนามว่าปทุมุตตระชื่อสุชาตะกำลังแสวงหาผ้าบังสุกุลที่กองหยากเหือใกล้ถนน (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๓๑/๑๗๑)

สุชาตะ, พราหมณ์ : 1.ชื่อพราหมณ์คนหนึ่ง ชาวกรุงหงสวดี มีทรัพย์ ๘๐ โภกวิ มีทรัพย์และข้าวเปลือกเป็นอันมาก เป็นผู้คงแก่เรียน ทรงมนตรี จบไตรเพท สำเร็จในคัมภีร์พยากรณ์ลักษณะ คัมภีร์อิติहाสะ และไตรเพท อันเป็นธรรมของตน ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระอุบาลีเถระ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๔๔๑/๖๘)

2.ชื่อพราหมณ์โพธิสัตว์คนหนึ่งที่พระพุทธเจ้านามว่าโคตมะไปเสวยพระชาติเกิดพราหมณ์และได้บำเพ็ญทานถวายแก่พระพุทธเจ้านามว่าโสภิตะ ตั้งคำในโสภิตพุทธวงศ์ที่กล่าวไว้ว่า เราเป็นพราหมณ์มีนามว่าสุชาตะ เราได้อังกาส พระพุทธเจ้าพร้อมทั้งสาวกให้อิ่มหน้าด้วยข้าวและน้ำ (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๒/๖๑๙)

สุชาตะ, กษัตริย์ : ชื่อกษัตริย์ ที่พระพุทธเจ้าองค์ปัจจุบัน(โคตมะ) ไปเสวยพระชาติเกิดเป็นกษัตริย์ ตั้งคำในพุทธวงศ์ที่กล่าวไว้ว่า เราเป็นกษัตริย์มีนามว่าสุชาตะ ละทิ้งโภคะเป็นอันมากแล้ว บวชเป็นฤๅษี เมื่อเราบวชแล้ว พระพุทธเจ้า ทรงเป็นผู้นำสัตว์โลกเสด็จอุบัติขึ้นเพราะได้ฟังเสียงว่า พุทธ ปิติจึงเกิดแก่เราผู้กำลังมานะแล้ว ใช้มือทั้ง ๒ ประคองดอกมณฑารพ ดอกปทุม และดอกปาริฉัตตกะอันเป็นทิพย์เข้าเฝ้า เราถือดอกไม้ทั้งนั้นเหนือพระเศียรใช้ดอกมณฑารพ บูชาพระชินเจ้าพระนามว่าติสสะ (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๙/๖๗๖)

สุชาตชาดก : ว่าด้วยทรงปรารภนางสุชาดา มี ๒ ชาดก แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

1.สุชาตชาดก มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า พระเจ้าพรหมทัตโพธิสัตว์ทรงหาอุบายสอนพระมารดาที่มีกตริศคำหยาบเสมอ มิให้ตรัสคำหยาบ โดยการเปรียบเทียบเสียงนกต้อยตีวิด และนกกุเหว่าให้ทรงสดับว่านกกต้อยตีวิดรูปสวย แต่เสียงร้องไม่ไพเราะ ไม่เป็นที่ปรารถนาของใคร ส่วนนกกุเหว่าสีตัวดำไม่สวย แต่เสียงร้องไพเราะ เป็นที่ขบใจของชนเป็นจำนวนมาก บุคคลควรพูดคำสละสลวย คิดก่อนพูด พูดพอประมาณไม่ฟุ้งซ่าน ถ้อยคำของผู้ที่แสดงเป็นอรรถเป็นธรรมเป็นถ้อยอันไพเราะ เป็นคำที่เป็นสุภาษิต (ขุ.ชา.ติก.(ไทย) ๒๗/๕๕/๑๓๒)

2.สุชาติาชาดก มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า อำมาตย์โพธิสัตว์ได้กราบทูลพระราชา ขอ พระราชทานอภัยโทษให้แก่พระนางสุชาติาเทวีผู้พลั้งพลาดไป เพราะมีความประสงค์ จะเอาพระทัยพระราชาในเวลาเสวยผลพุทราซึ่งเป็นผลไม้ที่พระนางเคยเฝ้าอยู่ ก่อนที่จะได้รับตำแหน่งอัครมเหสี จึงได้แก้มลิงทูลถามว่าพระราชาทรงเสวยผล อะไรที่เกลียดเกลียดแดงเหมือนเลือด ทำให้พระราชาทรงกริ้วไม่พอพระทัย จึงด่าว่า เจ้าไม่รู้จักผลไม้ประจำตระกูลของเจ้าหรือ รับสั่งให้ปลดพระนางจากตำแหน่ง พระ โพธิสัตว์อำมาตย์จึงได้กราบว่าสตรีที่ไต่ขออาจทำความผิดเพราะความประมาท เลินเล่อได้ ขอพระองค์โปรดยกโทษให้แก่พระมเหสีด้วยเถิด อย่าถือโทษต่อพระนาง เลย พระราชาทรงยอมตามที่อำมาตย์กราบทูลขอ ได้ประทานตำแหน่งแก่พระนาง ตามเดิม คนผู้ประมาทไม่ว่าบุรุษหรือสตรี ย่อมทำความผิดได้เสมอ คนจึงไม่ควรเป็น คนประมาท (ขุ.ชา.จตุกก.(ไทย) ๒๗/๒๑/๑๖๐)

สุชาติาเถรีคาถา : ภาษิตของพระสุชาติาเถรี ,คาถาของพระสุชาติาเถรี ท่านพระสุชาติาเถรีเปล่ง อุทานว่า เราแต่งตัว นุ่งห่มผ้าอย่างดี สวมมาลัย ลูบไล้ด้วยจُرณแก่นจันทร์ ประดับ ด้วยอาภรณ์ทุกอย่าง มีหมู่สาวใช้แวดล้อม ใช้หมู่สาวใช้ให้ถือข้าว น้ำ ของเคี้ยว และของบริโภคมีใช้น้อย นำออกจากเรือนไปยังอุทยาน รื่นรมย์สนุกสนานในอุทยาน นั้นแล้ว ขณะเดินกลับเรือนตน แวะเข้าไปในป่าอัญชันใกล้เมืองสาเกตเพื่อชมวิหาร ฯลฯและเราได้ฟังธรรมเทศนาของพระองค์ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่แล้วก็ได้รู้แจ้งชัด สัจจะได้สัมผัสธรรมคืออมตบท ซึ่งปราศจากกิเลสจตุสัจจะในที่นั้นนั่นเอง ต่อแต่นั้น ได้รู้ แจ่มแจ้งพระสัทธรรมแล้วบวชเป็นบรรพชิต ได้บรรลุวิชา ๓ แล้ว คำสั่งสอนของ พระพุทธเจ้าไม่เปล่าปราศจากประโยชน์เลย (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๑๔๕/๕๗๘)

สุญญกถา : ว่าด้วยความว่าง กล่าวด้วยความสุญญะ (ความว่าง) แบ่งเป็นอุทเทส (มาติกา)และนิท เทสได้อย่างละ ๒๕ ดังนี้

อุทเทส

ท่านพระสารีบุตรนำพระสูตรมาแสดงไว้เป็นอุทเทส มีสาระสำคัญ ดังนี้

ท่านพระอานนท์ทูลถามว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ที่กล่าวกันว่า “โลกว่าง โลก ว่าง” ด้วยเหตุเท่าไรหนอ” พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “อานนท์ เพราะว่างจากอดีตา หรือจากสิ่งทีเนื่องด้วยอดีตา ฉะนั้น เราจึงกล่าวว่า “โลกว่าง” อานนท์ อะไรเล่าว่าง จากอดีตา หรือจากสิ่งทีเนื่องด้วยอดีตา คือ จักขุเป็นธรรมว่างจากอดีตา หรือจาก สิ่งทีเนื่องด้วยอดีตา รูป... จักขุวิญญาณ... จักขุสัมผัส... สุขเวทนา ทุกขเวทนา หรือ อุเบกขาเวทนาที่เกิดเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย ว่างจากอดีตา หรือสิ่งทีเนื่องด้วย อดีตา ฯลฯ(องค์ธรรมที่ว่างจากอดีตา หรือสิ่งทีเนื่องด้วยอดีตา มี ๓๐ ประการ ดู หมวดธรรมที่ควรรู้อยู่ในสุตมยัญญาณที่ ๑ ตอนที่ ๒ ชุดที่ ๑ หมวดที่ ๑) มาติกา ๒๕

๑. สุญญสุญญะ (ความว่างด้วยธรรมที่ว่าง)
๒. สังขารสุญญะ (ความว่างด้วยธรรมที่เป็นสังขาร)
๓. วิปริณามสุญญะ (ความว่างด้วยธรรมที่แปรผัน)
๔. อัคคสุญญะ (ความว่างด้วยธรรมที่เป็นเลิศ)

๕. ลักขณสุญญะ (ความว่างด้วยธรรมที่เป็นลักษณะ)
๖. วิกขัมภนสุญญะ (ความว่างด้วยธรรมที่เป็นเหตุข่ม)
๗. ตทังคสุญญะ (ความว่างด้วยธรรมที่เป็นคู่ปรับ)
๘. สมุจเฉทสุญญะ (ความว่างด้วยธรรมที่เป็นเหตุให้ตัดขาด)
๙. ปฏิปัสสัทธิสุญญะ (ความว่างด้วยธรรมที่เป็นเหตุทำให้สงบระงับ)
๑๐. นิสสรณสุญญะ (ความว่างด้วยธรรมที่เป็นเหตุสลัดออก)
๑๑. อัชฌัตตสุญญะ (ความว่างด้วยธรรมที่เป็นภายใน)
๑๒. พหิทธาสุญญะ (ความว่างด้วยธรรมที่เป็นภายนอก)
๑๓. พุกโกโตสุญญะ (ความว่างด้วยธรรมที่เป็นภายในและภายนอก)
๑๔. สภาคสุญญะ (ความว่างด้วยธรรมที่เป็นกลุ่มเดียวกัน)
๑๕. วิสภาคสุญญะ (ความว่างด้วยธรรมที่ต่างกลุ่มกัน)
๑๖. เอสนาสุญญะ (ความว่างด้วยธรรมที่แสวงหา)
๑๗. ปริคคหสุญญะ (ความว่างด้วยธรรมที่กำหนด)
๑๘. ปฏิลาภสุญญะ (ความว่างด้วยธรรมที่ได้)
๑๙. ปฏิเวธสุญญะ (ความว่างด้วยธรรมที่รู้แจ้ง)
๒๐. เอกัตตสุญญะ (ความว่างด้วยธรรมที่เป็นสภาวะเดียว)
๒๑. นานัตตสุญญะ (ความว่างด้วยธรรมที่เป็นสภาวะต่าง ๆ)
๒๒. ชันติสุญญะ (ความว่างด้วยธรรมที่พอใจ)
๒๓. อธิษฐานสุญญะ (ความว่างด้วยธรรมที่อธิษฐาน)
๒๔. ปริโยคายนสุญญะ (ความว่างด้วยธรรมที่ยังลง)
๒๕. ความว่างขั้นสูงสุดของความว่างทั้งปวง ที่บุคคลผู้มีสัมปชัญญะทำความ
เป็นไปแห่งกิเลสให้สิ้นไป

นิทเทส

ท่านนำอุทเทส(มาติกา)ข้างต้นมาอธิบายโดยวิธีปุจฉาและวิสัชนาตามลำดับ ดังนี้

๑. คำปุจฉาว่า “สุญญสุญญะ เป็นอย่างไร” ท่านวิสัชนาว่า จักขุเป็นธรรมว่างจาก
อตฺตา จากสิ่งทีเนื่องด้วยอตฺตา จากความเที่ยง จากความยั่งยืน จากความมั่นคง หรือ
จากความไม่แปรผันเป็นธรรมตา โสตะ... ฆานะ... ชิวหา... กาย... มโน...

๒. คำปุจฉาว่า “สังขารสุญญะ เป็นอย่างไร” ท่านวิสัชนาว่า สังขาร ๓ ได้แก่ (๑)
ปุญญาภิสังขาร (๒) อปุญญาภิสังขาร (๓) อาเนญชาภิสังขาร

๑. ปุญญาภิสังขารเป็นธรรมว่างจากอปุญญาภิสังขารและอาเนญชาภิสังขาร

๒. อปุญญาภิสังขารเป็นธรรมว่างจากปุญญาภิสังขารและอาเนญชาภิสังขาร

๓. อาเนญชาภิสังขารเป็นธรรมว่างจากปุญญาภิสังขารและอปุญญาภิสังขาร
อีกนัยหนึ่ง สังขาร ๓ ได้แก่

๑. กายสังขาร ๒. วจีสังขาร

๓. จิตตสังขาร

อีกนัยหนึ่ง สังขาร ๓ ได้แก่

๑. สังขารส่วนอดีต ๒. สังขารส่วนอนาคต

๓. สังขารส่วนปัจจุบัน

สังขารทั้ง ๒ หมวดนี้มีวิธีการจำแนกเช่นเดียวกับสังขาร ๓ ประการแรก

๓. คำปุจฉาว่า “วิปริณามสุญญะ เป็นอย่างไร” ท่านวิสันนาว่า รูปที่เกิดขึ้นแล้ว เป็นธรรมว่างตามสภาวะ รูปที่ดับไปเป็นธรรมแปรผันและว่าง เวทนา... สัญญา... สังขาร ... วิญญาณ ...

๔. คำปุจฉาว่า “อัคคสุญญะ เป็นอย่างไร” ท่านวิสันนาว่า ทางที่เลิศ ทางที่ประเสริฐ ทางที่วิเศษ คือ ความสงบแห่งสังขารทั้งปวง ความสละคืนอุปธิทั้งปวง ความสิ้นไปแห่งตัณหา ความคลายกำหนด ความดับ นิพพาน ชื่อว่าอัคคสุญญะ

๕. คำปุจฉาว่า “ลักษณะสุญญะ เป็นอย่างไร” ท่านวิสันนาว่า ลักษณะ ๒ ประการ ได้แก่ (๑) พาลักษณะ (๒) บัณฑิตลักษณะ

พาลลักษณะเป็นธรรมว่างจากบัณฑิตลักษณะ

บัณฑิตลักษณะเป็นธรรมว่างจากพาลลักษณะ

ลักษณะ ๓ ประการ ได้แก่

๑. อุปปาทลักษณะ (ลักษณะความเกิดขึ้น)

๒. วยลักษณะ (ลักษณะความเสื่อม)

๓. ฐิตัญญูถัตตลักษณะ (ลักษณะความแปรผันเมื่อยังตั้งอยู่)

ลักษณะอีก ๓ ประการ ได้แก่

๑. อุปปาทลักษณะเป็นธรรมว่างจากวยลักษณะและฐิตัญญูถัตตลักษณะ

๒. วยลักษณะเป็นธรรมว่างจากอุปปาทลักษณะและฐิตัญญูถัตตลักษณะ

๓. ฐิตัญญูถัตตลักษณะเป็นธรรมว่างจากอุปปาทลักษณะและวยลักษณะ

ลำดับต่อไป ท่านนำธรรม ๒๐๑ ประการ (หมวดธรรมที่ควรรู้อยู่ในสุตมยญาณ ที่ ๑ ตอนที่ ๒ ชุดที่ ๑ หมวดที่ ๒-๑๒) มาจำแนกด้วยลักษณะ ๓ ประการข้างต้น เช่น

๑. อุปปาทลักษณะแห่งรูปเป็นธรรมว่างจากวยลักษณะและฐิตัญญูถัตตลักษณะ

๒. วยลักษณะแห่งรูปเป็นธรรมว่างจากอุปปาทลักษณะและฐิตัญญูถัตตลักษณะ

๓. ฐิตัญญูถัตตลักษณะแห่งรูปเป็นธรรมว่างจากอุปปาทลักษณะและ วยลักษณะ

๖. คำปุจฉาว่า “วิกขัมภนสุญญะ เป็นอย่างไร” ท่านวิสันนาโดยนำธรรม ที่เป็นคู่ตรงกันข้าม ๓๗ คู่ (หมวดธรรมที่ควรเจริญ ในสุตมยญาณที่ ๔) มาจำแนกคำปุจฉานี้ เช่น กามฉันทะเป็นธรรมที่บุคคลข่มไว้ด้วยเนกขัมมะ และเป็นธรรมว่างจากเนกขัมมะ

๗. คำปุจฉาว่า “ตทังคสุญญะ เป็นอย่างไร” ท่านวิสันนาโดยนำธรรมที่เป็นคู่ตรงกันข้าม ๓๗ คู่ มาจำแนกคำปุจฉานี้ เช่น กามฉันทะเป็นเป็นธรรมที่บุคคลละได้ด้วยเนกขัมมะ และเป็นธรรมว่างจากเนกขัมมะ

๘. คำปุจฉาว่า “สมุจเจทสุญญะ เป็นอย่างไร” ท่านวิสันนาโดยนำธรรมที่เป็นคู่ตรงกันข้าม ๓๗ คู่ มาจำแนกคำปุจฉานี้ เช่น กามฉันทะเป็นธรรมที่บุคคลตัดขาดด้วยเนกขัมมะ และเป็นธรรมว่างจากเนกขัมมะ

๙. คำปุจฉาว่า “ปฏิปัสสัทธิสุญญะ เป็นอย่างไร” ท่านวิสันนาโดยนำธรรมที่เป็นคู่ตรงกันข้าม ๓๗ คู่ มาจำแนกคำปุจฉานี้ เช่น กามฉันทะเป็นธรรมที่บุคคลทำให้สงบระงับด้วยเนกขัมมะ และเป็นธรรมว่างจากเนกขัมมะ

๑๐. คำปุจฉาว่า “นิสสรณสุญญะ เป็นอย่างไร” ท่านวิสันนาโดยนำธรรมที่เป็นคู่ตรงกันข้าม ๓๗ คู่ มาจำแนกคำปุจฉานี้ เช่น กามฉันทะเป็นธรรมที่บุคคล สลัดออกด้วยเนกขัมมะ และเป็นธรรมว่างจากเนกขัมมะ

๑๑. คำปุจฉาว่า “อชฌัตตสุญญะ เป็นอย่างไร” ท่านวิสันนาว่า จักขุที่เป็นอายตนะภายในเป็นธรรมว่างจากอตตะตา จากสิ่งที่เนื่องด้วยอตตะตา จากความเที่ยง จากความยั่งยืน จากความมั่นคง หรือจากความไม่แปรผันเป็นธรรมตา โสตะ... ชานะ... ชิวหา... กาย... วิญญาณ...

๑๒. คำปุจฉาว่า “พหิทธาสุญญะ เป็นอย่างไร” ท่านวิสันนามีใจความตรงกันข้ามกับอชฌัตตสุญญะ

๑๓. คำปุจฉาว่า “ทุกุโธสุญญะ เป็นอย่างไร” ท่านวิสันนาว่า ได้แก่ อชฌัตตสุญญะกับพหิทธาสุญญะรวมกัน

๑๔. คำปุจฉาว่า “สภากสุญญะ เป็นอย่างไร” ท่านวิสันนาว่าอายตนะ ภายใน ๖ เป็นธรรมกลุ่มเดียวกันและเป็นธรรมว่าง อายตนะภายนอก ๖ เป็นธรรมกลุ่มเดียวกัน และเป็นธรรมว่าง ฯลฯ (องค์ธรรมที่ว่าง ต่อจากนี้ ได้แก่ วิญญาณ ๖ ผัสสะ ๖ เวทนา ๖ สัญญา ๖ และเจตนา ๖)

๑๕. คำปุจฉาว่า “วิสภากสุญญะ เป็นอย่างไร” ท่านวิสันนาว่าอายตนะ ภายใน ๖ เป็นธรรมต่างกลุ่มกับอายตนะภายนอก ๖ และเป็นธรรมว่าง อายตนะภายนอก ๖ เป็นธรรมต่างกลุ่มกับหมวดวิญญาณ ๖ และเป็นธรรมว่าง ฯลฯ (องค์ธรรมที่ว่างต่อจากนี้ ได้แก่ (๑) อายตนะภายนอกกับวิญญาณ ๖ (๒) วิญญาณ ๖ กับผัสสะ ๖ (๓) ผัสสะ ๖ กับเวทนา ๖ (๔) เวทนา ๖ กับสัญญา ๖ (๕) สัญญา ๖ กับเจตนา ๖)

๑๖. คำปุจฉาว่า “เอสนาสุญญะ เป็นอย่างไร” ท่านวิสันนาโดยนำธรรม ที่เป็นคู่ตรงกันข้าม ๓๗ คู่ มาจำแนกคำปุจฉานี้ เช่น เนกขัมมะที่บุคคลแสวงหาเป็นธรรมว่างจากกามฉันทะ

๑๗-๑๙. ปริคคหสุญญะ ปฏิลาภสุญญะ และปฏิเวธสุญญะ มีนัยเดียวกับ คำว่า “เอสนาสุญญะ” เปลี่ยนแต่ความหมายของคำเท่านั้น เช่น

เนกขัมมะที่บุคคลกำหนด เป็นธรรมว่างจากกามฉันทะ

เนกขัมมะที่บุคคลได้ เป็นธรรมว่างจากกามฉันทะ

เนกขัมมะที่บุคคลรู้แจ้ง เป็นธรรมว่างจากกามฉันทะ

๒๐-๒๑. คำปุจฉาว่า “เอกัตตสุญญะ นานัตตสุญญะ เป็นอย่างไร” ท่าน วิสันนา โดยนำธรรมที่เป็นคู่ตรงกันข้าม ๓๗ คู่มาจำแนกเป็นสภาวะต่าง ๆ และสภาวะเดียว คือ ฝ่ายอกุศลเป็นสภาวะต่าง ๆ ฝ่ายกุศลเป็นสภาวะเดียว และฝ่าย กุศลว่างจากฝ่าย อกุศล เช่น

กามฉันทะเป็นสภาวะต่าง ๆ เนกขัมมะเป็นสภาวะเดียว เนกขัมมะที่เป็นสภาวะเดียวของบุคคลผู้คิดอยู่ เป็นธรรมว่างจากกามฉันทะ

๒๒-๒๔. ชั้นตีสัญญา อธิษฐานสัญญา ปรีโยคาหนสัญญา มีนัยเดียวกับคำว่า “เอสนาสัญญา” เปลี่ยนแต่ถ้อยคำเท่านั้น เช่น

เนกขัมมะที่บุคคลพอใจเป็นธรรมว่างจากกามฉันทะ

เนกขัมมะที่บุคคลอธิษฐานเป็นธรรมว่างจากกามฉันทะ

เนกขัมมะที่บุคคลหยั่งลงเป็นธรรมว่างจากกามฉันทะ

๒๕. คำปุจฉาว่า “ความว่างขั้นสูงสุดของความว่างทั้งปวง คือ การที่บุคคล ผู้มีสัมปชัญญะทำความเป็นไปแห่งกิเลสให้สิ้นไป เป็นอย่างไร” ท่านวิสัชนาว่า ได้แก่ การที่บุคคลผู้มีสัมปชัญญะทำอกุศลให้สิ้นไปด้วยกุศลมีสาระสำคัญแบ่งเป็น๒ตอนคือ

ตอนที่ ๑ ท่านนำหมวดธรรมที่เป็นคู่ตรงกันข้าม ๓๗ คู่มาจำแนก เช่น

บุคคลผู้มีสัมปชัญญะในโลกนี้ยอมทำความเป็นไปแห่งกามฉันทะให้สิ้นไปด้วย

เนกขัมมะ

ตอนที่ ๒ ท่านนำอายตนะภายใน ๖ มาจำแนก เช่น

เมื่อบุคคลผู้มีสัมปชัญญะปรินิพพานด้วยอนุปาทิสเสนานิพพานธาตุ ความเป็นไปแห่งจักขุนี้ยอมสิ้นไป และความเป็นไปแห่งจักขุอื่นก็ไม่เกิดขึ้น (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๔๖/๕๒๔)

สัญญาธรรม : ธรรมว่าด้วยความว่าง หมายถึงว่างจากราคะ โทสะ โมหะ โกธะ อุปกาสะ มกฺขะ ปฬาสะ อิสสา มัจฉริยะ มายา สาถะยยะ ถัมภะ สารัมภะ มานะ อติมานะ มทะ ปมาทะ กิเลสทุกชนิด ทุจริตทุกทาง ความกระวนกระวายทุกอย่าง ความเร่าร้อนทุกสถาน ความเดือดร้อนทุกประการ อกุศลลาภสังขารทุกประเภท หรือดังคำที่พระยโสธราเถรากล่าวไว้ว่า หม่อมฉันชื่อว่า ยโสธรา ขอกราบพระยุคลบาท แล้วใช้ดอกบัวบานปิด ๑,๐๐๐ โลกธาตุไว้ เนรมิตเป็นพรหมแสดงสัญญาธรรมอยู่ กราบทูลว่า ข้าแต่พระวิระ ผู้มีพระจักขุ หรือดังคำใน ที่เหล่าพระเถรากล่าวไว้ว่า พระเถรเหล่านั้น กราบพระยุคลบาทของพระมุนีแล้ว แสดงฤทธิ์ต่าง ๆ บางพวกแสดงแสงสว่าง บางพวกแสดงความมืด บางพวกแสดงอย่างอื่น บางพวกแสดงตนเป็นพรหม บางพวกเนรมิตที่จักรมมีค่ามาก และเพศพระพรหม แสดงสัญญาธรรมอยู่ (ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๘๖/๒๔๖, ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๓๔๑/๔๙๙, ๓๓/๒๕/๕๒๓), ในวิภังค์อธิบายว่า สัญญาธรรม คือ ฌาน (อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๓๒๓/๒๑๔, ๓๘๕, ๒๔๕)

สัญญาธาตุ : ธาตุคือความว่าง ดังคำในปฏิสัมภิทามรรค ที่พระสารีบุตรเถระกล่าวว่า ประตุสูวิโมกข์ ๓ ประการนี้ ย่อมเป็นไปเพื่อการนำออกจากโลก คือ ๑. การออกจากโลกมิได้ เพราะพิจารณาเห็นสังขารทั้งปวง ทั้งโดยส่วนเบื้องต้นและส่วนเบื้องปลายและเพราะจิตดำเนินไปในอนิมิตตธาตุ ๒. การออกจากโลกมิได้ เพราะทำใจให้อาจหาญในสังขารทั้งปวง และเพราะจิตดำเนินไปในอัปปนิหิตธาตุ ๓. การออกจากโลกมิได้ เพราะพิจารณาเห็นธรรมทั้งปวงโดยความเป็นฝ่ายอื่นและเพราะจิตดำเนินไปในสัญญาธาตุ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๑๙/๓๖๕)

สัญญาตผัสสะ : สัมผัสว่าด้วยความว่าง เป็น ๑ ในผัสสะ ๓ คือ สัญญาตผัสสะ อนิมิตตผัสสะ อัปภินิหิตผัสสะ หรือตั้งคำว่า นีสัญญาตผัสสะ นีอนิมิตตผัสสะ นีอัปภินิหิตผัสสะ, ในกถาวัตถุ นิโรธสมาปัตติกถา อธิบายไว้ว่า ผัสสะทั้ง ๓ คือ (๑) สัญญาตผัสสะ (๒) อนิมิตตผัสสะ (๓) อัปภินิหิตผัสสะ (ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๓/๖๓, ๒๙/๘๖/๒๖๐, อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๔๕๘/๔๙๐)

สัญญาตโลกสูตร : พระสูตรว่าด้วยโลกว่าง ท่านพระอานนที่ได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคผู้ประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันแล้วทูลถามว่า ด้วยเหตุเพียงเท่าไร ชื่อว่าโลกว่าง พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า โลกชื่อว่าว่าง เพราะว่างจากอัตตาหรือจากสิ่งทีเนื่องด้วยอัตตา อันได้แก่ สิ่งเหล่านี้ คือ อายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖ วิญญาณ ๖ สัมผัส ๖ และแม้ ความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้นเพราะสัมผัส ๖ เป็นปัจจัยว่างจากอัตตาหรือจากสิ่งทีเนื่องด้วยอัตตา (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๘๕/๗๘)

สัญญาตวิโมกข์ : หลุดพ้นด้วยสัญญาต, ฌานทีประกอบด้วยสัญญาตวิโมกข์ หมายถึงสภาวะทีหลุดพ้น เพราะว่างจากราคะ โทสะ โมหะ ตั้งคำในเพฬุสสุตตสเถรวัตถุ ทีพระผู้มีพระภาคตรัส ว่า ผู้ไม่มีการสังสม กำหนดรู้อาหารก่อนแล้วจึงบริโภค มีสัญญาตวิโมกข์ และอนิมิตตวิโมกข์ เป็นอารมณ์ไม่ทิ้งทางไว้ให้เป็นที่รู้ได้เหมือนนกไม่ทิ้งทางไว้ในอากาศ ฉะนั้น เป็น ๑ ในวิโมกข์ ๓ คือ สัญญาตวิโมกข์ อนิมิตตวิโมกข์ อัปภินิหิตวิโมกข์, ในวิโมกข์กถาอธิบายไว้ว่า สัญญาตวิโมกข์ เป็นอย่างไร คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ไปสู่ป่าก็ดี ไปสู่โคนไม้ก็ดี ไปสู่เรือนว่างก็ดี พิจารณาตั้งนึว่า นามรูปนี้ว่างจากอัตตาและจากสิ่งทีเนื่องด้วยอัตตา เธอไม่ทำอภินิเวส(ความยึดมั่น) ในนามรูปนั้น เพราะเหตุฉนั้น วิโมกข์ของภิกษุนั้นจึงเป็นวิโมกข์ทีเป็นสัญญาต, นีชื่อว่าสัญญาตวิโมกข์ (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๙๒/๕๗, ๒๕/๙๓/๕๘, ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๙๒/๓๓๗, ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๒๓/๓๗๗, ๓๑/๒๒๙/๓๘๗)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สัญญาตวิโมกข์ ความหลุดพ้นด้วยความว่างเพราะไม่มีกิเลสมีรากะเป็นต้น (ขุ.เถร.อ. (บาลี) ๑/๙๒/๓๐๐)

สัญญาตวิหาร : อยู่ด้วยสัญญาต, ตั้งคำในญาณกถาทีพระสารีบุตรเถระอธิบายว่า เมื่อพิจารณาอภินิเวส (ความยึดมั่น) โดยความเป็นภย ถูกต้องแล้วๆ (ซึ่งอภินิเวสด้วยญาณ) ย่อมเห็นความเสื่อม เพราะจิตน้อมไปในนิพพานทีเป็นสัญญาต, นีชื่อว่าสัญญาตวิหาร (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๗๘/๑๓๒)

สัญญาตวิหารธรรม : ธรรมเป็นเครื่องอยู่อันว่าง, ธรรมเป็นเครื่องอยู่ด้วยสัญญาต, เป็นธรรมข้อ ๑ ในวิหารธรรม ๓ ตั้งคำในจุฬารกทีกล่าวไว้ว่า ท่านพระสัพพกามีตอบแก่พระเวทเถระว่า ท่านเวทเถระ เวลานี้ผมอยู่ด้วยสัญญาตวิหารธรรมเป็นส่วนมาก, ผมก็อยู่ด้วยสัญญาตวิหารธรรมเป็นส่วนมาก แต่ผมบรรลอรหัตตผลนานแล้ว หรือตั้งคำทีพระอุบาลีเถระกราบทูลว่า พระองค์มีสัญญาตวิหารธรรม(ธรรมเป็นเครื่องอยู่อันว่าง) อนิมิตตวิหารธรรม(ธรรมเป็นเครื่องอยู่ไม่มีนิมิต)อัปภินิหิตวิหารธรรม(ธรรมเป็นเครื่องอยู่ไม่มีความตั้งปรารภณา) (วิ.จ.(ไทย) ๗/๔๕๕/๔๑๐, ๓๒/๕๓๘/๘๒)

สุญญตสมาธิ : สมาธิที่พิจารณาเห็นความว่าง, เป็น ๑ ในสมาธิ ๓ คือ สุญญตสมาธิ (สมาธิที่พิจารณาเห็นความว่าง) อนิมิตตสมาธิ (สมาธิที่พิจารณาธรรมอันไม่มีนิमित) อัปภินิหิตสมาธิ (สมาธิที่พิจารณาธรรมไม่มีความตั้งปรารภณา), ในสุญญตสมาธิสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ทางที่ให้ถึงอสังขตธรรมคืออะไร คือ สุญญตสมาธิ (สมาธิพิจารณาความว่าง) อนิมิตตสมาธิ (สมาธิพิจารณาธรรมไม่มีนิमित) อัปภินิหิตสมาธิ (สมาธิพิจารณาธรรมไม่มีความตั้งปรารภณา) นี้เราเรียกว่า ทางที่ให้ถึงอสังขตธรรม, ในปฏิสัมภิทามรรคที่พระสารีบุตรเถระอธิบายว่าเป็นข้อ ๗ ในสมาธิ ๙ คือ ๑. รุปาวจรสมาธิอย่างต่ำ ๒. รุปาวจรสมาธิอย่างปานกลาง ๓. รุปาวจรสมาธิอย่างประณีต ๔. อรูปาวจรสมาธิอย่างต่ำ ๕. อรูปาวจรสมาธิอย่างปานกลาง ๖. อรูปาวจรสมาธิอย่างประณีต ๗. สุญญตสมาธิ (สมาธิพิจารณาเห็นความว่าง) ๘. อนิมิตตสมาธิ (สมาธิพิจารณาเห็นธรรมไม่มีนิमित) ๙. อัปภินิหิตสมาธิ (สมาธิพิจารณาเห็นธรรมไม่มีความตั้งปรารภณา) (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๑๙๙/๑๘๕, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๓, ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๖๙/๔๕๐, ๑๘/๓๗๗/๔๕๔, อง.ตัก.(ไทย) ๒๐/๑๘๔/๔๐๙, ชุ.ป.(ไทย) ๓๑/๔๓/๖๗)

สุญญตสมาธิสูตร : พระสูตรว่าด้วยสุญญตสมาธิ พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า อสังขตธรรม ได้แก่ความสิ้นราคะ โทสะและโมหะ ทางที่ให้ถึงอสังขตธรรม ได้แก่ สุญญตสมาธิ (สมาธิพิจารณาความว่าง) อนิมิตตสมาธิ (สมาธิพิจารณาธรรมไม่มีนิमित) และอัปภินิหิตสมาธิ (สมาธิพิจารณาธรรมไม่มีความตั้งปรารภณา) เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งกายคตาสติสูตรในวรรคนี้ (ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๖๙/๔๕๔)

สุญญตสมาบัติ : สมาบัติด้วยสุญญตตะ, เป็นข้อ ๑ ในสมาบัติ ๓ คือ สุญญตสมาบัติ อนิมิตตสมาบัติ อัปภินิหิตสมาบัติ, ในวินัยปิฎก จุฬวรรค ท่านพระสัมมาสัมพุทธเจ้ากล่าวว่า ท่านเรวตะเมื่อก่อนคราวเป็นคฤหัสถ์ ผมได้ประพฤตสังสมสุญญตสมาบัติ ฉะนั้นเวลานี้ ผมก็ยังอยู่ด้วยสุญญตวิหการธรรมเป็นส่วนมากแต่ผมบรรลอรหัตตผลนานแล้ว ดังคำที่พระอุปราชอุตตมาเถรี กล่าวไว้ว่า เราเจริญแล้วทั้งหมดตามที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ ได้สุญญตสมาบัติและอนิมิตตสมาบัติเป็นประจำตามปรารภณา เราเป็นธิดาซึ่งเกิดแต่พระอูระของพระพุทธเจ้า ยินดีแล้วในนิพพานทุกเมื่อ, ในญาณกถาที่พระสารีบุตรเถระอธิบายว่า เมื่อพิจารณาอภินิเวศโดยความเป็นภย พง์เฉยความเป็นไปแล้ว นึกถึงนิพพานอันเป็นความดับเป็นสุญญตแล้ว ย่อมเข้าสมาบัติ เพราะจิตน้อมไปในนิพพานที่เป็นสุญญตตะ นี้ชื่อว่าสุญญตสมาบัติ, เมื่อพิจารณาอภินิเวศโดยความเป็นภย พง์เฉยความเป็นไปแล้ว นึกถึงนิพพานอันเป็นความดับเป็นสุญญตแล้ว ย่อมเข้าสมาบัติ เพราะจิตน้อมไปในนิพพานที่เป็นสุญญตตะ นี้ชื่อว่าสุญญตสมาบัติ, เมื่อพิจารณาชรามรณอภินิเวศโดยความเป็นภย พง์เฉยความเป็นไปแล้ว นึกถึงนิพพานอันเป็นความดับเป็นสุญญตแล้ว ย่อมเข้าสมาบัติ เพราะจิตน้อมไปในนิพพานที่เป็นสุญญตตะ นี้ชื่อว่าสุญญตสมาบัติ (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๑๙๙/๑๘๕, วิ.จุ.(ไทย) ๗/๔๕๕/๔๑๐, ชุ.เถรี.(ไทย) ๒๖/๔๖/๕๖๑, ชุ.ป.(ไทย) ๓๑/๗๘/๑๓๒)

สุญญัต : ความว่าง หมายถึงฉานที่เป็นสุญญัต, เป็น ๑ ในผัสสะ ๓ ดังคำในจุฬาสุตตที่ พระธัมมทินนาภิกษุณีกล่าวแก่วิสาขอุบาสกว่า ผัสสะ ๓ อย่าง คือ (๑) ผัสสะชื่อสุญญัต(ว่าง) (๒) ผัสสะชื่ออนิมิตต(ไม่มีนิมิต) (๓) ผัสสะชื่ออัปภวิทิต(ไม่มีที่ตั้ง) ย่อมถูกต้องภิกษุผู้ออกจากสัญญาเวทิตนโรธสมาบัติ,ในข้อ ๓ ในธรรม ๓ คือ (๑) สุญญัต(ความว่าง) (๒) อนิมิตต(ธรรมไม่มีนิมิต) (๓) อัปภวิทิต(ธรรมไม่มีความตั้งปรารภนา),ในปฏิสัมภิตามรรคที่พระสารีบุตรเถระอธิบายว่า เป็นปัจจัยแห่งสมาธิ ดังคำว่า โคตรภูธรรม ๘ ประการ คือ (๑) มีอามิส (๒) ไม่มีอามิส (๓) มีที่ตั้ง (๔) ไม่มีที่ตั้ง (๕) เป็นสุญญัต(๖) เป็นวิสุญญัต (๗) เป็นวุกฺขิต (๘) เป็นอวุกฺขิต ๘ ประการเป็นปัจจัยแห่งสมาธิ (ม.ม.ุ.(ไทย)๑๒/๔๖๔/๕๐๕,อง.ต.ก.(ไทย)๒๐/๑๘๖/๔๑๑,ช.ป.(ไทย) ๓๑/๖๐/๙๘)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สุญญัต ในที่นี้หมายถึงโคตรภูธรรมที่ประกอบด้วยนิกันติ,ในอรรถกถาวิงศ์อธิบายว่า สุญญัต หมายถึงสุญญัต ๒ อย่าง คือ (๑) สัตตสุญญัต ว่างจากสัตว์ หมายถึงเบญจขันธ์ (๒) สังขารสุญญัต ว่างจากสังขารทั้งปวง หมายถึงนิพพาน (ช.ป.อ. (บาลี) ๑/๖๐/๒๕๕,อภ.ปญจ.อ. (บาลี) ๓๕๗/๑๙๑)

สุญญตา : ความว่าง มีปรากฏในจุฬาสุตตที่ พระสูตรว่าด้วยสุญญตา สุตตเล็ก (ม.อ.ุ.(ไทย) ๑๔/๑๗๖/๒๑๖,๑๔/๑๗๗/๒๑๗,๑๔/๑๗๘/๒๑๘,๑๔/๑๘๐/๒๑๙)

สุญญตาเจโตวิมุตติ : ความหลุดพ้นทางใจด้วยความว่าง หมายถึงหลุดพ้นโดยว่างจากราคะ โทสะ โมหะ เพราะพิจารณานามรูปโดยความเป็นอนัตตา ดังคำในมหาเวทลลสูตรที่พระมหาโกฏฐิตเถระกล่าวแก่พระสารีบุตรไว้ว่า ท่านผู้มีอายุ ธรรมเหล่านี้ คืออัปมาณา เจโตวิมุตติ อากิญจัญญาเจโตวิมุตติ สุญญตาเจโตวิมุตติ อนิมิตตาเจโตวิมุตติ มีอรรถต่างกันมีพยัญชนะต่างกัน หรือมีอรรถอย่างเดียวกันต่างกันแต่พยัญชนะเท่านั้น,ในสูตรนี้อธิบายว่า สุญญตาเจโตวิมุตติ เป็นอย่างไร คือ ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้อยู่ในป่าก็ดี อยู่ที่โคนไม้ก็ดี อยู่ในเรือนว่างก็ดี พิจารณาเห็นว่า สิ่งนี้ว่างจากตนบ้าง จากสิ่ง ที่เนื่องด้วยตนบ้างนี้เรียกว่าสุญญตาเจโตวิมุตติ,ในโคตตตสูตร กล่าวไว้ว่าเป็นข้อ ๑ ในเจโตวิมุตติ ๔ คือ (๑) อัปมาณาเจโตวิมุตติ (๒) อากิญจัญญาเจโตวิมุตติ (๓) สุญญตาเจโตวิมุตติ (๔) อนิมิตตาเจโตวิมุตติ (ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๔๕๙/๔๙๗,ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๔๙/๓๘๕,๑๘/๓๔๙/๓๘๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สุญญตาเจโตวิมุตติ คือความหลุดพ้นโดยว่างจากราคะ โทสะ โมหะ เพราะพิจารณานามรูปโดยความเป็นอนัตตา (ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๔๕๙/๒๖๓, ส.สพ.อ. (บาลี) ๓/๓๔๙/๑๖๑)

สุญญตานุปัสสนา : การพิจารณาเห็นความว่าง,ในญาณกถาอธิบายว่า ความคิดเพื่อสุญญตานุปัสสนา (การพิจารณาเห็นความว่าง) อันเป็นเพียงกิริยาอัพยาภต ฯลฯ (ช.ป.(ไทย)๓๑/๑๘/๒๖,๓๑/๒๒/๓๑,๓๑/๒๑๖/๓๕๕,๓๑/๒๒๒/๓๗๔,๓๑/๒๒๗/๓๘๓)

สุญญตานุปัสสนาญาณ : ญาณคือการพิจารณาเห็นความว่าง มีกล่าวไว้ในวิโมกขกถา,ในปฏิสัมภิตามรรคที่พระสารีบุตรเถระ อธิบายว่า สุญญตานุปัสสนาญาณพ้น จากอุปาทาน ๓ คือ

๑. ทิฏฐุปาทาน ๒. สีสัพพตูปาทาน ๓. อัตตวาหุุปาทาน (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๑๔/๓๕๖,๓๑/๒๖๘/๓๑๔)

สุญญตานุปัสสนายถาฏญาณ : ยถาฏญาณคือการพิจารณาเห็นความว่าง มีกล่าวไว้ในวิโมกขกถา (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๑๕/๓๕๗)

สุญญตาวិหารธรรม : ธรรมคือการอยู่ด้วยสุญญตผลสมาบัติ ดังคำในในจุฬสุญญตสูตรที่พระอานนท์ กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า ข้าพระองค์ได้สดับรับมาเฉพาะพระพักตร์พระผู้มีพระภาคว่า อานนท์ ปัจจุบันนี้ เราอยู่ด้วยสุญญตาวิหารธรรมโดยมาก ขอขึ้นข้าพระองค์ได้ สดับมาดีแล้ว รับมาดีแล้ว ใส่ใจไว้ดีแล้ว ทรงจำไว้ดีแล้วหรือ พระพุทธเจ้าข้า หรือดัง คำในปิณฑปาตปารีสุทธิสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ตีละ ตีละ สารีบุตร ได้ยินว่า เธออยู่ด้วยวิหารธรรมของมหาบุรุษเป็นส่วนมากในบัดนี้ เพราะวิหารธรรมของมหาบุรุษนี่ก็คือสุญญตาเพราะฉะนั้น ถ้าภิกษุหวังว่า เราพึงอยู่ด้วยสุญญตาวิหารธรรม เป็นส่วนมาก (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๗๖/๒๑๕,๑๔/๔๓๘/๔๙๙)

สุญญตผัสสะ : สัมผัสคือความว่าง,เป็น ๑ ในผัสสะ ๓ คือ (๑) สุญญตผัสสะ (๒)นิมิตตผัสสะ (๓) อัมภิมิตตผัสสะ (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๓๔๘/๓๘๔)

สุญญตสุญญะ : ความว่างด้วยธรรมที่ว่าง,เป็นข้อ ๑ ในสุญญะ ๒๕ มีกล่าวไว้ในสุญญกถา ที่พระสารีบุตรเถระอธิบายความหมายของสุญญตสุญญะไว้ว่า จักขุเป็นธรรมว่างจากอตตะ จากสิ่งที่เนื่องด้วยอตตะ จากความเที่ยงจากความยั่งยืน จากความมั่นคง หรือจากความไม่แปรผันเป็นธรรมดา โสตะ ฯลฯ ฆานะ ฯลฯ ชิวหา ฯลฯ กาย ฯลฯ มโนเป็นธรรมว่างจากอตตะ จากสิ่งที่เนื่องด้วยอตตะ จากความเที่ยง จากความยั่งยืน จากความมั่นคง หรือจากความไม่แปรผันเป็นธรรมดา นี้ชื่อว่าสุญญตสุญญะ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๔๘/๕๒๖)

สุญญาการ : เรือนว่าง หมายถึงสถานที่ว่าง สงบ เงียบ ดังคำในมหารวรรคที่กล่าวไว้ว่า พระผู้มีพระภาคได้เสด็จเข้าสู่สุญญาการ หรือดังคำในจุฬวรรคที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า คหบดี ตถาคตทั้งหลายย่อมยินดีในสุญญาการ หรือดังคำใน ปิยาลผลทายกเถราปทาน ที่ท่านพระเถระกล่าวไว้ว่า ข้าพเจ้าขึ้นสู่ปราสาทคือธรรม อันควรเป็นสุญญาการที่ ประเสริฐอยู่ในศาสนาของพระศากยบุตรตามความปรารถนา (วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๘๕/๐,๗/๓๐๖/๑๑๗, ๗/๓๓๒/๑๗๒, ๗/๓๓๒/๑๗๓,ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๙๙/๑๘๑)

สุณิสสา : อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สุณิสสาการ คือ สถานที่ว่าง โอกาสที่เงียบสงบ สถานที่เหมาะแก่การบำเพ็ญอานาปานสติกัมมฐาน (วิ.อ. (บาลี) ๑/๑๖๕/๔๔๔) หญิงสะไถ่ ดังคำในมหาปริณิพพานสูตร ที่กล่าวไว้ว่า เมื่อพระพุทธเจ้าปริณิพพานแล้ว พวกเจ้ามัลละ โอรส สุณิสสา และปชาบดีของพวกเจ้ามัลละพอสดับคำของท่านพระอานนท์ ทรงเศร้าเสียพระทัย เปี่ยมไปด้วยโศกนันท หรือมีกล่าวไว้ในปฐมสุณิสสาวิมานวิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงสะไถ่ เรื่องที่ ๑ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๑๑/๑๕๙,๑๐/๒๒๖/๑๗๐,ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๑๐๘/๑๙)

สุณิสสาวิมาน : วิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงสะไถ่ มี ๒ เรื่อง แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

๑. สุนิสาวิมาน (ปฐม) (เรื่องที่ ๑) เป็นวิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงสะใภ้เรื่องที่ ๑ เป็นวิมานอันรุ่งเรืองในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ หญิงสะใภ้ในที่นี้คือหญิงชาวกรุงสวาทิได้เห็นภิกษุผู้เป็นพระอรหันต์รูปหนึ่งเกิดความเลื่อมใสได้แบ่งขนมถวายด้วยมือตนเอง (ขุ.วิ. (ไทย) ๒๖/๑๐๘/๑๙)

๒. สุนิสาวิมาน (ทุติย) (เรื่องที่ ๒) เป็นวิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงสะใภ้เรื่องที่ ๒ เป็นวิมานอันรุ่งเรืองในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ หญิงสะใภ้ในที่นี้เป็นชาวกรุงสวาทิได้เห็นภิกษุผู้เป็นพระอรหันต์ เกิดความเลื่อมใส ได้ถวายขนมกุมมาสด้วยมือตนเอง (ขุ.วิ. (ไทย) ๒๖/๑๑๖/๒๐)

สุตาเทพธิดา, ชื่อ : ชื่อเทพธิดาองค์หนึ่ง เป็นธิดาของท้าวเวสสวัณมหาราชในบรรดาธิดา ๕ (คือ ลดาเทพธิดา สัชชาเทพธิดา ปวราเทพธิดา อัจฉิมุติเทพธิดาและสุตาเทพธิดา) เป็นนางบาทพริจาริกาของท้าวสักกเทวราช ผู้ทรงคุณอันประเสริฐ ทรงสิริ งดงามอยู่ด้วยคุณธรรม ก่อนที่จะไปเกิดในสวรรค์ มีประวัติกล่าวไว้ว่า เมื่อเกิดเป็นมนุษย์อยู่ในมนุษยโลก เป็นสะใภ้ในตระกูลมั่งคั่งตระกูลหนึ่ง มีนิสัยไม่มักโกรธ ปฏิบัติตามคำสั่งของสามีเสมอ ไม่ประมาทในการรักษาอุบาสกศีล ประพฤติเกื้อกูลยำเกรงสามี (ขุ.วิ. (ไทย) ๒๖/๓๑๖/๕๑)

สุตทกวี : กวีด้านสุตตะ หมายถึงนักกวีด้านการประพันธ์สิ่งที่ฟังมา เป็นข้อ ๒ ในกวี ๔ ๑. จินตาทกวี ๒. สุตทกวี ๓. อัตถกวี ๔. ปฏิภาณกวี (อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๓๑/๓๔๓)
อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สุตทกวี คือ ผู้เชี่ยวชาญในศิลปะการประพันธ์ตามที่ได้ฟังมา (อง.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๒๒๑-๒๓๑/๔๔๐)

สุตตเปตวัตถุ : เรื่องหญิงผู้ถวายได้ไปอยู่กับเปรต เป็นเรื่องหญิงผู้ถวายได้ไปอยู่กับเปรต เป็นเรื่องแสดงผลแห่งการถวายผ้าแด่พระปัจเจกพุทธเจ้า คือ เมื่อก่อนพุทธกาล ชายหนุ่มคนหนึ่ง ชาวบ้านใกล้กรุงสวาทิได้อุปฐากพระปัจเจกพุทธเจ้าองค์หนึ่ง ต่อมามารดาได้สว่ขอหญิงสาวในตระกูลที่เสมอกันให้แต่งงาน แต่ชายหนุ่มถูกงัดเสียชีวิตเสียก่อน และได้ไปเกิดเป็นเวมานิกเปรต คิดถึงหญิงสาวที่มารดาสว่ขอให้แต่งงาน จึงทำอุบายให้นางได้ถวายผ้าแด่พระปัจเจกพุทธเจ้าพระองค์นั้น ด้วยผลแห่งบุญนั้นเขาจึงพานางไปอยู่ในวิมานของตนถึง ๗๐๐ ปี (ขุ.เปต. (ไทย) ๒๖/๓๔๑/๒๒๑)

สุตตรา, (ยสุตตรา) ชื่อ : ชื่อเทพธิดาองค์หนึ่ง ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เป็นบาทจาริกาของท้าวสักกะ มีปรากฏในนาควิมาน ก่อนที่เกิดเป็นเทพธิดา ได้เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าที่กรุงพาราณสี ได้ถวายผ้าคู่หนึ่งแด่พระองค์ ถวายอภิวัตพระยุคลบาทแล้วนั่งอยู่บนพื้นดิน มีจิตยินดีได้ทำอัญชลีแด่พระองค์แล้ว ดังคำว่า ดินถึงแก่กรรมตั้งแต่อายุยังน้อย เคลื่อนจากอัฐภาพนั้นแล้ว บังเกิดในหมู่เทพชั้นดาวดึงส์ มีบริวารยศ เป็นปชาบดีองค์หนึ่งของท้าวสักกะ มีนามว่ายสุตตรา ปรากฏไปทั่วทุกทิศ (ขุ.วิ. (ไทย) ๒๖/๗๑๐/๘๒)

สุตตะ : สุตตะ ได้แก่ อุทวิภังค์ นิทเทส ชันธกะ ปริวาร พระสูตรในสุตตนิบาต และพุทธวจนะอื่น ๆ ที่มีชื่อว่าสุตตะหรือสุตตันตะ ดังคำในมหาวิภังค์ที่พระผู้มีพระภาคตรัสแก่สารีบุตรว่าสารีบุตรพระพุทธเจ้าวิปัสสี พระพุทธเจ้าสิขี พระพุทธเจ้าเวสสภู ทรงผ่อนคลายที่จะแสดงธรรมโดยพิสดารแก่สาวก สุตตะ เคยยะ เวยยากรณะ คาถา

อุทาน อิติวุตตกะ ชาตก อัทฏฐธรรม เวทลละ ของพระพุทเจ้าทั้ง ๓ พระองค์จึงมี
น้อยมิได้ทรงบัญญัติสิกขาบทไว้แก่สาวกไม่มีการแสดงปาติโมกข์, เป็นข้อ ๑ ในนวังค
สัตถสาศน์ คือ สุตตะ เคยยะ เวยยาकरणะ คาถา อุทาน อิติวุตตกะ ชาตก อัทฏฐ
ธรรม เวทลละ (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๑๙/๑๑, วิ.ม.(ไทย) ๔/๘๔/๑๒๙, ๔/๘๕/๑๓๖, ๔/
๘๕/๑๓๗, ๔/๑๐๓/๑๖๐, ม.ม.(ไทย) ๑๒/๒๓๘/๒๕๒, อง.ตีก.(ไทย) ๒๐/๗๑/
๒๘๕, อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๖/๑๐, ๒๑/๑๐๒/๑๕๖, ๒๑/๑๕๑/๒๗๖, อง.ฉกก.(ไทย)
๒๒/๕๑/๕๒๐)

อรรถกถาอธิบายว่า เป็นข้อที่ ๑ ในนวังคสัตถสาศน์ คำสอนของพระศาสดามีองค์
๙ คือ สุตตะ ได้แก่ อุกโตวิมังค์ นิทเทส ชันธกะ ปริวาร พระสูตรในสุตตันนิบาต และ
พุทธวจนะอื่น ๆ ที่มีชื่อว่า สุตตะ หรือ สุตตันตะ (อง.จตุกก.อ.(บาลี) ๒/๖/๒๘๒, วิ.อ.
(บาลี) ๑/๒๖)

สุตตันตนิทเทส : แสดงพระสูตร คือ อธิบายอุทเทสที่ ๑-๓ ของยุคนัทกถา โดยวิธีปุจฉาและวิสัชนา
ดังนี้

อุทเทสที่ ๑

คำปุจฉาว่า “ภิกษุเจริญวิปัสสนามีสมณะนำหน้า เป็นอย่างไร” ท่านวิสัชนา ไว้ถึง
๗๗ ประการ โดยนำองค์ธรรม ๗๗ ประการ (เหมือนในอนันตริกสมาธิ-ญาณนิทเทส
แห่งญาณกถา) มาจำแนกความหมายของคำปุจฉานี้ เช่น

ประการที่ ๑ มิ่งค์ธรรมคือเนกขัมมะ แบ่งเป็น ๒ ส่วน ดังนี้

ส่วนที่ ๑

ความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณิ ไม่ฟุ้งซ่านด้วยอำนาจเนกขัมมะ เป็นสมาธิ ชื่อว่า
วิปัสสนา เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็นธรรมที่เกิดในสมาธินั้น โดยความ ไม่เที่ยง โดย
ความเป็นทุกข์ โดยความเป็นอนัตตา ด้วยประการดังนี้ สมณะจึงมี ก่อน วิปัสสนามี
ภายหลัง เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า “เจริญวิปัสสนามีสมณะ นำหน้า”

ส่วนที่ ๒

ท่านนำคำต่าง ๆ ในอุทเทสที่ ๑ มาอธิบายโดยวิธีปุจฉาและวิสัชนา มีใจความดังนี้
คำว่า “เจริญ” ท่านอธิบายว่า หมายถึงภาวนา ๔ ประการ (มีความหมายเหมือน
ในภาวนาหมวดที่ ๕ แห่งสุตมยญาณที่ ๔)

คำว่า “มรรคย่อมเกิด” ท่านอธิบายว่า มรรคที่ชื่อว่าสัมมาทิฏฐิเพราะมี สภาวะ
เห็น ย่อมเกิด ... มรรคที่ชื่อว่าสัมมาสมาธิเพราะมีสภาวะไม่ฟุ้งซ่าน ย่อมเกิด

คำว่า “เธอปฏิบัติ เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้น” ท่านอธิบายโดยใช้คำกริยา ๑๕
คำ แสดงเป็นอาการของการปฏิบัติ การเจริญ และการทำให้มากตามลำดับ (คำกริยา
๑๕ คำนี้เป็นชุดเดียวกันกับที่ใช้แสดงเป็นอาการของการศึกษาตามลำดับในสิลมย
ญาณนิทเทสแห่งญาณกถา) เช่น

ภิกษุนั้นเมื่อนึกถึง ชื่อว่าปฏิบัติ เมื่อรู้ ชื่อว่าปฏิบัติ

ภิกษุนั้นเมื่อนึกถึง ชื่อว่าเจริญ เมื่อรู้ ชื่อว่าเจริญ

ภิกษุนั้นเมื่อนึกถึง ชื่อว่าทำให้มาก เมื่อรู้ ชื่อว่าทำให้มาก

คำว่า “เมื่อเธอปฏิบัติมรรคนั้น ฯลฯ อนุสัยย่อมสิ้นไป” ท่านอธิบายว่า

๑. ภิกษุละสังโยชน์ ๓ ประการ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาสได้ อนุสัย ๒ ประการ คือ ทิฏฐานุสัย และวิจิกิจฉานุสัย สิ้นไปด้วยโสดาปัตติมรรค

๒. ภิกษุละสังโยชน์ ๒ ประการ คือ กามราคสังโยชน์และภริขสังโยชน์ส่วนหยาบ ๆ ได้ อนุสัย ๒ ประการ คือ กามราคานุสัย และภริขานุสัยส่วนหยาบ ๆ สิ้นไปด้วยสกทาคามิมรรค

๓. ภิกษุละสังโยชน์ ๒ ประการ คือ กามราคสังโยชน์ และภริขสังโยชน์ส่วนละเอียด ๆ ได้ อนุสัย ๒ ประการ คือ กามราคานุสัย และภริขานุสัยส่วนละเอียด ๆ สิ้นไปด้วยอนาคามิมรรค

๔. ภิกษุละสังโยชน์ ๕ ประการ คือ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชาได้ อนุสัย ๓ ประการ คือ มานานุสัย ภวราคานุสัย และอวิชชานุสัยสิ้นไปด้วยอรหัตตมรรค

ประการที่ ๒-๗๗ ก็มีรูปแบบเช่นเดียวกันนี้ ต่างกันแต่องค์ธรรมเท่านั้น

อุทเทสที่ ๒

คำปุจฉาว่า “ภิกษุเจริญสมณะมีวิปัสสนานำหน้า เป็นอย่างไร” ท่านวิสัชนาโดยแบ่งเป็น ๓ ส่วน ดังนี้

ส่วนที่ ๑

ชื่อว่าวิปัสสนา เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็นโดยความไม่เที่ยง ชื่อว่าวิปัสสนา เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็นโดยความเป็นทุกข์ ชื่อว่าวิปัสสนา เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็นโดยความเป็นอนัตตา สภาวะที่จิตปล่อยธรรมทั้งหลายที่เกิดในวิปัสสนานั้นเป็นอารมณ์ และสภาวะที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ ไม่ฟุ้งซ่าน เป็นสมาธิ วิปัสสนาจึงมีก่อน สมณะมีภายหลัง ด้วยประการดังนี้ เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า “เจริญสมณะมีวิปัสสนานำหน้า”

ส่วนที่ ๒ (เหมือนในอุทเทสที่ ๑)

ส่วนที่ ๓

ท่านนำธรรม ๒๐๑ ประการ (หมวดธรรมที่ควรรู้อย่างในสุตมยญาณที่ ๑ ตอนที่ ๒ ชุดที่ ๑ หมวด ๒-๑๒) มาจำแนกการเจริญสมณะมีวิปัสสนานำหน้าตามวิธีการข้างต้น เป็น ๒๐๑ ประการ เช่น ประการที่ ๑ มืองค์ธรรมคือ รูป ดังนี้

ชื่อว่าวิปัสสนา เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็นรูปโดยความไม่เที่ยง ชื่อว่าวิปัสสนา เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นทุกข์ ชื่อว่าวิปัสสนา เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นอนัตตา สภาวะที่จิตปล่อยธรรมทั้งหลายที่เกิดในวิปัสสนานั้นเป็นอารมณ์ และสภาวะที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ ไม่ฟุ้งซ่าน เป็นสมาธิ วิปัสสนาจึงมีก่อน สมณะมีภายหลัง ด้วยประการดังนี้ เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า “เจริญสมณะมีวิปัสสนานำหน้า”

อุทเทสที่ ๓

คำปจฉาว่า “ภิกษุเจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กันไป เป็นอย่างไร” ท่านวิสันาโดยแบ่งเป็น ๓ ส่วน ดังนี้

ส่วนที่ ๑

ภิกษุเจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กันไปด้วยอาการ ๑๖ ประการ คือ (๑) ด้วยมีสภาวะเป็นอารมณ์ (๒) ด้วยมีสภาวะเป็นโคจร (๓) ด้วยมีสภาวะละ (๔) ด้วยมีสภาวะสละ (๕) ด้วยมีสภาวะออกไป (๖) ด้วยมีสภาวะหลีกออกไป (๗) ด้วยมีสภาวะเป็นธรรมละเอียด (๘) ด้วยมีสภาวะเป็นธรรมประณีต (๙) ด้วยมีสภาวะ หลุดพ้น (๑๐) ด้วยมีสภาวะไม่มีอาสวะ (๑๑) ด้วยมีสภาวะเป็นเครื่องข้าม (๑๒) ด้วยมี สภาวะไม่มีนิमित (๑๓) ด้วยมีสภาวะไม่มีปณิหิตะ (๑๔) ด้วยมีสภาวะเป็นสุญญุตะ (๑๕) ด้วยมีสภาวะมีรสเป็นอย่างเดียวกัน (๑๖) ด้วยมีสภาวะเป็นธรรมคู่กันเพราะมีสภาวะไม่ล่วงเลยกัน

ส่วนที่ ๒

ท่านอธิบายการเจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กันไปด้วยอาการ ๑๖ ประการโดยวิธีปจฉาและวิสัชนาตามลำดับ เช่น เมื่อภิกษุละอุทธัจจะ จึงมีสมาธิคือความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ ไม่ฟุ้งซ่าน มีนิโรธเป็นอารมณ์ เมื่อภิกษุนั้นละอวิชชา จึงมี วิปัสสนา เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็น มีนิโรธเป็นอารมณ์ ด้วยประการดังนี้ สมณะและวิปัสสนาจึงมีรสเป็นอย่างเดียวกัน เป็นคู่กัน ไม่ล่วงเลยกัน ด้วยมีสภาวะเป็น อารมณ์ ดังนี้ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า “ภิกษุเจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กันไป”

ส่วนที่ ๓ (เหมือนส่วนที่ ๒ ในอุทเทสที่ ๑) (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒/๔๑๔)

สุดตันตนิทเทส : แสดงพระสูตร อธิบายพระสูตรในอุทเทสที่ ๒ ของโพชฌงค์กถา โดยวิธีปจฉาและวิสัชนา ดังนี้

คำปจฉาว่า “โพชฌงค์ในชื่อว่า “ถ้าสติสัมโพชฌงค์ของเรามีอยู่อย่างนี้” มีอยู่อย่างไร” ท่านวิสัชนาว่า นิโรธปรากฏอยู่เพียงใด โพชฌงค์ในคำว่า “ถ้าสติ-สัมโพชฌงค์ของเรามีอยู่อย่างนี้” ก็มีอยู่เพียงนั้น เหมือนประทีปน้ำมันกำลังสว่างอยู่ เปลวไฟมีอยู่เพียงใด แสงก็มีอยู่เพียงนั้น แสงมีอยู่เพียงใด เปลวไฟก็มีอยู่เพียงนั้น

คำปจฉาว่า “โพชฌงค์ในชื่อว่า “สติสัมโพชฌงค์ของเรา ชื่อว่าหาประมาณมิได้ อย่างนี้” มีอยู่อย่างไร” ท่านวิสัชนาว่า กิเลสทั้งหลาย ได้แก่ กิเลสที่กลุ่มรุมจิตทั้งปวงสังขารที่เกิดในภพใหม่มีประมาณ นิโรธชื่อว่าหาประมาณมิได้ เพราะมีสภาวะไม่หวั่นไหว เพราะมีสภาวะเป็นอสังขตธรรม นิโรธปรากฏเพียงใด โพชฌงค์ในชื่อว่า “สติสัมโพชฌงค์ของเรา ชื่อว่าหาประมาณมิได้ อย่างนี้” ก็มีอยู่เพียงนั้น

คำปจฉาว่า “โพชฌงค์ในชื่อว่า “สติสัมโพชฌงค์ของเรา ชื่อว่าเราปรารถนาเสมอ ดีแล้วอย่างนี้” มีอยู่อย่างไร” ท่านวิสัชนาว่า กิเลสทั้งหลาย ได้แก่ กิเลสที่กลุ่มรุม จิตทั้งปวง สังขารที่เกิดในภพใหม่ไม่มีความเสมอ นิโรธมีความเสมอเป็นธรรมดา เพราะมีสภาวะเป็นธรรมละเอียด เพราะมีสภาวะเป็นธรรมประณีต นิโรธปรากฏเพียงใด โพชฌงค์ในชื่อว่า “สติสัมโพชฌงค์ของเรา ชื่อว่าเราปรารถนาเสมอ ดีแล้ว อย่างนี้” ก็มีอยู่เพียงนั้น

คำปุจฉาว่า “เมื่อเรากำลังเที่ยวไป ก็รู้ชัดสติสัมโพชฌงค์ที่ดำรงอยู่ว่า “ดำรงอยู่” ถ้าสติสัมโพชฌงค์ของเราเคลื่อนไป ก็รู้ชัดว่า “สติสัมโพชฌงค์ของเราเคลื่อนไป เพราะปัจจัยนี้” เป็นอย่างไร สติสัมโพชฌงค์ดำรงอยู่ด้วยอาการเท่าไร สติสัมโพชฌงค์เคลื่อนไปด้วยอาการเท่าไร” ท่านวิสันนาว่า สติสัมโพชฌงค์ดำรงอยู่ด้วยอาการ ๘ ประการ สติสัมโพชฌงค์เคลื่อนไปด้วยอาการ ๘ ประการ

ลำดับต่อไป ท่านนำคำวิสันนาสุดท้ายมาตั้งเป็นคำปุจฉาและวิสันนาตามลำดับดังนี้

คำปุจฉาว่า “สติสัมโพชฌงค์ดำรงอยู่ด้วยอาการ ๘ ประการ อะไรบ้าง” ท่านวิสันนาว่า (๑) สติสัมโพชฌงค์ดำรงอยู่ด้วยการนึกถึงนิพพานที่ไม่มีความเกิด (๒) ... ด้วยการไม่นึกถึงความเกิด (๓) ... ด้วยการนึกถึงนิพพานที่ไม่มีความเป็นไป (๔) ... ด้วยการไม่นึกถึงความเป็นไป (๕) ... ด้วยการนึกถึงนิพพานที่ไม่มีนิमित (๖) ... ด้วยการไม่นึกถึงนิमित (๗) ... ด้วยการนึกถึงนิโรธ (๘) ... ด้วยการไม่นึกถึงสังขาร

คำปุจฉาว่า “สติสัมโพชฌงค์เคลื่อนไปด้วยอาการ ๘ ประการ อะไรบ้าง” คำวิสันนามีนัยตรงกันข้ามกับข้างต้น

คำอธิบายโพชฌงค์ข้อที่ ๒-๗ ก็มีนัยเดียวกันนี้ ต่างกันแต่องค์ธรรมเท่านั้น (ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๑/๔๕๗)

สุดตันตะ : พระสูตร หมายถึงพระสูตรตันตปิฎก ดังคำในจูฬวรรค ที่กล่าวไว้ว่า ภิกษุบางพวก กราบทูลอย่างนี้ว่า พระพุทธเจ้าข้า ภิกษุผู้ทรงสุดตันตะควรได้อาสนะอันเลิศ น้ำอันเลิศ บิณฑบาตอันเลิศ, ในปริวารกล่าวไว้ว่า พระองค์ผู้ทรงอุดมกว่าสรรพสัตว์ดุจราชสีห์ ทรงแสดงพระไตรปิฎก คือพระสูตรตันตะ พระอภิธรรม พระวินัย ซึ่งมีคุณมาก (วิ.จู. (ไทย) ๗/๓๑๐/๑๒๓, วิ.ป. (ไทย) ๘/๒๕๗/๓๔๒, อง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๒๕/๗๔)

สุดตฺตทเทสอุโบสถ : อุโบสถคือสุดตฺตทเทส, เป็นข้อ ๑ ในวิสุทธิ ๕ แม้อื่นอีก คือ ๑. สุดตฺตทเทสอุโบสถ ๒. ปาริสุทธิอุโบสถ ๓. อธิษฐานอุโบสถ ๔. สามัคคีอุโบสถ ๕. ปวารณา (วิ.ป. (ไทย) ๘/๓๒๓/๔๔๘, ๘/๓๒๕/๔๗๖)

สุดธนะ : ทรัพย์คือสุตะ, ข้อ ๕ ในธนะ ๗ ที่เรียกว่าอริยทรัพย์ ๗ คือ สัทธานะ (ทรัพย์คือศรัทธา) สีลธนะ (ทรัพย์คือศีล) หิริธนะ (ทรัพย์คือหิริ) โอตตปฺปนนะ (ทรัพย์คือโอตตปฺปะ) สุตธนะ (ทรัพย์คือสุตะ) จาคธนะ (ทรัพย์คือจาคะ) ปัญญาธนะ (ทรัพย์คือปัญญา), ในธนสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธนะ ๕ ประการ อะไรบ้าง คือ ๑. สัทธานะ (ทรัพย์คือศรัทธา) ๒. สีลธนะ (ทรัพย์คือศีล) ๓. สุตธนะ (ทรัพย์คือสุตะ) ๔. จาคธนะ (ทรัพย์คือจาคะ) ๕. ปัญญาธนะ (ทรัพย์คือปัญญา), ในสุดสูตร กล่าวไว้ว่า สุตธนะ เป็นอย่างไร คือ อริยสาวกในธรรมวินัยนี้เป็นพหูสูต ทรงสุตะ สังสมสุตะ เป็นผู้ได้ฟังมากซึ่งธรรมทั้งหลายที่มีความงามในเบื้องต้น มีความงามในท่ามกลาง มีความงามในที่สุดประกาศพรหมจรรย์พร้อมทั้งอรรถและพยัญชนะบริสุทธิ์บริบูรณ์ครบถ้วน แล้วทรงจำไว้ได้คล่องปาก ขึ้นใจ แห่งตลอดดีด้วยทิวณฺฐิ นี้เรียกว่าสุดธนะ (ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๒๒/๑๘๑, ๑๑/๓๓๐/๓๓๑, ๑๑/๓๕๗/๓๙๗, อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๔๗/๗๖, อง.สตุตทก. (ไทย) ๒๓/๕/๘, ๒๓/๖/๙, ๒๓/๗/๑๓)

- สูตรสูตร :** พระสูตรว่าด้วยภิกษุผู้ทรงสุตะ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๕ เจริญอานาปานสติก็มีภูฐานอยู่ ไม่นานนัก ก็จะบรรลุอุปปชรรณ คือ (๑) มีกิจธุระน้อย เลี้ยงง่าย สันโดษ (๒) มีอาหารน้อย ไม่เห็นแก่ปากแก่ท้อง (๓) มีการหลับน้อย หมั่นประกอบความเพียรเครื่องตื่นอยู่ (๔) เป็นพหูสูต ทรงความรู้ ได้ยินได้ฟังมาก (๕) พิจารณาจิตตามที่หลุดพ้นแล้ว (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๙๖/๑๖๖)
- สูตรชาดก :** ชาดกว่าด้วยสุตนะโพธิสัตว์ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า คนยากจนโพธิสัตว์ชื่อสุตนะ เป็นคนเลี้ยงดูมารดาบิดาผู้แก่ชรา ได้รับอาสาพระเจ้าพรหมพัตนำอาหารไปให้ยักษีกินก่อนไปได้ทูลขอลองพระบาท พระขรรค์ เสวตรฉัตรและถาดทองไปด้วย เมื่อไปถึงต้นไทรไม่ยอมเข้าเขตยักษี ได้กั้นเสวตรฉัตรถือพระขรรค์ยืนบนฉลองพระบาท นำถาดอาหารไปส่งให้ แมื่อยักษีร้องเชิญชวนก็ไม่ยอมเข้าไป แต่ได้สอนยักษีว่า ท่านละทิ้งประโยชน์ที่ยิ่งใหญ่เพราะเห็นแก่ของเล็กน้อย เวลานี้มหาชนหวาดกลัวไม่มีใครกล้านำอาหารมาให้ท่าน ถ้าท่านจะกินเราก็กินจะไม่มีใครนำอาหารมาให้ท่าน แต่ท่านจะกินเราไม่ได้ เพราะเรายืนอยู่บนฉลองพระบาท ใต้ร่มเสวตรฉัตร และก็จะใช้พระขรรค์ฟันเจ้าให้ขาดเป็นท่อน ยักษีไม่สามารถทำอะไรได้จึงได้คิดขอบุณพระโพธิสัตว์และขอให้นำถาดทองของพระราชารวมทั้งพระขรรค์และฉัตรกลับไปด้วย และขอให้กลับไปด้วยความสวัสดี ท่านก็ได้ให้พรแก่ยักษีให้เลิกฆ่าสัตว์และให้ตั้งอยู่ในกุศลกรรมบถ ได้ทรมานยักษีให้เลิกพยศร้ายและให้ตั้งอยู่ในศีลตลอดไป และท่านได้รับตำแหน่งเสนาบดี เลี้ยงดูมารดาบิดาเป็นสุขสืบมา (ขุ.ชา.สตตก.(ไทย) ๒๗/๑๕/๒๕๓)
- สูตรมาณพ :** มาณพชื่อว่าสุตนะ เป็นพระโพธิสัตว์ เป็นหนุ่มที่เลี้ยงดูมารดา นำอาหารไปให้ยักษีกินภายหลังยักษีปล่อยตัว ตั้งคำในสูตรชาดกที่กล่าวไว้ว่า พ่อสุตนะ เนื้อความตามที่ท่านพูด เป็นประโยชน์แก่เราทีเดียว เราอนุญาตท่าน ขอให้ท่านจงกลับไปพบมารดาด้วยความสวัสดีเถิด (ขุ.ชา.สตตก.(ไทย) ๒๗/๑๙/๒๕๘)
- สูตรนม, แม่น้ำ :** ชื่อแม่น้ำสายหนึ่ง อยู่ในกรุงสาวัตถี พระอนุรุทธะได้อุยริมฝั่งแม่น้ำสุตนะ แล้วสนทนาธรรมเรื่องสติปัญญา ๔ กับภิกษุทั้งหลาย ตั้งคำในสูตรสุตนะว่า ท่านพระอนุรุทธะอยู่ใกล้ริมฝั่งแม่น้ำสุตนะ เขตกรุงสาวัตถี (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๙๐๑/๔๓๔)
- สูตรสูตร :** พระสูตรว่าด้วยการสนทนาธรรมที่ริมฝั่งแม่น้ำสุตนะ ภิกษุทั้งหลายถามท่านพระอนุรุทธะขณะอยู่ ณ ริมฝั่งแม่น้ำสุตนะว่า ท่านบำเพ็ญธรรมอะไรจึงได้บรรลุอุปปชรรณ ๖ ท่านพระอนุรุทธะตอบว่า สติปัญญา ๔ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๙๐๑/๔๓๔)
- สูตรบท :** การยกปาติโมกข์ขึ้นแสดงทั้ง ๕ แบบนี้ สรุปเรียกชื่อเป็นภาษาเฉพาะว่า ๑. แบบที่ ๑ เรียกว่า นิทานุทเทส ๒. แบบที่ ๒ เรียกว่า ปาราชิกุทเทส ๓. แบบที่ ๓ เรียกว่า สังฆาติเสสุทเทส ๔. แบบที่ ๔ เรียกว่า อนียตุทเทส ๕. แบบที่ ๕ เรียกว่า วิตถารุทเทส ตั้งคำในมหาวรรค ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย การยกปาติโมกข์ขึ้นแสดงนี้มี ๕ แบบ คือ ๑. ภิกษุกนิทานขึ้นแสดงจบแล้ว ฟังสวดอุทเทสที่เหลือด้วยสูตรบท นี้ เป็นการยกปาติโมกข์แบบที่ ๑ ๒. ยกนิทานขึ้นแสดง ยกปาราชิก ๔ ขึ้นแสดงจบแล้ว ฟังสวดอุทเทสที่เหลือด้วยสูตรบท นี้เป็นการยกปาติโมกข์แบบที่ ๒ ๓. ยกนิทานขึ้นแสดง ยกปาราชิก ๔ ขึ้นแสดง ยกสังฆาติเสส ๑๓ ขึ้นแสดงจบแล้ว

ฟังสวดอุทเทสที่เหลือด้วยสุตบถ นี้เป็นการยกปาติโมกข์แบบที่ ๓ ๔. ยกนิทานขึ้นแสดง ยกปาราชิก ๔ ขึ้นแสดง ยกสังฆาภิเสส ๑๓ ขึ้นแสดง ยกอนิยต ๒ ขึ้นแสดงจบแล้ว ฟังสวดอุทเทสที่เหลือด้วยสุตบถ นี้เป็นการยกปาติโมกข์แบบที่ ๔ ๕. ยกขึ้นแสดงโดยพิสดารทั้งหมด นี้เป็นการยกปาติโมกข์ขึ้นแสดงแบบที่ ๕ (วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๕๐/๒๒๘, ๔/๑๕๐/๒๒๙)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สุตบถ คือ การยกนิทานขึ้นแสดงสอบถามย้ถึงความบริสุทธิ์ของแต่ละท่าน ในธรรมเหล่านั้น ๆ แล้วประกาศอุทเทสที่เหลือโดยสุตบถ อย่างนั้นว่า ธรรม คือ ปาราชิก ๔ ธรรมคือสังฆาภิเสส ๑๓ ธรรมคืออนิยต ๒ ธรรมคือนิสสัคคิยปาจิตตีย์ ๓๐ ธรรมคือปาจิตตีย์ ๙๒ ธรรมคือปาฏิเทสนียะ ๔ ธรรมคือเสขียะ ๗๕ ธรรมคืออภิกถณสมณะ ๗ ท่านทั้งหลายได้ฟังแล้ว ลึกซาบทของพระผู้มีพระภาคนั้นมีเท่านี้ มาในสูตร นับเนื่องในสูตร มาสู่วาระที่จะยกขึ้นแสดงเป็นข้อ ๆ ตามลำดับทุกกึ่งเดือน พวกเราทั้งหมด ฟังพร้อมเพรียงกันร่วมใจกัน ไม่วิวาทกัน ศึกษาในพระสูตรนั้นเทอญ (วิ.อ. (บาลี) ๓/๑๕๐/๑๓๑) สุตบถในอีก ๔ วิธีที่เหลือ มีนัยเหมือนกับวิธีที่ ๑ เพียงแต่ยกขึ้นแสดงจบตอนใดแล้วก็ไม่ต้องประกาศตอนนั้นไว้ในสุตบถอีก

สุตมทะเล : ความเฝ้าในการการสดับรับฟัง ดังคำในอภิธรรมปิฎก วิภังค์ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สุตมทะเล เป็นฉนวน ความเฝ้า ฯลฯ ความที่จิตต้องการเชิดชูตนเป็นดุจธงเพราะอาศัยการสดับรับฟังมาก นี้เรียกว่าสุตมทะเล (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๘๔๔/๕๔๘)

สุตมยญาณนิเทศ : แสดงสุตมยญาณ อธิบายอุทเทสที่ ๑ ของญาณกถาที่ยกมาตั้งเป็นคำปุจฉา ดังนี้

อุทเทสที่ ๑

คำปุจฉาว่า “ปัญญาในการทรงจำธรรมที่ได้สดับมา ชื่อว่าสุตมยญาณ เป็นอย่างไร” ท่านพระสารีบุตรวิสัชนาไว้ ดังนี้

๑. การทรงจำธรรมที่ได้สดับมาว่า “ธรรมเหล่านี้ควรรู้อย่าง” ปัญญาผู้ชัดธรรมที่ได้สดับมานั้น ชื่อว่าสุตมยญาณ

๒. การทรงจำธรรมที่ได้สดับมาว่า “ธรรมเหล่านี้ควรกำหนดรู้”...

๓. การทรงจำธรรมที่ได้สดับมาว่า “ธรรมเหล่านี้ควรละ”...

๔. การทรงจำธรรมที่ได้สดับมาว่า “ธรรมเหล่านี้ควรเจริญ”...

๕. การทรงจำธรรมที่ได้สดับมาว่า “ธรรมเหล่านี้ควรทำให้แจ้ง”...

๖. การทรงจำธรรมที่ได้สดับมาว่า “ธรรมเหล่านี้เป็นไปในส่วนแห่งความเสื่อม”...

๗. การทรงจำธรรมที่ได้สดับมาว่า “ธรรมเหล่านี้เป็นส่วนแห่งความตั้งอยู่”...

๘. การทรงจำธรรมที่ได้สดับมาว่า “ธรรมเหล่านี้เป็นส่วนแห่งคุณวิเศษ”...

๙. การทรงจำธรรมที่ได้สดับมาว่า “ธรรมเหล่านี้เป็นส่วนแห่งการชำแรกกิเลส”...

๑๐. การทรงจำธรรมที่ได้สดับมาว่า “สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง”...

๑๑. การทรงจำธรรมที่ได้สดับมาว่า “สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์”...

๑๒. การทรงจำธรรมที่ได้สดับมาว่า “ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา”...

๑๓. การทรงจำธรรมที่ได้สดับมาว่า “นี่ทุกข์ขอรียสัจ”...

๑๔. การทรงจำธรรมที่ได้สดับมาว่า “นี่ทุกข์สมุทยขอรียสัจ”...

๑๕. การทรงจำธรรมที่ได้สดับมาว่า “นี่ทุกข์นิโรธขอรียสัจ”...

๑๖. การทรงจำธรรมที่ได้สดับมาว่า “นี่ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทาขอรียสัจควรกำหนดรู้” ปัญญาผู้ชัดธรรมที่ได้สดับมานั้น ชื่อว่าสุตมยญาณ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑/๗)

สุตมยปัญญา : ปัญญาที่เกิดจากการฟัง, เป็น ๓ ในปัญญา ๓ อีกนัยหนึ่ง คือ ๑. จินตามยปัญญา (ปัญญาที่เกิดจากการคิด) ๒. สุตมยปัญญา (ปัญญาที่เกิดจากการฟัง) ๓. ภาวนามยปัญญา (ปัญญาที่เกิดจากการอบรม), ในวิภังค์อธิบายความหมายของสุตมยปัญญาไว้ว่า สุตมยปัญญา เป็นไฉน ในการงานทั้งหลายที่ต้องจัดการด้วยปัญญา ในศิลปะทั้งหลายที่ต้องจัดการด้วยปัญญา ในวิชาทั้งหลายที่ต้องจัดการด้วยปัญญา บุคคลได้ฟังจากผู้อื่น ได้กัมมัสสกตาญาณ หรือได้สัจจानุโลมิกญาณว่า รูปไม่เที่ยง ฯลฯ เวทนาไม่เที่ยง ฯลฯ สัญญาไม่เที่ยง ฯลฯ สังขารไม่เที่ยง ฯลฯ วิญญาณไม่เที่ยงดังนี้บ้าง ได้ความสามารถ ความคิดอ่าน ความพอใจ ความกระจำง ความเพ่งพินิจและได้ปัญญาที่สามารถไตร่ตรองสภาวะธรรมอันเหมาะสม มีลักษณะเช่นว่านี่นี้เรียกว่าสุตมยปัญญา (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๑, อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๗๖๘/๕๐๔)

สุตวันตสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่ภิกษุผู้ได้สดับกรรมนสิการโดยแยบคาย ท่านพระสารีบุตรและท่านพระมหาโกฏิฐิตะอยู่ ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ท่านพระมหาโกฏิฐิตะได้เข้าไปถามว่า ภิกษุผู้ได้สดับกรรมนสิการธรรมเหล่านี้โดยแยบคาย ท่านพระสารีบุตรตอบว่า กรรมนสิการอุปาทานชั้น ๕ โดยความเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น จึงจะสามารถทำให้แจ้งโสดาปัตติผลเป็นต้นได้ เนื้อหาสาระที่เหลือทั้งหมดเหมือนสลิวันตสูตรในวรรคนี้ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๑๒๓/๒๑๗)

สุตวา, พระเจ้าจักรพรรดิ : 1. ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระธัมมัญญกเถระดังคำในธัมมัญญกเถระปาทาน ที่ท่านเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนไว้ว่า ได้มีการฉลองต้นมหาโพธิ์แห่งพระผู้มีพระภาค พระนามว่าวิปัสสี พระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้เจริญที่สุดในโลก ทรงองอาจกว่านรชน ปราภฏเหมือนว่าประทับอยู่ที่ต้นโพธิ์ ทรงแสดงโดยย่อ และทรงแสดงโดยพิสดาร ทรงช่วยมหาชนให้สงบเย็น ข้าพเจ้าได้ฟังธรรมของพระองค์ ผู้เจริญที่สุดในโลก ผู้คงที่ ถวายอภิวัตตแทบพระบาทของพระศาสดาแล้ว บ่ายหน้าหลีกไปทางทิศเหนือ เพราะผลแห่งการฟังธรรม ในกัปที่ ๓๓ นับจากกัปนี้ไป ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่งมีพระนามว่าสุตวา เป็นใหญ่ในแผ่นดิน มีพลานุภาพมาก (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๘/๔๖๕)

สุตวา : 1. ชื่อพระปัจเจกปัจเจกพุทธเจ้า ดังคำในอิสสิคิลิทีกกล่าวไว้ว่า พระสุตวาปัจเจกสัมพุทธเจ้า ได้อาศัยอยู่ที่ภูเขาสิสิคิลินี้มานานแล้ว (ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๑๓๔/๑๗๑)
2. ชื่อปริพาชกคนหนึ่ง ชาวกรุงราชคฤห์อันมีชื่อว่าคิริพพะ เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ สนทนาปราศรัย ดังคำในสุตวาสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สุตวา คราวก่อนและคราวนี้ เราก้ยังกล่าวอย่างนี้ว่า ภิกษุใดเป็นอรหันตชีมาสพ ... ภิกษุนั้นไม่อาจล่วงละเมิดฐานะ ๙ ประการ คือ ๑. ไม่อาจจงใจปลงชีวิตสัตว์ ๒. ไม่อาจ

ถือเอาสิ่งของที่เจ้าของเขามีได้ให้อันเป็นส่วนแห่งความเป็นขโมย ๓. ไม่อาจเสพเมณฑ
ธรรม ๔. ไม่อาจพูดเท็จทั้งที่รู้ ๕. ไม่อาจสะสมบริโภคคามเหมือนที่เคยเป็นคฤหัสถ์มา
ก่อน ๖. ไม่อาจล่าเหยียงเพราะชอบ ๗. ไม่อาจล่าเหยียงเพราะชัง ๘. ไม่อาจล่าเหยียง
เพราะหลง ๙. ไม่อาจล่าเหยียงเพราะกลัว นี้แล (อง.นวก.(ไทย) ๒๓/๗/๔๔๕)

3. สุตวา เป็นกิริยาภิกตัก แปลว่า ฟังแล้ว มีกล่าวไว้ในอัสสุตวาสูตร (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/
๖๑/๑๑๕)

สุตวาสูตร : พระสูตรว่าด้วยปริพาชกชื่อสุตวา สุตวาปริพาชกเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคขณะ
ประทับอยู่ ณ ภูเขาชิลมกุฏ เขตกรุงราชคฤห์ กราบทูลว่า ข้าพระองค์อยู่ในกรุงรา
ชคฤห์ชื่อว่าคิริพพะ สดับรับมาเฉพาะพระพักตร์พระผู้มีพระภาคว่า ภิกษุผู้เป็น
อรหันตชีนาสพไม่อาจล่วงละเมิดฐานะ ๕ คือ (๑) ไม่อาจจงใจปลงชีวิตสัตว์ (๒) ไม่
อาจถือเอาสิ่งของที่เจ้าของมีได้ให้อันเป็นส่วนแห่งความเป็นขโมย (๓) ไม่อาจเสพ
เมณฑธรรม (๔) ไม่อาจพูดเท็จทั้งที่รู้ (๕) ไม่อาจสะสมบริโภคคามเหมือนที่เคยเป็น
คฤหัสถ์มาก่อน คำนี้ข้าพระองค์สดับรับมาแล้วใส่ใจ ทรงจำไว้ได้ถูกต้องดีแล้ว ใช้ใหม่
พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เป็นจริงอย่างนั้น คราวก่อนและคราวนี้เราก้ยังกล่าวอย่างนี้
ว่า ภิกษุผู้เป็นอรหันตชีนาสพไม่อาจล่วงละเมิดฐานะ ๙ คือ (๑-๕) เหมือนที่กล่าว
แล้ว (๖) ไม่อาจล่าเหยียงเพราะชอบ (๗) ไม่อาจล่าเหยียงเพราะชัง (๘) ไม่อาจล่าเหยียง
เพราะหลง (๙) ไม่อาจล่าเหยียงเพราะกลัว (อง.นวก.(ไทย) ๒๓/๗/๔๔๕)

สุตสัมปทา : ความถึงพร้อมด้วยสุตะ, เป็นข้อ ๓ ในสัมปทา ๕ คือ ๑. สัทธาสัมปทา (ความถึง
พร้อมด้วยศรัทธา) ๒. สีลสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยศีล) ๓. สุตสัมปทา (ความถึง
พร้อมด้วยสุตะ) ๔. จาคสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยจาคะ) ๕. ปัญญาสัมปทา (ความ
ถึงพร้อมด้วยปัญญา), ในทุกกถาสุตตรอธิบายถึงสุตสัมปทาไว้ว่า พระผู้มีพระภาคตรัส
ว่า บุคคลผู้เป็นพหูสูต เมื่อพูดเรื่องราวหุสัจจะ ก็ไม่ขัดใจ ไม่โกรธเคือง ไม่พยาบาท
ไม่ซึ่งเคียด ไม่แสดงอาการโกรธ ขัดเคือง และไม่พอใจ ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะ
บุคคลผู้เป็นพหูสูตนั้นพิจารณาเห็นสุตสัมปทาในตนและได้ปิติปราโมทย์ที่มีสุต
สัมปทานั้นเป็นเหตุฉะนั้นการพูดเรื่องราวหุสัจจะจึงเป็นเรื่องดีสำหรับบุคคลผู้เป็น
พหูสูต (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๔๖/๗๕, ๒๒/๙๑/๑๖๓, ๒๓/๑๕๗/๒๖๑)

สุตสูตร : พระสูตรว่าด้วยเรื่องที่ได้ฟังมา มี ๕ สูตร แปลชื่อสูตรเหมือนกัน ๔ สูตร ต่างกัน ๑
สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน

1. สุตสูตร พระสูตรว่าด้วยเรื่องที่ได้ฟังมา ภิกษุรูปหนึ่งเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคผู้
ประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันแล้วทูลถามว่า อะไรเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้บุคคลบางคน
หลังจากตายแล้วเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับพวกนาคที่เป็นอณตชะ

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า บุคคลบางคนมีปกติกระทำความทั้ง ๒ ด้วยกาย
วาจาและใจ เมื่อได้ฟังมาว่า พวกนาคที่เป็นอณตชะมีอายุยืน มีผิวพรรณงาม มี
ความสุขมาก จึงมีความปรารถนาว่า โฉนหนอ หลังจากตายแล้ว ขอเราพึงเข้าถึง
ความเป็นผู้อยู่ร่วมกับพวกนาคที่เป็นอณตชะ ด้วยความปรารถนานั้น หลังจากตาย

แล้ว เขาจึงเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับพวกนาคที่เป็นอันชชะ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๓๔๘/๓๕๓)

2. สุตสูตร (ทุติย) (สูตรที่ ๒) ภิกษุรูปหนึ่งเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคผู้ประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันแล้วทูลถามว่า อะไรเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้บุคคลบางคนหลังจากตายแล้วเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับพวกนาคที่เป็นชลาพูชะ พระผู้มีพระภาคได้ตรัสตอบโดยนัยแห่งสุตสูตรในสังยุตนี้ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๓๔๙/๓๕๔)

3. สุตสูตร (ตติย) (สูตรที่ ๓) ภิกษุรูปหนึ่งเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคผู้ประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันแล้วทูลถามว่า อะไรเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้บุคคลบางคนหลังจากตายแล้วเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับพวกนาคที่เป็นสังเสทชะ พระผู้มีพระภาคได้ตรัสตอบโดยนัยแห่งสุตสูตรในสังยุต (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๓๕๐/๓๕๔)

4. สุตสูตร (จตุตถ) (สูตรที่ ๔) ภิกษุรูปหนึ่งเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคผู้ประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันแล้วทูลถามว่า อะไรเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้บุคคลบางคนหลังจากตายแล้วเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับพวกนาคที่เป็นโอปปาติกะ พระผู้มีพระภาคได้ตรัสตอบโดยนัยแห่งสุตสูตรในสังยุต (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๓๕๑/๓๕๕)

5. สุตสูตร พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่ได้ฟัง วัสสการพราหมณ์ ผู้เป็นมหาอำมาตย์แห่งแคว้นมคธ เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ณ พระเวฬุวัน เขตกรุงราชคฤห์ แล้วกราบทูลว่า คนมีวาตะ(หมายถึงลัทธิ ความเชื่อ เช่น นัตถิกวาตะ ลัทธิที่ถือว่า ไม่มีเหตุปัจจัยที่ทำให้สัตว์บริสุทธิ์หรือเศร้าหมอง) มีทิฏฐิว่า ผู้ใดผู้หนึ่งกล่าวถึง (๑) สิ่งที่ตนได้เห็น (๒) สิ่งที่ตนได้ฟัง (๓) สิ่งที่ตนได้รู้ (๔) สิ่งที่ตนได้รู้แจ้ง ย่อมไม่มีโทษเพราะการพูดถึงสิ่ง ๔ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เราไม่กล่าวสิ่ง ๔ นั้นว่าเป็นสิ่งที่ควรกล่าวและไม่ควรกล่าว เมื่อบุคคลกล่าวถึง (๑) สิ่งที่ตนได้เห็น (๒) สิ่งที่ตนได้ฟัง (๓) สิ่งที่ตนได้รู้ (๔) สิ่งที่ตนได้รู้แจ้ง อกุศลธรรมเจริญขึ้น กุศลธรรมเสื่อมไป สิ่งนั้นเป็นสิ่งไม่ควรกล่าว แต่เมื่อบุคคลกล่าวถึงสิ่งทั้ง ๔ นั้น อกุศลธรรมเสื่อมไป กุศลธรรมเจริญขึ้น สิ่งนั้นเป็นสิ่งควรกล่าว วัสสการพราหมณ์ได้ชื่นชมพระภาสิตของพระผู้มีพระภาคแล้วจากไป (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๘๓/๒๕๙)

สุตโสม, พระราชา : ชื่อพระราชาองค์หนึ่ง เป็นพระโพธิสัตว์ที่เสวยพระชาติที่รักษาสังข์จะอย่างสูงช่วยปลอญกษัตริย์ ๑๐๑ ได้บำเพ็ญสังจปรมัตถบารมี ดังคำในจரியปิฎกที่กล่าวไว้ว่า ในกาลที่เราเป็นพระเจ้าแผ่นดินนามว่าสุตโสม ถูกพระยาโปริสาทจับตัวไปได้ ระลึกถึงคำผิดเพี้ยนไว้กะพราหมณ์(โปริสาท) ภายหลังถูกปล่อยกลับไปยังเมืองของตนแล้วกลับมา ในการกลับมาয়งสำนักของพระยาโปริสาทนั้น เราไม่มีความสงสัยว่าจักถูกฆ่าหรือไม่ เราตามรักษาสัจจวาจา ยอมสละชีวิตเข้าไปหาพระยาโปริสาทบุคคลมีสังข์จะเสมอเราไม่มี นี่เป็นสังจบาร์มีของเรา(ขุ.ชา.ม.(ไทย)๒๗/๓๗๑/๑๕๘,ขุ.จரிய.(ไทย) ๓๓/๑๐๕/๗๗๑,๓๓/๑๒๒/๗๗๘)

อรรถกถาอธิบายว่า พระเจ้ามหาสุตโสมโพธิสัตว์ทรงเป็นพระสหายร่วมสำนักเรียนกับพระเจ้าพรหมทัตและพระกุมารอื่นๆอีก ประมาณ ๑๐๑พระองค์ ต่อมาเมื่อแยกย้ายกลับบ้านเมืองของตนแล้ว พรหมทัตกุมารได้ครองเมือง พาราณสี แต่หลงผิด

ไปติดใจบริโภคเนือมนุชย์ทำให้ถูกเนรเทศ พระเจ้ามหาสุตโสม ต้องไปทรมานจนกลับใจ (ขุ.ชา.อ. (บาลี) ๘/๓๗๘-๓๗๙)

สุตโสมจริยา : ว่าด้วยจริยาของพระเจ้าสุตโสม พระผู้มีพระภาคทรงเล่าว่า ในสมัยที่เป็นพระเจ้าสุตโสมถูกโปริสาท(มนุษย์กินคน)จับตัวไปเพื่อทำพิธีกรรม แต่พระองค์ทรงระลึกถึงข้อที่ได้สัญญากับพราหมณ์คนหนึ่งจึงขออนุญาต โปริสาท(มนุษย์กินคน)นั้นกลับมาทำธุระก่อนแล้วจะกลับไป โปริสาท(มนุษย์กินคน) ไม่เชื่อ พระองค์จึงให้สัจจะว่า จะกลับมาเมื่อได้รับอนุญาตกลับไปทำธุระเสร็จแล้ว พระองค์ก็กลับมาอีก โปริสาท(มนุษย์กินคน)ยอมเชื่อและรับฟังคำสอน จนกลับตัวเป็นคนดีดังเดิม (ขุ.จริยา.(ไทย) ๓๓/๑๐๕/๗๗๑)

สุตตะ : การฟัง หมายถึงการศึกษาที่นำประโยชน์สุขมาให้แก่สัตว์ทั้งหลาย ดังคำในวินัยปิฎก มหาวิภังค์ที่กล่าวไว้ว่า ภิกษุเป็นพหูสูต เป็นผู้ทรงสุตะ (จำสิ่งที่ได้เล่าเรียนมา) สัมสมสุตะ (สั่งสมสิ่งที่ได้เล่าเรียนมา) เธอได้ยินได้ฟังธรรมอันงามในเบื้องต้นงามในท่ามกลางงามในที่สุดอันประกาศพรหมจรรย์พร้อมทั้งอรรถพร้อมทั้งพยัญชนะ ครบถ้วนบริบูรณ์มากทรงจำได้ คล่องปาก ชื่นใจ แทงตลอดแล้วด้วยทิวฐิติ (วิมพา.(ไทย) ๒/๑๔๗/๓๒๐, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๒๔/๑๘๒,๑๑/๒๒๕/๑๘๓,ม.มู.(ไทย) ๑๒/๔๕๒/๔๙๒,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๖๙/๑๙๐,๑๓/๑๗๒/๑๙๔,๑๓/๔๓๗/๕๕๑,ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๑๖๑/๒๐๘,๑๔/๑๗๕/๒๑๔,๑๔/๑๙๒/๒๓๐)

สุตาวุธ : อาวุธคือการฟัง เป็นข้อ ๑ ในอาวุธ ๓ คือ ๑. สุตาวุธ(อาวุธคือสุตตะ) ๒. ปวิเวกาอาวุธ (อาวุธคือปวิเวก)๓.ปัญญาอาวุธ(อาวุธคือปัญญา)(ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๑)

สุทธกสูตร : พระสูตรว่าด้วยองค์คุณล้วนของพระโสดาบัน พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ผู้ประกอบด้วยธรรม ๔ คือ (๑) ความเป็นผู้มีศีลอันไม่หวั่นไหวในพระพุทเจ้า (๒) ความเป็นผู้มีศีลอันไม่หวั่นไหวในพระธรรม (๓) ความเป็นผู้มีศีลอันไม่หวั่นไหวในพระสงฆ์ (๔) ความเป็นผู้มีศีลที่พระอรหันตเจ้า ย่อมเป็นพระโสดาบัน ไม่มีความตกต่ำ และจะสำเร็จสัมโพธิในวันหน้า (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๔๒/๕๖๕)

สุทธสูตร : มี ๒ สูตร แปลชื่อสูตรต่างกันและเนื้อหาต่างกัน คือ

1.สุทธสูตร พระสูตรว่าด้วยสติปัญญาล้วน พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า สติปัญญามี ๔ ประการ คือ

๑. พิจารณาเห็นกายในกาย ๒. พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนา
 ๓. พิจารณาเห็นจิตในจิต ๔. พิจารณาเห็นธรรมในธรรม
- (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๓๙๑/๒๔๘)

2.สุทธสูตร พระสูตรว่าด้วยอินทรีย์ล้วน พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า อินทรีย์มี ๖ ประการ คือ

๑. จักขุอินทรีย์ อินทรีย์คือจักขุปสาท
๒. โสตนิอินทรีย์ อินทรีย์คือโสตปสาท
๓. ฆานินอินทรีย์ อินทรีย์คือฆานปสาท

๔. ชิวหินทรีย์ อินทรีย์คือชีวหาปสาท

๕. กายินทรีย์ อินทรีย์คือกาย

๖. มนินทรีย์ อินทรีย์คือใจ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๔๙๕/๓๐๕)

สุทธัญญกสุตตนิทเทส : อธิบายสุทธัญญกสูตร การอธิบายสุทธัญญกสูตร ซึ่งว่าด้วยผู้พิจารณาเห็นความ
หมดจด

ใจความสำคัญ

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

เราเห็นนรชนผู้หมดจดว่า เป็นผู้ไม่มีโรคอย่างยิ่ง

ความหมดจดย่อมมีแก่นรชนเพราะความเห็น

บุคคลเมื่อรู้จริงอย่างนี้ ก็รู้แล้วว่าความเห็นนี้ยอดเยี่ยม

จึงเป็นผู้ตามพิจารณาเห็นความหมดจด

เพราะฉะนั้น ย่อมเชื่อว่าความเห็นนั้นเป็นญาณ

ท่านพระสารีบุตรอธิบายมีใจความว่า พระผู้มีพระภาคทรงเห็นนรชนผู้ถึงความ
ปลอดโรค ถึงความเกษม ถึงธรรมเครื่องป้องกัน ถึงธรรมเครื่องปกป้อง ถึงธรรมเป็นที่
พึ่ง เป็นที่ไปไปในเบื้องหน้า ถึงความปลอดภัย ถึงความที่ไม่เกิดไม่ตาย เป็นที่ดับเย็น
อันยอดเยี่ยม คือนิพพาน คำว่า ความหมดจดย่อมมีแก่นรชน เพราะความเห็น
หมายความว่า ความสะอาดบริสุทธิ์ ความหลุดพ้น ย่อมมีได้เพราะการเห็นรูปด้วย
จักขุวิญญาณ

คำว่า ย่อมเชื่อว่าความเห็นนั้นเป็นญาณ หมายถึง เชื่อว่า ความเห็นนั้นเป็นญาณ
เป็นมรรค เป็นทางนำออกจากทุกข์ได้

พระผู้มีพระภาคตรัสต่อไปว่า

ถ้าความหมดจดย่อมมีแก่นรชนเพราะความเห็น

หรือถ้านรชนนั้นละทุกข์ได้เพราะญาณ

นรชนผู้ยังมีอุปัทวันั้น ย่อมหมดจดเพราะมรรคอื่น (ก็ได้)

เพราะว่าทักขิณีย่อมบ่งบอกถึงนรชนนั้นผู้พูดอย่างนั้น

ท่านพระสารีบุตรอธิบายมีใจความว่า

ถ้านรชนถึงความบริสุทธิ์ หลุดพ้นจากทุกข์ได้ เพราะความเห็นหรือญาณ นร
ชนที่ยังมีอุปัทวันั้นคือกิเลส แต่อวดอ้างว่าถึงความบริสุทธิ์หลุดพ้นจากทุกข์ได้ ก็ต้องถึงได้
เพราะมรรคอื่นนอกจากมรรคในธรรมวินัยนี้ คือ ไม่ใช่สติปัญญา สัมมปัชาน อธิ
บาท อินทรีย์ พละ โพชฌงค์ อริยมรรคมีองค์ ๘ มรรคอื่นนั้น คือทักขิณีย่างใดอย่าง
หนึ่งในทักขิณีย ๖๒ ซึ่งเป็นมรรคที่ผิด ปฏิปทาที่ผิด ไม่หมดจด นำออกจากทุกข์ไม่ได้

พระผู้มีพระภาคตรัสต่อไปว่า

พราหมณ์ไม่กล่าวความหมดจดในรูปที่เห็น

เสียงที่ได้ยิน สีลวัตร หรืออารมณ์ที่รับรู้โดยมรรคอื่น

พราหมณ์นั้นผู้ไม่เข้าไปติดในบุญและบาป ละตนได้

เรียกว่า ผู้ไม่ทำเพิ่มเติมในโลกนี้

ท่านพระสารีบุตรอธิบายมีใจความว่า

คำว่า พราหมณ์ ในที่นี้ หมายถึง พระอรหันต์ผู้ลอยธรรม ๗ ประการ คือ (๑) สักกายทิฏฐิ (๒) วิจิกิจฉา (๓) สีลัพพตปรามาส (๔) รากะ (๕) โทสะ (๖) โมหะ (๗) มานะ

พราหมณ์เช่นนี้ไม่ถือว่า การเห็นรูป ได้ยินเสียง เป็นมงคล ไม่ถือว่า คนจะบริสุทธิ์ ได้ด้วยการประพฤติศีลวัตร

คำว่า พราหมณ์ผู้ไม่เข้าไปติดในบุญและบาป ละตนได้ เป็นผู้ไม่ทำเพิ่มเติมในโลกนี้ หมายความว่า ท่านไม่กลับมาเกิดในโลกนี้อีก เพราะท่านละบุญและบาปที่เป็นเหตุให้เกิดในภพได้แล้ว ละการยึดมั่นถือมั่นว่ามีตัวตนหรืออัตตาถาวร ได้แล้ว ท่านจึงข้ามพ้นเขตแดน ๔ อย่าง

เขตแดน ๔ อย่าง คือ

๑. สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส ทิฏฐานุสัย วิจิกิจฉานุสัย และกิเลสที่เป็นพวกเดียวกัน

๒. กามราคสังโยชน์ ปฏิฆสังโยชน์อย่างหยาบ กามราคานุสัย ปฏิฆานุสัย อย่างหยาบ และกิเลสที่เป็นพวกเดียวกัน

๓. กามราคสังโยชน์ ปฏิฆสังโยชน์อย่างละเอียด กามราคานุสัย ปฏิฆานุสัย อย่างละเอียด และกิเลสที่เป็นพวกเดียวกัน

๔. รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ อวิชชา มานานุสัย ฆวราคานุสัย อวิชชานุสัย และกิเลสที่เป็นพวกเดียวกัน

พระอรหันต์ล่วงพ้นเขตแดนทั้ง ๔ นี้ ด้วยมรรค ๘ มีโสดาปัตติมรรค เป็นต้น (ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๒๓/๑๐๑)

สุทธัญญกสูตร : พระสูตรว่าด้วยผู้พิจารณาเห็นความหมจด ผู้พิจารณาเห็นความหมจด ในที่นี้ หมายถึงความบริสุทธิ์จากความยึดมั่นถือมั่นในอัตตาด้วยอำนาจตัณหาและมิจฉาทิฏฐิ คือทรงแสดงว่าบุคคลชื่อว่าเป็นพราหมณ์ เพราะเป็นผู้พิจารณาเห็นความหมจดด้วยมัคคญาณ เพราะลอยบาป ๗ ประการ คือ (๑) สักกายทิฏฐิ (๒) วิจิกิจฉา (๓) สีลัพพตปรามาส (๔) รากะ (๕) โทสะ (๖) โมหะ (๗) มานะ (ขุ.ม. (แปล) ๒๙/๒๕/๑๐๔) เพราะ รู้ธรรมด้วยเวททั้งหลาย(หมายถึงรู้อริยสัจ ๔ ด้วยมัคคญาณ ๔) และเพราะเป็นผู้ข้ามพ้นกิเลส ไม่มีความกำหนัดในกามคุณ (ขุ.ส. (ไทย) ๒๕/๗๙๕/๖๙๒) (ดู ขุ.ส.อ. (บาลี) ๒/๗๙๙-๘๐๒/๓๖๓-๓๖๔)

สุทธันตปริวาส : ชื่อการอยู่ปริวาสอย่างหนึ่ง ในปริวาส ๓ คือปริวาส มี ๓ อย่างคือ ปฏิจันนปริวาส สโมธานปริวาสและสุทธันตปริวาส, ปริวาสที่ภิกษุต้องอาบัติสังฆาทิเสสหลายคราวด้วยกัน จำนวนอาบัติและวันที่ปิดได้บ้างอยู่ปริวาสไปจนกว่าจะเห็นว่าบริสุทธิ์ ดังคำในจุฬวรรคที่พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า ภิกษุทั้งหลาย ถ้าเช่นนั้น สงฆ์จงให้สุทธันตปริวาสเพื่ออาบัติเหล่านั้น แก่ภิกษุเหล่านั้น, ในปริวารกล่าวไว้ว่าเป็นข้อ ๒ ในปริวาส ๔ คือ ๑. ปฏิจันนปริวาส ๒. อัปปฏิจันนปริวาส ๓. สุทธันตปริวาส ๔. สโมธานปริวาส (วิ.จ.

- (ไทย) ๖/๑๕๖/๒๕๕,๖/๑๕๗/๒๕๕,๖/๑๕๘/๒๕๕,๖/๑๕๖/๒๕๖,วิ.ป.(ไทย) ๘/
๓๒๓/๔๔๑,๘/๓๒๔/๔๕๔)
- สุทธาวาส :** ที่อยู่ของท่านผู้บริสุทธิ์ หมายถึงที่เกิดของพระอนาคามี ๕ คือ อวิหา อตปปา สุทสสา
สุทสสี อกนิฏฐา (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๑๘/๓๐๗,ม.มู.(ไทย) ๑๒/๑๖๐/๑๖๓,อภิ.ปุ.
(ไทย)๓๖/๓๕/๑๕๕,๓๖/๓๖/๑๕๕,๓๖/๓๗/๑๕๕,๓๖/๓๘/๑๕๕,๓๖/๓๙/
๑๕๖,๓๖/๔๐/๑๕๖)
- สุทธาวาส, เทวโลก :** ที่อยู่ของท่านผู้บริสุทธิ์ หมายถึงพรหมโลก ดังคำในจุฬวรรคที่กล่าวไว้ว่า
เทวดาชั้นสุทธาวาสตนหนึ่ง ทราบความคิดคำนึงในจิตของท่านด้วยจิต(ของตน) จึง
หายไปจากเทวโลกชั้นสุทธาวาสแล้วมาปรากฏต่อหน้าท่านพระสาณะ (วิ.จุ.(ไทย)
๗/๔๕๓/๔๐๗)
- สุทธาวาส, พรหม, พรหมโลก :** ที่อยู่ของท่านผู้บริสุทธิ์ที่เกิดของพระอนาคามี ได้แก่ พรหม ๕ ชั้นที่
สูงสุดในรูปาวจร คือ อวิหา อตปปา สุทสสา สุทสสี อกนิฏฐา (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๓๗/
๔๔,๒๑/๑๒๖/๑๙๔)
- สุทธาวาสปัจเจกพรหม :** ชื่อพรหมองค์หนึ่ง เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาค ณ กรุงสาวัตถี ได้ยื่นพิงบาน
ประตुकนละข้าง ดังคำในปมาทสูตรที่กล่าวไว้ว่า สุพรหมปัจเจกพรหม และสุทธาวาส
ปัจเจกพรหมเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับได้ยื่นพิงบานประตुकนละข้าง,เป็น
ผู้แนะนำพรหมตนหนึ่งผู้ประมาทให้เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคดังคำว่า สุพรหมปัจเจก
พรหมและสุทธาวาสปัจเจกพรหม ให้พรหมนั้นสลัดใจแล้วหายตัวไปณ ที่นั้นเองอนึ่ง
พรหมนั้นสมัยต่อมาได้ไปสู่ที่บำรุงของพระผู้มีพระภาคผู้เป็นพระอรหันตสัมมาสัม
พุทธเจ้าแล้ว(ส.ส.(ไทย)๑๕/๑๓๗/๒๔๔,๑๕/๑๓๘/๒๔๖,๑๕/๑๓๙/๒๔๖,๑๕/๑๔๐/๒๔๖,
๒๗๒)
- สุทธิกปฏิสัมภิตาญาณนิเทศ :** แสดงญาณในปฏิสัมภิตาล้วน อธิบายอุทเทสที่ ๖๔-๗๖ ของญาณ
ภคที่ยกมา ตั้งเป็นคำปุจฉา ดังนี้
ท่านพระสารีบุตรจำแนกปฏิสัมภิตา ๔ คือ อตถปฏิสัมภิตา อัมมปฏิสัมภิตา
นิรุตติปฏิสัมภิตา และปฏิภาณปฏิสัมภิตาเป็น ๑๐ นัย แต่ละนัยมีปฏิสัมภิตา ๔
ประการ แต่ใช้คำขยายความแห่งอรรถ ธรรม นิรุตติ และปฏิภาณ ต่างกัน เช่น
นัยที่ ๑
ญาณในอรรถ ชื่อว่าอตถปฏิสัมภิตาญาณ ญาณในธรรม ชื่อว่าอัมมปฏิสัมภิตา
ญาณ ญาณในนิรุตติ ชื่อว่านิรุตติปฏิสัมภิตาญาณ ญาณในปฏิภาณ ชื่อว่าปฏิภาณ
ปฏิสัมภิตาญาณ
นัยที่ ๒-๑๐
ท่านเปลี่ยนคำว่า “ญาณ” มาเป็นคำว่า “ปัญญา” และเปลี่ยนคำขยายความของ
คำว่า อรรถ ธรรม นิรุตติ และ ปฏิภาณ ในแต่ละนัย เช่น คำขยายความของ คำว่า
อรรถตั้งแต่นัยที่ ๒-๑๐ ดังนี้
ปัญญาในอรรถต่าง ๆ ชื่อว่าอตถปฏิสัมภิตาญาณ ...ในการกำหนดอรรถ ...ในการ
พิจารณาอรรถ ...ในการเข้าไปพิจารณาอรรถ ...ในประเภทแห่งอรรถ ...ในความ

ปรากฏแห่งอรรถ ...ในความกระจ่างแห่งอรรถ ...ในความรุ่งเรืองแห่งอรรถ.. ปัญญา
ในการประกาศอรรถ ชื่อว่าอรรถปฏิสัมพันธ์

คำขยายความของคำว่า ธรรม นิรุตติ และ ปฏิภาณ ก็มีนัยเดียวกันนี้ (ขุ.ป.(ไทย)
๓๑/๑๑๐/๑๗๐)

สุทธิกถาทวาทะ, พระ : ชื่ออรรถหนึ่ง เคยเป็นพราหมณ์ชาวกรุงสาวัตถี ภายหลังฟังคำสอนของ
พระพุทธเจ้าแล้วออกบวชแล้วบรรลุเป็นอรหันต์ มีปรากฏในสุทธิกถุตร (ส.ส.(ไทย)
๑๕/๑๙๓/๒๗๓)

สุทธิกถุตร : มี ๑๐ สูตร แปลชื่อสูตรและเนื้อหาต่างกัน

1.สุทธิกถุตร พระสูตรว่าด้วยสุทธิกถาทวาทพราหมณ์ สมัยที่พระผู้มีพระภาค
ประทับอยู่ ณ พระเวฬุวัน สถานที่ให้เหยื่อกระแต เขตกรุงราชคฤห์ สุทธิกถาทวาท
พราหมณ์เข้าไปเฝ้าแล้วกราบทูลว่า พราหมณ์บางคนแม้เป็นผู้มีศีล บำเพ็ญตบะแล้วก็
ยังหมดจดไม่ได้ ผู้ถึงพร้อมด้วยวิชาและจรณะเท่านั้นจึงจะหมดจดได้ สัตว์อื่นจากนี้
หมดจดไม่ได้

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคลถึงจะเป็นพราหมณ์โดยกำเนิดแล้วสาธยายมนตร์
เป็นอันมาก แต่เป็นผู้เฒ่าและสกปรกภายใน อาศัยการโกหกเลี้ยวซัพ ไม่จัดว่าเป็น
พราหมณ์ ส่วนกษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ ศูทร คนจัณฑาล และคนเทชยะ ผู้ปรารถนา
ความเพียร อุทิศกายและใจ มีความบากบั่นเป็นนิตย์ ย่อมถึงความหมดจดได้ เมื่อ
พระผู้มีพระภาคตรัสอย่างนี้ สุทธิกถาทวาทพราหมณ์เกิดความเลื่อมใสขอบรรพชา
อุปสมบทแล้วตั้งใจบำเพ็ญเพียร ไม่นานนักก็ได้บรรลุเป็นพระอรหันต์ (ส.ส.(ไทย)
๑๕/๑๙๓/๒๗๒)

2.สุทธิกถุตร พระสูตรว่าด้วยชั้นธลวัน ๆ ฤกษ์รูปหนึ่งทูลถามพระผู้มีพระภาคผู้
ประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันว่า ชั้นธ ๕ ที่จักเที่ยงแท้ ยั่งยืน คงทน ไม่ผันแปร เที่ยง
เสมออยู่อย่างนั้น มีอยู่หรือ พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ไม่มีเลย เนื้อหาสาระที่
เหลือฟังทราบโดยนัยแห่งโคมยปิณฑสูตรในวรรคนี้ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๙๘/๑๘๘)

3.สุทธิกถุตร พระสูตรว่าด้วยกำเนิดนาคล้วน ๆ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ
วัดพระเชตะวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า กำเนิดของนาคมี ๔ ประเภท คือ

๑. นาคที่เป็นอันทชชะ(เกิดในไข่)
๒. นาคที่เป็นชลาพุชะ(เกิดในครรภ์)
๓. นาคที่เป็นสังเสทชะ(เกิดในถ้ำโคลหรือที่ขึ้นแฉะ)
๔. นาคที่เป็นโอปปาติกะ(เกิดผุดขึ้น) (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๓๔๒/๓๕๐)

4.สุทธิกถุตร พระสูตรว่าด้วยกำเนิดครุฑล้วน ๆ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ
วัดพระเชตะวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า กำเนิดของครุฑมี ๔ ประเภท คือ

๑. ครุฑที่เป็นอันทชชะ(เกิดในไข่)
๒. ครุฑที่เป็นชลาพุชะ(เกิดในครรภ์)
๓. ครุฑที่เป็นสังเสทชะ(เกิดในถ้ำโคลหรือที่ขึ้นแฉะ)
๔. ครุฑที่เป็นโอปปาติกะ(เกิดผุดขึ้น)

(ส.ข.(ไทย) ๑๗/๓๙๒/๓๕๘)

5.สุทธิกสูตร พระสูตรว่าด้วยเทพผู้นับเนื่องในหมู่คณัฎฐเทพล้วน ๆ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เทพทั้งหลายสถิตอยู่ที่ต้นไม้มีกลิ่นที่รากก็มี มีกลิ่นที่แก่นก็มี มีกลิ่นที่กระพี้ก็มี มีกลิ่นที่เปลือกก็มี มีกลิ่นที่สะเก็ดก็มี มีกลิ่นที่ใบก็มี มีกลิ่นที่ดอกก็มี มีกลิ่นที่ผลก็มี มีกลิ่นที่รสรณ์ และมีกลิ่นที่กลิ่นก็มี เทพเหล่านี้เราเรียกว่าเทพทั้งหลายผู้นับเนื่องในหมู่คณัฎฐเทพ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๔๓๘/๓๖๓)

6.สุทธิกสูตร พระสูตรว่าด้วยเวทнал้วน ๆ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เวทนามี ๓ คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา อทุกขมสุขเวทนา (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๒๗๘/๓๐๙)

7.สุทธิกสูตร พระสูตรว่าด้วยอินทรีย์ล้วน พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า อินทรีย์มี ๕ ประการ คือ ๑. สัทอินทรีย์ อินทรีย์คือศรัทธา ๒. วิริยอินทรีย์ อินทรีย์คือวิริยะ ๓. สตินทรีย์ อินทรีย์คือสติ ๔. สมาอินทรีย์ อินทรีย์คือสมาธิ ๕. ปัญญาอินทรีย์ อินทรีย์คือปัญญา (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๔๗๑/๒๘๒)

8.สุทธิกสูตร พระสูตรว่าด้วยอินทรีย์ล้วน พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า อินทรีย์มี ๕ ประการ คือ ๑. สุขินทรีย์ อินทรีย์คือสุขเวทนา ๒. ทุกขินทรีย์ อินทรีย์คือทุกขเวทนา ๓. โสมนัสสินทรีย์ อินทรีย์คือโสมนัสสเวทนา ๔. โทมนัสสินทรีย์ อินทรีย์คือโทมนัสสเวทนา ๕. อุปเพกขินทรีย์ อินทรีย์คืออุเบกขาเวทนา (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๕๐๑/๓๑๐)

9.สุทธิกสูตร พระสูตรว่าด้วยอิทธิบาทล้วน พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า อิทธิบาทมี ๔ ประการ คือ ๑. อิทธิบาทที่ประกอบด้วยฉันทสมาธิปธานสังขาร ๒. อิทธิบาทที่ประกอบด้วยวิริยสมาธิปธานสังขาร ๓. อิทธิบาทที่ประกอบด้วยจิตตสมาธิปธานสังขาร ๔. อิทธิบาทที่ประกอบด้วยวิมังสาสมาธิปธานสังขาร (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๘๓๖/๔๑๕)

10.สุทธิกสูตร พระสูตรว่าด้วยอานาปานสติล้วน พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุผู้เข้าไปสู่ป่าก็ดี โคนไม้ก็ดี เรือนว่างก็ดี นั่งคู้บัลลังก์ ตั้งกายตรง ดำรงสติไว้เฉพาะหน้า มีสติกำหนดลมหายใจเข้า-ออกเป็นต้น ชื่อว่าผู้เจริญอานาปานสติ ย่อมได้รับอานิสงส์มาก (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๙๗๙/๔๕๖)

สุทธโททณวัตถุ : เรื่องพระเจ้าสุทธโททณะ พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่พระเจ้าสุทธโททณะพระบิดาของพระองค์ว่า ภิกษุไม่พึงประมาทบิณฑบาตที่ตนยื่นรับ พึงประพฤตिसุจริตธรรม ผู้ประพฤติสุจริตธรรมย่อมอยู่เป็นสุขทั้งในโลกนี้และโลกหน้า พึงประพฤตिसุจริตธรรม ไม่พึงประพฤติมุจจริตธรรม ผู้ประพฤติมุจจริตธรรมย่อมอยู่เป็นสุขทั้งในโลกนี้และโลกหน้า (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๑๖๘/๘๕)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ไม่พึงประมาทบิณฑบาตที่ตนยื่นรับหมายถึงไม่พึงดูหมิ่นอาหารที่ต้องลุกขึ้นไปยื่นรับตามลำดับตรอก ไม่เลือกรับเฉพาะบ้าน (ขุ.ธ.อ.(บาลี) ๖/๒๙) คำว่า สุจริตธรรม หมายถึงภิกขาจริยธรรม คือ การเที่ยวบิณฑบาต

ตามลำดับตรอก ซึ่งตรงกันข้ามกับทวารวดีธรรม คือ การเที่ยวบิณฑบาตในสถานที่ที่
โคจร เช่น สถานที่ที่มีหญิงแพศยา เป็นต้น (ขุ.ธ.อ.(บาลี) ๖/๓๐)

สุทโธทศกษะ, ราชา : กษัตริย์ศากยวงศ์ซึ่งเป็นราชาผู้ครองแคว้นศากยะ หรือสักกชนบท ณ นคร
กบิลพัสดุ์ มีพระมเหสีพระนามว่าพระนางสิริมหามายา หรือ เรียกสั้นๆว่ามายา เมื่อ
พระนางมายาสวรรคตแล้วพระนางมหาปชาบดีโคตมีได้เป็นพระมเหสีต่อมา พระเจ้า
สุทโธทนะเป็นพระราชบุตรองค์ที่ ๑ ของพระเจ้าสีหหนุเป็นพระราชบิดาของพระ
สิทธัตถะ เป็นพระอัยกาของพระราหุล และเป็นพระพุทโธบิดา พระองค์สวรรคตในปีที่
๕ แห่งพุทธกิจ ก่อนสวรรคต พระพุทธเจ้าได้เสด็จไปแสดงธรรมโปรดให้ได้ทรงบรรล
อุรทัตผลและได้เสวยวิมุตติสุข๗ วันก่อนปรินิพพาน (วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๐๕/๑๖๖, ๔/
๑๐๕/๑๖๗,พจนานุกรมพุทธศาสนา ฉบับประมวลศัพท์)

สุทโธทนะ, พระบิดา : ชื่อพุทธบิดา อยู่กรุงกบิลพัสดุ์ แคว้นสักกะ มีพระมเหสีชื่อสิริมหามายา มี
พระโอรสชื่อว่า **สิทธัตถะ** แปลว่า “มีความต้องการสำเร็จ” หรือ “สำเร็จตามที
ต้องการ” ดังคำว่า พระเจ้าสุทโธทนะโปรดให้เชิญพราหมณ์ผู้จบไตรเพทจำนวน
๑๐๘ คนมาฉันโภชนาหารแล้วทำมงคลรับพระลักษณะ และขนานพระนามว่า
“สิทธัตถะ”, ในบรรดาพราหมณ์ร้อยแปดคนนั้น พราหมณ์ที่เป็นผู้รับพระลักษณะมี
๘ คน คือ ราม รัชลักษณะ สุชาติมนตรี โภช สุขยาม สุทัตต์ และโกณฑัญญะ ในแปดคน
นี้ เจ็ดท่านแรกชุนีขึ้น ๒ นิ้ว และพยากรณ์เป็น ๒ อย่าง คือ ถ้าทรงอยู่ครองฆราวาส
จะทรงเป็นพระเจ้าจักรพรรดิราช แต่หากออกผนวช จะเป็นพระพุทธเจ้าส่วนท่านที่
๘ ซึ่งมีอายุน้อยที่สุด คือโกณฑัญญะ ชุนีเดียว และพยากรณ์ว่าจะทรงเป็น
พระพุทธเจ้าอย่างแน่นอน (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๐/๖๘๒,๓๓/๑๑/๖๖๗,๓๓/๑๑/
๖๗๒,๓๓/๑๑/๗๐๓,๓๓/๑๒/๖๖๒,๓๓/๑๓/๕๘๘,๓๓/๑๓/๖๐๓,๓๓/๑๓/
๖๑๔,๓๓/๑๓/๖๔๑,๓๓/๑๓/๖๕๗,๓๓/๑๓/๖๙๒) ; ดูมหาบุรุษลักษณะ; เทียบ อสิต
ดาบส

สุทตตสูตร : มี ๒ สูตร แปลชื่อสูตรและเนื้อหาต่างกัน คือ

1.สุทตตสูตร พระสูตรว่าด้วยคหบดีชื่อสุทตตะ สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ
วัดพระเชตุวัน วัสสุทตเตพบุตรกราบทูลว่า ภิกษุพึงอยู่อย่างมีสติ เพื่อละกามราคะ
เหมือนคนถูกแทงด้วยหอกมุ่งถอนหอก หรือเหมือนคนที่ถูกไฟไหม้บนศีรษะมุ่งดับไฟ
ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุพึงอยู่อย่างมีสติ เพื่อละสักกายทิฏฐิ เหมือนคน
ถูกแทงด้วยหอกมุ่งถอนหอก หรือเหมือนคนที่ถูกไฟไหม้บนศีรษะมุ่งดับไฟ ฉะนั้น
(ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๔๒/๓๔๖)

2.สุทตตสูตรพระสูตรว่าด้วยสุทตคหบดี พระผู้มีพระภาคตรัสกับอนาถบิณฑิกเศรษฐี
(สุทตตะ) ว่า อริยสาวกผู้ให้โภชนะ ชื่อว่าให้ฐานะ ๔ คือ อายุ วรรณะ สุขะ พละ แก่
ปฏิคาหก มีเนื้อหาสาระเหมือนในสุปวาสาสูตร (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๕๘/๙๗)

สุทตตอนาถบิณฑิกคหบดี : ชื่อของท่านอนาถบิณฑิกเศรษฐี เดิมชื่อว่าสุทตตะ เป็นชาวกรุงสาวัตถี
ภายหลังจากได้บรรลธรรมแล้ว ได้บริจาคสร้างวัดพระเชตุวันมหาวิหาร ได้รับการยก
ย่องว่าเป็นผู้เลิศผู้ยินดียิ่งในการถวายทาน ดังคำว่า สุทตตอนาถบิณฑิกคหบดีเลิศกว่า

อุบาสกสาวกทั้งหลายของเรา ผู้ยินดียิ่งในการถวายทาน,ในภัลลิกาทีสุตฺร กล่าวไว้ว่า
 สุตฺตตอณาถบิณฑิกคหบดี ประกอบด้วยธรรม ๖ ประการ คือ ๑. ความเลื่อมใสอันไม่
 หวั่นไหวในพุทธเจ้า ๒. ความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในธรรม ๓. ความเลื่อมใสอันไม่
 หวั่นไหวในสงฆ์ ๔. อริยศีล ๕. อริยญาณ ๖. อริยวิมุตติ เป็นผู้เชื่อมั่น ในตถาคต เห็น
 อมตธรรม ทำให้แจ่มอมตธรรมอยู่ (อง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๒๔๙/๓๑,อง.ฉกก.(ไทย)
 ๒๒/๑๒๐-๑๓๙/๔๖๑)

สุตฺตตอณาถบิณฑิกคหบดี : 1.ชื่ออุบาสกคนหนึ่ง หมู่บ้านญาติกะ เป็นอริยบุคคลชั้นสกทาคามี มีปรากฏใน
 ปฐมคิณฑิกคหบดีสูตร ขณะที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระตำหนักอิฐ ใน
 หมู่บ้านญาติกะ ท่านพระอานนท์เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ถวายอภิวัต
 แล้วทูลถามว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ สุตฺตตอณาถบิณฑิกคหบดีถึงแก่กรรมแล้ว คิดของเขาเป็น
 อย่างไร อภิสัมปรายภพเป็นอย่างไร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สุตฺตตอณาถบิณฑิกคหบดีถึงแก่
 กรรมแล้วได้เป็นพระสกทาคามี เพราะสังโยชน์ ๓ ประการสิ้นไปและบรรเทาหาคะ
 โทสะ โมหะให้เบาบางได้ มาสู่โลกนี้อีกเพียงครั้งเดียวก็จะทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ (ส.ม.
 (ไทย) ๑๙/๑๐๐๔/๕๐๕);ดูประกอบ ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๕๖/๑๐๑,๑๐/๑๕๗/๑๐

2.ชื่ออุบาสกคนหนึ่งผู้เป็นอัครอุปัฏฐากเบื้องขวาของพระพุทธเจ้านามว่าสุชาตะ ดัง
 คำในสุชาตพุทธวงศ์ที่กล่าวไว้ว่า สุตฺตตอณาถบิณฑิกคหบดีและจิตตอณาถบิณฑิกคหบดี
 ของพระพุทธเจ้าพระนามว่าสุชาตะ (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๓๐/๖๕๕)

สุตฺตตอณาถบิณฑิกคหบดี : ชื่อเดิมของอนาถบิณฑิกเศรษฐี พระพุทธเจ้าตรัสเรียกอนาถบิณฑิกคหบดีให้เข้าพบ
 ณ ป่าสีตวัน เขตกรุงราชคฤห์ ดังคำว่า อนาถบิณฑิกคหบดีเดินเข้าไปยังป่าสีตวัน
 เข้ามีดวันนั้น พระผู้มีพระภาคเสด็จลุกขึ้นจงกรมที่กลางแจ้งได้ทอดพระเนตรเห็น
 ท่านอนาถบิณฑิกคหบดีเดินมาแต่ไกล ครั้นแล้วจึงเสด็จลงจากที่จงกรมประทับนั่ง
 บนอาสนะที่ปูไว้ ครั้นแล้วได้ตรัสกับท่านอนาถบิณฑิกคหบดีตั้งนี้ว่า มาเกิดสุตฺตตอณาถ
 จากนั้น ทรงแสดงอนุพุทฺธิกาแก่นอนาถบิณฑิกคหบดี เมื่อจบเทศนา อนาถบิณฑิก
 คหบดีได้บรรลุธรรมแสดงตนเป็นอุบาสกนับถือพระรัตนตรัยตลอดชีวิตแล้วนิมนต์
 พระพุทธเจ้าพร้อมภิกษุสงฆ์ไปฉันยังที่พัก กรุงราชคฤห์ ก่อนที่จะกลับมายังกรุงสาวัตถี
 ถิ สร้างวัดพระเชตะวันมหาวิหาร หรือตั้งคำในสุตฺตตอณาถบิณฑิกคหบดีที่กล่าวไว้มีเนื้อหาลักษณะ
 กัน (วิ.จ. (ไทย) ๗/๓๐๕/๑๑๔,ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๔๒/๓๔๖)

สุตฺตตอณาถบิณฑิกคหบดี, กษัตริย์ : 1.ชื่อกษัตริย์องค์หนึ่ง แห่งกรุงสุทฺถิสสนะ เป็นพระบิดาของพระพุทธเจ้านามว่าสุ
 เมธะ ดังคำในสุเมธพุทธวงศ์ที่กล่าวว่า กรุงชื่อว่าสุทฺถิสสนะ กษัตริย์พระนามว่าสุตฺตตอณาถ
 เป็นพระชนก (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๘/๖๔๘)

2. ชื่อกษัตริย์องค์หนึ่ง แห่งกรุงสุธัญญะ เป็นพระบิดาของพระพุทธเจ้านามว่าปิยทัส
 สี ดังคำในปิยทัสสุทฺถิสสนะที่กล่าวว่า กรุงชื่อว่าสุธัญญะ กษัตริย์พระนามว่าสุตฺตตอณาถ
 เป็นพระชนก (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๕/๖๕๙)

3. ชื่อกษัตริย์องค์หนึ่ง แห่งกรุงเมฆละ เป็นพระบิดาของพระพุทธเจ้านามว่าสมณะ
 ดังคำในสมณพุทธวงศ์ที่กล่าวว่า กรุงชื่อว่าเมฆละ กษัตริย์พระนามว่าสุตฺตตอณาถเป็น
 พระชนก (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๑/๖๑๑)

สุทตตะ, พระ : ชื่อพระสาวกผู้เป็นอัครอุปัฏฐากของพระพุทธเจ้านามว่าธัมมทัสสี ดังคำในธัมมทัสสีพุทธวงศ์ที่กล่าวไว้ว่า พระเถระนามว่าสุทตตะเป็นพระอุปัฏฐาก ของพระศาสดานามว่าธัมมทัสสี (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๘/๖๖๙)

สุทตตะ, อุบาสก : ชื่ออุบาสกคนหนึ่ง ชวนาतिकคาม เป็นพระอริยบุคคลชั้นสกิทาคามี มีปรากฏในมหาปริณิพพานสูตร ดังคำว่า พระผู้มีพระภาคพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่เสด็จถึงนาतिकคาม ประทับอยู่ที่พระตำหนักอิฐ ในนาतिकคาม พระอานนท์ทูลถามว่า อุบาสกสุทตตะที่ดับชีพในนาतिकคาม มีคติเป็นอย่างไร มีภพหน้าเป็นอย่างไร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อุบาสกสุทตตะเป็นพระสกิทาคามี เพราะสังโยชน์ ๓ ประการสิ้นไป และเพราะราคะ โทสะ โมหะเบาบาง มาสู่ภพนี้อีกเพียงครั้งเดียวก็จะทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๕๖/๑๐๑,๑๐/๑๕๗/๑๐๑) ; ดูประกอบ ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๐๔/๕๐๕

สุทตตะ : 1.ชื่อพระเทวีของกษัตริย์พระนามว่าสุทตตะ แห่งกรุงสุทิสสนะ เป็นพระชนนีของพระพุทธเจ้านามว่าสุเมธะ ดังคำในสุเมธพุทธวงศ์ที่กล่าวไว้ว่า พระเทวีพระนามว่าสุทตตะเป็นพระชนนีของพระชินเจ้าพระนามว่าสุเมธะผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๘/๖๔๘)

2.ชื่อพระเถรองค์หนึ่ง เป็นอัครสาวิกาเบื้องซ้าย ของพระพุทธเจ้านามว่าติสสะ ดังคำในติสสพุทธวงศ์ที่กล่าวไว้ว่า พระผู้สวสาเถรีและพระสุทตตะเถรีเป็นพระอัครสาวิกาของพระพุทธเจ้าพระนามว่าติสสะ ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๒/๖๗๙)

สุทตสนนกร : 1.ชื่อพระนกรที่พระพุทธเจ้านามว่าปทุมุตตระเสด็จปริณิพพาน ดังคำในปทุมุตตรพุทธวงศ์ที่กล่าวไว้ว่าพระนารทชินเจ้าผู้ประเสริฐ(พระปทุมุตตระ) เสด็จดับขันธปริณิพพานที่สุทตสนนกร พระสถูปอันประเสริฐของพระองค์ สุทตสนนกรนั้นสูง ๔ โยชน์ (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๓๓/๖๓๙)

2.ชื่อพระนกรที่พระพุทธเจ้านามว่าสุเมธเสด็จไปแสดงธรรม ในการแสดงธรรมครั้งมีผู้บรรลุนิพพาน ๑๐๐ โภกิ ดังคำในสุเมธพุทธวงศ์ที่กล่าวไว้ว่า ในกาลที่พระชินเจ้าเสด็จเข้าไปยังสุทตสนนกร พระชีนาสพจันน ๑๐๐ โภกิ มาประชุมกัน (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๘/๖๔๕)

สุทตสนนเถรภาพทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระสุทตสนนเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๓๑ ท่านได้ใช้ดอกการะเกดบูชาพระพุทธเจ้าพระนามว่าสิขี เพราะผลแห่งการบูชานั้น ท่านไม่ได้พบทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัต พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๐/๒๙๔)

สุทตสนนปราสาท : 1.ชื่อปราสาทหลังหนึ่งของพระเวทโพธิสัตว์ แห่งกรุงสุธัญญกะ ที่พระกษัตริย์นามว่าวิปุละให้สร้างเพื่อเป็นที่ประทับของพระเวทโพธิสัตว์ ดังคำในเวทพุทธวงศ์ที่กล่าวไว้ว่า พระองค์ทรงครองขรรษาอยู่ ๖,๐๐๐ ปี มีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลังคือสุทตสนนปราสาท รัตนคฆิปราสาท และอาเวฬปราสาท (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๔/๖๖๘)

2.ชื่อประสาทหลังหนึ่งของพระธัมมทัสสีโพธิสัตว์ แห่งกรุงสรณะ ที่พระกษัตริย์นามว่าสรณะให้สร้างเพื่อเป็นที่ประทับของพระธัมมทัสสีโพธิสัตว์ ดังคำในธัมมทัสสีพุทธวงศ์ที่กล่าวไว้ว่า พระองค์ทรงครองขรรษาอยู่ ๘,๐๐๐ ปี มีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลัง คืออรขปราสาท วิรขปราสาท และสุทศนปราสาท (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๔/๖๖๘)

สุทศสนะ, กรุง : ชื่อกรุงแห่งหนึ่ง ที่กษัตริย์พระนามว่าสุทตตะปกครอง ดังคำในสุเมธพุทธวงศ์ที่กล่าวไว้ว่า กรุงชื่อว่าสุทศสนะ กษัตริย์พระนามว่าสุทตตะ เป็นพระชนก (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๘/๖๔๘)

สุทศสนะ, กษัตริย์ : 1.ชื่อกษัตริย์องค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของเอกสังขยิเถระ ดังคำในเอกสังขยิเถรอาปทานที่พระเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนไว้ว่า ได้มีงานสมโภชต้นมหาโพธิ์ ของพระผู้มีพระภาคพระนามว่าวิปัสสี ข้าพเจ้าถือสังข์เป่าบูชาต้นโพธิ์ตลอดวันแล้วไหว้ต้นมหาโพธิ์ที่ประเสริฐเพราะผลแห่งการบูชาพระพุทธเจ้า ในกัปที่ ๗๑ นับจากกัปนี้ไป ข้าพเจ้าได้เป็นพระราชา มีนามว่าสุทศสนะ มีชัยชนะเป็นใหญ่ในชมพูทวีป มีมหาสมุทรทั้ง ๔ เป็นขอบเขต (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๘/๖๑)

2.ชื่อกษัตริย์องค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระโคตมโพธิสัตว์ ดังคำในเวสสภูพุทธวงศ์ที่กล่าวไว้ว่า เราเป็นกษัตริย์มีนามว่าสุทศสนะ ทูลอาราธนาพระมหาวิระเจ้า แล้วถวายทานอันมีค่ามาก ได้บูชาพระชินเจ้าพร้อมทั้งภิกษุสงฆ์ด้วยข้าวน้ำและผ้า (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๐/๖๙๖)

สุทศสนะ, ช่างดอกไม้ : ชื่อช่างดอกไม้ ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระมกุฏปุပ္ผิยเถระ ดังคำในมกุฏปุပ္ผิยเถรอาปทาน ที่ท่านพระเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนไว้ว่า ข้าพเจ้าเป็นช่างดอกไม้ มีชื่อว่าสุทศสนะได้เห็นพระพุทธเจ้าผู้ปราศจากธุลีคือกิเลส ผู้เจริญที่สุดในโลก ทรงองอาจกว่านรชน ข้าพเจ้ามีใจยินดี ถี้อดอกมะลิไปบูชา พระผู้มีพระภาคพระนามว่าปทุมุตตระ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๔/๒๕๓)

สุทศสนะ, ปราสาท : ชื่อประสาทหลังหนึ่งในกรุงเรณูวดี ยาว ๓๐๐ โยชน์ สี่เหลี่ยมจัตุรัส ของพระเจ้าจักรพรรดินามว่าวิมลละ ที่วิสสุกรรมเทพบุตรเนรมิตให้ ดังคำว่า มีกรุงนามว่าเรณูวดี ยาว ๓๐๐ โยชน์ สี่เหลี่ยมจัตุรัส มีปราสาทชื่อว่าสุทศสนะ วิสสุกรรมเทพบุตรเนรมิตให้ ประกอบด้วยเรือนยอดอย่างดี ประดับประดาด้วยรัตน ๗ ประการ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๗๖/๑๑๓)

สุทศสนะ, พระ : ชื่อพระเถระผู้เป็นอุปัฏฐากของพระพุทธเจ้านามว่าปิยทัสสี ดังคำว่า พระเถระผู้อุปัฏฐากนามว่าสุทศสนะ มีฤทธิ์มาก รู้พระดำริของพระพุทธเจ้าพระนามว่าปิยทัสสี ผู้ศาสดามีภิกษุ ๘๐,๐๐๐ รูปแวดล้อมแล้ว เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าผู้ทรงเป็นผู้นำสัตว์โลกซึ่งประทับนั่งเป็นสุขอยู่ที่ชายป่า (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๖๒/๖๓๑) ๓๓/๖๖/๒๘๘

สุทศสนะ, พระปัจเจกพุทธเจ้า : ชื่อพระปัจเจกพุทธเจ้าองค์หนึ่ง ประทับอยู่ ณ ภูเขาภูหนึ่งชื่อฉาปละ ไม่ไกลจากภูเขาหิมพานต์ ซึ่งพระจัมปกปุပ္ผิยเถระ ได้ยกดอกจ่าปา ๗ ดอกขึ้นไว้เหนือศีรษะบูชาพระพุทธเจ้าผู้เป็นพระสยมภูดังคำในจัมปกปุပ္ผิยเถรอาปทาน ที่ท่านพระเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนไว้ว่า ในที่ไม่ไกลภูเขาหิมพานต์ มีภูเขาภูหนึ่ง

ชื่อฉาปละ พระพุทธเจ้าพระนามว่าสุทัตสนะ ประทับอยู่ระหว่างภูเขา ข้าพเจ้าถือดอกจำปาเหาะไปทางอากาศ ได้เห็นพระพุทธเจ้า ขณะนั้น ข้าพเจ้าได้ยกดอกจำปา ๗ ดอกขึ้นไว้เหนือศีรษะ บุษบาพระพุทธเจ้าผู้เป็นพระสยัมภู (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๘/๕๒๗)

2. ชื่อพระปัจเจกพุทธเจ้าองค์หนึ่ง ประทับอยู่ ณ ภูเขาภูหนึ่งชื่ออัจฉละ ไม่ไกลจากภูเขาหิมพานต์ ซึ่งพระกฤษณะบุปผิยเถระได้ถือดอกโมกใหญ่ทูลเกล้า บุษบาพระสยัมภูพระพุทธเจ้า ดังคำในกฤษณะบุปผิยเถราปทาน ที่ท่านพระเถระกล่าวอดีตชาติของตนไว้ว่า ในที่ไม่ไกลจากภูเขาหิมพานต์ มีภูเขาภูหนึ่งชื่ออัจฉละ พระพุทธเจ้าพระนามว่าสุทัตสนะ ประทับอยู่ที่ระหว่างภูเขา ข้าพเจ้าถือดอกไม้ซึ่งเกิดที่ภูเขาหิมพานต์เหาะไป ณ ที่นั้น ได้เห็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ครั้นนั้น ข้าพเจ้าถือดอกไม้ใหญ่ทูลเกล้าบุษบาพระสยัมภูพระพุทธเจ้า (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๓๗/๒๐๘)

สุทัตสนะ, พระราชา : ชื่อพระราชาองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระมรุพิณติกเถระ ดังคำในมรุพิณติกเถราปทาน ที่ท่านพระเถระกล่าวอดีตชาติของตนไว้ว่า ในป่าใหญ่ดงทิวที่เงียบสงัดไม่มีเสียงอื้ออึง ข้าพเจ้าเห็นพระผู้มีพระภาคพระนามว่าสิทธัตถะ ข้าพเจ้ามีความปลื้มใจเป็นอันมาก ญาณได้เกิดขึ้นในขณะนั้น ข้าพเจ้าได้ถวายน้ำผึ้ง แต่พระศาสดาผู้เสด็จออกจากสมาธิแล้ว มีจิตผ่องใสจึงหมอบกราบพระยุคลบาทของพระผู้มีพระภาค พระนามว่าสิทธัตถะแล้ว ปายหน้าหลีกไปทางทิศตะวันออก ในกัปที่ ๓๔ (นับจากกัปนี้ไป) ข้าพเจ้าได้เป็นพระราชามีนามว่าสุทัตสนะ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๔๐/๒๔๔, ๓๒/๔๓/๒๔๔)

สุทัตสนะ, มานพ : ชื่อมาณพคนหนึ่ง ที่คนรับใช้ ทำหน้าที่จัดเครื่องเสวยของพระเจ้าปเสนทิโกศล ภายหลังกล่าวคาถาในเวลาทีพระเจ้าปเสนทิโกศลเสวยพระกระยาหารว่าว่า มนุษย์ผู้มีสติอยู่ทุกเมื่อ รู้จักประมาณในโภชนะที่ได้แล้ว ย่อมมีเวทนาเบาบาง เขาย่อมแก่ช้ำอายุก็ยั่งยืน ทำให้พระเจ้าปเสนทิโกศล มีพระวรกายเบา ดังคำในโถมปากสูตรที่กล่าวไว้ว่า มานพชื่อสุทัตสนะ ยืนอยู่เบื้องพระปฤษฎางค์ของพระเจ้าปเสนทิโกศล พระเจ้าปเสนทิโกศลรับสั่งเรียกสุทัตสนมานพมาตรัสว่า มานพสุทัตสนะ เจ้าจงเรียนคาถาในสำนักของพระผู้มีพระภาค แล้วจงกล่าวในเวลาทีเราเสวยพระกระยาหาร (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๒๔/๑๔๖)

สุทัตสนา, พระมเหสี : 1. ชื่อพระมเหสีของพระเรวัตโพธิสัตว์ แห่งกรุงสุธัญญกะ ที่มีกษัตริย์พระนามว่าวิปุละปกครอง อยู่ใช้ชีวิตกับพระเรวัตโพธิสัตว์ ประมาณ ๖,๐๐๐ ปีมีพระราชโอรสพระนามว่าวรุณะดังคำในเรวัตพุทธวงศ์ที่กล่าวไว้ว่า พระองค์มีพระมเหสีพระนามว่าสุทัตสนา พระราชโอรสพระนามว่าวรุณะ (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๘/๖๑๖, ๓๓/๑๔/๖๖๓, ๓๓/๒๖/๖๘๘)

2. ชื่อพระมเหสีของพระเจ้าสาคระ แห่งกรุงโสภณะ ภายหลังเป็นพระชนนีของพระพุทธเจ้านามว่าอัสถัสสี ดังคำในอัสถัสสีพุทธวงศ์ที่กล่าวไว้ว่า กรุงชื่อว่าโสภณะ กษัตริย์พระนามว่าสาคระเป็นพระชนก พระเทวีพระนามว่าสุทัตสนาเป็นพระชนนี (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๔/๖๖๓)

- 3.ชื่อพระมเหสีของพระวิปัสสีโพธิสัตว์ แห่งกรุงพันธุมดี ที่มีกษัตริย์พระนามว่าพันธุมะปกครอง อยู่ใช้ชีวิตกับพระเรวัตโพธิสัตว์ ประมาณ๘,๐๐๐พระราชโอรสพระนามว่าสมวัตตชนันต์ ดังคำในวิปัสสีพุทธวงศ์ที่กล่าวไว้ว่า พระองค์มีพระมเหสีพระนามว่าสุทิสสนา พระราชโอรสพระนามว่าสมวัตตชนันต์ (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๖/๖๘๘)
- สุทิสสา :** ชื่อเทพพวกจำพวกหนึ่ง หมายถึงท่านผู้บริสุทธ์ อยู่ในชั้นสุทธาวาส, เป็นเทพผู้ดงมมนำทัศนา, เป็นจำพวกที่ ๓ ในสุทธาวาส ๕ คือ๑.อวิหา ๒.อตัปปา ๓. สุทิสสา ๔.สุทิสสี ๕.อกนิฏฐา (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๑๘/๓๐๗)
- สุทิสสา, เทพชั้น :** ชื่อเหล่าเทพชั้นอนาคามีพวกหนึ่ง เป็นเทพผู้ดงมมนำทัศนา ดังคำในมหาปทานสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เราพร้อมกับเหล่าเทพชั้นอวิหาและชั้นอตัปปาได้เข้าไปหาเหล่าเทพชั้นสุทิสสาถึงที่อยู่,ในภควัตถุอธิบายไว้ว่า เหล่าเทพชั้นสุทิสสา... ตั้งอยู่ได้ตลอด ๔,๐๐๐ กัป (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๙๒/๕๓,อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๓๓๗/๓๐๘)
- สุทิสสาภพ :** ภพชื่อสุทิสสา หมายถึงภูมิชั้นอนาคามี เป็นที่อยู่ของเทพผู้บริสุทธ์ ดังคำในบุคคัลบัญญัติที่กล่าวถึงอุทังโสโตกนิฏฐคามิไว้ว่าบุคคลบางคนในโลกนี้ เพราะสังโยชน์เบื้องต่ำทั้ง ๕ ประการสิ้นไป เป็นโอบปาติกะ ปรีนิพพานในชั้นสุทธาวาสนั้น ไม่กลับมาจากภพนั้นเป็นธรรมดา บุคคลนั้น...จุดจากชั้นอตัปปาภพแล้วไปสู่ชั้นสุทิสสาภพ จุดจากชั้นสุทิสสาภพแล้วไปสู่ชั้นสุทิสสีภพ จุดจากชั้นสุทิสสีภพแล้วไปสู่ชั้นอกนิฏฐภพ ยังอริยมรรคให้เกิดขึ้นในชั้นอกนิฏฐภพเพื่อละสังโยชน์เบื้องสูงบุคคลนี้เรียกว่าอุทังโสโตกนิฏฐคามิ (อภิ.ปุ.(ไทย) ๓๖/๔๐/๑๕๖)
- อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สุทิสสาภพ หมายถึงอริยมุอันเป็นทิพย์ เรียกว่าสุทธาวาสภูมิ มี ๕ ภพ คือ อวิหา อตัปปา สุทิสสา สุทิสสีและอกนิฏฐา (ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๗/๕)
- สุทิสสี :** ชื่อเทพพวกจำพวกหนึ่ง หมายถึงท่านผู้บริสุทธ์ อยู่ในชั้นสุทธาวาส,เป็นเทพผู้มองเห็นชัดเจนดี หรือผู้มีทัศนาแจ่มชัด, เป็นจำพวกที่ ๔ ในสุทธาวาส ๕ ชั้น คือ ๑.อวิหา ๒.อตัปปา ๓. สุทิสสา ๔.สุทิสสี ๕.อกนิฏฐา (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๑๘/๓๐๗)
- สุทิสสี, เทพ :** ชื่อเหล่าเทพชั้นอนาคามีพวกหนึ่ง เป็นเทพผู้มองเห็นชัดเจนดี หรือผู้มีทัศนาแจ่มชัด ,ในภควัตถุอธิบายว่า เหล่าเทพชั้นสุทิสสี ตั้งอยู่ได้ตลอด ๘,๐๐๐กัป ดังคำในมหาปทานสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เราพร้อมกับเหล่าเทพชั้นอวิหา ชั้นอตัปปาชั้นสุทิสสา และชั้นสุทิสสีได้เข้าไปหาเหล่าเทพชั้นอกนิฏฐาถึงที่อยู่ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๙๒/๕๓, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๔๗/๔๘๖,อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๓๓๗/๓๐๘)
- สุทิสสีภพ :** ภพชื่อสุทิสสีหมายถึงภูมิชั้นอนาคามีเป็นที่อยู่ของเทพผู้บริสุทธ์,ที่อยู่ของเทพผู้มองเห็นชัดเจนดี หรือผู้มีทัศนาแจ่มชัด,เป็นอริยมุอันเป็นทิพย์ ดังคำในบุคคัลบัญญัติที่กล่าวถึงบุคคลผู้เป็นอุทังโสโตกนิฏฐคามิไว้ว่าบุคคลบางคนในโลกนี้ เพราะสังโยชน์เบื้องต่ำทั้ง ๕ ประการสิ้นไป เป็นโอบปาติกะปรีนิพพานในชั้นสุทธาวาสนั้น ไม่กลับมาจากภพนั้นเป็นธรรมดา บุคคลนั้น...จุดจากชั้นสุทิสสีภพแล้วไปสู่ชั้นอกนิฏฐภพยังอริยมรรคให้เกิดขึ้นในชั้นอกนิฏฐภพเพื่อละสังโยชน์เบื้องสูงบุคคลนี้เรียกว่าอุทังโสโตกนิฏฐคามิ (อภิ.ปุ.(ไทย) ๓๖/๔๐/๑๕๖)

สุทหายกะ, พระเจ้าจักรพรรดิ : ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของอินทนายกเถระ ดังคำในอินทนายกเถรปาทานที่ท่านพระเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนสรุปความได้ว่า ข้าพเจ้าเป็นคนคอยต้อนรับหมู่คณะ ได้เห็นพระพุทธเจ้า ข้าพระองค์ได้ถวายแผ่นหนังแด่พระพุทธเจ้าพระนามว่าสิขี ผู้เป็นเผ่าพันธุ์ของโลก ด้วยผลกรรมนั้น เพราะผลแห่งการถวายหนังสัตว์ ในกัปที่ ๕๐ นับจากกัปนี้ไป ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ พระนามว่าสุทหายกะ สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ มีพลานุภาพมาก (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๐/๓๙๐)

สุทิน, ลูกชายเศรษฐี : ลูกเศรษฐี เกิด ณ หมู่บ้านกัณฑ์คามไม่ห่างจากกรุงเวสาลี เมื่อเจริญวัยแล้ว ได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้า เกิดศรัทธาอยาก อดข้าวจึงได้ออกบวช เมื่อบวชเป็นพระภิกษุ บิณฑบาตจึงขอร้องให้มอบพันธู์ จึงเสพเสพกับภรรยา จึงเป็นต้นบัญญัติแห่งปฐมปาราชิกสิกขาบท ดังคำในมหาวิงค์ว่า สมัยนั้น ที่หมู่บ้านกัณฑ์คามไม่ห่างจากกรุงเวสาลีมีบุตรชายเศรษฐีชื่อกัณฑ์คาม ชื่อสุทิน วันหนึ่ง เขามีธุระบางอย่างจึงเดินทางไปในกรุงเวสาลีกับเพื่อนๆ ณ ขณะนั้นพระผู้มีพระภาคกำลังประทับนั่งแสดงธรรมห้อมล้อมด้วยบริษัทจำนวนมาก (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๒๔/๑๗, ๑/๒๔/๑๘, ๒๔/๑๙, ๑/๓๙/๒๖, ๑/๓๙/๒๗)

สุทินกัณฑ์บุตร, ภิกษุ : ชื่อภิกษุรูปหนึ่ง เป็นบุตรเศรษฐี ณ หมู่บ้านกัณฑ์คาม แห่งกรุงเวสาลี เป็นต้นบัญญัติแห่งปฐมปาราชิกสิกขาบท ดังคำในมหาวิงค์ว่า พระสุทินกัณฑ์บุตรกลับมากรุงเวสาลีจึงนำอาหาร ๖๐ สำรับไปถวาย ท่านสละอาหารทั้งหมดถวายภิกษุทั้งหลายแล้วครองอันตราสกถือบาตรและจีวรเข้าไปบิณฑบาตที่หมู่บ้านกัณฑ์คาม ในตอนเช้า ดังคำในปริวารว่า เรื่องที่พระสุทินกัณฑ์บุตรเสพเมถุนธรรมกับอดีตภรรยา (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๓๐/๒๑, วิ.จุ.(ไทย) ๗/๔๓๙/๓๗๘, วิ.ป.(ไทย) ๘/๒/๒, ๘/๑๘๘/๑๗๕)

สุทินนา : ชื่อเทพธิดาองค์หนึ่ง ดังคำในสุทินนาวิมานที่เทพธิดากล่าวไว้ว่า ชาวกรุงราชคฤห์รู้จักดิฉันในนามว่า สุทินนา ดิฉันเป็นอุบาสิกาอยู่ในกรุงราชคฤห์ เป็นผู้มีศรัทธาสมบูรณ์ด้วยศีล และยินดีแจกจ่ายทานทุกเมื่อ ดิฉันมีใจเลื่อมใสในพระอริยเจ้าผู้ปฏิบัติตรงจึงได้ถวายเครื่องนุ่งห่มอาหารเสนาสนะ และเครื่องตามประทีป ดิฉันเข้าจำอุโบสถศีลซึ่งประกอบด้วยองค์ ๘ ทุกวัน ๑๔ คำ ๑๕ คำ และ ๘ คำแห่งปักษี และตลอดปาฏิหาริย์ปักษีดิฉันสำรวมระวางในศีลตลอดเวลา และแจกจ่ายทานด้วยความเคารพ จึงได้ครอบครองวิมานนี้ (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๒๖๒/๔๓)

สุทินนาวิมาน : วิมานที่เกิดขึ้นแก่นางสุทินนาอุบาสิกา เป็นเรื่องวิมานที่เกิดขึ้นแก่นางสุทินนาอุบาสิกา เพราะได้ปฏิบัติธรรม รักษาอุโบสถศีลเป็นประจำ และได้ถวายทานแด่พระอริยสงฆ์ด้วยความเคารพ นางจึงไปเกิดในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๒๕๘/๔๒)

สุเทพ, กษัตริย์ : 1. ชื่อกษัตริย์องค์หนึ่งซึ่งเป็นพระพุทธบิดาของพระพุทธเจ้านามว่าที่ปังกร ครองราชย์ในกรุงรัมมวดี มีพระมเหสีนามว่าสุเมธา ดังคำในพุทธวงศ์ว่า เมืองชื่อรัมมวดี

กษัตริย์พระนามว่าสุเทพ เป็นพระชนก พระเทวีพระนามว่าสุเมธาเป็นพระชนนี ของ พระศาสดาพระนามว่าที่ปึงกร (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๘/๕๙๔)

2.ชื่อกษัตริย์องค์หนึ่งซึ่งเป็นพระพุทธรูปบิดาของพระพุทธรูปเจ้านามว่านารทะ ครองราชย์ ในกรุงธัญญวดี มีพระมเหสีนามว่าอโนมา ดังคำในพุทธวงศ์ว่า กรุงชื่อว่าธัญญวดี กษัตริย์พระนามว่าสุเทพ เป็นพระชนก พระเทวีพระนามว่าอโนมา เป็นพระชนนี ของพระพุทธรูปเจ้านามว่านารทะผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๘/ ๖๓๗)

สุธชะ, พระราชา : ชื่อพระราชาองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของวิธิสัมมชกเถระ ดังคำในวิธิสัมมชกเถระ ปทาน ที่ท่านพระเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนสรุปความได้ว่า เมื่อพระผู้มีพระภาคทรงเป็นผู้นำสัตว์โลก เสด็จดำเนินไป ข้าพเจ้ามีจิตผ่องใส จึงกวาดถนนนั้น แล้ว ได้ยกธงขึ้นที่ถนนนั้น เพราะผลแห่งการยกธง(ถวายบูชา) ในกัปที่ ๔ นับจากกัปนี้ไป ข้าพเจ้าได้เป็นพระราชาปรากฏพระนามว่าสุธชะ สมบูรณ์ด้วยอาการทุกอย่าง มีพลา นุภาพมาก (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๙/๓๒๐)

สุธรรม, กรุง : ชื่อเมืองแห่งหนึ่งที่กษัตริย์นามว่าสุธรรมปกครองเป็นที่อุปบัติแห่งพระพุทธรูปเจ้านามว่า โสภิตะดังคำในพุทธวงศ์ว่ากรุงชื่อว่าสุธรรม กษัตริย์พระนามว่าสุธรรมเป็นพระชนก พระเทวีพระนามว่าสุธรรมา เป็นพระชนนี ของพระพุทธรูปเจ้านามว่าโสภิตะ ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๖/๖๒๑)

สุธรรม, กษัตริย์ : ชื่อกษัตริย์องค์หนึ่งแห่งกรุงสุธรรม ผู้เป็นพระพุทธรูปบิดาของพระพุทธรูปเจ้านามว่า โสภิตะ มีพระมเหสีนามว่า สุธรรมา ดังคำในพุทธวงศ์ว่า กรุงชื่อว่าสุธรรม กษัตริย์ พระนามว่าสุธรรม เป็นพระชนกพระเทวีพระนามว่าสุธรรมา เป็นพระชนนี ของ พระพุทธรูปเจ้านามว่าโสภิตะ ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๖/ ๖๒๑)

สุธรรม, ภิกษุ : ชื่อภิกษุรูปหนึ่งมีความมักใหญ่ ได้ดำจิตตคฤหบดี และถูกสงฆ์ลงปฏิสารณียกรรม ให้ ไปขอขมาคฤหบดีนั้น นับเป็นต้นบัญญัติในเรื่องนี้ ดังคำในจูฬวรรคว่า ท่านพระสุ ธรรมเป็นพระนักก่อสร้าง รับประทานหารประจำในอาวาสของจิตตคฤหบดีเมื่อมีจฉิกา สมณห์ ทุกครั้งที่จิตตคฤหบดีต้องการนิมนต์สงฆ์คณะ หรือบุคคล ถ้ายังไม่เรียนให้ท่านสุ ธรรมทราบจะไม่นิมนต์ (วิ.จู.(ไทย) ๖/๓๓/๖๕,๖/๓๓/๖๖,๖/๓๔/๖๖,๖/๓๔/๖๗)

สุธรรมเทพนคร : ชื่อเมืองแห่งหนึ่งที่พระพุทธรูปเจ้านามว่ากัสสปะแสดงธรรม ดังคำในพุทธวงศ์ว่า พระชินเจ้าทรงแสดงธรรมที่สุธรรมเทพนคร ที่รั้นรมย์นั้น ทรงทำให้เทวดาประมาณ ๓,๐๐๐ โภกิ ได้บรรลุนิรมิต (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๖/๗๑๒)

สุธรรมมา, พระธิดา : ชื่อพระธิดาองค์หนึ่งของพระเจ้ากิกิ สมัยพระพุทธรูปเจ้านามว่ากัสสปะ เป็นธิดา องค์ที่ ๖ ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระธัมมทินนาเถรี แม้จะพอใจในบรรพชา แต่ไม่ได้รับ อนุญาต จึงครองเรือน ๒๐,๐๐๐ ปี ดังคำในอปทานว่า พระเจ้ากาสิพระนามว่ากิกิ ทรงเป็นใหญ่กว่านรชนในกรุงพาราณสีที่ประเสริฐสุด ทรงเป็นอุปถัมภ์ของ พระพุทธรูปเจ้าผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ หม่อมฉันเป็นธิดาคนที่ ๖ ของพระองค์ มีนาม ปรากฏว่าสุธรรมา ได้ฟังธรรมของพระชินเจ้าผู้เลิศแล้ว พอใจการบรรพชา แต่พระ

ชนกนาถมิได้ทรงอนุญาตให้หม่อมฉันทั้งหลายบวช ครั้งนั้นหม่อมฉันทั้งหลายไม่เกียจคร้าน ครองเรือนอยู่ ๒๐,๐๐๐ ปี (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๑๑/๔๗๐)

สุธรรมมา, พระเทวี : ชื่อพระเทวีองค์หนึ่ง ผู้เป็นพระเทวีของพระเจ้าสุธรรม เป็นพระพุทธานุชาแห่งพระพุทธานามว่าโสภิตะ ดังคำในพุทธวงศ์ว่า กรุงชื่อว่าสุธรรม กษัตริย์พระนามว่าสุธรรม เป็นพระชนก พระเทวีพระนามว่าสุธรรมา เป็นพระชนนี ของพระพุทธานุชาแห่งพระนามว่าโสภิตะ ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๖/๖๒๑)

สุธัญญกะ, กรุง : ดังคำในพุทธวงศ์ว่า กรุงชื่อว่าสุธัญญกะ กษัตริย์พระนามว่าวิปุละเป็นพระชนก พระเทวีพระนามว่าวิปุล่าเป็นพระชนนี ของพระพุทธานุชาแห่งพระนามว่าเรวตะ ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๖/๖๑๖)

สุธัญญะ, กรุง : ชื่อเมืองแห่งหนึ่ง ที่กษัตริย์สุทัตตะปกครอง เป็นเมืองที่เสด็จอุบัติของพระพุทธานุชานามว่าปิยทัสสี ดังคำในพุทธวงศ์ว่า กรุงชื่อว่าสุธัญญะ กษัตริย์พระนามว่าสุทัตตะ เป็นพระชนก พระเทวีพระนามว่าสุจินทาเป็นพระชนนี ของพระศาสดาพระนามว่าปิยทัสสี (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๕/๖๕๙)

สุธัมมเถระวัตร : เรื่องพระสุธัมมเถระ พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่พระสุธัมมเถระ ว่า ภิกษุพาลปรารถนาการยกย่องที่ตนไม่มีปรารถนาให้ภิกษุทั้งหลายตามแวดล้อมตน ปรารถนาความเป็นใหญ่ในอาวาส และปรารถนาเครื่องบูชาจากชาวบ้านทั้งหลาย ภิกษุพาลเกิดความดำริว่า “ขอให้คนหวั่นและบรรพชิตทั้ง ๒ ฝ่าย จงเข้าใจว่า เราผู้เดียวทำกิจนี้ เราผู้เดียวพึงมีอำนาจในการงาน ไม่ว่ากิจการใหญ่หรือเล็ก” ความริษยา และความถือตัว จึงเกิดพอกพูนขึ้น (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๓๓/๕๐)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ปรารถนาการยกย่องที่ตนไม่มี หมายถึงไม่มีศรัทธา ต้องการให้คนชมว่ามีศรัทธา ทูศีลต้องการให้คนชม ว่ามีศีล เป็นต้น (ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๓/๑๕๙) คำว่า ความริษยา ในที่นี้หมายถึงตัณหาที่เกิดในทวาร ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กายและใจ (ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๓/๑๖๐) คำว่า ความถือตัว ในที่นี้หมายถึงมานะ ๙ อย่าง (๑) เป็นผู้เลิศกว่าเขา ถือตัวว่าเลิศกว่าเขา (๒) เป็นผู้เลิศกว่าเขา ถือตัวว่าเสมอเขา (๓) เป็นผู้เลิศกว่าเขา ถือตัวว่าด้อยกว่าเขา (๔) เป็นผู้เสมอเขา ถือตัวว่าเลิศกว่าเขา (๕) เป็นผู้เสมอเขา ถือตัวว่าเสมอเขา (๖) เป็นผู้เสมอเขา ถือตัวว่าด้อยกว่าเขา (๗) เป็นผู้ด้อยกว่าเขา ถือตัวว่าเลิศกว่าเขา (๘) เป็นผู้ด้อยกว่าเขา ถือตัวว่าเสมอเขา (๙) เป็นผู้ด้อยกว่าเขา ถือตัวว่าด้อยกว่าเขา (ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๓/๑๖๐) และดู ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๒๑/๙๖-๙๗

สุธัมมาเทวสภา : ชื่อที่ประชุมของเทวดา ในภพดาวดึงส์ หมายถึงที่ประชุมฟังธรรมของเหล่าเทวดา ดังคำในสักกปัญหสูตรว่า เมื่อครั้งที่พวกเทพชั้นดาวดึงส์ทั้งสิ้นนั่งประชุมกันในสุธัมมาเทวสภา มีเทพบริษัทมากมายนั่งอยู่โดยรอบ มีท้าวจตุมหาราชประทับอยู่ในทิศทั้ง ๔ นี้เป็นธรรมเนียมในการนั่งของท้าวจตุมหาราช ข้างหลังถัดออกมาเป็นที่นั่งของข้าพระองค์ทั้งหลาย หรือมฆเทวสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อานนท์เรื่องเคยมีมาแล้ว อันตรรกานี้เกิดขึ้นแล้วแก่เทพทั้งหลายชั้นดาวดึงส์ผู้นั่งประชุมกัน ณ สภา

ชื่อสุธัมมา (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๘๒/๒๑๒,๑๐/๒๘๒/๒๑๓,๑๐/๒๘๒/๒๑๔,๑๐/๒๘๔/๒๒๗,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๑๒/๓๗๗)

สุธาปณฺธิยเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระสุธาปณฺธิยเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่าในอดีตชาติก็ปีที่๙๔ท่านเคยใส่ปูนขาวในระหว่างแผ่นอิฐที่พระเจดีย์ของพระพุทธเจ้าพระนามว่าสิทธัตถะ เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่ได้พบทุกขัตถิเย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑/๒๓๘)

สุธาโกชน : ข้าวที่สะอาดบริสุทธิ์ซึ่งเป็นอาหารของเทวดารสอาหารทิพย์ของเทวดาเช่น สุธาโกชนของเทวดายังเป็นปัจจัยให้สัตว์ต้องเสวยทุกขในสังสารวัฏ ดังคำในเถรคาถาที่ท่านพระปริยุฏฺณเถระได้กล่าวไว้ว่า สุธาโกชน มีรสอร่อยที่เราบริโภคแล้ว ยังไม่เทียบเท่านิพพานสุขที่เราได้บรรลุในวันนี้ เพราะนิพพานธรรมนั้นเป็นธรรมอันพระโคตมสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ทรงเห็นนิพพานอันอะไรกำหนดมิได้ทรงแสดงไว้แล้ว,ในมหาสุตโสมชาดกกล่าวไว้ว่า พระอินทร์ทรงเสวยสุธาโกชน (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๙๑/๓๓๖,ขุ.ชา.อสีติ.(ไทย) ๒๘/๔๗๙/๑๗๙)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ข้าวที่สะอาดบริสุทธิ์ซึ่งเป็นอาหารของเทวดา (ขุ.เถร.อ. ๑/๙๑/๒๙๗)

สุธาโกชนชาดก : ว่าด้วยอาหารทิพย์ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นคหบดีผู้มีทรัพย์มาก ได้บริจาคทานเป็นประจำทุกวัน เมื่อตายแล้วจึงไปบังเกิดเป็นท้าวสักกะ แม่บุตรของท่านอีก ๕ คน ก็ได้รับบริจาคทานเจริญรอยตาม เมื่อตายแล้วก็ไปบังเกิดเป็นเทพบุตร แต่บุตรคนที่ ๖ กลับเป็นคนตระหนี่ แม้จะมีทรัพย์มากก็ไม่ยอมบริจาคทาน ท้าวสักกะทรงเห็นว่าการกระทำของบุตรคนที่ ๖ เป็นการทาลายวงศ์ตระกูล จึงเสด็จมาจากเทวโลกพร้อมด้วยเทพบุตรทั้ง ๕ ผู้เป็นบุตร เพื่อทรงสอนบุตรคนที่ ๖ ให้ขจัดความตระหนี่และบริจาคทานต่อไป (ขุ.ชา.อสีติ.(ไทย) ๒๘/๑๙๒/๑๑๕)

สุธาโกชนาหาร : ชื่ออาหารรสเลิศที่พระเจ้าเจตราชจัดถวายพระเวสสันดร ดังคำว่า ข้าแต่มหाराชขอเชิญพระองค์เสวยสุธาโกชนาหาร ข้าวสาลี ผักดอง เหง้ามัน น้ำผึ้ง และเนื้อเถิด พระองค์เป็นแขกที่ข้าพระองค์ทั้งหลายสมควรต้อนรับ (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๘๘๗/๔๘๐)

สุนขชาดก : ชาดกว่าด้วยสุนขฉลาดเอาตัวรอดได้ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า บุตรเศรษฐีโพธิสัตว์ได้บอกอุบายให้สุนขตัวหนึ่งที่ถูกเขาจับมาแล้วเอาเชือกหนึ่งล่ามไว้ให้กัดเชือกหนึ่งที่ถูกล่ามตนไว้แล้วหนีไปว่า สุนขที่ไม่กัดเชือกหนึ่งนี้โง่จริง ธรรมบุคคลควรเปลื้องตนจากเครื่องผูก กินแล้วกลับบ้านเสีย สุนขได้ฟังคำพระโพธิสัตว์จึงกล่าวขอบคุณว่า คำที่ท่านพูดนั้นยังฝังใจข้าพเจ้า และข้าพเจ้าจะรองานว่าคนที่จับข้าพเจ้ามาจะนอนหลับตกกลางคืนสุนขนั้นก็กัดกินหนังที่ล่ามตนเองเสีย แล้วกลับบ้านไปอยู่กับเจ้าของเดิมทันที คนที่ประสพทุกข์หรือภัยต่าง ๆ ย่อมตกใจและหวาดสะดุ้ง ถ้าไม่ตั้งสติให้ดี ย่อมไม่มีปัญญาเห็นทางออก ต่อเมื่อมีผู้อื่นให้สติจึงเกิดปัญญาเอาตัวรอดมาได้ คนจึงควรมีกัลมมิตรเป็นเพื่อน (ขุ.ชา.ทุก.(ไทย) ๒๗/๑๘๔/๑๑๔)

สุนทรภิกษุ : ชื่อภิกษุรูปหนึ่ง ชาวกรุงราชคฤห์ ขณะเที่ยวบิณฑบาต ถูกหญิงแก่งทำที่ว่าไหน แล้ว เลิกผ้าอมองคชาต ดังคำว่า พระสุนทรเป็นชาวกรุงราชคฤห์ บวชด้วยศรัทธา เดินไป ตามถนน หญิงคนหนึ่งเห็นเข้า ได้กล่าวกับท่านว่า ท่านนิมนต์รอสักครู่ ดิฉันจะให้ (วิมพา.(ไทย) ๑/๗๒/๕๙)

สุนทรสมุทฺทเถระคาถา : ภาชิตของพระสุนทรสมุทฺทเถระ,คาถาของพระสุนทรสมุทฺทเถระ ท่าน พระ สุนทรสมุทฺทเถระได้กล่าวว่า หญิงแพศยาตกแต่งร่างกาย นุ่งผ้าสวยงาม ทัดทรง ดอกไม้ ลูบไล้ของหอม มีเท้าย้อมด้วยสีแดงได้สวมเชียงเท้า ยืนอยู่ นางได้ถอดเชียง เท้า ประนมมือไว้ข้างหน้า พุดเล่าโลมเราด้วยถ้อยคำที่ไพเราะอ่อนหวานว่า ท่านเป็น นักบวชที่ยิ่งหนุ่มแน่น โปรตเชื่อฟังดิฉัน จงบริโภคมกามที่เป็นของมนุษย์ ดิฉันจะมอบ ทรัพย์สมบัติให้ท่าน ดิฉันขอให้สัจจะแก่ท่าน ถ้าท่านไม่เชื่อ จะให้ดิฉันนำไฟมาทำ การสลดต่อท่านก็ได้ ฯลฯ โยนิโสมนสิการก็เกิดขึ้นแก่เรา โทษก็ปรากฏ ความเบื่อ หน่ายก็เกิดขึ้นพร้อม ต่อจากนั้น จิตของเราก็หลุดพ้น ท่านจงเห็นธรรมว่าเป็นธรรมดี งาม เราบรรลุมรรคได้ทำตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าแล้ว (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/ ๔๕๙/๔๑๘)

สุนทรสมุทฺทเถรวัตถุ : เรื่องพระสุนทรสมุทฺทเถระ พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่ภิกษุทั้งหลาย ว่าผู้ใดในโลกนี้ละกามได้แล้วออกบวชเป็นบรรพชิตเป็นผู้สิ้นกามและภพ เราเรียกผู้ นั้นว่า พรหมณ์ (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๔๑๕/๑๖๕)

สุนทรภิกษุ : พระสูตรว่าด้วยสุนทรภิกษุการทวาชพรหมณ์ สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่ฝั่ง แม่น้ำสุนทรภิกษุ แคว้นโกศล สุนทรภิกษุการทวาชพรหมณ์บูชาไฟ บำเรอการบูชาไฟอยู่ที่ ฝั่งแม่น้ำแล้วคิดว่า ใครควรบริโภคน้ำข้าวปายาสที่เหลือจากการบูชาไฟ ครั้นเห็นพระผู้ มีพระภาคห่มผ้าคลุมพระวรกายตลอดพระเศียรประทับนั่งที่โคนต้นไม้จึงถือข้าว ปายาสและคนโทน้ำเข้าไปเฝ้า แต่เมื่อเห็นพระองค์เปิดผ้าที่คลุมพระเศียรออกจึงเห็น เป็นสมณะโล้นไม่ยอมเข้าไปหา พรั่นใจได้ว่า พรหมณ์บางพวกเป็นคนโล้น จึงเข้าไป ปรนนิบัติถึงชาติ

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ท่านอย่าถามถึงชาติ แต่จงถามถึงความประพฤติ ไฟย่อม เกิดจากไม้ บุคคลถึงแม้เกิดในตระกูลต่ำก็เป็นมุนี มีความทรงจำ เป็นผู้เฉลียวฉลาด กีดกันอกุศลธรรมได้ด้วยหิริ ฝีกตนด้วยสัจจะ ประกอบแล้วด้วยทมะ ถึงที่สุดเวท อยู่ จบพรหมจรรย์ได้

สุนทรภิกษุการทวาชพรหมณ์กราบทูลว่า เชิญพระองค์บริโภค เพราะพระองค์เป็น พรหมณ์ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เราไม่ได้กล่าวคาถาเพื่ออาหาร นี้ไม่ใช่ธรรมเนียม ของผู้เห็นธรรมเป็นต้น และเมื่อสุนทรภิกษุการทวาชพรหมณ์เห็นข้าวปายาสที่เขาเท ลงในน้ำมีเสียงดังจีจี และเดือดเป็นควันคลุ้ง เหมือนผลที่ร้อนตลอดทั้งวัน ที่บุคคล จุ่มลงในน้ำ ก็เกิดขนลุกชูชันเข้าไปเฝ้าอีก

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ท่านกำลังเผาไม้ อย่าสำคัญว่าตัวบริสุทธิ์ และการเผาไม้นี้ เป็นของภายนอก ผู้ฉลาดไม่กล่าวความบริสุทธิ์ด้วยการเผาไม้ ความบริสุทธิ์ด้วยการ เผาไม้สามารถยังไฟให้โพลงภายในตนที่เดียว เราเป็นพระอรหันต์มีไฟอันโพลงแล้ว มี

จิตตั้งไว้ชอบแล้ว ประพฤติพรหมจรรย์อยู่ มานะเป็นจุดภาวะคือหาบของท่าน ความ
โกรธเป็นจุดคว้น มุสาวาทเป็นจุดเกล้า ลิ่นเป็นจุดภาชนะเครื่องบูชา หทัยเป็นจุดที่ตั้ง
กองไฟ ตนที่ฝึกดีแล้ว เป็นความรุ่งเรืองของบุรุษ บุคคลผู้ถึงเวทแลอาบในห้วงน้ำคือ
ธรรมของสัตบุรุษ มีทำคือศีลไม่ขุนมัว อันสัตบุรุษสรรเสริญ มีตัวไม่เปียก ย่อมข้ามถึง
ฝั่ง สัจจะ ธรรม ความสำรวม พรหมจรรย์ การถึงธรรมอันประเสริฐ อาศัยใน
ท่ามกลาง ท่านจงทำความนอบน้อมพระชินาสพผู้ชื่อตรง ผู้มีธรรมเป็นสาระ

เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสอย่างนี้ สุนทรិการทวาชพราหมณ์เกิดความเลื่อมใสขอ
บรรพชาอุปสมบทแล้วตั้งใจบำเพ็ญเพียร ไม่นานนักก็ได้บรรลุเป็นพระอรหันต์ (ส.ส.
(ไทย) ๑๕/๑๙๕/๒๗๕)

สุนทรិการทวาชพราหมณ์ : ชื่อพราหมณ์คนหนึ่ง ตั้งคำในวัฏฏุปมสูตรที่สุนทริการทวาชพราหมณ์
กราบทูลว่า ท่านพระโคตม คนจำนวนมากถือกันว่า แม่น้ำพาหุกาให้ความบริสุทธิ์ได้
คนจำนวนมากถือกันว่า แม่น้ำพาหุกาเป็นบุญสถาน อนึ่ง คนจำนวนมากลอย
บาปกรรมที่ตนทำแล้วในแม่น้ำพาหุกา ภายหลังเขาผู้นี้ได้บวชและบรรลุอรหัตผล ดัง
คำว่า สุนทริการทวาชพราหมณ์ ได้บรรพชาอุปสมบทในสำนักของพระผู้มีพระภาค
แล้ว ไม่นานก็จากไปอยู่ผู้เดียว ไม่ประมาท มีความเพียร อุทิศกายและใจอยู่ ไม่นาน
นักก็ทำให้แจ้งซึ่งประโยชน์ยอดเยี่ยม อันเป็นที่สุดแห่งพรหมจรรย์ ท่านพระสาร
ทวาสะได้เป็นพระอรหันต์องค์หนึ่งในบรรดาพระอรหันต์ทั้งหลาย (ม.ม. (ไทย) ๑๒/
๗๙/๖๘)

2. ชื่อพราหมณ์คนหนึ่งชาวแคว้นโกศล บูชาไฟ เห็นพระผู้มีพระภาคจึงนำข้าวปายาส
เข้าไปถวายแด่พระผู้มีพระภาค และได้ฟังธรรม ภายหลังออกบวชและบรรลุธรรม
เป็นพระอรหันต์ ดังคำว่า สมัยนั้น สุนทริการทวาชพราหมณ์บูชาไฟ บำเรอการ
บูชาไฟอยู่ที่ฝั่งแม่น้ำสุนทรिका ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๙๕/๒๗๕)

สุนทริการทวาชสูตร : พระสูตรว่าด้วยสุนทริการทวาชพราหมณ์ พราหมณ์ชื่อว่าสุนทริการ
ทวาสะได้ประกอบพิธีบูชาไฟด้วยเครื่องเช่นครั้นเสร็จพิธีแล้วได้มองหาคนรับ
เครื่องเช่นที่เลื่อนปล้นเหลือบไปเห็นพระผู้มีพระภาคที่ประทับนั่งคลุมพระวรกาย
จนถึงพระเศียรที่โคนไม้ต้นหนึ่ง จึงนำเครื่องเช่นไปด้วยตั้งใจจะถวาย แต่ครั้นพระองค์
เปิดผ้าคลุมพระเศียรออก จึงกล่าวว่า “คนหัวโล้น” ตั้งใจจะหัน หลังกลับ ปล้นฉุกคิด
ขึ้นว่า อันที่จริงพราหมณ์บางพวกที่หัวโล้นก็มี จึงเข้าไปทูลถามถึงชาติตระกูล ตรัสว่า
อย่าถามถึงชาติตระกูลเลย ควรถามถึงความประพฤติ จะก่อให้เกิดประโยชน์มากกว่า
จากนั้นทรงแสดงคุณสมบัติของพราหมณ์นี้ว่า บุคคล แม้เกิดในตระกูลต่ำ แต่
ประพฤติดีก็สามารถทำลายกิเลสได้ ผู้ทำลายกิเลสได้ย่อม ควรแก่เครื่องบูชา เมื่อ
พระองค์ทรงแสดงจบลงพราหมณ์เลื่อมใสประกาศตนเป็นอุบาสก (ขุ.ส. (ไทย) ๒๕/
๔๕๗/๖๐๔)

สุนทรिका, แม่น้ำ : ชื่อแม่น้ำสายหนึ่ง แคว้นโกศล เป็นแม่น้ำสำหรับล้างบาปของพราหมณ์ตั้งคำในวัฏ
ฏุปมสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสตรัสกับสุนทริการทวาชพราหมณ์ว่า คนพาลมีกรรม
ชั่ว แม้จะไปยังแม่น้ำพาหุกา ทำน้ำอาถรรพ์กะ ทำน้ำคยาแม่น้ำสุนทรिका แม่น้ำสรสดี

ท่าน้ำปายาคะ และแม่น้ำพาทุมดี เป็นประจำ ก็ยังบริสุทธิ์ไม่ได้ แม่น้ำสุนทรিকা ทำน้ำปายาคะ แม่น้ำพาทุกา จักทำอะไรได้ จะพึงชำระคนผู้มีเวร ผู้ทำกรรมหยาบเข้าผู้มีกรรมชั่วนั้นให้บริสุทธิ์ไม่ได้เลย,ในสุนทริกสูตรกล่าวไว้ว่า พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่ฝั่งแม่น้ำสุนทรিকা แคว้นโกศล,ในสุนทริกภารทวาชสูตรกล่าวไว้ว่า สุนทริกภารทวาชพราหมณ์กำลังประกอบพิธีบูชาไฟบำเรอการบูชาไฟอยู่ที่ริมฝั่งแม่น้ำสุนทริกา (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๗๙/๖๘, ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๙๕/๒๗๕, ชุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๖๕๗/๖๐๔)

สุนทร, ชื่อคน : ชื่อหญิงสาว ลูกศิษย์ของพวกนิครนถ์ ที่ไปกล่าวตู่พระผู้มีพระภาคว่าเสพสมกับนางภายหลังถูกฆ่าตายแล้วโยนความผิดใส่ร้ายพระพุทธศาสนา ดังคำว่า เตียรถียมีทีปฏิญญินี้ มีความพอใจ มีความชอบใจมีลัทธินี้ มีอธยายศัย มีความประสงค์อย่างนี้ว่า พวกเราท่านางสุนทรปริพาชิกาแล้ว ประกาศโทษพวกสมณคากยบุตร ก็จักเอาลาภยศ สักการะและสัมมานะกลับคืนมาได้ด้วยวิธีการอย่างนี้ (ช.ม. (ไทย) ๒๙/๑๖/๗๖)

สุนทรเถรีคาถา : ภาชิตของพระสุนทรเถรี, คาถาของพระสุนทรเถรี ท่านพระสุนทรเถรี เมื่อจะประกาศความที่ตนตั้งใจจะออกบวชจึงได้กล่าวว่า บิดาของลูกกระทบกระเทือนใจ เพราะความเศร้าโศกถึงลูกชาย จึงละช้าง ม้า โค แก้วมณี แก้วกฤษณ และอุปกรณ์เรือนที่นำรีนรมย์นี้ออกบวชถึงลูกก็กระทบกระเทือนใจ เพราะความเศร้าโศกถึงพี่ชายมาก ก็จักออกบวชด้วย (มารดาเมื่อจะชักนำสุนทรธิดาในทางเนกขัมมะ จึงได้กล่าวว่า) ลูกสุนทร ขอความดีริของลูกจงสำเร็จตามที่ลูกปรารถนาเถิด ลูกเมื่อใช้สอยสิ่งเหล่านี้คือก้อนข้าวที่พึงลุกขึ้นยืนรับการเที่ยวแสวงหาอาหาร และนุ่งห่มผ้าบังสุกุล จงเป็นผู้ไม่มีอาสวะในโลกหน้าเถิด (พระสุนทรจึงกล่าวขออนุญาตพระภิกษุณีผู้เป็นอุปัชฌาย์ว่า) ข้าแต่แม่เจ้า ดิฉันเมื่อเป็นสิกขมานาก็ชำระทิพยจักขุให้หมดจดได้แล้วดิฉันระลึกถึงชาติก่อนที่เคยอยู่อาศัยมาได้ ข้าแต่แม่เจ้า ผู้มีคุณความดีเป็นผู้งามในหมู่พระเถรี เพราะอาศัยแม่ท่าน ดิฉันบรรลุนิชา ๓ ได้ทำตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าแล้ว ข้าแต่แม่เจ้า โปรตอนุญาตเถิดเจ้าคะ ดิฉันประสงค์จะไปกรุงสาวัตถี จักบ้นลือสีหนาทในสำนักพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐที่สุด (พระสุนทรเถรีไปถึงกรุงสาวัตถีแล้ว เข้าไปยังพระวิหารได้เห็นพระศาสดาประทับนั่งอยู่บนธรรมาสน์ จึงพูดกับตนเองว่า) สุนทร ท่านจงดูพระศาสดาผู้มีพระรัศมีดังทองคำ มีพระฉวีวรรณเรืองรองดังทองคำ ทรงฝึกเหล่าชนที่ใครๆ ฝึกไม่ได้ ตรัสรู้ด้วยพระองค์เอง ไม่มีภัยแต่ที่ไหนๆ (กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า) ขอพระองค์โปรดทอดพระเนตรหม่อมฉันผู้ชื่อว่าสุนทร ซึ่งหลุดพ้นแล้ว ไม่มีอุปธิเลส ปราศจากราคะ ไม่เกาะเกี่ยว ไม่มีอาสวะ ทำกิจเสร็จแล้วมาเฝ้าอยู่ ฯลฯ (ลำดับนั้น พระศาสดาเมื่อจะชมเชยการมาเฝ้าของนาง จึงได้ตรัสว่า) สุนทรผู้เจริญ เธอมาดีแล้ว มาไม่เลวเลย เพราะว่าผู้ที่ฝึกแล้วอย่างนี้ ปราศจากราคะ ไม่เกาะเกี่ยว ไม่มีอาสวะ ทำกิจเสร็จแล้ว ย่อมมากราบเท้าพระศาสดา (ช.เถ. (ไทย) ๒๖/๓๑๓/๖๐๗)

สุนทรินันทา, ธิดา : ชื่อธิดาคคนหนึ่ง ในบรรดาธิดา ๓ คนของพราหมณ์ ที่ครั้งหนึ่ง เมื่อพ่อตายแล้วไปเกิดเป็นหงส์ทอง ภายหลังพราหมณ์ผู้เป็นแม่ กลับถอนขนหงส์หมดตัว และชนกก็กลายเป็นคนสีขาว ดังคำในภิกขุณีวิวงศ์ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุณีถูลนันทา

เคยเป็นภรรยาของพราหมณ์คนหนึ่ง มีธิดา ๓ คน ชื่อนันทา นันทวดี สุนทรินันทา ภิษุทั้งหลาย ต่อมาพราหมณ์นั้นตายไปเกิดเป็นหงส์ตัวหนึ่ง มีขนเป็นทองคำล้วน หงส์นั้นมาสลัดขนทองคำให้แก่ธิดาเหล่านั้นคนละขน ต่อมาภิษุณีฤๅลนันทาคิดว่า หงส์ตัวนี้สลัดขนให้เราคนละขนเท่านั้น จึงจับพญาหงส์ถอนขนจนหมด แต่ขนที่ ออกขึ้นใหม่กลายเป็นสีขาว ในครั้งนั้น (วิ.ภิกขุณี.(ไทย) ๓/๗๙๓/๑๒๘)

สุนทรินันทา,ภิษุณี : ชื่อภิษุณีรูปหนึ่ง ชาวกรุงสาวัตถี เป็นที่รักของนายสาหะหลานของนาง วิสาขามิคารมาตา เป็นต้นปฐมปาราชิกของภิษุณีสงฆ์ มีปรากฏในภิกขุณีวิภังค์,ใน ปริวารกล่าวไว้ว่า เรื่องที่ภิษุณีสุนทรินันทามีความกำหนดยินดีการถูกต้องกายกับ ชายผู้กำหนด (วิ.ภิกขุณี.(ไทย) ๓/๖๕๖/๑, ๓/๖๕๖/๒, ๓/๖๕๖/๓, ๓/๖๕๖/๔, ๓/ ๖๙๙/๔๕, ๓/๗๐๔/๔๘,วิ.ป.(ไทย) ๘/๒๐๒/๒๐๓,๘/๒๑๑/๒๑๒,๘/๒๑๑/๒๑๓,๘/ ๒๔๗/๓๑๘,๘/๒๔๘/๓๒๕)

สุนทรินันทาเถรีคาถา : ภาชิตของพระสุนทรินันทาเถรี,คาถาของพระสุนทรินันทาเถรี ท่านพระ สุนทรินันทาเถรีบรรลุพระอรหัตแล้วได้กล่าวว่า เมื่อเรานั้นไม่ประมาท คั่นคว่ำอยู่โดย แยกกาย ได้เห็นร่างกายนี้ทั้งภายในและภายนอกตามความเป็นจริง ที่นั่น เราจึงเบื่อหน่ายในร่างกาย และคลายความกำหนดในภายใน ไม่ประมาท ไม่เกาะเกี่ยวในสิ่ง ใดๆ เป็นผู้สงบระงับ ดับสนิทแล้ว (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๘๒/๕๖๙)

สุนทรปริพาชกาวัตถุ : เรื่องปริพาชกาชื่อสุนทร พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่ภิษุทั้งหลายว่า คนที่ชอบกล่าวคำไม่จริง หรือคนที่ทำความชั่วแล้วกล่าวว่า ‘ฉันไม่ได้ทำ’ ต่างก็ตก นรก คน ๒ จำพวกนั้น ต่างก็มีกรรมชั่วตายไปแล้ว มีคติเท่าเทียมกันในโลกหน้า (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๓๐๖/๑๒๘)

สุนทรสูตร : พระสูตรว่าด้วยนางสุนทรปริพาชกา พวกอัญเดียรฉัตรปริพาชกมี ความริษยาที่เห็น ลากสักการะมากมายเกิดขึ้นแก่พระผู้มีพระภาคและภิษุสงฆ์ จึง สร้างสถานการณ โดยส่งนางสุนทรปริพาชกาไปพระเชตะวันวิหารทุกวัน ภายหลังได้ จ้างวานให้คนฆ่า นางแล้วโจษจันกล่าวหาว่าเป็นการกระทำของภิษุสงฆ์ ภิษุทั้งหลาย นำความกราบ ทูลพระผู้มีพระภาค พระองค์ตรัสว่า เสี่ยงโจษจันกล่าวหาที่จักเจียบสงบไปภายในไม่ เกิน ๗ วันนี้ แล้วทรงเปล่งอุทานแสดงคุณสมบัติของบัณฑิตว่าบัณฑิตต้องมีอิवास นันติ (ขันติคือความอดกลั้น) สามารถอดกลั้นคำหยาบคายทั้งหลายได้ (ขุ.อุ.(ไทย) ๒๕/๓๘/๒๔๖,ขุ.อุ. (บาลี) ๓๘/๒๗๓-๒๘๐)

สุนักขัตตสูตร : พระสูตรว่าด้วยเจ้าสุนักขัตตะ ลิจฉวีบุตร พระผู้มีพระภาคทรงแสดงพระสูตรมี ลักษณะเป็นแบบสนทนาธรรมถาม-ตอบและมีอุปมาอุปไมยแก่เจ้าสุนักขัตตะลิจฉวี บุตร ณ ภูฏาคารศาลา ป่ามหาวัน เขตกรุงเวสาลี เพราะทรงปรารภคำถามของเจ้าสุ นักขัตตะ เจ้าสุนักขัตตะทราบว่ามีภิษุมาเฝ้าพระผู้มีพระภาคและได้พยากรณ์ อรหัตผลของตน ณ เบื้องพระพักตร์ จึงเข้าเฝ้าและทูลถามว่า ภิษุเหล่านั้น พยากรณ์อรหัตผลถูกต้องตามความเป็นจริงหรือตามที่ตนเข้าใจเอาเองว่าได้บรรลุ พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า มีทั้ง ๒ พวก เมื่อทรงฟังการพยากรณ์ของพวกหลัง พระองค์ทรงคิดจะแสดงธรรมให้ฟัง นอกจากบางพวกที่แต่ปัญหาเข้ามาทูลถามเพื่อ

ลองปัญญา พระดำริจะทรงแสดงธรรมก็เปลี่ยนไปเป็นอย่างอื่น จากนั้น ทรงแสดง
 กามคุณ ๕ และฐานะที่เป็นไปได้ ๗ ประการ แก่เจ้าสำนักชัตตะ ดังนี้

๑. บุรุษผู้น้อมใจไปในโลกามิส ไม่สนใจเรื่องอาเนญชสมาบัติ(สมาบัติที่ไม่หวั่นไหว)
 เปรียบเหมือนคนที่ห่างบ้านไปนาน พบคนที่มาจากบ้านนั้นแล้วพึงสอบถามถึงความ
 เป็นไปของบ้านนั้น

๒. บุรุษผู้น้อมใจไปในอาเนญชสมาบัติ ไม่สนใจเรื่องโลกามิสเปรียบเหมือนใบไม้
 เหลืองที่หลุดจากขั้วแล้วไม่มีวันที่จะกลับมาเขียวสด

๓. บุรุษผู้น้อมใจไปในอากิญจัญญายตนสมาบัติ ไม่สนใจเรื่องอาเนญชสมาบัติ
 เปรียบเหมือนก้อนศิลาที่แตกออกเป็น ๒ เสียง ย่อมยากที่จะเชื่อมกันให้สนิท

๔. บุรุษผู้น้อมใจไปในเนวสัจญญานาสัจญญายตนสมาบัติ ไม่สนใจเรื่องอา
 กิญจัญญายตนสมาบัติ เปรียบเหมือนคนที่บริโภคจนอิมหันแล้วหยุด

๕. บุรุษผู้น้อมใจไปในนิพพานโดยชอบ ไม่สนใจเนวสัจญญานาสัจญญายตนสมาบัติ
 เปรียบเหมือนตาลยอดด้วนไม่อาจออกงามได้อีก

๖. บุรุษผู้น้อมใจไปในนิพพานแล้ว ดुरुปอันไม่เป็นที่สบายตาเป็นต้น จึงถูกราคะ
 ครอบงำจิต ถึงความตาย(จากศาสนา)หรือทุกข์ปางตาย เปรียบเหมือนคนที่ถูกยิงด้วย
 ลูกศร หมอมารักษาเขาจนพันชืดอันตรายแล้วสั่งห้ามของแสลงบางอย่างไว้ เขากลับ
 คิดว่าหมอรักษาเราเป็นอย่างดีแล้วก็ละเลยของแสลงที่หมอสั่งห้ามจึงทำให้แผลนั้น
 อักเสบ แล้วเขาก็ถึงความตายหรือทุกข์ปางตาย

๗. บุรุษผู้น้อมใจไปในนิพพานแล้ว ไม่ดुरुปอันไม่เป็นที่สบายตาเป็นต้น จึงไม่ถูก
 ราคะครอบงำ ไม่ถึงความตายหรือทุกข์ปางตาย เปรียบเหมือนคนที่ถูกยิงด้วยลูกศร
 หมอมารักษาเขาจนพันชืดอันตรายแล้วสั่งห้ามของแสลงบางอย่างไว้ เขาก็ไม่ละเลย
 ของแสลงที่หมอสั่งห้ามจึงทำให้แผลนั้นหายสนิท

และได้ทรงอุปมาบุรุษกับบอสรพิชว่า บุรุษผู้รักชีวิตยังไม่อยากตาย รักสุขเกลียด
 ทุกข์ เมื่อพบบอสรพิช มีพิชกล้า จะไม่ยื่นมือให้อบสรพิช เพราะรู้จักพิชของมันดีฉันใด
 บุรุษผู้สำรวมในผัสสายตนะ ๖ รู้ดีว่า อุปธิเป็นรากเหง้าแห่งทุกข์ จึงไม่น้อมกายหรือ
 ปล่อยใจไปในอุปธินั้นเมื่อพระผู้มีพระภาคได้ตรัสพระภาษิตนี้แล้ว เจ้าสำนักชัตตะ
 ลิจฉวีมีใจยินดีชื่นชมพระภาษิตของพระองค์ (ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๕๕/๖๑)

สำนักชัตตะ, ลิจฉวีบุตร, โอรสเจ้าลิจฉวี : ชื่อบุตรเจ้าลิจฉวี ชาวมัลละชื่ออนุปิยะ ในแคว้นมัลละ
 เข้ามาบวชในพระศาสนา แล้วก็สึกออกไป เพราะกล่าวต่อพระผู้มีพระภาค ภายหลัง
 พระพุทธเจ้าตรัสแก่ภคควะว่า ภคควะ สำนักชัตตะ ลิจฉวีบุตร เมื่อถูกเรตต่อว่าอยู่
 อย่างนี้ได้หนีไปจากธรรมวินัยนี้แล้ว เหมือนผู้ควรเกิดในอบายกลับไปตกนรก ฉะนั้น
 ,ในมหาสิหนาทสูตรกล่าวไว้ว่า พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ราวป่าด้านตะวันตก
 ภายนอกพระนคร เขตกรุงเวสาลี สมัยนั้นแล โอรสเจ้าลิจฉวีพระนามว่าสำนักชัตตะ
 ลาสิกขาจากพระธรรมวินัยนี้ได้ไม่นาน เธอได้กล่าวในชุมชน ณ กรุงเวสาลี (ที.ปา.
 (ไทย) ๑๑/๒/๒,๑๑/๓/๘,๑๑/๙/๙,๑๑/๑๔/๑๒,ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๑๔๖/๑๔๑)

- สุนัขกัณณมุนทกะ :** ชื่อสุนัขดำ ในเขตโลก อยู่ในสระน้ำที่คอยกักกินอวัยวะสัตว์ผู้เกิดในเขตโลก ดังคำในกัณณมุนทกะเปติวัตถุ ที่พระเจ้าพาราณสีถามนางเวมานิกเปรตว่า ทนได้นั้น สุนัขชื่อกัณณมุนทกะก็ขึ้นมาจากสระนั้น กัดอวัยวะน้อยใหญ่ของท่าน เมื่อใดท่านถูก สุนัขกัดกินเหลือแต่ร่างกระดูก เมื่อนั้น ท่านจึงลงสู่สระโบกขรณี ร่างกายก็กลับเป็น เหมือนเดิม (ขุ.เปต.(ไทย) ๒๖/๓๕๗/๒๒๓)
- สุนัขจิ้งจอก :** หมาจิ้งจอก,เป็นสัตว์กินเนื้อหรือซากสัตว์ ดังคำว่า ภิกษุเห็นซากศพอันเขาทิ้งไว้ในป่า ซึ่งถูกกาจิกกินนกกตะกรุม จิกกิน แร้งทั้งกิน สุนัขกัดกิน สุนัขจิ้งจอกกัดกิน หรือ สัตว์เล็ก ๆ หลายชนิดกัดกินอยู่ หรือดังคำในปาฎีกาสูตรวา มีสุนัขจิ้งจอกแก่ตัวหนึ่ง เจริญเติบโตด้วยการกินเนื้อที่เป็นเดนของราชสีห์เจ้าแห่งสัตว์ป่านั้นนั่นเอง อ้วนท้วน มีกำลัง หรือดังคำในจักกวัตติสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ในเมื่อมนุษย์ทั้งหลายมี อายุขัย ๑๐ ปี พวกเขาจักไม่มีจิตคิดเคาระพยาเกรงว่า ‘แม่’ ว่า ‘ป้า’ ว่า ‘ป้า สะไ้’ ว่า ‘ป้าสะไ้’ ว่า ‘ภรรยาของอาจารย์’ หรือว่า ‘ภรรยาของครู’ สัตว์โลกจักถึงความสมสู่ปะปนกันหมด เป็นเสมือน แปะแกะ ไ้สุกร สุนัขบ้าน และสุนัขจิ้งจอก ฉะนั้น (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๘/๒๒,๑๑/๒๙/๒๓,๑๑/๓๐/๒๔,๑๑/๓๑/๒๔,ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๑๑๒/๑๐๗,๑๒/๑๗๒/๑๗๓,๑๒/๕๐๘/๕๔๘,ม.อ.(ไทย)๑๔/๑๕๔/๒๐๐,ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๖๔/๒๗๐,๑๖/๒๓๓/๓๒๓)
- สุนันทดาบส :** ชื่อดาบสคนหนึ่ง ชาวหงสวดี เป็นที่ผู้ให้ดอกไม้บังแดดแก่พุทธบริษัท สมัย พระพุทธเจ้านามว่าปทุมุตตระ ซึ่งเป็นอดีตชาติชาติหนึ่งของพระอุบาลีเถระ ดังคำว่า พระพุทธเจ้าผู้มีพระจักขุพระองค์นั้น ได้ทรงแสดงธรรมเป็นประโยชน์แก่พระบิดา มี ชุมมุนชนอยู่โดยรอบตลอดหนึ่งโยชน์ ตามเวลานั้น ครั้งนั้น สุนันทดาบสได้รับสมมติ จากหมู่ชน(ว่าเป็นเลิศ) ได้ใช้ดอกไม้บังแดดทั่วพุทธบริษัท เมื่อพระพุทธเจ้าทรง ประกาศสัจจะ ๔ ณ มณฑปดอกไม้ที่ตงาม (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๔๔๙/๖๙,๓๒/๔๕๑/๖๙,๓๒/๔๕๕/๗๐,๓๒/๔๕๖/๗๐)
- สุนันทปราสาท :**ชื่อปราสาทหลังหนึ่ง ในบรรดาปราสาท ๓ หลังของพระวิปัสสิโพธิสัตว์ ที่ประทับ ก่อนที่จะออกผนวชแล้วตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้านามว่าวิปัสสิ ในพันธุมดี ที่มีพระเจ้า พันธุมะปกครอง ดังคำในพุทธวงศ์ว่า กรุงชื่อว่าพันธุมดี กษัตริย์พระนามว่าพันธุมะ เป็นพระชนก พระเทวีพระนามว่าพันธุมดีเป็นพระชนนี ของพระพุทธเจ้าพระนามว่า วิปัสสิ ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ พระองค์ทรงครองฆราวาสอยู่ ๘,๐๐๐ ปี มีปราสาท ที่อุดมอยู่ ๓ หลัง คือนันทปราสาท สุนันทปราสาท และสิริมาปราสาท (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๕/๖๘๘)
- สุนันทะ, กษัตริย์ :** ชื่อกษัตริย์องค์หนึ่ง แห่งกรุงรัมมวดี ผู้เป็นพระพุทธบิดาของพระพุทธเจ้านามว่า โภณฑัญญะ มีพระมเหสีนามว่าสุชาดา ดังคำในพุทธวงศ์ว่า กรุงชื่อว่ารัมมวดี กษัตริย์ พระนามว่าสุนันทะเป็นพระชนก พระเทวีพระนามว่าสุชาดา เป็นพระชนนี ของ พระพุทธเจ้าพระนามว่าโภณฑัญญะ ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๕/๕๙๙)

สุนันทะ, พระ : ชื่อพระเถระรูปหนึ่ง ผู้เป็นสาวกของพุทธเจ้านามว่าธัมมทัสสี ดังคำในอปทานที่ท่านพระติวัณฎฎิปปุณฺณเถระ กล่าวถึงอดีตชาติของตนสรุปความไว้ว่า พวกข้าพเจ้าทุกคนนั้นมาประชุมกัน เพ่งโทษพระเถระชื่อว่าอภิกุ ความเร่าร้อนได้เกิดขึ้นแก่พวกข้าพเจ้าผู้เพ่งโทษ ครั้งนั้นพระเถระมีนามว่าสุนันทะ เป็นสาวกของพระมุนีพุทธเจ้าพระนามว่าธัมมทัสสี มาในสำนักของข้าพเจ้า ครั้งนั้นชนทั้งหลายที่เป็นคนรับใช้ของข้าพเจ้าได้ให้ดอกไม้แก่ข้าพเจ้า ข้าพเจ้าได้ถือดอกไม้นั้นไปบูชาสาวก (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๕๘/๓๕๖)

สุนันทะ, พระเจ้าจักรพรรดิ :1.ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระอักษณตัญญูเถระ ดังคำในอักษณตัญญูเถระปทานที่ท่านพระเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนสรุปความได้ว่า ข้าพเจ้าหิบบผ้าสาฎกผืนน้อย(ผ้าปิดแผล) ในผ้าห่มของพระอุปัชฌาย์กำลังพำนักศึกษามนตร์ เพื่อบรรลุวิชาสูญผีทรงเหยียบผ้าสาฎกผืนน้อยที่ข้าพเจ้าลาดไว้ทรงเหยียบผ้าสาฎกผืนน้อยที่ข้าพเจ้าลาดไว้ เพราะผลแห่งการถวายผ้าสาฎกผืนน้อย ในกัปที่ ๓๗ นับจากกัปนี้ไป ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่ง มีพระนามว่าสุนันทะ เป็นใหญ่ในหมู่ชน มีพละทานมาก (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๔๒/๓๘๖)

2.ชื่อพระเจ้าจักรองค์หนึ่ง สมัยพระพุทธเจ้านามว่ามังคละ ผู้ฟังธรรมแล้วได้บรรลุธรรม ดังคำในพุทธวงศ์ว่า ในกาลเมื่อพระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าสุนันทะ เสด็จเข้าเฝ้าพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงลั่นธรรมเถรี(กลองคือธรรม) อันประเสริฐยอดเยี่ยม และครั้งนั้นบริวารของพระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าสุนันทะ มีประมาณ ๙๐ โกฏิ ทั้งหมดนั้น ไม่เหลือเลยได้บวชด้วยเอหิภิกขุอุปสัมปทา(ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๖/๖๐๒,๓๓/๗/๖๐๒)

สุนันทะ, พราหมณ์ : ชื่อพราหมณ์คนหนึ่ง ที่บูชายัญชื่อว่าวาชเปยยะ ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระปุณฺณฉนฺนียเถระ ดังคำในปุณฺณฉนฺนียเถระปทานที่ท่านพระเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนสรุปความได้ว่า พราหมณ์มีนามว่าสุนันทะ เป็นผู้คงแก่เรียน จมมนตร์ เป็นผู้ควรแก่การขอ ได้บูชายัญชื่อว่าวาชเปยยะ (กล่าวคำอ้อนหวาน) ภายหลังพระพุทธเจ้านามว่าปทุมุตตระเสด็จมาโปรด เขาได้เด็ดดอกไม้ที่ขั้วแล้ว ประชุมศิษย์ทั้งหมด ให้ช่วยกันโยนดอกไม้ขึ้นไปในอากาศ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๖/๒๙๗)

2.ชื่อพราหมณ์คนหนึ่ง ที่ทำหน้าที่กัณฉัตร จมมนตร์ มีปรากฏในสปริวารฉัตตทายกเถระปทาน ดังคำที่พระเถระกล่าวไว้ว่า พราหมณ์มีนามว่าสุนันทะ จมมนตร์ เขาได้ถือฉัตรมีสีดั่งแก้วผลึกมาถวายพระอัครสาวก พระสารีบุตรผู้มีความเพียรมากผู้มีวาจา นำบูชาอนุโมทนาแล้วข้าพเจ้าฟังอนุโมทนาของท่านแล้ว ระลึกถึงบุญกรรมได้ จึงประนมมือ ทำจิตของตนให้เลื่อมใส ระลึกถึงกรรมเก่าแล้วได้บรรลุอรหัตตผล (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๙๗/๔๙๗)

สุนันทา, พระมเหสี : ชื่อพระมเหสีของพระเจ้าสรณะ แห่งกรุงสรณะ และเป็นพระพุทธมารดาของพระพุทธเจ้านามว่าธัมมทัสสี ดังคำในพุทธวงศ์ว่า กรุงชื่อว่าสรณะ กษัตริย์พระนามว่าสรณะเป็นพระชนกพระเทวีพระนามว่าสุนันทาเป็นพระชนนีของพระศาสดาพระนามว่าธัมมทัสสี(ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๓/๖๖๘)

2.ชื่อพระเทวีของกัสสปโพธิสัตว์ กรุงพาราณสี สมัยพระเจ้ากิกิ ก่อนที่พระกัสสปโพธิสัตว์จะออกผนวชแล้วตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้านามว่ากัสสปะ ดังคำในพุทธวงศ์ว่า พระองค์ทรงครองขรรษาอยู่ ๒,๐๐๐ ปี มีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลัง คือหังสปราสาท ยสปราสาท และสิริจันทปราสาท มีนางสนมก้านัล ๔๘,๐๐๐ นาง ล้วนประดับประดาสวยงาม พระมเหสีพระนามว่าสุนันทา พระราชโอรสพระนามว่าวิชิตเสนะ (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๓๕/๗๑๖)

สุนันทา,เถรี : ชื่อพระเถรีองค์หนึ่ง ผู้เป็นอัครสาวิกาของพระพุทธเจ้านามว่าที่ปังกร ดังคำในพุทธวงศ์ว่า พระสุมังคลเถระและพระติสสเถระเป็นพระอัครสาวก พระสาตเถระเป็นอุปัฏฐากของพระศาสดาพระนามว่าที่ปังกร พระนันทาเถรีและพระสุนันทาเถรีเป็นพระอัครสาวิกา (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๕/๕๙๕)

สุนันทา,ชื่อ : 1.ชื่อเทพธิดาองค์หนึ่ง เป็นดุริยเทพ ดังคำในทาสีวิมานที่เทพธิดากล่าวไว้ว่า เหล่าเทพธิดาน้อยๆ มีนามว่า วิณา โมกขา นันทา สุนันทา โสณทินนา สุจิมหิตา อลัมพุสา มิสสเกสีและบุญพริกา (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๑๖๗/๓๐)

2.ชื่ออุบาสิกาคนหนึ่ง ผู้มีพระตาโต ชาวกรุงราชคฤห์ มีศรัทธา เลื่อมใสทำบุญตายเป็นแล้วไปเป็นในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ดังคำในวิสาลักขวิมานที่เทพธิดากล่าวแก่ท้าวสักกะว่า หม่อมฉันเป็นอุบาสิกามีนามว่าสุนันทา อยู่ในกรุงราชคฤห์ อันนารีนรมย์ เป็นผู้มีศรัทธา สมบูรณ์ด้วยศีล ยินดีแจกจ่ายทานเป็นนิตย์หม่อมฉันมีจิตเลื่อมใสในเหล่าภิกษุผู้ปฏิบัติตรง จึงได้ถวายผ้านุ่งผ้าห่ม ภัตตาหาร เสนาสนะ (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๖๗๐/๗๖)

สุนันทาอุบาสิกา : 1.ชื่ออุบาสิกาคนหนึ่ง ผู้เป็นอัครอุปัฏฐายิกาของพระพุทธเจ้านามว่าอัทธทัสสี ดังคำในพุทธวงศ์ว่า นกุลอุบาสกและนิสกุบาสกเป็นอัครอุปัฏฐาก มกิลอุบาสิกาและสุนันทาอุบาสิกาเป็นอัครอุปัฏฐายิกา (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๐/๖๖๔)

2.ชื่ออุบาสิกาคนหนึ่ง ผู้เป็นอัครอุปัฏฐายิกา ของพระพุทธเจ้านามว่ากุกสันธะ ดังคำในพุทธวงศ์ว่าอัจจุคตอุบาสกและสุนนอุบาสกเป็นอัครอุปัฏฐากนันทาอุบาสิกา และสุนันทาอุบาสิกาเป็นอัครอุปัฏฐายิกา (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๒/๗๐๕)

3.ชื่อพระมเหสีพระองค์หนึ่ง ในบรรดาพระมเหสี ๔ คน ของพระเจ้าเอกราช แห่งกรุงปุพพวดี ดังคำในจันทกุมารชาดกที่พระราชชาตรีว่า พวกเจ้าจงไปทูลพระนางวิชาพระนางเอราวดี พระนางเกศินี และพระนางสุนันทาผู้เป็นมเหสีของเรา ผู้ซึ่งประกอบด้วยลักษณะอันประเสริฐเถิดว่า ได้ยินว่า พวกท่านจงรวมกันเป็นหมู่อยู่ในที่เดียวกัน เพื่อประโยชน์แก่การบูชาบุญ (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๙๙๐/๓๓๖)

สุนาคเถระคาถา : ภาชิตของพระสุนาคเถระ,คาถาของพระสุนาคเถระ ท่านพระสุนาคเถระกล่าวไว้ว่า ผู้ฉลาดในนิมิตแห่งจิต รู้รสแห่งวิเวก เฟงพิณใจอยู่ ฉลาดในการบริหารกรรมฐาน มีสติตั้งมั่น พึงบรรลุนิรามิสสุขได้ (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๘๕/๓๓๔)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า นิรามิส หมายถึงนิพพาน (ขุ.เถร.อ. (บาลี) ๑/๘๕/๒๘๔)

สุนาปรีนตะ, ขนบพ : พระมหาสาวกองค์หนึ่ง ในจำนวนอสีติมหาสาวก ชื่อเดิมว่า *ปุณณะ* เกิดที่เมืองท่า ชื่อ *สุปปราระ* ในแคว้นสุนาปรีนตะเมื่อเติบโตขึ้น ได้ประกอบการค้าขายร่วมกับน้องชาย ผลัดกันนำกองเกวียน ๕๐๐ เล่ม เทียวค้าขายตามหัวเมืองต่างๆ คราวหนึ่ง น้องชายอยู่เฝ้าบ้านปุณณะนำกองเกวียนออกค้าขายผ่านเมืองต่างๆ มาจนถึงกรุงสาวัตถิ พักกองเกวียนอยู่ใกล้พระเชตวัน รับประทานอาหารเช้าแล้วก็นั่งพักผ่อนกันตามสบาย ขณะนั้นเอง ปุณณะมองเห็นชาวพระนครสาวัตถิแต่งตัวสะอาดเรียบร้อยพากันเดินไปยังพระเชตวันเพื่อฟังธรรมได้ถามทราบความก็ดีใจ จึงพาบริวารเดินตามเขาเข้าไปสู่พระวิหาร ยืนอยู่ท้ายสุดที่ประชุม ได้ฟังพระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้าแล้วเลื่อมใสอยากจะทำบวช วันรุ่งขึ้นถวายมหาทานแด่พระสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุขแล้วมอบหมายธุระแก่เจ้าหน้าที่คุมของให้ทำสมบัติไปมอบให้แก่น้องชาย แล้วออกบวชในสำนักพระศาสดา ตั้งใจทำกรรมฐาน แต่ก็ไม่สำเร็จ คิดจะไปบำเพ็ญภาวนาที่ถิ่นเดิมของท่านเอง จึงเข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้า กราบทูลขอพระโอวาท ดังปรากฏเนื้อความในปุณโณวาทสูตร พระผู้มีพระภาคเจ้าประทานพระโอวาทแสดงวิธีปฏิบัติต่อรูป เสียงกลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์โดยอาการที่จะมิให้ทุกข์เกิดขึ้น แล้วตรัสถามท่านว่าจะไปอยู่ในถิ่นใด ท่านทูลตอบว่าจะไปอยู่ในแคว้นสุนาปรีนตะตรัสถามว่าชาวสุนาปรีนตะเป็นคนดุร้ายถ้าเขาว่าท่านจะวางใจต่อคนเหล่านั้นอย่างไร ทูลตอบว่า จะคิดว่ายังดีนัก หนาที่เขาไม่ตบตี ตรัสถามว่า ถ้าเขาตบตีจะวางใจอย่างไร ทูลตอบว่า จะคิดว่ายังดีนักหนาที่เขาไม่ขว้างปาด้วยก้อนดินตรัสถามว่า ถ้าเขาขว้างปาด้วยก้อนดินจะวางใจอย่างไร ทูลตอบว่า จะคิดว่ายังดีนักหนาที่เขาไม่ทุบตีด้วยท่อนไม้ ตรัสถามว่า ถ้าเขาทุบตีด้วยท่อนไม้จะวางใจอย่างไร ทูลตอบว่า จะคิดว่ายังดีนักหนาที่เขาไม่ฟันแทงด้วยศัสตรา ตรัสถามว่า ถ้าเขาฟันแทงด้วยศัสตราจะวางใจอย่างไร ทูลตอบว่า จะคิดว่ายังดีนักหนาที่เขาไม่เอาศัสตราอันคมฆ่าเสียตรัสถามว่า ถ้าเขาเอาศัสตราอันคมปลิดชีพเสียจะวางใจอย่างไร ทูลตอบว่า จะคิดว่า มีสาวกบางท่านเบื่อหน่ายร่างกายและชีวิตต้องเที่ยวหาศัสตรามาสังหารตนเอง แต่เราไม่ต้องเที่ยวหาเลย ก็ได้ศัสตราแล้ว พระผู้มีพระภาคปรทานสาธุการและตรัสว่าท่านมีหมีและอุปสมะอย่างนี้ สามารถไปอยู่ในแคว้นสุนาปรีนตะได้ พระโอวาทและแนวคิดของพระปุณณะนี้เป็นคติอันมีค่ายิ่งสำหรับพระภิกษุผู้จะจาริกไปประกาศพระศาสนาในถิ่นไกลพระปุณณะกลับสู่แคว้นสุนาปรีนตะแล้ว ได้ย้ายหาที่ที่เหมาะสมสำหรับการทำกรรมฐานหลายแห่ง จนในที่สุดแห่งที่ ๔ ได้เข้าจำพรรษาแรกที่วัดมกุฬการาม ในพรุชานัน น้องชายของท่านกับพ่อค้ารวม ๕๐๐ คน เอาสินค้าลงเรือจะไปยังทะเลอื่น ในวันลงเรือ น้องชายมาลาและขอความคุ้มครองจากท่านระหว่างทางเรือไปถึงเกาะแห่งหนึ่ง พากันแวะบนเกาะพบป่าจันทน์แดงอันมีค่าสูง จึงล้มเลิกความคิดที่จะเดินทางต่อ ช่วยกันตัดไม้จันทน์บรรทุกเรือจนเต็มแล้วออกเดินทางกลับถิ่นเดิม แต่พอออกเรือมาได้ไม่นาน พวกอมนุษย์ที่สิงในป่าจันทน์ซึ่งโกรธแค้น ได้ทำให้เกิดลมพายุอย่างแรงและหลอกหลอนต่างๆ น้องชายของพระปุณณะระลึกถึงพระพี่ชายพระปุณณะทราบ จึงเหาะมายืนอยู่ที่หน้าเรือ พวกอมนุษย์ก็พากัน

หนีไป ลมพายุก็สงบพวกพ่อค้าทั้ง ๕๐๐ คน กลับถึงถิ่นเดิมโดยสวัสดิ์แล้ว ได้พร้อมทั้งภรรยาพากันประกาศนับถือพระปुณณะและถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะ แล้วแบ่งไม้จันทน์แดงส่วนหนึ่งมาถวายท่านพระปุณณะตอบว่าท่านไม่มีกิจที่จะต้องใช้ไม้เหล่านั้น และแนะนำให้สร้างศาลาถวายพระพุทธเจ้า ศาลานั้นเรียกว่า *จันทนศาลา* เมื่อศาลาเสร็จแล้ว พระปุณณะได้ไปทูลอาราธนาพระพุทธเจ้าเสด็จมาแคว้นสุนาปรั้นตะพร้อมด้วยพระสาวกจำนวนมาก ระหว่างทางพระผู้มีพระภาคทรงแวะหยุดประทับโปรดสังฆพันธดาบส ที่ภูเขาสัจจพันธ์ก่อนแล้วนำพระสังฆพันธ์ ซึ่งบรรลอรุหัตตผลแล้วมาแคว้นสุนาปรั้นตะด้วย ทรงแสดงธรรมโปรดชาวสุนาปรั้นตะ และประทับที่จันทนศาลา ในมกุฬการาม ๒-๓ วันเสด็จเที่ยววิภทบาตในหมู่บ้าน แล้วทรงเดินทางกลับระหว่างทางเสด็จถึงฝั่งแม่น้ำนมมทา ได้แสดงธรรมโปรดนมมทานาคราช นาคราชขอของที่ระลึกไว้บูชา จึงประทับรอยพระบาทไว้ที่ริมฝั่งแม่น้ำนมมทานั้น จากนั้นเสด็จต่อไปถึงภูเขาสัจจพันธ์ ตรัสสั่งพระสังฆพันธ์ให้อยู่สั่งสอนประชาชน ณ ที่นั้น พระสังฆพันธ์ทูลขอสิ่งของที่ระลึกไว้บูชาจึงทรงประทับรอยพระบาทไว้ที่ภูเขานั้นด้วยอันนับว่าเป็นประวัติการเกิดขึ้นของรอยพระบาท เหตุการณ์ที่เล่านี้เกิดขึ้นในพรรษาแรกที่พระปุณณะกลับมาอยู่ในแคว้นสุนาปรั้นตะ และท่านเองก็ได้บรรลอรุหัตตผลในพรรษาแรกนั้นเช่นกันท่านพระปุณณเถระบำเพ็ญจริยาเพื่อประโยชน์สุขแก่ประชาชนสืบมาจนถึงปรินิพพาน ณ แคว้นสุนาปรั้นตะนั้นก่อนพุทธปรินิพพานดังคำในปุณณสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ปุณณะ เรากล่าวสอนด้วยโอวาทอย่างย่อนี้ เธอจักอยู่ในชนบทไหน ท่านพระปุณณะกราบทูลดังนี้ว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์จักอยู่ในชนบทชื่อว่าสุนาปรั้นตะ (ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๘๘/๘๕) ; ดู *ปุณณสุนาปรั้นตะ*

สุนามอำมาตย์ : ชื่ออำมาตย์คนหนึ่งของพระเจ้าวิเทหะนามว่าอังคติ แคว้นวิเทหะ เป็น ๑ อำมาตย์ผู้ใหญ่ ๓ คน ดังคำในมหานารทกัศสพชาดกว่า พระองค์รับสั่งให้ประชุมเหล่าอำมาตย์ราชบัณฑิตผู้ถึงพร้อมด้วยการศึกษาเล่าเรียนมีปกติยิ้มก่อนจึงพูดเฉลียวฉลาด และอำมาตย์ผู้ใหญ่อีก ๓ นาย คือ (๑) วิชัยอำมาตย์ (๒) สุนามอำมาตย์ (๓) อลาตเสนาบดีอำมาตย์ (ขุ.ชา.ม. (ไทย) ๒๘/๑๑๕๕/๓๖๓, ๑๑๕๕/๓๖๔, ๑๑๖๒/๓๖๔, ๑๒๒๐/๓๗๒, ๑๓๔๓/๓๘๐)

สุนิกขิตตวิมาน : วิมานที่เกิดขึ้นแก่อุบาสกผู้จัดดอกไม้ให้เป็นระเบียบอยู่หน้าสฎูป เป็นวิมานที่เกิดขึ้นแก่อุบาสกผู้จัดดอกไม้ให้เป็นระเบียบอยู่หน้าสฎูป เป็นวิมานอันรุ่งเรืองในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เจ้าของวิมาน นี้เป็นอุบาสกในศาสนาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่ากัศสปะ ไปบูชาพระเจดีย์บรรจุพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้าพระองค์นั้นเป็นประจำเหมือนคนอื่น ๆ และเมื่อเห็นดอกไม้ที่คนทั้งหลายวางไว้เกะกะไม่เป็นระเบียบ ก็ได้จัดวางใหม่ให้เป็นระเบียบสวยงาม เพราะเขาปฏิบัติอย่างนี้เป็นประจำ จึงได้ไปเกิดในวิมานนี้ (ขุ.วิ. (ไทย) ๒๖/๑๒๘๒/๑๖๔)

สุนิททา, ชื่อ : ชื่ออุบาสิกาคนหนึ่ง ผู้มีใจบุญ รักษาอุบาสกศีลทุกเมื่อ ตายแล้วไปเกิดในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ดังคำในสุนิททาวิมานที่เทพธิดากล่าวว่า ชาวเมืองราชคฤห์รู้จักดิฉันในนาม

ว่า สุนิทธา ดิฉันเป็นอุบาสิกาอยู่ในกรุงราชคฤห์ เป็นผู้มีความศรัทธา สมบูรณ์ด้วยศีล และยินดีแจกจ่ายทานทุกเมื่อ (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๒๕๐/๔๑)

สุนิทธาวิมาน : วิมานที่เกิดขึ้นแก่นางสุนิทธาอุบาสิกาเป็นวิมานที่เกิดขึ้นแก่นางสุนิทธาอุบาสิกา เพราะได้ปฏิบัติธรรม รักษาอุโบสถศีลเป็นประจำ และได้ถวายทานแด่พระอริยสงฆ์ ด้วยความเคารพ นางจึงไปเกิดในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๒๕๖/๔๑)

สุนิมมลปราสาท : ชื่อปราสาทหลังหนึ่ง เป็นที่ประทับของพระปิยทัสสีโพธิสัตว์ ก่อนที่จะออกผนวช ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า ณ กรุงสุธัญญะ ที่มีพระเจ้าสุทตปทครอง ,เป็น ๑ ในปราสาท ๓ หลัง ดังคำว่า พระองค์ทรงครองขราวาสอยู่ ๙,๐๐๐ ปี มีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลัง คือสุนิมมลปราสาท วิมลปราสาท และศิริคูหาปราสาท (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๖/๖๕๙)

สุนิมมิต : ชื่อเทพบุตรในสวรรค์ชั้นนิมมานรดีดังคำในแก้วภูษสูตรที่เทพบุตรกล่าวไว้ว่า เทพบุตรชื่อสุนิมมิต ฯลฯ พวกเทพชั้นปรนิมมิตวสวัตติ ฯลฯ เทพบุตรชื่อวสวัตติซึ่งยิ่งใหญ่และสำคัญกว่าพวกเราคงจะทราบ หรือดังคำในวิมานวัตถุว่า ท้าวสุนิมมิตเทวราชผู้เป็นใหญ่กว่าเทวดา (ที.สี.(ไทย) ๙/๔๙๑/๒๑๗,ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๑๑๙๙/๑๕๐)

สุนิมมิตเทพบุตร : หัวหน้าเทพบุตรในสวรรค์ชั้นนิมมานรดี ดังคำว่า ครั้งนั้น สุนิมมิตเทพบุตร หรือดังคำในสัปปริสทานสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลายท้าวสุนิมมิตเทพบุตรในชั้นนิมมานรดีนั้นทำบุญกิริยาวัตถุที่สำเร็จด้วยทานให้ยิ่งขึ้นทำบุญกิริยาวัตถุที่สำเร็จด้วยศีลให้ยิ่งขึ้นย่อมครอบงำเทวดาชั้นนิมมานรดีได้โดยฐานะ ๑๐ ประการ คืออายุที่เป็นทิพย์ ฯลฯ โฝงฐัพพะที่เป็นทิพย์ (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๓๔๒/๓๖๙,อง.อภฺฐก.(ไทย) ๒๓/๓๖/๒๙๖)

สุนิมมิตเทวราช : ชื่อท้าวสุนิมมิตเทวราช ในสวรรค์ชั้นนิมมานรดี ดังคำในวิหารวิมาน ที่เทพธิดากล่าวแก่พระอนุรุทธะว่าพระคุณเจ้าผู้เจริญนางวิสาขามหาอุบาสิกาของดิฉันนั้นได้สร้างมหาวิหารถวายสงฆ์ รู้แจ้งธรรม ได้ถวายทานเกิดแล้วในหมู่เทพชั้นนิมมานรดี เป็นปชาบดีของท้าวสุนิมมิตเทวราชนั้นวิบากแห่งกรรมของนางเป็นเรื่องที่ใครๆ ไม่พึงคิดดิฉันได้ชี้แจงถึงคำถามที่พระคุณเจ้าถามถึงที่ที่นางเกิดแต่พระคุณเจ้าแล้วตามความเป็นจริง (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๗๔๖/๘๗)

สุนิตเถรคาถา : ภาษิตของพระสุนิตเถระ,คาถาของพระสุนิตเถระ ท่านพระสุนิตเถระดับนลือสีหนาทว่า เราเกิดมาในสกุลต่ำ ชำชัดสน มีของกินน้อย มีการงานต่ำ ได้เป็นคนเก็บดอกไม้ที่เหี่ยวแห้งไปทิ้ง เราถูกคนทั้งหลายเกลียดชัง ดูหมิ่น ช่มชู้ ได้ล้อมตน ไหว้หมู่ชนเป็นอันมาก ฯลฯ เรานั้นอยู่ในป่าแต่ผู้เดียว ไม่เกียจคร้าน ได้ทำตามพระโอวาทพระศาสดาผู้ชนะมารทรงสั่งสอนเรามา ในราตรีปฐมยาม เราะระลึกชาติก่อนได้ในมัชฌิมยาม ได้ชำระทิพยจักขุให้สะอาดแล้ว ในปัจฉิมยาม ได้ทำลายกองแห่งความมืดคืออวิชชาแล้ว ต่อเมื่อราตรีสิ้นไป ดวงอาทิตย์ขึ้นไปจนตก พระอินทร์และท้าวมหาพรหมพากันมาประณมอัญชลี นอบน้อมเราพร้อมกับกล่าวว่า ข้าแต่ท่านผู้เป็นบุรุษอาชาไนย ขอความนอบน้อมจงมีแต่ท่าน ข้าแต่ท่านผู้เป็นบุรุษสูงสุด ขอความนอบน้อมจงมีแต่ท่าน ท่านผู้บริสุทธิ์ ท่านสิ้นอาสวะแล้วเป็นผู้ควรแก่ทักษิณา ลำดับ

นั้น พระศาสดาได้ทรงเห็นซึ่งหมู่เทวดาแวดล้อมอยู่ จึงทรงแยม แล้วได้ตรัสเนื้อความนี้ว่าบุคคลชื่อว่าเป็นพราหมณ์เพราะคุณธรรมนี้ คือ ตบะ พรหมจรรย์ ความสำรวม และความฝึกฝน ตบะเป็นต้นนี้จัดเป็นพราหมณ์ชั้นสูงสุด (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๖๒๐/๔๔๖)

สุนิระ, มหาอมาตย์ : ชื่อมหาอมาตย์ แห่งกรุงราชคฤห์ เป็นสหายร่วมกับวัสสการพราหมณ์ เป็นผู้ดูแลการก่อสร้างเมืองปาตลีบุตร ในรัชสมัยของพระเจ้าอชาตศัตรู ดังคำที่ สมัยนั้น สุนิระและวัสสการเป็นผู้เป็นมหาอมาตย์แห่งมคธรัฐ กำลังสร้างเมืองที่ปาฏลีคาม เพื่อป้องกันพวกวัชชี (วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๘๖/๑๐๐, ๕/๒๘๖/๑๐๑, ๕/๒๘๖/๑๐๒, ๕/๒๘๖/๑๐๓, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๕๒/๙๕, ๑๐/๑๕๒/๙๖, ๑๐/๑๕๓/๙๖, ๑๐/๑๕๓/๙๗, ๑๐/๑๕๔/๙๘, ขุ.อุ.(ไทย) ๒๕/๗๖/๓๓๔)

สุเนกขัมมะ, พระเจ้าจักรพรรดิ :ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่งซึ่งเป็นอดีตชาติของพระสัตตดาหปพพิชิตเถระ ดังคำในสัตตดาหปพพิชิตเถรปาทาน ที่ท่านพระเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนสรุปความได้ว่า สงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคพระนามว่าวิปัสสีที่มหาชนสักการะนับถือแล้ว เมื่อก่อน ข้าพเจ้าได้ถึงความวิบัติแตกจากญาติ ข้าพเจ้าเข้าบวช ก็เพื่อความสงบระงับความพินาศ ยินดีในการบวชนั้นได้เพียง ๗ วัน ก็เพราะความเป็นผู้ใคร่ในสัตตศาสนาเพราะผลแห่งการบวช ในกัปที่ ๖๗ นับจากกัปนี้ไป ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๗ ชาติปรากฏนามว่าสุเนกขัมมะทรงเป็นใหญ่ในแผ่นดิน มีพลานุภาพมาก (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๖/๔๔๙)

สุเนตตสูตร : พระสูตรว่าด้วยครูชื่อสุเนตตะ พระผู้มีพระภาคตรัสถึงอดีตนิทาน ๗ เรื่อง โดยทรงยกเรื่องครูสุเนตตะขึ้นเป็นหลัก ส่วนอีก ๖ เรื่องนั้น คือ เรื่องครูชื่อมุคคิกกะ เรื่องครูอรณemi เรื่องครูกุกทาละ เรื่องครูทติปาละ เรื่องครูโชติปาละ และเรื่องครูอระกะ ทั้ง ๖ เรื่องนั้นมีเนื้อหาทำนองเดียวกัน ในเรื่องครูสุเนตต์ ทรงแสดงว่า ครูสุเนตต์เป็นเจ้าของลัทธิผู้ปราศจากความกำหนัดในกามทั้งหลาย มีสาวกหลายร้อยคน เมื่อท่านแสดงธรรม เพื่อความเป็นผู้เกิดในพรหมโลก ถ้าสาวกเหล่าใดทำจิตให้เลื่อมใส สาวกเหล่านั้นหลังจากตายแล้วก็ไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ถ้าสาวกเหล่าใดไม่ทำจิตให้เลื่อมใส สาวกเหล่านั้น หลังจากตายแล้วก็ไปเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก แล้วตรัสอีกว่า ผู้ใดมีจิตถูกโทสะประทุษร้าย ฟังคำบริภาษครูทั้ง ๗ พร้อมทั้งหมู่สาวก ผู้นั้นจะฟังประสพสิ่งที่มีโทษเป็นอันมาก ส่วนผู้ใดมีจิตถูกโทสะประทุษร้าย ฟังคำบริภาษท่านผู้ถึงพร้อมด้วยทิวฐิ (หมายถึงพระอริยบุคคลชั้นโสดาบัน) คนเดียว ผู้นั้นย่อมประสพสิ่งที่มีโทษยิ่งกว่านั้น เพราะเราไม่กล่าวว่าการชุดโค่นคุณความดีของตนเช่นนี้ จะมีภายนอกศาสนานี้ เหมือนการด่าการบริภาษเพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย แล้วตรัสสอนภิกษุทั้งหลายไม่ให้มีจิตคิดประทุษร้ายในเพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย (อง.สตตก.(ไทย) ๒๓/๗๓/๑๖๖)

สุเนตตอุบาสก : ชื่ออุบาสกคนหนึ่ง ผู้เป็นเป็นอัครอุปัฏฐากของพระพุทธเจ้านามว่าโสภิตะ ดังคำในพุทธวงศ์ว่ารามอุบาสกและสุเนตตอุบาสกเป็นอัครอุปัฏฐาก นกุลอุบาสิกาและจิตตาอุบาสิกาเป็นอัครอุปัฏฐายิกา (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๓/๖๒๒)

สุเนตตะ, ครู : นามของพระศาสดาองค์หนึ่งในอดีต มีคุณสมบัติคือ *กามเมสุ วิตราโค* (มีราคะไปปราศแล้วในกามทั้งหลาย) มีศิษย์จำนวนมาก ได้เจริญเมตตาจิตถึง๗ ปี แต่ก็ไม่อาจพ้นจากชาติ ชรามรณะเพราะไม่รู้อริยศีล อริยสมาธิ อริยปัญญา และอริยวิมุตติ ดังคำในอัมมิกสูตรและสุเนตตสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า มีครูชื่อสุเนตตะเป็นเจ้าของลัทธิผู้ปราศจากความกำหนัดในกามทั้งหลาย มีสาวกหลายร้อยคน ได้แสดงธรรมแก่สาวกทั้งหลายเพื่อความเป็นผู้เกิดในพรหมโลก สาวกเหล่าใดเมื่อครูสุเนตตะแสดงธรรมเพื่อความเป็นผู้เกิดในพรหมโลกอยู่ ไม่ทำจิตให้เสื่อมใส สาวกเหล่านั้นหลังจากตายแล้วได้ไปเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก ส่วนสาวกเหล่าใด เมื่อครูสุเนตตะแสดงธรรมเพื่อความเป็นผู้เกิดในพรหมโลกอยู่ ได้ทำจิตให้เสื่อมใส สาวกเหล่านั้นหลังจากตายแล้วได้ไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ (อง.ฉกภ.(ไทย) ๒๒/๕๔/๖๒๙,อง.สตตภ.(ไทย) ๒๓/๖๖/๑๓๔,๒๓/๗๓/๑๖๖)

สุเนลละ, พระเจ้าจักรพรรดิ :ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระคิริเนลมุฏฐิปุชกเถระดังคำในคิริเนลมุฏฐิปุชกเถราปทานที่ท่านพระเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนสรุปความได้ว่า พระผู้มีพระภาคชินเจ้าพระนามว่าสุเมธะ ผู้เจริญที่สุดในโลก ข้าพเจ้าจึงใช้ดอกอัญชันเขียวกำมือหนึ่ง บูชาพระพุทธเจ้า พระองค์นั้น ด้วยจิตที่เสื่อมใสนั้น ข้าพเจ้าถูกกุศลมูลตักเตือนแล้ว จึงไม่ไปเกิดในทุกคติเลยตลอด ๓๐,๐๐๐ กัป ในกัปที่ ๑๒๓ (นับจากกัปนี้ไป) ข้าพเจ้าได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่งพระนามว่าสุเนลละ สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ มีพละนุภาพมาก (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๔๕/๓๖๕)

สุปิน : ความฝัน, ราชาศัพทใช้ว่า พระสุปิน ดังคำในปายาสีสูตรที่พระกุมารกัสสปเถระถามพระเจ้าปายาสีว่า บพิตร ถ้าอย่างนั้น อาตมภาพขอถวายพระพรถามพระองค์ในเรื่องนี้ โปรดตรัสตอบตามที่พอพระทัย พระองค์ทรงเคยบรรทมกลางวัน ทรงสุปินเห็นสวนอันน่ารื่นรมย์ ป่าอันน่ารื่นรมย์ พื้นที่อันน่ารื่นรมย์ และสระโบกขรณีอันน่ารื่นรมย์บ้างไหม หรือดังคำในมหาสุปินสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย มหาสุปิน ๕ ประการ ปราภฏแก่ตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ก่อนจะตรัสรู้ยังไม่ได้ตรัสรู้ ยังเป็นพระโพธิสัตว์อยู่ (ที.สี.(ไทย) ๙/๑๖๘/๕๕,ที.ม.(ไทย) ๑๐/๔๒๒/๓๕๕,ส.ข.(ไทย) ๑๗/๒๑๓/๒๙๓,อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๙๖/๓๓๕)

สุภูทายกเถราปทาน :ประวัติในอดีตชาติของพระสุภูทายกเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่าในอดีตชาติกัปที่ ๙๑ ท่านได้ถวายผ้าเนื้อดีแก่พระพุทธเจ้าพระนามว่าวิปัสสี เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านไม่ได้พบทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุวิชชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๓๑/๒๒๑)

สุปฏิปนโน : (พระสงฆ์)เป็นผู้ปฏิบัติดีคือ ปฏิบัติตามหลักมัชฌิมาปฏิปทาปฏิบัติไม่ถอยหลัง ปฏิบัติสอดคล้องกับคำสอนของพระพุทธเจ้า ดำรงอยู่ในธรรมวินัย (ข้อ ๑ ในสังฆคุณ ๙) (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)

สุปฏิณฺฐิตะ, พระเจ้าจักรพรรดิ :ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระโคสีสณิกเขปกเถระ ดังคำในโคสีสณิกเขปกเถราปทาน ที่ท่านพระเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนสรุปความได้ว่า ข้าพเจ้าออกจากประตูอารามแล้ว ได้ลาด(ทอด)ไม้จันทน์เหลืองไว้

(เพื่อให้สงฆ์เดิน) เพราะผลแห่งการลาดไม้จันทน์เหลือง ในกัปที่ ๗๕ (นับจากกัปนี้ไป) ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิมีพระนามว่าสุปติภูริทัตตะ มีเดชมาก มีพละมานุภาพมาก (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๕/๔๕๖)

สุปติสูตตร : พระสูตรว่าด้วยการบรรทม สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเวฬุวัน สถานที่ให้เหยื่อกระแต เขตกรุงราชคฤห์ ได้ทรงเสด็จจงกรมอยู่ในที่กลางแจ้งเกือบตลอดราตรี เวลาใกล้รุ่งทรงล้างพระบาทแล้วเสด็จเข้าพระวิหารสำเร็จสหัสเสยาโดยพระปรศุ์เบื้องขวา ทรงซ้อนพระบาทเหลื่อมพระบาท มีพระสติสัมปชัญญะ ทรงทำความเข้าใจว่าจะเสด็จลุกขึ้นไว้ในพระทัย มารเข้าไปเฝ้าแล้วกราบทูลว่า ท่านหลับหรือ ทำไมท่านยังหลับอยู่ ท่านหลับเหมือนตายเสียหรือ ท่านหลับโดยคิดว่า เราได้เรือนว่างอย่างนั้นหรือ เมื่อดวงอาทิตย์ขึ้นสูงแล้ว ทำไมท่านยังหลับอยู่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ผู้ไม่มีตัณหาจุตตายซึ่งชานไปในอารมณ์ต่าง ๆ ที่จะนำไปสู่ภพไหน ๆ ถึงหลับอยู่ก็ชื่อว่าตื่น เพราะอุปธิทั้งปวงสิ้นไป เกี่ยวอะไรกับท่าน (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๔๓๑๘๒)

สุปปโคธะ, ยักข์ (เขียนศัพท์ผิด) ชื่อยักข์ตนหนึ่งผู้เป็นบริวารของท้าวเวสสวัณ มีปรากฏในอาฏานาฏิยสูตร (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๘๓/๒๓๑)

สุปปติตะ, กษัตริย์ : ชื่อกษัตริย์องค์หนึ่ง แห่งกรุงอนโณมะ ผู้เป็นพระพุทธรูปบิดาของพระพุทธเจ้านามว่าเวสสภู ดังคำในมหาปทานสูตรและในพุทธวงศ์ว่า พระเวสสภูพุทธเจ้ามีพระเจ้าสุปปติตะเป็นพระบิดา พระนางยสวดีเทวีเป็นพระมารดาผู้ให้กำเนิด กรุงอนโณมะเป็นราชธานีของพระเจ้าสุปปติตะ หรือดังคำว่า กรุงชื่อว่าอนโณมะ กษัตริย์พระนามว่าสุปปติตะเป็นพระชนก พระเทวีพระนามว่ายสวดีเป็นพระมารดา ของพระพุทธเจ้าพระนามว่าเวสสภู ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๘/๖๙๙)

สุปปพุทธภูริวัตร : เรื่องนายสุปปพุทธะผู้เป็นโรคเรื้อน พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่ภิกษุทั้งหลายว่าคนพาลผู้มีปัญญาทราม ทำตนให้เป็นดุจข้าศึก เทียวทำบาปกรรมที่ให้ผลเผ็ดร้อน (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๖๖/๔๗)

สุปปพุทธภูริสูตร : พระสูตรว่าด้วยชายโรคเรื้อนชื่อสุปปพุทธะ ชายโรคเรื้อนชื่อ สุปปพุทธะได้ฟังธรรมจนบรรลุโสดาปัตติผลแล้ว ประกาศตนเป็นอุบาสก ต่อมาเขาถูกโคขวิดเสียชีวิต ภิกษุทั้งหลายทูลถามพระผู้มีพระภาคถึงคติของเขาพระองค์ตรัสตอบว่าเขาเป็นโสดาบันพร้อมที่จะบรรลุสกทาคามีมรรค อนาคามีมรรค และ อรหัตตมรรค ทรงตรัสเหตุที่ทำให้เขาเป็นโรคเรื้อนว่าในชาติก่อนเขาถ่มน้ำลายแสดงความรังเกียจพระปัจเจกพุทธเจ้า แล้วทรงเปล่งอุทานแสดงโทษแห่งการไม่เว้นบาปและอานิสงส์แห่งการเว้นบาป (ขุ.อุ.(ไทย) ๒๕/๔๓/๒๕๕, ขุ.อุ.อ. (บาลี) ๔๓/๓๑๔)

สุปปพุทธลักกัวัตร : เรื่องเจ้าศากยะสุปปพุทธะพระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่ภิกษุทั้งหลายว่าบุคคลถึงจะเหาะขึ้นไปในอากาศก็ไม่พ้นจากความตาย ถึงจะดำลงไปกลางทะเล ก็ไม่พ้นจากความตาย ถึงจะเข้าไปหลบตัวในซอกเขา ก็ไม่พ้นจากความตาย เพราะไม่มีแผ่นดินสักส่วนหนึ่งที่บุคคลยืนอยู่แล้ว จะไม่ถูกความตายครอบงำได้ (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๑๒๘/๗๑)

สุப்புพุทธะ : 1. กษัตริย์โกถียวงศ์ เป็นพระราชบุตรองค์ที่ ๑ ของพระเจ้าอัญชนะเป็นพระบิดาของ พระเทวทัตและพระนางยโสธราพิมพา มีปรากฏในสุப்புพุทธสักกวัตถุ (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๑๒๘/๗๑)

2. ชื่อชายคนหนึ่ง ชาวกรุงราชคฤห์ เป็นโรคเรื้อน ยากจน กำพร้ายากไร้ ภายหลัง ได้ฟังธรรมแล้วบรรลุธรรม ดังคำในสุப்புพุทธกฐินสูตรว่า สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาค ประทับอยู่ ณ พระเวฬุวัน กลันทกนิวาปสถานเขตกรุงราชคฤห์ สมัยนั้น ชายคนหนึ่งชื่อสุப்புพุทธะ เป็นโรคเรื้อน ยากจน กำพร้ายากไร้ วันหนึ่ง พระผู้มีพระภาคมี บริษัทหมู่ใหญ่แวดล้อมประทับนั่งแสดงธรรมอยู่ชายโรคเรื้อนชื่อสุப்புพุทธะได้เห็นหมู่ มหาชนนั้นนั่งประชุมกันแต่ที่ไกล (ขุ.อุ.(ไทย) ๒๕/๔๓/๒๕๕)

สุப்புพุทธะ, พระเจ้าจักรพรรดิ : ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระมคคทายกเถระดังคำในมคคทายกเถราปทานที่ท่านพระเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนสรุป ความได้ว่า ข้าพเจ้าได้เห็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่าสิทธัตถะ มีพระลักษณะ อันประเสริฐพระองค์นั้น ข้าพเจ้าจึงถือจอบและปั้งก็มา ปรับหนทางนั้นให้ราบเรียบ เพราะผลแห่งการทำทางถวาย ในกัปที่ ๕๗ นับจากกัปนี้ไป ข้าพเจ้าได้เป็นพระเจ้า จักรพรรดิองค์หนึ่งมีพระนามว่าสุப்புพุทธะผู้เป็นใหญ่ในหมู่ชนเป็นผู้นำ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๕/๓๑๒)

สุப்புพุทธะ, พระโอรส : ชื่อพระโอรสของพระเวสสภูโพธิสัตว์กับพระมเหสีนามว่าสุจิตตา ดังคำใน พุทธวงศ์ว่า พระองค์ทรงครองขรรษาอยู่ ๖,๐๐๐ ปี มีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลัง คือรุจิปราสาท สุทธิปราสาท และวิฑกปราสาท มีนางสนมกำนัล ๓๐,๐๐๐ นาง ล้วนประดับประดาสวยงาม พระมเหสีพระนามว่าสุจิตตา พระราชโอรสพระนามว่า สุப்புพุทธะ (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๐/๖๙๙)

สุப்புเมยบุคคล : บุคคลที่ประมาณได้ง่าย, เป็น ๑ ในบุคคล ๓ จำพวก คือ ๑. สุப்புเมยบุคคล (บุคคลที่ประมาณได้ง่าย) ๒. ทุப்புเมยบุคคล (บุคคลที่ประมาณได้ยาก) ๓. อัปป เมยบุคคล (บุคคลที่ประมาณไม่ได้), ในอัปปเมยสูตรอธิบายความหมายไว้ว่า บุคคล บางคนในโลกนี้ฟุ้งซ่าน ถือตัว โลเล ปากกล้า พุดพรั้งเพื่อหลงลืมสติ ไม่มี สัมปชัญญะ มีจิตไม่ตั้งมั่น มีจิตกวัดแกว่ง ไม่สำรวมอินทรีย์ นี้เรียกว่าสุப்புเมย บุคคล (อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๑๑๖/๓๕๘)

สุப்புวาสาโกถียธิดา, อุบาสิกา : ชื่ออุบาสิกาคนหนึ่ง อยู่ ณ นิคมของโกถียราชสกุล(คือดินแดนของ กษัตริย์โกถียวงศ์ เป็นแคว้นหนึ่งในชมพูทวีปครั้งพุทธกาล มีนครหลวงชื่อเทวทหะ) ชื่อปชชนละ แคว้นโกถียะ ผู้เป็นเลิศผู้ถวายรสอันประณีต, ในสุப்புวาสาสูตร กล่าว ไว้ว่า พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ปากุณทิฎฐานวัน ใกล้หมู่บ้านกุนธียา สมัย นั้น พระนางสุப்புวาสา โกถียธิดา ทรงครรภ์อยู่ถึง ๗ ปี มีพระครรภ์หลงอยู่ถึง ๗ วัน พระนางได้รับทุกขเวทนามกล้าแข็ง เจ็บปวด เผ็ดร้อน แต่ทรงอดกลั้นไว้ด้วยความตรึก ๓ ประการ คือ (๑) พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นตรัสรู้ด้วยพระองค์เอง โดยชอบ ทรงแสดงธรรมเพื่อละทุกข์เห็นปานนี้ (๒) พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระ ภาคพระองค์นั้นเป็นผู้ปฏิบัติ ปฏิบัติเพื่อละทุกข์เห็นปานนี้(๓) พระนิพพานซึ่งไม่มี

ทุกข์เห็นปานนี้ เป็นสุขดีอย่างแท้จริง ดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สุปปวาสา โกลียธิดาเลิศกว่าอุบาสิกาสาวิกาทั้งหลายของเราผู้ถวายรสอันประณีต (อง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๒๖๓/๓๓, ขุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๑๘/๑๙๙)

สุปปวาสาสูตร : มี ๒ สูตร แปลชื่อสูตรต่างกัน และเนื้อหาต่างกัน คือ

1.สุปปวาสาสูตร พระสูตรว่าด้วยพระนางสุปปวาสา พระผู้มีพระภาคตรัสถามพระนางสุปปวาสาผู้ทรงพระครรภ์เป็นเวลานานจึงคลอคว้า ยังอยากจะมีพระโอรสเช่นนี้ อีกหรือไม่ พระนางกราบทูลว่ายังอยากจะมีอีกถึง ๗ พระองค์ จึงทรงเปล่งอุทาน แสดงว่า ความรักที่ประกอบด้วยตัณหาสามารถทำความฉิบหายแก่บุคคลผู้ประมาท ได้ (ขุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๑๘/๑๙๙, ขุ.อุ.อ. (บาลี) ๑๘/๑๖๔)

สุปปวาสาสูตร พระสูตรว่าด้วยสุปปวาสาโกฬิยธิดา พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ในนิคมของโกฬิยราชสกุล ชื่อปัชเชนละ แคว้นโกฬิยะ เวลาเช้าทรงถือบาตรและจีวรเสด็จเข้าไปยังนิเวศน์ของสุปปวาสาโกฬิยธิดา ประทับนั่งบนพุทธอาสน์ เสวยภัตตาหารที่สุปปวาสาโกฬิยธิดาจัดถวายเพียงพอแก่อัตภาพแล้ว ทรงวางพระหัตถ์จากบาตรตรัสว่า อริยสาวิกาผู้ให้โภชนะชื่อว่าให้ฐานะ ๔ คือ อายุ วรรณะ สุขะ พละ แก่ปฏิบัติหก ครั้นให้ฐานะทั้ง ๔ แล้ว ย่อมได้อายุ วรรณะ สุขะ พละที่เป็นของทิพย์ หรือที่เป็นของมนุษย์ (อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๕๗/๙๕)

สุปปสันนะ, พระเจ้าจักรพรรดิ : ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่งซึ่งเป็นอดีตชาติของพระรัตนูปุบิยเถรापทาน ดังคำในรัตนูปุบิยเถรापทานที่ท่านพระเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนสรุปความได้ว่าเมื่อก่อนข้าพเจ้าเป็นพรานเนื้ออยู่ในป่าดงที่ได้เห็นพระพุทธรูปเจ้าพระนามว่าวิปัสสีข้าพเจ้าเห็นต้นมวกเหล็กขึ้นบนแผ่นดินมีดอกบานสะพรั่งอยู่กลางคั่นจึงเก็บมาพร้อมทั้งขั้วน้อมเข้าไปถวายแด่พระพุทธรูปเจ้าเพราะผลแห่งการถวายดอกไม้ และในกัปที่ ๘ นับจากกัปนี้ไป ข้าพเจ้าได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิมีพระนามว่าสุปปสันนะ สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ มีพละานุภาพมาก (ขุ.อุป. (ไทย) ๓๒/๑๖/๓๔๐)

สุปปารกชาดก : ชาดกว่าด้วยพ่อค้าสุปปารกะ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า ต้นหนโพธิสัตว์ชื่อสุปปารกะ ถึงตาบอดเพราะน้ำทะเลแต่ก็ยังเลี้ยงชีพด้วยวิชาต้นหนที่ตนเรียนมาจากบิดา ได้แสดงทะเลมีลักษณะต่าง ๆ แก่พ่อค้าที่เดินทางไปค้าขายทางเรือว่าถ้าเรือออกจากท่าภรังกัจฉาเดินผิดทางจะเห็นพวกมนุษย์จมูกแหลมดำผุดดำว่ายในทะเลชุกรมาลี ให้นำเรือไปทางนี้ ถ้าไปเห็นกองไฟและดวงอาทิตย์อยู่ทะเล แสดงว่าผ่านทะเลชื่ออัคคิมาลี ถ้าเห็นทะเลเหมือนนมสดนมส้มแสดงว่าผ่านทะเลชื่อทิมาลี ถ้ามองเห็นทะเลเหมือนทุ่งหญ้าคาและข้าวกล้า แสดงว่าผ่านทะเลชื่อกุสมาลี ถ้าผ่านไปเห็นทะเลเหมือนป่าต้นอ้อต้นไผ่ แสดงว่าผ่านทะเลชื่อพนาลี ถ้าได้ยินเสียงอ้ออิ่งเหมือนเสียงมนุษย์ และทะเลมองดูเป็นหลุมเป็นบ่อ แสดงว่าผ่านทะเลชื่อพลวามุขี ทุกสถานที่ที่ผ่านไปล้วนแต่น่ากลัว พระโพธิสัตว์ได้ตั้งสัจอธิษฐานว่าตั้งแต่เกิดจำความได้จนถึงบัดนี้ ยังไม่เคยทำบาปเลย ด้วยความจริงนี้ขอให้เดินทางโดยสวัสดิภาพ และท่านก็นำพ่อค้าชาวเรือเหล่านั้นกลับบ้านโดยสวัสดิภาพพร้อมได้ทรัพย์มาด้วยจำนวนมาก (ขุ.ชา.เอกาทสก. (ไทย) ๒๗/๑๐๘/๓๗๑)

สุปปรากะ, ท่าน้ำ : ท่าน้ำแห่งหนึ่ง เป็นที่พาทิยะตั้งอาศรมอยู่ ดังคำในพาทิยสูตรว่า สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเชตวัน อารามของอนาถปิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถีครั้งนั้น บุรุษชื่อพาทิยะทวารุจิริยะ อาศัยอยู่ ณท่าสุปปรากะใกล้ฝั่งทะเล มีคนจำนวนมากพากันสักการะ เคารพ นับถือ บูชานอบน้อม จึงได้จิวร บิณฑบาต เสนาสนะ และศิลาบัจฉัยเภสัชบริวาร หรือดังคำในสุปปรากชาดกที่ (พวกพ่อค้า กล่าวว่) มนุษย์ทั้งหลายมีจุมกแหลม ย่อมไหล่ขึ้น ดำลง ท่านสุปปรากะ พวกเราขอถาม ทะเลนี้ชื่ออะไร (พระโพธิสัตว์กล่าวว่) เมื่อเรือของพวกเขาท่านผู้เป็นพ่อค้า แสงหาทรัพย์ออกไปจากท่าภูกัจฉาแล่นไปผิติดทิศทางทะเลนี้เขาเรียกว่าชุกรมาลี หรือดังคำในอุปทานที่พระเถระกล่าวว่ข้าพเจ้าพยายามว่ายน้ำข้ามทะเลใหญ่ ไปถึงท่าประเสริฐชื่อสุปปรากะ ข้าพเจ้ามีคนรู้จักน้อย (ขุ.อุ.(ไทย) ๒๕/๑๐/๑๘๓,ขุ.ชา. เอกาทสก.(ไทย) ๒๗/๑๑๖/๓๗๓,๒๗/๑๑๘/๓๗๓,ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๘๒/๒๖๔)

สุปปิยเถรคาถา : ภาษิตของพระสุปปิยเถระ,คาถาของพระสุปปิยเถระ ท่านพระสุปปิยเถระกล่าวว่ ว่า บุคคลผู้มีความชรา เพียรเผาผลาญกิเลสอยู่ พึ่งบรรลุนิพพานอันปราศจากความ แก่ ปราศจากอามิส เป็นธรรมสงบเกษมจากโยคะ (และ)ยอดเยี่ยมอย่างยิ่ง (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๓๒/๓๑๔)

สุปปิยปริพาชก : ปริพาชกชื่อว่าสุปปิยะ ผู้เป็นสาวกของครุสัญชัย เวลัฏฐบุตร เป็นนักบวชปริพาชก นิกายหนึ่งที่นุ่งผ้าขาว ดังคำในพรหมชาลสูตรว่ สุปปิยปริพาชก ก็ได้เดินทางไกล ระหว่างกรุงราชคฤห์กับเมืองนาลันทาพร้อมด้วยพรหมที่ตามมาเป็นผู้เป็นศิษย์ เช่นเดียวกันทราบว่ในการเดินทางครั้งนั้น สุปปิยปริพาชกกล่าวติเตียนพระพุทธรูปพระธรรมพระสงฆ์หลายอย่างส่วนพรหมที่ตามมาเป็นผู้เป็นศิษย์ของเขากล่าวยกย่องพระพุทธรูป พระธรรม พระสงฆ์หลายอย่าง (วิ.จู.(ไทย) ๗/๔๔๐/๓๘๑,ที.สี.(ไทย) ๙/๑/๑,๙/๒/๑,๙/๓/๒,๙/๔/๒)

อรรถกถาอธิบายว่ คำว่ สาวกของครุสัญชัย เวลัฏฐบุตร เป็นนักบวชปริพาชก นิกายหนึ่งที่นุ่งผ้าขาว (ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๓๕)

สุปปิยอุบาสก,สุปปิยะ, อุบาสก :1. ชื่ออุบาสกคนหนึ่ง ผู้เป็นเป็นอัครอุปัฏฐากของพระพุทธเจ้านาม วาสิตถัตถะ ดังคำในพุทธวงศ์ว่สุปปิยอุบาสกและสมุททอุบาสกเป็นอัครอุปัฏฐาก รัมาอุบาสิกาและสุรัมาอุบาสิกาเป็นอัครอุปัฏฐายิกา (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๐/๖๗๔)

2.ชื่ออุบาสก ผู้เป็นกบิยการก ชาวเมืองพาราณสี ดังคำในมหาวรรคว่ อุบาสกสุปปิยะและอุบาสิกาสุปปิยา ทั้ง ๒ คนมีศรัทธาทั้งเป็นทายก เป็นกบิยการก เป็นผู้บำรุงพระสงฆ์ในกรุงพาราณสี (วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๘๐/๘๐, ๕/๒๘๐/๘๑, ๕/๒๘๐/๘๒)

สุปปิยา, อุบาสิกา : ชื่ออุบาสิกา ผู้เป็นกบิยการก ชาวเมืองพาราณสีเป็นผู้ถวายเนื้อขาของตน พระภิกษุผู้เป็นไข้,เป็นเลิศด้านผู้บำรุงภิกษุอาพาธ ดังคำในมหาวรรคว่ อุบาสกสุปปิยะและอุบาสิกาสุปปิยา ทั้ง ๒ คนมีศรัทธาทั้งเป็นทายก เป็นกบิยการก เป็นผู้บำรุงพระสงฆ์ในกรุงพาราณสี หรือดังคำว่ นางหิบบมิตหันเนื้อมาเชือดเนื้อขาของตนส่งให้หญิงรับใช้สั่งว่แม่สาวใช้ เธอจงต้มเนื้อนี้แล้วนำไปถวายภิกษุไข้ที่วิหารหลังโน้น และใครถามถึงเราก็จงบอกว่เราเป็นไข้ แล้วใช้ผ้าห่มพันขาเข้าห้องนอนบน

เตียง หรือตั้งคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สุปิยาอุบาสิกาเลิศกว่าอุบาสิกาสาวิกาทั้งหลายของเรา ผู้บำรุงภิกษุอาพาธ (วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๘๐/๘๐, ๕/๒๘๐/๘๑, ๕/๒๘๐/๘๒, ๕/๒๘๐/๘๓,อง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๒๖๔/๓๓)

สุปชชลิเต, พระเจ้าจักรพรรดิ : ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระจิตกပ္พุกเถระตั้งคำในจิตกပ္พุกเถราปทาน ที่ท่านพระเถระกล่าวอดีตชาติของตนสรุปความได้ว่า ครั้งนั้นข้าพเจ้าเป็นพราหมณ์มีนามว่าอชิตะ ประสงค์จะทำการบูชา จึงรวบรวมดอกไม้ต่างๆ ไว้ ข้าพเจ้าได้เห็นจิตกาธานของพระพุทธเจ้าพระนามว่าสิขี ผู้เป็นเผ่าพันธุ์ของโลกที่กำลังลุกโพล่งอยู่จึงนำดอกไม้เหล่านั้นมาโปรยลงที่จิตกาธานเพราะผลแห่งการบูชาพระพุทธเจ้า ในกัปที่ ๒๗ นับจากกัปนี้ไป ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๗ ชาติ มีพระนามว่าสุปชชลิเตเป็นใหญ่ในหมู่มนุษย์มีพละทานุกาพมาก (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๔/๔๕๒)

สุปตตชาตก : ชาตกว่าด้วยเมียพญากาสูปตตะแพ้ท้อง มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า ผูกาบบริวารของพญากาโพธิสัตว์ชื่อสุปตตะ พวกกันเสียงชีวิตไปชิงเครื่องเสวยของพระเจ้าพรหมทัตไปให้นางสุปัสสามเหสีของพญากาได้บริโภคเพื่อระงับอาการแพ้ท้องแต่ถูกพระเจ้าพรหมทัตจับได้ ทรงสอบถามดูทราบว่าเป็นนางกาแพ้ท้องต้องการเครื่องเสวยของพระราชา พวกตนเป็นอำมาตย์จึงยอมสละชีวิตเพื่อให้ราชาและราชินีของตนเป็นอยู่ได้ เพราะในหมู่มนุษย์ทั้งหลายที่ไม่มีผู้นำยอมขาดความสามัคคี ในที่สุดก็อยู่ไม่ได้ พวกข้าพระองค์ประสงค์จะทำความจงรักภักดีต่อเจ้านายจึงยอมทำร้ายคนเชิญเครื่องเสวย เพื่อให้ได้อาหารนั้นไป พระเจ้าพรหมทัตทรงพอพระทัยที่แม่สัตว์ดิรัจฉานยังรู้จักเสียสละชีวิตเพื่อตัว ส่วนในหมู่มนุษย์แม้ที่พระองค์พระราชทานรางวัลมากมายก็ไม่แน่ใจว่าจะยังมีความจงรักภักดี ทรงเลื่อมใสจึงให้เชิญพญากามาแสดงธรรมให้ฟังได้พระราชทานอภัยแก่กาทั้งหมด และตั้งอยู่ในโอวาทของพญากาทำกุศลจนตลอดชีวิต การแสดงความจงรักภักดี ใข่ว่ามีแต่ในหมู่มนุษย์ แม้ในหมู่มนุษย์ดิรัจฉานก็มีได้ และสามารถทำความเจริญให้แก่หมู่คณะได้เช่นกัน (ขุ.ชา.ติก.(ไทย) ๒๗/๑๒๔/๑๔๘)

สุปตตะ, พญากา : ชื่อพญากา กรุงพาราณสี ผู้มีบริวาร ๘๐,๐๐๐ ตัว ทำกรรมชั่ว เพราะช่วยเมียแพ้ท้องตั้งคำสุปตตชาตกที่(การกราบทูลพระราชาถึงเหตุที่ตนกระทำความชั่วว่า)ข้าแต่ महाराजพญากาชื่อสุปตตะ มีบริวาร๘๐,๐๐๐ ตัวแวดล้อม อาศัยอยู่ที่กรุงพาราณสี (ขุ.ชา.ติก.(ไทย) ๒๗/๑๒๔/๑๔๘)

สุปตตะ, ลูกแรง : ชื่อลูกแรงที่เป็นจำฝูง แต่ไม่เชื่อคำสอนของพ่อแม่ บินเลยคำสอนเมื่อเห็นภัยทำให้บริวารถึงความพินาศ เพราะลมแวมธรรมา ตั้งคำในคิชมชาตก ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า หนทางที่คิชมบรรพตชื่อปริสังกุณะมีมาแต่โบราณ ณ หนทางนั้นมีนกแรงเลี้ยงพ่อแม่ที่แก่อยู่นั่นได้นำเอามันขุ่นของลูกกลับมาให้พ่อแม่กินโดยมาก ก็พ่อของแรงรู้ว่า ลูกบินสูงเกินไปจะตก จึงได้สอนลูกแรงชื่อสุปตตะตัวแข็งแรง กล่าวหาญ บินไปได้ไกล (ขุ.ชา.นวก.(ไทย) ๒๗/๒/๓๐๑)

สุปัสสะ, พญานาค : ชื่อพญานาคที่เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคกราบทูลขอมิให้ภิกษุฉันเนื้อ ตั้งคำในมหาวรรคว่า พญานาคสุปัสสะซึ่งยืน ณ ที่สมควร ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคดังนี้ว่า

พระพุทธเจ้าข้า นาคงที่ไม่ศรัทธาไม่เลื่อมใสมีอยู่ นาคเหล่านั้น ฟังเบียดเบียนภิกษุแม้ด้วยเหตุเล็กน้อยได้ พระพุทธเจ้าข้าขอประทานวโรกาส พระคุณเจ้าทั้งหลายไม่ฟังฉันนี่เองเลย (วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๘๑/๘๕)

สุปัสสะ, ภูเข : ชื่อหนึ่งของภูเขเวปุลละ สมัยพระพุทธเจ้านามว่ากัสสปะ ดังคำในเวปุลลปัพพตสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภูเขเวปุลละนี้ได้ชื่อว่าสุปัสสะ สมัยนั้น หม่อมมนุษย์ได้ชื่อว่าเผ่าสุปเปีย มนุษย์เผ่าสุปเปียมีอายุประมาณ ๒ หมื่นปี มนุษย์เผ่าสุปเปียขึ้นภูเขาสุปัสสะใช้เวลา ๒ วัน ลงก็ใช้เวลา ๒ วัน สมัยนั้น พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่ากัสสปะเสด็จอุบัติขึ้นในโลก (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๔๓/๒๓๑)

สุปัสสา, นางกา : ชื่อภรรยาของพญานกนามว่าสุปตตะ มีปรากฏในสุปตตชาดก ดังคำที่กากราบทูลพระราชาราชถึงเหตุที่ตนกระทำความชั่วว่า พญากานั้นชื่อนางสุปัสสาแพ่ห้อง ต้องการจะกินพระกระยาหารของพระราชาราชอันมีค่ามาก พวกพ่อครัวปรุงแล้วในห้องเครื่อง (ขุ.ชา.ติก.(ไทย) ๒๗/๑๒๕/๑๔๘)

สุปรابطันฑิต : ชื่อบัณฑิตนามว่าสุปราระ เป็นปราชญ์ ข้ามทะเลได้เพราะสัจจะ ดังคำในจริยาปิฎกว่า ในภพที่เราเป็นสุปรابطันฑิตผู้เป็นนักรบราชญ์ ยังเรือให้ข้ามสมุทรจนถึงฝั่งด้วยสัจจะเป็นกัณหาที่ปายนตาบสระงับพิษได้ด้วยสัจจะ (ขุ.จริยา.(ไทย) ๓๓/๑๒๒/๗๗๙)

สุปราริจริยเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระสุปราริจริยเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๑๐๐,๐๐๐ ท่านได้บำรุงพระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่ไปสู่มุคตเลย ในกับที่ ๑๒๙ ท่านได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหันต์พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑/๓๒๘)

สุปราริจริยะ, พระเจ้าจักรพรรดิ : 1.ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระชาติปุชกเถระ ดังคำในชาติปุชกเถราปทาน ที่ท่านพระเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนสรุปความได้ว่า เมื่อพระวิปัสสีโพธิสัตว์ประสูติ ได้มีแสงสว่างเจิดจ้า แผ่นดินพร้อมทั้งสมุทรสาครและภูเขาก็มืดแล้วข้าพเจ้าได้ฟังคำของพวกโหราจารย์แล้ว ได้ทำกรบูชาพระชาติกำเนิด เพราะผลแห่งการบูชาพระชาติกำเนิด ในกับที่ ๓ นับจากกับนี้ไปได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๓๔ ชาติ พระนามว่าสุปราริจริยะ เป็นใหญ่ในหมู่มชน มีพละนุภาพมาก (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๘๙/๒๗๕)

2.ชื่อพระเถระองค์หนึ่ง ผู้เป็นพระอรหันต์ มีปรากฏในสุปราริจริยเถราปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระสุปราริจริยเถระ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑/๓๒๘)

สุปรีฐิยเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระสุปรีฐิยเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๙๒ ท่านเคยถวายตั้งแต่พระพุทธเจ้าพระนามว่าติสสะ เพราะ ผลแห่งท่านนั้น ท่านไม่ได้พบมุคตเลยตลอด ๙๒ กับ ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหันต์พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๘/๒๓๙)

สุปฏุกปุชกเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระสุปฏุกปุชกเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๙๑ ท่านได้ถวายห่อเกลือแด่พระพุทธเจ้าพระนามว่าวิปัสสี เพราะ

ผลแห่งทานนั้น ท่านไม่ได้พบทุกติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุประอรหัตพร้อมด้วย
คุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๖/๕๓๘)

สุบุปผิตะ, พระเจ้าจักรพรรดิ :ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระกุกกุชบุปผิยเถระ
ดังคำในกุกกุชบุปผิยเถรอาทาน ที่ท่านพระเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนสรุปความได้
ว่า ข้าพเจ้าเห็นดอกโมกข์บานสะพรั่ง ทั้งดอกใหญ่และดอกเล็ก จึงเก็บมาจากต้น
แล้วบูชาพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่าผู้สละ เพราะผลแห่งการบูชาพระพุทธรูป
ในกัปที่ ๑๗ นับจากกัปนี้ไป ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๓ ชาติ พระนามว่าสุบุปผิตะ
สมบุรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ มีพลาณภาพมาก ๓๒/๔/๓๔๗

สุผัสสา, ชื่อ : ชื่อเทพกัญญาองค์หนึ่ง เป็นเทพบริวารของทาสีเทพธิดา ในภพชั้นดาวดึงส์ มีปรากฏ
ในทาสีวิมาน ดังคำว่า เทพกัญญาอีกพวกหนึ่ง คือเอณิปีสสา สุผัสสา สุภัททา และ
มุกุวาทีนี ผู้ประเสริฐกว่านางอัปสรทั้งหลาย ผู้มีหน้าที่ปลูกแร่ให้เกิดปีติโสมนัส (ขุ.วิ.
(ไทย) ๒๖/๑๖๘/๓๐)

สุผัสสา, พระเทวี : ชื่อพระเทวีของกษัตริย์นามว่าอุเทนแห่งกรุงเวภาระเป็นพุทธรูปิตาของพระพุทธรูป
นามว่าสิทธัตถะ ดังคำในพุทธวงศ์ว่า กรุงชื่อว่าเวภาระ กษัตริย์พระนามว่าอุเท
นเป็นพระชนก พระเทวีพระนามว่าสุผัสสาเป็นพระชนนี ของพระพุทธรูปิตาพระนามว่า
สิทธัตถะ ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๓/๖๗๓)

สุพพตะ, พระเจ้าจักรพรรดิ :ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระนพมาลียเถระ ดัง
คำในนพมาลียเถรอาทานที่ท่านพระเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนสรุปความได้ว่า
เมื่อพระพุทธรูปิตาพระนามว่าปทุมุตตระ ผู้เจริญที่สุดในโลก ผู้คงที่ ผู้สงบระงับ
ประทับนั่งบนเครื่องลาดหญ้า ข้าพเจ้านำดอกอ้อมาผูกเป็นพัดแล้ว เข้าไปถวายงาน
พัดพระพุทธรูป ด้วยการถวายงานพัดนี้และด้วยความยกย่องนับถืออย่างไพบุลย์ ใน
๑๐๐,๐๐๐ กัป ผู้นี้จะไม่ไปเกิดยังทุกติเลย ในกัปที่ ๓๐,๐๐๐ (นับจากกัปนี้ไป) จัก
เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๓๘ ชาติ พระนามว่าสุพพตะ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๔๒/
๒๕๖,๓๒/๔๕/๒๕๖)

สุพพหม : ชื่อพพหมองค์หนึ่ง เป็นเทพผู้บรรลุธรรม มีปรากฏมหาสมยสูตร เป็นผู้มาเข้าเฝ้าพระผู้
มีพระภาค พร้อมภิกษุสงฆ์ ณ ป่ามหาวัน เขตกรุงกบิลพัสดุ์ ดังคำว่า สุพพหมและ
ปรหมัตตพพหม ผู้เป็นบุตร ของพระผู้ทรงฤทธิ์ ก็มาด้วย สันถัมมารพพหมและติสส
พพหมก็มายังป่าที่ประชุม (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๔๑/๒๗๐)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า บุตร บุตร ในที่นี้หมายถึงพุทธรูปิตาผู้ที่เป็นอริยสาวกผู้
เป็นพพหม (ที.ม.อ. (บาลี) ๓๔๑/๓๐๘)

สุพพหมเทพบุตร : ชื่อเทพบุตรองค์หนึ่ง เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคทูลว่า จิตนี้สะดุ้งอยู่เป็นนิตย์ ใจนี้
หวาดเสียวอยู่เป็นนิตย์ เมื่อกิจทั้งหลายยังไม่เกิดขึ้นก็ดี เกิดขึ้นแล้วก็ดี ถ้าความไม่
สะดุ้งกลัวมีอยู่ พระองค์ผู้ข้าพระองค์ทูลถามแล้ว ขอจงตรัสบอกข้อความนั้นแก่ข้า
พระองค์ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า นอกจากปัญญาเครื่องตรัสรู้ ความเพียรเครื่องเผา
กิเลส ความสำรวมอินทรีย์ และการสละทุกสิ่งทุกอย่าง เรายังไม่เห็นความสวัสดิแห่ง
สัตว์ทั้งหลายเลย (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๙๘/๑๐๔)

สุพรหมปัจเจกพรหม : ชื่อพรหมองค์หนึ่งที่เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาค สุพรหมปัจเจกพรหมเนรมิตตนเป็น ๒,๐๐๐ องค์ ไปพรหมโลกทำให้พรหมเกิดความสลดใจ ดังคำในปมาทสูตรว่า สุพรหมปัจเจกพรหมได้กล่าวกับสุทธาวาสปัจเจกพรหมว่า ท่านผู้นิรทุกข์ ไม่ใช่เวลาอันควรที่จะเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคก่อน พระผู้มีพระภาคทรงหลีกเร้นประทับพักผ่อนอยู่ที่พักกลางวัน ก็พรหมโลกนั้นบริบูรณ์และเบิกบานแล้ว แต่พรหมในพรหมโลกนั้นย่อมาอยู่ด้วยความประมาท มาเกิด พวกเราจักเข้าไปพรหมโลก พึงให้พรหมนั้นสลดใจ สุทธาวาสปัจเจกพรหมได้รับคำของสุพรหมปัจเจกพรหมว่า อย่างนั้น ท่านผู้นิรทุกข์ หรือตั้งคำว่า สุพรหมปัจเจกพรหมและสุทธาวาสปัจเจกพรหม ให้พรหมนั้นสลดใจแล้วหายตัวไป ณ ที่นั่นเอง (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๗๗/๒๔๔,๑๕/๑๗๘/๒๔๖,๑๕/๑๗๙/๒๔๖)

สุพรหมสูตร : พระสูตรว่าด้วยสุพรหมเทพบุตร สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน สุพรหมเทพบุตรกราบทูลว่า จิตนี้สะดุ้งอยู่เป็นนิตย์ ใจนี้หวาดเสียวอยู่เป็นนิตย์ เมื่อกิจทั้งหลายยังไม่เกิดขึ้นก็ดี เกิดขึ้นแล้วก็ดี ถ้าความไม่สะดุ้งกลัวมีอยู่ ขอพระองค์จงตรัสบอกข้อความนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสว่า นอกจากปัญญาเครื่องตรัสรู้ ความเพียรเครื่องเผากิเลส ความสำรวมอินทรีย์ และการสละทุกสิ่งทุกอย่าง เรายังไม่เห็นความสวัสดีแห่งสัตว์ทั้งหลายเลย (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๙๘/๑๐๔)

สุพาหุ, ชื่อเสือโคร่ง : ชื่อเสือโคร่ง ที่เป็นสหายกับพญาราชสีห์ เพราะเกิดความเข้าใจผิดเพราะสุนัขจิ้งจอกที่มาอยู่อาศัย ดังคำในวินิจฉัยโรชาตก ที่(เสือโคร่งเข้าไปหาพญาราชสีห์แล้วถามว่า) ท่านผู้มีเขี้ยวงาม ท่านได้กล่าวว่า เสือโคร่งชื่อสุพาหุไม่ประเสริฐไปกว่าเราด้วยผิวพรรณ ทรวดทรง ชาติ กำลังกายและกำลังความเพียรหรือ(ขุ.ชา.ปญจก.(ไทย) ๒๗/๖๐/๒๑๐,๒๗/๖๑/๒๑๐,๒๗/๖๒/๒๑๐,๒๗/๖๒/๒๑๑)

สุพาหุ, พระเจ้าจักรพรรดิ : ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระเอกาสุนิยเถระ ดังคำในเอกาสุนิยเถรปาทาน ที่ท่านเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนสรุปความได้ว่า เมื่อพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ทรงเป็นที่พึ่ง ของสัตว์โลกพระนามว่าอัทธทัสสีผู้สูงสุดแห่งเทวดาและมนุษย์เสด็จดับขันธปรินิพพานแล้วข้าพเจ้าได้นำดนตรีทั้งปวงไปยังต้นโพธิ์อันอุดม ในกัปที่ ๑๐๕ นับจากกัปนี้ไปได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๓๔ ชาติมีพระนามว่าสุพาหุสมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๘/๒๖๗)

สุพาหุ, สหายของยสะ : บุตรเศรษฐีเมืองพาราณสี เป็นสหายของยสกุลบุตร ได้ทราบข่าวยสกุลบุตรออกบวช จึงได้บวชตามพร้อมด้วยสหายอีก ๓ คน คือ วิมลปุณณชิ และควัมปติ ได้เป็นสาวกรุ่นแรกที่พระพุทธเจ้าส่งไปประกาศพระศาสนา ดังคำในมหาวรรคว่า สหายคฤหัสถ์ของท่านพระยสะ ๔ คน คือ วิมล สุพาหุปุณณชิ ควัมปติ เป็นบุตรของตระกูลเศรษฐีใหญ่อยู่ในกรุงพาราณสี (วิ.ม.(ไทย) ๔/๓๐/๓๗)

สุพาหุเถรคาถา : ภาชิตของพระสุพาหุเถระ,คาถาของพระสุพาหุเถระ ท่านพระสุพาหุเถระกล่าวไว้ว่า ฝนตกลงมา เสียงดังกระหึ่มคล้ายเสียงเพลงอันไพเราะ กุฎีของเราสบาย มุงบังมิดชิดดี จิตเราตั้งมั่นดีแล้ว ถ้าต้องการจะตกก็จงตกลงมาเถิดฝน (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๕๒/๓๒๒)

อรรถกถาอธิบายว่าป่าสุภควันและป่าที่ตั้งศาลเป็นที่สถิตของเทวดาเป็นต้น

(ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๔๙/๑๒๙)

สุภะ, อุบาสก : ชื่ออุบาสกคนหนึ่ง ชาวนาทิกคาม ผู้เป็นพระอริยบุคคลชั้นอนาคามี ดังคำในมหาปริณิพพานสูตร ที่พระอานนท์ทูลถามว่า อุบาสกสุภะที่ดับชีพในนาทิกคาม มีคติเป็นอย่างไร มีภพหน้าเป็นอย่างไร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อุบาสกสุภะเป็นโอปปาติกะ เพราะสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ ประการสิ้นไปปริณิพพานในภพนั้น ไม่หวนกลับมาจากโลกนั้นอีก (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๕๖/๑๐๑,๑๐/๑๕๗/๑๐๒)

สุภธาตุ : ธาตุคือสุภะ เป็นธาตุที่ ๒ ในธาตุ ๗ คือ ๑. อากาศธาตุ ๒. สุภธาตุ ๓. อากาศธาตุ ๔. วิญญาณัญจายตนธาตุ ๕. อากิญจัญญายตนธาตุ ๖. เนวสัญญานาสัญญายตนธาตุ ๗. สัญญาเวทิตนโรธธาตุ มีปรากฏในสัตตธาตุสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสอีกว่า สุภธาตุอาศัยความไม่งามจึงปรากฏได้ (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๙๕/๑๘๐)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สุภธาตุ ในที่นี้หมายถึงฉานพร้อมทั้งอารมณ์ที่เกิดขึ้น เพราะกรรมโดยเพ่งสุภกสิณ สุภธาตุอาศัยความไม่งามจึงปรากฏได้ (ส.นิ.อ. (บาลี) ๒/๙๕/๑๕๑)

สุภนิमित : นิमितงาม, นิमितคือสุภะ, อารมณ์ที่เกิดจากสิ่งซึ่งงาม หมายถึงอารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งความใคร่ ดังคำในกายสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สุภนิमितมีอยู่ การทำนสการโดยไม่แยบคายในสุภนิमितนั้นให้มาก นี่เป็นอาหารที่ทำการฉันทะที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น หรือทำการฉันทะที่เกิดขึ้นแล้วให้เจริญไพบูลย์ยิ่งขึ้น หรือดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เราไม่เห็นธรรมอื่นแม้อย่างหนึ่งที่เป็นเหตุให้กามฉันทะ(ความพอใจในกาม)ที่ยังไม่เกิดขึ้นก็เกิดขึ้น หรือที่เกิดขึ้นแล้วก็เป็นไปเพื่อความเจริญไพบูลย์ยิ่งขึ้นเหมือนสุภนิमितนี้ เมื่อมนสิการสุภนิमितโดยไม่แยบคาย กามฉันทะที่ยังไม่เกิดขึ้นก็เกิดขึ้น และที่เกิดขึ้นแล้วก็เป็นไปเพื่อความเจริญไพบูลย์ยิ่งขึ้น, ในทุกนิบาตอธิบายว่าเป็น ๑ ในปัจจัย ๓ ที่ทำให้เกิดราคะ ดังคำว่า ปัจจัย ๒ อย่าง คือ ๑. สุภนิमित (นิमितงาม) ๒. อโยนิโสมนสิการ (การมนสิการโดยไม่แยบคาย) ปัจจัยให้เกิดราคะ ๒ อย่างนี้แล, ใน กัณฐกสูตร กล่าวไว้ว่า การเจริญสุภนิमित เป็นปฏิปักษ์ต่อผู้เจริญสุภนิमित (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๘๓/๑๑๐,๑๙/๒๓๒/๑๖๒,อง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๑๑/๒,๒๐/๑๒๔/๑๑๕,๒๐/๖๙/๒๗๓,อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๗๒/๑๕๙)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สุภนิमित หมายถึงอารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งความใคร่ (อง.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๑๑/๒๘) คำว่า สุภนิमित หมายถึงสิ่งซึ่งงามหรืออารมณ์ที่เกิดจากสิ่งซึ่งงาม (ส.ม.อ. (บาลี) ๓/๑๘๓/๒๐๕)

สุภปราสาท : ชื่อปราสาทหลังหนึ่ง ของพระโกณฑัญญโฬิสัตว์ แห่งกรุงรัมมวดี ที่มีพระเจ้าสุนันทะ ผู้เป็นพระพุทธรูปบิดาปกครอง พระโกณฑัญญโฬิสัตว์ทรงใช้ปราสาทเหล่านี้ ครองขรवासอยู่ ๑๐,๐๐๐ ปี ก่อนออกผนวชแล้วตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า ดังคำในพุทธวงศ์ ว่า พระองค์ทรงครองขรवासอยู่ ๑๐,๐๐๐ ปี มีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลัง คือสุจิตปราสาท สุจิตปราสาทและสุภปราสาท (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๖/๕๙๙)

สุกสูตร :

พระสูตรว่าด้วยสุกมาณพ มี ๓ สูตร แปลชื่อสูตรและเนื้อหาต่างกัน คือ

1. สุกสูตร พระสูตรว่าด้วยสุกมาณพ ท่านพระอานนท์แสดงแก่สุกมาณพ ณ บ้านของสุกมาณพ หลังจากพระผู้มีพระภาคปรินิพพานไปแล้วไม่นาน ต่างกับพระสูตรชื่อเดียวกันนี้ใน มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปิณฑาสกั เพราะพระสูตรนั้นพระผู้มีพระภาคเป็นผู้ตรัสแก่มาณพ ผู้นี้ เนื้อเรื่องที่ตรัสก็ต่างกัน สุกมาณพทราบที่ท่านพระอานนท์มาพักที่พระเชตวันมหาวิหาร จึงให้คนไป นิมนต์มาที่บ้าน เรียนถามว่า พระผู้มีพระภาคทรงสรรเสริญธรรมอะไร ทรงชักชวนให้ประชาชนตั้งมั่นอยู่ในธรรมอะไร ท่านพระอานนท์ตอบว่าทรงสรรเสริญชั้น ๓ และทรงชักชวนให้ประชาชนตั้งมั่นอยู่ในชั้น ๓ สุกมาณพเรียนถามว่าชั้น ๓ คืออะไร ตอบว่าชั้น ๓ คือ สีลชั้น (กองศีล) สมาธิชั้น (กองสมาธิ) และปัญญาชั้น (กองปัญญา) และอธิบายความอย่างเดียวกับ ที่พระผู้มีพระภาคตรัสแก่พระเจ้าอชาตศัตรู ดังปรากฏในสามัญญผลสูตรทุกประการ (ที.สี.(ไทย) ๙/๔๔๔/๑๙๗)

2. สุกสูตร พระสูตรว่าด้วยมาณพชื่อสุกะ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงพระสูตรมีลักษณะเป็นการสนทนาแบบถาม-ตอบแก่สุกมาณพ ณ วัดพระเชตวัน เขตกรุงสาวัตถี เพื่อทรงตอบปัญหา สุกมาณพได้ทราบว่ากรุงสาวัตถีไม่ห่างจากพระอรหันต์จึงต้องการจะเข้าไปสนทนากับท่านเหล่านั้น เมื่อได้รับคำแนะนำว่า ควรเข้าไปสนทนากับพระผู้มีพระภาค จึงเข้าไปเฝ้าถึงที่ประทับและได้ทูลถามปัญหา ๔ ข้อ คือ

ถาม ที่พวกพราหมณ์กล่าวว่า คุณหัสถ์เป็นผู้ทำกุศลธรรมเครื่องนำออกจากทุกข์ให้เกิดขึ้นได้ แต่บรรพชิตไม่สามารถทำกุศลธรรมให้เกิดขึ้นได้นั้น ทรงเห็นอย่างไร

ตอบ(แยกตอบ) ไม่ทรงสรรเสริญการปฏิบัติผิดไม่ว่าของคฤหัสถ์หรือบรรพชิต เพราะไม่ทำกุศลธรรมเครื่องนำออกจากทุกข์ให้เกิดขึ้นได้ แต่ทรงสรรเสริญการปฏิบัติถูก เพราะทำให้กุศลธรรมเกิดขึ้นได้

ถาม ที่พวกพราหมณ์กล่าวว่า ฐานะแห่งการงานของฆราวาสมีความต้องการมาก มีกิจมาก มีเรื่องมาก มีความเพียรมาก มีผลมาก ส่วนฐานะแห่งการงานของบรรพชิตตรงกันข้ามนั้น ทรงเห็นอย่างไร

ตอบ(แยกตอบ) ฐานะแห่งการงานที่มีความต้องการมากเป็นต้น อาจมีผลมากหรือน้อยก็ได้ เช่น การไถ(การทำนา) เมื่อวิบัติก็มีผลน้อย เมื่อถึงพร้อมก็มีผลมาก ฐานะแห่งการงานที่มีความต้องการน้อยเป็นต้น อาจมีผลมากหรือน้อยก็ได้ เช่น การค้าขาย เมื่อวิบัติก็มีผลน้อย เมื่อถึงพร้อมก็มีผลมาก ฐานะแห่งการงานของฆราวาสก็เหมือนการไถ ส่วนฐานะแห่งการงานของบรรพชิตก็เหมือนการค้าขาย

ถาม ธรรม ๕ ประการ คือ (๑) สัจจะ (๒) ทบะ (๓) พรหมจรรย์ (๔) การเรียนมนตร์ และ (๕) การบริจาต ที่พวกพราหมณ์บัญญัติไว้เพื่อทำบุญ เพื่อทำกุศลธรรมให้เกิดขึ้น ทรงเห็นอย่างไร

ตอบ ไม่มีพราหมณ์แม้สักคนที่จะกล้ายืนยันว่าตนรู้แจ้งและยืนยันผลของธรรม ๕ ประการนี้ พวกพราหมณ์จึงเหมือนคนตาบอดเข้าแถวเกาะหลังกัน ต่างก็มองไม่เห็นกัน

เมื่อสุภามาณพได้ฟังพระผู้มีพระภาคเปรียบเทียบอย่างนี้ก็โกรธ จึงยกโปกขรสาติพราหมณ์ โอปมัญญโคตรซึ่งมีชื่อเสียงขึ้นมาข่มขู่พระผู้มีพระภาคว่า โปกขรสาติพราหมณ์ยืนยันว่า ไม่มีมนุษย์ผู้รู้เห็นหรือมีญาณทัสสนะวิเศษ พระองค์จึงตรัสว่า พวกพราหมณ์พูดโดยพิจารณาบ้าง ไม่พิจารณาบ้าง รู้บ้าง ไม่รู้บ้าง จึงไม่มีประโยชน์ แม้โปกขรสาติพราหมณ์ก็ถูกนิวรรณ์ ๕ กางกัน ถูกกามคุณ ๕ ประการครอบงำ จึงไม่รู้ไม่เห็น ไม่มีญาณทัสสนะวิเศษ ธรรม ๕ ประการนั้นมีมากในบรรพชิตและเป็นเครื่องปรุงแต่งจิต อบรมจิตไม่ให้มีเวร ไม่ให้มีความเบียดเบียน

ถาม ผู้จะไปสู่พรหมโลกได้จะต้องทำอย่างไร

ตอบ จะต้องเจริญเมตตาจิต กรุณาจิต มุทิตาจิตและอุเบกขาจิต

เมื่อพระผู้มีพระภาคได้ตรัสพระภาษิตนี้แล้ว สุภามาณพมีใจยินดีชื่นชมพระภาษิตของพระองค์ พร้อมกับประกาศตนเป็นอุบาสกผู้ถึงสรณะจนตลอดชีวิตแล้วทูลลากลับขณะนั้น ชาณสุสโณปิพราหมณ์เห็นสุภามาณพจึงเข้าไปสนทนาด้วย เมื่อได้รับฟังคำสรรเสริญพระผู้มีพระภาคจากสุภามาณพ จึงประนมมือไปทางทิศที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่แล้วเปล่งอุทานว่า เป็นลาภของพระเจ้าปเสนทิโกศล ที่พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้ามาประทับอยู่ในแคว้นแคว้นของพระองค์ (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๔๖๒/๕๘๓)

3. สุกสูตร พระสุตรว่าด้วยร่างกายที่งาม สมัยที่พระผู้มีพระภาคแรกตรัสรู้ประทับอยู่ที่ต้นอชปาลนิโครธ ใกล้ฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา ตำบลอุรุเวลา มารต้องการจะให้ความกลัว ความหวาดสะดุ้ง ความขนพอง สยองเกล้าเกิดขึ้นแก่พระองค์จึงแสดงเพศหลากหลายทั้งที่งามและไม่งามในที่ไมไกลพระผู้มีพระภาค พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ท่านแปลงกายทั้งที่งามและไม่งาม ท่องเที่ยวอยู่ตลอดกาลอันยาวนาน พอเหมาะสำหรับการแปลงกายของท่าน มารผู้กระทำซึ่งที่สุด เราได้กำจัดท่านเสียแล้ว ชนผู้สำรวมกาย วาจา ใจดีแล้วย่อมไม่ตกอยู่ในอำนาจของมาร ย่อมไม่เดินตามหลังมาร (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๓๙/๑๗๗)

สุภามาณ พ : มาณพคนหนึ่งซึ่งเป็นบุตรของโศตเทยพราหมณ์ ผู้มีความตระหนี่ อาศัยอยู่หมู่บ้านชื่อตุทิกคาม ไมไกลจากกรุงสาวัตถี มีกิจธุระพำนักอยู่ในกรุงสาวัตถี จึงได้เรียกมาณพคนหนึ่งมาสั่งความแล้วให้ไปหาพระอานนท์เพื่อได้ถามเรื่องสุขภาพ ดั่งว่า “มานี้แน่ะพ่อหนุ่ม เธอจงเข้าไปหาพระสมณะชื่ออานนท์ แล้วเรียนถามพระสมณะชื่ออานนท์ถึงสุขภาพ ความมีโรคาพาธน้อย กระปรี้กระเปร่า มีพลานามัยสมบูรณ์ อยู่สำราญ ตามคำของเราว่า สุภามาณพโศตเทยบุตรถามท่านพระอานนท์ถึงสุขภาพ ความมีโรคาพาธน้อย กระปรี้กระเปร่า มีพลานามัยสมบูรณ์ อยู่สำราญ และเธอจงเรียนว่าขอท่านพระอานนท์โปรดอนุเคราะห์สละเวลาเข้าไปเยี่ยมสุภามาณพโศตเทยบุตรบ้าง” เมื่อมาณพนั้นกล่าวอย่างนี้ ท่านพระอานนท์ตอบว่า “เวลานี้ไม่เหมาะ วันนี้อาตมาตีเมียถ่ายเข้าไปแล้ว เอาไว้พรุ่งนี้ เมื่อมีเวลาอาตมาจะเข้าไปเยี่ยม” ครั้นล่วงราตรีนั้น ยามเช้าท่านพระอานนท์ครองอันตรวาสก ถือบาตรและจีวร มีพระเจตกะเป็นปัจฉาสมณะ (พระผู้ติดตาม) เข้าไปยังนิเวศน์ของสุภามาณพโศตเทยบุตรแล้วนั่งบนอาสนะที่เขาปูไว้

สุภมาณพโตเทยบุตรจึงได้สนทนาและซักถามกับพระอานนท์ว่า อยู่ใกล้เบื้องพระยุคลบาทพระพุทธเจ้ามานาน ธรรมเหล่าไหนหนอแลที่ท่านพระโคตมตรัสสรรเสริญ และทรงให้ประชาชนสมาทานตั้งมั่นอยู่ พระอานนท์จึงตอบคำถามของเขาไปว่า “มานพ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสสรรเสริญและทรงให้ประชาชนสมาทานตั้งมั่นอยู่ในชั้น ๓ คือ อริยสีลชั้น อริยสมาธิชั้น และอริยปัญญาชั้น” ที.สี.(ไทย) ๙/๔๔๔/๑๙๗, ๙/๔๔๗/๑๙๗), หลังจากทีสุภมาณพโตเทยพราหมณ์ได้ฟังธรรมอย่างละเอียดตั้งนั้นแล้ว จึงสรรเสริญธรรมเทศนาของพระอานนท์ ดังที่ปรากฏว่า “ภาชิตของท่านอานนท์ชัดเจนไพเราะยิ่งนัก ท่านอานนท์ประกาศธรรมแจ่มแจ้งโดยประการต่าง ๆ เปรียบเหมือนบุคคลหลายของที่คว่ำ เปิดของที่ปิด บอกทางแก่ผู้หลงทาง หรือตามประทีปในที่มืดโดยตั้งใจว่า คนมีตาดีจักเห็นรูปได้ ข้าพเจ้านี้ขอถึงท่านพระโคตมพร้อมทั้งพระธรรมและพระสงฆ์เป็นสรณะ ขอท่านอานนท์โปรดจำข้าพเจ้าว่าเป็นอุบาสกผู้ถึงสรณะตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไปจนตลอดชีวิต” (ที.สี.(ไทย) ๙/๔๘๐/๒๑๒)

สุภมาณพโตเทยบุตร : ดู สุภมาณพ (ที.สี.(ไทย)๙/๔๔๔/๑๙๗,๙/๔๔๕/๑๙๗,๙/๔๔๖/๑๙๗,๙/๔๔๗/๑๙๗,๑๔/๒๘๙/๓๔๙

สุภวิโมกข์ : การเข้าฌานด้วยการ เพ่งสิ่งที่ติงาม หรือวรรณกสิณเป็นอารมณ์ เมื่อพระโยคาวจร (ผู้เจริญสมาธิ) ผู้เข้าสู่สุภวิโมกข์ ย่อมรู้ชัดสิ่งที่ติงาม พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสกับภคควะ ดังที่ปรากฏว่า “ในเวลาทีพระโยคาวจรเข้าสู่สุภวิโมกข์อยู่ ย่อมรู้ชัดสิ่งทั้งปวงว่า ไม่งาม แต่เรากล่าวอย่างนี้ว่า ในเวลาที่พระโยคาวจรเข้าสู่สุภวิโมกข์อยู่ย่อมรู้ชัดแต่สิ่งที่ติงามเท่านั้น” พระพุทธองค์ตรัสบอกภคควะต่อไปอีกว่า “การทีเธอซึ่งมีทิวณฐิตแตกต่างกันมีความถูกใจแตกต่างกัน มีความพอใจแตกต่างกัน มีความมุ่งหมายแตกต่างกัน มีอาจารย์แตกต่างกัน เข้าถึงสุภวิโมกข์อยู่ได้ นีเป็นสิ่งที่กระทำไดยาก ขอให้เธอรักษาความเลื่อมใสในเรา (พระพุทธเจ้า) ไว้ให้ดีเถิด ภคควะจึงได้กราบทูลพระพุทธองค์ด้วยคำ ดังทีปรากฏว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ถึงการทีข้าพระองค์ซึ่งมีทิวณฐิตแตกต่างกันมีความถูกใจแตกต่างกัน มีความพอใจแตกต่างกันมีความมุ่งหมายแตกต่างกัน มีอาจารย์แตกต่างกัน เข้าถึงสุภวิโมกข์อยู่ นีเป็นสิ่งที่กระทำไดยากก็จริง แต่ข้าพระองค์จักรักษาความเลื่อมใสในพระผู้มีพระภาคเจ้าไว้ให้ดีให้ได้” (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๔๗/๓๔,๑๑/๔๘/๓๔), แม้เมตตาคาเจโตวิมุตติก็มีสุภวิโมกข์เป็นอย่งยิ่ง ดังทีปรากฏว่า “ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวเมตตาคาเจโตวิมุตติว่ามีสุภวิโมกข์เป็นอย่งยิ่งสำหรับภิกษุผู้มีปัญญาอันเป็นโลกิยะยังไมรู้แจ้งวิมุตติทียอดเยี่ยมในธรรมวินัยนี้” (ส.ม.(ไทย)๑๙/๒๓๕/๑๗๘)

สุภะ, มาณพ : สุภมาณพผู้เป็นบุตรของโตเทยพราหมณ์ ในสมัยหนึ่งได้อาศัยอยู่ในนิเวศน์ของคหบดีผู้หนึ่ง ในกรุงสาวัตถี ด้วยกรณีกิจบางอย่างได้กล่าวกับคหบดีผู้ทีตนอาศัยอยู่ในนิเวศน์ว่า ในเมืองสาวัตถีนั้นไม่ว่างจากพระอรหันต์เลย ดังทีปรากฏว่า “ท่านคหบดี ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ว่า ‘กรุงสาวัตถีไม่ว่างจากพระอรหันต์เลย’วันนี้ เราควรเข้าไปนั่งใกล้สมณะหรือพราหมณ์คนใดทีหนอ” ดู สุภมาณพ, สุภมาณพโตเทยบุตร (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๔๖๒/๕๘๓)

สุภัททเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระสุภัททเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๑๐๐,๐๐๐ ท่านได้นำกฤษณาและดอกมะลิไปบูชาพระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ เพราะผลแห่งการบูชานั้น ท่านเวียนเกิดเวียนตายอยู่ในเทวดาและมนุษย์ ๑๐๐,๐๐๐ กับ ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๐๑/๑๘๑)

สุภัททปริพาชก : ชื่อของปริพาชกคนหนึ่งภายหลังบรรพชาอุปสมบทในพระพุทธศาสนา เป็นสาวกรูปสุดท้ายด้วยวิธีเอหิภิกขุอุปสัมปทา

เดิมเป็นพราหมณ์ตระกูลใหญ่ ต่อมาออกบวชเป็นปริพาชก อยู่ในเมืองกุสินารา ในวันที่พระพุทธเจ้าจะเสด็จดับขันธปรินิพพานสุภัททปริพาชกได้ยืนข่าวแล้ว คิดว่าตนมีข้อสงสัยอยู่อย่างหนึ่ง อยากจะขอให้พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมเพื่อแก้ข้อสงสัยนั้นเสียก่อนที่จะปรินิพพาน จึงเดินทางไปยังสาวัน ตรงไปหาพระอานนท์ แจ้งความประสงค์จะเข้าเฝ้าพระบรมศาสดา พระอานนท์ได้ห้ามไว้เพราะเกรงว่าพระองค์เหน็ดเหนื่อยอยู่แล้ว จะเป็นการรบกวนให้ทรงลำบากสุภัททปริพาชกก็คะยั้นคะยอจะขอเข้าเฝ้าให้ได้ พระอานนท์ก็ยืนกรานห้ามอยู่ถึง ๓ วาระ จนพระผู้มีพระภาคทรงได้ยินเสียงโต้ตอบกันนั้น จึงตรัสสั่งพระอานนท์ว่าสุภัททะมุ่งหาความรู้ มิใช่ประสงค์จะเบียดเบียนพระองค์ ขอให้ปล่อยให้เขาเข้าเฝ้าเถิด สุภัททปริพาชกเข้าเฝ้าแล้ว ทูลถามว่า สมณพราหมณ์เจ้าลัทธิที่มีชื่อเสียงทั้งหลาย คือ เหล่าครูทั้ง ๖ นั้น ล้วนได้ตรัสรู้จริงทั้งหมดตามที่ตนปฏิญญา หรือได้ตรัสรู้เพียงบางส่วน หรือไม่มีใครตรัสรู้จริงเลย พระพุทธเจ้าทรงห้ามเสียและตรัสว่าจะทรงแสดงธรรม คือ หลักการหรือหลักความจริงให้ฟัง แล้วตรัสว่า อริยมรรคมีองค์ ๘ หาไม่ได้ในธรรมวินัยใด สมณะ (คือ อริยบุคคลทั้ง ๔) ก็หาไม่ได้ในธรรมวินัยนั้น อริยมรรคมีองค์ ๘ หาได้ในธรรมวินัยใด สมณะก็หาได้ในธรรมวินัยนั้น อริยมรรคมีองค์ ๘ หาได้ในธรรมวินัยนี้ ลัทธิอื่นๆ วางจากสมณะ และตรัสสรุปว่า ถ้าภิกษุทั้งหลายเป็นอยู่โดยชอบ โลกก็จะไม่ว่างจากพระอรหันต์ทั้งหลาย เมื่อจบพระธรรมเทศนา สุภัททปริพาชกเลื่อมใส ทูลขอบรรพชาอุปสมบท พระพุทธเจ้าตรัสสั่งพระอานนท์ให้บวชสุภัททะในสำนักของพระองค์ โดยประทานพุทธานุญาตพิเศษให้ยกเว้นไม่ต้องอยู่ติดถ้ำปริวาสท่านสุภัททะบวชแล้วไม่นาน (อรรถกถาว่าในวันนั้นเอง) ก็ได้บรรลุอรหัตตผลนับเป็นพุทธปัจฉิมสักขีสาวก (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๑๒/๑๖๐,๑๐/๒๑๒/๑๖๑,๑๐/๒๑๓/๑๖๑,๑๐/๒๑๓/๑๖๒,๒๑๕/๑๖๒)

สุภัททปริพาชกวัตถุ : เรื่องสุภัททปริพาชก พระผู้มีพระภาคตรัสตอบปัญหาของสุภัททปริพาชกว่า ไม่มีรอยเท้าในอากาศ ไม่มีสมณะภายนอก หมู่สัตว์เป็นผู้ยินดีในบัญญัติธรรม แต่พระตถาคตทั้งหลาย ไม่มีบัญญัติธรรม ไม่มีรอยเท้าในอากาศ ไม่มีสมณะภายนอก ไม่มีสังขาร ที่เที่ยงแท้ พระพุทธเจ้าทั้งหลายไม่มีความหวั่นไหว(ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๒๕๔/๑๑๑)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ไม่มีสมณะภายนอก หมายถึงไม่มีสมณะผู้ดำรงอยู่ในอริยมรรคและอริยผลภายนอกพระพุทธศาสนา คำว่า บัญญัติธรรม หมายถึงกิเลส

ธรรมที่ทำให้เนิ่นช้า คือตัณหา ทิฏฐิ และมานะ คำว่า สังขาร ในที่นี้หมายถึงชั้น ๕ (ขุ.ธ.อ.(บาลี)๗/๓๗)

สุภัททอุบาสก : ชื่อของอุบาสกคนหนึ่งในบรรดาอุบาสกซึ่งประกอบด้วยกกุฏอุบาสก กฬิกอุบาสก นิกตอุบาสก กฐิสสอุบาสก ตุฏฐอุบาสก สันตอุฏฐอุบาสก ภัททอุบาสก และสุภัททอุบาสก ในหมู่บ้านญาติกะซึ่งถึงแก่กรรมแล้วไปเกิดเป็นโอปปาติกะ เพราะโอรัมภาคิยสังโยชน์ ๕ ประการสิ้นไป ปรินิพพานในภพนั้น ไม่หวนกลับมาจากโลกนั้นอีก ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสตอบพระอานนท์ ดังปรากฏว่า “อานนท์ กกุฏอุบาสกถึงแก่กรรมแล้วไปเกิดเป็นโอปปาติกะ เพราะโอรัมภาคิยสังโยชน์ ๕ ประการสิ้นไป ปรินิพพานในภพนั้น ไม่หวนกลับมาจากโลกนั้นอีก กฬิกอุบาสก ฯลฯ นิกตอุบาสก... กฐิสสอุบาสก ... ตุฏฐอุบาสก ... สันตอุฏฐอุบาสก ... สุภัททอุบาสก ... ภัททอุบาสกถึงแก่กรรมแล้วไปเกิดเป็นโอปปาติกะ เพราะโอรัมภาคิยสังโยชน์ ๕ ประการสิ้นไป ปรินิพพานในภพนั้น ไม่หวนกลับมาจากโลกนั้นอีก” (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๐๖/๕๐๘), ชื่อของอุบาสกคนหนึ่งซึ่งคู่กันกับกฐิสสอุบาสก ซึ่งเป็นคู่ครองคู่ปฏิญาณของพระธัมมทัสสีพุทธเจ้า ดังว่า “สุภัททอุบาสกและกฐิสสอุบาสกเป็นอัครอุปัฏฐาก สาฬิสอาอุบาสกและกฬิสอาอุบาสกเป็นอัครอุปัฏฐายิกา” (ขุ.พุทธ.(ไทย)๓๓/๒๐/๖๖๙)

สุภัทท : ชื่อของพระเถระรูปหนึ่งซึ่งเคยเป็นปริพาชก ภายหลังบรรพชาอุปสมบทในพระพุทธศาสนา เป็นสาวกรูปสุดท้ายด้วยวิธีเอหิภิกขุอุปสัมปทาเป็นสาวกที่เห็นพระพุทธเจ้า (เป็นสักขีสาวก) สาวกองค์สุดท้ายของพระพุทธเจ้า หรือที่เรียกกันสั้น ๆ ว่า ปัจฉิมสาวก (ที.ม.(ไทย)๑๐/๒๑๒/๑๖๐,๑๐/๒๑๒/๑๖๑,๑๐/๒๑๓/๑๖๑,๑๐/๒๑๔/๑๖๒),๓๗/๘๗๕/๙๐๔ ดู **สุภัททปริพาชก**

สุภัทท, ภิกษุ : ชื่อของภิกษุผู้บวชตอนแก่รูปหนึ่งซึ่งเป็นต้นเหตุแห่งการปรารภที่จะทำสังคายนาครั้งที่ ๑ ก่อนบวช เป็นช่างตัดผมในเมืองอาตุมา มีบุตรชาย ๒ คน เมื่อบวชแล้ว คราวหนึ่งได้ข่าวว่า พระพุทธเจ้า พร้อมด้วยสงฆ์หมู่ใหญ่จะเสด็จมายังเมืองอาตุมา จึงให้บุตรทั้ง ๒ เอาเครื่องมือตัดผมออกไปเที่ยวขอตัดผมตามบ้านเรือนทุกแห่ง แลกเอาเครื่องปรุงยาคุมมาได้มากมาย แล้วบัญชาการให้ผู้คนจัดเตรียมข้าวยาคุไว้เป็นอันมาก เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จมาถึง ก็นำเอาข้าวยาคุนั้นเข้าไปถวาย พระพุทธเจ้าตรัสถามทรงทราบความว่า พระสุภัททได้ข่าวนั้นมาอย่างไรแล้ว ไม่ทรงรับและทรงติเตียนแล้วทรงบัญญัติสิกขาบท ๒ ข้อ คือ บรรพชิตไม่พึงชักชวนคนทำในสิ่งที่เป็นการกบฏและภิกษุผู้เคยเป็นช่างกลบไม่พึงเก็บรักษาเครื่องตัดโกนผมไว้ประจำตัว จากการที่ได้ถูกติเตียนและเสียชื่อเสียงหน้าเสียใจ ในเหตุการณ์ครั้งนั้น พระสุภัททก็ได้ผูกอาฆาตไว้ ต่อมา เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้วได้ ๗ วัน พระสุภัททพร้อมอยู่ในคณะของพระมหากัสสปเถระ ซึ่งกำลังเดินทางจากเมืองปาวาสู่เมืองกุสินารา ระหว่างทางนั้น คณะได้ทราบข่าวพุทธปรินิพพานจากอาชีวกผู้หนึ่ง ภิกษุทั้งหลายที่ยังไม่สิ้นราคะ (คือพระปุถุชน โสดาบัน และสกทาคามี) พวกนี้ร้องไห้คร่ำครวญเป็นอันมากในขณะนั้นเอง พระสุภัททหะวุดมบรรพชิต ก็ร้องห้ามขึ้นว่า “อย่าเลย ท่านผู้มีอายุ พวกท่านอย่าเศร้าโศก อย่ารำไห้ไปเลย พวกเราพ้นดีแล้ว พระมหา

สมณะนั้นคอยเบียดเบียนพวกเราว่า สิ่งนี้ควรแก่เธอ สิ่งนี้ไม่ควรแก่เธอ บัดนี้พวกเรา
ปรารถนาสิ่งใด ก็จักกระทำสิ่งนั้น”

พระมหากัสสปเถระได้ฟังแล้วเกิดธรรมสังเวช ดำริว่า พระพุทธเจ้าปรินิพพาน
เพียง ๗ วัน ก็ยังเกิดเสี้ยนหนามขึ้นแล้วในพระศาสนา หากต่อไปคนชั่วได้พวกพ้องมี
กำลังเติบโตกล้าขึ้น ก็จะทำพระศาสนาให้เสื่อมถอย ดังนั้น หลังจากเสร็จงานถวายพระ
เพลิงพระพุทธสรีระแล้ว ท่านจึงได้ยกถ้อยคำของสุภัททวุฒบรพชิต ดังว่า “พอที่
เถิด พวกท่านอย่าโศกเศร้า อย่าคร่ำครวญเลย พวกเรารอดพ้นดีแล้วจากพระมหา
สมณรูปนั้นที่คอยจ้ำจี้จ้ำไชพวกเราอยู่ว่า ‘สิ่งนี้ควรแก่พวกเธอ สิ่งนี้ไม่ควรแก่พวก
เธอ’ บัดนี้ พวกเราปรารถนาสิ่งใด ก็จักทำสิ่งนั้น ไม่ปรารถนาสิ่งใด ก็จักไม่ทำสิ่งนั้น”
(วิ.จ.ุ.ไทย) ๗/๔๓๗/๓๗๖, ๗/๔๔๕/๓๙๐)

สุภัททา, พระมเหสี : ชื่อของพระมเหสีพระองค์หนึ่ง ในอดีตชาติเป็นมเหสีของพระโพธิสัตว์ ดัง
ปรากฏว่า “...มีนางสนมกำนัล ๓๐,๐๐๐ นาง ล้วนประดับประดาสวยงาม พระมเหสี
พระนามว่าสุภัททา พระราชโอรสพระนามว่าอานันทะ” (ขุ.พุทธ.ไทย) ๓๓/๑๘/
๖๗๘)

สุภัททาอุบาสิกา : ชื่อของอุบาสิกาคนหนึ่งในอดีตชาติเป็นคู่กันกับปทุมอุบาสิกา ทั้งคู่เป็นอัครอุ
ปัถวีภิกษุณีของพระพุทธเจ้าพระนามว่าสุชาติ ดังว่า “สุทัตตอุบาสกและจิตตอุบาสก
เป็นอัครอุปัถวีภิกษุณี สุภัททาอุบาสิกาและปทุมอุบาสิกาเป็นอัครอุปัถวีภิกษุณี” (ขุ.พุทธ.
ไทย) ๓๓/๓๐/๖๕๕)

สุภากัมมาริทธิเถรีคาถา : ภาชิตของพระสุภากัมมาริทธิเถรี,คาถาของพระสุภากัมมาริทธิเถรีท่าน
พระสุภากัมมาริทธิเถรีกล่าวว่า เพราะเมื่อก่อน เรายังสาวนุ่งห่มผ้าสะอาด ได้ฟัง
ธรรมแล้ว เรานั้นไม่ประมาท จึงได้ตรัสรู้สัจธรรม ฉะนั้น เราจึงไม่ยินดีอย่างยิ่งในกาม
ทั้งปวง เห็นภัยในกายของตน กระหิณเฉพาเนกขัมมะเท่านั้น ละหมุ่ญาติ ทาส
กรรมกร บ้าน ไร่นา ความมั่งคั่ง และกองโกศที่นำรื่นรมย์ ที่เขาบันเทิงกันนัก ฯลฯ
เรานั้นละความพินาศซึ่งมีกามเป็นเหตุเช่นนั้นได้แล้ว จักไม่กลับมาหาหมันอีก เพราะว่า
ตั้งแต่บวชแล้ว เรายินดีอย่างยิ่งในนิพพาน หวังความเยือกเย็น จึงทำสงครามต่อกาม
ทั้งหลาย ยินดีแล้วในนิพพานเป็นที่สิ้นสังโยชน์ จักเป็นผู้ไม่ประมาทอยู่ เดินตามทาง
อริยมรรคมีองค์ ๘ ซึ่งเป็นทางสายตรง ไม่เศร้าโศก ปราศจากกิเลสจตุลีสี่ เป็นทาง
ปลอดภัย ซึ่งเป็นทางที่เหล่าท่านผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่พากันข้ามไปแล้ว (ขุ.เถร.
ไทย) ๒๖/๓๓๙/๖๑๑)

สุภาชีวกัมพวนิกาเถรีคาถา : ภาชิตของพระสุภาชีวกัมพวนิกาเถรี,คาถาของพระสุภาชีวกัมพวนิกาเถรี
ท่านพระสุภาชีวกัมพวนิกาเถรีกล่าวไว้ว่า นักเลงเจ้าชู้คนหนึ่งได้ยืมขวางกั้นพระสุภา
ภิกษุณี ซึ่งกำลังเดินไปสวนมะม่วงของหมอชีวกโกมารภัจที่นำรื่นรมย์ พระสุภา
ภิกษุณีได้พูดกับชายนักเลงเจ้าชู้ที่ว่า ฉันทประพฤติผิตอะไรต่อท่านหรือ จึงมายืน
ขวางกั้นฉันไว้ ท่านผู้อาวุโส ชายไม่ควรถูกต้องหญิงนักบวชเลย เพราะเหตุไร ท่าน
จึงยืนขวางกั้นดิฉันผู้ไม่มีกิเลสเป็นเหตุยั่ววน มีส่วนบริสุทธิ์ด้วยสิกขาที่พระสุคตทรง
แสดงไว้ ในศาสนาที่ควรเคารพแห่งพระศาสดาของดิฉัน ฯลฯ พระสุภาเถรีมีดวงตา

งามและมีใจไม่ขឹងไม่ติดในดวงตานี้ก็ควักดวงตาออกจากเข่าตาส่งมอบให้ชายเจ้าชู้ผู้นั้นทันทีพร้อมกับกล่าวว่า เชิญนำดวงตานี้ไปเถิดเพราะเรามอบให้ท่านแล้ว ทันใดนั้นเอง ความกำหนัดในดวงตานี้ ของนักเลงเจ้าชู้นั้นก็หายไป และเขาขอขมาพระเถรีนั้นด้วยคำว่า ข้าแต่แม่นางผู้ประพฤติพรหมจรรย์ ขอความสวัสดิ์พึงมีแก่แม่นางเถิด ความประพฤตินางจรเช่นนี้จักไม่มีต่อไปอีกละ (พระสุภาวีกัมพวนิกาเถรีกล่าว) ท่านกระทบบทกระทบคนเช่นดิฉันนี้ ก็เหมือนกอดกองไฟที่ลุกโชน เหมือนจับงูมีพิษร้าย ท่านขอโทษดิฉัน พึงมีความสวัสดิ์ได้บ้าง ภิกษุณีนั้นพ้นจากนักเลงเจ้าชู้แล้ว ได้ไปยังสำนักพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐ ได้ชมบุญลักษณะอันประเสริฐ จักชุกก็กลับเป็นปกติเหมือนอย่างเดิม (ขุ.เถรี.(ไทย) ๒๖/๓๖๘/๖๑๖)

สุภาวิต :

ถ้อยคำที่กล่าวดีแล้ว, คำพูดที่ถือเป็นคนดีได้, ถ้อยคำที่กล่าวแนะนำ, ถ้อยคำที่กล่าวแล้วไม่มีโทษ, วิญญูชน(นักปราชญ์) ไม่ติเตียน ดังปรากฏว่า “ทันใดนั้น พวกพราหมณ์ได้ถามพราหมณ์กุกุทันตะว่า “เหตุใด ท่านกุกุทันตะจึงไม่ชื่นชมสุภาวิตของพระสมณโคดมว่าเป็นคำกล่าวถูกต้องเล่า” (ที.สี.(ไทย) ๙/๓๔๘/๑๔๕,๙/๔๒๑/๑๘๕,๙/๔๒๒/๑๘๕), ดังปรากฏว่า “พระธรรมที่วิญญูชนพึงรู้เฉพาะตน ที่พระพุทธเจ้าผู้มีพระจักขุตรัสรู้แล้ว ทรงแสดงไว้ดีแล้ว แม้เราก็เข้าไปหาพวกท่านได้ พึงสุภาวิตของพระอรียเจ้า ได้เป็นบุตรของท้าวสักกะ มีอนุภาพมาก มีความรุ่งเรืองมาก มาเกิดในเทวโลกชั้นดาวดึงส์” (ที.ม.(ไทย)๑๐/๓๕๔/๒๘๑), ดังที่ปรากฏว่า “ผลนั้นย่อมสำเร็จแก่มหาบุรุษผู้ตรัสอยู่ แม้เมื่อทรงเป็นคฤหัสถ์ ฉันทใด ถ้ามหาบุรุษนั้น ทรงออกผนวช หมู่ชนจะเชื่อถือพระดำรัสของพระองค์ ผู้ตรัสสุภาวิตหลากหลายแก่คนหมู่มา ก็นั้น” (ที.ป.า.(ไทย)๑๑/๒๓๗/๑๙๔,๑๑/๓๔๒/๓๕๖), ดังปรากฏว่า “เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอย่างนี้แล้ว ท่านพระสารีบุตร ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า “คำของใครหนอเป็นสุภาวิตพระพุทธเจ้าข้า” พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสว่า “สารีบุตร คำของเธอทั้งหมดเป็นสุภาวิตโดยเหตุนี้” (ม.ม.(ไทย)๑๒/๓๔๕/๓๗๕), ดังปรากฏว่า “ลำดับนั้น เทวดาอีกองค์หนึ่งได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า “ข้าแต่พระผู้มีพระภาคเจ้า คำของใครหนอเป็นสุภาวิต” พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า “คำของพวกท่านทั้งหมดเป็นสุภาวิตโดยอ้อม แต่ขอพวกท่านจงฟังคำของเราบ้าง.....” (ส.ส.(ไทย)๑๕/๓๑/๓๖), วาจาที่ตรงข้ามกับวาจาสุภาวิต ดังปรากฏว่า “ภิกษุทั้งหลาย วาจาประกอบด้วยองค์ ๔ เป็นสุภาวิต ไม่เป็นทุภาวิต ไม่มีโทษ และวิญญูชนทั้งหลายไม่ติเตียนวาจาประกอบด้วยองค์ ๔ อะไรบ้าง คือภิกษุในธรรมวินัยนี้

๑. กล่าวแต่วาจาสุภาวิตอย่างเดียว ไม่กล่าววาจาทุภาวิต

๒. กล่าวแต่วาจาที่เป็นธรรมอย่างเดียว ไม่กล่าววาจาที่ไม่เป็นธรรม

๓. กล่าวแต่วาจาอันเป็นที่รักอย่างเดียว ไม่กล่าววาจาอันไม่เป็นที่รัก

๔. กล่าวแต่วาจาจริงอย่างเดียว ไม่กล่าววาจาเหลวไหล” (ส.ส.(ไทย)๑๕/๒๑๓/๓๐๘),เนื้อความของถ้อยคำที่เป็นสุภาวิต ดังที่ปรากฏว่า “สัตว์ที่มีปัญญา ไม่โง่เขลา ไม่เป็นเหมือนคนหนวก คนใบ้ สามารถรู้ เนื้อความแห่งคำสุภาวิตและ

ทุกภพชาติได้มีจำนวนน้อย ส่วนสัตว์ที่ไม่มีปัญญา โง่เขลา เป็นเหมือนคนหนวก คนใบ้ ไม่สามารถรู้เนื้อความแห่งคำสุภาสิตและทุกภพชาติได้มีจำนวนมากกว่า” (อ.เอกก. (ไทย)๒๐/๓๒๔/๔๓)

สุภาสิตที่แท้ : สุภาสิตที่ประกอบด้วยสมณะและวิปัสสนา ดังปรากฏว่า “ควรเป็นผู้พอใจธรรม ยินดีในธรรม ดำรงอยู่ในธรรม รู้จักพิจารณาธรรม ไม่ควรกล่าววาจาที่ประทุษร้ายธรรม ควรให้เวลาสิ้นไปกับสุภาสิตที่แท้” (ขุ.สุ.(ไทย)๒๕/๓๓๐/๕๗๕)

สุภาสิตอันเป็นสาระ : ถ้อยคำที่กล่าวดีแล้ว, คำพูดที่ถือเป็นที่เชื่อถือได้, ถ้อยคำที่กล่าวแนะนำ, ถ้อยคำที่พิจารณาไตร่ตรองให้รอบคอบก่อนพูด ดังปรากฏว่า “นรชนใดเป็นผู้ประพฤดิริบตัวน เป็นผู้ประมาทเพียงแต่รู้สุภาสิตอันเป็นสาระ และได้สดับสมาธิอันเป็นสาระในธรรมที่รู้เท่านั้น ปัญญาและสุตะย่อมไม่เจริญแก่นรชนนั้นเลย” (ขุ.สุ. (ไทย)๒๕/๓๓๒/๕๗๖)

สุภาสิตขยสุตร : พระสูตรว่าด้วยการแข่งขันคำสุภาสิต สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวัน ได้ตรัสเล่าให้ภิกษุทั้งหลายฟังว่า เมื่อครั้งสงครามระหว่างเทพกับอสูรประชิดกัน ท้าวเวปจิตติและท้าวสักกะได้ตกลงที่จะแข่งขันกันกล่าวคำสุภาสิต พวกเขาและพวกอสูรจึงได้ร่วมกันตั้งผู้ตัดสินที่รู้คำสุภาสิต และคำทุกภพชาติ

ท้าวเวปจิตติกล่าวขึ้นก่อนว่า คนพาลพึงทำลายได้ทุกสิ่ง ถ้าเราไม่คิดกันไว้เสียก่อน เพราะฉะนั้น อีรชนพึงคิดกันพวกคนพาลไว้ด้วยอาชญาอย่างรุนแรง

ท้าวสักกะกล่าวว่า ผู้ใดรู้ว่าผู้อื่นโกรธ เป็นผู้มีสติ สงบใจไว้ได้ เราเห็นว่า การสงบใจไว้ได้ของผู้นั้นเป็นการคิดกันพวกคนพาลไว้ได้

: ข้าพเจ้าเห็นคุณ และโทษในความอดกลั้นนี้ว่า เมื่อใด คนพาลเข้าใจบุคคลนั้นว่า ผู้นี้ย่อมอดกลั้นต่อเราเพราะความกลัวเป็นต้น

:บุคคลจะเข้าใจว่าผู้นี้ยอดกลั้นต่อเราได้เพราะความกลัวหรือไม่ก็ตามที่ ประโยชน์ทั้งหลายของตนเป็นอย่างยิ่ง ประโยชน์ที่ยิ่งกว่าขันติไม่มีเป็นต้น

ครั้งนั้น ผู้ตัดสินกล่าวว่า ท้าวเวปจิตติตรัสแต่คำถาที่มีความเกี่ยวข้องกับอาชญาเกี่ยวข้องกับศีลตรา เหตุนั้น จึงยังมีความทะเลาะ ความแก่งแย่ง ความวิวาท ส่วนท้าวสักกะตรัสคำถาที่ไม่เกี่ยวข้องกับอาชญา ศีลตรา เหตุนั้น จึงไม่มีความทะเลาะ ไม่มีความแก่งแย่ง ไม่มีความวิวาท ท้าวสักกะชนะเพราะได้กล่าวคำสุภาสิต (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๕๑/๓๖๖)

สุภาสิตสุตร : พระสูตรว่าด้วยวาจาสุภาสิต ๔ ประการ มี ๒ สุตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

1.สุภาสิตสุตร พระสูตรว่าด้วยวาจาสุภาสิต ๔ ประการ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงองค์ประกอบของวาจาที่เป็นสุภาสิต ไม่มีโทษ และผู้รู้ไม่ติเตียน องค์ประกอบของวาจานั้นมี ๔ ประการ คือ (๑) เป็นคำสุภาสิต (๒) เป็นธรรม (๓) เป็นคำที่น่ารัก (๔) เป็นคำสัตย์ (ขุ.อุ.(ไทย) ๒๕/๔๕๒/๖๐๒)

2.สุภาสิตสุตร พระสูตรว่าด้วยวาจาสุภาสิต สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวัน ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า วาจาประกอบด้วยองค์ ๔ เป็นสุภาสิต ไม่เป็นทุกภพชาติ ไม่มีโทษ และวิญญูชนทั้งหลายไม่ติเตียน คือ

๑. วาจาสุภาชิตอย่างเดียว ไม่ใช่วาจาทุภาชิต
๒. วาจาที่เป็นธรรมอย่างเดียว ไม่ใช่วาจาที่ไม่เป็นธรรม
๓. วาจาอันเป็นที่รักอย่างเดียว ไม่ใช่วาจาอันไม่เป็นที่รัก
๔. วาจาจริงอย่างเดียว ไม่ใช่วาจาเหลวไหล

ครั้นแล้วจึงตรัสว่า สัตบุรุษกล่าวว่าวาจาสุภาชิตว่าเป็นวาจาสูงสุด บุคคลพึงกล่าววาจาที่เป็นธรรม ไม่พึงกล่าววาจาที่ไม่เป็นธรรม พึงกล่าววาจาอันเป็นที่รัก ไม่พึงกล่าววาจาอันไม่เป็นที่รัก พึงกล่าววาจาจริง ไม่พึงกล่าววาจาเท็จ

ท่านพระวังคีสะเห็นเช่นนั้นจึงทูลว่าบุคคลพึงกล่าวแต่วาจาที่ไม่ทำให้ตนเดือดร้อนและไม่เบียดเบียนผู้อื่น พึงกล่าวแต่วาจาอันเป็นที่รักที่ชื่นชื่นชอบ ไม่พึงพูดหยาบคายต่อผู้อื่น พึงพูดแต่วาจาอันเป็นที่รัก คำสัตย์แลเป็นวาจาไม่ตาย ธรรมนี้เป็นของเก่า สัตบุรุษตั้งมั่นแล้วในคำสัตย์ ทั้งที่เป็นอรรถและเป็นธรรม พระพุทธเจ้าตรัสพระวาจาใด อันเกษม เพื่อบรรลุนิพพาน เพื่อทำที่สุดแห่งทุกข์ พระวาจานั้นแล สูงสุดกว่าวาจาทั้งหลาย (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๑๓/๓๐๘)

สุญตเถรคาถา : ภาชิตของพระสุญตเถระ,คาถาของพระสุญตเถระ ท่านพระสุญตเถระกล่าวว่า คนผู้ประสงค์จะทำการงาน ประกอบตนอยู่ในการงานที่ไม่ควรประกอบ หากยังขึ้นทำอยู่ จะไม่ประสบความสำเร็จ การประกอบในการงานที่ไม่ควรประกอบนั้นแล เป็นลักษณะแห่งความล้มเหลว ฯลฯ ดอกไม้งาม มีสีสวย(แต่)ไม่มีกลิ่น แม้ฉันใด วาจาสุภาชิตก็ฉันนั้น ย่อมไม่มีผลแก่ผู้ไม่ทำตาม ดอกไม้งาม มีทั้งสีและมีกลิ่น แม้ฉันใด วาจาสุภาชิต ก็ฉันนั้น ย่อมมีผลแก่ผู้ทำตามด้วยดี (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๓๒๐/๓๔๓)

สุญติ, กุลบุตร: ชื่อของกุลบุตรคนหนึ่งเป็นบุตรสุนนเศรษฐี ผู้ที่ปฏิบัติตามพระดำรัสของพระพุทธเจ้า ตรัสว่า ให้ศึกษาในอรรถวิภังค์ว่า รู้ธรรมที่มีกิเลสและรู้ธรรมที่ไม่มีกิเลสแล้ว ปฏิบัติตามข้อปฏิบัติเพื่อไม่มีกิเลส ดังว่า “ภิกษุทั้งหลาย เพราะฉะนั้น เธอทั้งหลายพึงศึกษาในอรรถวิภังค์นี้แล้ว ‘เราทั้งหลาย รู้ธรรมที่มีกิเลสและรู้ธรรมที่ไม่มีกิเลสแล้ว จักปฏิบัติตามข้อปฏิบัติเพื่อไม่มีกิเลส’ กุลบุตรผู้มีนามว่าสุญติ ได้ปฏิบัติตามข้อปฏิบัติเพื่อไม่มีกิเลสแล้ว” (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๓๔๐/๔๐๑)

สุญติ, พระ : พระมหาสาวกองค์หนึ่งเป็นบุตรสุนนเศรษฐี ในพระนครสาวัตถี ได้ไปร่วมงานฉลองวัดเชตวันของท่านอนาถบิณฑิกเศรษฐี ได้ฟังพระธรรมเทศนาของพระศาสดา มีความเลื่อมใสบวชในพระพุทธศาสนา ท่านมีปฏิบัติที่พิเศษกว่าผู้อื่น คือเมื่อแสดงธรรมก็จะไม่ออกไปนอกจากนิยาม (กำหนด) ที่พระศาสดาทรงแสดงไว้ ไม่พูดถึงคุณหรือโทษของใคร เวลาเที่ยวไปบิณฑบาต ก่อนจะรับอาหารบิณฑบาต ท่านจะเข้าเมตตามานก่อน ออกจากมานแล้วจึงรับอาหารบิณฑบาต ทำอย่างนี้ทุก ๆ เรือน ด้วยตั้งใจว่าทำอย่างนี้ผู้ถวายอาหารบิณฑบาตจะได้ผลบุญมาก ประกอบร่างกายของท่านสง่างามและผิวพรรณผุดผ่อง จึงนำมาซึ่งความเลื่อมใสแก่บุคคลเป็นจำนวนมาก ต่อมาเจริญวิปัสสนาทำเมตตามานให้เป็นบาท ได้สำเร็จพระอรหัต พระศาสดาทรงยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะ ๒ ทาง คือในทางอรรถวิหาร (เจริญมานประกอบด้วยเมตตา) และเป็นทักษิณย บุคคล ดังที่ปรากฏว่า “ครั้งนั้น ท่านพระสุญติกับภิกษุผู้มีศรัทธาเข้าไปเฝ้า

พระผู้มีพระภาคเจ้าถึงที่ประทับ ถวายอภิวัตแล้วนั่ง ณ ที่สมควร พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสถามท่านพระสุภูติดังนี้ว่า “สุภูติ ภิกษุนี้ (หมายถึงภิกษุผู้เป็นบุตรของอนาถปิณฑิกคหบดี ซึ่งมีศรัทธาออกบวชในสำนักของท่านพระสุภูติเถระผู้เป็นอาวี ต่อมาพระเถระนำเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาค แม้พระองค์จะทรงทราบดีว่า ภิกษุนี้เป็นใคร ชื่ออะไรแต่ก็ทรงตรัสถามเพื่อปรารภเหตุที่จะแสดงพระธรรมเทศนาชื่อไร” (อง.เอคาทสก.(ไทย). ๓/๑๔/๓๘๔) (อ.เอคาทก.(ไทย) ๒๔/๑๔/๔๒๐), ท่านได้สละทรัพย์ประมาณ ๘๐ โกฎิ รวมทั้งทาสและกรรมกรจำนวนมากแล้วเข้ามาบวชในพระพุทธศาสนา ดังปรากฏว่า “ในกัปที่ ๑๐๐,๐๐๐ (นับจากกัปนี้ไป) พระศาสดาพระนามว่าโคดม ตามพระโคตร ทรงสมภพในราชสกุลโอกกากราช จักอุบัติขึ้นในโลก เธอจักสละทรัพย์ประมาณ ๘๐ โกฎิรวมทั้งทาสและกรรมกรจำนวนมากแล้วบวชในศาสนาของพระผู้มีพระภาคพระนามว่าโคดม ท่านจักให้พระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่าโคดมศากยะผู้ประเสริฐ ทรงพอพระทัยแล้วเป็นสาวกมีนามว่าสุภูติ ของพระศาสดา” (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๔๒/๑๒๗)

สุภูติ, ภิกษุ : ดู สุภูติ,พระ (อง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๒๐๑/๒๗,๒๐/๒๐๒/๒๗)

สุภูติเถรคาถา : ภาษิตของพระสุภูติเถระ,คาถาของพระสุภูติเถระ ท่านพระสุภูติเถระกล่าวไว้ว่า ฝนเอ๋ย กุฎีของเราสบาย มุงบังมิดชิดดี จงตกตามสบายเถิด จิตเราหลุดพ้น ตั้งมั่นดีแล้วเราปรารภความเพียรอยู่ จงตกลงมาเถิดฝน (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๑/๓๐๓)

สุภูติเถรปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระสุภูติเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติ ท่านเป็นขนิลบำเพ็ญตบะอยู่ในป่าผู้เดียว ได้ให้อิวัตตนเองไม่ให้นักานัดในอารมณอันเป็นที่ตั้งแห่งความกำหนดเป็นต้นอยู่เป็นเวลานาน ต่อมาได้ทำจิตให้เลื่อมใสในพระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ ได้ปูเครื่องลาดจัดอาสนะถวาย และยืนเฝ้าอยู่ตลอด ๗ วัน เมื่อพระพุทธเจ้าออกจากสมาธิแล้ว สอนให้ท่านเจริญพุทธานุสสติภาวนา เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านได้เกิดเป็นท้าวสักกะ ๘๐ ชาติ เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๑,๐๐๐ ชาติ เกิดเป็นพระเจ้าประเทศราชนับชาติไม่ถ้วน ในชาติสุดท้ายนี้ได้บรรลุพระอรหันต์พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑/๑๒๓)

สุภูติสูตร : พระสูตรว่าด้วยพระธรรมเทศนาที่ทรงแสดงแก่พระสุภูติ มี ๒ สูตร แต่เนื้อหาต่างกันคือ

1.สุภูติสูตร พระสูตรว่าด้วยพระธรรมเทศนาที่ทรงแสดงแก่พระสุภูติ พระผู้มีพระภาคตรัสถามพระสุภูติกับภิกษุผู้มีศรัทธาซึ่งเข้ามาเฝ้าว่า สุภูติ ภิกษุนี้ ชื่อไร เมื่อพระสุภูติกราบทูลว่า ภิกษุนี้มีศรัทธา เป็นบุตรของอุบาสกผู้มีศรัทธา ออกบวชด้วยศรัทธา จึงตรัสว่า ภิกษุนี้เห็นลักษณะแห่งศรัทธาของผู้มีศรัทธาหรือ เมื่อพระสุภูติกราบทูลว่า บัดนี้ เป็นกาลสมควรแสดงลักษณะของผู้มีศรัทธานั้น ขอพระผู้มีพระภาคโปรดตรัสลักษณะแห่งศรัทธาของผู้มีศรัทธาเถิด ข้าพระองค์จักทราบบว่า ภิกษุนี้จักเห็นลักษณะแห่งศรัทธาของผู้มีศรัทธาหรือไม่ จึงตรัสว่า ภิกษุ (๑) เป็นผู้มีศีล สำรวมด้วยการสังวร ในปาติโมกข์ (๒) เป็นพหูสูต ทรงสุตะ สังสมสุตะ เป็นผู้ได้ฟังมาก (๓) มีมิตรดี มีสหชาติ มีเพื่อนดี (๔) เป็นผู้ว่าง่าย ประกอบด้วยธรรมเป็นเครื่องทำให้เป็นผู้ว่าง่าย

อดทน รับฟังคำพร่ำสอนโดยเคารพ (๕) ขยัน ไม่เกียจคร้านในการทำงานที่จะต้องช่วยกันทำทั้งงานสูงและงานต่ำของเพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย ประกอบด้วยปัญญา เป็นเครื่องพิจารณาอันเป็นอุปายในการทำงานที่จะต้องช่วยกันทำนั้น สามารถทำได้ สามารถจัดได้ (๖) เป็นผู้ใคร่ธรรม เป็นผู้ฟังและผู้แสดงธรรมอันเป็นที่พอใจ มีปราโมทย์อย่างยิ่งในอิทธิธรรม ในอภิวินัย (๗) บรรารภความเพียรเพื่อละอกุศลธรรม เพื่อให้กุศลธรรมเกิด มีความเข้มแข็ง มีความบากบั่นมั่นคง ไม่ทอดธุระในกุศลธรรมทั้งหลาย (๘) ได้ฌาน ๔ อันมีในจิตยิ่ง ซึ่งเป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบันตามความบรรารณาได้โดยไม่ยาก ได้โดยไม่ลำบาก (๙) ระลึกชาติก่อนได้หลายชาติ คือ ๑ ชาติบ้าง ๒ ชาติบ้าง เป็นต้น (๑๐) เห็นหมู่สัตว์ผู้กำลังจุติ กำลังเกิด ทั้งชั้นต่ำและชั้นสูงงามและไม่งาม เกิดดีและเกิดไม่ดีด้วยตาทิพย์อันบริสุทธิ์เหนือมนุษย์ รู้ชัดถึงหมู่สัตว์ผู้เป็นไปตามกรรม (๑๑) ทำให้แจ่มแจ้งโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันไม่มีอาสวะ

เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสอย่างนี้แล้ว พระสุภูติได้กราบทูลว่า ลักษณะแห่งศรัทธาของผู้มีศรัทธาที่พระผู้มีพระภาคได้ตรัสแล้วนี้มีอยู่พร้อมแก่ภิกษุนี้ และภิกษุนี้ก็เห็นลักษณะแห่งศรัทธาของผู้มีศรัทธาเหล่านี้ พระผู้มีพระภาคได้ประทานสาธุการแก่พระสุภูติว่า ถ้าเช่นนั้น เธอพึงอยู่กับภิกษุชื่อว่าผู้มีศรัทธาที่นี้เถิด แต่เมื่อเธอหวังจะมาเยี่ยมเยียนตถาคต เธอกับภิกษุชื่อว่าผู้มีศรัทธาที่นี้พึงมาเยี่ยมเยียนตถาคตเถิด (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๔/๔๒๐)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สุภูติรูปนี้ คือภิกษุผู้เป็นบุตรของอนาถบิณฑิกคหบดี ซึ่งมีศรัทธาออกบวชในสำนักของท่านพระสุภูติผู้เป็นอาว์ ต่อมาพระเถระนำเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาค แม้พระองค์จะทรงทราบดีว่า ภิกษุนี้เป็นใคร ชื่ออะไร แต่ก็ตรัสถามเพื่อบรรารเหตุที่จะแสดงพระธรรมเทศนา (อง.เอกาทสก.อ. ๓/๑๔/๓๘๔)

2.สุภูติสูตร พระสุตตรว่าด้วยพระสุภูติเถระ พระผู้มีพระภาคทรงเปล่งอุทานบรรารการเข้าอรหัตตผล-สมาบัติและอนุปาติเสสนิพพานของท่านพระสุภูติเถระ มีใจความว่า ผู้กำจัตวิตถได้ และล่วงพ้นกิเลสทั้งหลายได้อย่างสิ้นเชิง ย่อมไม่หวนกลับมาเกิดอีก (ขุ.อุ.(ไทย) ๒๕/๕๓/๓๐๓)

สุมทุมพุ่มไม้ : พุ่มไม้, ชุ่มไม้, สุ่มทุม เป็นที่ซึ่งมีต้นไม้อหรือเถาวัลย์ที่เป็นพุ่มหรือร่มเงาปกคลุมอยู่ทำให้ร่มครึ้ม ตัวอย่างเช่น พวกหนุ่มสาวชอบแอบไปพลอดรักกันหลังสุมทุมพุ่มไม้ตามสวนสาธารณะ มักใช้เข้าคู่กับคำ พุ่มไม้ เป็น สุ่มทุมพุ่มไม้ ดังที่ว่า “ครั้งนั้น มนุษย์เหล่านั้นบางพวก มีความคิดอย่างนี้ว่า ‘พวกเราอย่าฆ่าใคร ๆ และใคร ๆ ก็อย่าฆ่าพวกเรา ทางที่ดี เราควรเข้าไปตามป่าหญ้า สุ่มทุมพุ่มไม้ป่าไม้ เกาะกลางแม่น้ำ หรือชอกเขา ใช้รากไม้และผลไม้ในป่าเป็นอาหารเลี้ยงชีพ” (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๐๔/๓๕)

สมุนตาลวณฺณิยเถราปทาน : ประวัตินออดีตชาติของพระสมุนตาลวณฺณิยเถระ มี ๒ เรื่อง แต่เนื้อหาเป็นคนละองค์กัน คือ

1.สมุนตาลวณฺณิยเถราปทาน มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๙๔ ท่านถวายพัดใบตาลอบด้วยดอกมะลิแด่พระพุทธเจ้าพระนามว่าสิทธัตถะ เพราะ

ผลแห่งทานนั้น ท่านไม่ได้พบทุกติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลुพระอรหัตพร้อมด้วย
คุณวิเศษ(ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๔๓/๕๕๘)

2.สุมณฑลวิญญิยเถรภาพทาน มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกัปที่
๙๔ ท่านได้ถวายพัดใบตาลแด่พระพุทธเจ้าพระนามว่าสิทธัตถะ เพราะผลแห่งทาน
นั้น ท่านไม่ได้พบทุกติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุลูวิชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.
อป.(ไทย) ๓๓/๒๑/๑๐๗)

สุมณฑลคธา : ภาชิตของพระสุมณฑลเถระ,คธาของพระสุมณฑลเถระ มี ๒ คธา แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

1.สุมณฑลคธา ภาชิตของพระสุมณฑลเถระ,คธาของพระสุมณฑลเถระ ท่านพระสุมณฑล
เถระเมื่อเปล่งอุทานจึงได้กล่าวว่า พระอุปชฌาย์ปรารถนาธรรมข้อใด ในบรรดา
ธรรมทั้งหลาย จึงได้อนุเคราะห์เราผู้มุ่งหวังแต่เนิพพาน กิจที่ควรทำ เราได้ทำเสร็จสิ้น
แล้ว ธรรม เราได้บรรลุลแล้ว ให้แจ้งประจักษ์ด้วยตนเองแล้ว เรานั้นมีญาณบริสุทธิ์
หมดความสงสัย จึงประกาศให้แจ้งในสำนักท่าน เรา รู้จักขันธที่อาศัยอยู่มาก่อน ชำระ
ทิพยจักขุให้หมดจดแล้ว เราได้บรรลุประโยชน์ตน ได้ทำตามคำสั่งสอนของ
พระพุทธเจ้าแล้ว เราไม่ประมาท ศึกษาสิกขามาอย่างดีในคำสั่งสอนของท่าน กิเลสอา
สวะทั้งมวลของเราสิ้นไปแล้ว บัดนี้ ไม่มีการเกิดอีก ท่านมีแต่ความเอ็นดู ได้
อนุเคราะห์สั่งสอนเรา ด้วยข้อวัตรปฏิบัติที่ประเสริฐ คำสอนของท่านไม่ไร้ค่า เราเป็น
อันเตวาลิกศึกษาแล้วในสำนักของท่าน (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๓๓๐/๓๙๕)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า มรรค ๔ (๑) โสตาปัตติมรรค (๒) สกทาคามิมรรค (๓)
อนาคามิมรรค (๔) อรหัตตมรรค (ขุ.เถร.อ. (บาลี) ๒/๓๓๑/๕๕)

2.สุมณฑลคธา ภาชิตของพระสุมณฑลเถระ,คธาของพระสุมณฑลเถระ ท่านพระสุมณฑล
เถระกล่าวไว้ว่า เมื่อครั้งเราบวชใหม่ มีอายุได้ ๗ ขวบ โดยกำเนิดได้ข่มพญานาค ผู้มี
ฤทธิ์มากด้วยฤทธิ์ ได้ตักน้ำจากสระใหญ่โอนตาดมาถวายพระอุปชฌาย์ พระศาสดา
ได้ทอดพระเนตรเห็นเราแล้วตรัสตั้งนี้ว่า สารีบุตร เธอจงดูแลเด็กน้อยนี้ ผู้มีใจตั้งมั่นดี
ภายใน กำลังถือหม้อน้ำมานี้ สามเณรของพระอนุรุทธะ มีวัตรน่าเลื่อมใส มีอิริยาบ
งดงาม ทั้งแกลั้วกล้าด้วยฤทธิ์ อันพระอนุรุทธะผู้เป็นบุรุษอาชาไนย ฝึกให้เป็นบุรุษ
อาชาไนย ผู้เป็นคนดีฝึกให้เป็นคนดี ผู้สำเร็จกิจแล้ว แนะนำสั่งสอนแล้ว สุมณฑล
สามเณรนั้น ได้ถึงความสงบอย่างยิ่ง ทำให้แจ้งซึ่งธรรมอันไม่กำเริบพระอรหัตตผล
แล้วหวังว่าใคร ๆ อย่าพึงรู้จักเรา (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๔๒๙/๔๑๓)

สุมณฑลภาพทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระสุมณฑลเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ใน
อดีตชาติกัปที่ ๓๑ ท่านเกิดเป็นช่างร้อยดอกไม้ ได้นำดอกมะลิซ้อนไปบูชา
พระพุทธเจ้าพระนามว่าสิขี เพราะผลแห่งการบูชาท่านนั้น ท่านไม่ได้พบทุกติเลย ในชาติ
สุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๖๒/๒๑๑)

สุมณฑลทามิยเถรภาพทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระสุมณฑลทามิยเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า
ในอดีตชาติกัปที่ ๙๔ ท่านถวายพวงมาลัยดอกมะลิแด่พระพุทธเจ้าพระนามว่าสิทธ
ถะ เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านไม่ได้พบทุกติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัต
พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๔๘/๕๕๙)

สุมนพทวารวงศ์ : ว่าด้วยพระประวัติของพระสุมนพทนต์เจ้า พระผู้มีพระภาคทรงเล่าว่า นับถอยหลังจาก กัปนี้ไป ๒ อสงไขย ๑๐๐,๐๐๐ กัป พระสุมนพทนต์เจ้าประสูติในกรุงเมขลา พระชนก พระนามว่าพระเจ้าทัตตะ พระชนนีพระนามว่าสิริมา พระมเหสีพระนามว่าวัญสกี พระโอรสพระนามว่าอนุปุมะทรงครองขรราวาสอยู่ ๙,๐๐๐ ปี ทรงเห็นนิมิต ๔ จึง เสด็จออกผนวชด้วยราชาพาหนะคือช้าง บำเพ็ญบารมีอยู่ ๑๐ เดือน จึงได้ตรัสรู้เป็น พระพุทธเจ้าภายใต้ต้นกาละเทิง พระศาสดาทรงช่วยเหลือมหาชนด้วยความเพียรนั้น อย่างนี้ ทรงช่วยเทวดาและมนุษย์ประมาณ ๑๐๐,๐๐๐ โภกวิ ให้บรรลุนิพพานครั้งที่ ๑ พระมหาวีระตรัสสอนหมู่เดียรถีย์ในกาลใด ในกาลนั้นทรงช่วยเหลือสัตว์ ประมาณ ๑๐๐,๐๐๐ โภกวิ ให้บรรลุนิพพานในกาลแสดงธรรมครั้งที่ ๒ ในกาลเมื่อเทวดาและ มนุษย์ผู้พร้อมเพรียงกัน ร่วมใจกันมาทูลถามนิโรธปัญหาและความสงสัยทางใจ ใน กาลทรงแสดงธรรมเป็นเครื่องแสดงนิโรธแม้ครั้งนั้นเหล่าสัตว์ประมาณ ๙๐,๐๐๐ โภกวิได้บรรลุนิพพานครั้งที่ ๓ มีการประชุมแห่งพระชีนาสพ ผู้ปราศจากมลทิน มีจิต สงบระงับ ผู้คงที่ ๓ ครั้ง เมื่อพระผู้มีพระภาคทรงจำพรรษาแล้ว เมื่อสงฆ์ประกาศ ปวารณา พระตถาคตทรงปวารณาพร้อมด้วยภิกษุประมาณ ๑๐๐,๐๐๐ โภกวิจากนั้น ในการประชุมกันที่สุวรรณบรรพตอันสูงปลั่ง พระชีนาสพประมาณ ๙๐,๐๐๐ โภกวิ มาประชุมกัน เป็นครั้งที่ ๒ ในกาลเมื่อท้าวสักกเทวราชเสด็จเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า พระชีนาสพจำนวน ๘๐,๐๐๐ โภกวิ มาประชุมกัน เป็นครั้งที่ ๓ พระสรณเถระและ พระภาวิตตเถระเป็นคู่้อครสาวก พระอุเทนเถระเป็นพุทธอุปัฏฐากพระโสณาเถรี และพระอุปัโสณาเถรีเป็นคู่้อครสาวิกา วรณอุบาสกและสรณอุบาสกเป็นคู่้อคร อุปัฏฐาก จาลาอุบาสิกาและอุจาลาอุบาสิกาเป็นคู่้อครอุปัฏฐายิกา ในกัปนี้มีมนุษย์มี อายุขัย ๙๐,๐๐๐ ปี และพระองค์ก็มีพระชนมายุประมาณเท่านั้น พระพุทธเจ้าพระ นามว่าสุมณะผู้ทรงพระยศ เสด็จดับขันธปรินิพพานที่อังคาราม พระสฤปของพระชิน เจ้านั้นสูงที่อังคารามนั้นสูงถึง ๔ โยชน์(ขุ.พ.ท. (ไทย) ๓๓/๑/๖๐๗)

สุมนมาลาการวัตต : เรื่องช่างดอกไม้ชื่อสุมณะ พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่ภิกษุทั้งหลายว่า บุคคลทำกรรมใดแล้วย่อมไม่เดือดร้อนใจในภายหลัง อิมเอปิตีใจ เสวยผลกรรมอยู่ กรรมนั้นชื่อว่า เป็นกรรมดี (ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๖๘/๔๘)

สุมนวิชนีเถรภาพทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระสุมนวิชนีเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกัปที่ ๙๑ ท่านได้ใช้พัทวิชนีพัตตันโพธิ์ซึ่งเป็นสถานที่ตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า พระนามว่าวิปัสสี เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่ได้พบทุกขเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้ บรรลุนิพพาน ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๔๖/๑๒๔)

สุมนสามเณรวัตต : เรื่องสุมนสามเณร พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่ภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุใดแล ยังหนุ่มแน่น ย่อมประกอบขวนขวายในพุทธศาสนา ภิกษุนั้นย่อมทำให้โลกนี้ให้สว่างไสว เหมือนดวงจันทร์พ้นจากเมฆ ฉะนั้น (ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๘๒/๑๕๒)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ทำให้โลกนี้ให้สว่างไสว หมายถึงให้โลกคือชั้น ๕ สว่างไสวด้วยอรรถตมมรรคญาณ (ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๘/๙๐)

สุมนสูตร : พระสูตรว่าด้วยสุมนาราชกุมารี พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเชตวัน เขตกรุงสาวัตถี ตรัสกับสุมนาราชกุมารีเกี่ยวกับความแตกต่างกันแห่งสาวก ๒ คน ที่มีศรัทธาเสมอกัน มีศีลเสมอกัน มีปัญญาเสมอกัน แต่คนหนึ่งเป็นทายก อีกคนหนึ่งไม่ใช่ทายก คนทั้งสองนั้น หลังจากตายแล้วไปเกิดเป็นเทวดาดังนี้ว่า เทวดาผู้เคยเป็นทายกย่อมชมเทวดาผู้ไม่เคยเป็นทายกด้วยฐานะ ๕ คือ (๑) อายุ (๒) วรรณะ (๓) สุข (๔) ยศ และ (๕) อธิปไตย แต่ละอย่างที่เป็นทิพย์ เมื่อเกิดเป็นมนุษย์ ผู้ที่เคยเป็นทายกย่อมชมผู้ไม่เคยเป็นทายกด้วยฐานะ ๕ คือ (๑) อายุ (๒) วรรณะ (๓) สุข (๔) ยศ และ (๕) อธิปไตย แต่ละอย่างที่เป็นของมนุษย์

ถ้าเป็นบรรพชิตผู้ที่เคยเป็นทายกย่อมชมบรรพชิตผู้ไม่เคยเป็นทายกด้วยฐานะ ๕ คือ (๑) เมื่อเขาขอร้องจึงใช้สอยจีวรมาก เมื่อเขาไม่ขอร้องจึงใช้สอยน้อย (๒) เมื่อเขาขอร้องจึงฉันภัตตาหารมาก เมื่อเขาไม่ขอร้องจึงฉันน้อย (๓) เมื่อเขาขอร้องจึงใช้สอยเสนาสนะมาก เมื่อเขาไม่ขอร้องจึงใช้สอยน้อย (๔) เมื่อเขาขอร้องจึงใช้สอยเกสัชามาก เมื่อเขาไม่ขอร้องจึงใช้สอยน้อย (๕) เพื่อนพรหมจารีที่อยู่ร่วมกัน ย่อมประพฤติดูเธอด้วยกายวาจาและใจ เป็นที่พอใจเป็นส่วนมาก ที่ไม่พอใจเป็นส่วนน้อย นำสิ่งเป็นที่พอใจมาเป็นส่วนมาก ที่ไม่พอใจเป็นส่วนน้อย แต่ถ้าสาวกทั้งสองคนบรรลุอรหัตตผลแล้วจะไม่มี ความแตกต่างกันเลย แล้วตรัสว่า สุมนฯ บุคคลควรให้ทาน ควรทำบุญ เพราะบุญเป็นอุปการะแก่เทวดา มนุษย์ และบรรพชิต (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๓๑/๔๕)

สุมนอุบาสก : ชื่อของอุบาสกคนหนึ่งซึ่งเป็นคู่กับอัจจุคคตอุบาสกทั้งคู่นี้เป็นอัครอุปัฏฐากในกาลของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่ากกุสันธะ ดังปรากฏว่า “...อัจจุคคตอุบาสกและสุมนอุบาสกเป็นอัครอุปัฏฐาก นันทอุบาสิกาและสุนันทอุบาสิกาเป็นอัครอุปัฏฐายิกา...” (ขุ.พุทธ.(ไทย)๓๓/๒๒/๗๐๕)

สุมนะ, ช่างดอกไม้ : ชื่อของช่างดอกไม้คนหนึ่ง ภายหลังจากอุปสมบทในพระพุทธศาสนา พระสุมนเถระเมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตนจึงกล่าวว่า “ครั้งนั้น ข้าพเจ้าเป็นช่างดอกไม้ มีนามว่าสุมนะ ได้เห็นพระพุทธเจ้าผู้ปราศจากอริคือกิเลสผู้สมควรรับเครื่องบูชาของชาวโลก” (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๖๒/๒๑๑)

สุมนะ, พระ : ชื่อของพระเถระรูปหนึ่งในสมัยพุทธกาล สมัยหนึ่งพักอยู่ที่อยู่ที่ป่าอันธวัน เขตกรุงสาวัตถีกับท่านพระเขมา ได้เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้าถึงที่ประทับและทูลถามพระผู้มีพระภาคเจ้าเกี่ยวกับพระอรหันตชินาสพว่า ย่อมไม่มีผู้ที่ประเสริฐกว่าเรา ไม่มีผู้เสมอเรา ไม่มีผู้ที่ด้อยกว่าเรา ดังปรากฏว่า “ท่านพระสุมนะได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคเจ้าดังนี้ว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ภิกษุใดเป็นพระอรหันตชินาสพ อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ปลงภาระได้แล้ว บรรลุประโยชน์ตนโดยลำดับแล้ว สิ้นภวสังโยชน์แล้ว หลุดพ้นเพราะรู้โดยชอบ ภิกษุนั้นไม่มีความคิดอย่างนี้ว่า ‘ผู้ที่ประเสริฐกว่าเราไม่มี’ ว่า ‘ผู้ที่เสมอกับเราไม่มี’ หรือว่า ‘ผู้ที่ด้อยกว่าเราไม่มี’” (อง.ฉก.(ไทย)๒๒/๔๘/๕๑๖), ชื่อของพระเถระรูปหนึ่งซึ่งในอดีตชาติมีชื่อว่าพระเอกจินติกเถระ เคยเป็นสาวกของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ ดังที่

ปรากฏว่า “...ท่านมีนามว่าสุนนะเป็นสาวกของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระพร้าสอนอรรถธรรม ให้ข้าพเจ้าสลดใจ” (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๔๒/๓๕๓,๓๒/๔๗/๔๙๐,๓๓/๒๔/๖๔๔)

สุนนะ, พระเจ้าจักรพรรดิ : ชื่อขอพระเจ้าจักรพรรดิพระองค์หนึ่ง ในอดีตชาติเคยเป็นพระเถระนามว่า พระสีหასนทนายกเถระ ในกาลของพระพุทธเจ้าพระนามว่าสิทธัตถะ ท่านได้มีจิตเลื่อมใสมีใจยินดีได้ทำพระแท่นสีหასน (หมายถึงอาสนะอย่างดี) (ขุ.อป.อ.๒/๑๒๙/๓๕) เป็นอาสนะของพระผู้มีพระภาคผู้่องอาจจุสสีหะ เป็นอาสนะที่ประดับด้วยของมีค่า เช่น เงิน และทองเป็นต้น (ขุ.อป.อ. ๒/๒๑/๒๑๙) ครั้นทำเสร็จแล้วได้ทำตั้งสำหรับรองพระบาทถวายพระพุทธเจ้าพระนามว่าสิทธัตถะนั้น ในฤดูฝน ได้สร้างเรือนคลุมบนพระแท่นสีหასนนั้น ด้วยบุญกรรมนั้น ทำให้ท่านเกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าสุนนะจำนวน ๓ ชาติ ดังปรากฏว่า “.....ในกัปที่ ๗๒ นับจากกัปนี้ไป ข้าพเจ้าได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๓ ชาติ มีพระนามว่าสุนนะ” (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๑๐/๑๐๓)

สุนนะ, พระพุทธเจ้า : พระนามของพระพุทธเจ้าคือสุนนพุทธเจ้า ได้เสด็จอุบัติในสมัยต่อจากพระพุทธเจ้าพระนามว่ามังคละ พระพุทธเจ้าพระนามว่าสุนนะนั้น พระองค์ไม่มีใครเสมอโดยธรรมทั้งปวงทรงสูงสุดแห่งสัตว์ทั้งปวง ดังปรากฏว่า “สมัยต่อจากพระพุทธเจ้าพระนามว่ามังคละ ได้มีพระพุทธเจ้าทรงเป็นผู้นำพระนามว่าสุนนะไม่มีใครเสมอโดยธรรมทั้งปวง ทรงสูงสุดแห่งสัตว์ทั้งปวง” (ขุ.พุทธ (ไทย)๓๒/๒๘/๕๕๕,๓๓/๑/๖๐๗,๓๓/๑/๖๑๓,๓๓/๕/๗๒๑,๓๓/๒๒/๖๑๑,๓๓/๒๕/๖๑๑,๓๓/๒๖/๖๑๑,๓๓/๓๔/๖๑๒,๓๓/๖๖/๑๒๘,๓๓/๑๑/๖๐๘,๓๓/๑๘/๖๐๙) พระสุนนะพุทธเจ้า ประสูติเป็นพระสุนนะราชกุมาร ในราชวงศ์กษัตริย์แห่งเมฆละนคร พระราชบิดาทรงพระนามว่าพระเจ้าสุทัตตะ และพระราชมารดาทรงพระนามว่าพระนางสิริมา สุนนะราชกุมารทรงเกษมสำราญอยู่ ๙,๐๐๐ ปี ในปราสาท ๓ หลัง ชื่อ สิรีวัฒนะ โสมวัฒนะ และอิทธิวัฒนะ มีพระมเหสีพระนามว่า พระนางวัญสิกาเทวี และทรงมีสนมনারีแวดล้อมอีก ๓๖๐,๐๐๐ นาง วันหนึ่ง พระสุนนะทอดพระเนตรเห็นเทวทูตทั้งสี่ พระองค์จึงมีพระทัยน้อมไปทางบรรพชา เมื่อพระนางวัญสิกาเทวี ประสูติพระโอรส พระนามว่า อนุปมะกุมาร จึงได้เสด็จออกบรรพชาด้วยคชยาน โดยมีผู้ออกบรรพชาตาม จำนวน ๓๐ โภกั สุนนะราชกุมาร ๑๐ ทรงบำเพ็ญความเพียรอยู่ ณ อโนมนิคม เป็นเวลา เดือน จนถึงวันเพ็ญเดือนวิสาขะ ทรงรับข้าวมธุปายาสจากนางอนุปมา ธิดาของอโนมเศรษฐี และรับหญ้า ๘ กำจากอนุปมาชีวก ปูลาดใต้ต้นนาคะ (ต้นกาเกทิง) เป็นโพธิบัลลังก์ กำจัดเหล่ามารให้พันไป และได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในคืนนั้น พระสุนนะพุทธเจ้าทรงแสดงปฐมเทศนา แก่พระภิกษุผู้บรรพชาตามจำนวน ๓๐ โภกั พร้อมสรณกุมารพระอนุชาต่างมารดา และภาวิตตตมาณพบุตรบุโรหิต ที่ราชอุทยาน ในเมฆละนคร ทำให้พระภิกษุ ๓๐ โภกันั้น พร้อมพระอนุชาและบุตรบุโรหิต สำเร็จเป็นพระอริยบุคคล

ธรรมาภิสมัยในพุทธกาลของพระสุมนะพุทธเจ้าบังเกิดขึ้น ๓ วาระ คือ

วาระที่ ๑ แสดงปฐมเทศนา ธรรมาภิสมัยบังเกิดแก่มนุษย์และเทวดา ๑๐๐,๐๐๐ โภกวิ

วาระที่ ๒ แสดงธรรมย่ำยีพวกเดียรฉัตร ณ สุนันทวันดินคร ธรรมาภิสมัยบังเกิดแก่มนุษย์และเทวดา ๑,๐๐๐ โภกวิ

วาระที่ ๓ แสดงนิโรธปัญหาแก่พระเจ้าอรินทมะ ธรรมาภิสมัยบังเกิดแก่มนุษย์และเทวดา ๙๐,๐๐๐ โภกวิ

พระสุมนะพุทธเจ้า ทรงประชุมสาวกสันนิบาต ๓ ครั้ง คือ

ครั้งที่ ๑ ทรงแสดงปาฏิโมกข์แก่พระสงฆ์สาวก ๑,๐๐๐ โภกวิ

ครั้งที่ ๒ ทรงแสดงปาฏิโมกข์แก่พระสงฆ์สาวก ๙๐,๐๐๐ โภกวิ

ครั้งที่ ๓ ทรงแสดงปาฏิโมกข์แก่พระสงฆ์สาวก ๘๐,๐๐๐ โภกวิ

พระสุมนะพุทธเจ้ามีพระสาวกองค์สำคัญ คือ พระอัครสาวก คือ พระสรณะเถระ และพระภาวิตตะเถระ พระอัครสาวิกาคือ พระโสณาเถรี และพระอุโปโสณาเถรี พระอุปัฏฐาก คือ พระอุเทนเถระ

พระสุมนะพุทธเจ้ามีพระวรกายสูง ๙๐ ศอก พระพุทธรัศมีแผ่ชานออกจากพระวรกายส่องแสงสว่างไสวไปทั่วหมื่นโลกธาตุ เมื่อพระชนมายุได้ ๙๐,๐๐๐ ปี จึงปรินิพพานที่พระวิหารอังคาราม พระศาสนาดำรงอยู่ ๙๐,๐๐๐ ปีแล้วอันตรธานไป

สุมนะ, ภิกษุ :

ชื่อของพระเถระรูปหนึ่งซึ่งเป็นชาวปาฐะยะ ได้รับเลือกจากท่านพระเวรตะพร้อมภิกษุชาวเมืองปาฐะยะอีก ๔ รูป คือท่านพระเวรตะ ท่านพระสัมมุตตสาณวาสี ท่านพระยสกาภิกษุบุตร เพื่อที่วินิจฉัยอธิกรณ์ด้วยอุพพาหิกวิธ (คือวิธีระงับอธิกรณ์ ในกรณีประชุมสงฆ์มีความไม่สะดวกด้วยเหตุบางอย่าง สงฆ์จึงเลือกภิกษุบางรูปในที่ประชุม นั้น ตั้งเป็นคณะทำงานแล้วมอบเรื่องให้นำไปวินิจฉัย (วิ.อ. ๓/๒๓๑/๒๙๙)) ดังที่ปรากฏว่า “.....สงฆ์จึงคัดเลือกภิกษุชาวปราจีน ๔ รูป คือท่านพระลัทพภามี ท่านพระสาหะ ท่านพระอุชชโสภิตะ และท่านพระวาสภคามิกะ และภิกษุชาวเมืองปาฐะยะอีก ๔ รูป คือท่านพระเวรตะ ท่านพระสัมมุตตสาณวาสี ท่านพระยสกาภิกษุบุตร และท่านพระสุมนะ” (วิ.จ. (ไทย) ๗/๔๕๖/๔๑๒), ชื่อของพระเถระรูปหนึ่งซึ่งทรงจำพระวินัยสืบต่อกันมา เป็นศิษย์ของพระติสสเถระ เป็นพหูสูต ดังที่ปรากฏว่า “ต่อมา พระภะยะผู้มีปัญญา ฉลาดในพระปิฎกทั้งหมด พระติสสเถระผู้มีปัญญาเชี่ยวชาญในพระวินัย พระสุมนะมีปัญหามาก ผู้เป็นศิษย์ของพระติสสเถระนั้น เป็นพหูสูตรรักษาพระศาสนาต่อกันมาอยู่ในชมพูทวีป” (วิ.ภิกษุณี. (ไทย) ๘/๓/๖), ๘/๘/๑๓, ๘/๒๒/๒๖

สุมนะ, ยักษ์ :

ชื่อของยักษ์ตนหนึ่งในหมู่ของยักษ์ มหายักษ์ เสนาบดียักษ์ มหาเสนาบดียักษ์ ดังที่ปรากฏว่า “ยักษ์ มหายักษ์ เสนาบดียักษ์ มหาเสนาบดียักษ์ คือใคร คืออินทะ โสมะ วรุณะ ภารทวาชะ ปชาบดี จันทนะ กามเสฏฐะ กิณนุฆณฺฑุ นิฆณฺฑุ ปนาทะ โอปมัญญะ เทวสุตตะ มาตลี จิตตเสนะ คันธัพพะ นโพรราชา ชโนสกะ สาทาคิระ เหมวตะ ปุณณกะกรตียะ คุพะ ลิวกะ มุจลินทะ เวลสามิตตะ ยุคันธระ โคपालะ สุปป

เคระ หิริ เนตติ มันทิยะ ปัญจาลจันทะ อาพวกะ ปชุนนะ สุมนะ สุมุขะทิมุขะ มณิ
มานิจระ ทีฆะ รวมทั้งเสรีสกะด้วย” (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๘๓/๒๓๑)

สุมนา : เทพธิดาองค์หนึ่งในบรรดาเทพธิดา ๔ ตนที่เกิดในสวรรค์วิมาน ซึ่งถวายเป็นดอกไม้ต่าง
ชนิดกัน เทพธิดาสุมนาคือได้ถวายเป็นดอกมะลิตุ้ม ดังที่ปรากฏว่า “...ชาติก่อนดิฉันชื่อว่า
สุมนา ได้ถวายเป็นดอกมะลิตุ้ม มีสีคล้ายงาช้าง แต่ภิกษุผู้กำลังเที่ยวบิณฑบาตอยู่
ในปณณกตนครซึ่งตั้งอยู่บนเนิน เป็นเมืองที่รุ่งเรือง นำรึนรมย์ ของแคว้นเอลิกา
เพราะบุญนั้นดิฉันจึงมีผิวพรรณงามเช่นนี้ ฯลฯ และมีรัศมีกายสว่างไสวไปทั่วทิศอย่าง
นี้” (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๓๘๐/๙๐)

สุมนา, พระมเหสี : พระมเหสีพระองค์หนึ่งในอดีตชาติเป็นพระมเหสีของพระโพธิสัตว์พระนามว่า
สิทธัตถะ มีพระราชโอรสพระนามว่าอนุปมะดังปรากฏว่า “....มีนางสนมกำนัล
๔๘,๐๐๐ นางล้วนประดับประดาสวยงาม พระมเหสีพระนามว่าสุมนา พระราชโอรส
พระนามว่าอนุปมะ” (ขุ.พุทธ.(ไทย)๓๓/๑๕/๖๗๓), ชื่อของพระมเหสีพระองค์หนึ่ง
ในอดีตชาติเป็นพระมเหสีของพระโพธิสัตว์พระนามว่าสุเมธ มีพระราชโอรสพระนาม
ว่าปุนัพพะ ดังว่า “มีนางสนมกำนัล ๔๘,๐๐๐ นาง ล้วนประดับประดาสวยงาม พระ
มเหสีพระนามว่าสุมนา พระราชโอรสพระนามว่าปุนัพพะ” (ขุ.พุทธ.(ไทย)๓๓/๒๐/
๖๔๘)

สุมนา, ราชกุมารี : พระราชธิดาของพระเจ้ามหาโกศลแห่งแคว้นมคธ เป็นพระราชกนิษฐาของพระ
เจ้าปเสนทิโกศลที่มีพระนามว่า “สุมนา” เพราะอดีตชาติเคยถวายเป็นดอกไม้ด้วยวง
ดอกมะลิ(สุมนมาลา) แต่พระวิปัสสิสัมมาสัมพุทธเจ้า มีกุมารี ๕๐๐ คนซึ่งล้วนแล้วแต่
ประสูติในวันเดียวกันเป็นบริวารมรดก ๕๐๐ คันเป็นพาหนะในชมพูทวีป มีกุมารีเพียง
๓ นางเท่านั้นที่มีรถเป็นพาหนะถึง ๕๐๐ คัน คือ จุนทีราชกุมารีพระธิดาของพระ
เจ้าพิมพิสาร นางวิสาขา ธิดาของธัญชัยเศรษฐี และสุมนาราชกุมารี (อง.ปญจก.อ.
๓/๓๑/๑๔-๑๘),๒๒/๓๑/๔๕

สุมนาเถรีคาถา : ภาษิตของพระสุมนาเถรี,คาถาของพระสุมนาเถรี ท่านพระสุมนาเถรี(รับพระพุทธ
โอวาทแล้วได้กล่าวว่า เธอพิจารณาเห็นธาตุทั้งหลายว่าเป็นทุกข์แล้วอย่ามาเกิดอีก
คลายความพอใจในภพแล้ว จะเป็นผู้สงบระงับท่องเที่ยวไป (ขุ.เถรี.(ไทย) ๒๖/๑๔/
๕๕๕)

สุมนาเทวี : ดู **สุมนา,ราชกุมารี** (ขุ.พุทธ.(ไทย)๓๓/๒๙๙/๔๙๔)

สุมนาเทวีวัตถุ : เรื่องนางสุมนาเทวี พระผู้มีพระภาคทรงปรารภนางสุมนาเทวีธิดาคนเล็กของเศรษฐี
ซึ่งเสียชีวิตจึงตรัสเนื้อความนี้แก่นางบดินทิกเศรษฐีว่า ผู้ทำบุญไว้ ย่อมเพลิดเพลินใจ
ในโลกนี้ ตายไปแล้วก็ยังเพลิดเพลินใจในโลกหน้า ชื่อว่าเพลิดเพลินใจในโลกทั้งสอง
เขาย่อมเพลิดเพลินใจว่า“เราได้ทำบุญไว้แล้ว” ครั้นไปสู่สุคติ เขายังเพลิดเพลินใจ
มากขึ้น (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๑๘/๒๙)

สุมนาเวฬุยเถราปทาน : ประวัตินอดีตชาติของพระสุมนาเวฬุยเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้
ว่า ในอดีตชาติที่ ๓๑ ท่านได้ใส่ก้อนปูนขาวและวางพวงมาลัยดอกมะลิ ไว้หน้า
แท่นบูชาของพระพุทธเจ้าพระนามว่าเวสสภู เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่ได้พบ

ทุกติเลย ในกัปที่ ๑๑ ท่านได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้มีพละทานมาก ในชาติ
สุดท้ายนี้ ได้บรรลุประอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (จุ.อุป.(ไทย) ๓๒/๖๔/๔๙๓)

สุนนาอุบาลิกา : ชื่อของอุบาลิกาคนหนึ่งซึ่งคู่กับอนุฬาอุบาลิกา ซึ่งทั้งคู่เป็นอัครอุปัฏฐายิกาของพระ
สัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่ามังคละ ดังว่า “*นันทอุบาทสและวิสาขอุบาทสเป็นอัคร
อุปัฏฐาก อนุฬาอุบาลิกาและสุนนาอุบาลิกาเป็นอัครอุปัฏฐายิกา*” (จุ.พุทธ.(ไทย)๓๓/
๒๕/๖๐๖)

สุนณะ, แคว้น : แคว้น ๆ หนึ่งของชาวสุนณะ ซึ่งในสมัยหนึ่งพระผู้มีพระภาคประทับอยู่พระอุทายีได้
เข้าไปเฝ้าแล้วทูลถาม ดังว่า “*สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ นิคมของชาว
สุนณะชื่อเสตกะ แคว้นสุนณะ ครั้นนั้นแลท่านพระอุทายีเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค
เจ้าถึงที่ประทับ*” (ส.มหา.(ไทย)๑๙/๒๑๑/๑๔๓), แคว้น ๆ หนึ่งของชาวสุนณะ ซึ่งใน
สมัยหนึ่งพระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ทรงรับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลายมาเฝ้า ดังปรากฏว่า
“*สมัยหนึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ ณ นิคมของชาวสุนณะชื่อเสตกะในแคว้น
สุนณะ ณ ที่นั้นแล พระผู้มีพระภาครับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลายมาตรัสว่า “ภิกษุ
ทั้งหลาย” ภิกษุเหล่านั้นทูลรับสนองพระดำรัสแล้ว พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงได้ตรัสเรื่อง
นี้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย หมู่หาชนได้ทราบข่าวว่า ‘มีนางงามในชนบท มีนางงามใน
ชนบท’ จึงประชุมกัน ก็นางงามในชนบทนั้นนำดูยึ่งนักในเวลาฟ้อนรำ นำฟ้างยึ่งนัก”*
(ส.มหา.(ไทย)๑๙/๓๘๕/๒๔๑), ชื่อของแคว้น ๆ หนึ่งของชาวสุนณะ ซึ่งในสมัยหนึ่ง
พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ทรงรับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลายมา ดังปรากฏว่า “*สมัยหนึ่ง
พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ นิคมของชาวสุนณะชื่อเสตกะ แคว้นสุนณะ ณ ที่นั้นแล
พระผู้มีพระภาคเจ้ารับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลายมาตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย เรื่องเคยมี
มาแล้ว คนฉันทาลผู้เป็นนักไต่ราว ยกไม้ไผ่ขึ้นตั้งไว้แล้วเรียกศิษย์ชื่อเมทกถาลิกะมา
บอกว่า ‘เมทกถาลิกะผู้สหาย เธอจงขึ้นราวไม้ไผ่แล้วยืนบนคอกของเราเถิด’*” (ส.มหา.
(ไทย)๑๙/๓๘๖/๒๔๓)

สุนังคชาตก : ชาตกว่าด้วยนายสุนังคละ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็น
พระเจ้าพรหมทัต ทรงอดกลั้นไม่ลงโทษนายสุนังคละที่ฆ่าพระปัจเจกพุทธเจ้าอันเป็น
บุญเขตของพระองค์ เพราะความเข้าใจผิดคิดว่าเป็นเนื้อ เมื่ออำมาตย์ทูลถามว่า เหตุ
ไรเมื่อฆ่าพระองค์กราบทูลว่านายสุนังคละกลับมาถึงสองครั้ง พระองค์จึงไม่ตรัสอะไร
แต่ในครั้งที่สามซึ่งเป็นปีที่สามพระองค์กลับให้อภัยแก่เขา พระโพธิสัตว์ได้แสดงราช
จริยาวัตรแก่อำมาตย์ว่าผู้เป็นใหญ่รู้ตัวว่ากำลังโกรธจัดอย่าเพิ่งลงโทษ เพราะการ
ลงโทษในขณะที่โกรธอาจทำการโดยไม่เหมาะสม อาจก่อทุกข์โทษให้แก่คนอื่น
มากมาย ต่อเมื่อจิตผ่องใสหายโกรธแล้วจึงค่อยพิจารณาโทษ ผู้ไม่ล่าเอียงยอมลงโทษ
โดยเหมาะสม กษัตริย์ผู้ล่าเอียงลงโทษไม่เหมาะสมย่อมถูกติเตียน สวรรคตแล้วยอม
ไม่พันทุกติ ส่วนกษัตริย์ทรงยินดีในธรรมมีขันติ โสรจจะ และสมาธิเป็นต้นที่อริยะชน
ประกาศไว้ดีแล้วยอมไปสุปรโลกนายสุนังคละได้สรรเสริญพระราชโพธิสัตว์เป็นอย่างดี
ยิ่งที่ได้ประทานอภัยให้แก่เขาและได้พระราชทานตำแหน่งนายอุทยานให้แก่เขาอีก

กรรมที่ทำด้วยความโกรธย่อมเกิดความเสียหายและเสียใจในภายหลังบุคคลควรระงับความโกรธให้ได้เสียก่อนแล้วค่อยทำกรรม (ขุ.ชา.อภุฎก.(ไทย) ๒๗/๒๗/๒๘๙)

สุมังคลเถรคาถา : ภาชิตของพระสุมังคลเถระ,คาถาของพระสุมังคลเถระท่านพระสุมังคลเถระ กล่าวไว้ว่า เราพ้นดีแล้ว พ้นแล้วด้วยดี พ้นดีแล้วจากการหลั่งค่อม ๓ กรณี คือ จากการเกี่ยวข้าว การไถนาและการถางหญ้า แม้ว่าจะงานเกี่ยวหญ้าเป็นต้น จะมีอยู่ในที่ใกล้ๆ นี้ก็ตาม แต่ก็ไม่เหมาะ ไม่ควรแก่เราทั้งสิ้น เพียรเพ่งเถิด สุมังคละ จงเฝ้าเถิด สุมังคละ เธอจึงเป็นผู้ไม่ประมาทอยู่เถิด สุมังคละ (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๔๓/๓๑๘)

สุมังคลเถรภาพทาน :ประวัติในอดีตชาติของพระสุมังคลเถระ มี ๒ เรื่อง แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

1.สุมังคลเถรภาพทาน ประวัติในอดีตชาติของพระสุมังคลเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติ ในขณะที่ท่านกำลังเตรียมพิธีต้อนรับพวกพราหมณ์ ได้เห็นพระพุทธรูปเจ้าพระนามว่าปิยทัสสี พร้อมด้วยพระสงฆ์หมู่ใหญ่เสด็จมา มีจิตเลื่อมใสจึงได้นิมนต์เข้าบ้านถวายอาหารบิณฑบาต เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านได้เกิดเป็นท้าวสักกะ ๒๗ ชาติ เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๘๐ ชาติ เป็นพระเจ้าประเทศราช ๕๐๐ ชาติ ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลुพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๒๔/๑๑๙)

2.สุมังคลเถรภาพทาน ประวัติในอดีตชาติของพระสุมังคลเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกัปที่ ๑๑๘ ท่านเคยพื่อนรำ ขับริ่ง บูชาพระพุทธรูปเจ้าพระนามว่าออตทัสสี เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านเสวยมนุษย์สมบัติและสวรรค์สมบัติหลายร้อยชาติ ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๑/๒๖๒)

สุมังคลนคร : ชื่อของนครหนึ่งซึ่งเป็นนครที่พระพุทธรูปเจ้าพระนามว่าสุชาตะได้ทรงประกาศพระธรรมจักร ดังว่า “*พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงบรรลุพระโพธิญาณ อันประเสริฐอย่างสิ้นเชิงแล้วทรงประกาศพระธรรมจักรที่สุมังคลนคร*” (ขุ.พุทธ.(ไทย)๓๓/๓/๖๕๐)

สุมังคลมาตาเถรีคาถา : ภาชิตของพระสุมังคลมาตาเถรี,คาถาของพระสุมังคลมาตาเถรี ท่านพระสุมังคลมาตาเถรีกล่าวว่า เราพ้นดีแล้ว ในการพ้นดีแล้ว เป็นผู้พ้นแล้วโดยชอบจากสากจากสามีของเราผู้ไม่มีหิริ จากร่ม จากหม้อข้าว และจากงูน้ำ เรากำลังตัดรากะ และโทสะ อาศัยโคนไม้ เข้าฌานอยู่โดยความสุขว่า สุขหนอ (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๒๓/๕๕๘)

สุมังคลอุบาสก :ชื่อของอุบาสกคนหนึ่งซึ่งคู่กับขณิกการอุบาสก ทั้งคู่นี้เป็นอัครอุปัฏฐากของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่ากัสสปะ ดังว่า “*...สุมังคลอุบาสกและขณิกการอุบาสกเป็นอัครอุปัฏฐากวิจิตเสนาอุบาสิกาและภักททาอุบาสิกาเป็นอัครอุปัฏฐายิกา*” (ขุ.พุทธ.(ไทย)๓๓/๔๐/๗๑๖)

สุมังคละ, กรุง : ชื่อของเมืองหนึ่งซึ่งมีเจ้าเมืองพระนามว่าอุคคตะเป็นเมืองที่ในอดีตพระพุทธรูปเจ้าพระนามว่าสุชาตะประทับอยู่ ดังปรากฏว่า “*...กรุงชื่อว่าสุมังคละ กษัตริย์พระนามว่าอุคคตะเป็นพระชนกพระเทวีพระนามว่าประภาวดีเป็นพระชนนีของพระพุทธรูปเจ้าพระนามว่าสุชาตะผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่*” (ขุ.พุทธ.(ไทย)๓๓/๒๐/๖๕๓)

สุ่มังคละ, ชื่อ : ชื่อของพระเถระรูปหนึ่งซึ่งท่านใช้เรียกตัวเองในคราวที่ภาษิตคาถาไว้ ดังว่า “เราพ้นดีแล้ว พ้นแล้วด้วยดีพ้นดีแล้วจากการหลังค่อม ๓ กรณี คือ จากการเกี่ยวข้าว การไถนา และการถางหญ้า แม้ว่างานเกี่ยวหญ้าเป็นต้น จะมีอยู่ในที่ใกล้ ๆ นี้ก็ตาม แต่ก็ไม่เหมาะ ไม่ควรแก่เราทั้งสิ้น เพียรเพ่งเกิดสุ่มังคละ จงเผาเกิด สุ่มังคละ เธอจึงเป็นผู้ไม่ประมาทอยู่เกิด สุ่มังคละ”(ขุ.เถร.(ไทย)๒๖/๔๓/๓๑๙)

สุ่มังคละ, พระ : ชื่อของพระเถระรูปหนึ่งซึ่งเป็นพระอุปัฏฐากของพระพุทธเจ้าพระนามว่าติสสะ ดังว่า “พระพรหมเทพเถระและพระอุทัยเถระเป็นพระอัครสาวกพระเถระนามว่าสุ่มังคละ เป็นพระอุปัฏฐากของพระพุทธเจ้าพระนามว่าติสสะ ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่” (ขุ.พุทธ.(ไทย)๓๓/๒๑/๖๗๙)

สุ่มังคละ, พระเจ้าจักรพรรดิ : ชื่อของพระเจ้าจักรพรรดิพระองค์หนึ่งซึ่งเป็นอดีตชาติของพระผลทายกเถระ ดังว่า “ในกัปที่ ๑๐๗ นับจากกัปนี้ไป ข้าพเจ้าได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าสุ่มังคละสมบุรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ มีพละนาภามาก คุณวิเศษเหล่านี้ คือ ปฏิสัมภिता ๔ วิโมกข์ ๘ และอภิญา ๖ ข้าพเจ้าได้ทำให้แจ้งแล้วคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ข้าพเจ้าก็ได้ทำสำเร็จแล้ว ดังนี้แล” (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๘๒/๒๘๘)

สุ่มังคละ, พระพุทธเจ้า : พระนามของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์หนึ่ง ดังปรากฏว่า “พระผู้มีพระภาคผู้สยัมภูชินเจ้า ผู้ไม่ทรงพ่ายแพ้ พระนามว่าสุ่มังคละเสด็จออกจากป่าใหญ่เข้าไปยังนคร” (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๔๗/๓๖๖) พระมิ่งคละพุทธเจ้า ประสูติเป็นมิ่งคละราชกุมาร ในวงศ์กษัตริย์แห่งอุตตระนคร พระราชบิดาทรงพระนามว่าพระเจ้าอุตตระ และพระราชมารดาทรงพระนามว่าพระนางอุตตรา มิ่งคละราชกุมารทรงเกษมสำราญอยู่ ๙,๐๐๐ ปี ในปราสาท ๓ หลัง ชื่อ ยสวา รุจิมา และสิริมา มีพระมเหสีพระนามว่า พระนางยสวดี และทรงมีสนมনারีแวดล้อมอีก ๓๐,๐๐๐ นาง วันหนึ่ง พระมิ่งคละทอดพระเนตรเห็นเทวทูตทั้งสี่ คือ คนแก่ คนเจ็บ คนตาย และนักบวช พระองค์จึงมีพระทัยน้อมไปทางบรรพชา เมื่อพระนางยสวดีเทวีประสูติพระโอรส พระนามว่า สีลวากุมาร จึงได้เสด็จออกบรรพชาด้วยม้าปณฺฑระ มีผู้ออกบรรพชาตามจำนวน ๓ โภกิมิ่งคละราชกุมารทรงบำเพ็ญความเพียรอยู่ ณ บ้านอุตตรคาม เป็นเวลา ๘ เดือน จนถึงวันเพ็ญเดือนวิสาขะ ทรงรับข้าวมธุปายาสจากนางอุตตรา ธิดาของอุตตรเศรษฐี และรับหญ้า ๘ กำจากอุตตระอาชีวก ปลูกใต้ต้นนาคะ (ต้นกาเกทิง) เป็นโพธิบัลลังก์ ทรงเอาชนะเหล่ามารด้วยพระบารมี และได้ตรัสรู้เป็นพระวิริยาธิกะพุทธเจ้าในคืนนั้น พระมิ่งคละพุทธเจ้าทรงแสดงปฐมเทศนา แก่พระภิกษุผู้บรรพชาตามจำนวน ๓ โภกิ ที่ชฎสิริวัน สิริวัฒนนคร ทำให้พระภิกษุ ๓ โภกินั้นสำเร็จเป็นพระอรหันต์

ธรรมาภิสมัยในพุทธกาลของพระมิ่งคละพุทธเจ้าบังเกิดขึ้น ๓ วาระ คือ **วาระที่ ๑** แสดงปฐมเทศนา ธรรมาภิสมัยบังเกิดแก่มนุษย์และเทวดา ๑๐๐,๐๐๐ โภกิ **วาระที่ ๒** แสดงธรรมบนดาวดึงส์เทวโลกโปรดพุทธมารดา ธรรมาภิสมัยบังเกิดแก่

เทวดา ๑๐๐,๐๐๐ โภกวิ วาระที่ ๓ แสดงธรรมแก่พระเจ้าสุภัทท ธรรมมาภิสมัย
บังเกิดแก่มนุษย์และเทวดา ๙๐ โภกวิ

พระมิ่งคละพุทธเจ้า ทรงประชุมสาวกสันนิบาต ๓ ครั้ง คือ
ครั้งที่ ๑ ทรงแสดงปาฏิโมกข์แก่พระสงฆ์สาวก ๑๐๐,๐๐๐ โภกวิ มีคู่อัครสาวกเป็น
ประธาน ครั้งที่ ๒ ทรงแสดงปาฏิโมกข์แก่พระสงฆ์สาวก ๑๐๐,๐๐๐ โภกวิ ณ อุตราราม
ครั้งที่ ๓ ทรงแสดงปาฏิโมกข์แก่พระสงฆ์สาวก ๙๐ โภกวิ มีพระเจ้าสุภัททซึ่ง
ออกบวชเป็นประธาน

พระมิ่งคละพุทธเจ้ามีพระสาวกองค์สำคัญ คือพระอัครสาวก คือ พระสุทเวหะเถระ
และพระธรรมเสนะเถระ พระอัครสาวิกา คือ พระสีวลีเถรี และพระอโศกาเถรี พระ
อุปัฏฐาก คือ พระปาติยะ พระมิ่งคละพุทธเจ้ามีพระวรกายสูง ๘๘ ศอก มีพระรัศมี
แผ่ทั่วหมื่นโลกธาตุ พระรัศมีนี้รุ่งเรืองกว่าพระพุทธรูปองค์ใด ๆ เมื่อพระชนมายุได้
๙๐,๐๐๐ ปี จึงปรินิพพานที่พระวิหารอุตราราม พระศาสนาของพระองค์ดำรงอยู่
นาน ๙๐,๐๐๐ ปีจึงอันตรธานไป

สุมาตธา, สระเบกขรณี, สระเบรณี : ชื่อของสระบัวชนิดหนึ่ง เป็นสถานที่ให้เหยื่อนกยูงและ
พระพุทธรูปเคยทรงเสด็จจรงกรรมอยู่สถานที่นั้นดังที่ปรากฏว่า “ครั้งนั้น พระผู้มีพระ
ภาคเจ้าเสด็จลงจากภูเขาคิชฌกูฏแล้วเสด็จเข้าไปยังสถานที่ให้เหยื่อนกยูง ที่ฝั่งสระ
โบกขรณีสุมาตธาเสด็จจรงกรรมอยู่ในที่แจ้ง ณ สถานที่นั้น นิโครธปริพาชกเห็นพระผู้มี
พระภาคเสด็จจรงกรรมอยู่ในที่แจ้ง ณ สถานที่ให้เหยื่อนกยูง ที่ฝั่งสระโบกขรณีสุมาตธา
จึงห้ามปรามของตนว่า “ท่านทั้งหลายโปรดเจีบเสียงหน่อย อย่าส่งเสียงอื้ออึงพระ
สมณโคดมนี้เสด็จจรงกรรมอยู่ในที่แจ้ง ณ สถานที่ให้เหยื่อนกยูง ที่ฝั่งสระโบกขรณีสุ
มาตธา พระองค์โปรดเสียงเบา ทรงได้รับการอบรมในเรื่องเสียงเบา ตรัสสรรเสริญ
เสียงเบา” (ที..(ไทย)๑๑/๕๔/๓๗,๑๑/๕๕/๓๘), และดังที่ปรากฏว่า “พระผู้มีพระ
ภาครับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลายมาตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย เรื่องเคยมีมาแล้วบุรุษคนหนึ่ง
ออกจากกรุงราชคฤห์เข้าไปยังสระโบกขรณีชื่อสุมาตธาด้วยตั้งใจว่า ‘จักคิดเรื่อง’โลก’
แล้วนั่งคิดเรื่องโลกอยู่ริมสระโบกขรณีชื่อสุมาตธา เขาได้เห็นกองทัพ ๔ เหล่าเข้าไปสู่
ก้านบัวที่ริมสระโบกขรณีชื่อสุมาตธาแล้วคิดดังนี้ว่า ‘เราชื่อว่าเป็นคนบ้า มีจิตฟุ้งซ่าน
เห็นสิ่งที่ไม่มีในโลก’ต่อมา เขาเข้าไปยังเมืองบอวกแก่หม่อมหาชนว่า ‘ท่านทั้งหลาย
ข้าพเจ้าเป็นคนบ้า มีจิตฟุ้งซ่าน เห็นสิ่งที่ไม่มีในโลก’”(ส.ม.(ไทย)๑๙/๑๑๑๑/๖๒๒)

สุमितตะ, นาย : ชื่อของบุรุษคนหนึ่ง เกิดที่แคว้นกาสิ ในอดีตชาติเป็นอดีตสามีของพระภัททกาปิลาณี
เถรีในอดีตชาติ พระภัททกาปิลาณีเถรีเมื่อจะเล่าเรื่องในอดีตของตนจึงกล่าวไว้ ดังว่า
“แม้ครั้งนั้น หม่อมฉันมีส่วนในบุญนั้นโดยพิเศษ สามีของหม่อมฉันไปเกิดในแคว้นกา
สิ มีนามปรากฏว่าสุमितตะ หม่อมฉันเป็นภรรยาของเขา มีความสุขอันเขาประดับ
ตกแต่งแล้ว เป็นที่รัก ครั้งนั้น สามีของหม่อมฉันได้ถวายผ้าโพกศีรษะเนื้อดีแก่พระ
ปัจเจกมุณี” (ขุ.อป.(ไทย)๓๓/๒๙๐/๔๙๓)

สุमितตะ, พระเจ้าจักรพรรดิ : ชื่อของพระเจ้าจักรพรรดิพระองค์หนึ่งซึ่งเป็นอดีตชาติของพระอถล
สันทัสสกเถระ ๆ เมื่อจะประกาศเรื่องในอดีตของท่านจึงกล่าวเอาไว้ ดังที่ปรากฏว่า

“ในกัปที่ ๑๓๐ นับจากกัปนี้ไปได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าสุมิตตะ สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ มีพละนุภาพมาก คุณวิเศษเหล่านี้ คือ ปฏิสัมภिता ๔ วิโมกข์ ๘ และอภิญาญา ๖ ข้าพเจ้าได้ทำให้แจ้งแล้ว คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ข้าพเจ้าก็ได้ทำสำเร็จแล้ว” (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๕๓/๓๐๑)

สุมิตตา, หญิงสาว : ชื่อของหญิงสาวนางหนึ่งเกิดในตระกูลพราหมณ์ เป็นอดีตชาติของพระพระยโสธราเถรีได้ถือเอาดอกบัวจำนวน ๘ กำ ไปเพื่อบูชาพระพุทธเจ้า ซึ่งพระยโสธราเถรีเมื่อจะประกาศประวัติของตนจึงได้กล่าวไว้ ดังที่ปรากฏว่า “ครั้งนั้น หม่อมฉันได้เกิดในตระกูลพราหมณ์ เป็นหญิงสาวมีนามว่าสุมิตตา เข้าไปสู่สมาคม ถือดอกกุบลไป ๘ กำเพื่อบูชาพระศาสดาได้เห็นพระองค์ผู้เป็นฤษีผู้ประเสริฐในท่ามกลางหมู่ชน” (ขุ.อป.(ไทย)๓๓/๓๖๔/๕๐๒)

สุมิตตาราม : ชื่อของพระสถูปหนึ่งซึ่งเป็นที่เสด็จกับขันธปรินิพพานของพระพุทธเจ้าพระนามว่า วิปัสสี มีความสูงถึง ๗ โยชน์ ดังปรากฏว่า “พระวิโรจนาภพระนามว่าวิปัสสีทรงเป็นนระผู้ประเสริฐ เสด็จดับขันธปรินิพพานที่สุมิตตาราม พระสถูปอันประเสริฐของพระองค์ที่สุมิตตารามนั้น สูงถึง ๗ โยชน์ ฉะนี้แล” (ขุ.พุทธ.(ไทย)๓๓/๓๗/๖๕๐)

สุมุขะ, ยักษ์ : ชื่อของยักษ์ตนหนึ่งในหมู่ของยักษ์ มหายักษ์ เสนาบดียักษ์ มหาเสนาบดียักษ์, **สุมนะยักษ์** (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๘๓/๒๓๒)

สุเมขลियะ, พระเจ้าจักรพรรดิ : ชื่อของพระเจ้าจักรพรรดิพระองค์หนึ่ง เป็นอดีตชาติของพระพิพาลีทหายกเถระ สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ มีพละนุภาพมาก พระพิพาลีทหายกเถระ เมื่อจะประกาศประวัติอดีตของตนจึงกล่าวไว้ดังว่า “ในกัปที่ ๕๔ นับจากกัปนี้ไปได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าสุเมขลิมะสมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ มีพละนุภาพมาก คุณวิเศษเหล่านี้ คือ ปฏิสัมภिता ๔ วิโมกข์ ๘ และอภิญาญา ๖ ข้าพเจ้าได้ทำให้แจ้งแล้ว คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ข้าพเจ้าก็ได้ทำสำเร็จแล้ว ดังนี้แล” (ขุ.พุทธ.(ไทย)๓๒/๖๐/๒๕๘)

สุเมฆณะ, พระเจ้าจักรพรรดิ : พระเจ้าจักรพรรดิพระองค์หนึ่ง เป็นอดีตชาติของพระมิเนลปุပ္พิยเถระ สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ มีพละนุภาพมาก พระมิเนลปุပ္พิยเถระเมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวไว้ ดังว่า “ในกัปที่ ๒๙ (นับจากกัปนี้ไป) ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ มีพระนามว่าสุเมฆณะ สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ มีพละนุภาพมาก คุณวิเศษเหล่านี้ คือ ปฏิสัมภिता ๔ วิโมกข์ ๘ และอภิญาญา ๖ ข้าพเจ้าได้ทำให้แจ้งแล้ว คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ข้าพเจ้าก็ได้ทำสำเร็จแล้ว ดังนี้แล” (ขุ.พุทธ.(ไทย)๓๒/๘/๓๗๐)

สุเมธ : ชื่อของภิกษุผู้เป็นเสขะ ดังปรากฏว่า “คำว่า สุเมธ นั้น เป็นชื่อของภิกษุผู้เป็นเสขะ คำว่า ศัสตรา นั้น เป็นชื่อแห่งปัญญาอันประเสริฐ” (ม.มุ(ไทย)๑๒/๒๕๑/๒๓๑)

สุเมธ, ชื่อ : พระนามของพระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่ง ดังปรากฏว่า “ท่านผู้เจริญ เมื่อก่อนข้าพเจ้านั้นเป็นพระสาวก ของพระชินเจ้าทรงพระนามว่าสุเมธยังเป็นปุถุชน มิได้ตรัสรู้ บวชอยู่ ๗ พรรษา” (ขุ.วิ.(ไทย)๒๖/๑๒๐๓/๑๕๐)

สุเมธกถา : ว่าด้วยสุเมธดาบส พระพุทธเจ้าทรงแสดงถึงพระชาติที่เป็นสุเมธระ ชาวกรุงอมระ สละ ทรัพย์ออกผนวชเป็นดาบส บำเพ็ญเพียรอยู่ในป่าหิมพานต์ จนบรรลุนิพพาน ๕ สมบัติ ๘ ต่อมาได้ทอดตัวเป็นสะพานให้พระพุทธเจ้าพระนามว่าทีปังกร พร้อมด้วย พระสงฆ์ชีณาสพ ๔๐๐,๐๐๐ องค์ เสด็จข้ามไป และพระทีปังกรพระพุทธเจ้าได้ทรง พยากรณ์ว่า ท่านผู้นี้จักเป็นพระพุทธเจ้านามว่าโคดมในอนาคต จึงทรงเริ่มบำเพ็ญ บารมีเพื่อเป็นพระพุทธเจ้ามาแต่ชาตินั้น และในการบำเพ็ญบารมี ต่อจากนั้นมาก็ทรง ได้รับการพยากรณ์จากพระพุทธเจ้า ๒๔ พระองค์ตามลำดับ (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑/ ๕๖๗)

สุเมธดาบส : ดาบสตนหนึ่งซึ่งเป็นอดีตชาติของพระพุทธเจ้าพระนามสมณโคดม ก่อนที่จะมาอุบัติ เป็นพระพุทธเจ้านั้น ได้ทรงเป็นพระโพธิสัตว์พระนามว่าสุเมธ ครั้งนั้น ท่าน เกิดใน ตระกูลของเศรษฐีพราหมณ์ ได้รับมรดกจากครอบครัวของบิดาและมารดาที่ตกทอด มานานถึง ๗ ชั่วโมงคน มากมายมหาศาล ท่านคิดว่าสมบัติเหล่านี้ซึ่งเคยเป็นของ บรรดาญาติทั้งหลาย ๗ ชั่วโมงคน ซึ่งสะสมไว้มากมายนัก แต่ท่านเหล่านั้นก็หาได้นำ ติดตัวไปได้เลย ต่างล้มหายตายจากแล้วทิ้งสมบัติเหล่านี้ไว้จนกระทั่งตกทอดมาถึงเรา จึงเกิดปลงสังเวช เลยกกราบทูลพระราชาให้ทรงประกาศเรียกคนยากคนจนมารับ ทรัพย์สมบัติของท่านไป ท่านได้ขนทรัพย์สมบัติออกแจกจ่ายเป็นทานหมดเลย แล้วก็ ออกบวชเป็นฤๅษีบำเพ็ญตบะอยู่ในป่าภายใน ๗ วัน ท่านก็ได้บรรลุนิพพานสมบัติ ๘ เกิด อภิญญาต่าง ๆ ในสมัยนั้น ท่านเพียงแต่เจริญสมณะ แล้วก็ได้รับอภิญญาอิทธิฤทธิ์ ปาฏิหาริย์เท่านั้น ไม่รู้วิธีการเจริญวิปัสสนา ได้แต่เพ่งให้จิตแน่วแน่มั่นคงได้มานสูงสุด คือ อรูปฌาน มีฤทธิ์เหาะได้ และฤทธิ์อื่น ๆ วันหนึ่งท่านเหาะมาทางอากาศ เห็น คนกำลังถากถางกันมากมาย สุเมธดาบสจึงได้เหาะลงไปถามว่าท่านทั้งหลายกำลังทำ อะไร คนเหล่านั้นตอบว่ากำลังถากถางเพื่อต้อนรับพระพุทธเจ้าพระนามว่าพระทีปัง กรกำลังเสด็จมาใกล้จะถึงแล้ว พอได้ยินว่าพระพุทธเจ้าจะเสด็จมาก็เกิดศรัทธาขอ ร่วมถากถางด้วย ในขณะที่สุเมธดาบสกำลังถากถางอยู่แต่ยังไม่เสร็จดี พระทีปังกรสัมมาสัมพุทธเจ้าพร้อมด้วยพระสาวก ๑๐๐,๐๐๐ รูปเดินทางมาถึง สุเมธ ดาบสเห็นว่าหนทางยังปรับแต่งไม่เสร็จยังคงขึ้นและขึ้นโคลนเลนอยู่ จึงนอนราบลง บนพื้นที่บริเวณที่ขึ้นและขึ้นนั้น ท่านเอาแผ่นหลังของท่านต่างสะพาน หวังที่จะให้พระที ปังกรสัมมาสัมพุทธเจ้าและพระสาวกเสด็จไปบนร่างกายของตนเอง นี่เป็นการสร้าง บารมีของท่าน แล้วในใจก็ตั้งความปรารถนาหวังที่จะสำเร็จเป็นพระพุทธเจ้าใน อนาคต

ท่านสุเมธดาบสได้เห็นพุทธลีลาของพระพุทธเจ้าพระนามว่าพระทีปังกรแล้วเกิด ความชื่นชมเลื่อมใสยิ่งนัก เมื่อพระองค์ทรงเสด็จมาถึงและได้ทอดพระเนตรเห็นสุเมธ ดาบสนอนราบอยู่เช่นนั้น พระพุทธเจ้าทีปังกรทรงทราบถึงความปรารถนาของสุเมธ ดาบส จึงทรงตรัสพยากรณ์แก่พระสงฆ์สาวกของพระองค์ว่า “ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอ จงดูดาบสผู้มีตบะรุ่งเรืองนี้ ในกัปอันหาประมาณมิได้ระหว่างภัทรกัป (กัปที่มี พระพุทธเจ้า ๕ พระองค์) ดาบสผู้นี้จะสำเร็จสมความปรารถนาได้ตรัสรู้เป็น

พระพุทธานามว่า “โคดม” ดาบสผู้นี้จะกำเนิดเป็นโอรสของกษัตริย์ พระบิดานามว่า พระเจ้าสุทโธทนะ พระมารดานามว่า พระนางสิริมหามายา แล้วจะสละราชสมบัติออกบวช ได้บรรลุพระสัมโพธิญาณได้ ต้นพระศรีมหาโพธิ์ (ต้นอัสสัตถะ) จะมีอัครสาวกเบื้องขวาและซ้ายชื่อว่า พระสารีบุตร และ พระโมคคัลลาน์ มีพระอานนท์เป็นพุทธอุปัฏฐาก มีพระเขมาเถรี และ พระอุบลวรรณาเถรี เป็นอัครสาวิกา จิตตคหบดีและหัตถกอาฬวกะ จักเป็นอัครอุบาสก นางอุตตราและนางชุกชุตตรา จักเป็นอัครอุบาสิกา” ดังที่ปรากฏว่า “ในเวลาทีพระพุทธรชินเจ้าพระนามว่าทีปังกรทรงพยากรณ์สุเมธดาบสว่าในกัณบับประมาณมิได้จากกัณบับี้ไปดาบสนี้จักเป็นพระพุทธรเจ้าพระมารดาผู้ให้กำเนิดดาบสนี้จักมีพระนามว่ามายา พระบิดาจักมีพระนามว่าสุทโธทนะดาบสนี้จักมีนามว่าโคดมดาบสนี้จักตั้งความเพียรบำเพ็ญทุกรกิริยาแล้วจักเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้มีพระยศยิ่งใหญ่ตรัสรู้ที่โคนต้นอัสสัตถพฤกษ์” (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๖๔/๑๕๗), ๓๓/๑๗๑/๑๕๘, ๓๓/๑๗๒/๑๕๘, ๓๓/๑๗๓/๑๕๙, ในเวลาต่อมาสุเมธดาบสได้ใคร่ครวญถึงการสร้างบารมีของพระพุทธรเจ้าทุกพระองค์ที่ต้องบำเพ็ญคือ “ทศบารมี” หรือบารมี ๑๐ ประการ เพื่อบำเพ็ญให้บริบูรณ์ ดังปรากฏว่า “ครั้งนั้น สุเมธดาบสนั้น อันทวยเทพและหมู่มนุษย์เหล่านั้นชมเชย สรรเสริญแล้ว สมาทานธรรม ๑๐ ประการ (บารมี ๑๐) เมื่อจะบำเพ็ญธรรมเหล่านั้นให้บริบูรณ์ จึงเข้าไปยังป่าใหญ่” (ขุ.พุทธร.(ไทย) ๓๓/๔๖๖/๕๑๕)

สุเมธบัณฑิต : บัณฑิตท่านหนึ่งซึ่งในอดีตเป็นสามีของนางสุเมธิตาได้รับคำพยากรณ์จากพระพุทธรเจ้าพระนามว่าทีปังกรว่ามีสุขและทุกข์ร่วมกัน ดังว่า “พระมหาวิรพุทธเจ้าพระนามว่าทีปังกรทรงเป็นผู้นำวิเศษทรงพยากรณ์ว่า ‘สุเมธบัณฑิตกับนางสุเมธิตามีสุขและทุกข์ร่วมกัน’” (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๔๑๔/๕๐๘)

สุเมธบัณฑิตกับนางสุเมธิตา : ดู **สุเมธบัณฑิต** (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๔๑๔/๕๐๘)

สุเมธพุทธวงศ์ : ว่าด้วยพระประวัติของพระสุเมธพุทธเจ้า พระผู้มีพระภาคทรงเล่าว่า ในมณฑลกับพระสุเมธพุทธเจ้าประสูติในกรุงสุทิสสนะ พระชนกพระนามว่าสุทตตะ พระชนนีพระนามว่าสุทตตา พระมเหสีพระนามว่าสุมนา พระโอรสพระนามว่าปุณฺโพนพะ ครองฆราวาสอยู่ ๙,๐๐๐ ปี ทรงเห็นนิมิต ๔ จึงเสด็จ ออกผนวชด้วยราชาพาหนะคือช้างบำเพ็ญเพียรอยู่ ๘ เดือน จึงบรรลุเป็นพระพุทธรเจ้า ภายใตต้นสะเดา มีการบรรลุธรรม ๓ ครั้ง เทวดาและมนุษย์ประมาณ ๑๐๐,๐๐๐ โภกิ ได้บรรลุธรรม ครั้งที่ ๑ พระชินเจ้าทรงทรมาณยักษ์ชื่อว่ากุมภกรรณ เทวดาและมนุษย์ประมาณ ๙๐,๐๐๐ โภกิ ได้บรรลุธรรม ครั้งที่ ๒ อีกเรื่องหนึ่ง พระองค์ผู้มีพระยศนับไม่ได้ ทรงประกาศ อริยสัจ ๔ เทวดาและมนุษย์ประมาณ ๘๐,๐๐๐ โภกิ ได้บรรลุธรรม ครั้งที่ ๓ มีการประชุมแห่งพระชีนาสพผู้ปราศจากมลทิน ๓ ครั้ง ในกาลทีพระชินเจ้าเสด็จเข้าไปยังสุทิสนคร พระชีนาสพจำนวน ๑๐๐ โภกิ มาประชุมกัน เมื่อภิกษุทั้งหลายกราบนกฐิน ณ เทวภูฏบรรพต พระชีนาสพประมาณ ๙๐ โภกิ มาประชุมกัน เป็นครั้งที่ ๒ ในกาลทีพระทศพลเสด็จจาริกไป พระชีนาสพประมาณ ๘๐ โภกิ มาประชุมกัน เป็นครั้งที่ ๓ พระสรณเถระและพระสัพพกามเถระเป็นคู่พระอัครสาวก พระสาครเถระ

เป็นพุทธอุปัฏฐาก พระรามาทิเรและพระสุรามาทิเรเป็นคู่้อครสาวิกา อรุเวลาอุบาสก และยสวาอุบาสกเป็นคู่้อครอุปัฏฐาก ยโสธราอุบาสิกาและสิริมาอุบาสิกาเป็นคู่้อคร อุปัฏฐายิกา ในกัปนี้มีมนุษย์มีอายุขัย ๙๐,๐๐๐ ปี และพระองค์ก็มีพระชนมายุประมาณเท่านั้น พระชินพุทธเจ้าผู้ประเสริฐพระนามว่าสุเมธะ เสด็จจัดชั้นธปริณีพพานที่เมธา ราม พระบรมสารีริกธาตุของพระองค์ แผ่ไปอย่างกว้างขวางในนานาอารยประเทศ (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑/๖๔๕)

สุเมธมหาฤๅษี : ชื่อของฤๅษีคนหนึ่งในกาลของพระพุทธเจ้าพระนามว่าที่ปังกร ได้รับดอกบัวแล้วบูชา พระพุทธเจ้าพระนามว่าที่ปังกร ดังปรากฏว่า “*สุเมธมหาฤๅษีรับดอกอุบลแล้วบูชา พระพุทธเจ้าพระนามว่าที่ปังกรผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ มีบิรวารยคมกายเสด็จ ดำเนินมาท่ามกลางชุมชน เพื่อประโยชน์แก่พระโพธิญาณ*” (ขุ.อป.(ไทย)๓๓/๓๗๐/๕๐๒)

สุเมธะ, พระ : ชื่อของพระภิกษุรูปหนึ่งซึ่งเป็นภิกษุอุปัฏฐากของพระผู้มีพระภาคเจ้า พระนามว่าสุเมธะ ดังที่ปรากฏว่า “*ครั้งนั้น มีภิกษุอุปัฏฐากของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระนามว่าสุเมธะ ภิกษุนั้นก็มีนามว่าสุเมธะได้อนุโมทนา ในครั้งนั้น*” (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๕๗/๑๑๐)

สุเมธะ, พระเจ้าจักรพรรดิ : พระนามของพระเจ้าจักรพรรดิพระองค์หนึ่งเป็นอดีตชาติของ พระปทสัณญกเถระ ท่านเมื่อจักประกาศเรื่องในอดีตของท่านเอง ได้กล่าวเอาไว้ ดังว่า “*ในกัปที่ ๗ นับจากกัปนี้ไปได้เป็นกษัตริย์ผู้จักรพรรดิพระนามว่าสุเมธะสมบุรณ์ ด้วยรัตนะ ๗ประการ มีพละนุภาพมาก คุณวิเศษเหล่านี้ คือ ปฏิสัมภิตา ๔ วิโมกข์ ๘ และอภิญญา ๖ ข้าพเจ้าได้ทำให้แจ้งแล้ว คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ข้าพเจ้าก็ได้ทำ สำเร็จแล้ว*” (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๗/๒๑๖), ๑๑/๒๐๔

สุเมธะ, พระพุทธเจ้า : พระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่งทรงเสด็จอุบัติต่อจากพระพุทธเจ้าพระนามว่า ปทุมุตตระ

พระสุเมธะพุทธเจ้า ประสูติเป็นสุเมธะราชกุมาร ในราชวงศ์กษัตริย์แห่งสุทิสสนะ นคร พระราชบิดาทรงพระนามว่าพระเจ้าสุทิตตะ และพระราชมารดาทรงพระนามว่าพระนางสุทิตตาเทวี สุเมธะราชกุมารทรงเกษมสำราญอยู่ ๙,๐๐๐ ปี ในปราสาท ๓ หลัง คือ สุจันทนะปราสาท สุกัญจนะปราสาท และสิริวิณณะปราสาท มีพระมเหสี พระนามว่า สุมณาเทวี และทรงมีสนมณารีแวดล้อมอีก ๓๘,๐๐๐ นาง วันหนึ่ง สุเมธะราชกุมารทรงทอดพระเนตรเห็นเทวทูตทั้งสี่ คือ คนแก่ คนเจ็บ คนตาย และนักบวช พระองค์จึงมีพระทัยน้อมไปทางบรรพชา เมื่อพระนางสุมณาเทวีประสูติพระโอรส พระนามว่าปุนัพพสมิตตะกุมาร จึงได้เสด็จทรงชยานออกบรรพชา โดยมีผู้ออก บรรพชาตาม ๑๐๐ โกฏิ สุเมธะราชกุมารทรงบำเพ็ญความเพียรอยู่ในพระราช อุทยานเป็นเวลา ๘ เดือน จนถึงวันเพ็ญเดือนวิสาขะ ทรงรับข้าวมธุปายาสจากธิดา นกุลเศรษฐี ๓ นกุลนิคม และรับหญ้า ๘ กำจากสุวัฑฒอชิวกปุลาตได้ต้นมหานีปะ (ต้นกะท่อม) เป็นโพธิบัลลังก์ และได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า พระสุเมธะพุทธเจ้าทรง แสดงปฐมเทศนา แก่สรณอนุชา และสัพพกามิอนุชา พร้อมทั้งพระภิกษุที่บรรพชา ตามจำนวน ๑๐๐ โกฏิ ในราชอุทยานนั่นเอง ธรรมาภิสมัยในพุทธกาลของพระสุ

เมธะพุทธเจ้าบังเกิดขึ้น ๓ วาระ คือวาระที่ ๑ แสดงปฐมเทศนาธรรมาภิสมัยบังเกิด แก่มนุษย์และเทวดา ๑๐๐,๐๐๐ โภกิวาระที่ ๒ แสดงธรรมแก่ยักษ์กุมภกรรณ ธรรมาภิสมัยบังเกิดแก่มนุษย์และเทวดา ๙๐,๐๐๐ โภกิว

วาระที่ ๓ แสดงธรรมที่ราชอุทยานสิรินันทะ อุปการินทร์ ธรรมาภิสมัยบังเกิดแก่ มนุษย์และเทวดา ๘๐,๐๐๐ โภกิว

พระสุเมธะพุทธเจ้า ทรงประชุมสาวกสันนิบาต ๓ ครั้ง คือ

ครั้งที่ ๑ ทรงแสดงปาฏิโมกข์แก่พระสงฆ์สาวก ๑๐๐ โภกิว ณ กรุงสทัสสนะ

ครั้งที่ ๒ ทรงแสดงปาฏิโมกข์แก่พระสงฆ์สาวก ๙๐ โภกิว ณ ภูเขาเทวภูฏ ใน พิธีกรานกฐินครั้งที่ ๓ ทรงแสดงปาฏิโมกข์แก่พระสงฆ์สาวก ๘๐ โภกิว ที่ประชุมกัน คราวพระสุเมธะพุทธเจ้าเสด็จจาริก

พระสุเมธะพุทธเจ้ามีพระสาวกองค์สำคัญ คือ พระอัครสาวก คือ พระสรณะเถระ และพระสัพพกามะเถระ พระอัครสาวิกา คือ พระรามมาเถรี และพระสุรามมาเถรี พระ อุปัฏฐาก คือ พระสาคระพระสุเมธะพุทธเจ้ามีพระวรกายสูง ๘๘ ศอก มีพระรัศมีแผ่ ไปได้โดยชนหนึ่งโดยรอบ เมื่อพระชนมายุได้ ๙๐,๐๐๐ ปี จึงปรินิพพาน (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๐/๒๒๐,๓๒/๔๓/๓๑๓,๓๒/๔๖/๖๖๐,๓๒/๔๗/๖๖๑,๓๒/๔๘/๖๖๑,๓๒/๕๕/ ๑๑๐,๓๒/๕๗/๑๑๐,๓๒/๗๗/๑๗๗,๓๒/๓๓๖/๖๒๘,๓๒/๓๓๗/๖๒๘)

สุเมธะ, พราหมณ์ : ชื่อของพราหมณ์ท่านหนึ่งซึ่งในอดีตชาติของพระพุทธเจ้าพระนามว่าสมณโคดม ซึ่งพระยโสธราเถรี เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวไว้ว่า “ครั้งนั้น พระองค์เกิดเป็นพราหมณ์นามว่าสุเมธะ กำลังตกแต่งหนทางเพื่อพระสาคผู้ทรงเห็น ธรรมทั้งปวงกำลังเสด็จมา”(ขุ.อป.(ไทย)๓๓/๓๖๓/๕๐๒,๓๓/๔๖๓/๕๑๕)

สุเมธา, พระเทวี : พระชนนีของพระศาสดาพระนามว่าที่ปึงกรในอดีตดั่งปรากฏว่า “เมืองชื่อว่ารัมม วดี กษัตริย์พระนามว่าสุเทพ เป็นพระชนก พระเทวีพระนามว่าสุเมธาเป็นพระชนนี ของพระศาสดาพระนามว่าที่ปึงกรพระชินเจ้าทรงครองขรรษาอยู่ ๒๐,๐๐๐ ปีทรงมี ผุ่งหงส์ นกกระเรียน นกยูงมากมาย มีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลัง”(ขุ.พุทธ(ไทย)๓๓/ ๑๘/๕๙๔)

สุเมธาเถรียาปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระสุเมธาเถรี มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ใน อดีตชาติในภทท์กับนี้ ท่านเคยร่วมกับนางธัญชานีพราหมณีและพระเขมาเถรี ได้ สร้างวิหารถวายแด่พระพุทธเจ้าพระนามว่าโกนาคมณะ เพราะผลแห่ง ท่านนั้น ท่าน เกิดในภพใด ๆ จะถึงพร้อมด้วยความเป็นหญิงเลิศทั้งในเทวดาและมนุษย์ ในชาติ สุตทำยนี้ ได้บรรลุวิชชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑/๓๖๕)

สุเมธาเถรีคาถา : ภาษิตพระสุเมธาเถรี,คาถาของพระสุเมธาเถรี ท่านพระสุเมธาเถรีกล่าวคำว่าเป็น ต้นว่า เราเป็นธิดาของพระอัครมเหสีพระเจ้าโกญจะกรุงมันตาวดีชื่อว่า สุเมธา ผู้ที่ พระอริยเจ้าทั้งหลายผู้ทำตามคำสั่งสอน ทำให้เกิดเลื่อมใสแล้ว เจ้าหญิงสุเมธามีศีล กล่าวธรรมได้วิจิตร เป็นพหูสูต ถูกแนะนำในคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า เข้าเฝ้าพระ ชนกและพระชนนี กราบทูลว่า “ขอพระชนกพระชนนีทั้ง ๒ พระองค์ โปรดตั้ง พระทัยสดับคำของลูก ลูกยินดีอย่างยิ่งในนิพพาน ภาพลึงแม้ว่าจะเป็นที่พิกก็ไม่ยั้งยืน

จะกล่าวไปใยถึงกามทั้งหลายซึ่งเป็นของว่างเปล่ามีความยินดีน้อย มีความคับแค้นมาก ฯลฯ การสร้างอารามถวายสงฆ์เป็นวิหารทานนั้น เป็นเหตุเป็นแดนเกิด(แห่งทิพยสมบัติตามที่กล่าวมาแล้ว) ข้อนี้เป็นมูล และเป็นความเกษมในพระศาสนา เป็นเหตุตั้งมั่น (พร้อมด้วยธรรมครั้งที่ ๑) ข้อนี้เป็นนิพพานสำหรับข้าพเจ้าผู้ยินดีแล้วในธรรม ขนเหล่าใดเชื่อพระดำรัสของพระผู้มีพระภาค ผู้มีพระปัญญาไม่ทราวม เหล่านี้ย่อมกล่าวอย่างนี้ย่อมเป็นหน่วยในภพครั้งเป็นหน่วยแล้วย่อมคลายกำหนด (ขุ.เถรี.(ไทย) ๒๖/๔๕๐/๖๒๙)

สุยานะ, พระเจ้าจักรพรรดิ : พระนามกษัตริย์ผู้จักรพรรดิพระองค์หนึ่งเป็นอดีตชาติของพระปานธิทายกเถระ ท่านเมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวไว้ดังปรากฏว่า “ในกัปที่ ๗๗ นับจากกัปนี้ไปได้เป็นกษัตริย์ผู้จักรพรรดิ ๘ ชาติพระนามว่าสุยานะ มีพละมานุภาพมาก คุณวิเศษเหล่านี้ คือ ปฏิสัมภिता ๔ วิโมกข์ ๘ และอภิญา ๖ ข้าพเจ้าได้ทำให้แจ้งแล้วคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ข้าพเจ้าก็ได้ทำสำเร็จแล้ว” (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๙/๓๘๐)

สุยาม : ชื่อของเทพบุตรตนหนึ่ง ดังปรากฏว่า “แต่พวกเทพชั้นยามา ฯลฯ เทพบุตรชื่อสุยาม ฯลฯ พวกเทพชั้นดุสิต ฯลฯ เทพบุตรชื่อสันดุสิต ฯลฯ พวกเทพชั้นนิมมานรดี ฯลฯ เทพบุตรชื่อสุนิมมิต ฯลฯ พวกเทพชั้นปรนิมมิตวสวัตดี ฯลฯ เทพบุตรชื่อวสวัตดีซึ่งยิ่งใหญ่และสำคัญกว่าพวกเราจะทราบ” (ที.สี.(ไทย)๙/๔๙๑/๒๑๗)

สุยามเทพบุตร : เทพบุตรตนหนึ่งเป็นผู้ปกครองสวรรค์ชั้นยามา ได้เข้าไปหาและถามพระโมคคัลลานเถระ และพระเถระท่านได้ตอบคำถามว่า การถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์เป็นสรณะ เป็นที่พึ่ง เป็นเหตุแห่งการได้สิ่งอันเป็นทิพย์ ดังปรากฏว่า “ท่านพระมหาโมคคัลลานะได้กล่าวดังนี้ว่า “ท่านสุยาม การถึงพระพุทธเจ้าเป็นสรณะดีนัก เพราะการถึงพระพุทธเจ้า เป็นสรณะเป็นเหตุ การถึงพระธรรมเป็นสรณะดีนัก เพราะการถึงพระธรรม เป็นสรณะเป็นเหตุ การถึงพระสงฆ์เป็นสรณะดีนัก เพราะการถึงพระสงฆ์ เป็นสรณะเป็นเหตุ สัตว์บางพวกในโลกนี้หลังจากตายแล้วจะไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ ท่านเหล่านั้นย่อมครอบงำเทวดาเหล่าอื่นด้วยฐานะ ๑๐ ประการ คือ อายุทิพย์ วรรณะทิพย์ สุขทิพย์ ยศทิพย์ ความเป็นใหญ่ทิพย์ รูปทิพย์ เสี่ยงทิพย์ กลิ่นทิพย์ รสทิพย์ ไผ่ภูริัพพะทิพย์” (ส.ส.(ไทย)๑๘/๓๔๒/๓๖๘)

สุยามนเถรคาถา : ภาชิตของพระสุยามนเถระ,คาถาของพระสุยามนเถระท่านพระสุยามนเถระกล่าวว่า ความพอใจในกามคุณ ความคิดร้ายผู้อื่น ความหดหู่ซึมเซาความฟุ้งซ่านรำคาญใจ ทั้งความลึกลับสงสัยย่อมไม่มีแก่ภิกษุโดยประการทั้งปวงเลย(ขุ.เถรี.(ไทย)๒๖/๗๔/๓๓๐)

สุริคิปราสาท : ชื่อของปราสาทหลังหนึ่งในจำนวน ๓ หลังคืออมรคิปราสาท สุริคิปราสาท และคิริพาหนาปราสาท อันเป็นที่ประทับของพระพุทธเจ้าพระนามว่าอัสสสีเมื่อครั้งที่พระองค์ยังทรงครองฆราวาสอยู่ ดังปรากฏว่า “พระองค์ทรงครองฆราวาสอยู่ ๑๐,๐๐๐ ปี มีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลัง คืออมรคิปราสาท สุริคิปราสาท และคิริพาหนาปราสาท”(ขุ.พุทธ.(ไทย)๓๓/๑๕/๖๖๔)

สุรติปราสาท : ปราสาทหลังหนึ่งในจำนวน ๓ หลัง คือ รุจิปราสาท สุรติปราสาท และวิฑฒกปราสาท อันเป็นที่ประทับอันอุดมของพระพุทธเจ้าพระนามว่าเวสสภู เมื่อครั้งที่พระองค์ยังทรงครองฆราวาสอยู่ ๖,๐๐๐ ปี ดังปรากฏว่า “พระองค์ทรงครองฆราวาสอยู่ ๖,๐๐๐ ปี มีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลัง คือรุจิปราสาท สุรติปราสาท และวิฑฒกปราสาท”(ขุ.พุทธ(ไทย)๓๓/๑๙/๖๙๙)

สุรภิ, พระปัจเจกพุทธเจ้า : พระปัจเจกพุทธเจ้าพระองค์หนึ่งได้ถูกนักเลงชื่อว่า ปุณาลิกกล่าวดู (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๖๗/๕๗๕)

สุรเสนะ, แคว้น : ชื่อแคว้นหนึ่งในบรรดา ๑๖ แคว้นใหญ่แห่งชมพูทวีป ตั้งอยู่ทางใต้ของแคว้นกुरु ระหว่างแม่น้ำสินธุกับแม่น้ำยมนาตอนล่าง นครหลวงชื่อมธูรา แต่ปัจจุบันเรียกมธูรา (Mathura) (ที.ม.(ไทย)๑๐/๒๗๓/๒๐๕,๑๐/๒๗๔/๒๐๕,๑๐/๒๗๕/๒๐๖,๑๐/๒๗๗/๒๐๘), (อง.อภฺฐก.(ไทย)๒๓/๔๒/๓๐๗,๒๓/๔๓/๓๑๐,๒๓/๔๕/๓๑๕), (อง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๗๑/๒๘๘)

สุระ, ยักษ์ : ยักษ์ตนหนึ่งในบรรดายักษ์ คือยักษ์ชื่อโตลาชื่อตตลา ชื่อโตตลาชื่อโอชสี ชื่อเตชสี ชื่อโตชสี ชื่อสุระ ชื่อราชา ชื่อสุโรราชา ชื่ออริฐฐะ ชื่อเนมิ ชื่ออริฐฐะเนมิ ทำหน้าที่ครองเมืองแต่ละตน แยกกันทำหน้าที่ดูแล รักษาผลประโยชน์ของเมืองนั้นและแจ้งข่าวแก่ยักษ์ผู้เฝ้าประตูในทิศต่าง ๆ ๑๒ ทิศของวิฆเนศวรราชธานี เพื่อให้นำไปถวายแก่ท้าวเวสวัณ (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๘๑/๒๒๗,๑๑/๒๘๑/๒๔๑)

สุรุมมาอุบาสิกา : ชื่อของอุบาสิกาท่านหนึ่งคู่กันกับรัมมาอุบาสิกา ทั้งคู่เป็นอัครอุปัฏฐายิกาของพระพุทธเจ้าพระนามว่าสิทธัตถะผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ ดังว่า “สุปียอุบาสกและสมุทอุบาสกเป็นอัครอุปัฏฐาก รัมมาอุบาสิกาและสุรุมมาอุบาสิกาเป็นอัครอุปัฏฐายิกา” (ขุ.พุทธ(ไทย)๓๓/๒๐/๖๗๔)

สุรัสวดี, แม่น้ำ : แม่น้ำใหญ่สายหนึ่งที่ไหลไปถึงบาดาล มีปากอ่าวใหญ่ทั้งน้ำกล้ว ดังว่า “เมื่อไรหนอเราจะพึงข้ามพ้นแม่น้ำคงคา ยมุนา สุรัสวดี ที่ไหล ไปถึงบาดาล มีปากอ่าวใหญ่ทั้งน้ำกล้ว ไปได้ด้วยฤทธิ์ ไม่ติดขัดความตริกเช่นนี้นั้นของเราจะสำเร็จเมื่อไรหนอ” (ขุ.เถร.(ไทย)๒๖/๑๑๐๗/๕๒๐)

สุรา : เหล้า, น้ำเมาที่กลั่นแล้ว, เครื่องดื่มที่มีแอลกอฮอล์ (ชนิดเอทิลแอลกอฮอล์) เป็นส่วนประกอบที่สำคัญโดยแอลกอฮอล์มีฤทธิ์กดระบบประสาทส่วนกลาง ผู้ที่กินเหล้าในปริมาณไม่มาก จะรู้สึกผ่อนคลาย เนื่องจากแอลกอฮอล์ไปกดจิตใต้สำนึกที่คอยควบคุมตนเอง ทำให้กลัแสดงออกมากขึ้น แต่เมื่อกินมากขึ้นก็จะกดสมองบริเวณอื่นๆ ทำให้เสียการทรงตัว พูดไม่ชัด จนแม้กระทั่งหมดสติในที่สุด สุรา คือ เครื่องดื่มที่มีเอทิลแอลกอฮอล์ผสมอยู่ปริมาณไม่เกิน ๖๐ ดีกรี ซึ่งถือว่าอยู่ในเกณฑ์ที่คนสามารถใช้ดื่มได้ สุราจัดเป็นสิ่งเสพยาเสพติดประเภทหนึ่ง เมื่อดื่มสุราจนมีการสะสมในระดับหนึ่งจะติดสุราและเมื่อหยุดการดื่มแล้วจะมีปฏิกิริยาของร่างกายที่เรียกว่าอาการลงแดง

สุรา แบ่งเป็น ๒ ประเภทใหญ่ ๆ คือ ๑. สุรากลั่น คือ สุราที่เกิดจากการเอาน้ำสา (แป้งหรือน้ำตาล หมักด้วยยีสต์ จนเกิดแอลกอฮอล์ ผสมกลิ่น อาจจะมีการเติมสีปรุง

กลั่น แต่งรส ด้วยสารปรุงแต่ง อื่นๆ แล้วเก็บบ่มต่อไป สุราประเภทนี้ได้แก่ สุราขาว
สุรา ผสมสุราผสมพิเศษ และสุราปรุงพิเศษ เป็นต้น

๒. สุราไม่กลั่น คือ สุราที่ได้จากการหมักส่ำให้เกิดเป็นน้ำเมา แต่ไม่นำมากลั่น
มักจะหมักจากเมล็ดธัญพืช ผลไม้และน้ำตาลจากพืช เช่น เบียร์ ไวน์ กระแช่ น้ำขาว
น้ำตาลเมา เป็นต้น (ที่มา : สถาบันการแพทย์ด้านอุบัติเหตุและสาธารณสุข กรมการ
แพทย์ กระทรวงสาธารณสุข) การผลิต

การทำเหล้าอาศัยยีสต์ซึ่งเป็นสิ่งมีชีวิตขนาดเล็กชนิดหนึ่งเปลี่ยนน้ำตาลให้เป็น
แอลกอฮอล์ เหล้าผลิตได้จากวัตถุดิบทุกอย่างที่มีน้ำตาล แต่มีชื่อเรียกแตกต่างกันไป
เหล้าทำจากน้ำตาลโตนดเรียกว่าน้ำตาลเมาหรือ ตวาก จากน้ำตาลของอู่นเรียกว่า
ไวน์ เป็นต้น มนุษย์ยังรู้จักใช้เชื้อรา(บางชนิด)เปลี่ยนแป้งให้เป็นน้ำตาลได้ ทุกอย่างที่เป็น
แป้ง เช่น ข้าว ข้าวโพด ข้าวฟ่าง ข้าวสาลี ข้าวบาเลย์ สามารถใช้ผลิตเหล้าได้
สาโท น้ำขาว อู และ กระแช่ ผลิตจากแป้ง หากต้องการให้มีฤทธิ์แรงขึ้นก็นำเอาไป
กลั่น หลังจากนั้นสามารถนำไปดื่มหรือนำไปหมักหรือบ่มต่อไป

ชนิดสุรา

สุราแช่ หมายความว่า สุราที่ยังไม่ได้กลั่นและให้หมายความรวมถึงสุราแช่ที่ได้
ผสมกับสุราก่อนแล้ว แต่ยังมีแรงแอลกอฮอล์ไม่เกิน ๑๕ ดีกรีด้วย เช่น เบียร์, ไวน์
 เป็นต้น เบียร์ คือ สุราแช่ที่ทำจากข้าวมอลต์ ดอกฮอปหรือข้าวสุราแช่ผลไม้ คือ
สุราที่ทำจากอู่น แบ่งออกเป็น ๒ พวก คือ ๑) ทำจากอู่นเขียว ๒) ทำจากอู่นแดง

สุราแช่พื้นเมือง คือ สุราที่ไม่ได้กลั่น ซึ่งทำจากวัตถุดิบจำพวก น้ำตาล หรือข้าว
เช่น กระแช่ อู สาโท หากทำจากผลไม้ชนิดอื่น จะต้องระบุชนิดของสุรานั้นๆ ต่อท้าย
เช่น ไวน์สับปะรด ไวน์มังคุด

สุราก่อน หมายถึง สุราที่ได้กลั่นแล้ว และให้หมายความรวมถึงสุราก่อนที่ได้
ผสมกับสุราแช่แล้ว แต่มีแรงแอลกอฮอล์เกินกว่า ๑๕ ดีกรีด้วยสุราขาว คือ สุราก่อน
ที่ปราศจากเครื่องย้อมหรือสิ่งผสมปรุงแต่งมีแรงแอลกอฮอล์ต่ำกว่า ๘๐ ดีกรี

สุราก่อนชุมชน คือ สุราก่อนชนิดสุราขาว มีแรงแอลกอฮอล์เกินกว่า ๑๕ ดีกรี แต่
ไม่เกิน ๔๐ ดีกรี

สุราผสม คือ สุราก่อนที่ใช้สุราขาวหรือสุราสามทับมาปรุงแต่งมีแรงแอลกอฮอล์ต่ำ
กว่า ๘๐ ดีกรี เช่น เชียงขุน หงส์ทอง แสงทิพย์สุราปรุงพิเศษ (แมงโง่ง) คือ สุราก่อนที่
ทำขึ้นโดยใช้กรรมวิธีพิเศษมีแรงแอลกอฮอล์ต่ำกว่า ๘๐ ดีกรี

สุราพิเศษ

วิสกี้ คือ สุราที่กลั่นจากธัญพืชเช่น ข้าวมอลต์ ข้าว ข้าวโพด มีการเก็บบ่มน้ำ
สุรา อย่างน้อย ๒ ปี ก่อนปรุงแต่งออกจำหน่ายบริันดี คือ สุราที่กลั่นจากไวน์อู่น

สุราก่อนอย่างอื่น เช่น รัม คือ สุราที่กลั่นจากน้ำตาล หรือกากน้ำตาล

สุราสามทับ คือ สุราก่อนที่มีแรงแอลกอฮอล์ตั้งแต่ 80 ดีกรีขึ้นไป (ที่มา : กรม
สรรพสามิต)

สุราที่ทำจากแป้ง สุราที่ทำจากขนม สุราที่ทำจากข้าวสุก สุราหมักแป้งเชื้อเหล้า
สุราที่ผสมเครื่องปรุงหลายชนิด (วิ.มหา.(ไทย)๒/๓๒๘/๔๖๕), (ที.สี.(ไทย)๙/๓๕๒/
๑๔๗, ๙/๓๙๔/๑๖๕), (ที.ม.(ไทย)๑๐/๒๐/๑๒, ๑๐/๔๑๖/๓๔๙, ๑๐/๔๑๗/๓๕๐),
(ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๑/๑๐, ๑๑/๕๗/๓๙, ๑๑/๒๕๓/๒๐๖), (ม.ม.(ไทย)๑๒/๓๖๖/
๔๐๒), (ม.ม.(ไทย)๑๓/๗/๘)

สุราธเถรคาถา : ภาชิตของพระสุราธเถระ,คาถาของพระสุราธเถระ ท่านพระสุราธเถระเมื่อจะ
พยากรณ์พระอรหันต์ กล่าวไว้ว่า ด้วยว่าชาติของเราสิ้นไปแล้วคำสั่งสอนของพระชิน
เจ้าเราอยู่จบแล้ว ทิฐฐิและอวิชชาคือข้ายเราละได้แล้ว ตัณหานำไปสู่ภพเราก็ถอนได้
แล้ว เราออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตเพื่อประโยชน์ใด ประโยชน์นั้นเราได้บรรลุ
แล้ว ความสิ้นไปแห่งสังโยชน์ทั้งปวงเราก็ได้บรรลุแล้ว (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๑๓๕/๓๕๐)

สุราธสูตร : พระสูตรว่าด้วยพระสุราธะ ท่านพระสุราธะได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคผู้ประทับอยู่ ณ
วัดพระเชตุวันว่า เมื่อบุคคลรู้ เห็นอย่างไร ใจจึงจะปราศจากอหังการ มมังการและมา
นานุสัย ในกายที่มีวิญญานนี้และในนิมิตทั้งปวงในภายนอก ก้าวล่วงมานะด้วยดี สงบ
ระงับ หลุดพ้นดีแล้ว พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า อริยสาวกพิจารณาเห็นขั้นที่ ๕
ทั้งหมดด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่น
ไม่ใช่อดีตตาของเรา จึงเป็นผู้หลุดพ้นเพราะไม่ถือมั่นและปราศจากอหังการ มมังการ
และมานานุสัยในกายที่มีวิญญานนี้และในนิมิตทั้งปวงในภายนอก ก้าวล่วงมานะ
ด้วยดี สงบระงับ หลุดพ้นดีแล้ว เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสจบลง ท่านพระสุราธะชื่น
ชมยินดีพระภาชิตของพระองค์เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งอนิจจสูตรใน
วรรคนี้ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๗๒/๑๑๒)

สุราธะ, พระ : ชื่อของพระเถระรูปหนึ่งซึ่งได้ทูลถามพระพุทธเจ้าเกี่ยวกับการมองเห็นรูปร่างอย่างไร จึง
จะปราศจากอหังการ มมังการ ดังปรากฏว่า “ครั้งนั้น ท่านพระสุราธะ ได้ทูลถามพระ
ผู้มีพระภาคดังนี้ว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เมื่อบุคคลรู้ เห็นอย่างไร ใจจึงจะ
ปราศจากอหังการ มมังการ และมานานุสัยในกายที่มีวิญญานนี้ และในนิมิตทั้งปวง
ในภายนอก ก้าวล่วงมานะด้วยดี สงบระงับหลุดพ้นดีแล้ว”(ส.ข.(ไทย)๑๗/๗๒/๑๑๒)

สุราปานชาดก : ชาดกว่าด้วยโทษของการดื่มสุรา มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า ฤาษีโพธิสัตว์ดีเตียนลูกศิษย์
ของตนผู้อยู่ห่างจากอาจารย์แล้วพากันดื่มสุราแสดงอาการวิปลาสไม่น่าดูว่า เป็นสิ่งไม่
ควรทำ พวกลูกศิษย์พากันสำนึกผิดกล่าวตออาจารย์ว่า พวกผมพากันดื่มสุราแล้ว
พากันเสียดสีพ้อนรำซบร้องสนุกสนานแล้วพากันร้องไห้แต่ก็ยั้งดีที่พวกผมไม่
กลายเป็นลิงให้เห็น (ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๘๑/๓๔)

สุราเมรยัมชชปมาทัญฐาน : การเสพของมีนเมาคือสุราและเมรยอันเป็นเหตุแห่งความประมาท (ม.ม.
(ไทย)๑๓/๒๘๘/๓๔๕), (ม.อุ.(ไทย)๑๔/๒๐๓/๒๓๗)

สุราเมรยัมชชปมาทัญฐานา เวมณิ : เจตนาเป็นเครื่องงดเว้นจากน้ำเมา คือสุราและเมรย อันเป็น
ที่ตั้งแห่งความประมาท (ข้อที่ ๕ ในศีล ๕ ศีล ๘ และศีล ๑๐) (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๑๕/
๓๐๓)

สุราเมรัยมัชฌิมาทฎฐานา เวมณิลิกขาบท : ข้อศีล,ข้อวินัย,ข้อที่ต้องศึกษาเกี่ยวกับเจตนาเป็นเครื่องงดเว้นจากน้ำเมา คือสุราและเมรัย อันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท, ดังที่ปรากฏว่า “จิตที่เป็นกามาวจรซึ่งเป็นกุศล สหระคตด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้งดเว้นจากการดื่มน้ำเมาคือสุราและเมรัยอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาทในสมัยใด ในสมัยนั้น ความจงใจ กิริยาที่จงใจ ภาวะที่จงใจ ก็เกิดขึ้น นี้เรียกว่า สุราเมรัยมัชฌิมาทฎฐานาเววมณิลิกขาบท” (อภิ.วิ(ไทย)๓๕/๗๐๖/๔๔๘,๓๕/๗๐๖/๔๔๙,๓๕/๗๐๖/๔๕๐,๓๕/๗๐๖/๔๕๑,๓๕/๗๐๖/๔๕๒,๓๕/๗๐๖/๔๕๓,๓๕/๗๐๖/๔๕๔,๓๕/๗๐๖/๔๕๕)

สุราเมรัยสูตร : พระสูตรว่าด้วยสัตว์ที่เว้นขาดจากการดื่มสุราและเมรัย พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เพราะไม่ได้เห็นอริยสัจ ๔ สัตว์ที่เว้นขาดจากการดื่มสุราและเมรัยจึงมีจำนวนน้อยกว่าสัตว์ที่ไม่งดเว้นจากการดื่มสุราและเมรัย เหมือนแผ่นดินใหญ่มากกว่าฝุ่นที่เราใช้ปลายเล็บช้อนขึ้นมา (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๓๔/๖๔๑)

สุราเมรัย,สุราและเมรัย : เหล้า,ของมีนเมา, น้ำเมาน้ำที่กลั่นแล้วเรียกว่า เหล้า น้ำเมาน้ำที่ยังไม่ได้กลั่น, น้ำเมาที่เกิดจากการหมักหรือแช่ เรียกว่า เมรัย (ม.อุ.(ไทย)๑๔/๒๔๖/๒๙๑),

สุรา ๕ อย่าง คือ สุราแป้ง สุราขนม สุราข้าวสุก สุราใส่เชื้อ และสุราผสมเครื่องปรุง เมรัย ๕ อย่าง คือ เครื่องดองดอกไม้ เครื่องดองผลไม้ เครื่องดองน้ำอ้อย เครื่องดองน้ำผึ้งและเครื่องดองผสมเครื่องปรุง

โทษของสุราและเมรัย ดังปรากฏว่า “คหบดีบุตร การหมกมุ่นในการเสพของมีนเมาคือสุราและเมรัยอันเป็นเหตุแห่งความประมาทมีโทษ ๖ ประการนี้ คือ

๑. เสียทรัพย์ทันตาเห็น
๒. ก่อการทะเลาะวิวาท
๓. เป็นบ่อเกิดแห่งโรค
๔. เป็นเหตุให้เสียชื่อเสียง
๕. เป็นเหตุให้ไม่รู้จักกาย

๖. เป็นเหตุทอนกำลังปัญญา”(ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๔๗/๒๐๒), เพื่อนที่ชักชวนไปดื่มสุราเมรัยที่พระพุทธเจ้าตรัสว่าไม่ใช่มิตรแท้ เป็นมิตรเทียม ดังปรากฏว่า “เป็นเพื่อนที่ชักชวนให้หมกมุ่นในการเสพของมีนเมาคือสุราและเมรัยอันเป็นเหตุแห่งความประมาท”(ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๕๘/๒๐๘,๑๑/๒๗๖/๒๑๙,๑๑/๒๘๖/๒๓๓), สุราและเมรัยเป็นอุปกิเลสที่เป็นเหตุให้สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง มัวหมอง ไม่สง่า ไม่ผ่องใส ไม่รุ่งเรือง ดังปรากฏว่า “สมณพราหมณ์พวกหนึ่งดื่มสุราและเมรัย ไม่เว้นขาดจากการดื่มสุราและเมรัย นี้เป็นอุปกิเลสที่เป็นเหตุให้สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง มัวหมองไม่สง่า ไม่ผ่องใส ไม่รุ่งเรือง ประการที่ ๑” (อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๕๐/๘๒,๒๑/๕๓/๘๘,๒๑/๖๑/๑๐๑,๒๑/๙๙/๑๔๙), (ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๖๕/๓๖๕), (ขุ.ชา.(ไทย) ๓๗/๓๘๐/๓๘๔,๓๗/๖๐๑/๖๕๕)

สุริยกุมาร : พระราชกุมารพระองค์หนึ่งซึ่งอยู่ในจำนวนของพระกุมารคือ จันทกุมาร สุริยกุมาร ภัททเสนกุมาร สุรกุมาร และวามโคตตกุมาร ที่ถูกชัณฆาหลบุโรหิตจับมาเพื่อทำการ

บุชายัญญ (ขุ.ชา.(ไทย)๒๘/๙๘๘/๓๓๖,๒๘/๑๐๘๗/๓๕๒,๒๘/๑๐๙๐/๓๕๓,๒๘/๑๐๙๑/๓๕๓)

- สุริยคราส :** สุริยุปราคา, สุริยอุปราคา, สุริยเคราะห์ ปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นเมื่อดวงอาทิตย์ ดวงจันทร์ และโลก โคจรมาอยู่ในแนวเดียวกัน ดวงจันทร์จึงบังแสงอาทิตย์ที่ส่องมายังโลก เป็นเหตุให้เห็นดวงอาทิตย์มืดเป็นบางส่วนหรือทั้งหมด เป็นสิ่งที่พระพุทธเจ้าทรงห้ามภิกษุเว้นขาดจากการเลี้ยงชีพผิดทางด้วยไตรจฉานวิชา (ที.สี.(ไทย)๙/๒๔/๙,๙/๒๐๘/๗๑)
- สุริยเทพบุตร :** เทบุตรองค์หนึ่งที่ถูกอสุรินทรารุเข้าจับตัวไว้ครั้งนั้น ได้ระลึกถึงพระผู้มีพระภาคเจ้า อสุรินทรารุจึงปล่อยสุริยเทพบุตร ดังปรากฏว่า “สมัยนั้น สุริยเทพบุตรถูกอสุรินทรารุเข้าจับตัวไว้ ครั้งนั้น สุริยเทพบุตรระลึกถึงพระผู้มีพระภาคเจ้า ได้กล่าวคาถาในเวลานั้นว่า ข้าแต่พระพุทธเจ้าผู้แก้แล้วกล้าขอความนอบน้อมจงมีแต่พระองค์พระองค์ เป็นผู้หลุดพ้นแล้วจากกิเลสทั้งปวงข้าพระองค์ตกอยู่ในภาวะคับขันขอพระองค์จงเป็นสรณะแก่ข้าพระองค์ด้วยเถิด” (ส.ส.(ไทย)๑๕/๙๑/๙๗,๑๕/๒๔๗/๓๕๕), เทบุตรที่คู่กันกับจันทเทพบุตร ดังว่า “เหล่าเทพที่มา ณ ที่นี้ คือ จันทเทพบุตรและสุริยเทพบุตร ทั้ง ๒ ส่วนผู้นี้คือมาตลีเทพสารถี เราคือท้าวสักกะผู้เป็นจอมแห่งเทพชั้นไตรทศ และผู้นี้ชื่อว่าปัญจสิขเทพบุตร”(ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๘๖/๓๘๗), (ขุ.ชา.(ไทย)๒๘/๒๐๕/๑๑๗,๒๘/๒๘๙/๑๓๓), (ขุ.อป.(ไทย)๓๓/๒๔๖/๔๘๗)
- สุริยพราหมณ์ :** ชื่อของพราหมณ์คนหนึ่งซึ่งเคยอดีตชาติของพระโคตมสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้บำเพ็ญปัญญาบารมี ดังปรากฏว่า “ในภพที่เราเป็นวิธูรบัณฑิตและสุริยพราหมณ์ มาตั้งคพราหมณ์ ผู้เป็นศิษย์เก่าของอาจารย์ บารมีทั้ง ๒ นี้ เป็นปัญญาบารมี ๘”(ขุ.จรียา.(ไทย)๓๓/๑๒๒/๗๗๗)
- สุริยวัจฉสา :** ชื่อของเทวดาตนหนึ่งในเทวดาทั้งหลายใน ๑๐ โลกธาตุที่มาประชุมกันเพื่อเยี่ยมตถาคตและภิกษุสงฆ์ ดังว่า “ปนาทะ โอปมัญญะ มาตลีผู้เป็นเทพสารถี จิตตเสนะ นโพรราชะ ชโนสกะ ปัญจสิขะติมพรุ (คันธรรพเทวราชา) และสุริยวัจฉสา (คันธรรพเทวธิดา) ก็มาด้วย เทวราชเหล่านั้นและคณธรรพอื่น ๆ ที่มาพร้อมเทวราชต่างยินดีมุ่งมายังป่าที่ประชุมของภิกษุทั้งหลาย” (ที.ม.(ไทย)๑๐/๓๓๗/๒๖๖)
- สุริยสูตร :** มี ๓ สูตร แปลชื่อสูตรต่างกันและเนื้อหาต่างกัน คือ

1. **สุริยสูตร** พระสูตรว่าด้วยสุริยเทพบุตร สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน สุริยเทพบุตรถูกอสุรินทรารุจับตัวไว้จึงได้ระลึกถึงพระผู้มีพระภาคแล้วกล่าวคาถาว่า ข้าแต่พระพุทธเจ้าผู้แก้แล้วกล้า ขอความนอบน้อมจงมีแต่พระองค์ พระองค์เป็นผู้หลุดพ้นแล้วจากกิเลสทั้งปวง ข้าพระองค์ตกอยู่ในภาวะคับขัน ขอพระองค์จงเป็นสรณะแก่ข้าพระองค์ด้วยเถิด

พระผู้มีพระภาคได้ตรัสกับอสุรินทรารุว่าสุริยเทพบุตรถึงตถาคตผู้เป็นพระอรหันต์เป็นสรณะ ท่านจงปล่อยสุริยเทพบุตรเสียเถิด พระพุทธเจ้าทั้งหลายเป็นผู้อนุเคราะห์สัตว์โลก สุริยเทพบุตรเป็นผู้ส่องแสง ทำความสว่างในที่มืดมิด มีสัจฐานเป็นวงกลม มี

เดชสูง ท่านอย่าอมสุริยเทพบุตรผู้เที่ยวไปในอากาศเลย ท่านจงปล่อยสุริยเทพบุตรผู้เป็นบุตรของเราเสียเถิด

อสุรินทรหาหุไฉนเช่นนั้นจึงปล่อยสุริยเทพบุตรแล้วก็เร่งรีบเข้าไปหาท้าวเวปจิตติจอมอสูรกล่าวว่า ข้าพเจ้าถูกขบด้วยคาถาของพระพุทธเจ้า หากข้าพเจ้าไม่ปล่อยสุริยเทพบุตร ศีรษะของข้าพเจ้าพึงแตก ๗ เสียง มีชีวิตอยู่ก็จะไม่ได้รับความสุขเลย (ส.ส. (ไทย) ๑๕/๙๑/๙๗)

2.สุริยสูตร (ปฐม) พระสูตรว่าด้วยอุปมาด้วยดวงอาทิตย์ (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า สัมมาทิฏฐิเป็นจุดเริ่มต้นเพื่อความตรัสรู้อรียสัจ ๔ เหมือนแสงอรุณที่มาก่อนดวงอาทิตย์ขึ้นในยามเช้า (ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๑๐๗/๖๑๗)

2.สุริยสูตร (ทุติย) พระสูตรว่าด้วยอุปมาด้วยดวงอาทิตย์ (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เมื่อพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้ายังไม่อุบัติขึ้นในโลก ความสว่างไสวก็ไม่ปรากฏ มีแต่ความมืดมนอนธการ การบอก การแสดงอรียสัจ ๔ ก็ยังไม่มี เหมือนเมื่อดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ยังไม่เกิดขึ้นในโลก ความสว่างไสวก็ไม่ปรากฏ มีแต่ความมืดมนอนธการ กลางวัน กลางคืน เดือน กึ่งเดือน ฤดูและปีก็ไม่ปรากฏ แต่เมื่อตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าอุบัติขึ้นในโลก มีนัยตรงกันข้าม (ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๑๐๘/๖๑๘)

สุริยุปมสูตร : พระสูตรว่าด้วยอุปมาด้วยดวงอาทิตย์ มี ๒ สูตร คือ

1.สุริยุปมสูตร (ปฐม) (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า กัลยาณมิตตดาเป็นบุพนิमित เพื่อให้เกิดโพชฌงค์ ๗ เหมือนแสงอรุณที่มาก่อนดวงอาทิตย์ขึ้นในยามเช้า (ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๙๓/๑๒๖)

2.สุริยุปมสูตร (ทุติย) (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า โยนิโสมนสิการเป็นบุพนิमित เพื่อให้เกิดโพชฌงค์ ๗ เหมือนแสงอรุณที่มาก่อนดวงอาทิตย์ขึ้นในยามเช้า (ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๙๔/๑๒๗)

สุรุจิ, ดาบส : ดาบสตนหนึ่งซึ่งบริบูรณ์ด้วยศีล ๕ เฟ่งฉานเป็นปกติ สำเร็จอภิญญาพละ ๕ ประการ (แสดงฤทธิ์ได้ หูทิพย์ รู้ใจผู้อื่น ระลึกชาติได้ และตาทิพย์) เป็นอดีตชาติของพระสารีบุตรเถระ ๆ เมื่อจะประกาศประวัติของตนจึงได้กล่าวไว้ว่า “ข้าพเจ้าเป็นดาบสชื่อสุรุจิ มีศีล สมบูรณ์ด้วยข้อวัตร มีปกติเฟ่งฉาน ยินดีในฉานในกาลทุกเมื่อ สำเร็จอภิญญาพละ ๕ ประการ” (ขุ.อป.อ. ๑/๑๗๔/๒๖๓) (ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๑๗๔/๓๐, ๓๒/๒๒๖/๓๘)

สุรุจิ, พรหมณ์ : พรหมณ์คนหนึ่งเป็นผู้คงแก่เรียน ทรงจำมนต์ จบไตรเพท เป็นอดีตชาติขีหนึ่งของพระพุทธเจ้าพระนามว่ามังคละ ดังปรากฏว่า “สมัยนั้น เราเป็นพรหมณ์มีนามว่าสุรุจิ เป็นผู้คงแก่เรียน ทรงจำมนตร์ จบไตรเพท” และว่า “ในกัปอนประมาณมิได้นับจากกัปนี้ไป “พรหมณ์ชื่อสุรุจินี้จักเป็นพระ พุทธเจ้า” (ขุ.พุทธ. (ไทย) ๓๓/๑๐/๖๐๒, ๓๓/๑๒/๖๐๓)

สุรุจิชาดก : ชาดกว่าด้วยพระมเหสีของพระเจ้าสุรุจิ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นท้าวสักกะประสงค์จะสงเคราะห์พระนางสุเมธาผู้ประพฤตีสุจริต

ธรรมคือมีความรักดีต่อพระเจ้าสุริยพระสวามีทั้งต่อหน้าและลับหลัง ปรนนิบัติพ่อแม่ แม่พี่ดี ไม่ริษยานางกำนันหญิงร่วมสามีจำนวนมาก รักใคร่ใช้สอยทาสให้สมควรแก่ความสามารถของ ได้ทำบุญแก่สมณะชีพราหมณ์พร้อมทั้งยาจกกวณิกเป็นประจำ ทั้งยังรักษาอุโบสถศีลทุกวันอุโบสถไม่ขาดจึงพระราชทานพระโอรสผู้มียศให้แก่พระนาง ผู้อ้างความสุจริตที่มีต่อพระสวามีมาอ่อนวอนขอลูกอยู่(ขุ.ชา.ปิณฑก.(ไทย) ๒๗/๑๐๒/๔๔๐)

สุริยปราสาท : ชื่อของปราสาทหนึ่งในจำนวน ๓ หลัง คือ สุริยปราสาท สุริยปราสาท และสุภปราสาท เป็นที่ประทับของพระพุทธเจ้าพระนามว่าโกณฑัญญะเมื่อครั้งที่พระองค์ทรงครองฆราวาสอยู่ ๑๐,๐๐๐ ปี ดังปรากฏว่า “พระองค์ทรงครองฆราวาสอยู่ ๑๐,๐๐๐ ปี มีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลัง คือสุริยปราสาท สุริยปราสาท และสุภปราสาท” (ขุ.พุทธ.(ไทย)๓๓/๒๖/๕๙๙)

สุลหัตตา, พระมเหสี : พระมเหสีของพระปฐมุตตระสัมมาสัมพุทธเจ้าเมื่อคราวที่ทรงครองราชย์อยู่เป็นคฤหัสถ์ ดังว่า “พระองค์ทรงครองฆราวาสอยู่ ๙,๐๐๐ ปี มีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลัง คือนารีปราสาท พาหนปราสาท และยสวดีปราสาท มีนางสนมกำนัล ๔๓,๐๐๐ นาง ล้วนประดับประดาสวยงาม พระมเหสีพระนามว่าสุลหัตตา พระราชโอรสพระนามว่าอุตตระ” (ขุ.พุทธ.(ไทย)๓๓/๒๑/๖๔๓)

สุลหัมมตะ, พระเจ้าจักรพรรดิ : พระเจ้าจักรพรรดิพระองค์หนึ่งสมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ มีพละทานมาก เกิดเป็นอดีตชาติของพระปัจจุเจตมิตถิยะ เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวไว้ ดังว่า “ในกัปที่ ๑๓ นับจากกัปนี้ไป ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๕ ชาติพระนามว่าสุลหัมมตะ สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ มีพละทานมากคุณวิเศษเหล่านี้คือ ปฏิสัมภทา ๔ วิโมกข์ ๘ และอภิญา ๖ ข้าพเจ้าได้ทำให้แจ้งแล้ว คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ข้าพเจ้าก็ได้ทำสำเร็จแล้ว ดังนี้แล” (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๒๒/๓๕๐)

สุลหุตตร : พระสูตรว่าด้วยปัจจัยที่หาได้ง่าย พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ปัจจัย ๔ อย่าง คือ (๑) ผ้าบังสุกุลจีวร (๒) อาหารบิณฑบาต (๓) เสนาสนะโคนไม้ (๔) ยาดองน้ำมูตรเน่า ทั้ง ๔ อย่างนี้ เป็นของมีค่าน้อย หาได้ง่าย และไม่มีโทษ ภิกษุควรยินดีในปัจจัย ทั้ง ๔ นั้น ตามมีตามได้ (ขุ.อติ.(ไทย) ๒๕/๑๐๑/๔๗๘)

สุลสาชาดก : ชาดกว่าด้วยนางสุลสาหญิงงามเมืองมีเนื้อความอธิบายว่า พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นเทวดา สถิตอยู่ที่ยอดภูเขา เห็นการกระทำของนางสุลสาที่เอาตัวรอดจากโจรได้ด้วยปัญญาสาเหตุมาจากที่นางสุลสาเป็นหญิงงามเมืองที่มั่งคั่ง วันหนึ่งนางเห็นเจ้าหน้าที่บ้านเมืองกำลังนำโจรร้ายไปสู่ที่ประหาร นางเห็นแล้วเกิดความรักใคร่จึงให้คนใช้ของตนนำทรัพย์ไปไถ่ตัวมา นำมาเป็นสามีของตนอยู่มาได้สามสี่เดือนนายโจรเกิดเบื่อหน่ายคิดจะหาทางออกไปให้พ้นนาง จึงบอกว่าที่เขารอดชีวิตมาได้เพราะเขาได้บนบานแก่เจ้าป่าเจ้าเขาไว้จะไปแก้บนโดยให้ภรรยาแต่งตัวสวยงามด้วยเครื่องประดับที่มีค่ามาก พาขึ้นไปบนยอดเขา เมื่อไปถึงแล้วเขากลับแสดงตัวเป็นโจรอีกครั้งสั่งให้นางเปลื้องเครื่องประดับออกให้หมด ก่อนที่จะถูกผลักลงหน้าผา นาง

ตกใจร้องอ้อนวอนสามีอย่างไรเขาก็ไม่ยอม จึงบอกว่านางเป็นหญิงงามเมืองมีวิชาร้าย รำติดตัวมาขอรำบูชาสามีก่อนที่จะตายจากกัน แล้วแสดงอาการร้ายรำเมื่อเห็นสามี เผลอนางจึงผลักเขตกหน้าผาถึงแก่ความตายไป เทวดาโพธิสัตว์จึงกล่าวว่า มิใช่แต่ บุรุษเท่านั้นที่เป็นบัณฑิต สตรีที่มีปัญญาเฉลียวฉลาดก็เป็นบัณฑิตได้ ความมีปัญญา เฉลียวฉลาดไม่จำกัดด้วยเพศและภาวะแต่อย่างใด (ขุ.ชา.อฏฐก.(ไทย) ๒๗/๑๘/ ๒๘๘)

สุลักขณา, พระชายา : พระชนนีของพระนางมหาปชาบดีโคตมี อภิเษกสมรสกับพระเจ้าอัญชน ศากยะ ดังว่า “พระชนกของข้าพเจ้าทรงพระนามว่าอัญชนศากยะพระชนนีของ ข้าพเจ้าทรงพระนามว่าสุลักขณา ต่อมา ข้าพเจ้าได้ไปสู่พระราชวังของพระเจ้าสุทโธทนะในกรุงกบิลพัสดุ์” (ขุ.อป.(ไทย)๓๓/๒๑๔/๔๑๕)

สุเลยยะ : เทพตนหนึ่งในบรรดาเทพทั้งหลาย คือ สหฤ ผู้รุ่งเรื่องดังเปลวไฟ อริฏฐกะ โรชะ ผู้มี รัศมีดังสีดอกผักตบ วรุณะ สหธรรม อัจจุตะ อเนชกะ สุเลยยะ รุจิระ และวาสวเนสี เทพเหล่านี้ต่างยินดีมุ่งมายังป่าที่ประชุมของภิกษุทั้งหลาย ดังว่า “เทพอีก (๑๐ หมู่) คือสหฤ ผู้รุ่งเรื่องดังเปลวไฟ อริฏฐกะ โรชะ ผู้มีรัศมีดังสีดอกผักตบ วรุณะ สหธรรม อัจจุตะ อเนชกะ สุเลยยะ รุจิระ และวาสวเนสีก็มา”(ที.ม.(ไทย)๑๐/๓๔๐/๒๖๘)

สุวบัณฑิต : บัณฑิตคนหนึ่งเป็นสหายของนางนงกาลิกา ดังปรากฏว่า “นางนงกาลิกาตอบว่า สุว บัณฑิตผู้สหายฉันสบายดีและไม่มีโรคเบียดเบียน อนึ่ง ฉันได้ข้าวตอกและน้ำผึ้งอยู่ นะ” (ขุ.ชา.(ไทย)๒๘/๖๑๗/๒๗๘)

สุวรรณดารปราสาท : ปราสาทหลังหนึ่งในจำนวนปราสาท ๓ หลังคือ ครุฬปราสาท หังสปราสาท และสุวรรณดารปราสาท อันเป็นที่ประทับของพระพุทธเจ้าพระนามว่าปุสสะ ผู้ แสงหาคุณอันยิ่งใหญ่ เมื่อครั้งที่พระองค์ทรงครองฆราวาสอยู่ ๙,๐๐๐ ปี ดังปรากฏ ว่า “พระองค์ทรงครองฆราวาสอยู่ ๙,๐๐๐ ปีมีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลัง คือครุฬ ปราสาท หังส ปราสาท และสุวรรณดารปราสาท” (ขุ.พุทธ.(ไทย)๓๓/๑๕/๖๘๓)

สุวรรณบรรพต :ภูเขาที่มีสีทองอร่ามเหมือนทองคำ มีรัศมีรุ่งเรือง เป็นสถานที่ที่พระชีนาสพประมาณ ๙๐,๐๐๐ โภกวิ มาประชุมกัน ดังปรากฏว่า “มีข่ายคือพระรัศมีแวดล้อม เหมือน สุวรรณบรรพตมีรัศมีรุ่งเรือง มีพระรัศมีล้อมรอบด้านละวา เหมือนดวงอาทิตย์มีรัศมี เป็นร้อย” และว่า “จากนั้น ในการประชุมกันที่สุวรรณบรรพตอันสูงปลั่ง พระ ชีนาสพประมาณ ๙๐,๐๐๐ โภกวิ มาประชุมกัน เป็นครั้งที่ ๒ ” (ขุ.พุทธ.(ไทย)๓๓/ ๑๓/๖๐๘,๓๓/๒๗๙/๓๒๙)

สุวรรณปัสสิคีรี, ภูเขา :ชื่อของภูเขาสูงใหญ่ มีพันธุ์บุปผชาติบานสะพรั่ง มีหมู่กษัตริย์จรไม่ขาดสาย ดังที่ปรากฏว่า “จากนี้ตรงไปทิศอุดร ข้ามภูเขาสูงใหญ่ ๗ เทือกภูเขานั้นสูงใหญ่ ชื่อ ว่าสุวรรณปัสสิคีรี มีพันธุ์บุปผชาติบานสะพรั่ง มีหมู่กษัตริย์จรไม่ขาดสาย” (ขุ.ชา. (ไทย)๒๗/๑๐๕/๕๕๕,๒๗/๑๑๔/๕๕๗)

สุวรรณบุปผามาลัย : พวงดอกไม้ที่ร้อยเป็นพวงมีสีอร่ามเหมือนทองคำใช้ประดับประดาที่ต่าง ๆ เช่น ปราสาท ราชวัง ดังปรากฏว่า “พระราชาทรงมีพระสนมกำนัลในห้อมล้อม เสด็จไป

ณ ปราสาทไทรน้อย นี้คือปราสาทของพระองค์ เคลื่อนกล่นไปด้วยสุวรรณบุปผามาลัย”(ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๒๒๙/๖๓๓)

สุวรรณสาม : พระชาติของพระโคตมพุทธเจ้า เสวยพระชาติเป็นสุวรรณสามดาบส ในการบำเพ็ญเมตตาดาบส โดยสุวรรณสามดาบสต้องรับภาระเลี้ยงดูบิดามารดาผู้ตาบอด วันหนึ่งพระเจ้ากบิลยักษราชแผลงศรมาถูกได้รับบาดเจ็บแสนสาหัส แต่ก็ไม่ได้โกรธ กลับแสดงเมตตาจิตต่อ และเทศนาทศพิธราชธรรมให้กบิลยักษฟัง ด้วยอำนาจแห่งเมตตาดาบสทำให้พระสุวรรณสามหายเจ็บปวดรวดร้าวชีวิตมาได้ และบิดามารดาก็กลับมีจักษุติตั้งปรากฏว่า “สุวรรณสามผู้หนุ่มแน่นเห็นแก่กัลยาณธรรม ครั้นได้กราบทูลคำนี้แล้วถึงกับสลบแน่มิ่งไปเพราะกำลังยาพิษ” (ขุ.ชา.(ไทย)๒๘/๓๒๘/๒๓๔), (ขุ.จรียา.(ไทย) ๓๓/๑๒๒/๗๗๗)

สุวรรณภาวะ, พระเจ้าจักรพรรดิ : พระเจ้าจักรพรรดิพระองค์หนึ่งสมบุรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ มีพละนุกาพมากเป็นอดีตชาติของพระปิลลังกทายกเถระ ๆ เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวไว้ตั้งว่า “ในกัปที่ ๒๐,๐๐๐ (นับจากกัปนี้ไป) ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๓ ชาติ พระนามว่าสุวรรณภาวะ สมบุรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ มีพละนุกาพมาก คุณวิเศษเหล่านี้ คือ ปฏิสัมภิตา ๔ วิโมกข์ ๘ และอภิญญา ๖ ข้าพเจ้าได้ทำให้แจ้งแล้ว คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ข้าพเจ้าก็ได้ทำสำเร็จแล้ว ดังนี้แล” (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๕๑/๓๑๕)

สุวัจฉะ, พรหมณ์ : พรหมณ์คนหนึ่งผู้จบมนตรี มีพวกศิษย์ของตนห้อมล้อม อาศัยอยู่ระหว่างภูเขาเป็นอดีตชาติของพระนาคบุปผิยเถระ เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวไว้ว่า “ข้าพเจ้าเป็น พรหมณ์มีนามว่าสุวัจฉะ ผู้จบมนตรี มีพวกศิษย์ของตนห้อมล้อม อาศัยอยู่ระหว่างภูเขา” (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๓๙/๓๒๔)

สุวัฑฒกปราสาท : ปราสาทหลังหนึ่งในจำนวนปราสาท ๓ หลัง คือ สุวัฑฒกปราสาท ศิริปราสาท และวาहनปราสาท เป็นสถานที่ประทับของพระพุทธเจ้าพระนามว่าสิขี ในคราวที่พระองค์ทรงครองฆราวาสอยู่ ๗,๐๐๐ ปี ตั้งปรากฏว่า “พระองค์ทรงครองฆราวาสอยู่ ๗,๐๐๐ ปี มีปราสาทที่อยู่ ๓ หลัง คือสุวัฑฒก ปราสาท ศิริปราสาท และวาहनปราสาท” (ขุ.พุทธ.(ไทย)๓๓/๑๖/๖๙๓)

สุวัณณกัถกกุณฑล : มี ๒ ชาดก แต่เนื้อหาต่างกัน

1.สุวัณณกัถกกุณฑล ชาดกว่าด้วยนางข้างพังอันวอนบุทอง มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า พญาข้างโพธิสัตว์ลงไปตีม้าในสระน้ำ ถูกปูทองหนีบร้องไห้ นางข้างพังร้องขอให้ปูทองปล่อยสามีของนางโดยการพรรณนายก้องปูทองว่า ปูทองเป็นสัตว์น้ำที่ประเสริฐกว่าปูทั้งหลายในมหาสมุทร ในแม่น้ำคงคา และในแม่น้ำยมนา ขอให้ปล่อยสามีของข้าพเจ้าผู้กำลังร้องไห้อยู่เถิดปูทองฟังเสียงอันวอนอันอ่อนหวานของนางข้างพังทำให้ลืมตัวหลงไหลในเสียงของสตรี ผลอดตัวลืมสติขยับก้ามให้หลวมพญาข้างจึงซึกเท้าออกเหยียบปูทองนั้นจนตาย กามคุณ ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ของสตรีย่อมครอบงำจิตบุรุษไว้ได้และเช่นเดียวกันกามคุณ ๕ มีรูป

เป็นต้นของบุรุษที่ย่อมครอบงำจิตของสตรีไว้ได้เช่นกันผู้ที่ไม่ได้ฝึกสำรวมหรือคุ้มครอง อินทรีย์ไว้บ้าง ย่อมตกเป็นทาสของกามคุณได้ง่าย (ขุ.ชา.ติก.(ไทย) ๒๗/๔๙/๑๓๑)

2. สิวณกัถกฏกชาตค ชาตคว่าด้วยปูทองที่ฉลาด มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า ชาวนา โภธิสัตว์ได้ทำความสนิสนมคั่นเคยรักใคร่กับปูทองตัวหนึ่งในบึงท้ายนา ได้ไปมาหาสู่กันเป็นประจำทุกวัน นางกาตัวหนึ่งอาศัยอยู่ที่ยอดตาลปลายนาอยากกินลูกตาปูและ ลูกตาชาวนาจึงออกอุบายให้สามีไปทำความคั่นเคยกับปูทองตัวหนึ่ง และขอร้องให้ งูเห่าไปกัดชาวนา วันหนึ่ง ขณะที่ชาวนามาดูนาแต่เช้าตรู่ในฤดูข้าวตั้งท้อง ได้แวะไปที่บึงเล่นกับปูทองก่อนแล้วเอาชายผ้าห่อปูทองเดินตามคั่นนามา งูเห่าได้กัดชาวนา ล้มลง นางกาก็บินมาเกาะบนหน้าอกชาวนาจะจิกลูกตา ปูทองก็ออกมาจากชายผ้า ตรงเข้าหนีบคอกาไว้ทันที กากร้องเสียงหลงให้งูเห่ามาช่วย เมื่องูเห่าเข้ามาปูทอง จึงหนีบคองูเห่าเข้าไว้อีก ภูถามว่าเมื่อท่านไม่กินทั้งงูทั้งกาเหตุไรจึงมาหนีบเราทั้งสองไว้ ปูจึงว่าชาวนาและเราเป็นเพื่อนกันถ้าชาวนาตายเราก็ต้องตาย เพราะคนที่ อยากรจะกินเนื้ออร่อย อ่อนนุ่มของเรามีอยู่ ขอให้ท่านดูพิขร่ายออกจากร่างกาย ชาวนานี้ก่อน แล้วคลายกำมอกพอให้งูขยิบปากดูพิขได้ เมื่อเห็นเพื่อนชาวนา ปลอดภัยแล้ว คิดว่าถ้าสัตว์ร้ายทั้งสองนี้ยังอยู่เพื่อนของเราไม่ปลอดภัยจึงได้หนีบคองู และกาให้ขาดตายที่ตรงนั้น เพื่อนแท้ แม้ต่างชาติต่างเผ่าพันธุ์ก็สามารถเป็นที่พึ่งกัน ได้ มนุษย์จึงควรมีมิตรสหายที่เป็นคนดี (ขุ.ชา.ฉก.(ไทย) ๒๗/๔๔/๒๔๕)

สิวณนิกขสุตตาทิฏฐกัระ : ว่าด้วยพระสูตร ๘ สูตร มีสูตรว่าด้วยทองแห่งเป็นต้น พระผู้มีพระ ภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวัน ได้ทรงแสดงสูตรทั้ง ๘ นี้ คือ สิวณนิกขสูตร สิวณนิกขสตุสูตร สิกนิกขสูตร สิกนิกขสตุสูตร ปฐวิสูตร อามสิกญจิกขสูตร ชีวิต สูตร ขนปทกัลยาณีสูตร ในลักษณะเดียวกันกับรูปียปาติสูตร เพียงแต่เปลี่ยนเครื่อง ล่อไปตามชื่อของสูตรต่าง ๆ ตามลำดับนี้ คือ ลากสักการะและความสรรเสริญเป็นสิ่ง ทารุณเป็นต้น แม้บุคคลผู้ไม่เคยพูดเท็จ เพราะทองคำแห่ง ทองคำ ๑๐๐ แห่ง ทอง สิ่งสี ทองสิ่งสี ๑๐๐ แห่ง แผ่นดินเต็มด้วยแร่ทองคำ ของกำนัล ชีวิตและนางงาม ประจำแคว้น แต่เมื่อถูกลากสักการะและความสรรเสริญครอบงำ ย่อมสามารถพูด เท็จได้ (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๖๙/๒๗๔)

สิวณนปาดิสูตร : พระสูตรว่าด้วยถาดทองคำ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวัน ได้ ตรีสกับภิกษุทั้งหลายว่า ลากสักการะและความสรรเสริญเป็นสิ่งทารุณเป็นต้น แม้ บุคคลผู้ไม่เคยพูดเท็จเพราะเหตุแห่งถาดทองคำ เมื่อถูกลากสักการะและความ สรรเสริญครอบงำ ย่อมสามารถพูดเท็จได้ (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๖๗/๒๗๓)

สิวณนปุผิยเถราปทาน : ประวัตินในอดีตชาติของพระสิวณนปุผิยเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุป ได้ว่า ในอดีตชาติที่ ๕๑ ท่านได้นำดอกไม้ทองคำไปบูชาพระพุทธเจ้าพระนามว่า วิปัสสี เพราะผลแห่งการบูชาท่านไม่ได้พบทุกตเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุนิพพานพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๔๐/๒๖๗)

สิวณนพิพโพหนิยเถราปทาน : ประวัตินในอดีตชาติของพระสิวณนพิพโพหนิยเถระ มีเนื้อความที่ ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติที่ ๕๑ ท่านได้ถวายหมอนแด่พระพุทธเจ้าพระ

นามว่าวิปัสสี เพราะผลแห่งงานนั้น ท่านไม่ได้พบทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลु พระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑/๔๓๓)

สุวัณณมิกชาตก : ชาตกว่าด้วยพญากวางทอง มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า พญากวางทองโพธิสัตว์ไปติด บ่วงนายพราน ภรรยาได้ร้องบอกให้กำลังใจให้พยายามออกแรงดึงให้มาก แต่ไม่สามารถดึงบ่วงให้ขาดได้ นางจึงไปร้องขอชีวิตของสามีต่อนายพรานโดยนางยอมตาย แทน นายพรานเกิดความเสียใจ จึงยอมให้ชีวิตแก่พญาเนื้อและภรรยา เนื้อทั้ง ๒ จึงมอบแก้วมณีที่ตนไปหากินพบให้เป็นเครื่องตอบแทน และขอให้นายพรานจงมีความสุขอยู่ท่ามกลางหมู่ญาติเช่นกัน สตรีที่มีความดีงามนั้นจะไม่ทอดทิ้งสามีในยาม วิบัติประสพทุกข์ยาก ย่อมหาทางดีนรชนชวนช่วยเหลือทันทีแม้ชีวิตก็ยอมตาย แทนได้ (ขุ.ชา.ปญจก.(ไทย) ๒๗/๕๐/๒๐๘)

สุวัณณวิมาน : วิมานทองคำที่เกิดขึ้นแก่บุรุษผู้สร้างวิหารถวายพระพุทธเจ้า เป็นวิมานทองคำที่เกิดขึ้นแก่อุบาสกผู้สร้างวิหารถวายพระพุทธเจ้า เพราะได้สร้างพระคันธกุฎีบนภูเขา โกลันใกล้หมู่บ้านนั้นถวายพระผู้มีพระภาค (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๑๑๓๔/๑๔๒)

สุวัณณสามจรียา : จรียาของดาบสชื่อสุวรรณสาม พระผู้มีพระภาคทรงเล่าว่า ในสมัยที่เป็นสุวรรณสามดาบส (เลี้ยงดูมารดาบิดาตาบอดอยู่ในป่า) ไปไหนมาไหนกับฝูงสัตว์ป่า เช่น กวาง ราชสีห์ เสือเหลือง เสือโคร่ง เป็นต้น สัตว์เหล่านั้นหาทำอันตรายกันไม่ ด้วยอานิสงส์ แห่งเมตตา (ขุ.จรียา.(ไทย) ๓๓/๑๑๑/๗๗๒)

สุวัณณสามชาตก : ชาตกว่าด้วยสุวรรณสามบำเพ็ญเมตตาบารมี มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นสุวรรณสามดาบส เลี้ยงดูบิดามารดาผู้เป็นดาบสตาบอดอยู่ในป่า ต่อมาวันหนึ่งสุวรรณสามดาบสไปตักน้ำและถูกพระเจ้าปิลยักข์ยิงด้วยลูกศร ท่านได้ทูลถามพระเจ้าปิลยักข์ว่า ยิงข้าพเจ้าทำไม พระองค์ตรัสตอบว่า ข้าใจผิดด้วยคิดว่าเจ้าเป็นคนไล่เนื้อให้หนีไป ก่อนจะสลบล้มลงไป ท่านได้ทูลขอรับรองว่า ขอพระองค์โปรดช่วยเลี้ยงดูบิดามารดาแทนข้าพระองค์ด้วยพระเจ้าปิลยักข์เข้าพระทัยว่าสุวรรณสามตายแล้ว จึงเสด็จไปนำบิดามารดาของสุวรรณสามมาดูศพ เมื่อท่านทั้ง ๒ มาดูแล้วจำได้ว่า เป็นบุตรของตนจริง ๆ จึงพากันร้องไห้คร่ำครวญอย่างน่าเวทนา จากนั้นจึงได้ทำสังกิริยาขอให้พิษร้ายออกจากร่างกายของสุวรรณสาม นอกจากนี้ เทพธิดาอีกองค์หนึ่งก็มาช่วยทำสังกิริยาด้วย เมื่อสุวรรณสามฟื้นจากสลบแล้วจำ ความต่าง ๆ ได้ จึงแสดงธรรมแก่พระเจ้าปิลยักข์และให้ตั้งอยู่ในศีล ๕ พระโพธิสัตว์ปรนนิบัติบิดามารดาจนท่านทั้ง ๒ สิ้น ชีวิตแล้วจึงได้ดับขันธไปสู่พรหมโลก (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๒๙๖/๒๒๙)

สุวัณณหังสชาตก : ชาตกว่าด้วยพญาหงส์ทองถูกถอนขน มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า พญาหงส์ทองโพธิสัตว์บินมาสลัดขนทองให้แก่อดีตรักรยาและธิดาในชาติที่เป็นมนุษย์ชายเลี้ยงชีวิต แต่ถูกนางจับถอนขนจนหมด เพราะกลัวว่าท่านจะไม่บินมาสลัดขนให้อีก ขนที่ขึ้นมาใหม่กลับเป็นสีขาวตามปกติ พระพุทธเจ้าทรงยกเรื่องนี้มาแล้วตรัสสอนนางกุลลัน ทาภิกษุณีผู้ขอกระเทียมเขาแล้วถือเอามากเกินไปประมาทจนเป็นเหตุให้ถูกตำหนิว่า บุคคลได้สิ่งใด ควรยินดีสิ่งนั้น เพราะความโลภเกินไปเป็นความชั่วแท้ เหมือนนาง

พราหมณ์จับเอาพญาหงส์ทองถอนขนแล้วจึงเสียมจากทองคำ(ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๑๓๖/๕๖)

สุวิรุณสูตร : พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่อยู่ห่างไกลกันเหลือเกิน พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สิ่งที่อยู่ห่างไกลกันเหลือเกิน ๔ คือ (๑) ท้องฟ้ากับแผ่นดิน (๒) ฝั่งนี้กับฝั่งโน้นของทะเล (๓) จุดที่ดวงอาทิตย์ขึ้นกับจุดที่ดวงอาทิตย์ตก (๔) ธรรมของสัตว์บุรุษกับธรรมของอสัตว์บุรุษ (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๔๗/๗๗)

สุวีรสูตร : พระสูตรว่าด้วยสุวีรเทพบุตร สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ตรัสเล่าให้ภิกษุทั้งหลายฟังว่า เมื่อครั้งพวกอสูรรบกับพวกเทพ ท้าวสักกะจอมเทพตรัสกับสุวีรเทพบุตรผู้ซึ่งพระองค์ได้ตรัสสั่ง ๓ ครั้งว่า พวกอสูรกำลังพากันมารบกับพวกเทพ ท่านจงไปป้องกันพวกอสูรไว้ ซึ่งเทพบุตรนั้นรับพระบัญชาแล้วก็เผลอล้มเสียทุกครั้งว่า บุคคลไม่ขยัน ไม่พยายาม แต่ประสบความสุขได้มี ณ ที่ใด ถ้าท่านเจอที่เช่นนั้นก็จงไปและอย่าลืมหาเราไปด้วย

สุวีรเทพบุตรกราบทูลว่า บุคคลผู้เกียจคร้าน ไม่ขยัน ทั้งยังไม่ใช่ใคร ๆ ให้ช่วยทำกิจ แต่พริ้งพริ้วด้วยกามทุกอย่าง ขอพระองค์จงตรัสบอกฐานะนั้นแก่ข้าพระองค์ด้วยเถิด ข้าพระองค์จะพึงได้ความสุขใด โดยไม่ต้องทำการงาน ขอพระองค์จงตรัสบอกความสุขนั้น ที่ไม่มีความเศร้าโศก ไม่มีความคับแค้นใจแก่ข้าพระองค์ด้วยเถิด ท้าวสักกะตรัสตอบว่า บุคคลผู้เกียจคร้าน ไม่ขยัน จะประสบความสุขได้ ณ ที่ไหน ถ้าความสุขมีได้โดยไม่ต้องทำการงานไม่ว่าในที่ไหน ๆ ใครก็ตามซึ่งพวยไม่ได้ เพราะนั่นเป็นทางแห่งนิพพาน ถ้าท่านเจอที่เช่นนั้นก็จงไปและอย่าลืมหาเราไปด้วย

ภิกษุทั้งหลาย เพราะท้าวสักกะจอมเทพอาศัยผลบุญของพระองค์ เสวยราชสมบัติอันใหญ่ยิ่ง ยังพรรณนาคุณแห่งความเพียรคือความขยันได้ ข้อที่พวกเธอบวชในธรรมวินัยที่เรากล่าวไว้ดีแล้วอย่างนี้ขยันหมั่นเพียร พยายามเพื่อบรรลุมรรคผลที่ยังไม่บรรลุ เพื่อได้มรรคผลที่ยังไม่ได้ เพื่อให้แจ้งมรรคผลที่ยังไม่ได้ทำให้แจ้ง นี้จะพึงงดงามในธรรมวินัยนี้โดยแท้ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๔๗/๓๕๕)

สุสุตติสูตร : พระสูตรว่าด้วยการฟังด้วยดี พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้บุคคลแม้ฟังพระสัทธรรมอยู่ก็ไม่อาจก้าวลงสู่สัมมัตตนิยามในกุศลธรรมทั้งหลายได้ ๖ คือ (๑) ไม่ตั้งใจฟังด้วยดี (๒) ไม่เงี่ยโสตสดับ (๓) ไม่ตั้งใจใฝ่รู้ (๔) ถือเอาแต่สิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ (๕) ทั้งสิ่งที่เป็นประโยชน์ (๖) ประกอบด้วยอนนุโลมิกขันติ (คือข้อพินิจที่เกี่ยวแก่การบรรลุอรุณสัง ๔ หรือเหมาะแก่คำสอน หมายถึงปัญญาหรือวิปัสสนา) แล้วตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้บุคคลฟังพระสัทธรรมอยู่ไม่อาจก้าวลงสู่สัมมัตตนิยามในกุศลธรรมทั้งหลายได้ ๖ มีนัยตรงกันข้าม (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๒/๘๘/๖๑๓)

สุสัณญูกเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระสุสัณญูกเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๙๒ ท่านเคยไหว้ผ้าบังสุกุลจีวรของพระพุทธเจ้าพระนามว่าติสสะ เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่ได้พบทุกติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๙/๒๑๖)

สุตฺตัญญุตะ, พระเจ้าจักรพรรดิ : พระเจ้าจักรพรรดิพระองค์หนึ่งสมบุรณด้วยรัตนะ ๗ ประการ มีพลา
นุกาพมากเป็นอดีตชาติของพระตัมพบุปผิยเถระ เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติ
ของตน จึงกล่าวไว้ว่า “ในกัปที่ ๓ นับจากกัปนี้ไป ข้าพเจ้าได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ
พระนามว่าสุตฺตัญญุตะ สมบุรณด้วยรัตนะ ๗ ประการ มีพลาณุกาพมาก คุณวิเศษ
เหล่านี้ คือ ปฏิสัมภิตา ๔ วิโมกข์ ๘ และอภิญญา ๖ ข้าพเจ้าได้ทำให้แจ้งแล้ว คำสั่ง
สอนของพระพุทธเจ้า ข้าพเจ้าก็ได้ทำสำเร็จแล้ว ดังนี้แล” (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๑๓/
๓๑๙)

สุตฺตนิชาตค : ชาตกว่าด้วยพระนางสุตฺตนิ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า พญาครุฑโพธิสัตว์ไปเล่นสกากับ
พระเจ้าพรหมทัต ได้ลักพาพระนางสุตฺตนิไปอยู่ในวิมานของตน พระเจ้าพรหมทัตส่ง
คนธรรพ์ไปเที่ยวตามหานาง คนธรรพ์ได้ออกตามไปทางทะเล เรืออับปางลงเพราะฝูง
ปลาเขาเกาะแผ่นกระดานไปถึงเกาะที่ของพญาครุฑที่เอาพระเทวีไปซ่อนไว้ พระนาง
เทวีได้ช่วยเขาไว้ ในเวลาพญาครุฑไม่อยู่พระนางก็ร่วมอภิรมย์ยินดีด้วยอำนาจมากับ
คนธรรพ์นั้น ต่อมาเมื่อมีพ่อค้าผ่านมาทางนั้น เขาจึงพาพระนางกลับ เมื่อพญาครุฑมา
เล่นสกากับพระราชา พบพระนางเข้าจึงได้สอบถามคนธรรพ์ว่าเขาทราบได้อย่างไร
คนธรรพ์จึงร้องเพลงบอกว่า เพราะกลิ่นกายของพระนางนั้นหอม พระนางนั้นเป็นที่
รักของข้า ข้าย่อมรู้ดีว่าพระนางนั้นอยู่ที่ใด พญาครุฑทราบว่าเป็นผู้กับ
คนธรรพ์อีกคนหนึ่ง จึงเกิดความสลดพระทัยว่าสตรีที่ศิลาที่รักษาได้ยากเหลือเกิน
แม้นำไปไว้ที่เกาะกลางทะเลนางยังทุกิลได้ จึงได้ถวายพระนางมาสังคิน (ขุ.ชา.ปญจก.
(ไทย) ๒๗/๕๕/๒๐๙)

สุตฺตมมฺภูฏสุตฺต : พระสูตรว่าด้วยผู้ลี้มนธรรม สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวัน
เวทดาองค์หนึ่งกราบทูลว่า บุคคลผู้ลี้มนธรรม ย่อมถูกชักนำไปในวาทะของคน
เหล่าอื่น บุคคลเหล่านั้นจัดว่าลี้มนอยู่ ยังไม่ตื่น บัดนี้เป็นกาลที่บุคคลเหล่านั้นควรจะ
ตื่น พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคลผู้ไม่ลี้มนธรรม ย่อมไม่ถูกชักนำไปในวาทะของ
คนเหล่าอื่น บุคคลเหล่านั้นรู้ดี รู้ชอบ ย่อมดำเนินไปอย่างสม่ำเสมอในที่ที่ไม่สม่ำเสมอ
(ส.ส.(ไทย) ๑๕/๘/๘)

สุตฺตาทเถรคาถา : ภาชิตของพระสุตฺตาทเถระ,คาถาของพระสุตฺตาทเถระท่านพระสุตฺตาทเถระกล่าว
ว่า การได้พบเห็นเหล่าสัตบุรุษผู้อบรมตนดีแล้วเป็นการดี เป็นเหตุให้ตัดความสงสัย
เสียได้ ทำความรู้ให้เจริญงอกงาม เหล่าสัตบุรุษย่อมทำคนแม่ที่เป็นพาลให้กลายเป็น
บัณฑิตได้ ฉะนั้น การสมาคมกับเหล่าสัตบุรุษจึงเป็นการดี (ขุ.เถรี.(ไทย) ๒๖/๗๕/
๓๓๐)

สุตฺติมปริพาชกสุตฺต : พระสูตรว่าด้วยสุตฺติมปริพาชก สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเวฬุ
วัน สุตฺติมปริพาชกเข้ามาบวชเพื่อจะมาขโมยหลักธรรม เมื่อบวชแล้วจึงเที่ยวถามภิกษุ
ผู้เป็นปัญญาวิมุตติว่า ท่านสามารถแสดงฤทธิ์ มีหุทธิย์ กำหนดรู้ใจคนอื่นได้ ระลึก
ชาติได้ มีตาทิพย์และบรรลอรูปรูปวิโมกข์ได้หรือไม่ เมื่อภิกษุเหล่านั้นตอบว่าไม่ได้ แต่
พวกผมหลุดพ้นได้ด้วยปัญญา ท่านจึงเกิดความสงสัยนำเรื่องนั้นไปกราบทูลพระผู้มี
พระภาค พระองค์ทรงสอนให้พิจารณาชั้น ๕ ทั้งที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบันว่า

ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา และให้พิจารณาปฏิจจนสมุบาทแล้วตรัสถามว่า เมื่อรู้แล้วย่อมสามารถแสดงฤทธิ์ มีฤทธิ์เป็นต้นได้หรือไม่ ท่านจึงรู้ว่า ตนเองยังโง่เขลาเบาปัญญาอยู่ เกิดสำนึกผิดได้แล้วจึงกราบทูลให้พระองค์ยกโทษให้ ซึ่งพระองค์ได้ตรัสว่า เพราะเธอเห็นโทษแล้วขอโทษตามวิธีที่ถูกต้อง เรารับโทษนั้น เพราะผู้เห็นโทษแล้วขอโทษตามวิธีที่ถูกต้อง จะได้สำรวมต่อไป ข้อนี้เป็นความเจริญในวินัยของพระอริยะ (ส.นิ.ไทย) ๑๖/๗๐/๑๔๓)

- สุลิมสูตร :** พระสูตรว่าด้วยสุลิมเทพบุตร มี ๒ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ
- 1. สุลิมสูตร** สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ตรัสกับสุลิมเทพบุตรเป็นต้นว่า ท่านพระสารีบุตร ไม่ใช่คนมักโกรธ มีความมักน้อย สงบเสงี่ยม ผิกอบรมมาดี รอเวลาอยู่ (ส.ส.ไทย) ๑๕/๑๑๐/๑๒๑)
 - 2. สุลิมสูตร** สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ตรัสเล่าให้ภิกษุทั้งหลายฟังว่า เมื่อครั้งพวกอสูรรบกับพวกเทพ ท้าวสักกะจอมเทพตรัสกับสุลิมเทพบุตรผู้ซึ่งพระองค์ได้ตรัสสั่ง ๓ ครั้งว่า พวกอสูรกำลังพากันมารบกับพวกเทพ ท่านจงไปป้องกันพวกอสูรไว้ ซึ่งเทพบุตรนั้นรับพระบัญชาแล้วก็เผลอลืมเสียทุกครั้งว่า บุคคลไม่ขยัน ไม่พยายาม แต่ประสบความสำเร็จได้ ณ ที่ใด ถ้าท่านเจอที่เช่นนั้นก็จงไปและอย่าลืมพาเราไปด้วย เนื้อความของสูตรที่เหลือพึงทราบโดยแนวแห่งสุริยสูตร (สูตรที่ ๑) (ส.ส.ไทย) ๑๕/๒๔๘/๓๕๗)
- สุลิม, ปริพาชก :** ชื่อของปริพาชกคนหนึ่งซึ่งเข้าไปหาพระอานนท์ บรรณาจะประพาศพรหมจรรย์ในธรรมวินัย พระอานนท์เถระจึงพาเข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้า แล้วกราบทูลว่า สุลิมะ ปริพาชกบรรณาจะบวช พระพุทธองค์จึงตรัสว่า จงให้สุลิมะบวชเถิด ดังที่ปรากฏว่า “*สุลิมปริพาชกรับคำบริษัของตนแล้วเข้าไปหาท่านพระอานนท์ถึงที่อยู่ ได้สนทนาปราศรัยพอเป็นที่บันเทิงใจ พอเป็นที่ระลึกถึงกันกับท่านพระอานนท์แล้วนั่ง ณ ที่สมควร ได้กล่าวกับท่านพระอานนท์ดังนี้ว่า “ท่านพระอานนท์ ผมบรรณาจะประพาศพรหมจรรย์ในธรรมวินัยนี้”* (ส.นิ.ไทย) ๑๖/๗๐/๑๔๓)
- สุลิมเทพบุตร :** เทพบุตรผู้มีเทพบุตรบริษัทจำนวนมากแวดล้อมแล้วเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้าถึงที่ประทับ ดังปรากฏว่า “*ครั้งนั้น เมื่อพระผู้มีพระภาคและท่านพระอานนท์ กำลังกล่าวสรรเสริญคุณของท่านพระสารีบุตรอยู่ สุลิมเทพบุตรผู้มีเทพบุตรบริษัทจำนวนมากแวดล้อมแล้วเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ถวายอภิวาทแล้วยืนอยู่ ณ ที่สมควรแล้ว”* (ส.ส.ไทย) ๑๕/๑๑๐/๑๒๒), และว่า “*ภิกษุทั้งหลาย เรื่องเคยมีมาแล้ว พวกอสูรได้รบกับพวกเทพ ครั้งนั้น ท้าวสักกะจอมเทพรับสั่งเรียกสุลิมเทพบุตรมาตรัสว่า ‘สุลิมะ พวกอสูรเหล่านี้กำลังพากันมารบกับพวกเทพ ท่านจงไปป้องกันพวกอสูรไว้เถิด’ สุลิมเทพบุตรรับพระบัญชาของท้าวสักกะจอมเทพแล้วก็เผลอลืมเสีย”* (ส.ส.ไทย) ๑๕/๒๔๘/๓๕๗)
- สุลิมะ, ชฎิล :** ชื่อของชฎิลคนหนึ่งซึ่งมีตบะแก่กล้า ประชาชนยกย่องว่าเป็นผู้ประเสริฐที่สุดในแผ่นดิน เป็นอดีตชาติของพระอรรถสัสสีพุทธเจ้า ดังปรากฏว่า “*สมัยนั้น เราเป็นชฎิล*

มีชื่อว่าสุลิมะ ตามโคตร มีตบะแก่กล้าประชาชนยกย่องว่าเป็นผู้ประเสริฐที่สุดในแผ่นดิน” (ขุ.พุทฺธ.(ไทย)๓๓/๙/๖๖๑)

สุลิมชาดก :

มี ๒ ชาดก แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

สุลิมชาดก ชาดกว่าด้วยพระเจ้าสุลิมะ มีเนื้อความอธิบายว่า บุตรพราหมณ์ปุโรหิต โปธิสัตว์ของพระเจ้าสุลิมะ เมื่ออายุได้ ๑๖ ปี บิดาได้ถึงแก่กรรม เมื่อถึงคราวสมโภช ช้างบรรดาพราหมณ์เหล่าอื่นตั้งใจจะทำการสมโภชเสียเอง เพราะความต้องการ ทรัพย์ เมื่อเหลืออีกสัปดาห์ถึงวันงาน มารดาพระโปธิสัตว์ร้องไห้เสียใจที่ไม่มี ผู้สืบทระกูลไปเรียนไตรเพทและวิชาสูตรข้าง กุมารถามมารดาทราบความแล้วจึง ถู้อาทรัพย์เดินทางไปเมืองตักกศิลาเรียนจบไตรเพทพร้อมทั้งหัตถิสูตรในคืนเดียว แล้วเดินทางกลับมาทันวันสมโภชช้างและได้รับแต่งตั้งให้ทำหน้าที่สมโภชช้างแทน บิดาของตน จึงได้ทรัพย์เป็นอันมากธรรมาบุตรยอมพากเพียรพยายามทั้งการศึกษา เล่าเรียนและการประกอบอาชีพการงานสร้างคุณงามความดีเพื่อรักษาวงศ์ตระกูลให้ มั่นคง (ขุ.ชา.ทูก.(ไทย) ๒๗/๒๕/๗๐)

สุลิมชาดก ชาดกว่าด้วยพระเจ้าสุลิมะออกผนวช มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า พระเจ้า สุลิมะโปธิสัตว์ถูกพระมเหสีที่มีชื่อนามากกว่าซึ่งมีพระเกศาหงอกแล้วลงว่าแม้พระ เกศาของพระราชาที่หงอกแล้วเช่นกันด้วยปรารถนาจะลงว่าต่างก็เป็นคนแก่เช่นกัน ควรที่จะชื่นชมในการบริโภคมาร่วมกัน พระราชาให้ถอนมาดู พระนางจึงถอนพระ เกศาของพระราชาที่เส้นหนึ่งแล้วถอนพระเกศาหงอกของพระนางออกให้ พระราชา เห็นพระเกศาหงอกเส้นเดียวนั้นก็ทรงสะดุ้งพระทัยจึงเตือนพระองค์ว่าตนเองแก่แล้ว ควรจะออกบวช จึงทรงนั่ง นอน ยืน เดิน อยู่เพียงพระองค์เดียว ตริตรองหาวิธีออก บวช แม้พระเทวีจะกราบทูลว่าพระนางหลอกลวง แต่พระราชาที่กลับสอนพระเทวีให้ เห็นว่าอีกไม่นานมนุษย์เราจะเป็นอย่างนั้น เราปรารถนาจะบวช เพราะเวลานี้เป็น เวลาที่ควรจะบวช เราปรารถนาจะละกามออกบวช แล้วพระองค์ก็ทรงสละกามสุข ออกบวช บำเพ็ญฌานอยู่ในป่าหิมพานต์ คนเฝ้าผู้ปรารถนาประโยชน์ตนอาจหลอกลวง ได้เฉพาะคนเฝ้าด้วยกันเท่านั้น ไม่สามารถหลอกลวงผู้ฉลาดได้เลย (ขุ.ชา.สตตก.(ไทย) ๒๗/๑๑๔/๒๗๖)

สุลิมะ, พระราชา : ชื่อของพระโปธิสัตว์พระองค์หนึ่งเมื่อจะให้โอวาทตนเองก่อนจะออกบวช ดัง ปรากฏว่า“เมื่อก่อนผมสีดำได้งอกบริเวณศีรษะวันนี้ผมเหล่านั้นมีสีขาว สุลิมะ เจ้า เห็นแล้วจึงประพาศธรรมเถิด เวลานี้เป็นเวลาสมควรที่จะประพาศพิภพจรรัย” (ขุ. ชา.(ไทย)๒๗/๒๕/๗๐)

สุลิมสูตร :

พระสูตรว่าด้วยมาตุคามผู้มีศีลดี พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน เมื่อท่านพระอนรุทธทูลถามปัญหาเหมือนในอโถณสูตร จึงตรัสตอบว่า เพราะ ประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ คือ (๑) มีศรัทธา (๒) มีhiri (๓) มีโอตตปปะ (๔) มีศีล (๕) มีปัญญา (ส.สพ.ไทย) ๑๘/๒๙๙/๓๒๔)

สุสุ, ปลาร้าย : ปลาร้ายชนิดหนึ่งซึ่งอาศัยอยู่ในทะเล ดังว่า “อนึ่ง ผุงปลา จระเข้ มังกร ปลาร้ายชื่อสุสุ ที่อยู่ในสมุทรก็พากันข่มเหงสุมกินกันนั้น ซึ่งกำลังตื่นรนจนชนปีกขาด” (ขุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๓๑/๓๙)

อีกนัยหนึ่งคือปลาฉลาม คือ เกิดความปรารถนาทางเพศ รักผู้หญิง จัดเป็นภ้ยข้อที่ ๔ ในภ้ยสำหรับกุลบุตรผู้บวชในธรรมวินัยนี้ อันเป็นเหตุให้ประพตติพรหมจรรย์อยู่ได้ไม่ยั่งยืน ต้องลาสิกขาไป

สุสุกาภ้ย : ภ้ยที่เป็นชื่อเรียกมาตุคาม (ผู้หญิง,สตรี) ในเพราะภ้ยผู้ไม่สำรวม เพราะเห็นมาตุคามนุ่งไม่เรียบร้อยหรือห่มไม่เรียบร้อยเธอมีจิตฟุ้งซ่านเพราะราคะ จึงลาสิกขากลับมาเป็นคฤหัสถ์ ดังปรากฏว่า “เธอบวชอยู่อย่างนี้ ในเวลาเข้าครองอันตราวาสก ถือบาตรและจีวรเข้าไปบิณฑบาตตามหมู่บ้านหรือตำบล ไม่รักษากาย ไม่รักษาวาจา มีสติไม่ตั้งมั่น ไม่สำรวมอินทรีย์ เธอเห็นมาตุคาม(สตรี)ในหมู่บ้านหรือนิคมนั้นนุ่งไม่เรียบร้อยหรือห่มไม่เรียบร้อย ราคะรบกวนจิตของเธอ เพราะเห็นมาตุคามนุ่งไม่เรียบร้อยหรือห่มไม่เรียบร้อย เธอมีจิตฟุ้งซ่านเพราะราคะจึงบอกคีนลิกขากลับมาเป็นคฤหัสถ์” (ม.ม.(ไทย)๑๓/๑๖๕/๑๘๕), ภ้ยจากปลาร้าย ดังว่า “ภ้ยทั้งหลาย ภ้ย ๔ ประการนี้ที่คนลงไปในน้ำพึงประสบภ้ย ๔ ประการ อะไรบ้าง คือ

๑. อุมิภ้ย (ภ้ยจากคลื่น)
๒. กุมภิลภ้ย (ภ้ยจากจระเข้)
๓. อาวัญญภ้ย (ภ้ยจากน้ำวน)
๔. สุสุกาภ้ย (ภ้ยจากปลาร้าย)” (อ.จตุกก(ไทย) ๒๑/๑๒๒/๑๘๔)

สุหนุ, ม้า: ม้าทรงของพระราชาชื่อสุหนุ, ม้า ๒ ตัวที่ลักษณะเหมือนกัน, อุปมาพฤติกรรมของม้ากับความชั่ว ความสงบ

เรื่องสุหนุชาดก กล่าวถึงพฤติกรรมของม้าสุหนุ โดยอำมาตย์ผู้สำเร็จราชกิจโพธิสัตว์ ได้กราบทูลพระราชาชื่อสุหนุถึงพฤติกรรมของม้าว่า การที่ม้าพยศสุหนุกับม้าพยศโสณะกระทำความสนิทสนมกันไม่ใช่เรื่องผิดปกติ ม้าโสณะเป็นเช่นใด แม้ม้าสุหนุก็เป็นเช่นนั้น ม้าโสณะมีอารมณ์ฉุนเฉียวเช่นใด ม้าสุหนุก็มีอารมณ์ฉุนเฉียวเช่นนั้น ม้าทั้ง ๒ ตัวมีปกติวิ่งพล่านไปด้วยอารมณ์ คึกคะนองชอบกัดเชือกถามตัวเองเป็นนิตย์พอ ๆ กัน ความชั่วเข้ากันได้กับความชั่ว ความไม่สงบ เข้ากันได้กับความไม่สงบ (ขุ.ชา. (ไทย)๒๗/๑๕/๖๖)

สุหนุชาดก : ชาดกว่าด้วยพฤติกรรมของม้าสุหนุ มีความเนื้อความอธิบายว่า อำมาตย์โพธิสัตว์ของพระเจ้าพรหมทัต หาวิธีแก้ไขกลโกงของอำมาตย์ที่โกงพวกพ่อค้าม้าต่างเมือง โดยการให้พ่อค้าม้าปล่อยม้าเถรเข้าไปอยู่กับม้าเถรของอำมาตย์ที่ปล่อยมาให้กัดม้ายัดตัวอื่น ๆ เพื่อให้มีตำหนิเสียราคา จักได้ประมูลในราคาถูกเอาเข้าเป็นม้าหลง ทำให้ม้าทั้งสองรู้นิสัยกัน รู้ทันกัน อยู่ด้วยกันได้ ท่านจึงกราบทูลพระราชาชื่อสุหนุว่า ความชั่วเข้ากันได้กับความชั่ว ความไม่สงบเข้ากันได้กับความไม่สงบ การสอนคนบางคนถ้ารู้นิสัยหรือจริตอันเป็นพื้นฐานเดิมของเขาแล้วทำให้ง่ายต่อการสอนเพราะสะดวกที่จะชี้จุดบกพร่องให้เขาแก้ไขตนเอง (ขุ.ชา.ทุก.(ไทย) ๒๗/๑๕/๖๖)

สุหมันต์เถระคาถา : ภาชิตของพระสุหมันต์เถระ,คาถาของพระสุหมันต์เถระ ท่านพระสุหมันต์เถระ เนื้อความที่มีความหมายตั้งร้อย มีลักษณะถึงร้อย คนโง่เห็นได้ลักษณะเดียวเท่านั้น ส่วนคนฉลาดเห็นได้ทั้งร้อยอย่าง (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๑๐๖/๓๔๑)

สุหมานางพญาหงส์: นางพญาหงส์นามว่าสุหมา, พญาหงส์มีผิวพรรณดั่งทองคำ, นางพญาหงส์เป็นธิดาของพญาปากหงส์ผู้จะตายตามพญาหงส์ตรัฏฐะที่ถูกนายพรานฆ่า เรื่องมหาหิงสาชดก กล่าวถึงหงส์สองตัว คือ หงส์สุมุขะและพญาหงส์ตรัฏฐะ โดยพญาหงส์ตรัฏฐะถูกนายพรานนำไปอยู่ ได้กล่าวกับหงส์สุมุขะว่า เรากลัวนัก รวงพญาหงส์ตัวมีผิวพรรณดั่งทองคำ มีลำขาอ่อน รู้ว่าเราถูกฆ่าแล้วจักฆ่าตัวตายตามหงส์สุมุขะ ก็สุหมานางพญาหงส์ แม่เนื้อเหลืองผู้เป็นธิดาของพญาปากหงส์จรรู้ให้ อย่างแน่นอน เสมือนนางนกระเรียนผู้กำพรว้าให้อยู่ที่ริมฝั่งสมุทร (ขุ.ชา.(ไทย)๒๘/๑๑๓/๑๐๒)

สุกรขตสูตร : พระสูตรว่าด้วยการสนทนาธรรมที่ถ้ำสุกรขต พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ ถ้ำสุกรขต ได้ตรัสถามท่านพระสารีบุตรว่า พระชินาสพเห็นประโยชน์อะไร จึงประพุดินอบน้อมในพระองค์หรือคำสอนของพระองค์ พระเถระกราบทูลว่า เพราะเห็นอินทริยธรรม ๕ มีสัทอินทริย์เป็นต้นอันเป็นแดนเกษมจากโยคะ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๕๒๘/๓๔๒)

สุกรชาดก : ชาดกว่าด้วยสุกรทำราชสีห์ มีเนื้อความอธิบายว่า ราชสีห์เพริศสัตว์ไปเที่ยวหากินได้กินอาหารอิ่มแล้ว เห็นสุกรอ้วนตัวหนึ่งตั้งใจว่าจะจับกินวันหลังจึงเดินหลีกไป สุกรเห็นราชสีห์เดินหนีไปเข้าใจว่าราชสีห์กลัวตน จึงถ้าสู้กัน แต่ราชสีห์บอกไว้ ๗ วันจะกลับมา มันได้ที่จึงนำเรื่องนี้ไปคุยให้ญาติ ๆ ฟัง บรรดาสุกรทั้งหลายต่างตำหนิมันว่า หารักยมาให้แก่ตนเองและพวกพ้อง จึงแนะนำให้มันไปนอนกลิ้งเกลือกอูจจาเราะของพวกฤาษีแล้วไปตากแดด ในวัดสุกท้ายจึงไปตากน้ำค้างแล้วค่อยไปสนามต่อสู เมื่อราชสีห์เห็นมันเข้าจึง ยอมยกชัยชนะให้สุกร โดยไม่ยอมต่อสู้ เพราะเกลียดคูที่ติดอยู่ที่ตัวสุกร คนเยอหยิ่ง ไม่รู้ประมาณตนยอมหาความเดือดร้อนมาให้แก่ตนและพวกพ้องเสมอ (ขุ.ชา.ทุก.(ไทย) ๒๗/๕/๖๓)

สุกรเปตวัตถุ : เรื่องสุกรเปต พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่ภิกษุทั้งหลายว่า บุคคลพึงรักษา วาจา พึงสำรวมใจ และไม่พึงทำความชั่วทางกายพึงชำระกรรมบถทั้ง ๓ ประการนี้ให้หมดจด จะพึงพบทางที่พระพุทเจ้าประกาศไว้ (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๒๘๑/๑๑๙)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ๓ รักษา วาจา หมายถึงระมัดระวังวาจา โดยเว้นจากวจีทุจริต ๔ อย่าง (เว้นจากการพูดเท็จ เว้นจาก การพูดคำหยาบ เว้นจากการพูด ส่อเสียด เว้นจากการพูดเพ้อเจ้อ) คำว่า สำรวมใจ หมายถึงควบคุมใจ โดยไม่ให้มโนทุจริตเกิดขึ้น คำว่า ความชั่วทางกาย หมายถึงกายทุจริต ๓ อย่าง (ฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพุดิพิตในกาม) (ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๗/๖๔)

สุกรโปกถวัตถุ : เรื่องลูกสุกรตัวเมีย พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่ภิกษุทั้งหลายว่า ต้นไม้เมื่อรากยังแข็งแรง ยังไม่ถูกทำลาย แม้ลำต้นถูกตัดแล้ว ก็งอกขึ้นได้ใหม่ ฉนั้นใด ความทุกข์นี้ เมื่อบุคคลขจัดต้นเหตุเสียไม่ได้ขาด ก็ย่อมเกิดขึ้นเรื่อย ๆ ฉนั้น

บุคคลใดยังมีกระแสตัณหาอันแรงกล้า ๓๖ สาย ที่มักไหลไปยังอารมณ์อันน่าพอใจ ความดำริเป็นอันมากที่อาศัยราคา ย่อมนำบุคคลนั้นซึ่งมีความเห็นผิดไป กระแส ตัณหาทั้งหลายไหลไปในอารมณ์ทั้งหมด ตัณหาจุจกเถวาลย์ กิ่งอกงามขึ้น พวกเธอ ครั้นเห็นตัณหาจุจกเถวาลย์ที่อกงามนั้น จึงตัดรากด้วยปัญญา สัตว์โลกผู้มี แต่โสมนัสซาบชาน ฉำขึ้นด้วยเสนาหา มัวแต่จะแสวงหาความสุขสำราญกันอยู่ จึง ต้องเข้าถึงชาติและชรารำไป หมูสัตว์ถูกล้อมไว้ด้วยตัณหาที่ทำให้สะดุ้ง จึงดิ้นรน เหมือนกระต่ายติดบ่วงหมูสัตว์ผู้ถูกสังโยชน์และกิเลสเครื่องข้อง ผูกไว้แน่น ย่อมได้รับความทุกข์รำไปชั่วกาลนาน หมูสัตว์ถูกล้อมไว้ด้วยตัณหาที่ทำให้สะดุ้ง จึงดิ้นรน เหมือนกระต่ายติดบ่วง เพราะเหตุนี้ ภิภษุเมื่อหวังให้ตนสิ้นราคา ควรบรรเทา ตัณหาที่ทำให้สะดุ้งเสีย (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๓๓๘/๑๓๘)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ตัณหา ๓๖ สาย ได้แก่ ตัณหา ๓ (กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา) อาศัยอายตนะภายใน ๖ ($๓ \times ๖ = ๑๘$) อาศัยอายตนะ ภายนอก ๖ ($๓ \times ๖ = ๑๘$) ได้กระแส ๓๖ สายที่ไหลไปในอารมณ์มีรูป เป็นต้นที่น่า ชอบใจ คำว่า ปัญญา หมายถึงปัญญาอันสัมปยุตด้วยมรรค คำว่า ฉำขึ้นด้วยเสนาหา หมายถึงเป็ยกชุ่มด้วยยางเหนียว คือตัณหา (ขุ.ธ.อ.(บาลี) ๘/๑๐)

สุกรมัททวะ,สุกรมัททวะ: ตามมติของเกจิอาจารย์ คือ (๑) วัตตมิ่งสะ เนื้อสุกรหนุ่ม (๒) ข้าวสุกอ่อน ที่ ปรุงด้วยนมสด นมส้ม เนยใส เปรียง เนยแข็ง และถั่ว (๓) วิธีปรุงอาหารชนิดหนึ่ง, หน่อไม้ชนิดหนึ่งที่สุกรแทะคุณ, เห็ดชนิดหนึ่งที่เกิดในถิ่นที่สุกรแทะคุณ, รสอาหารชนิด หนึ่งชื่อว่า สุกรมัททวะ, อาหารที่พระผู้มีพระภาครับนิมนต์นายจุนทกัมมารบุตรเพื่อ เสวย

ในมหาปริณีพพานสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงนายจุนทกัมมารบุตร (บุตรช่างทอง) ว่า นายจุนทวะ ขอพระผู้มีพระภาคพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์รับภัตตาหาร นายจุนทกัมมาร บุตรได้เตรียมของขบฉันอันประณีตและสุกรมัททวะจำนวนเพียงพอไว้ในนิเวศน์ของ ตน ให้คนไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคเพื่อเสวย พระองค์เสวยภัตตาหารนั้นแล้ว ทรง พระประชวรอย่างแสนสาหัส จวนเจียนจะปริณีพพาน ลงพระบังคนหนักตรัสว่า ‘เรา จะไปยังกรุงกุสินารากัน’(ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๘๙/๑๓๘, (ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๙๐/๑๓๙, ขุ. ุ.(ไทย)๒๕/๗๕/๓๒๕,ที.ม.อ.(บาลี) ๑๘๙/๑๗๒, ขุ.อ.อ.(บาลี) ๗๕/๔๒๗)

สุกรมุขเปตวัตถุ : เรื่องเปรตปากหมู เป็นเรื่องแสดงผลแห่งกรรมชั่วของภิกษุรูปหนึ่งในศาสนาของ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่า กัสสปะ คือไม่สำรวจมัจจา ชอบด่าว่าภิกษุอื่น ๆ (ขุ. เถร.(ไทย) ๒๖/๔/๑๖๘)

สุกสูตร : พระสูตรว่าด้วยอุปมาด้วยเตื่อย มี ๒ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

1.สุกสูตร พระสูตรว่าด้วยอุปมาด้วยเตื่อย พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เตื่อยข้าวที่ตั้งไว้ไม่ตรง ไม่สามารถตำมือและทำให้เลือดออกได้ ถ้าตั้งไว้ตรงจึงจะทำ ให้เลือดออกได้ ภิกษุก็เหมือนกัน ถ้าตั้งทิฐิวัดผิด ก็จะทำลายอวิชชาไม่ได้ ทำวิชชา ให้เกิดขึ้นไม่ได้ และรู้แจ้งนิพพานไม่ได้ แต่ถ้าตั้งทิฐิวัดถูกจึงจะทำลายอวิชชาได้ ทำ

วิชาให้เกิดขึ้นได้ และรู้แจ้งนิพพานได้ การเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ จัดว่าเป็นวิธีตั้งทฤษฎีให้ถูก (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๙/๑๓)

2. สุกสูตร พระสูตรว่าด้วยอุปมาด้วยเตื่อย พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เตื่อยข้าวที่ตั้งไว้ตรงสามารถตำมือและเท้าให้เลือดออกได้ภิกษุก็เหมือนกันถ้าตั้งทฤษฎีและมรรคภาวนาไว้ถูกก็สามารถทำลายอวิชชาได้ทำวิชาให้เกิดขึ้นได้และรู้แจ้งนิพพานได้ แล้วทรงแสดงการเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ อันเป็นวิธีตั้งทฤษฎีและมรรคภาวนาให้ถูก (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๕๔/๘๓)

สูงสูด: ประเสริฐสุด, มีคุณธรรมสูงสุด, บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลตนเองและปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลผู้อื่น
ในฉนวนาสตสูตรพระผู้มีพระภาคตรัสเรื่องบุคคลเปรียบเหมือนท่อนไม้ที่ถูกทิ้งไว้ในป่าช้า ว่าบุคคล ๔ จำพวกนี้มีปรากฏอยู่ในโลก คือ (๑) บุคคลผู้ไม่ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลตนเองและไม่ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลผู้อื่น (๒) บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลผู้อื่น แต่ไม่ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลตนเอง (๓) บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลตนเอง แต่ไม่ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลผู้อื่น (๔) บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลตนเองและปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลผู้อื่น ในบุคคล ๔ จำพวกนี้ บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลตนเองและปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลผู้อื่น เป็นผู้เลิศ ผู้ประเสริฐที่สุด เป็นประธานสูงสุด ยิ่งใหญ่ที่สุด (อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๙๔/๑๔๔, อภ.(ไทย)๓๖/๒๐๑/๒๒๖)

สุจิเปรต: เปรตที่ถูกเข็มทิ่มแทง, บุญกรรมของเปรตที่พุดส่อเสียดในกรุงราชคฤห์
ในทุติยสุจิโลมสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสเรื่องเปรตที่มีร่างถูกเข็มทิ่มแทงเพศชาย ว่าเมื่อพระผู้มีพระภาคเมื่อผมลงจากภูเขาคิฆมกุฏ ได้เห็นสุจิเปรต เพศชาย ลอยขึ้นสู่กลางอากาศ เข็มเหล่านั้นแทงเข้าไปในศีรษะของมันทะลุออกทางปาก แทะเข้าไปในปากทะลุออกทางอก แทะเข้าไปในอกทะลุออกทางท้อง แทะเข้าไปในท้องทะลุออกทางขาอ่อนทั้ง ๒ แทะเข้าไปในขาอ่อนทะลุออกทางแข้งทั้ง ๒ แทะเข้าไปในแข้งทะลุออกทางเท้าทั้ง ๒ จนมันร้องครวญคราง ภิกษุทั้งหลาย เหตุที่เป็นเช่นนั้น เพราะเปรตนั้นพุดส่อเสียด (ส.นิ.(ไทย)๑๖/๒๑๐/๓๐๗)

สุจิชาดก : ชาดกว่าด้วยเข็ม ช่างทองโพธิสัตว์ทำเข็มที่ประณีตสวยงามไปเที่ยวร้องขายในตระกูลช่างทอง ถูกธิดาช่างทองทักท้วงว่าเป็นไม่เหมาะสม ไม่รู้จักที่ขาย เพราะว่าทั้งเข็มและเบ็ดเข็มนำออกไปจากตระกูลนี้ทั้งนั้น แต่ท่านก็ยังคือร้องขายอยู่และบอกว่าถ้าอาจารย์บิดาของเธอเห็นเข็มนี้แล้วจะต้องยอมรับเราเมื่ออาจารย์ช่างทองทราบอย่างนั้นได้มีการพิสูจน์เข็มขึ้นปรากฏว่าเข็มที่พระโพธิสัตว์ทำนั้นเป็นเข็มอย่างดีสามารถเจาะทะลุทั้งได้ จึงได้รับการยอมรับจากอาจารย์ช่างทองว่าเป็นของดีจริงและได้ยกธิดาของตนเป็นภรรยาของช่างทองหนุ่มผู้มีความสามารถคนดีที่มีความรู้ความสามารถจริงไม่ว่าจะเป็นด้านใด ย่อมได้รับการยกย่องและให้เกียรติจากบัณฑิตในที่ทุกสถาน และชีวิตของเขาประสบความเจริญยิ่งขึ้นไป (ขุ.ชา.ฉก.(ไทย) ๒๗/๘๒/๒๔๓)

สุจิตายกเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระสุจิตายกเถระ

1. **สุจิตายกเถราปทาน** ประวัติในอดีตชาติของพระสุจิตายกเถระ มี ๒ เรื่องแต่เนื้อหาต่างกัน คือ

๒. **สุจิตายกเถราปทาน** มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๓๐,๐๐๐ ท่านเคยถวายเข็ม ๕ เล่มแด่พระพุทธเจ้าพระนามว่าสุเมธะ เพราะผลแห่งงานนั้น ท่านไม่ได้พบทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหันต์พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๓๐/๒๒๐)

๓. **สุจิตายกเถราปทาน** มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๙๑ ท่านเป็นช่างทอง ได้ถวายเข็มแด่พระพุทธเจ้าพระนามว่าวิปัสสี เพราะผลแห่งงานนั้น ท่านไม่ได้พบทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหันต์พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๑๙/๒๔๑)

สุจิตอมเปรต: เปรตร่างมีขนเป็นเข็ม, บุพกรรมของเปรตที่มีร่างกายมีขนเป็นเข็มเพศชาย ในกรุงราชคฤห์

ในสุจิตอมสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสเรื่องเปรตมีร่างกายมีขนเป็นเข็มเพศชาย ว่า พระผู้มีพระภาค เมื่อเสด็จลงจากภูเขาคิชฌกูฏ ได้เห็นสุจิตอมเปรต เพศชาย ลอยขึ้นสู่กลางอากาศขนเข็มเหล่านั้นของมันหลุดลอยขึ้นไปแล้วกลับตกลงมาที่ร่างของมันเองจนมันร้องครวญคราง ภิคุชทั้งหลาย เหตุที่เป็นเช่นนั้น เปรตนั้นเคยเป็นนายสารถีในกรุงราชคฤห์” (ส.นิ.(ไทย)๑๖/๒๐๙/๓๐๖)

สุจิตอมยักษ์:

ยักษ์ชื่อสุจิตอม, ยักษ์ผู้ถามปัญหาพระผู้มีพระภาคว่ากลัวสมณะไหม

ในสุจิตอมสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสเรื่องสุจิตอมยักษ์ ว่า เมื่อพระผู้มีพระภาคประทับอยู่บนเตียงชนิดมีเท้าตั้งติดกับแม่แคร่ อันเป็นภพของสุจิตอมยักษ์ ใกล้หมู่บ้านคยา ก็มีขรยักษ์และสุจิตอมยักษ์ เดินผ่านไปในที่ที่ไม่ไกลจากพระผู้มีพระภาค ขรยักษ์พูดว่า “นั่นสมณะ” สุจิตอมยักษ์กล่าวว่า “นั่นไม่ใช่สมณะ นั่นเป็นสมณะน้อย แต่จะเป็นสมณะ หรือสมณะน้อย เราพอจะรู้ได้” สุจิตอมยักษ์เข้าไปหาพระผู้มีพระภาคแล้ว ได้เหนี่ยวพระวรกาย พระผู้มีพระภาคทรงถอยพระวรกายไปเล็กน้อย สุจิตอมยักษ์ได้ทูลถามว่า “ท่านกลัวเราไหมสมณะ” พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า “ผู้มีอายุ เราไม่กลัวท่านหรอก แต่สัมผัสของท่านหยาบกร้าน” สุจิตอมยักษ์ทูลถามว่า “สมณะ เราจักถามปัญหาที่ท่าน ถ้าท่านไม่พยากรณ์ตอบแก่เรา เราจักทำจิตของท่านให้พลุ่งพล่าน จักฉีกหัวใจของท่าน หรือจักจับที่เท้าแล้วเหวี่ยงไปยังฝั่งแม่น้ำคงคาข้างโน้น” พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า “ผู้มีอายุ เราไม่เห็นใครเลยในโลก พร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์ที่จะพึงทำจิตของเราให้พลุ่งพล่าน ฉีกหัวใจของเรา หรือจับเราที่เท้าแล้วเหวี่ยงไปยังข้ามแม่น้ำคงคาได้ (ส.ส.(ไทย)๑๕/๒๓๗/๓๓๙)

สุจิตอมสูตร : มี ๔ สูตร แปลชื่อสูตร และเนื้อหาต่างกัน คือ

1. **สุจิตอมสูตร** พระสูตรว่าด้วยสุจิตอมยักษ์ สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่บนเตียงชนิดมีเท้าตั้งติดกับแม่แคร่ อันเป็นภพของสุจิตอมยักษ์ใกล้หมู่บ้านคยา ขรยักษ์และ

สุจิตโยมยักข์เข้าไปใกล้พระองค์ แล้วได้เถียงกันว่า นั้นไม่ใช่สมณะ นั้นเป็นสมณะน้อย เป็นต้น

สุจิตโยมยักข์เข้าไปหาพระองค์แล้วเหนียวพระวรกาย เมื่อเห็นพระองค์ทรงถอยไปเล็กน้อยจึงกล่าวว่า ท่านกลัวเราไหม เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสว่า เราไม่กลัว แต่สัมผัสของท่านหยาบกร้าน จึงกล่าวชู้ว่า เราจักถามปัญหา ถ้าท่านไม่พยากรณ์ เราจักทำให้ท่านพลุ่งพล่าน ฉีกหัวใจท่าน หรือจักจับเท้าแล้วเหวี่ยงไปยังฝั่งแม่น้ำคงคาโน้น แล้วถามว่า ราคะและโทสะมีอะไรเป็นเหตุ ความไม่ยินดี ความยินดี และความขนพองสยองเกล้า เกิดจากอะไร ความตริกเกิดจากอะไร

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ราคะและโทสะมีอรรถภาพนี้เป็นเหตุ ความไม่ยินดี ความยินดี และความขนพองสยองเกล้าเกิดจากอรรถภาพนี้ ความตริกเกิดจากอรรถภาพนี้ อกุศลวิตกเป็นอันมาก เกิดจากความเยื่อใยคือตัณหา เกิดขึ้นในตนแล้วแผ่ซ่านไปใน วัตถุทุกาม คนที่รู้ว่าอรรถภาพเกิดจากสิ่งใด ย่อมบรรเทาเหตุเกิดนั้นได้ และคนเหล่านั้น ย่อมข้ามห้วงแห่งกิเลสซึ่งข้ามได้ยาก อันตนไม่เคยข้ามเพื่อความไม่มีภพใหม่ (ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๓๗/๓๓๙)

2.สุจิตโยมยักข์ พระสูตรว่าด้วยเปรตร้างถูกเข็มทิ่มแทงเพศชาย พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเวฬุวัน ได้ทรงแสดงบุพกรรมของเปรตมีร้างถูกเข็มทิ่มแทงเพศชายว่า เปรตตนนี้เคยเป็นนายสารถิใช้แส่หว่านน้ำให้ได้รับความเจ็บปวด (ส.น. (ไทย) ๑๖/๒๐๙/๓๐๖)

3.สุจิตโยมยักข์ (ทุติย) พระสูตรว่าด้วยเปรตมีร้างถูกเข็มทิ่มแทงเพศชาย (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเวฬุวัน ได้ทรงแสดงบุพกรรมของเปรตมีร้างถูกเข็มทิ่มแทงเพศชายตนที่ ๒ ว่า เปรตตนนี้เคยเป็นคนพูดส่อเสียด (ส.น. (ไทย) ๑๖/๒๑๐/๓๐๗)

4.สุจิตโยมยักข์ พระสูตรว่าด้วยสุจิตโยมยักข์ทูลถามปัญหา สุจิตโยมยักข์ทูลถาม พระผู้มีพระภาคว่า ราคะ โทสะ ความไม่ยินดี ความยินดี ความกลัว และอกุศล- วิตกเกิดจากอะไร ตรัสตอบว่า เกิดจากอรรถภาพคือร่างกายและจิตใจนี้ทั้งสิ้น หมูสัตว์รู้และบรรเทา กิเลสเหล่านี้เสียได้ ชื่อว่าข้ามพ้นโอฆะได้ (ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๒๗๒/๕๖๓)

สุจิตโยมยักข์ : วิมานที่เกิดขึ้นแก่บุรุษผู้ถวายเข็ม มี ๒ เรื่อง แต่เนื้อหาต่างกันคือ

1.สุจิตโยมยักข์ (ปฐม) (เรื่องที่ ๑) เป็นวิมานที่เกิดขึ้นแก่บุรุษผู้ถวายเข็ม(แต่ท่านพระสารีบุตรเถระ) เรื่องที่ ๑ เป็นวิมานอันรุ่งเรืองยิ่งในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ (ขุ.วิ. (ไทย) ๒๖/๙๔๔/๑๑๕)

2.สุจิตโยมยักข์ (ทุติย) (เรื่องที่ ๒) เป็นวิมานที่เกิดขึ้นแก่บุรุษผู้ถวายเข็ม(แต่ภิกษุผู้กำลังเย็บจีวร) เรื่องที่ ๒ เป็นวิมานอันรุ่งเรืองยิ่ง ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ (ขุ.วิ. (ไทย) ๒๖/๙๕๒/๑๑๖)

สูตร: พระธรรมเทศนาหรือธรรมกถาเรื่องหนึ่ง ๆ ในพระสูตรตันตปิฎก, เรื่องราวที่พระผู้มีพระภาคตรัส

ตัวอย่างไว้ในมหาปเทศ เรื่อง การเทียบความในพระสูตรว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ฟังกล่าวอย่างนี้ว่า ข้าพเจ้าได้สดับรับมาเฉพาะพระพักตร์พระผู้มีพระภาคว่า ‘นี้เป็นธรรม นี้เป็น วินัย นี้เป็นสัตตสุสาน’ เธอทั้งหลายยังไม่ฟังชื่นชม ยังไม่ฟังคัดค้าน คำกล่าวของผู้นั้น ฟังเรียนบทและพยัญชนะเหล่านั้นให้ดีแล้ว ฟังสอบถามในสูตร เทียบดูในวินัยเหล่านั้น ถ้าสอบถามในสูตรก็ไม่ได้ เทียบเข้าในวินัยก็ไม่ได้ ฟังลงสันนิษฐานว่า นี้มิใช่พระดำรัสของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นแน่นอน (วิ.ภิกขุณี.(ไทย)๓/๑๒๒๑/๓๘๐, ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๘๘/๑๓๔, ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๘๘/๑๓๕, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๘๘/๑๓๖, อ.จ.ต.ก.(ไทย)๒๑/๑๖๐/๒๒๓, อ.จ.ต.ก.(ไทย) ๒๑/๑๘๐/๒๕๓)

สูตรสูตร : พระสูตรว่าด้วยอุปมาด้วยพ่อกวี พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุผู้โง่เขลาไม่ฉลาดเฉียบแหลมถึงจะพิจารณาสติปัญญา ๔ ก็ไม่ได้รับธรรมที่ทำให้อยู่เป็นสุขในปัจจุบัน และไม่มีสติสัมปชัญญะ เหมือนพ่อกวีผู้เขลา ไม่รู้จักสังเกตว่าอาหารชนิดไหนที่พระราชารื้อมหาอำมาตย์โปรด ชนิดไหนที่ไม่โปรด ก็ไม่ได้รับค่าจ้างหรือรางวัล ส่วนภิกษุผู้เป็นบัณฑิต ฉลาดเฉียบแหลมมีนัยตรงกันข้าม (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๓๗๔/๒๒๐)

สูตรกถา: เรื่องคนกล้าหาญ, หนึ่งในดิรัจฉานกถา ๒๘ ประการ พระผู้มีพระภาคตรัสเรื่องนี้ในภุคคาปิฏกปาฐกาทิปปกัฏเฐปะ เรื่องทรงห้ามสวมเขี้ยวทำไม้ เป็นต้น บรรดาภิกษุผู้มักน้อย ฯลฯ จึงตำหนิ ประณาม โพนทนาพวกภิกษุผู้พัวพันคีย์ว่า โฉนจึงลุกขึ้นในเวลาเช้ามีด สวมเขี้ยวทำไม้ เดินจงกรมในที่กลางแจ้ง มีเสียงกึกกัก ดังอีกทีก็ สนทนาดิรัจฉานกถาต่าง ๆ มีเรื่อง (๑) ราชกถา เรื่องพระราชชา ๒. โจรกถา เรื่องโจร ฯลฯ (๓) สูตรกถา ฯลฯ ๒๘. อิติภวาทกถา เรื่องความเจริญและความเสื่อม เล่า (วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๕๐/๒๐)

สูตรกุมาร: กุมารนามว่าสุระ, หนึ่งในพระกุมารที่ต้องไปรวมเป็นหมู่เดียวกันเพื่อประโยชน์แก่การบูชาญ
เรื่อง จันทกุมารชาดก กล่าวถึงขัณฑหาลบุโรหิตที่กราบทูลพระราชชาว่า ควรบูชาญ ด้วยพระราชโอรส พระราชธิดา พระมเหสี ขวานิคม โคอุสุภราช และม้าอาชาไนย อย่างละ ๔ ควรบูชาญด้วยของครบอย่างละ ๔ พระเจ้าข้า ขณะนั้นในพระราชวังมีเสียงระเบ็งเซ็งแซ่เป็นอันเดียวกัน เพราะได้ยินคำว่า พระกุมาร พระกุมารีและพระมเหสีจะถูกประหาร พระราชาตรัสว่า ขอพวกท่านจงไปทูลพระกุมารทั้งหลาย คือ จันทกุมาร สุริยกุมาร ภัททเสนกุมาร สูตรกุมาร และความโคตตกุมารเถิดว่า พวกท่านจงรวมกันเป็นหมู่ในทีเดียวกัน เพื่อประโยชน์แก่การบูชาญ (ขุ.ชา.(ไทย)๒๘/๙๘๘/๓๓๖)

สูตรอัมพัญญะ, อุบาสก: อุบาสกนามว่า สุระอัมพัญญะ ผู้เลิศทางเลื่อมใสอย่างแน่นแฟ้น คัมภีร์ฉนุทวารวค กล่าวถึงความเป็นเลิศของสุระอัมพัญญะ ว่า เลิศกว่าอุบาสกสาวก ผู้เลื่อมใสอย่างแน่นแฟ้น (อ.จ.เอกก.(ไทย) ๒๐/๒๕๕/๓๒)

สุริยสมะ, พระเจ้าจักรพรรดิ: พระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าสุริยสมะ, พระสุริยสมะในอดีตชาติได้สร้างแท่นไฟที่ไว้ที่ต้นโพธิ์ ด้วยอานิสงสนั้น ในกัปที่ ๑๑ ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าสุริยสมะ

เรื่องเวทิตายกเถราปทาน กล่าวถึงประวัติในอดีตชาติของพระเวทิตายกเถระ ท่านประกาศประวัติในอดีตชาติของตนว่า มีจิตเลื่อมใส มีใจยินดี ได้ให้ช่างสร้างแท่นไฟที่ไว้ที่ต้นโพธิ์ ซึ่งเป็นต้นไม้ประเสริฐของพระผู้มีพระภาคพระนามว่าวิปัสสี ด้วยเหตุนี้ ในกัปที่ ๑๑ นับจากกัปนี้ไป ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าสุริยสมะ (ขุ.อป. (ไทย)๓๒/๒๑/๔๐๒)

สุโรราชา, ยักษ์: ยักษ์ชื่อสุโรราชา, ยักษ์ตนหนึ่งในหมู่มยักษ์ที่ทำหน้าที่ประกาศข่าวในวิสาณาราชธานีของท้าวเวสวัณ

พระผู้มีพระภาคตรัส ในอภิญญาสูตร ภาณวารที่ ๑ ว่ายักษ์ชื่อโตลา ชื่อตัดตลา ชื่อตโตตลา ชื่อโอชสี ชื่อเดชสี ชื่อโตชสี ชื่อสุระ ชื่อราชา ชื่อสุโรราชา ชื่ออริกฐะ ชื่อเนมิ ชื่ออริกฐะเนมิต่างทำหน้าที่หาข่าวและประกาศให้ทราบ ในวิสาณาราชธานีนั้น มีห้วงน้ำชื่อธรณี ซึ่งเป็นเหตุให้เกิดเมฆ เกิดฝนตก ในวิสาณาราชธานีนั้น มีสภาชื่อภคลาวดี เป็นที่ประชุมของพวกยักษ์มีต้นไม้ทั้งหลาย ผลิผลเป็นนิจ ดารดาชด้วยหมูนกชนิดต่าง ๆ มีเสียงร้องของนกยูง นกกระเรียนและเสียงขับกล่อมจากนกดุเหว่า เป็นต้น (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๘๘/๒๒๗,๑๑/๒๙๑/๒๔๑)

เสกขปัญญา: ปัญญาในมรรค ๔ และ ผล ๓

ในญาณวิงค์ ดิกนิเทศ กล่าวถึงปัญญาในมรรค ๔ และในผล ๓ ว่า เสกขปัญญาคือปัญญาในอรรถตผลอันเป็นผลเบื้องต้น ส่วนอเสกขปัญญาคือปัญญาในสภาวะธรรมที่เป็นกุศลในภูมิ ๓ ที่เป็นวิบากในภูมิ ๓ และที่เป็นอัพยากตกิริยาในภูมิ ๓ เนวเสกขนาเสกขปัญญา มรรค ๔ ได้แก่ (๑) โสดาปัตติมรรค (๒) สกทาคามิมรรค (๓) อนาคามิมรรค(๔) อรหัตตมรรค ผล ๓ ได้แก่ (๑) โสดาปัตติผล (๒) สกทาคามิผล (๓) อนาคามิผล (อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/๗๗๗/๕๐๖)

เสกขพละ: พระเสขะยังต้องศึกษาสัมมาสังกัปปะ, พระเสขะยังต้องศึกษาสัมมาวาจา ฯลฯ สัมมากัมมันตะ ฯลฯ สัมมาอาชีวะ ฯลฯ สัมมาวายามะ ฯลฯ สัมมาสติ ฯลฯ สัมมาสมาธิ ฯลฯ สัมมาญาณ ฯลฯ สัมมาวิมุตติ, หนึ่งในพละ ๕

พระผู้มีพระภาคตรัสในอสุภสูตร เรื่องการพิจารณาเห็นความไม่งามในกาย ว่า ปฏิปทา ๔ คือ (๑) ทุกขาปฏิปทา ทันธาภิญญา (๒) ทุกขาปฏิปทา ชิปปาภิญญา (๓) สุขขาปฏิปทา ทันธาภิญญา (๔) สุขขาปฏิปทา ชิปปาภิญญา ในปฏิปทาเหล่านี้ ทุกขาปฏิปทา ทันธาภิญญา คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้พิจารณาเห็นความไม่งามในกาย มีสัญญา ความจำได้หมายรู้ ว่าปฏิภูลในอาหาร มีสัญญาว่าไม่น่าเพลิดเพลินในโลกทั้งปวง พิจารณาเห็นความไม่เที่ยงในสังขารทั้งปวงอยู่ เธอมีมรณสัญญาที่ตั้งมั่นดีภายใน เธอเข้าไปอาศัยเสกขพละ ๕ ประการนี้อยู่ คือ (๑) สัทธาพละ กำลังคือศรัทธา (๒) หิริพละ กำลังคือหิริ (๓) โอตตปป์พละ กำลังคือโอตตปป์ (๔) วิริยพละ กำลังคือวิริยะ

(๕) ปัญญาพละ กำลังคือปัญญา (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๖๓/๒๒๘, (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๖๙/๒๓๖, ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๔๔/๕๑๙)

เสกขสมมติ: การแต่งตั้งตระกูลเสกขสมมติ,ตระกูลที่มีศรัทธามากให้ทานวัดอุมาจนหมดทุนทรัพย์, การห้ามภิกษุสงฆ์รบกวนตระกูลเช่นนี้ตระกูลที่ ตัวอย่างในอาคันตุกวัดตกถา กล่าวถึงภิกษุผู้อยู่ประจำในอาวาส ที่แก่พรรษา ฟัง อภิวาท ถ้าเป็นพระนวกะ ฟังให้ทานอภิวาท ให้ถามถึงเสนาสนะว่า “ผมได้เสนาสนะ แห่งไหน” ให้ถามถึงเสนาสนะที่มีภิกษุหรือที่ไม่มีภิกษุอยู่ ให้ถามถึงโคจรคามและ อโคจรคาม ให้ถามถึงตระกูลที่เป็นเสกขสมมติ ให้ถามถึงวัจกุฎี ให้ถามถึงน้ำดื่มและ น้ำใช้ ให้ถามถึงไม้เท้า ให้ถามถึงกติกาสงฆ์ที่ตั้งไว้ว่า “ควรเข้าเวลาไหน ควรออก เวลาไหน” ถ้าวิหารไม่มีภิกษุอยู่ก็ฟังเคาะประตูรอสักครู่หนึ่งแล้วถอดลิ้นปลักบาน ประตู ยืนอยู่ข้างนอกมองดูให้ทั่ว อรรถกถา อธิบายว่า ตระกูลที่มีศรัทธามาก ให้ทาน วัดอุมาจนหมดทุนทรัพย์ เพื่อไม่ให้ตระกูลเช่นนี้ เตือดร้อนหรือเพื่อไม่ให้ภิกษุสงฆ์ รบกวนตระกูลเช่นนี้ สงฆ์จึงประกาศ สมมติ แต่งตั้งตระกูลเช่นนี้ให้เป็น “เสกขสมมติ” (วิ.จ.ุ.(ไทย)๗/๓๕๗/๒๒๓, วิ.จ.ุ.(ไทย)๗/๓๕๙/๒๒๖, วิ.จ.ุ.(ไทย)๗/๓๘๒/๒๖๗, วิ. จ.ุ.(ไทย) ๗/๓๘๒/๒๖๙, ดู วิ.อ.(บาลี)๒/๕๖๒/๔๔๔)

เสกขสูตร : มี ๒ สูตร แปลชื่อสูตรและเนื้อหาต่างกัน คือ

1.เสกขสูตร พระสูตรว่าด้วยองค์คุณของพระเสขะ ภิกษุรูปหนึ่งทูลถามพระผู้มีพระ ภาคว่า พระเสขะเป็นผู้เช่นไร พระองค์ตรัสตอบว่า ผู้ประกอบด้วยอริยมรรคมีองค์ ๘ อันเป็นของพระเสขะ จึงจะเป็นพระเสขะ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๓/๑๘)

2.เสกขสูตร พระสูตรว่าด้วยเสกขบุคคล ภิกษุรูปหนึ่งเข้าเฝ้าแล้ว ทูลถามถึงเหตุที่ทำให้ บุคคลเป็นเสขะ พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ผู้ที่ได้ชื่อว่าเสขะ เพราะยังต้องศึกษา ไนไตรสิกขา คือ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา (อง.ติก.(ไทย) ๒๐/ ๘๖/๓๑๑)

เสขธรรม: เสขปณณัตติศีล,ศีลบัญญัติที่ว่าด้วยเสขียวัตร,ระเบียบปฏิบัติที่พึงศึกษา,วัตรที่ต้อง บำเพ็ญให้บริบูรณ์

ในปฐมอการวสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ความไม่เคารพจักบำเพ็ญเสขธรรมให้ บริบูรณ์ไม่ได้ ๕ ประการ คือ (๑) เป็นไปไม่ได้เลยที่ภิกษุไม่มีความเคารพ ไม่มีความ ยำเกรง ไม่มีความประพฤติเสมอภาคในเพื่อนพรหมจรรย์ทั้งหลาย จักบำเพ็ญอภิสมา จาริกธรรมให้บริบูรณ์ได้ (๒) เป็นไปไม่ได้เลยที่ภิกษุไม่บำเพ็ญอภิสมาจาริกธรรมให้ บริบูรณ์แล้ว จักบำเพ็ญเสขธรรมให้บริบูรณ์ได้ (๓) เป็นไปไม่ได้เลยที่ภิกษุไม่บำเพ็ญ เสขธรรมให้บริบูรณ์แล้ว จักบำเพ็ญศีลทั้งหลายให้บริบูรณ์ได้ (๔) เป็นไปไม่ได้เลยที่ ภิกษุไม่บำเพ็ญศีลทั้งหลายให้บริบูรณ์แล้ว จักบำเพ็ญสมาธิปฏิให้บริบูรณ์ได้ (๕) เป็นไปไม่ได้เลยที่ภิกษุไม่บำเพ็ญสมาธิปฏิให้บริบูรณ์แล้ว จักบำเพ็ญสมาสมาธิให้ บริบูรณ์ได้ (อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๒๑/๒๔, (อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๒๒/๒๖, (อง.ปญ จก.(ไทย)๒๒/๖๗/๕๘๖)

เสขบุคคล: บุคคลที่ยังต้องศึกษา, ผู้ยังไม่ได้บรรลุพระอรหันต์ เช่น พระอานนท์

ตัวอย่างในมหาปริณิพพานสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสความเป็นอัจฉริยะของพระ
 อานนท์ ว่าพระอานนท์เข้าไปสู่พระวิหาร ยืนเหนี่ยวไม้สลักเพชรร้องไห้อยู่ว่า “เรายัง
 เป็นเสขบุคคล มีกิจที่จะต้องทำ แต่พระศาสดาผู้ทรงอนุเคราะห์เราจะปริณิพพานเสีย
 แล้ว” พระผู้มีพระภาคได้ตรัสกับพระอานนท์ว่า “อย่าเลย อานนท์ เธออย่าเศร้าโศก
 อย่าคร่ำครวญเลย เราบอกไว้ก่อนแล้วมิใช่หรือว่า ‘ความพลัดพรากความทอดทิ้ง
 ความแปรเปลี่ยนเป็นอย่างอื่นจากของรักของชอบใจทุกอย่างจะต้องมี’ ฉะนั้น จะพึง
 หาได้อะไรจากที่ไหนในสังขารนี้ สิ่งที่เกิดขึ้น มีขึ้น ถูกปัจจัยปรุงแต่งล้วนแตกสลาย
 เป็นธรรมดา” (ที.ม.(ไทย)๑๐/๒๐๗/๑๕๔,(ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๐๕/๒๖๙,ม.ม.(ไทย)
 ๑๒/๗/๒๕๕๓,ม.ม.(ไทย)๑๓/๒/๒๕๔๖,ช.เถร.(ไทย)๒๖/๒๒๒/๓๗๓,อภิ.ป.(ไทย)
 ๔๔/๓๘/๔๔๗, อภิ.ป.(ไทย)๔๔/๑๐๔/๗๒๕, อภิ.ป.(ไทย)๔๔/๑๐๙/๗๘๙,อภิ.ป.
 (ไทย)๔๕/๑๘/๗๙, อภิ.ป.(ไทย)๔๕/๕๙/๑๒๘)

เลขปฏิปทา: ข้อปฏิบัติของพระเสขะ, ปฏิปทาที่เป็นมงคล, การถือพระผู้มีพระภาคเข้าใช้สอย
 อาคารเป็นปฐมฤกษ์

ในเลขปฏิปทาสูตร พระผู้มีพระภาคว่า เจ้าศากยะผู้ครองกรุงกบิลพัสดุ์ สร้างห้อง
 พระโรงหลังใหม่เสร็จแล้ว ยังไม่มีสมณะ พราหมณ์ หรือใคร ๆ ที่เป็นมนุษย์เข้าพัก
 อาศัย พวกเจ้าศากยะได้กราบทูลพระองค์ว่า ขอพระผู้มีพระภาคทรงใช้ห้องพระโรง
 นั้นเป็นปฐมฤกษ์ด้วยเถิด เพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อสุขแก่พวกเจ้า อรรถกถาอธิบาย
 ว่า ปฏิปทาที่เป็นมงคล เป็นปฏิปทาของผู้เจริญในพระพุทธศาสนา เพื่อมุ่งหวังความ
 เป็นมงคลแก่ห้องพระโรง (สันถาคารศาลา) หลังใหม่ และเพราะมีพระเสขบุคคลเป็น
 อันมากนั่งอยู่ในบริษัท เมื่อตรัสปฏิปทาข้อนี้แล้ว พระเสขบุคคลเหล่านั้นจึงกำหนด
 ได้อย่างไม่ลำบาก ทั้งเป็นปฏิปทาที่รวมไว้ซึ่งไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ซึ่งเป็น
 หัวใจ เป็นข้อปฏิบัติหลักในพระศาสนา (ม.ม.(ไทย)๑๓/๒๒/๒๕, ม.ม.(ไทย)๑๓/๒๗/
 ๓๑,ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๒๒/๒๑)

เลขปฏิปทาสูตร : พระสูตรว่าด้วยข้อปฏิบัติของพระเสขะ พระผู้มีพระภาครับสั่งให้ท่านพระอานนท์
 แสดงพระสูตรมีลักษณะเป็นการบรรยายโวหารแก่พวกเจ้าศากยะผู้ครองกรุง
 กบิลพัสดุ์ ณ นิโครธาราม เขตกรุงกบิลพัสดุ์ แคว้นสักกะ เพื่อเป็นมงคลแก่ห้องพระ
 โรงหลังใหม่ของพวกเจ้าศากยะ ท่านพระอานนท์ได้กล่าวกับเจ้ามหานามว่า บุคคลผู้
 เพียบพร้อมด้วยศีล รู้จักสำรวมอินทรีย์ รู้ประมาณในการบริโภค ประกอบความเพียร
 เครื่องต้นอย่างต่อเนื่อง ประกอบด้วยศีลธรรม ๗ ประการ คือ ศรัทธา หิริ โอตตัปปะ
 พหุสูต การปรารภความเพียร สติมั่นคง และปัญญา เป็นผู้ได้มาน ๔ ประการ คือ
 ปฐมฌาน ทุตติฌาน ตติยฌาน และจตุตถฌาน จึงควรเรียกว่าผู้มีเลขปฏิปทา เปรียบ
 เหมือนฟองไข่ที่แม่ไก่ถอนอกเอาไว้อย่างดี ให้ความอบอุ่นอย่างสม่ำเสมอ ถึงแม่ไก่จะ
 ไม่ต้องการให้มันฟักออกมาเป็นตัว แต่ลูกไก่ก็ต้องฟักออกมาเป็นตัวอยู่ดี ฉะนั้น เมื่อ
 พระอริยสาวกอาศัยมาน ๔ มีสติบริสุทธ์เพราะอุเบกขาที่ยอดเยียม บรรลุมรรค ๓
 อันได้แก่ ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ จุตูปปาตญาณ และอาสวักขยญาณ จึงจะได้ชื่อว่า
 ผู้ถึงพร้อมด้วยวิชาและจรณะ เปรียบเหมือนลูกไก่ออกจากเปลือกไข่ได้ ฉะนั้น เมื่อ

ท่านพระอานนท์กล่าวพระภาชิตนี้แล้ว พระผู้มีพระภาคก็ทรงยินดี เจ้าศากยะทั้งหลายต่างก็มีใจยินดีชื่นชมพระภาชิตของท่าน (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๒/๒๔)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า คำว่า **เสขปฏิบัติ** บางทีเรียกว่า**จรณะ** เพราะเหตุผล ๒ ประการ คือ (๑) เพราะเป็นธรรมสำหรับประพตติ (๒) เพราะเป็นธรรมสำหรับดำเนินไปสู่ทิศที่ไม่เคยไป เสขปฏิบัติหรือจรณะนี้เป็นข้อปฏิบัติให้บรรลุนิพพานหรือบรรลุนิพพาน (ม.ม.อ. ๒/๒๙/๒๕)

เสขปัญญา: ปัญญาของบุคคลผู้ยังต้องศึกษา, หนึ่งในปัญญา ๓ ในสังคตีสสูตร สังคตีสหมวด ๓ กล่าวถึงปัญญา ๓ ว่า (๑) เสขปัญญา ปัญญาของบุคคลผู้ยังต้องศึกษา (๒) อเสขปัญญา ปัญญาของบุคคลผู้ไม่ต้องศึกษา (๓) เนวเสขานาเสขปัญญา ปัญญาของบุคคลผู้ยังต้องศึกษาก็มีใช้ที่ไม่ต้องศึกษาก็มีใช้ (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๐๕/๒๗๑)

เสขพละ: กำลังของพระเสขบุคคล ๗ จำพวก คือ (๑) พระโสดาบัน (๒) ท่านผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งโสดาปัตติผล (๓) พระสกทาคามี (๔) ท่านผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งสกทาคามีผล (๕) พระอนาคามี (๖) ท่านผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งอนาคามีผล (๗) ท่านผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งอรหัตตผล, เสขพละ ๕ ประการ ในสังขัตตสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุทั้งหลาย เสขพละ ๕ ประการ คือ (๑) สัทธาพละ กำลังคือศรัทธา (๒) หิริพละ กำลังคือหิริ (๓) โอตตปปพละ กำลังคือโอตตปปะ (๔) วิริยพละ กำลังคือวิริยะ (๕) ปัญญาพละ กำลังคือปัญญา (อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๑/๑, อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๒/๒,อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๑๒/๑๖,อง.ปญจก.อ.(บาลี) ๓/๑/๑) และดู ที.ปา.๑๑/๓๓๓/๒๒๔)

เสขภูมิ: ภิกษุผู้เป็นเสขะรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า ‘นี้ทุกข์ นี้ทุกขสมุทัย นี้ทุกขนิโรธ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา’ ตัวอย่างในเสขสูตร พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ โฆสิตาราม เขตกรุงโกสัมพี ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เหตุที่ให้ภิกษุผู้เป็นเสขะอาศัยแล้วตั้งอยู่ในเสขภูมิ รู้ชัดว่า ‘เราเป็นพระเสขะ’ คือ ภิกษุผู้เป็นเสขะในธรรมวินัยนี้รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า ‘นี้ทุกข์ นี้ทุกขสมุทัย นี้ทุกขนิโรธ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา’(ส.ม.(ไทย)๑๙/๕๒๓/๓๓๗,ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๖๖๐/๑๐๐)

เสขวิหารธรรม: ธรรมเป็นเครื่องอยู่ของพระเสขะ, ภิกษุผู้ยังต้องละนิวรณ์ ๕ อยู่ ในกัณฑ์เขยยสูตร ข้อกังขาของเจ้าศากยะพระนามว่ามหานามะ เมื่อท่านพระโลมสกังภิกษุอยู่ที่นิโครธาราม เขตกรุงกบิลพัสดุ์แคว้นสักกะ เจ้าศากยะทรงพระนามว่ามหานามะ เสด็จเข้าไปหาท่าน ได้ตรัสถามท่านว่า เสขวิหารธรรม ธรรมเป็นเครื่องอยู่ของพระเสขะกับตถาคตวิหารธรรมเป็นอย่างเดียวกันหรือไม่ ท่านพระโลมสกังภิกษุ ถวายพระพรว่ามหานามะพิตรเสขวิหารธรรมกับตถาคตวิหารธรรมไม่ใช่อย่างเดียวกัน กล่าวคือ พระภิกษุเหล่าใดเป็นพระเสขะยังไม่บรรลอรหัตตผล แต่ปรารถนาธรรมละนิวรณ์ ๕ ขอพระองค์ทรงทราบเรื่องนี้โดยปริยายที่ว่า เสขวิหารธรรมเป็นอย่างหนึ่ง ตถาคตวิหารธรรมก็เป็นอีกอย่างหนึ่ง (ส.ม.(ไทย)๑๙/๙๘๘/๔๗๐)

เลขสูตร : มี ๖ สูตร แปลชื่อสูตรและมีเนื้อหาต่างกัน คือ

1.เลขสูตร พระสูตรว่าด้วยพระเสขะและพระอเสขะ พระผู้มีพระภาคตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า เหตุที่ทำให้พระเสขะรู้ตัวว่าเป็นพระเสขะ และเหตุที่ทำให้พระอเสขะรู้ตัวว่าเป็นพระอเสขะมีหรือไม่ แล้วตรัสตอบด้วยพระองค์เองว่า มี เช่น การรู้ชัดอริยสัจ ๔ การรู้ชัดอินทริย์ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๕๒๓/๓๓๖)

2.เลขสูตร (ปฐม) พระสูตรว่าด้วยธรรมของพระเสขะ (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรม ๕ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อความเสื่อมแก่ภิกษุผู้เป็นเสขะ คือ (๑) ความเป็นผู้ชอบการงาน (คือกะจิวร ทำจิวร เย็บปะจิวร ทำถลกบาตร อังสะ ประคด เอว ผ่ากรองน้ำ ทำเชิงรองบาตร ผ่าเช็ดเท้า ไม้กวาด เป็นต้นตลอดวัน) (๒) ความเป็นผู้ชอบการพูดคุย (๓) ความเป็นผู้ชอบการนอนหลับ (๔) ความเป็นผู้ชอบการคลุกคลีด้วยหมู่มุ (๕) ไม่พิจารณาจิตตามที่หลุดพ้นแล้ว(หมายถึงไม่พิจารณาโทษที่ตนละและคุณที่ตนได้ ตามที่จิตหลุดพ้นแล้ว) ส่วนธรรม ๕ ที่มีนัยตรงกันข้าม ย่อมเป็นไปเพื่อความไม่เสื่อมแก่ภิกษุผู้เป็นเสขะ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๘๙/๑๕๙)

3.เลขสูตร (ทุติย) พระสูตรว่าด้วยธรรมของพระเสขะ (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรม ๕ ย่อมเป็นไปเพื่อความเสื่อมแก่ภิกษุผู้เป็นเสขะ คือ (๑) เป็นผู้มีกิจมาก (๒) ปล่อยให้เวลาให้ล่วงเลยไปกับงานเล็กน้อย (๓) คลุกคลีกับคฤหัสถ์และบรรพชิต (๔) เข้าไปหมุ่มบ้านเข้าเกินไป กลับมาสายเกินไป (๕) ไม่ได้ฟังภาเป็นเครื่องขัดเกลากิเลส มีอุปปัจฉกภา เป็นต้น ส่วนธรรม ๕ ที่มีนัยตรงกันข้าม ย่อมเป็นไปเพื่อความไม่เสื่อมแก่ภิกษุผู้เป็นเสขะ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๙๐/๑๖๐)

4.เลขสูตร พระสูตรว่าด้วยธรรมของพระเสขะ พระผู้มีพระภาคพระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมที่เป็นไปเพื่อความเสื่อมของภิกษุผู้เป็นเสขะ ๖ คือ (๑) ความเป็นผู้ชอบการงาน (๒) ความเป็นผู้ชอบการพูดคุย (๓) ความเป็นผู้ชอบการนอนหลับ (๔) ความเป็นผู้ชอบการคลุกคลีด้วยหมู่มุ (๕) ความเป็นผู้ไม่คุ้มครองทวารในอินทริย์ทั้งหลาย (๖) ความเป็นผู้ไม่รู้จักประมาณในการบริโภค แล้วตรัสว่า ธรรมที่เป็นไปเพื่อความไม่เสื่อมของภิกษุผู้เป็นเสขะมี ๖ มีนัยตรงกันข้าม (อง.ฉก.ก.(ไทย) ๒๒/๓๑/๔๗๗)

5.เลขสูตร (ปฐม) พระสูตรว่าด้วยพระเสขะ (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสถึงธรรมคือโยนิโสมนสิการ แล้วตรัสว่า ไม่มีธรรมอื่นที่จะมีอุปการะมากแก่ภิกษุผู้เป็นพระเสขะเพื่อการบรรลุประโยชน์สูงสุด เหมือนกับโยนิโสมนสิการ เพราะภิกษุเมื่อเริ่มตั้งความเพียรด้วยโยนิโสมนสิการไว้ก็พึงบรรลุความสิ้นทุกข์ได้ (ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๑๖/๓๖๐)

6.เลขสูตร (ทุติย) พระสูตรว่าด้วยพระเสขะ (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสถึงธรรมคือความมีมิตรดี ธรรม ๒ ประการ ใน ๒ สูตรนี้เป็นเหตุ ให้บรรลุอรหัตผลและนิพพาน แล้วตรัสว่า ภิกษุผู้มีมิตรดี มีความเคารพ ยำเกรง ปฏิบัติตามคำของมิตรทั้งหลายมีสติสัมปชัญญะมั่นคง ก็พึงถึงความสิ้นสังโยชน์ทั้งปวงได้โดยลำดับ (ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๑๗/๓๖๑)

- เสขะ:** บุคคลที่ยังต้องศึกษาอยู่, ผู้ยังไม่สำเร็จเป็นอรหันต์, พระอริยบุคคล ๗ จำพวกเบื้องต้น ในจำนวนพระอริยบุคคล ๘
- ตัวอย่างในภิกษุคิริสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุเหล่าใด เป็นเสขะยังไม่สำเร็จเป็นอรหันต์ยังปรารถนาธรรมที่เป็นแดนเกษมจากโยคะอันยอดเยี่ยม อยู่เรากล่าวว่า ‘ภิกษุเห็นปานนั้น ต้องทำกิจที่ควรทำด้วยความไม่ประมาท’(ม.ม. (ไทย)๑๓/๑๘๑/๒๐๗, ส.ส.(ไทย)๑๘/๑๓๔/๑๖๘, อง.ทุก.(ไทย)๒๐/๓๔/๒๙๖, อง.ทุก.(ไทย)๒๐/๘๖/๓๑๒, อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๘๗/๑๓๒, อง.ปณจก.(ไทย)๒๒/๘๙/๑๕๙, อง.ปณจก.(ไทย)๒๒/๙๐/๑๖๐, อง.สตุตทก.(ไทย)๒๓/๒๘/๔๔, พุ.ม.(ไทย)๒๙/๒๐๕/๕๘๘, พุ.จ.(ไทย)๓๐/๗/๖๓, อภิ.ธ.(ไทย)๓๖/๑๙/๑๕๒, อง.ติก.อ.(บาลี) ๒๗๔/๒๒๕, อง.จตุกก.อ.(บาลี) ๒/๗๘/๓๖๔)
- เสขะ, พระ:** พระอริยบุคคล ๗ จำพวก มีพระโสดาบัน พระสกิทาคามี พระอนาคามี, ผู้ศึกษาตามไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิและปัญญา
- ตัวอย่างในปัญจสตภิกขุวัตถุ พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถาแก่นักภิกษุ ๕๐๐ รูปถึงคุณสมบัติของพระเสขะ ว่า พระเสขะจักรู้แจ้งแผ่นดินนี้ ยมโลกและมนุษย์โลกนี้พร้อมทั้งเทวโลก พระเสขะจักเลือกบทรธรรมที่ตถาคตแสดงไว้ดีแล้ว เหมือนช่างดอกไม้ผู้ชาญฉลาดเลือกเก็บดอกไม้ (ขุ.อิติ.(ไทย)๒๕/๑๖/๓๖๐, (ขุ.อิติ.(ไทย)๒๕/๑๗/๓๖๑, พุ.ธ.(ไทย)๒๕/๔๕/๔๐, พุ.อุ.(ไทย)๒๕/๖๒/๔๑๘, พุ.ธ.อ.(บาลี) ๓/๒).
- เสกคุชาตก :** ชาตกว่าด้วยนางเสกคุ มีเนื้อความอธิบายว่า รุกขเทวดาโพธิสัตว์เห็นอุบาสกทดลองจับมือธิดาชื่อเสกคุทำที่ปรารถนาด้วยอำนาจมาราคะเพื่อจะรู้ว่านางมีกุมาริการธรรมหรือยัง เห็นนางร้องไห้คร่ำครวญจึงแกล้งพูดว่า สัตว์โลกทั้งหมดล้วนแต่มีความยินดีพอใจในการเสพกาม แม่เสกคุเอ๋ย เจ้ายังไม่รู้เรื่องของชาวบ้าน แม่เด็กน้อย เจ้าพอกถูกพ่อจับมือเท่านั้นก็ร้องไห้คร่ำครวญขึ้น มันเป็นอย่างไรสำหรับเจ้าในวันนี้ ได้ฟังลูกสาวว่า ยามที่ฉันมีทุกข์ คนที่เป็นที่พึ่งก็คือพ่อของฉัน แต่พอลบจะมาทำมีดีมีร้ายฉันอยู่ในป่า แล้วฉันจะร้องไห้คร่ำครวญให้ใครช่วยเล่าในท่ามกลางป่าใหญ่อย่างนี้ คนที่จะช่วยเหลือได้กลับมาทำกรรมที่น่าบัดสีเสียเอง บิดาได้ฟังอย่างนั้นก็รู้ว่าธิดาของตนยังบริสุทธิ์ ยังไม่รู้เรื่องความรักใคร่ ยังเป็นสาวพรหมจารีอยู่ และเธอเป็นคนดีมีศีล ยังมีความละอายไม่ได้สนองตอบต่ออาการของบิดา จึงพานางกลับบ้านแล้วจัดการแต่งงานให้ออกเรือนไป (ขุ.ชา.ทุก.(ไทย) ๒๗/๑๓๓/๑๐๐)
- เสฏฐิปุตตเปตวัตถุ :** เรื่องเปรตเศรษฐีบุตร เป็นเรื่องแสดงผลแห่งกรรมชั่วของบุตรเศรษฐี ๔ คนในกรุงสาวตถิ คือ ได้ประพตติล่วงละเมิดภรรยา ของผู้อื่นและทำชั่วอย่างอื่นอีกมาก ตายแล้วไปเกิดในนรกชื่อโลหกุมภี ได้รับทุกข์-เวทนาแสนสาหัส อยากจะระบายความทุกข์ จึงผุดจากก้นนรกกล่าวได้ตนละ ๑ อักษรตัวแรกก็จมดิ่งลงสู่ก้นนรกต่อไป เสียอักษรถตัวแรกที่แต่ละตนเปล่งออกมา คือ ส น พุ โส กลับดังก้องถึงพระโสดของพระเจ้าปเสนทิโกศล ผู้กำลังบรรทม รอคอยให้ถึงเวลารุ่งอรุณเร็ว ๆ จะได้ทรงเชยชมสตรีรูปงามที่ทอดพระเนตรในวันนั้น และรับสั่งให้สามีของนางไปหาดินสีอรุณมาจากสระแห่งหนึ่ง ณ ที่ไกล แล้วกลับมา ให้ทันเวลาทรงसनานของพระองค์ ซึ่งเป็นอุบาย

จะประหารชีวิตสามีของนาง ด้วยความกลัวเสียนั้น พอรุ่งอรุณ พระองค์เสด็จไปเฝ้า
พระผู้มีพระภาคตามคำแนะนำของพระนางมัลลิกาเทวี พระผู้มีพระภาคจึงตรัสเล่า
เรื่องปรตศรชฐีบุตรถวาย และ ขณะนั้น สามีของสตรีนั้นได้มานั่งอยู่ด้วย เพราะ
กลับมาทันเวลาแต่ประตูพระนครปิดก่อนกำหนด จึงเอาดินสีอรุณแหวนไว้ที่ประตู
แล้วมารอจะเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาค ณ พระเชตวัน

อักษร ส มาจากคำว่า สกุฐิวสสสทสทานิ (๖ หมื่นปี) คือ เขาต้องการ จะบอกว่า

สกุฐิวสสสทสทานิ ปริปัญณานิ สพฺพโส

นิริเย ปจฺจมานานํ กทา อนโต ภวิสสติ

เมื่อพวกเราหมกหม้อยู่ในนรก ๖ หมื่นปีครบถ้วนบริบูรณ์

เมื่อไรจักมีความสิ้นสุด

อักษร น มาจากคำว่า นตฺถิ (ไม่มี) คือ เขาต้องการจะบอกว่า

นตฺถิ อนโต กุโต อนโต น อนโต ปฏิติสสติ

ตถา ทิ ปกตํ ปาปี มม ตฺยฺหฺลจฺจ มาริส

ความสิ้นสุดไม่มี ความสิ้นสุดจะมีที่ไหน ความสิ้นสุดจักไม่ปรากฏเพื่อนยาก
เพราะเราและท่านได้ทำกรรมชั่วไว้อย่างนั้น

อักษร ท มาจากคำว่า ทฺวชฺชิวิตํ ชิวมฺห (มีชีวิตอยู่อย่างลำบาก) คือ เขาต้องการจะ
บอกว่า

ทฺวชฺชิวิตํ ชิวมฺห เย สฺนเต น ททมฺหเส

สฺนเตสุ เทยฺยธฺมเมสุ ทิปิ นากมฺหมตฺตโน

พวกเรา เมื่อไทยธรรมมีอยู่ ไม่ให้ของที่มีอยู่ จึงมีชีวิตเป็นอยู่อย่างลำบากเมื่อ
ไทยธรรมมีอยู่ พวกเราไม่ได้ทำที่พึงแก้ตน

อักษร โส มาจากคำว่า โสหิ (เรานั้น) คือ เขาต้องการจะบอกว่า

โสหิ นฺน อิตฺถิ คณฺตวา โยนิ ลทฺธาน มานุสฺสี

วทญฺญู สิลสมฺปนฺโน กาทามิ กุสลํ พุ

เรานั้นจากเขตโลกนี้ไปแล้ว ได้เกิดเป็นมนุษย์ จักรู้ความประสงค์ของผู้ขอ
สมบุญด้วยศีล ทำกุศลให้มากเป็นแน่

(ดูคำแปลในเรื่องนี้) (ขุ.เปต.(ไทย) ๒๖/๘๐๒/๓๐๐)

เสด็จไปตี:

พระผู้มีพระภาคทรงดำเนินรุดหน้าไปไม่หวนกลับคืนมาหากิเลสที่ทรงละได้แล้ว, พระ
สุคต, สุคโต

ตัวอย่างในชัคคสูตร บทพุทธคุณ ว่า ตถาคตผู้เป็นพระอรหันต์ ตรัสรู้ด้วยพระองค์
เองโดยชอบ เพียบพร้อมด้วยวิชาและจรณะ เสด็จไปตี รู้แจ้งโลก เป็นสารถิฝีกผู้ควร
ฝึกได้อย่างยอดเยี่ยม เป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลายเป็นพระพุทธเจ้า เป็น
พระผู้มีพระภาค ภิกษุทั้งหลาย เพราะว่า เมื่อพวกเขาละถึงเราเนื่อง ๆ อยู่ ความ
กลัว ความหวาดสะดุ้ง หรือความขนพองสยองเกล้าที่จักเกิดขึ้น ก็จักหายไป (ส.ส.
(ไทย)๑๕/๒๔๙/๓๖๑,อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๒/๒๕๔๖,อง.อฎฐก.(ไทย)๒๓/๒๙/๒๓๔,

อง.อภุฎก.(ไทย)๒๓/๔๙/๓๒๖,อง.ทสก.(ไทย)๒๔/๑๑/๔๑๑,อง.ทสก.(ไทย)๒๔/๑๓/๔๑๙)

เสตกัณณิกะ, นิคม: นิคมชื่อเสตกัณณิกะ,นิคมที่อยู่ทางทิศใต้ที่พื้นเขตนั่นออกไปเป็นปัจฉิมตชนบท ด้านในเป็นมัชฌิมชนบท

ในมหาภักจงานปัญจวรรปรัทสนา กล่าวถึงการกำหนดเขตปัจฉิมตชนบทและมัชฌิมชนบท โดยปัจฉิมตชนบทกำหนดเขตไว้ ว่า ทางทิศตะวันออกมีนิคมกชังคละ เป็นขอบเขต ถัดเข้ามาถึงมหาสาณครพื้นเขตนั่นไปเป็นปัจฉิมตชนบท ด้านในเป็นมัชฌิมชนบท ทางทิศเหนือมีแม่น้ำสลลวดี เป็นขอบเขต พื้นเขตนั่นออกไปเป็นปัจฉิมตชนบท ทางทิศใต้มีนิคมเสตกัณณิกะเป็นขอบเขต พื้นเขตนั่นออกไปเป็นปัจฉิมตชนบทด้านในเป็นมัชฌิมชนบท ทางทิศตะวันตกมีหมู่บ้านพรหมณัถณะเป็นขอบเขต พื้นเขตนั่นออกไปเป็นปัจฉิมตชนบท ด้านในเป็นมัชฌิมชนบท ทางทิศอุดรมีภูเขาสีรชชะเป็นขอบเขต พื้นเขตนั่นออกไปเป็นปัจฉิมตชนบทด้านในเป็นมัชฌิมชนบท (วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๕๙/๓๙)

เสตเกตุชาตก : ชาตกว่าด้วยเสตเกตุดาบส อาจารย์ทิศาปาโมกข์โพธิสัตว์ สอนเสตเกตุมานพผู้เป็นศิษย์ซึ่งเป็นคนมักโกรธและถือตัวจัด วันหนึ่งเขาทำพนันตอบปัญหากับคนจัญทาลเกี่ยวกับเรื่องทิศ ถ้าเขาแพ้เขายินดีรอดหว่างขาคนจัญทาล เขาตอบไม่ถูกจึงต้องทำตามคำพูด เมื่อกลับถึงสำนักถูกอาจารย์ตำหนิว่าเป็นถึงหัวหน้าศิษย์ไม่รู้เรื่องทิศทั้งหกและอาจารย์แสดงให้ฟังว่าได้แก่มารดาบิดาเป็นต้น เขาอับอายและเสียใจจึงหนีไปหาเรียนวิชาทุกอย่าง เรียนทุกลัทธิศาสนาอยู่ที่เมืองอื่น แล้วออกบวชเป็นดาบสมภิบริวารเป็นอันมาก เข้าไปอาศัยพระราชาอุทยานของพระเจ้าพรหมทัต พระราชาเกิดความเลื่อมใส แต่ก็เห็นการปฏิบัติตัวของพวกดาบสที่ปฏิบัติผิดๆ จึงตรัสกับปุโรหิตว่าไม่น่าจะพ้นจากอบาย สาเกตดาบสพยายามที่จะแก้ตัวให้ศิษย์ของตนว่าผู้ที่มีการศึกษาแต่ยังไม่บรรลุนิธรรมก็ยังไม่พ้นจากทุกข์ แต่จรรยาพร้อมทั้งความสำรวมเท่านั้นเป็นสัจจะ ส่วนปุโรหิตยืนยันว่า พระเวททั้งหลายใช้ว่าจะไร้กัหาไม่ จรรยาพร้อมทั้งความสำรวมเท่านั้นเป็นสัจจะ เพราะบุคคลบรรลุนิธรรมพระเวททั้งหลายแล้วย่อมได้เกียรติบุคคลผู้ฝึกตนดีแล้วด้วยจรรยาพร้อมบรรลุนิธรรมสงบ เมื่อสาเกตดาบสไม่สามารถได้วาหะของปุโรหิตได้ จึงต้องถูกจับสึกและนำไปเป็นคนงานหนักให้พระเจ้าพรหมทัตคนมักโกรธ คนถือตัวจัดยอมไม่เห็นอรรถเห็นธรรม อาจนำพาดนเองพร้อมทั้งหมู่คณะให้ประสบความทุกข์ความเดือดร้อนได้ (ขุ.ชา.ฉก.(ไทย) ๒๓/๘/๒๒๘)

เสตัพยะ, ชาวเมือง: ชาวเมืองเสตัพยะ, ชาวเมืองที่ตั้งอยู่ในแคว้นโกศล, เมืองที่สมณกุมารกัสปะพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ประมาณ ๕๐๐ รูปพักอยู่ ณ ป่าไม้สีเขียวทางทิศเหนือเมืองเสตัพยะและได้ถวายพระพรแต่พระเจ้าปายาสี เรื่องโลกอื่นไม่มีเป็นต้น, ในปายาสีสูตร เรื่องพระเจ้าปายาสี พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เจ้าปายาสี มีความเห็นชั่วเช่นนี้เกิดขึ้นว่า โลกอื่นไม่มี โอบปาตีกสัตว์ไม่มี ผลวิบากแห่งกรรมที่ทำดีและทำชั่วไม่มี พรหมณัถและคหบดีชาวเมืองเสตัพยะได้ฟังข่าวว่า “ท่านสมณกุมารกัสปะผู้เป็นสาวกของพระสมณโคตมกำลังจาริกอยู่ในแคว้นโกศลพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่

ใหญ่ประมาณ ๕๐๐ รูป ถึงเมืองเสตัพพะโดยลำดับ กำลังพักอยู่ ณ ป่าไม้สี่เสียดทางทิศเหนือเมืองเสตัพพะ ท่านสมณกุมารกัสสปะนั้น มีชื่อเสียงดังงามขจรไปอย่างนี้ว่า ‘เป็นผู้ฉลาดเฉียบแหลม มีปัญญา เป็นพหูสูต กล่าวถ้อยคำไพเราะ ปฏิภาณดี เป็นผู้เจริญและเป็นพระอรหันต์ การได้เห็นพระอรหันต์เช่นนั้นเป็นการดีแท้’ ท่านพระกุมารกัสสปะถวายพระพรว่า “มหาบพิตร อาตมภาพ ไม่เคยเห็น หรือได้ยินบุคคลผู้มีวาตะอย่างนี้ มีปฏิภาณอย่างนี้ ทำไมพระองค์จึงตรัสอย่างนี้ว่า ‘แม้เพราะเหตุนี้ โลกอื่นไม่มี โอปปาติกสัตว์ไม่มี ผลวิบากแห่งกรรมที่ทำดีและทำชั่วไม่มี’(ที.ม.(ไทย)๑๐/๔๐๗/๓๔๑, (ที.ม.(ไทย)๑๐/๔๐๘/๓๔๒, (ที.ม.(ไทย)๑๐/๔๐๙/๓๔๓)

เสตัพพะเมือง: เมืองเสตัพพะตั้งอยู่แคว้นโกศล, เมืองที่เจ้าปายาสิปกครอง, เมืองที่อุตมสมบูรณแห่งพันธัญญะอาหาร, เมืองที่โทณพราหมณ์เห็นรอยงจักรมีซี่ก่าพันซี่ที่รอยพุทธพระบาทในปายาสีสูตร กล่าวถึงพระกุมารกัสสปะกำลังจาริกอยู่ในแคว้นโกศล พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ประมาณ ๕๐๐ รูป ถึงเมืองเสตัพพะของชาวโกศล พักอยู่ ณ ป่าไม้สี่เสียดทางทิศเหนือเมืองเสตัพพะ สมัยนั้น เจ้าปายาสิปกครองเมืองเสตัพพะ ซึ่งมีประชากรและสัตว์เลี้ยงมากมาย มีพืชพันธัญญะอาหาร และน้ำ หญ้าอุตมสมบูรณ มีพระราชทรัพย์ที่พระเจ้าปเสนทิโกศลพระราชทานปูนบำเหน็จให้เป็นพรหมไทย ในโทณสูตร กล่าวถึงพระผู้มีพระภาคเสด็จทางไกลระหว่างเมืองอุกกัฏฐะกับเมืองเสตัพพะ โทณพราหมณ์ก็ได้เดินทางไกลระหว่างเมืองอุกกัฏฐะกับเมืองเสตัพพะ ได้เห็นรอยงจักรมีซี่ก่าตั้งพันซี่ มีกง มีตุ้มครบ มีส่วนประกอบครบทุกอย่างที่รอยพระบาทของพระผู้มีพระภาค (ที.ม.(ไทย)๑๐/๔๐๖/๓๔๑, (ที.ม.(ไทย)๑๐/๔๐๗/๓๔๑, (ที.ม.(ไทย)๑๐/๔๐๘/๓๔๒อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๓๖/๕๘,ขุ.สุ.(ไทย)๒๕/๑๐๑๙/๗๔๑)

เสตัพพาราม: อารามชื่อเสตัพพะ ตั้งอยู่ในแคว้นโกศล, เมืองที่เจ้าปายาสิปกครอง, เมืองที่กัสสปพุทธเจ้าดับขันธปรินิพพาน ในกัสสปพุทธวงศ์ พระประวัติอดีตของพระกัสสปพุทธเจ้า สมัยต่อจากพระพุทธเจ้าพระนามว่าโกนาคมนะ พระชินศาสดาพระนามว่ากัสสปะ เสด็จดับขันธปรินิพพานที่เสตัพพาราม พระสถูปของพระชินเจ้านั้นที่เสตัพพารามนั้น สูงถึง ๑ โยชน์ (ขุ.พุทธ.(ไทย)๓๓/๕๑/๗๑๘)

เสตัจฉณเถรคาถา : ภาซิตของพระเสตัจฉณะ,คาถาของพระเสตัจฉณะ ท่านพระเสตัจฉณะกล่าวไว้ว่า ชนทั้งหลายที่ยังถูกมานะหลอกลวง เศร้าหมองในสังขารทั้งหลาย ถูกลาภและความเสื่อมลาภครอบงำได้ ย่อมบรรลุมาริไม่ได้ (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๑๐๒/๓๔๐)

เสตุทายกเถรภาพทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระเสตุทายกเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๙๑ ท่านได้สร้างสะพานถวายพระพุทธเจ้าพระนามว่าวิปัสสี ผู้กำลังเสด็จจกรมอยู่ เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่ได้พบทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ได้บรรลุมาริ ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๖/๑๐๖)

เสตุมานพ: มานพชื่อเสตุ, มานพที่บรรลอรหันต์ขณะเป็นคฤหัสถ์ในคิหิสอรหาคติกา เรื่องท่านปรวาทิ ถามสกวาทิว่า ยสกุลบบุตร อุตตยคหบดี เสตุมานพ บรรลอรหันต์ผลขณะมีเพศคฤหัสถ์มิใช่หรือ สกวาทิตอบว่า ใช่ ปรวาทิถามว่า หากยสกุลบบุตรอุตตยคหบดี

เสตุมาณพ บรรลุอรหัตตผลขณะมีเพศศฤหส์ตั้งนั้น ท่านจึงควรรยอมรับว่า “ศฤหส์ เป็นพระอรหันต์ได้” (อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๓๘๗/๔๐๑)

เสทกสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมเทศนาที่เสทกนิคม พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ เสทกนิคมได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เธอทั้งหลายพึงปฏิบัติสติปัฏฐาน ๔ เพื่อเป็นการรักษาตนและรักษาผู้อื่น เหมือนอาจารย์กับศิษย์ซึ่งเป็นนักไตรราว ขึ้นไตรราวไม้ไผ่ ต้องรักษาซึ่งกันและกัน จึงจะไตรราวได้ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๓๘๕/๒๔๑)

เสนกชาดก : พระสูตรว่าด้วยเสนกบัณฑิต มีเนื้อความอธิบายว่า อำมาตย์โพธิสัตว์ชื่อเสนกะ ได้ช่วยชีวิตพราหมณ์ชราผู้หลงภรรยาให้พ้นจากถูกงูกัดตาย เพราะภรรยาใช้ให้แกไปเที่ยวหาขอเงินเพื่อนำมาซื้อทาสชายหญิงให้นางได้ใช้ ในขณะที่เดินกลับบ้านได้แวะพักกลางทางเพื่อลงอาบน้ำ งูเห่าได้เลื้อยเข้าไปกินอาหารในยามของแก เมื่อขึ้นจากน้ำแล้วพราหมณ์ได้ถ้อยยามไปโดยไม่พิจารณา เทวดาได้แสดงตนบอกว่าถ้าแกพักกลางทางแกจักตาย ถ้าไปถึงบ้านภรรยาจักตาย พราหมณ์เฒ่าไม่รู้จักทำอย่างไร จึงเดินร้องให้ไปตามทาง พระโพธิสัตว์เห็นเข้าจึงสอบถามสาเหตุ พราหมณ์เล่าสาเหตุทั้งหมดให้ฟัง บุโรหิตพิจารณาแล้วเข้าใจว่าในขณะที่พราหมณ์พักที่ทำน้ำ งูเห่าในที่นั้นคงจักเข้าไปอยู่ในถุญยามของแก จึงให้เปิดปากถุญยามออกดูก็พบงูเห่าตัวหนึ่งให้เอาไม้ไผ่ออกไป พราหมณ์ดีใจมากที่รอดตายได้กล่าวสรรเสริญพระราชาที่มีอำมาตย์ที่มีปัญญาและได้นำทรัพย์ ๓๐๐ กหาปณะที่หาขอทานมาได้มอบให้พระโพธิสัตว์ พระโพธิสัตว์กล่าวว่าบัณฑิตทั้งหลายย่อมไม่รับค่าจ้างเพราะกาลาที่วิจิตร แล้วให้พรแก่พราหมณ์ให้เดินทางกลับบ้านโดยปลอดภัย ให้มีแต่คนรัก และมีความสุข อำนาจของความรักความใคร่ทำให้ชายแก่ต้องทนลำบากแทบเอาชีวิตไม่รอด ย่อมทำตามใจภรรยาผู้นอกใจเพียงเพื่อจะเอาใจเธอ มนุษย์เป็นอันมากต้องตายเพราะต้องการสนองตัณหาของตน (ขุ.ชา.สตตก.(ไทย) ๒๗/๔๖/๒๖๓)

เสนกเถรคาถา : ภาษิตของพระเสนกเถระ,คาถาของพระเสนกเถระ ท่านพระเสนกเถระกล่าวเปล่งอุทานว่า เป็นการดีหนอที่เราได้มาใกล้ทำน้ำคยาในวันเพ็ญเดือน ๔ เพราะได้เห็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมอันประเสริฐ ซึ่งพระองค์มีพระรัศมีมากอย่าง เป็นพระคณาจารย์ ผู้ถึงความเป็นผู้เลิศ ทรงเป็นผู้บำเพ็ญอย่างยอดเยี่ยมของชาวโลกพร้อมทั้งเทวโลก ทรงเป็นผู้ชนะมาร มีพระญาณหาประมาณมิได้ มีอานุภาพมาก มีความเพียรมาก มีความรุ่งเรืองมาก ไม่มีอาสวะ สิ้นอาสวะทั้งมวล เป็นพระศาสดา ไม่มีภัยแต่ที่ไหนๆ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ได้ทรงปลดเปลื้องเรามีนามว่าเสนกะ ผู้เศร้าหมองมานาน ถูกมิจฉาทิฎฐิหุ้มห่อไว้ จากกิเลสเครื่องร้อยรัดทั้งสิ้น (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๒๘๗/๓๘๖)

เสนกบัณฑิต: บัณฑิตชื่อเสนกะ,บัณฑิตผู้ตอบปัญหาพระราชาว่าทานที่ให้แล้วภายหลังไม่เดือดร้อน การให้ของผู้นั้นทำได้ยาก

ในเสนกชาดก กล่าวถึงพระราชาตรัสถามเสนกบัณฑิตว่า ปุกกุสบัณฑิตผู้ฉลาดในธรรมได้แก้เนื้อความแห่งปัญหานั้นแล้ว บัดนี้เราจะถามท่านเสนกบัณฑิตบ้าง เหตุอื่นใดที่ทำไต่ยากกว่านั้นมีอยู่หรือ เสนกบัณฑิตทูลตอบว่า ทานจะน้อยหรือมากก็ตาม

คนก็ควรจะให้ แต่ว่าผู้ใดเมื่อให้แล้ว ภายหลังไม่เดือดร้อน การให้ของผู้นั้นทำได้ยากกว่า เหตุอื่นทั้งหมดทำได้ง่าย ขอเดชะพระเจ้ามีททวะผู้สมมติเทพ ขอพระองค์ทรงทราบอย่างนี้ (ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๔๓/๒๖๒, (ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๔๕/๒๖๒, (ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๔๗/๒๖๓, (ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๓๒๗/๕๒๖)

เส้นประสาท: เป็นหนึ่งในมหาบุริสลักษณะของมหาบุรุษ
ในพรหมายสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงมหาบุริสลักษณะว่า มหาบุรุษมีเส้นประสาทรับรสพระกระยาหารได้ดี ข้อที่ท่านพระโคตมมีเส้นประสาทรับรสพระกระยาหารได้ดีนี้ เป็นลักษณะมหาบุรุษของมหาบุรุษนั้น มีพระหนุดุจคางราชสีห์ ข้อที่ท่านพระโคตมมีพระหนุดุจคางราชสีห์นี้ เป็นลักษณะมหาบุรุษของมหาบุรุษนั้น เป็นต้น (ม.ม.(ไทย)๑๓/๓๘๖/๔๗๗)

เสนาหา: ความรัก, ความสุขสำราญ, อุปมากระแสดันทา, อุปมาของที่เปียกชุ่มด้วยยางเหนียว
ในสุกรโปกถิกาวัตถุกถาว์ถึงเรื่องกระแสดันทาทั้งหลายไหลไปในอารมณ์ทั้งหมด ตัณฑุดจเถาว์ลย์ กังอกงามขึ้น พวกเธอ ครั้นเห็นตัณฑุดจเถาว์ลย์ที่งอกงามนั้น จงตัดรากด้วยปัญญา สัตว์โลกผู้มีแต่โสมนัสซาบซาบ ฉ่ำชื่นด้วยเสนาหา มัวแต่จะแสวงหาความสุขสำราญกันอยู่ จึงต้องเข้าถึงชาติและชราจำไป (ขุ.ธ.(ไทย)๒๕/๓๔๑/๑๓๙, (ขุ.ธ.อ.(บาลี) ๘/๑๐)

เส้นเอ็นเล็ก: อวัยวะส่วนภายในของสัตว์, อุปมาการแยกหนึ่งแม่โคกับลูกโคที่ไม่ใช่เนื้อเดียวกัน
ในนันทโกวาทสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงการแยกส่วนจากกันว่า คนฆ่าโคผู้ชำนาญโน้น ฆ่าแม่โคแล้ว แยกส่วนเนื้อไว้ข้างใน แยกส่วนหนังไว้ข้างนอก ใช้หนังนั้นนั้นแหละคลุมแม่โคนั้นไว้ ฟังกล่าวอย่างนี้ว่า ‘แม่โคตัวนี้เราประกอบไว้ด้วยหนังผืนนี้ผืนเดียวเท่านั้น’ ถึงอย่างนั้น แม่โคนั้นก็แยกกันแล้วจากหนังผืนนั้นนั่นเอง (ม.อุป.(ไทย)๑๔/๔๐๔/๔๕๙, (ม.อุป.(ไทย)๑๔/๔๑๓/๔๖๘)

เส้นเอ็นใหญ่: อวัยวะส่วนภายในของสัตว์, อุปมาการแยกหนึ่งแม่โคกับเนื้อโคที่ไม่เป็นเนื้อเดียวกัน
ในนันทโกวาทสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงมหาบุริสลักษณะกับน้องหญิงทั้งหลายว่า เปรียบเหมือนคนฆ่าโคผู้ชำนาญฆ่าแม่โคแล้ว แยกส่วนเนื้อไว้ข้างใน แยกส่วนหนังไว้ข้างนอก ใช้หนังนั้นนั้นแหละคลุมแม่โคนั้นไว้ แล้วฟังกล่าวอย่างนี้ว่า ‘แม่โคตัวนี้เราประกอบไว้ด้วยหนังผืนนี้เท่านั้น’ คนฆ่าโคนั้น กล่าวชอบหรือไม่ น้องหญิงทั้งหลายกราบทูลว่า ไม่ชอบ เจ้าข้า (ม.อุป.(ไทย)๑๔/๔๐๔/๔๕๙, (ม.อุป.(ไทย)๑๔/๔๑๓/๔๖๘)

เสนา,เสนา ๔ เหล่า: กองทัพ, กิเลสเช่นรูปอันเป็นที่ชื่นใจ, เสนามาร, เสนา ๔ เหล่า คือ เหล่าช้าง เหล่าม้า เหล่ารถ เหล่าราบ
ตัวอย่างในกาลีสสูตร เรื่องอุบาสิกาชื่อกาลี พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อุบาสิกาชื่อกาลี ชาวกรุงกัณฐะ เข้าไปหาท่านพระมหากัจจนะ ได้ถามท่านว่า พระผู้มีพระภาคได้ตรัสพระดำรัสนี้ไว้ในกุมาริปัญหาว่า การบรรลุประโยชน์ เป็นความสงบแห่งหทัย เราชนะเสนา ที่มีรูปเป็นที่รักเป็นที่ชื่นใจแล้ว เป็นผู้เดียวเพ่งอยู่ ได้ตรัสรู้ความสุขโดยลำดับ เราจึงไม่ต้องอ้าบบุคคลเป็นพยาน อรรถกถาอธิบายว่า เสนามาร คือ กาย

- ทุจจริต วจีทุจจริต มโนทุจจริต (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๒๐/๑๗๙, ม.อุป.(ไทย)๑๔/๒๗๒/๓๒๐,ม.อุป.(ไทย) ๑๔/๒๘๘/๓๔๖,อง.ทสก.(ไทย)๒๔/๒๖/๕๗,ช.สุ.(ไทย)๒๕/๙๒๑/๗๒๑,อง.ทสก.อ.(บาลี) ๓/๒๖/๓๓๔,ช.สุ.อ.(บาลี) ๒๙/๑๔๙/๒๗๗)
- เสนาภกา:** เรื่องกองทัพ, พูดถึงเรื่องกองทัพ, เป็นหนึ่งในไตรจกานกถา
ในปฐมกถาวัฏสุตตร พระผู้มีพระภาคตรัสเมื่อประทับอยู่กรุงสาวัตถี สมัยนั้นแล ภิกษุจำนวนมากกลับจากบิณฑบาตในเวลาหลังภัตตาหาร นั่งประชุมกันที่หอฉัน สนทนาไตรจกานกถาต่าง ๆ คือ (๑) ราชกถา เรื่องพระราช (๒) โจรกถา เรื่องโจร (๓) มหามัตตกถา เรื่องมหาอำมาตย์ (๔) เสนาภกา เรื่องกองทัพ เป็นต้น (วิ.ม.(ไทย)๕/๒๕๐/๑๙, อง.ทสก.(ไทย)๒๔/๖๙/๑๕๐)
- เสนานীগุฎุมพี:** กุฎุมพีชื่อเสนา, แม่ของสุชาดา, นางผู้เลิศในการเข้าถึงสรวงก่อน
ในเอตทัคควรรคกล่าวถึงสุชาดาธิดาของเสนานীগุฎุมพีเลิศกว่าอุบาสิกาสาวิกาทั้งหลายของเราผู้ถึงสรวงก่อน (อง.เอกก.(ไทย)๒๐/๒๕๘/๓๒)
- เสนาบตี:** แม่ทัพทหาร, แม่ทัพของพระราช, อุปมาอมนุษย์ทั้งหลายที่ไม่เชื่อฟังท้าวมหาราช, อุปมามหาโจรผู้ไม่เชื่อฟังเสนาบตีของพระราช
ในอาฏานาฎียสุตตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงอมนุษย์ทั้งหลาย ที่ดุร้าย โหดเหี้ยม ทำเกินเหตุ อมนุษย์เหล่านั้นไม่เชื่อฟังท้าวมหาราช ไม่เชื่อฟังเสนาบตีของท้าวมหาราช ไม่เชื่อฟังผู้ช่วยเสนาบตีของท้าวมหาราช อมนุษย์เหล่านั้น เรียกว่า เป็นศัตรูของท้าวมหาราช เหมือนมหาโจรทั้งหลายในแคว้นแคว้นของพระราชผู้ครองแคว้นมคธ มหาโจรเหล่านั้นไม่เชื่อฟังพระราช ไม่เชื่อฟังเสนาบตี ไม่เชื่อฟังผู้ช่วยเสนาบตี (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๘๒/๒๓๐,ม.ม.(ไทย)๑๓/๓๙๙/๔๙๖,ช.จิริยา.(ไทย)๓๓/๕๙/๗๖๕)
- เสนาบตียักษ:** กองทั่วยักษ์, เสนาบตียักษ คือ อินทะ, โสมะ, วรณะ เป็นต้น
ในอาฏานาฎียสุตตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงพุทธบริษัทที่ ฟังกกล่าวโทษ ร้องทุกข์ ร้องเรียนต่อยักษ มหายักษ เสนาบตียักษ มหาเสนาบตียักษเหล่านี้ว่า ‘ยักษนี้สิ่งยักษนี้เข้าสิง ยักษนี้ระราน ยักษนี้รุกรานยักษนี้เบียดเบียน ยักษนี้บีบคั้น ยักษนี้ไม่ยอมปล่อย’ (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๘๒/๒๓๑, (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๙๒/๒๔๔)
- เสนามาร:** กองทัพมาร, ตัณหา, ถีนมิทธะความหดหู่แห่งงาซิมเซา, ความกลัว, วิจิกิจฉา (ความลังเลสงสัย), มกขะ(ลบหลู่คุณท่าน) และถัมภะ(หัวดี้อ),ลาภ ความสรรเสริญ สักการะ และยศที่ได้มาผิด ๆ, การยกตนข่มผู้อื่น
ในอัญญาตราริราเถรีคถา ภาชิตของพระธีราเถรีอีกรูปหนึ่ง กล่าวถึงพระธีราเถรีอีกรูปหนึ่งรับพระพุทโธวาทแล้วได้กล่าวภาชิตนี้ว่า ธีราภิกษุณี ผู้อบรมอินทรีย์แล้ว ด้วยธรรมทั้งหลายที่ทรงไว้ ย่อมชนะมารพร้อมทั้งเสนามาร (ที.ม.(ไทย)๑๐/๓๔๒/๒๗๑, (ที.ม.(ไทย)๑๐/๓๔๓/๒๗๒, ม.ม.(ไทย)๑๓/๓๙๙/๔๙๗,ส.ส.(ไทย)๑๕/๑๖๑/๒๑๔,อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๑๓/๒๔,ช.อุติ.(ไทย)๒๕/๕๗/๔๑๑, ช.อุติ.(ไทย)๒๕/๖๒/๔๑๘,ช.เถรี.(ไทย)๒๖/๗/๕๕๓,๒๖/๖๕/๕๖๖, ช.เถรี.(ไทย)๒๖/๑๗๗/๓๖๑)
- เสนาราม:** อารามที่พระชินศาสดาผู้ประเสริฐพระนามว่าปุสสะเสด็จดับขันธปรินิพพาน

ในปุสสุททวงศ์ กล่าวถึงพระประวัติของพระปุสสุททเจ้าว่า ในมณฑลทักปันนั้น ได้มีพระศาสดาผู้ยอดเยี่ยมพระนามว่าปุสสะ พระองค์ตรัสสอนเวไนยสัตว์เป็นจำนวนมาก ทรงช่วยหมู่ชนให้ข้ามพ้นได้เป็นจำนวนมาก พระองค์ผู้เป็นไปกับสาวกเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว พระชินศาสดาผู้ประเสริฐพระนามว่าปุสสะ เสด็จดับขันธปรินิพพานที่เสนาราม พระบรมสารีริกธาตุของพระองค์ แผ่ไปอย่างกว้างขวางในนานาอารยประเทศ (ขุ.พุทฺธ.(ไทย)๓๓/๒๕/๖๘๔)

เสนาสนคหาปกะ: ภิกษุผู้ได้รับแต่งตั้งจากสงฆ์ให้เป็นเจ้าหน้าที่จัดเสนาสนะ, ภิกษุผู้รู้เสนาสนะที่จัดแจงพึงได้รับแต่งตั้ง, ภิกษุผู้ไม่รู้เสนาสนะที่จัดแจงไม่พึงได้รับแต่งตั้งให้ดูเสนาสนะ ในเสนาสนบัญญัติปกสุดตาทิ กล่าวถึง สงฆ์ไม่พึงแต่งตั้งให้เป็นเสนาสนคหาปกะ เพราะไม่รู้จักเสนาสนะที่จัดแจงแล้วและเสนาสนะที่ยังมิได้จัดแจง สงฆ์พึงแต่งตั้งให้เป็นเสนาสนคหาปกะเพราะรู้จักเสนาสนะที่จัดแจงแล้วและเสนาสนะที่ยังมิได้จัดแจง (อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๒๗๓/๔๐๑, อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๒๗๔/๔๐๑, อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๒๗๕/๔๐๑, อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๒๗๖/๔๐๑, วิ.อ.(บาลี)๓/๓๑๘/๒๒๘-๓๔๑)

เสนาสนทายกเถรปทาน : ประวัตินิเวศิตชาติของพระเสนาสนทายกเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๙๔ ท่านเคยถวายเครื่องบูชาไปไม่แต่พระพุทธเจ้าพระนามว่าสิทธัตถะ เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่ได้พบทุกตเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุประอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๔๕/๒๔๕)

เสนาสนบัญญัติปกสุดตาทิ : พระสูตรว่าด้วยภิกษุเสนาสนบัญญัติปกเป็นต้น พระผู้มีพระภาคตรัสว่า คุณสมบัติของภิกษุที่สงฆ์ไม่พึงแต่งตั้งให้เป็นเสนาสนบัญญัติปกเป็นต้นและที่สงฆ์พึงแต่งตั้งให้เป็นเสนาสนบัญญัติปกเป็นต้นอย่างละ ๕ เหมือนในภัตตพเทศกสูตร ต่างกันเพียงประการที่ ๕ เท่านั้น คือ สำหรับคุณสมบัติ ทั้ง ๔ อันได้แก่ (๑) ลำเอียงเพราะชอบ (๒) ลำเอียงเพราะชัง (๓) ลำเอียงเพราะหลง (๔) ลำเอียงเพราะกลัว)

(๒.เสนาสนบัญญัติปกสูตร) คุณสมบัติของภิกษุที่สงฆ์ไม่พึงแต่งตั้งให้เป็นเสนาสนบัญญัติปก (คือผู้ได้รับแต่งตั้งจากสงฆ์ให้เป็นเจ้าหน้าที่จัดแจงเสนาสนะ) ประการที่ ๕ คือ ไม่รู้จักเสนาสนะที่จัดแจงแล้วและเสนาสนะที่ยังมิได้จัดแจง ส่วนคุณสมบัติของภิกษุที่สงฆ์พึงแต่งตั้งให้เป็นเสนาสนบัญญัติปก ประการที่ ๕ คือ รู้จักเสนาสนะที่จัดแจงแล้วและเสนาสนะที่ยังมิได้จัดแจง

(๓.เสนาสนคหาปกสูตร) คุณสมบัติของภิกษุที่สงฆ์ไม่พึงแต่งตั้งให้เป็นเสนาสนคหาปกะ(คือผู้ได้รับแต่งตั้งจากสงฆ์ให้เป็นเจ้าหน้าที่จัดแจงเสนาสนะ) ประการที่ ๕ คือ ไม่รู้จักเสนาสนะที่จัดแจงแล้วและเสนาสนะที่ยังมิได้จัดแจง ส่วนคุณสมบัติของภิกษุที่สงฆ์พึงแต่งตั้งให้เป็นเสนาสนคหาปกะ ประการที่ ๕ คือ รู้จักเสนาสนะที่จัดแจงแล้วและเสนาสนะที่ยังมิได้จัดแจง

(๔.ภันฑาคาริกสูตร) คุณสมบัติของภิกษุที่สงฆ์ไม่พึงแต่งตั้งให้เป็นภันฑาคาริกะ (คือผู้ได้รับแต่งตั้งจากสงฆ์ให้เป็นเจ้าหน้าที่รักษาเรือนคถ) ประการที่ ๕ คือ ไม่

ที่สงฆ์พึงแต่งตั้งให้เป็นอารามเปสกะ ประการที่ ๕ คือ รู้จักคนวัดที่ใช้แล้วและคนวัดที่ยังไม่ได้ใช้

(๑๔.สามเณรเปสกะสูตร)คุณสมบัติของภิกษุที่สงฆ์ไม่พึงแต่งตั้งให้เป็นสามเณรเปสกะ ประการที่ ๕ คือ ไม่รู้จักสามเณรที่ใช้แล้วและสามเณรที่ยังไม่ได้ใช้ ส่วนคุณสมบัตินี้ของภิกษุที่สงฆ์พึงแต่งตั้งให้เป็นสามเณรเปสกะ ประการที่ ๕ คือ รู้จักสามเณรที่ใช้แล้วและสามเณรที่ยังไม่ได้ใช้ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๒๗๓-๒๘๕/๔๐๑)

เสนาสนปัญหาปะ: ภิกษุผู้ฉลาดในการจัดแจงเสนาสนะ,ภิกษุผู้ได้รับแต่งตั้งจากสงฆ์ให้เป็นเจ้าหน้าที่จัดแจงเสนาสนะ,พระทัฬหฬลบุตรได้รับแต่งตั้งให้เป็นเสนาสนปัญหาปะนี้

ในปฐมพุทธุทโทสติกขาบทินิทานวัตถุ กล่าวถึงการแต่งตั้งภิกษุให้เป็นเสนาสนปัญหาปะด้วยญัตติว่า ขอสงฆ์จงฟังข้าพเจ้า ถ้าสงฆ์พร้อมกันแล้ว พึงแต่งตั้งท่านพระทัฬหฬลบุตรให้เป็นเสนาสนปัญหาปะและกัตตทุเทศกะ นี่เป็นญัตติ ท่านรูปใดเห็นด้วย ท่านรูปนั้นพึงนิ่ง ท่านรูปใดไม่เห็นด้วย ท่านรูปนั้นพึงทักท้วง สงฆ์เห็นด้วย เป็นมติอย่างนี้ (วิ.มหา.(ไทย)๑/๓๘๐/๔๑๓,อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๒๗๓/๔๐๑,อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๒๗๔/๔๐๑,อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๒๗๕/๔๐๑,อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๒๗๖/๔๐๑)

เสนาสนสูตร : พระสูตรว่าด้วยองค์ประกอบของเสนาสนะ พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุผู้ประกอบด้วยองค์ ๕ คือ (๑) มีศรัทธา เชื่อพระปัญญาตรัสรู้ของพระตถาคต (๒) มีอาทรน้อย มีโรคเบาบาง ประกอบด้วยไพธาดุสำหรับย่อยอาหาร สม่่าเสมอ ไม่เย็นจัด ไม่ร้อนจัด เป็นปานกลาง ควรแก่การบำเพ็ญเพียร (๓) ไม่โอ้อวด ไม่มีมารยาทำตนให้เปิดเผยตามความเป็นจริงในศาสนาหรือในเพื่อนพรหมจารีผู้รู้ทั้งหลาย (๔) ปราศจากความเพียร เพื่อละอกุศลธรรม เพื่อให้กุศลธรรมเกิด มีความเข้มแข็ง มีความบากบั่นมั่นคง ไม่ทอดธุระในกุศลธรรมทั้งหลาย และ(๕) มีปัญญาเป็นเครื่องพิจารณาเห็นทั้งความเกิดและความดับอันเป็นอริยะ ข้าแรกก็เลสให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบอาศัยใช้สอยเสนาสนะอันประกอบด้วยองค์ ๕ คือ (๑) อยู่ไม่ไกลนัก ไม่ใกล้นัก มีทางไปมาสะดวก กลางวันไม่พลุกพล่าน กลางคืนมีเสียงน้อย ไม่อึกทึก มีเหลือบ ยุง ลม แดด และสัตว์เลื้อยคลานกระทบน้อย (๒) เมื่อภิกษุอยู่ในเสนาสนะนั้น มีจีวรบิณฑบาต เสนาสนะ และเภสัชที่เกิดขึ้นโดยไม่ผิดเคื่องเลย (๓) ภิกษุผู้เฒ่าทั้งหลายเป็นพหูสูต เรียนจบคัมภีร์(คือเรียนจบพระไตรปิฎก ๕ นิกาย มีทีฆนิกาย เป็นต้น) ทรงธรรม ทรงวินัย ทรงมาติกาอยู่ในเสนาสนะนั้น (๔) ภิกษุนั้นเข้าไปหาภิกษุผู้เฒ่าเหล่านั้น ในเวลาที่สมควรแล้ว จึงสอบถาม ได้ถามว่า พุทธพจน์นี้เป็นอย่างไร เนื้อความแห่งพุทธพจน์นี้เป็นอย่างไร และ(๕) ภิกษุผู้เฒ่าเหล่านั้น ย่อมเปิดเผยข้อที่ยังไม่เปิดเผย ทำข้อที่เข้าใจยากให้เข้าใจง่ายและบรรเทาความสงสัยในธรรมที่น่าสงสัยหลายอย่างแก่ภิกษุนั้น ไม่นานนักจะทำให้แจ้งแจ่มชัด ปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะ (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๑/๑๗)

เสนาสนะ: ที่อยู่,ที่นอนและที่นั่ง, เสนาสนะสงฆ์, กุฎีสงฆ์, การให้กล่าวเพ่งโทษผู้อื่น

ตัวอย่างในอุทฺตมปิณฑกสิกาบพ การกล่าวให้ฟังโทษว่า พระเมตตียะและพระภุมมชก
 กะเป็นพระบวชใหม่ มีบุญน้อย เสนาสนะของสงฆ์ขึ้นแล้ว ภัตตาหารก็ขึ้นแล้ว ก็ตกถึง
 ท่านทั้งสองนี้ ท่านไม่ยินดี จึงให้ภิกษุทั้งหลายฟังโทษพระทัฬหฬลบุตรว่า จัดแจง
 เสนาสนะด้วยอคติ บรรดาภิกษุผู้มักน้อย จึงตำหนิ ประณาม โพนทนาพระเมตตียะ
 และพระภุมมชก พระผู้มีพระภาคทรงพระบัญญัติว่า ภิกษุต้องอาบัติปาจิตตีย์
 เพราะกล่าวให้ผู้อื่นฟังโทษ (วิ.มหา.(ไทย)๒/๑๐๓/๒๘๗,๒/๑๐๘/๒๙๑,วิ.ภิกฺณี.(ไทย)
 ๓/๑๐๔๘/๒๘๐,วิ.ม.(ไทย)๔/๗๓/๑๐๒,ที.สี.(ไทย)๙/๑๘๔/๖๒,ที.สี.(ไทย)๙/๑๘๗/
 ๖๓,ที.สี.(ไทย)๙/๒๑๖/๗๓,ที.สี.(ไทย)๙/๔๕๗/๒๐๑,ที.ม.(ไทย)๑๐/๙๐/๕๑,ที.ม.
 (ไทย)๑๐/๓๒๐/๒๔๘,ที.ม.(ไทย)๑๐/๓๖๗/๒๙๕)

เสนาสนะใกล้บ้าน:เสนาสนะที่อยู่ระแวกบ้าน, เสนาสนะอยู่ไม่ไกลบ้าน, กล่าวถึงพักกุละผู้ไม่รู้จักรการ
 นอนตลอดเวลาในเสนาสนะใกล้บ้าน

ในพักกุละตเถรจฉริยพทฺสูตร กล่าวถึงท่านพักกุละผู้ไม่รู้จักรการนอนตลอดเวลา ๘๐
 พรรษา ท่านปฏิญญาจะจำไว้ว่า เป็นธรรมอันน่าอัศจรรย์ ไม่เคยปรากฏ เมื่อเราบวช
 มาตลอดเวลา ๘๐ พรรษา เราไม่รู้จักรการจำพรรษาในเสนาสนะใกล้บ้านเลย เป็น
 ธรรมอันน่าอัศจรรย์ ไม่เคยปรากฏ เราเป็นผู้มีกิเลส ฉันทินทบาทของชาวแวนแคว้น
 ๗ วันเท่านั้น ในวันที่ ๘ ก็ได้บรรลุอรหัตตผล (ม.อุป.(ไทย)๑๔/๒๑๑/๒๔๕)

เสนาสนะปัญญาปกะ: ภิกษุผู้รอบรู้การจัดแจงเสนาสนะ, ตำแหน่งตามคุณสมบัติของพระทัฬหฬล
 บุตร, ภิกษุผู้เลิศในการจัดแจงเสนาสนะ
 ในสมถขันธกะ สติวินัย กล่าวถึงญาติที่สงฆ์พร้อมกันแต่งตั้งท่านพระทัฬหฬลบุตร
 ให้เป็นเสนาสนปัญญาปกะและภัตตทุเทศกะ ท่านรูปใดเห็นด้วยท่านรูปนั้นพึงนั่ง
 ท่านรูปใดไม่เห็นด้วย ท่านรูปนั้นพึงทักท้วง สงฆ์เห็นด้วย ฉะนั้นจึงนั่ง (วิ.จู.(ไทย)๖/
 ๑๙๐/๓๐๑,วิ.จู.(ไทย)๖/๑๘๙/๓๐๑)

เสนาสนะป่า: เสนาสนะในป่า, วัดป่า,เสนาสนะมีระยะจากบ้าน ๕๐๐ ชั่วธนูเป็นอย่างต่ำ,
 คุณสมบัติของภิกษุผู้ตั้งอยู่ในอธิปัตถนธรรม
 ในสิกขาบทวิภังค์ พระผู้มีพระภาคทรงพระบัญญัติ ว่า ภิกษุจำพรรษาแล้วหวังจะอยู่
 ในเสนาสนะป่าที่รู้กันว่าน่าหวาดระแวง มีภัยน่ากลัว จนถึงวันเพ็ญเดือน ๑๒ พึงเก็บ
 ไตรจิวรผินไผ่ผืนหนึ่งไว้ในละแวกบ้านได้ ภิกษุอธิปัตถนธรรม กล่าววว่า ภิกษุพึงหวัง
 ได้แต่ความเจริญอย่างเดียว ไม่มีความเสื่อมเลย ถ้าตราบใดเท่าที่ภิกษุยังเป็นผู้มุ่งหวัง
 เสนาสนะป่าเช่นนี้ (วิ.มหา.(ไทย)๒/๖๕๔/๑๗๔,ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๓๖/๘๓)

เสนาสนะอันเจียบสัจด์,เสนาสนะอันสัจด์:เสนาสนะตั้งอยู่ในป่า, โคนต้นไม้, ซอกเขา, ถ้ำ ป่าทึบ,
 เสนาสนะที่สงบปราศจากเสียงรบกวน

ในปฐมโยธาชีวสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงภิกษุในธรรมวินัยนี้เป็นผู้พิชิตสงคราม ยึด
 ค่ายสงครามนั้นไว้ได้ คือ มาตุคามเข้าไปหาภิกษุในธรรมวินัยนี้ผู้ไปสูป่า ไปสู่โคนไม้
 หรือไปสู่เรือนว่าง แล้วนั่งทับ นอนทับ ช่มชื่น เธอถูกมาตุคามนั่งทับ นอนทับ ช่มชื่น
 อยู่ ไม่พัวพัน หลีกออกได้ แล้วหลีกไปตามความประสงค์ เธอพักอยู่ ณ เสนาสนะอัน
 เจียบสัจด์ คือ ป่า โคนไม้ ภูเขา ซอกเขา ถ้ำ ป่าช้า ป่าทึบ ที่แจ้ง ไปสู่เรือนว่าง

(อง.ปณจก.(ไทย)๒๒/๗๕/๑๒๙,อง.ปณจก.(ไทย)๒๒/๗๖/๑๓๗,อง.ปณจก.(ไทย)๒๒/๗๘/๑๔๐,อง.ปณจก.(ไทย)๒๒/๘๐/๑๔๗)

เสนิยะ, ซีเปล็อย: ซีเปล็อยชื่อเสนิยะ, ซีเปล็อยผู้ประพตีกุกรวัตรท่าตะกุกตั้งสุนัข

ในกุกรวัตรตีกุสตร เรื่องการประพตีกุกรวัตรเลียนแบบสุนัข พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุตรของชาวโกลิยะชื่อปุณณะผู้ประพตีกุกรวัตรและซีเปล็อยชื่อเสนิยะผู้ประพตีกุกรวัตร ได้เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ทั้งสองได้ ถวายอภิวัตพระผู้มีพระภาคแล้วนั้น ณ ที่สมควร ส่วนซีเปล็อยชื่อเสนิยะ ได้สนทนาปราศรัยพอเป็นที่บันเทิงใจ พอเป็นที่ระลึกถึงกันแล้ว ก็แสดงท่าตะกุกดุจสุนัขแล้วนั้น ณ ที่สมควร (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๗๘/๗๕)

เสบียง: อาหารที่จะนำไปกินระหว่างเดินทาง, เสบียงที่ควรแก่ผู้ควรรับ เช่น วิชชาจรณสัมปันโน เป็นพระชีณาสพ อยู่จบพรหมจรรย์

ตัวอย่างในอานาปานัสสติสูตร เมื่อพระผู้มีพระภาคทรงตรวจดูภิกษุสงฆ์ ซึ่งนั่งเจียบอยู่ จึงได้รับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลายมาตรัสว่า บริษัทนี้ไม่สนทนากัน นั่งเจียบเสียง ดำรงอยู่ในสารธรรมอันบริสุทธิ์ ภิกษุสงฆ์บริษัทนี้ เป็นเช่นเดียวกันกับบริษัทที่ควรแก่ของที่เขานำมาถวาย ควรแก่ของต้อนรับ ควรแก่ทักษิณาทาน ควรแก่การทำอัญชลี เป็นนอบนุญอันยอดเยี่ยมของโลก ภิกษุสงฆ์นี้เป็นเช่นเดียวกันกับบริษัทที่เขาถวายของน้อยแต่มีผลมาก และถวายของมากก็ยิ่งมีผลมากขึ้น ภิกษุทั้งหลาย ในภิกษุสงฆ์นี้มีภิกษุผู้เป็นอรหันตชีณาสพ อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ปลงภาระได้แล้ว บรรลุประโยชน์ตนโดยลำดับแล้ว ลีลาภสังโยชน์แล้ว หลุดพ้นแล้วเพราะรู้โดยชอบ (ม.อุป.(ไทย)๑๔/๑๔๖/๑๔๕,ส.ส.(ไทย)๑๕/๗๙/๘๔)

เสบียงเดินทาง: กุศล,บุญ, การกำจัดกิเลส, ที่พึ่ง, การเป็นบัณฑิต,เสบียงเดินทางของนายโคฆาต

ในโคฆาตกปุตตวรรต เรื่องบุตรของคนฆ่าโค พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่บุตรของคนฆ่าโคผู้แก่เฒ่า ว่า บัดนี้ ท่านเปรียบเหมือนใบไม้เหลือง ทั้งยมทูตมาปรากฏแก่ท่านแล้ว ท่านอยู่ใกล้ปากแห่งความเสื่อมและแม้แต่เสบียงเดินทางของท่านก็ยังไม่มียเลย ท่านนั้นจงทำที่พึ่งแก่ตนเอง จงรีบพยายาม จงเป็นบัณฑิต เมื่อท่านขจัดมลทินได้แล้ว ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเงิน จะเข้าถึงอริยมูอันเป็นทิพย์ (ขุ.ธ.(ไทย)๒๕/๒๓๕/๑๐๕,ขุ.ธ.อ.(บาลี) ๗/๕)

เสบียงทาง: อาหารที่จะนำไปกินระหว่างเดินทาง, กุศล, บุญ, ทานที่ถวายแต่ทักษิณียบุคคล พระชีณาสพถือเป็นเสบียงทาง

ในอุโปสถสูตร พระผู้มีพระภาคทรงตรวจดูภิกษุสงฆ์ผู้หนึ่งเจียบ รับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลายมาตรัสว่า บริษัทนี้เจียบ ปราศจากเสียงสนทนา บริสุทธิ์ ตั้งอยู่ในสารบริษัทนี้ก็เป็นเหมือนบริษัทผู้ควรแก่ของที่เขานำมาถวาย ควรแก่ของต้อนรับ ควรแก่ทักษิณา ควรแก่การทำอัญชลี เป็นนอบนุญอันยอดเยี่ยมของโลก บริษัทนี้ก็เหมือนบริษัทที่แม้จะต้องเดินทางไปดู แม้เป็นระยะทางหลายโยชน์ ต้องมีเสบียงทางไปด้วย ก็ควรไป (อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๑๙๐/๒๗๔)

- เสพ:** คบกับ, ยึดติด, หนองเหนียว, สอดคล้องหมายเพศเข้าไปทางคล้องหมายเพศ, สอดคล้องเข้าไปทางองค์กำเนิด โดยที่สุดเข้าไปแม้เพียงเมล็ดงาชื่อว่า เสพ ตัวอย่างในทจจวิปากสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงการเสพว่า ปาณาติบาต ที่บุคคลเสพ ย่อมอำนวยผลให้ไปเกิดในนรก ไปเกิดในกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน ไปเกิดในเปรตวิสัย อย่างเบาที่สุด เป็นผู้มียุวัยน้อยแก่ผู้เกิดเป็นมนุษย์ อทินนาทาน ที่บุคคลเสพ เจริญ ฯลฯ ส่งผลให้เป็นผู้เสื่อมโภคทรัพย์แก่ผู้เกิดเป็นมนุษย์ กามสมุจฉาจาร ที่บุคคลเสพ ส่งให้ไปเกิดในกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน เปรตวิสัย อย่างเบาที่สุด มีศัตรูและเป็นผู้มีเวรแก่ผู้เกิดเป็นมนุษย์ มุสาวาท ที่บุคคลเสพ ไปเกิดในกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน ไปเกิดในเปรตวิสัย อย่างเบาที่สุดส่งผลให้ถูกกล่าวด้วยคำไม่จริงแก่ผู้เกิดเป็นมนุษย์ การดื่มสุรา และเมรัยที่บุคคลเสพ ไปเกิดในนรก ไปเกิดในกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน ไปเกิดในเปรตวิสัย อย่างเบาที่สุด เป็นผู้วิกลจริตแก่ผู้เกิดเป็นมนุษย์ อรรถกถาอธิบายว่า การนี้ กนัง การรู้ เห็น พิจารณา อธิษฐานจิต น้อมใจเชื่อ ประคองความเพียร ตั้งสติไว้ ตั้งจิตไว้ กำหนดรู้ด้วยปัญญา รู้ยิ่งธรรมที่ควรรู้อย่าง กำหนดรู้ธรรมที่ควรกำหนดรู้ ละธรรมที่ควรละ เจริญธรรมที่ควรเจริญ ทำให้แจ้งธรรมที่ควรทำให้แจ้ง ในที่นี้หมายเอา การเสพโดยมุ่งแต่ประโยชน์ไป โดยมีเมตตาจิตเป็นเบื้องต้น (วิ.มหา.(ไทย)๑/๕๕/๔๒, ม.ม.(ไทย)๑๓/๑๖๘/๑๘๘, อง.เอกก.(ไทย)๒๐/๕๓/๑๐, อง.เอกก.(ไทย)๒๐/๓๙/๓๐๓, อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๑๗๐/๒๓๘, อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๕๗/๑๐๒, อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๙๖/๖๖, อง.อฎฐก.(ไทย)๒๓/๔๐/๓๐๑, อง.เอกาทสก.(ไทย)๒๔/๑๕/๔๒๕, อง.เอกก.อ.(บาลี) ๑/๕๓/๖๒)
- เสพกาม:** ยินดีในการยึดติด, บรรณาณาที่จะติดตาม, หนองเหนียวในกาม, การเสพกาม ๓ ประการ
ในกามูปัตติสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า การเสพกาม ๓ ประการนี้ คือ (๑) การเสพกามของสัตว์ผู้มีความใคร่ปรากฏอยู่เป็นนิตย์ (๒) การเสพกามของเทวดาผู้ยินดีในกามสมบัติที่ตนเนรมิต (๓) การเสพกามของเทวดาผู้ยินดีในกามสมบัติที่เทวดาอื่นเนรมิตให้ (ขุ.อติ.(ไทย)๒๕/๙๕/๔๖๙, ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๙๑/๔๓๘)
- เสพเมถุน:** กระทำการร่วมประเวณี, ตัวอย่างพระสุทินร่วมประเวณีกับภรรยาเก่า เป็นปฐมปาราชิก
ตัวอย่างในสุทินนภานวาร ภิกษุผู้เป็นเพื่อนของพระสุทินกล่าวกับท่านสุทินว่า “ท่านสุทินเมื่อก่อนท่านมีผิวพรรณเปล่งปลั่งกระชุ่มกระชวย หน้าตาสดใส มีน้ำมีนวล แต่บัดนี้ ดูท่านซูบผอม หมองคล้ำ ซีดเหลือง เส้นเอ็นขึ้นสะพรั่ง มีเรื่องในใจ ใจหดหู่ เป็นทุกข์เสียใจ เตื่อตร้อนใจ เศร้าซึม ท่านไม่ยินดีจะประพศดิพรหมจรรย์กระมัง” พระสุทินตอบว่า กระผมมีบาปกรรมที่ทำไว้ คือ ได้เสพเมถุนธรรมกับอดีตภรรยา กระผมจึงเกิดความกลุ้มใจเตื่อตร้อนใจว่า มิใช่ลาภของเราหนอ (วิ.มหา.(ไทย)๑/๓๘/๒๖, วิ.มหา.(ไทย)๑/๓๙๑/๔๓๐)
- เสพเมถุนธรรม:** การร่วมประเวณี การร่วมสังวาส กล่าวคือ การเสพอสังฆธรรมอันเป็นประเวณีของชาวบ้าน มีน้ำเป็นที่สุด เป็นกิจที่จะต้องทำในที่ลับ เป็นการกระทำของคนที่เป็นคู่ ๆ

ตัวอย่างในปุคคลวรรค กล่าวถึงสิ่งที่มาตุคามไม่อิม ว่า มาตุคาม(สตรี) ไม่อิม ไม่ระอา ต่อธรรม ๒ ประการจนกระทั่งตาย คือ (๑) การเสพเมถุนธรรม (๒) การคลอดบุตร (วิ.มหา. ๑/๕๕/๓๖,อง.ทุก.(ไทย)๒๐/๖๒/๙๙)

เสภา: การขบร้องเป็นเนื้อเรื่อง โดยใช้กรับ ๒ คู่ ขยับในอุ้งมือข้างละคู่เป็นเครื่องให้จังหวะ, การสวดบูชา,การขบลำนำสรรเสริญพระผู้เป็นเจ้าของ, เป็นหนึ่งในอบายมุข ๖ ในสังคาลกสูตร กล่าวถึงโทษแห่งการเที่ยวดูมหรสพ ๖ ประการ คือ (๑) มีการรำที่ ไหน ไปที่นั่น (๒) มีการขบร้องที่ไหน ไปที่นั่น (๓) มีการประโคมที่ไหน ไปที่นั่น (๔) มี เสภาที่ไหน ไปที่นั่น (๕) มีการบรรเลงที่ไหน ไปที่นั่น (๖) มีเกิดเท็งที่ไหน ไปที่นั่น (ที. ปา.(ไทย)๑๑/๒๕๐/๒๐๔)

เสยยชาดก : ชาดกว่าด้วยคบคนดีผู้คบก็เป็นคนดี มีเนื้อความอธิบายว่า พระเจ้าพรหมทัตโพธิสัตว์ ถูกพระราชโอรสจับขังไว้ในเรือนจำ ทรงแม่เมตตาให้กับพระราชโอรสนั้นจนพระราชโอรสหายอ่อนยอมปล่อยให้เป็นอิสระ ได้กลับมาครองราชสมบัติตามเดิม และสอนพระราชานั้นให้มีเมตตาในการปกครองบ้านเมืองเช่นกับพระองค์ หลังจากได้ ครองราชสมบัติแล้วได้ตรัสกับอำมาตย์ทั้งหลายว่า บุคคลคบหาคนประเสริฐก็มีส่วน เป็นคนประเสริฐ เหมือนเราทำไมตรีกับพระราชโอรสพระองค์เดียว ได้ปลดปล่อย พวกท่านตั้ง ๑๐๐ คนให้พ้นจากการถูกประหารได้ เพราะเหตุนี้ บุคคลเพียงคนเดียว ทำไมตรีกับชาวโลกทั้งปวงละโลกนี้ไปแล้วพึงไปสู่สวรรค์ เมื่อปกครองแผ่นดินโดย ธรรม ประชาชนอยู่เป็นสุขดีแล้ว พระองค์จึงสละราชสมบัติออกผนวช ถ้าผู้ปกครอง หรือผู้เป็นใหญ่ผูกไมตรีกับศัตรูได้ ย่อมช่วยป้องกันความวิบัติอันจะเกิดมีแก่ประชาชน ได้ แต่ถ้าผู้นำเพียงผู้เดียวสร้างศัตรู ก็สามารถนำความวิบัติมาสู่คนหมู่มากได้ ใคร ๆ จึงไม่ควรมีศัตรู ควรมีเมตตาและมีมิตรให้มาก (ขุ.ชา.ติก.(ไทย) ๒๗/๙๔/๑๔๑)

เสยยสกเถรวัตถุ : เรื่องพระเสยยสกเถระ พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่พระเสยยสกเถระว่า หากบุคคลทำบาปไป ก็ไม่ควรทำบาปนั้นซ้ำอีก ไม่ควรทำความพอใจในบาปนั้น เพราะการสั่งสมบาปนำทุกข์มาให้ (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๑๑๗/๖๗)

เสยยสกะ,ภิกษุ: ภิกษุเสยยกะต้นบัญญัติจงใจทำน้ำอสุจิให้เคลื่อน เป็นสังฆาภิเสส ในสุกวิสัทธิสิกขาบท กล่าวถึงการจงใจทำน้ำอสุจิให้เคลื่อนของพระเสยยสกะ เมื่อ พระเสยยสกะไม่ยินดีที่จะประพติพรหมจรรย์ ชูผอม หมองคล้ำ ซีดเหลืองเส้นเอ็น ขึ้นสะพรั่ง พระอุทายีเห็นจึงถาม พระเสยยสกะรับว่าเป็นอย่างนั้น (วิ.มหา.(ไทย)๑/ ๒๓๔/๒๔๙,วิ.จ. (ไทย)๖/๑๑/๒๑, วิ.จ. (ไทย)๖/๑๑/๒๒,วิ.จ. (ไทย)๖/๑๒/๒๒,วิ.จ. (ไทย)๖/๑๒/๒๓,วิ.จ. (ไทย)๖/๑๗/๓๔,วิ.จ. (ไทย)๖/๒๐/๓๗,วิ.จ. (ไทย)๖/๒๐/๓๘, วิ.ป.(ไทย)๘/๘/๑๐,วิ.ป.(ไทย)๘/๑๙๒/๑๗๙)

เสยยาสูตร : พระสูตรว่าด้วยการนอน พระผู้มีพระภาคตรัสว่า การนอน ๔ อย่าง คือ (๑) เปตเสย ยา นอนอย่างคนตาย คือ นอนหงาย (๒) กามโกติเสยยา นอนอย่างคนบริโภคกาม คือ นอนตะแคงซ้าย (๓) สีหเสยยา นอนอย่างสีหะ คือ นอนตะแคงขวา ซ้อนเท้า เหลื่อมเท้า สอดหางเข้าไปในระหว่างโคนขา ตื่นขึ้นยืดกายส่วนหน้าแล้วเหลียวดูกาย ส่วนหลัง ถ้าเห็นกายผิดแปลกหรือไม่ปกติอย่างไร จะเสียใจด้วยเหตุนี้ แต่ถ้าไม่เห็น

อะไรผิดปกติ ก็ดีใจ (๔) ตถาคตเสพยา นอนอย่างตถาคต คือ นอนแบบตถาคตผู้ได้
บรรลุมาน ๔ (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๔๖/๓๖๖)

เสโยหมัสมิสูตร : พระสูตรว่าด้วยความถือตัวว่าเราเลิศกว่าเขา พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ
วัดพระเชตุวันได้ตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า เมื่อมีอายตนะภายใน ๖ เพราะยึดมั่น
อายตนะภายใน ๖ ความถือตัวว่าเราเลิศกว่าเขา เราเสมอเขา หรือเราด้อยกว่าเขาจึง
มี แล้วตรัสถามเป็นต้นว่า อายตนะภายใน ๖ เทียงหรือไม่เทียง เมื่อภิกษุทั้งหลายทูล
ตอบตามลำดับ เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งอุปาทยสูตรในวรรคนี้
(ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๑๐๘/๑๒๒)

เสโยหมัสมิติ วิชา : ถือตัวว่าเราเป็นผู้เลิศกว่าเขา

ในสังคีตสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงวิชา ความถือตัว ๓ ประการ คือ (๑) เสโย
หมัสมิติ วิชา ถือตัวว่าเราเป็นผู้เลิศกว่าเขา (๒) สทิสหมัสมิติ วิชา ถือตัวว่าเราเป็นผู้
เสมอเขา (๓) ทินหมัสมิติ วิชา ถือตัวว่าเราเป็นผู้ด้อยกว่าเขา (ที.ปา.(ไทย)๑๑/
๓๐๕/๒๖๕)

เสริณีเปตวิตถุ : เรื่องนางเสริณีเปรต เป็นเรื่องแสดงผลแห่งกรรมชั่วของหญิงคนิกากผู้หากินด้วยรูป
สมบัติคนหนึ่งชื่อเสริณีชาวเมืองหัตถินปุระ แคว้นกुरु นางไม่มีศรัทธา มีความตระหนี่
ไม่เคยให้ทานและด่าว่าสมณพราหมณ์ ตายแล้วไปเกิดเป็นเปรตทนทุกข์ทรมาน
อาศัยอยู่ที่หลังกำแพงเมืองแห่งหนึ่งในปัจฉิมชนบท เมื่อพบอุบาสกชาวเมือง
เดียวกันจึงได้ถามตอบกัน (ขุ.เปต.(ไทย) ๒๖/๔๖๔/๒๔๑)

เสริววานิชชาตก : ชาตกว่าด้วยพ่อค้าชื่อเสริวะ มีเนื้อความอธิบายว่า พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็น
พ่อค้าเครื่องประดับ ไปเที่ยวเร่ขายสินค้าตามหมู่บ้าน พ่อค้าผู้สหายได้พบภคทองคำ
มีราคามาก แต่โลกมากอยากได้เปล่า ๆ จึงพูดลวงเจ้าของว่าเป็นของไม่มีค่าอะไร กด
ราคาลงเสียมาก เจ้าของไม่ยอมขาย จึงวางไว้แล้วแกล้งเดินผ่านไปหวังจะย้อนกลับ
มาซื้อใหม่ ขณะนั้นพระโพธิสัตว์ผ่านมาเห็นเข้า บอกเจ้าของให้รู้ว่าเป็นภคทองคำ
จึงซื้อด้วยทรัพย์ทั้งหมดที่ตนมีแล้วได้ภคทองคำไป พ่อค้าคนเดิมกลับมารู้ว่าพระ
โพธิสัตว์ซื้อไปแล้ว ก็โกรธผูกอาฆาตในพระโพธิสัตว์นับแต่นั้นมา เรื่องนี้เป็นเรื่องใน
อดีตชาติเรื่องแรกที่พระเทวทัตผูกเวรกับพระพุทธเจ้า (ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๓/๒)

เสริวะ, พ่อค้า : พ่อค้าชื่อเสริวะ, พ่อค้าผู้ละความเพียรได้รับความเดือดร้อน

ในเสริววานิชชาตก กล่าวถึงพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงปรารภภิกษุผู้ละความเพียร
ตรัสพระคาถาว่า ถ้าเธอพลาดจากสภาวะอันแน่นอนแห่งพระสัทธรรมในศาสนานี้
แล้ว เธอจะต้องเดือดร้อนตลอดกาลนาน เหมือนพ่อค้าชื่อว่าเสริวะนี้ (ขุ.ชา.(ไทย)
๒๗/๓-๔/๒)

เสริสสภิมาน : วิมานไม้ซีกที่เกิดขึ้นแก่เจ้าปายาสี เป็นวิมานไม้ซีกที่เกิดขึ้นแก่เจ้าปายาสีในสวรรค์
ชั้นจาตุมหาราชที่เกิดขึ้นแก่เจ้าปายาสีผู้ครองเสตัพยนคร ในแคว้นโกศล เพราะได้
สนทนารธรรมกับท่านพระกุมารกัสสปเถระ จนกลับใจจากมิจฉาทิฎฐิ (ที่ถือว่าโลกหน้า
ไม่มี สัตว์ที่ผุดเกิดไม่มี ผลวิบากแห่งกรรมดีกรรมชั่วไม่มี) มานับถือพระพุทธศาสนา
ปฏิบัติธรรมตามสมควรแก่ธรรมจนตลอดพระชนมายุ (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๑๒๒๘/๑๕๕)

เสรีเทพบุตร: เทพบุตรชื่อเสรี, เทพบุตรผู้ไม่ตระหนี่, เทพบุตรผู้ให้ทาน, เทพบุตรผู้กล่าวว่าผู้พอใจในข้าวเป็นเทพผู้ที่ไม่พอใจในข้าวชื่อว่ายักษ์, บุญเป็นที่พึงของสัตว์ทั้งหลายในโลกหน้า ในเสรีสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงเสรีเทพบุตร ผู้กราบทูลพระผู้มีพระภาคด้วยคาถาว่า เทวดาและมนุษย์ทั้งสองพวก ต่างก็พอใจข้าวด้วยกันทั้งนั้น ส่วนผู้ที่ไม่พอใจข้าวชื่อว่ายักษ์โดยแท้ น่าอัศจรรย์จริง ไม่เคยปรากฏ พระผู้มีพระภาคตรัสเรื่องนี้ไว้ตียิ่งนักกว่า ชนเหล่าใดมีใจเลื่อมใส ให้ข้าวนั้นด้วยศรัทธา ข้าวนั้นย่อมค้ำชูชนเหล่านั้นทั้งในโลกนี้และโลกหน้า เพราะเหตุนั้น บุคคลพึงกำจัดความตระหนี่ ครอบงำมลทินแล้วให้ทานเถิด เพราะบุญเป็นที่พึงของสัตว์ทั้งหลายในโลกหน้า (ส.ส.(ไทย)๑๕/๑๐๔/๑๑๑)

เสรีสกเปตวัตถุ : เรื่องเสรีสกเปต เป็นเรื่องเดียวกับเสรีสก-วิมาน ในวิมานวัตถุ สุนิกขิตตวรรคเรื่อง ที่ ๑๐ เปตในที่นี่คือเทพบุตรอดีตเจ้าปายาสี (ขุ.เปต.(ไทย) ๒๖/๖๐๔/๒๖๕)

เสรีสกวิมาน: วิมานชื่อเสรีสกะ, วิมานของเจ้าปายาสีผู้ให้ทานโดยไม่เคารพ ได้วิมานว่างเปล่า ในปายาสีสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสเรื่องอุตตรมานพ กับเจ้าปายาสี คือ เจ้าปายาสี ทรงให้ทานโดยไม่เคารพ ไม่ทรงให้ทานด้วยพระหัตถ์ของพระองค์ ทรงให้ทานด้วยความไม่นอบน้อม ทรงให้ทานอย่างโยนทิ้ง หลังจากถึงชีพิตักษัยแล้วจึงเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับพวกเทพชั้นจาตุมหาราช คือ ได้วิมานว่างเปล่าชื่อเสรีสกวิมาน' ส่วนอุตตรมานพผู้เป็น เจ้าหน้าทีในการให้ทานของเจ้าปายาสีนั้น ให้ทานโดยเคารพ ให้ด้วยมือ นอบน้อมให้หลังจากตายแล้วไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์อยู่ร่วมกับพวกเทพชั้นดาวดึงส์(ที.ม.(ไทย)๑๐/๔๔๐/๓๗๐,ที.ม.(ไทย)๑๐/๔๔๑/๓๗๑,ที.ม.(ไทย)๑๐/๔๔๑/๓๗๒)

เสรีสกะ, ยักษ์: ยักษ์ชื่อเสรีสกะ, ยักษ์ตนหนึ่งในบรรดายักษ์, มหายักษ์ เสนาบดียักษ์ มหาเสนาบดียักษ์ที่มาเข้าสิง ควรร้องทุกข์กล่าวโทษ
อภานาภยสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงบรรดายักษ์ มหายักษ์ เสนาบดียักษ์ มหาเสนาบดียักษ์ อ อินทะ ๑ โสมะ ๑ วรุณะ ๑ เสรีสกะ เป็นต้น ที่พุทธบริษัท พึงกล่าวโทษ ร้องทุกข์ ร้องเรียนต่อยักษ์ มหายักษ์ เสนาบดียักษ์มหาเสนาบดียักษ์ เหล่านี้ว่า 'ยักษ์นี้สิง ยักษ์นี้เข้าสิง ยักษ์นี้ระราน ยักษ์นี้รุกรานยักษ์นี้เบียดเบียน ยักษ์นี้บีบคั้น ยักษ์นี้ไม่ยอมปล่อย' (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๘๓/๒๓๒,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๘๓/๒๔๕)

เสรีสูตร : พระสูตรว่าด้วยเสรีเทพบุตร สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน เสรีเทพบุตรกราบทูลว่า เทวดาและมนุษย์ต่างก็พอใจข้าว ผู้ที่ไม่พอใจข้าวจัดว่าเป็นยักษ์ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ผู้ที่มีใจเลื่อมใสให้ข้าวด้วยศรัทธา ข้าวนั้นย่อมค้ำชูผู้นั้นทั้งในโลกนี้และโลกหน้า คนทั้งหลายจึงควรกำจัดความตระหนี่แล้วให้ทาน เพราะบุญเป็นที่พึงของสัตว์ทั้งหลายในโลกหน้า (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๐๔/๑๑๑)

เสเรยกเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระเสเรยกเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๑๐๐,๐๐๐ท่านเป็นผู้คงแก่เรียนได้โยนดอกไม้ซีกไปบูชาพระพุทธเจ้า

พระนามว่าปทุมุตตระ เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่ไปสู่อุคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑/๒๗๖)

เสลเถรคาถา : ภาชิตของพระเสลเถระ,คาถาของพระเสลเถระ ท่านพระเสลเถระครั้งเป็นคฤหัสถ์ ได้สดุดีพระผู้มีพระภาคว่า ข้าแต่พระผู้มีพระภาค พระองค์เสด็จอุบัติมาดีแล้ว ทรงมีพระวิริยภาพ มีพระวรกายสมบูรณ์ มีพระรัศมีที่ชานออกจากพระวรกายดงามสวยงามน่าทศนายิ่งนัก พระฉวีวรรณเปล่งปลั่งดั่งทองคำ พระเขี้ยวแก้วทั้งซ้ายขวาก็สุกใสเพราะพระลักษณะแห่งมหาบุรุษที่มีปรากฏแก่มหาบุรุษนั้น ย่อมมีปรากฏในพระวรกายของพระองค์อย่างครบถ้วน พระองค์มีพระเนตรแจ่มใส พระพักตร์ผุดผ่อง พระวรกายสูงใหญ่ตรง มีพระเดช ทรงรุ่งเรืองท่ามกลางหมู่สมณะ เหมือนดวงอาทิตย์รุ่งเรืองอยู่ พระองค์เป็นภิกษุ มีพระคุณสมบัติดงามน่าชม มีพระฉวีวรรณผุดผ่องดั่งทองคำ พระองค์ทรงมีวรรณสูงส่งถึงเพียงนี้ จะเป็นสมณะไปทำไม พระองค์ควรเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ที่องอาจในหมู่พลรบ ทรงปราบปรามไพรชชนะ ทรงเป็นใหญ่ในภาคพื้นชมพูทวีป ซึ่งมีสมุทรสาครทั้งสี่เป็นขอบเขต ข้าแต่พระโคตม ขอเชิญพระองค์ขึ้นครองราชย์ เป็นพระเจ้าจักรพรรดิจอมมนุษย์ตามพระราชนิพนธ์ที่กษัตราธิราชโดยพระชาติได้เสวยราชย์ มีหมู่เสวกามาตย์เสด็จตามพระองค์เถิด (พระเสลเถระเมื่อจะพยากรณ์พระอรหัต ได้กล่าวว่า) ข้าแต่พระผู้มีพระภาคผู้มีพระจักขุ เพราะข้าพระองค์ทั้งหลายได้ถึงสรณคมนั้นในวันที ๘ แต่นี้ ฉะนั้นข้าพระองค์ทั้งหลายจึงได้ใช้เวลาฝึกอินทรีย์ ในพระศาสนาของพระองค์มาเป็นเวลา ๗ วัน พระองค์ทรงเป็นสัพพัญญูพุทธเจ้า เป็นศาสดา เป็นจอมปราชญ์ ทรงครอบงำมารได้ ทรงตัดอนุสัยกิเลสได้ ทรงข้ามห้วงน้ำใหญ่คือสงสารได้แล้ว จึงทรงยังหมู่สัตว์นี้ให้ข้ามได้ด้วย พระองค์ทรงล่วงอุปธิกิเลสได้พ้น ทำลายอาสวะแล้ว ไม่มีความยึดมั่น ละความหวาดกลัวภัยได้ เหมือนราชสีห์ ไม่กลัวต่ออหู่เนื้อ ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงแก่กล้ากล้า ภิกษุทั้ง ๓๐๐ รูปนี้ ยืนประนมมืออยู่ ขอพระองค์ทรงเหยียดพระยุคลบาทเถิด ภิกษุทั้งหลาย จะได้ถวายบังคมพระองค์ผู้เป็นศาสดา (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๘๑๘/๔๗๖)

เสลเถรภาพาน : ประวัติในอดีตชาติของพระเสลเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๑๐๐,๐๐๐ ท่านเป็นเจ้าของถนนสายหนึ่งในกรุงหงสวดี ชักชวนหมู่ญาติสร้างศาลาโรงฉันอย่างสวยงามถวายพระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านไม่ได้พบทุกข์เลย ท่านได้เกิดเป็นท้าวสักกะ ๕๐๐ ชาติ เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๑,๐๐๐ ชาติ เกิดเป็นพระเจ้าประเทศราชอีกนับชาติไม่ถ้วน ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๐๘/๖๐๙)

เสลบรรพต: ภูเขาศิลา, ภูเขาที่อยู่เขตสุวรรณภัสสคีรี, ที่อยู่ของหมู่กิงกร ในฉันทันตชาดก กล่าวถึงนางสุภัทราราชเทวีของพระราชาทรงเหยียดพระหัตถ์ตรงไปยังป่าหิมพานต์ ตรัสกับบุตรของนายพรานว่า จากนั้นตรงไปทิศอุดร ข้ามภูเขาสูงใหญ่ ๗ เทือก ภูเขานั้นสูงใหญ่ ชื่อว่าสุวรรณภัสสคีรี มีพันธุ์บุปผชาติบานสะพรั่ง มี

หมู่กษัตริย์ไม่ขาดสาย ท่านจงขึ้นไปยังเสลบรรพต ซึ่งเป็นที่อยู่ของหมู่กษัตริย์ (ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๑๐๖/๕๕๖)

เสลสูตร : พระสูตรว่าด้วยเสลพราหมณ์ มี ๒ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

1.เสลสูตร พระผู้มีพระภาคทรงแสดงพระสูตรมีลักษณะเป็นการสนทนาแบบถาม-ตอบแก่เสลพราหมณ์ ณ อาปณนิคม แคว้นอังคตตราปะ เพื่อทรงตอบปัญหา เภณียชฎิลเมื่อฟังธรรมแล้วเกิดความเลื่อมใสจึงทูลนิมนต์พระผู้มีพระภาคเพื่อเสวยพระกระยาหารในวันรุ่งขึ้น แล้วกลับไปจัดแจงสถานที่เพื่อรับเสด็จ ในขณะที่เสลพราหมณ์พร้อมกับลูกศิษย์ ๓๐๐ คน เดินเที่ยวเล่นอยู่ในตลาด เห็นเหตุการณ์นั้น จึงเข้าไปถาม เมื่อทราบว่าจะจัดงานเพื่อรับเสด็จพระพุทธเจ้า ก็เกิดความสนใจในคำว่าพุทธะ จึงได้เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ และเมื่อได้เห็นลักษณะมหาบุรุษ ๓๒ ประการ ต้องตามคัมภีร์มนตร์ของตน แต่ยังไม่แน่ใจว่าจะเป็นพระพุทธเจ้าจริงหรือไม่ จึงกล่าวคาถาทำที่ยกย่องว่าผู้มีลักษณะมหาบุรุษเหมือนพระองค์สมควรไปเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ พระองค์จึงตรัสว่า ทรงเป็นพระราชอาชญาอยู่แล้ว คือ พระธรรมราชา มีพระสารีบุตรเป็นพระธรรมเสนาบดี และพระผู้มีพระภาคได้เสด็จไปเสวยพระกระยาหารของเภณียชฎิล และทรงทำอนุโมทนาด้วยพระคาถาเกี่ยวกับการบูชาไฟเป็นต้น ในเช้าของวันรุ่งขึ้น ต่อมา ท่านพระเสลพร้อมด้วยบริวารได้เข้ามาบวชในพระพุทธศาสนาแล้วก็ได้บรรลุเป็นพระอรหันต์ (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๕๖/๔๙๐)

เสลสูตร เสลพราหมณ์พร้อมด้วยพราหมณ์ผู้ ชำนาญเวท ๓๐๐ คน เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค ตรวจสอบหาปริศลักษณะ ๓๒ ประการ เมื่อเห็นไม่บกพร่อง จึงทูลชมเชยความเป็นมหาบุรุษนั้น มีความประสงค์จะ ทดลองว่าเป็นพระพุทธเจ้าจริงหรือไม่ จึงทูลเชิญขึ้นครองราชย์เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ตรัสตอบว่า ทรงเป็นราชาอยู่แล้วมีพระนามว่าธรรมราชา มีสารีบุตรเป็นธรรม-เสนาบดี พร้อมทั้งทรงยืนยันว่า พระองค์คือพระพุทธเจ้าผู้ยิ่งใหญ่ได้ เมื่อพระผู้มีพระภาคทรงแสดงยืนยันจบลง เสลพราหมณ์พร้อมทั้งบริวารได้เกิดความเลื่อมใสขอบรรพชา อุปสมบท ณ เบื้องพระพักตร์พระผู้มีพระภาค จากนั้น ได้หลีกไปบำเพ็ญเพียรพร้อมทั้งบริวาร ไม่นานนักก็ได้บรรลุอรหัตตผล (ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๕๕๓/๖๓๐)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อมิตร หมายถึงมาร ๕ คือ (๑) กิเลสมาร (๒) ชนธมาร (๓) อภิสังขารมาร (๔) เทวบุตรมาร (๕) มัจจุมาร ขุ.สุ.อ. (บาลี) ๒/๕๖๗/๒๘๑)

เสล, พระโอรส: พระโอรสพระนามว่าเสล,พระโอรสของอัครมหาบุรุษเจ้าในอดีตชาติครอง ๑๐,๐๐๐ ปี

ในอัครมหาบุรุษวงศ์ พระประวัติในอดีตชาติของพระอัครมหาบุรุษเจ้า กล่าวว่า ในมณฑลภันตี ได้มีพระพุทธเจ้าพระนามว่าอัครมหาบุรุษ เมื่อครั้งพระองค์ทรงครอง ๑๐,๐๐๐ ปี มีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลัง คือ อมรคิปราสาท สุรคิปราสาท และศิริพาหนปราสาท มีนางสนมกำนัล ๓๓,๐๐๐ นางล้วนประดับประดาสวยงาม พระมเหสีพระนามว่าวิสาชา มีพระราชโอรสพระนามว่าเสล (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๖/๖๖๔)

เสละ, พราหมณ์: พราหมณ์ชื่อเสละ,ผู้อาศัยอยู่ในอาปณนิคม เรียงจบไตรเพท, ผู้ชำนาญในโลกายต ศาสตร์,พราหมณ์ผู้ทูลนิมนต์พระโคตมพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์มาฉันภัตตาหารในวันพรุ่ง ในเสลสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงพราหมณ์ชื่อเสละ เป็นผู้จบไตรเพท พร้อมทั้งนิ ชัมพูศาสตร์ ชำนาญในโลกายตศาสตร์และลักษณะมหาบุรุษ ทั้งยังเป็นอาจารย์สอน มนตร์แก่มาณพจำนวน ๓๐๐ คนอีกด้วย สมัยนั้น เกณียชฎิลก็เป็นผู้เลื่อมใสในเสละ พราหมณ์ยิ่งนัก ขณะนั้น เสละพราหมณ์แวดล้อมด้วยมาณพ ๓๐๐ คนเดินเที่ยวเล่น อยู่ ได้เข้าไปยังอาศรมของเกณียชฎิล ได้เห็นชนบางพวกกำลังก่อเตาบางพวกกำลัง ฝ่าฝืน ส่วนเกณียชฎิลกำลังจัดแจงโรงปะรำด้วยตนเอง จึงได้ถามเกณียชฎิลว่า จักมี พิธีอาวาหรงคหรือวิวาหรงค พิธีขามหายัญจะปรากฏแก่ท่าน หรือท่านได้ทูล เชิญพระเจ้าพิมพิสารจอมทัพมคธ ให้เสด็จมาเสวยพระพระกระยาหาร เกณียชฎิล ตอบว่า ข้าพเจ้าได้ทูลนิมนต์ท่านพระโคตมพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์มาฉันภัตตาหารในวัน พรุ่งนี้ (ม.ม.(ไทย)๑๓/๓๘๗/๔๙๒)

เสลาเถรียาปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระเสลาเถรี มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ใน อดีตชาติในภัทรกัปนี้ ท่านเกิดในตระกูลอุบาสกกรุงสวตถิ ได้ฟังพระธรรมเทศนา ของพระพุทธเจ้าพระนามว่ากัสสปะ เข้าใจอริยสัจที่ไม่เคยฟังมาก่อน เพราะผลแห่ง กรรมนั้น ท่านจึงไปเกิดในสวรรค์ ในชาติสุดท้ายนี้ เกิดในตระกูลเศรษฐีใหญ่ ได้ฟัง พระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้าเกี่ยวกับเรื่องความตาย จึงเกิดสลดใจแล้วออกบวช ไม่นานก็ได้บรรลุมรรค ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๒๒๐/๕๕๐)

เสลาเถรีคาถา : ภาษิตของพระเสลาเถรี,คาถาของพระเสลาเถรี ท่านพระเสลาเถรีได้ตอบมารด้วยคำ ว่า กามทั้งหลายเปรียบด้วยดอกและหลาว เป็นเชิงรองสับขันธ์ทั้งหลาย บัดนี้ เรา ไม่มีความยินดีในกามที่ท่านพูดถึง เรากำจัดความเพลิดเพลินในกามทั้งปวงได้แล้ว ทำลายกองแห่งความมืดได้แล้ว มารผู้ชั่วช้าเลวทราม ท่านจงรู้อย่างนี้ ท่านถูกเรา กำจัดแล้ว (ขุ.เถรี.(ไทย) ๒๖/๕๗/๕๖๔)

เสลาภิกษุณี: ภิกษุณีนามว่าเสลา, ผู้ผจญมารแล้วไม่กลัวผี, ผู้กล่าวกับพระอนานท์ว่าอาศัยเหตุจึง เกิด

ในเสลาสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่าเวลาเช้า เสลาภิกษุณีครองอันตรวาสก จึงนั่งพัก กลางวันที่โคนต้นไม้แห่งหนึ่ง มารผู้มีบาปประสงค์จะให้เสลาภิกษุณีเกิดความกลัว ความหวาดสะดุ้ง ความขนพองสยองเกล้า ได้กล่าวกับเสลาภิกษุณีด้วยคาถาว่า ใคร สร้างร่างกายนี้ ผู้สร้างร่างกายอยู่ที่ไหน ร่างกายเกิดขึ้นที่ไหน ร่างกายดับที่ไหน ภิกษุณีตอบว่า ร่างกายนี้ตนเองก็ไม่ได้สร้าง ผู้อื่นก็ไม่ได้สร้าง พิษชนิดใดชนิดหนึ่งที่ บุคคลหว่านลงในนา อาศัยเหตุ ๒ ประการ คือ รสดินและยางพืช จึงงอกขึ้น ฉันท ษันธ์ ธาตุ และอายตนะ ๖ นี้ ก็ฉันทนั้นเหมือนกัน อาศัยเหตุจึงเกิด เพราะเหตุดับจึง ดับ จากนั้น มารผู้มีบาปเป็นทุกข์เสียใจว่า “เสลาภิกษุณีรู้จักเรา” จึงหายตัวไป ณ ที่ นั้นเอง (ส.ส.(ไทย)๑๕/๑๗๐/๒๒๖)

เสลาราม: อารามที่เสด็จดับขันธปรินิพพานของพระชินพุทธเจ้าพระนามว่าสุชาตนะ, อารามที่ตั้ง พระเจดีย์ของพระศาสดาที่เสลารามนั้น สูงถึง ๓ คาจตุ

ในสุชาติพุทธวงศ์ พระประวัติในอดีตชาติของพระสุชาติพุทธเจ้า ว่า ในมณฑลภักนั้น ได้มีพระพุทธเจ้าพระนามว่าสุชาติ มีพระหนุดังคางราชสีห์ มีลำพระศองามดุจลาคอ โคอุสกะ ทรงมีพระคุณหาประมาณมิได้ หาผู้กระทบทกระทั้งได้ยาก หาผู้เสมอเหมือน มิได้ และพระคุณเหล่านั้นก็หาอะไรเทียบเคียงมิได้ ทุกอย่างล้วนอันตรธานไปหมดแล้ว สังขารทั้งปวงเป็นสภาพว่างเปล่าหนอ พระชินพุทธเจ้าผู้ประเสริฐพระนามว่าสุชาติ เสด็จดับขันธปรินิพพานที่เสลาราม พระเจดีย์ของพระศาสดา ที่เสลาราม นั้น สูงถึง ๓ คาวุต (ขุ.พุทฺธ.ไ.ไทย)๓๓/๓๖/๖๕๕)

เสลาสูตร : พระสูตรว่าด้วยเสลาภิกษุณี สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน มาร ประสงค์จะให้เสลาภิกษุณีเกิดความกลัวเป็นต้นจึงเข้าไปหาแล้วถามว่า ใครสร้างร่างกาย ผู้สร้างร่างกายอยู่ที่ไหน ร่างกายเกิดที่ไหน ร่างกายดับที่ไหน นางเสลาภิกษุณีกล่าวว่า ร่างกายนี้ตนเองไม่ได้สร้าง ผู้อื่นไม่ได้สร้าง อาศัยเหตุจึงเกิด เพราะเหตุดับจึงดับ ขันธ ชาติและอายุตนะ ๖ นี้อาศัยเหตุจึงเกิด เพราะเหตุดับจึงดับ เหมือนพีชที่บุคคลวางลงในนาอาศัยเหตุ ๒ ประการ คือรสดินและยางพีช จึงงอกขึ้น (ส.ส.ไทย) ๑๕/๑๗๐/๒๒๖)

เสวกามาตย์ : อำมาตย์,ข้าราชการ,เสนา,ขุนนาง, ผู้เสด็จตามกษัตริราชโดยพระชาติได้เสวยราชย์,คำที่เสลาพราหมณ์กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่าเป็นราชประเพณีที่หมู่เสวกามาตย์ตามเสด็จพระราชา

ในเสลสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เสลาพราหมณ์กราบทูลพระผู้มีพระภาค ว่า พระองค์ควรเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ที่องอาจในหมู่พลรถ ทรงปราบปรามไพรีชนะ ทรงเป็นใหญ่ในภาคพื้นชมพูทวีป ซึ่งมีสมุทรสาครทั้งสี่เป็นขอบเขต ขอเชิญพระองค์ ขึ้นครองราชย์ เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ จอมมนุษย์ตามพระราชประเพณีที่กษัตริราช โดยพระชาติได้เสวยราชย์ มีหมู่เสวกามาตย์เสด็จตามพระองค์เกิด พระผู้มีพระภาค ตรัสพระคาถาว่า “เสลาพราหมณ์ เราเป็นพระราชาอยู่แล้ว คือเป็นพระธรรมราชาผู้ ยอดเยี่ยม ยังธรรมจักรที่ไม่มีใคร ๆ หมุนไปได้ ให้หมุนไปได้”(ม.ม.ไทย)๑๓/๓๙๙/๔๙๖)

เสนาสูตร : พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่ควรเสพและไม่ควรเสพ พระสารีบุตรกล่าวกับภิกษุทั้งหลายว่า (๑) บุคคลมี ๒ ประเภท คือ บุคคลที่ควรคบ และบุคคลที่ไม่ควรคบ (๒) จีวรมี ๒ ชนิด คือ จีวรที่ควรใช้สอยและจีวรที่ไม่ควรใช้สอย (๓) บิณฑบาตมี ๒ อย่าง คือ บิณฑบาตที่ควรฉัน และบิณฑบาตที่ไม่ควรฉัน (๔) เสนาสนะมี ๒ อย่าง คือ เสนาสนะที่ควรอยู่อาศัย และเสนาสนะที่ไม่ควรอยู่อาศัย (๕-๖) บ้านและนิคมมี ๒ อย่าง คือ บ้านและนิคมที่ควรอยู่อาศัย และบ้านและนิคมที่ไม่ควรอยู่อาศัย (๗-๘) ชนบทและประเทศมี ๒ อย่าง คือ ชนบทและประเทศที่ควรอยู่อาศัย และชนบทและประเทศที่ไม่ควรอยู่อาศัย แล้วกล่าวอีกว่า บรรดาบุคคล ๒ ประเภทนั้น ภิกษุรู้บุคคล ใดว่า เมื่อเราคบกับบุคคลนี้แล้ว อกุศลธรรมเจริญยิ่งขึ้น กุศลธรรมเสื่อมไป บริหาร สำหรับชีวิตมีจีวรเป็นต้นเกิดขึ้นได้ยาก และประโยชน์คือจุดมุ่งหมายของการบวชไม่เจริญเต็มที่ บุคคลนั้น ภิกษุรู้ในเวลากลางวันหรือกลางคืนก็ตาม ก็ไม่ต้องบอกลา จาก

ไปได้ ไม่ควรติดตามบุคคลนั้นไป ภิกษุรู้บุคคลใดว่า เมื่อเราคบกับบุคคลนี้แล้ว อกุศลธรรมเจริญยิ่งขึ้น ... บุคคลนั้นภิกษุรู้ก็ไม่ต้องบอกลา จากไปได้ ไม่ควรติดตามบุคคลนั้นไป ภิกษุรู้บุคคลใดว่า เมื่อเราคบกับบุคคลนี้แล้ว อกุศลธรรมเสื่อมไป กุศลธรรมเจริญยิ่งขึ้น บริหารสำหรับชีวิตมีจิวรเป็นต้นเกิดขึ้นได้ยาก และประโยชน์คือ จุดมุ่งหมายของการบวชไม่เจริญเต็มที่ บุคคลนั้นภิกษุรู้แล้วควรติดตามบุคคลนั้นไป ไม่ควรจากไป ภิกษุรู้บุคคลใดว่า เมื่อเราคบกับบุคคลนี้แล้ว อกุศลธรรมเสื่อมไป ... บุคคลนั้น ภิกษุควรติดตามไปจนตลอดชีวิต แม้จะถูกขับไล่ก็ตามก็ไม่ควรจากไป แล้วกล่าวว่า บรรดาจิวรเป็นต้นดังกล่าวมา แต่ละประเภท ภิกษุรู้ว่า เมื่อเราใช้สอยแล้ว อกุศลธรรมเจริญยิ่งขึ้น กุศลธรรมเสื่อมไป ก็ไม่ควรใช้สอย ส่วนจิวรเป็นต้นนั้นที่เราใช้สอยแล้ว อกุศลธรรมเสื่อมไป กุศลธรรมเจริญ ก็ควรใช้สอย (อง.อภฺรฺกฺก.(ไทย) ๒๓/๖/๔๔๒)

เสวยทิพยสมบัติ: สมบัติอันเป็นทิพย์, สมบัติของเปรตพรานเนื้อผู้ฆ่าสัตว์แต่เฉพาะกลางวัน กลางคืน เป็นผู้สำรวจมัจฉาวัน, เปรตพรานเนื้อผู้เสวยทิพย์ในกลางวันด้วยกุศลกรรม ในมิคฺลฺหฺกเปตวตฺถุ เรื่องเปรตพรานเนื้อ พระนารถเถระถามเปรตตนหนึ่งว่า ท่านยังหนุ่ม มีเทพบุตรและเทพธิดาห้อมล้อม งามด้วยกามคุณ ทำให้เกิดความกำหนัดยินดี เสวยเหตุในกลางวันชาติก่อน ท่านได้ทำกรรมอะไรไว้ เขาตอบว่า เขามีอุบาสกที่มีศรัทธาเป็นสหายที่ดีแนะนำข้าพเจ้าให้ตั้งอยู่ในความสำรวมด้วยอนุเคราะห์หรือกว่า ถ้าท่านจะฆ่าสัตว์ในกลางวัน ในเวลากลางคืนก็จงงดเว้นเสีย เขาจึงฆ่าสัตว์แต่เฉพาะกลางวัน กลางคืนเป็นผู้สำรวจมัจฉาวัน ดังนั้นกลางวันเขาจึงได้รับการบำรุงบำเรอ กลางคืนได้เสวยทิพยสมบัติด้วยผลแห่งกุศลกรรมนั้น กลางวันสูงนุชฎาร้ายพากันวิ่งเข้ามากัดกินข้าพเจ้ารอบด้าน (ขุ.เปต.(ไทย)๒๖/๔๘๖/๒๔๕)

เสวยทุกข์: ประสบทุกข์, ได้รับทุกข์, การประสบทุกข์ในนรก, การเสวยผลอกุศลกรรมของพระราชโอรสของพระเจ้ากิตตะผู้ระรานฤๅษีผู้ปฏิบัติดีงาม ในราชปุตตเปตวตฺถุ กล่าวถึงพระราชโอรสของพระเจ้ากิตตะ ทำกรรมหยาบขำมีผลเผ็ดร้อน จึงได้ประสบทุกข์แสนสาหัสอยู่ในนรก ๘๔๐,๐๐๐ ปี รวม ๖ ครั้ง พระราชโอรสทำบาปหยาบขำไว้ จึงประสบทุกข์แสนสาหัสอยู่ในนรกหลายพัน หลายหมื่นปี บุคคลผู้มีการกระทำอันเป็นบาป พากันระรานฤๅษีผู้ไม่ประทุษร้ายต่อผู้ประทุษร้าย ผู้มีข้อปฏิบัติดีงาม จึงได้เสวยทุกข์เผ็ดร้อนอย่างยิ่งเช่นนี้ เปรตผู้เป็นราชบุตรนั้นเสวยทุกข์เป็นอันมากในนรกหลายแสนปี จุตติจากนรกแล้วมาเกิดเป็นเปรตชื่อชุปปีปาสหตะ (ขุ.เถรี.(ไทย)๒๖/๒๒๐/๕๙๑,๒๖/๓๖๒/๒๙๒,(ขุ.เปต.(ไทย)๓๓/๕๓๙/๕๘๕)

เสวยทุกข์โทมนัส: ได้รับทุกข์ทางใจ, ความเดือดร้อนใจ, ความกลัดกลุ้มร้อนใจจากการฆ่าสัตว์, ภัยเวร ๕ ประการ (ศีล ๕)

ในภยสูตร กล่าวถึงอริยสาวกกระทบภัยเวร ๕ อย่าง ด้วยการเว้นจากการฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติในกาม มุสาวาท ดื่มน้ำเมา เพราะการกระทำกรรมเหล่านี้เป็นปัจจัย จึงประสบภัยในปัจจุบันบ้าง ในสัมปรายภพบ้าง เสวยทุกข์โทมนัสทางใจบ้าง บุคคลผู้เว้นขาดจากการฆ่าสัตว์การลักทรัพย์ ลักทรัพย์ ประพฤติในกาม มุสาวาท ดื่มน้ำเมา

ยอมไม่ประสพภัยที่เป็นไปในปัจจุบันและสัมปรายภพทั้งไม่ต้องเสวยทุกข์โหม่นสททางใจ (อง.ทสก.(ไทย)๒๔/๙๒/๒๑๒)

เสวยทุกข์เวทนา: ประสบกับความเจ็บปวดสาหัส, ตกอยู่ในความทุกข์ของอดีต

ในมหานิทานสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงความเห็นว่าเป็นอดีตเวทนามี ๓ อย่าง คือ สุขเวทนาทุกข์เวทนา และอทุกข์ขมสุขเวทนา บรรดาเวทนา ๓ อย่างนี้ เวทนาที่เป็นอดีต คือ ในคราวที่อดีตเสวยสุขเวทนา ก็ยอมไม่เสวยทุกข์เวทนาและอทุกข์ขมสุขเวทนา คงเสวยแต่สุขเวทนาเท่านั้น ในคราวที่อดีตเสวยทุกข์เวทนา ก็ยอมไม่เสวยสุขเวทนาและอทุกข์ขมสุขเวทนา คงเสวยแต่ทุกข์เวทนาเท่านั้น ในคราวที่อดีตเสวยอทุกข์ขมสุขเวทนา ก็ยอมไม่เสวยสุขเวทนาและทุกข์เวทนา คงเสวยแต่อทุกข์ขมสุขเวทนาเท่านั้น(ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๒๒/๗๐,ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๒๓/๗๐,ที.ม.(ไทย)๑๐/๓๘๐/๓๑๓)

เสวยทุกข์เวทนาที่มีอามิส: ประสบทุกข์เวทนาที่เจือด้วยอามิส,การพิจารณาในเวทนาอันเป็นทุกข์จากอามิส

ในมหาสติปัฏฐานสูตร เวทนานุปัสสนา พระผู้มีพระภาคตรัสถึงภิกษุพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่ ว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เมื่อเสวยสุขเวทนา ก็รู้ชัดว่า ‘เราเสวยสุขเวทนา’ เมื่อเสวยทุกข์เวทนา ก็รู้ชัดว่า ‘เราเสวยทุกข์เวทนา’ เมื่อเสวยอทุกข์ขมสุขเวทนา ก็รู้ชัดว่า ‘เราเสวยอทุกข์ขมสุขเวทนา’ เมื่อเสวยสุขเวทนาที่มีอามิส ก็รู้ชัดว่า ‘เราเสวยสุขเวทนาที่มีอามิส’ เมื่อเสวยทุกข์เวทนาที่ไม่มีอามิส ก็รู้ชัดว่า ‘เราเสวยทุกข์เวทนาที่ไม่มีอามิส’ เมื่อเสวยทุกข์เวทนาที่มีอามิส ก็รู้ชัดว่า ‘เราเสวยทุกข์เวทนาที่มีอามิส’(ทุ.ม.(ไทย)๑๐/๓๘๐/๓๑๓)

เสวยผลบุญ: ได้รับผลบุญ, ได้อานิสงส์แห่งบุญ, เทพธิดาที่ครองฆราวาสยินดีในศีล ๕ ฉลาดในอริยสัจ ๔

ในอุตตราวิมาน มหาโมคคัลลานะถามเทพธิดาว่า เมื่อเธอเกิดเป็นมนุษย์ได้ทำบุญอะไรไว้ เพราะบุญอะไรเธอจึงมีอานุภาพรุ่งเรืองและมีรัศมีกายสว่างไสวไปทั่วทุกทิศอย่างนี้ เทพธิดาตอบว่า ดิฉันยินดีในศีล ๕ ฉลาดในอริยสัจ เป็นอุปาสิกาของพระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่าโคตม ผู้มีพระจักขุ มีพระยศ เพราะศีลของตน ดิฉันนั้น จึงมีเกียรติยศบริวารยศ เสวยผลบุญ ของตนอยู่เป็นสุข ไร้โรค เพราะบุญนั้นผิวพรรณดิฉันจึงงามเช่นนี้ ผลอันพึงปรารถนาจึงสำเร็จแก่ดิฉันในวิมานนี้ และโภคะทั้งหมดล้วนน่าพอใจจึงเกิดขึ้นแก่ดิฉัน (ขุ.วิ.(ไทย)๒๖/๑๓๓/๒๓)

เสวยสุข: ได้รับความสุข, ประสพสุข, เกิดความสุข, อานิสงส์ของภิกษุผู้สมบูรณ์ด้วยศีล

ในสามัญญผลสูตร อินทริยสังวร พระผู้มีพระภาคตรัสกับมหาบพิตรว่า ภิกษุผู้สมบูรณ์ด้วยศีลอย่างนี้ ย่อมไม่ประสพภัยอันตรายจากการสำรวมในศีลเลย เปรียบเหมือนกษัตริย์ผู้ได้รับมูรธาภิเษกเป็นพระราชากำจัดข้าศึกได้แล้ว ย่อมไม่ประสพภัยอันตรายจากข้าศึกเลย ภิกษุผู้สมบูรณ์ด้วยอริยศีลเช่นนี้ย่อมเสวยสุขอันไม่มีโทษในภายใน มหาบพิตร ภิกษุชื่อว่าสมบูรณ์ด้วยศีลเป็นอย่างนี้ (ที.สี.(ไทย)๙/๙๗/

๓๘,ที่.สี.(ไทย)๙/๒๑๒/๗๒,ที่.สี.(ไทย)๙/๒๑๓/๗๓,ที่.สี.(ไทย)๙/๒๓๐/๗๖,ที่.ม.(ไทย)
๑๐/๒๖๑/๑๙๔, อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๕๓๙/๕๘๕)

เสวยอารมณ์: รับอารมณ์ภายนอก, รับรู้อารมณ์จากภายนอกเข้ามาในชีวิต, ประสบอารมณ์ที่เป็น
สุข-ทุกข์หรือกลาง ๆ

ในมหานิทานสูตร พระภาคตรัสความเห็นว่า เป็นอรรถากับพระอานนท์ ว่า ‘เวทนา
ไม่ใช่อรรถของเรา (เพราะ) อรรถของเราไม่เสวยอารมณ์’ เขาจะถูกซักถามว่า ‘ในรูป
ขั้นซึ่งไม่มีการเสวยอารมณ์ จะมีความรู้สึกว่าเป็นเรา’ เกิดขึ้นได้หรือไม่” พระ
อานนท์ทูลตอบว่า “เกิดขึ้นไม่ได้เลย พระพุทธเจ้าข้า” พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า
ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ จึงยังไม่ควรที่จะเห็นว่า เวทนาไม่ใช่อรรถของเรา เพราะอรรถ
ของเราไม่เสวยอารมณ์(ที่.ม.(ไทย)๑๐/๑๒๑/๖๙,ที่.ม.(ไทย)๑๐/๑๒๔/๗๑,ที่.ม.(ไทย)
๑๐/๑๒๕/๗๑,ที่.ม.(ไทย)๑๐/๑๒๖/๗๑)

เสรีณีเปรต, นาง: นางเปรตชื่อเสรีณีนางผู้มีร่างกายชubbม มีแต่ซี่โครงปรากฏ เปลือยกาย มี
ผิวพรรณและรูปร่างน่าเกลียดน่ากลัวจากผลกรรมชั่ว,นางเปรตที่แม่น้ำทรัพย์สิน
ทำบุญอุทิศไปให้เกิดความสุขสบาย

ในเสรีณีเปตวิตถุ กล่าวถึงเรื่องของนางเปรตเสรีณี ว่า ดิฉันมีทรัพย์อยู่สี่แสน เก็บซ่อน
ไว้ใต้เตียงทั้งไม่ได้บอกใคร ๆ ไว้ ขอมารดาของดิฉันจงเอาทรัพย์ส่วนหนึ่งจากที่เก็บ
ซ่อนไว้นั้น ให้ทานบ้าง เลี้ยงชีพบ้าง ครั้นให้ทานแล้วจงอุทิศส่วนบุญให้แก่ดิฉันบ้าง
เมื่อนั้นดิฉันจักมีความสุข สำเร็จความประสงค์ทุกอย่าง มารดาของนางเสรีณีเปรต
ตามเช่นนั้น อุทิศส่วนบุญไปให้นาง จึงมีความสุขและแม้มารดาของนางก็มีความสุข
เป็นอยู่ดีขึ้น (ขุ.เปต.(ไทย)๒๖/๔๗๗/๒๔๓)

เสวิตัพพสูตร : พระสูตรว่าด้วยบุคคลที่ควรคบ มี ๒ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

1.เสวิตัพพสูตร พระสูตรว่าด้วยบุคคลที่ควรคบ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคล ๓
จำพวก คือ (๑) บุคคลที่ไม่ควรคบ ไม่ควรนั่งใกล้ หมายถึงบุคคลผู้ต่ำกว่าตนในด้าน
ศีลสมาธิปัญญา บุคคลเช่นนี้ไม่ควรคบไม่ควรนั่งใกล้ นอกจากจะเมตตาอนุเคราะห์ (๒)
บุคคลที่ควรคบควรนั่งใกล้ หมายถึงผู้เสมอตงในด้านศีลสมาธิปัญญา บุคคลเช่นนี้ควร
คบ ควรนั่งใกล้ เพราะการสนทนาเกี่ยวกับศีลเป็นต้นจะมีแก่ผู้เสมอกันในด้านศีลเป็น
ต้น และการสนทนานั้นก็จะดำเนินไปได้และจะเป็นความสำราญ (๓) บุคคลที่ควร
สักการะเคารพแล้วจึงคบ นั่งใกล้ หมายถึงบุคคลผู้เหนือกว่าตนในด้านศีลเป็นต้น
บุคคลเช่นนี้ควรสักการะ เคารพ แล้วจึงคบ นั่งใกล้ หมายถึงผู้เหนือกว่าตนในด้านศีล
เป็นต้น เพราะบุคคลเช่นนี้ย่อมคิดว่า จักบำเพ็ญศีลชั้น สสมาธิชั้น และปัญญาชั้นที่
ยังไม่บริบูรณ์ให้บริบูรณ์ หรือจักอนุเคราะห์ศีลชั้น เป็นต้นที่บริบูรณ์ด้วยปัญญาในที่
นั้น ๆ (อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๒๖/๑๗๔)

2.เสวิตัพพสูตร พระสูตรว่าด้วยบุคคลที่ควรเสพ พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุ
ทั้งหลายว่า บุคคลประกอบด้วยธรรม ๑๐ เป็นผู้ไม่ควรเสพ คือ (๑) มิจฉาทิฏฐิ (๒)
มิจฉาสังกัปปะ (๓) มิจฉาวาจา (๔) มิจฉากัมมันตะ (๕) มิจฉาอาชีวะ (๖) มิจฉา
วายามะ (๗) มิจฉาสติ (๘) มิจฉาสมาธิ (๙) มิจฉาญาณะ (๑๐) มิจฉาวิมุตติ ส่วน

บุคคลประกอบด้วยธรรม ๑๐ เป็นผู้ควรเสพ คือ (๑) สัมมาทิฏฐิ (๒) สัมมาสังกัปปะ (๓) สัมมาวาจา (๔) สัมมากัมมันตะ (๕) สัมมาอาชีวะ (๖) สัมมาวายามะ (๗) สัมมาสติ (๘) สัมมาสมาธิ (๙) สัมมาญาณะ (๑๐) สัมมาวิมุตติ (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๕๕/๒๙๘)

เสวิตัพพาเสวิตัพพสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่ควรเสพและธรรมที่ไม่ควรเสพ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงพระสูตรมีลักษณะเป็นการบรรยายโวหารแบบอุทเทสและนิทเทสแก่ภิกษุทั้งหลาย ณ วัดพระเชตุวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี เพราะพระประสงค์ให้เปรียบเทียบระหว่างธรรมที่ควรและที่ไม่ควรเสพ พระผู้มีพระภาคทรงยกอุทเทสธรรมขึ้นแสดง ๓ ชุด คือ

๑. ทรงยกอุทเทสธรรมเกี่ยวกับกายสมาจาร วจีสมาจาร มโนสมาจาร จิตตูปบาท การได้สัญญา การได้ทิฏฐิ การได้อัตถภาพ

๒. ทรงยกอุทเทสธรรมเกี่ยวกับรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ อัมมารมณ

๓. ทรงยกอุทเทสธรรมเกี่ยวกับจีวร บิณฑบาต เสนาสนะ หมูบ้าน นิคม นคร ชนบท(รัฐ)และบุคคล

โดยตรัสเห็นว่า ธรรมเหล่านี้แบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ (๑) ประเภทที่ควรเสพ (๒) ประเภทที่ไม่ควรเสพเช่น กายสมาจารมี ๒ ประเภท คือ (๑) กายสมาจารที่ควรเสพ (๒) กายสมาจารที่ไม่ควรเสพ

อนึ่ง ในอุทเทสธรรมแต่ละชุดท่านพระสารีบุตรก็จะทูลว่า ท่านเข้าใจเนื้อความแห่งอุทเทสนี้ดีแล้วแสดงนิทเทสถวายโดยละเอียดแบบแก้อรรถของอรรถกถาจารย์ว่า ที่ว่าควรเสพ หมายถึงเสพแล้วทำให้กุศลธรรมเจริญขึ้น อุกุศลธรรมเสื่อมไป ส่วนที่ว่าไม่ควรเสพมีนัยตรงกันข้าม พระผู้มีพระภาคทรงรับรองว่าถูกต้อง พร้อมกับสรรเสริญท่านพระสารีบุตร และตรัสสรุปว่า ธรรมบรรยายนี้เป็นสิ่งที่คนทุภควรรณะ ตลอดทั้งโลก เทวโลก มารโลก พรหมโลก หมูสัตว์น้อยใหญ่ควรรู้ เพราะเป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่พวกเขาตลอดกาลนาน

เมื่อพระผู้มีพระภาคได้ตรัสพระภาษิตนี้แล้ว ท่านพระสารีบุตรมีใจยินดีขึ้นชมพระภาษิตของพระองค์ (ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๑๐๙/๑๓๕)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า **เสพ** หมายถึงการนึกหวัง รู้ เห็น พิจารณา อธิษฐาน จิต น้อมใจเชื่อ ประครองความเพียร ตั้งสติไว้ ตั้งจิตไว้ กำหนดรู้ด้วยปัญญา รู้ยิ่ง ธรรมที่ควรรู้ยิ่ง กำหนดรู้ธรรมที่ควรกำหนดรู้ ละธรรมที่ควรละ เจริญธรรมที่ควรเจริญ ทำให้แจ้งธรรมที่ควรทำให้แจ้ง (อง.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๕๓/๖๑-๖๒)

เสาเชื่อน :

เสาที่ปักลงในน้ำลึก,เสาอาคารกั้นน้ำแรง,คำอุปมาความหนักแน่นของสมณะพราหมณ์

ตัวอย่างในอินทขิลสูตร กล่าวถึงอุปมาด้วยเสาเชื่อนที่ปักไว้ลึก ว่า “ภิกษุทั้งหลาย สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่งไม่รู้ซัดตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ ฯลฯ นี้ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาสมณะพราหมณ์เหล่านั้นย่อมมองหน้าของสมณะหรือพราหมณ์เหล่าอื่นด้วยคิดว่า ‘ท่านผู้นี้เมื่อรู้ก็รู้จริง เมื่อเห็น ก็เห็นจริง’ เปรียบเหมือน

ปยุ่นหรือปยุฝ้ายเป็นของเบา มักลอยไปตามลมวางไว้บนพื้นอันราบเรียบ ลมทางทิศตะวันออกพัดปยุ่นหรือปยุฝ้ายนั้นไปทางทิศตะวันตก ลมทางทิศตะวันตกพัดไปทางทิศตะวันออก ลมทางทิศเหนือพัดไปทางทิศใต้ ลมทางทิศใต้พัดไปทางทิศเหนือ (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๘๖/๑๔๔,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๐๒/๑๖๔,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๔๐/๑๘๖,ส.ม.(ไทย)๑๘/๑๑๐๘/๖๑๘, ชุ.ช.(ไทย)๒๕/๘/๒๕๕๔)

เสาคะลุง:

เสาสำหรับผูกช้าง, คำอุปมาบารมีแห่งศีลที่จับวงช้างได้ไม่ต้องใช้กำลัง ในหัตถนิทานวรรค หมวดว่าด้วยพญาช้าง การบำเพ็ญศีลบารมี เรื่องมาตุโปสกจริยาจริยาของพญาช้างตัวเลี้ยงมารดา กล่าวว่าในกาลที่พญาช้างเป็นช้างกฤษณสีนงมารดาอยู่ในป่าใหญ่ ครั้งนั้น ในแผ่นดินนี้ไม่มีอะไรที่จะเสมอดูด้วยคุณ (ศีล)ของเรา พรานป่าพบเราในป่าใหญ่แล้ว ได้กราบทูลแต่พระราชว่า ‘ข้าแต่มหाराช ช้างมงคลซึ่งสมควรแก่พระองค์อยู่ในป่าใหญ่ การจับช้างนั้นไม่ต้องขุดคุ้ย แม้การปักเสาคะลุง (เสาสำหรับผูกช้าง) และการขุดหลุมพรางก็ไม่ต้อง ในขณะที่จับที่วงเท่านั้น ช้างนั้นก็มา พระราชาก็ทรงดีพระทัย ทรงส่งควาญช้างซึ่งเป็นอาจารย์ผู้ฉลาดศึกษาดีแล้ว ครวญช้างพบช้างกำลังถอนเหง้าบัวอยู่ ในสระบัวหลวง เพื่อเลี้ยงมารดา ควาญช้างรู้คุณคือศีลของเรา กล่าวว่า มานี้แะะลูก แล้วได้จับที่วง กำลังของเรามีอยู่ในกายตามปกติ แม้นกำลังช้างมากมายหลายพันเชือก (ม.อุป.(ไทย)๑๔/๒๑๗/๒๕๐,ช.เถร.(ไทย)๒๖/๑๑๐๘/๕๒๐,ช.ุ.จริยา.(ไทย)๓๓/๓/๗๔๖,ช.ุ.จริยา.(ไทย)๓๓/๘/๗๔๗,ช.ุ.จริยา.(ไทย)๓๓/๑๐/๗๔๗)

เสาระเนียด:

เสาไว้, เสาค้ำ, เสาล้อมช้าง, อุปมาความหนักแน่นมั่นคง ไม่เปลี่ยนแปลง ดังสภาวะ ๗ กอง ในสันตทสูตร กล่าวถึงศาสตาบางคนในโลกนี้ ผู้มีวาตะอย่างนี้ มีทิฐฐิอย่างนี้ว่า ‘สภาวะ ๗ กอง คือ (๑) กองแห่งธาตุดิน (๒) กองแห่งธาตุน้ำ (๓) กองแห่งธาตุไฟ (๔) กองแห่งธาตุดลม(๕) กองสุข (๖) กองทุกข์ (๗) กองชีวะ นี้ ไม่มีผู้สร้าง ไม่มีผู้บันดาล ไม่มีผู้เนรมิต ไม่มีผู้ให้เนรมิต ยั่งยืนมั่นคงดุจยอดภูเขา ดุจเสาระเนียด ไม่หวั่นไหว ไม่ผันแปรไม่กระทบกระทั่งกัน ไม่ก่อให้เกิดสุขหรือทุกข์ หรือทั้งสุขและทุกข์แก่กันและกัน (ที.ม.(ไทย)๑๐/๒๔๒/๑๘๒,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๕๖/๑๑๓,ม.ม.(ไทย)๑๒/๒๔๕/๒๖๒,ม.ม.ไทย)๑๓/๒๒๘/๒๖๖,ส.ช.ไทย)๑๗/๒๐๖/๒๗๘,ส.ช.ไทย)๑๗/๒๒๔/๓๐๔,ส.ช.ไทย)๑๗/๒๕๐/๓๑๒,ส.ช.ไทย)๑๗/๒๗๖/๓๑๕,อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๗๑/๑๒๐)

เสียงทิพย์:

เสียงวิเศษ,เสียงที่มีลักษณะพิเศษต่างกับลักษณะปรกติ, หูที่สามารถได้ยินเสียงได้เป็นพิเศษ คือได้ยินไปไกล อยู่บนสวรรค์แต่สามารถได้ยินเสียงพูดของคนที่อยู่บนโลกได้ หรือได้ยินคำที่คนพูดอยู่ในใจ เป็นต้น ตัวอย่างในมหาสิสุตร สมานธิที่ภิกษุเจริญเฉพาะส่วน พระผู้มีพระภาคตรัสกับมหาสิว่า “มหาสิ เสียงทิพย์อันชวนให้รัก ชักให้ใคร่ พาใจให้กำหนดที่เจ้าสุนัขขัตตะลิจฉวีบุตร ไม่ได้ยินนั้นมีอยู่จริง ไม่ใช่ไม่มี” เจ้าโกฎฐัทธิฉฉวีทูลถามว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ อะไรที่เป็นเหตุเป็นปัจจัยทำให้เจ้าสุนัขขัตตะลิจฉวีบุตรไม่ได้ยินเสียงทิพย์ พระผู้มี

พระภาคตรัสตอบว่า “มหาเถร ภิษุในธรรมวินัยนี้เจริญสมาธิ เฉพาะส่วนเพื่อเห็นรูปทิพย์นำใคร่ พาใจให้กำหนดในทิศตะวันออก แต่ไม่เจริญสมาธิเพื่อให้ได้ยินเสียงทิพย์อันชวนให้รัก ชักให้ใคร่ พาใจให้กำหนด (ที.สี.(ไทย)๙/๒๔๐/๘๐, ที.สี.(ไทย)๙/๒๔๑/๘๐, ที.สี.(ไทย)๙/๓๖๔/๑๕๓, ที.สี.(ไทย)๙/๓๖๕/๑๕๓, ม.ม.(ไทย)๑๒/๖๘/๖๐, ม.ม.(ไทย)๑๒/๑๔๗/๑๔๓, ม.ม.(ไทย)๑๓/๑๙๘/๒๓๖, ม.ม.(ไทย)๑๓/๒๕๕/๓๐๒, ม.อุป.(ไทย)๑๔/๘๒/๙๑, ส.นิ.(ไทย)๑๖/๗๐/๑๔๕)

เสียงประกอบด้วยองค์ ๘ ประการ:เสียงของสนั่นกุมารพรหม, เสียงเหมือนเสียงพรหมด้วยคุณสมบัติ ๘ ประการ

ในมหาโควินทสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงพระคุณตามความเป็นจริง ๘ ประการ ว่าเสียงของสนั่นกุมารพรหมกล่าวคือสนั่นกุมารพรหมได้ตรัสเนื้อความนี้มีเสียงประกอบด้วยองค์ ๘ ประการ คือ (๑) แจ่มใส (๒) ชัดเจน (๓) นุ่มนวล (๔) ชวนฟัง (๕) กลมกล่อม (๖) ไม่พร่า (๗) ลึกซึ้ง (๘) กังวาน สนั่นกุมารพรหมเปล่งเสียงให้รู้กันเฉพาะในบริษัทเท่านั้น เสียงของสนั่นกุมารพรหมนั้นไม่ได้ดังออกไปภายนอกบริษัท ผู้มีเสียงประกอบด้วยองค์ ๘ ประการอย่างนี้เรียกว่า ‘มีเสียงเหมือนเสียงพรหม’ (ที.ม.(ไทย)๑๐/๓๐๑/๒๓๕)

เสียงพรหม: เสียงดุจเสียงของพรหม, มหาปุริสลักษณะที่ ๒๘, เสียงที่ไพเราะอ่อนหวานกลมกล่อมจับใจ, เสียงมีคุณลักษณะ ๘ ประการ

ในมหาปทานสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึง ลักษณะมหาบุรุษ ๓๒ ประการ หนึ่งใน ๓๒ นั้น คือ ลักษณะข้อที่ ๒๘ ได้แก่มหาบุรุษมีพระสุรเสียงดุจเสียงพรหม ในมหาโควินทสูตร พระคุณตามความเป็นจริง ๘ ประการ คือเสียงของสนั่นกุมารพรหม สนั่นกุมารพรหมได้ตรัสเนื้อความนี้มีเสียงประกอบด้วยองค์ ๘ ประการ คือ (๑) แจ่มใส (๒) ชัดเจน (๓) นุ่มนวล (๔) ชวนฟัง (๕) กลมกล่อม (๖) ไม่พร่า (๗) ลึกซึ้ง (๘) กังวาน สนั่นกุมารพรหมเปล่งเสียงให้รู้กันเฉพาะในบริษัทเท่านั้น เสียงของสนั่นกุมารพรหมนั้นไม่ได้ดังออกไปภายนอกบริษัท ผู้มีเสียงประกอบด้วยองค์ ๘ ประการอย่างนี้เรียกว่า ‘มีเสียงเหมือนเสียงพรหม’ (ที.ม.(ไทย)๑๐/๓๕/๑๙, ที.ม.(ไทย)๑๐/๓๘/๒๑, ที.ม.(ไทย)๑๐/๒๘๕/๒๑๗, ที.ม.(ไทย)๑๐/๓๐๑/๒๓๕, ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๐๐/๑๖๒, ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๓๖/๑๙๓, ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๓๗/๑๙๔, ขุ.อุป.(ไทย)๓๓/๓๕/๒๙๓)

เสียใจ: ทุกข์ใจ, โทมัส, ไม่น่าพอใจ, สะเทือนใจ, น่าสลดใจ, เศร้าใจ เช่น เสียใจเพราะทุกข์เวทนาเกิดขึ้น

ในมหาสัจจกสูตร พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า “บุคคลผู้มีได้อบรมกาย มีได้อบรมจิต คือ บุคคลในโลกนี้ผู้ยังไม่ได้สติบ มีสุขเวทนาเกิดขึ้น ถูกสุขเวทนากระทบแล้วมีความยินดียิ่งนักในสุขเวทนา และถึงความเป็นผู้ยินดียิ่งนักในสุขเวทนา สุขเวทนานั้นของเขาอย่าดับไป เพราะสุขเวทนาดับไป ทุกขเวทนาจึงเกิดขึ้น เขาถูกทุกขเวทนากระทบเข้าแล้ว ก็เศร้าโศก เสียใจ (ม.ม.(ไทย)๑๒/๓๖๘/๔๐๔, อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๒๔๖/๓๖๖)

เสียทรัพย์ทันตา: โทษแห่งอบายมุข, โทษแห่งการตีมสุรา, หนึ่งในโทษการตีมสุรา ๖ ประการ

ในสังคาลกสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงโทษแห่งการสุราเมรัย ๖ ประการกับคหบดี บุตรการหมกมุ่นในการเสพของมีนเมาคือสุราและเมรัยอันเป็นเหตุแห่งความประมาท มีโทษ ๖ ประการนี้ คือ (๑) เสียทรัพย์ทันตาเห็น (๒) ก่อการทะเลาะวิวาท (๓) เป็นบ่อเกิดแห่งโรค (๔) เป็นเหตุให้เสียชื่อเสียง (๕) เป็นเหตุให้ไม่รู้จักร่างกาย (๖) เป็นเหตุทอนกำลังปัญญา (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๔๘/๒๐๒)

เสี้ยว: เล็กน้อย, นิดหน่อย, ส่วน ๑ ใน ๔, ส่วนย่อยไม่เต็มจากหลาย ๆ ส่วน, อุปมาอานิสงส์ การรักษาอุโบสถมากกว่าการเป็นอิสราธิบดี

ในวิตถุโปสถสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงอุโบสถประกอบด้วยองค์ ๘ ประการ ที่บุคคลอยู่จำแล้ว ย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก มีความรุ่งเรืองมาก แม้ไฟศาลมาก คือ เปรียบเหมือนพระราชาราชพระองค์ใดพึงครองราชย์ เป็นอิสราธิบดี (เป็นผู้ยิ่งใหญ่เหนือผู้อื่น)แห่งชนบทใหญ่ ๑๖ แคว้นที่สมบูรณ์ด้วยแก้ว ๗ ประการนี้ คือ อังคะ มคธะ กาสี โกสละ วัชชี มัลละ เจติ วังสะ กุรุ ปัญจาละ มัจฉะ สุรเสนะ อัสนะ อวันตี คันทา ระ กัมโพชะ การครองราชย์ของพระราชาราชองค์นั้น ยังมีค่าไม่ถึงเสี้ยวที่ ๑๖ แห่งอุโบสถที่ประกอบด้วยองค์ ๘ ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะราชสมบัติของมนุษย์เมื่อนำไปเปรียบกับสุขที่เป็นทิพย์ ถือว่าเป็นของเล็กน้อย(อง.อฎฐก.(ไทย)๒๓/๔๒/๓๐๗,อง.อฎฐก.(ไทย)๒๓/๔๓/๓๑๒)

เสี้ยวที่ ๑๖: เล็กน้อย, นิดหน่อย, ส่วน ๑ ใน ๔, ค่าอุปมาการพิชิตของพราหมณ์ที่มีผลเล็กน้อยไม่ถึงเสี้ยวที่ ๑๖ ในของอริยวินัย

ในปฐมปัจจุโรหณีสูตร กล่าวถึงชาณฺโสโสนิพราหมณ์ที่กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า พิชิตอบาปของพราหมณ์ทั้งหลายเป็นอย่างหนึ่ง พิชิตอบาปในอริยวินัยก็เป็นอีกอย่างหนึ่ง พิชิตอบาปของพราหมณ์ทั้งหลายย่อมไม่ถึงเสี้ยวที่ ๑๖ แห่งพิชิตอบาปในอริยวินัยนี้ ในราชสูตร พุทธอุทาน กล่าวถึงกามสุขในโลกและทิพย์สุข ยังไม่ถึงเสี้ยวที่ ๑๖ แห่งความสุขคือความสิ้นตัณหา ส.ส.อ.(บาลี) ๑/๒๔๒/๒๙๘, สารตถ.ฎีกา ๓/๓๐๕/๔๗๔-๔๗๕, (ส.ส.(ไทย)๑๕/๒๔๒/๓๔๗,อง.ทสก.(ไทย)๒๔/๑๑๙/๒๗๔,ช.อุ.(ไทย)๒๕/๑๒/๑๙๒, ช.ธ.(ไทย)๒๕/๗๐/๔๙)

เสื่อคือศีล: ศีล ๕ ศีล ๑๐ ปาริสุทธิศีล ๔, อุปมาศีลด้วยเสื่อคลุม
ในกัสสปพุทธวงศ์ กล่าวถึงพระประวัติในอดีตชาติของพระกัสสปพุทธเจ้า สมัยต่อจากโกนาคมนะพุทธเจ้านั้น พระองค์ทรงประทานเสื่อคือศีล ๕ เกราะหนึ่งคือฉนวนทรงจัดหนึ่งคือธรรมไว้คลุมกาย และเครื่องผูกสอด อย่างดีเลิศ ทรงประทานโล่คือสติ ปัญญา ๔ หอกคือญาณอันคมกล้า ดาบอย่างดีคือธรรม และศาสตราวุธเครื่องยำยี้ศัตรูคือศีลไว้ให้ ประทานภูษาคือวิชชา ๓ พวงมาลัยสำหรับสวมศีรษะคือผล ๔ เครื่องอาภรณ์คือภิญญา ๖ และดอกไม้เครื่องประดับคือพระธรรม (ช.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๔๕/๗๑๗, ช.พุทธ.อ.(บาลี) ๒๖/๓๘๗)

เสื่อโคร่ง: ชื่อพันธุ์เสื่อขนาดใหญ่ชนิดหนึ่ง ขนสีน้ำตาล มีลายพาดกลอน, สัตว์ร้ายกินเนื้อเป็นอาหาร, ภัยของภิกษุผู้อยู่ป่าผู้เดียว, ภัยที่เดือนสติภิกษุไม่ให้ประมาท

ในปฐมอนาคตภยสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่าภิกษุในธรรมวินัยนี้อยู่ป่าพิจารณาเห็น
 ดังนี้ว่า ‘บัดนี้ เราอยู่ในป่าผู้เดียว เมื่อเราอยู่ในป่าผู้เดียว พึ่งพบสัตว์ร้ายคือราชสีห์
 เสือโคร่ง เสือเหลือง หมี หรือเสือดาวก็ได้ สัตว์เหล่านั้นพึงทำร้ายเราถึง ตายก็ได้
 เพราะเหตุนี้ เราพึงตาย เราพึงมีอันตรายนั้น เอาเถอะ เราจะปรารถนาความเพียรเพื่อ
 ถึงธรรมที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลु เพื่อทำให้แจ้งธรรมที่ยังไม่ได้ทำให้
 แจ้ง’ ภิกษุผู้อยู่ป่า เมื่อพิจารณาเห็นภยันี้ ควรเป็นผู้ไม่ประมาท เพื่อบรรลุธรรมที่ยัง
 ไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งธรรมที่ยังไม่ได้ทำให้แจ้ง (อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๗๗/๑๓๙,ขุ.
 ชา.(ไทย)๒๗/๗๗/๘๔,ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๒๑/๒๓๒,ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๒๔/๖๙,ขุ.ชา.(ไทย)
 ๒๗/๙๗/๑๔๒,ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๙๙/๑๔๒,ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๑๓๑/๑๕๐,ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/
 ๑๒๖/๒๕๑,ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๑๕๐/๖๑,ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๑๗๒/๔๕๑)

เสือดาว: เสือที่ดุร้าย, เสือที่จะมารบกวนพญาวานรที่หลบจากการเหน็ดเหนื่อยที่ช่วยพราหมณ์
 ติดชอกเขา

ในมหากปิชาดก ว่าด้วยพญาวานร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ได้มีพระราชแห่งชนชาว
 กาสี ได้ทอดพระเห็นพราหมณ์ผู้ลำบากติดอยู่ชอกป่า ๑๐ ราตรี พญาวานรผู้มีเดช
 เห็นเขา กระโดดพาเขาขึ้นจากชอกเขานั้นด้วยความยาก ครั้นนำเขาขึ้นมาแล้ว พญา
 วานรผู้เป็นบัณฑิต กล่าวหาญ ได้กล่าวคำนี้ว่า เพื่อนรัก ท่านโปรดรักษาความ
 ปลอดภัยให้ข้าพเจ้าด้วยเถิด ข้าพเจ้าจักหาลับสักครู่หนึ่ง สิงโต เสือโคร่ง เสือเหลือง
 หมี หมาป่า และเสือดาวพึงเบียดเบียนข้าพเจ้าผู้กลับไป ท่านเห็นพวกมันจงห้ามกัน
 ไว้ด้วย (ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๒๐๓/๕๖๙,ขุ.ชา.(ไทย)๒๘/๒๖๖/๑๒๙,ขุ.ชา.(ไทย)๒๘/
 ๕๓๖/๑๓๔,ขุ.ชา.(ไทย)๒๘/๑๔๑๑/๔๐๓,ขุ.ชา.(ไทย)๒๘/๒๐๖๕/๕๐๕,ขุ.ชา.(ไทย)
 ๒๘/๒๒๒๙/๕๒๘,ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๓๑/๖๕๘,ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๘๔/๕๑๒,ขุ.อป.(ไทย)
 ๓๒/๑๒๕/๖๗๑)

เสื่อปลา: สัตว์สี่เท้าชนิดหนึ่งตัวคล้ายแมว พื้นตัวสีเทา มีลายต่างๆ ชอบกินปลาและเปิดโปงเป็น
 อาหาร,อุปมาเสื่อปลาลงน้ำจะจมหรือลอยกับภิกษุผู้ยังไม่ได้สมาธิในป่าจะจมหรือ
 ฟุ้งซ่าน

ในอุปาสิสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงกระต่ายหรือเสื่อปลาถึงห้วงน้ำนั้น เขาพึงคิด
 อย่างนี้ว่า ‘เราเป็นอะไรและข้างใหญ่เป็นอะไร ทางที่ดี เราควรจะลงสู่ห้วงน้ำนี้แล้ว
 ล้างหูเล่นบ้าง ล้างหลังเล่นบ้าง อาบ ตี๋ม ขึ้นมาแล้วหลีกไปตามปรารถนา’ กระต่าย
 หรือเสื่อปลานั้นลงสู่ห้วงน้ำนั้นโดยฉับพลัน ไม่ทันได้พิจารณา จำต้องหวังข้อนี้ได้ว่า
 ‘จักจมลงหรือจักลอยขึ้น’ ข้อนี้เพราะเหตุไร เพราะกระต่ายหรือเสื่อปลานั้น มี
 ร่างกายเล็ก ลงในห้วงน้ำลึกไม่ได้ ฉันทใด ผู้ใดพึงกล่าวอย่างนี้ว่า ‘เราเมื่อยังไม่ได้สมาธิ
 จักอาศัยเสนาสนะอันเจียบสงัด คือป่าโปร่งและป่าทึบอยู่ ผู้นั้นจำต้องหวังข้อนี้ได้ว่า
 ‘จักจมลงหรือจักฟุ้งซ่าน’ ฉันทนั้นเหมือนกัน (อง.ทสก.(ไทย)๒๔/๙๙/๒๓๓,ขุ.ชา.
 (ไทย)๒๘/๒๖๗/๑๒๙,ขุ.ชา.(ไทย)๒๘/๕๓๖/๑๓๔)

เสื่อมจากศีลธรรม: กุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ, กายสุจริต ๒ วจีสุจริต ๔ มโนสุจริต ๓, หนึ่งในความ
 เสื่อมจากศีลธรรมทำให้เกิดโทษสุจริต ๕ อย่าง

ในทศพิธราชธรรมว่าด้วยทศพิธราชธรรม พระผู้มีพระภาคตรัสถึงทศพิธราชธรรม ๕ ประการนี้ คือ (๑) แม้นกก็ดีเตียนตนเองได้ (๒) ผู้รู้ใคร่ครวญแล้วยอมตีเตียน (๓) กิตติศัพท์อันชว่ยยอมกระฉ่อนไป (๔) เสื่อมจากสัทธรรม (๕) ตั้งอยู่ในอสัทธรรม (อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๒๔๕/๓๘๖,อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๒๔๘/๓๘๘)

เสื่อมยศ: ลดยศ, ถอยยศ, ยศไม่ขึ้น, หนึ่งในโลกธรรม ๘ ประการ
 ในปฐมโลกธัมมสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงโลกธรรม ๘ ประการที่หม่นไปตามโลก และโลกก็หม่นไปตาม ควรกำหนดรู้ คือ (๑) ได้ลาภ (๒) เสื่อมลาภ (๓) ได้ยศ (๔) เสื่อมยศ (๕) นินทา (๖) สรรเสริญ (๗) สุข (๘) ทุกข์ (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๕๘/๔๐๗,อง.อฎฐก.(ไทย)๒๓/๕/๒๐๒,อง.อฎฐก.(ไทย)๒๓/๖/๒๐๔)

เสื่อมลาภ: พลาดจากสิ่งที่อยากได้, ไม่ได้ตามที่ปรารถนา, ขาดทุน, หนึ่งในโลกธรรม ๘ ประการ
 ในฐานสูตรพระผู้มีพระภาคตรัสถึงบุคคลบางคนในโลกนี้ประสบความเสื่อมญาติ ความเสื่อมโภคทรัพย์ หรือความเสื่อมเพราะโรค ย่อมไม่พิจารณาเห็นอย่างนี้ว่า 'โลกสันนิวาสนี้เป็นอย่างนี้เองการได้อัตภาพนี้เป็นอย่างนั้นในโลกสันนิวาสนตามความเป็นจริง ในการได้อัตภาพตาม ความเป็นจริง โลกธรรม ๘ คือ (๑) ได้ลาภ (๒) เสื่อมลาภ (๓) ได้ยศ (๔) เสื่อมยศ (๕) นินทา (๖) สรรเสริญ (๗) สุข (๘) ทุกข์ หม่นเวียนไปตามโลก และโลกก็หม่นเวียนไปตามโลกธรรม ๘' (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๕๘/๔๐๗,อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๑๙๒/๒๘๐,อง.อฎฐก.(ไทย)๒๓/๕/๒๐๒,อง.อฎฐก.(ไทย)๒๓/๖/๒๐๔)

เสื่อมลำแพน: เครื่องจักสานชนิดหนึ่ง มักสานด้วยตอกไม้ไผ่เส้นใหญ่ ๆ แบน ๆ ซึ่งเรียกว่า ตอกปิ่น ที่ทำด้วยหวายหรือเส้นใยเปลือก ไม้ก็มี ใช้ปูหรือทำเป็นแผงใช้กันหรือกรุเป็นฝาเรือน เป็นต้น, ผืนเสื่อที่นำมารองเบ่งสุราของโรงงานสุรา
 ในจุฬาสัจจกสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงสัจจกะนิครนถบุตรชวนเจ้าลิจฉวีไปฟังการโต้วาทะ มีเจ้าลิจฉวีประมาณ ๕๐๐ พระองค์ ทรงประชุมกันอยู่ในหอประชุมด้วยกรณียกิจบางอย่าง สัจจกะนิครนถบุตรได้กล่าวกับเจ้าลิจฉวีเหล่านั้นว่า "ขอเจ้าลิจฉวีทั้งหลายจงไปด้วยกัน วันนี้ ข้าพเจ้าจักสนทนากับพระสมณโคดม ถ้าพระสมณะโคดมจักยืนยืนตามคำที่พระอัสสชิยืนยืนแล้วแก่ข้าพเจ้า ข้าพเจ้าจักอุคระชากลากพระสมณะโคดมไปมาด้วยคำต่อคำ ให้เป็นเหมือนบุรุษผู้มีกำลังจับแคะมีขนยาวที่ขนแล้วอุคระชากลากไปมาฉนั้น หรือให้เป็นเหมือนคนงานในโรงสุรา ซึ่งกำลังวางเสื่อลำแพนสำหรับรองเบ่งสุราผืนใหญ่ในห้วงลึกแล้วจับที่มุมลากพาตไปพาตมา ฉนั้น (ม.ม.(ไทย)๑๒/๓๕๔/๓๘๐,ม.ม.(ไทย)๑๓/๓๐๐/๓๕๘,ส.ส.(ไทย)๑๕/๑๔๒/๑๘๑,ช.อป.(ไทย)๓๒/๑๕/๔๐๑,ช.อป.(ไทย)๓๒/๑๖/๔๐๒)

เสื่อมเหลืออง : เสื่อร้าย, สัตว์กินเนื้อเป็นอาหาร, เสื่อที่มักทำอันตรายภิกษุในป่าที่ประมาท
 ในปฐมมณฑกตยสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงภิกษุในธรรมวินัยนี้ อยู่ป่าพิจารณาเห็นว่า 'บัดนี้ เราอยู่ในป่าผู้เดียว พึ่งพบสัตว์ร้ายคือราชสีห์ เสื่อโค้งเสื่อเหลืออง หมี่ หรือเสื่อดาวก็ได้ สัตว์เหล่านั้นพึ่งทำร้ายเราถึงตายก็ได้ เราพึ่งมีอันตราย เอาเถอะ เราจะปรารภความเพียรเพื่อถึงธรรมที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งธรรมที่ยังไม่ได้ทำให้แจ้ง' เมื่อเป็นดังนี้ ควรเป็นผู้ไม่ประมาท มีความเพียร อุทิศกาย

และใจอยู่ เพื่อถึงธรรมที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งธรรมที่ยังไม่ได้ทำให้แจ้ง (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๗๗/๑๓๙,ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๒๔/๖๙,ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๗๗/๓๒,ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๒๐๓/๕๖๙,ข.ชา.(ไทย)๒๘/๓๐๕/๒๓๐,๒๘/๕๓๖/๑๓๔,ข.ชา.(ไทย)๒๘/๙๖๑/๓๓๒,ข.ชา.(ไทย)๒๘/๒๐๖๕/๕๐๕,ข.ชา.(ไทย) ๒๘/๒๑๘๒/๕๒๒)

เส้นขนหางจามรี:เส้นที่ทำด้วยขนหางจามรี, เครื่องตกแต่ง, เป็น ๑ ในเครื่องเบญจกุกุภัณฑ์.

ในสามัญญผลสูตร มัชฌิมคีล พระสมณะโคดมทรงเว้นขาดจากการชวนชวายเป็นการประดับตกแต่งร่างกาย เช่นที่สมณะพราหมณ์ผู้เจริญบางพวกฉันทโภชนาหารที่เขาให้ด้วยศรัทธาแล้ว ยังชวนชวายเป็นการประดับตกแต่งร่างกายอย่างนี้ คือ อบผิว นวดอาบ น้ำหอมพေးกาย ส่องกระจก แต้มตา ทัดพวงดอกไม้ ประทินผิว ผัดหน้า ทาปาก ประดับ ข้อมือ สวมเกี้ยว ใช้ไม้ถือ ใช้กล้วยา ใช้ดาบ ใช้พระขรรค์ ใช้ร่ม สวมรองเท้าวิจิตร ติดกรอบหน้า ปักปิ่น นุ่งห่มผ้าขาวชวยยาว ใช้พัดและ เส้นขนหางจามรี (ที.สี.(ไทย)๙/๑๖/๗, ที.สี.(ไทย)๙/๒๐๐/๖๘)

แสงแก้วมณีจินดา :แสงหรือรัศมีที่เปล่งออกมาจากแก้วมณีจินดา ในนารทพุทธวงศ์ ทานเปรียบเทียบแสงแก้วมณีจินดาที่วรุ้งเรืองแวววาว แต่เมื่อรัศมีจากพระวรกายขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระนามว่านารทะ เปล่งออกมา แสงแก้วมณีจินดานั้น ไม่ปรากฏเลย ดังมีข้อความตอนหนึ่งว่า...แสงดวงจันทร์ แสงดวงอาทิตย์ แสงรัตนะ แสงไฟ และแสงแก้วมณีจินดาแม้ทุกอย่างนั้น ครั้นมาถึงรัศมีอันสูงสุดของพระชินเจ้าแล้ว ย่อมอันตรธานไป... (ขุ.พุทธ. (ไทย) ๓๓/๒๕/๖๓๓)

แสงโชติช่วง : แสงที่มีความสว่างจ้ามาก, สิ่งที่ทำให้ความมืดหายไป, ในปทีปิวิมาน ท่านหมายถึงแสงสว่างของวิมานในสวรรค์ ซึ่งเป็นผลานิสงส์อันเกิดจากการถวายประทีปเป็นทาน ดังมีปรากฏข้อความตอนหนึ่งว่า...ผู้ใดตามประทีปเป็นทานในเวลาที่ต้องตามประทีป ในยามข้างแรมเดือนมืด วิมานมีแสงโชติช่วง มากไปด้วยสวนไม้ดอกไม้ บัวขาวอยู่มากมายย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้นั้น... (ขุ.วิ. (ไทย) ๒๖/๘๑/๑๔)

แสงสว่าง : แสงที่มีความสว่าง, สิ่งที่ทำให้ความมืดหายไป, ในมหาเวทลลสูตร ท่านหมายถึงแสงสว่างอันเกิดจากไฟธรรมดาทั่วไป ดังมีปรากฏข้อความตอนหนึ่งว่า...ถ้าเช่นนั้น ผมจักอุปมาให้ท่านฟัง เพราะวิญญูชนบางพวกในโลกนี้ย่อมทราบความแห่งภาชิตได้ด้วยอุปมา เมื่อประทีปน้ำมันกำลังติดไฟอยู่ แสงสว่างอาศัยเปลวไฟจึงปรากฏ เปลวไฟก็อาศัยแสงสว่างจึงปรากฏอยู่แม้ฉันใด อาศัยอาศัยไออุ่น ดำรงอยู่ ไออุ่นก็อาศัยอาศัยดำรงอยู่ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน... (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๕๖/๔๙๕), ส่วนในกัณทรสูตร ท่านหมายถึง แสงสว่างที่เป็นอารมณ์กรรมฐาน ดังมีปรากฏข้อความตอนหนึ่งว่า...ภิกษุหนึ่งประกอบด้วยอริยสี่สัจจ์ อริยอินทริยสังวร และอริยสติสัมปชัญญะนี้แล้วพักอยู่ ณเสนาสนะเสียบสังัด...ละพยาบาทและความมุงร้าย มีจิตไม่พยาบาท มุงประโยชน์เกื้อกูลสรรพสัตว์อยู่ ชำระจิตให้บริสุทธิ์จากพยาบาทและความมุงร้าย ละถีนมิทระ (ความหดหู่และเซื่องซึม) ปราศจากถีนมิทระ กำหนดแสงสว่าง มีสติสัมปชัญญะอยู่ ชำระจิตให้บริสุทธิ์จากถีนมิทระ... (ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๓/๑๖), ในอัสสลายตนสูตร

ท่านก็หมายถึงแสงสว่างอันเกิดจากไฟเช่นเดียวกัน (ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๐๘/๕๐๙), นอกจากนี้ ยังมีปรากฏในที่หลายแห่ง ได้แก่ เอสุการีสสูตร (ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๔๔/๕๕๖), สุภสูตร (ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๖๘/๕๙๑), นัตถิปุตตสมสูตร (ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๓/๑๓), ปชโชตสูตร (แสงสว่างนี้ ในที่นี้หมายถึงแสงสว่างของพระพุทธเจ้า (ส.ส.อ. (บาลี) ๑/๒๖/๕๒)) (ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๖/๓๐), ปชโชตสูตร (ในสูตรนี้ท่านหมายถึงปัญญา) (ส.ส. (ไทย) ๑๕/๘๐/๘๕), มาคธสูตร (ในสูตรนี้ ท่านหมายถึงแสงสว่างอันยอดเยี่ยมคือพระสัมมาสัมพุทธเจ้า) (ส.ส. (ไทย) ๑๕/๘๕/๘๙), นอกจากนี้ ยังมีปรากฏในนครสูตร (ท่านหมายถึงแสงสว่างในธรรม) (ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๖๕/๑๒๗), และในญาณสูตร (ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๗๓/๓๐๖)

แสร้งจาม : แสร้งจามรี, แสร้งที่ทำได้ยชนทางจามรี, เป็นเครื่องใช้ประจำองค์พระมหากษัตริย์ เป็นหนึ่งในห้าของเบญจราชกกุธภัณฑ์ ซึ่งรวมในชื่อว่าวาลวิชนี (พัดกับแสร้ง), ในมหาธาภิรมาน ท่านหมายถึงแสร้งของหมู่เทวดาที่ขับริด ซึ่งเป็นวิมานรถทิพย์ของเทพบุตรองค์หนึ่งในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ดังมีข้อความตอนหนึ่งปรากฏว่า...รถคันนี้คลุมด้วยข่ายทองคำ วิจิตรด้วยรัตนต่าง ๆ มากมาย มีเสียงกึกก้องไพเราะน่าเพลิดเพลิน ทั้งมีรัศมีรุ่งโรจน์ รุ่งเรืองด้วยหมู่เทวดาถือแสร้งจามรี...(ขุ.วิ. (ไทย) ๒๖/๑๐๑๗/๑๒๖), นอกจากนี้ ในปิลินทวิจฉณราพทาน ท่านหมายถึงเครื่องใช้สำหรับพระสงฆ์ ซึ่งอดีตชาติของท่านพระปิลินทวิจฉณะได้เตรียมอุปกรณ์ถวายพระภิกษุสงฆ์ โดยมีพระปฐมุตตรสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นประธาน ดังมีข้อความตอนหนึ่งปรากฏว่า...จ้างช่างให้ทำมีดโกน มีดเล็ก เข็ม และมีดตัดเล็บ ที่สมควร(แก่สมณบริโภค) แล้วให้วางไว้ภายใต้ร่ม จ้างช่างให้ทำพัดใบตาล พัดขนปีกนกยูง แสร้งจามรี ผ้ากรองน้ำ ภาชนะน้ำมัน ให้สมควร (แก่สมณบริโภค)...(ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๑๒/๕๘๐), ๓๒/๑๑๗/๕๙๕)

แสดงความเลื่อมใส : แสดงความศรัทธาเลื่อมใส คือ ความเชื่อหรือเชื่อมั่น ความรักใคร่ ได้แก่ ความเอื้ออาทรต่อสิ่งต่างๆ เช่น ศรัทธาเลื่อมใสในพระรัตนตรัย เป็นต้น เป็นการแสดงออกด้วยความผ่องใสแห่งจิตใจ และน้อมกายใจเข้าไปหาแล้วสักการะเทิดทูลบูชา ด้วยจิตใจอันบริสุทธิ์ มีปรากฏในอวัณณาหารสูตร ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...ภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้ประกอบด้วยธรรม ๔ ประการ ย่อมดำรงอยู่ในนรกเหมือนถูกนำไปฝังไว้ ธรรม ๔ ประการ อะไรบ้าง คือ ๑. ไม่พิจารณา ไม่ไตร่ตรอง กล่าวสรรเสริญผู้ควรติเตียน ๒. ไม่พิจารณา ไม่ไตร่ตรอง กล่าวติเตียนผู้ควรสรรเสริญ ๓. ไม่พิจารณา ไม่ไตร่ตรอง แสดงความเลื่อมใสในฐานะที่ไม่ควรเลื่อมใส ๔. ไม่พิจารณา ไม่ไตร่ตรอง แสดงความไม่เลื่อมใสในฐานะที่ควรเลื่อมใส...(อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๘๓/๑๒๗)

แสดงโดยเคารพ : แสดงกิริยาอาการด้วยความนอบน้อม, เคารพนบนอบ, ในอรรถกถาทานอธิบายว่า คำว่า โดยเคารพ แปลจากคำว่า “สกกจจ” ในที่นี้หมายถึงความตั้งใจจริง เอาจริง เอาจริงถือเป็นเรื่องสำคัญดูจในประโยคที่ว่า วจจก สกกจจ อุบนิชฌายติ แปลว่า จ้องดู ลูกวัวอย่างสนใจจริงจัง (วิ.ม. (บาลี) ๕/๒๕๕/๑๙) และเทียบ ที่.ปา.อ. (บาลี) ๒๖๗/๑๔๗) ฉะนั้น ในสัทธรรมทันทันจึงหมายถึง ความตั้งใจจริงในการแสดงธรรม ดังมีข้อความตอนหนึ่งปรากฏว่า...อาการที่ตถาคตแสดงธรรมแก่บริษัท เป็นสีหนาทของ

ตถาคตแท้ คือ ตถาคต ๑. แม้จะแสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลาย ก็แสดงโดยเคารพ ไม่แสดงโดยไม่เคารพ ๒. แม้จะแสดงธรรมแก่ภิกษุณีทั้งหลาย ก็แสดงโดยเคารพ ไม่แสดงโดยไม่เคารพ ๓. แม้จะแสดงธรรมแก่อุบาสกทั้งหลาย ก็แสดงโดยเคารพ ไม่แสดงโดยไม่เคารพ ๔. แม้จะแสดงธรรมแก่อุบาสิกาทั้งหลาย ก็แสดงโดยเคารพ ไม่แสดงโดยไม่เคารพ ๕. แม้จะแสดงธรรมแก่ปุถุชนทั้งหลาย ก็แสดงโดยเคารพ ไม่แสดงโดยไม่เคารพ โดยที่ผู้แสดงแก่คนขอทานและพรานนก ก็แสดงโดยเคารพ ไม่แสดงโดยไม่เคารพ...(อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๙๙/๑๖๙)

แสดงธรรม : ชี้แจง, อธิบาย, บอกข้อความให้รู้, ทำให้ปรากฏออกมาซึ่งธรรม คือ ความจริง, ในสามัญญผลสูตร ท่านหมายถึงแสดงธรรมมีความงามในเบื้องต้นหมายถึงศีล ธรรมมีความงามในท่ามกลางหมายถึงอริยมรรค และธรรมมีความงามในที่สุดหมายถึงพระนิพพาน (ที.สี.อ. (บาลี) ๑๙๐/๑๕๙) ดังมีข้อความตอนหนึ่งปรากฏว่า...ตถาคตรู้แจ้งโลกนี้พร้อมทั้งเทวโลกมารโลก พรหมโลก และหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์ ด้วยตนเองแล้วประกาศให้ผู้อื่นรู้ตาม แสดงธรรมมีความงามในเบื้องต้น มีความงามในท่ามกลางและมีความงามในที่สุด ประกาศพรหมจรรย์ พร้อมทั้งอรรถและพยัญชนะบริสุทธิ์บริบูรณ์ครบถ้วน... (ที.สี. (ไทย) ๙/๑๙๐/๖๔), ในอัมพัญญสูตรก็มีความหมายเดียวกันนี้ (ที.สี. (ไทย) ๙/๒๕๕/๘๘), และในโสณทัณฑสูตรก็เหมือนกันนี้ (ที.สี. (ไทย) ๙/๒๕๗/๘๙), (ที.สี. (ไทย) ๙/๓๐๑/๑๑๑), นอกจากนี้ ยังมีปรากฏในมหาปทานสูตร (ที.ม. (ไทย) ๑๐/๖๔/๓๖,๑๐/๖๕/๓๗,๑๐/๖๖/๓๗,๑๐/๖๗/๓๗), ในสังคาลกสูตร (ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๔๔/๒๐๐), และในอนังคสูตร (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๖๐/๕๐)

แสดงธรรมไปตามลำดับ : แสดงธรรมโดยเป็นไปตามขั้นตอน ไม่ข้ามขั้นตอนในอรรถกถาท่าน หมายถึงแสดงธรรมให้มีลำดับ ไม่ตัดลัดให้ขาดความ เช่น แสดงเรื่องทานเป็นลำดับที่ ๑ แสดงเรื่องศีลเป็นลำดับที่ ๒ แสดงเรื่องสวรรค์เป็นลำดับที่ ๓ อีกนัยหนึ่ง หมายถึงแสดงธรรมให้ครอบคลุมเนื้อหาสาระตามที่ตั้งสุดตบท หรือคาถาบทไว้ (อง.ปญจก.อ. (บาลี) ๓/๑๕๙/๖๐) มีปรากฏในอุทายีสสูตร ในตอนที่องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ตรัสกับท่านพระอานนท์เกี่ยวกับการแสดงธรรมของภิกษุ ดังมีข้อความตอนหนึ่งว่า...การแสดงธรรมแก่ผู้อื่นมิใช่ทำได้ง่าย ภิกษุเมื่อจะแสดงธรรมแก่ผู้อื่น พึงตั้งธรรม ๕ ประการไว้ในตนแล้วจึงแสดงธรรมแก่ผู้อื่นธรรม ๕ ประการ อะไรบ้าง คือภิกษุพึงตั้งใจว่า ๑. เราจักแสดงธรรมไปตามลำดับ ๒. เราจักแสดงอ้างเหตุ ๓. เราจักแสดงธรรมอาศัยความเอ็นดู ๔. เราจักเป็นผู้ไม่เพ่งอามิสแสดงธรรม ๕. เราจักไม่แสดงธรรมกระทบตนและผู้อื่น...(อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๕๙/๒๖๓)

แสดงฤทธิ์ : แสดงพลังอำนาจ คุณวิเศษหรือความสามารถพิเศษเหนือธรรมดาสามัญ, แสดงคุณวิเศษที่เหนือปุถุชน, ในสามัญญผลสูตร ท่านหมายถึงพลังจิตที่เกิดจากการฝึกจิต (ปฏิบัติธรรม) จนได้ถึงอิทธิวิธญาณ สามารถแสดงฤทธิ์ได้ ดังมีข้อความตอนหนึ่งปรากฏว่า...เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ผุดผ่อง ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อน เหมาะแก่การใช้งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ภิกษุนั้น น้อมจิตไป

เพื่ออิทธิวิธญาณ แสดงฤทธิ์ได้หลายอย่าง คือ คนเดียวแสดงเป็นหลายคนก็ได้ หลาย
คนแสดงเป็นคนเดียวก็ได้ แสดงให้ปรากฏหรือให้หายไปก็ได้...(ที.สี. (ไทย) ๙/๒๓๘/
๗๙,๙/๒๓๙/๗๙), นอกจากนี้ ยังมีปรากฏในสุภสูตร (ที.สี. (ไทย) ๙/๔๗๔/๒๐๗),
และในแก้วกฐิตสูตร (ที.สี. (ไทย) ๙/๔๘๔/๒๑๔)

แสงหา : สืบหา, ค้นหา, เสาะหา, สำรวจหา, ตามหา, มีปรากฏในปฐมเมสนาสสูตร ดังข้อความ
ตอนหนึ่งว่า...ภิกษุทั้งหลาย การแสงหา ๓ ประการนี้ การแสงหา ๓ ประการ
อะไรบ้าง คือ ๑. การแสงหากาม ๒. การแสงหาภพ ๓. การแสงหาพรหมจรรย์๑
ภิกษุทั้งหลาย การแสงหา ๓ ประการนี้แล...(ขุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๕๔/๔๐๗),
นอกจากนี้ ยังมีปรากฏในทุติยเมสนาสสูตร (ขุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๕๕/๔๐๘) และในอรรถ
กถา ท่านก็ได้แสดงธรรมเป็นที่ดับการแสงหา แยกเป็น ๓ ระดับ คือ (๑) ปฐมมรรค
(โสดาปัตติมรรค) เป็นที่ดับการแสงหาพรหมจรรย์ (๒) อนาคามิมรรค เป็นที่ดับการ
แสงหากาม (๓) อรหัตตมรรค เป็นที่ดับการแสงหาภพ (ขุ.อิติ.อ. (บาลี) ๕๔/๒๒๔)
และดู อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๑๙/๕๗๕ ประกอบ

แสงหาลาภด้วยลาภ : สืบหา ค้นหา เสาะหา สำรวจหา ตามหาลาภหรือผลประโยชน์โดยใช้ลาภหรือ
ผลประโยชน์เป็นเครื่องมือ หมายถึง ได้อะไรเอามาฝากเขา ทำให้เขาเกรงใจ ต้องให้
ตอบแทน (วิสุทฺธิ. ๑/๑๖/๒๕), มีปรากฏในกุกกุสุตฺร ดังมีข้อความตอนหนึ่งว่า...ภิกษุ
ทั้งหลาย ภิกษุผู้เฒ่าประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ ย่อมไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่พอใจ
ไม่เป็นที่เคารพ และไม่เป็นที่ยกย่องของเพื่อนพรหมจรรย์ทั้งหลาย ธรรม ๕ ประการ
อะไรบ้าง คือ ๑. เป็นผู้หลอกลวง ๒. เป็นผู้พูดป้อยอ ๓. เป็นผู้ทำนินทา ๔. เป็นผู้พูด
บิบบ้างคับ ๕. เป็นผู้แสงหาลาภด้วยลาภ...(อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๘๓/๑๕๑)

โสกะ : ความเศร้าโศก, ความโศกเศร้า, ความโศกศัลย์, กิริยาที่เศร้าโศก ภาวะที่เศร้าโศก
ความแห้งผากภายในความแห้งกรอบภายในของผู้ประกอบด้วยความเสื่อมอย่างใด
อย่างหนึ่ง (หรือ)ผู้ที่ถูกเหตุแห่งทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งกระทบ, มีปรากฏในโพธิกถา
ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย
วิญญาณจึงมี เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สฬายต
นะจึงมี เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี
เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี เพราะ
อุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี เพราะภพเป็นปัจจัยชาติจึงมี เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรา
มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาสจึงมี... (วิ.ม. (ไทย) ๔/๑/๒, ๔/๑/๓,
๒/๔, ๔/๓/๕, ๔/๓/๖), นอกจากนี้ ยังมีปรากฏในที่หลายแห่ง เช่น พรหมชาลสูตร
(ที.สี. (ไทย) ๙/๑๔๔/๔๕), มหาปทานสูตร (ที.ม. (ไทย) ๑๐/๕๘/๓๓,๑๐/๖๑/๓๕),
มหานิทานสูตร (ที.ม. (ไทย) ๑๐/๙๗/๕๙), มหาสติปัฏฐานสูตร (ที.ม. (ไทย) ๑๐/
๓๗๓/๓๐๑), สัพพาสวสูตร (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๙/๒๐), มหาสติปัฏฐานสูตร (ม.ม.
(ไทย) ๑๒/๑๒๔/๑๑๙), อลคัททูปมสูตร (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๔๓/๒๕๙), และใน
กันทรกสูตร (ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓/๔)

โสการรักขะ,อำมาตย์ : ชื่ออำมาตย์ผู้สนองราชโองการของพระเจ้ามุนทะแห่งกรุงปาฏลีบุตร อำมาตย์ชื่อว่าโสการรักขะนี่เป็นที่รักยิ่งของพระเจ้ามุนทะ มีปรากฏในนารทสูตร ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...ลำดับนั้น พระเจ้ามุนทะได้รับสั่งเรียกมหาอำมาตย์ชื่อว่าโสการรักขะผู้เป็นที่รักมาตรัสว่า “ท่านโสการรักขะ ผู้เป็นที่รักท่านจงยกพระศพพระนางภัททาราชเทวีใส่ไว้ในรางเหล็กที่เต็มด้วยน้ำมันแล้วเอารางเหล็กอื่นปิดไว้ เพื่อเราจะได้เห็นศพพระนางให้นาน ๆ ...(อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๕๐/๘๒)

โสขุมมญาณ : ญาณเป็นเครื่องกำหนดรู้ลักษณะละเอียด ท่านหมายถึงญาณที่เป็นเครื่องกำหนดรู้ลักษณะละเอียด เช่น ลักษณะที่ไม่เที่ยง (อง.จตุกก.อ.(บาลี) ๒/๑๖/๒๔๔, อง.จตุกก.ฎีกา (บาลี) ๒/๑๖/๓๐๑) มีปรากฏในโสขุมมสูตร ดังข้อความตอนหนึ่งว่า... ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ๑. เป็นผู้ประกอบด้วยรูปโสขุมมญาณ๑ ไม่เห็นรูปโสขุมมญาณอื่นที่ยิ่งกว่าหรือประณีตกว่ารูปโสขุมมญาณนั้น และไม่ปรารถนารูปโสขุมมญาณอย่างอื่นที่ยิ่งกว่าหรือประณีตกว่ารูปโสขุมมญาณนั้น ๒. เป็นผู้ประกอบด้วยเวทนาโสขุมมญาณ ไม่เห็นญาณอื่นที่ยิ่งกว่าหรือประณีตกว่าเวทนาโสขุมมญาณนั้น และไม่ปรารถนาเวทนาโสขุมมญาณอย่างอื่นที่ยิ่งกว่าหรือประณีตกว่าเวทนาโสขุมมญาณนั้น ๓. เป็นผู้ประกอบด้วยสัญญาโสขุมมญาณ ไม่เห็นญาณอื่นที่ยิ่งกว่าหรือประณีตกว่าสัญญาโสขุมมญาณนั้น และไม่ปรารถนาสัญญาโสขุมมญาณอย่างอื่นที่ยิ่งกว่าหรือประณีตกว่าสัญญาโสขุมมญาณนั้น ๔. เป็นผู้ประกอบด้วยสังขารโสขุมมญาณ ไม่เห็นสังขารโสขุมมญาณอื่นที่ยิ่งกว่าหรือประณีตกว่าสังขารโสขุมมญาณนั้น และไม่ปรารถนาสังขารโสขุมมญาณอย่างอื่นที่ยิ่งกว่าหรือประณีตกว่าสังขารโสขุมมญาณนั้น ... (อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๖/๒๗)

โสขุมมสูตร : พระสูตรว่าด้วยโสขุมมญาณ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า โสขุมมญาณ (หมายถึงญาณที่เป็นเครื่องกำหนดรู้ลักษณะละเอียด เช่น ลักษณะที่ไม่เที่ยง) ๔ ประการ คือ ภิกษุเป็นผู้ประกอบด้วย(๑) รูปโสขุมมญาณไม่เห็นรูปโสขุมมญาณอื่นที่ยิ่งกว่าหรือประณีตกว่ารูปโสขุมมญาณนั้น และไม่ปรารถนารูปโสขุมมญาณอย่างอื่นที่ยิ่งกว่าหรือประณีตกว่ารูปโสขุมมญาณนั้น (๒) เวทนาโสขุมมญาณ ไม่เห็นเวทนาโสขุมมญาณอื่นที่ยิ่งกว่าหรือประณีตกว่าเวทนาโสขุมมญาณนั้น และไม่ปรารถนาเวทนาโสขุมมญาณอย่างอื่นที่ยิ่งกว่าหรือประณีตกว่าเวทนาโสขุมมญาณนั้น (๓) สัญญาโสขุมมญาณ ไม่เห็นสัญญาโสขุมมญาณอื่นที่ยิ่งกว่าหรือประณีตกว่าสัญญาโสขุมมญาณนั้นและไม่ปรารถนาสัญญาโสขุมมญาณอย่างอื่นที่ยิ่งกว่าหรือประณีตกว่าสัญญาโสขุมมญาณนั้น (๔)สังขารโสขุมมญาณไม่เห็นสังขารโสขุมมญาณอื่นที่ยิ่งกว่าหรือประณีตกว่าสังขารโสขุมมญาณนั้นและไม่ปรารถนาสังขารโสขุมมญาณอย่างอื่นที่ยิ่งกว่าหรือประณีตกว่าสังขารโสขุมมญาณนั้น (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๖/๒๗)

โสคันธิกนรก : ชื่อสถานที่ที่ทรมาณสัตว์นรกในอเวจีมหานรก, ชื่อนรกเล็กในนรกใหญ่, เป็นหนึ่งใน ๑๐ นรกเล็ก ในอเวจีมหานรก ได้แก่ อัพพทนรก นิรพพทนรก อพัพพนรก อุหนนรก อัญญนรก กุมุทนรก โสคันธิกนรก อุปลนรก ปุณฺฑริกนรก ปทุมนรก ทั้งหมดนี้อยู่ในอเวจีมหานรก เป็นนรกเล็กอยู่ในนรกใหญ่ ไม่มีภูมิเป็นของตนเอง แต่เป็นที่ซึ่งสัตว์

จะต้องรับกรรม เช่น อัพพุนทรกเป็นสถานที่ที่ทรمانสัตว์โดยการนับขึ้นเนื้อเป็นเครื่องบอกระยะเวลาในการทรมานสัตว์ (อง. ทสก. อ. (บาลี) ๓/๘๙/๓๖๖) มีปรากฏในโกกาลิกสูตร ดังข้อความตอนหนึ่งว่า... ๒๐ อัพพุนทรก เป็น ๑ นิรัพพุนทรก ๒๐ นิรัพพุนทรก เป็น ๑ อพพุนทรก ๒๐ อพพุนทรก เป็น ๑ อุหุนทรก ๒๐ อุหุนทรก เป็น ๑ อัฏฐุนทรก ๒๐ อัฏฐุนทรก เป็น ๑ กุมุทุนทรก ๒๐ กุมุทุนทรก เป็น ๑ โสคันธิกนทรก ๒๐ โสคันธิกนทรก เป็น ๑ อุปปลนทรก ๒๐ อุปปลนทรก เป็น ๑ ปุณทริกนทรก ๒๐ ปุณทริกนทรก เป็น ๑ ปทุมนทรก ... (ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๘๑/๒๕๑), นอกจากนี้ ยังมีปรากฏใน (อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๘๙/๒๐๓)

โสเจยยสูตร : พระสูตรว่าด้วยความสะอาด มี ๓ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

1.โสเจยยสูตร (ปฐม) (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ความสะอาด ๓ คือ (๑) *ความสะอาดทางกาย* หมายถึงคนที่เว้นขาดจากการฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม (๒) *ความสะอาดทางวาจา* หมายถึงคนที่เว้นขาดจากการพูดเท็จ พูดส่อเสียด พูดเพ้อเจ้อ (๓) *ความสะอาดทางใจ* หมายถึงคนที่ไม่โลภมาก มีจิตไม่พยาบาท เป็นสัมมาทิฎฐิ (อง.ติก. (ไทย) ๒๐/๑๒๑/๓๖๖)

2.โสเจยยสูตร (ทุติย) (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ความสะอาด ๓ เหมือนในปฐมโสเจยยสูตร ต่างกันเฉพาะประการที่ ๓ คือ ความสะอาดทางใจ หมายถึงภิกษุผู้รู้ชัตนิวรรณ์ ๕ ได้แก่ กามฉันทะ พยาบาท ถีนมิทธะ อุทธัจจกุกกัจจะ และวิจิกิจฉาที่มีอยู่ในภายในตามความเป็นจริง รู้ชัตการเกิดขึ้นแห่งนิวรรณ์ ๕ ที่ยังไม่เกิดขึ้น รู้ชัตการละนิวรรณ์ ๕ ที่เกิดขึ้นแล้ว และรู้ชัตถึงการไม่เกิดขึ้นต่อไปแห่งนิวรรณ์ ๕ ที่ละได้แล้ว แล้วตรัสว่า ผู้มีกาย วาจาและใจสะอาด ไม่มีอาสวะ เป็นผู้สะอาด ถึงพร้อมด้วยความสะอาด ชื่อว่าผู้ล้างบาปได้แล้ว (อง.ติก. (ไทย) ๒๐/๑๒๒/๓๖๗)

3.โสเจยยสูตร พระผู้มีพระภาคทรงแสดงว่า ผู้มีความสะอาด ๓ อย่าง ได้แก่ (๑) ความสะอาดทางกาย (๒) ความสะอาดทางวาจา (๓) ความสะอาดทางใจ ละกิเลสทั้งปวงได้ เรียกว่า ผู้ล้างบาปได้ (ขุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๖๖/๔๒๒)

โสเจยยะ : ความสะอาด, เป็นหนึ่งในธรรม ๒ ในสังคีตสูตร ได้แก่ อวิหิงสา ความไม่เบียดเบียน และโสเจยยะ ความสะอาด (ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๔/๒๕๕), นอกจากนี้ ยังมีปรากฏในสังคีตสูตรนั้น ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...โสเจยยะ(ความสะอาด) ๓ คือ ๑. กายโสเจยยะ (ความสะอาดทางกาย) ๒. วจิสโสเจยยะ (ความสะอาดทางวาจา) ๓. มโนโสเจยยะ (ความสะอาดทางใจ)... (ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๓), และ ในอังกุตตรนิกาย ติกกนิบาต มีอธิบายในเรื่องความสะอาดว่า ความสะอาดกาย เป็นอย่างไร คือ บุคคลบางคนในโลกนี้เว้นขาดจากการฆ่าสัตว์ การลักทรัพย์ การประพฤติผิดในกาม นี้เรียกว่า ความสะอาดกาย ความสะอาดวาจา เป็นอย่างไร คือ บุคคลบางคนในโลกนี้เว้นขาดจากการพูดเท็จ การพูดส่อเสียด การพูดคำหยาบ การพูดเพ้อเจ้อ นี้เรียกว่า ความสะอาดวาจา ความสะอาดใจ เป็นอย่างไร คือ บุคคลบางคนในโลกนี้ไม่เป็นผู้โลภมาก มีจิตไม่พยาบาท เป็นสัมมาทิฎฐิ นี้เรียกว่า ความสะอาดใจ (อง.ติก. (ไทย)

๒๐/๑๒๑/๓๖๗) ในที่นี้หมายถึงความสะอาดด้วยอำนาจศีล (อง.ทุก.อ. (บาลี) ๒/๑๖๘/๗๑)

โสณกษัตริย์ : ขาดกว่าด้วยพระราชภาพระราชทานรางวัลแก่ผู้พบโสณกกุมาร มีเนื้อความอธิบายว่า พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระราชกุมารพระนามว่า อรินทมะ และมีพระสหายชื่อว่าโสณกกุมาร เมื่อทั้ง ๒ เจริญวัยแล้วได้เดินทางไปศึกษาศิลปศาสตร์ที่เมืองตักกิลลาด้วยกัน ต่อมาอรินทมาราชกุมารได้รับอภิเษกเป็นกษัตริย์ครองราชสมบัติ ณ กรุงพาราณสี ส่วนโสณกกุมารได้ออกบวชบำเพ็ญสมณ-ธรรมบรรลุเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้า ภายหลังได้แสดงธรรมโปรดพระเจ้าอรินทมะ โดยอุปมาด้วยคนบริโภคมกขามว่าเป็นเหมือนการบริโภคซากช้างไม่นานก็จะจมลงในห้วงน้ำใหญ่ พระเจ้าอรินทมะทรงเกิดความเบื่อหน่ายจึงได้สละราชสมบัติออกผนวช (ขุ.ชา.สฎฐี.(ไทย) ๒๘/๑/๓๕)

โสณกปัจเจกพุทธะ : พระปัจเจกพุทธะ นามว่า โสณกะ เป็นพระสหายเล่นผ่นของพระเจ้าอรินทมะแห่งกาสิ ซึ่งนั่งปฏิบัติสมณธรรมอยู่ในพระราชอุทยานของพระเจ้าอรินทมะนั่นเอง มีปรากฏในโสณกษัตริย์ ดังข้อความตอนหนึ่งว่า... ลำดับนั้นแล พระราชาได้เสด็จไปพร้อมด้วยเสนา ๔ เหล่า ตรัสสั่งให้ปรับหนทางให้เรียบเสมอแล้ว ได้เสด็จไปจนถึงที่อยู่ของโสณกปัจเจกพุทธะ...(ขุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๑/๓๖,๒๘/๗/๓๖,๒๘/๙/๓๖)

โสณกะ, พระกุมาร : พระกุมารนามว่าโสณกะ เป็นพระสหายเล่นผ่นของพระเจ้าอรินทมะแห่งกาสิ ซึ่งต่อมาภายหลังออกบวช แล้วนั่งปฏิบัติสมณธรรมอยู่ในพระราชอุทยานของพระเจ้าอรินทมะนั่นเอง มีปรากฏในโสณกษัตริย์ ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...(พระเจ้าอรินทมะตรัสว่า) โสณกะสหายเล่นผ่นของเรา ใครได้สดับข่าวแล้วมาบอก เราจะให้ทรัพย์หนึ่งร้อย ใครได้พบเห็นแล้วมาบอก เราจะให้ทรัพย์หนึ่งพัน... (ขุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๑/๓๕,๒๘/๒/๓๕,๒๘/๓/๓๕,๕/๓๖)

โสณกะ, ภิกษุ : พระภิกษุชื่อโสณกะ เป็นหนึ่งในบรรดาพระเถระ ๕ องค์ ผู้ซึ่งสืบทอดทรงจำพระวินัยมาโดยลำดับไม่ให้ขาดสายในสิริขมพูทวีป (ในทวีปชื่อขมพูอันเป็นสิริ) จนถึงสังคายนาครั้งที่ ๓ คือ พระอุบาลี ๑ พระทาสกะ ๑ พระโสณกะ ๑ พระสิคควะ ๑ พระโมคคัลลีบุตรติสสะ ๑, ท่านเป็นสังฆวิหาริกของพระทาสกะเถระ เรียน(พระวินัย)ต่อจากพระทาสกะเถระ ผู้เป็นพระอุปัชฌาย์ของตน, ท่านพร้อมกับท่านพระอุตตระเป็นพระธรรมทูตสายที่ ๙ ผู้นำพระพุทธศาสนามาประดิษฐานยังดินแดนสุวรรณภูมินี้ครั้งแรก มีปรากฏในปาราชิกกัณฑ์ ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...พระเถระเหล่านี้ คือ พระอุบาลี พระทาสกะ พระโสณกะ พระสิคควะ และพระโมคคัลลีบุตร รวมเป็น ๕ รูป เป็นผู้นำพระวินัยสืบ ๆ กันมาในขมพูทวีปอันมีสิริ...(วิ.ป. (ไทย) ๘/๓/๕,๘/๘/๑๓,๘/๒๒/๒๕,๘/๑๕๒/๑๘๐)

โสณกายนมาณพ : มาณพชื่อว่าโสณกายนะ เป็นอันเตวาลิกของพราหมณ์สิขาโมคคัลลานโคตร (อง.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๒๓๔/๔๔๑) มีปรากฏในโสณกายนสูตร ดังข้อความตอนหนึ่งว่า... พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “พราหมณ์ เราไม่รู้สีกว่าได้เห็นโสณกายนมาณพเลยที่ไหนจะได้กล่าวปราศรัยอย่างนี้เล่า กรรม ๔ ประการนี้เราทำให้แจ้งด้วยปัญญา อันยังเองแล้วจึงประกาศให้ผู้อื่นรู้ตาม...(อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๓๔/๓๔๘)

โสณกายนสูตร : พระสูตรว่าด้วยมาณพชื่อโสณกายนะ พราหมณ์ชื่อสิขาโมคคัลลานะเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคแล้วกราบทูลว่า หลายวันมาแล้ว โสณกายนมาณพเข้ามาสนทนาด้วยแล้วพูดว่า พระสมณโคดมทรงบัญญัติกรรมทั้งปวงว่าเป็นอกิริยะ (หมายถึงการกระทำทุกอย่างไม่มีผล ทำดีก็ไม่ได้ดี) เมื่อบัญญัติกรรมทั้งปวงว่าเป็นอกิริยะ ชื่อว่ากล่าวความขาดสูญแห่งโลก พอเล่าจบแล้ว ได้กราบทูลว่า โลกนี้มีกรรมเป็นสภาพ ดำรงอยู่ได้ด้วยอาการก่อกรรมมิใช่หรือ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เราไม่รู้สิกว่าได้เห็นโสณกายนมาณพเลยไหนจะกล่าวอย่างนี้แล้วทรงแสดงกรรมที่ทรงทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งเองแล้วจึงประกาศให้ผู้อื่นรู้ตาม ๔ พร้อมทั้งทรงอธิบายกรรม ๔ นั้นเหมือนกับวิถวารสูตรทุกประการ (อ.จ.ต.ก. (ไทย) ๒๑/๒๓๔/๓๔๘)

โสณกุกกัณณเถรคาถา : ภาชิตของพระโสณกุกกัณณเถระ,คาถาของพระโสณกุกกัณณเถระ ท่านพระโสณกุกกัณณเถระกล่าวไว้ว่า เราได้อุปสมบทแล้ว เป็นผู้หลุดพ้น ไม่มีอาสวะ ได้เฝ้าพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น และได้อยู่ร่วมกับพระองค์ในพระวิหาร พระผู้มีพระภาคประทับอยู่กลางแจ้งหลายราตรีนั้นเทียว คราวนั้นพระศาสดา ผู้ทรงฉลาดในธรรมเป็นเครื่องอยู่ ได้เสด็จเข้าไปสู่พระวิหาร พระโคดมได้ทรงลาดผ้าสังฆาฏิ สีหไสยาสน์ ละความขลาดกลัวได้แล้ว เหมือนราชสีห์นอนอยู่ในถ้ำภูเขา จากนั้น โสณสาวกของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้กล่าววาจาไพเราะ ได้กล่าวพระสัทธรรมถวาย เบื้องพระพักตร์พระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐ กำหนดรู้เบญจขันธ์ ทำอริยมรรคมีองค์ ๘ อันเป็นทางตรงให้เจริญ บรรลุนิพพานอันสงบอย่างยิ่ง จักเป็นผู้ไม่มีอาสวะปรินิพพาน (ขุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๓๖๕/๔๐๑)

โสณกุกกัณณะ, ภิกษุ : พระภิกษุชื่อโสณกุกกัณณะ, เดิมท่านเป็นบุตรของอุบาสิกา ชื่อว่า กาฬี ผู้โสดาบันในกรุงราชคฤห์ เดิมชื่อว่า โสณะ เพราะเหตุที่ท่านประดับเครื่องประดับที่หูควรค่าถึงโกฏิหนึ่ง จึงได้มีคำว่า กุกกัณณะ ตามหลังเป็น โสณกุกกัณณะ, เป็นพระเถระองค์อรหันต์ที่ได้รับเอตทัคคะจากองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าว่าเป็นผู้กล่าวถ้อยคำไพเราะ (ในที่นี้หมายถึงแสดงธรรมกถาด้วยเสียงอันไพเราะ (อ.จ.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๒๐๖/๒๑๒)...โสณกุกกัณณะเลิศกว่าภิกษุสาวกทั้งหลายของเรา ผู้กล่าวถ้อยคำไพเราะ...(อ.จ.เอกก. (ไทย) ๒๐/๒๐๖/๒๗)

โสณกุกกัณณะ, อุบาสก : อุบาสกชื่อโสณกุกกัณณะ เป็นอุปัฏฐากของท่านพระมหากัจจายนะ เฝ้าอุปัฏฐากท่านพระมหากัจจายนะที่ภูเขาปวัตตะ(ภูเขาปวัตตะ (ขุ.อ. (บาลี)๒๕/๔๖/๑๗๑)) มิได้ขาด ท่านเป็นชาวเมืองกุรุขระ ในแคว้นอวันตี ภายหลังท่านขอบวชโดยมีท่านพระมหากัจจายนะเป็นพระอุปัชฌาย์ แต่ต้องใช้เวลา ๓ ปี (เวลาผ่านไป ๓ พรรษา นับจากวันที่บรรพชาเป็นสามเณร (วิ.อ. (บาลี) ๓/๒๕๗/๑๗๐)) จึงได้บวชและต่อมาได้รับเอตทัคคะจากองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าว่าเป็นผู้กล่าวถ้อยคำไพเราะ มีปรากฏในโสณกุกกัณณวัตถุ ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...สมัยนั้น ท่านพระมหากัจจายนะพักอยู่ที่ภูเขาปวัตตะ เมืองกุรุขระในแคว้นอวันตี ครั้งนั้น อุบาสกชื่อโสณกุกกัณณะ เป็นอุปัฏฐากของท่านพระมหากัจจายนะ...(วิ.ม. (ไทย) ๕/๒๕๗/๓๒, ๕/๒๕๗/๓๓), นอกจากนี้ ยังมีปรากฏในโสณสูตร ดังมีข้อความตอนหนึ่งว่า... ครั้งนั้น

อุบาสกชื่อโสณะ กุฎิกัณณะหลีกเร้นอยู่ในที่สงัด เกิดความคิดคำนึงอย่างนี้ว่า “การที่ผู้อยู่ครองเรือนจะประพฤติพรหมจรรย์ให้บริสุทธิ์บริบูรณ์ ครบถ้วน ดุจสังข์ที่ขัดดีแล้ว อย่างที่พระมหากัจจानะแสดงธรรมไว้ มิใช่กระทำได้ง่าย ทางที่ดีเราควรปลงผมโกนหนวด นุ่งห่มผ้ากาสาเยะ ออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต...(ขุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๔๖/๒๖๘)

โสณโกฏิวิสเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระโสณโกฏิวิสเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติที่ ๙๑ ท่านได้สร้างถ้ำถวายแด่พระสงฆ์ในศาสนาของพระพุทธเจ้า พระนามว่าวิปัสสี เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่ได้พบทุกข์เลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ(ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๔๙/๕๗๒)

โสณโกสิยฤาษี : ชื่อพระโพธิสัตว์ เดิมท่านชื่อโสณะ ผู้ซึ่งเป็นบุตรคนโตของพราหมณ์มหาศาลกับนางพราหมณีแห่งโกสิยโคตรในกรุงพรหมวรินทร์ (ชื่อในอดีตกาลของกรุงพาราณสี) ท่านไม่ประสงค์จะครองเรือนตามคำรบเร้าของบิดามารดา จนในที่สุด ท่านชวนบิดามารดาพร้อมน้องชาย (นับทบณจิต) สละทรัพย์สมบัติประมาณ ๘๐ โกฏิ แล้วออกบวชเป็นฤาษี สร้างอาศรมอยู่ในซุ้มป่าอันนารี้นรมย์ใจ อาศัยสระอันดารดาษไปด้วยดอกปทุมเบญจวรรณ ในหิมวันตประเทศ หาผลไม้มาอุปฐากบำรุงบิดามารดาและปฏิบัติสมณธรรมจนได้บรรลุอภิญญา ๕ มีปรากฏในโสณนันทชาดก ดังข้อความตอนหนึ่งว่า ...เราทั้งหลายได้บรรลุญาณคือปัญญาในความมืด ท่านโสณโกสิยฤาษีผู้เจริญได้แสดงธรรมอย่างชัดแจ้งแก่เราทั้งหลายเหมือนเปลวเพลิงจากไฟไปในเวลามืดมืด...(ขุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๑๕๐/๗๙,๒๘/๑๕๑/๗๙)

โสณโกพิวิสเถรคาถา : ภาชิตของพระโสณโกพิวิสเถระ,คาถาของพระโสณโกพิวิสเถระ ท่านพระโสณโกพิวิสเถระกล่าวคำเป็นต้นว่า ผู้ใดเป็นคนหบดีที่ยิ่งใหญ่ สมความปรารถนาในรัฐของพระเจ้าอังกะ วันนี้ ผู้นั้นชื่อว่าโสณะ เป็นผู้เยี่ยมที่สุดในธรรมทั้งหลาย ได้ถึงที่สุดทุกข์ ภิกษุพึงตัดสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ พึงละสังโยชน์เบื้องสูง ๕ และพึงเจริญอิทธิย ๕ ให้ยิ่ง ภิกษุผู้ล่วงธรรมเป็นเครื่องข้องได้ทั้ง ๕ ท่านเรียกว่า ข้ามโอชะได้แล้ว สำหรับภิกษุผู้ประมาท มีใจฟองเหมือนต้นอ้อ ยังมีความยินดีในอายตนะภายนอก ศิล สมาธิ และปัญญาย่อมน้อมไม่บริบูรณ์ ฯลฯเขาหินแห่งที่บ่มย่อมน้อมสะเทือนเพราะลมฉันใด รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะและธรรมารมณ์ทั้งหมด ทั้งที่เป็นอัญญารมณ์และอนิฏฐารมณ์ ทำจิตของผู้คงที่ให้หวั่นไหวไม่ได้ ฉะนั้น จิตของผู้คงที่นั้น เป็นจิตตั้งมั่น ไม่หวั่นไหว ไม่เกาะเกี่ยวด้วยอารมณ์อะไร เพราะผู้คงที่นั้นได้เห็นความเสื่อมไปแห่งอารมณ์นั้นแล้ว (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๖๓๒/๔๔๙)

โสณโกพิวิสเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระโสณโกพิวิสเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติ ๑ อสงไขย ๑๐๐,๐๐๐ กัป ท่านได้สร้างที่จกรมฉาบทาด้วยปูนขาว และสร้างซุ้มดอกไม้ทำหลังคาถวายแด่พระพุทธเจ้าพระนามว่าอนิมทัสสี เพราะผลแห่งท่านนั้น ท่านได้เกิดในเทวโลก ๓๐,๐๐๐ กัป ได้เกิดเป็นท้าวสักกะ ๒๕ กัป เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๗๗ ชาติ ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๕/๑๗๐)

โสณโกฬิวิสะ, บุตรเศรษฐี: บุตรเศรษฐีนามว่าโสณโกฬิวิสะ เป็นบุตรของอสุภเศรษฐีในนครจำปาศักดิ์ นับตั้งแต่มารดาเริ่มตั้งครรภ์จนคลอด ชาวเมืองต่างพากันนำเครื่องบรรณาการมามอบให้แก่เศรษฐีเป็นอันมาก เมื่อคลอดแล้วมีผิวพรรณผุดผ่องงดงาม ดังนั้น มารดาบิดาจึงได้ขนานนามว่า โสณะ ส่วนโกฬิวิสะเป็นชื่อแห่งโคตร เป็นคนมีลักษณะละเอียดอ่อน มีขนขึ้นที่ฝ่าเท้าทั้งสอง ได้ไปเข้าเฝ้าองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพร้อมกับพระเจ้าพิมพิสารและได้ฟังธรรมขอลุสมบทในพระพุทธศาสนา ทำความเพียรอย่างหนักด้วยการเดินจงกรมจนเท้าแตก องค์พระศาสดาจึงให้อิวาตเปรียบด้วยพินสามสาย ท่านปฏิบัติตามจนได้บรรลุพระอรหัตผล พระบรมศาสดาจึงตรัสยกย่องว่า เป็นผู้เลิศกว่าภิกษุทั้งหลาย ผู้ปรารถนาความเพียร นอกจากนี้ ท่านยังเป็นต้นบัญญัติเรื่องรองเท้าด้วย มีปรากฏในจัมมชันทกะ (วิ.ม. (ไทย) ๕/๒๔๒/๑, ๕/๒๔๒/๒, ๕/๒๔๓/๕, ๕/๒๔๓/๖)

โสณโกฬิวิสะ, ภิกษุ : เดิมท่านมีนามว่าโสณะ แห่งโกฬิวิสะโคตร เป็นบุตรของอสุภเศรษฐีในนครจำปาศักดิ์ นับตั้งแต่มารดาเริ่มตั้งครรภ์จนคลอดชาวเมืองต่างพากันนำเครื่องบรรณาการมามอบให้แก่เศรษฐีเป็นอันมาก เมื่อคลอดแล้วมีผิวพรรณผุดผ่องงดงาม ดังนั้น มารดาบิดาจึงได้ขนานนามว่า โสณะ เป็นคนมีลักษณะละเอียดอ่อน มีขนขึ้นที่ฝ่าเท้าทั้งสอง ได้ไปเข้าเฝ้าองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพร้อมกับพระเจ้าพิมพิสารและได้ฟังธรรมขอลุสมบทในพระพุทธศาสนา ทำความเพียรอย่างหนักด้วยการเดินจงกรมจนเท้าแตก องค์พระศาสดาจึงให้อิวาตเปรียบด้วยพินสามสาย ท่านปฏิบัติตามจนได้บรรลุพระอรหัตผล พระบรมศาสดาจึงตรัสยกย่องว่า เป็นผู้เลิศกว่าภิกษุทั้งหลาย ผู้ปรารถนาความเพียร นอกจากนี้ ท่านยังเป็นต้นบัญญัติเรื่องรองเท้าด้วย มีปรากฏในจัมมชันทกะ (วิ.ม. (ไทย) ๕/๒๔๕/๑๓, ๒๐/๒๐๕/๒๗)

โสณณกิงกณิยเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระโสณณกิงกณิยเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติที่ ๑๑๘ ท่านได้ถวายดอกกระดังงอแด่พระพุทธเจ้า พระนามว่าอัทธัสสี เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านได้เสวยมนุษย์สมบัติและสวรรค์สมบัติหลายแสนชาติ ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุวิชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๑๔๐/๕๒)

โสณณภะ, พระเจ้าจักรพรรดิ : อดีตชาติของพระกนิการฉัตติยเถระ มีปรากฏในกนิการฉัตติยเถราปทานด้วยเป็นผลแห่งการเก็บดอกกรณิกัรมาทำเป็นร่มเพดานดอกไม้บูชาพระพุทธเจ้าพระนามว่าเวสสกุ จึงไม่รู้จักทุกคติเลยและได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๘ ชาติ ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...ในกัปที่ ๒๐ นับจากกัปนี้ไป ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๘ ชาติ พระนามว่าโสณณภะสมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ มีพลาณภาพามาก...(ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๒๖/๓๓๒)

โสณดาบส : ชื่อพระโพธิสัตว์ ผู้ซึ่งเป็นบุตรคนโตของพราหมณ์มหาศาลกับนางพราหมณีแห่งโกสิยโคตร ในกรุงพรมวธน์ (ชื่อในอดีตกาลของกรุงพาราณสี) ท่านไม่ประสงค์จะครองเรือนตามคำรบเร้าของบิดามารดา จนในที่สุด ท่านชวนบิดามารดาพร้อมน้องชาย (นันทบัณฑิต) สละทรัพย์สมบัติประมาณ ๘๐ โกฎิ แล้วออกบวชเป็นฤาษี สร้าง

อาศรมอยู่ในซุ้มป่าอันน่ารื่นรมย์ใจ อาศัยสระอันดารดาษไปด้วยดอกปทุมเบญจ
วรรณ ในหิมวันตประเทศ หาดผลไม้มาอุปถัมภ์จากบำรุงบิดามารดาและปฏิบัติสมณธรรม
จนได้บรรลุอภิญญา ๕ มีปรากฏในโศภนันทชาดก ดังข้อความตอนหนึ่งว่า... (โศภ
นดาบสโพธิสัตว์กราบทูลพระราชพาพระนามว่า มโนชะ แห่งกรุงพรมวธินว่า) ข้าแต่
มหाराช อาตมภาพคือโศภนดาบส ผู้อดกลั้นประพติวัตร ไม่เกียจคร้าน เลี้ยงดูมารดา
บิดาอยู่ทุกคืนวัน...(ขุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๑๐๘/๗๓)

โศภนทัณฑสูตร : พระสูตรว่าด้วยพราหมณ์ชื่อโศภนทัณฑะ พระผู้มีพระภาคตรัสแก่โศภนทัณฑ
พราหมณ์ขณะประทับอยู่ที่ริมสระคัคครา เขตกรุงจัมปา เมืองหลวงของแคว้นอังคะ
ซึ่งขณะนั้นขึ้นกับแคว้นมครของพระเจ้าพิมพิสาร โศภนทัณฑพราหมณ์ได้รับ
พระราชทานเป็นพรหมไทยให้ปกครองกรุงจัมปา ฉะนั้น เมื่อได้ทราบข่าวการเสด็จมา
ของพระผู้มีพระภาคจึงรีบไปเฝ้าถึงที่ประทับ แม้ถูกพราหมณ์ผู้มาจากต่างถิ่น และ
พราหมณ์ผู้เป็นสาธุศิษย์บริวารคัดค้านว่าไม่สมควรไปเฝ้า ควรให้พระผู้มีพระภาค
เสด็จมาหาเอง ก็ไม่ฟัง กลับโต้แย้ง พวกพราหมณ์เหล่านั้นว่า พระผู้มีพระภาคทรงมี
คุณสมบัติยิ่งใหญ่สมควรไปเฝ้าทั้งหมดจึงพากันไปเข้าเฝ้า ขณะเข้าเฝ้าก็นิทรา
ขอให้พระผู้มีพระภาคตรัสถามเรื่องที่ตนตอบได้เถิด จะได้ไม่เสื่อมเสียเกียรติยศ
เพราะการเสื่อมเสียเกียรติยศหมายถึงการเสื่อมลาภสักการะที่ควรจะได้อีกด้วย พระ
ผู้มีพระภาคทรงทราบวาระจิตของโศภนทัณฑพราหมณ์จึงตรัสถามเรื่องที่เขาตอบได้
คือเรื่องคุณสมบัติของพราหมณ์อันเป็นเนื้อหาสำคัญของพระสูตรนี้ พระสูตรนี้ว่าด้วย
เรื่องคุณสมบัติของพราหมณ์ คือพระผู้มีพระภาคตรัสถาม โศภนทัณฑพราหมณ์ว่า ผู้
ประกอบด้วยคุณสมบัติก็อย่าง พวกพราหมณ์จึงจะเรียกเขาว่าเป็นพราหมณ์ และผู้
นั้นจะเรียกตัวเองว่าเป็นพราหมณ์ ก็เรียกได้อย่างถูกต้อง ไม่ใช่กล่าวเท็จ

โศภนทัณฑพราหมณ์ทูลตอบว่าผู้ที่จะชื่อว่าเป็นพราหมณ์ต้องประกอบด้วย
คุณสมบัติ ๕ อย่าง คือ

๑. มีชาติตระกูลดี คือเกิดจากบิดามารดาเป็นพราหมณ์สืบต่อกันมาเจ็ดชั่วบรรพ
บุรุษ
๒. ท่องจำมนตรในพระเวทได้ เป็นผู้คงแก่เรียน
๓. มีผิวพรรณดี มีรูปงาม
๔. มีศีล ตั้งมั่นในศีล
๕. มีปัญญา

พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า ในคุณสมบัติ ๕ อย่างนี้ ถ้าจะตัดออกไปสักอย่าง
หนึ่ง ควรตัดอย่างไร โศภนทัณฑพราหมณ์ทูลตอบว่า ตัดอย่างใด ๓ คือ ผิวพรรณดี
ออกไปได้

ตรัสถามต่อไปว่า ในคุณสมบัติที่เหลือ ๔ อย่างนั้น ถ้าจะตัดออกไปอีกสักอย่าง
หนึ่ง ควรตัดอย่างไร โศภนทัณฑพราหมณ์ทูลตอบว่า ตัดอย่างใด ๒ คือท่องจำ มน
ตรได้ออกไป

ตรัสถามต่อไปว่า ในคุณสมบัติที่เหลือ ๓ อย่างนั้น ถ้าจะตัดออกไปอีกสักอย่างหนึ่ง ควรตัดอย่างไร โสณทัณฑพราหมณ์ทูลตอบว่า ตัดอย่างที่ ๑ คือชาติตระกูลดีออกไป

พอโสณทัณฑพราหมณ์ตอบจบ พวกพราหมณ์ที่มาด้วยพากันคัดค้านและขอร้องให้โสณทัณฑพราหมณ์อย่ายอมตัดคุณสมบัติใด ๆ ออกไป เพราะเป็นการ กระทบผิวพรรณ มนตร์ และชาติตระกูล การพูดตามวาตะของพระสมณโคดมเช่นนี้ทำให้เสียเปรียบ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสแก่พวกพราหมณ์เหล่านั้นว่า ถ้าเห็นว่าตัวเองฉลาดกว่าโสณทัณฑพราหมณ์ ก็จงมาตอบคำถามแทนโสณทัณฑพราหมณ์ พวกพราหมณ์เหล่านั้นจำต้องยอมให้โสณทัณฑพราหมณ์ตอบคำถามต่อไป

โสณทัณฑพราหมณ์ตอบได้พวกพราหมณ์เหล่านั้นโดยยกตัวอย่างใกล้ตัว คือหลานของตนที่ชื่อว่า อังคกะ ซึ่งนั่งอยู่ในที่ประชุมนั้นด้วย ว่ามีผิวพรรณดี ท่องจำ มนตร์ได้ดี และมีชาติตระกูลดี แต่ยังฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดลูกเมียเขา พุด เท็จ และดื่มน้ำเมา ในกรณีนี้ ผิวพรรณ มนตร์ และชาติตระกูลจะช่วยอะไรได้ โสณทัณฑพราหมณ์กล่าวในที่สุดว่า ศิลและปัญญาต่างหากเป็นคุณสมบัติสำคัญของความเป็นพราหมณ์ ผู้ประกอบด้วยคุณสมบัติ ๒ อย่างนี้แหละที่พวกพราหมณ์จะเรียกว่าเป็นพราหมณ์ และเมื่อเขาจะเรียกตัวเองว่าเป็นพราหมณ์ ก็เรียกได้อย่างถูกต้อง ไม่ใช่กล่าวเท็จ

พระผู้มีพระภาคตรัสถามต่อไปว่า ในคุณสมบัติ ๒ อย่างนี้ ถ้าจะตัดออกไปอีกสักอย่างหนึ่ง ควรตัดอย่างไรได้ โสณทัณฑพราหมณ์ทูลตอบทันทีว่า ตัดออกไม่ได้เลย คุณสมบัติ ๒ อย่างนี้ต้องมีอยู่คู่กัน เพราะศิลช่วยชำระปัญญาให้บริสุทธิ์ ปัญญาช่วยชำระศิลให้บริสุทธิ์ ปัญญามีแก่ผู้มีศิล ศิลมีแก่ผู้มีปัญญา นักปราชญ์จึงยกย่องศิลกับปัญญาว่าเป็นสิ่งล้ำเลิศในโลก เปรียบเหมือนบุคคลใช้มือล้างมือ ใช้เท้า ล้างเท้าฉันใด ศิลกับปัญญาก็ชำระกันและกันฉันนั้น

พระผู้มีพระภาคตรัสรับรองคำกล่าวของโสณทัณฑพราหมณ์ว่าถูกต้องตรงกับหลักคำสอนของพระองค์ แล้วตรัสถามโสณทัณฑพราหมณ์ต่อไปว่า ศิลเป็นอย่างไร ปัญญาเป็นอย่างไร โสณทัณฑพราหมณ์ไม่ตอบ กลับทูลขอให้พระผู้มีพระภาคทรงอธิบาย

พระผู้มีพระภาคทรงอธิบายว่า ศิลได้แก่ศิล ๓ ชั้น คือ จูฬศิล มัชฌิมศิล และมหาศิล ผู้มีศิล ๓ ชั้นนี้สามารถบำเพ็ญสมาธิจนได้ฌาน ๔ ผู้ได้ฌาน ๔ แล้วสามารถพัฒนาต่อไปจนได้วิชชา ๘ (ตั้งรายละเอียดในสามมัญญผลสูตร) เมื่อทรง อธิบายจบ โสณทัณฑพราหมณ์ก็ประกาศตนเป็นอุบาสกขอถึงพระรัตนตรัยเป็นที่พึ่งตลอดชีวิต (ที.สี.(ไทย) ๙/๓๐๐/๑๑๑)

โสณทัณฑะ, พราหมณ์ : พราหมณ์ชื่อโสณทัณฑะ เป็นผู้ปกครองกรุงจัมปา ซึ่งเป็นพระราชทรัพย์ที่พระเจ้าพิมพิสารจอมทัมคพระราชนานบุ๋นบำเหน็จให้เป็นส่วยพิเศษ (พรหมไทย) มีประชากรและสัตว์เลี้ยงมากมาย มีพืชพันธุ์ธัญญาหารและน้ำหญาอุดมสมบูรณ์ มีปรากฏในโสณทัณฑสูตร ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...พราหมณ์โสณทัณฑะปกครอง

กรุงจัมปา ซึ่งมีประชากรและสัตว์เลื้อยมากมาย มีพืชพันธุ์ธัญญาหารและน้ำหยาอูดม สมบูรณ์ เป็นพระราชทรัพย์ที่พระเจ้าพิมพิสารจอมทัมคพระราชาทานบุญบำเพ็ญ ให้เป็นพรหมไทย (ส่วยพิเศษ)...(ที.สี. (ไทย) ๙/๓๐๐/๑๑๑,๙/๓๐๒/๑๑๒,๙/๓๐๓/๑๑๒,๙/๓๐๓/๑๑๓)

โสณทินนา, เทพธิดา : โสณทินนาเป็นชื่อของเทพธิดาน้อยและอุบาสิกาชาวเมืองนาลันทา มีปรากฏ ในที่สองแห่งแตกต่างกัน คือ ในทาสีวิมานปรากฏเป็นนามเทพธิดาน้อย ในบรรดา นางเทพอัปสรหนึ่งพันผู้เป็นบริวารของนางเทพธิดาผู้มีอำนาจมากองค์หนึ่ง, ชื่อ โสณทินนา เป็นหนึ่งในเทพธิดาน้อยทั้ง ๗ คือ นันทา สุนันทา โสณทินนา สุจิตตา อลัมพสา มิสสเกสีและบุญทริกา เหล่านี้ล้วนแต่เลิศกว่านางอัปสรทั้งหลายในการขับ กล่อม (ขุ.วิ. (ไทย) ๒๖/๑๖๗/๓๐), ส่วนในโสณทินนาวิมาน (ขุ.วิ. (ไทย) ๒๖/๒๒๑/๓๘) เป็นชื่อของอุบาสิกาชาวเมืองนาลันทา ผู้ซึ่งเข้าจำอุโบสถศีล ซึ่งประกอบด้วย องค์ ๘ ทุกวัน ๑๔ คำ ๑๕ คำและ ๘ คำแห่งปักษี และตลอดปาฏิหาริย์ปักษี พร้อม กับจ่ายแจกทานด้วยความเคารพจึงได้ครอบครองวิมานนี้ ดังมีข้อความตอนหนึ่ง ปรากฏว่า...ชาวเมืองนาลันทารู้จักดิฉันในนามว่า โสณทินนา ดิฉันเป็นอุบาสิกาอยู่ใน เมืองนาลันทา เป็นผู้ที่มีศรัทธา สมบูรณ์ด้วยศีล ยินดีแจกจ่ายทานทุกเมื่อ

โสณทินนาวิมาน : วิมานที่เกิดขึ้นแก่นางโสณทินนาอุบาสิกา เป็นวิมานที่เกิดขึ้นแก่นางโสณทินนา อุบาสิกา เพราะได้ปฏิบัติธรรม รักษาอุโบสถศีลเป็นประจำ จนได้บรรลุโสดาปัตติผล และได้ถวายทานแด่พระอริยสงฆ์ด้วยความเคารพ นางจึงไปเกิดในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๒๑๗/๓๘)

โสณนันทชาดก : ชาดกว่าด้วยโสณนันทชาดก มีเนื้อความอธิบายว่า พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็น โสณบัณฑิต เมื่อเจริญวัย และเรียนจบพระเวทแล้วได้ออกบวชเป็นดาบสพร้อมด้วย บิดามารดาและน้องชายอยู่ที่ป่าหิมพานต์ ต่อมาโสณบัณฑิตได้ห้ามนันทบัณฑิตผู้เป็น น้องชายมิให้ปรนนิบัติบิดามารดา เพราะมักจะแสวงหาผลไม้ดีบมาให้บิดามารดา บริโภคอยู่เสมอ ๆ แต่นันทบัณฑิตไม่เชื่อฟังจึงถูกขับไล้ให้กลับไปอยู่ที่บรรณศาลาของ ตน และได้เจริญกุศลจนได้อภิญญา ๕ และสมาบัติ ๘ จากนั้นจึงเหาะไปเฝ้าพระเจ้า มโนชะแห่งกรุงพรหมวดีณะ พร้อมทั้งรับอาสาณากองทัพไปยึดหัวเมืองทั่วชมพูทวีป มาเป็นเมืองขึ้นได้ เป็นผลสำเร็จ แล้วพาพระราชานางนันทมาขอขมาโทษโสณบัณฑิต ผู้เป็นพี่ชาย โสณบัณฑิตได้แสดงกตัญญูกตเวทิตาธรรมแก่นันทบัณฑิตและพระราชานาง นันทนั้น และอนุญาตให้นันทบัณฑิตผู้เป็นน้องชายได้ปรนนิบัติเฉพาะมารดาต่อไป(ขุ. ชา.สตตติ.(ไทย) ๒๘/๙๒/๗๑)

โสณนันทบัณฑิต : โสณนันทบัณฑิตเป็นชื่อของพระโพธิสัตว์ในอดีต ผู้บำเพ็ญเมตตาอุปปารมี ปรากฏ ในสโมธานกถา ดังมีข้อความตอนหนึ่งปรากฏว่า...บารมี ๒ อย่างคือ ในภพที่เราเป็น พระเจ้าพรหมทัตต์และคณัตติณทกะ ที่กล่าวมาแล้วเป็นเมตตาบารมี ในภพที่เราเป็น โสณนันทบัณฑิตผู้ทำความรัก บารมีเหล่านั้นเป็นเมตตาอุปปารมี...(ขุ.จரிய. (ไทย) ๓๓/๑๒๒/๗๘)

โสมนันทบัณฑิตจรียา :จรียาของโสมนันทบัณฑิต พระผู้มีพระภาคทรงเล่าว่า ในสมัยที่เป็นโสมณะ และนันทบัณฑิต เกิดในตระกูลพราหมณ์มหาศาล มีทรัพย์มากแต่ไม่ปรารถนาจะ บริโภคคาม จึงชวนกันสละทรัพย์แล้วออกผนวชพร้อมด้วยมารดาบิดา (ขุ.จรียา.(ไทย) ๓๓/๔๒/๗๖๓)

โสมบัณฑิต : บัณฑิตชื่อโสมณะ เป็นพระโพธิสัตว์ ผู้ซึ่งเป็นบุตรคนโตของพราหมณ์มหาศาลกับนาง พราหมณีแห่งโกสิยโคตร ในกรุงพหุวัธน์ (ชื่อในอดีตกาลของกรุงพาราณสี) ท่านไม่ ประสงค์จะครองเรือนตามคำรบ้ำของบิดามารดา จนในที่สุด ท่านชวนบิดามารดา พร้อมน้องชาย (นันทบัณฑิต) สละทรัพย์สมบัติประมาณ ๘๐ โกฎิ แล้วออกบวชเป็น ฤาษี สร้างอาศรมอยู่ในชฎุป่าอันน่ารื่นรมย์ใจ อาศัยสระอันดารดาษไปด้วยดอกปทุม เบญจวรรณ ในหิมวันตประเทศ หาผลไม้มาอุปฐากบำรุงบิดามารดาและปฏิบัติ สมณธรรมจนได้บรรลุอภิญญา ๕ มีปรากฏในโสมนันทชาดก ดังข้อความตอนหนึ่งว่า ...อาตมภาพไม่ได้ทำบุญในท่านทั้ง ๒ ผู้เป็นบูรพาจารย์นั้นเลย อาตมภาพจะทำการ ทูลเชิญมหาพิตรผู้ทรงพระเจริญแล้วจะขอการสังวร (ขอโทษ) กับโสมบัณฑิต...(ขุ. ชา. (ไทย) ๒๘/๑๐๒/๗๒,๒๘/๑๑๕/๗๔,๒๘/๑๔๕/๗๘, (ขุ.จรียา. (ไทย) ๓๓/๔๗/ ๗๖๔

โสมโปฏิริยปุตตเถรคาถา:ภาษิตของพระโสมโปฏิริยปุตตเถระ,คาถาของพระโสมโปฏิริยปุตตเถระ พระผู้มีพระภาค เมื่อจะตรัสสอนพระโสมโปฏิริยบุตรเถระ จึงได้ตรัสว่า ราตรีที่ ประกอบด้วยฤกษ์มาลินี มิใช่เป็นราตรีที่จะหลบก่อน ราตรีเช่นนี้เป็นราตรีที่ผู้รู้แจ้ง ปรารถนาแล้วเพื่อประกอบความเพียรโดยแท้ (พระโสมโปฏิริยเถระได้ฟังพระคำรัส นั้นก็สลดใจกลับได้หิริโอดตปปะอธิษฐานอัปโภกาสิกังคชุตงค์กระทำการเจริญ วิปัสสนาได้กล่าวคาถาไว้ดังนี้ว่า) ถ้าช่างพึงเหยียบเราผู้ตกจากคอช่าง เราตายเสียใน สงครามประเสริฐกว่าแท้แล้วเป็นอยู่จะประเสริฐอะไร (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๑๙๓/๓๖๕) อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ฤกษ์มาลินี หมายถึง ฤกษ์ที่มีดวงดาวขึ้นเป็นกลุ่ม เหมือนพวงดอกไม้ (ดาวลูกไก่) เป็นฤกษ์ที่ควรทำความเพียร ไม่ใช่เวลานอน (ขุ. เถร.อ. (บาลี) ๑/๑๙๓/๔๘๘) คำว่า ชุตงค์ หมายถึงองค์แห่งผู้ถือการอยู่ที่แจ้งเป็นวัตร (ขุ.เถร.อ. (บาลี) ๑/๑๙๓/๔๘๙)

โสมฤาษี : ฤาษีชื่อโสมณะ เป็นพระโพธิสัตว์ ผู้ซึ่งเป็นบุตรคนโตของพราหมณ์มหาศาลกับนาง พราหมณีแห่งโกสิยโคตร ในกรุงพหุวัธน์ (ชื่อในอดีตกาลของกรุงพาราณสี) ท่านไม่ ประสงค์จะครองเรือนตามคำรบ้ำของบิดามารดา จนในที่สุด ท่านชวนบิดามารดา พร้อมน้องชาย (นันทบัณฑิต) สละทรัพย์สมบัติประมาณ ๘๐ โกฎิ แล้วออกบวชเป็น ฤาษี สร้างอาศรมอยู่ในชฎุป่าอันน่ารื่นรมย์ใจ อาศัยสระอันดารดาษไปด้วยดอกปทุม เบญจวรรณ ในหิมวันตประเทศ หาผลไม้มาอุปฐากบำรุงบิดามารดาและปฏิบัติ สมณธรรมจนได้บรรลุอภิญญา ๕ มีปรากฏในโสมนันทชาดก ดังข้อความตอนหนึ่งว่า ... ข้าพเจ้าขอกระทำความนอบน้อมแก่ภูตทั้งหลายแล้วจะกล่าวกับโสมฤาษีผู้มีวัตรดี งาม ข้าพเจ้านั้นชาวโลกสมมติแล้วว่า เป็นชาวโกสิยโคตรร่วมกับท่าน จึงนับว่าเป็น แขนงขาของท่าน...(ขุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๑๔๑/๗๘)

โศณสูตร :

มี ๖ สูตร แปลชื่อสูตรและเนื้อหาต่างกัน คือ

1.โศณสูตร พระสูตรว่าด้วยโศณคหบดีบุตร พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเวฬุวันได้ตรัสกับโศณคหบดีบุตรว่า สมณะหรือพราหมณ์พวกหนึ่งเห็นว่า เราเลิศกว่าเขา เราเสมอเขา หรือเราด้อยกว่าเขา ด้วยชั้น ๕ ที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา ที่เป็นเช่นนี้ เพราะไม่เห็นตามความเป็นจริง ส่วนสมณะหรือพราหมณ์พวกหนึ่งเห็นโดยนัยตรงกันข้าม เพราะพวกเขาเห็นตามความเป็นจริง แล้วตรัสถามว่า ชั้น ๕ เที่ยงหรือไม่เที่ยง เมื่อเขาทูลว่าไม่เที่ยง

: สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุข

: เป็นทุกข์

: สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา ควรหรือที่จะพิจารณาเห็นสิ่งนั้นว่า นั้นของเรา เราเป็นนั้น นั้นเป็นอัตตาของเรา

: ข้อนั้นไม่ควรเลย

: เหตุนั้นแล เธอพึงเห็นชั้น ๕ ทั้งที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต โกลหรือใกล้ก็ตาม ทั้งหมดนั้นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั้น นั้นไม่ใช่อัตตาของเรา อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ จึงเบื่อหน่ายในชั้น ๕ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนัด เพราะคลายกำหนัด จิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ว่าหลุดพ้นแล้ว ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจเพื่อความเป็นอย่างนี้อีก (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๔๙/๖๘)

2.โศณสูตร (ทุติย) พระสูตรว่าด้วยโศณคหบดีบุตร (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเวฬุวันได้ตรัสกับโศณคหบดีบุตรว่า สมณพราหมณ์ผู้ไม่รู้ชัดชั้น ๕ ไม่รู้ชัดความเกิดขึ้น ความดับและปฏิบัติที่ให้ถึงความดับแห่งชั้น ๕ ไม่ชื่อว่าเป็นสมณะในหมู่สมณะ ไม่จัดเป็นพราหมณ์ในหมู่พราหมณ์ ทั้งไม่สามารถทำให้แจ้งซึ่งประโยชน์แห่งความเป็นสมณะหรือแห่งความเป็นพราหมณ์ ส่วนสมณะหรือพราหมณ์ผู้ตรงกันข้ามจากพวกแรกนั้น ชื่อว่าเป็นสมณะในหมู่สมณะ เป็นพราหมณ์ในหมู่พราหมณ์ ทั้งสามารถทำให้แจ้งประโยชน์แห่งความเป็นสมณะ หรือประโยชน์แห่งความเป็นพราหมณ์ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๕๐/๗๐)

3.โศณสูตร พระสูตรว่าด้วยโศณคหบดีบุตร บุตรคหบดีชื่อโศณะเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคผู้ประทับอยู่ ณ พระเวฬุวันแล้วทูลถามปัญหาและพระผู้มีพระภาคตรัสตอบโดยนัยแห่งเวสาลีสูตรในวรรคนี้ (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๑๒๘/๑๕๕)

4.โศณสูตร พระสูตรว่าด้วยธรรมของพราหมณ์เปรียบเทียบกับสุนัข พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ธรรมของพราหมณ์เก่าแก่ ที่บัดนี้ปรากฏในพวกสุนัข ไม่ปรากฏในหมู่พราหมณ์ ๕ คือ (๑) เมื่อก่อนพวกพราหมณ์สมสู่กับพราหมณ์เท่านั้น (๒) เมื่อก่อนพวกพราหมณ์สมสู่กับพราหมณ์ที่อยู่ในวัยมีระดูเท่านั้น (๓) เมื่อก่อนพวกพราหมณ์ไม่ซื้อขายพราหมณ์ อยู่ร่วมกันด้วยความรักและผูกพัน (๔) เมื่อก่อนพวกพราหมณ์ไม่สะสมทรัพย์สมบัติ (๕) เมื่อก่อนพวกพราหมณ์แสวงหาอาหารกินเฉพาะมือเท่านั้น แล้วตรัสว่า หลักของพราหมณ์เก่าแก่ ๕ นั้น บัดนี้พวกพราหมณ์ไม่

ประพัตติตั้งแต่ก่อน คือ การเปลี่ยนแปลงดังนี้ (๑) สมสู่กับนางพราหมณีบ้าง ไม่ใช่บ้าง (๒) มีระดูบ้าง ไม่มีระดูบ้าง (๓) ชื่อขายนางพราหมณี (๔) สะสมทรัพย์ ข้าวเปลือก และเงินทอง (๕) บริโภคจนอิ่มท้องแล้วยังถือส่วนที่เหลือไปอีก ส่วนพวกสุนัขทั้งเมื่อก่อนและบัดนี้ ยังมีพฤติกรรมเหมือนเดิม คือ (๑) สุนัขสมสู่กับสุนัขตัวเมียเท่านั้น ไม่สมสู่กับสัตว์ตัวเมียที่ไม่ใช่สุนัข (๒) สุนัขสมสู่กับสุนัขตัวเมียที่มีระดูเท่านั้น ไม่สมสู่กับสุนัขตัวเมียที่ไม่มีระดู (๓) สุนัขไม่ซื้อไม่ขายสุนัขตัวเมีย ยังอยู่ร่วมกันด้วยความรักด้วยความผูกพัน (๔) สุนัขไม่ทำการสะสมทรัพย์ ข้าวเปลือก และเงินทอง (๕) สุนัขแสวงหาอาหารเย็นเพื่อกินในเวลาเย็น อาหารเช้าเพื่อกินในเวลาเช้า (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๙๑/๓๑๕)

5. โสณสูตร พระสูตรว่าด้วยพระโสณะ พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ภูเขาศิขณภูฏเขตกรุงราชคฤห์ พระโสณะขณะที่ลึกลับเร้นอยู่ในที่สงัด ที่ป่าสีตวัน เกิดความคิดคำนึงว่า ในบรรดาสาวกของพระผู้มีพระภาค ที่ปรารถนาความเพียร เราก็รูปหนึ่ง แต่ใจจิตของเราจึงยังไม่หลุดพ้นจากอาสวะโดยไม่ยึดมั่นแล้ว ทรัพย์สมบัติในตระกูลของเรามีอยู่ เราอาจใช้สอยทรัพย์สมบัติและบำเพ็ญบุญได้ ทางที่ดีเราควรบอกคืนสิกขากลับไปอยู่ครองเรือน ใช้สอยทรัพย์สมบัติและบำเพ็ญบุญ

พระผู้มีพระภาคทรงทราบเรื่องนั้นด้วยพระญาณแล้วจึงเสด็จไปปรากฏต่อหน้าพระโสณะด้วยอิทธิปาฏิหาริย์ แล้วประทับนั่งบนพุทธอาสน์ที่ลาดไว้ทรงแสดงธรรมอุปมาด้วยพิณ (๓ สาย) คือ เวลาสายที่พิณตึงและหย่อนเกินไปมีเสียงใช้การไม่ได้ แต่เวลาที่สายพิณไม่ตึงและไม่หย่อน จึงอยู่ในระดับที่พอเหมาะ มีเสียงใช้การได้ดี เหมือนกับความเพียรที่ตึงเกินไปก็เกินไปเพื่อความฟุ้งซ่าน ความเพียรที่หย่อนเกินไปก็เกินไปเพื่อความเกียจคร้าน ฉะนั้น ควรที่จะตั้งความเพียรให้พอดี ปรับอินทรีย์ให้เสมอกัน และควรถือเอานิมิตในความเสมอกันนั้น ต่อมาพระโสณะได้ตั้งความเพียรให้พอดี ปรับอินทรีย์ให้เสมอกัน และถือนิมิตในความเสมอกันนั้น ได้ลึกลับไปอยู่ผู้เดียวไม่ประมาท บำเพ็ญเพียร ไม่นานนักก็ได้บรรลุอรหัตตผล แล้วเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคกราบทูลว่าพระอรหันต์ย่อมโน้มไปในฐานะ(หมายถึงเหตุ เป็นคำใช้แทนอรหัตตผล) ๖ คือ (๑) เนกขัมมะ (๒) ปวิเวก (๓) ความไม่เบียดเบียน (๔) ความสิ้นตัณหา(๕) ความสิ้นอุปาทาน (๖) ความไม่ลุ่มหลง แล้วทรงอธิบายขยายความแห่งธรรมทั้ง ๖ นั้นโดยพิสดาร (อง.ฉก.ก.(ไทย) ๒๒/๕๕/๕๓๓)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า **พุทธอาสน์ที่ปูลาดไว้** หมายถึงตั้ง เตียง แผ่นกระดาน แผ่นหินหรือกองทรายที่ภิกษุผู้บำเพ็ญเพียรปูลาดไว้เพื่อเป็นที่ประทับของพระผู้มีพระภาคที่จะเสด็จมาให้โอวาทแก่อารมณกัมมัฏฐานถึงที่อยู่ของตน ถ้าหาอาสนะนั้นไม่ได้ จะใช้ใบไม้แห้งปูลาดก็ได้ โดยลาดสังฆาฏิไว้ข้างบน นี่เป็นธรรมเนียมปฏิบัติสำหรับภิกษุนักปฏิบัติ ในที่นี้จึงหมายถึงพุทธอาสน์นั้น (อง.ฉก.ก.อ.(บาลี) ๓/๕๕/๑๓๕) คำว่า **ปรับอินทรีย์ให้เสมอกัน** หมายถึงพระผู้บำเพ็ญกัมมัฏฐานต้องปรับอินทรีย์ให้เสมอกัน กล่าวคือ (๑) *ปรับศรัทธากับปัญญาให้เสมอกัน* เพราะถ้าศรัทธามากกว่าปัญญา บุคคลจะเลื่อมใสจนเกินไป หรือเลื่อมใสในเหตุที่ไม่น่าเลื่อมใส ถ้าปัญญามากกว่าศรัทธา

บุคคลจะหนักไปข้างอวดดี ถ้าธรรมทั้งสองเสมอกัน บุคคลจะเสื่อมใสในเหตุที่นำเสื่อมใส (๒) *ปรับสมาธิกับวิริยะให้เสมอกัน* เพราะถ้าสมาธิมากกว่าวิริยะ ความเกียจคร้านจะครอบงำ เนื่องจากสมาธิเป็นฝ่ายเดียวกันกับความเกียจคร้าน ถ้าวิริยะมากกว่าสมาธิ ความฟุ้งซ่านจะครอบงำ แต่ **สติ** ผู้บำเพ็ญก็มีมาตรฐาน ควรบำเพ็ญให้มีพลังทุกที่ทุกเวลา (อง.ฉก.อ.(บาลี) ๓/๕๕/๑๓๖)

6. โสณสูตร พระสูตรว่าด้วยพระโสณเถระ ท่านพระโสณเถระศิษย์ของท่านพระมหากัจจายนเถระ ผู้บรรพชาอุปสมบทแม่เพียง ๑ พรรษา ก็สามารถสาธยาย พระสูตร ณ เบื้องพระพักตร์ของพระผู้มีพระภาคได้ถึง ๑๖ สูตร (ดูอรรถกถารวด สุตตนิบาต หน้า ๖๘๗-๗๓๔ ในเล่มนี้) พระองค์ตรัสถามท่านว่าไฉนจึงประมาทครองเรือนอยู่นาน ท่านกราบทูลว่า แท้จริงแล้ว ตนเห็นโทษในกามเป็นเวลานานแล้ว แต่เพราะการครองเรือนมีกิจที่จะต้องทำมาก จึงต้องอยู่ครองเรือนไปก่อน พระผู้มีพระภาคทรงปรารภเหตุนี้เปลี่ยนอุทานแสดงว่า บุคคลผู้เห็นโทษในกาม แม้จะอยู่เกี่ยวข้องกับกามเป็นเวลานาน ก็ไม่ยึดติดในกามดุจหยดน้ำไม่ติดบนใบบัว เพราะพระ อริยบุคคลย่อมไม่ยินดีในบาป (ขุ.อุ.(ไทย) ๒๕/๔๖/๒๖๘, ขุ.อุ.อ. (บาลี) ๔๖/๓๓๕)

โสณอุบาสก : อุบาสกชื่อโสณะ เป็นอัครอุปัฏฐากฝ่ายซ้ายขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่าโกณฑัญญะ มีปรากฏในโกณฑัญญพุทธวงศ์ ดังข้อความตอนหนึ่งว่า... โสณอุบาสกและอุปโสณอุบาสกเป็นอัครอุปัฏฐากนั้นทาอุบาสิกาและสิริมาอุบาสิกาเป็นอัครอุปัฏฐายิกา...(ขุ.พุทธ. (ไทย) ๓๓/๓๒/๖๐๐)

โสณะ, คหบดีบุตร : บุตรคหบดีชื่อว่าโสณะ ชาวเมืองราชคฤห์ ผู้ซึ่งเข้าไปเฝ้าองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เมื่อครั้งที่ประทับอยู่ ณ พระเวฬุวัน สถานที่ให้เหยื่อกระแตเขตกรุงราชคฤห์ มีปรากฏในโสณสูตร ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเวฬุวัน สถานที่ให้เหยื่อกระแตเขตกรุงราชคฤห์ ครั้งนั้น บุตรของคหบดีชื่อโสณะเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ฯลฯ พระผู้มีพระภาคได้ตรัสกับโสณคหบดีบุตร... (ส.ข. (ไทย) ๑๗/๔๙/๖๘, ๑๗/๕๐/๗๐), นอกจากนี้ ยังมีปรากฏใน โสณสูตร (ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑๒๘/๑๕๕)

โสณะ, ภิกษุ : พระโสณะ เดิมท่านเป็นบุตรของอสุภเศรษฐีแห่งโกพิวิสโคตร ในนครจำปา นับตั้งแต่มารดาเริ่มตั้งครรภ์จนคลอด ชาวเมืองต่างพากันนำเครื่องบรรณาการมามอบให้แก่เศรษฐีเป็นอันมาก เมื่อคลอดแล้วมีผิวพรรณผุดผ่องงดงาม ดังนั้น มารดาบิดาจึงได้ขนานนามว่า โสณะ ในอรรถกถา ท่านอธิบายเสริมว่า ท่านพระโสณะปรารภความเพียรหนักเกินไปโดยเดินจงกรมจนฝ่าเท้าแตก และเมื่อเปลี่ยนมาใช้วิธีลานจงกรมเข้าและฝ่ามือก็แตกเป็นแผลอีก จึงมีจิตฟุ้งซ่านท้อแท้ว่า ถ้าเราเป็นบุคคลประเภทอุคฆฏิตัญญู (ผู้รู้เข้าใจได้ฉับพลัน) วิปจิตัญญู (ผู้รู้เมื่อขยายความ) เนยยะ (ผู้ที่พอจะแนะนำได้) จิตของเราพึงหลุดพ้น จากกิเลสได้เป็นแน่ แต่เราคงเป็นบุคคลประเภทปทปรมะ (ผู้มีบทรเป็นอย่างยิ่ง) จิตของเราจึงไม่หลุดพ้น (อง.ฉก.อ. (บาลี) ๓/๕๕/๑๓๕) มีปรากฏในโสณสูตร ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...ท่านพระโสณะอยู่ที่ป่าสีตวันเขตกรุงราชคฤห์ ครั้งนั้น ท่านพระโสณะหลีกเร้นอยู่ในที่สงบเกิดความคิดคำนึงในจิต

ดังนั้น ในบรรดาพระสาวกของพระผู้มีพระภาคที่ปรารถนาความเพียร เราก็คือเป็นรูปหนึ่ง แต่ใจของเราจึงยังไม่หลุดพ้นจากอาสวะโดยไม่ยึดมั่นถือมั่นเล่า...(อง.ฉก. (ไทย) ๒๒/๕๕/๕๓๓), นอกจากนี้ ยังมีปรากฏในจัมมขันธกะ ดังมีข้อความตอนหนึ่งว่า... ท่านพระโสณะออกพรรษาแล้ว หลีกเร้นอยู่ในที่สงัด ได้เกิดความคิดขึ้นในใจอย่างนี้ว่า เราเพียงแต่ได้ยินว่า พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงมีพระลักษณะเช่นนี้และเช่นนี้... (วิ.ม. (ไทย) ๕/๒๕๗/๓๓, ๕/๒๕๗/๓๔, ๕/๒๕๗/๓๕, ๕/๒๕๗/๓๖)

โสณะ, พรหมณ์ : พรหมณ์ชื่อโสณะเป็นอดีตชาติของพระปรปัสาทกเถระ ผู้ซึ่งได้สรรเสริญพระพุทธเจ้า ผู้ประเสริฐที่สุด พระนามว่าสิทธัตถะ มีปรากฏในพระปรปัสาทกเถราปทาน...พรหมณ์ชื่อว่าโสณะ ได้สรรเสริญพระพุทธเจ้า ผู้ประเสริฐที่สุด พระนามว่าสิทธัตถะ ผู้ไม่ทรงพ่ายแพ้ ด้วย ๔ คาถาเหล่านี้...(ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๒๔/๒๐๖)

โสณะ, นาย : นายโสณะ เป็นบุตรของอสุภเศรษฐีแห่งโกฬิวิศโคตร ในนครจำปา นับตั้งแต่มารดาเริ่มตั้งครรภ์จนคลอดชาวเมืองต่างพากันนำเครื่องบรรณาการมามอบให้แก่เศรษฐีเป็นอันมาก เมื่อคลอดแล้วมีผิวพรรณผุดผ่องงดงาม ดังนั้น มารดาบิดาจึงได้ขนานนามว่าโสณะ ภายหลังได้ฟังธรรม และอุปสมบทในพระพุทธศาสนา ทำความเพียรอย่างหนัก ด้วยการเดินจงกรมจนเท้าแตก องค์พระศาสดาจึงให้อาพาเปรียบด้วยพินสามสาย ท่านปฏิบัติตามจนได้บรรลุพระอรหัตผล พระบรมศาสดาจึงตรัสยกย่องว่า เป็นผู้เลิศกว่าภิกษุทั้งหลาย ผู้ปรารถนาความเพียร มีปรากฏในโสณโกฬิวิศเถราปทาน ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...เขาถูกกukulมุลตักเตือนแล้วจักจุดจากเทวโลกมาเกิดเป็นมนุษย์ มีชื่อว่าโสณะ...(ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๔๗/๑๗๒)

โสณา, พระเถรี :พระเถรีชื่อว่าโสณา เดิมเป็นลูกสาวเศรษฐี ในเมืองสาวัตถี เมื่อเจริญวัยแล้ว ได้มีคู่ครองที่มีฐานะเสมอกัน อยู่ร่วมกันมามีบุตร ๑๐ คน ต่อมา ทั้งบุตรและสามีออกบวชในพระพุทธศาสนา นางจึงออกบวชในสำนักภิกษุณี กระทำความเพียรอย่างยิ่งยวด ในที่สุดก็ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมทั้งคุณวิเศษเหล่านี้ คือ ปฏิสัมภีธา ๔ วิโมกข์ ๘ และอภิญญา ๖ และบรมศาสดาจึงตรัสยกย่องว่า เป็นผู้เลิศกว่าภิกษุณีทั้งหลาย ผู้ปรารถนาความเพียร มีปรากฏในโสณาเถรียาปทาน ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...สตรีผู้นี้จักมีนามปรากฏว่าโสณา เป็นธรรมทายาท เป็นโอรสที่ธรรมเนรมิต จักเป็นสาวิกาของพระศาสดาพระองค์นั้น...(ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๒๒๕/๔๘๕)

โสณา, ภิกษุณี : ภิกษุณีชื่อว่าโสณา เดิมเป็นลูกสาวเศรษฐี ในเมืองสาวัตถี เมื่อเจริญวัยแล้ว ได้มีคู่ครองที่มีฐานะเสมอกัน อยู่ร่วมกันมามีบุตร ๑๐ คน ต่อมา ทั้งบุตรและสามีออกบวชในพระพุทธศาสนา นางจึงออกบวชในสำนักภิกษุณี กระทำความเพียรอย่างยิ่งยวด ในที่สุดก็ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมทั้งคุณวิเศษเหล่านี้ คือ ปฏิสัมภีธา ๔ วิโมกข์ ๘ และอภิญญา ๖ และบรมศาสดาจึงตรัสยกย่องว่า เป็นผู้เลิศกว่าภิกษุณีทั้งหลาย ผู้ปรารถนาความเพียร มีปรากฏในเอตทัคควรรค ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...โสณาเลิศกว่าภิกษุณีสาวิกาทั้งหลายของเรา ผู้ปรารถนาความเพียร...(อง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๒๔๖/๓๐)

โศภนาเถรียาปทาน :ประวัติในอดีตชาติของพระโศภนาเถรี มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๑๐๐,๐๐๐ ท่านเกิดเป็นธิดาเศรษฐีได้ฟังพระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ เกิดความเลื่อมใส และเห็นพระพุทธเจ้าทรงแต่งตั้งภิกษุณีรูปหนึ่งไว้ในตำแหน่งผู้เลิศกว่าภิกษุณีทั้งหลายผู้ปรารถนาความเพียร ท่านจึงถวายสักการะแล้วปรารถนาตำแหน่งนั้น เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านเวียนเกิดเวียนตายอยู่ในเทวดาและมนุษย์เป็นอันมาก ในชาติสุดท้ายนี้ เกิดเป็นธิดาเศรษฐีในกรุงสาวัตถี เมื่อเจริญวัยจึงมีครอบครัว มีบุตรถึง ๑๐ คน เมื่อสามีและลูกของท่านออกบวชหมดแล้ว ท่านจึงบวชตาม ได้ปรารถนาความเพียรอย่างยอดเยี่ยม ไม่นานก็ได้บรรลุวิชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ และได้ตำแหน่งผู้เลิศกว่าภิกษุณีทั้งหลายผู้ปรารถนาความเพียร (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๒๒๐/๔๘๔)

โศภนาเถรีคาถา :ภาษิตของพระโศภนาเถรี,คาถาของพระโศภนาเถรี ท่านพระโศภนาเถรีกล่าวไว้ว่า ในเรือนร่างคือรูปนี้ เราคลอดบุตร ๑๐ คน เพราะเหตุนั้น จึงทรุดโทรมแก่ไป ได้เข้าไปหาภิกษุณี ภิกษุณีนั่นแสดงธรรม คือ ชันธ์ อายตนะ และธาตุแก่เรา เราฟังธรรมของท่านแล้วก็โกลนผมบวช เมื่อเราศึกษาอยู่ ก็ชำระทิพยจักขุให้หมดจด ระลึกถึงชาติก่อนที่เราเคยอยู่อาศัยมา และเจริญอนิमितตสมาธิ มีจิตตั้งมั่นดี มีอารมณ์เดียว มีวิโมกข์เกิดขึ้นในลำดับ ไม่ยึดมั่น ดับสนิทแล้ว ชันธ์ ๕ ที่เรากำหนดรู้แล้ว มีรากอันขาดแล้ว คงอยู่ สิ่งที่ยังคงอยู่ ก็คงมีอยู่ในกายที่คร่ำคร่า เลวทราม บัดนี้ไม่มีความเกิดอีก (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๑๐๒/๕๗๒)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สมาธิที่พิจารณาธรรมไม่มีนิमित ได้แก่ วิปัสสนาที่ให้ถึงความหลุดพ้นด้วยอำนาจอนิจจลักษณะ (ที.ปา.อ.(บาลี) ๙/๓๐๕) คำว่า วิโมกข์ หมายถึงความหลุดพ้นที่เกิดขึ้นโดยลำดับนับแต่ปฐมมรรค(โสดาปัตติมรรค)เป็นต้นไป จนถึงอรหัตตผล (ขุ.เถร.อ.(บาลี) ๑๐๕/๑๒๖)

โศภนาอุบาสิกา :โศภนาอุบาสิกา เป็นอัครอุปัฏฐายิกาเบื้องขวา ขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระนามว่า ทีปังกร มีปรากฏในทีปังกรพุทธวงศ์ ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...ตปุสส อุบาสกและภัลลิกอุบาสกเป็นอัครอุปัฏฐากสิริมาอุบาสิกาและโศภนาอุบาสิกาเป็นอัครอุปัฏฐายิกา...(ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๖/๕๙๕)

โสนุตตรพราน :พรานป่าชื่อโสนุตตระ เป็นหนึ่งในบรรดาพรานป่าที่อาสาจะไปตัดงาของพญาช้างฉัททันต์มาถวายพระนางเจ้าสุภัทธาราชเทวีผู้เป็นรักยิ่งแห่งเจ้าพาราณสี เป็นคู่เวรของพระมหาสัตว์ ปรากฏเป็นเยี่ยมกว่าพรานทุกคน รูปทรงสัณฐานชั่วเห็นแจ้งชัด เช่น มีเท้าใหญ่ แข้งเป็นปมเช่นก้อนกัตต์ เขาโต สีข้างใหญ่ หนวดคก คราแดง ตาเหลือง มีปรากฏในปุสสเถรคาถา ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพญาช้างฉัททันต์ ได้เห็นผ้ากาสาვე ซึ่งโสนุตตรพรานคลุมร่างไว้ที่ย้อมดีแล้วเป็นธงชัยของพระอรหันต์ได้กล่าวภาษิตที่ประกอบด้วยประโยชน์ในขณะนั้น...(ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๔๖๘/๔๙๙)

โสดา : กระแส, กระแสน้ำ, กระแสนจะนำไปสู่การบรรลุพระนิพพานแน่นอน, ในพุทธยสารี ปุตตสูตร ท่านหมายถึงกระแสจะนำไปสู่การบรรลุพระนิพพาน, พระอรรถกถา

จารย์อธิบายว่า เป็นชื่อของอริยมรรคมีองค์ ๘ (อภิ.ปญจ.อ. (บาลี) ๓๑/๔๒) ดังมีข้อความตอนหนึ่งปรากฏว่า... ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ อริยมรรคมีองค์ ๘ คือ ๑. สัมมาทิฏฐิ ๒. สัมมาสังกัปปะ ๓. สัมมาวาจา ๔. สัมมากัมมันตะ ๕. สัมมาอาชีวะ ๖. สัมมาวายามะ ๗. สัมมาสติ ๘. สัมมาสมาธิ นี้แลเป็นโสดา... (ส.ส. (ไทย) ๑๙/๑๐๐๑/๔๙๕)

โสดาบัน :

ผู้เข้าถึงกระแส, ผู้เข้าถึงกระแสอันจะนำไปสู่การบรรลุพระนิพพานแน่นอน, ในอรรถกถาท่านอธิบายว่า หมายถึงผู้เข้าถึงกระแสคืออริยมรรค (อง.ทสก.อ. (บาลี) ๓/๖๓-๖๔/๓๕๓), ท่านผู้บรรลุโสดาปัตติผลแล้ว, พระอริยบุคคลประเภทหนึ่ง เรียกอย่างหนึ่งว่าโสดาบันบุคคล เป็นผู้ได้บรรลุโสดาปัตติผล สามารถตัดกิเลส(สังโยชน์)ได้ ๓ ข้อ คือ สักกายทิฏฐิ (ความเห็นผิดว่าเป็นตน) วิจิกิจฉา (ความลังเลสงสัย) และ สีลัพพตปรามาส (ความยึดมั่นถือมั่นในศีลวัตรที่ผิด) มี ๓ ประเภท คือ ๑. พระสัตตักขัตตุปรมาโสดาบัน ๒. พระโกลังโกลโสดาบัน ๓. พระเอกพีชีโสดาบัน มีปรากฏในเวรัญชกัณฑ์ ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...สารีบุตร ก็ภิกษุสงฆ์ยังไม่มีเสนียด ไม่มีโทษ ไม่มีสิ่งมัวหมอง บริสุทธิ์ผุดผ่อง ดำรงอยู่ในสารคุณ แท้จริงในภิกษุ ๕๐๐ รูปนี้ ผู้มีคุณธรรมอย่างต่ำก็ขึ้นโสดาบัน ไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า...(วิ.มหา. (ไทย) ๑/๒๑/๑๔), นอกจากนี้ ยังมีปรากฏในที่หลายแห่ง เช่น วิ.มหา. (ไทย) ๑/๑๙๓/๑๗๘, ที.สี. (ไทย) ๙/๓๗๓/๑๕๖, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๕๗/๑๐๑, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๔๘/๒๖๖,๑๒/๓๕๒/๓๘๖), ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๖๙/๑๙๐, ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๑๔๗/๑๘๖,๑๔/๔๑๕/๔๖๙, และ ส.ข. (ไทย) ๑๗/๑๐๙/๒๐๕

โสดาบัน,

พระอริยบุคคล,โสดาบันบุคคล :ผู้ถึงกระแสพระนิพพาน, ผู้ถึงกระแสอันจะนำไปสู่การบรรลุพระนิพพานแน่นอน,ผู้บรรลุถึงกระแสพระนิพพาน, ในอรรถกถาท่านอธิบายว่า หมายถึงผู้เข้าถึงกระแสคืออริยมรรค (อง.ทสก.อ. (บาลี) ๓/๖๓-๖๔/๓๕๓) ท่านผู้บรรลุโสดาปัตติผลแล้ว,พระอริยบุคคลประเภทหนึ่ง เรียกอย่างหนึ่งว่าโสดาบันบุคคล เป็นผู้ได้บรรลุโสดาปัตติผล สามารถตัดกิเลส(สังโยชน์)ได้ ๓ ข้อ คือ สักกายทิฏฐิ (ความเห็นผิดว่าเป็นตน) วิจิกิจฉา (ความลังเลสงสัย) และสีลัพพตปรามาส (ความยึดมั่นถือมั่นในศีลวัตรที่ผิด) มี ๓ ประเภท คือ ๑. พระสัตตักขัตตุปรมาโสดาบัน ๒. พระโกลังโกลโสดาบัน ๓. พระเอกพีชีโสดาบัน, ถ้าบรรลุเป็นโสดาบันแล้วจะไม่มีทางตกต่ำ หมายถึงไม่ตกไปในอบาย ๔ คือ นรก กำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน เปรต อสุร (อง.ติก.อ. (บาลี) ๒/๘๗/๒๔๒) มีปรากฏในสักกสูตร ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...สาวกของเราในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้ไม่ประมาท มีความเพียร อุทิศกายและใจ ปฏิบัติตามที่เราพร่ำสอนอยู่ตลอด ๑๐ ปี ฟังเป็นผู้สวຍความสุขอย่างแน่นอนอยู่ตลอด ๑๐๐ ปีก็มี ๑๐,๐๐๐ ปีก็มี ๑๐๐,๐๐๐ ปีก็มี และสาวกของเรานั้นแล เป็นสภาคามีก็มี เป็นอนาคามีก็มี เป็นโสดาบัน ไม่ปฏิบัติผิดพลาดก็มี ไม่จำเป็นต้องพูดถึง ๑๐ ปี...(อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๔๖/๑๐๑), นอกจากนี้ ยังมีปรากฏในอเวจจปัสนันสูตร (อง.ทสก.๒๔/๖๔/๑๔๒), และในสิริมาวิมาน (ขุ.วิ. (ไทย) ๒๖/๑๔๗/๒๖)

โสดาบันผู้สัจตักขุตตูประมะ : พระโสดาบันผู้มี ๗ ครั้งเป็นอย่างยิ่ง คือเวียนเกิดในสุคติภพอีกอย่างมากเพียง ๗ ครั้งก็จะบรรลुพระอรหัต, ผู้เกิดเพียง ๗ชาติเป็นอย่างมาก คือ พระโสดาบันนี้จะเกิดอีกภายใน ๗ชาติก็จะได้บรรลुพระนิพพาน มีปรากฏในอนุปุพพาทิสมยกถาดังข้อความตอนหนึ่งว่า...เมื่อละกิเลสได้ ๑ ใน ๔ ส่วน ท่านถึงได้บรรลुทำให้แจ้งเข้าถึงอยู่ สัมผัสโสดาปัตติผลด้วยกายอยู่ เมื่อละกิเลสได้ ๑ ใน ๔ ส่วน ไม่สัมผัสโสดาปัตติผลด้วยกายอยู่ เมื่อละกิเลสได้ ๑ ใน ๔ ส่วน เป็นพระโสดาบันผู้สัจตักขุตตูประมะ โกลังโกละ เอกพีซี ประกอบด้วยความเลื่อมใสที่ไม่หวั่นไหวในพระพุทเจ้า...(อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๓๔๐/๓๑๘)

โสดาปัตตินิยาม : กำหนดอันแน่นอนเกี่ยวกับโสดาบัน, ข้อกำหนดอันแน่นอนเกี่ยวกับโสดาบัน, สิ่งที่เป็นเครื่องกำหนดอันแน่นอนเกี่ยวกับโสดาบัน, มีปรากฏในนิยามกถาที่ท่านสกวาทิถามปรวาทิเกี่ยวกับนิยามต่างๆ มีโสดาปัตตินิยาม เป็นต้น ว่าเป็นสภาวะธรรมที่ถูกปัจจัยปรุงแต่งไข่มใหม่ ซึ่งท่านปรวาทิตอบว่า ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น (อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๔๔๖/๔๗๔, ๓๗/๖๔๔/๗๐๑, ๓๗/๖๖๓/๗๑๖)

โสดาปัตติผล : ผลแห่งการถึงกระแสที่จะนำไปสู่พระนิพพาน, ผลอันพระโสดาบันพึงเสวย, เป็นหนึ่งในสามัญญผล (ผลแห่งการบำเพ็ญสมณธรรม) ๔ ได้แก่ โสดาปัตติผล สกทาคามีผล อนาคามีผล และอรหัตตผล; อนึ่ง องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงได้สรรเสริญโสดาปัตติผลไว้ในอนาลปิณฑิกปุตตกาลวัตถุ (ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๗๘/๘๘) ไว้ว่า โสดาปัตติผลประเสริฐกว่าความเป็นเอกราชในแผ่นดิน กว่าการไปสู่สวรรค์ หรือกว่าความเป็นใหญ่ในโลกทั้งปวง (ความเป็นเอกราชในแผ่นดิน การไปสู่สวรรค์ และความเป็นใหญ่ในโลก ยังไม่พ้นจากอบายภูมิมินรก เป็นต้น แต่โสดาปัตติผลเป็นธรรมปิดกั้นประตูอบายภูมิได้ (ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๖/๕๕), มีปรากฏในปาราชิกกัณฑ์ ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...คำว่า การทำผลให้แจ้ง ได้แก่ การทำโสดาปัตติผลให้แจ้ง การทำสกทาคามีผลให้แจ้ง การทำอนาคามีผลให้แจ้ง การทำอรหัตตผลให้แจ้ง... (วิ.มหา. (ไทย) ๑/๑๙๙/๑๘๕, ๑/๒๑๘/๒๐๗), นอกจากนี้ ยังมีปรากฏในที่หลายแห่ง เช่น กุฎทิมขุสุต (ที.สี. (ไทย) ๙/๓๕๕/๑๔๙), โลหิจจสุต (ที.สี. (ไทย) ๙/๕๑๑/๒๒๕, ๙/๕๑๒/๒๒๖), สังคีตสุต (ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๑/๒๘๗, ๑๑/๓๓๓/๓๔๑), ทสุตตรสุต (ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๔/๓๗๘), โกสัมพียสุต (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๕๐๐/๕๓๖, และในสังจวิงคสุต (ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๗๑/๔๑๗)

โสดาปัตติผลสมบัติ : สมบัติในโสดาปัตติผล, สมบัติของพระโสดาบัน คือ เฉพาะพระโสดาบันเท่านั้นที่จะเข้าสมบัตินี้ มีปรากฏในญาณกถา ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...โสดาปัตติมรรคควรรู้อย่าง โสดาปัตติผลสมบัติ ... สกทาคามีมรรค ... สกทาคามีผลสมบัติ ... อนาคามีมรรค ... อนาคามีผลสมบัติ ... อรหัตตมรรค ... อรหัตตผลสมบัติควรรู้อย่าง... (ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๙/๒๖)

โสดาปัตติมรรค : หนทางอันให้ถึงกระแสที่จะนำไปสู่พระนิพพานที่แรก, หนทางอันให้ถึงความเป็นพระโสดาบัน ละสังโยชน์ได้ ๓ ข้อ คือ สักกายทิฏฐิ (ความเห็นผิดว่าเป็นตน) วิจิกิจฉา (ความลังเลสงสัย) และสีลพัตปราคามาส (ความยึดมั่นถือมั่นในศีลวัตรที่ผิด), เป็นหนึ่ง

ในมรรค ๔ ได้แก่ โสดาปัตติมรรค สกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค และอรัหัตตมรรค มีปรากฏในรัตนสูตร ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...พระโสดาบันนั้นละกรรม ๓ ประการ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาสได้อย่างสิ้นเชิง พร้อมกับการบรรลุ โสดาปัตติมรรค...(ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๑๐/๕๕๕), นอกจากนี้ ยังมีปรากฏในที่หลายแห่ง ได้แก่ กามสูตรตนิทเทศ ดังมีข้อความตอนหนึ่งว่า...บุคคลละกามได้โดยการตัดขาด เป็นอย่างไร คือ ๑. บุคคลกำลังเจริญโสดาปัตติมรรค ย่อมละกามอันเป็นเหตุไปสู่ อบาย ได้โดยการตัดขาด ๒. บุคคลกำลังเจริญสกทาคามิมรรค ย่อมละกามอย่าง หยาบได้โดยการตัดขาด ๓. บุคคลกำลังเจริญอนาคามิมรรค ย่อมละกามอย่าง ละเอียดได้โดยการตัดขาด ๔. บุคคลกำลังเจริญอรัหัตตมรรค ย่อมละกามได้หมดสิ้น ไม่เหลือทุกสิ่งทุกประการ โดยการตัดขาด...(ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๓/๙), ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๘๐/๒๓๘), ในญาณกถา (ขุ.ปฎิ. (ไทย) ๓๑/๑๙/๒๖,๓๑/๒๒/๓๒,๓๑/๒๒๑/๓๗๑,๓๑/๒๒๒/๓๗๔), อนาสวกถา (อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๓๙๑/๔๐๕,๓๗/๔๓๐/๔๖๑,๓๗/๔๔๖/๔๗๔)

โสดาปัตติมรรคญาณ : ญาณในโสดาปัตติมรรค, ญาณที่ทำให้เป็นโสดาบัน ได้แก่ โสดาปัตติมรรค หรือเรียกว่า ธรรมจักขุ มีปรากฏในอัญญาโกณฑัญญเถราปทาน ดังข้อความตอนหนึ่ง ว่า...พระพุทธเจ้าผู้ทรงรู้อะไรทั้งปวง ในโลกพร้อมทั้งเทวโลก ได้เสด็จไปยังป่าใหญ่ ทรง ลั่นอมตเกร็ดด้วยโสดาปัตติมรรคญาณ ที่ข้าพเจ้าทำให้แจ้งแล้วนี้...(ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๖๑๐/๙๓)

โสดตติกสูตร : พระสูตรว่าด้วยเหตุให้ได้ชื่อว่าโสดตติกะ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคลได้ชื่อว่าโสด ตติกะ เพราะกรรม ๗ ร้อยรัดไม่ได้ ดังมีเนื้อความเหมือนในภิกขุสูตร (อง.สตตก.(ไทย) ๒๓/๘๘/๑๘๒)

โสดตติกะ, ชื่อ : บุคคลชื่อว่าไม่ถูกกรรมร้อยรัดไว้ มีปรากฏในโสดตติกสูตร ซึ่งเป็นสูตรที่แสดงเหตุให้ บุคคลได้ชื่อว่าโสดตติกะ เพราะกรรม ๗ ประการ คือ ๑. สักกายทิฏฐิ ๒. วิจิกิจฉา ๓. สีลัพพตปรามาส ๔. รากะ ๕. โทสะ ๖. โมหะ ๗. มานะ ร้อยรัดไม่ได้ (อง.สตตก. (ไทย) ๒๓/๘๘/๑๘๒)

โสดตติยะ : ผู้สวดพระเวท, อีกนัยหนึ่ง ภิกษุเป็นผู้ชื่อว่าโสดตติยะ เพราะทำให้บาปอกุศลกรรมที่ ก่อให้เกิดความเศร้าหมอง นำไปเกิดในภพใหม่ มีความกระวนกระวาย มีทุกข์เป็น วิบาก ให้มีชาติ ชรา มรณะต่อไปหลบหมดแล้ว มีปรากฏในมหาอัสนสุสูตร ดังมี ข้อความตอนหนึ่งว่า...ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุนี้เรียกว่า สมณะบ้าง พรหมณ์บ้าง นหต กะ บ้าง เวทคุบ้าง โสดตติยะบ้าง อริยะบ้าง อรหันต์บ้าง...(ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๓๔/๔๖๒)

โสดตติกอบาสก : ออบาสกชื่อว่าโสดตติกะเป็นอัครอุปฐากเบื้องซ้ายขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระนามว่าเวสสกุ ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ มีปรากฏในเวสสกุพุทธวงศ์ ดังข้อความ ตอนหนึ่งว่า...โสดตติกอบาสกและรัชมอบาสกเป็นอัครอุปฐากโคตมออบาสิกาและสิริ มาออบาสิกาเป็นอัครอุปฐายิกา...(ขุ.พุทธ. (ไทย) ๓๓/๒๕/๗๐๐)

โสทธิชะ, พระเถระ : พระเถระนามว่าโสทธิชะ เป็นพระอุปัฏฐาก เป็นอัครอุปัฏฐาก ของพุทธเจ้า พระนามว่าโกนาคมนะ ผู้มีพระยศ มีปรากฏในโกนาคมนพุทธวงศ์ ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...พระภิกษุโยสเถระและพระอุตตรเถระเป็นพระอัครสาวก พระเถระนามว่าโสทธิชะเป็นพระอุปัฏฐาก ของพุทธเจ้าพระนามว่าโกนาคมนะ ผู้มีพระยศ (ขุ.พุทธ. (ไทย) ๓๓/๒๒/๗๑๐)

โสทธิชะ, ภิกษุ : พระภิกษุนามว่าโสทธิชะ เป็นพระอุปัฏฐาก ขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่าโกนาคมนะ ผู้มีพระยศ มีปรากฏในมหาปทานสูตร ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...พระกกุสันธพุทธเจ้ามีภิกษุชุกขิชะ เป็นอุปัฏฐาก เป็นอัครอุปัฏฐาก พระโกนาคมนพุทธเจ้ามีภิกษุโสทธิชะเป็นอุปัฏฐาก เป็นอัครอุปัฏฐาก พระกัสสปพุทธเจ้ามีภิกษุสัพพมิตตะเป็นอุปัฏฐาก เป็นอัครอุปัฏฐาก บัดนี้ เรามีภิกษุอาณนทเป็นอุปัฏฐาก เป็นอัครอุปัฏฐาก...(ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๑/๕)

โสทธิยพราหมณ์ : พราหมณ์ผู้สวดพระเวท, พราหมณ์ชื่อโสทธิยะ มีปรากฏชื่อเป็นสองคน คือ ในมหาสุตตโสเมชาดก ได้กล่าวถึงโสทธิยพราหมณ์ในอดีตกาล ซึ่งเป็นตัวอย่างในการรักษาความถูกต้อง คือ ยอดตัดลูกชายที่เป็นนักดื่มสุรารอกจากตระกูล ดังมีข้อความตอนหนึ่งว่า...(โสทธิยพราหมณ์กล่าวกะมาณพว่า) มาณพ เจ้าเป็นผู้มีรูปร่าง เกิดในตระกูลโสทธิยพราหมณ์ เจ้าไม่ควรกินอาหารที่ไม่ควรกินนะ...(ขุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๓๘๓/๑๖๑), ส่วนในปุณณิกาเถรียาปทาน เป็นพราหมณ์คนหนึ่งในพุทธอุปบาทกาลนี้ ซึ่งเป็นเรื่องที่นางปุณณิกากล่าวกะโสทธิยพราหมณ์ผู้มีความเห็นว่าบุคคลจะพ้นจากบาปกรรมได้ เพราะการอาบน้ำ ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...หม่อมฉันไปตักน้ำ ได้เห็นโสทธิยพราหมณ์ นั่งหนาวสั่นอยู่ท่ามกลางน้ำ ครั้นเห็นแล้วได้กล่าวดังนี้ว่า ฉันเป็นคนตักน้ำ...(ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๑๘๘/๕๔๕)

โสทธวาร : ทวารคือหู, ทางรับรู้อารมณ์อันเกิดจากเสียงของจิต, เป็นหนึ่งในทวารทั้ง ๖ ได้แก่ จักขุทวาร โสทธวารฆานทวาร ชิวหาทวาร กายทวาร และมนทวาร มีปรากฏในกวิยสูตร ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...ความมักใหญ่คืออภิชมา กลืนดิบคือพยาบาท แผลงวันคือบาปอกุศลวิตก ภิกษุ เป็นไปไม่ได้เลยที่แผลงวันจักไม่ตอม ไม่กัดตนที่มักใหญ่ ชุ่มเพราะกลืนดิบ แผลงวันคือความดำริที่อิงราคาะ จักได้ตอมบุคคลที่ไม่คุ้มครอง ในจักขุทวารและโสทธวาร ไม่สำรวมในอินทริย์ทั้งหลาย...(อง.ติก. (ไทย) ๒๐/๑๒๙/๓๗๘)

โสทธธาตุ : ธาตุคือหู (โสธปสาท), เป็นหนึ่งในบรรดาธาตุ ๑๘ คือ ๑. จักขุธาตุ (ธาตุคือจักขุปสาท) ๒. รูปธาตุ (ธาตุคือรูปารมณ) ๓. จักขุวิญญาณธาตุ (ธาตุคือจักขุวิญญาณ) ๔. โสทธธาตุ (ธาตุคือโสธปสาท) ๕. สัทธาธาตุ (ธาตุคือสัทธาธรรม) ๖. โสทธวิญญาณธาตุ (ธาตุคือโสทธวิญญาณ) ๗. ฆานธาตุ (ธาตุคือฆานปสาท) ๘. คันธธาตุ (ธาตุคือคันธารมณ) ๙. ฆานวิญญาณธาตุ (ธาตุคือฆานวิญญาณ) ๑๐. ชิวหาธาตุ (ธาตุคือชิวหาปสาท) ๑๑. รสธาตุ (ธาตุคือรสารมณ) ๑๒. ชิวหาวิญญาณธาตุ (ธาตุคือชิวหาวิญญาณ) ๑๓. กายธาตุ (ธาตุคือกายปสาท) ๑๔. โผฐัพพธาตุ (ธาตุคือโผฐัพพารมณ) ๑๕. กายวิญญาณธาตุ (ธาตุคือกายวิญญาณ) ๑๖. มโนธาตุ (ธาตุคือมโน) ๑๗.

ธรรมชาตฺ (ชาตฺคือธรรมารมณฺ) ๑๘. มโนวิญญานชาตฺ (ชาตฺคือมโนวิญญาน) มีปรากฏในชาตุนานัตตสูตร (ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๘๕/๑๖๙, ๑๖/๘๖/๑๗๐), นอกจากนี้ยังมีปรากฏในสีหาเถรีคาถา (ขุ.เถรี. (ไทย) ๒๖/๗๑/๕๖๗), (ขุ.เถรี. (ไทย) ๒๖/๒๒๗/๕๙๒), ญาณกถา (ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔/๑๒), ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๒๓/๑๙๑, อภิ.ชา. (ไทย) ๓๕/๑๘๔/๑๔๒, อภิ.ป. (ไทย) ๓๖/๓๒/๑๑, และ อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๒๐/๑๗, ๓๗/๓๕/๒๖, ๓๗/๑๐๙/๖๑

โสตราตฺวิสุทฺธิญาณ : ญาณอันหมดจดในโสตราตฺ คือ ญาณที่ทำให้ได้ยินเสียงทิพย์และเสียงมนุษย์ ทั้งที่อยู่ไกลและใกล้ ด้วยหุทิพย์อันบริสุทธิ์เหนือมนุษย์ มีปรากฏในโสตราตฺวิสุทฺธิญาณนิตเทส ดังข้อความตอนหนึ่งว่า... เธอมีจิตอบรมแล้วอย่างนั้น บริสุทธิ์ ผ่องแผ้ว ย่อมน้อมนำจิตไปเพื่อโสตราตฺวิสุทฺธิญาณ ได้ยินเสียง ๒ ชนิด คือเสียงทิพย์และเสียงมนุษย์ ทั้งที่อยู่ไกลและใกล้ ด้วยหุทิพย์อันบริสุทธิ์เหนือมนุษย์...ปัญญาในการหยั่งลง สู่สัททนิมิตที่มีสภาวะต่าง ๆ และสภาวะเดียว ด้วยอำนาจการแผ่วิตกไป ชื่อว่าโสตราตฺวิสุทฺธิญาณ...(ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๐๓/๑๖๑)

โสตราตฺวิสุทฺธิญาณนิตเทส : แสดงโสตราตฺวิสุทฺธิญาณ อธิบายอุทเทสที่ ๕๑ ของญาณกถาที่ยกมาตั้งเป็นคำปุจฉา ดังนี้

ท่านพระสารีบุตรอธิบายโสตราตฺวิสุทฺธิญาณไว้ว่า ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้เจริญอิทธิบาท ๔ อบรมข่มจิต ทำจิตให้อ่อน ควรแก่การงาน ใส่ใจนิมิตแห่งเสียง ทั้งหลายในที่ไกลบ้าง ในที่ใกล้บ้าง หยาบบ้าง ละเอียดบ้าง ละเอียดอย่างยิ่งบ้าง ในแต่ละทิศรวม ๑๐ ทิศ คือ บุรพา ปัจฉิม อุดร ทักษิณ อากเนย์ พายัพ อีสาน หรดี เบื้องต่ำ เบื้องสูง แล้วน้อมจิตไปเพื่อโสตราตฺวิสุทฺธิญาณ มีหุทิพย์ เหนือมนุษย์ ได้ยินเสียงทิพย์และเสียงมนุษย์ ทั้งที่อยู่ไกลและใกล้ (ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๐๓/๑๖๑)

โสตราตฺวิสุทฺธิญาณ : ประสาทหู, ประสาททางการได้ยิน มีปรากฏในปาสราสิสูตร ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...สัตว์เหล่าใดมีโสตราตฺวิสุทฺธิญาณ จงปล่อยศรัทธามาเถิด เรามีได้ปิดประตูมตรธรรมสำหรับสัตว์เหล่านั้น แต่เรารู้สึกว่าเป็นการยากลำบาก จึงไม่คิดจะแสดงธรรมอันประณีต ที่เรากล่องแคล่ว ในหมู่มนุษย์...(ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๘๓/๓๐๘), นอกจากนี้ยังมีปรากฏในที่หลายแห่ง ได้แก่ โทธีราชกุมารสูตร (ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๓๙/๔๑๐), โสตานุกตสูตร (อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๙๑/๒๗๖, รตนจิงกมนกัณฑ์ (ขุ.พทุธ. (ไทย) ๓๓/๒/๕๕๔), และใน อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๒๘๙/๑๙๒, ๓๗/๒๘๙/๑๙๒, ๓๗/๓๓๖/๓๐๖, ๓๗/๕๖๓/๖๑๕, ๓๗/๖๙๓/๗๔๐

โสตราตฺวิสุทฺธิญาณ : ความรู้อารมณ์ทางหู, รู้เสียงด้วยหู คือ ได้ยิน, เป็นหนึ่งในวิญญาน ๖ ได้แก่ ๑. จักขุวิญญาน (ความรู้อารมณ์ทางตา รู้รูปด้วยตา, เห็น) ๒. โสตราตฺวิสุทฺธิญาณ (ความรู้อารมณ์ทางหู คือ รู้เสียงด้วยหู, ได้ยิน) ๓. ฆานวิญญาน (ความรู้อารมณ์ทางจมูก คือ รู้กลิ่นด้วยจมูก, ได้กลิ่น) ๔. ชิวหาวิญญาน (ความรู้อารมณ์ทางลิ้น คือ รู้รสด้วยลิ้น, รู้รส) ๕. กายวิญญาน (ความรู้อารมณ์ทางกาย คือ รู้โผฏฐัพพะด้วยกาย, รู้สึกสัมผัส) ๖. มโนวิญญาน (ความรู้อารมณ์ทางใจ คือ รู้ธรรมารมณฺด้วยใจ, รู้ความนึกคิด) มีปรากฏในมหาสติปัฏฐานสูตร ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...จักขุวิญญานเป็นปิยรูปสาดรูปในโลก

ต้นหานี้เมื่อเกิด ก็เกิดที่จักขุวิญญาณนี้ เมื่อตั้งอยู่ที่ตั้งอยู่ที่จักขุวิญญาณนี้ โสต
 ญาณเป็นปิยรูปสาดรูปในโลก ฯลฯ ขานญาณเป็นปิยรูปสาดรูปในโลก ฯลฯ
 ชิวหาญาณเป็นปิยรูปสาดรูป...(ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๐/๓๒๙,๑๐/๔๐๑/๓๓๒),
 นอกจากนี้ ยังมีปรากฏในที่หลายแห่ง ได้แก่ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๒๓/๓๑๖, ม.ม.
 (ไทย) ๑๒/๒๐๔/๒๑๔, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๘๕/๔๓๖, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๔๓/๘๙,๑๖/
 ๑๙๐/๒๕๑, และใน ส.ข. (ไทย) ๑๗/๕๖/๘๕,๑๗/๕๗/๙๐,๑๗/๓๐๔/๓๒๒

โสตวิญาณธาตุ : ธาตุคือความรู้อารมณ์ทางหู, ธาตุคือรู้เสียงด้วยหู, ธาตุคือโสตวิญาณ, เป็นหนึ่งใน
 ในบรรดาธาตุ ๑๘ คือ ๑. จักขุธาตุ (ธาตุคือจักขุประสาท) ๒. รูปธาตุ (ธาตุคือรูปารมณ)
 ๓. จักขุวิญญาณธาตุ (ธาตุคือจักขุวิญญาณ) ๔. โสตธาตุ (ธาตุคือโสตประสาท) ๕.
 สัทธาธาตุ (ธาตุคือสัทธาารมณ) ๖. โสตวิญาณธาตุ (ธาตุคือโสตวิญาณ) ๗. ขาน
 ธาตุ (ธาตุคือขานประสาท) ๘. คันธธาตุ (ธาตุคือคันธารมณ) ๙. ขานวิญาณธาตุ (ธาตุ
 คือขานวิญาณ) ๑๐. ชิวหาธาตุ (ธาตุคือชิวหาประสาท) ๑๑. รสธาตุ (ธาตุคือร
 สารมณ) ๑๒. ชิวหาวิญาณธาตุ (ธาตุคือชิวหาวิญาณ) ๑๓. กายธาตุ (ธาตุคือกาย
 ปสาท) ๑๔. โภจวิญาณธาตุ (ธาตุคือโภจวิญาณ) ๑๕. กายวิญาณธาตุ (ธาตุคือ
 กายวิญาณ) ๑๖. มโนธาตุ (ธาตุคือมโน) ๑๗. ธรรมธาตุ (ธาตุคือธรรมารมณ) ๑๘.
 มโนวิญาณธาตุ (ธาตุคือมโนวิญาณ) มีปรากฏในธาตุนานัตตสูตร (ส.นิ. (ไทย)
 ๑๖/๘๕/๑๖๙), นอกจากนี้ ยังมีปรากฏในที่หลายแห่ง ได้แก่ ญาณกถา (ขุ.ป. (ไทย)
 ๓๑/๔/๑๒,๓๑/๑๒๓/๑๙๑), อภิ.ชา. (ไทย) ๓๕/๑๘๔/๑๔๓, อภิ.ปุ. (ไทย) ๓๖/๓๒/
 ๑๑,๓๖/๑๗๒/๓๙,๓๖/๔๕๙/๑๑๗, อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๒๐/๑๗, และ อภิ.ป. (ไทย)
 ๔๐/๒/๒,๔๐/๔/๔,๔๐/๘/๗

โสตสมบัติ : ความถึงพร้อมด้วยโสตะ, ความครบถ้วนด้วยโสตะ, ความสมบูรณ์ด้วยโสตะ มีปรากฏ
 ในติกปิฎกฐาน ดังข้อความตอนหนึ่งว่า... เมื่อปรารภนาโสตสมบัติ ... ขานสมบัติ ...
 ชิวหาสมบัติ ... กายสมบัติ ... วรรณสมบัติ ... สัทธาสมบัติ ... คันธสมบัติ ... รสสมบัติ
 ... โภจวิญาณสมบัติ ฯลฯ ชั้นนี้เป็นอนาคตจึงให้ทาน สมาทานศีล รักษาอุบาสก...
 (อภิ.ป. (ไทย) ๔๑/๘/๕๖๓)

โสตสัมผัส : การถูกต้องทางหู, การกระทบทางหู, การประจบหรือบรรจบพร้อมกันแห่งอายตนะ
 อารมณ และวิญาณทางหู มีปรากฏในมหานิทานสูตร ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...ก็ถ้า
 เวทนา คือ เวทนาที่เกิดจากจักขุสัมผัส เวทนาที่เกิดจากโสตสัมผัส เวทนาที่เกิดจาก
 ขานสัมผัส เวทนาที่เกิดจากชิวหาสัมผัส เวทนาที่เกิดจากกายสัมผัส และเวทนาที่เกิด
 จากมโนสัมผัส ไม่ได้มีแก่ใคร ๆ ในภพไหน ๆ ทั่วทุกแห่ง...(ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๐๒/
 ๖๐), ๑๐/๑๑๓/๖๔), นอกจากนี้ ยังมีปรากฏในที่ต่างๆ อีกหลายแห่ง ได้แก่ มหาสติ
 ปิฎกฐานสูตร (ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๐/๓๓๐,๑๐/๔๐๑/๓๓๓), ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๒๓/
 ๓๑๗, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๘๕/๔๓๖, ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๕๕/๑๙๗, ส.ข.(ไทย) ๑๗/
 ๓๐๕/๓๒๒,๑๗/๓๒๕/๓๓๗, และใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓/๑๐,๓๑/๑๒๓/๑๘๙

โสตสัมผัสสชาเวทนา : เวทนาเกิดจากโสตสัมผัส, เวทนาอันเกิดจากการถูกต้องทางหู, เวทนา คือ
 ความรู้สึกอันเกิดจากการกระทบทางหู, เวทนา คือ ความรู้สึกอันเกิดจากการประจบ

หรือบรรจบพร้อมกันแห่งอายตนะ อารมณ์ และวิญญานทางหู, เป็นหนึ่งในบรรดา เวทนา ๖ มีปรากฏในสังคีตสูตร ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...๑. จักขุสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดจากจักขุสัมผัส) ๒. โสตสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดจากโสตสัมผัส) ๓. ฆานสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดจากฆานสัมผัส) ๔. ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดจากชิวหาสัมผัส) ๕. กายสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดจากกายสัมผัส) ๖. มโนสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดจากมโนสัมผัส)...(ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๒๓/๓๑๗), นอกจากนี้ ยังมีปรากฏในที่ต่างๆ อีกหลายแห่ง ได้แก่ ส.ข. (ไทย) ๑๗/๕๖/๘๓,๑๗/๓๐๖/๓๒๓,๑๗/๓๒๖/๓๓๗, และใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓/๑๐,๓๑/๑๒๓/๑๘๙,๓๑/๑๓๒/๒๐๓

โสตสูตร : พระสูตรว่าด้วยองค์ประกอบของข้างต้นที่เชื่อฟัง พระผู้มีพระภาคตรัสว่า คุณสมบัติของข้างต้นที่ดี เปรียบเทียบคุณสมบัติของภิกษุผู้เป็นนาบุญของโลก มีฝ่ายละ ๕ พร้อมทั้งทรงอธิบายคุณสมบัติของแต่ละฝ่าย คือ (๑) *เชื่อฟัง* หมายถึงข้างตั้งใจ เจริญหู ฟังเหตุการณ์ที่ความรู้อ้างให้ทำทั้งที่เคยทำหรือไม่เคยทำ เปรียบเทียบกับภิกษุตั้งใจเจริญโสตสดับธรรมในเมื่อผู้อื่นแสดงธรรมวินัยที่ตถาคตประกาศแล้ว (๒) *ฆ่าได้* หมายถึงข้างเข้าสู่สมรภูมิแล้วฆ่าข้าง ความรู้อ้าง ฆ่า คนขี่ม้า ทำลายรถ ฆ่าพลรถ ฆ่าพลเดินเท้า เปรียบเทียบกับภิกษุไม่รับกามวิตก พยาบาทวิตก วิหิงสาวิตก และบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้น ละ บรรเทา ทำให้ถึงความเกิดขึ้นไม่ได้อีกต่อไป (๓) *รักษาได้* หมายถึงข้างเข้าสู่สมรภูมิแล้วรักษากายส่วนหน้า กายส่วนหลัง เท้าหน้า เท้าหลัง ศีรษะ หู งา จมูก หาง และรักษาความรู้อ้าง เปรียบเทียบกับภิกษุเห็นรูปทางตา ฟังเสียงทางหู ดมกลิ่นทางจมูก ลิ้มรสทางลิ้น ถูกต้องโณภูมิจึงพะทางกาย และรู้ธรรมารมณ์ทางใจแล้ว ไม่รวบถือ ไม่แยกถือ ปฏิบัติเพื่อสำรวมรักษาจักขุนทรีย์ โสตินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์ และมโนทรีย์ (๔) *อดทนได้* หมายถึงข้างเข้าสู่สมรภูมิแล้ว อดทนต่อการประหารด้วยหอก ดาบ ลูกศร ง้าว เสียงกลอง บันตะเภาวี สังข์ และมโหระทึกที่กระหึ่ม เปรียบเทียบกับภิกษุเป็นผู้อดทนต่อความหนาว ความร้อน ความหิวกระหาย เป็นต้น (๕) *สัตว์ไปได้* หมายถึงข้างไปสู่ทิศที่ความรู้อ้างไล่ไปทั้งที่เคยไปหรือไม่เคยไปโดยเร็วพลัน เปรียบเทียบกับภิกษุไปสู่ทิศที่ไม่เคยไปตลอดระยะเวลาอันยาวนานนี้ คือความระงับสังขารทั้งปวง ความสละคืนอุปถัมภ์กิเลสทั้งปวง ความสิ้นไปแห่งตัณหา ความคลายกำหนด ความดับ นิพพาน (อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๔๐/๒๒๙)

โสตตะ : โสต, ประสาทหู, อวัยวะที่ได้ยิน, อวัยวะเป็นเครื่องฟัง, เป็นหนึ่งในบรรดาอายตนะภายใน ๖ คือ จักขุ-ตา โสตะ-หู ฆานะ-จมูก ชิวหา-ลิ้น กาย-กาย และมโน-ใจ; อีกนัยหนึ่ง คือ กระแส, กระแสพระนิพพาน, อริยมรรค; อีกนัยหนึ่ง คือ ธรรมที่ถึงพระนิพพาน, ธรรมที่กำจัดกิเลส, ธรรมที่ยังกิเลสให้แห้ง, ธรรมที่ละกิเลส, ในมหาสติปัฏฐานสูตร ท่านหมายถึงโสตตะ คืออวัยวะที่ได้ยิน ดังมีข้อความตอนหนึ่งปรากฏว่า... จักขุเป็นปิยรูปสภาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิด ก็เกิดที่จักขุนี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่จักขุนี้ โสตะเป็นปิยรูปสภาตรูปในโลก ฯลฯ ฆานะเป็นปิยรูปสภาตรูปในโลก ฯลฯ ชิวหาเป็น

อาบัติ ๗ กองเป็นอาบัติตาทิกรณบ้าง นี้ชื่อว่า อาบัติเป็นอาบัติตาทิกรณ บรรดาอาบัตินั้น อาบัติที่ไม่เป็นอติกรณ เป็นโฉน โสดาบัติ สมาบัติ นี้ชื่อว่า อาบัติไม่เป็นอติกรณ... (วิ.จ. (ไทย) ๖/๒๒๖/๓๔๓)

โสตาปัตติผลสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นไปเพื่อทำให้แจ้งโสตาปัตติผล พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ธรรม ๔ คือ (๑) สัมปยุตสังเสวะ (๒) สัทธัมมัสสวนะ (๓) โยนิโสมนสิการ (๔) อัมมานุอัมมปฏิบัติ ที่บุคคลเจริญ กระทำให้มากแล้ว เป็นธรรมที่เป็นไปเพื่อทำให้แจ้งโสตาปัตติผล (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๕๑/๕๗๖)

โสตาปัตติยัคคะ : องค์คุณเครื่องบรรลุโสตา, องค์ประกอบของการบรรลุโสตา, คุณสมบัติที่ทำให้เป็นพระโสดาบันประกอบด้วยองค์ ๔ ประการ คือ สัมปยุตสังเสวะ (เสวนาสัตบุรุษ) สัทธัมมัสสวนะ (สดับพระสัทธรรม) โยนิโสมนสิการ (รู้จักคิดหาเหตุผลโดยถูกวิธี) และอัมมานุอัมมปฏิบัติ (ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม) มีปรากฏในทฎฐัพพสูตร ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...ภิกษุทั้งหลาย พึงเห็นสัทธาพละได้ที่ไหน พึงเห็นได้ในโสตาปัตติยัคคะ พึงเห็นสัทธาพละได้ที่นี้ พึงเห็นวิริยพละได้ที่ไหน พึงเห็นได้ในสัมมปปธาน ๔๒ พึงเห็นวิริยพละได้ที่นี้ พึงเห็นสติพละได้ที่ไหน พึงเห็นได้ในสติปัญญา ๔๓ พึงเห็นสติพละได้ที่นี้...(อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๕/๑๙)

โสตาปนนสูตร : พระสูตรว่าด้วยพระโสดาบัน มี ๖ สูตร แต่เนื้อหาต่างกันคือ

1.โสตาปนนสูตร พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า อริยสาวกผู้รู้ชัดความเกิด ความดับ คุณ โทษและธรรมเครื่องสลัดออกจากอุปาทานชั้น ๕ นี้ตามความเป็นจริง จัดว่าเป็นโสดาบัน ไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๑๐๙/๒๐๔)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า โสดาบัน หมายถึงผู้ประกอบด้วยอริยมรรคมีองค์ ๘ เพราะคำว่า โสตะ เป็นชื่อของอริยมรรคมีองค์ ๘ (อภิ.ปญจก.อ. (บาลี) ๓๑/๕๓๐) คำว่า ไม่มีทางตกต่ำ หมายถึงไม่ตกไปในอบาย ๔ คือ นรก กำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน แตนเปรต และพวกอสูร (อง.ติก.อ. (บาลี) ๒/๘๗/๒๔๒) คำว่า สัมโพธิ ในที่นี้หมายถึงมรรค ๓ เบื้องสูง (คือ สกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค และอรหัตตมรรค) (อง.ติก.อ. (บาลี) ๒/๘๗/๒๔๒, อง.ติก.ฎีกา (บาลี) ๒/๘๗/๒๓๕)

2.โสตาปนนสูตร พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสกับท่านพระราธะว่า อริยสาวกผู้รู้ชัดความเกิด ความดับ คุณ โทษ และเครื่องสลัดออกจากอุปาทานชั้น ๕ นี้ตามความเป็นจริง เราเรียกว่าอริยสาวกผู้เป็นโสดาบัน ไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันหน้า (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๑๖๖/๒๕๘)

3.โสตาปนนสูตร (ปฐม) (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า สาวกผู้รู้ชัดคุณ โทษ และธรรมเครื่องสลัดออกจากอินทรีย์ ๕ มีสัทธินทรีย์เป็นต้นนั้นตามความเป็นจริง เรียกว่าพระโสดาบัน (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๔๗๒/๒๘๒)

4.โสตาปนนสูตร (ทุติย) (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า สาวกผู้รู้ชัดความเกิด ความดับ คุณ โทษ และธรรมเครื่องสลัดออกจากอินทรีย์ ๕ มี

สัทอินทรีย์เป็นต้นนั้นตามความเป็นจริง เรียกว่าพระโสดาบัน (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๔๗๓/๒๘๓)

5.โสตาปนนสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า สาวกผู้รู้ชัดความเกิดความดับ คุณ โทษ และธรรมเครื่องสลัดออกจากอินทรีย์ ๖ มีจักขุนทรีย์เป็นต้นนั้นตามความเป็นจริง เรียกว่าพระโสดาบัน (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๔๙๖/๓๐๖)

6.โสตาปนนสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า สาวกผู้รู้ชัดความเกิดความดับ คุณ โทษ และธรรมเครื่องสลัดออกจากอินทรีย์ ๕ มีสุชินทรีย์เป็นต้นนั้นตามความเป็นจริง เรียกว่าพระโสดาบัน (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๕๐๒/๓๑๐)

โสตายตนะ : ายตนะคือหู เป็นหนึ่งในบรรดาอายตนะ ๖ คือ จักขวยตนะ-อายตนะ คือ ตา โสตายตนะ-อายตนะ คือ หู ฆานายตนะ-อายตนะ คือ จมูก ชิวหายตนะ-อายตนะ คือ ลิ้น กายายตนะ-อายตนะ คือ กาย และมนายตนะ-อายตนะ คือ ใจ; มีปรากฏในสังคีตีสสูตร (ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๒๓/๓๑๕), นอกจากนี้ ยังมีปรากฏในทสุตตรสูตร (ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๖/๓๘๙, ๑๑/๓๖๐/๔๓๐), ญาณกถา (ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔/๑๒,๓๑/๑๒๓/๑๙๑), อภิ.ธ.า. (ไทย) ๓๕/๑๕๗/๑๑๓, อภิ.ป. (ไทย) ๓๖/๒๓/๙, อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๑๙/๑๗,๓๗/๓๔/๒๖,๓๗/๔๓/๒๙,๓๗/๑๐๘/๖๑

โสตินทรีย์ : อินทรีย์คือโสตะ, อินทรีย์คือโสตปสาท, อินทรีย์คือหู, อินทรีย์คืออวัยวะฟังเสียง, เป็นหนึ่งในบรรดาอินทรีย์ ๒๒ มีจักขุนทรีย์ เป็นต้น มีปรากฏในสัพพาสวสูตร ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...เมื่อเธอสำรวมอยู่ อาสวะและความเร่าร้อนที่ก่อความคับแค้น ย่อมไม่มีแก่เธอด้วยอาการอย่างนี้ ภิกษุพิจารณาโดยแยบคายแล้ว เป็นผู้สำรวมด้วยการสังวรในโสตินทรีย์อยู่ ฯลฯ ภิกษุพิจารณาโดยแยบคายแล้ว เป็นผู้สำรวมด้วยการสังวรในฆานินทรีย์อยู่ ฯลฯ ภิกษุพิจารณาโดยแยบคายแล้ว...(ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๒/๒๒,๑๒/๔๕๕/๔๙๔), นอกจากนี้ ยังมีปรากฏในชั้นธสูตร (ส.ข. (ไทย) ๑๗/๔๗/๖๕), ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๓๕/๒๓๑, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๕๐๐/๓๐๘,๑๙/๕๑๑/๓๒๒, ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๗๐๓/๖๖๖, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔/๑๒,๓๑/๑๒๓/๑๙๑, และใน อภิ.ธ.า. (ไทย) ๓๕/๒๒๐/๑๙๗

โสตุธาท : ธาตุคือหู (โสตปสาท), เป็นหนึ่งในบรรดาธาตุ ๑๘ คือ ๑. จักขุธาตุ (ธาตุคือจักขุปสาท) ๒. รูปธาตุ (ธาตุคือรูปารมณ) ๓. จักขุวิญญาณธาตุ (ธาตุคือจักขุวิญญาณ) ๔. โสตธาตุ (ธาตุคือโสตปสาท) ๕. สัทธาตุ (ธาตุคือสัทธาธมณ) ๖. โสตวิญญานธาตุ (ธาตุคือโสตวิญญาน) ๗. ฆานธาตุ (ธาตุคือฆานปสาท) ๘. คันธธาตุ (ธาตุคือคันธารมณ) ๙. ฆานวิญญานธาตุ (ธาตุคือฆานวิญญาน) ๑๐. ชิวหาธาตุ (ธาตุคือชิวหาปสาท) ๑๑. รสธาตุ (ธาตุคือรสารมณ) ๑๒. ชิวหาวิญญานธาตุ (ธาตุคือชิวหาวิญญาน) ๑๓. กายธาตุ (ธาตุคือกายปสาท) ๑๔. โณภูฐัพพธาตุ (ธาตุคือโณภูฐัพพารมณ) ๑๕. กายวิญญานธาตุ (ธาตุคือกายวิญญาน) ๑๖. มโนธาตุ (ธาตุคือมโน) ๑๗. ธรรมธาตุ (ธาตุคือธรรมารมณ) ๑๘. มโนวิญญานธาตุ (ธาตุคือมโนวิญญาน) มีปรากฏในปุคคลกถา (อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๔๔/๒๙)

โสนกบุรุษ : บุรุษคนหนึ่งชื่อโสนกะ มีความเชี่ยวชาญในนิติศาสตร์ มีปรากฏในอังกรเปตวัตถุ ดังข้อความตอนหนึ่งว่า... เมื่อเราให้อยู่ ไทยธรรมไม่พึงสิ้นไป ครั้นเราให้ทานนั้นแล้ว ไม่พึงเดือดร้อนในภายหลัง เมื่อกำลังให้ พึงยังจิตให้เลื่อมใส ข้าพเจ้าพึงเลือกขอพรอย่างนี้กับท้าวสักกะ (โสนกบุรุษกล่าวเตือนอังกรพาวณิข...(ขุ.เปต. (ไทย) ๒๖/๒๙๙/๒๑๕)

โสนปสูตร : พระสูตรว่าด้วยการนอนหลับ พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเชตวัน เขตกรุงสาวัตถี ตรัสกับภิกษุทั้งหลายผู้นอนตื่นสาย ให้รู้จักคุ้มครองทวาร ให้รู้จักประมาณในการบริโภค ให้หมั่นประกอบความเพียร ให้เห็นแจ้งกุศลธรรมทั้งหลาย ให้เจริญโพธิปักขิยธรรม โดยยกตัวอย่างนักปกครอง ๖ จำพวก คือ (๑) กษัตริย์ (๒) ทานผู้ปกครองรัฐ (๓) ทานผู้เป็นทายาทของตระกูล (๔) ทานผู้เป็นเสนาบดี (๕) ทานผู้ปกครองหมู่บ้าน (๖) ทานผู้เป็นหัวหน้าคณะ

นักปกครองทั้ง ๖ นี้ ถ้ากินแล้วนอนก็จะเป็นที่รักของคนใต้ปกครอง เปรียบเทียบสมณะหรือพรหมณ์ ถ้ากินแล้วนอน ก็จะไม่คุ้มครองทวารในอินทรีย์ ไม่รู้จักประมาณในการบริโภค ไม่หมั่นประกอบความเพียรเป็นเครื่องตื่นอยู่ ไม่เห็นแจ้งกุศลธรรมไม่หมั่นประกอบความเพียรในการเจริญโพธิปักขิยธรรมทั้งเบื้องต้นและเบื้องปลายแห่งราตรีแล้ว ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะ เพราะอาสวะสิ้นไปด้วยปัญญาอันยิ่งเอง เข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน แล้วตรัสสอนให้ภิกษุทั้งหลายศึกษาว่า เราจักคุ้มครองทวารในอินทรีย์ ๖ รู้จักประมาณในการบริโภคหมั่นประกอบความเพียรเครื่องตื่นอยู่ เห็นแจ้งกุศลธรรมทั้งหลาย หมั่นประกอบความเพียรในการเจริญโพธิปักขิยธรรม ทั้งเบื้องต้นและเบื้องปลายแห่งราตรีอยู่ (อง.ฉก.ก.(ไทย) ๒๒/๑๗/๔๓๙)

โสนปากเถรคาถา : ภาชิตของพระโสนปากเถร,คาถาของพระโสนปากเถร ท่านพระโสนปากเถรกล่าวไว้ว่า บุคคลมีอธยาศัยประกอบด้วยเมตตา ในบุตรคนเดียวที่น่ารัก ฉันทใด ภิกษุพึงมีอธยาศัยประกอบด้วยเมตตา ในสัตว์ทั้งปวงในที่ทุกแห่ง ฉันทนั้น (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๓๓/๓๑๕)

โสนปากเถรคาถา : ภาชิตของพระโสนปากเถร,คาถาของพระโสนปากเถร ท่านพระโสนปากเถร กล่าวไว้ว่า บุคคลมีอธยาศัยประกอบด้วยเมตตา ในบุตรคนเดียวที่น่ารัก ฉันทใดภิกษุพึงมีอธยาศัยประกอบด้วยเมตตา ในสัตว์ทั้งปวงในที่ทุกแห่ง ฉันทนั้น (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๓๓/๓๑๕)

อีกแห่งหนึ่ง ท่านพระโสนปากเถร กล่าวไว้ว่า เราได้เห็นพระพุทธเจ้าผู้สูงสุดกว่านรชน เสด็จจรงกรมที่ร่มเงาแห่งพระคันธกุฎี ได้เข้าไปเฝ้าพระองค์ซึ่งเป็นบุรุษผู้สูงสุดแล้วถวายบังคม ณ ที่นั้น ได้ห่มจีวรเฉวียงบ่า ประนมมือ เเดินจรงกรมตามพระองค์ พระองค์ได้ตรัสถามปัญหาเกี่ยวกับเรา เราเชี่ยวชาญรอบรู้ปัญหาทั้งหลาย จึงไม่สะทกสะท้านและหวาดกลัว ได้พยากรณ์ถวายพระศาสดา เมื่อเราแก้ปัญหากล่าวเสร็จแล้ว พระตถาคตทรงอนุโมทนาแล้ว ทรงเหลียวดูภิกษุสงฆ์ได้ตรัสเนื้อความนี้ว่า เป็นลาภของชาวอังคะและชาวมคธ ที่โสนปากภิกษุนี้บริโภค จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และคิลานปัจจัย และได้ตรัสถึงการต้อนรับและสามิจักรกรม ของชาวอังคะและชาวมคธ

เหล่านั้น ว่าเป็นลาภของพวกเขา โสปากะ ตั้งแต่นั้นนี้เป็นต้นไป เธอจึงมาพบเรา และการแก้ปัญหานี้แหละ จึงเป็นการอุปสมบทของเธอ, เราเกิดมามีอายุได้ ๗ ขวบ ก็ได้อุปสมบทแล้ว ยังทรงร่างกายซึ่งมีในภพสุดท้ายอยู่ นานอัสจรรยจริง ความที่ธรรมเป็นธรรมดี (ช.เถร.(ไทย) ๒๖/๔๘๐/๔๒๑)

โสปากเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระโสปากเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๙๔ ท่านได้บูชาเครื่องลาดถวายพระพุทธรูปเจ้าพระนามว่าสิทธัตถะ และได้ฟังธรรมเทศนาเรื่องสังขารไม่เที่ยง เกิดขึ้น ตั้งอยู่ แล้วดับไป ความเข้าไปสงบระงับสังขารเหล่านั้นเป็นสุข ท่านละมิฉาภิภูฏแล้วเริ่มเจริญอนิจจังสัญญา แต่ทำได้วันเดียว ก็ได้ถึงแก่กรรมเสียก่อน เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่ได้พบทุกขัตถิโย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหันต์พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ช.อุป.(ไทย) ๓๒/๑๑๒/๑๑๘)

โสปากสามเณร : สามเณรชื่อโสปากะ เป็นผู้มีบทบาทสำคัญในการถามปัญหาเพื่อเป็นกรณีศึกษา มีปรากฏในสามเณรปัญหา ดังมีข้อความตอนหนึ่งว่า...๑. อะไรชื่อว่า หนึ่ง ที่ชื่อว่า หนึ่ง ได้แก่ สัตว์ทั้งปวงดำรงอยู่ได้ด้วยอาหาร (ท่านอธิบายเพิ่มเติมว่า อาหารหมายถึงปัจจัยที่เป็นเหตุให้สัตว์ดำรงชีพอยู่ได้ ได้แก่ อาหาร ๔ คือ (๑) กวฬิงการาหาร (อาหารคือคำข้าว) (๒) ผัสสาหาร(อาหารคือผัสสะ) (๓) มโนสัญเจตนาหาร(อาหารคือมโนสัญเจตนา) (๔) วิญญาณาหาร(อาหารคือวิญญาณ) ยกเว้นอัสัญญีสัตตพรหม ซึ่งมีฉานเป็นอาหาร (ช.ช.อ.(บาลี) ๔/๖๕, อัง.ทสก.อ. (บาลี) ๓/๒๗/๓๓๖)) ๒. อะไรชื่อว่า สอง ที่ชื่อว่า สอง ได้แก่ นามและรูป ๓. อะไรชื่อว่า สาม ที่ชื่อว่า สาม ได้แก่ เวทนา ๓ ๔. อะไรชื่อว่า สี่ ที่ชื่อว่า สี่ ได้แก่ อริยสัจ ๔ ๕. อะไรชื่อว่า ห้า ที่ชื่อว่า ห้า ได้แก่ อุปาทานชั้น ๕...(ช.ช. (ไทย) ๒๕/๔/๕)

โสภณสูตร : มี ๒ สูตร แปลชื่อสูตรและเนื้อหาต่างกัน คือ

- 1.โสภณสูตร** พระสูตรว่าด้วยบุคคลผู้ทำหมู่ให้งาม พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคล ๔ จำพวกผู้เฉียบแหลม ได้รับคำแนะนำดี แก่ล้าวกล้ำ เป็นพหูสูต ทรงธรรม ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ชื่อว่าทำหมู่ให้งาม คือ (๑) ภิกษุ (๒) ภิกษุณี (๓) อุบาสก (๔) อุบาสิกา (อัง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๗/๑๒)
- 2.โสภณสูตร** พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นเหตุให้อาวาสงตงาม พระผู้มีพระภาค ตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้ภิกษุเจ้าอาวาสงตงาม ๕ คือ (๑) มีศีล สำรวมด้วยการสังวรในพระปาติโมกข์ (๒) เป็นพหูสูต ทรงสุตะ สัมสมสุตะ (๓) มีวาจางาม เจรจาถ้อยคำไพเราะ (๔) สามารถชี้แจงธรรมกถาให้บุคคลผู้เข้าไปหาเห็นชัดได้ (๕) เป็นผู้ได้ฉาน ๔ อันมีในจิตยิ่ง(อัง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๒๓๓/๓๗๕)

โสภณะ, กรุง : กรุงชื่อโสภณะ, ชื่อเมืองในอดีต, เป็นเมืองภายใต้ปกครองของกษัตริย์พระนามว่าสาคระกับพระเทวีพระนามว่าสุทัสสนา ผู้เป็นพระชนกและชนนี ขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่า อตถทัสสี มีปรากฏในอตถทัสสีพุทธวงศ์ ดังมีข้อความตอนหนึ่งว่า...กรุงชื่อว่าโสภณะ กษัตริย์พระนามว่าสาคระเป็นพระชนก พระเทวีพระนามว่าสุทัสสนาเป็นพระชนนี ของพระพุทธเจ้าพระนามว่าอตถทัสสี ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่... (ช.พุทธ. (ไทย) ๓๓/๑๔/๖๖๓); ส่วนในอุกกาสดิกเถราปทาน ปรากฏ

เป็นชื่อเมืองของพระอุกกาสดิกระในอดีตกาลที่ท่านเกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้มี
ชัยชนะเป็นใหญ่ในชมพูทวีป มีมหาสมุทรทั้ง ๔ เป็นขอบเขต ซึ่งเป็นผลานิสงส์จาก
การถวายทานแด่พระปัจเจกพุทธเจ้าพระนามว่าโกสิกะ ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...กรุง
ชื่อโสภณะที่วิสุกรรมเทพบุตรเนรมิตให้ เป็นกรุงที่สร้างจากเสียง ๑๐ ประการ (คือ
เสียงช้าง เสียงม้า เสียงกลอง เสียงสังข์ เสียงรถ เสียงตะโพน เสียงพิณ เสียงเพลงขับ
เสียงฉิ่ง เสียงเชื้อเชิญทานอาหาร (ขุ.อป.อ. (บาลี) ๑/๔๑, ขุ.ชา.อ.(บาลี) ๑/๔)) แต่
ประกอบด้วยเสียงกังสดาลอย่างไพเราะ...(ขุ.พุทธ. (ไทย) ๓๓/๓๘/๑๒๒

โสภณะ, สวน : สวนชื่อโสภณะ เป็นสวนที่พระอุปาลีเถระชื่อโดยใช้ทรัพย์หนึ่งแสนเพื่อสร้างเป็นสังฆา
ราม ถวายพระสงฆ์อันมีองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระเป็น
ประมุข ในสมัยที่ท่านเกิดเป็นพราหมณ์มีนามว่าสุชาตะ ในกรุงหงสวดี มีกองทัพ
๘๐ โกฏิ มีทรัพย์และข้าวเปลือกเป็นอันมาก มีปรากฏในอุปาลีเถรปาทาน ดังมี
ข้อความตอนหนึ่งว่า...ข้าพเจ้าจ่ายทรัพย์หนึ่งแสนชื่อสวนชื่อว่าโสภณะ ด้านทิศ
ตะวันออกนคร สร้างให้เป็นสังฆาราม...(ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๔๖๑/๗๑)

โสภณะ, อาราม : อารามชื่อโสภณะ เป็นอารามที่พระอุปาลีเถระสร้างถวายพระสงฆ์อันมีองค์สมเด็จพระ
สัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระเป็นประมุข ในสมัยที่ท่านเกิดเป็น
พราหมณ์มีนามว่าสุชาตะ ในกรุงหงสวดี มีกองทัพ ๘๐ โกฏิ มีทรัพย์และ
ข้าวเปลือกเป็นอันมาก ซึ่งท่านได้ชื่อสวนชื่อโสภณะโดยใช้ทรัพย์หนึ่งแสน จึงได้
เรียกชื่ออารามตามชื่อสวนนั้น มีปรากฏในอุปาลีเถรปาทาน ดังมีข้อความตอนหนึ่งว่า
...อารามชื่อโสภณะข้าพระองค์จ่ายทรัพย์หนึ่งแสนชื่อมาได้สร้างจนเสร็จเรียบร้อย
ด้วยทรัพย์จำนวนเท่านั้นเช่นกัน ข้าแต่พระมุณี ขอพระองค์ทรงรับเกิด...(ขุ.อป. (ไทย)
๓๒/๔๗๒/๗๒)

โสภณดี, กรุง : กรุงชื่อโสภณดี เป็นชื่อเมืองในอดีตกาล คือ ในสมัยพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่า
โกนาคมนะ มีปรากฏในที่ ๒ แห่ง แต่เป็นเมืองเดียวกัน คือ ในมหาปาทานสูตร (ที.ม.
(ไทย) ๑๐/๑๒/๕), เป็นราชธานีของพระเจ้าโสภะ ดังข้อความตอนหนึ่งในพระสูตร
นั้นว่า..พระโกนาคมนพุทธเจ้ามีพราหมณ์ยัญญูทตเป็นพระบิดา นางพราหมณีอุตตรา
เป็นพระมารดาผู้ให้กำเนิด สมัยนั้น ได้มีพระราชาทรงพระนามว่าโสภะ กรุงโสภณดี
เป็นราชธานีของพระเจ้าโสภะ... และในโกนาคมนพุทธวงศ์ (ขุ.พุทธ. (ไทย) ๓๓/๑๖/
๗๐๙) ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...กรุงชื่อว่าโสภณดี กษัตริย์พระนามว่าโสภะ ตระกูล
ใหญ่ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าก็อยู่ในครั้น...

โสภะ, พระราชา : ชื่อพระราชาพระองค์หนึ่ง ในอดีตกาล คือ ในสมัยพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนาม
ว่าโกนาคมนะ ผู้ทรงเป็นผู้นำวิเศษ มีกรุงโสภณดีเป็นราชธานี มีปรากฏในมหาปาทาน
สูตร ดังข้อความตอนหนึ่งในพระสูตรนั้นว่า..พระโกนาคมนพุทธเจ้ามีพราหมณ์ยัญญู
ทตเป็นพระบิดา นางพราหมณีอุตตรา เป็นพระมารดาผู้ให้กำเนิด สมัยนั้น ได้มี
พระราชาทรงพระนามว่าโสภะ กรุงโสภณดี เป็นราชธานีของพระเจ้าโสภะ...(ที.ม.
(ไทย) ๑๐/๑๒/๕)

โสภะ, กษัตริย์ : กษัตริย์พระนามว่าโสภะ ในสมัยพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่าโกนาคมนะ ผู้ทรงเป็นผู้นำวิเศษ มีกรุงโสภะดีเป็นราชธานี มีปรากฏในโกนาคมนพุทธวงศ์ ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...กรุงชื่อว่าโสภะดี กษัตริย์พระนามว่าโสภะ ตระกูลใหญ่ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าก็อยู่ในนครนั้น...(ขุ.พุทธ. (ไทย) ๓๓/๑๖/๗๐๙)

โสภิตเถรคาถา : ภาษิตของพระโสภิตเถระ,คาถาของพระโสภิตเถระ ท่านพระโสภิตเถระเมื่อเปล่งอุทาน จึงได้กล่าวว่า เราเป็นภิกษุ มีสติ มีปัญญา บำเพ็ญเพียรอย่างแรงกล้าระลึกชาติก่อนได้ ๕๐๐ กัปเพียงคืนเดียว เราเจริญสติปัญญา ๔ โพชฌงค์ ๗ มรรค ๘ ระลึกชาติก่อนได้ ๕๐๐ กัป เพียงคืนเดียว (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๑๖๕/๓๕๘)

โสภิตเถรปาทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระโสภิตเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๑๐๐,๐๐๐ ท่านได้ประคองอัญชลีต่อพระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่ไปสู่อุคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑/๒๙๓)

โสภิตพุทธวงศ์ : พระสูตรว่าด้วยพระประวัติของพระโสภิตพุทธเจ้าพระผู้มีพระภาคทรงเล่าว่า นับถอยหลังจากกัปนี้ไป ๒ อสงไขย ๑๐๐,๐๐๐ กัป พระโสภิตพุทธเจ้าประสูติในกรุงสุธรรมา พระชนกพระนามว่าสุธรรมา พระชนนีพระนามว่าสุธรรมา พระมเหสีพระนามว่ามกิลลา พระโอรสพระนามว่าสีหะ ครองขรรษาอยู่ ๙,๐๐๐ ปี ทรงเห็นนิมิต ๔ จึงเสด็จออกจากปราสาทไปบวชบำเพ็ญบารมี ๗ วัน ได้ฌาน ๔ ต่อจากนั้นไปบำเพ็ญเพียรจนได้ตรัสรู้ภายใต้ต้นกาละมัง พระองค์ประกาศพระธรรมจักรแล้ว จากเบื้องบนจรดอเวจีมหานรก จากเบื้องล่างจรดภวัคคพรหม ในระหว่างนี้ มีบริษัทเป็นหนึ่งเดียวกัน ในการแสดงธรรม พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงประกาศพระธรรมจักรแก่บริษัทนั้น ผู้ได้บรรลุธรรมครั้งที่ ๑ จะคำนวณนับมิได้เลย ถัดจากนั้น เมื่อพระองค์ทรงแสดงธรรม ในสมาคมของเทวดาและมนุษย์ เทวดาและมนุษย์ประมาณ ๙๐,๐๐๐ โภกิ ได้บรรลุธรรม ครั้งที่ ๒ ในกาลนั้น พระราชบุตรผู้เป็นกษัตริย์พระนามว่าชัยเสน ทรงรับสั่งให้สร้างพระอารามอีกแห่งหนึ่งน้อมถวายพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าผู้ทรงมีพระจักขุ ทรงแสดงธรรมประกาศการบูชาของกษัตริย์พระองค์นี้ เทวดาและมนุษย์ประมาณ ๑,๐๐๐ โภกิ ได้บรรลุธรรม ครั้งที่ ๓ มีการประชุมแห่งพระชีนาสพ ผู้ปราศจากมลทิน ๓ ครั้งพระราชาทรงพระนามว่าอุคคตะพระองค์นั้น ทรงถวายทานแก่พระพุทธเจ้าเป็นผู้สูงสุดแห่งนรชน ในทานนั้น พระอรหันต์ประมาณ ๑๐๐ โภกิ มาประชุมกัน ครั้งนั้น มีหมู่คณะมาถวายทานแก่พระพุทธเจ้าเป็นผู้สูงสุดแห่งนรชน พระอรหันต์ประมาณ ๙๐ โภกิ มาประชุมกัน ครั้งที่ ๒ ในกาลเมื่อพระชินเจ้าทรงเสด็จจำพรรษาในเทวโลกแล้วเสด็จลง พระอรหันต์ประมาณ ๘๐ โภกิ มาประชุมกัน ครั้งที่ ๓ พระอสมเถระและพระสุนตเถระเป็นคู่ครองสาวก พระอโนมเถระเป็นพุทธ-อุปัฏฐาก พระนกุลเถระและพระสุชาดาเถระเป็นคู่ครองสาวกา รัมมอุบาสกและสุนต-อุบาสกเป็นคู่ครองอุปัฏฐาก นกุลอุบาสกและจิตตาอุบาสกเป็นคู่ครองอุปัฏฐายิกา ในกัปนี้มีมนุษย์มีอายุชัย ๙๐,๐๐๐ ปี และพระองค์ก็มีพระชนมายุประมาณเท่านั้น พระโสภิตสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ประเสริฐ เสด็จดับขันธปรินิพพานที่สี่

หาราม พระบรมสารีริกธาตุของพระองค์ แผ่ไปอย่างกว้างขวางในนานาอารยประเทศ (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑/๖๑๘)

โสภิตะ, ดาบส : ดาบสชื่อว่าโสภิตะ เป็นอดีตชาติตีสสมตเตยเถระ ในพุทธูปบาทกาลนี้ ดาบสนั้น แสวงหาประโยชน์อย่างสูงสุดเพื่อเกิดในพรหมโลกจึงนำพินสำหรับก่อไฟมาสูมไฟให้ ลูกโพลงบนยอดเจี๊อมอยู่ในระหว่างภูเขา ในสมัยพระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตระ ผู้ ทรงรู้แจ้งโลก ท่านดาบสนั้นได้เก็บผลมะพลับใส่หาบจนเต็ม นำผลมาคลุกเคล้าด้วย น้ำผึ้งแล้วได้ถวายแด่พระพุทธเจ้าพระองค์นั้นผู้เสด็จมาโปรด ด้วยอาณิสสนั้น ท่าน ได้ครองเทวสมบัติ ๒๕ ชาติ และจักเกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๑,๐๐๐ ชาติ และได้ บรรลุพระอรหัตในพุทธูปบาทกาลนี้ มีปรากฏในตีสสมตเตยเถระปาทาน ดังข้อความ ตอนหนึ่งว่า ... (ข้าพเจ้าเป็น)ดาบสชื่อโสภิตะ บริโภคแต่ผลไม้ที่หล่นเอง อาศัยยอด เจี๊อมอยู่ในระหว่างภูเขา... (ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๑/๖๕๔)

โสภิตะ, พระเถระ : พระโสภิตะ ปรากฏนามในที่ ๒ แห่ง แตกต่างกัน คือ ในโสภิตเถรปาทาน เป็น หนึ่งในอัสติมหาเถระในพุทธูปบาทกาลนี้ เดิมท่านถือกำเนิดในตระกูลพราหมณ์ ใน เมืองสาวัตถี มีนามว่า โสภิตมาณพ ต่อมาอุปสมบทในพระพุทธศาสนา ไม่ประมาท ทำความเพียรบำเพ็ญสมณธรรม เจริญวิปัสสนากรรมฐานไม่นานก็ได้บรรลุพระ อรหัตตผล พร้อมด้วยปฏิสัมภิทาญาณทั้ง ๔ ท่านระลึกชาติได้ ๕๐๐ กัป พระผู้มีพระ ภาคจึงได้ทรงตั้งท่านไว้ในตำแหน่งอันเลิศว่า เป็นผู้เลิศกว่าภิกษุทั้งหลาย ฝ่ายข้าง ระลึกซึ่งปุพเพสันนิวาส ดังมีปรากฏข้อความตอนหนึ่งว่า...ผู้้นจักเผากิเลสทั้งหลาย ได้แล้ว เป็นผู้มั่งมีจิตมีอารมณ์เดียว มีใจตั้งมั่น มีนามว่าโสภิตะ เป็นสาวกของพระ ศาสดา...(ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๑/๒๙๓), ส่วนในปิยทัสสีพุทธวงศ์ มีปรากฏนามว่าเป็น พระอุปัฏฐากของพระศาสดาพระนามว่าปิยทัสสี ดังมีข้อความตอนหนึ่งว่า...พระปา ลิตเถระและพระสัพพทัสสีเถระเป็นพระอัครสาวก พระเถระนามว่าโสภิตะเป็นพระ อุปัฏฐากของพระศาสดาพระนามว่าปิยทัสสี...(ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๐/๖๕๔)

โสภิตะ, พระพุทธเจ้า : พระพุทธเจ้าพระนามว่าโสภิตะ ผู้ซึ่งมาตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ในสมัย ต่อจากพระพุทธเจ้าพระนามว่าเรวตะ พระองค์มีพระวรกายสูง ๕๘ ศอก ประทับอยู่ ในกรุงชื่อว่าสุธรรม กษัตริย์พระนามว่าสุธรรม เป็นพระชนก พระเทวีพระนามว่าสุ ธรรมา เป็นพระชนนี พระมเหสีพระนามว่ามกิลลา พระราชโอรสพระนามว่าสีหะ ทรง ครองฆราวาสอยู่ ๙,๐๐๐ ปี มีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลัง ทรงเห็นนิมิต ๔ ประการ จึง เสด็จออกจากปราสาทไปผนวช ทรงบำเพ็ญความเพียรอยู่ ๗ วัน ก็ได้บรรลุพระ โภธิญาณ ที่โคนต้นกาคะทิง พระอสมเถระและพระสุนตเถระเป็นพระอัครสาวก พระอโนมเถระเป็นอุปัฏฐาก พระนกุลเถรีและพระสุชาตาเถรีเป็นพระอัครสาวิกา รัมมอุบาสกและสุนตอุบาสกเป็นอัครอุปัฏฐาก นกุลอุบาสิกาและจิตตาอุบาสิกา เป็นอัครอุปัฏฐายิกา ขณะนั้น มนุษย์ทั้งหลายมีอายุประมาณ ๙๐,๐๐๐ ปี พระองค์ก็ ทรงดำรงพระชนมายุประมาณเท่านั้น ทรงช่วยหมู่ชนให้ข้ามพ้นได้เป็นจำนวนมาก มี ปรากฏในพันธูชิวกเถรปาทาน ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...พระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระ นามว่าโสภิตะ ผู้ซึ่งสดับบุรุษสรรเสริญแล้ว พระองค์ประทับนั่งเข้าสมาธิอยู่ในระหว่าง

ภูเขา...(ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๖/๓๔๘), และในปฐมปุชกเถราปทาน (ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๔๔/๕๒๘), นอกจากนี้ ยังมีปรากฏในโสภิตพุทธวงศ์ ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...สมัยต่อจากพระพุทธเจ้าพระนามว่าเรวตะ ได้มีพระพุทธเจ้าพระนามว่าโสภิตะทรงเป็นผู้นำ มีพระทัยสงบมั่นคงไม่มีใครเสมอเหมือน ไม่มีบุคคลเปรียบ...(ขุ.พุทธ. (ไทย) ๓๓/๑/๖๑๘, ๓๓/๑/๖๒๓, ๓๓/๕/๗๒๑, ๓๓/๖/๗๒๒, ๓๓/๘/๖๑๙, ๓๓/๑๑/๖๑๙, ๓๓/๑๖/๖๒๑, ๓๓/๒๐/๖๒๒, ๓๓/๒๑/๖๒๒)

โสภิตะ, พราหมณ์ : พราหมณ์มีนามว่าโสภิตะ เป็นชื่อในอดีตชาติของพระสาครเถระ ในสมัยของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่าปฐมุตตระ ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ พราหมณ์นั้นได้ทำจิตของตนให้เลื่อมใสชมเชยพระผู้มีพระภาคทรงเป็นผู้นำสัตว์โลก และพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้นได้พยากรณ์ว่าจักมีพระบรมฉายาในเทวโลก ๑๐๐,๐๐๐ กัป มีปรากฏในสาครเถราปทาน ดังข้อความตอนหนึ่งว่า... ครั้งนั้น ข้าพเจ้าได้เป็นพราหมณ์มีนามว่าโสภิตะ ห้อมล้อมด้วยศิษย์ของตนได้ไปยังอาราม...(ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๑๗/๑๕๒)

โสภิตะ, ภูเขา : ภูเขาลูกหนึ่งชื่อโสภิตะ ในพุทธรูปบาทกาลแห่งองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระนามว่าอโนมทัสสี ตั้งอยู่ไม่ไกลจากป่าหิมพานต์ เป็นที่ตั้งอยู่แห่งอารามของฤาษีผู้เป็นอดีตชาติของพระพักุลเถระผู้ซึ่งได้ถวายยาต่อองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระนามว่าอโนมทัสสีนั้น มีปรากฏในพักุลเถราปทาน ดังข้อความตอนหนึ่งว่า... (พระพักุลเถระ เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า) ในที่ไม่ไกลภูเขาหิมพานต์ มีภูเขาลูกหนึ่งชื่อโสภิตะ พวกศิษย์ของข้าพเจ้าช่วยกันสร้างอารามอย่างสวยงามให้ข้าพเจ้า...(ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๓๘๖/๖๓๕)

โสภิตะ, ฤๅษี : พระฤๅษีนามว่าโสภิตะ เป็นหนึ่งในอดีตนิทานในพุทธรูปบาทกาลนี้ เดิมท่านถือกำเนิดในตระกูลพราหมณ์ ในเมืองสาวัตถี มีนามว่า โสภิตมาณพ ต่อมาอุปสมบทในพระพุทธศาสนา ไม่ประมาท ทำความเพียรบำเพ็ญสมณธรรม เจริญวิปัสสนากรรมฐานไม่นานก็ได้บรรลุพระอรหัตตผล พร้อมด้วยปฏิสัมภิทาญาณทั้ง ๔ ท่านระลึกชาติได้ ๕๐๐ กัป พระผู้มีพระภาคจึงได้ทรงตั้งท่านไว้ในตำแหน่งอันเลิศว่า เป็นผู้เลิศกว่าฤๅษีทั้งหลาย ฝ่ายข้างระลึกซึ่งบุพเพสันนิวาส ดังมีปรากฏข้อความตอนหนึ่งว่า...พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ฤๅษีทั้งหลาย ชาติในอดีตของโสภิตฤๅษีนั้นมีอยู่แต่มีเพียงชาติเดียวเท่านั้น โสภิตะกล่าวจริง จึงไม่ต้องอาบัติ...(วิ.มหา. (ไทย) ๑/๒๓๒/๒๔๗), นอกจากนี้ ยังมีปรากฏในเอตทัคควรรค (อง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๒๒๗/๒๙)

โสภณ : หญิงงามเมือง, หญิงนครโสภณี, นางคณิกา, หญิงที่เป็นเหมือนดอกไม้ประจำเมือง; อาชีพหญิงโสภณี; ปัจจุบัน สังคมไทยไม่ให้เกิดหญิงที่ทำอาชีพนี้ เนื่องจากต้องเปลื้องร่างกายปรนเปรอชาย ถือเป็นอาชีพที่ไม่มีเกียรติในสังคม แต่ในอดีต โดยเฉพาะในสังคมอินเดีย หญิงที่จะทำอาชีพนี้ได้ จะต้องเป็นผู้หญิงที่มีรูปร่างหน้าตาสวยงาม พร้อมกับมีกิริยามารยาทอ่อนช้อยงดงามและมีศิลปะในการแสดง โดยเฉพาะการฟ้อนรำและการขับร้อง เพื่อให้ความบันเทิงแก่แขกที่มาเที่ยว แต่ไม่ได้ใช้ร่างกายปรนเปรอผู้ชายเหมือนในสังคมไทยปัจจุบัน หญิงโสภณีที่มีชื่อเสียงมากที่สุดในสมัยพุทธกาล คือ นางสิริมา แห่งนครราชคฤห์ นางเป็นโสภณีสู่สูงศักดิ์ มีการคัดเลือก

จากทางการและคุณสมบัตินครบ ๕ ข้อ คือ ๑.เล่นดนตรีเก่ง ๒.ร้องเพลงเก่ง ๓.ฉลาด ในการรับแขก ๔.รูปร่างหน้าตาดีมาก ๕.บุคลิกดี นางเป็นน้องสาวของหมอชิวโก มารภัจจ์ แพทย์ประจำพระองค์ของพระบรมศาสดา นางมีค่าตัวสูงถึงคื่นละ ๑,๐๐๐ กหาปณะ แต่ภายหลังฟังธรรมต่อพระพักตร์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้วบรรลุโสดาบัน เลิกทำอาชีพนี้อแล้วหันมาบารุงพระพุทธศาสนาจนสิ้นอายุ มีปรากฏในคณิกาสูตร ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอประทานวโรกาส ในกรุงราชคฤห์ มี นักเลง ๒ พวกมีจิตปฏิพัทธ์ยินดีในหญิงโสเภณีคนหนึ่งเกิดการบาดหมางกัน ทะเลาะ วิวาทกัน ถึงขั้นชกต่อยกันบ้าง ใช้ก้อนดินขว้างกันบ้าง ใช้ท่อนไม้ตีกันบ้าง ใช้ศัสตรา ทำร้ายกันบ้าง นักเลงเหล่านั้นถึงแก่ความตายในที่นั้นบ้าง ได้รับทุกข์ปางตายบ้าง พระพุทธเจ้าข้า...(ขุ.อ. (ไทย) ๒๕/๕๘/๓๐๔)

โสมทัต, ช้าง : ลูกช้างโสมทัต ลูกช้างที่ถาษิตนหนึ่ง(ซึ่งเคยเป็นพราหมณ์มหาศาลในเมืองกาสิในอดีต ภายหลังออกบวชสร้างอาศรมอยู่ในป่าหิมพานต์) เลี้ยงไว้ในฐานะลูก ต่อมาภายหลัง หายไปแล้วในที่สุดถาษิตก็ไปพบว่าเสียชีวิตแล้วจึงเศร้าโศกเสียใจ จนท้าวสักกเทวราชผู้ เป็นพระโพธิสัตว์ต้องลงมาให้สติ เรื่องนี้ องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้ายกมาตรัส เพราะเป็นอดีตชาติของพระภิกษุผู้รောင်းหนึ่งผู้ซึ่งคร่ำครวญเสียใจที่สามเณรที่ตน บวชให้เสียชีวิตด้วยโรคอย่างหนึ่ง มีปรากฏในโสมทัตตชาดก ดังข้อความตอนหนึ่งว่า ...เมื่อก่อน โสมทัตพ่อช้างน้อยมีธยานัยกว้างขวางมาต้อนรับเราแต่ไกลในป่า วันนี หายไปไหน จึงไม่เห็น...ช้างเชือกที่นอนตายเหมือนยอดเขายานทรายที่ถูกแดดทิ้งคือ เจ้าโสมทัตนี้เอง เจ้ากุกุขรลัมลงนอนที่พื้นดินตายเสียแล้วหนอ (ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/ ๑๐๕/๒๗๔,๒๗/๑๐๖/๒๗๔)

โสมทัตตชาดก : มี ๒ สูตร แปลชื่อต่างกันและมีความหมายต่างกัน คือ

1.โสมทัตตชาดก พระสูตรว่าด้วยพราหมณ์ชื่อโสมทัต มีเนื้อความอธิบายว่า โสมทัตตกุมารโพธิสัตว์สำเร็จการศึกษาจากเมืองตักกศิลา กลับมาเห็นบิดามารดา ยากจนจึงเข้ารับราชการจนได้เป็นที่โปรดปรานของพระเจ้าพรหมทัต เมื่อบิดาไม่มีโค ไถนาได้พยายาม ฝึกบิดาให้เรียนรู้ระเบียบวิธีการเข้าเฝ้าเพื่อทูลขอโคกับพระราชา แต่บิดาเข้าสู่ที่ประชุมแล้วกลับลืมคำพูดที่ตั้งใจว่าจะทูลขอโค กลับทูลถวายโคตัวที่ เหลือทำให้พระราชาทรงพอพระทัย โสมทัตตกุมารจึงต้องกราบทูลขอแทนบิดา ทำให้ได้รับพระราชทานโคถึง ๑๖ ตัวและเครื่องประดับอีกมากพร้อมทั้งบ้านเรือนที่ อาศัย ในขณะที่เดินทางกลับบ้าน โสมทัตตกุมารกล่าวกับบิดาว่า พ่อไม่ได้ประมาท เลย พยายามฝึกซ้อมอยู่ในป่าช้าพิรณถัมภกะตลอดทั้งปี แต่เวลาเข้าสู่ที่ประชุมกลับ พุดอีกอย่างหนึ่ง ความเพียรพยายามนี้ป้องกันคนปัญญาอ่อนไม่ได้เลย บิดาตอบว่า พ่อโสมทัตตลูกรัก ขึ้นชื่อว่าผู้ขอย่อมได้ผล ๒ อย่างคือ (๑)ไม่ได้ทรัพย์ (๒)ได้ทรัพย์ เพราะว่าการขอย่อมมีธรรมดาอย่างนี้แหละ บุตรผู้ที่ได้รับการศึกษามาดี มีความ ประพฤติดี ย่อมนำความเจริญมาสู่ตระกูลได้ (ขุ.ชา.ทุก.(ไทย) ๒๗/๑๒๑/๙๗)

2.โสมทัตตชาดก ชาดกว่าด้วยลูกช้างชื่อโสมทัต มีเนื้อความอธิบายว่า ท้าวสักกเทวราชได้ให้โอวาทแก่ดาบสรูปหนึ่งผู้กำลังเศร้าโศกถึงช้างน้อยชื่อโสมทัตที่ตายจาก

ไปเพราะมันกินอาหารมากไป อาหารไม่ย่อยจึงป่วยหนักถึงตายว่า เป็นการไม่เหมาะสมแก่ความเป็นสมณะ ท่านให้เหตุผลว่า เพราะการอยู่ร่วมกันมานานจึงทำให้ผูกพันกัน ท้าวสักกะจึงกล่าวว่า การร้องให้ถึงคนที่ตายแล้วเป็นการกระทำที่ไร้ประโยชน์ ถึงหมู่ญาติจะมาประชุมกันร้องให้ทุกวัน คนตายแล้วก็ไม่ฟื้นขึ้นมาได้ ดาบสได้สติจึงกล่าวขอบคุณท้าวสักกะที่มาช่วยดับความแรร้อนความเศร้าโศกถึงบุตรที่ตายไปแล้ว เหมือนคนที่มาถอนลูกศรออกจากอกไปได้ ช่วยเกิดความสบายไม่เศร้าโศก ไม่ขุ่นมัวอีกต่อไป การร้องให้เศร้าโศกไม่ใช่อาการของสมณะผู้สงบจากบาปกรรมแล้ว (ขุ.ชา.สตตก.(ไทย) ๒๗/๑๐๕/๒๗๔)

โสมเทพ, พระเจ้าจักรพรรดิ : อดีตชาติของพระอุมาปุปผิยเถระ ซึ่งเป็นผลานิสงส์อันเกิดจากการบูชาพระสกุขขององค์สมเด็จพระผู้มีพระภาคสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่าสิทธัตถะ ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ ด้วยดอกฝ้าย มีปรากฏในอุมาปุปผิยเถรปาทานตั้งข้อความตอนหนึ่งว่า... ในกัปที่ ๙ นับจากกัปนี้ไป ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๘๕ ชาติ มีพระนามว่าโสมเทพ มีพลาณภาพมาก...(ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๒๔/๓๑๐)

โสมเทพอุบาสก : ชื่อของอุบาสกท่านหนึ่ง ผู้เป็นอัครอุปัฏฐากของพระโกนาคมนุพุทธเจ้า มีปรากฏในโกนาคมนุพุทธวงศ์ ตั้งข้อความตอนหนึ่งว่า...อุคคอุบาสกและโสมเทพอุบาสกเป็นอัครอุปัฏฐาก สิวลาอุบาสิกาและสามาอุบาสิกาเป็นอัครอุปัฏฐายิกา พระพุทธเจ้าพระองค์นั้น ทรงมีพระวรกายสูง ๓๐ ศอก ประดับด้วยพระรัศมีเปล่งปลั่งดังทองคำที่ปากเข้า... (ขุ.พุทธ. (ไทย) ๓๓/๒๔/๗๑๐)

โสมนัส : ความสุขใจ, ความปลาบปลื้ม, ความเบิกบาน, ความชุ่มชื่นสบายใจ, เป็นหนึ่งในบรรดาเวทนา ๕ ได้แก่ สุข, ทุกข์, โสมนัส, โทมนัส และอุเบกขา, ตรงกันข้ามกับโทมนัส มีปรากฏในพรหมชาลสูตร ตั้งข้อความตอนหนึ่งว่า...อดีตชาติไม่ใช่จะบรรลุนิพพานในปัจจุบันอันเป็นบรมธรรมได้เพราะเหตุเพียงเท่า นี้ เพราะเหตุไร เพราะตติยฌานที่จิตยังคำนึงถึงสุขอยู่นั้นบัณฑิตกล่าวว่า ยังหยาบ อยู่ เพราะเหตุที่ละสุขและทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสก่อกวนดับไปก่อน อดีตชาติจึงบรรลุดุตถฌานที่ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขาอยู่ จึงชื่อว่าบรรลุนิพพานในปัจจุบันอันเป็นบรมธรรม...(ที.สี. (ไทย) ๙/๙๘/๓๘), นอกจากนี้ ยังมีปรากฏในที่หลายแห่ง ได้แก่ สามัญญผลสูตร (ที.สี. (ไทย) ๙/๒๓๒/๗๗), อัมพพัฏฐสูตร (ที.สี. (ไทย) ๙/๒๗๙/๑๐๑), โปฏฐปาทสูตร (ที.สี. (ไทย) ๙/๔๑๓/๑๗๘), สุกสูต (ที.สี. (ไทย) ๙/๔๗๐/๒๐๔), มหาสุทฺถสนสูตร (ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๖๑/๑๙๔), ขนวนสภสูตร (ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๗๔/๒๐๖), (ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๗๕/๒๐๖), (ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๗๗/๒๐๘), และ ปาสาทิกสูตร (ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๘๔/๑๔๒)

โสมนัสกุมาร : กุมารชื่อโสมนัสสะ ผู้เป็นพระโพิสัตว์ เป็นพระราชโอรสของพระเจ้าเรณูราชแห่งอุตตรปัญจาลนคร แคว้นกुरु ในอดีต ท่านพระโพิสัตว์นามว่าโสมนัสสะนั้น มีปรากฏในโสมนัสสชาดก ตั้งข้อความตอนหนึ่งว่า...(พระราชาทรงรับสั่งเรียกพระราชเทวีมาตรัสว่า) แม่สุธัมมา โสมนัสกุมารบุตรของเธอนี้ยังหนุ่มอยู่ น่าเอ็นดู วันนี้นั้นขอร้องเขาไม่สำเร็จ แม่เธอก็ควรจะขอร้องเขาดูบ้าง... (ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๒๓๕/๕๑๐)

โสมนัสจรรยา : ว่าด้วยพระจรรยาของโสมนัสกุมาร พระผู้มีพระภาคทรงเล้าว่า ในสมัยที่เป็นพระโสมนัสกุมารในกรุงอินทปัตถ์ เป็นผู้มึศีล มีธรรม ได้ตำหนิตาบผู้ประพฤตีสละสมทรัพย์ดุจผู้ครองเรือน ถูกดาบสใส่ความให้พระบิดาลงโทษ แต่ทรงชี้แจงจนพระองค์รอดได้ เมื่อพ้นโทษแล้ว จึงออกผนวช เพราะต้องการพระโพธิญาณ (ขุ.จรรยา.(ไทย) ๓๓/๗/๗๕๙)

โสมนัสชาต : ชาตกว่าด้วยโสมนัสกุมาร มีเนื้อความอธิบายว่า โสมนัสกุมารโพธิสัตว์เป็นพระโอรสของพระเจ้าเรณู เมื่อพระชนมายุได้ ๗ พระชันษาได้รับหน้าที่ปฏิบัติบำรุงชฎิลซึ่งเป็นที่นับถือของพระราชบิดา เนื่องจากพระราชบิดาต้องเสด็จไปในราชการสงคราม พระกุมารไปถึงที่อยู่ของชฎิลด้วยประสงค์จะทำตามคำของพระราชบิดา แต่เมื่อเสด็จไปที่อยู่ของชฎิลซึ่งอยู่ติดกับกำแพงเมืองกลับเห็นชฎิลปลูกพืชผักสวนครัวไว้จำหน่ายแก่ชาวเมืองแล้วเก็บรวบรวมทรัพย์ไว้ จึงได้เรียกชฎิลนั้นว่าพ่อค้าผัก เพื่อจะให้เกิดความละอาย เพราะไปบริโภคกายพระราชฐานทุกวันอยู่แล้วยังมาทำอาชีพอย่างชาวบ้านอีก ชฎิลโกงโกรธที่ถูกพระราชมารว่ากล่าว เมื่อพระราชบิดาเสด็จกลับมาจึงร้องให้เข้าไปเฝ้าพระราชบิดา กราบทูลให้ทรงทราบที่พระราชมารว่ากล่าวตน พระเจ้าเรณูไม่ทันพิจารณาสั่งให้เจ้าพนักงานไปบอกนายเพชรฆาตให้ไปจับตัวพระราชมารไปประหารชีวิตทันที พระราชมารขอผ่อนโทษตายจากนายเพชรฆาตขอเข้าเฝ้าพระราชบิดาก่อน เมื่อได้เข้าเฝ้าพระราชบิดา โสมนัสกุมารถูกพระราชบิดาถามถึงเหตุที่ว่ากล่าวชฎิลซึ่งปฏิบัติดีสำรวมตนและบูชาไฟเป็นประจำว่าเป็นพ่อค้าทำไม จึงแสดงโทษของชฎิลโกงที่สะสมทรัพย์ไว้มากกว่าไม่ต่างจากคฤหัสถ์ สละมสิ่งของไว้ขายเหมือนพ่อค้า ถ้าไม่เชื่อก็ขอให้ไต่ถามคนทั้งหมดที่มาประชุมอยู่ที่นี้ เมื่อพระราชบิดาสอบถามทุกคนก็กราบทูลให้ทราบตามที่พระราชมารกราบทูล พระราชาจึงทรงให้พระราชมารยกโทษให้ พระราชมารกราบทูลว่าพระราชบิดาเป็นคนพาลจึงไม่ควรที่ตนจะอยู่ร่วมด้วย ได้กราบทูลถวายโอวาทแต่พระราชบิดาว่า จะทำสิ่งใดควรจะใคร่ครวญให้ดีเสียก่อนจึงค่อยทำ ยังไม่ใคร่ครวญให้ดีอย่างเพ่งทำ คฤหัสถ์ผู้บริโภคคามเกียจคร้านไม่ดี บรรพชิตไม่สำรวมไม่ดี พระราชาไม่ทรงใคร่ครวญก่อนแล้วทำไม่ดีการที่บัณฑิตโกรธไม่ดีเลยแล้วกราบทูลความสะดุ้งหวาดหวั่นต่อความตายที่พระองค์รับสั่งให้นายเพชรฆาตไปจับตัวมาประหารชีวิต จึงขออนุญาตออกบวช แม้พระราชบิดาจะขอร้องอย่างไรก็ไม่ยินดี แม้รับให้พระมเหสีช่วยขอร้อง แต่พระมเหสีกลับส่งเสริมให้พระราชมารออกบวช เพราะเห็นว่าพระราชบิดาเป็นคนพาลโกรธขึ้นมาจะสั่งประหารชีวิตเมื่อใดก็ได้ โสมนัสกุมารจึงได้ออกบวชตามประสงค์ การอยู่ร่วมกับคนพาลนั้นมีแต่ทุกข์ เพราะต้องหวาดหวั่น ต้องระแวงภัยอยู่ตลอดเวลา บัณฑิตจึงควรหลีกเลี่ยงคนพาลให้ห่างไกล (ขุ.ชา.วิสตติ.(ไทย) ๒๗/๒๑๑/๕๐๖)

โสมนัสธาค : ธาคคือความโสมนัส ความสุขภายใน ความสุขใจ ความปลาบปลื้ม ความเบิกบาน ความชุ่มชื่นสบายใจ เป็นหนึ่งในบรรดาธาค ๖๑ อีกนัยหนึ่ง มีปรากฏในสุตตันตภาชนีย์ ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...โสมนัสธาค เป็นโฉน ความสำราญทางใจ ความสุขทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่สำราญเป็นสุข อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่

สำราญเป็นสุข อันเกิดแต่เจโตสัมพัสนี้เรียกว่า โสมนัสสชาติ...(อภิ.วิ. (ไทย)๓๕/๑๘๐/๑๓๙)

โสมนัสสเวทนา : เวทนาคือความสุขใจ ความปลาบปลื้ม ความเบิกบาน ความชุ่มชื่นสบายใจ, ความรู้สึกสุขใจ, เป็นหนึ่งในบรรดาเวทนา ๕ ได้แก่ สุข ทุกข์ โสมนัส โทมนัส และอุเบกขา, ตรงกันข้ามกับโทมนัส มีปรากฏในกัฏฐปุจฉาสูตร ดังข้อความตอนหนึ่งว่า... โสมนัสสินทรีย์เกิดขึ้นเพราะอาศัยผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งโสมนัสสเวทนา ภิกษุผู้นั้นสบายใจก็รู้ชัดว่า เราสบายใจ เพราะผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งโสมนัสสเวทนานั้นแลดับไป เธอก็รู้ชัดว่า โสมนัสสินทรีย์ที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งโสมนัสสเวทนาที่เสวยอยู่อันเกิดจากผัสสะนั้นดับไป คือสงบไป...(ส.ม. (ไทย) ๑๙/๕๐๙/๓๑๗)

โสมนัสสสูตร : พระสูตรว่าด้วยความโสมนัส พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรม ๒ ประการ ได้แก่ (๑) ความมีสังเวคธรรม กล่าวคือความมีสโหดตปปัญญาน(ญาณที่เกิดขึ้นพร้อมกับโอตตปปะ) ในชาติ ชรา เป็นต้น (๒) ความเพียรโดยแยบคาย ธรรมทั้ง ๒ ประการนี้เป็นเหตุให้มีโสมนัสและสิ้นอาสวะ (ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๓๗/๓๘๓,ขุ.อิติ.อ. (บาลี) ๓๗/๑๓๑)

โสมนัสสินทรีย์ : อินทรีย์ (ความเป็นใหญ่) คือความสุขใจ ความปลาบปลื้ม ความเบิกบาน ความชุ่มชื่นสบายใจ, ความรู้สึกสุขใจ, อินทรีย์คือโสมนัสสเวทนา, เป็นหนึ่งในบรรดาอินทรีย์ ๕ อีกนัยหนึ่ง ได้แก่ สุขินทรีย์ ทุกขินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ โทมนัสสินทรีย์ และอุเบกขินทรีย์, ตรงกันข้ามกับโทมนัสสินทรีย์ มีปรากฏในสังคีตสูตร (ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๒๐/๓๑๐), นอกจากนี้ ยังมีปรากฏในที่หลายแห่ง ได้แก่ อัญญสสูตร (ส.ส. (ไทย) ๑๘/๒๗๐/๓๐๓), กัฏฐปุจฉาสูตร ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...โสมนัสสินทรีย์เกิดขึ้นเพราะอาศัยผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งโสมนัสสเวทนา ภิกษุผู้นั้นสบายใจก็รู้ชัดว่า เราสบายใจ เพราะผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งโสมนัสสเวทนานั้นแลดับไป เธอก็รู้ชัดว่า โสมนัสสินทรีย์ที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งโสมนัสสเวทนาที่เสวยอยู่อันเกิดจากผัสสะนั้นดับไป คือสงบไป...(ส.ม. (ไทย) ๑๙/๕๐๕/๓๑๒), อุปปฏิปาฏิโกสูตร (ส.ม. (ไทย) ๑๙/๕๑๐/๓๒๐), ญาณกถา (ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔/๑๒, ๓๑/๑๒๓/๑๙๑), (อภิ.วิ. (ไทย) ๓๔/๑๘/๓๐,๓๔/๘๑/๔๑,๓๔/๒๙๔/๙๒,๓๔/๔๘๑/๑๓๓), และใน อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๒๐/๒๐๐

โสมนัสสุปฏิวาร : การใคร่ครวญอารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งโสมนัส มีปรากฏในสังคีตสูตร ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...โสมนัสสุปฏิวาร (การใคร่ครวญอารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งโสมนัส) ๖ ๑. เห็นรูปทางตาแล้ว ใคร่ครวญรูปอันเป็นที่ตั้งแห่งโสมนัส ๒. ฟังเสียงทางหูแล้ว ใคร่ครวญเสียงอันเป็นที่ตั้งแห่งโสมนัส ๓. ดมกลิ่นทางจมูกแล้ว ใคร่ครวญกลิ่นอันเป็นที่ตั้งแห่งโสมนัส ๔. ลิ้มรสทางลิ้นแล้ว ใคร่ครวญรสอันเป็นที่ตั้งแห่งโสมนัส ๕. ถูกต้องไผ่ภูฎัพพะทางกายแล้ว ใคร่ครวญไผ่ภูฎัพพะอันเป็นที่ตั้งแห่งโสมนัส ๖. รู้แจ้งธรรมารมณ์ทางใจแล้ว ใคร่ครวญธรรมารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งโสมนัส...(ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๒๔/๓๒๐)

โสมนัสอาศัยเนกขัมมะ : โสมนัสที่เกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ทราบความที่รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และ ธรรมารมณ์ทั้งหลายนั้นแลไม่เที่ยง เห็นความแปรผัน ความคลายกำหนด และความดับนั้นตามความเป็นจริง ด้วยปัญญาอันชอบอย่างนี้ว่า ‘รูป...ธรรมารมณ์ในกาลก่อน และในบัดนี้ทั้งหมดนั้น ล้วนไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา มีปรากฏในสหายนวินัยปิฎกสูตร (ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๐๖/๓๗๑) ในอรรถกถา ท่านอธิบายว่าเป็น โสมนัสอาศัยวิปัสสนา (ม.อ.อ. (บาลี) ๓/๓๐๖/๑๙๐)

โสมนัสอาศัยเรือน : โสมนัสที่เกิดขึ้นแก่บุคคลผู้พิจารณาเห็นการได้เฉพาะซึ่งธรรมารมณ์ที่พึงรู้แจ้งทาง ทวารทั้ง ๖ ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ ชวนให้รักประกอบด้วยโลกามิส โดยเป็นของอันตนได้เฉพาะหรือหวนระลึกถึงธรรมารมณ์ ที่ตนเคยได้มาก่อน อันล่วงลับ ดับ แปรผันไปแล้ว มีปรากฏในสหายนวินัยปิฎกสูตร (ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๐๖/๓๗๑) ในอรรถกถา ท่านอธิบายว่าเป็นโสมนัสอาศัยกามคุณ (ม.อ.อ. (บาลี) ๓/๓๐๖/๑๙๐)

โสมมิตตเถรคาถา : ภาษิตของพระโสมมิตตเถระ,คาถาของพระโสมมิตตเถระ ท่านพระโสมมิตตเถระ เมื่อจะคุกคามพระวิมลเถระด้วยโอวาท จึงได้กล่าวว่า บุคคลเกาะท่อนไม้เล็กๆ ย่อมจมลงในมหาสมุทร ฉันทใด บุคคลแม้มีความเป็นอยู่ดี อาศัยคนเกียจคร้าน ก็จมลงในสังสารวัฏได้ ฉันทนั้นเพราะฉนั้น บุคคลพึงเว้นคนเกียจคร้านมีความเพียรย่อหย่อนเสีย บุคคลพึงอยู่ร่วมกับเหล่าบัณฑิตผู้สัจ เป็นอริยะ ผู้มีใจเด็ดเดี่ยว เข้ามาอยู่ปรารภความเพียรเป็นนิตย์ (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๑๔๓/๓๕๔)

โสมยาคฤาษี : ชื่อฤาษีตนหนึ่ง ในบรรดาฤาษี ๗ ตนผู้ล่วงภพแห่งเปรตได้แล้วบังเกิดในพรหมโลก ด้วยการประพฤติพรหมจรรย์ ดังคำในเนมิราชชาดกที่ท้าวสักกเทวราชเมื่อจะทรงแสดงเหล่าดาบผู้ล่วงภพแห่งเปรตได้แล้วบังเกิดในพรหมโลกด้วยการประพฤติพรหมจรรย์ จึงตรัสว่าฤาษีทั้ง ๗ เหล่านี้ คือ ๑. ยานหนฤาษี ๒. โสมยาคฤาษี ๓. มโนชวฤาษี ๔. สมุทฤาษี ๕. มาฆฤาษี ๖. ภรดฤาษี ๗. กาลปุรักขิตฤาษี (ขุ.ชา.(ไทย) ๒๘/๔๓๓/๒๔๘)

โสมะ : ชื่อเทพหมู่ ๑ ในเทพ ๑๐ หมู่ที่เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาค พร้อมภิกษุสงฆ์ ๕๐๐ รูป ณ ป่ามหาวัน เขตกรุงกบิลพัสดุ์ มีปรากฏในมหาสมยสูตรที่กล่าวว่า เวลานั้น เทพ (๑๐ หมู่) คืออาโป ปฐวี เตโช वाโย วรุณะ วารุณะ โสมะ ยสสะ เมตตาและกรุณา เป็นผู้มียศก็มาด้วย (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๔๐/๒๖๗)

โสมะ, ยักษ์ : ชื่อยักษ์ตนหนึ่ง ในบรรดายักษ์ ๔๑ ตน ผู้เป็นบริวารของท้าวเวสสุวรรณมหาราช มีตำแหน่งเป็นหัวหน้ายักษ์ มีปรากฏในอาฎานาฎยสูตร (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๘๓/๒๓๑)

โสมา, พระภคินี : ชื่อพระภคินีของพระเจ้าปเสนทิโกศล เป็น ๑ ในภคินี ๒ พระองค์ที่ทูลขอให้พระเจ้าปเสนทิโกศลเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคแทนพระองค์ ดังคำในกัณณกัถลสูตรที่กล่าวไว้ว่า พระภคินีทรงพระนามว่าโสมาและพระภคินีทรงพระนามว่าสกุลา ได้ทรงสดับข่าวว่า ได้ยินว่า วันนี้ พระเจ้าปเสนทิโกศลเสวยพระกระยาหารเช้าเสร็จแล้ว ภายหลังเวลาพระกระยาหารจักเสด็จไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค เวลานั้นเอง พระภคินีโสมา และพระภคินีสกุลา จึงเสด็จเข้าไปเฝ้าพระเจ้าปเสนทิโกศลในที่เสวยพระ

กระยาหารแล้วได้กราบทูลว่า ข้าแต่มหाराชา ถ้าเช่นนั้น ขอพระองค์จงทรงถวาย
อภิวาทพระยกุลบาทของพระผู้มีพระภาคด้วยเศียรเกล้า จงทรงถามถึงพระสุภาพ
ความมีพระโรคาพาทน้อยกระปรี้กระเปร่า มีพระพลานามัยสมบูรณ์ อยู่สำราญ ตาม
คำของหม่อมฉันทั้งสอง (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๗๕/๔๖๐)

โสมาเถรีคาถา : ภาชิตของพระโสมาเถรี,คาถาของพระโสมาเถรี ท่านพระโสมาเถรีฐานะไดอัน
ประเสริฐอย่างยิ่ง คือพระอรหัตซึ่งฤชิตทั้งหลายพึงบรรลุนันบุคคลเหล่าอื่นให้สำเร็จได้
ยาก ท่านเป็นหญิงมีปัญญาแค่ ๒ นิ้ว ไม่สามารถจะบรรลุนานะอันนั้นได้ พระโสมา
เถรี(ได้ตอบมารด้วยภาชิตเหล่านี้ว่า) เมื่อจิตตั้งมั่นดี ญาณเป็นไปอยู่ เมื่อเห็นแจ้ง
ธรรมโดยชอบ ความเป็นหญิงจะทำอะไรเราได้ เรากำจัดความเพลิดเพลินในกามทั้ง
ปวงได้แล้ว ทำลายกองแห่งความมืดได้แล้ว มารผู้ชั่วช้าเลวทราม ท่านจงรู้อย่างนี้
ท่านถูกเรากำจัดแล้ว (ขุ.เถรี.(ไทย) ๒๖/๖๐/๕๖๕)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า หญิงมีปัญญาแค่ ๒ นิ้ว หมายถึงมีปัญญาทราม (ขุ.
เถรี.อ. (บาลี) ๖๐/๘๕)

โสมาภิกษุณี : ชื่อภิกษุณีรูปหนึ่ง ชาวกรุงสวตถิ เข้าไปยังป่าอันธวัน เพื่อพักกลางวัน นั่งพัก
กลางวัน ที่โคนต้นไม้แห่งหนึ่ง แล้วสนทนาธรรมกับมารผู้มีบาปตนหนึ่งว่า เมื่อจิตตั้ง
มั่นดี เมื่อญาณเป็นไปอยู่ เมื่อเห็นแจ้งธรรมโดยชอบ ความเป็นหญิงจะทำอะไรเราได้
ผู้ใดมีความคิดเห็นแน่นอนอย่างนี้ว่า เราเป็นสตรีหรือว่าเราเป็นบุรุษ ผู้ที่ยังมีความ
เกาะเกี่ยวว่าเรา มีอยู่ มารควรจะกล่าวกับผู้นั้นเถิด (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๖๓/๒๑๘)

โสมาสูตร : พระสูตรว่าด้วยโสมาภิกษุณี สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวัน มาร
ประสงค์จะให้โสมาภิกษุณีเกิดความกลัวเป็นต้นจึงเข้าไปหาแล้วกล่าวว่า ฐานะคือ
พระอรหัตบรรลุนได้ยาก ท่านเป็นหญิงมีปัญญาแค่ ๒ นิ้ว ไม่สามารถบรรลุนานะนั้นได้
นางโสมาภิกษุณีกล่าวว่า เมื่อจิตตั้งมั่นดี เมื่อญาณเป็นไปอยู่ เมื่อเห็นแจ้งธรรมโดย
ชอบ ความเป็นหญิงก็ไม่มี ความหมาย (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๖๓/๒๑๘)

โสรัจจะ : ความเสงี่ยม, ความมีอหยาตัยงาม รักความประณีตหมตจดและสงบเรียบร้อย, ความ
เสงี่ยมหรือความมีอหยาตัยประณีต,เป็นข้อ ๑ ในธรรมที่ทำให้งาม ๒ คือ ขันติ
และโสรัจจะ ดังคำว่า ธรรม ๒ อย่าง อะไรบ้าง คือ๑. ขันติ (ความอดทน) ๒.โสรัจ
จะ (ความเสงี่ยม) (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๘๔/๖๒,๑๑/๓๐๔/๒๕๔,ส.ส.(ไทย)๑๕/๑๓๕/
๑๗๐,๑๕/๑๘๗/๒๘๔,๑๕/๒๕๐/๓๖๖,อง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๑๖๖/๑๒๖,อง.จตุกก.
(ไทย) ๒๑/๖๑/๑๐๔,อง.ปมจก.(ไทย) ๒๒/๔๑/๖๕,ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๓๓๓/๕๗๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า โสรัจจะ หมายถึงมีคคปัญญาอันมีนิพพานเป็นอารมณ์
(ขุ.สุ.อ. (บาลี) ๒/๓๓๓/๑๕๑)

โสเรยยวัตถุ : เรื่องพระโสเรยยเถระ พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่ภิกษุทั้งหลายว่า จิตที่ตั้งไว้
ชอบ ย่อมอำนวยให้ได้ผลที่ประเสริฐยิ่ง ที่มารดาบิดาก็ทำให้ไม่ได้หรือแม้ญาติเหล่า
อื่นก็ให้ไม่ได้ (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๔๓/๓๙)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า จิตที่ตั้งไว้ชอบ หมายถึงจิตที่มุ่งมั่นประพฤติตามกุศล
กรรมบถ ๑๐ ประการ (ขุ.ธ.อ. (บาลี)๒/๑๔๙)

โสเรยยะ,เมือง : ชื่อเมืองแห่งหนึ่ง ไม่ไกลจากเมืองพาราณสี พระเวทเถระ ได้มาพักอยู่ ณ เมืองโสเรยยะ ดังคำในมหาวรรคที่กล่าวไว้ว่า พระพุทธองค์ประทับอยู่ ณ เมืองเวรัญชาตามพระอัยยาคัยแล้วได้เสด็จพระพุทธดำเนินไปยังเมืองท่าปายาคะ ไม่ทรงแวะเมืองโสเรยยะ เมืองสังกัสสะ เมืองกัณณกุชชะ ทรงข้ามแม่น้ำคงคาที่เมืองท่าปายาคะ เสด็จพระพุทธดำเนินถึงกรุงพาราณสี (วิ.ม.หา.(ไทย) ๑/๒๓/๑๕), ในจุฬวรรคกล่าวไว้ว่า (หลังพุทธกาล) ท่านพระเวทเถระผู้เป็นพหูสูต เชี่ยวชาญปริยัติ ทรงธรรม ทรงวินัย ทรงมาติกา เป็นบัณฑิต เฉลียวฉลาด มีปัญญา มีความละเอียด มีความระมัดระวัง ใฝ่การศึกษา พักอยู่ที่เมืองโสเรยยะ (วิ.จ.ญ.(ไทย) ๗/๔๕๑/๔๐๒, ๗/๔๕๘/๔๑๙)

โสวจัสตตา : ความเป็นผู้ว่าง่าย, ความเป็นบุคคลที่พูดด้วยง่าย, ความเป็นผู้ว่าง่ายสอนง่าย รู้จักรับฟังเหตุผล (ข้อ ๔ ในนาถกรณธรรม ๑๐), เป็นข้อ ๑ ในธรรม ๒ คือ ๑. โสวจัสตตา (ความเป็นผู้ว่าง่าย) ๒. กัลยาณมิตตตา (ความมีกัลยาณมิตร), เป็นธรรมที่เป็นไปในฝ่ายคุณวิเศษ, ในปฐมโสวจัสตตาสูตฺร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เป็นข้อที่ ๖ ในธรรม ๗ เป็นไปเพื่อความไม่เสื่อมแก่ภิกษุ, ในอัมมสังคณิธิบายความหมายของโสวจัสตตาไว้ว่า กิริยาของผู้ว่าง่าย ภาวะของผู้ว่าง่าย ความเป็นผู้ว่าง่าย ความไม่ยึดถือข้างขัดขืน ความไม่พอใจในการโต้แย้ง ความเอื้อเฟื้อ ภาวะแห่งความเอื้อเฟื้อ ความเป็นผู้ความเคารพ และการรับฟัง ในเมื่อถูกสทรรหมิกว่ากล่าวอยู่ นี้เรียกว่าความเป็นผู้ว่าง่าย (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๔/๒๕๓, ๑๑/๓๕๒/๓๗๐, อัง.สตุตตก.(ไทย) ๒๓/๒๓/๓๔/๕๓, อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๑๓๓๔/๓๓๓)

โสวจัสตตาสูตฺร: พระสูตรว่าด้วยความเป็นผู้ว่าง่าย มี ๒ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

1.โสวจัสตตาสูตฺร (ปฐม) (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสเล่ากับภิกษุทั้งหลายว่า มีเวทดาองค์หนึ่งมาเฝ้าแล้วกราบทูลว่า ธรรม ๗ ย่อมเป็นไปเพื่อความไม่เสื่อมแก่ภิกษุ คือ ความเป็นผู้มีความเคารพใน (๑) พระพุทธเจ้า (๒) พระธรรม (๓) พระสงฆ์ (๔) สิกขา (๕) สมาธิ (๖) ความเป็นผู้ว่าง่าย (๗) ความมีกัลยาณมิตร แล้วตรัสว่า ภิกษุผู้มีธรรม ๗ นี้ เป็นผู้ไม่ควรเสื่อม ดำรงอยู่ใกล้นิพพาน (อัง.สตุตตก.(ไทย) ๒๓/๓๔/๕๒)

2.โสวจัสตตาสูตฺร (ทุติย) (สูตรที่ ๒) ต้นสูตรมีเนื้อความเหมือนในปฐมโสวจัสตตาสูตฺร เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสอย่างนี้ พระสารีบุตรกราบทูลว่า ข้าพระองค์ผู้รู้ชัดเนื้อความแห่งพระภาษิตที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้โดยย่อนี้ได้โดยพิสดารว่า ภิกษุ (๑-๓) ตนเองมีความเคารพในพระศาสดา พระธรรมและพระสงฆ์ สรรเสริญความเคารพในพระศาสดาพระธรรมและพระสงฆ์ ชักชวนภิกษุเหล่าอื่น ผู้ไม่มีความเคารพในพระศาสดาพระธรรมและพระสงฆ์ ให้มีความเคารพในพระศาสดาพระธรรมและพระสงฆ์ ทั้งประกาศคุณที่มีจริงของภิกษุเหล่าอื่นผู้มีความเคารพในพระศาสดาพระธรรมและพระสงฆ์ ตามกาลอันควร (๔) ตนเองมีความเคารพในสิกขา สรรเสริญความเคารพในสิกขา ชักชวนภิกษุเหล่าอื่นผู้ไม่มีความเคารพในสิกขา ให้มีความเคารพในสิกขา ทั้งประกาศคุณที่มีจริงของภิกษุเหล่าอื่นผู้มีความเคารพในสิกขาตามกาลอันควร (๕) ตนเองมีความเคารพในสมาธิ สรรเสริญความเคารพในสมาธิ ชักชวนภิกษุเหล่าอื่นผู้ไม่มีความเคารพในสมาธิ ให้มีความเคารพในสมาธิ ทั้งประกาศคุณที่มีจริงของภิกษุ

เหล่าอื่นผู้มีความเคารพในสมาธิตามกาลอันควร (๖) ตนเองเป็นผู้ว่าง่าย สรรเสริญ
 ความเป็นผู้ว่าง่าย ชักชวนภิกษุเหล่าอื่น ผู้ไม่เป็นผู้ว่าง่ายให้มีความเคารพในความเป็น
 ผู้ว่าง่าย ทั้งประกาศคุณที่มีจริงของภิกษุเหล่าอื่นผู้มีความเป็นผู้ว่าง่ายตามกาลอันควร
 (๗) ตนเองมีกัลยาณมิตร สรรเสริญความเป็นกัลยาณมิตร ชักชวนภิกษุเหล่าอื่นผู้ไม่มี
 กัลยาณมิตรให้มีกัลยาณมิตร ทั้งประกาศคุณที่มีจริงของภิกษุเหล่าอื่นผู้มีกัลยาณมิตร
 ตามกาลอันควร เมื่อพระสารีบุตรกราบทูลอย่างนี้แล้ว พระผู้มีพระภาคประทาน
 สาธุการว่า สารีบุตร เธอรู้ชัดเนื้อความแห่งภาษิตที่เรากล่าวไว้โดยย่อนี้ได้โดยพิสดาร
 ครั้นแล้วทรงแสดงธรรม ๗ ประการนั้นซ้ำอีก (อง.สตตก.(ไทย) ๒๓/๓๕/๕๓)

โสวัณณโกณฑริกเถรปาทาน :ประวัติในอดีตชาติของพระโสวัณณโกณฑริกเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่า
 ไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติที่ ๑๐๐,๐๐๐ ท่านได้ใช้กะโหลกน้ำเต้าตักน้ำถวายแด่
 พระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านได้เสวยมนุษย์-สมบัติ
 และสวรรค์สมบัติหลายแสนชาติ ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุนิชา ๓ พร้อมด้วยคุณ
 วิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๕๗/๕๕)

โสวัณณวังก์สกีเถรปาทาน :ประวัติในอดีตชาติของพระโสวัณณวังก์สกีเถระมีเนื้อความที่ท่านเล่า
 ไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติที่ ๓๑ ท่านได้ถวายมาลัยทองคำบูชาพระพุทธเจ้าพระ
 นามว่าสิขี เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านไม่ได้พบทุกข์เลย ในกัปที่ ๒๗ ท่านได้เกิดเป็น
 พระเจ้าจักรพรรดิผู้มีพละทานมาก ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุนิชาพร้อมด้วย
 คุณวิเศษ(ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๔/๓๕๕)

โสวีระ, ประเทศ : ชื่อประเทศหนึ่ง เป็นประเทศที่เป็นแหล่งค้าขายของพ่อค้าจากแคว้นมคธและอัง
 คะ ดังคำในวิมานวัตถุ ที่กล่าวไว้ว่า พวกพ่อค้าตอบว่า พวกข้าพเจ้านั้นเป็นพ่อค้า
 เกวียนอยู่ในแคว้นมคธและแคว้นอังคะต้องการทรัพย์หวังกำไรจึงบรรทุกสินค้ามา
 มากพากันไปยังแม่น้ำสินธุและโสวีระประเทศ (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๑๒๓๔/๑๕๖,๒๖/
 ๑๒๗๙/๑๖๓)

โสวีรานะ, รัฐ : ชื่อรัฐแห่งหนึ่ง ในบรรดา ๗ รัฐ มีกรุงโรหุเกเป็นเมืองหลวงที่มหาโควินทพราหมณ์
 แบ่งชมพูทวีปให้เป็น ๗ ส่วน ดังคำในมหาโควินทสูตรที่ท่านมหาโควินทพราหมณ์ทูล
 รับสนองพระราชดำรัสแล้ว แบ่งมหาปรฐพีนี้ซึ่งทางทิศเหนือผายออกและทางทิศใต้
 สอดเข้าเหมือนส่วนหน้าของเกวียน ให้เป็นส่วนแบ่งอย่างดี ๗ ส่วนเท่าๆ กัน
 สถาปนารัฐ(อาณาจักร)ทั้งหมดให้มีลักษณะเหมือนส่วนหน้าของเกวียน (ที.ม.(ไทย)
 ๑๐/๓๐๙/๒๔๒)

โสทานิกสูตร : พระสูตรว่าด้วยภิกษุผู้อยู่ป่าช้าเป็นวัตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุผู้อยู่ป่าช้าเป็น
 วัตร ๕ จำพวกเหมือนในอารัญญิกสูตร และตรัสยกย่องภิกษุจำพวกที่ ๕ ผู้อยู่ป่าช้า
 เป็นวัตร เพราะอาศัยความมักน้อย เป็นต้น เป็นผู้เลิศประเสริฐที่สุด เปรียบเหมือน
 บรรดาโครส ๕ อย่าง หัวเนยใส เป็นเลิศกว่านมสด นมส้ม เนยข้นและเนยใส ฉะนั้น
 (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๘๔/๓๑๑)

โสพสญาณนิเทศ :แสดงญาณ ๑๖ อธิบายญาณ ๑๖ ประการโดยวิธีปุจฉาและวิสัชนา ดังนี้

คำปฐจฉว่า “จิตที่ฟุ้งซ่านและจิตที่สงบ ย่อมดำรงอยู่ในธรรมที่มีสภาวะเดียว และย่อมหมดจดจากนิรวณด้วยอาการ ๑๖ ประการนี้ ธรรมที่มีสภาวะเดียว คืออะไรบ้าง” ท่านพระสารีบุตรวิสขนาไว้ ดังนี้

คำว่ “ธรรมที่มีสภาวะเดียว” ได้แก่ กุศลธรรม ๘ ประการที่แสดงไว้ใน คณนวาระ

คำว่ “นิรวณ” ได้แก่ อกุศลธรรม ๘ ประการที่แสดงไว้ในคณนวาระ

ลำดับต่อไป ท่านนำคำว่ นิรวณ มาตั้งเป็นคำปฐจฉว่า ชื่อว่ นิรวณ เพราะมีความหมายว่อย่างไร แล้ววิสขนาว่ เพราะมีความหมายว่เป็นเครื่องกั้นธรรมเครื่องนำออก

ลำดับต่อไป ท่านนำคำว่ ธรรมเครื่องนำออก มาตั้งเป็นคำปฐจฉและวิสขนา โดยนำกุศลธรรม ๘ ประการ และอกุศลธรรม ๘ ประการที่แสดงไว้ในคณนวาระนั้น มาวิสขนาเป็นคู่ ๆ มีใจความว่ กุศลธรรมแต่ละประการเป็นเครื่องนำออกของพระอรียะและทำให้พระอรียะออกไปจากอกุศลธรรมแต่ละประการ ส่วนอกุศลธรรมแต่ละประการเป็นเครื่องกั้นธรรมเครื่องนำออก และทำให้บุคคลไม่รู้จักกุศลธรรมแต่ละประการ เพราะถูกอกุศลธรรมแต่ละประการกั้นไว้ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๕๓/๒๓๔)

โสฬสปัญญานิทเทศ : แสดงปัญญา ๑๖ ประการ อธิบายปัญญา ๑๖ ประการโดยนำพระบาลีที่ยกเป็น อุทเทศขึ้นมที่ตั้งเป็นวิธีปฐจฉและวิสขนา ดังนี้

๑. คำปฐจฉว่ “การได้ปัญญา (ในคำว่ ย่อมเป็นไปเพื่อการได้ปัญญา) เป็นอย่างไร” ท่านวิสขนาว่ การได้ การได้เฉพาะ การถึง การถึงเฉพาะ การถูกต้อง การทำให้แจ้ง การเข้าถึงพร้อมซึ่งมีคคญาณ ๔ ประการ ผลญาณ ๔ ประการ ปฏิสัมภิทาญาณ ๔ ประการ อภินญญาญาณ ๖ ประการ ญาณ ๗๓ ประการ (ดูในญาณกถามหารรรค) ญาณ ๗๗ ประการ (ญาณในปฏิจจสมุปบาท ๑๑ องค์ องค์ละ ๗ ประการ) นี้ชื่อว่การได้ปัญญา ในคำว่ ย่อมเป็นไปเพื่อการได้ปัญญา

๒. คำปฐจฉว่ “ความเจริญแห่งปัญญา (ในคำว่ ย่อมเป็นไปเพื่อความเจริญแห่งปัญญา) เป็นอย่างไร” ท่านวิสขนามีใจความว่ ปัญญาของพระเสษะ ๗ จำพวก ของกัลยาณปุณฺชน และของพระอรหันต์ ชื่อว่ความเจริญแห่งปัญญา

๓. คำปฐจฉว่ “ความไพบุลย์แห่งปัญญา (ในคำว่ ย่อมเป็นไปเพื่อความไพบุลย์แห่งปัญญา) เป็นอย่างไร” ท่านวิสขนามีใจความเหมือนในคำวิสขนาที่ ๒

๔. คำปฐจฉว่ “ปัญญามาก (ในคำว่ ย่อมเป็นไปเพื่อความเป็นผู้มีปัญญามาก) เป็นอย่างไร” ท่านวิสขนามีใจความว่ ชื่อว่ปัญญามากเพราะกำหนดอรธได้มาก ชื่อว่ปัญญามากเพราะกำหนดธรรมได้มาก ... เพราะกำหนดนิรุตติได้มาก ... ปฏิภาณ ... สีสันต์ ... สมานิสันต์ ... ปัญญาขันต์ ... วิมุตติขันต์ ... วิมุตติญาณทัสสนขันต์ ... ฐานะและอฐานะ ... วิหารสมาบตี ... อริยสัจ ... สติปฏิฐาน ... สัมมปปชาน ... อธิธบาท ... อินทริย์ ... พละ ... โพชฃงค์ ... อริยมรรค ... สามัญญผล ... อภินญญา ... เพราะกำหนดนิพพานที่เป็นประโยชน์อย่างยิ่งได้มาก

๕. คำปุจฉาว่า “ปัญญากว้างขวาง (ในคำว่า ย่อมเป็นไปเพื่อความเป็น ผู้มีปัญญา กว้างขวาง) เป็นอย่างไร” ท่านวิเศษนามีใจความว่า ชื่อว่าปัญญากว้างขวางเพราะ ญาณเป็นไปในขั้นต่าง ๆ กว้างขวาง ชื่อว่าปัญญากว้างขวางเพราะญาณเป็นไปใน ชาติต่าง ๆ กว้างขวาง ...อายุตนะ ...ปฏิจสมุปบาท ...ความได้เนื่อง ๆ ซึ่งความว่าง ...อรรถ ...ธรรม...(เมืองธรรมเหมือนในคำวิเศษนาที่ ๔)

๖. คำปุจฉาว่า “ปัญญาไพบุลย์ (ในคำว่า ย่อมเป็นไปเพื่อความเป็นผู้มีปัญญา ไพบุลย์) เป็นอย่างไร” ท่านวิเศษนามีใจความว่า ชื่อว่าปัญญาไพบุลย์เพราะกำหนด อรรถไพบุลย์ ...ธรรม...(เมืองธรรมเหมือนในคำวิเศษนาที่ ๔)

๗. คำปุจฉาว่า “ปัญญาลึกซึ้ง (ในคำว่า ย่อมเป็นไปเพื่อความเป็นผู้มีปัญญาลึกซึ้ง) เป็นอย่างไร” ท่านวิเศษนามีใจความว่า ชื่อว่าปัญญาลึกซึ้งเพราะญาณเป็นไป ในขั้น ลึกซึ้ง...ธาตุ...(เมืองธรรมเหมือนในคำวิเศษนาที่ ๕)

๘. คำปุจฉาว่า “ปัญญาไม่ใกล้ (ในคำว่า ย่อมเป็นไปเพื่อความเป็นผู้มีปัญญาไม่ ใกล้) เป็นอย่างไร” ท่านวิเศษนามีใจความว่า บุคคลผู้ได้ปฏิสัมภิทา ๔ ประการ เป็นผู้ ไร้เทียมทาน บุคคลไม่อาจจะเทียบกับบุคคลนั้นได้ เพราะเหตุนั้น ปัญญาของบุคคล นั้นจึงเป็นปัญญาไม่ใกล้

ท่านจำแนกบุคคลผู้มีปัญญาห่างกันเป็นคู่ตรงกันข้าม คือ ผู้มีปัญญาน้อยกว่ากับผู้ มีปัญญามากกว่า เปรียบเทียบกันเป็นคู่ ๆ รวม ๗ คู่ ได้แก่

คู่ที่ ๑ กัลยาณปุถุชน กับท่านผู้ดำรงอยู่ในโศดาปัตติมรรค

คู่ที่ ๒ ท่านผู้ดำรงอยู่ในโศดาปัตติมรรค กับพระโศดาบัน

คู่ที่ ๓ พระโศดาบัน กับพระสกทาคามี

คู่ที่ ๔ พระสกทาคามี กับพระอนาคามี

คู่ที่ ๕ พระอนาคามี กับพระอรหันต์

คู่ที่ ๖ พระอรหันต์ กับพระปัจเจกพุทธเจ้า

คู่ที่ ๗ พระปัจเจกพุทธเจ้า กับพระพุทธเจ้า

ลำดับต่อไป ท่านพรรณนาพระปัญญาคุณของพระพุทธเจ้าโดยพิสดาร แล้วสรุปว่า พระพุทธเจ้าทรงเป็นผู้เลิศ มีพระปัญญาไม่ใกล้

๙. คำปุจฉาว่า “ปัญญาดุจแผ่นดิน (ในคำว่า ย่อมเป็นไปเพื่อความเป็นผู้มีปัญญา ดุจแผ่นดิน) เป็นอย่างไร” ท่านวิเศษนาโดยแบ่งเป็น ๒ นัย คือ

นัยที่ ๑ ชื่อว่าปัญญาดุจแผ่นดินเพราะครอบงำราคะ ชื่อว่าปัญญาดุจแผ่นดิน เพราะครอบงำราคะแล้ว ... โทสะ ... โมหะ ... โภคะ ... อุปนาคะ ... มกษะ ... ปฬาสะ ... อีสสา ... มัจฉริยะ ... มายา ... สาถะ ... ถัมภะ ... สารัมภะ ... มานะ ... อติมานะ ... มหะ ... ปมาทะ ... กิเลสทั้งปวง ... ทุจริตทั้งปวง ... อภิสังขาร ... กรรม อันเป็นเหตุให้เป็นไปในภพ...

นัยที่ ๒ ชื่อว่าปัญญาดุจแผ่นดินเพราะเป็นปัญญาย่ำยีราคะที่เป็นข้าศึก ชื่อว่า ปัญญาดุจแผ่นดินเพราะเป็นปัญญาย่ำยีโทสะที่เป็นข้าศึก ... โมหะ ... โภคะ ... อุปนา ทะ ... มกษะ ... ปฬาสะ ... อีสสา ... มัจฉริยะ ... มายา ... สาถะ ... ถัมภะ ...

สารัมมะ ... มานะ ... อติมานะ ... มทะ ... ปมาทะ ... กิเลสทั้งปวง ... ทุจริตทั้งปวง ... อภิสังขาร ... กรรมอันเป็นเหตุให้เข้าไปในภพ...

๑๐. คำปุจฉาว่า “ความเป็นผู้มากด้วยปัญญา (ในคำว่า ย่อมเป็นไปได้เพื่อความเป็นผู้มากด้วยปัญญา) เป็นอย่างไร” ท่านวิสันนามีใจความว่า บุคคลบางคนในโลกนี้ เป็นผู้หนักด้วยปัญญา ถือปัญญาเป็นใหญ่ ใช้ปัญญาในการทำงานทุกอย่าง เหมือนภิกษุผู้หนักในคณะ ท่านเรียกว่า “ผู้มากด้วยคณะ” เป็นต้น

๑๑. คำปุจฉาว่า “ปัญญาเร็ว (ในคำว่า ย่อมเป็นไปได้เพื่อความเป็นผู้มีปัญญาเร็ว) เป็นอย่างไร” ท่านวิสันนามีใจความว่า ชื่อว่าปัญญาเร็วเพราะบำเพ็ญศีลได้ เร็วไว ชื่อว่าปัญญาเร็วเพราะบำเพ็ญอินทริยสังวรได้เร็วไว ... โภขणे มัตตัญญูตา ... ชาคริยานุโยค ... ศีล ... (เมืองศีลธรรมเหมือนในคำวิสันนาที่ ๔)

๑๒. คำปุจฉาว่า “ปัญญาพลัน (ในคำว่า ย่อมเป็นไปได้เพื่อความเป็นผู้มีปัญญาพลัน) เป็นอย่างไร” ท่านวิสันนามีใจความว่า ชื่อว่าปัญญาเร็ว เพราะบำเพ็ญ ศีลได้เร็วพลัน ... อินทริยสังวร ... (เมืองศีลธรรมเหมือนในคำวิสันนาที่ ๑๑)

๑๓. คำปุจฉาว่า “ปัญญาร่าเริง (ในคำว่า ย่อมเป็นไปได้เพื่อความเป็นผู้มีปัญญาร่าเริง) เป็นอย่างไร” ท่านวิสันนามีใจความว่า บุคคลบางคนในโลกนี้ มีความร่าเริงมาก มีความพอใจมาก มีความยินดีมาก มีความปราโมทย์มาก บำเพ็ญศีล เพราะเหตุอันปัญญา นั้นจึงชื่อว่าปัญญาร่าเริง...(เมืองศีลธรรมเหมือนในคำ วิสันนาที่ ๑๑)

๑๔. คำปุจฉาว่า “ปัญญาแล่นไป (ในคำว่า ย่อมเป็นไปได้เพื่อความเป็นผู้มีปัญญาแล่นไป) เป็นอย่างไร” ท่านวิสันนามีใจความแบ่งเป็น ๓ ชุด ดังนี้

ชุดที่ ๑

ชื่อว่าปัญญาแล่นไป เพราะปัญญาพลันแล่นไปสู่รูปทั้งปวงที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ที่เป็นภายใน หรือภายนอก ที่หายาบหรือละเอียด ที่เลวหรือประณีต ที่อยู่ไกลหรือใกล้ โดยความไม่เที่ยง ชื่อว่าปัญญาแล่นไปเพราะปัญญาพลันแล่นไปโดยความเป็นทุกข์ ชื่อว่าปัญญาแล่นไปเพราะปัญญาพลันแล่นไปโดยความเป็น อนัตตา ... (เมืองศีลธรรม ๒๐๑ ประการ ดูรายละเอียดในหมวดธรรมที่ควรรู้อยู่ใน สุตมยญาณที่ ๑ แห่งญาณถก มหาวรรค ตอนที่ ๒ ชุดที่ ๑ หมวดที่ ๒-๑๒)

ชุดที่ ๒

ชื่อว่าปัญญาแล่นไป เพราะเทียบเคียง พินิจ พิจารณา ทำให้แจ้งว่า “รูปที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ชื่อว่าไม่เที่ยง เพราะมีสภาวะสิ้นไป ชื่อว่าเป็นทุกข์ เพราะมีสภาวะเป็นภัย ชื่อว่าอนัตตา เพราะมีสภาวะไม่มีแก่นสาร” พลันแล่นไปในนิพพาน ซึ่งเป็นความดับแห่งรูป ... (เมืองศีลธรรม ๒๐๑ ประการเหมือนในชุดที่ ๑)

ชุดที่ ๓

ชื่อว่าปัญญาแล่นไป เพราะเทียบเคียง พินิจ พิจารณา ทำให้แจ้งว่า “รูปที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็นสภาวะไม่เที่ยง ถูกปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยกันและกัน เกิดขึ้น มีความสิ้นไป เสื่อมไป คลายไป ดับไปเป็นธรรมดา” พลันแล่นไปในนิพพาน ซึ่งเป็นความดับแห่งรูป ... (เมืองศีลธรรม ๒๐๑ ประการเหมือนในชุดที่ ๑)

๑๕. คำปุจฉาว่า “ปัญญาเฉียบแหลม (ในคำว่า ย่อมเป็นไปเพื่อความเป็น ผู้มีปัญญาเฉียบแหลม) เป็นอย่างไร” ท่านวิเศษนามีใจความว่า ชื่อว่าปัญญาเฉียบแหลม เพราะทำลายกิเลสได้ฉับพลัน ชื่อว่าปัญญาเฉียบแหลมเพราะไม่รับกามวิตกที่เกิดขึ้นไว้ ละ บรรเทา ทำกามวิตกที่เกิดขึ้นให้สิ้นสุด ให้ถึงความไม่มีอีกต่อไป ... พยาบาท วิตก ... วิหิงสาวิตก ... บาปอกุศลธรรม ... (องค์ธรรมต่อไปนี้มี ๒๑ ประการ เหมือนในคำวิเศษนาที่ ๙) ชื่อว่าปัญญาเฉียบแหลม เพราะทำให้บรรลุ ทำให้แจ้ง ทำให้ถูกต้องอริยมรรค ๔ สามัญญผล ๔ ปฏิสัมภีทา ๔ อภิญญา ๖ ณ อาสนะเดียว

๑๖. คำปุจฉาว่า “ปัญญาชำแรกกิเลส (ในคำว่า ย่อมเป็นไปเพื่อความเป็น ผู้มีปัญญาชำแรกกิเลส) เป็นอย่างไร” ท่านวิเศษนามีใจความว่า บุคคลบางคน ในโลกนี้เป็นผู้มากด้วยความสะดุ้ง มากด้วยความหวาดเสียว มากด้วยความ เบื่อหน่าย มากด้วยความระอา มากด้วยความไม่พอใจ เบือนหน้าออก ไม่ยินดีในสังขารทั้งปวง ย่อมชำแรก ทำลายกองโลภะที่ไม่เคยชำแรก ไม่เคยทำลายด้วย ปัญญา เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าปัญญาชำแรกกิเลส ... (องค์ธรรมต่อไปนี้มี ๒๑ ประการเหมือนในคำวิเศษนาที่ ๙) (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๔/๕๔๔)

โสอิตตาสูต : พระสุตฺรว่าด้วยทิจฺญูว่าอิตตากับโลกเป็นอย่งเดียวกัน มี ๒ สุตฺร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

1.โสอิตตาสูต :พระสุตฺรว่าด้วยทิจฺญูว่าอิตตากับโลกเป็นอย่งเดียวกัน พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เมื่อมีขันธ ๕ เพราะอาศัยและเพราะยึดมั่นขันธ ๕ ทิจฺญูอย่างนี้ว่า อิตตากับโลกเป็นอย่งเดียวกัน เรานั้นละโลกนี้ไปแล้ว จักเป็นผู้เที่ยงแท้ ยั่งยืน คงทน มีความไม่แปรผันเป็นธรรมดา แล้วตรัสถามโดยนัยเป็นต้นว่า ขันธ ๕ เที่ยงหรือไม่เที่ยง เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งอิมัตตสุตฺรทั้งหมดในวรรคนี้ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๑๕๒/๒๔๑)

2.โสอิตตาสูต :พระสุตฺรว่าด้วยทิจฺญูว่าอิตตากับโลกเป็นอย่งเดียวกัน พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตวันได้ตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า เมื่อมีขันธ ๕ เพราะถือมั่นและยึดมั่นขันธ ๕ จึงเกิดมีทิจฺญูว่า ถ้าเราไม่พึงมี แม้บริวารของเราก็ไม่พึงมี ถ้าเราจักไม่ได้มีแล้ว แม้บริวารของเราก็จักไม่มี เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งวาทสุตฺรในวรรคนี้ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๒๐๘/๒๘๒)

ไส้น้อย : ส่วนของทางเดินอาหารซึ่งอยู่ระหว่างกระเพาะอาหารกับทวารหนัก เป็นท่อยาวขดไปขดมาอยู่ในช่องท้อง มีหน้าที่ย่อย ดูดซึมอาหารและน้ำ พักและขับถ่ายกากอาหาร ,เป็นอาการ ๑ ในอาการ ๓๒ ภายในกายนี้,ในปฏิสัมภีทามรรค กล่าวไส้น้อยว่าเป็นสิ่งที่ควรรู้อยิ่ง,เมื่ออธิบายไว้อีกกว่าไส้อันเป็นสายพันอยู่ตามขนาดไส้ใหญ่ ไส้น้อย โดยสีขาวดั่งสีรากจกกลนี้ โดยสัณฐาน ก็สัณฐานดั่งรากจกกลนี้นั้นแหละ โดยทิศเกิดในทิศทั้ง ๒ โดยโอกาส มันยึดขนาดไส้ใหญ่ ให้เป็นมัดอยู่ด้วยกัน ดุจเชือกยนต์ยึดแป้นยนต์ไว้ ในเวลาที่พวกช่างผู้ทำงานต่าง ๆ มีงานขุดเจาะเป็นต้นชักยนต์ (มัน) อยู่ในระหว่างแห่งขนาดไส้ใหญ่ ๒๑ ทบ เหมือนเชือก (เล็ก) ที่เย็บร้อยไปตามระหว่างแห่งขดเชือกสำหรับเช็ดเท้าฉะนั้นโดยตัดตอนก็กำหนดตัดด้วยส่วนของไส้น้อยเอง,ในวิภังค์อธิบาย

ปฐวีธาตุที่เป็นภายในว่า ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ไต หัวใจ ตับ พังผืด ม้าม ปอด ไข้ใหญ่ ไข้สั้น อาหารใหม่ อาหารเก่า (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๔/๑๒,๓๑/๑๒๓/๑๙๐,อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๑๗๓/๑๓๔) ; ลำไส้ ก็เรียก ดูไข้ใหญ่ ประกอบ

ไสยา : การนอน ดังคำในปฏิสัมพันธ์ภททรรคที่กล่าวไว้ว่า พระผู้มีพระภาคเสด็จจงกรม พระพุทธานิมิตประทับยืน ประทับนั่ง หรือทรงสำเร็จไสยา (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๑๖/๑๗๘)

ไข้ใหญ่ : ลำไส้ของผู้ชายยาวประมาณ ๓๒ ศอก ของผู้หญิงยาว ๒๘ ศอก ขดไปมา ๒๑ ทบ ไข้ใหญ่ นั้น โดยสี ขาวดั่งสีก้อนกรวด หรือปูขาว โดยสัณฐาน มีสัณฐานดังงูหัวขาดที่คนวางขนไว้ในรางเหล็ก โดยทศเกิดในทิศทั้ง ๒ โดยโอกาส ตั้งอยู่ภายในร่างกาย มีปลายอยู่ที่หอย (ข้าง ๑) และที่ทวารหนัก (ข้าง ๑) เพราะข้างบนมันติดอยู่ที่คอย และข้างล่างติดอยู่ที่ทวารหนัก โดยตัดตอนก็กำหนดตัดด้วยส่วนของไข้ใหญ่เอง,เป็นอาการ ๑ ในอาการ ๓๒ ภายในกายนี้, ในปฏิสัมพันธ์ภททรรค กล่าวไข้สั้นกว่าเป็นสิ่งที่ควรรู้อย่าง (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๑๔/๑๒๖,ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๑๕๔/๑๙๘,๑๔/๒๗๐/๓๑๗,ส.สหา.(ไทย)๑๘/๑๒๗/๑๕๓,ส.ม.(ไทย)๑๙/๘๓๒/๔๐๘,ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๔/๑๒,๓๑/๑๒๓/๑๙๐) ; ดูไข้สั้น ประกอบ

๔.๖ หมวดอักษรอรรค อักษร ห ๒๗๗ ศัพท์ อักษร ห (ไม่มีศัพท์) เสนอนิยามศัพท์ ๒๗๗ ศัพท์ ดังนี้

หงส์ : นก ในตระกูลสูง มีเสียงไพเราะ เป็นพาหนะของพระพรหม เดินที่ดงามอ่อนช้อย ดังคำในภิกขุวิภังค์ที่กล่าวว่า พรหมคนหนึ่ง ตายไปเกิดเป็นหงส์ตัวหนึ่ง มีขนเป็นทองคำล้วน หงส์นั้นมาสลัดขนทองคำให้แก่ธิดาเหล่านั้นคนละขน ; ชื่อนกจำพวกเป็ด ลำตัวใหญ่ คอยาว หรือตั้งคำในลक्षणภิกขุสูตรที่กล่าวไว้ว่า สัตว์ทั้งหลาย จำพวกหงส์ นกกระเรียน นกยูง ช้าง เนื้อฟาน ทั้งหมด ย่อมกลั้วราชสีห์ (วิ.ภิกขุณี. (ไทย) ๓/๗๙๓/๑๒๘, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๔๐/๓๓๒)

หงส์ชื่ออรรถฐานะ, อรรถฐานะ, ชื่อหงส์ : ชื่อหงส์จำพวกหนึ่ง ที่เหิรบินไปในท้องฟ้า ถึงความตายไปจนหมด เพราะกินอาหารที่ไม่ควรกิน, เป็นนกที่โจรโปริสาทยกมากล่าวให้กาฬเสนาบดีกล่าว มีปรากฏในมหาสุตโตสมชาดก (ขุ.ชา.ม. (ไทย) ๒๘/๓๙๑/๑๖๒)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า โปริสาท แปลว่า มีคนเป็นอาหาร, คนกินคน เป็นชื่อของพระเจ้าพรหมทัต หลังจากถูกชาวเมืองเนรเทศแล้ว ได้ไปอาศัยโคนต้นไทรอยู่ แล้วเที่ยวปล้นคนเดินทาง เพื่อมาเอาเนื้อมาปรุงอาหาร จึงปรากฏชื่อเสียงว่าโปริสาท (ขุ.ชา.อ. (บาลี) ๘/๓๙๒/๓๙๓)

หงสบาท : “เท้าหงส์” หมายถึงสีคล้ายเท้าหงส์ คือ แดงปนเหลือง หรือแดงเรื่อ, บางที ท่านอธิบายว่า สีเหมือนดอกชงหรือหงอนไก่, เป็น ๑ ในฉัพพรรณรังสี คือรังสี ๖ ประการ คือ (๑) นิละ เขียวเหมือนดอกอัญชัน (๒) ปิตะ เหลืองเหมือนหรรดาสทอง (๓) โลหิตะ แดงเหมือนตะวันอ่อน (๔) โอทาตะ ขาวเหมือนแผ่นเงิน (๕) มัญเชฎฐะ สีหงสบาทเหมือนดอกชง หรือดอกหงอนไก่ (๖) ประภัสสร เลื่อมพรายเหมือนแก้วผลึก ดังคำในภททิตถิกาวิมานที่พระผู้มีพระภาคตรัสถามถึงบุพกรรมที่นางภัททาเทพธิดานั้นได้ทำไว้ว่า เทพธิดาผู้ทรงปัญญา เธอประดับมาลัยดอกมณฑารพ ซึ่งมีสีต่าง ๆ ไว้ที่ศีรษะคือ สีเขียว เหลือง ดำ หงสบาทและแดง ร่ายล้อมด้วยกลีบเกสร (ขุ.วิ. (ไทย) ๒๖/๒๐๖/๓๖, ๒๖/๒๐๗/๓๖) ; ดู ฉัพพรรณรังสี

มีอธิบายไว้ว่า สีหงสบาท สีคล้ายเท้าหงส์ สีแดงปนเหลือง สีแดงเรื่อ หรือ สีแสดก็ว่า (พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕)

หงสวดี, กรุง : ชื่อเมืองแห่งหนึ่งซึ่งเป็นเมืองที่พระติปทุมมิมิเถระเคยไปเกิดเป็นช่างดอกไม้ อยู่ในกรุงหงสวดีได้ถือดอกปทุม ๓ ดอกบูชาพระพุทธเจ้านามว่าปทุมุตตระ มีปรากฏในติปทุมมิมิเถรพทาน, ชื่อเมืองแห่งหนึ่งซึ่งอดีตชาติของพระอูตตเรยยทายกเถระ ที่เคยไปเกิดเป็นพรหมณ์ผู้คงแก่เรียนทรงจำนตรี จบไตรเพท อยู่ในกรุงหงสวดี, เป็นเมืองที่แม่น้ำภาคีร์ถิ (คงคา) ไหลผ่าน ดังคำว่า แม่น้ำภาคีร์ถิ เกิดจากภูเขาหิมพานต์ไหลผ่านไปทางประตูกรุงหงสวดี, เป็นเมืองที่พระพุทธเจ้านามว่าปทุมุตตรเสด็จอุบัติ ดังคำว่า มีกรุงชื่อว่าหงสวดีเป็นที่อยู่อาศัยแห่งตระกูลของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้เป็นพระมหามุนีพระนามว่าปทุมุตตระ (ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๔๙/๒๒๓, ๓๒/๙๐/๕๑๓, ๓๒/๗๒/๖๖๔, ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๓๒/๕๒๔)

- หงส์สุชุมะ :** ชื่อหงส์ตัวหนึ่ง ผู้เป็นบริวารของพญาหงส์ชื่อว่าธรรฐะ เป็นหงส์ที่เป็นเพื่อนคู่คิดร่วมทุกข์ร่วมสุข จงรักภักดี ฉลาดกล่าวถ้อยคำที่มีประโยชน์ แม้หัวหน้าจะติตบวงก็ไม่คิดหนีไป ตั้งคำในจุฬหังสชาติกที่พญาหงส์โพธิสัตว์เมื่อจะทอดลองใจหงส์สุชุมะ จึงกล่าวว่า ท่านสุชุมะ ผูกหงส์ไม่เหลียวแลพากันบินหนีไป แม้ท่านก็จ้งหนีไปเถิด อย่ามัวกังวลอยู่เลย ความเป็นสหายไม่มีอยู่ในผู้ติตบวง หงส์สุชุมะกล่าวว่า ข้าพระองค์จะหนีไปหรือไม่หนีไปก็ตาม เพราะการหนีไปและไม่หนีไปนั้น ข้าพระองค์จะไม่ตายก็หามิได้ เมื่อพระองค์มีความสุข ข้าพระองค์ได้พึงพาอาศัยเมื่อพระองค์มีความสุข ข้าพระองค์จะพึงละทิ้งไปได้อย่างไร(ขุ.ชา.อสีติ.(ไทย) ๒๘/๓๔/๙๐,๒๘/๔๐/๙๐,๒๘/๔๘/๙๒,๒๘/๕๔/๙๒,๒๘/๗๔/๙๕,๒๘/๙๙/๑๐๐,๒๘/๑๐๑/๑๐๐,๒๘/๑๐๖/๑๐๑,๒๘/๑๑๐/๑๐๑,๒๘/๑๑๑/๑๐๒)
- หงส์เสนาบดี :** หงส์ที่เป็นสหายในพญาหงส์,ในมหาหังสชาติกหมายถึงหงส์ชื่อสุชุมะ ผู้เป็นเพื่อนร่วมคิดของพญาหงส์ ตั้งคำที่พระราชธาตริสว่า เราจะปล่อยพญาหงส์ธรรฐะผู้มียศออกจากรัง และเราจะปล่อยพญา ตัวที่เมื่อหงส์ผู้เป็นพระราชามีสุขก็เป็นสุขด้วย เมื่อมีทุกข์ก็เป็นทุกข์ด้วย ซึ่งเป็นหงส์เสนาบดี เป็นนักปราชญ์ มีปัญญาละเอียดอ่อน เป็นนักคิดแต่สิ่งที่เป็นประโยชน์ กล่าววาจาที่มีประโยชน์ (ขุ.ชา.อสีติ.(ไทย) ๒๘/๑๕๘/๑๐๙)
- หงอนไก่ :** ชื่อไม้ล้มลุก ดอกสีแดงลักษณะคล้ายหงอนไก่, ไม้พุ่มรอเลื้อย ดอกสีแดง ลักษณะคล้ายหงอนไก่ ตั้งคำในอสังกชาตคกที่กล่าวไว้ว่า ดอกหงอนไก่อมีสีสวย แต่ไม่มีกลิ่น,ในหมู่ม้านานาพันธุ์ ปลูกใกล้อาศรมพระเวสสันดร ตั้งคำว่า ในบริเวณอาศรมนั้นมีต้นราชพฤกษ์ มะเกลือ กฤษณา รักดำ ไทรใหญ่ หงอนไก่ และประดู่ เป็นอันมาก มีดอกบานสะพรั่ง (ขุ.ชา.ฉก.(ไทย) ๒๗/๒๙/๒๓๓, ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๙๙๑/๔๕๕) ; หงอนไก่ป่า ก็เรียก
- หงายบาตร :** การระงับโทษอุบาสก ซึ่งเคยปรารถนาร้ายต่อพระรัตนตรัย สงฆ์ประกาศ*คว่ำบาตร*ไว้มิให้ภิกษุทั้งหลายคบหาด้วย ต่อมาอุบาสกนั้นรู้สึกโทษตนกลับประพฤติดี สงฆ์จึงประกาศระงับโทษนั้น ให้ภิกษุทั้งหลายคบหาได้อีกเช่นรับบิณฑบาต รับนิมนต์รับไทยธรรมของเขาได้ เป็นต้น การที่สงฆ์ประกาศระงับการลงโทษนั้น เรียกว่า *หงายบาตร* ตั้งคำในจุฬวรรค พระผู้มีพระภาครับสั่งกับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุทั้งหลาย ถ้าเช่นนั้นสงฆ์จึงหงายบาตรเจ้าวัชณลิฉวี ให้สมโภคกับสงฆ์ได้,ในปัตตนิกุชชนสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสเหตุแห่งการหงายบาตรไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย สงฆ์เมื่อมุ่งหวังพึงหงายบาตรต่ออุบาสกผู้ประกอบด้วยองค์ ๘ ประการ คือ ๑. ไม่ชวนชวายเป็นเพื่อไม่ไ้ลาภของภิกษุทั้งหลาย ๒. ไม่ชวนชวายเป็นเพื่อไม่ใช้ประโยชน์ของภิกษุทั้งหลาย ๓. ไม่ชวนชวายเป็นเพื่อความอยู่ไม่ได้ของภิกษุทั้งหลาย ๔. ไม่ด่าไม่บริภาษภิกษุทั้งหลาย ๕. ไม่ยุยงภิกษุทั้งหลายให้แตกกัน ๖.กล่าวสรรเสริญพระพุทธเจ้า ๗.กล่าวสรรเสริญพระธรรม ๘. กล่าวสรรเสริญพระสงฆ์ (วิ.จ.ญ.(ไทย) ๗/๒๖๖/๔๘, อง.อฎฐก.(ไทย) ๒๓/๘๗/๔๑๖),คำเดิมตามบาลีว่า “ปัตตอุกกุชชนา” ดูที่*ปกาสณียกรรม, อสัมมุขากรณีย์; คู่กับคว่ำบาตร*

- หญ้ากับแก :** ชื่อไม้ล้มลุกไร่ดอก ใช้ทำยาได้ ใบอ่อนใช้เป็นผัก แปรจากภาษาบาลีว่า “กุฑรูสะ”, เป็นชื่อหนึ่งในธัญชาติ ๗ คือ สาลี (ข้าวสาลี), วิหิ (ข้าวเจ้า), ยวะ (ข้าวเหนียว), โคธุมะ (โคธุมะกั้ว; ข้าวละมาน), กังคุ (ข้าวฟ่าง), วรกะ(ลูกเดี๋ย), กุฑรูสะ (หญ้ากับแก) ดังคำในจักกวัตติสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ในเมื่อมนุษย์มีอายุขัย ๑๐ ปี รสเหล่านี้ คือ เนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย และเกลือ จักอันตรายอันไปสิ้น ในเมื่อมนุษย์มีอายุขัย ๑๐ ปี หญ้ากับแกจักเป็นอาหารอย่างดี (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๐๓/๗๓) ; พ้อคำตีเมียบ ก็เรียก
- หญ้าคมบาง :** ชื่อไม้ล้มลุก ขอบใบคม ในนทีสูตร กล่าวไว้ว่า ถ้าแม่หญ้าคมบางทั้งหลายพึงเกิดหญ้าคมบางเหล่านั้นก็จะลูไปตามแม่น้ำนั้น,มักใช้เป็นคำอุปมาเกี่ยวกับตัณหา ดังคำว่า ตัณหาที่เลวทรามชานไปในโลกนี้ ย่อมครอบงำบุคคลใดไว้ได้ ความโศกยอมเจริญแก่บุคคลนั้น เหมือนหญ้าคมบางที่ถูกฝนตรรดแล้วเจริญงอกงามขึ้น หรือดังคำที่พระนางมัทรีตรัสว่า หม่อมฉันจักแหวกต้นเป้ง หญ้าคา หญ้าคมบาง แฝก หญ้าปล้อง และหญ้ามุงกระต่ายไปด้วยอก (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๙๓/๑๗๗, ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๔๐๐/๔๐๘, ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๘๓๓/๔๗๒)
- หญ้าแฝก :** ชื่อไม้ล้มลุกชนิด ใบใช้มุงหลังคา มีรากยาวกันน้ำเซาะได้ ใช้ทำยาได้ ดังคำที่ท่านพระโสมสกังคิยเถระและพระมาตังคบุตรเถระกล่าวไว้ว่า เราจะใช้ออกฝ้าหญ้าแพรก หญ้าคา หญ้าดอกเลา หญ้าแฝก หญ้ามุงกระต่าย และหญ้าปล้องเพิ่มพูนวิเวก,ในธรรมบท พระผู้มีพระภาคตรัสเปรียบเทียบไว้ว่า ขอท่านทั้งหลายจงชูดรากเหง้าแห่งตัณหาเหมือนคนต้องการหญ้าแฝกขุดหญ้าแฝก (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๓๓๗/๑๓๘, ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๒๗/๓๑๓, ๒๖/๒๓๓/๓๗๕, ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๒๔๒/๓๒๓)
- หญ้าแพรก :** หญ้าแพรก ใช้เป็นสัญลักษณ์แห่งการไหว้ครู ให้มีความอดทนดูหญ้าแพรก ดังคำในมหาสุปินสูตรที่กล่าวไว้ว่า หญ้าแพรกได้งอกขึ้นจากนาภีของตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ก่อนจะตรัสรู้ ยังไม่ได้ตรัสรู้ ยังเป็นพระโพธิสัตว์อยู่ ตั้งจรดท้องฟ้าปรากฏเป็นนิมิตให้ทราบว่ ตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสรู้ร้อยมรรคมืองค์สประกาศดีแล้วจนถึงเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย หรือดังคำที่ท่านพระโสมสกังคิยเถระและพระมาตังคบุตรเถระกล่าวไว้ว่า เราจะใช้ออกฝ้าหญ้าแพรก หญ้าคา หญ้าดอกเลา หญ้าแฝก หญ้ามุงกระต่าย และหญ้าปล้องเพิ่มพูนวิเวก หรือดังคำที่กล่าวไว้ว่า ที่ภูมิภาคอันนารัณรมยไจมีดอกกุ่มร่วงหล่นเรียราดพื้นแผ่นดินเขียวชอุ่มไปด้วยหญ้าแพรก(อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๙๖/๓๓๕, ขุ.เถร.(ไทย)๒๖/๒๗/๓๑๓, ๒๖/๒๓๓/๓๗๕, ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๒๐๒๘/๕๐๑)
- หญ้ามุงกระต่าย :** ชื่อพืชชนิดล้มลุก ใบกลมมน คาย ดังคำในมหานิทานสูตร ที่กล่าวไว้ว่า ก็เพราะไม่รู้ไม่เข้าใจปฏิจจสมุปบาทนี้ หมูสัตว์จึงยุ่งเหมือนขอดด้ายของช่างหูก เป็นปมมุนงิ่งเหมือนกระจุกด้ายเหมือนหญ้ามุงกระต่ายและหญ้าปล้อง,ในอนิจจสัญญาสูตร อธิบายว่า คนเกี่ยวหญ้ามุงกระต่าย เกี่ยวเสร็จแล้ว จับปลาย เขย่า ฟาด สลัดออก (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๙๕/๕๗, ส.ข.(ไทย) ๑๗/๙๓/๑๗๗,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๙๙/๓๑๑, ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๒๗/๓๑๓, ๒๖/๒๓๓/๓๗๕)

- หญ้าเลา :** ชื่อไม้ล้มลุก ดอกสีขาวเงิน เป็นมัน ดังคำในอุปทานที่พระโสมสดีเถระกล่าวไว้ว่า ข้าพเจ้าจักใช้กอบดขี้หญ้าคา หญ้าเลา หญ้าแฝก หญ้าปล้อง และหญ้ามุงกระต่าย ให้แหลกละเอียดทั้งหมด พอกพูนวิเวก,ในมหาวิงค์อธิบายว่า นุ่นทำมาจากดอกเลา (ช.อุป.(ไทย) ๓๓/๒๔๒/๓๒๓) ; พง หรือ อ้อยเลา ก็เรียก
- หญิงคณิกา,คณิกา,หญิง :** หญิงงามเมือง หญิงผู้งามเลิศในหมู่หญิงสาว,ในพระไตรปิฎก หมายถึงอัมพปาลี ในเถรคาถา กล่าวว่า พระวิมลเถรีผู้เคยเป็นหญิงคณิกา กล่าวว่า เรามัวเมา ด้วยผิวพรรณ รูปสมบัติ ความสวยงาม บริวารยศ และเป็นผู้มีจิตกระด้างอย่างยิ่ง ด้วยความเป็นสาวคู่มิ้นหญิงอื่น,หรือตั้งคำในอรรถกถาสีเถรีกล่าวไว้ว่าหมู่ชนเห็น หม่อมฉันมีรูปร่างงามจึงตั้งหม่อมฉันในฐานะเป็นหญิงคณิกาในกรุงราชคฤห์ที่ประเสริฐสุด (ช.เถรี.(ไทย) ๒๖/๓๒/๕๖๗, ช.อุป.(ไทย) ๓๓/๑๗๔/๕๔๓,๓๓/๑๗๗/๕๔๓)
อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า หญิงแพศยา หรือหญิงโสเภณี (ช.เถรี.อ.(บาลี) ๗๒/๙๘)
- หญิงค่อม :** เตี้ยผิดปกติและหลังงอ เช่น คนค่อม, เรียกหลังที่งอมากกว่า หลังค่อม เช่นนางชุชชุตตรา หรือพี่เลี้ยงของนางปภาวดี ดังคำในปายาสีสูตร ที่พระกัณฐกสสปะกล่าวถึง พระเจ้าปายาสี มีหญิงค่อม หญิงเตี้ย นางภูษามาลาหรือเด็กสาวคอยดูแลหรือตั้งคำในกุสชาดกที่พระเจ้ากุสโพิธสัตว์ทรงหยอกล้อหญิงค่อม พระพี่เลี้ยงพระนางประภาวดีว่า แม่ค่อม เรากลับไปถึงกรุงกัสาปแล้วจักให้ช่างทองทำสร้อยคอทองคำแก่เจ้า ถ้าพระนางประภาวดีผู้ทรงมีชาอ่อนงดงามตั้งงาช้าง จะพึงเสียวมองดูเรา หรือตั้งคำในอุปทานที่พระเอกาสนทายิกาเถรีกล่าวถึงอดีตชาติของตนว่ามีพี่เลี้ยงดูแลชื่อว่า พี่เลี้ยงนางนม หญิงค่อมและหญิงรับใช้จำนวนมาก ต่างก็ปรนนิบัติ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๔๒๒/๓๕๕,ช.ชา.สตตติ.(ไทย) ๒๘/๑๗/๕๕๗,ช.อุป.(ไทย) ๓๓/๕๓/๓๙๓)
- หญิงงามเมือง :** หญิงแพศยา,หญิงอาศัยเรือนว่างงดงามดำรงชีพ,ในมหาวรรคกล่าวถึงหญิงงามเมือง ชื่ออัมพปาลีนิมนต์พระพุทธเจ้าไปฉันที่บ้าน ภายหลังสร้างวัดอัมพวัน, นางเป็นชาวกรุงราชคฤห์ เป็นหญิงงามเมืองชื่ออัมพปาลี รูปงาม น่าดู น่าชม มีผิวพรรณผุดผ่องอย่างยิ่ง ชำนาญการพ้อนรำ ขับร้องและประโคมดนตรี,ในสุลสาชาดก กล่าวถึงนางสุลสาหญิงงามเมือง (วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๘๘/๑๐๕,ช.ชา.อฏฐก.(ไทย) ๒๗/๑๘/๒๘๘)
- หญิงจันทาล :** คนต่ำ คนต่ำวรรณะ เป็นหญิงที่บิดาเป็นศูทร มารดาเป็นพราหมณ์ มีปรากฏในวิมานวัตถุ กล่าวถึงหญิงจันทาลผู้เลื่อมใสในพระพุทธเจ้าแล้วให้ ภายหลังถูกโคขวิดตายไปเกิดในสวรรค์,ในจิตตสัมมุตชาดก กล่าวว่า คนจันทาลนับว่าต่ำต้อยที่สุด,ในกุสชาดก มารดาของนางปภาวดีเคยว่านางปภาวดีว่าเป็นหญิงจันทาล ตั้งคำว่า เจ้าเป็นช่างถาก เป็นหญิงจันทาล หรือเป็นคนทำลายวงศ์ตระกูลเจ้าเกิดในวงศ์ตระกูลของพระเจ้ามัททะ ไฉนจึงทำพระสวามีให้เป็นทาส (ช.วิ.(ไทย) ๒๖/๑๙๕/๓๔, ช.ชา.วิสติ.(ไทย) ๒๗/๓๘/๔๗๖,๒๗/๕๑/๔๗๘,๒๘/๕๗/๖๕,๒๘/๕๘/๖๕)
- หญิงเพชฌฆาต :** หญิงที่ประหารชีวิตสามี เป็นคำเปรียบเทียบที่นกุลานะกล่าวอุปมาหญิงว่าเป็นเหมือนเพชฌฆาต ดังคำว่า หญิงทั้งหลายไม่ใช่หญิงแพศยา ไม่ใช่หญิงงามเมือง ไม่ใช่หญิงคณิกา เพราะหญิงเหล่านั้นจะชื่อว่าหญิงบริสุทธิ์ก็ไม่ได้ ที่แท้ หญิงเหล่านี้

เป็นหญิงเพศผสมชาติ หญิงทั้งหลายโปกผมเหมือนพวกโจร มีพิษร้ายเหมือนสุราเจือยา พิษ พุดไอ้อวดเหมือนพ่อค้า กลับกลอกบิดพลิ้วเหมือนนอแรด ลิ้นมีสองแฉกเหมือนงู ปกปิดความชั่วเหมือนหลุมคูถ ให้เต็มได้ยากเหมือนบาดาล ให้ยินดีได้ยากเหมือนนาง รากษส นำไปส่วนเดียวเหมือนพญายม กินทุกอย่างเหมือนเปลวไฟ พัดพาไปทุกอย่างเหมือนแม่น้ำ ประพฤติตามใจตนเองเหมือนลม ไม่กระทำอะไรให้วิเศษเหมือน ภูเขาสิเนรุ ผลิตผลอยู่เป็นนิตย์เหมือนต้นไม้มีพิษ,ในภริยาสูตรอธิบายหญิงผู้เป็น ภรรยาว่าเป็นดุจเพศผสมชาติไว้ว่า ภรรยาใดคิดประทุษร้าย ไม่เกื้อกูลอนุเคราะห์ ยินดี ต่อชายเหล่านี้ ดูหมิ่นสามี เป็นหญิงที่เขาซื้อมาด้วยทรัพย์ พยายามฆ่าสามี ภรรยา เช่นนี้ เรียกว่าภรรยาดุจเพศผสมชาติ (อง.สตุตทก.(ไทย) ๒๓/๖๓/๑๒๓, ขุ.ชา.อสีติ. (ไทย) ๒๘/๒๙๒/๑๔๑)

หญิงแพศยา : หญิงหาเงินในทางประเวณี, หญิงถ้อย, หญิงสำส่อน ดังคำในมหาวิงค์ที่กล่าวไว้ว่า ในกรุงเวสาลี เจ้าชายลิจฉวีทั้งหลายจับภิกษุให้เสพเมถุนธรรมกับหญิงแพศยา ภิกษุ ยินดี พึงให้สึกเสีย ถ้าไม่ยินดี ไม่ต้องอาบัติ,ใน อัมพปาลีเถรียาปทาน กล่าวถึง ภิกษุนี้อัมพปาลีมีอดีตชาติเป็นหมื่นชาติ ดังคำว่า ดิฉันมาเกิดในหมู่มนุษย์ก็มีความ เดือดร้อนเป็นประจำ ครองตำแหน่งหญิงแพศยาอยู่ถึง ๑๐,๐๐๐ ชาติ (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๘๑/๓๒, ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๒๐๘/๕๔๘,๓๓/๒๑๐/๕๔๘)

คำนี้มีปรากฏในพระไตรปิฎกหลายแห่ง เช่น วิ.ภิกขุณี.(ไทย) ๓/๗๙๘/ ๑๓๑,อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๐๒/๑๗๖,ขุ.เถรี.(ไทย) ๒๖/๔๕๙/๔๑๘,๒๖/๙๓๙/ ๔๙๓,ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๔๐๓/๔๐๒,ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๒๐/๖๑๐)

หญิงแม่เรือน : หญิงผู้ปกครองบ้านเรือน,หญิงผู้ดูแลภายในบ้าน,ในกกจูปมสูตร กล่าวถึงหญิงแม่ เรือนชื่อเวเททิกาเป็นคนเรียบร้อย เจียมตน ใจเย็น,ในกุกขรณีสสูตร กล่าวถึงภิกษุ ประมาท เทวดาประสงค์จะให้ท่านสลัดใจ จึงเนรมิตเพศเป็นหญิงแม่เรือนในตระกูล ,ในแปตวัตถุกล่าวถึงเปรตบางพวกเคยเป็นหญิงแม่เรือน ดังคำว่า ในชาติก่อน พวกเรา เป็นหญิงแม่เรือนเป็นมารดาทารกในตระกูล เป็นคนมีบาป เมื่อไทยธรรมมีอยู่ ไม่ได้ ทำที่พึงให้แก้ตน (ม.มฺว.(ไทย) ๑๒/๒๒๖/๒๓๗,ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๒๘/๓๒๙, ขุ.แปต. (ไทย) ๒๖/๓๙๕/๒๙๙) ; แม่เจ้าเรือน หรือ แม่เหย้าแม่เรือน ก็ว่า

หญิงสะไภ้ : หญิงที่มาแต่งงานกับญาติผู้ชาย, เมียของญาติ, เช่น ถ้าเป็นเมียของลูกชาย เรียก ลูกสะไภ้ ถ้าเป็นเมียของลุง เรียก ป้าสะไภ้ ดังคำในมหาวิงค์กล่าวไว้ว่า ท่านพระอุ ทายีแสดงธรรมใกล้หูหญิงแม่เรือนแล้ว จึงเข้าไปหาหญิงสะไภ้ถึงตัว ครั้นถึงแล้วจึง แสดงธรรมใกล้หูนาง หรือดังคำในมหาหัตถิปโทปมสูตรที่กล่าวว่า หญิงสะไภ้เห็นพ่อ ผัวแล้วย่อมสลัดหุดใจ (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๖๐/๒๔๖,ม.มฺว.(ไทย) ๑๒/๓๐๒/๓๓๒,๑๒/ ๓๙๓/๔๒๓)

คำนี้มีปรากฏในพระไตรปิฎกหลายแห่ง เช่น อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๗๓/๑๑๙,ขุ.วิ. (ไทย) ๒๖/๓๒๑/๕๒, ขุ.ชา.ตีก.(ไทย) ๒๗/๑๑๖/๑๔๖,๒๗/๑๑๗/๑๔๖,ขุ.ชา.นวก. (ไทย) ๒๗/๕๖/๓๑๐)

หญิงสาธารณ : หญิงที่เป็นผู้ชายอื่น ดังคำที่วิรุบบันทิตกล่าวว่ “ผู้ยู่ครองเรือนไม่ควรคบหญิง สาธารณเป็นภรรยาไม่ควรบริโภคอาหารอันมีรสอร่อยแต่ผู้เดียว ไม่ควรส่องเสพก่่าว ถ้อยคำอันให้ติดอยู่ในโลก เพราะว่คำอันให้ติดอยู่ในโลกนี้ ไม่เป็นทางเจริญแห่ง ปัญญา (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๔๕๒/๔๑๐)

อรรถกถาอธิบายว่ คำว่ หญิงสาธารณ หมายถึงภรรยาของคนอื่น ผู้ครองเรือน ไม่พึงประทุษร้าย (เป็นชู้) ในภรรยาของคนอื่น (ขุ.ชา.อ. (บาลี) ๑๐/๑๔๕๒/๒๒๖)

กฎกะ, ทอง : ชื่อทองชนิดหนึ่ง มีก่่าวไว้ในอุโปสถสูตรวิตถุโปสถสูตร วิสาขาสสูตรและโพชฌาสูตร ที่ก่่าวว่ ทรัพย์ คือแก้วมุกดา แก้วมณี แก้วไพฑูรย์ ทองสังคีและทองคำ ตลอดถึง ทองชื่อกว่กฎกะ เท้าที่มีอยู่ในสถานที่ประมาณเท่านั้น และแสงจันทร์ หมู่ดาวทั้งหมด ยังไม่ถึงแม้เสี้ยวที่ ๑๖ ของอุโปสถที่ประกอบด้วยองค์ ๘ (อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๗๑/๒๙๐,อง.อฎฐก.(ไทย) ๒๓/๔๓/๓๑๒,๒๓/๔๕/๓๑๖)

หทัยวัตถุ : ที่ตั้งแห่งใจ, หัวใจ,เป็น ๑ ในอุปาทายรูป มี ๒๔ คือ (ปสาทรูป ๕ (รูปที่เป็นประธาน สำหรับรับอารมณ์) (๑) ตา (๒) หู (๓) จมูก (๔) ลิ้น (๕) กาย โคจรรูป หรือวิสัยรูป ๕ (รูปที่เป็นอารมณ์หรือแดนรับรู้ของอินทรีย์) (๖) รูป (๗) เสียง (๘) กลิ่น (๙) รส (๑๐) โณฏฐัพพะ (ข้อนี้ไม่นับเพราะเป็นอันเดียวกันกับมหาภูตรูป ๓ คือ ปฐวี เตโช วาโย) ภาวรูป ๒ (รูปที่เป็นภาวะแห่งเพศ) (๑๐) อิตถัตตะ อิตถินทรีย์ ความเป็นหญิง (๑๑) ปุริสัตตะ ปุริสินทรีย์ ความเป็นชาย หทัยรูป ๑ (รูปคือหทัย) (๑๒) หทัยวัตถุ ที่ตั้ง แห่งใจ หัวใจ ชีวิตรูป ๑ (รูปที่เป็นชีวิต) (๑๓) ชีวิตินทรีย์ อินทรีย์คือชีวิต อาหารรูป ๑ (รูปคืออาหาร) (๑๔) กวฬิงการาหาร อาหารคือคำข้าว ปริจเฉทรูป ๑ (รูปที่ กำหนดเทศะ) (๑๕) อากาธาตฺ สภาวะคือช่องว่าง วิญญูติรูป ๒ (รูปคือการ เคลื่อนไหวให้รู้ความหมาย) (๑๖) กายวิญญูติ การเคลื่อนไหวให้รู้ความ หมายด้วย กาย (๑๗) วจวิญญูติ การเคลื่อนไหวให้รู้ความหมายด้วยวาจา วิการรูป ๔ (รูปคือการ ที่ตัดแปลงทำให้แปลกให้พิเศษได้) (๑๘) (รูปัสส) ลหุตตา ความเบา (๑๙) (รูปัสส) มุกุตตา ความอ่อนสลวย (๒๐) (รูปัสส) กัมมัญญุตตา ความควรแก่การงาน ใช้การได้ ลักษณะรูป ๔ (รูปคือลักษณะหรืออาการเป็นเครื่องกำหนด) (๒๑) อุปยยะ ความก่อตัว (๒๒) สันตติ ความสืบต่อ (๒๓) ชรตา ความทรุดโทรม (๒๔) อนิจจตา ความแปร แตกสลาย),ในมหานิทเทศอธิบายหทัยวัตถุ ๑ ในธรรม ๓ ไว้ว่ มโนวิญญูณ เกิดขึ้น เพราะอาศัยใจและธรรมารมณทั้งหลาย ประชุมแห่งธรรม ๓ ประการ คือ (๑) หทัย วัตถุ (๒) ธรรมารมณ (๓) มโนวิญญูณ ผัสสะจึงเกิดหทัยวัตถุและธรรมารมณที่มีรูป ทั้งหลายอยู่ในส่วนรูป สัมปยุตธรรมทั้งหลายเว้นมโนสัมผัสอยู่ในส่วนนาม ผัสสะ เกิดขึ้นเพราะอาศัยนามและรูป (ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๐๗/๓๒๖, ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๕/๕๘, อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๕๘๔-๕๘๔/๑๖๙-๒๕๕)

หนอนขยอก : ชื่อหนอนฝี่เสื่อ ทำลายข้าวโดยกัดใบข้าวให้ขาดออกมาเป็นปลอกหุ้มตัว ยาว ๓-๕ เซนติเมตร ลอยไปตามน้ำได้ ตัวหนอนสีเขียวซีด ผิวค่อนข้างใส หัวสีน้ำตาล ข้าง ตัวมีเหงือกเป็นครีบข้างละ ๖ แถว สำหรับช่วยหายใจในน้ำ,หนอนขยอก พระผู้มีพระ ภาคใช้ค่านนี้เป็นการเปรียบเทียบ ดังคำว่ อานนทฺ ธรรมวินัยที่มีมาตุคามออกจาก

เรือนวชเป็นบรรพชิตจะไม่ตั้งอยู่ได้นานเหมือนนอนขยอกที่ลงในนาข้าวสาลี ซึ่งอุดมสมบูรณ์ก็ทำให้นาข้าวนั้นไม่ตั้งอยู่ได้นาน (วิ.จ.ุ(ไทย) ๗/๔๐๓/๓๒๐, อง.อฎฐก. (ไทย) ๒๓/๕๑/๓๓๖), นอนม้วนใบข้าว ก็เรียก

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า นอนขยอก ในที่นี้หมายถึงแมลงเจาะกลางลำต้นข้าว แล้วทำให้รวงข้าวที่ออกมาไม่มีน้ำนม (อง.อฎฐก.อ.(บาลี) ๓/๕๑/๒๖๔)

หน่อพุทธรังษ : หน่อพระพุทธเจ้า คือผู้ที่จะได้เป็นพระพุทธเจ้าในภายภาคหน้า ดังคำในพุทธรังษที่ พระที่ปึงกรพุทธรังษพยากรณ์สุเมธตบสว่า ท่านผู้นี้เป็นหน่อพุทธรังษ สัตว์ ทั้งหลายในหมื่นจักรวาลพร้อมทั้งเทวดา ต่างก็เปล่งเสียงโห่ร้องปรบมือ ร่าเริงประนมมือ (ขุ.พุทธร.(ไทย) ๓๓/๑๐/๖๘๓,๓๓/๑๑/๖๖๘,๓๓/๑๑/๗๐๓,๓๓/๑๒/๖๖๓,๓๓/๑๓/๖๐๔,๓๓/๑๓/๖๑๕,๓๓/๑๓/๖๔๒,๓๓/๑๓/๖๕๘,๓๓/๑๓/๖๙๓,๓๓/๑๓/๗๐๙,๓๓/๑๔/๖๒๐)

หนะ : ชื่อภาชนะหนึ่ง ดังคำในอรณวิภังคสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภาชนะชนิดเดียวกันนั้นแหละในโลกนี้ บางท้องถิ่นรู้จักกันว่า ปาติบางท้องถิ่นรู้จักกันว่า ปัตตะ ... บางท้องถิ่นรู้จักกันว่า หนะ บางท้องถิ่นรู้จักกันว่า ปิปละ (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๓๓๑/๓๙๗)

หนักในอามิส : เห็นแก่สิ่งของ แปลมาจากภาษาบาลีว่า “อามิสครุก” หมายถึงหวังหรือมุ่งถึงสิ่งของ วัตถุเครื่องล่อใจมีเงินเป็นต้น เช่นเห็นแก่อามิสสินจ้าง ติดใจ ลุ่มหลง หมกมุ่นในวัตถุ สิ่งของ ดังคำในทุกนิบาตที่กล่าวไว้ว่า บริษัทนี้เรียกว่า บริษัทที่หนักในอามิส ไม่หนัก ในศีลธรรม,ในปริวารกล่าวถึงผู้หนักในอามิสไม่ควรตัดสินอิทธิกรณ เป็นองค์ ๑ ในองค์ ๕ ของภิกษุผู้ระงับอิทธิกรณ (วิ.ป.(ไทย) ๘/๔๕๓/๖๕๑,อง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๔๙/๙๒)

หนัง : ส่วนของร่างกายที่หุ้มเนื้ออยู่,หนังสัตว์ที่เอามาทำเป็นของใช้หรือเป็นอาหาร มีอธิบายไว้ว่า หนังวัวเท้า สัตฐานตั้งรังไหม หนังหลังเท้า สัตฐานตั้งรองเท้าหุ้มหลังเท้า หนัง แข็งสัตฐานตั้งใบตาลห่อข้าว หนังขา สัตฐานตั้งไถบรรจข้าวสารเต็มหนังตะโพก สัตฐานตั้งผืนผ้ากรองอุ่มน้ำ หนังหลัง สัตฐานตั้งหนังหุ้มโล่ หนังท้อง สัตฐานตั้งหนัง หุ้มรางพิณ หนังอก โดยมากมีสัตฐานสี่เหลี่ยม หนังแขนทั้งสองข้าง สัตฐานตั้งหนัง หุ้มแลงธนูหนังหลังมือ สัตฐานตั้งฝักมิด หรือสัตฐานตั้งถุงโล่ หนังนิ้วมือสัตฐานตั้ง ฝักกุญแจ หนังคอ สัตฐานตั้งเสื้อปิดคอ หนังหน้า มีช่องใหญ่หน่อย สัตฐานตั้งรัง ตักแตน หนังศีรษะ สัตฐานดักถลกบาตร,ในพระไตรปิฎกอธิบายไว้ว่าเป็นอาการ ๑ ในอาการ ๓๒ ดังคำว่า ในกายนี้มี ฝม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก... เปลว มัน น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๔๙/๑๐๙,ม.ม.(ไทย)๑๓/๑๑๔/๑๒๖,๑๓/๓๓๓/๔๐๒,ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๑๒๗/๑๕๓,ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๔/๑๒,๓๑/๑๒๓/๑๙๐)

หนี้ : เงินที่ผู้หนึ่งติดค้างอยู่จะต้องใช้ให้แก่อีกผู้หนึ่ง โดยปริยายหมายถึงการที่จะต้องตอบแทนบุญคุณเขา ดังคำในสามัญญผลสูตรที่กล่าวว่า คนกึ่งนี้มาลงทุนจนประสบผลสำเร็จ ใช้นี้เท่าที่เป็นต้นทุนจนหมด เก็บกำไรที่เหลือไว้เป็นค่าเลี้ยงดูบุตรภรรยา

- (ที.สี.(ไทย) ๙/๒๑๘/๙๘, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๕๓/๒๐๖,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๓๘/๔๐๙,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๖๒/๑๐๖,อง.ฉกก.(ไทย) ๒๒/๔๕/๕๐๗) ; หนึ่งสิน ก็ว่า
- หนึ่งสิน :** เงินที่ผู้หนึ่งติดค้างอยู่จะต้องใช้ให้แก่อีกผู้หนึ่ง ดังคำในมหาอัสสุรสูตรที่กล่าวไว้ว่า เพราะความไม่มีหนึ่งสินเป็นเหตุ เขาจึงได้รับความเบิกบานใจและความสุขใจ (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๖๗/๑๘๗)
- หนึ่งในสี่ :** ๑ เท่าจาก ๔ เท่า มักใช้เป็นสำนวนเปรียบเทียบบุญกุศลระหว่างศาสนาพราหมณ์กับพระพุทธศาสนา ดังคำในสาริปุตตเถรสาหยภพราหมณวัตถุ ที่พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่พราหมณ์ผู้เป็นเพื่อนของพระสาริปุตเถระ การไหว้ท่านผู้ปฏิบัติตรงประเสริฐกว่าการบูชาัญญและการบวงสรวงใด ๆ ในโลกที่ผู้หังบุญทำอยู่ตลอดปี เพราะการบูชาัญญและการบวงสรวงทั้งหมดนั้นมีค่าไม่ถึงหนึ่งในสี่ ว่า (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๑๐๘/๖๔)
- คำว่า หนึ่งในสี่ หมายถึงอานิสงส์ไม่ถึง ๑ ส่วนใน ๔ ส่วนแห่งผลที่เกิดจากการมีกุศลเจตนาคือจิตเลื่อมใสแล้วน้อมกายไหว้พระอริยบุคคลผู้ปฏิบัติตรง (ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๔/๑๐๑)
- หนุ่มรุ่นเยาว์ :** อ่อนวัย, รุ่นหนุ่ม, รุ่นสาว, เช่น เยาว์วัย วัยเยาว์ ดังคำในทุติยอุรเวสุตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคล ถึงแม้ว่าจะเป็นเด็ก ยังเป็นหนุ่มรุ่นเยาว์ มีผมดำสนิทประกอบด้วยความเป็นหนุ่มแน่นอยู่ในปฐมวัย แต่เขาพูดถูกเวลา พูดคำจริง พูดอิงประโยชน์ พูดอิงธรรม พูดอิงวินัย พูดคำมีหลักฐาน มีที่อ้างอิง มีที่กำหนดประกอบด้วยประโยชน์เหมาะแก่เวลา เขาย่อมถึงการนับว่า เป็นเถระ๒ผู้ฉลาด (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๒/๓๕)
- หมองู :** ผู้รู้จักงู, ผู้ชำนาญงู ดังคำในพรหมชาลสูตร ที่สมณพราหมณ์ผู้เจริญบางพวกฉันโภชนาหารที่เขาให้ด้วยศรัทธาแล้วยังเลี้ยงชีพผิดทางด้วยเดรัจฉานวิขาอย่างนี้ คือ ทำนายอวียะ...วิชาตั้งศาลพระภูมิ วิชาหมองู วิชาว่าด้วยพิช (ที.สี.(ไทย) ๙/๒๑/๘,๙/๒๐๕/๗๐)
- หมอช้าง :** ความรู้ช้าง, ผู้รู้จักช้าง, ผู้ชำนาญช้าง ดังคำในเวสสันดรชาดกที่ชาวกรุงสีที่กราบทูลพระเจ้าสญชัยตอนหนึ่งว่า พระเวสสันดรจึงได้พระราชทาน พญาช้างราชพาหนะซึ่งเป็นยานชั้นเลิศเป็นทรัพย์อย่างประเสริฐ พร้อมทั้งฉัตรขาว เครื่องลาด หมอช้าง และคนเลี้ยงช้างแก่พวกพราหมณ์ (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๖๘๐/๔๕๒,๒๘/๑๘๘๔/๔๗๙)
- หมอชิวโกมารภจ,ชิวโก โภมารภจ,หมอ :** ชื่อหมอใหญ่ผู้เชี่ยวชาญในการรักษาและมีชื่อเสียงมากในครั้งพุทธกาลเป็นแพทย์ประจำพระองค์ของพระเจ้าพิมพิสาร และพระเจ้าพิมพิสารได้ถวายให้เป็นแพทย์ประจำพระองค์ของพระพุทธเจ้าด้วย, ชื่อเต็มว่า *ชิวโกมารภจ* หมอชิวโกเกิดที่เมืองราชคฤห์แคว้นมคธ เป็นบุตรของนางคณิกา(หญิงงามเมือง) ชื่อว่าสาลาวดี แต่ไม่รู้จักรับดาบิดาของตน เพราะเมื่อนางสาลาวดีมีครรภ์ เกรงค่าตัวจะตก จึงเก็บตัวอยู่ครั้นคลอดแล้วก็ให้คนรับใช้เอาทารกไปทิ้งที่กองขยะ แต่พอดีเมื่อถึงเวลาเข้าตรูเจ้าชายอภัย โอรสองค์หนึ่งของพระเจ้าพิมพิสาร จะไปเข้าเฝ้าเสด็จผ่านไปเห็นการรุมล้อมทารกอยู่ เมื่อทรงทราบว่าเป็นทารกและยังมีชีวิตอยู่ จึงได้

โปรดให้นำไปให้นางนมเลี้ยงไว้ในวัง ในขณะที่ทรงทราบว่าเป็นทารก เจ้าชายอภัยได้ตรัสถามว่าเด็กยังมีชีวิตอยู่ (หรือยังเป็นอยู่) หรือไม่ และทรงได้รับคำตอบว่ายังมีชีวิตอยู่ (ชีวิต = ยังเป็นอยู่ หรือยังมีชีวิตอยู่) ทารกนั้นจึงได้ชื่อว่า *ชีวก* (ผู้ยังเป็น) และเพราะเหตุที่เป็นผู้อันเจ้าชายเลี้ยงจึงได้มีสร้อยนามว่า *โกมารภักจ* (ผู้อันพระราชกุมารเลี้ยง) ครั้นชีวกเจริญวัยขึ้น พอจะทราบว่าตนเป็นเด็กกำพร้า ก็คิดแสวงหาศิลปินวิทยาไว้เลี้ยงตัว จึงได้เดินทางไปศึกษาวิชาแพทยกับอาจารย์แพทย์ทศปาโมกข์ที่เมืองตักสิลา ศึกษาอยู่ ๗ ปี ออยากทราบว่าเมื่อใดจะเรียนจบ อาจารย์ให้ถือเสียมไปตรวจดูทั่วบริเวณ ๑ โยชน์รอบเมืองตักสิลา เพื่อหาสิ่งที่ไม่ใช่ตัวยา ชิวกหาไม่พบ กลับมาบอกอาจารย์ อาจารย์ว่าสำเร็จการศึกษาวิชาพอเลี้ยงชีพแล้วและมอบเสียมเดินทางให้เล็กน้อย ชิวกเดินทางกลับยังพระนครราชคฤห์ เมื่อเสียมหมดในระหว่างทาง ได้แวะหาเสียมที่เมืองสาเกต โดยไปอาสารักษากรรยาเศรษฐีเมืองนั้นซึ่งเป็นโรคปวดศีรษะมา ๗ ปี ไม่มีใครรักษาหาย กรรยาเศรษฐีหายโรคแล้ว ให้รางวัลมากมายหมอบชีวกได้เงินมา ๑๖,๐๐๐ กษาปณ์พร้อมด้วยทาสทาสีและธมมา เดินทางกลับถึงพระนครราชคฤห์ นำเงินและของรางวัลทั้งหมดไปถวายเจ้าชายอภัยเป็นค่าปฏิการคุณที่ได้ทรงเลี้ยงตนมา เจ้าชายอภัยโปรดให้หมอบชีวกเก็บรางวัลนั้นไว้เป็นของตนเอง ไม่ทรงรับเอา และโปรดให้หมอบชีวกสร้างบ้านอยู่ในวังของพระองค์ ต่อมาไม่นาน เจ้าชายอภัยนำหมอบชีวกไปรักษาโรคริดสีดวงอกแต่พระเจ้าพิมพิสาร จอมชนแห่งมคธทรงหายประชวรแล้ว จะพระราชทานเครื่องประดับของสตรีชาววัง ๕๐๐ นางให้เป็นรางวัลหมอบชีวกไม่รับ ขอให้ทรงถือว่าเป็นหน้าที่ของตนเท่านั้น พระเจ้าพิมพิสารจึงโปรดให้หมอบชีวกเป็นแพทย์ประจำพระองค์ ประจำฝ่ายในทั้งหมด และประจำพระภิกษุสงฆ์อันมีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข หมอบชีวกได้รักษาโรคร้ายสำคัญหลายครั้ง เช่น ผ่าตัดรักษาโรคในสมองของเศรษฐีเมืองราชคฤห์ ผ่าตัดเนื้องอกในลำไส้ของบุตรเศรษฐีเมืองพาราณสี รักษาโรคผอมเหลืองแต่พระเจ้าจันทรปัชโชตแห่งกรุงอุชเชนี และถวายการรักษาแก่พระพุทธเจ้าในคราวที่พระบาทหื้อพระโลหิตเนื่องจากเศษหินจากก้อนศิลาที่พระเทวทัตกลิ้งลงมาจากภูเขาเพื่อหมายปลงพระชนม์ซึ่งหมอบชีวกได้บรรลุกธรรมเป็นพระโสดาบัน และด้วยศรัทธาในพระพุทธเจ้าปรารถนาจะไปเฝ้าวันละ ๒-๓ ครั้งเห็นว่าพระเวฬุวันไกลเกินไป จึงสร้างวัดถวายในอัมพวันคือสวนมะม่วงของตนเรียกกันว่า *ชีวกัมพวัน* (อัมพวันของหมอบชีวก) เมื่อพระเจ้าอชาตศัตรูเริ่มน้อมพระทัยมาทางศาสนา หมอบชีวกก็เป็นผู้แนะนำให้เสด็จไปเฝ้าพระพุทธเจ้าด้วยเหตุที่หมอบชีวกเป็นแพทย์ประจำคณะสงฆ์และเป็นผู้มีศรัทธาเอาใจใส่เกื้อกูลพระสงฆ์มาก จึงเป็นเหตุให้มีคนมาบวชเพื่ออาศัยวัดเป็นที่รักษาตัวจำนวนมาก จนหมอบชีวกต้องทูลเสนอพระพุทธเจ้าให้ทรงบัญญัติข้อห้ามมิให้รับบวชคนเจ็บป่วยด้วยโรคบางชนิด นอกจากนั้น หมอบชีวกได้กราบทูลเสนอให้ทรงอนุญาตที่จงดรมและเรือไฟ เพื่อเป็นที่บริหารกายช่วยรักษาสุขภาพของภิกษุทั้งหลาย หมอบชีวกได้รับพระดำรัสยกย่องเป็นเอตทัคคะในบรรดาอุบาสกผู้เลื่อมใสในบุคคล ดังคำในสามัญญผลสูตร พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่สวนมะม่วงของหมอบชีวก โกมารภักจเขตกรุงราชคฤห์ พร้อมด้วยภิกษุ

สงฆ์หมู่ใหญ่จำนวน ๑,๒๕๐ รูป (ที.สี.(ไทย) ๙/๑๕๐/๔๘,๙/๑๕๗/๕๐,๙/๑๕๘/๕๑,๙/๑๕๙/๕๑,๙/๑๖๐/๕๑,อง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๒๕๖/๓๒)

ชีวกโกมารภัจจ์ : ผู้ที่พระราชกุมารเลี้ยงชื่อชีวก ดังคำว่า ชีวกโกมารภัจจ์เลิศกว่าอุบาสกสาวกทั้งหลายของเรา ผู้เลื่อมใสเฉพาะบุคคล อง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๒๕๖/๓๒) ; ดู *ชีวก*

หมอดูลูกแก้ว : ผู้ใช้ลูกกลม ๆ ทำด้วยแก้วคล้ายลูกหินทำนาย, หมอดูใช้ลูกกลมทำด้วยแก้ว มีขนาดต่าง ๆ กัน ในการทำนายโชคชะตา ดังคำในพรหมชาลสูตรที่สมณพราหมณ์ผู้เจริญบางพวกฉันโภชนาหารที่เขาให้ด้วยศรัทธาแล้วยังเลี้ยงชีพผิดทางด้วยเดรัจฉานวิชาอย่างนี้ คือให้ฤกษ์อวาหมงคล ...ทำให้หูอื้อ เป็นหมอดูลูกแก้ว ใช้หญิงสาวเป็นคนทรง (ที.สี.(ไทย) ๙/๒๖/๑๐,๙/๒๑๐/๗๑)

หมอตา : จักษุแพทย์ หมอรักษาตา ดังคำในพรหมชาลสูตรที่สมณพราหมณ์ผู้เจริญบางพวกฉันโภชนาหารที่เขาให้ด้วยศรัทธาแล้วยังเลี้ยงชีพผิดทางด้วยเดรัจฉานวิชาอย่างนี้ คือ ทำพิธีบนบาน พิธีแก้บน ... ยาป้ายตา เป็นหมอตา หมอผ่าตัด (ที.สี.(ไทย) ๙/๒๗/๑๐,๙/๒๑๑/๗๒,๙/๔๕๑/๑๙๙)

หมอบ : กิริยาที่คู้เข่าลงและยอบตัวให้ท่อนแขน ส่วนล่างราบอยู่กับพื้น ดังคำในมหาวรรค ท่านพระโสณะคิดว่า พระผู้มีพระภาคกำลังทรงชื่นชมเรา เวลานี้ควรกราบทูลคำสั่งของพระอุปฌาย์ จึงลุกจากอาสนะห่มอุตตราสงค์เฉวียงบ่าข้างหนึ่ง หมอบลงแทบพระบาทของพระผู้มีพระภาคด้วยเศียรเกล้ากราบทูลพระผู้มีพระภาค (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๕๙/๒๒๒)

หมอลีวีกะ : ชื่อหมอคคนหนึ่ง ซึ่งเป็นหมอลหลง ที่ช่วยให้พระโพธิสัตว์สมัยที่เสวยพระชาติเป็นพระเจ้าสิริได้ทำดวงตาออกแล้วบริจาดดวงตาให้แก่พราหมณ์ ดังคำว่า เราจักให้ท่านอันประเสริฐ ซึ่งเรายังไม่เคยให้แก่พวกเขาจก มานี้แน่หมอลีวีกะ จงขมิ้นนอย่าชักช้าอย่าครั้นคร้าม จงควักนัยน์ตาทั้ง ๒ ข้างออกให้แก่ฉวกไปเถิด (ขุ.จริยา.(ไทย) ๓๓/๖๓/๗๓๕)

ห่มอุตตราสงค์เฉวียงบ่า : ห่มจีวรทแยงพาดบ่า ดังคำว่า ภิกษุรูปนั้นพึงเข้าไปหาสงฆ์ ห่มอุตตราสงค์เฉวียงบ่าข้างหนึ่ง กราบเท้าภิกษุผู้แก่พรรษา นั่งกระโหย่งประนมมือ กล่าวอย่างนี้ว่า ท่านผู้เจริญ จีวรผืนนี้ของกระผมเกินกำหนด ๑๐ วัน เป็นนิสัสคีย์ กระผมสละจีวรผืนนี้แก่สงฆ์ ครั้นสละแล้วพึงแสดงอาบัติ หรือดังคำในอุโปสถสูตร ท่านพระอานนท์ลุกจากอาสนะ ห่มอุตตราสงค์เฉวียงบ่า ประนมมือไปทางที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๔๖๓/๕, อง.อภุฏก.(ไทย) ๒๓/๒๐/๒๕๒)

หมักหมมด้วยสังกิเลส : เกลือกด้วยกิเลส ระคนด้วยสิ่งหมักหมมภายในจิต ดังคำที่พระสุภูติเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนไว้ตอนหนึ่งว่า ข้าพเจ้าบวชเป็นชฎิล อยู่ ณ ภูเขาลูกหนึ่งชื่อว่า นิสสระ ในที่ไม่ไกลภูเขาหิมพานต์ ต่อมา ข้าพเจ้าห้ามใจที่หมักหมมด้วยสังกิเลสอย่างนี้ในที่นั้น ได้กล่าวธรรมกถาต่าง ๆ ห้ามจิตจากความชั่วเมื่อข้าพเจ้าเป็นอยู่ด้วยความไม่ประมาทอย่างนี้ ข้าพเจ้าอยู่ในป่าใหญ่ล่งเลยมา๓๐,๐๐๐ ปี(ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๑/๑๒๕)

- หมั้นประกอบ :** ทำต่อเนื่อง พยายามทำต่อเนื่อง ในอดีตต้นตปสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคลบางคนในโลกนี้เป็นผู้ทำตนให้เดือดร้อน หมั้นประกอบในการทำตนให้เดือดร้อน เป็น ๑ ใน ๔ ข้อซึ่งเป็นสาเหตุผู้ทำตนให้เดือดร้อน(อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๔๘/๓๐๓)
- หมายรู้ :** มุ่งเรียนรู้ หมายถึงตั้งเป้าประสงค์รู้ ดังคำในมรฺกษิตกสูตร ที่พระมหากัจจายนเถระกล่าวแก่ภิกษุทั้งหลายว่าจักขุวิญญานเกิดขึ้นเพราะอาศัยจักขุและรูปารมณฺ์ ความประจวบกันแห่งธรรมทั้ง ๓ เป็นผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงเกิด บุคคลเสวยอารมณ์โดยอ้อมหมายรู้อารมณ์นั้น (ม.ม.ไทย) ๑๒/๒๐๔/๒๑๓)
- หมั้นจักรวาล,จักรวาล,หมั้น :** ๑๐ พันบริเวณรอบของโลก, ๑๐,๐๐๐ ที่เป็นกำแพงล้อมรอบโลกและเป็นเขตกันแสงสว่างกับความมืด หมายถึง๑๐ โลกธาตุ คือ ๑๐ สหัสโลกธาตุ ดังคำในกถุขานสูตรที่พระกถุขานเถระกล่าวถึงอดีตชาติไว้ว่า พระผู้มีพระภาคชินเจ้ามีเหล่าสาวกแวดล้อม มีหมู่ภิกษุห้อมล้อม ประทับนั่งในท่ามกลางหมู่ภิกษุแล้ว ทรงให้ข้าพเจ้าจับสลาก ข้าพเจ้าห่มผ้าเฉวียงบ่า อภิวัตพระศาสดาผู้ทรงเป็นผู้นำสัตว์โลกเมื่อภิกษุทั้งหลายกล่าวอยู่ได้จับสลากเป็นครั้งแรก ต่อพระพักตร์ของพระผู้มีพระภาคผู้ประเสริฐ ด้วยกรรมนั้น พระผู้มีพระภาค ทรงทำหมั้นจักรวาลให้ห้วนไหว ประทับนั่งในท่ามกลางหมู่ภิกษุ ทรงตั้งข้าพเจ้าไว้ในตำแหน่งอันเลิศ หรือตั้งคำในอุปทาน ที่กล่าวไว้ว่ามีพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เสด็จดับขันธปรินิพพาน โลกธาตุมีหมั้นจักรวาลห้วนไหวแล้วหมู่ชนและเทวดาจำนวนมากประชุมกันแล้ว (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๔/๑๕๑,๓๒/๑๐๒/๑๘๑)
- หกหมื่นปีทิพย์ :** ๖๐พันปีของเทวดา หมายถึง เวลาหกหมื่นปีของเทวดาในชั้นปรนิมิตตวสวัตติ ดังคำในสุตฺตนิทานที่เทพธิดากล่าวแก่มหาโมคคัลลานเถระไว้ว่า ข้าแต่ท่านจอมปราษฎ์ดิฉนจักดำรงอยู่ในวิมานนี้นานประมาณหกหมื่นปีทิพย์ จุตจากเทวโลกนี้แล้ว จักไปเกิดร่วมกับมวลมนุษย์(ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๒๔๔/๔๑,อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๑๐๒๓/๖๗๑)
- คำว่า ปีทิพย์ หมายถึงปีของเทวดาที่เกิดในภพชั้นนั้นๆ มีระยะเวลาที่แตกต่างกัน มีอธิบายในวิภังค์ ดังคำว่า ๕๐ ปีของมนุษย์ นับเป็นวันหนึ่งคืนหนึ่งของเทวดาชั้นจาตุมหาราช ๓๐ ราตรีโดยราตรีนั้นเป็น ๑เดือน ๑๒ เดือนโดยเดือนนั้น เป็น ๑ปี ๕๐๐ ปีทิพย์โดยปีนั้น เป็นประมาณอายุของเทวดาชั้นจาตุมหาราช นับอย่างปีมนุษย์ มีประมาณเท่าไร มีประมาณ านปี (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๑๐๒๓/๖๗๐)
- หมั้นโลกธาตุ :** หมั้นจักรวาล หมายถึง ๑๐ พันโลกธาตุ ดังคำในอรุณวตีสสูตรที่อภิภูภิกษุกราบทูลพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่าสิขีว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์ยอมทราบบ ข้าพระองค์เป็นผู้กล่าววาจาเห็นปานนี้ ในท่ามกลางภิกษุสงฆ์ว่า ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย เราอยู่ที่พรหมโลกสามารถยังหมั้นโลกธาตุให้รู้แจ้งด้วยเสียงได้ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๘๕/๒๕๗)
- หมู่คนธรรพ์,คนธรรพ์ :** ชาวสวรรค์พวกหนึ่ง เป็นบริวารท้าวธตรฐ มีความชำนาญในวิชาดนตรีและขับร้อง ดังคำในพุทธาปทานที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่าหมู่มนุษย์หมู่คนธรรพ์ และหมู่เทวดา ทั้งหมดนั้น จงเข้ามาประนมมือนอบน้อมแวดล้อมปราสาทของเรา (ผู้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิมีนามว่าติโลกวิชัยในครั้งนั้น) กุศลกรรมใดๆ ควรเพื่อบังเกิดใน

สวรรคตชั้นไตรทิพย์ ที่ข้าพเจ้าพึงกระทำด้วยกาย วาจา ใจ กุศลกรรมนั้นทั้งหมด ข้าพเจ้าได้กระทำแล้ว (ช.อุป.(ไทย) ๓๒/๔๘/๘)

หมู่คนรุ่นหลัง : คนที่มาภายหลังมาอยู่ร่วมกัน แปรจากภาษาบาลีว่า “ปัจฉิมา ชนตา,ปัจฉิมชนตา” หมายถึงสัททวิหาริก ผู้มาอยู่ร่วม ดังคำในทศตียอปาสาทิกสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อานิสงส์ ๕ ประการ อะไรบ้าง คือ๑. คนที่ยังไม่เลื่อมใส ย่อมเลื่อมใส ๒.คนที่เลื่อมใสแล้ว ย่อมเลื่อมใสยิ่งขึ้น ๓.ปฏิบัติตนตามคำสอนของศาสดา ๔. หมู่คนรุ่นหลังพากันตามอย่าง ๕. จิตของเธอเลื่อมใส ภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้นำเลื่อมใส มีอานิสงส์ ๕ ประการนี้แล (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๒๑๘/๓๖๐) หรือดังคำในปริสวารคที่พระผู้มีพระภาคตรัสถึงบริษัทที่มีหัวหน้ายอดเยี่ยมไว้ว่า พวกภิกษุเถระ ไม่มักมาก ไม่ย่อหย่อน หมุดฐานะในวัฏกมนธรรมเป็นผู้นำในปวิเวก พรารภความเพียรเพื่อถึงธรรมที่ยังไม่ถึงเพื่อบรรลุดุธรรมที่ยังไม่บรรลู่ เพื่อให้แจ้งธรรมที่ยังไม่ได้ทำให้แจ้ง หมู่คนรุ่นหลังพากันตามอย่างพวกภิกษุเถระเหล่านั้น แม้หมู่คนรุ่นหลังนั้นก็มักมาก ไม่ย่อหย่อนหมุดฐานะในวัฏกมนธรรมเป็นผู้นำในปวิเวกพรารภความเพียรเพื่อถึงธรรมที่ยังไม่ถึงเพื่อบรรลุดุธรรมที่ยังไม่บรรลู่ เพื่อให้แจ้งธรรมที่ยังไม่ได้ทำให้แจ้ง (อง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๔๕/๘๙)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า หมู่คนรุ่นหลัง หมายถึงสัททวิหาริก(ผู้อยู่ด้วย) เป็นคำเรียกผู้ได้รับอุปสมบทจากพระอุปัชฌาย์และ อันเตวาสิก(ผู้อยู่ในสำนัก) มี ๔ ประเภท คือ (๑) บัพพชขันเตวาสิก (อันเตวาสิกในบรรพชา) (๒) อุปสัมปทนต์เตวาสิก (อันเตวาสิกในอุปสมบท) (๓) นิสสยนต์เตวาสิก (อันเตวาสิกผู้ถือนิสสัย)(๔) ฌมันเตวาสิก (อันเตวาสิกผู้เรียนธรรม) (อง.ทุก.อ.(บาลี) ๒/๔๕/๕๓)

หมู่กติริฎิ,ติริฎิ,นค : ชื่อนกชนิดหนึ่ง ที่ชอบเดินรำ มีปรากฏในนฬลิกาชาดก ที่กล่าวไว้ว่า เมื่อมาณพเดินไปมา มันก็เปล่งประกายแวววาว สายรัดขุภาที่ประดับก็โชติช่วงชัชวาล และเครื่องประดับอย่างอื่นอีก๔อย่างของมาณพนั้น มีสีเขียว สีเหลืองสีแดงและสีขาว เมื่อมาณพเดินไปมามันก็แกว่งไกวไปมาเหมือนหมู่กติริฎิ ยามเมื่อฝนตก (ช.ชา.ปญญาส.(ไทย) ๒๘/๓๑/๖)

หมู่ناع,ناع,หุมุ : พวกงูใหญ่มีหงอน หมายถึงงูใหญ่ในนิยาย ดังคำในสิวลีเถราปทาน ที่พระสิวลีเถระกล่าวไว้อดีตชาติของตนไว้ว่า พระสารีบุตรเถระผู้มีปัญญามากเป็นพระอุปัชฌาย์ของข้าพเจ้า พระมหาโมคคัลลานเถระผู้มีฤทธิ์มาก เมื่อปลงผมให้ได้พร้าสอนข้าพเจ้า ในขณะที่กำลังปลงผม ข้าพเจ้าก็ได้บรรลู่อรหัตตผล ทวยเทพ หมู่ناع และมนุษย์ทั้งหลาย ต่างก็น้อมนำปัจจัยเข้ามาถวายข้าพเจ้า (ช.อุป.(ไทย) ๓๓/๘๖/๓๐๑),หรือดังคำในมหาสมยสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า หมู่ناعที่อยู่ในระนาภสสะ และที่อยู่ในกรุงเวสาลีมาพร้อมด้วยพวกนาคตัจฉกะนาคกัมพลและนาคอัสตรก็มาด้วย และนาคที่อยู่ในท่าปายาคะก็มาพร้อมด้วยหมู่ญาติ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๓๘/๒๖๖)

หมู่บ้าน : ท้องที่ที่รวมบ้านหลายบ้านให้อยู่ในความปกครองอันเดียวกันและมีประกาศจัดตั้งเป็นหมู่บ้าน มีผู้ใหญ่บ้านเป็นหัวหน้าปกครอง ดังคำในมหาวิงศ์ วินิตวัตถุ ที่กล่าวว่า ชายหนุ่มคนหนึ่งมีความรักใคร่ภักษุณีอุบลวรรณา วันหนึ่งเมื่อภักษุณีไปพบพบาทใน

หมู่บ้าน จึงเข้าไปซ่อนอยู่ในกุฏิ หรือตั้งคำว่า พระธนิยกุมภการบุตร ยังพักอยู่ที่นั่น ตลอดฤดูฝน ฤดูหนาวและฤดูร้อน วันหนึ่งเมื่อท่านไปบิณฑบาตในหมู่บ้าน (วิ.มหา. (ไทย) ๑/๖๘/๕๖,๑/๘๔/๗๔)

หมู่บ้านคยา,คยา,หมู่บ้าน :หมู่บ้านที่พระพุทธเจ้าเคยเสด็จเมื่อครั้งโปรดนักบวชชฎิล และได้ทรงแสดง พระธรรมเทศนาอาทิตตปริยายสูตรที่ตำบลคยาสี่สะ, สถานที่ตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า ดังคำในสุจิโถมสูตรที่กล่าวไว้ว่า พระผู้มีพระภาคประทับอยู่คนเดียวชนดิมีเท้าตึงติด กับแม่แคร่ อันเป็นภพของสุจิโถมยักษ์ ใกล้หมู่บ้านคยา (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๓๗/๓๓๙) ; ปัจจุบันตัวเมืองคยาอยู่ห่างจากพุทธคยา สถานที่ตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าประมาณ ๗ ไมล์

หมู่บ้านมลรัฐ,มลรัฐ,หมู่บ้าน :ชื่อรัฐแห่งหนึ่ง อยู่แคว้นมคธเป็นต้น มีปรากฏในมหาโมรชาดก ดังคำที่ หมี่ผู้อยู่จำอุโบสถกล่าวว่า ข้าพเจ้าดูหมิ่นที่อยู่ของตน ได้ไปยังหมู่บ้านมลรัฐ เพราะ ความอยากเกินไป จนทั้งหลายออกจากหมู่บ้านนั้น ทูตข้าพเจ้าด้วยคันธนูและไม้ ค้อน (ขุ.ชา.ปภินณก.(ไทย) ๒๗/๑๓๘/๔๔๔)

หมู่บ้านมีอุปจารเดียวกัน :หมู่บ้านที่มีรั้วล้อมต่อกัน ดังคำในมหาวิงค์ที่กล่าวไว้ว่า ที่ชื่อว่า หมู่บ้านมี อุปจารเดียวกัน คือ หมู่บ้านของตระกูลหนึ่งล้อมรั้วไว้ด้วยกัน ภิกษุเก็บจีวรไว้ภายใน หมู่บ้าน แล้วพึงอยู่ภายในหมู่บ้าน (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๔๗๘/๑๔)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า หมู่บ้านมีอุปจารเดียวกัน คือหมู่บ้านที่จัดว่ามีอุปจาร เดียวกัน ท่านกำหนดด้วยล้อมรั้วไว้ด้วยกัน (วิ.อ. (บาลี) ๒/๔๗๘/๑๕๓)

หมู่บ้านมีอุปจารแยกกัน :หมู่บ้านที่ไม่มีรั้วล้อม ดังคำในมหาวิงค์ที่กล่าวไว้ว่า ที่ชื่อว่าหมู่บ้านมี อุปจารแยกกัน คือหมู่บ้านของตระกูลหนึ่งไม่มีรั้วล้อม ภิกษุต้องอยู่ในเรือนที่ตนเก็บ จีวรไว้หรือไม่ละหัดถบาต (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๔๗๘/๑๘)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า หมู่บ้านมีอุปจารแยกกัน ท่านกำหนดหมู่บ้านด้วยไม่มี รั้วล้อม (วิ.อ.(บาลี) ๒/๔๗๘/๑๕๗)

หมู่บ้านม้งกร,ม้งกร,หมู่บ้าน : ชื่อปลาไหลทะเล ลำตัวยาวทรงกระบอก ส่วนหางแบนข้าง ไม่มีเกล็ด ปากกว้าง จะงอยปากบนยาวล้ำกรามล่าง ฟันคม แข็งแรง ครีบอกใหญ่ พื้นลำตัวและ ครีบสีน้ำตาลอ่อนปนเหลืองหรือคล้ำ ด้านท้องสีขาวขอบครีบหลัง ครีบกัน และครีบ หางสีดำ ขนาดยาวได้ ดังคำในสมุททชาดก ที่ เทวดาโพธิสัตว์ประจำสมุทรเห็นกิริยา ของกา จึงกล่าวว่า นี่ใครหนอ เทียบบินเวียนวนอยู่รอบทะเลน้ำเค็ม คอยห้ามหมู่บ้าน และหมู่บ้านม้งกรอยู่ จึงเดือดร้อนอยู่ในเกลียวคลื่น (ขุ.ติก.(ไทย) ๒๗/๑๓๖/๑๕๑)

หมู่บ้านพรหม,พรหม,หมู่บ้าน : ชื่อพระเป็นเจ้าผู้สร้างโลกตามศาสนาพราหมณ์,เทพในพรหมโลก จำพวกมีรูป เรียก รูปพรหม มี ๑๖ ชั้น จำพวกไม่มีรูป เรียก อรูปพรหม มี ๔ ชั้น ตามคติ พระพุทธศาสนา ดังคำในสาเลยยกสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เทพผู้นับเนื่องใน หมู่พรหม เป็นไปได้ที่หลังจากตายแล้ว บุคคลนั้นจะพึงเกิดในเทพผู้นับเนื่องในหมู่ พรหม ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะบุคคลนั้นเป็นผู้ประพฤตีสมาเสมอ คือเป็นผู้ ประพฤติธรรม หรือตั้งคำในพรหมนิมิตตนิกสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า พรหม หมู่ พรหมอื่นมีอยู่ ท่านไม่รู้ ไม่เห็นหมู่พรหมนั้น (แต่)เราเห็นหมู่พรหมนั้น หมู่พรหม

ชื่ออาภัสสรามืออยู่ ท่านเคลื่อนแล้วจากที่ใด มาอุบัติแล้วในที่นี้; ผู้มีพรหมวิหารทั้ง ๔ (เช่น บิดามารดามีพรหมวิหารทั้ง ๔ ต่อบุตร ได้ชื่อว่าเป็นพรหมของบุตร) (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๔๒/๔๗๙, ๑๒/๕๐๔/๕๔๑)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า หมู่พรหม(เทพชั้นพรหมกายิกา) หมายถึงเทวดาผู้เคย ได้บรรลุฌาน มีฌานชั้นปฐมฌานเป็นต้น (ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๔๔๒/๒๔๑)

หมู่มหาภูต,มหาภูต,หมู่ : หมู่ยักษ์ ดังคำในปฐมปุชกเถราปทานที่พระปฐมปุชกเถระเมื่อจะประกาศ ประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า ในที่ไม่ไกลภูเขาหิมพานต์ มีภูเขาสูงหนึ่งชื่อว่า โคตรมะดาชขึ้นไปด้วยต้นไม้ขนานาชนิด เป็นที่อยู่ของหมู่มหาภูต(คือยักษ์) (ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๙๗/๒๙๐), หมู่เทวดา ดังคำในสัมภวชาดกที่สัมภวกุมาร กล่าวไว้ว่า ท่าน พราหมณ์ หิมวันตบรรพตซื้อคันธมาพน์คารดาชไปด้วยต้นไม้ขนานาพันธุ์เป็นที่อยู่แห่ง หมู่มหาภูตย่อมสว่างไสวและตลบอบอวลไปทั่วทิศด้วยทิพยโอสถ(ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/ ๑๖๓/๕๖๔)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า มหาภูต หมายถึงหมู่เทพ (ขุ.ชา.อ. (บาลี) ๗/๑๖๓/ ๒๑๑)

หมู่มุนิกะ : ชื่อหมู่ชนิดหนึ่งที่เจ้าของเลี้ยงดูอย่างดูให้อ้วน แล้วมีน้ำหนักตัวได้ขนาดแล้วถูกฆ่าเป็น อาหาร มีปรากฏในมุนิกชาดก ที่โคโฬิสต์ว์พูดกับน้องซึ่งมีความน้อยใจว่า เขาเลี้ยง ด้วยหญ้าและฟาง เลี้ยงสุกรด้วยข้าวต้มและข้าวสวย จึงกล่าวว่า เธออย่าปรารถนา เป็นอย่างหมู่มุนิกะเลย หมู่มุนิกะกินอาหารอันเป็นเหตุให้เดือดร้อนเองจึงเป็นผู้ ขวนขวายน้อย กินข้าวลึบเถิด การกินข้าวลึบนี้เป็นเหตุให้มีอายุยืน (ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๓๐/๑๓)

หมู่มแมลงค่อมทอง,แมลงค่อมทอง,หมู่ :ชื่อด้วงปีกแข็ง ลำตัวยาวประมาณ ๑ เซนติเมตร หัวยื่นออกไป เป็นวงสั้น ๆ ตัวและปีกสีเขียวเหลือบทอง ดังคำในภุริทัตตชาดก ที่พราหมณ์เนสา ทะพรรณนาสมบัติของพระโพธิสัตว์ว่าแผ่นดินมีพื้นราบเรียบรอบด้าน มีกฤษณาเป็น อันมาก ดารดาชไปด้วยหมู่มแมลงค่อมทอง มีหญ้าสีเขียวชะอุ่มอุดมสวยงาม (ขุ.ชา.ม. (ไทย) ๒๘/๘๐๔/๓๐๘) ; ค่อมทอง หรือ ทับเล็ก ก็เรียก

หมู่มไม้โอสถ : ยาแก้โรค, ยารักษาโรค; เครื่องยา ดังคำในสัมพลาชาดก ที่พระนางสัมพุลาราชบุตรผู้ มียศกล่าวไว้ว่า เมื่อไม่ทรงพบพระราชบุตร ก็ทรงไหว้วอนเทพเจ้าผู้สิงสถิตอยู่ที่กอ หญ้าลดาวัลย์และหมู่มไม้โอสถตลอดจนบรรพตและพงศไพรว่าข้าพเจ้าขอถึงท่าน ทั้งหลายเป็นที่พึ่งที่ระลึก (ขุ.ชา.ตังสติ.(ไทย) ๒๗/๓๑๖/๕๘๖)

หยั่งลงสู่นิพพาน : ก้าวลงการดับกิเลสและกองทุกข์,เข้าถึงความดับสนิทแห่งกิเลสและกองทุกข์ ดัง คำในมารสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ราธะ เธอถามมากเกินไปแล้ว เธอไม่อาจ กำหนดขอบเขตของปัญหาได้ เพราะกัลบุตรยอมอยู่ประพาศพรหมจรรย์ที่หยั่งลงสู่นิพพาน มีนิพพานเป็นจุดมุ่งหมาย มีนิพพานเป็นที่สุดหรือดังคำในอุณณภพพราหมณ์ สูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า พราหมณ์ ท่านล่วงเลยปัญหาไป ไม่สามารถกำหนด ที่สุดแห่งปัญหาได้ ด้วยว่าพรหมจรรย์ที่บุคคลอยู่จบแล้ว หยั่งลงสู่นิพพาน มีนิพพาน

เป็นเบื้องหน้า มีนิพพานเป็นที่สุด(ส.ข.(ไทย)๑๗/๑๖๐/๒๕๔,ส.ม.(ไทย) ๑๙/๕๑๒/๓๒๔)

หยั่งลงสู่พรหมจรรย์ : ก้าวลงสู่ความประพฤดิอันประเสริฐ เข้าถึงการดำเนินชีวิตอย่างประเสริฐ ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระพุทธเจ้า ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระธรรม ดังคำในพรหมจรรย์โคธสูตร พระสูตรว่าด้วยผู้ประสบสุขอันหยั่งลงสู่พรหมจรรย์ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระสงฆ์ ประกอบด้วยศีลที่พระอริยะชอบใจ ไม่ขาด ฯลฯ เป็นไปเพื่อสมาธิ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๙๙๘/๔๙๐)

หยั่งลงสู่อมตะ : เข้าถึงความไม่ตายเช่นอมตธรรม, ก้าวลงสู่นิพพาน ดังคำในปฐมปาจิณินนสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุเมื่อเจริญอุปริยมมรคมีองค์ ๘ ทำอุปริยมมรคมีองค์ ๘ ให้มาก ย่อมโน้มไปสู่นิพพาน โนมไปสู่นิพพาน โอนไปสู่นิพพาน อย่างไร คือภิกษุในธรรมวินัยนี้ ๑. เจริญสัมมาทิฐิอันหยั่งลงสู่อมตะ มีอมตะเป็นเบื้องหน้า มีอมตะเป็นที่สุด ฯลฯ ๘. เจริญสัมมาสมาธิอันหยั่งลงสู่อมตะ มีอมตะเป็นเบื้องหน้า มีอมตะเป็นที่สุด หรือดังคำในสัททปิพรหมสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อินทริย์ ๕ ประการนี้ที่บุคคลเจริญ ทำให้มากแล้ว ย่อมหยั่งลงสู่อมตะ มีอมตะเป็นเบื้องหน้า มีอมตะเป็นที่สุด หรือดังคำในปฐมสัณญาสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลายสัญญา ๑๐ ประการนี้ ที่บุคคลเจริญทำให้มากแล้วย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก หยั่งลงสู่อมตะ มีอมตะเป็นที่สุด (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๒๑/๖๖,๑๙/๕๔๗/๓๔๒,อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๕๖/๑๒๓)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อมตะ ในที่นี้หมายถึงนิพพาน (อง.สตตก.อ. (บาลี) ๓/๔๘-๔๙/๑๘๔)

หยาบคาย : ไม่สุภาพ เช่น พุดจาหยาบคาย กิริยาหยาบคาย ดังคำในอุปัฏฐานวิมานที่เทพธิดาองค์หนึ่งเล่าถึงประวัติของตนไว้ว่า ดิฉันมีนิสัยไม่ริษยา ตั้งใจปฏิบัติแม่ผัวและพ่อผัว ซึ่งทั้งดูร้าย โกรธง่ายและหยาบคาย จึงเป็นผู้ไม่ประมาทตามปกตินิสัยของตน (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๓๙๗/๖๑)

หรดาล,หรดาลกลีบทอง : แร่ชนิดหนึ่ง ประกอบด้วยธาตุสารหนูและกำมะถัน มีปรากฏในธรรมชาติ ๒ ชนิด คือ หรดาลแดงกับหรดาลกลีบทอง มักจะปรากฏอยู่ปนกัน ในปัจจุบันสามารถสังเคราะห์ขึ้นได้ทั้ง ๒ ชนิด ดังคำใน ที่พระอัมพปาลีเถรีกล่าวไว้ประวัติของตนไว้ว่า เมื่อก่อน เวลายังรุ่นสาว จมูกของเราโด่งงาม เหมือนเกลียวหรดาลที่ปั่นวางไว้ เดียวนี้เหี่ยวแพบเหมือนจะจมลงไปเพราะชรา หรือดังคำในเถรีคาถาที่กล่าวไว้ว่า บุคคลได้เห็นภาพจิตรกรรมที่จิตรกรระบายด้วยหรดาลทำไว้ที่ฝาผนังหรือดังคำในกุนาลชาดก ที่กล่าวถึงป่าหิมพานต์ว่าเป็นภูมิประเทศประดับแน่นไปด้วยแร่ธาตุหลายร้อยชนิด เป็นต้นว่าอัญชัน มโนศิลา หรดาล มหาหิงค์ ทอง เงิน และทองคำ หรือดังคำในมหาวรรคที่กล่าวไว้ว่า พระผู้มีพระภาคตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายว่า เราอนุญาตยาหยอดตา อันได้แก่ยาทาตาที่ปรุงด้วยเครื่องปรุงหลายอย่าง ยาป้ายตาที่ทำด้วยเครื่องปรุงต่าง ๆ ยาทาตาที่เกิดในกระแส น้ำ หรดาลกลีบทอง เขม่าไฟ (ขุ.เถรี.(ไทย) ๒๖/

๒๕๘/๕๙๗,๒๖/๓๙๕/๖๒๐, ขุ.ชา.อสีติ.(ไทย) ๒๘/๕๓๖/๑๓๔, วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๖๕/๕๐)

หรีนติสูตร : พระสูตรว่าด้วยครุฑอุคณาต พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ครุฑที่เป็นอันทชชะสามารถนำนาคที่เป็นอันทชชะไปได้ แต่นำนาคที่เป็นชลาพูชะ สังกะเสทชะและโอปปาติกะไปไม่ได้ ครุฑที่เป็นชลาพูชะสามารถนำนาคที่เป็นอันทชชะและชลาพูชะไปได้ แต่นำนาคที่เป็นสังกะเสทชะและโอปปาติกะไปไม่ได้ ครุฑที่เป็นสังกะเสทชะสามารถนำนาคที่เป็นอันทชชะ ชลาพูชะ และสังกะเสทชะไปไม่ได้ แต่นำนาคที่เป็นโอปปาติกะไปไม่ได้ ส่วนครุฑที่เป็นโอปปาติกะสามารถนำนาคที่เป็นอันทชชะ ชลาพูชะ สังกะเสทชะ และโอปปาติกะไปไม่ได้ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๓๙๓/๓๕๘)

หรี : ชื่อเทพหมู่หนึ่ง เป็นเทพที่เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคพร้อมภิกษุสงฆ์ ณ ป่ามหาวัน เขตกรุงกบิลพัสดุ์ มีปรากฏในมหาสมยสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า เทพอีก (๑๐ หมู่) คือ สมานะ มหาสมานะ มานุสะ มานุสุตตมะ ชิตทาปทูลิกะ มโนปทูลิกะ หรี โลหิตวาสี ปารคะ และมหาปารคะผู้มีศกัมา (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๔๐/๒๖๙)

หรีตจชาตก : ชาตกว่าด้วยหรีตจดาบสโพธิสัตว์ มีเนื้อความอธิบายว่า พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพราหมณ์มีทรัพย์สมบัติเป็นอันมากเมื่อมารดาบิดาล่วงลับไปแล้ว ได้สละทรัพย์ออกบวชเป็นฤาษีชื่อหรีตจดาบส อยู่ในป่าหิมพานต์ ได้อภิญญา ๕ สมาบัติ ๘ ต่อมาได้เข้าไปจำพรรษาอยู่ในพระราชอุทยานของพระเจ้าพรหมทัต เมื่อพระราชเสด็จไปการสงคราม ได้มอบการบำรุงดาบสให้แก่พระเทวี วันหนึ่งท่านมารับอาหารเข้า พระเทวีจัดอาหารไว้เสร็จแล้ว จึงสร่งน้ำแล้วนุ่งพระภูษาเนื้อละเอียดประทับนั่งรอตรงหน้าต่างบนปราสาท ทรงเคลิ้มหลับไป ได้ยินเสียงผ้าคากรองของพระโพธิสัตว์ที่เหาะมาทางอากาศจึงลุกขึ้นโดยเร็ว พระภูษาทรงเลื่อนหลุดลงทั้งหมด พระโพธิสัตว์ไม่ได้สำรวมอินทรีย์ถูกกิเลสคือความกำหนัดเข้าครอบงำ จึงเสพอสังขารกับพระเทวีฉันทอาหารแล้วจึงเดินกลับอุทยาน จากนั้นมาท่านได้ทำอย่างนั้นทุกวัน พระราชาเสด็จกลับมาแล้วทรงทราบความจริงจึงได้ถามว่า ท่านเป็นสมณะมาบริโภคคามได้อย่างไร ท่านถวายพระพรว่า ในโลกนี้มีสิ่งที่หยาบข้ามกำลังอย่างยิ่งที่ปัญญายังไม่ถึงอยู่ ๔ ประการ คือ ๑.ราคะ ความกำหนัด ๒. โทสะ ความโกรธ ๓.มทะ ความมัวเมา และ ๔. โมหะ ความหลง พระราชาได้ ขอให้ท่านบำเพ็ญฌานขึ้นใหม่ เพราะการยอมรับความผิดตามความสัจ ท่านจึงได้บำเพ็ญฌานให้เกิดขึ้น เหาะขึ้นบนอากาศ สอนพระราชาให้ยึดมั่นในกุศลธรรมแล้ว เหาะกลับเข้าไปอยู่ในป่าหิมพานต์ไม่กลับมาอีก ผู้ไม่สำรวมอินทรีย์คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ มักถูกวิเสสากรรม คืออารมณ์ที่น่ายินดีมีรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และธรรมารมณ์เป็นต้นเข้าครอบงำ และเป็นเหตุให้ทำความผิดพลาดได้ง่าย(ขุ.ชา.นวก.(ไทย) ๒๗/๔๐/๓๐๗)

หรีตจดาบส : ดาบสชื่อว่าหรีตจะ, เป็นชื่อพระโพธิสัตว์ที่ประพุดติผิตศีลข้อ ๓ เป็นชู้กับภรรยาของผู้อื่น, เป็นพระชาติที่พระองค์เคยไปเกิดเป็นหรีตจดาบส และประพุดติผิตศีลกับพระมเหสี ภายหลังสนทนารธรรมกับพระราชา ยึดมั่นสัจจะ มีปรากฏในหรีตจชาตก ดังคำที่พระราชาตรัสถามหรีตจดาบสว่า ท่านมหาพรหม โยมทราบข่าวว่า หรีตจดาบส

บริโศคคาม คำกล่าวนั้นคงเป็นเท็จใช่ไหม พระคุณเจ้ายังบริสุทธิ์อยู่ใช่ไหม หรือดังคำ
ว่า หิริตจณฺษีผู้ยึดมั่นสัจจะคลายกามราคะแล้ว เป็นผู้เข้าถึงพรหมโลก (ขุ.ชา.นวก.
(ไทย) ๒๗/๔๐/๓๐๗,๒๗/๔๔/๓๐๘)

หิริตมาตชาตค : ชาตคว่าด้วยกบเขียวสอนงู มีเนื้อความอธิบายว่า กบเขียวโพธิสัตว์ได้ตัดสิ้นความ
ภริณีที่งูกินปลาตัวหนึ่งเข้าไปกินปลาในลอบที่ชาวบ้านดักไว้ แต่ถูกฝูงปลาที่มีมากกว่า
รุมกัดตอบได้รับบาดเจ็บสาหัสกระเสือกกระสนหนีออกมาจนอนรอนความตายอยู่บนผิวน้ำ
เห็นกับเขียวกระโดดไปเกาะที่หลังลอบจึงขอร้องให้ช่วยตัดสิ้นคดีให้ด้วย กบเขียว
โพธิสัตว์ตอบว่า คนที่กดขี่ข่มเหงผู้อื่นอยู่ตลอดเวลาที่ตนเป็นใหญ่ เมื่อเขาถูกคนอื่นซึ่ง
เป็นใหญ่กว่ากดขี่ข่มเหงบ้างก็ตอบโต้ (ขุ.ชา.ทก.(ไทย) ๒๗/๑๗๗/๑๑๒)

หิริตทหายกเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระหิริตทหายกเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้
ว่า ในอดีตชาติที่ปีที่ ๙๔ ท่านได้ถวายผลสมอ มะขามป้อม มะม่วง หว่า สมอพิเภก
กระเบา รกฟ้า และมะตูม ประยูรถวายแด่พระพุทธเจ้า(พระนามว่าสิทธัตถะ) เพราะ
ผลแห่งทานนั้น ท่านไม่ได้พบทุกข์เลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุวิชชา ๓ พร้อมด้วย
คุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๖๐/๖๙)

หโรส : ชื่อภาชนะชนิดหนึ่ง เป็นภาษาถิ่น ดังคำในอรรถวิภังค์ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า
ภาชนะชนิดเดียวกันนั้นแหละในโลกนี้ บางท้องถิ่นรู้จักกันว่า ปาดิ บางท้องถิ่นรู้จัก
กันว่า ปัตตะ บางท้องถิ่นรู้จักกันว่า ปิฐฐะ บางท้องถิ่นรู้จักกันว่า สราวะ บางท้องถิ่น
รู้จักกันว่า หโรส บางท้องถิ่นรู้จักกันว่า โปนนะ (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๓๓๑/๓๔๗)

หลงงมมาย : หลงเชื่อโดยไม่มีเหตุผล หรือโดยไม่ยอมรับฟังความคิดเห็นหรือเหตุผลของผู้อื่น ดังคำ
ในปัญหาปุจฉาสูตร ที่กล่าวไว้ว่า ภิกษุบางรูปถามปัญหาภิกษุอื่น เพราะงโงเงลา
เพราะหลงงมมาย หรือดังคำในอารัญญิกสูตร ที่กล่าวไว้ว่า ภิกษุผู้อยู่ป่าเป็นวัตร
เพราะงโงเงลา เพราะหลงงมมาย (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๖๕/๒๗๒,๒๒/๑๘๑/๓๐๙)

หลงมัวเมา : งโงเงลา ดังคำในมหาโควินทสูตร ที่ ท่านมหาโควินทพราหมณ์เข้าไปเฝ้ากษัตริย์ ๖
พระองค์นั้นถึงที่ประทับได้กราบทูลว่า ขอเดชะ พระเจ้าที่สัมปตีสวรรคตแล้ว พระ
ราชบุตรเรณูได้รับอภิเษกเป็นพระเจ้าแผ่นดิน ทรงเอิบอิ่ม พรั่งพร้อม ได้รับการบำเรอ
อยู่ด้วยกามคุณ ๕ ก็ใครเล่าจะรู้ว่ากามารมณ์เป็นเหตุให้หลงมัวเมา (ที.ม.(ไทย) ๑๐/
๓๐๗/๒๔๑)

หลงลืมสติ : เพื่อรำพัน, มีความจำเลอะเลือน, มีความจำเสื่อมจึงทำให้ลืม, มีสติเพื่อนไป ดังคำใน
มหาวรรคที่กล่าวไว้ว่า บุคคลผู้ทุศีล มีศีลวิบัติ ย่อมหลงลืมสติตาย หรือดังคำใน
พรหมชาลสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย มีเทวดาพวกหนึ่งชื่อว่าชิท
ชาปาโทสิกะ เทวดาพวกนั้นหมกมุ่นอยู่ในความสนุกสนานสรวลเสเฮฮาเกินเวลาเมื่อ
หมกมุ่นอยู่ในความสนุกสนานสรวลเสเฮฮาเกินเวลา ย่อมหลงลืมสติ เพราะหลงลืมสติ
จึงพากันจูดิจจากขั้นนั้น (วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๘๕/๒๙๘, ๙/๔๕/๑๘)

หลงลืมสติตาย : มีสติเพื่อรำพัน, ตายอย่างไร้สติ ดังคำในมหาปรินิพพานสูตร โทษของคนทุศีล ๔
ประการ ซึ่งข้อสุดท้ายกล่าวไว้ว่า บุคคลผู้ทุศีล มีศีลวิบัติ ย่อมหลงลืมสติตาย นี่เป็น
โทษประการที่ ๔ แห่งศีลวิบัติของบุคคลผู้ทุศีลหรือดังคำในปฐมอักษติสูตรที่พระผู้

มีพระภาคตรัสว่าภิกษุทั้งหลาย ความไม่อดทนมีโทษ ๕ ประการนี้ ข้อที่ ๔ กล่าวไว้ว่า เป็นผู้หลงลืมสติตาย (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๔๙/๙๔,อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๒๑๕/๓๕๘)

หลอกลวง : ใช้อุบายทุจริตลวงให้เข้าใจผิด, แสดงข้อความอันเป็นเท็จหรือปกปิดข้อความจริงที่ควรบอกให้แจ้ง เพื่อให้บุคคลอื่นเข้าใจผิด ดังคำในกุกุสสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเหล่าใดหลอกลวง กระจ่าง ประจบ ขอบวางทำ อวดดี มีจิตไม่ตั้งมั่น ภิกษุเหล่านั้นชื่อว่าไม่ใช่ผู้รับถือเรา ห่างไกลจากธรรมวินัยนี้และย่อมไม่ถึงความเจริญงอกงามไปบุลยในธรรมวินัยนี้ หรือดังคำในกุกุสสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้เระประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ (คือเป็นผู้หลอกลวง เป็นต้น) ย่อมไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่พอใจ ไม่เป็นที่เคารพ และไม่เป็นที่ยกย่องของเพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๖/๔๑,อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๘๓/๑๕๑,ช.อิตติ.(ไทย) ๒๕/๑๐๘/๔๘๘)

อรรถกถาและฎีกาอธิบายว่า คำว่า หลอกลวง หมายถึงหลอกลวงด้วยอาการ ๓ คือ (๑) พูดเลียบเคียง (๒) แสร้งแสดงอิริยาบถคือยืน เดิน นั่ง นอนให้น่าเลื่อมใส (๓) แสร้งปฏิเสธปัจจัย (อง.ปญจก.อ. (บาลี)๓/๘๓/๘๓/๔๑, อง.ปญจก.ฎีกา (บาลี) ๓/๘๓/๔๓, วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑/๑๖/๒๔) และดู อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๘๖๑/๕๕๓)

หลักการบัญญัติ : สาระสำคัญที่ยึดถือเป็นแนวทางปฏิบัติตาม, ข้อความที่ตราหรือกำหนดขึ้นไว้เป็นข้อบังคับ เป็นหลักเกณฑ์หรือเป็นกฎหมาย,เป็น ๑ ในหลักการ ๓ ประการ ดังคำในนิรุตตปถสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย หลักการ ๓ ประการนี้ คือ (๑) หลักภาษา (๒) หลักการตั้งชื่อ (๓) หลักการบัญญัติ ไม่ได้ถูกทอดทิ้งไม่เคยถูกทอดทิ้ง ย่อมไม่ถูกทอดทิ้ง จักไม่ถูกทอดทิ้ง ไม่ถูกสมณพราหมณ์ผู้เป็นวิญญูชนคัดค้านแล้ว ในที่นี้หมายถึงรูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญูณ หรือดังคำในฉนภิกขาตีสสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า คนพาลไม่เฉียบแหลม ไม่รู้หลักการบัญญัติ ไม่ฉลาด (ส.ช.(ไทย) ๑๗/๖๒/๑๐๐,อง.ฉก.(ไทย) ๒๒/๕๗/๕๔๔, อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๒๙๖/๒๑๔,๓๗/๒๙๘/๒๒๘)

หลักคำสอน : คำสอนของพระพุทธศาสนา ดังคำว่า อุปาสิคหบดีเห็นธรรม บรรลุธรรม รู้ธรรม หยั่งลงสู่ธรรม หมดความสงสัย ไม่มีคำถามใดๆ ความแก่ล้าแล้ว ไม่ต้องเชื่อใครอีกในหลักคำสอนของพระศาสดา ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เอาเถิด บัดนี้ข้าพระองค์ขอทูลลากลับ เพราะมีกิมิหน้าที่ที่จะต้องทำอีกมาก มีปรากฏในอุปาสิกาสูตร หรือดังคำในมหาวิจฉโคตตสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า อุปาสิกทั้งหลายผู้เป็นสาวกของเราผู้เป็นคฤหัสถ์ นุ่งขาวห่มขาว บริโภคตามทำตาม คำสั่งสอน ทำถูกต้องตามโอวาท หมดความสงสัย ไม่มีคำถามใด ๆ มีความแก่ล้าแล้ว ไม่ต้องเชื่อใครอีก ในหลักคำสอนของพระศาสดา มิใช่มีเพียง ๑๐๐ คน ๒๐๐ คน ๓๐๐ คน ๔๐๐ คน ๕๐๐คน ความจริงแล้วมีอยู่จำนวนมากทีเดียว หรือดังคำในมหานิทเทศที่กล่าวไว้ว่า อาคารมุนี เป็นอย่างไร คือ บุคคลผู้ครองเรือน เห็นทาง(นิพพาน) แล้ว รู้แจ้งหลักคำสอนแล้ว เหล่านี้ ชื่อว่าอาคารมุนี อนาคารมุนี เป็นอย่างไร คือ

บุคคลผู้เป็นบรรพชิต เห็นทาง(นิพพาน)แล้ว รู้แจ้งหลักคำสอนแล้ว เหล่านี้ชื่อว่า
 นาคามุนี (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๖๙/๖๖,๑๓/๒๐๖/๒๔๔,ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๔/๗๐)

อรรถกถาและฎีกาอธิบายว่า หลักคำสอน หมายถึงจักร (วิ.อ. (บาลี)๒/๔๑๐/
 ๑๐๘, วชิร.ฎีกา (บาลี) ๓๔๓/๖๘๐)

หลักธรรม : พระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้า หมายถึงธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ ดังคำใน
 มหาปรินิพพานสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เราจะแสดงหลักธรรมที่ชื่อว่าแวน
 ธรรมเป็นเครื่องมือให้อริยสาวก มีไว้ เมื่อประสงค์ที่จะพึงพยากรณ์ตนได้ด้วยตนเองว่า
 เราหมดสิ้นเหตุที่ให้ไปเกิดในนรก หมดสิ้นเหตุที่ให้ไปเกิดในกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน
 หมดสิ้นเหตุที่ให้ไปเกิดในแดนเปรต หมดสิ้นเหตุที่ให้ไปเกิดในอบาย ทุกคติ และ
 วินิบาตแล้ว เราเป็นพระโสดาบัน ไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิใน
 วันข้างหน้า คืออะไร คือ พระอริยสาวกในธรรมวินัยนี้ ประกอบด้วยความเลื่อมใสอัน
 ไม่หวั่นไหวในพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ประกอบด้วยศีลที่พระอริยะชอบใจ
 หรือดังคำว่า พระผู้มีพระภาคได้ตรัสศาณานี้แล้ว เมื่อประทับอยู่ ณ ปาสาณกเจดีย์
 แคว้นมคธ ได้ทรงรับอาราธนากราบทูลหลายครั้งจากพราหมณ์ ๑๖ คน ผู้เป็นศิษย์
 ไกลลี้ชิต ได้ตรัสตอบปัญหาแล้ว ถ้าแม้บุคคลรู้ทั่วถึงอรรถ รู้ทั่วถึงธรรมแห่งปัญหาแต่
 ละปัญหาแล้วปฏิบัติธรรมถูกต้องตามหลักธรรม ก็จะมีถึงฝั่งแห่งขรรษาและมรรณะได้
 แน่แน่นอน (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๕๘/๑๐๓,๑๐/๑๕๙/๑๐๓,๑๐/๑๕๙/๑๐๔,ขุ.ส.(ไทย)
 ๒๕/๑๑๓๐/๗๗๔)

หลักปฏิบัติ (ส่วนปฏิบัติ) : การปฏิบัติชอบ การปฏิบัติเหมาะสม การปฏิบัติที่ไม่เป็นข้าศึก การ
 ปฏิบัติที่เอื้อประโยชน์ การปฏิบัติธรรมถูกต้องตามหลักธรรม การรักษาศีลให้
 บริบูรณ์ ความเป็นผู้สำรวมอินทรีย์ทั้ง ๖ ความเป็นผู้รู้จักประมาณ ในการบริโภค
 อาหาร ความเป็นผู้มีความเพียรเครื่องตั้งอยู่เสมอ สติสัมปชัญญะ โภธิปักขิยธรรม
 ๓๗ ประการ ดังคำ ๑๓/๑๘๔/๒๑๓ ,ในมหานิทเทสอธิบายหลักปฏิบัติ แต่ใช้คำว่า
 ส่วนปฏิบัติ ดังคำว่า คำสั่งสอนส่วนปฏิบัติ เป็นอย่างไร คือ การปฏิบัติชอบ การ
 ปฏิบัติเหมาะสม การปฏิบัติที่ไม่เป็นข้าศึก การปฏิบัติที่เอื้อประโยชน์ การปฏิบัติ
 ธรรมถูกต้องตามหลักธรรม การรักษาศีลให้บริบูรณ์ความเป็นผู้สำรวมอินทรีย์ทั้ง ๖
 (ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ) ความเป็นผู้รู้จักประมาณในการบริโภคอาหาร ความเป็นผู้
 มีความเพียรเครื่องตั้งอยู่เสมอ สติสัมปชัญญะสติปัญญา ๔ สัมมัปปธาน ๔ อธิบาธ
 ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้ชื่อว่าคำสั่งสอนส่วนปฏิบัติ
 (ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๕๐/๑๗๖)

หลักภาษา : ภาษาที่ใช้,ทางแห่งเนื้อความที่พึงรู้แจ้งด้วยอำนาจภาษา, เป็นข้อ ๑ ในหลักการ ๓
 ประการ ดังคำในนirutตปถสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย หลักการ ๓
 ประการนี้ คือ (๑) หลักภาษา (๒) หลักการตั้งชื่อ (๓) หลักการบัญญัติ ไม่ได้ถูก
 ทอดทิ้ง ไม่เคยถูกทอดทิ้งย่อไม่ถูกทอดทิ้งจักไม่ถูกทอดทิ้ง ไม่ถูกสมณพราหมณ์ผู้
 เป็นวิญญูชนคัดค้านแล้ว (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๖๒/๑๐๐,อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๒๙๖/
 ๒๑๔,๓๗/๒๙๘/๒๒๘)

- หลักเหตุผล :** แนวเหตุผล, วิธีใช้เหตุผล ดังคำในพรหมชาลสูตร และสันตกสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า มณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้เป็นนักตรรกะ เป็นนักอภิปรายแสดงทรรศนะของตนตามหลักเหตุผลและการคาดคะเนความจริง (ที.สี.(ไทย) ๙/๓๔/๑๕, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๓๑/๒๗๒)
- หลับน้อยตื่นมาก :** หลับไม่นานเพราะคะนึ่งหา, นอนไม่หลับเพราะกังวลใจ, นอนน้อย ทำกิจมาก, นอนน้อย ปฏิบัติมาก เพื่อมุ่งนิพพาน ดังคำในอัปปิงสุตติสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย บุคคล ๕ จำพวกนี้ หลับน้อย ตื่นมากในราตรี คือ ๑. สตรีหลับน้อยตื่นมากเพราะประสงค์บุรุษ ๒.บุรุษหลับน้อยตื่นมากเพราะประสงค์สตรี ๓.โจรหลับน้อยตื่นมากเพราะประสงค์จะลักทรัพย์ ๔. พระราชาผู้ทรงบำเพ็ญพระราชกรณียกิจทรงหลับน้อยตื่นมาก ๕.ภิกษุผู้มุ่งถึงธรรมที่ปราศจากสังโยชน์ หลับน้อยตื่นมาก (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๓๗/๒๒๒)
- หลับเป็นสุข :** นอนหลับสนิท สบายไม่ฝันร้าย เป็นข้อ ๑ ในอานิสงส์ของเมตตา ดังคำในเมตตาสสูตร ว่า อานิสงส์ ๘ ประการ คือ ๑. หลับเป็นสุข ๒. ตื่นเป็นสุข ๓. ไม่ฝันร้าย ๔. เป็นที่รักของมนุษย์ทั้งหลาย ๕. เป็นที่รักของอมนุษย์ทั้งหลาย ๖. เทวดาทั้งหลายรักษา ๗. ไฟ ยาพิษ หรือศัสตรากร้าวร้ายไม่ได้ ๘. เมื่อยังไม่แทงตลอดคุณวิเศษ ย่อมเข้าถึงพรหมโลก ภิกษุทั้งหลายเมตตาเจโตวิมุตติที่บุคคลเสพ เจริญ ทำให้มากแล้ว ทำให้เป็นดุจยานแล้ว ทำให้เป็นที่ตั้งแล้วให้ตั้งมั่นแล้ว สังสมแล้ว ปรารถดีแล้ว พึงหวังได้อานิสงส์ ๘ ประการนี้, ในเมตตาสสูตรแห่งเอกาทสกสูตร กล่าวไว้ว่ามี ๑๑ ประการเพิ่มในข้อ ๘. จิตตั้งมั่นได้เร็ว ๙. สีหน้าสดใส ๑๐. ไม่หลงลืมสติตาย (โดยขยับข้อ ๘ เดิมเป็น ๑๑) (อง.อภฺฐก.(ไทย) ๒๓/๑/๑๙๔, ๒๔/๑๕/๔๒๕)
- หลิททกานี, คหบดี :** ชื่อคหบดีคนหนึ่ง เป็นอุบาสกอุปัฏฐากของพระมหากัจจายนะ ชาวแคว้นอวันตี ผู้มีผิวเหลือง ดังคำในหลิททกานีสสูตรว่า ท่านพระมหากัจจายนะอยู่ ณ ภูเขาที่มีหน้าผาส่งชัน เขตเมืองกุรุชระแคว้นอวันตี ครั้งนั้น คหบดีชื่อหลิททกานีเข้าไปหาท่านพระมหากัจจายนะถึงที่อยู่ภูวาทแล้ว นิ่ง ณ ที่สมควร ได้สนทนาธรรมกับ ท่านพระมหากัจจายนะ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๓/๑๑, ๔/๑๖)
- หลิททราคชาตก :** ชาตกว่าด้วยจิตกลับกลอกเหมือนผ้าย้อมด้วยขมิ้น มีเนื้อความอธิบายว่า ดาบสโพธิสัตว์สอนดาบสมุทรชายที่อยากจะไปอยู่ในถิ่นมนุษย์เพราะถูกนางกุมาริกานางหนึ่งชวนไปอยู่ครองเรือนด้วยกันว่า ให้รู้จักเลือกคบหาคนดี คนที่อดทนต่อภาระการทำและคำที่พูดของลูกได้ หรือถ้ามีคนดีไม่ทำความชั่วทางกาย วาใจ ก็ให้ยอมตนลงเป็นลูกเชื่อฟังคนนั้น อย่าคบหาที่มีจิตกลับกลอกเหมือนลิง รักง่ายหน่ายเร็วเหมือนน้ำย้อมขมิ้นที่สีตกเร็ว หรือคนที่มีจิตโกรธเหมือนอสรพิษก็อย่าคบหา ถ้าเป็นคนพาลก็อย่าคบหาโดยเด็ดขาด เพราะการคบหาสมาคมกับคนพาลทั้งหลายเป็นทุกข์ นี้เป็นคำสั่งสอนพ่อ (ขุ.ชา.นวก.(ไทย) ๒๗/๗๘/๓๑๓)
- หลิททวสนะ, นิคม :** นิคมหนึ่งอยู่ในโกถียชนบท ดังคำในเมตตาสหคตสูตรว่า สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ นิคมของชาวโกถียะ ชื่อหลิททวสนะ แคว้นโกถียะ (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๗๘/๗๕)

ท่านพระมหากัจจายนะตอบว่า จิตชื่อว่าหลุดพ้นดีแล้ว เพราะความสิ้นไป คลาย กำหนด ดับ สละ ปล่อยว้างความพอใจ ความกำหนด ความเพลิดเพลิน ความทะยาน ออยาก อุบายและความยึดมั่นอันเป็นเหตุให้ใจเข้าไปตั้งมั่นถ้อมมั่นและนอนเนื่องใน วิญญูณธาตุ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๔/๑๖)

หลีกเร้น, หลีกเร้นอยู่ : อยู่ในที่สงัด หมายถึงเข้าผลสมาบัติ ดังคำในมหาวิสุทธิสูตรว่า พราหมณ์พหูสูตชาว โภคผลและชาวมคธเหล่านั้นเข้าไปหาท่านพระนาคิตะแล้วเรียนถามว่า ท่านพระนาคิตะ เวลานี้ท่านพระโคตมนี้ประทับอยู่ที่ไหน พวกเราต้องการเข้าเฝ้าท่านพระโคตม นั้น ท่านพระนาคิตะตอบว่า “ท่านผู้เจริญทั้งหลายเวลานี้ไม่ใช่เวลาเข้าเฝ้าพระผู้มี พระภาค เพราะพระผู้มีพระภาคประทับหลีกเร้นอยู่” หรือตั้งคำว่า ครั้นในเวลาเย็น พระผู้มีพระภาคเสด็จออกจากวิหารหลีกเร้นเข้าไปยังหอนั่งใกล้กัณเฑาะพ ประทับ นั่งบนพุทธอาสน์ที่ปูลาดไว้แล้วตรัสถามภิกษุทั้งหลาย (ที.สี.(ไทย) ๙/๓๖๐/๑๕๑, ๙/ ๓๖๑/๑๕๒, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๔/๗, ๑๐/๕๖/๓๑, ๑๐/๕๗/๓๑, ๑๐/๘๖/๔๖, อ.จ.ต.ก.ก. (ไทย) ๒๑/๓๐/๔๖, อ.จ.ป.ญ.จ.ก.(ไทย) ๒๒/๗๓/๑๒๓, ๒๒/๙๐/๑๖๐, อ.จ.ท.ส.ก.(ไทย) ๒๔/๙๓/๒๑๖, ๒๔/๙๔/๒๒๐, ช.อุ.(ไทย) ๒๕/๑๐/๑๘๓)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า หลีกเร้น ในที่นี้หมายถึงผลสมาบัติ (ที.ม.อ.(บาลี) ๑๔/ ๒๑, อ.จ.ต.ก.ก.อ. (บาลีป ๒/๓๐/๓๒๕)

หลุดพ้น : เป็นอิสระจากสิ่งผูกมัด เช่น หลุดพ้นจากกิเลส ดังคำในมหาวิภังค์ว่า ภิกษุได้รู้ชัดตาม ความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ นี้ทุกขสมุทัย นี้ทุกขนิโรธ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา นี้อา สวะ นี้อาสวสมุทัย นี้อาสวนิโรธ นี้อาสวนิโรธคามินีปฏิปทา เมื่อเราเห็นอยู่อย่างนี้ จิตได้หลุดพ้นจากกามาสวะ (ที.สี.(ไทย) ๙/๓๖/๑๖, ๙/๕๑/๒๑, ๙/๕๙/๒๔, ๙/๗๒/ ๓๐, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๖๓/๓๖, ๑๐/๗๗/๔๓, ๑๐/๘๑/๔๕, ๑๐/๘๕/๔๖, ส.นิ.(ไทย) ๑๖/ ๖๑/๑๑๕, ๑๖/๖๑/๑๑๖, ๑๖/๖๒/๑๑๗, ๑๖/๖๒/๑๑๘)

หลุดพ้นด้วยศรัทธา : สัทธาวิมุตติ ในที่นี้หมายถึงพระวัคคิเถระ ดังคำว่า วัคคิเถระดีกว่าภิกษุสาวก ทั้งหลายของเรา ผู้หลุดพ้นด้วยศรัทธา ,เป็นบุคคลจำพวกที่ ๔ ในบุคคล ๗ จำพวก คือ ๑. อุภโตภาควิมุต (ผู้หลุดพ้นทั้ง ๒ ส่วน) ๒. ปัญญาวิมุต (ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา) ๓. กายสักขี(ผู้เป็นพยานในนามกาย) ๔. ทิฏฐิปัตตะ(ผู้บรรลุสัมมาทิฏฐิ) ๕. สัทธาวิมุต (ผู้หลุดพ้นด้วยศรัทธา) ๖. รัมมานุสारी (ผู้เล่นไปตามธรรม) ๗. สัทธานุสारी (ผู้เล่นไป ตามศรัทธา) (อ.จ.เอกก.(ไทย) ๒๐/๒๐๘/๒๗, ๒๐/๒๔๗/๓๑)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สัทธาวิมุต หมายถึงผู้หลุดพ้นด้วยศรัทธา เข้าใจอริยสัจ ถูกต้อง กิเลสบางส่วนก็สิ้นไปเพราะเห็นด้วยปัญญา มีศรัทธาแก่กล้าและหมายถึงผู้ บรรลุสุโตปปัตติผลจนถึงผู้ปฏิบัติเพื่ออรรถัตตผล (อ.จ.ท.ก.อ. (บาลี) ๒/๔๙/๕๕, อ.จ.ส.ต. ต.ก.อ. (บาลี) ๓/๑๔/๑๖๑-๑๖๒)

ห้วงกิเลส : โอฆะทั้ง ๔ อันได้แก่ (๑) กาโมฆะ (โอฆะคือกาม) (๒) ภโวฆะ (โอฆะคือภพ) (๓) ทิฏฐ โธฆะ (โอฆะคือทิฏฐิ) (๔) อวิชโชฆะ (โอฆะคืออวิชชา) (ที.ปา.อ. ๓๔/๑๔) ดังคำในจุฬ นิทเทศว่า คำว่า ผู้เดียว ในคำว่า ข้าแต่พระองค์ผู้สักกะ ข้าพระองค์ผู้เดียว... ห้วง กิเลสอันยิ่งใหญ่ได้ อธิบายว่า ข้าพระองค์อาศัยบุคคลหรือธรรมใดข้าม ข้ามไปข้าม

พัน ก้าวล่วง ล่วงเลยห้วงกิเลสใหญ่ คือกาโมหะ ภโวหะ ทิฏฐิโหหะอวิชโหหะข้า พระองค์ไม่มีบุคคล หรือธรรมนั้นเป็นเพื่อน (ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๓๘/๑๗๗,๓๐/๗๐/ ๒๕๙)

ห้วงน้ำ : โหหะ, ทะเลหรือแม่น้ำต่อนที่กว้างใหญ่ มี ๔ อย่าง คือ ๑. กาโมหะ (โหหะคือกาม) ๒. ภโวหะ(โหหะคือภพ) ๓. ทิฏฐิโหหะ(โหหะคือทิฏฐิ) ๔. อวิชโหหะ(โหหะคืออวิชา) (ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๔/๒๖,๑๑/๒๗๘/๒๒๑,๑๑/๒๙๐/๒๓๘,ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๐๐/ ๕๐๑,๑๔/๑๕๕/๒๐๑,๑๕/๑๑๑/๑๒๖,๑๕/๑๕๕/๒๗๘,๑๘/๒๒๘/๒๑๗,๑๘/๒๒๘/ ๒๑๗,๑๘/๒๒๘/๒๑๘)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ห้วงน้ำ หมายถึงโหหะ ๔ ประการ คือ (๑) กาโมหะ (โหหะคือกาม) (๒) ภโวหะ (โหหะคือภพ) (๓) ทิฏฐิโหหะ (โหหะคือทิฏฐิ) (๔) อวิชโหหะ (โหหะคืออวิชา) (ที.ปา.อ. ๓๔/๑๔)

ห้วงบุญ,ห้วงบุญกุศล : ผลวิบากอันเกิดขึ้นจากบุญกุศล ซึ่งหลังไหลนำสุขมาสู่ผู้บำเพ็ญไม่ขาดสาย แปลมาจากคำว่า “บุญญาภิสังขาร” ตั้งคำในปฐมบุญญาภิสังขารสูตรที่พระผู้มีพระภาค ตรัสไว้ในข้อที่๑ว่า คืออริยสาวกในธรรมวินัยนี้๑. ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่ หวั่นไหวในพระพุทธรเจ้าว่า ‘แม้ เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ฯลฯ เป็น ศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลายเป็นพระพุทธรเจ้าเป็นพระผู้มีพระภาค’ นี้เป็น ห้วงบุญกุศลนำสุขมาให้ประการที่ ๑ (อง.ฉก. (ไทย) ๒๒/๓๗/๔๘๗, ส.ม. (ไทย) ๑๙/ ๑๐๒๗/๕๔๘,๑๙/๑๐๓๗/๕๖๐,อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๕๑/๘๔,อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/ ๔๕/๗๓,อง.อภิกข. (ไทย) ๒๓/๓๙/๒๙๙,อภิก. (ไทย) ๓๗/๔๘๖/๕๑๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ห้วงบุญกุศล ในที่นี้หมายถึงผลวิบากที่เกิดขึ้นแห่งบุญ กุศล ซึ่งหลังไหลนำสุขมาสู่ผู้บำเพ็ญไม่ขาดสาย (ส.ฎีกา ๒/๑๐๒๗/๖๓๒, อง. จตุกก.อ. ๒/๕๑/๓๔๘, อง.จตุกก.ฎีกา ๒/๕๑/๓๘๒)

ห้วงโยกายและชีวิต : มีใจพะวงอยู่, มีทุกข์กังวลอยู่ ยังมีอาลัยในชีวิตของตน จึงทำให้ไม่บรรลุ อรหัตผลได้ ตั้งคำในอัครคัมมสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุ ประกอบด้วยธรรม ๖ ประการ เป็นผู้ไม่อาจทำให้แจ้งอรหัตผลอันเป็นธรรมชั้นเลิศ ได้คือภิกษุในธรรมวินัยนี้๑.เป็นผู้ไม่มีศรัทธา ๒. เป็นผู้ไม่มีหิริ ๓. เป็นผู้ไม่มีโอตตปปะ ๔. เป็นผู้เกียจคร้าน ๕. เป็นผู้มีปัญหาทรม ๖. เป็นผู้ห้วงโยกายและชีวิต (อง.ฉก. (ไทย) ๒๒/๘๓/๖๐๖)

หวาดสะดุ้ง : ไหวตัวขิ้นทันทด้วยความตกใจ เพราะไม่ทันรู้ตัวหรือไม่ได้นึกคาดหมายไว้เป็นต้น เช่น เมื่อได้ยินเสียงระเบิดก็สะดุ้งสุดตัว ตั้งคำในมหาวิงค์ว่า พวกชาวบ้านถูกรบกวนด้วยการขอด้วยการออกปากขอพบเห็นภิกษุทั้งหลายต่างพากันหวาดสะดุ้งบ้าง หลบหนี ไปที่อื่นบ้าง เดินเลี่ยงไปทางอื่นบ้าง เมินหน้าหนีบ้าง ปิดประตูบ้านบ้าง พบเห็นแม่ โคเข้าก็วิ่งหนีเพราะเข้าใจว่าเป็นภิกษุบ้าง หรือตั้งคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสแก่ภิกษุ ทั้งหลายว่า ผู้ใดละวางโทษทัณฑ์ในสัตว์ทั้งหลาย ไม่ว่าจะเป็สัตว์ที่ยังหวาดสะดุ้ง และสัตว์ที่มันคง ไม่ฆ่าเอง ไม่ใช่ให้คนอื่นฆ่า เราเรียกผู้นั้นว่า พรหมณ์ (วิ.มหา. (ไทย) ๑/๓๔๒/๓๗๘,ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๔๐๕/๑๖๑)

- หวาดหวั่น :** อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า หวาดสะดุ้ง หมายถึงมีตัญหา (ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๘/๑๒๑) พรันกลัว, สะดุ้งกลัว, หวั่นหวาด ดังคำในสัทธรรมพินธุที่ว่า สัตว์ดิรัจฉานที่ได้ฟังพระราชาสีห์ บันลือสีหนาทย์อมถึงความกลัว หวาดหวั่นและสะดุ้ง สัตว์พวกที่อาศัยอยู่ในโพรงก็ หลบเข้าโพรง พวกที่อยู่ในน้ำก็ดำลงในน้ำ พวกที่อยู่ในป่าก็หนีเข้าป่า พวกสัตว์ปีกก็ บินขึ้นสู่อากาศ หรือดังคำในปโตทสุตตราว่า ม้าอาชาไนยพันธุ์ดีบางตัวในโลกนี้พอเห็นเงาปฏิภักก็หวาดหวั่นสำนึกว่า ‘วันนี้ สารถิผู้ฝึกม้าจักให้เราทำการอะไรหนอ เราจัก สมองเขาอย่างไร’ ม้าอาชาไนยพันธุ์ดีบางตัวในโลกนี้ เป็นอย่างนี้แล ม้าอาชาไนย พันธุ์ดีประเภทที่ ๑ นี้มีปรากฏอยู่ในโลก (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๓๓/๕๑,๒๑/๑๑๓/๑๗๒)
- หอกคือปาก :** คำพูดที่มึนแวม หมายถึงใช้เป็นพูดทำลายผู้อื่นดุจหอกที่มึนแวม ดังคำในโกสัมพียสูตรว่า สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ โขสิตาราม เขตกรุงโกสัมพี ครั้งนั้นพวก ภิกษุในกรุงโกสัมพีต่างบาดหมางกัน ทะเลาะวิวาทกัน ใช้หอกคือปากที่มึนแวมกันอยู่ ไม่ทำความเข้าใจกัน ไม่ปรารถนาปรับความเข้าใจกัน ไม่ทำความปรองดองกัน ไม่ ปรารถนาความปรองดองกัน (ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๔๕๑/๕๒๙,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๘๙/๑๓,ม. อ.(ไทย) ๑๔/๒๓๖/๒๗๖,อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๙๖/๓๒๙,๒๐/๑๒๔/๓๗๑,๒๐/๑๒๕/ ๓๗๒)
- ห้องพระธาตุ :** ส่วนของสถูปที่มีฝาปิดเป็นตอนเพื่อให้เป็นที่ประดิษฐานพระธาตุหรือพระบรม สารริกธาตุ ดังคำในอปทานที่กล่าวไว้ว่า เมื่อพระพุทธเจ้านามว่าปทุมุตระเสด็จดับ ขันธปรินิพพานแล้วได้มีพระสถูปที่กว้างใหญ่ชนทั้งหลายบำรุงรักษาสิ่งของที่พึง ถวายพระสถูป ในห้องพระธาตุซึ่งประเสริฐที่สุด (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๖/๓๐๙)
- หोजิตรกรรม :** ศาลาหรืออาคารแสดงศิลปะประเภทหนึ่งในทัศนศิลป์เกี่ยวกับการเขียนภาพวาดภาพ , รูปภาพที่เขียนหรือวาดขึ้น ดังคำในภิกขุณีวิภังค์ว่า ธรรมผู้มีพระภาคพุทธเจ้าประทับ อยู่ ณ พระเชตะวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี ที่พระราช อุทยานของพระเจ้าปเสนทิโกศลมีการแสดงภาพจิตรกรรม ณ หोजิตรกรรม ครั้งนั้น คนทั้งหลายพากันไปดูหोजิตรกรรม แม้พวกภิกษุณีฉัพคัลยาก็ไปดูหोजิตรกรรม (วิ. ภิกขุณี.(ไทย) ๓/๙๗๙/๒๓๙,วิ.ป.(ไทย) ๘/๒๒๒/๒๔๔,๘/๒๓๕/๒๙๗)
- หอดฉัน :** อาคารที่สร้างขึ้นในวัด เป็นที่สำหรับพระภิกษุสามเณรฉันอาหารและทำวัตรสวด มนต์เป็นต้นดังคำในมหาวิภังค์ว่า ที่นั้นชายกรรมกรผู้ยากจนถวายภัตตาหารภิกษุ ทั้งหลายที่หอดฉันภิกษุทั้งหลายได้กล่าวอย่างนี้ว่า อุบาสก จงถวายแต่น้อยเถิด อุบาสก จงถวายแต่น้อยเถิด หรือดังคำในมหาปรินิพพานสูตรว่า เมื่อวัสสการพ ราชหมณ์มหาอำมาตย์แคว้นมคธจากไปไม่นาน พระผู้มีพระภาครับสั่งเรียกท่านพระ อานนท์มาตรัสว่า อานนท์ เธอจงไปนิมนต์ภิกษุที่เข้ามาพักอยู่ในกรุงราชคฤห์ทุกรูป ให้มาประชุมกันที่หอดฉัน (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๒๒๑/๓๘๐, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๓๖/ ๘๑,๑๐/๑๓๖/๘๒,๑๐/๑๘๓/๑๓๐,๑๐/๑๘๔/๑๓๐,ม.อ.(ไทย)๑๔/๑๕๓/๑๕๖,๑๔/ ๑๕๗/๒๓๓,๑๔/๒๗๖/๓๒๔,อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๔๘/๗๘,๒๑/๑๕๕/๒๙๒,อง.ฉก.ก. (ไทย) ๒๒/๑๗/๔๓๙)

หอนั่ง : อาคารที่สร้างขึ้นในวัด เป็นที่สำหรับพระภิกษุสามเณรทำกิจกรรมหรือเป็นที่สนทนาธรรมกัน หรือที่นั่งสำหรับพักร้อน ดังคำในพรหมชาลสูตรว่า ครั้นเวลาใกล้รุ่ง ภิกษุหลายรูปลุกขึ้นนั่งสนทนากันในหอนั่ง ว่า ท่านผู้มีอายุ น้าอัสจรรย์จริง ไม่เคยปรากฏพระผู้มีพระภาคผู้ทรงรู้ทรงเห็นเป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้นทรงทราบว่สัตว์มีอหยาศัยต่างกัน ดังที่สุปปียปริพาชกผู้นี้กล่าวติเตียนพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์หลายอย่าง ส่วนพรหมทัตมาณพผู้เป็นศิษย์ของเขากลับกล่าวยกย่องพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์หลายอย่าง ๙/๓/๒,๙/๔/๒,๙/๑๕๙/๕๑,๙/๑๖๐/๕๑,๑๐/๑/๑,๑๐/๒/๒,๑๐/๑๔/๗

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า หอนั่ง หมายถึงอาคารทรงกลม ใช้เป็นที่พักร้อน โดยปกติจะมีสระน้ำและสวนดอกไม้ล้อมรอบ (ที.สี.อ. (บาลี) ๓/๔๓)

หังสฆาตกภิกขุวัตถุ : เรื่องภิกษุฆ่าหงส์ พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่ภิกษุผู้ฆ่าหงส์ว่า บุคคลผู้สำรวมมือ สำรวมเท้า สำรวมวาจา สำรวมตน ยินดีธรรมภายใน มีจิตตั้งมั่น อยู่ผู้เดียว สันโดษ บัณฑิตทั้งหลายเรียกว่า ภิกษุ (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๓๖๒/๑๔๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สำรวมมือ หมายถึงไม่คะนองมือ หรือไม่ทำร้ายสัตว์ด้วยมือ แม่เท้า วาจา ก็มีนัยเดียวกันนี้ (ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๘/๕๐) คำว่า ยินดีธรรมภายใน หมายถึงยินดีในการเจริญกัมมัญฐาน คือ สมถกัมมัญฐานและวิปัสสนากัมมัญฐาน (ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๘/๕๐, ขุ.เถร.อ.(บาลี) ๑๐๓๕/๔๖๘)

หังสปราสาท : ๑.ชื่อปราสาทหลังหนึ่ง ในบรรดาปราสาท ๓ หลังของพระปุสสโพธิสัตว์ แห่งกรุงกาสี กะดังคำในปุสสพุทธวงศ์ว่า พระปุสสโพธิสัตว์ทรงครองฆราวาสอยู่ ๙,๐๐๐ ปีมีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลังคือครุฑปราสาท หังสปราสาทและสุวรรณดารปราสาท (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๕/๖๘๓)

๑.ชื่อปราสาทหลังหนึ่ง ในบรรดาปราสาท ๓ หลังของพระกัสสปโพธิสัตว์ แห่งกรุงพาราณสี ดังคำในกัสสปพุทธวงศ์ว่าพระกัสสปโพธิสัตว์ทรงครองฆราวาสอยู่ ๒,๐๐๐ ปี มีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลัง คือหังสปราสาท ยสปราสาท และสิริจันทปราสาท (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๓๔/๗๑๕)

หัตถกรรม : การทำด้วยฝีมือ, การช่าง ดังคำในอุปทานที่กล่าวไว้ว่า พระมหาวิระพระนามว่าปทุมุตตระ ผู้ทรงเป็นที่เคารพของสรรพสัตว์ ทรงทำอนุโมทนาแล้ว ตรัสพยากรณ์ว่า ‘เมื่อ ๑๐๐,๐๐๐ กัปล่วงไปแล้ว จักมีภัทธกับ บุรุษนี้มีความสุขในภพน้อยภพใหญ่แล้ว จักบรรลुพระโพธิญาณ บุรุษและสตรีที่ช่วยกันทำหัตถกรรมทั้งหมดจักมีพร้อมหน้ากันในอนาคตกาล (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๔๓/๕๒๕)

หัตถกุมาร : ชื่ออุบาสกคนหนึ่ง ชาวเมืองอาฬวี เคยสนทนาธรรมกับพระผู้มีพระภาค ดังคำในหัตถกสูตรว่า หัตถกุมารชาวกรุงอาฬวี เดินพักผ่อนอิริยาบถ ได้เห็นพระผู้มีพระภาคประทับนั่งบนที่ลาดไปไม้ในสี่สัปดาห์ใกล้ทางเดินของโค จึงเข้าไปเฝ้าถึงที่ประทับ ถวายอภิวาทแล้วนั่ง ณ ที่สมควร ได้ทูลถามเรื่องความสุขกับพระผู้มีพระภาค (อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๓๕/๑๘๙)

หัตถกคหบดีอุบาสก : ชื่ออุบาสกผู้เป็นอัครอุบาสกของพระพุทธเจ้านามว่าสมณโคตม ดังคำว่า จิตตคหบดีอุบาสกและหัตถกคหบดีอุบาสก ชาวเมืองอาฬวี จักเป็นอัครอุปัฏฐากนันทมารดาอุบาสิกาและอุตตราอุบาสิกาจักเป็นอัครอุปัฏฐายิกา พระโคตมผู้มียศพระองค์นั้นจักมีพระชนมายุประมาณ ๑๐๐ ปี (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๑/๖๖๓,๓๓/๑๑/๗๐๓,๓๓/๑๒/๖๖๓,๓๓/๑๓/๖๐๔,๓๓/๑๓/๖๑๕,๓๓/๑๓/๖๔๑,๓๓/๑๓/๖๕๘,๓๓/๑๓/๖๙๒,๓๓/๑๓/๗๐๘,๓๓/๑๓/๖๔๑,๓๓/๑๔/๖๒๐)

หัตถกเทพบุตร : ชื่อเทพบุตรองค์หนึ่งที่เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาค ณ เขตวันมหาวิหาร แล้วกล่าวสรรเสริญพระผู้มีพระภาค, เป็นเทพบุตรที่เป็นพรหม เกิดในพรหมโลกชั้นอวิหา ดังคำในหัตถกสูตรว่า หัตถกเทพบุตรเมื่อปฐมยามผ่านไปมีวรรณะงดงามยิ่งนัก เปล่งรัศมีให้สว่างทั่วพระเชตะวัน เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ คิดว่าจักยืนตรงพระพักตร์ของพระผู้มีพระภาค กลับทรุดลงนั่งตรงพระพักตร์ของพระผู้มีพระภาค ไม่สามารถยืนอยู่ได้ และในตอนท้ายสูตร สรุปเป็นคาถาไว้ว่า ความอิมในการเฝ้าพระผู้มีพระภาค (การฟังสัทธรรม) การบำรุงพระสงฆ์จักมีในกาลไหน ๆ เป็นแน่แท้ หัตถกอุบาสกยังศึกษาอริสัจอยู่ยินดีแล้วในการฟังสัทธรรมยังไม่อิมธรรม ๓ ประการก็ไปพรหมโลกชั้นอวิหาเสียแล้ว (อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๑๒๘/๓๗๖)

หัตถกวัตถุ : เรื่องหัตถกภิกษุ พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่พระหัตถกผู้พูดจาเหลวไหลและไม่มีวัตร พูดจาเหลวไหลและมีศีระโล้น ก็ไม่ชื่อว่าสมณะ ผู้เต็มไปด้วยความปรารถนา และความอยากได้ จะเป็นสมณะได้อย่างไร ส่วนผู้ใดระงับบาปน้อยใหญ่ลงได้โดยสิ้นเชิง และเพราะเหตุที่ระงับบาปทั้งหลายได้นี้เอง เขาจึงเรียกผู้นั้นว่าสมณะ (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๒๖๔/๑๑๔)

หัตถกศากยบุตร, ภิกษุ : ชื่อภิกษุรูปหนึ่ง เชี่ยวชาญด้านโถ้วาทะ ชาวกรุงสาวัตถี ดังคำในมหาวิงค์ที่ว่าพระหัตถกศากยบุตรเป็นนักโถ้วาทะเมื่อท่านเจรจากับพวกเดียรถีย์ ปฏิเสธแล้วรับแล้วปฏิเสธ เอาเรื่องหนึ่งมากล่าวกลบเกลื่อนอีกเรื่องหนึ่ง กล่าวเท็จทั้งที่รู้ชัดหมายแล้วทำให้ฉลาดเคลือบพวกเดียรถีย์จึงพากันตำหนิ ประณามโทษนะ (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๑/๑๘๕,๒/๑/๑๘๖,วิ.ป.(ไทย) ๘/๕๔/๔๖,๘/๕๔/๔๗)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า “เป็นนักโถ้วาทะ” ตามอธิบายแห่งอรรถกถาว่า “วาท์กริสสามิ”ติ เอวํ ปริวิตกุกิเตน วาเทเน พรวาที่สนตักํ ชิตโต ปกขิตโต, บหิตโต เบลิตโตติ อตโต วาทมหิ วา สเกน จิตเตนชิตโต, ยตฺร ยตฺร วาโท ตตฺร ตตฺเรว สนทิสฺสตีติปิ วาทกขิตโต ถูกวาเทที่กำหนดไว้ว่า เราจักโถ้วาทะเหวียงไป ไสไป ส่งไปยังสำนักปรวาที่ อีกประการหนึ่ง คือถูกจิตของตนส่งไปในสถานที่โถ้วาทะ คือในที่ใดๆมีการโถ้วาทะกัน ย่อมไปปรากฏตัวในที่นั้นๆ (วิ.อ. (บาลี) ๒/๑/๒๕๓)

หัตถกสูตร : มี ๓ สูตร แปลชื่อสูตรและเนื้อหาต่างกัน คือ

๑.หัตถกสูตร : พระสูตรว่าด้วยหัตถกกุมารทูลถามถึงความสุข หัตถกกุมารเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาค ณ สีสพวัน เขตกรุงอาฬวี ทูลถามว่า ในราตรีฤดูหนาว หิมะตกพื้นดินแต่กระแหว่ง ผ่ากาสาเยนและลมเวรัมภะ(ลมที่พัดมาจาก ๔ ทิศพร้อมๆกัน) ที่เยือกเย็นเช่นนี้ พระองค์ทรงอยู่สุขสบายดีหรือ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เราอยู่สุข

สบายดี เราเป็นหนึ่งในบรรดาคนที่อยู่เป็นสุขในโลก แล้วตรัสถามว่า คหบดีหรือบุตรคหบดีที่อยู่ในเรือนที่มั่งคั่งอย่างดี มีสิ่งอำนวยความสะดวกพร้อมทุกอย่าง มีคนปรนนิบัติที่ถูกต้อง เธอฟังเข้าใจว่า เขาฟังอยู่เป็นสุขหรือไม่ เมื่อฟังดำรัสถาม จึงกราบทูลว่า ฟังอยู่เป็นสุข เขาเป็นคนหนึ่งในบรรดาคนที่อยู่เป็นสุข จึงตรัสว่า คหบดีหรือบุตรคหบดีนั้นถูกความร่ำร้อนเพราะราคะโทสะและโมหะแผดเผา เขาฟังอยู่เป็นทุกข์แต่ราคะเป็นต้นนั้นตถาคตละได้เด็ดขาดแล้ว เราจึงอยู่เป็นสุข (อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๓๕/๑๘๙)

๒.หัตถกสูตร : พระสูตรว่าด้วยหัตถกเทพบุตร พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเชตวัน ตรัสถามหัตถกเทพบุตรผู้มาเฝ้าถึงที่ประทับว่า ธรรม ๓ คือ (๑) การเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาค (๒) การฟังพระสัทธรรม (๓) การบำรุงพระสงฆ์ ธรรม ๓ นี้เป็นธรรมประจำตัวของท่าน เมื่อครั้งยังเป็นมนุษย์ บัดนี้ยังมีอยู่ประจำตัวท่านหรือไม่ เมื่อเทพบุตรนั้นกราบทูลว่า ยังมีอยู่ และยังมีธรรมที่ไม่เคยมีประจำตัวเมื่อครั้งเป็นมนุษย์ มาบัดนี้กลับมีอยู่ประจำตัวข้าพระองค์ คือ มีหมู่เทพบุตรรายล้อมด้วยตั้งใจว่า จะฟังธรรมของท่านหัตถกเทพบุตร เหมือนพระผู้มีพระภาคประทับอยู่ มีภิกษุ ภิกษุณีรายล้อม เป็นต้น หัตถกเทพบุตรกราบทูลต่ออีกว่า ข้าพระองค์ ยังไม่อิมธรรม ๓ ก็ไปพรหมโลกชั้น อวิหาเสียแล้ว (อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๑๒๘/๓๗๖)

๒.หัตถกสูตร (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่นำอัครจรรย์ของหัตถกอุบาสก (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ อคคาฬเวเจตีย์ เขตกรุงอาฬวี ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า หัตถกอุบาสก(หมายถึงอุบาสกที่เป็นพระราชกุมารที่พระผู้มีพระภาคทรงรับจากมือของอาฬวกยักษ์ด้วยพระหัตถ์ทั้งสอง) ชาวเมืองอาฬวีมีธรรมที่นำอัครจรรย์ ๗ คือ (๑) มีศรัทธา (๒) มีศีล (๓) มีหิริ (๔) มีโอตตปยะ (๕) เป็นพหูสูต (๖) มีจาคะ (๗) มีปัญญา แล้วได้เสด็จจากพุทธรอาสน์เข้าไปสู่พระวิหาร เวลาเช้า ภิกษุรูปหนึ่งเข้าไปบิณฑบาตในนิเวศน์ของหัตถกอุบาสก ได้โอกาสจึงกล่าวกับคหบดีว่า พระผู้มีพระภาคทรงพยากรณ์ว่า ท่านมีธรรมที่นำอัครจรรย์ ๗ มีศรัทธาเป็นต้น หัตถกอุบาสกจึงเรียนถามว่า คุณหัตถกคนอื่นผู้มุ่งผ้าขาวที่พระผู้มีพระภาคทรงพยากรณ์ไว้เช่นนี้ไม่มีเลยหรือเมื่อได้รับคำตอบว่า ไม่มี จึงเรียนว่า ดิจริง คุณหัตถกมุ่งผ้าขาวที่พระผู้มีพระภาคทรงพยากรณ์ไว้ไม่มี ภิกษุรูปนั้นนำความนั้นไปกราบทูลทรงทราบ พระผู้มีพระภาค จึงตรัสว่า กุลบุตรนั้นเป็นผู้มักน้อย ไม่ปรารถนาให้ผู้อื่นรู้คุณธรรมที่มีอยู่ในตน ถ้าเช่นนั้น เธอจงทรงจำหัตถกอุบาสกชาวเมืองอาฬวีว่าเป็นผู้ประกอบด้วยธรรมที่นำอัครจรรย์นี้ ข้อที่ ๘ ว่าไม่ปรารถนาให้ผู้อื่นรู้คุณธรรมที่มีอยู่ในตนเพราะความเป็นผู้มักน้อย (อง.สตตก.(ไทย) ๒๓/๒๓/๒๖๔)

๓.หัตถกสูตร (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่นำอัครจรรย์ของหัตถกอุบาสก (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ อคคาฬเวเจตีย์ เขตกรุงอาฬวี ตรัสถามหัตถกอุบาสก ชาวเมืองอาฬวี(หมายถึงอุบาสกที่เป็นอริยสาวกชั้นโสดาบันสกทาคามีและอนาคามี) พร้อมกับบริวาร ๕๐๐ คน ที่เข้ามาเฝ้าว่า ท่านสงเคราะห์บริวารอย่างไร จึงมีบริวารมาก เมื่อทรงทราบว่า อุบาสกสงเคราะห์บริวารด้วยสังคหวัตถุ ๔ คือ (๑)

ทาน (๒) ปิยวาจา (๓) อุตถจริยา (๔) สมานัตตตา จึงตรัสอีกว่า ในอดีต ปัจจุบัน หรืออนาคต ใครก็ตามที่สังเคราะห์บริวารจำนวนมากได้ ก็ล้วนแต่สังเคราะห์ด้วยสังคหวัตถุ ๔ นี้ เมื่อหัตถกอุบาสกทูลลากลับไปแล้ว ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เธอทั้งหลายจงทรงจำหัตถกอุบาสกว่า มีธรรมที่น่าอัศจรรย์ ๘ คือ (๑) มีศรัทธา (๒) มีศีล (๓) มีหิริ (๔) มีโอตตปปะ (๕) เป็นพหูสูต (๖) มีจาคะ (๗) มีปัญญา (๘) มีความมักน้อย (อง.อภฺฐก.(ไทย) ๒๓/๒๔/๒๖๗)

หัตถกอุบาสก : อริยสาวกสำคัญท่านหนึ่งในฝ่ายอุบาสก เป็นอนาคามี ถือกันว่าเป็นอัครอุบาสก เนื่องจากเป็นผู้ที่พระพุทธเจ้าทรงยกย่องว่าเป็นตราชูของอุบาสกบริษัท (คู่กับจิตตคฤหบดี) ท่านเป็นเอตทัคคะในบรรดาอุบาสกที่สังเคราะห์บริษัทด้วยสังคหวัตถุ ๔ อริยสาวกท่านนี้มีตำนานประวัติตามที่อรรถกถาเล่าไว้ว่า เป็นโอรสของพระเจ้าอาฬวกะ ราชานแห่งแคว้นอาฬวีเมื่อประสูติ ได้นามว่า อาฬวกกุมาร ต่อมา ได้มีค่านำหน้านามเดิมเพิ่มขึ้นว่า “หัตถกะ” โดยมีความเป็นมาว่า แต่เดิมมา ก่อนอาฬวกกุมารประสูติ ตามปกติราชาอาฬวกะทรงนำกองทหารเสด็จออกปล้ำสัตว์เป็นประจำทุกสัปดาห์ เพื่อเป็นการห้ามปรามโจรผู้ร้าย และป้องกันอริราชศัตรู พร้อมทั้งซ่อมกำลังทัพไว้ครั้งหนึ่ง ทรงตั้งกติกากับเหล่าทหารว่าถ้าเนื้อวิ่งหนีออกไปทางข้างของผู้ใด ให้เป็นภาระของผู้นั้นที่จะไปจับเนื้อมาจำเพาะว่าเนื้อหนีออกไปทางข้างของพระองค์ จึงทรงไล่ตามเนื้อนั้นไปเป็นหนทาง ๓ โยชน์ จนเนื้อนั้นหมดแรงยืนนิ่งแช่น้ำอยู่ ก็ทรงจับมันฆ่าเสียได้แต่แม้การจะสำเร็จ ก็ทรงเหน็ดเหนื่อย จึงแวะเข้าไปประทับนั่งพักใต้ร่มไทรใหญ่ต้นหนึ่ง บัดนั้น เทวดาซึ่งสิงสถิตที่นั่น ก็เข้ามาจับพระหัตถ์ไว้ และบอกว่า ตนคืออาฬวกยักษ์ ได้รับพรจากท้าวมหาธาต (คือท้าวโลกบาล) ว่า สัตว์ใดก็ตามที่ลวงล่าเขตซึ่งเงาต้นไม้ในเวลากลางวันเข้าไป ให้จับกินได้ อาฬวกราชจึงจะต้องเป็นอาหารของตน พระราชาทรงหาทางรอด ในที่สุด อาฬวกยักษ์ยอมปล่อยโดยมีเงื่อนไขว่า อาฬวกราชจะทรงส่งมนุษย์ไปให้อาฬวกยักษ์กินพร้อมทั้งกับแกล้มวันละ ๑ คน ตอนแรกก็ส่งนักโทษประหารไปให้ ต่อมานักโทษหมด ต้องใช้วิธีล่อคนโดยให้เอาเงินหลวงไปทิ้งไว้ตามถนนหนทาง ใครหยิบหรือแม้แต่จับต้อง ก็ตั้งข้อหาแล้วจับตัวมาส่งให้อาฬวกยักษ์ พอคนรู้กันก็ไม่มีใครจับต้องเงินหลวงนั้น ในขั้นสุดท้าย เมื่อไม่มีคนที่จับได้ ก็วางกติกาให้จับเด็กที่นอนหงายส่งไป ทำให้แม่ลูกอ่อนและสตรีมีครรภ์พากันหนีไปอยู่ในต่างแคว้นจนเด็กโต จึงพากลับเข้ามา เวลาผ่านไป ในที่สุด หาเด็กไม่ได้ อาฬวกราชถึงกับต้องยอมให้ส่งโอรสคืออาฬวกกุมารส่งไปให้แก่อาฬวกยักษ์ ครั้งนั้นพระพุทธเจ้าทรงมองเห็นอุปนิสัยของอาฬวกกุมารที่จะบรรลุอนาคามีผล และของอาฬวกยักษ์ที่จะเป็นโสดาบันพร้อมทั้งประโยชน์ที่จะเกิดแก่มหาชนจึงเสด็จออกจากพระเชตวัน ทรงดำเนินด้วยพระบาทแต่ลำพังพระองค์เดียวผ่านหนทาง ๓๐ โยชน์ จนมาถึงที่อยู่ของอาฬวกยักษ์ และเสด็จเข้าไปประทับข้างในขณะที่ยาฬวกยักษ์ไม่อยู่เมื่อยักษ์กลับมาและขับไล่พระองค์ด้วยอาการหยาบคายและรุนแรงต่างๆ ก็ได้ทรงใช้วิธีอ่อนโยนและขันติธรรมเข้าตอบ จนอาฬวกยักษ์มีใจอ่อนโยนลงท้ายสุดเปลี่ยนเป็นถามปัญหา ซึ่งพระองค์ก็ทรงตอบตรงจุด ทำให้อาฬวกยักษ์เกิดความ

เข้าใจแจ่มแจ้งเห็นธรรมบรรลุโสดาปัตติผล การทรงผจญและสอนยักษ์ดำเนินไปตลอดคืนจนอาฬวกยักษ์บรรลุธรรมตอนรุ่งสว่าง ก็พ้อติราชบุรุษนำอาฬวกกุมารมาถึงเมื่ออาฬวกยักษ์ได้รับมอบอาฬวกกุมารมา ก็ถวายกุมารนั้นแด่พระพุทธเจ้า และพระพุทธเจ้าก็ทรงมอบอาฬวกกุมารคืนให้แก่พวกราชบุรุษที่นำมา พร้อมทั้งตรัสว่าให้พวกเขาเลี้ยงราชกุมารนั้นจนเติบโตแล้วจึงค่อยนำมาถวายแด่พระองค์ใหม่อีกและด้วยเหตุที่อาฬวกกุมารนั้นเหมือนเดินทาง ผ่านจากมือของราชบุรุษสู่มือยักษ์ จากมือยักษ์สู่พระหัตถ์ของพระพุทธเจ้า และจากพระหัตถ์ของพระพุทธเจ้า วนกลับสู่มือของราชบุรุษอีก อาฬวกกุมารก็จึงได้มีคำว่า “หัตถกะ” มานำหน้าชื่อ เป็นหัตถกะอาฬวกะ เหตุการณ์นี้เป็นเครื่องเชื่อมโยงให้หัตถกะอาฬวกะ เมื่อเจริญวัยขึ้นมา ก็ได้มาใกล้ชิดพระพุทธเจ้าและพระสงฆ์ และไม่ช้าไม่นานนัก ก็ได้บรรลุอนุภาคนิผลดังคำในเอกกนิบาต เอตทัคคะว่า หัตถกอุบาสกชาวกรุงอาฬวีเลิศกว่าอุบาสกสาวกทั้งหลายของเราผู้สังเคราะห์บริษัทด้วยสังคหวัตถุ ๔ หรือตั้งคำในหัตถกสูตรว่า อุบาสิกาผู้มีศรัทธา เมื่อจะวิงวอนบุตรคนเดียวซึ่งเป็นที่น่ารักน่าพอใจโดยถูกต้อง พึงวิงวอนว่า ‘ลูกเอ๋ย ขอพ่อจงเป็นเช่นจิตตคหบดีและหัตถกอาฬวกอุบาสกเถิด’ บรรดาอุบาสกสาวกของเราคือ จิตตคหบดีและหัตถกอาฬวกอุบาสก เป็นผู้ซึ่งได้วัดได้(นางพึงวิงวอนอีกว่า) ถ้าพ่อออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต ก็ขอให้เป็นเช่นพระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะเถิด (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๗๒/๒๗๗, อัง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๒๕๑/๓๑, อัง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๑๓๓/๑๑๗, อัง.ติก.(ไทย) ๒๐/๑๒๘/๓๗๗, อัง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๗๖/๒๔๘, อัง.อภุฏก.(ไทย) ๒๓/๒๓/๒๖๔, ๒๓/๒๔/๖๗๒, ชุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๐/๖๘๒, ๓๓/๑๑/๖๗๒, ๓๓/๑๔/๖๗๗) ; ดู ตุลา, เอตทัคคะ

หัตถบาส :

บ่วงมือ คือที่ใกล้ตัวชั่วคราวหนึ่ง(นั่งตัวตรง) เหยียดแขนออกไปจับตัวอีกคนหนึ่งได้ อรรถกถา (เช่น วินย.อ.๒/๔๐๔)อธิบายว่า เท่ากับช่วงสองศอกคืบ (๒ศอก ๑ คืบ หรือ ๒ ศอกครึ่ง) วัดจากส่วนสุดด้านหลังของผู้เหยียดมือออกไป(เช่นถ้ายืน วัดจากสันเท้า, ถ้านั่ง วัดจากสุดหลังอวัยวะที่นั่ง, ถ้านอน วัดจากสุดข้างด้านที่นอน) ถึงส่วนสุดด้านใกล้แห่งกายของอีกคนหนึ่งนั้น (ไม่นับมือที่เหยียดออกมา), โดยนัยนี้ ตามพระมติที่ทรงไว้ในวินัยมุข เล่ม ๑ และ ๒ สรุปได้ว่า ให้ห่างกันไม่เกิน ๑ ศอก คือมีช่องว่างระหว่างกันไม่เกิน ๑ ศอก ดังคำในมหาวิงค์กว่า ที่ชื่อว่า หมู่บ้านมีอุปจารแยกกัน๑ คือ หมู่บ้านของตระกูลหนึ่งไม่มีรั้วล้อม ภิกษุต้องอยู่ในเรือนที่ตนเก็บจีวรไว้หรือไม่ละหัตถบาส (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๔๗๘/๑๔, วิ.ป.(ไทย) ๘/๑๗๒/๑๕๒, ๘/๒๓๑/๒๙๐, ๘/๔๒๘/๖๑๑)

หัตถปาโทปมสูตร : พระสูตรว่าด้วยอุปมาด้วยมือและเท้า มี ๒ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

๑.หัตถปาโทปมสูตร (ปฐม) (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เมื่อมีมือทั้ง ๒ จึงมีการจับและการวาง เมื่อมีเท้าทั้ง ๒ จึงมีการก้าวไปและการถอยกลับ เมื่อมีข้อทั้งหลาย จึงมีการคู้เข้าและการเหยียดออก เมื่อมีท้อง จึงมีความหิวและความกระหาย เหมือนเมื่อมีอายตนะภายใน ๖ สุขและทุกข์ในภายในเพราะสัมผัส ๖ เป็นปัจจัยจึงเกิดขึ้น แต่เมื่อไม่มีมือทั้ง ๒ เป็น

ต้น การจับและการวางเป็นต้นก็ไม่ปรากฏ เหมือนเมื่อไม่เมื่ออายตนะภายใน ๖ สุข และทุกขีในภายในเพราะสัมผัส ๖ เป็นปัจจัย ย่อมไม่เกิดขึ้น (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๒๓๖/๒๓๓)

๒.หัตถปาโทปมสูตร (ทุติย) (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายโดยนัยแห่งปฐมหัตถปาโทปมสูตรในวรรคนี้ (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๒๓๗/๒๓๔)

หัตถปตปาภทิกาวิมาน : วิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงผู้ถวายเตาผิง เป็นวิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงผู้ถวายเตาผิงแต่ภิกษุผู้กำลังเที่ยวบิณฑบาต (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๔๗๗-๔๘๔/๖๔)

หัตถาจริยบุพพภิกขุวัตถุ : เรื่องภิกษุผู้เคยเป็นนายควาญช้าง พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่ภิกษุผู้เคยเป็นนายควาญช้างว่า แท้จริง บุคคลไม่สามารถไปสู่ทิศที่ยังไม่เคยไปด้วยยานเหล่านี้ แต่บุคคลผู้ฝึกตนได้แล้ว สามารถไปสู่ทิศที่ไม่เคยไป ด้วยตนที่ฝึกแล้ว ที่ฝึกดีแล้ว (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๓๒๓/๑๓๔)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ทิศที่ยังไม่เคยไป หมายถึงนิพพาน (ขุ.ธ.อ. (บาลีป ๗/๑๒๖) คำว่า ที่ชื่อว่า ฝึกแล้ว เพราะฝึกอินทรีย์ได้ในเบื้องต้น ที่ชื่อว่า ฝึกดีแล้ว เพราะอบรมตนได้ด้วยอริยมรรค (ขุ.ธ.อ. (บาลีป ๗/๑๒๖)

หัตถาจารย์ : ผู้ฝึกช้าง, หมอช้าง, ควาญช้าง ดังคำในมหาวรรคว่า ที่ฆาตุกุมารเสด็จหลบเข้าป่า ทรงกันแสงด้วยความโศกเศร้าพระทัยทรงขับน้ำพระเนตรแล้วเสด็จเข้ากรุงพาราณสีถึงโรงช้างใกล้พระบรมมหาราชวัง ตรัสแก่นายหัตถาจารย์ดังนี้ว่า ท่านอาจารย์ ผมอยากเรียนศิลปวิทยา นายหัตถาจารย์ตอบว่า ถ้าอย่างนั้น เชิญพ่อหนุ่มมาเรียนเถิด (วิ.ม.(ไทย) ๕/๔๖๑/๓๔๙)

หัตถาภรณ์ : สร้อยมือ ดังคำในจันทรกุมารชาดกที่ (พระมารดาตรัสกับจันทรกุมารว่า) เชิญเถิด ลูกโคดม เจ้าจงรัดเมล็ดด้วยใบบัว จงประดับดอกไม้อันแซมด้วยกลีบจำปา นี่เป็นปกติของเจ้าที่มีมาเก่าก่อน เชิญเถิด เจ้าจงนุ่งผ้าของชาวแคว้นกาสิเป็นครั้งสุดท้าย ซึ่งเป็นผ้าเนื้อละเอียด อ่อนนุ่ม เจ้านุ่งผ้ากาสิที่สตรีนัดแล้วย่อมงามในราชบริษัท เชิญเจ้าประดับหัตถาภรณ์อันเป็นเครื่องประดับทองคำฝังแก้วมุกดาและแก้วมณีเจ้าประดับหัตถาภรณ์นั้นแล้วย่อมงามในราชบริษัท (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๑๑๒/๓๕๖)

หัตถาโรหุตตเถรคาถา : ภาชิตของพระหัตถาโรหุตรเถระ, คาถาของพระหัตถาโรหุตรเถระ ท่านพระหัตถาโรหุตรเถระกล่าวไว้ว่า แต่ก่อนจิตนี้ได้ท่องเที่ยวไปในอารมณ์ต่าง ๆ ตามความปรารถนา ตามความต้องการ ตามความสบาย วันนี้ เราจะข่มจิตนั้นโดยอุบายอันแยบยล เหมือนควาญช้างปราบพยศช้างตกมัน (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๗๗/๓๓๑)

หัตถาโรหุตตร : พระสูตรว่าด้วยผู้ใหญ่บ้านชื่อหัตถาโรหะ ผู้ใหญ่บ้านชื่อหัตถาโรหะเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคผู้ประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันแล้วทูลถามถึง ๒ ครั้งว่า คำของพวกนายทหารช้างผู้เคยเป็นอาจารย์และปาจารย์ที่กล่าวว่า ทหารช้างผู้ต่อสู้พยายามในการสงคราม ทหารช้างพวกอื่นสังหารทหารช้างผู้ต่อสู้พยายามนั้นให้ถึงความตาย หลังจากตายแล้วจะเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับเหล่าเทวดาชื่อสรชิต ในข้อนี้พระผู้มี

พระภาคตรัสอย่างไร ซึ่งพระผู้มีพระภาคก็ได้ตรัสตอบโดนนัยแห่งโยธาชีวิสูตรใน
วรรคนี้ (ส.สพ.ไทย) ๑๘/๓๕๖/๓๙๙)

หัตถาโรหะ, ผู้ใหญ่บ้าน : ชื่อผู้ใหญ่บ้านคนหนึ่ง ชาวกรุงสาวตถิ ได้เคยสนทนาธรรมกับพระผู้มีพระ
ภาค ภายหลังแสดงตนเป็นอุบาสก ดังคำว่า ผู้ใหญ่บ้านชื่อหัตถาโรหะเข้าไปเฝ้าพระผู้
มีพระภาคถึงที่ประทับ ฯลฯ ขอพระผู้มีพระภาคจงทรงจำข้าพระองค์ว่าเป็นอุบาสก
ผู้ถึงสรณะตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไปจนตลอดชีวิต (ส.สพ.ไทย) ๑๘/๓๕๖/๓๙๙)

หัตถิกวิสสุตตร : พระสูตรว่าด้วยสัตว์ที่เวียนชาติจากการรับข้าง โค ม้า ๆ พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุ
ทั้งหลายว่า เพราะไม่ได้เห็นอริยสัจ ๔ สัตว์ที่เวียนชาติจากการรับข้าง โค ม้า ๆ จึงมี
จำนวนน้อยกว่าสัตว์ที่ไม่เวียนชาติจากการรับข้าง โค ม้า ๆ เหมือนแผ่นดินใหญ่มากกว่า
ฝุ่นที่เราใช้ปลายเล็บขูดขึ้นมา(ส.ม.ไทย) ๑๙/๑๑๖๐/๖๔๙)

หัตถิกาม : ชื่อหมู่บ้านแห่งหนึ่ง แคว้นวัชชี เป็นที่อยู่ของอุคคหบดี ดังคำในวัชชีสูตรว่า สมัย
หนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ หัตถิกาม แคว้นวัชชีครั้งนั้นอุคคหบดี
ชาวบ้านหัตถิกามเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับเพื่อสนทนาธรรมกับพระผู้มี
พระภาคในเรื่องเหตุเป็นปัจจัยให้สัตว์บางพวกในโลกนี้ไม่ปรินิพพานในปัจจุบัน
(ส.สพ.ไทย) ๑๘/๑๒๕/๑๕๑)

หัตถิกายกเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระหัตถิกายกเถระ มีเนื้อหาที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ใน
อดีตชาติกับที่ ๙๔ ท่านเคยถวายช้างประเสริฐควรเป็นพาหนะแด่พระพุทธเจ้าพระ
นามว่าสิทธัตถะ เพราะผลแห่งท่านนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในภพที่ ๗๘ ท่านได้เกิด
เป็นพระเจ้าจักรพรรดิถึง ๑๖ ชาติ ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุประอรหัตพร้อมด้วยคุณ
วิเศษ (ขุ.อป.ไทย) ๓๒/๑/๓๗๙)

หัตถินินคร : ชื่อเมืองที่เคยเป็นที่อยู่ของเสริณีเปรต ผู้ซึ่งมาในร่างเปรตแล้วพูดกับอุบาสกคนหนึ่ง
เพื่อให้เดินทางไปเมืองหัตถินินครเพื่อบอกที่ซ่อนทรัพย์และให้มารดาของนางทำ
อุทิศให้ ดังคำที่นางเปรตกล่าวว่า ท่านไปถึงหัตถินินครแล้วช่วยบอกมารดาของดิฉัน
ว่า เราเห็นธิดาของท่านตกยาก เกิดในยมโลก เพราะทำกรรมชั่วไว้ เขาจึงตายไป
เกิดยังเปตโลก อุบาสกนั้นรับคำของนางว่า สาธุ แล้วไปถึงหัตถินินคร ได้บอก
มารดาของนางว่า ฉันเห็นธิดาของเธอตกยาก เกิดในยมโลก เพราะทำชั่วไว้ นางจึง
ตายไปเกิดยังเปตโลก (ขุ.เปต.ไทย) ๒๖/๔๗๐/๒๔๒)

หัตถิบาล : ชื่อพระกุมารของเมืองแห่งหนึ่ง มีปรากฏในหัตถิบาลชาดก ดังคำที่ (ต่อมาพระราช
บิดาเมื่อทรงพร่ำสอนพระกุมารตามอัยยาศัย จึงตรัสว่า หัตถิบาลลูกรัก เจ้าจงเล่า
เรียนวิทยาแสวงหาทรัพย์ ปลุกฝังบุตรธิดาให้ดำรงอยู่ในเหย้าเรือน แล้วจงเสวยคัน
ธารมณั รสารมณั และวัตถุงาม๑ทั้งปวงเกิด เป็นนักบวชได้ในเวลาแก่ เป็นการดี
พระอริยะสรรเสริญผู้บวชนั้นว่าเป็นมุณี (ขุ.ชา.วิสตี.ไทย) ๒๗/๓๔๐/๕๒๙)

หัตถิบาลชาดก : ชาดกว่าด้วยหัตถิบาลกุมาร มีเนื้อหาอธิบายไว้ว่า พระเจ้าเอสுகารี เสวยราชสมบัติ
ในเมืองพาราณสี มีตั้งพระสหายรักเป็นปุโรหิต ทั้งสองคนไม่มีบุตรจึงตกลงกันว่าถ้า
ใครมีบุตร จักให้ผู้นั้น จะทำอย่างไร หัตถิบาลกุมารโพธิสัตว์เป็นบุตรของปุโรหิต
เพราะบิดากลับจะออกบวชตั้งแต่วัยหนุ่มจึงให้คนเลี้ยงข้างเลี้ยงไว้ แม้น้องชายทั้ง ๓

คนก็เช่นกัน คนหนึ่งชื่อ อัสสพาลกุมาร เพราะคนเลี้ยงม้ารับเลี้ยงไว้ คนหนึ่งชื่อ โคปาลกุมาร เพราะคนเลี้ยงโครับเลี้ยงไว้ คนหนึ่งชื่อ อชปาลกุมาร เพราะคนเลี้ยงแพะเลี้ยงไว้ และได้ขับไล่คนกวขออกจากแคว้นแคว้นทั้งหมด เมื่อไม่มีใครอบรมสั่งสอนกุมารเหล่านั้นก็ความหยาบช้ำมากยิ่งขึ้น ท่านพาวบรวารของตน ๆ ออกบวชได้เป็นบริษัทหมู่ใหญ่บำเพ็ญสมณธรรม เพราะไม่ประมาทต่อชีวิต (ขุ.ชา.วิสติ.(ไทย) ๒๗/๓๓๗/๕๒๘)

หัตถิปาละ, ครู, เจ้าลัทธิ : ชื่อเจ้าเจ้าลัทธิผู้ปราศจากความกำหนัดในกามทั้งหลาย มีสาวกหลายร้อยคน ได้แสดงธรรมแก่สาวกทั้งหลายเพื่อความเป็นผู้เกิดในพรหมโลก, เป็น ๑ ในบรรดาเจ้าลัทธิ ๗ คนในอดีต ดังคำในธัมมิกสูตรและสุนตตสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เรื่องเคยมีมาแล้ว มีครูชื่อสุนตตะ ฯลฯ เรื่องเคยมีมาแล้ว มีครูชื่อมุคปิกกะ ฯลฯ เรื่องเคยมีมาแล้ว มีครูชื่ออรณมิ ฯลฯ เรื่องเคยมีมาแล้ว มีครูชื่อกุกทาละ ฯลฯ เรื่องเคยมีมาแล้ว มีครูชื่อหัตถิปาละ ฯลฯ เรื่องเคยมีมาแล้ว มีครูชื่อโชติปาละ ฯลฯ เรื่องเคยมีมาแล้วมีครูชื่ออระกะเป็นเจ้าลัทธิผู้ปราศจากความกำหนัดในกามทั้งหลาย มีสาวกหลายร้อยคน ได้แสดงธรรมแก่สาวกทั้งหลายเพื่อความเป็นผู้เกิดในพรหมโลก (อง.ฉกก.(ไทย) ๒๒/๕๔/๕๒๙,อง.สตุตท.(ไทย) ๒๓/๗๓/๑๖๖)

หัตถิยะ, พระเจ้าจักรพรรดิ : ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระปัญญาหัตถิยะเถระ ดังคำในปัญญาหัตถิยะราพทานที่ท่านพระเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนสรุปความได้ว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่าสุเมธะ ผู้มีจักขุทอดลง ตรัสพอประมาณ มีสติทรงสำรวมอินทรีย์ เสด็จไปในระหว่างร้านตลาด ชนทั้งหลายได้ใช้ดอกบัว ๕ กำทำเป็นพวงมาลัยให้แก่ข้าพเจ้า ข้าพเจ้าเลื่อมใสจึงได้ใช้ดอกบัวนั้นบูชาพระพุทธเจ้าด้วยมือของตนในกัปที่ ๓๐,๐๐๐ (นับจากกัปนี้ไป) ข้าพเจ้าได้ใช้ดอกไม้บูชาไว้ จึงไม่รู้จักทุกข์เลย นี่เป็นผลแห่งการบูชาพระพุทธเจ้า ในกัปที่ ๒,๐๐๐ นับจากกัปนี้ไป ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๕ ชาติ มีพระนามว่าหัตถิยะ มีพละทานมาก (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๘๐/๑๗๘)

หัตถิสารีบุตร, พระ : ชื่อพระภิกษุรูปหนึ่ง ชาวกรุงสาวัตถี เป็นบุตรนายความช่าง เป็นสหายของโปฏฐปาทปริพาชก บวชๆ สึกๆ จนครบ ๗ ครั้ง ภายหลังได้เป็นพระอรหันต์ ดังคำว่า จิตตะ หัตถิสารีบุตร ได้บรรพชาอุปสมบทในสำนักของพระผู้มีพระภาคแล้วแลเมื่อท่านหัตถิสารีบุตรได้บรรพชาอุปสมบทแล้วไม่นาน จากไปอยู่ผู้เดียว ไม่ประมาท มีความเพียร มุ่งมั่นพระนิพพานอยู่ ไม่นานนักทำให้แจ้งที่สุดแห่งพรหมจรรย์อันยอดเยี่ยมที่เหล่ากุลบุตรผู้ออกจากเรือนไปบวชเป็นบรรพชิตโดยชอบต้องการด้วยปัญญาอันยิ่งเอง เข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน รู้ชัดว่า ‘ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป’ จึงเป็นอันว่าท่านพระหัตถิสารีบุตรได้เป็นพระอรหันต์องค์หนึ่งในบรรดาพระอรหันต์ทั้งหลาย(ที.สี.(ไทย) ๙/๔๔๓/๑๙๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า จิตตะ หัตถิสาริบุตร เป็นบุตรนายความช่างกรุงสาวถี บวชๆ สึกๆ จนครบ ๗ ครั้งในตอนเกิดพระสูตรนี้ (ที.สี.อ.(บาลี) ๔๒๒/๓๑๓)

หัตถิสาริปุตตสูตร : พระสูตรว่าด้วยท่านพระจิตตหัตถิสาริบุตร พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ป่าอิสิปตมฤคทายวัน เขตกรุงพาราณสี สมัยนั้นภิกษุเถระกำลังสนทนาภิธรรมกันอยู่ พระจิตตหัตถิสาริบุตรได้พูดขึ้นในที่ประชุม พระมหาโกฏิเถระจึงเตือนท่านให้ไตร่ตรอง จนกว่าภิกษุเถระจะสนทนากันจบ ภิกษุผู้เป็นสหายของพระจิตตหัตถิสาริบุตรกล่าวได้ พระมหาโกฏิเถระจึงกล่าวว่า ผู้ไม่รู้อารมณ์ของผู้อื่นจะรู้พฤติกรรมของผู้อื่นได้ยาก แล้ว ยกบุคคล ๖ จำพวกขึ้นอธิบาย คือ (๑) ผู้สงบเสงี่ยม เรียบร้อยเมื่ออยู่กับพระศาสดา หรือเพื่อนพรหมจารี (๒) ผู้บรรลุปฐมฌาน (๓) ผู้บรรลุตติยฌาน (๔) ผู้บรรลุตติยฌาน (๕) ผู้บรรลุตตตฌาน (๖) ผู้บรรลุเจโตสมาธิที่ไม่มีนิमितเพราะไม่มนสิการถึงนิमितทั้งปวง ครั้นแล้วได้อธิบายพร้อมทั้งอุปมาว่า บุคคลทั้ง ๖ จำพวกนี้ ต่างยังมีความประพฤติ คือเมื่อไปคลุกคลีอยู่กับบุคคลอื่น คือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา พระราชา มหาอำมาตย์ของพระราชา เดียรถีย์ และสาวกของเดียรถีย์ ก็ปล่อยตัว ปล่อยใจ จนต้องลาสิกขามาเป็นคฤหัสถ์ จิตตหัตถิสาริบุตรได้ลาสิกขา ไม่นานนักก็กลับมาบวชใหม่ ตั้งใจบำเพ็ญเพียรแล้วได้บรรลุอรหัตผลในที่สุด (อง.ฉก.ก.(ไทย) ๒๒/๖๐/๕๕๔)

หัตถิคาม, หมูบ้าน : ชื่อหมู่บ้านแห่งหนึ่ง แคว้นวัชชี เป็นเส้นทางเสด็จของพระผู้มีพระภาคก่อนเสด็จดับขันธปรินิพพาน ดังคำในมหาปรินิพพานสูตรว่า พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ตามความพอพระทัยในภัณฑุคคามแล้ว รับสั่งเรียกท่านพระอานนท์มาตรัสว่า มาเถิด อานนท์ เราจะเข้าไปยังหัตถิคามกัน, หมูบ้านแห่งนี้เป็นที่เกิดของอุคคคหบดี ดังคำว่า อุคคคหบดีชาวหัตถิคามเล็กลงกว่าอุบาสกสาวกทั้งหลายของเรา ผู้อุปฐากพระสงฆ์ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๘๗/๑๓๔,อง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๒๕๔/๓๒) หรือดังคำว่า พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ บ้านหัตถิคาม แคว้นวัชชี ณ ที่นั้นแล พระผู้มีพระภาครับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลายมาตรัสว่าภิกษุทั้งหลายเธอทั้งหลายจงทรงจำอุคคคหบดี ชาวบ้านหัตถิคามว่าเป็นผู้ประกอบด้วยธรรมที่น่าอัศจรรย์ ไม่เคยปรากฏ ประการ (อง.อภ.ก.(ไทย) ๒๓/๒๒/๒๖๐)

หัวเงื่อนคือทิวฎี : ปมแห่งลัทธิหรือวาทะ ๖๒ หมายถึงต้นตอแห่งทิวฎี ๖๒ ดังคำในวาเสฏฐสูตรที่ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เราเรียกผู้ตัดสังโยชน์ได้ทั้งหมด ไม่หวาดสะดุ้ง พ้นจากกิเลส เครื่องข้อง ปราศจากโยคะว่า เป็นพราหมณ์ เราเรียกผู้ตัดชะเนาะคือความโกรธ ตัดเชือกคือตัณหา ตัดหัวเงื่อนคือทิวฎี ๖๒ พร้อมทั้งสายโยงคืออนุสัยกิเลสได้ ถอดลิ้มสลักคืออวิชชา ตรัสรู้อริยสัจแล้วว่า เป็นพราหมณ์ (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๔๕๘/๕๗๓)

หัวใจ : ใจ, สิ่งที่มีหน้าที่รู้ รู้สึก นึก และคิด เป็นอวัยวะภายในสำหรับคัดเลือกให้หมุนเวียน เลี้ยงร่างกาย,เป็น ๑ ในอาการ ๓๒ ของร่างกาย ดังคำว่า ในร่างกายนี้มีผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ไต หัวใจ ตับ พังผืด ม้าม ปอดไส้ใหญ่ ไส้ น้อย อาหารใหม่ อาหารเก่า ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา เปลวมัน น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร และมันสมอง (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๔๙/๑๐๘,ม.ม.(ไทย)

- ๑๓/๑๑๔/๑๒๖,ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๕๔/๑๙๘,ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๑๒๗/๑๕๓,ส.ม.(ไทย) ๑๙/๘๓๒/๔๐๘,พ.อ.(ไทย) ๒๕/๓/๔, พ.ป.(ไทย) ๓๑/๔/๑๒,๓๑/๑๒๓/๑๕๐)
- ทางเสื่อ :** เครื่องถือท้ายเรือ ดังคำในสาปหสูตรว่า บุรุษใครจะข้ามแม่น้ำ ฟิงถือฝั่งอันคมเข้าไปสู่ป่า เขาพบต้นรังใหญ่ในป่านั้น ลำต้นตรง ยังเป็นไม้อ่อน ไม่มีที่ตำหนิ เขาฟิงตัดที่โคน ตัดที่ปลายครั้นแล้วลิดกิ่งและใบเรียบริ้วดี ถากด้วยฝั้ง เกลาด้วยมีดขีดแต่งด้วยสิ่ว ทำภายในให้เรียบริ้ว ขุดเป็นร่อง ขัดด้วยลูกหิน ทำให้เป็นเรือติดกรรเชียงและทางเสื่อแล้วปล่อยลงแม่น้ำ (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๙๖/๒๙๘)
- หาได้ยากในโลก :** ไม่ใช่จะไม่มี แต่มีน้อย เพราะเวลานานจึงเกิด หมายถึงความปรากฏแห่งบุคคลผู้เป็นเอกคือพระพุทธเจ้า ดังคำในเสลสูตรว่า ครั้งนั้นเสลพราหมณ์ได้คิดว่า แม้แต่เสียงประกาศว่าพุทธะนี้แลก็หาได้ยากในโลก หรือดังคำว่า ความปรากฏแห่งบุคคลผู้เป็นเอกหาได้ยากในโลก บุคคลผู้เป็นเอกคือใคร คือ พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ความปรากฏแห่งบุคคลผู้เป็นเอก นี้แลหาได้ยากในโลก,ในทุกนิบาตกล่าวไว้ว่า บุคคล ๒ จำพวกนี้หาได้ยากในโลก๑. บุพพการี (ผู้ทำอุปกัระก่อน) ๒. กตัญญูกตเวที (ผู้รู้อุปกัระที่เขาทำแล้วและตอบแทน),ในอภิญญาสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า คหบดี ธรรม ๕ ประการนี้แล(อายุ วรรณะ สุข ยส และสวรรณ) ที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ หาได้ยากในโลก (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๙๘/๔๙๓,อง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๑๗๑/๒๓, ๒๐/๑๒๐/๑๑๔,อง.ปณจก.(ไทย) ๒๒/๔๓/๖๗,๒๒/๕๙/๑๐๘,๒๒/๖๐/๑๐๙)
- หानภาคินิปัญญา :** สัจญามนสิการที่สหระคตด้วยกามครอบงำโยคาวจรบุคคลผู้ได้ปฐมฌานชื่อว่าหานภาคินิปัญญา สัจญามนสิการที่สหระคตด้วยวิตกครอบงำโยคาวจรบุคคลผู้ได้ทุติยฌาน...จนถึง อากิญจัญญายตนะ ชื่อว่าหานภาคินิปัญญา,เป็น ๑ ในปัญญา ๔ คือหานภาคินิปัญญา ฐิติภาคินิปัญญา วิเสสภาคินิปัญญา นิพเพธภาคินิปัญญา (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๗๙๙/๕๑๑)
- หานภาคียสมาธิ :** สมาธิฝ่ายเสื่อม เป็นข้อ ๑ ในธรรม ๔ ที่แห่งตลอดได้ยาก คือ ๑. หานภาคียสมาธิ (สมาธิฝ่ายเสื่อม) ๒. ฐิติภาคียสมาธิ(สมาธิฝ่ายดำรง) ๓.วิเสสภาคียสมาธิ(สมาธิฝ่ายวิเศษ) ๔. นิพเพธภาคียสมาธิ (สมาธิฝ่ายชำระกิเลส) (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๕๔/๓๗๗)
- หานภาคียสัจญญา :** สัจญญาฝ่ายเสื่อม, เป็นข้อ ๑ ในสัจญญา ๔ คือหานภาคียสัจญญา ฐิติภาคียสัจญญา วิเสสภาคียสัจญญา และนิพเพธภาคียสัจญญา ดังคำในนิพพานสูตรที่พระอานนท์ถาม ท่านพระสารีบุตรดังนี้ว่า ท่านสารีบุตร อะไรหนอเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้สัตว์ทั้งหลายในโลกนี้ไม่นิพพานในปัจจุบัน ท่านพระสารีบุตรตอบว่า ท่านอานนท์ สัตว์ทั้งหลายในโลกนี้ไม่ทราบชัดตามความเป็นจริงว่า ‘นี้เป็นหานภาคียสัจญญา (สัจญญาฝ่ายเสื่อม)’ ไม่ทราบชัดตามความเป็นจริงว่า ‘นี้เป็นฐิติภาคียสัจญญา (สัจญญาฝ่ายดำรง)’ ไม่ทราบชัดตามความเป็นจริงว่า ‘นี้เป็นวิเสสภาคียสัจญญา (สัจญญาฝ่ายวิเศษ)’ ไม่ทราบชัดตามความเป็นจริงว่า ‘นี้เป็นนิพเพธภาคียสัจญญา (สัจญญาฝ่ายชำระกิเลส)’ ท่านอานนท์นี้แลเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้สัตว์ทั้งหลายในโลกนี้ไม่นิพพานในปัจจุบัน (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๗๙/๒๕๒)

- หายนะ :** ความเสื่อม ดังคำในจุฬาลงคชาดกที่พระเจ้ากาลิงคะทรงกลัวต่อมรณภัย จึงดำดาบสว่าท่านผู้ประพฤติพรหมจรรย์ท่านได้กล่าวว่า ชัยชนะจะมีแก่พระเจ้ากาลิงคะ ผู้สามารถย่ำยีบุคคลที่ใครย่ำยีไม่ได้ ส่วนความปราชัย ความหายนะจะมีแก่พระเจ้าอัสสกะ คนชื่อย่อมไม่พุดเท็จ (ขุ.ชา.จตุกก.(ไทย) ๒๗/๒/๑๕๖)
- หารคชะ :** ชื่อเทพหมู่หนึ่งที่มาเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาค พร้อมภิกษุสงฆ์ ณ ป่ามทาววัน เขตกรุงกบิลพัสดุ์ มีปรากฏในมหาสมยสูตร ดังคำว่า เทพอีก (๑๐ หมู่) คือ สุกกะ กรุมหะ อรุณะ เวณสสะ โอทาทคัยหะผู้เป็นหัวหน้า วิจักขณะ สทามัตตะ หารคชะ มิสสกะ ผู้มียศ และปชุนนเทวราชผู้บันดาลฝนให้ตกทั่วทุกทิศก็มา (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๔๐/๒๖๙)
- หาริกะ:** ๑.ชื่อเพศฆาต กรุงราชคฤห์ ดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เปรตนั้นเคยเป็นเพศฆาตฆ่าโจรชื่อหาริกะในกรุงราชคฤห์ ฯลฯ (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๒๑๗/๓๑๐)
๒.ชื่อภูเขาสูงหนึ่งอยู่ไม่ไกลจากภูเขาหิมพานต์ ดังคำในนพาคาริกเถรอาปทาน ที่พระเถระกล่าวไว้ว่า ในที่ไม่ไกลภูเขาหิมพานต์ มีภูเขาสูงหนึ่งชื่อหาริกะ พระสยัมภูปัจเจกพุทธเจ้าพระนามว่านารทะ ประทับอยู่ที่โคนไม้ ในครั้งนั้น ข้าพเจ้าได้สร้างเรือนไม้ อ้อมงด้วยหญ้า แผ้วถางที่จึงกรมแล้ว ได้ถวายแด่พระสยัมภู.ในนพกุฎิกทายกเถรอาปทาน แม้พระนพกุฎิกทายกเถระ ก็กล่าวไว้ทำนองเดียวกัน (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๑/๕๒๕, ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๙๓/๑๘๐)
- หาริตเถรคาถา :** ภาษิตของพระหาริตเถระ ,คาถาของพระหาริตเถระ มี ๒ คาถา แต่เนื้อหาต่างกัน คือ
- ๑.หาริตเถรคาถา :** ภาษิตของพระหาริตเถระ ,คาถาของพระหาริตเถระ ท่านพระหาริตเถระกล่าวว่า หาริตะ เธอจงยกตนขึ้น เธอจงทำจิตให้ตรง เหมือนช่างศรดัดศรให้ตรง แล้วทำลายอวิชาเสีย (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๒๙/๓๑๓)
- ๒.หาริตเถรคาถา :** ภาษิตของพระหาริตเถระ,คาถาของพระหาริตเถระ ท่านพระหาริตเถระเมื่อจะพยากรณ์พระอรหันต์ จึงได้กล่าวว่า ผู้ต้องการจะทำกิจที่ควรทำก่อน ในภายหลัง ย่อมพลาดจากฐานะที่นำความสุขมาให้ และย่อมเดือดร้อนในภายหลัง บุคคลพึงพุดถึงสิ่งที่ตนทำได้ ไม่พึงพุดถึงสิ่งที่ตนทำไม่ได้ บัณฑิตย่อมรู้จักบุคคลผู้ไม่ทำ ดีแต่พุด นิพพานที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงแล้ว เป็นสุขดีหนอ ไม่มีความโศก ปราศจากกิเลสจตุลลิกะเป็นทีดับทุกขได้ (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๒๖๑/๓๘๑)
- หาริตะ :** ๑.ชื่อพรหมองค์หนึ่งในพรหมโลก มีบริวาร ๑,๐๐๐ องค์ ได้มาเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคพร้อมภิกษุสงฆ์ ณ ป่ามทาววัน เขตกรุงกบิลพัสดุ์ ดังคำว่า มหาพรหมชื่อหาริตะ มีบริวารห้อมล้อม มาอยู่ท่ามกลางพรหม ๑,๐๐๐ องค์นั้น (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๔๑/๒๗๑)
๒.ชื่อพระเถระรูปหนึ่งผู้เป็นอรหันต์ ดังคำภาษิตที่ท่านกล่าวไว้ว่า หาริตะ เธอจงยกตนขึ้น เธอจงทำจิตให้ตรง เหมือนช่างศรดัดศรให้ตรง แล้วทำลายอวิชาเสีย(ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๒๙/๓๑๓)

หาลิททกานิคหบดี : ชื่อคหบดีคนหนึ่ง แคว้นอวันตี เป็นผู้อุปฐากของพระมหากัจจายนเถระ ดังคำในหาลิททกานิสูตตราว่า สมัยหนึ่ง ท่านพระมหากัจจายนะอยู่ที่เรือนตระกูลใกล้ภูเขาสังปวัตตะแคว้นอวันตี ครั้งนั้นแล หาลิททกานิคหบดีเข้าไปหาท่านพระมหากัจจายนะถึงที่อยู่เพื่อสนทนาธรรมเกี่ยวกับธาตุต่างๆ ซึ่งมีปรากฏในมคังคิยปัญหา อันมาในอัฐกวรรค (ส.สพ.ไทย) ๑๘/๑๓๐/๑๕๗, ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๗๙/๒๓๓)

หาลิททกานิสูตตรา : พระสุตตราว่าด้วยหาลิททกานิคหบดี หาลิททกานิคหบดีเข้าไปหาท่านพระมหากัจจายนะผู้อยู่ ณ เรือนตระกูลใกล้ภูเขาสังปวัตตะ แคว้นอวันตีแล้วถามว่า ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า เพราะอาศัยธาตุ ผัสสะจึงเกิด เพราะอาศัยผัสสะ เวทนาจึงเกิด นี่เป็นอย่างไร

ท่านพระมหากัจจายนะตอบว่า ภิกษุเห็นรูปทางตา ฟังเสียงทางหูเป็นต้นแล้วรู้ชัดว่าอายตนะภายนอก ๖ นำพาใจ เพราะอาศัยวิญญาณ และผัสสะ ๖ ซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งสุขเวทนา สุขเวทนาจึงเกิด เพราะอาศัยวิญญาณ และผัสสะ ๖ ซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งทุกขเวทนา ทุกขเวทนาจึงเกิดและเพราะอาศัยวิญญาณ และผัสสะ ๖ ซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งอกุศลทุกขเวทนา อกุศลทุกขเวทนาจึงเกิด เพราะอาศัยธาตุ ผัสสะจึงเกิด เพราะอาศัยผัสสะ เวทนาจึงเกิดเป็นอย่างนี้แล(ส.สพ.ไทย) ๑๘/๑๓๐/๑๕๗)

หาลสนกเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระหาลสนกเถระ มีเนื้อหาที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติที่ ๕๑ ท่านเห็นผ้าบังสุกุลของพระพุทธเจ้าพระนามว่าวิปัสสี จึงได้เปล่งวาจาสรรเสริญด้วยเสียงอันดัง เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่รู้จักทุกขคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๓/๔๘๕)

หาลปัญหา : ปัญหาร่าเริง ดังคำในปฐมสมณานิสกกสูตร ที่กล่าวถึงบุคคลบางคน มีหาลปัญหา (ปัญหาร่าเริง) มีขวนปัญหา (ปัญหาเล่นไป) และถึงพร้อมด้วยวิมุตติ เขาทำให้แจ้งเจโตวิมุตติปัญหาวิมุตติอันไม่มีอาสวะเพราะอาสวะสิ้นไปด้วยปัญหาวินิจฉัยเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๒๐/๕๓๐, ๑๙/๑๐๒๑/๕๓๓)

หาลปัญหาสูตร : พระสุตตราว่าด้วยธรรมที่เป็นไปเพื่อควมามีปัญหาร่าเริง พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ธรรม ๔ มีสี่ปฐิสสังเสวะเป็นต้น ที่บุคคลเจริญ กระทำให้มากแล้วเป็นธรรมที่เป็นไปเพื่อควมามีปัญหาร่าเริง(ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๖๗/๕๘๑)

หาลังวาสมิได้ : ดังคำในปฐมปาราชิกว่า ก็ ภิกษุใดเสพเมถุนธรรม ภิกษุนั้นเป็นปาราชิก หาลังวาสมิได้, ในมหาวิภังค์ สิกขาบทวิภังค์อธิบายไว้ว่า คำว่า หาลังวาสมิได้ อธิบายว่า ที่ชื่อว่า หาลังวาส ได้แก่ กรรมที่ทำร่วมกันอุเทศที่สวดร่วมกัน ควมมีสิกขาเสมอกัน นี้ชื่อว่า หาลังวาส หาลังวาสนั้นไม่มีกับภิกษุรูปนั้น ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า หาลังวาสมิได้ (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๕๕/๔๓, ๑/๙๒/๘๒, ๑/๑๗๒/๑๔๒, ๑/๑๙๘/๑๘๕, วิ.ภิกขุ.(ไทย) ๓/๖๕๘/๗, ๓/๖๖๖/๑๒, ๓/๖๗๑/๑๘, ๓/๖๗๖/๒๓)

หีนยาน, หีนยาน : ชื่อนิกายพระพุทธศาสนาฝ่ายใต้ที่ถือกันในลังกา พม่า และ ไทยเป็นต้น, หีนยาน หรือ เถรวาท ก็ว่า “ยานเลว”, “ยานที่ด้อย” (คำเดิมในภาษาบาลีและสันสกฤตเป็น ‘หีนยาน’, ในภาษาไทย นิยมเขียน ‘หีนยาน’), เป็นคำที่นิกายพุทธศาสนาซึ่งเกิดภายหลัง เมื่อประมาณ พ.ศ.๕๐๐๖๐๐ คิดขึ้น โดยเรียกตนเองว่า *หายน*

(ยานพาหนะใหญ่มีคุณภาพดีที่จะช่วยขนพาสัตว์ออกไปจากสังสารวัฏได้มากมายและ
 อย่างได้ผลดี)แล้วเรียกพระพุทธศาสนาแบบอื่นที่มีอยู่ก่อนรวมกันไปว่า *หินยาน*
 (ยานพาหนะต่ำด้อยด้อยคุณภาพที่ขนพาสัตว์ออกไปจากสังสารวัฏได้น้อยและด้อย
 ผล), *พุทธศาสนาแบบเถรวาท* (อย่างที่ยึดมั่นนับถือกันอยู่ในไทย พม่า ลังกา เป็นต้น)
 ก็ถูกเรียกรวมไว้ในชื่อว่าเป็นนิกายหินยานด้วยปัจจุบัน *พุทธศาสนาหินยาน* ที่เป็น
 นิกายย่อยๆ ทั้งหลายได้สูญสิ้นไปหมด(ตัวอย่างนิกายย่อยหนึ่งของหินยาน ที่เคยเด่น
 ในอดีตบางสมัย คือ *สรวาสติวาท*หรือเรียกแบบบาลีว่า *สัพพัตถิกวาท* แต่ที่สูญไปนาน
 แล้ว) เหลือแต่เถรวาทอย่างเดียว เมื่อพูดถึงหินยานจึงหมายถึงเถรวาท จนคนทั่วไป
 มักเข้าใจว่าหินยานกับเถรวาทมีความหมายเป็นอันเดียวกันบางทีจึงถือว่าหินยานกับ
 เถรวาทเป็นคำที่ใช้แทนกันได้ แต่เมื่อคนรู้เข้าใจเรื่องราวดีขึ้น บัดนี้จึงนิยมเรียกว่า
*เถรวาท*ไม่เรียกว่า *หินยาน*เนื่องจากคำว่า “มหายาน” และ “หินยาน” เกิดขึ้นในยุคที่
 พุทธศาสนาแบบเดิมเลือนลางไปจากชมพูทวีป หลังพุทธกาลนานถึง ๕-๖ ศตวรรษ
 คำทั้งสองนี้จึงไม่มีในคัมภีร์บาลีแม้แต่รุ่นหลังในชั้นฎีกาและอนุฎีกา, ปัจจุบัน ขณะที่
 นิกายย่อยของหินยานหมดไป เหลือเพียงเถรวาทอย่างเดียว แต่มหายานกลับ
 แดกแยกเป็นนิกายย่อยเพิ่มขึ้นมากมาย บางนิกายย่อยถึงกับไม่ยอมรับที่ได้ถูกจัดเป็น
 มหายน แต่ถือตนว่าเป็นนิกายใหญ่อีกนิกายหนึ่งต่างหากคือ *พุทธศาสนาแบบทิเบต*
 ซึ่งเรียกตนว่าเป็น *วัชรยาน* และถือตนว่าประเสริฐเลิศกว่ามหายานถ้ายอมรับคำว่า
 มหายน และหินยานแล้วเทียบจำนวนรวมของศาสนิก ตามตัวเลขในปี ๒๕๔๘ ว่า มี
 พุทธศาสนิกชนทั่วโลก ๓๗๘ ล้านคน แบ่งเป็นมหายาน ๕๖% เป็นหินยาน
 ๓๘%(วัชรยานนับต่างหากจากมหายานเป็น๖%) แต่ถ้าเทียบระหว่างประธานิกาย
 ย่อยของสองยานนั้น (ไม่นับประเทศจีนแผ่นดินใหญ่ที่มีตัวเลขไม่ชัด) ปรากฏว่า เถรวาท
 เป็นนิกายที่ใหญ่มีผู้นับถือมากที่สุด; บางทีเรียกมหายานว่า *อูตร นิกาย* เพราะ
 มีศาสนิกส่วนใหญ่อยู่ในแถบเหนือของทวีปเอเชีย และเรียกหินยานว่า *ทักษิณนิกาย*
 เพราะมีศาสนิกส่วนใหญ่อยู่ในแถบใต้ของทวีปเอเชีย (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับ
 ประมวลศัพท์) ; ดู *เถรวาท*, เทียบ *มหายาน*

หิตสูตร :

มี ๔ สูตร แปลชื่อสูตรต่างกัน และเนื้อหาต่างกัน คือ

๑.หิตสูตร (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยภิกษุผู้ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูล (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระ
 ภาควรรัสว่า ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๕ คือ (๑) ศีล (๒) สมาธิ (๓) ปัญญา (๔)
 วิมุตติ (๕) วิมุตติญาณทัสสนะ แต่ไม่ชักชวนผู้อื่นให้ประกอบด้วยธรรม ๕ นี้ ชื่อว่า
 ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลตนเอง แต่ไม่ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลผู้อื่น (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๗/๒๑)

๒.หิตสูตร (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยภิกษุผู้ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูล (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระ
 ภาควรรัสว่า ภิกษุผู้ไม่ประกอบด้วยธรรม ๕ มีศีลเป็นต้น แต่ชักชวนผู้อื่นให้
 ประกอบด้วยธรรม ๕ นี้ ชื่อว่าปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลผู้อื่น แต่ไม่ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลตนเอง
 (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๘/๒๑)

๓.หิตสูตร (ตติย) : พระสูตรว่าด้วยภิกษุผู้ไม่ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูล (สูตรที่ ๓) พระผู้มี
 พระภาควรรัสว่า ภิกษุผู้ไม่ประกอบด้วยธรรม ๕ มีศีลเป็นต้น และไม่ชักชวนผู้อื่นให้

ประกอบด้วยธรรม ๕ นี้ ชื่อว่าไม่ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลตน และไม่ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลผู้อื่น (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๙/๒๒)

๔.หิตสูตร (จตุตถ) : พระสูตรว่าด้วยภิกษุผู้ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูล (สูตรที่ ๔) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๕ คือ (๑) ศีล (๒) สมาธิ (๓) ปัญญา (๔) วิมุตติ (๕) วิมุตติญาณทัสสนะ และชักชวนผู้อื่นให้ประกอบด้วยธรรม ๕ นี้ ชื่อว่าปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลตนเอง และปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลผู้อื่น (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๒๐/๒๓)

หิมพานต์, ภูเขา, หิมวันตบรรพต, เชิงเขา: มีหิมะ, ปกคลุมด้วยหิมะ, ชื่อภูเขาใหญ่ที่อยู่ทางทิศเหนือของประเทศอินเดีย บัดนี้เรียกภูเขาหิมาลัย, ชื่อป่าหนาวแถบเหนือของอินเดีย; ชื่อกัณฑ์ที่ ๒ แห่งเวสสันดรชาดก ป่าที่อยู่รอบบริเวณภูเขานี้ ก็เรียกกันว่า **ป่าหิมพานต์** ดังคำในมหาสมยสูตรว่า ยักษ์ ๖,๐๐๐ ตนอยู่ที่ภูเขาหิมพานต์ มีผิวพรรณหลายหลาก มีฤทธิ์ มีความรุ่งเรือง มีผิวพรรณงดงาม มียศ ต่างยินดีมุ่งมายังป่าที่ประชุมของภิกษุทั้งหลาย (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๓๔๕/๓๘๑, ที.สี.(ไทย) ๙/๒๖๗/๙๒, ๙/๒๖๗/๙๓, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๘/๒๑, ๑๐/๓๓๕/๒๖๓, ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๐๖/๑๑๗, ๑๕/๑๕๖/๑๙๙, ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๒๓๗/๓๒๙, อง.ฉก.(ไทย) ๒๒/๒๔/๔๕๕, อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๔๐/๖๒, ขุ.ชา.อสีติ.(ไทย) ๒๘/๒๘๙/๑๓๕); **หิมวันต์** ก็เรียก

หิมวันตสูตร : พระสูตรว่าด้วยขุนเขาหิมพานต์ มี ๒ สูตร มีความหมายสูตรเหมือนกัน แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

๑.หิมวันตสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุผู้อาศัยศีลแล้วเจริญโพชฌงค์ ๗ ย่อมถึงความเป็นใหญ่ไพศาล ในธรรมทั้งหลาย เหมือนนาคอาศัยขุนเขาหิมพานต์ หนอง บึง แม่น้ำน้อย แม่น้ำใหญ่ และมหาสมุทร จึงเจริญเติบโตได้ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๘๒/๑๐๙)

๒.หิมวันตสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้ภิกษุทำลายขุนเขาหิมพานต์ได้ ไม่จำต้องพูดถึงอวิชชาอันเลวทรามเลย มี ๖ คือ (๑) ความเป็นผู้ฉลาดในการเข้าสมาธิ(ฉลาดเลือกอาหารและฤดูที่เหมาะสมแก่การเจริญสมาธิ) (๒) ความเป็นผู้ฉลาดในการให้สมาธิตั้งอยู่ได้(สามารถรักษาสมาธิให้ดำรงอยู่ได้นาน) (๓) ความเป็นผู้ฉลาดในการออกจากสมาธิ(กำหนดเวลาที่จะออกจากสมาธิได้) (๔) ความเป็นผู้ฉลาดในความพร้อมแห่งสมาธิ(สามารถทำสมาธิจิตให้มีความร่าเริงได้) (๕) ความเป็นผู้ฉลาดในอารมณ์แห่งสมาธิ (๖) ความเป็นผู้ฉลาดในกัณนิหารแห่งสมาธิ(ฉลาดในการเจริญสมาธิในชั้นปฐมฌานเป็นต้นตามลำดับจนเกิดความชำนาญแล้วเข้าสมาธิชั้นสูงขึ้นไป)(อง.ฉก.(ไทย) ๒๒/๒๔/๔๕๕)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า **ฉลาดในอารมณ์แห่งสมาธิ** หมายถึงฉลาดในการเว้นธรรมที่ไม่เป็นอุปการะแก่สมาธิแล้วเลือกเจริญแต่ธรรมที่เป็นสัพบายะ และเป็นอุปการะโดยรู้ว่า นี่คือการมถที่เป็นนิमितสำหรับให้จิตกำหนด นี่คือการมถที่เป็นไตรลักษณ์ (อง.ฉก.อ.(บาลี) ๓/๒๔/๑๐๙)

หิมะ : ละอองน้ำในอากาศที่แปรสภาพเป็นของแข็งเพราะอุณหภูมิต่ำ ลักษณะฟูเป็นปุย ลอยลงมาจากท้องฟ้า; ความหนาว, ความเยือกเย็น; ฤดูหนาว ดังคำในมหาวรรคว่า

ชฎิลเหล่านั้นพากันด่าลงบ้าง ผุดขึ้นบ้างทั้งด่าทั้งผุดบ้างในแม่น้ำเนรัญชรา ในราตรีหิมันตฤคอุณหาวเย็นคราวหิมะตก อยู่ในระหว่างปลายเดือน ๓ กับต้นเดือน ๔ หรือตั้งคำในมหาสิหนาทสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เรานั้นเข้าอาศัยแนวป่ามากแล้วแห่งใดแห่งหนึ่งอยู่ที่ว่าน่ากลัวนั้นเพราะเป็นแนวป่าที่น่าสะพรึงกลัว ผู้ใดผู้หนึ่งซึ่งยังมีราคะเข้าไปยังแนวป่านั้น โดยมากย่อมขนพองสยองเกล้าเรานั้นอยู่ที่กลางแจ้งตลอดทั้งคืน ในราตรีที่หนาวเหน็บ ซึ่งอยู่ระหว่างเดือน ๓ ต่อเดือน ๔ เป็นช่วงเวลาที่หิมะตกเห็นปานนั้น(แต่) อยู่ในแนวป่าในเวลากลางวัน ในเดือนท้ายแห่งฤดูร้อน เราอยู่ที่แจ้งในเวลากลางวัน แต่อยู่ในแนวป่าในเวลากลางคืน หรือตั้งคำในหัตถกสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า อย่างนั้น กุมาร เราอยู่เป็นสุขดีและเราเป็นหนึ่งในบรรดาคนที่อยู่เป็นสุขในโลก หัตถกกุมารกราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ราตรีในฤดูหนาวตั้งอยู่ในระหว่าง เป็นสมัยที่หิมะตกพื้นดินแข็ง แต่กระแหง ที่ลาดไปไม่บางไปไม่ทั้งหลายอยู่ห่างกัน ผ่ากาสายะ(ผ้าย้อมน้ำฝาด)เย็น และลมเวรัมภะ ที่เยือกเย็นก็กำลังพัด” (วิ.ม.(ไทย) ๔/๔๙/๕๙, ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๑๕๗/๑๖๑,อง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๓๕/๑๘๙)

หิริญญวดี, แม่น้ำ : แม่น้ำสายสุดท้ายที่พระพุทธเจ้าเสด็จข้าม เมื่อเสด็จไปเมืองกุสินาราในวันที่จะปรินิพพาน สาละโนทยานของมัลลราชัตริย์ ที่พระพุทธเจ้าปรินิพพานอยู่ริมฝั่งแม่น้ำนี้, ปัจจุบันเรียกแม่น้ำคัมภักน้อย (Little Gandak) อยู่ห่างจากแม่น้ำคัมภักใหญ่ไปทางตะวันตกประมาณ ๑๓ กิโลเมตร และไหลลงไปบรรจบแม่น้ำสรภู,เป็นแม่น้ำสายสุดท้ายที่พระผู้มีพระภาคข้ามก่อนเสด็จดับขันธปรินิพพาน ตั้งคำในมหาปรินิพพานสูตรว่า พระผู้มีพระภาครับสั่งเรียกท่านพระอานนท์มาตรัสว่า มาเถิด อานนท์ เราจะข้ามไปยังฝั่งโน้นแห่งแม่น้ำหิริญญวดี ตรงสาละวันของพวกเจ้ามัลละอันเป็นทางเข้ากรุงกุสินารากัน ท่านพระอานนท์ทูลรับสนองพระดำรัสแล้วพระผู้มีพระภาคพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ เสด็จไปยังฝั่งโน้นแห่งแม่น้ำหิริญญวดีตรงสาละวันของพวกเจ้ามัลละ อันเป็นทางเข้ากรุงกุสินารา (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๙๘/๑๔๗)

หิริญเวตินคร : ชื่อเมืองของนาค หมายถึงภพเป็นที่อยู่ของพวกนาค เป็นเมืองนิรมิตล้วนแต่ทองคำ ตั้งคำในวิจรุชาดกว่า ภพนาคนั้นเขาเรียกว่า โภควะตินครบ้าง วาสนานครบ้าง หิริญเวตินครบ้างเป็นเมืองนิรมิตล้วนแต่ทองคำสำเร็จแก่พญานาคผู้สมบูรณ์ด้วยโภคทรัพย์ทุกอย่าง (ช.ช.ม.(ไทย) ๒๘/๑๓๗๐/๓๙๖)

หิริ : ความละอายแก่ใจ คือละอายต่อความชั่ว (ข้อ ๑ ในธรรมคัมภีร์โลก ๒ คือ ๑. หิริ (ความอายบาป) ๒. โอตตปปะ (ความกลัวบาป) , ข้อ ๓ ในอริยทรัพย์ ๗, ข้อ ๒ ในสัทธรรม ๗),ในธัมมสังคณีอธิบายความหมายไว้ว่า กิริยาที่ละอายต่อการประพฤติกุศลอันเป็นสิ่งที่ควรละอาย กิริยาที่ละอายต่อการประกอบสภาวะธรรมที่เป็นอกุศลซึ่งเป็นบาป นี้ชื่อว่าหิริ (วิ.ม.(ไทย) ๔/๘๔/๑๒๕, ๔/๘๕/๑๓๓, ๔/๑๐๓/๑๕๘, ๔/๑๐๓/๑๕๙, ๔/๑๐๔/๑๖๒,ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๓๘/๘๕,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๔/๒๕๓, ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๘๕/๗๗,๑๒/๘๗/๘๐,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๕/๒๘,ม.อ.(ไทย) ๑๔/๙๑/๑๐๕,อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๓๘/๓๔)

- หิริ, ยักร :** ชื่อยักรคนหนึ่ง ผู้เป็นบริวารของท้าวเวสสุวรรณ เป็นยักรระดับมหายักร, เป็น ๑ ในบรรดายักร ๔๑ ยักร ดังคำในอาถรรพณ์ยักรว่า ยักร มหายักร เสนาบดียักร มหาเสนาบดียักร คือใคร คือ อินทะ ๑ โสมะ ๑ วรุณะ ๑ ฯลฯ ยุคัณระ ๑ โคปาละ ๑ สุปปะระ ๑ หิริ ๑ เนตติ ๑ มันทิยะ ๑ ปัญจาลันทะ ๑ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๘๓/๒๓๑)
- หิริชาดก :** พระสูตรว่าด้วยความละเอียด มีเนื้อหาอธิบายไว้ว่า เศรษฐีโพธิสัตว์ชาวเมืองพาราณสี กล่าวติเตียนเศรษฐีสหายชาวชนบทที่ไม่มีความละเอียด ไม่ทำการต้อนรับสหายที่เดินทางจากเมืองหลวงไปเยี่ยมเยียนและไปค้าขายถึงถิ่นตน ปล่อยให้สหายขายสินค้าตามลำพัง ต่อมาเมื่อตนเองส่งคนของตนมาค้าขายในเมืองหลวง จึงไม่ได้รับการต้อนรับจากคนของท่านเศรษฐีในเมืองเช่นกัน ขากลับถูกพวกโจรปล้นกลางทาง ท่านเศรษฐีชาวเมืองทราบข่าวจึงพุดกับคนของตน บัณฑิตควรรู้จักบุคคลที่ไม่มีความละเอียดเกลียดชังความเป็นมิตร ถึงจะพุดว่า เราเป็นมิตรของท่าน แต่ไม่มีความเอื้อเฟื้อในการทำงานกันให้เหมาะสมกับคำพุดว่าเป็นมิตร คนเช่นนี้ไม่ใช่มิตร งานใดควรทำพุดถึงแต่งงานนั้นเถิด งานใดไม่ควรทำไม่พุดถึงงานนั้นเลย คนไม่ทำดีแต่พุดบัณฑิตย่อมรู้ทัน คนที่หวาดระแวงคอยจับผิดมิตรอยู่ตลอดเวลา คนเช่นนี้ไม่ใช่มิตร ส่วนคนที่ถูกเขายุยงให้แตกกันไม่ได้ ไม่มีความระแวงในมิตรคนใด คนอย่างนี้เรียกว่ามิตรแท้ เมื่อเห็นอันสงฆ์แห่งการคบมิตรอย่างนี้ คนจึงไม่ควรประมาทในการคบหามิตรที่จะนำความสุขมาให้ แต่ความสุขที่เกิดจากรสแห่งความสงบสงัดนั้น เป็นรสแห่งความมีปิติในธรรม ย่อมไม่มีความกระวนกระวาย ไม่มีบาป มีความสุขกว่า (ขุ.ชา.ปยุจก.(ไทย) ๒๗/๗๐/๒๑๒)
- หิริธนะ :** ทรัพย์คือหิริ,เป็นธรรมที่มีอุปการะมาก, เป็นข้อ ๓ ในธนะ ๗ คือ สัทธาธนะ (ทรัพย์คือศรัทธา) สีลธนะ (ทรัพย์คือศีล) หิริธนะ (ทรัพย์คือหิริ) โอตตปฺปนธนะ(ทรัพย์คือโอตตปฺปะ) สุตธนะ (ทรัพย์คือสุตะ) จาคธนะ (ทรัพย์คือจาคะ) ปัญญาธนะ(ทรัพย์คือปัญญา) ,ในติถตฺตสูตรอธิบายความหมายไว้ว่า หิริธนะ เป็นอย่างไร คืออริยสาวกในธรรมวินัยนี้เป็นผู้มีหิริ คือละเอียดต่อกายทุจริต วิจิทุจริต มโนทุจริต ละอายต่อการประกอบบาปอกุศลธรรมทั้งหลาย นี้เรียกว่าหิริธนะ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๒๒/๑๘๑,๑๑/๓๓๐/๓๓๑,๑๑/๓๕๗/๓๕๗,อง.สตุตทก.(ไทย) ๒๓/๕/๘,๒๓/๖/๙,๒๓/๗/๑๓)
- หิริพละ :** กำลังคือหิริ, เป็นข้อ ๓ ในพละ ๗ คือ ๑. สัทธาพละ (กำลังคือศรัทธา) ๒. วิริยพละ (กำลังคือวิริยะ) ๓. หิริพละ (กำลังคือหิริ) ๔. โอตตปฺปนพละ (กำลังคือโอตตปฺปะ) ๕. สติพละ (กำลังคือสติ) ๖.สมาธิพละ (กำลังคือสมาธิ) ๗.ปัญญาพละ(กำลังคือปัญญา) (ข้อ ๒ ในพละ ๕,เสขพละ ๕ คือ สัทธาพละ (กำลังคือศรัทธา) หิริพละ (กำลังคือหิริ) โอตตปฺปนพละ (กำลังคือโอตตปฺปะ) วิริยพละ (กำลังคือวิริยะ) ปัญญาพละ (กำลังคือปัญญา),ในวิถตฺตสูตรอธิบายความหมายไว้ว่า หิริพละ เป็นอย่างไร คืออริยสาวกในธรรมวินัยนี้เป็นผู้มีหิริ คือละเอียดต่อกายทุจริต วิจิทุจริตมโนทุจริต ละอายต่อการประกอบบาปอกุศลธรรมทั้งหลาย นี้เรียกว่า หิริพละ,ในธัมมสังคณี

อธิบายความหมายไว้ว่า กิริยาที่ละอายต่อการประพฤติดุจจริตอันเป็นสิ่งที่ควรละอาย กิริยาที่ละอายต่อการประกอบสภาวะธรรมที่เป็นอกุศลซึ่งเป็นบาป นี้ชื่อว่าหิริและ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๓๑/๓๓๕,อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๑๖๓/๒๒๘,อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๑/๒,๒๒/๒/๔,๒๒/๑๑/๑๕,๒๒/๒๐๔/๓๔๖,อง.สตตก.(ไทย) ๒๓/๓/๔,๒๓/๔/๕,ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๔๔/๕๑๔,อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๓๐/๓๒,๓๔/๑๐๑/๔๕,๓๔/๓๑๐/๙๖)

หิริโอตตปปะ : ความละอายชั่วกลัวบาป, ความละอายบาปและความเกรงกลัวบาป ดังคำในมหาอัสสปุรสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมที่ทำให้เป็นสมณะและเป็นพรหมณ์ เป็นอย่างไร คือเธอทั้งหลายควรสำเหนียกอย่างนี้ว่า เราทั้งหลายจักเป็นผู้มีหิริโอตตปปะ บางทีเธอทั้งหลายจะมีความคิดอย่างนี้ว่า เราทั้งหลายเป็นผู้มีหิริโอตตปปะแล้ว พอละด้วยกิจเพียงเท่านี้ เราทั้งหลายทำกิจเสร็จแล้ว ด้วยกิจเพียงเท่านี้ ประโยชน์จากความ เป็นสมณะ เราทั้งหลายก็ได้บรรลุแล้วโดยลำดับ กิจอะไร ๆ ที่ควรทำให้ยิ่งขึ้นไป มิได้มี,ในเถรคาถา พระผู้มีพระภาคเมื่อจะตรัสสอนพระโสณโปฏิริยบุตรเถระ จึงได้ตรัสว่าราตรีที่ประกอบด้วยฤกษ์มาลินีมิใช่เป็นราตรีที่จะหลีกก่อนราตรีเช่นนี้เป็น ราตรีที่ผู้รู้แจ้งปรารถนาแล้ว เพื่อประกอบความเพียรโดยแท้ พระโสณโปฏิริยเถระได้ ฟังพระดำรัสนั้นก็สลดใจกลับได้หิริโอตตปปะอธิษฐานอัปโลกาสักครุตั้งคฤณะทำการ เจริญวิปัสสนา ได้กล่าวว่า ถ้าช่างพึงเหยียบเราผู้ตกจากคอช่าง เราตายเสียใน สงครามประเสริฐกว่า แพ้แล้วเป็นอยู่จะประเสริฐอะไร(ม.ม.(ไทย)๑๒/๔๑๖/๔๕๒,ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๑๙๔/๓๖๖)

หิริคารวสูตร : พระสูตรว่าด้วยความเคารพในหิริ พระผู้มีพระภาคตรัสเล่ากับภิกษุทั้งหลายว่า มี เทวดาองค์หนึ่งมาเฝ้าแล้วกราบทูลว่า ธรรม ๗ ย่อมเป็นไปเพื่อความไม่เสื่อมแก่ภิกษุ คือ ความเป็นผู้มีความเคารพใน (๑) พระพุทธเจ้า (๒) พระธรรม (๓) พระสงฆ์ (๔) สิกขา(๕) สมาธิ (๖) หิริ (๗) โอตตปปะ แล้วตรัสว่า ภิกษุผู้มีธรรม ๗ นี้ เป็นผู้ไม่ควร เสื่อม ดำรงอยู่ใกล้นิพพาน (อง.สตตก.(ไทย) ๒๓/๓๓/๕๑)

หิริเทวีเทพธิดา :ชื่อเทพธิดาองค์หนึ่ง มีเรือนร่างประดุจหุ่นทองคำ ได้สนทนารวมกับโกสิยดาบส ทิศ ใต้ริมฝั่งแม่น้ำคงคา ช่างหิมวันตบรรพต , เป็นเทพกัญญา ๑ ในบรรดาเทพกัญญา ๔ องค์ คือ๑. เทพธิดาอาสา ๒. เทพธิดาสัทธา ๓. เทพธิดาสีรี ๔. เทพธิดาหิริที่ท้าว สักกะส่งอาหารทิพย์แก่โกสิยดาบส (ขุ.ชา.อสีติ.(ไทย) ๒๘/๒๕๙/๑๒๘,๒๘/๒๖๙/๑๓๐,๒๘/๒๗๑/๑๓๐,๒๘/๒๗๓/๑๓๐,๒๘/๒๘๐/๑๓๒,๒๘/๒๘๑/๑๓๒,๒๘/๒๘๔/๑๓๒,๒๘/๒๘๘/๑๓๓)

หิริโอตตปฐสูตร : พระสูตรว่าด้วยผลแห่งหิริและโอตตปปะ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เมื่อไม่มีหิริและ โอตตปปะ อินทรีย์สังวรย่อมมีเหตุถูกกำจัด เมื่อไม่มีอินทรีย์สังวร ศีลย่อมมีเหตุถูก กำจัด เมื่อไม่มีศีล สัมมาสมาธิย่อมมีเหตุถูกกำจัด เมื่อไม่มีสัมมาสมาธิ ยถาภูตญาณทัสสนะย่อมมีเหตุถูกกำจัด เมื่อไม่มียถาภูตญาณทัสสนะ นิพพิทาและ วิราคะย่อมมีเหตุถูกกำจัด เมื่อไม่มีนิพพิทาและวิราคะ วิมุตติญาณทัสสนะย่อมมีเหตุ ถูกกำจัด เปรียบเหมือนต้นไม้ที่มีกิ่งและใบวิบัติแล้ว สะเก็ด เปลือก กระจัง แม้แก่น ของต้นไม้ นั้นย่อมไม่ถึงความบริบูรณ์ แล้วตรัสอีกว่า เมื่อมีหิริและโอตตปปะ อินทรีย์

สังวรย่อมมีเหตุสมบูรณ์ เมื่อมีอินทริยสังวร ศีลย่อมมีเหตุสมบูรณ์ เมื่อมีศีล สัมมาสมาธิ ย่อมมีเหตุสมบูรณ์ เมื่อมีสัมมาสมาธิ ยถาภูตญาณทัสสนะย่อมมีเหตุสมบูรณ์ เมื่อมี ยถาภูตญาณทัสสนะ นิพพิทาและวิราคะย่อมมีเหตุสมบูรณ์ เมื่อมีนิพพิทาและวิราคะ วิมุตติญาณทัสสนะย่อมมีเหตุสมบูรณ์ เปรียบเหมือนกับไม้ที่มีกิ่งและใบสมบูรณ์ สะเก็ด เปลือก กระพี้ แม้แก่นของต้นไม้ นั้นย่อมถึงความสมบูรณ์ (อง.สตตค.(ไทย) ๒๓/๖๕/ ๑๓๑)

หินธาตุ : ธาตุอย่างหายาบ, เป็นธาตุชนิดหนึ่งในธาตุ ๓ อีกนัยหนึ่ง อันได้แก่ ๑. หินธาตุ(ธาตุ อย่างหายาบ) ๒. มัชฌิมธาตุ (ธาตุอย่างกลาง) ๓. ปณีตธาตุ(ธาตุอย่างประณีต) (ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๓)

หินาธิมุตติกสูตร : พระสูตรว่าด้วยสัตว์ผู้มีอภัยตายแล้วและอภัยตายงาม พระผู้มีพระภาคขณะ ประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า สัตว์ทั้งหลายย่อมคบค้า สมาคมกันได้ก็เพราะมีธาตุอย่างเดียวกัน เช่น สัตว์ผู้มีอภัยตายแล้วก็คบค้าสมาคมกับ สัตว์ผู้มีอภัยตายแล้ว สัตว์ผู้มีอภัยตายงามก็คบค้าสมาคมกับสัตว์ผู้มีอภัยตายงาม (ส. นิ.(ไทย) ๑๖/๙๘/๑๘๖)

ทีโนหัมสมิติ วิธา : ถ้อยคำว่าเราเป็นผู้ด้อยกว่าเขา, เป็นข้อที่ ๓ ในวิธา ๓ อันได้แก่ ๑. เสโยหัมสมิติ วิธา (ถ้อยคำว่าเราเป็นผู้เลิศกว่าเขา) ๒. สทิสหัมสมิติ วิธา(ถ้อยคำว่าเราเป็นผู้เสมอเขา) ๓. ทีโนหัมสมิติ วิธา(ถ้อยคำว่าเราเป็นผู้ด้อยกว่าเขา) (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๕)

หุหุกชาติ, พรหมณ์ : ชื่อพรหมณ์คนหนึ่ง ชอบตวาดผู้อื่นว่า หี หี พรหมณ์นี้มีทิฏฐิว่า สิ่งที่เห็น แล้วเป็นมงคล ชอบเที่ยวตวาดว่า หี หี เพราะความถือตัวและเพราะความโกรธ ใน มหาวรรคและนิหุงกุสตรกล่าวไว้ว่า ครั้นล่วงไป ๗ วัน พระผู้มีพระภาคทรงออกจากสมาธินั้นแล้วเสด็จจากควงตันโพธิพฤกษ์ ไปยังควงตันชบาลนิโครธ ครั้นถึงแล้ว จึงประทับนั่งโดยบัลลังก์เดียวเสวยวิมุตติสุขอยู่ ณ ควงตันชบาลนิโครธเป็นเวลา ๗ วัน ครั้งนั้น พรหมณ์หุหุกชาติผู้หนึ่งได้เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับครั้นถึง แล้วได้สนทนาปราศรัยกับพระผู้มีพระภาคทูลถามว่า พระโคตมผู้เจริญ บุคคลชื่อว่า เป็นพรหมณ์ด้วยเหตุเพียงไรหนอ ก็และธรรมเหล่าไหนที่ทำบุคคลให้เป็นพรหมณ์ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า พรหมณ์ใด ลอยบาปธรรมเสีย ไม่ตวาดผู้อื่นว่า หี หี ไม่มี กิเลสจุน้ำฝาด สรรวมตนเรียนจบพระเวทอยู่จบพรหมจรรย์พรหมณ์นั้น ไม่มีกิเลส เครื่องฟูขึ้นในอารมณ์ไหนๆ ในโลกควรกล่าววาทะว่า เราเป็นพรหมณ์โดยธรรม (วิ. ม.(ไทย) ๔/๔/๒๕๕๐, ชุ.อุ.(ไทย) ๒๕/๔/๑๗๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า พรหมณ์หุหุกชาติ เป็นพรหมณ์โดยชาติกำเนิด พรหมณ์นี้มีทิฏฐิว่า สิ่งที่เห็นแล้วเป็นมงคล ชอบ เที่ยวตวาดว่า หี หี เพราะความถือ ตัวและเพราะความโกรธ (ชุ.อุ.อ. (บาลี) ๔/๕๕)

หุทิพย์ : หุที่จะฟังอะไรได้ยินทั้งหมด เป็นทิพโสตราตุ ดั่งคำในสามัญญผลสูตรว่า ภิกษุหนุ่ม จิตไปเพื่อทิพโสตราตุญาณได้ยินเสียง ๒ ชนิดคือ เสียงทิพย์และเสียงมนุษย์ ทั้งที่อยู่ โกลและไกลด้วยหุทิพย์อันบริสุทธิ์เหนือมนุษย์ (ที.สี.(ไทย) ๙/๒๔๐/๘๐, ๙/๒๔๑/ ๘๐, ๙/๔๗๕/๒๐๘, ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๘๒/๙๑, ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๒๓๗/๓๒๘, อง.ปญจก.

- (ไทย) ๒๒/๒๓/๒๘,๒๒/๒๘/๓๙,อง.ฉก.ก.(ไทย) ๒๒/๒/๔๑๓,อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๙๗/๒๒๙)
- เหตุภูมิทิศ :** ทิศเบื้องต่ำ หมายถึงบ่าวคือคนรับใช้หรือคนงาน ดูประกอบในสิ่งคาลกสูตร ดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า คหบดีบุตร นายพึงบำรุงทาสกรรมกร ผู้เป็นทิศเบื้องต่ำโดยหน้าที่๕ ประการ คือ ๑. จัดการงานให้ทำตามสมควรแก่กำลัง ๒. ให้อาหารและค่าจ้าง ๓. ดูแลรักษายามเจ็บป่วย ๔. ให้อาหารมีรสแปลก ๕. ให้อภัยตามโอกาส ทาสกรรมกรผู้เป็นทิศเบื้องต่ำนายบำรุงด้วยหน้าที่ ๕ ประการนี้แล ย่อมอนุเคราะห์นายด้วยหน้าที่ ๕ ประการคือ ๑. ตื่นขึ้นทำงานก่อนนาย ๒. เลิกงานเข้านอนทีหลังนาย ๓. ถือเอาแต่ของที่นายให้ ๔. ทำงานให้ดีขึ้น๕.นำคุณของนายไปสรรเสริญ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๗๑/๒๑๕) ; ดู *ทิศหก*
- เหตุ :** สิ่งหรือเรื่องที่ทำให้เกิดผล, คำมูล, เรื่อง; เหตุผล, สิ่งที่ทำให้เกิดผล, คำมูล, เรื่องราว, สิ่งทีก่อเรื่อง ดังคำในพรหมชาลสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย สมณพราหมณ์เหล่านั้นมีวาทะว่า อุตตาหลังจากตายแล้ว มีสัญญาก็มีใช่ ไม่มีสัญญาก็มีใช่ บัญญัติอุตตาหลังจากตายแล้วว่า มีสัญญาก็มีใช่ ไม่มีสัญญาก็มีใช่ ด้วยมูลเหตุ ๘ อย่างนี้แล (ที.สี.(ไทย) ๙/๘๓/๓๔,๙/๘๖/๓๕,๙/๘๗/๓๕,๙/๘๘/๓๕,๙/๘๙/๓๖,ที.สี.(ไทย) ๑๑/๒๔๔/๒๐๐,๑๑/๒๔๖/๒๐๑,๑๑/๒๕๓/๒๐๕,๑๑/๓๕๘/๔๐๔,ม.ม.(ไทย) ๑๒/๕๘/๔๕,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๕๒/๔๙,๑๓/๑๐๐/๑๐๖)
- เหตุ ๓ :** เหตุ ๓ อันได้แก่ อโลภะ อโทสะ และอโมหะ หมายถึงความไม่ความโลภ ความไม่โกรธ และความไม่หลง ดังคำในธัมมสังคณีว่า เหตุ ๓ คือ ๑. อโลภะ ๒. อโทสะ ๓. อโมหะ มีอธิบายไว้ว่า ความไม่โลภ กิริยาที่ไม่โลภ ภาวะที่ไม่โลภ ความไม่กำหนด กิริยาที่ไม่กำหนดภาวะที่ไม่กำหนด ความไม่เพ่งเล็ง กุศลมูลคืออโลภะ นี้ชื่อว่า อโลภะ ความไม่คิดประทุษร้าย กิริยาที่ไม่คิดประทุษร้าย ภาวะที่ไม่คิดประทุษร้ายความไม่พยาบาท ความไม่คิดเบียดเบียน กุศลมูลคืออโทสะ นี้ชื่อว่าอโทสะ ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้ อย่างแจ่มแจ้ง ความคั่นคิด ความใคร่ครวญปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ดี ปัญญาเหมือนปฏัก ปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนศัสตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่างคือปัญญาปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลงงมงายความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ กุศลมูลคืออโมหะ นี้ชื่อว่าอโมหะ (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๑๐๓/๔๖)
- เหตุกวาทะ :** วาทะว่ามีเหตุ หมายถึงเหตุปัจจัยมีอยู่ มุ่งหมายถึงพระอรหันต์ผู้เป็นเหตุกวาทะ มีปรากฏในอปนิณกสูตร (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๐๑/๑๐๗)
- เหตุการณ :** เรื่องที่เกิดขึ้น หมายถึงเรื่องราวที่เกิดขึ้น ดังคำในภิกษุณีวิมังคที่พราหมณ์นั้นกล่าวว่าหญิงชั่วหัวล้านพวกนี้เทม้อคุณลงที่ศีรษะของเรา เราจักเผาสำนักพวกนาง อุบาสกกล่าวว่า กลับเถิด พราหมณ์ผู้เจริญ เหตุการณนี้จัดว่าเป็นมงคลท่านจะได้ทรัพย์

๑,๐๐๐ และจะได้ตำแหน่งนายด่านนั้น (วิ.ภิกขุณี.(ไทย) ๓/๘๒๔/๑๔๖, ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๑๙/๕๒๗,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๑๓/๑๗๔)

เหตุเกิด,เหตุเกิดขึ้น : สิ่งที่เกิด หมายถึงสิ่งที่ประจวบกันแห่งอายตนะภายในกับอายตนะภายนอก เช่น ตากับรูป เป็นต้น มี ๖ คือ (๑) จักขุสัมผัส ความกระทบทางตา (๒) โสตสัมผัส ความกระทบกันทางหู (๓) ฆานสัมผัสความกระทบกันทางจมูก (๔) ชิวหาสัมผัส ความกระทบกันทางลิ้น (๕) กายสัมผัส ความกระทบกันทางกาย (๖) มโนสัมผัส ความกระทบกันทางใจ ดังคำในปัญญาจัดตยสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ก็สันติวรรพ(บทอันประเสริฐสงบ) ไม่มีบทอื่นยิ่งกว่าที่ตถาคตรู้อแล้วนี้ คือ ความรู้เหตุเกิด เหตุดับ คุณ โทษ และอุบายเป็นเครื่องสลัดออกจากผัสสาายตนะ ๖ ตามความเป็นจริง แล้วจึงหลุดพ้นได้เพราะไม่ถือมั่น (ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๓๓/๔๓,๑๔/๓๑๓/๓๘๐,พ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๘๗/๒๙๔,๓๑/๑๘๘/๒๙๕,๓๑/๘/๔๒๗,๓๑/๒๐๙/๓๔๖)

เหตุเกิดทุกข์,เหตุเกิดแห่งทุกข์ : ตัณหา ๓ อันได้แก่ กามตัณหา ภวตัณหาและวิภวตัณหา,ทุกข์ สมุทัย ดังคำในโปฏฐปาหสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า เราตอบเรื่องทุกข์ เรื่องทุกข์สมุทัย (เหตุเกิดทุกข์)เรื่องทุกข์นิโรธ (ความดับทุกข์) เรื่องทุกข์นิโรธคามินี ปฏิปทา (ข้อปฏิบัติเครื่องดำเนินไปสู่ความดับทุกข์) หรือตั้งคำว่า โปฏฐปาหะ เราแสดงและบัญญัติธรรมเหล่านี้ว่าเป็นเอสังสิกธรรมคือธรรมที่ว่า นี้ทุกข์ นี้ทุกข์สมุทัย (เหตุเกิดทุกข์) นี้ทุกข์นิโรธ (ความดับทุกข์) นี้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิบัติ (ข้อปฏิบัติเครื่องดำเนินไปสู่ความดับทุกข์) เราแสดงและบัญญัติธรรมเหล่านี้ว่าเป็นเอสังสิกธรรม,ในวิภังคอธิบายไว้ว่า ตัณหา นี้เรียกว่า ทุกขสมุทัย (ที.สี.(ไทย) ๙/๔๒๐/๑๘๔,๙/๔๒๔/๑๘๖,ส.ข.(ไทย) ๑๗/๒๐๖/๒๘๐,๑๗/๒๒๓/๓๐๒,อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๒๐๖/๑๗๓,อภิ.ป.(ไทย) ๓๖/๒๗/๑๕๓,๓๖/๒๘/๑๕๓,๓๖/๙๖/๑๗๐,๓๖/๑๐๒/๑๗๑,๓๖/๑๕๘/๑๘๙,๓๖/๑๕๙/๑๙๑,๓๖/๑๖๐/๑๙๒)

เหตุเกิดผัสสะ : อตภาพในอนาคตที่เกิดขึ้นเพราะปัจจัยคือกรรมที่เคยทำไว้ในอตภาพปัจจุบัน ดังคำในมัชฌิมสูตรที่ภิกษุรูปหนึ่งได้กล่าวกับภิกษุผู้เฒ่าทั้งหลายว่า ผู้มีอายุทั้งหลาย ผัสสะเป็นส่วนสุดด้านหนึ่ง เหตุเกิดผัสสะ๒เป็นส่วนสุดอีกด้านหนึ่ง ความดับผัสสะอยู่ท่ามกลางตัณหาจัดเป็นเครื่องร้อยรัด เพราะตัณหาย่อมร้อยรัดผัสสะและเหตุเกิดผัสสะนั้นไว้เพราะเป็นที่เกิดขึ้นแห่งภavnันๆ ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ภิกษุชื่อว่ารู้ยิ่งในธรรมที่ควรรู้อยิ่ง กำหนดรู้ธรรมที่ควรกำหนดรู้ เมื่อรู้อยิ่งธรรมที่ควรรู้อยิ่ง กำหนดรู้ธรรมที่ควรกำหนดรู้ ย่อมทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ในปัจจุบัน (อง.ฉก.(ไทย) ๒๒/๖๑/๕๖๑)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า เหตุเกิดผัสสะ หมายถึงอตภาพในอนาคตที่เกิดขึ้น เพราะปัจจัยคือกรรมที่เคยทำไว้ในอตภาพปัจจุบัน (อง.ฉก.อ. (บาลี) ๓/๖๑/๑๔๕)

เหตุเกิดโมหะ : สิ่งที่ทำให้เกิดความหลง ในที่นี้หมายถึงอวิชชา ดังคำในสุนทรภิกการทวาขสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ตถาคตไม่มีเหตุเกิดโมหะใดๆ มีปกติเห็นด้วยญาณในธรรมทั้งปวง ทรงไว้ซึ่งร่างกายเป็นร่างกายสุดท้ายและบรรลुพระสัมมาสัมโพธิญาณที่ยอดเยี่ยมอัน

เกษม ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ ตถาคตนับว่ามีความบริสุทธิ์ที่น่าบูชา จึงควรแก่เครื่องบูชา (ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๔๘๓/๖๐๙)

เหตุเกิดสักกายะ : สิ่งที่ทำให้ชั้นเกิด ในที่นี้หมายถึงอุปาทานชั้น ๕ อันได้แก่รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ดังคำในสี่หสูตรว่า เมื่อใดพระพุทธเจ้าผู้เป็นศาสดา หาบุคคลเปรียบเทียบมิได้ ตรัสรู้อย่างแล้ว ประกาศธรรมจักรคือ สักกายะ เหตุเกิดสักกายะ ความดับสักกายะและอริยมรรคมีองค์ ๘ ที่ให้ถึงความดับทุกข์แก่โลกพร้อมทั้งเทวโลก หรือดังคำในมัชฌิมสูตรที่ ภิกษุรูปหนึ่งได้กล่าวกับภิกษุเถระทั้งหลายว่า ผู้มีอายุทั้งหลาย สักกายะเป็นส่วนสุดด้านหนึ่ง เหตุเกิดสักกายะเป็นส่วนสุดอีกด้านหนึ่ง ความดับสักกายะอยู่ท่ามกลาง ตัณหาจัดเป็นเครื่องร้อยรัด เพราะตัณหาย่อมร้อยรัดสักกายะ เหตุเกิดสักกายะ และความดับสักกายะนั้นไว้ เพราะเป็นที่เกิดขึ้นแห่งภavnันๆ ด้วยเหตุเพียงเท่านั้น ภิกษุชื่อว่ารู้อย่างธรรมที่ควรรู้อย่าง กำหนดรู้ธรรมที่ควรกำหนดรู้ เมื่อรู้อย่างธรรมที่ควรรู้อย่าง กำหนดรู้ธรรมที่ควรกำหนดรู้ ย่อมทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ในปัจจุบัน” (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๓๓/๕๓,อง.ฉกก.(ไทย) ๒๒/๖๑/๕๖๒)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สักกายะ หมายถึงอุปาทานชั้น ๕ หรือสักกายะ ในที่นี้หมายถึงวิญญู ๓ คือ กิเลส กรรม วิบาก ที่เกี่ยวข้องในกามภูมิ รูปภูมิ อรูปภูมิ อีกแห่งหนึ่งหมายถึงตัณหา (อง.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๓๓/๓๓๓,ที.ปา.อ. (บาลี) ๓๐๕/๑๘๖, อง.ฉกก.อ. (บาลี) ๓/๖๑/๑๔๗)

เหตุเกิดแห่งตัณหา : สิ่งที่ทำให้ตัณหาเกิด หมายถึงเวทนา ๖ อันได้แก่ ๑.จักขุสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาที่เกิดจากสัมผัสทางตา) ๒. โสตสัมผัสสชาเวทนา(เวทนาที่เกิดจากสัมผัสทางหู) ๓. ฆานสัมผัสสชาเวทนา(เวทนาที่เกิดจากสัมผัสทางจมูก) ๔. ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา(เวทนาที่เกิดจากสัมผัสทางลิ้น) ๕. กายสัมผัสสชาเวทนา(เวทนาที่เกิดจากสัมผัสทางกาย) ๖. มโนสัมผัสสชาเวทนา(เวทนาที่เกิดจากสัมผัสทางใจ) ดังคำในสัมมาทิฏฐิสูตรที่พระสารีบุตรกล่าวไว้ว่า ตัณหา เป็นอย่างไร เหตุเกิดแห่งตัณหา เป็นอย่างไร ความดับแห่งตัณหาเป็นอย่างไร ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งตัณหา เป็นอย่างไร ตัณหา ๖ ประการนี้ คือ ๑. รูปตัณหา(ความทะยานอยากในรูป) ๒. สัทตตัณหา(ความทะยานอยากในเสียง) ๓. คันธตัณหา(ความทะยานอยากในกลิ่น) ๔. รสตัณหา(ความทะยานอยากในรส) ๕. โผฏฐัพพตัณหา (ความทะยานอยากในโผฏฐัพพะ) ๖. ธัมมตัณหา(ความทะยานอยากในธรรมารมณ์) เพราะเวทนาเกิด เหตุเกิดแห่งตัณหาจึงมี เพราะเวทนาดับ ความดับแห่งตัณหาจึงมี หรือหมายถึงปัจจัย ๔ อันได้แก่จิวร บิณฑบาต เสนาสนะและคิลานเภสัช(เนยใสและเนยข้น) ดังคำในตัมหุปาหสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย มีเหตุเกิดแห่งตัณหา ๔ ประการนี้ที่ตัณหาเมื่อจะเกิดแก่ภิกษุ ย่อมเกิดขึ้นได้ มีเหตุเกิดแห่งตัณหา ๔ ประการ ๑. ตัณหาเมื่อจะเกิดแก่ภิกษุ ย่อมเกิดเพราะจิวรเป็นเหตุ ๒. ตัณหาเมื่อจะเกิดแก่ภิกษุ ย่อมเกิดเพราะบิณฑบาตเป็นเหตุ ๓. ตัณหาเมื่อจะเกิดแก่ภิกษุ ย่อมเกิดเพราะเสนาสนะเป็นเหตุ ๔. ตัณหาเมื่อจะเกิดแก่ภิกษุ ย่อมเกิดเพราะปัจจัยที่ดีและดีกว่า (ม.มู.(ไทย) ๑๒/๙๖/๙๒, อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๙/๑๕,๒๑/๒๕๗/๓๗๔)

เหตุเกิดแห่งรูป : รูปสมุทัย หมายถึงเหตุให้เกิดรูปขั้นต้น ดังคำในรูปอัญญาณสูตรที่ พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า “วิจจะ เพราะความไม่รู้ในรูป เพราะความไม่รู้ในเหตุเกิดแห่งรูป เพราะความไม่รู้ในความดับแห่งรูป เพราะความไม่รู้ในปฏิบัติที่ให้ถึงความดับแห่งรูป ทิฏฐิหลายอย่างเหล่านี้จึงเกิดขึ้นในโลกว่า ‘โลกเที่ยงหรือโลกไม่เที่ยง ฯลฯ’ หรือหลังจากตายแล้ว ตถาคตจะว่าเกิดอีกก็มีใช่ จะว่าไม่เกิดอีกก็มีใช่” (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๖๐๗/๓๗๕)

เหตุเกิดแห่งโลก : ตัณหาทำให้เกิดโลก, หมายถึงตัณหาแห่งโลก ๓ คือ สังขารโลก สัตว์โลก และโอกาสโลก ดังคำในโลกสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย โลกตถาคตตรัสรู้แล้ว ตถาคตพราภจากโลก ตถาคตตรัสรู้เหตุเกิดแห่งโลก ตถาคตละเหตุเกิดแห่งโลกแล้ว ตถาคตตรัสรู้ความดับแห่งโลก ตถาคตทำให้ประจักษ์ซึ่งความดับแห่งโลก ตถาคตตรัสรู้ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งโลก ตถาคตบำเพ็ญข้อปฏิบัติที่ให้ถึงความดับแห่งโลกแล้ว (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๓/๓๗)

เหตุเกิดแห่งวิญญาณ: ปัจจัยให้เกิดวิญญาณ, คำตอบพระผู้มีพระภาคต่อวิจจโคตรปริพาชกว่าเพราะ ทิฏฐิจึงไม่รู้เหตุเกิดแห่งวิญญาณ

ในวิญญาณอัญญาณสูตร ความไม่รู้ในวิญญาณ กล่าวว่ ที่กรุงสาวัตถี วิจจโคตรปริพาชกนึ่งทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า “อะไรหนอ เป็นเหตุเป็นปัจจัยให้ทิฏฐิหลายอย่างเหล่านี้เกิดขึ้นในโลกว่า ‘โลกเที่ยงหรือโลกไม่เที่ยง หรือหลังจากตายแล้วตถาคตจะว่าเกิดอีกก็มีใช่ จะว่าไม่เกิดอีกก็มีใช่’ พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า “วิจจะ เพราะความไม่รู้ในวิญญาณ เพราะความไม่รู้ในเหตุเกิดแห่งวิญญาณ เพราะความไม่รู้ในความดับแห่งวิญญาณ เพราะความไม่รู้ในปฏิบัติที่ให้ถึงความดับแห่งวิญญาณ ทิฏฐิหลายอย่างเหล่านี้จึงเกิดขึ้น” (ส.ข.(ไทย)๑๗/๖๑๑/๓๗๘,๑๗/๖๖๑/๓๘๓)

เหตุเกิดแห่งเวทนา: ปัจจัยให้เกิดเวทนา, คำตอบของพระผู้มีพระภาคต่อวิจจโคตรปริพาชกว่าเพราะ ทิฏฐิจึงไม่รู้เหตุเกิดแห่งเวทนา

ใน เวทนาอัญญาณสูตร ความไม่รู้ในเวทนา กล่าวว่ ที่กรุงสาวัตถี วิจจโคตรปริพาชกนึ่งทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า “อะไรหนอ เป็นเหตุเป็นปัจจัยให้ทิฏฐิหลายอย่างเหล่านี้เกิดขึ้นในโลกว่า ‘โลกเที่ยงหรือโลกไม่เที่ยง หรือหลังจากตายแล้วตถาคตจะว่าเกิดอีกก็มีใช่ จะว่าไม่เกิดอีกก็มีใช่’ พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า “วิจจะ เพราะความไม่รู้ในเวทนา เพราะความไม่รู้ในเหตุเกิดแห่งเวทนา เพราะความไม่รู้ในความดับแห่งเวทนา เพราะความไม่รู้ในปฏิบัติที่ให้ถึงความดับแห่งเวทนา ทิฏฐิหลายอย่างเหล่านี้จึงเกิดขึ้นในโลก” (ส.ข.(ไทย)๑๗/๖๐๘/๓๗๖)

เหตุเกิดแห่งสักกายะ: ปัจจัยให้เกิดสักกายะ คือตัณหา ๓ , เหตุเกิดของสักกายะ คือ ตัณหา ๓

ในสักกายสูตร เรื่องสักกายะ กล่าวว่ ที่กรุงสาวัตถี พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เราจักแสดงสักกายะ เหตุเกิดแห่งสักกายะ ความดับแห่งสักกายะ และปฏิบัติที่ให้ถึงความดับแห่งสักกายะ ‘สักกายะนั้น ได้แก่ อุปาทานชั้น ๕ ประการ’ คือ (๑) รูปอุปาทานชั้น อุปาทานชั้นคือรูป (๒) เวทูปาทานชั้น อุปาทานชั้นคือเวทนา (๓) สัญญาอุปาทานชั้น อุปาทานชั้นคือสัญญา (๔) สังขารอุปาทานชั้น อุปาทานชั้นคือสังขาร (๕) วิญญาณอุปาทานชั้น อุปาทานชั้นคือวิญญาณ เหตุเกิด

แห่งสักกายะ คือ ตัณหาอันทำให้เกิดอีก ประกอบด้วยความเพติดเพลินและความกำหนด มีปกติเพติดเพลินยิ่งในอารมณฺ์นั้น ๆ คือ (๑) กามตัณหา (๒) ภวตัณหา (๓) วิภวตัณหา (ส.ข.(ไทย)๑๗/๑๐๕/๒๐๑)

เหตุเกิดแห่งสังขาร: ปัจจัยให้เกิดสังขาร, คำตอบที่พระผู้มีพระภาคทรงมีต่อวัจฉโคตรปริพาชก ว่าทิฏฐิ จึงไม่รู้เหตุเกิดแห่งสังขาร

ในสังขารอัญญาณสูตร ความไม่รู้ในสังขาร กล่าวว่า ที่กรุงสาวัตถี วัจฉโคตรปริพาชก นั้น ณ ที่สมควร ได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคดังนี้ว่า “ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ อะไรหนอ เป็นเหตุเป็นปัจจัยให้ทิฏฐิหลายอย่างเหล่านี้เกิดขึ้นในโลกว่า ‘โลกเที่ยงหรือโลกไม่เที่ยง ฯลฯ หรือหลังจากตายแล้วตถาคตจะว่าเกิดอีกก็มีใช่ จะว่าไม่เกิดอีกก็มีใช่’ พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า “วัจฉะ เพราะความไม่รู้ในสังขาร เพราะความไม่รู้ในเหตุเกิดแห่งสังขาร เพราะความไม่รู้ในความดับแห่งสังขาร เพราะความไม่รู้ในปฏิบัติที่ให้ถึงความดับแห่งสังขาร ทิฏฐิหลายอย่างเหล่านี้จึงเกิดขึ้นในโลก” (ส.ข.(ไทย)๑๗/๖๑๐/๓๗๗)

เหตุเกิดแห่งสัญญา: ปัจจัยให้เกิดสัญญา, พระผู้มีพระภาคตรัสตอบวัจฉโคตรว่า เพราะทิฏฐิเกิดจึงไม่รู้เหตุเกิดแห่งสัญญา

ในสัญญาอัญญาณสูตร ความไม่รู้ในสัญญา กล่าวว่าที่กรุงสาวัตถี วัจฉโคตรปริพาชก นั้น ณ ที่สมควร ได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า “อะไรหนอ เป็นเหตุเป็นปัจจัยให้ทิฏฐิหลายอย่างเหล่านี้เกิดขึ้นในโลกว่า ‘โลกเที่ยงหรือโลกไม่เที่ยง ฯลฯ หรือหลังจากตายแล้วตถาคตจะว่าเกิดอีกก็มีใช่จะว่าไม่เกิดอีกก็มีใช่’ พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า “วัจฉะ เพราะความไม่รู้ในสัญญา เพราะความไม่รู้ในเหตุเกิดแห่งสัญญา เพราะความไม่รู้ในความดับแห่งสัญญา เพราะความไม่รู้ในปฏิบัติที่ให้ถึงความดับแห่งสัญญา ทิฏฐิหลายอย่างเหล่านี้จึงเกิดขึ้นในโลกว่า โลกเที่ยงหรือโลกไม่เที่ยง หรือหลังจากตายแล้วตถาคตจะว่าเกิดอีกก็มีใช่จะว่าไม่เกิดอีกก็มีใช่” (ส.ข.(ไทย)๑๗/๖๐๙/๓๗๖)

เหตุคล้อยตามวาทะ: สาเหตุของการเห็นดีด้วยตามวาทะนี้, วาทะของบุคคลที่สำคัญธรรมบท ๔ ว่า ควรติเตียน คัดค้าน

ในปริพาชกสูตร กล่าวถึงบุคคลใดสำคัญธรรมบท ๔ ประการนี้ว่า ควรติเตียน ควรคัดค้าน บุคคลนั้นย่อมได้รับฐานะ ๔ ประการ พร้อมทั้งเหตุคล้อยตามวาทะไม่ชอบธรรม ที่น่าติเตียนในปัจจุบัน คือ (๑) ถ้าติเตียน คัดค้านอนภิขมาที่จัดเป็นธรรมบท ก็ชื่อว่าเป็นผู้บูชา สรรเสริญสมณะหรือพราหมณ์ผู้มีอภิขมา มีราคาแรงกล้าในกามทั้งหลาย (๒) ถ้าติเตียน คัดค้านอพยาบาลที่จัดเป็นธรรมบท ก็ชื่อว่าเป็นผู้บูชา สรรเสริญสมณะหรือพราหมณ์ผู้มีจิตพยาบาล มีความดำริแห่งจิตชั่วร้าย (๓) ถ้าติเตียน คัดค้านสัมมาสติที่จัดเป็นธรรมบท ก็ชื่อว่าเป็นผู้บูชา สรรเสริญสมณะหรือพราหมณ์ผู้มีสติหลงลืม ไม่มีสัมปชัญญะ (๔) ถ้าติเตียน คัดค้านสัมมาสมาธิที่จัดเป็นธรรมบท ก็ชื่อว่าเป็นผู้บูชา สรรเสริญสมณะหรือพราหมณ์ผู้มีจิตไม่ตั้งมั่น มีจิตกวัดแกว่งต่างจากปริพาชกชื่อวิสสะและภัญญะ ผู้อยู่ในอกุศลชนบท เป็นอเหตุกวาทะ อภิรียววาทะ นัตถิกวาทะ สำคัญธรรมบท ๔ ประการนี้ว่าไม่ควรติเตียน ไม่ควรคัดค้าน

ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะกลัวการนิโทษ การกระทบกระทั่ง และการกล่าวให้ร้าย”
(อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๓๑/๔๙)

เหตุเครื่องสลัดออก: เหตุเครื่องสลัดออกจากทุกข์, พรหมสถานที่เที่ยง ยั่งยืน มั่นคง แข็งแรง ไม่เกิด ไม่แก่ ไม่ตาย ไม่จืด ไม่อับติ

ในพรหมนิมิตติกสูตร การเชื้อเชิญของพรหม กล่าวถึงเมื่อพระผู้มีภาคประทับอยู่ ณ พระเชตวัน อารามของอนาถปิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี ณ ที่นั้นแล พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายมาตรัสว่า สมัยหนึ่ง เราอยู่ที่โคนต้นสาละใหญ่ในสุภวัน ใกล้เมืองอุกกัฏฐา ในสมัยนั้น พกพรหมมีทิฐิวัวเช่นนี้เกิดขึ้นว่า ‘พรหมสถานที่เที่ยง ยั่งยืน มั่นคง แข็งแรง มีความไม่เคลื่อนไปเป็นธรรมดา พรหมสถานที่ ไม่เกิด ไม่แก่ ไม่ตาย ไม่จืด ไม่อับติ ก็แลเหตุเครื่องสลัดออกจากทุกข์อย่างยิ่ง นอกจากพรหมสถานที่ไม่มี’ (ม.ม.(ไทย)๑๒/๕๐๑/๕๓๗)

เหตุเครื่องหล่อเลี้ยง: เป็นคำถามของสกวาทีกัปปรวาทิวา อนาคตญาณรู้โดยเหตุเครื่องหล่อเลี้ยงใช้ ไหม ได้คำตอบว่าไม่ควรกล่าวอย่างนั้น

ในอนาคตญาณกถา เรื่องอนาคตญาณ เป็นคำถามของสกวาทีกัปปรวาทิวา อนาคตญาณมีอยู่ใช้ไหม ปรวาทิตอบว่าใช่ สกวาทีกถามว่า อนาคตญาณนั้นรู้อนาคตได้โดยมูล โดยเหตุ โดยแหล่งกำเนิด โดยต้นกำเนิด โดยบ่อเกิด โดยสมุฏฐาน โดยเหตุเครื่องหล่อเลี้ยง โดยอารมณ์ โดยปัจจัยโดยสมุทัยใช้ไหม ปรวาทิตอบว่า ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น (อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๔๓๙/๔๖๗)

เหตุดับ: บทอันประเสริฐสงบ, เหตุดับของความรู้เหตุเกิด เหตุดับ, เหตุของการรู้คุณ รู้โทษ, เป็นหนึ่งในสันติวรบท, บทที่พระตถาคตทรงตรัสแล้ว

ในปัญญาจัตตยสูตร กล่าวว่า สันติวรบท (บทอันประเสริฐสงบ) ไม่มีบทอื่นยิ่งกว่า ที่ตถาคตตรัสแล้วนี้ คือ ความรู้เหตุเกิด เหตุดับ คุณ โทษ และอุบายเป็นเครื่องสลัดออกจากผัสสายตนะ ๖๑ ตามความเป็นจริง แล้วจึงหลุดพ้นได้เพราะไม่ถือมั่น สันติวรบทที่พระตถาคตตรัสแล้วนั้นนี้ คือ ความรู้เหตุเกิด เหตุดับ คุณ โทษ และอุบายเป็นเครื่องสลัดออกจากผัสสายตนะ ๖ ตามความเป็นจริง แล้วจึงหลุดพ้นได้เพราะไม่ถือมั่น’ (ม.อุป.(ไทย)๑๔/๓๓/๔๓)

เหตุดับปัญญา: การดับกามวิตก, การไม่ประมาทในการบรรเทา ในการละกามวิตก ซึ่งกามวิตกเป็นเหตุดับปัญญา ไม่เป็นไปเพื่อนิพพาน

ในเทวธาวิตกกสูตร กล่าวว่า กามวิตกย่อมเกิดขึ้นแก่เราผู้ไม่ประมาท มีความเพียรอุทิศกายและใจ เมื่อเราทราบชัดว่า ‘กามวิตกนี้เกิดขึ้นแก่เราแล้ว’ กามวิตกนั้น ย่อมเบียดเบียนตนบ้าง ผู้อื่นบ้าง เบียดเบียนทั้งตนและผู้อื่นบ้าง เป็นเหตุดับปัญญา เป็นส่วนแห่งความคับแค้น ไม่เป็นไปเพื่อนิพพาน ภิกษุทั้งหลาย เรานั้นย่อมละ บรรเทา ทำกามวิตกที่เกิดขึ้นบ่อย ๆ ให้หมดสิ้นไป (ม.ม.(ไทย)๑๒/๒๐๗/๒๑๙)

เหตุถอนลูกศรคือความโศก: ธรรมบรรยายชื่อโศกสลลหระณะ (ถอนความโศก), คำกราบทูลของนารทะต่อพระเจ้ามณฑลว่า ประโยชน์เล็กน้อยย่อมไม่ได้ด้วยความเศร้าโศก

ในนารทสูตร นายนารทกล่าวว่า ประโยชน์แม้เล็กน้อยในโลกนี้ ใคร ๆ ย่อมไม่ได้ด้วยความเศร้าโศก ย่อมไม่ได้ด้วยความคร่ำครวญ พวกคัศुरुทราบว่า เขาเศร้าโศก เป็นทุกข์ ย่อมดีใจพระเจ้ามุนะตรัสชมว่า “ท่านผู้เจริญ ธรรมบรรยายชื่อ โสภัสลลหณะ เป็นเหตุถอนลูกศรคือ ความโศกได้อย่างแท้จริง ท่านผู้เจริญ ธรรมบรรยายนี้เป็นเหตุถอนลูกศรคือความโศกได้อย่างแท้จริง เพราะได้ฟังธรรมบรรยายนี้ ข้าพเจ้าจึงละลูกศรคือความโศกได้” (อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๕๐/๘๗)

เหตุท้อแท้ในสิกขา: เหตุให้เบื่อน่ายในการประพฤติพรหมจรรย์ ได้แก่ การล่วงละเมิดศีล ๕ และเหตุท้อแท้ในอธิศีลสิกขา

ในสิกขาทุพพลยสูตร เรื่องเหตุท้อแท้ในสิกขา กล่าวถึงเหตุท้อแท้ในสิกขา ๕ ประการ คือ (๑) การฆ่าสัตว์ (๒) การลักทรัพย์ (๓) การประพฤตินิดในกาม (๔) การพูดเท็จ (๕) การเสพของมีนเมาคือสุราและเมรัยอันเป็นเหตุแห่งความประมาทแต่ ให้ฟังเจริญสติปัฏฐาน ๔ ประการ คือ กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน และธรรมานุปัสสนาสติปัฏฐาน เพื่อละเหตุท้อแท้ในสิกขา ๕ ประการนี้ (อง.นวก.(ไทย)๒๓/๖๓/๕๔๘,อง.นวก.(ไทย)๒๓/๗๓/๕๕๙,อง.นวก.(ไทย)๒๓/๘๓/๕๖๑)

เหตุทำปัญญาให้เจริญ: เนกขัมมวิตกที่เกิดแก่ผู้ไม่ประมาท, เนกขัมมวิตกเป็นไปเพื่อทำปัญญาให้เจริญ เป็นไปเพื่อนิพพาน

ในเทวธาวัตถกสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงเนกขัมมวิตกที่เกิดขึ้นแก่ผู้ไม่ประมาท มีความเพียร อุทิศกายและใจอยู่อย่างนี้ เรานั้นย่อมทราบชัดอย่างนี้ว่า ‘เนกขัมมวิตกนี้เกิดขึ้นแก่เราแล้ว’ แต่เนกขัมมวิตกนั้นไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนตน ไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนผู้อื่น ไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนทั้งตนและผู้อื่น เป็นเหตุทำปัญญาให้เจริญ ไม่เป็นส่วนแห่งความคับแค้น เป็นไปเพื่อนิพพาน (ม.มู.(ไทย)๑๒/๒๐๙/๒๒๐)

เหตุที่เป็นกามาวจร ๙: สภาวะธรรมคือ เหตุที่เป็นกุศลมี ๓ เหตุที่เป็นอกุศลมี ๓ เหตุที่เป็นอัปยาคฤตมี ๓

ในนิกเขปกัณท์ ทุกนิกเขปะ เหตุโคจจณะ กล่าวถึงเหตุที่เป็นกามาวจร ๙ ว่า บรรดาเหตุเหล่านั้น เหตุที่เป็นกามาวจร ๙ คือ เหตุที่เป็นกุศลมี ๓ เหตุที่เป็นอกุศลมี ๓ เหตุที่เป็นอัปยาคฤตมี ๓ สภาวะธรรมเหล่านี้ ชื่อว่าเหตุที่เป็นกามาวจร ๙(อภิ.สง.(ไทย)๓๔/๑๐๖๙/๒๗๔)

เหตุที่เป็นกุศล: อโลภะ ไมโลภ อโทสะ ไมโกรธ อโมหะ ไมหลง

ใน ทุกนิกเขปะ เหตุโคจจณะ เหตุทุกะ กล่าวถึงสภาวะธรรมที่เป็นเหตุ คือ เหตุที่เป็นกุศลมี ๓ เหตุที่เป็นอกุศลมี ๓ เหตุที่เป็นอัปยาคฤตมี ๓ เหตุที่เป็นกามาวจรมี ๙ เหตุที่เป็นรูปาวจรมี ๖ เหตุที่เป็นอรูปาวจรมี ๖ เหตุที่เป็นโลกุตตระมี ๖ บรรดาสภาวะธรรมที่เป็นเหตุเหล่านั้น เหตุที่เป็นกุศล ๓ คือ อโลภะ อโทสะ และอโมหะ (อภิ.สง.(ไทย)๓๔/๑๐๖๐/๒๗๑)

เหตุที่เป็นกุศล ๓: อโลภะ ความไมโลภ อโทสะ ความไมโกรธ และอโมหะ ความไมหลง

ในทุกนิกายปะ เหตุโคจรณะ กล่าวถึงบรรดาเหตุที่เป็นโลกุตตระ ๖ เหล่านี้ เหตุที่เป็นกุศล ๓ คือ อโลภะ อโทสะ และอโมหะ อโลภะ คือ ความไม่โลภ กิริยาที่ไม่โลภ ภาวะที่ไม่โลภ ความไม่กำหนด กิริยาที่ไม่กำหนด ภาวะที่ไม่กำหนด ความไม่เพ่งเล็ง อโทสะ ความไม่คิดประทุษร้าย กิริยาที่ไม่คิดประทุษร้าย ภาวะที่ไม่คิดประทุษร้าย อโมหะ ความไม่รู้ในทุกข์ ความไม่รู้ในทุกขสมุทัย ความไม่รู้ในทุกขนิโรธ ความรู้ในทุกขนิโรธ คามินีปฏิบัติ ความรู้ในส่วนอดีต ความรู้ในส่วนอนาคต ความรู้ในส่วนอดีตและอนาคต ความรู้ในปฏิจจสมุปปาตว่า เพราะธรรมนี้เป็นปัจจัย ธรรมนี้จึงมี ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความคันคิด ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่าเหตุที่เป็นกุศล (อภิ.สง.(ไทย)๓๔/๑๐๗๓/๒๗๔)

เหตุที่เป็นรูปาวจร ๖: เหตุที่เป็นอภัยกถ ๓ และเหตุที่เป็นกุศล ๓ คือ อโลภะ อโทสะ และอโมหะ ที่เป็นรูปาวจร

นิกายกัณฑ์ ทุกนิกายปะ เหตุโคจรณะ กล่าวว่า เหตุที่เป็นรูปาวจร ๖ คือ บรรดา สภาวะธรรมที่เป็นเหตุเหล่านี้ เหตุที่เป็นรูปาวจร ๖ คือ เหตุที่เป็นกุศลมี ๓ เหตุที่เป็นอภัยกถมี ๓ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่าเหตุที่เป็นรูปาวจร ๖ (อภิ.สง.(ไทย)๓๔/๑๐๗๐/๒๗๔)

เหตุที่เป็นโลกุตตระ ๖: เหตุที่เป็นกุศล ๓ ได้แก่ อโลภะ อโทสะ และอโมหะ, เหตุที่เป็นอภัยกถมี ๓ ได้แก่ อโลภะ อโทสะ และอโมหะ ที่เป็นโลกุตตระ

ในทุกนิกายปะ เหตุโคจรณะ กล่าวถึงเหตุที่เป็นโลกุตตระ ๖ ว่า ได้แก่เหตุที่เป็นกุศลมี ๓ เหตุที่เป็นอภัยกถมี ๓ เหตุที่เป็นกุศล ๓ (อภิ.สง.(ไทย)๓๔/๑๐๗๒/๒๗๔)

เหตุที่เป็นอกุศล ๓: เหตุที่เป็นอกุศลคือ โลภะ ความโลภ ความกำหนด โทสะ ความโกรธ ความอาฆาต โมหะ ความหลง ความไม่รู้หรือสงสัย ๔

ในทุกนิกายปะ เหตุโคจรณะ กล่าวถึงเหตุที่เป็นอกุศล ๓ คือ โลภะ โทสะ และโมหะ โลภะ คือ ความกำหนด ความคล้อยตามอารมณ์ ความยินดี ความกำหนดด้วยอำนาจ ความ เพลิดเพลิน ความหมกมุ่น ความใคร่ ความข้องอยู่ ความจมอยู่ โทสะ คือ ความอาฆาตเกิดขึ้นว่า ผู้นี้เคยทำความเสื่อมเสียแก่เรา ผู้นี้จักทำความเสื่อมเสียแก่คนที่รัก ผู้นี้จักทำความเจริญแก่คนผู้ไม่เป็นที่รัก ที่ชอบพอของเรา ผู้นี้คิดประทุษร้าย ความคิดมุ่งร้าย ผู้นี้คิดพิโรธ มีความแค้น ดุร้าย เกรี้ยวกราด ไม่แช่มชื่นแห่งจิต โมหะ คือ ความไม่รู้ในทุกข์ ความไม่รู้ในทุกขสมุทัย ความไม่รู้ในทุกขนิโรธ ความไม่รู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิบัติ ความไม่รู้ในส่วนอดีต ความไม่รู้ในส่วนอนาคต ความไม่รู้ในส่วนอดีตและอนาคต ความไม่รู้ในปฏิจจสมุปปาตว่า เพราะธรรมนี้เป็นปัจจัยธรรมนี้จึงมี (อภิ.สง.(ไทย)๓๔/๑๐๖๔/๒๗๒)

เหตุที่เป็นรูปาวจร ๖: เหตุที่เป็นรูปาวจร ๖ คือ เหตุที่เป็นกุศล ๓ คือ อโลภะ อโทสะ อโมหะ เหตุที่เป็นอภัยกถ ๓ คือ อโลภะ อโทสะ อโมหะ

ในทุกนิกเขปะ เหตุโคจณกะ กล่าวถึงเหตุที่เป็นอรุปาวจร ๖ เหตุที่เป็นกุศลมี ๓ เหตุที่เป็นอภัยกถามี ๓ เหตุที่เป็นกุศล ๓ คือ อโลภะ ความไม่โลภ อโทสะ ความไม่โกรธ โอมหะ ความไม่หลง ฝ่ายวิบากแห่งสภาวะธรรมที่เป็นกุศล เหตุที่เป็นอภัยกถา ๓ คือ อโลภะ อโทสะ และโอมหะ (อภิ.สง.(ไทย)๓๔/๑๐๗๑/๒๗๔)

เหตุที่เป็นอภัยกถา ๓: เหตุแห่งอภัยกถา คือ อโลภะ อโทสะ และโอมหะ

ในทุกนิกเขปะ เหตุโคจณกะ กล่าวว่า เหตุที่เป็นอภัยกถา ๓ ได้แก่ อโลภะ อโทสะ และโอมหะ (อภิ.สง.(ไทย)๓๔/๑๐๖๘/๒๗๔, อภิ.สง.(ไทย)๓๔/๑๐๗๗/๒๗๕)

เหตุเที่ยวไป: วิตกเป็นเหตุเที่ยวไป, ความกังวลทำให้คนเที่ยวไป, ปัญหาที่เทวดาทูลถามพระผู้มีพระภาค

ในสัณฺฑยชนสูตร ว่าด้วยเครื่องประกอบไว้ กล่าวถึงเทวดาทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า โลกมีอะไรเล่าเป็นเครื่องประกอบไว้ อะไรเล่าเป็นเหตุเที่ยวไปของโลกนั้น เพราะอะไรได้เล่า พระองค์จึงตรัสว่า นิพพาน พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า โลกมีความเพิลิตเพลินเป็นเครื่องประกอบไว้ วิตกเป็นเหตุเที่ยวไปของโลกนั้น เพราะละตัณหาได้ เราจึงกล่าวว่า นิพพาน (ส.ส.(ไทย)๑๕/๖๔/๗๔)

เหตุน่าสะดุ้ง: ภัยและตัณหา, เหตุที่แก้ได้ด้วยการศึกษาเห็นรูป เวทนา สัญญา สังขาร ว่าไม่ใช่ของเรา นั้นไม่ใช่อัตตาของเรา เป็นต้น

ในอลคัททูปมสูตร อุปมาด้วยอสรพิษ กล่าวถึงอริยสาวกผู้ได้สดับการพิจารณาเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมไม่สะดุ้งในเมื่อไม่มีเหตุน่าสะดุ้ง คือ ภัยและตัณหา ได้พบพระอริยะทั้งหลาย ฉลาดในธรรมของพระอริยะ ได้รับคำแนะนำดีแล้วในธรรมของพระอริยะ พบสัตบุรุษทั้งหลายฉลาดในธรรมของสัตบุรุษ ได้รับคำแนะนำดีแล้วในธรรมของสัตบุรุษ ว่า ‘จึงพิจารณาเห็นรูป เวทนา สัญญา สังขาร ว่า นั้นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั้น นั้นไม่ใช่อัตตาของเรา’ พิจารณาเห็นรูปที่เห็นแล้ว เสียงที่ฟังแล้ว อารมณ์ที่ทราบแล้ว ธรรมารมณ์ที่รู้แจ้งแล้ว ถึงแล้ว แสวงหาแล้ว ใคร่ครวญแล้วด้วย ใจว่า ‘นั้นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั้น นั้นไม่ใช่อัตตาของเรา’ พิจารณาทวิปฏิฐานที่เป็นไปว่า ‘นั้นโลก นั้นอัตตา เรานั้นตายแล้ว จักเที่ยง ยั่งยืน คงที่ ไม่มีความแปรผันเป็นธรรมดา จักดำรงอยู่ เทียบเท่าสิ่งคงที่อย่างนั้นแล’ ว่า ‘นั้นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั้น นั้นไม่ใช่อัตตาของเรา’(ม.ม.ุ.(ไทย)๑๒/๒๔๑/๒๕๗, ม.ม.ุ.อ.(บาลี) ๒/๒๔๑/๑๘)

เหตุน่าอัศจรรย์: นำพิศวง, นำประหลาดใจ, นำแปลก, นำมหัศจรรย์, ปราบกฎการณ์อันเนื่องแต่

บุญญาภิหารของพระโพธิสัตว์และพระพุทธเจ้า เช่นเมื่อพระพุทธเจ้าประสูติ ตรัสรู้ แสดงปฐมเทศนา ปลงอายุสังขาร และปรินิพพาน จะมีเหตุน่าอัศจรรย์ของโลกธาตุเกิดขึ้น

ในปรินิพพานสูตร กล่าวถึงเมื่อพระผู้มีพระภาคเสด็จปรินิพพาน ท่านพระอานนท์ได้กล่าวคาถา พร้อมกับการเสด็จปรินิพพานว่า เมื่อพระสัมมาสัมพุทธเจ้า มีพระอาการอันล้ำเลิศทุกอย่าง๒เสด็จปรินิพพานแล้ว ในกาลนั้น ได้เกิดเหตุน่าอัศจรรย์ ขนพองสยองเกล้า(ส.ส.(ไทย)๑๕/๑๘๖/๒๖๑)

เหตุปรากฏ: เรื่องที่เกิดขึ้น, เรื่องที่หาได้ยากในโลก ๖ ประการ เช่น ความปรากฏแห่งตาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า

ในปาตุมภิวาสสูตร กล่าวถึงเหตุปรากฏ ว่า เหตุปรากฏ ๖ ประการ หาได้ยากในโลก คือ (๑) ความปรากฏแห่งตาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า หาได้ยากในโลก (๒) บุคคลผู้แสดงธรรมวินัยที่ตาคตประกาศไว้ หาได้ยากในโลก (๓) บุคคลผู้เกิดขึ้นในถิ่นอริยะหาได้ยากในโลก (๔) ความมีอินทรีย์ไม่บกพร่อง หาได้ยากในโลก (๕) ความไม่โง่เขลา ความไม่เป็นคนเซอะ หาได้ยากในโลก (๖) ความพอใจในกุศลธรรม หาได้ยากในโลก (อง.ฉก.ก.(ไทย)๒๒/๙๖/๖๒๐)

เหตุปัจจัย: เหตุที่ปัจจัยที่สมณพราหมณ์พวกหนึ่งมีวาทะว่า อัตตาและโลกเกิดขึ้นเองไม่มีเหตุปัจจัย บัญญัติอัตตาและโลกว่า เกิดขึ้นเองไม่มีเหตุปัจจัย ด้วยมูลเหตุ ๒ อย่าง

พรมหาลสูตฺร ทีฎฐิติ ๖๒ อธิจจสมุปปีนนวาทะ ๒ พระผู้มีพระภาคตรัสมูลเหตุที่ ๑ ว่า มีทวยเทพชื่ออัสถุญญิสต์วัจจติ (เคลื่อน) จากชั้นนั้นเพราะเกิดสัญญาขึ้น ข้อที่สัตว์ผู้จติจากชั้นนั้นแล้วมาเป็นอย่างนี้ เป็นสิ่งที่เป็นไปได้ เมื่อเขามาเป็นอย่างนี้แล้วออกจากเรือนไปบวชเป็นบรรพชิต เมื่อบวชแล้วอาศัยความเพียรเครื่องเผากิเลส ความเพียรที่ตั้งมั่น ความหมั่นประกอบ ความไม่ประมาท และอาศัยการใช้ความคิดอย่างถูกวิธีแล้วบรรลุเจโตสมาธิที่เป็นเหตุทำจิตให้ตั้งมั่น ตามระลึกถึงความเกิดสัญญา ถัดจากนั้นไประลึกไม่ได้ เขาก็พูดอย่างนี้ว่า ‘อัตตาและโลกเกิดขึ้นเองไม่มีเหตุปัจจัย เพราะเหตุไร เพราะเมื่อก่อนเราไม่ได้มีแล้วบัดนี้ก็มี จึงน้อมไปเพื่อเป็นผู้สงบ’

พระผู้มีพระภาคตรัสมูลเหตุที่ ๒ ว่า สมณพราหมณ์ผู้เจริญอาศัยอะไรปรารภอะไร จึงมีวาทะว่า อัตตาและโลกเกิดขึ้นเองไม่มีเหตุปัจจัย บัญญัติอัตตาและโลกว่า เกิดขึ้นเองไม่มีเหตุปัจจัย ภิกษุทั้งหลาย สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้เป็นนักตรรกะ เป็นนักอภิปรายญา แสดงทรรศนะของตนตามหลักเหตุผลและการคาดคะเนความจริง อย่างนี้ว่า ‘อัตตาและโลกเกิดขึ้นเองไม่มีเหตุปัจจัย’

(ที.ส. (ไทย) ๙/๖๗/๒๘, ที.ส. (ไทย) ๙/๖๘/๒๘, ที.ส. (ไทย) ๙/๖๙/๒๙, ที.ส. (ไทย) ๙/๖๙/๒๙, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๗๑/๑๑๗, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๗๑/๑๑๘, ส.ข. (ไทย) ๑๗/๑๘/๓๑, ส.ข. (ไทย) ๑๗/๑๙/๓๑, ส.ข. (ไทย) ๑๗/๒๐/๓๒, ส.ส. (ไทย) ๑๘/๙๓/๙๕, ส.ส. (ไทย) ๑๘/๑๔๐/๑๗๕, ส.ส. (ไทย) ๑๘/๑๔๑/๑๗๕)

เหตุปัจจัยให้พระสังฆกรรมไม่ดำรงอยู่ได้นาน: เหตุปัจจัย ๕ ประการ ที่ทำให้พระพุทธานุศาสนาดังอยู่ได้ไม่นาน คือ ไม่เคารพพระศาสดา ไม่เคารพในพระธรรม ไม่เคารพในพระสงฆ์ ไม่เคารพในไตรสิกขา และไม่เคารพซึ่งกันและกัน

ในกัมพิลสูตร เรื่องท่านพระกัมพิละ กล่าวถึงพระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ป่าไผ่เขตเมืองกิมิลา ครั้งนั้น ท่านพระกัมพิละได้เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคดังนี้ว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ อะไรหนอ เป็นเหตุปัจจัยให้พระสังฆกรรมไม่ดำรงอยู่ได้นาน ในเมื่อพระตาคตปรินิพพานแล้ว พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “กัมพิละ เมื่อตาคตปรินิพพานแล้ว ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกาในธรรมวินัยนี้ (๑) อยู่อย่างไม่มีศรัทธา ไม่มีความยำเกรงในศาสดา (๒) อยู่อย่างไม่มี

ความเคารพ ไม่มีความยำเกรงในธรรม (๓) อยู่อย่างไม่มี ความเคารพ ไม่มีความยำเกรงในสงฆ์ (๔) อยู่อย่างไม่มี ความเคารพ ไม่มีความยำเกรงในสิกขา (๕) อยู่อย่างไม่มี ความเคารพ ไม่มีความยำเกรงกันและกัน” (อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๒๐๑/๓๔๓)

เหตุผล: คำที่เจ้าลิจฉวีนามว่าสุนักชัตตะเคยกกล่าว สรรเสริญพุทธคุณ เช่น อรหัง สัมมาสัมพุทธโธ ในปาฏิกสูตร เรื่องเจ้าลิจฉวีนามว่าสุนักชัตตะ กล่าวถึงพระผู้มีพระภาคตรัสกับสุนักชัตตะว่า เธอเคยกล่าวสรรเสริญเราที่วัชชีคามด้วยเหตุผลหลายอย่างว่า ‘พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น เป็นพระอรหันต์ ตรัสรู้ด้วยพระองค์เอง โดยชอบ เพียบพร้อมด้วยวิชาและจรณะ เสด็จไปดี รู้แจ้งโลก เป็นสารถีฝึกผู้ที่ควร ฝึกได้ อย่างยอดเยี่ยม เป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เป็นพระพุทธเจ้า เป็นพระผู้มีพระภาค’ สุนักชัตตะ เธอเคยกล่าวสรรเสริญเราที่วัชชีคามด้วยเหตุผลหลายอย่าง อย่างนี้แล (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๕/๕,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๗/๘๗,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๓๓/๒๑๗,ม.ม.(ไทย)๑๓/๙๓/๙๖,อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๘/๒๕๕๗)

เหตุฝ่ายกุศล: เหตุฝ่ายกุศล ได้แก่ อโลภะ อโทสะ อโมหะ คติกถา เรื่องคติ กล่าวถึงในชวนขณะแห่งกุศลกรรม เหตุ ๓ ประการ ฝ่ายกุศลเป็น สหชาติปัจจัยแก่เจตนาที่เกิดขึ้นในขณะนั้น เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า แม้เพราะ กุศลมูลเป็นปัจจัย สังขารจึงมี ในขณะติดใจ เหตุ ๒ ประการฝ่ายอกุศลเป็น สหชาติ ปัจจัยแก่เจตนาที่เกิดขึ้นในขณะนั้น เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า แม้เพราะอกุศล มูลเป็นปัจจัย สังขารจึงมี ในปฏิสนธิขณะ เหตุ ๓ ประการ ฝ่ายอัพยาภกุตเป็น สหชาติปัจจัยแก่เจตนาที่เกิดขึ้นในขณะนั้น เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า แม้เพราะ นามรูปเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี แม้เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๓๒/๓๙๒,ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๒๓๓/๓๙๖,ขุ.ป.อ.(บาลี) ๒/๒๓๒/๑๙๙)

เหตุฝ่ายต่ำ: เหตุฝ่ายต่ำที่ทำให้สัทธรรมเสื่อมสูญ, เหตุฝ่ายต่ำ ๕ ประการ คือไม่ยำเกรงในพระ ศาสดา ในพระธรรม ในพระสงฆ์ ในไตรสิกขา และไม่ยำเกรงในสมาธิ ในสัทธัมมัมปปฎิรูปกสูตร เรื่องสาเหตุที่ทำให้สัทธรรมเสื่อมสูญ กล่าวถึง เหตุฝ่ายต่ำ ๕ ประการนี้ เป็นไปเพื่อความเลือนหาย เพื่อความเสื่อมสูญไปแห่งสัทธรรม คือ (๑) ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ในธรรมวินัยนี้ ไม่เคารพยำเกรงในพระศาสดา (๒) ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ในธรรมวินัยนี้ ไม่เคารพยำเกรง ในพระธรรม (๓) ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ในธรรมวินัยนี้ ไม่เคารพยำเกรงในพระสงฆ์ (๔) ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ในธรรมวินัยนี้ ไม่เคารพยำเกรงในสิกขา (๕) ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ในธรรมวินัยนี้ ไม่เคารพยำเกรงในสมาธิ (ส.นิ.(ไทย)๑๖/๑๕๖/ ๒๖๓)

เหตุฝ่ายอกุศล: เหตุ ๓ ประการ ได้แก่ อโลภะ อโทสะ และ อโมหะ เหตุ ๒ ประการ ได้แก่ โลภะและ โมหะ ในคติกถา ว่าด้วยคติ กล่าวถึงเหตุ ๒ ประการฝ่ายอกุศล เป็น สหชาติปัจจัยแก่เจตนา ที่เกิดขึ้นในขณะนั้น เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า แม้เพราะอกุศลมูลเป็นปัจจัย สังขารจึงมี ในปฏิสนธิขณะ เหตุ ๓ ประการ ฝ่ายอัพยาภกุตเป็น สหชาติปัจจัยแก่

เจตนาที่เกิดขึ้นในขณะนั้น เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า แม้เพราะนามรูปเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี แม้เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี (ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๒๓๒/๓๙๒,ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๒๓๓/๓๙๖,ขุ.ป.อ.(บาลี)๒/๒๓๒/๑๙๙)

เหตุฝ่ายอัพยาगत: เหตุฝ่ายอัพยาगत ได้แก่ อโลภะ อโทสะ และอโมหะ

คติกา เรื่องคติ กล่าวถึงในติเหตุกปฏิสนธิขณะ เหตุ ๓ ประการ ฝ่ายอัพยาगत คือ อโลภะ อโทสะ และอโมหะ ฝ่ายวิบากแห่งสภาวะธรรมที่เป็นกุศล เป็นสหชาติปัจจัย แก่เจตนาที่เกิดขึ้นในขณะนั้น เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า แม้เพราะนามรูปเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี แม้เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี (ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๒๓๒/๓๙๒,ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๒๓๓/๓๙๖,ขุ.ป.อ.(บาลี)๒/๒๓๒/๑๙๙)

เหตุผลิตเพลิน: คำที่ใกล้ธรรมที่ไม่เป็นเหตุผลิตเพลินของสมณพราหมณ์ผู้มีวาทะว่า สิ่งทั้งปวงไม่เป็นที่พอใจแก่เรา

ในที่โฆษสูตร ทิฏฐิเป็นเหตุให้เกิดวิวาท กล่าวว่า “อัคคีเวสสนะ บรรดาทิฏฐิเหล่านั้น ทิฏฐิของสมณพราหมณ์ผู้มีวาทะอย่างนี้มีทิฏฐิอย่างนี้ว่า ‘สิ่งทั้งปวงไม่เป็นที่พอใจแก่เรา’ นั้น อยู่ใกล้ความไม่กำหนด ใกล้ธรรมเป็นเครื่องปลื้มสัตว์ ใกล้ธรรมที่ไม่เป็นเหตุผลิตเพลิน ใกล้ธรรมที่ไม่เป็นเหตุเกาะติด ใกล้ธรรมที่ไม่เป็นเหตุยึดมั่น” (ม.ม.(ไทย)๑๓/๒๐๑/๒๔๐)

เหตุสูตร :

มี ๒ สูตร ความหมายสูตรต่างกันและเนื้อหาต่างกัน คือ

๑.เหตุสูตร :พระสูตรว่าด้วยทิฏฐิว่าไม่มีเหตุเป็นต้น พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า เมื่อมีขันธ ๕ เพราะถ้อยมั่นและยึดมั่น ขันธ ๕ จึงเกิดมีทิฏฐิว่า ความเศร้าหมองของสัตว์ไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย สัตว์ไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย เศร้าหมองเอง ความบริสุทธิ์ของสัตว์ไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย สัตว์ไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย บริสุทธิ์เอง ไม่มีกำลัง ไม่มีความเพียร ไม่มีความสามารถของบุรุษ ไม่มีความพยายามของบุรุษ สัตว์ ปาณะ ภูตะ ชีวะทั้งปวง ล้วนไม่มีอำนาจ ไม่มีกำลัง ไม่มีความเพียร ผันแปรไปตามโชคชะตาตามสถานภาพทางสังคมและตามลักษณะเฉพาะของตน เสวยสุขและทุกข์ในอภิชาติ ทั้ง ๖ เท่านั้น เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งवादสูตรในวรรคนี้ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๒๑๒/๒๙๐)

อรรถกถาอธิบายว่า สัตว์ หมายถึงสัตว์ทุกจำพวก เช่น อูฐ โค ลา ปาณะ หมายถึง สัตว์ที่มี ๑ อินทรีย์ ๒ อินทรีย์ เป็นต้น ภูตะ หมายถึงสัตว์ทุกจำพวกที่เกิดจากฟองไข่ และเกิดในครรภ์มารดา ชีวะ หมายถึงพวกพืชทุกชนิด คำว่า อภิชาติ หมายถึงการกำหนดหมายชนชั้น เช่น โจรเป็นกัณหาภิชาติ (สีดำ) นักบวชเป็นนินลาภิชาติ (สีเขียว) นิครนถ์เป็นโลหิตาภิชาติ (สีแดง) คฤหัสถ์เป็นหลิตทาภิชาติ (สีเหลือง) อาชีวกเป็นสุกกาภิชาติ (สีขาว) นักบวชที่เคร่งวัตรปฏิบัติเป็นปรมสุกกาภิชาติ (สีขาวยิ่งนัก) (ส.ข.อ. ๒/๑๒๓-๒๑๕/๓๗๔, ที.สี.อ. ๑๖๘/๑๔๗) (ส.ข.อ. ๒/๒๑๒/๓๗๒-๓๗๓,ที.สี.อ. ๑๖๘/๑๔๖)

๒.เหตุสูตร : พระสูตรว่าด้วยเหตุที่ทำให้มาตุคามไปเกิดในสุคติ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า มาตุคามหลังจากตายแล้วจะ

ไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ได้เพราะเพราะกำลังศีลเป็นเหตุ ไม่ใช่เพราะกำลังรูป กำลังทรัพย์ กำลังญาติและกำลังบุตรเป็นเหตุ (ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๑๐/๓๓๑)

เหตุแห่งกรรม: การเกิดขึ้นของกรรม, ปัจจัยให้เกิดกรรม, เหตุแห่งกรรมตีกรรมชั่วในชาติก่อนของ ตถาคต

เทวทหสูตร กล่าวว่า ตถาคตมีวาตะอย่างนี้ คำกล่าวเช่นนั้นและคำที่กล่าวต่อ ๆ กัน มา จึงเป็นเหตุให้ได้รับการสรรเสริญ คือ ถ้าหมูสัตว์เสวยสุขและทุกข์เพราะเหตุแห่ง กรรมที่ทำไว้ในชาติก่อน ตถาคตพึงเป็นผู้ทำกรรมดีไว้ในชาติก่อนแน่ จึงเป็นเหตุให้ ตถาคต เสวยสุขเวทนาอันไม่มีอาสวะเห็นปานนี้ในบัดนี้ (ม.อุป. (ไทย) ๑๔/๒๐/๒๖, อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๕๔๖/๕๙๐)

เหตุแห่งความประมาท: คุณสมบัติของพระผู้มีพระภาคที่เว้นขาดจากการดื่มสุราเมรัยอันเป็นเหตุแห่ง ความประมาท, คุณสมบัติที่พระนางมหาปชาบดีโคตมีเลื่อมใสในพระพุทธเจ้า ในทักษิณาวินิจฉัยสูตร กล่าวว่า พระผู้มีพระภาคก็ทรงมีอุปการะมากแก่พระนาง มหาปชาบดีโคตมี ว่า พระผู้มีพระภาคเว้นขาดจากการฆ่าสัตว์ การลักทรัพย์ การ ประพฤติผิดในกาม การพูดเท็จ ทรงเป็นผู้เว้นขาดจากการเสพของมีนเมาคือสุราและ เมรัยอันเป็นเหตุแห่งความประมาท นางทรงอาศัยพระผู้มีพระภาคแล้ว จึงทรงมี ความเลื่อมใสแน่วแน่ในพระพุทธเจ้า ในพระธรรม ในพระสงฆ์ มีศีลที่พระอริยะยินดี ทรงอาศัยพระผู้มีพระภาคแล้ว จึงเป็นผู้หมดความสงสัยในทุกข์ ในทุกขสมุทัย ใน ทุกขนิโรธ ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสอย่างนี้แล้ว ท่านพระ อานนทีได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า ขอพระผู้มีพระภาค โปรดรับผ้าใหม่ทั้งคู่ของ พระนางมหาปชาบดีโคตมีเถิด พระนางทรงมีอุปการะมาก เป็นพระมาตุจฉาของพระ ผู้มีพระภาค ทรงทะนุถนอมเลี้ยงดูให้พระผู้มีพระภาคเสวยน้ำนม ในเมื่อพระชนนี สวรรคตแล้ว แม้พระผู้มีพระภาคก็ทรงมีอุปการะมากแก่พระนางมหาปชาบดีโคตมี พระนางมหาปชาบดีโคตมีทรงอาศัยพระผู้มีพระภาค (ม.อุป. (ไทย) ๑๔/๓๗๗/๔๒๖)

เหตุแห่งจิตตูปบาท: การขัดขัตถ์เกลากุศลธรรมมีวิหิงสา เป็นต้น, ธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัส บอกแก่นายจุนทะว่าธรรมนี้พระองค์ได้แสดงแล้ว

ในสัลเลขสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับนายจุนทะ ว่า เหตุแห่งสัลเลขธรรม เราได้ แสดงแล้วเหตุแห่งจิตตูปบาท เราได้แสดงแล้ว เหตุแห่งการหลีกเลี่ยง เราได้แสดง แล้ว เหตุแห่งภาวะเบื่อง่วง เราได้แสดงแล้ว เหตุแห่งความดับทุกข์เราได้แสดงแล้ว จุนทะ กิจอันใดที่ศาสดาผู้แสวงหาประโยชน์ ผู้เอ็นดูอนุเคราะห์เหล่าสาวกควรทำกิจ นั้น เราตถาคตได้ทำแล้วแก่เธอทั้งหลายดูก่อนจุนทะ นั้นคงไม่ นั้นเรื่อนร้าง เธอ ทั้งหลายจงฟังดูเถิด อย่าประมาท อย่าได้เป็นผู้มีความเดือดร้อนในภายหลังเลย นี้ เป็นคำสอนสำหรับเธอทั้งหลาย พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัสพระพุทธพจน์นี้แล้ว ท่านพระมหาจุนทะ ชื่นชม ยินดีภายิตของพระผู้มีพระภาคเจ้า (ม.มู. (มหามกุฏ) ๑๗/๑๐๘/๔๘๖)

เหตุแห่งทุกข์: สิ่งที่ทำให้เกิดทุกข์มีความเสื่อมหรือความสูญเสีย เป็นต้น ได้แก่ โสกะ ความโศก ปริเทวะ คร่ำครวญ อุปายาส ความแค้น

ในมหาสติปัฏฐานสูตร ธรรมานุสัสสนา กล่าวถึงเหตุแห่งทุกข์ว่า โสกะ คือ ความเศร้าโศก กิริยาที่เศร้าโศก ภาวะที่เศร้าโศก ความแห้งผากภายในความแห้งกรอบภายในของผู้ประกอบด้วยความเสื่อมอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือ ผู้ที่ถูกเหตุแห่งทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งกระทบ ปรีทเวหะ คือ ความร้องไห้ ความคร่ำครวญ กิริยาที่ร้องไห้ กิริยาที่คร่ำครวญ ภาวะที่ร้องไห้ ภาวะที่คร่ำครวญ ของผู้ประกอบด้วยความเสื่อมอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือผู้ที่ถูกเหตุแห่งทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งกระทบ อุปายาส คือ ความแค้น ความคับแค้น ภาวะที่แค้น ภาวะที่คับแค้น ของผู้ประกอบด้วยความเสื่อมอย่างใดอย่างหนึ่ง(หรือ)ผู้ที่ถูกเหตุแห่งทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งกระทบ(ที.ม.(ไทย)๑๐/๓๙๑/๓๒๕,ที.ม.(ไทย)๑๐/๓๙๒/๓๒๖,ที.ม.(ไทย)๑๐/๓๙๕/๓๒๖)

เหตุแห่งวิมุตติ: เหตุแห่งความหลุดพ้นได้แก่การแสดงธรรมแก่ภิกษุ แสดงธรรมตามที่ได้สดับมา สาราเยยธรรม ตรีกตรองตามเพ่งธรรม เรียนสมาธินิมิตของพระศาสดาหรือเพื่อนพรหมจารี

ในสังคิสิสูตร กล่าวถึงเหตุแห่งวิมุตติ ๕ คือ (๑) พระศาสดาหรือเพื่อนพรหมจารีบางรูปผู้ตั้งอยู่ในฐานะครูแสดงธรรมแก่ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ เธอรู้แจ้งอรรถ รู้แจ้งธรรมในธรรมนั้น (๒) พระศาสดาหรือเพื่อนพรหมจารีบางรูปผู้ตั้งอยู่ในฐานะครูแสดงธรรมตามที่ตนได้สดับมาตามที่ตนได้เรียนมาแก่ผู้อื่นโดยพิสดาร (๓) พระศาสดาหรือเพื่อนพรหมจารีบางรูปผู้ตั้งอยู่ในฐานะครู ได้ภิกษุสาราเยยธรรมตามที่ตน ได้สดับมาตามที่ตนได้เรียนมาโดยพิสดาร (๔) พระศาสดาหรือเพื่อนพรหมจารีบางรูปผู้ตั้งอยู่ในฐานะครูได้ตรีกตรองตามเพ่งตาม ด้วยใจซึ่งธรรมตามที่ตนได้สดับมาตามที่ตนได้เรียนมา (๕) พระศาสดาหรือเพื่อนพรหมจารีบางรูปผู้ตั้งอยู่ในฐานะครูได้เรียนสมาธินิมิตอย่างใดอย่างหนึ่งมาดี มนสิการดี ทรงจำไว้ดี แห่งตลอดดีด้วยปัญญา เธอรู้แจ้งอรรถ รู้แจ้งธรรม ในธรรมนั้นตามที่เธอได้เรียนสมาธินิมิตอย่างใดอย่างหนึ่งมาดี จิตย่อมตั้งมั่น นี่เป็นวิมุตตายนะประการที่ ๕ (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๒๒/๓๑๓,อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๒๖/๓๒)

เหตุให้เกิดกรรม:เหตุให้เกิดกรรมชั่ว คือ โลภะ โทสะ โมหะ เหตุให้เกิดกรรมดี คือ อโลภะ อโทสะ อโมหะ

ในนิทานสูตร เหตุให้เกิดกรรม กล่าวถึงเหตุให้เกิดกรรมชั่ว ๓ ประการ คือ (๑) โลภะ (ความอยากได้)เป็นเหตุให้เกิดกรรม (๒) โทสะ(ความคิดประทุษร้าย)เป็นเหตุให้เกิดกรรม (๓) โมหะ(ความหลง)เป็นเหตุให้เกิดกรรม และเหตุให้เกิดกรรมดี ๓ ประการ คือ (๑) อโลภะ ความไม่อยากได้ เป็นเหตุให้เกิดกรรม (๒) อโทสะ ความไม่คิดประทุษร้าย เป็นเหตุให้เกิดกรรม (๓) อโมหะ ความไม่หลงเป็นเหตุให้เกิดกรรม (อง.ฉกก.(ไทย) ๒๒/๓๙/๔๙๐)

เหตุให้เกิดทุกข์: สมุทัย เหตุให้เกิดทุกข์, ข้อที่ ๒ แห่งอริยสัจ ๔, พระผู้มีพระภาคผู้แสดงธรรมที่พระเถรีตอบปัญหาแก่มารที่มากถาม

ตัวอย่างในจาลาเถรีคาถา ภาชิตของพระจาลาเถรี พระจาลาเถรีเมื่อจะกล่าวภาชิตที่มาร กล่าวแก่ตน จึงได้กล่าวภาชิตเหล่านี้กับมารว่า เราเป็นภิกษุณี อบรมอินทรีย์

แล้ว ตั้งสติไว้มั่น รู้แจ้งบทอันสงบเป็นเหตุเข้าไปสงบระงับสังขารเป็นสุข มารถามว่า ท่านมีศรัทธาโล้นบวชเจาะจงใครหนอ ท่านไม่ชอบใจลัทธิเดียรถีย์ ทำไมยังมางมมาย ประพฤติทางผิดนี้อยู่เล่า พระจาลาเถรีตอบว่า เหล่าชนที่ถือลัทธิเดียรถีย์นอกจาก ศาสนานี้ ยึดมั่นในทิวาทั้งหลาย ไม่รู้แจ้งธรรม ไม่ฉลาดในธรรม ส่วนพระพุทธเจ้า ได้ ทรงแสดงธรรมโปรดเราให้ล่วงเสียซึ่งทิวาทั้งหลาย คือ ทุกข์ เหตุให้เกิดทุกข์ ความ ดับทุกข์ และอริยมรรคมีองค์ ๘ ซึ่งเป็นข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ เราฟังคำสอน ของพระองค์แล้ว ยินดีอยู่ในคำสอน ได้บรรลุวิชชา ๓ ได้ทำตามคำสั่งสอนของ พระพุทธเจ้าแล้ว (ขุ.เถรี.(ไทย)๒๖/๑๘๖/๕๘๕ขุ.เถรี.(ไทย)๒๖/๑๙๓/๕๘๖,ขุ.เถรี. (ไทย)๒๖/๒๑๕/๕๙๐,ขุ.เถรี.(ไทย)๒๖/๓๑๑/๖๐๖,ขุ.เถรี.(ไทย)๒๖/๔๕๕/๖๓๐)

เหตุให้ถูกตำหนิ: สาเหตุที่ทำให้ถูกติเตียน, ถูกกล่าวโทษ, คำที่พระเจ้าปเสนทิโกศลทูลถามพระผู้มีพระ ภาคว่าเรื่องที่ไม่สมณะหรือพราหมณ์ผู้เป็นสัพพัญญู

ในกัณณกัตถลสูตร พระเจ้าปเสนทิโกศล ได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า “ชนเหล่าใด กล่าวถึงที่พระสมณโคดมตรัสว่า ไม่มีสมณะหรือพราหมณ์ผู้เป็นสัพพัญญู มีปกติเห็น ธรรมทั้งปวง จักปฏิญญาญาณทัสสนะอย่างเบ็ดเสร็จ ชนเหล่านั้นชื่อว่า พุทตรง ตามที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้หรือ ชื่อว่ากล่าวแก้อย่างสมเหตุสมผลหรือ ไม่มีบ้าง หรือที่คำกล่าวเช่นนั้น จะเป็นเหตุให้ถูกตำหนิได้ พระพุทธเจ้าข้า” พระผู้มีพระภาค ตรัสตอบว่า “มหาบพิตร ชื่อนั้น การที่ชนเหล่าใดกล่าวเช่นนั้น ไม่เป็นฐานะที่จะมีได้ (ม.ม.(ไทย)๑๓/๕๑/๔๘,ม.ม.(ไทย)๑๓/๓๗๗/๔๖๑)

เหตุให้สัตว์ร้องไห้: กิเลสเป็นเหตุให้สัตว์ร้องไห้, ความไม่รู้แจ้ง

ในปัจจุบันจตุกกนัย กล่าวถึงสภาวะธรรมที่เป็นเหตุให้สัตว์ร้องไห้ ซึ่งเป็นปัจจุบันเป็น ปัจจุบันแก่สภาวะธรรมที่เป็นเหตุให้สัตว์ร้องไห้ ซึ่งเป็นปัจจุบันโดยเหตุปัจจัย มี ๓ วาระ (อภิ.ป.(ไทย)๔๔/๖๐/๗๐๗)

เหตุให้ให้ลุ่มหลง: กามคุณ ๕ ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส

ในคหุทฎฐกสูตร เรื่องผู้ชั่งอยู่ในถ้ำ พระผู้มีพระภาคตรัสแก่ท่านพระปิณโฑลภารทวา ชะ ณ กรุงสาวัตถี ดังนี้ว่า นรชนผู้ชั่งอยู่ในถ้ำ ถูกกิเลสมากหลายปิดบังไว้ เมื่อดำรง ตนอยู่ อย่างนี้ ก็จมลงในเหตุให้ลุ่มหลง ผู้เป็นเช่นนั้นแล ย่อมอยู่ไกลจากวิเวก เพราะ กามทั้งหลายในโลกไม่เป็นของที่นรชนละได้ง่ายเลย (ขุ.สุ.(ไทย)๒๕/๗๗๙/๖๘๘,ขุ.ม. (แปล) ๒๙/๗/๓๑)

เหตุให้อายุสั้น: อนาสุสธรรม, เหตุให้อายุสั้น คือ ไม่สัพบายะ ไม่รู้จักประมาณบริโภคนิสัยย่อยยาก เที้ยวไม่เหมาะสม และไม่ประพฤติพรหมจรรย์

ในปฐมอนาสุสธรรมสูตร กล่าวถึงธรรมที่เป็นเหตุให้อายุสั้น ว่า ภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๕ ประการนี้ เป็นเหตุให้อายุสั้น คือ (๑) ไม่ทำสิ่งที่สัพบายะ (๒) ไม่รู้จักประมาณใน สิ่งที่เป็นสัพบายะ (๓) บริโภคนิสัยที่ย่อยยาก (๔) เที้ยวในเวลาไม่สมควร (๕) ไม่ ประพฤติพรหมจรรย์ (อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๑๒๕/๒๐๕,อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๑๒๖/ ๒๐๖)

- เหตุอัศจรรย์:** ปรากฏการณ์อันเนื่องแต่บุญญาภินิหารของพระโพธิสัตว์และพระพุทธเจ้า, เช่น เมื่อพระพุทธเจ้าประสูติ ตรัสรู้ แสดงปฐมเทศนา, เหตุ ๔ ประการ ย่อมเกิดเหตุอัศจรรย์ ปฐมตถาคตอัศจรรย์สูตร เหตุอัศจรรย์ของพระตถาคต กล่าวถึงเหตุอัศจรรย์ไม่เคยปรากฏ ๔ ประการ แต่ปรากฏเพราะความปรากฏของตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า คือ (๑) พระโพธิสัตว์จุติจากสวรรค์ชั้นดุสิต เสด็จลงสู่พระครรภ์ของพระมารดา แสงสว่างโอฬารประมาณไม่ได้ เกินเลยอานุภาพของเทวดาทั้งหลายย่อมปรากฏขึ้นในโลกพร้อมทั้ง เทวโลก มารโลก พรหมโลก (๒) พระโพธิสัตว์ประสูติจากพระครรภ์ของพระมารดา (๓) ตถาคตทรงบรรลุนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ (๔) ตถาคตทรงประกาศธรรมจักรอันยอดเยี่ยม แสงสว่างโอฬารประมาณไม่ได้ เกินเลยอานุภาพของเทวดาทั้งหลายย่อมปรากฏในโลกพร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก และหมู่สัตว์ พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดา และมนุษย์ แม้แต่โลกันตริกนรก ซึ่งเปิดตลอด ไม่มีอะไรปิดกั้น มีตมิต มองไม่เห็นอะไร ที่แสงสว่าง(อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๒๗/๑๙๔,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๒๘/๑๙๖)
- เห็นแก่ลาภ:** เห็นแก่ได้, มักโลภ, มักโกรธเพราะเห็นแก่ลาภ, เป็นหนึ่งในบุคคลผู้มักโกรธ ในปฐมโกธครุสูตร บุคคลผู้มักโกรธ กล่าวถึงบุคคล ๔ จำพวก ที่มักโกรธ มีปรากฏอยู่ในโลก คือ (๑) บุคคลผู้มักโกรธ ไม่เคารพศีลธรรม (๒) บุคคลผู้มักกลบหลู่ ไม่เคารพศีลธรรม (๓) บุคคลผู้เห็นแก่ลาภ ไม่เคารพศีลธรรม (๔) บุคคลผู้เห็นแก่สักการะ ไม่เคารพศีลธรรม (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๔๓/๗๑,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๘๔/๑๒๘)
- เห็นแก่สักการะ:** เห็นแก่ได้ในสักการะ, มุ่งแต่สักการะ, การเห็นแก่สักการะมีผลให้ไม่เคารพศีลธรรม ดำรงอยู่ในนรก
ใน ปฐมโกธครุสูตร เรื่องบุคคลผู้มักโกรธ กล่าวถึงคนเห็นแก่ลาภสักการะ ย่อมดำรงอยู่ในนรก เหมือนถูกนำไปฝังไว้ในกลุ่มบุคคล ๔ จำพวก มีปรากฏอยู่ในโลก คือ (๑) บุคคลผู้มักโกรธ ไม่เคารพศีลธรรม (๒) บุคคลผู้มักกลบหลู่ ไม่เคารพศีลธรรม (๓) บุคคลผู้เห็นแก่ลาภ ไม่เคารพศีลธรรม (๔) บุคคลผู้เห็นแก่สักการะ ไม่เคารพศีลธรรม (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๔๓/๗๑,อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๘๔/๑๒๘)
- เห็นแก่อำภิส:** หวังลาภสักการะ เช่น จีวร อาหาร, หวังแก่อำภิสนี้เป็นคุณสมบัติของภิกษุผู้ไม่ควรพยายาลภิกษุใช้อย่างหนึ่ง
ในทุติยอุปัฏฐากสูตร กล่าวถึงภิกษุผู้ควรและไม่ควรพยายาลภิกษุใช้ ว่า ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๕ ประการไม่ควรพยายาลภิกษุใช้ คือ (๑) ไม่สามารถจัดยา (๒) ไม่ทราบสิ่งที่เป็นสัปปายะและสิ่งที่ไม่เป็นสัปปายะ นำสิ่งที่ไม่เป็นสัปปายะเข้ามา นำสิ่งที่เป็นสัปปายะออกไป (๓) เห็นแก่อำภิส ไม่มีจิตเมตตา (๔) รังเกียจที่จะนำอุจจาระ ปัสสาวะ อาเจียน หรือน้ำลายออกไปทิ้ง (๕) ไม่สามารถชี้แจงให้ภิกษุใช้เห็นชัด ชวนใจให้อยากรับเอาไปปฏิบัติ เร้าใจ ให้อาจหาญแก่กล้า ปลอดภัยโลมใจให้สดชื่นร่าเริงด้วยธรรมมีกถา ตามกาลอันควร(อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๑๒๔/๒๐๔,อง.ปญจก.อ.(บาลี) ๓/๑๒๔/๔๙)
- เห็นแจ้ง:** เห็นอุปาทานขั้น ๕ โดยความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา

ในโลภสูตร ว่าด้วยโลภะ พระผู้มีพระภาคตรัสไว้การเห็นแจ้งว่า ภิกษุทั้งหลายละธรรมอย่างหนึ่งได้ เราขอรับรองความเป็นอนาคามีของเธอทั้งหลาย ธรรมอย่างหนึ่งคือ โลภะ (ความอยากได้)ได้ เราขอรับรองความเป็นอนาคามีของเธอทั้งหลาย โลภะใดเป็นเหตุให้สัตว์ผู้โลกไปสู่อุคติ ผู้มีปัญญาเห็นแจ้ง ย่อมละโลภะนั้นได้เพราะรู้โดยชอบ ครั้นละได้แล้ว จึงไม่ต้องหวนกลับมาเกิดในโลกนี้อีก ไม่ว่าในกาลไหน ๆ (ขุ.อิติ. (ไทย)๒๕/๑/๓๔๖,ขุ.อิติ.อ. (บาลี) ๑/๔๙)

เห็นชอบ:

สัมมาทิฏฐิ, เห็นถูกต้อง,ข้อหนึ่งในบริวารแห่งสมาธิ ๗ ประการ

ในชวนสกุตรบริวารแห่งสมาธิ ๗ ประการ กล่าวว่า ‘พวกเทพชั้นดาวดึงส์ผู้เจริญเข้าใจเรื่องนั้นว่าอย่างไร พระผู้มีพระภาคผู้ทรงรู้ทรงเห็น เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ทรงบัญญัติบริวารแห่งสมาธิ ๗ ประการนี้ แม้ที่ทรงบัญญัติอย่างดี ก็เพียงเพื่อความเจริญ เพื่อความบริบูรณ์แห่งสัมมาสมาธิ คือ (๑) สัมมาทิฏฐิ เห็นชอบ(๒) สัมมาสังกัปปะ ดำริชอบ (๓) สัมมาวาจา เจรจาชอบ (๔) สัมมากัมมันตะ กระทำชอบ (๕) สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีพชอบ (๖) สัมมาวายามะ พยายามชอบ (๗) สัมมาสติ ระลึกรู้ชอบ (ที.ม.(ไทย)๑๐/๒๙๐/๒๒๔,ที.ม.(ไทย)๑๐/๓๒๙/๒๕๘,ที.ม.(ไทย)๑๐/๔๐๒/๓๓๕,ที.ม.(ไทย)๑๐/๔๑๔/๓๔๖)

เห็นด้วยปัญญา:เห็นด้วยวิปัสสนาปัญญา, เห็นในไตรลักษณ์ ได้แก่ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน

ตัวอย่างในอนิจจลักษณะว่า เรื่องอนิจจลักษณะ กล่าวถึง พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่ภิกษุทั้งหลายว่า เมื่อใด อริยสาวกพิจารณาเห็นด้วยปัญญาว่า สังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง เมื่อนั้น ย่อมหน่ายในทุกข์ นั้นเป็นทางแห่งความบริสุทธิ์เรื่องทุกขลักษณะ เมื่อใด อริยสาวกพิจารณาเห็นด้วยปัญญาว่า สังขารทั้งหลายทั้งปวงเป็นทุกข์ เมื่อนั้นย่อมหน่ายในทุกข์นั้นเป็นทางแห่งความบริสุทธิ์ เรื่องอนัตตลักษณะ เมื่อใด อริยสาวกพิจารณาเห็นด้วยปัญญาว่า ธรรมทั้งหลายทั้งปวงเป็นอนัตตา เมื่อนั้น ย่อมหน่ายในทุกข์ นั้นเป็นทางแห่งความบริสุทธิ์ (ขุ.ธ. ๒๕/๒๗๗/๑๑๘,ขุ.ธ.อ. (บาลี)๗/๕๖)

เห็นธรรม:

รู้ธรรม, เข้าใจธรรม,หยั่งลงสู่ธรรมด้วยปัญญา ไม่มีความสงสัยในคำสอนของพระผู้มีพระภาค

ในอัมพัฏฐสูตร กล่าวถึงพราหมณ์ไปกขรชาติประกาศตนเป็นอุบาสก เขาเห็นธรรม บรรลุธรรม รู้ธรรม หยั่งลงสู่ธรรม หมดความสงสัย ไม่มีคำถามใด ๆ มีความแก้วกล้า ไม่ต้องเชื่อใครอีก ในหลักคำสอนของพระศาสดา ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า “ข้าแต่ท่านพระโคตมภาชิตของท่านพระโคตมชัตเจนไพเราะยิ่งนัก ท่านพระโคตมทรงประกาศธรรมแจ่มแจ้งโดยประการต่าง ๆ แจ่มแจ้งดังตามประทีปในที่มืด ขอถึงท่านพระโคตมพร้อมทั้งพระธรรมและพระสงฆ์เป็นสรณะ ขอท่านพระโคตมจงทรงจำข้าพระองค์ว่าเป็นอุบาสกผู้ถึงสรณะตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไปจนตลอดชีวิต ขอท่านพระโคตมจงเสด็จเข้าไปสู่อุคติตระกูล เหมือนดังที่เสด็จเข้าไปสู่ตระกูลอุบาสกอื่น ๆ ในเมืองอุกกัฏฐะ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “พราหมณ์ ท่านกล่าวดีแล้ว” (ที.ส.(ไทย)

๙/๒๙๙/๑๐๙,ที.สี.(ไทย)๙/๓๕๖/๑๔๙, ที.ม.(ไทย)๑๐/๗๖/๔๓,ที.ม.(ไทย)๑๐/๘๐/๔๕,ที.ม.(ไทย)๑๐/๘๔/๔๖)

เห็นปรมัตถธรรม: รู้แจ้งความจริง, ทำให้แจ้งนิโรธสัง คือการดับทุกข์

ในมุนิสูตฺร กล่าวถึงลักษณะของมุนี ว่า พระผู้มีพระภาคตรัส ว่า ผู้รู้แจ้งโลก เห็นปรมัตถธรรม ข้ามโอฆะ และสมุทฺรได้ เป็นผู้คงที่ ตัดกิเลสเครื่องร้อยรัดได้เด็ดขาด ไม่มีตัณหาและทิฏฐิอาศัย ปราศจากอาสวะ นักปราชญ์ทั้งหลายประกาศว่า เป็นมุนี(ขุ.สุ.(ไทย)๒๕/๒๒๑/๕๕๑,ขุ.สุ.อ.(บาลี)๑/๒๒๑/๓๐๗)

เห็นภัยในโทษมีประมาณน้อย : รู้โทษอย่างเบา, โทษเบา, สลัดออกในโทษที่มีประมาณน้อยเหล่านี้ ในฉนวิภังค์ สุตตันตภาขณีย์ กล่าวถึงเห็นภัยในโทษมีประมาณน้อยว่า โทษอย่างต่ำอย่างเบา ที่สมมติกันว่าโทษเบา ที่จะพึงทำความสำรวมระวัง และด้วยจิตตูปบาทที่เนื่องด้วยมณสิการ เหล่านี้เรียกว่า โทษมีประมาณน้อย ภิกษุเป็นผู้เห็นโทษ ภัย ความชั่วร้าย และเห็นการสลัดออกในโทษที่มีประมาณน้อยเหล่านี้ จึงเรียกว่า เห็นภัยในโทษมีประมาณน้อย (อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/๕๑๕/๓๘๙)

เห็นเหตุได้ดี: เข้าใจเหตุได้ดี, เห็นเหตุในอานิสงส์แห่งการทำให้แจ้งโสดาปัตติผล ๖ ประการ ในอานิสงส์สุตฺร เรื่องอานิสงส์แห่งโสดาปัตติผล กล่าวถึงอานิสงส์แห่งการทำให้แจ้งโสดาปัตติผล ๖ ประการ คือ (๑) มีความแน่นอนในศีลธรรม (๒) มีความไม่เสื่อมเป็นธรรมดา (๓) ทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ (๔) ไม่มีความทุกข์ (๕) ประกอบด้วยยอสาธารณญาณ(๕) เห็นเหตุได้ดี (๖) เห็นธรรมที่เกิดขึ้นจากเหตุได้ดี (อง.ฉก.ก.(ไทย)๒๒/๙๗/๖๒๑,อง.ฉก.ก.(ไทย)๒๒/๑๐๔/๖๒๖)

หมกเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระหมกเถระ มีเนื้อหาที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติ กัปที่ ๑๑๘ ท่านเป็นดาบสชื่อว่าอโนมะ ได้ทำจิตให้เสื่อมใสต่อพระพุทธเจ้าพระนามว่าปิยทัสสีอยู่เสมอ เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่รู้จัก ทุกคติเลย ได้เกิดเป็นท้าวสักกะ ๓๒ ชาติ เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๗๕ ชาติ เกิดเป็นพระเจ้าประเทศราชนับชาติไม่ถ้วน ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุประอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๘๓/๖๗๘)

หมกมาณวกปัญหา : ปัญหาของหมกมาณพ ปัญหาของหมกมาณพผู้เข้าไปทูลถามพระผู้มีพระภาคเป็นคนที่ ๘ เกี่ยวกับคำพยากรณ์ของอาจารย์เจ้าลัทธิ ธรรมเครื่องกำจัดตัณหาและนิพพาน มีทั้งหมด ๔ คาถา โดยหมกมาณพทูลถาม ๒ คาถา พระผู้มีพระภาคตรัสตอบ ๒ คาถา

หมกมาณพทูลถามว่า

ก่อนแต่ศาสนาของพระโคตม

อาจารย์เจ้าลัทธิเหล่าใดเคยพยากรณ์แก่ข้าพระองค์ว่า

เหตุนี้ได้เป็นมาแล้วอย่างนี้ จักเป็นอย่างนี้

คำพยากรณ์ทั้งหมดนั้นเป็นคำที่เชื่อสืบต่อกันมา

คำพยากรณ์ทั้งหมดนั้นมีแต่จะทำให้ตริ๊กไปต่าง ๆ

ข้าพระองค์จึงไม่ยินดีคำพยากรณ์นั้น

ข้าแต่พระมุนี บุคคลรู้ชัดธรรมใดแล้ว
 มีสติเที่ยวไปอยู่ ฟังข้ามตัมหาที่ชื่อว่าวิสัตติกาในโลกได้
 ขอพระองค์โปรดตรัสบอกธรรมที่เป็นเครื่องกำจัดตัมหา
 แก่ข้าพระองค์เถิด (ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๑๐๙๑/๗๖๒)

เหมกมาณวปัญหา : ปัญหาของเหมกมาณพ (ท่านเหมกมะทูลถาม ดังนี้)

ก่อนแต่ศาสนาของพระโคตม อาจารย์เจ้าลัทธิเหล่าใดเคยพยากรณ์แก่ข้า
 พระองค์ว่า เหตุนี้ได้เป็นมาแล้วอย่างนี้ จักเป็นอย่างนี้ คำพยากรณ์ทั้งหมดนั้นเป็น
 คำที่เชื่อสืบต่อกันมา คำพยากรณ์ทั้งหมดนั้นมีแต่จะทำให้ตริกไปต่าง ๆ ข้าพระองค์
 จึงไม่ยินดีในคำพยากรณ์นั้น (๑)

(ท่านเหมกมะทูลถามว่า) ข้าแต่พระมุนี บุคคลรู้ชัดธรรมใดแล้ว มีสติ เที่ยวไปอยู่
 ฟังข้ามตัมหาที่ชื่อว่าวิสัตติกาในโลกได้ ขอพระองค์โปรดตรัสบอกธรรม (นั้น) ที่เป็น
 เครื่องกำจัดตัมหา แก่ข้าพระองค์เถิด (๒)

(พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า) เหมกมะ นิพพานบอันไม่แปรผัน เป็นเครื่องกำจัด
 ความกำหนดด้วยอำนาจความพอใจ ในปิยรูปทั้งหลายที่ได้เห็น ได้ยินได้รับรู้และได้รู้
 ในโลกนี้ (๓)

(พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า) ชนเหล่าใดผู้มีสติ รู้นิพพานนั้นแล้ว เห็นธรรม ดับ
 กิเลสได้แล้ว ชนเหล่านั้น เป็นผู้สงบทุกเมื่อ ข้ามตัมหาที่ชื่อว่าวิสัตติกาในโลกได้แล้ว
 (ขุ.จุ.(ไทย) ๓๐/๑๐๙/๒๕)

เหมกมาณวปัญหานิทเทศ : แสดงปัญหาของเหมกมาณพ คืออธิบายปัญหาของเหมกมาณผู้เข้าไปทูล
 ถามพระผู้มีพระภาคเป็นคนที่ ๘ เกี่ยวกับคำพยากรณ์ของอาจารย์เจ้าลัทธิ ธรรม
 เครื่องกำจัดตัมหา และนิพพาน มีทั้งหมด ๔ คาถา โดยเหมกมาณพทูลถาม ๒ คาถา
 พระผู้มีพระภาคตรัสตอบ ๒ คาถา

เหมกมาณพทูลถามว่า ก่อนแต่ศาสนาของพระโคตม อาจารย์เจ้าลัทธิเหล่าใดเคย
 พยากรณ์แก่ข้าพระองค์ว่า เหตุนี้ได้เป็นมาแล้วอย่างนี้ จักเป็นอย่างนี้ คำพยากรณ์
 ทั้งหมดนั้นเป็นคำที่เชื่อสืบต่อกันมา คำพยากรณ์ทั้งหมดนั้นมีแต่จะทำให้ตริกไปต่าง
 ๆ ข้าพระองค์จึงไม่ยินดีคำพยากรณ์นั้น ข้าแต่พระมุนี บุคคลรู้ชัดธรรมใดแล้ว มีสติ
 เที่ยวไปอยู่ ฟังข้ามตัมหาที่ชื่อว่าวิสัตติกาในโลกได้ ขอพระองค์โปรดตรัสบอกธรรมที่
 เป็นเครื่องกำจัดตัมหา แก่ข้าพระองค์เถิด

ท่านพระสารีบุตรอธิบายมีใจความว่า

คำว่า อาจารย์เจ้าลัทธิเหล่าใด เคยพยากรณ์แก่ข้าพระองค์ หมายถึง พรหมณ์
 พาวรีและอาจารย์คนอื่น ๆ ของพรหมณ์พาวรีเคยพยากรณ์ คือ เคยบอก แสดง
 บัญญัติ กำหนด เปิดเผย จำแนก ทำให้ง่าย ประกาศหลักการของตน ลัทธิและความ
 ประสงค์ของตนว่า เหตุนี้ได้เป็นอย่างนี้ จักเป็นอย่างนี้

คำว่า คำพยากรณ์ทั้งหมดนั้นเป็นคำที่เชื่อสืบต่อกันมา หมายถึง คำพยากรณ์นั้น
 อาจารย์เหล่านั้นไม่รู้ด้วยตนเอง ไม่ได้ประจักษ์แก่ตนเอง (เป็นคำที่เชื่อ) โดยการเล่า

ลือ โดยการถือสืบ ๆ กันมา โดยการอ้างตำรา โดยตรรก โดยอนุमान โดยการคิด
ตรงตามแนวเหตุผล หรือเพราะเข้ากับทฤษฎีที่พินิจไว้

คำว่า คำพยากรณ์ทั้งหมดมีแต่จะทำให้ตริกไปต่าง ๆ หมายถึง ทำให้กามวิตก
พยาบาทวิตก วิหิงสาวิตก เป็นต้น เจริญ

คำว่า ขอพระองค์โปรดตรัสบอกธรรม หมายความว่า ขอให้พระพุทธรเจ้าประกาศ
พรหมจรรย์ที่มีความงามในเบื้องต้น งามในท่ามกลาง งามในที่สุด พร้อมทั้ง อรรถ
และพยัญชนะ สติปัญญา สัมมัปปธาน อธิบิบาท อินทรีย์ พละ โภชณงค์

อริยมรรคมีองค์ ๘ นิพพาน และปฏิบัติเครื่องดำเนินไปสู่นิพพาน

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า เหมกะ นิพพานบทอันไม่แปรผัน เครื่องบรรเทา
ความกำหนดด้วยอำนาจความพอใจ ในปิยรูปทั้งหลายที่ได้เห็น ได้ยิน ได้รับรู้และได้รู้
ในโลกนี้

ท่านพระสารีบุตรอธิบายมีใจความว่า

คำว่า นิพพานบทอันไม่แปรผัน อธิบายว่า นิพพานบท(ทางนิพพาน) คือ ตามบท
(ทางปกป้อง) เลณบท(ทางหลีกเร้น) ปราณบท(ทางไปสู่จุดหมาย) อภยบท (ทางไม่มี
ภัย) อันมั่นคง แน่นแท้ ไม่แปรผันไปเป็นธรรมดา

คำว่า เครื่องบรรเทาความกำหนดด้วยอำนาจความพอใจ หมายถึง เครื่องสละ
เข้าไปสงบ สลัดทิ้ง ระงับความกำหนดด้วยอำนาจความพอใจ คืออมตนิพพานนั่นเอง

คำว่า ปิยรูปทั้งหลาย หมายถึง รูปที่น่ารัก มีหลายอย่าง คือ

๑. จักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา กาย มโน
๒. รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์
๓. จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ
กายวิญญาณ มโนวิญญาณ
๔. จักขุสัมผัส ... มโนสัมผัส
๕. รูปสัญญาเจตนา... ัมมสัญญาเจตนา
๖. รูปตัณหา ... ัมมตัณหา
๗. รูปวิตก ... ัมมวิจารณ์

เหล่านี้เป็นปิยรูป เป็นสาตรูปในโลก

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ขนเหล่านี้ใ้รู้นิพพาน เห็นแจ้งธรรมว่า สังขารทั้งปวงไม่
เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตาดับกิเลส มีราคะ โทสะ โมหะ
เป็นต้นได้แล้ว ขนเหล่านั้นชื่อว่าเป็นผู้สงบจากราคะ โทสะ โมหะ ฯลฯ อกุสลภา
สังขารทุกอย่าง เป็นผู้ข้ามตัณหาที่ชื่อว่าวิสตัดิกาในโลกได้แล้ว (ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๕๓/
๒๑๗)

เหมกะ, มาณพ มาณพชื่อเหมกะ, ผู้เป็นศิษย์คนหนึ่งในจำนวนศิษย์ ๑๖ คนของพราหมณ์พาวรี
ในวัดฤคฤา กล่าวถึงพราหมณ์พาวรี ที่ผู้เป็นพราหมณ์ ๑๖ คน คือ (๑) อชิตะ (๒)
ติสสเมตเตยยะ (๓) ปุณณกะ (๔) เมตตคุ (๕) โธตกะ (๖) อูปสีวะ (๗) นันทะ (๘)
เหมกะ (๙) โตเทยยะ (๑๐) กัปปะ (๑๑) ชตุกัณณิ ผู้เป็นบัณฑิต (๑๒) ภัทราวุธ (๑๓)

อุทัย (๑๔) โปสาละ โมฆราช ผู้มีปัญญา (๑๖) ปิงคิยะ ผู้เป็นมหาฤๅษี พราหมณ์ผู้เป็นศิษย์ ๑๖ คนนั้น แต่ละคนเป็นเจ้าของหมู่ เจ้าคณะมีชื่อปรากฏแก่ชาวโลกทั่วไป เป็นผู้บำเพ็ญมานะ ยินดีในมานะ เป็นผู้ทรงปัญญาปราดเปรื่อง เคยอบรมวาสนาแต่ชาติปางก่อนทั้งนั้น (ขุ.สุ.(ไทย)๒๕/๑๐๑๔/๗๔๐)

เหมวตสูตร : พระสูตรว่าด้วยเหมวตยักษ์ทูลถามปัญหา ในตอนต้นของพระสูตร ว่าด้วยการถามตอบกันระหว่างสาตาศิริยักษ์กับเหมวตยักษ์ กล่าวคือสาตาศิริยักษ์ชักชวนเหมวตยักษ์ไปเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาค เหมวตยักษ์จึงถามสาตาศิริยักษ์ว่าพระองค์มีดีอย่างไร จึงต้องเข้าเฝ้า สาตาศิริยักษ์จึงพรรณนาพระคุณต่าง ๆ ของพระผู้มีพระภาค เช่น ความเป็นผู้คงที่ในอิฏฐารมณและอนิฏฐารมณ เป็นต้น ส่วนตอนท้ายของพระสูตรว่าด้วยเหมวตยักษ์ทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า เมื่ออะไรเกิด สัตว์โลกจึงเกิด สัตว์โลกยินดีอะไร ยึดถืออะไร และเพราะอะไรสัตว์โลกจึงเดือดร้อน ทรงตอบว่า เมื่ออายตนะ ๖ เกิดสัตว์โลกจึงเกิด สัตว์โลกยินดีอายตนะ ๖ ยึดถือ อายตนะ ๖ เพราะอายตนะ ๖ สัตว์โลกจึงเดือดร้อน แล้วตรัสสรุปว่า ถ้าสัตว์โลกคลายความพอใจในอายตนะ ๖ ย่อมพ้นจากทุกข์ได้ (ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๑๕๓/๕๓๕)

เหมวตตะ, ยักษ์: ยักษ์ชื่อเหมวตตะ, ยักษ์ตนหนึ่งในบรรดา ยักษ์ มหายักษ์ เสนาบดียักษ์และมหาเสนาบดียักษ์

ในอภิญญาสูตร ภาณวารที่ ๑ กล่าวถึงยักษ์ มหายักษ์ เสนาบดียักษ์ มหาเสนาบดียักษ์ ได้แก่ อินทะ ๑ โสมะ ๑ วรุณะ ๑ ภารทวาชะ ๑ ปชาบดี ๑ จันทนะ ๑ กามเสฏฐะ ๑ กิณนุฆันฑุ ๑ นิฆันฑุ ๑ ปนาทะ ๑ โอบมัญญะ ๑ เทวสุตตะ ๑ มาตลี ๑ จิตตเสนะ ๑ คันธัพพะ ๑ นโพรราชา ๑ ชโนสกะ ๑ สาตาศิระ ๑ เหมวตตะ ๑ (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๘๓/๒๓๑)

เหยียดแขนออกหรือคู้แขนเข้า: อุปมากระยะการเดินทางที่ไกลเหมือนใกล้ของพระมหาโมคคัลลานะ, พระมหาโมคคัลลานะได้หายจากพระเชตวันมาปรากฏในพรหมโลกชั่วพริบตาเดียว ดังเหยียดแขนออกหรือคู้แขนเข้า

ในมหาโมคคัลลานสูตร เรื่องพระมหาโมคคัลลานะ กล่าวถึงเมื่อพระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเชตวัน อารามของอนาถปิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี ครั้งนั้น ท่านพระโมคคัลลานะหลีกเร้นอยู่ในที่สงัด เกิดความคิดคำนึงขึ้นในจิตว่า “เทวดาเหล่าไหนมีญาณอย่างนี้ว่า ‘เราเป็นโสดาบัน ไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า’ สมัยนั้นแล ภิกษุชื่อว่าติสสะมรณภาพไม่นาน ได้บังเกิดในพรหมโลกชั้นหนึ่ง ณ พรหมโลกชั้นนั้น เทวดาทันทีก็รู้จักพรหมนั้นว่า “ติสสะพรหมมีฤทธิ์มาก มีอานุภาพมาก” ครั้งนั้น ท่านพระมหาโมคคัลลานะได้หายไปจากพระเชตวัน มาปรากฏในพรหมโลกนั้น เหมือนบุรุษผู้มีกำลังเหยียดแขนออกหรือคู้แขนเข้า (อง.ฉก.ก.(ไทย)๒๒/๓๔/๔๘๑,อง.ฉก.ก.(ไทย)๒๒/๕๕/๕๓๓,อง.อภิญญา.(ไทย)๒๓/๘/๒๐๙,อง.อภิญญา.(ไทย)๒๓/๘/๒๑๐,อง.อภิญญา.(ไทย)๒๓/๖๑/๑๑๖,ขุ.อุ.(ไทย)๒๕/๒๒/๒๑๑,ขุ.อุ.(ไทย)๒๕/๒๓/๒๑๗)

- เหยียนกเขา:** เป็นสกุลของนกกล้าเหยื่อสกุลหนึ่ง จัดอยู่ในวงศ์เหยี่ยวและอินทรี มีลักษณะโดยรวมคือ ลำตัวมีขนสีเทาน้ำตาล มีลายตลอดตัว อกสีน้ำตาลลายกระขาว มักล่าเหยื่อด้วยการซ่อนตัวเงียบ ๆ ในพุ่มไม้บนต้นไม้เพื่อโฉบเหยื่อไม่ให้รู้ตัว, นกที่ปรากฏในเวสสันดรชาดก, คำอุปมาการโคจรของภิกษุที่ถูกต้องโดยไม่ติดในอโคจรตั้งนกเหยียนกเขา โฉบลงเต็มแรงอกระแทกก่อนมุลไถตายคาที่
- ในสกุณคัมภีร์ชาดก เรื่องเหยียนกเขาหลงกลนกมุลไถ กล่าวถึงพระศาสดาทรงแสดงเรื่องเหยียนกเขากับนกมุลไถในอดีตแล้วตรัสเรื่องโคจรของภิกษุ ว่า เหยียนกเขาโฉบลงเต็มแรงด้วยหมายใจว่า จะจับเอานกมุลไถที่อยู่ในที่หากิน โฉบลงอย่างฉับพลัน (อกระแทกมุลไถถึงแก่ความตาย) เมื่อเหยียนกเขาตายแล้ว นกมุลไถจึงออกมายืนบนอกของเหยียนกเขาเปล่งอุทานว่า เรานั้นเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยอุบาย ยินดีแล้วในที่หากินอันเป็นเขตแห่งบิดา เห็นประโยชน์ของตนอยู่ เป็นผู้ปราศจากศัตรู ย่อมเบิกบานใจ (ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๓๕/๗๒, ขุ.ชา.(ไทย)๒๘/๒๐๗๔/๕๐๖)
- เหยื่อแห่งมาร:** กามในภพนี้และภพหน้า, กามสัญญาในภพหน้า เป็นเหยื่อแห่งมาร
- ในอาเนญชส์ปปายสูตร กล่าวถึงอริยสาวกยอมพิจารณาเห็นในเรื่องกามนั้นตั้งชื่อว่า ‘กามที่มีในภพนี้ และกามที่มีในภพหน้า กามสัญญาที่มีในภพนี้ และกามสัญญาที่มีในภพหน้า ทั้ง ๒ ประการนั้น เป็นบ่วงแห่งมาร เป็นวิสัยแห่งมาร เป็นเหยื่อแห่งมาร เป็นโคจรแห่งมาร ในกามนี้มีบาปอกุศลทางใจเหล่านี้ คือ อภิขฌาบัง พยาบาทบัง สารัมมะบัง (ม.อุป.(ไทย)๑๔/๖๖/๗๓)
- เหรียญกานีเถระคาถา :** ภาชิตของพระเหรียญกานีเถระ,คาถาของพระเหรียญกานีเถระ ท่านพระเหรียญกานีเถระเมื่อจะตักเตือนน้องชาย จึงได้กล่าวว่า วันคืนผ่านไป ชีวิตย่อมดับไป อายุของสัตว์ทั้งหลายย่อมสิ้นไป เหมือนน้ำในแม่น้ำน้อยสิ้นไป เมื่อเป็นเช่นนั้นคนพาลถึงทำบาปกรรมอยู่ก็ไม่รู้สึกตัว ภายหลัง เขาได้รับทุกข์แสนสาหัส เพราะบาปกรรมนั้นมีผลเลวทราม (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๑๔๕/๓๕๓)
- เหรียญกษาปณ์:** อุปมาลงโทษผู้ผิดในกามด้วยการหันเนื้อออกเป็นแว่น ๆ ดังเหรียญกษาปณ์
- ในมหาทุกขกัณฑ์สูตร กล่าวถึงเรื่องกามเป็นเหตุ ชนทั้งหลายตัดช่องย่องเบาบ้าง ขโมยยกเค้าบ้าง ปล้นบ้านบ้าง ดักจี้ในทางเปลี่ยวบ้าง ละเมิดภรรยาผู้อื่นบ้าง พระราชาได้รับสั่งให้จับเขาลงอาญาด้วยประการต่าง ๆ คือ เชี่ยนด้วยแส้บ้าง เชี่ยนด้วยหวายบ้าง ตีด้วยไม้พลองบ้าง ตัดมือบ้าง ตัดเท้าบ้าง ตัดทั้งมือและเท้าบ้าง ตัดใบหูบ้าง เอาผ้าพันตัวราดน้ำมันแล้วจุดไฟเผาบ้าง พันมือแล้วจุดไฟต่างคบบ้าง ถลกหนังตั้งแต่คอถึงข้อเท้าให้ลุกเดินเหยียบหนังจนลุ่มลงบ้าง สวมปลอกเหล็กที่ข้อศอกและเข่า แล้วเสียบหลาวทั้งห้าทิศเอาไฟเผาบ้าง ใช้เบ็ดเกี่ยวหนังเนื้อเอ็นออกมาบ้าง เนื้อเนื้อออกเป็นแว่น ๆ เหมือนเหรียญกษาปณ์บ้าง (ม.ม. (ไทย)๑๒/๑๖๙/๑๗๐, ม.อุป.(ไทย)๑๔/๒๔๗/๒๙๒, ม.อุป.(ไทย)๑๔/๒๕๔/๓๐๐, ขุ.ม.(ไทย)๒๙/๕๕/๑๘๘)
- เหล็ก, บาตร:** บาตรที่ทรงอนุญาต,พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติห้ามบาตรอื่น ๆ แก่พระฉัพพัคคีย์
- ในขุททกวัตถุ กล่าวถึงเรื่องพระฉัพพัคคีย์ใช้บาตรชนิดต่าง ๆ คือ บาตรทองคำ บาตรเงิน คนทั้งหลายตำหนิ ประณาม โพนทะนาว่า “ลลฯ เหมือนคฤหัสถ์ผู้ปริโภกคาม”

ภิกษุเหล่านั้นจึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่พึงใช้บาตรทองคำ ... ไม่พึงใช้บาตรเงิน ... ไม่พึงใช้บาตรแก้วมณี ... ไม่พึงใช้บาตรแก้วไพฑูรย์ ... ไม่พึงใช้บาตรแก้วผลึก ... ไม่พึงใช้บาตรสัมฤทธิ์ ... ไม่พึงใช้บาตรกระจก ... ไม่พึงใช้บาตรตีบุก... ไม่พึงใช้บาตรตะกั่ว ... ไม่พึงใช้บาตรทองแดง รูปใดใช้ ต้องอาบัติทุกกฏ ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตบาตร ๒ ชนิด คือ บาตรเหล็ก บาตรดิน” (วิ.จ. (ไทย) ๗/๒๕๒/๑๙)

เหล่ากนิร: สัตว์ในวรรณคดี, สัตว์ป่าหิมพานต์, สัตว์ในนิยาย, สัตว์ครึ่งคนครึ่งนกที่อาศัยแม่น้ำและสระหากิน

ในสาริปุตตเถรปาทาน เรื่องในอดีตชาติของพระสารีบุตรเถระ กล่าวถึง พระสารีบุตรเถระบรรลุตสาวกบารมีญาณแล้วได้อุทานขึ้นว่า ในที่ไม่ไกลภูเขาหิมพานต์ มีภูเขาลูกหนึ่งชื่อลัมพะกะ ไกล ๆ ภูเขาลัมพะกะนั้น เขาสร้างอาศรมและสร้างบรรณศาลาไว้อย่างดีเพื่อข้าพเจ้า ในที่ไม่ไกลอาศรมของข้าพเจ้า มีแม่น้ำสายหนึ่งมีฝั่งต้น ทำน้ำราบเรียบ น่ารื่นรมย์ใจ มีทรายสะอาดเรียวยาวกระจายอยู่ทั่ว มีราชสีห์ เสือโคร่ง เสือเหลือง หมี หมาใน เสือดาว ช้างตระกูลมาตั้งคตะกมัน ๓ แห่ง (ไม่ทำอันตราย) อาศัยสระนั้นหากิน เหล่ากนิร (สัตว์ครึ่งคนครึ่งนก) ผู่งวานร คนทำงานในป่า สุนัข ไหล่นื้อ นายพราน อาศัยสระนั้นหากิน (ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๑๖๖/๒๙)

เหลียวดู: ยึดกายส่วนหน้าแล้วเหลียวดูกายส่วนหลัง, เหลียวดูอย่างราชสีห์ที่มีลักษณะยึดกายส่วนหน้าแล้วเหลียวดูกายส่วนหลัง, นอนอย่างราชสีห์
ในเสยยาสูตร เรื่องการนอน กล่าวถึงการนอน ๔ ประการ คือ (๑) นอนอย่างคนตาย (๒) นอนอย่างคนบริโภคกาม (๓) นอนอย่างราชสีห์ (๔) นอนอย่างตถาคต ในการนอน ๔ อย่างนี้ การนอนอย่างราชสีห์ คือ พญาราชสีห์ยอมสำเร็จการนอนตะแคงขวา ซ้อนเท้าเหลื่อมเท้า สอดหางเข้าในระหว่างโคนขา มันตื่นขึ้นยึดกายส่วนหน้าแล้วเหลียวดูกายส่วนหลัง ถ้ามันเห็นกายผิดแปลกหรือไม่ปกติอย่างไรไป มันยอมเสียใจด้วยเหตุนั้น แต่ถ้าไม่เห็นอะไรผิดปกติ มันยอมดีใจ นี้เรียกว่า นอนอย่างราชสีห์ (อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๔๖/๓๖๖, อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๕๖๖/๖๑๙)

เหว: ช่องลึกลงไปในภูเขา ช่องลึกหว่างเขา, เหวทั้งตาบและอาวุธขององคุลิมาล
ในองคุลิมาลสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับองคุลิมาลว่า “องคุลิมาล เรวางอาชญาในสรรพสัตว์ได้แล้ว จึงชื่อว่าหยุดแล้วตลอดกาล ส่วนท่านสิชื่อว่ายังไม่หยุด” โจรองคุลิมาลกล่าวว่า “สมณะ นานจริงหนอ เสด็จมาถึงป่าใหญ่เพื่ออนุเคราะห์ข้าพระองค์ ข้าพระองค์นั้นจักละการทำบาป เพราะฟังคำถ้อยอันประกอบด้วยธรรมของพระองค์” โจรองคุลิมาลได้กล่าวอย่างนี้แล้วทั้งตาบและอาวุธลงในเหวลึก มีหน้าผาชัน โจรองคุลิมาลได้ถวายเป็นภิกษาทพระบาททั้งสองของพระสุคตแล้วทูลขอบรรพชากับพระสุคต ณ ที่นั่นเอง (ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๔๙/๔๒๔, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๐๘/๕๑๑, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๑๑๒/๖๒๓, ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๕๑/๑๗๘)

เหาะ: เดินทางด้วยฤทธิ์เดช, เคลื่อนที่ไปในอากาศด้วยฤทธิ์, อานิสงส์เป็นพระสมณของพระราชารู้ทรงคุณอันประเสริฐ มีพระสิริ

ในสิริมาวิมาน พระเถระถามนางสิริมาว่า ซาติก่อนแต่จะมาเป็นเทพธิดานี้ เธอได้ประพาศสุจริตกรรมอะไรไว้ เพราะบุญอะไรเธอจึงมีบริวารคอยอยู่มากมาย เปี่ยมไปด้วยความสุข อนึ่ง เธอมีฤทธิ์ที่หาฤทธิ์ใดเทียมเท่ามิได้ เหาะไปในอากาศได้ ทั้งมีรัศมีกายสว่างไสวไปทั่วสิบทิศ สิริมาเทพธิดาตอบว่า ดิฉันเป็นพระสนมของพระราชผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ มีพระสิริ อยู่ในพระนครซึ่งสถาปนาไว้เป็นอย่างดีท่ามกลางขุนเขา มีความชำนาญอย่างยิ่งในการฟ้อนรำ ขับร้อง ชาวเมืองราชคฤห์ได้พากันเรียกขานดิฉันว่า สิริมา (ขุ.วิ.(ไทย)๒๖/๑๔๐/๒๔)

เห็นมหานุญ:

กระทำอย่างที่สุด, แสดงอย่างยอดเยี่ยม, กระทำลักษณะการเห็นมหานุญของอเจลกะคนไร่มารยาท รับประทานเลียมือ เลือกรับภิกษา

ตัวอย่างในอเจลกวรรค หมวดว่าด้วยคนเปลือย ว่าด้วยปฏิบัติ ๓ อย่าง พระผู้มีพระภาคตรัสปฏิบัติ ๓ ประการ ว่า (๑) ปฏิบัติอย่างหยาบ (๒) ปฏิบัติอย่างเห็นมหานุญ (๓) ปฏิบัติอย่างกลาง ในปฏิบัติ ๓ อย่างอย่างนี้ ปฏิบัติอย่างเห็นมหานุญ คือ คนเปลือยบางคนในโลกนี้ไร่มารยาท เลียมือ เขาเชิญให้มารับภิกษาก็ไม่มาเขาเชิญให้หยุดก็ไม่หยุด ไม่รับภิกษาที่เขาแบ่งไว้ก่อน ไม่รับภิกษาที่เขาเจาะจงทำไว้ไมยนิมิตกิจนิมนต์ ไม่รับภิกษาปากหม้อ ไม่รับภิกษาจากกระเช้า ไม่รับภิกษาคร่อมธรณีประตู ไม่รับภิกษาคร่อมท่อนไม้ ไม่รับภิกษาคร่อมสาก ไม่รับภิกษาที่คนสอง คนบริโภคนอยู่ ไม่รับภิกษาของหญิงมีครรภ์ ไม่รับภิกษาของหญิงที่กำลังให้ลูกดูคนไม่รับภิกษาของหญิงที่คลอดเคลียดคน (อง.ทุก.(ไทย)๒๐/๑๕๓/๔๐๑,อง.ทุก.(ไทย)๒๐/๑๕๘/๔๐๑,อง.ทุก.(ไทย)๒๐/๑๕๙/๔๐๑,อง.ทุก.(ไทย)๒๐/๑๖๐/๔๐๑)

แหล่งน้ำ:

ที่เก็บกักน้ำ, ที่สะสมของน้ำ, ที่รวมน้ำบนพื้นผิวโลกหรือบนผิวดาวเคราะห์ เช่น มหาสมุทร ทะเล แม่น้ำ ไปจนถึง คลอง หรือ พื้นที่ชุ่มน้ำ, แหล่งน้ำอุปมาของเทวดาว่าเสมอด้วยแสงอาทิตย์ไม่มี, แหล่งน้ำที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่าฝนเป็นแหล่งน้ำอันเลิศ

ในนัตถิปุตตสมสูตร เรื่องสิ่งที่เสมอด้วยบุตรไม่มี กล่าวถึงที่กรุงสาวัตถี เทวดาตนหนึ่งได้กล่าววาทะในสำนักของพระผู้มีพระภาคว่า ความรักเสมอด้วยบุตรไม่มี ทรัพย์เสมอด้วยโคไม่มี แสงสว่างเสมอด้วยดวงอาทิตย์ไม่มี แหล่งน้ำทั้งหลายมีสมุทรเป็นยอดเยี่ยม พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ความรักเสมอด้วยตนไม่มี ทรัพย์เสมอด้วยข้าวเปลือกไม่มี แสงสว่างเสมอด้วยปัญญาไม่มี ฝนจัดเป็นแหล่งน้ำอันยอดเยี่ยม (ส.ส.(ไทย)๑๕/๑๓/๑๓)

โทษเห็น:

ดูร้ายทารุณ, อามหิต, โหดร้าย, ทำเกินกว่าเหตุ, ไร้ความปราณี

ในอาฏานาฎยสูตร ภาณวารที่ ๑ กล่าวถึงอมนุษย์ทั้งหลายว่า อมนุษย์นั้นไม่พึงได้สักการะหรือความเคารพ ในหมู่บ้านหรือในนิคมของข้าพระพุทธเจ้า ไม่พึงได้พื้นที่บ้าน หรือที่อยู่ในราชธานีชื่อว่าอาฬกมันทาของข้าพระพุทธเจ้า ไม่อาจเข้าสมาคมของพวักษของข้าพระพุทธเจ้า อีกประการหนึ่ง อมนุษย์ทั้งหลายไม่พึงทำอาวาทมกมลหรือวิวาหมกมลกับอมนุษย์นั้น อมนุษย์ทั้งหลายด่าอมนุษย์นั้นด้วยคำด่าที่ตรงตัวเต็มปากเต็มคำ อมนุษย์ทั้งหลายพึงเอาบาตรเปล่าครอบศีรษะอมนุษย์นั้น

อมมนุษย์ทั้งหลายพึงฝ่าฝืนระดมมนุษย์นั้นออกเป็น ๗ เสียง มีอมมนุษย์ทั้งหลาย ที่ดุร้าย โหดเหี้ยม ทำเกินเหตุ ไม่เชื่อฟังท้าวมหาราช ไม่เชื่อฟังเสนาบดีของท้าวมหาราช ไม่เชื่อฟังผู้ช่วยเสนาบดีของท้าวมหาราช (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๘๒/๒๓๐)

โหดจจนโหดตถาคโตสุตร: พระสูตรว่าด้วยทิวฏฐิว่าหลังจากตายแล้วตถาคตเกิดอีกและไม่เกิดอีก พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตวันได้ตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า เมื่อมีขันธ ๕ เพราะถ้อมันและยึดมันขันธ ๕ จึงเกิดมีทิวฏฐิว่า หลังจากตายแล้ว ตถาคตเกิดอีกและไม่เกิดอีก เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งวาทสุตรในวรรคนี้ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๒๒๒/๓๐๑)

โหดตถาคโตสุตร : พระสูตรว่าด้วยทิวฏฐิว่าหลังจากตายแล้วตถาคตเกิดอีกพระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตวันได้ตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า เมื่อมีขันธ ๕ เพราะถ้อมันและยึดมันขันธ ๕ จึงเกิดมีทิวฏฐิว่า หลังจากตายแล้ว ตถาคตเกิดอีก เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งวาทสุตรในวรรคนี้ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๒๒๐/๓๐๐)

โหราจารย์: ผู้ชำนาญทางวิชาโหร, อาจารย์ผู้ทำนายโชคชะตา, ผู้ร่วมถวายคำปรึกษาแก่พระราชาองค์ที่ ๒ เพื่อประพจน์จักรวรรดิวัตร ตัวอย่างในจักกวัตติสูตร เรื่องพระเจ้าจักรพรรดิองค์ที่ ๒ กล่าวถึงข้าราชการ ข้าราชการ บริหาร โหราจารย์และมหาอำมาตย์ แม่ทัพ นายกอง ราชองครักษ์ องคมนตรี ได้ประชุมกันกราบทูลท้าวเธอตั้งนี้ว่า ‘ขอเดชะ ทราบว่า เมื่อพระองค์ทรงปกครองชนบท ตามพระมติของพระองค์เอง ประชาชาษฎ์ก็ไม่เจริญต่อไปเหมือนเก่าก่อนเหมือนเมื่อกษัตริย์พระองค์ก่อน ๆ ซึ่งได้ทรงประพจน์จักรวรรดิวัตรอันประเสริฐอยู่ พระเจ้าข้า ในแว่นแคว้นของพระองค์มีข้าราชการ ข้าราชการ บริหาร โหราจารย์และมหาอำมาตย์ ฯลฯ จดจำจักรวรรดิวัตรอันประเสริฐได้อยู่ ขอพระองค์โปรดตรัสถามถึงจักรวรรดิวัตรอันประเสริฐเกิด พระองค์ตรัสถามแล้ว พวกข้าพระพุทธเจ้าก็จักกราบทูลจักรวรรดิวัตรอันประเสริฐถวาย’ (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๘๐/๖๖,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๘๑/๖๗,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๐๔/๑๖๖,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๑๐/๑๗๑)

โหราจารย์, มหาอำมาตย์: มหาอำมาตย์อาจารย์ผู้ทำนายโชคชะตา, อาจารย์ผู้พยากรณ์, ภิกษุฉัพพัคคีย์ผู้เดินกัณฑ์ร่วมคล้ายโหราจารย์มหาอำมาตย์ ในขุททกวัตถุ เรื่องร่วม กล่าวถึงร่วมเกิดขึ้นแก่สงฆ์ พระผู้มีพระภาคทรงอนุญาตร่วม ครั้นนั้น พวกภิกษุฉัพพัคคีย์เดินกัณฑ์ร่วมเดินเที่ยว พวกสาวกอาสาชีวผู้ร่วมเดินกับอุบาสกคนหนึ่ง เห็นพวกภิกษุฉัพพัคคีย์เดินกัณฑ์ร่วมมาแต่ไกล จึงได้กล่าวกับอุบาสกนั้นว่า “พระคุณเจ้าผู้เจริญเหล่านี้ของท่าน เดินกัณฑ์ร่วมมาคล้ายโหราจารย์มหาอำมาตย์” อุบาสกกล่าวว่า “ท่านเหล่านี้ไม่ใช่เป็นภิกษุ แต่เป็นปริพาชกขอรับ” พวกเขาพนันกันว่า “เป็นภิกษุ ไม่ใช่ภิกษุ” อุบาสกจำพวกภิกษุที่เข้ามาใกล้ได้จึงตำหนิ ประณาม โพนทะนาว่า “ไหนพระคุณเจ้าผู้เจริญทั้งหลายจึงกัณฑ์ร่วมเดินเที่ยวเล่า” ภิกษุทั้งหลายได้ยินอุบาสกตำหนิ ประณาม โพนทะนา จึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ พระองค์ทรงตำหนิแล้ว ทรงแสดงธรรมมีกถา รับสั่งกับภิกษุทั้งหลายว่า “ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่พึงกัณฑ์ร่วม รูปใดกัณฑ์ ต้องอาบัติทุกกฏ”(วิ.จ.ุ.(ไทย)๗/๒๗๐/๕๕)

- ให้ธรรม:** แสดงธรรม, เทศนาธรรม, กล่าวธรรม, สอนธรรม, ให้ธรรมเป็นทานขณะการให้ทั้งปวง
 ในสักกเทวราชวัตถุ เรื่องท้าวสักกะจอมเทพ กล่าวถึงพระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถา นี้แก่ท้าวสักกะจอมเทพและเหล่าเทวดา ว่า การให้ธรรม ขณะการให้ทั้งปวง รสแห่งธรรม ขณะรสทั้งปวง ความยินดีในธรรม ขณะความยินดีทั้งปวง ความสิ้นตัณหา ขณะทุกข์ทั้งปวง (ขุ.ธ.(ไทย)๒๕/๓๕๔/๑๔๔)
- ให้มรรคประชุมลง:** การรวมลงขององค์มรรค, ให้สัมมาทิฏฐิประชุมลง เพราะมีสภาวะเห็น ให้สัมมาสังกัปปะประชุมลง เพราะมีสภาวะตริกตรอง ให้สัมมาวาจาประชุมลง เพราะมีสภาวะกำหนด ให้สัมมากัมมันตะประชุมลง เพราะมีสภาวะเกิดขึ้น ให้สัมมาอาชีวะประชุมลง เพราะมีสภาวะปล่อยแล้ว ให้สัมมาวายามะประชุมลง เพราะมีสภาวะประคองไว้ ให้สัมมาสติประชุมลง เพราะมีสภาวะเข้าไปตั้งไว้ ให้สัมมาสมาธิประชุมลง
 ในอานาปานัสสติกา สโตการิญาณนิตเทศ กล่าวถึงภิกษุเมื่อรู้ความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ ไม่ฟุ้งซ่านด้วยอำนาจลมหายใจเข้าหายใจออกยาว ย่อมให้อินทรีย์ทั้งหลายประชุมลง รู้ชัดโคจรและรู้แจ้งธรรมอันมีความสงบเป็นประโยชน์ ให้ผละทั้งหลายประชุมลง ... ให้โพชฌงค์ทั้งหลายประชุมลง ... ให้มรรคประชุมลง ... ให้ธรรมทั้งหลายประชุมลง รู้ชัดโคจร และรู้แจ้งธรรมอันมีความสงบเป็นประโยชน์ (ขุ.บ.(ไทย)๓๑/๑๖๘/๒๖๑)
- ให้รู้ความหมายได้:** เป็นลักษณะบุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลผู้อื่น แต่ไม่ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลตนเองที่ไม่หยาบคาย สามารถพูดให้รู้ความหมายได้
 ตัวอย่างในขิปปนินิสันตีสสูตร กล่าวถึงบุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลผู้อื่น แต่ไม่ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลตนเอง ว่า บุคคลบางคนในโลกนี้ไม่สามารถรู้ได้เร็วในกุศลธรรมทั้งหลาย ไม่ทรงจำธรรมที่ฟังแล้วไว้ ไม่พิจารณาเนื้อความแห่งธรรมที่ทรงจำไว้ หารู้ธรรมรู้ธรรมแล้วปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมไม่ แต่มีวาจาถาม เจริญถ้อยคำอ่อนหวาน อันประกอบด้วยวาจาชาวเมืองที่สละสลวย ไม่หยาบคาย ให้รู้ความหมายได้ ทั้งชี้แจงให้เพื่อนพรหมจารีเห็นชัด ชวนใจให้อยากรับเอาไปปฏิบัติ ระวังใจให้อาจหาญแก่กล้า ปลอบขโลมใจ ให้สดชื่นร่าเริง อย่างนี้แล (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๙๗/๑๔๗,อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๘๗/๑๕๖,อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๑๖๖/๒๗๖, อง.อฏฐก.(ไทย)๒๓/๕๒/๓๓๘)
- ให้ฤกษ์:** ให้ยามคราวหรือเวลาซึ่งเหมาะเป็นชัยมงคล, ให้ฤกษ์อวาหมงคล ฤกษ์วิวาหมงคล ฤกษ์เรียงหมอน ฤกษ์หย่าร้าง เป็นต้น
 ตัวอย่างในพรหมชาลสูตร มหาศีล กล่าวถึงพระสมณโคดมทรงเว้นขาดจากการเลี้ยงชีพผิดทางด้วยเจริญวิชา คือ ให้ฤกษ์อวาหมงคล ฤกษ์วิวาหมงคล ฤกษ์เรียงหมอน ฤกษ์หย่าร้าง ฤกษ์รวบรวมทรัพย์ ฤกษ์ใช้จ่ายทรัพย์ ทำให้โชคดี ทำให้เคราะห์ร้าย ให้ยาผดุงครรภ์ ร่ายมนตร์ทำให้สิ้นแข็ง ทำให้คางแข็ง ทำให้มือสั้นทำให้คางสั้น ทำให้หูอื้อ เป็นหมอดูลูกแก้ว ใช้หญิงสาวเป็นคนทรง ใช้หญิงประจำเวทาลัยเป็นคน

ทรง บวงสรวงดวงอาทิตย์และท้าวมหาพรหม ร่ายมนตร์พ่นไฟ ทำพิธีเรียกขวัญ (ที.สี.
(ไทย)๙/๒๖/๑๐, ที.สี.(ไทย)๙/๒๑๐/๗๑)

ไหม, ผ้า: ผ้าที่ทอด้วยไหม, เครื่องลาดที่ปักด้วยผ้าไหม, เครื่องลาดผ้าไหมอันสูงใหญ่ที่ทรงงด
เว้น

ตัวอย่างในพรหมชาลสูตร มัชฌิมคัมภีร์ พระสมณโคตมทรงเว้นขาดจากที่นอนอันสูง
ใหญ่ คือ เตียงมีเท้าสูงเกินขนาด เตียงมีเท้าเป็นรูปสัตว์ร้าย พรหมขนสัตว์ เครื่องลาด
ขนแกะลายวิจิตร เครื่องลาดขนแกะสีขาว เครื่องลาดมีลายรูปดอกไม้ เครื่องลาดยัด
นุ่นเครื่องลาดขนแกะวิจิตรด้วยรูปสัตว์ร้ายเช่นสีหะและเสือ เครื่องลาดขนแกะมีขน
๒ ด้าน เครื่องลาดขนแกะมีขนด้านเดียว เครื่องลาดปักด้วยไหมประดับรัตนะ เครื่อง
ลาดผ้าไหม ประดับรัตนะ (ที.สี.(ไทย)๙/๑๕/๗, ที.สี.(ไทย)๙/๑๙๙/๖๘)

๔.๗ หมวดอักษรอรรค อักษร อัง (คือสระ อ อา อิ อี อุ อู เอ โอ) เสนอนิยามศัพท์ ๓,๒๑๑ ศัพท์ ดังนี้

อกตเวทิตา : ความไม่กระทำปฏิการคุณตอบแทนและไม่ประกาศเกียรติคุณให้ปรากฏ ในอกัตถุญตาสูตร เรื่องความเป็นผู้ไม่รู้คุณและความเป็นผู้รู้คุณ กล่าวถึงบุคคลผู้ประกอบด้วยธรรม ๔ ประการย่อมดำรงอยู่ในนรกเหมือนถูกนำไปฝังไว้ คือ (๑) กายทุจริต (๒) วจีทุจริต (๓) มโนทุจริต (๔) อกัตถุญตา อกตเวทิตา (อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๒๑๓/๓๓๓,อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๒๒๓/๓๔๐(อง.ทก.อ.(บาลี) ๒/๓๓/๓๑,๑๒๐/๖๕, ๑๒๐/๖๕, ๑๒๐/๖๕-๗๐)

อกตเวที: ผู้ไม่รู้จักทำอุบายที่บุคคลอื่นกระทำแก่ตนให้ปรากฏ, ภูมิของอัสตบรูชคือเป็นคน อกตเวที

ในสมจิตตวรรคเรื่องเวทดาพร้อมใจกันกล่าวถึงพระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลาย ว่า เราจักแสดงภูมิอัสตบรูชและภูมิสัสตบรูชแก่เธอทั้งหลาย ว่า ภูมิอัสตบรูช คือ อัสตบรูชเป็นคนอกัตถุญ เป็นคนอกตเวที ความเป็นคนอกัตถุญ ความเป็นคนอกตเวที อัสตบรูชทั้งหลายสรรเสริญ ความเป็นคนอกัตถุญ และความเป็นคนอกตเวที ทั้งหมดนี้เป็นภูมิอัสตบรูช ส่วนภูมิสัสตบรูช คือ สัสตบรูชเป็นคนกัตถุญ เป็นคนกตเวที ความเป็นคนกัตถุญ ความเป็นคนกตเวที สัสตบรูชทั้งหลายสรรเสริญ ความเป็นคนกัตถุญ และความเป็นคนกตเวที ทั้งหมดนี้เป็นภูมิสัสตบรูช (อง.ทก.(ไทย)๒๐/๓๓/๓๗, ๑๒๐/๖๕(ไทย)๒๒/๒๖๔/๓๕๗,อง.ทก.อ.(บาลี) ๒/๓๓/๓๑)

อกัตถุญชาตก : ชาตกว่าด้วยคนอกัตถุญ มีเนื้อความอธิบายว่า มหาเศรษฐีโพธิสัตว์ชาวกรุงพาราณสี ได้กล่าวตำหนิคนของตนที่ทำการแก้แค้นแก่คนของเศรษฐีชาวชนบทว่าเป็นเรื่องไม่เหมาะสม ผู้ใดไม่รู้จักคุณความดีและประโยชน์ที่ผู้อื่นกระทำไว้ก่อน ผู้นั้นเมื่อมีการงานเกิดขึ้นในภายหลังย่อมหาผู้ช่วยเหลือไม่ได้ (ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๙๐/๓๗)

อกัตถุญตา: ความไม่รู้อุปการคุณที่ผู้อื่นทำแก่ตน, ความไม่กระทำปฏิการคุณตอบแทนและไม่ประกาศเกียรติคุณให้ปรากฏ ในอกัตถุญตาสูตร เรื่องความเป็นผู้ไม่รู้คุณและความเป็นผู้รู้คุณ พระผู้มีพระภาคตรัสถึงบุคคลผู้ประกอบด้วยธรรม ๔ ประการย่อมดำรงอยู่ในนรกเหมือนถูกนำไปฝังไว้ คือ (๑) กายทุจริต (๒) วจีทุจริต (๓) มโนทุจริต (๔) อกัตถุญตา อกตเวทิตา (อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๒๑๓/๓๓๓,อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๒๒๓/๓๔๐,อง.ทก.อ.(บาลี)๒/๓๓/๓๑,๑๒๐/๖๕, ๑๒๐/๖๕, ๑๒๐/๖๕-๗๐)

อกัตถุญตาสูตร : พระสูตรว่าด้วยความเป็นผู้ไม่รู้คุณและความเป็นผู้รู้คุณ มี ๒ สูตร ความหมายสูตรเหมือนกัน แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อกัตถุญตาสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้บุคคลหลังจากตายแล้วไปเกิดในนรก ๔ คือ (๑) กายทุจริต (๒) วจีทุจริต (๓) มโนทุจริต (๔) อกัตถุญตา อกตเวทิตา แล้วแสดงธรรมที่เป็นเหตุให้บุคคล หลังจากตายแล้วไปเกิดในสวรรค์ ๔ โดยนัยตรงกันข้าม (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๑๓/๓๓๓)

๒.อกัตถัญญาตาสูต พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้คนพาลบริหารตนให้ ถูกกำจัด ถูกทำลาย และประสบสิ่งที่ไม่ใช่บุญเป็นอันมาก ๔ คือ (๑) กายทุจริต (๒) วจีทุจริต (๓) มโนทุจริต (๔) อกัตถัญญาต อกตเวทิตา แล้วตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้ บัณฑิตผู้เฉียบแหลม เป็นสัตบุรุษบริหารตนไม่ให้ถูกกำจัด ไม่ให้ถูกทำลาย และ ประสบบุญเป็นอันมาก ๔ โดยนัยตรงกันข้าม (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๒๓/๓๓๙)

อกัตถัญญา:

ผู้ไม่รู้อุปการะที่บุคคลอื่นกระทำแก่ตน,ผู้เป็นอสัตบุรุษ

ในสมจิตตวรรค เรื่องเทวดาพร้อมใจกัน กล่าวถึงพระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เราจักแสดงภูมิอสัตบุรุษและภูมิสัตบุรุษแก่เธอทั้งหลาย ว่า ภูมิอสัตบุรุษ คือ อสัตบุรุษเป็นคนอกัตถัญญา เป็นคนอกตเวทิตา ความเป็นคนอกัตถัญญา ความเป็นคนอกตเวทิตา อสัตบุรุษทั้งหลายสรรเสริญ ความเป็นคนอกัตถัญญา และความเป็นคนอกตเวทิตา ทั้งหมดนี้เป็นภูมิอสัตบุรุษ ส่วนภูมิสัตบุรุษ คือ สัตบุรุษเป็นคนกัตถัญญา เป็นคนกตเวทิตา ความเป็นคนกัตถัญญา ความเป็นคนกตเวทิตา สัตบุรุษทั้งหลายสรรเสริญ ความเป็นคนกัตถัญญา และความเป็นคนกตเวทิตาทั้งหมดนี้เป็นภูมิสัตบุรุษ (อง.ทุก.(ไทย)๒๐/๓๓/๓๗,อง.ทุก.(ไทย)๒๒/๒๖๔/๓๙๗, ขุ.จரிய.(ไทย)๒๗/๑๓/๓๙๘,ขุ.จரிய.(ไทย) ๒๗/๒๒/๓๕๗,ขุ.จரிய.(ไทย)๒๗/๖๓/๒๗,ขุ.จரிய.(ไทย)๒๗/๗๒/๓๐,ขุ.จரிய.(ไทย) ๒๗/๗๔/๓๓๕,อง.ทุก.อ.(บาลี) ๒/๓๓/๓๑)

อกนิฏฐภาพ:

เทวภูมิชั้นอกนิฏฐภาพ,ภาพของเหล่าเทพผู้ไม่มีความด้อยหรือเล็กน้อยกว่าใคร, ผู้สูงสุด, ภาพหนึ่งในรูปาวจร ๑๖ ชั้น
ตัวอย่างในสักกปัญหสูตร เรื่องการได้โสมนัส กล่าวถึงท้าวสักกะพิจารณาเห็นอำนาจ ประโยชน์ประการที่ ๖ นี้แล้ว ‘เทพเหล่านั้นชั้นอกนิฏฐภาพผู้มียศอันประณีตกว่า ใน ภาพสุดท้ายที่ดำเนินไปอยู่ อกนิฏฐภาพนั้นจะเป็นที่อยู่ของข้าพระองค์’ จึงประกาศการ ได้ความยินดี การได้โสมนัสเช่นนี้(ที.ม.(ไทย)๑๐/๓๖๙/๒๙๘,อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/ ๑๓๑/๒๐๑,อภิ.ก.(ไทย)๓๖/๔๐/๑๕๖)

อกนิฏฐา:

เหล่าท่านผู้ไม่มีความด้อยหรือเล็กน้อยกว่าใคร, ผู้สูงสุด, เทพรูปาวจรภูมิชั้นอก นิฏฐาประเภทสุทธาวาส

ในสังคีติหมวด ๕ กล่าวถึงเทพรูปาวจรภูมิประเภทสุทธาวาสที่อยู่ของท่านผู้บริสุทธิ์ ๕ (๑) อวิหา (๒) อตปปา (๓) สุทสสา (๔) สุทสสี (๕) อกนิฏฐา อธิบายเพิ่มว่า อวิหา คือเหล่าท่านผู้ไม่เสื่อมจากสมบัติของตน หรือผู้ไม่ละไปเร็ว, ผู้คงอยู่นาน อตปปา คือ เหล่าท่านผู้ไม่ทำความเดือดร้อนแก่ใคร หรือผู้ไม่เดือดร้อนกับใคร สุทสสา เหล่าท่าน ผู้งดงามนำทศนา สุทสสี เหล่าท่านผู้มองเห็นชัดเจนดี หรือผู้มีทศนาแจ่มชัด อกนิฏฐา เหล่าท่านผู้ไม่มีความด้อยหรือเล็กน้อยกว่าใคร, ผู้สูงสุด (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๑๘/ ๓๐๗)

อกนิฏฐา, เทพชั้น: เทพรูปาวจรชั้นอกนิฏฐา, หนึ่งในเทพรูปาวจรประเภทสุทธาวาส ๑๖ ชั้น

ในจิตตัญญูติกถา สกวาที่ถามปรวาทิว่า เหล่าเทพชั้นจาตุมหาราช ฯลฯ ชั้นดาวดึงส์ ... ชั้นยามา ... ชั้นดุสิต... ชั้นนิมมานรดี ... ชั้นปรนิมมิตวสวัตตี ... ชั้นพรหมปาริสุทธิ ... ชั้นพรหมปุโรหิตา ... ชั้นมหาพรหมา ... ชั้นปริตตภา ... ชั้นอัปมาณภา ... ชั้น

อาภัสสร... ชั้นปริตตสุภา ... ชั้นอัปมาณสุภา ... ชั้นสุภิกงหา ... ชั้นเวหัพผลา ...
ชั้นอวิหา ... ชั้นอตัปปา ... ชั้นสุทฺธสา ... ชั้นสุทฺธสี ฯลฯ ชั้นอนินิฏฐา มีจิตดวงเดียว
ตั้งอยู่ได้จนตลอดอายุไขใหม่ ปรวาทิตอบว่า ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น (อภิ.ก.(ไทย)๓๗/
๓๓๗/๓๐๘)

อภัยปิยภณท์: สิ่งของเครื่องใช้ที่ไม่สมควรแก่สมณะคือพระภิกษุสามเณรเป็นสิ่งของที่พระภิกษุ
สามเณรไม่ควรบริโภคใช้สอย ผิดพระวินัย มีเสนาสนะ เครื่องลาดอาสนะ โต๊ะ เติง
ตั้ง เป็นต้น

ในเสนาสนชั้นธกะ ตติยภาณวาร พระผู้มีพระภาครับสั่งกับภิกษุทั้งหลายว่า เรา
อนุญาตให้ใช้สอยปราสาททุกอย่าง เมื่อสมเด็จพระอัยยิกาของพระเจ้าปเสนทิโกศล
ทิวคต เครื่องอภัยปิยภณท์จำนวนมาก จึงเกิดขึ้นแก่สงฆ์ มีเตียงมีเท้าสูงเกินขนาด
เตียงมีเท้าเป็นรูปสัตว์ร้าย พรหมชนสัตว์ เป็นต้น พระผู้มีพระภาคทรงอนุญาตให้ตัด
เท้าเก้าอันนอนแล้วใช้สอยได้ ให้ทำลายรูปสัตว์ร้ายเตียงใหญ่แล้วใช้สอยได้ ให้รื้อฟูกที่
ยัดนุ่นทำเป็นหมอนแล้วใช้สอยได้ นอกจากนี้ให้ทำเป็นเครื่องลาดพื้น (วิ.จู.(ไทย)๗/
๓๒๐/๑๔๐)

อภัยปิยะ: สิ่งของที่ภิกษุไม่ควรจะบริโภค, ของฉันของเคี้ยวที่หุงต้มเอง ทำเอง เก็บไว้ภายใน
ตัวอย่างในอันโตฎฐฎฐาปิฎกเขปกถา เรื่องทรงห้ามการหุงต้มภายใน เป็นต้น พระผู้มี
พระภาคตรัสถามพระอานนท์ว่า “เธอได้ข่าวต้มนี้มาจากไหน พระอานนท์ได้กราบ
ทูลว่า อาหารที่หุงต้มเอง พระผู้มีพระภาคทรงดำนิว่า การทำอย่างนี้ไม่สมควร ไม่
คล้อยตาม ไม่เหมาะสม ไม่ใช่กิจของสมณะ ใช้ไม่ได้ ไม่ควรทำเลย ไฉนเธอจึง
ชวนชวนเพื่อความมักมากเช่นนี้เล่า อาหารที่เก็บไว้ภายใน ที่หุงต้มภายใน ที่หุงต้ม
เอง จัดเป็นอภัยปิยะ การกระทำอย่างนี้มิได้ทำคนที่ยังไม่เลื่อมใสให้เลื่อมใส ทรง
บัญญัติว่า ภิกษุไม่พึงฉันอาหารที่เก็บไว้ภายใน ที่หุงต้มภายใน ที่หุงต้มเอง รูปใดฉัน
ต้องอาบัติทุกกฏ (วิ.ม.(ไทย)๕/๒๗๔/๗๑, ม.ม.(ไทย)๑๓/๑๖๓/๑๘๓, อง.จตุกก.
(ไทย)๒๑/๑๒๒/๑๘๕)

อกาลจิวร : ผ้าสำหรับทำจีวรที่เกิดขึ้นนอกฤดูกาล คือนอกกาลที่ภิกษุจะพึงรับผ้าผืนที่ ๔
นอกจากไตรจีวรเก็บไว้ได้, อกาลจิวร ได้แก่ (๑) ผ้าที่เกิดขึ้นตลอด ๑๑ เดือนในเมื่อ
ไม่ได้กรานกฐิน (๒) ผ้าที่เกิดขึ้นตลอด ๗ เดือนในเมื่อได้กรานกฐินแล้ว (๓) แม้ผ้าที่
เขาถวายเจาะจงในกาล,ผ้าที่พระผู้มีพระภาคทรงอนุญาตทำจีวรตามความหวังที่จะ
ได้เพิ่ม

ตัวอย่างในจิวรวรรค เรื่องภิกษุรับอกาลจิวร กล่าวถึงพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าประทับ
อยู่ ณ พระเชตวัน เขตกรุงสาวัตถี อกาลจิวรได้เกิดขึ้นแก่ภิกษุรูปหนึ่ง ท่านจะทำจีวร
แต่ผ้าไม่พอ จึงพยายามดึงผ้านั้นให้ยืดแล้วรัดเป็นหลายครั้งพระผู้มีพระภาคเสด็จไป
ตามเสนาสนะ ทอดพระเนตรเห็นเธอพยายามดึงผ้านั้นให้ยืดแล้วรัดเป็นหลายครั้ง จึง
เสด็จเข้าไปหาภิกษุรูปนั้น ครั้นถึงแล้วตรัสถามว่า “เธอพยายามดึงผ้านั้นให้ยืดแล้ว
รัดเป็นหลายครั้ง เพื่ออะไร” ภิกษุนั้นกราบทูลว่า “ข้าพระองค์ได้ผ้าที่เป็นอกาลจิวร
ครั้นจะทำจีวรผ้าไม่พอดังนั้นจึงพยายามดึงผ้านั้นให้ยืดแล้วรัดเป็นหลายครั้ง

พระพุทธเจ้าข้า” พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า “ภิกษุ เธอมีความหวังจะได้ผ้าสำหรับทำจีวรอีกหรือ” ภิกษุนั้นกราบทูลว่า “มีความหวัง พระพุทธเจ้าข้า” พระองค์ทรงอนุญาตอภิลักขิตว่า “เราอนุญาตให้รับผ้าที่เป็นอภิลักขิตแล้วเก็บไว้โดยมีความหวังว่าจะได้ผ้ามาเพิ่ม”(วิ.มหา.(ไทย)๒/๔๙๗/๑๙, วิ.มหา.(ไทย)๒/๔๙๘/๒๐, วิ.มหา.(ไทย)๒/๕๐๐/๒๑, วิ.ภิกขุณี.(ไทย) ๓/๗๔๐/๘๓, วิ.ภิกขุณี.(ไทย) ๓/๗๒๕/๒๐๙, วิ.ป.(ไทย) ๘/๒๖/๓๐, วิ.ป.(ไทย)๘/๑๖๒/๑๒๘, วิ.ป.(ไทย)๘/๒๑๗/๒๑๗)

อภิลक्षण : การตายที่ไม่ถึงเวลาอันควร, ตายก่อนวัยอันควร, การปรินิพพานในเวลาอันไม่สมควรของพระอรหันต์

ในนัตถิรโธอภิลักขิตกถา เรื่องพระอรหันต์ไม่มีอภิลक्षण กล่าวถึง สกวาที่ถามปรวาทิว่า พระอรหันต์ไม่มีอภิลक्षणใช่ไหม ปรวาทิตอบว่า ใช่ สกวาที่ถามว่า ผู้ฆ่าพระอรหันต์ไม่มีใช่ไหม ปรวาทิตอบว่า ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น สกวาที่ถามว่า ผู้ฆ่าพระอรหันต์มีอยู่ใช่ไหม ปรวาทิ ใช่ สกวาที่ถามว่า พระอรหันต์ไม่มีอภิลक्षणใช่ไหม ปรวาทิตอบว่า ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น ฯลฯ (อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๗๘๐/๘๑๗)

อภิลักขิต : ชาดกว่าด้วยไก่ที่ขันไม่ถูกเวลา มีเนื้อความอธิบายว่า บุโรหิตโพธิสัตว์ตำหนิไก่ตัวที่ไม่เคยเจริญเติบโตมากับพ่อแม่ ไม่เคยศึกษาสำเนียงในสำนักครูอาจารย์จึงขันไม่ถูกเวลา จนถูกฆ่าตาย คนที่ไม่ศึกษาสำเนียงไม่รู้อะไรควรทำไม่ควรทำ มักทำผิดพลาดย่อมประสพความพินาศได้ (ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๑๑๙/๔๙)

อภิลักขิต : ผู้กล่าวไม่ถูกเวลา, ผู้กล่าวเรื่องที่ไม่ควรกล่าว, ผู้ไม่กล่าวเรื่องที่ควรกล่าว ในอภิลักขิตสูตรพระผู้มีพระภาคตรัสถึงบุคคลกล่าวที่ถูกละเมิดที่ก่อเกิดเพราะโลภะครอบงำ มีจิตถูกละเมิดที่ก่อเกิดเพราะโลภะคลุมคลุม ย่อมอยู่เป็นทุกข์ ลำบาก คับแค้น เตือดร้อนในปัจจุบัน หลังจากตายแล้วย่อมหวังได้ทุกคติ คือ ผู้ก่อทุกข์ให้เกิดขึ้นแก่ผู้อื่นด้วยเรื่องที่ไม่เป็นจริง เขาเมื่อถูกกล่าวด้วยเรื่องที่เป็นจริงก็ปฏิเสธ ไม่ยอมรับ เมื่อถูกกล่าวด้วยเรื่องที่ไม่เป็นจริง กลับไม่พยายามที่จะปฏิเสธ เรื่องนั้นว่า “แม้เพราะเหตุนี้เรื่องนี่จึงไม่จริง ไม่แท้” ฉะนั้นบุคคลเช่นนี้จึงเรียกว่า อภิลักขิตที่บ้าง อภิลักขิตที่บ้าง อนัตถวาที่บ้าง อหิมมวาที่บ้าง อวินยวาที่บ้าง(อง.ทุก.(ไทย)๒๐/๗๐/๒๗๖)

อภิลักขิต, ดาบส : ดาบสชื่ออภิลักขิต, ดาบสผู้บำเพ็ญทานบารมี ให้ทานแก่พราหมณ์ผู้แปลงเพศมาขอการศึกษาแล้วปรารถนาโพธิญาณ

ตัวอย่างอภิลักขิตจริยา เรื่องจริยาของอภิลักขิตดาบส กล่าวถึงอภิลักขิตดาบสว่า ใน ๔ อสงไขยแสนกัป ความประพฤติดุในระหว่างนี้ทั้งหมด เป็นเครื่องบ่มพระโพธิญาณ เราจักเว้นความประพฤตินกษณน้อยภพใหญ่ในกัปที่ล่วงแล้วเสีย จักบอกความประพฤตินกษณนี้ว่า เราเป็นดาบสมีนามว่าอภิลักขิต เข้าไปอาศัยอยู่ในป่าใหญ่ที่ว่างเปล่า สงัดเงียบปราศจากเสียงอื้ออึงในกาลใด ในกาลนั้น ด้วยเดชแห่งความประพฤติดุบะของเรา ทำวสัฏฐะผู้เป็นใหญ่ในดาวดึงส์ เทวโลก ทรงร้อนพระทัย ทรงแปลงเพศเป็นพราหมณ์เข้ามาหาเราเพื่อการศึกษา เมื่อเราให้ทานแก่อินทพราหมณ์นั้น เราจะได้ปรารถนายศและลาภก็หามิได้ แต่เราปรารถนาพระสัพพัญญุตญาณเท่านั้น จึงได้

ประพฤติกกรรมเหล่านั้น (ขุ.จรียา.(ไทย)๓๓/๓/๗๒๗,ขุ.จรียา.(ไทย)๓๓/๑๒๒/๗๗๖,ขุ.จรียา.(ไทย)๓๓/๑๔๓/๗๔๕)

อกิตติจรียา : จรียาของอกิตติดาบส พระผู้มีพระภาคทรงเล่าว่า ในสมัยที่พระองค์เป็นอกิตติดาบส บำเพ็ญบารมีอยู่ในป่า ท้าวสักกะแปลงเพศเป็นพราหมณ์มาขออาหาร พระดาบสได้ให้ใบหมากเม่าหนึ่งจนหมดแล้วไม่แสวงหาอาหารอีก ทำอย่างนี้อยู่ ๓ วัน ท่านไม่หิวอาหารแต่มุ่งบำเพ็ญฌานให้เกิดปีติและสุข บรรณานาจะทำทานให้ยิ่งขึ้น เพราะท่านบำเพ็ญทานไม่ปรารถنالภ ยศ แต่ปรารถนาสัพพัญญุตญาณ (ขุ.จรียา.(ไทย) ๓๓/๑/๗๒๗)

อกิตติชาดก : ชาดกว่าด้วยอกิตติดาบสขอพรท้าวสักกะ มีเนื้อความอธิบายว่า ดาบสโพธิสัตว์ชื่ออกิตติประพฤตินเป็นคนมักน้อยอยู่ในป่า เมื่อนิ่งใบหมากเม่าแล้วก่อนจะรับประทาน จะตั้งจิตคิดบริจาทานก่อนจึงจะรับประทาน ท้าวสักกะเห็นการบำเพ็ญตบะของท่านต้องการจะทดลองดูจึงลงมาแปลงกายเป็นพราหมณ์เข้าไปขออาหารที่เป็นใบไม้ นิ่งติดต่อกันถึง ๓ วัน ท่านก็ยินดีให้ทานทุกครั้งด้วยความเต็มใจ แม้นจะอดอาหารก็ตามตั้งความปรารถนาเพียงสัพพัญญุตญาณ ท้าวสักกะเกิดความเลื่อมใสจึงประสาธพรให้ ให้ขอในสิ่งที่ต้องการ ท่านขอพรว่า ขออย่าเกิดความโลภในทรัพย์สมบัติ บุตร ภรรยา ช่างม้าโค ลา อย่าเกิดความโกรธเมื่อทรัพย์สมบัติเหล่านั้นเสื่อมสิ้นไป ไม่ว่าชาตินี้หรือชาติไหนขออย่าได้พบ อย่าได้เห็น อย่าได้นั่งใกล้ อย่าได้เจรจาปราศรัยกับคนพาลโดยเด็ดขาด เพราะคนพาลปัญญาทราม ย่อมแนะนำในสิ่งที่ไม่ควรแนะนำ ชักชวนในสิ่งที่ไม่ใช่ธุระ การแนะนำชั่วเป็นสิ่งที่ประเสริฐของเขา เขาถูกว่ากล่าวโดยชอบก็โกรธ คนพาลนั้นไม่รู้วินัย การไม่พบเห็นเขาเสียได้เป็นการดี เมื่อไม่ขอพบคนพาลแล้วท่านได้ขอพบบัณฑิตซึ่งมีข้อปฏิบัติตรงกับข้ามกับคนพาลนั้น ท้าวสักกะทราบเหตุแล้วก็ให้พรตามประสงค์ (ขุ.ชา.เตรสก.(ไทย) ๒๗/๘๓/๔๐๙)

อกิตติถาษี: ถาษีอกิตติผู้บำเพ็ญบารมีในอาศรมคนเดียว, ถาษีที่ตอบคำถามของท้าวสักกะว่าขออย่าให้มีความโลภเกิดขึ้นแก่ตน

ในอกิตติชาดกเรื่องอกิตติดาบส(ถาษี)กล่าวถึงท้าวสักกะผู้เป็นใหญ่แห่งภูต ทอดพระเนตรเห็นอกิตติดาบสเข้ามานอนอยู่ จึงตรัสถามว่า พระคุณเจ้าปรารถนาอะไรหรือจึงเข้ามานอนอยู่องค์เดียวในเวลาอากาศอบอ้าว ถาษีกราบทูลว่า ขอถวายพระพร ท้าวสักกะ การเกิดอีก ๑ การที่สรีระแตกทำลาย ๑ การหลงลืมสติตาย ๑ เป็นทุกข์ ท้าวสักกะถวายพรว่า พระคุณเจ้าก็สสปะ เพราะถ้อยคำที่พระคุณเจ้าเจรจานั้นไพเราะ เหมาะสม เป็นสุภาสิต โยมขอถวายพรแก่พระคุณเจ้าตามที่ใจของท่านปรารถนา ถาษีกราบทูลว่า ขอถวายพระพรท้าวสักกะ หากมหาบพิตรจะประทานพรแก่อาตมา นรชนทั้งหลายได้บุตร ภรรยา ทรัพย์ ข้าวเปลือกและสิ่งของอันเป็นที่รักแล้วยังไม่อิ่ม เพราะความโลภอันใด ความโลภอันนั้นขออย่าได้มีอยู่ในอาตมาเลย(ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๘๓/๔๐๙)

อกิริยวาทะ: ลัทธิที่ถือว่าทำแล้วไม่เป็นอันทำ การกระทำทุกอย่างไม่มีผล ทำดีก็ไม่ได้ดี ทำชั่วก็ไม่ได้ชั่ว เป็นความเห็นที่ปฏิเสธกฎแห่งกรรม, วาทะของครูปุณณกัสสปะ หนึ่งในเจ้าลัทธิ ๖

ในสามัญญผลสูตร ลัทธิของครูปุณณะ กัสสปะ พระผู้มีพระภาคตรัสถึงปัญหาของพระเจ้าอชาตศัตรู เวเทหิบุตร กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า ในกรุง ราชคฤห์นี้ หม่อมฉันเข้าไปหาครูปุณณะ กัสสปะ ถึงที่อยู่ เจริญปราศรัยกันพอคั่นเคยดี ได้นั่งลงถามครูปุณณะ กัสสปะ ว่า ‘ท่านกัสสปะ อาชีพที่อาศัยศิลปะมากมายเหล่านี้ คือ พลช้าง พลม้า พลรถ พลธนู เป็นต้น คนเหล่านั้นได้รับผลจากอาชีพที่อาศัยศิลปะที่เห็นประจักษ์มาเลี้ยงชีพในปัจจุบัน จึงบำรุงตนเอง บิดามารดา บุตรภรรยา มิตรสหายให้เป็นสุข บำเพ็ญทักษิณาในสมณพราหมณ์ซึ่งมีผลมากเป็นไปเพื่อให้ได้อารมณ์ดีมีสุขเป็นผลให้เกิดในสวรรค์ ท่านกัสสปะจะบัญญัติผลแห่งความเป็นสมณะที่เห็นประจักษ์ในปัจจุบันได้เช่นนั้นบ้างหรือไม่’ ครูปุณณะ กัสสปะตอบว่า ‘มหาบพิตร เมื่อบุคคลทำเอง ใช้ให้ผู้อื่นทำ ตัดเอง ใช้ให้ผู้อื่นตัด เปียคเปียนเอง ใช้ให้ผู้อื่นเปียคเปียน ทำให้เศร้าโศกเอง ฯลฯ ทำโจรกรรมในบ้านหลังเดียว ดักขุมที่ทางเปลี่ยว เป็นขู้ พุดเท้จ ผู้ทำ(เช่นนั้น) ก็ไม่จัดว่าทำบาป เขาย่อมไม่มีบุญที่เกิดจากกรรมนั้น ไม่มีบุญมาถึงเขา ไม่มีบุญที่เกิดจากการให้ทาน จากการฝึกอินทรีย์ จากการสำรวม จากการพูดคำสัตย์ ไม่มีบุญมาถึงเขา’ หม่อมฉันถามถึงผลแห่งความเป็นสมณะที่เห็นประจักษ์ แต่ครูปุณณะ กัสสปะ กลับตอบเรื่องที่ทำแล้วไม่เป็นอันทำ (อกิริยวาทะ) (ที.สี.(ไทย)๙/๑๖๕/๕๓, ม.ม.(ไทย)๑๓/๙๘/๑๐๓, ม.ม.(ไทย)๑๔/๑๔๓/๑๘๓, ส.ข.(ไทย)๑๗/๖๒/๑๐๒, อ.ท.ก.(ไทย)๒๐/๖๒/๒๓๘, อ.จ.ต.ก.(ไทย)๒๑/๓๑/๔๙, อ.ภ.ก.(ไทย)๓๗/๒๙๖/๒๑๕, ที.สี.อ. ๑๖๖/๑๔๕)

อกิริยะ: การกระทำทุกอย่างไม่มีผล ทำดีก็ไม่ได้ดี ทำชั่วก็ไม่ได้ชั่ว เป็นความเห็นที่ปฏิเสธกฎแห่งกรรม

ในโสณกายนสูตร เรื่องมาณพชื่อโสณกายนะ พระผู้มีพระภาคตรัสถึงพราหมณ์ชื่อสิขาโมคคัลลานะเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ได้สนทนาปราศรัยพอเป็นที่บันเทิงใจ พอเป็นที่ระลึกถึงกันแล้ว จึงนั่ง ณ ที่สมควร ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคตั้งนี้ว่า หลាយวันมาแล้ว โสณกายนมาณพไปหาข้าพเจ้าถึงที่อยู่ได้กล่าววาทะพระสมณโคดมทรงบัญญัติกรรมทั้งปวงว่า เป็นอกิริยะ ก็เมื่อบัญญัติกรรมทั้งปวงว่าเป็นอกิริยะชื่อว่ากล่าวความขาดสูญแห่งโลก (อ.จ.ต.ก.(ไทย)๒๑/๒๓๔/๓๔๘, ที.สี.อ. (บาลี) ๑๖๖/๑๔๕)

อกุปฺปธรรม คุณธรรมหรือสภาวะที่ผู้ได้แล้วจะไม่เสื่อม, ธรรมอันไม่กำเริบ, ผู้มีธรรมอันไม่เสื่อม คือผู้ได้สมาบัติแล้วสมาบัตินั้นไม่เสื่อม, พระอริยบุคคล, พระอรหันตผล

ในอกุปฺปสูตร เรื่องอกุปฺปธรรม พระผู้มีพระภาคตรัสถึงภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ ไม่นานนักก็จะบรรลุอกุปฺปธรรม คือ (๑) เป็นผู้บรรลุอรรถปฏิสัมภิตา ปัญญาแตกฉานในอรรถ (๒) เป็นผู้บรรลุอัมมปฏิสัมภิตา ปัญญาแตกฉานในธรรม (๓) เป็นผู้บรรลุนิรุตติปฏิสัมภิตา ปัญญาแตกฉานในนิรุตติ (๔) เป็นผู้บรรลุปฏิภาณปฏิสัมภิตา

- ปัญหาแตกฉานในปฏิภาณ (๕) พิจารณาจิตตามที่หลุดพ้นแล้ว(อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๙๕/๑๖๕,อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๙๖/๑๖๖,อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๙๗/๑๖๗,อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๙๘/๑๖๘,อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๒๗๒/๑๕๔ ,อง.ปญจก.อ.(บาลี)๓/๙๔-๙๕/๔๔)
- อกุปปสูตร :** พระสูตรว่าด้วยอกุปปธรรม พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๕ ไม่นานนัก ก็จะมีบรรลุดอกุปปธรรม (อรหัตตผล) คือ การบรรลุ (๑) อัตถปฏิสัมภินา (๒) ฌัมมปฏิสัมภินา (๓) นิรุตติปฏิสัมภินา (๔) ปฏิภาณปฏิสัมภินา และ(๕) การพิจารณาจิตตามที่หลุดพ้นแล้ว (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๙๕/๑๖๕)
- อกุศล:** ความไม่ดี, ความชั่ว, ความไม่ฉลาด
- ในพรหมชาลสูตร ทีฎฐิติ ๖๒ อมราวีกเขปวาทะ มูลเหตุที่ ๑ พระผู้มีพระภาคตรัสถึงสมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้ 'ไม่รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า 'สิ่งนี้เป็นกุศลหรือเป็นอกุศล' เขามีความเห็นอย่างนี้ว่า 'เราไม่รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า สิ่งนี้เป็นกุศลหรือเป็นอกุศล' เขาก็ถ้าเราไม่รู้ชัด จะพึงตอบว่า สิ่งนี้เป็นกุศลหรือเป็นอกุศล คำตอบก็จะเป็นเท็จ คำเท็จนั้นจะนำความเดือดร้อนซึ่งจะนำอันตรายมาให้แก่เราได้' เขาจึงตอบว่า 'สิ่งนี้เป็นกุศลก็หาไม่ได้ เป็นอกุศลก็หาไม่ได้' เพราะกลัวและรังเกียจการกล่าวเท็จ เมื่อถูกถามปัญหาในประเด็นนั้น ๆ จึงกล่าวหลบเลี่ยงไม่แน่นอนว่า 'เรามีความเห็น ว่า อย่างนี้ก็มิใช่ อย่างนั้นก็มิใช่ อย่างอื่นก็มิใช่ จะว่าไม่ใช่มิใช่ จะว่ามิใช่ไม่ใช่มิใช่' (ที.สี.(ไทย)๙/๖๒/๒๕,ที.สี.(ไทย)๙/๖๓/๒๕,๙/๓๘๕/๑๖๒,ที.สี.(ไทย)๙/๓๘๖/๑๖๒,ที.ม.(ไทย)๑๐/๒๘๘/๒๒๑,ที.ม.(ไทย)๑๐/๒๙๖/๒๒๙,ที.ม.(ไทย)๑๐/๒๙๖/๒๓๐,ที.ม.(ไทย)๑๐/๓๐๒/๒๓๖,(ที.ปา.(ไทย)๑๑/๘๔/๖๒,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๑๕/๘๕,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๑๖/๑๗๖)
- อกุศลกรรม:** การกระทำที่เป็นอกุศล, กรรมที่ทำชั่ว, กรรมแห่งคนพาล, กรรมนำไปสู่นรกหลังตาย ตัวอย่างอกุศลสูตร เรื่องอกุศลกรรม พระผู้มีพระภาคตรัสถึงบุคคลประกอบด้วยธรรม ๓ ประการ พึงทราบว่าเป็นคนพาล คือ (๑) กายกรรมที่เป็นอกุศล (๒) วชิกรรมที่เป็นอกุศล (๓) มโนกรรมที่เป็นอกุศล บุคคลมีปัญญาทรม อกุศลกรรมเป็นการทำกายทุจริต วชิทุจริต มโนทุจริต และอกุศลกรรมอื่น ๆ ซึ่งประกอบด้วยโทษ ไม่ทำกุศลกรรมไว้ ทำแต่อกุศลกรรมไว้มากมายหลังจากตายแล้วจะไปบังเกิดในนรก (อง.ทุก.(ไทย)๒๐/๕๖/๑,อง.ทุก.(ไทย)๒๐/๗๑/๑๓,อง.ทุก.(ไทย)๒๐/๑๑๒/๑๘,อง.ทุก.(ไทย)๒๐/๑๒๘/๑๙,อง.จตุกก.(ไทย)๒๒๑/๖๖/๑๑๐,ขุ.อิติ.(ไทย)๒๕/๓๐/๓๗๗,ขุ.อิติ.(ไทย)๒๕/๓๑/๓๗๘,ขุ.อิติ.(ไทย)๒๕/๔๐/๓๘๘,ขุ.อิติ.(ไทย)๒๕/๖๔/๔๒๐)
- อกุศลกรรมบถ:** ทางแห่งอกุศลกรรม, ทางทำความชั่ว, กรรมชั่วอันเป็นทางนำไปสู่ความเสื่อม ความทุกข์หรือทุกข์
- ในปฐมมหาปัญหาสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึง ความเบื่อหน่ายโดยชอบธรรม การที่กล่าวไว้เช่นนั้น เพราะเมื่อเบื่อหน่ายโดยชอบ คลายกำหนดโดยชอบ หลุดพ้นโดยชอบ มีปกติเห็นที่สุดโดยชอบ บรรลุประโยชน์โดยชอบในธรรม ๑๐ ประการแล้ว จึงเป็นผู้ทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ในปัจจุบัน ธรรม ๑๐ ประการคืออะไร คือ อกุศลกรรมบถ

๑๐ ประการ ภิภษุเมื่อเปื้อหน่วยโดยชอบคล้ายกำหนดโดยชอบ หลุดพ้นโดยชอบ มี ปกติเห็นที่สุดโดยชอบ บรรลุประโยชน์โดยชอบในธรรม ๑๐ ประการนี้แล้ว จึงเป็น ผู้ทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ในปัจจุบัน (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๐๓/๗๓,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๔๗/ ๓๖๒,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๖๐/๔๓๑,อง.ทสก.(ไทย)๒๔/๒๗/๖๔,อง.ทสก.(ไทย)๒๔/ ๑๗๖/๓๒๒,ขุ.จริยา.(ไทย)๓๓/๖๘/๘๕๔)

อกุศลจิต:

จิตที่เป็นอกุศล, จิตที่มีโทษ, ความคิดชั่ว

ตัวอย่างในมหาสิหนาทสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงพรหมจรรย์ในการอยู่ด้วย อุกุศลของเรา ‘มุนีผู้เสาะแสวงหาความหมดจด อาบแดด อาบน้ำค้าง เปลือยกาย ทั้งมิได้ผิงไฟ อยู่คนเดียว ในป่าที่น้ำกลั้ว’ เรานอนแอบอิงกระดุกผีในป่าช้า พวกเด็ก เลี้ยงโค เข้าใกล้เราแล้ว ถ่มน้ำลายรดบ้าง ถ่ายปัสสาวะรดบ้าง โปรยฝุ่นลงบ้าง เอาไม้ ยอนที่ช่องหูบ้าง แต่เราไม่รู้สึกละเลยว่ามีอกุศลจิตเกิดขึ้นในเด็กเหล่านั้น ในอนุปมเถร คาถา ภาษิตของพระอนุปมเถระ กล่าวถึงอกุศลจิตนั้นว่าเป็นจิตมีโทษ กล่าวอกุศลจิต นั้นว่าเป็นจิตประทุษร้าย พระศาสดาที่บุคคลหาได้โดยยาก ท่านก็ได้แล้ว ท่านอย่ามา ชักชวนเราในทางนิบาทยเลย (ม.ม.(ไทย)๑๒/๑๕๗/๑๖๑,ขุ.เถร.(ไทย)๒๖/๒๑๔/ ๓๗๑)

อกุศลธรรม:

ธรรมที่เป็นอกุศล, ธรรมฝ่ายอกุศล, ธรรมที่ชั่ว, ธรรมฝ่ายชั่ว

ในทีฎฐธัมมนิพพานวาทะ ๕ เรื่องเห็นว่ามีสภาพบางอย่างเป็นนิพพานในปัจจุบัน กล่าวถึงสมณะหรือพรหมณ์คนอื่นกล่าวกับสมณะหรือพรหมณ์คนนั้นอย่างนี้ว่า ‘อดีตที่ท่านพูดถึงนั้นมีจริง แต่อดีตอันไม่มีไซ้จะบรรลุนิพพานในปัจจุบันอันเป็นบรม ธรรมได้เพราะเหตุเพียงเท่านี้ เพราะกามไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ผันแปรเป็นธรรมดา เพราะกามนั้นผันแปรไปเป็นอื่น ความโศกเศร้า ความคร่ำครวญ ความไม่สบายกาย ความไม่สบายใจ และความคับแค้นใจจึงเกิดขึ้น เพราะเหตุที่อดีตอันสังัดจากกามและ อกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีวิตก วิจาร ปีติและสุขเกิดจากวิเวกอยู่จึง ชื่อว่าบรรลุนิพพานในปัจจุบันอันเป็นบรมธรรม’ สมณพรหมณ์พวกหนึ่งบัญญัติ นิพพานในปัจจุบันว่า เป็นบรมธรรมของสัตว์อย่างนี้(ที.สี.(ไทย)๙/๙๕/๓๗,ที.สี.(ไทย) ๙/๒๑๓/๗๒,ที.สี.(ไทย)๙/๒๑๓/๗๓,ที.สี.(ไทย)๙/๒๒๖/๗๕,ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๐๓/ ๖๑,ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๐๔/๖๑,ที.ม.(ไทย)๑๐/๒๖๑/๑๙๔,ที.ม.(ไทย)๑๐/๒๘๘/ ๒๒๐,(ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๘/๕๗,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๐๕/๗๕,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๑๐/๘๑)

อกุศลธาตุ:

ธาตุคืออกุศล มีกามธาตุ พยาบาทธาตุ วิหิงสาธาตุ

ในสังคีติหมวด ๓ กล่าวถึงอกุศลธาตุ ๓ (๑) กามธาตุ ธาตุคือกาม (๒) พยาบาทธาตุ ธาตุคือพยาบาท (๓) วิหิงสาธาตุ ธาตุคือวิหิงสา ในติกนิทเทศ กล่าวถึงอกุศลธาตุ ๓ คือ (๑) กามธาตุ (๒) พยาบาทธาตุ (๓) วิหิงสาธาตุ (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๐๕/๒๖๒)

อกุศลบถ:

ทางแห่งกรรมที่เป็นอกุศล คือ การกระทำอันเป็นทางนำไปสู่ทุกข์ มี ๑๐ อย่าง แยก ได้เป็น ๓ หมวด คือ กายทุจริต ๓ วจีทุจริต ๔ มโนทุจริต ๓

ในสังคีติหมวด ๑๐ กล่าวถึงอกุศลกรรมบถ ทางแห่งอกุศลกรรม ๑๐ คือ (๑) ปาณาติบาต การฆ่าสัตว์ (๒) อทินนาทาน การลักทรัพย์ (๓) กามเมสุมิฉฉาจาร การ

ประพาศิตินในกาม (๔) มุสาวาท การพุดเท็จ (๕) ปิสุณวาวจา การพุดส่อเสียด (๖) ฝรุสวาวจา การพุดคำหยาบ (๗) สัมผัสปลापะ การพุดเพื่อเจ้อ (๘) อภิขณา ความเพ่งเล็งอยากได้ของของเขา (๙) พยาบาท ความคิดร้าย (๑๐) มิจฉาทิฎฐิติ ความเห็นผิด (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๔๗/๓๖๒) ๔๔/๕๖/๔๑๙)

อกุศลมูล: ต้นตอของความชั่ว, รากเหง้าของอกุศล, มูลเหตุของอกุศล มี ๓ ประการ คือ (๑) อกุศลมูลคือโลภะ ความอยากได้ (๒) อกุศลมูลคือโทสะ ความคิดประทุษร้าย (๓) อกุศลมูลคือโมหะ ความหลง

ในอกุศลมูลสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า กรรมที่บุคคลผู้มีโลภะทางกาย วาจา และใจจัดเป็นอกุศลกรรม กรรมที่บุคคลผู้มีโทสะทำทางกาย วาจา และใจจัดเป็นอกุศลกรรม กรรมของบุคคลผู้มีโมหะทางกาย วาจา ใจจัดเป็นอกุศลกรรม แม้กรรมที่บุคคลผู้เบียดเบียน จองจำ ให้เสียทรัพย์ตีเตียน หรือขับไล่ โดยอวดอ้างว่า “เรามีกำลัง ทรงพลัง” ก็จัดเป็นอกุศลกรรม บาปอกุศลกรรมจำนวนมากเหล่านี้เกิดจากโลภะ โทสะ โมหะ มีโลภะ โทสะ โมหะเป็นเหตุ มีโลภะ โทสะ โมหะเป็นแดนเกิด มีโลภะ โทสะ โมหะเป็นปัจจัย(ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๐๕/๒๕๙, ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๕๓/๓๗๓, อัง.ทุก.(ไทย)๒๐/๗๐/๒๗๕, ขุ.อิติ.(ไทย)๒๕/๕๐/๔๐๓, ขุ.ม.(ไทย)๒๙/๘๖/๒๕๘, ขุ.ม.(ไทย)๒๙/๙๕/๒๙๒, ขุ.ม.(ไทย)๒๙/๙๙/๓๐๕, ขุ.ม.(ไทย)๒๙/๑๐๐/๓๐๗, ขุ.ม.(ไทย)๒๙/๑๐๑/๓๑๑, ขุ.ม.(ไทย)๒๙/๑๐๗/๓๒๖)

อกุศลมูลคือโมหะ: ต้นตอของความชั่วคือความหลง, มูลเหตุของอกุศลคือโมหะ, รากเหง้าของอกุศลคือโมหะ, เป็นหนึ่งในอกุศลมูล ๓ ประการ คือ โลภะ โทสะ โมหะ

ในอกุศลมูลสูตร พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า อกุศลมูลคือโมหะ ความหลง โมหะจัดเป็นอกุศลมูล กรรมที่บุคคลผู้มีโมหะทำทางกาย วาจา และใจจัดเป็นอกุศลกรรม แม้กรรมของบุคคลผู้มีโมหะ ถูกโมหะครอบงำ มีจิตถูกโมหะกลุ้มรุมก่อทุกข์ให้เกิดขึ้น แก่ผู้อื่นด้วยเรื่องที่ไม่จริง ด้วยการเบียดเบียน จองจำ ให้เสียทรัพย์ตีเตียน หรือขับไล่ โดยอวดอ้างว่า “เรามีกำลัง ทรงพลัง” ก็จัดเป็นอกุศลกรรมบาปอกุศลกรรมจำนวนมากเหล่านี้เกิดจากโมหะ มีโมหะเป็นเหตุ มีโมหะเป็นแดนเกิดมีโมหะเป็นปัจจัย (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๐๕/๒๕๙)

อกุศลวิตก: ความตรึกในอกุศล, ความนึกคิดในอกุศล มี ๓ ประการ คือ (๑) กามวิตก ความตรึกในทางกาม(๒) พยาบาทวิตก ความตรึกในทางพยาบาท (๓) วิหิงสาวิตก ความตรึกในทางเบียดเบียน อกุศลวิตกอีกประการหนึ่ง คือ (๑) วิตกที่เกี่ยวกับความไม่ต้องการให้ผู้อื่นดูหมิ่นตน (๒) วิตกที่เกี่ยวกับลาภสักการะและการสรรเสริญ (๓) วิตกที่เกี่ยวกับความเอ็นดูในคนอื่น

ในวนสังยุต วิเวกสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงภิกษุรูปหนึ่งอยู่ ณ รวป่าแห่งหนึ่ง แคว้นโกศล สมัยนั้น ภิกษุนั้นพักผ่อนอยู่ในที่พักกลางวัน ตรึกถึงอกุศลวิตกอันเลวทราม ซึ่งอิงอาศัยการครองเรือน ครั้งนั้น เทวดาผู้สิงสถิตอยู่ในรwap่านนั้น มีความอนุเคราะห์หวังดีต่อภิกษุนั้นประสงค์จะให้เธอปลอดใจ จึงเข้าไปหาภิกษุนั้นถึงที่อยู่แล้ว กล่าวกับภิกษุนั้นด้วยคาถาว่า ท่านต้องการความสงบจึงเข้าป่า ส่วนใจของท่านกลับ

พลาญไปภายนอก ท่านเป็นคน จึงกำจัดความพอใจในคน แต่นั้นท่านปราศจากความ
กำหนดแล้ว จักมีความสุข ท่านมีสติ ทำไมไม่ละความยินดีเล่า ในสุจิโถมสูตร พระผู้มี
พระภาคตรัสว่า อกุศลวิตกเป็นอันมาก เกิดจากความเยื่อใยคือตัณหา เกิดขึ้นในตน
แล้วแผ่ชานไปในวัตถุทุกสิ่งหลาย เหมือนยานไทรเกิดจากลำต้นไทรแล้วแผ่ชานไป
ในป่า ในวิตกกสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อกุศลวิตกมี ๓ มีประการนี้ คือ (๑) วิตก
ที่เกี่ยวกับความไม่ต้องการให้ผู้อื่นดูหมิ่นตน (๒) วิตกที่เกี่ยวกับลาภสักการะและการ
สรรเสริญ (๓) วิตกที่เกี่ยวกับความเอ็นดูในคนอื่น (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๐๕/๒๖๐, ส.ส.
(ไทย)๑๕/๒๒๑/๓๒๓, ๑๕/๒๓๑/๓๓๒, ๑๕/๒๓๗/๓๔๐, ส.ข.(ไทย)๑๗/๘๐/๑๒๗, อ.ง.
จตุกก.(ไทย)๒๑/๑๑/๒๕๖๔, ขุ.อิติ.(ไทย)๒๕/๘๐/๔๔๓, ขุ.อิติ.(ไทย)๒๕/๘๗/๔๕๔,
ขุ.อิติ.(ไทย) ขุ.ธ.(ไทย)๒๕/๑๔๓/๗๖)

อกุศลสังกัปปะ: ความดำริที่เป็นอกุศล, ความคิดเรื่องอกุศล มี ๓ ประการ คือ (๑) กามสังกัปปะ
ความดำริในทางกาม (๒) พยาบาทสังกัปปะ ความดำริในทางพยาบาท (๓) วิหิงสา
สังกัปปะ ความดำริในทางเบียดเบียน

ในสังคีตสูตร พระสารีบุตรอธิบายถึงอกุศลสังกัปปะ ๓ ประการนี้ ในจรสูตร พระผู้มี
พระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลาย ว่า ถ้ากามวิตก พยาบาทวิตก หรือวิหิงสาวิตกเกิดขึ้น
แก่ภิกษุผู้กำลังนอน ตื่นอยู่ และภิกษุไม่ยินดีวิตกนั้น ละ บรรเทา ทำให้หมดสิ้นไป ทำ
ให้ถึงความไม่มี มีหิริโอตตัมปะ เราก็เรียกว่า ‘ผู้ปรารถนาความเพียร อุทิศกายและใจ
ต่อเนื่องตลอดไป’ ถ้าภิกษุใด ผู้กำลังเดิน ยืน นั่ง หรือนอนนึกถึงอกุศลวิตก ที่
เกี่ยวเนื่องกับการครองเรือน ภิกษุนั้นชื่อว่าเดินทางผิด (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๐๕/๒๖๑)

อกุศลสัญญา: การกำหนดหมายที่เป็นอกุศล, การหมายรู้ที่เป็นอกุศล มี ๓ ประการ คือ (๑) กาม
สัญญา ความกำหนดหมายในทางกาม (๒) พยาบาทสัญญา ความกำหนดหมาย
ในทางพยาบาท (๓) วิหิงสาสัญญา ความกำหนดหมายในทางเบียดเบียน

ในขุททกวัตถุวิงค์ ดิกนิเทศ พระสารีบุตรอธิบายว่า กามสัญญา คือความจำได้
กิริยาที่จำได้ ภาวะที่จำได้ ที่เกี่ยวข้องกับกาม พยาบาทสัญญา คือ ความจำได้ กิริยาที่
จำได้ ภาวะที่จำได้ ที่เกี่ยวกับความพยาบาท วิหิงสาสัญญา คือ ความจำได้ กิริยาที่จำ
ได้ ภาวะที่จำได้ ที่เกี่ยวข้องด้วยความเบียดเบียน (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๐๕/๒๖๑, อ.ภ.วิ.
(ไทย)๓๕/๙๑๑/๕๖๙)

อกุศลธัมมสูตร : พระสูตรว่าด้วยอกุศลธรรม พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า อกุศลธรรม
ได้แก่มีจณามรรคมีองค์ ๘ ส่วนกุศลธรรม ได้แก่อริยมรรคมีองค์ ๘ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/
๒๒/๒๔)

อกุศลมูลสูตร : พระสูตรว่าด้วยรากเหง้าของอกุศล พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อกุศลมูล ๓ อย่าง คือ
(๑) โลภะ (๒) โทสะ (๓) โมหะ แล้วตรัสอีกว่า กรรมที่บุคคลผู้มีโลภะ โทสะ โมหะ
ทำทางกาย วาจาและใจ ที่ก่อให้เกิดทุกข์แก่บุคคลอื่นด้วยเรื่องที่ไม่จริง ด้วยการ
เบียดเบียน จองจำ ทำให้เสียทรัพย์ ติเตียนหรือขบไล่ โดยอวดอ้างว่า เรามีกำลัง ทรง
พลัง จัดเป็นอกุศลกรรม และบาปอกุศลธรรมจำนวนมากเหล่านี้ล้วนเกิดมาจาก
อกุศลมูลทั้ง ๓ นี้

บุคคลผู้มีโลภะ โทสะ และโมหะ เรียกว่า อกาลวาทีบ้าง อภุทวาทีบ้าง อนัตถวาทีบ้าง อธัมมวาทีบ้าง และอวินยวาทีบ้าง เพราะก่อทุกข์ให้เกิดขึ้นแก่บุคคลอื่นๆ ด้วยประการต่าง ๆ อีกทั้งตัวเองก็อยู่เป็นทุกข์ ลำบาก คับแค้น เตือดร้อนในปัจจุบัน หลังจากตายแล้วพึงหวังทุกข์ได้ เปรียบเหมือนต้นสาละ ต้นตะแบก หรือต้นสะคร้อที่เถายานทราย ๓ ชนิด พันรอบต้นแล้วตายไปฉนั้น แล้วทรงแสดงกุศลมูล ๓ อย่าง โดยนัยตรงกันข้าม (อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๗๐๒๗๕)

อกุศลราศีสูตร : พระสูตรว่าด้วยกองอกุศล มี ๒ สูตร ความหมายสูตรเหมือนกัน แต่เนื้อหาต่างกัน คือ
๑.อกุศลราศีสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า กองอกุศล ได้แก่กัณเฑาะว์ ๕ ส่วนกองกุศล ได้แก่สตีปฏฐาน ๔ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๓๗๑/๒๑๖)

๒.อกุศลราศีสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคลเมื่อจะกล่าวถึงกองอกุศลให้ถูกต้อง พึงกล่าวถึงกัณเฑาะว์ ๕ เพราะกองอกุศลทั้งสิ้นคือกัณเฑาะว์ ๕ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๕๒/๙๑)

อกุศลสูตร : มี ๓ สูตร ความหมายสูตรและเนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อกุศลสูตร :พระสูตรว่าด้วยอกุศลกรรม พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคลพึงทราบว่าเป็นคนพาล เพราะประกอบด้วยธรรม ๓ คือ (๑) มีกายกรรมที่เป็นอกุศล(๒) มีวจีกรรมที่เป็นอกุศล (๓) มีมโนกรรมที่เป็นอกุศล แล้วตรัสว่า บุคคลพึงทราบว่าเป็นบัณฑิต เพราะประกอบด้วยธรรม ๓ คือ (๑) มีกายกรรมที่เป็นอกุศล (๒) มีวจีกรรมที่เป็นอกุศล (๓) มีมโนกรรมที่เป็นอกุศล (อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๖/๑๔๔)

๒.อกุศลสูตร พระสูตรว่าด้วยอกุศลกรรมเป็นเหตุให้ตกนรก พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้บุคคลตกนรกเหมือนถูกนำไปฝังไว้ ๓ คือ (๑) กายกรรมฝ่ายอกุศล (๒) วจีกรรมฝ่ายอกุศล (๓) มโนกรรมฝ่ายอกุศล แล้วตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้บุคคลขึ้นสวรรค์เหมือนได้รับอัญเชิญไปประดิษฐานไว้ ๓ คือ(๑) กายกรรมฝ่ายกุศล (๒) วจีกรรมฝ่ายกุศล (๓) มโนกรรมฝ่ายกุศล (อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๑๔๗/๓๙๕)

๓.อกุศลสูตร พระสูตรว่าด้วยอกุศลธรรม และกุศลธรรม พระผู้มีพระภาคตรัสว่า *อกุศลธรรม* คือ มิจฉัตตธรรม ๑๐ มิมีฉฉาทิภูฏิ เป็นต้น *กุศลธรรม* คือ สัมมัตตธรรม ๑๐ มีสัมมาทิภูฏิ เป็นต้น (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๓๖/๒๘๕)

อกุศลาภิสังขาร:สภาพที่ปรุงแต่งผลแห่งการกระทำของบุคคลในกรรมที่ชั่ว,อกุศลเจตนา, อันตรายที่ไม่ปรากฏ

ในกามสูตรตนิทเทศ พระสารีบุตรอธิบายว่า กิเลสทุกชนิด ทุจริตทุกทาง ความกระวนกระวายทุกอย่าง ความเร่าร้อนทุกสถาน ความเดือดร้อนทุกประการ อกุศลาภิสังขารทุกประเภท เรียกว่าอันตรายที่ไม่ปรากฏ ที่ชื่ออันตรายเพราะครอบงำ เป็นไปเพื่อความเสื่อม เป็นอกุศลธรรมที่อาศัยอยู่ในอัตภาพ(ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๕/๑๗,ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๒๑/๙๓,ขุ.ม.(ไทย)๒๙/๒๗/๑๑๕,ขุ.ม.(ไทย)๒๙/๓๘/๑๓๙,ขุ.ม.(ไทย)๒๙/๖๙/๒๑๓,ขุ.ม.(ไทย)๒๙/๖๙/๒๑๓,ขุ.ม.(ไทย)๒๙/๗๔/๒๒๖,๒๙/๘๐/๒๓๗,ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๓๑/๓๖๔,ขุ.ม.(ไทย)๒๙/๑๔๗/๓๙๓, ขุ.ม.อ.(บาลี)๕/๖๒)

- อรรถนิยาม :** ความไม่อดทน, ภาวะที่ไม่อดทน, ความไม่อดทน, ความดุร้าย, ความเกรี้ยวกราด, ความที่จิตไม่เบิกบาน, ธรรมเป็นเครื่องยกย่อง ชุบเลี้ยง สรรเสริญบุคคลผู้มีปัญญา ในอิสัสตถสูตร พระผู้มีพระภาคได้ตรัสคาถาประพันธ์ว่า ศิลปะธนู กำลัง และความเพียรมีอยู่ในชายหนุ่มใด พระราชาผู้ทรงการยุทธ์พึงชุบเลี้ยงชายหนุ่มผู้เช่นนั้น ไม่พึงชุบเลี้ยงชายหนุ่มผู้มีอหังการ ไม่กล้าหาญ เพราะเหตุแห่งชาติ ฉันทิ ธรรมคืออหังการ และโสรัจจะตั้งอยู่ในบุคคลใด บุคคลพึงบูชา ชุบเลี้ยงบุคคลนั้นผู้มีปัญญา มีความประพฤติเยี่ยงพระอริยะ แม้มีชาติตระกูลต่ำ ฉันทิ เหมือนกัน(อภ.วิ.(ไทย)๓๕/๙๐๓/๕๖๔, ส.ส.(ไทย)๑๕,๑๓๕,๑๗๐)
- อรรถนิยาม :** ฐานะอันไม่พึงถึง, ทางแห่งความประพฤติที่ผิด, ความลำเอียง, ความไม่มีภพที่ไปเกิดได้แก่อกติ ๔ ประการ คือ (๑) ฉันทิ ทักษิ ลำเอียงเพราะชอบ (๒) โทสาคติ ลำเอียงเพราะชัง (๓) โมหาคติ ลำเอียงเพราะหลง (๔) ภยากติ ลำเอียงเพราะกลัว ในปฐมมคตีสสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงโทษของอกติว่า ภิกษุทั้งหลาย อกติ ๔ ประการนี้ บุคคลใดละเมิดความชอบธรรม เพราะฉันทิ ทักษิ โทสาคติ โมหาคติ ภยากติ ยศของบุคคลนั้นย่อมเสื่อม ดุจดวงจันทร์ข้างแรมฉะนั้น(อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๗/๒๙, ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๑๐/๑๗)
- อรรถนิยาม :** การถึงอกติ, การไปสู่อกติ ๔ ประการ คือ (๑) ฉันทิ ทักษิ ลำเอียงเพราะใคร่ (๒) โทสาคติ ลำเอียงเพราะชัง (๓) โมหาคติ ลำเอียงเพราะหลง (๔) ภยากติ ลำเอียงเพราะกลัว ในจตุกกนิเทศ พระสารีบุตรอธิบายถึง บุคคลยอมถึงอกติ คือ ความลำเอียงด้วยอาการ ๔ อย่าง คือ เพราะรักใคร่กัน เพราะเกลียดชัง เพราะเขลาเพราะกลัวความลำเอียง การถึงความลำเอียงเพราะรักใคร่กัน เพราะเป็นพรรคพวกกัน ความหันเหไปเหมือนน้ำไหล (อภ.วิ.(ไทย)๓๕/๙๓๙/๕๘๙)
- อรรถนิยาม :** พระสูตรว่าด้วยอกติ มี ๓ สูตร ความหมายสูตรเหมือนกัน แต่เนื้อหาต่างกัน คือ
๑.อรรถนิยาม (ปฐม) (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า การถึงอกติ ๔ คือ (๑) ฉันทิ ทักษิ ลำเอียงเพราะชอบ (๒) โทสาคติ ลำเอียงเพราะชัง (๓) โมหาคติ ลำเอียงเพราะหลง (๔) ภยากติ ลำเอียงเพราะกลัว แล้วตรัสว่า บุคคลเมื่อละเมิดความชอบธรรมเพราะอกติ ๔ ย่อมทำยศของเขาให้เสื่อมดุจดวงจันทร์ข้างแรม ฉะนั้น (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๗/๒๙)
๒.อรรถนิยาม (ทุติย) (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า การไม่ถึงอกติ ๔ คือ (๑) ไม่ลำเอียงเพราะชอบ (๒) ไม่ลำเอียงเพราะชัง (๓) ไม่ลำเอียงเพราะหลง (๔) ไม่ลำเอียงเพราะกลัว แล้วตรัสว่า บุคคลเมื่อไม่ละเมิดความชอบธรรมเพราะอกติ ๔ ย่อมทำยศของเขาให้บริบูรณ์ดุจดวงจันทร์ข้างขึ้น ฉะนั้น (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๘/๒๙)
๓.อรรถนิยาม (ตติย) (สูตรที่ ๓) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า การถึงอกติและการไม่ถึงอกติ ทั้ง ๔ ประการ แล้วตรัสสรุปด้วยข้ออุปมาเหมือนในปฐมมคตีสสูตรและทุติยมคตีสสูตร นั้นแล (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๙/๓๐)
- อรรถนิยาม :** สภาวธรรมที่เป็นไปกุศลและอัพยาภุต, ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔

ทุกนิทเทศ พระสารีบุตรกล่าวถึงปัญญาในสภาวะธรรมที่เป็นกุศลและอัปยากฤตในภุมิ ๓ คือ กามภุมิ รูปธรรม อรูปภุมิ ชื่อว่า คันถินียปัญญา ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔ ชื่อว่า อคันถินียปัญญา (อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/๗๖๗/๕๐๐)

อการวสูตร : มี ๔ สูตร แปลความหมายสูตรและเนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อการวสูตร (ปฐม) พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นเหตุให้ไม่เคารพ (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๕ คือ (๑) ไม่มีศรัทธา (๒) ไม่มีหิริ (๓) ไม่มีโอตตปปะ (๔) เกียจคร้าน (๕) มีปัญญาทรม ย่อมเป็นผู้ไม่มีความเคารพยำเกรง ย่อมเคลื่อนจากสัทธรรม ไม่ตั้งมั่นอยู่ในสัทธรรม ส่วนภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๕ มีศรัทธาเป็นต้น ย่อมเป็นผู้มีความเคารพยำเกรง ไม่เคลื่อนจากสัทธรรม ตั้งมั่นอยู่ในสัทธรรม (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๙/๑๑)

๒.อการวสูตร (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นเหตุให้ไม่เคารพ (สูตรที่ ๒) ตรัสว่า ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๕ คือ (๑) ไม่มีศรัทธา (๒) ไม่มีหิริ (๓) ไม่มีโอตตปปะ (๔) เกียจคร้าน (๕) มีปัญญาทรม ย่อมเป็นผู้ไม่มีความเคารพยำเกรง ไม่อาจถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์ในพระธรรมวินัย ส่วนภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๕ มีศรัทธาเป็นต้น ย่อมเป็นผู้มีความเคารพยำเกรง ถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์ในพระธรรมวินัย (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๐/๑๓)

๓.อการวสูตร (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยความไม่เคารพ (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เป็นไปไม่ได้ที่ภิกษุ (๑) ผู้ไม่มีความเคารพ ไม่มีความยำเกรง ไม่มีความประพฤติเสมอภาคในเพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย จักบำเพ็ญอภิสมัจจาริกรรมให้บริบูรณ์ได้ (๒) ผู้ไม่บำเพ็ญอภิสมัจจาริกรรมให้บริบูรณ์แล้ว จักบำเพ็ญเสขธรรม(หมายถึงเสขปณณัตติศีล กล่าวคือ ศีลบัญญัติที่ว่าด้วยเสขยวัตร ระเบียบปฏิบัติที่พึงศึกษา) ให้บริบูรณ์ได้ (๓) ผู้ไม่บำเพ็ญเสขธรรมให้บริบูรณ์แล้ว จักบำเพ็ญศีลทั้งหลายให้บริบูรณ์ได้ (๔) ผู้ไม่บำเพ็ญศีลทั้งหลายให้บริบูรณ์แล้ว จักบำเพ็ญสัมมาทิฎฐิ(วิปัสสนาสัมมาทิฎฐิ) ให้บริบูรณ์ได้ (๕) ผู้ไม่บำเพ็ญสัมมาทิฎฐิให้บริบูรณ์แล้ว จักบำเพ็ญสัมมาสมาธิ(คือผลสมาธิ หรืออรหัตตผลสมาธิ หมายถึงเจโตวิมุตติ หลุดพ้นด้วยกำลังจิตที่ประกอบด้วยสมาธิ ซึ่งการปราศหลุดพ้นจากกิเลสเครื่องผูกมัด) ให้บริบูรณ์ได้ แต่เป็นไปไม่ได้ที่ภิกษุผู้มีความเคารพ มีความยำเกรง มีความประพฤติเสมอภาคในเพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย จักบำเพ็ญธรรมทั้ง ๕ ประการให้บริบูรณ์ได้ตามลำดับกันไป (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๒๑/๒๔)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อภิสมัจจาริกรรม หมายถึงอภิสมัจจาริศีล คือศีลที่บัญญัติว่าด้วยเรื่องวัตรอันเป็นข้อปฏิบัติ ขนบธรรมเนียมชั้นสูง ได้แก่ ชั้นกวัตร ๘๒ มหาวัตร ๑๔ เช่น เจตียังคณวัตร ข้อปฏิบัติที่ลานพระเจดีย์ โพธิยังคณวัตร ข้อปฏิบัติที่ลานต้นโพธิ์ อุปัชฌายวัตร ข้อปฏิบัติที่สัทธีวิหาริกพึงปฏิบัติต่ออุปัชฌาย์ (อง.ปญจก.อ.(บาลี) ๓/๒๑/๖)

๔.อการวสูตร (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยความไม่เคารพ (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เป็นไปไม่ได้ที่ภิกษุ (๑) ผู้ไม่มีความเคารพ ไม่มีความยำเกรง ไม่มีความเสมอ

ภาคในเพื่อนพรหมจารี จักบำเพ็ญอภิสมาจาริกธรรมให้บริบูรณ์ได้ (๒) ผู้ไม่บำเพ็ญอภิสมาจาริกธรรมให้บริบูรณ์แล้ว จักบำเพ็ญเสขธรรมให้บริบูรณ์ได้ (๓) ผู้ไม่บำเพ็ญเสขธรรมให้บริบูรณ์แล้ว จักบำเพ็ญศีลขันธให้บริบูรณ์ได้ (๔) ผู้ไม่บำเพ็ญศีลขันธให้บริบูรณ์แล้ว จักบำเพ็ญสมาธิขันธให้บริบูรณ์ได้ (๕) ผู้ไม่บำเพ็ญสมาธิขันธให้บริบูรณ์แล้ว จักบำเพ็ญปัญญาขันธให้บริบูรณ์ได้ แต่เป็นไปได้ที่ภิกษุผู้มีความเคารพ มีความยำเกรง มีความ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๒๒/๒๕)

อकारวะ : ความไม่เคารพ, ความไม่ยำเกรง, ธรรมที่เป็นไปในฝ่ายเสื่อม
ในสังคิติกสูตร สังคิติกหมวด ๖ ความว่า อकारวะ คือ ความไม่เคารพ มี ๖ ประการ คือ (๑) อยู่อย่างไม่มี ความเคารพ ไม่มี ความยำเกรงในพระศาสดา (๒) อยู่อย่างไม่มี ความเคารพ ไม่มี ความยำเกรงในพระธรรม (๓) อยู่อย่างไม่มี ความเคารพ ไม่มี ความยำเกรงในพระสงฆ์ (๔) อยู่อย่างไม่มี ความเคารพ ไม่มี ความยำเกรงในสิกขา (๕) อยู่อย่างไม่มี ความเคารพ ไม่มี ความยำเกรงในความไม่ประมาท (๖) อยู่อย่างไม่มี ความเคารพ ไม่มี ความยำเกรงในปฏิสันถาร ธรรม ๖ ประการที่เป็นไปในฝ่ายเสื่อม(ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๒๔/๓๑๙, ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๕๖/๓๙๐)

อकारวสูตร : มี ๔ สูตร แปลความหมายสูตรและเนื้อหาต่างกัน คือ
๑.อकारวสูตร (ปฐม) พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นเหตุให้ไม่เคารพ (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๕ คือ (๑) ไม่มีศรัทธา (๒) ไม่มีhiri (๓) ไม่มีโอตตปะ (๔) เกียจคร้าน (๕) มีปัญญาทราวม ย่อมเป็นผู้ไม่มีความเคารพยำเกรง ย่อมเคลื่อนจากศีลธรรม ไม่ตั้งมั่นอยู่ในศีลธรรม ส่วนภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๕ มีศรัทธาเป็นต้น ย่อมเป็นผู้มีความเคารพยำเกรง ไม่เคลื่อนจากศีลธรรม ตั้งมั่นอยู่ในศีลธรรม (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๙/๑๑)

๒.อकारวสูตร (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นเหตุให้ไม่เคารพ (สูตรที่ ๒) ตรัสว่า ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๕ คือ (๑) ไม่มีศรัทธา (๒) ไม่มีhiri (๓) ไม่มีโอตตปะ (๔) เกียจคร้าน (๕) มีปัญญาทราวม ย่อมเป็นผู้ไม่มีความเคารพยำเกรง ไม่อาจถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์ในพระธรรมวินัย ส่วนภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๕ มีศรัทธาเป็นต้น ย่อมเป็นผู้มีความเคารพยำเกรง ถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์ในพระธรรมวินัย (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๐/๑๓)

๓.อकारวสูตร (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยความไม่เคารพ (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เป็นไปไม่ได้ที่ภิกษุ (๑) ผู้ไม่มีความเคารพ ไม่มี ความยำเกรง ไม่มีความประพฤติเสมอภาคในเพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย จักบำเพ็ญอภิสมาจาริกธรรมให้บริบูรณ์ได้ (๒) ผู้ไม่บำเพ็ญอภิสมาจาริกธรรมให้บริบูรณ์แล้ว จักบำเพ็ญเสขธรรม(หมายถึงเสขปณณัตติศีล กล่าวคือ ศีลบัญญัติที่ว่าด้วยเสขียวัตร ระเบียบปฏิบัติที่พึงศึกษา) ให้บริบูรณ์ได้ (๓) ผู้ไม่บำเพ็ญเสขธรรมให้บริบูรณ์แล้ว จักบำเพ็ญศีลทั้งหลายให้บริบูรณ์ได้ (๔) ผู้ไม่บำเพ็ญศีลทั้งหลายให้บริบูรณ์แล้ว จักบำเพ็ญสัมมาทิฏฐิ(วิปัสสนาสัมมาทิฏฐิ) ให้บริบูรณ์ได้ (๕) ผู้ไม่บำเพ็ญสัมมาทิฏฐิให้บริบูรณ์แล้ว จักบำเพ็ญสัมมาสมาธิ(คือผลสมาธิ หรืออหัตตผลสมาธิ หมายถึงเจโตวิมุตติ

หลุดพ้นด้วยกำลังจิตที่ประกอบด้วยสมาธิ ซึ่งการปราศจากหลุดพ้นจากกิเลสเครื่องผูกมัด) ให้บริบูรณ์ได้ แต่เป็นไปได้ที่ภิกษุผู้มีความเคารพ มีความยำเกรง มีความประพฤติเสมอภาคในเพื่อนพรหมจรรย์ทั้งหลาย จักบำเพ็ญธรรมทั้ง ๕ ประการให้บริบูรณ์ได้ตามลำดับกันไป (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๒๑/๒๔)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า **อภิสมาจาริกธรรม** หมายถึงอภิสมาจาริกศีล คือศีลที่บัญญัติว่าด้วยเรื่องวัตรอันเป็นข้อปฏิบัติ ขนบธรรมเนียมชั้นสูง ได้แก่ ชั้นกวัตร ๘๒ มหาวัตร ๑๔ เช่น เจตียังคณวัตร ข้อปฏิบัติที่ลานพระเจดีย์ โพธิยังคณวัตร ข้อปฏิบัติที่ลานต้นโพธิ์ อุปัชฌายวัตร ข้อปฏิบัติที่สหวิริยาริกพึงปฏิบัติต่ออุปัชฌาย์ (อง.ปญจก.อ.(บาลี) ๓/๒๑/๖)

๔.อการวสูตร^๒ (ทุติย) :พระสูตรว่าด้วยความไม่เคารพ (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เป็นไปไม่ได้ที่ภิกษุ (๑) ผู้ไม่มีความเคารพ ไม่มีความยำเกรง ไม่มีความเสมอภาคในเพื่อนพรหมจรรย์ จักบำเพ็ญอภิสมาจาริกธรรมให้บริบูรณ์ได้ (๒) ผู้ไม่บำเพ็ญอภิสมาจาริกธรรมให้บริบูรณ์แล้ว จักบำเพ็ญเสขธรรมให้บริบูรณ์ได้ (๓) ผู้ไม่บำเพ็ญเสขธรรมให้บริบูรณ์แล้ว จักบำเพ็ญศีลขันธให้บริบูรณ์ได้ (๔) ผู้ไม่บำเพ็ญศีลขันธให้บริบูรณ์แล้ว จักบำเพ็ญสมาธิขันธให้บริบูรณ์ได้ (๕) ผู้ไม่บำเพ็ญสมาธิขันธให้บริบูรณ์แล้ว จักบำเพ็ญปัญญาขันธให้บริบูรณ์ได้ แต่เป็นไปได้ที่ภิกษุผู้มีความเคารพ มีความยำเกรง มีความ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๒๒/๒๕)

อการสูตร :

พระสูตรว่าด้วยเรือนพักพระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า คนทั้งหลายมาจากทิศต่าง ๆ แล้วเข้าพักในเรือนพักคนเดินทางเหมือนเวทนาชนิดต่าง ๆ เกิดขึ้นในกายนี้ คือ สุขเวทนาเกิดขึ้นบ้าง ทุกขเวทนาเกิดขึ้นบ้าง อทุกขมสุขเวทนาเกิดขึ้นบ้าง สุขเวทนาเจืออามิส เกิดขึ้นบ้าง ทุกขเวทนาเจืออามิสเกิดขึ้นบ้าง อทุกขมสุขเวทนาเจืออามิส เกิดขึ้นบ้าง สุขเวทนาไม่เจืออามิสเกิดขึ้นบ้าง ทุกขเวทนาไม่เจืออามิสเกิดขึ้นบ้าง อทุกขมสุขเวทนาไม่เจืออามิสเกิดขึ้นบ้าง (ส.สพ.า.(ไทย) ๑๘/๒๖๒/๒๘๘)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สุขเวทนาเจืออามิส หมายถึงเวทนาอันประกอบด้วยอามิสคือกาม คำว่า ทุกขเวทนาเจืออามิส หมายถึงทุกขเวทนาที่มีอามิสคือกาม คำว่า อทุกขมสุขเวทนาเจืออามิส หมายถึงอทุกขมสุขเวทนาที่มีอามิสคือกาม คำว่า สุขเวทนาไม่เจืออามิส หมายถึงเวทนาอันเกิดขึ้นด้วยสามารถแห่งปฐมฌานเป็นต้น ด้วยสามารถแห่ง วิปัสสนาและด้วยสามารถแห่งอนุสสติ คำว่า ทุกขเวทนาไม่เจืออามิส หมายถึงโทมนัสสเวทนาอันเกิดขึ้นแก่ภิกษุผู้เข้าไปตั้งความปรารถนาไว้ใน วิโมกข์อันยอดเยี่ยม เพราะความปรารถนาเป็นปัจจัย คำว่า อทุกขมสุขเวทนาไม่เจืออามิส หมายถึงอทุกขมสุขเวทนาอันเกิดขึ้นด้วยสามารถจตุตถฌาน (ส.สพ.า.(บาลี) ๓/๒๖๒/๑๔๐)

อการยวิมาน :

วิมานที่เกิดขึ้นแก่สองสามีภรรยาผู้เป็นดังอยู่ข้างอุ้งน้ำของพระสงฆ์มีเรื่อง ความหมายสูตรเหมือนกัน แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อคาริวิมาน (ปฐม) (เรื่องที่ ๑) เป็นวิมานที่เกิดขึ้นแก่สองสามีภรรยาผู้เป็น อุชิวา
อุณน้ำของพระสงฆ์เรื่องที่ ๑ เป็นวิมานทองคำอันรุ่งเรืองในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์(ขุ.วิ.
(ไทย) ๒๖/๑๐๔๘/๑๓๑)

๒.อคาริวิมาน (ทุติย) (เรื่องที่ ๒) เป็นวิมานที่เกิดขึ้นแก่สองสามีภรรยาผู้เป็น อุชิวา
อุณน้ำของพระสงฆ์เรื่องที่ ๒ เป็นวิมานทองคำอันรุ่งเรืองในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ (ขุ.วิ.
(ไทย) ๒๖/๑๐๕๔/๑๓๒)

อโคจร : บุคคลหรือสถานที่ที่ภิกษุไม่พึงเข้าไปมาหาสู่ คือ หญิงแพศยา หญิงหม้าย สาวเทื้อ
ภิกษุณี บัณเฑาะก์ และร้านสุรา

ในสาริปุตตสูตรตนิทเทศ พระสารีบุตรกล่าวว่า ภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้มิหญิง
แพศยาเป็นโคจร มีหญิงหม้ายเป็นโคจร มีสาวเทื้อเป็นโคจร มีบัณเฑาะก์เป็นโคจร มี
ภิกษุณีเป็นโคจร หรือมีร้านสุราเป็นโคจร เป็นผู้อยู่คลุกคลีกับพระราชา มหาอำมาตย์
ของพระราชา เตียรถีสาวกเตียรถีย์ ด้วยการคลุกคลีกับคฤหัสถ์ที่ไม่สมควร หรือเสพ
คบ เข้าไปนั่งใกล้ตระกูลที่ไม่มีศรัทธา ไม่เลื่อมใส ไม่เป็นดุษบ่อน้ำ มักด่าและบริภาษ
ปรารณาแต่สิ่งที่มีไชประโยชน์ ปรารณาแต่สิ่งที่ไม่เกื้อกูล ปรารณาแต่สิ่งที่ไม่ผาสุก
ไม่ปรารณาความหลุดพ้นจากโยคะแก่พวกภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก และอุบาสิกา
เช่นนั้น นี้เรียกว่าอโคจร (ขุ.ม.(ไทย)๒๙/๑๙๖/๕๗๑,อภ.วิ.(ไทย)๓๕/๕๑๔/๓๘๘)

อฆมูลสูตร : พระสูตรว่าด้วยมูลเหตุแห่งทุกข์ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้
ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ทุกข์ ได้แก่ขันธ์ ๕ มูลเหตุแห่งทุกข์ ได้แก่ตัณหา ๓ คือ
กามตัณหา ภวตัณหาและวิภวตัณหา อันทำให้เกิดอีก ซึ่งประกอบด้วยความ
เพติดเพลินและความกำหนดอันเป็นเหตุให้เพติดเพลินในอารมณ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/
๓๑/๔๔)

องค์ : ส่วนประกอบของสิ่งหรือเรื่องหรือข้อนั้นๆ หัวข้อธรรมตั้งแต่สองข้อเป็นต้นไปรวมกัน
เป็นองค์หนึ่งหมวดธรรมนั้น เช่น องค์แห่งอุโบสถศีลซึ่งมีองค์ประกอบ ๘, มรรคมี
องค์ประกอบ ๘, พรหมวิหารมีองค์ประกอบ ๔, นายโคบาลมีองค์ประกอบ ๑๑
มาตุคามมีองค์ประกอบ ๕

ตัวอย่างในมหาโคบาลสูตร ว่าด้วยคนเลี้ยงโค สูตรใหญ่ แสดงเหตุแห่งความไม่เจริญมี
องค์ ๑๑ ประการ คือ (๑) ไม่รู้รูปโค (๒) ไม่ฉลาดในลักษณะโค (๓) ไม่กำจัดไขขาง
(๔) ไม่ปกปิดแผล (๕) ไม่สูมไฟ (๖) ไม่รู้ทำน้ำ (๗) ไม่รู้ว่าโคดื่มน้ำแล้ว (๘) ไม่รู้ทาง
(๙) ไม่ฉลาดในที่หากิน (๑๐) รีดนมไม่ให้เหลือ (๑๑) ไม่บูชาโคผู้ทั้งหลายที่เป็นพ่อโค
เป็นจำฝูง ด้วยการบูชาอย่างยิ่ง นายโคบาลประกอบด้วยองค์ ๑๑ ประการนี้แล เป็น
ผู้ไม่สามารถจะเลี้ยงฝูงโคให้เจริญ ให้เพิ่มขึ้นได้ มาตุคามสูตร ว่าด้วยมาตุคามที่ไม่นำ
พอใจและนำพอใจของบุรุษ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า มาตุคาม (สตรี) ประกอบด้วย
องค์ ๕ ย่อมไม่นำพอใจอย่างยิ่งสำหรับบุรุษ คือ (๑) รูปไม่สวย (๒) ไม่มีโภคสมบัติ
(๓) ไม่มีศีล (๔) ไม่เกียจคร้าน (๕) ให้บุตรแก่เขาไม่ได้ (ม.ม.(ไทย)๑๒/๓๔๖/๓๗๖,ม.
อ.(ไทย)๑๔/๑๓๘/๑๗๗,ส.ส.(ไทย)๑๘/๒๘๐/๓๑๓,๑๘/๒๘๑/๓๑๓,๑๘/๒๘๐/
๓๑๔,๑๘/๘๑/๓๑๔,อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๒๕๙/๓๗๖,ขุ.วิ.(ไทย)๒๖/๑๒๙/๒๒)

องค์ความเพียร: ส่วนประกอบแห่งความเพียร มีความพอใจ ความพยายาม ความอดสาหัส เป็นต้น ในสาปคิยสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสองค์แห่งความเพียรว่า ความพอใจ ความพยายาม ความอดสาหัส ความขมกั้ขมั้น ความไม่ทอดถอย มีสติสัมปชัญญะในทฎฐิ ปาริสุทธินั้นว่า ‘เราจักบำเพ็ญทฎฐิปาริสุทธิเห็นปานนั้นที่ยังไม่บริบูรณ์ให้บริบูรณ์ หรือจักประคั้บประคองทฎฐิปาริสุทธิที่บริบูรณ์ไว้ในฐานะนั้น ๆ ด้วยปัญญา’ (อง. จตุก. (ไทย) ๒๑/๑๔๔/๒๙๐)

องค์ความเพียรเพื่อความบริสุทธิ์: ส่วนประกอบความเพียรเพื่อความบริสุทธิ์มีองค์ ๙ ประการ ในทสุตตรสูตรพระผู้มีพระภาคตรัสองค์แห่งความเพียรเพื่อความบริสุทธิ์ไว้ด้วยธรรมมี องค์ ๙ ประการที่ควรเจริญเพื่อความบริสุทธิ์ คือ (๑) องค์ความเพียรเพื่อความบริสุทธิ์ คือศีลวิสุทธิ ความหมดจดแห่งศีล (๒) องค์ความเพียรเพื่อความบริสุทธิ์ คือจิตตวิสุทธิ ความหมดจดแห่งจิต (๓) องค์ความเพียรเพื่อความบริสุทธิ์ คือทฎฐิวิสุทธิ ความหมดจดแห่งทฎฐิ (๔) องค์ความเพียรเพื่อความบริสุทธิ์ คือกั้ขาวิตรณวิสุทธิ ความหมดจดแห่งญาณเป็นเครื่องข้ามพ้นความสงสัย (๕) องค์ความเพียรเพื่อความบริสุทธิ์ คือมัคคัมคณญาณทัสสนวิสุทธิ ความหมดจดแห่งญาณที่รู้เห็นว่าเป็นทาง หรือมิใช่ทาง (๖) องค์ความเพียรเพื่อความบริสุทธิ์ คือปฏิบัติญาณทัสสนวิสุทธิ ความหมดจดแห่งญาณที่รู้เห็นทางดำเนิน (๗) องค์ความเพียรเพื่อความบริสุทธิ์ คือญาณทัสสนวิสุทธิ ความหมดจดแห่งญาณทัสสนะ (๘) องค์ความเพียรเพื่อความบริสุทธิ์ คือปัญญาวิสุทธิ ความหมดจดแห่งปัญญา (๙) องค์ความเพียรเพื่อความบริสุทธิ์ คือวิมุตติวิสุทธิ ความหมดจดแห่งความหลุดพ้น (ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๙/๔๑๘)

องค์คุณ: คุณสมบัติที่ดีของบุคคลนั้น, องค์คุณของภิกษุที่ได้รับอนุญาตให้ระงับอธิกรรมด้วย เภยยสิกา ๕ ประการ ให้จับสลาก คือ (๑) ไม่ล่าเอียงเพราะชอบ (๒) ไม่ล่าเอียง เพราะชั้ (๓) ไม่ล่าเอียงเพราะหลง (๔) ไม่ล่าเอียงเพราะกลัว (๕) ฟังรู้จักสลากที่จับ แล้วและยังไม่จับ องค์คุณของพระผู้มีพระภาค ๘ ประการที่ท้าวสักกะเทวราชประกาศ

ตัวอย่างในมหาโควินทสูตร ท้าวสักกะจอมเทพทรงประกาศพระคุณตามความเป็นจริง ๘ ประการของพระผู้มีพระภาคแก่พวกเทพชั้นดาวดึงส์ว่า ๑ ใน ๘ ประการ นั้น ทราบเท่าที่พระผู้มีพระภาคพระองค์นี้ ทรงปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลแก่คนหมู่มาก เพื่อสุขแก่คนหมู่มาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อสุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เราไม่เคยเห็นพระศาสดาผู้ประกอบด้วยองค์คุณแม้เช่นนี้ในอดีตกาลเลย ถึงในบัดนี้เราก็ไม่เห็นใครอื่น นอกจากพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น (ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๙๖/๒๒๙, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๙๖/๒๓๐, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๙๖/๒๓๑, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๐๒/๒๓๕, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๔๖/๑๖๒)

องค์เครื่องบรรลุโสดา: คุณสมบัติของพระโสดาบัน, องค์ธรรมปฏิบัติเพื่อบรรลุโสดาบัน ๔ ประการ ที่ฆาวุอุปาสกสูตร ที่ฆาวุอุปาสกกราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า องค์เครื่องบรรลุโสดา ๔ ประการใดที่พระผู้มีพระภาคได้ทรงแสดงไว้ ธรรม (คือองค์เครื่องบรรลุโสดา)

เหล่านั้นมีอยู่ในข้าพระองค์ และข้าพระองค์ก็เห็นธรรมเหล่านั้น คือ (๑) ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระพุทธเจ้าว่า ‘แม้เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น เป็นศาสดาของ เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เป็นพระพุทธเจ้า เป็นพระผู้มีพระภาค’ (๒) ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระธรรม (๓) ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระสงฆ์ (๔) ประกอบด้วยศีลที่พระอริยะชอบใจ ไม่ขาด เป็นไปเพื่อสมาธิ’(ส.ม.(ไทย)๑๙/๙๙๙/๔๙๒,ส.ม.(ไทย)๑๙/๑๐๐๑/๔๙๔,ส.ม.(ไทย)๑๙/๑๐๑๒/๕๑๕,ส.ม.(ไทย)๑๙/๑๐๑๓/๕๑๖,อง.นวก.(ไทย)๒๓/๒๗/๔๘๖,ส.ม.อ. (บาลี) ๓/๔๗๘/๓๐๗)

องค์ฌาน : ส่วนประกอบของฌาน, องค์ประกอบของฌานเช่น ปฐมฌาน ประกอบด้วยองค์ฌาน คือ วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา, องค์ฌานที่เป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมอื่น ๆ ในปัจฉยนิเทศ ได้อธิบายฌานปัจจัย ได้แก่ องค์ฌานเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยฌานและรูปซึ่งมีสภาวะธรรมนั้นเป็นสมุฏฐานโดยฌานปัจจัย สภาวะธรรมที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฏฐียึดถือและเป็นอารมณ์ของอุปาทานเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฏฐียึดถือและเป็นอารมณ์ของอุปาทานโดยฌานปัจจัย ได้แก่ องค์ฌานที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฏฐียึดถือและเป็นอารมณ์ของอุปาทานเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตขั้นโดยฌานปัจจัย ในปฏิสนธิขณะ องค์ฌานที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฏฐียึดถือและเป็นอารมณ์ของอุปาทานเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตขั้นและกฏัตตารูปโดยฌานปัจจัย (อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/๑๗/๑๑, อภิ.ป.(ไทย)๔๐/๗๖/๘๔๗,อภิ.ป.(ไทย)๔๐/๗๗/๘๔๘,อภิ.ป.(ไทย)๔๐/๑๑๒/๗๖๕,อภิ.ป.(ไทย)๔๐/๔๓๑/๒๘๔)

องค์ธรรม: องค์แห่งการปฏิบัติให้บรรลุธรรม,ส่วนประกอบแห่งหมวดธรรม เช่น องค์ธรรมแห่งสัมมาทิฏฐิที่มีเจโตวิมุตติเป็นผล มีผลานิสงส์ด้วยองค์ ๕ มีศีล เป็นต้น ในขณนสภสูตร สันกุมารกล่าวถึงบริหารแห่งสมาธิ ๗ ประการ คือ (๑) สัมมาทิฏฐิ เห็นชอบ (๒) สัมมาสังกัปปะ ดำริชอบ (๓) สัมมาวาจา เจรจาชอบ (๔) สัมมากัมมันตะ กระทำชอบ (๕) สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีพชอบ (๖) สัมมาวายามะ พยายามชอบ (๗) สัมมาสติ ระลึกชอบ ท่านผู้เจริญทั้งหลาย บุคคลเมื่อจะกล่าวให้ถูกต้องพึงกล่าวถึงองค์ธรรมนี้ว่า ‘พระธรรมเป็นธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว ผู้ปฏิบัติจะพึงเห็นชัดด้วยตนเองไม่ประกอบด้วยกาล ควรเรียกให้มาดู ควรน้อมเข้ามาในตน อันวิญญูชนพึงรู้เฉพาะตน’ ประตู่แห่งอมตะจึงจะชื่อว่าเปิดแล้ว ในเวทัลลสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “สัมมาทิฏฐิซึ่งมีเจโตวิมุตติเป็นผล และมีเจโตวิมุตติเป็นผลานิสงส์ มีปัญญาวิมุตติเป็นผล และมีปัญญาวิมุตติเป็นผลานิสงส์ เพราะมีองค์ธรรม ๕ ประการสนับสนุน คือ (๑) มีศีลสนับสนุน (๒) มีสุตะสนับสนุน (๓) มีสากัจฉาสนับสนุน (๔) มีสมณะสนับสนุน (๕) มีวิปัสสนาสนับสนุน” (ที.ม.(ไทย)๑๐/๒๙๐/๒๒๕,ม.ม.(ไทย)๑๒/๔๕๒/๔๙๒)

องค์ประกอบแห่งชีวิต:(๑) อายุ (๒) ไออุ่น (๓) วิญญูณ, มหาภูตรูป ๔, ธรรม ๑๔ ธรรม ๑๒ ธรรม ๒๖ อินทรีย์ ๔, เบญจขันธ์ มีรูปขันธ์ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญูณ

ในคติกถา อธิบายว่า ในปฏิสนธิขณะ เบญจขันธ์เป็นสหชาติปัจจัย เป็นอัญญมัญญปัจจัย เป็นนิสสยปัจจัย เป็นวิปยุตตปัจจัย ในปฏิสนธิขณะ มหาภูตรูป ๔ เป็นสหชาติปัจจัยเป็นอัญญมัญญปัจจัย เป็นนิสสยปัจจัย ในปฏิสนธิขณะ องค์ประกอบแห่งชีวิต ๓ ประการเป็นสหชาติปัจจัย เป็นอัญญมัญญปัจจัย เป็นนิสสยปัจจัย เป็นวิปยุตตปัจจัย ในปฏิสนธิขณะ นามและรูปเป็นสหชาติปัจจัย เป็นอัญญมัญญปัจจัย เป็นนิสสยปัจจัย เป็นวิปยุตตปัจจัย ในปฏิสนธิขณะ ธรรม ๑๔ ประการนี้เป็นสหชาติปัจจัย เป็นอัญญมัญญปัจจัย เป็นนิสสยปัจจัย เป็นวิปยุตตปัจจัย ในปฏิสนธิขณะอรุปขันธ์ ๔ เป็นสหชาติปัจจัย เป็นอัญญมัญญปัจจัย เป็นนิสสยปัจจัย เป็นสัมปยุตตปัจจัย ในปฏิสนธิขณะ อินทรีย์ ๔ เป็นสหชาติปัจจัย เป็นอัญญมัญญปัจจัย เป็นนิสสยปัจจัย เป็นสัมปยุตตปัจจัย ในปฏิสนธิขณะ เหตุ ๒ ประการ เป็นสหชาติปัจจัย เป็นอัญญมัญญปัจจัย เป็นนิสสยปัจจัย เป็นสัมปยุตตปัจจัย ในปฏิสนธิขณะ นามและวิญญาณเป็นสหชาติปัจจัย เป็นอัญญมัญญปัจจัย เป็นนิสสยปัจจัย เป็นสัมปยุตตปัจจัย ในปฏิสนธิขณะ ธรรม ๑๒ ประการนี้เป็นสหชาติปัจจัย เป็นอัญญมัญญปัจจัย เป็นนิสสยปัจจัย เป็นสัมปยุตตปัจจัย ในปฏิสนธิขณะ ธรรม ๒๖ ประการนี้เป็นสหชาติปัจจัย เป็นอัญญมัญญปัจจัย เป็นนิสสยปัจจัย เป็นวิปยุตตปัจจัย ในทวิเหตุกปฏิสนธิขณะ ความเกิดขึ้นแห่งคติสมบัติมิได้เพราะปัจจัยแห่งเหตุ ๖ ประการนี้ (ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๒๓๒/๓๙๓, ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๒๓๓/๓๙๖, ขุ.ป.อ.(บาลี) ๒/๒๓๒/๒๐๑)

องค์เป็นที่ตั้งแห่งความเพียร: องค์แห่งการสร้างความเพียร, หลักธรรมปฏิบัติสำหรับตั้งความเพียรมี ศรัทธา สุขภาพ ไม่ไอ้อวด ปรารภความเพียร และมีปัญญา
 ในโพธิราชกุมารสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับโพธิราชกุมารว่า “ราชกุมาร องค์ของภิกษุผู้มีความเพียร ๕ ประการ (๑) เป็นผู้มีความศรัทธา เชื่อปัญญาเครื่องตรัสรู้ของตถาคตว่า ‘แม้เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น เป็นพระอรหันต์ ตรัสรู้ด้วยพระองค์เองโดยชอบ เพียบพร้อมด้วยวิชาและจรณะ เสด็จไปดีรู้แจ้งโลก เป็นสารถีฝึกผู้ที่ควรฝึกได้อย่างยอดเยี่ยม เป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เป็นพระพหูพจน์ เป็นพระผู้มีพระภาค’ (๒) เป็นผู้มีความสุข มีโรคาพาน้อย ประกอบด้วยไพเราะสำหรับย่อยอาหารสม่ำเสมอ ไม่เย็นนัก ไม่ร้อนนัก ปานกลาง พอเหมาะแก่การบำเพ็ญเพียร (๓) เป็นผู้ไม่ไอ้อวด ไม่มีมารยา เปิดเผยตนตามความเป็นจริงในศาสดาหรือในเพื่อนพรหมจรรย์ผู้รู้ทั้งหลาย (๔) เป็นผู้ปรารภความเพียร เพื่อละอกุศลธรรม เพื่อยังกุศลธรรมให้ถึงพร้อม เป็นผู้มีกำลัง มีความบากบั่นมั่นคง ไม่ทอดทิ้งธุระในกุศลธรรมทั้งหลาย (๕) เป็นผู้มีความเพียร ประกอบด้วยปัญญาที่เป็นอริยะ เห็นความเกิดและความดับ สามารถชำระกิเลสให้ถึงความสิ้นทุกขีโดยชอบ ราชกุมาร (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๕๕/๓๗๙, ม.ม.(ไทย)๑๓/๓๔๔/๔๑๘)

องคมนตรี: ราชบุรุษ, ที่ปรึกษาพระเจ้าแผ่นดิน, กลุ่มบุคคลที่ให้คำปรึกษาแก่ประมุขแห่งรัฐ, คณะผู้เข้ากราบทูลพระเจ้าแผ่นดินที่ปกครองโดยพระมติของตนทำให้ประชาราษฎร์

ไม่เจริญดังก่อน, คณะผู้จัดจำจักรวรรดิวัตร อันประเสริฐได้อยู่เข้ากราบทูล พระราชานังกุมารที่ได้รับมูรธาภิเษกแทนพระบิดาที่เสด็จผนวช ในจักรกวัตติสูตร พระเจ้าจักรพรรดิจะได้เสด็จผนวช โดยได้มอบการปกครองแผ่นดินให้ พระโอรสสณังกุมาร พระองค์ทรงสั่งสอนพระโอรสในฐานะที่เป็นองค์ใหญ่ในเรื่องการ ครองราชย์เรียบร้อยแล้วก็ผนวช ปรากฏว่าจักรแก้ว ๗ ประการอันเป็นทิพย์ได้ อันตรธานไป ราชบุรุษคนหนึ่งเข้าไปเฝ้ากราบทูลพระโอรสผู้เป็นกษัตริราชผู้ได้รับ มูรธาภิเษกแล้วได้กราบทูล จักรแก้วอันเป็นทิพย์อันตรธานไปแล้ว การปกครองก็ไม่ เจริญต่อไปเหมือนเก่าก่อน ซึ่งได้ทรงประพุดจักรวรรดิวัตรอันประเสริฐอยู่ จึงมี ข้าราชการ ข้าราชการบริวาร โหราจารย์และมหาอำมาตย์ แม่ทัพ นายกองราชองครักษ์ องคมนตรี ได้ประชุมกันกราบทูลท้าวเธอว่า พระองค์ทรงปกครองชนบท ตามพระ มติของพระองค์เอง ประชาชนก็ไม่ได้เจริญต่อไปเหมือนเก่าก่อน (ที.ปา.(ไทย)๑๑/ ๙๐/๖๖, ที.ปา.(ไทย)๑๑/๙๑/๖๗)

องค์มรรค: ข้อหนึ่ง ๆ ของมรรค, มัคคปัจจัยที่เป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยมรรค ในปัจจัยนิเทศ อธิบายว่า มัคคปัจจัย ได้แก่ องค์มรรคเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่ สัมปยุตด้วยมรรคและรูปซึ่งมีสภาวะธรรมนั้นเป็นสมุฏฐานโดยมัคคปัจจัย ในติกปัฏ ฐานอธิบายว่า สภาวะธรรมที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฏฐียึดถือและเป็น อารมณ์ของอุปาทานเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฏฐิ ยึดถือและเป็นอารมณ์ของอุปาทานโดยมัคคปัจจัย ได้แก่ องค์มรรคที่กรรมอัน ประกอบด้วยตัณหาและทิฏฐียึดถือและเป็นอารมณ์ของอุปาทานเป็นปัจจัยแก่ สัมปยุตตชั้นนี้โดยมัคคปัจจัย ในปฏิสนธิขณะ (อภิ.ป.(ไทย)๔๐/๑๘/๑๑, อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/๓๘/๘๔๘, อภิ.ป.(ไทย)๔๐/๑๑๓/๗๖๕, อภิ.ป.(ไทย)๔๐/๔๓๒/๒๘๕)

องค์สมบัติ: องค์สมบัติของข้างป่าที่ความข้างฝึกดีแล้ว, ข้างที่พระราชสมควรใช้สอย, ข้างที่ สมควรแก่พระราช ในทันตภูมิสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับอัคคีเวสสนะ ว่าข้างป่ารับอาหาร คือหญ้า และน้ำของความข้าง ความข้างให้ข้างป่าฝึกยิ่งขึ้นด้วยสิ่งว่า 'รับไป พ่อ วางลง พ่อ' เพราะข้างหลวงทำตามคำสั่งรับทำตามโอวาทของความข้างในการรับและการวาง ความข้างจึงให้ข้างนั้นฝึกยิ่งขึ้นด้วยสิ่งว่า 'เดินไป พ่อ ถอยกลับ พ่อ' เพราะข้าง หลวงทำตามคำสั่ง รับทำตามโอวาทของความข้างในการเดินไปและการถอยกลับ ความข้างจึงให้ข้างนั้นฝึกยิ่งขึ้นด้วยสิ่งว่า 'ยืนขึ้น พ่อ หมอบลง พ่อ' เพราะข้างหลวง ทำตามคำสั่ง รับทำตามโอวาทของความข้างในการยืนและการหมอบ ความข้างจึง ให้ข้างนั้นฝึกยิ่งขึ้นจนถึงขั้นที่ชื่อว่าอาเนญชะ (ไม่หวั่นไหว) คือผูกโล่ใหญ่ไว้ที่วงข้าง นั้น จัดบุรุษถือหอกชั่งบนคอข้าง ยืนล้อมรอบ ส่วนความข้างถือขอ้วยาวยืนอยู่ ข้างหน้า ข้างนั้นได้รับการฝึกถึงขั้นอาเนญชะอยู่ จึงไม่ขยับเท้าหน้า ไม่ขยับเท้าหลัง ไม่เขยื้อนกายไปข้างหน้า ไม่เขยื้อนกายไปข้างหลัง ไม่โคลงหัว ไม่กระดิกหูไม่เหวี่ยง งา ไม่แกว่งหาง ไม่ขยับงวง เป็นข้างหลวงผู้อดทนต่อการถูกหอกทิ่มแทงถูกดาบฟัน ถูกลูกศรเสียบแทง และถูกเครื่องประหารของศัตรูอื่น อดทนต่อเสียงอีกกระทึกแห่ง

กลองศึก มีโหระทึก สังข์ และกลองเล็ก กำจัดนิสัยดีร้ายทุกอย่างและหมดพยศ จึงนับว่า ‘เป็นช่างสมควรแก่พระราชอาคันตุกะราชครุฑใช้สอยเป็นองค์สมบัติของพระราชอาคันตุกะ’ (ม.อ.(ไทย)๑๔/๒๑๗/๒๕๑)

องค์อาภัพ: ลักษณะของมหาบุรุษที่สมบูรณ์, รูปสมบัติดังงามสมส่วนของมหาบุรุษ, รูปสมบัติที่มีองค์อาภัพสมบูรณ์เพราะบุญจากการนำญาติที่หายไปนานมาพบกันในชาติก่อน ในลักษณะสูตร พระโบราณกเถระทั้งหลาย จึงกล่าวคาถาประพันธ์นี้ในเรื่องลักษณะมหาบุรุษนั้นว่า “มหาบุรุษเป็นมนุษย์ในชาติก่อน ๆ ได้ทรงนำพวกญาติ มิตรที่หายไปนาน จากกันไปนานให้มาพบกัน ครั้นทรงทำให้พบกันแล้วก็ได้รับความชื่นชม เพราะกุศลกรรมนั้น พระองค์จึงเข้าไปสู่โลกทิพย์ เสวยความสุขและสมบัติเป็นที่เปลิดเพลินและยินดี จุตติจากเทวโลกแล้วเสด็จมาในโลกนี้อีก ได้องค์อาภัพ คือ พระคุษฐาน ที่ควรปกปิดด้วยผ้า เร็นอยู่ในฝัก ในมหานิบาด เตมียชาติก กล่าวว่พระราชโอรสทรงถึงพร้อมด้วยองค์อาภัพ มีพระรูปสมบัติดังงามสมส่วน มีพระวาจาสะสละสลวย มีพระปัญญา ทรงดำรงอยู่ในทางสวรรค์ (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๒๑/๑๘๐)

องค์อุทิม: อหิงสกะในนามเดิม, บุตรของนางพราหมณ์มณฑานี บิดาชื่อคคพราหมณ์ซึ่งเป็นบุโรหิต, ท่านเป็นชาวเมืองเมืองสาวัตถี, ท่านเช่นฆ่ามนุษย์แล้วตัดเอานิ้วมือร้อยเป็นพวงมาลัยสวมไว้

ในอังกุติมาลสูตร พระพุทธเจ้าเสด็จโปรดโจรชื่ออังกุติมาล ผู้เป็นคนหยาบช้ำ มีฝ่ามือเปื้อนเลือด ชอบฆ่าคน ไม่มีความกรุณาในสัตว์ทั้งหลาย โจรชื่ออังกุติมาลนั้น ก่อกรรมชวบ้านบ้าง ชวานิคมบ้าง ชวชนบพบ้างให้เดือดร้อนไปทั่ว เขาเช่นฆ่ามนุษย์แล้วตัดเอานิ้วมือร้อยเป็นพวงมาลัยสวม (คอ)ไว้ ครั้นเวลาเช้า พระผู้มีพระภาคเสด็จเข้าไปบิณฑบาตยังกรุงสาวัตถี เมื่อเสด็จกลับ ภายหลังเสวยพระกระยาหารเสร็จแล้ว ทรงถือบาตรและจีวรเสด็จไปตามทางที่โจรชื่ออังกุติมาลช่มอยู่ พวกคนเลี้ยงโค พวกคนเลี้ยงสัตว์ พวกชวานาที่เดินมาพบพระผู้มีพระภาคผู้เสด็จไปตามทางที่โจรชื่ออังกุติมาลช่มอยู่ จึงกราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า อย่าเสด็จไปทางนั้น ในทางนั้นมีโจรชื่ออังกุติมาล เป็นคนหยาบช้ำ มีฝ่ามือเปื้อนเลือด ชอบฆ่าคน เขาเช่นฆ่ามนุษย์แล้วตัดเอานิ้วมือร้อยเป็นพวงมาลัยสวมไว้ เมื่อนั้นโจรชื่ออังกุติมาลถือดาบและโล่ผูกสอดแล่งธนูไว้พร้อมติดตามพระผู้มีพระภาคไปทางเบื้องพระปฤษฎางค์ พระผู้มีพระภาคทรงบันดาลอิทธิทธิสังขาร โดยวิธีที่โจรชื่ออังกุติมาลจะวิ่งจนสุดกำลัง ก็ไม่สามารถจะตามทันพระผู้มีพระภาคผู้เสด็จไปตามปกติได้ โจรชื่ออังกุติมาลคิดว่า น่าอัศจรรย์จริง เมื่อก่อนแม้ข้างที่กำลังวิ่ง มาที่กำลังวิ่งรถที่กำลังแล่น เนื้อที่กำลังวิ่ง เราก็ยังวิ่งตามทันจับได้ แต่เราวิ่งจนสุดกำลังยังไม่ทันสมณะรูปนี้ซึ่งเดินตามปกติได้ จึงหยุดยืนกล่าวกับพระผู้มีพระภาคว่า หยุดก่อนสมณะ หยุดก่อนสมณะ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เราหยุดแล้ว ท่านต่างหากจงหยุด (ม.ม.(ไทย)๑๓/๓๔๗/๔๒๑)

องค์อุทิม: นิ้วมือ, ชื่อมาตราวัดโบราณโดยองค์อุทิมเท่ากับ ๑ นิ้ว ยาวเท่ากับช่วงข้อปลายของนิ้วกลาง, องค์อุทิมใช้ส่องแสงสว่างเดินนำหน้าภิกษุเหล่าทั้งหลายของท่านพระทัฬหาลลบุตรเมื่อเข้าเตโชกสิณ

ในสมณชั้นธกะ สติวินัย อธิบายว่า ท่านพระทัฬหฬลบุตรเข้าเตโชภคณ ใช้องคฺลีสง แสงสว่างเดินนำหน้าภิกษุเหล่านั้น ท่านเหล่านั้นเดินตามท่านพระทัฬหฬลบุตรไป ด้วยแสงสว่างนั้น ท่านได้จัดแจงเสนาสนะสำหรับภิกษุเหล่านั้น ชี้แจงว่า “นี่เตียง นี่ ตั่ง นี่ฟูก นี่หมอน นี่ที่ถ่ายอุจจาระ นี่ที่ถ่ายปัสสาวะ นี่น้ำฉัน นี่น้ำใช้ นี่ไม้เท้า นี่ ระเบียบกติกาสงฆ์ ควรเข้าเวลานี้ ควรออกเวลานี้” ครั้นจัดแจงเสร็จแล้ว กลับมา พระเวฬุวันวิหารตามเดิม ในขุททกวัตถุ ชั้นธกะ กล่าวว่ ภิกษุเย็บแผ่นฝ้ารองลูกดุม ฝ้ารองรังดุมที่ชายจีวร มุมฝ้าเปิด ภิกษุจึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ ทรงทราบ พระผู้มีพระภาครับสั่งว่ เรานุญาตให้ติดแผ่นฝ้ารองลูกดุมฝ้ารองรังดุมที่ ชายฝ้าลีกเข้าไป ๗-๘ องคฺลี (วิ.จฺ.ไทย) ๖/๑๙๑/๓๐๓, วิ.จฺ.ไทย)๗/๒๗๙/๖๗, วิ.จฺ. (ไทย)๗/๒๘๒/๗๐, วิ.จฺ.ไทย)๗/๔๕๗/๔๑๔

อจริงฺสูตร : พระสูตรว่ด้วยการเที่ยวแสวงหาคณฺโฑษและเครื่องสลัดออกจากธาคู ๔ พระผู้มีพระ ภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตวัน ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่ ก่อนตรัสรู้เราเที่ยว แสวงหาคณฺ โฑษและธรรมเครื่องสลัดออกจากธาคู ๔ เป็นต้น เมื่อทราบแล้วจึงกล้า ยืนยันการตรัสรู้ (ส.น.ไทย) ๑๖/๑๑๖/๒๐๘

อจินเตยยสูตร : พระสูตรว่ด้วยอจินไต่ย พระผู้มีพระภาคตรัสว่ เรื่องอจินไต่ยที่บุคคลไม่ควร คิด ถ้าใครคิดเรื่องเหล่านี้อาจเป็นบ้าหรือเดือตร้อนมี ๔ คือ (๑) พุทธวิสัย วิสัยของ พระพุทธเจ้าทั้งหลาย(หมายถึงอานุภาพแห่งพระพุทธคุณทั้งหลาย มีพระสัพพัญญุต ญาณเป็นต้น) (๒) ฌานวิสัย วิสัยของผู้ได้ฌาน (๓) กัมมวิบาก วิบากแห่งกรรม (๔) โลกจินตา ความคิดเรื่องโลก (เช่นคิดว่า ใครสร้างดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์ ใครสร้าง มหาปฐพี ใครสร้างมหาสมุทร ใครให้สัตว์เกิด ใครสร้างภูเขา ใครสร้างต้นมะม่วง ต้น ตาล และต้นมะพร้าว เป็นต้น) (อง.จตุกก.ไทย) ๒๑/๗๗/๑๒๒)

อจินไต่ย: เรื่องที่ไม่ควรคิด, สภาวะที่พ้นความคิดของตนที่จะคิดได้ คือไม่อยู่ในวิสัยที่จะคิดได้, อจินไต่ย ๔ อย่าง คือ (๑) พุทธวิสัย (๒) ฌานวิสัย (๓) วิบากแห่งกรรม (๔) โลก ตัวอย่างในอจินเตยยสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายเรื่อง อจินไต่ย (เรื่อง ไม่ควรคิด) ๔ ประการนี้ บุคคลไม่ควรคิดใครคิดพึงมีส่วนแห่งความเป็นบ้า ความ เดือตร้อน คือ (๑) พุทธวิสัยของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย (๒)ฌานวิสัยของผู้ได้ฌาน (๓) วิบากแห่งกรรม (๔) ความคิดเรื่องโลก พุทธปาทาน พระผู้มีพระภาคเมื่อจะทรงให้ พระอานนทเถระทราบพุทธจริตของพระองค์จึงได้ตรัสธรรมบรรยายชื่อว่าพุทธาปทา นิยะ (การประกาศประวัติในอดีตชาติของพระพุทธเจ้า) ว่พระพุทธเจ้าทั้งหลายเป็น อจินไต่ย ธรรมของพระพุทธเจ้าก็เป็นอจินไต่ย สำหรับผู้ที่เลื่อมใสในอจินไต่ย ย่อมมี วิบากเป็นอจินไต่ย ในอภยเถราปทาน กล่าวว่ บุคคลผู้ใด ถึงเป็นปุถุชนก็ไม่ตกอยู่ใน อำนาจของกิเลส ประกอบด้วยสติ มีสัมปชัญญะ เพราะฉะนั้น บุคคลผู้นั้นจึงเป็น อจินไต่ย (อง.จตุกก.ไทย)๒๑/๗๗/๑๒๒, ขุ.อป.ไทย) ๓๒/๘๒/๑๒,ขุ.อป.ไทย)๓๒/ ๒๕๘/๖๑๖, ๓๓/๒๐๘/๓๑๙,ขุ.อป.อ.(บาลี) ๑/๘๒/๑๓๖)

อจริปกัณตสูตร : พระสูตรว่ด้วยการหลีกไปไม่นาน พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ ภู เขาคิชฌณฺฏ เขตกรุงราชคฤห์ ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายในขณะที่พระเทวทัตหลีกไปไม่

นานว่า ลากสักการะและความสรรเสริญเกิดแก่พระเทวทัตเพื่อฆ่าตนเอง เพื่อความ
เสื่อม เหมือนต้นกล้วยเมื่อผลัดผลก็เพื่อฆ่าตนเอง ต้นไผ่ออกขุยเพื่อฆ่าตนเอง ต้นอ้อ
ออกดอกเพื่อฆ่าตนเอง แม่ม้าอัสตรตั้งครรภ์เพื่อฆ่าตนเอง ฉะนั้น (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/
๑๘๔/๒๘๕)

อจิรวดี,แม่น้ำ: ชื่อแม่น้ำสายหนึ่งในแคว้นโกศล ติดกับด้านเหนือหมู่บ้านพรหมณ์ของชาวโกศลชื่อ
มนสาภุชะ ติดกับอัมพวัน, แม่น้ำที่ภิกษุเปลือยกายอาบในท่าเดียวกับหญิงแพศยา,
เป็นหนึ่งในแม่น้ำ คงคา ยมุนา สรรภู มหิ ที่ไหลรวมมหาสมุทรตั้งธรรมของ
พระพุทธเจ้าที่ไร้ชื่อเดิมของตนไร้ชั้นวรรณะในการบรรลุตรรณ
ในลสฺสูวรรค ว่าด้วยการถอนขนในที่แคบ เรื่องภิกษุณัณพัคคีย์ พระผู้มีพระภาค
พุทธเจ้าประทับอยู่ ณ พระเชตวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี
พวกภิกษุณัณพัคคีย์ให้ถอนขนในที่แคบเปลือยกายอาบน้ำท่าเดียวกันกับพวกหญิง
แพศยาในแม่น้ำอจิรวดี พวกหญิงแพศยาดำหนิ ประณาม โพนทะนาว่า “ไฉนพวก
ภิกษุณีจึงให้ถอนขนในที่แคบเหมือนหญิงคฤหัสถ์ผู้บริโศกคามเล่า” ในภิกษุปาทุกา
ทิปฏิกเขปะ กล่าวว่า พวกภิกษุณัณพัคคีย์จับแมโคที่กำลังข้ามแม่น้ำอจิรวดีที่เขาบัง
จับที่หูบ้าง จับที่คอบ้าง จับที่หางบ้าง ขึ้นขี่หลังบ้าง มีความกำหนดจับองค์กำเนิดบ้าง
กตลูกโคจนจมน้ำตายบ้าง ในมหาสมุทเทอฏฐัจฉริยะ กล่าวว่า มหานทีทุกสาย คือ
คงคา ยมุนา อจิรวดี สรรภู มหิ ไหลลงสู่มหาสมุทรแล้ว ย่อมละชื่อและโคตรเดิมของ
ตน รวมเรียกว่า มหาสมุทรทั้งสิ้น (วิ.มหา.(ไทย)๑/๑๕๔/๑๒๒, วิ.ภิกขุณี.(ไทย)๓/
๗๘๘/๑๓๑, วิ.ภิกขุณี.(ไทย)๓/๘๘๓/๑๘๔, วิ.ม.(ไทย)๕/๒๕๒/๒๔, วิ.ม.(ไทย)๕/
๒๕๒/๒๕, วิ.จู.(ไทย)๗/๓๘๔/๒๘๑, วิ.จู.(ไทย)๗/๓๘๕/๓๘๓, วิ.ป.(ไทย)๘/๑๐๖/
๗๕, ที.สี.(ไทย) ๙/๕๑๘/๒๓๐, ที.สี.(ไทย)๙/๕๒๑/๒๓๐, ที.สี.(ไทย)๙/๕๔๒/๒๓๘)

อจิรวตะ, สมณฑุเทศ (สามเณร): สมณฑุเทศชื่ออจิรวตะ, ชาวกรุงราชคฤห์, ผู้ตอบปัญหาแต่พระเจ้า
ชยเสนเรื่องผู้ไม่ประมาท มีความเพียร สามารถบรรลุนิพพานได้
ในทันตภูมิสูตร เรื่องภูมิของผู้ได้รับการฝึกแล้ว พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระ
เวฬุวัน สถานที่ให้เหยื่อกระแต เขตกรุงราชคฤห์ สมัยนั้น สมณฑุเทศชื่ออจิรวตะ อยู่
ในกระท่อมใกล้ป่า ครั้งนั้นพระราชกุมารนามว่าชยเสนทรงดำเนินเล่นไปโดยลำดับ
เข้าไปหาอจิรวตะสมณฑุเทศถึงที่อยู่ ได้รับสั่งกับอจิรวตะ สมณฑุเทศว่า ‘ภิกษุในพระ
ธรรมวินัยนี้ เป็นผู้ไม่ประมาท มีความเพียรอุทิศกายและใจอยู่ พึงบรรลุนิพพานได้
(สภาวะที่จิตมีอารมณ์เดียว)ได้ จริงหรือ’ อจิรวตะ สมณฑุเทศถวายพระพรว่า “พระ
ราชกุมาร ข้อนี้เป็นอย่างนั้นภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ เป็นผู้ไม่ประมาท มีความเพียร
อุทิศกายและใจอยู่ พึงบรรลุนิพพานได้” (ม.อ.(ไทย)๑๔/๒๑๓/๒๔๖)

อเจลก: คนประพฤติเปลือยกาย, นักบวชไม่นุ่งผ้า, คนไม่มีมารยาท มีทานอาหารเสียมื้อ, ใคร
เชิญให้ไปรับอาหารก็ไม่ไป
ตัวอย่างในมหาสิหนาทสูตร เรื่องการหลีกบาปด้วยตบะ อเจลกัสสะกราบทูลพระผู้
มีพระภาคว่า การบำเพ็ญตบะที่นับว่าเป็นสามัญคุณและเป็นพรหมัญคุณของสมณ
พรหมณ์แม่เหล่านี้ คือ เป็นอเจลก (ประพฤติเปลือยกาย) ไม่มีมารยาท เสียมื้อ เขา

เชิญให้ไปรับอาหารก็ไม่ไป เขาเชิญให้หยุดรับอาหารก็ไม่หยุด ไม่รับอาหารที่เขาแบ่งไว้ ไม่รับอาหารที่เขาทำเจาะจง ไม่ยินดีอาหารที่เขาเชิญ ไม่รับอาหารจากปากหม้อ ไม่รับอาหารจากปากภาชนะ ไม่รับอาหารคร่อมธณีประตุ ไม่รับอาหารคร่อมทอนไม้ ไม่รับอาหารคร่อมสาก ไม่รับอาหารของคน ๒ คนที่กำลังบริโภค ไม่รับอาหารของหญิงมีครรภ์ ไม่รับอาหารของหญิงผู้กำลังให้บุตรตึมนม ไม่รับอาหารของหญิงที่คลอเคลียชาย ไม่รับอาหารที่นัดแนะกันทำไว้ ไม่รับอาหารในที่เลี้ยงสุนัข ไม่รับอาหารในที่มีแมลงวันไต่ตอมเป็นกลุ่ม ๆ ไม่กินปลา ไม่กินเนื้อ ไม่ดื่มสุรา ไม่ดื่มเมรัย ไม่ดื่มยาตอง รับอาหารในเรือนหลังเดียว ยังชีพด้วยข้าวคำเดียวรับอาหารในเรือน ๒ หลัง ยังชีพด้วยข้าว ๒ คำ รับอาหารในเรือน ๗ หลัง ยังชีพด้วยข้าว ๗ คำ ยังชีพด้วยอาหารในถาดน้อย ๑ ใบ ยังชีพด้วยอาหารในถาดน้อย ๒ ใบ ยังชีพด้วยอาหารในถาดน้อย ๗ ใบ กินอาหารที่เก็บไว้ค้างคืน ๑ วัน กินอาหารที่เก็บไว้ค้างคืน ๒ วัน กินอาหารที่เก็บไว้ค้างคืน ๗ วัน ถือการบริโภคอาหาร ๑๕ วันต่อ ๑ มื้อ (ที.สี.(ไทย) ๙/๓๙๔/๑๖๔, ที.สี.(ไทย) ๙/๓๙๗/๑๖๖, ที.สี.(ไทย) ๙/๓๙๘/๑๖๗, ที.สี.(ไทย) ๙/๓๙๙/๑๖๘, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๕๗/๓๙, ม.ม.(ไทย) ๑๒/๑๕๕/๑๕๘, ม.ม.(ไทย) ๑๒/๓๖๖/๔๐๒, ม.ม.(ไทย) ๑๒/๔๗๐/๕๑๑, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๗/๗, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๐๖/๑๑๓, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๔๑๕/๕๒๐)

อเจลลกคุณ: ชีเปลือยคนใดคนหนึ่งอยู่ในลัทธิปริพาชก, คุณลักษณะของอเจลล รับประทานอาหารเลียมือ ใครเขาเชิญก็ไม่ไป

ในอรุเวลกัศสเปกราบทาน ประวัติในอดีตชาติของพระอรุเวลกัศสเปกราเถระ ท่านพระอรุเวลกัศสเปกราเถระ เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตนว่า "ข้าพเจ้าเมื่อเกิดอยู่ในภพ เป็นเหมือนนายช่างดอกไม้ ได้ดอกไม้ตามแต่จะหามาได้แล้ว จัดแสดงให้เป็นแบบต่าง ๆ มากมาย ได้เป็นพระเจ้าวิเทหราช แต่ ข้าพเจ้ามีอริยาศัยเป็นมิถนาทิกฐิ เพราะถ้อยคำของอเจลลกคุณ ตกนรกเพราะไม่เชื่อคำตักเตือนของธิดาของข้าพเจ้านามว่า รุจา (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๒๘๐/๒๗๖)

อเจลลปริพาชก: ผู้ประพฤติเปลือยในลัทธิปริพาชก, ลัทธิไม่นุ่งผ้า ไม่มีมารยาท มีรับประทานอาหารเลียมือ เป็นต้น

ในอเจลลสิกขาบท ภิกษุให้ของเคี้ยวหรือของฉันแก่อเจลลปริพาชก หรือปริพาชิกาด้วยมือตน ต้องอาบัติ ๒ อย่าง คือ (๑) กำลังให้ ต้องอาบัติทุกกฏ เพราะพยายาม (๒) เมื่อให้แล้ว ต้องอาบัติปาจิตตีย์ พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ผู้ทรงรู้ทรงเห็น ทรงบัญญัติปาจิตตีย์แก่ภิกษุผู้ให้ของเคี้ยวหรือของฉันแก่อเจลลปริพาชกที่ กรุงเวสาลี เรื่องที่ท่านพระอานนทแจกขนมให้ปริพาชิกคนหนึ่ง ๒ ชิ้น ด้วยสำคัญว่าเป็นขึ้นเดียว (วิ.ป.(ไทย) ๘/๙๔/๖๘, วิ.ป.(ไทย) ๘/๑๖๙/๑๔๓)

อเจลกัศสเปสุตร : มี ๒ สูตร ความหมายสูตรและเนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อเจลกัศสเปสุตร : พระสูตรว่าด้วยปริพาชกชื่ออเจลกัศสเป สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเวฬุวัน อเจลกัศสเปได้ทูลถามว่า ทุกข์เป็นสิ่งที่ตนกระทำเอง

หรือคนอื่นกระทำให้ ทุกข์เป็นสิ่งที่ตนและคนอื่นกระทำให้ หรือทุกข์เกิดขึ้นเพราะ อาศัยเหตุที่ตนและคนอื่นกระทำก็มีใช่ ทุกข์มีหรือไม่

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ทุกข์มีอยู่ แต่มีในลักษณะที่อาศัยสิ่งอื่นเกิดขึ้นตาม แนวปฏิจัสสมุปบาท และการที่บุคคลมีความเชื่อว่าทุกข์มีผู้กระทำ มีผู้เสวยเป็นต้น นี้ ถือว่าเป็นสัสสตทิฎฐิและอุจเฉททิฎฐิ ซึ่งเป็นส่วนสุดที่ไม่ควรเชื่อ และตถาคตไม่เข้าไป ไกลที่สุดทั้ง ๒ อย่างนั้น แสดงธรรมโดยสายกลางว่า เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขาร จึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมีเป็นต้น นี่คือการเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ ทั้งหมด อนึ่ง เพราะอวิชชาดับไปไม่เหลือด้วยวิราคะ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับเป็นต้น นี่คือการดับแห่งกองทุกข์ทั้งหมด อันเป็นเหตุให้อเจลกัสสปะ ขอบรรพชาอุปสมบทแล้วตั้งใจบำเพ็ญเพียร ไม่ประมาท อุทิกายและใจ แล้วทำให้ แจ่มประโยชน์ยอดเยี่ยม อันเป็นที่สุดแห่งพรหมจรรย์ รู้ชัดว่า ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบ พรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๗/๒๖)

๒.อเจลกัสสปุตร : พระสูตรว่าด้วยอเจลกัสสปะ จิตตคหบดีได้ทราบข่าว อเจลกัสส ปะสหายเก่าเมื่อครั้งเป็นคฤหัสถ์มาเมืองมัจฉิกาสน์จึงเข้าหา และเมื่อรู้ว่า เขาบวช แล้วประมาณ ๓๐ ปีแต่ยังไม่บรรลุนิพพานได้แค่ความเป็นคนเปลือย ความเป็น คนโล้นและการสลัดฝุ่นธุลีด้วยขนหางนกยูง จึงกล่าวว่า น้าอัสจรรยจริง เมื่อมีพิธีธรรม อันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้เป็นอย่างดี แต่ท่านบวชมาตั้งนานกลับไม่บรรลุนิพพานที่ สนะอะไรเลย ซึ่งแม้คฤหัสถ์ก็บรรลุนิพพานเช่นนั้น เพราะผมเองก็ได้บรรลุนิพพาน ทุติยนิพพาน ตติยนิพพานและจตุตถนิพพาน เมื่ออเจลกัสสปะได้ยินเช่นนั้นแล้วอยากบวชใน พุทธศาสนา จิตตคหบดีจึงได้พาเข้าไปหาเถระทั้งหลายแล้วช่วยให้เขาได้บวช อเจลกัสสปะได้บรรพชาอุปสมบทไม่นาน ก็หลีกออกไปอยู่คนเดียว ไม่ประมาท มีความเพียร ได้บรรลุเป็นพระอรหันต์ (ส.สหา.(ไทย) ๑๘/๓๕๑/๓๘๙)

อเจลกัสสปะ: อเจลกนามว่ากัสสปะ, นักบวชขอเจละ คือไม่มีผ้าโดยเพศ ชื่อกัสสปะโดยชื่อ, ผู้เข้าเฝ้า พระผู้มีพระภาคแล้วทูลถามเรื่องการบำเพ็ญตบะที่พระองค์ดำหนด ตัวอย่างในมหาสิหนาทสูตร เรื่องการบันลืออย่างองอาจดังพญาราชสีห์ เรื่องอ เจลกัสสปะ พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ กัณณกถ มฤคทายวัน เขตเมืองอุชฺฌุณญา อเจลกัสสปะเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค ทูลถามว่า ‘พระสมณโคดมทรงดำหนดบะทุก ชนิด ทรงคัดค้านและชี้โทษผู้บำเพ็ญตบะทั้งปวงว่าเป็นผู้มีอาชีวะเศร้าหมองโดยส่วน เดียว’ ชื่อว่าพูดตรงตามที่ท่านพระโคตมตรัสไว้ ไม่ชื่อว่ากล่าวตู่ท่านพระโคตมด้วยคำ เท็จหรือ ชื่อว่าเป็นผู้พูดอย่างสมเหตุสมผลหรือ ไม่มีบ้างหรือที่คำเล่าลืออันชอบธรรม นั้นจะเป็นเหตุที่ควรดำหนดได้ เพราะพวกข้าพระองค์ไม่ประสงค์จะกล่าวตู่ท่านพระโค ตมเลย พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ‘พระสมณโคตมทรงดำหนดบะทุกชนิด ทรง คัดค้านและชี้โทษผู้บำเพ็ญตบะทั้งปวงว่า เป็นผู้มีอาชีวะเศร้าหมองโดยส่วนเดียว’ ไม่ ถือว่าพูดตรงตามที่เราพูด ทั้งไม่ถือว่ากล่าวตู่เราด้วยคำเท็จ ด้วยอาศัยตาทิพย์อัน

บริสุทธิ์เหนือมนุษย์เราจึงเห็นบุคคลผู้บำเพ็ญตบะบางคนในโลกนี้มีอาชีวะเศร้าหมอง
หลังจากตายแล้ว ไปบังเกิดในอบายทุกคติ วินิบาต นรกก็มี ไปบังเกิดในสุคติโลก
สวรรค์ก็มี (ที.สี.(ไทย)๙/๓๘๑/๑๖๑, ที.สี.(ไทย)๙/๓๘๔/๑๖๔, ที.สี.(ไทย)๙/๓๘๘/
๑๖๖, ที.สี.(ไทย)๙/๓๘๙/๑๖๘, ส.ส.(ไทย)๑๘/๓๕๑/๓๘๙)

อเจลกัสสปะ, ปริพาชก: ปริพาชกชื่ออเจลกัสสปะ ผู้เป็นสหายเก่าของท่านพระพักุลละเมื่อครั้งยังเป็น
คฤหัสถ์, ผู้ทูลถามเรื่องทุกข์กับพระผู้มีพระภาค

ในอเจลกัสสปุตร เรื่องปริพาชกชื่ออเจลกัสสปะ พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระ
เวฬุวัน สถานที่ให้เหยื่อกระแต เขตกรุงราชคฤห์ เวลาเช้า พระผู้มีพระภาคเสด็จเข้าไป
ไปนิมิตบาตยังกรุงราชคฤห์ อเจลกัสสปะได้เห็นพระผู้มีพระภาค กำลังเสด็จมาแต่
ไกล จึงเข้าไปเฝ้า ได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคตั้งว่า ทุกข์เป็นสิ่งที่ตนกระทำเองหรือ
อย่ากล่าวอย่างนั้น กัสสปะ ท่านพระโคตมทุกข์เป็นสิ่งที่คนอื่นกระทำให้หรือ อย่า
กล่าวอย่างนั้น กัสสปะ ท่านพระโคตมทุกข์เป็นสิ่งที่ตนกระทำเองด้วย และคนอื่น
กระทำให้ด้วยหรือ อย่ากล่าวอย่างนั้น กัสสปะ ท่านพระโคตมทุกข์เกิดขึ้นเพราะ
อาศัยเหตุที่ตนกระทำเองก็มีใช่ และคนอื่นกระทำให้ก็มีใช่หรือ อย่ากล่าวอย่างนั้น
กัสสปะ ท่านพระโคตม ทุกข์ไม่มีหรือกัสสปะ ทุกข์ไม่มีก็มีใช่ ทุกข์มีอยู่ ถ้าอย่างนั้น
ท่านพระโคตม ย่อมไม่รู้เห็นทุกข์หรือ กัสสปะ เราไม่รู้เห็นทุกข์ก็มีใช่ เรานี้แหละที่รู้
เห็นทุกข์โดยแท้ (ม.อ.(ไทย)๑๔/๒๐๙/๒๔๒, ส.นิ.(ไทย)๑๖/๑๗/๒๖)

อชกลापกเจติย: เจติยชื่อว่าอชกลापกะ, เจติยที่อาศัยของยักษ์ชื่ออชกลापกะ กรุงปาวา

ในอชกลापกสูตร เรื่องอชกลापกยักษ์ สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ อช
กลापกเจติยอันเป็นที่อยู่ของยักษ์ชื่อว่า อชกลापกะ เขตกรุงปาวา สมัยนั้น พระผู้มี
พระภาคประทับนั่ง ณ ที่แจ้งในความมืดมิดแห่งราตรี และฝนก็โปรยละอองอยู่ อช
กลापกยักษ์ประสงค์จะให้พระผู้มีพระภาคเกิดความกลัว หวาดหวั่น ขนพองสยอง
เกล้า ได้ส่งเสียงร้องโหยหวนขึ้น ๓ ครั้ง ณ ที่ใกล้พระผู้มีพระภาคว่า “อังกุโล ปัก
กุโล” แล้วพูดว่า “สมณะ นั้นปีศาจปรากฏแก่ท่าน” พระผู้มีพระภาคจึงทรงเปล่ง
อุทานว่า “เมื่อใด บุคคลถึงฝั่งในธรรมของตน ชื่อว่าเป็นพราหมณ์ เมื่อนั้น บุคคลนั้น
ย่อมไม่กลัวปีศาจ และเสียงร้องโหยหวนอย่างนี้” (ขุ.อิติ.(ไทย)๒๕/๗/๑๗๙)

อชกลापกสูตร : พระสูตรว่าด้วยอชกลापกยักษ์ คือ ยักษ์ตนหนึ่งชื่ออชกลापกะ เห็นพระผู้มีพระภาค
ประทับอยู่ในที่มืดมิดยามราตรี ประสงค์จะให้พระองค์ทรงเกิดความกลัว จึงเข้าไปส่ง
เสียงร้องโหยหวน แปลงร่างใหญ่โตน่าสะพรึงกลัวยืนอยู่ เบื้องพระพักตร์ของพระผู้มี
พระภาค กล่าวว่า “นี่คือปีศาจ” แต่พระองค์กลับมีพระ อากัปกริยามั่นคงไม่
หวาดหวั่น ไม่สะทกสะท้าน พร้อมทั้งทรงเปล่งอุทานที่แสดงสภาวะแห่งการบรรล
อรหัตผล สำเร็จกิจ ๑๖ ประการ มีปริญาภิชาเป็นต้นที่เป็นเหตุให้พระองค์
ปราศจากความกลัว เมื่ออชกลापกยักษ์เห็นพระอาการนั้น จึงมีจิตเสื่อมใสประภาค
ตนเป็นอุบาสก ณ เบื้องพระพักตร์ของพระผู้มีพระภาคนั่นเอง (ขุ.อ.(ไทย) ๒๕/๗/
๑๗๙, ขุ. อ.อ. (บาลี) ๗/๖๗-๗๓)

อชกลापกะ, ยักษ์: ยักษ์ชื่ออชกลापกะ กรุงปาวา, ผู้ทำให้พระผู้มีพระภาคกลัว หวาดหวั่น ด้วยคำว่า “อักกุโล ปักกุโล”

มรอชกลापกะสูตร เรื่องอชกลापยักษ์ พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ อชกลापเจดีย์อันเป็นที่อยู่ของยักษ์ชื่อว่า อชกลापกะ เขตกรุงปาวา ณ ที่แจ้งในความมืดมืดแห่งราตรี และฝนก็โปรยละอองอยู่ ครั้งนั้น อชกลापยักษ์ประสงค์จะให้พระผู้มีพระภาคเกิดความกลัว หวาดหวั่น ขนพองสยองเกล้า ครั้นแล้วได้ส่งเสียงร้องโหยหวนขึ้น ๓ ครั้ง ณ ที่ใกล้พระผู้มีพระภาคว่า “อักกุโล ปักกุโล” แล้วพูดว่า “สมณะ นั้นปีศาจปรากฏแก่ท่าน” พระผู้มีพระภาคจึงทรงเปล่งอุทานนี้ “เมื่อใดบุคคลถึงฝั่งในธรรมของตน ชื่อว่าเป็นพราหมณ์ เมื่อนั้น บุคคลนั้นย่อมไม่กลัวปีศาจ และเสียงร้องโหยหวนอย่างนี้” (ขุ.อิติ.(ไทย)๒๕/๗/๑๗๙)

อชครเปตวัตถุ : เรื่องเปรตงูเหลือม พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่ภิกษุทั้งหลาย ว่า คนพาลมีปัญญาทราม เมื่อทำบาปกรรมย่อมไม่รู้สึกรู้สีกตัว จึงมักเดือดร้อนเพราะกรรมของตน เหมือนคนถูกไฟไหม้ฉะนั้น (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๑๓๖/๗๔)

อชปาลนิโครธ, ต้นไม้: ต้นไทร ไม้จำพวกไทรหรือกร่างของอินเดีย, พวกคนเลี้ยงแกะชอบมานั่งที่ร่มเงาของต้นนิโครธนี้จึงชื่อว่า อชปาลนิโครธ, ต้นไม้ที่พระผู้มีพระภาคประทับเสวยวิมุตติสุข ๗ วันและตรัสกับพราหมณ์ทุกชาติถึงคุณลักษณะของพราหมณ์ ตัวอย่างในอชปาลกถา เรื่องเหตุการณ์ขณะประทับอยู่ ณ ควางต้นอชปาลนิโครธ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมเป็นเหตุให้เป็นพราหมณ์ เมื่อครั้งประทับบนบัลลังก์เดียวเสวยวิมุตติสุขอยู่ ณ ควางต้นอชปาลนิโครธเป็นเวลา ๗ วัน พราหมณ์ทุกชาติผู้หนึ่งได้เข้าไปเฝ้ากราบทูลพระผู้มีพระภาค ว่า “พระโคตมผู้เจริญ บุคคลชื่อว่าเป็นพราหมณ์ด้วยเหตุเพียงไรหนอ ก็และธรรมเหล่าไหนที่ทำให้บุคคลให้เป็นพราหมณ์” พระผู้มีพระภาคทรงเปล่งอุทานในเวลานั้นว่า “พราหมณ์ใด ลอยบาปธรรมเสีย ไม่ตวาดผู้อื่นว่า ที ที ไม่มีกิเลสจุน้ำฝาด สรรวมตน เรียงจบพระเวท อยู่จบพรหมจรรย์ พราหมณ์นั้น ไม่มีกิเลสเครื่องพัวพันในอารมณีนั่น ในโลก ควรกล่าววาทะว่า เราเป็นพราหมณ์โดยธรรม (วิ.ม.(ไทย)๔/๔/๗, วิ.ม.(ไทย) ๔/๕/๘, วิ.ม.(ไทย) ๔/๗/๑๑, ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๗๕/๑๒๓, ที.ม.(ไทย)๑๐/๓๔๙/๒๗๗, ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๓๗/๑๗๕, ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๓๘/๑๗๖, ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๖๐/๒๐๘, ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๓๒/๒๒๙, ส.ม.(ไทย)๑๙/๓๘๔/๒๔๐, ส.ม.(ไทย)๑๙/๔๐๙/๒๖๖)

อชรสาสตรา : พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่ไม่ชำระ สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวัน เทวดาทูลถามว่า อะไรที่ไม่ชำระยังประโยชน์ให้สำเร็จ อะไรตั้งมั่นแล้วย่อมยังประโยชน์ให้สำเร็จ อะไรเป็นรัตนะของคนทั้งหลาย อะไรโจรลักไปไม่ได้ พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ศิลที่ไม่ชำระย่อมยังประโยชน์ให้สำเร็จ ศรัทธาที่ตั้งมั่นแล้วย่อมยังประโยชน์ให้สำเร็จได้ ปัญญาเป็นรัตนะของคนทั้งหลาย บุญอันโจรลักไปไม่ได้ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๕๒/๖๗)

อชาตศัตรู เวเทหิบุตร, พระราชา: เป็นพระราชโอรสของพระเจ้าพิมพิสารกับพระนางเวเทหิ, พระราชาแห่งแคว้นมคธ, ผู้สมคบกับพระเทวทัตฆ่าพระราชบิดาตามที่โหรทำนายไว้, ผู้เป็นพุทธศาสนูปถัมภกในการทำสังคายนาครั้งที่ ๑

ตัวอย่างในอุปกสูตร อุปกมณฺธิกาบุตรขึ้นชมยินดีพระภาสิตของพระผู้มีพระภาค ลูกจากที่นั่น ถวายอภิวาท ทำประทักษิณแล้ว เข้าไปเฝ้าพระเจ้าแผ่นดินมคธพระนามว่า อชาตศัตรู เวเทหิบุตร ได้กราบทูลการสนทนากับพระผู้มีพระภาคทั้งหมดแต่พระเจ้าแผ่นดิน เมื่ออุปกมณฺธิกาบุตรกราบทูลอย่างนี้แล้ว พระเจ้าแผ่นดินทรงกริ้ว ไม่ทรงพอพระทัย ได้ตรัสกับอุปกมณฺธิกาบุตรว่า “เจ้าเด็กลูกชวานาเกลื่อนนี้อวดดี ปากกล้า บังอาจ จักสำคัญพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้นว่าควรรุกราน เจ้าอุปกะจงไปเสีย จงพินาศไป อย่ามาให้เราเห็นหน้าอีก” (วิ.จ. (ไทย) ๗/๔๔๐/๓๘๑, ที.สี. (ไทย) ๙/๑๕๐/๔๘, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๓๑/๗๗, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๓๒/๗๗, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๓๓/๗๘, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๓๕/๘๑, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๖๒/๔๔๘, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๓๐/๓๑๘, อ.จ.ต.ก. (ไทย) ๒๑/๑๘๘/๒๗๒, อ.จ.ส.ต.ก. (ไทย) ๒๓/๒๒/๓๒, ๒๖/๒๔๖/๒๐๗, ที.สี.อ. (บาลี) ๑๕๐/๑๒๗)

อชาตศัตรู, ราชกุมาร: พระโอรสของพระเจ้าพิมพิสารกับพระนางโกศลเทวี, พระราชาแห่งแคว้นมคธ, ผู้สมคบกับพระเทวทัตฆ่าพระราชบิดาตามที่โหรทำนายไว้, ผู้เป็นพุทธศาสนูปถัมภกในการทำสังคายนาครั้งที่ ๑

ในสังฆเภท ชั้นธกะ ปฐมภาณวาร เรื่องลากสักการะยอมฆ่าคนชั่ว พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเวฬุวัน สถานที่ให้เหยื่อกระแต ในกรุง ราชคฤห์นั้น ภิกษุจำนวนมากเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ อชาตศัตรูกุมารเสด็จโดยราชรถ ๕๐๐ คัน ไปบำรุงพระเทวทัต ทั้งเวลาเย็นเวลาเช้า และรับสั่งให้นำภัตตาหารที่สมควรไปพระราชทาน ๕๐๐ สำหรับ” พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “เธอทั้งหลายอย่ายินดีลากสักการะและความสรรเสริญของเทวทัตเลย เมื่ออชาตศัตรูกุมารจักเสด็จโดยราชรถ ๕๐๐ คันไปบำรุงเทวทัต ทั้งเวลาเย็นเวลาเช้า และจักรับสั่งให้นำภัตตาหารที่สมควรไปพระราชทาน ๕๐๐ สำหรับเพียงใด เทวทัตก็พึงหวังความเสื่อมในกุศลธรรมทั้งหลายเพียงนั้น หวังความเจริญไม่ได้” (วิ.จ. (ไทย) ๗/๓๓๓/๑๗๔, วิ.จ. (ไทย) ๗/๓๓๕/๑๗๙, วิ.จ. (ไทย) ๗/๓๓๙/๑๘๕, วิ.จ. (ไทย) ๗/๓๓๙/๑๘๖)

อชาตศัตรู : พระสูตรว่าด้วยธรรมชาติที่ไม่เกิด พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรม ๒ ประการ ได้แก่ (๑) ธรรมชาติที่เกิด (๒) ธรรมชาติที่ไม่เกิด ในธรรมชาติ ๒ ประการนั้น ภิกษุผู้สละความยินดีในอาหารและต้นหาเสียได้ จะบรรลุดุริยธรรมชาติที่ไม่เกิดกล่าวคืออินพพาน (ขุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๔๓/๓๙๑)

อชิตเถรคาถา : ภาสิตของพระอชิตเถระ, คาถาของพระอชิตเถระ, ท่านพระอชิตเถระ กล่าวว่า เราไม่มีความกลัวตาย ไม่มีความเยื่อใยในชีวิต เราจะเป็นผู้มีสติสัมปชัญญะ ละทิ้งร่างกายเราไป (ขุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๒๐/๓๑๐)

อชิตเถราปทาน :ประวัติในอดีตชาติของพระอชิตเถระ มีเนื้อหาที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๑๐๐,๐๐๐ ท่านเห็นพระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ เกิดความเลื่อมใส ได้ถวาย น้ำมันและน้ำผึ้ง และได้ตามประทีปถวาย เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ได้เกิดเป็นท้าวสักกะ ๓๖ ชาติ เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๗๐๐ ชาติ เกิดเป็นพระเจ้าประเทศราชนับชาติไม่ถ้วน ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๔๘๔/๖๔๘)

อชิตมาณวกปัญหา : ปัญหาของอชิตมาณพ คืออชิตมาณพทูลถามพระ ผู้มีพระภาคว่า โลกถูกอะไร หุ้มห่อไว้ ทรงตอบว่า อวิชชา ทูลถามว่า โลกไม่สดใสเพราะอะไร ทรงตอบว่า เพราะ ความตระหนี่และความประมาท ทูลถามว่า อะไรเป็นเครื่องฉาบทาโลก ทรงตอบว่า ความอยาก ทูลถามว่า อะไรเป็นภัยใหญ่ของโลก ทรงตอบว่า ทุกข์ ทูลถามว่า อะไร เป็นเครื่องกั้นกระแส(หมายถึงตัณหา ทิณฐิ กิเลส ทุจริต และอวิชชา ดู ขุ.จ. (แปล) ๓๐/๓/๕๓) ที่ไหลไปในอายตนะ ทรงตอบว่า สติ ทูลถามว่า ปัญญา สติ นามและรูป ดับที่ไหน ทรงตอบว่า ดับที่วิญญานดับ ทูลถามว่า พระชีนาสพและพระเสชะดำเนิน ชีวิตอย่างไร ทรงตอบว่า ดำเนินชีวิตโดยไม่ยินดียิ่ง ในกาม มีใจไม่ชุ่มมัว มีสติดำรงอยู่ (ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๑๐๓๙/๗๔๕)

อชิตมาณวกปัญหา : ปัญหาของอชิตมาณพ อชิตมาณพทูลถามว่า โลกถูกอะไรเล่าหุ้มห่อไว้ เพราะเหตุ ไรเล่าโลกจึงไม่สดใส... อะไรเป็นเครื่องฉาบทาโลกนั้นไว้ อะไรเล่า เป็นภัยใหญ่ของ โลกนั้น (ขุ.จ.(ไทย) ๓๐/๕๗/๑๑)

อชิตมาณวกปัญหานิทเทศ :แสดงปัญหาของอชิตมาณพ คืออธิบายปัญหาของอชิตมาณพผู้เข้าไปทูลถามพระผู้มีพระภาคเป็นคนแรก เกี่ยวกับโลก ธรรมเครื่องป้องกันกระแส นามและรูป การดำเนินชีวิตของพระอรหันต์และพระเสชะ มีทั้งหมด ๘ คาถา โดยอชิตมาณพทูลถาม ๔ คาถา พระผู้มีพระภาคตรัสตอบ ๔ คาถา อชิตมาณพทูลถามว่า โลกถูกอะไร เล่าหุ้มห่อไว้ เพราะเหตุไรเล่าโลกจึงไม่สดใส... อะไรเป็นเครื่องฉาบทาโลกนั้นไว้ อะไร เล่า เป็นภัยใหญ่ของโลกนั้น

คำว่า โลก ท่านพระสารีบุตรอธิบายว่า หมายถึง โลกนรก โลกกำเนิดเดรัจฉาน โลกในเปตวิสัย มนุษยโลก เทวโลก ชั้นธโลก อายตนโลก โลกนี้ โลกหน้า พรหมโลก และเทวโลก

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า โลกถูกอวิชชาหุ้มห่อไว้ โลกไม่สดใสเพราะความตระหนี่และความประมาท เราเรียกความอยากว่าเป็นเครื่องฉาบทาโลกไว้ ทุกข์เป็น ภัยใหญ่ของโลกนั้น

ท่านพระสารีบุตรอธิบายมีใจความว่า

คำว่า โลกถูกอวิชชาหุ้มห่อไว้ อธิบายว่า อวิชชา หมายถึง ความไม่รู้ในทุกข์ ความไม่รู้ในทุกขสมุทัย ความไม่รู้ในทุกขนิโรธ ความไม่รู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ความไม่รู้ในส่วนอดีต ความไม่รู้ในส่วนอนาคต ความไม่รู้ทั้งในส่วนอดีตและอนาคต ความไม่รู้ในปัจจุสมุปบาทว่า เพราะธรรมนี้เป็นปัจจัย ธรรมนี้จึงมี ฯลฯ โลกนี้ถูก อวิชชา ใอบล้อม หุ้มห่อ ห้อมล้อม ครอบคลุม ปกคลุม บดบังไว้

คำว่า โลกไม่สดใสเพราะความตระหนี่และความประมาท อธิบายว่า ความตระหนี่ ได้แก่ ความตระหนี่ ๕ อย่าง คือ ๑) ความตระหนี่ที่อยู่ ๒) ความตระหนี่ตระกูล ๓) ความตระหนี่ลาภ ๔) ความตระหนี่วรรณะ ๕) ความตระหนี่ธรรม

คำว่า ความประมาท หมายถึง ความปล่อยจิตไป หรือการเพิ่มพูนการปล่อยจิตไป ในกายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต หรือในกามคุณ ๕ อย่าง หรือการทำโดยไม่เคารพ ฯลฯ

คำว่า เราเรียกความอยากว่าเป็นเครื่องฉาบทาโลกไว้ อธิบายว่า ความอยาก หมายถึง ความกำหนด ความกำหนดนัก ความคล้อยตามอารมณ์ ความยินดี ความเพลิดเพลิน ความกำหนดด้วยอำนาจความเพลิดเพลิน ความกำหนดนักแห่งจิต ฯลฯ โลกถูกความอยากฉาบทา ไล่ ทำให้หมองมัว แปรเปื้อน คละเคล้า เกาะติด เกี่ยวพัน พัวพันไว้ เราจึงเรียกความอยากว่าเป็นเครื่องฉาบทาโลกไว้

คำว่า ทุกข์ ในคำว่า ทุกข์เป็นภัยใหญ่ของโลกนั้น อธิบายว่าชาติทุกข์ ขราทุกข์ พยาธิทุกข์ มรณทุกข์ ฯลฯ ทุกข์เพราะสฬวิบัติ ทุกข์เพราะทิวฐวิบัติ ทุกข์เหล่านี้ตรัสเรียกว่าเป็นภัยใหญ่ เป็นเครื่องบีบคั้น เป็นอันตราย เป็นอุปสรรคของโลก

อชิตมาณฑพทูลถามต่อไปว่า กระแสทั้งหลายย่อมไหลไปในที่ทั้งปวง อะไรเป็นเครื่องกั้นกระแสทั้งหลาย ขอพระองค์โปรดตรัสบอกธรรมเครื่องป้องกันกระแสทั้งหลาย อะไรปิดกั้นกระแสทั้งหลายได้

ท่านพระสารีบุตรอธิบายมีใจความว่า

คำว่า กระแส ได้แก่ กระแสตัณหา กระแสทิวฐิ กระแสทิวฐิ กระแสทุจริต และ กระแสอวิชชา

คำว่า ย่อมไหลไปในที่ทั้งปวง หมายถึง ย่อมไหลไปในอายตนะทั้งปวง

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า กระแสเหล่านี้ใดในโลก สติเป็นเครื่องกั้นกระแสเหล่านั้นได้ เรากล่าวธรรมเครื่องป้องกันกระแสทั้งหลาย ปัญญาปิดกั้นกระแสเหล่านั้นได้

ท่านพระสารีบุตรอธิบายมีใจความว่า

คำว่า สติ ในคำว่า สติเป็นเครื่องกั้นกระแสเหล่านั้นได้ อธิบายว่า สติ คือ ความระลึกถึง ความระลึกได้เฉพาะหน้า สติ คือ ความระลึกได้ ความจำได้ ความไม่เลื่อนลอย ความไม่หลงลืม สติ คือ สตินทรีย์ สติพละ สัมมาสติ สติสัมโพชฌงค์ เอกาย นมรรค

คำว่า ปัญญาปิดกั้นกระแสเหล่านั้นได้ อธิบายว่า กระแสเหล่านั้นปัญญาปิดกั้นได้ คือ ตัดขาดไป จึงไม่ไหลไป ไม่ชานไป ไม่หลังไหล ไม่เป็นไป กระแสเหล่านั้น ปัญญาของผู้รู้ ผู้เห็นอยู่ว่า “สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวง เป็นอนัตตา ฯลฯ สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดาสิ่งนั้นทั้งหมด ล้วนมีความดับไปเป็นธรรมดา” ปิดกั้นได้

อชิตมาณฑพทูลถามว่าปัญญา สติ นามและรูปดับที่ไหน

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า นามและรูปดับไม่มีส่วนเหลือในที่ใดนามและรูปนั้นดับไปในที่นั้นเพราะวิญญูณดับ

ท่านพระสารีบุตรอธิบายมีใจความว่า

คำว่า นามและรูปนั้นดับไปในที่นั้น เพราะวิญญูณดับ อธิบายว่า ธรรมคือนามและรูปที่พึงเกิดในสงสารมีเบื้องต้นและเบื้องปลายรู้ไม่ได้ เว้นภพ ๗ ย่อมดับ ถึงความตั้งอยู่ไม่ได้ ระวังไปในที่นั้น เพราะวิญญูณอันประกอบด้วยอภิสังขารธรรมดับไปด้วยโสคาปัตติมคคญาณธรรมคือนามและรูปที่บังเกิดในภพ ๕ เว้นภพ ๒ ย่อมดับ คือเข้าไปสงบ ถึงความตั้งอยู่ไม่ได้ ระวังไปในที่นั้น เพราะวิญญูณอันประกอบด้วยอภิสังขารธรรมดับไปด้วยสกทาคามีมคคญาณ ธรรมคือนามและรูปที่บังเกิดในรูปธาตุหรือรูปธาตุ เว้นภพ ๑ ย่อมดับ คือเข้าไปสงบ ถึงความตั้งอยู่ไม่ได้ ระวังไปในที่นั้น เพราะวิญญูณอันประกอบด้วยอภิสังขารธรรมดับไปด้วยอนาคามีมคคญาณธรรมคือนามและรูปที่พึงเกิดได้ ย่อมดับ คือเข้าไปสงบ ถึงความตั้งอยู่ไม่ได้ ระวังไปในที่นั้น เพราะวิญญูณอันประกอบด้วยอภิสังขารธรรมดับไปด้วยอรหัตตมคคญาณ ปัญญาสติ นามและรูป ย่อมดับ คือเข้าไปสงบ ถึงความตั้งอยู่ไม่ได้ ระวังไปในที่นั้น เพราะจรมิวิญญูณของพระอรหันต์ผู้ปรินิพพานด้วยอนุปาติเสสนิพพาน-ธาตุดับไป

อชิตมาณพทูลถามว่า ...ขอพระองค์ผู้มีพระปัญญา โปรดตรัสบอกการดำเนินชีวิตของพระอรหันตชีนาสพ และพระเสขะเหล่านั้นด้วยเถิด

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ภิกษุไม่พึงปรารถนาสิ่งในกามทั้งหลาย พึงเป็นผู้มีใจไม่ขุ่นมัว ฉลาดในธรรมทั้งปวง มีสติดำรงอยู่

ท่านพระสารีบุตรอธิบายมีใจความว่า

คำว่า กามทั้งหลาย ได้แก่ กาม ๒ อย่าง คือ ๑) วัตถุกาม ๒) กิเลสกาม วัตถุกามคือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ เป็นต้น ที่น่าพอใจ น่ายินดี กิเลสกาม คือ ความพอใจ ความกำหนัด ความกำหนัดด้วยอำนาจความพอใจ เป็นต้น

คำว่า ภิกษุไม่พึงปรารถนาสิ่งในกามทั้งหลาย อธิบายว่า (ภิกษุ)ไม่พึงปรารถนาสิ่ง ๆ ขึ้นไป คือ ไม่พึงพัวพันในวัตถุกาม เป็นผู้ไม่ยินดี ไม่ติดใจ ไม่ชอบ ไม่หมกมุ่น คือเป็นผู้คลายความยินดีแล้ว ปราศจากความยินดีแล้ว สละความยินดีแล้ว ฯลฯ มีตนอันประเสริฐ เสวยสุขอยู่

คำว่า พึงเป็นผู้มีใจไม่ขุ่นมัว อธิบายว่า พึงเป็นผู้มีจิตไม่เศร้าหมอง ไม่ยุ่งยาก ไม่วุ่นวาย ไม่หวั่นไหว ไม่หม่นวน สงบ ได้แก่ พึงละ บรรเทา ทำให้หมดสิ้นไป ให้ถึงความไม่มีอีก

คำว่า ฉลาดในธรรมทั้งปวง อธิบายว่า เป็นผู้ฉลาดในธรรมทั้งปวงว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา ... อีก อย่างหนึ่ง เป็นผู้ฉลาดในธรรมทั้งปวง โดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นโรคร เป็นดุจหัวฝี เป็นดุจลูกศร ... อีกอย่างหนึ่ง เป็นผู้ฉลาดในชั้นธ ธาตุ อายตนะ ปฏิจจสมุปบาท สติปัญญา สัมมัปปธาน อิทธิบาท อินทรีย์ พละ โพชฌงค์ มรรค ผล และนิพพาน

อีกอย่างหนึ่ง อายุตนะ ๑๒ ตรัสเรียกว่า ธรรมทั้งปวง ภิกษุละความกำหนดด้วยอำนาจความพอใจในอายุตนะภายในและภายนอกได้เด็ดขาดแล้ว ตัดรากถอนโคนเหมือนต้นตาลที่ถูกตัดรากถอนโคนไปแล้ว เหลือแต่พื้นที่ ทำให้ไม่มี เกิดขึ้นต่อไปไม่ได้

คำว่า ภิกษุ...มีสติดำรงอยู่ อธิบายว่า มีสติด้วยเหตุ ๔ อย่าง คือ ๑. ชื่อว่ามีสติเมื่อเจริญสติปัฏฐานพิจารณาภายในกาย ๒. ชื่อว่ามีสติ เมื่อเจริญสติปัฏฐานพิจารณาเวทนาในเวทนาทั้งหลาย ๓. ชื่อว่ามีสติ เมื่อเจริญสติปัฏฐานพิจารณาจิตในจิต ๔. ชื่อว่ามีสติ เมื่อเจริญสติปัฏฐานพิจารณาธรรมในธรรมทั้งหลาย ฯลฯ

คำว่า ภิกษุ อธิบายว่า ชื่อว่าภิกษุ เพราะทำลายธรรม ๗ ประการได้แล้ว คือ

๑. ทำลายสักกายทิฐิได้แล้ว
๒. ทำลายวิจิกิจฉาได้แล้ว
๓. ทำลายสีลัพพตปรามาสได้แล้ว
๔. ทำลายราคะได้แล้ว
๕. ทำลายโทสะได้แล้ว
๖. ทำลายโมหะได้แล้ว
๗. ทำลายมานะได้แล้ว (ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๑/๔๓)

อชิตสูตร :

พระสูตรว่าด้วยปริพาชกชื่อว่าอชิตะ อชิตปริพาชกเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาค สนทนาปราศรัยกันแล้วได้กราบทูลว่า เพื่อนพรหมจารีของข้าพเจ้าทั้งหลาย ชื่อว่าเป็นบัณฑิต เพราะมีจิตตูปบาท ๕๐๐ ดวง ซึ่งเป็นสิ่งที่ทำให้อัญเดียรฉัตรทั้งหลายผู้ถูกข่มขี่แล้ว รู้ตัวว่าถูกข่มขี่ พระผู้มีพระภาคตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า เธอทั้งหลายยังทรงจำเหตุแห่งความเป็นบัณฑิตได้หรือไม่ เมื่อภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่า เวลานี้เป็นเวลาสมควรที่พระผู้มีพระภาคจะทรงแสดง เพื่อที่ภิกษุทั้งหลายได้ฟังพระดำรัสแล้วจักทรงจำไว้ จึงทรงแสดงบุคคล ๕ จำพวก คือ (๑) บางพวกใช้วาตะที่ไม่เป็นธรรมข่มขี่บีบคั้นวาตะ ที่ไม่เป็นธรรมด้วยกันแล้วชักนำบริษัทที่ไม่มีธรรมให้ยินดีด้วยวาตะนั้น แล้วทำให้บริษัทเช่นนั้นพากันสรรเสริญว่า ท่านผู้นี้เป็นบัณฑิต (๒) บางพวกใช้วาตะที่เป็นไม่เป็นธรรมข่มขี่บีบคั้นวาตะที่เป็นธรรม แล้วชักนำบริษัทที่ไม่มีธรรมให้ยินดีด้วยวาตะนั้น แล้วทำให้บริษัทเช่นนั้นพากันสรรเสริญว่า ท่านผู้นี้เป็นบัณฑิต (๓) บางพวกใช้วาตะที่ไม่เป็นธรรมข่มขี่บีบคั้นวาตะทั้งที่เป็นธรรมและไม่เป็นธรรมแล้วชักนำบริษัทที่ไม่มีธรรมให้ยินดีด้วยวาตะนั้น แล้วทำให้บริษัทเช่นนั้นพากันสรรเสริญว่า ท่านผู้นี้เป็นบัณฑิต (๔) บางพวกใช้วาตะที่เป็นธรรมข่มขี่บีบคั้นวาตะที่ไม่เป็นธรรมแล้วชักนำบริษัทที่ไม่มีธรรมให้ยินดีด้วยวาตะนั้นแล้วทำให้บริษัทเช่นนั้นพากันสรรเสริญว่า ท่านผู้นี้เป็นบัณฑิต (๕) บางพวกใช้วาตะที่เป็นธรรมข่มขี่บีบคั้นวาตะที่เป็นธรรมแล้วชักนำบริษัทที่มีธรรมให้ยินดีด้วยวาตะนั้น แล้วทำให้บริษัทเช่นนั้นพากันสรรเสริญว่า ท่านผู้นี้เป็นบัณฑิต แล้วตรัสว่า บุคคลควรทราบทั้งสิ่งที่ไม่เป็นธรรมและสิ่งที่เป็นธรรม ทั้งสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์และสิ่งที่เป็นประโยชน์แล้ว ควรปฏิบัติตามสิ่งที่เป็น

ธรรมและเป็นประโยชน์ มีเนื้อความเหมือนในทศตยอัมมสูตร (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๑๖/๒๖๖)

อชิตะ เกสกัมพล: เจ้าลัทธิชื่ออชิตะ ผู้นุ่งห่มผ้าที่ทำด้วยผมของมนุษย์, ลัทธิของครูอชิตะ เกสกัมพล ผู้มีวาตะอุจเฉทวาตะ = ลัทธิที่ถือว่าหลังจากตายแล้วอัตตาขาดสูญ
ในสามัญญผลสูตร พระเจ้าอชาตศัตรู เวเทหิบุตร กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า คราวหนึ่งในกรุง ราชคฤห์นี้ หม่อมฉันเข้าไปหา ครูอชิตะ เกสกัมพล ถึงที่อยู่ เจริญปราศรัยกันพอคั่นเคยดี ได้นั่งลงถามครูอชิตะเกสกัมพลว่า ‘ท่านอชิตะ อาชีพที่อาศัย ศิลปะมากมายเหล่านี้ คือ ท่านอชิตะ จะบัญญัติผลแห่งความเป็นสมณะที่เห็น ประจักษ์ในปัจจุบันได้เช่นนั้นบ้างหรือไม่’ ครูอชิตะ เกสกัมพลตอบว่า ‘มหาบพิตร ทานที่ให้แล้วไม่มีผล ยัญที่บูชาแล้วไม่มีผล การเช่นสรวงก็ไม่มีผล ผลวิบากแห่งกรรม ที่ทำดีทำชั่วก็ไม่มี โลกนี้ไม่มี โลกหน้าไม่มี บิดาไม่มีคุณมารดาไม่มีคุณ สัตว์ที่เกิดผิด ขึ้น ก็ไม่มี สมณพราหมณ์ผู้ประพฤติปฏิบัติชอบทำให้แจ้งโลกนี้และโลกหน้าด้วย ปัญญาอันยิ่งเองแล้วสอนผู้อื่นให้รู้แจ้งก็ไม่มีในโลก (ที.สี.(ไทย)๙/๑๕๓/๔๙, ที.สี.(ไทย)๙/๑๗๐/๕๖, ที.สี.(ไทย)๙/๑๗๑/๕๖, ที.สี.(ไทย)๙/๑๗๒/๕๗, ม.ม.(ไทย)๑๒/๓๑๒/๓๔๙, (ม.ม.(ไทย)๑๒/๓๘๙/๔๒๐, ส.ส.(ไทย)๑๘/๔๑๘/๔๙๑, ที.สี.อ.(บาลี) ๑๕๓/๑๓๑)

อชิตะ, ปริพาชก: ปริพาชกชื่ออชิตะ, ครูอชิตะ เกสกัมพล เป็นเจ้าลัทธิ ผู้มีทรรศนะตรงกับปรัชญา วัตถุนิยม เป็นลักษณะนัตถิกวาท ปฏิเสธว่า ไม่มีสัตว์ ไม่มีบุคคลใด ๆ ทั้งสิ้น ไม่มีชาติ หน้า ไม่มีบุญ ไม่มีบาป ปฏิเสธกรรมดีกรรมชั่ว ไม่มีอะไรเหลืออีกหลังจากตาย, ผู้เป็นบัณฑิตทำให้เดียรฉัตรู้ว่าตนถูกข่มขู่
ในอชิตสูตร เรื่องปริพาชกชื่อว่าอชิตะ อชิตปริพาชกเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค ได้ กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า “ท่านพระโคตม เพื่อนพราหมณ์จารีของข้าพเจ้าทั้งหลาย ชื่อว่าเป็นบัณฑิตเพราะมีจิตตูปบาท ๕๐๐ ดวง ซึ่งเป็นสิ่งที่ทำให้อัญเดียรฉัตรทั้งหลาย ผู้ถูกข่มขู่แล้วรู้ตัวว่าถูกข่มขู่” พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ถ้าเช่นนั้น เธอทั้งหลายจงฟัง จงใส่ใจให้ดี เราจักกล่าว” ภิกษุทั้งหลาย บุคคลบางคนในโลกนี้ย่อม ข่มขู่บีบบังคับวาตะที่ไม่เป็นธรรมด้วยวาตะที่ไม่เป็นธรรม และย่อมชักนำบริษัทผู้ไม่ ประกอบด้วยธรรมให้อินดีด้วยวาตะที่ไม่เป็นธรรมนั้น เพราะวาตะที่ไม่เป็นธรรมนั้น บริษัทผู้ไม่ประกอบด้วยธรรมนั้น จึงสรรเสริญขึ้นพร้อมกันว่า ‘ท่านผู้เจริญ ท่านผู้นี้เป็นบัณฑิตหนอ ท่านผู้นี้เป็นบัณฑิตหนอ’ (อง.ทสก.(ไทย)๒๔/๑๑๖/๒๖๖)

อชิตะ, พระเถระ: พระอชิตเถระ, สาวกของพระศาสดา, ผู้ยังโคตมพุทธเจ้าพอพระทัย
ในอชิตเถรพทาน ประวัติในอดีตชาติของพระ อชิตเถระ พระอชิตเถระประกาศ ประวัติในอดีตชาติของตน สมัยพระผู้มีพระภาคชินเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ ว่า ข้าพเจ้าให้พระสัมมา สัมพุทธเจ้าพระนามว่าโคตมศากยะ ผู้ประเสริฐทรงพอพระทัย แล้ว จักมีนามว่าอชิตะ เป็นสาวกของพระศาสดา ข้าพเจ้ารื่นรมย์อยู่ในเทวโลกตลอด ๖๐,๐๐๐ กัป แม้ในเทวโลกนั้น ประทีป ๑๐๐ ดวง ก็ส่องสว่างเพื่อข้าพเจ้าตลอดกาล เป็นนิตย (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๕๐๘/๖๕๑)

อชินเถรคาถา : ภาชิตของพระอชินเถระ,คาถาของพระอชินเถระ ท่านพระอชินเถระ เมื่อจะให้ภิกษุทั้งหลายสังเวช จึงได้กล่าวว่ ถึงแม้ว่าบุคคลจะมีวิชา ๓ ละมัจจุราชได้ ไม่มีอาสวะ คนพาลทั้งหลายที่ไม่มีความรู้ย่อมดูหมิ่นบุคคลนั้นว่า เป็นผู้ไม่มีชื่อเสียง ส่วนบุคคลใดในโลกนี้เป็นผู้มักได้ข้าวและน้ำ ถึงแม้ว่าบุคคลนั้นจะเป็นคนชั่วช้าเลวทราม ก็เป็นที่สักการะนับถือของพวกเขา (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๑๒๙/๓๔๙)

อชินทายกเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระอชินทายกเถระ มีเนื้อหาที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกัปที่ ๓๑ ท่านได้ถวายแผ่นหนังแด่พระพุทธเจ้าพระนามว่าสิขี เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้มีพละานุภาพมาก ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๖/๓๙๐)

อชิตะ, พระพุทธเจ้า: พระพุทธเจ้าพระนามว่าอชิตะ, ผู้ไม่มีใครเอาชนะได้ ในจิตกပ္พกเถราปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระจิตกပ္พกเถระ ท่านพระจิตกပ္พกเถระ ประกาศประวัติในอดีตชาติของตนว่า สมัยนั้น ข้าพเจ้าเป็นพราหมณ์มีนามว่าอชิตะ ประสงค์จะทำการบูชา จึงรวบรวมดอกไม้ต่าง ๆ ไว้ ข้าพเจ้าได้เห็นจิตกาธานของพระพุทธเจ้าพระนามว่าสิขี ผู้เป็นเผ่าพันธุ์ของโลก ที่กำลังลุกโหลงอยู่ จึงนำดอกไม้เหล่านั้นมาโปรยลงที่จิตกาธาน เหตุนี้ ในกัปที่ ๓๑ นับจากกัปนี้ไป ข้าพเจ้าได้ใช้ดอกไม้บูชาไว้ จึงไม่พบทุกข์เลย (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๑/๔๕๒)

อชิตะ, พราหมณ์: พราหมณ์มีนามว่าอชิตะ,อดีตชาติของพระจิตกပ္พกเถระผู้โปรยดอกไม้ลงที่จิตกาธานของสิขีพุทธเจ้า ในจิตกပ္พกเถราปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระจิตกပ္พกเถระ ท่านพระจิตกပ္พกเถระ ประกาศประวัติในอดีตชาติของตนว่า ครั้งนั้น ข้าพเจ้าเป็นพราหมณ์มีนามว่าอชิตะ ประสงค์จะทำการบูชา จึงรวบรวมดอกไม้ต่าง ๆ ไว้ ข้าพเจ้าได้เห็นจิตกาธานของพระพุทธเจ้าพระนามว่าสิขี ผู้เป็นเผ่าพันธุ์ของโลก ที่กำลังลุกโหลงอยู่ จึงนำดอกไม้เหล่านั้นมาโปรยลงที่จิตกาธาน ในกัปที่ ๓๑ นับจากกัปนี้ไป ข้าพเจ้าได้ใช้ดอกไม้บูชาไว้ จึงไม่พบทุกข์เลย (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๑/๔๕๒)

อชิตะ, มาณพ: มาณพชื่อว่าอชิตะ, มาณพผู้ทูลถามปัญหาการดำเนินชีวิตพระอรหันตชินาสพ ในอชิตมาณวกปัญหา อชิตมาณพได้ทูลถามปัญหากับพระผู้มีพระภาคว่า พระอรหันตชินาสพเหล่าใด ผู้มีธรรมที่พิจารณาแล้ว และพระเสขะเหล่าใดที่มีอยู่เป็นอันมากในที่นี้ ข้าแต่พระองค์ผู้นิรันดร์ ข้าพระองค์ทูลถามแล้ว ขอพระองค์ผู้มีพระปัญญา โปรดตรัสบอกการดำเนินชีวิตของพระอรหันตชินาสพ และพระเสขะเหล่านั้นด้วยเถิด พระผู้มีพระภาคตรัสตอบดังนี้ว่า ภิกษุไม่พึงปรารถนายิ่งในกาหมทั้งหลาย เป็นผู้มิใช่ใจไม่ชุ่มมัว ฉลาดในธรรมทั้งปวง มีสติดำรงอยู่ (ขุ.สุต.(ไทย)๒๕/๑๐๑๓/๓๔๐, ขุ.สุต.(ไทย) ๒๕/๑๐๔๔-๑๐๔๖/๓๔๗)

อชิตะ, เสนาบดี: เสนาบดีของเจ้าลิจฉวีชื่ออชิตะ,ผู้ไปเกิดในหมู่เทพชั้นดาวดึงส์ได้บอกเรื่องปาฏิหาริย์ว่าเป็นอย่างไร ในปาฏิหาริย์ เรื่องนักบวชเปลือยชื่อปาฏิหาริย์ พระผู้มีพระภาคตรัสกับ ‘สุนักขัตตะว่า เรากำหนดรู้ใจของนักบวชเปลือยปาฏิหาริย์ด้วยใจของเราว่า ‘ถ้านักบวชเปลือย

ปาฏิภุตรยังไม่ละวาจา ไม่ละความคิด ไม่สลัดความเห็นนั้นก็ไม่ว่าที่จะมาเผชิญหน้ากับเราได้’ แม้เขาจะคิดอย่างนี้ว่า ‘ถึงเราจะไม่ละวาจา ไม่ละความคิด ไม่สลัดความเห็นนั้น ก็อาจไปเผชิญหน้ากับพระสมณโคดมได้’ ศีรษะของเขาจะฟุ้งแตกแน่ แม้เสนาบดีของเจ้าลิจฉวีชื่ออชิตะ ซึ่งได้ถึงแก่อนิจกรรมไปเมื่อเร็ว ๆ นี้ ไปเกิดในหมู่เทพชั้นดาวดึงส์ ก็ได้เข้ามาบอกเราอย่างนี้ว่า ‘นักบวชเปลือยปาฏิภุตรเป็นคนไม่ละอาย เป็นคนพูดเท็จ ทั้งได้พยากรณ์ข้าพระองค์ที่วัชชีคามว่า ‘เสนาบดีของเจ้าลิจฉวีชื่ออชิตะไปเกิดในมหารุก’ ข้าพระองค์มิได้ไปเกิดในมหารุก แต่ไปเกิดในหมู่เทพชั้นดาวดึงส์ (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๙/๑๕)

อชินะ, พระพุทธเจ้า: พระพุทธเจ้าพระนามว่าอชินะ, สิทธิธตพุทธเจ้า

ในอัชเชลผลทหายกเถราปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระอัชเชลผลทหายกเถระ คือ พระอัชเชลผลทหายกเถระ ประกาศประวัติในอดีตชาติของตนว่า สมัยนั้นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่าอชินะ (สิทธิธตเถ) ผู้เพียบพร้อมด้วยจรณะ ฉลาดในสมาธิ เป็นมุนีนั้น ท่านเจ้าถือผลรกฟ้ามี่ขนาดเท่าหม้อ ถูกร่มใบไม้แล้วได้ถวายพระศาสดา ด้วยผลแห่งการถวายผลไม้นั้น ในกัปที่ ๙๔ นับจากกัปนี้ไป ท่านจึงไม่พบทุกติเลย (ขุ.อป.(ไทย)๓๓/๓๔/๑๕๕)

อเชพกุสูตร : พระสูตรว่าด้วยสัตว์ที่เว้นขาดจากการรับแพะและแกะ พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เพราะไม่ได้เห็นอริยสัจ ๔ สัตว์ที่เว้นขาดจากการรับแพะและแกะจึงมีจำนวนน้อยกว่าสัตว์ที่ไม่เว้นขาดจากการรับแพะและแกะ เหมือนแผ่นดินใหญ่มากกว่าฝุ่นที่เราใช้ปลายเล็บช้อนขึ้นมา(ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๑๕๘/๖๔๙)

อฐานะ: แนวการปฏิบัติที่ไม่ถูกต้อง, ตำแหน่งที่อันไม่เหมาะสม, มิตรแท้แนะนำมิตรป้องกันไม่ให้ทำในสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์เกื้อกูล มีคติเป็นทุกข์ แต่ชักชวนให้ทำสิ่งที่เป็นประโยชน์เกื้อกูลมีคติเป็นสุข, คุณสมบัติของบัณฑิตที่ฉลาดในฐานะและอฐานะ
ในมหาสิหนาทสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับพระสารีบุตรว่า กำลังของตถาคตที่ตถาคตมีแล้ว เป็นเหตุให้ปฏิญญาฐานะที่องอาจ บันลือสิหนาท ประกาศพรหมจักรในบริษัท คือ ตถาคตรู้ชัดฐานะ โดยเป็นฐานะ และอฐานะโดยเป็นอฐานะใน โลกนี้ตามความเป็นจริง การที่ตถาคตรู้ชัดฐานะโดยเป็นฐานะและอฐานะโดยเป็นอฐานะตามความเป็นจริง นี้เป็นกำลังของตถาคตที่ตถาคตอาศัยแล้ว ปฏิญญาฐานะที่องอาจ บันลือสิหนาท ประกาศพรหมจักรในบริษัท ในพุทธาคกุสูตร ท่านพระอานนท์ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า ด้วยเหตุมีประมาณเท่าไรหนอ จึงควรเรียกว่า ‘ภิกษุผู้เป็นบัณฑิต มีปัญญาเครื่องไตร่ตรอง พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “อานนท์ เพราะภิกษุเป็นผู้ฉลาดในธาตุ ฉลาดในอายตนะ ฉลาดในปฏิจจสมุปบาท และฉลาดในฐานะและอฐานะ อานนท์ ด้วยเหตุมีประมาณเท่าไรหนอ จึงควรเรียกว่า ‘ภิกษุผู้เป็นบัณฑิต มีปัญญาเครื่องไตร่ตรอง” (ม.มู.(ไทย)๑๒/๑๔๘/๑๔๔,ม.อุ.(ไทย)๑๔/๑๒๔/๑๖๑,ส.ม.(ไทย)๑๙/๙๑๓/๔๔๔,อง.สตุตท.(ไทย)๒๓/๓๗/๕๗)

อดีตกาล: กาลเวลาที่ผ่านมาแล้ว, หนึ่งในกาล ๓ คือ อนาคตกาล ปัจจุบันกาล, อดีตกาลที่มนสิการธรรมที่ควรและไม่ควรของปุถุชน

ในอรรถาสูตร เรื่องกาลเวลา พระผู้มีพระภาคตรัสไว้เรื่องกาลเวลา ๓ กาล คือ (๑) อดีตกาล (๒) อนาคตกาล (๓) ปัจจุบันกาล ในสัพพาสวสูตร ปุณฺณมนสิการถึงธรรมที่ไม่ควรมนสิการ ไม่มนสิการถึงธรรมที่ควรมนสิการ อาสวะทั้งหลายที่ยังไม่เกิดย่อมเกิดขึ้น และอาสวะทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมเจริญ ปุณฺณมนสิการโดยไม่แยกคายอย่างนี้ว่า 'ในอดีตกาลยาวนานเราได้มีแล้ว หรือมิได้มีแล้วหนอ เราได้เป็นอะไรมาหนอ เราได้เป็นอย่างไรมาหนอเราได้เป็นอะไรแล้วจึงมาเป็นอะไรอีกหนอ ในอนาคตกาลยาวนาน เราจักมีหรือจักไม่มีหนอ เราจักเป็นอะไรหนอ เราจักเป็นอย่างไรหนอ เราจักเป็นอะไรแล้วไปเป็นอะไรอีกหนอ' หรือว่าบัดนี้ มีความสงสัยภายในตน ประรภปัจจุบันกาลกล่าวว่า 'เรามีอยู่หรือไม่หนอ เราเป็นอะไรหนอ เราเป็นอย่างไรหนอ สัตว์นี้มาจากไหนหนอและเขาจักไปไหนกันหนอ'(ม.ม.(ไทย)๑๒/๑๘/๑๙, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑/๒,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒/๒,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๒๒/๑๒๔, ขุ.อิติ.(ไทย)๒๕/๖๓/๔๑๘)

อดีตชาติ: กำเนิดในอดีต, ชีวิตในชาติก่อน, สมัยชีวิตของพระพุทธเจ้าองค์ก่อน ๆ, ทิพยจักขุญาณเห็นสวรรค์ ๒๖ ชั้น และอบายภูมิ ๔ เป็นต้น, เป็นปุพเพนิวาสานุสติญาณ คือ ๑ ใน ๓ ญาณ คือ จุตูปปาตญาณ อาสวักขยญาณของพระพุทธเจ้า ตัวอย่างในพุทธาปทาน เรื่องพระประวัติในอดีตชาติของพระพุทธเจ้า คือพระอานนทเถระ ผู้เป็นมุนีชาวแคว้นวิเทหะ น้อมกายลงทูลถามพระตถาคตผู้ประทับอยู่ ณ พระเชตวันมหาวิหารว่า พระสัพพัญญูพุทธเจ้าเหล่านั้นผู้เป็นนักปราชญ์ ทรงอุบัติขึ้นเพราะเหตุอะไร เมื่อนั้น พระสัพพัญญูผู้ประเสริฐ ได้ตรัสกับพระอานนทผู้เจริญด้วยพระสุรเสียงที่ไพเราะว่า "ธีรชนเหล่าใดได้สั่งสมกุศลสมภารไว้ในพระพุทธเจ้าองค์ก่อน ๆ ยังไม่ได้ความหลุดพ้นจากกิเลสในศาสนาของพระชินเจ้าทั้งหลาย เพราะมุ่งหน้าต่อสัมโพธิญาณนั้นแล ธีรชนผู้มีปัญญาแก่กล้าดี จึงได้บรรลุความเป็นพระสัพพัญญู ถึงเราก็ได้เป็นผู้มีใจปรารถนาจะเป็นพระพุทธเจ้า ในสำนักของพระพุทธเจ้าองค์ก่อน ๆ หลากพระองค์พระพุทธเจ้าเหล่านั้นทรงเป็นพระธรรมราชานับไม่ถ้วน ต่อไปนี้ ขอให้เธอทั้งหลายผู้มีใจหมัดจด จงฟังประวัติในอดีตชาติของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย พระพุทธเจ้าผู้ทรงเป็นพระธรรมราชา สมบูรณ์ด้วยบารมี ๓๐ ประการนับไม่ถ้วน (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๑-๕/๑)

อดีตเที่ยง อดีตที่คงที่ ยั่งยืน, เวลาในอดีตไม่เปลี่ยนแปลง ไม่ผันแปร ในสัพพมัตถิติกถา บทสนทนาระหว่างสกวาทิ (สก.) กับ ปรวาทิ (ปร.) สก. ถามว่า อดีตเที่ยง ยั่งยืน คงที่ ไม่มีความแปรผันไปเป็นธรรมดาใช้ไหม ปร. ตอบว่า ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น สก. ถามว่า อดีตไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืน ไม่คงที่ มีความแปรผันไปเป็นธรรมดาใช่หรือ ปร. ตอบว่า ใช่ (อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๒๘๖/๑๘๕)

อดีตธรรม: ญาณที่เป็นกำลังของตถาคตแสดงแล้ว, ธรรมที่ตถาคตได้บอก แสดง บัญญัติ กำหนด เปิดเผย จำแนก ทำให้ง่ายแล้ว

ในโปสาลมาณวปัญหานิทเทศ กล่าวถึงอดีตธรรมว่า พระอินทริยปโรปริยัตตญาณ (ญาณอันกำหนดรู้ความยิ่งและหย่อนแห่งอินทริยของสัตว์ทั้งหลาย) เป็นกำลังของ

ตถาคต พระอาสยานุสยญาณ (ความรู้จักฉันทะที่มานอนและกิเลสที่นอนเนื่อง) ของเหล่าสัตว์ เป็นกำลังของตถาคต พระยมกปาฏิหาริยญาณ (ญาณเป็นเครื่องนำธรรมชาติคู่ตรงข้ามกันกลับมาแสดง) เป็นกำลังของตถาคต พระมหากรรณสมาบัติญาณ (ญาณในพระมหากรรณสมาบัติ) เป็นกำลังของตถาคต พระสัพพัญญุตญาณ เป็นกำลังของตถาคต พระอนาวรณญาณ (ญาณที่หาเครื่องกางกั้นไม่ได้) เป็นกำลังของตถาคต พระอนาวรณญาณอันไม่มีอะไรข้อง ไม่มีอะไรขัดได้ในทุกแห่งหน เป็นกำลังของตถาคต พระผู้มีพระภาคทรงแสดง คือ บอกร แสดง บัญญัติ กำหนด เปิดเผย จำแนก ทำให้ง่าย ประกาศอดีตธรรมบ้าง อนาคตธรรมบ้าง ปัจจุบันธรรมบ้าง ของพระองค์และชนเหล่าอื่นอย่างนี้ รวมความว่า พระผู้มีพระภาคพระองค์ ทรงแสดงอดีตธรรม ในอดีตารัมมณตักะแสดงอดีตธรรมว่า สภาวะธรรมที่เป็นเหตุซึ่งมีอดีตธรรมเป็นอารมณ์อาศัยสภาวะธรรมที่ เป็นเหตุซึ่งมีอดีตธรรมเป็นอารมณ์เกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัย (ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๘๑/๒๘๓, อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๕๕๙/๖๑๐, อภิ.ป. (ไทย) ๔๔/๔๘๔/๑๘๙)

อดีตเป็นขั้น: ขั้นในช่วงกาลผ่านมาแล้ว, สกวาที่กล่าวถึง วิญญาณที่เป็นอดีตเป็นขั้น เป็นธาตุ เป็นอายตนะ วิญญาณที่เป็นอดีตไม่มี

ในอดีตักขันธาติกา กล่าวถึงบทสนทนาระหว่าง ปรวาทิ (ปร.) กับ สกวาติ (สก.) ปร.ถามว่า วิญญาณที่เป็นอดีตเป็นขั้น เป็นธาตุ เป็นอายตนะ วิญญาณที่เป็นอดีตมีอยู่ไหม สก.ตอบว่า ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น ปร. วิญญาณที่เป็นอดีตเป็นอายตนะ วิญญาณที่เป็นอดีตเป็นธาตุ วิญญาณที่เป็นอดีตเป็นขั้น เป็นธาตุ เป็นอายตนะ วิญญาณที่เป็นอดีตไม่มีไหม สก. ตอบว่า ใช่ (อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๒๙๗/๒๑๙)

อดีตเป็นธาตุ: ธาตุที่เป็นส่วนอดีต, สกวาที่กล่าวว่า รูปที่เป็นอดีตเป็นธาตุไม่มี

ในอดีตักขันธาติกา กล่าวถึง ปรวาทิ (ปร.) ถาม สกวาติ ว่า รูปที่เป็นปัจจุบันเป็นขั้น รูปที่เป็นปัจจุบันไม่มีไหม สก. ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น ปร. รูปที่เป็นอดีตเป็นอายตนะ รูปที่เป็นอดีตเป็นธาตุ รูปที่เป็นอดีตเป็นขั้น เป็นธาตุ เป็นอายตนะ รูปที่เป็นอดีตไม่มีไหม สก. ใช่ (อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๒๙๗/๒๑๙)

อดีตเป็นอายตนะ: อายตนะที่เป็นอดีต, สกวาที่กล่าวว่ารูปเป็นอดีตเป็นอายตนะ วิญญาณที่เป็นอดีตเป็นอายตนะ

ในอดีตักขันธาติกา กล่าวถึง ปรวาทิ (ปร.) ถาม สกวาติ (สก.) ว่า รูปที่เป็นปัจจุบันเป็นขั้น รูปที่เป็นปัจจุบันไม่มีไหม สก. ตอบว่า ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น ปร. ถามว่า รูปที่เป็นอดีตเป็นอายตนะ รูปที่เป็นอดีตเป็นธาตุ รูปที่เป็นอดีตเป็นขั้น เป็นธาตุ เป็นอายตนะ รูปที่เป็นอดีตไม่มีไหม สก.ตอบว่า ใช่ ปร.ถามว่า วิญญาณที่เป็นอดีตเป็นอายตนะ วิญญาณที่เป็นอดีตเป็นธาตุ วิญญาณที่เป็นอดีตเป็นขั้น เป็นธาตุ เป็นอายตนะไหม สก.ตอบว่า ใช่ (อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๒๙๗/๒๑๙)

อตปนิยสูตร : มี ๒ สูตรแปลความหมายสูตรและเนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อตปนิยสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่ไม่เป็นเหตุแห่งความเดือดร้อน พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมที่ไม่เป็นเหตุแห่งความเดือดร้อนมี ๒ คือ (๑) การทำกายสุจริต วิ

สุจริต และมโนสุจริต (๒) การไม่ทำกายทุจริต วาจทุจริต และมโนทุจริต (อง.ทก.(ไทย) ๒๐/๔/๖๐)

๒.อดปณียสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมไม่เป็นเหตุให้เดือดร้อน พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ธรรมที่เป็นเหตุแห่งความเดือดร้อน ๒ ประการนี้ คือ บุคคลบางคนในโลกนี้ ๑. ทำแต่กายทุจริต ๒. ไม่ได้ทำกายสุจริต ๑. ทำแต่วจีทุจริต ๒. ไม่ได้ทำวจีสุจริต ๑. ทำแต่มโนทุจริต ๒. ไม่ได้ทำมโนสุจริต เขาเดือดร้อนอยู่ว่า “เราทำแต่กายทุจริต ไม่ได้ทำกายสุจริต ทำแต่วจีทุจริต ไม่ได้ทำวจีสุจริต ทำแต่มโนทุจริต ไม่ได้ทำมโนสุจริต” (ขุ.อติ.(ไทย) ๒๕/๓๑/๓๗๘)

อดปปา: เทพในรูปภูมิในหมู่สุทธาวาสภูมิ ๕ กลุ่ม, อดปปาเป็นชั้นของรูปพรหมที่ ๑๓, ที่สถิตแห่งพระพรหมผู้ไม่เดือดร้อนกับใคร

ในสังคตีสสูตร กล่าวถึงเทพชั้นอดปปาสังกัดอยู่ในเทพชั้นสุทธาวาส (ที่อยู่ของท่านผู้บริสุทธิ์) ๕ ชั้น คือ (๑) อวิหา (๒) อดปปา (๓) สุทัสสา (๔) สุทัสสี (๕) อกนิฏฐา (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๑๘/๓๐๗)

อดปปา, เทพชั้น: เทพในรูปภูมิในหมู่ปัญจสุทธาวาส, ชั้นที่ ๑๓ ของเทพรูปพรหม, ที่สถิตแห่งพระพรหมผู้ไม่เดือดร้อนกับใคร สูงขึ้นไปต่อจากอวิหาสุทธาวาสภูมิขึ้นไปอีกประมาณ ได้ ๕ ล้าน ๕ แสน ๘ พันโยชน์ เป็นที่อยู่อันบริสุทธิ์แห่งพระพรหมอนาคามี

ในจิตตัญญูติกถา สกวาที (สก.) ถามปรวาที (ปร.) ว่า เหล่าเทพชั้นจาตุมหาราช ชั้นดาวดึงส์ ชั้นยามา ชั้นดุสิต ชั้นนิมมานรดี ชั้นปรนิมมิตวสวัตตี ชั้นพรหมปารีสัชชา ชั้นพรหมปุโรหิตาชั้นมหาพรหมา ชั้นปริตตภา ชั้นอัปมาณภา ชั้นอาภัสสรา ชั้นปริตตสุภา ชั้นอัปมาณสุภา ชั้นสุภิกินหา ชั้นเวทปผลา ชั้นอวิหา ชั้นอดปปา ชั้นสุทัสสา ชั้นสุทัสสี ชั้นอกนิฏฐา มีจิตดวงเดี่ยวยังอยู่ได้จนตลอดอายุไขใหม่ ปร. ตอบว่า ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น (อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๓๓๗/๓๐๘)

อดปปาภพ: เทพในรูปภูมิในกลุ่มปัญจสุทธาวาส, เทพชั้นที่ ๑๓ ของรูปพรหม, บุคคลนั้นจุติจากอวิหาภพแล้วไปสู่ชั้นอดปปาภพ

ในเอกกบุคคลบัญญัติ กล่าวถึงบุคคลผู้เป็นอุทังโสโตอกนิฏฐคามี ว่า บุคคลบางคนในโลกนี้ เพราะสังโยชน์เบื้องต่ำทั้ง ๕ ประการสิ้นไป เป็นโอปปาติกะ ปรินิพพานในชั้นสุทธาวาสนั้น ไม่กลับมาจากภพนั้นเป็นธรรมดา บุคคลนั้นจุติจาก อวิหาภพแล้วไปสู่ชั้นอดปปาภพ จุติจากชั้นอดปปาภพแล้วไปสู่ชั้นสุทัสสาภพ จุติจากชั้นสุทัสสาภพแล้วไปสู่ชั้นสุทัสสีภพ จุติจากชั้นสุทัสสีภพแล้วไปสู่ชั้นอกนิฏฐภพ ยังอริยมรรคให้เกิดขึ้นในชั้น อกนิฏฐภพเพื่อละสังโยชน์เบื้องสูงบุคคลนี้เรียกว่า อุทังโสโตอกนิฏฐคามี (อภิ.ธ.(ไทย)๓๖/๔๐/๑๕๖)

อดัมมยตา: ความไม่มีตัณหา, วิปัสสนาที่เป็นเครื่องนำสัตว์ออกจากความยึดมั่นคือตัณหานั่น ในสัปบุริสสูตร กล่าวถึงสมาบัติ ๘ ประการ ว่าด้วยธรรมของสัตบุรุษว่า ส่วนสัตบุรุษย่อมพิจารณาเห็นดังนี้ว่า ‘แม้เพราะปฐมฌานสมาบัติ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสอดัมมยตาไว้ เพราะชนทั้งหลายเข้าใจกันด้วยเหตุใด ๆ เหตุนั้น ๆ ย่อมเป็นอย่างอื่นจากที่เข้าใจกันนั้น’ เพราะปฐมฌานสมาบัตินั้น สัตบุรุษนั้นจึงทำอดัมมยตาเท่านั้นไว้ใน

- ภายใน แล้วไม่ยกตน ไม่ข่มผู้อื่น (ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๑๐๘/๑๓๒, ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๓๑๐/๓๗๗, ม.อุ.อ. (บาลี) ๓/๑๐๘/๖๘, ม.อุ.อ.(บาลี) ๓/๓๑๐/๑๔๔)
- อตัมมยสูตร :** พระสูตรว่าด้วยอตัมมยะ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เมื่อภิกษุพิจารณาเห็นอนิสงส์ ๖ ย่อมอาจทำกรรมทั้งปวงให้หมดเขตจำกัดแล้วทำอนัตตสัญญาให้ปรากฏได้ อนิสงส์ ๖ ประการ คือ (๑) จักเป็นอตัมมยะ (หมายถึงไม่มีตัณหาและทิฏฐิ) (๒) อหังการจักดับไป (๓) มมังการจักดับไป (๔) จักเป็นผู้ประกอบด้วยอสาธารณญาณ (๕) จักเป็นผู้เห็นเหตุได้ดี (๖) จักเป็นผู้เห็นธรรมที่เกิดขึ้นจากเหตุได้ดี (อง.ฉก.ก.(ไทย) ๒๒/๑๐๔/๖๒๕)**อตัมมยะ:** ไม่มีตัณหาและทิฏฐิ, ๑ ใน ๖ อนิสงส์ที่สามารถทำเขตไม่จำกัดในกรรมทั้งปวงแล้วทำอนัตตสัญญาให้ปรากฏได้
- ในอตัมมยสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุผู้พิจารณาเห็นอนิสงส์ ๖ ประการ สามารถทำเขตไม่จำกัดในกรรมทั้งปวงแล้วทำอนัตตสัญญาให้ปรากฏได้ อนิสงส์ ๖ ประการ (๑) เราจักเป็นอตัมมยะ (๒) อหังการของเราจักดับไป (๓) มมังการของเราจักดับไป (๔) เราจักเป็นผู้ประกอบด้วยอสาธารณญาณ (๕) เราจักเป็นผู้เห็นเหตุได้ดี (๖) เราจักเป็นผู้เห็นธรรมที่เกิดขึ้นจากเหตุได้ดี (อง.ฉก.ก.(ไทย) ๒๒/๑๐๔/๖๒๕, อง.ฉก.ก.อ.(บาลี) ๓/๑๐๔/๑๕๖)
- อติจารีสูตร :** พระสูตรว่าด้วยมาตุคามผู้มักประพฤตินอกใจ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน เมื่อท่านพระอนุรุธทูลถามปัญหาเหมือนในโกธนสูตร จึงตรัสตอบว่า เพราะประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ คือ ๑. ไม่มีศรัทธา ๒. ไม่มีหิริ ๓. ไม่มีโอตตัมปะ ๔. มักประพฤตินอกใจ ๕. มีปัญญาทรม (ส.สพ.า.(ไทย) ๑๘/๒๘๘/๓๑๘)
- อติชาตบุตร:** บุตรที่มีคุณสมบัติสูงกว่ามารดาบิดา, ๑ ใน ๓ ของบุตร ๓ จำพวก คือ (๑) อติชาตบุตร (๒) อนุชาตบุตร บุตรเสมอมารดาบิดา (๓) อวชาตบุตร บุตรต่ำกว่ามารดาบิดา
- ในปุตตสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสอติชาตบุตร ว่า มารดาบิดาของบุตรในโลกนี้ไม่ถึงพระพุทธเจ้าเป็นสรณะ ไม่ถึงพระธรรมเป็นสรณะ ไม่ถึงพระสงฆ์เป็นสรณะ ไม่งดเว้นจากการฆ่าสัตว์ ไม่งดเว้นจากการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของมิได้ให้ ไม่งดเว้นจากการประพฤติผิดในกาม ไม่งดเว้นจากการพูดเท็จ ไม่งดเว้นจากการดื่มน้ำเมาคือสุราและเมรัยอันเป็นเหตุแห่งความประมาทเป็นผู้มีศีล มีกรรมเลวทราม ส่วนบุตรของมารดาบิดาเหล่านั้น ถึงพระพุทธเจ้าเป็นสรณะ ถึงพระธรรมเป็นสรณะ ถึงพระสงฆ์เป็นสรณะ งดเว้นจากการฆ่าสัตว์งดเว้นจากการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของมิได้ให้ งดเว้นจากการประพฤติผิดในกาม งดเว้นจากการพูดเท็จ งดเว้นจากการดื่มน้ำเมาคือสุราและเมรัยอันเป็นเหตุแห่งความประมาทเป็นผู้มีศีล มีกัลยาณธรรม อติชาตบุตรเป็นอย่างนี้ (ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๗๔/๔๓๑)
- อติตติสูตร :** พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่เสพไม่รู้จักอิม พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สิ่งที่เสพไม่รู้จักอิม ๓ คือ (๑) การนอนหลับ (๒) การดื่มน้ำเมาคือสุราและเมรัย (๓) การเสพเมถุนธรรม (อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๑๐๘/๓๕๑)
- อติถิลี:** ต่อนรับแขก, การดูแลแขกให้ได้รับความสะดวกสบายด้วยอาหาร ที่อยู่ ที่นอน ที่พัก, ๑ ในพลีกรรม ๕, กรรมอันสมควร

ในปีตตกัมมสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงกรรมอันสมควร ๔ ประการแก่อริยสาวก ด้วยโรคทรัพย์ที่หามาได้ด้วยความขยันหมั่นเพียร เก็บรวบรวมด้วยน้ำพักน้ำแรง อาบเหงื่อต่างน้ำประกอบด้วยธรรม ได้มาโดยธรรม ข้อ ๓ ใน ๔ ข้อ คือ อริยสาวก ย่อมทำพละ ๕ อย่าง คือ (๑) ญาติพละ สงเคราะห์ญาติ (๒) อติพละ ต้อนรับแขก (๓) ปุพเพเปตพละ ทำบุญอุทิศให้ผู้ตาย (๔) ราชพละ ถวายเงินของหลวงมิเสียหาย อากร เป็นต้น (๕) เทวตพละ ทำบุญอุทิศให้เทวดา ด้วยโรคทรัพย์ที่หามาได้ด้วย ความขยันหมั่นเพียรเก็บรวบรวมด้วยน้ำพักน้ำแรงอาบเหงื่อต่างน้ำ ประกอบด้วย ธรรม ได้มาโดยธรรม นี้เป็นฐานะที่ ๓ ที่อริยสาวกนั้นถึงแล้ว ถึงโดยสมควร ใช้สอย ตามเหตุ (อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๖๑/๑๐๓, อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๔๑/๖๕,อง.จตุกก.อ.(บาลี) ๒/๖๑/๓๕๓)

อติภิกขุ: ผู้ละสัมมาทิฏฐิแล้วยึดถืออนัตตาคาทิกทิฏฐิ มีโลกเที่ยง โลกไม่เที่ยง โลกมีที่สุด โลก ไม่มีที่สุด เป็นต้น ,องค์ ๕ แห่งการให้อุปสมบทแก่บุคคลนั้น ในอุปสัมปทาเหตุัพปัญจกะ กล่าวถึงผู้ประกอบด้วยองค์ ๕ พึงให้อุปสมบท พึงให้ นิสสัย พึงใช้สามเณรอุปัฏฐาก คือ (๑) เป็นผู้ไม่มีศีลวิบัติในอธิศีล (๒) เป็นผู้ไม่มี อาจารย์วิบัติในอัชฌาจารย์ (๓) เป็นผู้ไม่มีทิฏฐิวิบัติในอติภิกขุ (๔) เป็นผู้ได้ยินได้ฟังมาก (๕) เป็นผู้มิปัญญา (วิ.ม.(ไทย)๔/๘๔/๑๒๖, วิ.ม.(ไทย) ๔/๘๕/๑๓๓, วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๐๓/๑๕๙, วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๐๔/๑๖๒,วิ.จ.(ไทย)๖/๖/๑๔,วิ.จ.(ไทย)๖/๖/๑๕,วิ.จ.(ไทย)๖/๑๕/๓๒,วิ.จ.(ไทย)๖/๑๕/๓๓,วิ.อ.(บาลี) ๓/๘๔/๔๘๙)

อติเทพ, พรหมมณ: พรหมมณชื่อว่าอติเทพ, อติชาติของเรวัตพุทธเจ้า ในเรวัตพุทธวงศ์ พระประวัติของพระเรวัตพุทธเจ้า ต่อจากพระพุทธเจ้าพระนามว่า สุมณะ พระชินเจ้าพระนามว่าเรวตะ ในการประชุมพระชินาสพครั้งที่ ๓ มีพระ ชินาสพที่มาเข้าเฝ้าพระมุนี เพื่อทูลถามพระอาการประชวรของพระองค์ ครั้งนั้นมี เทวดาและมนุษย์จำนวน ๑๐๐,๐๐๐ โภก มาประชุมกัน สมัยนั้น ท่านเป็นพรหมมณ มีนามว่าอติเทพ ได้เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าพระนามว่าเรวตะ แล้วถึงพระองค์เป็นสรณะ (ขุ.พุทธ.(ไทย)๓๓/๑๐/๖๑๔)

อตินิปาตะ: ความดูหมิ่นตนเองว่าเป็นคนเลว, ธรรมที่ต้องละเพื่อทำให้แจ้งอรรถัตตผล ในอรรถัตตสูตร เรื่องอรรถัตตผล พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลาย ว่า ภิกษุยังละ ธรรม ๖ ประการไม่ได้ ก็ไม่อาจทำให้แจ้งอรรถัตตผลได้ ธรรม ๖ ประการ คือ (๑) มานะ ความถือตัว (๒) โอฆมานะ ความถือตัวว่าด้อยกว่าเขา (๓) อติมานะ ความดู หมิ่นเขา (๔) อธิมานะ ความเข้าใจผิด (๕) ถัมภะ ความหัวดี (๖) อตินิปาตะ ความดู หมิ่นตนเองว่าเป็นคนเลว (อง.ฉก.(ไทย)๒๒/๓๖/๕๙๙)

อตินิวาสสูตร : พระสูตรว่าด้วยการอยู่ประจำที่นาน พระผู้มีพระภาคตรัสว่า โทษของการอยู่ประจำที่ นาน ๕ คือ (๑) มีสิ่งของมาก สะสมสิ่งของมาก (๒) มีเกสัชมาก สะสมเกสัชมาก (๓) มีกิจมากมีหน้าที่ที่จะต้องทำมาก ยึดติดในการทำงานที่จะพึงทำ (๔) อยู่คลุกคลีกับ คนที่สัดและบรรพชิตด้วยการคลุกคลีอย่างคลุกคลีอันไม่สมควร (๕) เมื่อจากอวาสนั้น

ไป ก็จากไปทั้งที่ยังมีความหวังใจ แล้วตรัสว่า อาณิสสของการอยู่มีกำหนดพอดี ๕ โดยนัยตรงกันข้าม (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๒๒๓/๓๖๕)

อติมานะ: ความดูหมิ่นเขา, อุปกิเลสแห่งจิต, บาป, กิเลส, ธรรมเป็นเครื่องกั้นการเกิดจักขุ การเกิดญาณ ไม่เป็นไปเพื่อสงบระงับ ไม่เป็นไปเพื่อรู้อย่าง ไม่เป็นไปเพื่อตรัสรู้ ไม่เป็นไปเพื่อนิพพาน

ตัวอย่างในมหาโควินทสูตร เป็นบทสนทนาที่มหาโควินทพราหมณ์ทูลถามสนังกุมารพรหมด้วยคำถามว่า 'บรรดามนุษย์ พวกไหนมีกลิ่นชั่วร้าย อะไรร้ายรัด หมู่สัตว์จึงเหม็นเน่าคลุ้ง ต้องไปอบาย ปิดพรหมโลกแล้ว' สนังกุมารพรหมตรัสตอบด้วยคำถามว่า 'อติมานะ ความดูหมิ่น สัตว์ผู้ประกอบด้วยกิเลสนี้ จัดว่าเป็นผู้มีกลิ่นชั่วร้าย ต้องไปอบาย ปิดพรหมโลกแล้ว' (ที.ม.(ไทย)๑๐/๓๒๐/๒๔๘, ม.ม.(ไทย)๑๒/๓๓/๓๒)

อติริจฉตา : ความอยากได้เกินประมาณ, ความโลภ, ความไม่สันโดษ, ความไม่รู้ประมาณ ในขุททกวัตถุวิภังค์ เอกกนิทเทศ อธิบายว่า อติริจฉตา คือ ความอยากได้ยิ่ง ๆ ขึ้นไป ของภิกษุผู้ไม่สันโดษด้วยจีวร บิณฑบาต เสนาสนะและคิลานปัจฉัยเภสัชบริขาร หรือ ด้วยกามคุณ ๕ ตามมีตามได้ ความอยากได้ตามความปรารถนา ความอยากได้เกินประมาณ ความกำหนด ความกำหนดนัย ความกำหนดนัยแห่งจิตอันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า ความอยากได้เกินประมาณ (อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/๘๔๙/๕๕๐)

อติริตตโทษนะ : โทษนะที่เป็นเดน, อาการที่เป็นเดน ในนวัตตัพพังสังฆมกุญชติติกถา เรื่องไม่ควรยอมรับว่าพระสงฆ์ฉันได้ สกวาที (สก.)ถามปรวาที (ปร.) ว่า คุณโทษนะ ปริมปรโทษนะ อติริตตโทษนะ อนติริตตโทษนะ พระผู้มี พระภาคตรัสไว้แล้วมิใช่หรือ ปร.ตอบว่า ใช่ (อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๗๙๕/๘๓๐)

อติเรกจีวร: ผ้าส่วนเกินที่เขาถวายภิกษุเพิ่มเข้ามาจากผ้าที่อธิษฐานเป็นไตรจีวร, ผ้าที่อยู่นอกผ้าสามผืน มีอั้งสะ ผ้าอาบน้ํา ผ้าเช็ดตัว เป็นต้น ในนิสสัคคิยกัณท์ อธิบายว่า อติเรกจีวรเกิดขึ้นแก่ท่านพระอานนท์ ท่านต้องการจะถวายอติเรกจีวรนั้นแก่ท่านพระสารีบุตร แต่ท่านพระสารีบุตรอยู่ที่เมืองสาเกต ที่นั่นท่านพระอานนท์ได้มีความคิดว่า "พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติสิกขาบทไว้ว่า 'ภิกษุไม่พึงทรงอติเรกจีวร' ก็อติเรกจีวรนี้เกิดขึ้นแก่เรา เราต้องการจะถวายท่านพระสารีบุตรแต่ท่านอยู่ที่เมืองสาเกต เราพึงปฏิบัติอย่างไรหนอ" จึงได้นำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า "อีกนานเพียงไร สารีบุตรจะกลับมา" พระอานนท์กราบทูลว่า "อีก ๙ หรือ ๑๐ วันจึงจะกลับมา พระพุทธเจ้าข้า" ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมมีกถา รับสั่งกับภิกษุทั้งหลายว่า "ภิกษุทั้งหลายเราอนุญาตให้ทรงอติเรกจีวรได้ ๑๐ วันเป็นอย่างมาก" กำหนดนั้นไป ต้องอาบัตินิสสัคคิยปาจิตตีย์ (วิ.มหา.(ไทย)๒/๔๕๙/๒, วิ.มหา.(ไทย)๒/๔๖๓/๔, วิ.ม.(ไทย)๕/๓๔๗/๒๑๖, วิ.ม.(ไทย)๕/๓๔๗/๒๑๗, วิ.ป.(ไทย)๘/๒๔/๒๙, วิ.ป.(ไทย)๘/๑๖๒/๑๒๘, วิ.ป.(ไทย)๘/๓๓๕/๕๐๖)

อติเรกบาตร: บาตรนอกจากบาตรอธิษฐานที่ภิกษุตั้งไว้เป็นบริขารใช้บิณฑบาตเพียงใบเดียว

ในปีตตสิกขาบท สมัยนั้น พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ พระเชตวัน อารามของอนาถปิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี ครั้งนั้น พวกภิกษุฉัพพัคคีย์ทำการสะสมบาตรไว้เป็นอันมาก พวกชาวบ้านเดินเที่ยวตามวิหารเห็นเข้าจึงตำหนิ ประณาม โพนทะนาว่า “โณพระสมณะเชื้อสายศากยบุตรจึงทำการสะสมบาตรไว้เป็นอันมาก จะขายบาตรหรือตั้งร้านขายภาชนะดินเผาหรือ” ภิกษุทั้งหลายได้ยินชาวบ้านตำหนิ ประณาม โพนทะนา บรรดาภิกษุผู้ มกน้อย พากันตำหนิ ประณาม โพนทะนาว่า “โณพวกภิกษุฉัพพัคคีย์จึงทรงอดิเรกบาตรเล่า” ครั้นภิกษุเหล่านั้นตำหนิพวกภิกษุฉัพพัคคีย์แล้วจึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคทรงตำหนิว่า โมฆบุรุษทั้งหลาย โณพวกเธอจึงทรงอดิเรกบาตรไว้เล่า โมฆบุรุษทั้งหลาย การกระทำอย่างนี้ มิได้ทำคนที่ยังไม่เลื่อมใสให้เลื่อมใส หรือทำคนที่เลื่อมใสอยู่แล้วให้เลื่อมใสยิ่งขึ้นได้เลย แล้วจึงรับสั่งให้ภิกษุทั้งหลาย ว่า ก็ ภิกษุใด ทรงอดิเรกบาตร ต้องอาบัตินิสสัคคียปาจิตตีย์ (วิ.ม.หา.(ไทย) ๒/๕๘๘/๑๑๒, วิ.ม.หา.(ไทย) ๒/๖๐๒/๑๒๔, วิ.ป.(ไทย) ๘/๔๔/๔๐, วิ.ป.(ไทย) ๘/๑๖๔/๑๓๒)

อติเรกลาม: สิ่งที่ได้มานอกเหนือจากปัจจัย ๔ คือ บิณฑบาต จีวร เสนาสนะ คิลานเภสัช ในปณามิตกถา กล่าวถึงอติเรกลามในนิสสัย ๔ คือ (๑) บรรพชาอาศัยโภชนะคือคำข้าวที่พึงได้ด้วยปลีแข้งเธอพึงทำอุตสาหกรรมในโภชนะคือคำข้าวที่พึงได้ด้วยปลีแข้งนั้น จนตลอดชีวิต อติเรกลาม ของโภชนะ คือ สังฆัตถุเทศภัตถิ นิมนตภัตถิ สลากภัตถิ ปักขิกภัตถิ อุโปสถภัตถิ ปาฏิทิกภัตถิ (๒) บรรพชาอาศัยผ้าบังสุกุล เธอพึงทำอุตสาหกรรมในผ้าบังสุกุลนั้นจนตลอดชีวิต อติเรกลามของจีวร คือ ผ้าเปลือกไม้ ผ้าฝ้าย ผ้าไหม ผ้าขนสัตว์ ผ้าปาน ผ้าเจือกัน (๓) บรรพชาอาศัยเสนาสนะคือคางไม้ เธอพึงทำอุตสาหกรรมในเสนาสนะ คือ คางไม้นั้นจนตลอดชีวิต อติเรกลามของเสนาสนะ คือ วิหาร เรือนมุงแถบเดียว ปราสาทเรือนโล้น ถ้ำ (๔) บรรพชาอาศัยยาน้ำมนต์เนา เธอพึงทำอุตสาหกรรมในยาน้ำมนต์เนานั้นจนตลอดชีวิต อติเรกลามของคิลานเภสัช คือ เนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย (วิ.ม.(ไทย) ๔/๗๓/๑๐๑, วิ.ม.(ไทย) ๔/๗๓/๑๐๒, วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๒๘/๑๙๗)

อติสารทิกฺกุฏี: ทิกฺกุฏี ๖, ทิกฺกุฏีที่ตกลงใจ, ทิกฺกุฏีเหล่านั้นก้าวล่วงเหตุ ก้าวล่วงลักษณะ ก้าวล่วงฐานะ, เดียรถียทุกจำพวกเป็นผู้มีอติสารทิกฺกุฏี

ในจูฬวิยหสูตร พระพุทธเนรมิตทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า เพราะเหตุไรหนอ สมณพราหมณ์จึงพูดสัจจะไปต่าง ๆ อ้างตนว่า เป็นคนฉลาดพูดพรั่กันไป สัจจะที่สมณพราหมณ์เหล่านั้นเล่าเรียนมามีหลายอย่างต่าง ๆ กันหรือ หรือว่าสมณพราหมณ์เหล่านั้นพากันนิกรึกเอาเอง พระผู้มีพระภาคตรัสตอบดังนี้ มิได้มีสัจจะหลายอย่างต่าง ๆ กันเลย เว้นแต่สัจจะที่แน่นอนด้วยสัญญาในโลก เจ้าลัทธินั้นอวดอ้างตนเองว่าเป็นคนฉลาด ย่อมดูหมิ่นบุคคลอื่นและกล่าวเช่นนั้นเหมือนกัน เจ้าลัทธินั้นเป็นผู้เพียบพร้อมด้วยอติสารทิกฺกุฏี เมื่อดูด้วยความถือตัว มีความถือตัวจัด อภิเชกตนเองด้วยใจ เพราะทิกฺกุฏินั้นเจ้าลัทธินั้นถือกันมาอย่างนั้น (ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๘๘๖/๗๑๕, ขุ.ม.(ไทย) ๒๘/๑๒๔/๓๕๔)

- อดีตอัครา:** อดีตกาล, เวลาที่ผ่านมาแล้ว
ในสังคีติหมวด ๓ กล่าวถึงอัครา (กาล) ๓ คือ (๑) อดีตอัครา อดีตกาล (๒) อนาคต
อัครา อนาคตกาล (๓) ปัจจุบันนอัครา ปัจจุบันกาล (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๕)
- อดีตตั้งสญาณ** ญาณหยั่งรู้ส่วนอดีต, ญาณที่เป็นปุพเพนิวาสานุสติญาณ
ในทศุตตรสูตร กล่าวถึงธรรม ได้แก่ ๓ ประการ ที่ควรให้เกิดขึ้น คือ (๑) อดีตตั้งสญาณ
ญาณหยั่งรู้ส่วนอดีต (๒) อนาคตตั้งสญาณ ญาณหยั่งรู้ส่วนอนาคต (๓) ปัจจุบันตั้ง
สญาณ ญาณหยั่งรู้ส่วนปัจจุบัน (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๕๓/๓๗๔)
- อดีตารมณปัญญา:** ความรู้ารมณที่เป็นอดีต ได้แก่ วิชา, กิริยาที่รู้ชัด, ความไม่หลงงมงาย, ธรรม
วิจัยะ, สัมมาทิฏฐิ
ในญาณวิภังค์ ดิกนิเทศ กล่าวถึงอดีตารมณปัญญา ว่า ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความ
ไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฏฐิอันใด ปราภวธรรมอันเป็นอดีตเกิดขึ้น
นี้เรียกว่า อดีตารมณปัญญา (อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/๗๘๖/๕๐๗)
- อตฺตพญานาค,อตฺตละ, พญานาค:** ประวัติในอดีตชาติของสุมนพุทธเจ้า, สมัยแห่งสุมนพุทธเจ้านี้ท่าน
เป็นพญานาคอตฺตละจัดองค์คาสพระสงฆ์สาวกหนึ่งแสนรูป จัดถวายพระคู่ ได้ถึงพระชิน
เจ้าเป็นสรณะ, ผู้ได้รับพยากรณ์จากสุมนพุทธเจ้าว่า พตฺตพญานาคนี้จักเป็นพุทธเจ้า
ในกัปต่อไป
ในสุมนพุทธวงศ์ พระประวัติของพระสุมนพุทธเจ้า สมัยต่อจากพระพุทธเจ้าพระนาม
ว่ามังคละ สมัยนั้น ท่านเป็นพญานาค ผู้มีฤทธิ์มาก มีชื่อว่าอตฺตละ เป็นผู้สร้างกุศลให้
เจริญขึ้น ครั้งนั้น เราพร้อมด้วยหมู่ญาติออกจากนาคพิภพจัดองค์คาสพระสงฆ์สาวก
ประมาณ ๑๐๐,๐๐๐ โภกฺก ให้อิมหน้าด้วยข้าวและน้ำแล้ว ถวายผ้ารูปละหนึ่งคู่ ได้ถึง
พระชินเจ้าพระองค์นั้นเป็นสรณะ ด้วยอานิสงส์นี้ แม้พระพุทธเจ้าพระนามว่าสุมนะ
พระองค์นั้น ก็ทรงพยากรณ์เราว่า ในกัปอันประมาณมิได้นับจากกัปนี้ไป อตฺตพญา
นาคนี้ จักเป็นพระพุทธเจ้า (ขุ.พุทธ.(ไทย)๓๓/๑๗-๑๘-๑๙/๖๐๘)
- อตฺตละ, พระเจ้าจักรพรรดิ:**พระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าอตฺตละ, ผู้ทำหนังสือตฺตวิยงปาประนมมือ
สรรเสริญพุทธเจ้า, ผู้ได้รับอานิสงส์แห่งการกระทำนั้นในกัปที่ ๒๗ จากนั้นไปได้เป็น
พระเจ้าจักรพรรดิ ๗ ชาติ
ในอาสนสันถวิกเถราปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระอาสนสันถวิกเถระ ท่านพระ
อาสนสันถวิกเถระ ประกาศประวัติในอดีตชาติของตนว่า ครั้งนั้น ข้าพเจ้าเป็นผู้บอด
เที่ยวค้นหาพระเจดีย์ชื่อว่าอุตตมะ ของพระพุทธเจ้าพระนามว่าสีซี ข้าพเจ้าออกจาก
ป่าใหญ่ ได้พบพระแท่นสีหาสน์ จึงทำหนังสือตฺตวิยงปาข้างหนึ่ง ประนมมือ
สรรเสริญพระพุทธเจ้า ผู้ทรงเป็นผู้นำสัตว์โลก ในกัปที่ ๒๗ นับจากกัปนี้ไป ได้เป็น
พระเจ้าจักรพรรดิ ๗ ชาติ พระนามว่าอตฺตละ สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ มีพลา
นุกภาพมาก ดังนี้ (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๓๒/๔๗๗)
- อตฺตอุปาสกวัตถุ :** เรื่องอตฺตอุปาสก พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่อตฺตอุปาสกพร้อมบริวาร
๕๐๐ คนว่า อตฺตละเอ๋ย การนิทานและสรรเสริญนี้มีมานานแล้ว มิใช่เพิ่งมีในวัน
นี้เท่านั้น คนนั่งอยู่เฉย ๆ เขาก็นิทนา คนพูดมาก เขาก็นิทนา แม้คนพูดน้อย เขาก็

นินทา ไม่มีใครเลยในโลกนี้ไม่ถูกนินทา ทั้งในอดีต ในอนาคต และในปัจจุบัน ก็ไม่มีใครเลยที่จะถูกนินทาอย่างเดียว หรือได้รับการสรรเสริญอย่างเดียว แต่วิญญูชนพิจารณาทุกวัน ๆ ย่อมสรรเสริญบุคคลผู้ดำเนินชีวิตหาข้อตำหนิมิได้ ผู้เป็นนักปราชญ์ ผู้มีปัญญาและศีลมั่นคง ใครเล่าจะควรตำหนิผู้นั้น ผู้เปรียบเหมือนแท่งทองชมพูนุท ผู้เช่นนั้น แม้เทวดาและมนุษย์ก็ชื่นชม ถึงพรหมก็สรรเสริญ (ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๒๗/๑๐๓)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า นักปราชญ์ ผู้มีปัญญาและศีลมั่นคง นี้ความหมายของคานานี้ คือ การนินทาหรือสรรเสริญของคนพาล ไม่ถือเป็นประมาณ แต่บัณฑิตผู้ใคร่ครวญแล้ว รู้เหตุที่ควรติเตียนหรือเหตุที่ควรสรรเสริญ ย่อมเลือกสรรเสริญนักปราชญ์ผู้มีปัญญา และศีลมั่นคง ดำรงชีวิตอย่างหาข้อตำหนิมิได้ (ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๖/๑๗๔)

อตฺตละ, พระราชโอรส: พระโอรสพระนามว่าอตฺตละ, พระโอรสของกษัตริย์สีหิกับพระมเหสีพระนามว่า สัพพกามาในอดีตชาติที่ครองฆราวาสเจ็ดพันปี ในสีหิพุทธวงศ์ พระประวัติของพระสีหิพุทธเจ้า ต่อจากพระวิปัสสิสมาสัมพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าพระนามว่าสีหิพระองค์นั้น สมัยนั้น พระโอรสอตฺตละเป็นกษัตริย์มีนามว่า อรินทมะ ได้อังคาสพระสงฆ์มีพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นประธาน ให้อิมหนาด้วยข้าว และน้ำ ได้ถวายผ้าอย่างดีมากมายหลายโกฏิผืน ได้ถวายพาหนะคือช้างซึ่งประดับแล้วอย่างดี แต่พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้รับพยากรณ์ว่า ในกัปที่ ๓๑ แต่ขึ้นไป จักเป็นพระพุทธเจ้า มีกรุงชื่อว่าอรุณวดี กษัตริย์พระนามว่าอรุณเป็นพระชนก พระเทวีพระนามว่าประภาวดีเป็นพระชนนีของพระพุทธเจ้าพระนามว่าสีหิ พระองค์ทรงครองฆราวาสอยู่ ๗,๐๐๐ ปี มีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลังมีนางสนมก้านัล ๒๔,๐๐๐ นาง พระมเหสีพระนามว่าสัพพกามา พระราชโอรสพระนามว่าอตฺตละ (ขุ.พุทธ.(ไทย)๓๓/๑๗/๖๙๔)

อตฺตละ, อุบาสก: อุบาสกชื่อว่าอตฺตละ, พระผู้มีพระภาคตรัสเรื่องการนินทาแก่อุบาสก ในอตฺตลอุบาสกวัตถุ พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถาเรื่องการนินทาแก่อตฺตลอุบาสก พร้อมบริวาร ๕๐๐ คนว่า การนินทาและสรรเสริญนี้มีมานานแล้ว คนนั่งอยู่เฉย ๆ เขาก็นินทา คนพูดมาก เขาก็นินทา แม้คนพูดน้อย เขาก็นินทา แต่วิญญูชนพิจารณาทุกวัน ๆ ย่อมสรรเสริญบุคคลผู้ดำเนินชีวิตหาข้อตำหนิมิได้ ผู้เป็นนักปราชญ์ ผู้มีปัญญาและศีลมั่นคง ใครเล่าจะควรตำหนิผู้นั้น ผู้เปรียบเหมือนแท่งทองชมพูนุท ผู้เช่นนั้น แม้เทวดาและมนุษย์ก็ชื่นชม ถึงพรหมก็สรรเสริญ (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๒๒๗/๑๐๓)

อทลิตทสูตร : พระสูตรว่าด้วยเหตุให้เป็นคนไม่จน พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุรูปหนึ่งว่า ผู้เจริญโพชฌงค์ ๗ เราเรียกว่าคนไม่จน (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๒๒๘/๑๕๘)

อทันตอคุดตสูตร : พระสูตรว่าด้วยการไม่ฝึกไม่ค้ำครองอายตนะ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ผัสสอายตนะ ๖ ที่บุคคลไม่ฝึก ไม่ค้ำครอง ไม่รักษา ไม่สำรวมแล้วย่อมนำทุกข์มาให้ ส่วนที่บุคคลฝึกดีแล้วเป็นต้นย่อมนำสุขมาให้

บุคคลผู้ไม่สำรวมผัสสายตนะ ๖ ย่อมประสบทุกข์ บุคคลผู้สำรวมมีศรัทธาเป็นเพื่อน ไม่ชุ่มด้วยราคะ เห็นรูป เสียงเป็นต้นที่น่าชอบใจหรือไม่น่าชอบใจแล้ว บรรเทาราคะ ในรูป เสียงเป็นต้นนั้นและไม่เสียใจว่ารูป เสียงเป็นต้นของเราไม่น่ารัก ไม่น่าอินร้ายกับอะไร นรชนผู้ตำราหมามีปัญญาสัญญา(กำหนดหมายในกิเลสเครื่องเน้นซ้ำ)ปรุงแต่งอยู่ ย่อมมีมีสัญญาวนเวียนอยู่ ส่วนบุคคลผู้บรรเทาใจที่อาศัยเรือน ๕ ทั้งปวงได้แล้ว ย่อมเปลี่ยนจิตให้ประกอบด้วยเนกขัมมะ เมื่อบุคคลอบรมใจดีแล้วในอารมณ์ ๖ อย่างนี้ จิตของเขาแม้ถูกสุขสัมผัสหรือทุกข์สัมผัสกระทบแล้วย่อมไม่หวั่นไหว บุคคลผู้ครอบงำราคะและโทสะได้แล้ว ย่อมเป็นผู้ถึงจุดจบ แห่งความเกิดและความตาย (ส.สพ.ไทย) ๑๘/๙๔/๙๗)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า เรือน ในที่นี้ได้แก่ กามคุณ ๕ (รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ) (ส.สพ.อ. (บาลี) ๓/๙๔/๓๒) คำว่า จุดจบ ในที่นี้หมายถึง นิพพาน (ส.สพ.อ. (บาลี) ๓/๙๔/๓๒)

อทินนาทาน: การถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้, ๑ ใน ๓ ของกายทุจริต คือ ฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม, ศีล ๕ ข้อที่ ๒

ในจักกวัตติสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสเรื่องความเสื่อมแห่งอายุและวรรณะกับภิกษุทั้งหลาย ว่า เมื่อพระมหากษัตริย์ไม่พระราชทานทรัพย์ให้แก่คนที่ไม่มีทรัพย์ ความขัดสนก็แพร่หลาย เมื่อความขัดสนแพร่หลาย อทินนาทานก็แพร่หลาย เมื่ออทินนาทานแพร่หลาย ศัสตราภังการก็แพร่หลาย เมื่อศัสตราภังการแพร่หลาย ปาณาติบาต (การฆ่าสัตว์) ก็แพร่หลาย เมื่อปาณาติบาตแพร่หลาย คนเหล่านั้นก็มีอายุเสื่อมถอยบ้าง มีวรรณะเสื่อมถอยบ้างเมื่อพวกเขาอายุเสื่อมถอยบ้าง มีวรรณะเสื่อมถอยบ้าง บุตรของมนุษย์ที่มีอายุขัย ๘๐,๐๐๐ ปี ก็มีอายุขัยถอยลงเหลือ ๔๐,๐๐๐ ปี ในทุกจริตวิปากสูตร กล่าวถึง อทินนาทาน (การลักทรัพย์) ที่บุคคลเสพ เจริญ ทำให้มากแล้ว ย่อมอำนาจ ผลให้ไปเกิดในนรก อำนาจผลให้ไปเกิดในกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน อำนาจผลให้ไปเกิดในเปรตวิสัย วิบากแห่งอทินนาทานอย่างเบาที่สุด ย่อมอำนาจผลให้เป็นผู้เสื่อมโภคทรัพย์แก่ผู้เกิดเป็นมนุษย์ (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๙๒/๖๙,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๙๔/๗๐,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๙๕/๗๐,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๙๖/๗๑,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๙๔/๒๒๘,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๗๔/๓๒๔,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๘๘/๓๔๔,ม.อุ.(ไทย)๑๔/๒๐๓/๒๓๗,อง.อภฺรฺก.ไทย)๒๓/๔๐/๓๐๑, อง.ทสก.(ไทย)๒๔/๑๖๗/๓๐๒)

อทินนาทานสมุฏฐาน: มูลเหตุแห่งอทินนาทาน, ต้นตอแห่งอทินนาทาน

ในทฎจฺลลาโรจนสิกขาบท พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติปาจิตตีย์แก่ภิกษุผู้บอกอาบัติ ชั่วหายาบของภิกษุแก่อนุปสัมบัน ณ กรุงสาวัตถี ทรงปรารภพวกภิกษุฉัพพัคคีย์ เพราะเรื่องที่พวกภิกษุฉัพพัคคีย์บอกอาบัติชั่วหายาบของภิกษุแก่อนุปสัมบัน ในทฎจฺลลาโรจนสิกขาบทนั้น มี ๑ พระบัญญัติ บรรดาสมุฏฐานแห่งอาบัติ ๖ สมุฏฐานเกิดด้วยสมุฏฐาน ๓ สมุฏฐาน เป็นอทินนาทานสมุฏฐาน (วิ.ป.(ไทย)๘/๖๒/๕๑)

อทินนาทานสูตร : พระสูตรว่าด้วยสัตว์ที่เว้นขาดจากการลักทรัพย์ พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เพราะไม่ได้เห็นอริยสัจ ๔ สัตว์ที่เว้นขาดจากการลักทรัพย์จึงมีจำนวน

น้อยกว่าสัตว์ที่ไม่เว้นขาดจากการลักทรัพย์ เหมือนแผ่นดินใหญ่มากกว่าฝุ่นที่เราใช้
ปลายเล็บช้อนขึ้นมา (ส.ม.ไทย) ๑๙/๑๑๔๒/๖๔๔)

อทินนาทาน-อทินนาทานสูตร : พระสูตรว่าด้วยสัตว์ที่ลักทรัพย์ และสัตว์ที่เว้นขาดจากการลัก
ทรัพย์ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย บุคคลประกอบด้วยธรรม ๓
ประการ ย่อมดำรงอยู่ในนรกเหมือนภูพานาไปฝั่งไว้ คือ ๑. ตนเองเป็นผู้ลักทรัพย์ ๒.
ชักชวนผู้อื่นให้ลักทรัพย์ ๓. เป็นผู้พอใจการลักทรัพย์ บุคคลผู้ประกอบด้วยธรรม ๓
ประการ ย่อมดำรงอยู่ในสวรรค์เหมือนได้รับอัญเชิญไปประดิษฐานไว้ คือ ๑. ตนเอง
เป็นผู้เว้นขาดจากการลักทรัพย์ ๒. ชักชวนผู้อื่นให้งดเว้นจากการลักทรัพย์ ๓. เป็นผู้
พอใจการงดเว้นจากการลักทรัพย์ (อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๑๖๔-๑๘๓/๔๐๖)

อทินนาทานา เวมณิ : เจตนางดเว้นจากการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของเขามีได้ให้, ข้อที่ ๒ ในศีล ๕, ข้อที่
๒ ในกายสุจริตของกุศลกรรมบถ ๑๐

ในสิกขาบท ๕ กล่าวถึงอทินนาทาน เวมณิ ในศีล ๕ ว่า (๑) ปาณาติปาตา เวมณิ
เจตนางดเว้นจากการฆ่าสัตว์ (๒) อทินนาทานา เวมณิ เจตนางดเว้นจากการถือเอา
สิ่งของที่เจ้าของเขามีได้ให้ (๓) กาเมสุมิฉฉาจารา เวมณิ เจตนางดเว้นจากการ
ประพฤตินิโคตม (๔) มุสาวาทา เวมณิ เจตนางดเว้นจากการพูดเท็จ (๕) สุรา
เมรยมัชชปมาทัฏฐานา เวมณิ เจตนางดเว้นจากการเสพของมีนเมา คือสุราและ
เมรัยอันเป็นเหตุแห่งความประมาท (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๑๕/๓๐๒,ที.ปา.(ไทย)๑๑/
๓๔๗/๓๖๒)

อทินนาทายีสูตร : พระสูตรว่าด้วยผู้ลักทรัพย์และผู้เว้นขาดจากการลักทรัพย์ พระผู้มีพระภาคตรัส
ว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้บุคคลดำรงอยู่ในนรก ๔ คือ (๑) ลักทรัพย์ (๒) ชักชวนผู้อื่นให้
ลักทรัพย์ (๓) พอใจการลักทรัพย์ (๔) สรรเสริญการลักทรัพย์ แล้วตรัสว่า ธรรมที่เป็น
เหตุให้บุคคลดำรงอยู่ในสวรรค์ ๔ โดยนัยตรงกันข้าม (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๖๕/
๓๘๒)

อทุกขมสุข : ความรู้สึกไม่ทุกข์ไม่สุข, ความรู้สึกเฉย ๆ, อุเบกขาเวทนา, บุคคลทำกรรมที่
ประกอบด้วยความจงใจทางกาย ทางวาจา และทางใจ อันให้ผลเป็นอทุกขมสุข ย่อม
เสวยผลเป็นอทุกขมสุข

ในเทวทหสูตร พระธรรมเทศนาที่เทวทหนิคม แคว้นสักกะ พระผู้มีพระภาคตรัสถึงว่า
ทะเลของนิครนถ์กับภิกษุทั้งหลาย ว่า สมณพราหมณ์พวกหนึ่งมีวาตะอย่างนี้ มีทิฏฐิ
อย่างนี้ว่า ‘บุรุษบุคคลนี้เสวยสุขบ้าง เสวยทุกข์บ้าง เสวยอทุกขมสุขบ้าง ทั้งหมดนั้น
เพราะเหตุแห่งกรรมที่ทำไว้ในชาติก่อน เพราะกรรมเก่าสิ้นสุดด้วยตบะ (การบำเพ็ญ
เพียรอย่างหนัก) เพราะไม่ทำกรรมใหม่ จึงไม่ตกอยู่ใต้อานาจ (แห่งกรรม) ต่อไป
เพราะไม่เป็นไปตามอำนาจแห่งกรรมต่อไป กรรมจึงสิ้นไป เพราะกรรมสิ้นไปทุกข์จึง
สิ้นไป เพราะทุกข์สิ้นไป เวทนาจึงสิ้นไป เพราะเวทนาสิ้นไป ทุกข์ทั้งปวง จึงจักเป็น
อันสลายไป นิครนถ์ทั้งหลายเป็นผู้มีวาตะอย่างนี้ สกวาที (สก.) ถาม ปรวาที (ปร.)
ว่า “พระผู้มีพระภาคตรัสกับอานนทว่า ถ้าโมฆบุรุษนามว่าสมิทินี้ ถูกปาตลีบุตร
ปริพาชกถามอย่างนี้ จะพึงตอบอย่างนี้ว่า ท่านปาตลีบุตรบุคคลทำกรรมที่

ประกอบด้วยความตั้งใจทางกาย ทางวาจา และทางใจ อันให้ผลเป็นสุข ย่อมเสวยสุข บุคคลทำกรรมที่ประกอบด้วยความตั้งใจทางกาย ทางวาจาและทางใจ อันให้ผลเป็นทุกข์ ย่อมเสวยทุกข์ บุคคลทำกรรมที่ประกอบด้วยความตั้งใจทางกาย ทางวาจา และทางใจ อันให้ผลเป็นอกุศลกรรมสุข ย่อมเสวยผลเป็นอกุศลกรรมสุข อานนท์ โมฆบุรุษ นามว่าสมิทธิเมื่อตอบอย่างนี้ ชื่อว่าตอบโดยชอบแก่ปาตลีบุตรปริพาชก” มีอยู่จริง มิใช่หรือ ปร.ตอบว่า ใช่ (ม.อุ.(ไทย)๑๔/๑/๑,๑๔/๒/๓,๑๔/๓/๕,๑๔/๖/๘,อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๕๓๙/๕๘๕)

อทุกขมสุขเวทนา: ความรู้สึกไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุข,อุเบกขา, ความรู้สึก เฉย ๆ

ในมหานิทานสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสเรื่องความเห็นว่าเป็นอัตตากับพระอานนท์ว่า อานนท์ แม้สุขเวทนามก็ไม่ต้อง ถูกปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยเหตุปัจจัยเกิดมีความสิ้นไป เป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความคลายไปเป็นธรรมดา มีความดับไปเป็นธรรมดา แม้ทุกขเวทนามก็ไม่ต้อง ถูกปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยเหตุปัจจัยเกิด มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความคลายไปเป็นธรรมดา มีความดับไปเป็นธรรมดา แม้อกุศลกรรมสุขเวทนามก็ไม่ต้อง ถูกปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยเหตุปัจจัยเกิด มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความคลายไปเป็นธรรมดา มีความดับไปเป็นธรรมดา (ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๒๒/๗๐,ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๒๓/๗๐,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๐๕/๒๖๖,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๕๓/๓๗๓,ม.ม.(ไทย)๑๒/๑๑๓/๑๐๙,ม.ม.(ไทย)๑๒/๔๖๕/๕๐๕,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๘๘/๙๑, ม.ม.(ไทย)๑๓/๑๗๘/๒๐๕,ม.ม.(ไทย)๑๓/๒๐๕/๒๔๓,ม.อุ.(ไทย)๑๔/๓๒/๔๑)

อทุกขมสุขีสูตร : มี ๓ สูตร แปลความหมายสูตรและเนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อทุกขมสุขีสูตร : พระสูตรว่าด้วยทิวฏฐิว่าอัตตาทิไม่มีทั้งทุกข์และสุข พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตวันได้ตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า เมื่อมีขันธ ๕ เพราะถ้อยมั่นและยึดมั่นขันธ ๕ จึงเกิดมีทิวฏฐิว่า หลังจากตายแล้ว อัตตาทิไม่มีทั้งสุขและทุกข์ไม่สลายไป เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งวาตสูตรในวรรคนี้ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๒๔๙/๓๑๐)

๒.อทุกขมสุขีสูตร : พระสูตรว่าด้วยอัตตาทิไม่มีทั้งทุกข์และสุข พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตวันได้ตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า เมื่อมีขันธ ๕ เพราะถ้อยมั่นและยึดมั่นขันธ ๕ จึงเกิดมีทิวฏฐิว่า หลังจากตายแล้ว อัตตาทิไม่มีทั้งสุขและทุกข์ไม่สลายไป เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งวาตสูตรในวรรคนี้ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๒๗๕/๓๑๓)

๓.อทุกขมสุขีสูตร : พระสูตรว่าด้วยทิวฏฐิว่าอัตตาทิไม่มีทั้งทุกข์และสุข พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตวันได้ตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า เมื่อมีขันธ ๕ เพราะถ้อยมั่นและยึดมั่นขันธ ๕ จึงเกิดมีทิวฏฐิว่า หลังจากตายแล้ว อัตตาทิไม่มีทั้งสุขและทุกข์ไม่สลายไป เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งวาตสูตรในวรรคนี้ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๓๐๑/๓๑๗)

อเทศนาคามินี: อเทศนาคามินี ได้แก่ อาบัติปาราชิกและอาบัติสังฆาติเสส, อาบัติที่ไม่อาจพ้นได้ด้วย การแสดงอาบัติ

ในกัมมขันธะ เรื่องตชชนียกรรม พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลาย ว่า ตชชนียกรรมประกอบด้วยองค์ ๓ อีกอย่างหนึ่ง ที่จัดว่าเป็นกรรมไม่ชอบด้วยธรรม เป็นกรรมไม่ชอบด้วยวินัย และระงับไม่ได้ คือ (๑) ลงเพราะไม่ต้องอาบัติ (๒) ลงเพราะอาบัติที่เป็นอเทศนาคามินี (๓) ลงเพราะอาบัติที่แสดงแล้ว (วิ.จ. (ไทย) ๖/๔/๖, ๖/๔/๘, วิ.จ. (ไทย) ๖/๑๓/๒๔, วิ.จ. (ไทย) ๖/๑๓/๒๖, วิ.จ. (ไทย) ๖/๒๕/๔๙)

อโทสะ: ความไม่คิดประทุษร้าย, กิริยาที่ไม่คิดประทุษร้าย, ภาวะที่ไม่คิดประทุษร้าย, ความไม่พยายาบท, ความไม่คิดเบียดเบียน, กุศลมูลคืออโทสะ ๑ ใน กุศลมูล ๓ ประการ คือ (๑) อโลภะ (๒) อโทสะ (๓) อโมหะ

ตัวอย่างในสัมมาทิฏฐิสูตฺร พระผู้มีพระภาคตรัสรากลแห่งแห่งกุศล ๓ ประการ คือ (๑) อโลภะ ความไม่โลภ (๒) อโทสะ ความไม่คิดประทุษร้าย (๓) อโมหะ ความไม่หลงเมื่อใด พระอริยสาวกรู้ชัดอกุศลและรากแห่งแห่งอกุศลอย่างนี้ รู้ชัดกุศลและรากแห่งแห่งกุศลอย่างนี้ เมื่อนั้น ท่านละราคานุสัย (กิเลสที่นอนเนื่องคืออราคะ) คือ ทิฏฐิ และมานานุสัย (กิเลสที่นอนเนื่องคือมานะ) ที่ว่า 'เป็นเรา' โดยประการทั้งปวง ละอวิชชาได้แล้ว ทำวิชาให้เกิดขึ้น แล้วเป็นผู้ทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ในปัจจุบันนี้เอง ด้วยเหตุเพียงเท่านั้น พระอริยสาวกก็เชื่อว่ามีสัมมาทิฏฐิ มีความเห็นตรง มีความเลื่อมใสอันแน่วแน่ในธรรม มาสู่พระสัทธรรมนี้ (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๘๙/๘๓, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๕๔/๒๒๘, อ.ท. (ไทย) ๒๐/๓๔/๑๘๗, อ.ท. (ไทย) ๒๐/๖๖/๒๖๐, อ.ท. (ไทย) ๒๐/๖๗/๒๖๗, อ.ท. (ไทย) ๒๐/๗๐/๒๗๗, อ.จ. (ไทย) ๒๑/๑๙๓/๒๘๖, อ.ท. (ไทย) ๒๔/๔๗/๑๐๓, อ.ภ. (ไทย) ๓๔/๓๓/๓๓, อ.ภ. (ไทย) ๓๔/๑๐๕/๔๖)

อธรรม: อธรรมใน มรรค ๘ มีมิฉฉาทิฏฐิ เห็นผิด เป็นต้น มีมิฉฉาสมาธิเป็นที่สุด, อธรรมในความเห็นผิดในอกุศลกรรมบถ ๑๐ ปาณาติบาต การฆ่าสัตว์ เป็นต้น มีมิฉฉาทิฏฐิ เห็นผิด เป็นที่สุด

ในอัครัญญสูตร แวดวงแพศย์ พระผู้มีพระภาคตรัสคำว่าอธรรมกับวาเสฏฐะและภราทวาชะ ว่า บรรดาสัตว์เหล่านั้น บางพวกยึดมั่นเมถุนธรรมแล้วแยกประกอบการทำงานที่แตกต่างออกไป เพราะเหตุที่สัตว์เหล่านั้นยึดมั่นเมถุนธรรม แล้วแยกประกอบการทำงานที่แตกต่างออกไป ฉะนั้น คำว่า 'เวสสาเวสสา' จึงเกิดขึ้น จึงได้เกิดมีแวดวงแพศย์นั้นขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้นเท่านั้น มีแก่สัตว์พวกเดียวกันเท่านั้น มิใช่โดยธรรมเท่านั้น ไม่ใช่โดยอธรรม ตามคำโบราณที่เกี่ยวข้องกับทฤษฎีว่าด้วยต้นกำเนิดของโลก ก็ธรรมเท่านั้นประเสริฐที่สุดในหมู่ชนทั้งในโลกนี้และโลกหน้า (ที.ปา. (ไทย) ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๑๖/๘๗, ๑๑/๑๓๓/๕๘, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๓๔/๕๙, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๓๕/๕๙, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๔๐/๒๕๖, ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๐๓/๑๑๑, อ.จ. (ไทย) ๒๐/๑๓๑/๒๐, อ.จ. (ไทย) ๒๐/๑๔๐/๒๐, อ.ท. (ไทย) ๒๔/๑๓๘/๒๘๖, อ.ท. (ไทย) ๒๔/๑๘๒/๓๓๓)

อธรรมจริยา : ความประพฤติไม่เป็นธรรม, ความประพฤติไม่ถูกต้อง, ความประพฤติผิด

ในขุททกวัตถุวิภังค์ ติกนิทเทส อธิบายอธรรมจริยา ว่า ความประพฤติไม่เป็นธรรมทางกาย ความประพฤติไม่สม่าเสมอทางกาย ความประพฤติไม่เป็นธรรมทางวาจา ความประพฤติไม่สม่าเสมอทางวาจา ความประพฤติไม่เป็นธรรมทางใจ ความประพฤติไม่สม่าเสมอทางใจ นี้เรียกว่า อธรรมจริยา อภ.วิ.(ไทย)๓๕/๙๒๖/๕๘๐)

อธรรมจารีบุคคล: อธรรมจารีบุคคล, บุคคลประพฤติไม่เป็นธรรม, ผู้ทำการเบียดเบียนสัตว์อื่น, ผู้ไม่พิทักษ์ชีวิตสัตว์อื่น

ในคัมภีร์ทุกขาคก พระโพธิสัตว์บันดาลให้กบแข่งดำพระราชาวา ขอพระเจ้าปัญญาละพร้อมทั้งพระโอรสจงถูกฆ่ากิน ในสนามรบเหมือนเราซึ่งเกิดในป่าถูกกาบ้านฆ่ากินในวันนี้ ราชบุโรหิตได้ฟังดังนั้น จึงสนทนากับกบว่า เจ้ากบ พระราชาทั้งหลายในมนุษย์โลก จะจัดการพิทักษ์รักษาเหล่าสัตว์ทั้งปวงหาได้ไม่ พระราชาจะจัดว่าเป็นอธรรมจารีบุคคล เพราะเหตุเพียงกากินสัตว์เช่นท่านหามีได้ กบได้ฟังดังนั้น จึงได้กล่าวว่า ท่านเป็นพรหมจารีบุคคลผู้ไม่มีธรรม จึงกล่าวยกย่องกษัตริย์ เมื่อประชากรจำนวนมากถูกปล้นอยู่ (ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๓๖๗/๕๙๓)

อธรรมเทพบุตร: ผู้ไม่ยกย่องนับถือมารดาบิดาสมณะและพราหมณ์ในเรือนของตน, เขาหลังจากตายไปทอดทิ้งร่างกายไว้ในโลกนี้แล้ว ย่อมตกนรกเหมือนอธรรมเทพบุตรลัมศิระปะกกลงแล้ว

ตัวอย่างในธัมมเทวาปุตตชาดก เรื่องของอธรรมเทพบุตรกล่าวทำทนายอธรรมเทพบุตรว่า เราเป็นผู้สร้างยศ เป็นผู้สร้างบุญ จนเป็นที่ชมเชยของสมณะและพราหมณ์ทั้งหลาย เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายบูชาแล้ว เป็นผู้ควรแก่หนทาง อธรรมเทพบุตรกล่าวว่า เราขึ้นยานฝ่ายธรรมอย่างมั่นคง มิได้หวาดหวั่น เป็นผู้ทรงพลัง เพราะเหตุไร เราจะต้องให้หนทางที่ไม่เคยให้แก่ท่านในวันนี้เล่า อธรรมเทพบุตรกล่าวว่า ธรรมแลปรากฏขึ้นก่อน เราเป็นผู้เจริญที่สุดและเก่าแก่กว่า อธรรมเทพบุตรกล่าวว่า เราก็จะไม่ให้หนทางแก่ท่านเพราะการขอร้อง เพราะการเจรจาได้ถูกต้อง หรือเพราะเป็นผู้ควรแก่หนทาง วันนี้เราทั้ง ๒ จงรบกันเถิด ผู้ใดชนะในการรบ หนทางเป็นของผู้นั้น ถ้าท่านมีกำลังในการรบ ผู้หลักผู้ใหญ่และครูของท่านก็จะไม่มีจะด้วยความพอใจหรือไม่พอใจก็ตาม เราก็จะยอมให้หนทางแก่ท่าน แม้คำหยาบคายของท่าน ข้าพเจ้ายกโทษให้พระผู้มีพระภาคครั้งทรงทราบจึงได้ตรัสว่า อธรรมเทพบุตรครั้งนี้ได้สติบัดนี้แล้ว ก็ลัมศิระปะกกลง เข้าซึ้งขึ้น รำพึงรำพันอยู่ว่า เราต้องการจะต่อสู้อย่างไร ยังไม่ทันได้ต่อสู้อีก คือ ผู้ใดไม่ยกย่องนับถือมารดาบิดาสมณะและพราหมณ์ในเรือนของตน ผู้เช่นนั้นหลังจากตายไป ทอดทิ้งร่างกายไว้ในโลกนี้แล้ว ย่อมตกนรกเหมือนอธรรมเทพบุตรลัมศิระปะกกลงแล้ว(ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๒๖/๓๕๘,ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๓๐/๓๕๙,ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๓๒/๓๖๐,ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๓๔/๓๖๐,ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๓๕/๓๖๐)

อธรรมวาที,อธรรมวาที, ภิกษุ: ภิกษุผู้ระงับอธิกรณ์ไม่เป็นธรรม, ภิกษุผู้ระงับอธิกรณ์โดยบังคับให้คู่กรณียินยอม, ภิกษุผู้ประพฤติตามภิกษุผู้ถูกสงฆ์ลงอุกเขปนียกรรม
ในสัมมุขาวินัย เรื่องการระงับอธิกรณ์สงฆ์ อธรรมวาทีบุคคล ยังอธรรมวาทีบุคคลให้ยินยอม ให้พิณิจ ให้เพ่ง ให้ไคร่ครวญ ให้แสดง ให้แสดงตามว่า “นี้ธรรม นี้วินัย นี้

สัตตศาสนา ท่านจงถือเอาข้อนี้ จงพอใจข้อนี้” ถ้าอธิกรณ์นั้นระงับอย่างนี้ ชื่อว่าระงับ โดยไม่ชอบธรรม เป็นสัมมุขาวินัยปฏิรูป (วิ.ม.(ไทย)๕/๔๕๗/๓๔๒,วิ.จ.(ไทย) ๖/๑๘๖/๒๙๖,วิ.จ.(ไทย) ๖/๑๘๗/๒๙๖,วิ.จ.(ไทย) ๖/๑๘๘/๒๙๖,วิ.จ.(ไทย) ๖/๑๘๖/๒๙๗,วิ.จ.(ไทย) ๖/๑๘๗/๒๙๗,วิ.อ. (บาลี) ๓/ ๔๕๗/๒๔๕)

อธรรมวาทีเทพบุตร: เทพบุตรผู้ไม่ตั้งอยู่ในกุศลกรรมบถ ๑๐, ผู้ทำสงครามกับอธรรมวาทีเทพบุตรซึ่งแผ่นดินได้แยกออกรับเขาลงไป

ในอัมมเทวปุตตจริยา เรื่องจริยาของอธรรมเทพบุตรกับอธรรมวาทีเทพบุตรโดยวัดจาก กุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ คือ เทพบุตรนามว่าอธรรมะ มีศักดิ์ใหญ่ มีฤทธิ์มาก มีบริวารมาก เป็นผู้อนุเคราะห์โลกทั้งปวง เขาชักชวนมหาชนให้สมาทานกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ พร้อมทั้งมิตรสหาย พร้อมทั้งบริวารชนเที่ยวไปยังบ้านและนิคม ครั้งนั้น เทพบุตรผู้ลามก เป็นผู้ตระหนี่ แสดงอกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ แม้เทพบุตรนั้น พร้อมทั้งมิตรสหาย พร้อมทั้งบริวารชนก็เที่ยวไปบนแผ่นดินนี้ ทั้งอธรรมวาทีเทพบุตร และอธรรมวาทีเทพบุตร เป็นศัตรูต่อกัน นักรถสวนทางกันมา จึงทำแอกรถให้กระทบกัน การทะเลาะอันน่าสะพรึงกลัวย่อมเกิดขึ้นแก่เทพบุตรทั้ง ๒ ผู้ประกอบด้วย กัลยาณธรรมและบาปธรรม มหาสงครามปรากฏแล้ว เพื่อต้องการจะให้กันและกัน หลีกทาง ถ้าเราพึงโกรธเคืองอธรรมวาทีเทพบุตรนั้น ถ้าเราพึงทำลายตบะคุณ เราพึง ทำอธรรมวาทีเทพบุตรนั้น พร้อมทั้งบริวารให้เป็นดุจธูลี แต่เพื่อรักษาศีลไว้ จึงระงับจิตได้แล้ว เพราะทำจิตให้สงบพร้อมกับหลีกทางให้ แผ่นดินได้แยกช่องแก่เทพบุตรผู้ชั่วช้าในขณะนั้น (ขุ.จริยา.(ไทย)๓๓/๖๙/๗๕๔,ขุ.จริยา.(ไทย)๓๓/๗๑/๗๕๔,ขุ.จริยา.(ไทย)๓๓/๗๒/๗๕๔)

อธรรมิกเทพบุตร: เทพบุตรประกอบด้วยกุศลธรรม, พระโพธิสัตว์เสวยชาติเป็นอธรรมิกเทพบุตรทำสงครามกับ อธรรมิกเทพบุตร

ในสโมธานกถา พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ในภพที่เราเป็นธรรมपालกุมารเป็นขันติบารมี ในภพที่เราเป็นอธรรมิกเทพบุตร ทำสงครามกับอธรรมิกเทพบุตร เรียกว่าขันติอุปบารมี ในภพที่เราเป็นขันตีวาทีดาบสแสวงหาพุทธภูมิ ด้วยการบำเพ็ญขันติบารมี ได้ทำกรรมที่ทำได้ยากเป็นอันมาก นี่เป็นขันตีปรมัตถบารมี (ขุ.จริยา.(ไทย)๓๓/๑๒๒/๗๗๗)

อัมมจริยา: การประพฤติกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ มี ฆ่าสัตว์ เป็นต้น มีมีจฉาภิภูฏี เป็นที่สุด, ธรรมที่ควรเจริญเพื่อละธรรม ๓ ประการ คือ มุทิตา ละอริติ อวิหิงสา ละวิหิงสา ธรรมจริย ละอัมมจริยา

ในอรรถสูตฺร พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลาย ว่า ภิกษุควรเจริญธรรม ๓ ประการ เพื่อละธรรม ๓ ประการนี้ คือ (๑) ภิกษุควรเจริญมุทิตา (ความยินดี) เพื่อละอริติ (๒) ภิกษุควรเจริญอวิหิงสา (ความไม่เบียดเบียน) เพื่อละวิหิงสา (๓) ภิกษุควรเจริญอัมมจริยา (ความประพฤติกุศลกรรม) เพื่อละอัมมจริยา (อง.ฉก.ก.(ไทย)๒๒/๑๓๓/๖๓๔)

อัมมจริยาสูตร : พระสูตรว่าด้วยความประพฤติกุศลธรรม พระผู้มีพระภาค เมื่อถูกพราหมณ์คนหนึ่ง เข้าไปเฝ้าถึงที่ประทับแล้วทูลถามว่า อะไรเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้สัตว์บางพวกในโลกนี้

หลังจากตายแล้วไปเกิดในอบาย ทูคติ วินิบาต นรก จึงตรัสตอบว่า เพราะความประพฤดิธรรมและความประพฤดิไม่สม่าเสมอเป็นเหตุ เมื่อถูกถามว่า อะไรเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้สัตว์บางพวกในโลกนี้ หลังจากตายแล้วไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ จึงตรัสตอบว่า เพราะความประพฤดิธรรมและความประพฤดิสม่าเสมอเป็นเหตุ เมื่อพราหมณ์นั้นกราบทูลว่า ข้าพเจ้ายังไม่รู้ทั่วถึงเนื้อความแห่งพระดำรัสที่พระโคตมตรัสไว้โดยย่อ ขอพระโคตมโปรดแสดงธรรมแก่ข้าพเจ้าโดยพิสดารเถิด แล้วจึงตรัสว่า ความประพฤดิธรรมและความประพฤดิไม่สม่าเสมอทางกาย ๓ ความประพฤดิธรรมและความประพฤดิไม่สม่าเสมอทางวาจา ๔ ความประพฤดิธรรมและความประพฤดิไม่สม่าเสมอทางใจ ๓

ความประพฤดิธรรมและความประพฤดิไม่สม่าเสมอทางกาย ๓ คือ บางคนเป็นผู้ฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤดิในกาม

ความประพฤดิธรรมและความประพฤดิไม่สม่าเสมอทางวาจา ๔ คือ บางคนเป็นผู้พูดเท็จ พูดส่อเสียด พูดคำหยาบ พูดเพ้อเจ้อ

ความประพฤดิธรรมและความประพฤดิไม่สม่าเสมอทางใจ ๓ คือ บางคนเป็นผู้เพ่งเล็งอยากได้ของเขา เป็นผู้มึนจิตพยาบาท เป็นมิถิฉนาคิภูริ

แล้วตรัสอีกว่า ความประพฤดิธรรม และความประพฤดิสม่าเสมอทางกาย ๓ ความประพฤดิธรรมและความประพฤดิสม่าเสมอทางวาจา ๔ ความประพฤดิธรรมและความประพฤดิสม่าเสมอทางใจ ๓

ความประพฤดิธรรมและความประพฤดิสม่าเสมอทางกาย ๓ คือ บางคนเป็นผู้เว้นขาดจากการฆ่าสัตว์ เป็นผู้เว้นขาดจากการลักทรัพย์ เป็นผู้เว้นขาดจากการประพฤดิผิดในกาม

ความประพฤดิธรรมและความประพฤดิสม่าเสมอทางวาจา ๔ คือ บางคนเป็นผู้ละเว้นขาดจากการพูดเท็จ พูดส่อเสียด พูดคำหยาบ พูดเพ้อเจ้อ

ความประพฤดิธรรมและความประพฤดิสม่าเสมอทางใจ ๓ คือ บางคนเป็นผู้ไม่เพ่งเล็งอยากได้ของเขา เป็นผู้ไม่พยาบาท เป็นสัมมาทิภูริ พราหมณ์ชื่นชมพระภาชิต แล้วแสดงตนเป็นอุบาสกขอถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะตลอดชีวิต (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๒๒๐/๓๖๖)

อัมมราคะ: ความกำหนดที่ผิดธรรมในบุคคลที่ไม่สมควรกำหนด เช่น แม่ พ่อ ในจักกวัตติสูตร เรื่องความเสื่อมแห่งอายุและวรรณะ พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ในเมื่อมนุษย์มีอายุขัย ๕๐๐ ปี ธรรม ๓ ประการ คือ อัมมราคะ วิสมโลภะ และมิถฉนาคิภูริ ก็แพร่หลาย เมื่อธรรม ๓ ประการแพร่หลาย คนเหล่านั้นก็มีอายุเสื่อมถอยบ้าง มีวรรณะเสื่อมถอยบ้าง เมื่อพวกเขาอายุเสื่อมถอยบ้าง มีวรรณะเสื่อมถอยบ้าง บุตรของมนุษย์ที่มีอายุขัย ๕๐๐ ปี บางพวกก็มีอายุขัยถอยลงเหลือ ๒๕๐ ปี บางพวกก็มีอายุขัยถอยลงเหลือ ๒๐๐ ปี (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๐๑/๗๒,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๐๒/๗๓,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๐๕/๗๖, ที.ปา.อ. (บาลี) ๑๐๑/๓๘)

อธัมมสูตร : พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่ไม่เป็นธรรม มี ๓ สูตร ความหมายสูตรเหมือนกัน แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อธัมมสูตร (ปฐม) (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า บุคคลควรทราบทั้งสิ่งที่ไม่เป็นธรรมและไม่เป็นประโยชน์ทั้งสิ่งที่เป็นธรรมและเป็นประโยชน์แล้วควรปฏิบัติตามสิ่งที่เป็นธรรมและเป็นประโยชน์ *สิ่งที่ไม่เป็นธรรมและไม่เป็นประโยชน์* คือ (๑) มิจฉาทิฏฐิ (๒) มิจฉาสังกัปปะ (๓) มิจฉาวาจา (๔) มิจฉากัมมันตะ (๕) มิจฉาอาชีวะ (๖) มิจฉาวายามะ (๗) มิจฉาสติ (๘) มิจฉาสมาธิ (๙) มิจฉาญาณะ (๑๐) มิจฉาวิมุตติ *สิ่งที่เป็นธรรมและเป็นประโยชน์* คือ (๑) สัมมาทิฏฐิ (๒) สัมมาสังกัปปะ (๓) สัมมาวาจา (๔) สัมมากัมมันตะ (๕) สัมมาอาชีวะ (๖) สัมมาวายามะ (๗) สัมมาสติ (๘) สัมมาสมาธิ (๙) สัมมาญาณะ (๑๐) สัมมาวิมุตติ (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๑๓/๒๕๘)

๒.อธัมมสูตร (ทุติย) (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคลควรทราบทั้งสิ่งที่ไม่เป็นธรรมและสิ่งที่เป็นธรรม ทั้งสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์และสิ่งที่เป็นประโยชน์แล้วควรปฏิบัติตามสิ่งที่เป็นธรรมและเป็นประโยชน์ แล้วตรัสอธิบายว่า *สิ่งที่ไม่เป็นธรรม* คือ (๑) มิจฉาทิฏฐิ (๒) มิจฉาสังกัปปะ (๓) มิจฉาวาจา (๔) มิจฉากัมมันตะ (๕) มิจฉาอาชีวะ (๖) มิจฉาวายามะ (๗) มิจฉาสติ (๘) มิจฉาสมาธิ (๙) มิจฉาญาณะ (๑๐) มิจฉาวิมุตติ *สิ่งที่เป็นธรรม* คือ (๑) สัมมาทิฏฐิ (๒) สัมมาสังกัปปะ (๓) สัมมาวาจา (๔) สัมมากัมมันตะ (๕) สัมมาอาชีวะ (๖) สัมมาวายามะ (๗) สัมมาสติ (๘) สัมมาสมาธิ (๙) สัมมาญาณะ (๑๐) สัมมาวิมุตติ *สิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์* คือ บาปอกุศลธรรมเป็นอันมากที่เกิดขึ้นเพราะมิจฉาทิฏฐิ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวาจา มิจฉากัมมันตะ มิจฉาอาชีวะ มิจฉาวายามะ มิจฉาสติ มิจฉาสมาธิ มิจฉาญาณ และมิจฉาวิมุตติ เป็นปัจจัย *สิ่งที่เป็นประโยชน์* คือ กุศลธรรมเป็นมากที่ถึงความเจริญเต็มทีเพราะสัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ สัมมาญาณ และสัมมาวิมุตติเป็นปัจจัย (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๑๔/๒๕๙)

๓.อธัมมสูตร (ตติย) (สูตรที่ ๓) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคลควรทราบทั้งสิ่งที่ไม่เป็นธรรมและสิ่งที่เป็นธรรม ทั้งสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์และสิ่งที่เป็นประโยชน์แล้วควรปฏิบัติตามสิ่งที่เป็นธรรมและเป็นประโยชน์ แล้วเสด็จลุกขึ้นเข้าไปยังพระวิหาร ภิกษุทั้งหลายจึงได้ปรึกษากันว่า พระผู้มีพระภาคทรงแสดงอุทเทส(หมายถึงบทมาติกา, หัวข้อธรรม) นี้โดยย่อแล้วเสด็จลุกขึ้นเข้าไปยังพระวิหาร ใครหนอ จะพึงจำแนกเนื้อความแห่งอุทเทสที่พระองค์ทรงแสดงไว้โดยย่อไม่ทรงจำแนกไว้โดยพิสดารนี้ให้พิสดารได้ แล้วมีความเห็นร่วมกันว่า ท่านอานนทน์พระศาสดาทรงสรรเสริญแล้ว และเพื่อนพรหมจารีผู้รู้ทั้งหลายก็ยกย่อง ท่านสามารถจะจำแนกได้ ครั้นแล้วจึงเข้าไปหาพระอานนทน์แล้วขอร้องให้ท่านจำแนกเนื้อความนั้น พระอานนทน์กล่าวว่า เมื่อพระศาสดาประทับอยู่เฉพาะหน้า ท่านทั้งหลายละเลยพระองค์เสีย สำคัญเนื้อความนี้ว่า ควรถามข้าพเจ้า แล้วแนะนำภิกษุทั้งหลาย ก็เวลานี้แล เป็นเวลาสมควรที่ท่าน

ทั้งหลายพึงเข้าไปเฝ้าแล้วทูลถามเนื้อความนี้ ทรงจำเนื้อความนั้นไว้ตามที่พระองค์ ทรงตอบแก่ท่านทั้งหลาย เมื่อภิกษุทั้งหลายกล่าวว่า เป็นเช่นนั้นอย่างแน่นอน แต่ ท่านอานนท์ พระศาสดาทรงสรรเสริญ และเพื่อนพรหมจารีผู้รู้ทั้งหลายก็ยกย่อง ย่อม สามารถจะจำแนกเนื้อความนั้นได้ ถ้าท่านอานนท์ไม่มีความหนักใจแล้ว ขอบใจจำแนก เถิด จึงแสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลายว่า สิ่งที่ไม่เป็นธรรมและสิ่งที่เป็นธรรม สิ่งที่ไม่เป็น ประโยชน์และสิ่งที่เป็นประโยชน์ คือ มิจฉัตตธรรม ๑๐ เป็นสิ่งที่ไม่เป็นธรรม สัมมัตต ธรรม ๑๐ เป็นสิ่งที่เป็นธรรม บำปอกุศลธรรมเป็นอันมากที่เกิดขึ้นเพราะมิจฉัตต ธรรม ๑๐ เป็นปัจจัย นี่เป็นสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ ส่วนกุศลธรรมเป็นอันมากที่ถึงความ เจริญเต็มทีเพราะสัมมัตตธรรม ๑๐ เป็นปัจจัย นี่เป็นสิ่งที่เป็นประโยชน์ ภิกษุ เหล่านี้ขึ้นชมอนุโมทนาภาสิตของพระอานนท์แล้ว ลุกขึ้นจากอาสนะเข้าไปเฝ้าพระ ผู้มีพระภาคได้ทูลเรื่องนั้นให้ทรงทราบที่ข้าพระองค์ทั้งหลายเมื่อได้อุทเทสที่พระองค์ ทรงแสดงแล้วมีความเห็นร่วมกันว่าท่านอานนท์เป็นผู้ที่พระศาสดาทรงสรรเสริญแล้ว และเพื่อนพรหมจารีผู้รู้ทั้งหลายก็ยกย่อง ท่านสามารถจะจำแนกเนื้อความแห่งอุท เทสนั้นได้ จึงเข้าไปหาขอให้ท่านจำแนกอุทเทสนั้นให้ฟังโดยพิสดาร ท่านอานนท์ได้ จำแนกเนื้อความอย่างชัดเจนแก่ข้าพระองค์ทั้งหลายด้วยอาการเหล่านี้ ด้วยบท เหล่านี้ ด้วยพยัญชนะเหล่านี้ พระผู้มีพระภาคประทานสาธุการว่า ดีละ อานนท์เป็น บัณฑิต มีปัญญามาก แม้หากเธอทั้งหลายฟังเข้ามาหาเราแล้วถามเนื้อความนี้ ถึงเรา เองก็ฟังตอบเนื้อความนี้อย่างที่ท่านได้ตอบแล้วนั่นเอง นี่เป็นเนื้อความแห่งอุทเทส นั้น และเธอทั้งหลายฟังทรงจำเนื้อความนั้นไว้เช่นนั้น (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๑๕/ ๒๖๑)

อัมมสูตร : พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่ไม่เป็นธรรม มี ๓ สูตร แปลความหมายสูตรเหมือนกัน แต่เนื้อหา สูตรต่างกัน คือ

๑.อัมมสูตร (ปฐม) (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคลควรทราบทั้งสิ่งที่ไม่เป็นธรรมและไม่เป็นประโยชน์ ควรทราบทั้งสิ่งที่เป็นธรรมและเป็นประโยชน์แล้ว ควรปฏิบัติตามสิ่งที่เป็นธรรมและเป็นประโยชน์ *สิ่งที่ไม่เป็นธรรมและไม่เป็น ประโยชน์* คือ (๑) ปาณาติบาต (๒) อทินนาทาน (๓) กาเมสุมิฉาจาร (๔) มุสาวาท (๕) ปิสุณาวาจา (๖) ผรุสวาจา (๗) สัมผัสปลลาปะ (๘) อภิขณา (๙) พยาบาท (๑๐) มิจฉาทิฎฐิ *สิ่งที่เป็นธรรมและเป็นประโยชน์* คือ (๑) เจตนางดเว้นจากปาณาติบาต (๒) เจตนางดเว้นจากอทินนาทาน (๓) เจตนางดเว้นจากกาเมสุมิฉาจาร (๔) เจตนา งดเว้นจากมุสาวาท (๕) เจตนางดเว้นจากปิสุณาวาจา (๖) เจตนางดเว้นจากผรุสวาจา (๗) เจตนางดเว้นจากสัมผัสปลลาปะ (๘) อนภิขณา (๙) อพยาบาท (๑๐) สัมมาทิฎฐิ (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๓๑/๓๐๗)

๒.อัมมสูตร (ทุติย) (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคลควรทราบทั้งสิ่งที่ไม่ เป็นธรรมและสิ่งที่เป็นธรรม ทั้งสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์และสิ่งที่เป็นประโยชน์แล้ว ควร ปฏิบัติตามสิ่งที่เป็นธรรมและเป็นประโยชน์ แล้วเสด็จลุกขึ้นเข้าไปยังพระวิหาร ภิกษุ ทั้งหลายจึงปรึกษากันว่า พระผู้มีพระภาคทรงแสดงอุทเทสนี้โดยย่อแล้วเสด็จลุกขึ้น

เข้าไปยังพระวิหาร ใครหนอ จะพึงจำแนกเนื้อความแห่งอุทเทสที่พระองค์ทรงแสดงไว้โดยย่อไม่ทรงจำแนกไว้โดยพิสดารนี้ให้พิสดารได้ แล้วมีความเห็นร่วมกันว่า ท่านมหากัจจានะนี้พระศาสดาทรงสรรเสริญแล้ว และเพื่อนพรหมจารีผู้รู้ทั้งหลายก็ยกย่อง ท่านสามารถจะจำแนกได้ ครั้นแล้วจึงเข้าไปหาพระมหากัจจานะแล้วขอร้องให้ท่านจำแนกเนื้อความนั้น

พระมหากัจจานะกล่าวว่า เมื่อพระศาสดาประทับอยู่เฉพะหน้า ท่านทั้งหลายละเลยพระองค์เสีย สำคัญเนื้อความนี้ว่าควรถามข้าพเจ้า แล้วแนะนำภิกษุทั้งหลาย ก็เวลานี้แล เป็นเวลาสมควรที่ท่านทั้งหลายพึงเข้าไปเฝ้าแล้วทูลถามเนื้อความนี้ ทรงจำเนื้อความนั้นไว้ตามที่พระองค์ทรงตอบแก่ท่านทั้งหลาย เมื่อภิกษุทั้งหลายกล่าวว่า เป็นเช่นนั้นอย่างแน่นอน แต่ท่านมหากัจจานะ พระศาสดาทรงสรรเสริญ และเพื่อนพรหมจารีผู้รู้ทั้งหลายก็ยกย่อง ย่อมสามารถจะจำแนกเนื้อความนั้นได้ ถ้าท่านมหากัจจานะไม่มีความหนักใจแล้ว ขอจงจำแนกเถิด จึงแสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลายว่า สิ่งที่ไม่เป็นธรรมและสิ่งที่เป็นธรรม สิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์และสิ่งที่เป็นประโยชน์ คือ อกุศลกรรมบถ ๑๐ มีปาณาติบาตเป็นต้น เป็นสิ่งที่ไม่เป็นธรรม กุศลกรรมบถ ๑๐ มีเจตนาถเว้นจากปาณาติบาตเป็นต้นเป็นสิ่งที่เป็นธรรม บาปอกุศลธรรมเป็นอันมากที่เกิดขึ้นเพราะอกุศลกรรมบถ ๑๐ เป็นปัจจัย นี่เป็นสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ ส่วนกุศลธรรมเป็นอันมากที่ถึงความเจริญเต็มทีเพราะกุศลกรรมบถ ๑๐ เป็นปัจจัย นี่เป็นสิ่งที่เป็นประโยชน์

ภิกษุเหล่านั้นชื่นชมอนุโมทนาภาสิตของพระมหากัจจานะแล้ว ลุกขึ้นจากอาสนะเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคได้ทูลเรื่องนั้นให้ทรงทราบ ว่า ข้าพระองค์ทั้งหลายเมื่อได้อุทเทสที่พระองค์ทรงแสดงแล้วมีความเห็นร่วมกันว่า ท่านมหากัจจานะเป็นผู้ที่พระศาสดาทรงสรรเสริญแล้ว และเพื่อนพรหมจารีผู้รู้ทั้งหลายก็ยกย่อง ท่านสามารถจะจำแนกเนื้อความแห่งอุทเทสนั้นได้ จึงเข้าไปหาขอให้ท่านจำแนกอุทเทสนั้นให้ฟังโดยพิสดาร ท่านมหากัจจานะได้จำแนกเนื้อความอย่างชัดเจนแก่ข้าพระองค์ทั้งหลายด้วยอาการเหล่านี้ ด้วยบทเหล่านี้ ด้วยพยัญชนะเหล่านี้

พระผู้มีพระภาคประทานสาธุการว่า ดีละ มหากัจจานะเป็นบัณฑิต มีปัญญามาก แม้หากเธอทั้งหลายพึงเข้ามาหาเราแล้วถามเนื้อความนี้ ถึงเราเองก็พึงตอบเนื้อความนี้ อย่างที่มหากัจจานะได้ตอบแล้วนั่นเอง นี่เป็นเนื้อความแห่งอุทเทสนั้น และเธอทั้งหลายพึงทรงจำเนื้อความนั้นไว้อย่างนั้น (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๓๒/๓๐๘)

๓. อัมมสูตร (ตติย) (สูตรที่ ๓) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคลควรทราบทั้งสิ่งที่ไม่เป็นธรรมและสิ่งที่เป็นธรรม ทั้งสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์และสิ่งที่เป็นประโยชน์แล้วควรปฏิบัติตามสิ่งที่เป็นธรรมและเป็นประโยชน์ *สิ่งที่ไม่เป็นธรรมและสิ่งที่เป็นธรรม สิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์และสิ่งที่เป็นประโยชน์* คือ อกุศลกรรมบถ ๑๐ เป็นสิ่งที่ไม่เป็นธรรม กุศลกรรมบถ ๑๐ เป็นสิ่งที่เป็นธรรม บาปอกุศลธรรมเป็นอันมากที่เกิดขึ้นเพราะอกุศลกรรมบถ ๑๐ เป็นปัจจัย นี่เป็นสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ ส่วนกุศลธรรมเป็นอันมาก

ที่ถึงความเจริญเต็มที่เพราะกุศลกรรมบถ ๑๐ เป็นปัจจัย นี่เป็นสิ่งที่เป็ประโยชน์ (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๗๓/๓๑๔)

อัมมิกสูตร : พระสูตรว่าด้วยพระราชชาผู้ไม่ตั้งอยู่ในธรรมและผู้ตั้งอยู่ในธรรม พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ในเวลาที่พระราชชาไม่ตั้งอยู่ในธรรม แม้พวกข้าราชการ พราหมณ์ คหบดี ชาวนิคมน และชาวชนบทก็ไม่ตั้งอยู่ในธรรม ดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์ หมู่ดาวนักษัตร คิน วัน เดือนหนึ่ง ครึ่งเดือน ฤดูและปีกโคจรหมุนเวียนไปไม่สม่ำเสมอ ลมก็พัดไปไม่สม่ำเสมอ พัดไปผิดทางไม่สม่ำเสมอ พวกเทวดาก็ขัดเคืองใจ ฝนก็ไม่ตกต้องตามฤดูกาล ข้าวกล้าทั้งหลายก็ออกรวงสุกไม่พร้อมกัน พวกมนุษย์บริโภคข้าวกล้าที่สุกไม่พร้อมกันย่อมมี (๑) อายุน้อย (๒) ผิพรรณไม่ดี (๓) กำลังไม่ดี (๔) ความเจ็บป่วยมาก แล้วตรัสคาถาสรุปใจความว่า เมื่อฝูงโคข้ามน้ำไป ถ้าโคจำฝูงไปคดเคี้ยว โคทั้งฝูงก็ไปคดเคี้ยวตามกัน ในเมื่อโคจำฝูงไปคดเคี้ยว ในหมู่มนุษย์ก็เหมือนกัน ผู้ใดได้รับแต่งตั้งให้เป็นใหญ่ ถ้าผู้นั้นประพฤติไม่เป็นธรรม ประชาชนชาวเมืองนั้น ก็จะประพฤติไม่เป็นธรรมตามไปด้วย หากพระราชชาไม่ตั้งอยู่ในธรรม ชาวเมืองนั้นก็อยู่เป็นทุกข์ ส่วนในเวลาที่พระราชชาตั้งอยู่ในธรรมก็มีนัยตรงกันข้าม (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๗๐/๑๑๔)

อธิกรณ์: การทะเลาะวิวาท, เรื่องที่สงฆ์ต้องแก้ปัญหาข้อพิพาท ๔ อย่าง คือ (๑) วิวาทาธิกรณ์ การถกเถียงกันเกี่ยวกับพระธรรมวินัย (๒) อนุวาทาธิกรณ์ การโจทหรือกล่าวหากันด้วยอาบัติ (๓) อาปัตตาธิกรณ์ การตั้งอาบัติ การปรับอาบัติ และการแก้ไขตัวเองให้พ้นจากอาบัติ (๔) กิจจาธิกรณ์ กิจธุระต่าง ๆ ที่สงฆ์จะต้องทำ เช่น การให้อุปสมบท การให้ผ้ากฐิน เป็นต้น, เรื่องที่เกิดขึ้นแล้วซึ่งสงฆ์ต้องดำเนินการตามพระวินัยเพื่อความสงบด้วยสมณะ (วิธีระงับ) ทั้ง ๗ ประการ เรียกว่า อธิกรณสมณะ ๗ คือ (๑) สัมมุขาวินัย (๒) สติวินัย (๓) อมูพหวินัย (๔) ปฏิญญาตกรณะ (๕) เยภุยยสิกา (๖) ตัสสปายสิกา (๗) ตินวัตถารกะ อันสงฆ์พึงให้เพื่อสงบระงับอธิกรณ์ที่เกิดขึ้นแล้ว ในสังฆาติเสสกันต์ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ก็ ภิกษุใด ขัดเคือง มีโทษะ ไม่แช่มชื่น ใส่ความภิกษุด้วยอาบัติปาราชิกที่ไม่มีมูล โดยมุ่งหมายว่า “ทำอย่างไรจึงจะให้ภิกษุนั้นพ้นจากพรหมจรรย์นี้ได้” ครั้นสมัยต่อจากนั้น ผู้ใดผู้หนึ่งโจทก็ตามไม่โจทก็ตาม อธิกรณ์นั้น เป็นเรื่องไม่มีมูล และภิกษุยอมรับผิด เป็นสังฆาติเสส (วิ.มหา.(ไทย)๑/๓๘๖/๔๒๐,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๓๒/๓๓๘,ม.ม.ุ.(ไทย)๑๒/๒๒๒/๒๓๓,ม.ม.(ไทย)๑๓/๑๔๐/๑๕๘, ม.ม.(ไทย)๑๓/๔๖๓/๕๘๔,ม.อุ.(ไทย)๑๔/๔๖/๕๕,ส.นิ.(ไทย)๑๖/๒๕/๕๑,อง.ทุก.(ไทย)๒๐/๑๕/๖๗,อง.ทุก.(ไทย)๒๐/๕๒/๙๕,อง.ทุก.(ไทย)๒๐/๖๔/๑๐๑,อง.ทุก.อ. (บาลี)๒/๑๕/๑๓)

อธิกรณสมถธรรม: ธรรมเป็นเครื่องระงับอธิกรณ์ ๗ ประการ มีสัมมุขาวินัย เป็นต้น มีตินวัตถารกะ เป็นที่สุด

สังคิตติสูตร หมวด ๗ อธิบายว่า อธิกรณสมถธรรม เพื่อระงับ เพื่อดับอธิกรณ์ทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้ว ๆ คือ (๑) สงฆ์พึงให้สัมมุขาวินัย (๒) สงฆ์พึงให้สติวินัย (๓) สงฆ์พึงให้อมูพหวินัย (๔) สงฆ์พึงให้ปฏิญญาตกรณะ (๕) สงฆ์พึงให้เยภุยยสิกา (๖) สงฆ์พึง

ให้ตัสสปายสิกา (๗) สงฆ์พึงให้ตีณวัตถารกะ ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย นี้แล คือ ธรรมหมวดละ ๗ ประการ ที่พระผู้มีพระภาคผู้ทรงรู้ ทรงเห็น เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ตรัสไว้โดยชอบแล้ว พวกเราทั้งหมดนี้แหละพึงสังคายนา ไม่พึงวิวาทกันในธรรมนั้น เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อสุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๓๒/๓๓๘)

อภิกขณสมถสูตร : พระสูตรว่าด้วยอภิกขณสมถธรรม พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อภิกขณสมถธรรม (ธรรมเครื่องระงับอภิกขณ) ๗ เพื่อระงับ เพื่อดับอภิกขณที่เกิดขึ้นแล้ว ๆ คือ (๑) สงฆ์พึงให้สัมมุขาวินัย (๒) สงฆ์พึงให้สติวินัย (๓) สงฆ์พึงให้อมูหวินัย (๔) สงฆ์พึงให้ปฏิญญาตกรณะ (๕) สงฆ์พึงให้เยภุยยสิกา (๖) สงฆ์พึงให้ตัสสปายสิกา (๗) สงฆ์พึงให้ตีณวัตถารกะ (อง.สตตก.(ไทย) ๒๓/๘๔/๑๗๙)

อภิกขณสมถะ : ธรรมเป็นเครื่องระงับอภิกขณ ๗ ประการ มีสัมมุขาวินัย เป็นต้น มีตีณวัตถารกะ เป็นที่สุด

สังคี่ติสูตร หมวด ๗ อธิบายว่า อภิกขณสมถธรรม เพื่อระงับ เพื่อดับอภิกขณทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้ว ๆ คือ (๑) สงฆ์พึงให้สัมมุขาวินัย (๒) สงฆ์พึงให้สติวินัย (๓) สงฆ์พึงให้อมูหวินัย (๔) สงฆ์พึงให้ปฏิญญาตกรณะ (๕) สงฆ์พึงให้เยภุยยสิกา (๖) สงฆ์พึงให้ตัสสปายสิกา (๗) สงฆ์พึงให้ตีณวัตถารกะ ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย นี้แล คือ ธรรมหมวดละ ๗ ประการ ที่พระผู้มีพระภาคผู้ทรงรู้ ทรงเห็น เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ตรัสไว้โดยชอบแล้ว พวกเราทั้งหมดนี้แหละพึงสังคายนา ไม่พึงวิวาทกันในธรรมนั้น เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อสุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๓๒/๓๓๘)

อภิกขณะ : การทะเลาะวิวาท, คดีพิพาทระหว่างคน ๒ คน มี ๔ คือ (๑) วิวาทาธิกรณ (๒) อนุวาทาธิกรณ (๓) อาปัตตาทิกรณ (๔) กิจจาธิกรณ, ปัจจัยให้สุขทุกข์ภายในเกิดขึ้นแก่บุคคลนั้น

ในเจตนาสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงบุคคลปรุงแต่งมโนสังขารอันเป็นปัจจัยให้สุขทุกข์ภายในเกิดขึ้นด้วยตนเองบ้าง บุคคลอื่นปรุงแต่งมโนสังขารของบุคคลนั้นอันเป็นปัจจัยให้สุขทุกข์ภายในเกิดขึ้นแก่บุคคลนั้นบ้าง บุคคลรู้สึกตัว ปรุงแต่งมโนสังขารอันเป็นปัจจัยให้สุขทุกข์ภายในเกิดขึ้นบ้างบุคคลไม่รู้สึกตัว ปรุงแต่งมโนสังขารอันเป็นปัจจัยให้สุขทุกข์ภายในเกิดขึ้นบ้าง อวิชชาข้อมตกไปตามธรรมเหล่านี้ แต่เพราะอวิชชาดับไปไม่เหลือด้วยวิราคะกายอันเป็นปัจจัยให้สุขทุกข์ภายในเกิดขึ้นแก่บุคคลนั้นจึงไม่มี วาจาอันเป็นปัจจัยให้สุขทุกข์ภายในเกิดขึ้นแก่บุคคลนั้นจึงไม่มี ใจอันเป็นปัจจัยให้สุขทุกข์ภายในเกิดขึ้นแก่บุคคลนั้นจึงไม่มี เขต วัตถุ อายตนะ อภิกขณะอันเป็นปัจจัยให้สุขทุกข์ภายในเกิดขึ้นแก่บุคคลนั้น จึงไม่มี (อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๑๗๑/๒๔๐,อง.จตุกก.อ.(บาลี) ๒/๑๗๑/๓๙๔)

อภิกกัษะ, ทำน้ำ : ทำน้ำอภิกกัษะ,ชื่อทำน้ำแห่งหนึ่งในบรรดาแม่น้ำศักดิ์สิทธิ์ของอินเดีย เป็นสถานที่สำหรับการอาบน้ำล้างบาปตามความเชื่อของศาสนาพราหมณ์ มีปรากฏในวัฏฏปุมสูตร ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...คนพาลมีกรรมชั่ว แม้จะไปยังแม่น้ำพหุกา ทำน้ำอภิก

กักกะ ทำน้ำคยา แม่น้ำสุนทรিকা แม่น้ำสรสสวัสดิ ทำน้ำปยาคะ และแม่น้ำพาคุมดี เป็นประจำ ก็ยังบริสุทธิไม่ได้ แม่น้ำสุนทรিকা ทำน้ำปยาคะ แม่น้ำพาคุมดี จักทำอะไร ได้ จะพึงชำระคนผู้มีเวร ผู้ทำกรรมหยาบช้า ผู้มีกรรมชั่วนั้น ให้บริสุทธิไม่ได้เลย... (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๗๙/๖๘)

อธิการ : การกระทำอันยิ่ง คือ การสั่งสมบุญกุศลในพระพุทธศาสนา ในอรรถกถาท่านหมายถึง การสะสมบุญอันเป็นการทำที่ยิ่ง (ขุ.อป.อ. (บาลี) ๒/๕/๒๓๒) การกระทำที่ยิ่ง เช่น การบริจาคชีวิตเป็นต้น (ขุ.อป.อ. (บาลี) ๑/๑๖๘) ได้แก่ การบำเพ็ญบุญถวาย พระพุทธเจ้าในอดีตทั้งหลาย มีปรากฏในที่หลายแห่ง ดังมีปรากฏในติสรณคมนิย เถราปทาน มีข้อความตอนหนึ่งว่า ...ท่านทั้งหลายควรทำอธิการในนาบุญที่ยอดเยี่ยม ตามกำลังของตน ท่านทั้งหลายจักพบพระนิพพาน... (ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๑๒๘/๑๓๘), นอกจากนี้ ยังมีปรากฏในปิลินทวัจฉเถราปทาน ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...หาผู้เสมอ เหมือนเช่นนั้นมิได้ ไม่เป็นที่ ๒ (รองใคร) ทรงองอาจกว่านรชน อธิการที่สมควรแก่ พระพุทธเจ้า เราทำได้โดยยาก... (ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๕๗/๕๘๗), และยังมีปรากฏใน จตุราสีตีสสพราหมณกัญญาเถรินมปทาน ซึ่งมีความหมายเดียวกัน ดังข้อความ ตอนหนึ่งว่า...ความพร้อมเพรียงแห่งพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ผู้ทรงเป็นที่พึ่งของสัตว์โลก พระองค์ทรงแสดงแล้ว ข้าแต่พระมหามุนี อธิการเป็นอันมากของหม่อมฉันทั้งหลาย เพื่อประโยชน์แก่พระองค์...(ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๓๐/๕๒๓), ยโสธราเถรียาปทาน (ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๓๔๕/๕๙๙), ๓๓/๓๖๐/๕๐๑), ๓๓/๓๘๖/๕๐๔), ๓๓/๓๘๘/๕๐๔), ๓๓/๓๙๑/๕๐๕), และในอุปลวันณาเถรียาปทาน (ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๔๐๓/๔๔๑) ก็มีความหมายเดียวกัน

อธิการคุณ : คุณคือการทำอันยิ่ง ได้แก่ การบำเพ็ญบุญถวายพระพุทธเจ้าในอดีตทั้งหลาย มี ปรากฏในอุรวลกัสสปเถราปทาน ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...ข้าแต่พระองค์ผู้แก้ว กล้ำ ด้วยความเชื่อในพระองค์และด้วยอธิการคุณ ขอให้ข้าพระองค์ผู้เกิดในภพนั้น ๆ จงมีบิรวารมากเถิด...(ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๒๖๑/๒๗๓)

อธิคมสูตร : พระสูตรว่าด้วยการบรรลुकุศลธรรม พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้ภิกษุ ไม่อาจบรรลुकุศลธรรมที่ยังไม่ได้บรรลุหรือทำกุศลธรรมที่ได้บรรลุแล้วให้เจริญได้ ๖ คือ (๑) ความไม่ฉลาดในความเจริญ (๒) ความไม่ฉลาดในความเสื่อม (๓) ความไม่ ฉลาดในอุบาย (๔) ความไม่สร้างฉันทะเพื่อบรรลुकุศลธรรมที่ยังไม่ได้บรรลุ (๕) ความไม่ รักษากุศลธรรมที่ได้บรรลุแล้ว(๖) ความไม่ทำกุศลธรรมให้ถึงพร้อมด้วยการทำติดต่อ แล้วตรัสว่าธรรมที่เป็นเหตุให้ภิกษุอาจบรรลुकุศลธรรมที่ยังไม่ได้บรรลุหรือทำกุศล ธรรมที่ได้บรรลุแล้วให้เจริญได้๖มีนัยตรงกันข้าม (อง.ฉก.ก.(ไทย) ๒๒/๗๙/๖๐๒)

อธิจสมุปปณณิกวาทะ : ลัทธิที่ถือว่าอัตตาและโลกเกิดขึ้นเองไม่มีเหตุปัจจัย ด้วยมูลเหตุ ๒ ประการ คือ (๑) มีทวยเทพชื่ออัสถุญีสัตว์จติ (เคลื่อน) จากชั้นนั้นเพราะเกิดสัญญาขึ้น ข้อที่ สัตว์ผู้จติจากชั้นนั้นแล้วมาเป็นอย่างนี้ เป็นสิ่งที่เป็นไปได้ เมื่อเขามาเป็นอย่างนี้แล้ว ออกจากเรือนไปบวชเป็นบรรพชิต เมื่อบวชแล้ว อาศัยความเพียรเครื่องเผากิเลส ความเพียรที่ตั้งมั่น ความหมั่นประกอบ ความไม่ประมาท และอาศัยการใช้ความคิด

อย่างถูกวิธีแล้วบรรลุเจตสมานิติที่เป็นเหตุทำจิตให้ตั้งมั่น ตามระลึกถึงความเกิด สัญญา ถัดจากนั้นไประลึกไม่ได้ (๒) อตตะตาและโลกเกิดขึ้นเองไม่มีเหตุปัจจัย บัญญัติ อตตะตาและโลกว่า เกิดขึ้นเองไม่มีเหตุปัจจัย ภิกษุทั้งหลาย สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลก นี้เป็นนักตรรกะ เป็นนักอภิปรายหา แสดงพรรณนาของตนตามหลักเหตุผล และการคาดคะเนความจริงอย่างนี้ว่า ‘อตตะตาและโลกเกิดขึ้นเองไม่มีเหตุปัจจัย’ เป็นหนึ่งในบรรดาทิฏฐิ ๖๒ ประการ จัดเข้าในพวกปุพพัตตานุทิฏฐิคือพวกที่มีความตามเห็นชั้นในในอดีต มีความยึดมั่นด้วยอาการ ๑๘ อย่าง จัดเป็นพวกสัสสตวาทะ คือกล่าวถึงความเห็นเที่ยง มีปรากฏในปุพพัตตานุทิฏฐินิทเทศ (ช.ป. (ไทย) ๓๑/๑๔๑/๒๒๑)

อริคัมสูตร : พระสูตรว่าด้วยการบรรลุกุศลธรรม พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้ภิกษุไม่อาจบรรลุกุศลธรรมที่ยังไม่ได้บรรลุหรือทำกุศลธรรมที่ได้บรรลุแล้วให้เจริญได้ ๖ คือ (๑) ความไม่ฉลาดในความเจริญ (๒) ความไม่ฉลาดในความเสื่อม (๓) ความไม่ฉลาดในอุบาย (๔) ความไม่สร้างฉันทะเพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่ได้บรรลุ (๕) ความไม่รักษากุศลธรรมที่ได้บรรลุแล้ว (๖) ความไม่ทำกุศลธรรมให้ถึงพร้อมด้วยการทำติดต่อ แล้วตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้ภิกษุอาจบรรลุกุศลธรรมที่ยังไม่ได้บรรลุหรือทำกุศลธรรมที่ได้บรรลุแล้วให้เจริญได้ ๖ มีนัยตรงกันข้าม (อง.ฉก. (ไทย) ๒๒/๓๙/๖๐๒)

อริจสมุปป็นนวาทะ : วาทะว่า อตตะตาและโลกเกิดขึ้นลอยๆ คือ เกิดขึ้นโดยไม่มีเหตุ เช่น มีอตตะตภาพลักแต่ว่ารูป เพราะไม่มีจิตเกิดขึ้น เป็นต้น เป็นหนึ่งในบรรดาทิฏฐิ ๖๒ ประการ จัดเข้าในพวกปุพพัตตานุทิฏฐิคือพวกที่มีความตามเห็นชั้นในในอดีต มีความยึดมั่นด้วยอาการ ๑๘ อย่าง จัดเป็นพวกสัสสตวาทะ คือกล่าวถึงความเห็นเที่ยง มีปรากฏในพรหมชาลสูตร (ที.สี. (ไทย) ๙/๖๗/๒๘, ๙/๗๐/๒๙)

อริจิต : จิตอันยิ่ง, จิตอันตั้งมั่นแน่นหนา, ไม่ซัดส่าย ไม่เป็นไปในอารมณ์อันเข้ามากระทบทั้งหลาย หมายถึง สมานิในโลกุตตรจิต, จิตขั้นสูงหรือความคิดขั้นสูง, ถือว่าเป็นจิตตวิสุทธิ; จิตอันมีธรรมอันยิ่ง ในอัมมปัทฏฐกถา (เรื่องปัญหาพระอนันตเถระ) ระบุว่า องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสสมาบัติ ๘ ด้วยอริจิต; ในอรรถกถาแห่งมัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก ทานอริบายว่า หมายถึงจิตมีสมาบัติ ๘ อันเป็นพื้นฐานแห่งวิปัสสนา เป็นจิตที่ยิ่งกว่าจิตที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ (ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๒๑๖/๔๑๕); ส่วนในอรรถกถาติกนิบาต อังคุตตรนิกาย ทานหมายถึง สมถวิปัสสนาจิต (จิตในสมถะและวิปัสสนา) (อง.ติก.อ. (บาลี) ๒/๑๐๓/๒๕๕); ในขณะที่อรรถกถาฉกนิบาต อังคุตตรนิกาย ทานอริบายว่าหมายถึงสมาธิจิตและวิปัสสนาจิต (อง.ฉก.อ. (บาลี) ๓/๒๙/๑๑๒); เป็นหนึ่งในบรรดาสิกขา ๓ คือ อธิศีล อริจิต และอริปัญญา, ในอัญญาตติยกถา ทานหมายถึงข้อปฏิบัติอันทำให้สงฆ์ยินดี ดังมีข้อความตอนหนึ่งปรากฏว่า...ภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง กุลบุตรผู้เคยเป็นอัญญาเดียริย์ เป็นผู้ไม่มีฉันทะแรงกล้าในอุทเทส ในปริปุจจา ในอริศีล อริจิต อริปัญญา แม้เช่นนี้ก็ชื่อว่า เป็นผู้ปฏิบัติมิให้สงฆ์ยินดี...(วิ.ม. (ไทย) ๔/๘๗/๑๔๐, ๔/๘๗/๑๔๑), นอกจากนี้ ยังมีปรากฏในที่หลายแห่ง ดังในจัมมขันธ์กะ มีข้อความตอนหนึ่ง

ว่า...ภิกษุทั้งหลาย โฉนโฆฆบุรุษเหล่านั้นจึงชวนขวยตกแต่งเชิงเท้าหลายชนิด คือ ทำเชิงเท้าหญ้า(สามัญ)เองบ้าง ใช้ให้ทำบ้าง ทำเชิงเท้าหญ้ามุ่งกระต่ายเองบ้าง ใช้ให้ทำบ้าง ทำเชิงเท้าหญ้าปล้องเองบ้าง ใช้ให้ทำบ้าง ทำเชิงเท้าใบเป้งเองบ้าง ใช้ให้ทำบ้าง ทำเชิงเท้าหญ้าแฝกเองบ้าง ใช้ให้ทำบ้าง ทำเชิงเท้าขนสัตว์เองบ้าง ใช้ให้ทำบ้าง ทอดทิ้งอุทเทส ปริปุจฉา อธิศีล อธิจิต อธิปัญญา ภิกษุทั้งหลาย การกระทำอย่างนี้ได้ทำคนที่ยังไม่เลื่อมใสให้เลื่อมใส... (วิ.ม. (ไทย) ๕/๒๕๑/๒๓), นอกจากนี้ ยังมีปรากฏในที่อีกหลายแห่ง ได้แก่ อนิสสิตวรรค (วิ.ป. (ไทย) ๘/๔๑๘/๕๙๓), มหาปทานสูตร (ที.ม. (ไทย) ๑๐/๙๐/๕๑), วิตักกสัมมฐานสูตร (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๑๖/๒๒๖), นวสูตร (ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๓๘/๓๓๐), นิमितตสูตร (อง.ติก. (ไทย) ๒๐/๑๐๓/๓๔๕), ตติยอนาคตภยสูตร (อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๗๙/๑๔๔) และในอุททายีสูตร (อง.ฉก. (ไทย) ๒๒/๒๙/๔๖๘)

อธิจิตตปัญญา : ปัญญาอันเกิดจากการมีจิตที่ตั้งมั่น, ปัญญาที่เกิดจากสมาธิ, ปัญญาที่รู้ชัดความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฏฐิเกิดขึ้นแก่ผู้เข้ารูปาวจรสมาบัติและอรูปาวจรสมาบัติ มีปรากฏในญาณวิภังค์ ดังข้อความตอนหนึ่งว่า... อธิจิตตปัญญา เป็น โฉน ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฏฐิเกิดขึ้นแก่ผู้เข้ารูปาวจรสมาบัติและอรูปาวจรสมาบัติ นี้เรียกว่า อธิจิตตปัญญา...(อภิ. วิ. (ไทย) ๓๕/๓๗๐/๕๐๕)

อธิจิตตสิกขา : สิกขาที่อธิจิตอันยัง, การศึกษาในอธิจิต, การศึกษาเพื่อทำให้จิตตั้งมั่น; ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมจิตให้เกิดสมาธิ, เป็นหนึ่งในบรรดาสิกขา ๓ ประการ ได้แก่ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา ซึ่งเป็นหัวใจหลักของการศึกษาในพระพุทธศาสนา อันพุทธสาวกจะต้องทำให้เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องกัน เพื่อประโยชน์แห่งการทำให้บรรลุป่าหมายสูงสุดแห่งชีวิตคือพระนิพพานนั่นเอง มีปรากฏในปาราชิก สิกขาบทที่ ๑ ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...ภิกษุผู้ที่สงฆ์พร้อมเพรียงกันอุปสมบทให้ด้วยญัตติจตุตถกรรมที่ถูกต้องสมควรแก่เหตุนี้ที่พระผู้มีพระภาคทรงประสงค์เอาว่า ภิกษุ ในความหมายนี้ คำว่า สิกขา ได้แก่ สิกขา ๓ อย่าง คือ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา ในสิกขา ๓ นั้น อธิศีลสิกขานี้ที่ทรงประสงค์เอาในความหมายนี้ ที่ชื่อว่า สาชีพ หมายถึง สิกขาบทที่พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติไว้... (วิ.มหา. (ไทย) ๑/๔๕/๓๓), นอกจากนี้ ยังมีปรากฏในที่หลายแห่ง ได้แก่ สังคีตสูตร (ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๒), โกสัมพียสูตร (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๙๗/๕๓๕), คัทรภสูตร, เขตตสูตรและวัชชีปุตตสูตร (อง.ติก. (ไทย) ๒๐/๘๒/๓๐๙, ๒๐/๘๔/๓๑๐, ๒๐/๘๗/๓๑๒, ๒๐/๙๑/๓๑๙), ภาวสูตร (อง.ฉก. (ไทย) ๒๒/๑๐๕/๖๒๖), และในอชิตมาณวปัญหานิทเทส (ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๗/๖๔, ๓๐/๓๐/๑๕๗, ๓๐/๓๑/๑๕๙)

อธิฉัตติยเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระอธิฉัตติยเถระมีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๑๑๘ ท่านได้ทำฉัตรบูชาไว้ที่พระสถูปของพระพุทธเจ้าพระนามว่าอตถทสสี เพราะผลแห่งการบูชาในนั้น ในกับที่ ๑๑๗ ท่านได้เกิดเป็นท้าวสักกะตลอด

กับ ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุประอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑/๓๐๖)

อริเชคฺฉฉะ : ความเกลียดชังอย่างยิ่ง ได้แก่ ความเกลียดชังในกิเลสเป็นอย่างยิ่ง, เป็นชื่อของตบะที่เกลียดกันกิเลสอย่างยอดเยี่ยม ซึ่งได้แก่ อริจิตนั่นเอง มีปรากฏในมหาสิหนาทสูตร ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...มีสมณพราหมณ์พวกหนึ่งพูดเรื่องตบะที่กีดกันกิเลส กล่าวสรรเสริญตบะที่กีดกันกิเลสมากมาย ตบะที่กีดกันกิเลสอย่างยอดเยี่ยมมีเท่าไร เรายังไม่เห็นผู้จะทัดเทียมเราได้ในเรื่องนั้น จะไปหาผู้ที่ยิ่งกว่าเราจากไหนเล่า ที่แท้ เราผู้เดียวเป็นผู้ล้ำเลิศในตบะที่กีดกันกิเลสอันยอดเยี่ยม คืออริเชคฺฉฉะ...(ที.สี. (ไทย) ๙/๔๐๒/๑๗๑)

อริฏฺฐานัฏฺฐนิตฺเทศ : แสดงสภาวะตั้งมั่น อธิบายสภาวะตั้งมั่นแห่งอินทรีย์ โดยวิธีปุจฉาและวิสัชนาดังนี้

คำปุจฉาว่า “พึงเห็นอินทรีย์ทั้งหลายเพราะมีสภาวะตั้งมั่น อย่างไร” ท่าน วิสัชนาว่า เพราะเจริญสัทอินทรีย์ ฉันทะจึงเกิดขึ้น ด้วยอำนาจฉันทะ ด้วยอำนาจศรัทธา สัทอินทรีย์จึงตั้งมั่น ด้วยอำนาจฉันทะ ปามุขชะจึงเกิดขึ้น ด้วยอำนาจปามุขชะ ด้วยอำนาจศรัทธา สัทอินทรีย์จึงตั้งมั่น ฯลฯ (มืองค์ธรรมเหมือนในอิมิตตัญญนิตเทศ) (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๐๒/๓๓๐)

อริเทวญาณทัสสนะ : ความรู้ความเห็นเกี่ยวกับเทวดาผู้ยิ่งคือญาณ ทัสสนะอันเป็นความรู้แจ้งเห็นชัดเกี่ยวกับเหล่าเทพ ได้แก่ ทัสสนะ คือญาณที่เป็นทิพพจักขุขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า, มีปรากฏในคยาสิสสูตร ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...ภิกษุทั้งหลาย เมื่อใด อริเทวญาณทัสสนะของเรา ๘ ขึ้นอย่างนี้หมดจดดีแล้ว เมื่อนั้น เราจึงยืนยันได้ว่า เป็นผู้ตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยมในโลกพร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดา และมนุษย์...(อง.อภฺรฺก. (ไทย) ๒๓/๖๔/๓๖๖)

อริบัติ : ความเป็นใหญ่, ผู้เป็นใหญ่, นายผู้เป็นใหญ่, นายของผู้เป็นใหญ่, ผู้ปกครองใหญ่, หัวหน้า, ผู้ปกครองหมู่ชน; มีปรากฏในกัฏฐนทวาริชาคก ดังข้อความตอนหนึ่งว่า..ข้าแต่พระมหाराชเจ้า หม่อมฉันเป็นโอรสของพระองค์ ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นอริบัติของหมู่ชน ขอพระองค์ทรงเลี้ยงหม่อมฉัน แม้คนเหล่าอื่นพระองค์ยังทรงเลี้ยงได้... (ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๗/๓), และในจุฬนารทกัสปชาดก ก็มีความหมายเดียวกัน (ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๕๐/๔๐๔), นอกจากนี้ ยังมีปรากฏในรัตนจกมณกัณฑ์ ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...ข้าแต่พระมหาวิระ ผู้ทรงเป็นผู้นำสัตว์โลก บารมี ๑๐ เป็นอย่างไร อุปบารมี ๑๐ เต็มได้อย่างไร และปรมัตถบารมี ๑๐ เต็มได้อย่างไร เพราะทรงอริชฐานกรรมอะไร เป็นอริบัติได้อย่างไร มีบารมีได้อย่างไร นักปราชญ์เป็นเช่นไร ในโลก เมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขาเป็นเช่นไร...(ขุ.พุทฺธ. (ไทย) ๓๓/๗๗/๕๖๖)

อริบัติธรรม : ธรรมที่เป็นใหญ่, ธรรมที่เป็นหัวหน้า ได้แก่ ธรรมที่ชักจูงให้สภาพธรรมอื่นเกิดขึ้น เป็นไปตามกำลังของตน, ในติกปัฏฐาน ท่านหมายถึง สหชาตาริบัติ อัน ได้แก่ อริบัติธรรมที่กิเลสไม่ทำให้เศร้าหมองแต่เป็นอารมณ์ของกิเลสเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตชั้น

และจิตตสมุฏฐานรูปโดยอภิปติปัจจัย, (อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๑๑/๘๘๓), ส่วนในปฏิจ
 จวาร ท่านหมายถึง สภาวะธรรมที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฏฐิไม่ยึดถือ ดังมี
 ข้อความตอนหนึ่งปรากฏว่า...สภาวะธรรมที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฏฐิไม่
 ยึดถือและไม่เป็นอารมณ์ของอุปาทานอาศัยสภาวะธรรมที่กรรมอันประกอบด้วย
 ตัณหาและทิฏฐิไม่ยึดถือและไม่เป็นอารมณ์ของอุปาทานเกิดขึ้นเพราะนอภิปติปัจจัย
 ได้แก่ อภิปติธรรมที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฏฐิไม่ยึดถือและไม่เป็นอารมณ์
 ของอุปาทานอาศัยขั้นที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฏฐิไม่ยึดถือและไม่เป็น
 อารมณ์ของอุปาทานเกิดขึ้น... (อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๑๕/๗๘๙, ๔๐/๓๘/๘๐๖, ๔๐/๔๒/
 ๖๖๗, ๔๐/๔๓/๖๖๘, ๔๐/๕๕/๘๒๐, ๔๐/๙๕/๗๕๐, ๔๐/๙๖/๗๕๑, ๔๐/๑๑๓/
 ๒๖๑, ๔๐/๑๑๔/๒๖๒)

อภิปติธรรมคือจิต : ธรรมที่เป็นใหญ่ที่เกิดขึ้นในจิตคือจิตดวงที่เป็นธรรมอันเป็นใหญ่ให้จิตและ
 สัมปยุตตขั้นที่เกิดขึ้น มีปรากฏในทุกปฏิฐาน ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...สหชาตอภิปติ
 ได้แก่อภิปติธรรมคือจิตเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตขั้นและจิตตสมุฏฐานรูปโดยอภิปติ
 ปัจจัย (พึงอ้างบทที่เป็นมูล) อารัมมณอภิปติ ได้แก่ เพราะทำจิตที่เป็นภายในให้เป็น
 อารมณ์อย่างหนักแน่น จิตและสัมปยุตตขั้นจึงเกิดขึ้น...(อภิ.ป. (ไทย) ๔๓/๓๔๒/
 ๑๙๖)

อธิบัญญัติ : บัญญัติอย่างยิ่ง, การกำหนดอันยิ่งยวด, ในที่นี้ ท่านหมายถึงชั้นบัญญัติ ธาตุบัญญัติ
 อายตนะบัญญัติ อินทริยบัญญัติ สัจบัญญัติ และบุคคลบัญญัติ (ที.ปา.อ. (บาลี)
 ๑๙๒/๑๐๖) มีปรากฏในปาสาทิกสูตร ซึ่งระบุถึงเรื่องที่องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธ
 เจ้าตรัสถึงความที่พระองค์เป็นผู้รู้แจ้งในสิ่งที่เป็นบัญญัติทั้งหลาย จึงเป็นอธิบัญญัติ
 ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...สมณพราหมณ์เหล่านั้นได้กล่าวคำโตอย่างนี้ว่า ‘นี่เท่านั้น
 จริง อย่างอื่นไม่จริง’ เราไม่ยอมรับคำนั้นของสมณพราหมณ์เหล่านั้น ข้อนั้นเพราะ
 เหตุไร เพราะสัตว์แต่ละพวก ๆ มีความเข้าใจในเรื่องนี้แตกต่างกัน เราไม่เห็นผู้ที่เสมอ
 กับเราในเรื่องบัญญัติแม้นี้ ผู้ที่เหนือกว่าเราจะมีแต่ที่ไหน ความจริง เราเท่านั้นเป็นผู้
 เหนือกว่าใครในบัญญัติ คือ อธิบัญญัติ... (ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๙๒/๑๕๒, ๑๑/๑๙๓/
 ๑๕๔, ๑๑/๑๙๔/๑๕๖)

อธิบาย : การขยายเนื้อความให้พิสดารมากยิ่งขึ้น, การชี้แจงขยายความให้ชัดเจนยิ่งขึ้น, มี
 ปรากฏในนพกปานสูตรดังข้อความตอนหนึ่งว่า...ธรรมของข้าพระองค์ทั้งหลายมีพระ
 ผู้มีพระภาคเป็นหลัก มีพระผู้มีพระภาคเป็นผู้นำ มีพระผู้มีพระภาคเป็นที่พึง ชอบ
 แล้วพระพุทธเจ้าข้าขอพระผู้มีพระภาคทรงโปรดอธิบายเนื้อความแห่งพระภาชิตนี้ให้
 แจ่มแจ้งเกิดภิกษุทั้งหลายได้ฟังคำอธิบายของพระผู้มีพระภาคแล้วจักทรงจำไว้
 พระพุทธเจ้าข้า...(ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๖๘/๑๘๙, ๑๓/๒๓๙/๒๘๒)

อภิปติปัจจัย : ปัจจัยอันเป็นใหญ่ ได้แก่ สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นอภิปติ หมายถึง
 สภาวะธรรมที่เป็นใหญ่ในการคุ้มครองสภาวะธรรมอื่นที่มีความเกี่ยวข้องกับตน,
 แบ่งเป็น ๒ อย่าง คือ สหชาตอภิปติปัจจัยและอารัมมณอภิปติปัจจัย, อภิปติปัจจัยมี
 องค์ธรรมแยกตามอภิปติทั้ง ๔ คือ ฉันทาธิปไตย ได้แก่ ๑) ฉันทเจตสิกที่ประกอบกับสา

ธิปติชวณจิต ๕๒ (๒) วิริยาธิปติ ได้แก่ วิริยเจตสิกที่ประกอบกับสาธิปติชวณจิต ๕๒ (๓) จิตตาธิปติ ได้แก่ สาธิปติชวณจิต ๕๒ (๔) วิมังสาธิปติ ได้แก่ ปัญญาธิปติที่ประกอบกับอเหตุกจิต ๓๔, ส่วนในคัมภีร์กถาวัตถุ ท่านกล่าวถึงอธิปติปัจจัยซึ่งที่ท่านสกวาทิถามท่านปรวาทิถึงอนาคตญาณว่ารู้ความเป็นเหตุปัจจัย ความเป็นอารัมมณปัจจัย ความเป็นอธิปติปัจจัย ความเป็นอนันตรปัจจัย ความเป็นสมนันตรปัจจัย ที่เป็นอนาคตได้ใช่ไหม (อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๔๓๙/๔๖๘), ขณะที่ในติกปิฎกฐานอธิปติปัจจัยได้แก่จิตตสมุฏฐานรูปอาศัยขั้นที่เป็นปัจจัยทำให้เกิดนิพพาน ดังข้อความตอนหนึ่งปรากฏว่า...สภาวะธรรมที่ไม่เป็นเหตุให้ถึงปฏิสนธิจติและนิพพานอาศัยสภาวะธรรมที่เป็นเหตุให้ถึงนิพพานและที่ไม่เป็นเหตุให้ถึงปฏิสนธิ จติ และนิพพานเกิดขึ้นเพราะอธิปติปัจจัย ได้แก่ จิตตสมุฏฐานรูปอาศัยขั้นที่เป็นเหตุให้ถึงนิพพานและอาศัยมหาภูตรูปเกิดขึ้น...(อภิ.ป. (ไทย) ๔๑/๕/๓๑๑), นอกจากนี้ ยังมีปรากฏในคัมภีร์ปิฎกฐานอีกหลายแห่ง ได้แก่ อภิ.ป. (ไทย) ๔๑/๖/๑๖๒, ๔๑/๙/๒๒๙, ๔๑/๒๒/๑๓๘, ๔๑/๓๔/๕๕, ๔๑/๓๔/๒๐๐, ๔๑/๘๒/๒๗๙, ๔๐/๓/๓, ๔๐/๗๔/๓๔, ๔๐/๒๐๓/๑๐๕

อธิปไตย : ความเป็นใหญ่ยิ่ง, โดยทั่วไปในทางโลก หมายถึง อำนาจสูงสุดของรัฐที่จะใช้บังคับบัญชาภายในอาณาเขตของตน; ในขณะที่ทางพระพุทธศาสนา มี ๓ อย่าง คือ ๑. อตตธาธิปไตย (ความมีตนเป็นใหญ่) ๒. โลกาธิปไตย (ความมีโลกเป็นใหญ่) ๓. ธรรมธาธิปไตย (ความมีธรรมเป็นใหญ่) มีปรากฏในสังคีตสูตร (ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๔), อนึ่ง ท่านเรียกว่าอธิปไตย ก็มี ดังในอธิปไตยสูตร (อง.ติก. (ไทย) ๒๐/๔๐/๒๐๑), และนอกจากนี้ ยังมีปรากฏในสิกขานิสสสูตร แต่ท่านหมายถึงธรรมที่เป็นใหญ่ยิ่ง ได้แก่ สติ ดังข้อความปรากฏว่า...ภิกษุทั้งหลาย เราอยู่ประพฤติพรหมจรรย์นี้มีสิกขาเป็นอันสงฆ์ มีปัญญาเป็นยอด มีวิมุตติเป็นแก่น มีสติเป็นอธิปไตย พรหมจรรย์มีสิกขาเป็นอันสงฆ์ เป็นอย่างไร คือ อภิสมาจาริกสิกขา๑ เราบัญญัติแก่สาวกทั้งหลายในธรรมวินัยนี้เพื่อความเลื่อมใสของคนที่ยังไม่เลื่อมใส เพื่อความเลื่อมใสยิ่งขึ้นของคนที่เลื่อมใสแล้ว... (อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๔๕/๓๖๔)

อธิปไตยทิพย์ : ความเป็นใหญ่อันเป็นทิพย์ ได้แก่ ความเป็นใหญ่อันเป็นของเหล่าเทวดาในสวรรค์ชั้นต่างๆ ซึ่งเกิดจากอันสงฆ์แห่งการได้บำเพ็ญบุญกุศลต่างๆ, มีปรากฏในเทวโลกสูตร ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...ทราบมาว่า เธอทั้งหลายอดีตอดีต ระอา รังเกียจอายุทิพย์ วรรณะทิพย์ สุขทิพย์ ยศทิพย์ และอธิปไตยทิพย์ แต่เบื้องต้นทีเดียว เธอทั้งหลายควรอดีตอดีต ระอา รังเกียจกายทุจริต วจีทุจริต และมโนทุจริต (อง.ติก. (ไทย) ๒๐/๑๘/๑๖๑)

อธิปัญญาปัญญา : ปัญญาอันเกิดจากอธิปัญญา, ในอรรถกถาท่านหมายถึง วิปัสสนาปัญญาและมรรคปัญญา (อภิ.วิ.อ. (บาลี) ๓๗๐/๔๔๓) มีปรากฏในญาณวิงค์ ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...อธิจิตตปัญญา เป็นไฉน ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิวฏฐิเกิดขึ้นแก่ผู้เข้ารูปาวจรสมาบัติและอรูปรวจรสมาบัติ นี้

เรียกว่า อธิจิตตปัญญา อธิปัญญาปัญญา เป็นไฉน ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔ นี้เรียกว่า อธิปัญญาปัญญา (อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๗๗๐/๕๐๕)

อธิปัญญา : ปัญญาอันยิ่ง, เป็นปรมปัญญา คือปัญญาชั้นสูงสุด ซึ่งได้แก่ปัญญาที่สัมปยุตด้วยมรรค และผล, ถือเป็นทิวฏฐิวิสุทธิ, เป็นหนึ่งในบรรดาสิกขา ๓ คือ อธิศีล อธิจิต และอธิปัญญา, ในอัญญตติยภคินา ท่านหมายถึงข้อปฏิบัติอันทำให้สงฆ์ยินดี ดังมีข้อความตอนหนึ่งปรากฏว่า...ภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง กุลบุตรผู้เคยเป็นอัญญเดียรฉัตร เป็นผู้มีความแข็งแรงกล้าในอุทเทส ในปริพุจฉา ในอธิศีล อธิจิต อธิปัญญา แม้เช่นนี้ก็ชื่อว่า เป็นผู้ปฏิบัติให้สงฆ์ยินดี... (วิ.ม. (ไทย) ๔/๘๗/๑๔๑), นอกจากนี้ ยังมีปรากฏในที่หลายแห่ง เช่น วิ.ม. (ไทย) ๕/๒๕๑/๒๓, วิ.ป. (ไทย) ๘/๔๑๘/๕๙๓, ที.สี. (ไทย) ๘/๔๐๒/๑๗๑, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๔๕/๒๘๘, อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๗๘/๑๔๔, ขุ.ม. (ไทย) ๒๘/๕๐/๑๗๔, ๒๘/๘๓/๒๔๖, ๒๘/๘๔/๒๔๘

อธิปัญญาธัมมวิปัสสนา : การพิจารณาเห็นธรรมด้วยปัญญาอันยิ่งเป็นการใช้ปัญญาอันสูงสุดซึ่งสัมปยุตด้วยมรรคและผลเพื่อพิจารณาให้เห็นธรรมมีปรากฏในสุดมยญาณนิตเทส ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...อนิจจานุปัสสนาควรรู้อย่างยิ่ง ทุกขานุปัสสนา ... อนัตตานุปัสสนา ... นิพพิทานุปัสสนา ... วิราคานุปัสสนา ... นิโรธานุปัสสนา ... ปฏิณิสสัคคานุปัสสนา ... ขยานุปัสสนา (การพิจารณาเห็นความสิ้นไป) ... วยานุปัสสนา (การพิจารณาเห็นความเสื่อมไป) ... วิปริณามานุปัสสนา (การพิจารณาเห็นความแปรผัน) ... อนิมิตตานุปัสสนา (การพิจารณาเห็นความไม่มีนิมิต) ... อัปปมิตตานุปัสสนา (การพิจารณาเห็นความไม่มีที่ตั้ง) ... สุธญญตานุปัสสนา (การพิจารณาเห็นความว่าง) ...อธิปัญญาธัมมวิปัสสนา (การพิจารณาเห็นธรรมด้วยปัญญาอันยิ่ง) ... ยถาภูตญาณทัสสนะ (การรู้เห็นตามความเป็นจริง) ... (ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๘/๒๖, ๓๑/๒๒/๓๑)

อธิปัญญาสิกขา : สิกขาคือปัญญาอันยิ่ง, การศึกษาในปัญญาอันยิ่ง ซึ่งเป็นปรมปัญญา คือปัญญาชั้นสูงสุด ได้แก่ปัญญาที่สัมปยุตด้วยมรรคและผล, เป็นทิวฏฐิวิสุทธิ, เป็นหนึ่งในบรรดาสิกขา ๓ คือ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา, ในสิกขาบทวิภังค์ ได้กล่าวถึงหลักไตรสิกขานี้ ดังมีข้อความตอนหนึ่งปรากฏว่า...ภิกษุผู้ซึ่งพร้อมเพรียงกันอุปสมบทด้วยญัตติจตุตถกรรมที่ถูกต้องสมควรแก่เหตุนี้ ที่พระผู้มีพระภาคทรงประสงค์เอาว่า ภิกษุ ในความหมายนี้ คำว่า สิกขา ได้แก่ สิกขา ๓ อย่าง คือ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา ในสิกขา ๓ นั้น อธิศีลสิกขานี้ที่ทรงประสงค์เอาในความหมายนี้... (วิ.มหา. (ไทย) ๑/๔๕/๓๓), นอกจากนี้ ยังมีปรากฏในที่หลายแห่ง เช่น ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๒, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๙๗/๕๓๕, อง.ติก. (ไทย) ๒๐/๘๒/๓๐๘, ๒๐/๘๔/๓๑๐, ๒๐/๘๗/๓๑๒, ๒๐/๙๑/๓๑๘, อง.ฉก. (ไทย) ๒๒/๑๐๕/๖๒๗, ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๗/๖๔, ๓๐/๓๐/๑๕๗, ๓๐/๓๑/๑๕๘

อธิมัตตัญญูนิทเทส : แสดงสภาวะมีประมาณยิ่ง สอธบายสภาวะมีประมาณยิ่งแห่งอินทรีย์ โดยวิธีปุจฉา และวิสัชนา ดังนี้

คำปุจฉาว่า “พึงเห็นอินทรีย์ทั้งหลายเพราะมีสภาวะมีประมาณยิ่งอย่างไร” ท่านวิสัชนาว่า

๑. เพราะเจริญสัทินทรีย์ ฉันทะจึงเกิดขึ้น ด้วยอำนาจฉันทะ ปามุชชะจึงเกิดขึ้น ด้วยอำนาจปามุชชะ ด้วยอำนาจศรัทธา สัทินทรีย์จึงมีประมาณยิ่ง
๒. ด้วยอำนาจปามุชชะ ปิติจึงเกิดขึ้น ด้วยอำนาจปิตี ด้วยอำนาจ ศรัทธา...
๓. ด้วยอำนาจปิตี ปัสสทธิจึงเกิดขึ้น ด้วยอำนาจปัสสทธิ ด้วยอำนาจศรัทธา...
๔. ด้วยอำนาจปัสสทธิ สุขจึงเกิดขึ้น ด้วยอำนาจสุข ด้วยอำนาจ ศรัทธา...
๕. ด้วยอำนาจสุข โอภาสจึงเกิดขึ้น ด้วยอำนาจโอภาส ด้วยอำนาจศรัทธา...
๖. ด้วยอำนาจโอภาส สังเวชจึงเกิดขึ้น ด้วยอำนาจสังเวช ด้วยอำนาจ ศรัทธา...
๗. จิตสังเวชแล้วย่อมตั้งมั่น ด้วยอำนาจความตั้งมั่น ด้วยอำนาจ ศรัทธา...
๘. จิตตั้งมั่นแล้วย่อมประคองไว้ด้วยดี ด้วยการประคองไว้ ด้วยอำนาจศรัทธา...
๙. จิตที่ประคองไว้ย่อมเพ่งเฉย(อุเบกขา) ด้วยดี ด้วยอุเบกขา ด้วยอำนาจศรัทธา

...

๑๐. ด้วยอำนาจอุเบกขา จิตจึงหลุดพ้นจากกิเลสที่มีสภาวะต่าง ๆ ด้วยความหลุดพ้น ด้วยอำนาจศรัทธา...

๑๑. เพราะจิตหลุดพ้น ธรรมเหล่านั้นจึงมีรสเป็นอย่างเดียวกัน เพราะมีความหมายว่า ธรรมทั้งหลายมีรสเป็นอย่างเดียวกัน ด้วยอำนาจ ภาวนา ด้วยอำนาจ ศรัทธา...

๑๒. เพราะเป็นธรรมที่เจริญแล้ว ธรรมเหล่านั้นจึงหลีกออกจากธรรมเหล่านั้นไปสู่ ธรรมที่ประณีตกว่า ด้วยอำนาจความหลีกออกไป ด้วย อำนาจศรัทธา...

๑๓. เพราะหลีกออกไปแล้ว ฉะนั้น บุคคลจึงสละ ด้วยอำนาจความสละ ด้วย อำนาจศรัทธา...

๑๔. เพราะสละแล้ว ฉะนั้น กิเลสและขันธจึงดับ ด้วยอำนาจความดับ ด้วยอำนาจ ศรัทธา...

สรุป ความสละด้วยอำนาจความดับ ๒ ประการ คือ (๑) ความสละด้วยการบริจาต (๒) ความสละด้วยความแล่นไป ชื่อว่าความสละด้วยการบริจาต เพราะสละกิเลสและขันธ ชื่อว่าความสละด้วยความแล่นไป เพราะจิตแล่นไปในนิพพานธาตุที่เป็นความดับ อินทรีย์อีก ๔ ประการก็มีนัยเดียวกันนี้ ต่างกันแต่องค์ธรรมเท่านั้น (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๐๑/๓๒๖)

อธิมานสูตร : พระสูตรว่าด้วยความสำคัญผิด พระมหากัสสปะอยู่ที่พระเวฬุวัน กลันทกนิวาปสถาน เขตกรุงราชคฤห์ กล่าวกับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมพยากรณ์ อรหัตตผล เมื่อถูกพระตถาคตหรือสาวกของพระตถาคตผู้ได้มาน ฉลาดในสมบัติ ฉลาดในจิตของผู้อื่น ฉลาดในการกำหนดรู้จิตของผู้อื่นซักถาม สอบถาม ไล่เสียงแล้ว ย่อมถึงความเป็นคนเปล่า ความไม่มีคุณ ความไม่เจริญ ความพินาศ ทั้งความไม่เจริญ และความพินาศ พระตถาคตหรือสาวกของพระตถาคตกำหนดรู้ใจด้วยใจแล้ว ใสใจถึงภิกษุเห็นว่า เพราะเหตุไร ท่านผู้นี้จึงพยากรณ์อรหัตตผล แล้วย่อมรู้ชัดว่า เธอมีความสำคัญผิด จึงพยากรณ์อรหัตตผล พระตถาคตหรือสาวกของพระตถาคตนั้น กำหนดรู้ใจด้วยใจแล้ว ใสใจถึงภิกษุเห็นว่า เพราะเหตุไร ท่านผู้นี้จึงมีความสำคัญผิด

พยากรณ์หรือหัตตผล แล้วกำหนดรู้ใจด้วยใจแล้ว ใส่ใจถึงภิกษุเห็นว่า ท่านผู้นี้เป็น พหูสูต ทรงสุตะ เป็นผู้ได้ฟังธรรมมากแล้วทรงจำได้ คล่อง ปาก ขึ้นใจ แห่งตลอดดี ด้วยทิวาญญิต เพราะฉะนั้น ท่านผู้ซึ่งมีความสำคัญผิด พยากรณ์หรือหัตตผล พระตถาคต หรือสาวกของพระตถาคตนั้น ครั้นกำหนดรู้ใจด้วยใจแล้ว ย่อมรู้ชัดซึ่งภิกษุนั้นว่า เธอ เป็นผู้มีความเลื่อมในพระธรรมวินัยที่พระตถาคตทรงประกาศแล้ว คือ (๑) เป็นผู้ที่มี อภิขมา มีใจถูกอภิขมากลุ่มรุมอยู่โดยมาก(๒) มีพยาบาล มีใจถูกพยาบาลกลุ่มรุมอยู่ โดยมาก (๓) มีถิ่นมิทธะ มีใจถูก ถิ่นมิทธะกลุ่มรุมอยู่โดยมาก (๔) มีอุทัจจะ มีใจถูก อุทัจจะกลุ่มรุมอยู่โดยมาก(๕) มีวิจิจฉา มีใจถูกวิจิจฉากลุ่มรุมอยู่โดยมาก(๖) เป็นผู้ ชอบการงาน(หมายถึงงานนวักรรม คือ การก่อสร้างต่าง ๆ เช่น การก่อสร้างวิหารเป็น ต้น) ยินดีในการงาน หมั่นประกอบความเป็นผู้ชอบการงาน (๗) ชอบการพูดคุย ยินดี ในการพูดคุย หมั่นประกอบความเป็นผู้ชอบการพูดคุย (๘) ชอบการนอนหลับ ยินดีใน การนอนหลับ หมั่นประกอบความเป็นผู้ชอบการนอนหลับ (๙) ชอบการคลุกคลีด้วยหมู่ ยินดีการคลุกคลีด้วยหมู่ หมั่นประกอบความเป็นผู้ชอบการคลุกคลีด้วยหมู่ (๑๐) เป็นผู้หลงลืมสติ ถึงความหุดชะงักเสียในระหว่างที่จะบรรลุคุณวิเศษชั้นสูง เพราะได้ บรรลุคุณวิเศษชั้นต่ำ พระมหากัสสปะกล่าวต่ออีกว่า เป็นไปไม่ได้เลยที่ภิกษุนั้น ละ ธรรม ๑๐ ดังกล่าวนี้ไม่ได้แล้ว จักถึงความเจริญอกงามไพบุลย์ในพระธรรมวินัยนี้ แต่เป็นไปได้ที่ภิกษุนั้นละธรรม ๑๐ นี้ได้แล้ว จักถึงความเจริญอกงามไพบุลย์ในพระ ธรรมวินัยนี้ (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๘๖/๑๙๑)

อธิมานะ : ความเข้าใจผิด เป็นหนึ่งในบรรดาธรรม ๖ ประการ ที่ภิกษุต้องละให้ได้ เพื่อให้แจ้ง พระอรหันตผล มีปรากฏในอรหันตสูตร ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...ภิกษุยังละธรรม ๖ ประการไม่ได้ ก็ไม่อาจทำให้แจ้งอรหันตผลได้ ธรรม ๖ ประการ อะไรบ้าง คือ ๑. มานะ (ความถือตัว) ๒. โอมานะ (ความถือตัวว่าต้อยกว่าเขา) ๓. อติมานะ (ความดู หมิ่นเขา) ๔. อธิมานะ (ความเข้าใจผิด) ๕. ถัมภะ (ความหัวดี) ๖. อตินิปาตะ (ความ ดูหมิ่นตนเองว่าเป็นคนแล้ว) ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุยังละธรรม ๖ ประการนี้แล้วไม่ได้ ก็ไม่ อาจทำให้แจ้งอรหันตผลได้...(อง.ฉก. (ไทย) ๒๒/๗๖/๕๙๙), นอกจากนี้ ยังมีปรากฏ ในขุททกวิภังค์ ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...อธิมานะ เป็นฉน ความสำคัญธรรมที่ตนยัง ไม่ได้บรรลุว่าบรรลุแล้ว ความสำคัญกิจที่ตนยังไม่ได้ทำว่าทำแล้ว ความสำคัญธรรมที่ ตนยังไม่ได้บรรลุว่าบรรลุแล้ว ความสำคัญธรรมที่ตน ยังไม่ได้ทำให้แจ้งว่าทำให้แจ้ง แล้ว ความถือตัว กิริยาที่ถือตัว ภาวะที่ถือตัว ความลำพองตน ความทะนงตน ความ เชิดชูตนเป็นดุจธง ความเห่อเหิม ความที่จิตต้องการเป็นดุจธง มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้ เรียกว่า อธิมานะ...(อภิ.ธ. (ไทย) ๓๕/๘๘๒/๕๕๘)

อธิมานิกภิกษุวัตถุ : เรื่องภิกษุผู้เข้าใจว่าตนสำเร็จ พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่ภิกษุทั้งหลายที่ กำลังดูซากศพในป่าช้าว่า กระดูกเหล่านี้มีสีเหมือนสีนกกพิราบ ถูกเขาทิ้งไว้เกลื่อน กลาด เหมือนน้ำเต้าที่ร่วงเกลื่อนกลาดในสารทกาล ความยินดีอะไรเล่าจะเกิด เพราะ เห็นกระดูกเหล่านั้น (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๑๔๙/๗๘)

อริมุตตเถรคาถา : ภาซิตของพระอริมุตตเถระ,คาถาของพระอริมุตตเถระ มี ๒ คาถา แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อริมุตตเถรคาถา : ภาซิตของพระอริมุตตเถระ,คาถาของพระอริมุตตเถระ ท่านพระอริมุตตเถระ กล่าวไว้ว่า ภิกษุผู้ชวนชวายในการบำรุงร่างกาย ยังติดสุขอยู่ทางร่างกาย เมื่อสิ้นชีวิตโดยพลัน จะมีความเป็นสมณะที่ดีได้ทีไหน (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๑๑๔/๓๔๔)

๒.อริมุตตเถรคาถา : ภาซิตของพระอริมุตตเถระ,คาถาของพระอริมุตตเถระ ท่านพระอริมุตตเถระเมื่อจะแสดงธรรมโปรดหัวหน้าโจร จึงได้กล่าวว่า ท่านหัวหน้า สำหรับผู้ที่ไม่เหยื่อในชีวิตย่อมไม่มีทุกข์ทางใจ ภัยทุกอย่างผู้ที่สิ้นสังโยชน์ล่วงพ้นภัยทุกอย่างได้แล้ว เมื่อสิ้นค้นหาที่นำไปสู่ภพก็ย่อมไม่มีความกลัวตายโดยประการใด ประการหนึ่งในปัจจุบันนั้น เหมือนคนที่ไม่กลัวความหนัก ในเมื่อ วางของหนักลงแล้ว พรหมจรรย์อาตมาประพฤติดีแล้ว และแม้มรรคอาตมาก็อบรมดีแล้ว อาตมาจึงไม่มีความกลัวตาย เหมือนคนไม่กลัวโรคในเมื่อหายโรค ฯลฯ พระศาสดาผู้เป็นสัพพัญญู ทรงรู้เห็นธรรมทั้งปวง ทรงชนะหมู่มาร มีพระกรุณาอย่างใหญ่หลวง ทรงเยียวรักษาสัตว์โลกทั้งมวล เป็นอาจารย์ของอาตมา พระองค์ได้ทรงแสดงธรรม ที่ให้ถึงความสิ้นอาสวะอย่างยอดเยี่ยมนี้ไว้ เพราะอาศัยคำสั่งสอนของพระองค์ อาตมาจึงได้ความไม่เศร้าโศกนี้แล พวกโจรฟังคำสุภาซิตของพระอริมุตตเถระผู้เป็นฤษี จึงพากันวางศัสตราและอาวุธ บางพวกก็ได้งดเว้นกรรมนั้น และบางพวกก็ได้ขอบวช พวกเขา ครั้นบวชในพระศาสนาของพระสุคต เจริญโพชฌงค์ ๗ และพละ ๕ แล้วเป็นบัณฑิต มีจิตเบิกบาน ยินดี อบรมอินทรีย์แล้ว ได้บรรลุสันตบพคืออินิพพาน อันไม่มีปัจจัยอะไรๆ ประทุแต่ง (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๓๐๕/๔๖๐)

อริมุตตเถระ, พระ : พระเถระชื่ออริมุตตะ มีชื่อปรากฏในสมัยพุทธกาล ท่านเป็นหลานของพระเถระชื่อว่าสังกัจจะ บรรลุพระอรหันต์ตั้งแต่เป็นสามเณร เมื่ออายุครบ ๒๐ บริบูรณ์แล้วก็เดินทางไปลาพ่อแม่เพื่อจะอุปสมบทเป็นพระภิกษุ ระหว่างทางได้พบกับพวกโจร และถูกโจรจับตัวไว้เพื่อฆ่าบูชาญแก่เทวดาที่พวกตนนับถือ แม้รู้ว่าจะถูกฆ่าแต่ก็ไม่แสดงอาการหวาดหวั่นพริ้งเลยแม้แต่น้อย จนนายโจรเกิดความอัศจรรย์ใจ ภายหลังจึงพากันวางศัสตราและอาวุธ บางพวกก็ได้งดเว้นกรรมนั้น และบางพวกก็ได้ขอบวช มีปรากฏในอริมุตตเถรคาถา ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...พวกโจรฟังคำสุภาซิตของพระอริมุตตเถระผู้เป็นฤษี จึงพากันวางศัสตราและอาวุธ บางพวกก็ได้งดเว้นกรรมนั้น และบางพวกก็ได้ขอบวช...(ขุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๓๒๐/๔๖๒)

อริมุตตเถรภาพทาน :ประวัติในอดีตชาติของพระอริมุตตเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๑๑๘ หลังจากพระพุทธเจ้าพระนามว่าอถลทัสสี ปรีนิพพานแล้ว ท่านได้บำรุงพระสงฆ์ตลอดมา เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่รู้จักทุกข์เลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหันต์พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๘๔/๑๖๑)

อริมุตติ : ความตั้งใจไว้ในจิต, ความน้อมใจเชื่อ, จุดประสงค์, ความมุ่งหมาย, ในอรรถกถาท่านหมายถึงอัยยาศัยของเหล่าสัตว์ (อภิ.วิ.อ. (บาลี) ๘๑๔/๔๙๓-๔๙๔) มีปรากฏใน ดัง

ข้อความตอนหนึ่งว่า...พระญาณของพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าย่อมเป็นไปในสัตว์ทั้งปวง พระผู้มีพระภาคทรงทราบอภัยอาศัย อนุสัย จริต อธิมุตติ ของเหล่าสัตว์ทุกจำพวก ทรงรู้จักเหล่าสัตว์ ผู้มีกิเลสจตุสน้อยในปัญญาจักขุ มีกิเลสจตุสน้อยมากในปัญญาจักขุ มีอินทรีย์แก่กล้า มีอินทรีย์อ่อน มีอาการดี มีอาการทราม ผู้ที่แนะนำให้รู้ได้ง่าย ผู้ที่แนะนำให้รู้...(ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๖๙/๒๑๕), นอกจากนี้ ยังมีปรากฏในตุมภูกสูตรตุนิทเทส ก็ปรากฏข้อความเดียวกัน (ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๕๖/๔๒๘), และในสาริปุตตสูตรตุนิทเทส (ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๙๑/๕๔๔), และยังมีในอาสยานุสยญาณนิทเทส (ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๑๓/๑๗๔)

อธิมุตติบท : บทคือความตั้งใจไว้ในจิต ความน้อมใจเชื่อ, จุดประสงค์, ความมุ่งหมาย, ในอรรถกถาท่านหมายถึงชั้นธ आयตนะ และธาตุ อีกนัยหนึ่ง หมายถึงทิวฏฐิ (อง.ทสก.อ. (บาลี) ๓/๒๒/๓๓๑) มีปรากฏในอธิมุตติบทสูตร ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...ครั้งนั้นแล ท่านพระอานนท์เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ถวายอภิวาทแล้วนั่ง ณ ที่สมควร พระผู้มีพระภาคจึงได้ตรัสกับท่านพระอานนท์ดังนี้ว่า อานนท์ เรากล้าปฏิญาณในธรรมทั้งหลายที่เป็นไปเพื่อทำให้แจ้งอธิมุตติบทนั้นๆ ด้วยปัญญาอันยิ่ง เพื่อแสดงธรรมโดยวิธีที่บุคคลผู้ปฏิบัติตามแล้วจักรู้ธรรม...(อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๒๒/๔๗)

อธิมุตติบทสูตร : พระสูตรว่าด้วยอธิมุตติบท พระผู้มีพระภาคตรัสกับพระอานนท์ว่า เรากล้าปฏิญาณในธรรมทั้งหลาย(ทศพลญาณและสัพพัญญุตญาณ) ที่เป็นไปเพื่อทำให้แจ้งอธิมุตติบท (หมายถึงชั้นธ आयตนะ และธาตุ อีกนัยหนึ่ง หมายถึงทิวฏฐิ) นั้น ๆ ด้วยปัญญาอันยิ่ง เพื่อแสดงธรรมโดยวิธีที่บุคคลผู้ปฏิบัติตามแล้วจักรู้ธรรมที่มีอยู่ว่ามีอยู่บ้าง ที่ไม่มีอยู่บ้าง ที่ไม่มีอยู่บ้าง ที่หยาบว่าหยาบบ้าง ที่ประณีตว่าประณีตบ้าง ที่ไม่ยอดเยียมว่าไม่ยอดเยียมบ้าง ที่ยอดเยียมว่ายอดเยียมบ้าง หรือเป็นไปได้ที่ผู้ปฏิบัติตามจักรู้สิ่งที่พึงรู้ จักเห็นสิ่งที่พึงเห็น หรือจักทำให้แจ้งสิ่งที่พึงทำให้แจ้ง ญาณที่ยอดเยียมกว่าญาณทั้งหลาย คือ ยถาภูตญาณ(พระสัพพัญญุตญาณ) ในธรรมเหล่านั้น ๆ กำลังของตถาคตที่ตถาคตประกอบแล้ว เป็นเหตุให้ปฏิญาณฐานะที่องอาจ บันลือสีหนาทประกาศพรหมจักรในบริษัท มี ๑๐ ประการ มีเนื้อความเหมือนในสีหนาทสูตร (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๒๒/๔๗)

อธิโมกข์ : การตัดสิ้นใจ, ความแน่ใจ, ความน้อมใจเชื่อ คือ น้อมใจเชื่อในสิ่งที่เกิดขึ้นทั้งหมดว่าเป็นความจริง เป็นวิปัสสนูปกิเลส ข้อที่ ๖ ในบรรดาวิปัสสนูปกิเลส ๑๐ ข้อ, มีปรากฏในอนุตตสูตร ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...ธรรมในทุติยฌาน คือ ความผ่องใสในภายใน ปีติ สุข จิตเตกัคคตา ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา วิญญาน ฉันทะ อธิโมกข์ วิริยะ สติ อุเบกขา มนสิการเหล่านั้น สาริปุตรกำหนดตามลำดับบทได้แล้ว ธรรมที่สาริปุตรรู้แจ้งแล้วเหล่านั้น ย่อมเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป สาริปุตรนั้นรู้ชัดอย่างนี้ว่า ได้ยินว่า ธรรมเหล่านี้ที่ยังไม่มีก็มีขึ้น ที่มีแล้วย่อมดับไป เธอจึงไม่ยินดี ไม่ยินร้าย อันกิเลสอาศัยไม่ได้ อันกิเลสพัวพันไม่ได้ หลุดพ้นแล้ว...(ม.อ. (ไทย) ๑๔/๙๔/๑๑๑), นอกจากนี้ ยังมีปรากฏใน ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...เมื่อมนสิการด้วยความไม่เที่ยง ญาณ (ความรู้) ย่อมเกิดขึ้น ปีติ (ความอิ่มใจ) ย่อมเกิดขึ้น ปัสสัทธิ (ความสงบกาย

สงบใจ) ย่อมเกิดขึ้น สุข (ความสุข) ย่อมเกิดขึ้น อธิโมกข์ (ความน้อมใจเชื่อ) ย่อมเกิดขึ้น ปศุคหะ (ความเพียรที่พอดี) ย่อมเกิดขึ้น อุပ္ปฏฐาน (สติแก่กล้า) ย่อมเกิดขึ้น อุเบกขา (ความมีใจเป็นกลาง) ย่อมเกิดขึ้น นิกันติ (ความตั้งใจ) ย่อมเกิดขึ้น...(ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๖/๔๒๕,๓๑/๗/๔๒๖), นอกจากนี้ ยังมีปรากฏในที่หลายแห่ง ใน อภิ.ป. (ไทย) ๓๖/๗๕/๑๙,๓๖/๑๘๔/๔๒,๓๖/๑๙๒/๔๕,๓๖/๒๐๘/๕๐,๓๖/๒๕๖/๖๕,๓๖/๓๑๑/๘๐,๓๖/๓๓๘/๘๖,๓๖/๓๖๘/๙๒

อธิวิมุตติ : ความหลุดพ้นอันยอดเยี่ยม เป็นชื่อแห่งพระอรหัตผลและพระนิพพาน มีปรากฏใน มหาสัททสูตร ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...มีสมณพราหมณ์พวกหนึ่งพูดเรื่องความหลุดพ้น กล่าวสรรเสริญความหลุดพ้นไว้มากมาย ความหลุดพ้นอันยอดเยี่ยมมีเท่าไร เรายังไม่เห็นผู้จะทัดเทียมเราได้ในเรื่องนั้น จะไปหาผู้ที่ยิ่งกว่าเราจากไหนเล่า ที่แท้ เราผู้เดียวเป็นผู้ล้ำเลิศในเรื่องความหลุดพ้น คืออธิวิมุตติ...(ที.สี. (ไทย) ๙/๔๐๒/๑๗๒)

อธิศีล : ศีลอันยิ่ง, ศีลอันยอดเยี่ยม, เป็นปรมศีล คือศีลขั้นสูงสุด, ถือเป็นศีลวิสุทธิ หรืออาจเรียกว่าเนกขัมมะ, เป็นศีลขั้นอย่างยิ่ง หมายถึงศีลขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าและพระอริยสงฆ์องค์อรหันต์ทั้งหลาย, เป็นหนึ่งในบรรดาสิกขา ๓ คือ อธิศีล อธิจิต และอธิปัญญา, ในอัญญุตติถียกถา ท่านหมายถึงข้อปฏิบัติอันทำให้สงฆ์ยินดี ดังมีข้อความตอนหนึ่งปรากฏว่า...ภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง กุลบุตรผู้เคยเป็นอัญญเดียรถีย์ เป็นผู้มีความเข้มแข็งกล้าในอุทเทส ในปริปุจฉา ในอธิศีล อธิจิต อธิปัญญา แม้เช่นนี้ก็ชื่อว่า เป็นผู้ปฏิบัติให้สงฆ์ยินดี... (วิ.ม. (ไทย) ๔/๘๗/๑๔๑, ๔/๑๐๓/๑๕๙, ๔/๑๐๔/๑๖๒); นอกจากนี้ ยังมีปรากฏในที่หลายแห่ง ดังใน จัมมชันทกะ (วิ.ม. (ไทย) ๕/๒๕๑/๒๓), วิ.จ. (ไทย) ๘/๔๑๘/๕๙๓, ๘/๔๑๙/๕๙๕, ที.สี. (ไทย) ๙/๔๐๒/๑๗๑, และใน ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๔๓/๒๘๘)

อธิชฺฐาน : ความตั้งมั่น, ความตั้งมั่นแห่งจิต, ฐานที่มั่น; ตั้งใจมุ่งผลอย่างใดอย่างหนึ่ง, ตั้งจิตปรารถนา, ตั้งจิตขอร้องต่อสิ่งที่ตนถือว่าศักดิ์สิทธิ์เพื่อผลอย่างใดอย่างหนึ่ง, การอธิชฺฐานจิต; เป็นคำยืมมาจากภาษาสันสกฤต ส่วนภาษาบาลี คือ อธิชฺฐาน; ในอรรถกถาท่านหมายถึงการตั้งเอาไว้หรือตั้งใจกำหนดเอาไว้ ได้แก่ ตั้งใจกำหนดเอาไว้ว่าจะ เป็นของประจำตัวชนิดนั้น ๆ เช่น ไตรจีวร บาตร วิธ้อธิชฺฐาน ใช้กายคือมือสัมผัส หรือเปล่งวาจาก็ได้ (วิ.ป. ๘/๓๒๒/๒๖๑, วิ.อ. (บาลี) ๒/๔๖๙/๑๔๗) มีปรากฏใน สิกขาบทวิภังค์ ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...กฐินเดาะด้วยมาติกาอย่างใดอย่างหนึ่งใน มาติกา ๘ หรือสงฆ์เดาะกฐินในระหว่าง คำว่า ๑๐ วันเป็นอย่างมาก คือ ครอบครองไว้ได้ ๑๐ วัน เป็นอย่างมาก ชื่อว่า อติเรกจีวร ได้แก่ จีวรที่ไม่ได้อธิชฺฐาน ไม่ได้วิกัป ที่ชื่อว่า จีวร ได้แก่ จีวร ๖ ชนิด อย่างใดอย่างหนึ่งซึ่งมีขนาดพอที่จะทำวิกัปได้เป็น อย่างต่ำ...(วิ.มหา. (ไทย) ๒/๔๖๓/๔), ใน วิ.ม. (ไทย) ๕/๓๕๘/๒๒๙, ๕/๓๕๘/๒๓๐), ใช้ในความหมายเดียวกัน; ส่วนในรัตนจิงกมนกัณฑ์ (ขุ.พุทธ. (ไทย) ๓๓/๗๖/๕๖๖) ท่านหมายถึงบารมีข้อที่ ๘ ในบรรดาบารมี ๑๐ ประการ ซึ่งหมายถึง ความตั้งมั่น,

การตัดสินใจเด็ดเดี่ยว วางจุดหมายแห่งการกระทำของตนไว้แน่นอน และดำเนินตามนั้นอย่างแน่วแน่และมั่นคง

อริษฐานธรรม : ธรรมที่ทำให้ตั้งมั่น, ธรรมเป็นที่มั่น, ธรรมอันเป็นฐานที่มั่นคงของบุคคล, ธรรมที่ควรใช้เป็นทีประดิษฐานตน เพื่อให้สามารถยึดเอาผลสำเร็จสูงสุดอันเป็นที่หมายได้ โดยไม่เกิดความสำคัญตนผิด และไม่เกิดสิ่งมัวหมองหมักหมมที่บดบังตน, ธรรมที่ควรตั้งไว้ในใจ ๔ ประการ ได้แก่ ปัญญา สัจจะ จาคะ และอุปสมะ มีปรากฏในชาตวิมังคสูตร ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...บุรุษนี้มีธาตุ ๖ มีผัสสาตนะ (แดนเกิดแห่งผัสสะ) ๖ มีมโนปวิจาร(ความนึกห่วงหวงทางใจ) ๑๘ มีอริษฐานธรรม(ธรรมที่ควรตั้งไว้ในใจ) ๔ เมื่อความกำหนดหมาย ชิมซาบไม่ถึงบุรุษผู้คงอยู่ในอริษฐานธรรม บัณฑิตจึงเรียกบุรุษนั้นว่า 'มุนีผู้สงบแล้ว' บุรุษไม่พึงประมาทปัญญา พึงตามรักษาสัจจะ พึงเพิ่มพูนจาคะ พึงศึกษาแต่ทางสงบเท่านั้น...(ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๔๓/๔๐๓,๑๔/๓๖๕/๔๑๒); อนึ่ง อริษฐานธรรมอันสูงสุด ได้แก่ อรหัตตปัญญา ดังในอรรถกถาว่า ผู้ประกอบด้วยอรหัตตผลปัญญาซึ่งเป็นอริษฐานธรรมอันสูงสุด (ม.อ.อ. (บาลี) ๓/๓๖๕/๒๑๙) ส่วนในรัตนจกมณกัณฑ์ (ขุ.พุทธ. (ไทย) ๓๓/๗๖/๕๖๖) ท่านหมายถึงบารมีข้อที่ ๘ ในบรรดาบารมี ๑๐ ประการ ซึ่งหมายถึง ความตั้งใจมั่น, การตัดสินใจเด็ดเดี่ยว วางจุดหมายแห่งการกระทำของตนไว้แน่นอน และดำเนินตามนั้นอย่างแน่วแน่และมั่นคง

อริษฐานบารมี : บารมีคือความตั้งใจมั่น, การตัดสินใจเด็ดเดี่ยว วางจุดหมายแห่งการกระทำของตนไว้แน่นอน และดำเนินตามนั้นอย่างแน่วแน่และมั่นคง เป็นหนึ่งในบรรดาบารมี ๑๐ ประการ คือ ทาน ศีล เนกขัมมะ ปัญญา วิริยะ ขันติ สัจจะ อริษฐาน เมตตา และอุเบกขา, เป็นระดับสามัญแห่งการบำเพ็ญบารมี, มีปรากฏในพุทธาปทาน ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...เราบำเพ็ญอริษฐานบารมีแล้ว บำเพ็ญสัจจบารมีแล้ว สำเร็จเมตตาบารมีแล้ว บรรลุสัมโพธิญาณอันสูงสุด...(ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๗๖/๑๑), นอกจากนี้ ยังมีปรากฏในที่หลายแห่งในสุเมธกถา (ขุ.พุทธ. (ไทย) ๓๓/๑๕๑/๕๘๗,๓๓/๑๕๒/๕๘๗,๓๓/๑๕๔/๕๘๗), และในสโมธานกถา (ขุ.จริยา. (ไทย) ๓๓/๑๒๒/๗๗๘)

อริษฐานปรมัตถบารมี : บารมีคือความตั้งใจมั่นอย่างยิ่งยวด, การตัดสินใจเด็ดเดี่ยว วางจุดหมายแห่งการกระทำของตนไว้แน่นอน และดำเนินตามนั้นอย่างแน่วแน่และมั่นคง เป็นหนึ่งในบรรดาปรมัตถบารมี ๑๐ ประการ คือ ทาน ศีล เนกขัมมะ ปัญญา วิริยะ ขันติ สัจจะ อริษฐาน เมตตา และอุเบกขา, เป็นระดับสูงสุดแห่งการบำเพ็ญบารมี คือ ในระหว่างบำเพ็ญบารมีนี้ ผู้บำเพ็ญสามารถสละชีวิตของตนเองได้ ดังตัวอย่างการบำเพ็ญอริษฐานปรมัตถบารมีนี้ขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เมื่อครั้งเสวยพระชาติเป็นพระกุมารพระนามว่าเตมีย์ ผู้เป็นพระโภสีสัตว์ ทรงระลึกชาติในหนหลังได้ว่า เมื่อชาติก่อนนั้น พระองค์เคยเป็นพระราชอาแห่งเมืองนี้ เพราะบาปกรรม ที่ทรงกระทำในครั้งนั้น ทำให้พระองค์ต้องตกนรกถึงแปดหมื่นปี จึงสร้างทำเป็นคนง่อย เป็นคนหูหนวก และเป็นใบ้ แม้จะถูกทอดสอบอย่างไร ก็ไม่แสดงอาการอะไรให้ปรากฏ กระทั่งพระชนมายุได้ ๑๖ ชันษา จึงถูกนำไปฝังนอกเมือง และในที่สุดก็ได้ออกบำเพ็ญสมณธรรม, มีปรากฏในสโมธานกถา ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...ในภพที่เป็นสุตโสมราชา

รักษาสิ่งจะอย่างสูง ช่วยปล่อยกษัตริย์ ๑๐๑ นี้เป็นสัจจปรมัตถบารมี ๑๗ อะไรที่จะเป็นความพอใจไปกว่าอริชฐาน นี้เป็นอริชฐานบารมี ๑๘ ในภพที่เราเป็นมาตั้งคชภูติ และข้างมาตั้งคะ นี้เป็นอริชฐานอุปบารมี ๑๙ ในภพที่เราเป็นมุกปักขกุมารเป็นอริชฐานปรมัตถบารมี ๒๐...(ขุ.จริยา. (ไทย) ๓๓/๑๒๒/๗๗๘)

อริชฐานพละ : กำลังคือความตั้งใจมั่น, กำลังแห่งความตั้งใจมั่น, ความตั้งใจมั่นอันมีพลัง, การอริชฐานจิตที่มีพลัง, กำลังแห่งการตัดสินใจเด็ดเดี่ยว วางจุดหมายแห่งการกระทำของตนไว้แน่นอน และดำเนินตามนั้นอย่างแน่วแน่และมั่นคง; ในพลกถา ท่านหมายถึงการอริชฐานจิตที่มีกำลัง ดังมีปรากฏข้อความตอนหนึ่งว่า...ชื่อว่าอริชฐานพละ เพราะพระโยคาวจรเมื่อละกามฉันทะ ย่อมอริชฐานจิตด้วยอำนาจเนกขัมมะชื่อว่าอริชฐานพละ เพราะพระโยคาวจรเมื่อละพยาบาทย่อมอริชฐานจิตด้วยอำนาจพยาบาท ชื่อว่าอริชฐานพละ เพราะพระโยคาวจรเมื่อละถีนมิทระ ย่อมอริชฐานจิตด้วยอำนาจอาโลกสัญญา ฯลฯ ชื่อว่าอริชฐานพละ เพราะพระโยคาวจรเมื่อละกิเลสทั้งปวง ย่อมอริชฐานจิตด้วยอำนาจอรหัตตมรรค นี้เป็นอริชฐานพละ...(ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๔/๕๑๗)

อริชฐานวัตร : ธรรมเนียมคือการอริชฐานใจ คือ การตั้งใจมั่นในการลงมือปฏิบัติ, การตั้งใจทำกิจที่ควรทำ ได้แก่ ข้อปฏิบัติต่างๆ เช่น ข้อปฏิบัติเกี่ยวกับจุดประสงค์ต่างๆ เป็นต้น, ในปุสสพุทธวงศ์ ท่านหมายถึงการตั้งใจบำเพ็ญบารมี ๑๐ ประการ ดังมีปรากฏข้อความตอนหนึ่งว่า...เราได้ฟังพระดำรัสของพระพุทธเจ้าแม่พระองค์นั้นแล้วก็ทำจิตให้เลื่อมใสอย่างยิ่ง ได้อริชฐานวัตรเพื่อบำเพ็ญบารมี ๑๐ ประการให้ยิ่งขึ้นไป...(ขุ.พุทธ. (ไทย) ๓๓/๑๑/๖๘๓), นอกจากนี้ ยังมีปรากฏใน สิทธิตลพุทธวงศ์ (ขุ.พุทธ. (ไทย) ๓๓/๑๒/๖๗๓), กุสันธพุทธวงศ์ (ขุ.พุทธ. (ไทย) ๓๓/๑๒/๗๐๔), อัถลทสสิพุทธวงศ์ (ขุ.พุทธ. (ไทย) ๓๓/๑๓/๖๖๓), มังคลพุทธวงศ์ (ขุ.พุทธ. (ไทย) ๓๓/๑๔/๖๐๔), เรวตพุทธวงศ์ (ขุ.พุทธ. (ไทย) ๓๓/๑๔/๖๑๖), สีขีพุทธวงศ์ (ขุ.พุทธ. (ไทย) ๓๓/๑๔/๖๕๓), โกนาคมนพุทธวงศ์ (ขุ.พุทธ. (ไทย) ๓๓/๑๔/๗๐๙), ปทุมพุทธวงศ์ (ขุ.พุทธ. (ไทย) ๓๓/๑๕/๖๓๑), สุเมธพุทธวงศ์ (ขุ.พุทธ. (ไทย) ๓๓/๑๕/๖๔๘), และติสสพุทธวงศ์ (ขุ.พุทธ. (ไทย) ๓๓/๑๕/๖๗๘)

อริชฐานสัญญา : อริชฐานคือสัญญา, ความจำได้หมายรู้ในสิ่งที่ได้เคยตั้งใจไว้, ตั้งใจมุ่งผลอย่างใดอย่างหนึ่ง, ตั้งจิตปรารถนา, ในนันทกเถราปทาน ท่านหมายถึง การอริชฐานจิตในการกำหนดหมาย ดังมีปรากฏข้อความตอนหนึ่งว่า...ข้าพเจ้าอริชฐานสัญญาว่าเป็นแผ่นดินแล้วข้ามทะเลไปก็ได้กรรมข้าพเจ้าทำไว้ดีแล้วนี้เป็นผลแห่งการบูชาพระพุทธเจ้า...(ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๑๗๒/๖๗๗) ในที่นี้ หมายถึงการอริชฐานจิตกำหนดทะเลว่าเป็นแผ่นดิน ด้วยอำนาจแห่งการอริชฐานที่มีบุญสนับสนุน จึงสามารถเดินไปบนทะเลได้เหมือนกับเดินบนแผ่นดิน

อริชฐานสุญญะ : อริชฐานในสุญญะ, ความตั้งใจปรารถนาความว่างเปล่า, ตั้งใจมุ่งผลคือความว่าง, ตั้งจิตปรารถนาความว่าง, ในสุญญกถาท่านหมายถึงความว่างด้วยธรรมที่อริชฐาน ดังข้อความตอนหนึ่งปรากฏว่า...อริชฐานสุญญะ เป็นอย่างไร คือ เนกขัมมะที่บุคคล

อริษฐาน เป็นธรรมว่างจากกามฉันทะ อพยาบาทที่บุคคลอริษฐาน เป็นธรรมว่างจาก พยาบาท อาโลภสัญญาที่บุคคลอริษฐาน เป็นธรรมว่างจากถีนมิทธะ อวิกเขปะที่ บุคคลอริษฐาน เป็นธรรมว่างจากอุทัจจะ ญาณที่บุคคลอริษฐาน เป็นธรรมว่างจาก อวิชา ัมมวัตถานที่บุคคลอริษฐาน เป็นธรรมว่างจากอโรติ ปฐมณานที่บุคคล อริษฐาน เป็นธรรมว่างจากนิรวณฺ์ ฯลฯ อรหัตตมรรคที่บุคคลอริษฐาน เป็นธรรมว่าง จากกิเลสทั้งปวง นี้ชื่อว่าอริษฐานสัญญา... (ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๘/๕๓๔); เป็นหนึ่งใน บรรดาสัญญา ๒๕ ประการ ได้แก่ ๑. สัญญาสัญญา (ความว่างด้วยธรรมที่ว่าง) ๒. สังขารสัญญา (ความว่างด้วยธรรมที่เป็นสังขาร) ๓. วิปริณามสัญญา (ความว่างด้วย ธรรมที่แปรผัน) ๔. อัคคสัญญา (ความว่างด้วยธรรมที่เป็นเลิศ) ๕. ลักษณะสัญญา (ความว่างด้วยธรรมที่เป็นลักษณะ) ๖. วิกขัมภนสัญญา (ความว่างด้วยธรรมที่เป็น เหตุข่ม) ๗. ตทังคสัญญา (ความว่างด้วยธรรมที่เป็นคู่ปรับ) ๘. สมุจเจทสัญญา (ความ ว่างด้วยธรรมที่เป็นเหตุให้ตัดขาด) ๙. ปฏิปัสสัทธิสัญญา (ความว่างด้วยธรรมที่เป็น เหตุให้สงบระงับ) ๑๐. นิสสรณสัญญา (ความว่างด้วยธรรมที่เป็นเหตุสลัดออก) ๑๑. อัชฌัตตสัญญา (ความว่างด้วยธรรมที่เป็นภายใน) ๑๒. พหิทธาสัญญา (ความว่างด้วย ธรรมที่เป็นภายนอก) ๑๓. ทุกโตสัญญา (ความว่างด้วยธรรมที่เป็นภายในและ ภายนอก) ๑๔. สภาคสัญญา (ความว่างด้วยธรรมที่เป็นกลุ่มเดียวกัน) ๑๕. วิสภาค สัญญา (ความว่างด้วยธรรมที่ต่างกลุ่มกัน) ๑๖. เอสนาสัญญา (ความว่างด้วยธรรมที่ แสงหา) ๑๗. ปริคคหสัญญา (ความว่างด้วยธรรมที่กำหนด) ๑๘. ปฏิลาภสัญญา (ความว่างด้วยธรรมที่ได้) ๑๙. ปฏิเวธสัญญา (ความว่างด้วยธรรมที่รู้แจ้ง) ๒๐. เอกัตตสัญญา (ความว่างด้วยธรรมที่เป็นสภาวะเดียว) ๒๑. นานัตตสัญญา (ความว่าง ด้วยธรรมที่เป็นสภาวะต่าง ๆ) ๒๒. ชันติสัญญา (ความว่างด้วยธรรมที่พอใจ) ๒๓. อริษฐานสัญญา (ความว่างด้วยธรรมที่อริษฐาน) ๒๔. ปรีโยคาหนสัญญา (ความว่าง ด้วยธรรมที่ยังลง) ๒๕. ความว่างขั้นสูงสุดของความว่างทั้งปวง คือ การที่บุคคลผู้มี สัมปชัญญะทำความเป็นไปแห่งกิเลสให้สิ้นไป

อริษฐานอุโบสถ : อริษฐานองค์อุโบสถ, ความตั้งใจปรารถนาจะรักษาอุโบสถ, ตั้งใจมั่นหรือตั้งจิตมั่น ในการรักษาอุโบสถ, ตั้งใจสมาทานองค์อุโบสถ, เป็นชื่อเรียกของอุโบสถอย่างหนึ่ง ใน บรรดาอุโบสถ ๓ อย่าง (อีกอย่างหนึ่ง) ได้แก่ ๑. สัตตทุทเทสุโบสถ ๒. ปาริสุทธิ อุโบสถ ๓. อริษฐานอุโบสถ; อุโบสถที่ทำด้วยการอริษฐาน ได้แก่ อุโบสถที่ภิกษุรูปเดียว ทำ กล่าวคือ เมื่อในวัดมีภิกษุรูปเดียวถึงวันอุโบสถ เธอพึงอริษฐานคือตั้งใจหรือ กำหนดใจว่า อชช เม อุโปสโส. แปลว่า วันนี้อุโบสถของเรา เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า บุคคลอุโบสถ (อุโบสถของบุคคล หรือทำโดยบุคคล); มีปรากฏในติกวาร ดังข้อความ ตอนหนึ่งว่า...อุโบสถมี ๓ อย่าง คือ ๑. อุโบสถในวัน ๑๔ คำ ๒. อุโบสถในวัน ๑๕ คำ ๓. อุโบสถสามัคคี อุโบสถแม้อื่นอีกมี ๓ อย่าง คือ ๑. สังฆอุโบสถ ๒. คนอุโบสถ ๓. บุคคลอุโบสถ อุโบสถแม้อื่นอีกมี ๓ อย่าง คือ ๑. สัตตทุทเทสุโบสถ ๒. ปาริสุทธิ อุโบสถ ๓. อริษฐานอุโบสถ...(วิ.ป. (ไทย) ๘/๓๒๓/๔๔๘), ส่วนในปัญจกวาร เป็นชนิด ของวิสุทธิ ๕ แบบ อีกอย่างหนึ่ง ดังมีข้อความปรากฏว่า วิสุทธิแม้อื่นอีกมี ๕ แบบ

คือ ๑. สุตตฺทเทศอุโบสถ ๒. ปาริสฺสุทฺธิอุโบสถ ๓. อธิษฐานอุโบสถ ๔. สามัคคีอุโบสถ
๕. ปวารณา (วิ.ป. (ไทย) ๘/๓๒๕/๔๗๖)

อธิษฐานอุปบารมี : อุปบารมีคือความตั้งใจมั่น, การตัดสินใจเด็ดเดี่ยว วางจุดหมายแห่งการกระทำ
ของตนไว้แน่นอน และดำเนินตามนั้นอย่างแน่วแน่และมั่นคง, เป็นหนึ่งในบรรดาอุป
บารมี ๑๐ ประการ คือ ทาน ศีล เนกขัมมะ ปัญญา วิริยะ ขันติ สัจจะ อธิษฐาน
เมตตา และอุเบกขา, เป็นระดับกลางแห่งการบำเพ็ญบารมี คือ ในระหว่างบำเพ็ญ
บารมีนี้ ผู้บำเพ็ญสามารถสละอวัยวะต่างๆ ของตนเองได้, มีปรากฏในสมโณธานกถา
ตั้งข้อความตอนหนึ่งว่า...อะไรที่จะเป็นความพอใจไปกว่าอธิษฐาน นี่เป็นอธิษฐาน
บารมี ๑๘ ในภพที่เราเป็นมาตั้งชกฏิลและข้างมาตั้งคะ นี่เป็นอธิษฐานอุปบารมี ๑๘
ในภพที่เราเป็นมุกปักขกุมารเป็นอธิษฐานปรมัตถบารมี ๒๐ ในภพที่เราเป็นมหากัณห์
ฤๅษีและพระเจ้าโสธนะ...(ขุ.จรียา. (ไทย) ๓๓/๑๒๒/๗๗๘)

อธิศีล : ศีลอันยิ่ง, ศีลอันยอดเยี่ยม, เป็นปรมศีล คือศีลขั้นสูงสุด, ถือเป็นศีลวิสุทธิ หรืออาจ
เรียกว่าเนกขัมมะ, เป็นศีลขั้นอย่างยิ่ง หมายถึงศีลขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธ
เจ้าและพระอรหันต์องค์อรหันต์ทั้งหลาย, เป็นหนึ่งในบรรดาสิกขา ๓ คือ อธิศีล อธิจิต
และอธิปัญญา, ในอัญญาตติยภพ ท่านหมายถึงข้อปฏิบัติอันทำให้สงฆ์ยินดี ดังมี
ข้อความตอนหนึ่งปรากฏว่า...ภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง กุลบุตรผู้เคยเป็นอัญ
ญเดียรถีย์ เป็นผู้มิฉันทะแรงกล้าในอุทเทส ในปริปุจฉา ในอธิศีล อธิจิต อธิปัญญา แม้
เช่นนี้ก็ชื่อว่าเป็นผู้ปฏิบัติให้สงฆ์ยินดี... (วิ.ม. (ไทย) ๔/๘๗/๑๔๑), นอกจากนี้ ยังมี
ปรากฏในติสสเมตเตยยสุตตนิทเทส ตั้งข้อความตอนหนึ่งว่า...อีกนัยหนึ่ง พระผู้มีพระ
ภาคทรงเป็นผู้มีส่วนแห่งอรรถรส (ความถึงพร้อมแห่งผลของเหตุ (ขุ.ม.อ. (บาลี) ๕๐/
๒๖๖)) อรรถรส (ความถึงพร้อมแห่งเหตุ (ขุ.ม.อ. (บาลี) ๕๐/๒๖๖)) วิมุตติรส (ความ
ถึงพร้อมแห่งผล (ขุ.ม.อ. (บาลี) ๕๐/๒๖๖)) อธิศีล อธิจิต อธิปัญญา จึงชื่อว่าพระผู้มี
พระภาค อีกนัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงเป็นผู้มีส่วนแห่งฉาน ๔ อัปปมัญญา ๔
อรุปสมาบัติ ๔ จึงชื่อว่าพระผู้มีพระภาค...(ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๕๐/๑๓๔), และยังมี
ปรากฏในที่หลายแห่งใน ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๘๓/๒๔๖, ๒๙/๘๔/๒๔๘, ๒๙/๑๔๙/
๔๐๓, ๒๙/๑๕๑/๔๑๓, ๒๙/๑๕๘/๕๘๑

อธิศีลปัญญา : ปัญญาในอธิศีล หมายถึง ปัญญาอันรู้ชัดที่เกิดขึ้นแก่ผู้สำรวมปาติโมกข์สังวร; มี
ปรากฏในญาณวิงค์ ตั้งข้อความตอนหนึ่งว่า...อธิศีลปัญญา เป็นฉน ปัญญา กิริยาที่
รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฏฐิ เกิดขึ้นแก่ผู้สำรวมปา
ติโมกข์สังวร นี้เรียกว่า อธิศีลปัญญา... (อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๗๗๐/๕๐๔)

อธิศีลสิกขา : สิกขาคือศีลอันยิ่ง, การศึกษาในศีลอันยิ่ง ซึ่งถือเป็นปรมศีล คือศีลขั้นสูงสุด, เป็นศีลวิ
สุทธิ, เป็นหนึ่งในบรรดาสิกขา ๓ คือ อธิศีลสิกขา อธิจิตต-สิกขา และอธิปัญญาสิกขา,
ในสิกขาบทวิงค์ ได้กล่าวถึงหลักไตรสิกขานี้ ดังมีข้อความตอนหนึ่งปรากฏว่า...ภิกษุ
ผู้ที่สงฆ์พร้อมเพรียงกันอุปสมบทให้ด้วยญัตติจตุตถกรรมที่ถูกต้องสมควรแก่เหตุนี้ที่
พระผู้มีพระภาคทรงประสงค์เอาว่า ภิกษุ ในความหมายนี้ คำว่า สิกขา ได้แก่ สิกขา
๓ อย่าง คือ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา ในสิกขา ๓ นั้น อธิศีลสิก

ขานี้ที่ทรงประสงค์เอาในความหมายนี้... (วิมहा. (ไทย) ๑/๔๕/๓๓), และ นอกจากนี้ยังมีปรากฏในที่หลายแห่ง ดังใน ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๒, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๙๗/๕๓๕, อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๘๒/๓๐๙, ๒๐/๘๔/๓๑๐, ๒๐/๘๗/๓๑๒, ๒๐/๙๑/๓๑๙, อัง.ฉก. (ไทย) ๒๒/๑๐๕/๖๒๗, ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๗/๖๔, ๓๐/๓๐/๑๕๗, ๓๐/๓๑/๑๕๙, และใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๗๐/๒๖๗

อโรปุพพิยเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระอโรปุพพิยเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติที่ ๓๑ ท่านเคยนำดอกไม้โปรยลงบนศีรษะของพระสาวกของพระพุทธเจ้าพระนามว่าสิขี เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหันต์พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๒๒/๒๓๑)

อนตสูตร : พระสูตรว่าด้วยความไม่น้อมไป พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ความไม่น้อมไป ได้แก่ความสิ้นราคะ โทสะและโมหะ เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งอสังขตสูตรในวรรคนี้ (ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๗๘/๔๖๐)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ความไม่น้อมไป ในที่นี้แปลจากคำบาลีว่า อนต อรรถกถาแก้วว่า อนตฺตติ ตมฺหานตฺติยา อภาเวน อนตฺ ที่ชื่อว่าอนตตะ เพราะไม่มีความน้อมไปคือตัณหา (ส.สพ.อ. (บาลี) ๓/๓๗๗-๔๐๙/๑๗๔)

อนตจารีสสูตร : พระสูตรว่าด้วยมาตุคามผู้ไม่ประพฤตินอกใจ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวัน เมื่อท่านพระอนุรุทธทูลถามปัญหาเหมือนในอโณโกธสูตร จึงตรัสตอบว่า เพราะประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ คือ ๑. มีศรัทธา ๒. มีhiri ๓. มีโอดตปปะ ๔. ไม่ประพฤตินอกใจ ๕. มีปัญญา (ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๙๘/๓๒๔)

อนติริตโกชณะ : โกชณะอันไม่เป็นเคน, โกชณะอันไม่เหลือเคน, โกชณะอันไม่ถึง ไม่เหลือ ไม่เหลือเพื่อ; เป็นหนึ่งในบรรดาโกชณะ ๔ ได้แก่ คณโกชณะ ปริมปรโกชณะ อติริตโกชณะ และอนติริตโกชณะ มีปรากฏในนวัตตพังสัสม์ทักขินังวิโสเธตติกถา ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...หากคณโกชณะ ปริมปรโกชณะ อติริตโกชณะ อนติริตโกชณะ พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ ดังนั้น ท่านจึงควรยอมรับว่า “พระสงฆ์ฉัน ต่อม เคี้ยว ลืมได้” ...๓๗/๗๙๕/๘๓๐

อนนุโลมิกขันติ : ขันติที่ไม่เป็นไปโดยอนุโลม คือไม่อนุโลมต่อความเห็นชอบ ได้แก่ ไม่อนุโลมอริยมรรค มีสัมมาทิฐิเป็นต้น, เป็นธรรมที่ขวางการก้าวลงสู่สัมมัตตนิยามในกุศลธรรมทั้งหลาย, มีปรากฏในสุสสุตติสูตร ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...ธรรม ๖ ประการ อะไรบ้าง คือ เมื่อบุคคลอื่นแสดงธรรมวินัยที่ตลาคตประกาศไว้ ๑. ไม่ตั้งใจฟังด้วยดี ๒. ไม่เงี่ยโสตสดับ ๓. ไม่ตั้งใจใฝ่รู้ ๔. ถือเอาแต่สิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ ๕. ทั้งสิ่งที่เป็นประโยชน์ ๖. ประกอบด้วยอนนุโลมิกขันติ ภิกษุทั้งหลาย บุคคลประกอบด้วยธรรม ๖ ประการนี้แล แม้ฟังสัทธรรมอยู่ ก็ไม่อาจก้าวลงสู่สัมมัตตนิยามในกุศลธรรมทั้งหลายได้...(อัง.ฉก. (ไทย) ๒๒/๘๘/๖๑๓)

อนนุสสุตติสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่ไม่เคยสดับมาก่อน มี ๒ สูตร ความหมายสูตรเหมือนกัน แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อนนุสสุตสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า พระองค์ทรงบรรลุถึงบารมีอันเป็นที่สุดด้วย พระปัญญาอันยิ่งในธรรมทั้งหลายที่ไม่เคยสดับมาก่อน(คืออริยสัจ๔) จึงปัญญาได้ และเหตุที่ทำให้พระองค์ปัญญาฐานะที่องอาจ(หมายถึงฐานะที่ประเสริฐที่สุด ที่ สูงสุด หรือฐานะของพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐที่สุด) บันลือสีหนาท ประกาศพรหมจักร ในบริษัท เพราะพระองค์ทรงมีกำลังของตถาคต ๕ คือ (๑) สัทธาพละ (๒) หิริพละ (๓) โอตตปปพละ (๔) วิริยพละ (๕) ปัญญาพละ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๑/๑๕)

๒.อนนุสสุตสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า จักขุ ญาณ ปัญญา วิชชา และแสงสว่างเกิดขึ้นแก่เราในธรรมที่ไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า สติปัญญาที่ควรเจริญเรา ได้เจริญแล้ว (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๓๙๗/๒๕๕)

อนนุโลจยชาดก : ชาดกว่าด้วยทุกคนไม่ควรเศร้าโศก มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า พราหมณ์โพธิสัตว์ไม่ ชอบใจการครองเรือน คิดจะออกบวช แต่มารดาบิดาได้หาภรรยามาให้จึงอยู่ครอง เรือน เมื่อมารดาบิดาถึงแก่กรรมแล้วได้สละทรัพย์สมบัติภรรยาออกบวช ภรรยา ท่านเกิดอาพาธหนักเพราะได้อาหารที่หยาบและระคนกัน พระโพธิสัตว์จึงไป บิณฑบาตหาอาหารมาให้ แต่นางได้เสียชีวิตเสียก่อนในขณะที่นั่งรอ ชาวเมืองมาเห็น รูปสมบัติของนางเกิดความสงสารจึงพากันร้องไห้ พระโพธิสัตว์กลับมาเห็นนางปริพา ชกาทายแล้วมิได้แสดงความเศร้าโศกแต่อย่างไร ชาวเมืองถามว่า นางนี้เป็นอะไรกับ ท่าน ท่านบอกว่าเมื่อก่อนเป็นภรรยา แต่ตอนนี้นางเป็นนักบวช เหตุไรท่านจึงไม่เศร้า โศก ท่านบอกว่า การที่จะเศร้าโศกถึงคนที่ตายไปแล้วจะได้ประโยชน์อะไร ควรเศร้า โศกถึงคนที่ยังมีชีวิตอยู่ชีย เพราะเขาจะต้องตายในโอกาสต่อไป ควรเอ็นดูและสงสาร เขาให้มาก สัตว์ทั้งหลายมีความตายเป็นธรรมดา เมื่อรู้ว่าจะต้องตาย ควรสั่งสมบุญ กุศลให้มากไม่ควรประมาทว่าเราจะไม่ตาย เพราะไม่เคยมีสัตว์ใดเลยที่รอดพ้นจาก ความตายไปได้ (ขุ.ชา.จตุกก.(ไทย) ๒๗/๑๐๙/๑๗๙)

อนภิขมา : ความไม่เพ่งเล็งอยากได้ของเขา, ความไม่โลภ, ความไม่โลภอยากได้ของเขา; เป็น ความประพฤติชอบด้วยใจอย่างหนึ่งในบรรดามโนสุจริต ๓ ได้แก่ อนภิขมา (ความไม่ เพ่งเล็งอยากได้ของเขา) อพยาบาท (ความไม่พยาบาทปองร้ายเขา) และสัมมาทิฏฐิ (เห็นชอบตามคลองธรรม); ในสังคีตสูตร ท่านจัดเป็นหนึ่งในบรรดาธรรมบท ๔ ดังมี ปรากฏข้อความตอนหนึ่งในสูตรนั้นว่า...ธรรมบท ๔ (คือ) ๑. ธรรมบทคืออนภิขมา (ความไม่เพ่งเล็งอยากได้ของเขา) ๒. ธรรมบทคืออพยาบาท (ความไม่คิดร้าย) ๓. ธรรมบทคือสัมมาสติ (ความระลึกชอบ) ๔. ธรรมบทคือสัมมาสมาธิ (ความตั้งจิตมั่น ชอบ)...(ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๑/๒๘๙) เนื่องจากอนภิขมาเป็นธรรมบทที่รู้จักว่าล้ำ เลิศ รู้กันมานาน รู้กันว่าเป็นอริยวงศ์ เป็นของเก่า ไม่ถูกลบล้างแล้ว ไม่เคยถูกลบล้าง ไม่ถูกลบล้าง จักไม่ถูกลบล้าง ไม่ถูกสมณพราหมณ์ผู้รู้คัดค้าน; อนึ่ง ในบทกวีชาณีย์ ท่านอธิบายว่า อนภิขมา ได้แก่ ความไม่โลภ กิริยาที่ไม่โลภ ภาวะที่ไม่โลภ ความไม่ กำหนด กิริยาที่ไม่กำหนด ภาวะที่ไม่กำหนด ความไม่เพ่งเล็ง กุศลมูลคืออโลภะ (อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๓๕/๓๓); นอกจากนี้ ยังมีปรากฏในที่หลายแห่ง ดังใน ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๔๗/๓๖๓, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๖๐/๔๓๒, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๙๔/๒๒๙,

อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๙/๔๖,๒๑/๓๐/๔๗, อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๖๙/๓๐๕,๒๔/๑๗๐/๓๐๖,๒๔/๑๗๕/๓๑๘, และใน อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๓๑๕/๙๗

อนภิตตัสถุญา : ความหมายรู้ความไม่น่าเพลิดเพลีน, มีปรากฏในโคตมเถรคาถา ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...ข้อที่บุคคลพึงเจริญนิจจัสถุญาว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง ๑ เจริญอนัตตัสถุญาว่า ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา ๑ เจริญอุสุภัสถุญา ๑ เจริญอนภิตตัสถุญาในโลก ๑ นี้เป็นการสมควรแก่สมณะ...(ขุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๕๙๔/๔๔๑)

อนภิตติชาตก : มี ๒ ชาตก ความหมายชาตกต่างกัน และเนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อนภิตติชาตก : ชาตกว่าด้วยบุรุษไม่ควรถือโกรธหญิง มีเนื้อความอธิบายว่า อาจารย์ทศปาโมกข์สอนศิษย์โพธิสัตว์ ให้วางเฉยต่อภรรยาผู้ชอบประพฤติหุศีล เพราะธรรมชาติหญิงอุปมาดังแม่น้ำ หนทาง โรงสุรา สภา และบ่อน้ำดื่ม ซึ่งเป็นของสาธารณะ บันชิตทั้งหลายจึงไม่ควรถือโทษโกรธหญิง (ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๖๕/๒๗)

๒.อนภิตติชาตก : ชาตกว่าด้วยจิตชุ่มมัวและไม่ชุ่มมัว มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า อาจารย์ทศปาโมกข์โพธิสัตว์สอนศิษย์ผู้หนึ่งให้ตัดความกังวลในเรื่องครอบครัว จะได้เกิดปัญหาในการสาธยายมนตร์ ท่านเปรียบเทียบกับน้ำที่ชุ่มไม่ใส บุคคลย่อมมองไม่เห็นสิ่งที่อยู่ในน้ำ มีปลาและเต่าเป็นต้นได้ ฉันทใด เมื่อจิตชุ่มมัว บุคคลย่อมมองไม่เห็นประโยชน์ตน และประโยชน์ผู้อื่น ฉันทนั้น แต่ถ้าน้ำใส คนย่อมมองเห็นสิ่งที่อยู่ในน้ำ มีปลาและเต่าเป็นต้น ฉันทใด เมื่อจิตไม่ชุ่มมัว บุคคลย่อมมองเห็นประโยชน์ตน และประโยชน์ผู้อื่น ฉันทนั้น คนจึงควรชำระจิตของตนให้่องใสอยู่เสมอ (ขุ.ชา.ทุก.(ไทย) ๒๗/๖๙/๘๒)

อนภิตติภิกขุวัตถุ : เรื่องภิกษุผู้ไม่ยินดี พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่ภิกษุผู้ไม่ยินดีประพฤติพรหมจรรย์ว่า ความอิมในกามทั้งหลาย มิไม่ได้ด้วยกหาปณะที่หลังมาดังท่าฝน กามทั้งหลายมีสุขน้อย มีทุกข์มาก บันชิตรู้อย่างนี้แล้ว ย่อมไม่ยินดีในกามทั้งหลายแม้ที่เป็นทิพย์ สวากของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นผู้ยินดีในความสิ้นตัณหา (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๑๘๖/๙๑)

อนภิตติสูตร : พระสูตรว่าด้วยอนภิตตัสถุญา พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุผู้เจริญโพชฌงค์ ๗ ที่มีอนภิตตัสถุญา(ความหมายรู้ความไม่น่าเพลิดเพลีนในโลกทั้งปวง)ย่อมมีผลมาก (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๒๕๑/๑๙๕)

อนริยธรรม : ธรรมที่ไม่ใช่อริยะ, ธรรมอันไม่ประเสริฐ, ธรรมที่ไม่ดี ๑๐ ประการ ได้แก่ ๑. มิจฉาทิฏฐิ (เห็นผิด) ๒. มิจฉาสังกัปปะ (ดำริผิด) ๓. มิจฉาวาจา (เจรจาผิด) ๔. มิจฉากัมมันตะ (กระทำผิด) ๕. มิจฉาอาชีวะ (เลี้ยงชีพผิด) ๖. มิจฉาวายามะ (พยายามผิด) ๗. มิจฉาสติ (ระลึกผิด) ๘. มิจฉาสมาธิ (ตั้งจิตมั่นผิด) ๙. มิจฉาญาณะ (รู้ผิด) ๑๐. มิจฉาวิมุตติ (หลุดพ้นผิด), มีปรากฏในอริยธัมมสูตร ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงอริยธรรมและอนริยธรรมแก่เธอทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงฟัง จงใส่ใจให้ดี เราจักกล่าว ภิกษุเหล่านั้นทูลรับสนองพระดำรัสแล้ว พระผู้มีพระภาคจึงได้ตรัสเรื่องนี้ว่า อนริยธรรม อะไรบ้าง คือ ๑. มิจฉาทิฏฐิ ฯลฯ ๑๐. มิจฉา

วิมุตติ ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า อนริยธรรม...(อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๓๕/๒๘๕), ส่วนในอริยธัมมสูตร (อีกสูตรหนึ่ง) อนริยธรรม ได้แก่ ธรรมไม่ดี ๑๐ ประการ คือ ๑. ปาณาติบาต (การฆ่าสัตว์) ๒. อทินนาทาน (การลักทรัพย์) ๓. กาเมสุมิฉฉาจาร (การประพฤติผิดในกาม) ๔. มุสาวาท (การพูดเท็จ) ๕. ปิสุณาวาจา (การพูดส่อเสียด) ๖. มรุษวาจา (การพูดคำหยาบ) ๗. สัมผัสปลลาปะ (การพูดเพื่อเจ้อ) ๘. อภิขณา (ความเพ่งเล็งอยากได้ของเขา) ๙. พยาบาท (ความคิดร้าย) ๑๐. มิจฉาทิฎฐิ (เห็นผิด) (อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๓๕/๓๓๑)

อนริยปริเยสนา : การแสวงหาอันไม่ประเสริฐ, การแสวงหาที่ไม่ถูกต้อง, การแสวงหาที่ไม่ดี, ในอรรถกถา ท่านหมายถึงการแสวงหาของเหล่าชนผู้ไม่ใช่พระอริยะ (อง.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๒๕๕/๔๔๗) ดังมีปรากฏข้อความตอนหนึ่งว่า...อนริยปริเยสนา ๔ ประการ อะไรบ้าง คือ บุคคลบางคนในโลกนี้ ๑. ตนเองเป็นผู้มีความแก่เป็นธรรมดา ย่อมแสวงหาแต่สิ่งที่มีความแก่เป็นธรรมดา ๒. ตนเองเป็นผู้มีความเจ็บไข้เป็นธรรมดา ย่อมแสวงหาแต่สิ่งที่มีความเจ็บไข้เป็นธรรมดา ๓. ตนเองเป็นผู้มีความตายเป็นธรรมดา ย่อมแสวงหาแต่สิ่งที่มีความตายเป็นธรรมดา ๔. ตนเองเป็นผู้มีความเศร้าหมองเป็นธรรมดา ย่อมแสวงหาแต่สิ่งที่มีความเศร้าหมองเป็นธรรมดา...(อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๕๕/๓๗๒)

อนริยโวหาร : วิธีการพูดของผู้มีใจอริยะ, โวหารอันไม่ประเสริฐ, มีปรากฏในสังคีตสูตร ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...อนริยโวหาร(วิธีการพูดของผู้มีใจอริยะ) ๔ (ได้แก่) ๑. มุสาวาท (พูดเท็จ) ๒. ปิสุณาวาจา (พูดส่อเสียด) ๓. มรุษวาจา (พูดคำหยาบ) ๔. สัมผัสปลลาปะ (พูดเพื่อเจ้อ)...(ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๓/๒๙๕), ส่วนในอรรถกถา ท่านอธิบายว่า อนริยโวหาร หมายถึงถ้อยคำของเหล่าชนผู้ไม่ใช่พระอริยะ (อง.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๒๕๐/๔๔๖) ซึ่งมี ๘ ประการ ได้แก่ ๑. การกล่าวสิ่งที่ไม่ได้เห็นว่าได้เห็น ๒. การกล่าวสิ่งที่ไม่ได้ฟังว่าได้ฟัง ๓. การกล่าวสิ่งที่ไม่ได้ทราบว่าได้ทราบ ๔. การกล่าวสิ่งที่ไม่ได้รู้ว่าได้รู้ ๕. การกล่าวสิ่งที่ได้เห็นว่าไม่ได้เห็น ๖. การกล่าวสิ่งที่ได้ฟังว่าไม่ได้ฟัง ๗. การกล่าวสิ่งที่ได้ทราบว่าได้ทราบ ๘. การกล่าวสิ่งที่ได้รู้ว่าได้รู้ (อง.อฎฐก. (ไทย) ๒๓/๖๖/๓๖๙)

อนริยโวหารสูตร : พระสูตรว่าด้วยอนริยโวหาร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อนริยโวหาร ๘ คือ (๑) กล่าวสิ่งที่ไม่ได้เห็นว่าได้เห็น (๒) กล่าวสิ่งที่ไม่ได้ฟังว่าได้ฟัง (๓) กล่าวสิ่งที่ไม่ได้ทราบว่าได้ทราบ (๔) กล่าวสิ่งที่ไม่ได้รู้ว่าได้รู้ (๕) กล่าวสิ่งที่ได้เห็นว่าไม่ได้เห็น (๖) กล่าวสิ่งที่ได้ฟังว่าไม่ได้ฟัง (๗) กล่าวสิ่งที่ได้ทราบว่าได้ทราบ (๘) กล่าวสิ่งที่ได้รู้ว่าได้รู้ (อง.อฎฐก.(ไทย) ๒๓/๖๗/๓๖๙)

อนวัชชผละ : กำลังแห่งการกระทำที่ไม่มีโทษ, กำลังคือกรรมที่ไม่มีโทษ ได้แก่ กำลังสุจริต หรือกำลังความบริสุทธิ์ หมายถึง กายกรรม วจีกรรม และมโนกรรมอันบริสุทธิ์ ได้แก่ ความประพฤติและหน้าที่การทำงานสุจริต ไม่มีข้อบกพร่องเสียหาย พุดจริง มีเหตุผล มุ่งดี ไม่รุกรานให้ร้ายใคร ทำการด้วยเจตนาบริสุทธิ์; เป็นหนึ่งในบรรดาผละ ๔ มีปรากฏในสติพลสูตร ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...ผละ ๔ ประการ อะไรบ้าง คือ ๑. สติพละ

(กำลังคือสติ) ๒. สมาธิพละ (กำลังคือสมาธิ) ๓. อนวัชชพละ (กำลังคือกรรมที่ไม่มีโทษ) ๔. สังคหพละ (กำลังคือการสงเคราะห์)...(อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๕๓/๒๑๕), ในขณะที่พลสูตร ท่านอธิบายไว้ว่า...อริยสาวกในธรรมวินัยนี้เป็นผู้ประกอบด้วยกายกรรมที่ไม่มีโทษ ประกอบด้วยวจีกรรมที่ไม่มีโทษ ประกอบด้วยมโนกรรมที่ไม่มีโทษ นี้เรียกว่า อนวัชชพละ...(อง.นวก. (ไทย) ๒๓/๕/๔๓๙), และในพลกถา ท่านอธิบายเพิ่มเติมอีกว่า...ชื่อว่าอนวัชชพละ เพราะในเนกขัมมะไม่มีโทษแม้หนึ่ง เพราะละกามฉันทะได้แล้ว...เพราะในอภยาบาทไม่มีโทษแม้หนึ่ง เพราะละพยาบาทได้แล้ว...เพราะในอาโลกสัญญาไม่มีโทษแม้หนึ่ง เพราะละถีนมิทธะได้แล้ว...เพราะในอวิกเขปะไม่มีโทษแม้หนึ่ง เพราะละอุทธัจจะได้แล้ว...เพราะในอัมมวัตถานไม่มีโทษแม้หนึ่ง เพราะละวิจิกจฉาได้แล้ว...เพราะในญาณไม่มีโทษแม้หนึ่งเพราะละอวิชาได้แล้ว...เพราะในปามุชชะไม่มีโทษแม้หนึ่ง เพราะละอรติได้แล้ว...เพราะในปฐมฌานไม่มีโทษแม้หนึ่ง เพราะละนิรวณิ์ได้แล้ว ฯลฯ ชื่อว่าอนวัชชพละ เพราะในอรหัตตมรรคไม่มีโทษแม้หนึ่ง เพราะละกิเลสทั้งปวงได้แล้ว นี่เป็นอนวัชชพละ...(ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๔/๕๑๖)

อนวัชชสุข :

สุขเกิดจากความประพฤตินี้ที่ไม่มีโทษ, สุขเกิดจากกรรมที่ไม่มีโทษ ได้แก่ สุขอันเกิดจากการที่ตนประกอบด้วยกายกรรมที่ไม่มีโทษ วจีกรรมที่ไม่มีโทษ และมโนกรรมที่ไม่มีโทษ, เป็นหนึ่งในบรรดาสุขของคฤหัสถ์ ๔ ประการ มีปรากฏในอานนยสูตร ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...คหบดี สุข ๔ ประการนี้ คฤหัสถ์ผู้บริโภคมกามพึงได้รับตามกาลตามสมัย สุข ๔ ประการ อะไรบ้าง คือ ๑. อัถลิสสุข (สุขเกิดจากความมีทรัพย์) ๒. โภคสุข (สุขเกิดจากการใช้จ่ายทรัพย์) ๓. อานนยสุข (สุขเกิดจากความไม่เป็นหนี้) ๔. อนวัชชสุข (สุขเกิดจากความประพฤตินี้ที่ไม่มีโทษ)...(อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๖๒/๑๐๕), อนวัชชสุขนี้ มีอธิบายเพิ่มเติมในสูตรว่า...อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ประกอบด้วยกายกรรมที่ไม่มีโทษ วจีกรรมที่ไม่มีโทษ และมโนกรรมที่ไม่มีโทษ เขาได้รับสุขเสมอไม่ว่า ‘เราประกอบด้วยกายกรรมที่ไม่มีโทษ วจีกรรมที่ไม่มีโทษ มโนกรรมที่ไม่มีโทษ’ นี้เรียกว่า อนวัชชสุข...(อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๖๒/๑๐๖)

อนวัณญัตติปฏิสังขตติวัตกัจะ : ความตรึกเกี่ยวกับความไม่ต้องการให้ใครดูหมิ่น, ความตรึกโดยความด่าริผิดที่อาศัยเรือนในเพราะความไม่ต้องการให้ใครดูหมิ่นนั้น มีปรากฏในขุททกวัตถุวิงค์ ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...บุคคลบางคนในโลกนี้รำพึงว่า คนเหล่านี้คนอื่นอย่าได้ดูหมิ่นเราโดยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ โดยชาติ โดยโคตร โดยความเป็นบุตรของผู้มีตระกูล โดยความเป็นผู้มีรูปร่าง โดยทรัพย์ โดยความเป็นใหญ่ โดยหน้าที่การงาน โดยศิลปะ โดยวิทยฐานะ โดยการศึกษา หรือโดยปฏิภาณ ความตรึก ความตรึกโดยอาการต่าง ๆ ความด่าริผิดที่อาศัยเรือนในเพราะความไม่ต้องการให้ใครดูหมิ่นนั้น นี้เรียกว่า อนวัณญัตติปฏิสังขตติวัตกัจะ... (อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๘๙๐/๕๖๐)

อนวัณญาตมทะ : ความเมาเพราะไม่ถูกใครดูหมิ่น, ความเมาอันเกิดจากความที่จิตต้องการเชิดชูตนเป็นดุจจริงเพราะอาศัยความที่ไม่ใครดูหมิ่น, มีปรากฏในขุททกวัตถุวิงค์ ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...อนวัณญาตมทะ เป็นไฉน ความเมา กิริยาที่เมา ภาวะที่เมา ความถือตัว

กิริยาที่ถือตัว ภาวะที่ถือตัว ความลำพองตน ความทะนงตน ความเชิดชูตนเป็นดุจจริง ความเห่อเหิม ความที่จิตต้องการเชิดชูตนเป็นดุจจริงเพราะอาศัยความที่ไม่มีใครดูหมิ่นนี้เรียกว่า อนวัถุญญาตมทะ...(อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๘๔๔/๕๔๘)

อนวัถุญฐิสสูตร : พระสูตรว่าด้วยความไม่มั่นคง พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เมื่อภิกษุพิจารณาเห็นอนิสงส์ ๖ ย่อมสามารถทำสังขารทั้งปวงให้หมดเขตจำกัด(หมายถึงไม่จำกัดเขตอย่างนี้ว่าสังขารประมาณเท่านี้ไม่เที่ยง นอกนี้จะชื่อว่าไม่เที่ยงก็หาไม่ได้) แล้วทำอนิจจสัญญาให้ปรากฏได้ อนิสงส์ ๖ นั้น คือ (๑) สังขารทั้งปวงจักปรากฏเป็นของไม่มั่นคง (๒) จักไม่ยินดีในโลกทั้งปวง (๓) จักจักออกไปจากโลกทั้งปวง (๔) จักจักน้อมไปสู่นิพพาน (๕) สังโยชน์ทั้งหลายจักถึงการละได้(๖) จักประกอบด้วยสามัญญะ (คือความเป็นสมณะได้แก่อริยมรรค) อ้นยอดเยี่ยม (อง.ฉก.ก.(ไทย) ๒๒/๑๐๒/๖๒๔)

อนวัสสุตบรยาย : ปริยายที่ไม่ถูกกิเลสรั่วรด ได้แก่ เหตุแห่งความเป็นผู้ไม่ชุ่มด้วยกิเลส, ในอรรถกถาท่านหมายถึงเหตุแห่งความเป็นผู้ไม่ชุ่มด้วยกิเลส (ส.สพ.อ. (บาลี) ๓/๒๔๓/๑๑๓, ส.ฎีกา. (บาลี) ๒/๒๔๓/๔๐๓) มีปรากฏในอวัสสุตบรยายสูตร ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...ท่านพระมหาโมคคัลลานะเรียกภิกษุทั้งหลายมากล่าวดังนี้ว่า ผู้มีอายุทั้งหลาย ภิกษุเหล่านั้นรับคำของท่านพระมหาโมคคัลลานะแล้ว ท่านพระมหาโมคคัลลานะได้กล่าวดังนี้ว่า ผู้มีอายุทั้งหลาย ผมจักแสดงอวัสสุตบรยายและอนวัสสุตบรยายแก่ท่านทั้งหลาย ท่านทั้งหลายจงฟัง จงใส่ใจให้ดี ผมจักกล่าว...(ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๔๓/๒๔๓), ในพระสูตรท่านอธิบายเพิ่มเติมเกี่ยวกับอนวัสสุตบรยายว่า เหตุแห่งความเป็นผู้ไม่ชุ่มด้วยกิเลส คือ การที่ภิกษุสามารถครอบงำรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ และธรรมที่เป็นบาปอกุศลได้อย่างเด็ดขาด

อนสนะ : ความเฉื่อยชาทางกาย, ในอภิธานวรรณนาอธิบายว่าได้แก่การอดอาหาร ซึ่งหมายถึงการเข้าจำศีล การอยู่สมาทานศีล (อุโบสถ); ส่วนในอรรถกถา ท่านหมายถึงความเฉื่อยชาทางกายของผู้กินอาหารอิ่มแล้วต้องการจะนอนเพราะเมาอาหาร (ที.ปา.อ. (บาลี) ๑๐๖/๔๐) อันเป็นหนึ่งในบรรดาเหตุให้เกิดอาพาธสำหรับมนุษย์ที่มีอายุ ๘๐,๐๐๐ ปี มีปรากฏในจกัถตติสูตร ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...ภิกษุทั้งหลาย เมื่อมนุษย์มีอายุชั้ย ๘๐,๐๐๐ ปี จักมีอาพาธ ๓ อย่าง คือ (๑) อิจฉา (๒) อนสนะ (๓) ชรา เมื่อมนุษย์มีอายุชั้ย ๘๐,๐๐๐ ปี ชมพูทวีปนี้ จักมั่งคั่งอุดมสมบูรณ์ บ้าน นิคม และราชธานีมีทุกระยะชั้วโก่บินตก เมื่อมนุษย์มีอายุชั้ย ๘๐,๐๐๐ ปี ชมพูทวีปนี้ จักดูประหนึ่งอเวจिनรกที่แออัดยัดเยียดไปด้วยผู้คนทั้งหลาย เหมือนป่าไม้้อ้อ หรือป่าไม้แก่น ฉะนั้น...(ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๐๖/๗๗)

อนังคณสูตร : พระสูตรว่าด้วยบุคคลผู้ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน ท่านพระสารีบุตรแสดงพระสูตรมีลักษณะเป็นการสนทนาธรรมแบบถาม-ตอบแก่ภิกษุทั้งหลาย ปรรภาภิกษุผู้ไม่ได้บวชด้วยศรัทธาแล้วกลายเป็นผู้โอ้อวดเป็นต้น พระสารีบุตรกล่าวว่า กิเลสเพียงดั่งเนินได้แก่ความโกรธและความขุ่นใจที่เกิดขึ้นแก่ภิกษุผู้ไม่ได้สิ่งที่ตนปรารถนาว่า ขอให้เราไม่ถูกโจมตีด้วยอาบัติ ขอให้พระศาสดาตรัสถามเรา ขอให้ภิกษุอื่นแวดล้อมเรา ขอให้เราได้อาสาณะ น้ำและบิณฑบาตที่ดี ขอให้เราได้อนุโมทนา ขอให้เราได้แสดงธรรม

ขอให้ผู้อื่นสักการะ เคารพ นบถือ บูชาเรา ขอให้เราได้ปัจจัย ๔ อันประณีต และได้กล่าวถึงบุคคล ๔ ประเภท คือ

๑. ผู้มีกิเลสเพียงดั่งเนิน แต่ไม่รู้ตัวว่ามี
๒. ผู้มีกิเลสเพียงดั่งเนินและรู้ตัวว่ามี
๓. ผู้ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน แต่ไม่รู้ตัวว่าไม่มี
๔. ผู้ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนินและรู้ตัวว่าไม่มี

จากนั้น ท่านพระสารีบุตรได้อธิบายเพื่อตอบปัญหาของท่านพระมหาโมคคัลลานะในเรื่องบุคคลทั้ง ๔ ประเภทนั้น ดังนี้

ประเภทที่ ๑ ชื่อว่าต่ำทราม เพราะความไม่รู้ตัวนั้นจึงทำให้เขาไม่มีฉันทะพยายามที่จะละกิเลสเหล่านั้น เขาจึงมีกิเลสเพียงดั่งเนินต่อไป และจะมีจิตเศร้าหมองตายไปเหมือนภาชนะสำริดเปื้อนฝุ่นสนิมจับเกรอะกรัง

ประเภทที่ ๒ ชื่อว่าประเสริฐ เพราะมีนัยตรงกันข้ามจากประเภทที่ ๑

ประเภทที่ ๓ ชื่อว่าต่ำทราม เพราะเขาจะมนสิการสุกนิมิต ซึ่งเป็นเหตุให้กิเลสเพียงดั่งเนินกลับเกิดขึ้นได้อีก และจะทำให้เขามีจิตเศร้าหมองตายไป

ประเภทที่ ๔ ชื่อว่าประเสริฐ เพราะมีนัยตรงกันข้ามจากประเภทที่ ๓

เมื่อท่านพระสารีบุตรกล่าวจบ ท่านพระมหาโมคคัลลานะขออนุญาตกล่าวเสริมด้วยอุปมาโวหารว่า ท่านพระสารีบุตรถากกิเลสของภิกษุผู้ออกบวชโดยไม่มีศรัทธา แล้วกลายเป็นผู้โอ้อวดเป็นต้นคิดวนเวียนไปมาแต่สิ่งที่ผิดธรรม เป็นคนโง่เขลาเบาปัญญาออกได้แล้ว เหมือนบุตรช่างรถถากไม้คดมิมให้เป็นล้อรถที่ดีใช้งานได้ตั้งใจนึกของนายช่างรถผู้เชี่ยวชาญ ส่วนภิกษุทั้งหลายที่ออกบวชด้วยศรัทธามีจริยาวัตรดี เมื่อได้ฟังธรรมบรรยายนี้แล้วต่างยินดีชื่นชมที่ท่านพระสารีบุตรช่วยให้ตั้งอยู่ในกุศลธรรมได้ (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๕๗/๔๔)

อนัจฉริยคาคา : คาคาอันไม่น่าอัศจรรย์, มีปรากฏในพรหมยาจนคาคา ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...ก็ถ้าเราจะพึงแสดงธรรม และผู้อื่นจะไม่เข้าใจซึ่งต่อเรา ข้อนั้นก็จะพึงเป็นความเหน็ดเหนื่อยเปล่าแก่เรา จะพึงเป็นความลำบากเปล่าแก่เรา อนึ่งเล่า อนัจฉริยคาคาเหล่านี้ที่ไม่เคยทรงสดับมาก่อน ได้ปรากฏแจ่มแจ้งแก่พระผู้มีพระภาค...(วิ.ม. (ไทย) ๔/๗/๑๑, ๔/๘/๑๓), ในมหาปทานสูตร (ที.ม. (ไทย) ๑๐/๖๕/๓๖, ๑๐/๖๕/๓๗, ๑๐/๖๗/๓๘), ก็มีความหมายเดียวกัน, และในพรหมยาจนสูตร (ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๗๒/๒๒๙) ก็เช่นเดียวกัน

อนัชชวะ : ความไม่ซื่อตรง, ภาวะที่ไม่ซื่อตรง; ความคด, ความงอ, ความโกง, มีปรากฏในขุททกวัตถุวิภังค์ ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...อนัชชวะ เป็นฉน ความไม่ซื่อตรง ภาวะที่ไม่ซื่อตรง ความคด ความงอ ความโกง นี้เรียกว่า อนัชชวะ...(อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๐๒/๕๖๔)

อนัญญุตตา : ความไม่เป็นอย่างอื่น, มีปรากฏในปัจฉยสูตร ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...ตถาคตรู้บรรลุชานัน ครั้นรู้บรรลุแล้ว จึงบอก แสดง บัญญัติ กำหนด เปิดเผย จำแนก ทำให้ง่าย และกล่าวว่า เธอทั้งหลายจงดูเถิด ภิกษุทั้งหลาย เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขาร

ทั้งหลายจึงมีในกระบวนการนี้ ตถตา (ความเป็นอย่างนั้น) อวิตถตา (ความไม่คลาดเคลื่อน) อนัญญถตา (ความไม่เป็นอย่างอื่น) อิทัปปัจจยตา (ความที่มีสิ่งนี้เป็นปัจจัยของสิ่งนี้)...(ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๐/๓๕)

อนัญญถวาที : ผู้มีปกติกล่าวไม่เป็นอย่างอื่น, พระอรรถกถาจารย์หมายถึงตรัสเรื่องจริงแท้ไม่เป็นอย่างอื่น (ขุ.จ.อ. (บาลี) ๘๓/๖๖-๖๗) มีปรากฏในปุคคกถา ซึ่งท่านปรวาทีกกล่าวถึงองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าว่าพระผู้มีพระภาคทรงเป็นสัจจวาที กาลวาที ภูตวาที ตถวาที อวิตถวาที อนัญญถวาที...(อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๒๒๙/๑๐๑), ซึ่งมีปรากฏในที่หลายแห่งใน อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๒๓๑/๑๐๒, ๓๗/๒๓๕/๑๐๕, ๓๗/๒๓๗/๑๐๗, ๓๓๗/๒๓๘/๑๐๘

อนัญญาตัญญูสสามิติ : ความเป็นใหญ่แห่งผู้ปฏิบัติด้วยมุ่งว่าเราจักรู้สัจธรรมที่ยังมิได้รู้ ได้แก่ โสตา ปัตติมรรคญาณ, มีปรากฏในปทโสธนมุลจกกวาร (อภิ.ย. (ไทย) ๓๙/๑๑๕/๒๐๕) และสุทธินทรียมุลจกกวาร (อภิ.ย. (ไทย) ๓๙/๑๖๑/๒๓๘) ซึ่งท่านกล่าวว่า เป็นอินทรีย์คืออินทรีย์ของผู้ปฏิบัติด้วยมุ่งว่าเราจักรู้สัจธรรมที่ยังมิได้รู้ เป็นหนึ่งในบรรดาอินทรีย์ ๓ ประการ คือ ๑. อนัญญาตัญญูสสามิตินทรีย์ (อินทรีย์ของท่านผู้ปฏิบัติด้วยมุ่งว่าเราจักรู้สัจธรรมที่ยังมิได้รู้) ๒. อัญญินทรีย์ (อินทรีย์คือปัญญาอันรู้ทั่วถึง) ๓. อัญญาตาวินทรีย์ (อินทรีย์ของท่านผู้รู้ทั่วถึงแล้ว)

อนัญญาตัญญูสสามิตินทรีย์ : อินทรีย์ของผู้ปฏิบัติด้วยมุ่งว่าเราจักรู้สัจธรรมที่ยังมิได้รู้, เป็นหนึ่งในบรรดาอินทรีย์ ๓ ประการ คือ ๑. อนัญญาตัญญูสสามิตินทรีย์ (อินทรีย์ของท่านผู้ปฏิบัติด้วยมุ่งว่าเราจักรู้สัจธรรมที่ยังมิได้รู้) ๒. อัญญินทรีย์ (อินทรีย์คือปัญญาอันรู้ทั่วถึง) ๓. อัญญาตาวินทรีย์ (อินทรีย์ของท่านผู้รู้ทั่วถึงแล้ว), ในอรรถกถา ท่านหมายถึงอินทรีย์ของผู้ปฏิบัติด้วยมุ่งว่า ‘เราจักรู้อมตบถ (นิพพาน) หรืออริยสัจธรรม ๔ ที่ยังมีได้รู้ ยังมีได้บรรลุ’ คำนี้เป็นชื่อของโสตาปัตติมคคญาณ (ขุ.อิติ.อ. (บาลี) ๖๒/๒๓๗), มีปรากฏในสังคีตสูตร ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...อินทรีย์ ๓ (คือ) ๑. อนัญญาตัญญูสสามิตินทรีย์ (อินทรีย์ของท่านผู้ปฏิบัติด้วยมุ่งว่าเราจักรู้สัจธรรมที่ยังมิได้รู้) ๒. อัญญินทรีย์ (อินทรีย์คือปัญญาอันรู้ทั่วถึง ได้แก่ โสตาปัตติผลญาณ) ๓. อัญญาตาวินทรีย์ (อินทรีย์ของท่านผู้รู้ทั่วถึงแล้ว)...(ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๑), นอกจากนี้ยังมีปรากฏในอินทริยสูตร (ขุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๖๒/๔๑๗), สุตมยญาณนิตเทศ (ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔/๑๒), อาสวกขยญาณนิตเทศ (ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๐๗/๑๖๕), ขณะทีในจิตตูปปาทกัณฑ์ (อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๒๙๖/๙๓) ท่านอธิบายว่า ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความคันคิด ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ดี ปัญญาเหมือนปลูก ปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนศัสตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลงมกมาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องใน

มรรคเพื่อรู้ธรรมที่ยังไม่เคยรู้ เพื่อเห็นธรรมที่ยังไม่เคยเห็น เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่เคยบรรลุ เพื่อทราบธรรมที่ยังไม่เคยทราบ เพื่อให้แจ้งธรรมที่ยังไม่เคยทำให้แจ้งนั้น ๆ ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่าอัญญาตัญญูสามิตินทรีย์; นอกจากนี้ ยังมีปรากฏใน อินทริยวิภังค์ (อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๒๐/๒๐๑), อินทริยทุกมูลกนัย (อภิ.ธ. (ไทย) ๓๖/๕๔/๑๕, ๓๖/๑๘๒/๔๑, ๓๖/๑๘๒/๔๕, ๓๖/๒๐๐/๔๘, ๓๖/๒๔๐/๖๒)

อนัตตฉันทาสุตต : พระสูตรว่าด้วยการละฉันทะเป็นต้นในอายตนะภายในที่เป็นอนัตตา พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสพระสูตร ๓ สูตรกับภิกษุทั้งหลายมีเนื้อหาสาระเหมือนกันกับสูตรที่ ๑-๓ ในวรรคนี้ ต่างกันเพียงเปลี่ยนจากคำว่า ล้วนไม่เที่ยง เป็นคำว่า ล้วนเป็นอนัตตา (ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑๗๔-๑๗๖/๒๐๔)

อนัตตธัมมสูตร : พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่มีอนัตตาเป็นธรรมดา มี ๓ สูตร ความหมายสูตรเหมือนกัน แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อนัตตธัมมสูตร พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสกับท่านพระราธะว่า ชันธ ๕ เป็นสิ่งที่มีอนัตตาเป็นธรรมดา เนื้อหาสาระที่เหลือฟังทราบโดยนัยแห่งมารสูตรในวรรคนี้ (ส.ช. (ไทย) ๑๗/๑๗๗/๒๖๕)

๒.อนัตตธัมมสูตร พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสกับท่านพระราธะผู้ขอให้พระองค์แสดงธรรมให้ฟังโดยย่อ เพื่อจะได้ฟังแล้วหลีกออกไปอยู่ผู้เดียวว่า ชันธ ๕ เป็นสิ่งที่มีอนัตตาเป็นธรรมดา เธอพึงละฉันทะ รากะ ฉันทรากะในชันธ ๕ นั้นเสีย (ส.ช. (ไทย) ๑๗/๑๘๙/๒๗๑)

๓.อนัตตธัมมสูตร พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสกับท่านพระราธะผู้เข้ามาเฝ้าว่า ชันธ ๕ เป็นสิ่งที่มีอนัตตาเป็นธรรมดา เธอพึงละฉันทะ รากะ ฉันทรากะในชันธ ๕ นั้นเสีย (ส.ช. (ไทย) ๑๗/๒๐๑/๒๗๖)

อนัตตนิยสูตร : พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่ไม่เนื่องด้วยอัตตา ภิกษุหนึ่งเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคผู้ประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ทูลถามปัญหาและพระผู้มีพระภาคตรัสตอบโดยนัยแห่งอนิจจสูตรในวรรคนี้ ต่างกันเพียงเปลี่ยนคำว่า สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นคำว่า สิ่งใดไม่เนื่องด้วยอัตตา (ส.ช. (ไทย) ๑๗/๖๙/๑๐๙)

อนัตตลักษณะวัตถุ : เรื่องอนัตตลักษณะ พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่ภิกษุทั้งหลาย ว่า เมื่อใดอริยสาวกพิจารณาเห็นด้วยปัญญาว่าธรรมทั้งหลายทั้งปวงเป็นอนัตตา เมื่อนั้น ย่อมหน่ายในทุกข์ นั้นเป็นทางแห่งความบริสุทธิ์ (ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๗๙/๑๑๘)

อนัตตลักษณะสูตร : พระสูตรว่าด้วยลักษณะแห่งอนัตตา พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวันได้ตรัสกับพระปัญจวัคคีย์ว่า ชันธ ๕ เป็นอนัตตา หากชันธ ๕ นี้เป็นอัตตา ก็จะไม่เจ็บ ไม่ป่วย และบุคคลพึงบังคับได้ตั้งใจหวัง จึงไม่ควรเห็นว่า นั้นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นอัตตาของเรา แต่ควรเห็นชันธ ๕ ทั้งที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต ไกลหรือใกล้ ทั้งหมดนั้นว่าไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อัตตาของเรา อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในชันธ ๕ เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนด เพราะคลายกำหนด จิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ว่าหลุดพ้นแล้ว ชาติสิ้นแล้ว อยู่

จบพระมหัจจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจเพื่อความเป็นอย่างนี้อีก เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสสอนตถลักขณสูตรนี้จบแล้ว พระปัญจวัคคีย์ก็มีใจยินดีชื่นชมพระภาสิตของพระองค์ อันเป็นเหตุให้ปัญจวัคคีย์ก็มีจิตหลุดพ้นจากอาสวะเพราะไม่ถือมั่น (ส.ข. (ไทย) ๑๗/๕๙/๙๔)

อนัตตลักขณสูตร : สูตรว่าด้วยลักษณะแห่งอนัตตา, เป็นพระธรรมเทศนากัณฑ์ที่ ๒ ภายหลังการตรัสรู้ของนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณขององค์สมเด็จพระผู้มีพระภาคสัมมาสัมพุทธเจ้า ที่ได้ตรัสกับภิกษุปัญจวัคคีย์หลังจากพระธัมมจักกัปปวัตตนสูตร ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน (ปัจจุบันคือสารนาถ) เมืองพาราณสี (ส.ข. (ไทย) ๑๗/๕๙/๙๖), สารระสำคัญของพระสูตร คือ รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณเป็นอนัตตา ถ้ารูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณนี้จักเป็นอัตตาแล้วไซ้ รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณนี้ไม่พึงเป็นไปเพื่ออาพาธ และบุคคลพึงได้ในรูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณว่า รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณของเราจะเป็นอย่างนี้ ...อย่าได้เป็นอย่างนั้นก็เพราะรูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณเป็นอนัตตา ฉะนั้น รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณจึงเป็นไปเพื่ออาพาธ และบุคคลย่อมไม่ได้ในรูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณว่า รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณของเราจะเป็นอย่างนี้ ...อย่าได้เป็นอย่างนั้น หลังจากทีองค์สมเด็จพระผู้มีพระภาคสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสสอนตถลักขณสูตรนี้แล้ว ภิกษุปัญจวัคคีย์ก็มีใจยินดีชื่นชมภาสิตของพระผู้มีพระภาค เมื่อพระพุทธองค์ตรัสเวทยากรณนี้อยู่ จิตของภิกษุปัญจวัคคีย์ก็หลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลายเพราะไม่ถือมั่น ครั้งนั้น มีพระอรหันต์เกิดขึ้นในโลก รวมเป็น ๖ องค์

อนัตตสัญญา : ความหมายรู้ความเป็นอนัตตา, กำหนดหมายความเป็นอนัตตาแห่งธรรมทั้งปวง, มีปรากฏในมหาปริณิพพานสูตร ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...พระผู้มีพระภาคจึงได้ตรัสดังนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ๑. ภิกษุพึงหวังได้แต่ความเจริญอย่างเดียว ไม่มีความเสื่อมเลย ตราบเท่าที่ภิกษุยังเจริญอนิจจสัญญา (กำหนดหมายความไม่เที่ยงแห่งสังขาร) ๒. ภิกษุพึงหวังได้แต่ความเจริญอย่างเดียว ไม่มีความเสื่อมเลย ตราบเท่าที่ภิกษุยังเจริญอนัตตสัญญา (กำหนดหมายความเป็นอนัตตาแห่งธรรมทั้งปวง)...(ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๔๐/๘๖), นอกจากนี้ ยังมีปรากฏใน ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๓๑/๓๓๔,๑๑/๓๕๗/๔๐๑, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๒๕๔/๑๙๖, อัง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๔๖๓/๕๐,๒๐/๔๖๔/๕๐,๒๐/๔๖๕/๕๐,๒๐/๔๖๖/๕๐, ในปฐมสัญญาสูตร (อัง.ปญจก. (ไทย)๒๒/๖๑/๑๑๐) และทุติยสัญญาสูตร (อัง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๖๒/๑๑๑) ได้แก่ สัญญา ๕ ประการ คือ ๑. อนิจจสัญญา (กำหนดหมายความไม่เที่ยงแห่งสังขาร) ๒. อนัตตสัญญา (กำหนดหมายความเป็นอนัตตาแห่งธรรมทั้งปวง) ๓. มรณสัญญา (กำหนดหมายความตายที่จะต้องมาถึงเป็นธรรมดา) ๔. อาหาเร ปฏิกุศลสัญญา (กำหนดหมายความปฏิกุศลในอาหาร) ๕. สัพพะโลเก อนภริตติสัญญา (กำหนดหมายความไม่น่าเพลิดเพลินในโลกทั้งปวง), นอกจากนี้ ยังมีปรากฏใน อัง.ฉก. (ไทย) ๒๒/๑๐๔/๖๒๕,๒๒/๑๑๒/๖๓๓, และ อัง.นวก. (ไทย) ๒๓/๑/๔๒๘,๒๓/๓/๔๓๔,๒๓/๒๗/๔๒

- อนัตตสูตร :** พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่เป็นอนัตตา มี ๑๐ สูตร แปลความหมายสูตรเหมือนกัน ๘ สูตร ต่างกัน ๒ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ
- ๑.อนัตตสูตร :** พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่ว่า ชั้น ๕ เป็นธรรมเป็นอนัตตา จึงเปื้อนหาย แม้ในชั้น ๕ เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งอนิจจสูตรในวรรคนี้ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๑๔/๒๘)
- ๒.อนัตตสูตร** ภิกษุหนึ่งเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคผู้ประทับอยู่ ณ วัดพระเชตวันได้ ทูลถามปัญหาและพระผู้มีพระภาคตรัสตอบโดยนัยแห่งอนิจจสูตรในวรรคนี้ ต่างกัน เพียงเปลี่ยนคำว่า สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นคำว่า สิ่งใดเป็นอนัตตา (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๑๘/๑๐๘)
- ๓.อนัตตสูตร** พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ชั้น ๕ เป็นอนัตตา เธอทั้งหลายพึงละฉันทะในชั้น ๕ นั้น เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งกุกกุฬสูตรในวรรคนี้ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๑๔๓/๒๓๔)
- ๔.อนัตตสูตร (ทุติย)** (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตวันได้ ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ชั้น ๕ เป็นอนัตตา เธอทั้งหลายพึงละราคะในชั้น ๕ นั้น เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งกุกกุฬสูตรในวรรคนี้ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๑๔๔/๒๓๕)
- ๕.อนัตตสูตร (ตติย)** (สูตรที่ ๓) พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตวันได้ ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ชั้น ๕ เป็นอนัตตา เธอทั้งหลายพึงละฉันทะราคะในชั้น ๕ นั้น เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งกุกกุฬสูตรในวรรคนี้ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๑๔๕/๒๓๕)
- ๖.อนัตตสูตร** พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตวันได้ตรัสกับท่านพระ ราระว่า ชั้น ๕ เป็นสิ่งที่เป็นอนัตตา เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งมาร สูตรในวรรคนี้ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๑๗๖/๒๖๕)
- ๗.อนัตตสูตร** พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตวันได้ตรัสกับท่านพระ ราระผู้ขอให้พระองค์แสดงธรรมให้ฟังโดยย่อ เพื่อจะได้ฟังแล้วหลีกออกไปอยู่ผู้เดียว ว่า ชั้น ๕ เป็นสิ่งที่เป็นอนัตตา เธอพึงละฉันทะ ราคะ ฉันทะราคะในชั้น ๕ นั้นเสีย (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๑๘๘/๒๗๑)
- ๘.อนัตตสูตร** พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตวันได้ตรัสกับท่านพระ ราระผู้เข้ามาเฝ้าว่า ชั้น ๕ เป็นสิ่งที่เป็นอนัตตา เธอพึงละฉันทะ ราคะ ฉันทะราคะใน ชั้น ๕ นั้นเสีย (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๒๐๐/๒๗๕)
- ๙.อนัตตสูตร :** พระสูตรว่าด้วยอนัตตสัญญา พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตวันได้ทรงแสดงเนื้อหาสาระของสูตรนี้โดยนัยแห่งอนิจจสูตรในวรรคนี้ ต่างกันเพียงเปลี่ยนจากคำว่า สิ่งทั้งปวงไม่เที่ยง เป็นคำว่า สิ่งทั้งปวงเป็นอนัตตา (ส. ม.(ไทย) ๑๙/๒๕๔/๑๙๖)

๑๐.อนัตตสูตร : พระสูตรว่าด้วยความเป็นอนัตตา พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ฐานะที่เป็นไปไม่ได้และฐานะที่เป็นไปได้ มีเนื้อความเหมือนในอนิจจสูตร ต่างกันเพียงประการที่ ๑ ของแต่ละฝ่าย ฝ่ายที่เป็นไปไม่ได้เปลี่ยนจาก “พิจารณาเห็นสังขารว่าเป็นของเที่ยง” เป็น “พิจารณาเห็นธรรมทั้งปวงว่าเป็นอนัตตา” และฝ่ายที่เป็นไปได้เปลี่ยนจาก “พิจารณาเห็นสังขารว่าเป็นของไม่เที่ยง” เป็น “พิจารณาเห็นธรรมทั้งปวงว่าเป็นอนัตตา” (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๐๐/๖๒๒)

อนัตตา :

มิใช่ตัวตน,ความเป็นธรรมชาติมิใช่ตัวตนแห่งรูปเป็นต้น,ตามหลักแห่งพระพุทธศาสนา ถือเป็นกฎธรรมชาติที่ไม่มีใครสามารถฝ่าฝืนได้, เป็นหนึ่งในบรรดากฎไตรลักษณ์ ได้แก่ อนิจจัง ภาวะที่ไม่เที่ยง ทุกขัง ภาวะที่แปรเปลี่ยนไป และอนัตตา มิใช่ตัวตน คือ หาตัวตนมิได้ ไม่เป็นไปในอำนาจ บังคับไม่ได้ ควบคุมไม่ได้ ไม่ดำรงอยู่สภาพเดิมตลอดเวลา, มีปรากฏในอนัตตลักขณสูตร ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...ภิกษุทั้งหลาย รูปเป็นอนัตตา ภิกษุทั้งหลาย ถ้ารูปนี้จักเป็นอัตตาแล้วไซ้ รูปนี้ไม่พึงเป็นไปเพื่ออาหาร และบุคคลพึงได้ในรูปว่า รูปของเราจะเป็นอย่างนี้ รูปของเราอย่าได้เป็นอย่างนั้น ภิกษุทั้งหลาย ก็เพราะรูปเป็นอนัตตา ฉะนั้น รูปจึงเป็นไปเพื่ออาหาร และบุคคลย่อมไม่ได้ในรูปว่า รูปของเราจะเป็นอย่างนี้ รูปของเราอย่าได้เป็น อย่างนั้น...(วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๐/๒๗,๔/๒๐/๒๘), นอกจากนี้ ยังมีปรากฏในมหาโมกขัลยสูตร ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...ธรรมทั้งหลาย คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ที่มีอยู่ในปฐมภวนั้นโดยเป็นสภาวะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นดุจโรค เป็นดุจหัวฝี เป็นดุจลูกศร เป็นสิ่งคอยก่อความเดือดร้อน เป็นที่ทำให้ขัดข้อง เป็นดุจคนฝ่ายอื่น เป็นสิ่งที่ต้องแตกสลาย เป็นของว่างเปล่า เป็นอนัตตา เธอย่อมทำจิตให้กลับจากธรรมเหล่านั้น...(ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๓๓/๑๔๗), และยังมีปรากฏในที่หลายแห่ง เช่น ม.อ. (ไทย) ๑๔/๙๐/๑๐๒,๑๔/๔๒๒/๔๘๐, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๖๖/๑๓๓, ส.ข. (ไทย) ๑๗/๑๔๓/๒๓๔,๑๗/๑๔๔/๒๓๕,๑๗/๑๔๕/๒๓๕,๑๗/๑๔๙/๒๓๗, ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑/๑,๑๘/๒/๑,๑๘/๓/๑,๑๘/๔/๑, และ อง.ติก. (ไทย) ๒๐/๑๓๗/๓๘๕

อนัตตานุปัสสนา : การพิจารณาเห็นอนัตตา, มีปรากฏในมหาปัญญากถา ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...อนิจจานุปัสสนาที่บุคคลเจริญ ทำให้มากแล้ว ย่อมทำปัญญาอย่างไหนให้เต็มรอบ ทุกขานุปัสสนาที่บุคคลเจริญ ทำให้มากแล้ว ย่อมทำปัญญาอย่างไหนให้เต็มรอบ อนัตตานุปัสสนาที่บุคคลเจริญ ทำให้มากแล้ว ย่อมทำปัญญาอย่างไหนให้เต็มรอบ นิพพิทานุปัสสนาที่บุคคลเจริญ ทำให้มากแล้ว ย่อมทำปัญญาอย่างไหนให้เต็มรอบ...(ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑/๕๓๗, นอกจากนี้ ในสุตตมยญาณนิตเทศ (ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๙/๑๖,๓๑/๑๘/๒๖,๓๑/๒๒/๓๑) ก็มีปรากฏคำนี้เช่นกัน ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...อนิจจานุปัสสนา (การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยง) ควรรู้อย่างไร ทุกขานุปัสสนา (การพิจารณาเห็นทุกข์) ... อนัตตานุปัสสนา (การพิจารณาเห็นอนัตตา) ...นิพพิทานุปัสสนา (การพิจารณาเห็นความเบื่อหน่าย) ... วิราคานุปัสสนา (การพิจารณาเห็นความคลายกำหนด) ... นิโรธานุปัสสนา (การพิจารณาเห็นความดับ) ...; นอกจากนี้ ยังมีปรากฏในวิโมกขกถา นิตเทศว่าอนัตตานุปัสสนาเป็นญาณมีความเ็นใจอย่างยอดเยี่ยมพ้นจากความ

เดือดร้อน ความร่ำร้อน และความกระวนกระวายเพราะอวดตา เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า สตีติยาวิโมกข์ (ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๑๖/๓๕๘, ๓๑/๒๒๒/๓๗๔, ๓๑/๒๒๗/๓๘๓), ในอดีตารัมมติกะ (อภิ.ป. (ไทย) ๔๑/๓๑/๕๘๑, ๔๑/๑๙/๖๒๓)

อนัตตานุปัสสนาญาณ : ญาณคือการพิจารณาเห็นความเป็นอนัตตา, มีปรากฏในวิโมกขกถานิเทศ ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...อนิจจานุปัสสนาญาณ (ญาณคือการพิจารณาเห็นความไม่เที่ยง) พ้นจากนิจจสัญญา เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าสัญญาวิโมกข์ ทุกขานุปัสสนาญาณ (ญาณคือการพิจารณาเห็นความเป็นทุกข์) พ้นจากสุขสัญญา เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าสัญญาวิโมกข์ อนัตตานุปัสสนาญาณ (ญาณคือการพิจารณาเห็นความเป็นอนัตตา) พ้นจากอตตสัญญา เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าสัญญาวิโมกข์...(ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๑๔/๓๕๖)

อนัตตานุปัสสนายถาภูตญาณ : ยถาภูตญาณคือการพิจารณาเห็นความเป็นอนัตตา, มีปรากฏในวิโมกขกถานิเทศดังข้อความตอนหนึ่งว่า...อนิจจานุปัสสนายถาภูตญาณ (ยถาภูตญาณคือการพิจารณาเห็นความไม่เที่ยง) พ้นจากความไม่รู้คือความหลงว่าเที่ยง เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าญาณวิโมกข์ ทุกขานุปัสสนายถาภูตญาณ (ยถาภูตญาณคือการพิจารณาเห็นความเป็นทุกข์) พ้นจากความไม่รู้คือความหลงว่าสุข เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าญาณวิโมกข์ อนัตตานุปัสสนายถาภูตญาณ (ยถาภูตญาณคือการพิจารณาเห็นความเป็นอนัตตา) พ้นจากความไม่รู้คือความหลงว่าอวดตา เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าญาณวิโมกข์... (ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๑๕/๓๕๗)

อนัตตานุปัสสีสูตร : มี ๒ สูตร แปลความหมายสูตรต่างกัน และเนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อนัตตานุปัสสีสูตร : พระสูตรว่าด้วยบุคคลผู้พิจารณาเห็นความเป็นอนัตตา พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคลผู้ควรแก่ของที่เขานำมา ... เป็นนาบุญอันยอดเยี่ยมของโลก ๗ จำพวกเหมือนในอนิจจานุปัสสีสูตร ต่างกันแต่บุคคลเป็นผู้พิจารณาเห็นความเป็นอนัตตา มีสัญญาว่าเป็นอนัตตา รู้ว่าเป็นอนัตตาในสังขารทั้งปวงอยู่ (อง.สตตก.(ไทย) ๒๓/๑๘/๒๗)

๒.อนัตตานุปัสสีสูตร : พระสูตรว่าด้วยผู้พิจารณาเห็นอนัตตา พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เธอทั้งหลายพึงพิจารณาให้เห็นอนัตตาในขันธ ๕ ซึ่งจะทำให้พ้นจากขันธ ๕ พ้นจากชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเวระ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๑๔๙/๒๓๗)

อนัตตปุจฉกพราหมณวัตถุ : เรื่องอนัตตปุจฉกพราหมณ์ พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่พราหมณ์ว่า การชนะตนของบุคคลผู้ฝึกตนดีแล้วประพาศารวมเป็นนิตยนั้นแล ประเสริฐกว่าการชนะผู้อื่น เทวดา คนธรรพ์ มาร หรือพรหม ไม่อาจทำชัยชนะของบุคคลเช่นนั้นให้กลับแพ้ได้เลย (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๑๐๔/๖๒)

อรรถกถาอธิบายว่า ผู้ฝึกตนดี ในที่นี้หมายถึงผู้ไม่มีกิเลส (ขุ.ธ.อ.(บาลี) ๔/๙๗)

อนัตตวาที : ผู้มีปกติกล่าวไม่อิงอรรถ เพราะพูดแต่เรื่องที่ไม่เป็นประโยชน์ ไม่พูดเรื่องที่เป็นประโยชน์, มีปรากฏในอภิสสมสูตร ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...เพราะบุคคลนี้ก่อทุกข์ให้เกิดขึ้นแก่ผู้อื่นด้วยเรื่องที่ไม่เป็นจริง ด้วยการเบียดเบียน จองจำ ให้เสียทรัพย์ ติ

เตียน หรือขับไล่ โดยอวดอ้างว่า เรามีกำลัง ทรงพลังบ้าง เขาเมื่อถูกว่ากล่าวด้วยเรื่องที่เป็นจริงก็ปฏิเสธ ไม่ยอมรับ เมื่อถูกว่ากล่าวด้วยเรื่องที่ไม่เป็นจริง กลับไม่พยายามที่จะปฏิเสธเรื่องนั้นว่า แม้เพราะเหตุนี้ เรื่องนี้จึงไม่จริง ไม่แท้...(อ.จ.ต.ก. (ไทย) ๒๐/๗๐/๒๗๖)

อนันตคุณ : คุณอันหาที่สิ้นสุดมิได้, มีคุณอันอนันต์, มีคุณมากล้น, มีปรากฏในกาฬุทายีเถราปทาน ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...ทรงเป็นสัพพัญญู ทรงมีอริยาศย์เอ็นดู เป็นที่สั่งสมแห่งอนันตคุณ ทรงพิจารณาด้วยพระญาณนั้นแล้ว จึงทรงแสดงธรรมที่ประเสริฐ...(ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๑๖๗/๓๑๓)

อนันตจักรวาล : จักรวาลอันไม่มีที่สิ้นสุด, จักรวาลมีมากมายนับไม่ถ้วน, มีปรากฏในรัตนจกมนกัณฑ์ ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...สิ่งที่นับไม่ได้ มีที่สุด ที่บุคคลรู้ไม่ได้ ๔ อย่าง คือ (๑) หมูสัตว์ (๒) อากาศ (๓) อนันตจักรวาล (๔) พระพุทธานุภาพที่หาประมาณมิได้ สิ่งเหล่านี้อันใครๆ ไม่อาจรู้แจ้งได้...(ขุ.พุทธ. (ไทย) ๓๓/๖๔/๕๖๔)

อนันตชลี, พระเจ้าจักรพรรดิ : พระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่า อนันตชลี, เป็นอดีตชาติของพระภิกษุชทายกเถระ อันเป็นผลมาจากการถวายภษาขณะแต่ภิกษุสงฆ์เสมอๆ, มีปรากฏในกาฬุทายีเถราปทาน ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...ในกัปที่ ๕๓ นับจากกัปนี้ไปได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ มีพระนามว่าอนันตชลี สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ มีพละนาฎภาพมาก...(ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๗/๔๐๐)

อนันตชินะ : ผู้มีชัยชนะอันหาที่สุดมิได้, เป็นพระนามหนึ่งขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ซึ่งอุปภาชีวึกเป็นผู้ถวายพระนาม, มีปรากฏในปัญจวัคคีย์กถา ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...อุปภาชีวึกทูลว่า อาวุโส ท่านสมควรเป็นพระอนันตชินะตามที่ท่านประกาศ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ชนเหล่าใดได้ถึงความสำเร็จแล้ว ชนเหล่านั้นย่อมเป็นพระชินะเช่นเรา อุปกะ เราชนะความชั่วได้แล้ว เพราะฉะนั้น เราจึงชื่อว่าพระชินะ...(วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๑/๑๗)

อนันตปายี, นก : ชื่อนกกาบน้ำตมหนึ่ง, นกกาบน้ำตมที่ดื่มน้ำอยู่เสมอ, ที่ได้ชื่อนี้เพราะกินไม่รู้จักอิ่ม จึงต้องการจะดื่มน้ำในมหาสมุทร มีปรากฏในสมุททชาดก ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...ข้าพเจ้าเป็นนกชื่อนันตปายี ปรากฏไปทั่วทุกทิศว่า เป็นผู้ไม่รู้จักอิ่ม ต้องการจะดื่มสมุทรสาคร อันเป็นเจ้าแห่งแม่น้ำลำธาร...(ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๑๓๗/๑๕๑)

อนันตยสะ, พระเจ้าจักรพรรดิ : พระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าอนันตยสะ, เป็นชื่อในอดีตชาติของพระสกจิตตนิยเถระ ผู้ซึ่งได้นำไม้ไผ่มาทำเป็นสลูบแล้ว โปรยดอกไม้ต่าง ๆ ลงได้ไหว้พระสลูบที่ข้าพเจ้าสร้างแล้ว เหมือนได้อภิวัตพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเฉพาะพระพักตร์ มีปรากฏในสกจิตตนิยเถราปทาน ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...ในกัปที่ ๘๐ นับจากกัปนี้ไป ข้าพเจ้าได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าอนันตยสะ สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ เป็นใหญ่ในทวีปทั้ง ๔...(ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๕/๒๐๒)

อนันตรัจฉัย : สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความติดต่อกันไม่มีระหว่างกัน หมายถึง สภาวะธรรมที่มีความสามารถทำให้ธรรมอื่นที่เป็นสภาะกับตนเกิดขึ้นในระยะถัดจากตน ได้แก่ นามขันธ์ที่กำลังดับ เมื่อนามขันธ์อย่างใดอย่างหนึ่งดับลง ก็จะเปิดโอกาสให้นามขันธ์ดวง

ใหม่เกิดขึ้นแทน เหมือนกับการเสด็จสวรรคตของพระเจ้าแผ่นดินย่อมเปิดโอกาสให้พระราชโอรสได้รับการอภิเษกเป็นพระเจ้าแผ่นดินสืบแทนพระองค์, ปัจจัยโดยเป็นภาวะต่อเนื่องไม่มีช่องระหว่าง, อนันตรปัจจัย มีองค์ประกอบคือ ปัจจัย (สภาวะธรรมที่ทำหน้าที่ฝ่ายเหตุในลักษณะที่เปิดโอกาสให้ธรรมอื่นเข้ามาแทนที่ตนซึ่งได้แก่จิตและเจตสิกทั้งหมด เว้นจุดจิตของพระอรหันต์) ปัจจัยุปัน (สภาวะธรรมอันเป็นผลของอนันตรปัจจัย ได้แก่ จิตและเจตสิกดวงที่เกิดใหม่ทั้งหมด รวมทั้งจุดจิตของพระอรหันต์ด้วย) และปัจจนิกะ (สภาวะธรรมที่ไม่จัดเข้าในอนันตรปัจจัยุปัน), มีปรากฏในอนาคตญาณกถา ตอนที่ท่านสกวาทิ ถามถึงว่าอนาคตญาณนั้นรู้ความเป็นเหตุปัจจัย ความเป็นอาร์มมณปัจจัย ความเป็นอธิปัตติปัจจัย ความเป็นอนันตรปัจจัย ความเป็นสมนันตรปัจจัย ที่เป็นอนาคตได้ใช้ไหม (อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๔๓๙/๔๖๘), และในปัจจนินทเทศ ก็มีปรากฏข้อความตอนหนึ่งว่า...อนันตรปัจจัย ได้แก่ จักขุวิญญานธาตุและสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยจักขุวิญญานธาตุนั้นเป็นปัจจัยแก่มนธธาตุ และสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยมนธธาตุนั้นโดยอนันตรปัจจัย...(อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔/๓), นอกจากนี้ ยังมีปรากฏในที่หลายแห่ง ดังใน อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๕๖/๒๙, ๔๐/๓๓/๓๗, ๔๐/๒๕๔/๑๓๕, ๔๐/๓๑๔/๑๘๔, ๔๐/๓๒๐/๑๙๔, ๔๐/๓๔๗/๒๑๖, ๔๑/๖/๓๑๑, ๔๑/๑๑/๒๓๐, ๔๑/๒๖/๑๔๑, ๔๑/๓๗/๒๐๓, ๔๑/๓๙/๖๑, ๔๑/๘๓/๒๗๙, ๔๒/๒๒/๒๑๖, ๔๒/๒๔/๑๓

อนันตรियกรรม : กรรมที่ต้องรับผลกรรมทันทีไม่มีระหว่าง, กรรมหนัก เช่น ฆ่าบิดา ฆ่ามารดา เป็นต้น คือผู้ใดทำเข้าแล้ว แม้จะทำกรรมดีต่างๆ ลบล้าง ก็ไม่อาจลบล้างได้ ผู้นั้นตายลง จะได้รับผลของกรรมนี้ทันที ไม่มีผลของกรรมอื่นมาคั่นในระหว่าง, เป็นกรรมหนักที่สุด ฝ่ายบาปอกุศล ซึ่งให้ผลทันที มี ๕ อย่าง ได้แก่ ๑) ฆ่ามารดา ๒) ฆ่าบิดา ๓) ฆ่าพระอรหันต์ ๔) โลหิตุปบาท (ทำร้ายพระพุทธเจ้า จนถึงพระโลหิตหือขึ้นไป) ๕) สังฆเภท (ยังสงฆ์ให้แตกกัน, ทำลายสงฆ์); มีปรากฏในทุติยภาณวาร ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาครับสั่งกับภิกษุทั้งหลายว่า “ภิกษุทั้งหลาย ข้อที่เทวทัตผู้มีจิตคิดร้าย คิดฆ่า ทำโลหิตของตถาคตให้หือ นี้เป็นอนันตรियกรรมข้อที่ ๑... (วิ.จ. (ไทย) ๗/๓๔๑/๑๙๑), นอกจากนี้ ยังมีปรากฏในที่หลายแห่ง ได้แก่ อก.ปมจก. (ไทย) ๒๒/๙๓/๖๑๗, ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๑๓๖/๑๕๙, อภิ.ธา. (ไทย) ๓๖/๑๔/๑๕๒, อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๕๐๘/๕๔๓, ๓๗/๖๖๐/๓๑๓, ๓๗/๘๕๘/๘๙๓

อนันตรูปนิสสยปัจจัย : สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นที่อาศัยที่มีกำลังอันหาระหว่างมิได้, ปัจจัยที่เป็นเครื่องหนุนหรือกระตุ้นเร้าอันหาระหว่างมิได้, อนันตรูปนิสสยปัจจัยคล้ายกับอนันตรปัจจัย แต่ต่างกันที่อนันตรูปนิสสยปัจจัยสามารถเป็นปัจจัยเกื้อหนุนได้ในฐานะที่มีกำลังแรงส่งที่ค่อนข้างจะรุนแรงกว่า, เป็นหนึ่งในบรรดาอุปนิสสยปัจจัย ๓ อย่าง ได้แก่ อาร์มมณูปนิสสยะ อนันตรูปนิสสยะ และปกตูปนิสสยะ; มีปรากฏในทัสสนนพหัตตัพพตีกะ ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...สภาวะธรรมที่ต้องประหารด้วยโสดาปัตติมรรคเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่ต้องประหารด้วยโสดาปัตติมรรคโดยอุป

นิสสัยปัจจัย มี ๓ อย่าง คือ อารัมมณูปนิสสยะ อนันตรูปนิสสยะ และปกตูปนิสสยะ ... (อภิ.ป. (ไทย) ๔๑/๘๓/๒๐๗)

อนันตรูปนิสสยะ : สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นที่อาศัยที่มีกำลังอันหาระหว่างมิได้, ปัจจัยที่เป็นเครื่องหนุนหรือกระตุ้นเร้าอันหาระหว่างมิได้, เป็นหนึ่งในบรรดาอุปนิสสยะ ปัจจัย ๓ อย่าง ได้แก่ อารัมมณูปนิสสยะ อนันตรูปนิสสยะ และปกตูปนิสสยะ; มีปรากฏในสังกิลิฏฐติกะ ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...สภาวะธรรมที่กิเลสทำให้เศร้าหมอง และเป็นอารมณ์ของกิเลสเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่กิเลสทำให้เศร้าหมองและเป็น อารมณ์ของกิเลสโดยสมนันตรปัจจัย ฯลฯ เป็นปัจจัยโดยสหชาติปัจจัย เป็นปัจจัย โดยอัญญมัญญปัจจัย เป็นปัจจัยโดยนิสสัยปัจจัย เป็นปัจจัยโดยอุปนิสสยะปัจจัย มี ๓ อย่าง คือ อารัมมณูปนิสสยะ อนันตรูปนิสสยะ และปกตูปนิสสยะ... (อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๑๔/๘๘๗), นอกจากนี้ ยังมีปรากฏในที่หลายแห่ง ได้แก่ อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๑๖/๘๘๘, ๔๐/๕๓/๖๗๒, ๔๐/๕๕/๖๗๔, ๔๐/๖๑/๘๒๙, ๔๐/๑๐๒/๗๕๗, ๔๐/๑๐๔/๗๕๙, ๔๐/๔๒๓/๒๗๑, ๔๑/๓๓/๑๔๕, ๔๑/๑๐๒/๘๑, ๔๒/๒๘/๑๔, ๔๒/๓๙/๑๒๖, ๔๒/๗๘/๓๑๐, ๔๔/๑๖/๖, ๔๔/๗๗/๒๕

อนันตวาทีฏฐิ : ความเห็นว่าอัตตาและโลกไม่มีที่สุด, เป็นหนึ่งในบรรดาทีฏฐิ ๖๒, มีปรากฏในขุททก วัตถุวิงค์ ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...อนันตวาทีฏฐิ เป็นไฉน ความเห็นว่า อัตตาและโลกไม่มีที่สุด ดังนี้ ทีฏฐิ ความเห็นผิด ฯลฯ ความยึดถือโดยวิปลาส มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า อนันตวาทีฏฐิ... (อภิ.ป. (ไทย) ๓๕/๘๙๘/๕๖๓)

อนันตวาสุตร : พระสูตรว่าด้วยทีฏฐิว่าโลกไม่มีที่สุด พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า เมื่อมีขันธ์ ๕ เพราะถือมั่นและยึดมั่นขันธ์ ๕ จึงเกิด มีทีฏฐิว่า โลกไม่มีที่สุด เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งวาตสุตรในวรรคนี้ (ส.ข. (ไทย) ๑๗/๒๑๓/๒๙๘)

อนันตะ : ไม่สิ้นสุด, หาที่สุดมิได้, นิพพานชื่อว่าเป็นอนันตะ, ในอรรถกถา ท่านอธิบายว่า หมายถึงไม่มีที่สุด เพราะไม่มีการเกิดขึ้นและการดับไป (ม.มุ.อ. (บาลี)๒/๕๐๔/๓๒๑) มีปรากฏในพรหมนิมิตติกสูตร ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...ท่านผู้ริษทุภักข์ ถ้าเพราะ ท่านรู้นิพพานที่สัตว์แสวงไม่ได้โดยความที่สิ่งทั้งปวงเป็นสิ่งที่ทั้งปวง ถ้อยคำของท่านอย่าได้ว่าง อย่าได้เปล่าเสียเลย' นิพพานที่ผู้บรรลู่จะพึงรู้แจ้งได้ เป็นอนิทัสสนะ เป็นอนันตะ(ไม่สิ้นสุด) มีรัศมีกว่าสิ่งทั้งปวง สัตว์แสวงไม่ได้โดยความที่ดินเป็นดิน...(ม.มุ. (ไทย) ๑๒/๕๐๔/๕๔๒)

อนาคต,อนาคตกาล : เวลาที่ยังไม่มาถึง, กาลข้างหน้า, เป็นหนึ่งในบรรดากาล ๓ คือ อดีตกาล อนาคตกาล และปัจจุบันกาล มีปรากฏในมหาสีหนาทสูตร ดังข้อความตอนหนึ่งว่า... ตถาคตรู้ชัดวิบากแห่งการยึดถือกรรมที่เป็นทั้งอดีต อนาคต และปัจจุบันโดยฐานะ โดยเหตุตามความเป็นจริง การที่ตถาคตรู้ชัดวิบากแห่งการยึดถือกรรมที่เป็นทั้งอดีต อนาคต และปัจจุบันโดยฐานะ โดยเหตุตามความเป็นจริง นี้เป็นกำลังของตถาคตที่ ตถาคตอาศัยแล้ว ปฏิญญาฐานะที่องอาจ บันลือสีหนาท ประกาศพรหมจักร ในบริษัท...(ม.มุ. (ไทย) ๑๒/๑๔๘/๑๔๕), นอกจากนี้ ยังมีปรากฏในที่หลายแห่ง ได้แก่

ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๖๑/๓๙๘, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๑๔/๒๕๒, ๑๓/๓๓๕/๔๐๕, ๑๓/๔๘๒/๖๑๐, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๘๖/๙๗, ๑๔/๘๖/๙๘, ๑๔/๑๘๔/๒๒๑, ๑๔/๒๗๔/๓๒๑, ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๐/๑๐, อ.จ.ต.ก. (ไทย) ๒๐/๑๑๓/๓๕๕, อ.จ.ต.ก. (ไทย) ๒๑/๑๘๑/๒๕๘, ๒๑/๑๙๖/๒๙๙, ๒๑/๑๙๙/๓๑๓, ช.ม. (ไทย) ๒๙/๑๒๙/๓๖๐, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๘/๑๙, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑/๒, ๑๓/๒/๒, ๑๓/๑๑๒/๑๒๔, และ ช.อ.ติ. (ไทย) ๒๕/๖๓/๔๑๘

อนาคตญาณ : ญาณในอนาคต, ในอรรถกถา ท่านอธิบายว่าหมายถึงญาณที่ยังรู้อนาคต (อภิ.ปญจ.อ. (บาลี) ๔๓๙/๒๑๓) ซึ่งท่านปรวาทิ (ภิกษุในนิกายอันธกะ (อภิ.ปญจ.อ. (บาลี) ๔๓๙/๒๑๓)) มีความเห็นว่า อนาคตญาณ สามารถรู้อนาคตทั้งใกล้ตัว (อนนตฺร) และไกลตัว (อนตฺร) ได้ทั้งหมด ซึ่งต่างกับความเห็นของสกวาทิที่เห็นว่า อนาคตญาณสามารถรู้อนาคตได้เฉพาะใกล้ตัวเท่านั้น คำว่า ใกล้ตัว หมายถึงไม่มีช่องว่างระหว่างขณะจิตหนึ่งกับอีกขณะจิตหนึ่ง เช่น โคตรภูจิตกับมัมคจิต ส่วนคำว่า ไกลตัว หมายถึงช่วงขณะจิตที่มีภวังคจิตหรือวิภังคจิตอื่นคั่น (อภิ.ปญจ.อ. (บาลี) ๔๓๙/๒๑๓), มีปรากฏในอนาคตญาณกถา ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...อนาคตญาณนั้นรู้อนาคตได้โดยมูล โดยเหตุ โดยแหล่งกำเนิด โดยต้นกำเนิด โดยบ่อเกิด โดยสมุฏฐาน โดยเหตุเครื่องหล่อเลี้ยง โดยอารมณ์ โดยปัจจัย โดยสมุทัยไขใหม่...(อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๔๓๙/๔๖๗)

อนาคตรธรรม : ธรรมอันจะมีในอนาคต, ธรรมที่ยังมาไม่ถึง, มีปรากฏในอนาคตารัมมณกถา ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...หากจิตมีอนาคตรธรรมเป็นอารมณ์ได้ ท่านก็ไม่ควรยอมรับว่า จิตที่มีอนาคตรธรรมเป็นอารมณ์ เป็นสภาวะธรรมที่รับรู้อารมณ์ไม่ได้ คำของท่านที่ว่า จิตที่มีอนาคตรธรรมเป็นอารมณ์ เป็นสภาวะธรรมที่รับรู้อารมณ์ไม่ได้ จึงผิด ก็หรือว่า หากจิตเป็นสภาวะธรรมที่รับรู้อารมณ์ไม่ได้ ท่านก็ไม่ควรยอมรับว่า จิตมีอนาคตรธรรมเป็นอารมณ์ คำของท่านที่ว่า จิตที่รับรู้อารมณ์ไม่ได้มีอนาคตรธรรมเป็นอารมณ์ จึงผิด...(อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๕๖๐/๖๑๑), และนอกจากนี้ ยังมีปรากฏในอดีตารัมมณตีกะ ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...สภาวะธรรมที่เป็นเหตุซึ่งมีอดีตธรรมเป็นอารมณ์อาศัย สภาวะธรรมที่เป็นเหตุซึ่งมีอดีตธรรมเป็นอารมณ์เกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัย มี ๓ วาระ...(อภิ.ป. (ไทย) ๔๔/๔๘๔/๑๘๙)

อนาคตยสุตร : พระสุตรว่าด้วยภัยในอนาคต มี ๔ สุตร ความหมายสุตรเหมือนกัน แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อนาคตยสุตร (ปฐม) (สุตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุผู้อยู่ป่า เมื่อพิจารณาเห็นภัยในอนาคต ๕ คือ (๑) พิจารณาเห็นว่า บัดนี้ เราอยู่ป่าผู้เดียว งูฟังกัด แมงป่องฟังต้อย หรือตะขาบฟังกัดก็ได้ เพราะเหตุนี้ เราฟังตาย ฟังมีอันตราย เอาเถอะ เราจะปรารถนาความเพียร (๒) พิจารณาเห็นว่า บัดนี้ เราอยู่ป่าผู้เดียว ฟังพลาด หล้มก็ได้ ภัตตอาหารที่ฉันแล้ว ไม่ฟังย่อยก็ได้ ดี เสมหะ หรือลมมีพิษดั่งคัสตราฟัง กำเรบก็ได้ เพราะเหตุนี้ เราฟังตาย ... (๓) พิจารณาเห็นว่า บัดนี้ เราอยู่ป่าผู้เดียว ฟังพบสัตว์ร้าย สัตว์เหล่านั้นฟังทำร้ายเราถึงตายก็ได้ เพราะเหตุนี้ เราฟังตาย ฟังมี

อันตราย เอาเถอะ เราจะปรารภความเพียร (๔) พิจารณาเห็นว่า บัดนี้ เราอยู่ป่าผู้เดียว พึ่งพบคนร้าย พวกคนร้ายนั้นพึ่งปลิดชีวิตเราเสียก็ได้ เพราะเหตุนั้น เราพึ่งตาย ... (๕) พิจารณาเห็นว่า บัดนี้ เราอยู่ป่าผู้เดียว พวกอมนุษย์ที่ดุร้าย พึ่งปลิดชีวิตเราเสียก็ได้ เพราะเหตุนั้น เราพึ่งตาย พึ่งมีอันตราย เอาเถอะ เราจะปรารภความเพียร ควรเป็นผู้ไม่ประมาท มีความเพียร เพื่อถึงธรรมที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งธรรมที่ยังไม่ได้ทำให้แจ้ง (อภ.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๗๗/๑๓๘)

๒.อนาคตภยสูตร (ทุติย) (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุเมื่อพิจารณาเห็นภัยในอนาคต ๕ คือ (๑) พิจารณาเห็นว่า บัดนี้ เรายังเป็นคนหนุ่มแน่น แต่ยังมีสมัยที่ชราจะถูกต้องกายนี้ได้ การที่คนแก่จะมนสิการถึงคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า มิใช่ทำได้ง่าย ทั้งจะอาศัยเสนาสนะอันเงียบสงบ ก็มีใช้ทำได้ง่าย เราจะรีบปรารภความเพียร (๒) พิจารณาเห็นว่า บัดนี้ เรามีอาพาธน้อย แต่ยังมีสมัยที่พยาธิจะถูกต้องกายนี้ได้ การที่บุคคลเจ็บไข้จะมนสิการถึงคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ... (๓) พิจารณาเห็นว่า บัดนี้ ภิขาหาได้ง่าย สะดวกแก่การแสวงหาเลี้ยงชีพ แต่ยังมีสมัยที่ภิขาหาได้ยาก ไม่สะดวกแก่การแสวงหาเลี้ยงชีพ คนทั้งหลายพากันอพยพไปในที่มีอาหารดี ทำให้อยู่กันอย่างพลุกพล่าน เมื่อเป็นเช่นนั้น การที่จะมนสิการ...(๔) พิจารณาเห็นว่า บัดนี้ คนทั้งหลายพร้อมเพรียงกัน ไม่วิวาทกัน แต่ยังมีสมัยที่จะมีภัย คนทั้งหลายพากันอพยพไปในที่ปลอดภัย ทำให้อยู่กันอย่างพลุกพล่าน เมื่อเป็นเช่นนั้น การที่จะมนสิการ...(๕) พิจารณาเห็นว่า บัดนี้ สงฆ์พร้อมเพรียงกัน ไม่วิวาทกัน แต่ยังมีสมัยที่สงฆ์จะแตกแยกกัน เมื่อเป็นเช่นนั้น การที่จะมนสิการถึงคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า มิใช่ทำได้ง่าย ทั้งจะอาศัยเสนาสนะอันเงียบสงบ ก็มีใช้ทำได้ง่าย ฉะนั้น เราจะรีบปรารภความเพียร ควรเป็นผู้ไม่ประมาท มีความเพียรเพื่อถึงธรรมที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งธรรมที่ยังไม่ได้ทำให้แจ้ง (อภ.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๗๘/๑๔๐)

๓.อนาคตภยสูตร (ตติย) (สูตรที่ ๓) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภัย ๕ ยังไม่เกิดขึ้นในปัจจุบัน แต่จักเกิดขึ้นในอนาคต เธอทั้งหลายพึงรับรู้ไว้ และพึงพยายามเพื่อละภัยเหล่านั้นเสีย คือ (๑) ในอนาคต ภิกษุทั้งหลายจักไม่เจริญกาย ไม่เจริญศีล (ไม่เจริญจิต ไม่เจริญปัญญา) ให้ผู้อื่นบวชแล้วไม่สามารถแนะนำในอริศีล อริจิต และอริปัญญาได้ ซึ่งเป็นเหตุให้พระธรรมวินัยเลอะเลือน (๒) ในอนาคต ภิกษุทั้งหลายจักไม่เจริญกาย ไม่เจริญศีล ไม่เจริญจิต ไม่เจริญปัญญา ให้นิสสัยแก่ผู้อื่นแล้วไม่สามารถแนะนำในอริศีล อริจิต และอริปัญญาได้ ซึ่งเป็นเหตุให้พระธรรมวินัยเลอะเลือน (๓) ในอนาคต ภิกษุทั้งหลายจักไม่เจริญกาย ไม่เจริญศีล ไม่เจริญจิต ไม่เจริญปัญญา แสดงอภิธัมมกถา (กล่าวด้วยธรรมอันยอดเยี่ยม เช่น กล่าวด้วยศีล) เวทลลกถา ถาลงสู่ธรรมดาก็จักไม่รู้ตัว ซึ่งเป็นเหตุให้พระธรรมวินัยเลอะเลือน (๔) ในอนาคต ภิกษุทั้งหลายจักไม่เจริญกาย ไม่เจริญศีล ไม่เจริญจิต ไม่เจริญปัญญา เมื่อผู้อื่นกล่าวสูตรที่พระตถาคตตรัสไว้ล้าลึกก็ไม่ตั้งใจฟัง และไม่ให้ความสำคัญธรรมว่าควรเรียนควรท่องจำให้ขึ้นใจ เมื่อผู้อื่นกล่าวสูตรอยู่ภายนอกเป็นสาวกภาษิต กลับตั้งใจฟังเป็นอย่างดีและให้ความสำคัญธรรม

ว่า ควรเรียนควรท่องจำให้ขึ้นใจ ซึ่งเป็นเหตุให้พระธรรมวินัยเลอะเลือน (๕) ในอนาคต ภิกษุทั้งหลายจักไม่เจริญกาย ไม่เจริญศีล ไม่เจริญจิต ไม่เจริญปัญญา เป็นผู้มักมาก ย่อหย่อน จักไม่ปรารถนาความเพียร คนรุ่นหลังก็จักพากันตามอย่าง ซึ่งเป็นเหตุให้พระธรรมวินัยเลอะเลือน (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๗๙/๑๔๔)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า เวทลลกถา คือกถาที่เจือด้วยญาณประกอบด้วยเวทคือ ปิติและโสมนัสที่เกิดจากความเข้าใจธรรมเทศนา ถึงกับแสดงความชื่นชมแล้วถาม ปัญหาต่อไปอีก (อง.ปญจก.อ.(บาลี) ๓/๗๙/๔๐)

๔.อนาคตภยสูตร (จตุตถ) (สูตรที่ ๔) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภัย ๕ คือ (๑) ในอนาคต ภิกษุทั้งหลายจักชอบจิวรที่สวयงาม ละความเป็นผู้ทรงผ้าบังสุกุลเป็นวัตร ละเสนาสนะอันเงียบสงัด ไปรวมกันอยู่ที่หมู่บ้าน นิคม และเมืองหลวง แสวงหาจิวรด้วยวิธีการที่ไม่เหมาะสมหลายอย่าง (๒) ในอนาคต ภิกษุทั้งหลายจักชอบบิณฑบาตที่มีรสอร่อย ละความเป็นผู้ถือเทียวบิณฑบาตเป็นวัตร ละเสนาสนะอันเงียบสงัด ... แสวงหาบิณฑบาตด้วยวิธีการที่ไม่เหมาะสมหลายอย่าง (๓) ในอนาคต ภิกษุทั้งหลายจักชอบเสนาสนะที่สวयงาม ละการอยู่ป่าเป็นวัตร ละเสนาสนะอันเงียบสงัด ... แสวงหาเสนาสนะ... (๔) ในอนาคต ภิกษุทั้งหลายจักคลุกคลีกับภิกษุณี นางสิกขมานา และสามเณร เมื่อเป็นเช่นนั้น ก็พึงหวังได้ว่า เธอเหล่านั้นจักไม่ยินดี ประพฤติพรหมจรรย์ ต้องอาบัติเศร้าหมองบางอย่าง หรือบอกลาสิกขา (๕) ในอนาคต ภิกษุทั้งหลายจักคลุกคลีกับคนวัดและสามเณร เมื่อเป็นเช่นนั้น ก็พึงหวังได้ว่า เธอเหล่านั้นจักบริโภคของที่สะสมไว้หลายอย่าง จักทำนินิตอย่างหยาบไว้ที่แผ่นดินบ้าง ที่ปลายของเขี้ยวบ้าง ยังไม่เกิดขึ้นในปัจจุบัน แต่จักเกิดขึ้นในอนาคต เธอทั้งหลายพึงรับรู้ไว้ และพึงพยายามเพื่อละภัยเหล่านั้นเสีย (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๘๐/๑๔๖)

อนาคตภัย : ภัยที่ยังมาไม่ถึง, ภัยที่จะเกิดขึ้นในครั้งหน้า, ในจุฬารัมมสมทานสูตรท่านหมายถึง อนาคตภัยในกามทั้งหลาย ได้แก่ หลังจากตายแล้ว ไปเกิดในอบาย ทุกติ วินิบาต นรก เสวยทุกข์เวทนาอันแรงกล้าเผ็ดร้อน ในที่ที่ตนเกิดนั้น, ดังมีปรากฏข้อความตอนหนึ่งว่า...ท่านสมณพราหมณ์พวกนั้นเมื่อเห็นอนาคตภัยในกามทั้งหลาย จึงกล่าวถึงการละกามทั้งหลาย บัญญัติกำหนดรู้กามทั้งหลาย (อันที่จริง) การได้สัมผัสแขนอันมีขนอ่อนนุ่มของนางปริพาชิกานี้เป็นความสุข แล้วก็ถึงความเป็นผู้ตีมูลค่าในกามทั้งหลาย ครั้นถึงความเป็นผู้ตีมูลค่าในกามทั้งหลาย หลังจากตายแล้ว ไปเกิดในอบาย ทุกติ วินิบาต นรก เสวยทุกข์เวทนาอันแรงกล้าเผ็ดร้อน ในที่ที่ตนเกิดนั้น...(ม.มู. (ไทย) ๑๒/๔๖๘/๕๐๙)

อนาคตอัธธา : อนาคตกาล, กาลเวลาที่ยังมาไม่ถึง, ในการบรรยายตามนัยพระสูตรว่า เวลาหลังจาก จุตติ ชื่อว่าอนาคตอัธธา; ส่วนตามการบรรยายตามนัยอภิธรรม ได้แก่ เวลาที่ยังไม่ถึง ขณะแม้ทั้ง ๓ (อุปาทกขณะ ฐิติขณะ ภังคขณะ) ชื่อว่าอนาคตอัธธา, มีปรากฏในสังคีตสูตร ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...อัธธา (กาล) ๓ (ได้แก่) ๑. อดีตอัธธา (อดีตกาล)

๒. อนาคตอัธยา (อนาคตกาล) ๓. ปัจจุบันนอัธยา (ปัจจุบันกาล)...(ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๕)

อนาคตังสญาณ : ญาณในอนาคต, ญาณเป็นเครื่องรู้อนาคต, ในอรรถกถา ท่านอธิบายว่าหมายถึง ญาณที่ยังรู้อนาคต (อภิ.ปญจ.อ. (บาลี) ๔๓๙/๒๑๓), ญาณที่ยังรู้ส่วนอนาคต, มีปรากฏในทศสูตรสูตร ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...ธรรม ๓ ประการ ที่ควรให้เกิดขึ้น คือ อะไร คือ ญาณ ๓ ได้แก่ ๑. อดีตังสญาณ (ญาณที่ยังรู้ส่วนอดีต) ๒. อนาคตังสญาณ (ญาณที่ยังรู้ส่วนอนาคต) ๓. ปัจจุบันนังสญาณ (ญาณที่ยังรู้ส่วนปัจจุบัน)...(ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๓/๓๗๔), นอกจากนี้ ยังมีปรากฏในที่หลายแห่ง ได้แก่ อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๙/๘๘๒, ๔๐/๑๐/๘๘๒, ๔๐/๓๙/๖๖๕, ๔๐/๔๐/๖๖๕, ๔๐/๔๑/๖๖๖, ๔๐/๕๒/๘๑๘, ๔๐/๕๓/๘๑๘, ๔๐/๕๔/๘๑๘, ๔๐/๙๒/๗๔๗, ๔๐/๙๓/๗๔๘, ๔๐/๔๐๔/๒๕๘, ๔๐/๔๐๖/๒๕๘, ๔๐/๔๐๘/๒๕๘

อนาคตังสญาณปัจจเวกขณะ : การพิจารณาญาณเป็นเครื่องรู้อนาคต, การพิจารณาญาณเครื่องยังรู้อนาคต, มีปรากฏในปริตตารัมมณติกะ ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...สภาวะธรรมที่มีหัตถะเป็นอารมณ์เป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่มีปริตตะเป็นอารมณ์โดยอภิปติ ปัจจัย มีอย่างเดียว คือ อารัมมณอภิปติ ได้แก่ บุคคลพิจารณาปฐมฌานปัจจเวกขณะ ให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่น ฯลฯ พิจารณาอนาคตังสญาณปัจจเวกขณะให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่น ยินดีเพิลิตเพลินขันธที่เป็นปริตตะซึ่งมีหัตถะเป็นอารมณ์ให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่น...(อภิ.ป. (ไทย) ๔๑/๑๘/๔๗๑)

อนาคตารัมมณปัญญา : ปัญญาที่รู้ชัดอารมณ์ในอนาคต, ปัญญาที่รู้ชัดอารมณ์อันยังมาไม่ถึง, มีปรากฏในญาณวิงค์ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...อนาคตารัมมณปัญญาเป็นโฉน ปัญญาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ ปราศจากสภาวะธรรมที่เป็นอนาคตเกิดขึ้น นี้เรียกว่า อนาคตารัมมณปัญญา... (อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๗๘๗/๕๐๘)

อนาคามีเถรวัตถุ : เรื่องพระอนาคามีเถระ พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่ภิกษุทั้งหลายผู้เป็นศิษย์ของพระผู้บรรลุนาคามีผลว่า ภิกษุผู้เกิดขึ้นในธรรม ที่ใคร ๆ บอกไม่ได้ มีใจได้สัมผัสแล้วและมีจิตไม่เกาะเกี่ยวในกามทั้งหลาย เราเรียกว่า ผู้มีกระแสในเบื้องบน (ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๑๘/๑๐๐)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ธรรม หมายถึงนิพพาน คำว่า มีใจได้สัมผัสแล้ว หมายถึงมีใจได้สัมผัสสมรรถผลเบื้องต่ำ คือ โสตาปัตติมรรค โสตาปัตติผล สกทาคามีมรรค สกทาคามีผล อนาคามีมรรค อนาคามีผล คำว่า ด้วยอำนาจอนาคามีมรรค จึงมีจิตไม่เกาะเกี่ยวในกามทั้งหลาย คำว่า ผู้มีกระแสในเบื้องบน หมายถึงจะบังเกิดในสุทธาวาสชั้นสูงขึ้นไปตามลำดับ คือบังเกิดในชั้นอวิหาจนถึง ชั้นอกนิฏฐา (ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๖/๑๔๔)

อนาคามีผล : คุณวิเศษในพระพุทธศาสนา ซึ่งเป็นผลอันพระอนาคามีพึงเสวย, เรียกว่าอริยผล เป็นผลอันเกิดจากการบำเพ็ญสมณธรรม ซึ่งผู้บรรลุนาคามีผลนี้เรียกว่าพระอนาคามีสามารถละกิเลสที่เรียกว่าโอรัมภาคิยสังโยชน์ (สังโยชน์เบื้องต่ำ) ได้เด็ดขาด ๕ ข้อ คือ

๑) สักกายทิฎฐิ - มีความเห็นว่าร่างกายนี้เป็นของเรา มีความยึดมั่นถือมั่นในระดับหนึ่ง ๒) วิจิกิจจา - มีความสงสัยในคุณของพระรัตนตรัย คือพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ๓) สิลัปปตปราคาส - ความถือมั่นศีลพรต โดยสักว่าทำตามๆ กันไปอย่างงมงาย เห็นว่าจะบริสุทธิหลุดพ้นได้เพียงด้วยศีลและวัตร หรือนำศีลและพรตไปใช้เพื่อเหตุผลอื่น ไม่ใช่เพื่อเป็นปัจจัยแก่การสิ้นกิเลส เช่นการถือศีลเพื่อเอาไว้ข่มไว้ต่าคคนอื่น การถือศีลเพราะอยากได้ลาภสักการะ เป็นต้น ซึ่งรวมถึงความเชื่อถือในพิธีกรรมที่งมงายด้วย ๔) กามราคะ - มีความติดใจในกามคุณ และ ๕) ปฏิกะ - มีความกระทบกระทั่งในใจ; เป็นหนึ่งในบรรดา อริยมผล ๔ คือ มีปรากฏในโลหิจงสูตรตั้งข้อความตอนหนึ่งว่า...สมณะหรือพราหมณ์ในโลกนี้จะพึงบรรลुकุศลธรรม เมื่อบรรลุแล้วไม่ควรสอนคนอื่น เพราะไม่มีผู้รับคำสอนใดจะช่วยผู้สอนได้ เปรียบเหมือนบุคคลผู้ตัดเครื่องจองจำเก่าออกแล้ว สร้างเครื่องจองจำใหม่ขึ้นมาแทน เราเรียกข้อเปรียบเทียบอย่างนี้ว่าเป็นความโลภอันชั่วร้าย เพราะไม่มีผู้รับคำสอนใดจะช่วยผู้สอนได้ ผู้ที่กล่าวอย่างนี้ชื่อว่า ทำความเดือดร้อนให้แก่เหล่ากุลบุตรผู้อาศัยธรรมวินัยที่เราแสดงแล้วบรรลुकุณพิเศษ คือ ทำให้แจ้งโสดาปัตติผลบ้าง ทำให้แจ้งสกทาคามีผลบ้าง ทำให้แจ้งอนาคามีผลบ้าง ทำให้แจ้งอรหัตตผลบ้าง...(ที.สี. (ไทย) ๙/๕๑๑/๒๒๕, ที.สี. (ไทย) ๙/๕๑๒/๒๒๖), นอกจากนี้ ยังมีปรากฏในที่หลายแห่ง ได้แก่ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๑/๒๘๗, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๓๓/๓๔๑, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๔/๓๗๘, ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๓๗๙/๔๒๘, ส.ข. (ไทย) ๑๗/๑๒๒/๒๑๖, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๓๕/๓๕, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๓๙๕/๒๕๓, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๘๘/๒๙๙, และ อง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๑๗๕/๒๔, ๒๐/๑๗๖/๒๔, ๒๐/๑๗๗/๒๔, ๒๐/๑๗๘/๒๔

อนาคามีผลสมบัติ : สมบัติคืออนาคามีผล, ในอรรถกถา ท่านอธิบายว่า พระอริยบุคคลเข้าถึงอนาคามีผลสมบัติเป็นพระอนาคามีแล้วเข้านิโรธสมบัติ ออกจากนิโรธสมบัติแล้วจึงบรรลุเป็นพระอรหันต์ (ม.อ. (บาลี) ๓/๔๙๙-๕๐๐), คำศัพท์นี้มีปรากฏในญาณกถา ตั้งข้อความตอนหนึ่งว่า...โสดาปัตติมรรคควรรู้อย่าง โสดาปัตติผลสมบัติ ... สกทาคามีมรรค ... สกทาคามีผลสมบัติ ... อนาคามีมรรค ... อนาคามีผลสมบัติ ... อรหัตตมรรค ... อรหัตตผลสมบัติควรรู้อย่าง...(ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๙/๒๖)

อนาคามีผลสูตร : มี ๒ สูตร แปลความหมายสูตรและเนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อนาคามีผลสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นไปเพื่อทำให้แจ้งอนาคามีผล พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ธรรม ๔ มีสัปปุริสสังเสวะเป็นต้น ที่บุคคลเจริญกระทำให้มากแล้ว เป็นธรรมที่เป็นไปเพื่อทำให้แจ้งอนาคามีผล (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๕๓/๕๗๗)

๒.อนาคามีผลสูตร : พระสูตรว่าด้วยอนาคามีผล พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุยังละธรรม ๖ ไม่ได้ ก็ไม่อาจบรรลุนาคามีผลได้ ต่อเมื่อละได้แล้ว จึงอาจบรรลุนาคามีผลได้ ธรรม ๖ ประการ คือ (๑) ความไม่มีศรัทธา (๒) ความไม่มีหิริ (๓) ความไม่มีโอตตปปะ (๔) ความเกียจคร้าน (๕) ความหลงลืมสติ (๖) ความมีปัญญาทราม (อง.ฉก.ก.(ไทย) ๒๒/๖๕/๕๘๔)

อนาคามีมรรค : มรรคที่ทำให้กลับมาเกิดในโลกนี้แล้วไม่เวียนกลับมาเกิดอีก, มรรคอันให้ถึงความเป็นพระอนาคามี เป็นเหตุละสังโยชน์เบื้องต่ำได้ทั้ง ๕ ได้แก่ ๑) สักกายทิฏฐิ - มีความเห็นว่าร่างกายนี้เป็นของเรา มีความยึดมั่นถือมั่นในระดับหนึ่ง ๒) วิจิกิจฉา - มีความสงสัยในคุณของพระรัตนตรัย คือพระพุทฺธ พระธรรม พระสงฆ์ ๓) สีลัพตปรามาส - ความถือมั่นศีลพรต โดยสักว่าทำตามๆ กันไปอย่างมงาย เห็นว่าจะบริสุทธิ์หลุดพ้นได้เพียงด้วยศีลและวัตร หรือนำศีลและพรตไปใช้เพื่อเหตุผลอื่น ไม่ใช่เพื่อเป็นปัจจัยแก่การสิ้นกิเลส เช่นการถือศีลเพื่อเอาไว้ข่มไว้ตัวคนอื่น การถือศีลเพราะอยากได้ลาภสักการะ เป็นต้น ซึ่งรวมถึงความเชื่อถือในพิธีกรรมที่มงายด้วย ๔) กามราคะ - มีความติดใจในกามคุณ และ ๕) ปฏิฆะ - มีความกระทบกระทั่งในใจ; เป็นหนึ่งในบรรดา อริยมรรค ๘ คือ โสดาปัตติมรรค (มรรคอันให้ถึงกระแสที่นำไปสู่พระนิพพานที่แรก, มรรคอันให้ถึงความเป็นพระโสดาบัน เป็นเหตุละสังโยชน์ได้ ๓ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพตปรามาส) ๒. สกทาคามีมรรค (มรรคอันให้ถึงความเป็นพระสกทาคามี เป็นเหตุละสังโยชน์ได้ ๓ ข้อต้น กับทำราคะ โทสะ โมหะ ให้เบาบางลง) ๓. อนาคามีมรรค (มรรคอันให้ถึงความเป็นพระอนาคามี เป็นเหตุละสังโยชน์เบื้องต่ำได้ทั้ง ๕ ข้อ ๔. อรหัตตมรรค (มรรคอันให้ถึงความเป็นพระอรหันต์ เป็นเหตุละสังโยชน์ได้หมดทั้ง ๑๐), คำศัพท์นี้มีปรากฏในญาณกถา ดังข้อความตอนหนึ่งว่า... โสดาปัตติมรรคควรรู้อย่างไร โสดาปัตติผลสมบัติ ... สกทาคามีมรรค ... สกทาคามีผลสมบัติ ... อนาคามีมรรค ... อนาคามีผลสมบัติ ... อรหัตตมรรค ... อรหัตตผลสมบัติควรรู้อย่างไร... (ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๙/๒๖), นอกจากนี้ ยังมีปรากฏในที่หลายแห่ง ได้แก่ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๒/๓๒, ๓๑/๒๒๑/๓๗๒, ๓๑/๒๒๒/๓๗๔, และ อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๓๙๑/๔๐๕, ๓๗/๖๖๓/๗๑๖, ๓๗/๘๑๐/๘๔๖

อนาคามี,อนาคามีบุคคล :ผู้ไม่กลับมา, บุคคลผู้ไม่กลับมาอีก, บุคคลผู้บรรลุเป็นอนาคามี, ในสมัยพุทธกาลมีอนาคามีบุคคล ได้แก่ ท่านจิตตคฤหบดี ท่านอุคคคฤหบดี เป็นต้น, อริยบุคคลผู้สามารถละสังโยชน์เบื้องต่ำได้ทั้ง ๕ ได้แก่ ๑) สักกายทิฏฐิ - มีความเห็นว่าร่างกายนี้เป็นของเรา มีความยึดมั่นถือมั่นในระดับหนึ่ง ๒) วิจิกิจฉา - มีความสงสัยในคุณของพระรัตนตรัย คือพระพุทฺธ พระธรรม พระสงฆ์ ๓) สีลัพตปรามาส - ความถือมั่นศีลพรต โดยสักว่าทำตามๆ กันไปอย่างมงาย เห็นว่าจะบริสุทธิ์หลุดพ้นได้เพียงด้วยศีลและวัตร หรือนำศีลและพรตไปใช้เพื่อเหตุผลอื่น ไม่ใช่เพื่อเป็นปัจจัยแก่การสิ้นกิเลส เช่นการถือศีลเพื่อเอาไว้ข่มไว้ตัวคนอื่น การถือศีลเพราะอยากได้ลาภสักการะ เป็นต้น ซึ่งรวมถึงความเชื่อถือในพิธีกรรมที่มงายด้วย ๔) กามราคะ - มีความติดใจในกามคุณ และ ๕) ปฏิฆะ - มีความกระทบกระทั่งในใจ, ท่านผู้เป็นพระอนาคามีแล้วจะไม่เวียนกลับมาเกิดในโลกมนุษย์อีก; เป็นหนึ่งในบรรดา อริยบุคคล ๔ ได้แก่ ๑) โสดาบัน (ท่านผู้บรรลุโสดาปัตติผลแล้ว, ผู้ถึงกระแส) ๒) สกทาคามี (ท่านผู้บรรลุสกทาคามีผลแล้ว, ผู้กลับมาอีกครั้งเดียว) ๓) อนาคามี (ท่านผู้บรรลุอนาคามีผลแล้ว, ผู้ไม่เวียนกลับมาอีก) ๔) อรหันต์ (ท่านผู้บรรลุอรหัตตผลแล้ว, ผู้ควร ผู้หักก่าแห่งสงสารแล้ว); มีปรากฏในปาราชิกกัณฑ์ ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...รูปนี้เป็นพระ

สกทาคามี รูปโน้นเป็นพระอนาคามี รูปโน้นเป็นพระอรหันต์ รูปโน้นได้วิชา ๓ รูปโน้นได้อภิญญา ๖ เมื่อพูดอย่างนี้ พวกคฤหัสถ์ก็คงจะพอใจถวายบิณฑบาตแก่พวกเรา โดยวิธีนี้พวกเราจะพร้อมเพรียงกัน ร่วมใจกัน ไม่ทะเลาะกัน อยู่จำพรรษาอย่างผาสุก และบิณฑบาตไม่ลำบาก...(วิ.มหา. (ไทย) ๑/๑๙๓/๑๗๘), มีปรากฏในที่หลายแห่ง ได้แก่ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๔/๓๓๘, ๑๐/๔๐๔/๓๓๙, ๑๐/๔๐๔/๓๔๐, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๓๗/๑๒๘, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๘๔/๒๑๔, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๔๗/๑๘๕, ส.ข. (ไทย) ๑๗/๑๒๒/๒๑๖, ๑๗/๑๒๓/๒๑๘, อัง.ท.ก. (ไทย) ๒๐/๓๗/๘๔, อัง.ต.ก. (ไทย) ๒๐/๒๑/๑๖๘, อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๓๑/๒๐๑, ๒๑/๑๗๑/๒๔๑, อัง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๖๗/๑๑๕, อภิ.ย. (ไทย) ๓๘/๑๓๐/๖๕๕, ๓๘/๒๕/๕๔๘, ๓๘/๑๒๘/๖๕๒, ๓๘/๓๑/๕๕๕, ๓๘/๓๕/๕๖๑, ๓๘/๖๕/๕๙๓, ๓๘/๘๙/๖๑๓, ๓๘/๒๘๖/๗๙๔, ๓๘/๓๑๙/๘๒๓, ๓๘/๓๒๐/๘๒๓, ๓๘/๓๒๐/๘๒๔, ๓๘/๓๒๐/๘๒๕, ๓๘/๓๒๐/๘๒๖

อนาคามี, พระอริยบุคคล : พระอนาคามี, พระอริยบุคคลผู้สามารถละสังโยชน์เบื้องต่ำได้ทั้ง ๕ ได้แก่ ๑) สักกายทิฏฐิ - มีความเห็นว่าร่างกายนี้เป็นของเรา มีความยึดมั่นถือมั่นในระดับหนึ่ง ๒) วิจิกิจฉา - มีความสงสัยในคุณของพระรัตนตรัย คือพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ๓) สีลัพพตปรามาส - ความถือมั่นศีลพรต โดยสักว่าทำตามๆ กันไปอย่างงมงาย เห็นว่าจะบริสุทธิ์หลุดพ้นได้เพียงด้วยศีลและวัตร หรือนำศีลและพรตไปใช้เพื่อเหตุผลอื่น ไม่ใช่เพื่อเป็นปัจจัยแก่การสิ้นกิเลส เช่นการถือศีลเพื่อเอาไว้ข่มไว้ด่าคนอื่น การถือศีลเพราะอยากได้ลาภสักการะ เป็นต้น ซึ่งรวมถึงความเชื่อถือในพิธีกรรมที่งมงายด้วย ๔) กามราคะ - มีความติดใจในกามคุณ และ ๕) ปฏิฆะ - มีความกระทบกระทั่งในใจ, ท่านผู้เป็นพระอนาคามีแล้วจะไม่เวียนกลับมาเกิดในโลกมนุษย์อีก; เป็นหนึ่งในบรรดา อริยบุคคล ๔ ได้แก่ ๑) โสดาบัน (ท่านผู้บรรลุโสดาปัตติผลแล้ว, ผู้ถึงกระแส) ๒) สกทาคามี (ท่านผู้บรรลุสกทาคามีผลแล้ว, ผู้กลับมาอีกครั้งเดียว) ๓) อนาคามี (ท่านผู้บรรลุอนาคามีผลแล้ว, ผู้ไม่เวียนกลับมาอีก) ๔) อรหันต์ (ท่านผู้บรรลุอรหัตผลแล้ว, ผู้ควร ผู้หักก่าแห่งสงสารแล้ว); มีปรากฏในสักกสูตร ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...สาวกของเราในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้ไม่ประมาท มีความเพียร อุทิศกายและใจ ปฏิบัติตามที่เราพร่ำสอนอยู่ตลอด ๙ ปี ... ๘ ปี ... ๗ ปี ... ๖ ปี ... ๕ ปี ... ๔ ปี ... ๓ ปี ... ๒ ปี ... ๑ ปี พึงเป็นผู้สววยความสุขอย่างแน่นอนอยู่ตลอด ๑๐๐ ปีก็มี ๑๐,๐๐๐ ปีก็มี ๑๐๐,๐๐๐ ปีก็มี และสาวกของเรานั้นแล เป็นสกทาคามีก็มี เป็นอนาคามีก็มี...(อัง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๔๖/๑๐๑), นอกจากนี้ ยังมีปรากฏในปัฟพชาสูตร (อัง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๕๙/๑๒๗), โภกาลีสูตร (อัง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๘๙/๒๐๑), และในกรชกายสูตร (อัง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๒๑๙/๓๖๕)

อนาคารมณี : ผู้รู้ซึ่งไม่มีเรื้อน, ในมหาวิทยาลัยสุตตนิเทศ ท่านหมายถึงมณีผู้ประกอบด้วยโมเนยธรรม ๓ ประการ คือ (๑) โมเนยธรรมทางกาย (๒) โมเนยธรรมทางวาจา (๓) โมเนยธรรมทางใจ ดังมีปรากฏข้อความตอนหนึ่งว่า...อาคารมณี เป็นอย่างไร คือ บุคคลผู้ครองเรื้อน เห็นทาง(นิพพาน)แล้ว รู้แจ้งหลักคำสอนแล้ว เหล่านี้ ชื่อว่าอาคารมณี

อนาคารมณี เป็นอย่างไร คือ บุคคลผู้เป็นบรรพชิต เห็นทาง(นิพพาน)แล้ว รู้แจ้งหลักคำสอนแล้ว เหล่านี้ ชื่อว่าอนาคารมณี...(ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๔๙/๔๐๐); เป็นหนึ่งในบรรดามณี ๖ จำพวก คือ ๑. อาคารมณี ๒. อนาคารมณี ๓. เสขมณี ๔. อเสขมณี ๕. ปัจเจกมณี ๖. มุนิมณี, และนอกจากนี้ ยังมีปรากฏในเมตตคฺคาณวปัญหานิทเทส (ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๒๑/๑๒๘) ซึ่งมีเนื้อหาในความหมายเดียวกัน

อนาคาริกมิตร : มิตรผู้ไม่มีเรือน, มิตรผู้ไม่ครองเรือน, ในชคคฺควิสาณสูตตนิทเทส ท่านหมายถึงภิกษุในพระพุทธศาสนา ดังมีปรากฏข้อความตอนหนึ่งว่า...อนาคาริกมิตร เป็นอย่างไร คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นที่รัก พอใจ เป็นที่เคารพ ควรยกย่อง พุดเป็น ทนฟังถ้อยคำได้ กล่าวถ้อยคำได้ลึกซึ้ง และไม่ชักนำไปในเรื่องไม่สมควร ชักชวน(ให้บำเพ็ญ)ในทางอริสสีล ชักชวนให้หมั่นเจริญสติปัญญา ๔ ชักชวนให้หมั่นเจริญ สัมมัปปธาน ๔ ฯลฯ อิทธิบาท ๔ ฯลฯ อินทรีย์ ๕ ฯลฯ พละ ๕ ฯลฯ โพชฃงค์ ๗ ฯลฯ อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้ชื่อว่าอนาคาริกมิตร...(ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๑๒๓/๔๐๙, ๓๐/๑๖๑/๕๐๐) เป็นหนึ่งในบรรดามิตร มิตรมี ๒ จำพวก คือ ๑. อาคาริกมิตร (มิตรครองเรือน) ๒. อนาคาริกมิตร (มิตรไม่ครองเรือน)

อนาคาริยวินัย : วินัยสำหรับผู้ไม่มีเรือน, วินัยสำหรับผู้ไม่ครองเรือน, ในจุฬหัตถกปิโภปมสูตร ท่านหมายถึงวินัยของภิกษุสงฆ์ในพระพุทธศาสนา, ดังมีปรากฏข้อความตอนหนึ่งว่า...สมณบัณฑิตเหล่านั้นผู้ได้รับบรรพชาจากพระสมณโคดมในอนาคาริยวินัยนั้นแล้ว หลีกออก(จากหมู่) ไม่ประมาท มีความเพียร อุทิศกายและใจอยู่ ไม่นานก็ได้ทำให้แจ้งซึ่งประโยชน์ยอดเยี่ยมอันเป็นที่สุดแห่งพรหมจรรย์ที่เหล่ากุลบุตรผู้ออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตโดยชอบต้องการด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน...(ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๘๙/๓๒๐)

อนาจาร : ความประพฤติไม่เหมาะสม, ความประพฤติชั่ว, ความประพฤติน่าอับอาย, ในมหิสชาดก ท่านหมายถึงการประทุษร้ายมิตร ดังมีปรากฏข้อความตอนหนึ่งว่า...ก็เมื่อเจ้าลิงตัวนี้เข้าใจว่ากระบือตัวอื่นเหมือนข้าพเจ้าจักกระทำอนาจารอย่างนี้กระบือเหล่านั้นก็จักฆ่ามันเสียในที่นั้น ข้าพเจ้าจักพ้นจากปาณาติบาต...(ขุ.ชา.ติก. (ไทย) ๒๗/๘๔/๑๓๙), นอกจากนี้ ยังมีปรากฏในสุตตันตปิฎกนิกาย ซึ่งท่านหมายถึงการไม่ประพฤติตามศีลทั้งหมด ดังมีข้อความตอนหนึ่งว่า...คำว่า ถึงพร้อมด้วยอาจารย์และโคจร อธิบายว่า อาจารย์ก็มี อนาจาระก็มี ใน ๒ อย่างนั้น อนาจาระ เป็นโฉน ความล่องละเมิดทางกาย ทางวาจา ทั้งทางกายและวาจา นี้เรียกว่า อนาจาระ ความเป็นผู้ทุศีลแม้ทั้งหมดก็เรียกว่า อนาจาระ... (อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๑๓/๓๘๗)

อนาถบิณฑิก, เศรษฐี,อนาถบิณฑิกเศรษฐี :เศรษฐีชื่อว่าอนาถบิณฑิกะ, เศรษฐีแห่งเมืองสาวัตถี ผู้ได้สมณานามว่าอนาถบิณฑิกะ เพราะเป็นคนมีจิตเมตตาชอบทำบุญให้ทานแก่คนยากจนอนาถา ท่านจึงมีชื่อปรากฏว่า อนาถบิณฑิกะ ซึ่งแปลว่าผู้มีก้อนข้าวเพื่อคนไม่มีที่พึ่ง, เดิมท่านก็เกิดในตระกูลมหาเศรษฐี ในเมืองสาวัตถี บิดาชื่อว่า สมณะ มีทรัพย์สมบัติมากมายมหาศาล เมื่อเกิดมาแล้วบรรดาหมู่ญาติได้ตั้งชื่อให้ว่าสุทัตตะ ภรรยาท่านคือนางบุญญลักขณา มีบุตร ๑ คน คือ นายกาลละ และมีธิดา ๓ คน คือ มหา

สุภัททา จุลสุภัททา และสุมนา, ท่านได้บำรุงพระพุทธศาสนาอย่างมากมายยิ่ง มีการสร้างวัดเขตวันเป็นต้น (โดยใช้เงินถึง ๑๘ โกฏิ เพื่อซื้อสวนเจ้าเขตเพื่อสร้างเป็นสังฆาราม อีก ๑๘ โกฏิ เป็นค่าก่อสร้าง และอีก ๑๘ โกฏิ ใช้ในการฉลองสมโภชวิหาร รวมทั้งสิ้น ๕๔ โกฏิ และพระพุทธองค์ประทับ ณ วัดนี้นานถึง ๑๙ พรรษา) จนได้รับเอตทัคคะเป็นเลิศกว่าสาวกทั้งปวงด้านการให้ทาน, ท่านได้บรรลุโสดาบัน หลังจากที่ท่านป่วยหนักและได้ฟังธรรมจากท่านสารีบุตรและท่านอานนท์จบแล้วจึงได้ทำกาลกิริยาแล้วบังเกิดเป็นเทพบุตรในหมู่เทพชั้นดุสิต มีปรากฏในอนาถปิณฑิกอวาทสูตร ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเชตวันอารามของอนาถปิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี ณ ที่นั้น พระผู้มีพระภาคได้รับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลายมาตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเหล่านั้นทูลรับสนองพระดำรัสแล้ว พระผู้มีพระภาคจึงได้ตรัสเรื่องนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงปฏิจกสมุปปาทแก่เธอทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงฟัง จงใส่ใจให้ดี เราจักกล่าว...(ส.นิ. (ไทย)๑๖/๑/๑, ๑๖/๑๑/๑๗,๑๖/๔๑/๘๓,๑๖/๕๑/๘๘), นอกจากนี้ ยังมีปรากฏในที่หลายแห่ง ได้แก่ อง. เอกก. (ไทย) ๒๐/๑/๑, อง.ทูก. (ไทย) ๒๐/๑/๕๗, อง.ทูก. (ไทย) ๒๐/๓๖/๗๙, ๒๐/๓๗/๘๐, วิ.มหา. (ไทย) ๑/๒๓๔/๒๔๙, ๑/๒๖๙/๒๙๑, ๑/๒๘๓/๓๑๕, ๑/๒๙๐/๓๒๘, ๒/๔๗๑/๙๒, ขุ.ชา.ติก. (ไทย) ๒๗/๑๐๒/๑๔๓, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๖/๕๒๔, ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๑๘๘/๕๔๕, และใน อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๘๐๒/๘๔๐

อนาถปิณฑิกคหบดี,อนาถปิณฑิกะ, คหบดี :คหบดีชื่อว่าอนาถปิณฑิกะ ท่านเกิดในตระกูลมหาเศรษฐีในเมืองสาวัตถี บิดาชื่อว่า สุมนะ มีทรัพย์สมบัติมากมายมหาศาล เมื่อเกิดมาแล้วบรรดาหมู่ญาติได้ตั้งชื่อให้ว่า สุทัตตะ เป็นคนมีจิตเมตตาชอบทำบุญให้ทานแก่คนยากจนอนาถา ท่านจึงมีชื่อปรากฏว่า อนาถปิณฑิกะ ภรรยาท่านคือนางบุญญลักขณา มีบุตร ๑ คน คือ นายกาละ และมีธิดา ๓ คน คือ มหาสุภัททา จุลสุภัททา และสุมนา, ท่านได้บำรุงพระพุทธศาสนาอย่างมากมายยิ่ง มีการสร้างวัดเขตวันเป็นต้น (โดยใช้เงินถึง ๑๘ โกฏิ เพื่อซื้อสวนเจ้าเขตเพื่อสร้างเป็นสังฆาราม อีก ๑๘ โกฏิ เป็นค่าก่อสร้าง และอีก ๑๘ โกฏิ ใช้ในการฉลองสมโภชวิหาร รวมทั้งสิ้น ๕๔ โกฏิ และพระพุทธองค์ประทับ ณ วัดนี้นานถึง ๑๙ พรรษา) จนได้รับเอตทัคคะเป็นเลิศกว่าสาวกทั้งปวงด้านการให้ทาน, ท่านได้บรรลุโสดาบัน หลังจากท่านป่วยหนักและได้ฟังธรรมจากท่านสารีบุตรและท่านอานนท์จบแล้วจึงได้ทำกาลกิริยาแล้วบังเกิดเป็นเทพบุตรในหมู่เทพชั้นดุสิต, มีปรากฏในสิกขาบทกถา ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...ครั้งพระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ กรุงกบิลพัสดุ์ตามพระอัยยาคัยแล้ว ได้เสด็จจาริกไปทางกรุงสาวัตถี เสด็จจาริกไปโดยลำดับ จนถึงกรุงสาวัตถี ทราบว่าพระองค์ประทับอยู่ ณ พระเชตวันอารามของอนาถปิณฑิกคหบดีเขตกรุงสาวัตถีนั้น...(วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๐๕/๑๖๗), นอกจากนี้ ยังมีปรากฏในที่หลายแห่ง ได้แก่ วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๘๗/๒๙๕, วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๐๙/๓๓๑, วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๐๙/๓๓๒, วิ.จ. (ไทย) ๗/๒๖๙/๕๓, ๗/๔๑๑/๓๒๙, ๗/๓๐๔/๑๑๑, ๗/๓๐๔/๑๑๒, ๗/๓๐๔/๑๑๓, วิ.ป. (ไทย) ๘/๔๑๗/

๕๘๙, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๘๔/๔๓๔, อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๔๓/๖๗, อง.นวก. (ไทย) ๒๓/๒๗/๔๘๖, ๒๓/๖๓/๑๒๒, ๒๔/๙๒/๒๑๒

อนาถปิณฑิกเทพบุตร : เทพบุตรชื่ออนาถปิณฑิกะ อยู่ในสวรรค์ชั้นดุสิต, ท่านมีอัตภาพขนาดสามคาวุต โขติช่วงสว่างไสวเหมือนทอง และสมบัติมีอุทยานและรัตนวิมานสว่างไสวแวดล้อมด้วยเทพบริวารมากมาย, เมื่อครั้งเป็นมนุษย์ท่านได้เกิดในตระกูลมหาเศรษฐีในเมืองสาวัตถี, ท่านได้บำรุงพระพุทธศาสนาอย่างมากมายิ่ง มีการสร้างวัดเซตวันเป็นต้น (โดยใช้เงินถึง ๑๘ โกฏิ เพื่อซื้อสวนเจ้าเซต เพื่อสร้างเป็นสังฆาราม อีก ๑๘ โกฏิ เป็นค่าก่อสร้าง และอีก ๑๘ โกฏิ ใช้ในการฉลองสมโภชวิหาร รวมทั้งสิ้น ๕๔ โกฏิ และพระพุทธองค์ประทับ ณ วัดนี้นานถึง ๑๙ พรรษา) จนได้รับเอตทัคคะเป็นเลิศกว่าสาวกทั้งปวงด้านการให้ทาน, ท่านได้บรรลุโสดาบัน หลังจากที่ท่านป่วยหนัก และได้ฟังธรรมจากท่านพระสารีบุตรเถระและท่านพระอานนท์จบแล้วจึงได้ทำกาลกิริยาแล้วบังเกิดเป็นเทพบุตรในหมู่เทพชั้นดุสิต มีปรากฏในอนาถปิณฑิกโกวาทสูตร ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...เมื่อท่านพระสารีบุตรและท่านพระอานนท์จากไปแล้วไม่นาน อนาถปิณฑิกคหบดี ก็ได้ทำกาลกิริยาแล้วไปเกิดในหมู่เทพชั้นดุสิต ครั้งนั้น อนาถปิณฑิกเทพบุตร มีวรรณะงดงามยิ่งนัก เมื่อราตรีผ่านพ้นไป ทำพระเซตวันทั้งหมดให้สว่างเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ถวายอภิเษกแล้ว ยิน ณ ที่สมควร...(ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๘๗/๔๓๙), นอกจากนี้ ยังมีปรากฏในอนาถปิณฑิกสูตร ดังข้อความตอนหนึ่งว่า...อนาถปิณฑิกเทพบุตรยืนอยู่ ณ ที่สมควรแล้ว ได้กล่าวคาถาเหล่านี้ ในสำนักของพระผู้มีพระภาคว่า พระเซตวันนี้นั้นมีหมู่ฤาษีพำนักอยู่ พระผู้เป็นธรรมราชาที่ประทับอยู่ เป็นสถานที่ให้เกิดปิตแก่ข้าพระองค์ การงาน ๑ วิชชา ๑ ธรรม ๑ ศีล ๑ ชีวิตอันสูงสุด ๑ สัตว์ทั้งหลายย่อมบริสุทธ์ด้วยธรรม ๕ ประการนี้ หาใช่บริสุทธ์ด้วยโคตรหรือด้วยทรัพย์ไม่...(ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๐๑/๑๐๗)

อนาถปิณฑิกปุตตกาลวัตถุ : เรื่องนายกาละบุตรของอนาถปิณฑิกเศรษฐี พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่อนาถปิณฑิกเศรษฐีว่า โสดาปัตติผลประเสริฐกว่าความเป็นเอกราชในแผ่นดิน กว่าการไปสู่สวรรค์ หรือกว่าความเป็นใหญ่ในโลกทั้งปวง (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๑๗๘/๘๘)

อรรถกถาอธิบายว่า ข้อความนี้ หมายถึงความเป็นเอกราชในแผ่นดิน การไปสู่สวรรค์ และความเป็นใหญ่ในโลก ยังไม่พ้นจากอบายภูมิมีนรกเป็นต้น แต่โสดาปัตติผลเป็นธรรมปิดกั้นประตูอบายภูมิได้ (ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๖/๕๕)

อนาถปิณฑิกสูตร : มี ๓ สูตร แปลความหมายสูตร และเนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อนาถปิณฑิกสูตร พระสูตรว่าด้วยอนาถปิณฑิกเทพบุตร สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเซตวัน อนาถปิณฑิกเทพบุตรกราบทูลว่า สัตว์ย่อมบริสุทธ์ได้เพราะธรรม ๕ ประการ คือการงาน วิชชา ธรรม ศีลและชีวิตอันสูงสุด หาใช่เพราะโคตรหรือทรัพย์ไม่ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๐๑/๑๐๗)

๒.อนาถปิณฑิกสูตร (ปฐม) พระสูตรว่าด้วยอนาถปิณฑิกคหบดี (สูตรที่ ๑) ท่านพระสารีบุตรแสดงธรรมแก่อนาถปิณฑิกคหบดีซึ่งป่วยหนัก โดยให้พิจารณาธรรม ๔ มี

ความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระพุทธเจ้าเป็นต้น และสัมมัตตธรรม ๑๐ อันได้แก่ อริยมรรคมีองค์ ๘ สัมมาญาณะ(รู้ชอบ)และสัมมาวิมุตติ(หลุดพ้นชอบ) จนเวทนาของ อนาถปิณฑิกคหบดีหายไป (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๒๒/๕๓๖)

๓.อนาถปิณฑิกสูตร (ทุติย) พระสูตรว่าด้วยอนาถปิณฑิกคหบดี (สูตรที่ ๒) ท่านพระ อานนท์แสดงธรรมแก่อนาถปิณฑิกคหบดีซึ่งป่วยหนัก โดยให้พิจารณาธรรม ๔ มีความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระพุทธเจ้าเป็นต้น และสัมมัตตธรรม ๑๐ อันได้แก่ อริยมรรคมีองค์ ๘ สัมมาญาณะ(รู้ชอบ)และสัมมาวิมุตติ(หลุดพ้นชอบ) จนเวทนาของ อนาถปิณฑิกคหบดีหายไป (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๒๓/๕๔๐)

อนาถปิณฑิกเสฏฐิวัตถุ : เรื่องอนาถปิณฑิกเศรษฐี พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่อนาถปิณฑิก เศรษฐีและเทวดาผู้สิงสถิตอยู่ที่ซุ้มประตูบ้านของเศรษฐีว่า ตราบใดที่บาปยังไม่ให้ผล ตราบนั้น คนชั่วจะเห็นบาปว่าดี แต่เมื่อใด บาปให้ผล เมื่อนั้น คนชั่วจะเห็นบาปว่า ชั่วแท้ ตราบใดที่กรรมดียังไม่ให้ผล ตราบนั้น คนดีจะเห็นกรรมดีว่าชั่ว แต่เมื่อใด กรรมดีให้ผล เมื่อนั้นคนดีจะเห็นกรรมดีว่าดีแท้ (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๑๑๙/๖๘)

อนาถปิณฑิกโฆวาทสูตร : พระสูตรว่าด้วยการให้โฆวาทแก่อนาถปิณฑิกคหบดี ท่านพระสารีบุตร แสดงพระสูตรมีลักษณะเป็นการบรรยายโวหารแก่อนาถปิณฑิกเศรษฐี ผู้กำลังป่วย หนักอยู่ที่บ้าน ในกรุงสาวัตถี ตามที่อนาถปิณฑิกเศรษฐีอาราธนา ท่านพระสารีบุตร ทราบว่าอนาถปิณฑิกเศรษฐีป่วยหนัก จึงไปแสดงธรรมให้ฟังว่า ท่านอย่ายึดมั่น อายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖ วิญญาณ ๖ สัมผัส ๖ เวทนา ๖ ธาตุ ๖ ชั้น ๕ อรูปฌาน ๔ โลกนี้ โลกหน้า และอารมณ์ที่รับรู้ทางอายตนะ ๖ อนาถปิณฑิก เศรษฐีฟังธรรมแล้วได้ร้องไห้ เพราะท่านได้รับใช้ใกล้ชิดพระผู้มีพระภาคและพระสงฆ์ มานาน แต่ไม่เคยฟังธรรมบรรยายเช่นนี้ เมื่อทราบจากพระเถระว่าธรรมเหล่านี้แสดง แก่บรรพชิตเท่านั้น ไม่แสดงแก่คฤหัสถ์ ท่านเศรษฐีจึงขอร้องให้แสดงแก่คฤหัสถ์ด้วย เมื่อพระเถระกลับไป ท่านก็ได้ถึงแก่กรรมไปเกิดเป็นเทพบุตรในสวรรค์ชั้นดุสิต เมื่อ พระผู้มีพระภาคได้ตรัสพระภาษิตนี้แล้ว ท่านพระอานนท์มีใจยินดีชื่นชมพระภาษิต ของพระองค์ (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๓๘๓/๔๓๓)

อนาทรียะ ความไม่เอื้อเฟื้อ ในวิภังค์อธิบายไว้ว่า ความไม่เอื้อเฟื้อ กิริยาที่ไม่เอื้อเฟื้อ ความไม่ เคารพ ความไม่เชื่อฟัง ความไม่เชื่อถือ กิริยาที่ไม่เชื่อถือ ภาวะที่ไม่เชื่อถือ ความไม่มี ศील ความไม่ยำเกรง นี้เรียกว่าอนาทรียะ (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๙๓๑/๕๘๓)

อนาบัติ : ไม่เป็นอาบัติ ดังคำในพุทธวงศ์ที่กล่าวไว้ว่า พระอุบาลีเถระผู้ฉลาดในอาบัติ อนาบัติ และสเทกัจฉา พระศาสดาทรงสรรเสริญตั้งไว้ว่า เป็นผู้เลิศในฝ่ายพระวินัย(อง.สตตค. (ไทย)๒๓/๗๕/๑๗๑,๒๓/๗๖/๑๗๒,๒๓/๗๗/๑๗๓,๒๓/๗๘/๑๗๔,อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๔๓/๙๕,ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๖๑/๕๖๔)

อนาปัตติวาร : ตอนว่าด้วยข้อยกเว้นที่ไม่ต้องปรับอาบัตินั้นๆ ตามปกติอยู่ท้ายคำอธิบายสิกขาบทแต่ ละข้อในคัมภีร์วิภังค์พระวินัยปิฎก (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๖๖/๕๓)

อนายุสสาสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นเหตุให้อายุสั้นและอายุยืน มี ๒ สูตร แปลความหมายสูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อนายุสสาสูตร (ปฐม) (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมเป็นเหตุให้อายุสั้น ๕ คือ (๑) ไม่ทำสิ่งที่เป็นสัปปายะ (๒) ไม่รู้จักประมาณในสิ่งที่เป็นสัปปายะ (๓) บริโภคสิ่งที่ย่อยยาก (๔) เที้ยวในเวลาไม่สมควร (๕) ไม่ประพฤติพรหมจรรย์ ส่วนธรรมที่เป็นเหตุให้อายุยืน ๕ มีนัยตรงกันข้าม (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๒๕/๒๐๕)

๒.อนายุสสาสูตร (ทุติย) (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมเป็นเหตุให้อายุสั้น ๕ คือ (๑) ไม่ทำสิ่งที่เป็นสัปปายะ (๒) ไม่รู้จักประมาณในสิ่งที่เป็นสัปปายะ (๓) บริโภคสิ่งที่ย่อยยาก (๔) ทุกีล (๕) มีบาบมิตร ส่วนธรรมที่เป็นเหตุให้อายุยืน ๕ มีนัยตรงกันข้าม (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๒๖/๒๐๖)

อนารยชน : คนที่ยังไม่เจริญ, คนป่าเถื่อน ดังคำในอุปาหนชาดกที่ความขำขันโหดสัตว์กล่าวไว้ ผู้ใดเกิดในตระกูลต่ำ ไม่ใช่อารยชน เรียนศิลปวิทยาในสำนักของอาจารย์แล้วผู้นั้นยอมฆ่าตนเองด้วยศิลปวิทยาที่เรียนมาในสำนักของอาจารย์นั้น ฉะนั้น บุคคลนั้นบัณฑิตเรียกว่า อนารยชน เปรียบด้วยรอนเท้าที่ทำไม่ดี (ขุ.ชา.ทก.(ไทย) ๒๗/๑๖๒/๑๐๘)

อนามัญฐบิณฑบาต : อาหารที่ภิกษุบิณฑบาตได้มา ยังไม่ได้ฉัน จะให้แก่ผู้อื่นที่ไม่ใช่ภิกษุด้วยกันไม่ได้ นอกจากมารดาบิดา (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)

อนามาส : วัตถุอันภิกษุไม่ควรจับต้องเช่น ร่างกายและเครื่องแต่งกายสตรีเงินทอง อาวุธ เป็นต้น (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)

อนารยธรรม : ความต่ำช้า, ความป่าเถื่อน ดังคำในวิสัยชาดกที่วิสัยหเศรษฐีโหดสัตว์ได้ฟังแล้ว จึงกล่าวว่า ท้าวสหัสเสนตร พระอริยะทั้งหลายกล่าวอนารยธรรมว่า เป็นกิจที่อริยชนหรือแม่คนยากจนไม่ควรทำ (ขุ.ชา.จตกก.(ไทย) ๒๗/๑๕๘/๑๘๘)

อนาโรจนา : การไม่บอกกล่าว “การไม่บอก” คือ ไม่บอกประธานตัวแก่ภิกษุทั้งหลายภายในเขตเขตขุบาตจากเครื่องล้อมหรือจากอุปจารแห่งอาวาส ให้รู้ทั่วกันว่าตนต้องอาบัติสังฆาทิเสส กำลังอยู่ปริวาสหรือประพฤติมานัต; เป็นเหตุอย่างหนึ่งของการขาดราตรีแห่งมานัตหรือปริวาส ผู้ประพฤติมานัตต้องบอกทุกวัน แต่ผู้อยู่ปริวาส ไม่ต้องบอกทุกวัน ปกตตตภิกษุรูปใดยังไม่ได้รับบอก เธอบอกแก่ภิกษุรูปนั้นครั้งหนึ่งแล้ว ไม่ต้องบอกอีก ตลอดกาลที่อยู่ในอาวาสหรือในอนาวาสนั้น แต่ต้องบอกในทำอุโบสถ ทำยปวารณา เมื่อถึงวันนั้นๆ และภิกษุใดได้รับบอกแล้วออกจากอาวาสหรืออนาวาสนั้นไปเมื่อกลับมาใหม่ต้องได้รับบอกอีก ดังคำในรัตติเชทที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อุบาลี รัตติเชทของภิกษุผู้อยู่ปริวาสมี ๓ อย่าง คือ(๑) สหवासะ (การอยู่ร่วมกัน) (๒) วิปवासะ (การอยู่ปราศ) (๓) อนาโรจนา(การไม่บอก) (วิ.จู.(ไทย) ๖/๘๓/๑๖๔,๖/๘๒/๑๘๕);ดู รัตติเชท

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อนาโรจนา การไม่บอก หมายถึงการไม่บอกแก่พวกภิกษุอาศัยกันเป็นต้น (วิ.อ. ๓/๘๓/๒๖๖)

อนาวรณญาณ : ญาณที่ไม่มีเครื่องกั้น, ปรินิพพานที่รู้ที่ไม่มีใครมากั้นได้ หมายความว่า รู้ตลอด, รู้ทะลุปรุโปร่ง เป็นพระปริชาญาณเฉพาะของพระพุทธเจ้า ไม่ทั่วไปแก่พระสาวก, เป็นญาณที่ ๗๓ ในญาณ ๗๓ ดังคำในปฏิสัมภิทามรรคสัพพัญญุตญาณนิตเทส ว่า ชื่อว่า สัพพัญญุตญาณ เพราะรู้สังขตธรรมและอสังขตธรรมทั้งปวงไม่มีใครเหลือ ชื่อว่าอ

นารณญาณ เพราะไม่มีเครื่องกันในญาณนั้น,ในญาณ ๗๓ มีอธิบายตอนท้ายว่า ญาณเหล่านี้รวมเป็น ๗๓ ประการ ในญาณทั้ง ๗๓ ประการนี้ ญาณ ๖๗ ประการ (เบื้องต้น) เป็นญาณที่ทั่วไปแก่สาวก ญาณ ๖ ประการ (เบื้องปลาย) เป็นญาณที่ไม่ทั่วไปแก่สาวก (เฉพาะพระตถาคตเท่านั้น) (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๓๘/๕๐๐,๓๑/๑๑๘/๑๘๓)

อนาสวปัญญา : ปัญญาที่ไม่มีอาสวะ, เป็น ๑ ในปัญญา ๒ ในวิภังค์อธิบายไว้ว่า ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔ ชื่อว่า อนาสวปัญญา (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๗๖๗/๕๐๐)

อนาวาส : ถิ่นที่ไม่ใช่อาวาส คือไม่เป็นวัด (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์)

อนาสวะ : ไม่มีอาสวะ, หาอาสวะไม่ได้ ซึ่งมีปรากฏในกถาวัตถุ อนาสวกถา (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๕๒๖/๕๖๖)

อนาสวาทีสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมอันหาอาสวะมิได้เป็นต้น พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ธรรมอันหาอาสวะมิได้ ได้แก่ความสิ้นราคะ โทสะและโมหะ เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งอสังขตสูตรในวรรคนี้ (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๓๗๙-๔๐๘/๔๖๐)

อนิกรัต,พระเจ้า : ชื่อพระราชองค์หนึ่ง แห่งนครวารณวดี ที่พระชนนีของสุเมธามอบหรือยกลูกสาวให้ ตั้งคำในสุเมธธาเถรีคาถาที่ พระชนนีของพระนางสุเมธานั้นทรงเป็นทุกข์ ทรงกันแสง และพระชนกของนางมีพระพิศตรึงด้วยอัสสุชล ทั้ง ๒ พระองค์ทรงพยายามเกลี้ยกล่อมพระนางสุเมธานั้น ซึ่งฟูปลงที่พื้นดิน ณ พื้นปราสาทว่า ลูกขึ้นเถิด ลูกรัก จะเสร์้าโคกไปทำไม้พ่อแม่ได้ยกลูกให้พระเจ้าอนิกรัตผู้ทรงสง่างามในพระนครวารณวดีแล้ว ลูกจักเป็นเอกอัครมเหสีของพระเจ้าอนิกรัต ศีล พรหมจรรย์ บรรพชา ทำได้ยากนะลูกรัก อำนาจในแคว้นของพระเจ้าอนิกรัต ทรัพย์ ความเป็นใหญ่ โภคะ สุขในราชสกุลนี้ ถ้าลูกปรารถนาแล้ว ก็จักอยู่ในเงื้อมมือของลูก ลูกก็ยังเป็นสาว จงบริโภคคามทั้งหลายเถิด ลูกจงวิวาท์เสียนะลูกนะ (ขุ.เถรี.(ไทย) ๒๖/๔๖๔/๖๓๑,๒๖/๔๘๑/๖๓๓,๒๖/๕๑๗/๖๓๘)

อนิจจตา : ความเป็นของไม่เที่ยง, ภาวะที่สังขารทั้งปวงเป็นสิ่งไม่เที่ยงไม่คงที่ (ข้อ๑ ในไตรลักษณ์)ตั้งคำที่พระธัมมัสวณีย์เถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนไว้ตอนหนึ่งว่า ข้าพเจ้าเป็นชฎิลมีตบะแก่กล้า ฯลฯ เมื่อข้าพเจ้าลงจากอากาศ ได้ฟังพระสุรเสียงของพระศาสดาซึ่งกำลังตรัสเรื่องอนิจจตาอยู่ข้าพเจ้าจึงเรียนเรื่องอนิจจตานั้นในขณะนั้นครั้งเรียนอนิจจสัญญาแล้วได้กลับไปสู่อาศรมของตน ข้าพเจ้าอยู่จนตลอดกำหนดอายุแล้วได้สิ้นชีวิตลง ณ ที่นั้น (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๑๖/๕๑๖)

อนิจจธัมมสูตร : พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่มีความไม่เที่ยงเป็นธรรมดา มี ๓ สูตร ความหมายสูตรเหมือนกัน แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อนิจจธัมมสูตร พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับท่านพระราธะว่า ชั้นธ ๕ เป็นสิ่งที่มีความไม่เที่ยงเป็นธรรมดา เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งมารสูตรในวรรคนี้ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๑๗๓/๒๖๓)

๒.อนิจจธัมมสูตร พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับท่าน พระราธะผู้ขอให้พระองค์แสดงธรรมให้ฟังโดยย่อ เพื่อจะได้ฟังแล้วหลีกออกไปอยู่ผู้เดียวว่า ชั้นธ ๕ เป็นสิ่งที่ไม่เที่ยงเป็นธรรมดา เธอพึงละฉันทะ รากะ ฉันทราคะในชั้นธ ๕ นั้นเสีย (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๑๘๕/๒๗๐)

๓.อนิจจธัมมสูตร พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับท่าน พระราธะผู้เข้ามาเฝ้าว่า ชั้นธ ๕ เป็นสิ่งที่ไม่เที่ยงเป็นธรรมดา เธอพึงละฉันทะ รากะ ฉันทราคะในชั้นธ ๕ นั้นเสีย (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๑๘๗/๒๗๕)

อนิจจลักษณะวัตถุ : เรื่องอนิจจลักษณะ พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่ภิกษุทั้งหลายว่า เมื่อใด อริยสาวกพิจารณาเห็นด้วยปัญญาว่า สังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง เมื่อนั้น ย่อมหน่ายในทุกข์ นั้นเป็นทางแห่งความบริสุทธิ์ (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๒๗๗/๑๑๘)

อรรถกถาอธิบายว่า เห็นด้วยปัญญา หมายถึงเห็นด้วยวิปัสสนาปัญญา (ขุ.ธ.อ.(บาลี) ๗/๕๖)

อนิจจลักษณะ : ลักษณะที่เป็นอนิจจะ,ลักษณะที่ให้เห็นว่าเป็นของไม่เที่ยง ไม่คงที่ ได้แก่ ๑. เป็นไปโดยการเกิดขึ้นและสลายไป คือ เกิดดับๆ มีแล้วก็ไม่มี ๒. เป็นของแปรปรวน คือ เปลี่ยนแปลงแปรสภาพไปเรื่อยๆ ๓. เป็นของชั่วคราว อยู่ได้ชั่วขณะๆ ๔. แຍ่งต่อความเที่ยง คือ โดยสภาวะของมันเองก็ปฏิเสธความเที่ยงอยู่ในตัว ดังคำในอนิจจลักษณะวัตถุ เรื่องอนิจจลักษณะ พระผู้มีพระภาคตรัสพระศาสดานี้แก่ภิกษุทั้งหลายว่า เมื่อใด อริยสาวกพิจารณาเห็นด้วยปัญญาว่า สังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง เมื่อนั้น ย่อมหน่ายในทุกข์ นั้นเป็นทางแห่งความบริสุทธิ์ หรือดังคำในเอกธัมมัสสวนิยเถราปทานที่พระเอกธัมมัสสวนิยเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนไว้ว่า เอาละ เราจักค้นหาสาเหตุนั้น เมื่อจักได้ผล จึงลงจากอากาศ ก็ได้ฟังพระสุรเสียงของพระศาสดา เมื่อพระศาสดาตรัสถึงสังขารไม่เที่ยง ด้วยพระสุรเสียงที่น่ายินดี นำฟัง ไพเราะ ขณะนั้นข้าพเจ้าได้เรียนอนิจจลักษณะนั้นแหละ ครั้นเรียนอนิจจลักษณะได้แล้ว ก็ได้ไปยังอาศรมของตน (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๒๒๗/๑๑๘, ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๙๓/๔๕,๓๓/๙๙/๔๖) ; ดู *ทุกขลักษณะ, อนัตตลักษณะ*

อนิจจสัญญา : กำหนดหมายถึงความไม่เที่ยงแห่งสังขาร,กำหนดหมายความไม่เที่ยงแห่งสังขาร (ข้อ ๑ ในนิพเพธกคิยสัญญา ๖,ข้อ ๑ ในสัญญา ๗, ข้อ ๑ ในสัญญา ๑๐),ในทสกนิบาตร อธิบายว่า เป็นข้อ ๑ ในสัญญาภาวนา ๑๐ แนวความคิดความเข้าใจ สำหรับใช้กำหนดพิจารณาในการเจริญกัมมัฏฐาน ได้แก่ (๑) อนิจจสัญญา (๒) อนัตตสัญญา (๓) อสุภสัญญา (๔) อาทิวาสสัญญา (๕) ปทานสัญญา(๖)วิราคสัญญา (๗) นิโรธสัญญา (๘) สัพพโลเก อนภิตสัญญา (๙) สัพพสังขารสุ อนิจจสัญญา (๑๐) อานาปานสติ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๔๐/๘๖,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๒๒/๓๑๔,๑๑/๓๒๙/๓๓๐,๑๑/๓๓๑/๓๓๔,๑๑/๓๕๗/๔๐๑,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๒๐/๑๓๑,ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๔๗/๑๘๗,ส.ข.(ไทย) ๑๗/๑๐๑/๑๕๕,ส.ม.(ไทย)๑๘/๒๕๒/๑๕๕,อง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๔๕๓/๕๐,๒๐/๔๕๔/๕๐,๒๐/๔๕๕/๕๐,๒๐/๔๕๖/๕๐,อง.ฉก.(ไทย) ๒๒/๓๕/๔๘๓,๒๒/๖๑/๑๑๐, (อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๖๐/๘๖-๘๘)

อนิจจานุปัตสสนา : การตามเห็นความไม่เที่ยง หมายถึงการตามเห็นความไม่เที่ยงแห่งนามรูป ดังคำใน ปฏิสัมภิทามรรค ญาณกถาที่กล่าวไว้ว่า อนิจจานุปัตสสนา (การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยง) ควรรู้อย่างไร อนิจจานุปัตสสนาในชราและมรณะควรรู้อย่างไร (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑/๕๓๗,๓๑/๙/๑๖,๓๑/๑๘/๒๖,๓๑/๒๒/๓๑,๓๑/๒๑๖/๓๕๘,๓๑/๒๒๒/๓๗๔,อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๑๙/๖๒๓,๔๑/๓๑/๕๘๑)

อรรถกถาอธิบายว่า เป็นข้อ ๑ ในอนุปัตสสนา ๗ ประการ คือ (๑) อนิจจานุปัตสสนา (พิจารณาเห็นความไม่เที่ยง) (๒) ทุกขานุปัตสสนา (พิจารณาเห็นความเป็นทุกข์) (๓) อนัตตานุปัตสสนา (พิจารณาเห็นความไม่มีตัวตน) (๔) นิพพิทานุปัตสสนา (พิจารณาเห็นความน่าเบื่อหน่าย) (๕) วิราคานุปัตสสนา (พิจารณาเห็นความคลายกำหนด) (๖) นิโรธานุปัตสสนา (พิจารณาเห็นความดับกิเลส) (๗) ปฏินิสสัคคานุปัตสสนา (พิจารณาเห็นความสลัดทิ้งกิเลส) (ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๖๕/๑๖๙)

อนิจจานุปัตสสนาญาณ : ญาณคือการพิจารณาเห็นความไม่เที่ยง, ญาณตามเห็นความไม่เที่ยง หมายถึง ญาณอันมองเห็นสังขารว่าเป็นของไม่เที่ยง ดังคำในวิโมกขกถา นิเทศที่อธิบายไว้ว่า อนิจจานุปัตสสนาญาณ (ญาณคือการพิจารณาเห็นความไม่เที่ยง) พ้นจากนิจจสัญญา เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าสัญญาวิโมกข์ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๑๔/๓๕๖)

อนิจจานุปัตสสนายถาภูตญาณ : ยถาภูตญาณคือการพิจารณาเห็นความไม่เที่ยง ดังคำในวิโมกขกถา นิเทศ ที่อธิบายไว้ว่า อนิจจานุปัตสสนายถาภูตญาณ (ยถาภูตญาณคือการพิจารณาเห็นความไม่เที่ยง) พ้นจากความไม่รู้คือความหลงว่าเที่ยง เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าญาณวิโมกข์, อนิจจานุปัตสสนายถาภูตญาณในรูป พ้นจากความไม่รู้คือความหลงว่าเที่ยงเพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าญาณวิโมกข์ ฯลฯ อนิจจานุปัตสสนายถาภูตญาณในเวทนา ฯลฯ ในสัญญา ฯลฯ ในสังขาร ฯลฯ ในวิญญาณ ฯลฯ ในจักขุ ฯลฯ อนิจจานุปัตสสนายถาภูตญาณในชราและมรณะพ้นจากความไม่รู้คือความหลงว่าเที่ยง เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าญาณวิโมกข์ ฯลฯ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๑๕/๓๕๗)

อนิจจสัญญาสูตร : พระสูตรว่าด้วยอนิจจสัญญา พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า อนิจจสัญญา(ความหมายรู้ว่าไม่เที่ยง)ที่บุคคลเจริญ ทำให้มากกว่า ชั้น ๕ ความเกิดขึ้นแห่งชั้น ๕ และความดับแห่งชั้น ๕ ไม่เที่ยงย่อมครอบงำกามราคะ(ความติดใจในกามคุณ) รูปราคะ(ความติดใจในรูป) ภวราคะ(ความติดใจในภพ)และอวิชชา(ความไม่รู้จริง)ทั้งปวงได้ และถอนอัสมิมานะ(ความถือตัวว่าเป็นเรา)ทั้งปวงได้ เปรียบเหมือนชวานาเมื่อไถนาด้วยไถคันใหญ่ ย่อมไถทำลายรากที่เกี่ยวข้องเนื่องทุกชนิดได้ เปรียบเหมือนคนเกี่ยวหญ้ามุ่งกระต่าย เกี่ยวเสร็จแล้ว จับปลายเขย่า ฟาด สลัดออกแล้ว เปรียบเหมือนเมื่อพวงมะม่วงที่ขาดจากต้น ย่อมพาเอา มะม่วงที่ยังติดอยู่ที่ขั้วทั้งหมดให้หลุดตามไปด้วย เปรียบเหมือนกลอนของเรือน ยอดทั้งหมดที่ทอดไปถึงยอดรวมลงที่ยอด ยอดเรื่อนั้นว่าเล็กกว่ากลอนเหล่านั้น เปรียบเหมือนกลิ่นหอมที่เกิดจากรากทุกชนิด กลิ่นกฤษณานับว่าเล็กกว่ากลิ่นหอมที่เกิดจากรากเหล่านั้น เปรียบเหมือนกลิ่นหอมที่เกิดจากแก่นทุกชนิด กลิ่นจันทน์แดงนับว่าเล็กกว่ากลิ่นหอมที่เกิดจากแก่นเหล่านั้น เปรียบเหมือนกลิ่นหอมที่เกิดจากดอกทุกชนิด

กลืนดอกมะลินี้ว่าเล็กกว่ากลิ่นหอมที่เกิดจากดอกเหล่านั้น เปรียบเหมือนพระราชาผู้มีอำนาจน้อยย่อมคล้อยตามพระเจ้าจักรพรรดิ พระเจ้าจักรพรรดินับว่าเล็กกว่าพระราชาผู้มีอำนาจน้อย เปรียบเหมือนแสงสว่างของดวงดาวไม่ถึงเสี้ยวที่ ๑๖ แห่งแสงสว่างของดวงจันทร์ แสงสว่างของดวงจันทร์นับว่าเล็กกว่าแสงสว่างของดวงดาว เปรียบเหมือนในสารทฤดู เมื่อฝนขาดหาย ปราศจากเมฆ ดวงอาทิตย์อุทัยขึ้นสู่ท้องฟ้า ย่อมส่องแสงแผดแสงและแจ่มกระจ่าง กำจัดความมืดที่มีอยู่ในอากาศทั้งหมด ฉะนั้น (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๑๐๒/๑๙๕)

อนิจจสูตร : มี ๑๐ สูตร แปลความหมายสูตรว่า พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่ไม่เที่ยง ๑๐ สูตร แปลความหมายสูตรอื่นอีก ๓ สูตร คือ

๑.อนิจจสูตร พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่ว่า ชั้นที่ ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขารและวิญญาณ ไม่เที่ยง จึงเบื่อหน่ายแม้ในชั้นที่ ๕ เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนด เพราะคลายกำหนด จิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ว่าหลุดพ้นแล้ว ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจเพื่อความเป็นอย่างนี้อีก (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๑๒/๒๗)

๒.อนิจจสูตร พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ชั้นที่ ๕ ไม่เที่ยง สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา สิ่งใดเป็นอนัตตา สิ่งนั้นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นมัน มันไม่ใช่อัตตาของเรา เมื่อเห็นได้เช่นนี้ จิตย่อมคลายกำหนด หลุดพ้นจากอาสวะเพราะไม่ถือมั่น ถ้าจิตของภิกษุคลายกำหนดจากรูปธาตุ เวทนาธาตุ สัญญาธาตุ สังขารธาตุและวิญญาณธาตุแล้ว ก็จะเป็นจิตที่หลุดพ้นจากอาสวะเพราะไม่ถือมั่น และเพราะหลุดพ้นจึงตั้งมั่น เพราะตั้งมั่นจึงสันโดษ เพราะสันโดษจึงไม่สะดุ้ง เมื่อไม่สะดุ้งย่อมดับไปเอง ภิกษุนั้นรู้ชัดว่า ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจเพื่อความเป็นอย่างนี้อีก (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๔๕/๖๒)

๓.อนิจจสูตร (ทุดิย) (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ชั้นที่ ๕ ไม่เที่ยง สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา สิ่งใดเป็นอนัตตา สิ่งนั้นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นมัน มันไม่ใช่อัตตาของเรา เมื่อเห็นได้เช่นนี้ การตามเห็นส่วนเบื้องต้นก็ไม่มี การตามเห็นส่วนเบื้องปลายก็ไม่มี ความยึดมั่นอย่างแรงกล้าก็ไม่มี อันจะเป็นเหตุให้จิตคลายกำหนดในชั้นที่ ๕ หลุดพ้นจากอาสวะเพราะไม่ถือมั่น เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งอนิจจสูตรในวรรคนี้ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๔๖/๖๔)

๔.อนิจจสูตร ภิกษุรูปหนึ่งได้กราบทูลให้พระผู้มีพระภาคผู้ประทับอยู่ ณ วัดพระเชตวันแสดงธรรมเกี่ยวกับการหลีกออกไปอยู่ผู้เดียวแก่ท่านโดยย่อ ซึ่งพระผู้มีพระภาคได้ตรัสว่า สิ่งใดไม่เที่ยง เธอพึงละความพอใจ ในสิ่งนั้น ภิกษุนั้นได้เข้าใจเนื้อความแห่งพระภาชิตนั้นตามพระพุทธประสงค์ว่า ชั้นที่ ๕ ไม่เที่ยง ข้าพระองค์พึงละความพอใจในชั้นที่ ๕ นั้น แล้วกล่าวชื่นชมยินดีพระภาชิตของพระองค์ ลูกจากอาสนะ

ถวายอภิวาท กระทำประทักษิณ หลีกออกไปอยู่คนเดียว ตั้งใจบำเพ็ญเพียรไม่นานนักก็ได้บรรลุเป็นพระอรหันต์ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๖๖/๑๐๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า **ความพอใจ** ในที่นี้หมายถึงความพอใจ ด้วยอำนาจ ตัณหา (ส.ข.อ.๒/๖๕/๓๐๘)

๕.อนิจจสูตร พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ชั้น ๕ ไม่เที่ยง เธอทั้งหลายพึงละฉันทะในชั้น ๕ นั้น เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งกุกกุสุตรในวรรคนี้ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๑๓๗/๒๓๑)

๖.อนิจจสูตร (ทุติย) (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ชั้น ๕ ไม่เที่ยง เธอทั้งหลายพึงละราคะในชั้น ๕ นั้น เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งกุกกุสุตรในวรรคนี้ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๑๓๘/๒๓๒)

๗.อนิจจสูตร (ตติย) (สูตรที่ ๓) พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ชั้น ๕ ไม่เที่ยง เธอทั้งหลายพึงละฉันทราคะในชั้น ๕ นั้น เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งกุกกุสุตรในวรรคนี้ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๑๓๙/๒๓๒)

๘.อนิจจสูตร พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสกับท่านพระราธะว่า ชั้น ๕ ไม่เที่ยง เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งมารสูตรในวรรคนี้ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๑๓๒/๒๖๓)

๙.อนิจจสูตร พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสกับท่านพระราธะผู้ขอให้พระองค์แสดงธรรมให้ฟังโดยย่อ เพื่อจะได้ฟังแล้วหลีกออกไปอยู่ผู้เดียวว่า ชั้น ๕ ไม่เที่ยง เธอพึงละฉันทะ ราคะ ฉันทราคะในชั้น ๕ นั้นเสีย (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๑๘๔/๒๗๐)

๑๐.อนิจจสูตร พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสกับท่านพระราธะผู้เข้ามาเฝ้าว่า ชั้น ๕ ไม่เที่ยง เธอพึงละฉันทะ ราคะ ฉันทราคะในชั้น ๕ นั้นเสีย (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๑๙๖/๒๗๕)

๑๑.อนิจจสูตร พระสูตรว่าด้วยเวทนาไม่เที่ยง พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า สิ่งทั้งปวง ได้แก่อายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖ วิญญาณ ๖ สัมผัส ๖ และแม้ความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้นเพราะสัมผัส ๖ เป็นปัจจัยล้วนไม่เที่ยง อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในธรรมเหล่านั้น เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนด เพราะคลายกำหนด จิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ว่าหลุดพ้นแล้วชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีก (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๒๕๗/๒๘๒)

๑๒.อนิจจสูตร : พระสูตรว่าด้วยอนิจจสัญญา พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เวทนา ๓ ไม่เที่ยง ถูกปัจจัยปรุงแต่ง อาศัย

กันและกันเกิด มีความสิ้นไป เสื่อมไป และดับไปเป็นธรรมดา (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๒๕๒/๑๙๖)

๑๓.อนิจจสูตร : พระสูตรว่าด้วยความเป็นของไม่เที่ยง พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ฐานะที่เป็นไปไม่ได้ว่า (๑) เป็นไปไม่ได้ที่ภิกษุผู้พิจารณาเห็นสังขารว่าเป็นของเที่ยง จักประกอบด้วยอนุโลมิกขันติได้ (๒) เป็นไปไม่ได้ที่ภิกษุผู้ไม่ประกอบด้วยอนุโลมิกขันติ จักก้าวลงสู่สัมมัตตนิยามได้ (๓) เป็นไปไม่ได้ที่ภิกษุผู้ไม่ก้าวลงสู่สัมมัตตนิยาม จักทำให้แจ้งโสดาปัตติผลได้ (๔) เป็นไปไม่ได้ที่ภิกษุผู้ไม่ก้าวลงสู่สัมมัตตนิยาม จักทำให้แจ้งสกทาคามีผลได้ (๕) เป็นไปไม่ได้ที่ภิกษุผู้ไม่ก้าวลงสู่สัมมัตตนิยาม จักทำให้แจ้งอรหัตตผลได้แล้วตรัสว่า ฐานะที่เป็นไปได้ ๖ คือ เป็นไปได้ที่ภิกษุผู้พิจารณาเห็นสังขารทั้งปวงว่า เป็นของไม่เที่ยงจักบำเพ็ญธรรมทั้ง ๖ นั้นให้บริบูรณ์ ได้ตามลำดับกันไป (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๙๘/๖๒๑)

อนิจจัง :

ไม่เที่ยง, ไม่คงที่, สภาพที่เกิดขึ้นแล้วก็ดับล่องไป ดังคำในจรียาปิฎก ที่พระผู้มีพระภาคตรัสอดีตสมัยที่เสวยพระชาติเป็นพระยัชชชยุมาร ตอนหนึ่งว่า ในกาลที่เราเป็นพระราชโอรส นามว่ายัชชชย มีบริวารยศหาประมาณมิได้ สลดใจเพราะได้เห็นหยาดน้ำค้างที่เหือดแห้งไปเพราะแสงดวงอาทิตย์ เราทำความเป็นอนิจจัง(ความไม่เที่ยง)นั้นแล ให้เป็นสิ่งที่สำคัญ พอกพูนความสังเวชไหว้พระมารดาและพระบิดาแล้ว ทูลขอบรรพชา(ขุ.จรียา.(ไทย) ๓๓/๒/๗๕๘) ; ดู *อนิจจลักษณะ,ไตรลักษณ์*

อนิจจานุปัสสีสูตร : มี ๒ สูตร แปลความหมายสูตรและเนื้อหาต่างกันคือ

๑.อนิจจานุปัสสีสูตร พระสูตรว่าด้วยผู้พิจารณาเห็นความไม่เที่ยง พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เธอทั้งหลายพึงพิจารณาให้เห็นความไม่เที่ยงในชั้น ๕ ซึ่งจะทำให้พ้นจากชั้น ๕ พ้นจากชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส(ส.ข.(ไทย) ๑๗/๑๔๗/๒๓๖)

๒.อนิจจานุปัสสีสูตร พระสูตรว่าด้วยบุคคลผู้พิจารณาเห็นความไม่เที่ยง พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคลผู้ควรแก่ของที่เขานำมาถวาย ... เป็นนาคบุญอันยอดเยี่ยมของโลกมี ๗ จำพวก คือ บุคคลผู้พิจารณาเห็นความไม่เที่ยง มีสัญญาว่าไม่เที่ยง รู้ว่าเป็นสภาวะไม่เที่ยงในสังขารทั้งปวงอยู่ ตั้งใจมั่นเนื่อง ๆ สม่าเสมอไม่ขาดระยะ มีปัญญาหยั่งรู้ คือ (๑) ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะ (๒) มีปัญญาหยั่งรู้ความสิ้นอาสวะและความสิ้นชีวิต ไม่ก่อนไม่หลังกัน (๓) เพราะสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ สิ้นไป จึงเป็นอันตราปรีณิพพายี (อรรถกถาอธิบายหมายถึงพระอนาคามีผู้ปรีณิพพานในระหว่าง คือเกิดในสุทธาวาสภโตภพหนึ่งแล้วอายุยังไม่ถึงกึ่งของอายุผู้เกิดในชั้นสุทธาวาสปรีณิพพานเสียในระหว่าง แต่ละชั้นมี ๓ จำพวก เช่นในชั้นอวิหามีอายุ ๑,๐๐๐ กัป มี ๓ จำพวก ดังนี้ คือ พวกที่ ๑ บรรลุพระอรหัตตผลที่ในวันเกิด ถ้าไม่บรรลุในวันที่เกิดได้ ก็บรรลุไม่เกินภายใน ๑๐๐ กัป พวกที่ ๒ เมื่อไม่สามารถบรรลุพระอรหัตตผลในวันที่เกิดหรือบรรลุภายใน ๑๐๐ กัปได้ ก็บรรลุภายใน ๒๐๐ กัป พวกที่ ๓ เมื่อไม่สามารถบรรลุพระอรหัตตผลภายใน ๒๐๐ กัปได้ ก็บรรลุไม่เกิน

พร้อมด้วยปฏิฆะ เพราะสามารถที่จะกระทบกับจักขุประสาทได้ คำว่า **รูปที่เห็นได้** (นิทสฺสน) นั้น โดยเนื้อความ ก็ได้แก่รูปายตนะนั่นเอง รูปที่เหลือชื่อว่า**รูปที่เห็นไม่ได้** เพราะรูปวิเคราะห์ว่า นิทสฺสนะ กล่าวคือจักขุวิญญาณ ไม่มีแก่รูปนั้น โอลหาริกรูปที่เหลือ ชื่อว่า**สัปปฏิฆะ (สัมผัสได้)** เพราะรูปวิเคราะห์ว่า รูปย่อมเกิดพร้อมการกระทบ เพราะสามารถที่จะกระทบโสตปสาทได้ รูปที่ชื่อว่า**สัปปฏิฆะ**นั้น โดยเนื้อความ ได้แก่ โอลหาริกายตนะ มีจักขายตนะเป็นต้น สุขุมรูปชื่อว่า**อนิทสฺสนะ** เพราะใช้ในความหมายว่านิทสฺสนะ มีประการดังกล่าวแล้วไม่มีแก่สุขุมรูปนั้น สุขุมรูปชื่อว่า**อปปปฏิฆะ** เพราะวิเคราะห์ว่า การกระทบได้ ไม่มีแก่รูปนั้น อปปปฏิฆะรูปนั้น โดยเนื้อความ เว้นโอลหาริกายตนะ ๑๐ ประการ ได้แก่สุขุมรูปที่เหลือ (๓๔)

อนิทสฺสนะ : เห็นไม่ได้ หมายถึงสุขุมรูปกล่าวคือนิพพาน ดังคำในพรหมนิมิตตนิคสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า นิพพานที่ผู้บรรลุนั้นพึงรู้แจ้งได้ เป็นอนิทสฺสนะ เป็นอนันตยะ(ไม่สิ้นสุด) มีรัศมีกว่าสิ่งทั้งปวง สัตว์เสวยไม่ได้โดยความที่ติดเป็นดิน โดยความที่น้ำเป็นน้ำ โดยความที่ไฟเป็นไฟ โดยความที่ลมเป็นลม (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๕๐๔/๕๔๒)

อนิทสฺสนอปปปฏิฆะรูป : รูปที่เห็นไม่ได้และสัมผัสไม่ได้, รูปที่มองไม่เห็นและกระทบไม่ได้ คือรับรู้ไม่ได้ ด้วยประสาทใดๆ ไม่ว่าจะด้วยจักขุ หรือด้วยโสตะ ฆานะ ชิวหา และกาย แต่เป็นธรรมารมณ์ อันรู้ด้วยใจ, ได้แก่**สุขุมรูป ๑๖** รูปในชุดที่ใกล้เคียง และตรงข้าม อันพึงทราบไว้ด้วยกัน คือ**สนิทสฺสนรูป** รูปซึ่งมองเห็นได้ คือตามองเห็น มี ๑ ได้แก่รูปารมณ์ (หมายถึงวันณะ คือสี), คู่กับ **อนิทสฺสนรูป** รูปซึ่งมองไม่เห็น มี ๒๗ ได้แก่รูปอื่นนอกจากนั้น (มหาภูตรูป ๔ และอุปาทายรูปอีก ๒๓) **สัปปฏิฆะรูป** รูปซึ่งมีการกระทบได้ คือรับรู้ทางประสาททั้ง ๕ ที่ตรงคู่กัน มี ๑๒ ได้แก่ปสาทรูป ๕ และวิสัยรูป ๗ (๗ คือนับโผฏฐัพพะเป็น ๓ ได้แก่ ปฐวี เตโชและวาโย), คู่กับ **อปปปฏิฆะรูป** รูปซึ่งกระทบไม่ได้ อันรับรู้ไม่ได้ทางประสาททั้ง ๕ มี ๑๖ ได้แก่รูปที่เหลือจากนั้น (คือสุขุมรูป ๑๖ นั่นเอง) ดังคำในรูปสังคหะ ๓ มีปรากฏในสังคิตติสูตร (ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๘) ; **ดู สุขุมรูป, รูป ๒๘**

อนิมิตตเจโตสมาธิ : เจโตสมาธิที่ไม่มีนิมิต หมายถึงสมาธิทางใจที่ไม่กำหนดนิมิต ดังคำในอนิมิตตปัญหาสูตรที่พระมหาโมคคัลลานเถระกล่าวแก่ภิกษุทั้งหลายว่าที่เรียกกันว่า ‘อนิมิตตเจโตสมาธิ อนิมิตตเจโตสมาธิ’ อนิมิตตเจโตสมาธิเป็นอย่างไร ผมนั้นได้มีความคิดตั้งนี้ว่า ‘ภิกษุในธรรมวินัยนี้บรรลุนิมิตตเจโตสมาธิ เพราะไม่กำหนดนิมิตทั้งปวงอยู่’ นี้เรียกว่า ‘อนิมิตตเจโตสมาธิ’ ผมนั้นบรรลุนิมิตตเจโตสมาธิ เพราะไม่กำหนดนิมิตทั้งปวงอยู่ เมื่อผมอยู่ด้วยวิหารธรรมนี้ วิญญาณย่อมแล่นไปตามนิมิต

คำว่า อนิมิตตเจโตสมาธิ นี้บางครั้ง เขียนเป็น อนิมิตตาเจโตสมาธิ ก็มี ดังคำในโคตตสูตรที่กล่าวไว้ว่า อนิมิตตาเจโตวิมุตติ เป็นอย่างไร คือภิกษุในธรรมวินัยนี้บรรลุนิมิตตเจโตสมาธิเพราะไม่กำหนดนิมิตทั้งปวงอยู่ นี้เรียกว่าอนิมิตตาเจโตวิมุตติ (ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๔๐/๓๕๕, ๑๘/๓๔๘/๓๘๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อนิมิตตเจโตสมาธิ ในที่นี้หมายถึงวิปัสสนาสมาธิ (ส.สพ.อ. (บาลี) ๓/๓๔๐/๑๕๑)

อนิมิตตธาตุ : ธาตุที่ไม่มีนิมิต หมายถึงธาตุที่ไม่กำหนดนิมิต ดังคำในปฏิสัมภิทามรรคที่กล่าวไว้ว่า การออกจากโลกมีได้ เพราะพิจารณาเห็นสังขารทั้งปวง ทั้งโดยส่วนเบื้องต้นและส่วนเบื้องปลาย และเพราะจิตดำเนินไปในอนิมิตตธาตุ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๑๙/๓๖๕)

อนิมิตตปัญหาสูตร : พระสูตรว่าด้วยปัญหาเรื่องอนิมิตตเจโตสมาธิ ท่านพระมหาโมคคัลลานะอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้กล่าวกับภิกษุทั้งหลายว่า เมื่อผมเกิดความคิดขึ้นว่า อนิมิตตเจโตสมาธิเป็นอย่างไร และได้รู้เองว่า ภิกษุบรรลุอนิมิตตเจโตสมาธิ เพราะไม่กำหนดนิมิตทั้งปวงอยู่ นี่ชื่อว่าอนิมิตตเจโตสมาธิ ผมเองก็บรรลุอนิมิตตเจโตสมาธิ เมื่ออยู่ด้วยวิหารธรรมนี้ วิญญาณย่อมแล่นไปตามนิมิต ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคเสด็จมาตรัสกับผมว่า เธออย่าประมาทอนิมิตตเจโตสมาธิ จงดำรงจิตไว้ จงทำจิตให้เป็นหนึ่งผุดขึ้น และจงตั้งจิตให้มั่นในอนิมิตตเจโตสมาธิ จากนั้น ผมก็ได้บรรลุอนิมิตตเจโตสมาธิ แต่บุคคลเมื่อจะพูดถึงผม ควรพูดให้ถูกว่า พระสาวกผู้ที่พระศาสดาทรงอนุเคราะห์แล้ว จึงได้ถึงความเป็นผู้รู้ที่ยิ่งใหญ่ (ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๔๐/๓๕๕)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อนิมิตตเจโตสมาธิ ในที่นี้หมายถึงวิปัสสนาสมาธิ (ส.สพ.อ. (บาลี) ๓/๓๔๐/๑๕๑)

อนิมิตตผัสสะ : ผัสสะไม่มีนิมิต หมายถึงความกระทบไม่กำหนดนิมิต, เป็น ๑ ในผัสสะ ๓ ดังคำในทุติยกามสูตรที่ท่านพระกามภุชงค์ที่อัมพวาฏกวัน เขตเมืองมัจฉิกาสนธ์ กล่าวไว้ว่า คหบดี ผัสสะ ๓ คือ (๑) สุนัขผัสสะ (๒) อนิมิตตผัสสะ (๓) อัปนิหิตผัสสะย่อมถูกต้องภิกษุผู้ออกจากสัญญาเวทิตนโรธสมาบัติ หรือตั้งคำในมหานิทเทศที่กล่าวว่า สุนัขผัสสะ อนิมิตตผัสสะ อัปนิหิตผัสสะ หรือตั้งคำในกถาวัตถุที่กล่าวไว้ในนิโรธสมาบัติติกา ก็กล่าวถึงผัสสะ ๓ เช่นกัน (ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๔๘/๓๘๔, ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๓/๖๓, อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๔๕๘/๔๙๐)

อนิมิตตวิโมกข์ : หลุดพ้นด้วยไม่ถือนิมิตคือ หลุดพ้นด้วยพิจารณาเห็นนามรูปเป็นอนิจจะ แล้วถอนนิมิตได้ (ข้อ ๒ ในวิโมกข์ ๓ (คือ สุนัขผัสสะ อนิมิตตวิโมกข์ อัปนิหิตวิโมกข์) (ข้อ ๒ ในวิโมกข์ ๖๘) ดังคำในเพฬุสสุตที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ผู้ไม่มีการสังสม กำหนดรู้อาหารก่อนแล้วจึงบริโภค มีสุนัขผัสสะและอนิมิตตวิโมกข์เป็นอารมณ์ (วิ.มท. (ไทย) ๑/๑๙๙/๑๘๕, ๑/๒๑๘/๒๐๖, ๑/๒๑๘/๒๐๗, ๑/๒๑๙/๒๐๖, ๑/๒๑๙/๒๐๗, ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๙๒/๕๗, ๒๕/๙๓/๕๘, ขุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๙๒/๓๓๗, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๙/๓๔๖, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๓/๓๗๗, ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๑๓๓/๒๔, ๕๑๖/๗๘, ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๓๕๗/๔๓๔)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อนิมิตตวิโมกข์ หมายถึงความหลุดพ้นเพราะไม่ถือนิมิตในสังขารเป็นต้น (ขุ.เถร.อ. (บาลี) ๑/๙๒/๓๐๐)

อนิมิตตวิหาร : การอยู่ไม่มีนิมิต หมายถึงจิตน้อมไปในนิพพานที่ไม่มีนิมิต ดังคำในปฏิสัมภิทามรรค ที่กล่าวไว้ว่า พระโยคาวจรเมื่อพิจารณานิมิตโดยความเป็นภัย ถูกต้องแล้วๆ (ซึ่งสังขารนิมิตด้วยญาณ) ย่อมเห็นความเสื่อม เพราะจิตน้อมไปในนิพพานที่ไม่มีนิมิตนี้ชื่อว่าอนิมิตตวิหาร หรือตั้งคำว่าพระโยคาวจรเมื่อพิจารณารูปนิมิตโดยความเป็นภัย ถูกต้อง

แล้วๆยอมเห็นความเสื่อม เพราะจิตโน้มไปในนิพพานที่ไม่มีนิमित นี้ชื่อว่าอนิมิตตวิหาร (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๗๘/๑๓๑)

อนิมิตตวิหารธรรม : ธรรมเครื่องอยู่อันไม่มีนิमित หมายถึงธรรมเป็นเครื่องอยู่ไม่มีนิमित ดังคำที่พระอุบาลีเถระที่กล่าวไว้ว่า พระองค์(พระราชา) มีสุญญตวิหารธรรม(ธรรมเป็นเครื่องอยู่อันว่าง)อนิมิตตวิหารธรรม(ธรรมเป็นเครื่องอยู่ไม่มีนิमित) อัมปณิหิตตวิหารธรรม(ธรรมเป็นเครื่องอยู่ไม่มีความตั้งปรารถนา)อาเนญชวิหารธรรม(ธรรมเป็นเครื่องอยู่ไม่หวั่นไหว) นิโรธวิหารธรรม (ธรรมเป็นเครื่องอยู่คือความดับ) นี้เป็นธรรมกุฎี (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๕๓๘/๘๒)

อนิมิตตวิหารสมาบัติ : สมาบัติที่เป็นเครื่องอยู่อันไม่มีนิमित ดังคำในปฏิสัมภิทามรรค ญาณกถา ที่กล่าวว่า พระโยคาวจรเมื่อพิจารณาอุปนิมิตโดยความเป็นภัย ถูกต้องแล้ว ๆ ย่อมเห็นความเสื่อม เพ่งเฉยความเป็นไปแล้ว นึกถึงนิพพานอันเป็นความดับไม่มีนิमितแล้ว ย่อมเข้าสมาบัติ เพราะจิตโน้มไปในนิพพานที่ไม่มีนิमित นี้ชื่อว่าอนิมิตตวิหารสมาบัติ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๗๘/๑๓๒)

อนิมิตตสมาธิ : สมาธิพิจารณาธรรมไม่มีนิमित, สมาธิอันพิจารณาธรรมไม่มีนิमितคือวิปัสสนาที่ให้ถึงความหลุดพ้นด้วยกำหนดอนิจจลักษณะ, ข้อ ๒ ในสมาธิ ๓ (คือ ได้แก่สุญญตสมาธิ (สมาธิที่พิจารณาเห็นความว่าง) อนิมิตตสมาธิ (สมาธิที่พิจารณาธรรมอันไม่มีนิमित) อัมปณิหิตสมาธิ (สมาธิที่พิจารณาธรรมไม่มีความตั้งปรารถนา) หรือดังคำในปิณโถยสูตร ที่กล่าวไว้ว่า อนิมิตตสมาธิที่บุคคลเจริญ ทำให้มากแล้ว ย่อมมีผลมาก มีอาานิสงส์มาก,(ข้อ ๘ ในสมาธิ ๙ คือ ๑. รูปาวจรสมาธิอย่างต่ำ ๒. รูปาวจรสมาธิอย่างปานกลาง ๓.รูปาวจรสมาธิอย่างประณีต ๔.อรูปาวจรสมาธิอย่างต่ำ ๕. อรูปาวจรสมาธิอย่างปานกลาง ๖. อรูปาวจรสมาธิอย่างประณีต ๗. สุญญตสมาธิ (สมาธิพิจารณาเห็นความว่าง)๘.อนิมิตตสมาธิ(สมาธิพิจารณาเห็นธรรมไม่มีนิमित)๙. อัมปณิหิตสมาธิ (สมาธิพิจารณาเห็นธรรมไม่มีความตั้งปรารถนา)) (วิมहा.(ไทย) ๑/๑๙๙/๑๘๕, ๑/๒๑๘/๒๐๗,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๓,ส.ข.(ไทย) ๑๗/๘๐/๑๒๘,ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๓๖๙/๔๕๐,๑๘/๓๗๗/๔๕๔,อง.ต.ก.(ไทย) ๒๐/๑๘๔/๔๐๙,ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๔๓/๖๗, ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๒/๕๘)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สมาธิที่พิจารณาธรรมไม่มีนิमित ได้แก่ วิปัสสนาที่ให้ถึงความหลุดพ้นด้วยอำนาจอนิจจลักษณะ (ที.ปา.อ.(บาลี) ๙/๓๐๕)

อนิมิตตสมาบัติ : สมาบัติที่ไม่มีนิमित คือสมาบัติไม่มีการกำหนดหมาย, ข้อ ๒ ในสมาบัติ ๓ (คือ สุญญตสมาบัติ อนิมิตตสมาบัติ อัมปณิหิตสมาบัติ) ดังคำในเถรีคาถาที่พระอุตตราเถรีกล่าวไว้ว่า โพชฌงค์ ๗ ประการเป็นทางบรรลุนิพพานนี้ เราเจริญแล้วทั้งหมดตามที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ได้สุญญตสมาบัติและอนิมิตตสมาบัติเป็นประจำตามปรารถนา หรือดังคำในปฏิสัมภิทามรรค ญาณกถาที่กล่าวไว้ว่า พระโยคาวจรเมื่อพิจารณาอุปนิมิตโดยความเป็นภัย เพ่งเฉยความเป็นไปแล้วนึกถึงนิพพานอันเป็นความดับไม่มีนิमितแล้ว ย่อมเข้าสมาบัติ เพราะจิตโน้มไปในนิพพานที่ไม่มีนิमित นี้ชื่อว่าอนิมิตตสมาบัติ หรือดังคำที่พระโยคาวจรเมื่อพิจารณาอุปนิมิตโดยความเป็นภัย เพ่ง

เฉยความเป็นไปแล้วนึกถึงนิพพานอันเป็นความดับไม่มีนิमितแล้ว ย่อมเข้าสมาบัติ เพราะจิตน้อมไปในนิพพานที่ไม่มีนิमित นี้ชื่อว่าอนิมิตตสมาบัติ (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๑๙๙/๑๘๕, ๑/๒๑๘/๒๐๗, ชุ.เถรี.(ไทย) ๒๖/๔๖/๕๖๑, ชุ.ป.(ไทย) ๓๑/๗๘/๑๓๒)

อนิมิตตะ : ไม่มีนิमित หมายถึงธรรมไม่มีนิमित,ได้แก่ฌานที่เป็นอนิมิตตะ มีอธิบายว่า ที่ชื่อว่าฌาน เพราะเพิกนิमितว่าเที่ยง นิमितว่า ยั่งยืน และนิमितว่า ตนออกแล้ว พงศ์ด้วยฌานอัน เป็นอนิมิตที่ตนได้แล้ว หรือที่อธิบายว่า ที่ชื่อว่าอนิมิต (ไม่มีเครื่องหมาย) เพราะไม่มี รากนิमित ไม่มีโทสนิมิต ไม่มีโมหนิมิต ไม่มีรูปนิमित ไม่มีนิจจนิมิต เป็นต้น ดังคำจุฬ เวทลลสูตรที่พระธัมมทินนาภิกษุณีกล่าวว่ ฝัสะ ๓อย่าง คือ(๑) ฝัสะชื่อสุญญตะ (ว่าง) (๒) ฝัสะชื่ออนิมิตตะ(ไม่มีนิमित) (๓) ฝัสะชื่ออัปณิหิตะ(ไม่มีที่ตั้ง) ย่อมถูกต้องภิกษุผู้ออกจากสัญญาเวทิตินิโรธสมาบัติ (ม.ม.ุ.(ไทย)๑๒/๔๖๔/๕๐๕,อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๑๘๖/๔๑๑,อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๓๖๒/๓๕๑)

อนิมิตตาเจโตวิมุตติ : หลุดพ้นทางใจอันไม่มีนิमित ดังคำในสังคิตสูตรและนิสสารณียสูตร ที่พระสารี บุตรกล่าวไว้ว่า ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้พึงกล่าวอย่างนี้ว่า ข้าพเจ้าได้เจริญอนิมิตตา เจโตวิมุตติแล้ว ทำให้มากแล้ว ทำให้เป็นดุจยานแล้ว ทำให้เป็นที่ตั้งแล้ว ให้ตั้งมั่นแล้ว สังสมแล้ว ปรารถดีแล้ว แต่วิญญานของ ข้าพเจ้าก็ยังแส่หานิมิตอยู่ ภิกษุทั้งหลายพึง กล่าวตักเตือนเธอ หรือตั้งคำในมหาเวทลลสูตรที่พระมหาโกฏฐิตเถระกล่าวแก่พระสา รีบุตรว่า ท่านผู้มีอายุ ธรรมเหล่านี้ คือ อัปมาณเจโตวิมุตติ อากิญจัญญาเจโตวิมุตติ สุญญตาเจโตวิมุตติ อนิมิตตาเจโตวิมุตติ มีอรรถต่างกัน มีพยัญชนะต่างกัน หรือมี อรรถอย่างเดียวกัน ต่างกันแต่พยัญชนะเท่านั้น (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๕๖/๓๙๓,ม.ม.ุ. (ไทย) ๑๒/๔๕๙/๔๙๗,ส.สพ.า.(ไทย) ๑๘/๓๔๙/๓๘๕,๑๘/๓๔๙/๓๘๖,๑๘/๓๔๙/ ๓๘๗,อง.ฉก.ก.(ไทย) ๒๒/๑๓/๔๓๐)

อรรถถกและฎีกาอธิบายว่า คำว่า อนิมิตตาเจโตวิมุตติ หมายถึงพลววิปัสสนา (วิปัสสนาที่มีพลัง) คืออรรถตผลสมาบัติ ที่ชื่อว่าอนิมิต (ไม่มีเครื่องหมาย) เพราะไม่มี รากนิमित (นิमितคือรากะ) ไม่มีโทสนิมิต (นิमितคือโทสะ) ไม่มีโมหนิมิต (นิमित คือโมหะ) ไม่มีรูปนิमित (นิमितคือรูป) ไม่มีนิจจนิมิต (นิमितคือความเที่ยง) เป็นต้น,และว่า อนิมิต ตาเจโตวิมุตติ ได้แก่ ธรรม ๑๓ ประการ คือ วิปัสสนา ๑ อรูป ๔ มรรค ๔ ผล ๔ (ม.ม.ุ.อ.(บาลี) ๒/๔๕๙/๒๖๓, ส.สพ.า.อ. ๓/๓๔๙/๑๖๑) (ที.ปา.อ. (บาลี) ๓๒๖/๒๓๔, อง.ฉก.ก.อ. (บาลี) ๓/๑๓/๑๐๔) อีกอย่างหนึ่ง อนิมิตตาเจโตวิมุตติ เป็นชื่อของญาณ ๔ คือ (๑) ทยตูปัญฐานญาณ (ญาณในการเห็นสังขารปรากฏโดยความเป็นภัย)(๒) อา ทินวานุปัสสนาญาณ (ญาณในการพิจารณาอารมณ์แล้วพิจารณาเห็นโทษ) (๓) มุญจิจ ตุกัมมยตาญาณ (ญาณหยั่งรู้อันทำให้ต้องการจะพ้น) (๔) รังคญาณ (ญาณที่พิจารณา เห็นความดับ) (อง.ฉก.ก.ฎีกา (บาลี) ๓/๑๓/๑๑๗)

อนิจจาทีสูตตนวกะ : พระสูตรว่าด้วยพระสูตร ๙ สูตร มีอนิจจสูตรเป็นต้น พระผู้มีพระภาคประทับ อยู่ ณ พระเชตวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี ณ ที่นั้น ฆลภิกษุทั้งหลาย สิ่งทั้งปวงไม่เที่ยง ก็อะไรเล่าชื่อว่าสิ่งทั้งปวงไม่เที่ยง คือ จักขุไม่

เพียง รูปไม่เที่ยง จักขุวิญญานไม่เที่ยง จักขุสัมผัสไม่เที่ยง แม้ความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัยก็ไม่เที่ยง ฯลฯ (ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๔๓/๔๑)

อนิมิตตานุปัสสนา : การพิจารณาเห็นความไม่มีนิมิตตั้งคำในปฏิสัมภิทามรรคที่กล่าวไว้ว่า ความคิดเพื่ออนิมิตตานุปัสสนา (การพิจารณาเห็นความไม่มีนิมิต) อันเป็นเพียงกิริยาอัพยาภกุต ฯลฯ (ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๘/๒๖, ๓๑/๒๒/๓๑, ๓๑/๒๑๖/๓๕๘, ๓๑/๒๒๒/๓๗๔)

อนิมิตตานุปัสสนาญาณ : ญาณคือการพิจารณาเห็นความไม่มีนิมิต ตั้งคำในวิโมกขกถา ที่อธิบายไว้ว่า อนิมิตตานุปัสสนาญาณ (ญาณคือการพิจารณาเห็นความไม่มีนิมิต) พ้นจากนิมิตสัญญา เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่าสัญญาวิโมกข์ หรือตั้งคำว่า อนิมิตตานุปัสสนาญาณ พ้นจากอุปาทานว่านิมิต เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอุปาทานจิตตวิโมกข์, และยังมีอธิบายอีกว่าอนิมิตตานุปัสสนาญาณพ้นจากอุปาทาน ๓ คือ ๑. ทิฏฐุปาทาน ๒. สิลัพพตูปาทาน ๓. อัตตวาตูปาทาน อนิมิตตานุปัสสนาญาณพ้นจากอุปาทาน ๓ นี้ หรือตั้งคำว่า อนิมิตตานุปัสสนาญาณพ้นจากอภินิเวสว่านิมิต เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าสัญญาตวิโมกข์หรือตั้งคำว่าอนิมิตตานุปัสสนาญาณในชราและมรณะพ้นจากสรรพนิมิต เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่าอนิมิตตวิโมกข์ (ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๑๔/๓๕๖, ๓๑/๒๑๘/๓๑๖, ๓๑/๒๑๘/๓๖๔)

อนิมิตตานุปัสสนายถาภูตญาณ : ยถาภูตญาณคือการพิจารณาเห็นความไม่มีนิมิต ตั้งคำในวิโมกขกถา ที่อธิบายไว้ว่า อนิมิตตานุปัสสนายถาภูตญาณ (ยถาภูตญาณคือการพิจารณาเห็นความไม่มีนิมิต) พ้นจากความไม่รู้คือความหลงว่านิมิต เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าญาณวิโมกข์ หรือตั้งคำว่า อนิมิตตานุปัสสนาเป็นญาณมีความเย็นใจอย่างยอดเยี่ยม พ้นจากความเดือดร้อน ความเร่าร้อน และความกระวนกระวายเพราะนิมิต เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าสติลยาวิโมกข์ (ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๑๕/๓๕๗, ๓๑/๒๑๖/๓๕๘)

อนิมิสเจตีย์, อนิมิสสเจตีย์ : สถานที่ที่พระพุทธเจ้าเสด็จยืนจ้องดูต้นพระศรีมหาโพธิ์โดยมิได้กระพริบพระเนตรตลอด ๗ วัน อยู่ทางทิศอีสานของต้นพระศรีมหาโพธิ์; *ดูวิมุตตีสุข*
อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สัปดาหที่ ๒ ประทับอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของต้นโพธิ์ เรียกว่า อนิมิสสเจตีย์ (วิ.อ. (บาลี) ๓/๔-๖/๘-๑๒, ขุ.พุทธ.อ. (บาลี) ๔๑๙-๔๒๐)

อนียต : ไม่น้ำ, ไม่น้ำมัน เป็นชื่ออาบัติที่ยังไม่แน่ ระหว่างปาราชิก สังฆาทิเสสหรือปาจิตติย ซึ่งพระวินัยจะต้องวินิจฉัย ตั้งคำในมหาวิภังค์ที่กล่าวไว้ว่า ธรรม คือ อนียต ๒ สิกขาบท ข้าพเจ้ายกขึ้นแสดงแล้ว (วิ.มหา. (ไทย) ๒/๖๕๕/๗๓๗)

อนียตราสี : กองแห่งธรรมที่ให้ผลไม่แน่นอน, เป็นข้อ ๓ ในราสี ๓ (คือ ๑. มิจฉัตตนิยตราสี (กองแห่งธรรมที่มีสภาวะผิดและให้ผลแน่นอน) ๒. สัมมัตตนิยตราสี (กองแห่งธรรมที่มีสภาวะชอบและให้ผลแน่นอน) ๓. อนียตราสี (กองแห่งธรรมที่ให้ผลไม่แน่นอน) (ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ธรรมที่มีสภาวะผิดและให้ผลแน่นอน (มิจฉัตตนิยโต) ได้แก่ เป็นสภาพที่ผิดแน่นอน คำนี้เป็นชื่อของอนันตริยกรรม พร้อมทั้งนียต

ไรเพราะพระอรหันต์หรือท่านผู้บรรลอรหัตตมรรคยอมเกี่ยวข้องกับภัยที่ไม่มีกิริยา
อย่างนี้ (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๔๐/๖๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อนุกุลยัญ หมายถึงทานที่พึงบูชา พึงให้ตามลำดับ
ตระกูลโดยลำดับ เพราะเป็นทานที่พอ ปู่ของพวกเราถวายมาแล้ว (อง.จตุกก.อ.
(บาลี) ๒/๓๙/๓๔๐)

อนุคคหิตสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมสนับสนุนสัมมาทิฏฐิ พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า
สัมมาทิฏฐิ(วิปัสสนาสัมมาทิฏฐิ คืออหัตตมคคสัมมาทิฏฐิ) มีองค์ธรรม ๕ คือ (๑) ศีล
(ปาริสุทธิศีล ๔) (๒) สุตตะ(การฟังธรรมที่เป็นสัปปายะ) (๓) สากัจฉา(การสนทนา บอก
ความเป็นไปแห่งจิตของตน) (๔) สมณะ(สมาบัติ ๘ พื้นฐานแห่งวิปัสสนา) (๕)
วิปัสสนา(คืออนุปัสสนา ๗ มีอนิจจานุปัสสนาเป็นต้น) สนับสนุนแล้ว ย่อมมีเจโต
วิมุตติ(มคคสมาธิและผลสมาธิ) และปัญญาวิมุตติ(ผลญาณ คืออหัตตผลปัญญา) เป็น
ผล เป็นอานิสงส์ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๒๕/๓๑)

อนุเคราะห์ : เอื้อเฟื้อ, ช่วยเหลือ; ความเอื้อเฟื้อ, การช่วยเหลือ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๖๗/๒๑๒,๑๑/
๒๗๐/๒๑๕,ม.ม.(ไทย) ๑๒/๒๒๘/๒๔๐,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๒/๓๗,๑๓/๑๕๘/
๑๗๙,๑๓/๓๔๙/๔๒๔,๑๓/๓๕๘/๔๔๓,ม.อ.(ไทย) ๑๔/๒๓๖/๒๗๗,๑๔/๓๑๑/
๓๗๘,๑๔/๓๘๓/๔๓๓,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๕๙/๒๒๐,๒๑/๑๘๕/๒๖๕,๒๑/๒๔๕/
๓๖๕,อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๗๓/๑๒๔)

อนุชน : คนที่เกิดตามมา, คนรุ่นหลัง, คนรุ่นต่อๆ ไป (ม.ม.(ไทย) ๑๒/๒๙๑/๓๒๓,๑๒/๔๑๐/
๔๔๖,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๐/๑๑,๑๓/๔๑๘/๕๒๓,ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๓/๑๙,๑๔/๒๑๘/
๒๕๒)

อนุชา : ผู้เกิดทีหลัง, น้อง ดังคำในอสทิสชาดกที่ อสทิสราชบุตรทรงเป็นนักแม่นธนู ทรงทำ
การรบให้ข้าศึกทั้งหมดหนีไป แต่ไม่เบียดเบียนใครๆ ช่วยพระอนุชาให้ถึงความสวัสดิ
แล้ว ทรงเข้าถึงความสำรวม (ขุ.ชา.ทก.(ไทย) ๒๗/๖๒/๘๐)

อนุชาตบุตร : บุตรที่มีคุณสมบัติเสมอด้วยมารดาบิดา, บุตรที่มีคุณธรรมเสมอบิดามารดา,เป็น ๑ ใน
บุตร ๓ ประเภท คือ อภิชาตบุตร อนุชาตบุตรและอวชาตบุตร,ในปุตตสูตรอธิบาย
ความหมายไว้ว่า คือ มารดาบิดาของบุตรในโลกนี้ถึงพระพุทธเจ้าเป็นสรณะ ถึงพระ
ธรรมเป็นสรณะ ถึงพระสงฆ์เป็นสรณะ งดเว้นจากการฆ่าสัตว์ งดเว้นจากการถือเอา
สิ่งของที่เจ้าของมิได้ให้ งดเว้นจากการประพฤติดินในกาม งดเว้นจากการพูดเท็จ งด
เว้นจากการดื่มน้ำเมาคือสุราและเมรัยอันเป็นเหตุแห่งความประมาท เป็นผู้มีศีล มี
กัลยาณธรรม แม้บุตรของมารดาบิดาเหล่านั้น ก็ถึงพระพุทธเจ้าเป็นสรณะ ถึงพระ
ธรรมเป็นสรณะถึงพระสงฆ์เป็นสรณะ งดเว้นจากการฆ่าสัตว์ งดเว้นจากการถือเอา
สิ่งของที่เจ้าของมิได้ให้ งดเว้นจากการประพฤติดินในกาม งดเว้นจากการพูดเท็จ งด
เว้นจากการดื่มน้ำเมาคือสุราและเมรัยอันเป็นเหตุแห่งความประมาท เป็นผู้มีศีล มี
กัลยาณธรรมอนุชาตบุตรเป็นอย่างนี้ หรือดังคำที่พระวังคีสเถระกล่าวไว้ว่า ข้าแต่พระ
ผู้มีพระภาคผู้สูงสุดกว่าเทวดาและมนุษย์ ข้าพระองค์ขอกราบไหว้ท่านพระนิโครธกับ
ปเลระ ผู้เป็นวิสุทธิเทพ เป็นอนุชาตบุตร มีความเพียรมาก เป็นผู้ประเสริฐ ทั้งเป็น

โอรสของพระองค์ผู้ประเสริฐนั้น(ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๗๔/๔๓๑,ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๑๒๘๘/๕๔๙)

อนุญาต : ยินยอม, ยอมให้, ตกลง ดังคำในมหาวิงค์ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สุทิน มารดาบิดาอนุญาตให้เธอออกจากเรือนบวชเป็นอนาคาริกแล้วหรือ หรือตั้งคำในรัฐपालสูตรที่ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า รัฐपालะ มารดาบิดาอนุญาตให้เธอออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตแล้วหรือ (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๒๕/๑๗,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๙๔/๓๕๐)

อนุตตรธรรม : โลกุตตรธรรม ๙ อันได้แก่ มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ ดังคำในจุฬาสถิตสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ พิจารณาเห็นอยู่ว่า เมื่อไร เราจะได้บรรลุอายุตนะ ที่พระอริยะทั้งหลายบรรลุแล้ว ดำรงอยู่ในบัดนี้เมื่อภิกษุนั้นตั้งความปรารถนาในวิโมกข์ทั้งหลายอันเป็นอนุตตรธรรมอย่างนี้ (ม.ม.(ไทย) ๑๒/๔๖๕/๕๐๗)

อนุตตรปัญญา : ปัญญาที่ไม่มีสิ่งอื่นยิ่งกว่า, เป็น ๑ ในปัญญา ๒ อย่าง คือ สุตตรปัญญา อนุตตรปัญญา,ในวิงค์คืออธิบายไว้ว่า ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔ ชื่อว่า อนุตตรปัญญา (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๗๖๗/๕๐๓)

อนุฐานไสยา การนอนที่ไม่มีการลุกขึ้น, การนอนครั้งสุดท้ายของพระพุทธเจ้าก่อนปรินิพพาน ในที่นี้หมายถึงการบรรทมครั้งสุดท้ายของพระพุทธเจ้า ในคราวเสด็จดับขันธปรินิพพาน มีปรากฏในมหาปรินิพพานสูตร (ดูประกอบใน ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๙๖/๑๔๖, พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)

อนุตตรวิมุตติ : การหลุดพ้นอย่างยอดเยี่ยม หมายถึงอรรถัตตผล ดังคำในทุติยมารกธา ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เพราะมนสิการโดยแยบคาย เพราะตั้งความเพียรชอบโดยแยบคายเราจึงได้บรรลุอนุตตรวิมุตติ ได้ทำอนุตตรวิมุตติให้แจ้ง ภิกษุทั้งหลายเพราะทำไว้ในใจโดยแยบคาย เพราะตั้งความเพียรชอบโดยแยบคาย แม้ท่านทั้งหลายยอมบรรลุอนุตตรวิมุตติได้ ย่อมทำอนุตตรวิมุตติให้แจ้งได้ (วิ.ม.(ไทย) ๔/๓๕/๔๔)

อนุตตรวิโมกข์ : การหลุดพ้นอย่างยอดเยี่ยม หมายถึงอรรถัตตผล ดังคำในสพายนวิงค์สูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า โทมนัสย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ทราบความที่รูปทั้งหลายนั้นแลไม่เที่ยงเห็นความแปรผัน ความคลายกำหนดและความดับนั้นตามความเป็นจริงด้วยปัญญาอันชอบอย่างนี้ว่า รูปในกาลก่อนและในบัดนี้ทั้งหมดนั้นล้วนไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา แล้วตั้งความปรารถนาในอนุตตรวิโมกข์ว่า ในกาลไร เราจักบรรลุอายุตนะที่พระอริยะทั้งหลายได้บรรลุอยู่ในบัดนี้ เพราะความปรารถนาเป็นปัจจัย โทมนัสจึงเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ตั้งความปรารถนาในอนุตตรวิโมกข์ด้วยประการฉะนี้ (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๓๐๗/๓๗๓)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อนุตตรวิโมกข์ ในที่นี้หมายถึงอรรถัตตผล คือการตั้งความปรารถนาในอรรถัตตผล (ม.อ.อ. (บาลี) ๓/๓๐๗/๑๙๑)

อนุตตรสังคามวิชยะ : ดำราพิชัยสงครามอันยอดเยี่ยม หมายถึงวิปัสสนา สามารถกำจัดกองกิเลสจนประสบชัยชนะคืออรรถัตตผลได้,ในที่นี้หมายถึงพหุธาตุกสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เพราะเหตุนั้นแล เธอจงจำธรรมบรรยายนี้ไว้ว่าชื่อพหุธาตุกะบ้าง ชื่อจตุปริวัฏฐะ บ้าง

ชื่อธัมมาทาสะ บ้าง ชื่ออมตพุนทุลี บ้าง ชื่ออนุตตรสังคามวิชยะบ้าง (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๓๒/๑๖๙)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อนุตตรสังคามวิชยะ แปลว่า ตำราพิชัยสงครามอันยอดเยี่ยม ที่เรียกธรรมบรรยายนี้ว่า ตำราพิชัยสงครามอันยอดเยี่ยม เพราะพระโยคาวจรถืออาวุธคือวิปัสสนา สามารถกำจัดกองกิเลสจนประสบชัยชนะคืออรรถัตถผลได้ เหมือนนักรบเข้าสู่สงครามถืออาวุธ ๕ ประการ กำจัดกองทัพฝ่ายตรงข้ามได้ชัยชนะ ฉะนั้น (ม.อ.อ. (บาลี) ๓/๑๓๒/๘๙)

อนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ : ญาณคือความตรัสรู้เองโดยชอบอันยอดเยี่ยม หมายถึงญาณเป็นเครื่องตรัสรู้เองโดยชอบอย่างยอดเยี่ยม ดังคำในมหาปริณิพพานสูตร ที่พระสารีบุตรกล่าวไว้ว่า พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าทุกพระองค์ในอดีตกาล ทรงละนิวรณ์ ๕ ที่เป็นเครื่องเศร้าหมองใจทอนกำลังปัญญา มีพระทัยมั่นคงดีในสติปัญญา ๔ ทรงเจริญโพชฌงค์ ๗ ตามความเป็นจริง ตรัสรู้อนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณแล้ว หรือดังคำในโลกสูตรที่ว่า ตถาคตตรัสรู้อนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณในราตรีใดและปริณิพพานด้วยอนุปาติเสสนิพพานธาตุในราตรีใด ในระหว่างนี้ ย่อมภาสิต กล่าวแสดงออกซึ่งคำใด คำนั้นทั้งหมดเป็นจริงอย่างนั้นแล ไม่เป็นอย่างอื่น ฉะนั้นชาวโลกจึงเรียกว่า ตถาคต หรือดังคำในมหานิทเทศที่อธิบายว่า พระผู้มีพระภาคตรัสรู้อนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ จึงชื่อว่าทรงเป็นเอกบุรุษ (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๑๑/๒๕๔๘,ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๔๖/๙๒,๑๐/๑๗๑/๑๑๘,๑๐/๑๙๕/๑๔๕,๑๐/๑๙๗/๑๔๗,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๔๓/๑๐๕,๑๑/๑๘๘/๑๔๗,ม.ม.(ไทย) ๑๒/๑๓/๑๖,ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๑๒/๑๒๗,อง.ต.ก.(ไทย) ๒๐/๑๐๔/๓๔๘,๒๐/๑๐๕/๓๔๙,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๑๘/๑๘๐,ช.อ.ติ.(ไทย) ๒๕/๑๑๒/๔๙๖,ช.ม.(ไทย) ๒๙/๑๙๑/๕๔๗)

อนุตตรียสูตร : พระสูตรว่าด้วยอนุตตรียะ มี ๒ สูตร ความหมายสูตรเหมือนกัน แต่เนื้อหาต่างกัน คือ **๑.อนุตตรียสูตร** พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อนุตตรียะ(คือภาวะที่ไม่มีสิ่งอื่นยอดเยี่ยมกว่า หรือวิเศษกว่า หรือภาวะอันยอดเยี่ยมนำผลอันวิเศษมาให้) มี ๖ คือ (๑) ทัสสนา อนุตตรียะ การเห็นอันยอดเยี่ยม (๒) สวานาอนุตตรียะ การฟังอันยอดเยี่ยม (๓) ลาภาอนุตตรียะ การได้อันยอดเยี่ยม (๔) สิกขาอนุตตรียะ การศึกษาอันยอดเยี่ยม (๕) ปาริจรียา อนุตตรียะ การบำรุงอันยอดเยี่ยม (๖) อนุสสทานุตตรียะ การระลึกอันยอดเยี่ยม (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๒/๘/๔๑๙)

๒.อนุตตรียสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อนุตตรียะ ๖ คือ (๑) **ทัสสนาอนุตตรียะ** การเห็นอันยอดเยี่ยม หมายถึงการที่บุคคลผู้มีศรัทธาตั้งมั่น มีความรักตั้งมั่น บรรลุที่สุด (ถึงความไม่หวั่นไหว) มีความเลื่อมใสอย่างยิ่ง ไปเพื่อเห็นพระตถาคตหรือสาวกของพระตถาคต (๒) **สวานาอนุตตรียะ** การฟังอันยอดเยี่ยม หมายถึงการที่บุคคลผู้มีศรัทธาตั้งมั่น มีความรักตั้งมั่น บรรลุที่สุด มีความเลื่อมใสอย่างยิ่ง ไปเพื่อฟังธรรมของพระตถาคตหรือสาวกของพระตถาคต (๓) **ลาภาอนุตตรียะ** การได้อันยอดเยี่ยม หมายถึงการที่บุคคลผู้มีศรัทธาตั้งมั่น มีความรักตั้งมั่น บรรลุที่สุด มีความเลื่อมใสอย่างยิ่ง ไปเพื่อได้ศรัทธาในพระตถาคตหรือสาวกของพระตถาคต (๔) **สิกขาอนุตตรียะ** การศึกษา

อันยอดเยี่ยม หมายถึงการที่บุคคลผู้มีศรัทธาตั้งมั่น มีความรักตั้งมั่น บรรลุที่สุด มีความเลื่อมใสอย่างยิ่ง ไปเพื่อศึกษาอิศิลบ้าง อธิจิตบ้าง อธิปัญญาบ้างในพระธรรมวินัยที่พระตถาคตประกาศไว้ (๕) *ปาริจเรยานุตตริยะ* การบำรุงอันยอดเยี่ยม หมายถึงการที่บุคคลผู้มีศรัทธาตั้งมั่น มีความรักตั้งมั่น บรรลุที่สุด มีความเลื่อมใสอย่างยิ่ง ไปเพื่อบำรุงพระตถาคตหรือสาวกของพระตถาคต (๖) *อนุสสทานุตตริยะ* การระลึกอันยอดเยี่ยม หมายถึงการที่บุคคลผู้มีศรัทธาตั้งมั่น มีความรักตั้งมั่น บรรลุที่สุดมีความเลื่อมใสอย่างยิ่ง ไปเพื่อระลึกถึงพระตถาคตหรือสาวกของพระตถาคต (อง.ฉก.ก.(ไทย) ๒๒/๓๐/๔๗๑)

อนุตตริยะ : ภาวะที่ยอดเยี่ยม, สิ่งที่ยอดเยี่ยม มี ๓ คือ ๑. *ทัสสนานุตตริยะ* การเห็นอันเยี่ยม คือ เห็นธรรม ๒. *ปฏิบัติทานุตตริยะ* การปฏิบัติอันเยี่ยม คือ มรรคมืองค์ ๘ ๓. *วิมุตตานุตตริยะ* การพ้นอันเยี่ยม คือ พ้นกิเลสและกองทุกข์ มีปรากฏในสังคิตสูต ; อนุตตริยะ **อีกหมวดหนึ่งมี ๖** คือ ๑. *ทัสสนานุตตริยะ* การเห็นอันเยี่ยม ๒. *สวานานุตตริยะ* การฟังอันเยี่ยม ๓. *ลาภานุตตริยะ* ลาภหรือการได้อันเยี่ยม ๔. *สิกขานุตตริยะ* การศึกษาอันเยี่ยม ๕. *ปาริจเรยานุตตริยะ* การบำรุงอันเยี่ยม ๖. *อนุสสทานุตตริยะ* การระลึกอันเยี่ยม มีปรากฏในสังคิตสูต, ทสุตตรสูตรและอนุตตริยสูตรและมีอธิบายแต่ละอย่างดังนี้ การที่บุคคลผู้มีศรัทธาตั้งมั่น มีความรักตั้งมั่น บรรลุที่สุด มีความเลื่อมใสอย่างยิ่ง ไปเพื่อเห็นตถาคตหรือสาวกของพระตถาคต นี้เรียกว่าทัสสนานุตตริยะ, การที่บุคคลผู้มีศรัทธาตั้งมั่น มีความรักตั้งมั่น บรรลุที่สุด มีความเลื่อมใสอย่างยิ่ง ไปเพื่อฟังธรรมของตถาคต หรือสาวกของพระตถาคต นี้เรียกว่าสวานานุตตริยะ, การที่บุคคลมีศรัทธาตั้งมั่น มีความรักตั้งมั่น บรรลุที่สุด มีความเลื่อมใสอย่างยิ่ง ได้ศรัทธาในตถาคต หรือสาวกของตถาคต นี้เรียกว่าลาภานุตตริยะ, การที่บุคคลมีศรัทธาตั้งมั่น มีความรักตั้งมั่น บรรลุที่สุด มีความเลื่อมใสอย่างยิ่ง ศึกษาอิศิลบ้าง ศึกษาอธิจิตบ้าง ศึกษาอธิปัญญาบ้าง ในธรรมวินัยที่ตถาคตประกาศไว้ นี้เรียกว่า สิกขานุตตริยะ, การที่บุคคลมีศรัทธาตั้งมั่น มีความรักตั้งมั่น บรรลุที่สุด มีความเลื่อมใสอย่างยิ่ง บำรุงตถาคตหรือสาวกของตถาคต นี้เรียกว่าปาริจเรยานุตตริยะ, การที่บุคคลมีศรัทธาตั้งมั่น มีความรักตั้งมั่น บรรลุที่สุด มีความเลื่อมใสอย่างยิ่ง นี้เรียกว่าอนุสสทานุตตริยะและอนุตตริยะเป็นธรรมที่ควรรู้อย่างยิ่ง (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๓,๑๑/๓๒๗/๓๒๘,๑๑/๓๕๖/๓๙๔,อง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๑๗๕/๒๔,๒๐/๑๗๖/๒๔,๒๐/๑๗๗/๒๔,๒๐/๑๗๘/๒๔,อง.ฉก.ก.(ไทย) ๒๒/๘/๔๑๙,๒๒/๒๑/๔๕๐,๒๒/๓๐/๔๗๑)

อรรถกถาอธิบายว่า อนุตตริยะ หมายถึงภาวะที่ไม่มีสิ่งอันยอดเยี่ยมกว่าหรือวิเศษกว่า หรือเรียกสั้นๆว่า ภาวะอันยอดเยี่ยมนำผลอันวิเศษมาให้ (อง.ฉก.ก.อ.(บาลี) ๓/๘-๙/๙๔, อง.ฉก.ก.ฎีกา (บาลี) ๓/๘/๑๐๗) คำว่า อนุตตริยะ ๖ คือ ทัสสนานุตตริยะ การเห็นอันเยี่ยม สวานานุตตริยะ การฟังอันเยี่ยม ลาภานุตตริยะ การได้อันเยี่ยม สิกขานุตตริยะ การศึกษาอันเยี่ยม ปาริจเรยานุตตริยะ การบำรุงอันเยี่ยม อนุสสทานุตตริยะ การระลึกอันเยี่ยม (อง.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๑๗๕-๑๘๖/๑๐๖)

อนุตฺตปฺปิยสูตร : พระสูตรว่าด้วยการอยู่อย่างมีกาลกิริยาที่เดือดร้อน พระสารีบุตรกล่าวกับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุสำเร็จการอยู่อย่างมีกาลกิริยาที่เดือดร้อน และสำเร็จการอยู่อย่างมีกาลกิริยาที่ไม่เดือดร้อนอย่างละ๖ เนื้อความเหมือนในภัททกสูตรทุกประการ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๕/๔๓๔)

อนุทฺต : ทุตติดตาม, ในพระวินัย หมายถึงภิกษุที่สงฆ์สมมติให้เป็นตัวแทนของสงฆ์ เดินทางร่วมกับภิกษุผู้ถูกสงฆ์ลงโทษด้วย *ปฏิสารณียกรรม* ให้ไปขอขมาคฤหัสถ์ ในกรณีที่ไม่อาจไปตามลำพัง อนุทุตทำหน้าที่ช่วยพูดกับคฤหัสถ์นั้นเป็นส่วนตนหรือในนามของสงฆ์ เพื่อให้ตกลงรับมา เมื่อตกลงกันแล้ว รับอาบัติที่ภิกษุนั้นแสดงต่อหน้าเขาแล้วจึงให้ขมา มีปรากฏในจุฬวรรค ดังคำว่า พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า ภิกษุทั้งหลาย ถ้าอย่างนั้น สงฆ์จงให้ภิกษุอนุทุตแก่ภิกษุสุธรรมเพื่อขอขมาจิตตคหบดี (วิ.จ. (ไทย) ๖/๔๑/๘๐)

อนุธัมมสูตร : พระสูตรว่าด้วยผู้มีธรรมอันเหมาะสม มี ๔ สูตร ความหมายสูตรเหมือนกัน แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อนุธัมมสูตร พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม มีธรรมอันเหมาะสม ได้แก่ภิกษุผู้มากด้วยความเบื่อหน่ายในชั้น ๕ อันจะเป็นเหตุให้กำหนดรู้ชั้น ๕ ได้ เมื่อเธอกำหนดรู้ได้แล้ว ย่อมพ้นจากชั้น ๕ ขาติ และย่อมพ้นจากชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาสและทุกข์ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๓๙/๕๖)

๒.อนุธัมมสูตร (ทุติย) (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม มีธรรมอันเหมาะสม ได้แก่ภิกษุผู้พิจารณาเห็นความไม่เที่ยงในชั้น ๕ อันจะเป็นเหตุให้กำหนดรู้ชั้น ๕ ได้ เมื่อเธอกำหนดรู้แล้ว ย่อมพ้นจากชั้น ๕ และย่อมพ้นจากชาติ ชราเป็นต้น (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๔๐/๕๗)

๓.อนุธัมมสูตร (ตติย) (สูตรที่ ๓) พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม มีธรรมอันเหมาะสม ได้แก่ภิกษุผู้พิจารณาเห็นทุกข์ในชั้น ๕ อันจะเป็นเหตุให้กำหนดรู้ชั้น ๕ ได้ เมื่อเธอกำหนดรู้แล้ว ย่อมพ้นจากชั้น ๕ และย่อมพ้นจากชาติ ชราเป็นต้น (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๔๑/๕๗)

๔.อนุธัมมสูตร (จตุตถ) (สูตรที่ ๔) พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม มีธรรมอันเหมาะสม ได้แก่ภิกษุผู้พิจารณาเห็นอนัตตาในชั้น ๕ อันจะเป็นเหตุให้กำหนดรู้ชั้น ๕ ได้ เมื่อเธอกำหนดรู้แล้ว ย่อมพ้นจากชั้น ๕ และย่อมพ้นจากชาติ ชราเป็นต้น เหล่านั้น (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๔๒/๕๘)

อนุนยสังโยชน : สังโยชนคือความยินดี, กิเลสที่ผูกมัดใจสัตว์คือความยินดี หมายถึงธรรมที่มัดสัตว์ไว้กับทุกข์คือความยินดี,สังโยชนคือกามราคะ, เป็นข้อ ๑ ในสังโยชน (กิเลสเครื่องประกอบสัตว์ไว้ในภพ) ๗ มีปรากฏในมัจฉริยสูตร คือ ๑. อนุนยสังโยชน (สังโยชนคือ

ความยินดี) ๒.ปฏิขันธ์สังโยชน์(สังโยชน์คือความยินดีร้าย)๓.ทิวณฺณสังโยชน์(สังโยชน์คือความเห็นผิด)๔.วิจิกิจฉาสังโยชน์(สังโยชน์คือความลังเลสงสัย)๕.มานสังโยชน์ (สังโยชน์คือความถือตัว) ๖.ภวราคสังโยชน์(สังโยชน์คือความติดใจในภพ) ๗.อวิชชาสังโยชน์(สังโยชน์คือความไม่รู้แจ้ง) หรือตั้งคำในปทานสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิคุชฺชูปฺปฺระพฺพติพฺรหฺมจฺรฺรยํเพื่อบละ เพื่อดัดตนุญสังโยชน์ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๓๒/๓๓๘,อง.สตุตทก.(ไทย) ๒๓/๘/๑๔,๒๓/๘/๑๕,๒๓/๑๐/๑๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อนุญสังโยชน์ หมายถึงกามราคสังโยชน์ (อง.สตุตทก.อ. (บาลี) ๓/๘/๑๖๐) คำว่า ความยินดี หมายถึงกามราคะ (อง.สตุตทก.อ. (บาลี) ๓/๘/๑๖๐)

อนุบัญญัติ : บัญญัติเพิ่มเติม,บทแก้ไขเพิ่มเติมที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติเสริมหรือผ่อนพระบัญญัติที่วางไว้เดิม ดังคำในปริวารที่ว่า ในปาราชิกสิกขาบทที่ ๑ นั้น มีพระบัญญัติ พระอนุบัญญัติ อนุปนิบนบัญญัติ สัพพัตถบัญญัติ ปเทสบัญญัติ สาธารณบัญญัติ อสาธารณบัญญัติ เอกโตบัญญัติอุกโตบัญญัติอยู่หรือ (วิ.ป.(ไทย) ๘/๑/๑,๘/๒/๒,๘/๔/๗,๘/๕/๘,๘/๖/๘) ; คู่กับบัญญัติ หรือ มูลบัญญัติ

อนุปทสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมตามลำดับบท พระผู้มีพระภาคทรงแสดงพระสูตรมีลักษณะเป็น การบรรยายไวยาหารแก่ภิกษุทั้งหลาย ณ วัดพระเชตะวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี เพื่อจะทรงประกาศคุณธรรมของท่านพระสารีบุตร พระผู้มีพระภาค ตรัสสรรเสริญท่านพระสารีบุตรให้ภิกษุทั้งหลายฟังว่า ภิกษุทั้งหลาย สารีบุตรเป็น บัณฑิตมีปัญญามาก มีปัญญากว้างขวาง มีปัญญาร่าเริง มีปัญญารวดเร็ว มีปัญญาเฉียบแหลม มีปัญญาเพิกถอนกิเลส ภิกษุทั้งหลาย เพียงกึ่งเดือน สารีบุตรก็เห็นแจ้ง ธรรมตามลำดับบท แล้วทรงแสดงธรรมที่ท่านพระสารีบุตรเห็นแจ้งตามลำดับบท คือ รูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔ สัจจญาณเวทิตินิโรธ และความสิ้นอาสวะ แล้วตรัสว่า ถ้าจะ ชมภิกษุรูปใดว่า เป็นผู้มีความชำนาญ ถึงความสำเร็จในอริยศีล อริยสมาธิ อริย ปัญญาและอริยวิมุตติ เป็นบุตร เป็นโอรสของพระผู้มีพระภาค เกิดจากพระโอษฐ์ของ พระผู้มีพระภาค เกิดจากธรรม ธรรมเนรมิตขึ้นมา เป็นธัมมทายาท ไม่ใช่อำมิส ทายาท ภิกษุรูปนั้นคือท่านพระสารีบุตร เมื่อพระผู้มีพระภาคได้ตรัสพระภาษิตนี้แล้ว ภิกษุทั้งหลายต่างมีใจยินดีชื่นชมพระภาษิตของพระองค์ (ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๙๓/๑๑๐)

อนุปนาหะ : ความไม่ผูกโกรธ มักมากู้กับว่า อักโกธะ ความไม่โกรธ,เป็นข้อ ๒ ในธรรม ๒ ดังคำว่า ๑. อักโกธะ (ความไม่โกรธ) ๒.อนุปนาหะ (ความไม่ผูกโกรธ) (อง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๑๘๒/๑๓๐)

อนุปนาหีสสูตร : พระสูตรว่าด้วยมาตุคามผู้ไม่ผูกโกรธ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวัน เมื่อท่านพระอนุรุทธทูลถามปัญหาเหมือนในอโถชนสูตร จึงตรัสตอบว่า เพราะ ประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ คือ ๑. มีศรัทธา ๒. มีhiri ๓. มีโธตตปปะ ๔. ไม่ผูกโกรธ ๕. มีปัญญา (ส.สหา.(ไทย) ๑๘/๒๙๕/๓๒๒)

อนุปนิบนบัญญัติ : บัญญัติที่ยังไม่เกิดขึ้น หมายถึงได้แก่ พระบัญญัติที่ทรงบัญญัติไว้ในเมื่อโทษยังไม่เกิดขึ้น ดังคำในปริวารที่ถาม-ตอบกันว่า ถาม : ในปาราชิกสิกขาบทที่ ๑ นั้น มีพระ

บัญญัติ พระอนุบัญญัติ อนุป็นบัญญัติอยู่หรือ ตอบ : ในปาราชิกสิกขาบทที่ ๑ นั้น มี ๑ พระบัญญัติ ๒ พระอนุบัญญัติไม่มีอนุป็นบัญญัติ (วิ.ป.(ไทย) ๘/๑/๑,๘/๒/๒,๘/๔/๗,๘/๕/๘,๘/๖/๘)

อนุปาทญาณ : ความรู้ในการไม่เกิดกิเลส หมายถึงญาณในอริยผล, เป็นข้อ ๒ ในธรรม ๒, ญาณ ๒ คือ ๑. ขยญาณ(ความรู้ในการสิ้นกิเลส) ๒. อนุปาทญาณ (ความรู้ในการไม่เกิดกิเลส), ในปฏิสัมภิทามรรค ญาณกถาอธิบายว่า ชื่อว่าอนุปาทญาณ เพราะมีสภาวะสงบระงับ ควรรู้อย่าง หรือตั้งคำว่า ญาณที่ชื่อว่าอนุปาทญาณ (ญาณในความไม่เกิดขึ้น) เพราะมีสภาวะระงับ มาร่วมกันในขณะนั้น หรือตั้งคำว่า ความใสที่ชื่อว่าอนุปาทญาณ เพราะมีสภาวะสงบ หรือตั้งคำว่า วิมุตติที่ชื่อว่าอนุปาทญาณ เพราะมีสภาวะสงบระงับ, ในธัมมจักกถาอธิบายว่า ชื่อว่าธรรมจักร เพราะทรงให้ธรรมที่ชื่อว่าอนุปาทญาณ เพราะมีสภาวะสงบระงับเป็นไป, ในอภิสมยกถาอธิบายว่า การตรัสรู้ที่ชื่อว่าอนุปาทญาณ เพราะมีสภาวะระงับ หรือตั้งคำว่า การตรัสรู้ที่ชื่อว่าอนุปาทญาณ เพราะมีสภาวะระงับ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๔/๒๕๘, ๑๑/๓๕๒/๓๗๑, ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๘/๒๘)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อนุปาทญาณ หมายถึงญาณในอริยผล (ขุ.ป.อ. (บาลี) ๑/๑๘/๑๑๗)

อนุปมะ, พระโอรส : ชื่อพระโอรสของพระโพธิสัตว์นามว่าสิทธัตถะกับพระนางสุมณา แห่งกรุงชื่อว่าเวภาระ ซึ่งมีกษัตริย์พระนามว่าอุเทนทรงปกครอง (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๕/๖๗๓)

อนุปสัมบัน : ผู้ยังมีได้อุปสมบท ได้แก่คฤหัสถ์และสามเณร (รวมทั้งสิกขมานาและสามเณรี), ผู้มิใช่ภิกษุหรือภิกษุณีตั้งคำในมหาวิภังค์ที่กล่าวถึงอุปสัมบันกล่าวเสียดสีอุปสัมบัน (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๑๔๐/๑๐๘, ๑/๑๔๘/๑๑๔, ๑/๑๕๕/๑๒๔, ๑/๑๕๕/๑๒๕, วิ.มหา.(ไทย) ๒/๔๖/๒๓๔, ๒/๕๒/๒๓๘, ๒/๗๐/๒๕๕, ๒/๘๐/๒๗๐, อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๓๒/๘๒) ; เทียบ *อุปสัมบัน*

มีอธิบายว่า คำว่า อนุปสัมบัน หมายถึง อนุปสัมบันของภิกษุ คือผู้มีได้อุปสมบทเป็นภิกษุ ได้แก่ ภิกษุณี สามเณร สามเณรี สิกขมานา คฤหัสถ์ชาย-หญิง

อนุปักกิเลสสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่ไม่เป็นความเศร้าหมองแห่งจิต พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า โภชณงค์ ๗ ไม่เป็นความเศร้าหมองแห่งจิต (ส.ม.(ไทย) ๑๘/๒๑๕/๑๔๗)

อนุปัสสนาญาณ : ญาณที่ตามเห็น หมายถึงความรู้ที่พิจารณาเห็นนามรูป ดังคำในปฏิสัมภิทามรรค ที่ว่า รูปที่เกิดแล้วเป็นปัจจุบัน ลักษณะความบังเกิดแห่งรูปนั้น ชื่อว่าความเกิดขึ้น ลักษณะความแปรผันไป (แห่งรูปนั้น) ชื่อว่าความเสื่อม ปัญญาที่พิจารณาเห็นดังนี้ ชื่อว่าอนุปัสสนาญาณ, เวทนาที่เกิดแล้ว ฯลฯ สัญญาที่เกิดแล้ว ฯลฯ สังขารที่เกิดแล้ว ฯลฯ วิญญาณที่เกิดแล้ว ฯลฯ จักขุที่เกิดแล้ว ฯลฯ ภพที่เกิดแล้ว เป็นปัจจุบัน ลักษณะความบังเกิดแห่งภพนั้น ชื่อว่าความเกิดขึ้น ลักษณะความแปรผันไป (แห่งภพนั้น) ชื่อว่าความเสื่อมปัญญาที่พิจารณาเห็นดังนี้ ชื่อว่าอนุปัสสนาญาณ และมี ๘

อย่าง ดังคำว่า อนุปัสสนาญาณ ๘ อุปปัฏฐานานุสสติ ๘ สุตตันติกวัตถุ ๔ ในการพิจารณาเห็นเวทนา (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๔๘/๗๗,๓๑/๑๗๕/๒๗๕)

อนุปาทาปรินิพพาน : ปรินิพพานที่หาปัจจัยปรุงแต่งมิได้, ความดับไม่มีเชื้อ หมายถึงสภาวะ เป็นที่สุด เป็นเงื่อนไขปลาย เป็นที่จบการประพาศิพรหมจรรย์ของท่านผู้ถือปัจจัยปรินิพพาน ดังคำในรถวินิตสูตรที่พระสารีบุตรถามพระปุลณณมันตานีบุตรตอนหนึ่งว่า ท่านผู้มีอายุ ผมประพาศิพรหมจรรย์ในพระผู้มีพระภาคเพื่ออนุปาทาปรินิพพาน พระปุลณณมันตานีบุตรตอบว่า สิวีสุทธิเป็นอนุปาทาปรินิพพานหรือ หรือดังคำในอนุปาทาปรินิพพานสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เธอทั้งหลายถูกถามอย่างนี้พึงตอบอัญญเดียรธีย์ปริพาชกเหล่านั้นอย่างนี้ว่า ท่านทั้งหลาย เราทั้งหลายอยู่ประพาศิพรหมจรรย์ในพระผู้มีพระภาคเพื่ออนุปาทาปรินิพพาน (ความดับไม่มีเชื้อ), ในปริสคติสูตร มีอธิบายว่า อนุปาทาปรินิพพาน เป็นอย่างไร คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ปฏิบัติด้วยคิดอย่างนี้ว่า ถ้ากรรมไม่มีแล้ว อรรถภาพของเราก็ไม่พึงมี ถ้ากรรมจักไม่มี อรรถภาพของเราก็จักไม่มี เราย่อมละเบญจขันธ์ที่มีอยู่เป็นอยู่ได้ ย่อมได้อุเบกขา เธอไม่ติดใจในภพ ไม่ติดใจในสมภพ เห็นทางที่สงบอย่างยิ่งด้วยปัญญาอันชอบ เธอทำให้แจ้งทางที่สงบนั้นโดยประการทั้งปวง ละมานานุสสัยโดยประการทั้งปวงได้ ละภวราคานุสสัยโดยประการทั้งปวงได้ ละอวิชขานุสสัยโดยประการทั้งปวงได้ ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะ เพราะอาสวะสิ้นไปด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน นี้เรียกว่าอนุปาทาปรินิพพาน (ม.ม.ุ(ไทย) ๑๒/๒๕๓/๒๗๙, ส.ม.(ไทย) ๑๘/๔๘/๔๑, อ.ง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๕๗๕/๕๓, ๒๐/๕๗๖/๕๓, ๒๐/๕๗๗/๕๓, ๒๐/๕๗๘/๕๓, อ.ง.สตตก.(ไทย) ๒๓/๕๕/๑๐๓, อ.ง.ทสย.(ไทย) ๒๔/๒๙/๗๕, ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๖๕๗/๗๔, ขุ.เถรี.(ไทย) ๒๖/๑๒๘๓/๕๔๘, อ.ภ.ก.(ไทย) ๓๗/๑๒๕/๗๐, ๓๗/๑๕๙/๗๘, ๓๗/๑๘๒/๘๓, ๓๗/๖๒๗/๖๘๔)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อนุปาทาปรินิพพาน หมายถึงปรินิพพานที่หาปัจจัยปรุงแต่งมิได้ แต่ในที่นี้ พระเถระหมายเอาสภาวะ เป็นที่สุด เป็นเงื่อนไขปลาย เป็นที่จบการประพาศิพรหมจรรย์ของท่านผู้ถือปัจจัยปรินิพพาน (ม.ม.ุ. (บาลี) ๒/๒๕๘/๖๓-๖๔)

อนุปาทาปรินิพพานสูตร : พระสูตรว่าด้วยมรรคและปฏิบัติเพื่ออนุปาทาปรินิพพาน พระองค์ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ถ้าถูกอัญญเดียรธีย์ถามว่า ท่านทั้งหลายอยู่ประพาศิพรหมจรรย์ในสมณโคตมเพื่ออะไร ให้ตอบว่า เพื่อความดับไม่มีเชื้อ (ส.ม.(ไทย) ๑๘/๔๘/๔๑)

อนุปาตินนกลังขาร : สังขารที่กรรมไม่ยึดครอง แปรกันง่าย ๆ ว่า “สังขารที่ไม่มีใจครอง” เช่น ต้นไม้ภูเขา เป็นต้น(ข้อ ๒ ในสังขาร ๒) (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)

อนุปาติเสส : ไม่มีอุปาทิเหลือ หมายถึงไม่มีเชื้อกิเลสเหลือ หมุดอุปาทานสิ้นเชิง ดังคำในสุอุปาทิเสสสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สารีบุตร อัญญเดียรธีย์ปริพาชกผู้เขลาไม่เฉียบแหลม เป็นพวกโหนและพวกโหนจกักรู้จักบุคคลผู้เป็นอุปาทิเสสว่าเป็นอุปาทิเสส หรือจกักรู้จักบุคคลผู้เป็นอุปาทิเสสว่าเป็นอุปาทิเสส (อ.ง.นวก.(ไทย) ๒๓/๑๒/๔๕๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อนุปาติเสส หมายถึงไม่มีอุปาทานเหลืออยู่ ได้แก่ ปราศจากความถือมั่น(นิคคหณะ) (อง.นวก.อ. (บาลี) ๓/๑๒/๒๙๓)

อนุปาติเสสบุคคล :บุคคลผู้ไม่มีเชื้อกิเลสเหลือ, ผู้หมดอุปาทานสิ้นเชิง ได้แก่ พระอเสชะ คือ พระอรหันต์ ดังคำในสุกฺขาติเสสสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สารีบุตร พวกอัญญเดียรถีย์ ปริพาชกผู้เขลา ไม่เฉียบแหลม เป็นพวกโหน และพวกโหนจกฺกัฏฐบุคคลผู้เป็นสุกฺขาติเสสว่าเป็นสุกฺขาติเสส หรือจกฺกัฏฐบุคคลผู้เป็นอนุปาติเสสว่าเป็นอนุปาติเสส สารีบุตร บุคคล ๙ จำพวกนี้แล เป็นสุกฺขาติเสสเมื่อตายไป ก็พ้นจากนรกได้ พ้นจากกำเนิดสัตว์ดิรัจฉานได้ พ้นจากเปรตวิสัยได้พ้นจากอบาย ทุกคติ และวินิบาตได้ (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์) (ดูประกอบใน อง.นวก.(ไทย) ๒๓/๑๒/๔๕๘); เทียบ *สุกฺขาติเสสบุคคล*

อนุปาติเสสนิพพานธาตุ :นิพพานธาตุไม่มีอุปาทิเหลือ, ธาตุคือความดับกิเลสไม่มีเบญจขันธ์เหลือคือ สิ้นทั้งกิเลสและชีวิต หมายถึงพระอรหันต์สิ้นชีวิต, นิพพานธาตุในแง่ที่เป็นภาวะดับภพ ดังคำในจุฬวรรค ภูมิจาโลสูตร และปหาราหสูตร ที่กล่าวไว้ว่า แม้ถ้าภิกษุจำนวนมาก ปรินิพพานด้วยอนุปาติเสสนิพพานธาตุ ก็ไม่ทำให้นิพพานพร่องหรือเต็มได้ หรือดังคำในปรินิพพานญาณนิเทศที่กล่าวว่า ความเป็นไปแห่งจักขุนี้ ของบุคคลผู้มีสัมปชัญญะผู้ปรินิพพานด้วยอนุปาติเสสนิพพานธาตุ ย่อมสิ้นไป หรือดังคำในสุญญกถาที่กล่าวไว้ว่า ความเป็นไปแห่งจักขุนี้ของบุคคลผู้มีสัมปชัญญะ ผู้ปรินิพพานด้วยอนุปาติเสสนิพพานธาตุ ย่อมสิ้นไปและความเป็นไปแห่งจักขุอื่นก็ไม่เกิดขึ้น (วิ.จ. (ไทย) ๗/๓๘๕/๒๘๓, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๗๑/๑๑๘,๑๐/๑๕๕/๑๔๕,๑๐/๑๕๗/๑๔๗,๑๐/๒๐๒/๑๕๑,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๘๘/๑๔๗,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๑๘/๑๘๐,อง.อภฺจฺจ.(ไทย)๒๓/๑๙/๒๕๐,๒๓/๗๐/๓๗๘,ช.อิตฺ.(ไทย) ๒๕/๔๔/๓๙๒,๒๕/๗๕/๓๓๐,๒๕/๑๑๒/๔๙๖,ช.ป.(ไทย)๓๑/๔๘/๕๓๕,๓๑/๘๖/๑๔๕) ; เทียบ *สุกฺขาติเสสนิพพาน*

อนุปิยนิกม : นิกมแห่งหนึ่งของมัลลกษัตริย์ ในแขวงมัลลชนบท อยู่ทางทิศตะวันออกของเมืองกบิลพัสดุ์ ดังคำในจุฬวรรคที่ว่า พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ อนุปิยนิกมของพวกมัลลกษัตริย์ ครั้งนั้น พวกศากยกุมารที่มีชื่อเสียงออกผนวชตามพระผู้มีพระภาคผู้ทรงผนวชแล้ว หรือดังคำว่า พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ อนุปิยนิกมตามพระอัยยาศัยแล้วเสด็จจาริกไปทางกรุงโกสัมพี เสด็จจาริกไปโดยลำดับจนถึงกรุงโกสัมพี หรือดังคำในปาฏิกสูตรที่ว่า พระผู้มีพระภาคทรงครองอันตราสกถีบาตรและจีวรเสด็จเข้าไปยังอนุปิยนิกมเพื่อบิณฑบาต (วิ.จ.(ไทย) ๗/๓๓๐/๑๖๗, ๗/๓๓๓/๑๗๓, ๗/๓๕๕/๒๒๐,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑/๒๕๔๔)

อนุปิยัมพวัน, ปา : ชื่อสวน อยู่ในเขตอนุปิยนิกม แขวงมัลลชนบท เป็นที่พระมหาบุรุษเสด็จพักแรม ๗ วัน หลังจากเสด็จออกบรรพชาใหม่ๆ ก่อนเสด็จต่อไปสู่เมืองราชคฤห์ ในแคว้นมคธ และต่อมาเป็นที่เจ้าศากยยะ มีอนุรุทธะ และอานนทเป็นต้น พร้อมด้วยอุบาลี ออกบวช ดังคำในภทฺทิสฺสูตรที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ อนุปิยัมพวัน

สมัยนั้น ท่านพระภททียะ กาฬโคธาบุตรเมื่ออยู่ในป่าก็ดี อยู่ที่ควงไม้ก็ดี หรืออยู่ใน
เรือนว่างก็ดีก็เปล่งอุทานเนื่อง ๆ ว่า สุขหนอ สุขหนอ (ขุ.อุ.(ไทย) ๒๕/๒๐/๒๐๖)

อนุปิยะ, นิคมของชาวมัลละ : ชื่อนิคมหนึ่ง อยู่แคว้นมัลละ อยู่ทางทิศตะวันออกของเมือง
กบิลพัสดุ์ ดังคำปาฐกสูตรที่ว่า สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่นิคมของชาว
มัลละชื่ออนุปิยะในแคว้นมัลละ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑/๒๕๔๔)

อนุปุพพนิโรธ : ความดับโดยลำดับ มี ๙ อย่าง คือ ๑. กามสัญญาของผู้เข้าปฐมฌานดับไป ๒. วิตก
วิจารณ์ของผู้เข้าทุติยฌานดับไป ๓. ปีติของผู้เข้าตติยฌานดับไป ๔. ลมหายใจเข้า ลม
หายใจออกของผู้เข้าจตุตถฌานดับไป ๕. รูปสัญญาของผู้เข้าอากาสนัญจายตนฌาน
ดับไป ๖. อากาสนัญจายตนสัญญาของผู้เข้าวิญญาณัญจายตนฌานดับไป ๗.
วิญญาณัญจายตนสัญญาของผู้เข้าอากิญจัญจายตนฌานดับไป ๘. อากิญจัญจายตน
สัญญาของผู้เข้าเนวสัญญานาสัญญายตนฌานดับไป ๙. สัญญาและเวทนาของผู้เข้า
สัญญาเวทิตินิโรธดับไป มีปรากฏในสังคีตสูตรและอนุปุพพนิโรธสูตร, ในปฏิสัมภิทา
มรรค ญาณกถากล่าวไว้ว่า ธรรม ๙ อย่างที่ควรทำให้แจ้ง คืออนุปุพพนิโรธ ๙ (ที.
ปา.(ไทย) ๑๑/๓๔๔/๓๕๕, ๑๑/๓๕๙/๔๒๖, ๑๑/๓๕๙/๔๒๕, อัง.นวก.(ไทย) ๒๓/๓๑/
๔๙๓, ๒๓/๖๑/๕๔๕, ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๙/๔๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อนุปุพพนิโรธ ๙ ได้แก่ (๑) กามสัญญา (๒) วิตกวิจารณ์
(๓) ปีติ (๔) ลมอัสสาสะ ปัสสาสะ (๕) รูปสัญญา (๖) อากาสนัญจายตนสัญญา (๗)
วิญญาณัญจายตนสัญญา (๘) อากิญจัญจายตนสัญญา (๙) สัญญาและเวทนา (ขุ.ป.อ.
บาลี) ๑/๒๙/๑๔๙)

อนุปุพพนิโรธสูตร : พระสูตรว่าด้วยเหตุให้ตรัสเรียกว่า อนุปุพพนิโรธ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อนุ
ปุพพนิโรธ ๙ คือ (๑) กามสัญญาของผู้เข้าปฐมฌานดับไป (๒) วิตกของผู้เข้าทุติย
ฌานดับไป (๓) ปีติของผู้เข้าตติยฌานดับไป (๔) ลมหายใจเข้าออกของผู้เข้าจตุตถ
ฌานดับไป (๕) รูปสัญญาของผู้เข้าอากาสนัญจายตนฌานดับไป (๖) อากาสนัญ
จายตนฌานของผู้เข้าวิญญาณัญจายตนฌานดับไป (๗) วิญญาณัญจายตนฌานของผู้
เข้าอากิญจัญจายตนฌานดับไป (๘) อากิญจัญจายตนฌานของผู้เข้าเนวสัญญานา
สัญญายตนฌานดับไป (๙) สัญญาและเวทนาของผู้เข้าสัญญาเวทิตินิโรธ ดับไป
(อัง.นวก.(ไทย) ๒๓/๖๑/๕๔๕)

อนุปุพพนิโรธสูตร : พระสูตรว่าด้วยอนุปุพพนิโรธ พระอุทายีถามพระอานนท์ว่า พระผู้มีพระภาคตรัส
เรียกว่า อนุปุพพนิโรธ ด้วยเหตุเท่าไร พระอานนท์ตอบว่า ด้วยเหตุเท่านี้ คือ ภิกษุ
บรรลुरुูปฌาน ๔ อรูปรฌาน ๔ และบรรลุสัญญาเวทิตินิโรธแล้วทำอาสวะทั้งหลายให้
หมดสิ้นไป เพราะเห็นด้วยปัญญา (อัง.นวก.(ไทย) ๒๓/๓๑/๔๙๓)

อนุปุพพปฏิปทา : ข้อปฏิบัติโดยลำดับ, การปฏิบัติตามลำดับ (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวล
ศัพท์)

อนุปุพพปัสสัทธิ : ความสงบระงับโดยลำดับ ดังคำในอนุปุพพปัสสัทธิสูตร ที่ท่านพระอุทายีถามว่า ผู้
มีอายุ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อนุปุพพปัสสัทธิ อนุปุพพปัสสัทธิ และพระอานนท์เป็น
ผู้ตอบคำถาม (อัง.นวก.(ไทย) ๒๓/๕๙/๕๔๕)

๑.ในวิภังค์อธิบายว่า คำว่า สมาบัติ ได้แก่อนุப்புพวิหารสมาบัติ ๙ คือ ๑. ปฐมฌานสมาบัติ ๒.ทุติยฌานสมาบัติ ๓. ตติยฌานสมาบัติ ๔. จตุตถฌานสมาบัติ ๕. อากาสาณัญญาตนสมาบัติ ๖. วิญญาณัญญาตนสมาบัติ ๗.อาภิกขัญญาตนสมาบัติ ๘.เนวสัณญานาสนัญญาตนสมาบัติ ๙.สัณญาเวทิตนโรธสมาบัติ (ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๔๓/๒๓๔-๒๓๕, อัง.นวก.(ไทย) ๒๓/๓๓/๔๕๕,๒๓/๔๑/๕๓๒,ช.ม.(ไทย)๒๙/๕๐/๑๗๔,๒๙/๘๔/๒๔๙,๒๙/๑๔๙/๔๐๓,๒๙/๑๕๑/๔๑๓,๒๙/๑๙๘/๕๘๑,อภิ.ก.(ไทย) ๓๕/๘๒๘/๕๓๑, อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๕๗๐/๖๒๔)

อนุப்புพวิหารสมาบัติสูตร :พระสูตรว่าด้วยอนุப்புพวิหารสมาบัติ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อนุப்புพวิหารสมาบัติ มี ๙ ประการ คือ รูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔ และสัณญาเวทิตนโรธ ๑ คือ ทรงแสดงธรรมที่ดับไป ในอนุப்புพวิหารสมาบัติแต่ละอย่าง และยกย่องบุคคลผู้ดับธรรมแต่ละอย่างได้ด้วยมานั้น ๆ ว่า “เป็นผู้ควรนมัสการ ควรไหว้ และควรเข้าไปนั่งใกล้” (อัง.นวก.(ไทย) ๒๓/๓๓/๔๕๕)

อนุப்புพวิหารสูตร :พระสูตรว่าด้วยอนุப்புพวิหารธรรม พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า อนุப்புพวิหารธรรม (ธรรมเครื่องอยู่ที่ต้องเข้าสมาบัติ)ตามลำดับ ๙ คือ (๑) ปฐมฌาน (๒) ทุติยฌาน (๓) ตติยฌาน (๔) จตุตถฌาน (๕) อากาสาณัญญาตนฌาน (๖) วิญญาณัญญาตนฌาน (๗) อาภิกขัญญาตนฌาน (๘) เนวสัณญานาสนัญญาตนฌาน (๙) สัณญาเวทิตนโรธ (อัง.นวก.(ไทย) ๒๓/๓๒/๔๕๕)

อนุப்புพพิกขา : เทศนาที่แสดงไปโดยลำดับ เพื่อพอกอภัยของสัตว์ให้หมดจดเป็นขั้นๆ จากง่ายไปหายาก เพื่อเตรียมจิตของผู้ฟังให้พร้อมที่จะรับฟังอริยสัจจ์ มี ๕ คือ ๑. ทานกถา พรรณนาทาน ๒. สีสกถา พรรณนาศีล ๓. สัตคกถา พรรณนาสวรรค์ คือ ความสุขที่พร้อมด้วยกาม ๔. กามาทีนวกถา พรรณนาโทษของกาม ๕. เนกขัมมานิสังสกถา พรรณนาอานิสงส์แห่งการออกจากกาม อนุப்புพพิกขา ก็มีใช้ (วิ.ม.(ไทย) ๔/๒๖/๓๒, ๔/๒๗/๓๔, ๔/๒๘/๓๖, ๔/๒๙/๓๖,๕/๒๔๒/๔, ๕/๒๘๔/๙๕, วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๙๓/๑๑๔, ๕/๓๐๑/๑๓๔,วิ.จ.(ไทย) ๗/๓๐๕/๑๑๔, ๗/๓๔๐/๑๘๘, ๗/๓๔๐/๑๘๙,ที.ม.(ไทย) ๑๐/๗๕/๔๒,๑๐/๗๙/๔๔,๑๐/๘๓/๔๕,อัง.อภฺจฺก.(ไทย) ๒๓/๒๑/๒๕๘,๒๓/๒๒/๒๖๑)

อนุพยัญชนะ : ลักษณะน้อยๆ, พระลักษณะข้อปลีกย่อยของพระมหาบุรุษ(นอกเหนือจากมหาบุรุษลักษณะ ๓๒)อีก ๘๐ ประการ คือ ๑. มีนิ้วพระหัตถ์และนิ้วพระบาทอันเหลือองาม, ๒. นิ้วพระหัตถ์และนิ้วพระบาทเรียวยาวไปโดยลำดับแต่ต้นจนปลาย, ๓. นิ้วพระหัตถ์และนิ้วพระบาทกลมดูจนายช่างกลึงเป็นอันดี, ๔. พระนขาทั้ง ๒๐ มีสีอันแดง, ๕. พระนขาทั้ง ๒๐ นั้นองงามซ้อนขึ้นเบื้องบนมิได้ค้อมลงเบื้องต่ำดูเงิบแห่งสามัญชนทั้งปวง, ๖. พระนขานั้นมีพรรณอันเกลี้ยงกลมสนิทกันมิได้เป็นริ้วรอย, ๗. ข้อพระหัตถ์และข้อพระบาทซ่อนอยู่ในพระมังสะมิได้สูงขึ้นปรากฏออกมาภายนอก, ๘. พระบาททั้งสองเสมอกันมิได้ย่อมใหญ่กว่ากันมาตราว่าเท่าแมล็ดงา ๙. พระดำเนินงามดูจอาการเดินแห่งกฤษุชชาติ, ๑๐. พระดำเนินงามดูจสีหราช, ๑๑. พระดำเนินงามดูจดำเนินแห่งหงส์, ๑๒. พระดำเนินงามดูจอุสุภราชดำเนิน ๑๓. ขณะเมื่อยืนจะย่าง

ดำเนินนั้น ยกพระบาทเบื้องขวาออกไปก่อน พระกายเอียงไปเบื้องขวาก่อน, ๑๔. พระชานุมณฑลเกลี้ยกลองงามบริบูรณ์ บมิดได้เห็นอัญฐิสะบ้าปรากฏออกมาภายนอก, ๑๕. มีบุรุษพยัญชนะบริบูรณ์คือมิได้มีกิริยามารยาทคล้ายสตรี ๑๖. พระนาภิมิได้บกพร่อง กลองงามมิได้วิกลในทีใดที่หนึ่ง, ๑๗. พระอุทรมีสัณฐานอันลึก, ๑๘. ภายในพระอุทรมีรอยเวียนเป็นทักษิณาวฏัก, ๑๙. ลำพระเพลาทั้งสองกลองงามดุจล่ำสุวรรณกัททลี ๒๐. ลำพระกรทั้งสองงามดุจวงแหงเระราวีณเทพยหัตถี, ๒๑. พระอังกापพใหญ่่น้อยทั้งปวงจำแนกเป็นอันดี คือ งามพร้อมทุกสิ่งหาที่ตำหนิบมิได้, ๒๒. พระมั่งสะที่ควรจะหนากัหนา ที่ควรจะบางก็บางตามที่ทั่วทั้งพระสรีรกาย, ๒๓. พระมั่งสะมิได้หตุในทีใดที่หนึ่ง ๒๔. พระสรีรกายทั้งปวงปราศจากต่อมและไฝปานมูลแมลงวันมิได้มีในทีใดที่หนึ่ง, ๒๕. พระกายงามบริสุทธ์พร้อมสมกันโดยตามลำดับทั้งเบื้องบนแลเบื้องล่าง, ๒๖. พระกายงามบริสุทธ์พร้อมสิ้นปราศจากมลทินทั้งปวง, ๒๗. ทรงพระกำลังมาก เสมอด้วยกำลังแห่งกฤษุรชาติ ประมาณถึงพันโกฏฐ้าง ถ้าจะประมาณด้วยกำลังบุรุษก็ได้ถึงแสนโกฏฐิบุรุษ, ๒๘. มีพระนาสิกอันสูง, ๒๙. สัณฐานพระนาสิกงามแลลุ่ม ๓๐. มีพระโอษฐ์เบื้องบนเบื้องต่ำมิได้เข้าออกกว่ากัน เสมอเป็นอันดี มีพรรณแดงงามดุจสีผลตำลึงสุก, ๓๑. พระทนต์บริสุทธ์ปราศจากมูลมลทิน, ๓๒. พระทนต์ขาวดุจดังสีสังข์, ๓๓. พระทนต์เกลี้ยงสนิหมิได้เป็นริ้วรอย, ๓๔. พระอินทรีย์ทั้ง ๕ มีจักขุนทรีย์เป็นอาทิงามบริสุทธ์ทั้งสิ้น, ๓๕. พระเขี้ยวทั้ง ๔ กลมบริบูรณ์, ๓๖. ดวงพระพักตร์มีสัณฐานยาวสวย ๓๗. พระปรารค์ทั้งสองดูเปล่งงามเสมอกัน, ๓๘. ลายพระหัตถ์มีรอยอันลึก, ๓๙. ลายพระหัตถ์มีรอยอันยาว ๔๐. ลายพระหัตถ์มีรอยอันตรง บมิดค้อมคด ๔๑. ลายพระหัตถ์มีรอยแดงรุ่งเรือง, ๔๒. รัศมีพระกายโอภาสเป็นปริมณฑลโดยรอบ ๔๓. กระพุ่มพระปรารค์ทั้งสองเคร่งครัดบริบูรณ์ ๔๔. กระบอกพระเนตรกว้างแลยาวงามพอสมกัน ๔๕. ดวงพระเนตรกรอบด้วยประสาททั้ง ๕ มีขาเป็นอาทิผ่องใสบริสุทธ์ทั้งสิ้น ๔๖. ปลายเส้นพระโลมาทั้งหลายมิได้งอมิได้คด ๔๗. พระชีวหามีสัณฐานอันงาม ๔๘. พระชีวหาอ่อนบมิได้กระด้าง ๔๙. พระกรรมทั้งสองมีสัณฐานอันยาวดุจกลีบปทุมชาติ ๕๐. ช่องพระกรรมมีสัณฐานอันกลมงาม ๕๑. ระเบียบพระเส้นทั้งปวงนั้นสละสลวยบมิได้หตุในที่อันใดอันหนึ่ง ๕๒. แฉวพระเส้นทั้งหลายซ่อนอยู่ในพระมั่งสะทั้งสิ้น บมิดได้เป็นคลื่นฟูขึ้นเหมือนสามัญชนทั้งปวง ๕๓. พระเศียรมีสัณฐานงามเหมือนฉัตรแก้ว ๕๔. ปริมณฑลพระนลาฏโดยกว้างยาวพอสมกัน ๕๕. พระนลาฏมีสัณฐานอันงาม ๕๖. พระโขนงมีสัณฐานอันงามดุจคันธนูอันงอไว้ ๕๗. พระโลมาที่พระโขนงมีเส้นอันละเอียด ๕๘. เส้นพระโลมาที่พระโขนงงอกขึ้นแล้วล้มราบไปโดยลำดับ ๕๙. พระโขนงนั้นใหญ่ ๖๐. พระโขนงนั้นยาวสุดหางพระเนตร ๖๑. ผิวพระมั่งสะละเอียดทั่วทั้งพระกาย ๖๒. พระสรีรกายรุ่งเรืองไปด้วยสิริ ๖๓. พระสรีรกายมิได้มัวหมอง ผ่องใสอยู่เป็นนิตย์ ๖๔. พระสรีรกายสดชื่นดุจดวงดอกปทุมชาติ ๖๕. พระสรีรสัมผัสอ่อนนุ่มสนิหบมิได้กระด้างทั่วทั้งพระกาย ๖๖. กลิ่นพระกายหอมฟุ้งดุจกลิ่นสุคนธฤษณา ๖๗. พระโลมามีเส้นเสมอกันทั้งสิ้น ๖๘. พระโลมามีเส้นละเอียดทั่วทั้งพระกาย ๖๙. ลมอัสสาสะปัสสาสะลมหายพระทัยเข้าออกก็

เดินละเอียด ๗๐. พระโอบุชฐีมีสัณฐานอันงามดุจแยม ๗๑. กลิ่นพระโอบุชฐีหอมดุจกลิ่น
 อุบล ๗๒. พระเกศาดำเป็นแสง ๗๓. กลิ่นพระเกศาหอมฟุ้งจรดลบ ๗๔. พระเกศา
 หอมดุจกลิ่นโกมลบุปผชาติ ๗๕. พระเกศา มีสัณฐานเส้นกลมสลวยทุกเส้น ๗๖. พระ
 เกศาดำสนิททั้งเส้น ๗๗. พระเกศา กอปรด้วยเส้นอันละเอียด ๗๘. เส้นพระเกศา มิได้ยุ่ง
 เหยิง ๗๙. เส้นพระเกศา เวียนเป็นทักษิณาวัดทุกๆ เส้น ๘๐. วิจิตรไปด้วยระเบียบ
 พระเกตุมาลา กล่าวคือ ถ้องแฉกแห่งพระรัศมีอันโชตินาการขึ้น ณ เบื้องบนพระ
 อดุมังคลีโรตม์ฯ นิยมเรียกว่า *อัสติยานุพยัญชนะ* ดังคำในมหาวิภังค์ ที่กล่าวไว้ว่า ที่ชื่อว่า
 เป็นบพๆ ได้แก่ กล่าวเป็นบพ กล่าวเป็นอนุบพ กล่าวเป็นอนุอักขระ กล่าวเป็น
 อนุพยัญชนะ หรือดังคำว่า ภิกษุเป็นผู้ชำนาญปาติโมกข์ทั้งสอง แจกแจงได้ถูกต้อง
 คล่องแคล่ว วินิจฉัยได้ เรียบร้อยทั้งโดยสูตรและโดยอนุพยัญชนะ หรือดังคำในอา
 ทิตตปริยายสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคลแห่งจักขุนทรีย์ด้วยหลาวเหล็กที่ร้อน
 ไฟติด ลูกโซน โชติช่วงยิ่งประเสริฐกว่า ส่วนการถือนิมิตโดยอนุพยัญชนะ ในรูปที่
 ฟังรู้แจ้งทางตาไม่ประเสริฐเลย หรือดังคำในสุดตนิบาตที่ว่า อชิตมานพยืนอยู่ ณ ที่
 สมควรรื่นเริงใจเพราะได้เห็นอนุพยัญชนะ บริบูรณ์ในพระวรกายของพระผู้มีพระภาค
 (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๔๖/๒๓๔, ๔/๑๔๗/๓๒๐, วิ.ม.(ไทย) ๔/๘๔/๑๒๙, ๔/๘๕/๑๓๖, ม.
 อุ.(ไทย) ๑๔/๒๑๑/๒๔๔, อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๓๓/๘๔, ๒๔/๔๔/๙๗, ๒๔/๔๘/๒๓๑, พุ.
 สุ.(ไทย) ๒๕/๑๐๒๔/๗๔๒, พุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๐/๓๙๔, ๓๒/๑๒/๒๗๗, พุ.พุทธ.(ไทย)
 ๓๓/๒๗/๖๙๕, พุ.อป.(ไทย) ๓๓/๘๒/๒๒๙, ๓๓/๑๕๖/๔๗๖, ๓๓/๒๗๘/๓๒๙,
 พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์) (ดู ที.ปา.อ. (บาลี) ๓/๓๐๕/๑๘๘-๑๘๙)
 (พุ.อุ.อ. ๙๐, สารตถ.ฎีกา (บาลี) ๓/๒๕๗/๓๖๓) ; ดู *มหาบุรุษลักษณะ*

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า “โดยสูตร” ในที่นี้หมายถึงคัมภีร์ชั้นธกะและบิรวาร
 แห่งพระวินัยปิฎก คำว่า “อนุพยัญชนะ” คือ บทอักขรบริบูรณ์ไม่ตกหล่น (วิ.อ.
 (บาลี) ๒/๑๕๔-๗/๓๑๙) คำว่า การถือนิมิตโดยอนุพยัญชนะ หมายถึงการแยกถือว่า
 เมืองามเท่างามเป็นต้น (ส.สหา.อ. (บาลี) ๓/๒๓๕/๕๙)

อนุพุทธสูตร : พระสูตรว่าด้วยการตรัสรู้ธรรมเป็นเหตุสิ้นภพ พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ภัณฑ
 คาม แคว้นวัชชี ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เราและเธอทั้งหลายได้ท่องเที่ยวไปตลอดกาล
 ยาวนาน เพราะไม่รู้แจ้งแห่งตลอดธรรม ๔ คือ (๑) อริยศีล (๒) อริยสมาธิ (๓) อริย
 ปัญญา (๔) อริยวิมุตติ แล้วตรัสกับภิกษุทั้งหลายอีกว่า เราได้รู้แจ้งแห่งตลอดธรรม ๔
 มีอริยศีลเป็นต้น ถอนภพตัดมหายได้แล้ว ภพเนตติสิ้นไปแล้ว บัดนี้ ภพใหม่ไม่มีอีก (อง.
 จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑/๑)

อนุพุทธะ : ผู้ตรัสรู้ตาม คือ ตรัสรู้ด้วยได้สดับเล่าเรียนและปฏิบัติตามที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรง
 สอน ได้แก่ พระอรหันตสาวกทั้งหลาย มีปรากฏในอนุพุทธสูตร (อง.จตุกก.(ไทย)
 ๒๑/๑/๑) ; ดู *พุทธะ*

อนุมติ : เห็นตาม, ยินยอม, เห็นชอบตามระเบียบที่กำหนดไว้ ดังคำในจูฬวรรคที่กล่าวไว้ว่า
 เมื่อพระผู้มีพระภาคเสด็จดับขันธปรินิพพานล่วงไปได้ ๑๐๐ ปี ภิกษุวัชชีบุตร
 ทั้งหลายชาวกรุงเวสาลี แสดงวัตถุ ๑๐ ประการในกรุงเวสาลี คือ ข้อ ๕ ว่า อนุมติ

กับปะ (ทำสังฆกรรม ในเมื่อภิกษุทั้งหลายยังมาไม่พร้อมแล้วขออนุมติภายหลังได้) หรือตั้งคำว่ายานพระยสภากัณฑ์ทกบุตรตอบว่า ท่านผู้เจริญ สงฆ์แบ่งพวกกันทำกรรม ด้วยตั้งใจว่า พวกเราจะให้ผู้มาแล้วอนุมติ ควรหรือ ท่านพระเรวตะตอบว่า ท่าน ไม่ควร หรือตั้งคำในมหาหงษาคถาที่พญาหงส์โพธิสัตว์กราบทูลว่า ข้าแต่พระอาจารย์ผู้ ทรงย่ำยีข้าศึก ข้าพระองค์ทั้ง ๒ ผู้อันพระองค์ทรงอนุญาตแล้ว ทรงอนุมติแล้วจะขอ กระทำประทักษิณพระองค์แล้วกลับไปพบญาติทั้งหลาย(วิ.จ.ุ(ไทย) ๗/๔๔๖/๓๙๓,๗/ ๔๕๒/๔๐๕,ช.ชา.อสีติ.(ไทย) ๒๘/๑๔๖/๑๑๔)

อนุมาน : คาคคเน, ความคาคคเน หมายถึงคาคคเนตามหลักเหตุผล ดังคำในพรหมชาล สุตฺรที่ว่า สมณพราหมณ์ผู้เจริญบางพวกฉันโภชนาหารที่เขาค้ำด้วยศรัทธาแล้วยัง เลี้ยงชีพผิดทางด้วยเดรัจฉานวิชาอย่างนี้ คือ พยากรณ์ว่าฝนจะดี...การคำนวณด้วยวิธี อนุมานด้วยสายตา (สังขาน) วิชาฉันทลักษณ์และโลกายตศาสตร์ หรือตั้งคำในเกส ปุตติสูตร และภททียสูตร ที่กล่าวถึง อย่าปลงใจเชื่อเพราะการอนุมาน หรือตั้งคำใน สิปปสูตรที่ว่า บางพวกกล่าวว่า ศิลปะว่าด้วยการคำนวณด้วยวิธีอนุมานด้วยสายตา เลิศกว่าศิลปะทั้งหลาย (ที.สี.(ไทย) ๙/๒๕/๑๐, อัง.ติก.(ไทย) ๒๐/๖๖/๒๕๗,๒๐/ ๖๗/๒๖๔,อัง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๙๓/๒๘๓,ช.อุ.(ไทย) ๒๕/๒๙/๒๒๗)

อนุมานสูตร : พระสูตรว่าด้วยการเปรียบตนกับผู้อื่น ท่านพระมหาโมคคัลลานะแสดงพระสูตรมี ลักษณะเป็นการบรรยายโวหารแบบถาม-ตอบเองและมีอุปมาอุปไมยแก่ภิกษุทั้งหลาย ณ เภสกาฬวัน เขตเมืองสุภุมาริระ แคว้นภัคคะ โดยปรารภปวารณากรรมของภิกษุ บางรูปที่เป็นผู้ว่ายาก ท่านพระมหาโมคคัลลานะกล่าวธรรมที่ทำให้เป็นผู้ว่ายากไว้ ๑๖ ประการ คือ

๑. ความเป็นผู้มีความปรารถนาที่ไม่ดี
๒. ความเป็นผู้ยกตนข่มผู้อื่น
๓. ความเป็นผู้มักโกรธ
๔. ความเป็นผู้มักโกรธและผูกโกรธ
๕. ความเป็นผู้มักโกรธและระแวงจัด
๖. ความเป็นผู้มักโกรธและกล่าววาจาที่ก่อให้เกิดโกรธ
๗. ความเป็นผู้ถูกใจแล้วกลับโต้เถียง
๘. ความเป็นผู้ถูกใจแล้วกลับรุกรานใจทัก
๙. ความเป็นผู้ถูกใจแล้วกลับปรักปรำใจทัก
๑๐. ความเป็นผู้ถูกใจแล้วกลับกลบเกลื่อน
๑๑. ความเป็นผู้ถูกใจแล้วไม่ยอมอธิบาย
๑๒. ความเป็นผู้ลบหลู่คุณท่าน
๑๓. ความเป็นผู้ริษยา ตระหนี่
๑๔. ความเป็นผู้โอ้อวด มีมารยา
๑๕. ความเป็นผู้กระด้าง มักดูหมิ่น
๑๖. ความเป็นผู้ถือความเห็นของตนเป็นใหญ่

และกล่าวถึงธรรมที่ทำให้เป็นผู้ว่าง่าย ๑๖ ประการไว้โดยนัยตรงกันข้าม จากนั้น ได้แสดงวิธีอนุมาณตนเอาไว้เป็นต้นว่า บุคคลควรอนุมาณตนเองเป็นต้นว่า ผู้มีความปรารถนาที่ไม่ดี ตกอยู่ในอำนาจของความปรารถนานั้น ย่อมไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่ชอบใจของชนเหล่าอื่น ส่วนผู้มีความปรารถนาดี ย่อมเป็นที่รัก เป็นที่ชอบใจของชนเหล่าอื่น แล้วกล่าวเน้นด้วยอุปมาโวหารว่า ภิกษุก็ควรพิจารณาสำรวจดูตนเอง เหมือนสตรีหรือบุรุษแรกรุ่งที่ชอบแต่งตัว เมื่อส่องกระจกดูหน้าหรือมองดูใบหน้าใน ภาชนะน้ำที่ใสสะอาด ถ้าพบไฟหรือผ้าที่ใบหน้า ก็จะพยายามกำจัดไฟหรือผ้านั้น ออกไป แต่ถ้าไม่พบจะรู้สึกพอใจ ภิกษุก็เช่นเดียวกัน เมื่อพิจารณาจนละออกุศลทั้ง ๑๖ ประการข้างต้นนั้นได้ ย่อมเกิดปีติ ปราโมทย์ เมื่อท่านพระมหาโมคคัลลานะแสดง พระสูตรนี้จบลง ภิกษุทั้งหลายต่างมีใจยินดีชื่นชมภาษิตของท่าน (ม.ม.ุ.ไทย) ๑๒/ ๑๘๑/๑๘๖)

อนุโมทนา :

๑. ความยินดีตาม, ความยินดีด้วย, การพลอยยินดี, การแสดงความเห็นชอบ; เห็นด้วย, แสดงความชื่นชมหรือซาบซึ้งเห็นคุณค่าแห่งการกระทำของผู้อื่น ดังคำใน มหาวรรคที่พระผู้มีพระภาคทรงอนุโมทนาแก่มหาอมาตย์ทั้งสองด้วยพระคาถาเหล่านี้ ว่า บัณฑิตอยู่ในที่ใด ครั้นเล็งดูท่านผู้มีศีล ผู้สำรวมประพฤดิพรหมจรรย์ในที่ที่ตน อยู่ นั้นพึงอุทิศทักษิณา(วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๘๖/๑๐๒) หรือตั้งคำว่า เศรษฐีทุลรับพระ พุทธดำรัสแล้วได้จัดถวายวิหาร ๖๐ หลังแก่สงฆ์จากทิศทั้ง ๔ ผู้มาแล้วและยังไม่มา ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคทรงอนุโมทนาเศรษฐีชาวกรุงราชคฤห์ด้วย พระคาถา หรือ ตั้งคำว่า ภิกษุทั้งหลายไม่กล่าวอนุโมทนาในโรงอาหาร คนทั้งหลายดำหนิ ประณาม โพนทะนาว่า โฉนพระสมณะเชื้อสายศากยบุตรทั้งหลายจึงไม่กล่าวอนุโมทนาเล่า (วิ. จู.(ไทย) ๗/๒๙๕/๙๑,๗/๓๖๑/๒๒๖, ที.สี.(ไทย) ๙/๓๔๓/๑๓๕,๙/๓๔๓/๑๓๖,๙/ ๓๔๓/๑๓๗,๙/๓๔๔/๑๓๘,๙/๓๔๔/๑๓๙,ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๕๓/๙๗,๑๐/๒๘๒/ ๒๑๓,๑๐/๒๘๔/๒๑๖,๑๐/๒๙๕/๒๒๘,ม.ม.ุ.ไทย) ๑๒/๖๐/๕๐,๑๒/๒๕๓/ ๒๗๖,๑๒/๔๖๐/๕๐๐,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๘๗/๔๘๐,ขุ.เปต.(ไทย) ๒๖/๗๓๗/๘๕)

อนุโยค :

๒. ในภาษาไทย นิยมใช้สำหรับพระสงฆ์ หมายถึงให้พร เช่นเรียกคำให้พรของ พระสงฆ์ว่า คำอนุโมทนา (บัดนี้ บางทีใช้ในความหมายคล้ายคำว่า *ขอบคุณ*)

๑.ความพยายาม, ความเพียร,ความประกอบเนืองๆ ดังคำในมหานิทเทศที่อธิบายคำ ว่า อนุโยค ที่แปลจากบาลีว่า อนุโยคมนุยุตต ซึ่งหมายถึงตามประกอบซึ่งความเพียร เนืองๆ

๒.การซักถาม มีปรากฏในกถาวัตถุ ญาณกานุโยคาคติ หรือดังคปริวาร มีกล่าวถึง อนุโยควัตร(วัตรในการซักถาม) (วิ.ป.(ไทย) ๘/๓๖๖/๕๕๒, อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๑๙๗/ ๘๗)

อรรถกถาอธิบายว่า อนุโยคะ มี ๔ ตอน คือ (๑) ญาณกานุโยคะ ว่าด้วยการ ซักถามถึงญาติ (๒) ชาติอนุโยคะ ว่าด้วยการซักถามถึงการเกิด(๓) ปฏิปัตติอนุโยคะ ว่าด้วยการซักถามถึงข้อปฏิบัติ (๔) อุปปัตติอนุโยคะ ว่าด้วยการซักถามถึงการอุปบัติ (อภิ.ปญจ.อ. (บาลี) ๑๙๗/๑๕๖)

อนุรักษนาปธาน : เพียรรักษา, เพียรรักษาคุณธรรมที่เกิดขึ้นแล้วไม่ให้เสื่อม และบำเพ็ญให้เจริญยิ่งขึ้นไปจนไพบูลย์ (ข้อ ๔ ในปธาน ๔) มีปรากฏในสังคีตีสสูตรและสังวรสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อนุรักษนาปธาน เป็นอย่างไร คือ ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ตามรักษาสมาธิमित ที่ขัดดีซึ่งเกิดขึ้นแล้ว คืออภิวุทธิกสิญญา (กำหนดหมายซากศพที่ยังเหลืออยู่แต่ร่างกระดูกหรือกระดูกพ่อน)บุพพุกสิญญา (กำหนดหมายซากศพที่มีหนอนคลาคล้าเต็มไปหมด) วินิลกสิญญา(กำหนดหมายซากศพที่มีสีเขียวคล้าคละด้วยสีต่างๆ) วิบุพพุกสิญญา (กำหนดหมายซากศพที่มีน้ำเหลืองไหลเยิ้มอยู่ตามที่ที่แตกปรือออก) วิฉนิททกสิญญา (กำหนดหมายซากศพที่ขาดจากกันเป็น ๒ ท่อน) อุทฐมาตกสิญญา (กำหนดหมายซากศพที่เน่าพองขึ้นอืด) นี้เรียกว่าอนุรักษนาปธาน หรือตั้งคำในปธานสูตรที่กล่าวไว้ว่า อนุรักษนาปธาน เป็นอย่างไร คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้สร้างฉันทะ พยายาม ปรารภความเพียร ปรองคองจิตมุ่งมั่นเพื่อความดำรงอยู่ ไม่เลือนหาย ภิญโญภาพ ไพบูลย์ เจริญเต็มที่แห่งคุณธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว นี้เรียกว่าอนุรักษนาปธาน(ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๑๐/๒๘๓,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๔/๒๔,๒๑/๖๙/๑๑๓)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อนุรักษนาปธาน เพียรรักษาคุณธรรมที่เกิดขึ้นแล้วให้ตั้งมั่นและเจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไป (อง.ปญจก.อ. (บาลี) ๓/๑๕/๕) **อนุรักษ :** รักษาและเสริมทวี, รักษาสิ่งที่เกิดขึ้นแล้วและทำสิ่งที่เกิดขึ้นแล้วนั้นให้งอกงามเพิ่มทวียิ่งขึ้นไปจนไพบูลย์ ตั้งคำในเตสกุณชาดก ที่นกขัมพุกบัณชิตแสดงธรรมแก่พระราชาวา ขอเดชะเสด็จพ่อ ขอเสด็จพ่อจงทรงไฝ่หาปัญญา คือการตามประกอบความเพียรในเหตุที่ควรประกอบ และไฝ่หาการอนุรักษทรัพย์ที่ทรงรวบรวมไว้ทั้ง ๒ อย่างนั้นเถิด(ขุ.ชา.จตตาลีส.(ไทย) ๒๗/๓๘/๖๐๐) ; ในภาษาไทย ใช้ในความหมายว่ารักษาให้คงเดิม (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์)

อนุธรรสูตร : มี ๒ สูตร ความหมายสูตรและเนื้อหาต่างกัน คือ **๑.อนุธรรสูตร** พระสูตรว่าด้วยพระอนุธรรสูตร เมื่อพระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ภูฏาคารศาลา พวกอัญญเดียรถีย์ปริพาชกเข้าไปหาท่านพระอนุธรรสูตรแล้วถามว่า พระตถาคตเป็นอุตมบุรุษ เป็นบรมบุรุษ ทรงบรรลุนิพพานที่ควรบรรลุนั้น เมื่อจะทรงบัญญัติอะไรนั้น ย่อมทรงบัญญัติในฐานะ ๔ คือ

๑. หลังจากตายแล้ว ตถาคตเกิดอีก
๒. หลังจากตายแล้ว ตถาคตไม่เกิดอีก
๓. หลังจากตายแล้ว ตถาคตเกิดอีกและไม่เกิดอีก
๔. หลังจากตายแล้ว ตถาคตจะว่าเกิดอีกก็มีใช่ จะว่าไม่เกิดอีกก็มีใช่หรือ

เมื่อท่านพระอนุธรรสูตรตอบว่า พระตถาคตทรงบัญญัติเว้นจากฐานะ ๔ นั้น จึงถูกพวกอัญญเดียรถีย์ปริพาชกกล่าวว่า ภิกษุรูปนี้คงจักเป็นพระใหม่ หรือเป็นพระเถระแต่โง่ แล้วจากไป จากนั้น ท่านพระอนุธรรสูตรคิดว่า ถ้าอัญญเดียรถีย์ปริพาชกพึงถามปัญหามากกว่านี้ เราตอบอย่างไร จึงจะชื่อว่าตอบตรงตามที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ ไม่ชื่อว่า

กล่าวต่อพระองค์ ชื่อว่ากล่าวแก้อย่างสมเหตุสมผล จึงเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคแล้ว กราบทูลเหตุการณ์ทั้งหมดให้ทรงทราบ

พระผู้มีพระภาคตรัสถามเกี่ยวกับชั้น ๕ เป็นต้นว่าเที่ยงหรือไม่เที่ยง แล้วตรัสถามต่อว่า เธอพิจารณาเห็นชั้น ๕ ว่าเป็นตถาคต ว่าตถาคตมีในชั้น ๕ มีนอกจากชั้น ๕ ว่าชั้น ๕ เป็นตถาคต ว่าตถาคตนี้ไม่มีชั้น ๕ หรือ เมื่อท่านพระอนุราธะ กราบทูลว่าไม่ใช่อย่างนั้น

: แท้จริง เธอจะค้นหาตถาคตโดยจริงโดยแท้ในชั้น ๕ ในปัจจุบันนี้ไม่ได้เลย ควร หรือที่เธอจะตอบว่า พระตถาคตเป็นอุดมบุรุษ เป็นบรมบุรุษ ทรงบรรลุนิพพานที่ควร บรรลุอย่างยอดเยี่ยม เมื่อจะทรงบัญญัติข้อนั้น ย่อมทรงบัญญัติเว้นจากฐานะ ๔ นี้

: ข้อนั้นไม่ควรเลย

พระผู้มีพระภาคทรงให้สาธุการว่า ดีละ ดีละ เพราะไม่ว่าในกาลก่อนหรือกาล บัดนี้ เราย่อมบัญญัติทุกข์และความดับทุกข์เท่านั้น (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๘๖/๑๕๓)

๒.อนุราธสูตร พระสูตรว่าด้วยพระอนุราธะ ขณะที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ภูเขาศาลา ป่ามहांวันนั้น พวกอัญเดียรถีย์ปริพาชกเข้าไปหาท่านพระอนุราธะผู้ อยู่ที่กุฎีป่าไม่ไกลจากพระผู้มีพระภาคแล้วถามว่า พระตถาคตเป็นอุดมบุรุษ เป็นบรมบุรุษ ทรงบรรลุนิพพานที่ควรบรรลุอย่างยอดเยี่ยม เมื่อจะทรงบัญญัติ ย่อมบัญญัติใน ฐานะ ๔ ประการ คือ

๑. หลังจากตายแล้ว ตถาคตเกิดอีก
๒. หลังจากตายแล้ว ตถาคตไม่เกิดอีก
๓. หลังจากตายแล้ว ตถาคตเกิดอีกและไม่เกิดอีก
๔. หลังจากตายแล้ว ตถาคตจะว่าเกิดอีกก็มีใช่ จะว่าไม่เกิดอีกก็มีใช่ หรือ

ท่านพระอนุราธะตอบว่า พระตถาคตย่อมบัญญัติเว้นจากฐานะ ๔ นี้ แต่เมื่อ พวกอัญเดียรถีย์ปริพาชกจากไปไม่นาน ท่านก็เกิดความคิดว่า ถ้าอัญเดียรถีย์เหล่านั้น ฟังถามปัญหามากกว่านี้ เราจะพยากรณ์อย่างไร จึงจะชื่อว่าพูดตรงตามที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ ไม่ชื่อว่ากล่าวต่อพระองค์ ชื่อว่ากล่าวแก้อย่างสมเหตุสมผล จึงเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค กราบทูลเรื่องนั้นแล้วทูลถามว่า ข้าพระองค์ควรตอบปัญหานั้น อย่างไร

พระผู้มีพระภาคตรัสถามโดยนัยเป็นต้นว่า ชั้น ๕ เที่ยงหรือไม่เที่ยง เมื่อท่านพระอนุราธะทูลตอบตามลำดับเป็นต้นว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา ไม่ควรยึดว่า นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นอัตตาของเรา จึงตรัสสรุปว่า เพราะเหตุ นั้น ชั้น ๕ ทั้งที่เป็นอดีต อนาคตและ ปัจจุบัน เป็นภายในหรือภายนอก หยาบหรือ ละเอียด เลวหรือประณีต อยู่ไกลหรืออยู่ใกล้ ทั้งหมดนั้นเธอพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบว่า นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อัตตาของเรา อริยสาวกผู้ได้สดับเห็น อยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในชั้น ๕ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนัด เพราะคลาย กำหนัด จิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ว่าหลุดพ้นแล้ว ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบ พรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป

: เธอพิจารณาเห็นชั้น ๕ ว่าเป็นตถาคตหรือ เธอพิจารณาเห็นว่า ตถาคตมีในชั้น ๕ มีนอกจากชั้น ๕ หรือ เธอพิจารณาเห็นชั้น ๕ ว่าเป็นตถาคตหรือ เธอพิจารณาเห็นว่า ตถาคตนี้ไม่มีชั้น ๕ หรือ

: ไม่ใช่อย่างนั้น

: แท้จริง เธอจะค้นหาตถาคตโดยจริงโดยแท้ในชั้น ๕ นี้ในปัจจุบันไม่ได้แล้วควร หรือที่เธอจะตอบว่า พระตถาคตเป็นอุดมบุรุษ เป็นบรมบุรุษ ทรงบรรลุนิพพานที่ควร บรรลุอย่างยอดเยี่ยม เมื่อจะทรงบัญญัติข้อนั้น ย่อมทรงบัญญัติเว้นจากฐานะ ๔ นี้

: ข้อนั้นไม่ควรเลย

: อนุวาระ ทั้งในกาลก่อนและในบัดนี้ เราบัญญัติเฉพาะทุกข์และความดับทุกข์ เท่านั้น ๑๘/๔๑๑/๔๗๓

อนุวาระ : ๑.ชื่อเมืองหลวงของลังกาสมัยโบราณ; เรียกกันว่า *อนุวาระปุระ* บ้าง *อนุวาระบุรี* บ้าง (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)

๒.ชื่อหนึ่ง ลำดับที่ ๑๗ ในถุภษ ๒๘ ซึ่งมีอธิบายว่า อนุวาระ ดาวหมี-หน้าไม้ มี ๔ ดวง มีรูปเป็นเหมือนหน้าไม้ (เทพ สาริกบุตร. พระคัมภีร์ถุภษ, โรงพิมพ์ศิลปบรรณาการ, กรุงเทพฯ, พ.ศ.๒๐๕๓, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๒๕)

อนุวาทเถรคาถา : ภาชิตของพระอนุวาทเถระ,คาถาของพระอนุวาทเถระ ท่านพระอนุวาทเถระ เสวยวิมุตติสุขอยู่ พิจารณาข้อปฏิบัติของตน เกิดปีติโสมนัสจึงได้กล่าวว่ อนุวาทะนี้แหละ ละพระชนกชนนี พระประยูรญาติและกามคุณ ๕ ได้แล้ว เข้าฌานอยู่ บุคคลผู้เพียบพร้อมด้วยการฟ้อนรำขับร้อง มีเสียงดนตรีที่บรรเลงปลุกให้รื่นเริงใจอยู่ทุกคำ เข้า ย่อมไม่บรรลุถึงความบริสุทธิ์ด้วยการบริโภคกามนั้น ยังยินดีในกามคุณซึ่งเป็นวิสัยของมาร ฯลฯ พระอนุวาทเถระ(เมื่อภิกษุทั้งหลายถามในเวลาทีพระศาสดาเสด็จดับขันธปรินิพพานว่า พระผู้มีพระภาคปรินิพพานแล้วหรือยัง ได้ประกาศว่า พระผู้มีพระภาคปรินิพพานแล้ว ด้วยคำว่า พระผู้มีพระภาคผู้มีพระหฤทัยตั้งมั่น คงที่ ไม่ได้มีลมหายใจเข้าหายใจออก พระองค์ไม่ทรงห่วงหวุ่นไหว ปราศจากความสงบ มีพระจักขุเสด็จปรินิพพานแล้ว ทรงมีพระหฤทัยไม่หวั่นไหว อดกลั้นเวทนาได้ มีพระหฤทัยหลุดพ้นไป เหมือนดวงประทีปที่ลุกโชนแล้วก็ดับไป ฯลฯ เราปรนนิบัติพระศาสดา ฯลฯ ถอนตัณหาที่นำไปสู่ภพได้ขาดแล้ว จะปรินิพพานอย่างไม่มีอาสวะ เพราะสิ้นชีวิต ภายใต้วุ่นไม้ไฟใกล้เวฬุคาม แคว้นวัชชี (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๘๙๒/๔๘๖)

อนุวาทเถรวัตถุ :เรื่องพระอนุวาทเถระ พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่ภิกษุทั้งหลายว่า ท่านผู้สิ้นอาสวะแล้ว ไม่ติดในอาหาร มีสุญญตวิโมกข์ และอนิมิตตวิโมกข์ เป็นอารมณ์ ไม่ทิ้งร่องรอยไว้ให้เป็นที่รู้ได้ เหมือนนกไม่ทิ้งร่องรอยไว้ในอากาศ ฉะนั้น๑ (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๙๓/๕๘)

อนุวาทเถระ, พระอนุวาทะ, พระ :พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เป็นเจ้าชายในศากยวงศ์ เป็นโอรสของเจ้าสุกโกทนะ (นี้ว่าตาม ม.อ.๑/๓๘๔; วินย.ฎี.๓/๓๔๙ เป็นต้น แต่ว่าตาม อง.อ.๑/๑๗๑ และพุทธ.อ.๘๕ ซึ่งขัดกับที่อื่นๆ และว่าตามหนังสือเรียน เป็นโอรสของเจ้าอมิตทนะ) และเป็นอนุชาของเจ้ามทานามะ ภายหลังออกบวชพร้อมกับเจ้าชายอานนท์เป็น

ต้น เรียบกรณฐานในสำนักของพระสารีบุตร ได้บรรลุพระอรหัตที่ป่าปาจิณวังสหาย วัน ในแคว้นเจติ พระศาสดาทรงยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในทางทิพยจักขุ ดังคำในอนุรุธสูตรที่ว่า พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ภูฏาคารศาลา ปามหาวันเขตกรุงเวสาลี สมัยนั้น ท่านพระอนุรุธะอยู่ที่กุฎีป่าไม้ไกลจากพระผู้มีพระภาค (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๘๗/๑๕๓, ส.สหา.(ไทย) ๑๘/๔๑๑/๔๗๓, ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๑๒๒/๑๘๘, ๒๖/๓๑๔/๒๑๗, ม.ม.(ไทย) ๑๒/๓๒๕/๓๕๗, ๑๒/๓๓๒/๓๖๖, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๖๖/๑๘๖, ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๔๔/๑๘๓, ๑๔/๒๒๙/๒๖๘, ๑๔/๒๓๘/๒๘๐, ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๗๖/๒๔๒, ๑๕/๑๘๑/๒๖๑, ๑๕/๒๒๖/๓๒๗, ๑๕/๒๔๐/๓๔๔, ส.สหา.(ไทย) ๑๘/๒๘๔/๓๑๕, ๑๘/๔๑๑/๔๗๓, ส.ม.(ไทย) ๑๙/๓๙๒/๒๕๐)

อนุรุธเถรอาปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระอนุรุธเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติ ท่านถวายพระที่ปแด่พระพุทธเจ้าพระนามว่าสุเมธะ เพราะผลแห่งท่านนั้น ท่านได้เกิดเป็นท้าวสักกะ ๓๐ กัป เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๒๘ ชาติ ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๔๒๑/๖๕)

อนุรุธมหาวิตักกสูตร : พระสูตรว่าด้วยมหาปุริสวิตกของพระอนุรุธะ พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ในป่าเกสกพามิคทายวัน เขตกรุงสูงสูมารคิระ(หมายถึงเขื่อนครหลวงที่พระพุทธเจ้าประทับจำพรรษาที่ ๘) แคว้นภคคะ พระอนุรุธะอยู่ที่ป่าจิณวังสหายวัน แคว้นเจติ ขณะอยู่ในที่เงียบสงัดได้ตรึกถึงมหาปุริสวิตก ๗ คือ (๑) นี่เป็นธรรมของผู้มีก้น้อย มิใช่ธรรมของผู้มีมาก (๒) นี่เป็นธรรมของผู้สันโดษ ... (๓) นี่เป็นธรรมของผู้สังัด ... (๔) นี่เป็นธรรมของผู้บำเพ็ญเพียร ... (๕) นี่เป็นธรรมของผู้มีสติตั้งมั่น ... (๖) นี่เป็นธรรมของผู้มีใจตั้งมั่น ... (๗) นี่เป็นธรรมของผู้มีปัญญา ... ขณะที่ท่านพระอนุรุธะกำลังคิดคำนึงอยู่นั้น พระผู้มีพระภาคทรงกำหนดรู้จิตของท่าน จึงเสด็จมาปรากฏพระองค์ต่อหน้าท่านแล้วทรงชื่นชมท่านและตรัสเพิ่มเติมอีกประการหนึ่งว่า “นี่เป็นธรรมของผู้ยินดีในนิปปัญจธรรม มิใช่ธรรมของผู้ยินดีในปัญจธรรม” รวมเรียกว่ามหาปุริสวิตก ๘ ประการ จากนั้นทรงแสดงอานิสงส์แห่งมหาปุริสวิตกว่า จักบรรลุรูปฌาน ๔ เมื่อบรรลุรูปฌาน ๔ แล้ว ปัจจัยเครื่องอาศัย คือ ผ้าบังสุกุลจีวร อาหารเสนาสนะ คือ โคนไม้ ที่นอน ที่นั่งที่ลาดด้วยหญ้า และยาตองน้ำมูตรเน่า ก็จักปรากฏแก่เธอ

ท่านพระอนุรุธะบำเพ็ญเพียรปฏิบัติตามวิธีที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดง ในที่สุดไม่นานนักก็ได้บรรลุอรหัตผล (อง.อภุฎก.(ไทย) ๒๓/๓๐/๒๗๘)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า **มีก้น้อย** หมายถึงมีก้น้อย ๔ อย่าง คือ (๑) มีก้น้อยในปัจจุบัน เมื่อคนอื่นให้ของมาก ก็รับน้อย เมื่อเขาให้ของน้อย ก็รับน้อยกว่า (๒) มีก้น้อยในการบรรลุ ไม่ให้บุคคลอื่นรู้การบรรลุธรรมของตน (๓) มีก้น้อยในปริยัติ แมตตนเองเป็นผู้ทรงพระไตรปิฎกก็ไม่ให้คนอื่นรู้ (๔) มีก้น้อยในอุตงค์ ไม่ให้คนอื่นรู้การรักษาอุตงค์ของตน คำว่า นิปปัญจธรรมหมายถึงนิพพาน, คำว่า ปัญจธรรม หมายถึง ตัณหา มานะ และทิฏฐิ (อง.อภุฎก.อ. (บาลี) ๓/๓๐/๒๕๐-๒๕๑)

อนรุทธสูตร : พระสูตรว่าด้วยพระอนรุทธะ มี ๕ สูตร ความหมายสูตรเหมือนกัน แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อนรุทธสูตร ท่านพระอนรุทธะแสดงพระสูตรมีลักษณะเป็นการสนทนาธรรมแบบถาม-ตอบแก่ช่างไม้ชื่อปัญจกัณณะ ณ บ้านของเขา ในกรุงสาวัตถี เพื่อตอบปัญหา ช่างไม้ชื่อปัญจกัณณะถามท่านพระอนรุทธะว่าธรรม ๒ ประการ คือ (๑) เจโตวิมุตติอันหาประมาณมิได้ (๒) เจโตวิมุตติที่เป็นมหัคคตะ มีอรรถต่างกันและมีพยัญชนะต่างกัน หรือมีอรรถเป็นอันเดียวกันต่างกันแต่พยัญชนะเท่านั้น

ท่านพระอนรุทธเถระได้ตอบช่างไม้ชื่อปัญจกัณณะว่า ธรรม ๒ ประการนั้นมีอรรถต่างกันและมีพยัญชนะต่างกัน กล่าวคือเจโตวิมุตติอันหาประมาณมิได้ เป็นการแผ่เมตตาจิต กรุณาจิต มุทิตาจิตและอุเบกขาจิตไปทุกทิศ ทุกโลก ทุกสถานไม่มีขอบเขต ส่วนเจโตวิมุตติอันเป็นมหัคคตะ เป็นการแผ่ไปสู่จุดใดจุดหนึ่ง เช่น โคนไม้ เขตบ้าน อาณาจักร แผ่นดินซึ่งมีมหาสมุทรเป็นขอบเขตแห่งใดแห่งหนึ่งหรือ ๒-๓ แห่ง จากนั้นพระเถระได้กล่าวถึงบุคคลผู้เข้าถึงภพ ๔ ประการ คือ

๑. ผู้น้อมจิตแผ่กสิณมีแสงสว่างเล็กน้อยเป็นอารมณ์อยู่ ครั้นตายแล้ว จึงเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับเทพชั้นปริตตภา

๒. ผู้น้อมจิตแผ่กสิณมีแสงสว่างหาประมาณมิได้เป็นอารมณ์อยู่ ครั้นตายแล้ว จึงเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับเทพชั้นอัปมาณภา

๓. ผู้น้อมจิตแผ่กสิณมีแสงสว่างเศร้าหมองเป็นอารมณ์อยู่ ครั้นตายแล้ว จึงเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับเทพชั้นสังกสิณฐาภา

๔. ผู้น้อมจิตแผ่กสิณมีแสงสว่างบริสุทธิ์เป็นอารมณ์อยู่ ครั้นตายแล้ว จึงเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับเทพชั้นปริสุทธาภา

ในตอนท้าย ท่านพระอนรุทธะได้สนทนากับท่านพระสภิกัจจ जानेในเรื่องเหตุที่ทำให้เทพมีรัศมีต่างกัน เพราะน้อมจิตแผ่กสิณ ละนิวรณ์ ๕ ประการได้ไม่เท่ากัน เมื่อท่านพระอนรุทธะกล่าวภาษิตนี้แล้ว ท่านพระสภิกะได้กล่าวกับช่างไม้ชื่อว่าปัญจกัณณะว่า เป็นลาภของท่านที่ละความสงสัยได้ และเราเองก็ได้ฟังธรรมบรรยายนี้ด้วย (ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๒๙/๒๖๘)

๒.อนรุทธสูตร สมัยที่ท่านพระอนรุทธะอยู่ ณ ราวป่าแห่งหนึ่ง แคว้นโกศล เทวดาชั้นดาวดึงส์ชื่อชาลินีเคยเป็นภรรยาเก่าเข้าไปหาท่านแล้วกล่าวว่า ท่านจงตั้งจิตไว้ในหมู่เทพชั้นดาวดึงส์ ซึ่งพร้อมด้วยอารมณ์อันน่าใคร่ที่ท่านเคยอยู่มาก่อน ท่านผู้อันหมู่เทพยกย่องแวดล้อมเป็นบริวารย่อมงดงาม ท่านพระอนรุทธะกล่าวว่า เหล่านางเทพกัญญาผู้มีคติเลว ดำรงมั่นอยู่ในสักกายทิฎฐิ สัตว์ผู้มีคติอันเลวแม้เหล่านั้น ก็ยังมีนางเทพกัญญาปรารถนา เทวดานั้นกล่าวว่า เทพเหล่านี้ไม่เคยเห็นสวนนันทวัน อันเป็นที่อยู่ของพวกนรเทพ ผู้มียศชั้นไตรทศ เทพเหล่านั้นยังไม่รู้จักความสุข ท่านพระอนรุทธะกล่าวว่า ท่านไม่รู้แจ้งถ้อยคำของพระอรหันต์ที่ว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง มีความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปเป็นธรรมดา เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไป ความสงบระงับสังขาร

เป็นความสุข เราไม่กลับไปอยู่ในสวรรค์อีก ตัณหาจุดตายในหมู่เทพของเราไม่มี การเวียนว่ายตายเกิดสิ้นไปแล้ว บัดนี้ ภาพใหม่ไม่มีอีก (ส.ส.ไทย) ๑๕/๒๒๖/๓๒๗)

๓.อนรุทธสูตร (ปฐม) (สูตรที่ ๑) พระอนรุทธะเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคแล้วกราบทูล เรื่องที่ท่านเห็นสตรีโดยส่วนมาก หลังจากตายแล้วไปเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก ด้วยตาทิพย์อันบริสุทธิ์เหนือมนุษย์แล้วทูลถามถึงธรรมที่เป็นเหตุให้มาตุคาม หลังจากตายแล้วไปเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก พระผู้มีพระภาคจึงตรัสธรรมที่เป็นเหตุให้ มาตุคาม หลังจากตายแล้วไปเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก มี ๓ คือ (๑) ตอนเข้า ถูกความตระหนี่กลุ่มรูปจิต อยู่ครองเรือน (๒) ตอนเที่ยงถูกความริษยากลุ่มรูปจิต อยู่ ครองเรือน (๓) ตอนเย็นถูกกามราคะกลุ่มรูปจิต อยู่ครองเรือน (อง.ตัก.ไทย) ๒๐/ ๑๓๐/๓๗๙)

๔.อนรุทธสูตร (ทุติย) (สูตรที่ ๒) พระอนรุทธะเข้าไปหาพระสารีบุตร เล่าเรื่องที่ได้ ตรวจดูทั่วโลก ๑,๐๐๐ โลก ด้วยตาทิพย์อันบริสุทธิ์เหนือมนุษย์ บำเพ็ญเพียรไม่ย่อ หย่อน ตั้งสติไม่หลงลืม กายสงบระงับ จิตตั้งมั่น มีอารมณ์เป็นหนึ่ง แต่เพราะเหตุไร จิตของผมจึงยังไม่พ้นจากอาสวะ เพราะไม่ถึงมั่น พระสารีบุตรจึงตอบตามลำดับดังนี้ (๑) การที่ท่านคิดเห็นว่า เราตรวจดูโลก ๑,๐๐๐ โลกด้วยตาทิพย์ อันบริสุทธิ์เหนือ มนุษย์ นี้เป็นเพราะมานะของท่านเอง (๒) การที่ท่านคิดเห็นว่า เราบำเพ็ญเพียรไม่ย่อ หย่อน ตั้งสติไม่หลงลืม กายก็สงบระงับ ไม่ระส่ำระสาย จิตตั้งมั่น มีอารมณ์เป็นหนึ่ง นี้เป็นเพราะความฟุ้งซ่านของท่านเอง (๓) การที่ท่านคิดเห็นว่า เพราะเหตุไรเล่า จิต ของเราจึงยังไม่พ้นอาสวะ เพราะไม่ถึงมั่นนี้ เป็นเพราะความรำคาญของท่านเอง พระ สารีบุตรแนะนำพระอนรุทธะให้ละไม่ให้ใส่ใจถึงธรรม ๓ นี้แล้ว พระอนรุทธะน้อมจิต ไปในอมตธาตุ (นิพพาน)แล้วปฏิบัติตามคำแนะนำนี้แล้ว ได้บรรลุธรรมเป็นพระ อรหันต์ (อง.ตัก.ไทย) ๒๐/๑๓๑/๓๘๐)

๕.อนรุทธสูตร พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดโฆสิตาราม เขตกรุงโกสัมพี ได้มี เทวดาเหล่ามาปายิกา(คือเทวดาชั้นนิมมานรดี) จำนวนมากเข้ามาหาพระอนรุทธะ ผู้พักผ่อนกลางวัน ไขว้แล้ว ยืนอยู่ ณ ที่สมควร ได้กล่าวกับท่านว่า พวกตนเป็นเทวดา เหล่ามาปายิกา ครองความเป็นใหญ่และแผ่อำนาจไปในฐานะ ๓ คือ (๑) พวก ข้าพเจ้าหวังวรรณะเช่นใด ก็ได้วรรณะเช่นนั้นโดยพลัน (๒) พวกข้าพเจ้าหวังเสียง เช่นใด ก็ได้เสียงเช่นนั้นโดยพลัน (๓) พวกข้าพเจ้าหวังสุขเช่นใด ก็ได้สุขเช่นนั้นโดย พลัน ต่อมา พระอนรุทธะคิดว่า ไฉนหนอ เทวดาเหล่านี้ พึงมีร่างเขียว มีผิวพรรณ เขียว มีผ้าเขียว มีเครื่องประดับเขียว เพียงพระเถระคิดเท่านั้น เทวดาเหล่านั้นจึง แปลงร่างเป็นสีเขียว มีผิวพรรณเขียว มีผ้าเขียว มีเครื่องประดับเขียว แม้เมื่อพระเถระ คิดว่า ไฉนหนอ เทวดาเหล่านี้ พึงมีร่างเหลือง ... มีร่างแดง ... มีร่างขาว พวกเทวดา เหล่านั้น เมื่อทราบความดำริของท่านแล้วก็ได้แปลงร่างไปตามที่พระเถระดำรินั้น บรรดา เทวดาเหล่านั้น บางองค์ขบร้อง บางองค์พ้อนรำ บางองค์ปรบมือ ทำให้พระอนรุทธะต้อง ทอดอินทรีย์ (คือทอดสายตาลง ไม่ลืมตาดู) เทวดาเหล่านั้นทราบว่ พระคุณเจ้าอนรุ ทธะไม่ยินดีเลย จึงหายไป ณ ที่นั้น พระเถระเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค แล้วกราบทูล

เรื่องราวที่เกิดขึ้นให้ทรงทราบพลุลามว่า มาตุคามประกอบด้วยธรรมเท่าไรหนอ หลังจากตายแล้วย่อมไปเกิดร่วมกับเวทดาเหล่ามนาปกาภิกษาพระผู้มีพระภาคตรัสว่า ประกอบด้วยธรรม ๘ คือ (๑) ตื่นก่อนนอนที่หลังสามี คอยรับใช้ปรนนิบัติให้เป็นที่พอใจ และพูดคำไพเราะต่อสามี (๒) สักการะเคารพนับถือมารดาบิดา หรือสมณพราหมณ์ผู้เป็นที่เคารพของสามี ต้อนรับท่านเหล่านั้นผู้มาถึงด้วยน้ำและที่นอนที่นึ่ง (๓) ขยันไม่เกียจคร้าน ในการทำงานที่มีอยู่ในบ้านของสามีประกอบด้วยปัญญา เป็นเครื่องพิจารณาอันเป็นอุปายในการทำงานเหล่านั้น สามารถทำ สามารถจัดได้ (๔) รู้จักการงานที่คนในบ้านของสามีว่าทำแล้วหรือยังไม่ได้ทำ รู้อาการของคนเหล่านั้นที่เป็นไข้ว่าดีขึ้นหรือทรุดลง และแบ่งปันของกิน ของใช้ให้ตามส่วนที่ควร(๕) รักษาคุ้มครองทรัพย์ที่สามีหามาได้ ไม่เป็นนักเลงการพนัน ไม่เป็นขโมย ไม่เป็นนักเลงสุรา ไม่ล้างผลาญทรัพย์สมบัติ (๖) เป็นอุบาสิกไปถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ เป็นสรณะ (๗) มีศีล เว้นขาดจากการฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม การพูดเท็จ และการดื่มน้ำเมาคือสุราและเมรัย (๘) มีจาคะ มีใจปราศจากความตระหนี่อันเป็นมลทิน มีฝ่ามือชุ่ม ยินดีในการสละ ยินดีในการแจกทานอยู่ครองเรือน (อง.อฎฐก. (ไทย) ๒๓/๔๖/๓๑๗)

อนุรุทธะ, พระปัจเจกพุทธเจ้า : ชื่อปัจเจกพุทธเจ้าองค์หนึ่ง ดังคำในนันทกเถราปทาน ที่พระนันทกเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนตอนหนึ่งว่าข้าพเจ้าเป็นพรานเนื้อ อยู่ในป่าดงทิบเทียวแสวงหาเนื้อฟานอยู่ ได้พบพระสยัมภู พระสยัมภูปัจเจกพุทธเจ้าพระนามว่าอนุรุทธะนั้น ผู้ไม่ทรงพ่ายแพ้ เป็นนักปราชัญ ทรงประสงค์วิเวกจึงเสด็จเข้าป่า สร้างที่พักถวายถวายอภิวัตพระสยัมภู ทิ้งธนูไว้ ณ ที่นั่นเอง แล้วบวชเป็นบรรพชิต (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๖๒/๖๗๕)

อนุรูป : สมควร, เหมาะสม, พอเพียง, เป็นไปตาม (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)
อนุเลปทายกเถราปทาน : ประวัตินอดีตชาติของพระอนุเลปทายกเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกัปที่ ๑๑๘ ท่านได้ช่วยพระสงฆ์สาวกของพระพุทธเจ้าพระนามว่าอตถทัสสี ฉาบทาสีมา เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่รู้จักทุกขเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๙/๔๖๙)

อนุโลม : ๑. เป็นไปตาม, คล้อยตาม, ตามลำดับ เช่น ว่าตจปัญจกรรมฐานไปตามลำดับอย่างนี้ เกสา โลมา นขา ทันดา ตโจ; ตรงข้ามกับ ปฏิโลม ๑ ดังคำในมทวารวค จตุมหาทเพสกา ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย สิ่งใดเราไม่ได้ห้ามไว้ว่า สิ่งนี้ไม่ควร ถ้าสิ่งนั้น อนุโลมเข้ากับสิ่งที่ไม่ควร ชัดกับสิ่งที่ควร สิ่งนั้นไม่ควร(วิ.ม.(ไทย) ๕/๓๐๕/๑๓๙) ๒. สาวออกไปตามลำดับจากเหตุไปหาผลข้างหน้า เช่นอริชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี, สังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี เป็นต้น ตรงข้ามกับ ปฏิโลม ๒ ดังคำในโพธิกถาที่ว่า พระผู้มีพระภาคทรงมนสิการปฏิจจสมุปบาท โดยอนุโลมและปฏิโลมตลอดปฐมยามแห่งราตรี (วิ.ม.(ไทย) ๔/๑/๑) ๓. จัดเข้าได้, นับได้ว่าเป็นอย่างนั้น เช่น ปาราชิกสิกขาบทที่ ๑-๔ ของภิกษุณีอนุโลมตามของภิกษุ หรือดังคำในปฏิฐานที่ว่า ชั้นที่กิลเลสไม่ทำให้เศร้าหมองแต่เป็นอารมณ์ของกิลเลสซึ่งเกิดก่อนๆ เป็น

ปัจจัยแก่ชั้นที่กิเลสไม่ทำให้เศร้าหมองแต่เป็นอารมณ์ของกิเลสซึ่งเกิดหลังๆ โดยอนันตรปัจจัย อนุโลมเป็นปัจจัยแก่โคตรภู อนุโลมเป็นปัจจัยแก่โวทาน อาวชชนจิต เป็นปัจจัยแก่ชั้นที่กิเลสไม่ทำให้เศร้าหมองแต่เป็นอารมณ์ของกิเลสโดยอนันตรปัจจัย หรือตั้งคำว่า ชั้นที่เกิดก่อนๆ ฯลฯ อนุโลมเป็นปัจจัยแก่โคตรภู อนุโลมเป็นปัจจัยแก่โวทานโดยอาเสวนปัจจัย (วิ.มหา. (ไทย) ๑/๔๔/๓๒,๙๑/๘๐,๑๗๑/๑๔๐-๑๔๑,๑๙๗/๑๘๓, อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/๑๓/๘๘๖,๔๐/๑๙/๘๙๑,๔๐/๕/๖๖๙,๔๐/๔๖/๘๒๒,๔๐/๕๖/๖๗๖,๔๐/๙๗/๗๕๓,๔๐/๑๐๗/๗๖๑,๔๐/๔๑๗/๒๖๔,๔๐/๔๑๘/๒๖๕,๔๐/๔๒๖/๒๘๐,๔๑/๒๖/๑๔๑,๔๑/๖๑/๔๓๖,๔๑/๗๗/๒๐๔,อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๗๙/๖๑,๔๑/๑๐๙/๙๑)

อนุโลมชั้นดี,อนุโลมิกชั้นดี :ปัญหาที่คล้ายตามคำสอน หมายถึงวิปัสสนาญาณ ดังคำในสุสสุตติสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย บุคคลประกอบด้วยธรรม ๖ ประการ ฟัง สัทธรรมอยู่ อาจเพื่อก้าวลงสู่สัมมัตตนิยามในกุศลธรรมทั้งหลายได้ เมื่อบุคคลอื่นแสดงธรรมวินัยที่ตถาคตประกาศไว้ ข้อ ๖ ที่กล่าวไว้ว่า ประกอบด้วยอนุโลมิกชั้นดี หรือตั้งคำในอนิจจสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เป็นไปได้ที่ภิกษุผู้พิจารณาเห็นสังขารทั้งปวงว่าเป็นของไม่เที่ยง จักประกอบด้วยอนุโลมิกชั้นดีได้ หรือตั้งคำในปฏิสัมภิทามรรคที่พระสารีบุตรอธิบายว่า สัตว์ทั้งหลายผู้ไม่เข้าไปอาศัยที่สุดทั้ง ๒ นี้ ได้อนุโลมชั้นดี ในสภาวะธรรมทั้งหลายที่เป็นปัจจัยของกันและกันและอาศัยกันและกันเกิดขึ้น หรือยถาภูตญาณ พระตถาคตย่อมทรงทราบบุคคลผู้เสพงามว่า บุคคลนี้เป็นผู้หนักในกาม มีกามเป็นที่อาศัย น้อมไปในกาม (อง.ฉก.ก.(ไทย) ๒๒/๘๘/๖๑๔,๒๒/๘๘/๖๒๑,๒๒/๑๐๑/๖๒๓,ข.ป.(ไทย) ๓๑/๓๖/๕๙๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อนุโลมชั้นดี หมายถึงวิปัสสนาญาณ (อภิ.วิ.อ. (บาลี) ๘๑๕/๔๙๔) คำว่า อนุโลมิกชั้นดี ในที่นี้หมายถึงข้อพินิจที่เกี่ยวเนื่องแก่การบรรลุอุริยสัง ๔ หรือเหมาะแก่คำสอน (อง.ฉก.ก.อ.(บาลี) ๓/๘๘-๘๙/๑๕๕) ชั้นดี ในที่นี้หมายถึงปัญหา หรือวิปัสสนาญาณ มิใช่หมายถึงความอดทน (เทียบ ข.ป.(ไทย) ๓๑/๓๖/๔๔๔,อภิ.วิ.อ.(ไทย) ๗๖๘/๔๔๐)

อนุโลมทายกเถรภาพาน : ประวัตินอติตชาติของพระอนุโลมทายกเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกัปที่ ๑๐๐,๐๐๐ ท่านได้ทำแทนบูชาที่ต้นโพธิ์สถานที่ตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าพระนามว่าอินทสสี เพราะผลแห่งกรรมนั้น ในกัปที่ ๑๐๐ ท่านได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหันต์พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ข.อป.(ไทย) ๓๒/๒๖/๓๑๑)

อนุโลมปัญจกะ :หมวด ๕ แห่งอนุโลม จัดเป็นหัวข้อถาม - ตอบ ระหว่างพระสกวาทีกับพระปรวาทีก มีปรากฏในกถาวัตถุ บุคคลกถา อนุโลมปัจฉิมิกะ อนุโลมปัญจกะ (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๓/๔,๓๗/๔/๔)

อนุวัต : ทำตาม, ประพฤติตาม, ปฏิบัติตาม ดังคำใน อุโปสถขันธกะที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ก็ในกรณีนี้ วันอุโปสถของพวกภิกษุที่อยู่ในอาวาสเป็นวัน ๑๔ คำ ของพวกภิกษุอาศัยกันตักเป็นวัน ๑๕ คำ ถ้าพวกภิกษุที่อยู่ในอาวาสมีจำนวนมากกว่า พวก

ภิกษุอาคันตุกะพึงอนุวัตตามพวกภิกษุที่อยู่ในอาวาสถ้ามีจำนวนเท่ากัน พวกภิกษุอาคันตุกะ พึงอนุวัตตามพวกภิกษุที่อยู่ในอาวาส หรือตั้งคำในวิกัณณกชาดกที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคลผู้คล้อยตามโลกามิสอย่างนี้ อนุวัตตามอำนาจจิตย่อมเดือดร้อน (วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๗๘/๒๘๐, พุ.ชา.(ไทย) ๒๗/๑๖๖/๑๐๙) ; อนุวัตร ก็เขียนผ้าขอบจีวร ตั้งคำในมหาวรรคที่กล่าวไว้ว่า กฐินไม่เป็นอันกรานด้วยอาการเพียงติดผ้าอนุวัต หรือตั้งคำในจุฬวรรคที่ว่า ภิกษุผู้แจกของเล็กๆ น้อย ๆ พึงให้เข็ม ๑ เล่ม ฯลฯ พึงให้ผ้าอนุวัต พึงให้ผ้าปริภณฑ์ ถ้าสงฆ์มีเนยใส น้ำมัน น้ำผึ้งหรือน้ำอ้อยก็ควรให้ลิ้มได้คราวหนึ่งถ้าต้องการอีกก็ควรให้อีก (วิ.ม.(ไทย) ๕/ ๓๐๘/๑๔๘, วิ.จ.(ไทย) ๗/๓๒๘/๑๕๘) ; ดู จีวร

อนุวัต :

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อนุวัต คือ ผ้าขอบจีวร คือผ้าขอบจีวรทั้งด้านยาวทั้งด้านกว้าง (วิ.อ. ๓/๓๔๕/๒๑๗)

อนุวาท :

การโจท, การฟ้อง, การกล่าวหากันด้วยอาบัติ (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)

อนุวาทาธิกรณ์ :

การโจทหรือกล่าวหากันด้วยอาบัติ, การโจทที่จัดเป็นอธิกรณ์ คือ การโจทกันด้วยอาบัติ, เรื่องการกล่าวหากัน, เป็นอธิกรณ์ ๑ ในอธิกรณ์ ๔ ที่ว่า ชื่อว่า อธิกรณ์ ได้แก่ อธิกรณ์ ๔ อย่าง คือวิวาทาธิกรณ์ อนุวาทาธิกรณ์ อาปัตตาธิกรณ์ และกิจจาธิกรณ์ ,ในปริวารอธิบายว่า อนุวาทาธิกรณ์ ได้แก่ การโจทกันด้วยศีลวิบัติ อาจารย์วิบัติ ทิฎฐิวิบัติ หรืออาชีวิวิบัติ หรือตั้งคำในจุฬวรรค ภิกษุชั้นธกะ ที่ว่า สมัยนั้น ภิกษุผู้มีทั้งหลายดอโปสถ งดปวารณาแก่ภิกษุทั้งหลาย ทำการสอบถาม เริ่มอนุวาทาธิกรณ์ ขอโอกาสโจท ให้ภิกษุทั้งหลายให้การ ภิกษุทั้งหลายจึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ (วิ.ม.ท.(ไทย) ๑/๓๘๖/๔๒๐, วิ.ภิกษุณี.(ไทย) ๓/๙๙๖/๒๔๘, วิ.จ.(ไทย) ๖/๗/๑๖, ๖/๘/๑๘, ๖/๙/๑๙, ๖/๑๖/๓๔, ๖/๑๘/๓๖, วิ.ป.(ไทย) ๘/๓๔๘/๒๒๒-๒๒๕, ๘/๒๗๕/๓๗๐, ๘/๒๙๔/๓๙๓, ๘/๒๙๔/๓๙๔, ๘/๒๙๖/๓๙๖, ๘/๒๙๗/๓๙๖) ; ดู อธิกรณ์

อนุวิวิฎฐะ :

ชื่อเรียกชั้นชัณฑ์ของจีวร ตั้งคำในมหาวรรคที่พระผู้มีพระภาคตรัสสรรเสริญพระอานนท์ว่า ภิกษุทั้งหลาย อานนท์มีปัญญามาก ที่เข้าใจความหมายที่เรากล่าวย่อ ๆ ได้อย่างพิสดาร เธอทำผ้ากุสีบ้าง ทำผ้าอัทมกุสีบ้าง ทำผ้ามณฑลบ้าง ทำผ้าอัทมมณฑลบ้าง ทำผ้าวิวิฎฐะบ้าง ทำผ้าอนุวิวิฎฐะบ้าง ทำผ้าคีเวยยะบ้าง ทำผ้าชังเขยยะบ้าง ทำผ้าพาหันทะบ้าง (วิ.ม.ท.(ไทย) ๕/๓๔๕/๒๑๔)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ที่ชื่อว่าอนุวิวิฎฐะ ได้แก่ ๒ ชั้นที่ข้างทั้ง ๒ แห่งวิฎฐะนั้น (วิ.อ.(ไทย) ๓/๓๔๕/๒๗๑)

อนุศาสน์ :

การสอน, คำชี้แจง ตั้งคำในมหาวรรคที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย อุปัชฌาย์พึงสงเคราะห์อนุเคราะห์สัทธวิหาริก ด้วยอุทเทสปริพุจฉา โอวาท และอนุศาสน์ ถ้าอุปัชฌาย์มีบาตร สัทธวิหาริกไม่มีบาตร อุปัชฌาย์พึงถวายบาตรแก่สัทธวิหาริก(วิ.ม.(ไทย) ๔/๖๗/๘๘) ; คำสอนที่อุปัชฌาย์หรือกรรมวาจาจารย์บอกแก่ภิกษุใหม่ในเวลาอุปสมบทเสร็จ ประกอบด้วย นิสสัย ๔ และ อกรรมียกิจ ๔, นิสสัย

คือ ปัจจัยเครื่องอาศัยของบรรพชิต มี ๔ อย่างได้แก่ ๑. เทียวบิณฑบาต ๒. นุ่งห่มผ้า บังสุกุล ๓. อยู่โคนไม้ ๔. ฉันทยาตองด้วยน้ำมูตรเน่า(ท่านบอกไว้เป็นทางแสวงหา ปัจจัย ๔พร้อมทั้งอติเรกลาภของภิกษุ), **อภรณ์** ยกิจกิจที่ไม่ควรทำ หมายถึงกิจที่ บรรพชิตทำไม่ได้ มี ๔ อย่าง ได้แก่ ๑. เสพเมถุน ๒. ลักของเขา ๓. ฆ่าสัตว์ (ที่ให้ขาด จากความเป็นภิกษุ หมายถึงเอาฆาตมุนษย์) ๔. พุดอวดคุณวิเศษที่ไม่มีในตน (วิ.ม.(ไทย) ๔/๗๙/๑๑๒, วิ.จ.(ไทย) ๗/๓๗๘/๒๕๑)

อนุสนธิ : การติดต่อ, การสืบต่อ, การสืบเนื่องความหรือเรื่องที่ติดต่อหรือสืบเนื่องกันมา ดังคำใน ปริวารที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า พระวินัยธรประกอบด้วยองค์ ๕ นับว่าเป็นผู้ฉลาด คือ ๑. รู้วัตร ๒. รู้เหตุไค้มูล ๓. รู้บัญญัติ ๔. รู้บัญญัติ ๕. รู้ถ้อยคำแห่งอนุสนธิ (วิ.ป.(ไทย) ๘/๓๒๕/๔๖๘)

อนุสยปทานสูตร : พระสูตรว่าด้วยการละอนุสย ภิกษุทั้งหลายได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคผู้ประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันว่า บุคคลรู้เห็นอย่างไรจึงจะละอนุสยได้ พระผู้มีพระภาคตรัสตอบ โดยนัยแห่งอวิชาปทานสูตรในวรรคนี้ ต่างเพียงเปลี่ยนคำว่า จึงจะละอวิชาได้ วิชาจึงจะเกิดขึ้น เป็นคำว่า จึงจะละอนุสยได้ (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๕๘/๔๘)

อนุสยสมุคฆาตสูตร : มี ๒ สูตร แปลความหมายและเนื้อหาต่างกันคือ

๑. อนุสยสมุคฆาตสูตร พระสูตรว่าด้วยการถอนอนุสย ภิกษุทั้งหลายได้ทูลถามพระ ผู้มีพระภาคผู้ประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันว่า บุคคลรู้เห็นอย่างไรจึงจะถอนอนุสยได้ พระผู้มีพระภาคตรัสตอบโดยนัยแห่งอวิชาปทานสูตรในวรรคนี้ ต่างเพียงเปลี่ยนคำ ว่า จึงจะละอวิชาได้ วิชาจึงจะเกิดขึ้น เป็นคำว่า จึงจะถอนอนุสยได้ (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๕๙/๔๘)

๒. อนุสยสมุคฆาตสูตร พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นไปเพื่อถอนอนุสย พระผู้มีพระ ภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า อานาปานสติสมาธิที่ภิกษุเจริญ กระทำให้มากแล้ว ย่อม เป็นไปเพื่อถอนอนุสย (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๙๙๔/๔๘๖)

อนุสยสูตร : มี ๕ สูตร แปลความหมายสูตรเหมือนกันว่า พระสูตรว่าด้วยอนุสย ๔ สูตร ต่างกัน แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

๑. อนุสยสูตร (ปฐม) (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อนุสย (กิเลสที่นอนเนื่องอยู่ ในสันดาน) ๗ คือ (๑) กามราคานุสย อนุสยคือความกำหนัดในกาม (๒) ปฏิฆานุสย อนุสยคือความยินร้าย (๓) ทิฏฐานุสย อนุสยคือความเห็นผิด (๔) วิจิกิจฉานุสย อนุสยคือความลังเลสงสัย (๕) มานานุสย อนุสยคือความถือตัว (๖) ภวราคานุสย อนุสยคือความติดใจในภพ (๗) อวิชขานุสย อนุสยคือความไม่รู้แจ้ง (อง.สตตก.(ไทย) ๒๓/๑๑/๑๗)

๒. อนุสยสูตร (ทุติย) (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุอยู่ประพฤติ พรหมจรรย์เพื่อละเพื่อตัดอนุสย ๗ เหมือนในปฐมอนุสยสูตร แล้วตรัสว่า เมื่อภิกษุละ อนุสย ๗ ดังกล่าวได้แล้ว ชื่อว่าตัดต้นเหา ถอนสังโยชน์ ทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ เพราะละ มาณะได้โดยชอบ (อง.สตตก.(ไทย) ๒๓/๑๒/๑๘)

๓.อนุสยสูตร พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ทรงแสดงธรรม แก่ท่านพระราหุลว่า เมื่อบุคคลเห็นชั้น ๕ อย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบันที่เป็นไปในภายใน ภายนอก หยาบ ละเอียด เลว ประณีต อยู่ไกลหรืออยู่ใกล้ ด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่ อัตตาของเรา ย่อมจะละอหังการ มมังการและมานานุสัยที่มีในชั้น ๕ มีรูปชั้นเป็น ต้นได้ (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๒๐๐/๓๐๐)

๔.อนุสยสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า อนุสัย(กิเลสที่นอนเนื่อง)มี ๗ ประการ คือ (๑) กามราคะ (๒) ปฏิฆะ (๓) ทิฏฐิ (๔) วิจิกิจฉา (๕) มานะ (๖) ภว ราคะ (๗) อวิชชา พร้อมกับทรงย้ำว่า เธอทั้งหลายพึงเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ เพื่อรู้ ยิง เพื่อกำหนดรู้ เพื่อความสิ้นไป เพื่อละอนุสัยเหล่านั้น (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๗๖/ ๑๐๓)

๕.อนุสยสูตร พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นไปเพื่อถอนอนุสัย พระผู้มีพระภาคตรัสกับ ภิกษุทั้งหลายว่า อินทรีย์ ๕ มีสัทอินทรีย์เป็นต้น เป็นไปเพื่อถอนอนุสัย (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๕๓๒/๓๔๕)

อนุสสถานุตตริยะะ : การระลึกอันยอดเยี่ยม, การระลึกอันเยี่ยม, การระลึกถึงคุณพระรัตนตรัยจัดเป็น อนุสสถานุตตริยะะ ได้แก่ การระลึกถึงพระตถาคต และตถาคตสาวก ซึ่งจะเป็นไปเพื่อ ความบริสุทธิ์สว่างพ้นทุกข์ได้ (ข้อ ๖ ในอนุตตริยะะ ๖) มีปรากฏในสังคีตสูตร ทสุตตร สูตร และอนุตตริยะสูตรที่อธิบายว่า อนุสสถานุตตริยะะ เป็นอย่างไร คือ บุคคลใดมี ศรัทธาตั้งมั่น มีความรักตั้งมั่น บรรลุที่สุด มีความเลื่อมใสอย่างยิ่ง ระลึกถึงตถาคต หรือสาวกของตถาคต ภิกษุทั้งหลาย การระลึกถึงนี้ของบุคคลนั้น เป็นการระลึกถึงที่ ยอดเยี่ยมกว่าการระลึกถึงทั้งหลาย เป็นไปเพื่อความบริสุทธิ์ของสัตว์ทั้งหลาย เพื่อ ก้าวล่วงโสกะและปริเทวะ เพื่อดับทุกข์และโทมนัสเพื่อบรรลุอายุธรรม เพื่อทำให้แจ้ง นิพพาน การที่บุคคลมีศรัทธาตั้งมั่น มีความรักตั้งมั่น บรรลุที่สุด มีความเลื่อมใสอย่าง ยิ่ง นี้เรียกว่าอนุสสถานุตตริยะะ, เป็นธรรมที่ควรเจริญ ดังคำที่ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุควรเจริญธรรม ๖ ประการ เพื่อรู้อย่างระคะ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/ ๓๒๗/๓๒๘,๑๑/๓๕๖/๓๘๔,อง.ฉก.ก.(ไทย) ๒๒/๙/๔๒๐,๒๒/๓๐/๔๓๑,๒๒/๑๔๐/ ๖๔๒)

อนุสสติฐาน : ฐานคืออนุสสติ,เหตุคืออนุสสติ เป็นอุปการกัมมฐาน (เกิดปิติในมาน ๓),อนุสสติที่ เป็นเหตุให้บรรลุคุณวิเศษ,อนุสสติที่เป็นเหตุ มี ๖ อย่าง คือ ๑. พุทธานุสสติ(การ ระลึกถึงพระพุทธเจ้า) ๒.ธัมมานุสสติ(การระลึกถึงพระธรรม) ๓. สังฆานุสสติ(การ ระลึกถึงพระสงฆ์) ๔.สีลานุสสติ(การระลึกถึงศีล) ๕. จาคานุสสติ(การระลึกถึงการ บริจาค) ๖.เทเวทานุสสติ (การระลึกถึงเทวดา) มีปรากฏในสังคีตสูตร ทสุตตรสูตร (ที. ปา.(ไทย) ๑๑/๓๒๗/๓๒๘,๑๑/๓๕๖/๓๘๘,๒๒/๙/๔๒๐,อง.ฉก.ก.(ไทย) ๒๒/๒๕/ ๔๕๖,๒๒/๒๙/๔๖๗)

อรรถกถาและฎีกาอธิบายว่า คำว่า อนุสสติ ที่เรียกว่า ‘ฐาน’ เพราะเป็นเหตุให้ ได้รับประโยชน์เกื้อกูลและความสุขทั้งในภพนี้และภพหน้า เช่น พุทธานุสสติ(การ

ระลึกถึงพระพุทธรูป)ย่อมเป็นเหตุให้บรรลुकุณวิเศษ เพราะเมื่อบุคคลระลึกถึง
 พุทธรูปอยู่ ปีติ(ความอิ่มใจ)ย่อมเกิด จากนั้นจึงพิจารณาปีติให้เห็นความสิ้นไปเสื่อม
 ไปจนได้บรรลอรุหัตตผล อนุสสติภูฐานนี้จัดเป็นอุปการกัมมภูฐาน แม้คฤหัสถ์ก็
 สามารถบำเพ็ญได้ (อง.ฉก.อ. (บาลี) ๓/๒๕/๑๑๐,๒๙/๑๑๒,ขุ.ป.อ.(บาลี) ๑/๒๕/
 ๑๓๗,อง.ฉก.ฎีกา (บาลี) ๓/๙/๑๐๘)

อนุสสติ :

ความระลึกถึง, อารมณ์ที่ควรระลึกถึงเนืองๆ มี ๑๐ อย่างคือ ๑.พุทธานุสสติ ระลึกถึง
 คุณของพระพุทธเจ้า ๒. อัมมานุสสติ ระลึกถึงคุณของพระธรรม ๓. สังฆานุสสติ ระลึก
 ถึงคุณของพระสงฆ์ ๔. สีลานุสสติ ระลึกถึงศีลที่ตนรักษา ๕. จาคานุสสติ ระลึกถึงทานที่
 ตนบริจาคแล้ว ๖. เทวตานุสสติ ระลึกถึงคุณที่ทำให้เป็นเทวดา ๗. มรณัสสติระลึก
 ถึงความตายที่จะต้องเป็นธรรมดา ๘. กายคตาสติ ระลึกทั่วไปในกายให้เห็นว่าไม่
 งาม ๙.อานาปานสติตั้งสติกำหนดลมหายใจเข้าออก ๑๐.อุปสมานุสสติ ระลึกธรรมเป็น
 ที่สงบระงับกิเลสและความทุกข์ คือ นิพพาน มีปรากฏในเอกกนิบาต ดังคำว่า ภิกษุ
 เจริญพุทธานุสสติ ... เจริญอัมมานุสสติ...เจริญสังฆานุสสติ... เจริญสีลานุสสติ... เจริญ
 จาคานุสสติ... เจริญเทวตานุสสติ... เจริญอานาปานสติ... เจริญมรณัสสติ ... เจริญ
 กายคตาสติ ... เจริญอุปสมานุสสติ ...(อง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๔๗๓-๔๘๒/๕๐) ;เขียน
 อย่างรูปเต็มในภาษาบาลีเป็นอนุสสติ

อนุสสติภูฐานสูตร : พระสูตรว่าด้วยอนุสสติภูฐาน มี ๒ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อนุสสติภูฐานสูตร พระผู้มีพระภาคทรงแสดงอนุสสติภูฐาน(คือฐานคืออนุสสติ
 กล่าวคืออาน ๓) มี ๖ คือ (๑) พุทธานุสสติ การระลึกถึงพระพุทธเจ้า (๒) อัมมานุสส
 ตติ การระลึกถึงพระธรรม (๓) สังฆานุสสติ การระลึกถึงพระสงฆ์ (๔) สีลานุสสติ
 การระลึกถึงศีล (๕) จาคานุสสติ การระลึกถึงการบริจาค (๖) เทวตานุสสติ การ
 ระลึกถึงเทวดา (อง.ฉกก.(ไทย) ๒๒/๙/๔๒๐)

๒.อนุสสติภูฐานสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อนุสสติภูฐาน ๖ คือ (๑) พุทธานุสสติ
 (๒) อัมมานุสสติ (๓) สังฆานุสสติ (๔) สีลานุสสติ(๕) จาคานุสสติ (๖) เทวตานุสสติ
 เมื่ออริยสาวกเจริญอนุสสติภูฐานแต่ละอย่างก็จะทำให้จิตไม่ถูกราคะ โทสะ โมหะ
 กลุ้มรุม ทำให้จิตดำเนินไปตรงที่เดียว หลุดพ้นจากความกำหนัด ซึ่งเป็นชื่อของกาม
 คุณ ๕ สัตว์ทั้งหลายในโลกนี้ทำอนุสสติภูฐานให้เป็นอารมณ์จึงบริสุทธิ์(หมายถึงการ
 บรรลุนิพพานที่บริสุทธิ์อย่างยิ่ง) ได้ (อง.ฉกก.(ไทย) ๒๒/๒๕/๔๕๖)

อนุสสริตัพพสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่ควรระลึก และที่ไม่ควรระลึกมี ๒ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน
 คือ

๑.อนุสสริตัพพสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า *ธรรมที่ไม่ควรระลึก* คือ มิจฉัตตธรรม
 ๑๐ มีมิฉฉาทิภูฏฐิ เป็นต้น *ธรรมที่ควรระลึก* คือ สัมมัตตธรรม ๑๐ มีสัมมาทิภูฏฐิ เป็น
 ต้น (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๕๓/๒๙๖)

๒.อนุสสริตัพพสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เราจักแสดงธรรมที่ควรระลึกและธรรมที่
 ไม่ควรระลึกแก่เธอทั้งหลาย เมื่อภิกษุเหล่านั้นทูลรับสนองพระดำรัสแล้ว จึงตรัสว่า

อนุสัของสัตว์ทั้งหลาย :กิเลสที่นอนเนื่องในสันดานในหมู่สัตว์ ดังคำในวิภังค์ที่กล่าวไว้ว่า อนุสัของสัตว์ทั้งหลาย เป็นไฉน อนุสั ๗ อย่าง คือ ๑. กามราคานุสั (อนุสัคือกามราคะ) ๒. ปฏิฆานุสั (อนุสัคือปฏิฆะ) ๓. มานานุสั (อนุสัคือมานะ) ๔. ทิฏฐานุสั (อนุสัคือทิฏฐิ) ๕. วิจิกิจฉานุสั (อนุสัคือวิจิกิจฉา) ๖. ภวราคานุสั (อนุสัคือภวราคะ) ๗. อวิชขานุสั (อนุสัคืออวิชา) ราคานุสัของสัตว์ทั้งหลายย่อมนอนเนื่องอยู่ในปิยรูปสาตรูป ในโลกปฏิฆานุสัของสัตว์ทั้งหลายย่อมนอนเนื่องอยู่ในอัปปิยรูปสาตรูปในโลก อวิชาตกไปในสภาวะธรรมทั้ง ๒ นี้ ด้วยอาการอย่างนี้ มานะ ทิฏฐิ และวิจิกิจฉา พึงเห็นว่าตั้งอยู่ในฐานะแห่งเดียวกันกับอวิชขานั้น นี้ชื่อว่าอนุสัของสัตว์ทั้งหลาย (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๘๑๖/๕๒๖)

อนุสัคือมานะ :ความเคยชินคือความถือตัว, เป็นข้อที่ ๓ ในอนุสั ๗ ดังคำในเถรีคาถาที่ พระเถรีบรรลุมรรคผลแล้วได้กล่าวไว้ว่า นันทา เธอ จงอบรมอนิมิตตวิโมกข์ ละเสียซึ่งอนุสัคือมานะ เพราะละมานะได้ แต่นั่นเธอจะอยู่อย่างสงบ (ขุ.เถรี.(ไทย) ๒๖/๒๐/๕๕๗)

อนุสาวนา : คำสวดประกาศ, คำประกาศ ความปรึกษาและตกลงของสงฆ์, คำขอมติ ดังคำในราชภควัตถุ ที่พระเจ้าพิมพิสารจอมทัมมครรัฐได้ตรัสถามคณสมหาอมาตย์ผู้พิพากษาว่า ท่าน ภิกษุรูปใด ให้ผู้ที่เป็นราชภัฏบรรพชา ภิกษุรูปนั้นต้องโทษสถานใด คณสมหาอมาตย์ผู้พิพากษากราบบังคมทูลว่า ขอเดชะ พระอุปชฌาย์ต้องถูกตัดศีรษะ พระอนุสาวนาจารย์ต้องถูกดิ่งลิ้น พระคณปุระกะต้องถูกหักซี่โครงไปแถบหนึ่งพระเจ้าข้า หรือดังคำที่พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้สวดอุปสัมปทาเปกษะ ๒ คน ในอนุสาวนาเดียวกันได้ (วิ.ม.(ไทย) ๔/๙๐/๑๔๖,๔/๑๒๓/๑๙๐)

อนุสาสนี : คำสั่งสอน, คำแนะนำพร้าสอน ดังคำในปริวาร อุปาลิปัญจกะ ที่กล่าวไว้ว่า อุปาลิภิกษุผู้ประกอบด้วยองค์ ๕ สงฆ์พึงแต่งตั้งด้วยอุพพาหิกา องค์ ๕ คือ ๑. ไมโครธ ๒. ไมพยาบาท ๓. ไมเปียดเบียน ๔. ไมยั่วให้โกรธ ๕. อดทน รับอนุสาสนีโดยเคารพ หรือดังคำที่พระปาราปริยเถระกล่าวไว้ว่า นรชนนั้นมีความรู้ ตั้งอยู่ในธรรม ทำตามอนุสาสนีที่เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าทุกประการย่อมประสบสุข (วิ.ป.(ไทย) ๘/๔๕๕/๖๔๑, ส.ม.(ไทย)๑๙/๒๓๓/๑๖๘,๑๙/๒๓๕/๑๗๕,๒๒/๗๓/๑๒๔,อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๗๔/๑๒๕,๒๔/๒๗/๕๙,ขุ.เถรี.(ไทย) ๒๖/๗๔๖/๔๖๕)

อนุสาสนีปาฏิหาริย์ : ปาฏิหาริย์คืออนุสาสนี, ปาฏิหาริย์คือสอนให้เห็นจริง, คำสอนเป็นจริง สอนให้เห็นจริงนำไปปฏิบัติได้ผลสมจริง, คำสอนเป็นอัศจรรย์, เป็นอัศจรรย์, ข้อ ๓ ในปาฏิหาริย์ ๓ ดังคำในสังคารวสูตร และปาฏิหาริยกถา ที่อธิบายว่า อนุสาสนีปาฏิหาริย์ เป็นอย่างไร คือภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้ พร้าสอนอย่างนี้ว่า จงตรีกตรองอย่างนี้ อย่าตรีกตรองอย่างนั้น จงมนสิการอย่างนี้ อย่ามนสิการอย่างนั้น จงละสิ่งนี้ จงเข้าถึงสิ่งนี้อยู่เถิด นี้เรียกว่าอนุสาสนีปาฏิหาริย์ (ที.สี.(ไทย) ๙/๔๘๓/๒๑๔,๙/๔๘๖/๒๑๖,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๕,อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๖๑/๒๓๔,๒๐/๑๔๕/๓๙๓,อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๐/๔๐๗,ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๓๐/๕๘๗,ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๑/๕๕๘)

- อนุสาสิกชาดก :** ชาดกว่าด้วยดีแต่สอนคนอื่น พญานกโพธิสัตว์ได้กล่าวตำหนินางนกป่า ที่ดีแต่สอนนกตัวอื่นไม่ให้ไปหากินในทางเกวียนกลางป่าเปลี่ยวซึ่งมีอันตรายมาก แต่ตนเองกลับแอบไปหากินคนเดียว เพราะมีเมล็ดข้าวหล่นมากมาย จึงถูกล้อเกวียนบดตาย เพราะความโลภจัดของตนเอง (ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๑๑๕/๔๗)
- อนุสาสิกา, นก :** ชื่อนางนกป่าตัวหนึ่งที่โลกจัด แต่สอนให้คนอื่นอย่าโลภ ภายหลังถูกล้อรถทับขาดเป็น ๒ ท่อนตายบนหนทาง ดังคำในอนุสาสิกชาดกที่หัวหน้านกโพธิสัตว์กล่าวตำหนิ นางนกป่าว่า นางนกป่าชื่ออนุสาสิกาพราสอนนกเหล่าอื่นอยู่เนืองนิตย์ แต่ตนเองกลับโลภจัดจึงถูกล้อรถบดขี้ขาดเป็น ๒ ท่อนนอนอยู่ที่หนทางใหญ่ (ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๑๑๕/๔๗)
- อนุสิสตาบส :** ชื่อดาบสองค์หนึ่งที่เป็นศิษย์ผู้ใหญ่ ในจำนวน ๗ คน ผู้ได้มานสมาบัติ คือ ๑.สาริสสระ ๒.เมณฑิสสระ ๓.ปัพพตะ ๔.ภาพเทวิล ๕.กิสวัจฉะ ๖.อนุสิสสะ ๗.นารทะ, เป็นศิษย์คนเดียวที่อยู่ในสำนักของสรภังคโพธิสัตว์ ณ มะขวิดใกล้ฝั่งแม่น้ำโคธาวารี ภายหลังได้พบพระราชชา ๓ พระองค์ ดังคำในสรภังคชาดกที่ว่า (อนุสิสตาบสถือหม้อจะไปตักน้ำได้พบพระราชชา ๓ พระองค์ จึงทูลถามว่า) ท่านทั้งหลายเป็นใครกันหนอ ประดับเครื่องอลังการ สวมใส่ต่างหู นุ่งห่มเรียบริ้ว เหน็บพระขรรค์มีด้ามประดับ ด้วยแก้วไพฑูรย์และแก้วมุกดา ยืนอยู่บนรถอย่างองอาจ ในมนุษยโลกเขารู้จักพวกท่านอย่างไร (ในพระราชชาทั้ง ๓ องค์ พระเจ้าอัญญาชคร์สกับท่านอนุสิสตาบสว่า) ข้าพเจ้าชื่ออัญญาชคร์ ท่านผู้นี้คือพระเจ้าภิมรณ ส่วนท่านผู้นี้คือพระเจ้ากาลิงคะผู้มีพระเกียรติยศระบือไปทั่ว พวกข้าพเจ้ามา ณ ที่นี้เพื่อจะเยี่ยมฤๅษีทั้งหลาย (ขุ.ชา.จตุตถาลีส.(ไทย) ๒๗/๙๔/๖๑๑)
- อนุโสตสูตร :** พระสูตรว่าด้วยบุคคลผู้ไปตามกระแส พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคล ๔ จำพวก คือ บุคคล (๑) ผู้ไปตามกระแส คือผู้เสพกามและทำบาปกรรม (๒) ผู้ทวนกระแส คือผู้ไม่เสพกามและไม่ทำบาปกรรม แม้มีทุกข์ทางกายและทุกข์ทางใจ ร้องให้น้ำตานองหน้า ก็ยังประพฤติพรหมจรรย์ให้บริสุทธิ์บริบูรณ์ได้ (๓) ผู้มีภาวะตั้งมั่น คือบุคคล เพราะโอรัมภาคิยสังโยชน์ ๕ ประการสิ้นไป เป็นโอบปาติกะ (คำว่า โอบปาติกะ หมายถึงพระอนาคามีที่เกิดในสุทธาวาส (ที่อยู่ของท่านผู้บริสุทธิ์) ๕ ชั้น มีชั้นอวิหาเป็นต้น) ปรินิพพานในภพนั้น ไม่หวนกลับจากภพนั้นอีก (๔) บุคคลผู้ลอยบาปข้ามถึงฝั่งดำรงอยู่บนบก ได้แก่ บุคคลผู้ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะ (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๕/๗)
- อนุหาอุบาสิกา :** ชื่ออุบาสิกาคนหนึ่ง เป็นคู่อัครอุบาสิกา ของพระพุทธเจ้านามว่ามังคละ มีประมาณอายุ ๒๐,๐๐๐ ปี ดังคำในมังคลพุทธวงศ์ว่า อนุหาอุบาสิกาและสุมนาอุบาสิกาเป็นอัครอุปัฏฐายิกาของพระพุทธเจ้าพระนามว่ามังคละ (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๕/๖๐๖)
- อนุณะ, มาณพ :** อีกชื่อหนึ่งของปุลณยกัษ เป็นชาวแคว้นอังคะ อยู่ในกัจจายนโคตร ที่เดินทางเข้าเฝ้าพระเจ้าโกรัพยะ เพื่อทำพन्नเล่นสะกา กับพระราชชา ดังคำในวิธูรชาดก ที่ปุลณยกัษกราบทูลว่า ข้าแต่พระราชชา ข้าพระองค์เป็นมาณพ กัจจายนโคตรชื่ออนุณะ ญาติ ๆ และพวกพ้องของข้าพระองค์อยู่ในแคว้นอังคะ ต่างก็พากันเรียกข้าพระองค์

อย่างนี้ ข้าแต่สมมติเทพ ข้าพระองค์มาถึงเมืองนี้ ด้วยต้องการที่จะเล่นการพนันสะกา (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๓๘๙/๓๙๙)

อนุปมเถรคาถา : ภาชิตของพระอนุปมเถระ,คาถาของพระอนุปมเถระ ท่านพระอนุปมเถระกล่าว สอนตนเองว่า จิตที่มีความเพลิดเพลีน ถูกกรรมกิเลสยกขึ้นสู่ภพซึ่งเป็นเช่นกับหลาว ท่านเว้นจากภพที่เรียกว่าหลาว และกามคุณที่เรียกว่าท่อนไม้ นั้น ๆ เสีย เรากล่าว อกุศลจิตนั้นว่าเป็นจิตมีโทษ กล่าวอกุศลจิตนั้นว่าเป็นจิตประทุษร้าย พระศาสดาที่ บุคคลหาได้โดยยาก ท่านก็ได้แล้ว ท่านอย่ามาชักชวนเราในทางฉิบหายเลย (ขุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๒๑๓/๓๗๑)

อนุปมะ, พระโอรส : ๑.ชื่อพระโอรสองค์หนึ่ง ของพระสุนนโพธิสัตว์กับพระมเหสีนามว่ากัณฐิกี แห่ง กรุงเมฆละ ซึ่งมีพระเจ้าสุทนต์ปกครอง ก่อนที่พระสุนนโพธิสัตว์จะออกผนวชแล้ว ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า ตั้งคำในสุนนพุทธวงศ์ที่ว่า พระองค์ทรงครองฆราวาสอยู่ ๙,๐๐๐ ปี มีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลัง คือจันทปราสาท สุจันทปราสาท และวรุณสปราสาท มีนางสนมกำนัล ๖,๓๐๐,๐๐๐ นาง ล้วนประดับประดาสวยงาม พระมเหสี พระนามว่ากัณฐิกี พระราชโอรสพระนามว่าอนุปมะ (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๓/๖๑๑)

๒.ชื่อพระโอรสองค์หนึ่ง ของพระปุสสโพธิสัตว์กับพระมเหสีนามว่ากิสาคโคตมี แห่ง กรุงกาสีกะ ซึ่งมีพระเจ้าชัยเสนปกครอง ก่อนที่พระปุสสโพธิสัตว์จะออกผนวชแล้ว ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า ตั้งคำในปุสสพุทธวงศ์ว่า พระองค์ทรงครองฆราวาสอยู่ ๙,๐๐๐ ปี มีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลัง คือครุฬปราสาท หังสปราสาท และสุวรรณดารปราสาท มีนางสนมกำนัล ๒๓,๐๐๐ นาง ล้วนประดับประดาสวยงาม พระมเหสีพระนามว่ากิสาคโคตมี พระราชโอรสพระนามว่าอนุปมะ (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๖/๖๘๓)

อนกัณณวิมาน : พระสูตรว่าด้วยวิมานที่เกิดขึ้นแก่เทพบุตรผู้มีรัศมีหลากสี เป็นวิมานที่เกิดขึ้นแก่ เทพบุตรผู้มีรัศมีหลากสีผู้เคยบวชเป็นสาวกของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่าสุเมธะได้ชักชวนคนทั้งหลายให้บูชาพระสถูปบรรจุพระบรมสารีริกธาตุของ พระพุทธเจ้าพระองค์นั้น (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๑๑๙๙/๑๕๐)

อนกัณณิกธรรม : ธรรมที่เป็นได้หลายอย่าง ตั้งคำในโปฏฐปาหสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า โปฏฐปาหะ ปริพาชกทั้งหมดเหล่านี้เป็นคนตาบอดไม่มีจักขุ ในขุมนุมนั้นมีแต่ท่านเท่านั้น ที่มีจักขุ ธรรมที่เป็นเอกังสิกธรรม เราได้แสดงและบัญญัติไว้แล้ว ธรรมที่เป็นอนเอกังสิกธรรม เราก็ได้แสดงและบัญญัติไว้แล้ว โปฏฐปาหะ เราแสดงและบัญญัติธรรมเหล่านี้ว่าเป็นอนเอกังสิกธรรม คือธรรมที่ว่า โลกเที่ยง หรือโลกไม่เที่ยง โลกมีที่ สุด หรือโลกไม่มีที่ สุด ชีวะกับสรีระเป็นอย่างเดียวกัน หรือชีวะกับสรีระเป็นคนละอย่างกัน หลังจากตายแล้วตถาคตเกิดอีก หรือหลังจากตายแล้วตถาคตไม่เกิดอีก หลังจากตายแล้วตถาคตเกิดอีกและไม่เกิดอีก หรือหลังจากตายแล้วตถาคตจะว่าเกิดอีกก็มีใช่ จะว่าไม่เกิดอีกก็มีใช่ เราแสดงและบัญญัติธรรมเหล่านี้ว่าเป็นอนเอกังสิก ธรรม ธรรมเหล่านี้ไม่มีประโยชน์ ไม่มีสาระ ไม่ใช่จุดเริ่มต้นแห่งพรหมจรรย์ ไม่ เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่าย ไม่เป็นไปเพื่อคลายกำหนดยินดี ไม่เป็นไปเพื่อดับ ไม่

เป็นไปเพื่อสงบระงับ ไม่เป็นไปเพื่อรู้ยิ่ง ไม่เป็นไปเพื่อตรัสรู้ ไม่เป็นไปเพื่อนิพพาน (ที.สี.(ไทย) ๙/๔๒๓/๑๘๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ธรรมที่เป็นได้หลายอย่าง ได้แก่สิ่งที่ไม่อาจตอบได้ว่า ใช่หรือไม่ใช่ เพียงอย่างเดียว เช่น ไม่อาจตอบว่า โลกเพียงหรือโลกไม่เพียง (ที.สี.อ.(บาลี) ๔๒๓/๓๑๔)

อเนชกะ : ชื่อเทพหมู่หนึ่งที่มาเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาค พร้อมภิกษุสงฆ์ จำนวน ๕๐๐ รูป ณ ป่ามหาวัน เขตกรุงกบิลพัสดุ์ ดังคำในมหาสมยสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายว่า เทพอีก (๑๐ หมู่) คือ สหภู ผู้รุ่งเรืองดังเปลวไฟ อริกฐกะ โรชะ ผู้มีรัศมีดังสีดอกผักตบ วรณะ สหธรรม อัจจุตะ อเนชกะ สุเลยยะ รุจิระ และวาสวเนสีกัมา (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๔๐/๒๖๘)

อเนชชาภิสังขาร : สภาพที่ปรุงแต่งภพอันมั่นคงไม่หวั่นไหว, สภาพที่ปรุงแต่งภพอันมั่นคง ไม่หวั่นไหว หมายถึงกุศลเจตนาที่เป็นอรุปาวจรมาน ๔ ได้แก่ภาวะจิตที่มั่นคงแน่วแน่ว ด้วยสมาธิแห่งจตุตถฌาน(ข้อ ๓ ในอภิสังขาร ๓), เป็นข้อ ๓ ในสังขาร ๓ คือ ๑. ปุญญาภิสังขาร(สภาพที่ปรุงแต่งกรรมฝ่ายดี) ๒. อปุญญาภิสังขาร(สภาพที่ปรุงแต่งกรรมฝ่ายชั่ว) ๓. อาเนชชาภิสังขาร (สภาพที่ปรุงแต่งภพอันมั่นคงไม่หวั่นไหว) (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๘), ในมหานิทเทสอธิบายไว้ว่าเป็นส่วนหนึ่งที่อยู่ในการภพ ดังคำว่า ภพ มี ๒ คือ (๑) กรรมภพ ได้แก่ ปุญญาภิสังขาร อปุญญาภิสังขาร และอเนชชาภิสังขาร (๒) ภพใหม่ อันมีในปฏิสนธิ ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ (ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๒๔/๑๓๘) ; บางทีเขียนเป็น *อาเนชชาภิสังขาร* มีปรากฏในสังคีติว่า อาเนชชาภิสังขาร (สภาพที่ปรุงแต่งภพอันมั่นคงไม่หวั่นไหว (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๘)

อนโณดาต,สระ,อนโณดาต, สระ :ชื่อสระในป่าหิมพานต์ มีขนาดยาว กว้าง และลึก ๕๐ โยชน์ มีอาณาบริเวณโดยรอบ ๑๕๐ โยชน์, เป็น ๑ ในบรรดาแหล่งน้ำใหญ่ ๗ ดังคำในสัทตสุริยสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า แหล่งน้ำใหญ่ๆ ที่เป็นแดนไหลมารวมกันของแม่น้ำใหญ่ๆ เหล่านี้ คือ สระอนโณดาต สระสีหปาดะ สระรถการะ สระกัณณมุนทะ สระกุนดาลา สระฉัททันต์ สระมันทากินี หรือดังคำในมหาวรรคที่กล่าวไว้ว่า พระผู้มีพระภาคทรงทราบความรำพึงในใจของชฎิลอุรุเวลกัสสปะด้วยพระทัยจึงเสด็จไปยังอุตตรกุรุทวีป ทรงนำบัณฑิตจากทวีปนั้นมาเสวยที่ริมสระอนโณดาตประทับพักกลางวัน ณ ที่นั่น หรือเป็นที่พยากรณ์บุพกรรมของพระองค์ ดังคำในพุทธาปทานชื่อปุพพกัมมปิโลติ (พระอานนทเถระ เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของพระพุทธเจ้าว่าด้วยบุพกรรมเก่าจึงกล่าวว่า) ณ พันศิลาที่นารัณรมย์ ใกล้สระอนโณดาต ไซติช่วงด้วยรัตนะต่างๆ ในละแวกป่ามีดอกไม้มีกลิ่นหอมนานาชนิด พระพุทธเจ้าทรงเป็นผู้นำสัตว์โลก มีหมู่ภิกษุหมู่ใหญ่ห้อมล้อม ประทับนั่งที่ศิลาอาสน์นั้น ทรงพยากรณ์บุพกรรมของพระองค์ (วิ.ม.(ไทย) ๔/๔๓/๕๓, ๔/๔๓/๕๔,อง.สตุตค.(ไทย) ๒๓/๖๖/๑๓๓,ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๖๓/๕๗๔,๓๒/๙๖/๕๗๘)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สระโหนดาค มีขนาดยาว กว้าง และลึก ๕๐ โยชน์ มีอาณาบริเวณโดยรอบ ๑๕๐ โยชน์ ตั้งอยู่ในป่าหิมพานต์แวดล้อมด้วยยอดเขาทั้ง ๕ คือ สุทัสสนภูฏ จิตรภูฏ กาฬภูฏ คันธมาทนภูฏ และเกลาสภูฏ(ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๓๑/๒๗)

โหนดตปฺพละ : กำลังคือความไม่ละอายต่อบาป ดังคำในธัมมสังคณีที่อธิบายไว้ว่า กิริยาที่ไม่เกรงกลัวต่อการประพฤติทุจริตอันเป็นสิ่งที่ควรเกรงกลัว กิริยาที่ไม่เกรงกลัวต่อการประกอบสภาวะธรรมที่เป็นอกุศลซึ่งเป็นบาป ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่าโหนดตปฺพละ (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๓๘๘/๑๑๔)

โหนดตปฺมูลกสูตร : พระสูตรว่าด้วยสัตว์ผู้ไม่มีโหนดตปฺปะเป็นมูล พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า สัตว์ผู้ไม่มีโหนดตปฺปะย่อมคบค้าสมาคมกับสัตว์ผู้ไม่มีโหนดตปฺปะส่วนสัตว์ผู้มีโหนดตปฺปะย่อมคบค้าสมาคมกับสัตว์ผู้ไม่มีโหนดตปฺปะ (ส.น.(ไทย) ๑๖/๑๐๔/๑๙๗)

โหนดตปฺปะ, โหนดปฺปะ : ไม่กลัวบาป (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๔/๒๕๓, ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑/๒๕๔๔, อง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๗/๖๒, ๒๐/๙๓/๑๐๘, ๒๐/๑๘๑/๑๓๐, อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๐๕/๒๔๗, ชุ.อุ.(ไทย) ๒๕/๔๐/๓๘๘, ชุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๕๑/๔๑๒, ๒๙/๒๐๓/๕๙๓, อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๓๙๔/๑๑๕, ๓๔/๑๒๔๕/๓๑๕, ๓๔/๑๓๒๙/๓๓๒, อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๙๐๐/๕๖๓, ๓๕/๙๓๐/๕๘๒, อภิ.ป.(ไทย) ๔๓/๑/๓๕๑, ๔๓/๗๔/๓๙๒, ๔๓/๘๐/๓๙๕, ๔๓/๙๗/๔๐๓)

โหนดตปฺปีสูตร : พระสูตรว่าด้วยความไม่สะดุ้งกลัว พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ท่านพระมหากัสสปะกับท่านพระสารีบุตรได้สนทนารวมกันว่า ภิกษุผู้ไม่ทำความเพียรเครื่องเผากิเลส โดยคิดว่า บาปอกุศลธรรมเมื่อเกิดแก่เรา บาปอกุศลธรรมที่เรายังละไม่ได้ กุศลธรรมเมื่อไม่เกิดแก่เรา และกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแก่เราและดับไปแล้ว พึงเป็นไปเพื่อความพินาศ ชื่อว่าเป็นผู้ไม่มีความเพียรเครื่องเผากิเลส และภิกษุผู้ไม่สะดุ้งกลัว เพราะคิดเช่นที่กล่าวมาข้างต้นนั้น ก็ชื่อว่าไม่มีความสะดุ้งกลัว ส่วนภิกษุผู้มีความเพียรเครื่องเผากิเลสและผู้มีความสะดุ้งกลัวมีนัยตรงกันข้าม (ส.น.(ไทย) ๑๖/๑๔๕/๒๓๔)

อโนปมา, นาง : ชื่อธิดาเมษีเศรษฐี เป็นที่หมายปองของพระราชโอรสและบุตรเศรษฐี ภายหลัง นางได้พบพระพุทธเจ้าแล้วจึงออกบวช ดังคำที่พระอโนปมาเถรีกล่าวไว้ว่า เราเกิดในตระกูลสูงมีสิ่งของเครื่องปล้ำใจมาก มีทรัพย์มาก สมบูรณ์ด้วยผิวพรรณสัณฐานและรูปร่างเป็นธิดาซึ่งเป็นลูกแท้ๆของเมษีเศรษฐีเป็นผู้ที่พระราชโอรสปรารถนาบุตรเศรษฐีหมายปอง เขาพากันส่งทูตไปขอต่อบิดาของเราว่า ขอจงให้อโนปมาแก่เรา อโนปมาธิดาของท่านนั้นมีค่าตัวเท่าใด เราจะให้เงินและทองเป็น ๘ เท่าต่อค่าตัวนั้น (ชู.เถรี.(ไทย) ๒๖/๑๕๓/๕๗๙)

อโนปมาเถรีคาถา : ภาชิตของพระอโนปมาเถรี, คาถาของพระอโนปมาเถรี ท่านพระอโนปมาเถรีเปล่งอุทานว่า เราเกิดในตระกูลสูงมีสิ่งของเครื่องปล้ำใจมาก มีทรัพย์มาก สมบูรณ์ด้วยผิวพรรณสัณฐานและรูปร่าง เป็นธิดาซึ่งเป็นลูกแท้ ๆ ของเมษีเศรษฐี เป็นผู้ทีพระ

ราชโอรสปรารถนา บุตรเศรษฐีหมายปอง เขาพากันส่งทูตไปขอต่อบิดาของเราว่า ขอจงให้โนปมาแก่เรา โนปมาบิดาของท่านนั้นมีค่าตัวเท่าใด เราจะให้เงินและทอง เป็น ๘ เท่าต่อค่าตัวนั้น เรานั้นได้พบพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ประเสริฐที่สุดในโลก ไม่มีผู้อื่นยิ่งไปกว่า แล้วเข้าไปเฝ้า ณ ที่สมควร ได้ถวายอภิวัตพระยุคลบาทของ พระองค์ พระโคตมพระองค์นั้นได้ทรงพระกรุณาแสดงธรรมโปรดเรา เรานั่งอยู่ ณ อาสนะนั้น ก็ได้บรรลุผลที่ ๓๑ ครั้นแล้วก็โกนผมบวชเป็นบรรพชิต วันนี้เป็นคืนที่ ๗ นับแต่วันที่เรามาตัดผมให้แห้งสนิทแล้ว (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๑๕๑/๕๗๙)

อโนมทัสสี, พระพุทธเจ้า :ชื่อพระพุทธเจ้าองค์หนึ่ง ,เป็นองค์ลำดับที่ ๗ ในพระพุทธเจ้า ๒๕ พระองค์ ตั้งคำในอโนมทัสสีพุทธวงศ์ตอนหนึ่งว่าพระองค์เสด็จอุบัติต่อจากพระพุทธเจ้านามว่า โสภิตะ ทรงแสดงธรรมครั้งแรก มี เทวดาและมนุษย์ประมาณ ๑๐๐ โภกวิ ได้บรรลุธรรม ครั้งที่ ๒ เทวดาและมนุษย์ประมาณ ๘๐ โภกวิได้บรรลุธรรม ครั้งที่ ๓ เทวดา และมนุษย์ประมาณ ๗๘ โภกวิได้บรรลุธรรม มีเทวดาและมนุษย์ประมาณ ๗๘ โภกวิ ได้บรรลุธรรม ๓ ครั้ง ครั้งแรก ประมาณ ๘๐๐,๐๐๐ รูปมาประชุมกัน ครั้งที่ ๒ จำนวน ๗๐๐,๐๐๐ รูป ครั้งที่ ๓ จำนวน ๖๐๐,๐๐๐ รูป ,ในอโนมทัสสีพุทธวงศ์เล่า ไว้ว่า กรุงชื่อว่าจันทวดี กษัตริย์พระนามว่ายสวาเป็นพระชนก พระเทวีพระนามว่า ยโสธราเป็นพระชนนี ของพระศาสดาพระนามว่าอโนมทัสสี พระองค์ทรงครอง ฆราวาสอยู่ ๑๐,๐๐๐ ปี มีปราสาท ๓ หลัง คือสิริปราสาท อุปลิปราสาท และวิฑฒปราสาท มีนางสนมกำนัล ๒๓,๐๐๐ นาง ล้วนประดับประดาสวยงาม พระมเหสีพระนามว่าสิริมาพระราชโอรสพระนามว่าอุปสาละ พระองค์ทรงเห็นนิมิต ๔ ประการ จึงทรงวาทออกผนวชแล้วทรงบำเพ็ญเพียรอยู่ ๑๐ เดือนเต็ม(จึงได้บรรลุ พระโพธิญาณ) พระมหาวิรมหามุนีพระนามว่าอโนมทัสสีผู้อันพรหมทูลาธาราณาแล้ว ทรงประกาศพระธรรมจักร ณ พระอุทยานสุทิสสนะอันประเสริฐพระนิสภเถระและ พระอโนมเถระเป็นพระอัครสาวก พระเถระนามว่าวณะเป็นพระอุปัฏฐากพระสุนทร ราเถรีและพระสุนณาเถรีเป็นพระอัครสาวิกาตันไม่เป็นที่ตรัสรู้ของพระผู้มีพระภาค พระองค์นั้นชาวโลกเรียกว่าตันรูกพ้านันทิวฑฒอุบาสกและสิริวิฑฒอุบาสกเป็นอัคร อุปัฏฐาก อุปปลาอุบาสิกาและปทุมอุบาสิกาเป็นอัครอุปัฏฐายิกา พระองค์มีพระ วรกายสูง ๕๘ ศอก มีพระรัศมีแผ่ชานออกสว่างไสวดังดวงอาทิตย์อุทัย ขณะนั้น มนุษย์ทั้งหลายมีอายุประมาณ ๑๐๐,๐๐๐ ปี พระองค์ก็ทรงดำรงพระชนมายุ ประมาณเท่านั้น ทรงช่วยหมู่ชนให้ข้ามพ้นได้เป็นจำนวนมาก ศาสนาของพระชินเจ้า บานสะพรั่ง งดงามด้วยพระอรหันต์ทั้งหลาย พระองค์นั้นผู้มีพระยศหาประมาณมิได้ และคู่พระอัครสาวกผู้ไม่มีบุคคลเสมอเหมือน ทุกอย่างล้วนอันตรธานไปหมดแล้ว สังขารทั้งปวงเป็นสภาพว่างเปล่าหนอ พระชินศาสดาพระนามว่าอโนมทัสสีเสด็จดับ ชันธปริณิพพานที่ธรรมารามพระสถูปของพระองค์ ที่ธรรมารามนั้น สูง ๒๕ โยชน์ (ขุ. อป.(ไทย) ๓๒/๒๕/๑๗๐,๓๒/๒๖/๓๑๐,๓๒/๒๖/๓๔๒,๓๒/๒๗/๓๑๐,๓๒/๕๑/ ๒๑๐,๓๒/๕๖/๒๑๐,๓๒/๑๓๗/๑๓๙,๓๒/๒๐๘/๓๕,๓๒/๒๓๔/๓๙,๓๒/๒๓๗/

๓๙,๓๒/๒๓๘/๔๐,๓๒/๒๔๐/๔๐,๓๒/๒๖๔/๔๓,๓๒/๓๖๓/๕๖,๓๒/๓๗๕/๕๙, ขุ.
พทุธ.(ไทย) ๓๓/๑/๖๒๓)

อโนมทัสสีพุทธวงศ์ : ว่าด้วยพระประวัติของพระอโนมทัสสีพุทธเจ้า พระผู้มีพระภาคทรงเล่าว่า นับ
ถอยหลังจากกัปนี้ไป ๑ อสงไขย ๑๐๐,๐๐๐ กัป พระอโนมทัสสี พุทธเจ้า ประสูติใน
กรุงจันทวดี พระชนกพระนามว่ายัสสา พระชนนีพระนามว่าโยธธา พระมเหสีพระ
นามว่าสิริมา พระโอรสพระนามว่าอุปสาละ ครองขราวาสอยู่ ๑๐,๐๐๐ ปี ทรงเห็น
นิमित ๔ จึงเสด็จออกผนวชด้วยราชพาหนะคือวาทอง บำเพ็ญเพียรอยู่ ๑๐ เดือน จึง
ได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าภายใต้ต้นรกฟ้า ในการแสดงธรรมครั้งแรกของพระองค์
การบรรลุธรรมเจริญรุ่งเรืองแผ่ไปอย่างกว้างขวาง เทวดาและมนุษย์ประมาณ ๑๐๐
โกฏิ ได้บรรลุธรรม ในการตรัสพระธรรมเทศนาครั้งที่ ๒ นี้ เมื่อพระพุทธเจ้ายังผนวช
คือธรรมให้ตกอยู่ เทวดาและมนุษย์ประมาณ ๘๐ โกฏิได้บรรลุธรรม เมื่อพระพุทธ
องค์ยังธารน้ำคือธรรมให้หลังไหลทำหมู่สัตว์ให้อิ่มหนำ เทวดาและมนุษย์ประมาณ
๗๘ โกฏิได้บรรลุธรรมครั้งที่ ๓ มีการประชุมพระภิกษุสงฆ์สาวกผู้บรรลุอภิญญา
และพลธรรม ผู้เบิกบานด้วยการหลุดพ้น ๓ ครั้ง ครั้งนั้น พระชีนาสพ ประมาณ
๘๐๐,๐๐๐ รูป มาประชุมกัน พระชีนาสพผู้ไม่มีกิเลสเครื่องชั่วยวน ปราศจากอภิญญา
คือกิเลสผู้มีจิตสงบระงับ ผู้คงที่ จำนวน ๗๐๐,๐๐๐ รูปมาประชุมกัน เป็นครั้งที่
๒ พระชีนาสพผู้บรรลุอภิญญาและพลธรรม ดับกิเลสได้แล้ว มีตบะ ประมาณ
๖๐๐,๐๐๐ รูป มาประชุมกัน เป็นครั้งที่ ๓ พระนิสภเถระและพระอโนมเถระเป็น
คู่อัครสาวก พระวรุณเถระเป็นพุทธอุปัฏฐาก พระสุนทรเถระและพระสุนณาเถระเป็นคู่อัครสาวิก
นั้นทิวฑฒอุบาสกและสิริวิฑฒ-อุบาสกเป็นคู่อัครอุปัฏฐาก อุปปลา
อุบาสิกาและปทุมอุบาสิกาเป็นคู่อัครอุปัฏฐายิกา ในกัปนี้มีมนุษย์มีอายุขัย ๑๐๐,๐๐๐
ปี และพระองค์ก็มีพระชนมายุประมาณเท่านั้น พระชินศาสดาพระนามว่าอโนมทัสสี
เสด็จดับขันธปรินิพพานที่ธรรมาราม พระสกุ๊ปของพระชินเจ้านั้น ที่ธรรมารามนั้น
สูง ๒๕ โยชน์ (ขุ.พทุธ.(ไทย) ๓๓/๑/๖๒๓)

อโนมะ, กรุง : ชื่อกรุงที่พระพุทธเจ้านามว่าเวสสภูเสด็จอุบัติและตรัสรู้ธรรมเป็นพระพุทธเจ้า ซึ่งมี
พระเจ้าสุปตติยะทรงปกครอง และเป็นพุทธบิดาของพระพุทธเจ้านามเวสสภู ดังคำ
ในมหาเวรรค และพุทธวงศ์ว่า พระเวสสภูพุทธเจ้ามีพระเจ้าสุปตติยะเป็นพระบิดา
พระนางยสวดีเทวีเป็นพระมารดาผู้ให้กำเนิด กรุงอโนมะเป็นราชธานีของพระเจ้า
สุปตติยะ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๒/๒๕๔๘,ขุ.พทุธ.(ไทย) ๓๓/๑๘/๖๙๙)

อโนมะ, ดาบส : ชื่อดาบสองค์หนึ่งซึ่งเป็นอดีตของพระหมกเถระ ดังคำในอปทาน ที่พระหมกเถระ
กล่าวถึงอดีตของตนตอนหนึ่งว่าข้าพเจ้าเป็นดาบสชื่ออโนมะอาศัยยอดเงื้อมเขาสร้าง
อาศรมไว้อย่างดีอยู่ในบรรณศาลา(ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๑๘๓/๖๗๘)

อโนมะ, พระปัจเจกพุทธเจ้า : ชื่อพระปัจเจกพุทธเจ้าองค์หนึ่งที่พระปฐมภูฏาคริกเถระสมัยที่เกิด
เป็นมนุษย์แล้วเข้าเฝ้าขอพบเป็นบรรพชิต ดังคำในปฐมภูฏาคริกเถรปาทานที่พระ
เถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนไว้ว่า ในกัปที่ ๑๑๘ (นับจากกัปนี้ไป) ข้าพเจ้าได้เข้าเฝ้า
พระพุทธเจ้าพระนามว่าปิยทัสสี ผู้ทรงเป็นผู้นำโดยวิเศษ จึงมาเกิดยังกำเนิดนี้

- ข้าพเจ้าได้เห็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น พระนามว่าอโนมะ ผู้มีพระจักขุ ครั้นเข้าเฝ้าพระองค์แล้ว ก็ได้บวชเป็นบรรพชิต (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๗๙/๖๓๓)
- อโนมะ, ภูเข :** ชื่อภูเขาลูกหนึ่ง อยู่ไม่ห่างไกลจากภูเขาหิมพานต์ ดังคำในอุปสัิวเถราปทาน ที่พระอุปั สิวเถระกล่าวไว้ตอนหนึ่งว่า ในที่ไม่ไกลภูเขาหิมพานต์ มีภูเขาลูกหนึ่งชื่ออโนมะ เขา ได้สร้างอาศรมและสร้างบรรณศาลาไว้อย่างดีเพื่อข้าพเจ้า ในที่ไม่ไกลอาศรมของ ข้าพเจ้านั้น มีแม่น้ำสายหนึ่งไหลอยู่ มีทำนบน้ำราบเรียบ นำรินรมย์ใจ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/ ๑๐๐/๖๖๘)
- อโนมา :** ชื่อแม่น้ำกั้นพรมแดนระหว่างแคว้นสักกะกับแคว้นมัลละ พระสิทธัตถะเสด็จออก บรรพชา มาถึงฝั่งแม่น้ำอโนมาตรัสสั่งนายฉนนะให้นำม้าพระที่นั่งกลับคืนพระนคร ทรงตัดพระเมาลีด้วยพระขรรค์ อธิษฐานเพศบรรพชิต ณ ฝั่งแม่น้ำอโนมานี้
- อโนมา :** ๑.ชื่อพระมารดาของพระนารทโพธิสัตว์ แห่งกรุงชื่อว่าธัญญวดี ซึ่งเป็นพระมเหสีของ พระเจ้าสุเทพ ซึ่งปกครองกรุงธัญญวดี และเป็นพุทธมารดาของพระพุทธเจ้าพระ นามว่านารทะ ดังคำในนารทพุทธวงศ์ที่กล่าวไว้ว่า กรุงชื่อว่าธัญญวดี กษัตริย์พระ นามว่าสุเทพ เป็นพระชนก พระเทวีพระนามว่าอโนมา เป็นพระชนนีของพระพุทธเจ้า พระนามว่านารทะ ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่
- ๒.ชื่ออุทยานแห่งหนึ่ง สมัยพระพุทธเจ้านามว่าอถลทัสสี ที่พระองค์แสดงธรรมจักร ดังคำในพุทธวงศ์ที่กล่าวไว้ว่า พระมหาวิระพระนามว่าอถลทัสสี ผู้อาจกว่านรชน มีพระยศยิ่งใหญ่ ผู้นพรหมทูลอาราธนาแล้ว ทรงประกาศพระธรรมจักรที่พระ อุทยานอโนมา(ขุ.พุทธ.(ไทย)๓๓/๑๘/๖๓๗,๓๓/๒๔/๖๗๔)
- อโนมาราม :** ชื่อวัดแห่งหนึ่งชื่อว่าอโนมาเป็นวัดที่พระพุทธเจ้าพระนามว่าอถลทัสสีปรินิพพาน ดัง คำว่า พระชินเจ้าผู้ประเสริฐพระนามว่าอถลทัสสีเสด็จดับขันธปรินิพพานที่อโนมา ราม พระบรมสารีริกธาตุของพระองค์ แผ่ไปอย่างกว้างขวางในนานาอารยประเทศ (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๖/๖๖๕)
- อโนมิ, กษัตริย์ :** ชื่อกษัตริย์องค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระพักุลเถระ ที่ชาติหนึ่ง เมื่อได้บวชเป็น ดาบส อยู่ที่ภูเขาโสภิตะ ไม่ห่างไกลจากภูเขาหิมพานต์ แล้วได้ทำบุญถวายยา แต่ พระพุทธเจ้านามว่าอโนมทัสสี แล้วได้รับการพยากรณ์จากพระพุทธองค์ว่า ในกัปที่ ๕๕ (นับจากกัปนี้ไป) เขาผู้นี้ จักได้เป็นกษัตริย์พระนามว่าอโนมิ ทรงมีชัยชนะมีสมุทรร ทั้ง ๔ เป็นขอบเขต เป็นใหญ่ในชมพูทวีป (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๔๐๓/๖๓๗)
- อโนมียสูตร :** พระสูตรว่าด้วยพระนามไม่ต่ำต้อย สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเช ตวัน เทวดาองค์หนึ่งกล่าวว่า พระพุทธเจ้าเป็นผู้มีพระนามไม่ต่ำต้อย เห็นประโยชน์ อันละเอียด ให้ปัญญา ไม่ข้องอยู่ในกาม ตรัสรู้ธรรมทุกอย่าง ดำเนินไปในทางอัน ประเสริฐ และทรงแสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๔๕/๖๐)
- อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า มีพระนามไม่ต่ำต้อย หมายถึงมีพระนามไม่บกพร่อง คือมีพระนามบริบูรณ์ เพราะประกอบด้วยคุณทุกประการ (ส.ส.อ. ๑/๔๕/๘๒)
- อบาย :** ภูมิกำเนิดที่ปราศจากความเจริญ มี ๔ อย่าง คือ ๑. นiryas นรก ๒. ตีรัจฉานโยนิ กำเนิดตีรัจฉาน ๓. ปิตติวิสัย ภูมิแห่งเปรต ๔. อสุรกาย พวกอสุรกาย ดังคำว่า สัตว์ที่

ประกอบกายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต กล่าวร้ายพระอริยะมีความเห็นผิด และ ชักชวนผู้อื่นให้ทำกรรมตามความเห็นผิด พวกเขาหลังจากตายแล้วจะไปบังเกิดใน อบาย ทுகติ วินิบาต นรก (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๑๓/๗,ที.สี.(ไทย) ๙/๒๔๖/๘๓,๙/๒๔๗/๘๓,๙/๒๔๑/๑๐๗,ที.ม.(ไทย) ๑๐/๙๕/๕๗,๑๐/๑๔๙/๙๔,๑๐/๑๕๘/๑๐๓,๑๐/๑๕๙/๑๐๓,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๖/๗,๑๑/๑๐/๑๐,๑๑/๑๔/๑๒,๑๑/๓๕/๒๗,ม.ม.(ไทย) ๑๒/๕๓/๔๒,๑๒/๖๘/๖๑,๑๒/๑๔๘/๑๔๗,๑๒/๑๕๔/๑๕๓,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๕/๑๘) ; ดู คติ, ทுகติ

อบายภูมิ : ภูมิกำเนิดที่ปราศจากความเจริญ มี ๔ อย่าง คือ ๑. นiryas-nraka ๒. ตีร์จฉานโยนิ กำเนิดตีร์จฉาน ๓. ปิตติวิสัย ภูมิแห่งเปรต ๔. อสุรกายพวกอสุรกาย ดังคำในมหา สมยสูตรที่เพทองค์หนึ่งกล่าวไว้ว่า เหล่าชนผู้นับถือพระพุทธเจ้าเป็นสรณะจักไม่ไปสู่ อบายภูมิ ครั้นละกายมนุษย์แล้ว จักทำให้หมู่เทพเจริญเต็มที่ หรือตั้งคำในอปาชิก สูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย บุคคล ๓ จำพวกนี้ไม่ละบาปกรรม ๓ ประการนี้ (คือ (๑) บุคคลที่ไม่ใช่พรหมจารี แต่ปฏิญาณตนว่าเป็นพรหมจารี (๒) บุคคลที่ตามกำจัดท่านผู้ประพฤติพรหมจรรย์บริสุทธิ์ด้วยกรรมที่ไม่มีมูลอันเป็น ปฏิปักษ์ต่อพรหมจรรย์ (๓) บุคคลที่มีวาตะอย่างนี้ มีทิฏฐิอย่างนี้ว่า โทษในกามไม่มี แล้ว ถึงความเป็นเหยื่อในกามทั้งหลาย) ต้องไปอบายภูมิ ต้องไปนรก (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๓๒/๒๖๐,อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๑๑๓/๓๕๕,๒๐/๑๑๔/๓๕๗,ช.อป.(ไทย) ๓๒/๒๔/๒๖๔,ช.อป.(ไทย) ๓๓/๒๒๑/๓๒๐) ; ดู คติ, ทுகติ

อบายมุข : ช่องทางของความเสื่อม, เหตุเครื่องฉิบหาย, เหตุย่อยยับแห่งโภคทรัพย์, ทางแห่ง ความพินาศ มี ๔ อย่าง คือ ๑. เป็นนักเลงหญิง ๒. เป็นนักเลงสุรา ๓. เป็นนักเลงการ พนัน ๔. คบคนชั่วเป็นมิตร; อีกหมวดหนึ่ง มี ๖ คือ ๑.ติดสุราและของมีเงินเมา ๒. ชอบเที่ยวกลางคืน ๓. ชอบเที่ยวดูการเล่น ๔. เล่นการพนัน ๕. คบคนชั่วเป็นมิตร ๖. เกียจคร้านการงาน ดังคำในสังคาลสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า คหบดีบุตร อริย สาวกละกรรมกิเลส(กรรมเครื่องเศร้าหมอง) ๔ ประการได้แล้วไม่ทำบาปกรรมโดย เหตุ ๔ ประการ และไม่ข้องแวะอบายมุข(ทางเสื่อม) ๖ ประการแห่งโภคะทั้งหลาย (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๔๔/๒๐๐,๑๑/๒๔๗/๒๐๒) ; ดู คีหิวินัย

อปจายนมัย : บุญสำเร็จด้วยการประพฤติอ่อนน้อมถ่อมตน (ข้อ ๔ ในบุญกิริยาวัตถุ ๑๐) (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)

อปฏิจฉันนาบัติ : อาบัติ (สังฆาติเสส) ที่ภิกษุต้องแล้วไม่ได้ปิดไว้ (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับ ประมวลศัพท์)

อปคตสูตร : พระสูตรว่าด้วยปราศจากอหังการ มมังการและมานะ พระผู้มีพระภาคขณะประทับ อยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ทรงแสดงธรรมแก่ท่านพระราหุลว่า เมื่อบุคคลเห็นชั้น ๕ อย่างใดอย่างหนึ่งเป็นต้น ย่อมจะปราศจากอหังการ มมังการและมานานุสัยที่มีใน ชั้น ๕ มีรูปชั้นเป็นต้นได้ (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๒๐๑/๓๐๑)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า คำว่า อหังการ หมายถึงทิฏฐิ คำว่า มมังการ หมายถึงตัณหา (ส.นิ.อ. ๒/๒๐๐/๒๓๗, อง.ติก.อ. ๒/๓๒/๑๑๓) คำว่า มานานุสัย

คือกิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในสันดานของสัตว์ มี ๗ อย่าง คือ (๑) กามราคะ ความกำหนดในกาม (๒) ปฏิฆะ ความหงุดหงิดขัดเคือง (๓) ทิฏฐิ ความเห็นผิด (๔) วิจิกิจฉา ความลังเลสงสัย (๕) มานะ ความถือตัว (๖) ภวราคะ ความกำหนดในภพ (๗) อวิชชา ความไม่รู้จริง (ที.ปา. ๑๑/๓๓๒/๒๒๓, ส.สพ. (แปล) ๑๘/๖๙/๕๙, ส.นิ.อ. ๒/๒๐๐/๒๓๗)

อปจยคามินีปัญญา : ปัญญาที่ให้ถึงความก่อ หมายถึงปัญญาที่ทำให้ถึงความไม่ก่อแห่งวิภูฏสงสาร ดังคำในวิภังค์ที่กล่าวไว้ว่า ปัญญาในมรรค ๔ ชื่อว่า อปจยคามินีปัญญา (อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๗๗๖/๕๐๖)

อปทาน : ความประพฤติไม่ขาดสาย, ชื่อคัมภีร์หนึ่งในพระไตรปิฎก ดู *ไตรปิฎก (เล่ม ๓๒-๓๓)*

อปทานิยเถรภาพทาน : ประวัตินៃอดีตชาติของพระอปทานิยเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติที่ ๙๒ ท่านได้ถวายอภิวาทพระยุคลบาทของพระพุทธเจ้าเพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่ได้พบทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๐/๔๔๘)

อปมาโร : โรคลมบ้าหมู จัดเป็นโรคอย่างหนึ่ง ที่ห้ามบรรพชาอุปสมบท (ดูประกอบในมหาวรรค ดังคำว่า ในแคว้นมคธเกิดโรคระบาดขึ้น ๕ ชนิดคือ (๑) โรคเรื้อน (๒) โรคฝี (๓) โรคกลาก (๔) โรคมองคร้อ (๕) โรคลมบ้าหมู(วิ.ม.(ไทย) ๔/๘๘/๑๔๒)

อปรักัมการณีนีวิมาน : ว่าด้วยวิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงผู้ชวนชวยช่วยเหลือผู้อื่น เป็นวิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงผู้ชวนชวย ชวยเหลือผู้อื่น (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๔๐๑/๖๑)

อปรกาล : เวลาช่วงหลัง, ระยะเวลาของเรื่องที่มีขึ้นในภายหลังคือหลังจากพระพุทธเจ้าปรินิพพานแล้ว ได้แก่เรื่องถวายพระเพลิง และแจกพระบรมสารีริกธาตุ(พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์) ; ดู *พุทธประวัติ*

อปโรคยานทวีป : ชื่อทวีป มีปรากฏในจุฬินิกาสสูตร ปฐมโกสลสูตร ที่กล่าวไว้ว่า อานนท์ สหัสสีโลกธาตุเท่าโอกาสที่ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์โคจรส่องทิศทั้งหลายให้สว่างรุ่งโรจน์ ในสหัสสีโลกธาตุนั้น มีดวงจันทร์ ๑,๐๐๐ ดวง มีดวงอาทิตย์ ๑,๐๐๐ ดวง มีขุนเขาสิเนรุ ๑,๐๐๐ ลูก มีชมพูทวีป ๑,๐๐๐ มีอปรโคยานทวีป ๑,๐๐๐ มีอุตตรกुरुทวีป ๑,๐๐๐ มีปุพพิเททวีป ๑,๐๐๐, เป็น ๑ ในทวีป ๔ ดังคำในวิจรุชาดกที่ปุณณกัษ์กล่าวไว้ว่า ขอทูลเชิญพระองค์ทอดพระเนตรบุพพิเททวีปทางข้างหน้า อปรโคยานทวีปทางข้างหลัง อุตตรกुरुทวีปและชมพูทวีปทางด้านขวา ที่ธรรมชาติได้เนรมิตไว้ในแก้มณีดวงนี้ หรือดังคำในอปทาน ที่พระสารีบุตรกล่าวไว้ว่า ศิษย์ของข้าพเจ้านั้น พวกหนึ่งไปอปรโคยานทวีปพวกหนึ่งไปปุพพิเททวีป พวกหนึ่งไปอุตตรกुरुทวีป (อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๘๑/๓๐๖, อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๒๙/๖๙, ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๔๑๙/๔๐๔, ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๘๖/๓๒, ๓๒/๑๓๖/๖๗๒)

อปรันตะ, อปรันตะกะ : ชื่อรัฐที่พระโยนกธรรมรักชิตเถระเป็นพระศาสนทูตไปประดิษฐาน

พระพุทธศาสนา เมื่อเสร็จการสังคายนาครั้งที่ ๓ ราว พ.ศ. ๒๓๕ (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์)

อปรลกคุณภักททียสูตร : พระสูตรว่าด้วยพระลกคุณภักททียเถระ อีกสูตรหนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงปรารภพระลกคุณภักททียเถระผู้มีร่างกายค่อมเตี้ย ไม่น่าดู ถูกพวกภิกษุผู้ยังเป็นปุถุชนดูหมิ่น ทรงเปล่งอุทานชักชวนให้ดูรถที่มีส่วนประกอบอันไม่มีโทษ มีหลังคาขาว มีเพลาเตี้ย ไม่มีทูกซ์ แล่นไปถึงที่หมาย ตัดกระแส ไม่มีเครื่องผูก ความหมายแห่งพุทธอุทานนั้น ดังนี้ รถ หมายถึงร่างกาย ส่วนประกอบอันไม่มีโทษ หมายถึงอรรถเหตุผลศีล หลังคาขาว หมายถึงอรรถเหตุผลวิมุตติ เพลาเตี้ย หมายถึงสติ (ขุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๖๕/๓๑๓, ขุ.อุ.อ. ๖๕/๓๙๖)

อปรอตุตรเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระอปรอตุตรเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๙๔ ท่านได้ชักชวนหมู่ญาติบุขาพระพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้าพระนามว่าสิทธัตถะ เพราะผลแห่งการบูชาท่านไม่ได้พบทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุนิพพาน ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ(ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๙๓/๓๔๙)

อปรินชาติ : “อาหารอื่น” คือ ถั่ว งา และผักต่าง ๆ (นอกจากข้าว) ดังคำในมหาวิงค์ที่กล่าวว่า ที่ชื่อว่า นา ได้แก่ ที่ซึ่งมีบุพพันชาติหรืออปรินชาติ หรือดังคำว่า ที่ชื่อว่าของเขียว ได้แก่ บุพพันชาติและอปรินชาติ (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๑๐๔/๘๗, วิ.มหา.(ไทย) ๒/๑๓๖/๓๑๑)

อปรินชาติ ได้แก่ ถั่วเขียว ถั่วราชมาส งา พืชผักที่กินหลังอาหาร (วิ.อ. (บาลี) ๑/๑๐๔/๓๖๘, สารตถ.ฎีกา (บาลี) ๒/๑๐๔/๑๗๖)

อปรินตักปิกวาทะ : ความเห็นกำหนดขั้นส่วนอนาคต มี ๔๔ อย่าง (๑) สัจญิวาทะ เห็นว่าอัตตาหลังจากตายแล้วมีสัจญามี ๑๖ อย่าง (๒) อสัจญิวาทะ เห็นว่าอัตตาหลังจากตายแล้วไม่มีสัจญามี ๘ อย่าง (๓) เนวสัจญินาสัจญิวาทะ เห็นว่าอัตตาหลังจากตายแล้วมีสัจญาก็ มิใช่ ไม่มีสัจญาก็มิใช่มี ๘ อย่าง (๔) อัจเฉทวาทะ เห็นว่าหลังจากตายแล้วอัตตาขาดสูญมี ๗ อย่าง (๕) ทิฏฐธัมมนิพพานวาทะ เห็นว่ามีสภาพบางอย่างเป็นนิพพานในปัจจุบันมี ๕ อย่าง มีปรากฏในพรหมชาลสูตร (ที.สี.(ไทย) ๙/๒๘-๑๐๔/๑๑-๓๙)

อปรินตชนบท : ชื่อชนบทหนึ่ง เป็นที่ประดิษฐานของบริวารที่เหลือของพระพุทธเจ้า ดังคำในธาตุภาษณียกถา ที่กล่าวไว้ว่า บริวารที่เหลืออยู่ที่อปรินตชนบท หมู่มนุษย์ในกาลนั้นจักบูชาบริวารที่พระมุนีทรงใช้สอย (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๗/๗๒๖)

อปรินตานุกิฏฐิ : ความเห็นขั้นส่วนอนาคต, เป็นทิวฏฐิข้อที่ ๙ ในทิวฏฐิ ๑๖ อย่าง, ในอปรินตานุกิฏฐินิทเทศ มีอธิบายไว้ว่า อปรินตานุกิฏฐิมีความยึดมั่นด้วยอาการ ๔๔ อย่าง อะไรบ้างคือ สัจญิวาทะ (ลัทธิที่ถือว่าหลังจากตายแล้วอัตตามีสัจญามี ๑๖ ลัทธิ อสัจญิวาทะ (ลัทธิที่ถือว่าหลังจากตายแล้วอัตตาไม่มีสัจญามี ๘ ลัทธิ เนวสัจญินาสัจญิวาทะ (ลัทธิที่ถือว่าหลังจากตายแล้วอัตตามีสัจญาก็มิใช่ ไม่มีสัจญาก็มิใช่) มี ๘ ลัทธิ อัจเฉทวาทะ (ลัทธิที่ถือว่าหลังจากตายแล้วอัตตาขาดสูญ) มี ๗ ลัทธิ ทิฏฐธัมมนิพพานวาทะ (ลัทธิที่ถือว่าสภาพบางอย่างเป็นนิพพานในปัจจุบัน) มี ๕ ลัทธิ หรือดังคำว่า อปรินตานุกิฏฐิมีความยึดมั่นด้วยอาการ ๔๔ อย่าง เป็นทิวฏฐิกิมี เป็นทิวฏฐิกิมี, ในวิงค์อธิบายความหมายไว้ว่า อปรินตานุกิฏฐิ เป็นโฉน ทิวฏฐิ ธรรมชาติ

ที่นับว่าทฤษฎี ฯลฯ ความยึดถือโดยวิปัสสนา บรรณานุกรมส่วนอนาคตเกิดขึ้น นี้เรียกว่าอปรรันตานุทฤษฎี (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๔๒/๒๒๑,๓๑/๑๔๘/๒๔๖,อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๘๙๙/๕๖๓)

อปรรันตานุทฤษฎีนิเทศ : แสดงอปรรันตานุทฤษฎี อธิบายอุทเทสที่ ๙ คือ อปรรันตานุทฤษฎี โดยวิธีปุจฉาและวิสัชนา แต่ท่านพระสารีบุตรวิสัชนาไว้เพียงสั้นๆ ว่า อปรรันตานุทฤษฎีมีความยึดมั่นด้วยอาการ ๔๔ ประการ หมายถึงลัทธิ ๔๔ ลัทธิซึ่งแบ่งย่อยมาจากวาทะ ๕ ดังนี้

๑. สัญญีวาทะ แบ่งย่อยเป็น ๑๖ ลัทธิ
๒. อสัญญีวาทะ แบ่งย่อยเป็น ๘ ลัทธิ
๓. เนวสัญญีนาสัญญีวาทะ แบ่งย่อยเป็น ๘ ลัทธิ
๔. อุจเฉทวาทะ แบ่งย่อยเป็น ๗ ลัทธิ
๕. ทิฏฐธัมมนิพพานวาทะ แบ่งย่อยเป็น ๕ ลัทธิ(ดูคำแนะนำพรหมชาลสูตร ใน

บทนำของพระไตรปิฎกเล่มที่ ๙)(ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๔๒/๒๒๑)

อปราทิฏฐีสสูตร : พระสูตรว่าด้วยทฤษฎีอีกอย่างหนึ่ง สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวัน พรหมองค์หนึ่งเกิดทิฏฐิชื่อว่า สมณะหรือพราหมณ์ที่จะมาพรหมโลกนี้ไม่มี พระผู้มีพระภาคทรงทราบความนั้นจึงไปปรากฏพระองค์ในพรหมโลก ถึงท่านพระมหาโมคคัลลานะ ท่านพระมหากัสสปะ ท่านพระมหากปิณะ ท่านพระอนุรุทธะได้เห็นพระผู้มีพระภาคประทับนั่งขัดสมาธิในอากาศเบื้องบนพรหมนั้น เข้าเตโชธาตुकสถินอยู่ ก็ไปปรากฏตัวในพรหมโลกนั้น ท่านพระมหาโมคคัลลานะถามพรหมนั้นว่า ท่านยังมีทิฏฐิเหมือนเดิมหรือ ท่านไม่เห็นพระรัศมีอันปกัสสรของพระผู้มีพระภาคที่รุ่งโรจน์กว่ารัศมีอื่นในพรหมโลกหรือ พรหมนั้นตอบว่า ข้าพเจ้ามิได้มีทิฏฐิเหมือนเดิม ข้าพเจ้าเห็นพระรัศมีนั้น แล้วให้พรหมปารีสัชชะองค์หนึ่งถามท่านพระมหาโมคคัลลานะว่า สวากของพระผู้มีพระภาคที่มีฤทธิ์มากอย่างท่านพระมหาโมคคัลลานะเป็นต้นนี้มีอีกหรือไม่ ท่านพระมหาโมคคัลลานะตอบว่า สวากของพระพุทธเจ้า ผู้ได้วิชา ๓ บรรลุอิทธิวิญญาณ ฉลาดในเจโตปริยญาณ สิ้นอาสวะแล้ว เป็นพระอรหันต์ มีอยู่มาก (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๗๖/๒๔๑)

อปราปริยเวทนิยกรรณ : กรรมที่พึงเสวยในอัฐภาพต่อ ๆ ไป, หมายถึงกรรมที่เป็นกุศลก็ดี อุกุศลก็ดี ซึ่งให้ผลในภพต่อไปหลังภพหน้า,ข้อ ๓ ในกรรม ๑๒ ดังคำในปฐมสัจเจตนิกสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เรายังไม่รู้วิบากกรรม จะไม่กล่าวถึงความสิ้นสุดแห่งกรรมที่สัตว์เจตนาทำขึ้นสั่งสมขึ้น ก็วิบากนั้นเองที่สัตว์พึงเสวยในปัจจุบันก็มี ในอัฐภาพถัดไปก็มี หรือในอัฐภาพต่อ ๆ ไปก็มี (ดูประกอบในอง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๒๑๗/๓๓๗) ดังคำในกถาวัตถุ กัมมกถา ที่พระสกวาทิถามพระปรวาทีว่า อุปัชชเวทนิยกรรณ ฯลฯ อปราปริยเวทนิยกรรณ เป็นสภาวะที่แน่นอนโดยอรรถว่าเป็นกรรมอันบุคคลพึงเสวยในอัฐภาพต่อ ๆ ไปใช่ไหม พระปรวาทีก็กล่าวยอมรับ (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๘๙๐/๙๒๑)

อปราสามาเถรีคาถา : ภาษิตของพระอปราสามาเถรี,คาถาของพระอปราสามาเถรี ท่านพระอปราสามาเถรีกล่าวไว้ว่า ตั้งแต่เราบวชมาแล้ว ๒๕ พรรษา ยังไม่รู้สีกว่าได้รับความสงบจิตใน

กาลไหน ๆ เลย เราบังคับจิตใจให้อยู่ในอำนาจไม่ได้ จึงไม่ได้ความสงบจิต เพราะเหตุ
นั้น เรามาระลึกถึงคำสอนของพระชินเจ้า จึงได้ถึงความสังเวช ถูกทุกข์มากมายน
กระทบแล้ว จึงยินดีในความไม่ประมาท บรรลุความสิ้นตัณหา ได้ทำตามคำสั่งสอน
ของพระพุทธเจ้าแล้ว วันนี้เป็นคืนที่ ๗ นับแต่วันที่เรามาตัดทำให้แห่งสนิทแล้ว (ขุ.
เถร.(ไทย) ๒๖/๓๙/๕๖๑)

อปราอุตตมาเถรีคาถา : ภาชิตของพระอปราอุตตมาเถรี,คาถาของพระอปราอุตตมาเถรี ท่านพระ
อปราอุตตมาเถรีกล่าวว่า โภชนงค์ ๗ ประการเป็นทางบรรลุนิพพานนี้ เราเจริญ
แล้วทั้งหมดตามที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ ได้สัจญตสมาบัติและอนิมิตตสมาบัติเป็น
ประจำตามปรารถนา เราเป็นธิดาซึ่งเกิดแต่พระอุระของพระพุทธเจ้า ยินดีแล้วใน
นิพพานทุกเมื่อ กามทั้งปวงทั้งที่เป็นของทิพย์และของมนุษย์เราก็ตัดขาดแล้ว การ
เวียนว่ายตายเกิดสิ้นไปแล้ว บัดนี้ไม่มีการเกิดอีก (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๔๕/๕๖๒)

อปริชานนสูตร : พระสูตรว่าด้วยผู้ไม่กำหนดรู้สิ่งทั้งปวง มี ๒ สูตร แต่เนื้อหาต่างกันคือ

๑.อปริชานนสูตร (ปฐม) (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัด
พระเชตะวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ผู้ไม่รู้ยังไม่กำหนดรู้ ไม่ละสิ่งทั้งปวง
ทั้งปวงเหล่านี้ คือ อายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖ วิญญาณ ๖ สัมผัส ๖
และแม้ความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์ หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้นเพราะ
สัมผัส ๖ เป็นปัจจัย เป็นผู้ไม่ควรเพื่อความสิ้นทุกข์ ส่วนผู้ตรงข้ามจากนั้น เป็นผู้ควร
เพื่อความสิ้นทุกข์ (ส.สพ.ไทย) ๑๘/๒๖/๒๔)

๒.อปริชานนสูตร (ทุติย) (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเช
ตะวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ผู้ไม่รู้ยังไม่กำหนดรู้ ไม่ละสิ่งทั้งปวง
เหล่านี้ คือ อายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖ วิญญาณ และธรรมที่พึงรู้แจ้ง
ทางวิญญาณ ๖ เป็นผู้ไม่ควรสิ้นทุกข์ ส่วนผู้ตรงข้ามจากนั้น เป็นผู้ควรเพื่อความสิ้น
ทุกข์ (ส.สพ.ไทย) ๑๘/๒๗/๒๖)

อปริยาป็นนธรรม : ธรรมที่ไม่นับเนื่อง,ธรรมไม่นับเนื่องในภูมิ๓ หมายถึงโลกุตระอันได้แก่ อริยมรรค
๔ อริยผล ๔ และนิพพาน ดังคำในปฏิสัมภิทามรรคที่กล่าวไว้ว่า พระโยคาวจร
กำหนดอปริยาป็นนธรรมเป็นฝ่ายกุศล เป็นฝ่ายอัพยาภกตอย่างไร คือพระโยคาวจร
กำหนดอริยมรรค ๔ เป็นฝ่ายกุศล กำหนดอปริยาป็นนธรรมเป็นฝ่ายกุศล กำหนด
สามัญญผลและนิพพานเป็นฝ่ายอัพยาภกตอย่างนี้ หรือดังคำว่า คำว่า ธรรมต่างๆ
ได้แก่ ชั้น ๕ อายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ กุศลธรรม อกุศลธรรม อัพยาภกตธรรม
กามาวจรธรรม รูปาวจรธรรม อรูปาวจรธรรม อปริยาป็นนธรรม (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/
๗๓/๑๒๔, ๓๑/๙๐/๑๕๐)

อปริยาป็นนภูมิ : ชั้นที่ไม่นับเนื่องในภูมิ ๓ หมายถึงโลกุตระภูมิ,เป็นภูมิที่ ๔ ในภูมิ ๔ ,ใน
ปฏิสัมภิทามรรค ที่อธิบายไว้ว่า อปริยาป็นนภูมิ เป็นอย่างไร คือ มรรค ผล ธาตุที่
ปัจจัยไม่ปรุงแต่ง (นิพพาน) เป็นอปริยาป็นนนะ นี้ชื่อว่าอปริยาป็นนภูมิ เหล่านี้ชื่อว่า
ภูมิ ๔ ภูมิ ๔ อีกนัยหนึ่ง คือ สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อธิธิบาท ๔ ฌาน ๔

อัปมัญญา ๔ อรูปาวจรสมาบัติ ๔ ปฏิสัมภทา ๔ ปฏิปทา ๔ อารมณ ๔ อริยวงศ์ ๔ สังคหวัตถุ ๔ จักร ๔ ธรรมบท ๔ เหล่านี้ชื่อว่าภูมิ ๔ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๗๒/๑๒๒)

อปริหานสูตร : พระสูตรว่าด้วยอปริหานิยธรรม มี ๒ สูตร และเนื้อหาสูตรเหมือนกัน คือ

๑.อปริหานสูตร (ปฐม) (สูตรที่ ๑) เทวดาองค์หนึ่งเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคแล้วกราบทูลว่า ธรรมที่เป็นไปเพื่อความไม่เสื่อมของภิกษุ มี ๖ คือ (๑-๖) ความเป็นผู้มีคุณความดีในพระพุทธเจ้า ในพระธรรม ในพระสงฆ์ ในสิกขา ในความไม่ประมาท และในปฏิสันถาร ต่อมา พระองค์ได้ทรงนำธรรม ๖ มาตรัสเล่าแก่ภิกษุทั้งหลาย (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๓๒/๔๗๘)

๒.อปริหานสูตร (ทุติย) (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมที่เป็นไปเพื่อความไม่เสื่อมของภิกษุ มี ๖ เหมือนในปฐมอปริหานสูตร ต่างกันเพียงประการที่ ๕-๖ คือ ความเป็นผู้มีคุณความดีในทิวา และความเป็นผู้มีคุณความดีในโอตตปะปะ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๓๓/๔๘๐)

อปริหานธรรม : ธรรมที่ไม่มีความเสื่อม(จากกุศลธรรม) เป็นสภาพ ดังคำในปริหานัมมสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อปริหานธรรม เป็นอย่างไร คือธรรมที่เป็นบาปอกุศล มีความดำริชานไป เกื้อกูลแก่สังโยชน์ ย่อมเกิดขึ้นแก่ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เพราะเห็นรูปทางตา ถ้าภิกษุไม่หักใจเลสนั้นอาศัยอยู่ ละบรรเทา ทำให้หมดสิ้นไป ให้ถึงความไม่มีอีก ข้อนั้นภิกษุพึงทราบ ว่า ‘เราไม่เสื่อมจากกุศลธรรมนี้พระผู้มีพระภาคตรัสว่าเป็นความไม่เสื่อม’ ฯลฯ อีกประการหนึ่ง ธรรมที่เป็นบาปอกุศล มีความดำริชานไป เกื้อกูลแก่สังโยชน์ ย่อมเกิดขึ้นแก่ภิกษุ เพราะลุ่มสททางลื่น ฯลฯ อีกประการหนึ่ง ธรรมที่เป็นบาปอกุศล มีความดำริชานไป เกื้อกูลแก่สังโยชน์ ย่อมเกิดขึ้นแก่ภิกษุ เพราะรู้แจ้งธรรมารมณ์ทางใจ ถ้าภิกษุไม่หักใจเลสนั้น อาศัยอยู่ ละ บรรเทา ทำให้หมดสิ้นไป ให้ถึงความไม่มีอีก ข้อนั้นภิกษุ พึงทราบ ว่า ‘เราไม่เสื่อมจากกุศลธรรม นี้พระผู้มีพระภาคตรัสว่าเป็นความไม่เสื่อม’ (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๙๖/๑๐๖)

อปริหานิยธรรม : ธรรมไม่เป็นที่ตั้งแห่งความเสื่อม, ธรรมที่ทำให้ไม่เสื่อม เป็นไปเพื่อความเจริญฝ่ายเดียว มี ๗ ข้อที่ตรัสสำหรับภิกษุ (*ภิกษุอปริหานิยธรรม*) ยกมาแสดงหมวดหนึ่ง ดังนี้ ๑. หมั่นประชุมกันเนื่องนิตย์ ๒. เมื่อประชุมก็พร้อมเพรียงกันประชุม เมื่อเลิกประชุมก็พร้อมเรียงกันเลิก และพร้อมเพรียงช่วยกันทำกิจที่สงฆ์จะต้องทำ ๓. ไม่บัญญัติสิ่งทีพระพุทธเจ้าไม่บัญญัติขึ้น ไม่ถอนสิ่งที่พระองค์บัญญัติไว้แล้ว สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบทตามที่พระองค์ทรงบัญญัติไว้ ๔. ภิกษุเหล่าใด เป็นผู้ใหญ่เป็นประธานในสงฆ์ เคารพนับถือภิกษุเหล่านั้น เชื่อฟังถ้อยคำของท่าน ๕. ไม่ลู่อำนาจแก่ความอยากที่เกิดขึ้น ๖. ยินดีในเสนาสนะป่า ๗. ตั้งใจอยู่ว่า เพื่อนภิกษุสามเณรซึ่งเป็นผู้มีศีล ซึ่งยังไม่มาสู่อาวาส ขอให้มา ที่มาแล้วขอให้อยู่เป็นสุข อปริหานิยธรรมที่ตรัสแก่ชฎริยวัชชี (*วัชชีอปริหานิยธรรม*) สำหรับผู้รับผิดชอบต่อบ้านเมือง มีอีกหมวดหนึ่งคือ ๑. หมั่นประชุมกันเนื่องนิตย์ ๒. พร้อมเพรียงกันประชุม พร้อมเพรียงกันเลิกประชุม พร้อมเพรียงกันทำกิจที่พึงทำ ๓. ไม่ถืออำนาจใจบัญญัติสิ่งที่มีได้บัญญัติไว้ไม่ลุ่มล้าสิ่งที่ได้บัญญัติถือปฏิบัติมั่นตามวัชชีธรรม ๔. ท่านเหล่าใดเป็นผู้ใหญ่ในชนชาววัชชี เคารพ

นับถือท่านเหล่านั้นเห็นถ้อยคำของท่านว่าเป็นสิ่งอันพึงรับฟัง๕. บรรดาคุณสตรีกุลกุมารีทั้งหลายมิให้อยู่อย่างถูกข่มเหงรังแก ๖. เคารพสักการะบูชาเจดีย์ของวัชชี ทั้งภายในและภายนอก ไม่ละเลยการทำธรรมิกพลี ๗. จัดให้ความอารักขาคุ้มครองป้องกันอันชอบธรรมแก่พระอรหันต์ (หมายถึงบรรพชิตที่เป็นหลักใจของประชาชน) ตั้งใจให้ท่านที่ยังมิได้มาพึงมาสู่แคว้นแคว้นที่มาแล้วพึงอยู่โดยผาสุก (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๓๕/๘๑,๑๐/๑๔๐/๘๗,ส.ม.(ไทย) ๑๙/๒๐๖/๑๓๗,อง.ฉก.ก.(ไทย) ๒๒/๓๒/๔๗๘,๒๒/๓๓/๔๘๐,อง.สศต.ก.(ไทย) ๒๓/๒๑/๓๑,๒๓/๒๒/๓๖,๒๓/๒๓/๓๗,๒๓/๒๔/๓๘)

อภิธานียสูตร : พระสูตรว่าด้วยอภิธานียธรรม มี ๓ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อภิธานียสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า โภชนงค์ ๗ เป็นธรรมอันไม่เป็นที่ตั้งแห่งความเสื่อม (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๒๐๖/๑๓๗)

๒.อภิธานียสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุไม่อาจเสื่อม(จากสมณะและวิปัสสนาหรือมรรคและผล) ชื่อว่าอยู่ใกล้นิพพานแน่แท้ เพราะประกอบด้วยธรรม ๔ คือ (๑) สมบูรณ์ด้วยศีล คือมีศีล สำรวมในปาติโมกข์ ประพฤติเคร่งครัดในสิกขาบท (๒) คุ้มครองทวารในอินทรีย์ คือเห็นรูปทางตาแล้ว ไม่รบกวน ไม่แยกถือ ย่อมปฏิบัติเพื่อความสำรวมจักขุนทรีย์ ซึ่งเมื่อไม่สำรวมแล้ว จะเป็นเหตุให้บาปอกุศลธรรมคือ อภิชฌาและโทมนัสครอบงำได้ จึงรักษาจักขุนทรีย์ ถึงความสำรวมในจักขุนทรีย์ แม้ภิกษุฟังเสียงทางหู ดมกลิ่นทางจมูก ลิ้มรสทางลิ้น ถูกต้องโผฏฐัพพะทางกาย รู้ธรรมารมณ์ทางใจแล้ว ก็ไม่รบกวน ไม่แยกถือ ปฏิบัติโดยทำนองเดียวกันกับการเห็นรูปทางตา (๓) รู้จักประมาณในการบริโภค คือพิจารณาโดยแยบคายแล้วจึงฉันอาหาร ไม่ใช่เพื่อเล่น ไม่ใช่เพื่อมัวเมา ไม่ใช่เพื่อประดับ ไม่ใช่เพื่อตกแต่ง แต่เพียงเพื่อความดำรงอยู่ได้แห่งกายนี้ เพื่อให้กายนี้เป็นไปได้ เพื่อกำจัดความเบียดเบียน เพื่ออนุเคราะห์พรหมจรรย์ ด้วยความคิดเห็นว่า เราจักกำจัดเวทนาเก่า จักไม่ให้เวทนาใหม่เกิดขึ้น ความดำเนินไปแห่งกาย ความไม่มีโทษ และการอยู่ผาสุกจักมีแก่เรา (๔) ประกอบความเพียรเครื่องตื่นอยู่เนืองๆ คือชำระจิตให้บริสุทธิ์จากธรรมที่เป็นเหตุขัดขวางด้วยการจงกรมด้วยการนั่งตลอดวัน ชำระจิตให้บริสุทธิ์จากธรรมที่เป็นเหตุขัดขวางด้วยการจงกรม ด้วยการนั่งตลอดปฐมยามแห่งราตรี นอนดุจราชสีห์โดยข้างเบื้องขวาซ้อนเท้าเหลื่อมเท้า มีสติสัมปชัญญะ หมายใจว่าจะลุกขึ้นตลอดมัชฌิมยามแห่งราตรี ลุกขึ้นชำระจิตให้บริสุทธิ์จากธรรมที่เป็นเหตุขัดขวางด้วยการจงกรม ด้วยการนั่งตลอดปัจฉิมยามแห่งราตรี (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๓๗/๖๐)

๓.อภิธานียสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อภิธานียธรรม (ธรรมที่ไม่เป็นเหตุแห่งความเสื่อม) ๖ คือ (๑) ความเป็นผู้ไม่ชอบการทำงาน (๒) ความเป็นผู้ไม่ชอบการพูดคุย (๓) ความเป็นผู้ไม่ชอบการนอนหลับ (๔) ความเป็นผู้ไม่ชอบการคลุกคลีด้วยหมู่ (๕) ความเป็นผู้ว่าง่าย (๖) ความเป็นผู้มีกัลยาณมิตร (มิตรดี) แล้วตรัสสรุปว่า เพราะธรรม ๖ เหล่านี้ จึงทำให้ชนบางพวกในอดีต อนาคต หรือปัจจุบันไม่เสื่อมจากกุศลธรรมทั้งหลาย (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๒๒/๔๕๒)

อปลิโพธ : ความไม่กังวล มี ๒ อย่าง คือ ๑. อาวาสอปลิโพธ (ไม่มีความกังวลในอาวาส) ๒. จีวรอปลิโพธ (ไม่มีความกังวลในจีวร) ในมหาวรรค พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย อาวาสอปลิโพธ คือในกรณีนี้ ภิกษุหลีกเลี่ยงจากอาวาสนั้น สละ คาย ปล่อยวาง ไม่ผูกใจ คิดว่า จะไม่กลับมา อย่างนี้ชื่อว่าอาวาสอปลิโพธ ภิกษุทั้งหลาย จีวรอปลิโพธ คือ ในกรณีนี้ ภิกษุทำจีวรเสร็จแล้ว จีวรเสียหาย สูญหาย หรือถูกไฟไหม้ หรือความหวังว่าจะได้จีวรสิ้นสุดลง อย่างนี้ชื่อว่าจีวรอปลิโพธ (วิ.ม.(ไทย) ๕/๓๒๕/๑๗๓, ๕/๓๒๕/๑๗๔)

อปโลกน์ : บอกล่า, การบอกล่า, การบอกกล่าวแก่ที่ประชุมเพื่อให้รับทราบพร้อมกัน หรือขอความเห็นชอบร่วมกันในกิจบางอย่างของส่วนรวม ดังคำในมหาวรรคที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ถ้ากุลบุตรผู้เคยเป็นอัญเดียริถีย์เปลือยกายมา พึงแสวงหาจีวรซึ่งมีอุปชฌาย์เป็นเจ้าของ ถ้ายังไม่ปลงผมมา สงฆ์พึงอปโลกน์เพื่อปลงผม หรือดังที่พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้อปโลกน์ต่อสงฆ์เพื่อการปลงผม” (วิ.ม.(ไทย) ๕/๘๗/๑๔๑, ๕/๘๘/๑๕๒)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อปโลกน์ หมายถึงการบอกกล่าวแก่ที่ประชุมเพื่อให้รับทราบพร้อมกัน หรือการสอบถามขอความเห็นชอบ ร่วมกันในกิจของสงฆ์เช่น สอบถามการปลงผม การอุปสมบท การบรรพชา (วิ.อ. (บาลี) ๓/๘๘-๘/๖๕)

อปโลกนกรรม : กรรมคือการบอกล่า,กรรมอันทำด้วยการบอกกันในที่ประชุมสงฆ์ ไม่ต้องตั้ง ญัตติ คือคำเผด็จ ไม่ต้องสวด *อนุสาวนา* คือประกาศความปรึกษาและตกลงของสงฆ์ เช่น ประกาศลงพรหมทัณฑ์ นาสนะสามเณรผู้กล่าวต่อพระพุทธเจ้า อปโลกน์แจกอาหารในโรงฉัน เป็นต้น ดังคำว่า ที่ชื่อว่า กรรมที่ทำถูกต้อง ได้แก่ อปโลกนกรรม ญัตติกรรม ญัตติหุติกรรมและญัตติจตุตถกรรม ที่สงฆ์ทำโดยธรรม โดยวินัย โดยสัตตสุศาสน์ นี้ชื่อว่ากรรมที่ทำถูกต้อง หรือตั้งคำว่า ความเป็นหน้าที่ ความเป็นกรณียแห่งสงฆ์ใด คือ (๑) อปโลกนกรรม (๒) ญัตติกรรม (๓) ญัตติหุติกรรม (๔) ญัตติจตุตถกรรม นี้เรียกว่ากิจจาธิกรณ์ (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๔๗๖/๕๓๒, วิ.จุ.(ไทย) ๖/๒๑๕/๓๓๒, ๖/๒๒๓/๓๔๑, ๖/๒๒๗/๓๔๔, วิ.ป.(ไทย) ๘/๓๒๒/๔๒๘, ๘/๓๒๔/๔๕๕, ๘/๓๔๘/๕๒๙, ๘/๓๕๘/๕๓๗)

อปเสลา, พระเจ้าจักรพรรดิ : ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระตักขิบุปผิยเถระ ดังคำในตักขิบุปผิยเถราปทาน ที่พระเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนไว้ว่า ข้าพเจ้ามีจิตเลื่อมใส มีใจยินดี ได้ประคองดอกกล้า ๓ ดอก บูชาพระพุทธเจ้า(นามว่า สุมังคละ) ผู้เป็นสยัมภู ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ ในกัปที่ ๘๖ นับจากกัปนี้ไป ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิมีพระนามว่าอปเสลาสมบุรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ มีพลานุภาพมาก (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๕๑/๓๖๖)

อปพาสะ : ความไม่ตีเสมอ มักเป็นคำที่มากู้กับคำว่า อมักขะ (ความไม่ลบหลู่คุณท่าน) ดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย บุคคลประกอบด้วยธรรม ๒ อย่างย่อมนำร่องอยู่ในสวรรค์เหมือนได้รับอัญเชิญไปประดิษฐานไว้ คือ ๑. อมักขะ ๒. อปพาสะ (อง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๑๘๒/๑๓๐)

อปฺณณกชาตก : ชาตกว่าด้วยการปฏิบัติไม่ผิด มีเนื้อความอธิบายว่า พวกคนฉลาดกล่าวฐานะที่ไม่ผิด นักคาคคะเนทั้งหลายกล่าวฐานะที่ผิด ผู้มีปัญญารู้จักฐานะทั้งสองนั้นแล้ว ควรถือฐานะที่ไม่ผิดไว้ เหมือนพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นหัวหน้าพ่อค้าเกวียนผู้ฉลาดเดินทางไปค้าขายทางเดียวกันกับหัวหน้าพ่อค้าเกวียนผู้โง่เขลา ซึ่งออกเดินทางไปก่อนและถูกยักษ์หลอกจับกินจนหมดสิ้น พระโพธิสัตว์ไปทีหลังรู้ทันอุบายของยักษ์จึงพาบริวารรอดพ้นอันตรายไปค้าขายแล้วกลับมาถึงบ้านด้วยความสวัสดิ์ (ขุ.ชา.เอกก. (ไทย) ๒๗/๑/๑)

อปฺณณกธรรม : ธรรม ปฏิบัติที่ไม่ผิด, ธรรมทางดำเนินที่ไม่ผิด มี ๓ คือ ๑. อินทรีย์สังวรการสำรวมอินทรีย์ ๒. โภชนมัตตัญญุตตา ความเป็นผู้รู้จักประมาณในการบริโภค ๓. ชาคริยานุโยค การหมั่นประกอบความดีไม่เห็นแก่อนัตตาคำในอปฺณณกสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า พราหมณ์และคหบดีทั้งหลาย เมื่อท่านทั้งหลาย ยังไม่ได้ศัสตราเป็นที่ชอบใจ พึงสมาทานอปฺณณกธรรมนี้แล้วประพุดิตตามเกิดเพราะว่าอปฺณณกธรรมที่ท่านทั้งหลายสมาทานให้บริบูรณ์จักเป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูลเพื่อสุขแก่ท่านทั้งหลายตลอดกาลนาน หรือตั้งคำว่า อปฺณณกธรรมนี้ที่บุคคลนั้นสมาทานให้บริบูรณ์แล้ว แพร่ดังไปทั้งสองฝ่ายย่อมละเหตุที่เป็นอกุศลได้ (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๙๓/๙๗,๑๓/๙๖/๑๐๐,อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๙/๓๘,๒๔/๒๐/๓๙)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อปฺณณกธรรม หมายถึงธรรมที่ไม่ผิด ไม่เป็นสองแง่ เป็นเอกภาพ (ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๙๓/๘๗)

อปฺณณกสูตร : พระสูตรว่าด้วยการปฏิบัติไม่ผิด มี ๓ สูตร แปลความหมายสูตรและเนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อปฺณณกสูตร พระสูตรว่าด้วยการปฏิบัติไม่ผิด พระผู้มีพระภาคทรงแสดงพระสูตรมีลักษณะเป็นการสนทนาแบบถาม-ตอบแก่พราหมณ์และคหบดี ณ บ้านพราหมณ์ชื่อสาลา พระผู้มีพระภาคได้ตรัสถามพราหมณ์และคหบดีชาวบ้านสาลาว่า ศาสตราองค์ใดองค์หนึ่งซึ่งเป็นที่ชอบใจของท่านทั้งหลาย เป็นเหตุให้ได้ศรัทธาที่มีเหตุผล มีอยู่หรือ

เมื่อพราหมณ์และคหบดีชาวบ้านสาลากราบทูลว่า ไม่มี พระองค์จึงทรงแสดงอปฺณณกธรรม คือ ทรงยกทฤษฎีต่าง ๆ ขึ้นมาอธิบายเปรียบเทียบให้เห็นโทษและคุณอย่างชัดเจนว่า มีสมณพราหมณ์ ๒ พวก ซึ่งมีทฤษฎีขัดแย้งกัน คือ

พวกที่ ๑ มีทฤษฎีว่า ทานที่ให้แล้วไม่มีผลเป็นต้น พวกนี้จักเว้นกุศลธรรม ประพุดิตอกุศลธรรม กลายเป็นคนทุศีล ประกอบด้วยมิจฉาทิฐฐิ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวาจา ทำตนเป็นข้าศึกกับพระอรหันต์ ซึ่งในเรื่องนี้ วิญญูชนควรพิจารณาให้เห็นชัดว่า ถ้าโลกหน้าไม่มี บุคคลนี้ตายไปแล้ว จักทำตนให้ปลอดภัยได้ ถ้าโลกหน้ามี เขาก็จักไปเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก ถ้าโลกหน้าไม่มีจริง คำของสมณพราหมณ์เหล่านั้น จะจริงหรือเท็จก็ตาม เขาก็จะถูกตำหนิตีเตียนในปัจจุบันแน่นอน ถ้าโลกหน้ามีจริง เขาจะได้รับโทษใน ๒ สถาน คือ (๑) ถูกวิญญูชนตำหนิตีเตียนได้ ในปัจจุบัน (๒) หลังจากตายไปแล้ว จักไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์

พวกที่ ๒ มีทิฏฐิว่า ทานที่ให้แล้วมีผล เป็นต้น พวกนี้จักเว้นอกุศลธรรม ประพฤติ
 กุศลธรรม ละทิ้งความเป็นผู้ทุศีล ประกอบด้วยสัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา
 ไม่ทำตนเป็นข้าศึกกับพระอรหันต์ ซึ่งในเรื่องนี้ วิญญูชนควรพิจารณาให้เห็นชัดว่า ถ้า
 โลกหน้ามี บุคคลนี้ตายไปแล้ว จักไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ ถ้าโลกหน้าไม่มีจริง ค่า
 ของสมณพราหมณ์เหล่านั้นจะจริงหรือเท็จก็ตาม เขาจะได้รับการสรรเสริญใน
 ปัจจุบันแน่นอน ถ้าโลกหน้ามีจริง เขาจะได้รับคุณ ๒ ประการ คือ (๑) วิญญูชน
 สรรเสริญในปัจจุบัน (๒) หลังจากตายไปแล้ว จักไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ นี้
 เป็นอปัณณกกรรม ข้อที่ ๑

ทรงสอนให้พิจารณาทิฏฐิของสมณพราหมณ์อีก ๘ จำพวก ๔ คู่ คือ

๑. พวกที่มีทิฏฐิว่า เมื่อบุคคลทำบาปเองเป็นต้น ก็ไม่จัดว่าทำบาป กับพวกที่มีทิฏฐิ
 ฐิตรงกันข้าม นี่เป็นอปัณณกกรรม ข้อที่ ๒

๒. พวกที่มีทิฏฐิว่า ความเศร้าหมองของสัตว์ทั้งหลายไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย กับพวก
 ที่มีทิฏฐิตรงกันข้าม นี่เป็นอปัณณกกรรม ข้อที่ ๓

๓. พวกที่มีทิฏฐิว่า อรูปพรหมไม่มี กับพวกที่มีทิฏฐิตรงกันข้าม นี่เป็นอปัณณ
 กกรรม ข้อที่ ๔

๔. พวกที่มีทิฏฐิว่า ความดับสนิทแห่งภพไม่มี กับพวกที่มีทิฏฐิตรงกันข้าม นี่
 เป็นอปัณณกกรรม ข้อที่ ๕

จากนั้นทรงแสดงบุคคล ๔ ประเภทดังที่ทรงแสดงไว้ในกัณฑ์สุตตรเมื่อพระผู้มี
 พระภาคได้ตรัสพระภาษิตนี้แล้ว พราหมณ์และคหบดีชาวบ้านสาละต่างมีใจยินดีชื่น
 ชมพระภาษิตของพระองค์(ม.ม.(ไทย) ๑๓/๙๒/๙๕)

๒.อปัณณกสูตร : พระสูตรว่าด้วยข้อปฏิบัติไม่ผิด พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุชื่อว่า
 ปฏิบัติไม่ผิดและปรารถนาเหตุเพื่อความสิ้นอาสวะ เพราะประกอบด้วยธรรม ๓ คือ (๑)
 คัมภรทวารในอินทริยทั้งหลาย หมายถึงเห็นรูปทางตา ฟังเสียงทางหู ดมกลิ่นทาง
 จมูก ลิ้มรสทางลิ้น ถูกต้องโง่ฐัพพะทางกาย รู้ธรรมารมณ์ทางใจแล้วไม่รวบถือ ไม่
 แยกถือ ปฏิบัติเพื่อสำรวมในจักขุนทริยเป็นต้น ซึ่งเมื่อไม่สำรวมแล้วก็จะเหตุให้
 ถูกบาปอกุศลธรรมคืออกิขณาและโหม่นสครอบงำได้จึงรักษาและถึงความสำรวมใน
 จักขุนทริยเป็นต้น (๒) รู้จักประมาณในการบริโภคอาหาร หมายถึงพิจารณาโดยแยบ
 คายแล้วฉันอาหาร มิใช่เพื่อเล่น เพื่อมัวเมา เพื่อประดับ เพื่อตกแต่ง แต่เพียงเพื่อ
 ความดำรงอยู่ได้แห่งกายนี้ เพื่อให้กายนี้เป็นไปได้ เพื่อกำจัดความเบียดเบียน เพื่อ
 อนุเคราะห์พรหมจรรย์ ด้วยการคิดว่า เราจะกำจัดเวทนาเก่า และไม่ไห้เวทนาใหม่
 เกิดขึ้น ความดำเนินไปแห่งกาย ความไม่มีโทษ และความอยู่ผาสุกจักมีแก่เรา(๓)
 ประกอบความเพียรเครื่องตั้งอยู่เนื่อง ๆ หมายถึงชำระจิตให้บริสุทธิ์จากธรรมที่เป็น
 เหตุขัดขวางด้วยการจงกรม ด้วยการนั่งตลอดวัน ตลอดปฐมยามแห่งราตรี นอนดุจ
 ราชสีห์ มีสติสัมปชัญญะด้วยหมายใจว่าจะลุกขึ้นในมัชฌิมยามแห่งราตรี ลุกขึ้นชำระ
 จิตให้บริสุทธิ์จากธรรมที่เป็นเหตุขัดขวางด้วยการจงกรม ด้วยการนั่งตลอดปัจฉิมยาม
 แห่งราตรี (อง.ต.ก.(ไทย) ๒๐/๑๖/๑๕๙)

๓.อปถมณกสูตร : พระสูตรว่าด้วยข้อปฏิบัติไม่ผิด พระผู้มีพระภาคตรัสว่า วิบัติ ๓ ที่มีการปฏิบัติผิด คือ (๑) สีสวิบัติ (๒) จิตตวิบัติ (๓) ทิฏฐิวิบัติ แล้วตรัสอีกว่า สัมปทา ๓ คือ (๑) สีสสัมปทา (๒) จิตตสัมปทา (๓) ทิฏฐิสัมปทา เหมือนในวิบัติตสัมปทาสสูตร ในวรรณคดี (อ.จ.ต.ก.(ไทย) ๒๐/๑๑๙/๓๖๓)

อปัสเสน, พระเจ้าจักรพรรดิ : ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระอารักขทายกเถระ ดังคำในอารักขทายกเถรปาทาน ที่พระเถระกล่าวไว้ว่า ข้าพเจ้าได้ให้สร้างแท่นไฟที่(ที่วางเครื่องสักการบูชา)ถวายแด่พระผู้มีพระภาคพระนามว่าสิทธัตถะ และได้ถวายอารักขาแด่พระสุคต เพราะผลแห่งการสร้างแท่นไฟที่ถวาย ในกัปที่ ๖ นับจากกัปนี้ไปได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ มีพระนามว่าอปัสเสน สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ มีพละมานุภาพมาก (ช.อ.ป.(ไทย) ๓๒/๒๒/๓๙๒)

อปัสเสนธรรม : ธรรมเป็นคุณพนักพิง,ธรรมที่เป็นที่พึ่งที่พนักคุดพนักพิง มี ๔ คือ ๑. ของอย่างหนึ่งพิจารณาแล้วเสพ เช่นปัจฉัยสี่ ๒. ของอย่างหนึ่ง พิจารณาแล้วอดกลั้น ได้แก่ อนิฏฐารมณต่างๆ ๓. ของอย่างหนึ่งพิจารณาแล้วเว้นเสีย เช่น สุราเมรัยการพนัน คนพาล ๔. ของอย่างหนึ่งพิจารณาแล้ว บรรเทาเสีย เช่น อกุศลวิตกต่างๆ ดังคำว่า ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้พิจารณาแล้วเสพอย่างหนึ่ง พิจารณาแล้ว อดกลั้นอย่างหนึ่ง พิจารณาแล้วบรรเทาอย่างหนึ่ง พิจารณาแล้วเว้นอย่างหนึ่ง,เป็นข้อ ๔ ในอริยวาส ๑๐ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๘/๒๘๑,๑๑/๓๔๘/๓๖๔,๑๑/๓๖๐/๔๓๒,ช.จ.(ไทย) ๓๐/๒๘/๑๔๙)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า พิจารณาแล้วเสพ หมายถึงพิจารณาแล้วเสพปัจฉัย ๔ มีจีวรเป็นต้น พิจารณาแล้วอดกลั้น หมายถึง พิจารณาแล้วอดกลั้นต่อความหนาวเป็นต้น พิจารณาแล้วเว้น หมายถึงพิจารณาแล้วเว้นชางดูร้าย หรือ คนพาลเป็นต้น พิจารณาแล้วบรรเทา หมายถึงพิจารณาแล้วบรรเทาอกุศลวิตก มีกามวิตก(ความตริกใน ทางกาม) เป็นต้น (ที.ปา.อ. (บาลี) ๓๐๘/๒๐๔)

อปายโกศล : ความเป็นผู้ฉลาดในความเสื่อม, เป็นข้อ ๒ ในโกศล ๓ ดังคำว่า อายโกศล (ความเป็นผู้ฉลาดในความเจริญ)อปายโกศล(ความเป็นผู้ฉลาดในความเสื่อม) อุกายโกศล (ความเป็นผู้ฉลาดในอุบาย),ในวิภังค์อธิบายความหมายของคำว่าอปายโกศลไว้ว่า เมื่อบุคคลพิจารณาธรรมเหล่านี้อยู่ ธรรมที่เป็นกุศลซึ่งยังไม่เกิดก็ไม่เกิด ที่เกิดแล้วก็ดับไป หรือเมื่อบุคคลพิจารณาธรรมเหล่านี้อยู่ ธรรมที่เป็นอกุศลซึ่งยังไม่เกิดก็เกิด และที่เกิดแล้วก็ดับไปเพื่อภโยภยาภาพ ไพบูลย์ ... นี้เรียกว่าอปายโกศล (อภ.วิ.(ไทย) ๓๕/๗๗๑/๕๐๕) : ดู โกศล ๓

อปายโกศลละ : ความเป็นผู้ฉลาดในความเสื่อม, เป็นข้อ ๓ ในโกศล ๓ ดังคำว่า ๑. อายโกศลละ (ความเป็นผู้ฉลาดในความเจริญ)๒.อปายโกศลละ(ความเป็นผู้ฉลาดในความเสื่อม) ๓. อุกายโกศลละ (ความเป็นผู้ฉลาดในอุบาย) หรือดังคำว่า เมื่อบุคคลพิจารณาธรรมเหล่านี้อยู่ ธรรมที่เป็นกุศลซึ่งยังไม่เกิดก็ไม่เกิด ที่เกิดแล้วก็ดับไป หรือเมื่อบุคคลพิจารณาธรรมเหล่านี้อยู่ ธรรมที่เป็นอกุศลซึ่งยังไม่เกิดก็เกิด และที่เกิดแล้วก็ดับไป

เพื่อภียโยภภาพ ไพบูลย์ ปัญญา กิริยาที่รู้ซัดซาลฯ นี้เรียกว่าอปาโยกศล (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๔, อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๗๗๑/๕๐๕)

อปารสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นไปเพื่อให้ถึงฝั่งโน้นจากฝั่งนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า อิทธิบาท ๔ เป็นธรรมที่ทำให้ถึงฝั่งคือนิพพาน (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๘๑๓/๓๗๗)

อปาสาทิกสูตร : พระสูตรว่าด้วยบุคคลผู้ไม่น่าเลื่อมใส มี ๒ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อปาสาทิกสูตร (ปฐม) (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า โทษของบุคคลผู้ไม่น่าเลื่อมใส ๕ คือ (๑) แม้นตนเองก็ติเตียนตนเองได้ (๒) ผู้รู้ใคร่ครวญแล้วย่อมติเตียนได้ (๓) กิตติศัพท์อันชั่วย่อมกระฉ่อนไป (๔) หลงลืมสติตาย (๕) หลังจากตายแล้ว จะไปเกิดในอบาย ทุกติ วินิบาต นรก แล้วทรงแสดงอานิสงส์ของบุคคลผู้ไม่น่าเลื่อมใส ๕ โดยนัยตรงกันข้าม(อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๒๑๗/๓๕๙)

๒.อปาสาทิกสูตร (ทุติย) (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า โทษของบุคคลผู้ไม่น่าเลื่อมใส ๕ คือ (๑) คนที่ยังไม่เลื่อมใส ย่อมไม่เลื่อมใส (๒) คนที่เลื่อมใสแล้ว ย่อมกลายเป็นคนอื่น (๓) ไม่ปฏิบัติตนตามคำสอนของพระศาสดา (๔) หมู่คนรุ่นหลัง(คือ สัทธวิหาริกและอันเตวาสิก) พากันตามอย่าง (๕) จิตของเธอย่อมไม่เลื่อมใส แล้วตรัสว่า อานิสงส์ของบุคคลผู้ไม่น่าเลื่อมใส ๕ โดยนัยตรงกันข้าม (อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๒๑๘/๓๖๐)

อปิสุณาวาจา : พูดไม่ส่อเสียด หมายถึงวาจาไม่ส่อเสียด, เป็นข้อ ๒ ในวจีสจจริต ๔ ดังคำในสุจจริตสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย วจีสจจริต ๔ ประการนี้ คือ ๑.สัจจวาจา(พูดจริง) ๒. อปิสุณาวาจา (พูดไม่ส่อเสียด) ๓.สัมมทวาจา (พูดอ่อนหวาน) ๔.มัตถวาจา (พูดด้วยปัญญา) (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๔๙/๒๑๒,๒๑/๒๒๑/๓๓๘)

อปุญญาภิสังขาร : สภาพที่ปรุงแต่งกรรมฝ่ายชั่ว ได้แก่ อกุศลเจตนาทั้งหลาย(ข้อ ๒ ในอภิสังขาร ๓, ในสังขาร ๓) ดังคำในปริวิมังสนสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ในกาลใดภิกษุละอวิชชาได้แล้ว วิชชาเกิดขึ้น ในกาลนั้น ภิกษุนั้นก็ไม่ปรุงแต่งปุญญาภิสังขารอปุญญาภิสังขารและอานัญญาภิสังขาร เพราะกำจัดอวิชชาได้ เพราะมีวิชชาเกิดขึ้น เมื่อไม่ปรุงแต่ง ไม่จงใจก็ไม่ถ่อมมันอะไรๆ ในโลก เมื่อไม่ถ่อมมัน ก็ไม่สะดุ้งกลัว เมื่อไม่สะดุ้งกลัว ก็ปรินิพพานเฉพาะตน (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๘, ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๕๑/๑๐๑,๓๑/๔๘/๕๒๖, อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๒๒๖/๒๒๐)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อปุญญาภิสังขาร คืออภิสังขารที่เป็นปฏิปักษ์ต่อบุญคือ เป็นบาป สภาพที่ปรุงแต่งกรรมฝ่ายชั่ว ได้แก่อกุศลเจตนาทั้งหลาย (ส.นิ.อ. (บาลี) ๒/๕๑/๘๙, ขุ.ม.อ. (บาลี) ๒๕/๒๑๖)

อปุตตกสูตร : พระสูตรว่าด้วยทรัพย์ที่ไม่มีบุตร มี ๒ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อปุตตกสูตร (ปฐม) (สูตรที่ ๑) สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดบุพพาราม พระเจ้าปเสนทิโกศลกราบทูลว่า มีเศรษฐีไม่มีบุตรถึงแก่กรรม ข้าพระองค์ให้ชนทรัพย์สมบัติของเขาซึ่งเฉพาะเงินมีถึง ๘,๐๐๐,๐๐๐ โกฏิมาไว้ในพระราชวังแล้วจึงมาเข้าเฝ้า และข้าพระองค์ได้ยินว่า เศรษฐีนั้นบริโภคแต่ของปอน ๆ คือ ปลายข้าวกับน้ำ

ผักดอง นุ่งห่มผ้าเนื้อหยาบที่ตัดเป็นสามชิ้นเย็บติดกัน ไร่รอก่า ๆ กั้นร่มทำด้วยใบไม้ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เป็นความจริง อัสตบรูษได้โภคะแล้วย่อมไม่เลี้ยงตน มารดา บิดา บุตร ภรรยา ทาส กรรมกร มิตรและอำมาตย์ให้สุขสำราญ ไม่ตั้งทักษิณอันเลิศ อันมีผลดี เป็นไปเพื่อสวรรค์ไว้ในสมณพราหมณ์ โภคะของเขาจึงถูกพระราชาธิปไตย บ้าง โจรปล้นบ้าง ไฟไหม้บ้าง น้ำพัดไปบ้าง ทายาทผู้ไม่เป็นที่รักนำไปบ้าง โภคะ เหล่านั้นจึงเสียเปล่า ในถิ่นอมมนุษย์ มีสระโบกขรณีซึ่งมีน้ำใส เย็น จืดสนิท ใส่สะอาด มีทำน้ำดี น้ำร้อนรมย์ คนไม่ตักเอาน้ำนั้นไป ไม่ดื่ม ไม่อาบ ไม่ทำสิ่งที่ต้องการ น้ำนั้นจึง เสียไปเปล่า ฉันทอ อัสตบรูษได้โภคะแล้วย่อมไม่ทำตนเป็นต้นให้ได้รับความสุข ฉันทน ส่วนสัสตบรูษมีนัยตรงกันข้าม (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๓๐/๑๕๕)

๒.อุปุตตกสูตร (ทตฺติย) (สูตรที่ ๒) สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดบุพพาราม พระเจ้าปเสนทิโกศลกราบทูลว่า เศรษฐีไม่มีบุตรถึงแก่กรรม ข้าพระองค์ให้ชนทรัพย์ สมบัติซึ่งเฉพาะเงินเท่านั้นมี ๑๐,๐๐๐,๐๐๐ โกฏิมาไว้ในพระราชวังแล้วจึงมาเข้าเฝ้า และข้าพระองค์ได้ยินมาว่า เศรษฐีนั้นบริโภคน้ำแต่ของปอน ๆ คือ ปลายข้าวกับน้ำผัก ดอง นุ่งห่มผ้าเนื้อหยาบที่ตัดเป็นสามชิ้นเย็บติดกัน ไร่รอก่า ๆ กั้นร่มทำด้วยใบไม้ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เป็นความจริง ครั้งก่อน เศรษฐีนั้นสั่งให้จัดเตรียมบิณฑบาต เพื่อถวายพระตครสิขปัจเจกพุทธเจ้า แล้วเกิดเสียดายว่า เราให้อาหารบิณฑบาตนี้แก่ ทาสหรือกรรมกรยิ่งดีกว่า และเขายังฆ่าบุตรคนเดียวของพี่ชายเพราะทรัพย์สมบัติ ด้วยผลกรรมที่เขาสั่งให้เตรียมอาหารถวายพระปัจเจกจึงทำให้บังเกิดในสุคติโลก สวรรค์ ๗ ครั้ง ด้วยเศษผลกรรมจึงทำให้เป็นเศรษฐีในกรุงสาวัตถีถึง ๗ ครั้ง ด้วยผล กรรมที่เขาถวายอาหารบิณฑบาตแล้วกลับเสียดาย จึงทำให้เขาไม่ยากบริโภคอาหาร ดี ไม่อยากใช้ผ้าเครื่องนุ่งห่มดี ไม่อยากใช้ยานพาหนะที่ดี ไม่อยากบริโภคคามคุณ ๕ ที่ดี ด้วยผลกรรมที่เขาฆ่าบุตรของพี่ชาย จึงทำให้เขาถูกไฟเผาอยู่ในนรกหลายปี ด้วย เศษกรรมนั้น ทรัพย์สมบัติของเขาจึงถูกชนเข้าคลังหลวงถึง ๗ ครั้ง บุญเก่าของ เศรษฐีนั้นหมดสิ้นแล้ว และบุญใหม่ก็ไม่ได้สะสมไว้ วันนี้ เศรษฐีนั้นถูกไฟเผาอยู่ใน มหาโรจวนรก ข้าวเปลือก ทรัพย์ เงินทอง สิ่งของที่หวงแหวน หรือทาส กรรมกร คน รับประทานและผู้อาศัยทั้งหมดนั้นเขานำไปไม่ได้ จำต้องละทิ้งไว้ทั้งหมด บุคคลทำกรรมใด ไว้ กรรมนั้นแลเป็นสมบัติของเขา และเขาย่อมนำกรรมนั้นไปได้ กรรมนั้นย่อมติดตาม เขาไปดุจเงาติดตามตัวไป เหตุฉะนั้น บุคคลควรทำกรรมดีสะสมไว้เป็นสมบัติในโลกหน้า เพราะบุญเป็นที่พึ่งของสัตว์ทั้งหลายในโลกหน้า ๑๕/๑๓๑/๑๕๘

อุปุตตกเสฏฐิปุตตวัตถุ :เรื่องอุปุตตกเศรษฐีบุตร เขาเป็นเศรษฐี อยู่กรุงสาวัตถี มีทรัพย์สินเงินทอง มากมาย แต่เป็นคนตระหนี่ ไม่ยอมกินอาหารรสเลิศ ไม่ให้ทาน ทำงานหาเงินอย่าง เดียว จนชีวิตตายไป ภายหลังพระเจ้าปเสนทิโกศลให้ทรัพย์ทั้งหมดเป็นของหลวง ต่อมาเมื่อพระเจ้าปเสนทิโกศลเข้าเฝ้า พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่พระเจ้าป เสนทิโกศลว่า โภคทรัพย์ทั้งหลาย ย่อมทำลายคนมีปัญญาทราวม แต่จะไม่ทำลายคนที่ แสวงหาฝั่ง เพราะความทะยานอยากในโลกทรัพย์คนมีปัญญาทราวมจึงทำลายตนเอง ดุจทำลายคนอื่น (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๓๕๕/๑๔๔)

อพยบาบาท : ความไม่คิดร้าย, ไม่พยาบาทปองร้ายเขา, มีเมตตา (ข้อ ๙ ในกุศลกรรมบถ ๑๐), เป็นข้อ ๒ ในธรรมบท ๔ คือ ๑.ธรรมบทคืออนภิขณา(ความไม่เพ่งเล็งอยากได้ของของเขา)๒.ธรรมบทคืออพยบาบาท(ความไม่คิดร้าย) ๓. ธรรมบทคือสัมมาสติ(ความระลึกชอบ) ๔.ธรรมบทคือสัมมาสมาธิ (ความตั้งใจมั่นชอบ) (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๑๑/๒๘๙,๑๑/๓๒๑/๓๑๑,๑๑/๓๔๗/๓๖๓,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๙๔/๒๒๙,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๙/๔๖,อง.ฉกก.(ไทย) ๒๒/๑๑๐/๖๓๑,อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๖๙/๓๐๕,๒๔/๑๗๐/๓๐๖,๒๔/๑๗๕/๓๑๘,ช.ป.(ไทย)๓๑/๑๘/๒๖,๓๑/๒๒/๓๐,๓๑/๒๘/๔๑,๓๑/๘๖/๑๔๕,๓๑/๒๑๗/๓๖๐,๓๑/๒๒๒/๓๗๔)

อพยบาบาทวิตก : ความตรึกปลอดจากพยาบาท, ความตรึกในการไม่พยาบาท, ความตรึกในความไม่พยาบาท, ความตรึกในทางไม่พยาบาท, การคิดแผ่เมตตาแก่ผู้อื่นปรารถนาให้เขามีความสุข (ข้อ ๒ ในกุศลวิตก ๓) ,ในสัมมาทิฏฐิสูตร กล่าวไว้ว่า เป็นข้อ ๒ ในธรรม ๔ คือ ๑.เนกขัมมวิตก (ความตรึกปลอดจากกาม) ๒.อพยบาบาทวิตก(ความตรึกปลอดจากพยาบาท) ๓. อวิหิงสาวิตก (ความตรึกปลอดจากการเบียดเบียน) ๔. สัมมาทิฏฐิ (ความเห็นชอบ),ในทุกขสูตร กล่าวไว้ว่า เป็นข้อ ๒ ในธรรม ๖ คือ ๑. เนกขัมมวิตก (ความตรึกปลอดจากกาม) ๒.อพยบาบาทวิตก (ความตรึกปลอดจากพยาบาท) ๓.อวิหิงสาวิตก (ความตรึกปลอดจากการเบียดเบียน) ๔.เนกขัมมสังญญา (ความกำหนดหมายปลอดจากกาม) ๕. อพยบาบาทสังญญา (ความกำหนดหมายปลอดจากพยาบาท) ๖.อวิหิงสาสังญญา (ความกำหนดหมายปลอดจากการเบียดเบียน)(ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๐๕/๒๖๑,๑๒/๒๐๖/๒๑๘,๑๔/๑๘๙/๒๒๗,๑๖/๙๖/๑๘๓,๒๐/๑๒๔/๓๗๑,๒๐/๑๒๕/๓๗๒,๒๑/๓๒/๑๑๗,๒๑/๑๓๘/๒๐๖,๒๑/๒๖๒/๓๘๐,อง.ฉกก.(ไทย) ๒๒/๓๕/๕๙๙)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อพยบาบาทวิตก หมายถึงความตรึกในเรื่องไม่ปองร้ายผู้อื่น (ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๒๐๖/๔๐๖)

อพยปาบาทธาตุ : ธาตุคืออพยบาบาท หมายถึงธาตุคือความปลอดจากพยาบาท , เป็นข้อ ๒ ในกุศลธาตุ ๓ คือ ๑. เนกขัมมธาตุ(ธาตุคือเนกขัมมะ) ๒. อพยปาบาทธาตุ (ธาตุคืออพยบาบาท) ๓. อวิหิงสาธาตุ(ธาตุคืออวิหิงสา) (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๒)

อพยปาบาทสังกัปปะ : ความดำริปลอดจากพยาบาท, เป็นข้อ ๒ ในสังกัปปะ ๓ คือ ๑.เนกขัมมสังกัปปะ(ความดำริปลอดจากกาม) ๒.อพยปาบาทสังกัปปะ (ความดำริปลอดจากพยาบาท)๓.อวิหิงสาสังกัปปะ(ความดำริปลอดจากการเบียดเบียน) (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๑)

อพัทธสีมา : แดนที่ไม่ได้ผูกหมายถึงเขตชุมนุมสงฆ์ที่สงฆ์ไม่ได้กำหนดขึ้นเอง แต่ถือเอาตามเขตที่เขาได้กำหนดไว้ตามปกติของบ้านเมือง หรือมีบัญญัติอย่างอื่นเป็นเครื่องกำหนดแบ่งเป็น ๓ ประเภท คือ ๑. คามสีมา หรือ นิคมสีมา ๒. สัตตัพภันตรสีมา ๓. อุทกุกเขป มีกล่าวไว้ในมหาวรรค (วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๔๗/๒๒๕)

อพรหมจรรย์ : การไม่มีพรหมจรรย์คือการเว้นเมถุนเป็นต้น,มีฉนอมรรค มีองค์ ๘ ดังคำในปฐมกุกกุฎารามสูตร ดังคำในปฐมกุกกุฎารามสูตร ที่พระภิกษุทิวะถามพระอานนท์ว่า ท่าน

- อานนท์ ที่เรียกกันว่า ‘อพรหมจรรย์ อพรหมจรรย์’ อพรหมจรรย์เป็นอย่างไร ท่านพระอานนท์ตอบว่า ดีละ ดีละ ท่านภักทยะ ปัญญาใฝ่รู้ของท่านดีนัก ปฏิภาณดีนัก สอบถามเข้าที ก็ท่านถามว่า ‘ที่เรียกกันว่า ‘อพรหมจรรย์ อพรหมจรรย์’ อพรหมจรรย์เป็นอย่างไร พระอานนท์ตอบว่า ผู้มีอายุ มีจิตมารค (ทางผิด) มีองค์ ๘ นี้แลเป็นอพรหมจรรย์ ได้แก่ ๑.มิจฉาทิฏฐิ ฯลฯ ๘.มิจฉาสมาธิ หรือตั้งคำในอาปายิกสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย คน ๒ จำพวกนี้ จะเกิดในอบาย จะเกิดในนรก เพราะไม่ละความประพฤติชั่วนี้ คน ๒ จำพวกไหนบ้าง คือ ๑.คนที่ไม่ประพฤติพรหมจรรย์ แต่ปฏิญญาว่า ประพฤติพรหมจรรย์ ๒. คนที่ชอบโจทผู้ประพฤติพรหมจรรย์อย่างบริสุทธิ์ บริบูรณ์ ด้วยอพรหมจรรย์อันไม่มีมูล (ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๘/๒๑, ขุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๑๘/๓๙๘)
- อพัพพนรก** : ชื่อนรกอย่างหนึ่ง ในนรกชื่อต่างๆ ตั้งคำในโกกาลิกสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ตอนหนึ่งว่า ๒๐ นิรัพพนรก เป็น ๑ อพัพพนรก ๒๐ อพัพพนรก เป็น ๑ อุพพนรก (ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๘๑/๒๕๑, อ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๘๙/๒๐๓)
- อภพ :** ความไม่มี หมายถึงความพิบัติ ตั้งคำในภักทียสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ผู้ใดไม่มีกิเลสเป็นเหตุให้กำเริบภายในจิตและล่วงพ้นความเป็นภพและอภพต่าง ๆ ได้แล้ว ทวยเทพไม่สามารถจะมองเห็นผู้นั้น ผู้ปราศจากภัย มีความสุข ไม่เศร้าโศก (ขุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๒๐/๒๐๘)
- อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อภพ หมายถึง วิบัติ(ความวิบัติ) (ขุ.อุ.อ. (บาลี) ๒๐/๑๓๒)
- อภยเถรคาถา :** ภาษิตของพระอภัยเถระ, คาถาของพระอภัยเถระ ท่านพระอภัยเถระกล่าวว่า เพราะเราได้ฟังวาจาสุภาษิตของพระพุทธเจ้า ผู้เป็นเผ่าพันธุ์พระอาทิตย์ จึงได้รู้แจ้งธรรมอันละเอียดยิ่งดุจบุคคลยิงปลายขนทรายด้วยลูกศร (ขุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๙๘/๓๓๙)
- อภยเถรปทาน :** ประวัติในอดีตชาติของพระอภยเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๑๐๐,๐๐๐ ท่านได้ฟังพระธรรมเทศนาและออกผนวชในศาสนา ของพระพุทธเจ้าพระนามว่า ปทุมุตตระ และได้แต่งคาถาสรรเสริญพระพุทธเจ้าถึง ๔ คาถา เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่ได้พบทุกขัตติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้เกิดเป็นพระโอรสของพระเจ้าพิมพิสาร ได้ออกผนวชในพระพุทธศาสนา และได้บรรลุวิชชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๑๙๕/๓๑๗)
- อภยปัตตะ :** รูปมาน และอรูปมาน หมายถึงผู้ได้รูปมาน ๔ และอรูปมาน ๔ ตั้งคำในอภยปัตตะสูตร ท่านพระอุทายีถามว่า ผู้มีอายุ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ‘อภยปัตตะ อภยปัตตะ พระอานนท์ตอบว่า ผู้มีอายุ ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ สัจจจากาม ฯลฯ บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสอภยปัตตะโดยปริยายแล้ว ฯลฯ ภิกษุล่วงแนวสัญญา นาสัญญา ยตนฉาน โดยประการทั้งปวง บรรลุสัญญาเวทิต นิโรธอยู่ อาสวะทั้งหลายของเธอหมดสิ้นแล้ว เพราะเห็นด้วยปัญญา ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสอภยปัตตะโดยนิตปริยายแล้ว (อ.ง.อุฏฐก. (ไทย) ๒๓/๕๗/๕๔๔)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า นิปปริยาย วิธีนี้เป็นวิธีบรรลู่ช่องว่างคือการสิ้นอาสวะ ได้อย่างดีเยี่ยม เพราะเป็นวิธีที่ละที่คับแคบได้อย่าง สิ้นเชิง (อ.จ.นวก.อ. ๓/๔๒/๓๑๕)

อภยมาตุเถรีคาถา : ภาชิตของพระอภยมาตุเถรี,คาถาของพระอภยมาตุเถรี ท่านพระอภยมาตุเถรี กล่าวไว้ว่า แม่เจ้า ท่านจงพิจารณาร่างกายนี้ เบื้องบนตั้งแต่พื้นเท้าขึ้นไป เบื้องล่าง ตั้งแต่ปลายผมลงมาว่า เป็นของไม่สะอาด มีกลิ่นเหม็นเน่า เราพิจารณาอยู่อย่างนี้ จึงถอนราคะทั้งปวงได้ ตัดความเร่าร้อนได้ขาด เป็นผู้เย็นดับสนิทแล้ว (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๓๓/๕๖๐)

อภยราชกุมารวัตถุ : เรื่องอภยราชกุมาร พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่อภยราชกุมารว่า ท่านทั้งหลายจงมาดูโลกนี้ ที่วิจิตรดุจราชรถ ที่พวกคนเขลาหมกมุ่นอยู่ แต่พวกผู้รู้หาซ่องอยู่ไม่ (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๑๗๑/๘๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ซ่องอยู่ หมายถึงติดอยู่ด้วยกิเลสมีรากะเป็นต้น (ขุ.ธ.อ. ๖/๓๒)

อภยราชกุมารสูตร : พระสูตรว่าด้วยพระราชากุมารพระนามว่าอภย พระผู้มีพระภาคทรงแสดงพระสูตร มีลักษณะเป็นการสนทนาแบบถาม-ตอบแก่อภยราชกุมารซึ่งรับอาสานิครนถนาฏ บุตรมาได้ว่าทะกับพระองค์ ณ วัดพระเวฬุวัน เขตกรุงราชคฤห์ นิครนถนาฏบุตรได้ ทูลเชิญให้อภยราชกุมารเข้าไปเฝ้าทะกับพระผู้มีพระภาค โดยเสนอปัญหา ๒ เรื่องว่า พระตถาคตเคยตรัสวาจาอันไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่ชอบใจแก่คนอื่นบ้างหรือไม่ แล้วสอนวิธีต้อนให้ดังนี้ คือ ถ้าพระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า มีบ้าง ให้ทูลถามว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น การกระทำของพระองค์ก็ไม่ต่างอะไรกับการกระทำของปุถุชน หรือถ้า พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ไม่มี ให้ทูลถามว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น เพราะเหตุไร พระองค์จึงทรงพยากรณ์พระเทวทัตว่า พระเทวทัตจักเกิดในอบาย จักเกิดในนรก ตั้งอยู่สิ้น ๑ กัป เป็นผู้ที่ใคร ๆ เยียวยาไม่ได้ เพราะพระดำรัสนั้น ทำให้พระเทวทัต โกรธ

อภยราชกุมารทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า พระตถาคตเคยตรัสวาจาอันไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่ชอบใจแก่คนอื่นบ้างหรือไม่ พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ปัญหาเช่นนี้ จะตอบด้วยวิธีเอ็งสพยากรณ์ไม่ได้แล้วทรงแสดงหลักเกณฑ์การตรัสวาจาของพระองค์ ๖ ประการ คือ

๑. ตถาคตไม่กล่าววาจาที่ไม่จริง ไม่แท้ และไม่มีประโยชน์
๒. ตถาคตไม่กล่าววาจาที่จริง แท้ แต่ไม่มีประโยชน์และไม่เป็นที่รักของคนอื่น
๓. ตถาคตรู้กาลที่จะกล่าววาจาที่จริง แท้ และมีประโยชน์
๔. ตถาคตไม่กล่าววาจาที่ไม่จริง ไม่แท้ และไม่มีประโยชน์
๕. ตถาคตไม่กล่าววาจาที่จริง แท้ และไม่มีประโยชน์
๖. ตถาคตรู้กาลที่จะกล่าววาจาที่จริง แท้ มีประโยชน์และเป็นที่รักที่ชอบใจของคนอื่น เมื่อพระผู้มีพระภาคได้ตรัสพระภาษิตนี้แล้ว อภยราชกุมารได้ตรัสชมเชยพุทธ ปฏิภาณและแสดงตนเป็นอุบาสกผู้ถึงสรณะจนตลอดชีวิต (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๘๓/๘๔)

อรรถกถาอธิบายว่า ข้อความนี้ กล่าวถึง การตอบปัญหาของพระพุทธเจ้ามี ๔ วิธี คือ (๑) เอกังสพยากรณ์ การตอบแง่เดียวคือตอบอย่างเดียว (๒) วิภังชพยากรณ์ การแยกแยะตอบ (๓) ปฏิปุจฉาพยากรณ์ การตอบโดยย้อนถาม (๔) ฐปนนะ การยั้งหรือหยุด การพับปัญหาเสีย (ม.ม.อ. ๒/๘๕/๘๒, ที.ปา. ๑๑/๑๘๗/๑๑๖)

อภยสูตร : มี ๓ สูตร แปลความหมายสูตร และเนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อภยสูตร พระสูตรว่าด้วยบุคคลผู้กลัวตายและผู้ไม่กลัวความตาย ชาณุสโสณิพราหมณ์ เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับแล้วกราบทูลว่า ตนมีวาหะ มีทิฏฐิว่าสัตว์ผู้มีความตายเป็นธรรมดา เชื่อว่าไม่กลัว ไม่ถึงความสะดุ้งต่อความตายย่อมไม่มี พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคลผู้มีความตายเป็นธรรมดา กลัว ถึงความสะดุ้งต่อความตาย มีอยู่ และบุคคลผู้มีความตายเป็นธรรมดา ไม่กลัว ไม่ถึงความสะดุ้งต่อความตาย ก็มีอยู่ แล้วตรัสว่า บุคคลผู้กลัวความตายถึงความสะดุ้งต่อความตาย ๔ จำพวก คือ (๑) บุคคลผู้ยังไม่ปราศจากความกำหนัด ไม่ปราศจากความพอใจ ไม่ปราศจากความรัก ไม่ปราศจากความเร่าร้อน ไม่ปราศจากความอยากในกาม และถูกโรคร้ายแรงเบียดเบียน จึงนึกเสียดายที่ต้องพราจากกาม แล้วจึงเศร้าโศก ลำบากใจ (๒) บุคคล ... ในกาย และถูกโรคร้ายแรงเบียดเบียน จึงนึกเสียดายที่ต้องพราจากกาย แล้วจึงเศร้าโศก ลำบากใจ (๓) บุคคลผู้ยังไม่ได้ทำความดีไว้ ยังไม่ได้สร้างกุศลกรรมไว้ ทำแต่ความชั่ว ทำแต่กรรมหยาบช้ำ และทำแต่กรรมเศร้าหมอง ถูกโรคร้ายแรงเบียดเบียน จึงนึกเสียดายที่ไม่ได้ทำบุญกุศลไว้ แล้วจึงเศร้าโศก ลำบากใจ (๔) บุคคลผู้มีความสงสัยเคลือบแคลงใจ ไม่ถึงความตกลงใจในพระสัทธรรม ถูกโรคร้ายแรงเบียดเบียน จึงนึกเสียดายที่ยังมีความสงสัยในพระสัทธรรม แล้วจึงเศร้าโศก ลำบากใจ แล้วตรัสว่า บุคคลผู้ไม่กลัวความตายไม่ถึงความสะดุ้งต่อความตาย ๔ จำพวก มีคุณธรรมตรงกันข้ามแม้จะถูกโรคร้ายแรงเบียดเบียน ก็ไม่กลัวความตาย ชาณุสโสณิพราหมณ์ชื่นชมพระภาสิตแล้ว แสดงตนเป็นอุบาสกขอถึงพระรัตนตรัย เป็นสรณะตลอดชีวิต (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๘๔/๒๖๑)

๒.อภยสูตร พระสูตรว่าด้วยเหตุให้ตรัสเรียกว่า อภยะ พระอุทายีถามพระอานนท์ว่า พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่า อภยะ ด้วยเหตุเท่าไร พระอานนท์ตอบว่า ด้วยเหตุเท่านี้ คือ ภิกษุบรรลुरुูปมาน ๔ อรูปมาน ๔ และบรรลุสัญญาเวทิตินิโรธแล้วทำอาสวะให้หมดสิ้นไป เพราะเห็นด้วยปัญญา (อง.อภยสูตร.(ไทย) ๒๓/๕๖/๕๔๔)

๓.อภยสูตร พระสูตรว่าด้วยอภยราชกุมาร อภยราชกุมารทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า ความรู้ ความเห็น ความไม่รู้ และความไม่เห็น มีเหตุปัจจัยหรือไม่ พระองค์ตรัสตอบว่า มี นิ वर्ณ ๕ นั้นเองเป็นเหตุปัจจัยแห่งความรู้ ความไม่เห็น แต่โพชฌงค์ ๗ เป็นเหตุปัจจัยแห่งความรู้ ความเห็น (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๒๓๗/๑๘๖)

อภยะ : รูปมาน และอรูปมาน หมายถึงผู้ได้รูปมาน ๔ และอรูปมาน ๔ ดังคำในอภยปัตตสูตร ท่านพระอุทายีถามว่า ผู้มีอายุ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ‘อภยะ อภยะ พระอานนท์ตอบว่า ผู้มีอายุ ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ สงัดจากกาม ฯลฯ บรรลุปฐมมาน ฯลฯ ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสอภยะโดยปริยายแล้ว ฯลฯภิกษุล่วง

เนวส์ัญญานาสนัญญาตนณานโดยประการทั้งปวง บรรลุสัญญาเวทิตนโรธอยู่ อา
สวะทั้งหลายของเธอหมดสิ้นแล้ว เพราะเห็นด้วยปัญญา ด้วยเหตุเพียงเท่านี้พระผู้มี
พระภาคจึงตรัสสอภยะโดยนิตปปริยายแล้ว (อง.อภฺกฺก.(ไทย) ๒๓/๕๗/๕๔๔)

อภยะ, ภิกษุ : ชื่อพระภิกษุชาวชมพูทวีป ที่เชี่ยวชาญพระไตรปิฎก เป็นพระเถระที่สืบทอดรักษา
พระศาสนาต่อกันมา ดังคำในปริวารว่า พระอภยะผู้มีปัญญา ฉลาดในพระปิฎก
ทั้งหมด พระติสสเถระผู้มีปัญญาเชี่ยวชาญในพระวินัย พระสุนนามิปัญญาмаกผู้เป็น
ศิษย์ของพระติสสเถระนั้นเป็นพหูสูต รักษาพระศาสนาต่อกันมาอยู่ในชมพูทวีป
(วิ.ป.(ไทย) ๘/๓/๖,๘/๘/๑๔,๘/๒๒/๒๖)

อภยปัตตสูตร : พระสูตรว่าด้วยเหตุให้ตรัสเรียกว่า อภยปัตตะ พระอุทายีถามพระอานนท์ว่า พระ
ผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่า อภยปัตตะ ด้วยเหตุเท่าไร พระอานนท์ตอบว่า ด้วยเหตุ
เท่านี้ คือ ภิกษุบรรลุรูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔ และบรรลุสัญญาเวทิตนโรธแล้วทำอา
สวะทั้งหลายให้หมดสิ้นไป เพราะเห็นด้วยปัญญา (อง.อภฺกฺก.(ไทย) ๒๓/๕๗/๕๔๔)

อภยาเถรีคาถา : ภาษิตของพระอภยาเถรี,คาถาของพระอภยาเถรี ท่านพระอภยาเถรีอภยา กาย
ซึ่งปลุชชนทั้งหลายซึ่งอยู่ มีสภาวะที่จะต้องแตกไป เราจะเป็นผู้มีสติสัมปชัญญะอยู่
เฉพาหน้า ละทิ้งกายนี้เสีย เราถูกทุกข์มากมายกระทบแล้ว จึงยินดีในความไม่
ประมาท บรรลุความสิ้นตัณหา ได้ทำตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าแล้ว (ขุ.เถร.
(ไทย) ๒๖/๓๕/๕๖๐)

อภัพ : ไม่ควร, ไม่อาจ, ไม่สามารถ, ไม่อาจเป็นไปได้, เป็นไปไม่ได้ มักอยู่หน้าคำอื่นๆ เช่น
อภัพบุคคล ดังคำในปริวารว่า อาบัติ ๗ กองอาบัติ ๗ สงฆ์แตกกัน อุปสมบท
อุปสมบทอีกสอง ไม่อาศัยอยู่ ไม่ให้นิสัย อภัพบุคคล ภัพบุคคล จงใจ มีโทษ คัดค้าน
ขับออกจากหมู่ เรียกเข้าหมู่ (วิ.ป.(ไทย) ๘/๓๒๒/๔๓๖) หรือมีปรากฏในชื่อสูตร เช่น
อภัพสูตร (อง.ฉก.(ไทย) ๒๒/๘/๖๑๖,อง.นวก.(ไทย) ๒๓/๖๒/๕๔๖) (บาลี:
อภัพพ;ไทยเพี้ยนเป็น อภัพ); ดู อภัพ

อภัพฐาน : ฐานะหรือเหตุการณ์ที่เป็นไปไม่ได้ มี ๕ อย่าง คือ ๑. เป็นไปไม่ได้ที่ภิกษุชฌาสทจะจง
ใจปลงชีวิตสัตว์ ๒. เป็นไปไม่ได้ที่ภิกษุชฌาสทจะถือเอาสิ่งของของผู้อื่นไม่ได้ให้โดย
อาการขโมย ๓.เป็นไปไม่ได้ที่ภิกษุชฌาสทจะเสพเมถุนธรรม ๔. เป็นไปไม่ได้ที่ภิกษุ
ชฌาสทจะพูดเท็จทั้งที่รู้ ๕.เป็นไปไม่ได้ที่ภิกษุชฌาสทจะสังสม บริโภคคามเหมือน
เมื่อเป็นคฤหัสถ์ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๑๕/๓๐๓)

อภัพบุคคล,อภัพบุคคล : บุคคลผู้ไม่สมควร, มีความหมายตามข้อความแวดล้อม เช่น คนที่ไม่อาจ
บรรลุโลกุตตรธรรมได้ คนที่ขาดคุณสมบัติ ไม่อาจให้อุปสมบทได้เป็นต้น ดังคำใน
ปริวารว่า อุปสมบท อุปสมบทอีกสอง ไม่อาศัยอยู่ ไม่ให้นิสัย อภัพบุคคล ภัพบุคคล
จงใจ มีโทษ คัดค้าน ขับออกจากหมู่ เรียกเข้าหมู่ ปฎิญา (วิ.ป.(ไทย) ๘/๓๒๒/
๔๓๖)

อภัพสัตว์ : สัตว์ผู้ไม่สมควร หมายถึงผู้ไม่สมควรบรรลุธรรม,สัตว์ที่ไม่ควรบรรลุธรรมในภพนี้ ดัง
คำในมหานิทเทสว่า พระผู้มีพระภาคทรงทราบอัยาศัย อนุสัย จริต อธิมุติ ของ
เหล่าสัตว์ทุกจำพวก ทรงรู้จักเหล่าสัตว์ ผู้มีกิเลสจตุสน้อยในปัญญาจักขุ ฯลฯ ผู้ที่

แนะนำให้รู้ได้ยาก เป็นภัพสัตว์ เป็นอภัพสัตว์ โลกพร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก หมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์ ย่อมเป็นไปภายในพระ พุทธญาณ,ในอาสยานุสยญาณนิทเทส กล่าวไว้ว่า ในญาณนี้ พระตถาคตทรงทราบ อาสยะของสัตว์ทั้งหลาย ฯลฯ ทรงทราบชัดภัพสัตว์(สัตว์ที่ควรบรรลุธรรมในภพนี้) และอภัพสัตว์(สัตว์ที่ไม่ควรบรรลุธรรมในภพนี้),ในญาณกถา อธิบายความหมายของ คำว่าอภัพสัตว์ไว้ว่า อภัพสัตว์ เป็นอย่างไรคือ สัตว์ทั้งหลายผู้ประกอบด้วยธรรม เป็นเครื่องกัน คือ กรรม กิเลส วิบาก เป็นผู้ไม่มีศรัทธา ไม่มีฉันทะ มีปัญญาทรม ไม่ อาจเข้าสู่สัมมัตตนิยามในกุศลธรรมทั้งหลาย เหล่านี้ชื่อว่าอภัพสัตว์ (ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๕๖/๔๒๘,ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๕/๕๕๑,๓๑/๑๑๓/๑๗๔)

อภัพสุตร

มี ๓ สุตร แปลความหมายสูตรและเนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อภัพสุตร พระสูตรว่าด้วยผู้ไม่อาจให้ธรรมเกิดขึ้น พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรม ที่บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยทิวฐิไม่อาจให้เกิดขึ้นได้ มี ๖ เหมือนในอภัยสุตร (อง.ฉก.(ไทย) ๒๒/๙๑/๖๑๖)

๒.อภัพสุตร พระสูตรว่าด้วยผู้อาจและไม่อาจเพื่อให้แจ้งอรหัตตผล พระผู้มีพระ ภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุยังละธรรม ๙ คือ (๑) ราคะ ความกำหนัด (๒) โทสะ ความคิดประทุษร้าย (๓) โมหะ ความหลง (๔) โภคะ ความโกรธ (๕) อุป นานะ ความผูกโกรธ (๖) มกขะ ความลบหลู่คุณท่าน (๗) ปลาสะ ความตีเสมอ (๘) อีสสา ความริษยา และ (๙) มัจฉริยะ ความตระหนี่ ไม่ได้ก็ไม่อาจทำให้แจ้งอรหัตตผล ได้ เมื่อละธรรม ๙ ประการได้ก็อาจทำให้แจ้งอรหัตตผลได้ (อง.สตต.(ไทย) ๒๓/ ๖๒/๕๔๖)

๓.อภัพสุตร พระสูตรว่าด้วยบุคคลผู้ไม่อาจทำให้แจ้งอรหัตตผล พระผู้มีพระภาค ตรัสว่า บุคคลยังละธรรม ๑๐ นี้ไม่ได้ ก็ไม่อาจทำให้แจ้งอรหัตตผลได้ แต่เมื่อบุคคลละ ธรรม ๑๐ นี้ได้แล้ว จึงอาจทำให้แจ้งอรหัตตผลได้ แล้วทรงอธิบายว่า ธรรม ๑๐ นั้น คือ (๑) ราคะ ความกำหนัด (๒) โทสะ ความคิดประทุษร้าย (๓) โมหะ ความหลง (๔) โภคะ ความโกรธ (๕) อุปนานะ ความผูกโกรธ (๖) มกขะ ความลบหลู่คุณท่าน (๗) ปฬาสะ ความตีเสมอ (๘) อีสสา ความริษยา (๙) มัจฉริยะ ความตระหนี่ (๑๐) มานะ ความถือตัว (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๐๐/๒๔๐)

อภัพพื้นฐานสุตร: พระสูตรว่าด้วยฐานะที่ไม่อาจเป็นได้ มี ๔ สุตร แต่เนื้อหาต่างกันคือ

๑.อภัพพื้นฐานสุตร (ปฐม) (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ฐานะที่ไม่อาจเป็นได้ สำหรับบุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยทิวฐิ (พระโสดาบัน) มี ๖ คือ (๑-๔) ไม่อาจอยู่อย่างไม่มี ความเคารพ ไม่มีความยำเกรงในพระศาสดา ในพระธรรม ในพระสงฆ์ และในสิกขา (๕) ไม่อาจกลับมาสู่สาเหตุที่ไม่ควรเข้าถึง (เวร ๕ ทิวฐิ ๖๒) (๖) ไม่อาจให้ภพที่ ๘ เกิดขึ้น (ไม่เกิดเป็นครั้งที่ ๘ นับแต่ได้โสดาปัตติผล) (อง.ฉก.(ไทย) ๒๒/๙๒/๖๑๖)

๒.อภัพพื้นฐานสุตร (ทุติย) (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ฐานะที่ไม่อาจเป็นได้ สำหรับบุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยทิวฐิ มี ๖ คือ (๑) ไม่อาจยึดถือสังขารว่าเป็นของเที่ยง (๒) ไม่อาจยึดถือสังขารว่าเป็นสุข (๓) ไม่อาจยึดถือธรรมว่าเป็นอัตตา (๔) ไม่อาจทำ

อนันตริยกรรม (๕) ไม่อาจเชื่อความบริสุทธิ์โดยถือมงคลตื่นข่าว (๖) ไม่อาจแสวงหาบุญนอกศาสนานี้ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๙๓/๖๑๗)

๓.อภัพพื้นฐานสูตร (ตติย) (สูตรที่ ๓) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ฐานะที่ไม่อาจเป็นได้สำหรับบุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยทิวฐิ ๖ คือ (๑) ไม่อาจฆ่ามารดา (๒) ไม่อาจฆ่าบิดา (๓) ไม่อาจฆ่าพระอรหันต์ (๔) ไม่อาจทำโลหิตุปบาท (๕) ไม่อาจทำลายสงฆ์ให้แตกกัน (๖) ไม่อาจนับถือศาสนาอื่น (อง.ฉกก.(ไทย) ๒๒/๙๔/๖๑๘)

๔.อภัพพื้นฐานสูตร (จตุตถ) (สูตรที่ ๔) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ฐานะที่ไม่อาจเป็นได้สำหรับบุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยทิวฐิ ๖ คือ (๑) ไม่อาจยึดถือสุขและทุกข์ที่ตนเองทำได้ (๒) ไม่อาจยึดถือสุขและทุกข์ที่ผู้อื่นทำได้ (๓) ไม่อาจยึดถือสุขและทุกข์ที่ตนเองและผู้อื่นทำได้ (๔) ไม่อาจยึดถือสุขและทุกข์ที่เกิดขึ้นเองและตนเองไม่ได้ทำได้ (๕) ไม่อาจยึดถือสุขและทุกข์ที่เกิดขึ้นเองและผู้อื่นไม่ได้ทำได้ (๖) ไม่อาจยึดถือสุขและทุกข์ที่เกิดขึ้นเองที่ตนและผู้อื่นไม่ได้ทำได้ (อง.ฉกก.(ไทย) ๒๒/๙๕/๖๒๐)

อภัย : ๑.ความไม่มีภัย, ความไม่ต้องกลัว ดังคำในสมุททกสูตร ที่กล่าวถึงเรื่องที่เกิดขึ้นว่า สมัยนั้น สงครามระหว่างพวกเทพกับอสูรประชิดกัน ครั้งนั้น ฤๅษีผู้มีศีล มีกัลยาณธรรมเหล่านั้นได้มีความคิดตั้งนี้ว่า ‘พวกเทพดำรงอยู่ในธรรม พวกอสูรไม่ดำรงอยู่ในธรรม ภัยจากพวกอสูรพึงเกิดแก่พวกเรา ทางที่ดีพวกเราพึงเข้าไปหาท้าวสมพรจอมอสูรแล้วขออภัยท่านเถิด (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๕๖/๓๗๓)

๒.หมายถึงนิพพานดังคำในอันธกวินสูตรที่กล่าวไว้ว่าภิกษุเมื่อเที่ยววิณฑบาตตามลำดับตระกูล พึงมีปัญหาเครื่องบริหาร คัมภีร์อินทรี พึงอาศัยที่นอนที่นั่งอันสังัดพ้นจากภัย น้อมไปในอภัย (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๘๔/๒๕๕,

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อภัย ในที่นี้หมายถึงนิพพาน (ส.ส.อ. (บาลีป ๑/๑๘๔/๒๐๙)

อภัยศิริวิหาร : ชื่อวัดที่พระเจ้าวรวงศ์เธอได้สร้างถวายพระติสสเถระในเกาะลังกาซึ่งได้กลายเป็นเหตุให้สงฆ์ลังกาแตกแยกกันแบ่งเป็นคณะมหาวิหารเดิมฝ่ายหนึ่ง คณะอภัยศิริวิหารฝ่ายหนึ่ง (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์) ; มักเรียก *อภัยศิริ*

อภัย, เจ้าลิจฉวี : ชื่อเจ้าลิจฉวีองค์หนึ่ง ชาวกรุงเวสาลี เป็นสหายกับพระเจ้าสาฬหลิจฉวี เป็นผู้สนใจธรรม ได้สนทนากับพระผู้มีพระภาคเรื่องการข้ามโอฆะ มีปรากฏในสาฬหสูตร ดังคำว่า พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ภูฏาคารศาลา ป่ามหาวัน เขตกรุงเวสาลี ครั้งนั้นแล เจ้าลิจฉวีพระนามว่าสาฬหะและพระนามว่าอภัยเสด็จเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ (อง.จตุก.(ไทย) ๒๑/๑๙๖/๒๙๖)

อภัย, พระ : ชื่อพระสาวกองค์หนึ่ง เป็นอุปัฏฐากของพระอัทธสสีพุทธเจ้า ดังคำในอัทธสสีพุทธวงศ์ว่าพระเถระนามว่าอภัยเป็นอุปัฏฐากของพระพุทธเจ้า พระนามว่าอัทธสสี ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๙/๖๖๔)

อภัย, พระราชกุมาร : ชื่อพระโอรสองค์หนึ่งของพระเจ้าพิมพิสาร เป็นพระอนุชาของพระเจ้าอชาตศัตรู เป็นผู้ที่ถูกชิวกมาเลี้ยง ภายหลังชิวกนั้น จึงได้ชื่อว่าหมอชิวกโกมารภัก ในตอนแรกนับถืออินครณ์ ภายหลังได้เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาค ทูลถามปัญหา แล้วออกบวช

และบรรลอรหัตตผล ดังคำในอภยเถราปทาน ที่พระอภยเถระกล่าวไว้ว่า บัดนี้ เป็นภพสุดท้าย ข้าพเจ้ามีนามว่าอภย เป็นโอรสของพระเจ้าพิมพิสารในกรุงราชคฤห์ที่อุดมสมบูรณ์ ข้าพเจ้าตกอยู่ในอำนาจของปาปมิตร ถูกนิครนถ์นาฏบุตรให้ลุ่มหลงส่งไปเฝ้าพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐที่สุดข้าพเจ้าทูลถามปัญหาที่ละเอียดสุขุมได้ฟังพยากรณ์ที่ประเสริฐ จึงบวช ไม่นานก็ได้บรรลอรหัตตผล และดูเรื่องราวที่สนทนาระหว่างเจ้าอภยราชกุมารกับพระผู้มีพระภาค ในอภยราชกุมารสูตร (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๘๓/๘๔, ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๒๑๖/๓๒๐)

ในพระไตรปิฎกมหาวรรค อธิบายว่า ที่ชื่อว่า ชิวก เพราะเมื่อคลอดออกมาวันแรกถูกแม่นำไปทิ้ง แต่มีชีวิตรอดมาได้ ที่ชื่อว่า โภมารภจ เพราะอภยราชกุมารทรงนำไปเลี้ยงไว้อย่างราชกุมาร เขาจบการศึกษาทางแพทย์ เป็นคนแรกที่ผ่าตัดสมองเป็นผลสำเร็จ นอกจากนี้ ยังเป็นแพทย์ประจำพระองค์ของพระพุทธเจ้าอีกด้วย (วิ. มหา.(ไทย) ๕/๓๒๘/๑๒๕)

อภยเถรคาถา : ภาชิตของพระอภยเถระ, คาถาของพระอภยเถระ ท่านพระอภยเถระกล่าวว่า เพราะเราได้ฟังวาจาสุภาชิตของพระพุทธเจ้า ผู้เป็นเผ่าพันธุ์พระอาทิตย์ จึงได้รู้แจ้งธรรมอันละเอียดยิ่ง ดุจบุคคลยิงปลายขนทรายด้วยลูกศร (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๒๖/๓๑๒)

อภยทาน : ให้ความไม่มีภัย, ให้ความปลอดภัย ดังคำในรฐุมิคราชชาดก ที่พระราชาตรัสว่าชนบทจงอย่ามีและแม่แ้วนแคว้นจงพินาศไปก็ตามที่ ส่วนเราให้อภยทานแล้ว จะไม่ประทุษร้ายพญาเนื้อรฐูอย่างเด็ดขาด ชนบทของเราจงอย่ามีและแ้วนแคว้นของเราจงพินาศไป ส่วนเราให้พรแก่พญาเนื้อแล้วจะไม่พุดมฺสาเด็ดขาด หรือดังคำในสาภิเกทราชดกที่ (พญานกแขกเต้าให้อโรวาทว่า) ข้าพเจ้าได้กินและดื่มในที่อยู่ของท่านแต่ในเพื่อนบ้านของท่านไม่น่ายินดีนัก ท่านโกสิยะ ขอท่านจงให้อภยทานในเหล่าสัตว์ผู้วางอาชญาแล้วและจงเลี้ยงดูบิดามารดาผู้แก่เฒ่าเถิด (ขุ.ชา.เตรสก.(ไทย) ๒๗/๑๓๒/๔๑๘, ๒๗/๑๕/๔๒๕)

อภยลิจฉวี, เจ้า : ชื่อเจ้าลิจฉวีองค์หนึ่ง ชาวแคว้นวัชชี เป็นสาวกนิครนถ์ เป็นสหายกับปัญทิลลิจฉวีกุมารภายหลังได้สนทนากับพระอานนทในเรื่องความบริสุทธิ์ที่ทำให้กิเลสสิ้นไป ๓ ประการ จบการสนทนาก็ชื่นชมคำสุภาชิต ดังคำในนิคคณฺฐสูตร ที่กล่าวไว้ว่า ท่านพระอานนทอยู่ที่กุฎาคารศาลา ป่ามหาวัน เขตกรุงเวสาลี สมัยนั้น เจ้าอภยลิจฉวีและเจ้าบัณฑิตกุมารลิจฉวีพากันเข้าไปหาท่านพระอานนทถึงที่อยู่ ใหว่แล้วนั่ง ณ ที่สมควร (อง.ตัก.(ไทย) ๒๐/๗๕/๒๙๗)

อภิจตลิก : อันมีในจิตยิ่ง, จิตที่ยอดเยี่ยม(อุตตมจิต) คืออุปปจารสมาธิ, จิตที่หมดจดอย่างยิ่ง เป็นจิตของผู้มีความนึกคิดอันแจ่มใส ดังคำในอากังเขยยสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ... หากภิกษุพึงหวังว่า ‘เราพึงได้มาน ๔ ซึ่งเป็นอภิจตลิก เป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน ตามความปรารถนา ได้โดยไม่ยาก ได้โดยไม่ลำบากภิกษุนั้นพึงทำศีลให้บริบูรณ์ ฯลฯ เพิ่มพูน เรือนว่าง หรือดังคำในกายคตาสติสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เป็นผู้ได้มาน ๔ ซึ่งเป็นอภิจตลิกเป็นเครื่องอยู่เป็นสุขใน

ปัจจุบันเป็นผู้ได้ตามความปรารถนาโดยไม่ยาก โดยไม่ลำบาก (ม.มู.(ไทย) ๑๒/๖๖/๕๘,ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๑๕๙/๒๐๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อภิเจตสิก หมายถึงอุปจารสมาธิ คือ จิตที่หมัดจดอย่าง ยิงหรืออธิจิต เรียกว่า อภิเจตสิกคือจิตผ่องใสยิ่ง หรือจิตที่เกิดในอภิเจตสิกจะมีความ นึกคิดอันแจ่มใส อีกอย่างหนึ่ง จิตที่อาศัย อภิเจตสิก ชื่อว่าจิตของผู้มีความนึกคิดอัน แจ่มใส (ม.มู.อ. ๑/๖๖/๑๗๓)

ในฎีกาอธิบายว่า คำว่า อภิเจตสิก ในที่นี้หมายถึงจิตที่ยอดเยี่ยม(อุตตมจิต) ได้แก่ จิตที่บริสุทธิ์(วิสุทธิจิต) (อง.ปญจก.ฎีกา (บาลี) ๓/๑๗๙/๖๖)

อภิขมานเปตวัตถุ : เรื่องเปรตผู้เดินทวนกระแสน้ำอันไหลไม่ขาดสาย เรื่องเปรตผู้เดินทวน กระแสน้ำอันไหลไม่ขาดสาย เป็นเรื่องแสดงผลแห่งกรรมชั่วของพรานเนื้อคนหนึ่ง ชาวบ้านจันทบุรีอยู่ริมฝั่งแม่น้ำคงคาตรงกันข้ามกับบ้านवासะ เขตกรุงพาราณสี เพราะความตระหนี่ให้ทานเพียงเล็กน้อย ตายแล้วไปเกิดเป็นเปรตเปลือยกายครึ่ง ท่อน อดอยาก ไม่มีอาหาร โกลียอำมาตย์ของพระเจ้าพิมพิสารไปพบขณะเดินลุยน้ำ ทวนกระแสน้ำในแม่น้ำคงคา เพื่อไปขอส่วนบุญจากญาติที่บ้านจันทบุรีจึงได้ถาม-ตอบกัน และได้ช่วยเหลือ โดยได้ทำบุญด้วยเสื้อผ้าและอาหารแก่อุบาสกในคณะของ อำมาตย์นั่นเอง แล้วอุทิศส่วนกุศลให้ ทำให้เปรตนั้นได้รับผลทันที (ช.เปต.(ไทย) ๒๖/๓๘๗/๒๒๙)

อภิขมา : โลกอยากได้ของเขา,ความคิดฟุ้งเล็งจ้องจะเอาของของคนอื่น(ข้อ๘ในอกุศลกรรมบถ ๑๐),ในธัมมสังคณีให้ความหมายของคำว่าอภิขมาไว้ว่า อภิขมา ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น เป็นโฉน ความโลภ กิริยาที่โลภ ภาวะที่โลภ ความกำหนด กิริยาที่กำหนด ภาวะที่ กำหนด ความฟุ้งเล็ง อกุศลมูลคือโลภะ ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่าอภิขมาที่เกิดขึ้นในสมัย นั้น หรือตั้งคำในวิภังค์ที่อธิบายว่า อภิขมา เป็นโฉน ความกำหนด ความกำหนดนั ก ฯลฯ ความกำหนดนั กแห่งจิต นี้เรียกว่าอภิขมา (ที.สี.(ไทย) ๙/๒๑๓/๗๓,๙/๒๑๗/ ๗๔,๙/๔๕๔/๒๐๐,๙/๔๕๘/๒๐๑,ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๖๐/๑๐๕,๑๐/๑๖๕/๑๑๑,๑๐/ ๒๘๙/๒๒๒,๑๐/๒๘๙/๒๒๓,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๘๐/๕๙,๑๑/๙๙/๗๒,๑๑/๑๐๒/ ๗๓,๑๑/๑๐๕/๗๖,ม.มู.(ไทย)๑๒/๒๙๕/๓๒๕,๑๒/๒๙๖/๓๒๖,๑๒/๔๑๒/๔๔๙, อภิ.ส.(ไทย)๓๔/๓๙๒/๑๑๔,อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๓๖๒/๓๐๙)

อภิขมากายคันถะ : กายคันถะคืออภิขมา หมายถึงเครื่องร้อยรัดกายคืออภิขมา, กิเลสเครื่องผูกกาย คืออภิขมา, เป็นข้อ ๑ ในคันถะ ๔ คือ ๑.อภิขมากายคันถะ (กายคันถะคืออภิขมา) ๒.พยาปาทกายคันถะ(กายคันถะคือพยาบาท) ๓. สีลัพพตปราคายคันถะ (กาย คันถะคือศีลัพพตปราคาส) ๔. อิทังสัจจาภินิเวสกายคันถะ (กายคันถะคือความยึดถือ ว่าสิ่งนี้เท่านั้นจริง) มีปรากฏในสังคีตสูตร คันถสูตร,ในธัมมสังคณีอธิบายความหมาย ไว้ว่า อภิขมากายคันถะ เป็นโฉน ความกำหนด ความกำหนดนั ก ความคล้อยตาม อารมณ์ ความยินดี ความเพลิดเพลิน ความกำหนดด้วยอำนาจความเพลิดเพลิน ความกำหนดนั กแห่งจิต ความอยาก ความสยบ ความหมกมุ่น ความใคร่ ความรัก ใคร่ ความข้องอยู่ ความจมอยู่ ธรรมชาติที่คร่าไป ธรรมชาติที่หลอกลวง ธรรมชาติ

ที่ยังสัตว์ให้เกิด ธรรมชาติที่ยังสัตว์ให้เกิดพร้อม ธรรมชาติที่ร่อยรัด ธรรมชาติที่มีข้าย ธรรมชาติที่กำซาบใจ ธรรมชาติที่ซ่านไป ธรรมชาติเหมือนเส้นด้าย ธรรมชาติที่แผ่ไป ธรรมชาติที่ประมวลมา ธรรมชาติเป็นเพื่อนสอง ปณิธาน ธรรมชาติที่นำไปสู่ภพ ตัณหาเหมือนป่า ตัณหาเหมือนดง ความเกี่ยวข้อง ความเยื่อใย ความห่วงใย ความผูกพันความหวัง กิริยาที่หวัง ภาวะที่หวัง ความหวังรูป ความหวังเสียง ความหวังกลิ่นความหวังรส ความหวังโณภูฏัพพะ ความหวังลาภ ความหวังทรัพย์ ความหวังบุตร ความหวังชีวิต ธรรมชาติที่กระซิบ ธรรมชาติที่กระซิบทั่ว ธรรมชาติที่กระซิบยิ่ง ความกระซิบ กิริยาที่กระซิบ ภาวะที่กระซิบ ความละโมภ กิริยาที่ละโมภ ภาวะที่ละโมภ ธรรมชาติเป็นเหตุชมชานไป ภาวะที่ใครแต่อารมณ์ดี ๆ ความกำหนดในฐานะอันไม่ควร ความโลภเกินพอดี ความติดใจ กิริยาที่ติดใจ ความปรารถนา ความกระหยิ่มใจ ความปรารถนานัก กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา รูปตัณหา อรูปตัณหา นิโรธตัณหา (คือราคะที่สทรคตด้วยอุจเฉททิฏฐิ) รูปตัณหา สัททตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา โณภูฏัพพตัณหา อัมมตัณหา โอชะ โยคะ คันถะ อุปาทาน อารมณ์ นิเวรณั เครื่องปิดบัง เครื่องผูก อุปกิเลส อนุสัย ปริยภูฏาน ตัณหาเหมือนเถาวัลย์ ความปรารถนาวัตถุมีอย่างต่าง ๆ มูลเหตุแห่งทุกข์ เหตุแห่งทุกข์ แดนเกิดแห่งทุกข์ บ่วงแห่งมาร เบ็ดแห่งมาร วิสัยแห่งมาร ตัณหาเหมือนแม่น้ำ ตัณหาเหมือนข้าย ตัณหาเหมือนเชือก ตัณหาเหมือนสมุทร อภิชฌา อกุศลมูลคือโลภะ นี้เรียกว่า อภิชฌาภายในคันถะ, และมีอธิบายว่า อภิชฌาภายในคันถะเกิดขึ้นในจิตตูปาทาทที่สทรคตด้วยโลภะ ๘, ในวิภังค์อธิบายว่า ความกำหนด ความกำหนดนัก ฯลฯ ความเพ่งเล็ง อกุศลมูลคือโลภะ นี้เรียกว่า อภิชฌาภายในคันถะ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๑๒/๒๙๓, ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๗๕/๑๐๒, อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๑๑๔๑/๒๙๑, ๓๔/๑๘๖๙/๓๖๕, อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๙๓๘/๕๘๗, อภิ.ป.(ไทย) ๔๒/๑/๓๓๑, ๔๒/๓๖/๓๔๗, ๔๒/๑๐๓/๓๘๑, ๔๒/๑๐๗/๓๘๓)

อภิชฌาลูสูตร : พระสูตรว่าด้วยผู้เพ่งเล็งอยากได้ของเขาและผู้ไม่เพ่งเล็งอยากได้ของเขาพระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้บุคคลดำรงอยู่ในนรก ๔ คือ (๑) เพ่งเล็งอยากได้ของเขา (๒) ชักชวนผู้อื่นให้เพ่งเล็งอยากได้ของเขา (๓) พอใจความเพ่งเล็งอยากได้ของเขา (๔) สรรเสริญความเพ่งเล็งอยากได้ของเขา แล้วตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้บุคคลดำรงอยู่ในสวรรค์ ๔ โดยนัยตรงกันข้าม (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๗๑/๓๘๗)

อภิชฌาและโทมนัส : ความอยากได้ของของเขาและความไม่สบายใจ หมายถึงความโลภและความทุกข์ใจ มักเป็นคำที่มาคู่กัน ดังคำในอภิธานียสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เห็นรูปทางตาแล้ว ไม่รวบถือ ไม่แยกถือ ย่อมปฏิบัติเพื่อสำรวมจักขุนทริยซึ่งเมื่อไม่สำรวมแล้วจะเป็นเหตุให้บาปอกุศลธรรมคืออภิชฌาและโทมนัสครอบงำได้ จึงรักษาจักขุนทริย ถึงความสำรวมในจักขุนทริย, ในวิภังค์กายานุปัสสนานิทเทศอธิบายความหมายไว้ว่า อภิชฌา เป็นโณ ความกำหนด ความกำหนดนัก ฯลฯ ความกำหนดนักแห่งจิต นี้เรียกว่าอภิชฌาโทมนัส เป็นโณ ความไม่สำราญทางใจ ความทุกข์ทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สำราญเป็นทุกข์ อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวย

อารมณ์ที่ไม่สำราญเป็นทุกข์ อันเกิดแต่เจตสัมผัส นี้เรียกว่าโทมนัส (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๓๗/๖๑, อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๓๖๒/๓๐๙)

อภิขณาวินิมลภาวะ : ละโมบไม่สมำเสมอ, ความโลภอย่างแรงกล้า จ้องจะเอาไม่เลือกว่าควรไม่ควร, ความโลภไม่สมำเสมอคือความเพ่งเล็งอยากได้สิ่งของของผู้อื่น, (ข้อ ๑ ในอุปกิเลส แห่งจิต ๑๖) (ม.มู.(ไทย) ๑๒/๗๑/๖๓, อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๖๑/๑๐๒)

ในวัฏฏปมสูตรอธิบายว่า คำว่า อภิขณาวินิมลภาวะ คือ คิดเพ่งเล็งอยากได้โดยไม่เลือกว่าควร หรือไม่ควรเป็นต้น (ม.มู. (บาลี) ๑๒/๗๒/๔๘-๙)

อภิขณา-อนภิขณาสูตร : พระสูตรว่าด้วยผู้เพ่งเล็งอยากได้ของเขาและผู้ไม่เพ่งเล็งอยากได้ของเขา พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้บุคคลตกนรก เหมือนถูกนำไปฝังไว้ ๓ คือ (๑) ตนเองเป็นผู้เพ่งเล็งอยากได้ของเขา (๒) ชักชวนผู้อื่นให้เพ่งเล็งอยากได้ของเขา (๓) พอใจการเพ่งเล็งอยากได้ของเขา และตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้บุคคลขึ้นสวรรค์ เหมือนได้รับอัญเชิญไปประดิษฐานไว้ มีนัยตรงกันข้าม (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๐/๑๖๔-๑๘๓/๔๐๘)

อภิชาติบุตร : บุตรที่เกิดดียิ่ง หมายถึงบุตรผู้มีคุณธรรมสูงกว่าบิดามารดา ดังคำใน สรุจิจาตก ที่ท้าวสักกะตรัสแก่พระนางสุมเทธาว่า กษัตริย์ผู้สมบูรณ์ด้วยพระชาติ เป็นอภิชาติบุตร ผู้เรื่องยศ เป็นพระธรรมราชาแห่งชาววิเทหะ จะอุบัติแต่พระนาง หรือดังคำใน ฎริทตชาตกที่พระเจ้าพรหมทัตตรัสแก่ท้าวธรรมาธิราชว่า เราไม่ได้ดูหมิ่นท้าวธรรมาธิราชผู้ทรงยศเพราะท้าวธรรมาธิราชเป็นใหญ่แม่แห่งนาคเป็นอันมาก ถึงจะเป็นพญานาคผู้มีอำนาจมาก ก็ไม่สมควรกับบิดาของเรา ส่วนเราเป็นกษัตริย์ของชาวแคว้นวิเทหะ และนางสมุททชาธิดาของเราก็เป็นอภิชาติบุตร หรือดังคำที่พระมหากัจจายนเถระกล่าวถึงประวัติของตนตอนหนึ่งว่า ข้าพเจ้าเป็นพราหมณ์ผู้อภิชาติบุตรในตระกูลที่มั่งคั่ง จมมนตร์ สละทรัพย์และข้าวเปลือกแล้ว ออกบวชเป็นบรรพชิต, เป็น ๑ ในบุตร ๓ ประเภท หรือดังคำที่พระโสณโกฬิสีเถระกล่าวสรรเสริญพระพุทธเจ้าตอนหนึ่งว่า พระผู้มีพระภาคพระนามว่าอังคีรสุมหานาค ทรงเป็นอภิชาติบุตร ผู้จุฬาราชสีห์ประทับนั่งในท่ามกลางหมู่ภิกษุแล้ว ทรงแต่งตั้งข้าพเจ้าไว้ในตำแหน่งอันเลิศ หรือดังคำที่พระอุบลทนายิกาเถรีกล่าวถึงประวัติของตนตอนหนึ่งว่า หม่อมฉันมีผิวพรรณเหมือนดอกอุบล เป็นสตรีมีรูปร่าง น่าดูน่าชม มีองค์สมบัติทั้งปวงสมบูรณ์ เป็นอภิชาติบุตร ทรงไว้ซึ่งความเปล่งปลั่ง เมื่อถึงภพสุดท้าย หม่อมฉันเกิดในศากยตระกูล เป็นหัวหน้าของนารี ๑,๐๐๐ นาง ของพระโอรสของพระเจ้าสุทโธทนะ, ในจรียาปิฎก เวสสันดรจรียา กล่าวไว้ว่า ชนทั้ง ๔ เป็นกษัตริย์สุขุมลชาติ ผู้อภิชาติบุตรได้เสด็จดำเนินไปตามทางที่ขรุขระและราบเรียบไปยังภูเขาวงกต (ขุ.ชา.ปภินณก.(ไทย) ๒๗/๑๑๘/๔๔๒, ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๗๘๙/๓๐๖, ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๔๔/๑๕๕, ๓๒/๕๒/๑๗๓, ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๖๗/๕๒๘, ขุ.จรียา.(ไทย) ๓๓/๕๐/๗๖๔, ๓๓/๙๗/๗๔๐)

อภิชาติ : กำหนดหมายชนชั้น หมายถึงการกำหนดหมายชนเป็นชั้น เป็นกลุ่ม เช่น หม่อมคนที่ประพฤติอย่างนี้ ๆ กำหนดเรียกอย่างนี้ ๆ มี ๖ อย่าง ดังक्रमักขลิ โคศาลกล่าววว่า ‘มหาบพิตร ความเศร้าหมองของสัตว์ทั้งหลายไม่มีเหตุไม่มีปัจจัย สัตว์ทั้งหลายเศร้า

หมองเอง ความบริสุทธิ์ของสัตว์ทั้งหลายไม่มีเหตุไม่มีปัจจัย สัตว์ทั้งหลายบริสุทธิ์เอง
 ฯลฯ ไม่มีความพยายามของมนุษย์ สัตว์ ปาณะ ภูตะ ชีวะ ทั้งปวงล้วนไม่มีอำนาจ ไม่
 มีกำลัง ไม่มีคามเพียร ผันแปรไปตามโชคชะตา ตามสถานภาพทางสังคมและตาม
 ลักษณะเฉพาะตน ย่อมเสวยสุขและทุกข์ในอภิชาติทั้ง๖,ในสังคีตีสสูตร พระสารีบุตร
 กล่าวไว้ว่า ๑. บุคคลบางคนในโลกนี้เป็นกัณหาภิชาติ (เกิดในตระกูลต่ำ) ประพฤติ
 ธรรมดำ ๒. บุคคลบางคนในโลกนี้เป็นกัณหาภิชาติ ประพฤติธรรมขาว ๓. บุคคล
 บางคนในโลกนี้เป็นกัณหาภิชาติ บรรลุนิพพานที่ไม่ดำ ไม่ขาว ๔. บุคคลบางคนใน
 โลกนี้เป็นสุกกาภิชาติ (เกิดในตระกูลสูง) ประพฤติธรรมดำ ๕. บุคคลบางคนในโลกนี้
 เป็นสุกกาภิชาติ ประพฤติธรรมขาว ๖. บุคคลบางคนในโลกนี้เป็นสุกกาภิชาติ บรรลุนิ
 พพานที่ไม่ดำ ไม่ขาว,ในฉฬภิชาติสูตร ก็กล่าวอภิชาติทั้ง ๖ ไว้ (ที.ปา.(ไทย) ๘/
 ๑๖๘/๕๕,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๒๙/๓๒๙,ม.ม.(ไทย)๑๓/๑๐๐/๑๐๖,๑๓/๑๐๒/
 ๑๐๘,๑๓/๒๒๗/๒๖๖,๑๓/๒๒๘/๒๖๗,ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๙/๑๓, ส.ส.(ไทย)๑๕/๑๑๒/
 ๑๒๘,ส.ข.(ไทย) ๑๗/๒๑๒/๒๙๐,๑๗/๒๑๓/๒๙๓,อง.ฉก.(ไทย) ๒๒/๕๗/๕๔๓,อง.
 เอกก.(ไทย) ๒๐/๒๗)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อภิชาติ คือ การกำหนดหมายชนชั้น เช่น โจรเป็นกัณ
 หาภิชาติ (สีดำ) นักบวชเป็นนึลาภิชาติ (สีเขียว) นิครนถ์เป็นโลหิตาภิชาติ (สีแดง)
 คฤหัสถ์เป็นหลิทาภิชาติ (สีเหลือง) อาชีวกเป็นสุกกาภิชาติ (สีขาว) นักบวชที่เคร่ง
 วัตรปฏิบัติเป็นปรมสุกกาภิชาติ (สีขาวยิ่งนัก) (ที.ส.อ. (บาลี) ๑๖๘/๑๔๗) อธิบายอีก
 ว่า อภิชาติทั้ง ๖ ได้แก่ ๑.กัณหาภิชาติ(ผู้มีชาติดำ) หมายถึงผู้ทำงานนากแล้ว เช่นเป็น
 โจร เป็นแพชฆาต ๒. นึลาภิชาติ (ผู้มีชาติเขียว) หมายถึงภิกษุผู้เป็นนักบวชพวกหนึ่ง
 ผู้เลือกกินแต่เนื้อปลา ๓. โลหิตาภิชาติ (ผู้มีชาติแดง) หมายถึงนิครนถ์ผู้ถือผ้าผืนเดียว
 เป็นวัตร ๔. หลิทาภิชาติ (ผู้มีชาติเหลือง) หมายถึงคฤหัสถ์ผู้เป็นสาวกของชีเปลือยผู้
 ประเสริฐกว่าพวกนิครนถ์ ๕. สุกกาภิชาติ (ผู้มีชาติขาว) หมายถึงเจ้าลัทธิชื่อ นันทะวัจ
 ฉะ สังกิจจะ ตีกว่า ๔จำพวกข้างต้น ๖.ปรมสุกกาภิชาติ (ผู้มีชาติขาวที่สุด) หมายถึง
 พวกอาชีวกผู้มีลัทธิตีกว่า ๕ จำพวกข้างต้น (ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๑๐๐/๙๐, ที.ส.อ.
 (บาลี) ๑/๑๖๘/๑๔๗)

อภิธานสูตร : พระสูตรว่าด้วยผู้รู้ยิ่ง พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสกับ
 ภิกษุทั้งหลายว่า บุคคลผู้ยังไม่รู้ยิ่ง ไม่กำหนดรู้ ไม่คลายกำหนด ไม่ละชั้น ๕ เป็นผู้ไม่
 ควรเพื่อความสิ้นทุกข์ ส่วนบุคคลผู้รู้ยิ่ง กำหนดรู้ คลายกำหนด ละชั้น ๕ ได้แล้ว
 เท่านั้น เป็นผู้ควรเพื่อความสิ้นทุกข์ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๒๔/๓๖)

อภิญาญา,อภิญาญา ๖ : ความรู้ยิ่ง, ความรู้เจาะตรงยวดยิ่ง, ความรู้ชั้นสูง มี ๖ อย่างคือ ๑.อิทธิวิธี
 แสดงฤทธิ์ต่างๆ ได้ ๒. ทิพพิโสตา หุทิพย์ ๓. เจโตปริยญาณ ญาณที่ทำให้ทายใจคนอื่นได้
 ๔. ปุพเพนิวาสานุสติญาณที่ทำให้ระลึกชาติได้ ๕. ทิพพจักขุตาทิพย์ ๖. อาสวัชช
 ญาณ ญาณทำให้อาสวะสิ้นไป, ๕ อย่างแรกเป็นโลกียอภิญาญา ข้อสุดท้ายเป็นโลกุต
 รอภิญาญา,ในทสุตตรสูตร พระสารีบุตรอธิบายอภิญาญา ๖ ไว้อย่างละเอียด (วิ.มหา.
 (ไทย) ๑/๑๙๓/๑๗๘,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๕๖/๓๕๔,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๔๗/๒๙๑,๑๓/

๒๕๙/๓๐๖, ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๙๔/๒๗๔, ๑๕/๑๙๙/๒๘๘, ๑๕/๒๑๕/๓๑๓, ส.ม.(ไทย) ๑๙/๓๙๔/๒๕๒, ๑๙/๙๐๑/๔๓๔, ๑๙/๙๐๙/๔๔๒, อ.ง.เอ.ก.ก.(ไทย) ๒๐/๒๔๕/๓๑, อ.ง.ต.ก.(ไทย) ๒๐/๑๘๖/๔๑๑, ช.อ.ติ.(ไทย) ๒๕/๕๓/๔๐๗, ๒๕/๗๗/๔๓๐, อ.ภ.ป.(ไทย) ๓๖/๒๑/๑๕๒)

อรรถกถาอธิบายอภิญญาไว้ ตามความหมายในพระพุทธานุชาสนามีอุปมาว่า ลากสักการะเหมือนกิ่งไม้และใบไม้ ปาริสุทธิศีล ๔ เหมือนสะเก็ดไม้ ฉานสมาบัติเหมือนเปลือกไม้ อภิญญาที่เป็นโลกียะเหมือนกระพี้ไม้ มรรคผลเหมือนแก่นไม้ (ที.ปา.อ. (บาลี) ๗๔/๒๕)

อภิญญาเทสิตธรรม : ธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงด้วยพระปัญญาอันยิ่งหมายถึง โภธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการมีสติปัญญา ๔ เป็นต้น (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)

อภิญญาญาณ : ญาณคือความรู้อย่างยิ่งยวดมี ๖ คือ (๑) อิทธีวิธิ (๒) ทิพโสต (๓) เจโตปริยญาณ (๔) ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ (๕) ทิพจักขุ (๖) อาสวักขยญาณ และสมาบัติญาณ (ญาณในสมาบัติ ๘) ดังคำในมาคันทิยสูตรตนิทเทศ ที่อธิบายไว้ว่า ญาณ ประสงค์ เอากรรมสักกตาญาณ สัจจัญญโลมิกญาณ อภิญญาญาณ สมาบัติญาณ (ช.ม.(ไทย) ๒๙/๗๔/๒๒๔) ในที่ขนิทาย อธิบายว่า อภิญญาญาณ ญาณคือความรู้อย่างยิ่งยวดมี ๖ (๑) อิทธีวิธิ (๒) ทิพโสต (๓) เจโตปริยญาณ (๔) ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ (๕) ทิพจักขุ (๖) อาสวักขยญาณ (ดูประกอบใน ที.ส.(ไทย) ๙/๒๓๔-๒๔๘/๗๗-๘๔)

ฎีกาอธิบายว่า คำว่า อภิญญาญาณ หมายถึงเห็นอย่างแจ่มแจ้ง หมายถึง เห็นแน่นอน หมายถึงเห็นเหตุการณ์อดีต อนาคต และปัจจุบันได้อย่างชัดเจน (อ.ง.ส.ต.ต.ก.ฎีกา (บาลี) ๓/๖๒/๒๒๔)

อภิญญาบารมี : บารมีคืออภิญญา หมายถึงมีอภิญญาเป็นบารมี คือพระอรหันต์ผลอันมีอภิญญาเป็นที่สุด ดังคำในมหาสกุหลทายีสสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสแก่ภิกษุว่า เราได้บอกข้อปฏิบัติแก่สาวกทั้งหลาย สาวกทั้งหลายของเราผู้ปฏิบัติ ตามย่อมเจริญสติปัญญา ๔ ประการ คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ๑. พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ ๒. พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่ ฯลฯ ๓. พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ ฯลฯ ๔. พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ เพราะเจริญสติปัญญา ๔ ประการนั้นแล สาวกของเราเป็นอันมากจึงได้บรรลุที่สุดแห่งอภิญญาและอภิญญาบารมีอยู่ (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๔๗/๒๙๑, ๑๓/๒๕๕/๓๐๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ที่สุดแห่งอภิญญาและอภิญญาบารมี ในที่นี้หมายถึง พระอรหันต์ผลอันมีอภิญญาเป็นที่สุด และมีอภิญญาเป็นบารมี (ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๒๔๗/๑๗๗) ในสูตรนี้ยังอธิบายอีกว่า เหล่าสาวกเจริญธรรมในสติปัญญาเป็นต้นก่อน จากนั้นจึงบรรลุอรหันต์ หรือเป็นผู้บรมวิสัยในอภิญญาตนะ ๘ ประการนี้ (ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๒๔๙/๑๘๙)

อภิญญาปริญาปหานสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมเพื่อรู้ยิ่งกำหนดรู้แล้วละทิ้งทั้งปวง พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ธรรมเหล่านี้ คือ

อายุตนะภายใน ๖ อายุตนะภายนอก ๖ วิญญาณ ๖ สัมผัส ๖ แม้ความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์ หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้นเพราะสัมผัส ๖ เป็นปัจจัย เป็นสิ่งที่ควรรู้อย่าง เป็นสิ่งที่ควรกำหนดรู้แล้วละ (ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๕/๒๓)

อภิญาญาพละ : พลั้งคืออภิญาญา มี ๕ อย่าง คือ แสดงฤทธิ์ได้ หูทิพย์ รู้ใจผู้อื่น ระลึกชาติได้ และตาทิพย์ ดังคำในอุปทานที่พระสารีบุตรกล่าวถึงอดีตชาติสมัยที่เกิดเป็นดาบสชื่อสุรุจิ ตอนหนึ่งว่า ข้าพเจ้าอยู่ในอาศรม ซึ่งสร้างไว้อย่างดี นำรีนธรมย์ ในป่ามีไม้ดอกไม้ผล สมบูรณ์ด้วยองค์ประกอบทุกอย่าง ดังกล่าวมานี้ ข้าพเจ้าเป็นดาบสชื่อสุรุจิ มีศีล สมบูรณ์ด้วยข้อวัตร มีปกติเพ่งฌาน ยินดีในฌานในกาลทุกเมื่อ สำเร็จอภิญาญาพละ ๕ ประการ หรือดังคำในสุเมธกถาที่ดาบสสุเมธดาบสกล่าวถึงอดีตชาติของตนตอนหนึ่งว่า ในที่นั้น เราสร้างที่จงกรมซึ่งเว้นโทษ ๕ ประการ เป็นที่นำมาซึ่งอภิญาญาพละ ประกอบด้วยคุณ ๘ ประการ ในที่นั้น เราบำเพ็ญความเพียรอยู่ในที่นิ่งที่ยืนและที่จงกรมภายในเวลา ๗ วัน ก็ได้บรรลุอภิญาญาพละ (ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๑๗๔/๓๐, ขุ. พุท. (ไทย) ๓๓/๒๙/๕๗๑, ๓๓/๓๓/๕๗๑)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อภิญาญาพละ ๕ คือ แสดงฤทธิ์ได้ หูทิพย์ รู้ใจผู้อื่น ระลึกชาติได้ และตาทิพย์ (ขุ.อป.อ. (บาลี) ๑/๑๗๔/๒๖๓)

อภิญาญาและพลธรรม : ความรู้อย่างและธรรมคือพลั้ง ดังคำในอุปทานที่พระเสลเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนไว้ว่า เพราะการถวายบิณฑบาตนั้น ข้าพเจ้ากำจัดความมืดทั้งหมดได้แล้ว ข้าแต่พระมหามุนี พระเถระผู้บรรลุอภิญาญาและพลธรรมทั้งปวง ขอรูไปให้พระองค์หรือดังคำที่ ข้าพระองค์ทั้งหลาย อันพระองค์ผู้เป็นสารถิฝึกแล้ว จึงพันวิเศษด้วยดี ไม่มีอาสวะ บรรลุอภิญาญาและพลธรรมทั้งปวง ดับแล้วในธรรมเป็นที่สิ้นอุปธิ ดังคำในอินทสิทฺถพุทฺธวงศ์ที่กล่าวไว้ว่า พระชินาสพผู้บรรลุอภิญาญาและพลธรรมดับกิเลสได้แล้วมีตบะ ประมาณ ๖๐๐,๐๐๐ รูปมาประชุมกันเป็นครั้งที่ ๓ (ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๒๙๓/๖๒๑, ๓๒/๒๙๔/๖๒๒, ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๑๑/๖๒๔, ๓๓/๘/๖๕๑, ๓๓/๑๑/๖๒๔)

อภิญาญาและพละ : ความรู้อย่างและพลั้ง ดังคำในมหานิทเทศที่พระสารีบุตรเถระกล่าวไว้ว่า พระสาวกผู้บรรลุอภิญาญาและพละอันยิ่งใหญ่ มี ๖ อย่าง คือ แสดงฤทธิ์ได้ หูทิพย์ รู้ใจผู้อื่น ระลึกชาติได้ และตาทิพย์ และทำให้กิเลสสิ้นไป พุดกันว่า เหมือนพระศาสดา หรือดังคำในสิทฺถพุทฺธวงศ์ที่กล่าวไว้ว่า เราเป็นดาบสมีชื่อว่ามวงคล มีเดชรุ่งเรือง ช่มได้ยาก ทั้งประกอบด้วยอภิญาญาและพละ(คือมี ๕ อย่าง คือแสดงฤทธิ์ได้ หูทิพย์ รู้ใจผู้อื่น ระลึกชาติได้ และตาทิพย์) เราได้นำผลหว่ามาถวายพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่าสิทฺถเถระ พระองค์ทรงรับแล้ว (ขุ.พุท. (ไทย) ๓๓/๘/๖๗๑)

อภิญาญาสี่ : ความชำนาญในอภิญาญา ดังคำในอุปทานที่พระอานนทีกกล่าวไว้ว่า หมู่พระอริยะเหล่านั้น เป็นผู้หมดจดจากกิเลส ครองจีวรผ้าทิพย์เสมอกันอันข้าพเจ้านิมิตต์ฉันทจมนอมน้ำ ด้วยน้ำตาลกรวดน้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย และข้าวอย่างดี ทั้งหมดได้เข้าไปสู่ห้องแก้ว เหมือนไกรสรราชสีห์เข้าไปสู่ถ้ำสำเร็จสหัสยาสน์บนที่นอนมีค่ามากมีสติสัมปชัญญะลุกขึ้นแล้วนั่งขัดสมาธิบนที่นอน ซึ่งเป็นอารมณ์ของพระพุทธเจ้าทุก

พระองค์ แนบแน่นด้วยความยินดีในฉันทหมู่หนึ่งแสดงธรรม หมู่หนึ่งยินดีด้วยฤทธิ์ หมู่หนึ่งเข้าอัปนาฉันท หมู่หนึ่งเจริญอภิญญาวิสุทธิ แสดงฤทธิ์ได้หลายร้อยหลายพัน ประการ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๒/๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อภิญญาวิสุทธิ หมายถึงความชำนาญในอภิญญา ๕ ประการ คือ (๑) อวชฌนวิสุทธิ ชำนาญในการค้ำนั่งถึง (๒) สมาปชฌนวิสุทธิ ชำนาญในการเข้า (๓) วุฏฐานวิสุทธิ ชำนาญในการออก (๔) อธิฐฐานวิสุทธิ ชำนาญ ในการอธิษฐาน (๕) ปัจจเวกขณวิสุทธิ ชำนาญในการ พิจารณา (ขุ.อป.อ. (บาลี) ๑/๓๒/๑๒๙)

อภิณหชาติ : ชาตกว่าด้วยการได้เห็นกันเนื่อง ๆ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า อำมาตย์โพธิสัตว์กราบ ทูลพระเจ้าพรหมทัตให้ทรงทราบสาเหตุที่พญาช้างต้นไม่ยอมรับอาหาร เพราะมีความรักความอาลัยต่อสุนัขที่เป็นเพื่อนเล่นกันมาแต่ถูกชายคนหนึ่งลักตัวไป และหาอุบายแก้ไขไม่ให้ช้างต้นของพระองค์เหงาหงอย เพราะคิดถึงลูกสุนัขได้(ขุ.ชา.เอ กก.(ไทย) ๒๗/๒๗/๑๑)

อภิณหปัจเจกขณ : ข้อที่ควรพิจารณาเนืองๆ, เรื่องที่ควรพิจารณาทุกๆ วัน มี ๕ อย่าง คือ ๑. ควรพิจารณาทุกวันๆ ว่าเรามีความแก่เป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความแก่ไปได้ ๒. ว่าเรามีความเจ็บไข้เป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความเจ็บไข้ไปได้ ๓. ว่าเรามีความตายเป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความตายไปได้ ๔. ว่าเราจะต้องพลัดพรากจากของรักของชอบใจ ทั้งสิ้น ๕. ว่าเรามีกรรมเป็นของตัว เราทำดีจักได้ดี เราทำชั่วจักได้ชั่ว มีกล่าวไว้ในฐานสูตร (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๔/๔๘/๗๘) ; อีกหมวดหนึ่งสำหรับบรรพชิต แปลว่า “ธรรมที่บรรพชิตควรพิจารณาเนืองๆ” มี ๑๐ อย่าง (ปัพพชิตอภิณหปัจเจกขณ) คือ ๑. บรรพชิตควรพิจารณาเนืองๆ ว่า บัดนี้ เรามีเพศต่างจากคฤหัสถ์แล้ว ๒. ว่าการเลี้ยงชีพของเราเนื่องด้วยผู้อื่น ๓. ว่าเรามีอกัปกิริยาอย่างอื่นที่จะพึงทำ ๔.ว่าตัวเราเองยังดีเตียนตัวเราเองโดยศีลไม่ได้อยู่หรือไม่ ๕. ว่าเพื่อนพรหมจรรย์ผู้เป็นวิญญูใคร่ครวญแล้ว ยังดีเตียนเราโดยศีลไม่ได้อยู่หรือไม่ ๖. ว่าเราจะต้องพลัดพรากจากของรักของชอบใจทั้งสิ้น ๗. ว่าเรามีกรรมเป็นของตน เราทำดีจักได้ดี เราทำชั่วจักได้ชั่ว ๘. ว่าวันคืนล่วงไปๆ บัดนี้เราทำอะไรอยู่ ๙. ว่าเรายินดีในที่สังกัดอยู่หรือไม่ ๑๐. ว่าคุณวิเศษที่เราบรรลุแล้วมีอยู่หรือไม่ ที่จะทำให้เราเป็นผู้ไม่เก้อเขิน เมื่อถูกเพื่อนบรรพชิตถามในกาลภายหลัง (ข้อ ๑. ได้อธิบายเพิ่มเติมทำว่า อาการกิริยาใดๆ ของสมณะ เราต้องทำอาการกิริยานั้นๆ ข้อ ๒. เติมว่า เราควรทำตัวให้เขาเลี้ยงง่ายข้อ ๓. ท่านเขียนว่า อาการกายวาจาอย่างอื่นที่เราจะต้องทำให้ดีขึ้นไปกว่านี้ยังมีอยู่อีก ไม่ใช่เพียงเท่านั้น) มีกล่าวไว้ในปัพพชิตอภิณหปัจเจกขณสูตร (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๔/๑๐๔)

อภิญาสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่รู้ยิ่ง พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรม ๔ คือ ธรรมที่บุคคลรู้ยิ่งแล้ว (๑) ควรกำหนดรู้ คืออุบาทนขันธ ๕ (๒) ควรละ คืออวิชชาและภวตณหา (๓) ควรเจริญ คือสมณะและวิปัสสนา (๔) ควรทำให้แจ้ง คืออวิชชาและวิมุตติ (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๕๔/๓๗๑)

อภิฐาน : ฐานะอย่างหนัก, ความผิดสถานหนัก มี ๖ อย่าง คือ ๑. มาตุฆาต ฆ่ามารดา ๒. ปิตุฆาต ฆ่าบิดา ๓. อรหันตฆาต ฆ่าพระอรหันต์ ๔. โลหิตุปบาททำร้ายพระพุทธรเจ้า

ให้ถึงห่อพระโลหิต ๕. สังฆเภท ทำสงฆ์ให้แตกกัน ๖. อัญญลัตถุทเทส ถือศาสดาอื่น
ตั้งคำในรัตนสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า พระโศดาบันนั้นพ้นแล้วจากอบายทั้งสี่
และจะไม่ทำอภิชาน ๖นี้เป็นรัตนะอันประณีตในพระสงฆ์ ด้วยสังฆะนี้ ขอให้มีความ
สวัสดี, ในกถาวัตถุอธิบายว่า พระสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า พระโศดาบันละ
ธรรม ๓ ประการ คือสักกายทิฏฐิวิจิกิจฉาและสีลัพพตปราคมาสได้อย่างสิ้นเชิงแล้ว
พร้อมกับการบรรลุโศดาปัตติมรรค พระโศดาบันก็พ้นจากอบายทั้ง ๔ และจะไม่ทำ
อภิชาน ๖ (ขุ.ขุ.(ไทย) ๒๕/๑๑/๑๒, ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๒๓๔/๕๕๕, อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/
๓๑๗/๒๗๒)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อภิชาน ๖ หมายถึงฐานะอันหนัก ๖ ประการ ได้แก่
(๑) ฆ่ามารดา (๒) ฆ่าบิดา (๓) ฆ่าพระอรหันต์ (๔) ทำโลหิตของพระพุทธเจ้าให้ห่อ
(๕) ทำให้สงฆ์แตกกัน (๖) เข้ารีตศาสดาอื่น (ขุ.ขุ.อ. (บาลี) ๖/๑๖๖)

อภิชธรรม : ธรรมอันยิ่ง ทั้งยิ่งเกิน คือมากกว่าธรรมอย่างปกติและยิ่งพิเศษ (อภิวิเสส) คือ
เหนือกว่าธรรมอย่างปกติ, หมายถึงหลักธรรมหรือคำสอนชั้นสูง ดังปรากฏในคัมภีร์
มหาวิงค์ ก็ได้ หมายถึงพระอภิธรรมปิฎกและคำสอนในพระอภิธรรมปิฎก รวมทั้ง
คำสอน ตามแนวของคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ, หลักและคำอธิบายธรรมที่เป็นเนื้อหา
สาระแท้ๆ ล้วนๆ ซึ่งจัดเรียงอย่างเป็นระเบียบและเป็นลำดับจนจบความอย่าง
บริบูรณ์ โดยไม่กล่าวถึงไม่อ้างอิง และไม่ขึ้นต่อบุคคล ชุมชนหรือเหตุการณ์ อันแสดง
โดยเว้นบัญญัติไวยาหาร มุ่งตรงต่อสภาวะธรรม ที่ต่อมานิยมจัดเรียกเป็นปรมัตถธรรม ๔
คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน, เมื่อพูดว่า “อภิชธรรม” บางทีหมายถึงพระอภิธรรมปิฎก
บางทีหมายถึงคำสอนในพระอภิธรรมปิฎกนั้น ตามที่ได้นำมาอธิบายและเล่าเรียนกัน
สืบมา เฉพาะอย่างยิ่ง ตามแนวที่ประมวลแสดงไว้ในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ, บางที
เพื่อให้ชัดว่าหมายถึงพระอภิธรรมปิฎก ก็พูดว่า “อภิชธรรมเจต์คัมภีร์” ดังคำในมหา
วิงค์ที่พระทัฬหฬบุตรจัดแจงเสนาสนะสำหรับภิกษุผู้ทรงพระอภิธรรมรวมกันไว้
แห่งหนึ่ง ด้วยประสงค์ว่า ภิกษุเหล่านั้นจักสนทนาพระอภิธรรมกัน หรือตั้งคำว่า
ภิกษุไม่ประสงค์จะดูหมิ่นกล่าวตามเหตุว่า นิมนต์ท่านเรียนพระสูตร พระคาถา
หรือพระอภิธรรมไปก่อน ภายหลังจึงเรียน พระวินัย หรือตั้งคำที่พระผู้มีพระภาค
ตรัสว่า ภิกษุผู้ประกอบด้วยองค์ ๕ พึงให้อุปสมบท พึงให้นิสสัย พึงใช้สามเณร
อุปัฏฐาก คือข้อ ๓ สามารถแนะนำในอภิชธรรม (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๓๘๒/๔๑๔, วิ.
มหา.(ไทย) ๒/๔๔๒/๕๕๑, วิ.ภิกขุณี.(ไทย) ๓/๑๒๒๑/๓๘๐, วิ.ม.(ไทย) ๔/๘๔/๑๒๘,
๔/๘๕/๑๓๕, ๔/๘๕/๑๓๖, วิ.ป.(ไทย) ๘/๓๒๖/๔๘๐, ๘/๔๑๘/๕๙๒, ม.ม.(ไทย) ๑๓/
๑๗๓/๑๙๙, ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๓๕/๔๔, ๒๐/๑๔๑/๓๘๘, อง.ตีก.(ไทย) ๒๐/๑๔๒/
๓๙๐, ๒๐/๑๔๓/๓๙๒, อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๗/๓๒, ๒๔/๑๘/๓๖, ๒๔/๕๐/๑๐๘) ; ดู
อภิธรรมปิฎก, อภิธัมมัตถสังคหะ, อภิวินัย

อรรถกถาในมทวารรค อธิบายว่า คำว่า อภิชธรรม คือ หลักการที่ว่าด้วยการ
กำหนดนามรูป (วิ.อ. (บาลี) ๓/๘๔/๔๙)

- อภิธรรมกถา :** เรื่องพระอภิธรรม ดังคำในมหาโคสิงคสูตรที่ ท่านพระมหาโมคคัลลานะตอบว่า ท่านสารีบุตร ภิกษุ ๒ รูปในพระธรรมวินัยนี้ กล่าวอภิธรรมกถา เธอทั้ง ๒ รูปนั้น ถ้ามปัญหาอันและกันแล้วย่อมแก้กันเองไม่หยุดพัก และธรรมีกถาของเธอทั้ง ๒ นั้นก็ดำเนินต่อไป ท่านสารีบุตร ปาโคสิงคกาลวันฟังงามด้วยภิกษุเช่นนี้ หรือดังคำในตติยอนาคตภยสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ในอนาคต หมู่ภิกษุจักไม่เจริญกาย ไม่เจริญศีล ไม่เจริญจิต ไม่เจริญปัญญา เมื่อไม่เจริญกาย ไม่เจริญศีล ไม่เจริญจิต ไม่เจริญปัญญาแสดงอภิธรรมกถาเวทลลกลถาล่าลงสู่ธรรมดาก็จักไม่รู้ตัว โดยนัยนี้แล เพราะธรรมเลอะเลือนวินัยจึงเลอะเลือน เพราะวินัยเลอะเลือน ธรรมจึงเลอะเลือน (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๓๗/๓๖๙, อ.ป.ญจก. (ไทย) ๒๒/๗๙/๑๔๕), เขียนอภิธรรมกถา ก็มี
- อรรถกถาอธิบายว่า อภิธรรมกถา หมายถึงกถาว่าด้วยธรรมอันยอดเยี่ยมเช่นกถาว่าด้วยศีล (อ.ป.ญจก.อ. (บาลี) ๓/๗๙/๔๐)
- อภิธรรมปิฎก :** ชื่อปิฎกที่สาม ในพระไตรปิฎก, คำสอนของพระพุทธเจ้า ส่วนที่แสดงพระอภิธรรม ซึ่งได้รวบรวมรักษาไว้เป็นหมวดที่สามอันเป็นหมวดสุดท้ายแห่งพระไตรปิฎก ประกอบด้วยคัมภีร์ต่างๆ ๗ คัมภีร์ (สัตตปกรณะ, สดับปกรณ์) คือ สังคณี (หรือ อัมมสังคณี) วิภังค์ ธาตุกถา ปุคคลบัญญัติ กถาวัตถุ ยมก และ ปฏฐานะ; ในอรรถกถา (เช่นสังคณี.อ.๒๐/๑๖) มีความเล่าว่าพระอภิธรรมเป็นพระธรรมเทศนาที่พระพุทธเจ้า ทรงแสดงโปรดพระพุทธมารดาตลอดพรรษา ณ ดาวดึงส์เทวโลก ในปีที ๗ แห่งการบำเพ็ญพุทธกิจ (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์) ; ดู *อภิธรรม, ไตรปิฎก*
- อภิธรรมัตถวิภาวินี :** ชื่อคัมภีร์ฎีกา อธิบายความในคัมภีร์อภิธรรมัตถสังคหะ พระสมุ้งคละผู้เป็นศิษย์ของพระอาจารย์สารีบุตร ซึ่งเป็นปราชญ์ในรัชกาลของพระเจ้าปรีกษมาพาทิ ๑ (พ.ศ. ๑๖๙๖-๑๗๒๙) รัจฉานขึ้นในลังกาทวีป (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์)
- อภิธรรมัตถสังคหะ :** คัมภีร์ประมวลความในพระอภิธรรมปิฎก สรุปเนื้อหาสาระลงในหลักใหญ่ที่นิยมเรียกกันว่า “ปรมัตถธรรม ๔” พระอนุรุทธาจารย์แห่งมุลโสมวิหารในลังกาทวีป รัจฉานแต่ไม่ปรากฏเวลาชัดเจน นักปราชญ์สันนิษฐานกันต่างๆ บางท่านว่าในยุคเดียวกันหรือใกล้เคียงกับพระพุทธโฆสาจารย์ แต่โดยทั่วไปยอมรับกันว่าแต่งขึ้นไม่ก่อน พ.ศ. ๑๒๕๐ และว่าน่าจะอยู่ในช่วงระหว่าง พ.ศ. ๑๕๐๐-๑๖๕๐ (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์) ; ดู *ปรมัตถธรรม, พุทธโฆสาจารย์*
- อภิธรรมนันทสูตร :** พระสูตรว่าด้วยความเพิลิตเพิลินชั้น ๕ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่าผู้เพิลิตเพิลินชั้น ๕ ชื่อว่าเพิลิตเพิลินทุกข์ ผู้เพิลิตเพิลินทุกข์ ย่อมพ้นจากทุกข์ไม่ได้ ส่วนผู้ไม่เพิลิตเพิลินชั้น ๕ ชื่อว่าไม่เพิลิตเพิลินทุกข์ ผู้ไม่เพิลิตเพิลินทุกข์ ย่อมสามารถพ้นจากทุกข์ได้ (ส.ข. (ไทย) ๑๗/๒๙/๔๒)
- อภิธรรมนันทสูตร :** พระสูตรว่าด้วยผู้เพิลิตเพิลินชั้น ๕ ภิกษุหนึ่งเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคผู้ประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ทูลถามปัญหาและพระผู้มีพระภาคตรัสตอบโดยนัยแห่งอุปมาภิธานสูตรในวรรคนี้ ต่างกันเพียงเปลี่ยนคำว่า ยึดมั่น เป็นคำว่า เพิลิตเพิลิน (ส.ข. (ไทย) ๑๗/๖๕/๑๐๕)

อรรถกถาอธิบายว่า เพลิดเพลิน หมายถึง **เพลิดเพลิน** ในที่นี้หมายถึงเพลิดเพลิน ด้วยอำนาจต้นหา มานะ และทิวฐิติ (ส.ข.อ.๒/๖๕/๓๐๘)

อภินันท์สูตร : มี ๓ สูตร แปลความหมายสูตรเหมือนกัน ๒ สูตร ต่างกัน ๑ สูตร และเนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อภินันท์สูตร พระสูตรว่าด้วยความชื่นชมธาตุ ๔ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ผู้ที่ยังชื่นชมธาตุ ๔ ย่อมไม่สามารถหลุดพ้นจากทุกข์ได้ ส่วนผู้ที่ไม่ชื่นชมธาตุ ๔ จึงจะสามารถหลุดพ้นจากทุกข์ได้ (ส.น. (ไทย) ๑๖/๑๑๙/๒๑๑)

๒.อภินันท์สูตร (ปฐม) พระสูตรว่าด้วยผู้เปลิดเพลินอายตนะ (สูตรที่ ๑,ปฐมภินันท์สูตร) พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ผู้ที่เปลิดเพลินอายตนะภายใน ๖ ชื่อว่าเปลิดเพลินทุกข์ ผู้ที่เปลิดเพลินทุกข์ย่อมไม่พ้นจากทุกข์ ส่วนผู้ไม่เปลิดเพลินทุกข์ย่อมพ้นจากทุกข์ได้ (ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑๙/๑๘)

๓.อภินันท์สูตร (ทุติย) พระสูตรว่าด้วยผู้เปลิดเพลินอายตนะ (สูตรที่ ๒,ทุติยภินันท์สูตร) พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ผู้ที่เปลิดเพลินอายตนะภายนอก ๖ ชื่อว่าเปลิดเพลินทุกข์ ผู้ที่เปลิดเพลินทุกข์ย่อมไม่พ้นจากทุกข์ ส่วนผู้ไม่เปลิดเพลินอายตนะภายนอก ๖ ย่อมพ้นจากทุกข์ได้ (ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๐/๑๙)

อภินิโรปนจริยา : ความประพัตติด้วยการปลุกฝังความดำริชอบ,เป็น ๑ ในจริยา ๘ คือ ๑. ความประพัตติสัมมาทิฐิ ชื่อว่าทัสสนจริยา ๒. ความประพัตติสัมมาสังกัปปะ ชื่อว่าอภินิโรปนจริยา ๓. ความประพัตติสัมมาวาจา ชื่อว่าปริคคหจริยา ๔. ความประพัตติสัมมากัมมันตะ ชื่อว่าสมุฏฐานจริยา ๕. ความประพัตติสัมมาอาชีวะชื่อว่าไวทานจริยา ๖. ความประพัตติสัมมาวายามะ ชื่อว่าปคคหจริยา ๗. ความประพัตติสัมมาสติ ชื่อว่าอุฏฐานจริยา ๘. ความประพัตติสัมมาสมาธิ ชื่อว่าอวิกเขปจริยา) ดังคำในจูฬวรรค และปฏิสัมภิทามรรค อินทริยกถาว่า ความประพัตติสัมมาสังกัปปะ ชื่อว่าอภินิโรปนจริยา(ความประพัตติด้วยการปลุกฝังความดำริ) (ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๑๒๑/๔๐๐, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๘/๕๘)

อภินิเวส : ความยึดมั่น มีปรากฏในอภินิเวสสูตร หรือดังคำในปฏิสัมภิทามรรคกล่าวไว้ว่า เมื่อละอภินิเวส (ความยึดมั่น) ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยอำนาจแห่งสัญญาตานุปัสสนา ย่อมไม่ล่วงเลยกันและกัน หรือดังคำว่า เมื่อพิจารณาอภินิเวส (ความยึดมั่น) โดยความเป็นภัย ถูกต้องแล้ว ๆ (ซึ่งอภินิเวสด้วยญาณ) ย่อมเห็นความเสื่อม เพราะจิตโน้มไปในนิพพานที่เป็นสัญญาตะนี้ชื่อว่าสัญญาตวิหาร หรือดังคำว่า สัญญาตานุปัสสนาญาณในชราและมรณะ พ้นจากอภินิเวสสัญญา เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าสัญญาวิโมกข์ (ส.ข. (ไทย) ๑๗/๑๕๗/๒๔๘, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๘/๔๓,๓๑/๗๘/๑๓๒,๓๑/๒๑๕/๓๕๗)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อภินิเวส หมายถึงความยึดมั่นว่าอวดตา (ขุ.ป.อ. (บาลี) ๑/๗๘/๓๒๓)

อภินิเวสสัญญา : สัญญาคือความยึดมั่น ดังคำในปฏิสัมภิทามรรคว่า สุกญุตานุปัสสนาญาณ (ญาณคือการพิจารณาเห็นความว่าง) พ้นจากอภินิเวสสัญญา เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า สัญญาวิโมกข์ หรือตั้งคำว่า สุกญุตานุปัสสนาญาณในชราและมรณะ พ้นจากอภินิเวสสัญญา เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าสัญญาวิโมกข์ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๑๔/๓๕๖)

อภินิเวสสูตร : พระสูตรว่าด้วยความยึดมั่น มี ๒ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อภินิเวสสูตร พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เมื่อมีขันธ ๕ เพราะอาศัยและเพราะยึดมั่นขันธ ๕ ความพัวพันด้วยสังโยชน์และความยึดมั่นจึงเกิดขึ้น แล้วตรัสถามโดยนัยเป็นต้นว่า ขันธ ๕ เทียงหรือไม่เทียง เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งอัมมัตตสูตรทั้งหมดในวรรคนี้ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๑๕๗/๒๔๘)

๒.อภินิเวสสูตร (ทุดิย) (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เมื่อมีขันธ ๕ เพราะอาศัยและเพราะยึดมั่นขันธ ๕ ความพัวพันและความหมกมุ่นด้วยสังโยชน์และความยึดมั่นจึงเกิดขึ้น แล้วตรัสถามโดยนัยเป็นต้นว่า ขันธ ๕ เทียงหรือไม่เทียง เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งอัมมัตตสูตรทั้งหมดในวรรคนี้ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๑๕๘/๒๔๙)

อภินิหาร : อำนาจแห่งบารมี, อำนาจบุญที่สร้างสมไว้, การสั่งสมความดี ดังคำในสมาธิมุลกอภินิหารสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคลผู้ได้มานบางคนในโลกนี้ เป็นผู้ฉลาดในการตั้งจิตมั่นในสมาธิ และฉลาดในอภินิหารในสมาธิ หรือตั้งคำในพุทธวงศ์ที่พระสารีบุตรเถระพูลถามพระศาสดาผู้ทรงเป็นผู้นำสัตว์โลกว่า ข้าแต่พระมหาวิระ เป็นผู้สูงสุดแห่งนรชน อภินิหารของพระองค์เป็นเช่นไร ข้าแต่พระวิระเจ้า พระองค์ทรงปรารถนาพระโพธิญาณอันสูงสุดในกาลไร หรือตั้งคำว่า อภินิหารย่อมสำเร็จได้เพราะธรรม ๘ ประการ ประชุมพร้อมกัน คือ ความเป็นมนุษย์ ๑ ความสมบูรณ์ด้วยบุรุษเพศ ๑ เหตุที่จะทำให้สำเร็จพระอรหันต์ได้ในชาตินั้น ๑ การได้เห็นพระศาสดา ๑ การบรรพชา ๑ ความถึงพร้อมแห่งคุณ(คือสมาบัติ ๘ และอภิญญา ๕) ๑ อธิการคือการทำให้ยัง ๑ ความเป็นผู้มีฉันทะ ๑ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๖๖๘/๓๙๐, ขุ.พุทฺธ.(ไทย) ๓๓/๕๙/๕๗๔, ๓๓/๗๕/๕๖๖)

อภินิหารมุลกสักกัจจสูตราทิติกะ :หมวดพระสูตร ๓ สูตร มีอภินิหารมุลกสักกัจจสูตรเป็นต้น อภินิหารมุลกสักกัจจสูตร ว่าด้วยอภินิหารและทำโดยเคารพในสมาธิอันเป็นมูลพระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า บุคคลผู้ได้มาน ๔ จำพวกนี้ คือ ๑. บางคนฉลาดในอภินิหารในสมาธิ แต่ไม่ทำโดยเคารพในสมาธิ ๒. บางคนทำโดยเคารพในสมาธิ แต่ไม่ฉลาดในอภินิหารในสมาธิ ๓. บางคนไม่ฉลาดในอภินิหารในสมาธิ และไม่ทำโดยเคารพในสมาธิ ๔. บางคนฉลาดในอภินิหารในสมาธิ และทำโดยเคารพในสมาธิ ส่วนอีก ๒ สูตร คือ อภินิหารมุลกสัจจสูตร อภินิหารมุลกสัปปายการสูตร พึงเทียบเคียงกับสูตรที่ ๙-๑๐ ในวรรคนี้ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๗๑๑/๔๐๔)

อภิเนษกรรมณี : การเสด็จออกเพื่อคุณอันยิ่ง หมายถึง การออกบวช, ผนวช (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)

อภิบาล : เลี้ยงดู, ดูแล, บำรุงรักษา, ปกปักรักษา, ค้ำครอง, ปกครอง ดังคำในมหาปทานสูตรที่พระเจ้าพันธุมาโปรดให้พวกพราหมณ์โหราจารย์นุ่งห่มผ้าไหมทรงเลี้ยงดูให้อุ้มหน้าด้วยสิ่งที่ต้องการทุกอย่างแล้วรับสั่งให้ตั้งพี่เลี้ยงนางนมแก่พระวิปัสสิราชกุมารคือหญิงพวกหนึ่งให้พระราชกุมารเสวยน้ำนมพวกหนึ่งให้ทรงสนาน พวกหนึ่งคอยอภิบาล พวกหนึ่งคอยอุ้ม หรือตั้งคำว่า ขอพระเวสสันดรทรงอภิบาลรักษาพระเจ้าแม่พ่อชาติและแม่กัณหาชيناทั้ง ๒ พระองค์ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๗/๒๑, ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๒๔๐๖/๕๕๕)

อภิปรัชญา, นัก : ผู้ที่ให้เหตุผลโดยการคาดคะเนความจริง ดังคำในพรหมชาลสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้เป็นนักตรรกะ เป็นนักอภิปรัชญา แสดงทรรศนะของตนตามหลักเหตุผลและการคาดคะเนความจริงอย่างนี้ว่า อัตตาและโลกเที่ยง ยั่งยืน ตั้งมั่นอยู่ดุจยอดภูเขาตฤณเสาระเนียด ส่วนสัตว์เหล่านั้นย่อมแล่นไป ท่องเที่ยวไป จูติและเกิด แต่มีสิ่งที่เที่ยงอยู่แน่หรือตั้งคำใน สันทกสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ศาสดาบางคนในโลกนี้ เป็นนักตรรกะเป็นนักอภิปรัชญา ศาสดานั้นจึงแสดงธรรมตามปฏิภาณของตน ตามหลักเหตุผลและการคาดคะเนความจริง ศาสดาผู้เป็นนักตรรกะ เป็นนักอภิปรัชญา ก็ย่อมมีการใช้เหตุผลถูกบ้าง การใช้เหตุผลผิดบ้าง เป็นอย่างนั้นบ้าง เป็นอย่างอื่นบ้าง หรือตั้งคำในสังคารวสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า พราหมณ์ทั้งหลายผู้เป็นนักตรรกะ เป็นนักอภิปรัชญามีสมณพราหมณ์พวกหนึ่งรู้ธรรมด้วยปัญญาอันยิ่งเองในธรรมทั้งหลายที่ไม่เคยฟังมาก่อน มีบารมีขั้นสุดท้าย เพราะรู้อยู่ในปัจจุบันจึงปฏิญาณอาทิพรหมจรรย์ (ที.สี.(ไทย) ๙/๓๔/๑๕, ๙/๔๔/๒๐, ๙/๕๗/๒๓, ๙/๖๙/๒๙, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๓๑/๒๗๒, ๑๓/๔๗๔/๖๐๐)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า นักอภิปรัชญา(วิมสิ) ผู้ที่ให้เหตุผลโดยการคาดคะเนความจริงเอาจากการเทียบเคียงจนพอใจถูกใจแล้วยึดถือเป็นทฤษฎี เช่น คาดคะเนในเรื่องที่เกี่ยวกับปฐมเหตุของโลกและจักรวาล (ที.สี.อ. (บาลี) ๓๔/๙๙)

อภิปรากกัตตบุตร : ชื่อบุตรของอภิปรากเสนาบดี เป็นชาวกรุงอริยรัฐปุระ แคว้นสีพี เกิดในสมัยพระเจ้ากรุงสีพี เป็นสหายของสีพีกุมารโพธิสัตว์ อายุ ๑๖ ปี ไปเรียนหนังสือที่เมืองตักกิลลา พอกลับมาแล้ว เมื่อสีพีกุมารครองราชสมบัติ ก็ได้ตำแหน่งเสนาบดี ดังคำในอุมมาทันตีชาดก ที่พระเจ้ากรุงสีพีตรัสว่า อภิปรากกัตตบุตร ก็ท่านได้ประพฤติธรรมทุกอย่างแก่เราโดยแท้ คนสองเท้าของท่าน คนอื่นใครเล่าหนอ จะกระทำความสวัสดิ์ให้แก่ท่านในเวลารุ่งอรุณ ในชีวลกนี้ (ขุ.ชา.ปญญาส.(ไทย) ๒๘/๙๘/๒๐)

อภิปรากเสนาบดี : ชื่อเสนาบดีของพระเจ้ากรุงสีพี เป็นชาวกรุงอริยรัฐปุระ แคว้นสีพี ภายหลังเมื่อเปลี่ยนรัชกาลแล้ว ก็ได้เป็นพ่อของเสนาบดี ดังคำในอุมมาทันตีชาดก ที่พระราชชาตรีว่า อภิปรากเสนาบดีพึงอภิมรย์กับนางอุมมาทันตี ตลอดคืนหนึ่งหรือสองคืน จากนั้นพระเจ้ากรุงสีพีพึงได้อภิมรย์กับนางบ้าง (อภิปรากเสนาบดีกราบทูลว่า) ขอเดชะพระองค์ผู้เป็นจอมแห่งภูต เมื่อข้าพระองค์นมัสการอยู่ซึ่งภูตทั้งหลาย

เทวดาตนหนึ่งได้มากล่าวเนื้อความนี้กับข้าพระองค์ (ขุ.ชา.ปญญาส.(ไทย) ๒๘/๗๐/๑๓)

อภิปรายอามาทย์ : ชื่ออามาทย์ที่เป็นสามีของนางอุมาทนต์ กรุงอริยฐานปุระ แคว้นสีพี ช่วงรัชกาลที่พระเจ้าสีพีปกครอง และมีอภิปรายอามาทย์เป็นเสนาบดี ดังคำในอุมาทนต์ชาดกที่สุนันทสารเถียรากล่าวว่า ข้าแต่พระองค์ผู้จอมชนก็อามาทย์คนหนึ่งของพระองค์ ผู้ประสบความสำเร็จ มั่งคั่งและเจริญรุ่งเรือง นางเป็นภรรยาของอภิปรายอามาทย์นั่นเองชื่อว่าอุมาทนต์(ขุ.ชา.ปญญาส.(ไทย) ๒๘/๖๐/๑๑)

อภิปรายตนสูตร : พระสูตรว่าด้วยอภิปรายตนะ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อภิปรายตนะ(เหตุครอบงำเหตุที่มีอิทธิพล ได้แก่ญาณหรือญาณที่เป็นเหตุครอบงำปัจจุณิกธรรมคือนิวรรณ์ ๕ และอารมณ์ทั้งหลาย) ๘ คือ บุคคลหนึ่ง (๑) มีรูปสัญญาภายใน เห็นรูปภายนอกขนาดเล็ก มีสีสันดีหรือไม่ดี ครอบงำรูปเหล่านั้นได้ มีสัญญาว่า เรา รู้ เรา เห็น (๒) มีรูปสัญญาภายใน เห็นรูปภายนอกขนาดใหญ่ มีสีสันดีหรือไม่ดี ครอบงำรูปเหล่านั้นได้ มีสัญญาว่า เรา รู้ เรา เห็น (๓) มีรูปสัญญาภายใน เห็นรูปภายนอกขนาดเล็ก มีสีสันดีหรือไม่ดี ครอบงำรูป เหล่านั้นได้ มีสัญญาว่า เรา รู้ เรา เห็น (๔) มีรูปสัญญาภายใน เห็นรูปภายนอกขนาดใหญ่ มีสีสันดีหรือไม่ดี ครอบงำรูปเหล่านั้นได้ มีสัญญาว่า เรา รู้ เรา เห็น(๕) มีรูปสัญญาภายใน เห็นรูปภายนอกที่เขียว มีสีเขียว เปรียบด้วยของเขียว มีสีเขียวเข้ม ครอบงำรูปเหล่านั้นได้ มีสัญญาอย่างนี้ว่า เรา รู้ เรา เห็น (๖) มีรูปสัญญาภายใน เห็นรูปภายนอกที่เหลือง มีสีเหลือง เปรียบด้วยของเหลือง มีสีเหลืองเข้ม ครอบงำรูปเหล่านั้นได้ มีสัญญาว่า เรา รู้ เรา เห็น (๗) มีรูปสัญญาภายใน เห็นรูปภายนอกที่แดง มีสีแดง เปรียบด้วยของแดง มีสีแดงเข้ม ครอบงำรูปเหล่านั้นได้ มีสัญญาว่า เรา รู้ เรา เห็น(๘) มีรูปสัญญาภายใน เห็นรูปภายนอกที่ขาว มีสีขาว เปรียบด้วยของขาว มีสีขาวเข้ม ครอบงำรูปเหล่านั้นได้ มีสัญญาว่า เรา รู้ เรา เห็น (อง.อฎฐก.(ไทย) ๒๓/๖๕/๓๖๗)

อภิปรายตนะ : อายตนะที่ครอบงำอารมณ์ หมายถึงเหตุที่ครอบงำ เหตุที่มีกำลัง เหตุที่มีอิทธิพล ได้แก่ฌาน หรือฌานที่เป็นเหตุครอบงำนิวรรณ์ ๕ และอารมณ์ทั้งหลาย มี ๘ ประการ มีปรากฏหลายสูตร เช่น มหาปรินิพพานสูตร สังคิติสูตร หรือดังคำในมหานิทเทส ที่พระสารีบุตรกล่าวไว้ว่า ะผู้มีพระภาคทรงเป็นผู้มีส่วนแห่งวิโมกข์ ๘ อภิปรายตนะ ๘ อนุปุพพวิหารสมบัติ ๙ จึงชื่อว่าพระผู้มีพระภาค,ในปฏิสัมภิทามรรคอธิบายว่าเป็นธรรมที่ควรรู้ ดังคำว่า ธรรม ๘ อย่างที่ควรรู้อยิ่ง คือ อภิปรายตนะ ๘ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๓๓/๑๒๐,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๓๘/๓๔๘,๑๑/๓๕๘/๔๑๕,ม.ม.(ไทย)๑๓/๒๔๙/๒๕๕,ส.สหา.(ไทย)๑๘/๙๖/๑๐๖,อง.อฎฐก.(ไทย) ๒๓/๖๕/๓๖๗,อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๒๙/๓๑,ขุ.ม.(ไทย)๒๙/๕๐/๑๓๔,๒๙/๓๔/๒๒๔,๒๙/๘๔/๒๔๙,๒๙/๑๔๙/๔๐๓,๒๙/๑๕๑/๔๑๓,๒๙/๑๙๘/๕๘๑,ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒/๙)

ในพระไตรปิฎก และอรรถกถามีอธิบายไว้ว่า อภิปรายตนะ หมายถึงเหตุครอบงำเหตุที่มีอิทธิพล ได้แก่ฌานหรือฌานที่เป็นเหตุครอบงำนิวรรณ์ ๕ และ อารมณ์ทั้งหลาย คำนี้มาจาก อภิภู + อายตนะ ที่ชื่อว่า อภิภู เพราะครอบงำอารมณ์ และที่

ชื่อว่าอายตนะ เพราะเป็นที่เกิดความสุขอันวิเศษแก่พระโยคีทั้งหลาย เพราะเป็นม
 นายตนะ และธัมมายตนะ (ที่.ม.อ. ๑๗๓/๑๖๔, อัง.อภฺรฺก.อ. ๓/๖๕/๒๗๐,
 อัง.อภฺรฺก.ฎีกา ๓/๖๑-๖๕/๓๐๒) และ ดูเทียบ ที่.ปา. ๑๑/๓๓๘/๒๒๙-๒๓๐,ม.ม.
 ๑๓/๒๔๙/๒๒๔-๒๒๕, อัง.อภฺรฺก. (แปล) ๒๓/๖๕/๓๖๗-๓๖๘, อัง.ทสก. (แปล) ๒๔/
 ๒๙/๗๑) คำว่า อภิกายตนะ คืออณานที่ครอบงำนิเวศธรรมและอารมณ์ที่เล็กหรือ
 ใหญ่ได้ (ม.ม. ๑๓/๒๔๙/๒๒๔)

อภิกุยยสูตร : พระสูตรว่าด้วยมาตุคามที่ครองใจสามี พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเช
 ตวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า มาตุคามย่อมครองใจสามีไว้ได้ เพราะประกอบด้วย
 กำลัง ๕ ประการ คือ ๑. กำลังรูป ๒. กำลังทรัพย์ ๓. กำลังญาติ ๔. กำลังบุตร ๕.
 กำลังศีล(ส.สหา.(ไทย) ๑๘/๓๐๖/๓๒๘)

อภิกุ, พระ,อภิกุ,สาวก : ๑.ชื่อพระสาวกผู้เป็นอัครสาวกเบื้องขวาของพระสิขิพุทธเจ้า ดังคำอรุณวดี
 สูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่า
 สิขิ ได้มีคู่พระสาวกนามว่าอภิกุและสัมภวะ เป็นคู่พระสาวกชั้นดีเลิศ หรือตั้งคำใน
 จุฬนิกาสสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อานนท์ สาวกชื่อว่าอภิกุของพระผู้มีพระภาค
 พระนามว่าสิขิสถิตอยู่ในพรหมโลก ใช้เสียงประกาศให้สหัสสิโลกธาตुरूเรื่องได้ หรือตั้ง
 คำในอปทาน พระติวณฎิปปุณฺณเถระ เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตน จึง
 กล่าวว่า พวกข้าพเจ้าทุกคนนั้นมาประชุมกัน เพ่งโทษพระเถระชื่อว่าอภิกุ ความร่า
 ร้อนได้เกิดขึ้นแก่พวกข้าพเจ้า ผู้เพ่งโทษ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๘๕/๒๕๖,ช.อป.(ไทย)
 ๓๒/๕๗/๓๕๖,อัง.ติก.(ไทย) ๒๐/๘๑/๓๐๕)

อภิกุสัตว์ : สัตว์ผู้ไม่มีสัญญา สถิตอยู่ในชั้นเดียวกับเวหฬผลพรหม ดังคำในมูลปริยายสูตรที่พระผู้
 มีพระภาคตรัสว่า เรากล่าวว่า ‘เพราะเขาไม่ได้กำหนดรู้’ หมายรู้อภิกุสัตว์ โดย
 ความเป็นอภิกุสัตว์ ครั้นหมายรู้อภิกุสัตว์โดยความเป็นอภิกุสัตว์แล้ว กำหนดหมาย
 ซึ่งอภิกุสัตว์ กำหนดหมายในอภิกุสัตว์ กำหนดหมายนอกอภิกุสัตว์ กำหนดหมาย
 อภิกุสัตว์ว่าเป็นของเรา ยินดีอภิกุสัตว์ (ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๓/๒๕๔๘)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อภิกุสัตว์ กับ อสัญญาสัตว์ เป็นไวพจน์ของกันและกัน
 หมายถึงสัตว์ผู้ไม่มีสัญญา สถิตอยู่ในชั้นเดียวกับ เวฬฬผลพรหม บังเกิดด้วยอริยาบถ
 ใดก็สถิตอยู่ด้วยอริยาบถนั้นตราบสิ้นอายุขัย (ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๓/๓๘)

อภิกุโยคี : โยคียิ่ง หมายถึงนักบวชผู้รู้ในลักษณะศาสตร์ ดังคำในลักษณสูตรที่พระโบราณณาจารย์
 ทั้งหลายกล่าวไว้ว่า พวกมนุษย์จำนวนมากเป็นอภิกุโยคี มีความรอบคอบ ฉลาดใน
 นิमित ฉลาดในการทำนอย่างละเอียดถี่ถ้วน จะชมเชยพระกุมารนั้นว่า เป็นผู้เฉลียว
 น่ารัก (ที่.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๒๙/๑๘๗)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า เป็นอภิกุโยคี ในที่นี้หมายถึงผู้รู้ในลักษณะศาสตร์ (ที่.
 ปา.อ. (บาลี) ๒๒๙/๑๒๘)

อภิกุรมย์ : รื่นเริงยิ่ง, ยินดียิ่ง, พักผ่อน,บำเรอ ดังคำในลักษณสูตรที่พระโบราณณาจารย์กล่าวไว้ว่า
 พระมหาบุรุษทรงประพุดแต่สิ่งที่เป็นประโยชน์และเป็นสุขแก่คนหมู่มาก เสวยสิ่ง
 มีผลเป็นสุข ที่สัตบุรุษผู้มีปัญญาละเอียด ผู้ฉลาดสรรเสริญแล้ว เป็นผู้เสมอกับเทพผู้

ประเสริฐในเมืองไตรทีย เป็นผู้พร้อมด้วยความยินดีและความเพลิดเพลิน
 อภิรมย์อยู่ในสวรรค หรือตั้งคำในเถรีคาถาที่มารใจบาปเมื่อจะประเล้าประโลมพระ
 เถรีด้วยกามคุณ กล่าวว่ เธอยังเป็นสาว มีรูปสวย ถึงเราก้ยังหนุ่มรุ่น มาสิ เขมา
 เรามาร่วมอภิรมย์กันด้วยดนตรีเครื่อง ๕ เถิด (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๔๑/๑๙๗, ชุ.เถรี.
 (ไทย) ๒๖/๑๓๙/๕๗๗)

อภิรามปราสาท : ชื่อปราสาทหลังหนึ่งของพระนารทโพธิสัตว์, เป็น ๑ ในปราสาท ๓ หลังที่พระเจ้าสุ
 เทพ แห่งกรุงธัญญวดีทรงให้สร้างเป็นที่ประทับของพระนารทโพธิสัตว์ ก่อนที่พระนา
 รทโพธิสัตว์จะออกผนวชตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า ตั้งคำในนารทพุทธวงศ์ว่า กรุงชื่อว่า
 ธัญญวดี กษัตริย์พระนามว่าสุเทพ เป็นพระชนก พระเทวีพระนามว่าอโนมา เป็น
 พระชนนี ของพระพุทธเจ้าพระนามว่านารทะ ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ พระองค์ทรง
 ครองขรवासอยู่ ๙,๐๐๐ ปี มีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลัง คือชิตปราสาท วิชิต
 ปราสาท และอภิรามปราสาท(ช.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๙/๖๓๗)

อภิรูปันทาเถรียาปทาน : ประวัตินอดีตชาติของพระอภิรูปันทาเถรี มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้
 ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๙๑ ท่านเกิดในกรุงพันธุมดี ได้ฟังพระธรรมเทศนาของ
 พระพุทธเจ้าพระนามว่าวิปัสสี หลังจากพระพุทธเจ้าปรินิพพานแล้ว ได้นำฉัตรทองไป
 บูชาพระสถูปของพระพุทธเจ้า จุตจากชาตินั้นแล้วได้เกิดในสวรรค ในชาติสุดท้ายนี้
 เกิดในราชตระกูลของเจ้าศากยะชื่อเขมกะ เมื่อเจริญวัยถูกเจ้าชายศากยะ แย่งกัน
 พระบิดาจึงขอร้องให้ท่านบวช หลังจากบวชแล้วไม่ยอมเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า เพราะ
 กลัวจะถูกตำหนิเรื่องรูป แต่พระพุทธองค์ทรงเนรมิตรูปหญิงขึ้นสอนท่าน จนท่านได้
 บรรลุวิชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ช.อป.(ไทย) ๓๓/๑๔๓/๕๓๙)

อภิรูปันทาเถรีคาถา : ภาษิตของพระอภิรูปันทาเถรี, คาถาของพระอภิรูปันทาเถรี พระเถรีรูปนี้
 เป็นน้องสาวของพระนันทะ เป็นพระญาติของพระพุทธเจ้า เป็นคนรักสวรั้งกาม
 ภายหลังออกบวช ก็ยังรักสวรั้งกาม ไม่ยอมเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าเพราะกลัวจะได้ฟัง
 ธรรมเรื่องที่ตรงกันข้าม ภายหลัง ตัดสินใจเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าเพราะอยากฟังธรรม
 และได้ฟังธรรมเรื่องอสุภะ จนได้บรรลุธรรม ภายหลัง ท่านพระอภิรูปันทาเถรีบรรลุ
 อรหัตผลแล้วได้กล่าวว่า นันทา เธอจงพิจารณาดูกายซึ่งกระสับกระส่าย ไม่สะอาด
 เป็นของเปื้อยเน่า จงอบรมจิตให้ตั้งมั่นดี มีอารมณ์เดียว ด้วยอสุภภาวนาเถิด และ
 จงอบรมอนิมิตตวิโมกข์ ละเสียซึ่งอนุสัยคือมานะ เพราะละมานะได้ แต่นั้นเธอจะอยู่
 อย่างสงบ (ช.เถรี.(ไทย) ๒๖/๑๙/๕๕๗)

อภิลักขิตกาล, อภิลักขิตสมัย : เวลาที่กำหนดไว้, วันกำหนด (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวล
 ศัพท์)

อภิวัสสี, พระเจ้าจักรพรรดิ : ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระกัญญาทายกเถระ
 ตั้งคำในกัญญาทายกเถรปาทานที่พระเถระกล่าวไว้ตอนหนึ่งว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้า
 เสด็จเที่ยวไปตามราวป่า ประทับอยู่ที่โคนไม้ ข้าพเจ้าได้สร้างบรรณศาลา ถวายแด่
 พระองค์ผู้ไม่ทรงพ่ายแพ้ เพราะผลแห่งการถวายกัญญา ในครั้งนั้น ทำให้ไม่ไปสู่อุคติเลย

ในกัปที่ ๓๘ นับจากกัปนี้ไป ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๑๖ ชาติ มหาชนพากันขนานพระนามว่าอภิวัสสี ทุก ๆ ชาติ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๕/๔๒๒)

อภิวาท : การกราบไหว้ ดังคำในมหาวิงค์ที่กล่าวไว้ว่า ท่านพระอุปเสนวังคันตบุตรพร้อมด้วยบริษัทเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ถวายอภิวาทแล้วนั้น ณ ที่สมควร(ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๗๗/๒๒๒,ม.ม.(ไทย) ๑๒/๑๔๖/๑๔๒,๑๒/๒๓๕/๒๔๗,๑๒/๓๓๙/๓๗๑,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๙๒/๙๖,ม.อ.(ไทย) ๑๔/๔๒/๕๑,๑๔/๒๘๐/๓๓๑,๑๔/๔๐๖/๔๖๐,อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๗๙/๓๐๓,๒๐/๘๐/๓๐๓,๒๐/๘๕/๓๑๐,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๒/๓๕,๒๑/๑๒๘/๒๗๒,อง.ฉกก.(ไทย) ๒๒/๑๐/๔๒๑) ;**อภิวินัย** ก็เขียน

อภิวินัย : “วินัยอันยิ่ง”, ในพระไตรปิฎก คำว่า “อภิวินัย” มักมาด้วยกันเป็นคู่กับ คำว่า “อภิธรรม” และในอรรถกถา มีคำอธิบายไว้ ๒-๓ นัย เช่น นัยหนึ่งว่าธรรม หมายถึง พระสูตรต้นตปิฎก อภิธรรม หมายถึง เจ็ดพระคัมภีร์ (คืออภิธรรมเจ็ดคัมภีร์, สัตตปปรกณะ) วินัย หมายถึง อุภโตวิงค์ (คือ มหาวิงค์หรือภิกขุวิงค์ และภิกขุณีวิงค์) อภิวินัย หมายถึง ชั้นธกะ และปริวาร, อีกนัยหนึ่ง ธรรม หมายถึง พระสูตรต้นตปิฎก อภิธรรม หมายถึง มรรคผล วินัย หมายถึง วินัยปิฎกทั้งหมด อภิวินัย หมายถึง การกำจัดกิเลสให้สงบระงับไปได้, นอกจากนี้ ในพระวินัยปิฎก มีคำอธิบายเฉพาะวินัยและอภิวินัยว่า ดังคำในปริวารว่า ในปาราชิกสิกขาบทที่ ๑ นั้น อะไรเป็นพระวินัย อะไรเป็นอภิวินัย อะไรเป็นพระปาติโมกข์ อะไรเป็นอธิปาติโมกข์ อะไรเป็นวิบัติ อะไรเป็นสมบัติ อะไรเป็นข้อ ปฏิบัติ (วิ.ป.(ไทย) ๘/๑/๒) วินัย หมายถึงพระบัญญัติ (คือตัวสิกขาบท) อภิวินัยหมายถึง การแจกแจงอธิบายความแห่งพระบัญญัติ ดังคำในมหาวรรคที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วยองค์ ๕ พึงให้อุปสมบท พึงให้นิสสัย พึงใช้สามเณรอุปัฏฐาก คือข้อ ๓ และข้อ ๔ ว่า สามารถแนะนำในอภิธรรม สามารถแนะนำในอภิวินัย (วิ.ม.(ไทย) ๔/๘๔/๑๒๘, ๔/๘๕/๑๓๕, ๔/๘๕/๑๓๖,วิ.ป.(ไทย) ๘/๓๒๖/๔๘๐,๘/๔๑๘/๕๙๒,๘/๔๑๘/๕๙๓,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๗๓/๑๙๙,อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๑๔๑/๓๘๘,๒๐/๑๔๒/๓๙๐,๒๐/๑๔๓/๓๙๒,อง.ทสก.(ไทย)๒๔/๑๗/๓๒,๒๔/๑๘/๓๖,๒๔/๕๐/๑๐๘,๒๔/๙๘/๒๓๒) ; ดู **อภิธรรม, ไตรปิฎก**

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อภิวินัย คือ หลักการในพระวินัยปิฎกทั้งสิ้น (วิ.อ.(บาลี) ๓/๔๘/๔๙)

อภิเชก : การรดน้ำ, การแต่งตั้งโดยการทำพิธีรดน้ำ, การได้บรรลุดังคำในมหาวิงค์ที่กล่าวไว้ว่า ที่ชื่อว่าได้รับมูรธาภิเชกแล้ว คือผู้ได้รับอภิเชกโดยการอภิเชกเป็นกษัตริย์ หรือตั้งคำในมหาโควินทสูตร ที่กล่าวไว้ว่าพระเจ้าที่สัมบัติทรงประกอบพระราชพิธีอภิเชก โขติปาลมาณพไว้ในตำแหน่งโควินททรงแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งแทนบิดา (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๔๙๙/๕๙๑, ที.สี.(ไทย) ๙/๒๗๕/๙๗-๙๘,ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๐๕/๒๓๙,๑๐/๓๐๖/๒๔๐,๑๐/๓๐๗/๒๔๐,๑๐/๓๐๗/๒๔๑,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๘๗/๑๓๒,ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๙๗/๓๓๘)

อภิเชษฐราชสมบัติ : การแต่งตั้งไว้ในราชสมบัติ ในที่นี้หมายถึงพระเจ้าชัยทิสทรงแต่งตั้งอสินสัตตราช บุตรไว้ในตำแหน่งเจ้าแผ่นดิน ดังคำในชัยทิสชาดก ที่พระเจ้าชัยทิสนั้นรอดพ้นจากเงื้อมมือของยักษ์ปริสาทแล้ว ทรงรีบเสด็จไปยังพระราชมณเฑียรของพระองค์ ทรงหวังจะปลดเปลื้องกตिकाในการที่จะให้ทรัพย์แก่พราหมณ์ รับสั่งเรียกหาอสินสัตตราช บุตรเข้ามาเฝ้าตรัสว่า ลูกจงอภิเชษฐราชสมบัติในวันนี้ จงประพฤติธรรมในบวรราชของ ตนและแม่ในบุคคลเหล่าอื่น(ขุ.ชา.(ไทย) ๒๗/๗๒/๕๔๙)

อภิสมยกถา : พระสูตรว่าด้วยการตรัสรู้ ถกว่าด้วยการตรัสรู้ มีสาระสำคัญแบ่งเป็น ๓ ตอน ดังนี้

ตอนที่ ๑

ท่านพระสารีบุตรอธิบายคำว่า อภิสมยก(การตรัสรู้) โดยวิธิปุจฉาและวิสัชนา เริ่มต้นด้วยคำปุจฉาว่า ตรัสรู้ด้วยอะไร แล้ววิสัชนาว่า ตรัสรู้ด้วยจิต จากนั้นท่าน ตั้ง คำปุจฉาและวิสัชนาแบบโต้แย้งไล่เรียงไปที่ละขั้นจนถึงขั้นสุดท้าย รวม ๑๒ ขั้นดังนี้

๑. จิต	๒. ญาณ
๓. จิตกับญาณ	๔. กามาวจรจิตกับญาณ
๕. รูปาวจรจิตกับญาณ	๖. อรูปาวจรจิตกับญาณ
๗. กัมมัสสกตาคิจตกับญาณ	๘. สัจจानุโลมิกจิตกับญาณ
๙. จิตตอติตกับญาณ	๑๐. จิตตอนาคตกับญาณ
๑๑. โลกียจิตปัจจุบันกับญาณ	๑๒. จิตปัจจุบันกับญาณ

ในขณะแห่ง โลกุตตรมรรค

ตัวอย่าง

คำปุจฉาว่า “ตรัสรู้ด้วยอะไร” ท่านวิสัชนาว่า ตรัสรู้ด้วยจิต ตรัสรู้ด้วยจิตหรือ ถ้าอย่างนั้น บุคคลผู้ไม่มีญาณก็ตรัสรู้ได้ บุคคลผู้ไม่มีญาณตรัสรู้ไม่ได้ ตรัสรู้ด้วยญาณ

ตรัสรู้ด้วยญาณหรือ ฯลฯ (คำวิสัชนาสุดท้าย) ตรัสรู้ด้วยจิตที่เป็นปัจจุบันและ ญาณในขณะแห่งโลกุตตรมรรค

ลำดับต่อไป ท่านนำคำวิสัชนาสุดท้ายมาตั้งเป็นคำปุจฉาว่า ตรัสรู้ด้วยจิตที่เป็น ปัจจุบันและญาณในขณะแห่งโลกุตตรมรรค เป็นอย่างไร” แล้ววิสัชนาว่า

ในขณะแห่งโลกุตตรมรรค จิตเป็นใหญ่ในการให้เกิดขึ้น และเป็นเหตุเป็นปัจจัย แห่งญาณ จิตที่สัมปยุตด้วยญาณนั้นมีนิโรธเป็นโคจร ญาณเป็นใหญ่ในการเห็นและเป็นเหตุเป็นปัจจัยแห่งจิต ญาณที่สัมปยุตด้วยจิตนั้นมีนิโรธเป็นโคจร ย่อมตรัสรู้ด้วย จิตที่เป็นปัจจุบัน และด้วยญาณในขณะแห่งโลกุตตรมรรคอย่างนี้

ตอนที่ ๒

มีสาระสำคัญแบ่งเป็น ๙ ชุด หรือ ๙ ขณะ คือ ขณะแห่งโลกุตตรมรรค ๑ ขณะ ขณะแห่งมรรค ๔ ขณะ และขณะแห่งผล ๔ ขณะ โดยมีชุดแรกเป็นรูปแบบหลัก ดังนี้ ชุดที่ ๑ ในขณะแห่งโลกุตตรมรรค

คำปฎิเสธว่า “การตรัสรู้มีเท่านี้หรือ” ท่านวิสันนาโดยนำธรรม ๕๔ ประการ (หมวดธรรมที่ควรรู้อย่างยิ่งในสุตมยญาณที่ ๑ ตอนที่ ๒ ชุดที่ ๖) มาจำแนกความหมายของการตรัสรู้ ว่า “มิใช่มีเท่านี้ ในขณะที่แห่งโลกุตตรมรรค การตรัสรู้คือความเห็น

ชื่อว่าสัมมาทิฏฐิ การตรัสรู้คือความตรีกตรอง ชื่อว่าสัมมาสังกัปปะ ฯลฯ การตรัสรู้ที่ชื่อว่าธรรมที่ยังลงสู่อมตะคือนิพพานเพราะมีสภาวะเป็นที่สุด”

ชุดที่ ๒-๘ ก็มีรูปแบบเช่นเดียวกันนี้ ต่างกันแต่ขณะเท่านั้น เช่น

คำปฎิเสธว่า “การตรัสรู้มีเท่านี้หรือ” ท่านวิสันนาว่า มิใช่มีเท่านี้ ในขณะที่แห่งโสดาปัตติมรรค การตรัสรู้คือความเห็น ชื่อว่าสัมมาทิฏฐิ การตรัสรู้คือความ ตรีกตรอง ชื่อว่าสัมมาสังกัปปะ ฯลฯ การตรัสรู้ที่ชื่อว่าธรรมที่ยังลงสู่อมตะคือนิพพานเพราะมีสภาวะเป็นที่สุด”

ตอนที่ ๓

ท่านตั้งบทมาติกาว่า บุคคลนี้นั้นย่อมละกิเลสได้ คือ (๑) ละกิเลสที่เป็นอดีตได้ (๒) ละกิเลสที่เป็นอนาคตได้ (๓) ละกิเลสที่เป็นปัจจุบันได้

จากนั้น ท่านนำคำว่า “ละกิเลสที่เป็นอดีตได้” “ละกิเลสที่เป็นอนาคตได้” “ละกิเลสที่เป็นปัจจุบันได้” ในบทมาติกา มาอธิบายแบบถาม-โต้แย้งไล่เรียงไปที่ละประเด็น และสรุปว่า บุคคลไม่สามารถละกิเลสแต่ละอย่างนั้นได้ แล้วถามแย้งไล่เรียงต่อไปมีใจความว่า ถ้าอย่างนั้น มัคคภาวนา การทำผลให้แจ้ง การละกิเลส ธรรมาภิสมัย แต่ละอย่างก็ไม่มีนะสิ แต่ธรรมเหล่านั้นมีอยู่ เหมือนต้นไม้กำลังรุ่ม ยังไม่ให้ผล ถ้าคนไปตัดรากมัน ผลที่ยังไม่เกิดก็เกิดไม่ได้ ในทำนองเดียวกัน ความเกิดขึ้น ความเป็นไป นิमित กรรมเครื่องประมวลมา แต่ละอย่างเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้กิเลสเกิดขึ้น เมื่อจิตเห็นโทษในสภาวะธรรมแต่ละอย่างนั้น แล้วแล่นไปในนิพพานที่ไม่มีความเกิดขึ้น กิเลสก็เกิดขึ้นไม่ได้ เพราะเหตุดับ ทุกข์จึงดับ (ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๙/๕๗๒)

อภิสมัจจาร : ความประพฤติดีงามที่ประณีตยิ่งขึ้นไป, ขนบธรรมเนียมเพื่อความประพฤติดีงามยิ่งขึ้นไปของพระภิกษุและเพื่อความเรียบร้อยงดงามแห่งสงฆ์ (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์) ; เทียบ *อาทิพรหมจรรย์*

อภิสมัจจาริกวัตร :วัตรเกี่ยวข้องความประพฤติอันดี, ธรรมเนียมเกี่ยวกับมรรยาทและความเป็นอยู่ที่ดีงาม (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)

อภิสมัจจาริกรรม :ธรรมคือความประพฤติดีงาม, วัตรปฏิบัติของภิกษุ ดังคำในโคลิสาณิสสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตร เมื่อไปหาสงฆ์ อยู่ในสงฆ์ ควรรู้อภิสมัจจาริกรรม หรือดังคำในปฐมมคคารวสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เป็นไปได้ที่ภิกษุมีความเคารพมีความยำเกรงมีความประพฤติเสมอภาคในเพื่อนพรหมจารีทั้งหลายจักบำเพ็ญอภิสมัจจาริกรรมให้บริบูรณ์ได้ หรือดังคำในมิตตสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เป็นไปได้ที่ภิกษุผู้มีมิตรดี มีสหายดีมีเพื่อนดี เสพ คบ เข้าไปนั่งใกล้มิตรดีและประพฤติตามมิตรดีเหล่านั้นอยู่ จักบำเพ็ญอภิสมัจจาริกรรมให้บริบูรณ์ได้ เป็นไปได้ที่ภิกษุบำเพ็ญอภิสมัจจาริกรรมให้บริบูรณ์แล้วจักบำเพ็ญเสขธรรมให้บริบูรณ์ได้ (ม.

ม.(ไทย) ๑๓/๑๗๓/๑๙๖,อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๒๑/๒๔,๒๒/๒๒/๒๕,อง.ฉก.ก.(ไทย) ๒๒/๖๗/๕๘๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อภิสมจาริกธรรม หมายถึงอภิสมจาริกศีลคือศีลที่บัญญัติว่าด้วยเรื่องวัตรอันเป็นระเบียบปฏิบัติ ขนบธรรมเนียมชั้นสูงได้แก่ชั้นธกัวัตร ๘๒ มหาวัตร ๑๔ เช่น เจตียังคณวัตร (ระเบียบปฏิบัติที่ลาน พระเจดีย์) โภธียังคณวัตร (ระเบียบปฏิบัติที่ลานต้นโพธิ์)อุปัชฌายวัตร(ระเบียบปฏิบัติที่สัทธวิหาริกพึงปฏิบัติต่อพระอุปัชฌาย์) อาจารย์วัตร (ระเบียบปฏิบัติที่อันเตวาสิกพึงปฏิบัติต่ออาจารย์) ชันตาฆรวัตร (ระเบียบปฏิบัติที่เรือนไฟ) อุโปสถาการวัตร (ระเบียบปฏิบัติที่โรงอุโบสถ) (อง.ปญจก. อ.(บาลี) ๓/๒๑/๖, วิ.อ.(บาลี) ๑/๑๖๕/๔๕๓)

อภิสมจาริกาศิกษา : สิกษาฝ่ายอภิสมจาร, หลักการศึกษาเกี่ยวกับข้อวัตรปฏิบัติ ที่แสดงไว้ในหมวดชั้นธกัวัตร,หลักการศึกษาอบรมในฝ่ายขนบธรรมเนียมที่จะชักนำความประพฤติ ความเป็นอยู่ของพระสงฆ์ให้ดีงามมีคุณยิ่งขึ้นไป ดังคำว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วยองค์ ๕ พึงให้อุปสมบท พึงให้นิสสัยพึงใช้สามเณรอุปัฏฐาก คือ ข้อ ๑ และข้อ ๒ ว่า ๑.สามารถฝึกบรืออันเตวาสิกหรือสัทธวิหาริกในอภิสมจาริกาศิกษา ๒. สามารถแนะนำในอาทิพรหมจาริกาศิกษา (วิ.ม.(ไทย) ๔/๘๔/๑๒๘, ๔/๘๕/๑๓๕, ๔/๘๕/๑๓๖,วิ.ป.(ไทย) ๘/๓๒๖/๔๘๐,๘/๔๑๘/๕๙๒,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๔๕/๓๖๔) ; เทียบ *อาทิพรหมจาริกาศิกษา*

อภิสังขาร : สภาพที่ปรุงแต่งแห่งการกระทำของบุคคล, เจตนาที่เป็นตัวการในการทำความกรรม มี ๓ อย่างคือ ๑. *ปุณฺณภิกษุสังขาร* อภิสังขารที่เป็นบุญ ๒. *อปุณฺณภิกษุสังขาร* อภิสังขารที่เป็นปฏิปักษ์ต่อบุญคือ บาป ๓. *อาเนญชาภิกษุสังขาร* อภิสังขารที่เป็นอนบุญชา คือ กุศลเจตนาที่เป็นอรุปาวจร ๔; เรียกว่าง่าย ๆ ได้แก่ บุญบาป ฌาน ดังคำในมหาเวทลลสูตร ที่พระสารีบุตรถามพระมหาโกณฑัญญะว่า ปัจจัยแห่งการตั้งอยู่แห่งเจโตวิมุตติ ซึ่งไม่มีนิमितมี ๓ ประการ คือ ๑. ไม่มนสิการถึงนิमितทั้งปวง ๒.มนสิการถึงนิพพานธาตุ ซึ่งไม่มีนิमित ๓. อภิสังขารในเบื้องต้น หรือตั้งคำในมหานิทเทศที่กล่าวไว้ว่า คือ กิเลสก็ดี ฆันธก็ดี อภิสังขารก็ดี ตรีสเรียกว่าอุปธิ (ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๔๕๘/๔๙๖,ข.ม.(ไทย) ๒๙/๗/๓๔,๒๙/๒๑/๙๘,๒๙/๒๒/๙๙,๒๙/๒๘/๑๑๗,๒๙/๘๒/๒๔๕,๒๙/๘๔/๒๕๐,๒๙/๑๓๗/๓๓๗,๒๙/๑๕๐/๔๐๙,๒๙/๑๕๐/๔๑๐)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อภิสังขาร หมายถึงการกำหนดระยะเวลาอยู่ในสมาธิ (ม.ม.ุ. (บาลี) ๒/๔๕๘/๒๖๐)

อภิสังขารมาร : อภิสังขารเป็นมาร เพราะเป็นตัวปรุงแต่งกรรม ทำให้เกิดชาติขราเป็นต้น ชัดขวางไม่ให้หลุดพ้นจากทุกข์ในสังสารวัฏฏ์ (ข้อ ๓ ในมาร ๕) (วิสุทธ.มหาฎีกา (บาลี) ๑/๑๔๔/๓๐๒,พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า มาร ๕ จำพวก คือ (๑) กิเลสมาร(มารคือกิเลส) (๒) ฆณมาร(มารคือ เบญจขันธ์) (๓) อภิสังขารมาร(มารคืออภิสังขาร) (๔) เท

วปุตตมาร(มารคือเทพบุตร) (๕) มัจจุมาร(มารคือความตาย) (ขุ.สุ.อ. ๒/๕๖๗/๒๘๑) คำว่า อภิสังขารมาร(มารคืออภิสังขาร = เครื่องปรุงแต่งกรรม) (อง.ปญจก.อ. (บาลี) ๓/๗๑/๓๔)

อภิธานัญญานีโร : การดับของสัญญา หมายถึงความดับจิตอันเป็นการดับชั่วคราว ดังคำในไปฏฐปาทสูตรที่ไปฏฐปาทปริพาชกกราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ วันก่อน ๆ พวกสมณพราหมณ์ผู้มีลัทธิต่างกันได้มาชุมนุมกันที่ศาลาถกแถลง ตั้งประเด็นสนทนากันเรื่องอภิธานัญญานีโรว่า ท่านทั้งหลาย อภิธานัญญานีโร คืออะไร (ที.สี.(ไทย) ๙/๔๑๑/๑๗๖,๙/๔๑๑/๑๗๗)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อภิธานัญญานีโร คือการดับของสัญญา ซึ่งในอรรถกถาแก้เป็นจิตตนิโรธหรือความดับจิตอันเป็นการดับชั่วคราว (ที.สี.อ.(บาลี) ๔๑๑/๓๐๔-๓๐๕)

อภิธานุตฺต : พระสูตรว่าด้วยห้วงบุญกุศล มี ๔ สูตร แต่เนื้อหาต่างกันคือ

๑.อภิธานุตฺต พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ห้วงบุญกุศลที่นำสุขมาให้ เป็นไปเพื่อให้ได้ อารมณ์ดี มีสุขเป็นผล ให้เกิดในสวรรค์ เป็นไปเพื่อเกื้อกูล เพื่อสุขที่นำปรารถนา นำใคร่ นำพอใจ มี ๘ คือ อริยสาวกเป็นผู้ (๑) ถึงพระพุทธเจ้าเป็นสรณะ (๒) ถึงพระธรรมเป็นสรณะ (๓) ถึงพระสงฆ์เป็นสรณะ (๔) ละเว้นขาดจากการฆ่าสัตว์ (๕) ละเว้นขาดจากการลักทรัพย์ (๖) ละเว้นขาดจากการประพฤตินอกใจ (๗) ละเว้นขาดจากการพูดเท็จ (๘) ละเว้นขาดจากการดื่มน้ำเมาคือสุราและเมรัย และตรัสอีกว่า อริยสาวกผู้ละเว้นขาดจากการฆ่าสัตว์ จากการลักทรัพย์ จากการประพฤตินอกใจ จากการพูดเท็จและจากการดื่มน้ำเมาคือสุราและเมรัย แล้ว ชื่อว่าให้ความไม่มีภัยแหว่แก่สัตว์ทั้งหลายไม่มีประมาณ ย่อมเป็นผู้มีส่วนแห่งความไม่มีภัยแหว่อันไม่มีประมาณ เป็นมหาทานที่รู้กันว่าล้ำเลิศ รู้กันมานาน ...ไม่ถูกสมณพราหมณ์ผู้รู้คัดค้าน (อง.อภฺคฺค.(ไทย) ๒๓/๓๙/๒๙๙)

๒.อภิธานุตฺต (ปฐม) (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ห้วงบุญกุศลที่จะนำสุขมาให้มี ๔ คือ (๑) ความเป็นผู้มีความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระพุทธเจ้า (๒) ความเป็นผู้มีความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระธรรม (๓) ความเป็นผู้มีความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระสงฆ์ (๔) ความเป็นผู้มีศีลที่พระอริยชอบใจ แล้วตรัสว่า การที่จะกำหนดประมาณบุญของอริยสาวกผู้ประกอบด้วยห้วงบุญกุศล ๔ นี้ มีใจทำได้ง่าย เหมือนการกำหนดปริมาณของน้ำในมหาสมุทร ฉะนั้น (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๓๗/๕๖๐)

๓.อภิธานุตฺต (ทุติย) (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ห้วงบุญกุศลที่จะนำสุขมาให้มี ๔ คือ (๑) ความเป็นผู้มีความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระพุทธเจ้า (๒) ความเป็นผู้มีความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระธรรม (๓) ความเป็นผู้มีความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระสงฆ์ (๔) ความเป็นผู้ปราศจากความตระหนี่ รู้ให้ปัน แล้วตรัสว่า การที่จะกำหนดประมาณบุญของอริยสาวกผู้ประกอบด้วยห้วงบุญกุศล ๔ นี้ มีใจทำได้ง่าย เหมือนการกำหนดปริมาณของน้ำในมหาสมุทร ฉะนั้น (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๓๘/๕๖๒)

๔.อภิธานุตฺต (ตติย) (สูตรที่ ๓) พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ห้วงบุญกุศลที่จะนำสุขมาให้มี ๔ คือ (๑) ความเป็นผู้มีความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวใน

พระพุทธเจ้า (๒) ความเป็นผู้มีชื่อเสียงใสอันไม่หวั่นไหวในพระธรรม (๓) ความเป็นผู้มีชื่อเสียงใสอันไม่หวั่นไหวในพระสงฆ์ (๔) ความเป็นผู้มีปัญญาพิจารณาเห็นความเกิด-ดับ แล้วตรัสว่า การที่จะกำหนดประมาณบุญของอริยสาวกผู้ประกอบด้วยห้วงบุญกุศล ๔ นี้ มิใช่ทำได้ง่าย เหมือนการกำหนดปริมาณของน้ำในมหาสมุทร ฉะนั้น (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๓๙/๕๖๓)

อภิธรรมปรายภพ : ภพเบื้องหน้า หมายถึงโลกหน้า ดังคำในขณวสกุสูตรที่พระผู้มีพระภาคทรงตั้งพระทัยเพ่งพิจารณาเหตุการณ์ทุกอย่าง พรารภขววมคธผู้เคยบำรุงพระรัตนตรัยด้วยพระดำริว่าเราจะรู้คติและอภิธรรมปรายภพของขววมคธเหล่านั้นว่า ผู้เจริญเหล่านั้นมีคติเป็นอย่างไร และมีอภิธรรมปรายภพเป็นอย่างไร แล้วได้ทรงเห็นขววมคธผู้เคยบำรุงพระรัตนตรัย แล้วไปเกิดไปสูคติโลกสวรรค์ หรือเป็นอนาคามีไปเกิดในพรหมโลก หรือดังคำในปุณณโณวาทสูตรที่เหล่าภิกษุทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ กุลบุตรชื่อปุณณะที่พระองค์ทรงโอวาทด้วยพระโอวาทโดยย่ออันมีมรรณภาพแล้ว เขามีคติเป็นอย่างไร มีอภิธรรมปรายภพเป็นอย่างไร (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๗๘/๒๐๙,๑๐/๒๗๙/๒๑๐,๑๐/๒๘๑/๒๑๒,ม.อุ.(ไทย)๑๔/๓๙๔/๔๔๖,๑๔/๓๙๗/๔๕๑,ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๘๗/๘๔,๑๘/๘๘/๘๘,ส.ม.(ไทย) ๑๙/๙๙๙/๔๙๓,๑๙/๑๐๐๔/๕๐๕,๑๙/๑๐๐๕/๕๐๗,๑๙/๑๐๑๗/๕๒๒,ช.วิ.(ไทย) ๒๖/๓๑๔/๕๐)

อภิธรรมโพธิญาณ : อภิธรรมโพธิญาณของพระกัสสปะพุทธเจ้าตามโคตร ได้แก่จักขุ ญาณ ปัญญา วิชา และแสงสว่าง’ อภิธรรมโพธิญาณที่กัสสปะพุทธเจ้าแสดงแก่พระเสลาเถรีในอดีตชาติ ในเสลาเถรียาปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระเสลาเถรีแสดงให้เห็นว่า ในภัทรกัปนี้ พระพุทธเจ้าผู้เป็นเผ่าพันธุ์ของพราหมณ์ มีพระยศยิ่งใหญ่ พระนามว่ากัสสปะ ตามพระโคตร เสด็จอุบัติขึ้นแล้ว ครั้งนั้น พระเถระเกิดในตระกูลอุบาสก ในกรุงสาวัตถี เห็นพระชินเจ้าผู้ประเสริฐพระองค์และฟังพระธรรมเทศนาแล้ว ถึงพระวาระพระองค์นั้นเป็นที่ฟังที่ระลึกและสมาทานศีล พระองค์องอาจกว่านรชน ประกาศอภิธรรมโพธิญาณที่ไม่เคยฟังมาในกาลก่อน (ช.อุป.(ไทย)๓๓/๒๒๓/๕๕๐)

อภิธรรมภาวะ, พระปัจเจกพุทธเจ้า: พระพุทธเจ้าพระนามว่าสัมภาวะ, พระปทุมธาริยเถระในอดีตชาติได้กั้นดอกปทุมแทนร่มแต่สัมภาวะพุทธเจ้านั้น ท่านได้อานิสงส์โดยไม่พบทุกคติเลย ในปทุมธาริยเถรปาทาน อธิบายถึงประวัติในอดีตชาติของพระปทุมธาริยเถระ ท่านพระปทุมธาริยเถระประกาศประวัติในอดีตชาติของตนว่า ในที่ไม่ไกลจากภูเขามิพานต์ มีภูเขาสูงหนึ่งชื่อโรมสะ ครั้งนั้น พระพุทธเจ้าพระนามว่าอภิธรรมภาวะ ประทับอยู่กลางแจ้ง ท่านพระออกจากที่อยู่ กั้นดอกปทุมแทนร่ม ครั้นกั้นอยู่ตลอดหนึ่งวันแล้วจึงกลับไปยังที่อยู่ ในกัปที่๓๑ นับจากกัปนี้ไป ด้วยอานิสงส์ที่ท่านได้บูชาพระพุทธเจ้าไว้ จึงไม่พบทุกคติเลย นี่เป็นผลแห่งการบูชาพระพุทธเจ้า (ช.อุป.(ไทย) ๓๓/๗๘/๒๑๔)

อภิธรรมตะ, พระเจ้าจักรพรรดิ: พระจักรพรรดิพระนามว่าอภิธรรมตะ, อานิสงส์ที่พระปาฏิลิปปิยเถระในอดีตชาติได้จากการนำดอกไม้ไปมอบน้อมถวายแต่ตีสสะพุทธเจ้า, ในกัปที่ ๖๓ พระปาฏิลิปปิยเถระเป็นพระเจ้าจักรพรรดิในอดีตชาติ

ในปาฎลিপุคิยเถราปทาน อธิบายถึงประวัติในอดีตชาติของพระปาฎลিপุคิยเถระ ท่านพระปาฎลিপุคิยเถระประกาศประวัติในอดีตของตนว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้มีพระฉวีวรรณดังทองคำ ผู้เช่นกับทองคำมีค่า มีพระลักษณะอันประเสริฐ ๓๒ ประการ ซึ่งกำลังเสด็จไปในระหว่างร้านตลาด ครั้งนั้น ท่านเป็นบุตรเศรษฐีสุขุมลชาติดำรงอยู่ในความสุข ได้นำดอกแควฝอยที่ห่อใส่พกไปบูชาพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้มีพระฉวีวรรณดังทองคำนั้น ท่านมีจิตรำเริงเบิกบาน บูชาพระองค์ด้วยดอกไม้ นอบน้อมพระพุทธรูปพระนามว่าติสสะ ผู้รู้แจ้งโลก ทรงเป็นที่พึ่ง เป็นเทพของนรชน ในกัปที่ ๘๒ นับจากกัปนี้ไป ท่านได้ทำกรรมไว้ในครั้งนั้น จึงไม่พบทุกข์เลย นี่เป็นผลแห่งการบูชาด้วยดอกไม้ ในกัปที่ ๖๓ นับจากกัปนี้ไป ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิมีพระนามว่า อภิสัมมตะ สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ มีพลานุภาพมาก (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๔๐/๒๒๒)

อภิสัมมตะ, ยักษ์: ยักษ์มีนามว่าอภิสัมมตะ, ยักษ์ที่เหล่าเทวดาตั้งไว้เพื่อรักษาพระสถูป คอยรับธงหรือพวงดอกไม้ไปบูชาให้ยิ่งขึ้น

ในอุฎทกเถราปทาน อธิบายถึงประวัติในอดีตชาติของพระอุฎทกเถระ ท่านพระอุฎทกเถระ ประกาศประวัติในอดีตชาติของตนว่า พระสัมพุทธชินเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ รุ่งเรืองดังกองไฟ เสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว มหาชนมาประชุมกันบูชาพระตถาคต สร้างจิตภาธานอย่างงดงามแล้วช่วยกันยกสรีระขึ้นวางไว้ ชนเหล่านั้นทั้งหมดพร้อมทั้งเทวดาและมนุษย์ ทำพระสรีริกแล้วได้รวบรวมพระธาตุ พวกท่านสร้างพระพุทธรูปไว้ที่นั่น มนุษย์พวกใดพวกหนึ่งจะบูชาพระสถูป พวกเขาไม่ต้องขึ้นพระสถูป เพียงโยนเครื่องสักการะขึ้นไปบนอากาศ ยักษ์ตนหนึ่งชื่อว่าอภิสัมมตะ ที่พวกเทวดาแต่งตั้งไว้ คอยรับธงหรือพวงดอกไม้ไปบูชาให้ยิ่งขึ้น มนุษย์เหล่านั้นมองไม่เห็นยักษ์ตนนั้น เห็นแต่พวงดอกไม้ของยักษ์ที่ลอยไปอยู่ พวกมนุษย์ที่ไม่เชื่อในคำสอนและพวกที่เลื่อมใสในศาสนา มีความต้องการจะเห็นปาฎิหาริย์ จึงพากันบูชาพระสถูปเสมอ (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๘๒/๑๓๒, ขุ.อป.(ไทย)๓๓/๑๕๓/๓๕๘)

อภิสัมมตะ, พระเจ้าจักรพรรดิ: พระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าอภิสัมมตะ, พระอุทกาสนทหายกเถระในอดีตชาติได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าอภิสัมมตะในกัปที่ ๑๕

ในอุทกาสนทหายกเถราปทาน อธิบายถึงประวัติในอดีตชาติของพระอุทกาสนทหายกเถระ ท่าน พระอุทกาสนทหายกเถระประกาศประวัติในอดีตชาติของตนว่า ท่านออกจากประตูอารามแล้ว ได้ลาดแผ่นกระดานสำหรับนั่งไว้และได้ตั้งน้ำฉันน้ำใช้ไว้ เพื่อบรรลุประโยชน์สูงสุด ในกัปที่ ๓๑ นับจากกัปนี้ไป ท่านได้ทำกรรมไว้ในครั้งนั้น จึงไม่พบทุกข์เลย นี่เป็นผลแห่งการลาดอาสนะและตั้งน้ำไว้ ในกัปที่ ๑๕ นับจากกัปนี้ไป ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าอภิสัมมตะ สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ มีพลานุภาพมาก (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๓/๓๙๙)

อภิวาทิ: กล่าวเรื่องไม่จริง, ไม่กล่าวที่ควรกล่าว, กล่าวที่ไม่ควรกล่าว

ในอภิสัมมตสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสอภิวาทิบุคคลว่า บุคคลนี้ก่อทุกข์ให้เกิดขึ้นแก่ผู้อื่นด้วยเรื่องที่ไม่เป็นจริง ด้วยการเบียดเบียน จองจำ ให้เสียทรัพย์ ติเตียน หรือขับ

ไล่ โดยอวดอ้างว่า “เรามีกำลัง ทรงพลัง”บ้าง เขาเมื่อถูกว่ากล่าวด้วยเรื่องที่เป็นจริง ก็ปฏิเสธ ไม่ยอมรับ เมื่อถูกว่ากล่าวด้วยเรื่องที่ไม่เป็นจริง กลับไม่พยายามที่จะปฏิเสธ เรื่องนั้นว่า “แม้เพราะเหตุนี้เรื่องนี้จึงไม่จริง ไม่แท้” และบุคคลเช่นนี้ถูกบาปอกุศลธรรมที่เกิดเพราะโลภะครอบงำ มีจิตถูกบาปอกุศลธรรมที่เกิดเพราะโลภะกลุ้มรุม ย่อมอยู่เป็นทุกข์ ลำบาก คับแค้น เตือดร้อนในปัจจุบัน หลังจากตายแล้วย่อมหวังได้ ทுகติ (อง.ทูก.(ไทย)๒๐/๗๐/๒๗๖)

อมตทუნทุกิ:

กลองอมตธรรม, ชื่อธรรมบรรยายว่า กลองอมตธรรม, ธรรมที่พระโยคาวจรศึกษา ปฏิบัติวิปัสสนาตามที่กล่าวไว้ในสูตรนี้แล้วสามารถย้ายกิเลสทั้งหลายจนประสบชัยชนะคืออรหัตตผลได้เหมือนนักรบผู้ทำหน้าที่ย้ายเข้าศึกถือกลองรบเข้าประจัญบาน กับข้าศึกฝ่ายตรงข้ามจนประสบชัยชนะ

ในพุทธาคฤกสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสเรื่องนี้กับแก่พระอานนท์ว่า ผู้ฉลาดในฐานะ และอฐานะ เรียกว่าอมตทუნทุกิ ว่า บุคคลรู้ชัดว่า ‘เป็นไปไม่ได้ที่บุคคลผู้เพียบพร้อมด้วยวิสุจิริต ฯลฯ เป็นไปไม่ได้ที่บุคคลผู้เพียบพร้อมด้วยมโนสุจิริต หลังจากตายแล้ว จะไปเกิดในอบายทุกติ วินิบาต นรก เพราะความเพียบพร้อมด้วยมโนสุจิริตนั้นเป็นเหตุเป็นปัจจัยแต่เป็นไปได้ที่บุคคลผู้เพียบพร้อมด้วยวิสุจิริต แต่เป็นไปได้ที่บุคคลผู้เพียบพร้อมด้วยมโนสุจิริต หลังจากตายแล้ว จะไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ เพราะความเพียบพร้อมด้วยมโนสุจิริตเป็นเหตุเป็นปัจจัย’ พระอานนท์ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า “น้าอัศจรรย์จริง ไม่เคยปรากฏ ธรรมบรรยายนี้ชื่ออะไรพระพุทธเจ้าข้า” พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อานนท์ เธอจงจำธรรมบรรยายนี้ไว้ว่าชื่อว่า อมตทუნทุกิ ดังนี้ (ม.อุ.(ไทย)๑๔/๑๓๒/๑๖๙,ม.อุ.อ.(บาลี) ๓/๑๓๒/๘๙)

อมตธรรม:

ธรรมอันไม่ตาย, ธรรมที่ทรงแสดงข้อปฏิบัติเพื่อบรรลุ, ธรรมเพื่อรู้แจ้งอมตธรรมของ สรรพสัตว์

ในพรหมยจกถา ท้าวสัทหมบตีพรหมได้ทูลอาราธนาพระผู้มีพระภาคแสดงธรรมเป็น ประพันธ์คาถาว่า “ในกาลก่อน ธรรมที่ไม่บริสุทธิ์อื่นคนที่มีมลทิน๓คิดค้นไว้ ปรากฏ ในแคว้นมคธ พระองค์ โปรดทรงเปิดประตู “อมตธรรม” นั้นเกิด ขอเหล่าสัตว์ จงฟัง ธรรมที่พระสัมพุทธเจ้าผู้ปราศจากมลทินได้ตรัสรู้แล้วตามลำดับ ข้าแต่พระองค์ผู้มี พระปัญญาดี มีพระสมันตจักขุ บุรุษผู้ยืนอยู่บนยอดเขาศิลาล้วน ฟังเห็นหมู่ชนได้ โดยรอบ (วิ.ม.(ไทย) ๔/๘/๑๒,(วิ.ม.(ไทย) ๔/๙/๑๕, วิ.ม.(ไทย)๔/๑๑/๑๗, วิ.ม.(ไทย)๔/๑๒/๑๘, วิ.ม.(ไทย)๔/๖๐/๗๒, วิ.ม.(ไทย)๔/๖๑/๗๔,ที.ม.(ไทย)๑๐/๓๔๘/ ๒๗๖,ม.ม.(ไทย)๑๒/๒๐๓/๒๑๒,ม.ม.(ไทย)๑๒/๒๘๒/๓๐๖,ม.ม.(ไทย)๑๓/๒๑/๒๓, ม.ม.(ไทย)๑๓/๒๑๕/๒๕๔,ม.ม.(ไทย)๑๓/๓๓๘/๔๐๘,ม.ม.(ไทย)๑๓/๔๕๙/๕๗๙,ม. อุ.(ไทย)๑๔/๒๘๑/๓๓๕,ม.อุ.(ไทย)๑๔/๓๑๕/๓๘๒,ส.ส.(ไทย)(๑๘/๑๑๖/๑๓๒)

อมตธาตุ:

นิพพาน,การสิ้นกิเลส, การกำจัดกิเลสได้หมดสิ้น

ในมหาโมกขัลยสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสเรื่องมรรคและปฏิบัติที่เป็นไปเพื่อละโอ รัมภาคิยสังโยชน์ ๕ ประการว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เพราะละอกุศลธรรมทั้งหลาย ด้วยอุปธิวิเวก เพราะระงับความเกียจคร้านทางกายได้โดยประการทั้งปวง จึงสังัด

ทั้งหลาย (ส.ส.(ไทย)๑๕/๒๔๓/๓๔๙, ส.นิ.(ไทย)๑๖/๒๔๑/๓๓๔,ช.เถร.(ไทย)๒๖/๓๕/๓๑๕, ชุ.ชา.(ไทย)๒๘/๔๙๓/๑๘๑,ช.อุป.(ไทย) ๓๒/๑/๒๙๓,ช.อุป.(ไทย) ๓๒/๒/๔๑๕,ช.อุป.(ไทย) ๓๒/๗/๒๐๓,ช.อุป.(ไทย) ๓๒/๑๒/๒๙๔,ช.อุป.(ไทย) ชุ.อุป.(ไทย) ชุ.อุป.(ไทย) ๓๒/๓๐/๔๑๓,ช.อุป.(ไทย) ๓๒/๓๔/๔๗๘,ช.อุป.(ไทย) ๓๒/๘๓/๔๙๖,ช.อุป.(ไทย) ๓๒/๑๐๐/๑๑๖,ช.อุป.(ไทย) ๓๒/๑๐๖/๕๑๕,ช.อุป.(ไทย) ๓๒/๓๒๗/๖๒๖,ส.นิ.อ.(บาลี) ๒๔๑/๒๖๒,(ช.เถร.อ.(บาลี) ๑/๓๕/๑๕๔))

อมตปิตตะ: บรรลุอมตธรรม, บรรลุอริยสัจ ๔, บรรลุโลกุตตรธรรม ๙ คือ มรรค ๔ ผล ๕ นิพพาน ๑

ในอมตปิตตสูตร เรื่องเหตุให้ตรัสเรียกว่า อมตปิตตะ ท่านพระอุทายิถามพระอานนท์ว่า “ผู้มีอายุ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ‘อมตปิตตะ อมตปิตตะ’ผู้มีอายุ ด้วยเหตุเพียงเท่าไรหนอ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสอมตปิตตะ” พระอานนท์ตอบว่า “ผู้มีอายุ ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ สัจจจากาม บรรลุปฐมฌาน ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสอมตปิตตะ” (อง.นวก.(ไทย)๒๓/๕๕/๕๔๔)

อมตภัก: ภัตอันประเสริฐ, ภายคตาสติอันประเสริฐ, ภัตคืออริยสัจธรรม, ภัตคือโลกุตตรธรรม ๙

ในปิลินทวัจฉเถราปทาน ประวัติในอดีตชาติของปิลินทวัจฉเถระ ท่านถวายนมส้มอย่างดีที่สุดในพระพุทธเจ้า และในพระสงฆ์ซึ่งเป็นหมู่คณะที่ประเสริฐสุด ท่านได้อานิสงส์คือได้บริโภคมตภัตคือภายคตาสติอันประเสริฐ (ช.อุป.(ไทย)๓๒/๑๙๗/๖๐๗)

อมตเถรี: การประกาศธรรมของพระพุทธเจ้า, อุปมาการล้างกลองคือธรรม

ในติสรณคมนิยเถราปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระติสรณคมนิยเถระ ท่านพระติสรณคมนิยเถระ ประกาศประวัติในอดีตชาติของตนว่า ท่านเป็นคนเลี้ยงดูมารดาและบิดาอยู่ในกรุงจันทวดี มารดาและบิดาของข้าพเจ้าเป็นคนตาบอด ท่านเลี้ยงดูท่านทั้ง ๒ อยู่ ครั้งนั้น ท่านนั่งอยู่ในที่สังคัจจคิดได้ว่า ท่านเลี้ยงดูมารดาและบิดาอยู่ จึงไม่ได้บวช มวลมนุษย์ถูกความมีตมนอนธการปิดบังไว้แล้ว ถูกไฟ ๓ กองแผดเผาอยู่ บัดนี้สรณะท่านก็รักษาไว้ดีแล้ว ใจก็ได้ตั้งไว้มั่นแล้ว ท่านจึงเสวยศุกุอย่างแล้ว ได้บรรลุบพที่ไม่หวั่นไหว (คือนิพพาน) ท่านบอกความแห่งบพที่ตนเห็นเองแก่ชนทั้งหลาย ว่า พระพุทธเจ้าเสด็จอุบัติขึ้นแล้วในโลก ศาสนาของพระชินเจ้าแผ่ไปอยู่ พระองค์ทรงล้างอมตเถรีบรรเทาทุกข์คือความเศร้าโศกได้ ท่านทั้งหลายควรทำอริการ ในนาบุญที่ยอดเยี่ยมตามกำลังของตน ท่านทั้งหลายจักพบพระนิพพาน จงรับสรณะ ๓ จงรักษาศีล ๕ ทำจิตให้เลื่อมใสในพระพุทธเจ้าแล้วจักทำที่สุดทุกข์ได้ (ช.อุป.(ไทย)๓๒/๑๒๗/๑๓๘,ช.อุป.(ไทย)๓๒/๖๑๐/๙๓,(ช.พุทธ.(ไทย)๓๓/๒/๖๐๗,ช.พุทธ.(ไทย)๓๓/๔/๖๗๐,ช.พุทธ.(ไทย)๓๓/๕/๖๔๐,ช.พุทธ.(ไทย)๓๓/๖/๖๔๐)

อมตมทานิพพาน: ทางปฏิบัติเข้าสู่อมตมทานิพพาน, ทางคืออริยสัจ ๔, ทางคือโลกุตตรธรรม ๙

ในวัลลียเถรคาถา ภาษิตของพระวัลลียเถระ ท่านพระวัลลียเถระเมื่อจะถามพระเวณุตตเถระ จึงได้กล่าว ๒ คาถาไว้ดังนี้ว่า กิจใดอันบุคคลผู้มีความเพียรมั่น มุ่งที่จะ

ตรัสรู้ พึงทำกิจนั้น เราจักทำให้พลาด เชิญท่านดูความเพียร ความบากบั่นของเรา เกิด อนึ่ง ขอท่านจงบอกหนทางอันหยั่งลงสู่อมตมหานิพพาน ซึ่งเป็นทางตรงให้เรา เราจะรู้ด้วยญาณ ดุจกระแสน้ำคางคาไหลไปสู่สาคร (ขุ.เถร.(ไทย)(๒๖/๑๖๘/๓๕๙, ขุ.อป.(ไทย)๓๓/๑๐๔/๒๓๒)

อมตสูตร :

มี ๒ สูตร แปลความหมายสูตรและเนื้อหาต่างกัน คือ

1.อมตสูตร พระสูตรว่าด้วยเหตุให้ตรัสเรียกว่า อมตะ พระผู้มีพระภาคพระอุทายี ภาษพระอานนท์ว่า พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่า อมตะ ด้วยเหตุเท่าไร พระอานนท์ ตอบว่า ด้วยเหตุเท่านี้ คือ ภิกษุบรรลुरुูปมาณ ๔ อรูปมาณ ๔ และบรรลุสัญญาเวทิต นิโรธแล้วทำอาสวะให้หมดสิ้นไป เพราะเห็นด้วยปัญญา (อง.อฎฐก.(ไทย) ๒๓/๕๔/๕๔๔)

2.อมตสูตร พระสูตรว่าด้วยอมตะ พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า อมตธรรม ได้แก่ความสิ้นราคะ โทสะและโมหะ เนื้อหา สารที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งอสังขตสูตรในวรรคนี้ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๔๐๗/๒๖๕)

อมตะ:

วิโมกข์ความหลุดพ้นแห่งจิตเพราะไม่ยึดมั่น, ผู้ที่ปราศอนธรรม ชื่อว่าให้อมตะ, ธรรม เป็นที่สิ้นราคะ โทสะ และโมหะ, อริยมรรคมีองค์ ๘, ธรรมเครื่องละความยึดมั่นว่า เรา เขา เว้นจากเมถุนธรรม

ตัวอย่างในมหาโควินทสูตร สันถัมมารพหมตรัสกับมหาโควินทพราหมณ์ ว่า เรา ยอมรับของมีค่าของท่านที่ท่านพูดถึง เราให้โอกาสท่านแล้ว จงถามเรื่องใด ๆ ก็ได้ที่ ท่านปรารถนาจะถาม เพื่อประโยชน์แก่กุลในปัจจุบันและเพื่อสุขในอนาคต' พราหมณ์ จึงกราบทูลสันถัมมารพหมด้วยพระคาถาว่า 'ผู้ไม่มีความสงสัยในปัญหาที่ผู้อื่น สงสัยว่า สัตว์ผู้ตั้งอยู่ในธรรมอะไร ศึกษาอยู่ในธรรมอะไร จึงจะถึงพรหมโลกอันเป็น อมตะได้' สันถัมมารพหมตรัสตอบด้วยพระคาถาว่า 'พราหมณ์ ในหมู่มนุษย์ สัตว์ผู้ ละความยึดถือว่าเป็นของเรา เป็นผู้อยู่ผู้เดียว ผู้น้อมใจไปในกรุณา ผู้ไม่มีกลิ่นชั่วร้าย เว้นจากเมถุน สัตว์ผู้ตั้งอยู่ในธรรมนี้ และศึกษาอยู่ในธรรมนี้ จึงจะถึงพรหมโลกอัน เป็นอมตะได้' (ที.ม.(ไทย)๑๐/๓๑๙/๒๔๗,ม.อุ.(ไทย)๑๔/๗๓/๗๗,ส.ส.(ไทย)๑๕/๔๒/๕๘,ส.ส.(ไทย)๑๕/๑๖๐/๒๐๙,ส.ส.(ไทย)๑๕/๑๘๗/๒๘๔,ส.ม.(ไทย)๑๙/๗/๑๐,ส.ม.(ไทย)๑๙/๔๐๓/๒๖๐,ส.ม.(ไทย)๑๙/๔๐๗/๒๖๕,อง.ฉก.(ไทย)๒๒/๑๙/๔๔๔)

อมตปิตตสูตร :

พระสูตรว่าด้วยเหตุให้ตรัสเรียกว่า อมตปิตตะ พระอุทายีภาษพระอานนท์ว่า พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่า อมตปิตตะ ด้วยเหตุเท่าไร พระอานนท์ตอบว่า ด้วยเหตุเท่านี้ คือ ภิกษุบรรลुरुูปมาณ ๔ อรูปมาณ ๔ และบรรลุสัญญาเวทิตนิโรธแล้วทำอา สวะให้หมดสิ้นไป เพราะเห็นด้วยปัญญา (อง.อฎฐก.(ไทย) ๒๓/๕๕/๕๔๔)

อมนสิการ:

การไม่ใส่ใจ, ธรรมเป็นเครื่องเศร้าหมองแห่งจิต, นีวรณ ๕ อุปกิเลสแห่งจิต ในอุปกิเลสสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงธรรมเป็นเครื่องเศร้าหมองแห่งจิต ว่า เรา นั้นได้รู้ว่า 'ในสมัยใด เรามีสมาธิชนิดหน้อย สมัยนั้นเรามีจักขุนิดหน้อย เรานั้นจำแสง สว่างได้เพียงชนิดหน้อยเท่านั้น และเห็นรูปได้เพียงชนิดหน้อย และจำแสงสว่างอย่างหา ประมาณมิได้ เห็นรูปอย่างหาประมาณมิได้ ตลอดกลางคืนบ้าง ตลอดกลางวันบ้าง

ตลอดกลางคืนและกลางวันบ้าง' ท่านอนุรุทธะ นันทิยะ และกิมพิละ ในกาลใด เรา รู้ชัดตั้งนี้ว่า 'วิจิจจฉา เป็นอุปกิเลสแห่งจิต' แล้ว จึงละวิจิจจฉาอันเป็นอุปกิเลสแห่งจิตได้ รู้ชัดตั้งนี้ว่า 'อมนสิการเป็นอุปกิเลสแห่งจิต' แล้ว จึงละอมนสิการอันเป็นอุปกิเลสแห่งจิตได้ (ม.อ.(ไทย)๑๔/๒๔๔/๒๘๙)

อมนุษย์:

เทวดา, ภูติ, ผี, ปีศาจ, ยักษ์, มาร

ในมหาปทานสูตร เรื่อง กฎกรรมตาของพระโพธิสัตว์หนึ่งในสิบหกประการ คือ ในเวลาทีพระโพธิสัตว์เสด็จลงสู่พระครรภ์พระมารดา เทวบุตร ๔ องค์ ย่อมเข้าไปรักษา ทิศทั้ง ๔ โดยตั้งใจว่าใคร ๆ คือ มนุษย์ หรืออมนุษย์ก็ตาม อย่าเบียดเบียนพระโพธิสัตว์หรือพระมารดาของโพธิสัตว์นั้นได้ ในอภินายกสูตร กล่าวถึง พระพุทธองค์ผู้ทรงเป็นบุรุษอาชาไนย ข้าพระพุทธเจ้าขอนอบน้อมพระองค์ ขอพระองค์โปรดตรวจดูด้วยพระญาณอันฉลาดเถิด แม่อมมนุษย์ทั้งหลายก็ถวายอภิวาทพระองค์ ที.สี.(ไทย) ๙/๓๐๔/๑๑๕, ที.สี.(ไทย)๙/๓๓๒/๑๒๙, (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๙/๑๒, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๓๔/๒๖๒, (ที.ม.(ไทย)๑๐/๓๖๙/๒๙๖, (ที.ม.(ไทย)๑๐/๔๓๐/๓๖๒, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๔๘/๑๐๘, ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๗๗/๒๒๒, ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๘๐/๒๒๕)

อมรคิปราสาท: ปราสาทชื่ออมรคิริ, ปราสาทของอัครทัตสสีพุทธเจ้าในอดีตชาติ, ประสาทในหนึ่งสามหลัง คือ อมรคิริปราสาท

ในอัครทัตสสีพุทธวงศ์ ว่าด้วยพระประวัติของพระอัครทัตสสีพุทธเจ้า กล่าวคือ ในมณฑลกับนั้นแล ได้มีพระพุทธเจ้าพระนามว่าอัครทัตสสี ฌมฺมิมุตบะสูงนามว่าสุสิมะ ได้ฟังพระดำรัสของพระพุทธเจ้าแม่พระองค์นั้นแล้ว ทั้งยินดี ทั้งตั้งต้นใจ ได้อธิษฐานวัตรเพื่อบำเพ็ญบารมี ๑๐ ประการให้ยิ่งขึ้นไป เราฟังพระดำรัสของพระองค์ ก็ยินดี พระอัครทัตสสีพุทธเจ้า ผู้แสวงคุณยิ่งใหญ่ มีพระนครชื่อโสภณะ พระชนกพระนามว่า พระเจ้าสาคระ พระชนนีพระนามว่า พระนางสุทัสสนา พระองค์ครองขรรควาฬวิสัยอยู่ ๑๐,๐๐๐ ปี มีปราสาท ชั้นยอด ๓ หลังชื่อว่า อมรคิปราสาท สุรคิปราสาท และคิริวาหนะปราสาท มีพระสนมณารีแต่งกายงามสามหมื่นสามพันนาง มีพระอัครมเหสีพระนามว่า พระนางวิสาชา พระโอรสพระนามว่า เสละ (ขุ.พุทธ.(ไทย)๓๓/๑๕/๖๖๔)

อมรโคยานทวีป: ชื่อทวีปหนึ่งที่ภิกษุรูปหนึ่งสามารถแสดงยอดเขาสุเนรุที่ซ่อนอยู่ในทวีปนี้ได้ฟังด้วยวิโมกข์, มารที่ทำร้ายภิกษุที่แสดงยอดเขาสุเนรุให้ชาวอมรโคยานทวีปได้ฟัง เขาต้องได้รับทุกข์, หนึ่งในสามทวีป คือบุพพิเทททวีป และชาวอูตตรกฐทวีป

ในสังกัณฐินิบาต พระมหาโมคคัลลานเถระได้พูดทักทายท้าวมหาพรหมด้วยภาษิตนี้เกี่ยวกับมารที่ทำร้ายภิกษุว่า ภิกษุที่เป็นสาวกของพระพุทธเจ้า รู้ภิกษุนี้ได้โดยประจักษ์แจ้งแล้วเมื่อกัณ्हมาร ทำร้ายภิกษุเช่นนั้นเขาจะต้องได้รับทุกข์ ภิกษุที่แสดงยอดเขาสุเนรุให้ชนชาวชมพูทวีป บุพพิเทททวีป อมรโคยานทวีป และชาวอูตตรกฐทวีปเห็นกันได้ด้วยวิโมกข์ ภิกษุที่เป็นสาวกของพระพุทธเจ้า ย่อมรู้วิโมกข์ตามที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้แล้วนี้ได้โดยประจักษ์แจ้งแล้ว กัณ्हมารเมื่อทำร้ายภิกษุ

เช่นนั้นเข้า จะต้องได้รับทุกข์ (ม.ม.ุ(ไทย)๑๒/๕๑๓/๕๕๓,ช.เถร.(ไทย)๒๖/๑๒๑๑/๕๓๗)

อมรเทพ: เทพผู้ไม่ตาย, เทพผู้ดื่มน้ำอมฤต
ในสุธาโภชนชาติก พระศาสดาเมื่อจะทรงประกาศข้อความนั้น ตรัสว่า เทพธิดาเหล่านั้นอันท้าวสักกะผู้ประเสริฐกว่าเทวดา ทรงอภิบาลแล้วบังเริงอยู่ ณ ภูเขาคันธมาถน์ ซึ่งเป็นภูเขอันประเสริฐสูงสุด ครั้งนั้น ฤๅษีผู้ประเสริฐสามารถจะไปได้ทั่วโลก ได้ถือเอาช่อดอกไม้อันประเสริฐมีดอกบานสะพรั่งเดินมา ก็ดอกไม้นั้นสะอาด มีกลิ่นหอม อันเหล่าเทพชั้นไตรทศสักการะ เป็นดอกไม้สูงสุด อันท้าวสักกะผู้ประเสริฐกว่าอมรเทพทรงใช้สอย ซึ่งพวกมนุษย์หรือพวกอสูรไม่ได้แล้วเว้นไว้แต่พวกเทวดา (ช.ช.า.(ไทย)๒๘/๒๑๔/๑๑๘)

อมรวิตักกะ : ความตรึกเพื่อเอาตัวรอด,ความดำริผิด
ในเอกกนิทเทศ พระสารีบุตรอธิบายว่า ความตรึก ความตรึกโดยอาการต่าง ๆ ความดำริผิดที่อาศัยเรื่อน คือกามคุณ ๕ ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ประกอบด้วยทวารกิริยา หรือประกอบด้วยทิวาฐฐิ นี้เรียกว่า อมรวิตักกะ (อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/๘๘๗/๕๕๙,อภิ.วิ.อ.(บาลี)๘๘๕/๔๓๕)

อมราเทวีปัญหาชาดก : ชาดกว่าด้วยพระนางอมราเทวี มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า มโหสถบัณฑิตโพธิสัตว์ฟังคำปริศนาของนางอมราเทวีที่บอกทางไปบ้านของนางว่า ร้านขายข้าวสัดตุ ร้านขายน้ำส้มสายชู และต้นทองเหลืองอยู่ทางทิศใด ท่านจงไปทางทิศนั้น ดิฉันถือภาชนะข้าวยาคุด้วยมือข้างใด ดิฉันบอกท่านด้วยมือข้างนั้น ท่านจงเดินทางไปที่บ้านของดิฉันตามทางที่บอกท่านเถิด พระโพธิสัตว์ไปตามทางที่นางบอก ไปจนถึงบ้านของนางได้พิกฎกิริยาอาการของนางสองสามวันเมื่อพอใจแล้วจึงได้ขอนางมาเป็นภรรยา (ช.ช.า.เอกก.(ไทย) ๒๗/๑๑๒/๔๖)

อมราวิกเขปวาทะ: ลัทธิที่มีความเห็นหลบเลี่ยงไม่แน่นอนว่าใช่หรือไม่ใช่,อุปมาการจับปลาไหล, ลัทธิของครุสัญชัย เวลัฎฐบุตฺร
ในพรหมชาลสูตร ลัทธิของครุสัญชัย เวลัฎฐบุตฺร พระผู้มีพระภาคตรัสสมณพราหมณ์เหล่านั้นมีวาทะหลบเลี่ยงไม่แน่นอน พอถูกถามปัญหาในประเด็นนั้น ๆ ย่อมกล่าวหลบเลี่ยงไม่แน่นอน หรือด้วยมูลเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง อันเป็นเหตุให้คนกล่าวยกย่องตถาคต ถูกต้องตามความเป็นจริง(ที.สี.(ไทย)๙/๖๑/๒๔,ที.สี.(ไทย)๙/๖๖/๒๘,ที.สี.(ไทย)๙/๑๗๙/๕๕,ที.สี.อ.(บาลี) ๖๑/๑๐๖)

อัมกษะ: ความไม่ลบหลู่คุณท่าน, ความไม่ดูถูกดูแคลน, ความไม่เหยียดหยาม
โกธเปยยาล พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายถึงบุคคลผู้ประกอบด้วยธรรม ๒ อย่างย่อมอยู่เป็นสุข คือ (๑) อัมกษะ ความไม่ลบหลู่คุณท่าน (๒) อปพาสะ ความไม่ตีเสมอ (อง.ทุก.(ไทย)๒๐/๑๘๒/๑๓๐)

อัมัจฉริยะ: ความไม่ตระหนี่, ความไม่เห็นแก่ตัว, ความเอื้อเฟื้อต่อคนอื่น

ในโกธเปยยาล พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายถึง ธรรม ๒ อย่างที่บุคคล ประกอบด้วยธรรม ๒ อย่างย่อมอยู่เป็นสุข คือ (๑) อนิสสา ความไม่ริษยา (๒) อมัจฉริยะ ความไม่ตระหนี่(อง.ทุก.(ไทย)๒๐/๑๘๒/๑๓๐)

อมัจฉริยสูตร : พระสูตรว่าด้วยมาตุคามผู้ไม่ตระหนี่ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวัน เมื่อท่านพระอนุรุทธทูลถามปัญหาเหมือนในอโถชนสูตร จึงตรัสตอบว่า เพราะประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ คือ ๑. มีศรัทธา ๒. มีhiri ๓. มีโอตตัมปะ ๔. ไม่ตระหนี่ ๕. มีปัญญา (ส.สพ.ไทย) ๑๘/๒๕๗/๓๒๓)

อมัททวะ : ความไม่อ่อนโยน, ความแข็งกระด้าง, ความหยาบโหลน
ในทุกนิเทศ อธิบายอมัททวะ ว่า ความไม่อ่อนโยน ภาวะที่ไม่อ่อน ความกระด้าง ความหยาบคาย ภาวะที่กระด้าง ความแข็งกระด้าง ความมีจิตแข็งกระด้าง ความไม่อ่อนโยน นี้เรียกว่าอมัททวะ (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๙๐๒/๕๖๔)

อมาตาปุตติกภัย : ภัยที่เมื่อเกิดขึ้นแล้วมารดาและบุตรไม่สามารถจะเป็นที่พึ่งแก่กันได้, ภัยที่มารดา และบุตรไม่สามารถจะพบเห็นกันได้
ในภยสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ภัย ๓ อย่าง คือ (๑) สมัยที่เกิดไฟไหม้ใหญ่ หมูบ้านก็ถูกไฟ แม่มารดาก็ไม่ได้พบบุตร แม้บุตรก็ไม่ได้พบมารดา ปุถุชนผู้ไม่ได้สติบเรียกภัย (๒) สมัยที่มหาเมฆตั้งเค้ามีอยู่ หมูบ้านก็ถูกน้ำพัดไป แม่มารดาก็ไม่ได้พบบุตร แม้บุตรก็ไม่ได้พบมารดา (๓) สมัยที่ภัยคือโจรป่าปล้นสะดม ชาวบ้านพากันขึ้นยานหนีไป แม่มารดาก็ไม่ได้พบบุตร แม้บุตรก็ไม่ได้พบมารดา ปุถุชนผู้ไม่ได้สติ ย่อมเรียกอมาตาปุตติกภัยทั้ง ๓ อย่างนี้แล้ว “อมาตาปุตติกภัย” (อง.ทุก.(ไทย)๒๐/๖๓/๒๔๔,อง.ติก.อ.(บาลี) ๒/๖๓/๑๘๔)

อมายา : ไม่มีมารยา, ไม่กลับกลอกปกปิดลับ, ความซื่อตรง
ในโกธเปยยาล พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายถึงบุคคลที่ประกอบด้วยธรรม ๒ อย่างนี้ ย่อมอยู่เป็นสุข คือ (๑) อมายา ไม่มีมารยา (๒) อสากะเยยะ ความไม่อ้าววด (อง.ทุก.(ไทย)๒๐/๑๘๒/๑๓๐)

อมิตตกะ, พระเจ้าจักรพรรดิ:พระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าอมิตตกะ, อดีตชาติของทายกเถระในกัปที่ ๒๕ จากนั้นได้เป็นพระพระเจ้าจักรพรรดิเพราะถวายโภชนะแด่พระสยัมภูพุทธเจ้า
ในโภชนทายกเถราปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระโภชนทายกเถระ ท่านพระโภชนทายกเถระ ประกาศประวัติในอดีตชาติของตนว่า ครั้งนั้น พระชินเจ้ายอม รุ่งโรจน์ทุกเมื่อ ดังหน่อต้นรังที่เกิดดี ดุจไม้ไผ่ชุนที่กำลังขึ้นงาม เหมือนสายรุ้งในอากาศ ท่านมีใจผ่องใส ได้ถวายโภชนะแด่พระองค์ผู้เป็นเทพยิ่งกว่าเทพ พระสยัมภูพุทธเจ้าผู้ไม่ทรงพ่ายแพ้ ทรงอนุโมทนาทานของทายกเถระว่า ผลจงบังเกิดแก่ท่านในภพที่เกิดเกิด ในกัปที่ ๓๑ นับจากกัปนี้ไป ท่านได้ถวายทานไว้ในครั้งนั้น จึงไม่พบทุกข์เลย ในกัปที่ ๒๕ นับจากกัปนี้ไป ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่งพระนามว่าอมิตตกะ สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ มีพลานุภาพมาก (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๘/๔๗๓)

อมิตตฆาตกะ, พระเจ้าจักรพรรดิ: พระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่า (อ) มิตตฆาตกะ, อดีตชาติของ พระอัครบุปผิยเถระที่บูชาพระสิขีพุทธเจ้าด้วยดอกบัว ในกัปที่ ๒๕ จากนั้นได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่า (อ) มิตตฆาตกะ

ในอัครบุปผิยเถราปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระอัครบุปผิยเถระ ท่านพระอัครบุปผิยเถระ ประกาศประวัติในอดีตชาติของตนว่า ท่านได้เห็นพระสัมพุทธเจ้าพระนามว่าสิขี ผู้มีพระฉวีวรรณดังทองคำ ประทับนั่งอยู่ระหว่างภูเขา ทรงรุ่งเรืองด้วยพระรัศมีดุจกองเพลิง พระเถระถือดอกบัว เข้าไปเฝ้าพระองค์ผู้เป็นนรชนผู้สูงสุด มีจิตเลื่อมใส มีใจยินดี ได้บูชาสิขีพุทธเจ้า ในกัปที่ ๓๑ นับจากกัปนี้ไป ด้วยยานิสงส์ที่ใช้ดอกไม้อุชเชฐาไว้ จึงไม่พบทุกติเลย ในกัปที่ ๒๕ นับจากกัปนี้ไป ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าอมิตตฆาตกะ (ข.อุป.(ไทย)๓๒/๔๐/๔๒๒, ข.อุป.(ไทย)๓๒/๕๘/๓๐๒)

อมิตตดาปนา: ภรรยาของชูชกชาวแคว้นกาลิงคะ, นางถูกหญิงในหมู่บ้านที่ถูกลักพาไปพร้าหมณชูชกผู้ชรา

ในเวสสันดรชาดก กัณฑ์ชูชก นางอมิตตดาปนาเป็นภรรยาสาวของพร้าหมณชูชกชาวแคว้นกาลิงคะ นางถูกพวกหญิงในหมู่บ้านที่พากันไปตักน้ำที่ท่าน้ำ ต่างแตกตื่นกันมารุมต่าอย่างอึงมี่ว่า มารดาของเจ้าคงเป็นศัตรูแน่นอน บิดาของเจ้าก็คงเป็นศัตรูแน่ จึงได้พากันยกเจ้าที่ยังเป็นสาวแรกรุ่นให้แก่พร้าหมณเฒ่าอย่างนี้ (ข.ชา.(ไทย)๒๘/๑๙๑๔/๔๘๔)

อมิตตภาส, พระเจ้าจักรพรรดิ: พระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าอมิตตภาส, อดีตชาติของพระเอกสัญญาเถระผู้ประคองอัญชลีไว้ผ้าบังสุกุลของพระศาสดา ในกัปที่ ๒๕ จากนั้นได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าอมิตตภาส

ในเอกสัญญาเถราปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระเอกสัญญาเถระ ท่านพระเอกสัญญาเถระ ประกาศประวัติในอดีตชาติของตนว่า ท่านได้เห็นผ้าบังสุกุลของพระศาสดา คล้องอยู่บนยอดไม้ จึงได้ประคองอัญชลีไว้ผ้าบังสุกุล ในกัปที่ ๓๑ นับจากกัปนี้ไป ได้ความทรงจำไว้ในครั้งนั้น จึงไม่พบทุกติเลย ในกัปที่ ๒๕ นับจากกัปนี้ไป ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่ง มีพระนามว่าอมิตตภาส เป็นใหญ่ในหมู่ชน มีพละนุภาพมาก (ข.อุป.(ไทย)๓๒/๑๙/๓๘๒)

อมิตตอุบาสก: อุบาสกชื่ออมิต, อัครอุปัฏฐากของพระปทุมุตตรพุทธเจ้า

ในปทุมุตตรพุทธวงศ์ พระประวัติในอดีตชาติของพระปทุมุตตรพุทธเจ้า สมัยต่อจากพุทธเจ้าพระนามว่านารทะ กล่าวคือพระมหาวิระพระนามว่าปทุมุตตรทรงเป็นผู้นำวิเศษ ผู้อันพรหมทูลอาราธนาแล้ว ทรงประกาศพระธรรมจักร พระองค์มีพระอมิตาเถรีและพระอสมิเถรีเป็นพระอัครสาวิกา ต้นไม้เป็นที่ตรัสรู้ชาวโลกเรียกว่า ต้นสนอมิตตอุบาสกและตีสอุบาสกเป็นอัครอุปัฏฐาก หัตถาอุบาสิกาและสุจิตตอุบาสิกาเป็นอัครอุปัฏฐายิกา (ข.พุทธ.(ไทย)๓๓/๒๖/๖๔๔)

อมิตฺตฺยชละ, พระเจ้าจักรพรรดิ: พระจักรพรรดิพระนามว่าอมิตฺตฺยชละ, พระสาละบุปผิยเถระในอดีตชาติได้ถวายดอกไม้แด่พระสิขีพุทธเจ้า นกปีที่ ๑๔ นับจากกัปนี้ไป ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าอมิตฺตฺยชละ

ในสาละบุปผิยเถราปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระสาละบุปผิยเถระ กล่าวคือพระสาละบุปผิยเถระ ประกาศประวัติในอดีตชาติของตนว่า ครั้งนั้น ท่านเป็นคนทำขนมขายอยู่ในกรุงอรุณวดี ได้เห็นพระชินเจ้าพระนามว่าสิขี มีใจเฝ้าใสจึงรับบาตรของพระพุทธรูปเจ้าซึ่งเสด็จมาถึงพอดีแล้วได้ถวายดอกสาละแด่พระองค์ ในกัปที่ ๓๑ นับจากกัปนี้ไป ท่านได้ถวายดอกไม้ไว้ จึงไม่รู้พบทุกคติเลย ในกัปที่ ๑๔ นับจากกัปนี้ไป ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าอมิตฺตฺยชละ สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ มีพลาณภาพมาก (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๑๒/๔๐๑)

อมุพหวินัย: วิธีระงับอธิกรณ์โดยยกประโยชน์แก่ภิกษุที่หายเป็นบ้าแล้วในกรณีที่มีผู้โจทภิกษุนั้น ด้วยอาบัติที่ต้องในขณะที่เป็นบ้า สงฆ์จะสวดประกาศสมมติเพื่อไม่ให้ใคร ๆ โจทเธอ ด้วยอาบัติ เช่น อมุพหวินัยอันสงฆ์ให้แล้วแก่คัคคะภิกษุ ผู้หายวิกลจริตแล้วชอบแก่สงฆ์

ในสามคาสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสเรื่องอมุพหวินัย ว่า ภิกษุยอมกล่าวหาภิกษุด้วยอาบัติหนักเห็นปานนี้ คือ ปาราชิก หรือใกล้เคียงปาราชิกว่า ‘ท่านผู้มีอายุ ระลึกได้หรือว่า ‘ท่านต้องอาบัติหนักเห็นปานนี้ คือ ปาราชิก หรือใกล้เคียงปาราชิก’ ภิกษุนั้นกล่าวอย่างนี้ว่า ‘ท่านทั้งหลาย ข้าพเจ้าระลึกไม่ได้เลยว่า ข้าพเจ้าต้องอาบัติหนักเห็นปานนี้ คือ ปาราชิก หรือใกล้เคียงปาราชิก’ ภิกษุผู้เป็นโจทก์นั้นพึงปลอบโยนเธอผู้กล่าวแก้ตัวว่า ‘เอาเถอะ ท่านจงตรองดูให้ดี ถ้าท่านระลึกได้ว่า ท่านต้องอาบัติหนักเห็นปานนี้ คือ ปาราชิก หรือใกล้เคียงปาราชิก’ (ม.อ.(ไทย)๑๔/๕๐/๕๖)

อโฆระผลิยเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระอโฆระผลิยเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่าในอดีตชาติกัปที่ ๙๑ ท่านได้ถวายผลอโฆระ(ผลไม้หวานชนิดหนึ่ง)แด่พระพุทธรูปเจ้า (พระนามว่าวิปัสสี) เพราะผลแห่งท่านนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติ สุตทนายนี้ ได้บรรลุนิเวศนา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๘๐/๑๙๖)

อโฆระ: ความไม่หลง, ความมีปัญญา, ความมีวิเศษ

ในสัมมาทิฏฐิสูตตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงรากเหง้าแห่งกุศล ว่า อโฆระ ความไม่โลภ อโฆสะ ความไม่คิดประทุษร้าย อโฆระ ความไม่หลง นี้เรียกว่า รากเหง้าแห่งกุศลเมื่อใด พระอริยสาวกรู้ชัดอกุศลและรากเหง้าแห่งอกุศลอย่างนี้ รู้ชัดอกุศลและรากเหง้าแห่งอกุศลอย่างนี้ เมื่อนั้น ท่านละราคานุสัย กิเลสที่นอนเนื่องคือราคะ(ม.ม.(ไทย)๑๒/๘๘/๘๓,ม.ม.(ไทย)๑๓/๑๙๔/๒๒๘,อง.ทุก.(ไทย)๒๐/๓๔/๑๘๗,อง.ทุก.(ไทย)๒๐/๖๖/๒๖๐,อง.ทุก.(ไทย)๒๐/๖๗/๒๖๗,อง.ทุก.(ไทย)๒๐/๗๐/๒๗๗,อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๑๙๓/๒๘๖, อภิ.สง.(ไทย)๓๔/๓๔/๓๓,อภิ.สง.(ไทย)๓๔/๑๐๖/๔๖, อภิ.สง.(ไทย)๓๔/๓๑๔/๘๗)

อัยกฺขชาติก : ชาดกว่าด้วยยักษ์ถือพะเนินเหล็กใหญ่ มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า พระเจ้าพรหมทัตโพธิสัตว์ทรงห้ามชาวเมืองไม่ให้ฆ่าสัตว์ทำพิธีกรรมแก่พวกยักษ์ พวกยักษ์โกรธจึงส่ง

ยักษ์ตนหนึ่งผู้มีความโหดร้ายถือกระบองเหล็กจะมาทำร้ายพระองค์ แต่ไม่สามารถทำร้ายได้ เพราะท้าวสักกะเสด็จมาคุ้มครองพระองค์ พระเจ้าพรหมทัตตรัสถามทราบความแล้วจึงตรัสว่า ในเมื่อท้าวสักกะมาคุ้มครองอย่างนี้ พวกปีศาจจงแผดเสียงไปเถิด ถึงจะแสดงท่าทางน่ากลัว เราก็ไม่กลัว พวกเจ้าไม่สามารถจะรบกับเราได้ เพราะมีท้าวสักกะคุ้มครอง ยักษ์ไม่สามารถทำอันตรายได้จึงถูกท้าวสักกะไล่หนีกลับไป (ขุ.ชา.จตุกก.(ไทย) ๒๗/๑๘๕/๑๙๔)

อยู่ชมา, เมือง: ชื่อเมืองอยู่ชมา ตั้งอยู่บนฝั่งแม่น้ำคงคา, เมืองที่พระผู้มีพระภาคประทับและตรัสเรียกภิกษุมাত্রัสเรื่องรูปร่างเปล่างดองน้ำที่หายไป

ในแผนปิณฑุปมสูตร อุปมาด้วยกลุ่มฟองน้ำ พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ฝั่งแม่น้ำคงคา เขตเมือง อยู่ชมา พระองค์รับสั่งภิกษุทั้งหลายมาตรัสว่า แม่น้ำคงคานี้ฟองน้ำฟองน้ำกลุ่มใหญ่มา บุรุษผู้มีตาดีก็จะพึงเห็น ฟัง พิจารณาฟองน้ำกลุ่มใหญ่นั้นโดยแยกกายได้ เมื่อเขาเห็น ฟังพิจารณาฟองน้ำกลุ่มใหญ่นั้นโดยแยกกายแล้ว ฟองน้ำก็จะพึงปรากฏเป็นของว่างเปล่า หาสาระมิได้เลย สาระในฟองน้ำจะมีได้อย่างไร แม้ฉันใด รูปร่างใดอย่างหนึ่งก็ ฉะนั้นเหมือนกัน ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ไกลหรือใกล้ก็ตาม ภิกษุเห็น ฟัง พิจารณารูปร่างนั้นโดยแยกกายแล้ว รูปร่างก็จะปรากฏเป็นของว่าง เปล่า หาสาระมิได้เลย (ส.ข.(ไทย)๑๗/๙๕/๑๘๐)

อยู่จบพรหมจรรย์: ภิกษุผู้เป็นอรหันตชีนาสพ, อุดมบุรุษ ผู้หมดกิเลสโดยสิ้นเชิง, อยู่จบธรรมเป็นเครื่องอยู่ร่วมกับครู, ธรรมเป็นเครื่องอยู่ร่วมคือ อริยมรรค, ธรรมเป็นเครื่องอยู่ของพระอริยะ

ในมูลปริยายสูตร เรื่องกำหนดภูมิตามนัยที่ ๓ ว่าด้วยพระชีนาสพ พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุใดเป็นอรหันตชีนาสพ อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ปลงภาระได้แล้ว บรรลุประโยชน์ตนโดยลำดับแล้ว สิ้นภวสังโยชน์แล้ว หลุดพ้นเพราะรู้โดยชอบ แม้ภิกษุนั้นก็รู้อย่างปฐวีโดยความเป็นปฐวี ครั้นรู้อย่างปฐวีโดยความเป็นปฐวีแล้ว ไม่กำหนดหมายซึ่งปฐวี ไม่กำหนดหมายในปฐวี ไม่กำหนดหมายนอกปฐวี ไม่กำหนดหมายปฐวีว่าเป็นของเรา ไม่ยินดีปฐวินั้น เป็นต้น (ม.ม.(ไทย)๑๒/๘/๑๑,ม.ม.(ไทย)๑๒/๑๐/๑๓,ม.ม.(ไทย)๑๒/๕๔/๔๓,ม.ม.(ไทย)๑๒/๗๘/๖๗,ส.ส.(ไทย)๑๕/๑๗๔/๒๓๕,ส.ข.(ไทย)๑๗/๕๗/๘๗,ส.ข.(ไทย)๑๗/๑๑๐/๒๐๕,ส.ข.(ไทย)๑๗/๑๖๗/๒๕๙,ส.ม.(ไทย)๑๘/๑๘๖/๑๑๙,ส.ม.(ไทย)๑๘/๒๑๑/๑๔๓,ส.ม.(ไทย)๑๘/๓๖๙/๒๑๔,ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๘/๔๗)

อยู่ประพฤติพรหมจรรย์: พระชีนาสพ, การดับกิเลส, การประพฤติตัวเองอย่างพระพรหมหรือความประพฤติอันประเสริฐ

ในทสุตตรสูตร อธิบายว่า พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ไม่เสด็จอุบัติขึ้นในโลกและไม่ทรงแสดงธรรมที่แทงตลอดนำความสงบมาให้ เป็นไปเพื่อปริณิพพาน และให้ถึงการตรัสรู้ที่พระสุคตทรงประกาศแล้ว ถึงบุคคลนี้จะกลับมาเกิดในมัชฌิมชนบท และเป็นผู้มีปัญญาไม่โง่เขลา ไม่เป็นคนเซอะ สามารถรู้เนื้อความแห่งคำสุภาสิตและ

ทุกภาคนี้ได้ นี่ก็เป็นกาลที่ไม่ใช่ขณะ ไม่ใช่สมัย เพื่อจะอยู่ประพฤติพรหมจรรย์(ที.ปา.
(ไทย)๑๑/๓๕๘/๔๑๓)

อยู่ปราศจากไตรจีวร: จีวรไม่อยู่กับตัว,จีวรอยู่นอกเขตที่ตนอยู่, จีวรที่ได้รับสมมติจากสงฆ์ให้อยู่
ปราศจากได้

ในนิสสัคคิยกัณฑ์ การขอสมมติจากสงฆ์โดยภิกษุประกาศให้สงฆ์ทราบด้วยญัตติทุกข
กรรมวาจาว่า ท่านผู้เจริญ ขอสงฆ์จงฟังข้าพเจ้า ภิกษุชื่อนี้เป็นไข้ ไม่สามารถนำไตร
จีวรไปได้ขอให้อภัยสงฆ์เพื่อไม่เป็นการอยู่ปราศจากไตรจีวรถ้าสงฆ์พร้อมกันแล้ว
ฟังให้สมมติเพื่อไม่เป็นการอยู่ปราศจากไตรจีวรแก่ภิกษุชื่อนี้ นี่เป็นญัตติ ทรงบัญญัติ
ว่า เมื่อจีวรของภิกษุสำเร็จแล้ว เมื่อกลิ่นเตาะแล้ว ถ้าภิกษุอยู่ปราศจากไตรจีวรแม้สิ้น
ราตรีหนึ่ง ต้องอาบัตินิสสัคคิยปาจิตตีย์ เว้นแต่ภิกษุได้รับสมมติ (วิ.มหา.(ไทย)๒/
๔๗๖/๑๒)

อยู่ปริวาส: การอยู่จำ, อยู่เพื่อปรับตัวให้พร้อมสำหรับผู้เคยเป็นอัญเดียรถีย์,อยู่เพื่อปมเพาะและ
อบรมตัว, อยู่เพื่อปรับพฤติกรรมให้เหมาะแก่การงาน,

ในมหาปรินิพพานสูตร สุภัททปริพาชก ขอลงพระผู้มีพระภาค พร้อมทั้งพระธรรม
และพระสงฆ์เป็นสรณะ และขอบรรพชาอุปสมบทในสำนักของพระผู้มีพระภาค พระ
ผู้มีพระภาคตรัสว่า “สุภัททะ ผู้เคยเป็นอัญเดียรถีย์ ประสงค์จะบรรพชาประสงค์จะ
อุปสมบทในธรรมวินัยนี้ ต้องอยู่ปริวาส ๔ เดือน หลังจาก ๔ เดือนล่วงไปเมื่อภิกษุ
พอใจก็จะให้บรรพชา จะให้อุปสมบทเป็นภิกษุได้ อนึ่ง ในเรื่องนี้เราคำนึงถึงความ
แตกต่างกันระหว่างบุคคลด้วย” (ที.ม.(ไทย)๑๐/๒๑๕/๑๖๓)

อยู่ป่าเป็นวัตร: รุดงค์ข้อยู่ป่าเป็นวัตร, ภิกษุถือรุดงค์อยู่ห่างจากหมู่บ้านคน ๕๐๐ ชั้วธนูหรือ ๒๕
เส้น, ข้อที่ ๘ ในรุดงค์ ๑๓ ข้อ, ภิกษุผู้อยู่ป่าเป็นวัตร คือ เป็นผู้ไม่ฟังชาน ไม่ถือตัว ไม่
โลเล ไม่ปากกล้า ไม่พูดพร่ำเพรื่อ มีสติมั่นคง มีสัมปชัญญะ มีจิตตั้งมั่น มีจิตแน่วแน่
สำรวมอินทรีย์

ในทารุกัมมิกสูตร เรื่องคบดีชื่อทารุกัมมิเก อาชีพทำพิน สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาค
ประทับอยู่ ณ คิณชกาธรรมาทร ตรัสถามคหบดีชื่อว่าทารุกัมมิเก ว่า“คหบดี ท่าน
ประจำตระกูลท่านยังให้อยู่หรือ” คหบดีกราบทูลว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ทาน
ประจำตระกูลข้าพระองค์ยังให้อยู่ ทั้งท่านนั้นข้าพระองค์ก็ให้ในภิกษุผู้เป็นพระอรหันต์
หรือผู้บรรลอรหัตตมรรคผู้อยู่ป่าเป็นวัตร ผู้เที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตร ผู้ทรงผ้าบังสุกุล
เป็นวัตร”(ม.ม.(ไทย)๑๒/๖๑/๕๒,ม.ม.(ไทย)๑๒/๓๓๖/๓๖๙,อง.ฉก.(ไทย)๒๒/๕๙/
๕๕๒,อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๘๐/๑๔๗,อง.ปญจก.๒๒/๑๘๑/๓๐๙,อง.อฎฐก.(ไทย)๒๓/
๕๘/๓๕๒,อง.ทสก.(ไทย)๒๔/๓๐/๓๗,ขุ.ม.(ไทย)๒๙/๘๗/๒๖๘,ขุ.อป.(ไทย)๒๙/
๑๕๐/๒๓)

อโยคุพสูตร : พระสูตรว่าด้วยทางแห่งการเจริญอุทิสบาท ท่านพระอานนท์ทูลถามพระผู้มีพระภาค
ว่า พระองค์สามารถไปพรหมโลกด้วยกายทิพย์และกายธรรมดาได้หรือไม่ พระองค์
ตรัสตอบว่า ได้ แล้วทรงแสดงวิธีทำให้กายเบา เช่น เมื่อพระองค์ตั้งกายไว้ในจิต

ตั้งจิตไว้ในกายกำหนดสุขสัญญาและทุกข์สัญญา กายก็จะเบาเหมือนก้อนเหล็กที่ไฟเผาทั้งวัน (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๘๓๔/๔๑๓)

อโยชฺรจรียา : พระจรียาของอโยชฺรราชกุมาร พระผู้มีพระภาคทรงเล่าว่า ในสมัยที่เป็นพระอโยชฺรราชกุมาร เป็นโอรสพระเจ้ากาสิ ทรงเจริญวัยในเรือนเหล็ก เพราะป้องกันท่านยักษิณี เมื่อเจริญวัยแล้ว เกิดความสังเวช ไม่ต้องการราชสมบัติ จึงออกผนวชเพราะต้องการพระโพธิญาณ (ขุ.จรียา.(ไทย) ๓๓/๒๔/๗๖๑)

อโยชฺรชาตก : ชาตกว่าด้วยมหาสัตว์อโยชฺรราช มีเนื้อความอธิบายว่า พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นอโยชฺรกุมาร เนื่องจากพระบิดาพระมารดากลัวว่าเมื่อคลอดใหม่จักถูกนางยักษิณีจับไปกินเช่นเดียวกับพระเชษฐา พระบิดาจึงได้สร้างเรือนเหล็กขังพระกุมารไว้ภายใน เมื่อพระราชกุมารมีอายุได้ ๑๖ พระชรรษา พระบิดาประทรวงจะประทานราชสมบัติให้แก่พระกุมาร จึงให้อำมาตย์ไปอัญเชิญออกมาจากเรือนเหล็กแล้วให้เสียบพระนคร พระราชกุมารทอดพระเนตรเห็นป่า เขา และธรรมชาติที่สวยงามสอบถามถึงสาเหตุที่ตนถูกขังอยู่ในเรือนเหล็กถึง ๑๖ ปี ทราบสาเหตุแล้วทรงสลดพระทัย จึงตรัสโทษที่อยู่ในพระครรภ์ ๑๐ เดือนเหมือนอยู่ในโหลกุ่มหินรกหรือคูณรกและการถูกขังอยู่ในเรือนเหล็กอีก ๑๖ ปี ว่าเหมือนอยู่ในอุสสุทฺนรก ไม่ปรารถนาราชสมบัติจึงไปแสดงธรรมโปรดพระบิดาให้เห็นว่าไม่มีใครจะสามารถเอาชนะพญามัจจุราชได้ ไม่ว่าผู้นั้นจะเป็นราชามหากษัตริย์หรืออำมาตย์มุขมนตรีผู้ยิ่งใหญ่ เป็นคนดีคนชั่ว เป็นมนุษย์หรือดิรัจฉาน ล้วนแต่ไปตกอยู่ในเงื้อมมือของพญามัจจุราชทั้งสิ้น แล้วกราบทูลต่อไปว่า ธรรมเท่านั้นจะรักษาผู้ประพฤติธรรม ธรรมที่บุคคลประพฤติดีแล้วย่อมนำความสุขมาให้ นี่เป็นอันสงส์ของธรรมที่บุคคลประพฤติดีแล้ว ผู้มีประพฤติธรรมเป็นปกติจะไม่ไปสู่ันรก จากนั้นจึงกราบทูลลาพระบิดาพระมารดาออกบวชเป็นฤาษีอยู่ในป่าหิมพานต์ พระราชาและชาวเมืองได้ชวนกันออกบวชจนมีบริษัถึง ๑๒ โยชน์(ขุ.ชา.วิสตี.(ไทย) ๒๗/๓๖๓/๕๓๓)

อโยชฺรราชโอรส: การบำเพ็ญบารมีชั้นอุปบารมีของพระผู้มีพระภาคสมัยอโยชฺรราชโอรสโพธิสัตว์ ในสโมธานกถา สรุปรการบำเพ็ญบารมี ๓๐ ทศ พระผู้มีพระภาคได้ตรัสไว้ว่า “การบำเพ็ญบารมีอันเป็นธรรมเครื่องบ่มพระโพธิญาณเหล่านี้ จัดเป็นบารมี ๑๐ อุปบารมี ๑๐ และปรมัตถบารมี ๑๐ แต่ในภพที่เราเป็นยุดัญชยกุมาร มหาโควินทพราหมณ์ คนเลี้ยงช้าง อโยชฺรราชโอรส ภัลลาคี สุวรรณสาม มขเทพและเนมิราช บารมีเหล่านี้เป็นอุปบารมี (ขุ.จรียา.(ไทย)๓๓/๑๒๒/๗๗๗)

อโยชฺร, พระราชา: พระราชาโอรสของพระเจ้ากาสิพระนามว่าอโยชฺร, พระราชาโอรสผู้เจริญวัยในเรือนหลังเล็ก อยู่อย่างลำบาก, พระองค์ถือว่าการได้รับการเลี้ยงดูในที่เรือนหลังเล็กคับแคบเป็นความยอดเยี่ยมในโลก

ในยุดัญชยวรรค อโยชฺรจรียา เรื่องพระจรียาของพระอโยชฺรราชกุมาร คือ ในกาลที่ท่านเป็นพระโอรสของพระเจ้ากาสิ เจริญวัยในเรือนเหล็ก จึงมีนามว่าอโยชฺร พระบิดาตรัสว่า เจ้าได้ชีวิตมาอย่างลำบาก ถูกเจ้านายเลี้ยงไว้ในที่แคบ วันนี้จงปกครองแผ่นดินทั้งสิ้น ท่านประณมมือไหว้กษัตริย์พร้อมทั้งชาวแคว้นแคว้น พร้อมทั้งชาวนิคม

และบริวารชน แล้วได้กราบทูลตั้งนี้ว่า บรรดาสัตว์ในแผ่นดิน ทั้งชั้นต่ำ ทั้งชั้นสูง และ ปานกลาง สัตว์ทั้งหมดนั้นไม่มีอารักขา จริณอยู่ในเรือนของตนพร้อมด้วยหมู่ญาติของตน การเลี้ยงดูข้าพระองค์ในที่คับแคบ นี้เป็นความยอดเยี่ยมในโลก (ขุ.จรรยา.(ไทย) ๓๓/๒๔/๗๖๑)

อโยนิโสมนสิการ: การมนสิการโดยไม่แยกคาย, การพิจารณาโดยไม่ถูกทาง กล่าวคือการทำไว้ในใจในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง ในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าเป็นสุข ในสิ่งที่เป็นอนัตตาว่าเป็นอัตตา หรือ การนึก การน้อมนึก การผูกใจ การใฝ่ใจ การทำไว้ในใจถึงความคิดโดยนัยที่กลับกัน กับสัจธรรม

ในสัพพสาสนสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เรากล่าวความสิ้นอาสวะของภิกษุผู้รู้ ผู้เห็น เราไม่กล่าวความสิ้นอาสวะของภิกษุผู้ไม่รู้ ผู้ไม่เห็น เรากล่าวความสิ้นอาสวะของภิกษุผู้รู้ผู้เห็นอะไร (คือ) ผู้รู้ ผู้เห็นอโยนิโสมนสิการ และอโยนิโสมนสิการ๒ เมื่อภิกษุนสิการโดยไม่แยกคาย อาสวะทั้งหลายที่ยังไม่เกิดย่อมเกิดขึ้น และอาสวะทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้วย่อมเจริญ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เราไม่เห็นธรรมอื่นแม้อย่างหนึ่งที่เป็นเหตุให้วิจิจฉา (ความลึกลับสงสัย) ที่ยังไม่เกิดขึ้นก็เกิดขึ้น หรือที่เกิดขึ้นแล้วก็เข้าไปเพื่อความเจริญไพบูลย์ยิ่งขึ้นเหมือนอโยนิโสมนสิการ (การมนสิการโดยไม่แยกคาย)นี้ เมื่อมนสิการโดยไม่แยกคาย วิจิจฉาที่ยังไม่เกิดขึ้นก็เกิดขึ้นและที่เกิดขึ้นแล้วก็เข้าไปเพื่อความเจริญไพบูลย์ยิ่งขึ้นที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๕๑/๓๖๘,ม.ม.(ไทย)๑๒/๑๕/๑๘,อง.เอกก.(ไทย)๒๐/๑๕/๓,อง.เอกก.(ไทย)๒๐/๖๖/๑๒,อง.เอกก.(ไทย)๒๐/๙๐/๑๕,อง.เอกก.(ไทย)๒๐/๑๐๖/๑๓,อง.ทสก.(ไทย)๒๔/๔๗/๑๐๓,ขุ.ม.(ไทย)๒๙/๑๕๑/๔๑๒,ขุ.ม.(ไทย)๒๙/๒๐๓/๕๙๓,ขุ.ม.(ไทย)๒๙/๒๐๗/๖๐๘,อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/๙๓๖/๕๘๖,ม.ม.อ.(บาลี)๑/๑๕/๗๑)

อโยนิโสมนสิการสูตร : พระสูตรว่าด้วยการมนสิการโดยไม่แยกคาย สมัยที่ภิกษุรูปหนึ่งพักผ่อนอยู่ในที่พักกลางวัน ณ ราวป่าแห่งหนึ่ง แคว้นโกศล ได้ตรึกถึงอกุศลวิตก คือ กามวิตก (ความตรึกเกี่ยวกับกาม) พยาบาทวิตก(ความตรึกเกี่ยวกับพยาบาท) และวิหิงสวิตก (ความตรึกเกี่ยวกับวิหิงสา) เทวดาผู้สิงสถิตอยู่ในราวป่านั้นประสงค์จะให้เธอสลัดใจ จึงกล่าวว่า ท่านถูกวิตกเกาะกิน เพราะมนสิการโดยไม่แยกคาย ท่านจงละการมนสิการนั้นแล้วจงใคร่ครวญโดยแยกคายเถิด ท่านปรารถนาพระศาสนา พระธรรม พระสงฆ์ และศีลของตนแล้ว จะบรรลุความปรารถนา ปิติ สุขได้แน่ และจักรกระทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๓๑/๓๓๒)

อโยนิโสมนสิการสูตร : พระสูตรว่าด้วยการมนสิการโดยไม่แยกคาย มี ๒ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ **1.อโยนิโสมนสิการสูตร** พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า การมนสิการโดยไม่แยกคายทำให้นิเวรณที่ยังไม่เกิดก็เกิดขึ้น ที่เกิดขึ้นแล้วก็เจริญไพบูลย์ยิ่งขึ้น และทำให้โพฆณค์ที่ยังไม่เกิดก็ไม่เกิดขึ้น ที่เกิดขึ้นแล้วก็ดับไป ส่วนการมนสิการโดยแยกคายมีผลตรงกันข้าม (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๒๐๕/๑๓๗)

อโยนิโสมนสิการสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า การมนสิการโดยไม่
แยบคายทำให้นิเวศน์ ๕ ที่ยังไม่เกิดก็เกิดขึ้น และที่เกิดขึ้นแล้วก็เจริญไฟบุญยิ่งขึ้น
(ส.ม.(ไทย) ๑๙/๒๑๖/๑๔๘)

อโยนิโสสูตร : พระสูตรว่าด้วยการถาม-ตอบโดยไม่แยบคาย พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคลพึง
ทราบว่าเป็นคนพาล เพราะประกอบด้วยธรรม ๓ คือ (๑) ตั้งปัญหาโดยไม่แยบคาย
(๒) ตอบปัญหาโดยไม่แยบคาย (๓) ไม่ขึ้นขมยินดีปัญหาที่ผู้อื่นตอบโดยแยบคาย ด้วย
บทพยัญชนะที่เหมาะสม สละสลวย เข้ารูป แล้วตรัสว่า บุคคลพึงทราบว่าเป็นบัณฑิต
เพราะประกอบด้วยธรรม ๓ คือ (๑) ตั้งปัญหาโดยแยบคาย (๒) ตอบปัญหาโดยแยบ
คาย (๓) ขึ้นขมยินดีปัญหาที่ผู้อื่นตอบโดยแยบคาย ด้วยบทพยัญชนะที่เหมาะสม
สละสลวย เข้ารูป (อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๕/๑๔๓)

อรกชาดก : ชาดกว่าด้วยศาสดาอรกะสอนการแผ่เมตตา ฤาษีโพธิสัตว์บำเพ็ญพรตวิหิงหา ๔ จน
ได้เป็นศาสดาชื่ออรกะ อาศัยอยู่ในป่าหิมพานต์ สอนศิษย์ทั้งหลายให้เห็นอนิสงส์
ของการเจริญเมตตาว่า ผู้ที่อนุเคราะห์ชาวโลกด้วยเมตตาจิตหาประมาณมิได้ ทั้ง
เบื้องบนแต่พื้นดินถึงพรหมโลกชั้นเนวสัญญานาสัญญายตนะ เบื้องต่ำแต่พื้นดินถึง
อุสสทนรกใต้พื้นดิน และเบื้องขวางคือในโลกมนุษย์หาประมาณมิได้ โดยประการทั้ง
ปวงว่า ขอสรรพัสต์วโนที่เท่านี้ ในจักรวาลเท่านี้ จงไม่มีเวร ไม่มีการเบียดเบียนกัน
ปราศจากความทุกข์ มีความสุขรักษาตนอยู่เถิด มีจิตเกื้อกูลหาประมาณมิได้ เป็นจิต
บริบูรณ์ อันเขาอบรมดีแล้ว กรรมที่เขาทำพอประมาณจักไม่เหลือในจิตของเขาเลย
เพราะกรรมคือการเจริญอุปัฏฐากนั้นมีอนิสงส์มาก (ขุ.ชา.ทุก.(ไทย) ๒๗/๓๗/
๗๓)

อรกสูตร : พระสูตรว่าด้วยครูชื่ออรกะ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ครูอรกะเป็นเจ้าลัทธิผู้ปราศจาก
ความกำหนัดในกามทั้งหลาย มีสาวกหลายร้อยได้แสดงธรรมแก่สาวกทั้งหลายว่า
ชีวิตของมนุษย์มีประมาณน้อย เล็กน้อย รวดเร็ว มีทุกข์มาก มีความคับแค้นมาก
บุคคลพึงรู้ด้วยปัญญาพึงทำกุศลพึงประพฤติพรหมจรรย์ ไม่มีเลยสัตว์ที่เกิดมาแล้วจะ
ไม่ตาย โดยเปรียบเทียบชีวิตกับอุปมา ๗ ข้อ คือ เปรียบเหมือน (๑) หยาดน้ำค้างที่
ยอดหญ้า เมื่อดวงอาทิตย์ขึ้นก็เหือดแห้งไปอย่างรวดเร็ว อยู่ได้ไม่นาน (๒) ฟองน้ำ
เมื่อฝนเม็ดใหญ่ตก ย่อมแตกหายไปอย่างรวดเร็ว คงอยู่ได้ไม่นาน (๓) รอยขีดในน้ำ
ย่อมขาดหายไปอย่างรวดเร็ว คงอยู่ได้ไม่นาน (๔) แม่น้ำที่ไหลจากภูเขา มาจากที่ไกล
มีกระแสเชี่ยว พัดลิ่งที่พาไปได้ ไม่มีขณะเวลาหรือชั่วครู่ที่มันจะหยุด โดยที่แท้ แม่น้ำ
นั้นย่อมไหลบ่าเรื่อยไป(๕) บุรุษผู้มีกำลัง อมกอนเขพะไว้ที่ปลายลิ้นแล้ว พึงถ่มทิ้งไป
โดยไม่ยากนัก (๖) ขึ้นเนื้อที่เขาใส่ไว้ในกระทะเหล็กที่ถูกเผาไฟตลอดทั้งวัน ย่อมหด
หายไปอย่างรวดเร็ว คงอยู่ได้ไม่นาน (๗) แมโคที่จะถูกฆ่า ถูกเขานำไปสู่ที่ฆ่า ยกเท้า
ขึ้นคราวใดก็ยิ่งใกล้ถูกฆ่า ใกล้ตายเข้าไปครานั้น แล้วตรัสว่า สมัยนั้น มนุษย์
ทั้งหลายมีอายุประมาณ ๖๐,๐๐๐ ปี เด็กหญิงมีอายุ ๕๐๐ ปี จึงมีสามีได้ และสมัย
นั้น พวกมนุษย์มีอาพาธเพียง ๖ อย่าง คือ (๑) หนาว (๒) ร้อน (๓) หิว (๔) กระหาย
(๕) ปวดอุจจาระ (๖) ปวดปัสสาวะ เมื่อพวกมนุษย์มีอายุยืนอย่างนี้ มีอาพาธน้อย

อย่างนี้ ถึงกระนั้น ครูอรรถก็ยังคงแสดงธรรมแก่สาวกทั้งหลายอยู่เหมือนอย่างนั้น ปัจจุบันนี้ เมื่อจะกล่าวถึงชีวิตนั้นให้ถูกต้อง ฟังกล่าวว่า ชีวิตของมนุษย์ทั้งหลายมีประมาณน้อย เล็กน้อย รวดเร็ว มีทุกข์มาก มีความคับแค้นมาก บุคคลพึงรู้ด้วยปัญญา ฟังทำกุศล ฟังประพฤติพรหมจรรย์ ไม่มีเลยสัตว์ที่เกิดมาแล้วจะไม่ตาย ปัจจุบันนี้ ผู้มีอายุยืนจะอยู่ได้ ๑๐๐ ปี น้อยกว่านั้นก็มิ มีมากกว่านั้นก็มิ ส่วนคนที่จะอยู่ได้ถึง ๑๐๐ ปี จะอยู่ได้ ๓๐๐ ฤดู ๑,๒๐๐ เดือน ๒,๔๐๐ กึ่งเดือน ๓๖,๐๐๐ ราตรี จะบริโภคอาหารได้ ๗๒,๐๐๐ มื้อ นับรวมถึงการดื่มนมมารดาและเหตุที่ทำให้ไม่ได้บริโภคอาหาร แล้วตรัสถึงเหตุที่ทำให้ไม่ได้บริโภคอาหาร คือ (๑) คนโง่ (๒) คนมีทุกข์ (๓) คนเจ็บไข้ (๔) คนรักษาอุโบสถ (๕) คนหาอาหารไม่ได้ แล้วตรัสอีกว่า เราได้กำหนดอายุ ประมาณอายุ ฤดู ปี เดือน กึ่งเดือน ราตรี วัน อาหาร และอันตรายแห่งการบริโภคอาหารของมนุษย์ผู้มีอายุ ๑๐๐ ปีไว้อย่างนี้ กิจที่ศาสดาผู้แสวงหาประโยชน์เกื้อกูล ผู้อนุเคราะห์ ฟังทำแก่สาวกทั้งหลาย เราได้ทำแก่เธอทั้งหลายแล้ว นั้นโคนไม้ นั้นเรือนว่าง เธอทั้งหลายจงฟัง อย่าประมาท อย่าเป็นผู้เดือดร้อนใจในภายหลัง นี่เป็นอนุสาสนีของเราเพื่อเธอทั้งหลาย ๒๓/๗๔/๑๖๗

อรรถ,ครู:

ครูชื่ออรรถ,ครูเจ้าลัทธินี้ไม่มีความกำหนดในกาม, ครูผู้แสดงธรรมแก่สาวกว่าผู้ไม่จิตใจให้เสื่อมใสตายแล้วไปเกิดในอบาย

ในสุเนตตสูตร เรื่องครูชื่อสุเนตตะ เรื่องเคยมีมาแล้ว มีครูชื่ออรรถเป็นเจ้าลัทธินี้ปราศจากความกำหนดในกามทั้งหลาย มีสาวกหลายร้อยคน ได้แสดงธรรมแก่สาวกทั้งหลายเพื่อความเป็นผู้เกิดในพรหมโลก สาวกเหล่าใดเมื่อครูอรรถแสดงธรรม เพื่อความเป็นผู้เกิดในพรหมโลกอยู่ ไม่ทำจิตให้เสื่อมใสสาวกเหล่านั้นหลังจากตายแล้วได้ไปเกิดในอบาย ทุกติ วินิบัติ นรค (อง.สตตค.(ไทย) ๒๓/๗๔/๑๖๗)

อรรถปราสาท:

ชื่อปราสาทของพระเจ้าอัมมทัสสีสมัยครองขรรวาส ๘,๐๐๐ ปี, หนึ่งในปราสาทสามหลังของพระองค์

ในอัมมทัสสีพุทธวงศ์ พระประวัติในอดีตชาติของพระเจ้าอัมมทัสสีพุทธเจ้า ในมณฑลกับนั้น พระพุทธเจ้าพระนามว่าอัมมทัสสี ทรงรุ่งเรืองอย่างยิ่งในโลกพร้อมทั้งเทวโลก ทรงประกาศพระธรรมจักร เทวดาและมนุษย์ประมาณ ๑๐๐,๐๐๐ โภกิ สมัยนั้น กรุงชื่อว่าสรณะ กษัตริย์พระนามว่าสรณะเป็นพระชนก พระเทวีพระนามว่าสุนันทาเป็นพระชนนีของพระศาสดาพระนามว่าอัมมทัสสี พระองค์ทรงครองขรรวาสอยู่ ๘,๐๐๐ ปี มีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลัง คืออรรถปราสาท วิชปราสาท และสุทัสนปราสาท (ขุ.พุทธ.(ไทย)๓๓/๑๔/๖๖๘)

อรรถวิงศ์:

การจำแยกธรรมที่ไม่มีกิเลส,พระผู้มีพระภาคตรัสสมัชฌิมาปฏิบัติแก่ภิกษุทั้งหลาย ในอรรถวิงศ์สูตร การจำแนกธรรมที่ไม่มีกิเลส พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเชตะวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี พระผู้มีพระภาคได้รับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลายมาตรัสว่า "ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่พึงประกอบเนื่อง ๆ ซึ่งสุขในกามสุขัลลิกานุโยค อันทราม เป็นของชาวบ้าน เป็นของปุถุชน ไม่ใช่ของพระอริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ และไม่พึงประกอบเนื่อง ๆ ซึ่งอัตตกิลมณานุโยค (การ

ประกอบความลำบากเดือดร้อนแก่ตน) อันเป็นทุกข์ ไม่ใช่ของพระอริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ แต่แสดงมัชฌิมาปฏิบัติไม่เอียงเข้าใกล้ที่สุด ๒ อย่างนั้น ที่ตลาคตได้ตรัสรู้แล้ว (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๓๒๓/๓๙๐)

อรณวิกังคสูตร : พระสูตรว่าด้วยการจำแนกธรรมที่ไม่มีข้าศึก พระผู้มีพระภาคทรงแสดงพระสูตรมีลักษณะเป็นการบรรยายโวหารแบบถาม-ตอบเองแก่ภิกษุทั้งหลาย ณ วัดพระเชตุวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี เพราะมีพระประสงค์ให้ปฏิบัติตามธรรมที่ไม่มีกิเลส เว้นธรรมที่มีกิเลส พระผู้มีพระภาคจะทรงแสดงอรณวิกังค โดยทรงแสดงเป็นข้ออุทเทส ดังนี้

๑. ภิกษุไม่พึงประกอบเรื่อง ๆ ซึ่งกามสุขัลลิกานุโยคและอัตตกิลมณานุโยค อันเป็นทุกข์ ไม่ใช่ของพระอริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์

๒. ภิกษุพึงประกอบมัชฌิมาปฏิบัติอันได้แก่อริยมรรคมีองค์ ๘ ที่ไม่เอียงเข้าใกล้ที่สุด ๒ อย่างนั้น ที่ตลาคตได้ตรัสรู้แล้ว อันเป็นปฏิบัติก่อให้เกิดจักขุก่อให้เกิดญาณ เป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อตรัสรู้ เพื่อนิพพาน

๓. ภิกษุพึงรู้จักการยกย่องและการตำหนิ ครั้นรู้แล้ว ไม่พึงยกย่อง ไม่พึงตำหนิ พึงแสดงธรรมเท่านั้น

๔. ภิกษุพึงรู้จักการตัดสินความสุข ครั้นรู้แล้ว พึงประกอบเรื่อง ๆ ซึ่งความสุขภายใน

๕. ภิกษุไม่พึงกล่าวคำในที่ลับหลัง ไม่พึงกล่าวคำล่วงเกินต่อหน้า เมื่อไม่รีบร้อน จึงควรพูด เมื่อรีบร้อนไม่ควรพูด ไม่พึงยึดภาษาถิ่น ไม่พึงละเลยคำพูดสามัญ(คำที่คนทั่วไปใช้พูดกัน)

จากนั้น ทรงยกข้อความในอุทเทสมาดังเป็นคำถามและทรงอธิบาย เช่น เรา กล่าวคำนี้ไว้ว่า ภิกษุไม่พึงประกอบซึ่งสุขในกาม ... และไม่พึงประกอบซึ่งอัตตกิลมณานุโยค อันเป็นทุกข์ ไม่ใช่ของพระอริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ เพราะอาศัยอะไร เราจึงกล่าวไว้เช่นนั้น ... เป็นต้น

เมื่อพระผู้มีพระภาคได้ตรัสพระภาษิตนี้แล้ว ภิกษุทั้งหลายต่างมีใจยินดีชื่นชม พระภาษิตของพระองค์ (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๓๒๓/๓๙๐)

อรณวิหาร:

การอยู่ด้วยธรรม, ธรรมเครื่องกำจัดนิวรณ์ด้วยฉานและสมาบัติ

ในอรณวิหารญาณนิตเทส พระสารีบุตรผู้อธิบายว่า ปฐมฉานชื่อว่าอรณวิหาร ทุตติยฉานชื่อว่าอรณวิหาร ตติยฉานชื่อว่าอรณวิหาร จตุตถฉานชื่อว่าอรณวิหาร อากาสาณญายตนสมาบัติเนวสัณญานาสัณญายตนสมาบัติชื่อว่าอรณวิหาร คือ ชื่อว่าอรณวิหาร เพราะกำจัดนิวรณ์ได้ด้วยปฐมฉาน ชื่อว่าอรณวิหารเพราะกำจัดวิตกวิจารณ์ได้ด้วยทุตติยฉาน ชื่อว่าอรณวิหาร เพราะกำจัดปิติได้ด้วยตติยฉาน ชื่อว่าอรณวิหาร เพราะกำจัดสุขและทุกข์ได้ด้วยจตุตถฉาน ชื่อว่าอรณวิหาร เพราะกำจัดรูปสัณญูปปฏิขสัณญานานันตตสัณญาได้ด้วยอากาสาณญายตนสมาบัติ ชื่อว่าอรณวิหาร เพราะกำจัดอากาสาณญายตนสัณญาได้ด้วยวิญญาณญายตนสมาบัติ ชื่อว่าอรณวิหาร เพราะกำจัดวิญญาณญายตนสัณญาได้ด้วยอากิณญายตนสมาบัติ ชื่อว่าอรณ

วิหาร เพราะกำจัดอาภิกษุญญาตนสัญญาได้ด้วยเนวสัญญานาสัญญาตนสมาบัติ นี้
ชื่อว่าอรณวิหาร (ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๘๒/๑๔๐)

อรณวิหารญาณนิเทศ :แสดงอรณวิหารญาณ อธิบายอุทเทสที่ ๓๓ ของญาณภคินียกมาตั้งเป็นคำ
ปจฺฉา ดังนี้

ท่านพระสารีบุตรแสดงธรรมที่เป็นชื่อของทัสสนาธิปไตยไว้เป็นหลัก ๓ ประการ
คือ (๑) อนิจจานุปัสสนา (๒) ทุกขานุปัสสนา (๓) อนัตตานุปัสสนา แล้วนำธรรม
๒๐๑ ประการ(หมวดธรรมที่ควรรู้อย่างในสุดมยญาณที่ ๑ ตอนที่ ๒ ชุดที่ ๑ หมวด ที่
๒-๑๒) มาหมุ่นด้วยอนุปัสสนา ๓ ประการ รวม ๓ รอบ แต่ละรอบประกอบด้วย
อนุปัสสนา ๑ ประการ รวมเป็น ๖๐๓ ประการ (๒๐๑ x ๓ = ๖๐๓) เช่น

อนิจจานุปัสสนาในรูป ชื่อว่าทัสสนาธิปไตย ทุกขานุปัสสนาในรูป ชื่อว่า
ทัสสนาธิปไตย อนัตตานุปัสสนาในรูป ชื่อว่าทัสสนาธิปไตย ฯลฯ อนัตตานุปัสสนาใน
ชราภรณ์ ชื่อว่าทัสสนาธิปไตย

ลำดับต่อไป ท่านจำแนกธรรมที่เป็นชื่อของคำว่า “วิหาราธิคมที่สงบ” “ปณฺธิตา- ธิ
มุตตตา” และ “อรณวิหาร” ตามลำดับ มีใจความว่าสุญญตวิหาร อนิมิตตวิหาร
อัปณฺธิตวิหาร แต่ละอย่างชื่อว่าวิหาราธิคม ที่สงบ ความที่จิตน้อมไปในธรรมที่ว่าง
... ในธรรมที่ไม่มีนิमित ... ในธรรมที่ไม่มีปณฺธิตตะ แต่ละอย่างชื่อว่าปณฺธิตมุตตตา
สมาบัติ ๘ คือ รูปฌาน ๔ และอรุฌาน ๔ แต่ละอย่างชื่อว่าอรณวิหาร

ลำดับต่อไป ท่านจำแนกธรรมที่เป็นเหตุให้ได้ชื่อว่าอรณวิหาร ๘ ประการ คือ การ
กำจัดธรรมที่เป็นข้าศึกต่อฌานแต่ละชั้นด้วยฌานแต่ละชั้น เช่น

๑. ชื่อว่าอรณวิหาร เพราะกำจัดนิวรณ์ได้ด้วยปฐมฌาน

๒. ชื่อว่าอรณวิหาร เพราะกำจัดวิตกวิจารณ์ได้ด้วยทุติยฌาน (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๘๒/
๑๓๙)

อรณสูตร : พระสูตรว่าด้วยข้าศึก สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวัน เทวดา
ทูลถามว่า คนเหล่าไหนไม่เป็นข้าศึก พรหมจรรย์ที่อยู่จบแล้วของคนเหล่าไหนไม่
เสื่อม คนเหล่าไหนกำหนดรู้ความอยากได้ ความเป็นไทย่อมมีแก่คนเหล่าไหนทุกเมื่อ
มารดาและบิดาหรือพี่น้องไห้วใครซึ่งตั้งมั่นในศีล กษัตริย์ทั้งหลายอภิวัตใคร แม้จะ
มีชาติต่ำ

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า สมณะทั้งหลายในธรรมวินัยไม่เป็นข้าศึก พรหมจรรย์
ที่อยู่จบแล้วของสมณะทั้งหลายย่อมไม่เสื่อม สมณะทั้งหลายย่อมกำหนดรู้ความอยาก
ได้ ความเป็นไทย่อมมีแก่สมณะทั้งหลายทุกเมื่อ มารดาและบิดาหรือพี่น้องไห้วสมณะ
ผู้ตั้งมั่นในศีล กษัตริย์ทั้งหลายอภิวัตสมณะ ผู้มีชาติต่ำ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๘๑/๘๖)

อรณฺญชหะ, พระเจ้าจักรพรรดิ: พระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าอรณฺญชหะ, พระองค์ในอดีตชาติได้
บูชาปทุมุตตรพุทธเจ้าด้วยดอกอโศกได้อานิสงส์มาก ในกัปที่ ๗๐ นับจากกัปนี้ไปได้
เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๑๖ ชาติ พระนามว่าอรณฺญชหะ

ในอโศกปุชกเถราปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระอโศกปุชกเถระ ท่านพระอโศกปุ
ชกเถระประกาศประวัติในอดีตชาติของตนว่า มีพระราชอุทยานอยู่ในนครตีปุระ นำ

รื่นรมย์ ท่านเป็นคนรักษาพระราชอุทยานอยู่ในนครนั้น เป็นคนรับใช้ของพระราชชาติ
 ได้มีพระสยัมภูพุทธเจ้า ผู้มีพระรัศมี พระนามว่าปทุมะ พระฉายาไม่ละพระองค์ผู้เป็น
 มุนี ผู้ประทับนั่งอยู่บนดอกบัวขาว ท่านเห็นต้นโอศกมีดอกบานเป็นพวง นำดูนัก จึง
 บุษพาพระพุทธรูปพระนามว่าปทุมุตตระ ผู้ประเสริฐ ในกัปที่ ๙๔ นับจากกัปนี้ไป ท่าน
 ได้ใช้ดอกไม้มบูชาไว้ จึงไม่พบทุกขเลย ในกัปที่ ๗๐ นับจากกัปนี้ไป ได้เป็นพระเจ้า
 จักรพรรดิ ๑๖ ชาติ พระนามว่าอรณัญชหะ สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ มีพละนา
 ภาพมาก (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๒๑/๓๖๑)

อรรถ, มาร: นางมารชื่ออรรถ, ธิตามารคนหนึ่ง ใน ๓ คนอาสาพระยามารผู้เป็นบิดาเข้าไปประโลม
 พระพุทธรูปด้วยอาการต่าง ๆ เมื่อคราวประทับอยู่ในม้อชปาสนิโครทหลังตรัสรู้ใหม่
 ในมาคันทิยสูตร นางมาคันทิยพราหมณ์ พระผู้มีพระภาคตรัสแก่มาคันทิยพราหมณ์
 พร้อมภรรยาว่า พระองค์เห็นนางตัมหา นางอรรถ และนางราคา ก็ไม่ได้มีความพอใจ
 ในเมถุนธรรมเลย จักมีความพอใจเพราะเห็นเรือนร่าง ที่เต็มไปด้วยยศสภาวะและ
 อัจฉริยะนี้ได้อย่างไรเล่า เราไม่ปรารถนาจะถูกต้องเรือนร่างนางแม้ด้วยเท้า (ขุ.สุ.
 (ไทย)๒๕/๘๔๒/๗๐๑)

อรรถ: ความไม่ยินดี, กิริยาที่ไม่ยินดี, ความไม่ยินดียิ่ง, กิริยาที่ไม่ยินดียิ่ง, ความรำคาญ,
 ความกระวนกระวายใจในเสนาสนะที่สัสด หรือในสภาวะธรรมที่เป็นอริกุศล คือสมณะ
 และวิปัสสนาอย่างใดอย่างหนึ่ง, ธรรมที่แก้อรรถคือมูทิตา ความยินดี
 ในอรรถสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายถึงธรรมที่ควรเจริญเพื่อละธรรมละ
 ๓ ประการ (๑) ภิกษุควรเจริญมูทิตา (ความยินดี) เพื่อละอรรถ (๒) ภิกษุควรเจริญ
 วิหิงสา (ความไม่เบียดเบียน) เพื่อละวิหิงสา (๓) ภิกษุควรเจริญธัมมจริยา (ความ
 ประพฤติธรรม) เพื่อละอธัมมจริยา (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๒๖/๓๒๖, ที.ปา.(ไทย)๑๑/
 ๓๕๖/๓๕๖, อัง.นกก.(ไทย)๒๒/๑๓/๔๓๐, อัง.นกก.(ไทย)๒๒/๑๑๓/๖๓๔, ขุ.ป.(ไทย)
 ๓๑/๒๘/๔๑, ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๘๖/๑๔๕, อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/๘๕๖/๕๕๒, อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/
 ๙๒๖/๕๘๐, อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๖๘๗/๗๓๔)

อรรถสูตร : มี ๒ สูตร แปลความหมายสูตรและเนื้อหาต่างกัน คือ

1.อรรถสูตร พระสูตรว่าด้วยความไม่ยินดี สมัยที่ท่านพระวังคีสะกับท่านพระนิโครท
 กัปปะอยู่ที่อัคคาสวเจตีย์ เขตเมืองอาฬวี ได้เกิดความไม่ยินดี กำหนด เพราะท่าน
 พระนิโครทกัปปะกลับจากบิณฑบาตหลังฉันเสร็จแล้วเข้าไปยังวิหาร ออกมาในเวลา
 เย็นบ้าง ในเวลาภิกขาจารย์รุ่งขึ้นบ้าง ทำให้ท่านได้ความคิดว่า การที่เราเกิดความ
 ไม่ยินดี กำหนด นี้ไม่ดีเลย ใครจะช่วยเราบรรเทาได้ เราควรช่วยตัวเองบรรเทาให้
 ได้ และหลังจากบรรเทาได้แล้วจึงกล่าวว่า ผู้ละความยินดี ความไม่ยินดีและความ
 ตริภิกษาเกี่ยวกับบ้านเรือนได้ หมดตัมหา ไม่มีกิเลส ไม่ก่อตัมหาตัจจา ชื่อว่าเป็นภิกษุ
 รูปทั้งที่อาศัยแผ่นดิน อยู่ในอากาศ อันนับเนื่องในภพ ๓ ล้วนไม่เที่ยง คร่ำคร่าไป
 ทั้งนี้ ท่านผู้รู้แจ้งอย่างนี้แล้วจึงหลุดพ้นได้ ส่วนเหล่าปุถุชนยังมีจิตหมกมุ่นในอุปธิ
 คือรูป เสียง กลิ่น รสและโผฏฐัพพะ ท่านจงเป็นผู้ไม่หวั่นไหว กำจัดความพอใจใน
 กามคุณ ๕ เพราะบัณฑิตเรียกผู้ไม่ติดอยู่ในกามคุณ ๕ ว่าเป็นมุนี ผู้ไม่เป็นไปใน

อำนาจกิเลสด้วยอำนาจมิจฉาวิตกที่อิงอาศัยทิวฎฐิติ ๖๐ ประการ ทั้งไม่กล่าวคำหยาบคาย ชื่อว่าเป็นภิกษุ ภิกษุผู้เป็นบัณฑิตมีจิตมั่นคง ไม่ลวงโลก มีปัญญาเครื่องบริหาร หมดความทะเยอทะยาน เป็นมุนี ได้บรรลุสันติบาท ดับกิเลสแล้ว รอเวลาอยู่ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๑๐/๓๐๔)

อรัณยสูตร พระสูตรว่าด้วยอรัณย พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมฝ่ายอกุศล คือ (๑) อรัณย (๒) วิหิงสา (๓) อัมมจริยา และตรัสธรรมฝ่ายกุศล คือ (๑) มุทิตา (๒) อวิหิงสา (๓) อัมมจริยา (อง.ฉก.ก.(ไทย) ๒๒/๑๑๓/๖๓๔)

อรณมิ, เจ้าลัทธิ: เจ้าลัทธิชื่ออรณมิ, ผู้ที่ครูโชติपालะให้ฟังธรรมจากท่านด้วยจิตใจที่เลื่อมใสตายแล้วไปเกิดสุคติ

ในอัมมิกสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เรื่องเคยมีมาแล้ว มีครูชื่อนมคคักกะ มีครูชื่ออรณมิ มีครูชื่อกุกทาลกะ มีครูชื่อหัตถิปาละ มีครูชื่อโชติपालะ เป็นเจ้าลัทธิผู้แสดงความเป็นผู้เกิดในพรหมโลก สอนว่าสาวกท่านใด เมื่อครูโชติपालะแสดงธรรมเพื่อความเป็นผู้เกิดในพรหมโลกอยู่ ไม่ทำจิตให้เลื่อมใส สาวกเหล่านั้นหลังจากตายแล้วได้ไปเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก ส่วนสาวกเหล่าใด เมื่อครูโชติपालะแสดงธรรมเพื่อความเป็นผู้เกิดในพรหมโลกอยู่ ได้ทำจิตให้เลื่อมใส สาวกเหล่านั้นหลังจากตายแล้วได้ไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ (อง.ฉก.ก.(ไทย)๒๒/๕๔/๕๒๙)

อรรณพ: ภาวชะ, ความยินดีพอใจในรูปารูปภพและความใคร่ในฌาน,หนึ่งในอโฆชะ ๔ คือกาโมชะ ภาวชะ ทิวฐุชะ และอวิชโชชะ, อโฆชะอรรณพนี้ข้ามได้ด้วยความไม่ประมาท ในอาฬวกสูตร อาฬวกยักษ์ถามพระผู้มีพระภาคว่า บุคคลข้ามอโฆชะได้อย่างไรเล่า ข้ามอรรณพได้อย่างไรเล่า ล่วงทุกข์ได้อย่างไรเล่า บริสุทธิได้อย่างไรเล่า พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า บุคคลข้ามอโฆชะได้ด้วยศรัทธา ข้ามอรรณพได้ด้วยความไม่ประมาท ล่วงทุกข์ได้ด้วยความเพียร บริสุทธิได้ด้วยปัญญา(ส.ส.(ไทย)๑๕/๒๔๖/๓๕๓, ส.ส.อ. ๑/๒๔๖/๓๑๓)

อรรถ: เนื้อความ, ใจความ, ความหมาย,สาระสำคัญ
ในจักกวัตติสูตร กล่าวถึงการเสด็จอุบัติแห่งพระพุทธเจ้าพระนามว่าเมตไตรย พระผู้มีพระภาคพระนามว่าเมตไตรยพระองค์นั้น ทรงแสดงธรรมอัน มีความงามในเบื้องต้น มีความงามในท่ามกลาง และมีความงามในที่สุด ประกาศพรหมจรรย์ พร้อมทั้งอรรถและพยัญชนะ บริสุทธิบริบูรณ์ครบถ้วน เหมือนโคตมพุทธเจ้าในบัดนี้ ในปาสาทิกสูตร กล่าวถึงธรรมทั้งหลายที่พระองค์แสดงไว้แล้วเพื่อความรู้อย่าง บริสุทธิ์ทั้งหมดนั้น แหละ ฟังพร้อมเพรียงกันประชุม สอบทานอรรถกับอรรถ พยัญชนะกับพยัญชนะในธรรมนั้น แล้วฟังสังคายนา ไม่ฟังวิวาทกัน เพื่อให้พรหมจรรย์นี้ตั้งอยู่ได้นาน ดำรงอยู่ได้นาน ชื่อนั้นฟังเป็นไปเพื่อเกื้อกูลแก่คนหมู่มาก เพื่อสุขแก่คนหมู่มาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อสุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๐๗/๗๙, ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๗๗/๑๓๘, ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๗๘/๑๓๙, ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๘๑/๑๔๐, ม.ม. (ไทย)๑๒/๓๓๓/๓๖๗, ม.ม. (ไทย)๑๒/๔๑๐/๔๔๖,

ม.ม.(ไทย)๑๒/๔๔๔/๔๘๑,ม.ม.(ไทย)๑๓/๑๐/๑๑,ม.ม.(ไทย)๑๑๓/๙๒/๙๖,ม.ม.
(ไทย)๑๑๓/๒๙๓/๓๔๙)

อรรถคดี: เรื่องที่ฟ้องร้องกันในโรงศาล, เรื่องที่กล่าวหากัน, คดีความที่วินิจฉัยตัดสินในศาล
ยุติธรรม เช่นพระเจ้าปเสนทิโกศลตัดสินอรรถคดีห้ามไม่ให้ใครพูดแทรกได้
ในธัมมเจติยสูตร พระเจ้าปเสนทิโกศลทูลตอบพระผู้มีพระภาคตรัสกับว่าหม่อมฉัน
เป็นราชามหากษัตริย์ผู้ได้รับมูรธาภิเษกแล้ว ย่อมสามารถที่จะฆ่าคนที่สมควรฆ่าได้
จะให้บริษัทรพย์ของคนที่เหมาะสมรับได้ จะให้เนรเทศคนที่สมควรเนรเทศได้ เมื่อหม่อม
ฉันนั่งอยู่ในที่วินิจฉัยอรรถคดี ก็ยังมีคนทั้งหลายพูดแทรกขึ้นมาในระหว่าง ๆ หม่อม
ฉันนั้นไม่ได้เพื่อจะห้ามว่า ‘ท่านผู้เจริญทั้งหลาย เมื่อเรานั่งอยู่ในที่วินิจฉัยอรรถคดี
พวกท่านอย่าพูดแทรกขึ้นระหว่างถ้อยคำของเรา จงรอให้เราพูดจบเสียก่อน’ (ที.ม.
(ไทย)๑๐/๓๐๔/๒๓๘,๑๐/๓๐๕/๒๓๙,ม.ม.(ไทย)๑๓/๓๗๐/๔๕๔)

อรรถชาละ: ชายแห่งประโยชน์, ชายที่พระผู้มีพระภาคตรัสแจกแจงประโยชน์ในโลกนี้ และ
ประโยชน์ในโลกหน้าอันเป็นจุดตาข่ายไว้ไว้ในพรหมชาลสูตร
ในพรหมชาลสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสการไม่มีวิภูฏะเป็นต้นกับพระอานนท์
“อานนท์ เธอจงจำธรรมบรรยายนี้ว่า ชายแห่งประโยชน์ (อรรถชาละ) ก็ได้ ชายแห่ง
ธรรม (ธรรมชาละ) ก็ได้ ชายแห่งสัพพัญญุตญาณอันประเสริฐ (พรหมชาละ) ก็ได้
ชายแห่งทิวาสี (ทิวาสีชาละ) ก็ได้ตำราพิชัยสงคราม (สังคามวิชัย) อันยอดเยี่ยมก็ได้”
ภิกษุเหล่านั้นมีใจยินดีต่างชื่นชมภษิตของพระผู้มีพระภาค ก็แลเมื่อพระผู้มีพระภาค
ตรัสเวทยากรณภษิตนี้จบลง โลกธาตุที่ประกอบด้วย ๑๐,๐๐๐ จักรวาลได้หวั่นไหว
แล้วแล (ที.ส.ไทย)๙/๑๔๘/๔๗)

อรรถรส: รสเนื้อความแห่งธรรม, ธรรมที่ทำให้เลื่อมใส คลายกำหนด, สามัญญผล ๔ คือ โสดา
ปัตติผล สกทาคามิผล อนาคามิผล และอหัตตผล
ในโสฬสกนิบาต อัญญาสิโกณฑัญญเถระกาลา เมื่อท้าวสักกเทวราชตรัสชมภษิตของ
พระอัญญาโกณฑัญญเถระว่า ข้าพเจ้านี้สดับธรรมซึ่งมีอรรถรสมาก จึงเลื่อมใสอย่าง
ยิ่ง ธรรมที่คลายกำหนดพอใจ เพราะไม่ยึดมั่นโดยสิ้นเชิง พระคุณท่านแสดงไว้แล้ว
พระอัญญาโกณฑัญญเถระได้กล่าวภษิตตอบว่า อารมณ์ที่วิจิตรในโลกมากมาย เห็น
จะย่ำยึกที่ยังมีความดำริถึงอารมณ์ว่างาม ซึ่งประกอบด้วยระคะในพื้นที่นี้ เมื่อ
ฝนท่าใหญ่ตกลงมาช่วยระงับฝุ่นธุลีที่ลมพัดให้ฟุ้งขึ้นได้ ฉันทใด เมื่อใดพระอริยสาวก
พิจารณาเห็นด้วยปัญญา เมื่อนั้น ความดำริผิย้อมระงับไปได้ ฉันทนั้น (อง.เอกก.
(ไทย)๒๐/๓๓๕/๔๔, ขุ.เถร.(ไทย)๒๖/๖๗๓/๔๕๕,ขุ.ม.(ไทย)๒๙/๘๔/๒๔๘,ขุ.ม.
(ไทย)๒๒๙/๑๙๘/๕๘๑,ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๒๔๐/๔๐๘,อภิ.ย.(ไทย)๓๘/๑๐/๑๒๓,อภิ.ย.
(ไทย)๓๘/๑๑/๑๒๖,อภิ.ย.(ไทย)๓๘/๑๐/๓๔๐,อภิ.ย.(ไทย)๓๘/๑๑/๓๔๒,อง.เอก
ก.อ.(บาลี) ๑/๓๓๕/๔๓๖)

อรรถและพยัญชนะ: เนื้อความและภาษา, ความหมายและการใช้ภาษาพูดหรือภาษาแสดง
ในสุตฺตธรรมสูตร ภิกษุผู้ทรงสุตะ พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายถึงธรรม คือการ
เสพอานาปานสติก็มีภูฐานอยู่ ไม่นานนัก ย่อมบรรลุอุกุปปธรรม ธรรม ๕ ประการ

คือ (๑) เป็นผู้ที่มีฐานะน้อย มีกิจน้อย เลี้ยงง่าย สันโดษในบิหารแห่งชีวิต (๒) เป็นผู้ที่มีอาหารน้อย หมั่นประกอบความไม่เห็นแก่ปากแก่ท้อง (๓) เป็นผู้มีการหลับน้อย หมั่นประกอบความเพียรเครื่องตื่นอยู่ (๔) เป็นพหูสูต ทรงสุตะ สั่งสมสุตะ เป็นผู้ได้ฟังมาก ซึ่งธรรมทั้งหลายที่มีความงามในเบื้องต้น มีความงามในท่ามกลาง มีความงามในที่สุด ประกาศพรหมจรรย์พร้อมทั้งอรรถและพยัญชนะ บริสุทธิ์ บริบูรณ์ครบถ้วน แล้วทรงจำไว้ได้ คล่องปาก ชื่นใจ แทงตลอดดี (๕) พิจารณาจิตตามที่หลุดพ้นแล้ว (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๘๖/๔๗, ที.ม.(ไทย)๑๐/๘๗/๔๗,ที.ม.(ไทย)๑๐/๘๘/๔๘,ที.ม.(ไทย)๑๐/๘๘/๔๙, ม.ม.(ไทย)๑๒/๔๓๙/๔๗๑,อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๒๒/๓๖,อง.ปญญจก.(ไทย) ๒๒/๓๐/๔๒,อง.ปญญจก.(ไทย) ๒๒/๘๗/๑๕๕,อง.ปญญจก.(ไทย) ๒๒/๘๘/๑๕๗,อง.ปญญจก.(ไทย) ๒๒/๙๖/๑๖๖,ช.ชา.(ไทย)๒๗/๙๒/๖๑๑)

อรรถแห่งภาษิต:เนื้อความแห่งคำกล่าว, ความหมายตามที่กล่าว

ในทันตภูมิสูตร เรื่องภูมิของผู้ได้รับการฝึกแล้ว พระราชากุมารชยเสนขอให้อัคริเวสณะ แสดงธรรมให้ฟัง ว่า "ขอท่านอัคริเวสณะโปรดแสดงธรรมตามที่ได้สดับมา ตามที่ได้ศึกษามาแก่ข้าพเจ้าเถิด" พระอัคริเวสณะ กล่าวตอบว่า "อาตมภาพไม่สามารถแสดงธรรมแก่พระองค์ตามที่ได้สดับมาตามที่ได้ศึกษามา เพราะถ้าอาตมภาพจะแสดงธรรมแก่พระองค์ตามที่ได้สดับมาตามที่ได้ศึกษามา แต่พระองค์ไม่ทรงทราบอรรถแห่งภาษิตของอาตมภาพ ข้อนั้นจะเป็นความยาก จะเป็นความลำบากแก่อาตมภาพ" (ม.อ.(ไทย)๑๔/๒๑๓/๒๔๖)

อรรถ: ความสิ้นกิเลส, ความสิ้นราคะ ความสิ้นโทสะ และความสิ้นโมหะ

ในอรรถตปัญหาสูตร ปัญหาเรื่องอรรถ พระสารีบุตรตอบคำถามเรื่องอรรถแก่ชัมพูชาทกปริพาชก ว่า "ความสิ้นราคะ ความสิ้นโทสะ และความสิ้นโมหะ เรียกว่า อรรถ" "มรรคปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งอรรถนั้น ได้แก่ (๑) สัมมาทิฎฐิ เป็นต้น (๘) สัมมาสมาธิ เป็นที่สุด(ส.ส.(ไทย)๑๕/๑๖๓/๒๑๘,(ส.ส.(ไทย)๑๕/๒๒๐/๓๒๑,(ส.สพ.(ไทย)๑๘/๓๑๕/๓๓๖,อง.ทุก.(ไทย)๒๐/๘๙/๓๑๗)

อรรถตนิยาม: การกำหนดความเป็นอรรถต, ข้อกำหนดอรรถต

ในนิยามกถา สกวาที (สก.) งามปรวาที (ปร.) ว่า สกทาคามินิยาม อนาคามินิยาม อรรถตนิยามเป็นสภาวะธรรมที่ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่งไขใหม่ ปร.ตอบว่า ใช่ ในนิยตัสสนิยามกถา สก.ถาม ปร.ว่า บุคคลผู้แน่นอนเจริญสกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค อรรถตมรรคมาก่อนแล้วจึงก้าวลงสู่อรรถตนิยามในภายหลังไขใหม่ ปร. ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น (อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๔๔๖/๔๗๕,อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๖๖๓/๗๑๖)

อรรถตปัญหาสูตร : พระสูตรว่าด้วยปัญหาเรื่องอรรถ ชัมพูชาทกปริพาชกเข้าไปหาท่านพระสารีบุตรผู้อยู่ ณ หมู่บ้านนาลกคาม แคว้นมคธแล้วถามว่า อรรถตเป็นอย่างไร ท่านพระสารีบุตรตอบว่า ความสิ้นราคะ โทสะและโมหะ ชื่อว่าอรรถ เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งนิพพานปัญหาสูตรในวรรคนี้ (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๓๑๕/๓๓๖)

- อรรถัตตผล:** ผลคือความสำเร็จเป็นพระอรหันต์, ผลคือความเป็นพระอรหันต์, ผลจากการละสังโยชน์, หนึ่งในอริยบุคคล ๘ จำพวก
- ในทศุตตรสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสธรรมที่ควรทำให้แจ้ง คือ สามัญญผล ผลแห่งความเป็นสมณะ ๔ ประการ (๑) โสดาปัตติผล (๒) สกทาคามีผล (๓) อนาคามีผล (๔) อรรถัตตผล ธรรมเหล่านี้เป็นของจริง เป็นของแท้ แน่นอน ไม่ผิดพลาด ไม่เป็นอย่างอื่น ที่พระตถาคตตรัสรู้แล้วโดยชอบ (วิ.มหา.(ไทย)๑/๑๙๙/๑๘๕, วิ.มหา.(ไทย)๑/๒๑๘/๒๐๗, ที.ม.(ไทย)๑๐/๔๐๔/๓๓๘, ที.ม.(ไทย)๑๐/๔๐๔/๓๓๙, ที.ม.(ไทย)๑๐/๔๐๔/๓๔๐, ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๑๑/๒๘๗, ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๓๓/๓๔๑, ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๕๔/๓๗๘, (ม.ม.)(ไทย)๑๒/๗/๑๐, (ม.ม.)(ไทย)๑๒/๑๓๗/๑๒๘)
- อรรถัตตผลสมาบัติ:** ภาวะสงบประณีตที่พึงเข้าถึงผลแห่งอรรถัตตผล, การเข้าถึงผลคือความสำเร็จเป็นพระอรหันต์, การเข้าถึงเป็นพระอรหันต์
- ในสุตมยญาณนิตเทศ พระสารีบุตรผู้อธิบายธรรมที่ควรรู้อย่างยิ่งว่า "โสดาปัตติมรรคควรรู้อย่างยิ่ง โสดาปัตติผลสมาบัติควรรู้อย่างยิ่ง สกทาคามีมรรคควรรู้อย่างยิ่ง สกทาคามีผลสมาบัติควรรู้อย่างยิ่ง อนาคามีมรรคควรรู้อย่างยิ่ง อนาคามีผลสมาบัติควรรู้อย่างยิ่ง อรรถัตตมรรคควรรู้อย่างยิ่ง อรรถัตตผลสมาบัติควรรู้อย่างยิ่ง (ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๑๙/๒๖)
- อรรถัตตผลสูตร :** พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นไปเพื่อให้แจ้งอรรถัตตผล พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ธรรม ๔ มีสัพปุริสสังเสวะเป็นต้น ที่บุคคลเจริญ กระทำให้มากแล้ว เป็นธรรมที่เป็นไปเพื่อให้แจ้งอรรถัตตผล (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๕๔/๕๗๗)
- อรรถัตตมรรค:** ทางปฏิบัติเพื่อบรรลุผลคือความเป็นพระอรหันต์, ทางปฏิบัติแห่งการสิ้นกิเลส, ญาณคือความรู้เป็นเหตุละสังโยชน์ได้ทั้ง ๑๐ ประการ
- ในกามสูตรนิตเทศ พระสารีบุตรผู้อธิบายว่า ๑ ใน ๔ จำพวกของบุคคลที่ละกามได้ โดยการตัดขาด คือ (๑) บุคคลกำลังเจริญโสดาปัตติมรรค ย่อมละกามอันเป็นเหตุไปสู่อบายได้โดยการตัดขาด (๒) บุคคลกำลังเจริญสกทาคามีมรรค ย่อมละกามอย่างหยาบได้โดยการตัดขาด (๓) บุคคลกำลังเจริญอนาคามีมรรค ย่อมละกามอย่างละเอียดได้โดยการตัดขาด (๔) บุคคลกำลังเจริญอรรถัตตมรรค ย่อมละกามได้หมดสิ้นไม่เหลือทุกสิ่งทุกประการ โดยการตัดขาด ในสุตมยญาณนิตเทศ อธิบายถึงธรรมที่ควรรู้อย่างยิ่ง ๑ ใน ๘ จำพวกนั้น ได้แก่ โสดาปัตติมรรคควรรู้อย่างยิ่ง โสดาปัตติผลสมาบัติควรรู้อย่างยิ่ง สกทาคามีมรรคควรรู้อย่างยิ่ง สกทาคามีผลสมาบัติควรรู้อย่างยิ่ง อนาคามีมรรคควรรู้อย่างยิ่ง อนาคามีผลสมาบัติควรรู้อย่างยิ่ง อรรถัตตมรรคควรรู้อย่างยิ่ง อรรถัตตผลสมาบัติควรรู้อย่างยิ่ง (ขุ.ม.(ไทย)๒๙/๓/๙, (ขุ.ม.(ไทย) ขุ.ป.(ไทย)๒๙/๘๐/๒๓๘, ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๑๙/๒๖, ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๒๒/๓๒, ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๒๘/๔๔, ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๘๖/๑๔๕, ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๒๑๗/๓๖๐, ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๒๒๑/๓๗๒, ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๒๒๒/๓๗๔, อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๓๙๑/๔๐๕)
- อรรถัตตสูตร :** พระสูตรว่าด้วยอรรถัตตผล มี ๒ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ
- 1.อรรถัตตสูตร** พระผู้มีพระภาค ตรัสว่า ภิกษุยังละธรรม ๖ ไม่ได้ ก็ไม่อาจบรรลุอรรถัตตผลได้ ต่อเมื่อละได้แล้ว จึงอาจบรรลุอรรถัตตผลได้ ธรรม ๖ ประการ คือ (๑)

อรหันตบุคคล: บุคคลผู้ละอวิชานุสัยในที่นั่งได้แล้ว, ในรูปธาตุและอรุปรธาตุ บุคคลนั้นละอวิชานุสัยในที่นั่งได้แล้วและก็ละภวราคานุสัยได้แล้ว

ในอนุสยยมก กล่าวถึงปฏิโลมปุจฉาว่า บุคคลใดละอวิชานุสัยในที่นั่งได้แล้ว บุคคลนั้นก็ละภวราคานุสัยในที่นั่งได้แล้วใช่ไหม วิสัชนาว่า อรหันตบุคคล ในเวทนา ๓ ในกามธาตุ บุคคลนั้นละอวิชานุสัยในที่นั่งได้แล้ว แต่ภวราคานุสัยไม่ควรกล่าวว่า “ละได้แล้ว” หรือ “ละไม่ได้แล้ว” บุคคลนั้นนั่นแหละ ในรูปธาตุและอรุปรธาตุ บุคคลนั้นละอวิชานุสัยในที่นั่งได้แล้วและก็ละภวราคานุสัยได้แล้ว (อภิ.ย.(ไทย)๓๘/๒๘๖/๓๗๖,(อภิ.ย.(ไทย)๓๘/๒๘๗/๓๘๘,(อภิ.ย.(ไทย)๓๘/๒๘๘/๓๘๘,(อภิ.ย.(ไทย)๓๘/๒๘๙/๘๐๒,อภิ.ย.(ไทย)๓๘/๒๙๖/๘๐๖, อภิ.ย.(ไทย)๓๙/๔๖๓/๖๓๒,อภิ.ย.(ไทย)๓๙/๔๖๔/๖๓๒,อภิ.ย.(ไทย)๓๙/๔๖๕/๖๓๒)

อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า: พระอรหันต์ผู้ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง คือพระพุทธเจ้า, เหตุอัศจรรย์เกิดขึ้นเพราะการปฏิบัติของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

ในทศพิธราชธรรมอรรถกถา พระผู้มีพระภาคตรัสเหตุอัศจรรย์ของพระตถาคตเพราะความปรากฏของตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า เหตุอัศจรรย์ไม่เคยปรากฏ ๑ ใน ๔ ประการ คือ หมูสัตว์ผู้ยังหมกมุ่นในอาลัย ยินดีในอาลัย บันเทิงในอาลัย เมื่อตถาคตแสดงธรรมที่ไม่มีอาลัยก็ตั้งใจฟังด้วยดี เจริญโสตศตบ ตั้งใจ ใฝ่รู้ นี่เป็นเหตุอัศจรรย์ที่ไม่เคยปรากฏประการหนึ่ง แต่ย่อมนปรากฏ เพราะความปรากฏของตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า (ที.ม.(ไทย)๑๐/๔/๓,ที.ม.(ไทย)๑๐/๕/๓,ที.ม.(ไทย)๑๐/๖/๓,ที.ม.(ไทย)๑๐/๘/๔,อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๑๒๘/๒๓๒,อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๑๘๐/๒๕๓)

อรหันตสูตร : มี ๑๐ สูตร แปลความหมายสูตรเหมือนกันว่า พระสูตรว่าด้วยพระอรหันต์ ๙ สูตร ต่างกัน ๑ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

1.อรหันตสูตร สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตวัน เทวดาองค์หนึ่ง ทูลถามว่า พระอรหันต์จัดว่าเป็นผู้ทำกิจเสร็จแล้ว สิ้นอาสวะ ฉลาด แต่ท่านยังกล่าวว่า เราพูดบ้าง คนทั้งหลายพูดบ้าง ท่านเหล่านั้นยังติดอยู่ในนามหรือ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า พระอรหันต์จัดว่าเป็นผู้ทำกิจเสร็จแล้ว สิ้นอาสวะ ฉลาด ถึงท่านจะยังกล่าวว่า เราพูดบ้าง คนทั้งหลายพูดบ้าง นั้นเป็นการกล่าวตามสมมติที่เขานิยมกันเท่านั้น (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๕/๒๘)

2.อรหันตสูตร พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ชั้น ๕ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่ของเรา อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในชั้น ๕ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนัด เพราะคลายกำหนัดจิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ว่าหลุดพ้นแล้ว ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกแล้ว แล้วตรัสสรรเสริญพระอรหันต์ทั้งหลายว่าเป็นผู้เลิศ ประเสริฐกว่าสัตว์ในสัตตาวาสและภวคภพ มีความสุข ไม่มีตัณหา ตัดอสมิมานะได้เด็ดขาด ทำลายขันธ์คือโมหะได้แล้ว ถึงความไม่หวั่นไหว มี

จิตไม่ขุ่นมัว ไม่แปดเปื้อน ไม่มีอาสวะ เป็นสัตบุรุษ เป็นพุทธบุตร พุทธโอรส กำหนดรู้ขั้น ๕ มีศีลธรรม ๗ ได้แก่ความเชื่อ ความละเอียด ความเกรงกลัวบาป ความเป็นผู้ได้ฟังมามาก ความปรารถนาความเพียร ความมีสติมั่นคงและความรอบรู้ เป็นโคจรนำสรรเสริญ วีรบุรุษผู้ยิ่งใหญ่ สมบูรณ์ด้วยรัตนะคือโพชฌงค์ ๗ ได้แก่ ความระลึกได้ ความเพียรธรรม ความเพียร ความอิมใจ ความสงบกายสงบใจ ความมีจิตตั้งมั่นและความมีใจเป็นกลาง ศึกษาในไตรสิกขา ละความกลัวและความสะดุ้งได้เด็ดขาดแล้ว ย่อมเที่ยวไปโดยลำดับ มีจิตตั้งมั่นด้วยอุปปจารสมาธิและอัปนาสมาธิ ไม่มีตัณหา มีร่างกายนี้เป็นร่างสุดท้าย ไม่ต้องอาศัยผู้อื่นในคุณที่เป็นแก่นสารแห่งพรหมจรรย์ ไม่หวั่นไหวในส่วนแห่งมานะ ๓ พ้นจากภพใหม่ ขณะเด็ดขาดแล้ว ไม่มีความเพลิดเพลिनในส่วนเบื้องบน ท่ามกลางและเบื้องล่าง เป็นพุทธะผู้ยอดเยี่ยม (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๗๖/๑๑๕)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า **มีความสุข** หมายถึงความสุขด้วยสุขในฉาน มรรค และผล (ส.ข.อ. ๒/๗๖/๓๐๙) คำว่า **ความไม่หวั่นไหว** หมายถึงพระอรหัตผลซึ่งเป็นเหตุละตัณหาคือความหวั่นไหวได้เด็ดขาด (ส.ข.อ. ๒/๗๖/๓๐๙)

3.อรหันตสูตร (ทุดิย) (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ขั้น ๕ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นมัน มันไม่ใช่ของเรา อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในขั้น ๕ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนด เพราะคลายกำหนดจิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ว่าหลุดพ้นแล้ว ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจเพื่อความเป็นอยู่อย่างนี้อีก แล้วตรัสสรรเสริญพระอรหันต์ทั้งหลายว่าเป็นผู้เลิศ ประเสริฐกว่าสัตว์ในสัตตาวาสและภวักคภพ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๗๗/๑๑๗)

4.อรหันตสูตร พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า อริยสาวกผู้รู้ชัดความเกิด ความดับ คุณ โทษและธรรมเครื่องสลัดออกจากอุปาทานขั้น ๕ นี้ตามความเป็นจริง จึงจะเป็นผู้หลุดพ้น เพราะไม่ถือมั่น และเราก็เรียกว่าเป็นอรหันตชีณาสพ อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ปลงภาระได้แล้ว บรรลุประโยชน์ตนโดยลำดับแล้ว สิ้นภวสังโยชน์แล้วหลุดพ้นเพราะรู้โดยชอบ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๑๑๐/๒๐๕)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า **สิ้นภวสังโยชน์** ในที่นี้หมายถึงบรรลุอรหัตผล (อง.ติ ก.อ. ๒/๓๘/๑๓๙)

5.อรหันตสูตร พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับท่านพระราธะว่า ภิกษุผู้รู้ชัดความเกิด ความดับ คุณ โทษ และเครื่องสลัดออกจากอุปาทานขั้น ๕ นี้ตามความเป็นจริง หลุดพ้นเพราะไม่ถือมั่น ชื่อว่าเป็นพระอรหันตชีณาสพ อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ปลงภาระได้แล้ว บรรลุประโยชน์ตนแล้ว สิ้นภวสังโยชน์แล้ว หลุดพ้นแล้วเพราะรู้โดยชอบ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๑๖๗/๒๕๙)

6.อรหันตสูตร (ปฐม) (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า สาวกผู้รู้ชัดคุณ โทษ และธรรมเครื่องสลัดออกจากอินทรีย์ ๕ มีสัทอินทรีย์เป็นต้นนั้นตามความเป็นจริง แล้วหลุดพ้นเพราะไม่ถือมั่น เรียกว่าพระอรหันต์ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๔๗๔/๒๘๔)

7.อรหันตสูตร (ทุติย) (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า สาวกผู้รู้ชัดความเกิด ความดับ คุณ โทษ และธรรมเครื่องสลัดออกจากอินทรีย์ ๕ มีสัทอินทรีย์เป็นต้นนั้นตามความเป็นจริง แล้วหลุดพ้นเพราะไม่ถือมั่น เรียกว่าพระอรหันต์ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๔๗๕/๒๘๔)

8.อรหันตสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า สาวกผู้รู้ชัดความเกิด ความดับ คุณ โทษ และธรรมเครื่องสลัดออกจากอินทรีย์ ๖ มีจักขุนทรีย์เป็นต้นนั้นตามความเป็นจริง แล้วหลุดพ้นเพราะไม่ถือมั่น เรียกว่าพระอรหันต์ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๔๙๗/๓๐๖)

9.อรหันตสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า สาวกผู้รู้ชัดความเกิด ความดับ คุณ โทษ และธรรมเครื่องสลัดออกจากอินทรีย์ ๕ มีสุชินทรีย์เป็นต้นนั้นตามความเป็นจริง แล้วหลุดพ้นเพราะไม่ถือมั่น เรียกว่าพระอรหันต์ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๕๐๓/๓๑๑)

10.อรหันตสูตร พระสูตรว่าด้วยพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งในอดีต อนาคต ปัจจุบัน ล้วนตรัสรู้อริยสัจ ๔ นี้ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๙๔/๖๐๗)

อรหาสูตร : พระสูตรว่าด้วยเหตุให้ได้ชื่อว่าอรหันต์ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคลได้ชื่อว่าอรหันต์ เพราะเป็นผู้ห่างไกลจากธรรม ๗ ดังมีเนื้อความเหมือนในภิกษุสูตร (อง.สต.ต.ก.(ไทย) ๒๓/๙๒/๑๘๓)

อรักขิตสูตร : พระสูตรว่าด้วยผู้ไม่รักษาจิต พระผู้มีพระภาคตรัสกับอนาถบิณฑิกคหบดีว่า บุคคลเมื่อไม่รักษาจิต ชื่อว่าไม่รักษากายกรรม วจีกรรม และมโนกรรม ทำให้มีกายกรรม วจีกรรม มโนกรรมเปี่ยมชุ่มและเสียหาย อีกทั้งทำให้มีการตายที่ไม่ดี และกาลกิรียาก็ไม่งาม เปรียบเหมือนเรือนยอดที่มุงไว้ไม่ดี ยอดเรือน ไม้กลอนและฝาเรือน ชื่อว่าไม่ได้รับการรักษา ทำให้ถูกฝนร่ำรดและผุพัง ส่วนบุคคลเมื่อรักษาจิต ก็มีนัยตรงกันข้าม (อง.ต.ก.(ไทย) ๒๐/๑๑๐/๓๕๒)

อรักขยยสูตร : พระสูตรว่าด้วยฐานะที่พระตถาคตไม่ต้องรักษา พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ฐานะที่ตถาคตไม่ต้องรักษา ๔ คือ ตถาคต (๑) มีความประพุดติทางกายบริสุทธิ์ไม่มีกายทุจริตที่จะต้องรักษาว่า คนอื่นอย่าได้รู้กรรมนี้ของเรา (๒) มีความประพุดติทางวาจาบริสุทธิ์ ไม่มีวจีทุจริตที่จะต้องรักษาว่า คนอื่นอย่าได้รู้กรรมนี้ของเรา (๓) มีความประพุดติทางใจบริสุทธิ์ ไม่มีมโนทุจริตที่จะต้องรักษาว่า คนอื่นอย่าได้รู้กรรมนี้ของเรา (๔) มีอาชีวะบริสุทธิ์ ไม่มีมิฉฉาอาชีวะที่จะต้องรักษาว่า คนอื่นอย่าได้รู้กรรมนี้ของเรา และตรัสว่า ตถาคตไม่ถูกติเตียนด้วยฐานะ ๓ คือ (๑) ตถาคตมีธรรมที่กล่าวไว้ดีแล้ว เราไม่เห็นนิमितนี้ว่า สมณะ พราหมณ์ เทวดา พรหม หรือใคร ๆ ในโลก จักทักท้วง

เราด้วยคำพูดที่มีเหตุผลในธรรมนั้นว่า แม้เพราะเหตุนี้ ท่านจึงมิใช่เป็นผู้มีธรรมที่กล่าวไว้ดีแล้ว เราเมื่อไม่เห็นนิमितแม้นั้น จึงถึงความเกษม ไม่มีความกลัว แก่ลัวกลัวอยู่ (๒) ตถาคตบัญญัติไว้ดีแล้วซึ่งข้อปฏิบัติให้ถึงนิพพาน โดยวิธีที่สาวกทั้งหลายของเราปฏิบัติตามแล้ว ย่อมทำให้แจ้งใจโตวิมุตติอันไม่มีอาสวะ เราไม่เห็นนิमितนี้ว่า สมณะ พราหมณ์ เทวดา พรหม หรือใคร ๆ ในโลก จักทักท้วงเราด้วยคำพูดที่มีเหตุผลในธรรมนั้นว่า แม้เพราะเหตุนี้ท่านมิได้บัญญัติไว้ดีแล้วซึ่งข้อปฏิบัติให้ถึงนิพพานโดยวิธีที่สาวกทั้งหลายของท่านปฏิบัติตามแล้ว ย่อมทำให้แจ้งใจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะ เราเมื่อไม่เห็นนิमितแม้นั้น จึงถึงความเกษม ไม่มีความกลัว แก่ลัวกลัวอยู่ และ (๓) สาวกบริษัทของตถาคตหลายร้อย ทำให้แจ้งใจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะ เราไม่เห็นนิमितนี้ว่า สมณะ พราหมณ์ เทวดา พรหม หรือใคร ๆ ในโลก จักทักท้วงเราด้วยคำพูดที่มีเหตุผลในธรรมนั้นว่า แม้เพราะเหตุนี้ สาวกบริษัทหลายร้อยของท่านมิได้ทำให้แจ้งใจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะ เราเมื่อไม่เห็นนิमितแม้นั้น จึงถึงความเกษม ไม่มีความกลัว แก่ลัวกลัวอยู่ (อง.สตตก.(ไทย) ๒๓/๕๘/๑๑๒) **อรั๊กเขยยะ:** ข้อที่พระผู้มีพระภาคไม่ต้องรักษา, ความสุจริตทางกาย วาจา และใจ

ในสังคิตีสูตร สังคิตีหมวด ๓ พระสารีบุตรอธิบาย อรั๊กเขยยะ ข้อที่พระตถาคตไม่ต้องรักษา ๓ ประการ ว่า (๑) พระตถาคตทรงมีกายสมาจาร (ความประพฤติทางกาย) บริสุทธิ์ ไม่ทรงมีกายทุจริตที่พระองค์จะต้องรักษาไว้โดยตั้งพระทัยว่า ‘คนอื่น ๆ อย่าได้รู้กายทุจริตของเรานี้’ (๒) พระตถาคตทรงมีวจีสมาจาร (ความประพฤติทางวาจา) บริสุทธิ์ ไม่ทรงมีวจีทุจริตที่พระองค์จะต้องรักษาไว้โดยตั้งพระทัยว่า ‘คนอื่น ๆ อย่าได้รู้ วจีทุจริตของเรานี้’ (๓) พระตถาคตทรงมีมโนสมาจาร (ความประพฤติทางใจ) บริสุทธิ์ ไม่ทรงมีมโนทุจริตที่พระองค์จะต้องรักษาไว้โดยตั้งพระทัยว่า ‘คนอื่น ๆ อย่าได้รู้มโนทุจริตของเรานี้’ (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๐๕/๒๖๗)

อรัญญชาตก : ชาตกว่าด้วยวัตรของผู้ออกจากป่า มีเนื้อความอธิบายว่า ฤาษีโพธิสัตว์สอนดาบส กุมารบุตรของตนผู้จะออกจากป่าไปอยู่ในเมืองตามคำชักชวนของนางกุมาริกาผู้หนีโจรมาอาศัยอยู่ในบรรณศาลาว่า ให้เลือกคบแต่คนดีเท่านั้น คือให้เลือกคบหาแต่คนที่พอจะอดทนอดกลั้นต่อการกระทำและคำที่พูดของลูกได้ หรือคนที่ไม่ทำความชั่วทางกายวาจา และใจ ก็ควรคบหาคนนั้น แต่ไม่ให้คบกับคนที่มีจิตกลับกลอก รังง่ายหน่ายเร็วเหมือนย้อมด้วยขมิ้น แม้โลกทั้งโลกจะไรมนุษย์ ก็อย่าคบหาคนมีจิตเช่นนั้น เมื่อดาบสกุมารได้ฟังแล้วเกิดท้อใจจึงไม่ยอมสีกไปอยู่กับนางกุมาริกานั้น (ขุ.ชา.จตุกก.(ไทย) ๒๗/๑๘๘/๑๙๕)

อรัญญสัตตะ, พระเจ้าจักรพรรดิ: พระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าอรัญญสัตตะ, พระเถระในอดีตชาติระลึกถึงพระพุทธเจ้าได้อานิสงส์ไม่พบทุกคติเลย ในกัณฑ์ที่ ๒๗ จากนั้นได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ

ในนิมิตตสัณญกเถราปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระนิมิตตสัณญกเถระ ซึ่งพระเถระ เมื่อประกาศประวัติในอดีตชาติของตนว่า ท่านอาศัยอยู่ในอาศรมใกล้ฝั่งแม่น้ำจันทภาคา ได้เห็นกวางทองกำลังเดินอยู่ในป่า จึงทำจิตให้เลื่อมใส (ชื่นชม)ใน

กว้างทองแล้วระลึกถึงพระพุทธเจ้า ผู้เจริญที่สุดในโลก ท่านทวนระลึกถึงพระพุทธเจ้าเหล่าอื่น คือพระพุทธเจ้าในอดีต พระพุทธเจ้าในปัจจุบัน และพระพุทธเจ้าในอนาคต ในปีที่ ๙๔ แต่กับนี้ เราได้สัญญาใดในกาลนั้น ด้วยสัญญานั้น ท่านไม่รู้พบทุกติเลย ในปีที่ ๒๗ นับจากกับนี้ไปได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่งมีพระนามว่าอริยญสัทตะ เป็นใหญ่ในแผ่นดิน มีพลานุภาพมาก(ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๓๒/๔๘๘)

อริยญสุตระ : มี ๓ สุตระ แปลความหมายสุตระและเนื้อหาต่างกัน คือ

1.อริยญสุตระ พระสูตรว่าด้วยธรรมของภิกษุผู้ควรอยู่ป่าและไม่ควรอยู่ป่า พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมของภิกษุผู้ไม่ควรอยู่อาศัยเสนาสนะคือป่าโปร่งและป่าทึบ ๔ คือ (๑) ความตรึกในทางกาม (๒) ความตรึกในทางพยาบาท (๓) ความตรึกในทางเบียดเบียน (๔) มีปัญหาทรมาน โง่เขลา เป็นคนเซอะ(หมายถึงเป็นใบ้มีน้ำลายไหล หรือผู้ไม่ฉลาดพูดและไม่ฉลาดฟัง) แล้วทรงแสดงว่า ภิกษุผู้ควรอยู่อาศัยเสนาสนะคือป่าโปร่งและป่าทึบ ๔ คือ (๑) ความตรึกปลอดจากกาม (๒) ความตรึกปลอดจากพยาบาท (๓) ความตรึกปลอดจากการเบียดเบียน (๔) มีปัญญา ไม่โง่เขลา ไม่เป็นคนเซอะ (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๖๒/๓๗๙)

2.อริยญสุตระ พระสูตรว่าด้วยคุณสมบัติของภิกษุผู้ควรอยู่ในป่า พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๕ เนื้อความเหมือนในจาทุกทิสสูตร ต่างกันเพียงข้อที่ ๓ คือ บรรารภความเพียร มีความเข้มแข็ง มีความบากบั่นมั่นคง ไม่ทอดธุระในกุศลธรรมทั้งหลาย เป็นผู้ควรอาศัยเสนาสนะอันเจียบสงัด คือ ป่าโปร่งและป่าทึบ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๑๐/๑๘๗)

อริยญสุตระ พระสูตรว่าด้วยป่า สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวัน เทวดาองค์หนึ่งกราบทูลว่า ทำไม ผิวพรรณของภิกษุที่อยู่ป่า จึงผ่องใสนัก พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ผิวพรรณของภิกษุผู้ไม่เศร้าโศกกับอดีต ไม่คิดถึงอนาคต เป็นอยู่แต่กับปัจจุบัน ย่อมผ่องใส ส่วนผิวพรรณของภิกษุผู้ตรงกันข้ามย่อมชุปซิด เหมือนต้นอ้อสดที่ถูกถอนขึ้นแล้ว (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๐/๑๐)

อริยญสุตระ: เทพชื่ออริยญสุตระ, เทพผู้มีรัศมีดังสีดอกผักตบ, เทพในเทพ ๑๐ หมู่

ในมหาสมยสูตร การประชุมของเทวดา เทพ ๑๐ หมู่แบ่งเป็น ๑๐ พวก ทั้งหมดล้วนมีผิวพรรณหลายหลาก มีฤทธิ์ มีความรุ่งเรือง มีผิวพรรณงดงาม มียศ ต่างยินดีมุ่งมายังป่าที่ประชุมของภิกษุทั้งหลาย และเทพอีก ๑๐ หมู่ คือ สหภู ผู้รุ่งเรืองดังเปลวไฟ อริยญสุตระ โรชะ ผู้มีรัศมีดังสีดอกผักตบ วรณะ สหธรรม อัจจุตะ อเนชกะ สุเลยยะ รุจิระ และวาสนาสีก็มา (ที.ม.(ไทย)๑๐/๓๔๐/๒๖๘)

อริยญเนมิ, ยักษ์: ยักษ์ชื่ออริยญเนมิ, ยักษ์ผู้ทำหน้าที่หาข่าวและประกาศให้ทราบ หมายถึงยักษ์ผู้ครองเมืองแต่ละตน แยกกันทำหน้าที่ดูแล รักษาผลประโยชน์ของเมืองนั้นและแจ้งข่าวแก่ยักษ์ผู้เฝ้าประตูในทิศต่าง ๆ ๑๒ ทิศ ของวิสามนาราชธานีเพื่อให้นำไปถวายแก่ท้าวเวสวัณ

ในอาถรรพณ์วิเศษ พระผู้มีพระภาคตรัสถึงยักษ์อริกษุณีหนึ่งในบรรดายักษ์ที่ทำหน้าที่หาข่าวและประกาศให้ทราบ ได้แก่ ยักษ์ชื่อโตลา ชื่อตตลา ชื่อโตตลา ชื่อโอชสี ชื่อเตชสี ชื่อโตชสี ชื่อสุระ ชื่อราชา ชื่อสุโรราชา ชื่ออริกษุณี ชื่อเนมิ ชื่ออริกษุณีเนมิ (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๘๑/๒๒๗,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๘๑/๒๔๑,ที.ปา.อ.(บาลี) ๒๘๑/๑๕๙,ที.ปา.ฎีกา ๒๘๑/๑๕๘)

อริกษุณี: เมืองชื่ออริกษุณี, นางเทพธิดาได้อานิสสงส์จากการถวายผ้าเนื้อเกลี้ยงพระแต่พระอรหันต์จืดแล้วไปเกิดในสกุลพราหมณ์ในกรุงอริกษุณี

ในขุททกนิกาย เถรีคาถากล่าวถึงอดีตชาติพระเถรี ซึ่งท่านได้ทำกรรมมาดีและด้วยการตั้งใจไว้ชอบ เมื่อนางละกายมนุษย์แล้วก็ไปสู่สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ จุตินั้นแล้วเข้าพระองค์ก็เกิดในสกุลใหญ่ในหมู่มนุษย์ ได้ถวายผ้าอย่างดีเนื้อเกลี้ยงสี่เหลี่ยมแด่พระอรหันต์ นางจุตินั้นแล้ว ก็เกิดในสกุลพราหมณ์กรุงอริกษุณี เป็นธิดาของติริฎิวัจฉพราหมณ์ ชื่อว่าอุมมาทนต์ งามจับใจ จุตินั้นแล้ว นางเกิดในสกุลหนึ่งในชนบท ฝ้าไร่ข้าวสาลีได้พบพระปัจจุเจกพุทธเจ้าจึงได้ถวายข้าวดอก ๕๐๐ ดอก (ขุ.พุทธ.(มหามกุฏ)๕๔/๔๖๕/๓๓๑)

อริกษุณีสูตร : พระสูตรว่าด้วยพระอริกษุณีพระผู้มีพระภาคทรงแสดงวิธีเจริญอานาปานสติโดยพิสดารให้ท่านพระอริกษุณีฟัง โดยนัยเป็นต้นว่า ภิกษุผู้เข้าไปสู่ป่าก็ดี โคนไม้ก็ดี เรือนว่างก็ดี นั่งคู้บัลลังก์ ตั้งกายตรง ดำรงสติไว้เฉพาะหน้า มีสติกำหนดลมหายใจเข้า-ออกเป็นต้น ชื่อว่าผู้เจริญอานาปานสติ ย่อมได้รับอานิสสงส์มาก (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๙๘๒/๔๕๘)

อริกษุณี, กรุง: ชื่อเมืองหลวงสมัยพระเจ้าสิริเป็นกษัตริย์ ในสิริราชจริยา เรื่องพระจริยาของพระเจ้าสิริ คือ ในกาลที่พระองค์เป็นกษัตริย์นามว่าสิรินั้น มีเมืองหลวงชื่ออริกษุณี ท่านนั่งอยู่ในปราสาทที่ประเสริฐ ได้คิดอย่างนี้ว่า “ทานในมนุษย์โลกอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่เราไม่ได้ให้แล้วไม่มี แม้ผู้ใดพึงขอจักษุของเรา เราก็พึงให้แก่ผู้นั้นได้ไม่หวั่นไหว ดังนี้(ขุ.จริยา.(ไทย)๓๓/๕๑/๗๓๔)

อริกษุณี, ภิกษุ: ภิกษุชื่อว่าอริกษุณี, ภิกษุผู้มักกล่าวต่อพระผู้มีพระภาคว่า “ตัวเองรู้ธรรมถึงขนาดที่ว่า ธรรมตามที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เป็นธรรมทำอันตรายก็หาสามารถทำอันตรายได้จริงไม่”

ในอริกษุณีสิกขาบท นิตานวัตถุ สมัยนั้น พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ พระเชตะวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี ครั้งนั้น ทิณฐิปาปกล่าวต่อเช่นนี้ได้เกิดขึ้นแก่พระอริกษุณี ผู้มีบรรพบุรุษเป็นพราหมณ์คนแรง ว่า “เรารู้ทั่วถึงธรรมที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแล้วจนกระทั่งว่าธรรมตามที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่าเป็นธรรมก่อนอันตราย ก็หาสามารถก่อนอันตรายแก่ผู้ชองศพได้จริงไม่”(วิ.มหา.(ไทย)๒/๔๑๗/๕๒๕,วิ.มหา.(ไทย)๒/๔๑๗/๕๒๖,วิ.มหา.(ไทย) ๒/๔๒๓/๕๓๒,วิ.มหา.(ไทย)๒/๔๒๓/๕๓๓,วิ.ภิกษุณี.(ไทย)๓/๖๖๘/๑๔,วิ.จู.(ไทย) ๖/๖๕/๑๓๑,วิ.จู.(ไทย) ๖/๖๕/๑๓๒,วิ.จู.(ไทย) ๖/๖๕/๑๓๓,วิ.จู.(ไทย) ๖/๖๕/๑๓๔, วิ.ป.(ไทย)๘/๓/๕,วิ.ป.(ไทย)๘/๘/๑๓)

อริยฐานะ, ยักษ์: ชื่อยักษ์, เป็นหนึ่งในยักษ์หลายตนต่างทำหน้าที่ทำข่าวและประกาศให้ทราบ หมายถึง ยักษ์ผู้ครองเมืองแต่ละตน แยกกันทำหน้าที่ดูแล รักษาผลประโยชน์ของเมืองนั้นและ แจ้งข่าวแก่ยักษ์ผู้เฝ้าประตูในทิศต่าง ๆ ๑๒ ทิศ ของวิสาณาราชธานี เพื่อให้เข้าไป ถวายแก่ท้าวเวสวัณ

ในอาถรรพณ์นิทาน มียักษ์ทำหน้าที่ทำข่าวและประกาศให้ทราบแก่ยักษ์ที่เฝ้าประตู ทิศ ๑๒ ทิศในวิสาณาราชธานีของท้าวเวสวัณ ได้แก่ยักษ์ ชื่อตโตลา ชื่อตตตลา ชื่อตโตตลา ชื่อโอชสี ชื่อเตชสี ชื่อโตชสี ชื่อสุระ ชื่อราชา ชื่อสุโรราชา ชื่ออริยฐานะ ชื่อเนมิ ชื่ออริยฐานะเนมิ (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๘๑/๒๒๗, ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๘๑/๒๔๑, ที.ปา.อ. (บาลี) ๒๘๑/๑๕๙, ที.ปา.ฎีกา ๒๘๑/๑๙๘)

อรินทมะ, พระเจ้าจักรพรรดิ: พระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าอรินทมะ, พระสันนิษฐานปกเถระในอดีตชาติได้ถวายผลแพงและน้ำฉันแด่พระผู้มีพระภาค ในกัปที่ ๑๐๐,๐๐๐ จากนั้นได้ เป็นพระเจ้าจักรพรรดิพระอรินทมะ

ในสันนิษฐานปกเถระปทาน ประวัติในอดีตชาติของพระสันนิษฐานปกเถระ คือ พระสันนิษฐานปกเถระ ประกาศประวัติในอดีตชาติของตนว่า ท่านสร้างกระท่อมอยู่ในป่า ในระหว่างภูเขา สันโดษตามมีตามได้ด้วยยศและความเสื่อมยศ พระผู้มีพระภาคพระนามว่าปทุมุตตระ เสด็จมายังสำนักของพระเถระพร้อมด้วยภิกษุ ๑๐๐,๐๐๐ รูป พระเถระมีจิตเลื่อมใส มีใจยินดี ได้ถวายผลแพงและน้ำฉันแด่พระผู้มีพระองค์ ในกัปที่ ๑๐๐,๐๐๐ นับจากกัปนี้ไป ท่านได้ถวายทานไว้ในครั้งนั้น จึงไม่พบทุกขติเลย ในกัปที่ ๔๑ นับจากกัปนี้ไป พระเถระได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่งพระนามว่าอรินทมะ สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ มีพละนุกาพมาก (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๗๕/๑๗๗)

อรินทมะ, พระราชา: พระราชาพระนามว่าอรินทมะ, พระมุนีพระนามว่าเรวตะทรงแนะนำพระเจ้าอรินทมะ เทวดาและมนุษย์จำนวน ๑,๐๐๐ โภกิ ได้บรรลुरुธรรม

ในเรวตพุทธวงศ์ พระประวัติของพระเรวตพุทธเจ้า สมัยต่อจากพระพุทธเจ้าพระนามว่าสมณะ ได้มีพระชินเจ้าทรงเป็นผู้นำพระนามว่าเรวตะ แม้พระองค์อันพรหมทูลอาราธนาแล้ว ก็ทรงประกาศพระธรรม อันกำหนดด้วยขันธและธาตุ ไม่เป็นไปในภavn้อยภพใหญ่ ในกาลที่พระองค์ทรงแสดงธรรม การบรรลुरुธรรมก็เกิดขึ้น ผู้ได้บรรลुरुธรรมครั้งนี้ จะคำนวณนับไม่ได้เลย ในกาลเมื่อพระมุนีพระนามว่าเรวตะ ทรงแนะนำพระเจ้าอรินทมะ เทวดาและมนุษย์จำนวน ๑,๐๐๐ โภกิ ได้บรรลुरुธรรม (ขุ.พุทธ.(ไทย)๓๓/๖-๘/๖๑๓)

อริยกะ, ชน: ชนชาติที่เจริญแล้ว, คนเจริญ, คนระเสริฐ, คนได้รับการศึกษาอบรมดี, ชนชาติหนึ่ง อยู่ทางตอนเหนือของอินเดียสมัยพุทธกาล

ในปาราชิกกัณฑ์ ปาราชิกสิกขาบทที่ ๑ บทภาษณีย์ สันตภณวาร พระผู้มีพระภาคตรัสเรื่องลักษณะที่บอกคินสิกขาแล้วไม่เป็นอันบอกคิน คือ "ภิกษุบอกคินสิกขาต่อหน้าเทวดา ย่อมไม่เป็นอันบอกคินสิกขา ภิกษุบอกคินสิกขาต่อหน้าชาวมิถิลยะ ด้วยภาษาชาวอริยกะ ถ้าเขาไม่เข้าใจย่อมไม่เป็นอันบอกคินสิกขา ภิกษุบอกคินสิกขาต่อหน้าชาวอริยกะ ด้วยภาษาชาวมิถิลยะ ถ้าเขาไม่เข้าใจ ย่อมไม่เป็นอันบอกคินสิกขา

ภิกษุบอกคีนสิกขาต่อหน้าชาวอริยกะ ด้วยภาษาชาวอริยกะ ถ้าเขาไม่เข้าใจ ย่อมไม่
เป็นอันบอกคีนสิกขา (วิ.มหา.(ไทย)๑/๕๔/๔๒)

อริยจักขุ: ตาที่เห็นความไม่มีโรคเป็นลาภอันประเสริฐ, ตาที่เห็นพระนิพพาน, ตาที่เห็นอมต
ธรรมคือมรรค ๘, ตาแห่งวิปัสสนาญาณและมรรคญาณอันบริสุทธิ์
ในมคคัณฑียสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์ก่อน
ๆ ได้ตรัสพระคาถาไว้ว่า ‘ความไม่มีโรคเป็นลาภอันประเสริฐ นิพพานเป็นสุขอย่างยิ่ง
บรรดาทางทั้งหลายอันให้ถึงอมตธรรม ทางมีองค์ ๘ เป็นทางอันเกษม’ มคคัณฑียะ
กายนี้ เป็นดุจโรค เป็นดุจหัวฝี เป็นดุจลูกศร เป็นสิ่งคับแค้น เป็นสิ่งเบียดเบียน กายนี้
ซึ่งเป็นดุจโรค เป็นดุจหัวฝี เป็นดุจลูกศร เป็นสิ่งคับแค้น เป็นสิ่งเบียดเบียน ความไม่มี
โรคนั้นคืออันนี้ นิพพานนั้นคืออันนี้ มคคัณฑียปริพาชกไม่มีอริยจักขุที่เป็นเครื่องรู้
ความไม่มีโรค ที่เป็นเครื่องเห็นนิพพานได้ จากนั้นปริพาชกเลื่อมใสท่านพระโคตมที่
ทรงสามารถแสดงธรรมแก่เขา โดยวิธีที่เขาจะรู้ความไม่มีโรคและเห็นพระนิพพานได้
(ม.ม.(ไทย)๑๓/๒๑๘/๒๕๖,ม.ม.อ.(บาลี) ๒/๒๑๘/๑๖๒)

อริยเจ้า, พระ: พระสงฆ์ผู้ประเสริฐ, พระสงฆ์ผู้สิ้นกิเลส, พระอริยเจ้าที่นางโสมทินนาอุบาสิกาเลื่อมใส
ได้อานิสงส์ผิวพรรณงามมีรัศมีสว่างไสวทั่วทิศ

ในโสมทินนาวิมาน วิมานที่เกิดขึ้นแก่นางโสมทินนาอุบาสิกา เมื่อพระมหาโมค
คัลลานเถระถามเทพธิดานั้นว่า เธอมีผิวพรรณงามยิ่งนัก เปล่งรัศมีสว่างไสวไปทั่วทุก
ทิศอยู่ ดุจดาวประกายพรึก เพราะบุญอะไรผิวพรรณเธอจึงงามเช่นนี้ เทพธิดาตอบว่า
ชาวเมืองนาลันทารู้จักดิฉันในนามว่า โสมทินนา ดิฉันเป็นอุบาสิกาอยู่ในเมืองนาลัน
ทา เป็นผู้มีศรัทธา สมบูรณ์ด้วยศีล ยินดีแจกจ่ายทานทุกเมื่อ ดิฉันมีใจเลื่อมใสในพระ
อริยเจ้าผู้ปฏิบัติตรง ดังนั้น ผิวพรรณดิฉันจึงงามเช่นนี้ และมีรัศมีกายสว่างไสวไปทั่ว
ทุกทิศอย่างนี้ (ขุ.วิ.(ไทย)๒๖/๒๒๒/๓๘)

อริยชน: ประชาชนที่ปฏิบัติในธรรมคือจักร ๔, ประชาชนที่กษัตริย์ผู้ตั้งอยู่ในธรรมทรงยินดี
ในจักกสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสจักร ๔ ประการที่ทำให้เป็นอริยชนว่า จักรนี้เป็น
เหตุให้เทวดาและมนุษย์ผู้ประกอบแล้วเป็นไปได้ และถึงความยิ่งใหญ่ ความไพบุลย์
ในโลกะทั้งหลายต่อกาลไม่นานนักคือ (๑) ปฏิรูปเทสวาสะ (การอยู่ในถิ่นที่ดี) (๒) สัปป
ปุริสุปัสสยะ (การสมาคมกับสัตบุรุษ) (๓) อตตสัมมาปณิธิ (การตั้งตนไว้ชอบ) (๔) ปุพ
เพกตปุญญตา (ความเป็นผู้ได้ทำความดีไว้ก่อนแล้ว) กล่าวคือ ข้าวเปลือก ทรัพย์ ยศ
ชื่อเสียงและความสุขย่อมหลังไหลมาสู่รชน ผู้อยู่ในถิ่นที่ดี ผู้กมตรีกบอริยชน
สมบูรณ์ด้วยการตั้งตนไว้ชอบ ได้ทำความดีไว้ก่อนแล้ว ในคังคมาลชาตก พระองค์
ตรัสว่ากษัตริย์เหล่าใดทรงยินดีในธรรมที่อริยชนประกาศไว้แล้ว กษัตริย์เหล่านั้น
นับว่าทรงยอดเยี่ยมด้วยกายกรรม วชิกรรม และมนกรรม กษัตริย์เหล่านั้นทรงดำรง
มั่นอยู่ในธรรม (อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๓๑/๕๐, ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๓๑/๒๙๐, ขุ.ชา.(ไทย)
๒๗/๑๕๘/๑๘๘)

อริยชาติ: ชาติที่ประเสริฐ, ชาติขององคุลีมาลที่อวยพรแก่หญิงตั้งครรภ์และทารกในครรภ์, ชาติ
ของพระโมคคัลลานะ

ในอังคฺลิมาสูตฺร พระผู้มีพระภาคตรัสกับองคฺลิมาลเรื่องความสวสฺตีกับหญิงมีครรภ์ และทากรว่ “องคฺลิมาล ถ้าเช่นนั้น เธอจงเข้าไปหาสตรีนั้นถึงที่อยู่แล้วกล่าวอย่างนี้ ว่ ‘น้องหญิง ตั้งแต่อาตมภพเกิดมาโดยอริยชาติ ไม่เคยรู้ว่จิตใจปลงชีวิตสัตว์เลย ด้วยสัจจวจาณี ขอความสวสฺตีจงมีแก่เธอ ขอความสวสฺตีจงมีแก่ทารกในครรภ์ของเธอเถิด” พระองคฺลิมาลทูลรับสนองพระดำรัสแล้ว เข้าไปหาหญิงนั้น กล่าวว่ “น้องหญิง ตั้งแต่อาตมภพเกิดมาโดยอริยชาติ ไม่เคยรู้ว่จิตใจปลงชีวิตสัตว์เลย ด้วยสัจจวจาณี ขอความสวสฺตีจงมีแก่เธอ ขอความสวสฺตีจงมีแก่ทารกในครรภ์ของเธอเถิด” และความสวสฺตีได้มีแก่สตรีและทารกในครรภ์นั้นแล้ว ในมหาโมคคัลลานเถรคาถา กล่าวถึงคุณลักษณะของพระโมคคัลลานะว่ ท่านผู้อันมนุษย์และเทวดาบูชาแล้ว เกิดโดยอริยชาติ ครอบงำความตายเสียได้ ไม่ติดอยู่ในสังขาร เหมือนดอกบัวไม่ติดอยู่กับน้ำ (ม.ม.(ไทย)๑๓/๓๕๑/๔๒๙, พุ.เถร.(ไทย)๒๖/๑๑๘๙/๕๓๔)

อริยญาณ: ญาณอันเป็นอริยะของอริยสาวก, ญาณที่มีอินทริย์ ๔ ตั้งมั่นและหยั่งลงแล้ว

ในมัลลกสูตฺร พระผู้มีพระภาคตรัสพระธรรมเทศนาที่นิคมของชาวมัลลละ ว่ เมื่อพระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ นิคมของชาวมัลลละชื่ออรุเวลกัปปะแคว้นมัลลละ ณ ที่นั้นแล พระผู้มีพระภาครับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลายมาตรัสว่ อริยญาณยังไม่เกิดขึ้นแก่อริยสาวกเพียงใด อินทริย์ ๔ ประการ คือ (๑) สัทธินทริย์ (๒) วิริยินทริย์ (๓) สตินทริย์ (๔) สมาธินทริย์ ก็ชื่อว่า ยังไม่ตั้งมั่น ไม่หยั่งลงเพียงนั้น แต่เมื่อใด อริยญาณเกิดขึ้น แก่อริยสาวก เมื่อนั้นอินทริย์ ๔ ประการก็ชื่อว่ายอมตั้งมั่น ย่อมหยั่งลง (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๕๒๒/๓๓๖, อง.ฉก.ก.(ไทย) ๒๒/๑๑๙/๖๔๑,อง.ฉก.ก.(ไทย) ๒๒/๑๒๐/๖๔๒,อง.ฉก.ก.(ไทย) ๒๒/๑๒๑/๖๔๒,อง.ฉก.ก.(ไทย) ๒๒/๑๒๒/๖๔๒)

อริยญาจรธรรม: มรรคพร้อมทั้งวิปัสสนา, อริยสาวกผู้ระงับเวร ๕ ได้, อริยสาวกผู้ประกอบด้วยเครื่องบรรลุโสตา ๔, อริยสาวกผู้เห็นแจ้งแทงตลอดอริยญาณด้วยปัญญาแล้วมีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า

ในปฐมภยเวรุปสันตสูตฺร ณ กรุงสาวัตถี พระผู้มีพระภาคตรัสเรื่องอริยสาวกระงับภัยเวรกับอนาถปิณฑิกคหบดีผู้หนึ่ง คฤหบดี ภยเวร ๕ ประการของอริยสาวก คือ (๑) บุคคลผู้ฆ่าสัตว์ (๒) บุคคลผู้ลักทรัพย์ (๓) บุคคลผู้ประพฤติผิดในกาม (๔) บุคคลผู้พูดเท็จ (๕) บุคคลผู้เสพของมีนเมาคือสุราและเมรัย สงบระงับแล้ว อริยสาวกนั้น ประกอบแล้วด้วยเครื่องบรรลุโสตา ๔ ประการ คือ (๑) ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระพุทฺธเจ้า (๒) ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระธรรม (๓) ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระสงฆ์ (๔) ประกอบด้วยศีลที่พระอริยะชอบใจ ไม่ขาด เป็นไปเพื่อสมาธิ และเห็นแจ้งแทงตลอดอริยญาจรธรรม ด้วยปัญญาแล้ว เมื่อนั้น อริยสาวกนั้นเมื่อหวังอยู่ พึงพยากรณ์ตนเองได้ว่ ‘เรามีนรกลิ้นแล้ว มีกำเนิดสัตว์ดิรัจฉานสิ้นแล้ว มีภูมิแห่งเปรตสิ้นแล้ว มีอบาย ทุกคติ และวิบาตสิ้นแล้ว เป็นโสตาบัน ไม่มีทางตกต่ำ’ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า (ส.ม.(ไทย)๑๙/๑๐๒๔/๕๔๔, อง.ทสก.(ไทย)๒๔/๓๐/๓๗, อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๙๒/๒๑๒,อง.ทสก.อ. (บาลี) ๓/๙๑-๙๒/๓๖๗)

- อริยทรัพย์:** ทรัพย์อันประเสริฐ, ทรัพย์คือธรรมเพื่อตรัสรู้ เพื่อความสงบ, ทรัพย์ที่ไม่ใช่เงินทอง, อริยทรัพย์ ๗ ประการ
- ในสังคีตสูตร สังคีตหมวด ๗ กล่าวถึง อริยทรัพย์ ๗ (๑) สัทธานะ ทรัพย์คือศรัทธา (๒) สีลธนะ ทรัพย์คือศีล (๓) ทิรธนะ ทรัพย์คือhiri (๔) โอตตปฺปนธนะ ทรัพย์คือโอตตปฺปะ (๕) สุตธนะ ทรัพย์คือสุตะ (๖) จาคธนะ ทรัพย์คือจาคะ (๗) ปัญญาธนะ ทรัพย์คือปัญญา (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๓๐/๓๓๑, ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๕๗/๓๕๗, ขุ.เถรี.(ไทย)๒๖/๓๔๔/๖๑๒)
- อริยทิฏฐิ:** อริยมัคคสัมมาทิฏฐิ, ธรรมอันเป็นธรรมเครื่องนำออก ได้แก่มรรค ๔ คือ โสตาปัตติมรรค สกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค และอรหัตตมรรค ที่ตัดมูลเหตุแห่งวิภูฏะ ทำนิพพานให้เป็นอารมณ์ แล้วออกจากวิภูฏะได้
- ในมหาปรินิพพานสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสภิกขุอธิษฐานธรรมกับภิกษุทั้งหลาย ว่า ภิกษุพึงหวังได้แต่ความเจริญอย่างเดียว ไม่มีความเสื่อมเลยตราบเท่าที่ภิกษุยังมีอธิษฐานธรรม ๑ ใน ๖ ประการนี้อยู่ และใส่ใจอธิษฐานธรรม ๑ ใน ๖ ประการนี้อยู่ กล่าวคือ "ภิกษุพึงหวังได้แต่ความเจริญอย่างเดียว ไม่มีความเสื่อมเลย ตราบเท่าที่ภิกษุยังมีอริยทิฏฐิอันเป็นธรรมเครื่องนำออกเพื่อความสิ้นทุกข์โดยชอบแก่ผู้ทำตาม เสมอกันกับเพื่อนพรหมจารีทั้งหลายทั้งในที่แจ้งและในที่ลับ" (วิ.ป.(ไทย) ๘/๒๗๔/๓๖๘, ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๔๑/๘๘, ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๒๔/๓๒๑, อัง.ฉก.(ไทย) ๒๒/๑๑/๔๒๗, อัง.ฉก.(ไทย)๒๒/๑๒/๔๒๘, อัง.ฉก.(ไทย)๒๒/๑๐๕/๑๘๓, อัง.ฉก.อ. (บาลี) ๓/๑๑/๑๐๓, อภิ.สง.อ. (บาลี) ๘๓-๑๐๐/๙๘)
- อริยเทพ:** เทพผู้ประเสริฐ, หนึ่งในหกหมื่นของเทพบุตรที่ปลุกดินางเทพธิดา, นางเทพธิดา ประสบบุญเพราะไม่หยุดความเพียรในการเจริญกรรมฐานและอันไม่มีเป็นอันขาด
- ในขุททกนิกาย วิมานวัตถุ กล่าวถึง ทาสีวิมาน ท่านพระมหาโมคคัลลานะถามเทพธิดาว่า ท่านแวดล้อมด้วยหมู่เทพนารี เทียวชมไปโดยรอบในสวนจิตตดาวัน อันนารีนรมย์ ประดุจท้าวสักกเทวราชทำทิศทั้งปวงให้สว่างไสว เหมือนดาวประกายพริ้ว เพราะบุญอะไร ท่านจึงมีวรรณะ เช่นนี้ เพราะบุญอะไร เทพธิดานั้น ดีใจ จึงพยากรณ์ปัญหาของกรรมที่มีผลอย่างนี้ว่า ครั้งเกิด เป็นมนุษย์อยู่ในหมู่มนุษย์ ดิฉันเป็นทาสีหญิงรับใช้ในตระกูลอื่น ดิฉันนั้นเป็นอุบาสิกา ของพระโคตม ผู้มีพระจักขุและพระเกียรติยศ พากเพียรออกไปจากกิเลส ในศาสนาของพระโคตมผู้ทรง พระคุณคงที่ เพราะมีมนสิการมั่นอยู่ในจิตว่า แม้ถึง ร่างกายนี้จะแตกทำลายไป ก็ตามที่ การที่จะหยุดความเพียรในการเจริญกรรมฐาน เป็นอันไม่มีเป็นอันขาด ทางมรรคแห่งสิกขาบท ๕ ศีล ๕ เป็นทางสวัสดี มีความเจริญ ไม่มีหนาม ไม่รก เป็นทางตรง อันสัตบุรุษทั้งหลายประกาศแล้วโปรดดูผลแห่งความพากเพียรคือ ที่ดิฉันบรรลุมรรคตามอุบายที่ต้องการเกิด ดิฉันถูกท้าวสักกเทวราชผู้มีอำนาจเชิญมา เหล่าอริยเทพหกหมื่นช่วยกันปลุกดิฉัน คือ เทพบุตรอันมีนามว่าอาลัมพะ คัคคะ เป็นต้น (ขุ.วิ.(มหามกุฏ) ๔๘/๑๘/๑๕๕)

อริยธรรม: ธรรมอันประเสริฐ, ธรรมอันอมตะ, นิพพาน, ศีล ๕, สัมมาทิฐิ, สัมมาวิมุตติ, อริยสัง

๔

ตัวอย่างในยมราชสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลาย ว่า มาณพเหล่าใดอัน เทวทูตตักเตือนแล้ว ยังประมาทอยู่ มาณพเหล่านั้นเข้าถึงหมู่ที่เลว ย่อมเศร้าโศก ตลอดกาลนาน ส่วนสัตบุรุษเหล่าใดเป็นผู้สงบในโลกนี้ อันเทวทูตตักเตือนแล้ว ไม่ ประมาทในอริยธรรมในเวลาใด ๆ เห็นภัยในความยึดมั่นถือมั่น ที่เป็นบ่อเกิดแห่งการ เกิดและการตาย ย่อมหลุดพ้นในธรรมเป็นที่สิ้นการเกิดและการตาย เพราะไม่ยึดมั่น ถือมั่น สัตบุรุษเหล่านั้นจึงถึงความเกษม มีความสุข ดับสนิทในปัจจุบัน ล่วงพ้นเวร และภัยทุกอย่าง ข้ามพ้นทุกข์ทั้งสิ้น (ม.อ.(ไทย)๑๔/๒๗๑/๓๑๗,อง.ทุก.(ไทย)๒๐/ ๓๗/๑๙๕,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๓๕/๕๖,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๖๑/๑๐๕,อง.ปญจก. (ไทย)๒๒/๑๗๙/๓๐๒,อง.ทสก.(ไทย)๒๔/๑๓๕/๒๘๕,อง.ทสก.(ไทย)๒๔/๑๗๙/๓๓๑, ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๓๕๖/๕๘๓,ขุ.ชา.(ไทย)๒๗/๑๓๗/๑๐๑,อง.ปญจก.อ.(บาลี) ๓/๑๗๙/ ๖๙,ขุ.สุ.อ.(บาลี) ๒/๓๕๖/๑๖๘)

อริยัมมสูตร : พระสูตรว่าด้วยอริยธรรม และอนริยธรรม มี ๒ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

1.อริยัมมสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า *อนริยธรรม* คือ มิจฉัตตธรรม ๑๐ มี มิจฉาทิฐิ เป็นต้น *อริยธรรม* คือ สัมมัตตธรรม ๑๐ มีสัมมาทิฐิ เป็นต้น (อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๓๕/๒๘๕)

2.อริยัมมสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เราจักแสดงอริยธรรมและอนริยธรรมแก่เธอ ทั้งหลาย เมื่อภิกษุเหล่านั้นทูลรับสนองพระดำรัสแล้ว จึงตรัสว่า *อนริยธรรม* คือ อกุศลกรรมบถ ๑๐ *อริยธรรม* คือ กุศลกรรมบถ ๑๐ (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๗๙/ ๓๓๑)

อริยบุคคล ๔ คู่: สงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคผู้ปฏิบัติดี ปฏิบัติตรง ได้แก่ คู่ที่ ๑ (๑) พระผู้บรรลุนิเสดาปัตติผล (๒) พระผู้ดำรงอยู่ในนิเสดาปัตติมรรค คู่ที่ ๒ (๓) พระผู้บรรลุนิเสกาคามิผล (๔) พระผู้ดำรงอยู่ในนิเสกาคามิมรรค คู่ที่ ๓ (๕) พระผู้บรรลุนอนาคามิผล (๖) พระผู้ดำรงอยู่ในอนาคามิมรรค คู่ที่ ๔ (๗) พระผู้บรรลุนิหัตตผล (๘) พระผู้ดำรงอยู่ในนิหัตตมรรค

ตัวอย่างในมหาปริณีพพานสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสหลักธรรมที่ชื่อว่าแฉวันธรรม ผู้ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระสงฆ์ว่า “พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาค เป็นผู้ปฏิบัติดี ปฏิบัติตรง ปฏิบัติ ถูกต้อง ปฏิบัติสมควร ได้แก่ อริยบุคคล ๔ คู่ คือ ๘ บุคคล พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคนี้ เป็นผู้ควรแก่ของที่เขานำมาถวาย ควรแก่ของต้อนรับ ควรแก่ทักษิณา ควรแก่การทำอัญชลี เป็นนาบุญอันยอดเยี่ยมของโลก” (ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๕๙/๑๐๔,อง.ฉก.(ไทย) ๒๒/๑๐/๔๒๓, อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๓๒/๕๐,อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๗๙/๓๐๑,อง.เอภาทสก.(ไทย)๒๔/๑๑/ ๔๑๒)

อริยปัจโจโรหณสูตร : พระสูตรว่าด้วยพิธีลอยบาปของพระอริยะ พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เราจักแสดงพิธีลอยบาปอันเป็นของพระอริยะแก่เธอทั้งหลาย เมื่อภิกษุ

เหล่านั้นถูกรับสนองพระดำรัสแล้ว จึงทรงแสดงพิธีลอยบาปอันเป็นของพระอริยะ เหมือนพราหมณ์ปัจโจโรหิตสูตร (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๖๘/๓๐๓)

อริยปัญญา: ปัญญาอันประเสริฐ, วิปัสสนาปัญญาและมคคปัญญา, ธรรมอันเป็นเครื่องสิ้นภพชาติ, ธรรมอันเป็นการสิ้นทุกข์

ตัวอย่างในอนุพุทธสูตร การตรัสรู้ธรรมเป็นเหตุสิ้นภพด้วยอริยปัญญา เมื่อพระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ภัณฑคาม แคว้นวัชชี ณ ที่นั้นแลพระผู้มีพระภาครับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลายมาตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย เพราะไม่รู้แจ้งแทงตลอดธรรม ๔ ประการ เราและเธอทั้งหลายจึงเที่ยวเร่ร่อนไปตลอดกาลยาวนานอย่างนี้ ธรรม ๔ ประการ อะไรบ้าง คือ (๑) เราได้รู้แจ้งแทงตลอดอริยศีล (๒) เราได้รู้แจ้งแทงตลอดอริยสมาธิ (๓) เราได้รู้แจ้งแทงตลอดอริยปัญญา (๔) เราได้รู้แจ้งแทงตลอดอริยวิมุตติ เราถอนภพได้ได้แล้ว ภพเนติสิ้นไปแล้ว บัดนี้ภพใหม่ไม่มีอีก”(ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๘๖/๑๓๓,ม.อุ.(ไทย)๑๔/๖๕/๗๑,ม.อุ.(ไทย)๑๔/๙๖/๑๑๔,ม.อุ.(ไทย)๑๔/๔๐๔/๔๕๙,ม.อุ.(ไทย)๑๔/๔๑๓/๔๖๘,อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๑/๒,อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๒/๓,อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๒๔๒/๓๕๘, ขุ.อิติ.(ไทย)๒๕/๔๑/๓๘๙,ขุ.ม.(ไทย)๒๙/๖/๒๖,อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๒๘๑/๑๗๔,ขุ.อิติ.อ.(บาลี) ๔๑/๑๗๖)

อริยปัญญาชั้น: กองปัญญาอันประเสริฐ, กองปัญญาอันอมตะ, ธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสสรรเสริญและให้สมาทานในชั้น ๓

ในสุกสูตร สีสันต์ พระอานนท์ตอบคำถามสุภมาณพโตทยยบุตรว่า “มาณพ พระผู้มีพระภาคตรัสสรรเสริญและทรงให้ประชาชนสมาทานตั้งมั่นอยู่ในชั้น ๓ คือ (๑) อริยศีลชั้น (๒) อริยสมาธิชั้น (๓) อริยปัญญาชั้น” (ที.สี.(ไทย) ๙/๔๔๙/๑๘๘,(ที.สี.(ไทย) ที.สี.(ไทย)๙/๔๗๒/๒๐๕, (ที.สี.(ไทย) ๙/๔๘๐/๒๑๒)

อริยผล: พระอริยบุคคลผู้ดำรงอยู่ในอริยผล ๔ นี้คือพระสงฆ์เป็นผู้ปฏิบัติตรง, โสตาปัตติผล สกทาคามีผล อนาคามีผล อรหันตผล

ในมหาสิสุตร พระเจ้าโอรุทฐ์ทูลถามพระผู้มีพระภาคเรื่องอริยผล ๔ ว่า "ธรรมที่ดีกว่าและประณีตกว่า ที่ภิกษุประพฤติพรหมจรรย์ในพระผู้มีพระภาคมุ่งจะบรรลุ นั้นคืออะไร" พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า "ภิกษุในธรรมวินัยนี้เป็นโสตาบัน เพราะละสังโยชน์ได้ ๓ อย่าง ไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิ ในวันข้างหน้า ธรรมนี้แลดีกว่าและประณีตกว่า ที่ภิกษุประพฤติพรหมจรรย์ในเรามุ่งจะบรรลุ, ภิกษุเป็นสกทาคามี เพราะละสังโยชน์ได้ ๓ อย่าง บรรเทาโรคโทสะและโมหะให้เบาบางได้ มาสู่โลกนี้อีกเพียงครั้งเดียวก็จะทำที่สุดแห่งทุกข์ธรรมนี้แลดีกว่า และประณีตกว่า ที่ภิกษุประพฤติพรหมจรรย์ในเรามุ่งจะบรรลุ, ภิกษุไปบังเกิดเป็นโอปปาติกะ เพราะละสังโยชน์เบื้องต้นได้ ๕ อย่าง ปรีณิพพานในภพนั้น ไม่หวนกลับมาจากโลกนี้อีก ธรรมนี้แลดีกว่าและประณีตกว่า ที่ภิกษุประพฤติพรหมจรรย์ในเรามุ่งจะบรรลุ, ภิกษุทำให้แจ้งเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะเพราะอาสวะสิ้นไป ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง เข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน ธรรมนี้แลดีกว่าและประณีตกว่า

ที่ภิกษุประพฤติพรหมจรรย์ในเรารุ่งจะบรรล (ที่.สี.(ไทย)๙/๓๗๓/๑๕๖, ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๑๕๕/๒๘, ขุ.วิ.(ไทย)๒๖/๖๔๑/๗๑)

อริยพาฬิสิกัวตฺถ : เรื่องพรานเบ็ดชื่ออริยะ พระผู้มีพระภาคตรัสถามชื่อนายพรานเบ็ด นายพรานเบ็ดทูลตอบว่าชื่ออริยะ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสคำนี้แก่เขาว่า บุคคลไม่ชื่อว่า เป็นอริยะ เพราะยังเบียดเบียนสัตว์อยู่ แต่ชื่อว่าอริยะ เพราะไม่เบียดเบียนสัตว์ทั้งปวง (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๒๗๐/๑๑๖)

อริยภูมิ: ภูมิอันประเสริฐ, ภูมิของอริยบุคคล, ภูมิของพระโสดาบัน พระ สกิทาคามี พระ อนาคามี พระ อรหันต์

ในมิกสาลาสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า "บุคคลใดเป็นผู้ที่ศีล แต่รู้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติซึ่งเป็นที่ดับความทุกข์ได้สิ้นเชิงตามความเป็นจริง บุคคลนั้นทำกิจด้วยการฟัง ทำกิจด้วยความเป็นพหูสูต แห่งตลอดดีด้วยทฤษฎี และได้วิมุตติตามเวลาอันควร บุคคลนี้ดีกว่าและประณีตกว่าบุคคลที่กล่าวข้างต้นนั้น ชื่อนั้นเพราะเหตุไร เพราะบุคคลนี้หยังลงสู่อริยภูมิ ใครเล่าจะพึงรู้เหตุนี้ได้นอกจากตถาคต" (อง.ทสก.(ไทย)๒๔/๗๕/๑๖๘)

อริยภูมิอันเป็นทิพย์: สุทธาวาสภูมิ ที่อยู่ของพระอนาคามี มี ๕ คือ อวิหา อตปปา สุทัสสา สุทัสสี และอกนิฏฐา, พระผู้มีพระภาคตรัสเสบียงเดินทางแก่บุตรนายโคฆาต

ในโคฆาตกปุตตวตฺถ เรื่องบุตรของคนฆ่าโค พระผู้มีพระภาคตรัสอริยภูมิอันเป็นทิพย์ นี้แก่บุตรของคนฆ่าโคผู้แก่เฒ่าว่า "บัดนี้ ท่านเปรียบเหมือนไปไม้เหลือง ทั้งยมทูต มาปรากฏแก่ท่านแล้ว ท่านอยู่ใกล้ปากแห่งความเสื่อม และแม้แต่เสบียงเดินทางของท่านก็ยังมีเลย ท่านนั้นจงทำที่พึงแก่ตนเอง จงรีบพยายาม จงเป็นบัณฑิต ท่านขจัดมลทินได้แล้ว ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน จะเข้าถึงอริยภูมิอันเป็นทิพย์ (ขุ.ธ.(ไทย)๒๕/๒๓๖/๑๐๖,ที่.ปา. ๑๑/๓๑๘/๒๑๑)

อริยมรรค,อริยมรรคมีองค์ ๘: ทางแห่งการปฏิบัติธรรมสู่นิพพาน, ทางที่จะนำไปสู่การดับทุกข์, มัชฌิมาปฏิปทา

ตัวอย่างในมหาสิสุตฺร เจ้าโอรุทฺถ์ทลิจฉวีทูลถามอริยมรรคมีองค์ ๘ กับพระผู้มีพระภาคว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ มีทาง มีข้อปฏิบัติเพื่อบรรลธรรมเหล่านั้นอยู่หรือ" พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า "มหาสิ มีทาง มีข้อปฏิบัติเพื่อบรรลธรรมเหล่านั้นอยู่" เจ้าโอรุทฺถ์ทลิจฉวีทูลถามว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ทางเป็นอย่างไร ข้อปฏิบัติเพื่อบรรลธรรมเหล่านั้นเป็นอย่างไร" พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า "มรรคมีองค์ ๘ อันประเสริฐเหล่านี้คือ สัมมาทิฐิ (เห็นชอบ), สัมมาสังกัปปะ (ดำริชอบ), สัมมาวาจา (เจรจาชอบ), สัมมากรรมันตะ (กระทำชอบ), สัมมาอาชีวะ (เลี้ยงชีพชอบ), สัมมาวายามะ (พยายามชอบ), สัมมาสติ (ระลึกชอบ) และสัมมาสมาธิ (ตั้งจิตมั่นชอบ) นี้แลคือทาง นี้คือข้อปฏิบัติเพื่อบรรลธรรมเหล่านั้น (วิ.มหา.(ไทย)๑/๑๖/๙, วิ.ม.(ไทย)๔/๗๕/๑๐๓,ที่.สี.(ไทย)๙/๓๗๔/๑๕๖,ที่.สี.(ไทย)๙/๓๙๓/๑๖๔, ที่.ม.(ไทย) ๑๐/๑๘๔/๑๓๑,ที่.ม.(ไทย)๑๐/๒๑๔/๑๖๒,ที่.ม.(ไทย)๑๐/๓๒๙/๒๕๗,ที่.ม.(ไทย) ๑๐/๔๐๒/๓๓๕,(ที่.ปา.(ไทย)๑๑/๑๔๕/๑๐๖,(ที่.ปา.(ไทย)๑๑/๑๗๗/๑๓๘,(ที่.ปา.

(ไทย)๑๑/๓๕๗/๔๐๓, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๓/๓๑, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๔/๑๐๐, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๓๕/๑๒๖, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๔๗/๒๕๔, ๑๑.๑๑.๑๑. (ไทย) ๒๒/๖๓/๕๗๓, พ.ม. (ไทย) ๒๙/๒๑/๙๓, พ.ม. (ไทย) ๒๙/๒๔/๑๐๓, พ.ม. (ไทย) ๒๙/๒๕/๑๐๕, พ.ม. (ไทย) ๒๙/๔๘/๑๖๖, พ.ม. (ไทย) ๒๙/๔๘/๑๖๗)

อริยมัคคสูตร : มี ๓ สูตร แปลความหมายสูตร เหมือนกัน ๒ สูตร ต่างกัน ๑ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

1.อริยมัคคสูตร พระสูตรว่าด้วยอริยมรรค พระผู้มีพระภาคตรัสว่ากรรมที่พระองค์ ทรงทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งเองแล้ว จึงประกาศให้ผู้อื่นรู้ตาม ๔ และทรงอธิบาย กรรม ๔ นั้นเหมือนในวิถิตถาสูตร แตกต่างกันเฉพาะประการที่ ๔ คือ กรรมทั้งไม่ดำ และไม่ขาว มีวิบากทั้งไม่ดำและไม่ขาวเป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ ได้แก่ สัมมาทิฏฐิ เป็นต้น (อง.จตุกก(ไทย) ๒๑/๒๓๗/๓๕๓)

2.อริยมัคคสูตร พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นอริยมรรค และที่ไม่ใช่อริยมรรค พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า *ธรรมที่ไม่ใช่อริยมรรค* คือ มิจฉัตตธรรม ๑๐ มี มิจฉาทิฏฐิ เป็นต้น *ธรรมที่เป็นอริยมรรค* คือ สัมมัตตธรรม ๑๐ มีสัมมาทิฏฐิ เป็นต้น (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๔๕/๒๙๑)

3.อริยมัคคสูตร พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นอริยมรรค และที่ไม่ใช่อริยมรรค พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เราจักแสดงธรรมที่เป็นอริยมรรคและธรรมที่ไม่ใช่ อริยมรรคแก่เธอทั้งหลาย เมื่อภิกษุเหล่านั้นทูลรับสนองพระดำรัสแล้ว จึงตรัสว่า *ธรรมที่ไม่ใช่อริยมรรค* คือ อุกุศลกรรมบถ ๑๐ *ธรรมที่เป็นอริยมรรค* คือ กุศล กรรมบถ ๑๐ (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๘๙/๓๓๗)

อริยรูป: รูปของพระอริยะหรือรูปที่เป็นอริยะ หมายถึงสัมมาวาจา สัมมากรรมันตะ ที่นับเนื่อง ในอริยมรรค

ในอริยรูปกถา ว่าด้วยอริยรูป สกวาที (สก.) ถาม ปรวาที (ปร.) ว่า อริยรูปอาศัย มหาภูตรูปใช้ใหม่ ปร. ตอบว่า ใช่ สก. ถามว่า อริยรูปเป็นอภัยกถาใช้ใหม่ ปร.ตอบ ว่า ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น สก. ถามว่า อริยรูปอาศัยมหาภูตรูปใช้ใหม่ ปร.ตอบว่า ใช่ (อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๖๙๘/๗๔๕, อภิ.ปญจ.อ.(บาลี) ๖๙๘-๖๙๙/๒๗๕)

อริยวงศ์: วงศ์ของพระอริยะ, แบบแผนของพระอริยะและประเพณีของพระอริยะ หมายถึงวงศ์ ของพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระสาวกของพระพุทธเจ้า

ในสังคิตติสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสอริยวงศ์ ๑ ใน ๔ ข้อว่า "ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ สันโดษด้วยจีวรตามแต่จะได้อีก กล่าวสรรเสริญความสันโดษด้วยจีวรตามแต่จะได้อีก ไม่มีการแสวงหาอันไม่สมควรเพราะจีวรเป็นเหตุ ไม่ได้จีวรก็ไม่กระวนกระวาย ครั้นได้ แล้วก็ไม่ได้ใจ ไม่หมกมุ่น ไม่ลุ่มหลงมองเห็นโทษ มีปัญญาเป็นเครื่องสลัดออก ใช้ สอยอยู่ และไม่ยกตนข่มผู้อื่น เพราะความสันโดษด้วยจีวรตามแต่จะได้อันนั้น ภิกษุใด ขยัน ไม่เกียจคร้าน มีสัมปชัญญะ มีสติมั่นคงในความสันโดษด้วยจีวรตามแต่จะได้อันนั้น ภิกษุนี้เราเรียกว่า ล้ำเลิศ ผู้ตั้งอยู่ในอริยวงศ์ (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๐๙/๒๘๒, ๑๑.๑๑.๑๑.)

(ไทย)๒๑/๒๘/๔๓,ช.ม.(ไทย)๒๙/๒๐๖/๖๐๒, อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๔๘๐/๕๑๐,ที.ปา.อ.
(บาลี) ๓๐๙/๒๐๙, อัง.จตุกก.อ.(บาลี) ๒/๒๘/๓๑๑)

อริยวังสสูตร : พระสูตรว่าด้วยอริยวงศ์ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อริยวงศ์ (หมายถึงวงศ์ของ
พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และสาวกของพระพุทธเจ้า) ที่รู้จักว่าล้ำเลิศ รู้กัน
มานาน รู้กันว่าเป็นอริยวงศ์ เป็นของเก่า ไม่ถูกลบล้าง ไม่เคยถูกลบล้าง ไม่ถูกลบล้าง
แล้ว จักไม่ถูกลบล้าง ไม่ถูกสมณพราหมณ์ผู้รู้คัดค้าน มี ๔ คือ ภิกษุ (๑) สันโดษด้วย
จีวรตามแต่จะได้อ สรรเสริญความสันโดษด้วยจีวรตามแต่จะได้อ ไม่แสวงหาอันไม่
สมควร เพราะจีวรเป็นเหตุ ไม่ได้จีวรก็ไม่กระวนกระวาย แล้วไม่ติดใจ ไม่หมกมุ่น ไม่
ลุ่มหลง มองเห็นโทษ (โทษ หมายถึงต้องอาบัติเพราะการแสวงหาไม่สมควร และการ
บริโภคลาภที่ติดใจ) มีปัญญาเป็นเครื่องสลัดออกใช้สอยอยู่ และไม่ยกตนข่มผู้อื่น
เพราะความสันโดษด้วยจีวรตามแต่จะได้อนั้น ภิกษุผู้ขยันไม่เกียจคร้าน มีสัมปชัญญะ
มีสติมั่นคงในความสันโดษด้วยจีวรตามแต่จะได้อเช่นนี้ (๒) สันโดษด้วยบิณฑบาต
ตามแต่จะได้อ สรรเสริญความสันโดษด้วยบิณฑบาตตามแต่จะได้อ ไม่แสวงหาอันไม่
สมควร เพราะบิณฑบาตเป็นเหตุ ไม่ได้บิณฑบาตก็ไม่กระวนกระวาย แล้วไม่ติดใจ...
และไม่ยกตนข่มผู้อื่นเพราะความสันโดษด้วยบิณฑบาตตามแต่จะได้อนั้น ภิกษุผู้ขยันไม่
เกียจคร้านมีสัมปชัญญะ มีสติมั่นคงในความสันโดษด้วยบิณฑบาตตามแต่จะได้อเช่นนี้
(๓) สันโดษด้วยเสนาสนะตามแต่จะได้อ สรรเสริญความสันโดษด้วยเสนาสนะตามแต่
จะได้อ ไม่แสวงหาอันไม่สมควร เพราะเสนาสนะเป็นเหตุ ไม่ได้เสนาสนะก็ไม่กระวน
กระวาย แล้วไม่ติดใจ ... และไม่ยกตนข่มผู้อื่นเพราะความสันโดษด้วยเสนาสนะ
ตามแต่จะได้อนั้น ภิกษุผู้ขยันไม่เกียจคร้าน มีสัมปชัญญะ มีสติมั่นคงในความสันโดษ
ด้วยเสนาสนะตามแต่จะได้อเช่นนี้ (๔) มีภาวนาเป็นที่รื่นรมย์ ยินดีในภาวนา มีปหานะ
เป็นที่รื่นรมย์ ยินดีในปหานะ และไม่ยกตนข่มผู้อื่นเพราะความเป็นผู้มีภาวนาเป็นที่
รื่นรมย์ ยินดีในภาวนาเป็นต้นนั้น ภิกษุผู้ขยันไม่เกียจคร้าน มีสัมปชัญญะ มีสติมั่นคง
ในภาวนาและปหานะ ภิกษุ ๔ จำพวกนี้ พระองค์ตรัสเรียกว่าเป็นผู้ตั้งอยู่ในอริยวงศ์
ภิกษุนั้นแม้จะอยู่ในทิศตะวันออก ทิศตะวันตก ทิศเหนือ ทิศใต้ ก็ครอบงำความไม่
ยินดีได้ เพราะเธอเป็นนักปราชญ์ (หมายถึงผู้มีความเพียร) จึงชื่อว่าเป็นผู้ครอบงำ

อริยวัตร วัตรอันประเสริฐ, วัตรอันเจริญ, คุณธรรมของพระราชาที่นายสุมังคละกล่าวสดุดี
พระองค์

ในคัมภีร์ชาดก นายสุมังคละกล่าวสดุดีในอริยวัตรต่อพระราชาว่า ขอเดชะพระบรม
กษัตริย์ผู้เป็นใหญ่แห่งหมู่ชน ขอพระสิริสมบัติอย่าได้ละพระองค์ในกาลไหน ๆ เลย
ขอพระองค์อย่าทรงกริ้ว มีพระราชหฤทัยผ่องใสอยู่เป็นนิตย์ ปราศจากความทุกข์
รักษาพระองค์อยู่ตลอด ๑๐๐ ปีเกิด ขอพระองค์จงทรงประกอบด้วยความคุณธรรมเหล่านี้
คือ ทรงรับอนุสาสน์โดยง่าย ไม่ทรงกริ้ว ทรงพระสำราญ ปกครองแผ่นดินโดย
ปราศจากการเบียดเบียนทรงมีพระอริยวัตร อันมั่นคง อนึ่ง พระองค์แม่เสด็จพ้นจาก
โลกนี้ไปแล้ว ขอจงเสด็จสู่สุคติเถิด (ช.ชา.(ไทย)๒๗/๓๔/๒๙๐)

อริยวาส : เครื่องอยู่ของพระอริยะ หมายถึงธรรมเป็นเครื่องอยู่ของพระอริยะ มี ๑๐ ประการ คือ ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ ๑. เป็นผู้ละองค์ ๕ ได้ ๒. เป็นผู้ประกอบด้วยองค์ ๖ ๓. เป็นผู้ที่มีธรรมเป็นเครื่องรักษาอย่างเอก ๔. เป็นผู้มือนีปัสเสนธรรม (ธรรมเป็นดุจพนักพิง) ๕ ประการ ๕. เป็นผู้มี่ปัจเจกสัจจะ อันบรรเทาได้ ๖. เป็นผู้มีการแสวงหาอันสละได้ดี ๗. เป็นผู้มีความดำริอันไม่ขุ่นมัว ๘. เป็นผู้มีกายสังขารอันระงับได้ ๙. เป็นผู้มิจิตหลุดพ้นได้ดี ๑๐. เป็นผู้มียุญาหลุดพ้นได้ดี ,ในสังคีตสูตร และทุติยอริยวาสสูตร อธิบายรายละเอียดของแต่ละข้อไว้อย่างชัดเจน (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๔๘/๓๖๓,๑๑/๓๖๐/๔๓๒,อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๒๐/๓๘)

อริยวาสธรรม : ธรรมเป็นเครื่องอยู่ของพระอริยะ ดังคำในกามสูตรตนิเทศที่กล่าวไว้ว่า พระอรหันต์นั้น อยู่ใน(อริยวาสธรรม)แล้ว ประพฤติจรณธรรมแล้ว ผ่านทางไกลได้แล้ว ถึงทิศ (นิพพาน)แล้ว ถึงจุดจบ(นิพพาน)แล้ว รักษาพรหมจรรย์ได้แล้ว ถึงทิฏฐิอันสูงสุดแล้ว เจริญมรรคได้แล้วละกิเลสได้แล้ว หรือดังคำในทฎฐิฎฐกสูตรตนิเทศที่กล่าวไว้ คำว่า ความเห็นที่ไม่มีผิด อธิบายว่าสิ่งที่ควรปล่อย ไม่มี ผู้ใดมีสิ่งที่ถือไว้ผู้นั้นก็มีสิ่งที่ควรปล่อย ผู้ใดมีสิ่งที่ควรปล่อย ผู้นั้นก็มีสิ่งที่ถือไว้ พระอรหันต์ก้าวพ้นการถือ และการปล่อย ล่วงพ้นความเจริญและความเสื่อมได้แล้ว พระอรหันต์นั้นอยู่ใน(อริยวาสธรรม)แล้ว ประพฤติจรณธรรมแล้ว ผ่านทางไกลได้แล้ว ถึงทิศ(นิพพาน)แล้วไม่มีการเวียนเกิด เวียนตาย และภพใหม่ก็ไม่มีอีก (ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๒๒/๑๐๐,๒๙/๓๘/๑๔๐,๒๙/๔๘/๑๖๗,๒๙/๘๘/๒๗๕,๒๙/๙๓/๒๘๙,๒๙/๑๕๔/๔๒๒,๒๙/๑๙๒/๕๕๔)

อริยวาสสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมเป็นเครื่องอยู่แห่งพระอริยะ มี ๒ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อริยวาสสูตร (ปฐม) (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมเป็นเครื่องอยู่แห่งพระอริยะ ที่พระอริยะอยู่แล้ว กำลังอยู่ หรือจักอยู่ มี ๑๐ คือ ภิกษุเป็นผู้ (๑) ละองค์ ๕ ได้ (๒) ประกอบด้วยองค์ ๖ (๓) มีธรรมเป็นเครื่องรักษาอย่างเอก (๔) มือนีปัสเสนธรรม (ธรรมเป็นดุจพนักพิง) ๕ (๕) มีปัจเจกสัจจะ(หมายถึงความเห็นของแต่ละคนที่แตกต่างกันไปโดยยึดถือว่า “ความเห็นนี้เท่านั้นจริง”) บรรเทาได้ (๖) มีการแสวงหาอันสละได้ดี (๗) มีความดำริอันไม่ขุ่นมัว (๘) มีกายสังขารอันระงับได้ (๙) มิจิตหลุดพ้นได้ดี (๑๐) มียุญาหลุดพ้นได้ดี (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๙/๓๘)

๒.อริยวาสสูตร (ทุติย) (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ นิคมของชาวกรุงช็อกกัมาสธัมมะ แคว้นกรุง ตรีสกับภิกษุทั้งหลายว่า ธรรมเป็นเครื่องอยู่แห่งพระอริยะ ที่พระอริยะอยู่แล้ว กำลังอยู่ หรือจักอยู่ มี ๑๐ คือ ภิกษุเป็นผู้ (๑) ละองค์ ๕ ได้ หมายถึงละกามฉันทะ พยาบาท ถีนมิทธะ อุทธัจจกุกกุจจะและวิจิกิจฉาได้ (๒) ประกอบด้วยองค์ ๖ หมายถึงผู้เห็นรูปทางตา ฟังเสียงทางหู ดมกลิ่นทางจมูก ลิ้มรสทางลิ้น ถูกต้องโณภูฏัพพะทางกาย และรู้ธรรมารมณทางใจแต่ละอย่างแล้ว เป็นผู้ไม่ตีใจ ไม่เสียใจ มีอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะอยู่ (๓) มีธรรมเป็นเครื่องรักษาอย่างเอก หมายถึงมีใจมีสติเป็นเครื่องรักษา (๔) มือนีปัสเสนธรรม ๔ คือ พิจารณาแล้วเสพออย่างหนึ่ง พิจารณาแล้วอดกลั้นอย่างหนึ่ง พิจารณาแล้วเว้นอย่างหนึ่ง พิจารณาแล้วบรรเทาอย่างหนึ่ง (๕) มีปัจเจกสัจจะบรรเทาได้ หมายถึงบรรเทาปัจเจกสัจจะของสมณ

พรหมณ์เป็นอันมากได้ กล่าวคือ กำจัด สละ คลาย ปล่อยวาง ละได้ และสละคืน ความเห็นว่าโลกเที่ยงบ้าง โลกไม่เที่ยงบ้าง โลกมีที่ สุดบ้าง โลกไม่มีที่ สุดบ้าง ชีวะ(หมายถึง วิญญาณอมตะ) กับสรีระเป็นอย่างเดียวกันบ้าง ชีวะกับสรีระเป็นคนละอย่างกันบ้าง หลังจากตายแล้วตถาคตเกิดอีกบ้าง หลังจากตายแล้วตถาคตไม่เกิดอีกบ้าง หลังจากตาย แล้วตถาคตเกิดอีกก็มี ไม่เกิดอีกก็มีบ้าง หลังจากตายแล้วตถาคตเกิดอีกก็ไม่ใช่ ไม่เกิดอีกก็ ไม่ใช่บ้าง (๖) *มีการแสวงหาอันสละได้ดี* หมายถึงละการแสวงหากาม การแสวงหาภพ และระงับการแสวงหาพรหมจรรย์ได้ (๗) *มีความดำริอันไม่ขุ่นมัว* หมายถึงละความ ดำริในกาม ความดำรินพยาบาท และความดำรินวิหิงสาได้ (๘) *มีกายสังขารอัน ระงับได้* หมายถึงเพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับไปก่อนแล้ว เป็นผู้บรรลุดุจตถณานที่ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขาอยู่ (๙) *มีจิต หลุดพ้นได้ดี* หมายถึงมีจิตหลุดพ้นด้วยดีจากราคะ โทสะ และโมหะ (๑๐) *มีปัญหา หลุดพ้นได้ดี* หมายถึงรู้ชัดว่า ราคะ โทสะ โมหะเราละได้เด็ดขาดแล้ว แล้วตรัสอีกว่า พระอริยะในอดีตกาลได้อาศัยธรรมเป็นเครื่องอยู่แห่งพระอริยะ ๑๐ นี้ พระอริยะใน อนาคตกาล ก็จักอาศัยธรรมเป็นเครื่องอยู่แห่งพระอริยะ ๑๐ นี้อยู่เหมือนกัน พระ อริยะในปัจจุบันกาลนี้ ก็อาศัยธรรมเป็นเครื่องอยู่แห่งพระอริยะ ๑๐ นี้อยู่เหมือนกัน (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๒๐/๓๙)

อริยวินัย : ธรรมเนียมของพระอริยะ, แบบแผนของพระอริยะ ดังคำในสังคาลกสูตรที่พระผู้มี พระภาคตรัสว่า คหบดีบุตร ในอริยวินัยเขาไม่ไหวติศ ๖ กันอย่างนี้ สังคาลกะ คหบดีบุตรทูลถามว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ในอริยวินัย เขาไหวติศ๖ กันอย่างไร ขอประทานพระวโรกาส ขอพระผู้มีพระภาคจงทรงแสดงธรรมแก่ข้าพระองค์ ตาม วิธีการไหวติศ ๖ ในอริยวินัยเถิด,ในสังคาลกสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสถึงปฐมณาน เป็นต้นว่าเป็นธรรมเครื่องสงบ ดังคำว่า ธรรมคือเนวสัณญานาสนัญญาตนณานนี้ เรา ไม่กล่าวว่า เป็นธรรมเครื่องขัดเกลากิเลสในอริยวินัย แต่เรากล่าวว่า เป็นธรรมเครื่อง อยู่สงบในอริยวินัย หรือดังคำในรณณสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย การขบร้อมคือการร้อมไว้ในอริยวินัย การพ้อนรำคือความเป็นบ้ำในอริยวินัย การ หัวเราะจนเห็นฟันมากเกินไปคือความเป็นเด็กในอริยวินัย (ที.ปา.(ไทยป ๑๑/๗๗/ ๕๖,๑๑/๒๔๔/๒๐๐,ม.ม.(ไทย)๑๒/๘๒/๗๑,๑๒/๓๖๗/๔๐๔,๑๒/๔๐๘/๔๔๔,ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๑/๓๖,๑๓/๔๑/๔๒,๑๓/๑๓๖/๑๕๔,อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๑๐๘/๓๐๑)

อริยวิมุตติ : ความหลุดพ้นที่เป็นอริยะ,อรหัตผลของพระอริยะ ดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้กล่าวชอบ ฟังกล่าวชมภิกษุรูปใดว่า เป็นผู้ถึงวิสี(ความชำนาญ) ถึงบารมี(ความสำเร็จ)ในอริยศีล เป็นผู้ถึงวิสี ถึงบารมีในอริยสมาธิ เป็นผู้ถึงวิสี ถึง บารมีในอริยปัญญา เป็นผู้ถึงวิสี ถึงบารมีในอริยวิมุตติ หรือดังคำในอนุพุทธสูตรที่ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เพราะไม่รู้แจ้งแทงตลอดอริยวิมุตติ เราและเธอทั้งหลายจึง เทียวเร่ร่อนไปตลอดกาลยาวนานอย่างนี้,เป็นข้อ ๖ ในธรรม ๖ มีปรากฏในตปุสสสูตร ดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ตปุสสคหบดีประกอบด้วยธรรม ๖ ประการ เป็นผู้เชื่อมั่นในตถาคต เห็นอมตธรรม ทำให้แจ้งอมตธรรมอยู่ คือ ๑.

ความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพุทธเจ้า ๒. ความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในธรรม ๓. ความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในสงฆ์ ๔. อริยศีล ๕. อริยญาณ ๖. อริยวิมุตติ (ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๘๖/๑๓๓, ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๙๖/๑๑๔, อง. จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑/๒, ๒๑/๒/๓, ๒๑/๒๔๒/๓๕๘, อง. ฉก.ก. (ไทย) ๒๒/๑๑๙/๖๔๑, ๒๒/๑๒๐/๖๔๒, ๒๒/๑๒๑/๖๔๒, ๒๒/๑๒๒/๖๔๒, อภิ. ก. (ไทย) ๓๗/๒๘๑/๑๗๔)

อริยวิโมกข์ : ความหลุดพ้นที่เป็นอริยะ หมายถึงโลกุตตระ ดังคำในปุคคลบัญญัติที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคลบางคนในโลกนี้ไม่ได้สัมผัสวิโมกข์ ๘ ด้วยกายทุกกาล ทุกสมัย แต่อาสวะทั้งหลายของเขาย่อมสิ้นไปเพราะเห็นด้วยปัญญา บุคคลนี้เรียกว่า ผู้เป็นอสมยวิมุตตะแม้พระอริยะบุคคลทั้งหมดก็ชื่อว่าผู้เป็นอสมยวิมุตตะในอริยวิโมกข์ หรือดังที่อธิบายบุคคลผู้เป็นอกุปปธรรมไว้ว่า บุคคลบางคนในโลกนี้มีปกติได้สมาบัติมีรูปเป็นอารมณ์หรือมีรูปเป็นอารมณ์และบุคคลนั้นเป็นผู้ได้ตามที่ต้องการ ได้โดยไมยาก ได้โดยไม่ลำบากจะเข้าหรือออกจากสมาบัติได้ตามโอกาสที่ต้องการตามสมาบัติที่ต้องการตามกำหนดเวลาที่ต้องการ ข้อที่สมาบัติเหล่านั้นจะพึงเสื่อมไปเพราะอาศัยความประมาทของบุคคลนั้น นั้นมิใช่ฐานะ มิใช่โอกาส บุคคลนี้เรียกว่า ผู้เป็นอกุปปธรรม พระอริยะบุคคลแม้ทั้งหมดก็ชื่อว่าผู้เป็นอกุปปธรรมในอริยวิโมกข์ (อภิ. ปุ. (ไทย) ๓๖/๒/๑๔๙)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อริยวิโมกข์ ในที่นี้หมายถึงโลกุตตระ (อภิ. ปญจ. อ. ๒/๓๗)

อริยวิหาร : ธรรมเป็นเครื่องอยู่ของพระอริยะ หมายถึงอานาปานสติสมาธิดังคำในอภินิหารสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ความจริง บุคคลเมื่อจะกล่าวให้ถูกต้องพึงกล่าวถึงธรรมนั้นได้ว่า อริยวิหาร (ธรรมเป็นเครื่องอยู่ของพระอริยะ) บ้าง พรหมวิหาร (ธรรมเป็นเครื่องอยู่ของพรหม) บ้าง ตถาคตวิหาร (ธรรมเป็นเครื่องอยู่ของพระตถาคต) บ้าง เมื่อจะกล่าวให้ถูกต้อง ก็พึงกล่าวถึงอานาปานสติสมาธิว่า อริยวิหาร บ้าง พรหมวิหาร บ้าง ตถาคตวิหาร บ้าง (ส.ม. (ไทย) ๑๙/๙๘๗/๔๖๙, ๑๙/๙๘๘/๔๗๒)

อริยวิหารธรรม : ธรรมเป็นเครื่องอยู่ของพระอริยะ, เป็นข้อ ๓ ในวิหารธรรม ๓ คือ (๑) ทิพพิหารธรรม (ธรรมเป็นเครื่องอยู่ของเทพ) (๒) พรหมวิหารธรรม (ธรรมเป็นเครื่องอยู่ของพรหม) (๓) อริยวิหารธรรม (ธรรมเป็นเครื่องอยู่ของพระอริยะ) (ที. ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๕)

อริยโวิหาร : โวิหารของพระอริยะ หมายถึงวิธีการพูดของผู้เป็นอริยะ มี ๔ คือ (๑) มุสาวาทา เวรมณี (เจตนางดเว้นจากการพูดเท็จ) (๒) ปิสุณาย วาจา เวรมณี (เจตนางดเว้นจากการพูดส่อเสียด) (๓) ผรุสยา วาจา เวรมณี (เจตนางดเว้นจากการพูดคำหยาบ) (๔) สัมผัสปลลาปา เวรมณี (เจตนางดเว้นจากการพูดเพื่อเจ้า) , ในจตุตถโวิหารสูตรกล่าวอีกนัยหนึ่ง หมายถึงอริยโวิหาร ๔ คือ ๑. การกล่าวสิ่งที่ได้เห็นว่าได้เห็น ๒. การกล่าวสิ่งที่ได้ฟังว่าได้ฟัง ๓. การกล่าวสิ่งที่ได้ทราบว่าได้ทราบ ๔. การกล่าวสิ่งที่ได้รู้ว่าได้รู้, ในทุติยโวิหารสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย อริยโวิหาร ๔ ประการ

นี้ คือ ๑. การกล่าวสิ่งที่ไม่ได้เห็นที่ไม่ได้เห็น ๒. การกล่าวสิ่งที่ไม่ได้ฟังที่ไม่ได้ฟัง ๓. การกล่าวสิ่งที่ไม่ได้ทราบที่ไม่ได้ทราบ ๔. การกล่าวสิ่งที่ไม่ได้รู้ที่ไม่ได้รู้, ในอริยโฆหารสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่าอริยโฆหารมี ๘ ประการ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๑๓/๒๙๖, อัง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๕๑/๓๖๙, ๒๑/๒๕๓/๓๗๐, อัง.อฏฐก.(ไทย) ๒๓/๖๘/๓๗๐)

อริยโฆหารสูตร : พระสูตรว่าด้วยอริยโฆหาร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อริยโฆหาร ๘ คือ (๑) กล่าวสิ่งที่ไม่ได้เห็นที่ไม่ได้เห็น (๒) กล่าวสิ่งที่ไม่ได้ฟังที่ไม่ได้ฟัง (๓) กล่าวสิ่งที่ไม่ได้ทราบว่าไม่ได้ทราบ (๔) กล่าวสิ่งที่ไม่ได้รู้ที่ไม่ได้รู้ (๕) กล่าวสิ่งที่ได้เห็นที่ได้เห็น (๖) กล่าวสิ่งที่ได้ฟังที่ได้ฟัง (๗) กล่าวสิ่งที่ได้ทราบว่าไม่ได้ทราบ (๘) กล่าวสิ่งที่ได้รู้ที่ได้รู้ (อัง.อฏฐก.(ไทย) ๒๓/๖๘/๓๗๐)

อริยศีล : ศีลที่เป็นอริยะ ดังคำในมหาปริณิพพานสูตร อนุพุทธสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เพราะไม่รู้แจ้งแห่งตลอดธรรม ๔ ประการ เราและเธอทั้งหลายจึงเที่ยวเร่ร่อนไปตลอดกาลยาวนานอย่างนี้ คือ ข้อ ๑ ที่ว่า เพราะไม่รู้แจ้งแห่งตลอดอริยศีล เราและเธอทั้งหลายจึงเที่ยว เร่ร่อนไปตลอดกาลยาวนานอย่างนี้ หรือดังคำในจังกีสสูตรที่กล่าวว่า พระสมณโคดมทรงมีอริยศีล มีศีลที่เป็นกุศล ประกอบด้วยศีลที่เป็นกุศล ฯลฯ มีพระวาจาไพเราะสุภาพ ประกอบด้วยถ้อยคำอ่อนหวานอย่างชาวเมือง นุ่มนวล เข้าใจง่าย ฯลฯ (ที.สี.(ไทย) ๙/๓๐๔/๑๑๔, ๙/๓๓๒/๑๒๘, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๘๖/๑๓๓, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๔๒๕/๕๓๔, ม.อ.(ไทย) ๑๔/๙๖/๑๑๔, อัง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑/๒, ๒๑/๒/๓, ๒๑/๒๔๒/๓๕๘, อัง.ฉก.(ไทย) ๒๒/๑๑๙/๖๔๑, ๒๒/๑๒๐/๖๔๒)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ศีล ในที่นี้หมายถึงปาริสุทธิศีล ๔ ประการ คือ (๑) ปาติโมกขสังวรศีล(ความสำรวมในพระปาติโมกข์)(๒) อินทริยสังวรศีล(ความสำรวมอินทริย์ ๖) (๓) อาชีวะปาริสุทธิศีล(ความบริสุทธิ์แห่งอาชีวะ) (๔) ปัจจัยสันนิสิตศีล (ศีลที่อาศัยการพิจารณาใช้สอยปัจจัย ๔) (ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๔๒๕/๓๐๓)

อริยสงฆ์, พระ : อริยบุคคล ๘ ดังคำในธัมมิกสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า นรชนไม่พึงเสียดสีท่านผู้มีความดี ผู้ละทิฐิได้แล้ว เราเรียกบุคคลผู้มีอินทริย์ ๕ ที่ยังอ่อนคือ ศรัทธา สติ วิริยะ สมณะ และวิปัสสนา ยังไม่ปราศจากความกำหนัดในกามทั้งหลาย ว่าเป็นบุคคลที่ ๗ แห่งอริยสงฆ์ หรือดังคำในทานสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า วิญญูชนผู้มีจิตเลื่อมใสในพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และพระอริยสงฆ์ผู้ประเสริฐ เป็นนาบุญอันเลิศของโลก เมื่อทราบชดทานและการจำแนกที่พระผู้มีพระภาคตรัสสรรเสริญว่า ยอดเยี่ยมอย่างยิ่ง หรือดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสแก่นัตตมาณพว่า บัณฑิตทั้งหลายกล่าวถึงทานที่ถวายในท่านเหล่าใดว่ามีผลมาก ท่านเหล่านั้น คือพระอริยบุคคลผู้บริสุทธิ์ ๔ คู่ ๘ ท่านผู้เห็นประจักษ์ในธรรม เธอจงถึงพระอริยสงฆ์นี้เพื่อเป็นที่พึ่งที่ระลึกเถิด (อัง.ฉก.(ไทย) ๒๒/๕๔/๕๓๒, ขุ.อติ.(ไทย) ๒๕/๙๘/๔๗๓, ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๘๘๘/๑๐๕)

อริยสติสัมปชัญญะ : ความระลึกได้และความรู้สึกตัวที่เป็นอริยะ คือทำความรู้สึกตัวในการก้าวไป การถอยกลับ การแลดู การเหลียวดู การคู้เข้า การเหยียดออก การครองสังฆาฏิ บาตรและจีวร การฉัน การดื่ม การเคี้ยว การลิ้ม การถ่ายอุจจาระปัสสาวะ การเดิน การยืน การนั่ง การนอน การตื่น การพูด การนิ่ง ดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุหนึ่งเป็นผู้ประกอบด้วยอริยศีลชั้นที่ อริยสันโดษ อริยอินทริยสังวร และอริยสติสัมปชัญญะนี้แล้วพักอยู่ ณ เสนาสนะอันเจียบสงัด คือ ป่า โคนไม้ ภูเขา ซอกเขา ถ้ำ ป่าช้า ป่าทึบ ที่แจ้ง ลอมฟาง (ที.สี.(ไทย) ๙/๒๑๖/๗๓,๙/๔๕๗/๒๐๑,ม.ม.(ไทย) ๑๒/๒๙๖/๓๒๖,๑๒/๔๑๒/๔๔๙,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๓๑/๑๖,๑๓/๔๑๙/๕๒๖,ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๖/๒๓,๑๔/๑๐๓/๑๒๔,อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๙๙/๒๓๗)

อริยสมาธิ : ความตั้งใจมั่นที่เป็นอริยะ ดังคำในสุกสูตรที่สุภมาณพถามพระอานนท์ว่า อริยสมาธิชั้นที่ท่านพระโคตมตรัสสรรเสริญและทรงให้ประชาชนสมาทานตั้งมั่นอยู่เป็นอย่างไร ท่านอานนท์ ท่านพระอานนท์ตอบว่า มาณพ ภิกษุชื่อว่าคัมภรอนทวารในอินทริยทั้งหลายเป็นอย่างไร คือภิกษุในพระธรรมวินัยนี้เห็นรูปด้วยตาแล้วไม่รวบถือ ไม่แยกถือย่อมนปฏิบัติเพื่อสำรวมในจักขุนทริย ซึ่งเมื่อไม่สำรวมแล้วก็จะเป็เหตุให้ถูกบาปอกุศลธรรมคืออกิขมาและโทมนัสครอบงำได้ จึงรักษาจักขุนทริย ถึงความสำรวมในจักขุนทริยเป็นต้น (ที.สี.(ไทย) ๙/๔๗๑/๒๐๕,ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๘๖/๑๓๓,ม.อ.(ไทย) ๑๔/๙๖/๑๑๔,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑/๒,๒๑/๒/๓,๒๑/๒๔๒/๓๕๘,อง.สตุตท.(ไทย) ๒๓/๖๖/๑๓๕,อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๒๘๑/๑๗๔)

อริยสมาธิขั้นที่ ๓ : ขั้นที่สามคือสมาธิที่เป็นอริยะ หมายถึงคัมภรอนทวารในอินทริยทั้งหลาย คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ดังคำในสุกสูตรที่ท่านพระอานนท์ตอบว่า มาณพ พระผู้มีพระภาคตรัสสรรเสริญและทรงให้ประชาชนสมาทานตั้งมั่นอยู่ในขั้นที่ ๓ แล ขั้นที่ ๓ ะไรบ้างคืออริยศีลชั้นที่ อริยสมาธิขั้นที่ ๓ และอริยปัญญาขั้นที่ ๓ พระผู้มีพระภาคตรัสสรรเสริญและทรงให้ประชาชนสมาทานตั้งมั่นอยู่ในขั้นที่ ๓ นี้แล (ที.สี.(ไทย) ๙/๔๔๙/๑๙๘,๙/๔๕๔/๒๐๐,๙/๔๗๑/๒๐๕)

อริยสัง : ความจริงอย่างประเสริฐ, ความจริงของพระอริยะ, ความจริงที่ทำให้คนให้เป็นพระอริยะ มี ๔ อย่าง คือ ทุกข์(หรือ ทุกขสังจะ) สมุทัย (หรือ สมุทัยสังจะ) นิโรธ (หรือ นิโรธสังจะ) มรรค(หรือ มัคคสังจะ) เรียกเต็มว่า ทุกข-[อริยสัง] ทุกขสมุทัย[อริยสัง] ทุกขนิโรธ[อริยสัง] และ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา (ม.ม.(ไทย) ๑๒/๑๑๙/๑๑๘,๑๒/๓๐๐/๓๒๙,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๔๕๘/๕๗๘,ม.อ.(ไทย) ๑๔/๓๗๑/๔๑๖,ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๔๑/๓๔๖,ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๓๓/๒๒๔,ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๗๓/๕๘๔,๑๙/๑๐๗๕/๕๘๕,๑๙/๑๐๘๑/๕๙๔)

อริยสังคือนิพพาน : อริยสังคือความดับทุกข์ หมายถึงความหลุดพ้นที่ตั้งอยู่ ไม่กำเรบในสังจะ ไม่มี ความเลอะเลือนเป็นธรรมดา ดังคำในธาวุวิงคสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ความหลุดพ้นของภิกษุหนึ่ง เป็นอันตั้งอยู่ ไม่กำเรบในสังจะ เพราะว่าสิ่งใดมีความเลอะเลือนเป็นธรรมดา สิ่งนั้นเป็นของเท็จ สิ่งใดไม่มีความเลอะเลือนเป็นธรรมดาส่งนั้น เป็นของจริงคือนิพพาน เพราะฉะนั้น ภิกษุผู้เพียบพร้อมแล้วอย่างนี้ จึงชื่อว่าเป็นผู้

ประกอบด้วยอริษฐานธรรมคือสัจจะอันยอดเยี่ยมนี้ เพราะสัจจะนี้เป็นบรมอริยสังคือนิพพานอันไม่มีความเลอะเลือนเป็นธรรมดา (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๓๖๖/๔๑๒)

อริยสังคี่ควรกำหนดรู้ : ปริญญาธรรม หมายถึงกำหนดรู้ทุกข์ ดังคำในปริญญาสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อริยสังคี่ควรกำหนดรู้ อะไรบ้าง คือ ทุกขอริยสังคี่ควรกำหนดรู้ ทุกขสมุทยอริยสังคี่ควรละ ทุกขนิโรธอริยสังคี่ควร ทำให้แจ้ง ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา อริยสังคี่ควรเจริญ ฝึกหัดทั้งหลาย เพราะเหตุนี้ เธอทั้งหลายพึงทำความเพียรเพื่อรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ ฯลฯ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๙๙/๖๑๑)

อริยสังคี่ควรเจริญ : ภาเวตัพพธรรม หมายถึงควรเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ ดังคำในปริญญาสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บรรดาอริยสังคี่ ๔ ประการนี้ อริยสังคี่ควรกำหนดรู้ก็มี อริยสังคี่ควรละก็มี อริยสังคี่ควรทำให้แจ้งก็มี อริยสังคี่ควรเจริญก็มี (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๙๙/๖๑๑)

อริยสังคี่ควรทำให้แจ้ง : สัจฉิกาตัพพธรรม หมายถึงควรทำนิพพานให้แจ้ง ดังคำในปริญญาสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บรรดาอริยสังคี่ ๔ ประการนี้ อริยสังคี่ควรกำหนดรู้ก็มี อริยสังคี่ควรละก็มี อริยสังคี่ควรทำให้แจ้งก็มี อริยสังคี่ควรเจริญก็มี (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๙๙/๖๑๑)

อริยสังคี่ควรละ : ปหาตัพพธรรม หมายถึงละตัดความอยาก ดังคำในปริญญาสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บรรดาอริยสังคี่ ๔ ประการนี้ อริยสังคี่ควรกำหนดรู้ก็มี อริยสังคี่ควรละก็มี อริยสังคี่ควรทำให้แจ้งก็มี อริยสังคี่ควรเจริญก็มี (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๙๙/๖๑๑)

อริยสันโดษ : ความสันโดษที่เป็นอริยะหมายถึงสันโดษด้วยจิรวพอกุมร่างกายและบิณฑบาตพ้ออิม ท้องจะไปณที่ใด ๆ ก็ไปได้ทันทีเหมือนนกบินไป ณ ที่ใด ๆ ก็มีแต่ปีกเป็นภาระ ดังคำที่ว่า ฝึกหัดนั้นประกอบด้วยอริยศีลชั้น อริยอินทริยสังวร อริยสติสัมปชัญญะและอริยสันโดษอย่างนี้แล้ว พักอยู่ ณ เสนาสนะเจียบสงัด คือ ป่าโคนไม้ ภูเขา ชอกเขา ถ้ำ ป่าช้า ป่าชฎี ที่แจ้ง ลอมฟาง (ที.สี.(ไทย) ๙/๒๑๖/๓๓,๙/๔๕๗/๒๐๑,ม.ม.(ไทย) ๑๒/๒๙๖/๓๒๖,อภิ.ป.(ไทย) ๓๖/๑๘๒/๒๑๒)

อริยสัมมาสมาธิ : สัมมาสมาธิที่เป็นอริยะ ดังคำที่สังกุมารพรหมกล่าวไว้ว่า ท่านผู้เจริญทั้งหลาย สภาวะที่จิตมีอารมณ์เดียวซึ่งมีองค์ ๗ ประการนี้แวดล้อมเรียกว่า อริยสัมมาสมาธิที่มีอุปนิสะ บ้าง ว่า อริยสัมมาสมาธิที่มีบริวาร บ้าง หรือดังคำใน สมาธิสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ฝึกหัดทั้งหลาย เราจักแสดงอริยสัมมาสมาธิที่มีอุปนิสะบ้าง ที่มีบริวารบ้าง แก่เธอทั้งหลาย (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๙๐/๒๒๔,ส.ม.(ไทย) ๑๙/๒๘/๒๘)

อริยสาวก : สาวกที่เป็นอริยะบุคคล หมายถึงพระอริยะบุคคล ที่เป็นชาย, บุคคล (ผู้กำลังปฏิบัติ ๔ จำพวก และผู้ตั้งอยู่ในผล ๔ จำพวก) ๘ คือ ๑. พระโสดาบัน ๒. บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งโสดาปัตติผล ๓. พระสกทาคามี ๔. บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งสกทาคามีผล ๕. พระอนาคามี ๖. บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งอนาคามีผล ๗. พระอรหันต์ ๘. บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่ออรหัตตผล ดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ฝึกหัด

ทั้งหลาย อริยสาวกผู้ได้สดับ เห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในรูป ย่อมเบื่อหน่าย
แม้ในเวทนา ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในสัญญา ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในสังขารทั้งหลาย ย่อมเบื่อ
หน่ายแม้ในวิญญาณ เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนัด เพราะคลายกำหนัด จิตย่อม
หลุดพ้น(ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๕๘/๑๐๓,๑๐/๑๕๙/๑๐๓,๑๐/๑๕๙/๑๐๔,๑๐/๔๐๒/
๓๓๖,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๔๔/๒๐๐,๑๑/๒๔๕/๒๐๑,๑๑/๒๔๖/๒๐๑,ม.ม.(ไทย) ๑๒/
๒๐/๒๐,๑๒/๑๗๗/๑๗๗)

อริยสาวกสูตร : พระสูตรว่าด้วยอริยสาวก มี ๒ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อริยสาวกสูตร พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ตรัสกับภิกษุ
ทั้งหลายว่า อริยสาวกผู้รู้ชัดความเกิดและความดับแห่งโลกตามหลักแห่งปฏิจจสมุ
บาท จึงจะชื่อว่าผู้ถึงพร้อมด้วยทวิภูฏี ถึงพร้อมด้วยทศณะ ถึงสัทธรรม เห็นสัทธรรม
ประกอบด้วยญาณ วิชา บรรลุกระแสแห่งธรรม เป็นพระอริยะและดำรงอยู่ใกล้
ประตอมตนิพพาน (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๔๙/๙๖)

๒.อริยสาวกสูตร (พุทฺธิย) (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเช
ตุวัน ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายเป็นต้นว่า อริยสาวกผู้รู้ชัดความเกิดและความดับแห่ง
โลกตามหลักแห่งปฏิจจสมุบาท เนื้อหาของสูตรที่เหลือพึงทราบเหมือนอริยสาวก
สูตร(สูตรที่ ๙) (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๕๐/๙๗)

อริยสาวิกา : สาวิกาที่เป็นอริยบุคคล หมายถึงพระอริยบุคคลที่เป็นหญิง ดังคำในจุฑาสูตรที่พระผู้
มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย อริยสาวิกาเมื่อเจริญด้วยวัชฌิธรรม (หลักความ
เจริญ) ๕ ประการ ย่อมเจริญด้วยวัชฌิธรรมอันประเสริฐ เป็นผู้ถือเอาสิ่งที่เป็นสาระ
และถือเอาสิ่งทีประเสริฐแห่งกายไว้ได้ หรือดังคำในกาฬิโคธสูตรที่พระผู้มีพระภาค
ตรัสว่า โคธอ อริยสาวิกาผู้ประกอบด้วยธรรม ๔ ประการ เป็นโสดาบัน ไม่มีทางตกต่ำ
มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า หรือดังคำในอปทานที่พระสุจินติ
ตเถระกล่าวไว้ว่า บุรุษบุคคลผู้กำลังปฏิบัติ ๔ จำพวก และผู้ตั้งอยู่ในผล ๔ จำพวกนี้
คือสงฆ์ เป็นผู้ชื่อตรง มีปัญญา มีศีล และมีสมาธิ (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๓๑๓/๓๓๓, ส.
ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๓๕/๕๕๕,อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๖๔/๑๑๒,อง.อภฺฐก.(ไทย) ๒๓/๕๙/
๓๕๓, ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๓๒๖/๕๒,ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๑๕/๔๙)

อริยศีลขันธ : กองศีลที่เป็นอริยะ หมายถึงจุฬศีล มัชฌิมศีล มหาศีล ดังคำในสามัญญผลสูตรที่พระ
ผู้มีพระภาคตรัสว่า มหาบพิตร ภิกษุผู้สมบูรณ์ด้วยศีลอย่างนี้ ย่อมไม่ประสบภัย
อันตรายจากการสำรวมในศีลเลย เปรียบเหมือนกษัตริย์ผู้ได้รับมูรธาภิเษกเป็น
พระราชากำจัดข้าศึกได้แล้วย่อมไม่ประสบภัยอันตรายจากข้าศึกเลยภิกษุผู้สมบูรณ์
ด้วยอริยศีลขันธอย่างนี้ย่อมเสวยสุขอันไม่มีโทษในภายใน หรือดังคำในมหาสีหนาท
สูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ละเว้นขาดจากการฆ่าสัตว์
วางทัณหาอาวุธและศัสตราวุธ มีความละอายเป็นความเอ็นดูมุ่งประโยชน์เกื้อกูลต่อสรรพ
สัตว์อยู่ (ที.สี.(ไทย) ๙/๒๑๒/๗๒,๙/๒๑๖/๗๓,๙/๔๐๑/๑๓๐,๙/๔๔๙/๑๘๘,ม.ม.
(ไทย) ๑๒/๔๑๑/๔๔๘,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๑/๑๔,๑๓/๑๓/๑๖,๑๓/๔๑๘/๕๒๕,๑๓/
๔๑๙/๕๒๖,ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๔/๒๒)

- อริยสูตร :** พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นอริยะะ มี ๓ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ
- ๑.อริยสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า โภชณงค์ ๗ เป็นอริยะ เป็นนियยานิกธรรม นำให้สิ้นทุกข์ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๒๐๐/๑๓๓)
 - ๒.อริยสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า สติปัฏฐาน ๔ เป็นอริยะ (ประเสริฐ) เป็นนियยานิกธรรม นำออกไปเพื่อให้สิ้นทุกข์โดยชอบ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๓๘๓/๒๓๙)
 - ๓.อริยสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า อิทธิบาท ๔ ที่บุคคลเจริญ ทำให้มากแล้วเป็นอริยะ เป็นนियยานิกธรรม เป็นธรรมเครื่องนำออกสำหรับผู้ปฏิบัติตาม (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๘๑๕/๓๗๘)

อริยอินทริยสังวร : ความสำรวมอินทริยที่เป็นอริยะะ ดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้เห็นรูปด้วยตาแล้วไม่รวบถือ ไม่แยกถือย่อมนปฏิบัติเพื่อสำรวมในจักขุนทริยซึ่งเมื่อไม่สำรวมแล้วก็เป็นเหตุให้ถูกบาปอกุศลธรรมคืออกิขมาและโหมนัสครอบงำได้ จึงรักษาจักขุนทริย ถึงความสำรวมในจักขุนทริย ฟังเสียงด้วยหู ฯลฯ ตมกลืนด้วยจมูก ฯลฯ ลิ้มรสด้วยลิ้น ฯลฯ ถูกต้องโผฏฐัพพะด้วยกาย ฯลฯ รู้ธรรมารมณด้วยใจแล้วไม่รวบถือ ไม่แยกถือ ย่อมปฏิบัติเพื่อสำรวมในมโนทริย ซึ่งเมื่อไม่สำรวมแล้วก็เป็นเหตุให้ถูกบาปอกุศลธรรมคืออกิขมาและโหมนัสครอบงำได้จึงรักษามโนทริย ถึงความสำรวมในมโนทริย ภิกษุผู้ประกอบด้วยความสำรวมอินทริยอันเป็นอริยะะนี้ ย่อมสวยสุขอันไม่ระคนกับกิเลสในภายใน (ที.สี.(ไทย) ๙/๒๑๖/๗๓,๙/๔๕๗/๒๐๑, ม.ม.ุ.(ไทย)๑๒/๔๑๒/๔๔๙,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๓/๑๖,๑๓/๔๑๙/๕๒๖,ม.อ.(ไทย)๑๔/๑๕/๒๓,๑๔/๑๖/๒๓,๑๔/๑๐๓/๑๒๔,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๙๘/๓๐๙)

อริยอุโบสถ : อุโบสถที่เป็นอริยะะ,อุโบสถปฏิบัติอย่างอริยสาวก หมายถึงการเข้าจำศีลอุโบสถอย่างพระอริยะะ ดังคำในอุโปสถสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อริยอุโบสถ เป็นอย่างไร คือ

๑. การทำจิตที่เศร้าหมองให้ผ่องแผ้วย่อมมีได้ด้วยความเพียร เมื่ออริยสาวกระลึกถึงตถาคตอยู่ จิตย่อมผ่องใส เกิดความปราโมทย์ ละเครื่องเศร้าหมองแห่งจิตเสียได้ เมื่อเธอระลึกถึงตถาคตอยู่ จิตย่อมผ่องใส เกิดความปราโมทย์ ละเครื่องเศร้าหมองแห่งจิตเสียได้ อริยสาวกนี้เราเรียกว่ารักษาพรหมอุโบสถอยู่ร่วมกับพรหม และเพราะปรารถนาพรหม จิตของเธอจึงผ่องใส เกิดความปราโมทย์ ละเครื่องเศร้าหมองแห่งจิตเสียได้ เมื่อเธอระลึกถึงพระธรรมอยู่ จิตย่อมผ่องใส เกิดความปราโมทย์ ละเครื่องเศร้าหมองแห่งจิตเสียได้ เมื่อเธอระลึกถึงพระธรรมอยู่ จิตย่อมผ่องใส เกิดความปราโมทย์ ละเครื่องเศร้าหมองแห่งจิตเสียได้ อริยสาวกนี้เราเรียกว่ารักษาอัมมอุโบสถอยู่ร่วมกับธรรมและเพราะปรารถนาธรรมจิตของเธอจึงผ่องใส เกิดความปราโมทย์ ละเครื่องเศร้าหมองแห่งจิตเสียได้ เมื่อเธอระลึกถึงพระสงฆ์อยู่ จิตย่อมผ่องใส เกิดความปราโมทย์ ละเครื่องเศร้าหมองแห่งจิตเสียได้ เมื่อเธอระลึกถึงศีลอยู่ จิตย่อมผ่องใส เกิดความปราโมทย์ ละเครื่องเศร้าหมองแห่งจิตเสียได้ เมื่อเธอระลึกถึงศีลของตนอยู่ จิตย่อมผ่องใส เกิดความปราโมทย์ ละเครื่องเศร้าหมองแห่งจิตเสียได้ อริยสาวกนี้เราเรียกว่า รักษาศีลอุโบสถ อยู่ร่วมกับศีลและเพราะปรารถนาศีล จิตของเธอจึงผ่องใส

เกิดความปราโมทย์ ละเครื่องเศร้าหมองแห่งจิตเสียได้ เมื่อเธอรลิกถึงศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ และปัญญาทั้งของตนและของเทวดาเหล่านั้นอยู่ จิตย่อมผ่องใส เกิดความปราโมทย์ ละเครื่องเศร้าหมองแห่งจิตเสียได้เมื่อเธอรลิกถึงศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ และปัญญาทั้งของตนและของเทวดาเหล่านั้นอยู่ จิตย่อมผ่องใส เกิดความปราโมทย์ ละเครื่องเศร้าหมองแห่งจิตเสียได้ อริยสาวกนี้เราเรียกว่า รักษาเทวดาอุโบสถอยู่ร่วมกับเทวดา และเพราะปรารถนาเทวดา จิตของเธอจึงผ่องใส เกิดความปราโมทย์ละเครื่องเศร้าหมองแห่งจิตเสียได้อริยสาวกนี้ย่อมเห็นประจักษ์ว่า พระอรหันต์ทั้งหลายละเว้นขาดจากการฆ่าสัตว์ คือวางทัณชาวุธ และศัสตราวุธ มีความละเอียด มีความเอ็นดู มุ่งประโยชน์เกื้อกูลต่อสรรพสัตว์อยู่ตลอดชีวิต แม้เราก็ละเว้นขาดจากการฆ่าสัตว์ คือวางทัณชาวุธและศัสตราวุธ มีความละเอียด มีความเอ็นดู มุ่งประโยชน์เกื้อกูลต่อสรรพสัตว์อยู่ตลอดวันหนึ่งและคืนหนึ่งนี้ในวันนี้ เพราะองค์แม่นี้เราชื่อว่าทำตามพระอรหันต์และรักษาอุโบสถ แม้ในศีลข้อ ๒-๘ ก็กล่าวไว้ทำนองเดียวกัน วิสาข อริยอุโบสถเป็นอย่างนี้แล อริยอุโบสถที่บุคคลรักษาอย่างนี้แลย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก มีความรุ่งเรืองมาก แฝไพศาลมาก ,เป็นข้อ ๓ ในอุโบสถ ๓ คือ (๑) โคบาลอุโบสถ (๒) นิคัณฐอุโบสถ (๓) อริยอุโบสถ (อง.ตัก.(ไทย) ๒๐/๗๑/๒๘๐)

อริยะ,อริยะ, พระ : เจริญ, ประเสริฐ, ผู้ไกลจากข้าศึกคือ กิเลส, บุคคลผู้บรรลुरुธรรมวิเศษ มีโสดาปัตติมรรคเป็นต้น ดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เพราะปิติจางคลายไปแล้ว เรามีอุเบกขามีสติสัมปชัญญะ เสวยสุขด้วยนามกาย ได้บรรลุดุติยานที่พระอริยะทั้งหลายสรรเสริญว่าผู้มีอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๑๑/๕, ที.สี.(ไทย) ๙/๒๑๓/๗๓,๙/๔๕๔/๒๐๐,ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๓๖/๑๓๔,อง.ทก.(ไทย) ๒๐/๔๖/๙๐,๒๐/๕๙/๒๒๗,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๓๙/๖๕,อง.ปณจก.(ไทย) ๒๒/๒/๔,๒๒/๑๔/๑๘,๒๒/๒๘/๓๖,๒๒/๓๐/๔๗๒,ช.อิตติ.(ไทย)๒๕/๒๖/๓๗๑,๒๕/๕๓/๔๐๖,๒๕/๖๒/๔๑๘,๒๕/๖๘/๔๒๔)

อริยะ,ชื่อ : ชื่อบุคคล เพราะไม่เบียดเบียนสัตว์ ดังคำในอริโยสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย บุคคลชื่อว่าอริยะ เพราะกำจัดธรรม ๗ ประการ(คือ)๑. สักกายทิฏฐิ ๒. วิจิกิจฉา ๓. สีสัพพตปรามาส ๔. รากะ ๕. โทสะ ๖. โมหะ ๗. มานะ)ได้ หรือดังคำในอริยพาฬิสกัถุ ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคลไม่ชื่อว่าอริยะ เพราะยังเบียดเบียนสัตว์อยู่แต่ชื่อว่า อริยะ เพราะไม่เบียดเบียนสัตว์ทั้งปวง (อง.สตตก.(ไทย) ๒๓/๙๑/๑๘๒,ช.ธ.(ไทย) ๒๕/๒๗๐/๑๑๖)

อริยัญ्ञักคิมรรค : อริยมรรคมีองค์ ๘ มรรคมีองค์แปดของพระอริยะ ดังคำในเถรคาถาที่พระโคตมเถระกล่าวไว้ว่า ข้อที่บุคคลพึงเจริญโพชฌงค์ ๑ อธิบาท ๑ อินทรีย์ ๑ พลละ ๑ อริยัญ्ञักคิมรรค ๑ นี้เป็นการสมควรแก่สมณะ (ช.เถร.(ไทย) ๒๖/๕๙๕/๔๔๑)

อริยานัง อทัสสนกัมยตา : ความไม่ยากเห็นพระอริยะ,การไม่ยากเห็นพระ, เป็นข้อ ๑ ในธรรม ๓ คือ (๑) อริยานัง อทัสสนกัมยตา (๒) สัทธัมมัง อโสตกัมยตา (๓) อุปารัมภจิตตตา,ในวิภังค์อธิบายความหมายไว้ว่า อริยานังอทัสสนกัมยตา เป็นไฉน บรรดาบุคคล

เหล่านั้น พระอริยะเป็นโณ พระพุทธเจ้าและสาวกของพระพุทธเจ้าเรียกว่า พระอริยะ ความไม่ต้องการจะพบ ความไม่ต้องการจะเห็น ความไม่ต้องการจะเข้าใกล้ ความไม่ต้องการจะสมาคมกับพระอริยะเหล่านี้ นี้เรียกว่าอริยานัง อทัสสนกัมมตา (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๙๓๔/๕๘๕)

อริโยสูตร : พระสูตรว่าด้วยเหตุให้ได้ชื่อว่าอริยะ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคลได้ชื่อว่าอริยะ เพราะกำจัดธรรม ๗ ได้ ดังมีเนื้อความเหมือนในภิกขุสูตร (อง.สตุตท.(ไทย) ๒๓/๙๑/๑๘๒)

อริราชศัตรู : ศัตรูผู้เป็นพระราชาช้าศึก หมายถึงพระราชามาตีชิงเมือง ดังคำในนันทกเปตวัตถุ ที่นันทกเปตกราบพุลว่า) ข้าแต่พระมหाराชเจ้า ผู้ทรงปราบอริราชศัตรู ทรงผดุงรัฐ ให้เจริญขอพระองค์ทรงสดับความนั้นอำมาตย์ข้าราชการและพราหมณ์ บุโรหิตก็ เชิญสดับด้วยหรือดังคำในเนมิชาดกที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า พระเจ้าเนมิผู้ทรง ทรمانอริราชศัตรูของชาวแคว้นวิเทหะทั้งปวงได้บริจาคนแล้วเมื่อพระองค์ทรงบริจาคน ทานอยู่นั้นก็เกิดพระดำริขึ้นว่าทานก็ดี พรหมจรรย์ก็ดี อย่างไหนเล่าจะมีผลมาก (ขุ.เปต.(ไทย) ๒๖/๖๗๗/๒๗๙, ขุ.ชา.ติงสติ.(ไทย) ๒๗/๒๖/๕๔๒, ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๕๒๐/๔๒๒, ๒๘/๒๓๖๔/๕๔๙, ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๕๒๘/๘๐)

อรุณ, กษัตริย์ : ชื่อพระราชารองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตพระสวามีของพระสัตตอุปปลมาลิกาเถรี แห่งกรุง อรุณวดี ซึ่งท่านเคยทำบุญนำพวงมาลัยบูชาพระพุทธเจ้า ดังคำในอปทานที่พระพระ สัตตอุปปลมาลิกาเถรี เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า ในกรุง อรุณวดี มีกษัตริย์พระองค์หนึ่งพระนามว่าอรุณ หม่อมฉันเป็นพระมเหสีของท้าวเธอ หม่อมฉันไม่ได้ร้อยพวงมาลัย ได้หยิบดอกกุบลมิกลินหอมเหมือนดอกไม้ทิพย์มา ๗ ดอก พระชินเจ้าผู้ทรงงามดังต้นรูกฟ้าขาว พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์ เสด็จมาตามถนน หม่อมฉันเห็นพระพุทธรังสีแล้วก็รำเรงตื่นเต้นยังไม่ทันถึงประตูก็ได้บูชาพระพุทธเจ้าผู้ ประเสริฐที่สุด ทำดอกกุบล ๗ ดอกเหล่านั้น ให้แผ่ขยายเป็นหลังคากันอยู่ในท้องฟ้า เหนือพระเศียรของพระพุทธเจ้า, ชื่อพระราชารองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติพระสวามีของ พระอุบลวันณาเถรี ดังคำในที่พระอุปปลทายิกาเถรี เมื่อจะประกาศประวัติใน อดีตชาติของตนจึงกล่าวว่า ในกรุงอรุณวดี มีกษัตริย์พระองค์หนึ่งพระนามว่าอรุณ หม่อมฉันเป็นพระมเหสีของท้าวเธอย่อมสนทนากันเป็นบางครั้งบางคราวเท่านั้น ภายหลังนางได้ทำบุญถวายภัตตาหารแก่สมณะองค์หนึ่ง (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๗๑/๓๗๗, ๓๓/๕๗/๕๒๗)

๒. ชื่อพระราชารองค์หนึ่ง กรุงอรุณวดี ซึ่งเป็นพุทธบิดาของพระสิขีพุทธเจ้า ดังคำในสิขี พุทธวงศ์ว่า กรุงชื่อว่าอรุณวดี กษัตริย์พระนามว่าอรุณเป็นพระชนก พระเทวีพระ นามว่าประภาวดีเป็นพระชนนี ของพระพุทธเจ้าพระนามว่าสิขี ผู้แสวงหาคุณอัน ยิ่งใหญ่ หรือดังคำในอรุณวดีสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลายเรื่องเคยมี มาแล้ว มีพระราชารพระนามว่าอรุณ ราชธานีของพระเจ้าอรุณ ชื่อว่าอรุณวดี พระผู้ มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่าสิขี ทรงเข้าไปอาศัยอรุณวดีราชธานี ประทับอยู่ อนึ่ง พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่าสิขีได้มีคู่พระ

สาวกนามว่าอภิกุและสัมภวะ เป็นคู่พระสาวกชั้นดีเลิศ (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๕/๖๙๓, ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๘๕/๒๕๖)

อรุณ, ดอกอุบล : ชื่อดอกบัวชนิดหนึ่ง เป็นของพวกนาค เป็นดอกไม้ที่นางนาคกัญญาชื่อว่าวิมลตนหนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระอุบลวันณาเถรีใช้บูชาพระพุทธเจ้าปฐมุตตระ ดังคำในอปทานที่พระอุบลวันณาเถรีกล่าวถึงอดีตชาติของตนเล่าไว้ว่า หม่อมฉันตกแต่งบัลลังก์แก้วมณี และมณฑปที่ผุดผ่องแล้ว ทูลนิมนต์พระผู้นำสัตว์โลกพร้อมทั้งพระสงฆ์ ให้เสวยและฉันข้าวน้ำจมน้ำอิมหน้า แล้วได้ใช้ดอกอุบลที่มีชื่อว่าอรุณ ซึ่งเป็นดอกไม้อันประเสริฐของพวกนาค (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๔๒๓/๔๔๓)

อรุณपालะ, พระเจ้าจักรพรรดิ : ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่งซึ่งเป็นอดีตชาติของพระกนิการบุปผิยเถระ ดังคำในอปทานที่พระกนิการบุปผิยเถระ กล่าวถึงอดีตชาติของตนตอนหนึ่งว่า ข้าพเจ้าเห็นต้นกรรณิการ มีดอกบานสะพรั่ง จึงเก็บมาบูชาพระผู้มีพระภาคพระนามว่าติสสะ ในกัปที่ ๙๒ นับจากกัปนี้ไป ข้าพเจ้าได้ใช้ดอกไม้บูชาไว้ จึงไม่ไปสู่ทุกคติเลย เพราะผลแห่งการบูชาพระพุทธเจ้า ในกัปที่ ๓๕ นับจากกัปนี้ไปได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิปรากฏพระนามว่าอรุณपालะสมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ราชการ มีพลาณภาพมาก (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓/๓๖๙)

อรุณวดี, กรุง,อรุณวดีราชธานี : ชื่อเมืองหนึ่งที่มีพระเจ้าอรุณปกครอง เป็นเมืองประสูติของพระพุทธเจ้านามว่าสิขี ดังคำว่า พระสิขีพุทธเจ้ามีพระเจ้าอรุณะเป็นพระบิดา พระนางปภาวดีเทวีเป็นพระมารดาผู้ให้กำเนิด กรุงอรุณวดีเป็นราชธานีของพระเจ้าอรุณะ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๒/๒๕๔๘, ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๘๕/๒๕๖, ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๕/๖๙๓)

อรุณวดีสูตร : พระสูตรว่าด้วยเรื่องเมืองอรุณวดี สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ อันธกนิเทศคาม แคว้นมคธได้ตรัสเล่าให้ภิกษุทั้งหลายฟังว่า ที่อรุณวดีราชธานี พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่าสิขี มีพระอภิกุและพระสัมภวะเป็นอัครสาวก ได้หายตัวจากอรุณวดีราชธานีไปปรากฏในพรหมโลก อภิกุภิกษุได้รับอนุญาตจากพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้วจึงชี้แจงให้พรหม พรหมบริษัท และพรหมปารีสัชชะทั้งหลายเห็นชัด ขวนใจให้อยากรับเอาไปปฏิบัติ เราใจให้อาจหาญแก่กล้า ปลอดภัยใจให้สดชื่นร่าเริงด้วยธรรมมีกถา อันเป็นเหตุให้พรหมนั้นดิเตียนโนพนทนาว่า เมื่อพระศาสดาประทับอยู่ เหตุไร พระสาวกจึงแสดงธรรม และเพื่อให้พรหมเหล่านั้นสลัดใจท่านจึงปรากฏกายบ้าง ไม่ปรากฏกายบ้างแสดงธรรมว่า ท่านทั้งหลายจงปรารถนาความเพียร ทำความเพียรอย่าหยุดยั้ง จงกำจัดกองทัพแห่งมัจจุ เหมือนช้างกำจัดเรือนต้น อ้อ ผู้ไม่ประมาทนี้ละการเวียนว่ายตายเกิดแล้ว จักกระทำที่สุดแห่งทุกข์ได้(ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๘๕/๒๕๖)

อรุณสะ, พระเจ้าจักรพรรดิ : ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระวัตถหายกเถระ ดังคำในอปทานที่พระเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนตอนหนึ่งสมัยที่เกิดเป็นพญาครุฑ แล้วแปลงกายเป็นมาณพถวายผ้า ดังคำว่า ข้าพเจ้าเกิดเป็นพญาครุฑชาติปีกษี มีปีกงาม ได้เห็นพระพุทธเจ้าผู้ปราศจากธุลีคือกิเลส เสด็จไปยังภูเขาคันธมาทน์ ข้าพเจ้าละเพศครุฑแล้ว แปลงร่างเป็นมาณพ

- ถวายผ้าผืนหนึ่งแด่พระผู้มีพระภาคพระนามว่าอัทธทัสสี เพราะผลแห่งการถวายผ้า
ในกัปที่ ๓๖ (นับจากกัปนี้ไป) ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๗ ชาติ พระนามว่าอรุณสะ
มีพละทานุภาพมาก เป็นใหญ่ในหมู่มนุษย์ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๕๑/๒๐๙)
- อรุณะ :** ชื่อเทพหมู่หนึ่ง ที่เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคพร้อมภิกษุสงฆ์ ณ ป่ามหาวัน เขตกรุง
กบิลพัสดุ์ มีปรากฏในมหาสมยสูตร ดังคำว่า เทพอีก (๑๐ หมู่) คือสุกกะ กรุมหะ
อรุณะ เวชนสะโอทาทคัยหะผู้เป็นหัวหน้า วิจักขณะสทามัตตะ ทารคชะ มิสสะกะผู้
มียศและปชุนนเทวราชผู้บันดาลฝนให้ตกทั่วทุกทิศก็มา (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๔๐/๒๖๙)
- อรุณาราม :** ชื่อวัดที่พระพุทธเจ้านามว่าเวสสภูทรงแสดงธรรมจักร ตั้งอยู่ที่กรุงอโนมา สมัย
พระพุทธเจ้านามว่าเวสสภู ดังคำเวสสภูพุทธวงศ์ตอนหนึ่งว่า พระมหาวิระทรงเป็น
ผู้นำสัตว์โลก เป็นผู้สูงสุดแห่งนระ พระนามว่าเวสสภู ผู้อันพรหมทูลอาราธนาแล้ว
ทรงประกาศพระธรรมจักรที่อรุณาราม (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๒/๗๐๐)
- อรูป :** สิ่งไม่ใช่รูป หมายถึงฌานมีรูปธรรมเป็นอารมณ์ ได้แก่อรูปฌาน, ฌานของสัตว์ผู้เข้าถึง
อรูปฌาน, ฌานของอรูปพรหม มี ๔ คือ ๑. *อากาสาณัญจายตนะ* (กำหนดที่ว่างหาที่สุด
มิได้เป็นอารมณ์) ๒. *วิญญาณัญจายตนะ* (กำหนดวิญญาณหาที่สุดมิได้เป็นอารมณ์)
๓. *อากิญจัญจายตนะ* (กำหนดภาวะที่ไม่มีอะไรๆ เป็นอารมณ์) ๔. *เนวสัญญานา
สัญญายตนะ* (ภาวะมีสัญญาที่ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่) ดังคำว่า ภิกษุในพระธรรม
วินัยนี้ ๑. บรรลุอากาสาณัญจายตนฌานโดยกำหนดว่า ‘อากาสะหาที่สุดมิได้’ อยู่
เพราะล่องรูปสัญญา ดับปฏิขสัญญา ไม่กำหนดนันทตสัญญาโดย ประการทั้งปวง ๒.
ล่องอากาสาณัญจายตนฌานโดยประการทั้งปวงบรรลุวิญญาณัญจายตนฌานโดย
กำหนดว่า ‘วิญญาณหาที่สุดมิได้’ อยู่ ๓. ล่องวิญญาณัญจายตนฌานโดยประการทั้ง
ปวงบรรลุอากิญจัญจายตนฌานโดยกำหนดว่า ‘ไม่มีอะไร’ อยู่ ๔. ล่องอากิญจัญจายตน
ฌานโดยประการทั้งปวง บรรลุเนวสัญญานาสัญญายตนฌานอยู่ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/
๓๐๘/๒๘๑,๑๑/๓๒๑/๓๑๒,๑๑/๓๕๓/๓๗๔)
- อรูปชั้น :** ชั้นที่ไม่มีรูป หมายถึงชั้นที่ไม่ใช่รูป, ฌานที่มีชั้น ๔ ได้แก่ อรูปฌาน, ในมหานิทเทสอธิ
บายว่า คำว่า อรูปชั้น ๔ ชื่อว่านาม (ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๘๕/๕๒๒, ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/
๒๓๒/๓๙๓, ๓๑/๒๓๓/๓๙๖)
- อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อรูปชั้น ๔ (คือ เวทนา สัญญา สังขารและวิญญาณ)
(ส.ส.อ. (บาลี) ๑/๒๓/๕๐) ฌานที่มีชั้น ๔ ได้แก่ อรูปฌาน (ขุ.ม.อ. (บาลี) ๓/๔๒) คำว่า
อรูปชั้น ๔ คือ (๑) เวทนาชั้น (๒) สัญญาชั้น (๓) สังขารชั้น (๔) วิญญาณชั้น
และนิพพาน (ที.ปา.อ. (บาลี) ๓๐๔/๑๗๐-๑๗๑)
- อรูปฌาน :** ฌานที่ไม่มีรูป ฌานมีรูปธรรมเป็นอารมณ์ ๔ อย่าง คือ ๑. *อากาสาณัญจายตนะ*
(กำหนดที่ว่างหาที่สุดมิได้เป็นอารมณ์) ๒. *วิญญาณัญจายตนะ* (กำหนดวิญญาณหา
ที่สุดมิได้เป็นอารมณ์) ๓. *อากิญจัญจายตนะ* (กำหนดภาวะที่ไม่มีอะไรๆ เป็นอารมณ์)
๔. *เนวสัญญานาสัญญายตนะ* (ภาวะมีสัญญาที่ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่) (ม.ม. (ไทย)
๑๒/๖๖/๕๘, อง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๗๗/๑๐๕) ฌานมีรูปธรรมเป็นอารมณ์มี ๔ คือ มี
ปรากฏในอรุปปกถา (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๔๕๖/๔๘๘)

อรรถกถาอธิบายว่า ฌานที่กำหนดอากาศคือช่องว่างอันหาที่สุดมิได้เป็นอารมณ์ เป็นขั้นที่ ๑ ของอรุปรณ ๔ ฌานที่กำหนดวิญญาณอันหาที่สุดมิได้เป็นอารมณ์ เป็นขั้นที่ ๒ ของอรุปรณ ๔ ฌานที่กำหนดภาวะอันไม่มีอะไร (ความว่าง) เป็นอารมณ์ อากิญจัญญายตนฌาน เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สัญญัคคะ(ที่สุดแห่งสัญญา) เพราะเป็นภาวะสุดท้ายของการมีสัญญา กล่าวคือ ผู้บรรลุอากิญจัญญายตนฌานแล้ว ขั้นต่อไป จะเข้าถึงเนวสัญญานาสัญญายตนฌานบ้าง เข้าถึงสัญญาานิโรธบ้าง (ที.สี.อ. (บาลี) ๔๑๔/๓๐๘) ; ดู อรูป

อรุปรณ : ความอยากที่ไม่มีรูป หมายถึงความทะยานอยากในอรุปรณ,ข้อ ๓ ในตัมหา ๓ คือ ๑. กามตัมหา (ความทะยานอยากในกามธาตุ) ๒. รูปตัมหา (ความทะยานอยากในรูปธาตุ) ๓. อรุปรณตัมหา (ความทะยานอยากในอรุปรณ) มีปรากฏใน ตัมหาสูตร เป็นข้อ ๓ ในตัมหา ๓ อีกนัยหนึ่ง คือ ๑. กามตัมหา(ความทะยานอยากในกามภพ) ๒. รูปตัมหา(ความทะยานอยากในรูปภพ) ๓. อรุปรณตัมหา(ความทะยานอยากในอรุปรณ), เป็นข้อ ๒ ในตัมหา ๓ อีกนัยหนึ่งคือ ๑. รูปตัมหา(ความทะยานอยากในรูปภพ) ๒. อรุปรณตัมหา(ความทะยานอยากในอรุปรณ) ๓. นิโรธตัมหา (ความทะยานอยากในความดับสูญ),ในวิภังค์กล่าวไว้ว่า ความกำหนด ความกำหนดนัย ความกำหนดนัยแห่งจิตที่เกี่ยวข้องด้วยอรุปรณนี้เรียกว่า อรุปรณตัมหา หรือตั้งคำว่า ความกำหนด ความกำหนดนัย ความกำหนดนัยแห่งจิตที่เกี่ยวข้องด้วยอรุปรณนี้เรียกว่าอรุปรณตัมหา (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๔,อง.ฉก.ก.(ไทย) ๒๒/๑๒๖/๖๒๗, อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๙๑๗/๕๗๔,๓๕/๙๑๘/๕๗๔)

อรุปรณ : ธรรมที่ไม่ใช่รูป หมายถึงอรุปรณ ดังคำในสันตตรสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย อรุปรณ สงบยิ่งกว่ารูปธรรม นิโรธ สงบยิ่งกว่าอรุปรณ (ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๗๓/๔๓๐)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อรุปรณ ในที่นี้หมายถึงอรุปรณ (ขุ.อิติ.อ.(บาลี) ๗๓/๒๕๒)

อรุปรณ : ธาตุที่ไม่มีรูป,ธาตุคืออรุปรณ,เป็นข้อ ๓ ในธาตุ ๓ คือ ๑. กามธาตุ(ธาตุคือกามภพ)๒. รูปธาตุ (ธาตุคืออรุปรณ)๓.อรุปรณธาตุ (ธาตุคืออรุปรณ) เป็นข้อ ๓ ในธาตุ ๓ อีกนัยหนึ่ง คือ ๑. กามธาตุ (ธาตุคือกามภพ) ๒. รูปธาตุ (ธาตุคืออรุปรณ) ๓. อรุปรณธาตุ(ธาตุคืออรุปรณ),ข้อ ๒ ในธาตุ ๓ อีกนัยหนึ่ง คือ ๑.รูปธาตุ(ธาตุคืออรุปรณ) ๒.อรุปรณธาตุ(ธาตุคืออรุปรณ) ๓. นิโรธธาตุ (ธาตุคือนิโรธ) หรือตั้งคำในทุติยภาวสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสถามต่อไปอีกว่า อานนทฺ ถ้ากรรมที่อานวยผลให้ในอรุปรณจักไม่มีแล้ว อรุปรณพึงปรากฏบ้างไหม พระอานนทฺกราบทูลว่า ไม่พึงปรากฏเลย พระพุทธเจ้าข้า (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๒,๑๑/๓๕๓/๓๗๔,อง.ติ.ก.(ไทย) ๒๐/๗๗/๓๐๑,๒๐/๗๘/๓๐๒,ขุ.อิติ.(ไทย)๒๕/๕๑/๔๐๔,๒๕/๗๒/๔๒๙,ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๕/๑๒,๓๑/๑๒๓/๑๙๑,อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๕๑๗/๕๕๔,๓๗/๕๑๗/๕๕๕)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อรุปรณ ในที่นี้หมายถึงอรุปรณ (ขุ.อิติ.อ.(บาลี) ๕๑/๒๐๘)

- อรุปรพรม :** พรหมผู้เข้าถึงอรุปรมาณ,พรหมไม่มีรูป, พรหมในอรุปรภพ พรหมผู้เข้าถึงอรุปรมาณ, พรหมไม่มีรูป, พรหมในอรุปรภพ มี ๔ ดังคำในอภินิหารสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า พราหมณ์และคหบดีทั้งหลาย ในลัทธิของสมณพราหมณ์พวกนั้น วิญญูชนย่อมเห็น ประจักษ์ชัดดังนี้ว่า การที่สมณพราหมณ์ทั้งหลายมีวาทยะอย่างนี้ มีที่ปฏิญญาอย่างนี้ว่า อรุปรพรมไม่มีโดยประการทั้งปวง เราไม่เห็นด้วย (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๐๓/๑๑๐,ช.อุป.(ไทย) ๓๓/๑๐๓/๕๘๐) ;ดู อรุปร
- อรุปรภพ :** ภพที่ไม่มีรูป โลกเป็นที่อยู่ของพรหมไม่มีรูป หมายถึงภพที่เป็นอรุปราวร, เป็นข้อ ๑ ในภพ ๓ คือ ๑. กามภพ(ภพที่เป็นกามาวร) ๒. รูปภพ(ภพที่เป็นรูปาวร) ๓. อรุปรภพ (ภพที่เป็นอรุปราวร) ดังคำในมหาปทานสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ก็ถ้าภพ คือ กามภพ รูปภพ หรืออรุปรภพ ไม่ได้มีแก่ใครๆ ในภพไหน ๆ ทั่วทุกแห่ง เมื่อภพไม่มีโดยประการทั้งปวง เพราะภพดับไป ชาติจะปรากฏได้หรือ ท่านพระอรหันต์ทูลตอบว่า ปรากฏไม่ได้เลย พระพุทธเจ้าข้า,ในภพสูตร ก็กล่าวถึงอรุปรภพไว้ ดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุควรละภพ ๓ ประการนี้ ควรศึกษาในสิกขา ๓ ประการ คือ ๑. กามภพ (ภพที่เป็นกามาวร) ๒. รูปภพ (ภพที่เป็นรูปาวร) ๓.อรุปรภพ (ภพที่เป็นอรุปราวร) (ที.ปา.(ไทย) ๑๐/๙๙/๕๙,๑๑/๑๕๗/๑๑๙,๑๑/๓๐๕/๒๖๕,ส.ส.(ไทย)๑๕/๑๖๕/๒๒๑,๑๕/๑๖๗/๒๒๔,ส.สพ.(ไทย)๑๘/๓๒๖/๓๔๔,อง.ฉก.(ไทย)๒๒/๑๐๕/๖๒๖,อง.อฎฐก.(ไทย) ๒๓/๒๕/๔๘๓,ช.อุ.(ไทย) ๒๕/๑๐/๑๘๘,ช.อิตี.(ไทย) ๒๕/๗๓/๔๓๑)
- อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า การได้อัตตภาพที่ไม่มีรูป ได้แก่ อรุปรภพ (ที.สี.อ. (บาลี) ๔๒๘/๓๑๕)
- อรุปราคะ :** ความตั้งใจในอรุปรธรรม,ความตั้งใจในอารมณ์แห่งอรุปรมาณ,ความตั้งใจในอรุปรธรรม ,ความตั้งใจในอารมณ์แห่งอรุปรมาณ,ความปรารถนาในอรุปรภพ, เป็นข้อ ๗ ในสังโยชน์ ๑๐ คือ (๑) สักกายทิฏฐิ ความเห็นว่าเป็นตัวของตน(๒) วิจิกิจฉา ความลังเลสงสัย (๓) สีลัพพตปรามาส ความถือมั่นศีลพรต (๔) กามราคะ ความตั้งใจในกามคุณ (๕) ปฏิฆะ ความกระทบกระทั่งในใจ (๖) รูปราคะ ความตั้งใจในอรุปรธรรม (๗) อรุปรราคะ ความตั้งใจในอรุปรธรรม (๘) มานะ ความถือว่าตัวเป็นนั่นเป็นนี่ (๙) อุทธัจจะ ความฟุ้งซ่าน (๑๐) อวิชชา ความไม่รู้จริง,ในข้อ ๒ ในอุทธัมภาคสังโยชน์ (ธรรมที่มัดสัตว์ไว้กับทุกข์เบื้องสูง) ๕ คือ ๑. รูปราคะ (ความตั้งใจในอารมณ์แห่งอรุปรมาณ) ๒. อรุปรราคะ (ความตั้งใจในอารมณ์แห่งอรุปรมาณ) ๓. มานะ(ความถือตัว) ๔.อุทธัจจะ (ความฟุ้งซ่าน)๕.อวิชชา(ความไม่รู้แจ้ง)(ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๑๕/๓๐๒,อง.ฉก.(ไทย) ๒๒/๖๗/๕๘๖,ช.เถร.(ไทย) ๒๖/๑๖๗/๕๘๒,ช.จุ.(ไทย) ๓๐/๘๔/๒๙๖,ช.ป.(ไทย) ๓๑/๒๘/๔๗๖,อภิ.ปุ.(ไทย)๓๖/๔๔/๑๕๖,อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๔๑๖/๔๔๗,๓๗/๗๐๔/๗๕๓,๓๗/๗๗๓/๘๑๒)
- อรุปรสมบัติ :** สมบัติที่ไม่มีรูป หมายถึงอาเนญยสมบัติ,สมบัติไม่มีรูปสัญญา มี ๔ คือ ๑.อาภาสานัญญาตนะ (กำหนดที่ว่างหาที่สุดมิได้เป็นอารมณ์) ๒. วิญญาณัญญาตนะ (กำหนดวิญญาณหาที่สุดมิได้เป็นอารมณ์) ๓. อาภิญญัญญาตนะ(กำหนดภาวะที่ไม่มี

อะไรๆ เป็นอารมณ์) ๔. เนวสัญญานาสัญญาตนะ (ภาวะมีสัญญาที่ไม่ใช่ ไม่มีสัญญา ก็ไม่ใช่) ดังคำในมหานิทเทศว่า รูปไม่มีเพราะการก้าวพ้น เป็นอย่างไร คือ ผู้ได้อรุปสมบัติ ๔ คือไม่มีรูป คือ ไม่ปรากฏ ก้าวล่วง ก้าวพ้น ล่วงพ้นแล้วรูปไม่มีเพราะการก้าวพ้น เป็นอย่างนี้ (ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๕๐/๑๗๔,๒๙/๔/๒๔๙,๒๙/๑๑๑/๓๓๔,๒๙/๑๔๙/๔๐๓,๒๙/๑๕๑/๔๑๓,๒๙/๑๙๘/๕๘๑,อภิ.ปุ.(ไทย) ๓๖/๑๓๐/๑๘๒)

อรุปสัญญา : สัญญาที่ไม่มีรูป มีการหมายรู้ความไม่มีแห่งรูปฉน ดังคำในวิโมกข์ ๘ ข้อที่ ๒ ว่า บุคคลผู้มีอรุปสัญญาภายใน เห็นรูปทั้งหลายภายนอก นี่เป็นวิโมกข์ประการที่ ๒ หรือ ดังคำในอภิภาตนะ ๘ ข้อที่ ๓-๘ เช่นข้อที่ ๓ ว่า บุคคลหนึ่งมีอรุปสัญญาภายใน เห็นรูปทั้งหลายภายนอกขนาดเล็ก มีสีสันติหรือไม่ดี ครอบงำรูปเหล่านั้นได้ มีสัญญาอย่างนี้ว่า ‘เรารู้ เราเห็น’ หรือดังคำใน สุกตีสสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ผู้กำจัดวิตกทั้งหลายได้ กำหนดวิตกทุกอย่างที่เกิดภายในตนได้ด้วยดี ล่วงพ้นกิเลสเครื่องข้องได้ เป็นผู้มีอรุปสัญญา ละโยคะ ๔ ประการ ได้อย่างสิ้นเชิงแล้ว ไม่ต้องหวนกลับมาเกิดอีกต่อไป (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๒๙/๗๕,๑๐/๑๗๓/๑๒๐,๑๐/๑๗๓/๑๒๑,๑๐/๑๗๔/๑๒๒,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๓๙/๓๕๐,ม.ม.(ไทย)๑๓/๒๔๘/๒๙๔,อง.อภฺรฎก.(ไทย) ๒๓/๖๕/๓๖๗,๒๓/๖๖/๓๖๘,๒๓/๑๑๘/๔๒๒,ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๕๗/๓๐๓)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า เป็นผู้มีอรุปสัญญา หมายถึงยึดเอานิพพานเป็นอารมณ์ (ขุ.อุ.อ. (บาลี) ๕๗/๓๗๔)

อรุปาวจร : ท่องเที่ยวไปในอรุปภพ,อยู่ในระดับจิตชั้นอรุปฉน, ยังเกี่ยวข้องอยู่กับอรุปธรรม ท่องเที่ยวไปในอรุปภพ,อยู่ในระดับจิตชั้นอรุปฉน, ยังเกี่ยวข้องอยู่กับอรุปธรรม (ที.สี.(ไทย) ๙/๕๕๖/๒๔๔,๙/๕๕๖/๒๔๕,ส.สหา.(ไทย) ๑๘/๓๖๐/๔๑๑,อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๖๓๓/๖๙๓,อภิ.ป.(ไทย) ๔๕/๔๐/๑๙๗,๔๕/๔๖/๑๒๒) ; ดู ภพ, ภูมิ

อรุปาวจรกุศล : กุศลที่เป็นอรุปาวจร,เป็นข้อที่ ๒ ข้อในกุศลอันยัง ๖ คือ (๑) กามาวจรกุศล (๒) รุปาวจรกุศล (๓) อรุปาวจรกุศล (๔) สวากขารมีญาณ (๕) ปัจเจกโพธิญาณ(๖)สัพพัญญุตญาณมีปรากฏในอัมมสังคณีกถาว่าโยคาวจรบุคคลเจริญมรรคเพื่อเข้าถึงอรุปภพ เพราะก้าวล่วงรูปสัญญาโดยประการทั้งปวง เพราะปฏิขมสัญญาดับไป เพราะไม่มณสิการนานัตตสัญญา บรรลุจุดตถุณานที่สหระคด้วยอากาศานัญญาตนะสัญญาสหระคด้วยอุเบกขาไม่มีทุกขไม่มีสุขเพราะละสุขและทุกขได้ อยู่ในสมย์ใด ในสมย์นั้น ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะก็เกิดขึ้น ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่าเป็นกุศล หรือดังคำใน อริยอัมมวิปากกถาที่พระสกวาทีกกล่าววว่า รุปาวจรกุศล ฯลฯ อรุปาวจรกุศล มีวิปากใช้ใหม่ ซึ่งพระปรวาทีกกล่าวยอมรับ (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๒๖๕/๘๔,อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๔๙๙/๕๓๑)

อรุปาวจรจิต : จิตที่เป็นอรุปาวจร ดังคำในอภิสมยกถา ที่พระสารีบุตรกล่าวไว้ว่า คำว่า การตรัสรู้ อธิบายว่า ตรัสรู้ด้วยอะไรคือตรัสรู้ด้วยจิต ฯลฯ ถ้าอย่างนั้น ก็ตรัสรู้ได้ด้วยอรุปาวจรจิตและญาณนะชิ ตรัสรู้ด้วยอรุปาวจรจิตและญาณไม่ได้ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๙/๕๗๓)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อรูปาวจรจิต หมายถึง สสังขารจิต คือจิตที่ถูกสังขาร กระตุ้นเตือน ในที่นี้หมายถึงรูปาวจรกุศลจิต และอรูปาวจรกุศลจิต (ที.ปา.อ.(บาลี) ๓๕๕/๒๖๑-๒๖๒, อัง.ปญจก.อ. (บาลี) ๓/๒๗/๙)

อรูปาวจรธรรม : ธรรมที่เป็นอรูปาวจร ดังคำในอัมมณานัตตญาณนิเทศที่พระสารีบุตรกล่าวไว้ว่า พระโยคาวจรกำหนดกามาวจรธรรมเป็นฝ่ายกุศล เป็นฝ่ายอกุศล เป็นฝ่ายอัพยาภุต กำหนดรูปาวจรธรรมเป็นฝ่ายกุศล เป็นฝ่ายอกุศล เป็นฝ่ายอัพยาภุต กำหนดอรูปาวจรธรรมเป็นฝ่ายกุศล เป็นฝ่ายอกุศล กำหนดอุปரியานนธรรมเป็นฝ่ายกุศล เป็นฝ่ายอัพยาภุต หรือดังคำว่า ธรรมทั้งปวง ได้แก่ ชั้น ๕ อายุตนะ ๑๒ ชาติ ๑๘ กุศลธรรม อกุศลธรรม อัพยาภุตธรรม กามาวจรธรรม รูปาวจรธรรม อรูปาวจรธรรม อุปริยาปนนธรรม (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๗๓/๑๒๓,๓๑/๘๗/๑๔๖)

อรรถกถาอธิบายว่าอรูปาวจรธรรม เป็นข้อ ๓ ในอริยสัจ ๔ หรือธรรม ๔ ประการ คือ กามาวจรธรรม รูปาวจรธรรม อรูปาวจรธรรม และโลกุตตรธรรม หรือดังคำใน (อัง.ปญจ.อ. (บาลี) ๓/๑๓๑/๕๑, อัง.ปญจ.ฎีกา (บาลี) ๓/๑๓๑/๕๓)

อรูปาวจรภูมิ : ภูมิที่เป็นอรูปาวจร หมายถึงที่เป็นอรูปาวจร จิตระดับอรูปาวจรภูมิ ชั้นที่ท่องเที่ยวอยู่ในอรูป,ในปฏิสัมภิทามรรคอธิบายว่า อรูปาวจรภูมิ เป็นอย่างไร คือ ธรรมคือจิตและเจตสิกของบุคคลผู้เข้าสมาบัติ ผู้เกิดในอรูปภูมิ หรือพระอรหันต์ผู้อยู่เป็นสุขในปัจจุบัน ที่ท่องเที่ยวอยู่ในภูมินี้ นับเนื่องในภูมินี้ ในระหว่างนี้คือเบื้องล่างกำหนดเอาพรหมผู้เข้าถึงอากาศอันเจวยตนภาพเป็นที่สุด เบื้องบนกำหนดเอาเหล่าพรหมผู้เข้าถึงเนวสัญญานาสัญญายตนภาพเป็นที่สุด นี้ชื่อว่าอรูปาวจรภูมิ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๗๒/๑๒๒,อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/๑๐/๖๔๕,๔๐/๑๕/๖๔๗,๔๐/๒๔/๗๙๓,๔๐/๓๔/๗๑๔,๔๐/๓๕/๗๑๕,๔๐/๙๒/๔๙,๔๐/๑๐๑/๕๓,๔๐/๓๕๒/๒๑๙,๔๐/๓๕๘/๒๒๑, อภิ.ป.(ไทย)๔๑/๑๐/๕๗๑,๔๑/๑๔/๓๖๙,๔๑/๑๖/๔๑๔,๔๑/๒๐/๑๖๘,๔๑/๒๓/๒๓๖)

อรรถกถาอธิบายว่า อรูปาวจรภูมิ เป็นข้อ ๓ ในธรรม ๔ ระดับ (กามาวจรภูมิ รูปาวจรภูมิ อรูปาวจรภูมิ โลกุตตรภูมิ) (ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๘/๓๔)

อรูปอิตตาสูต : พระสูตรว่าด้วยทิวฏฐิว่าอิตตาทิไม่มีรูป พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า เมื่อมีชั้น ๕ เพราะถือน้ำมันและยัดมันชั้น ๕ จึงเกิดมีทิวฏฐิว่า หลังจากตายแล้ว อิตตาทิไม่มีชั้น ๕ ไม่สลายไป เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งวาตสูตในวรรคนี้ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๒๔๓/๓๐๘)

อลคัทพุปมสูตร : พระสูตรว่าด้วยอุปมาด้วยอสรพิษ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงพระสูตรมีลักษณะเป็นการบรรยายโวหารแบบถาม-ตอบและมีอุปมาอุปไมยแก่ภิกษุทั้งหลาย ณ วัดพระเชตะวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี เพราะทรงปรารถนาความเห็นผิดของพระอริกฐะ ผู้มีบรรพบุรุษเป็นพรานฆ่าเนื้อ เมื่อภิกษุทูลว่า พระอริกฐะมีความเห็นผิดว่า เรารู้ทั่วถึงธรรมที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดง จนกระทั่งว่า ธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสสวาก่ออันตราย ก็หาก่ออันตรายแก่ผู้ช้องเสพได้จริงไม่ และทูลว่า พวกตนได้พยายามตักเตือนห้ามปรามก็ไม่ได้ผล

พระผู้มีพระภาคตรัสตำหนิพระอริยโณว่า เป็นโณขบรูษ มิได้รู้ทั่วถึงธรรมที่ทรงแสดง ทรงยืนยันว่า ธรรมที่ตรัสไว้ว่า ก่ออันตรายโดยประการต่าง ๆ นั้น ก็เป็นจริงอย่างนั้น เช่นที่ตรัสว่า กามมีความยินดีน้อย กามก็มีความยินดีน้อยจริงเป็นต้น ทรงสรุปว่า การที่พระอริยโณกล่าวต่อพระองค์ด้วยความเห็นผิดนั้น เท่ากับทำลายตัวเอง แล้วตรัสสอนต่อไปดังนี้

๑. ผู้เรียนธรรมที่ไม่พิจารณาไตร่ตรองความหมายของธรรมด้วยปัญญา ธรรมของเขาจึงไม่ประจักษ์และเพราะพวกเขาเรียนธรรมเพื่อจะข่มขู่ผู้อื่น เพื่อปลดเปลื้องตนให้พ้นจากคำนิทานว่าร้าย จึงมิได้รับประโยชน์จากการเรียนธรรม แต่กลับให้โทษแก่ผู้เรียน เหมือนคนจับงูพิษผิดที่ คือจับที่ขมดหางหรือที่หาง งูจึงแว้งกัดเอาได้ ส่วนคนที่เรียนธรรมถูกวิธีย่อมได้รับประโยชน์ และไม่มีโทษ เหมือนคนจับงูพิษถูกที่

๒. คนเดินทางไกล เมื่อพบห้วงน้ำใหญ่ขวางหน้าและเห็นว่าฝั่งนี้มีภัย จึงทำแพแล้วใช้มือและเท้าพายจนไปถึงฝั่งโน้นได้ คิดว่าแพนี้มีประโยชน์จึงแบกแพนั้นไปด้วยชื่อว่าทำไม่ถูก ที่ถูกคือต้องทิ้งแพไว้ในน้ำหรือยกวางไว้บนบกแล้วจากไป ข้อนี้ฉันใด พระองค์ทรงแสดงธรรมเพื่อให้สลัดออก มิใช่ให้ยึดถือฉันนั้น

๓. ทรงแสดงว่า บุคคลเห็นเหตุแห่งทวิภูฏี ๖ ประการ คือ (๑) รูป (๒) เวทนา (๓) สัญญา (๔) สังขาร (๕) อารมณที่ทราบ (๖) ความเห็นที่ว่า นั้นโลก นั้นอัตตา เราตายแล้วจักเป็นผู้เที่ยง แล้วก็ยึดถือว่า นั้นของเรา เราเป็นนั้น นั้นเป็นอัตตาของเรา จึงสะดุ้ง เพราะมีเหตุสะดุ้ง คือภัยและตัดหา ส่วนอริยสาวกเห็นเหตุแห่งทวิภูฏีเหล่านี้แล้ว ไม่ยึดถือเช่นนั้น จึงไม่สะดุ้ง เพราะไม่มีเหตุสะดุ้ง คือภัยและตัดหา

๔. ตรัสตอบปัญหาเรื่องเหตุที่ทำให้สะดุ้งและเหตุที่ไม่ให้สะดุ้ง ๔ ประการ ดังนี้

๑. เมื่อไม่มีสิ่งภายนอก ความสะดุ้งก็มีได้ เช่น บุคคลที่คิดว่า เราเคยมีสิ่งใดเราไม่มีสิ่งนั้น เราควรมีสิ่งใด เราไม่มีสิ่งนั้น ย่อมเศร้าโศกเสียใจ เพราะความหวงแหน

๒. เมื่อไม่มีสิ่งภายนอก ความไม่สะดุ้งก็มีได้ เช่น บุคคลผู้ไม่คิดตั้งข้อ ๑

๓. เมื่อไม่มีสิ่งภายใน ความสะดุ้งก็มีได้ เช่น บุคคลที่คิดว่า นั้นโลก นั้นอัตตา เราตายแล้วจักเป็นผู้เที่ยง เมื่อได้ฟังธรรมที่ตรัสสอนให้ถอนทวิภูฏีว่ามีอัตตา(หลักอนัตตา) ก็ย่อมเศร้าโศกเสียใจว่า เราขาดสูญ

๔. เมื่อไม่มีสิ่งภายใน ความไม่สะดุ้งก็มีได้ เช่น บุคคลผู้มีความเห็นผิดดังกล่าว แต่เมื่อได้ทราบความจริงก็ไม่คิดว่า เราขาดสูญ จึงไม่เศร้าโศกเสียใจ

๕. ตรัสสอนเรื่องอนัตตลักษณะ เพื่อให้ละอวดวาหุพาทานและสังโยชน์ แล้วทรงแสดงลำดับพระอริยบุคคลตั้งแต่พระอรหันต์ลงไปจนถึงพระโสดาบันชั้นสัทธานุสारी

เมื่อพระผู้มีพระภาคได้ตรัสพระภาษิตนี้แล้ว ภิกษุทั้งหลายต่างมีใจยินดีชื่นชมพระภาษิตของพระองค์ (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๓๔/๒๔๕)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า **อวดวาหุพาทาน** หมายถึงสักกายทวิภูฏี ๒๐ ประการ (ม.ม.อ. ๒/๒๔๓/๑๙)

อลสกะ, โรค : ชื่อโรคอย่างหนึ่ง เกี่ยวกับท้องอืด กินอาหารแล้วไม่ย่อย เป็นโรคที่คร่าชีวิตของนักบวชเปลือยโกรกซ์ตติยะ ชาวอูคู ดังคำในปาฎีกาสูตที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภัคคะ สุนักขัตตะ ลิจฉวีบุตร ได้ฟังข่าวว่า นักบวชเปลือยโกรกซ์ตติยะตายด้วยโรคอลสกะ ถูกเขานำไปทิ้งไว้ที่ป่าช้าชื่อวีรณัตถัมภกะ จึงเข้าไปหาศพนักบวชเปลือยโกรกซ์ตติยะถึงป่าช้าชื่อวีรณัตถัมภกะ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๗/๘,๘/๙)

คำว่า อลสกะ หมายถึงโรคที่เกิดจากอาหารไม่ย่อย ได้แก่ ท้องอืด ท้องเฟ้อ (ที.ปา.ฎีกา (บาลี) ๗/๕)

อักษิเทพธิดา : ชื่อเทพธิดาไม่มีบุญ เป็นเทพกาฬกณิเป็นเทพธิดาองค์หนึ่งที่นกเวสสันดรทูลแต่พระราชามือเมืองพาราณสีตอนหนึ่งว่า ขอเดชะมหาราช ส่วนอักษิเทพธิดาเป็นคนกาฬกณิ หักกุศลจักร ย่อมชื่นชมยินดีคนริษยา คนใจร้าย มักทำลายกุศลกรรม (ขุ.ชา.จตุตถส.(ไทย) ๒๗/๗/๕๙๖)

อสังการ : การประดับ, เครื่องประดับ เครื่องประดับประดา มีปรากฏในอสังการสิกขาบท สิกขาบทว่าด้วยการใช้เครื่องประดับของสตรี หรือตั้งคำว่า อินทรีย์ ๕ ประการนี้เป็นอสังการ (เครื่องประดับ) ของเมตตาคาเจโตวิมุตติบุคคลย่อมประดับเมตตาคาเจโตวิมุตติด้วยอินทรีย์ ๕ ประการนี้หรือตั้งคำในอุปทาน ที่มารดากล่าวแก่นันทาเถรีว่า รูปที่สวยงามของเธอแม่นี้ นำใคร่ดังดวงจันทร์ จูงใจให้นิยม อสังการด้วยเครื่องประดับทั้งหลาย (วิ.ป.(ไทย) ๘/๒๖๓/๓๕๖, ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๓/๔๖๔, ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๙๑/๔๘๐) (ให้ตัดออก)

อสังสูตร : พระสูตรว่าด้วยผู้สามารถทำประโยชน์ตนและผู้อื่น มี ๒ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ **๑.อสังสูตร** พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุเป็นผู้สามารถสำหรับตนเองและผู้อื่น เพราะประกอบด้วยธรรม ๖ คือ (๑) ใคร่ครวญได้เร็วในกุศลธรรม(คือขันธ ชาติ อายตนะ เป็นต้น สามารถเข้าใจได้ฉับพลัน ในสูตรนี้ มุ่งกล่าวถึงสมณะและวิปัสสนา) (๒) ทรงจำธรรมที่ฟังแล้วไว้ได้ (๓) พิจารณาความหมายแห่งธรรมที่ทรงจำไว้ได้ (๔) รู้ธรรมรู้ธรรมแล้วปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม (๕) มีวาจาจาเมจรจาถ้อยคำไพเราะ ประกอบด้วยวาจาจาชาวเมืองที่สละสลวย (๖) ชี้แจงให้เพื่อนพรหมจารีเห็นชัดได้

ภิกษุเป็นผู้สามารถสำหรับตนเองและผู้อื่น เพราะประกอบด้วยธรรม ๖ คือ (๑) ใคร่ครวญไม่ได้เร็วในกุศลธรรมทั้งหลาย แต่ทรงจำธรรมที่ฟังแล้วไว้ได้ (๒) พิจารณาเนื้อความแห่งธรรมที่ทรงจำไว้ได้ (๓) รู้ธรรมรู้ธรรมแล้วปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม (๔) มีวาจาจาเมจรจาถ้อยคำไพเราะ ประกอบด้วยวาจาจาชาวเมืองที่สละสลวย (๕) ชี้แจงเพื่อนพรหมจารีให้เห็นชัดได้

ภิกษุเป็นผู้สามารถสำหรับตนเอง แต่ไม่สามารถสำหรับผู้อื่น เพราะประกอบด้วยธรรม ๔ คือ (๑) ใคร่ครวญได้เร็วในกุศลธรรมทั้งหลาย (๒) ทรงจำธรรมที่ฟังแล้วไว้ได้ (๓) พิจารณาเนื้อความแห่งธรรมที่ทรงจำไว้ได้ รู้ธรรมรู้ธรรมแล้วปฏิบัติตามธรรมสมควรแก่ธรรม (๔) ไม่มีวาจาจาเมจรจาถ้อยคำไพเราะ ไม่ประกอบด้วยวาจาจาชาวเมืองที่สละสลวย ทั้งไม่ชี้แจงให้เพื่อนพรหมจารีเห็นชัดได้

อลัมพุสาชาดก : ชาดกว่าด้วยเทพธิดาอลัมพุสา มีเนื้อความอธิบายว่า พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพราหมณ์ ออกบวชเป็นฤาษี สอนลูกของตนไม่ให้ไว้ใจแก่หญิงหรือสัตว์ที่มีเขาที่ออก แต่อิสสิงคดาบสสืมนึกถึงถ้อยคำของบิดา จึงถูกเทพธิดาอลัมพุสาที่ท้าวสักกะส่งให้มาประเล้าประโลมให้ถึงศีลวิบัติได้ (ขุ.ชา.จตุตตาคี.ส.(ไทย) ๒๗/๙๕/๖๑๑)

อลัมพุสาเทพกัญญา,อลัมพุสาเทพอัปสร:ชื่อเทพธิดาองค์หนึ่ง ในภพดาวดึงส์ ผู้มีสามารถประเล้าประโลมฤาษีจนสามารถทำลายศีลของอิสสิงคดาบสได้ ดังคำในอลัมพุสาชาดก ที่กล่าวว่า พระอินทร์ผู้เป็นใหญ่ทรงปราบปรามวัตรอสูร ซึ่งเป็นพระบิดาแห่งเหล่าเทพบุตรผู้มีชัย ทรงเล็งเห็นอลัมพุสาเทพกัญญาว่ามีความสามารถ ณ สุธรรมาเทวสถานแล้วจึงมีเทวโองการว่า แม่นางมิสสาเทพกัญญา เทวดาชั้นดาวดึงส์ พร้อมทั้งพระอินทร์ขอร้องแม่นาง แม่นางอลัมพุสาผู้สามารถจะประเล้าประโลมฤาษีได้ แม่นางจงไปหาอิสสิงคดาบสเถิด หรือตั้งคำว่า อลัมพุสา มิสสาเทพอัปสรผู้มีวรรณะน่าใคร่ พรารถนาเพื่อจะให้อิสสิงคดาบสคลุกเคล้าระคนด้วยกิเลส ครั้นกล่าวอย่างนี้แล้วก็หลีกไป ก็อลัมพุสาเทพอัปสรนั้นได้ลงสู่ป่าที่อิสสิงคดาบสรักษา ซึ่งดารดาษด้วยเถาตำลึงสุกมีประมาณกึ่งโยชน์โดยรอบนั้น(ขุ.ชา.จตุตตาคี.ส.(ไทย) ๒๗/๑๐๖/๖๑๓,๒๗/๙๕/๖๑๑,๒๗/๑๓๖/๖๑๓,๒๗/๑๓๙/๖๑๓)

เป็นชื่อเทพธิดาน้อย ในภพดาวดึงส์ เป็น ๑ ในเหล่าดุริยเทพหกหมื่นองค์ ดังคำว่าเหล่าเทพธิดาน้อย ๆ มีนามว่า วิณา โมกขา นันทา สุนันทา โสณทินนา สุขิมหิตา อลัมพุสา มิสสเกสีและบุญทริกา (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๑๖๗/๓๐)

อลาตเสนาบดี ,อลาตเสนาบดีอำมาตย์ :ชื่ออำมาตย์คนหนึ่งของพระเจ้าอังคติ แคว้นวิเทหะ ,เป็น ๑ ในอำมาตย์ผู้ใหญ่ ดังคำในมหานารทกัศสพชาดกที่กล่าวไว้ว่า ราชบัณฑิตผู้ถึงพร้อมด้วยการศึกษาเล่าเรียน มีปกติเยี่ยมก่อนจึงพูด เฉลียวฉลาด และอำมาตย์ผู้ใหญ่อีก ๓ นายคือ (๑) วิชัยอำมาตย์ (๒) สุนามอำมาตย์ (๓) อลาตเสนาบดีอำมาตย์พระเจ้าวิเทหะตรัสถามอำมาตย์ ๓ นายนั้นทีละคนว่า ท่านทั้งหลายจงกล่าวตามความพอใจของตนๆอลาตเสนาบดีอำมาตย์ได้กราบทูล คำนี้แต่พระราชว่า ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายพึงจัดราชยาน กองพลช้าง กองพลม้า กองพลเสนา ที่ยินดีราเริงแล้วให้พร้อมสรรพ (ขุ.ชา.จตุตตาคี.ส.(ไทย)๒๘/๑๑๖๘/๓๖๕,๒๘/๑๑๗๐/๓๖๕,๒๘/๑๑๘๘/๓๖๘,๒๘/๑๒๑๑/๓๗๑,๒๘/๑๒๑๒/๓๗๑,๒๘/๑๒๒๐/๓๗๒,๒๘/๑๒๔๘/๓๗๖,๒๘/๑๒๔๙/๓๗๖,๒๘/๑๒๕๕/๓๖๓,๒๘/๑๒๕๗/๓๖๓)

อลีนจิตตชาดก : ชาดกว่าด้วยพระเจ้าอลีนจิต มีเนื้อความอธิบายว่า อลีนจิตกุมารโพธิสัตว์อาศัยพญาช้างเผือกซึ่งเป็นช้างมงคลคู่พระบารมีของพระราชบิดาของพระองค์ ให้จับเป็นพระเจ้าโกศลผู้ไม่อ้อมในราชสมบัติเที่ยวยกกองทัพมาเที่ยวรุกรานเมืองพาราณสีซึ่งว่างพระราชาลง เมื่อพระเจ้าพรหมทัตเสด็จสวรรคตไม่นาน ทำให้ได้รับชัยชนะในสงคราม พระเจ้าโกศลต้องยอมถอยทัพกลับไป คนที่มีกัลยาณมิตร พึงพาอาศัยกัลยาณมิตรปรารถนาความเพียร ย่อมประสพผลสำเร็จตามที่ตั้งปรารถนาได้เช่นกัน (ขุ.ชา.ทุก.(ไทย) ๒๗/๑๑/๖๔)

อลีนสัตตกุมาร : ชื่อราชกุมารองค์หนึ่ง นามว่าอลีนสัตตกุมาร มีศีลดีงาม มีปกติสงเคราะห์บริวารชนตลอดเวลา ของพระเจ้าชัยทิส แห่งกรุงกบปิล ในแคว้นปัญจาละ ในกรุงที่ประเสริฐชื่อกบปิล เป็นนครที่อุดมในแคว้นปัญจาละ ได้มีพระราชานามว่าชัยทิส ประกอบด้วยคุณคือศีล เราเป็นโอรสของพระราชานามว่าชัยทิส มีธรรมอันสดับแล้ว มีศีลดีงาม มีนามว่าอลีนสัตตกุมาร มีคุณสงเคราะห์บริวารชนทุกเมื่อ หรือดังคำในชัยทิสชาดก ที่กล่าวไว้ว่า พระเจ้าชัยทิสนั้นรอดพ้นจากเงื้อมมือของยักษ์ไภริสาท แล้วทรงรีบเสด็จไปยังพระราชมณเฑียรของพระองค์ ทรงหวังจะปลดปล่อยกตिकाในการที่จะให้ทรัพย์แก่พราหมณ์ รับสั่งเรียกหาอลีนสัตตราชบุตรเข้ามาเฝ้า (ช.ชา.ติงสติ.(ไทย) ๒๗/๗๑/๕๔๙,ช.จ.รียา.(ไทย) ๓๓/๗๕/๗๕๕)

อโลกะ : ความอยากได้, ความไม่โลภ, ไม่โลภอยากได้ของเขา, ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์กับความโลภ คือ ความคิดเผื่อแผ่เสียสละ,เป็น ๑ ใน อกุศลมูล ๓ คือ อโลกะ อโทสะ อโมหะ, อโลกะ(ความไม่โลภ) เป็นรากเหง้าแห่งกุศล หรือดังคำในธัมมสังคณีที่อธิบายว่า ความไม่โลภ กิริยาที่ไม่โลภ ภาวะที่ไม่โลภ ความไม่กำหนด กิริยาที่ไม่กำหนด ภาวะที่ไม่กำหนด ความไม่เพ่งเล็ง กุศลมูลคืออโลกะ ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่าอโลกะ ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๕๓/๓๗๖, ม.ม.(ไทย) ๑๒/๘๙/๘๓,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๙๔/๒๒๘,อง.ตัก.(ไทย) ๒๐/๑๑๒/๓๕๔,อง.ทูก.(ไทย) ๒๐/๓๔/๑๘๗,อง.ตัก.(ไทย) ๒๐/๖๖/๒๖๐,๒๐/๖๗/๒๖๗,๒๐/๗๐/๒๗๗,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๙๓/๒๘๖,อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๓๒/๓๓,๓๔/๑๐๔/๔๖,อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๒๙๓/๒๗๒)

อโลมวิมาน : วิมานที่เกิดขึ้นแก่นางอโลมาผู้ถวายขนมกุมมาสแห่ง เป็นวิมานที่เกิดขึ้นแก่นางอโลมาผู้ถวายขนมกุมมาสแห่ง นางได้วิมานอันรุ่งเรืองในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เพราะได้ถวายขนมกุมมาส แก่แต่พระผู้มีพระภาค(ช.วิ.(ไทย) ๒๖/๗๑๑/๘๒)

อวักถณกะ, ทาส : ชื่อชนิดที่เลว หมายถึงชื่อที่เขาเหยียดหยัน เหยียดหยามเกลียดชัง ดูหมิ่น ไม่นับถือกันในท้องถิ่นนั้น ๆ มีปรากฏในมหาวิภังค์ ดังคำว่า ที่ชื่อว่า ชื่อที่เลว ได้แก่ ชื่ออวักถณกะ ชื่อชวักถณกะ ชื่อธนิฏฐกะชื่อสวิฏฐกะ ชื่อกุลวัฑฒกะ อีกอย่างหนึ่งชื่อที่เขาเหยียดหยัน เหยียดหยามเกลียดชัง ดูหมิ่น ไม่นับถือกันในท้องถิ่นนั้น ๆ นี้จัดเป็นชื่อที่เลว หรือดังคำว่า อุปสัมบันต้องการจะดำ ต้องการจะสบประมาท ต้องการจะทำให้อุปสัมบันก้อเขิน กล่าวอย่างนี้ว่า ในพระธรรมวินัยนี้ มีภิกษุบางพวกชื่ออวักถณกะชื่อชวักถณกะ ชื่อธนิฏฐกะ ชื่อสวิฏฐกะ ชื่อกุลวัฑฒกะ ต้องอาบัติทุกกฏทุก ๆ คำพูด (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๒๗/๒๑๕,๒/๓๙/๒๒๗)

อวุกขสูตร : พระสูตรว่าด้วยบุคคลมีปัญญาเหมือนหม้อคว่ำ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคล ๓ จำพวก คือ (๑) บุคคลมีปัญญาเหมือนหม้อคว่ำ หมายถึงผู้ฟังธรรมที่ภิกษุแสดงอยู่ ทรงจำเบื้องต้นท่ามกลางและที่สุดแห่งถาปนนั้นไม่ได้ แม้ลุกออกไปจากที่นั้นแล้วก็ทรงจำไม่ได้ เหมือนหม้อที่คว่ำ ไม่รับเอาน้ำที่เขาเทลงไป (๒) บุคคลมีปัญญาเหมือนชายพก หมายถึงผู้ฟังธรรมที่ภิกษุแสดงอยู่ ทรงจำเบื้องต้น ท่ามกลางและที่สุดแห่งถาปนนั้นได้ แต่ลุกออกไปจากที่นั้นแล้วก็ทรงจำไม่ได้ เหมือนชายพกที่เขาใส่ของไว้ เมื่อลุกขึ้นไม่ระมัดระวัง ของก็ตกกระเจาไป (๓) บุคคลมีปัญญากว้างขวาง หมายถึงผู้ฟัง

ธรรมที่ภิกษุแสดงอยู่ ทรงจำเบื้องต้น ท่ามกลางและที่สุดแห่งภณานั้นได้ แม้ลุกออกไปจากที่นั้นแล้วยังทรงจำได้ เหมือนหม้อที่เปิดฝาหงายไว้ย่อมรับเอาน้ำที่เขาเทลงไปทุกขณะ (อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๓๐/๑๘๐)

อวชาตบุตร : บุตรที่มีคุณสมบัติต่ำกว่ามารดาบิดา, เป็นบุตรประเภทที่ ๓ ในบุตร ๓ คือ ๑. อติชาตบุตร(หรืออภิชาตบุตร) (บุตรที่มีคุณสมบัติสูงกว่ามารดาบิดา) ๒. อนุชาตบุตร (บุตรที่มีคุณสมบัติเสมอด้วยมารดาบิดา) ๓.อวชาตบุตร (บุตรที่มีคุณสมบัติต่ำกว่ามารดาบิดา),ในปุตตสูตรพระผู้มีพระภาคตรัสอธิบายไว้ว่า อวชาตบุตรเป็นอย่างไร คือมารดาบิดาของบุตรในโลกนี้ถึงพระพุทธานุเจ้าเป็นสรณะถึงพระธรรมเป็นสรณะ ถึงพระสงฆ์เป็นสรณะ งดเว้นจากการฆ่าสัตว์งดเว้นจากการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของมิได้ให้ งดเว้นจากการประพฤติดินในกาม งดเว้นจากการพูดเท็จ งดเว้นจาก การดื่มน้ำเมาคือสุรา และเมรัยอันเป็นเหตุแห่งความประมาท เป็นผู้มีศีล มีกัลยาณธรรมส่วนบุตรของมารดาบิดาเหล่านั้นไม่ถึงพระพุทธานุเจ้าเป็นสรณะไม่ถึงพระธรรมเป็นสรณะ ไม่ถึงพระสงฆ์เป็นสรณะ ไม่งดเว้นจากการฆ่าสัตว์ ไม่งดเว้นจากการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของมิได้ให้ ไม่งดเว้นจากการประพฤติดินในกาม ไม่งดเว้นจากการพูดเท็จ ไม่งดเว้นจากการดื่มน้ำเมาคือสุราและเมรัยอันเป็นเหตุแห่งความประมาทเป็นผู้มีศีล มีธรรมเลวทราม อวชาตบุตรเป็นอย่างนี้ (ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๓๔/๔๓๑)

อวชานาติสูตร : พระสูตรว่าด้วยบุคคลผู้ให้แล้วดูหมิ่น พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า บุคคล ๕ จำพวก คือ (๑) ผู้ให้แล้วดูหมิ่น หมายถึงผู้ให้ปัจจัย ๔ แล้วดูหมิ่นผู้รับ (๒) ผู้ดูหมิ่น เพราะอยู่ร่วมกัน หมายถึงผู้ดูหมิ่นคนที่ตนอยู่ร่วม ๒-๓ ปี (๓) ผู้เชื่อง่าย หมายถึงผู้น้อมใจเชื่อทันทีที่เขาพูดถึงคุณโทษของผู้อื่น (๔) ผู้โลเล หมายถึงผู้มีศีลรัทธา ความรักดี ความรักและความเลื่อมใสน้อย (๕) ผู้เขลาหลงงมงาย หมายถึงผู้ไม่รู้กุศลธรรม อกุศลธรรม ธรรมที่มีโทษที่ไม่มีโทษ ธรรมที่เลว ธรรมที่ประณีต ธรรมดำ ธรรมขาว (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๔๑/๒๓๓)

อวภูผลิยเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระอวภูผลิยเถระ มี ๒ องค์ แต่เป็นคนละองค์กันคือ

๑.อวภูผลิยเถราปทาน มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกัปที่ ๙๔ ท่านได้ถวายผลไม้แด่พระปัจเจกพุทธเจ้าพระนามว่าสตรังสี เพราะผลแห่งท่านนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุนิชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๒๖/๑๐๘)

๒.อวภูผลิยเถราปทาน มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกัปที่ ๙๔ ท่านได้ถวายผลไม้แด่พระปัจเจกพุทธเจ้าพระนามว่าสหัสสรังสี เพราะผลแห่งท่านนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุนิชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ(ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๕๗/๑๙๒)

อวทัณฺฑดา : ความเป็นผู้ไม่โอ้อ้อมอารี, เป็นข้อ ๒ ในธรรม ๓ คือ อัสสัทธิยะ(ความไม่เชื่อ) อวทัณฺฑดา(ความเป็นผู้ไม่โอ้อ้อมอารี) โภสัชชะ(ความเกียจคร้าน) ,ในวิภังค์อธิบายไว้ว่า อวทัณฺฑดา เป็นโณ ความตระหนี่มี ๕ อย่างคือ ๑.อวาสมัจฉริยะ (ตระหนี่ที่อยู่) ๒. กุลมัจฉริยะ(ตระหนี่ตระกูล) ๓. ลากมัจฉริยะ (ตระหนี่ลาภ) ๔.วิณณ

มัจฉริยะ(ตระหนี่วรรณะ) ๕.ธัมมมัจฉริยะ(ตระหนี่ธรรม) ความตระหนี่ กิริยาที่ตระหนี่ ภาวะที่ตระหนี่ ความหวงแหน ความถี่เหนียวความปกปิด ภาวะที่จิตหวงแหน มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่าอวทัณฺณุตตา (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๙๓๒/๕๘๓)

อวัณณารหสูตร : มี ๔ สูตร แปลความหมายสูตรเหมือนว่า พระสูตรว่าด้วยคนที่ควรติเตียน ๓ สูตร ต่างกัน ๑ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อวัณณารหสูตร (ปฐม) (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมเป็นเหตุให้ภิกษุเจ้าอาวาสตกนรก ๕ คือ (๑) ไม่พิจารณาไม่ไตร่ตรอง สรรเสริญคนที่ควรติเตียน (๒) ไม่พิจารณาไม่ไตร่ตรอง ติเตียนคนที่ควรสรรเสริญ (๓) ไม่พิจารณาไม่ไตร่ตรอง ปลุกความเลื่อมใสในฐานะที่ไม่ควรเลื่อมใส (๔) ไม่พิจารณาไม่ไตร่ตรอง ปลุกความไม่เลื่อมใสในฐานะที่ควรเลื่อมใส (๕) ทำศรัทธาไทยให้ตกไป แล้วตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้ภิกษุเจ้าอาวาสขึ้นสวรรค์ ๕ คือ (๑) พิจารณาไตร่ตรองแล้วติเตียนคนที่ควรติเตียน (๒) พิจารณาไตร่ตรองแล้ว สรรเสริญคนที่ควรสรรเสริญ (๓) พิจารณาไตร่ตรองแล้ว ปลุกความไม่เลื่อมใสในฐานะที่ไม่ควรเลื่อมใส (๔) พิจารณา ไตร่ตรองแล้ว ปลุกความเลื่อมใสในฐานะที่ควรเลื่อมใส (๕) ไม่ทำศรัทธาไทยให้ตกไป (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๒๓๖/๓๗๘)

อวัณณารหสูตร (ทุติย) (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้ภิกษุเจ้าอาวาสตกนรก ๕ คือ (๑) ไม่พิจารณา ไม่ไตร่ตรอง สรรเสริญคนที่ควรติเตียน (๒) ไม่พิจารณา ไม่ไตร่ตรอง ติเตียนคนที่ควรสรรเสริญ (๓) ตระหนี่อาวาส (๔) ตระหนี่ตระกูล (๕) ทำศรัทธาไทยให้ตกไป แล้วตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้ภิกษุเจ้าอาวาสขึ้นสวรรค์ ๕ โดยนัยตรงกันข้าม (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๒๓๗/๓๗๙)

๓.อวัณณารหสูตร (ตติย) (สูตรที่ ๓) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้ภิกษุเจ้าอาวาสตกนรก ๕ คือ (๑) ไม่พิจารณา ไม่ไตร่ตรอง สรรเสริญคนที่ควรติเตียน (๒) ไม่พิจารณาไม่ไตร่ตรอง ติเตียนคนที่ควรสรรเสริญ (๓) ตระหนี่อาวาส (๔) ตระหนี่ตระกูล (๕) ตระหนี่ลาภ แล้วตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้ภิกษุเจ้าอาวาสขึ้นสวรรค์ ๕ โดยนัยตรงกันข้าม (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๒๓๘/๓๘๐)

อวัณณารหสูตร พระสูตรว่าด้วยผู้กล่าวสรรเสริญผู้ควรติเตียนและผู้กล่าวติเตียนผู้ควรติเตียน พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้บุคคลไปเกิดในนรก ๔ คือ ไม่พิจารณา ไม่ไตร่ตรอง (๑) กล่าวสรรเสริญผู้ควรติเตียน (๒) กล่าวติเตียนผู้ควรสรรเสริญ (๓) แสดงความเลื่อมใสในฐานะที่ไม่ควรเลื่อมใส (๔) แสดงความไม่เลื่อมใสในฐานะที่ควรเลื่อมใส แล้วตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้บุคคลไปเกิดในสวรรค์ ๔ คือ พิจารณา ไตร่ตรองแล้ว (๑) กล่าวติเตียนผู้ควรติเตียน (๒) กล่าวสรรเสริญผู้ควรสรรเสริญ (๓) แสดงความไม่เลื่อมใสในฐานะที่ไม่ควรเลื่อมใส (๔) แสดงความเลื่อมใสในฐานะที่ควรเลื่อมใส (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๘๓/๑๒๗)

อวันตี, แคว้น,ชนบท : ชื่อแคว้นหนึ่งในบรรดา ๑๖ แคว้นใหญ่แห่งชมพูทวีป ตั้งอยู่ทางตะวันตกเฉียงใต้ของแคว้นวังสะ มีนครหลวงชื่ออุชเชนี ราชผู้ครองอวันตีในพุทธกาล มีพระนามว่า *พระเจ้าจัมปาปชโชต*; เดิมมั่นแคว้นอวันตีมีเมืองหลวงเก่าชื่อมาหิษตี(น่าจะได้แก่

เมือง Godarpura ในบัดนี้)ซึ่งตั้งอยู่ที่ฝั่งแม่น้ำนัมมา ต่อมาจึงย้ายขึ้นเหนือมาตั้งที่
อุชเชนี, ในคัมภีร์บาลีบางที มีคำเรียกวันตีว่า “อวันตีทักขินาบล” ถ้าถือแม่น้ำคงคา
เป็นเส้นแบ่ง ทั้งแคว้นอวันตีก็อยู่ในทักขินาบลแต่ถ้าถือแม่น้ำนัมมาเป็นเส้นแบ่ง
วันตีก็มีทั้งส่วนที่เป็นอุตราภค และส่วนที่เป็นทักขินาบล คือ แแถบที่ตั้งของมาทิมตี
เมืองหลวงเก่าลงไป เป็นทักขินาบล ดังคำในอุโปสถสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า
พระราชอาชวราชโคตมปิณฑราชย์ เป็นอสิราธิบดี(เป็นผู้ยิ่งใหญ่เหนือกว่าผู้อื่น)แห่ง
ชนบทใหญ่ ๑๖ แคว้นที่สมบูรณ์ด้วยแก้ว ๗ ประการเหล่านี้คือ อังคะ มคธะ กาสี
โกสละ วัชชี มัลละ เจติ วังสะ กุรุ ปัญจาละ มัจฉะสุรเสนะ อัสสกะ อวันตี
คันธาระ กัมโปชะ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๓/๑๑,๑๗/๔/๑๖, อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๓๑/๒๘๘,
ขุ.อุ.(ไทย) ๒๕/๔๖/๒๖๘,วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๕๗/๓๒,วิ.จู.(ไทย) ๗/๔๕๐/๔๐๐, ๗/
๔๕๐/๔๐๑)

ชื่อชนบทแห่งหนึ่ง เป็นชนบทที่จิตตบัณชิตตาบสและพระเจ้าสัมภุตตะไปเกิด ดังคำใน
จิตตสัมภุตชาดกที่จิตตบัณชิตตาบสกล่าวแก่พระเจ้าสัมภุตตะว่า พวกเราได้เกิดเป็นคน
จันฑาลในอวันตีชนบท ได้เกิดเป็นเนื้ออยู่ที่ฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา ได้เกิดเป็นนกเขาอยู่ที่
ฝั่งแม่น้ำนัมมาแต่วันนี้เราทั้ง ๒ นั้นเป็นพราหมณ์และกษัตริย์ หรือตั้งคำในชาตุ
ภาชนียกถา ที่กล่าวไว้ว่า ผ่านีสีทนะอยู่ที่อวันตีชนบท ฝ่าลาดอยู่ที่สวรรคค์ขึ้นดาวดึงส์
ตั้งคำในพุทธิยอสิทตสูตร ที่พระเถระกล่าวว่า คหบดี อาตมภาพมาจากอวันตีชนบท
ท่านคหบดีกล่าวไว้ว่า ท่านผู้เจริญ กุลบุตรชื่ออสิทตตะในอวันตีชนบท ซึ่งเป็นสหายที่
ไม่เคยเห็นของกระผม ออกบรรพชาเมื่ออยู่ พระคุณเจ้าเคยเห็นท่านหรือไม่ (ส.สพ.
(ไทย)๑๘/๑๓๐/๑๕๗,๑๘/๑๓๒/๑๖๐,ขุ.ชา.วิสติ.(ไทย) ๒๗/๓๔/๔๗๖,ขุ.พุทธ.(ไทย)
๓๓/๑๕/๗๒๖)

เป็นชื่อเมืองแห่งหนึ่ง เป็นที่อยู่ของโสมนเศรษฐีบุตร ดังคำในมหาวรรคว่า ก็สมัยนั้น
อวันตีทักขินาบล มีภิกษุน้อย ท่านพระมหากัจจันจะจัดหาภิกษุสงฆ์จากที่นั้นๆ ให้
ครบองค์ประชุม คือ ๑๐ รูป ได้ยากลำบาก เวลาล่วงไปถึง ๓ ปี จึงให้ท่านโสมน
อุปสมบทได้ (วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๕๗/๓๓, ๕/๒๕๗/๓๔, ๕/๒๕๗/๓๕, ๕/๒๕๘/๓๓)

อวยวะ :

ขึ้น, ส่วน, ส่วนของร่างกาย ดังคำในมหาสติปัญญาสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า
ภิกษุทั้งหลาย คนฆ่าโคหรือลูกมือของคนฆ่าโคผู้มีความชำนาญ ครั้นฆ่าโคแล้วแบ่ง
อวยวะออกเป็นส่วนๆ นั่งอยู่ที่หนทางใหญ่สี่แพร่ง (ม.มู.(ไทย) ๑๒/๑๑๑/๑๐๗,ม.ม.
(ไทย) ๑๓/๔๔/๔๔,๑๓/๔๘/๔๖,๑๓/๒๕๓/๓๐๑,๑๓/๓๓๔/๔๐๔,ม.อุ.(ไทย) ๑๔/
๑๕๔/๑๘๙,๑๔/๒๐๔/๒๓๘,ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๗๗/๑๔, ๒๖/๘๓/๑๔,๒๖/๖๘๑/๗๗)

อวยวะน้อยใหญ่ : ร่างกายของหญิงหรือชาย ดังคำในกายสังคคสิกขาบทว่า พราหมณ์เดินตามหลัง
ท่านพระอุทายีเข้าไป ส่วนภรรยาเดินตามหลังพราหมณ์เข้าไป ขณะนั้นท่านพระอุ
ทายีเดินไปเปิดปิดหน้าต่างบางตอน เวียนรอบห้องแล้วย้อนมาข้างหลัง ได้จับต้อง
อวยวะน้อยใหญ่ของนางพราหมณี หรือตั้งคำในกกุญปมสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า
ภิกษุทั้งหลาย หากพวกโจรผู้ประพฤติดำทราวม จะพึงใช้เลื่อยที่มีที่จับ ๒ ข้างเลื่อย
อวยวะน้อยใหญ่ ผู้มีใจคิดร้ายแม้ในพวกโจรนั้น ก็ไม่ชื่อว่าทำตามคำสั่งสอนของเรา

เพราะเหตุที่อดกลั้นไม่ได้นั้น แม้ในข้อนั้น เธอทั้งหลายควรสำเหนียกอย่างนี้ว่า จิตของเราจักไม่แปรผัน เราจักไม่เปล่งวาจาชั่วหยابและจักอนุเคราะห์ด้วยสิ่งที่เป็นประโยชน์อย่างผู้มีเมตตาจิต ไม่มีโทสะ หรือตั้งคำในชาติวิงศ์สูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสถึงความหมายของวาโยธาตุไว้ว่า อุปาทินนกรูปภายในที่เป็นของเฉพาะตน เป็นของพัดไปมา มีความพัดไปมา ได้แก่ ลมที่พัดขึ้นเบื้องบน ลมที่พัดลงเบื้องต่ำ ลมในท้อง ลมในลำไส้ลมที่แล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ ลมหายใจเข้า ลมหายใจออก (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๒๖๙/๒๙๑,ม.มุ.(ไทย) ๑๒/๒๓๒/๒๔๔,๑๒/๓๘๐/๔๑๕,ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๓๕๒/๔๐๗,อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๖๙๑/๗๓๗)

อวัสสุตบรยาย : เหตุแห่งความเป็นผู้ชุ่มด้วยกิเลส ซึ่งเป็นคำสอนที่ชุ่มด้วยกิเลส ที่พระมหาโมคคัลลานเถระกล่าวแก่ภิกษุทั้งหลาย และพระผู้มีพระภาคตรัสรับรอง มีปรากฏในอวัสสุตปริยายสูตร ดังคำว่า พระผู้มีพระภาคได้เสด็จลุกขึ้น รับสั่งเรียกท่านพระมหาโมคคัลลานะมาตรัสชมว่า ดีละ ดีละ โมคคัลลานะดินที่เธอได้กล่าวอวัสสุตบรยาย และอวัสสุตบรยายแก่ภิกษุทั้งหลาย (ส.สพ.า.(ไทย) ๑๘/๒๔๓/๒๔๗)

อรรถกถาและฎีกาอธิบายว่า คำว่า อวัสสุตบรยาย หมายถึงเหตุแห่งความเป็นผู้ชุ่มด้วยกิเลส (ส.สพ.า.อ. (บาลี) ๓/๒๔๓/๑๑๓,ส.ฎีกา (บาลี) ๒/๒๔๓/๔๐๓)

อวัสสุตปริยายสูตร : พระสูตรว่าด้วยอวัสสุตบรยาย สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ นิโครธาราม เขตกรุงกบิลพัสดุ์ เจ้าศากยะทั้งหลายให้สร้างท้องพระโรงใหม่ จึงเสด็จเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค ทูลขอให้พระองค์ใช้สอยท้องพระโรงนั้นก่อน ซึ่งพระองค์ทรงรับนิมนต์โดยดูคุณภาพแล้วครองอันตราวาสก ถือบาตรและจีวร เสด็จเข้าไปยังท้องพระโรงแล้วทรงชี้แจงให้เจ้าศากยะเห็นชัด ชวนใจให้อยากรับเอาไปปฏิบัติ เร้าใจให้อาจหาญแกลวกกล้า ปลอบขโมมใจ ให้สดชื่นร่าเริง ด้วยธรรมิกถาตลอดตราตรี

เมื่อเจ้าศากยะทั้งหลายเสด็จจากไป พระผู้มีพระภาครับสั่งให้ท่านพระมหาโมคคัลลานะแสดงธรรมิกถาแทน ซึ่งพระเถระได้ทูลรับสนองพระดำรัสแล้วกล่าวแก่ภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุผู้เชื่อว่าเป็นผู้ชุ่มด้วยกิเลส ได้แก่ภิกษุผู้เห็นรูปทางตาเป็นต้นแล้ว ย่อมยินดีในรูปเป็นต้นที่น่ารัก ย่อมยินร้ายในรูปที่ไม่น่ารัก เป็นผู้ไม่ตั้งมั่นกายคตาสติ มีความคิด ๒ ทางและไม่รู้ชัดเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติตามความเป็นจริง ถ้าเราจะเข้าไปสิงภิกษุนั้นทางอายตนะภายใน ๖ ทางใดทางหนึ่ง มารก็พึงได้ช่องได้อารมณ์ เปรียบเหมือนเรือนที่สร้างด้วยไม้หรือหญ้าแห้งกรอบมีอายุ ๓-๔ ปี ถ้าคนเอาคบเพลิงไปจุดเรือนนั้นทางทิศใด ไฟก็พึงได้ช่องได้เชื้อฉะนั้น อายตนะภายนอก ๖ ย่อมสามารถครอบงำภิกษุนั้นได้ แต่ภิกษุครอบงำอายตนะภายนอก ๖ ไม่ได้ และธรรมที่เป็นบาปอกุศลอันเป็นเหตุให้เศร้าหมอง ทำให้เกิดในภพใหม่ มีความกระวนกระวาย มีทุกข์เป็นวิบาก เป็นที่ตั้งแห่งชาติ และต่อไปชราและมรณะก็จะครอบงำเธอ ส่วนภิกษุเป็นผู้ไม่ชุ่มด้วยกิเลสพึงทราบโดยนัยตรงกันข้าม พระผู้มีพระภาคได้ตรัสชมภาษิตของท่านพระมหาโมคคัลลานะ แม้ภิกษุเหล่านั้นก็มีใจยินดีชื่นชมภาษิตของท่าน (ส.สพ.า.(ไทย) ๑๘/๒๔๓/๒๔๕)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า **ราตรี** ในที่นี้หมายถึงยาม ๒ (ตั้งแต่ ๔ ทุ่ม ถึง ตี ๒) (ส.สพ.อ. (บาลี) ๓/๒๔๓/๑๑๑) คำว่า **อารมณ์** ในที่นี้หมายถึงปัจจัย (ส.สพ.อ. (บาลี) ๓/๒๔๓/๑๑๓)

อวาริยชาตก : ชาตกว่าด้วยบิดาของนางอวาริยา มีเนื้อความอธิบายว่า ฤๅษีโพธิสัตว์บอกเหตุที่จะให้ โภคะเจริญแก่คนแจวเรือซึ่งเป็นบิดาของนางอวาริยาผู้ส่งคนข้ามฟากแล้วจึงขอค่า โดยสารภายหลังว่า ควรขอค่าโดยสารจากคนข้ามฟากชิว เพราะใจคนที่ข้ามฟากไปแล้วเป็นอย่างหนึ่ง คนที่ยังไม่ข้ามเป็นอีกอย่างหนึ่ง อาตมาพราสอนอย่างนี้ในที่ทุกสถาน คือสอนทั้งในบ้าน ในป่า ในที่ลุ่ม ในที่ดอน พ่อเรือจ้างท่านอย่าโกรธเลย แต่คนแจวเรือเป็นคนพาล ไม่พอใจจึงตบปากดาบส ในขณะที่นั้น ภรรยาของเขาผู้มีศรัทธา แก่กำลังนำถาดอาหารมาให้เขา เห็นเหตุการณ์นั้นจึงเข้าไปห้ามสามีทันทีว่าอย่าทำร้ายพระของพระราชบิดา แต่นายเรือจ้างไม่ฟัง ได้ถือภรรยาอย่างแรงจนถาดข้าว กระเด็นแตกกระจาย ลูกทะเลักตกลงนอนบนพื้นดิน ภรรยาแห่งลูกถึงแก่ความตายทันที ชาวบ้านเห็นเหตุการณ์นั้นจึงล้อมจับตัวเขาส่งพระราชบิดา และได้รับโทษตามสมควรแก่ความผิด การให้อาวุธสั่งสอน พึงให้สมควรแก่ผู้รับ อย่าให้แก่คนที่ไม่สมควร เพราะคำสอนเดียวกัน เหตุการณ์เดียวกัน อาจทำให้ผู้สอนได้รับผลไม่เหมือนกัน เหมือนดาบสสอนพระราชบิดาไม่ให้โกรธ ได้รับบ้านส่วยเป็นรางวัลมากมาย แต่มาสอนนายเรือกลับถูกตบปาก เป็นรางวัล (ขุ.ชา.ฉก.ก.(ไทย) ๒๗/๑/๒๒๗)

อวาริยปีตา, คนแจวเรือ : ชื่อชายคนแจวเรือคนหนึ่ง อยู่ที่ท่าเรือ แม่น้ำคงคา แต่มีทะเลาะกับผู้โดยสาร เพราะเก็บเงินหลังจากถึงฝั่งแล้ว ดังคำในอวาริยชาตกที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ที่แม่น้ำคงคาได้มีคนแจวเรือจ้างชื่ออวาริยปีตา เขาได้รับคนข้ามฟากก่อนแล้วจึงขอค่าโดยสารภายหลัง เพราะเหตุนี้ เขาจึงมีการทะเลาะวิวาทกับคนโดยสาร จึงไม่เจริญด้วยโภคะทั้งหลาย(ขุ.ชา.ฉก.ก.(ไทย) ๒๗/๓/๒๒๗)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อวาริยปีตา แปลว่า เป็นบิดาของนางอวาริยา (ขุ.ชา.อ. (บาลี) ๕/๓/๓)

อวิกเขปจิริยา : ความประพฤติด้วยความไม่พึงชาน,ข้อ๘ ในความประพฤติ ๘ คือ ๑. ความประพฤติสัมมาทิฎฐิ ชื่อว่าทสสนจิริยา(ความประพฤติด้วยความเห็น) ๒. ความประพฤติสัมมาสังกัปปะ ชื่อว่าอภินิโรปนจิริยา(ความประพฤติด้วยการปลุกฝังความดำริ) ๓. ความประพฤติสัมมาวาจา ชื่อว่าปริคคหจิริยา(ความประพฤติการกำหนดสำรวมวจี ๔ อย่าง) ๔. ความประพฤติสัมมากัมมันตะ ชื่อว่าสมุฏฐานจิริยา(ความประพฤติด้วยความหมั่น) ๕. ความประพฤติสัมมาอาชีวะชื่อว่าไวทานจิริยา(ความประพฤติด้วยความผ่อนคลาย) ๖. ความประพฤติสัมมาวายามะ ชื่อว่าปคคหจิริยา(ความประพฤติด้วยการประคองความเพียร)๗.ความประพฤติสัมมาสติชื่อว่าอุปปุฏฐานจิริยา(ความประพฤติด้วยการเข้าไปตั้งสติ) ๘. ความประพฤติสัมมาสมาธิ ชื่อว่าอวิกเขปจิริยา (ความประพฤติด้วยความไม่พึงชาน) เหล่านี้ ชื่อว่าความประพฤติ ๘ อย่าง,ในจิริยา กถา ก็กล่าวทำนองเดียวกัน (ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๑๒//๔๐๑,ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๙๗/๓๐๒,๓๑/๒๘/๕๘๖)

- อวิกเขปะ :** ความไม่พึงชาน,เป็นข้อ ๒ ในธรรม ๒ คือ ๑. ปัคคะ(ความเพียร) ๒. อวิกเขปะ (ความไม่พึงชาน),ในธัมมสังคณีอธิบายความหมายไว้ว่า อวิกเขปะ ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น เป็นไฉน ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่ ความตั้งมั่น ความไม่ซัดส่าย ความไม่ พึงชาน ความที่จิตไม่ซัดส่าย สมณะ สมาธิทริย สมาธิพละสัมมาสมาธิในสมัยนั้น นี้ ชื่อว่า อวิกเขปะที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น หรือสภาวะธรรมที่ไม่เป็นรูปซึ่งอิงอาศัยกันเกิดขึ้น แม้อื่นในสมัยนั้น(ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๔/๒๕๗,ช.ป.(ไทย) ๓๑/๑๘/๒๖,๓๑/๒๒/ ๓๐,๓๑/๘๖/๑๔๕,อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๕๗/๓๗,๓๔/๓๓๗/๑๐๑,๓๔/๓๙๗/๑๑๕)
- อวิตตปัจจย :** สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความไม่ปราศจากไป หมายถึง สภาวะธรรมที่เป็นอัติติ ปัจจัยนั่นเอง เพราะเป็นปัจจัยที่มีปรากฏอยู่ในขณะปัจจุบัน ดุจความมีอยู่ของน้ำใน มหาสมุทร ซึ่งมีประโยชน์เกื้อกูลให้สัตว์น้ำได้มีชีวิตอยู่ฉนั้น ส่วนองค์ธรรมต่าง ๆ เหมือนกับอัติติปัจจัยทุกประการ หมายถึงชั้น ๔ ที่ไม่เป็นรูป ดังคำในปฏิฐานที่กล่าว ไว้ว่า อวิตตปัจจย ได้แก่ ชั้น ๔ ที่ไม่เป็นรูป เป็นปัจจัยแก่กันและกันโดยอวิตตปัจจย มหาภูตรูป ๔ เป็นปัจจัยแก่กันและกันโดยอวิตตปัจจย ในปฏิสนธิขณะนามรูป เป็น ปัจจัยแก่กันและกันโดยอวิตตปัจจย สภาวะธรรมที่เป็นจิตและเจตสิกเป็นปัจจัยแก่ จิตตสมุฏฐานรูปโดยอวิตตปัจจยมหาภูตรูป เป็นปัจจัยแก่อุปาทายรูปโดยอวิตตปัจจย (อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/๒๔/๑๓,๔๐/๗๑/๓๗,๔๐/๒๒๐/๑๑๗,๔๐/๒๖๙/๑๔๖,๔๐/๓๑๔/ ๑๘๔,๔๐/๓๒๐/๑๙๔,๔๐/๓๔๙/๒๑๘,อภิ.ป.(ไทย)๔๔/๖/๖๖๑,๔๔/๒๓/๖๖๙,๔๔/ ๗๙/๒๖)
- อวิชา :** ความไม่รู้จริง, ความหลงอันเป็นเหตุไม่รู้จริง มี ๔ คือความไม่รู้อริยสัจ ๔ แต่ละอย่าง (ไม่รู้ทุกข์ = ไม่รู้เหตุเกิดแห่งทุกข์ = ไม่รู้ความดับทุกข์ = ไม่รู้ทางให้ถึงความดับทุกข์) **อวิชา ๘** คือ อวิชา ๔ นั้น และเพิ่ม ๕. ไม่รู้อดีต ๖. ไม่รู้อนาคต ๗. ไม่รู้ทั้งอดีตทั้ง อนาคต ๘.ไม่รู้ปฏิจสมุปบาท (ข้อ ๑๐ ในสังโยชน์ ๑๐ ตามนัยพระอภิธรรม, ข้อ๗ ในอนุสัย ๗) (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๑๑/๕, ๑/๑๒/๖,๔/๑/๒, วิ.ม.(ไทย) ๔/๑/๓, ๔/๒/๓, ๔/๒/๔, ๔/๓/๕, ๔/๓/๖,ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๘๘/๒๒๒,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๔/ ๒๕๒,๑๑/๓๑๒/๒๙๒,๑๑/๓๑๕/๓๐๒,ม.ม.(ไทย) ๑๒/๕๒/๔๒)
- อวิชาธาตุ :** ธาตุคืออวิชา,เป็นข้อ ๖ ในธาตุ ๖ คือ ๑. สุขธาตุ (ธาตุคือสุข) ๒. ทุกขธาตุ (ธาตุคือ ทุกข์) ๓.โสมนัสสธาตุ (ธาตุคือโสมนัส) ๔. โทมนัสสธาตุ (ธาตุคือโทมนัส) ๕.อุpekขา ธาตุ (ธาตุคืออุpekขา) ๖. อวิชาธาตุ (ธาตุคืออวิชา) หรือดังคำในสมนุสสนา สูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย มโนมีอยู่ ธรรมทั้งหลายมีอยู่ อวิชา ธาตุอยู่ เมื่อปุณฺชนผู้ไม่ได้ดับถูกความเสวยอารมณ์ซึ่งเกิดจากอวิชาสัมผัสถูกต้อง แล้ว เขาก็มีความยึดมั่นถือมั่นว่า เราเป็น บ้าง เราเป็นนี้ บ้าง เราจักเป็น บ้าง เรา จักไม่เป็นบ้าง เราจักมีรูป บ้าง เราจักไม่มีรูป บ้าง เราจักมีสัญญา บ้าง เราจักไม่มี สัญญา บ้าง เราจักมีสัญญาก็มิใช่ ไม่มีสัญญาก็มิใช่ บ้าง,ในวิภังค์อธิบายความหมาย ของอวิชาธาตุไว้ว่า ความไม่รู้ ความไม่เห็น ความไม่ตรัสรู้ ความไม่รู้โดยสมความ ความไม่รู้ตามความเป็นจริง ความไม่แทงตลอด ความไม่ถือเอาให้ถูกต้อง ความไม่ หยั่งลงอย่างรอบคอบ ความไม่ใคร่ครวญ ความไม่พิจารณา ความไม่ทำให้ประจักษ์

ความด้อยปัญญา ความโง่เขลา ความไม่รู้ซัด ความหลง ความลุ่มหลง ความหลงใหล
 อวิชาโอฆะคืออวิชา โยคะคืออวิชา อนุสัยคืออวิชา ปริญญาณะคืออวิชา ลิม
 คืออวิชา อกุลสมูลคือโฆหะ นี้เรียกว่า อวิชาธาตุ (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๒๕/
 ๑๖๒, ส.สพ.(ไทย) ๑๗/๔๗/๖๖, อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๑๘๐/๑๓๙)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อวิชาธาตุ ในที่นี้หมายถึงอวิชาในขณะแห่งขวนจิต
 (ส.ข.อ. (บาลี) ๒/๔๗/๒๙๖)

อวิชานิวรณ์ : นิวรณ์คืออวิชา, เป็นข้อ ๖ ในนิวรณ์ ๖ คือ ๑. กามฉันทนิวรณ์ ๒. พยาบาทนิวรณ์
 ๓. ถีนมิตถนิวรณ์ ๔. อุทธัจจกุกกัจฉนิวรณ์ ๕. วิจิกิจฉานิวรณ์ ๖. อวิชานิวรณ์
 ,ในธัมมสังคณีอธิบายความหมายของอวิชานิวรณ์ไว้ว่า อวิชานิวรณ์ เป็นไฉน
 ความไม่รู้ในทุกข์ ความไม่รู้ในทุกขสมุทัย ความไม่รู้ในทุกขนิโรธ ความไม่รู้ในทุกขนิ
 โรธคามินีปฏิบัติ ความไม่รู้ในส่วนอดีต ความไม่รู้ในส่วนอนาคต ความไม่รู้ในส่วน
 อดีตและส่วนอนาคต ความไม่รู้ในปฏิจสมุปปาตว่า เพราะธรรมนี้เป็นปัจจัย ธรรม
 นี้จึงมี ความไม่รู้ ความไม่เห็น ความไม่ตรัสรู้ ความไม่รู้โดยสมควร ความไม่รู้ตาม
 ความเป็นจริง ความไม่แทงตลอด ความไม่ยึดถือโดยถูกต้อง ความไม่สามารถหยั่ง
 ลงถึงเป็นข้อยุติได้ ความไม่พินิจ ความไม่พิจารณา ความไม่ทำให้ประจักษ์ ความ
 ทรมปัญญา ความโง่เขลา ความไม่รู้ซัด ความหลง ความลุ่มหลงความหลงใหล
 อวิชา โอฆะคืออวิชา โยคะคืออวิชา อนุสัยคืออวิชา ปริญญาคืออวิชา ลิมคือ
 อวิชา อกุลสมูลคือโฆหะ มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่าอวิชานิวรณ์ หรือตั้งคำใน
 นิวรณ์โคจรณะกล่าวถึงการเกิดขึ้นไว้ว่าอวิชานิวรณ์เกิดขึ้นในอกุศลทั้งหมด (อภิ.ส.
 (ไทย) ๓๔/๑๑๖๘/๒๙๘, ๓๔/๑๕๐๓/๓๖๘, อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๓๑๔/๒๖๓, อภิ.ป.
 (ไทย) ๔๒/๑/๓๙๐, อภิ.ป.(ไทย) ๔๒/๔๑/๔๐๖, อภิ.ป.(ไทย) ๔๔/๕/๓๒๐)

อวิชานิวรณ์สูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมเครื่องกางกั้นคืออวิชา พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุ
 ทั้งหลาย เราไม่เห็นธรรมเครื่องกางกั้นอื่นแม้อย่างหนึ่ง ที่เป็นเหตุให้หมู่มสัตว์ซึ่งถูก
 ธรรมเครื่องกางกั้นปิดบังแล้วต้องแล่นไป ท่องเที่ยวไปสิ้นกาลนานเหมือนธรรม
 เครื่องกางกั้นคืออวิชานี้เลย ภิกษุทั้งหลาย หมู่มสัตว์ที่ถูกธรรมเครื่องกางกั้นคือ
 อวิชาปิดบังแล้ว ต้องแล่นไป ท่องเที่ยวไปสิ้นกาลนาน (ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๑๔/๓๕๘)

อวิชานุสัย : อนุสัยคือความไม่รู้แจ้ง หมายถึงกิเลสที่นอนเนื่องในสันดานคืออวิชา, เป็นข้อที่ ๗
 ในอนุสัย ๗ คือ ๑. กามราคานุสัย(อนุสัยคือความกำหนัดในกาม) ๒. ปฏิฆานุสัย
 (อนุสัยคือความยินร้าย) ๓. ทิฏฐานุสัย(อนุสัยคือความเห็นผิด) ๔. วิจิกิจฉานุสัย
 (อนุสัยคือความลังเลสงสัย) ๕. มานานุสัย(อนุสัยคือความถือตัว) ๖. ภวราคานุสัย
 (อนุสัยคือความติดใจในภพ) ๗. อวิชานุสัย(อนุสัยคือความไม่รู้แจ้ง) (ที.ปา.(ไทย)
 ๑๑/๓๓๒/๓๓๗, ๑๑/๓๕๗/๓๙๙, ม.ม.(ไทย) ๑๒/๒๐๑/๒๑๑, ๑๒/๒๐๕/๒๑๖, ๑๒/
 ๔๖๕/๕๐๖, ม.อ.(ไทย) ๑๔/๔๒๕/๔๘๔, ๑๘/๒๕๑/๒๗๑, ๑๘/๒๕๕/๒๗๘, อง.สศตก.
 (ไทย) ๒๓/๑๑/๑๗)

อวิชาปริญญา : กิเลสเป็นเครื่องครอบงำจิตคืออวิชา, เป็นข้อ ๗ ในปริญญา ๗ (กิเลสเป็น
 เครื่องครอบงำจิต) คือ ๑. กามปริญญา (กิเลสเป็นเครื่องครอบงำจิตคือกาม) ๒.

ปฏิขมปริยฎฐานะ(กิเลสเป็นเครื่องครอบงำจิตคือปฏิขม) ๓. มานปริยฎฐานะ(กิเลสเป็นเครื่องครอบงำจิตคือมานะ) ๔. ทิฎฐิปริยฎฐานะ(กิเลสเป็นเครื่องครอบงำจิตคือทิฎฐิ) ๕. วิจิกิจฉาปริยฎฐานะ(กิเลสเป็นเครื่องครอบงำจิตคือวิจิกิจฉา) ๖. ภวราคปริยฎฐานะ (กิเลสเป็นเครื่องครอบงำจิตคือภวราคะ) ๗. อวิชชาปริยฎฐานะ(กิเลสเป็นเครื่องครอบงำจิตคืออวิชชา) (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๓๑๔/๒๖๓,๓๗/๖๐๕/๖๖๓,๓๗/๗๐๐/๗๔๙)

อวิชชาปหานสูตร : พระสูตรว่าด้วยการละอวิชชา มี ๓ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อวิชชาปหานสูตร ภิกษุรูปหนึ่งได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคผู้ประทับอยู่ ณ วัดพระเชตวันว่า บุคคลรู้เห็นอย่างไรจึงจะละอวิชชาได้ วิชชาจึงจะเกิดขึ้น พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า บุคคลเมื่อรู้เห็นอายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖ วิญญูณ ๖ สัมผัส ๖ และแม้ความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้น เพราะสัมผัส ๖ เป็นปัจจัย โดยความไม่เที่ยงจึงละอวิชชาได้ วิชชาจึงจะเกิดขึ้น (ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๕๓/๔๕)

๒.อวิชชาปหานสูตร (ปฐม) (สูตรที่ ๑) ภิกษุรูปหนึ่งเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคผู้ประทับอยู่ ณ วัดพระเชตวันแล้วได้ทูลถามว่า ธรรมเครื่องละอวิชชา คือ อะไร พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า วิชชา เมื่อภิกษุรูปนั้นทูลถามอีกว่า ภิกษุเมื่อรู้เห็นอย่างไรจึงละอวิชชาได้ วิชชาจึงเกิดขึ้น พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ภิกษุเมื่อรู้เห็นอายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖ วิญญูณ ๖ สัมผัส ๖ และแม้ความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้น เพราะสัมผัส ๖ เป็นปัจจัย โดยความไม่เที่ยงจึงละอวิชชาได้ วิชชาจึงเกิดขึ้น (ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๗๙/๗๒)

อวิชชาปหานสูตร (ทุติย) (สูตรที่ ๒) ภิกษุรูปหนึ่งเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคผู้ประทับอยู่ ณ วัดพระเชตวันแล้วได้ทูลถามโดยนัยแห่งปฐมอวิชชาปหานสูตรแล้วทูลถามอีกว่า ภิกษุเมื่อรู้เห็นอย่างไรจึงละอวิชชาได้ วิชชาจึงเกิดขึ้น พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ภิกษุผู้ได้สดับว่า ธรรมทั้งปวงไม่ควรยึดมั่น ครั้นเธอได้สดับอย่างนี้แล้ว ก็รู้ยิ่งธรรมทั้งปวง ครั้นรู้ยิ่งแล้ว ก็กำหนดรู้ธรรมทั้งปวง ครั้นกำหนดรู้แล้ว ก็เห็นนิमितทั้งปวงโดยอาการอื่น เห็นอายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖ วิญญูณ ๖ สัมผัส ๖ และแม้ความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้น เพราะสัมผัส ๖ เป็นปัจจัย โดยโดยอาการอื่น จึงละอวิชชาได้ วิชชาจึงเกิดขึ้น (ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๘๐/๗๓)

อวิชชาปัจจัยสูตร : พระสูตรว่าด้วยอวิชชาเป็นปัจจัย มี ๒ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อวิชชาปัจจัยสูตร พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตวัน ได้ทรงแสดงปฏิขมสมุปบาทสลายเกิดทุกข์เป็นต้นว่า เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เมื่อภิกษุรูปหนึ่งทูลถามว่า ขราและมรณะเป็นอย่างไร ขราและมรณะนี้เป็นของใคร จึงตรัสว่า เธอไม่ควรถามเช่นนั้น เพราะผู้ที่กล่าวว่า ขราและมรณะเป็นอย่างไร ขราและมรณะนี้เป็นของใคร หรือว่า ขราและมรณะเป็นอย่างอื่น ขราและมรณะนี้เป็นของผู้อื่น ย่อมเป็นเหมือนมีทิวฎฐิวา ชีวะกับสรีระเป็นอย่างเดียวกัน การอยู่ประพฤติ

พรหมจรรย์ย่อมไม่มี หรือว่า ชีวะกับสรีระเป็นคนละอย่างกัน การอยู่ประพฤติ พรหมจรรย์ย่อมไม่มี ตถาคตไม่เข้าไปใกล้ที่สุด ๒ อย่างนี้ แสดงธรรมโดยสายกลางว่า เพราะชาติเป็นปัจจัย ชราและมรณะจึงมีเป็นต้น (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๓๕/๗๕)

๒.อวิชาปัจฉยสูตร (ทุดิย) (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัด พระเชตวัน ได้ทรงแสดงปัจฉยสมุปปาทสหายเกิดทุกข์ ซึ่งเนื้อหาของสูตรนี้เหมือนกับ อวิชาปัจฉยสูตร (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๓๖/๗๗)

อวิชาปัญหาสูตร : พระสูตรว่าด้วยปัญหาเรื่องอวิชา ชัมพูชาทกปริพาชกเข้าไปหาท่านพระสารี บุตรผู้อยู่ ณ หมู่บ้านนาลกคาม แคว้นมคธแล้วถามว่า อวิชาคืออะไร ท่านพระสารี บุตรตอบว่า ความไม่รู้ในทุกข์ ทุกขสมุทัย(เหตุเกิดทุกข์) ทุกขนิโรธ(ความดับทุกข์) และทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา(ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์) ชื่อว่าอวิชา เนื้อหาสาระ ที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งนิพพานปัญหาสูตรในวรรคนี้ (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๓๒๒/๓๔๑)

อวิชาโยคีสังโยคะ : ความพรากจากอวิชาโยคะ, เป็นข้อที่ ๔ ในวิสังโยคะ (ความพราก) ๔ คือ ๑. กามโยคีสังโยคะ(ความพรากจากกามโยคะ) ๒. ภวโยคีสังโยคะ(ความพรากจากภวโยคะ)๓.ทิวฐิโยคีสังโยคะ(ความพรากจากทิวฐิโยคะ) ๔. อวิชาโยคีสังโยคะ (ความพรากจากอวิชาโยคะ) ,ใน .โยคสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงความหมายของ อวิชาโยคีสังโยคะไว้ว่า ความพรากจากอวิชาโยคะ เป็นอย่างไร คือ บุคคลบางคน ในโลกนี้ย่อมรู้ชัดซึ่งความเกิด ความดับ คุณ โทษ และเครื่องสลัดผัสสายนะ ๖ ประการออกไปตามความเป็นจริง เมื่อเขารู้ชัดซึ่งความเกิด ความดับ คุณ โทษ และ เครื่องสลัดผัสสายนะ ๖ ประการออกไปตามความเป็นจริง ความไม่รู้ ความไม่หยั่งรู้ ย่อมไม่เกิดขึ้นในผัสสายนะ ๖ ประการ นี้เรียกว่าความพรากจากอวิชาโยคะ (ที. ปา.(ไทย) ๑๑/๓๑๒/๒๙๒, ๑๑/๓๕๔/๓๗๗,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๐/๑๘-๑๙)

อวิชาโยคะ : เครื่องเกาะเกี่ยวคืออวิชา, โยคะคืออวิชา, เป็นข้อ ๔ ในโยคะ(สภาวะอันประกอบ สัตว์ไว้ในภพ) ๔ คือ ๑. กามโยคะ(โยคะคือกาม) ๒. ภวโยคะ(โยคะคือภพ) ๓. ทิวฐิ โยคะ(โยคะคือทิวฐิ) ๔.อวิชาโยคะ (โยคะคืออวิชา),ในโยคสูตร พระผู้มีพระภาค ตรัสความหมายของอวิชาโยคะไว้ว่า อวิชาโยคะ เป็นอย่างไร คือ บุคคลบางคนใน โลกนี้ย่อมไม่รู้ชัดซึ่งความเกิด ความดับ คุณ โทษ และเครื่องสลัดผัสสายนะ ๖ ประการออกไปตามความเป็นจริง เมื่อเขาไม่รู้ชัดซึ่งความเกิด ความดับ คุณ โทษ และเครื่องสลัดผัสสายนะ ๖ ประการออกไปตามความเป็นจริง ความไม่รู้ ความไม่ หยั่งรู้ย่อมเกิดขึ้นในผัสสายนะ ๖ ประการ นี้เรียกว่า อวิชาโยคะ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/ ๓๕๔/๓๗๗,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๐/๒๕๕๙,อภิ.ปุ.(ไทย) ๓๖/๖๐/๑๖๑,อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๓๑๔/๒๖๓,๓๗/๖๑๑/๖๖๘)

อวิชาสวะ : อาสวะคืออวิชา, กิเลสที่หมักหมมหรือดองอยู่ในสันดาน ทำให้ไม่รู้ตามความเป็นจริง (ข้อ ๓ ในอาสวะ ๓ คือ กามาสวะ ภวาสวะ อวิชาสวะ , ข้อ ๔ ในอาสวะ ๔ คือคือ กามาสวะ ภวาสวะ ทิวฐาสวะ อวิชาสวะ),ในธัมมสังคณีอธิบายความหมายของ อวิชาสวะไว้ว่า อวิชาสวะ เป็นฉนวน ความไม่รู้ในทุกข์ ความไม่รู้ในทุกขสมุทัย

ความไม่รู้ในทุกชนิดโรธ ความไม่รู้ในทุกชนิดโรธคามินีปฏิปทา ความไม่รู้ในส่วนอดีต ความไม่รู้ในส่วนอนาคต ความไม่รู้ในส่วนอดีตและอนาคต ความไม่รู้ในปฏิจจสมุปบาทว่า เพราะธรรมนี้เป็นปัจจัย ธรรมนี้จึงมี ความไม่รู้ ความไม่เห็น ความไม่ตรัสรู้ ความไม่รู้โดยสมควร ความไม่รู้ตามเป็นจริง ความไม่แทงตลอด ความไม่ถือเอาโดยถูกต้อง ความไม่หยั่งลงโดยรอบคอบ ความไม่พินิจ ความไม่พิจารณา ความไม่ทำให้ประจักษ์ ความทราบปัญญา ความง้อเวลา ความไม่รู้ชัด ความหลง ความหลุ่มหลง ความหลงไหลอวิชา โอะฆะคืออวิชา โยคะคืออวิชา อนุสัยคืออวิชา ปริยภูฐานคืออวิชา ลิมคืออวิชา อุกุศลมูลคือโมหะ มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่าอวิชาสวะ ,ในวิภังค์อธิบายความหมายของอวิชาสวะไว้ว่า อวิชาสวะ เป็นไฉน ความไม่รู้ในทุกข์ ฯลฯ ลิมคืออวิชา อุกุศลมูลคือโมหะ นี้เรียกว่าอวิชาสวะ (ที.สี.(ไทย) ๙/๒๔๘/๘๔,๙/๒๔๙/๘๔,๙/๔๗๙/๒๑๑,๙/๔๗๙/๒๑๒,ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๔๒/๘๙,๑๐/๑๔๓/๘๙,๑๐/๑๔๗/๙๒,๑๐/๑๕๕/๑๐๐,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๔,ม.ม.(ไทย) ๑๒/๑๗/๑๙,๑๒/๒๐/๒๑,อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๑๑๖/๒๘๒,อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๕๑๔/๕๗๑)

อวิชาสังโยชน์ : สังโยชน์คือความไม่รู้แจ้ง, เป็นข้อ ๗ ในสังโยชน์ (กิเลสเครื่องประกอบสัตว์ไว้ในภพ) ๗ คือ ๑. อนุยสังโยชน์(สังโยชน์คือความยินดี) ๒. ปฏิฆสังโยชน์(สังโยชน์คือความยินร้าย) ๓. ทิฏฐิสังโยชน์(สังโยชน์คือความเห็นผิด) ๔. วิจิกิจฉาสังโยชน์ (สังโยชน์คือความลังเลสงสัย) ๕.มานสังโยชน์(สังโยชน์คือความถือตัว) ๖. ภวารากสังโยชน์(สังโยชน์คือความติดใจในภพ) ๗.อวิชาสังโยชน์(สังโยชน์คือความไม่รู้แจ้ง)มีกล่าวไว้ในสังคีตสูตรและสัญญาชนสูตร,เป็นข้อ ๑๐ ในสังโยชน์ ๑๐ คือ ๑. กามราคสังโยชน์ (สังโยชน์คือความกำหนัดในกาม) ๒. ปฏิฆสังโยชน์ (สังโยชน์คือความกระทบกระทั่งในใจ) ๓. มานสังโยชน์ (สังโยชน์คือความถือตนว่าเป็นนั่นเป็นนี่) ๔. ทิฏฐิสังโยชน์ (สังโยชน์คือความเห็นผิด) ๕. วิจิกิจฉาสังโยชน์ (สังโยชน์คือความสงสัย) ๖. สีสัพพตปรามาสาสังโยชน์ (สังโยชน์คือความถือมั่นศีลพรต) ๗.ภวารากสังโยชน์ (สังโยชน์คือความติดใจปรารถนาในภพ) ๘. อิสสาสังโยชน์ (สังโยชน์คือความริษยา) ๙. มัจฉริยสังโยชน์ (สังโยชน์คือความตระหนี่) ๑๐. อวิชาสังโยชน์ (สังโยชน์คือความไม่รู้),ธัมมสังคณิอธิบายความหมายของอวิชาสังโยชน์ไว้ว่า อวิชาสังโยชน์ เป็นไฉน ความไม่รู้ในทุกข์ ความไม่รู้ในทุกขสมุทัย ความไม่รู้ในทุกชนิดโรธ ความไม่รู้ในทุกชนิดโรธคามินีปฏิปทา ความไม่รู้ในส่วนอดีต ความไม่รู้ในส่วนอนาคต ความไม่รู้ในส่วนอดีตและส่วนอนาคต ความไม่รู้ในปฏิจจสมุปบาทว่า เพราะธรรมนี้เป็นปัจจัยธรรมนี้จึงมี ความไม่รู้ ความไม่เห็น ความไม่ตรัสรู้ ความไม่รู้โดยสมควร ความไม่รู้ตามเป็นจริง ความไม่แทงตลอด ความไม่ถือเอาให้ถูกต้อง ความไม่หยั่งลงโดยรอบคอบ ความไม่พินิจ ความไม่พิจารณา ความไม่ทำให้ประจักษ์ ความทราบปัญญา ความง้อเวลา ความไม่รู้ชัด ความหลง ความหลุ่มหลง ความหลงไหล อวิชา โอะฆะคืออวิชา อนุสัยคืออวิชา ปริยภูฐานคืออวิชา ลิมคืออวิชา อุกุศลมูลคือโมหะ นี้เรียกว่าอวิชาสังโยชน์ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๓๒/๓๓๘,อง.สตุตท.(ไทย) ๒๓/

๘/๑๔,๒๓/๙/๑๕,ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๑๔๘/๔๗๑, อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๑๒๘/๒๘๗, อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๓๑๔/๒๖๓, อภิ.ป. (ไทย) ๔๒/๑/๒๗๔, ๔๒/๙๗/๓๒๐)

อวิชาสาสูตร : พระสูตรว่าด้วยอวิชา มี ๔ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อวิชาสาสูตร ภิกษุรูปหนึ่งเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคผู้ประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน แล้วทูลถามว่า อวิชาเป็นอย่างไร และด้วยเหตุเท่าไร บุคคลจึงเป็นผู้ตกอยู่ในอวิชา พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า บุคคลผู้ไม่ได้สติ ไม่รู้ชัดชั้น ๕ ความเกิดแห่งชั้น ๕ ความดับแห่งชั้น ๕ และปฏิบัติทำให้ถึงความดับแห่งชั้น ๕ นี้เราเรียกว่าอวิชา และด้วยเหตุเพียงเท่านี้ บุคคลจึงเป็นผู้ตกอยู่ในอวิชา (ส.ข. (ไทย) ๑๗/๑๑๓/๒๐๘)

๒.อวิชาสาสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า อวิชาเป็นประธานแห่งการเข้าถึงกุศลธรรม และทำให้ดำเนินไปสู่มัจฉามรรค(ทางผิด)มีองค์ ๘ คือ (๑) มิจฉาทิฎฐิ (๒) มิจฉาสังกัปปะ (๓) มิจฉาวาจา (๔) มิจฉากัมมันตะ (๕) มิจฉาอาชีวะ (๖) มิจฉาวายามะ (๗) มิจฉาสติ (๘) มิจฉาสมาธิ แล้วตรัสว่า วิชาเป็นประธานแห่งการเข้าถึงกุศลธรรมและทำให้ดำเนินไปสู่อริยมรรค(ทางประเสริฐ)มีองค์ ๘ คือ (๑) สัมมาทิฎฐิ (๒) สัมมาสังกัปปะ (๓) สัมมาวาจา (๔) สัมมากัมมันตะ (๕) สัมมาอาชีวะ (๖) สัมมาวายามะ (๗) สัมมาสติ (๘) สัมมาสมาธิ (ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑/๑)

๓.อวิชาสาสูตร ภิกษุรูปหนึ่งทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า อวิชาและเหตุที่ทำให้บุคคลชื่อว่าตกอยู่ในอวิชาเป็นอย่างไร พระองค์จึงตรัสตอบว่า อวิชา ได้แก่ความไม่รู้ในอริยสัจ ๔ และความไม่รู้ตัวเองเป็นเหตุให้บุคคลชื่อว่าตกอยู่ในอวิชา (ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๗/๖๐๒)

๔.อวิชาสาสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เจื่อนต้นแห่งอวิชาย่อมไม่ปรากฏ อวิชาไม่ได้มีในกาลก่อนแต่นี้ ภายหลังจึงมี เพราะฉะนั้น เราจึงกล่าวอย่างนี้ ก็เมื่อเป็นเช่นนั้น อวิชาที่มีข้อนี้เป็นปัจจัยจึงปรากฏ ตรัสว่า อวิชามีนิวรรณ์ ๕ เป็นอาหาร นิวรรณ์ ๕ มีทุจริต ๓ เป็นอาหาร ทุจริต มีความไม่สำรวมอินทรีย์เป็นอาหาร ความไม่สำรวมอินทรีย์มีความไม่มีสติสัมปชัญญะเป็นอาหาร ความไม่มีสติสัมปชัญญะมีการมนสิการโดยไม่แยบคายเป็นอาหาร การมนสิการโดยไม่แยบคายมีความไม่มีศรัทธาเป็นอาหาร ความไม่มีศรัทธามีการไม่ฟังสัทธรรมเป็นอาหาร การไม่ฟังสัทธรรมมีการไม่คบสัตบุรุษเป็นอาหาร

แล้วตรัสอีกว่า การไม่คบสัตบุรุษที่บริบูรณ์ ทำให้การไม่ฟังสัทธรรมบริบูรณ์ การไม่ฟังสัทธรรมบริบูรณ์ทำให้ความไม่มีศรัทธาบริบูรณ์ ความไม่มีศรัทธาบริบูรณ์ทำให้การมนสิการโดยไม่แยบคายบริบูรณ์ การมนสิการโดยไม่แยบคายบริบูรณ์ทำให้ความไม่มีสติสัมปชัญญะบริบูรณ์ ความไม่มีสติสัมปชัญญะบริบูรณ์ทำให้ความไม่สำรวมอินทรีย์บริบูรณ์ ความไม่สำรวมอินทรีย์บริบูรณ์ทำให้ทุจริต ๓ บริบูรณ์ ทุจริต ๓ บริบูรณ์ทำให้นิวรรณ์ ๕ บริบูรณ์ นิวรรณ์ ๕ บริบูรณ์ทำให้อวิชาบริบูรณ์ อวิชานี้มีอาหารอย่างนี้ และบริบูรณ์อย่างนี้ เปรียบเหมือนเมื่อฝนเม็ดใหญ่ตกลงบนยอดเขา เมื่อฝนตกลงหนัก ๆ น้ำนั้นไหลไปตามที่ลุ่มทำให้ชอกเขา ลำธาร และห้วยเต็มเปี่ยม ชอกเขา ลำธาร และห้วยเต็มเปี่ยมแล้วทำให้หนองเต็ม หนองเต็มแล้วทำให้บึงเต็ม

บึงเต็มแล้วทำให้แม่น้ำน้อยเต็ม แม่น้ำน้อยเต็มแล้วทำให้แม่น้ำใหญ่เต็ม แม่น้ำใหญ่เต็มแล้วทำให้มหาสมุทรสาครเต็ม มหาสมุทรสาครนี้มีอาหารอย่างนี้ และเต็มเปี่ยมอย่างนี้

ครั้นแล้วตรัสว่า วิชชาและวิมุตติ(หมายถึงผลญาณ และสัมปยุตธรรมที่เหลือ) มีโพชฌงค์ ๗ เป็นอาหาร โพชฌงค์ ๗ มีสติปัญญา ๔ เป็นอาหาร สติปัญญา ๔ มีสุจริต ๓ เป็นอาหาร สุจริต ๓ มีความสำรวมอินทรีย์เป็นอาหาร ความสำรวมอินทรีย์ มีสติสัมปชัญญะเป็นอาหาร สติสัมปชัญญะมีการมนสิการโดยแยบคายเป็นอาหาร การมนสิการโดยแยบคายมีศรัทธาเป็นอาหาร ศรัทธามีการฟังสัทธรรมเป็นอาหาร การฟังสัทธรรมมีการคบส্তুบรูชเป็นอาหาร การคบส্তুบรูชที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้การฟังสัทธรรมบริบูรณ์

ตรัสต่อไปว่า การฟังสัทธรรมที่บริบูรณ์ทำให้ศรัทธาบริบูรณ์ ศรัทธาบริบูรณ์ทำให้การมนสิการโดยแยบคายบริบูรณ์การมนสิการโดยแยบคายบริบูรณ์ทำให้สติสัมปชัญญะบริบูรณ์สติสัมปชัญญะบริบูรณ์ทำให้ความสำรวมอินทรีย์บริบูรณ์ความสำรวมอินทรีย์บริบูรณ์ทำให้สุจริต ๓ บริบูรณ์ สุจริต ๓ บริบูรณ์ ทำให้สติปัญญา ๔ บริบูรณ์ สติปัญญา ๔ บริบูรณ์ทำให้โพชฌงค์ ๗ บริบูรณ์ โพชฌงค์ ๗ บริบูรณ์ทำให้วิชาและวิมุตติบริบูรณ์ วิชาและวิมุตตินี้มีอาหารอย่างนี้ และบริบูรณ์อย่างนี้ เปรียบเหมือนเมื่อฝนเม็ดใหญ่ตกลงบนยอดเขา เมื่อฝนตกลงหนักๆ น้ำนั้นไหลไปตามที่ลุ่มทำให้ชอกเขา ลำธาร และห้วยเต็มเปี่ยม ชอกเขา ลำธารและห้วยเต็มเปี่ยมแล้วทำให้หนองเต็ม หนองเต็มแล้วทำให้บึงเต็ม บึงเต็ม แล้วทำให้แม่น้ำน้อยเต็ม แม่น้ำน้อยเต็มแล้วทำให้แม่น้ำใหญ่เต็ม แม่น้ำใหญ่ เต็มแล้วทำให้มหาสมุทรสาครเต็ม มหาสมุทรสาครนี้มีอาหารอย่างนี้ และเต็มเปี่ยมอย่างนี้ (อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๖๑/๑๓๔)

อวิชาใหญ่, กองอวิชาใหญ่ : ความไม่รู้แจ้งอย่างยิ่ง, หมายถึงกองโมหะที่ใหญ่ เป็นการเปรียบเทียบระหว่างโลกิยะกับโลกุตระ ในโลกิยะหมายถึงกายขนาดใหญ่ ในโลกุตระ หมายถึงอวิชาใหญ่ ดังคำในสาฬหสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสแก่สาฬหะภิกษุว่า สาฬหะนักรบอาชีพรทำลายกายขนาดใหญ่ได้ฉันใด อริยสาวกผู้มีสัมมาวิมุตติก็ฉันนั้น อริยสาวกผู้มีสัมมาวิมุตติทำลายกองอวิชาใหญ่ได้หรือดังคำในโยธาชีวสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทำลายกายขนาดใหญ่ได้ เป็นอย่างไร คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ทำลายกองอวิชาใหญ่ได้ ภิกษุชื่อว่าทำลายกายขนาดใหญ่ได้ เป็นอย่างนี้แล (อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๑๓๔/๓๘๔, อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๙๖/๒๙๙)

อวิชาโทษ : โอาฆะคืออวิชา, ห้วงน้ำคืออวิชา, กิเลสท่วมทับใจสัตว์คือความไม่รู้, กิเลสจุกน้ำท่วมพาผู้ตกไปให้พินาศคืออวิชา, เป็นข้อ ๔ ในโอฆะ (ห้วงน้ำ) คือ (๑) กาโมฆะ (โอฆะคือกาม) (๒) ภโวฆะ (โอฆะคือภพ) (๓) ทิฏฐุฆะ (โอฆะคือทิฏฐิ) (๔) อวิชาโทษ(โอฆะคืออวิชา)(ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๑๒/๒๙๒, ๑๑/๓๕๔/๓๗๖, ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๒๓๘/๒๓๙, ๑๘/๓๒๔/๓๔๓, พุ.ม.(ไทย) ๒๙/๖/๒๕, ๒๙/๑๔/๖๘, ๒๙/๓๘/๑๔๐, ๒๙/๕๘/๑๙๔, ๒๙/๑๙๒/๕๕๔, อภิ.ปุ.(ไทย) ๓๖/๖๐/๑๖๑, อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๓๑๔/๒๖๓)

อวิญญูติ,อวิญญูตติ : ความไม่รู้ความหมาย หมายถึงความไม่กำหนดหมาย ดังคำในอวิญญูตติทุสสีล ยันติกถา ที่พระสกวาทิถามพระปรวาทิว่า อวิญญูติเป็นความทึลใช้ใหม่ พระปรวาทิ ก็กล่าวยอมรับ (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๖๐๓/๖๕๖)

อวิตถตา : ความไม่คลาดเคลื่อน ดังคำใน ปัจจยสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ตถาคตรู้ บรรลุ ฌาณนั้น ครั้นรู้ บรรลุแล้วจึงบอก แสดง บัญญัติ กำหนด เปิดเผย จำแนก ทำให้ ง่าย และกล่าวว่า ‘เธอทั้งหลายจงดูเถิด’ ภิคุชทั้งหลาย เพราะอวิชาเป็นปัจจัย สังขารทั้งหลายจึงมี ในกระบวนการนี้ ตถตา (ความเป็นอย่างนั้น) อวิตถตา (ความไม่ คลาดเคลื่อน)อนัญญถตา (ความไม่เป็นอย่างอื่น) อิทัปปัจจยตา (ความที่มีสิ่งนี้เป็น ปัจจัยของสิ่งนี้)ดังพรรณนามาจะนี้แล นี้เรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/ ๒๐/๓๕)

อวิตถวาที : กล่าวไม่เป็นอย่างอื่น หมายถึงตรัสเรื่องที่ไม่คลาดเคลื่อน ดังคำในกถาวัตถุ บุคคลกถา ที่กล่าวไว้ว่า พระผู้มีพระภาคทรงเป็นสัจจวาที กถวาที ภูตวาที ตถวาที อวิตถวาที อนัญญถวาที (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๒๒๙/๑๐๑,๓๗/๒๓๑/๑๐๒,๓๗/๒๓๕/๑๐๕,๓๗/ ๒๓๗/๑๐๗,๓๗/๒๓๘/๑๐๘)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อวิตถวาที หมายถึงตรัสเรื่องที่ไม่คลาดเคลื่อน (ขุ.จ.อ. (บาลี) ๘๓/๖๗)

อวิตกกถิจารมัตตสมาริ : สมาริที่ไม่มีวิตกมีเพียงวิจารณ์, เป็นข้อ ๒ ในสมาริ ๓ คือ ๑.สวิตกกถิจาร สมาริ(สมาริที่มีทั้งวิตกและวิจารณ์) ๒.อวิตกกถิจารมัตตสมาริ (สมาริที่ไม่มีวิตกมีเพียง วิจารณ์)๓.อวิตกกถิจารสมาริ(สมาริที่ไม่มีวิตกและไม่มีวิจารณ์) , ข้อ ๒ ในธรรม ๓ คือ สวิตกกถิจารสมาริ (สมาริที่มีวิตกและวิจารณ์) อวิตกกถิจารมัตตสมาริ (สมาริที่ไม่มี วิตกมีเพียงวิจารณ์) อวิตกกถิจารสมาริ (สมาริที่ไม่มี ทั้งวิตกและวิจารณ์),ในกถาวัตถุ กล่าวไว้ว่า สมาริพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ ๓ อย่าง คือ (๑) สมาริที่มีวิตกมีวิจารณ์(๒) สมาริที่ไม่มีวิตกมีเพียงวิจารณ์ (๓) สมาริที่ไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๕/ ๒๗๓, อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๑๘๔/๔๐๙, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๓/๕๐,อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/ ๕๖๒/๖๑๔)

อวิตกกถิจารสมาริ :สมาริที่ไม่มีวิตกมีเพียงวิจารณ์ ดังคำในสวิตกกถิจารสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิคุชทั้งหลาย ทางที่ให้ถึงอสังขตธรรม คืออะไร คือ สวิตกกถิจารสมาริ (สมาริที่มี วิตกวิจารณ์)อวิตกกถิจารสมาริ (สมาริที่ไม่มีวิตกมีเพียงวิจารณ์) อวิตกกถิจารสมาริ (สมาริที่ไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์) นี้เราเรียกว่า ทางที่ให้ถึงอสังขตธรรม ฯลฯ มีปรากฏใน สังคีตีสสูตร (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๓,ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๓๖๘/๔๔๙,๑๘/๓๗๗/ ๔๕๔,๑๘/๓๖๘/๔๔๙,๑๘/๓๗๗/๔๕๔,อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๑๘๔/๔๐๙)

อวิตกกถิสูตร : พระสูตรว่าด้วยทศยถาณไม่มีวิตก ท่านพระอนนทได้ถามท่านพระสารีบุตรผู้อยู่ ณ วัดพระเชตะวันว่า อินทริย์ของท่านส่องไสยงนัก สีหน้าก็บริสุทธิ์ผุดผ่อง วันนั้น ท่านอยู่ ด้วยวิหารธรรมอะไร เมื่อท่านพระสารีบุตรตอบว่า เพราะวิตกวิจารณ์สงบระงับไป วันนั้น ผมเข้าทศยถาณมีความส่องใสในจิตภายใน มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มี วิจารณ์ มีแต่ปีติและสุขเกิดจากสมาธิอยู่ ผมนั้นไม่ได้คิดว่า เราเข้าทศยถาณอยู่ เข้าทศย

ฉันทแล้ว หรือออกจากทุติยฉันทแล้ว จึงกล่าวชมว่า เพราะท่านพระสารีบุตรถอน
อหังการ มมังการและมานานุสัยออกได้นานแล้ว จึงไม่มีความคิดเช่นนั้น (ส.ข.(ไทย)
๑๗/๓๓๓/๓๔๓)

อวินยวาที : กล่าวไม่อิงวินัย s,kp๕๗'กล่าวสิ่งที่ไม่ใช่วินัยว่าเป็นวินัย หมายถึงบุคคลที่เป็นอหัมม
วาที ดังคำในจูฬวรรคที่พระมหากัสสปะกล่าวไว้ว่า ท่านทั้งหลาย เอาเถิด พวกเรา
จะสังคายนาพระธรรมและพระวินัยกัน ก่อนที่ธรรมจะรุ่งเรือง ธรรมจะถูกคัดค้าน
สิ่งมิใช่วินัยจะรุ่งเรือง วินัยจะถูกคัดค้าน ก่อนที่พวกอหัมมวาทีจะมีกำลัง พวกธรรม
วาทีจะอ่อนกำลัง พวกอวินยวาทีจะมีกำลังพวกวินยวาทีจะอ่อนกำลัง ดังคำในกกุศล
มูลสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เพราะเหตุไร บุคคลเช่นนี้จึงเรียกว่า อกาลวาที
บ้าง อภุตวาทีบ้าง อนัตถวาที บ้าง อหัมมวาทีบ้าง อวินยวาทีบ้าง เพราะ
บุคคลนี้ก่อทุกข์ให้เกิดขึ้นแก่ผู้อื่นด้วยเรื่องที่ไม่เป็นจริง ด้วยการเบียดเบียนจงจำ
ให้เสียทรัพย์ ติเตียน หรือขบไล่ โดยอวดอ้างว่า เรามีกำลัง ทรงพลัง บ้าง เขาเมื่อ
ถูกว่ากล่าวด้วยเรื่องที่เป็นจริงก็ปฏิเสธ ไม่ยอมรับ เมื่อถูกว่ากล่าวด้วยเรื่องที่ไม่เป็น
จริง กลับไม่พยายามที่จะปฏิเสธเรื่องนั้นว่า แม้เพราะเหตุนี้เรื่องนี่จึงไม่จริง ไม่แท้
ฉะนั้นบุคคลเช่นนี้จึงเรียกว่ากาลวาทีบ้าง อภุตวาทีบ้าง อนัตถวาทีบ้าง อหัมมวาที
บ้าง อวินยวาทีบ้าง (วิ.จ.(ไทย) ๗/๔๓๗/๓๗๖,อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๗๐/๒๗๖)

อวิปปฏิสาร : ความไม่ร้อนใจ ดังคำในโจทนาสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุพึงให้อวิปปฏิสาร
(ความไม่ร้อนใจ) เกิดขึ้นแก่ภิกษุผู้ถูกโจทโดยไม่เป็นธรรม โดยอาการ ๕ หรือตั้งคำ
ว่า ภิกษุพึงให้อวิปปฏิสารเกิดขึ้นแก่ภิกษุผู้เป็นโจทก์โดยธรรม โดยอาการ ๕ คือ ๑.
ท่านโจทในกาลอันควร ไม่โจทในกาลอันไม่ควร ท่านจึงควรมีอวิปปฏิสาร ๒. ท่าน
โจทด้วยถ้อยคำจริง ไม่โจทด้วยถ้อยคำไม่จริง ท่านจึงควรมีอวิปปฏิสาร ๓.ท่านโจท
ด้วยถ้อยคำอ่อนหวานไม่โจทด้วยถ้อยคำหยาบ ท่านจึงควรมีอวิปปฏิสาร ๔. ท่านโจท
ด้วยถ้อยคำอันประกอบด้วยประโยชน์ไม่โจทด้วยถ้อยคำอันไม่ประกอบด้วย
ประโยชน์ ท่านจึงควรมีอวิปปฏิสาร ๕. ท่านโจทด้วยเมตตาจิต ไม่โจทด้วยการเพ่ง
โทษท่านจึงควรมีอวิปปฏิสาร หรือตั้งคำใน กัมมัตถยสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า
อานนท! ศีลที่เป็นกุศล มีอวิปปฏิสาร(ความไม่ร้อนใจ)เป็นผล มีอวิปปฏิสารเป็น
อานิสงส์(อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๑๖๗/๒๗๘,อง.ทสก.(ไทย)๒๔/๑/๒,๒๔/๑/๓๘๘,๒๔/
๒/๓,๒๔/๒/๓๘๑)

อวิหา, พรหมโลก,อวิหา, สวรรค์ : ชื่อพรหมโลก เป็น ๑ ในชั้นสุทธาวาส ๕ ดังคำในมหาปทานสูตร
ที่ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย สมัยหนึ่ง เราอยู่ที่ควงตันราชสาละ ป่าสุภค
วันกรุงอุกกัฏฐะ ขณะที่เรานั้นหลีกเร้นอยู่ในที่สงบได้มีความรำพึงอย่างนี้ว่า เทวโลก
ชั้นสุทธาวาสที่เราไม่เคยอยู่มาเลยตลอดกาลนานนี้ ไม่ใช่ใคร ๆ จะเข้าถึงได้โดยง่าย
ยกเว้นเหล่าเทพชั้นสุทธาวาส ทางที่ดี เราควรไปหาเหล่าเทพชั้นสุทธาวาส' จึงได้
หายไปจากควงตันราชสาละนั้นไปปรากฏในเหล่าเทพชั้นอวิหาอย่างรวดเร็ว,ในวิภังค์
กล่าวถึงอายุของเทวดาชั้นอวิหาไว้ว่า อายุของเทวดาชั้นอวิหา มีประมาณเท่าไร มี

ประมาณ ๑,๐๐๐ กัป (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๙๑/๕๑, อัง.ติก.(ไทย) ๒๐/๑๒๘/๓๗๗, ส.ส.(ไทย) ๑๕/๕๐/๖๔, ๑๕/๑๐๕/๑๑๔)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อวิหา หมายถึงพระอนาคามีที่เกิดในภพชั้นสุทธาวาส (ที่อยู่ของท่านผู้บริสุทธิ์) ๕ ชั้นมีชั้นอวิหา เป็นต้น แล้วดำรงภาวะอยู่ในชั้นนั้น ๆ ปรินิพพานสิ้นกิเลสใน ภพชั้นสุทธาวาสนั่นเอง ไม่กลับมาเกิดเป็นมนุษย์อีก (อัง.ติ ก.อ. (บาลี) ๒/๘๗-๘๘/๒๘๒-๒๘๓)

อวิหา, เทพชั้น : เหล่าเทพชั้นอวิหา เป็นเทพในพรหมโลก ดังคำในกถาวัตถุที่กล่าวไว้ว่า เหล่าเทพชั้นอวิหา ... ตั้งอยู่ได้ตลอด ๑,๐๐๐ กัป (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๓๓๗/๓๐๙)

อวิหาภพ : ชื่อภพชั้นหนึ่ง ในภพสุทธาวาส ๕ ดังคำในบุคคัลบัญญัติที่กล่าวถึงบุคคัลผู้เป็นอุทรังโสโตกนิภรรณคามิไว้ว่า บุคคัลบางคนในโลกนี้ เพราะสังโยชน์เบื้องต่ำทั้ง ๕ ประการสิ้นไป เป็นโอปปาติกะ ปรินิพพานในชั้นสุทธาวาสนั้นไม่กลับมาจากภพนั้น เป็นธรรมดาบุคคัลนั้นจุติจากอวิหาภพแล้วไปสู่ชั้นอตปภาภพ (อภิ.ปุ.(ไทย) ๓๖/๔๐/๑๕๖)

อวิหิงสา : ความไม่เบียดเบียน, เป็นข้อ ๒ ในธรรม ๒ คือ ๑. อวิหิงสา(ความไม่เบียดเบียน) ๒. โสเจยยะ (ความสะอาด) ดังคำในอรรถสุตฺร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุควรเจริญอวิหิงสา(ความไม่เบียดเบียน)เพื่อละวิหิงสา (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๔/๒๕๕, ๑๑/๓๒๑/๓๑๒, อัง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๑๖๘/๑๒๖, ชุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๓๓/๓๘๘)

อวิหิงสาธาตุ : ธาตุคืออวิหิงสา, ธาตุคือความปลอดจากการเบียดเบียน, ข้อ ๓ ในกุศลธาตุ ๓ คือ ๑. เนกขัมมธาตุ(ธาตุคือเนกขัมมะ) ๒. อพยาบาทธาตุ (ธาตุคืออพยาบาท) ๓. อวิหิงสาธาตุ(ธาตุคืออวิหิงสา), เป็นข้อ ๖ ในธาตุ ๖ คือ ๑. กามธาตุ (ธาตุคือกาม) ๒. เนกขัมมธาตุ (ธาตุคือเนกขัมมะ) ๓. พยาบาทธาตุ (ธาตุคือพยาบาท) ๔. อพยาบาทธาตุ (ธาตุคืออพยาบาท) ๕. วิหิงสาธาตุ (ธาตุคืออวิหิงสา) ๖. อวิหิงสาธาตุ(ธาตุคืออวิหิงสา), ในวิถังคอธิบายความหมายของอวิหิงสาธาตุไว้ว่า อวิหิงสาธาตุ เป็นไฉน ความตริภิก ความตริภิกโดยอาการต่าง ๆ ความดำริที่ประกอบด้วยอวิหิงสา ความที่จิตแนบแน่นในอารมณ์ ความที่จิตแนบสนิทในอารมณ์ ความยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ สัมมาสังกัปปะ นี้เรียกว่า อวิหิงสาธาตุ กรุณา ความเจริญกรุณา ภาวะที่แผ่กรุณาในสัตว์ทั้งหลาย กรุณาเจโตวิมุตติ (ความหลุดพ้นทางใจที่มีกรุณาเป็นอารมณ์) นี้เรียกว่า อวิหิงสาธาตุ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๒, ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๑๒๕/๑๖๓, ๑๔/๑๘๙/๒๒๗, อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๑๘๒/๑๔๑)

อวิหิงสาวิตก : ความตริภิกปลอดจากการเบียดเบียน, ความตริภิกในทางไม่เบียดเบียน, ความตริภิกด้วยอำนาจกรุณา ไม่คิดทำความลำบากเดือดร้อนแก่ผู้อื่น คิดแต่จะช่วยเหลือเขาให้พ้นจากทุกข์ (ข้อ ๓ ในกุศลวิตก ๓), ในอันธกรณสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงประโยชน์ของอวิหิงสาวิตกไว้ว่า อวิหิงสาวิตก ไม่ทำความมีดมน ทำให้เกิดปัญญาจักขุ ทำให้เกิดความรู้ ทำปัญญาให้เจริญ ไม่เป็นบ่อเกิดแห่งทุกข์ เป็นไปเพื่อนิพพาน (ม.มู.(ไทย) ๑๒/๒๐๖/๒๑๘, ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๙๖/๑๘๓, อัง.ติก.(ไทย) ๒๐/๑๒๔/

๓๗๑,๒๐/๑๒๕/๓๗๒,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๗๒/๑๑๗,๒๑/๑๓๘/๒๐๖,๒๑/๒๖๒/๓๘๐,ช.อิตี.(ไทย) ๒๕/๘๗/๔๕๕)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อวิหิงสาวิตก หมายถึงความตริกในเรื่องไม่เบียดเบียนผู้อื่น ตั้งแต่มีเมตตาเป็นส่วนเบื้องต้นจนถึงปฐมฌาน (ม.มู.อ.(บาลี) ๑/๒๐๖/๔๐๖)

อวิหิงสาสังกัปปะ : ความดำริปลอดจากการเบียดเบียน,เป็นข้อ ๓ ในกุศลสังกัปปะ ๓ คือ ๑. เนกขัมมสังกัปปะ (ความดำริปลอดจากกาม) ๒. อพยาบาทสังกัปปะ (ความดำริปลอดจากพยาบาท) ๓. อวิหิงสาสังกัปปะ(ความดำริปลอดจากการเบียดเบียน),ในสนิทานสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงเหตุเกิดขึ้นของอวิหิงสาสังกัปปะไว้ว่า อวิหิงสาสังกัปปะเกิดขึ้นเพราะอาศัยอวิหิงสาธาตุ อวิหิงสาสังกัปปะเกิดขึ้นเพราะอาศัยอวิหิงสาสัญญา อวิหิงสาฉันทะเกิดขึ้นเพราะอาศัยอวิหิงสาสังกัปปะอวิหิงสาปริพาหะเกิดขึ้นเพราะอาศัยอวิหิงสาฉันทะ อวิหิงสาปริเยสนาเกิดขึ้นเพราะอาศัยอวิหิงสาปริพาหะ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๑, ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๙๖/๑๘๔)

อวิหิงสาสัญญา : ความกำหนดหมายปลอดจากการเบียดเบียน,เป็นข้อ ๓ ในกุศลสัญญา ๓ คือ ๑. เนกขัมมสัญญา(ความกำหนดหมายปลอดจากกาม) ๒. อพยาบาทสัญญา (ความกำหนดหมายปลอดจากพยาบาท) ๓. อวิหิงสาสัญญา(ความกำหนดหมายปลอดจากการเบียดเบียน) ,ในสนิทานสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงเหตุเกิดขึ้นของอวิหิงสาสังกัปปะไว้ว่า อวิหิงสาสัญญาเกิดขึ้นเพราะอาศัยอวิหิงสาธาตุ อวิหิงสาสังกัปปะเกิดขึ้นเพราะอาศัยอวิหิงสาสัญญา อวิหิงสาฉันทะเกิดขึ้นเพราะอาศัยอวิหิงสาสังกัปปะ,ในทุกขสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เป็นธรรมข้อ ๖ ในธรรม ๖ ,ในสัญญาสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุควรเจริญอวิหิงสาสัญญา(ความกำหนดหมายปลอดจากการเบียดเบียน)เพื่อละอวิหิงสาสัญญา,ในกถาวัตถุกล่าวไว้ว่า อวิหิงสาสัญญาเกิดขึ้นในลำดับแห่งวิหิงสาสัญญา (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖,ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๙๖/๑๘๔,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๒/๑๑๐/๖๓๑,อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๖๘๗/๗๓๔)

อวุฐฐิกสูตร : พระสูตรว่าด้วยบุคคลเปรียบด้วยฝน พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคลในโลกนี้มี ๓ จำพวก ได้แก่ บุคคลผู้เปรียบด้วยฝนไม่ตก คือไม่ให้ทานแก่ใครเลย บุคคลผู้เปรียบด้วยฝนตกบางพื้นที่ คือให้ทานแก่คนบางพวก ไม่ให้ทานแก่คนบางพวก และบุคคลผู้เปรียบด้วยฝนตกทั่วไป คือให้ทานแก่คนทุกจำพวก (ช.อิตี.(ไทย) ๒๕/๗๕/๔๓๔)

อวุฐฐิกสูตร : พระสูตรว่าด้วยบุคคลเปรียบด้วยฝน พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคลในโลกนี้มี ๓ จำพวก ได้แก่ บุคคลผู้เปรียบด้วยฝนไม่ตก คือไม่ให้ทานแก่ใครเลย บุคคลผู้เปรียบด้วยฝนตกบางพื้นที่ คือให้ทานแก่คนบางพวก ไม่ให้ทานแก่คนบางพวก และบุคคลผู้เปรียบด้วยฝนตกทั่วไป คือให้ทานแก่คนทุกจำพวก (ช.อิตี.(ไทย) ๒๕/๗๕/๔๓๔)

อเวจจปสันนสูตร : พระสูตรว่าด้วยผู้เลื่อมใสอย่างไม่หวั่นไหว พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคลผู้เลื่อมใสอย่างไม่หวั่นไหวในเราทั้งหมดเป็นโสดาบันบรรดาบุคคลผู้เป็นโสดาบันเหล่านั้น บุคคลผู้มีความสำเร็จ มี ๕ จำพวก คือ (๑-๕) มีเนื้อความเหมือนนิกุฐังคตสูตร บุคคลละโลกนี้ไปแล้วจึงมีความสำเร็จ มี ๕ จำพวก คือ (๑-๕) มีเนื้อความเหมือนนิกุฐังคตสูตร (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๖๔/๑๔๒)

อเวจินรก,อเวจิมหานรก : ชื่อนรกขุม ๑ ในนรก ๘ ขุม ได้แก่ ๑. สัญชีวนรก ๒. กาฬสตุตนรก ๓. สังฆาฏนรก ๔. โรรูนรก ๕. มหาโรรูนรก ๖. ตาปนรก ๗. มหาตาปนรก ๘. อเวจิมหานรก นรกขุมนี้ มีความร้อนร้ายแรง มีเวทนาเผ็ดร้อน นำหาวดกแล้ว ซึ่งเป็นนรกขุมลึกที่สุดสำหรับลงโทษแก่ผู้ที่มีบาปหนักที่สุด ดังคำในจักกวัตตสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เมื่อมนุษย์มีอายุขัย ๘๐,๐๐๐ ปี จักมีอาพาธ ๓ อย่าง คือ (๑) อิจฉา (๒) อนสนะ (๓) ชรา เมื่อมนุษย์มีอายุขัย ๘๐,๐๐๐ ปี ชมพูทวีปนี้ จักมีกัณฐกอดมสมบูรณ์ บ้าน นิคมและราชธานีมีทุกระยะชั่วโกปินตก เมื่อมนุษย์มีอายุขัย ๘๐,๐๐๐ ปี ชมพูทวีปนี้ จักดูประหนึ่งอเวจินรกที่แอดัดยัดเยียดไปด้วยผู้คนทั้งหลาย,ในปโลกสูตร พรหมณ์มหาศาลคนหนึ่งกล่าวว่า ข้าแต่ท่านพระโคตม ข้าพเจ้าได้ฟังมาแต่พรหมณ์ผู้เป็นบรรพบุรุษ ผู้เฒ่าผู้ใหญ่ ผู้เป็นอาจารย์ และผู้เป็นอาจารย์ของอาจารย์ซึ่งกล่าวอยู่ว่า ทราบมาว่า ในกาลก่อน โลกนี้หนาแน่นไปด้วยมนุษย์เหมือนอเวจิมหานรก หมู่บ้าน ตำบล ชนบทและเมืองหลวง มีทุกระยะโกปินตก,ในสร้งคชาดก กล่าวถึงพระเจ้ากလာพุตกนรกชั้นนี้ไว้ว่า พระราชาพระองค์ใด ได้ทรงตัดบรรพชิตผู้กล่าวขันธ์ ผู้สงบ ไม่ประทุษร้าย ขาดอกเป็นท่อน ๆ พระราชาพระองค์นั้นทรงพระนามว่าพระเจ้ากလာพุ ตกอเวจิมหานรกซึ่งมีความร้อนร้ายแรง มีเวทนาเผ็ดร้อนนำหาวดกแล้ว หมกหม้ออยู่ในสังกัจจายก กล่าวว่าเป็น ๑ ในนรก ๘ ขุม คือ ๑. สัญชีวนรก ๒. กาฬสตุตนรก ๓. สังฆาฏนรก โรรูนรก ๒ คือ (๔. ชาลโรรูนรก ๕. รุณโรรูนรก) ๖. ตาปนนรก ๗. ปตาปนนรก ๘. อเวจิมหานรก,ในมหานิทเทสพรรณนาถึงนรกขุมนี้ไว้ว่า อเวจิมหานรก ทั้งข้างล่างข้างบน ด้านข้าง ก็เหมือนกับแผ่นเหล็กที่ถูกไฟเผาสน เราร้อนโชติช่วงอยู่เสมอ สัตว์ทั้งหลาย ที่หยาบเข้ามา ทำกรรมร้ายแรงมากเสมอ เป็นผู้มิบาปกรรมโดยส่วนเดียว มอดไหม้อยู่ในอเวจิมหานรกนั้นแต่ก็ยังไม่ตายร่างกายของสัตว์ที่อยู่ในนรกเหล่านั้น เหมือนกับไฟที่ไหม้อยู่ ขอเธอจงดูความมั่นคงของกรรมเกิดไม่มีเถ้าและเขม่าเลยสัตว์นรกทั้งหลายวิ่งไปทางตะวันออก จากตะวันออกนั้น ก็วิ่งไปทางตะวันตก วิ่งไปทางเหนือ จากทางเหนือนั้น ก็วิ่งไปทางด้านใต้ วิ่งไปยังทิศใด ๆ ประตุนั้น ๆ ก็ปิดเสีย สัตว์เหล่านั้น มีความหวังจะออกไป จึงเที่ยวแสวงหาทางออกอยู่เสมอ สัตว์เหล่านั้น ไม่สามารถจะออกไปจากมหานรกนั้น เพราะกรรมเป็นปัจจัย เพราะสัตว์เหล่านั้นทำกรรมชั่วร้ายไว้มาก ยังให้ผลไม่หมดสิ้น, ในปฏิสัมภิตามรรคกล่าวอเวจินรกไว้ใน กามาวจรภูมิว่า กามาวจรภูมิ เป็นอย่างไร คือ ชั้นธ ธาตุ อายตนะ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณที่ท่องเที่ยวอยู่ในภูมินี้ นับเนื่องในภูมินี้ ในระหว่างนี้ คือ เบื้องล่างกำหนดเอาอเวจินรกเป็นที่สุดเบื้องบนกำหนดเอาเหล่าเทพชั้นปรนิมมิตว สวัตตีเป็นที่สุด นี้ชื่อว่ากามาวจรภูมิ,ในอปทาน พระธัมมจริเถระกล่าวถึงอดีตชาติว่า ไปเกิดในนรกขุมนี้ไว้ตอนหนึ่งว่า ข้าพเจ้ามีจิตชั่วร้ายได้ทำอนันตริยกรรมฆ่ามารดา จูติจากภพนั้นแล้วไปเกิดในอเวจิมหานรกที่แสนจะทารุณ ข้าพเจ้าตกนรกประสบ ความลำบากเวียนวายตายเกิดอยู่นาน พระสัมมาชวาภิเถระกล่าวไว้ว่า พระผู้มีพระภาคพระองค์ใดประสูติ ไฟในอเวจินรกไม่ลุกโพลง,ในวิภังค์กล่าวถึงไว้ว่า ชั้นธ ธาตุ

อายตนะ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ที่ท่องเที่ยววนับเนื่อง อยู่ในระหว่างนี้
 ชั้นต่ำมีอเวจีนรกเป็นที่สุด ชั้นสูงมีเทพชั้นปรนิมมิตวสวัตตีเป็นที่สุดนี้เรียกว่ากามธาตุ
 ,ในกถาวัตถุ กล่าวไว้ว่า พระโพธิสัตว์ไปสู่ นรก ฯลฯ สัญชีวนรก ฯลฯ กาลสูตรนรก
 ฯลฯ ตาปนนรก ฯลฯ ปตาปนนรก ฯลฯ สังฆานนรก ฯลฯ โรรูนนรก ฯลฯ อเวจี
 นรกเพราะเหตุทำตามอำนาจความประสงค์ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๐๖/๗๗,อง.ติก.
 (ไทย) ๒๐/๕๗/๒๒๐,ช.ชา.จตตาลีส.(ไทย) ๒๗/๗๓/๖๐๗,ช.ชา.สกุญฺฐี.(ไทย) ๒๘/๘๓/
 ๔๗,ช.ม.(ไทย) ๒๙/๑๘๐/๔๘๓, ช.จ.ญ.(ไทย) ๓๐/๑๒๒/๔๐๗,ช.ป.(ไทย) ๓๑/๗๒/
 ๑๒๑, ช.อ.ป.(ไทย) ๓๒/๔๕/๒๘๒, ช.อ.ป.(ไทย) ๓๓/๑๗๖,๑๕๙, ๓๓/๓/๖๑๘,อภิ.วิ.
 (ไทย) ๓๕/๑๘๒/๑๔๐, อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๙๑๐/๙๓๙) ใช้เป็น อวีจี หรือ อวีจี ก็มี

อรรถกถาอธิบายถึงนรกขุมเล็กๆในอเวจิมหานรกไว้ว่า อัพพุนนรก นิรพพุนนรก
 อพพุนนรก อุหุนนรก อัญจนนรก กุมุทนรก โสคันธิกนรก อุปปลนรก ปุณฺฑริกนรก
 ปทุมนรก ทั้งหมดนี้อยู่ในอเวจิมหานรก เป็นนรกเล็กอยู่ในนรกใหญ่ ไม่มีภูมิเป็นของ
 ตนเอง แต่เป็นที่ซึ่งสัตว์จะต้องรับกรรม เช่น อัพพุนนรกเป็นสถานที่ทรมานสัตว์โดย
 การนับขึ้นเนื้อเป็นเครื่องบอก ระยะเวลาในการทรมานสัตว์ คำว่า อเวจิมหานรก
 นรกที่ไม่มีเวลาว่าง หมายถึงนรกที่มีเปลวไฟพุ่งออกมาจากทิศทั้ง ๔ เสาสัตว์นรก
 อยู่ตลอดเวลา มหานรกขุมนี้มีประตู ๔ ด้าน ประตูหนึ่ง ๆ มีอุสสทนรก (นรกบริวาร)
 ด้านละ ๔ มหานรกขุมหนึ่ง ๆ จึงมีอุสสทนรก ๑๖ แห่ง มหานรก ๘ ขุมมีอุสสทนรก
 ๑๒๘ รวมกับมหานรก ๘ เป็น ๑๓๖ ขุม (อง. ทสก. อ. (บาลี) ๓/๘๘/๓๖๖,ช.ชา.อ.
 ๘/๘๓-๘๔/๑๑๑-๑๑๔)

อโศก, พระ : ชื่อพระอุปัฏฐากของพระพุทธเจ้านามว่าวิปัสสิรูปหนึ่งตั้งคำในสังขุปฏฐากเถราปทาน
 ที่พระสังขุปฏฐากเถระกล่าวถึงอดีตชาติว่าถวายเป็นทนายคนหนึ่งไว้ว่า ข้าพเจ้าเห็นพระ
 สมณะผู้มีศีล รุ่งเรืองมาก เจ็บไข้ มีจิตเสื่อมใส มีใจยินดี จึงได้ถวายเป็นทนาย (บำบัดไข้)
 พระสมณะผู้สำรวมอินทรีย์มีนามว่าอโศก ผู้เป็นอุปัฏฐากของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า
 พระนามว่าวิปัสสิหายจากโรคด้วยยานั้นนั่นแล (ช.อ.ป.(ไทย) ๓๒/๔๑/๓๔๕)

อโศก,พระราชา : มหาราชแห่งชมพูทวีปซึ่งเป็นราชาผู้ยิ่งใหญ่ที่สุดพระองค์หนึ่งในประวัติศาสตร์โลก
 และเป็นพุทธศาสนูปถัมภกที่สำคัญยิ่ง เป็นกษัตริย์พระองค์ที่ ๓ แห่งราชวงศ์โมริยะ
 ครองราชสมบัติ ณ พระนครปาฏลีบุตร ในพ.ศ.๒๑๘-๒๖๐ เมื่อครองราชย์ได้ ๘
 พรรษา ทรงยกทัพไปปราบแคว้นกลิงคะ(ปัจจุบันคือดินแดนแถบแคว้น Orissa)ที่เป็น
 ชนชาติเข้มแข็งลงได้ทำให้อาณาจักรของพระองค์กว้างใหญ่ที่สุดในประวัติศาสตร์อินเดีย
 แต่ในการสงครามนั้น มีผู้คนล้มตายและประสบภัยพิบัติมากมาย ทำให้พระองค์สลด
 พระทัยพอดีได้ทรงสดับคำสอนในพระพุทธศาสนา ทรงเลื่อมใส ได้ทรงเลิกการ
 สงคราม หันมาถือหลัก “ธรรมวิชัย” คือชนะใจด้วยธรรม มุ่งทำนุบำรุง
 พระพุทธศาสนา สร้างสรรค์ประโยชน์สุขของประชาชน และความเจริญรุ่งเรืองของ
 ประเทศในทางสันติ โปรดให้เขียนสลักศิลาจารึก (เรียกว่า “ธรรมลิขิ” คือ ลายสี
 อธรรม หรือธรรมโองการ) ไว้ในที่ต่างๆ ทั่วมหาอาณาจักร เพื่อสื่อพระราชกรณียกิจ
 พระบรมราชาบาย และสอนธรรมแก่ข้าราชการและประชาชน ทรงสร้างมหาวิทยาลัย

๘๔,๐๐๐ แห่ง เป็นศูนย์กลางการศึกษา ทรงอุปถัมภ์การสังคายนา ครั้งที่ ๓ และการส่งศาสนทูตออกไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาในนานาประเทศ เช่น พระมหินทเลาะไปยังลังกาทวีป และพระโสณะพระอุตระมายังสุวรรณภูมิ เป็นต้น, ก่อนทรงหันมานับถือพระพุทธศาสนา ทรงปรากฏพระนามว่า จันหาโคก คือ อโศกผู้โหดร้าย ครั้นหันมาทรงนับถือพระพุทธศาสนาและดำเนินนโยบายธรรมวิชัยแล้ว ได้รับขนานพระนามใหม่ว่าธรรมาโคก คือ อโศกผู้ทรงธรรม ชาวพุทธไทยแต่เดิมมามักเรียกพระองค์ว่า พระเจ้าศรีธรรมาโคกราช; เมื่ออินเดียเป็นเอกราชพ้นจากการปกครองของอังกฤษใน พ.ศ.๒๔๙๐ แล้ว ก็ได้นำเอารูปพระธรรมจักร ซึ่งทูนอยู่บนหัวสิงห์ยอดเสาศิลาจารึกของพระเจ้าอโศกมหาราช ที่สารนาถ (ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ที่ทรงแสดงปฐมเทศนา) มาเป็นตราสัญลักษณ์ที่กลางผืนธงชาติและใช้รูปสิ่งทั้งสี่ที่ทูนพระธรรมจักรนั้น เป็นตราแผ่นดินสยาม (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)

อโศก, ภูเขา : ชื่อภูเขาลูกหนึ่ง อยู่ไม่ไกลจากภูเขาหิมพานต์ ดั่งคำที่พระเมตตคุเถระ เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า ในที่ไม่ไกลภูเขาหิมพานต์มีภูเขาลูกหนึ่งชื่ออโศกวิสุกรรมเทพบุตรเนรมิตอาศรมให้แก่ข้าพเจ้าที่ภูเขาอโศกนั้น (ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๔๕/๖๖๐)

อโศกนันทวัน : ชื่อสวนของเทวดา บนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ มีปรากฏในออลัมพสาชาดก ดั่งคำที่นางออลัมพสาเทพกัญญากราบทูลแก่สักกะว่า นางเทพอัปสรผู้ทัดเทียมกับหม่อมฉัน และประเสริฐกว่าหม่อมฉัน ในอโศกนันทวันก็มีอยู่ (ขุ.ชา.จตตาลีส.(ไทย) ๒๗/๙๙/๖๑๒)

อโศการาม : ชื่อวัดสำคัญที่พระเจ้าอโศกมหาราชทรงสร้างในกรุงปาฏลิบุตรเป็นที่ทำสังคายนาครั้งที่ ๓ (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)

อสงไขยกัป : กัปที่กำหนดนับไม่ได้ คือมหากัปที่ผ่านไปนานจนไม่สามารถนับได้ มี ๔ ประการ ดั่งคำในกัปสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย อสงไขยกัป ๔ ประการนี้ คือ ๑. ในเวลาที่สังวัฏฏ์กัป๑ดำเนินไป ไม่มีใครกำหนดนับได้ว่า จำนวนเท่านี้ หลายปี จำนวนเท่านี้ ๑๐๐ ปี จำนวนเท่านี้ ๑,๐๐๐ ปี หรือ จำนวนเท่านี้ ๑๐๐,๐๐๐ ปี ๒. ในเวลาที่สังวัฏฏ์กัป๒ดำเนินไป ไม่มีใครกำหนดนับได้ว่า จำนวนเท่านี้หลายปี จำนวนเท่านี้ ๑๐๐ ปี จำนวนเท่านี้ ๑,๐๐๐ ปี หรือจำนวนเท่านี้ ๑๐๐,๐๐๐ ปี ๓. ในเวลาที่วิวัฏฏ์กัป ดำเนินไป ไม่มีใครกำหนดนับได้ว่า จำนวนเท่านี้หลายปี จำนวนเท่านี้ ๑๐๐ ปี จำนวนเท่านี้ ๑,๐๐๐ ปีหรือจำนวนเท่านี้ ๑๐๐,๐๐๐ ปี ๔. ในเวลาที่วิวัฏฏ์กัป๒ดำเนินไป ไม่มีใครกำหนดนับได้ว่า จำนวนเท่านี้หลายปี จำนวนเท่านี้ ๑๐๐ ปี จำนวนเท่านี้ ๑,๐๐๐ ปี หรือจำนวนเท่านี้ ๑๐๐,๐๐๐ ปี,ในเถรคาถา พระกুমารกัสสเปลระกล่าวไว้ว่า บรรดาพระสาวกที่ยังรู้ถึงกายของตน ได้ในอสงไขยกัปนั้น พระกুমารกัสสปะนี้เป็นองค์สุดท้าย ร่างกายนี้เป็นร่างกายสุดท้าย การเวียนว่ายตายเกิดเป็นวาระสุดท้าย บัดนี้ ไม่มีการเกิดอีก (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๕๖/๒๑๖,ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๒๐๒/๓๖๘)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อสงไขยกัป หมายถึงมหากัปที่ผ่านไปนานจนไม่สามารถนับได้ ,ในบางครั้ง อสงไขยกัป เรียกว่ามหากัป ดังคำว่า มหากัปปะ (กัปใหญ่) ช่วงระยะเวลายาวนานจนไม่มีใครนับได้ว่ากี่ปี บางทีเรียกว่า อสงไขยกัป (ขุ.เถร.อ. (บาลี) ๑/๒๐๒/๕๐๓, (อภิ.ปญจ.อ. (บาลี) ๖๒๑-๖๒๔/๒๕๘)

อสงไขยชาติ : การชาติที่มีจำนวนนับไม่ได้ หมายถึงเกิดมาหลายชาติจนนับจำนวนไม่ได้ ดังคำในมหานารทกัศสพชาดก ที่นางรูกกล่าวไว้ว่า ข้าแต่สมมติเทพ ชาติที่ ๗ หม่อมฉันจักได้เกิดเป็นเทวดาผู้ชายคือ เป็นเทพบุตรผู้มีฤทธิ์มาก เป็นผู้สูงสุดในหมู่เทวดา แม้วันนี้เหล่านางอัปสรผู้เป็นปริจาริกาของหม่อมฉันยังช่วยกันร้อยดอกไม้เป็นพวงมาลัยอยู่ในพระอุทยานนั้นวัน เทพบุตรนามว่าชวะ ยังรับพวงมาลัยของหม่อมฉันอยู่ ๑๖ ปีในมนุษย์นี้เป็นเหมือนครู่หนึ่งของเทวดา ๑๐๐ ปีของมนุษย์เป็นคืนหนึ่งวันหนึ่งของเทวดา ดังที่ได้กราบทูลมานี้ กรรมทั้งหลายติดตามไปได้ แม้ตั้งอสงไขยชาติ ด้วยว่ากรรมจะดีหรือชั่วก็ตามย่อมไม่พินาศไป (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๒๘๒/๓๘๐)

อสงไขยแสนกัป : เวลานานมากจนนับไม่ได้บวกกับอีก ๑๐๐๐๐๐ กัป ซึ่งเป็นที่ทรงบำเพ็ญบารมีของพระพุทธเจ้า ดังคำในจรียาปิฎก ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ใน ๔ อสงไขยแสนกัป ความประพฤติดีในระหว่างนี้ ความประพฤตินั้นทั้งหมดเป็นเครื่องบ่มพระโพธิญาณเราจักเว้นความประพฤตินอภพน้อยภพใหญ่ในกัปที่ล่วงแล้วเสีย จักบอกความประพฤตินอกนี้ (ขุ.จรียา.(ไทย) ๓๓/๑/๗๒๗)

อสตรี : หญิงไม่มีคุณธรรมของผู้หญิง เพราะประพฤติดีในกาม ดังคำในวิรุชชาดกที่วิรุชบัณฑิต กล่าวไว้ว่า มาณพ ท่านจงเดินไปตามทางที่ท่านเดินไปแล้วจงอย่าเฝ้าฝ่ามืออันเปียกชุ่ม อย่าได้ประทุษร้ายในมิตรทั้งหลายในกาลไหน ๆ อย่าตกอยู่ในอำนาจของเหล่าอสตรี (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๕๖๕/๔๒๙,๒๘/๑๕๖๖/๔๓๐,๒๘/๑๕๗๐/๔๓๐,๒๘/๑๕๗๑/๔๓๐)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อสตรี หมายถึงหญิงผู้ประกอบด้วยอสังกรรม (เมถุนกรรม) (ขุ.ชา.อ. (บาลี) ๑๐/๑๕๖๕/๒๖๑)

อสทิสชาดก : ชาดกว่าด้วยอสทิสกุมาร มีเนื้อความอธิบายว่า อสทิสกุมารโพธิสัตว์เรียนจบวิชา ๑๘ ศาสตร์ เป็นนักแม่นธนู ทรงมีพลังมาก ยิ่งได้ไกล ยิ่งได้รวดเร็วและแม่นยำทั้งสามารถทำลายเป้าใหญ่ๆ ได้ ทรงขับไล่พระราชาช้างศึก ๗ พระองค์ให้หนีไป แต่ไม่ทรงเบียดเบียนใคร ๆ เพราะเหตุแห่งวิชา เพียงแต่ยิงธนูชูช้างศึกให้หนีไปเท่านั้น ทรงช่วยพระอนุชาให้ปลอดภัยแล้วเสด็จออกผนวช บัณฑิตผู้มีความรู้ย่อมไม่ลุ่มหลงในอำนาจที่ได้ แต่กลับทำความสวัสดิ์และหาความสงบให้กับตนเอง (ขุ.ชา.ทุก.(ไทย) ๒๗/๖๑/๘๐)

อสทิสทานวัตถุ : เรื่องอสทิสทาน พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่พระเจ้าปเสนทิโกศลและเหล่าอำมาตย์ว่า พวกคนตระหนี่ไปเทวโลกไม่ได้เลย พวกคนพาลไม่สรรเสริญการให้ทาน ส่วนนักปราชญ์อนุโมทนาการให้ทาน เพราะเหตุนี้แล เขาจึงได้รับสุขในปรโลก (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๑๗๗/๘๘)

- อสทิสราขบุตร :** ชื่อราขบุตรองค์หนึ่ง เป็นพระโพธิสัตว์ เก่งธนู เคยทำให้พระราชชาติต่างเมืองหนีไป ดังคำในอทสิสชาดกที่พระศาสดาตรัสเล่าเรื่องอสทิสราขกุมารโพธิสัตว์ทรงขับพระราชชาติพระนครให้หนีไปได้ชัยชนะแล้วผนวชเป็นฤๅษีกับภิกษุทั้งหลายจึงตรัสว่าอสทิสราขบุตรทรงเป็นนักแม่นธนู มีพลังมาก ยิ่งได้ไกล ยิ่งได้อย่างรวดเร็ว และแม่นยำ ทำลายเป้าใหญ่ๆ ได้ (ขุ.ชา.ทุก.(ไทย) ๒๗/๖๑/๘๐)
- อสนโผยิเถราปทาน :** ประวัตินิเวศิตชาติของพระอสนโผยิเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๙๒ ท่านเคยปลุกต้นไม้ถวายพระพุทธเจ้าพระนามว่าติสสะ เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๗๘/๑๙๙)
- อสนะ, ต้นโพธิ์ :** ชื่อต้นโพธิ์ชื่อหนึ่งดังคำในอสนโผยิเถราปทานที่พระอสนโผยิเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนตอนหนึ่งไว้ว่า ต้นไม้งอกขึ้นบนแผ่นดินโดยนามบัญญัติว่าอสนะ ข้าพเจ้าบำรุงต้นโพธิ์ชื่ออสนะอันอุดมนี้ตลอด ๕ ปี ข้าพเจ้าได้เห็นต้นไม้มีดอกบานสะพรั่งน่าอัศจรรย์ เป็นเหตุให้ชนพองสยองเกล้าเมื่อจะประกาศกรรมของตน จึงเข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐที่สุด (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๘๐/๒๐๐)
- อสนิบาต :** สายฟ้าผ่า หมายถึงฟ้าผ่าตามธรรมชาติ จัดอยู่ในเตโชธาตุ ดังคำในปลาจิตชาดกที่พระเจ้าพรหมทัตโพธิสัตว์ทรงดำริจะยึดเอาเมืองตักกศิลาจึงตรัสว่า ท่านทั้งหลายจงรีบรุกเข้าไป จงรีบบุกเข้าไป จงโห่ร้องให้อีกทีกก็ก้องพร้อมกับพญาช้างที่ประเสริฐในวันนี้ประดุจสายอสนิบาตอันแผ่ชานออกจากเมฆคำรามก้องอยู่ในวิภังค์ กล่าวถึงอสนิบาตไว้อยู่ในเตโชธาตุภายนอกไว้ว่า ไฟอสนิบาต (ขุ.ชา.ทุก.(ไทย) ๒๗/๑๕๘/๑๐๗, อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๑๗๕/๑๓๖)
- อสนิสูตร :** พระสูตรว่าด้วยลาภสักการะและความสรรเสริญเปรียบเหมือนสายฟ้า พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ลาภสักการะและความสรรเสริญเป็นสิ่งทารุณเป็นต้น ภิกษุผู้เห็นแก่ลาภสักการะและความสรรเสริญย่อมเป็นเหมือนถูกสายฟ้าฟาด (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๖๒/๒๖๙)
- อสภาควุตติ :** ความประพฤติไม่เหมาะสม, เป็นข้อ ในธรรมหมวดที่ ๑ ลำดับที่ ๓๘ ในวิภังค์อธิบายความหมายของอสภาควุตติไว้ว่า อสภาควุตติ เป็นโฉน ความไม่ประพฤติตาม ความประพฤติขัดขึ้น ความไม่เอื้อเฟื้อ ภาวะที่ไม่เอื้อเฟื้อ ความไม่เคารพ ความไม่ยำเกรง ในบุคคลใดบุคคลหนึ่ง ผู้ที่ควรเคารพ เช่นมารดาบิดาพี่ชาย พี่สาว อาจารย์ อุปัชฌาย์ พระพุทธเจ้าหรือพระสาวก นี้เรียกว่า อสภาควุตติ (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๘๕๕/๕๕๒)
- อสมเทพบุตร :** ชื่อเทพบุตรองค์หนึ่ง ผู้เป็นสาวกของเตียรถีย์ ดังคำในนันทิตถียสาวกสูตรที่กล่าวไว้ว่า สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเวฬุวัน เขตกรุงราชคฤห์ ครั้นเมื่อราตรีผ่านไป พวกเทพบุตรผู้เป็นสาวกของเตียรถีย์ต่าง ๆ เป็นจำนวนมาก คือ อสมเทพบุตร สหเทพบุตร นิกเทพบุตรอาโกฎิเทพบุตร เวกขัมพรเทพบุตร มาณวคามิเทพบุตร มีวรรณะงดงามยิ่งนักเปล่งรัศมีให้สว่างทั่วพระเวฬุวัน เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค ดังคำที่อสมเทพบุตรยืนอยู่ ณ ที่สมควรแล้ว ได้กล่าวบารามปุระณะ กัสสปะว่าท่านปุระณะ กัสสปะมองไม่เห็นบาปหรือบุญของตน ในเพราะการตัด การ

- ฆ่า การโบย การล้อมทรัพย์ ท่านจึงบอกให้เบาใจเสีย สมควรที่จะยกย่องท่านว่าเป็น ศาสดาในโลกนี้ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๑๑/๑๒๔)
- อสมยวิมุต :** หลุดพ้นที่ไม่ขึ้นต่อสมัยหรือชั่วคราวคือยั่งยืนเรื่อยไป หมายถึงพระชินาสพผู้หลุดพ้น ด้วยอสมยวิมุต ดังคำในนันทียสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสแก่เจ้าศากยณามว่านันทิ ยะว่า ภิกษุผู้เป็นอสมยวิมุตไม่พิจารณาเห็นกิจที่ควรทำของตนหรือการสั่งสมกิจที่ตน ทำแล้ว นันทิยะ พระองค์พึงตั้งสติมั่นภายในปรารภเทวดาอย่างนี้เถิด (อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๓/๔๒๐)
- อสมยวิมุตติ :** ความหลุดพ้นที่ไม่ขึ้นต่อสมัยหรือชั่วคราว หมายถึงอริยผลโดยเฉพาะอรหัตตผล เป็นโลกุตตรวิมุตติ ดังคำในมหาสารูปมสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ... เพราะ ญาณทัสสนะนั้น เขาจึงไม่ยกตน ไม่ข่มผู้อื่น เพราะญาณทัสสนะนั้น เขาจึงไม่มัวเมา ไม่ลืมหัด และไม่ประมาท เมื่อไม่ประมาทย่อมทำอสมยวิโมกข์ให้สำเร็จ เป็นไปไม่ได้ เลยที่ภิกษุนั้นจะพึงเสื่อมจากอสมยวิมุตตินั้น หรือดังคำว่า ... เพราะญาณทัสสนะนั้น เขาจึงปลื้มใจ แต่มีความรู้สึกยังไม่สมหวัง เพราะญาณทัสสนะนั้น เขาจึงไม่ยกตน ไม่ข่มผู้อื่น เพราะญาณทัสสนะนั้น เขาจึงไม่มัวเมาไม่ลืมหัด และไม่ประมาท เมื่อไม่ ประมาทย่อมทำอสมยวิโมกข์ให้สำเร็จ เป็นไปไม่ได้เลยที่ภิกษุนั้นจะพึงเสื่อมจากอ สมยวิมุตตินั้น (ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๓๑๑/๓๔๗)
- อสมยวิโมกข์ :** ความหลุดพ้นที่ไม่ขึ้นต่อสมัย หมายถึงโลกุตตรธรรม ๙ ดังคำในมหาสารูปมสูตรที่ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ... เพราะญาณทัสสนะนั้น เขาจึงไม่ยกตน ไม่ข่มผู้อื่น เพราะ ญาณทัสสนะนั้น เขาจึงไม่มัวเมาไม่ลืมหัด และไม่ประมาท เมื่อไม่ประมาทย่อมทำ อสมยวิโมกข์ให้สำเร็จ เป็นไปไม่ได้เลยที่ภิกษุนั้นจะพึงเสื่อมจากอสมยวิมุตตินั้น,เป็น วิโมกข์ลำดับที่ ๔๕ ในวิโมกข์ ๗๕,ในวิโมกข์กถาอธิบายว่า อสมยวิโมกข์ เป็นอย่างไร คือ อริยมรรค ๔ สามัญญผล ๔ และนิพพาน นี้ชื่อว่าอสมยวิโมกข์ (ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/ ๓๑๑/๓๔๗,ช.ป.(ไทย) ๓๑/๒๐๙/๓๔๗)
- อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า **อสมยวิโมกข์** หมายถึงโลกุตตรธรรม ๙ คือ อริยมรรค ๔ สามัญญผล ๔ และนิพพาน ๑ (ม.ม.ุ.อ.(บาลี) ๒/๓๑๑/๑๓๙)
- อสมอุบาสก :** ชื่ออุบาสกคนหนึ่ง ผู้เป็นอัครอุปัฏฐากเบื้องขวา ของพระพุทธเจ้านามว่าปทุมดังคำใน ปทุมพุทธวงศ์ว่าสภียอุบาสกและอสมอุบาสกเป็นอัครอุปัฏฐาก รุจิอุบาสิกาและนันท รามอุบาสิกาเป็นอัครอุปัฏฐายิกา (ช.พ.ุท.(ไทย) ๓๓/๒๓/๖๓๒)
- อสมะ :** ชื่อเทพคณะหนึ่ง ที่เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า พร้อมภิกษุสงฆ์ ณ ปามหาวัน เขตกรุง กบิลพัสดุ์ ดังคำในมหาสมยสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เทพ (๑๐ หมู่) คือ เวณชู สหลี และเทพ ๒หมู่คือ อสมะ และยมะก็มา เทพผู้อาศัยพระจันทร์ มีพระจันทร์ นำหน้ามา (ที.ปา.(ไทย) ๑๐/๓๔๐/๒๖๗)
- อสมะ, กษัตริย์ :** ชื่อพระราชองค์หนึ่ง แห่งกรุงจัมปกะ เป็นพุทธบิดาของพระพุทธเจ้านามว่าปทุม ดัง คำในปทุมพุทธวงศ์ที่กล่าวไว้ว่า กรุงชื่อว่าจัมปกะ กษัตริย์พระนามว่าอสมะ เป็นพระ ชนก พระเทวีพระนามว่าอสมมา เป็นพระชนนีของพระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมะผู้ แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ (ช.พ.ุท.(ไทย) ๓๓/๑๖/๖๓๒)

- อสมะ, พระเจ้าจักรพรรดิ :** ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของสุวณณพิพโพหนียเถระ ดังที่พระเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนไว้ว่า ข้าพเจ้าเลื่อมใส ได้ถวายอาสนะผืนหนึ่ง และได้ถวายหมอนด้วยมือทั้ง ๒ ของตนเพื่อบรรลุประโยชน์สูงสุด เพราะผลแห่งการถวายหมอน ในกัปที่ ๖๓ นับจากกัปนี้ไปได้เป็นกษัตริย์ผู้จักรพรรดิพระนามว่าอสมะ สมบูรณ์ด้วยรัตนะ๗ ประการ มีพลานุภาพมาก (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓/๔๓๓)
- อสมมา, พระเทวี :** ชื่อพระเทวีของพระเจ้าอสมะแห่งกรุงจัมปกะเป็นพระชนนีของพระพุทธเจ้านามว่า ปทุมตั้งคำในปทุมพุทธวงศ์ว่า กรุงชื่อว่าจัมปกะ กษัตริย์พระนามว่าอสมะ เป็นพระชนก พระเทวีพระนามว่าอสมมา เป็นพระชนนีของพระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมะผู้ แสงหาคุณอันยิ่งใหญ่ (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๖/๖๓๒)
- อสมาริสุข :** สุขที่ไม่ใช่สมาธิ เป็น ๑ ในสุข ๒ คือ ๑. สมาธิสุข ๒. อสมาริสุข (อง.ทก.(ไทย) ๒๐/ ๗๔/๑๐๔)
- อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อสมาริสุข หมายถึงสุขที่ยังไม่ถึงขั้นอุปปนาสมาธิหรือ อุปจารสมาธิ (อง. ทก. อ. (บาลี) ๒/๗๔/๖๑)
- อสมาทิสุตระ** พระสูตรว่าด้วยสัตว์ผู้มีจิตไม่มั่นคง พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตวัน ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า สัตว์ผู้มีจิตไม่มั่นคงย่อมคบค้าสมาคมกับสัตว์ผู้มีจิต ไม่มั่นคง ส่วนสัตว์ผู้มีจิตมั่นคงย่อมคบค้าสมาคมกับสัตว์ผู้มีจิตมั่นคง (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/ ๑๐๗/๒๐๐)
- อสรพิษ,อสรพิษร้าย :** รู บ้างแห่งหมายถึงพญานาค ตั้งคำในมหาวิงค์ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า โมฆ บุรุษเธอสอดดองคชาติเข้าปากอสรพิษร้ายเสียยังดีกว่าสอดดองคชาติเข้าองค์กำเนิดสตรี หรือตั้งคำในมหาวรรคที่กล่าวว่า ชฎิลอุรเวลกัสสปะกราบทูลว่า ท่านมหาสมณะ ข้าพเจ้าไม่หนักใจเลย หากแต่ว่าในโรงไฟนั้น มีพญานาคที่ดุร้าย มีฤทธิ์ เป็น อสรพิษ มีพิษร้าย มันอย่าได้ทำร้ายท่าน หรือตั้งคำในสุนักขัตตสูตรที่กล่าวไว้ว่า บุรุษ ผู้รักชีวิตยังไม่อยากตาย รักสุขเกลียดทุกข์ มาพบอสรพิษมีพิษร้ายแรงเข้า (วิ.มหา. (ไทย) ๑/๓๙/๒๗,วิ.ม.(ไทย) ๔/๓๗/๔๗, ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๖๕/๗๑,ส.สพ.(ไทย) ๑๘/ ๒๓๘/๒๓๖,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๑๐/๑๖๗,ขุ.ชา. เทรสก.(ไทย) ๒๗/๔๕/๔๐๓,ขุ. ชา.๒๗/๖๔/๓๓๒,ขุ.ชา.ทสก.(ไทย) ๒๗/๒๗๘/๕๘๐,ขุ.ชา.วิสติ.(ไทย) ๒๗/๓๘๑/ ๕๓๖,ขุ.ชา.สญฐี.(ไทย) ๒๘/๙๓/๔๘,ขุ.ชา.อสีติ.(ไทย) ๒๘/๔๔๓/๑๗๒,ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๕๖๐/๘๕,๓๒/๕๘๑/๘๙)
- อสังกยชาดก :** ชาดกว่าด้วยความไม่หวาดระแวงมีเนื้อความอธิบายว่า ฤาษีโพธิสัตว์ออกเดินทางไกล ไปกับพวกพ่อค้าเกวียนเมื่อเขาหยุดพักกลางป่าพวกโจรต้องการมาปล้นแต่ไม่ได้ โอกาสเพราะเห็นดาบสเดินจงกรมปฏิบัติธรรมทั้งคืน จึงพากันกลับไป รุ่งเช้าพวก พ่อค้าเกวียนเห็นรอยเท้า ไม้และอาวุธจึงมาถามพระโพธิสัตว์ว่าท่านไม่กลัวหรือ ท่าน ได้แสดงธรรมแก่พวกพ่อค้าเกวียนว่า ท่านไม่กลัวและไม่หวาดระแวงทั้งในบ้านและ ป่า เพราะท่านอยู่ด้วยเมตตากรุณา จึงไม่มีเวรในที่ไหน ๆ (ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/ ๗๖/๓๑)

อสังขตธรรม : ธรรมที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่ง ได้แก่ นิพพาน, ธรรมอันมิได้ถูกปรุงแต่งได้แก่ นิพพาน (ข้อ ๒ ในธรรม ๒) ดังคำในจุฬเวทิลลสูตรที่วิสาขคหบดีกล่าวไว้ว่า อริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นสังขตธรรม หรือเป็นอสังขตธรรม (ม.ม.ุ(ไทย) ๑๒/๔๖๒/๕๐๒, ส.สพ.า(ไทย) ๑๘/๓๖๖/๔๔๘, ๑๘/๓๖๗/๔๔๘, ๑๘/๓๖๘/๔๔๘, ๑๘/๓๖๙/๔๔๘, อ.ต.ก.(ไทย) ๒๐/๔๘/๒๐๙, พ.บ.(ไทย) ๓๑/๑๓/๒๓, ๓๑/๓๕/๔๙๘, พ.อ.บ.(ไทย) ๓๒/๕๐๓/๗๖) ; ตรงข้ามกับ *สังขตธรรม*

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อสังขตธรรม หมายถึงธรรมที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่ง ได้แก่ นิพพาน (อ.ภ.ส.ง.(ไทย) ๓๔/๑๐๙๐/๒๗๘)

อสังขตธาตุ : ธาตุที่ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง, ธาตุคืออสังขตธรรม, เป็นข้อ ๑ ในธาตุ ๒ คือ ๑. สังขตธาตุ (ธาตุที่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง) ๒. อสังขตธาตุ (ธาตุที่ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง) (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๕๒/๓๗๑, ม.อ.ุ(ไทย) ๑๔/๑๒๕/๑๖๔)

อสังขตลักษณะสูตร : พระสูตรว่าด้วยลักษณะที่ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อสังขตลักษณะ (ลักษณะที่ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง) แห่งอสังขตธรรม (ธรรมที่ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง) ๓ คือ (๑) ความเกิดขึ้นไม่ปรากฏ (๒) ความดับสลายไม่ปรากฏ (๓) เมื่อตั้งอยู่ ความแปรไม่ปรากฏ (อ.ต.ก.(ไทย) ๒๐/๔๘/๒๐๙)

อสังขตลักษณะแห่งอสังขตธรรม: ลักษณะที่ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่งแห่งธรรมที่ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่งดังคำในอสังขตลักษณะสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย อสังขตลักษณะแห่งอสังขตธรรม (ลักษณะที่ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่งแห่งธรรมที่ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง) ๓ ประการนี้ คือ ๑. ความเกิดขึ้นไม่ปรากฏ ๒. ความดับสลายไม่ปรากฏ ๓. เมื่อตั้งอยู่ ความแปรไม่ปรากฏ (อ.ต.ก.(ไทย) ๒๐/๔๘/๒๐๙, อ.ภ.ก.(ไทย) ๓๗/๒๑๕/๙๕)

อสังขตสถาน : สถานที่ที่ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง ดังคำในอปทานที่ พระมหาปาชาบดีโคตมีภิกษุณี ได้กล่าวกับทวยเทพทั้งหลายว่า ในที่ใดไม่มีความแก่และความตาย ไม่มีการสมาคมกับสัตว์และสังขารซึ่งไม่เป็นที่รัก ไม่มีการพลัดพรากจากสัตว์และสังขารซึ่งเป็นที่รัก ที่นั่นนักปราชญ์กล่าวว่าเป็นอสังขตสถาน (สถานที่ที่ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง) (พ.อ.บ.(ไทย) ๓๓/๑๑๓/๔๐๑)

อสังขตสูตร : พระสูตรว่าด้วยอสังขตธรรม พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า อสังขตธรรม ได้แก่ความสิ้นราคะ โทสะและโมหะ ทางที่ให้ถึงอสังขตธรรม ได้แก่สมณะ แล้วตรัสสรุปว่า เราได้แสดงอสังขตธรรมและทางที่ให้ถึงอสังขตธรรมแก่เธอทั้งหลายแล้ว กิจใดที่ศาสดาผู้แสวงหาประโยชน์เกื้อกูล ผู้อนุเคราะห์ พึงอาศัยความอนุเคราะห์กระทำแก่สาวก กิจนั้นเราก็ได้กระทำแล้วแก่เธอทั้งหลาย นั่นโคนไม้ นั่นเรือนว่าง เธอทั้งหลายจงเพ่งพินิจ อย่าประมาท อย่าได้มีความร้อใจในภายหลัง นี่เป็นคำพร่ำสอนสำหรับเธอทั้งหลายของเรา แล้วตรัสทางที่ให้ถึงอสังขตธรรม ดังนี้ คือ ทางที่ให้ถึงอสังขตธรรม ได้แก่วิปัสสนา สวิตกกสิการสมาธิ(สมาธิที่มีวิตกวิจารณ์) อวิตกกวิจารณ์สมาธิ(สมาธิที่ไม่มีวิตกก็มีเพียงวิจารณ์) อวิตกกอวิจารณ์สมาธิ(สมาธิที่ไม่มีวิตกวิจารณ์) สุญญตสมาธิ อนิมิตตสมาธิ อัปปณิหิตสมาธิ สติ

ปฏิฐาน ๔ สัมมัตถิยา ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พะละ โภชนงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘ (ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๗๗/๔๕๓)

อสังขตะ : สภาวะที่ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง, ธรรมที่ปัจจัยมิได้ปรุงแต่ง, ธรรมที่ไม่เกิดจากเหตุปัจจัย ได้แก่พระนิพพาน ดังคำในอุปทานที่พระเถรกล่าวไว้ว่าบุคคลผู้ถวายตนของตนแด่ พระพุทธเจ้า ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ เพื่อต้องการบุญก็ย่อมพร้อมด้วยสหาย บรรลุพระนิพพานซึ่งเป็นอสังขตะ (ช.อุป. (ไทย) ๓๓/๔๐๙/๕๐๗, ๓๓/๔๘๓/๕๑๗, อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๔๕๗/๔๘๙) ; ตรงข้ามกับ *สังขตะ*

อสังขารปรินิพพายี : ผู้ที่จะปรินิพพานโดยไม่ต้องใช้ความเพียรมาก, เป็นข้อ ๓ ในอนาคามี ๕ คือ ๑. อันตราปรินิพพายี(ผู้ที่จะปรินิพพานในระหว่างอายุยังไม่พ้นถึงกึ่ง) ๒. อุปัจจบปรินิพพายี(ผู้ที่จะปรินิพพานต่อเมื่ออายุพ้นกึ่งไปแล้ว) ๓. อสังขารปรินิพพายี(ผู้ที่จะปรินิพพานโดยไม่ต้องใช้ความเพียรมาก) ๔. สสังขารปรินิพพายี(ผู้ที่จะปรินิพพานโดยต้องใช้ความเพียรมาก) ๕. อุทธังโสโต อภินิพพานคามิ (ผู้มีกระแสในเบื้องบนไปสู่ชั้นอกนิพพาน) หรือดังในสิลสูตที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า หากในปัจจุบันและในเวลาใกล้ตายยังไม่ได้บรรลุไม่ได้เป็นพระอนาคามีผู้อันตราปรินิพพายีและไม่ได้เป็นพระอนาคามีผู้อุปัจจบปรินิพพายีก็จะได้เป็นพระอนาคามีผู้สังขารปรินิพพายีโอรัมภาคิยสังโยชน์ ๕ ประการสิ้นไป (ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๘/๓๐๗, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๘๔/๑๑๖, ๑๙/๔๘๕/๒๙๖, ๑๙/๔๙๔/๓๐๔, ๑๙/๕๓๖/๓๔๘, อง.ตัก. (ไทย) ๒๐/๘๘/๓๑๖, ๒๐/๘๙/๓๑๘, อง.นวก. (ไทย) ๒๓/๑๒/๔๕๗, อง.สตุต. (ไทย) ๒๓/๑๖/๒๖, ๒๓/๑๙/๒๘, ๒๓/๕๕/๑๐๑, อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๒๗๖/๑๖๒, ๓๗/๓๔๒/๓๒๐, ๓๗/๓๖๖/๓๕๙)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อสังขารปรินิพพายี หมายถึงพระอนาคามีผู้ปรินิพพานโดยไม่ต้องใช้ความเพียรมาก (อง.ตัก.อ. (บาลี) ๒/๘๘/๒๔๓) คำว่า อสังขารปรินิพพายี หมายถึงพระอนาคามี ผู้บำเพ็ญสมถกัมมมีปฏิฐานจนได้มานานก่อน (สมถยานิกะ) แล้วจึงเจริญวิปัสสนา ชื่อว่าปรินิพพานโดยไม่ต้องใช้ความเพียรมาก (อง.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๑๖๙/๓๙๐)

อสังวร : ความไม่สำรวม, เป็นข้อ ๒ ในธรรม ๓ คือ ๑. อุทัจจะ (ความฟุ้งซ่าน) ๒. อสังวร (ความไม่สำรวม) ๓. ปมาทะ (ความประมาท), ในอุทัจจสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุควรเจริญสังวร (ความสำรวม) เพื่อละอสังวร, ในวิภังค้อธิบายความหมายของคำว่าอสังวรไว้ว่า อสังวร เป็นโฉนบุคคลบางคนในโลกนี้เห็นรูปด้วยตาแล้วรวบถือ แยกถือ ไม่ปฏิบัติเพื่อสำรวมในจักขุนทรีย์ ซึ่งเมื่อไม่ปฏิบัติแล้วก็เป็นเหตุให้บาปอกุศลธรรมคืออภิชฌาและโทมนัสครอบงำได้ ไม่รักษาจักขุนทรีย์ ไม่ถึงความสำรวมในจักขุนทรีย์พึงเสียด้วยหุฯ ลาสุดกลืนด้วยจมูกฯ ลาล้มรสด้วยลิ้นฯ ลาลูกตองไฝภูมัพพะด้วยกาย ฯลฯ รู้ธรรมารมณด้วยใจแล้วรวบถือ แยกถือ ไม่ปฏิบัติเพื่อสำรวมในมโนทรีย ซึ่งเมื่อไม่สำรวมแล้วก็เป็นเหตุให้บาปอกุศลธรรมคืออภิชฌาและโทมนัสครอบงำได้ ไม่รักษามโนทรีย ไม่ถึงความสำรวมในมโนทรีย นี้เรียกว่า อสังวร (อง.ฉก. (ไทย) ๒๒/๑๑๖/๖๓๖, อภิ.ก. (ไทย) ๓๕/๙๓๓/๕๘๔)

อสังสัคคกถา : เรื่องความไม่คลุกคลี, ถ้อยคำที่ชักนำไปไม่คลุกคลีด้วยหมู่, เป็นข้อ ๔ ในกถาวัตถุ ๑๐ คืออปปิจฉกถา (เรื่องความมักน้อย) สันตฎฐิกถา (เรื่องความสันโดษ) ปวิเวกกถา (เรื่องความสงัด) อสังสัคคกถา (เรื่องความไม่คลุกคลี) วีริยารัมภกถา (เรื่องการปรารภความเพียร) สีลกถา (เรื่องศีล) สมาธิกถา (เรื่องสมาธิ) ปัญญาภกถา (เรื่องปัญญา) วิมุตติกถา (เรื่องวิมุตติ) วิมุตติญาณทัสสนกถา (เรื่องความรู้ความเห็นในวิมุตติ) มีปรากฏในปฐมกถาวัตถุสูตร (อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๙๐/๑๖๐,๒๒/๙๗/๑๖๗,อง.อฎฐก.(ไทย) ๒๓/๑/๔๒๖,๒๓/๓/๔๓๓,อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๓๐/๗๘,ขุ.อุ.(ไทย) ๒๕/๓๑/๒๓๔)

อสังญตปริกขารภิกขุวัตถุ : เรื่องภิกษุผู้ไม่เก็บรักษาบริวาร พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่ภิกษุรูปหนึ่งว่า บุคคลอย่าสำคัญว่าบาปเล็กน้อยคงจักไม่มาถึง แม้หมอน้ำยังเต็มด้วยน้ำที่ตกลงมาที่ละหยาด ๆ ได้ ฉันทใด คนพาล เมื่อสั่งสมบาปทีละเล็กทีละน้อย ก็เต็มด้วยบาปได้ ฉันทนั้น (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๑๒๑/๖๙)

อสังญตัตตพรหม : ชื่อพรหมจำพวกหนึ่ง ที่ไม่มีสัญญา ดังคำในวิภังค์ที่กล่าวไว้ว่า ในขณะที่เกิดในรูปธาตุ ชั้น ๕ อายุขณะ ๕ ธาตุ ๕ สัจจะ ๑ อินทรีย์ ๑๐ เหตุ ๓ อาหาร ๓ ผัสสะ ๑ เวทนา ๑ สัญญา ๑ เจตนา ๑ จิต ๑ ปรากฏแก่เทวดาวันอสังญตัตตพรหม (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๑๐๑๕/๖๖๓, อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๒๗๑/๑๕๑,อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/๔/๘๗๘,๔๐/๕/๗๘๒,๔๐/๑๓/๗๐๕,๔๐/๑๕/๗๐๖,๔๐/๑๙/๗๙๑,๔๐/๒๑/๗๙๒,๔๐/๒๕/๗๑๒,๔๐/๒๗/๘๘๗,๔๐/๒๙/๗๑๓,๔๐/๓๓/๗๑๔)

อสังญตัตตวิ : สัตว์ไม่มีสัญญา ในวิภังค์กล่าวไว้ว่า อสังญตัตตพรหม ไม่มีเหตุ ไม่มีอาหาร ไม่มี ผัสสะไม่มีเวทนา ไม่มีสัญญา ไม่มีเจตนา ไม่มีจิตปรากฏ,ในอสังญตภกถา พระสงกวาทิถามพระปรวาทิว่า สัญญามีอยู่ในหมู่อสัญญตัตตวิใช่ไหม พระปรวาทิก็กล่าวรองรับความเห็นเช่นนั้น (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๑๐๑๗/๖๖๕,อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๓๘๓/๓๙๒,๓๗/๕๐๘/๕๔๓,๓๗/๕๔๓/๕๘๙)

อสังญตภาพ : ภาพที่ไม่มีสัญญา ,ในวิภังค์กล่าวอสังญตภาพว่าอยู่ในอุปปัตติภาพ ดังคำว่า อุปปัตติภาพ เป็นไฉน กามภาพ รูปภาพ อรูปภาพ สัญญาภาพ อสังญตภาพ เนวสัญญานาสัญญาภาพ เอกโวการภาพ จตุโวการภาพ และปัญจโวการภาพ นี้เรียกว่า อุปปัตติภาพ,ในธาตุมืออธิบายว่า อสังญตภาพ เอกโวการภาพสงเคราะห์เข้าได้กับชั้น ๑ อายุขณะ ๒ และธาตุ ๒ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๕/๑๓,๓๑/๑๒๓/๑๙๑,อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๒๓๔/๒๒๑, อภิ.ธ.(ไทย) ๓๖/๗๐/๑๙,๓๖/๑๗๔/๓๙,๓๖/๒๐๖/๕๐,๓๖/๒๔๗/๖๓,๓๖/๓๖๕/๙๒,๓๖/๔๔๙/๑๑๒,๓๖/๔๗๐/๑๒๐)

อสังญตครรรค์ : ครรรค์ที่ไม่มีสัญญา เจ้าลัทธินามว่ามักขลิโคศาล กล่าวไว้ว่า มี ๗ ดังคำที่ท่านกล่าวแก่พระเจ้าอชาตศัตรูตอนหนึ่งว่า กำเนิดที่เป็นประธาน ๑,๔๐๖,๖๐๐ กรรม ๕๐๐ กรรม ๕ กรรม ๓ กรรม ๑ กรรมกึ่ง ปฏิปทา ๖๒ อันตรกัป ๖๒ อภิชชาติ ๖ ปุริสภูมิ ๘ อาชีวก ๔,๙๐๐ ปริพาชก ๔,๙๐๐ นาควาส ๔,๙๐๐ อินทรีย์ ๒,๐๐๐ นรกก ๓๐๐ รโฆธาตุ ๖ สันญตครรรค์ ๗ อสังญตครรรค์ ๗ นิคัณฐครรรค์ ๗ เทวดา ๗ มนุษย์ ๗ ปีศาจ ๗ สรร ๗ ตาไม้ไผ่ ๗ ตาไม้ไผ่ ๗๐๐ เหวใหญ่ ๗ เหวน้อย ๗๐๐ มหาสุบิน ๗ สุบิน

๗๐๐ มหาทับ ๘,๔๐๐,๐๐๐ เหล่านี้ที่คนพาลและบัณฑิตพากันเที่ยวเวียนวาย ไปแล้ว จักทำที่สุดทุกข์ได้เอง (ที.สี.(ไทย) ๙/๑๖๘/๕๕,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๒๘/๒๖๗,ส.ข.(ไทย) ๑๗/๒๑๓/๒๙๓)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อสังขัตถกรรม ในที่นี้ท่านมักขลิโคศาลกล่าวหมายถึงท่าน กล่าวหมายเอาข้าวสาลี ข้าวเปลือก ข้าวเหนียว ข้าวละมาน ข้าวฟ่าง ลูกเดือย และหญ้างอกกับแก (ที.สี.อ.บาลี) ๑/๑๖๘/....)

อสังขัตถกรรม : ภาวะที่ไม่มีสังขยา ดังคำในสัมปสาทนียสูตรที่พระสารีบุตรกราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ สัตว์ทั้งหลายที่ไม่อาจจะกำหนดอายุไม่ว่าด้วยการคำนวณหรือด้วยการนับมีอยู่ สัตว์ที่เคยอาศัยอยู่ในอรรถภาพใด ๆ ไม่ว่าจะในรูปภพ อรูปภพ สังขัตถกรรม อสังขัตถกรรม หรือเนวสังขัตถกรรมสังขัตถกรรมก็มีอยู่ เขาระลึกชาติก่อนได้หลายชาติ พร้อมทั้งลักษณะทั่วไปและชีวประวัติอย่างนี้,ในเถรคาถา พระอภิภูตเถระกล่าวไว้ว่า แม้อรรถภาพมนุษย์เราก็ผ่านมามากแล้ว เราได้ไปสวรรค์เป็นครั้งคราว และได้ดำรงอยู่ในรูปภพ อรูปภพ เนวสังขัตถกรรมสังขัตถกรรม (และ) อสังขัตถกรรม, หรือดังคำในฉนชาตคาถาที่พระโพธิสัตว์มาจากพรหมโลกชั้นอาภัสสรพรหมอยู่ในอากาศแล้วกล่าวว่าสัตว์เหล่าใดมีสังขยา แม้อัตถกรรมเหล่านั้นก็ชื่อว่า เป็นบุคคลสัตว์ สัตว์เหล่าใดไม่มีสังขยา แม้อัตถกรรมเหล่านั้นก็ชื่อว่า เป็นบุคคลสัตว์ พวกท่านจงละเว้นสังขัตถกรรมและอสังขัตถกรรมทั้ง ๒ อย่างนั้นเสีย ความสุขอันเกิดจากสมบัตินั้น เป็นความสุขที่ไม่มีกิเลสเครื่องยวนใจ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๕๗/๑๑๙,ช.เถร.(ไทย) ๒๖/๒๕๙/๓๘๑,ช.ช.เอกก.(ไทย) ๒๗/๑๓๔/๕๕)

อสังขัตถกรรมวาทะ : วาทะที่ไม่มีสังขยา ความเป็นที่ไม่มีสังขยา,ลัทธิที่ถือว่าหลังจากตายแล้ว อัตตาไม่มีสังขยา หมายถึงลัทธิที่เห็นว่าอัตตาหลังจากตายแล้วไม่มีสังขยา มี ๘ อย่าง ดังคำในสามัญญผลสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สมณพราหมณ์เหล่านั้นย่อมบัญญัติว่า (๑) อัตตาที่มีรูป ยั่งยืน หลังจากตายแล้วไม่มีสังขยา (๒) อัตตาที่ไม่มีรูป ยั่งยืน หลังจากตายแล้วไม่มีสังขยา (๓) อัตตาทั้งที่มีรูปและไม่มีรูป ยั่งยืน หลังจากตายแล้วไม่มีสังขยา (๔) อัตตาที่มีรูปก็มีไข ไม่มีรูปก็มีไข ยั่งยืน หลังจากตายแล้วไม่มีสังขยา (๕) อัตตาที่มีที่สุด ยั่งยืน หลังจากตายแล้วไม่มีสังขยา (๖) อัตตาที่ไม่มีที่สุด ยั่งยืน หลังจากตายแล้วไม่มีสังขยา (๗) อัตตาทั้งที่มีที่สุดและไม่มีที่สุด ยั่งยืน หลังจากตายแล้วไม่มีสังขยา (๘) อัตตาที่มีที่สุดก็มีไข ไม่มีที่สุดก็มีไข ยั่งยืน หลังจากตายแล้วไม่มีสังขยา (ที.สี.(ไทย) ๙/๗๘/๓๒,ม.อ.(ไทย) ๑๔/๒๓/๓๑,ช.ป.(ไทย) ๓๑/๑๔๒/๒๒๑)

อสังขัตถกรรม, เทพ : พรหมที่เป็นอสังขัตถกรรม, เป็นเทพที่ไม่มีสังขยา ไม่เสวยเวทนา เป็นจำพวกที่ ๕ ในสัตตาวาส ๙ ดังคำว่า มีสัตว์ทั้งหลายผู้ไม่มีสังขยา ไม่เสวยอารมณ์ คือ พวกเทพชั้น อสังขัตถกรรม นี่เป็นสัตตาวาสที่ ๕,ในสัตตาวาสสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า มีสัตว์ผู้ไม่มีสังขยา ไม่เสวยเวทนา คือ เทวดาชั้นอสังขัตถกรรม นี่เป็นสัตตาวาสประการที่ ๕ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๕๙/๔๒๐,๑๑/๓๔๑/๓๕๔,อง.นวก.(ไทย) ๒๓/๒๔/๔๘๒)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อสังขัตถกรรม ซึ่งมีฉนชาตเป็นอาหาร (ช.ช.อ. (บาลี) ๔/๖๕,อง.ทสก.อ. (บาลี) ๓/๒๗/๓๓๖)

อัสถุญีสัตตตายตนะ :อายตนะของสัตว์ผู้ไม่มีสัญญา, เป็นข้อ ๑ ในอายตนะ ๒ คือ ๑. อัสถุญีสัตตตายตนะ(อายตนะของสัตว์ผู้ไม่มีสัญญา)นี้เป็นอายตนะที่๑ ๒.เนวสัญญานาสัญญายตนะ(อายตนะของสัตว์ผู้มีสัญญาก็มิใช่ ไม่มีสัญญาก็มิใช่) นี้เป็นอายตนะที่๒,ในมหานิทานสูตร กล่าวอธิบายเนื้อความไว้ด้วย (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๒๗/๗๓,๑๐/๑๒๘/๗๔)

อัสถุญีสัตว์,อัสถุญีสัตว์, เทพ : สัตว์ที่ไม่มีสัญญา หมายถึงอภิสัตว์ ดังคำในพรหมชาลสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย มีทวยเทพชื่ออัสถุญีสัตว์จติ (เคลื่อน) จากชั้นนั้น เพราะเกิดสัญญาขึ้น ข้อที่สัตว์ผู้จติจากชั้นนั้นแล้วมาเป็นอย่างนี้ เป็นสิ่งที่เป็นไปได้ (ที.ส.(ไทย) ๙/๖๘/๒๘,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๔๖/๓๓)

ในสังคีตสูตรอธิบายว่า คำว่า อัสถุญีสัตว์ หมายถึงสัตว์จำพวกไม่มีสัญญา ไม่สวैयाเวทนา เมื่อมีสัญญาเกิดขึ้นก็เคลื่อนจากภพนั้นทันที (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๕๙/๒๗๓)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อภิสัตว์ กับ อัสถุญีสัตว์ เป็นไวพจน์ของกันและกัน หมายถึงสัตว์ผู้ไม่มีสัญญา สถิตอยู่ในชั้นเดียวกับเวทฬผลพรหม บังเกิดด้วยอิริยาบถใดก็สถิตอยู่ด้วยอิริยาบถนั้นตราบสิ้นอายุขัย (ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๓/๓๘)

อัสตบรูษ : คนไม่มี,ผู้ไม่ใช่สัตบุรุษในจุฬพนุณณมสูตร อธิบายลักษณะของอัสตบรูษไว้ว่า อัสตบรูษในโลกนี้ เป็นผู้ไม่มีศรัทธา(ความเชื่อ) ไม่มีหิริ(ความละอายต่อบาป) ไม่มีโอตตปะปะ(ความเกรงกลัวบาป) มีสุตะน้อย(การได้ยินได้ฟังน้อย)เกียจคร้าน หลงลืมสติ มีปัญญาทึบ ... ย่อมคิดเพื่อเบียดเบียนตนบ้าง ย่อมคิดเพื่อเบียดเบียนผู้อื่นบ้าง ย่อมคิดเพื่อเบียดเบียนทั้งตนและผู้อื่นทั้ง ๒ ฝ่ายบ้าง ... ย่อมรู้เพื่อเบียดเบียนตนบ้าง ย่อมรู้เพื่อเบียดเบียนผู้อื่นบ้าง ย่อมรู้เพื่อเบียดเบียนทั้งตนและผู้อื่นทั้ง ๒ ฝ่ายบ้าง ...มีปกติพูดเท็จ พูดส่อเสียด พูดคำหยาบ พูดเพื่อเจ้า ...มีปกติฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม ...เป็นผู้มีทิฏฐิอย่างนี้ว่า ‘ทานที่ให้แล้วไม่มีผล ยัญที่บูชาแล้วไม่มีผล การเซ่นสรวงที่เซ่นสรวงแล้วก็ไม่มีผล ผลวิบากแห่งกรรมที่ทำดีทำชั่วก็ไม่มี โลกนี้ไม่มี โลกหน้าไม่มี มารดาไม่มีคุณ บิดาไม่มีคุณ สัตว์ที่เป็นโอปปาติกะก็ไม่มี สมณพราหมณ์ผู้ประพฤติปฏิบัติชอบ ทำให้แจ้งโลกนี้และโลกหน้าด้วยปัญญาอันยิ่งเองแล้วสอนให้ผู้อื่นให้รู้แจ้ง ก็ไม่มีในโลก ... ให้ทานโดยไม่เคารพ ไม่ให้ทานด้วยมือของตน ไม่ให้ทานด้วยความอ่อนน้อม ให้ทานอย่างเสียไม่ได้ เป็นผู้ไม่เห็นผลให้ทาน แล้วตรัสสอนท่ายอีกว่า คติของอัสตบรูษ คือ นรกหรือกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๙๑/๑๐๔,ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๓๐/๑๕๖,๑๕/๒๐๐/๒๘๙,ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๒๔๖/๒๕๙,ส.ม.(ไทย) ๑๙/๒๕/๒๖,๑๙/๒๖/๒๗,อง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๖๓/๙๙,๒๐/๑๓๕/๑๑๗,๒๐/๙/๑๔๖,อง.ต.ก.(ไทย) ๒๐/๑๕๑/๓๙๗,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๓/๔)

อัสตบรูษที่ยังกว่าอัสตบรูษ :คนไม่ดีหลงผิด หมายถึงคนเห็นผิดจนถึงคนหลุดพ้นผิด, หรือหมายถึงคนคนไม่มีศีล ๕ และชักชวนผู้อื่นไม่ให้มีศีล ๕ ด้วย ดังคำในทุติยอัสสปุริสสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสอธิบายความหมายไว้ว่า อัสตบรูษที่ยังกว่าอัสตบรูษ เป็นอย่างไร คือ บุคคลบางคนในโลกนี้เป็นผู้มีมิจฉาทิฏฐิ ฯลฯ มีมิจฉาสมาธิ มีมิจฉาญาณะ (รู้ผิด) มีมิจฉาวิมุตติ (หลุดพ้นผิด) บุคคลนี้เรียกว่า อัสตบรูษที่ยังกว่าอัสตบรูษ,ในสิกขาบท

สูตร กล่าวอธิบายไว้ว่า ตนเองไม่มีศีล ๕ และได้ชักชวนผู้อื่นให้ไม่มีศีล๕อีกด้วย ดัง
 คำว่า บุคคลบางคนในโลกตนเองเป็นผู้ฆ่าสัตว์และชักชวนผู้อื่นให้ฆ่าสัตว์ ตนเองเป็น
 ผู้ลักทรัพย์และชักชวนผู้อื่นให้ลักทรัพย์ ตนเองเป็นผู้ประพฤตินอกใจและชักชวน
 ผู้อื่นให้ประพฤตินอกใจ ตนเองเป็นผู้พูดเท็จและชักชวนผู้อื่นให้พูดเท็จตนเองเป็น
 ผู้เสพของมีนเมาคือสุราและเมรัยอันเป็นเหตุแห่งความประมาทและชักชวนผู้อื่นให้
 เสพของมีนเมาคือสุราและเมรัยอันเป็นเหตุแห่งความประมาท บุคคลนี้เรียกว่า
 อสัตบุรุษที่ยิ่งกว่าอสัตบุรุษ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๒๖/๒๗,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๐๑/
 ๓๒๐)

อสังกรรม : การเสพเมถุน หมายถึงการมีเพศสัมพันธ์ ดังคำในมหาวิงค์ที่พระผู้มีพระภาคตรัสแก่
 พระสุทินว่า โมฆบุรุษ ในการที่เธอเสพอสังกรรม ซึ่งเป็นประเวณีของชาวบ้าน
 มารยาทของคนชั้นต่ำ กิริยาชั่วหยาบ มีน้ำเป็นที่สุด เป็นกิจที่จะต้องทำในที่ลับ
 ต้องทำกันสอง ต่อสองนี้มีโทษมาก เธอเป็นคนแรกที่ออกอุสสกรรมก่อนใครๆ การ
 ทำอย่างนี้มีได้ทำคนที่ยังไม่เลื่อมใสให้เลื่อมใส หรือทำคนที่เลื่อมใสอยู่แล้วให้เลื่อมใส
 ยิ่งขึ้นได้เลย หรือตั้งคำในอัครัญญสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า วาเสฏฐะและการ
 ทวาชะ สมัยนั้น การเสพเมถุนธรรมอันเป็นเหตุให้ถูกขวาง์ฝุ่นใส่เป็นต้นนั้น ถือว่า
 เป็นเรื่องไม่ดี แต่บัดนี้ถือว่าเป็นเรื่องธรรมดาสมาสนั้นเหล่าสัตว์ผู้เสพเมถุนธรรม ไม่ได้
 เข้าไปยังหมู่บ้านหรือนิคมตลอด ๑ เดือนบ้าง ๒ เดือนบ้าง เนื่องจากสัตว์เหล่านั้น
 ต้องการเสพอสังกรรมเกินเวลา ต่อมาจึงพากันสร้างเรือนขึ้นเพื่อปกปิดอสังกรรมนั้น
 (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๓๙/๒๘, ๑/๔๒/๓๑, ๑/๕๕/๔๒,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๒๗/๙๓,๑๑/
 ๓๓๐/๓๓๒,๑๑/๓๕๗/๓๙๙,ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๙๑/๑๐๕,อง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๓๐๙/
 ๔๐,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๒/๓๖,๒๑/๑๙๘/๓๐๗,อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๘๘/๑๕๓)

อสังกรรมสูตร : พระสูตรว่าด้วยอสังกรรม พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อสังกรรม ๗ คือ (๑) ไม่มีศรัทธา
 (๒) ไม่มีหิริ (๓) ไม่มีโอตตปะปะ (๔) มีสุตะน้อย (๕) เกียจคร้าน (๖) หลงลืมสติ (๗) มี
 ปัญญาทราม (อง.สตุตก.(ไทย) ๒๓/๙๓/๑๘๓)

อสังตมฺภุฏฐิตา : ความไม่สันโดษ,ในสังตมฺภุฏฐิตาสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่าเป็นข้อ ๑ ในธรรม ๓ คือ
 ๑. อสังตมฺภุฏฐิตา (ความไม่สันโดษ) ๒. อสัมปชชัญญะ (ความไม่มีสัมปชัญญะ) ๓.
 มหิจฉตา (ความปรารถนามาก) ภิกษุควรเจริญสังตมฺภุฏฐิตา(ความสันโดษ)เพื่อละอสัง
 ตมฺภุฏฐิตา,ในวิงค์กล่าวถึงความหมายของอสังตมฺภุฏฐิตาไว้ว่า ความอยากได้ยิ่ง ๆ ขึ้นไป
 ของบุคคลผู้ไม่สันโดษด้วยจิวร บิณฑบาต เสนาสนะและคิลานปัจจัยเภสัชบริวาร
 ตามมีตามได้ หรือด้วยกามคุณ ๕ ความอยาก ความปรารถนา ความไม่สันโดษ ความ
 กำหนด ความกำหนดนักร ความกำหนดนักรแห่งจิต มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า
 อสังตมฺภุฏฐิตา (อง.ฉก.(ไทย) ๒๒/๑๑๔/๖๓๕,อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๙๒๙/๕๘๒)

อสังปฺริสทาน : ทานของอสัตบุรุษ,การให้ของคนไม่ใช่สัตบุรุษ มี ๕ อย่างดังคำในอสังปฺริสทานสูตร
 พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อสังปฺริสทาน ๕ ประการ คือ ๑.ให้โดยไม่เคารพ ๒. ให้โดย
 ความไม่อ่อนน้อม ๓. ไม่ให้ด้วยมือตนเอง ๔. ให้ของที่เป็นเดน ๕. ไม่เห็นผลที่จะพึง
 มาถึงก็ให้ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๔๗/๒๔๓)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ให้โดยไม่เคารพ หมายถึงให้ทานโดยมิได้ทำเครื่องไทยธรรมให้สะอาดเสียก่อน คำว่า ให้โดยความไม่อ่อนน้อม หมายถึงให้ทานด้วยความไม่เคารพ ไม่ยำเกรง (อง.ปญจก.อ. ๓/๑๔๗/๕๗)

อัสัปปุริสทานสูตร : พระสูตรว่าด้วยอัสัปปุริสทาน พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อัสัปปุริสทาน (การให้ทานของอัสตบรูซ) ๕ คือ (๑) ให้โดยไม่เคารพ (๒) ให้โดยความไม่อ่อนน้อม (๓) ไม่ให้ด้วยมือตนเอง (๔) ให้ของที่เป็นเดน (๕) ไม่เห็นผลที่จะพึงมาถึงก็ให้ แล้วตรัสว่า สัปปุริสทาน (การให้ทานของสัตบรูซ) ๕ คือ (๑) ให้ทานโดยเคารพ (๒) ให้ทานโดยความอ่อนน้อม (๓) ให้ทานด้วยมือตนเอง (๔) ให้ของที่ไม่เป็นเดน (๕) เห็นผลที่จะพึงมาถึงจึงให้ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๔๗/๒๔๓)

อัสัปปุริสสูตร : พระสูตรว่าด้วยอัสตบรูซ มี ๒ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อัสัปปุริสสูตร (ปฐม) (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า อัสตบรูซ ได้แก่ผู้มีมิจฉามรรคมืองค์ ๘ ส่วนสัตบรูซ ได้แก่ผู้มีอริยมรรคมืองค์ ๘ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๒๕/๒๖)

อัสัปปุริสสูตร (ทุติย) (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า อัสตบรูซ ได้แก่ผู้มีมิจฉามรรคมืองค์ ๘ อัสตบรูซที่ยิ่งกว่าอัสตบรูซ ได้แก่ผู้มีมิจฉามรรคมืองค์ ๘ และมีมิจฉาญาณะ มิมิจฉาวิมุตติ ส่วนสัตบรูซ ได้แก่ผู้มีอริยมรรคมืองค์ ๘ สัตบรูซที่ยิ่งกว่าสัตบรูซ ได้แก่ผู้มีอริยมรรคมืองค์ ๘ และมีสัมมาญาณะ มีสัมมาวิมุตติ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๒๖/๒๗)

อัสัมปชัญญตา : ความไม่มีสัมปชัญญะ, เป็นข้อ ๒ ในธรรมหมวด ๓ คือ อสันตฤทธิตา(ความไม่สันโดษ) อัสัมปชัญญตา(ความไม่มีสัมปชัญญะ)มหิจฉตา(ความมักมาก),ในวิภังค์อธิบาย ความหมายของอัสัมปชัญญตาไว้ว่า ความไม่รู้ ความไม่เห็น ฯลฯ ลิมคืออวิชา อกุศลมูลคือโมหะ นี้เรียกว่าอัสัมปชัญญตา (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๙๒๙/๕๘๒)

อัสัมปชัญญะ : ความไม่รู้ตัว,ความเป็นผู้ไม่มีสัมปชัญญะ, เป็นข้อ ๒ ในธรรม ๒ คือ ๑. มุฏฐัสัจจะ (ความหลงลืมสติ) ๒. อัสัมปชัญญะ (ความไม่รู้ตัว) ดังคำในสันตฤทธิตาสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุควรเจริญสัมปชัญญะ(ความมีสัมปชัญญะ)เพื่อละอัสัมปชัญญะ ,เป็นข้อ ๒ ในธรรม ๓ คือ มุฏฐัสัจจะ(ความเป็นผู้มีสติพื้นเพือน) อัสัมปชัญญะ (ความเป็นผู้ไม่มีสัมปชัญญะ) เจตโสวิกเขปะ(ความฟุ้งซ่านแห่งจิต),ในวิภังค์อธิบาย ความหมายของอัสัมปชัญญะไว้ว่า ความไม่รู้ ความไม่เห็น ฯลฯ ลิมคืออวิชา อกุศลมูลคือโมหะ นี้เรียกว่าอัสัมปชัญญะ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๔/๒๕๕,อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๑๔/๖๓๕,อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๙๐๖/๕๖๖,๓๕/๙๓๕/๕๘๕)

อัสัมปทานชาดก : ชาดกว่าด้วยการไม่รับสิ่งของทำให้เกิดการแตกร้าง สังขเศรษฐกิจโพธิสัตว์ให้การสงเคราะห์เพื่อนเศรษฐกิจต่างเมืองผู้ตกยากด้วยทรัพย์จำนวนมากแต่เมื่อถึงคราวที่ทานตกยาก บากหน้าไปขอความช่วยเหลือกลับได้ข้าวริบมาครึ่งทะนาน ทำให้ภรรยาไม่พอใจ ท่านจึงแต่ได้กล่าวปลอบใจภรรยาว่า มิตรไมตรีของผู้ใดผู้หนึ่งซึ่งเป็นคนพาล ย่อมเป็นโทษ เพราะการไม่รับสิ่งของ ด้วยเหตุนี้ พึงรับข้าวริบครึ่งทะนานมา เพราะคิดว่า มิตรไมตรีของเราอย่าได้แตกร้างเลย ขอมิตรไมตรีของเราจงยั่งยืนเถิด

ในขณะที่ภรรยาท่านเศรษฐีร้องไห้ ข้าทาสเก่าของท่านมาเห็นเข้าก็จำได้ จึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระราชา พระราชาจึงรับสั่งให้เศรษฐีออกตัญญูคืนทรัพย์สมบัติให้แก่สังขเศรษฐี (ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๑๓๑/๕๔)

อัสสตทิฏฐิสสูตร : พระสูตรว่าด้วยทิฏฐิว่าโลกไม่เที่ยง พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตวันได้ตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า เมื่อมีขันธ ๕ เพราะถือนั้นและยึดมั่นขันธ ๕ จึงเกิดมีทิฏฐิว่า โลกไม่เที่ยง เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งवादสูตรในวรรคนี้ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตวันได้ตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า เมื่อมีขันธ ๕ เพราะถือนั้นและยึดมั่นขันธ ๕ จึงเกิดมีทิฏฐิว่า โลกมีที่สุด เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งवादสูตรในวรรคนี้ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๒๑๕/๒๙๗)

อสาขัลยะ : ความไม่มีวาจาnimanval, เป็นข้อ ๑ ในธรรม ๒ คือ อสาขัลยะ (ความไม่มีวาจาnimanval) อปัฏฐันถาระ(ความไม่มีปฏิสันถาร),ในวิภังค์อธิบายความหมายของอสาขัลยะไว้ว่า วาจาใดเป็นปม หยาบคาย เผ็ดร้อนต่อผู้อื่น กระทบกระทั้งผู้อื่น ไกลต่อความโกรธ ไม่เป็นไปเพื่อสมาธิ บุคคลเป็นผู้พูดวาจาเช่นนั้น ความเป็นผู้มีวาจาไม่อ่อนหวาน ความเป็นผู้มีวาจาไม่ละมุนละมัย ความเป็นผู้มีวาจาหยาบ ในลักษณะดังกล่าวนี้ นี้เรียกว่าอสาขัลยะ (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๑๔/๕๓๘, ๓๕/๙๐๔/๕๖๔)

อสาตมันตชาดก : ชาดกว่าด้วยอสาตมันต์ มีเนื้อความอธิบายว่า อาจารย์ทศปาโมกข์โพธิสัตว์ ได้หาวิธีสอนศิษย์เรื่องมายาหญิงโดยใช้มารดาของตนผู้แก่หง่อมแล้วเป็นผู้แสดง จนทำให้ศิษย์เห็นโทษของหญิงจึงคิดจะออกบวชเพิ่มพูนวิเวก ได้ประกาศความประสงค์ของตนว่า ขึ้นชื่อว่าหญิงในโลกนี้ไม่น่ายินดี เพราะพวกเธอไม่มีขอบเขต มีแต่ความกำหนัด คະนอง เหมือนเปลวไฟไหม้ทุกอย่าง (ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๖๑/๒๖)

อสาตรูปชาดก : ชาดกว่าด้วยสิ่งที่ครอบงำคนชาติสติ พระเจ้าพรหมทัตโพธิสัตว์ถูกพระเจ้าโกศลยกกองทัพมาล้อมเมืองและปลงพระชนม์ แล้วยึดเอาราชสมบัติและพระมเหสีมาเป็นของตน ฝ่ายพระโอรสได้เสด็จหนีไปทางทอระบายน้ำ ต่อมาได้รวบรวมผู้คนไปล้อมเมืองพาราณสีอยู่ ๗ ปีเพื่อยึดราชสมบัติคืน แต่ยังไม่สามารถยึดเมืองได้ พระมารดาที่อยู่เมืองทราปขาวจึงส่งพระราชสาส์นไปบอกอุบายว่าให้ปิดทางเข้าออกของเขาวงเมืองให้หมด เมื่อทำดังนั้น ๗ วันชาวเมืองอดอาหารเพราะเข้าออกไม่ได้ จึงจับพระเจ้าโกศลปลงพระชนม์แล้วถวายราชสมบัติแก่พระราชโอรสของพระเจ้าพรหมทัต เพราะกรรมนั้นมาในชาตินี้จึงมาอยู่ในครรภ์มารดาถึง ๗ ปี กับ ๗ วัน เมื่อคลอดแล้ว พระผู้ประภาคได้ประมวลเรื่องในอดีตมาตรัสว่า สิ่งที่ไม่น่ายินดีย่อมครอบงำคนประมาทด้วยอาการที่น่ายิน สิ่งที่ไม่น่ารักย่อมครอบงำคนประมาทด้วยอาการที่น่ารัก สิ่งที่เป็นทุกข์ย่อมครอบงำคนที่ประมาทด้วยอาการแห่งความสุข พระมารดานั้นคือพระนางสุปวาสาธิดาของเจ้าโกลิยะ พระราชกุมารคือพระสิวลีในเวลาต่อมา (ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๑๐๐/๔๑)

อสาถะยะ : ความไม่โอ้อวด, เป็นข้อ ๒ ในธรรม ๒ คือ ๑.อมายา (ไม่มีมารยา) ๒. อสาถะยะ (ความไม่โอ้อวด),ในอกุสลเปยยาล พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมที่ไม่มีความ

เบียดเบียน ๒ อย่าง คือ ๑.อมายา (ไม่มีมารยา) ๒. อสาถะยะ (ความไม่โอ้อวด)
(อง.ทก.(ไทย) ๒๐/๑๘๒/๑๓๐)

อสาธารณญาณ : ญาณที่ไม่ทั่วไปสำหรับปุถุชน,ในอนิสังสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย อนิสังแห่งการทำให้แจ้งโสดาปัตติผล ๖ ประการนี้ คือ ๑.มีความแน่นอนในศีลธรรม ๒. มีความไม่เสื่อมเป็นธรรมดา ๓. ทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ ไม่มีความทุกข์ ๔. ประกอบด้วยอสาธารณญาณ ๕. เห็นเหตุได้ดี ๖. เห็นธรรมที่เกิดขึ้นจากเหตุได้ดี ,ในอัมมยสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้พิจารณาเห็นอนิสัง ๖ ประการ(คือ ภิกษุพิจารณาเห็นว่า ๑. เราจักเป็นอัมมยะ ๒. อหังการ ของเราจักดับไป ๓. มมังการของเราจักดับไป ๔. เราจักเป็นผู้ประกอบด้วยอสาธารณญาณ ๕. เราจักเป็นผู้เห็นเหตุได้ดี ๖.เราจักเป็นผู้เห็นธรรมที่เกิดขึ้นจากเหตุได้ดี) สามารถทำเขตไม่จำกัดในธรรมทั้งปวงแล้วทำอนัตตสัญญาให้ปรากฏได้ (อง.ฉก.(ไทย) ๒๒/๙๗/๖๒๑,๒๒/๑๐๔/๖๒๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อสาธารณญาณ หมายถึงญาณที่ไม่ทั่วไปสำหรับปุถุชน อสาธารณญาณ ๖ ประการ,จัดรวมอยู่ในพุทธญาณ ๑๔ ได้แก่ มรรคญาณ ๔ ผลญาณ ๔ อสาธารณญาณ ๖ (ขุ.พุทธ.อ. (บาลี) ๕/๒๖๘-๒๖๙) (ที.ปา.อ. (บาลี) ๓/๓๐๕/๑๘๘-๑๘๙,อง.ฉก.อ. (บาลี) ๓/๙๖-๙๗/๑๕๖)

อสาธารณบัญญัติ : บัญญัติที่ไม่ทั่วไป ใช้เฉพาะภิกษุณี หมายถึงบทบัญญัติที่พระผู้มีพระภาคทรงปรารภภิกษุณีสงฆ์บัญญัติไว้ภิกษุณีสงฆ์ไม่ต้องรักษาจำนวน๔๖ สิกขาบทและที่ทรงปรารภภิกษุณีสงฆ์บัญญัติไว้เฉพาะสำหรับภิกษุณีสงฆ์บัญญัติฝ่ายเดียวจำนวน ๑๓๐ สิกขาบท ตามที่แสดงไว้แล้วในพระวินยปิฎก ดังเช่น สังฆาทิเสส ๑๗ สิกขาบทของภิกษุณีสงฆ์ปรากฏในที่นี้เพียง ๑๐ สิกขาบท เป็นอสาธารณบัญญัติ คือ ภิกษุสงฆ์ไม่ต้องรักษา ที่เป็นสาธารณบัญญัติ คือ ภิกษุสงฆ์ต้องรักษาด้วย ๗ สิกขาบท คือ (๑) สัจจริตตสิกขาบท ว่าด้วยการชักสือ (๒) ปฐมทฎฐโทสะ ข้อที่ ๑ ว่าด้วยภิกษุณีขัดเคืองมีโทสะ (๓) ทุตติทฎฐโทสะ ว่าด้วยภิกษุณีขัดเคืองมีโทสะข้อที่ ๒ (๔) สังฆเภทว่าด้วยการทำสงฆ์ให้แตกกัน (๕) สังฆเภทานุวัตตะกะ ว่าด้วยภิกษุณีผู้ประพฤติตามกล่าวสนับสนุนภิกษุผู้ทำลายสงฆ์ (๖) ทุพพะจะ ว่า ด้วยภิกษุณีเป็นคนว่ายาก (๗) กุลทุสกะ ว่าด้วยภิกษุณีผู้ประทุษร้ายตระกูล หรือดั่งคำในจุฬวรรคที่พระนางทูลถามว่า พระพุทธเจ้าข้า พวกหม่อมฉันจะปฏิบัติในสิกขาบทของภิกษุณีทั้งหลายที่เป็นอสาธารณบัญญัติ กับภิกษุทั้งหลายอย่างไร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า โคตมี พวกเธอจงศึกษาสิกขาบทของภิกษุณีทั้งหลายที่เป็นอสาธารณบัญญัติ กับภิกษุทั้งหลายตามที่เราบัญญัติไว้,ในปริวารกล่าวไว้ว่า พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ผู้ทรงรู้ ทรงเห็นทรงบัญญัติปาราชิกสิกขาบทที่ ๑ ณ ที่ไหน ทรงปรารภใคร เพราะเรื่องอะไร ในปาราชิกสิกขาบทที่ ๑ นั้นมีพระบัญญัติ พระอนุบัญญัติ อนุปบันบัญญัติ สัพพตลบัญญัติ ปเทสบัญญัติ สาธารณบัญญัติ อสาธารณบัญญัติ เอกโตบัญญัติ อุภโตบัญญัติอยู่หรือ (ดูวินยปิฎก (ไทย) ๑/๒๙๙/๓๔๒,๓๐๑/๓๔๔,๓๘๕/๔๑๙,๓๙๒/๔๓๒,๔๑๑/๔๔๔-๔๔๕,๔๑๘/๔๕๐,๔๒๕/๔๕๕,๔๓๖/๔๖๖-๔๖๗) (วิ.

จุ.(ไทย) ๗/๔๐๕/๓๒๒,วิ.ป.(ไทย) ๘/๑/๑,๘/๗/๙,๘/๘/๑๐,๘/๒๑/๒๑,๘/๒๒/๒๓,๘/๒๓/๒๗)

อสารัมภะ : ความไม่แข่งดี ดังคำในภททียสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภททียะ ท่านเข้าใจเรื่องนั้นว่าอย่างไร คืออโทสะ (ความไม่คิดประทุษร้าย) ฯลฯ อโมหะ (ความไม่หลง) ฯลฯ อสารัมภะ(ความไม่แข่งดี) เมื่อเกิดขึ้นภายในบุคคล ย่อมเกิดขึ้นเพื่อเกื้อกูลหรือไม่เกื้อกูล (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๙๓/๒๘๖)

อสิทเทวลฤๅษี : ชื่อฤๅษีคนหนึ่ง เป็นอาจารย์พราหมณ์ ๗ คน มีปรากฏในอัสสลาเยนสูตรที่พระผู้มีพระภาคกล่าวอ้างถึงโดยตรัสแก่อัสสลาเยนมาณพว่า อสิทเทวลฤๅษีได้สดับว่า ได้ทราบข่าว พราหมณ์ฤๅษี ๗ ตนมาประชุมกันที่กระท่อมมุงบังด้วยใบไม้ในราวป่า เกิดมีทิฏฐิชั่วเห็นปานนี้ว่า วรรณะที่ประเสริฐที่สุดคือพราหมณ์เท่านั้น ฯลฯ เป็นทายาทของพรหมลำดับนั้น อสิทเทวลฤๅษีโกนผมและหนวด นุ่งห่มผ้าสีแดงอ่อน สวมรองเท้า ๒ ชั้น ถือไม้เท้าเลี่ยมทองไปปรากฏในบริเวณศาลาของพราหมณ์ฤๅษี ๗ ตน เพื่อกล่าวสอน,ใน โฆฎุมุขสูตร กล่าวอีกว่า อัสสลาเยนะ พราหมณ์ฤๅษี ๗ ตนนั้น ถูกอสิทเทวลฤๅษีชักไซร์ ไล่เสียง ไต่ถามในวาทะปรารภชาติกำเนิดของตนก็ตอบไม่ได้ บัดนี้ ท่านถูกเราชักไซร์ ไล่เสียง ไต่ถามในวาทะปรารภชาติกำเนิดของตน จะตอบได้อย่างไร ท่านเป็นศิษย์มีอาจารย์แต่ยังรู้ไม่หมด เป็นแต่ถือทัพพีเท่านั้น (ม.มู.(ไทย) ๑๓/๔๑๐/๕๑๒,๑๓/๔๑๑/๕๑๕)

อสิตะ, ช่างดอกไม้ : ชื่อช่างดอกไม้ของพระราชา ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระสุกตาเวฬียเถระ ดังคำในสุกตาเวฬียเถรปาทานที่ท่านเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนไว้ว่า ข้าพเจ้าเป็นช่างดอกไม้มีนามว่าอสิตะ ได้ถือพวงมาลัยไปเพื่อน้อมเกล้าถวายแด่พระราชา ยังไม่ทันถึงพระราชา ก็ได้เห็นพระพุทธรูปเจ้าพระนามว่าสิขี ผู้ทรงเป็นผู้นำ ข้าพเจ้ามีจิตรำเริงเบิกบาน ได้ยกขึ้นบูชาพระพุทธรูปเจ้า (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๔๓/๓๙๖)

อสิตาทูชาตก : ชาตกว่าด้วยพระนางอสิตาทู ฤๅษีโพธิสัตว์สอนให้พระนางอสิตาทูผู้เปื้อนนายพรหมทัตกุมารพระสวามีซึ่งผู้ไปลุ่มหลงนางกนิหรี โดยไม่ใยดีกับพระนาง ให้บริการภักดีจนได้อภิญญา ก่อนที่พระนางจะเหาะหนีได้กราบทูลพระสวามีว่า พระองค์ทรงทำให้พระนางหมดความรัก บัดนี้ความรักขาดสั่นลงแล้ว ไม่สามารถต่อกันคิดได้เหมือนนางข้างที่ถูกตัดขาด แล้วพระนางก็เหาะหนีไป พรหมทัตกุมารคร่ำครวญถึงพระเทวีว่า คนที่มีความอยากเกินประมาณเพราะความโลภเกินไป และเพราะความมัวเมาในความโลภเกินไป จึงเสื่อมจากประโยชน์อย่างนี้ เหมือนเราเสื่อมจากพระนางอสิตาทู ความไม่รู้จักพอ ไม่พอใจในสิ่งที่ตนมี ไม่ยินดีในสิ่งที่ตนได้ ย่อมนำความทุกข์มาให้ (ขุ.ชา.ทุก.(ไทย) ๒๗/๑๖๗/๑๑๐)

อสิพันธกบุตร, ผู้ใหญ่บ้าน :ชื่อผู้ใหญ่บ้านชาวเมืองนาลันทา เป็นสาวกของนิครนถ์ นาฏบุตร เคยเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาค ณ ปาวาริกัมพวัน เขตเมืองนาฬันทา ทูลถามเรื่องสัตวิโลกทั้งหมดหลังจากตายแล้วจะไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ พระผู้มีพระภาคตรัสเรื่องกุศลกรรมบถ๑๐ จะทำให้ บุรุษนั้นหลังจากตายแล้วพึงไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ เขาขึ้น

ชนยินดี แสดงตนเป็นอุบาสกนับถือพระตริยเป็นสรณะตลอดชีวิต(ส.สพ.ไทย) ๑๘/
๓๕๘/๔๐๑,๑๘/๓๕๙/๔๐๔,๑๘/๓๖๐/๔๐๖,๑๘/๓๖๑/๔๑๒)

อสิพันธกปุตตสูตร : พระสูตรว่าด้วยผู้ใหญ่บ้านชื่ออสิพันธกบุตร ผู้ใหญ่บ้านชื่ออสิพันธกบุตรเข้าไป
เฝ้าพระผู้มีพระภาคผู้ประทับอยู่ ณ ปาวาริกัมพวันแล้วทูลถามว่า พวกพราหมณ์ชาว
ปัจฉาภูมิมีคณโฑน้ำติดตัว ประดับพวงมาลัยสาหร่าย อาบน้ำทุกเช้าเย็น บำเรอไฟ
พวกเขาเชื่อว่าทำสัตว์ที่ตายแล้วให้ฟื้น ให้รู้ขอบ ให้ขึ้นสวรรค์ พระผู้มีพระภาค
สามารถจะทำสัตว์โลกที่ตายแล้วให้ไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ได้หรือ

พระผู้มีพระภาคยอมถามว่า หากบุรุษเป็นผู้ตั้งอยู่ในอกุศลกรรมบถ ๑๐ คือ ฆ่า
สัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม พุดเท็จ พุดส่อเสียด พุดคำหยาบ พุดเพื่อเจ้า
แห่งเลี้ยงอยากได้ของเขา มีจิตพยาบาทและเป็นมิฉฉาปฏิญญี ถึงมหาชนจะสวดอ้อนวอน
สวดสรรเสริญ ประนมมือเดินเวียนรอบเขาว่า ขอให้บุรุษนี้ผู้ตายแล้วจงไปเกิดในสุคติ
โลกสวรรค์เถิด บุรุษนั้นพึงไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ เพราะการกระทำของมหาชน
เป็นเหตุได้หรือ

เมื่อผู้ใหญ่บ้านชื่ออสิพันธกบุตรทูลตอบว่า ไม่ได้ จึงตรัสว่า เปรียบเหมือนบุรุษโยน
ก้อนหินใหญ่ลงในห้วงน้ำลึก มหาชนพึงมาประชุมแล้วสวดอ้อนวอน สวดสรรเสริญ
ประนมมือเดินเวียนรอบก้อนหินใหญ่นั้นว่า โผล่ขึ้นเถิด ลอยขึ้นเถิด ขึ้นบกเถิด พ่อ
ก้อนหินใหญ่ ก้อนหินใหญ่นั้นก็ไม่สามารถโผล่ขึ้น ลอยขึ้น หรือขึ้นบกเพราะการ
กระทำของมหาชนเป็นเหตุ อุปมานั้นฉันใด อุปมานี้ก็ฉันนั้น บุรุษผู้ตั้งอยู่ใน
อกุศลกรรมบถ ๑๐ เมื่อตายไปย่อมไปเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก ไม่สามารถไป
เกิดตามคำอ้อนวอนเป็นต้นของมหาชนได้ ส่วนบุรุษผู้เว้นขาดจากอกุศลกรรมบถ ๑๐
ถึงมหาชนจะสวดอ้อนวอนให้ไปเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก เขาก็ย่อมไปเกิดใน
สุคติโลกสวรรค์ได้

เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสอย่างนี้ นายอสิพันธกบุตรได้กล่าวชมพระภาชิตของ
พระองค์ว่า ชัดเจนไพเราะยิ่งนักเป็นต้น เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่ง
ฉันทสูตรในวรรคนี้ (ส.สพ.ไทย) ๑๘/๓๕๘/๔๐๑)

อสิลักขณชาดก : ชาดกว่าด้วยผู้รู้ลักษณะดาบ มีเนื้อความอธิบายว่า พระโพธิสัตว์เป็นพระราชนัดดา
พระเจ้าพรหมทัต ทรงทำอุบายจามจึงได้พระราชธิดาพระเจ้ากรุงพาราณสีมาเป็น
พระชายาและได้ครองราชสมบัติสืบมา ส่วนอำมาตย์ของพระเจ้าพรหมทัตที่เป็นนักดู
ดาบแจจามเหมือนกันแต่ปลายจุมูกขาด เพราะช่างดาบได้นำพริกป่นใส่ไว้ในฝักดาบ
เหตุที่แกลเป็นนักดูดาบโดยการดม ถ้าแกลได้รับสินบนจากพ่อค้าคนใดก็จะให้พระราช
ธิดาของคณนั้น ทำให้พ่อค้าดาบไม่พอใจจึงแกล้งทำอย่างนั้น พระราชาให้นำคังมา
ทำปลายจุมูกต่อให้ แต่เมื่อแกลยื่นฝ่าในกลางแดด จมูกปลอมละลายหล่นลง แกลเกิด
ความอายมาก พระราชาจึงตรัสถึงเหตุแห่งการจามที่ได้ผลต่างกัน พระองค์จามได้
พระราชธิดา แต่อาจารย์จามกลับปลายจุมูกขาด และตรัสว่า เหตุการณ์อย่างเดียวกัน
นั้นแหละเป็นผลดีแก่คนหนึ่ง แต่เป็นผลร้ายแก่อีกคนหนึ่ง เพราะเหตุหนึ่ง เหตุการณ์

- อย่างเดียวกันใจว่าจะเป็นผลดีหรือผลร้ายไปทั้งหมด(จุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๑๒๖/๕๒)
- อสิโลกภัย :** ภัยคือความเสื่อมเสียชื่อเสียง,ภัยเกิดแต่การดิเตียน, เป็นข้อ ๒ ในภัย ๕ คือ ๑. อาชีวิกภัย (ภัยเนื่องด้วยการเลี้ยงชีพ) ๒. อสิโลกภัย (ภัยคือความเสื่อมเสียชื่อเสียง) ๓. ปริสสารัชชภัย (ภัยคือความครั้นคร้ามในบริษัท) ๔.มรณภัย (ภัยคือความตาย) ๕. ทุคคติภัย (ภัยคือทุกคติ),ในพลสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกประกอบด้วยผละ ๔ ประการนี้(คือ) (๑) ปัญญาผละ (๒) วิริยผละ(๓) อนวัชชผละ (๔) สังคหผละ ย่อมข้ามพ้นภัย ๕ ประการได้ (อง.นวก.(ไทย) ๒๓/๕/๔๔๑)
- อสิโลมสูตร :** พระสูตรว่าด้วยเปรตร่างมีขนเป็นดาบเพศชาย พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเวฬุวัน ได้ทรงแสดงบุพกรรมของเปรตร่างมีขนเป็นดาบเพศชายว่า เปรตตนนี้เคยเป็นคนฆ่าหมู (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๒๐๖/๓๐๕)
- อสิโลมเปรต :** เปรตร่างมีขนเป็นดาบ, เปรตร่างมีขนเป็นดาบเพศชาย, เป็นเปรตอยู่เขาศิขณภูกลอยในอากาศ (ขน) ดาบเหล่านั้นของมันหลุดลอยขึ้นไปแล้วกลับตกลงที่ร่างของมันเองจนมันร้องครวญคราง ดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เปรตตนนี้เคยเป็นคนฆ่าหมูในกรุงราชคฤห์ เพราะผลกรรมนั้น จึงตกนรกหมกไหม้อยู่หลายร้อยปี หลายพันปี หลายแสนปีแล้วได้มีอติภาพเช่นนี้ เพราะเศษกรรมที่ยังเหลือ (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๒๒๙/๒๒๖, ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๒๐๖/๓๐๕)
- อสิสกพันธเปรต :** เปรตศิระษะขาด เป็นเปรตอยู่ภูเขาศิขณภู กรุงราชคฤห์ ดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เปรตนั้นเคยเป็นเพชฌฆาตฆ่าโจรชื่อหาริกะในกรุงราชคฤห์ (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๒๑๗/๓๑๐)
- อสิสกสูตร :** พระสูตรว่าด้วยเปรตศิระษะขาด พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเวฬุวัน ได้ทรงแสดงบุพกรรมของเปรตศิระษะขาดว่า เปรตตนนี้เคยเป็นเพชฌฆาตฆ่าโจร (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๒๑๗/๓๑๐)
- อสุจิ :** ไม่สะอาด, ไม่บริสุทธิ์; เรียกน้ำกามว่า น้ำอสุจิ หมายถึงน้ำเชื้อของผู้ชาย ดังคำว่า ภิกษุจงใจทำน้ำอสุจิให้เคลื่อน เป็นสังฆาติเสส ยกเว้นไว้แต่ฝืน, ในมหาวิภังค์กล่าวว่า น้ำอสุจิมิ ๑๐ ชนิด คือ (๑) อสุจิสีเขียว (๒) อสุจิสีเหลือง (๓) อสุจิสีแดง (๔) อสุจิสีขาว (๕) อสุจิสีเหมือนเปรียง (๖) อสุจิสีเหมือนน้ำท่า (๗) อสุจิสีเหมือนน้ำมัน (๘) อสุจิสีเหมือนนมสด (๙) อสุจิสีเหมือนนมส้ม (๑๐) อสุจิสีเหมือนเนยใส ดังคำในมหาวิภังค์ ที่กล่าวไว้ว่า ท่านพระเสยยสกะฉันอาหาร จำวัด สรงน้ำตามต้องการแล้ว เมื่อเกิดความกระสันถูกราคะรบกวนจิตขึ้นมากก็ใช้มือพยายามทำน้ำอสุจิให้เคลื่อน,ในมุกขัสนิสสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้หลงลืมสติ ไม่มีสัมปชัญญะนอนหลับ มีโทษ ๕ ประการนี้ คือ ๑.หลับเป็นทุกข์ ๒.ตื่นเป็นทุกข์ ๓. ฝันลามก ๔. เทวดาไม่รักษา ๕.น้ำอสุจิเคลื่อน (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๒๓๗/๒๕๒,วิ.มหา.(ไทย) ๒/๗๘/๒๖๙,อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๒๑๐/๓๕๒)
- อสุจิสสูตร :** พระสูตรว่าด้วยกรรมที่ไม่สะอาดเป็นเหตุให้ตกนรก พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมที่เป็นให้บุคคลตกนรกเหมือนถูกนำไปฝังไว้ ๓ คือ (๑) กายกรรมที่ไม่สะอาด(๒)

วชิกรรมที่ไม่สะอาด (๓) มโนกรรมที่ไม่สะอาด แล้วตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้บุคคล ขึ้นสวรรค์เหมือนได้รับอัญเชิญไปประดิษฐานไว้ ๓ คือ (๑) กายกรรมที่สะอาด (๒) วชิกรรมที่สะอาด (๓) มโนกรรมที่สะอาด (อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๑๕๐/๓๙๖)

อสุภกถา : เรื่องอสุภะ หมายถึงกรรมฐานที่พิจารณาสังขารว่าเป็นของไม่งาม ดังในเถรคาถาที่ พระศาสดาตรัสอสุภกถาสอนพระเจ้ากัปปะว่า ร่างกายนี้เต็มไปด้วยของโสโครกและ มลทินต่าง ๆ มีหลุมคูถใหญ่เป็นที่เกิด เป็นดื่บ่อน้ำคร่ำที่มีมานาน เป็นดื่บใหญ่ เป็นดื่บแผลใหญ่ เป็นกายเต็มไปด้วยหนองและเลือด เต็มไปด้วยหลุมคูถ มีน้ำไหล ออกเป็นนิธย์ หลั่งของเน่าเสียออกอยู่ประจำ มีเส้นเอ็นใหญ่ ๖๐ เส้นรัดไว้ มี เครื่องฉาบทาเนื้อฉาบทาไว้ มีเส้นคือหนังหุ้มห่อไว้ เป็นกายเปื่อยเน่า ไม่มี ประโยชน์ เชื่อมต่อไว้ด้วยโครงกระดูกเกี่ยวร้อยไว้ด้วยด้ายคือเส้นเอ็น ผลัดเปลี่ยน อิริยาบถได้ เพราะมีมหาภูตรูป ๔ ชีวิตินทรีย์ ลมอัสสาสะ ปัสสาสะและวิญญาณ เป็นต้นเกี่ยวเนื่องกันรชนผู้มีจิตเป็นไปตามความปรารถนาดำเนินไปสู่ความตาย อย่างแน่นอนอยู่ใกล้มัจจุราช ละทิ้งร่างกายไว้ในโลกนี้เอง ร่างกายที่ถูกอวิชชาหุ้มห่อ ไว้ถูกกิเลสเครื่องร้อยรัด ๔ อย่างร้อยรัดไว้ เป็นกายจมลงในห้วงน้ำคือกิเลส ถูกขยำ คืออนุสัยกิเลสปกคลุมไว้ ประกอบด้วยนิรวณ ๕ เพียบพร้อมด้วยวิตก ถูกรากล้าง แห่งภพคือตัณหารัตริ่ง ถูกเครื่องปิดบังคือโมหะปิดบังไว้ ร่างกายนี้ถูกเครื่องหมุนคือ กรรมให้หมุนไป จึงหมุนไปอย่างนี้ สมบัติ(ที่มีอยู่ในร่างกายนี้)มีวิบัติเป็นที่สุดย่อมมี ความพลัดพรากกันเป็นธรรมดา เหล่าปุถุชนผู้โง่เขลาซึ่งยึดถือร่างกายนี้ว่าเป็นของ เรา ย่อมทำสังสารวัฏที่น่ากลัวให้เจริญ ทั้งยึดภพใหม่ไว้เหล่ากุลบุตรผู้เป็นบัณฑิตซึ่ง ละร่างกายที่น่ารังเกียจนี้คลายอวิชชาและภวตัณหาซึ่งเป็นรากแห่งภพได้แล้วจัก ปรีนินพานอย่างไม่มีอาสวะ เหมือนคนที่ต้องการความสุขอยากมีชีวิตอยู่เห็นอสรพิษ ตัวเปื้อนคูถแล้วก็หลีกเลี่ยงหนีไปฉะนั้น,ในมหานิทเทศ พระผู้มีพระภาคยอมตรัสอสุภกถา แก่บุคคลราคะจริต(ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๕๖๗/๔๓๘,ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๕๖/๔๓๐)

อรรถกถาอธิบายว่า เป็น ๑ ในกถาวัตถุ ๕ เหล่านี้ ชาติกถา อารัมมณกถา อสุภ กถา ญาณกถา วิชชากรณกถา (ส.นิ.อ. (บาลี) ๒/๑๕๖/๒๒๓-๒๒๔)

อสุภกัมมัฏฐาน : กัมมัฏฐานที่พิจารณาสังขารร่างกายว่าเป็นของงาม ดังคำในมหาวิงค์ที่กล่าวไว้ว่า พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ กุฎาคารศาลา ในป่ามหาวัน เขตกรุงเวสาลี ครั้งนั้นพระผู้มีพระภาคตรัสสอนอสุภกัมมัฏฐาน ทรงพรรณนาคุณอสุภกัมมัฏฐาน ตรัสสรรเสริญการเจริญอสุภกัมมัฏฐาน ตรัสพรรณนาคุณอสุภสมบัติเนื่องๆ แก่ภิกษุทั้งหลาย โดยประการต่างๆ ,ในการทวาชสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุเหล่าใด ยังไม่ได้อบรมกาย ไม่ได้อบรมศีล ไม่ได้อบรมจิต ไม่ได้อบรมปัญญา การเจริญอสุภ กัมมัฏฐานนั้นเป็นกิจที่ภิกษุเหล่านั้นทำได้ยาก บางครั้งเมื่อบุคคลตั้งใจว่า เราจักใส่ใจโดยความเป็นของไม่งาม (แต่อารมณ์)กลับปรากฏโดยความเป็นของงามก็มี,ใน เว สาลีสูตร กล่าวไว้ว่า พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ กุฎาคารศาลา ป่ามหาวัน เขต กรุงเวสาลีครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสสอนอสุภกัมมัฏฐานทรงพรรณนาคุณแห่ง อสุภกัมมัฏฐานตรัสสรรเสริญการเจริญอสุภกัมมัฏฐานแก่ภิกษุทั้งหลายโดยประการ

ต่าง ๆ (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๑๖๒/๑๓๔, ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๑๒๗/๑๕๔, ส.ม.(ไทย) ๑๘/๙๘๕/๔๖๓)

อสุภณาน : เพ่งความไม่งาม, หมายถึงฉณที่เกี่ยวกับความไม่งาม ดังคำในจูฬนคคหปณทิวัตถุ ที่พระผู้มีพระภาคตรัสแก่ภิกษุหนุ่มรูปหนึ่งผู้กระสันจะสึกว่า ผู้ใดยินดีในฉณเป็นที่ระงับวิตกมีสติทุกเมื่อเจริญอสุภณานอยู่ ผู้นั้นแล จักทำตัณหาให้สิ้นไปได้จักตัดเครื่องผูกแห่งมาร ได้ (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๓๕๐/๑๔๐)

อสุภธาตุ : ธาตุคืออสุภะ ดังคำในทวารุกขันธสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุผู้มีฤทธิ์บรรลुความชำนาญทางใจเมื่อต้องการพึงน้อมจิตถึงกองพินโน้นว่าไม่งาม ก็ได้ ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะที่กองพินโน้นมีอสุภธาตุอยู่ ซึ่งภิกษุผู้มีฤทธิ์ บรรลุความชำนาญทางใจ จะพึงอาศัยน้อมจิตถึงกองพินโน้นว่า ไม่งาม (อง.ฉก.ก.(ไทย) ๒๒/๔๑/๔๙๔)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อสุภธาตุ หมายถึงสภาวะที่ผุพัง มีสีไม่น่ายินดี (อง.ฉก.ก.อ. (บาลี) ๓/๔๑/๑๑๙)

อสุภนิमित : นิमितคือความไม่งาม, อสุภกัมมัญฐาน หมายถึงสภาพอันไม่งามซึ่งเป็นอารมณ์สมถกัมมัญฐานในชั้นปฐมฉณาน ดังคำในอาหารสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อสุภนิमितมีอยู่ การทำนสิการโดยแยบคายในอสุภนิमितนั้นให้มาก นี้ไม่เป็นอาหารที่ทำให้กามฉันทะที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น หรือทำกามฉันทะที่เกิดขึ้นแล้วให้เจริญไพบูลย์ยิ่งขึ้น หรือดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เราไม่เห็นธรรมอื่นแม้อย่างหนึ่งที่เป็นเหตุให้กามฉันทะที่ยังไม่เกิดขึ้นก็ไม่เกิดขึ้นหรือที่เกิดขึ้นแล้วก็ละได้เหมือนอสุภนิमित นี้ เมื่อมนสิการอสุภนิमितโดยแยบคาย กามฉันทะที่ยังไม่เกิดขึ้นก็ไม่เกิดขึ้นและที่เกิดขึ้นแล้วก็ละได้ หรือดังคำในนาคิตสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ความเป็นของปฏิกุศลในอสุภนิमित ย่อมตั้งอยู่แก่ภิกษุผู้ชวนชวายนการประกอบตามอสุภนิमित นี้เป็นผลแห่งการประกอบตามอสุภนิमितนั้น(ส.ม.(ไทย) ๑๘/๒๓๒/๑๖๕, อง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๑๖/๓, อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๖๙/๒๗๔, อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๓๐/๔๓)

คัมภีร์วิสุทธิมรรค อธิบายว่า คำว่า อสุภนิमित หมายถึงสภาพอันไม่งามซึ่งเป็นอารมณ์สมถกัมมัญฐานในชั้นปฐมฉณาน คือ (๑) อุทุมตกะ ชากศพที่เน่าพองขึ้นอืด (๒) วินีลกะ ชากศพที่มีสีเขียวคล้ำคละด้วยสีต่างๆ (๓) วิปุกพกะ ชากศพที่มีน้ำเหลือง ไหลเยิ้มตามที่ที่แตกปรือออก (๔) วิจฉิทกะ ชากศพที่ขาดจากกันเป็น ๒ ท่อน (๕) วิชยิตกะ ชากศพที่ ถูกสัตว์จิกทั้งกัดกิน (๖) วิชิตตกะ ชากศพที่กระจุยกระจาย (๗) หตวิชิตตกะ ชากศพที่ถูกสับฟันบั่น เป็นท่อนๆ (๘) โลหิตกะ ชากศพที่มีโลหิตไหลอาบเรียราดอยู่ (๙) ปุฬุวะกะ ชากศพที่มีหนอนคลาคล้ำ เต็มไปหมด (๑๐) อัญฐิกะ ชากศพที่ยังเหลืออยู่แต่ร่างกระดูก หรือกระดูกท่อน (วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๑๐๒/๑๙๔)

อสุภภาวนา : การเจริญอสุภกัมมัญฐาน หมายถึงอุปจารภาวนาและอัปนาภาวนาในชากศพที่อืดพองขึ้น ดังคำในมหาราหุโลวาหสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เธอจงเจริญอสุภภาวนาเถิด เพราะเมื่อเธอเจริญอสุภภาวนาอยู่ จักละราคะได้ หรือดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า จงเว้นสุภนิมิตอันเป็นเหตุให้เกิดราคะเสีย จงเจริญสมาธิจิตด้วยอสุภ

ภาวณา จนจิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง และตั้งมั่นด้วยดี หรือตั้งคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า นันทา เธอจงพิจารณาดูกายซึ่งกระสับกระส่าย ไม่สะอาด เป็นของเปื้อยเนา จงอบรมจิตให้ตั้งมั่นดี มีอารมณ์เดียว ด้วยอสุภภาวนาเถิด (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๒๐/๑๓๑, พุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๓๔๔/๕๗๙, พุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๑๙/๕๕๗, ๒๖/๘๒/๕๖๙)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อสุภภาวนา ในที่นี้หมายถึงตั้งอุบายภาวนาและอัปนาภาวนาในซากศพที่อืดพองขึ้น ท่านกล่าวอธิบายไว้โดยพิสดารในคัมภีร์วิสุทธิมรรค (ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๑๒๐/๑๐๕)

อสุภสมมติ : สมมติคืออสุภะ หมายถึง ตั้งคำในมหาวิงค์ว่า พระผู้มีพระภาคตรัสสอนอสุภกัมมัฏฐาน ทรงพรรณนาคุณอสุภกัมมัฏฐาน ตรัสสรรเสริญการเจริญอสุภกัมมัฏฐาน ตรัสพรรณนาคุณอสุภสมมติเนื่องๆ แก่ภิกษุทั้งหลาย โดยประการต่างๆ หรือตั้งคำมหานิทเทศว่า พระผู้มีพระภาคทรงเป็นผู้มีส่วนแห่งสัญญาภาวนา ๑๐ กลินสมมติ ๑๐ อานาปานสติสมาธิ อสุภสมมติ จึงชื่อว่าพระผู้มีพระภาค (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๑๖๒/๑๓๔, พุ.ม.(ไทย) ๒๙/๕๐/๑๗๔, ๒๙/๘๔/๒๔๙, ๒๙/๑๔๙/๔๐๔, ๒๙/๑๕๑/๔๑๓, ๒๙/๑๙๘/๕๘๑)

คัมภีร์วิสุทธิมรรคอธิบายว่า อสุภสมมติ หมายถึงภาวะสงบประณีตซึ่งพึงเข้าถึงด้วยการพิจารณาร่างกายของตนและผู้อื่นให้ เห็นสภาพที่ไม่งาม หมายถึงซากศพในสภาพต่าง ๆ ๑๐ อย่าง คือ (๑) ซากศพที่เน่าพอง (๒) ซากศพ ที่มีสีเขียว (๓) ซากศพที่มีน้ำเหลืองไหล (๔) ซากศพที่ขาดกลางตัว (๕) ซากศพที่สัตว์กัดกินแล้ว (๖) ซากศพที่มีมือเท้าศีรษะขาด (๗) ซากศพที่ถูกสับ ฟัน เป็นท่อน ๆ (๘) ซากศพที่มีโลหิตไหลอยู่ (๙) ซากศพ ที่มีตัวหนอนคลาคล่ำไปอยู่ (๑๐) ซากศพที่ยังเหลืออยู่แต่ร่างกระดูก (วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๑๐๒/๑๙๔)

อสุภสัญญา : สัญญาคืออสุภะ หมายถึงกำหนดหมายความไม่งามแห่งกาย, เป็นข้อ ๓ ในสัญญา ๗ คือ ๑. อนิจจสัญญา (กำหนดหมายความไม่เที่ยงแห่งสังขาร) ๒. อนัตตสัญญา (กำหนดหมายความเป็นอนัตตาแห่งธรรมทั้งปวง) ๓. อสุภสัญญา (กำหนดหมายความไม่งามแห่งกาย) ๔. อาทีนวสัญญา (กำหนดหมายโทษทุกข์ของกายอันมีความเจ็บไข้ต่าง ๆ) ๕. ปหานสัญญา (กำหนดหมายเพื่อละอกุศลวิตกและบาปธรรมทั้งหลาย) ๖. วิราคะสัญญา (กำหนดหมายวิราคะว่าเป็นธรรมละเอียดประณีต) ๗. นิโรธสัญญา (กำหนดหมายนิโรธว่าเป็นธรรมละเอียดประณีต), เป็นข้อ ๑ ในสัญญา ๙ และในสัญญา ๑๐ หรือตั้งคำในอสุภสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย อสุภสัญญา (ความหมายรู้ความไม่งาม) ที่บุคคลเจริญแล้ว ฯลฯ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๔๐/๘๗, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๓๑/๓๓๕, ๑๑/๓๕๗/๔๐๑, ๑๑/๓๕๙/๔๒๔, ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๑๔๗/๑๘๗, ส.ม.(ไทย) ๑๙/๒๔๘/๑๙๕, อง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๔๕๓/๕๐, ๒๐/๔๕๔/๕๐, ๒๐/๔๕๕/๕๐, ๒๐/๔๕๖/๕๐)

อสุภสูตร : มี ๒ สูตร แปลความหมายสูตรและเนื้อหาต่างกัน คือ

๑. อสุภสูตร พระสูตรว่าด้วยการพิจารณาเห็นความไม่งามในกาย พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ปฏิปทา ๔ ประเภท คือ (๑) ทุกขาปฏิบัติ ทันทาภิณฺญา คือ ภิกษุเป็นผู้

พิจารณาเห็นความไม่งามในกาย มีสัญญาว่าปฏิภูลในอาหาร มีสัญญาว่าไม่น่า
 เพลิดเพลินในโลกทั้งปวง พิจารณาเห็นความไม่เที่ยงในสังขารทั้งปวงอยู่ มีมรณ
 สัญญาตั้งมั่นดีภายใน อาศัยเสกขพละ ๕ คือ ศรัทธา หิริ โอตตัมปะ วิริยะ และ
 ปัญญา และมีอินทรีย์ ๕ คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา อ่อน เพราะมีอินทรีย์ ๕
 อ่อนจึงบรรลुकุณพิเศษเพื่อความสิ้นอาสวะช้า (๒) ทุกขาปฏิบัติ ขิปปาภิญญา คือ มี
 ความหมายเหมือนปฏิบัติที่ ๑ ต่างกันเพียงเป็นผู้มีเสกขพละ ๕ และอินทรีย์ ๕ แก่
 กล้า และบรรลुकุณพิเศษเพื่อความสิ้นอาสวะเร็ว (๓) สุขาปฏิบัติ ทันทาภิญญา คือ
 ฝึกผู้บรรลุดาน ๔ อาศัยเสกขพละ ๕ และมีอินทรีย์ ๕ อ่อน เพราะมีอินทรีย์ ๕
 อ่อนจึงบรรลुकุณพิเศษเพื่อความสิ้นอาสวะช้า (๔) สุขาปฏิบัติ ขิปปาภิญญา คือ มี
 ความหมายเหมือนปฏิบัติที่ ๓ ต่างกันเพียงเป็นผู้มีเสกขพละ ๕ และอินทรีย์ ๕ แก่
 กล้า และบรรลुकุณพิเศษเพื่อความสิ้นอาสวะเร็ว (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๖๓/๒๒๘)

๒. อสุกสูตร พระสูตรว่าด้วยอสุกสัญญา พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า
 ภิกษุผู้เจริญโพชฌงค์ ๗ ที่มีอสุกสัญญา(ความหมายรู้ความไม่งาม)ย่อมมีผลมาก (ส.
 ม.(ไทย) ๑๙/๒๔๘/๑๙๕)

อสุก :

ไม่งาม หมายถึงอสุกก็มีมัญฐาน ดังคำในรากสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุควร
 เจริญอสุกเพื่อละราคะ หรือตั้งคำในสัมโพธิสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า พึงเจริญ
 อสุกเพื่อละราคะ (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๒/๑๐๗/๖๒๙,อง.นวก.(ไทย) ๒๓/๑/๔๒๘,๒๓/
 ๓/๔๓๔,ขุ.อุ.(ไทย) ๒๕/๓๑/๒๓๕)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อสุก หมายถึงอสุกก็มีมัญฐาน คืออารมณ์เป็นที่ตั้งแห่ง
 การงานของใจที่พิจารณาร่างกายของตนและผู้อื่น ให้เห็นสภาวะที่ไม่งาม มี ๑๐
 ประการ (อง.จตุกก.อ. (บาลี) ๓/๑๐๗/๑๕๗) คำว่า เจริญอสุกเพื่อละราคะ หมายถึง
 เจริญอสุกก็มีมัญฐานเพื่อข่มกามราคะที่เกิดขึ้นเพราะความประมาทขาดสติสังวรไม่
 รู้เท่าทันเป็นเบื้องต้น จากนั้นจึงเริ่มบำเพ็ญวิปัสสนาต่อไป เปรียบเทียบได้กับ
 กระบวนการ ของการเกี่ยวข้าว คือ ขณะที่ชาวนาเกี่ยวข้าวอยู่นั้นมีฝูงโคทำลายรั้ว
 เข้ามาในนาได้ ชาวนาจำต้องวางเคียวไว้ก่อน แล้วถือไม้เรียวไปไล่ฝูงโคออกไปแล้ว
 กลับมาซ่อมรั้วให้ดี จากนั้นจึงถือเคียวเกี่ยวข้าวต่อ ผู้บำเพ็ญ เพียรเหมือนชาวนา
 ปัญญาเหมือนเคียว เวลาบำเพ็ญเหมือนเวลาเกี่ยวข้าว อสุกก็มีมัญฐานเหมือนไม้เรียว
 สติสังวรเหมือนรั้วราคะเหมือนฝูงโค (อง.นวก.อ. (บาลี) ๓/๑/๒๘๕)

อสุกานุปัสสีสูตร : พระสูตรว่าด้วยการพิจารณากายให้เห็นเป็นของไม่งาม พระผู้มีพระภาคทรงแสดง
 วิธีเจริญอสุกก็มีมัญฐานเพื่อกำจัดกิเลสคือราคะ มิจฉาวิตก และอวิชชา วิธีเจริญ
 อสุกก็มีมัญฐานนั้นมีนัยโดยสังเขปดังนี้ คือ เจริญสมถอสุกก็มีมัญฐาน ได้แก่ เจริญอานาปานสติ
 พิจารณาความปฏิภูลในร่างกายแล้วเจริญวิปัสสนาพิจารณาไตรลักษณ์ (ขุ.อิตติ.(ไทย)
 ๒๕/๘๕/๔๕๒,ขุ.อิตติ.อ. (บาลี) ๘๕/๓๐๓)

อสุกอารมณ์ :

อารมณ์คืออสุก ดังคำในอปาทานที่พระผู้มีพระภาคตรัสแก่ภิกษุรูปนั้นทาเถรีว่าเธอจง
 อบรมจิตให้เป็นสมามีอารมณ์เดียวด้วยอสุกอารมณ์เกิด รูปนี้เป็นฉันไค รูปของเธอ

นั่นก็เป็นฉนั้น รูปของเธอนั้นเป็นฉนั้นใด รูปนี้ก็เป็ฉนั้นนั้น (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๕๘/๕๔๑)

อสุรกาย : ลูกสาวของอสุร นามว่าสุชา หมายถึงเป็นปขาบตีของท้าวสักกะดังคำว่ ภิกษุทั้งหลาย ท้าวสักกะจอมเทพ ทรงมีนางอสุรกายนามว่าสุชา เป็นปขาบตี เพราะเหตุฉนั้น จึงได้พระนามว่าท้าวสุขัมบตี, บางครั้งเรียกกันว่สุชาดา ก็มี (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๕๘/๓๗๖, ขุ.อุ.(ไทย) ๒๕/๒๗/๒๒๒)

อสุรกาย : กายอสุร, สัตว์เกิดในอบายภูมิพวกหนึ่ง เชื่อกันว่ชอบเที่ยวหลอกลอนคน, คู่กับเปรต หมายถึงสัตว์ที่เกิดเป็นอสุร ดังคำในสังคีตสูตรว่ พระตถาคต ฯลฯ แต่บุคคลนี้เป็ผู้เข้าถึงอสุรกายนี้ก็เป็กาลที่ไม่ใช่ขณะไม่ใช่สมัยเพื่อจะอยู่ประพฤติ พรหมจรรย์ข้อที่ ๔ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๔๒/๓๕๕, ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๙๓/๔๖๗, ขุ.เถรี.(ไทย) ๒๖/๔๗๗/๖๓๓, ขุ.อุ.(ไทย) ๒๖/๗๙๓/๒๙๗)

อรรถกถาอธิบายว่ เป็ข้อ ๑ ในอบาย หรือทุกติ ๔ คือ (๑) นรก (๒) กำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน (๓) แดนเปรต (๔) อสุรกาย (ที.ม.อ (บาลี) ๙๕/๙๔)

อสุรสูตร : พระสูตรว่ด้วยบุคคลเหมือนอสุรและเทวดา พระผู้มีพระภาคตรัสว่ บุคคล ๔ จำพวก คือ บุคคล (๑) ผู้เป็เหมือนอสุรมีบริวารเหมือนอสุร ได้แก่ คนผู้ศีล มีธรรมเลวทราม แม้พวกพ้องก็เป็ผู้ศีล มีธรรมเลวทราม (๒) ผู้เป็เหมือนอสุรมีบริวารเหมือนเทวดา ได้แก่ คนผู้ศีล มีธรรมเลวทราม แต่พวกพ้องเป็ผู้ศีล มีกัลยาณธรรม (๓) ผู้เป็เหมือนเทวดามีบริวารเหมือนอสุร ได้แก่ คนผู้ศีล มีกัลยาณธรรม แต่พวกพ้องเป็ผู้ศีล มีธรรมเลวทราม (๔) ผู้เป็เหมือนเทวดามีบริวารเหมือนเทวดา ได้แก่ คนผู้ศีล มีกัลยาณธรรม แม้พวกพ้องก็เป็ผู้ศีล มีกัลยาณธรรม (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๙๑/๑๓๙)

อสุรินทภทรทวาชพราหมณ์ : ชื่อพราหมณ์คนหนึ่ง ชาวกรุงราชคฤห์ เมื่อทราบว่พราหมณ์จำนวนมากออกบวช จึงเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเวฬุวัน สถานที่ให้เหยื่อกระแต เขตกรุงราชคฤห์ แล้วดำ บริภาษพระผู้มีพระภาคด้วยวาจาหยาบคาย อันมิใช่วาจาของสัตบุรุษ ภายหลังเมื่อพระผู้มีพระภาคทรงนิ่งเสียแล้วตรัสว่ บุคคลผู้ไม่โกรธตอบต่อบุคคลผู้โกรธ ชื่อว่ขณะสงครามที่ขณะได้ยาก จึงชื่นชมภษิตของพระผู้มีพระภาค (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๘๙/๒๖๘)

อสุรินทภทรทวาชะ, พระ : ชื่อพระอรหันต์รูปหนึ่ง เป็ชาวกรุงราชคฤห์ ได้ดำพระผู้มีพระภาค ณ กรุงราชคฤห์ เมื่อเห็นว่าพระองค์นั่งสงบ จึงเกิดความเลื่อมใสภายหลังออกบวชแล้วบรรลุธรรมเป็พระอรหันต์ ดังคำในอสุรินทภทรสูตรว่ ท่านพระอสุรินทภทรทวาชะได้เป็พระอรหันต์รูปหนึ่ง ในบรรดาพระอรหันต์ทั้งหลาย (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๘๙/๒๖๙)

อสุรินทภทร : พระสูตรว่ด้วยอสุรินทภทรทวาชะ สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเวฬุวัน สถานที่ให้เหยื่อกระแต เขตกรุงราชคฤห์ อสุรินทภทรทวาชพราหมณ์ได้ยื่นว่ พราหมณ์ภทรทวาชโคตรออกบวชจึงเข้าไปดำบริภาษพระผู้มีพระภาคเมื่อเห็นพระองค์นั่งก็กล่าวว่ เราชนะท่านแล้ว พระผู้มีพระภาคตรัสว่ ขนพาลกล่าวว่วาจา

หยาบคายกลับเข้าใจว่าตนเองชนะ แต่ความอดกลั้นได้เป็นความชนะของบัณฑิต ผู้
 โกรธตอบบุคคลผู้โกรธ ย่อมเร็วกว่าผู้โกรธ ผู้ไม่โกรธตอบบุคคลผู้โกรธ ชื่อว่าชนะ
 สงครามที่ชนะได้ยาก ผู้รู้ว่าผู้อื่นโกรธ เป็นผู้มีความสติ สงบใจไว้ได้ ชื่อว่าประพฤติ
 ประโยชน์ทั้ง ๒ ฝ่าย คือฝ่ายตนและฝ่ายผู้อื่น แต่ชนส่วนมากมักจะเข้าใจว่า ผู้รักษา
 ประโยชน์ทั้ง ๒ ฝ่ายนั้นเป็นคนโง่ เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสอย่างนี้ อสุรินทการ
 ทวาซพราหมณ์เกิดความเลื่อมใสขอบรรพชาอุปสมบทแล้วตั้งใจบำเพ็ญเพียร ไม่นาน
 นักก็ได้บรรลุเป็นพระอรหันต์ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๘๙/๒๖๘)

อสุรินทราหู : ชื่ออสุรตนหนึ่งมีตัวขาดครึ่งท่อน เชื่อกันว่าเมื่อเวลาที่มีสุริยคราสหรือจันทรคราสเป็น
 เพราะดวงอาทิตย์หรือดวงจันทร์ถูกราดหุ้มเอาไว้, ในตำราโหราว่า เป็นเทวดาพระ
 เคาระห์ มีอาภรณ์และพาหนะสี่ค้ำ, เป็นเทพองค์หนึ่ง มักอมพระสุริยเทพหรือจัน
 ทิมเทพ ดังคำว่า จันทิมเทพบุตรถูกอสุรินทราหูเข้าจับตัวไว้ ครั้งนั้น จันทิมเทพบุตร
 ระลึกถึงพระผู้มีพระภาคว่า ข้าแต่พระพุทธเจ้าผู้แก้แค้นข้า ขอความนอบน้อมจงมี
 แต่พระองค์ พระองค์เป็นผู้หลุดพ้นแล้วจากกิเลสทั้งปวง ข้าพระองค์ตกอยู่ในภาวะ
 คับขัน ขอพระองค์จงเป็นสรณะแก่ข้าพระองค์ด้วยเถิด ทำให้อสุรินทราหู เศร้าสลด
 ใจ เกิดขนพองสยองเกล้า,ในวิสสุตตร กล่าวว่าเป็นผู้ทำให้ไปตกยังทะเล เป็นข้อ
 ๑ ในอันตราย ๕ ข้อ ๓ ว่า อสุรินทราหูใช้ฝ่ามือรับน้ำแล้วทิ้งลงในมหาสมุทร นี่เป็น
 อันตรายของฝนประการที่ ๓ ซึ่งพวกหมอดูรู้ไม่ได้ สายตาของพวกหมอดูหยั่งไม่ถึง
 ,ในโสขุมมสูตร กล่าวว่าเป็นผู้มีอัตภาพใหญ่มาก ดังคำว่า บรรดาสัตว์ผู้มีอัตภาพ
 ใหญ่ ราหูผู้เป็นจอมอสูรเป็นเลิศ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๙๐/๙๖,๑๕/๙๑/๙๗,อง.จตุกก.
 (ไทย) ๒๑/๑๕/๒๗,อง.ปณจก.(ไทย) ๒๒/๑๙๗/๓๓๗)

อสูร : ยักษ์ ดังคำในมหาสมุทรเทวัญจักรวรรดิ ที่พระผู้มีพระภาครับสั่งกับภิกษุทั้งหลายว่า
 ภิกษุทั้งหลายในมหาสมุทรนี้มีสิ่งที่น่าอัศจรรย์ไม่เคยปรากฏ ๘ ประการ ที่พวกอสูรพบ
 เห็นแล้วต่างพากันยินดีในมหาสมุทร,ในขนวสสุตตร กล่าวไว้ว่าเทพเหล่านั้นประพฤติ
 พรหมจรรย์ในพระผู้มีพระภาคแล้ว เต็มวันเกิดในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ รุ่งเรืองเกิน
 เทพเหล่าอื่นด้วยวรรณะและยศ นัยว่า ด้วยเหตุนี้ พวกเทพชั้นดาวดึงส์จึงมีใจยินดี
 เบิกบานใจ เกิดปีติและโสมนัส กล่าววาท่านทั้งหลายหมู่เทพเจริญเต็มที หมู่อสูร
 เสื่อมถอยลง (วิ.จ.(ไทย) ๗/๓๘๔/๒๘๐, ๗/๓๘๔/๒๘๑,ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๓๙/
 ๒๖๖,๑๐/๓๕๐/๒๗๘,๑๐/๓๕๗/๒๘๕,๑๐/๓๖๘/๒๙๖,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๐๔/
 ๑๖๖,๑๑/๒๐๕/๑๖๗,๑๑/๒๑๐/๑๗๑,๑๑/๒๒๘/๑๘๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า หมู่เทพเจริญเต็มที หมู่อสูรเสื่อมถอยลง หมายความว่า
 ในสมัยที่คนทำความดีมาก เทวโลกทั้ง ๖ ชั้น จะเต็มบริบูรณ์ อบายจะว่าง แต่ในสมัย
 ที่คนทำความชั่วมาก อบายจะเต็มบริบูรณ์ เทวโลกจะว่าง (ที.ม.อ.(บาลี) ๒๙๔/๒๖๒-
 ๒๖๓)

อสูรมายา : มารยาของอสูร,กลวงของอสูร ดังคำในขัณฑิสชาดกที่ท้าวสักกะกล่าวโทษของสุรา
 ไว้ว่า บุรพเทพ(คืออสูรทั้งหลาย)ดื่มสุราชนิดใดแล้วเมามาย จูติจากสวรรค์ชั้นไตรทศ
 ยังสำคัญตนว่าเที่ยง เป็นไปกับด้วยอสูรมายา (ขุ.ชา.ติงสตี.(ไทย) ๒๗/๕๘/๕๔๖)

- อสุรโศชา :** รสดีของอสุร หมายถึงรสที่ชิมซาบของอสุร,เป็น ๑ ในโศชา ๒ ดังคำในสักกปัญหาสูตร ที่ท้าวสักกะตรัสว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เรื่องเคยมีมาแล้ว เมื่อครั้งเกิดสงคราม ระหว่างเทพกับอสูรถึงขั้นรบประชิด ในสงครามนั้นพวกเทพชนะ พวกอสูรพ่ายแพ้ เมื่อข้าพระองค์ชนะสงครามจึงมีความคิดว่า บัดนี้พวกเทพในเทวโลกจะบริโภคอโศชา (รส) ๒ ประการ คือทิพย์โศชาและอสุรโศชา (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๖๘/๒๙๖)
- อเสกขปัญญา :** ปัญญาที่เป็นอเสกขะ,เป็น ๑ ในธรรมหมวด ๓ คือ เสกขปัญญา อเสกขปัญญา เนวเสกขนาเสกขปัญญา ,ในวิภังค์อธิบายความหมายของอเสกขปัญญาไว้ว่า ปัญญาในมรรค ๔ และในผล ๓ ชื่อว่า เสกขปัญญา ปัญญาในอรหัตตผลอันเป็นผลเบื้องบนชื่อว่าอเสกขปัญญา ปัญญาในสภาวะธรรมที่เป็นกุศลในภูมิ ๓ ที่เป็นวิบากในภูมิ ๓ และที่เป็นอัพยาตกิริยาในภูมิ ๓ ชื่อว่าเนวเสกขนาเสกขปัญญา (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๗๗๗/๕๐๖)
- อเสกขพละ :** กำลังที่เป็นอเสกขะ,หมายถึงกำลังที่ศึกษาในอริยธรรม ๑๐มีสัมมาทิฏฐิเป็นต้นเสร็จแล้ว, ชื่อว่าอเสกขพละ เพราะพระอเสขะศึกษาในสัมมาทิฏฐิเป็นต้นนั้นเสร็จแล้ว, จัดอยู่ในพละ ๖๘ ดังคำในปฏิสัมภิทามมรรคที่ว่า ...อเสกขพละ ๑๐ ชีณาสวพละ ๑๐ อิทธิพละ ๑๐ตถาคตพละ ๑๐,อธิบายไว้ว่า เสกขพละ ๑๐ อเสกขพละ ๑๐ เป็นอย่างไร คือ ชื่อว่าเสกขพละ เพราะพระเสขะยังต้องศึกษาสัมมาทิฏฐิ ชื่อว่าอเสกขพละ เพราะพระอเสขะศึกษาในสัมมาทิฏฐินั้นเสร็จแล้ว ชื่อว่าอเสกขพละเพราะพระเสขะยังต้องศึกษาสัมมาสังกัปปะ ชื่อว่าอเสกขพละ เพราะพระอเสขะศึกษาในสัมมาสังกัปปะนั้นเสร็จแล้ว ชื่อว่าอเสกขพละ เพราะพระเสขะยังต้องศึกษาสัมมาวาจา ฯลฯ สัมมากัมมันตะ ฯลฯ สัมมาอาชีวะ ฯลฯ สัมมาวายามะ ฯลฯ สัมมาสติ ฯลฯ สัมมาสมาธิ ฯลฯ สัมมาญาณ ฯลฯ สัมมาวิมุตติชื่อว่าอเสกขพละเพราะพระอเสขะศึกษาในสัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ สัมมาญาณ สัมมาวิมุตตินั้นเสร็จแล้ว เสกขพละ ๑๐ อเสกขพละ ๑๐ นี้แล (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๔๔/๕๑๙)
- อเสขญาณ :** ญาณที่เป็นอเสกขะ หมายถึงอรหัตตผล ดังคำในอรหัตตสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ท่านมหานาคผู้สมบูรณ์ด้วยองค์ ๑๐ มีจิตตั้งมั่น ประเสริฐที่สุดในโลก เพราะท่านเหล่านั้นไม่มีตัณหา มีอเสขญาณ เกิดขึ้นแล้ว มีร่างกายนี้เป็นร่างสุดท้าย ไม่ต้องอาศัยผู้อื่นในคุณที่เป็นแก่นสารแห่งพรหมจรรย์ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๗๖/๑๑๖)
อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อเสขญาณ หมายถึงอรหัตตผลญาณ (ส.ข.อ. (บาลี) ๒/๗๖/๓๑๐)
- อเสขธรรม :** ธรรมที่เป็นอเสกขะ หมายถึงธรรมของพระอเสขะ มี ๑๐ ประการคือ ๑. สัมมาทิฏฐิที่เป็นอเสขะ ๒. สัมมาสังกัปปะที่เป็นอเสขะ ๓. สัมมาวาจาที่เป็นอเสขะ ๔. สัมมากัมมันตะที่เป็นอเสขะ ๕. สัมมาอาชีวะที่เป็นอเสขะ ๖. สัมมาวายามะที่เป็นอเสขะ ๗. สัมมาสติที่เป็นอเสขะ ๘. สัมมาสมาธิที่เป็นอเสขะ ๙. สัมมาญาณะที่เป็นอเสขะ ๑๐. สัมมาวิมุตติที่เป็นอเสขะ,ในทศสูตรสูตรกล่าวไว้ว่า ธรรม ๑๐ ประการที่ควรทำให้แจ้ง,ในสมณมณฑกสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสแก่ช่างไม้ว่า เราบัญญัติบุคคล

ผู้ประกอบด้วยธรรม ๑๐ ประการ(อเสขธรรม ๑๐ ประการ) ไหนว่าเป็นผู้มีกุศลสมบูรณ์ มีกุศลอย่างยิ่งเป็นสมณะผู้บรรลุดุริยธรรมชั้นสูงที่ควรบรรลุนั้นไม่มีใครสู้ว่าหะได้ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๔๘/๓๖๕,๑๑/๓๖๐/๔๓๗,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๖๘/๓๑๖)

อรรถกถาและฎีกาอธิบายว่า คำว่า อเสขธรรม หมายถึงธรรมที่เป็นผลและธรรมที่สัมปยุตด้วยธรรมเป็นผลนั้นเป็นธรรมระดับโลกุตตระของ พระอเสขะ คือพระอรหันตชินาสพ (ที.ปา.อ. (บาลี) ๓๔๘/๒๕๒, ที.ปา.ฎีกา (บาลี) ๓๔๘/๓๔๙, อง.ทสก.อ. (บาลี) ๓/๑๒/๓๒๐, ๑๑๒/๓๗๔) คำว่า อเสขธรรม ๑๐ ได้แก่ (๑) สัมมาทิฏฐิ (๒) สัมมาสังกัปปะ (๓) สัมมาวาจา (๔) สัมมากัมมันตะ (๕) สัมมาอาชีวะ (๖) สัมมาวายามะ (๗) สัมมาสติ (๘) สัมมาสมาธิ (๙) สัมมาญาณ (๑๐) สัมมาวิมุตติ (ขุ.ป.อ. (บาลี) ๑/๒๙/๑๕๐)

อเสขบุคคล : บุคคลผู้ไม่ต้องศึกษา,บุคคลที่เป็นพระอเสขะ หมายถึงพระอรหันต์ อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว หมายถึง กิจแห่งการปฏิบัติเพื่อทำลายอาสวกิเลสจบสิ้นสมบูรณ์แล้ว ไม่มีกิจที่จะต้องทำเพื่อตนเอง แต่ยังมีหน้าที่เพื่อผู้อื่นอยู่ ผู้บรรลุดุริยธรรมชั้นนี้ได้ชื่อว่า อเสขบุคคล ,เป็น ๑ ในบุคคล ๓ คือ ๑. เสขบุคคล(บุคคลผู้ยังต้องศึกษา) ๒. อเสขบุคคล(บุคคลผู้ไม่ต้องศึกษา) ๓. เนวเสขานาเสขบุคคล (บุคคลผู้ยังต้องศึกษาก็มิใช่ ผู้ไม่ต้องศึกษาก็มิใช่) (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๙, อภิ.ป.(ไทย) ๔๔/๓๙/๔๔๘,๔๔/๑๐๔/๗๒๕,๔๔/๑๐๙/๗๙๐,อภิ.ป.(ไทย) ๔๕/๑๘/๗๙,๔๕/๕๙/๑๒๘)

อเสขปัญญา : ปัญญาของบุคคลผู้ไม่ต้องศึกษา,ปัญญาที่เป็นอเสกขะ ,เป็น ๑ ในปัญญา ๓ คือ ๑. เสขปัญญา(ปัญญาของบุคคลผู้ยังต้องศึกษา) ๒. อเสขปัญญา(ปัญญาของบุคคลผู้ไม่ต้องศึกษา) ๓. เนวเสขานาเสขปัญญา (ปัญญาของบุคคลผู้ยังต้องศึกษาก็มิใช่ ผู้ไม่ต้องศึกษาก็มิใช่) (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๑)

อเสขภูมิ : ภูมิที่เป็นอเสกขะ หมายถึงภูมิระดับพระอรหันต์ ดังคำในเสขสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เหตุที่ให้ภิกษุผู้เป็นเสขะอาศัยแล้วตั้งอยู่ในเสขภูมิ รู้ชัดว่าเราเป็นพระเสขะ และที่ให้ภิกษุผู้เป็นอเสขะอาศัยแล้วตั้งอยู่ในอเสขภูมิ รู้ชัดว่า เราเป็นพระอเสขะ มีอยู่ แล้วตรัสอธิบายว่า เหตุที่ให้ภิกษุผู้เป็นอเสขะอาศัยแล้วตั้งอยู่ในอเสขภูมิ รู้ชัดว่า ‘เราเป็นพระอเสขะ เป็นอย่างไร คือ ภิกษุผู้เป็นอเสขะในธรรมวินัยนี้ย่อมรู้ชัดอินทรีย์ ๕ ประการคือ ๑. สัทอินทรีย์ ๒. วิริยอินทรีย์ ๓. สตินอินทรีย์ ๔. สมาธิอินทรีย์ ๕. ปัญญาอินทรีย์ อินทรีย์ ๕ ประการซึ่งมีคติ มีความเป็นเลิศ มีผล และมีที่สุด เธอยังไม่ถูกต้องด้วยนามกาย แต่เห็นแจ้งแทงตลอดด้วยปัญญา เหตุที่ให้ภิกษุผู้เป็นอเสขะอาศัยแล้วตั้งอยู่ในอเสขภูมิ รู้ชัดว่า เราเป็นพระอเสขะ เป็นอย่างนี้แล (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๕๒๓/๓๓๗)

อเสขสูตร : มี ๓ สูตร แปลความหมายสูตรและเนื้อหาต่างกันคือ

๑.อเสขสูตร พระสูตรว่าด้วยธรรมของพระอเสขะ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๕ คือ ประกอบด้วย (๑) อริยสัจจันต์ (๒) อริยสมาธิจันต์(๓) อริยปัญญาจันต์ (๔) อริยวิมุตติจันต์ (๕) อริยวิมุตติญาณทัสสนจันต์ (แต่ละอย่าง) ที่เป็น

ของพระอเสขะ ย่อมเป็นผู้ควรแก่ของที่เขานำมาถวาย ...เป็นนาบุญอันยอดเยี่ยมของโลก (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๐๘/๑๘๕)

๒.อเสขสูตร (ปฐม) พระสูตรว่าด้วยพระอเสขะ (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคภิกษุรูปหนึ่งเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ถวาย อภิวัตถแล้วนั่ง ณ ที่สมควรทูลถามว่า ที่เรียกว่า อเสขะ ภิกษุเป็นพระอเสขะด้วยเหตุเพียงเท่าไร พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ภิกษุเป็นอเสขะด้วยเหตุเพียงเท่านี้ คือ (๑) ประกอบด้วยสัมมาทิฏฐิที่เป็นอเสขะ (๒) ประกอบด้วยสัมมาสังกัปปะที่เป็นอเสขะ (๓) ประกอบด้วยสัมมาวาจาที่เป็นอเสขะ (๔) ประกอบด้วยสัมมาภังคะที่เป็นอเสขะ (๕) ประกอบด้วยสัมมาอาชีวะที่เป็นอเสขะ (๖) ประกอบด้วยสัมมาวายามะที่เป็นอเสขะ (๗) ประกอบด้วยสัมมาสติที่เป็นอเสขะ (๘) ประกอบด้วยสัมมาสมาธิที่เป็นอเสขะ (๙) ประกอบด้วยสัมมาญาณะ(หมายถึงสัมมาทิฏฐิ ตรัสไว้เพื่อให้องค์กรธรรมครบบริบูรณ์ และธรรมทั้งหมดนี้เป็นธรรมชั้นอรหัตตผล) ที่เป็นอเสขะ (๑๐) ประกอบด้วยสัมมาวิมุตติที่เป็นอเสขะ (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๑๑/๒๕๖)

๓.อเสขสูตร (ทุติย) พระสูตรว่าด้วยพระอเสขะ (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมที่เป็นอเสขะ(หมายถึงธรรมระดับโลกุตระของพระอเสขะคือพระอรหันต์) ๑๐ คือ (๑) สัมมาทิฏฐิที่เป็นอเสขะ (๒) สัมมาสังกัปปะที่เป็นอเสขะ (๓) สัมมาวาจาที่เป็นอเสขะ (๔) สัมมาภังคะที่เป็นอเสขะ (๕) สัมมาอาชีวะที่เป็นอเสขะ (๖) สัมมาวายามะที่เป็นอเสขะ (๗) สัมมาสติที่เป็นอเสขะ (๘) สัมมาสมาธิที่เป็นอเสขะ (๙) สัมมาญาณะที่เป็นอเสขะ (๑๐) สัมมาวิมุตติที่เป็นอเสขะ (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๑๒/๒๕๗)

อเสขะ :

ผู้ไม่ต้องการศึกษา หมายถึงพระอรหันต์,เป็น ๑ ในอริยบุคคลลำดับที่ ๘ ดังคำว่า บุคคลเป็นผู้พร้อมเพรียงด้วยมรรค ๔ จำพวก บุคคลเป็นผู้พร้อมเพรียงด้วยผล ๓ จำพวก ชื่อว่าผู้เป็นเสขะ พระอรหันต์ชื่อว่าผู้เป็นอเสขะ (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๖๘/๓๑๗,อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๗๔/๒๙๖,อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๒๕๑/๓๙๒,อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๐/๔๐๗,๒๔/๑๑๑/๒๕๖,ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๖/๒๗,อภิ.ป.(ไทย) ๓๖/๑๙/๑๕๒) มีอธิบายว่า พระเสขะ หมายถึงท่านผู้ยังต้องศึกษาหรือพระอริยบุคคล ๗ จำพวกเบื้องต้นในจำนวนพระอริยบุคคล ๘ คือ (๑) พระโสดาปัตติมรรค (๒) พระโสดาปัตติผล (๓) พระสกทาคามีมรรค (๔) พระสกทาคามีผล (๕) พระอนาคามีมรรค (๖) พระอนาคามีผล (๗) พระอรหัตตมรรค (๘) พระอรหัตตผล (พระอเสขะ) (ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๓๓/๒๒๔)

อโสกปุชกเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระอโสกปุชกเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๙๔ ท่านเป็นคนรักษาพระราชาอุทยานได้นำดอกอโศกไปบูชาพระปัจเจกพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมะ เพราะผลแห่งการบูชานั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในกับที่ ๗๐ ท่านได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้สมบูรณ์ด้วยรัตนะถึง ๑๖ ชาติ ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๗/๓๖๑)

อโศกภิกษุ,อโศกะ, ภิกษุ :๑.ชื่อพระอรหันต์องค์หนึ่ง ชาวหมู่บ้านภูติกะ ดังคำในทศตปิฎกชาดกสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า “อานนท์ อโศกภิกษุ มรณภาพแล้ว ทำให้แจ้งจิตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะเพราะอาสวะสิ้นไป ด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน ฯลฯ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๐๕/๕๐๗) และดูประกอบในปฐมคัมภีร์ชาดกสูตร (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๐๔/๕๐๖)

๒.ชื่อภิกษุรูปหนึ่ง เป็นอุปัฏฐาก เป็นอัครอุปัฏฐากของพระพุทธเจ้านามว่าวิปัสสี ดังคำว่า พระวิปัสสีพุทธเจ้ามีภิกษุอโศกะเป็นอุปัฏฐาก เป็นอัครอุปัฏฐาก (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๑/๕,๑๐/๑๖/๑๐,๑๐/๙๑/๕๑,๑๐/๙๒/๕๓)

อโศกอุบาสก : ชื่ออุบาสกคนหนึ่งชาวหมู่บ้านภูติกะ เป็นพระอริยบุคคลชั้นสกิทาคามี ดังคำว่า อโศกอุบาสกได้เป็นพระสกิทาคามี เพราะสังโยชน์ ๓ ประการสิ้นไปและบรรเทา ราคะ โทสะ โมหะให้เบาบางได้ มาสู่โลกนี้อีกเพียงครั้งเดียวก็จะทำที่สุดแห่งทุกข์ ได้ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๐๕/๕๐๗)และดูประกอบในปฐมคัมภีร์ชาดกสูตร (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๐๔/๕๐๖)

เล่มที่๒๐๑ ศัพท์ลำดับที่ ๒๐๐๐๑

อโศกาภิกษุณี : ชื่อภิกษุณีรูปหนึ่ง ชาวหมู่บ้านภูติกะ เป็นอริยบุคคลชั้นอนาคามี ดังคำว่า อโศกาภิกษุณี มรณภาพแล้วไปเกิดเป็นโอบปาติกะ ปรีนิพพานในภพนั้นไม่หวนกลับมาจาก โลกนั้นอีก เพราะโอรัมภาคียสังโยชน์ ๕ ประการสิ้นไป (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๐๕/๕๐๗) และดูในปฐมคัมภีร์ชาดกสูตร ประกอบ(ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๐๔/๕๐๖)

อโสรจจะ : ความไม่เสงี่ยม, เป็นข้อ๒ ในหมวดธรรม ๒ คือ อขันติ (ความไม่อดทน) อโสรจจะ (ความไม่เสงี่ยม) ,ในคัมภีร์วิภังค์อธิบายความหมายของอโสรจจะไว้ว่า ความล่องละเมิดทางกาย ความล่องละเมิดทางวาจา ความล่องละเมิดทางกายและทางวาจา นี้เรียกว่า อโสรจจะ (ความไม่เสงี่ยม) ความเป็นผู้ทุศีลแม้ทั้งหมดเรียกว่าอโสรจจะ (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๙๐๓/๕๖๔)

อหังการ : การถือว่าเป็นเรา, การถือตัวตน หมายถึงทัญญู ดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า วัจฉะ คำว่า ทัญญู นั้น ตถาคตกำจัดได้แล้ว เพราะฉะนั้น เราจึงกล่าวว่า ‘ตถาคตหลุดพ้นแล้วด้วยความไม่ถือมั่น เพราะความสิ้นไป เพราะความคลายไป เพราะความดับ เพราะความสละ เพราะความสละคืน เพราะความไม่ถือมั่น อหังการมมังการ และมานานุสัย ทั้งปวง ที่เข้าใจแล้ว ย่ำยีได้แล้วทั้งหมด (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๘๙/๒๒๓,ม.อ.(ไทย) ๑๔/๘๙/๑๐๑,๑๔/๑๐๒/๑๒๑,ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๒๐๐/๓๐๐,๑๖/๒๐๑/๓๐๑,๑๖/๒๓๖/๓๒๗,ส.ข.(ไทย)๑๗/๗๑/๑๑๑,๑๗/๗๒/๑๑๒,๑๗/๘๒/๑๓๗,๑๗/๙๑/๑๓๔) ; ในภาษาไทยอหังการ มักใช้ในความหมายที่เพี้ยนไป กลายเป็นความเย่อหยิ่ง ความทะนงตัว จองหงอ ก้าวร้าวอวดดี

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อหังการ หมายถึงทัญญู มมังการ หมายถึงตัณหา มานานุสัย หมายถึงมานะ (ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๑๘๙/๑๔๖)

มีอธิบายเพิ่มเติมว่า การทำ (ความยึดถือว่า) “ตัวข้า”, การยึดถือว่าตัวกู; มักมาคู่กับ มมังการ คือ การทำ (ความยึดถือว่า) “ของข้า”, การยึดถือว่าของกู, และมักพุด

ควบกันเป็น “อหังการ-มมังการ” แปรกันง่ายๆว่า การถือว่าตัวเรา ของเรา; *มมังการ* เป็นตัณหา ส่วน *อหังการ* บางแห่งว่าเป็นทิวฐิติ บางแห่งว่าเป็นมานะ บางแห่งว่าเป็นมานะและทิวฐิติ (ในคำว่า “อหังการ มมังการ มานานุสัย” อรรถกถาหนึ่งอธิบายว่า *อหังการ* เป็นทิวฐิติ *มมังการ* เป็นตัณหา *มานานุสัย* เป็นมานะ – ม.อ.๓/๑๔๖)

อหิงสภารทวาชพราหมณ์ : ชื่อพราหมณ์คนหนึ่ง ชาวกรุงสวตถิ เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ กราบทูลว่า ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ ข้าพระองค์ชื่ออหิงสกะ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ถ้าท่านชื่ออหิงสกะ ท่านก็ไม่ควรเบียดเบียนผู้อื่น ผู้ใดไม่เบียดเบียนผู้อื่นทางกาย ทางวาจา และทางใจ ผู้นั้นจึงจะชื่ออหิงสกะโดยแท้ เขาชื่นชมพระภักษิตของพระผู้มีพระภาค (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๕๑/๒๗๐)

อหิงสภารทวาชะ, พระ : ชื่อภิกษุรูปหนึ่ง ชาวกรุงสวตถิ ได้ฟังคำว่า ถ้าท่านชื่ออหิงสกะ ท่านก็ไม่ควรเบียดเบียนผู้อื่น ผู้ใดไม่เบียดเบียนผู้อื่นทางกาย ทางวาจา และทางใจ ผู้นั้นจึงจะชื่ออหิงสกะโดยแท้จึงออกบวชแล้วบรรลุนิพพานเป็นพระอรหันต์ดังคำในอหิงสกสูตรที่กล่าวไว้ว่า ท่านพระอหิงสภารทวาชะได้เป็นพระอรหันต์รูปหนึ่ง ในบรรดาพระอรหันต์ทั้งหลาย (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๕๑/๒๗๑)

อหิงสกสูตร : พระสูตรว่าด้วยอหิงสภารทวาชพราหมณ์ สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเวฬุวัน สถานที่ให้เหยื่อกระแต เขตกรุงราชคฤห์ อหิงสภารทวาชพราหมณ์เข้าไปเฝ้าแล้วกราบทูลว่า ข้าพระองค์ชื่ออหิงสกะ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ถ้าท่านชื่ออหิงสกะ ท่านก็ไม่ควรเบียดเบียนผู้อื่น ผู้ที่ไม่เบียดเบียนผู้อื่นทางกาย ทางวาจา และทางใจ จึงควรชื่ออหิงสกะโดยแท้ เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสอย่างนี้ อหิงสภารทวาชพราหมณ์เกิดความเลื่อมใสขอบรรพชาอุปสมบทแล้วตั้งใจบำเพ็ญเพียร ไม่นานนักก็ได้บรรลุนิพพานเป็นพระอรหันต์ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๕๑/๒๗๐)

อหิงสกะ, ชื่อ : ชื่อเดิมของพระองค์คือคฤมาล ก่อนที่จะบวช แล้วบรรลุนิพพานเป็นพระอรหันต์ ดังคำที่พระเถระกล่าวถึงอดีตของตนก่อนบวชไว้ตอนหนึ่งว่า เมื่อก่อนเรามีชื่อว่าอหิงสกะ แต่ยังไม่เบียดเบียน(ผู้อื่น)อยู่ วันหนึ่งเรามีชื่อตรงความจริง เราไม่เบียดเบียนใคร ๆ แล้วเมื่อก่อนเราเป็นโจรปรากฏชื่อองคฤมาล เรานั้นเมื่อถูกกิเลสจุกห้วงน้ำใหญ่พัดไปมา จึงได้ถึงพระพุทธรเจ้าเป็นสรณะเมื่อก่อนเรามีมือเปื้อนเลือดปรากฏชื่อว่าองคฤมาล ท่านจงดูการที่เราถึงพระพุทธรเจ้าว่าเป็นสรณะ เราถอนตัณหาอันจะนำไปสู่ภพได้แล้ว (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๕๒/๔๓๒, ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๘๗๙/๔๘๕)

อหิงสา : ความไม่เบียดเบียน ดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ทาน อหิงสา(ความไม่เบียดเบียน) สัจญมมะ(ความสำรวม) ทมะ(การฝึกฝน) มาตาปิตุอุปภูฐาน(การบำรุงมารดาบิดา) เป็นสิ่งที่สัตบุรุษบัญญัติไว้ หรือดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายว่า ผู้มีสัจจะ มีธรรม มืออหิงสา สัจญมมะ และทมะ คายมลทินได้แล้ว เป็นปราชญ์ ชื่อว่าเถระ (อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๔๕/๒๐๗, ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๒๖๑/๑๑๓)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อหิงสา หมายถึงความไม่เบียดเบียน สัจญมมะ หมายถึงศีล ทมะ หมายถึงการสำรวมอินทรีย์ (ขุ.ธ.อ.(บาลี) ๗/๔๓)

อหิตุณทิกชาดก : ชาดกว่าด้วยหมองู มีเนื้อความอธิบายว่า พ่อค้าชาวเปลือกโพธิสัตว์ ได้รับฝากฝังตัวหนึ่งของหมองูนักเล่นกลผู้ต้องการจะไปเที่ยวงานมหรสพสัก ๗ วันเอาไว้ และให้อาหารแก่มันจนมันรักคุ้นเคย เกิดความประทับใจ เมื่อครบกำหนดแล้วจึงมาขอรับเอาไป หมองูเมาสุราแล้วมาเขี่ยนลิ่งเพื่อข่มขู่ให้มันกลัวทันที เมื่อเขาพาลิงไปพักใต้ต้นไม้และเปลอนอนหลับลิ่งได้กัดเชือกออกแล้วขึ้นไปอยู่บนต้นมะม่วง กินมะม่วงแล้วทิ้งเมล็ดลงมาใส่ศีรษะเจ้าของ เมื่อหมองูตื่นขึ้นเกิดความหิวอยากกินมะม่วงบ้าง จึงร้องขอด้วยคำไพเราะว่า เพื่อนผู้หน้าตาตงงาม เราแพ้การพนันสกา มา เจ้าโยนมะม่วงมาให้เราบ้างสิ เราจะได้กินเพราะความพยายามของเจ้า ลิงกล่าวว่า ท่านพูดไม่จริง ท่านได้ยินหรือว่าได้เห็นมาจากไหนว่าลิงมีหน้าตาตงงาม การที่ท่านเมาสุราแล้วมาเขี่ยนลิ่งเข้าผู้กำลังหิวโหย ยังฝืนใจเข้าพเจ้าอยู่จนทุกวันนี้ ข้าพเจ้ายังนึกถึงการนอนเป็นทุกข์ที่ตลาดนั้นได้ ถึงท่านจะเอาราชสมบัติมาแลก ข้าพเจ้าก็จะไม่ให้มะม่วงแก่ท่าน บัณฑิตควรเป็นเพื่อนเป็นมิตรหรือมีไมตรีกับคนที่ชาติตระกูล ได้รับการบำรุงดีแล้วและไม่ตระหนี่ หมองูจน ๆ ซ้ำยังโหดร้ายอย่างท่านเราไม่ต้องการเป็นเพื่อน ว่าแล้วก็กระโดดเข้าป่าซุกไป ความเป็นเพื่อนหรือมิตรภาพของคนจะยั่งยืนอยู่ได้ด้วยควมมีมิตรไมตรีต่อกันเท่านั้น หากยังยืนได้ด้วยอำนาจไม่ แม้สัตว์ดิรัจฉานก็ยังปรารถนามิตรไมตรี(ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๘๐/๒๑๔)

อหิเปตวัตถุ : เรื่องเปรตผู้มีรูปร่างเหมือนงูพระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่ภิกษุทั้งหลายว่า บาบกรรมที่บุคคลทำแล้วยังไม่ให้เกิดผลทันที เหมือนน้ำนมที่รีดในวันนี้ บาบกรรมนั้นจะค่อย ๆ เผาผลาญคนพาล เหมือนไฟที่ถูกเอ้ากลับไว้ ฉะนั้น (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๗๑/๔๙)

อหิราชสูตร : พระสูตรว่าด้วยตระกูลพญาญู ภิกษุหลายรูปพากันเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาค ประทับอยู่ ณ พระเชตวัน เขตกรุงสาวัตถี ถวายอภิวัตแล้วกราบทูลเรื่องที่ภิกษุรูปหนึ่งถูกงูกัดแล้วมรณภาพให้พระองค์ทรงทราบ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุนั้นคงจะไม่ได้แผ่เมตตาจิตให้ตระกูลพญาญู ๔ ตระกูล เพราะถ้าเธอแผ่เมตตาจิตให้ตระกูลพญาญู ๔ ตระกูล เธอก็จะไม่ถูกงูกัดถึงแก่มรณภาพ แล้วตรัสว่า ตระกูลพญาญู ๔ คือ ตระกูลพญาญูชื่อ (๑) วิรูปักษ์ (๒) เอราบถะ (๓) ฉัพยาบุตร (๔) กัณหาโคตมกะ แล้วทรงอนุญาตให้ภิกษุแผ่เมตตาจิตให้ตระกูลพญาญู ๔ นี้ เพื่อคุ้มครอง รักษา ป้องกันตนด้วยพระพุทธรูปที่ว่า วิรูปกเขหิ เม เมตตัม เป็นต้น (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๖๗/๑๑๐)

อหิริ : ความไม่อายบาป ดังคำในวิชาสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่าภิกษุทั้งหลาย อวิชชา (ความไม่รู้แจ้ง)เป็นประธานแห่งการเข้าถึงอกุศลธรรมอหิริ(ความไม่อายบาป) อโนตตปปะ(ความไม่กลัวบาป) ก็มีตามมาด้วย (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๐๕/๒๔๗,ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๔๐/๓๘๘)

อหิริกผละ : กำลังคืออหิริกะ หมายถึงกำลังคือความไม่อายบาป ในอัมมสังคณโธอธิบายว่า กิริยาที่ไม่ละอายต่อการประพฤติดุจริตอันเป็นสิ่งที่ควรละอายกิริยาที่ไม่ละอายต่อการประกอบสภาวะธรรมที่เป็นอกุศลซึ่งเป็นบาป นี้ชื่อว่าอหิริกผละ (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๓๘๗/๑๑๓)

อหิริกมุลกสูตร : พระสูตรว่าด้วยสัตว์ผู้ไม่มีหิริเป็นมูล พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวัน ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า สัตว์ผู้ไม่มีหิริ ไม่มีโอตตปัปะ มีปัญญาทรม ย่อมคบค้าสมาคมกับสัตว์ผู้ไม่มีหิริ ไม่มีโอตตปัปะ มีปัญญาทรม ส่วนสัตว์ผู้มีหิริ มีโอตตปัปะ มีปัญญา ย่อมคบค้าสมาคมกับสัตว์ผู้มีหิริ มีโอตตปัปะ มีปัญญา (ส.น. (ไทย) ๑๖/๑๐๓/๑๙๕)

อหิริกสูตร : พระสูตรว่าด้วยผู้ไม่มีหิริและผู้มีหิริ มี ๒ สูตรแต่เนื้อหาต่างกัน คือ
๑.อหิริกสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้บุคคลหลังจากตายแล้วไปเกิดในนรก ๔ คือ (๑) ไม่มีศรัทธา (๒) ทุศีล (๓) ไม่มีหิริ (๔) ไม่มีโอตตปัปะ แล้วตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้บุคคล หลังจากตายแล้วไปเกิดในสวรรค์ ๔ โดยนัยตรงกันข้าม (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๑๙/๓๓๖)

๒.อหิริกสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้คนพาลบริหารตนให้ถูกกำจัด ถูกทำลาย และประสบสิ่งที่ไม่ใช่บุญเป็นอันมาก ๔ คือ (๑) ไม่มีศรัทธา (๒) ทุศีล (๓) เกียจคร้าน (๔) มีปัญญาทรม แล้วตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้บัณฑิตบริหารตนไม่ให้ถูกกำจัด ไม่ให้ถูกทำลาย และประสบบุญเป็นอันมาก ๔ โดยนัยตรงกันข้าม (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๒๙/๓๔๓)

อหิริกะ : ความไม่อายบาป หมายถึงความไม่ละอายต่อการประพฤติทุจริต, ข้อ ๑ ในธรรม ๒ คือ อหิริกะ(ความไม่อายบาป) อโนตตปัปะ (ความไม่กลัวบาป) มีปรากฏในกัมมสูตร, เป็นข้อ ๑ ในหมวดธรรม ๓ คือ อหิริกะ (ความไม่ละอายต่อการประพฤติทุจริต) อโนตตปัปะ (ความไม่สะดุ้งกลัวต่อการประพฤติทุจริต) ปมาทะ (ความประมาท),ในวิงค์อธิบายความหมายของอหิริกะไว้ว่า ความไม่ละอายต่อการประพฤติทุจริตอันเป็นสิ่งไม่ควรละอาย ความไม่ละอายต่อการประกอบบาปอกุศลธรรมทั้งหลาย นี้เรียกว่าอหิริกะ,ในมหานิทเทศอธิบายว่าเป็นข้อ ๑ในรากเหง้าแห่งธรรมเป็นเครื่องเนิ่นช้าคือตณหา อวิชชา(ความไม่รู้) อโยนิโสมนสิการ(ความไม่ทำไว้ในใจโดยแยบคาย)อัสมิมานะ(ความถือตัว) อหิริกะ(ความไม่ละอาย) อโนตตปัปะ(ความไม่เกรงกลัว)อุทัจจะ(ความฟุ้งซ่าน) นี้ชื่อว่ารากเหง้าแห่งธรรมเป็นเครื่องเนิ่นช้าคือตณหา (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๔/๒๕๓,ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑/๒๕๔๔,อง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๗/๖๒,๒๐/๙๓/๑๐๘,๒๐/๑๘๑/๑๓๐,ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๔๐/๓๘๘,ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๕๑๑๒,อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๙๐๐/๕๖๓)

อเหตุกทิกฺขุติ : ความเห็นว่าไม่มีเหตุ หมายถึงทิกฺขุติที่เป็นอเหตุกะ คือความเห็นผิดกล่าวอย่างนี้ว่า กรรมที่เป็นเหตุแห่งความบริสุทธิ์และความเศร้าหมองไม่มี ดังคำในอปนณกสูตรที่ พระผู้มีพระภาคตรัสว่าพราหมณ์และคหบดีทั้งหลาย มีสมณพราหมณ์พวกหนึ่งผู้มิว่า ทะอย่างนี้มีทิกฺขุติอย่างนี้ว่า ความเศร้าหมองของสัตว์ทั้งหลายไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย สัตว์ทั้งหลายเศร้าหมองเอง ความบริสุทธิ์ของสัตว์ทั้งหลาย ไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย สัตว์ทั้งหลายบริสุทธิ์เอง หรือดังคำในมหาโมรชาดกที่พระโพธิสัตว์ได้กล่าวนายพราหมณ์ว่า สมณะและพราหมณ์เหล่าใดเป็นอเหตุกทิกฺขุติไม่พุดถึงกรรมไม่พุดถึงผลของกรรมดี กรรมชั่วด้วยเหมือนกัน แต่สอนว่า ทานคนโง่บัญญัติไว้สมณะและพราหมณ์เหล่านั้นผู้

มีทิวฎีเลวทราม ถูกกำจัดแล้วในเพราะการพยากรณ์เพียงเท่านี้ (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๐๐/๑๐๖, ขุ.ชา.ปภินณก.(ไทย) ๒๗/๑๕๒/๔๔๗)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อเหตุกทิวฎี คือพวกมีความเห็นผิดกล่าวอย่างนี้ว่า กรรมที่เป็นเหตุแห่งความบริสุทธิ์และความเศร้าหมองไม่มี (ขุ.ชา.อ. (บาลี) ๘/๑๕๒/๓๐๒)

อเหตุกวาทะ : วาทะว่าไม่มีเหตุ, ลัทธิที่ถือว่าไม่มีเหตุปัจจัยเพื่อความบริสุทธิ์แห่งสัตว์ทั้งหลายดังคำในอปถกสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า พราหมณ์และคหบดีทั้งหลาย ในลัทธิของสมณพราหมณ์เหล่านั้น วิญญูชนย่อมเห็นประจักษ์ชัดดังนี้ว่า ‘ถ้าเหตุไม่มี เมื่อเป็นอย่างนี้ บุรุษบุคคลนี้ หลังจากตายแล้ว จักทำตนให้มีความสุขได้ดี ถ้าเหตุมีอยู่จริง เมื่อเป็นอย่างนี้ บุรุษบุคคลนี้ หลังจากตายแล้ว จักไปเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก ถ้ายอมรับว่าเหตุไม่มีจริง คำของสมณพราหมณ์ผู้เจริญเหล่านั้นจะจริงหรือไม่ก็ช่างเถิด เมื่อเป็นเช่นนั้น บุรุษบุคคลนี้ย่อมถูกวิญญูชนติเตียนได้ในปัจจุบันว่าเป็นบุรุษบุคคลผู้ทุศีลเป็นมิจฉาทิวฎี เป็นอเหตุกวาทะ ถ้าเหตุมีอยู่จริง บุรุษบุคคลนี้จะได้รับโทษในโลกทั้ง ๒ คือ (๑) ในปัจจุบันถูกวิญญูชนติเตียนได้ (๒) หลังจากตายแล้ว จักไปเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรกอย่างนี้ หรือตั้งคำในมหาจิตตาริสกสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย แม้พวกวิสสะและพวกภัญญะชาวอวกกลชนบท ผู้เป็นอเหตุกวาทะ อกริยวาทะ นัตถิกวาทะ เหล่านี้ ก็ยังเข้าใจธรรมบรรยายชื่อมหาจิตตาริสกะ ว่าไม่ควรติเตียน ไม่ควรคัดค้าน ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะกลัวการนิินทา การว่าร้ายและการแข่งดี (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๐๑/๑๐๘, ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๔๓/๑๘๓, ส.ข.(ไทย) ๑๗/๖๒/๑๐๒, อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๓๑/๔๙, อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๒๙๖/๒๑๕)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อเหตุกวาทะ หมายถึงผู้มีลัทธิว่า ไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัยเพื่อความหมดจดแห่งสัตว์ทั้งหลาย (ม.อ.อ. (บาลี) ๓/๑๔๓/๙๗)

อเหตุกะ : ไม่มีเหตุ ดังคำในวิงค์ที่อธิบายว่า ในขณะที่เกิดในกามธาตุ อินทรีย์ ๕ คือ ๑. กายินทรีย์ ๒. มนินทรีย์ ๓. อิตถินทรีย์ หรือปุริสินทรีย์ ๔. ชีวิตินทรีย์ ๕. อุเปกชินทรีย์ปรากฏแก่สัตว์ผู้เกิดในครรภ์ เว้นนปุงสกสัตว์ ผู้เป็นอเหตุกะ ในขณะที่เกิดในกามธาตุ อินทรีย์ ๕ ปรากฏแก่สัตว์พวกนี้ หรือตั้งคำในกามธาตุ ที่อธิบายว่า ในขณะที่เกิดในกามธาตุ อินทรีย์ ๔ คือ ๑. กายินทรีย์ ๒. มนินทรีย์ ๓. ชีวิตินทรีย์ ๔. อุเปกชินทรีย์ ปรากฏแก่สัตว์ผู้เกิดในครรภ์ผู้เป็นอเหตุกะเป็นนปุงสกสัตว์ ในขณะที่เกิดในกามธาตุ อินทรีย์ ๔ ปรากฏแก่สัตว์พวกนี้ , ในกถาวัตถุ พระสกวาทิถามว่า อนุสัยเป็นอเหตุกะใช้ใหม่ พระปรวาทีกถาล่าวยมอรับ (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๑๐๑๒/๖๖๑, อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๖๐๗/๖๖๕, อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/๘/๖๔๕, ๔๐/๑๓/๗๘๖, ๔๐/๑๔/๖๔๗, ๔๐/๒๒/๗๙๒, ๔๐/๒๔/๗๑๑, ๔๐/๒๖/๗๑๒, ๔๐/๔๕/๗๑๘, ๔๐/๕๕/๗๒๖, ๔๐/๗๕/๗๓๘, ๔๐/๘๕/๗๔๔)

โอโหคังคะ, บรรพต : ชื่อภูเขาสูงหนึ่ง อยู่ทางอินเดียตอนเหนือ บริเวณแม่น้ำคงคาตอนบน เป็นที่อยู่ของพระสัมพุทธเจ้าในกาลก่อน ผู้ร่วมทำสังคายนาครั้งที่ ๒ ตั้งคำในจูฬวรรคว่า ท่านพระสัม

- ภุตสาณวาสีอยู่ที่หอโศกคบบรรพตต่อมาท่านพระยสกาณทัชกบุตรเข้าไปหาท่าน
พระสัมภุตสาณวาสี ณ ที่หอโศกคบบรรพต (วิ.จุ.(ไทย) ๗/๔๕๐/๔๐๐, ๗/๔๕๐/๔๐๑)
- อักษมนทายกเถราปทาน** :ประวัติในอดีตชาติของพระอักษมนทายกเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุป
ได้ว่าในอดีตชาติในภัทรกัป ท่านได้ถวายฉลองพระยุคลบาทแด่พระพุทธเจ้าพระนาม
ว่ากุกสันธะ เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุ
วิชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๒๗/๙๕)
- อักษมนตัญญูเถราปทาน**:ประวัติในอดีตชาติของพระอักษมนตัญญูเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้
สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๙๔ ท่านได้ลาดผ้าปิดแผลให้พระปัจเจกพุทธเจ้าพระนาม
ว่าติสสะ ทรงเหยียบ และได้กราบไหว้ด้วยใจที่เลื่อมใส เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่าน
ไม่รู้จักทุกคติเลย ในกัปที่ ๓๗ ท่านได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดินามว่าสุนันทะ ในชาติ
สุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหันต์พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๗/๓๘๕)
- อักษุโล, เสียงร้องของปีศาจ** :เสียงเปล่งร้องของอชกลาปยักษ์ ที่หวังจะทำให้พระผู้มีพระภาค
กลัวแล้วหนีไป ดังคำในอชกลาปสูตรว่า พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ อชกลาป
เจดีย์อันเป็นที่อยู่ของยักษ์ชื่อว่าอชกลาปกะเขตกรุงปาวา อชกลาปยักษ์ประสงค์จะ
ให้พระผู้มีพระภาคเกิดความกลัว หวาดหวั่น ขนพองสยองเกล้า จึงเข้าไปหา ส่งเสียง
ร้องโหยหวนขึ้น ๓ ครั้ง ณ ที่ใกล้พระผู้มีพระภาคว่า “อักษุโล ปักกุโล” แล้วพูดว่า
สมณะ นั้นปีศาจปรากฏแก่ท่าน” พระผู้มีพระภาคเปล่งอุทานว่า (ขุ.อุ.(ไทย) ๒๕/
๗/๑๘๐)
- อักษุโลสูตร** : พระสูตรว่าด้วยมาตุคามผู้ไม่โกรธ ท่านพระอนรุทธะเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคผู้
ประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันแล้วกราบทูลว่า เพราะเหตุไร มาตุคามจำนวนมาก
หลังจากตายแล้วจึงไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า มาตุคามผู้
หลังจากตายแล้วจะไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ เพราะประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ
คือ ๑. มีศรัทธา ๒. มีhiri ๓. มีโอตตปปะ ๔. ไม่โกรธ ๕. มีปัญญา (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/
๒๙๔/๓๒๒)
- อักษุโลสูตร** : พระสูตรว่าด้วยความไม่โกรธ สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวัน ได้
ตรัสเล่าให้ภิกษุทั้งหลายฟังว่า ท้าวสักกะได้ตรัสให้เทพชั้นดาวดึงส์ยินดีว่า ความโกรธ
อย่าได้ครอบงำท่านทั้งหลาย และท่านทั้งหลายอย่าได้โกรธตอบต่อบุคคลผู้โกรธ
ความไม่โกรธและความไม่เบียดเบียน ย่อมมีในท่านผู้ประเสริฐทุกเมื่อ ความโกรธเป็น
ดุจภูเขา ย่ำยีคนแล้ว (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๗๑/๓๙๕)
- อักษุโล** : ความไม่โกรธ หมายถึงความมีเมตตาเป็นเบื้องต้น, เป็นข้อ ๑ ในธรรม ๒ คือ ๑.
อักษุโล (ความไม่โกรธ) ๒. อนุภนาหะ (ความไม่ผูกโกรธ) ดังคำที่พระผู้มีพระภาค
ตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย บุคคลประกอบด้วยธรรม ๒ อย่างคือ ๑. อักษุโล ๒. อนุภนา
หะ) ย่อมอยู่เป็นสุข, เป็นข้อ ๗ ในทศพิธราชธรรม (อง.ทก.(ไทย) ๒๐/๑๘๒/๑๓๐) ; ดู
ประกอบใน ขุ.ชา.อสีติ.(ไทย) ๒๘/๑๗๖/๑๑๒

อรรถกถาอธิบายว่า เป็นข้อ ๑ ในทศพิธราชธรรม ธรรมสำหรับพระเจ้าแผ่นดิน
๑๐ ประการ คือ ทาน (การ ให้สิ่งของ) ศีล (ประพฤติดีงาม) ปริจจาคะ (ความ

เสียสละ) อาชชวะ (ความซื่อตรง) มัทวะ (ความอ่อนโยน) ตบะ (ไม่หมกมุ่นในความสุขสำราญ) อักโกธะ (ความไม่โกรธ) อวิหิงสา (ความไม่ข่มเหงเบียดเบียน) ชันติ (ความอดทน) อวิโรธนะ (ความไม่คลาดธรรม) (ขุ.อป.อ. (บาลี) ๑/๔๑๒-๓/๓๒๒)

อักโกสภการทวาชพราหมณ์ : ชื่อพราหมณ์คนหนึ่ง ชาวกรุงราชคฤห์ เกิดในตระกูลการทวาชโคตร อักโกสภการทวาชพราหมณ์ได้สดับมาว่า ได้ยินว่าพราหมณ์การทวาชโคตร ออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต ในสำนักของพระสมณโคดมแล้ว จึงโกรธ ไม่พอใจ เข้าไปหาพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับแล้ว ต่อบริภาษพระผู้มีพระภาคด้วยวาจาหยาบคาย อันมิใช่วาจาของสัตบุรุษ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า พราหมณ์ ผู้ใดต่อบทต่อบุคคลผู้ต่าอยู่ โกรธต่อบทต่อบุคคลผู้โกรธอยู่ ทะเลาะต่อบทต่อบุคคลผู้ทะเลาะอยู่ ผู้ นั้นเรากล่าวว่า ย่อมบริโภคน้ำด้วยกัน ย่อมกระทำต่อบทต่อกัน แต่เรานั้นไม่บริโภคน้ำด้วยกัน ไม่กระทำต่อบทต่อกันท่านเป็นอันขาด พราหมณ์ดังนั้น คำต่าเป็นต้นนั้น จึงเป็นของท่านผู้เดียว เขาเกิดความเลื่อมใสชื่นชมพระภิกษุของพระผู้มีพระภาค (ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๘๘/๒๖๕)

อักโกสภการทวาชวัตถุ : เรื่องอักโกสภการทวาชพราหมณ์ พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่ภิกษุทั้งหลายว่า ผู้ไม่ประทุษร้าย อดกลั้นคำต่า การข่ม และการจงจำได้ มีขันติเป็นพลัง มีขันติเป็นกำลังพล เราเรียกว่า พราหมณ์ (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๓๙๙/๑๕๙)

อักโกสภการทวาชะ, พระ : ชื่อพระอรหันต์องค์หนึ่ง เดิมอยู่กรุงราชคฤห์ เกิดในตระกูลการทวาชะ เคยต่าพระผู้มีพระภาค แต่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ผู้ใดโกรธต่อบทต่อบุคคลผู้โกรธ ผู้ นั้นย่อมเลวกว่าผู้โกรธ เพราะการโกรธต่อนั้น บุคคลผู้ไม่โกรธต่อบทต่อบุคคลผู้โกรธ ชื่อว่าชนะสงครามที่ชนะได้ยาก ผู้ใดรู้ว่าผู้อื่นโกรธ เป็นผู้มั่งคั่ง สงบใจไว้ได้ ผู้นั้นชื่อว่าประพฤติประโยชน์ของคนทั้ง ๒ ฝ่าย คือฝ่ายตนและฝ่ายผู้อื่น เขาเกิดความเลื่อมใสแล้วออกบวชเป็นบรรพชิต บรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ ดังคำว่า ท่านพระอักโกสภการทวาชะอุปสมบทแล้วไม่นาน หลีกออกไป อยู่คนเดียว ไม่ประมาท มีความเพียรอุทิศกายและใจอยู่ ไม่นานนักก็ทำให้แจ้งซึ่งประโยชน์ยอดเยี่ยมอันเป็นที่สุดแห่งพรหมจรรย์ ท่านพระอักโกสภการทวาชะได้เป็นพระอรหันต์รูปหนึ่ง ในบรรดาพระอรหันต์ทั้งหลาย, ในอักโกสภการทวาชวัตถุ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ผู้ไม่ประทุษร้าย อดกลั้นคำต่า การข่ม และการจงจำได้มีขันติเป็นพลัง มีขันติเป็นกำลังพล เราเรียกว่า พราหมณ์ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๘๘/๒๖๘, ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๓๙๙/๑๕๙)

อักโกสภสูตร : พระสูตรว่าด้วยโทษของการต่า มี ๒ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อักโกสภสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุผู้ต่อบริภาษเพื่อนพรหมจารีว่าร้ายพระอริยะ ย่อมได้รับโทษ ๕ คือ (๑) ต้องอาบัติปาราชิกหรือตัดธรรมเป็นเครื่องปิดกั้น (โลกุตตรธรรมเป็นเครื่องปิดกั้นทางไปอบาย) (๒) ต้องอาบัติเศร้าหมองกองใดกองหนึ่ง (๓) เป็นโรคร้ายแรง (๔) หลงลืมสติมรณภาพ (๕) หลังจากมรณภาพแล้ว จะไปเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๒๑๑/๓๕๔)

๒.อักษกสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุใดดำบริภาษเพื่อนพรหมจารี กล่าวโทษพระอริยะ เป็นไปไม่ได้เลยที่ภิกษุนั้นจะไม่ถึงความพินาศอย่าง ๑ ใน ๑๐ อย่าง คือ (๑) ไม่บรรลुरुธรรมที่ยังไม่บรรลุ (๒) เสื่อมจากธรรมที่บรรลุแล้ว (๓) สัทธรรม(หมายถึงไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ และปัญญา) ย่อมไม่ผ่องแผ้ว (๔) มีความสำคัญว่าได้บรรลุสัทธรรม (๕) ไม่ยินดีประพฤติพรหมจรรย์ (๖) ต้องอาบัติเศร้า หมองกองใดกองหนึ่ง (๗) เป็นโรคเรื้อรัง (๘) ถึงความวิกลจริตมีจิตฟุ้งซ่าน (๙) หลงลืมสติมรณภาพ (๑๐) หลังจากตายแล้วจะไปเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๘๘/๑๙๙)

อักษกวัตถุ : เรื่องดำ หมายถึงคำที่ใช้ต่อกัน มี ๑๐ ประการ คือคำดำ่ว่า (๑) เจ้าเป็นโจร (๒) เป็นคนพาล (๓) เป็นคนหลง (๔) เป็นอูฐ (๕) เป็นโค (๖) เป็นลา (๗) เป็นสัตว์นรก (๘) เป็นสัตว์ดิรัจฉาน (๙) เป็นคนไม่มีสุคติ (๑๐) เป็นคนหวังได้เฉพาะทุกคติ ดังคำใน สิกขาบทวิภังค์ที่อธิบายว่า คำว่า ดำ คือ ดำด้วยอักษกวัตถุ ๑๐ อย่าง ต้อง อาบัติปาจิตตีย์ (วิ.ภิกขุณี.(ไทย) ๓/๑๐๓๐/๒๖๙) ; ในวินัยท่านว่า ได้แก่ โอมสวาท คือคำกล่าวเสียดสี ๑๐ อย่าง (วิ.ป. (ไทย) ๘/๓๓๐/๒๙๗, วิมหา.(ไทย) เล่ม ๒/๑๕/๒๐๒)

อรรถกถาอธิบายว่า ดำ ในที่นี้หมายถึงดำด้วยอักษกวัตถุ ๑๐ อย่าง คือ (๑) เจ้าเป็นโจร (๒) เจ้าเป็นคนพาล (๓) เจ้าเป็น คนหลง (๔) เจ้าเป็นอูฐ (๕) เจ้าเป็นโค (๖) เจ้าเป็นลา (๗) เจ้าเป็นสัตว์นรก (๘) เจ้าเป็นสัตว์ดิรัจฉาน (๙) เจ้าไม่ได้สุคติ (๑๐) เจ้าหวังได้แต่ทุกคติเท่านั้น (ที.ปา.อ. (บาลี) ๑๑๓/๔๖)

อักษกสูตร : พระสูตรว่าด้วยอักษกถาพรหมณ์ สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเวฬุวัน สถานที่ให้เหยื่อกระแต เขตกรุงราชคฤห์ อักษกถาพรหมณ์รู้ว่า พรหมณ์ถาพรหมณ์โคตรออกบวช จึงเข้าไปดำบริภาษพระผู้มีพระภาคด้วยวาจา หยาบคาย อันมิใช่วาจาของสัตบุรุษ พระผู้มีพระภาคตรัสถามเขาว่า เมื่อท่านจัดอาหารเพื่อต้อนรับมิตร อำมาตย์ ญาติ และสาโลहितแล้ว หากพวกเขาไม่รับอาหารนั้นจะเป็นของใคร เมื่ออักษกถาพรหมณ์ตอบว่า ถ้าเขาไม่รับ ก็ย่อมเป็นของข้าพระองค์ พระองค์จึงตรัสว่า ข้อนี้อีกเหมือนกัน ท่านดำเราผู้ไม่ดำ โกรธเราผู้ไม่โกรธ ทะเลาะกับเราผู้ไม่ทะเลาะ เราไม่รับคำดำของท่าน ดังนั้น คำดำจึงเป็นของท่าน ผู้ดำต่อบุคคลผู้ดำอยู่ โกรธต่อบุคคลผู้โกรธอยู่ ทะเลาะต่อบุคคลผู้ทะเลาะอยู่ ชื่อว่าย่อมบริโภคนัยด้วยกัน กระทำตอบโต้กัน เราไม่เป็นเช่นนั้น ดังนั้น คำดำจึงเป็นของท่านผู้เดียว บุคคลผู้ไม่โกรธ ผีกตบแล้ว มีความเป็นอยู่อย่างสม่าเสมอ หลุดพ้นแล้วเพราะรู้ชอบ สงบ คงที่ จักมีความโกรธได้อย่างไร ผู้โกรธต่อบุคคลผู้โกรธ ย่อมเลวกว่าผู้โกรธ บุคคลผู้ไม่โกรธต่อบุคคลผู้โกรธ ชื่อว่าชนะสงครามที่ชนะได้ยาก ผู้รู้ว่าผู้อื่นโกรธ เป็นผู้มั่งคั่ง สงบใจไว้ได้ ชื่อว่าประพฤติประโยชน์ทั้ง ๒ ฝ่าย คือฝ่ายตน และฝ่ายผู้อื่น แต่ชนส่วนมากมักจะเข้าใจว่า ผู้รักษาประโยชน์ทั้ง ๒ ฝ่ายนั้นเป็นคนโง่ เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสอย่างนี้ อักษกถาพรหมณ์เกิดความเลื่อมใสขอ

บรรพชาอุปสมบทแล้วตั้งใจบำเพ็ญเพียร ไม่นานนักก็ได้บรรลุเป็นพระอรหันต์ (ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๘๘/๒๖๕)

อักษณสูตร : พระสูตรว่าด้วยกาลที่ไม่ใช่ขณะจะอยู่ประพาศพรหมจรรย์ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคลผู้ไม่ได้สติบ กล่าวหาว่า ชาวโลกทำกิจในขณะ แต่เขาไม่รู้ขณะหรือมิใช่ขณะเลย กาลที่ไม่ใช่ขณะ ไม่ใช่สมัยที่จะอยู่ประพาศพรหมจรรย์มี ๘ กาล คือ ตถาคตอุบัติขึ้นมาในโลกและแสดงธรรมที่นำความสงบมาให้ เป็นไปเพื่อปรินิพพาน ให้ถึงการตรัสรู้ แต่ (๑) บุคคลนี้เข้าถึงนรก (๒) บุคคลนี้เข้าถึงกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน (๓) บุคคลนี้เข้าถึงเปรต วิสัย (๔) บุคคลนี้เข้าถึงเทวนิกาย (คือเกิดเป็นอสัญญีสัตว์) ที่มีอายุยืนขึ้นใดชั้นหนึ่ง (๕) บุคคลนี้กลับมาเกิดในปัจฉิมตชนบทและอยู่ในพวกมีลักษณะที่ไม่รู้เดียงสา ที่ไม่มี ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ผ่านไปมา (๖) บุคคลนี้กลับมาเกิดในมัชฌิมชนบท เป็นมิถิชาทิฎฐิ มีความเห็นวิปริตว่า ทานที่ให้แล้วไม่มีผล ยัญที่บูชาแล้วไม่มีผล เป็นต้น (๗) บุคคลนี้กลับมาเกิดในมัชฌิมชนบท เป็นคนมีปัญญาทรมาน โง่เขลา ไม่สามารถรู้เนื้อความแห่งสุภาสิตหรือทุภาสิตได้ และ (๘) ตถาคตไม่ได้มาอุบัติขึ้นในโลก ถึงบุคคลนี้จะกลับมาเกิดในมัชฌิมชนบทและมีปัญญาสามารถรู้เนื้อความแห่งสุภาสิตและทุภาสิตได้ แล้วตรัสสรุปว่า ขณะและสมัยที่ควรอยู่ประพาศพรหมจรรย์มีขณะเดียวเท่านั้น คือ ขณะที่ตถาคตอุบัติขึ้นมาในโลก และแสดงธรรมที่นำความสงบมาให้ เป็นไปเพื่อปรินิพพาน ให้ถึงการตรัสรู้ และบุคคลนี้กลับมาเกิดในมัชฌิมชนบท มีปัญญาสามารถรู้เนื้อความแห่งสุภาสิตและทุภาสิตได้ (อง.อฎฐก. (ไทย) ๒๓/๒๙/๒๗๔)

อักษณสูตร : มี ๒ สูตร แปลความหมายสูตรและเนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อักษณสูตร พระสูตรว่าด้วยภิกษุผู้ไม่อดทน พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุผู้ระระ ย่อมไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่เคารพของเพื่อนพรหมจารีทั้งหลายเพราะประกอบด้วยธรรม ๕ คือ ไม่อดทนต่อ (๑) รูป (๒) เสียง (๓) กลิ่น (๔) รส (๕) โผฏฐัพพะ ส่วนภิกษุผู้ ระระประกอบด้วยธรรม ๕ มีนัยตรงกันข้าม ย่อมเป็นที่รักเป็นที่เคารพของเพื่อน พรหมจารีทั้งหลาย(อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๘๕/๑๕๓)

๒.อักษณสูตร พระสูตรว่าด้วยองค์ประกอบของข้างต้นที่ไม่อดทน พระผู้มีพระภาค ตรัสว่า องค์ประกอบของข้างที่ไม่ควรเป็นข้างต้น เปรียบเทียบองค์ประกอบของภิกษุ ผู้ไม่ควรเป็นนาบุญของโลก มีฝ่ายละ ๕ เหมือนในภัตตาทกสูตร แต่ทรงอธิบาย ความหมายของแต่ละฝ่าย คือ (๑) *ไม่อดทนต่อรูป* หมายถึงข้างเข้าสู่สมรภูมิแล้วเห็น กองทัพข้างเป็นต้น ก็หวั่นไหว ไม่สามารถเข้าสู่สมรภูมิได้ เปรียบเทียบกับภิกษุผู้เห็น รูปแล้วเกิดความกำหนดไม่สามารถตั้งจิตไว้โดยชอบได้ (๒) *ไม่อดทนต่อเสียง* หมายถึง ข้างเข้าสู่สมรภูมิแล้วได้ยินเสียงของกองทัพข้างเป็นต้นก็หวั่นไหวไม่สามารถเข้าสู่ สมรภูมิได้ เปรียบเทียบกับภิกษุผู้ได้ยินเสียงแล้วเกิดความกำหนดไม่สามารถตั้งจิตไว้ โดยชอบได้ (๓) *ไม่อดทนต่อกลิ่น* หมายถึงข้างเข้าสู่สมรภูมิแล้วได้กลิ่นมูตรคูดของข้าง ข้างศึกแล้วก็หวั่นไหวไม่สามารถเข้าสู่สมรภูมิได้ เปรียบเทียบกับภิกษุผู้ได้กลิ่นแล้วเกิด ความกำหนดไม่สามารถตั้งจิตไว้โดยชอบ (๔) *ไม่อดทนต่อรส* หมายถึงข้างเข้าสู่

สมรภูมิแล้วไม่ได้กินอาหารเพียง ๑ คืบ ถึง ๕ คืบ ก็ห้วนไหว ไม่สามารถเข้าสู่สมรภูมิได้ เปรียบเทียบกับภิกษุผู้ได้ลิ้มรสแล้วเกิดความกำหนดไม่สามารถตั้งจิตไว้โดยชอบได้ (๕) *ไม่อดทนต่อโผฏฐัพพะ* หมายถึงข้างเข้าสู่สมรภูมิแล้ว ถูกเขายิงด้วยลูกศร ๑ ครั้ง หรือหลายครั้งก็ห้วนไหว ไม่สามารถเข้าสู่สมรภูมิได้ เปรียบเทียบกับภิกษุผู้ถูกต้องโผฏฐัพพะแล้ว ก็เกิดความกำหนด ไม่สามารถตั้งจิตไว้โดยชอบได้

แล้วตรัสว่า องค์ประกอบของข้างที่ควรเป็นข้างต้น เปรียบเทียบคุณสมบัติของภิกษุผู้ควรเป็นนาบุญของโลก มีฝ่ายละ ๕ พร้อมทรงอธิบายคุณสมบัติของแต่ละฝ่าย คือ (๑) *อดทนต่อรูป* หมายถึงข้างเข้าสู่สมรภูมิแล้ว เห็นกองทัพข้างเป็นต้นก็ไม่ห้วนไหว สามารถเข้าสู่สมรภูมิได้ เปรียบเทียบกับภิกษุผู้เห็นรูปแล้วไม่เกิดความกำหนดสามารถตั้งจิตไว้โดยชอบได้ (๒) *อดทนต่อเสียง* หมายถึงข้างเข้าสู่สมรภูมิแล้วได้ยินเสียงของกองทัพข้าง เป็นต้นก็ไม่ห้วนไหวสามารถเข้าสู่สมรภูมิได้ เปรียบเทียบกับภิกษุผู้ได้ยินเสียงแล้วไม่เกิดความกำหนดสามารถตั้งจิตไว้โดยชอบได้ (๓) *อดทนต่อกลิณ* หมายถึงข้างเข้าสู่สมรภูมิแล้วได้กลิ่นบุตร คุณของข้างเข้าศึกแล้วก็ห้วนไหวสามารถเข้าสู่สมรภูมิได้ เปรียบเทียบกับภิกษุผู้ได้กลิ่นแล้ว ไม่เกิดความกำหนดสามารถตั้งจิตไว้โดยชอบได้ (๔) *อดทนต่อรส* หมายถึงข้างเข้าสู่สมรภูมิแล้วไม่ได้กินอาหารแม้เพียง ๑ คืบถึง ๕ คืบ ก็ไม่ห้วนไหวสามารถเข้าสู่สมรภูมิได้ เปรียบเทียบกับภิกษุผู้ได้ลิ้มรสแล้วไม่เกิดความกำหนด สามารถตั้งจิตไว้โดยชอบได้ (๕) *อดทนต่อโผฏฐัพพะ* หมายถึงข้างเข้าสู่สมรภูมิแล้ว ถูกเขายิงด้วยลูกศร ๑ ครั้ง หรือ ๕ ครั้งก็ไม่ห้วนไหวสามารถเข้าสู่สมรภูมิได้เปรียบเทียบกับภิกษุผู้ถูกต้องโผฏฐัพพะแล้วไม่เกิดความกำหนด สามารถตั้งสติไว้โดยชอบได้ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๓๙/๒๒๔)

อักษมา ปฏิปทา : ข้อปฏิบัติที่ไม่อดทน,เป็นข้อ ๑ ในปฏิปทา๔ อีกนัยหนึ่ง คือ ๑. อักษมา ปฏิปทา (ข้อปฏิบัติที่ไม่อดทน) ๒. ขมา ปฏิปทา(ข้อปฏิบัติที่อดทน) ๓. ทมาปฏิปทา(ข้อปฏิบัติที่ข่มใจ) ๔. สมา ปฏิปทา(ข้อปฏิบัติที่ระงับ) ,ในปฐมขมสูตร อธิบายความหมายไว้ว่า บุคคลบางคนในโลกนี้ต่ำได้ตอบคนที่ต่ำ โกรธตอบคนที่โกรธ เถียงโต้ตอบคนที่เถียงนี้เรียกว่าอักษมา ปฏิปทา หรือตั้งคำในทุติยขมสูตรที่อธิบายว่า บุคคลบางคนในโลกนี้เป็นผู้ไม่อดทนต่อความหนาว ความร้อน ความหิวกระหาย ต่อการถูกเหยียบ ถูกขม แดด และสัตว์เลื้อยคลานทั้งหลายรบกวนต่อถ้อยคำหยาบคายร้ายแรงต่าง ๆ เป็นผู้ไม่อดกลั้นเวทนาทั้งหลาย อันมีในร่างกายที่เกิดขึ้นแล้ว เป็นทุกข์ กล้าแข็งเจ็บปวด เผ็ดร้อน ไม่น่ายินดี ไม่น่าพอใจ พรากชีวิต นี้เรียกว่าอักษมาปฏิปทา (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๑๑/๒๘๙,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๖๔/๒๓๐,๒๑/๑๖๕/๒๓๑)

อักษระ : อักษระ,ตัวหนังสือ หมายถึงสระและพยัญชนะ ดังคำในกวิสสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อักษระเป็นเครื่องปรากฏของคาถาเหล่านั้น,ในสุดตพทานคาถา อธิบายว่า พระผู้มีพระภาคผู้เลิศกว่าเทวดาและมนุษย์ทั้งหลายได้ทรงแสดงพระสูตรที่ประเสริฐอันประกอบด้วยบทแห่งพยัญชนะและอรรถมีการเปรียบเทียบที่หมายรู้ด้วยอักษระซึ่งแน่นอนเป็นส่วนทำวิจารณ์ญาณของชาวโลกให้แจ่มแจ้ง,ในอุปทาน พระอุบาลีเถระกล่าวไว้ว่า ในหมวดที่ ๕ ข้าพระองค์ไม่มีความสงสัยอักษระ(คือสระ) หรือแม้ใน

คัคครา, โบกขรณี : ชื่อสระลูกหนึ่ง อยู่เขตกรุงจัมปา เป็นที่สนทนาธรรมระหว่างอุบาสกจำนวนมาก กับพระสารีบุตร ดังคำที่ พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ฝั่งสระคัคครา โบกขรณี เขตกรุงจัมปา ครั้งนั้นแล อุบาสกชาวกรุงจัมปาจำนวนมากเข้าไปหาท่านพระสารีบุตร ถึงที่อยู่ อภิวัตแล้วนั่ง ณ ที่สมควร ได้กล่าวกับท่านพระสารีบุตร มีปรากฏในทานม หัปผลสูตร (อง.สตตค.(ไทย) ๒๓/๕๒/๘๙)

อัครคสุญญะ : ความว่างด้วยธรรมที่เป็นเลิศ, เป็นลำดับที่ ๔ ในสุญญกถา ๒๕, ในปฏิสัมภิทามรรค อธิบายความหมายไว้ว่า ทางที่เลิศ ทางที่ประเสริฐ ทางที่พิเศษ คือ ความสงบแห่ง สังขารทั้งปวงความสละคืนอุปธิทั้งปวง ความสิ้นไปแห่งตัณหา ความคลายกำหนด ความดับนิพพาน นี้ชื่อว่า อัครคสุญญะ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๔๘/๕๒๗)

อัครคสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมอันเลิศ มี ๒ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อัครคสูตร (ปฐม) (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมอันเลิศ ๔ คือ (๑) ศีล อันเลิศ (๒) สมาธิอันเลิศ (๓) ปัญญาอันเลิศ (๔) วิมุตติอันเลิศ (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/ ๗๔/๑๒๐)

๒.อัครคสูตร (ทุติย) (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมอันเลิศ ๔ คือ (๑) รูป อันเลิศ (๒) เวทนาอันเลิศ (๓) สัญญาอันเลิศ (ทั้ง ๓ อย่าง ที่พิจารณาแล้วบรรลु อรรถผล) (๔) ภาวนอันเลิศ (หมายถึงอรรถภาพที่บุคคลดำรงอยู่แล้วสามารถบรรลु อรรถผลได้) (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๗๕/๑๒๐)

อัครคหปุระ, เมือง : ชื่อเมืองแห่งหนึ่ง ซึ่งเป็นเมืองที่พระเรวตะเถระเดินทางไปพัก อยู่ระหว่างเมือง อุทุมพรมกับเมืองสหชาตินคร ดังคำที่ ท่านพระเรวตะเดินทางจากเมืองอุทุมพรมไป เมืองอัครคหปุระ ภิกษุผู้เถระทั้งหลายพากันเดินทางไปเมืองอุทุมพรม ถามว่า ท่าน พระเรวตะพักอยู่ที่ไหน พวกเขาตอบว่า ท่านพระเรวตะเดินทางไปเมืองอัครคหปุระ ต่อมา ท่านพระเรวตะเดินทางจากเมืองอัครคหปุระไปสู่สหชาตินคร ภิกษุผู้เถระ ทั้งหลายพากันเดินทางไปเมืองอัครคหปุระ (วิ.จู.(ไทย) ๗/๔๕๑/๔๐๓)

อัครค, ชื่อคนธรรพ์ : ชื่อคนธรรพ์คนหนึ่ง เล่นพิณถวายพระราชา ในเวลาพญาครุฑโพธิสัตว์มาเล่น สกา มีปรากฏในสุสันธิชาดก ดังคำที่ คนธรรพ์ชื่ออัครค ครั้นในเวลาพญาครุฑ โพธิสัตว์มาเล่นสกา จึงถือพิณขับร้องถวายพระราชาว่า กลิ่นดอกติมิระหอมตลบ อบอวล คลื่นสมุทรกระทบฝั่งดังกึกก้อง พระนางสุสันธิประทับอยู่ไกลจากพระนครนี้ มาก พระเจ้าตัมพะ กามทั้งหลายยอมเสียดแทงข้าพระองค์ (พญาครุฑได้ฟังดังนั้น จึงกล่าวว่า) ท่านข้ามสมุทรไปได้อย่างไร เห็นเกาะเศรษฐะได้อย่างไร ท่านอัครค พระ นางกับท่านพบกันได้อย่างไร (ขุ.ชา.ปญจก.(ไทย) ๒๗/๕๖/๒๐๙)

อัครคัญญสูตร : พระสูตรว่าด้วยต้นกำเนิดของโลก พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่ สามเณรชื่อว่าเสฏฐะและสามเณรชื่อว่าทวาชะ ขณะประทับอยู่ ณ บุพพาราม เขต กรุงสาวัตถี ว่า พวกพรหมณ์ไม่รู้เรื่องเก่า หรือความเป็นมาของวรรณะ ๔ ตามความเป็นจริง

เย็นวันหนึ่ง สามเณรเสฏฐะและสามเณรทวาชะชวนกันไปเฝ้าพระผู้มีพระ ภาค ขณะเสด็จจงกรมอยู่กลางแจ้ง เมื่อถวายอภิวัตแล้วได้เดินจงกรมตามเสด็จ

พระองค์ตรัสถามว่า การที่ท่านทั้งสองทิ้งตระกูลและธรรมนิยมพราหมณ์มาบวชในพระธรรมวินัยนี้ พวกญาติ ๆ ได้ว่ากล่าวอย่างไรบ้าง

สามเณรทั้งสองกราบทูลว่า เขาต่ออย่างเต็มรูปแบบทีเดียว เมื่อตรัสถามว่า เขาทำอะไร ท่านทั้งสองกราบทูลว่า

เขาคำว่า พราหมณ์เท่านั้นเป็นวรรณะประเสริฐที่สุด มีผิวขาว บริสุทธ์ เป็นบุตร เป็นโอรส เกิดจากพระโอษฐ์ของพระพรหม พระพรหมนิรมิตขึ้นมา เป็นทายาทของพระพรหม วรรณะอื่นเลวทราม มีผิวดำ ไม่บริสุทธ์ เกิดจากพระบาทของพระพรหม การที่ท่านทั้งสองทิ้งวรรณะพราหมณ์มาอยู่ในพวกสมณะศีระโกลัน ผู้มีวรรณะต่ำทราม เป็นคนรับใช้ เป็นเฝ้าของมารนั้นไม่ดีเลย ไม่สมควรเลย

พระองค์ตรัสว่า พวกพราหมณ์กล่าวอย่างนั้น เพราะไม่รู้ความจริง เป็นไปได้อย่างไร พวกเขาเกิดจากนางพราหมณีแท้ ๆ แต่เขากล่าวว่า เกิดจากพรหม เป็นผู้ประเสริฐที่สุด ความจริง ไม่ว่าจะกษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ หรือศูทร ถ้าประพฤติกายทุจริต วาจทุจริต มโนทุจริต ความประพฤตินั้นก็ใช่ออกุศลธรรม มีโทษ ไม่ควรประพฤติ ไม่ใช่อริยธรรม เป็นธรรมดา มีวิบากดำ วิญญูชนติเตียนได้เหมือนกัน

อนึ่ง ไม่ว่าจะ กษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ หรือศูทร ถ้าประพฤติกายสุจริต วาสุจริต มโนสุจริต ความประพฤตินั้นก็ใช่ออกุศลธรรม ไม่มีโทษ ควรประพฤติ เป็นอริยธรรม เป็นธรรมขาว มีวิบากขาว วิญญูชนสรรเสริญเหมือนกัน

ตรัสย้ำว่า ธรรมเหล่านี้เท่านั้นมีอยู่จริง เมื่อถือธรรมเหล่านี้เป็นเกณฑ์ ก็สามารถรวมวรรณะ ๔ เข้าเป็นประเภทบุคคลได้ ๒ พวก คือ (๑) พวกที่ตั้งอยู่ในธรรมดำ ที่วิญญูชนติเตียน (๒) พวกที่ตั้งอยู่ในธรรมขาว ที่วิญญูชนสรรเสริญ ฉะนั้น คำกล่าวของพวกพราหมณ์ที่ว่า พราหมณ์เป็นวรรณะประเสริฐที่สุดเป็นต้นนั้น จึงเป็นคำกล่าวที่วิญญูชนไม่รับรอง เพราะไม่ว่าคนในวรรณะใด ใน ๔ วรรณะนั้น ถ้าออกบวชเป็นบรรพชิต ประพฤติพรหมจรรย์จนบรรลุอรหัตผลเป็นพระอรหันต-ชีนาสพ ผู้นั้นสมควรได้ชื่อว่าผู้ประเสริฐที่สุดในโลก คือ เป็นผู้ประเสริฐโดยธรรม ไม่ใช่โดยวรรณะ

ตรัสเป็นเชิงปลอบใจสามเณรทั้งสองว่า ถ้ามีผู้ใดถามท่านทั้งสองว่า เป็นพวกไหนให้ตอบว่า เป็นพวกพระสมณะ ศากยบุตร เพราะผู้มีศรัทธาตั้งมั่นในพระองค์ควรเรียกว่า เป็นบุตร เป็นโอรส เกิดจากพระโอษฐ์ของพระองค์ เกิดจากพระธรรม พระพรหมนิรมิตขึ้นมา เป็นทายาทของพระธรรม ทำไมจึงเป็นอย่างนั้น เพราะคำว่า ธรรมกาย ก็ดี พรหมกาย ก็ดี ธรรมภูต ก็ดี หรือ พรหมภูต ก็ดี เป็นพระนาม ของพระองค์

ภาคนิทเทส

พระผู้มีพระภาคทรงนำนิทานโบราณคดีว่าด้วยต้นกำเนิดของโลกมาตรัสเล่าประกอบหลักธรรมของพระองค์ เพื่อชี้ให้เห็นว่า พวกพราหมณ์เข้าใจเรื่องระบบวรรณะ ผิดพลาดคลาดเคลื่อนไปจากเดิมอย่างไร เรื่องที่ตรัสเล่ามีความดังนี้

๑. ทรงตัดตอนแห่งสังวัฏฏ์ภพของโลก ในช่วงสุดท้าย คือ ช่วงที่โลกเสื่อมลงจนสลายไป สัตว์โลกส่วนมากที่รอดชีวิต ได้ไปเกิดในชั้นอากาศพรหม มีสภาพเป็นกาย

ทิพย์ มีฤทธิ์ทางใจ มีปิติเป็นอาหาร มีรัศมีแผ่ซ่านออกจากกาย สัญจรอยู่ใน อากาศ สถิตอยู่ในวิมานอันงดงาม นานแสนนาน

๒. จากนั้น ทรงแสดงการกำเนิดหรือวิวัฒนาการของโลก ตั้งแต่ตอนต้นแห่งวิวิฏฐกับ คือ ช่วงที่โลกกลับก่อตัวขึ้นใหม่ เริ่มจากสภาพที่เป็นน้ำแม่เต็มอวกาศอันเว้งว่าง ว่างเปล่า ไม่มีดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์และดวงดาวใด ๆ ทั่วบริเวณมืดมิด โลกค่อย ๆ แข็งตัวขึ้น มีพืชพรรณเกิดขึ้นตามลำดับ คือ (๑) จัวันดิน ลอยอยู่บนผิวน้ำ (๒) สะเก็ดดิน (๓) เครื่องดิน (๔) ข้าวสาลีเกิดเองตามธรรมชาติ ผลิตผลเป็น ข้าวสารสุก ไม่มี แกลบและรำ

๓. ในขณะเดียวกัน ทรงแสดงวิวัฒนาการของมนุษย์ควบคู่ไปกับวิวัฒนาการของโลก ดังต่อไปนี้

๓.๑ มีพรหมพวกหนึ่งจากชั้นอากาศสรพรหมจุติลงมาเกิดในโลกระยะแรกเริ่มที่ยัง เป็นพื้นน้ำ สัตว์โลกพวกนี้ยังมีสภาพร่างกายเป็นทิพย์ มีฤทธิ์ทางใจ มีปิติเป็นอาหาร มีรัศมีกาย สัญจรอยู่ในอากาศ เช่นเดียวกับสมัยที่อยู่ในชั้นอากาศสรพรหม

๓.๒ ต่อมา เมื่อเกิดจัวันดินขึ้น สัตว์โลกหรือมนุษย์พวกแรกได้ใช้บริโภคน้ำ เป็นอาหาร แทนปิติ ทำให้ร่างกายหยาบขึ้น รัศมีกายหายไป ตอนนี เกิดมีดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์ และดวงดาวขึ้น

๓.๓ เมื่อสัตว์โลกพวกนี้บริโภคจัวันดินนาน ๆ เข้า ร่างกายเปลี่ยนแปลง มากขึ้น บางพวกมีผิวพรรณดี บางพวกมีผิวพรรณเลว จึงเกิดการเหยียดผิวกันขึ้น เพราะ เหยียดผิวกัน จัวันดินจึงหายไป พวกเขาจึงเกิดความโหยหาขึ้นเป็นครั้งแรก

๓.๔ เมื่อสะเก็ดดินเกิดขึ้น สัตว์โลกพวกนี้จึงใช้สะเก็ดดินเป็นอาหารแทนจัวันดินที่ หายไป เมื่อบริโภคสะเก็ดดินไปนาน ๆ ร่างกายได้เปลี่ยนแปลงมากขึ้น ผิวพรรณ ต่างกันมากขึ้น การเหยียดผิวกันก็ รุนแรงขึ้น ทำให้สะเก็ดดินหายไป พวกสัตว์โลกได้ เกิดความรู้สึกโหยหาขึ้นอีก

๓.๕ เมื่อเครื่องดินเกิดขึ้น พวกเขาก็ใช้เครื่องดินเป็นอาหารแทนสะเก็ดดินที่หายไป และเมื่อบริโภคไปนาน ๆ จึงมีการเปลี่ยนแปลงทางร่างกายมากขึ้น การเหยียดผิวก็ ยิ่งรุนแรงขึ้น จนเครื่องดินหายไปพวกเขาก็กลับรู้สึกโหยหาต่อไปอีก

๓.๖ เมื่อข้าวสาลี(เกิดเอง) เกิดขึ้น พวกเขาก็ใช้ข้าวสาลีนี้เป็นอาหาร แทน และเมื่อ บริโภคข้าวสาลีไปนาน ๆ จึงมีการเปลี่ยนแปลงทาง ร่างกายมากขึ้น คือเกิดอวัยวะ เพศชายและเพศหญิงขึ้น ทำให้เกิดลักษณะเป็นมนุษย์ผู้ชายและผู้หญิงเด่นชัด เมื่อ คนต่างเพศเพ่งมองกัน จึงเกิดความรู้สึกทางเพศขึ้น และได้เสพเมถุนธรรมกัน การ เสพเมถุนธรรมนี้ เขาถือว่าเป็นความชั่ว ฉะนั้น เมื่อเห็นผู้ใดเสพเมถุน-ธรรมกัน คน ส่วนมากจะพากันขับไล่ออกไปจากหมู่ ต่อมา ผู้นิยมเสพเมถุนธรรมจึงแยกตัวไปปลุก เรือนอยู่เพื่อมิให้ผู้อื่นเห็น พวกนี้มีคำเรียกต่อมาว่า ผู้ครองเรือน (อาคาริก) ผู้ไม่มี เรือน เรียกว่า อนาคาริก ซึ่งต่อมา ได้แก่นักบวช

๓.๗ ข้าวสาลีเกิดเองนี้มีลักษณะพิเศษ คือ ต้นที่ถูกเก็บผลไปในตอนเช้า จะผลิตผล ขึ้นใหม่อีกในตอนเย็น หรือต้นที่ถูกเก็บผลในตอนเย็น จะผลิตผลขึ้นใหม่อีกในตอน

เช้าของวันรุ่งขึ้น พวกเขาจึงมีข้าวสาลีให้บริโภคน้อยกว่าไม่บกพร่อง ทั้งนี้เพราะพวกนี้ยังไม่มี การสะสม คือ อดอยากบริโภคเวลาไหน ก็ไปเก็บมาบริโภคเพียงครั้งละมือ ต่อมา เมื่อมีการสะสมขึ้น คือ บางพวกเก็บมาครั้งเดียวสำหรับบริโภค ทั้งเช้าและเย็นบ้าง เก็บไว้บริโภค ๒ วันบ้าง ๔ วันบ้าง ๘ วันบ้าง ทำให้ต้นข้าวสาลีที่ถูกเก็บผลไปแล้ว ไม่ผลิตผลอีกต่อไป โดยนัยนี้ ข้าวสาลีก็ค่อยลดจำนวนลง จนมหาชนมองเห็นภัยเฉพาะหน้า

๔. ต่อจากนี้ ตรัสเล่าถึงวิวัฒนาการของระบบสังคม เศรษฐกิจ และการเมืองไว้ อย่างน่าสนใจยิ่ง คือ ตรัสเล่าว่า มหาชนได้ประชุมกันเพื่อแก้ไขป้องกันภัยที่จะเกิดขึ้น โดยตกลงให้แบ่งสรรที่ดินให้แต่ละคน (ครอบครัว) มีสิทธิครอบครองเพื่อทำมาหากิน และคัดเลือกผู้มีลักษณะดีให้ทำหน้าที่ปกครองดูแลในฐานะเจ้าของแผ่นดิน จึงมีคำ ขัตติยะ (ตรงกับคำว่า กษัตริยะ ในภาษาสันสกฤต) เกิดขึ้น โดยประชาชนยินดี แบ่งปันผลประโยชน์แก่ผู้ปกครองนั้น เนื่องจากผู้ปกครองทำหน้าที่ได้ดี ประชาชน พอใจ จึงมีคำ ราชา เกิดขึ้นและเนื่องจากผู้ปกครองเป็นผู้ที่มหาชนคัดเลือก แต่งตั้ง จึงมีชื่อว่า มหาสมมตราช ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ กลุ่มคนที่เรียกว่า กษัตริย์จึงเกิดขึ้น

ต่อมา เมื่อมีคนละเมิดสิทธิของผู้อื่น และกระทำการทุจริตต่าง ๆ มากขึ้น จึงมีคน อีกกลุ่มหนึ่งช่วยทำหน้าที่สั่งสอนและทำพิธีลอยบาปให้ จึงมีคำว่า พราหมณ์ เกิดขึ้น พวกนี้ก็ได้รับการบำรุงเลี้ยงดูจากประชาชนพวกที่นิยมเสพเมถุนธรรม ซึ่งเป็น ผู้ครอง เรือนและมีหน้าที่ทำงานต่าง ๆ ตามถนัด จึงมีชื่อว่า เวสสา คือ พวกแพศย์ นอกจากนี้ยังมีประชาชนอีกกลุ่มหนึ่งทำการทำงานที่ต่ำกว่าพวกแพศย์ จึงมีชื่อว่า สุท ตะ หรือ ศูทร

ตรัสเล่าต่อไปว่า ต่อมา มีกษัตริย์ผู้เบื่อหน่ายหน้าที่ปกครอง จึงออกไปบวชเป็น บรรพชิต เรียกตัวเองว่า สมณะ คำว่า สมณะ จึงเกิดขึ้น แม้พวกพราหมณ์ พวก แพศย์ และพวกศูทรที่เบื่อหน่ายหน้าที่ของตน ๆ ออกบวชเป็นบรรพชิตก็เรียกว่า สมณะ เหมือนกัน

ภาคนิคมน์

ตรัสสรุปว่า การเป็นกษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ ศูทร และแม้สมณะล้วนเป็นโดย ธรรม คือ หน้าที่ มิใช่โดยวรรณะอย่างที่พวกพราหมณ์เข้าใจ ทั้ง ๕ พวกนี้ ถ้า ประพฤติธรรม คือ กายทุจริต วจีทุจริต และมโนทุจริต เป็นมิจฉาภิกขุ หลังจากตาย ก็ไปเกิดในอบาย ทุกติ วินิบาต นรกเหมือนกัน ถ้าประพฤติธรรม คือ สุจริต ๓ หลังจากตายก็ไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์เหมือนกัน แล้วตรัสสอนให้เจริญโพธิปักขิย ธรรม

ในที่สุด ทรงยกคำภีระของสังกุมารพรหมมาสนับสนุนพระพุทธภาษิตข้างต้นว่า ในหมู่ชนที่ถือตระกูลเป็นใหญ่ กษัตริย์จัดว่าประเสริฐที่สุด ส่วนท่านผู้เพียบพร้อม ด้วยวิชาและจรณะ จัดว่าเป็นผู้ประเสริฐในหมู่เทพและมนุษย์ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/ ๑๑๑/๘๓)

อัคคัปปสาทสูตร : พระสูตรว่าด้วยความเลื่อมใสในสิ่งที่เลิศ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ความเลื่อมใสในสิ่งที่เลิศ ๔ คือ (๑) พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเลิศกว่าสัตว์ทั้งหลายที่ไม่มีเท่า มีสองเท่า มีสี่เท่า หรือมีเท่ามาก มีรูปหรือไม่มีรูป มีสัญญาหรือไม่มีสัญญา หรือมีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ (๒) อริยมรรคมีองค์ ๘ เลิศกว่าธรรมที่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง (๓) วิราคะ (ความคลายความกำหนัด) คือความสร้างความเมา ความดับความกระหาย ความถอนอาลัย ความตัดวัฏฏะ ความสิ้นตัณหา ความคลายกำหนัด ความดับทุกข์ และนิพพาน เลิศกว่าธรรมที่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง หรือไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง (๔) พระสงฆ์สาวกของพระตถาคต ได้แก่ อริยบุคคล ๔ คู่ คือ ๘ บุคคล (มีพระโสดาปัตติมรรคเป็นต้น) ซึ่งเป็นผู้ควรแก่ของที่เขานำมาถวาย ควรแก่ของต้อนรับ ควรแก่ทักษิณา ควรแก่การทำอัญชลี เป็นนาบุญอันยอดเยี่ยมของโลก เลิศกว่าหมู่ หรือกว่าคณะ อนึ่ง บุคคลผู้เลื่อมใสในสิ่งที่เลิศ ๔ นั้น ย่อมได้รับผลวิบากที่เลิศ (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๓๔/๕๓)

อัคคัปปสาทสูตร : พระสูตรว่าด้วยความเลื่อมใสในสิ่งที่เลิศ พระผู้มีพระภาค ตรัสว่า บุคคลผู้เลื่อมใสต่อพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระอริยสงฆ์ ย่อมได้รับบุญที่เลิศ คือ อายุ วรรณะ ยศ เกียรติ สุข และพละ (ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๙๐/๔๖๑)

อัคคาวเจตีย์ : ชื่อเจตีย์แห่งหนึ่ง อยู่เมืองอาฬวี พระผู้มีพระภาคและพระสาวกทั้งหลายเคยเสด็จไปเมืองนี้ ดังคำว่า ท่านพระมหากัสสปะจำพรรษาในเขตกรุงราชคฤห์ ออกเดินทางไปทางเมืองอาฬวี จาริกไปโดยลำดับ จนถึงเมืองอาฬวี ชาวว่าท่านพระมหากัสสปะพักอยู่ ณ อัคคาวเจตีย์ เขตเมืองอาฬวี หรือดังคำว่า พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ กรุงราชคฤห์ ตามพระพุทธาภิรมย์แล้วได้เสด็จไปทางเมืองอาฬวี เสด็จจาริกไปโดยลำดับจนถึงเมืองอาฬวีชาวว่าพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ อัคคาวเจตีย์ เขตเมืองอาฬวี,อยู่ระหว่างกัฏฐาภิรมย์ ดังคำว่า พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ กัฏฐาภิรมย์ตามพระอัยยาค์แล้ว ได้เสด็จจาริกไปทางเมืองอาฬวี ประทับอยู่ ณ อัคคาวเจตีย์ ในเมืองอาฬวี,ในนิกขันตสูตร กล่าวถึงพระวังคีสเถระอยู่กับพระอุปัชฌาย์ ดังคำว่า ท่านพระวังคีสอยู่แต่อัคคาวเจตีย์ เขตเมืองอาฬวี กับท่านพระนิโครธกับปะผู้เป็นอุปัชฌาย์ (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๓๔๒/๓๗๘,วิ.มหา.(ไทย) ๒/๕๔๒/๗๑,๒/๔๙/๒๓๗,๒/๘๔/๒๗๓,๒/๘๙/๒๗๗,๒/๑๓๙/๓๑๓,วิ.จู.(ไทย) ๗/๓๒๓/๑๔๕,ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๐๙/๓๐๓,๑๕/๒๑๑/๓๐๖,อง.สตตก.(ไทย) ๒๓/๒๓/๒๖๔,๒๓/๒๔/๒๖๗)

อัคคิ : ไฟ, ไฟกิเลส, กิเลสจุดไฟเผาผลาญจิตใจให้เร่าร้อน มี ๓ คือ ๑. ราศัคคิ ไฟคือราคะ ๒. โทสัคคิ ไฟคือโทสะ ๓. โมหัคคิไฟคือโมหะ,อัคคิ ๓ อีกนัยหนึ่ง คือ ๑.อาหุเนยยัคคิ(ไฟคืออาหุเนยยบุคคล) ๒. คหปตัคคิ(ไฟคือคหบดี) ๓.ทักขิณียัคคิ (ไฟคือทักขิณียบุคคล) (ที.ปา.(ไทย) ๒๓/๓๐๕/๒๖๘),ไปฐมอัคคิสสูตร กล่าวถึงประเภทของอัคคิว่ามี ๗ ประการ คือ ๑. ราศัคคิ (ไฟคือราคะ) ๒. โทสัคคิ(ไฟคือโทสะ) ๓. โมหัคคิ (ไฟคือโมหะ) ๔. อาหุเนยยัคคิ (ไฟคืออาหุเนยยบุคคล)๕.คหปตัคคิ(ไฟคือคหบดี)๖. ทักขิณียัคคิ(ไฟคือทักขิณียบุคคล) ๗. กัฏฐัคคิ(ไฟที่เกิดจากไม้) (อง.สตตก.(ไทย) ๒๓/๔๖/๖๙,๒๓/๔๗/๗๒)

อัคคิกขันโธปมสูตร : พระสูตรว่าด้วยข้ออุปมาด้วยกองไฟ พระผู้มีพระภาคเสด็จจาริกไปในแคว้นโกศล พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ เสด็จดำเนินทางไกล ได้ทอดพระเนตรเห็นกองไฟใหญ่ที่กำลังลุกโชนโชติช่วงอยู่ จึงเสด็จแวงลงข้างทาง ประทับนั่ง ณ โคนไม้ต้นหนึ่ง แล้วตรัสถามว่า เธอทั้งหลายเห็นกองไฟใหญ่ที่กำลังลุกโชนโชติช่วงอยู่หรือไม่ เมื่อภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่า เห็น จึงแสดงธรรมพร้อมอุปมา ๗ ข้อ คือ (๑) ระหว่างการเข้าไปนั่งกอดหรือนอนกอดกองไฟใหญ่ที่กำลังลุกโชนโชติช่วงอยู่กับการเข้าไปนั่งกอดหรือนอนกอดธิดากษัตริย์ ลูกสาวพราหมณ์หรือลูกสาวคหบดีที่มีมือและเท้าอ่อนนุ่ม (๒) ระหว่างการที่บุรุษผู้มีกำลังใช้เชือกหนังที่เหนียวพันแข้งทั้ง ๒ ข้างแล้วดึงดูไปมา เชือกหนังนั้นพึงบาดผิว แล้วพึงบาดหนัง เนื้อ เส้นเอ็น เยื่อกระดูก กับการยินดีการกราบไหว้ของขัตติยมหาศาล พราหมณมหาศาล หรือคหบดีมหาศาล (๓) ระหว่างการที่บุรุษผู้มีกำลังใช้หอกที่คมชะโลมด้วยน้ำมันพุ่งใส่กลางอกกับการยินดีการไหว้ของขัตติยมหาศาลเป็นต้น (๔) ระหว่างการที่บุรุษผู้มีกำลังใช้แผ่นเหล็กร้อนที่เผาไฟลุกโชนโชติช่วงนาบกายกับการใช้สอยจิวรที่ขัตติยมหาศาลเป็นต้นถวายเป็นด้วยศรัทธา (๕) ระหว่างการที่บุรุษผู้มีกำลังใช้ตะขอเหล็กร้อนที่เผาไฟลุกโชนโชติช่วงง้างปากแล้วใส่ก้อนเหล็กร้อนที่เผาไฟลุกโชนโชติช่วงเข้าไปในปาก ก้อนเหล็กร้อนนั้นพึงไหม้ริมฝีปากบ้าง ไหม้ปากบ้าง ไหม้ลิ้นบ้าง ไหม้คอบ้าง ไหม้อกบ้าง พาไส้ใหญ่บ้าง ไส้น้อยบ้าง ออกทางทวารเบื้องล่างของคนนั้น กกับการฉนบิณฑบาตที่ขัตติยมหาศาล เป็นต้นถวายเป็นด้วยศรัทธา (๖) ระหว่างการที่บุรุษผู้มีกำลังจับศีระหรือคอกแล้วให้หนังทับหรือนอนทับเตียงเหล็กร้อนที่เผาไฟลุกโชนโชติช่วงกับการใช้สอยเตียงตั้งที่ขัตติยมหาศาลเป็นต้นถวายเป็นด้วยศรัทธา(๗) ระหว่างการที่บุรุษผู้มีกำลังจับคนชูเท้าขึ้น ห้อยศีระลงแล้วโยนลงในหม้อเหล็กร้อนที่เผาไฟลุกโชนโชติช่วง เขาถูกไฟลวกเดือดโผล่ขึ้นเป็นฟองในหม้อเหล็กร้อน บางครั้งก็ลอยขึ้น บางครั้งก็จมลง บางครั้งก็ลอยขวาง กกับการใช้สอยวิหารที่ขัตติยมหาศาล เป็นต้นถวายเป็นด้วยศรัทธา ในสูตรนี้ ทรงแสดงอุปมาแต่ละข้อเป็นแนวคำถาม-ตอบ แต่ละคู่อุปมานั้นตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า อย่างไรหนอ ประเสริฐกว่ากัน ภิกษุทั้งหลายกราบทูลตามความเข้าใจของตนคือ (๑) การที่บุคคลเข้าไปนั่งกอดหรือนอนกอดธิดากษัตริย์เป็นต้นประเสริฐกว่า (๒) การยินดีการไหว้ของขัตติยมหาศาลเป็นต้นประเสริฐกว่า(๓) การยินดีการไหว้ของขัตติยมหาศาลเป็นต้นประเสริฐกว่า (๔) การใช้สอยจิวรที่ขัตติยมหาศาลเป็นต้นถวายเป็นด้วยศรัทธา ประเสริฐกว่า (๕) การฉนบิณฑบาตที่ขัตติยมหาศาลเป็นต้นถวายเป็นด้วยศรัทธา ประเสริฐกว่า(๖) การใช้สอยเตียง ตั้ง ที่ขัตติยมหาศาลเป็นต้นถวายเป็นด้วยศรัทธา ประเสริฐกว่า (๗) การใช้สอยวิหารที่ขัตติยมหาศาลเป็นต้นถวายเป็นด้วยศรัทธาประเสริฐกว่า

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เราขอบอกและขอเตือนเธอทั้งหลายว่า การที่บุคคลผู้ทุศีล มีธรรมเลวทราม ไม่ใช่สมณะแต่ปฏิญญาว่าเป็นสมณะ เข้าไปนั่งกอดนอนกอดธิดากษัตริย์เป็นต้นไม่ประเสริฐเลย เพราะหลังจากตายแล้วต้องไปเกิดในทุคติ วินิบาตนรก ส่วนการเข้าไปนั่งกอดนอนกอดกองไฟใหญ่ที่กำลังลุกโชน โชติช่วง ประเสริฐ

กว่า เพราะแม้จะได้รับทุกข์เจ็บปวด ก็จะได้รับทุกข์เจ็บปวดในชาตินี้เท่านั้น แล้วทรงสอนให้ภิกษุทั้งหลายสำเหนียกว่า จงใช้สอยปัจจัย ๔ ให้เกิดผลานิสงส์แก่ผู้ถวาย พึงทำประโยชน์ตนเองและผู้อื่นให้สำเร็จด้วยความไม่ประมาท หรือเมื่อพิจารณาเห็นประโยชน์ทั้ง ๒ ควรทำประโยชน์ทั้ง ๒ ให้สำเร็จด้วยความไม่ประมาท พระผู้มีพระภาคกำลังแสดงเรื่องนี้อยู่ ภิกษุประมาณ ๖๐ รูป ได้กระอักเลือดอุ่น ๆ ออกมา อีกประมาณ ๖๐ รูป ได้ลาสิกขา อีกประมาณ ๖๐ รูป ได้มีจิตหลุดพ้นจากอาสวะ เพราะไม่ถือมั่น (อง.สตุตท.(ไทย) ๒๓/๗๒/๑๕๘)

อัคคิกชาตก : ชาตกว่าด้วยสุนัขจิ้งจอกชื่ออัคคิกะ มีเนื้อความอธิบายว่า พญาหนูโพธิสัตว์พิจารณาเห็นหนูปริวารของตนเบาบางลงไป สันเกตดูจึงรู้ว่าสุนัขจิ้งจอกตัวที่มีเหยียบบนศีรษะที่ทำทำยื่นประพตวิตรแสดงความเคารพต่อดวงอาทิตย์เพื่อหลอกให้หนูทั้งหลายตายใจ ซึ่งทำที่มากคอยช่วยนับหนูทั้งหลายด้วยการนับหางนั้นแหละเป็นผู้จับหนูปริวารของตนไปกิน จึงได้ดำนิว่า ปอยผมนี้มีได้มีไว้เพราะเหตุแห่งบุญ มีไว้เพราะเป็นเล่ห์อ้างเพื่อการหากิน พวกหนูไม่ใคร่ทำตามจำนวนหาง เจ้าอัคคิกะ พอทันทีเกิดสำหรับเจ้า ว่าแล้วก็กระโดดกัดชอกให้มันถึงแก่ความตายทันที บรรดาหนูทั้งต่างกรูกันมาแย่งกินหมดภายในพริบตา ผู้หลอกหลวงเมื่อผู้อื่นรู้ทันต้องเดือดร้อนเสมอ (ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๑๒๙/๕๓)

อัคคิกการทวาชพราหมณ์ : ชื่อพราหมณ์คนหนึ่ง ชาวกรุงราชคฤห์ นับถือลัทธิบูชาไฟ วันหนึ่งเขาปรุงข้าวปายาสด้วยเนยใสด้วยคิดว่า เราจักบูชาไฟ จักบำเรอการบูชาไฟ พระผู้มีพระภาคเข้าไปถึงที่อยู่ของอัคคิกการทวาชพราหมณ์แล้วได้ประทับยืนอยู่ ณ ที่สมควรเขาจึงกล่าวว่าบุคคลผู้เป็นพราหมณ์โดยกำเนิดจบทเรพเพเป็นพหูสูตพราหมณ์ผู้ถึงพร้อมด้วยวิชาและจรณะนั้น จึงควรบริโภคข้าวปายาสนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคลถึงจะเป็นพราหมณ์โดยกำเนิด สาธยายมนตร์เป็นอันมาก แต่เป็นผู้เฒ่าและสกปรกภายในเป็นผู้แหวดล่อมไปด้วยความโกหก ไม่จัดว่าเป็นพราหมณ์ มุนีผู้บรรลุลิขิตคือรู้ปุพเพนิวาสญาณอย่างแจ่มแจ้ง เห็นสวรรค์และอบาย ทั้งบรรลุลิขิตสันชาติแล้ว เพราะวิชา ๓ เหล่านี้ จึงเป็นพราหมณ์ เขาชื่นชมพระภาสิตของพระผู้มีพระภาคแล้ว (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๙๔/๒๗๓)

อัคคิกการทวาชะ, พระ : ชื่อพราหมณ์คนหนึ่ง นับถือลัทธิบูชาไฟ เคยสนทนาธรรมกับผู้สมควรข้าวปายาสกับพระผู้มีพระภาค จึงเกิดความเลื่อมใส ชื่นชมพระภาสิตของพระผู้มีพระภาคภายหลังออกบวชแล้วบรรลุลิขิตเป็นพระอรหันต์ตั้งคำว่า ท่านพระอัคคิกการทวาชะได้เป็นพระอรหันต์รูปหนึ่ง ในบรรดาพระอรหันต์ทั้งหลาย (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๙๔/๒๗๕)

อัคคิกสูตร : พระสูตรว่าด้วยอัคคิกพราหมณ์ สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเวฬุวันสถานที่ให้เหยื่อกระแต เขตกรุงราชคฤห์ อัคคิกการทวาชพราหมณ์ปรุงข้าวปายาสด้วยเนยใสด้วยคิดว่าจักบูชาไฟ บำเรอการบูชาไฟ เมื่อเห็นพระผู้มีพระภาคเสด็จไปบิณฑบาตถึงที่อยู่ของตนจึงกราบทูลว่า พราหมณ์โดยกำเนิด จบทเรพเพ เป็นพหูสูตถึงพร้อมด้วยวิชาและจรณะนั้น จึงควรบริโภคข้าวปายาสนี้

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคลถึงจะเป็นพราหมณ์โดยกำเนิดแล้วสาธยายมนตร์ เป็นอันมาก แต่เป็นผู้เฒ่าและสกปรกภายใน เป็นผู้แวดล้อมไปด้วยความโกหก ไม่จัดว่าเป็นพราหมณ์ มุนีผู้บรรลู่ภิญญา คือรู้บุพเพนิวาสญาณอย่างแจ่มแจ้ง เห็นสวรรค์ และอบาย ทั้งบรรลู่ความสิ้นชาติแล้ว เพราะวิชา ๓ เหล่านี้ จึงเป็นพราหมณ์ผู้จบ ไตรเพท มุนีนั่นจึงควรบริโภคข้าวปายาสนี้

เมื่อเขากราบทูลว่า เชิญพระองค์บริโภค เพราะพระองค์เป็นพราหมณ์ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เราไม่ได้กล่าวคาถาเพื่ออาหาร นี้ไม่ใช่ธรรมเนียมของผู้เห็นธรรม พระพุทธเจ้าไม่รับอาหารที่ได้มาเพราะการกล่าวคาถาเมื่อมีธรรมเนียมจึงมีการ ประพฤติอย่างนี้ ท่านจงถวายข้าว น้ำและปัจจัยอื่นแก่พระชีนาสพผู้ประกอบด้วย คุณ แสงหาคุณอันยิ่งใหญ่ ไม่คะนอง เพราะศาสนานั้นเป็นเขตบุญของผู้แสวงบุญ เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสอย่างนี้อัคคิกถาวาพราหมณ์เกิดความเลื่อมใสขอ บรรพชาอุปสมบทแล้วตั้งใจบำเพ็ญเพียร ไม่นานนักก็ได้บรรลุเป็นพระอรหันต์ (ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๙๔/๒๗๓)

อัคคิกะ, สุนัขจิ้งจอก : ชื่อสุนัขจิ้งจอกตัวหนึ่ง ที่เป็นหมาเจ้าเล่ห์แอบจับกินหนูเป็นจำนวนมาก ดังคำ ในอัคคิกชาดกที่ พญาหนูโพธิสัตว์กล่าวติเตียนสุนัขจิ้งจอกว่า ปอยผมนี้มิได้มีไว้เพราะ เหตุแห่งบุญ มิได้เพราะเป็นเล่ห์อ้างเพื่อการหากินหมู่หนูมิได้ครบตามจำนวนทางอัคคิก กะ พอกันทีเกิดสำหรับท่าน (ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๑๒๙/๕๓)

อัคคิตะชะ, พระเจ้าจักรพรรดิ :ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์ ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระปาปนิวาริยเถระ ดัง คำในปาปนิวาริยเถราปทานที่ท่านพระเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนไว้ว่า ข้าพเจ้า แฝวถางสถานที่จึงกรมของพระผู้มีพระภาคพระนามว่าปิยทัสสี มุงบังด้วยไม้้อ ป้องกันลมและแดด (เพราะกรรมนั้น) ในกัปที่ ๑๑ นับจากกัปนี้ไป ได้เป็นพระเจ้า จักรพรรดิ ปรากฏนามว่าอัคคิตะชะ สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ มีพละนาภาพ มาก (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๕๓/๓๘๘)

อัคคิตัต, พราหมณ์ :ชื่อพราหมณ์คนหนึ่ง ผู้เป็นบิดาของพระพุทธเจ้านามว่ากุสันธะ แห่งกรุงเขมวดี ดังคำในมหาปทานสูตรว่า พระกกุสันธพุทธเจ้ามีพราหมณ์อัคคิตัตเป็นพระบิดา นาง พราหมณีวิสาขาเป็นพระมารดาผู้ให้กำเนิด สมัยนั้น ได้มีพระราชาทรงพระนามว่า เขมะ กรุงเขมวดีเป็นราชธานีของพระเจ้าเขมะ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๒/๒๕๔๘)

อัคคิตัตบุโรหิตวัตถุ : เรื่องอัคคิตัตบุโรหิต พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่อัคคิตัตตะผู้ออกบวช เป็นฤๅษีและบริวารว่า มนุษย์จำนวนมาก ผู้ถูกภัยคุกคาม ต่างถึงภูเข่า ป่าไม้ อาราม และรุกขเจดีย์เป็นสรณะ นั้นมิใช่สรณะอันเกษม นั้นมิใช่สรณะอันสูงสุด เพราะผู้อาศัยสรณะเช่นนั้นย่อมไม่พ้นจากทุกข์ทั้งปวง ส่วนผู้ที่ถึงพระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์ เป็นสรณะ ย่อมใช้ปัญญาขอพิจารณาเห็นอริยสัจ ๔ ประการ คือทุกข์ เหตุเกิดทุกข์ ความดับทุกข์ และอริยมรรคมีองค์ ๘ อันเป็นข้อปฏิบัติให้ถึงความสงบ ระงับทุกข์ นั้นเป็นสรณะอันเกษม นั้นเป็นสรณะอันสูงสุด เพราะผู้อาศัยสรณะ เช่นนั้น ย่อมพ้นจากทุกข์ทั้งปวงได้(ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๑๘๘/๙๒)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ทุกข์ทั้งปวง หมายถึงวิญญูทุกข์ทั้งสิ้น (ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๖/๑๐๔)

อัคคินิพพาปนะ, พระเจ้าจักรพรรดิ : ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า วิเคราะห์ดังคำในสัมมาสัมพุทธเจ้าที่ท่านพระเถระกล่าวอดีตชาติตนไว้ว่าข้าพเจ้าทำหมู่ชนให้เกิดสังเวชแล้ว ชมเชย พระผู้มีพระภาค(นามว่าวิปัสสี) ผู้ทรงเป็นผู้นำสัตว์โลกถวายอภิวัตพระสัมมาสัมพุทธเจ้า (เพราะกรรมนั้น) ในกัปที่ ๘๖ (นับจากกัปนี้ไป) ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าอัคคินิพพาปนะ สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการมีพลานุภาพมาก (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๕๗/๒๘๔)

อัคคิมาลี, ทะเล : ทะเลปรากฏเหมือนกองไฟและดวงอาทิตย์ ดังคำในสุปปารกชาดก ที่พระโพธิสัตว์กล่าวแก่พวกพ่อกำนันว่า เมื่อเรือของพวกท่านผู้เป็นพ่อค้าแสวงหาทรัพย์ออกไปจากท่าภรุจัจฉาแล่นไปผิดทิศทาง ทะเลนี้เขาเรียกว่า อัคคิมาลี (ขุ.ชา.เอกาทสก.(ไทย) ๒๗/๑๑๑/๓๗๒)

อัคควัจฉโคตตสูตร : พระสูตรว่าด้วยทรงแสดงเรื่องไฟแก่ปริพาชกชื่อวัจฉโคตรพระผู้มีพระภาคทรงแสดงพระสูตรมีลักษณะเป็นการสนทนาแบบถาม-ตอบแก่วัจฉโคตรปริพาชก ณ วัดพระเชตุวัน เขตกรุงสรวัดถิ เพื่อทรงตอบปัญหา วัจฉโคตรปริพาชกทูลถามและพระผู้มีพระภาคได้ตรัสตอบในเรื่องเกี่ยวกับอันตคาหิกทิกฎฐิ ๑๐ ประการ พอสรุปได้ความดังนี้

วัจฉโคตรปริพาชกทูลถาม พระผู้มีพระภาคตรัสตอบ

พระองค์ทรงมีอันตคาหิกทิกฎฐิ ๑๐ ประการหรือไม่

ไม่มี

ทรงเห็นโทษอะไร ทิกฎฐิเหล่านั้นรกชฎเป็นต้น ทั้งยังไม่เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่าย คลายกำหนดเป็นต้น และเพื่อนิพพาน

ทรงมีทิกฎฐิบางอย่างหรือไม่ คำว่าทิกฎฐิตถาคตกำจัดได้แล้ว เพราะตถาคตหลุดพ้นจากการยึดมั่นถือมั่นทิกฎฐิในเรื่องขันธ ๕

ผู้มีจิตหลุดพ้นแล้วจะเกิดในที่ไหน คำว่าเกิดนำมาใช้ไม่ได้

ไม่เกิดหรือ คำว่าไม่เกิดนำมาใช้ไม่ได้

เกิดและไม่เกิดอีกหรือ คำว่าเกิดและไม่เกิดนำมาใช้ไม่ได้

จะว่าเกิดอีกก็มีใช่ จะว่าไม่เกิดอีกก็มีใช่หรือ คำนั้นก็นำมาใช้ไม่ได้

เมื่อถาม-ตอบกันถึงตอนนี้ วัจฉโคตรปริพาชกทูลว่า ตนไม่รู้ หลงประเด็นไปแล้ว ความเลื่อมใสที่มีอยู่ตอนแรก บัดนี้หมดสิ้นไปแล้ว พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า การที่ท่านไม่รู้และลุ่มหลง นั้นควรแล้วหละ เพราะธรรมนี้ลึกซึ้ง หยั่งถึงได้ยาก และต่อจากนี้ พระผู้มีพระภาคเป็นผู้ถาม ส่วนวัจฉโคตรปริพาชกเป็นผู้ตอบดังนี้

พระผู้มีพระภาคตรัสถาม : ถ้าไฟลุกโผลงอยู่ข้างหน้า ท่านรู้ได้ไหม

วัจฉโคตรปริพาชก : รู้ได้

พระผู้มีพระภาคตรัสถาม : ไฟนั้นอาศัยอะไรจึงลุกโผลง **วัจฉโคตรปริพาชก :** อาศัยเชื้อ

พระผู้มีพระภาคตรัสถาม : ไฟดับไป ท่านรู้ได้ไหม

วินิจฉัยไตรปิฎก : รู้ได้

พระผู้มีพระภาคตรัสถาม : ไฟดับแล้วไปทางทิศไหน

วินิจฉัยไตรปิฎก : ไม่ควรถามเช่นนั้น

พระผู้มีพระภาคตรัสสรุปว่า พระองค์ก็เช่นกัน ทรงหลุดพ้นจากชั้น ๕ แล้ว จะนำคำว่าเกิด ไม่เกิด เป็นต้นมาบัญญัติใช้กับพระองค์ไม่ได้ วินิจฉัยไตรปิฎกทูลชมเชย พระผู้มีพระภาคว่า พระดำรัสของพระผู้มีพระภาคเป็นพระดำรัสที่มีสาระล้วน ๆ มีใจยินดีชื่นชมพระภาสิตของพระองค์ พร้อมกับประกาศตนเป็นอุบาสกผู้ถึงสรณะจนตลอดชีวิต (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๘๗/๒๑๙)

อัคคิเวสสนะ : ชื่อนักบวช อัคคิเวสสนะ เป็นตระกูลของปริพาชกคนหนึ่งชื่อที่ฆนชะ เป็น สมณทูทเทศ ชื่ออจิรวตะ, เป็นสหายของพระราชาภุมมานามว่าชยเสน ดังคำในพันตภูมิสูตรที่ ชยเสน ราชกุมารได้รับสั่งกับอจิรวตะ สมณทูทเทศว่า ท่านอัคคิเวสสนะข้าพเจ้าได้สดับมาอย่างนี้ว่า ‘ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ เป็นผู้ไม่ประมาท มีความเพียรอุทิศกายและใจ อยู่ ฟังบรรลพจิตเตกคคตา(สภาวะที่จิตมีอารมณ์เดียว)ได้ จริจรหรือ (อ.จ.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๘๗/๒๗๐, ที.สี.(ไทย) ๙/๑๓๖/๕๘, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๐๑/๒๓๙, ม.อ.(ไทย) ๑๔/๒๑๓/๒๔๖)

อัคคิเวสสนะ, ชื่อคน : ๑. ชื่อโคตรหนึ่ง ของคนในตระกูลพราหมณ์ ดังคำในมหานิทเทศว่า พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า อัคคิเวสสนะ ภิกษุผู้มีจิตหลุดพ้นแล้วอย่างนี้แล ย่อมไม่ได้เถียงกับใคร ไม่วิวาทกับใคร เรื่องใดที่พูดกันในโลก (ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๒๙/๓๖๑)

๒. ชื่อเรียกอีกชื่อหนึ่งของนิครนถ์นาฏบุตร ดังคำในสามัญญผลสูตรที่พระเจ้าอชาตศัตรูตรัสว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ คราวหนึ่งในกรุงราชคฤห์นี้ หม่อมฉันเข้าไปหาครูนิครนถ์ นาฏบุตร ถึงที่อยู่ เจริจาปราศรัยกันพอคั่นเคยดี ได้นั่งลงถามครูนิครนถ์ นาฏบุตร ว่า ‘ท่านอัคคิเวสสนะ อาชีพที่อาศัยศิลปะมากมายเหล่านี้ คืออะไร ท่านอัคคิเวสสนะจะบัญญัติผลแห่งความเป็นสมณะที่เห็นประจักษ์ในปัจจุบันได้เช่นนั้นบ้างหรือไม่ (ที.สี.(ไทย) ๙/๑๓๖/๕๘)

๓. ชื่อเรียกอีกชื่อหนึ่งของสัจจนิครนถ์ ดังคำในจุฬาสัจจกสูตรที่สัจจกะ นิครนถ์บุตร เดินเที่ยวเล่นอยู่ในกรุงเวสาลีได้เห็นท่านพระอัสสชิเดินอยู่แต่ไกล จึงได้สนทนาด้วยถามว่า ท่านพระอัสสชิ พระสมณโคดมแนะนำพวกสาวกอย่างไร และคำสั่งสอนของพระสมณโคดมที่เป็นไปในพวกสาวกโดยส่วนมากเป็นอย่างไร ท่านพระอัสสชิตอบว่า อัคคิเวสสนะ พระผู้มีพระภาคทรงแนะนำสาวกทั้งหลายอย่างนี้ และคำสั่งสอนของพระผู้มีพระภาคที่เป็นไปในสาวกทั้งหลายโดยส่วนมากเป็นอย่างไรว่า รูปไม่เที่ยง เวทนาไม่เที่ยง สัญญาไม่เที่ยง สังขารทั้งหลายไม่เที่ยง วิญญาณไม่เที่ยง รูปไม่ใช่อตตา เวทนาไม่ใช่อตตา สัญญาไม่ใช่อตตา สังขารทั้งหลายไม่ใช่วิญญาณไม่ใช่อตตา สังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่ใช่อตตาธรรมทั้งหลายทั้งปวงไม่ใช่อตตา, ในมหาสัจจกสูตร ก็กล่าวไว้ทำนองเดียวกัน, เป็นชื่อนักบวช นิครนถ์นาฏบุตร แม้ปริพาชกชื่อที่ฆนชะ พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่า อัคคิเวสสนะ เช่นเดียวกัน (ม.ม.(ไทย) ๑๒/๓๕๓/๓๘๙, ๑๒/๓๖๖/๔๐๒, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๐๑/๒๓๙, ม.อ.(ไทย) ๑๔/๒๑๓/๒๔๖)

อัคคิสมะ, พระเจ้าจักรพรรดิ: ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่งซึ่งเป็นอดีตชาติของพระปุปผปิยะเถ

ราปทาน ดังคำในปุปผปิยะเถราปทาน ที่ท่านเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนสรุปความ ได้ตอนหนึ่งว่า ในที่ไม่ไกลภูเขาหิมพานต์ มีภูเขาสูงหนึ่งชื่อกุกกุระ พราหมณ์ผู้จบ มนตร์ อยู่ในท่ามกลางภูเขานั้น ศิษย์ ๑,๐๑๕ คน แวดล้อมข้าพเจ้า เมื่อพระพุทธเจ้า เสด็จอุบัติในโลก ข้าพเจ้าใช้ดอกไม้สร้างเป็นพระสถูปเพื่อพระสุคติ ผู้แสวงหาคุณอัน ยิ่งใหญ่จึงไม่ไปเกิดยังทุกติเลยตลอด ๑๐๐,๐๐๐ กัป ในกัปที่ ๔๐,๐๐๐ (นับจากกัป นี้ไป) ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๑๖ ชาติ มีพระนามว่าอัคคิสมะ มีพละานุภาพมาก (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๓/๒๗๙)

อัคคิลิขะ, พระเจ้าจักรพรรดิ : ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่งซึ่งเป็นพระอดีตชาติของพระคตัญญู กเถระ ดังคำในคตัญญูกเถราปทานที่ท่านเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนสรุปความ ได้ ตอนหนึ่งว่า ข้าพเจ้ามีอายุไว้ ๗ ขวบ ก็ได้ออกบวชเป็นบรรพชิต มีจิตผ่องใส ได้กราบ พระยุกลบาทของพระศาสดา ข้าพเจ้าได้โยนดอกดิน ๗ ดอกไปในอากาศอุทิศเฉพาะ พระพุทธเจ้าพระนามว่าติสสะ เพราะผลแห่งการบูชาพระพุทธเจ้า ในกัปที่ ๘ นับจาก กัปนี้ไป ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๓ ชาติ พระนามว่าอัคคิลิขะ สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ มีพละานุภาพมาก (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๔/๒๓๐)

อัคคิสูตตร : มี ๒ สูตตร แปลความหมายสุตตรเหมือนกัน ๒ สูตตร ต่างกัน ๓ สูตตร แต่เนื้อหาต่างกัน
๑.อัคคิสูตตร พระสุตตรว่าด้วยโทษของไฟ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า โทษของไฟ ๕ คือ (๑) ทำให้ตาฝ้าฟาง (๒) ทำให้ผิวหยาบกร้าน (๓) ทำให้อ่อนกำลัง (๔) เพิ่มพูนการ คลุกคลีด้วยหมู (๕) เป็นเหตุให้สนทนาศรีจมานกถา(ถ้อยคำอันขวางทางไปสวรรค์ หรือนิพพาน) (อง.ปณจก.(ไทย) ๒๒/๒๑๙/๓๖๑)

๒.อัคคิสูตตร (ปฐม) พระสุตตรว่าด้วยไฟ (สุตตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุ ทั้งหลายว่า อัคคิ (ไฟ) ๗ คือ (๑) รากัคคิ ไฟคืออโรคยะ(๒) โทสัคคิ ไฟคือโทสะ (๓) โม หัคคิ ไฟคือโมหะ (๔) อาหุเนยัคคิ ไฟคืออาหุไนยบุคคล (๕) คหปตัคคิ ไฟคือคหบดี (๖) ทักขิณเยัคคิ ไฟคือทักขิณเยบุคคล (๗) กัณฐัคคิ ไฟที่เกิดจากไม้ (อง.สตตก. (ไทย) ๒๓/๔๖/๖๙)

๓.อัคคิสูตตร (ทุติย) พระสุตตรว่าด้วยไฟ (สุตตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเชตวัน เขตกรุงสาวัตถี อุคคตสรีรพราหมณ์ตระเตรียมที่จะบูชามหาโยธู ได้นำโค ผู้ ๕๐๐ ตัว ลูกโคผู้ ๕๐๐ ตัว ลูกโคเมีย ๕๐๐ ตัว แพะ ๕๐๐ ตัว แกะ ๕๐๐ ตัว เข้า ไปผูกไว้ที่หลัก เพื่อประโยชน์แก่การบูชาโยธู แล้วเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาค กราบทูล เรื่องที่ตนได้ฟังมาว่า การก่อไฟ การปักหลักบูชาโยธู ย่อมมีผลานิสงส์มาก พระผู้มี พระภาคตรัสว่า แม้พระองค์ก็ได้สดับมาเช่นนั้นเหมือนกัน อุคคตสรีรพราหมณ์กราบทูล อย่างนี้ถึง ๓ ครั้ง พระผู้มีพระภาคก็ได้ตรัสอย่างนั้นถึง ๓ ครั้งเหมือนกัน พราหมณ์จึง กราบทูลว่า ข้อความทั้งหมดของพระโคดมและของข้าพเจ้าย่อมสมกัน เมื่อพราหมณ์ กราบทูลอย่างนี้แล้ว พระอานนท์จึงแนะนำให้ทูลถามพระผู้มีพระภาคใหม่ เขาจึง กราบทูลถามตามที่พระอานนท์แนะนำว่า ข้าพเจ้าประสงค์จะก่อไฟ ประสงค์จะ ปักหลักบูชาโยธู ขอพระองค์โปรดตักเตือน พร่ำสอนข้าพเจ้าถึงข้อที่จะพึงเป็นไปเพื่อ

เกื้อกูลเพื่อสุขแก่ข้าพเจ้าตลอดกาลนานเถิด พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า บุคคลเมื่อจะ ก่อไฟ ปักหลักบูชายัญญ ก่อนที่จะบูชายัญญ ย่อมเงื้อศัสตราที่เป็นอกุศล มีทุกข์เป็นกำไร มีทุกข์เป็นผล ๓ ชนิด คือ (๑) ศัสตราทางกาย (๒) ศัสตราทางวาจา และ (๓) ศัสตรา ทางใจ บุคคลเมื่อจะก่อไฟ ปักหลักบูชายัญญ ก่อนที่จะบูชายัญญ ย่อมคิดอย่างนี้ว่า ต้อง ข่าสัตว์มีประมาณเท่านั้น เพื่อบูชายัญญ ย่อมพูดว่า ต้องข่าสัตว์มีประมาณเท่านั้น เพื่อ บูชายัญญ และตนเองลงมือข่าสัตว์มีประมาณเท่านั้น เพื่อบูชายัญญ เขาคิดว่า จะทำบุญญ แต่กลับทำสิ่งที่ไม่ใช่บุญญ คิดว่าจะทำกุศล แต่กลับทำอกุศล คิดว่า จะแสวงหาทาง สுகติ แต่กลับแสวงหาทางทุกติ เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงชื่อว่า เงื้อศัสตราทางใจ ศัสตราทาง วาจา และศัสตราทางกาย พระผู้มีพระภาคตรัสอัคริ (ไฟ) ๓ คือ (๑) รากคคิ (๒) โท สคคิ และ (๓) โมหคคิ ว่าเป็นสิ่งที่ควรละ ควรเว้น ไม่ควรเสพ เพราะผู้มีราคะโทสะ โมหะ ฎุกราคะโทสะโมหะครอบงำ มีจิตฎุกราคะโทสะโมหะกลุ่มรุม ย่อมประพฤติ พุจริตทางกายทางวาจาและทางใจ หลังจากตายแล้ว เขาจึงไปเกิดในอบาย ทุกติ วินิบาต นรก ฉะนั้น รากคคิ โทสคคิ และโมหคคิ จึงเป็นสิ่งที่ควรละเว้น ไม่ควรเสพ แล้วตรัสอัคริ ๓ (๑) อ่าหุเนยยคคิ ได้แก่ บุตรผู้มีมารดาบิดา เพราะบุตรเกิดมาจาก มารดาบิดา (๒) คหปตคคิ ได้แก่คหบดีผู้มีบุตร ภรรยา ทาส คนใช้หรือกรรมกร และ (๓) ทักขิณเนยยคคิ ได้แก่สมณพราหมณ์ผู้เว้นขาดจากความมัวเมาและประมาท ตั้งมั่น อยู่ในขันติและโสรัจจะฝึกตนได้เป็นหนึ่ง ว่าเป็นสิ่งที่ควรสักการะ เคารพ นับถือ บูชา แล้วบริหารให้เป็นสุขโดยชอบ แล้วตรัสถึงกัฏฐคคิที่ต้องจุด ต้องคอยดู ต้องคอยดับ ต้องคอยเก็บตามกาลอันควร อुकคตสรีรพราหมณ์ได้ชื่นชมพระภาชิต ประกาศตน เป็นอุบาสกถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะจนตลอดชีวิต แล้วกราบทูลว่า จะปล่อยสัตว์ ทั้งหลายที่ผูกไว้เพื่อบูชายัญญ ให้ชีวิตแก่พวกมัน (อง.สตตค.(ไทย) ๒๓/๔๗/๗๐)

๔. อัคริสูตร พระสูตรว่าด้วยไฟกิเลส ๓ กอง พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ไฟคือราคะย่อม ตามเผาผลาญบุคคลผู้กำหนดในกาม ไฟคือโทสะย่อมตามเผาผลาญบุคคลผู้มีจิต พยาบาท ไฟคือโมหะ ย่อมตามเผาผลาญบุคคลผู้ลุ่มหลง ไม่ฉลาดในธรรมของพระ อริยะ ส่วนบัณฑิตย่อมดับไฟคือราคะด้วยอสุภสังญา ย่อมดับไฟคือโทสะด้วยเมตตา และย่อมดับไฟคือโมหะด้วยปัญญา เป็นผู้เห็นแจ้งอริยสังข์ อยู่จบเวทคือบรรลุ อรหัตผลแล้ว ย่อมไม่กลับมาเวียนวายตายเกิดอีก (ขุ.อิตติ.(ไทย) ๒๕/๙๓/๔๖๖)

๕. อัคริสูตร พระสูตรว่าด้วยอุปมาด้วยไฟ พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า การเจริญโพชฌงค์ต้องรู้จักเวลาที่ควรเจริญและเวลาที่ไม่ควรเจริญ เปรียบเหมือนคน ก่อไฟ จะให้ไฟลุกโพล่งขึ้นได้ต้องก่อไฟให้ถูกวิธี (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๒๓๔/๑๗๑)

อัคริภย :

ภยเกิดจากไฟ, เป็น ๑ ในภย ๔ คือ ๑. อัคริภย (ภยเกิดจากไฟ) ๒. อุทภย (ภยเกิด จากน้ำ) ๓. ราชภย (ภยเกิดจากพระราช) ๔. โจรภย (ภยเกิดจากโจร) มีปรากฏใน พุติยภยสูตร, ในเถรีคาถา พระสุเมธาเถรี ได้กล่าวตอนหนึ่งไว้ว่า เมื่อการออกจากกาม ซึ่งไม่มีข้าศึกมีอยู่ พระองค์ยังจะทรงต้องการอะไรด้วยกามทั้งหลายที่มีข้าศึกมากกาม ทั้งหลายมีภยอยู่ทั่วไป คือ ราชภย อัคริภย โจรภย อุทภย และอัปภย จึงชื่อว่ามี ข้าศึกมาก (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๒๐/๑๘๑, ขุ.อุ.(ไทย) ๒๕/๗๖/๓๓๕, ขุ.เถรี.(ไทย)

๒๖/๕๐๗/๕๓๗,๓๓/๖๑/๒๒๖, เป็น ๑ ในอันตรราย ๓ ที่ทำให้เมืองปาฎลีบุตรล่มสลาย ดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อานนทฺ์ ตลอดพื้นที่อันเป็นย่านชุมชนแห่งอารยชนและเป็นทางค้าขาย นครนี้จะเป็นนครชั้นเอก เป็นทำเลค้าขาย ชื่อปาฎลีบุตร และนครปาฎลีบุตรจะเกิด อันตรราย ๓ อย่าง คือ อัคคีภัยอุทกภัยหรือการแตกความสามัคคีภายในกลุ่ม,ในอุปทานพระสัมมชชกเถระกล่าวถึงกรรมของตนที่เคยกวาดลานโพธิ์ไว้ว่า คุณของกรรมนั้น ย่อมบังเกิดในภพน้อยภพใหญ่คือไม่มีอัคคีภัย ราชภัย โจรภัย และอุทกภัย (วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๘๖/๑๐๑,ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๖๑/๒๒๖)

อัครโมธานปริวาส : ปริวาสประมวลค่าแห่งอาบัติ และกรรมวาจา, การประมวลโดยค่า,เป็นชื่อปริวาสที่ภิกษุผู้ปรารถนาจะออกจากอาบัติสังฆาติเสสซึ่งต้องหลายคราว มีจำนวนวันปิดไม่เท่ากัน ประมวลอาบัติและวันเข้าด้วยกัน อยู่ปริวาสเท่าจำนวนวันที่มากที่สุด เช่น ต้องอาบัติ ๓ คราว,คราวหนึ่งปิดไว้ ๓ วัน คราวหนึ่งปิดไว้ ๕ วัน คราวหนึ่งปิดไว้ ๗ วัน อยู่ปริวาสเท่าจำนวนมากที่สุด คือ ๗ วันมีกล่าวไว้ในสมุจจยขันธกะ ตอนปริวาส การอยู่ชดใช้ (วิ.จ.ุ.(ไทย) ๖/๑๓๔/๒๓๖,๖/๑๓๕/๒๓๖,๖/๑๓๖/๒๓๖,๖/๑๓๗/๒๓๖) ; *ดุสโมธานปริวาส*

อัครมยเจดีย์ : ชื่อเจดีย์ที่สูง ๑๐๐ ศอก กว้าง ๑๕๐ ศอก ที่ประชาชนร่วมกันสร้างถวายพระพุทธเจ้านามว่าปทุมุตตระ ดังคำที่พระมหากัสสปเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนไว้ว่า ข้าพเจ้าได้ช่วยกันสร้างอัครมยเจดีย์ เป็นเจดีย์ที่สร้างอย่างดี สูง ๑๐๐ ศอก กว้าง ๑๕๐ ศอก เป็นดั่งวิมานสูงเสียดฟ้าสิ่งสมบูรณ์ไว้แล้ว ข้าพเจ้าครั้งสร้างอัครมยเจดีย์ซึ่งงดงามด้วยแนวแห่งต้นตาล ไม้ไผ่สถานที่ที่ทำการบูชาเจดีย์นั้นแล้ว ทำจิตของตนให้ล้อมใสบูชาเจดีย์อันสูงสุด (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๔๐๒/๖๒,๔๐๓/๖๒)

อัคร : เลิศ, ยอด, ลำเลิศ, ประเสริฐ, สูงสุด มักอยู่หน้าศัพท์อื่น เช่น อัครมเหสี อัครเสนาบดี อัครสาวก อัครสาวิกา (วิ.ม.หา.(ไทย) ๑/๒๓๐/๒๓๘,วิ.ม.(ไทย) ๔/๖๒/๗๗,อง.ป.ญจก.(ไทย) ๒๒/๘๘/๑๐๕,ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๘๘/๗๒๐)

อัครบุคคล : บุคคลผู้เลิศ หมายถึงพระพุทธเจ้า หรือบุคคลที่จะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า ดังคำว่า พระพุทธชินเจ้าผู้ทรงเป็นพระสยัมภูอัครบุคคล ทรงพระสัทธรรม รับสั่งให้ลงตชชนียกรรมที่กรุงสาวัตถี หรือตั้งคำในลักขณสูตรว่า ถ้าพระกุมารผู้มีพระลักษณะเช่นนั้น ทรงออกผนวชทรงยินดีในเนกขัมมฉันทะ จะมีพระปรีชาเห็นแจ้ง เป็นอัครบุคคล ไม่มีใคร ๆ ช่มได้แน่นอน เป็นผู้สูงสุดกว่านรชน นี่เป็นธรรมดาของพระกุมารนั้น” (วิ.จ.ุ.(ไทย) ๖/๗๔/๑๕๓, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๐๓/๑๖๕)

อัครมเหสี : พระราชินี ดังเช่น พระนางสุภัททาเทวีเป็นอัครมเหสีของพระเจ้ามหาสุทิสสนะ หรือตั้งคำในกุณฑลิกชาดก ที่พญานกกมลกลีกะกล่าวว่ พระนางปิงคิยานี อัครมเหสีผู้เป็นที่รัก ของพระเจ้าพรหมทัตผู้เป็นใหญ่แห่งโลกทั้งมวลได้เป็นชู้กับคนเลี้ยงม้าผู้ใกล้ชิดพระนาง(ที.ม.(ไทย)๑๐/๒๖๓/๑๙๕,๑๐/๒๖๗/๑๙๙,๑๐/๒๗๐/๒๐๓,ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๗๒๕/๘๔,๒๗/๑๖๔/๑๙๐)

อัครสาวก : สาวกผู้เลิศ, สาวกผู้ยอดเยี่ยม หมายถึงพระสาวกบุตร (เป็นอัครสาวกเบื้องขวา) และพระมหาโมคคัลลานะ(เป็นอัครสาวกเบื้องซ้าย),ในพระพุทธเจ้าพระองค์ก่อนๆ ก็จะมี

คู่อัครสาวกชื่อแตกต่างกัน เช่นดังในมหาปทานสูตรว่า พระวิปัสสีพุทธเจ้า ทรงมีคู่พระอัครสาวกเป็นคู่ที่เจริญ ได้แก่ พระขันชะและพระติสสะ พระสิขีพุทธเจ้า ทรงมีคู่พระอัครสาวก เป็นคู่ที่เจริญ ได้แก่ พระอภิญญาและพระสัมภวะ พระเวสสพุทธเจ้า ทรงมีคู่พระอัครสาวก เป็นคู่ที่เจริญ ได้แก่ พระโสณะและพระอุตตระ พระกกุสันธพุทธเจ้า ทรงมีคู่พระอัครสาวก เป็นคู่ที่เจริญ ได้แก่ พระวิฐฐะและพระสัณฐิวัชระ พระโกนาคมนพุทธเจ้า ทรงมีคู่พระอัครสาวกเป็นคู่ที่เจริญ ได้แก่ พระภิกขุโณสยะและพระอุตตระ พระกัสสปพุทธเจ้า ทรงมีคู่พระอัครสาวก เป็นคู่ที่เจริญ ได้แก่ พระติสสะและพระภารทวาชะ บัดนี้ เรามีคู่พระอัครสาวกเป็นคู่ที่เจริญ ได้แก่ พระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะ (วิ.ม.(ไทย) ๔/๖๒/๗๗, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๙๓/๕๕) ; ดู *ตุลา*

อัครสาวิกา : สาวิกาผู้เลิศ, สาวิกาผู้ยอดเยี่ยม หมายถึงพระเขมา (เป็นอัครสาวิกาเบื้องขวา) และพระอุบลวรรณา (เป็นอัครสาวิกาเบื้องซ้าย) ดังคำว่า เขมาภิกษุณีและอุบลวรรณาภิกษุณีจักเป็นพระอัครสาวิกา,ในพระพุทธเจ้าพระองค์ก่อนๆ ก็จะมีคู่อัครสาวิกาชื่อแตกต่างกัน เช่นดังในพุทธวงศ์ว่า พระอมิตาเถรีและพระอสมิตาเถรีเป็นพระอัครสาวิกาของพระพุทธเจ้านามว่าปทุมุตตระ พระเขมาเถรีและพระสัจจนามาเถรีเป็นพระอัครสาวิกาของพระพุทธเจ้านามว่าธัมมทัสสี,พระรามมาเถรีและพระสมาลาเถรีเป็นอัครสาวิกาของพระพุทธเจ้านามว่าเวสสภู(ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๕/๖๔๔, ๓๓/๑๙/๖๖๙,๓๓/๒๔/๗๐๐,๓๓/๑๘/๗๒๐)

อัครอุบาสก : อุบาสกผู้เลิศ, อุบาสกผู้ยอดเยี่ยม หมายถึงจิตตคฤหบดี และหัตถกะอาฬวกะ,ในพระพุทธเจ้าพระองค์ก่อนๆ ก็จะมีคู่อัครอุบาสกชื่อแตกต่างกัน เช่นดังในพุทธวงศ์ว่า จิตตคฤหบดีอุบาสกและหัตถคคฤหบดีอุบาสก ชาวเมืองอาฬวี จักเป็นอัครอุบาสก (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๕๘/๑๖๘, ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๕/๖๓๘, ๓๓/๒๒/๖๙๔) ; ดู *ตุลา*

อัครอุบาสิกา : อุบาสิกาผู้เลิศ, อุบาสิกาผู้ยอดเยี่ยม หมายถึงเวฬุภิกษุณีภัณฑมารดา และขุชุตตรา,ในพระพุทธเจ้าพระองค์ก่อนๆก็จะมีคู่อัครอุบาสิกาชื่อแตกต่างกัน เช่นดังในอภทานว่า ขุชุตตราอุบาสิกาและภัณฑมารดาอุบาสิกาเป็นอัครอุบาสิกา (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๖๙/๑๕๘) ; ดู *ตุลา*

อัครอุปัฏฐาก : อุปัฏฐากผู้เลิศ, อุปัฏฐากผู้ยอดเยี่ยม หมายถึงพระผู้รับใช้ยอดเยี่ยม ดังคำว่า พระพุทธเจ้านามว่าโคตมะมีภิกษุอาณนธ์เป็นอุปัฏฐาก เป็นอัครอุปัฏฐาก , ในพระพุทธเจ้าพระองค์ก่อนๆ ก็จะมีอัครอุปัฏฐากชื่อแตกต่างกัน เช่นดังในมหาปทานสูตรว่า พระวิปัสสีพุทธเจ้ามีภิกษุโสณะเป็นอุปัฏฐาก เป็นอัครอุปัฏฐากพระสิขีพุทธเจ้ามีภิกษุเขมมังกรเป็นอุปัฏฐากเป็นอัครอุปัฏฐาก พระเวสสพุทธเจ้ามีภิกษุอุปลันตะเป็นอุปัฏฐากเป็นอัครอุปัฏฐาก พระกกุสันธพุทธเจ้ามีภิกษุขุฑมิชชะเป็นอุปัฏฐาก เป็นอัครอุปัฏฐาก พระโกนาคมนพุทธเจ้ามีภิกษุโสติชชะเป็นอุปัฏฐากเป็นอัครอุปัฏฐาก พระกัสสปพุทธเจ้ามีภิกษุสัพพมิตตะเป็นอุปัฏฐาก เป็นอัครอุปัฏฐากบัดนี้ เรามีภิกษุอาณนธ์เป็นอุปัฏฐาก เป็นอัครอุปัฏฐาก,ในจำพวกพุทธบริษัท ไม่ใช่มีเพียงภิกษุเท่านั้น แม้อุบาสก ก็ได้ชื่อว่าเป็นอัครอุปัฏฐากเช่นกัน จิตตคฤหบดีอุบาสกและหัตถคคฤหบดีอุบาสก ชาวเมืองอาฬวี จักเป็นอัครอุปัฏฐาก,ตปุสสุบาสกและภัลลิกอุบาสก

เป็นอัครอุปฐากของพระพุทธเจ้านามว่าทีปังกร, โสณอุบาสกและอุปโสณอุบาสก
 เป็นอัครอุปฐากของพระพุทธเจ้านามว่าโกณฑัญญะ, นันทอุบาสกและวิสาขอุบาสก
 เป็นอัครอุปฐากของพระพุทธเจ้านามว่ามังคล, วรณอุบาสกและสรณอุบาสกเป็นอัคร
 อุปฐากของพระพุทธเจ้านามว่าสุนนะ, วรณอุบาสกและสรณอุบาสกเป็นอัคร
 อุปฐากของพระพุทธเจ้านามว่าสุนนะ, รัมมอุบาสกและสุนัตตอุบาสกเป็นอัคร
 อุปฐากของพระพุทธเจ้านามว่าโสภิตะ, นันทิวัทธอุบาสกและสิริวิฑฒอุบาสกเป็น
 อัครอุปฐากของพระพุทธเจ้านามว่าอโนมทัสสี, สภียอุบาสกและอสมอุบาสกเป็นอัคร
 อุปฐากของพระพุทธเจ้านามว่าปทุม, อุกครินทอุบาสกและวสภอุบาสกเป็นอัคร
 อุปฐากของพระพุทธเจ้านามว่านารทะ, อมิตอุบาสกและติสสอุบาสกเป็นอัคร
 อุปฐากของพระพุทธเจ้านามว่าปทุมุตตระ, อรุเวลาอุบาสกและยสวาอุบาสกเป็นอัคร
 อุปฐากของพระพุทธเจ้านามว่าสุเมธะ, สุตตอุบาสกและจิตตอุบาสกเป็นอัคร
 อุปฐากของพระพุทธเจ้านามว่าสุชาตะ, สันทกอุบาสกและธรรมิกอุบาสกเป็นอัคร
 อุปฐากของพระพุทธเจ้านามว่าปิยทัสสี, นกุลอุบาสกและนิสภอุบาสกเป็นอัคร
 อุปฐากของพระพุทธเจ้านามว่าอัทธทัสสี, สุกัทอุบาสกและกฐิสสหอุบาสกเป็นอัคร
 อุปฐากของพระพุทธเจ้านามว่าอัทธทัสสี, สุปิยอุบาสกและสมุทอุบาสกเป็นอัคร
 อุปฐากของพระพุทธเจ้านามว่าอัทธทัสสี, สัมพลอุบาสกและสิริอุบาสกเป็นอัคร
 อุปฐากของพระพุทธเจ้านามว่าติสสะ, ธนัญชัยอุบาสกและวิสาขอุบาสก เป็นอัคร
 อุปฐากของพระพุทธเจ้านามว่าปุสสะ, ปุณัพพสมิตตอุบาสกและนาคอุบาสกเป็นอัคร
 อุปฐากของพระพุทธเจ้านามว่าวิปัสสี, สิริวิฑฒอุบาสกและนันทอุบาสกเป็นอัคร
 อุปฐากของพระพุทธเจ้านามว่าสิขี, โสตถิกอุบาสกและรัมมอุบาสกเป็นอัครอุปฐาก
 ของพระพุทธเจ้านามว่าเวสสภ, อัจจุคคตอุบาสกและสมุนอุบาสกเป็นอัครอุปฐาก
 ของพระพุทธเจ้านามว่ากุกสันธะ, อุกคอุบาสกและโสมเทพอุบาสกเป็นอัครอุปฐาก
 ของพระพุทธเจ้านามว่าโกนาคมนะ, สุมังคอุบาสกและขมุกการอุบาสกเป็นอัคร
 อุปฐากของพระพุทธเจ้านามว่ากัสสปะ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๑/๕, ๑๐/๑๖/๑๐, ๑๐/
 ๙๑/๕๑, ๑๐/๙๑/๕๓, ชุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๐/๖๘๒, ๓๓/๑๑/๖๖๓, ๓๓/๑๑/
 ๖๗๒, ๓๓/๑๑/๗๐๓, ๓๓/๑๒/๖)

อัครอุปฐายิกา : อุปฐากผู้เลิศ, อุปฐากผู้ยอดเยี่ยม หมายถึงผู้รับใช้ยอดเยี่ยม ดังคำว่า นันท
 มารดาอุบาสิกาและอุตตราอุบาสิกาจักเป็นอัครอุปฐายิกา, ในพระพุทธเจ้าพระองค์
 ก่อนๆ ก็จะมีอัครอุปฐายิกาชื่อแตกต่างกัน เช่นตั้งในอุปทานว่า สิริมาอุบาสิกา
 และโสณาอุบาสิกาเป็นอัครอุปฐายิกาของพระพุทธเจ้านามว่าทีปังกร, นันทา
 อุบาสิกาและสิริมาอุบาสิกาเป็นอัครอุปฐายิกาของพระพุทธเจ้านามว่าโกณฑัญญะ
 , อนุฬาอุบาสิกาและสมุนาอุบาสิกาเป็นอัครอุปฐายิกาของพระพุทธเจ้านามว่าโกณ
 ฑัญญะ, จาลาอุบาสิกาและอุปจาลาอุบาสิกาเป็นอัครอุปฐายิกาของพระพุทธเจ้า
 นามว่าสุนนะ, ปาลาอุบาสิกาและอุปปาลาอุบาสิกาเป็นอัครอุปฐายิกาของ
 พระพุทธเจ้านามว่าเรวตะ, นกุลอุบาสิกาและจิตตาอุบาสิกาเป็นอัครอุปฐายิกาของ
 พระพุทธเจ้านามว่าเรวตะ, อุปปาลาอุบาสิกาและปทุมอุบาสิกาเป็นอัครอุปฐายิกา

ของพระพุทธเจ้านามว่าโนมทัสสี,รุจิอุบาสิกาและนันทรามอุบาสิกาเป็นอัครอุ
 ปัญญาภิกขาของพระพุทธเจ้านามว่าปทุม, อินทวรีอุบาสิกาและคันทิอุบาสิกาเป็นอัครอุ
 ปัญญาภิกขาของพระพุทธเจ้านามว่านารทะ, หัตถาอุบาสิกาและสุจิตตาอุบาสิกาเป็น
 อัครอุปัญญาภิกขาของพระพุทธเจ้านามว่าปทุมุตตระ, ยโสธราอุบาสิกาและสิริมา
 อุบาสิกาเป็นอัครอุปัญญาภิกขาของพระพุทธเจ้านามว่าสุเมธะ,สุภัททาอุบาสิกาและปทุ
 มาอุบาสิกาเป็นอัครอุปัญญาภิกขาของพระพุทธเจ้านามว่าสุเมธะ,วิสาขอุบาสิกาและ
 ธรรมทินนาอุบาสิกาเป็นอัครอุปัญญาภิกขาของพระพุทธเจ้านามว่าปิยทัสสี, มกิล
 อุบาสิกาและสุนันทาอุบาสิกาเป็นอัครอุปัญญาภิกขาของพระพุทธเจ้านามว่าปิยทัสสี,
 สาสีอุบาสิกาและกฬิสาสีอุบาสิกาเป็นอัครอุปัญญาภิกขาของพระพุทธเจ้านามว่าธัมม
 ทัสสี, รัมมาอุบาสิกาและสุรัมมาอุบาสิกาเป็นอัครอุปัญญาภิกขาของพระพุทธเจ้า
 นามว่าอตถทัสสี, กีสาคโคตมิอุบาสิกาและอุปเสนาอุบาสิกาเป็นอัครอุปัญญาภิกขาของ
 พระพุทธเจ้านามว่าติสสะ, ปทุมอุบาสิกาและสิรินาคาอุบาสิกา เป็นอัครอุปัญญา
 ภิกขาของพระพุทธเจ้านามว่าปุสสะ,สิริมาอุบาสิกาและอุตตราอุบาสิกาเป็นอัครอุ
 ปัญญาภิกขาของพระพุทธเจ้านามว่าวิปัสสี, จิตตาอุบาสิกาและสุจิตตาอุบาสิกาเป็นอัคร
 ปัญญาภิกขาของพระพุทธเจ้านามว่าสิขี, โคตมิอุบาสิกาและสิริมาอุบาสิกาเป็นอัคร
 ปัญญาภิกขาของพระพุทธเจ้านามว่าเวสสภู, นันทาอุบาสิกาและสุนันทาอุบาสิกาเป็น
 อัครอุปัญญาภิกขาของพระพุทธเจ้านามว่ากุกุสันธะ, สีวลอุบาสิกาและสามาอุบาสิกา
 เป็นอัครอุปัญญาภิกขาของพระพุทธเจ้านามว่าโกนาคมนะ, วิชิตเสนาอุบาสิกาและภัททา
 อุบาสิกาเป็นอัครอุปัญญาภิกขาของพระพุทธเจ้านามว่ากัสสปะ (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๐/
 ๖๘๒, ๓๓/๑๑/๖๖๓, ๓๓/๑๑/๖๗๒, ๓๓/๑๑/๗๐๓, ๓๓/๑๒/๖๖๓, ๓๓/๑๓/
 ๖๐๔, ๓๓/๑๓/๖๑๕, ๓๓/๑๓/๖๔๒, ๓๓/๑๓/๖๕๕, ๓๓/๑๓/๖๙๓, ๓๓/๑๓/๗๐๘)

อังกฤษ :

ชื่อไม้ล้มลุก ลำต้นไม่มีหนาม ดอกสีม่วง ดังคำในเพลงว่า ที่พระวังคิเสณระกล่าวไว้ว่า
 วิมานของเธอนี้อบอวลไปด้วยกลิ่นหอมระรื่นแห่งไม้ชั้นเลิศนานาพันธุ์ ได้แก่ ดอก
 ปทุม ดอกโกมุท ดอกอุบล ดอกจกกลนี ดอกคัตเค้า ดอกชบาดอกอังกาบ ดอกรัง
 ดอกอโศกแย้มกลีบบานสะพรั่งส่งกลิ่นหอมระรื่น หรือตั้งคำ ว่านหางช้าง อังกาบ
 เถาพลู และมะลิซ้อน มีดอกแย้มบานต้นทองกวาวเครือมีดอกบานสะพรั่งขึ้นอยู่ตาม
 ต้นไม้ มีปรากฏในมหาเวสสันดรชาดก หรือตั้งคำในปุพพังโกฎิยเถราปทานที่พระ
 เถระกล่าวไว้ว่าข้าพระองค์นำดอกอังกาบชั้นดีใส่ไว้ในผอบได้บูชาพระพุทธเจ้า
 ประเสริฐที่สุดด้วยทั้งผอบใหญ่ หรือตั้งคำในวนโกธินทียเถราปทานที่พระเถระกล่าว
 ไว้ว่า ข้าพเจ้าถือดอกอังกาบปามาบูชา พระผู้มีพระภาคพระนามว่าสิทธัตถะ ผู้เจริญ
 ที่สุดในโลกผู้คงที่ (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๖๔๙/๗๒, ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๒๐๕๔/๕๐๔, ขุ.อป.
 (ไทย) ๓๒/๗๐/๒๑๓, ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๓๒/๙๖)

อังกูรเปตวัตถุ : เรื่องอังกูระกับเปรต มีเนื้อความอธิบายว่า อังกูระเป็นพระอนุชาองค์ สุดท้องของ
 พระเจ้าवासุทวะ กัณโศตร แห่งทวารวดีนคร แคว้นอุตตรประเทศ (ดัง กล่าวแล้ว
 ในกัณโศตวัตถุ) ในราชสกุลนี้มีพี่น้อง ๑๑ องค์ คือ อัญชนเทวี วัสสุทวะ พลทวะ
 จันททวะ สุริยทวะ อัคคิทวะ วรุณทวะ อัชชุนะ ปัชชุนะ ฆฎปัมภิตะ และอังกูระ

เมื่อพระบิดาสวรรคตลง ได้มีการแบ่งราชสมบัติกัน ปรากฏว่าไม่ได้แบ่งให้เจ้าหญิงอัญชนเทวี เจ้าชายอังกฤษจึงยกราชสมบัติของพระองค์ให้พี่สาว แล้วไปประกอบอาชีพเป็นพ่อค้า วันหนึ่งไปค้าต่างเมืองกับพวกได้พบรูกขเทวดาซึ่งเป็นเวมานิกเปรตผู้มีทิพยสมบัติออกจากมือ เพื่อนพ่อค้าคิดจะพารูกขเทวดาไปอยู่กับตนเพื่อขอสิ่งที่ต้องการ อังกฤษไม่เห็นด้วย จึงได้ถาม-ตอบกันขึ้น (ขุ.เปต.(ไทย) ๒๖/๒๕๓/๒๐๙)

อังกฤษพานิช : หัวหน้าพ่อค้าเดินทางไปค้าขาย แล้วอดน้ำกลางทะเลทราย ชาวเมืองทวารวดี และรูกขเทวดาช่วยเหลือ ดั่งคำในอังกฤษเปตวัตถุ พราหมณ์พ่อค้าคนหนึ่งเห็นของทิพย์ออกจากมือรูกขเทวดา จึงเกิดความโลภขึ้นได้บอกแก่อังกฤษพานิชว่า เราทั้งหลายนำทรัพย์ที่หาได้ไปสู่แคว้นกัมโพชะเพื่อประโยชน์ใด พวกเราจะนำเทพบุตรผู้ให้สิ่งที่เราต้องการจะได้นี้ไปเพื่อประโยชน์นั้น พวกเราจะอ้อนวอนเทพบุตรนี้ หรือบังคับให้ขึ้นยานแล้วรีบเดินทางไปยังเมืองทวารวดีโดยเร็ว อังกฤษพานิชเมื่อจะห้ามพราหมณ์พ่อค้า นั้น, ในตอนท้ายกล่าวไว้ว่า อังกฤษพานิชนั้นได้ให้ทานบูชาแล้วอย่างนี้ตลอดกาลนาน ละร่างมนุษย์แล้ว ได้ไปบังเกิดในภพดาวดึงส์ (ขุ.เปต.(ไทย) ๒๖/๒๕๘/๒๐๙)

อังกฤษวัตถุ : เรื่องอังกฤษเทพบุตร พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่อังกฤษเทพบุตร และอินทกเทพบุตรว่า นามิหญาเป็นโทษหมู่ชนมีราคะเป็นโทษ ฉะนั้น ทานที่ให้แก่ผู้ปราศจากราคะ จึงมีผลมาก นามิหญาเป็นโทษ หมู่ชนมีโทสะเป็นโทษ ฉะนั้น ทานที่ให้แก่ผู้ปราศจากโทสะ จึงมีผลมาก นามิหญาเป็นโทษ หมู่ชนมีโมหะเป็นโทษ ฉะนั้น ทานที่ให้แก่ผู้ปราศจากโมหะ จึงมีผลมาก นามิหญาเป็นโทษ หมู่ชนมีความอยากเป็นโทษ ฉะนั้น ทานที่ให้แก่ผู้ปราศจากความอยาก จึงมีผลมาก (นามิหญาเป็นโทษ หมู่ชนมีตัณหาเป็นโทษ ฉะนั้น ทานที่ให้แก่ผู้ปราศจากตัณหา จึงมีผลมาก) (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๓๕๖/๑๔๕)

อังกโกลกเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระอังกโกลกเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติที่ ๙๔ ท่านนำดอกปฐูไปบูชาพระพุทธเจ้าพระนามว่าสิทธัตถะ เพราะผลแห่งการบูชา นั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในกัปที่ ๓๖ ท่านได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้มีพละานุภาพมาก ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุนิพพานพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๓/๓๖๒)

อังกโกลกุปปมยเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระอังกโกลกุปปมยเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติที่ ๓๑ ท่านนำดอกปฐูไปบูชาพระปัจเจกพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมมะ เพราะผลแห่งการบูชา นั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย นับจากกัปนี้ ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุนิพพานพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๖/๕๔๕)

อังกคมาณพ : ชื่อมาณพผู้เป็นหลานของพราหมณ์โสณทัณชะ มีรูปงาม น่าดู น่าเลื่อมใส มีผิวพรรณผุดผ่องยิ่งนักดุจพรม มีกายดุจพรม คงแก่เรียน ทรงจำนตร รู้จบไตรเพท พร้อมทั้งนิพนธ์ศาสตร์ เกฏศาสตร์ อักษรศาสตร์ และประวัติศาสตร์เข้าใจตัวบทและไวยากรณ์ ชำนาญโลกายตศาสตร์และลักษณะมหาบุรุษ มีชาติกำเนิดดีทั้งฝ่ายบิดาและฝ่ายมารดา ถือบิณฑิวิบุลย์ดีตลอดเจ็ดชั่วบรรพบุรุษ ไม่มีใครจะคัดค้านตำหนิ

ได้เพราะอ้างถึงชาติตระกูล ยังฆ่าสัตว์ ถือเอาสิ่งของที่เจ้าของเขาไม่ให้ ล้วงละเมิด ภรรยาของผู้อื่น กล่าวเท็จ ตีมน้ำเมา (ที.สี.(ไทย) ๙/๓๑๖/๑๒๑)

อังกนิภการทวาทษเถรคาถา : ภาชิตของพระอังกนิภการทวาทษเถระ,คาถาของพระอังกนิภการทวาทษเถระ ท่านพระอังกนิภการทวาทษเถระเมื่อจะพยากรณ์พระอรหันต์ จึงได้กล่าวว่า เมื่อเราแสวงหาความบริสุทธิ์โดยอุบายไม่สมควร จึงได้บำเรอไฟอยู่ในป่า เราไม่รู้ทางอันบริสุทธิ์ จึงได้บำเพ็ญตบะอย่างอื่นอีก ความสุขนั้นเราได้แล้วโดยง่าย ขอท่านจงมองเห็นธรรมว่าเป็นธรรมดีงาม เราบรรลุวิชชา ๓ ได้ทำตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าแล้ว เมื่อก่อน เราได้เป็นเฝ้าพันธแห่งพระพรหม แต่บัดนี้เราเป็นพราหมณ์ บรรลุวิชชา ๓ ล้างมลทินคือกิเลสได้แล้ว และเป็นพราหมณ์จบไตรเพท (ช.เถร.(ไทย) ๒๖/๒๑๙/๓๗๓)

อังกติ,พระราชา : ชื่อพระราชาแห่งแคว้นวิเทหะ มีลูกสาวชื่อว่าพระนางรจจाराชกัญญา มีราชบัณฑิตอำมาตย์ผู้ใหญ่อีก ๓ นาย คือ (๑) วิชัยอำมาตย์ (๒) สุนามอำมาตย์ (๓) อลาตเสนาบดีอำมาตย์ดังกล่าวว่า พระมหากษัตริย์ผู้ทรงเป็นพระราชาของชาวแคว้นวิเทหะ ทรงพระนามว่าอังกติ ทรงมีพระราชยาน พระราชทรัพย์มากมาย ทรงมีพลนิกายเหลือที่จะคณานับ หรือดังคำว่า พระนางรจจाराชกัญญาทรงให้พระเจ้าอังกติ พระชนกนาถพอพระทัย (ช.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๑๕๓/๓๖๓)

อังกสูตร : มี ๒ สูตร แปลความหมายสูตรและเนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อังกสูตร พระสูตรว่าด้วยองค์ประกอบของมาตุคาม พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า องค์เครื่องบรรลุโสดามี ๔ คือ ๑. สัมปรัสังเสาะ การคบหาสัตบุรุษ ๒. สัมมัสมณสวณะ การฟังพระสัทธรรม ๓. โยนิโสมนสิการ การมนสิการโดยแยบคาย ๔. รัมมานุรัมมปฏิบัติ การปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๓๐๘/๓๒๘)

๒.อังกสูตร พระสูตรว่าด้วยองค์เครื่องบรรลุโสดา พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า มาตุคามชื่อว่าบริบูรณ์ด้วยองค์ เพราะประกอบด้วยกำลังครบทั้ง ๕ คือ ๑. กำลังรูป ๒. กำลังทรัพย์ ๓. กำลังญาติ ๔. กำลังบุตร ๕. กำลังศีล (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๔๖/๕๖๘)

อังกะ, แคว้น : ชื่อแคว้นหนึ่งในบรรดา ๑๖ แคว้นใหญ่แห่งชมพูทวีป ตั้งอยู่ที่ทิศตะวันออกเฉียงของแคว้นมคธ มีแม่น้ำจัมปากันแดน และมีนครหลวงชื่อจัมปา ในพุทธกาล แคว้นอังกะขึ้นกับแคว้นมคธ ดังคำว่า ท่าน(มหา)โควินทะให้สร้างเมืองหลวงเหล่านี้ไว้ (คือ) ให้สร้างกรุงจัมปาเป็นเมืองหลวงของรัฐอังกะ (ที.สี.(ไทย) ๙/๓๐๐/๑๑๑,๙/๓๐๑/๑๑๑,๙/๓๐๒/๑๑๒,ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๗๖/๒๐๗,๑๐/๒๗๗/๒๐๘,ม.ม.(ไทย) ๑๒/๔๑๕/๔๕๑,ช.เขต.(ไทย) ๒๖/๑๒๓๔/๑๕๖,ช.เถร.(ไทย) ๒๖/๑๑๐/๕๗๓)

อังกะ, ชาว : ชาวบ้านแคว้นอังกะ ดังคำในมหาเวรรคที่กล่าวไว้ว่า ชฎิลอุรุเวลกัสสปะได้เตรียมการบูชาอันยิ่งใหญ่ประชาชนชาวอังกะและชาวมคธทั้งสิ้นหรือดังคำว่าพระผู้มีพระภาคไม่ทรงพยากรณ์ชาวอังกะและชาวมคธผู้เลื่อมใสในพระพุทธเลื่อมใสในพระธรรม เลื่อมใสในพระสงฆ์ผู้รักษาศีลให้บริบูรณ์ที่ล่วงลับดับชีพไปแล้วเหล่านั้นแคว้นอังกะและแคว้นมคธจึงดูประหนึ่งว่าว่างจากชาวอังกะและชาวมคธผู้เคยบำรุ้พระ

รัตนตรัยที่ล่วงลับดับชีพไปแล้ว หรือดังคำในมหาอัสน์ปุระสูตร ที่กล่าวไว้ว่า พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่อัสน์ปุระนิคมของพระราชกุมารชาวอังคะในแคว้นอังคะ (วิ.ม. (ไทย) ๔/๔๓/๕๓, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๗๖/๒๐๗,๑๐/๒๗๗/๒๐๘,ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๑๕/๔๕๑)

อังคาราม : ชื่อวัดแห่งหนึ่งเป็นที่ปรินิพพานของพระพุทธเจ้านามว่าสุมนะ,เป็นที่ตั้งแห่งสถูปสูง ๔ โยชน์ของพระพุทธเจ้านามว่าสุมนะ ดังคำว่า พระพุทธเจ้าพระนามว่าสุมนะ ผู้ทรงพระยศ เสด็จดับขันธปรินิพพานที่อังคารามพระสถูปของพระชินเจ้านั้นสูงที่อังคาราม นั้นสูงถึง ๔ โยชน์ (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๓๔/๖๑๒)

อังคาส : ถวายอาหารพระ, เลี้ยงพระ หมายถึงประเคน หรือถวายอาหารแก่พระภิกษุสามเณร ดังเช่นคำว่า คหบดีผู้ชอบถวายอาหารอย่างดี ถวายอาหารแก่สงฆ์วันละ ๔ ที่เป็นนิตยภัต คหบดีพร้อมบุตรภรรยาอังคาส อยู่ใกล้ๆ ในโรงฉัน (วิ.ม.(ไทย) ๔/๓๘๓/๔๑๕,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๑/๒๔,๑๓/๕๓/๕๐,๑๓/๘๔/๘๖,๑๓/๒๘๘/๓๔๓,ม.อ.(ไทย) ๑๔/๒๒๓/๒๕๗,ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๒๒/๕๓๙,อง.สตตก.(ไทย) ๒๓/๕๓/๙๓,อง.เอภาทสก.(ไทย) ๒๔/๑๖/๔๓๑,ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๑๐๔๔/๑๒๙)

อังคิรส,อังคิรส, พระพุทธเจ้า :มีรัศมีชานออกจากพระกาย, เป็นพระนามของพระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่ง “มีพระรัศมีเปล่งจากพระองค์”,พระนามอย่างหนึ่ง ในบรรดาพระนามมากมายที่เป็นกลางๆใช้แก่พระพุทธเจ้าพระองค์ใดก็ได้,ที่ใช้แก่พระพุทธเจ้าพระองค์ปัจจุบัน พบในพระไตรปิฎกหลายแห่ง เช่น ในอภินายกสูตร ดังคำว่า ขอนอบน้อมพระอังคิรสพุทธเจ้าผู้ศากยบุตร ผู้มีพระสิริ ผู้ทรงแสดงธรรมนี้ อันเป็นเครื่องบรรเทาทุกข์ ทั้งปวง (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๗๗/๒๒๑) ที่สวดกันอยู่เป็นประจำว่า“องคิรสสุส นมตฺถุสกุยฺพุตฺตสฺส สิริมโต”หรืออย่างทีพระวังคิสะประพันธ์คาถาถวายพระสดุดี (ส.ส.๑๕/๒๑๙/๓๒๑, ขุ.เถร.๒๖/๑๒๖๑/๕๔๔) ใช้คำว่า “พระอังคิรส มหา มุนี”, แต่มีบันทึกในอรรถกถาบางแห่ง (เถร.อ.๒/๕๐/๑๙๑; อป.อ.๒/๓๕๐/๗๐) ซึ่งอ้างอิงเรื่องที่พระเจ้าสุทโธทนะส่งกาฬุทายีอำมาตย์ไปอาราธนาพระพุทธเจ้าเสด็จกรุงกบิลพัสดุ์ กาฬุทายีนั้นเมื่อไปเฝ้าพระพุทธเจ้า ได้ฟังธรรม บรรลุอรหัตตผล บวชแล้ว ต่อมา เมื่อพระพุทธเจ้ารับอาราธนาและออกเสด็จพุทธดำเนินมาเพื่อจะทรงเยี่ยมพระพุทโธบิดา ครั้นมาในระหว่างทาง ท่านพระกาฬุทายีได้เดินทางล่วงหน้ามาแจ้งข่าว พระเจ้าสุทโธทนะทอดพระเนตรเห็นพระกาฬุทายีในเพศภิกษุ ทรงจำไม่ได้ ตรัสถามว่าท่านเป็นใคร พระกาฬุทายีจึงกล่าวตอบถวายพระพรว่า “อาตมภาพเป็นบุตรของพระพุทธเจ้า ผู้ทรงฝ่าไปได้ในสิ่งที่ใครๆ ไม่อาจทนไหว องค์พระอังคิรส ผู้คงที่ ไม่มีผู้ใดเปรียบปาน ดูกรมหาบพิตร พระองค์เป็นโยมบิดาแห่งพระบิดาของอาตมภาพ ดูกรท้าวศากยะโคดม พระองค์เป็นพระอัยกาของอาตมภาพ โดยธรรม” ในคำกล่าวของพระกาฬุทายีนี้ มีคำว่า“อังคิรส” ซึ่งพระอรรถกถาจารย์อธิบายว่า “คำว่า ‘อังคิรส’ แปลว่า ผู้สัมฤทธิ์พระคุณมีศีลเป็นต้น ที่ทำให้เป็นองค์เป็นอัน (หรือเป็นเนื้อเป็นตัว) แล้ว,อาจารย์อีกพวกหนึ่ง (อปเร) แปลว่า ‘ผู้มีพระรัศมีเปล่งฉายออกจากพระวรกายทุกส่วน’ แต่อาจารย์บางพวก (เกจ)กล่าวว่า ‘พระพุทธบิดานั้นแหละ ได้

ทรงเลือกเอาพระนาม ๒ อย่างนี้ คืออังคีรส และสิทธัตถะ” คำอธิบายนี้ บอกให้รู้ถึงมติอันหนึ่ง ซึ่งเป็นของเกจิอาจารย์ ที่บอกว่า ‘อังคีรส’ ก็เป็นพระนามส่วนพระองค์ของพระพุทธเจ้าพระองค์ปัจจุบัน เช่นเดียวกับ ‘สิทธัตถะ’ ดังคำที่ปึงคิยานีพราหมณ์ ได้ชมเชยพระผู้มีพระภาคต่อพระพักตร์ว่าเชิญท่านดูพระอังคีรส๓ผู้ทรงรุ่งโรจน์อยู่ เหมือนดอกบัวชื่อโกกนุท มีกลิ่นหอม หรือดังคำในอุปทานที่พระสตรังสิยเถระ กล่าวไว้ว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระนามว่าอังคีรส ผู้ทรงทำลายกิเลสเครื่องห่อหุ้มได้แล้ว จักเสด็จอุบัติขึ้นในครั้งนั้น (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๙๕/๓๓๓,ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๔/๑๘๙) ; ดูพระพุทธเจ้า

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า พระอังคีรส หมายถึงพระรัศมีทั้งหลายที่เปล่งออกจากพระวรกายของพระผู้มีพระภาค (อง.ปญจก.อ (บาลี) ๓/๑๙๕/๗๘)

อังคีรส, ฤาษี,อังคีรสฤาษี :ชื่อฤาษีคนหนึ่งเป็นบูรพาจารย์ของพราหมณ์ เป็นผู้แต่งมนตร์ ดังคำในมหาวรรคจังกีสสูตร และสุกสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภารทวาชะ ฤาษีทั้งหลายผู้เป็นบูรพาจารย์ของพวกพราหมณ์ คือ ฤาษี อัญญกะ ฤาษีวามกะ ฤาษีวามเทพ ฤาษีเวสสามิตตะ ฤาษียมตักคิ ฤาษีอังคีรสชะ ฤาษีภารทวาชะ ฤาษีวาเสฏฐชะ ฤาษีกัสสปะ ฤาษีภค ซึ่งเป็นผู้แต่งมนตร์ เป็นผู้บอกมนตร์ที่พราหมณ์ทั้งหลายในปัจจุบันนี้ขับตามหรือดังคำในทานมัทปผลสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เราจักให้ทานและจำแนกทานนี้เหมือนเหล่าฤาษีในปางก่อน คือ อัญญกฤาษี วามกฤาษีวามเทพฤาษี เวสสามิตตฤาษี ยมตักคิฤาษี อังคีรสฤาษี ภารทวาชะฤาษีวาเสฏฐฤาษี กัสสปฤาษี และภคฤาษี ได้บูชามหาญแล้ว (วิ.ม.(ไทย) ๕/๓๐๐/๑๓๐,ที.สี.(ไทย) ๙/๒๘๕/๑๐๔,๙/๒๘๖/๑๐๕,๙/๕๒๖/๒๓๓,๙/๕๒๗/๒๓๓,ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๔๓๔/๒๔๘)

อังคีรสมหานาค, พระพุทธเจ้า :เป็นพระนามของพระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่ง หมายถึงผู้มีรัศมีเปล่งออกจากพระสรีระเป็นผู้ไม่ไปนอบาย ๔ และเป็นผู้ประเสริฐ ดังคำในโสณโกฬิวิสเถราปทานที่พระเถระกล่าวไว้ว่า พระผู้มีพระภาคพระนามว่าอังคีรสมหานาค ทรงเป็นอภิชาตบุตรผู้ดุจพญาราชสีห์ ประทับนั่งในท่ามกลางหมู่ภิกษุแล้วทรงแต่งตั้งข้าพเจ้าไว้ในตำแหน่งอันเลิศ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๕๒/๑๗๓)

มีอธิบายไว้ว่า ชื่อว่าอังคีรส เพราะมีรัศมีเปล่งออกจากพระสรีระ ชื่อว่านาค เพราะไม่ไปนอบาย ๔ เพราะฉันทาคติ โทสาคติ โมหาคติ และภยากติ หรือเพราะประพฤติชั่วชื่อว่ามหานาคเพราะเป็นใหญ่อันบุคคลบูชาแล้วและเป็นผู้ประเสริฐ

อังคณะ (ขยับลำดับ) กิเลสเพียงตั้งเนน,ในวิภังค์กล่าวไว้ว่า อังคณะ ๓ คือ๑.อังคณะคือราคะ (กิเลสเพียงตั้งเนนคือราคะ) ๒.อังคณะคือโทสะ (กิเลสเพียงตั้งเนนคือโทสะ) ๓.อังคณะคือโมหะ (กิเลสเพียงตั้งเนนคือโมหะ) เหล่านี้ชื่อว่าอังคณะ๓ (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๙๒๔/๕๗๗)

อังคตตรนิกาย : ชื่อนิกายที่สี่ในบรรดานิกาย ๕ แห่งพระสูตรตันตปิฎก เป็นที่ชุมนุมพระสูตรซึ่งจัดเข้าลำดับตามจำนวนหัวข้อธรรม เป็นหมวด ๑ (เอกกนิบาต)หมวด ๒ (ทุกกนิบาต) เป็นต้นจนถึงหมวด ๑๑ (เอกาทสกนิบาต) มีปรากฏในพระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๐-๒๔

อังคุดตราปะ, แคว้น : ชื่อแคว้นหนึ่งในชมพูทวีปครั้งพุทธกาล มีเขตติดต่อกับแคว้นอังคะที่อยู่ทางตะวันออกเฉียงเหนือของมณฑล เมืองหลวงเป็นเพียงนิคมชื่อ อาปณะ ดังคำใน เกสัชชขันธกะ ที่กล่าวไว้ว่า พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ เมืองภัททียะตามพระอัยยาคัยแล้ว ไม่ทรงบอกเมณฑกคหบดี เสด็จจาริกไปทางอังคุดตราปะ พร้อมกับภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่อันมีจำนวน ๑,๒๕๐ รูป หรือดังคำในโปตลียสูตร ที่กล่าวไว้ว่า สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ นิคมของชาวอังคุดตราปะชื่ออาปณะแคว้นอังคุดตราปะ หรือดังคำในลลุกโกปมสูตร ที่กล่าวไว้ว่า พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ นิคมของชาวอังคุดตราปะชื่ออาปณะแคว้นอังคุดตราปะ (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๑/๓๕,๑๓/๑๔๘/๑๖๔,๑๓/๓๕๖/๔๙๐,วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๙๙/๑๒๗)

อังคูลิมลเถระคาถา : ภาชิตของพระองค์อังคูลิมลเถระ,คาถาของพระองค์อังคูลิมลเถระ ท่านพระองค์อังคูลิมลเถระ ครั้งยังเป็นคฤหัสถ์ ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า ท่านสมณะ ท่านยังเดินอยู่ แต่กลับกล่าวว่า เราหยุดแล้ว และกล่าวหาเราซึ่งหยุดแล้วว่า ไม่หยุด ท่านสมณะ เราขอถามท่านถึงความข้อนี้ที่ว่า ท่านหยุดแล้ว แต่เราซึ่งไม่หยุด อย่างไรกัน

(พระผู้มีพระภาคได้ตรัสตอบองค์อังคูลิมลเถระนั้นด้วยพระคาถาว่า) องค์อังคูลิมล เราได้ละทิ้งโทษทัณฑ์ในสัตว์ทั้งมวลอยู่ทุกเมื่อส่วนท่านซึ่งไม่สำรวมในสัตว์ทั้งหลาย เพราะฉะนั้น เราจึงชื่อว่าหยุดแล้ว ส่วนท่านซึ่งว่ายังไม่หยุด (องค์อังคูลิมลเถระ กราบทูลว่า) เป็นเวลานานหนอที่พระองค์ซึ่งเป็นสมณะ ที่ชาวโลกพร้อมทั้งเทวโลกบูชา ทรงแสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ได้เสด็จพระราชดำเนินมาสู่ป่าใหญ่เพื่ออนุเคราะห์ข้าพระองค์ ข้าพระองค์นั้น ได้สดับพระพุทธานุญาต ซึ่งประกอบด้วยธรรมของพระองค์ จะเลิกละบาปตั้งพัน (พระสังคีติกจารย์ ได้รจนา ว่า) ครั้นองค์อังคูลิมลเถระกราบทูลแล้ว ก็ได้โยนดาบและอาวุธทิ้งเหวซึ่งกว้างและลึก ได้ถวายบังคมพระยุคลบาทพระสุคต ได้ทูลขอบวชกับพระพุทธเจ้า ณ ที่นั้นนั่นเอง ทันใดนั้นเอง พระพุทธเจ้าทรงมีพระกรุณา ทรงแสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ เป็นศาสดาของชาวโลก พร้อมทั้งเทวโลกได้ตรัสกับองค์อังคูลิมลเถระนั้นว่า จงเป็นภิกษุมาเถิด เพียงเท่านั้น องค์อังคูลิมลเถระนั้น ก็ได้เป็นภิกษุ ฯลฯ พระองค์อังคูลิมลเถระเกิดปีติโสมนัส จึงได้กล่าวว่า เหล่าชนพาลที่มีปัญญาทราม ย่อมประกอบความประมาทอยู่เนื่อง ๆ ส่วนผู้มีปัญญาย่อมรักษาความไม่ประมาทไว้ ดุจบุคคลรักษาทรัพย์อันประเสริฐที่สุดไว้บุคคล อย่ายิ่งชวนชวายนความประมาทอย่าชวนชวายนหาความสนทนสนมด้วยความยินดีในกาม เพราะผู้ที่ไม่ประมาทเพ่งพินิจอยู่ ย่อมประสบความสุขอย่างยิ่ง การที่เรามาสำนึกพระศาสดาเป็นการดีแล้ว มิใช่ไม่ดี การที่เราคิดจะบวชในสำนักพระศาสดานี้ก็มีใช่เป็นการคิดไม่ดี นั้นเป็นการเข้าถึงธรรมอย่างประเสริฐ ในพระธรรมที่พระศาสดาทรงจำแนกไว้ดีแล้ว (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๘๖๖/๔๘๒)

อังคูลิมลเถระวัตถุ : เรื่องพระองค์อังคูลิมลเถระ มี ๒ เรื่อง แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อังคูลิมลเถระวัตถุ เรื่องพระองค์อังคูลิมลเถระ พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่ภิกษุทั้งหลายว่า บาปกรรมที่ทำได้ ผู้ใดละเสียได้ด้วยกุศล ผู้นั้นย่อมทำให้โลกนี้ให้สว่าง

ไสว ดุจดวงจันทร์พ้นจากเมฆ ฉะนั้น (ขุ.อป.(ไทย) ๒๕/๑๗๓/๘๗)และดูเทียบ ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๕๒/๔๓๐, ขุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๘๗๒/๔๘๓)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า กุศล ในที่นี้หมายถึงอรรถัตตมรรค (ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๖/๓๕)
๒.อังคิมาลเถรวัตถุ เรื่องพระองคฺุลิมาเถระ พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่
 ภิกษุทั้งหลายว่า ผู้อาจ ผู้ประเสริฐ ผู้แก้กัลลา ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ ผู้ชานะ
 แล้ว ผู้ไม่หวั่นไหว ผู้ชำระแล้วและตรัสรู้แล้วเราเรียกว่าพราหมณ์ (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/
 ๔๒๒/๑๖๘)

อังคิมาลสูตร : พระสูตรว่าด้วยใจของคฺุลิมา พระผู้มีพระภาคทรงแสดงพระสูตรมีลักษณะเป็น
 การบรรยายโวหารแบบเล่าเรื่องแก่ใจของคฺุลิมาก่อนที่จะฆ่ามารดาของตน ใจของคฺุ
 ลิมาติดตามพระผู้มีพระภาคไปเบื้องพระฤษฏางค์ด้วยคิดจะปลงพระชนม์แต่
 พระองค์ทรงบันดาลอิทธาภิสังขารมิให้ใจของคฺุลิมาวิ่งตามทันพระองค์ใจของคฺุลิมา
 จึงหยุดยั้งแล้วกล่าวขึ้นว่า หยุดก่อนสมณะ หยุดก่อนสมณะ พระองค์ก็ตรัสว่า เรา
 หยุดแล้ว องคฺุลิมา ท่านต่างหากจงหยุด และได้ตรัสให้เขาหายสงสัยว่า พระองค์
 ทรงวางอาชญาในสรรพสัตว์ได้แล้วจึงชื่อว่าหยุดตลอดกาล ส่วนใจของคฺุลิมาไม่
 สำรวมในสัตว์ทั้งหลายจึงชื่อว่าไม่หยุดหลังจากนั้นองคฺุลิมาก็เข้ามาบวชใน
 พระพุทธศาสนา

วันหนึ่งขณะที่ท่านเดินบิณฑบาตได้เห็นหญิงท้องแก่ใกล้คลอดคนหนึ่งจึงได้กล่าว
 คาถาตามที่พระผู้มีพระภาคทรงสอนว่า น้องหญิง ตั้งแต่อาตมภาพเกิดมา โดยอริ
 ยชาติ ไม่เคยรู้ว่าจิตใจปลงชีวิตสัตว์เลย ด้วยสังขวาจานี้ ขอความสวัสดิจึงมีแก่เธอ
 ขอความสวัสดิจึงมีแก่ทารกในครรภ์ของเธอเถิด และปรากฏว่านางก็ได้คลอดลูก
 ออกมาได้โดยง่ายและปลอดภัย

ต่อมา ท่านได้บำเพ็ญเพียรจนบรรลุเป็นพระอรหันต์ และได้เปล่งอุทานไว้สำหรับ
 เป็นเครื่องเตือนใจเป็นต้นว่า คนที่เคยประมาทแล้วกลับไม่ประมาท ย่อมสามารถที่
 จะทำโลกนี้ให้สว่างได้ ดุจดวงจันทร์ที่พ้นจากก้อนเมฆ (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๕๓/๔๒๑)

อังสพัททกทากาวิมาน : วิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงผู้ถวายผ้าอังสะ เป็นวิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงผู้ถวายผ้า
 อังสะแต่ภิกษุผู้กำลังเที่ยวบิณฑบาต (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๕๔๑-๕๔๘/๖๕)

อังสะ : ผ้าที่ภิกษุใช้ห้อยเฉียงบ่า ดังคำในมหาวิงค์ที่กล่าวไว้ว่า ภิกษุขอด้วยมาทำผ้าอังสะ
 (วิ.ม.ท.(ไทย) ๒/๖๔๐/๑๕๙)

อัจฉยสูตร : มี ๒ สูตร แปลความหมายสูตรและเนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อัจฉยสูตร พระสูตรว่าด้วยการเห็นโทษและไม่เห็นโทษ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า
 บุคคลพึงทราบว่าเป็นคนพาล เพราะ ประกอบด้วยธรรม ๓ คือ (๑) ไม่เห็นโทษ
 (หมายถึงไม่เห็นความผิด) โดยความเป็นโทษ (๒) เห็นโทษโดยความเป็นโทษแล้ว ไม่
 แก้ไขตามสมควรแก่ความผิด (๓) เมื่อผู้อื่นชี้โทษอยู่ ไม่ยอมรับตามสมควรแก่
 ความผิด และตรัสว่า บุคคลพึงทราบว่าเป็นบัณฑิต เพราะประกอบด้วยธรรม ๓ คือ
 (๑) เห็นโทษโดยความเป็นโทษ (๒) เห็นโทษโดยความเป็นโทษแล้ว แก้ไขตามสมควร

แก้ความผิด (๓) เมื่อผู้ยื่นชี้โทษอยู่ ก็ยอมรับตามสมควรแก้ความผิด (อง.ต.ก.(ไทย) ๒๐/๔/๑๔๓)

๒. อัจฉยสูตร พระสูตรว่าด้วยโทษ สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ภิกษุ ๒ รูปโต้เถียงกัน โดยภิกษุรูปหนึ่งได้พูดล่วงเกินแล้วขอโทษ แต่ภิกษุอีกรูปไม่ยกโทษให้ ภิกษุทั้งหลายจึงพากันเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคแล้วกราบทูลเรื่องนั้นให้ทรงทราบ พระองค์จึงตรัสว่า คนพาลมี ๒ จำพวก คือ (๑) ผู้ไม่เห็นโทษว่าเป็นโทษ (๒) ผู้ไม่ยกโทษให้เมื่อเขามาขอโทษ ส่วนบัณฑิตก็มี ๒ จำพวก คือ (๑) ผู้เห็นโทษว่าเป็นโทษ (๒) ผู้ยกโทษให้เมื่อเขามาขอโทษ และเมื่อก่อน ท้าวสักกะยังเคยตรัสว่า ขอความโกรธจงตกอยู่ในอำนาจของท่านทั้งหลาย ขอความเสื่อมคลายในมิตตธรรมอย่าได้มีแก่ท่านทั้งหลายท่านทั้งหลายอย่าได้ติเตียนผู้ที่ไม่ควรติเตียน และอย่าได้พูดคำส่อเสียดเลยความโกรธเป็นคุณอุบายย่อมย่ำยีคนเลว (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๗๐/๓๔๔)

อัจฉละ, ภูเขา : ชื่อภูเขาลูกหนึ่ง ไม่ไกลจากภูเขาคินนิพพาน ตั้งคำในกุกกุชบุพผิยเถรปาทาน ที่พระเถระกล่าวไว้ว่า ในที่ไม่ไกลจากภูเขาคินนิพพาน มีภูเขาลูกหนึ่งชื่ออัจฉละ พระพุทธเจ้าพระนามว่าสุทิสสนะ ประทับอยู่ที่ระหว่างภูเขา (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๓๗/๒๐๘)

อัจฉฉนตสันติ : ความสงบอย่างสิ้นเชิง หมายถึงอัจฉฉนตสันติ กล่าวคืออินิพพาน ในมหานิทเทสมีอธิบายว่า เป็น ๑ ใน สันติ (ความสงบ) มี ๓ อย่าง คือ (๑) อัจฉฉนตสันติ (ความสงบอย่างสิ้นเชิง) หมายถึงอมตนิพพาน (๒) ตทังคสันติ (ความสงบด้วยองค์นั้น ๆ) หมายถึงผู้บรรลुरुูปฌาน ๔ และอรูปปฌาน ๔ (๓) สัมมุติสันติ (ความสงบโดยสมมติ) หมายถึงทิวฎี ๖๒ ในที่นี้หมายถึงสันติโดยสมมติ, ในมหานิทเทสอธิบายไว้ว่า อัจฉฉนตสันติ เป็นอย่างไร คืออมตนิพพาน เรียกว่า อัจฉฉนตสันติ คือ ธรรมเป็นที่ระงับสังขารทั้งปวงเป็นที่สลัดทิ้งอุปธิทั้งหมด เป็นที่สิ้นตัณหา เป็นที่คลายกำหนด เป็นที่ดับกิเลส เป็นที่เย็นสนิท นี้ชื่อว่าอัจฉฉนตสันติ (ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๙/๘๘-๘๙)

อรรถกถาอธิบายว่า เป็น ๑ ในสันติ ๓ คือ (๑) อัจฉฉนตสันติ(ความสงบอย่างสิ้นเชิง) (๒) ตทังคสันติ(ความสงบ ด้วยองค์นั้น ๆ) (๓) สัมมุติสันติ(ความสงบโดยสมมติ) แต่ในที่นี้หมายถึงอัจฉฉนตสันติ กล่าวคืออินิพพาน (ขุ.สุ.อ. (บาลี) ๒/๓๓๕/๑๕๔)

อัจฉายิกสูตร : พระสูตรว่าด้วยกิจรีบด่วนของชวานาและของภิกษุ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ชวานาต้องรีบทำกิจ ๓ อย่าง คือ (๑) เร่งไตรคราดนาให้เรียบร้อย (๒) เร่งเพาะพืชลงไปตามกาลที่ควร (๓) เร่งไขน้ำเข้าบ้าง ระบายน้ำออกบ้าง ชวานาไม่มีฤทธิ์หรืออานุภาพที่จะบันดาลว่า วันนี้แลข้าวเปลือกของเราจะงอกเกิด พรุ้งนี้จึงออกรวง มะรืนนี้จึงหุงได้แท้จริง ข้าวเปลือกของชวานานั้นมีระยะเวลาที่จะเกิดขึ้น ออกรวง และหุงได้ เปรียบเหมือนภิกษุมีกิจที่ต้องรีบทำ ๓ คือ (๑) การสมาทานอิสิลสิกขา (๒) การสมาทานอิจิตตสิกขา (๓) การสมาทานอิปัญญาสิกขา ภิกษุนั้นไม่มีฤทธิ์หรืออานุภาพที่จะบันดาลว่า วันนี้ พรุ้งนี้ หรือมะรืนนี้ จิตของเราจะหลุดพ้นจากอาสวะเพราะไม่ถ่มแท้จริง จิตของภิกษุผู้ศึกษาไตรสิกขา มีระยะเวลาที่จะหลุดพ้นจากอาสวะเพราะไม่

ถือนั้น แล้วตรัสสอนให้ภิกษุทั้งหลาย มีความพอใจอย่างยิ่งในการสมาทานสิกขาทั้ง ๓ นั้น (อง.ตีก.(ไทย) ๒๐/๙๓/๓๒๔)

อัจฉิมุขี, ลูกเขียด : ชื่อพญานาค ผู้เป็นน้องสาวของพญานาคภุริทัตต์ ดังคำในภุริทัตต์ชาดกที่สุทัตตมกุ มารกล่าววว่า ลูกเขียดชื่อว่าอัจฉิมุขีนี้เต็มไปด้วยเดชร้ายแรง เราจะให้ลูกเขียดนั้นกัด ท่าน มันจักทำท่านให้เป็นเถาไปได้นางเป็นธิดาของท้าวธตวรรษฐะเป็นน้องสาวต่าง มารดาของเรา นางอัจฉิมุขีเต็มไปด้วยเดชร้ายแรงจงกัดท่าน (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๘๘๘/๓๒๐)

อัจจุคตอุบาสก : ชื่ออุบาสกคนหนึ่ง เป็น ๑ ในคู่อัครอุบาสกของพระพุทธเจ้านามว่ากุกสันธะ ดังคำ ว่า อัจจุคตอุบาสกและสุมนอุบาสกเป็นอัครอุบาสก (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๒/๗๐๕)

อัจจุตฤาษี : ชื่อฤาษีคนหนึ่ง เป็นผู้อยู่ในป่ามหาวัน ที่พรานเจตบุตรกล่าวถึงมีปรากฏในเวสสันดร ชาดก เขามีขี้ฟันเขรอะ มีศรัทธาเปื้อนด้วยธูลี ทรงเพศเป็นนักบวชอันประเสริฐ ถือขอ สอยผลไม้ เครื่องบูชาไฟและชฎาอยู่ นุ่งห่มหนังเสือ นอนเหนือพื้นดิน และบูชาไฟ(ขุ. ชา.ม.(ไทย)๒๘/๒๐๐๔/๔๙๗,๒๘/๒๐๐๖/๔๙๗,๒๘/๒๐๐๗/๔๙๗)

อัจจุตะ : ชื่อเทพหมู่หนึ่ง เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาค พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์ ณ ป่ามหาวัน เขตกรุง กบิลพัสดุ์ ดังคำในมหาสมยสูตรที่กล่าวว่า เทพอีก (๑๐ หมู่) คือ สหฤ ผู้รุ่งเรืองดัง เปลวไฟ อริฏฐกะ โรชะ ผู้มีรัศมีดังสีดอกผักตบ วรณะ สหธรรม อัจจุตะ อนชกะ สุ เลยยะ รุจิระ และवासวเนสีกมา (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๔๐/๒๖๘)

อัจเจกจีวร : จีวรบริบูรณ์ หรือผ้าด่วน หมายถึง ผ้าจำนำพรรษาที่ทายกผู้มีเหตุบริบูรณ์ขอถวายก่อน กำหนดเวลาปกติ(กำหนดเวลาปกติสำหรับถวายผ้าจำนำพรรษา คือ จีวรกาลนั่นเอง กล่าวคือต้องผ่านวันปวารณาไปแล้ว เริ่มแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๑ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน๑๒ และถ้ากรานกฐินแล้ว นับต่อไปอีกถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๔; เหตุบริบูรณ์นั้น เช่น เขาจะไปทัพ หรือเจ็บไข้ไม่ไว้ใจชีวิต หรือมีศรัทธาเลื่อมใสเกิดขึ้นใหม่)อัจเจกจีวร เช่นนี้ มีพุทธานุญาตให้ภิกษุรับเก็บไว้ได้ แต่ต้องรับก่อนวันปวารณาไม่เกิน ๑๐ วัน (คือตั้งแต่ขึ้น ๖ ค่ำ ถึง๑๕ ค่ำ เดือน ๑๑) (สิกขาบทที่ ๘ แห่งปัตตวรรค นิสสัคคีย ปาจิตตีย์) ดังคำที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมมีกถาเพราะเรื่องนี้เป็นต้นเหตุ รับสั่ง กับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้รับอัจเจกจีวร เก็บไว้ได้ หรือดังคำ ว่า ที่ชื่อว่าอัจเจกจีวร อธิบายว่าผู้ประสงค์จะไปในกองทัพ ประสงค์จะไปพักแรมต่าง ถิ่น เจ็บไข้ สตรีมีครรภ์ ผู้ไม่มีศรัทธาได้เกิดศรัทธาขึ้นหรือผู้ไม่เลื่อมใสได้เกิดความ เลื่อมใสขึ้น ถ้าเขาส่งทูตไปถึงภิกษุว่านิมนต์พระคุณเจ้าทั้งหลายมาเถิด ข้าพเจ้าจะ ถวายผ้าจำนำพรรษา ผ้าเช่นนี้ชื่อว่าอัจเจกจีวร (วิ.มहा.(ไทย) ๒/๖๔๖/๑๖๗, ๒/ ๖๔๙/๑๖๙,วิ.ป.(ไทย) ๘/๕๑/๔๔,๘/๕๓/๔๖,๘/๑๖๔/๑๓๓)

อัจเจตติสูตร : พระสูตรว่าด้วยกาลที่ล่วงเลยไป สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวัน เทวดาองค์หนึ่งกราบทูลว่า กาลล่วงเลยไป คืบผ่านพันไป ช่วงแห่งวัยละไปตามลำดับ บุคคลพิจารณาเห็นภยันต์ในมรณะ ควรทำบุญที่นำความสุขมาให้ พระผู้มีพระภาค ตรัสว่า กาลล่วงเลยไป คืบผ่านพันไป ช่วงแห่งวัยละไปตามลำดับ บุคคลพิจารณาเห็น ภยันต์ในมรณะ ควรละโลกามิส มุ่งสู่สันติเถิด (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๔/๕)

อัจฉราสูตร : พระสูตรว่าด้วยนางอัปสร สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน เทวดาองค์หนึ่งทูลถามว่า ราวปาน่าหลงไหล กีกก้องไปด้วยนางอัปสร มีหมู่ปีศาจ ทำอย่างไรจึงจะออกไปได้ พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ผู้ดำเนินไปยังทางที่ตรง สู่ทิศที่ไม่มีภัย ด้วยรถที่ไม่มีเสียงดัง มีธรรมเป็นล้อ มีhiriเป็นฝาประทุน มีสติเป็นเกาะ มีสัมมาทิฏฐิเป็นนายสารถี ย่อมไปได้ใกล้พระนิพพาน (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๔๖/๖๐)

อัจฉริยมนุษย์ : มนุษย์อัศจรรย์ หมายถึงพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ดังคำในบุคคลผู้เป็นเอก เมื่อเกิดขึ้นในโลก ย่อมเกิดขึ้นเป็นอัจฉริยมนุษย์ บุคคลผู้เป็นเอกคือใคร คือพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าบุคคลผู้เป็นเอกนี้แลเมื่อเกิดขึ้นในโลกย่อมเกิดขึ้นเป็นอัจฉริยมนุษย์ หรือตั้งคำว่า บุคคล ๒ จำพวกนี้ เมื่อเกิดขึ้นในโลก ย่อมเกิดขึ้นเป็นอัจฉริยมนุษย์ คือ ๑.พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ๒. พระเจ้าจักรพรรดิ บุคคล ๒ จำพวกนี้แล เมื่อเกิดขึ้นในโลก ย่อมเกิดขึ้นเป็นอัจฉริยมนุษย์ (อง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๑๗๒/๒๓,อง.ทก.(ไทย) ๒๐/๕๔/๙๗) อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อัจฉริยมนุษย์ ในที่นี้หมายถึงเป็นบุคคลที่หาได้ยากไม่ปรากฏทั่วไป (อง.ทก.อ. (บาลี) ๒/๕๔/๕๘)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อัจฉริยมนุษย์ ในที่นี้หมายถึงประกอบด้วยธรรมที่น่าอัศจรรย์เป็นอันมาก หรือเป็นมนุษย์ผู้ได้สังขม บารมีมาแล้วโดยลำดับซึ่งยากที่ใครจะสังขมได้ เช่น ให้ทานในชาติที่เป็นพระเวสสันดรแล้วถือปฏิสนธิในภพดุสิต ทรงรับคำอ้อนวอนของเทวดา เปิดวันมหาวิโลกนะ ๕ ถือปฏิสนธิในตระกูลมิโภคะมาก แม้ในวันถือปฏิสนธิและในวันประสูติก็ให้โลกธาตุหวั่นไหว เสด็จดำเนินได้ ๗ ก้าว ทรงเสด็จฉัตรทิพย์ บันลือสีหนาทว่า เราเป็นผู้เลิศแห่งโลก เมื่อญาณแก่เต็มที่ก็ทรงสละราชสมบัติออกผนวช ตรัสรู้พระสัพพัญญุตญาณ(อง.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๑๗๒/๑๐๒)

อัจฉริยะ : “เหตุอันควรที่จะตีดนิ้วเปาะ”, อัศจรรย์, แปลกพิเศษ, นำที่ควรยอมรับนับถือ, ดีเลิศล้ำนำพิศวง, มีความรู้ความสามารถทรงคุณ ดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ความเป็นอัจฉริยะไม่เคยปรากฏ ๔ ประการนี้แลมีอยู่ในอานนท์ หรือตั้งคำว่า ภิกษุทั้งหลาย ความเป็นอัจฉริยะไม่เคยปรากฏ ๔ ประการนี้แล มีอยู่ในพระเจ้าจักรพรรดิ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๐๗/๑๕๔,๑๐/๒๐๘/๑๕๕,๑๐/๒๐๙/๑๕๖,๑๐/๒๐๙/๑๕๗)

อัจฉริยัพภูตัมมสูตร : พระสูตรว่าด้วยอัจฉริยภูตธรรมของพระพุทธองค์ พระผู้มีพระภาครับสั่งให้ท่านพระอานนท์แสดงพระสูตรมีลักษณะเป็นการบรรยายโวหารแบบบรรยายงานแก่ภิกษุทั้งหลาย ณ วัดพระเชตุวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี เพราะทรงปรารถนาเรื่องที่ภิกษุสนทนากันค้างไว้ ภิกษุจำนวนมากนั่งสนทนากันที่หอประชุมว่า น่ออัศจรรย์จริง ไม่เคยปรากฏที่พระผู้มีพระภาคทรงมีฤทธาานุภาพมาก ทรงสามารถระลึกถึงพระประวัติของพระพุทธเจ้าทั้งหลายในอดีตได้แจ่มแจ้งทั้งหมด ท่านพระอานนท์ซึ่งร่วมอยู่ในที่ประชุม นั้น ก็ได้กล่าวเสริมว่า พระพุทธเจ้าทั้งหลายทรงเป็นผู้น่ออัศจรรย์จริง ไม่เคยปรากฏและทรงประกอบด้วยธรรมที่น่ออัศจรรย์ไม่

เคยปรากฏ ครั้นสนทนมาถึงตรงนี้ พระผู้มีพระภาคเสด็จมาสู่ที่ประชุมชนนั้น และตรัสถามว่า สนทนากันเรื่องอะไร เมื่อท่านพระอานนท์ทูลให้ทรงทราบ จึงรับสั่งให้ท่านอธิบายธรรมอันน่าอัศจรรย์ ไม่เคยปรากฏของพระองค์ให้ภิกษุทั้งหลายฟัง เพื่อให้จดจำไว้ ท่านพระอานนท์ได้ทูลพระผู้มีพระภาคถึงความน่าอัศจรรย์ไม่เคยปรากฏของพระองค์ ๑๙ ประการ ที่ได้สดับรับฟังมาเฉพาะพระพักตร์ และที่พระผู้มีพระภาคทรงเพิ่มเติมอีก ๑ ประการ รวมเป็น ๒๐ ประการ คือ

๑. พระโพธิสัตว์มีสติสัมปชัญญะ ไปเกิดในสวรรค์ชั้นดุสิต
๒. พระโพธิสัตว์มีสติสัมปชัญญะ จึงสถิตอยู่ในสวรรค์ชั้นดุสิต
๓. พระโพธิสัตว์สถิตอยู่ในสวรรค์ชั้นดุสิตจนตลอดอายุ
๔. พระโพธิสัตว์ทรงมีสติสัมปชัญญะตลอด ตั้งแต่จุติจากสวรรค์ชั้นดุสิตจนถึงเสด็จลงสู่พระครรภ์
๕. เวลาจุติจากสวรรค์ชั้นดุสิตเสด็จลงสู่พระครรภ์ แสงสว่างเจิดจ้าหาประมาณมิได้ ปรากฏขึ้นในโลกพร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก และ ๑๐ สหัสสีโลกธาตุ สั่นสะเทือน เลื่อนลั่น
๖. เวลาเสด็จลงสู่พระครรภ์ เทพบุตร ๔ องค์เข้าไปอารักขาประจำทั้ง ๔ ทิศ
๗. เวลาเสด็จลงสู่พระครรภ์ พระมารดามีปกติทรงเบญจศีล
๘. เวลาเสด็จลงสู่พระครรภ์ พระมารดาไม่ทรงมีความรู้สึกทางกามารมณ์ บุรุษผู้มีจิตกำหนดไม่สามารถล่วงเกินได้
๙. เวลาเสด็จลงสู่พระครรภ์ พระมารดาทรงได้รับการบำเรออยู่ด้วยกามคุณ ๕
๑๐. เวลาเสด็จลงสู่พระครรภ์ พระมารดาไม่ทรงมีความเจ็บป่วยใด ๆ มองเห็นพระโพธิสัตว์อยู่ในพระครรภ์ มีพระอวัยวะสมบูรณ์
๑๑. เมื่อประสูติได้ ๗ วัน พระมารดาของพระองค์สวรรคตแล้วเกิดในสวรรค์ชั้นดุสิต
๑๒. พระมารดาจะประสูติพระโอรสเมื่อทรงครรภ์ครบ ๑๐ เดือนเท่านั้น
๑๓. พระมารดาจะประสูติพระโอรสขณะประทับยืนเท่านั้น
๑๔. เวลาประสูติ ในตอนแรกเหล่าเทพจะทำพิธีต้อนรับ หลังจากนั้นเป็นหน้าที่ของมนุษย์
๑๕. เวลาประสูติจากพระครรภ์ ยังไม่ทันสัมผัสแผ่นดิน เทพบุตร ๔ องค์ช่วยกันประคองไปไว้เบื้องพระพักตร์ของพระมารดา
๑๖. เวลาประสูติ เสด็จออกโดยง่าย ไม่แปดเปื้อนด้วยมลทินครรภ์
๑๗. เวลาประสูติ จะมีธารน้ำเย็นและธารน้ำอุ่น เพื่อชำระล้างพระโพธิสัตว์และพระมารดา
๑๘. เมื่อประสูติได้ครู่หนึ่ง ทรงยืนผินพระพักตร์ไปทางทิศเหนือ ทรงดำเนินไป ๗ ก้าว ทอดพระเนตรไปยังทิศต่าง ๆ แล้วทรงเปล่งพระอาสภิวาจาว่า *อคฺโคทมสมฺมิ โลกสฺส เขฎฺฐโฐทมสมฺมิ โลกสฺส เสฎฺฐโฐทมสมฺมิ โลกสฺส อยมนฺตฺติมา ชาติ นตฺถิทานิ ปฺนพฺภ*

โวแปลความว่า เราคือผู้เลิศของโลก เราคือผู้เจริญที่สุดของโลก เราคือผู้ประเสริฐที่สุดของโลก ชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย บัดนี้ภพใหม่ไม่มีอีก

๑๙. เวลาประสูติ แสงสว่างเจิดจ้าหาประมาณมิได้ปรากฏขึ้นในโลกพร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก และ ๑๐ สหัสโลกธาตุสิ้นสะเทือน เลื่อนลั่น

๒๐. ในเรื่องนี้ เวทนา สัญญา และวิตกของตถาคตย่อมปรากฏขึ้น ปรากฏตั้งอยู่ปรากฏถึงความดับไป

เมื่อท่านพระอานนท์กล่าวภาษิตนี้แล้ว พระผู้มีพระภาคทรงพอพระทัย ภิกษุทั้งหลายต่างมีใจยินดีชื่นชมภาษิตของท่าน (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๙๗/๒๓๓)

เมื่ออธิบายว่า คำ คำว่า **เทพบุตร ๔ องค์** หมายถึงท้าวมหาราช ๔ องค์ คือ (๑) ท้าวธรรฐ จอมคนธรรพ์ครองทิศตะวันออก (๒) ท้าววิรุฬหก จอมกุ่มกัณฑ์ครองทิศใต้ (๓) ท้าววิรูปักษ์ จอมนาครครองทิศตะวันออก (๔) ท้าวเวสวัณ จอมยักษ์ครองทิศเหนือ (ที่.ม.อ. (บาลี) ๒๙๔/๒๖๐, ที่.ม.ฎีกา (บาลี) ๑๙/๓๒)

อัจฉิมุติเทพธิดา, ชื่อ : ชื่อเทพธิดาองค์หนึ่ง ธิดาของท้าวเวสวัณมหาราช ผู้ไปสรงสนานณ แม่น้ำมีกระแสน้ำเย็น ดารดาชด้วยดอกกุบลเป็นที่ปลอดภัย เขตป่าหิมพานต์ ภายหลัง เป็นนางบาทปริจาริกาของท้าวสักกเทวราชในภพดาวดึงส์ ดังคำในลตาวิมาน ที่ลดาเทพธิดา สัชชาเทพธิดา ปวราเทพธิดา อัจฉิมุติเทพธิดา และสุดาเทพธิดา ผู้มีความรุ่งเรือง เป็นธิดาของท้าวเวสวัณมหาราช ต่างเป็นนางบาทปริจาริกาของท้าวสักกเทวราช ผู้ทรงคุณอันประเสริฐ ทรงสิริ งดงามอยู่ด้วยคุณธรรม (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๓๑๖/๕๑)

อัชชธรรม : ธรรมในวันนี้ หมายถึงธรรมซึ่งมีอยู่ขณะนี้ ดังคำในคณกโมคคัลลานสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บรรดารากไม้หอม บัณฑิตยกย่องกฤษณาว่าเป็นเลิศบรรดาไม้ที่มีแก่นหอมบัณฑิตยกย่องแก่นจันทน์แดงว่าเป็นเลิศบรรดาไม้ที่มีดอกหอม บัณฑิตยกย่องดอกมะลิว่าเป็นเลิศ แม้นั้นใด คำสั่งสอนของท่านพระโคตมกัจฉินั้นเหมือนกันจัดว่ายอดเยี่ยมกว่าอัชชธรรมทั้งหลาย (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๓๘/๘๔)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อัชชธรรม แปลว่าธรรมซึ่งมีอยู่ขณะนี้ หมายถึงลัทธิของครูทั้ง ๖ (ม.อ.อ. (บาลี) ๓/๓๘/๔๗)

อัชชุกะ,ภิกษุ : พระภิกษุรูปหนึ่ง ชาวกรุงเวสาลี ดังคำว่า คหบดีผู้เป็นอุปฐากของพระอัชชุกะ ในกรุงเวสาลี มีบุตร ๑คน หลาน ๑ คน (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๑๕๘/๑๓๑, ๑/๑๕๘/๑๓๒)

อัชชุนเถรคาถา :ภาษิตของพระอัชชุนเถระ,คาถาของพระอัชชุนเถระ ท่านพระอัชชุนเถระกล่าวไว้ว่า เราสามารถยกตนจากห้วงน้ำใหญ่คือสงสาร ขึ้นสู่บกคือนิพพาน ได้ เหมือนคนที่ถูกพัดพาไปในห้วงน้ำใหญ่ช่วยขึ้นฝั่งได้ เราได้รู้แจ้งตลอดอริยสัจ ๔ แล้ว (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๘๘/๓๓๕)

อัชชุนปุปผิยเถรปาทาน :ประวัติในอดีตชาติของพระอัชชุนปุปผิยเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติ ท่านได้เกิดเป็นกนิทร ได้ใช้ดอกกรกฟ้าขาวบูชาพระพุทธเจ้าเพราะผลแห่งการบูชานั้น ท่านได้สวามนุษย์สมบัติและสวรรค์สมบัติหลายร้อยชาติ ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุวิชชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๒๘/๒๐๖)

อัชชุนะ, พระปัจเจกพุทธเจ้า, พระราชา : ๑. ชื่อพระปัจเจกพุทธเจ้าองค์หนึ่ง ตั้งคำในปณสผลทายกเถราปทาน ที่พระเถระกล่าวไว้ว่า พระปัจเจกพุทธเจ้านามว่าอัชชุนะ ทรงเพียบพร้อมด้วยจรณะและเป็นพระมุนี ฉลาดในสมาธิ ประทับอยู่ที่ภูเขาทิมพานต์ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๔๓/๕๗๑)

๒. ชื่อพระราชาองค์หนึ่ง ผู้กระทำให้บาปกรรมอันร้ายแรง เป็น ๑ ในพระราชาทั้งหลาย ๔ ผู้กระทำให้บาปกรรมอันร้ายแรง คือ พระเจ้าทัณฑก ๑ พระเจ้านาฬิกิระ ๑ พระเจ้าอัชชุนะ ๑ พระเจ้ากลาพู ๑ ดังที่ท้าวสักกเทวราชทรงทราบอภัยภัยของพระราชาทั้งหลายแล้วจึงตรัสถามความสงสัยของพระราชาเหล่านั้น มีปรากฏในสรภังคชาดก ที่กล่าวถึงกรรมที่หยาบเข้าไว้ว่า พระเจ้าอัชชุนะทรงตกนรกชื่อสัตติสูละ ทรงมีพระเศียรห้อยลง พระบาทชี้ขึ้นเบื้องบนเพราะทรงเบียดเบียนพระอังกิรสโคตมกฤษีผู้มีขันติ มีตบะ ประพฤติพรหมจรรย์มาช้านาน, ในสังกัจจายกถาอธิบายไว้ว่า ทรงเป็นใหญ่ในแคว้นเกตกะ มีพระวรกายกำยำล่ำสัน ทรงเป็นนายขมังธนูผู้ยิ่งใหญ่ มีพระพาหนะตั้งพัน ก็หายสาบสูญไปเพราะระรานโคตมกฤษี, ในภุทิตตชาดกก็กล่าวไว้ว่า ท้าวอัชชุนะและภิมเสนผู้มีกำลังมาก มีแขนตั้งพัน ไม่มีใครเสมอเหมือนในแผ่นดิน ยกธนูขึ้นได้ถึง ๕๐๐ น ก็ได้ทรงบูชาไฟ (ขุ.ชา.จตตาคี.ส.(ไทย) ๒๗/๖๘/๖๐๖, ๒๗/๗๒/๖๐๗, ขุ.ชา.สกุฎี.(ไทย) ๒๘/๙๔/๔๙, ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๙๐๘/๓๐๓)

อัชเชลผลทายกเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระอัชเชลผลทายกเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกัปที่ ๙๔ ท่านได้ถวายผลรูกฟ้าแด่พระพุทธรูปพระนามว่า สิทธิธณะ เพราะผลแห่งท่านนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุวิชชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๗๔/๑๙๕)

อัชฌัตตทุกขสูตร : พระสูตรว่าด้วยอายตนะภายในเป็นทุกข์ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า อายตนะภายใน ๖ เป็นทุกข์ เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งอัชฌัตตานิจจสูตรในวรรคนี้ (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๒/๓)

อัชฌัตตทุกขเหตุสูตร : พระสูตรว่าด้วยเหตุเกิดแห่งอายตนะภายในเป็นทุกข์ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า อายตนะภายใน ๖ เป็นทุกข์ แม้เหตุปัจจัยเพื่อความเกิดขึ้นแห่งอายตนะภายใน ๖ ก็เป็นทุกข์ อายตนะภายใน ๖ ที่เกิดจากเหตุที่เป็นทุกข์ ที่ไหนจักเป็นสุขเล่า เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งอัชฌัตตอนิจจเหตุสูตรในวรรคนี้ (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๑๔๑/๑๗๖)

อัชฌัตตทุกขชาติตานาคตสูตร : พระสูตรว่าด้วยอายตนะภายในทั้งที่เป็นอดีตและอนาคตเป็นทุกข์ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า อายตนะภายใน ๖ ทั้งที่เป็นอดีตและอนาคตเป็นทุกข์ เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งอัชฌัตตานิจจสูตรในวรรคนี้ (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๘/๗)

อัชฌัตตนันทิกขยสูตร : พระสูตรว่าด้วยความสิ้นไปแห่งความเพลิดเพลินในอายตนะภายใน พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุผู้เห็นอายตนะภายใน ๖ ที่ไม่เที่ยงว่าไม่เที่ยง ความเห็นของภิกษุนั้นเป็นสัมมาทิฐิ เมื่อเห็นชอบย่อมเบื่อหน่าย เพราะสิ้นความเพลิดเพลินจึงสิ้นราคะ เพราะสิ้นราคะจึงสิ้น

ความเพลิดเพลิน เพราะสิ้นทั้งความเพลิดเพลินและราคะ เราจึงเรียกว่า เป็นผู้มิจิต
หลุดพ้นดีแล้ว (ส.สพ.ไทย) ๑๘/๑๕๖/๑๙๓)

อัมมัตตปัจจุปปันนยทนิจจุสูตร : พระสูตรว่าด้วยอายตนะภายในที่เป็นปัจจุบันไม่เที่ยง พระผู้มีพระ
ภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายเหมือนอัมมัตตาดิยท
นิจจุสูตรในวรรคนี้ ต่างกันเพียงเปลี่ยนจากคำว่า อายตนะภายใน ๖ ที่เป็นอดีตล้วน
ไม่เที่ยง เป็นคำว่า อายตนะภายใน ๖ ที่เป็นปัจจุบันล้วนไม่เที่ยง (ส.สพ.ไทย) ๑๘/
๒๐๖๖/๒๑๐)

อัมมัตตพหิทธารัมมณปัญญา : ปัญญาที่มีสภาวะธรรมภายในตนและภายนอกตนเป็นอารมณ์ ดังคำใน
วิภังค์ที่อธิบายความหมายว่า ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯความไม่หลงมกมาย ความ
เลือกเฟ้นธรรมสัมมาทิฐิ ปรรวาสภาวะธรรมที่เป็นภายในตนและภายนอกตนเกิดขึ้น
นี้เรียกว่าอัมมัตตพหิทธารัมมณปัญญา (อภิ.วิ.ไทย) ๓๕/๗๙๒/๕๐๘)

อัมมัตตสัณฺเณ : สังโยชน์ภายในตน หมายถึงสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ ดังคำในวิภังค์ที่อธิบาย
ความหมายไว้ว่า สังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ ชื่อว่าอัมมัตตสัณฺเณ (อภิ.วิ.ไทย) ๓๕/
๙๐๘/๕๖๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อัมมัตตสัณฺเณ คือสังโยชน์ในกามภพ (อภิ.วิ.อ.
(บาลี) ๙๐๘/๕๓๕)

อัมมัตตสุญฺญะ : ความว่างด้วยธรรมที่เป็นภายในเป็นข้อ ๑๑ ในสุญฺญะ ๒๕ ดังคำว่า อัมมัตต
สุญฺญะ(ความว่างด้วยธรรมที่เป็นภายใน) ดังคำในสุญฺญกถาอธิบายความหมายไว้ว่า
คือจักขุที่เป็นอายตนะภายใน เป็นธรรมว่างจากอดีต จากสิ่งทีเนื่องด้วยอดีต
จากความเที่ยง จากความยั่งยืน จากความมั่นคง หรือจากความไม่แปรผันเป็น
ธรรมดา โสตะ ฯลฯ ฆานะ ฯลฯ ชิวหา ฯลฯ กาย ฯลฯ มโนที่เป็นอายตนะ
ภายใน เป็นธรรมว่างจากอดีต จากสิ่งทีเนื่องด้วยอดีต จากความเที่ยง จาก
ความยั่งยืน จากความมั่นคง หรือจากความไม่แปรผันเป็นธรรมดา นี้ชื่อว่าอัมมัตต
สุญฺญะ (ขุ.ป.ไทย) ๓๑/๔๘/๕๓๑)

อัมมัตตปัจจุปปันนนิจจุสูตร : พระสูตรว่าด้วยอายตนะภายในที่เป็นปัจจุบันไม่เที่ยง พระผู้มีพระ
ภาคขณะประทับอยู่ณวัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายมีเนื้อหาลักษณะเหมือนกัน
กับอัมมัตตาดิยทนิจจุสูตรในวรรคนี้ ต่างกันเพียงเปลี่ยนจากคำว่า อายตนะภายใน ๖
ที่เป็นอดีตล้วนไม่เที่ยง เป็นคำว่า อายตนะภายใน ๖ ที่เป็นปัจจุบันล้วนไม่เที่ยง
(ส.สพ.ไทย) ๑๘/๑๘๘/๒๐๗)

อัมมัตตสูตร : พระสูตรว่าด้วยสุขและทุกข์ภายใน พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเช
ตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เมื่อมีขันธ ๕ เพราะอาศัยขันธ ๕ สุขและทุกข์ใน
ภายในจึงเกิดขึ้น แล้วตรัสถามโดยนัยเป็นต้นว่า ขันธ ๕ เที่ยงหรือไม่เที่ยง เมื่อภิกษุ
ทั้งหลายกราบทูลตามลำดับแล้วจึงตรัสสรุปว่า อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้
ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในขันธ ๕ เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนัด เพราะคลายกำหนัด
จิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ว่าหลุดพ้นแล้ว ขาดสิ้นแล้ว อยู่จบ

พรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจเพื่อความเป็นอย่างนี้อีก (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๑๕๐/๒๓๙)

อัมมัตตอนิจฉันทรากสูตร : พระสูตรว่าด้วยการละฉันทราคะในอายตนะภายในที่ไม่เที่ยง พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า สิ่งเหล่านี้ คือ อายตนะภายใน ๖ ล้วนไม่เที่ยง เธอทั้งหลายพึงละฉันทราคะในสิ่งเหล่านั้น (ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑๗๐/๒๐๓)

อัมมัตตอนิจฉันทสูตร : พระสูตรว่าด้วยการละฉันทะในอายตนะภายในที่ไม่เที่ยง พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า สิ่งเหล่านี้ คือ อายตนะภายใน ๖ ล้วนไม่เที่ยง เธอทั้งหลายพึงละฉันทะในสิ่งเหล่านั้น (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๑๖๘/๒๐๒)

อัมมัตตอนิจฉันนทิกขยสูตร : พระสูตรว่าด้วยความสิ้นไปแห่งความเพลิตเพลินในอายตนะภายในที่ไม่เที่ยง พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เธอทั้งหลายจงมนสิการอายตนะภายใน ๖ โดยแยกกายและจงพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงแห่งอายตนะภายใน ๖ ตามความเป็นจริง เมื่อทำได้เช่นนั้นย่อมเบื่อหน่ายแม้ในอายตนะภายใน ๖ เพราะสิ้นความเพลิตเพลินจึงสิ้นราคะ เพราะสิ้นราคะจึงสิ้นความเพลิตเพลิน เพราะสิ้นทั้งความเพลิตเพลินและราคะ เราจึงเรียกว่า จิตหลุดพ้นดีแล้ว (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๑๕๘/๑๙๕)

อัมมัตตอนิจจรากลสูตร : พระสูตรว่าด้วยการละราคะในอายตนะภายในที่ไม่เที่ยง พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า สิ่งเหล่านี้ คือ อายตนะภายใน ๖ ล้วนไม่เที่ยง เธอทั้งหลายพึงละราคะในสิ่งเหล่านั้น (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๑๖๙/๒๐๒)

อัมมัตตอนิจเจตฺตสูตร : พระสูตรว่าด้วยเหตุเกิดแห่งอายตนะภายในไม่เที่ยง พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า อายตนะภายใน ๖ ไม่เที่ยง แม้เหตุปัจจัยเพื่อความเกิดขึ้นแห่งอายตนะภายใน ๖ ก็ไม่เที่ยง อายตนะภายใน ๖ ที่เกิดจากเหตุที่ไม่เที่ยง ที่ไหนจักเที่ยงเล่า อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในอายตนะภายใน ๖ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนด เพราะคลายกำหนดจิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ว่าหลุดพ้นแล้ว ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีก (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๑๔๐/๑๗๕)

อัมมัตตาทิตยทนิจฺจสูตร : พระสูตรว่าด้วยอายตนะภายในที่เป็นอดีตไม่เที่ยง พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า อายตนะภายใน ๖ ที่เป็นอดีตล้วนไม่เที่ยง สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา สิ่งใดเป็นอนัตตา สิ่งนั้นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นมัน มันไม่ใช่ อัตตาของเรา อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในอายตนะภายใน ๖ เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนด เพราะคลายกำหนด จิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ว่าหลุดพ้น

แล้ว ชาตินี้แล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีก (ส.สพ.ไทย) ๑๘/๒๐๔/๒๐๙)

อัมมัตตาทิตาทีทุกขสูตร : พระสูตรว่าด้วยอายตนะภายในที่เป็นอดีตเป็นต้นเป็นทุกข์ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสพระสูตร ๓ สูตรกับภิกษุทั้งหลายมีเนื้อหาสาระเหมือนกันกับสูตรที่ ๑๙-๒๑ ในวรรคนี้ ต่างกันเพียงเปลี่ยนจากคำว่า อายตนะภายใน ๖ ที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบันล้วนไม่เที่ยง เป็นคำว่า อายตนะภายใน ๖ ที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบันล้วนเป็นทุกข์ (ส.สพ.ไทย) ๑๘/๑๘๙-๑๙๑/๒๐๗)

อัมมัตตาทิตาทียหนัตตสูตร : พระสูตรว่าด้วยอายตนะภายในที่เป็นอดีตเป็นต้นเป็นอนัตตา พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสพระสูตร ๓ สูตรกับภิกษุทั้งหลายซึ่งมีเนื้อหาสาระเช่นเดียวกันกับสูตรที่ ๓๗-๓๙ ในวรรคนี้ ต่างกันเพียงเปลี่ยนจากคำว่า อายตนะภายใน ๖ ที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบันล้วนไม่เที่ยง เป็นคำว่า อายตนะภายใน ๖ ที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบันล้วนเป็นอนัตตา (ส.สพ.ไทย) ๑๘/๒๑๐-๒๑๒/๒๑๑)

อัมมัตตาทิตาทียทุกขสูตร : พระสูตรว่าด้วยอายตนะภายในที่เป็นอดีตเป็นต้นเป็นทุกข์ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสพระสูตร ๓ สูตรกับภิกษุทั้งหลาย มีเนื้อหาสาระเหมือนกันกับสูตรที่ ๓๗-๓๙ ในวรรคนี้ ต่างกันเพียงเปลี่ยนจากคำว่า อายตนะภายใน ๖ ที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบันล้วนไม่เที่ยง เป็นคำว่า อายตนะภายใน ๖ ที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบันล้วนเป็นทุกข์ (ส.สพ.ไทย) ๑๘/๒๐๗-๒๐๙/๒๑๑)

อัมมัตตาทิตาทีอนัตตสูตร : พระสูตรว่าด้วยอายตนะภายในที่เป็นอดีตเป็นต้นเป็นอนัตตา พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายมีเนื้อหาสาระเหมือนกันกับสูตรที่ ๑๙-๒๑ ในวรรคนี้ ต่างกันเพียงเปลี่ยนจากคำว่า อายตนะภายใน ๖ ที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบันล้วนไม่เที่ยง เป็นคำว่า อายตนะภายใน ๖ ที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบันล้วนเป็นอนัตตา (ส.สพ.ไทย) ๑๘/๑๙๒-๑๙๔/๒๐๘)

อัมมัตตาทิตานิจจสูตร : พระสูตรว่าด้วยอายตนะภายในที่เป็นอดีตไม่เที่ยง พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า อายตนะภายใน ๖ ที่เป็นอดีตล้วนไม่เที่ยง อริยสาวกผู้ได้รู้อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในอายตนะภายใน ๖ เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนัด เพราะคลายกำหนัด จิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ว่าหลุดพ้นแล้ว ชาตินี้แล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีก (ส.สพ.ไทย) ๑๘/๑๘๖/๒๐๖)

อัมมัตตาทิตานัตตสูตร : พระสูตรว่าด้วยอายตนะภายในเป็นอนัตตา พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า อายตนะภายใน ๖ เป็นอนัตตา เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งอัมมัตตาทิตานิจจสูตรในวรรคนี้ (ส.สพ.ไทย) ๑๘/๓/๓)

อัมัตตานัตตเหตุสูตร : พระสูตรว่าด้วยเหตุเกิดแห่งอายตนะภายในเป็นอนัตตา พระผู้มีพระภาค
 ขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า อายตนะภายใน ๖ เป็น
 อนัตตา แม้เหตุปัจจัยเพื่อความเกิดขึ้นแห่งอายตนะภายใน ๖ ก็เป็นอนัตตา อายตนะ
 ภายใน ๖ ที่เกิดจากเหตุที่เป็นอนัตตา ที่ไหนจักเป็นอัตตาเล่า เนื้อหาสาระที่เหลือพึง
 ทราบโดยนัยแห่งอัมัตตอนิจจเหตุสูตรในวรรคนี้ (ส.สพ.ไทย) ๑๘/๑๔๒/๑๗๖)

อัมัตตานัตตาคตสูตร : พระสูตรว่าด้วยอายตนะภายในทั้งที่เป็นอดีตและอนาคตเป็น
 อนัตตาพระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า
 อายตนะภายใน ๖ ทั้งที่เป็นอดีตอนาคตและปัจจุบันเป็นอนัตตา เนื้อหาสาระที่เหลือ
 พึงทราบโดยนัยแห่งอัมัตตานิจจสูตรในวรรคนี้ (ส.สพ.ไทย) ๑๘/๙/๗)

อัมัตตทานาคตยนิจจสูตร : พระสูตรว่าด้วยอายตนะภายในที่เป็นอนาคตไม่เที่ยง พระผู้มีพระภาค
 ขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายเหมือนอัมัตตาคตยนิจจ
 สูตรในวรรคนี้ ต่างกันเพียงเปลี่ยนจากคำว่า อายตนะภายใน ๖ ที่เป็นอดีตล้วนไม่
 เที่ยง เป็นคำว่า อายตนะภายใน ๖ ที่เป็นอนาคตล้วนไม่เที่ยง (ส.สพ.ไทย) ๑๘/
 ๒๐๕/๒๑๐)

อัมัตตทานาคตานิจจสูตร : พระสูตรว่าด้วยอายตนะภายในที่เป็นอนาคตไม่เที่ยง พระผู้มีพระภาค
 ขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายมีเนื้อหาสาระเหมือนกัน
 กับอัมัตตาคตยนิจจสูตรในวรรคนี้ ต่างกันเพียงเปลี่ยนจากคำว่า อายตนะภายใน ๖
 ที่เป็นอดีตล้วนไม่เที่ยง เป็นคำว่า อายตนะภายใน ๖ ที่เป็นอนาคตว่าล้วนไม่เที่ยง
 (ส.สพ.ไทย) ๑๘/๑๘๗/๒๐๗)

อัมัตตานิจจสูตร : พระสูตรว่าด้วยอายตนะภายในไม่เที่ยง พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ
 วัดพระเชตะวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า อายตนะภายใน ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย
 และใจ ไม่เที่ยง อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ จึงเบื่อหน่ายในอายตนะภายใน ๖
 เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนด เพราะคลายกำหนด จิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุด
 พ้นแล้ว ก็รู้ว่าการหลุดพ้นแล้ว ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จ
 แล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีก (ส.สพ.ไทย) ๑๘/๑/๑)

อัมัตตานิจจาตตานาคตสูตร : พระสูตรว่าด้วยอายตนะภายในทั้งที่เป็นอดีตและอนาคตไม่เที่ยง
 พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า
 อายตนะภายใน ๖ ทั้งที่เป็นอดีตและอนาคตไม่เที่ยง เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบ
 โดยนัยแห่งอัมัตตานิจจสูตรในวรรคนี้(ส.สพ.ไทย) ๑๘/๗/๖)

อัมัตตตายตณทุกขสูตร : พระสูตรว่าด้วยอายตนะภายในเป็นทุกข์ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่
 ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า อายตนะภายใน ๖ เป็นทุกข์ อริยสาวกผู้
 ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งอัมัตตตายตณอนิจจ
 สูตรในวรรคนี้ ต่างกันเพียงเปลี่ยนจากคำว่า ล้วนไม่เที่ยง เป็นคำว่า ล้วนเป็นทุกข์
 (ส.สพ.ไทย) ๑๘/๒๒๓/๒๑๔)

อัมัตตตายตณอนัตตสูตร : พระสูตรว่าด้วยอายตนะภายในเป็นอนัตตา พระผู้มีพระภาคขณะประทับ
 อยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า อายตนะภายใน ๖ เป็นอนัตตา อริย

สาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งอัมมัตตตายตน อนิจจสูตรในวรรคนี้ ต่างกันเพียงเปลี่ยนจากคำว่า ล้วนไม่เที่ยง เป็นคำว่า ล้วนเป็น อนัตตา (ส.สพ.ไทย) ๑๘/๒๒๔/๒๑๔)

อัมมัตตตายตนอนิจจสูตร : พระสูตรว่าด้วยอายตนะภายในไม่เที่ยง พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า อายตนะภายใน ๖ ล้วนไม่เที่ยง อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในอายตนะภายใน ๖ เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนัด เพราะคลายกำหนัด จิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ว่า หลุดพ้นแล้ว ขาดสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่น เพื่อความเป็นอยู่อย่างนี้อีก (ส.สพ.ไทย) ๑๘/๒๒๒/๒๑๓)

อัมมัตตารัมมณปัญญา : ปัญญาที่มีสภาวะธรรมภายในตนเป็นอารมณ์,เป็นข้อ ๑ ในปัญญา ๓ คืออัมมัตตารัมมณปัญญา พหิทถารัมมณปัญญา อัมมัตตพหิทถารัมมณปัญญา ดังคำในวิภังค์ที่อธิบายความหมายว่า ปัญญา กิริยาที่รู้ชัดฯลฯความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฏฐิ ปราบภสภาวะธรรมที่เป็นภายในตนเกิดขึ้น นี้เรียกว่าอัมมัตตารัมมณปัญญา (อภิ.วิ.ไทย) ๓๕/๗๙๐/๕๐๘)

อัมมัตตติกะ : ภายใน, ข้างใน เช่นในคำว่าอัมมัตตติกทาน (ทานภายใน, ให้ของภายใน) อัมมัตตติกายตนะ (อายตนะภายใน) มักอยู่ข้างหน้าศัพท์อื่น เช่นอัมมัตตติกทุกะ หรือดังเช่นคำ อัมมัตตติกอุปาทติกะ (อภิ.ส.ไทย) ๓๔/๖๖/๑๕, อภิ.ส.ไทย) ๓๔/๕๘๕/๑๘๔) ; ตรงข้ามกับ พาหิระ

อัมมัตตติกรูป : รูปที่เป็นไปภายในตนมีปรากฏในอัมมสังคณิกกล่าวไว้ว่า อัมมัตตติกรูป รูปที่เป็นภายใน นั้นเป็นฉน จักขายตนะฯลฯ กายายตนะรูปนี้ชื่อว่าเป็นภายใน (อภิ.ส.ไทย) ๓๔/๖๗๒/๒๑๑) ; ดูที่ รูป ๒๘

อัมมัตตติกสูตร : พระสูตรว่าด้วยเหตุภายในให้โพชฌงค์เกิด พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เราไม่ทรงเห็นเหตุอื่นใดแม้อย่างหนึ่งอันเป็นเหตุภายในที่ทำให้โพชฌงค์ ๗ เกิดขึ้นเหมือนโยนิโสมนสิการ (ส.ม.ไทย) ๑๙/๒๓๐/๑๖๐)

อัมมัตตติกายตนปริชานสูตร:พระสูตรว่าด้วยการกำหนดรู้อายตนะภายใน พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า บุคคลเมื่อยังไม่รู้ยังไม่กำหนดรู้ ไม่คลายกำหนัดและไม่ละอายตนะภายใน ๖ จัดว่าเป็นผู้ไม่ควรสิ้นทุกข์ ส่วนบุคคลเมื่อรู้ยังเป็นต้น เป็นผู้ควรสิ้นทุกข์ (ส.สพ.ไทย) ๑๘/๑๑๑/๑๒๕)

อัมมัตตติกายตนสูตร : พระสูตรว่าด้วยอายตนะภายใน พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า

๑. ทุกขอริยสัจ ได้แก่อายตนะภายใน ๖
 ๒. ทุกขสมุทยอริยสัจ ได้แก่ตัณหา ๓
 ๓. ทุกขนิโรธอริยสัจ ได้แก่ ความดับตัณหาไม่เหลือด้วยวิราคะ ความสละ ความสละคืน ความพ้น ความไม่อาลัยในตัณหา
 ๔. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ได้แก่อริยมรรคมีองค์ ๘
- (ส.ม.ไทย) ๑๙/๑๐๘๔/๕๙๙)

- อัชฌาจารย์ :** ความประพฤติชั่ว, การละเมิดศีล, การล่วงมรรยาท, การละเมิดประเพณี ดังเช่นคำในปริวารที่กล่าวไว้ว่า สงฆ์พึงลงโทษภิกษุผู้ประกอบด้วยองค์ ๓ แม้อีกอย่าง คือ ๑. มีศีลวิบัติในอธิศีล ๒. มีอาจารย์วิบัติในอัชฌาจารย์ ๓. มีทิวฏฐิวิบัติในอติทิวฏฐิ (วิ.ม.(ไทย) ๔/๘๔/๑๒๖, ๔/๘๕/๑๓๓, ๔/๑๐๓/๑๕๙, วิ.จ. (ไทย) ๖/๖/๑๔, ๖/๖/๑๕, ๖/๑๕/๓๒, ๖/๑๕/๓๓, ๖/๒๗/๕๕, วิ.ป.(ไทย) ๘/๓๒๓/๔๔๔)
- อัชฌายกา :** ผู้ไม่บำเพ็ญมาน ดังคำในอัครัญญสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สัตว์เหล่านี้ไม่ได้บรรลุมานนั้นในกระต้อมที่มุ่งด้วยใบไม้ในราวป่า จึงเที่ยวไปยังหมู่บ้านที่ใกล้เคียงกัน และนิคมที่ใกล้เคียงกัน พวกนี้ทำคัมภีร์อยู่ ชนเหล่านี้ไม่บำเพ็ญมาน เพราะชนเหล่านี้ไม่บำเพ็ญมาน ในบัดนี้ คำที่ ๓ ว่า อัชฌายกา อัชฌายกา จึงเกิดขึ้นสมัยนั้น คำว่า อัชฌายกา นั้นถือกันว่าเป็นคำเหลว แต่ในสมัยนี้ คำว่า อัชฌายกานั้นถือกันว่าเป็นประเสริฐ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๓๒/๙๘)
- อัชฌาสัย :** นิสัยใจคอ, ความนิยม, ความมีน้ำใจ ดังคำในมหาโควินทสูตรที่กล่าวไว้ว่า พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ผู้ทรงข้ามความสงสัยปราศจาก ความแคลงใจผู้จับสันความดำริด้วยอาทิพรหมจรรย์อันเป็นไปตามอัชฌาสัย(ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๙๖/๒๓๑, ๑๐/๓๐๒/๒๓๗)
- อัชโณสภาวะ :** ความหมกมุ่นฝังใจ, เป็นข้อ ๑ ในปฏิจกสมุปปาต ดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อานนท ด้วยเหตุดังนี้แล เพราะอาศัยเวทนาตัณหาจึงมี เพราะอาศัยตัณหา ปริเยสนา (การแสวงหา) จึงมี เพราะอาศัยปริเยสนา ลากะ (การได้) จึงมี เพราะอาศัยลากะ วินิจจยะ (การกำหนด) จึงมี เพราะอาศัยวินิจจยะ ฉันทราคะ (ความกำหนดด้วยอำนาจ ความพอใจ) จึงมี เพราะอาศัยฉันทราคะ อัชโณสภาวะ (ความหมกมุ่นฝังใจ) จึงมี เพราะอาศัยอัชโณสภาวะ ปรีคหะ (การยึดถือครอบครอง) จึงมี เพราะอาศัยปรีคหะ มัจฉริยะ (ความตระหนี่) จึงมี เพราะอาศัยมัจฉริยะ อารักขะ (ความหวงกั้น) จึงมี เพราะอารักขะเป็นเหตุบาปอกุศลธรรมเป็นอนเนก ย่อมเกิดขึ้นจากการถือท่อนไม้การถือศัสตรา การทะเลาะ การแก่งแย่ง การวิวาท การพูดขึ้นเสียดว่า มึง มึง การพูด ส่อเสียด และการพูดเท็จ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๐๓/๖๑, ๑๐/๑๐๗/๖๒, ๑๐/๑๐๘/๖๓, ๑๐/๓๖๖/๒๙๒, ๑๑/๓๕๙/๔๒๑)
- อัญชนะ :** กษัตริย์โกถียวงศ์ผู้ครองเทวทहनคร มีมเหสีพระนามว่า ยโสธราเป็นพระชนกของพระมหายายาเทวีผู้เป็นพระพุทธรมาดาและพระนางมหาปชาบดีโคตมี (ตำนานว่ามีโอรสด้วย ๒ องค์ คือ ทัณฑปาณี และสุปปพุทธะ) ดังคำในมหาปชาบดีโคตมีเถรียาปทานที่พระเถระกล่าวไว้ว่าพระชนกของข้าพเจ้าทรงพระนามว่าอัญชนะ พระชนนีของข้าพเจ้าทรงพระนามว่าสุลักขณา (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๒๑๔/๔๑๕)
- อัญชนวนิยเถรคถา :** ภาษิตของพระอัญชนวนิยเถระ, คถาของพระอัญชนวนิยเถระ ท่านพระอัญชนวนิยเถระกล่าวว่า เราเข้าไปป่าอัญชนวัน เอาตั้งเป็นภูกฎี บรรลิวชิชา ๓ แล้ว เราได้ทำตามคำสอนของพระพุทธเจ้าแล้ว (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๕๕/๓๒๓)
- อัญชนวรรณ, พญาช้าง :** ชื่อพญาช้างเชือกหนึ่งที่ถูกแลกไปอยู่แคว้นกาลิงคะ ดังคำในกฐัมมชาดกที่พราหมณ์ทั้งหลายสรรเสริญคุณของพระอุปราชโพิธัสตรว่าข้าแต่พระองค์ผู้เป็นใหญ่

กว่าเหล่าชน ข้าพระองค์ทั้งหลายได้ทราบศรัทธาและศีลของพระองค์แล้ว จะขอรับ พระราชทานแลกเปลี่ยนทองคำกับพญาช้างอัญชนววรรณนำไปไว้ในแคว้นกาลิงคะ พระเจ้าข้า (ขุ.ชา.ติก.(ไทย) ๒๗/๗๖/๑๓๗)

อัญชนวัน, ป่า : ชื่อป่าแห่งหนึ่ง เมืองสาเกต ,เป็นสถานที่ที่กุนทลียปริพาชกเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาค แล้วสนทนาธรรมเรื่องโพฆณงค์ ๗ ตั้งคำในกุนทลียสูตรที่กล่าวไว้ว่า พระผู้มีพระภาค ประทับอยู่ ณ ป่าอัญชนวัน สถานที่พระราชทานอภัยแก่หมู่เนื้อ เขตเมืองสาเกต (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๘๗/๑๒๐,๑๙/๕๑๓/๓๒๕)

อัญชนวัน, พระราชอุทยาน :พระราชอุทยานแห่งหนึ่ง ชื่อว่าอัญชนวัน แคว้นสาเกต,เป็นสถานที่ที่กฤช เทพบุตรเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคแล้วสนทนาธรรม ตั้งคำว่า พระผู้มีพระภาคประทับ อยู่ ณ พระอัญชนวัน สถานที่พระราชทานอภัยแก่หมู่เนื้อ เขตเมืองสาเกต (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๙๙/๑๐๔)

อัญชนศากยะ, พระราชา :ดู อัญชนะ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๒๑๔/๔๑๕)

อัญชามฤคทายวัน : ชื่อป่าแห่งหนึ่งที่พระเจ้าโกศลเสด็จไปล่าเนื้อ แคว้นโกศล ตั้งคำในนันทิมิค ราชชาดกที่เนื้อนันทิมิคโพธิสัตว์กล่าวว่า พระเจ้าโกศลได้เสด็จมาที่อัญชามฤคทายวัน ทรงโก่งธนู สอดลูกศรเพื่อจะฆ่าเรา เราได้หันข้างให้พระราชารู้ทรงเหนียวธนูพระองค์ นั้น เมื่อนั้นเราจึงพ้นความตาย ได้รับความสุข มาพบพ่อแม่ (ขุ.ชา.ฉก.(ไทย) ๒๗/๗๔/๒๔๑)

อัญชนาวัน, ชื่อ : ชื่อป่าแห่งหนึ่ง เป็นที่บำเพ็ญเพียรของพระอัญชนวนิยเถระ ตั้งคำในอัญชนวนิย เถระคาถาที่ท่านกล่าวไว้ว่า เราเข้าไปป่าอัญชนาวัน เอาตั้งเป็นกุฎิ บรรลุวิชชา ๓ แล้ว เราได้ทำตามคำสอนของพระพุทธเจ้าแล้ว (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๕๕/๓๒๓)

อัญชลี : การประนมมือ, การไหว้ ดังเช่นคำว่า พราหมณ์คหบดีชาวมคธ ๑๒ นหุตเหล่านั้น บางพวกถวายอภิวัตพระผู้มีพระภาคแล้วนั้น ณ ที่สมควร บางพวกก็ได้สนทนา ปราศรัยกับพระผู้มีพระภาคพอเป็นที่บันเทิงใจ พอเป็นที่ระลึกถึงกันและกัน แล้วนั้น ณ ที่สมควรบางพวกก็ประคองอัญชลีไปทางที่พระผู้มีพระภาคประทับ (วิ.ม.(ไทย) ๔/๕๔/๖๖,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๖/๖,๑๑/๒๔๒/๑๙๙,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๔๗/๑๖๓,๑๓/๒๘๒/๓๓๗,๑๓/๔๐๐/๕๐๐,ม.อ.(ไทย) ๑๔/๕๑/๕๗,๑๔/๒๒๑/๒๕๔,๑๔/๓๓๗/๔๒๖,ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๐๖/๑๑๗,ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๓๔๑/๓๕๙)

อัญชลีกรรม : การประนมมือแสดงความเคารพ ดังเช่นคำว่า ภิกษุณีถึงจะบวชได้ ๑๐๐ พรรษา ก็ ต้องทำการกราบไหว้ ต้อนรับทำอัญชลีกรรม ทำสามีจิกรรมแก่ภิกษุผู้บวชแม้ในวัน นั้น (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๑๗/๘๘,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๘๗/๒๗๐,อง.อฏฐก.(ไทย) ๒๓/๕๑/๓๓๔,ขุ.เปต.(ไทย) ๒๖/๑๒๒๑/๑๕๔,ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๕๐/๑๑๒)

อัญชลีกรรมโย : (พระสงฆ์) เป็นผู้ควรได้รับอัญชลีกรรม คือการประนมมือไหว้ กราบไหว้ เพราะมี ความดีที่ควรแก่การไหว้ทำให้ผู้ไหว้ผู้กราบ ไม่ต้องกระดากใจ(ข้อ ๘ ในสังฆคุณ ๙) (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์) ; *อัญชลีกรรมโย* ก็ใช้

อัญชสะ, กษัตริย์ : ๑.ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระอุบาลีเถระ ตั้งคำในอุปา ลีเถราปทาน ที่พระอุบาลีเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนไว้ว่า ในกัปที่ ๒ นับจาก

ภัทรกับนี้ไปได้มีกษัตริย์พระนามว่าอัญชชะ ทรงเดชาานุภาพหาที่สูดมิได้ ทรงยศหา
ประมาณมิได้ เป็นพระเจ้าแผ่นดินมีพระราชทรัพย์มาก (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๕๕๑/๘๔)
๒.ชื่อมรรคชื่อหนึ่ง ดังข้อความว่า คำว่า (เพราะ) มรรคนั้น(เป็นไป)เพื่อให้ถึงฝั่ง ได้แก่
มรรค ปันละ ปละ ปชชะ อัญชชะ ฎุมายนะ นาวา อุตตรเสตุ กุลละ ภิลิและสังกมะ
(ขุ.จ.ุ.(ไทย) ๓๐/๑๐๑/๓๔๕)

อัญชัน,อัญชัน, ดอก,อัญชันขาว,อัญชันเขียว : ชื่อพรรณไม้ ๒ ชนิด คือ ไม้ต้นชนิด และไม้เถา
ชนิดหลังดอกสีครามแก่ ขาว และม่วงอ่อน บางครั้งเรียกสีครามแก่อย่างสีดอกอัญชัน
ว่า สีอัญชัน (ขุ.ชา.(ไทย) ๒๘/๕๓๖/๑๓๔,ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๕/๑๘,ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/
๒๐๔๙/๕๐๓,๒๘/๑๗๔๒/๔๖๐)

อัญญเตียรถีย์ปริพาชก : ปริพาชกผู้เป็นอัญญเตียรถีย์ ดังคำในกัณฑ์ขุ.ยสุตที่พระผู้มีพระภาคกล่าวไว้
ว่า ครั้นล่วง ๓ เดือนนั้นไป พระผู้มีพระภาคก็เสด็จออกจากที่หลีกเร้นแล้ว รับสั่ง
เรียกภิกษุทั้งหลายมาตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ถ้าพวกอัญญเตียรถีย์ปริพาชกฟังถามเธอ
ทั้งหลายอย่างนี้ว่า ผู้มีอายุทั้งหลาย โดยมากพระสมณโคดมทรงอยู่จำพรรษาด้วย
วิหารธรรมข้อไหน เธอทั้งหลายถูกถามอย่างนี้ฟังตอบอัญญเตียรถีย์ปริพาชกเหล่านั้น
อย่างนี้ว่า ท่านทั้งหลาย โดยมากพระผู้มีพระภาคทรงอยู่จำพรรษาด้วยอานาปานสติ
สมาธิ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๗๕/๕๓,๑๑/๑๖๒/๑๒๔,ส.ม.(ไทย) ๑๙/๙๗๘/๔๗๒)

อัญญตรกฏุมพิกวัตถุ : เรื่องกฏุมพิกคนใดคนหนึ่ง พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่กฏุมพิกว่า
ความโศกเกิดจากสิ่งเป็นที่รัก ก็ภัยก็เกิดจากสิ่งเป็นที่รัก ผู้พ้นจากสิ่งเป็นที่รักได้
เด็ดขาด ย่อมไม่มีความโศกและภัยจากที่ไหนเลย (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๒๑๒/๙๘)

อัญญตรกุลทวาริกวัตถุ : เรื่องสาวน้อยในตระกูลหนึ่ง พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่สามีของสาว
น้อยในตระกูลหนึ่ง ว่า ไฟเสมอด้วยราคะไม่มี โทษเสมอด้วยโทสะไม่มี ทุกข์เสมอด้วย
เบญจขันธ์ไม่มี สุข(อื่น)ยิ่งกว่าความสงบไม่มี (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๒๐๒/๙๕)
อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ความสงบ (สันติ) ในที่นี้หมายถึงนิพพาน (ขุ.ธ.อ. (บาลี)
๖/๑๑๗)

อัญญตรกุลบุตรวัตถุ : เรื่องกุลบุตรคนใดคนหนึ่งพระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่กุลบุตรคนหนึ่ง
ซึ่งมีภรรยาหมั่นอกใจว่า สตรีมีความประพฤติชั่วเป็นมลทิน ผู้ให้มีความตระหนี่เป็น
มลทิน บาปธรรมเป็นมลทินทั้งในโลกนี้และโลกหน้า มลทินที่ยิ่งกว่ามลทินนั้นคือ
อวิชชาภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงละมลทินนั้นให้ได้ แล้วเป็นอยู่อย่างผู้ปราศจาก
มลทินเกิด (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๒๔๒/๑๐๘)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ประพฤติชั่ว หมายถึงการประพฤตินอกใจสามี (ขุ.ธ.อ.
(บาลี) ๗/๑๔, อง.อ.ฎฐก.ฎีกา (บาลี) ๓/๑๕-๑๘/๒๗๙) คำว่า บาปธรรม ในที่นี้
หมายถึงอกุศลธรรมทั้งหมด (ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๗/๑๕)

อัญญตรปัพพชิตวัตถุ : เรื่องบรรพชิตรูปใดรูปหนึ่ง นักบวชนอกพระพุทธศาสนา ท่านหนึ่ง ถ้ามพระผู้
มีพระมีพระภาค เรื่องบรรพชิต พระองค์จึงตรัสว่า ผู้ที่ล่อยบาปได้ เราเรียกว่า
พราหมณ์ เพราะประพฤติสงบ เราเรียกว่า สมณะ ฉะนั้น ผู้ที่กำจัดมลทินของตนให้
หมดไปได้ เราจึงเรียกว่า บรรพชิต (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๓๘๘/๑๕๕)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ประพฤติสงบ หมายถึงประพฤติปฏิบัติให้อกุศลธรรมทั้งหมดสงบ (ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๘/๙๗) คำว่า มลทิน หมายถึงกิเลสมีราคะ เป็นต้น (ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๘/๙๗)

อัญญาตรปริสวัตถุ : เรื่องชายคนใดคนหนึ่ง พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่พระเจ้าปเสนทิโกศล และชายคนหนึ่งว่า ราตรีหนึ่ง ยาวนานสำหรับคนผู้ตื่นอยู่ ระยะทางโยชน์หนึ่ง ยาวไกลสำหรับคนผู้เมื่อยล้า สังสารวัฏยาวนานสำหรับคนพาลผู้ไม่รู้แจ้งสัทธรรม (ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๖๐/๔๕)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สังสารวัฏ หมายถึงการเวียนว่ายตายเกิด (ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๓/๑๐๖)

อัญญาตรผลสูตร : พระสูตรว่าด้วยอภิกษุสัญญา มีผลอย่างใดอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย อภิกษุสัญญา (ความหมายรู้ชกศพที่ยังเหลืออยู่แต่ร่างกระดูกหรือกระดูกท่อน) ที่บุคคลเจริญ ทำให้มากแล้วมีผลมาก มีอานิสงส์มาก ด้วยการเจริญสติสัมโพชฌงค์ เป็นต้น (ส.ม. (ไทย) ๑๙/๒๓๘/๑๘๙)

อัญญาตรพราหมณวัตถุ : เรื่องพราหมณ์คนใดคนหนึ่ง มี ๖ เรื่อง แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อัญญาตรพราหมณวัตถุ พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่พราหมณ์ว่า ความโศกเกิดจากตัณหา ภัยก็เกิดจากตัณหา ผู้พ้นจากตัณหาได้เด็ดขาด ย่อมไม่มีความโศก และภัยจากที่ไหนเลย (ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๑๖/๙๙)

๒.อัญญาตรพราหมณวัตถุ พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่พราหมณ์ผู้ทำกุศลอยู่บ่อย ๆ ว่า ผู้มีปัญญาพึงกำจัดมลทินของตนทีละน้อยทุกขณะ โดยลำดับ เหมือนช่างทองกำจัดสนิมทอง ฉะนั้น (ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๓๙/๑๐๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า มลทิน หมายถึงกิเลสมีราคะ เป็นต้น (ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๗/๗)

๓.อัญญาตรพราหมณวัตถุ พราหมณ์คนหนึ่งเป็นนักบวชนอกพระพุทธศาสนาเที่ยวบิณฑบาตอย่างภิกษุ วันหนึ่ง เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคประสงค์จะให้พระองค์ตรัสเรียกว่าภิกษุ พระองค์จึงตรัสว่า บุคคลไม่ชื่อว่าเป็นภิกษุ เพียงเพราะขอจากผู้อื่นเท่านั้น ทั้งไม่ชื่อว่าเป็นภิกษุ เพราะยังสมทานธรรมที่เป็นพิษอยู่ในศาสนานี้ ผู้ที่ลอยบุญและบาปได้แล้วประพฤติพรหมจรรย์ อยู่ในโลกด้วยปัญญา จึงจะชื่อว่าเป็นภิกษุ (ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๖๖/๑๑๕)

อรรถกถาอธิบายว่า ภิกษุ ในที่นี้หมายถึงผู้ทำลายกิเลสทั้งหลายได้ด้วยญาณ คำว่าสมทานธรรมที่เป็นพิษ หมายถึงมีความประพฤติชั่วทางกาย ทางวาจา และทางใจ (ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๗/๔๗)

๔.อัญญาตรพราหมณวัตถุ พระผู้มีพระภาคเมื่อตรัสเนื้อความนี้แก่พราหมณ์ผู้ถามเรื่องพราหมณ์ว่า ผู้เพ่งพินิจ ปราศจากรูลี อยู่ตามลำพัง ทำกิจเสร็จแล้ว หมุดอวสวะ บรรลุประโยชน์สูงสุด เราเรียกว่า พราหมณ์ (ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๘๖/๑๕๔)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ประโยชน์สูงสุด หมายถึงอรรหัตถผล (ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๘/๙๓)

๕. อนุฎตรพราหมณวัตถุ พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่พราหมณ์คนหนึ่งว่า เราไม่เรียกบุคคลผู้ถือกำเนิด เกิดในครุฑมารดาว่า พราหมณ์ ถ้าเขายังมีกิเลสเครื่องกังวลอยู่ เขาเป็นเพียงผู้ชื่อว่า โภวาที เท่านั้น เราเรียกผู้หมดกิเลสเครื่องกังวลหมดความยึดมั่นถือมั่นเท่านั้นว่าพราหมณ์ (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๓๙๖/๑๕๘)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า โภวาที หมายถึงบุคคลผู้มีปกติเที่ยวร้องเรียกตนเองว่า “เป็นผู้เจริญ” (ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๘/๑๐๘)

๖. อนุฎตรพราหมณวัตถุ พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่พราหมณ์คนหนึ่งว่า ผู้ใดในศาสนานี้ รู้ชัดความสิ้นทุกข์ของตน ปลงภาระได้แล้ว ปราศจากโยคะ เราเรียกผู้นั้นว่าพราหมณ์ (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๔๐๒/๑๖๐)

อนุฎตรพราหมณสูตร :มี ๓ สูตร แปลความหมายสูตรและเนื้อหาต่างกัน คือ

๑. อนุฎตรพราหมณสูตร พระสูตรว่าด้วยพราหมณ์ผู้หนึ่ง สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน พราหมณ์คนหนึ่งได้ทูลถามว่า สิ่งทั้งปวงมีหรือว่าไม่มี พระองค์ตรัสว่า โวหารทั้ง ๒ นี้จัดเป็นที่สุด ตถาคตไม่เข้าไปใกล้ที่สุดทั้ง ๒ นั้น แสดงธรรมโดยสายกลางเป็นต้นว่า เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารทั้งหลายจึงมี อันเป็นเหตุให้พราหมณ์นั้นเสื่อมใส ขอถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะ ประกาศตนเป็นอุบาสกตลอดชีวิต (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๔๖/๙๓)

๒. อนุฎตรพราหมณสูตร พระสูตรว่าด้วยพราหมณ์คนหนึ่งทูลถามปัญหา พราหมณ์คนหนึ่งทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า อะไรเป็นเหตุปัจจัยให้พระสัทธรรมตั้งอยู่ได้ไม่นานและเป็นเหตุปัจจัยให้พระสัทธรรมตั้งอยู่ได้นาน ท่านพระองค์ตรัสตอบว่า เพราะบุคคลไม่เจริญสติปัญญา ๔ พระสัทธรรมจึงตั้งอยู่ได้ไม่นาน ถ้าเจริญสติปัญญา ๔ ก็จักตั้งอยู่ได้นาน (ส.ม.(ไทย) ๑๘/๓๙๒/๒๔๙)

๓. อนุฎตรพราหมณสูตร พระสูตรว่าด้วยพราหมณ์ผู้ทูลถามธรรมคุณ พราหมณ์คนหนึ่งเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาค ทูลถามว่า พระองค์ตรัสว่าพระธรรมเป็นธรรมที่ผู้ปฏิบัติพึงเห็นชัดด้วยตนเอง ... อันวิญญูชนพึงรู้เฉพาะตน ด้วยเหตุเพียงเท่าไร พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า บุคคลมีจิตถูกราคะโทสะ โมหะครอบงำกลุ่มรุ่ม ย่อมคิดเพื่อเบียดเบียนตนเอง เบียดเบียนผู้อื่น เบียดเบียนทั้งสองฝ่าย เสวยทุกข์โศกนันทสทางใจ เมื่อละราคะเป็นต้นแล้ว ก็ไม่คิดเพื่อเบียดเบียนตน ไม่คิดเพื่อเบียดเบียนคนอื่น ไม่คิดเพื่อเบียดเบียนทั้งสองฝ่าย ไม่เสวยทุกข์ทางใจ เมื่อแสดงธรรมจบลง พราหมณ์ชื่นชม พระภาชิตแสดงตนเป็นอุบาสกขอถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะตลอดชีวิต (อง.ตัก.(ไทย) ๒๐/๕๔/๒๑๖)

อนุฎตรภิกษุวัตถุ :เรื่องภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง มี ๕ เรื่อง แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

๑. อนุฎตรภิกษุวัตถุ พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่ภิกษุรูปหนึ่งว่า ภิกษุยินดีในความไม่ประมาท หรือเห็นภัยในความประมาท เฝ้าสังโยชนน้อยใหญ่ได้หมดเหมือนไฟเผาเชื้อน้อยใหญ่ให้หมดไป ฉะนั้น (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๓๑/๓๔)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สังโยชน หมายถึงกิเลสที่ผูกมัดใจสัตว์มี ๑๐ อย่าง คือ (๑) สักกายทิฎฐิ ความเห็นว่าเป็นอัตตาของตน (๒) วิจิกิจฉา ความลังเลสงสัย (๓)

สี่ลัพพตปรามาส ความถือมั่นศีลพรต (๔) กามราคะ ความกำหนดในกาม (๕) ปฏิฆะ ความกระทบกระทั่งในใจ (๖) รูปราคะ ความกำหนดในรูป (๗) อรูปราคะ ความกำหนดในอรูป (๘) มานะ ความถือตัว (๙) อุทธัจจะ ความฟุ้งซ่าน (๑๐) อวิชชา ความไม่รู้ (ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๑๐๖, ขุ.อิติ.อ. (บาลี) ๓๔/๑๒๑)

๒.อัญญตรภิกขุวัตถุ พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่ภิกษुरुูปหนึ่ง ว่า การฝึกจิต ที่ควบคุมได้ยาก เปลี่ยนแปลงง่าย ชอบใฝ่หาแต่อารมณ์ที่ปรารถนา จัดว่าเป็นความดี เพราะจิตที่ฝึกแล้วย่อมนำสุขมาให้ (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๓๕/๓๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า การฝึก ในที่นี้หมายถึงการฝึกด้วยอริยมรรค ๔ คือ โสตาปัตติมรรค สกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค และอรหัตตมรรค คำว่า เปลี่ยนแปลงง่าย หมายถึงเกิดดับเร็ว คำว่า สุข ในที่นี้หมายถึงสุขที่เกิดจากอริยมรรค อริยผล และสุขที่เกิดจากการบรรลุนิพพานอันเป็นประโยชน์สูงสุด (ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๑๑๘)

๓.อัญญตรภิกขุวัตถุ พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่เทวดาว่า ผู้ใดอดกลั้นความโกรธที่เกิดขึ้นได้ เหมือนนายสารถียุทธรถที่กำลังแล่นอยู่ได้ เราเรียกผู้นั้นว่า นายสารถี คนนอกจากนี้ เป็นเพียงผู้ถือเชือกเท่านั้น (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๒๒๒/๑๐๒)

๔.อัญญตรภิกขุวัตถุ พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่ภิกษุทั้งหลายว่า ผู้ใดละวางโทษทัณฑ์ในสัตว์ทั้งหลาย ไม่ว่าจะเป็สัตว์ที่ยังหวาดสะดุ้ง และสัตว์ที่มั่นคง ไม่ข่าเอง ไม่ใช้ให้คนอื่นข่า เราเรียกผู้นั้นว่าพราหมณ์ (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๔๐๕/๑๖๑)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า คลุกคลี ในที่นี้หมายถึงการคลุกคลีทางกายคือการเห็น การฟัง การเจรจาปราศรัย การร่วมกิน ร่วมดื่ม คำว่า สัตว์ที่ยังหวาดสะดุ้ง หมายถึงสัตว์ที่ยังมีตัณหา (ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๘/๑๒๑)

๕.อัญญตรภิกขุวัตถุ พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่ภิกษุทั้งหลายว่า ผู้ใดในโลกนี้ไม่ถือเอาสิ่งของที่เขามิได้ให้ ไม่ว่าจะยาวหรือสั้น เล็กหรือใหญ่ งามหรือไม่งาม เราเรียกผู้นั้นว่าพราหมณ์ (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๔๐๘/๑๖๒)

อัญญตรภิกขุสูตร :มี ๕ สูตร แปลความหมายสูตรและเนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อัญญตรภิกขุสูตร พระสูตรว่าด้วยภิกษुरुูปหนึ่งทูลถามปัญหา ภิกษुरुูปหนึ่งได้กราบทูลให้พระผู้มีพระภาคผู้ประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันแสดงธรรมเกี่ยวกับการหลีกเลี่ยงออกไปอยู่คนเดียวแก่ท่านโดยย่อ ซึ่งพระผู้มีพระภาคได้ตรัสว่า บุคคลครุ่นคิดถึงสิ่งใด ย่อมถึงการนับเข้ากับสิ่งนั้น ไม่ครุ่นคิดถึงสิ่งใด ย่อมไม่ถึงการนับเข้ากับสิ่งนั้น ภิกษุนั้นได้เข้าใจเนื้อความแห่งพระภาชิตนั้นตามพระพุทธรประสงค์ว่า ถ้าบุคคลครุ่นคิดถึงชั้น ๕ ก็ถึงการนับเข้ากับชั้น ๕ ถ้าบุคคลไม่ครุ่นคิดถึงชั้น ๕ ก็ไม่ถึงการนับเข้ากับชั้น ๕ แล้วกล่าวชื่นชมยินดีพระภาชิตของพระองค์ ลูกจากอาสนะ ถวายอภิวาท ทำประทักษิณ หลีกออกไปอยู่คนเดียว ตั้งใจบำเพ็ญเพียรไม่นานนักก็ได้บรรลุเป็นพระอรหันต์ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๓๕/๔๘)

๒.อัญญตรภิกขุสูตร (หุตติย) พระสูตรว่าด้วยภิกษुरुูปหนึ่งทูลถามปัญหา (สูตรที่ ๒) ภิกษुरुูปหนึ่งได้กราบทูลให้พระผู้มีพระภาคผู้ประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันแสดงธรรม

เกี่ยวกับการหลีกออกไปอยู่ผู้เดียวแก่ท่านโดยย่อ ซึ่งพระผู้มีพระภาคได้ตรัสว่า บุคคล ครุ่นคิดถึงสิ่งใด ย่อมหมกมุ่นถึงสิ่งนั้น เมื่อหมกมุ่นถึงสิ่งใด ย่อมถึงการนับเข้ากับสิ่ง นั้น ไม่ครุ่นคิดถึงสิ่งใด ย่อมไม่หมกมุ่นถึงสิ่งนั้น ไม่หมกมุ่นถึงสิ่งใด ย่อมไม่ถึงการนับ เข้ากับสิ่งนั้น ภิกษุหนึ่งได้เข้าใจเนื้อความแห่งพระภาชิตนั้นตามพระพุทธประสงค์ว่า ถ้าบุคคลครุ่นคิดถึงชั้น ๕ ก็หมกมุ่นถึงชั้น ๕ ถ้าหมกมุ่นถึงชั้น ๕ ก็ถึงการนับเข้า กับชั้น ๕ ถ้าบุคคลไม่ครุ่นคิดถึงชั้น ๕ ก็ไม่หมกมุ่นถึงชั้น ๕ เมื่อไม่หมกมุ่นถึงชั้น ๕ ก็ไม่ถึงการนับเข้ากับชั้น ๕ แล้วกล่าวขึ้นชมยินดีพระภาชิตของพระองค์ ลูกจาก อาสนะ ถวายอภิวัต ทำประทักษิณ หลีกออกไปอยู่คนเดียว ตั้งใจบำเพ็ญเพียรไม่ นานนักก็ได้บรรลุเป็นพระอรหันต์ (ส.ช.(ไทย) ๑๗/๓๖/๕๐)

๓.อัญญาตรภิกขุสูตร พระสูตรว่าด้วยภิกษุรูปหนึ่ง ภิกษุรูปหนึ่งเข้าไปเฝ้าพระผู้มี พระภาคผู้ประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันแล้วทูลถามว่า เวทนามีเท่าไร ความเกิดแห่ง เวทนาเป็นอย่างไร ปฏิปทาที่ให้ถึงความเกิดแห่งเวทนาเป็นอย่างไร ความดับแห่ง เวทนาเป็นอย่างไร ปฏิปทาที่ให้ถึงความดับแห่งเวทนาเป็นอย่างไร อะไรเป็นคุณ เป็น โทษและเป็นเครื่องสลัดออกจากเวทนา พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า เวทนามี ๓ คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา อทุกขมสุขเวทนา เพราะผัสสะเกิดเวทนาจึงเกิด ตัณหาเป็น ปฏิปทาที่ให้ถึงความเกิดแห่งเวทนา เพราะผัสสะดับเวทนาจึงดับ อริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นปฏิปทาที่ให้ถึงความ ดับแห่งเวทนา สภาพที่สุขโสมนัสอาศัยเวทนาเกิดขึ้น นี้เป็น คุณแห่งเวทนา สภาพที่เวทนาไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา นี้เป็น โทษแห่งเวทนา ธรรมเป็นเครื่องกำจัดและละฉันทราคะในเวทนา นี้เป็นเครื่องสลัด ออกจากเวทนา (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๒๗๑/๓๐๔)

๔.อัญญาตรภิกขุสูตร (ปฐม) พระสูตรว่าด้วยภิกษุรูปหนึ่งทูลถามปัญหา (สูตรที่ ๑) ภิกษุรูปหนึ่งทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า พรหมจรรย์และที่สุดแห่งพรหมจรรย์เป็น อย่างไร พระองค์ตรัสตอบว่า อริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นพรหมจรรย์ ธรรมเป็นที่สิ้น ราคะ โทสะ และโมหะ เป็นที่สุดแห่งพรหมจรรย์ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๖/๙)

๕.อัญญาตรภิกขุสูตร (ทุติย) พระสูตรว่าด้วยภิกษุรูปหนึ่งทูลถามปัญหา (สูตรที่ ๒) ภิกษุรูปหนึ่งทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า ธรรมเป็นที่กำจัดราคะ โทสะ และโมหะ เป็น ชื่อของอะไร พระองค์ตรัสตอบว่า เป็นชื่อของนิพพานธาตุ ทูลถามต่อไปว่า อมตะ และทางที่ให้ถึงอมตะเป็นอย่างไร ตรัสตอบว่า ธรรมเป็นที่สิ้นราคะ โทสะ และโมหะ เรียกว่าอมตะ อริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นทางที่ให้ถึงอมตะ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๗/๑๐)

อัญญาตรวิปากขเสวกภิกขุวัตถุ : เรื่องภิกษุผู้คบฝ่ายผิดรูปใดรูปหนึ่ง พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้ แก่ภิกษุที่เป็นฝ่ายของพระเทวทัตว่า ภิกษุไม่ควรดูหมิ่นลาภของตน ไม่ควรเที่ยว ปรารณาลาภของคนอื่น เมื่อภิกษุปรารณาลาภของคนอื่นย่อมไม่บรรลุสมาธิ (ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๖๕/๑๔๗)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สมาธิ หมายถึงอัปนาสมาธิ หรืออุปัชฌาสมาธิ (ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๘/๕๗)

อัญญตรสูตร : พระสูตรว่าด้วยสัตว์ที่กลับมาเกิดนอกจากมนุษย์ พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เพราะไม่ได้เห็นอริยสัจ ๔ สัตว์ที่กลับมาเกิดในที่อื่นนอกจากมนุษย์จึงมีจำนวนมากว่าสัตว์ที่กลับมาเกิดในหมู่มนุษย์ เหมือนแผ่นดินใหญ่มากกว่าฝุ่นที่เราใช้ปลายเล็บช้อนขึ้นมา (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๑๓๑/๖๔๐)

อัญญตรอุปาสกวัตถุ : เรื่องอุปาสกคนใดคนหนึ่ง พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่ภิกษุทั้งหลายว่า ความหิวเป็นโรคอย่างยิ่ง สังขารทั้งหลายเป็นทุกข์อย่างยิ่งบัณฑิตรู้เรื่องนี้ตามความเป็นจริงแล้ว ย่อมทำนิพพานให้แจ้งเพราะนิพพานเป็นสุขอย่างยิ่ง (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๒๐๓/๙๕)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ความหิว ที่เรียกว่าเป็นโรคอย่างยิ่ง เพราะจะต้องเฝ้ารักษายาอยู่ตลอดเวลา (ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๖/๑๑๖) คำว่า สังขารทั้งหลาย ในที่นี้หมายถึงขันธ ๕ (ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๖/๑๑๙)

อัญญตราติสสาเถรีคาถา : ภาษิตของพระติสสาเถรีอีกรูปหนึ่ง,คาถาของพระติสสาเถรีอีกรูปหนึ่ง ท่านพระติสสาเถรีอีกรูปหนึ่งรับพระพุทธโอวาทแล้วได้กล่าวว่า ติสสา เธอจงประกอบธรรมทั้งหลายเถิด ขณะอย่าได้ล่วงเลยเธอไป เพราะผู้ที่มีขณะล่วงเลยไปแล้วจะต้องเศร้าโศกแอ้อดกันอยู่ในนรก (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๕/๕๕๒)

อัญญตราเถรีคาถา : ภาษิตของพระอัญญตราเถรี,คาถาของพระอัญญตราเถรี มี ๒ คาถา แต่เป็นคนละคนกัน คือ

๑.อัญญตราเถรีคาถา ท่านพระอัญญตราเถรีซึ่งไม่ปรากฏชื่อได้กล่าวว่า พระเถรีท่านจงใช้ท่อนผ้าทำจิวร่นุ่มแล้วพักผ่อนตามสบายเถิด เพราะราคะของท่านสงบแล้ว เหมือนผักตบแ้งอยู่ในหม้อ (ขุ.เถรี.(ไทย) ๒๖/๑/๕๕๑)

๒.อัญญตราเถรีคาถา ท่านพระอัญญตราเถรีกล่าวว่า ตั้งแต่เราบวชมาตลอด ๒๕ พรรษา ยังไม่ประสพความสงบจิต แม้ช่วงเวลาเพียงลัดนิ้วมือเดียวเลย เราไม่ได้ความสงบจิต มีจิตข่มด้วยกามราคะ เดินประคองแขนคร่ำครวญเข้าไปสู่วิหาร ได้เข้าไปหาภิกษุณีผู้มีวาจาที่เชื่อถือได้ ท่านได้แสดงธรรม คือขันธ อายตนะ และธาตุแก่เรา เราฟังธรรมของท่านแล้ว เข้าไปนั่ง ณ ที่สมควรระลึกชาติได้ ขำระทิพจักขุให้หมดจดแล้ว เราขำระเจโตปริยญาณและโสธธาตุนั้นให้หมดจดแล้ว แม้ฤทธิ์เราก็กทำให้แจ้งแล้ว ธรรมเป็นที่สิ้นอาสวะเราก็บรรลุแล้วอภิญญา ๖ เราก็กทำให้แจ้งแล้ว เราได้ทำตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าแล้ว (ขุ.เถรี.(ไทย) ๒๖/๖๗/๕๖๗)

อัญญตริตถีวัตถุ : เรื่องหญิงคนใดคนหนึ่ง พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่ภิกษุรูปหนึ่ง ว่า ท่านผู้ปราศจากราคะทั้งหลาย จะยินดีป่าทั้งหลาย อันน่ารื่นรมย์ ที่ชนผู้แสวงหากามไม่ยินดี เพราะท่านเหล่านั้นไม่แสวงหากาม (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๙๙/๖๐)

อัญญุตติถียสูตร : พระสูตรว่าด้วยพวกอัญญเดียรถีย์ มี ๒ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อัญญุตติถียสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า หากอัญญเดียรถีย์ปริพาชกพึงถามว่า ธรรม ๓ อย่าง คือ ราคะ โทสะ โมหะ มีความแปลกกัน มีอธิบาย และมีความต่างกันอย่างใด พวกภิกษุกราบทูลว่า ธรรมของข้าพระองค์ทั้งหลาย มีพระผู้มีพระภาคเป็นหลัก เป็นผู้นำ และเป็นที่พัก เนื้อความของภาษิตนี้แจ่มแจ้งเฉพาะพระองค์ ภิกษุ

ทั้งหลายฟังต่อจากพระองค์แล้ว จักทรงจำไว้ พระผู้มีพระภาคตรัสแนวการตอบ คำถามว่า เมื่อถูกถามเช่นนี้ ก็ฟังตอบว่า ราคะมีโทษน้อย แต่คลายช้า โทสะมีโทษมาก แต่คลายเร็ว โมหะมีโทษมาก และคลายช้า เมื่อถูกถามว่า อะไรเป็นเหตุปัจจัยให้ราคะ โทสะ และโมหะ ที่ยังไม่เกิดก็เกิดขึ้นหรือที่เกิดขึ้นแล้วก็ถึงความเจริญไพบูลย์ยิ่งขึ้น ก็ฟังตอบว่า สุภินิมิต ปฏิฆณินิมิต และอโยนิโสมนสิการที่มนสิการโดยไม่แยบคาย และเมื่อถูกถามว่า อะไรเป็นเหตุปัจจัยให้ราคะ โทสะ และโมหะที่ยังไม่เกิดก็ไม่เกิดขึ้น หรือที่เกิดขึ้นแล้วก็ละได้ ก็ฟังตอบว่า อสุภินิมิต เมตตาเจโตวิมุตติ และอโยนิโสมนสิการ ที่มนสิการโดยแยบคาย (อง.ตัก.(ไทย) ๒๐/๖๙/๒๗๒)

๒.อัญญัตติยสูตร สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเวฬุวัน เขตกรุงราชคฤห์ พวกอัญญเดียรถีย์ได้กล่าวกับท่านพระสารีบุตรว่า สมณพราหมณ์ผู้เป็นกรรมวาทีบางพวกกล่าวว่า ทุกข์เป็นสิ่งที่ตนกระทำเอง บางพวกกล่าวว่า ทุกข์เป็นสิ่งที่คนอื่นกระทำให้ บางพวกกล่าวว่า ทุกข์เป็นสิ่งที่ตนและคนอื่นกระทำ บางพวกกล่าวว่า ทุกข์เกิดขึ้นเพราะอาศัยเหตุที่ตนกระทำก็ไม่ใช่หรือคนอื่นกระทำก็มีใช่ พระสมณโคดมตรัสเรื่องเหตุแห่งทุกข์ไว้อย่างไร ท่านพระสารีบุตรจึงตอบว่า พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ทุกข์เป็นสภาวะที่อาศัยเหตุปัจจัยเกิดขึ้น คือ ทุกข์อาศัยผัสสะเกิด ท่านพระอานนท์ได้ฟังคำสนทนานั้นจึงนำไปกราบทูลพระผู้มีพระภาค ซึ่งพระองค์ทรงยกย่องท่านพระสารีบุตรว่า ตอบได้ถูกต้องแล้ว เพราะพระองค์ก็เคยถูกถามอย่างนี้และได้ตอบอย่างนี้ และเมื่อท่านพระอานนท์ทูลถามวิธีการตอบปัญหาเกี่ยวกับปฏิัจจสมุปบาทโดยเริ่มจากชราและมรณะจนถึงผัสสะว่ามีอะไรเป็นเหตุ พระองค์จึงทรงแสดงปฏิัจจสมุปบาททั้งสายเกิดทุกข์และสายดับทุกข์ (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๒๔/๔๓)

อัญญมัญญปัจจัย : ปัจจัยที่เป็นอัญญมัญญะ ดังคำในปัจฉยนิทเทศที่กล่าวไว้ว่า อัญญมัญญปัจจัย ได้แก่ขันธ์ ๕ ที่ไม่เป็นรูปเป็นปัจจัยโดยอัญญมัญญปัจจัย มหาภูตรูป ๔ เป็นปัจจัยโดยอัญญมัญญปัจจัย ในปฏิสนธิขณะ นามรูปเป็นปัจจัยโดยอัญญมัญญปัจจัย (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๑๙/๓๖๖, อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/๗/๗, ๔๐/๕๘/๓๑, ๔๐/๗๓/๓๗, ๔๐/๑๙๐/๙๘, ๔๐/๒๐๑/๑๐๔, ๔๐/๒๒๖/๑๒๐, ๔๐/๒๓๘/๑๒๖, อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๑๑/๑๖๔, ๔๑/๘๐/๒๐๕, ๔๑/๘๗/๒๘๒)

อัญญวาทกรรม : กรรมที่จะพึงกระทำแก่ภิกษุผู้พูดกลบเกลื่อน หมายถึงการลงโทษภิกษุที่แก่งแย่งเรื่องอื่นๆ มาพูดกลบเกลื่อนข้อหาที่ถูก โจทไม่ให้การตามตรงเมื่อถูกสงฆ์สอบสวน ดังคำในมหาวิงค์ที่พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุทั้งหลาย ถ้าเช่นนั้นสงฆ์จงลงอัญญวาทกรรม แก่ภิกษุฉันทะ (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๙๔/๒๘๒, ๒/๑๐๐/๒๘๕, วิ.ป.(ไทย) ๘/๑๖๖/๑๓๗)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อัญญวาทกรรม ได้แก่ การลงโทษภิกษุที่แก่งแย่งเรื่องอื่น ๆ มาพูดกลบเกลื่อนข้อหาที่ถูก โจทไม่ให้การตามตรงเมื่อถูกสงฆ์สอบสวน เช่น ถูกพระวินัยธรถามว่า ท่านต้องอาบัตินี้หรือก็กล่าวว่า กระผมไปกรุงปาฏลีบุตรมา เมื่อพระวินัยธรกล่าวอีกว่า ไม่ได้ถามท่านเรื่องไปกรุงปาฏลีบุตร แต่ถามเรื่องอาบัติ ก็กล่าวว่า ต่อจากกรุงปาฏลีบุตร กระผมก็ไปกรุงราชคฤห์ (วิ.อ. (บาลี) ๒/๙๔/๒๙๓)

อัญญา : อรหัตผล ดังคำในกถาว่าตฤที่กล่าววว่า อัญญาเป็นอัญญาทรียี่ใช้ใหม่ (อภิ.ย.(ไทย) ๓๙/๑๑๖/๒๐๖,๓๙/๑๖๒/๒๓๘)

อัญญาซึ่งอัญญาสรังสูตร : พระสูตรว่าด้วยทิวฏฐิวาชีวะกับสรังระเป็นคนละอย่างกัน พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า เมื่อมีขันธ ๕ เพราะถ้อมันและยึดมั่นขันธ ๕ จึงเกิดมีทิวฏฐิวาชีวะกับสรังระเป็นคนละอย่างกัน เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งวาทสูตรในวรรคนี้ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๒๑๙/๒๙๙)

อัญญาโกณฑัญญเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระอัญญาโกณฑัญญเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติ ท่านเกิดเป็นเทพบุตรได้ถวายภัตตาหารครั้งแรกแก่พระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ หลังจากตรัสรู้ใหม่ ๆ เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านได้เกิดเป็นท้าวสักกะ ๓๐,๐๐๐ กัป เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๑,๐๐๐ ชาติ ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณพิเศษเป็นองค์แรกในจำนวนพระสาวกทั้งหมดของพระโคตมพุทธเจ้า(ช.อป.(ไทย) ๓๒/๕๙๖/๙๑)

อัญญาโกณฑัญญะ, พระ : พระมหาสาวกผู้เป็นปฐมสาวกของพระพุทธเจ้า เป็นรูปหนึ่งในคณะพระปัญจวัคคีย์ เป็นบุตรพราหมณ์มหาศาล เกิดที่หมู่บ้านโทณวัตถุ ไม่ไกลจากกรุงกบิลพัสดุ์ เดิมชื่อโกณฑัญญะ เป็นพราหมณ์หนุ่มที่สุดในบรรดาพราหมณ์ ๘ คน ผู้ทำนายนลักษณะของสิทธัตถกุมาร และเป็นผู้เดียวที่ทำนายว่า พระกุมารจะทรงออกบรรพชาได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าอย่างแน่นอน มีคติเป็นอย่างเดียว ต่อมาท่านออกบวชตามเสด็จพระสิทธัตถะ ขณะบำเพ็ญทุกรกิริยา เป็นหัวหน้าพระเบญจวัคคีย์ และได้้นำคณะหลีกหนีไปเมื่อพระมหาบุรุษเลิกบำเพ็ญทุกรกิริยากลับเสวยพระกระยาหาร ต่อมาเมื่อพระพุทธเจ้าตรัสรู้แล้วเสด็จไปโปรด ท่านสดับปฐมเทศนาได้ดวงตาเห็นธรรม ขอบรรพชาอุปสมบทเป็นปฐมสาวกของพระพุทธเจ้าโกณฑัญญะ ที่ได้ชื่อว่า **อัญญาโกณฑัญญะ** เพราะเมื่อท่านฟังปฐมเทศนาของพระพุทธเจ้า และได้ธรรมจักขุ พระพุทธเจ้าทรงเปล่งอุทานว่า “อัญญาสิ วตโภ โกณฑัญโญ ๆ” (โกณฑัญญะได้รู้แล้วหนอ) คำว่า **อัญญา** จึงมารวมเข้ากับชื่อของท่าน ต่อมาท่านได้สำเร็จอรหัตด้วยฟังอนัตตลักขณสูตร ได้รับยกย่องเป็นเอตทัคคะในทางรัตตัญญู (รู้ราตรีนาน คือ บวชนาน รู้เห็นเหตุการณ์มากมาแต่ต้น) ท่านทูลลาพระพุทธเจ้าไปอยู่ที่ฝั่งสระมันทากินี ในป่าฉัททันตวันแดนหิมพานต์ อยู่ ณ ที่นั้น ๑๒ ปี ก็ปรินิพพานก่อนพุทธปรินิพพาน ดังเช่นคำว่า พระผู้มีพระภาคได้ตรัสว่า เธอจงมาเป็นภิกษุเถิดแล้วตรัสต่อไปว่า ธรรมอันเรากล่าวดีแล้ว เธอจงประพฤติพรหมจรรย์เพื่อทำที่สุดทุกข์โดยชอบเถิดพระวาจานั้นได้เป็นการอุปสมบทของท่านพระอัญญาโกณฑัญญะนั้น (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๑๗/๓๑๗,ช.อุ.(ไทย) ๒๕/๖๖/๓๑๕,วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๖/๒๔, ๔/๑๖/๒๕, ๔/๑๖/ ๒๖, ๔/๑๗/๒๔,อง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๑๘๘/๒๕,ช.ป.(ไทย) ๓๑/๓๐/๔๘๖) ; **ดูโกณฑัญญะ**

อัญญาณจริยา : ความประพฤติเพราะอัญญาณะ, จริยาเพราะความไม่รู้, หมายถึงความประพฤติคือข้อปฏิบัติมีทานและศีลเป็นต้น อันสงเคราะห์เข้าในบารมี ๓๐ ทศ เพราะญาติตถจริยา โลกัตถจริยา และพุทธัตถจริยา หยั่งลงในข้อปฏิบัตินั้น อนึ่ง จริยานี้ มี ๘

ประการ คือ ๑. ความประพฤตินอริยาบถ ๔ ของท่านผู้ถึงพร้อมด้วยความตั้งใจ ๒.

ความประพฤตินอริยาบถของท่านผู้มีทวารอันคุ้มครองแล้วในอินทรีย ทั้งหลาย ๓. ความประพฤตินิสติปฏิฐาน ๔ ของท่านผู้มีความไม่ประมาทเป็นธรรมชาติ ๕. ความประพฤตินอริยสัง ๔ ของท่านผู้ถึงพร้อมด้วยปัญญา ๖. ความประพฤตินอริยมรรค ๔ ของท่านผู้ปฏิบัติชอบ ๗. ความประพฤตินิสติปฏิฐาน ๔ ของท่านผู้บรรลุผล ๘. ความประพฤตินิสสรพสัตว์ของพระพุทธเจ้า ๓ พระองค์, เป็น ๑ ในจริยา ๓ คือ ๑. วิญญาณจริยา ๒. อัญญาณจริยา ๓. ญาณจริยา, ในปฏิสัมภิทามรรคอธิบายไว้ว่า ความคิดเพื่อความแล่นไปแห่งราคะในรูปที่น่าพอใจ อันเป็นเพียงกิริยาอัพยาภกุตชื่อว่า วิญญาณจริยา ความแล่นไปแห่งราคะ ชื่อว่าอัญญาณจริยา ความคิดเพื่อความแล่นไปแห่งโทสะในรูปที่น่าพอใจอันเป็นเพียงกิริยาอัพยาภกุตชื่อว่า วิญญาณจริยา ความแล่นไปแห่งโทสะ ชื่อว่าอัญญาณจริยา ความคิดเพื่อความแล่นไปแห่งโมหะในวัตถุที่มีได้เพ่งเล็งด้วยราคะและโทสะทั้งสองนั้น อันเป็นเพียงกิริยาอัพยาภกุต ชื่อว่า วิญญาณจริยา ความแล่นไปแห่งโมหะชื่อว่าอัญญาณจริยา ความคิดเพื่อความแล่นไปแห่งมานะที่ผูกพัน อันเป็นเพียงกิริยาอัพยาภกุต ชื่อว่า วิญญาณจริยา ความแล่นไปแห่งมานะ ชื่อว่าอัญญาณจริยา ความคิดเพื่อความแล่นไปแห่งทิฏฐิที่ยึดถือ อันเป็นเพียงกิริยาอัพยาภกุต ชื่อว่า วิญญาณจริยา ความแล่นไปแห่งทิฏฐิ ชื่อว่าอัญญาณจริยา ความคิดเพื่อความแล่นไปแห่งอุทธัจจะที่ถึงความฟุ้งซ่าน อันเป็นเพียงกิริยาอัพยาภกุต ชื่อว่า วิญญาณจริยา ความแล่นไปแห่งอุทธัจจะชื่อว่าอัญญาณจริยา ความคิดเพื่อความแล่นไปแห่งวิจิกิจฉาที่ไม่ถึงความตกลง อันเป็นเพียงกิริยาอัพยาภกุต ชื่อว่า วิญญาณจริยา ความแล่นไปแห่งวิจิกิจฉา ชื่อว่าอัญญาณจริยา ...ชื่อว่าอัญญาณจริยา เพราะประพฤตินอริยาบถที่ไม่รู้ ความไม่รู้มีจริยาเห็นปานนี้ เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่าอัญญาณจริยา นี้ชื่อว่าอัญญาณจริยา (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๖๙/๑๑๖)

อัญญาตาวินทรีย : อินทรียของท่านผู้รู้ทั่วถึงแล้ว, เป็นข้อ ๓ ในอินทรีย ๓ คือ (๑) อนัญญาตัญญูสามิตินทรีย (อินทรียของผู้ปฏิบัติด้วยมุ่งว่าเราจักรู้สังขธรรมที่ยังมิได้รู้) (๒) อัญญาณทรีย (อินทรียคือปัญญาที่รู้ทั่วถึงได้แก่ โสตาปัตติผลญาณ) (๓) อัญญาตาวินทรีย (อินทรียของท่านผู้รู้ทั่วถึงแล้ว), ในอาสาชกขญาณนิตเทศอธิบายว่า อัญญาตาวินทรียย่อมาถึงฐานะเท่าไร อัญญาตาวินทรีย ย่อถึงฐานะ ๑ คืออรหัตตผล (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๒, ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๖๒/๔๑๗, ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๔/๑๒, อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๕๕๕/๑๕๙, อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๒๒๐/๒๐๒, อภิ.ธ.(ไทย) ๓๖/๕๔/๑๕, ๓๖/๑๘๒/๔๑, ๓๖/๑๙๒/๔๕, ๓๖/๒๐๐/๔๘, ๓๖/๒๔๐/๖๒)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อัญญาตาวินทรีย หมายถึงอินทรียของท่านผู้รู้ทั่วถึงแล้ว กล่าวคือปัญญาของพระอรหันตชินาสพ คำนี้เป็นชื่อของอรหัตตผลญาณ (ขุ.อิ.อ. (บาลี) ๖๒/๒๓๗-๒๓๘)

อัญญาตาวี : ปัญญาของผู้รู้ทั่วถึง, ปัญญาของพระอรหันต์ หมายถึงอรรถเหตุผล,ปัญญาในอรรถเหตุผล
ญาณ ดังคำที่พระสกวาทิถามว่า อัญญาตาวี เป็นอัญญาตาวินทรีย์ใช่ไหม (อภิ.ย.
(ไทย) ๓๙/๑๑๗/๒๐๖,๓๙/๑๖๓/๒๓๘)

อัญญาวิโมกข์ : ความหลุดพ้นเพราะอรรถเหตุผล ดังคำในสาริปุตตสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เรา
กล่าวอัญญาวิโมกข์ซึ่งเป็นธรรมสำหรับละธรรมทั้งสองคือกามสัญญาและโทมนัสเป็น
ธรรมบรรเทาถีนะ(ความง่วง)เป็นธรรมปิดกั้นกุกุกจะ(ความร้อนใจ) ซึ่งบริสุทธิเพราะ
อุเบกขาและสติ (อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๓๓/๑๘๖,ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๑๑๑๒/๗๖๙,๒๕/
๑๑๑๔/๗๖๙,ขุ.จ.(ไทย)๓๐/๗๔/๒๗๒,๓๐/๗๖/๒๗๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อัญญาวิโมกข์ หมายถึงอรรถเหตุผล (อง.ติก.อ. (บาลี) ๒/
๓๓/๑๑๕-๑๑๖)

อัญญาสิโณทัญญูเถระคาถา:ภาชิตของพระอัญญาสิโณทัญญูเถระ,คาถาของพระอัญญาสิโณทัญญู
เถระ ท่านพระอัญญาสิโณทัญญูเถระ กล่าวไว้ว่า อารมณ์ที่วิจิตรในโลกมากมาย
เห็นจะย้ายคนที่ยังมีความดำริถึงอารมณ์ ว่างาม ซึ่งประกอบด้วยราคะในพื้นปฐพีนี้
เมื่อฝนทำใหญ่ตกลงมาช่วยระงับฝุ่นธุลีที่ลมพัดให้ฟุ้งขึ้นได้ ฉันทใด เมื่อใดพระอริย
สาวกพิจารณาเห็นด้วยปัญญา เมื่อนั้น ความดำริผิยอุมระงับไปได้ ฉันทนั้น ฯลฯ
อาตมาไม่มอยากตาย ไม่อยากเป็นอยู่ แต่อาตมามีสติสัมปชัญญะอยู่เฉพาะหน้า คอย
เวลาอันควร อาตมาปรนนิบัติพระศาสดาได้ทำตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าแล้ว
ปลงภาระที่หนักเสียได้ ถอนต้นหาที่นำไปสู่ภพได้ขาดแล้ว อาตมาออกจากเรือน
บวชเป็นบรรพชิตเพื่อประโยชน์ใด ประโยชน์นั้นอาตมาได้บรรลุแล้วจะมีประโยชน์
อะไรด้วยสิทธิวิหริกว่ายากสำหรับอาตมา (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๖๗๓/๔๕๕)

อัญญาสูตร : พระสูตรว่าด้วยเหตุให้บรรลุอรรถเหตุผล พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ผู้
เจริญสติปัญญา ๔ ย่อมจะได้รับผลอย่างใดอย่างหนึ่ง คือเป็นพระอรหันต์หรือเป็น
พระอนาคามี (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๔๐๒/๒๕๙)

อัญญินทรียสูตร : พระสูตรว่าด้วยอัญญินทรีย์ พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า อินทรีย์มี ๓
ประการ คือ ๑. อัญญาตัญญูสสามิตินทรีย์ อินทรีย์แห่งผู้ปฏิบัติด้วยมุ่งว่า เราจักรู้
สังขารที่ยังมิได้รู้ ได้แก่โสตปาตติมรรคญาณ ๒.อัญญินทรีย์ อินทรีย์คือปัญญา
ได้แก่โสตปาตติผลญาณถึงอรรถตมรรคญาณ ๓. อัญญาตาวินทรีย์ อินทรีย์แห่งท่าน
ผู้รู้ทั่วถึงแล้ว ได้แก่อรรถเหตุผลญาณ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๔๙๓/๓๐๓)

อัญญินทรีย์ : อินทรีย์คือปัญญาที่รู้ทั่วถึงได้แก่ โสตปาตติผลญาณ ,เป็นข้อ ๒ ในอินทรีย์ ๓ (ที.ปา.
(ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๒,ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๑๔/๑๙๓,ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๖๐/๓๐๗,๒๕/
๑๐๒/๔๘๐,๒๕/๖๒/๔๑๗,ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๔/๑๒,ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๒๕/๓๘,๓๔/
๓๖๔/๑๐๙,อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๒๒๐/๒๐๑,อภิ.จา.(ไทย) ๓๖/๕๔/๑๕,๓๖/๑๘๒/๔๑) ;
ดู อินทรีย์ ๒๒

อัญญเดียรถีย์,อัญญเดียรถีย์ปริพาชก :พวกที่มีความเชื่อถ้อยอย่างอื่น, พวกนอกพระพุทธศาสนา ดังคำใน
มหาวรรคที่กล่าวว่า ภิกษุรูปหนึ่งเคยเป็นอัญญเดียรถีย์ ถูกอุปัชฌาย์ว่ากล่าวโดยชอบ
ธรรม ก็ได้เถียงอุปัชฌาย์ไปเข้าลัทธิเดียรถีย์นั้นดังเดิม หรือตั้งคำว่า ภิกษุผู้เคย

เป็นอัญญเดียรถีย์ถูกพระอุปัชฌาย์ว่ากล่าวโดยชอบธรรมได้ได้เถียงพระอุปัชฌาย์ ไป
 เข้ารีตเดียรถีย์ดั้งเดิมแล้วกลับมาขออุปสมบทกับภิกษุอีก หรือตั้งคำในอุทุมพริกสูตรที่
 สันธานคหบดีเข้าไปหาโคธปริพาชกว่าอัญญเดียรถีย์ปริพาชกเหล่านี้มาพบปะสมาคม
 กันแล้ว มีเสียงดั่งอ้ออึงอยู่ มักสนทนาลึงดิรัจฉานกถาต่างๆ คือเรื่องพระราช
 เรื่องโจร ฯลฯ เรื่องความเจริญ และความเสื่อม (วิ.ม.(ไทย) ๔/๗๖/๑๐๔, ๔/๘๖/
 ๑๓๗, ๔/๘๗/๑๓๘, ๔/๘๗/๑๔๐, ที.สี.(ไทย) ๙/๔๐๓/๑๓๒, ๙/๔๐๕/๑๓๓, ที.ม.
 (ไทย) ๑๐/๒๑๕/๑๖๓, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๑/๒๓, ๑๓/๖๐/๕๗, ๑๓/๖๗/๖๓, ๑๓/๒๒๒/
 ๒๕๙, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๕๒/๓๖, ๑๑/๑๘๓/๑๔๑, ๑๑/๑๘๔/๑๔๓, ๑๑/๑๘๕/๑๔๓,
 ม.ม.(ไทย) ๑๒/๑๔๐/๑๓๓, ๑๒/๑๖๓/๑๖๖, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๕๐/๔๗, ๑๓/๙๑/
 ๙๕, ๑๓/๑๒๙/๑๔๓, ม.อ.(ไทย) ๑๔/๓๐๐/๓๕๙)

อัญญนรก : ชื่ออัญญนรกหนึ่ง เป็นนรกย่อย อยู่ในอเวจีมหานรก ตั้งคำในโกกาลิกสูตรที่กล่าวไว้ว่า
 ๒๐ อุทนรก เป็น ๑ อัญญนรก ๒๐ อัญญนรก เป็น ๑ กุมุทนรก (ส.ส.(ไทย) ๑๕/
 ๑๘๑/๒๕๑, อัง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๘๘/๒๐๓)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อัญญนรก นิธิพุกนรก อพัพพนรก อุทนรก อัญญ
 นรก กุมุทนรก โสคันธิกนรก อุปปลนรก ปุณฺทริกนรก ปทุมนรก ทั้งหมดนี้อยู่ใน
 อเวจีมหานรก เป็นนรกเล็กอยู่ในนรกใหญ่ ไม่มีภูมิเป็นของตนเอง แต่เป็นที่ซึ่งสัตว์
 จะต้องรับกรรม เช่น อัญญนรกเป็นสถานที่ที่ทรมานสัตว์โดยการนับขึ้นเนื้อเป็นเครื่อง
 บอกระยะเวลาในการทรมานสัตว์ (อัง. ทสก.อ. (บาลี) ๓/๘๙/๓๖๖)

อัญญนาคครุฑ : พระสูตรว่าด้วยคหบดีชาวอัญญนาคครุฑ พระอนันท์อยู่ ณ เวฬุคาม เขตกรุงเวสาลี
 คหบดีชื่อว่าทสมะ ได้เดินทางไปถึงเมืองปาตลีบุตร ด้วยกิจที่ต้องทำบางอย่าง ได้เข้า
 ไปพบภิกษุรูปหนึ่งที่กุกกุฎารามแล้วถามว่า เดียวนี้ พระอนันท์อยู่ที่ไหน ข้าพเจ้า
 ต้องการจะพบท่าน เมื่อได้ทราบจากภิกษุนั้นว่า พระอนันท์อยู่ที่เวฬุคาม เขต
 กรุงเวสาลี จึงทำกิจที่ควรทำในเมืองปาตลีบุตรเสร็จแล้วได้เข้าไปพบพระอนันท์ ณ
 ที่นั้นแล้วถามท่านว่า ธรรมอันเป็นเอกของภิกษุผู้บำเพ็ญเพียรซึ่งเป็นที่หลุดพ้นแห่งจิต
 ที่ยังไม่หลุดพ้น เป็นที่ถึงความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลายที่ยังไม่สิ้นไป หรือเป็นที่บรรล
 ธรรมเป็นแดนเกษมจากโยคะอันยอดเยี่ยมที่ยังไม่บรรลโดยลำดับที่พระผู้มีพระภาค
 ตรัสไว้ชอบแล้ว มีอยู่หรือไม่

พระอนันท์ตอบว่า มีอยู่ เมื่อคหบดีนั้นถามว่า ธรรมอันเอกนั้น เป็นอย่างไร จึง
 ตอบว่า ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ (๑) สงัดจากกาม และอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรล
 ปฐมฌานที่มีวิตก วิจารณ์ และสุขอันเกิดจากวิเวก (๒) เพราะวิตกวิจารณ์สงบระงับไป
 จึงบรรลทุติยฌานที่มีความผ่องใสใน ภายใน มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้นไม่มีวิตกไม่มี
 วิจารณ์ มีแต่ปีติและสุขอันเกิดจากสมาธิ (๓) เพราะปีติจางคลายไปจึงมีอุเบกขา มี
 สติสัมปชัญญะ เสวยสุขด้วยนามกาย บรรลทุติยฌาน (๔) เพราะละสุขและทุกข์ได้
 เพราะโสมนัสและโทมนัสดับไปก่อนแล้ว บรรลจตุตถฌานที่ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข มีสติ
 บริสุทธิ์เพราะอุเบกขา (๕) มีเมตตาจิตแผ่ไปตลอดทิศที่ ๑ ทิศที่ ๒ ทิศที่ ๓ ทิศที่ ๔
 ทิศ เบื้องบน ทิศเบื้องล่าง ทิศเฉียง แผ่ไปตลอดโลกทั่วทุกหมู่เหล่าในที่ทุกสถาน (๖)

มีกรุณาจิตแผ่ไป...(๗) มีมุทิตาจิตแผ่ไป... (๘) มีอุเบกขาจิตแผ่ไปตลอดทิศที่ ๑ ทิศที่ ๒ ทิศที่ ๓ ทิศที่ ๔ ทิศ เบื้องบน ทิศเบื้องล่าง ทิศเฉียง แผ่ไปตลอดโลกทั่วทุกหมู่เหล่าในที่ทุกสถาน (๙) บรรลุอากาศนัญญาตนมานานโดยกำหนดว่า อากาศหาที่สุดมิได้ เพราะล่องรูปสัญญา ดับปฏิกษสัญญา ไม่กำหนดนานัตตสัญญา โดยทั้งปวง (๑๐) ล่องอากาศนัญญาตนมานานโดยทั้งปวง บรรลิวินญาณัญญาตนมานานโดยกำหนดว่า วินญาณหาที่สุดมิได้(๑๑)ล่องวินญาณัญญาตนมานานโดยทั้งปวงบรรลุอาภิญญาญญาตนมานานโดยกำหนดว่า ไม่มีอะไร

ภิกษุชั้นพิจารณาเห็นดังนี้ ย่อมรู้ชัดว่า ธรรมที่บรรลุในแต่ละขั้นนั้น ถูกปรุงแต่ง สิ่งที่ถูกปรุงแต่งแล้ว ไม่เที่ยง มีความดับไปเป็นธรรมดาแล้ว ตั้งอยู่ในสมณะและวิปัสสนาแล้ว บรรลุความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย หากยังไม่บรรลุความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย ก็จะเป็นโอปปาติกะ เพราะสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ สิ้นไป ด้วยความยินดีเพลิดเพลินในธรรม(หมายถึงสมณะและวิปัสสนา) นั้นๆ จักปรินิพพานในภพนั้น (หมายถึงพรหมชั้นสุทธาวาส) ไม่หวนกลับมาจากโลกนั้นอีก

เมื่อพระอานนท์กล่าวอย่างนี้แล้ว ทสมคหบดีชาวอัฐกนนครจึงกล่าวว่า ข้าพเจ้าเมื่อแสวงหาประต้อมตธรรมประตู่เดียว ได้รับประต้อมตธรรม ๑๑ ประตู่คราวเดียวกัน เปรียบเหมือนบุรุษแสวงหาแหล่งชุมทรัพย์ชุมเดียว พึ่งพบชุมทรัพย์ ๑๑ ชุมคราวเดียวกัน ข้าพเจ้าจักสามารถทำตนให้ปลอดภัยได้โดยประต้อมตธรรม ๑๑ ประตู่นี้ ประตู่ใดประตู่หนึ่ง เปรียบเหมือนบุรุษมีเรือน ๑๑ ประตู่ เมื่อเรือนนั้นถูกไฟไหม้ บุรุษนั้นสามารถทำตนให้ปลอดภัยได้โดยประตู่ใดประตู่หนึ่ง ธรรมคาถาอัญญเดียรถีย์เหล่านี้ จักแสวงหาทรัพย์บูชาอาจารย์เพื่ออาจารย์ ส่วนข้าพเจ้าจักไม่ทำการบูชาท่านอานนท์ได้อย่างไร ครั้นแล้ว จึงนิมนต์ภิกษุสงฆ์ชาวกรุงเวสาลีและกรุงปตลิสบุตรให้ประชุมกันแล้ว อังคาสภิกษุสงฆ์ให้อิมหนำสำราญด้วยของเคี้ยวของฉันอันประณีต ด้วยมือตนเอง นิมนต์ภิกษุให้ครองผ้ารูปละคู่ ให้พระอานนท์ครองไตรจีวร ทั้งได้สร้างวิหาร ๕๐๐ หลังถวายพระอานนท์ (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๖/๔๒๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า คหบดีที่มีชื่อว่าทสมะ (ที่ ๑๐) เพราะถูกจัดลำดับให้อยู่ในตำแหน่งที่ ๑๐ โดยกำหนดชาติ โคตร และตระกูล ที่มั่งคั่งเป็นเกณฑ์ (อง.เอกาทสก.อ. (บาลี) ๓/๑๖/๓๘๖)

อัฐกนนครสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมเทศนาที่อัฐกนนครท่านพระอานนท์แสดงพระสูตรมีลักษณะเป็นการสนทนาแบบถาม-ตอบแก่ทสมคหบดีชาวอัฐกนนคร ณ เวฬุคาม เขตกรุงเวสาลี เพื่อตอบปัญหา คหบดีชาวอัฐกนนครชื่อทสมะเรียนถามท่านพระอานนท์ว่า พระผู้มีพระภาคได้ตรัสถึงธรรมอันเป็นเอกที่สามารถทำให้บุคคลเป็นผู้ไม่ประมาท มีความเพียร อุทิศกายและใจแล้วบรรลุความหลุดพ้นแห่งจิต ความสิ้นไปแห่งอาสวะ และธรรมเป็นแดนเกษมไว้หรือไม่

พระเถระตอบว่า ได้ตรัสไว้ คือ รูปमान ๔ อัปมัณฺญา ๔ และอรูปमान ๓ เมื่อท่านพระอานนท์กล่าวพระภาษิตนี้แล้ว คหบดีชาวอัฐกนนครชื่อทสมะมีใจยินดีชื่นชม พระภาษิตของท่านว่า ท่านพระอานนท์ได้เปิดประต้อมตธรรม ๑๑ ประตู่ ข้าพเจ้าจัก

สามารถทำตนเองให้ปลอดภัยได้เพราะอาศัยประตูละลานี้ ในวันรุ่งขึ้นก็ได้นิมนต์ท่านไปฉันภัตตาหารที่บ้านแล้วได้สร้างถวายเป็นวิหารท่านถึง ๕๐๐ หลัง (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๗/๑๙)

อัญญวรรค : วรรค ๘ หมายถึงหมวดที่ว่าด้วยการไม่ติดอยู่ในกาม ดังคำในลลิตทิกานิสุตระ ที่คบดี ชื่อลลิตทิกานีเข้าไปหาท่านพระมหากัจจายนะกล่าวว่าท่านผู้เจริญพระผู้มีพระภาคได้ตรัสพระภาษิตนี้ในมาคณตียปัญหาอันมาในอัญญวรรคว่า บุคคลละที่อยู่แล้ว ไม่เที่ยวชานไปหาที่อาศัย มุณีไม่ทำความเชื่อโยในบ้าน วางจากกามทั้งหลายไม่มุ่งหวังอติภาพต่อไป ไม่พึงกล่าวถ้อยคำขัดแย้งกัน (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๔/๒๕๕)

อัญญกะ, พระราชา : ชื่อพระราชาองค์หนึ่ง ที่เสด็จไปป่าเพื่อถามปัญหากับสรณังคโคพิริสตร์ ภายหลังละความกำหนดยินดีในเบญจกามคุณได้แล้ว มีปรากฏในสรณังคชาดก ดังคำว่า ในพระราชาทั้ง ๓ องค์ พระเจ้าอัญญกะตรัสกับท่านอนุลิสสดาบสว่า ข้าพเจ้าชื่ออัญญกะ ท่านผู้นี้คือพระเจ้าภิรมล ส่วนท่านผู้นี้คือพระเจ้ายาลิงคะผู้มีพระเกียรติยศระบือไปทั่ว พวกข้าพเจ้ามา ณ ที่นี้เพื่อจะเยี่ยมญาติทั้งหลาย ผู้มีความสำรวมเป็นอันดี และเพื่อที่จะถามปัญหา หรือตั้งคำว่า พระมหาสัตรีสรณังคดาบสทราบว่าเป็นพระราชาทั้ง ๓ พระองค์ละความกำหนดยินดีในเบญจกามคุณได้แล้ว จึงกล่าวว่า ขอถวายพระพร มหาบพิตรอัญญกะ การเสด็จมาของพระองค์ ของพระเจ้าภิรมล และของพระเจ้ายาลิงคะผู้มีพระเกียรติยศระบือไปทั่ว ได้มีความสำเร็จอย่างใหญ่หลวง ทุกพระองค์ทรงละกามราคะได้แล้ว (ขุ.ชา.จตุตถส.ส.(ไทย) ๒๗/๕๑/๖๐๒,๒๗/๘๖/๖๐๙)

อัญญกะ, ฤๅษี : ชื่อฤๅษีคนหนึ่งผู้เป็นบูรพาจารย์ของพวกพราหมณ์ แต่งมนตร์ให้แก่พราหมณ์ ไม่ฉันอาหารในราตรี งดฉันในเวลาวิกาล ดังคำว่า พวกฤๅษีผู้เป็นบูรพาจารย์ของพวกพราหมณ์ คือฤๅษีอัญญกะ ฤๅษีวามกะ ฤๅษีวามเทวะ ฤๅษีเวสสามิตตะ ฤๅษียมตคคิ ฤๅษีอังคีรสฤๅษีการทวาชะฤๅษีวาเสฐฐะ ฤๅษีกัสสปะ ฤๅษีภค ซึ่งเป็นผู้แต่งมนตร์ สอนมนต์ที่พวกพราหมณ์ในเวลาอันสวด, ในโศภพราหมณสูตรกล่าวไว้ว่า ฤๅษีเหล่านั้นบัญญัติพราหมณ์ ๕ จำพวกนี้ไว้ คือ ๑. พราหมณ์ผู้เสมอด้วยพรหม ๒. พราหมณ์ผู้เสมอด้วยเทวดา ๓. พราหมณ์ผู้ประพฤติดี ๔. พราหมณ์ผู้ประพฤดีทั้งดีและชั่ว ๕. พราหมณ์ผู้เป็นจัญฑาล (วิ.ม.(ไทย) ๕/๓๐๐/๑๓๐, ที.ส.ส.(ไทย) ๙/๒๘๕/๑๐๔, ๙/๒๘๖/๑๐๕, ๙/๕๒๖/๒๓๓, ๙/๕๒๗/๒๓๓, อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๙๒/๓๒๔)

อัญญโคปานสี, นาย : ชื่ออุบาสกคนหนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระเถระ ได้ทำบุญถวายไม้กลอน ๘ อัน แต่พระพุทธเจ้า ตั้งคำในอุปทานที่ท่านพระเถระกล่าวไว้ว่า เพราะได้ถวายไม้กลอน ๘ อัน ข้าพเจ้าจึงได้อยู่ในธรรมเป็นอันมาก ความเป็นพระอรหันต์ถึงพร้อมด้วยปฏิสัมภิตา ข้าแต่พระมหา牟尼 ข้าพระองค์มีธรรมเครื่องอยู่ทั้งปวงอยู่จบหมดแล้ว ทำกิจเสร็จแล้ว ไม่มีอาสวะ มีชื่อว่าอัญญโคปานสี เป็นบุตรของพระองค์ เพราะได้ถวายเสา ๕ ต้น ข้าพเจ้าจึงได้อยู่ในธรรมเป็นอันมาก ด้วยกรรมที่ได้ทำไว้ดีแล้วนั้น ข้าพเจ้าจึงได้เหตุ ๕ ประการ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๘๕/๖๒๐)

อัญญมสูตร : สูตรที่ ๘ ว่าด้วยธรรมที่กำจัดราคะ โทสะ และโมหะ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรม ๑๐ มีสัมมาทิฐิเป็นต้นที่บุคคลเจริญทำให้มากแล้ว เป็นธรรมมีการกำจัดราคะ

โทษะ และโมหะเป็นที่สุด เฉพาะในวินัยของพระสุคตเท่านั้น (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๓๐/๒๘๑)

อัญญัติสูตร :

พระสูตรว่าด้วยเวทนา ๑๐๘ ประการ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เราจักแสดงธรรมบรรยายซึ่งมีบรรยายถึง ๑๐๘ แล้วทรงจำแนกธรรมบรรยายซึ่งมีบรรยายถึง ๑๐๘ ดังนี้ คือ

เวทนา ๒ คือ ๑. เวทนาทางกาย ๒. เวทนาทางใจ

เวทนา ๓ คือ ๑. สุขเวทนา ๒. ทุกขเวทนา ๓. อทุกขมสุขเวทนา

เวทนา ๕ คือ

๑. สุขินทรีย์(อินทรีย์คือสุขเวทนา)

๒. ทุกขินทรีย์(อินทรีย์คือทุกขเวทนา)

๓. โสมนัสสินทรีย์(อินทรีย์คือโสมนัสสเวทนา)

๔. โทมนัสสินทรีย์(อินทรีย์คือโทมนัสสเวทนา)

๕. อุปกอินทรีย์(อินทรีย์คืออุเบกขาเวทนา)

เวทนา ๖ คือ

๑. เวทนาที่เกิดจากจักขุสัมผัส ๒. เวทนาที่เกิดจากโสตสัมผัส

๓. เวทนาที่เกิดจากฆานสัมผัส ๔. เวทนาที่เกิดจากชีวหาสัมผัส

๕. เวทนาที่เกิดจากกายสัมผัส ๖. เวทนาที่เกิดจากมโนสัมผัส

เวทนา ๑๘ คือ

๑. เวทนาที่เกิดร่วมกับโสมนัส ๒. เวทนาที่เกิดร่วมกับโทมนัส

๓. เวทนาที่เกิดร่วมกับอุเบกขา

เวทนา ๓๖ คือ

๑. เคหสิตโสมนัส(โสมนัสอาศัยเรื้อน) ๒

๒. เนกขัมมสิตโสมนัส(โสมนัสอาศัยเนกขัมมะ) ๒

๓. เคหสิตโทมนัส(โทมนัสอาศัยเรื้อน) ๒

๔. เนกขัมมสิตโทมนัส(โทมนัสอาศัยเนกขัมมะ) ๒

๕. เคหสิตอุเบกขา(อุเบกขาอาศัยเรื้อน) ๒

๖. เนกขัมมสิตอุเบกขา(อุเบกขาอาศัยเนกขัมมะ) ๒

เวทนา ๑๐๘ คือ

๑. เวทนาที่เป็นอดีต ๓๖ ๒. เวทนาที่เป็นอนาคต ๓๖

๓. เวทนาที่เป็นปัจจุบัน ๓๖ (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๒๗๐/๓๐๒)

อัญญัติททชาดก :

ชาดกว่าด้วยเสียงของบุคคลทั้ง ๘ มีเนื้อความอธิบายว่า พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพราหมณ์มีทรัพย์สมบัติ ๘๐ โกฏิ เจริญวัยแล้วได้สละทรัพย์นั้นออกบวชเป็นฤาษี ได้ฌานสมาบัติ ต่อมาได้ทำนายเสียง ๘ อย่างที่พระเจ้าพรหมทัตได้สดับในเวลากลางคืนว่าจะไม่เป็นอันตรายแต่อย่างใด ขอให้การบูชาด้วยสัตว์จำนวนมาก เพราะเป็นทางเกิดบาปอกุศล เสียงทั้ง ๘ คือ เสียงนกกางที่อุทยานเก้าร่องเพราะสระน้ำแห้งขอดไม่มีอาหารกิน ขอให้พระองค์รับสั่งคนให้ขุดลอกสระแล้วไขน้ำเข้าไปใหม่

เกิด เสียงกาที่เสาระเนียดร้องเพราะว่าคนเลี้ยงช้างไปทำลายรังและลูกของมัน ขอให้ พระองค์รับสั่งอย่าให้เขาทำอย่างนั้นอีก เสียงแมลงภู่ที่กลอนพระราชวังร้องเพราะมัน กินกระพีไม่หมดแล้วเหลือแต่ไม้แก่น มันกัดกินไม่ได้ทิ้งถอยหลังออกก็ไม่ได้จึงร้องขึ้น เพราะอดอาหาร ขอให้พระองค์รับสั่งให้ใครเอามันออกมาเสีย เสียงนกคุดเหว่าที่อยู่ใน กรงร้องขึ้นเพราะอยู่มานานอดอดเหลือทนอยากจะไปอยู่ที่อื่น ขอให้พระองค์ปล่อย มันไปเสีย เสียงกวางที่เลี้ยงไว้ในพระราชวังร้อง เพราะกวางตัวนั้นเป็นหัวหน้าฝูง อยากรับเข้าป่าไปหาฝูง ขอให้พระองค์ปล่อยไปเสีย เสียงลิงที่ขังไว้ในวังหลวงร้อง เพราะมันกำหนดคิดถึงนางลิงในป่า ขอให้พระองค์ปล่อยมันไปเสีย เสียงกิ้งกือที่ขังไว้ในวังหลวงร้องเพราะมันคิดถึงนางกิ้งกือรักของมัน ขอให้พระองค์ปล่อยมันไปเสีย เสียงสุดท้ายเป็นเสียงพระปัจเจกพุทธเจ้าเปล่งวาจาถึงพระนิพพานว่าท่านสิ้นชาติ แล้วจะไม่กลับมาเกิดอีก ท่านเหาะมาจากป่าเพื่อมาปรินิพพานในเมืองเพื่อให้มหาชน ได้สักการะ แล้วท่านไปปรินิพพานในพระราชอุทยานขอให้พระองค์ไปปลงพระศพ แล้วสร้างสถูปเจดีย์บรรจุพระบรมสารีริกธาตุให้มหาชนสักการะบูชาจักเป็นกุศลสืบไป พระเจ้าพรหมทัตได้ทำตามนั้นการกระทำสิ่งใดโดยไม่ใคร่ครวญให้รอบคอบก่อนแล้ว ทำอาจนามาซึ่งบาปอกุศลที่ต้องชดใช้ไม่มีที่สิ้นสุด บุคคลจึงควรคิดให้ดีก่อนทำ (ขุ. ชา.อฎฐก.(ไทย) ๒๗/๑๐/๒๘๖)

อัญญัติกมมรดค : ทางเมืองค ๘ หมายถึงหนทางที่ประกอบด้วยองค์ ๘ มีสัมมาทิฐิเป็นต้น ดังคำที่พระ ปุสสเถระแสดงภัยอย่างใหญ่หลวงที่ยังมาไม่ถึงนั้นจะมาถึงในกาลภายหน้าอย่างนั้น เมื่อจะให้โอวาทแก่ภิกษุทั้งหลายที่ประชุมกัน ณ ที่นั้นอีก จึงได้กล่าวว่า ภัยอย่างใหญ่ หลวงซึ่งยังมาไม่ถึงนี้ จะมาถึงข้างหน้า ขอท่านทั้งหลายจงเป็นผู้ว่าง่าย พุดจา อ่อนหวาน มีความเคารพกันและกัน มีจิตเมตตากรุณา สำรวมในศีล ปรารถนาความ เพียร มีใจเด็ดเดี่ยว บากบั่นมั่นคงเป็นประจำเถิด ขอชนทั้งหลายจงเห็นความ ประมาทโดยเป็นสิ่งที่น่ากลัวและเห็นความไม่ประมาทโดยเป็นสิ่งที่เกษมแล้วบำเพ็ญ อัญญัติกมมรดคที่จะบรรลุอมตบพได้ หรือดังคำที่พระปิลินทวัจฉเถระกล่าวไว้ดีกว่า ข้าพเจ้าทำญาณให้เกิดในอัญญัติกมมรดคอย่างประเสริฐและในสามัญผล๔ เหล่านั้น อยู่ตลอดกาลเป็นนิตย์ (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๕๘๐/๕๐๐, ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๘๒/๖๐๕)

อัญญัติกมสูตร : มี ๒ สูตร แปลความหมายสูตรและเนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อัญญัติกมสูตร พระสูตรว่าด้วยมรดคเมืองค ๘ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคล ๔ จำพวก คือ (๑) อสัตบุรุษ หมายถึงผู้ประกอบด้วยมรดคเมืองค ๘ ฝ่ายมิจฉัตตธรรม คือ มิจฉาทิฐิ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวาจา มิจฉากัมมันตะ มิจฉาอาชีวะ มิจฉา วายามะ มิจฉาสติ และมิจฉาสมานิ (๒) อสัตบุรุษที่ยิ่งกว่าอสัตบุรุษ หมายถึงผู้ ประกอบด้วยมรดคเมืองค ๘ ฝ่ายมิจฉัตตธรรม ๘ เหมือนบุคคลที่ ๑ และชักชวนผู้อื่น ให้มีธรรม ๘ เหมือนกับตน (๓) สัตบุรุษ หมายถึงผู้ประกอบด้วยมรดคเมืองค ๘ ฝ่ายสัมมัตตธรรม คือสัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ ... และสัมมาสมานิ (๔) สัตบุรุษที่ยิ่ง กว่าอสัตบุรุษ หมายถึงผู้ประกอบด้วยมรดคเมืองค ๘ ฝ่ายสัมมัตตธรรม เหมือนบุคคลที่ ๓ และชักชวนผู้อื่นให้มีธรรม ๘ เหมือนกับตน (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๐๕/๓๒๕)

๒.อัญญัติกสิณสูตร พระสูตรว่าด้วยสัตว์ผู้ประกอบด้วยอริยมรรคมีองค์ ๘ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า สัตว์ผู้มีอริยมรรคมีองค์ ๘ คือ (๑) สัมมาทิฐิ (๒) สัมมาสังกัปปะ (๓) สัมมาวาจา (๔) สัมมากัมมันตะ (๕) สัมมาอาชีวะ (๖) สัมมาวายามะ (๗) สัมมาสติ (๘) สัมมาสมาธิย่อมคบค้าสมาคมกับสัตว์ผู้มีอริยมรรคมีองค์ ๘ ส่วนสัตว์ผู้ไม่มีอริยมรรคมีองค์ ๘ ย่อมคบค้าสมาคมกับสัตว์ผู้ไม่มีอริยมรรคมีองค์ ๘ (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๑๒/๒๐๔)

อัญฐานกุสลตา : ความเป็นผู้ฉลาดในอัญฐานะ, เป็นข้อ ๑ ในธรรม ๒ คือ ๑.ฐานกุสลตา(ความเป็นผู้ฉลาดในฐานะ) ๒.อัญฐานกุสลตา (ความเป็นผู้ฉลาดในอัญฐานะ) (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๔/๒๕๔)

อัญฐานขาดก : ขาดกว่าด้วยสิ่งที่เป็นไปไม่ได้ มีเนื้อความอธิบายว่า พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นบุตรเศรษฐีชื่อมหาธนะ เมื่อบิดาตายแล้วได้รับตำแหน่งเศรษฐีแทนบิดา และเป็นสหายกับพระเจ้าพรหมทัต ได้นี้ออกบวชเป็นดาบส เพราะสลดใจที่หญิงโสเภณีคนหนึ่งเป็นคนเห็นแก่ลาภและประทุษร้ายมิตร เนื่องจากบุตรเศรษฐีได้ส่งเคราะห์นางแทนบิดาด้วยทรัพย์คินละพัน ในวันหนึ่งท่านออกจากที่เฝ้าพระราชอาจวนค้าไม่ได้นำทรัพย์มาด้วยแต่แหวะเข้าไปหานางที่สำนักก่อน นางไม่ยอมให้เข้าไปเพราะไม่มีเงินจ่าย แม้จะบอกว่าวันรุ่งขึ้นจะให้ถึงสองพันนางก็ไม่ยอม และยังให้สาวใช้ของตนขับไล่ออกจากเรือน ท่านเกิดความสลดใจจึงหนีออกบวช พระราชาทราบข่าวจึงสั่งบังคับให้นางนั้นไปตามสหายกลับมา นางโสเภณีพร้อมด้วยบริวารตามเข้าไปในป่า ไปอ่อนวอนดาบสให้กลับ แต่ท่านไม่ยอมกลับ ท่านกล่าว เมื่อใดแม่น้ำคงคาตารดาด้วยดอกโกมุทสบึง นอกดูเหวามีสีขาวเหมือนสังข์ และต้นหว้ามีลูกเท่าผลตาล เมื่อนั้นแหละเราจึงจะไปกับเจ้า เมื่อใดมีผ้าห่มกันหนาวที่ทอดด้วยขนเต่า เมื่อใดป้อมปราการถูกสร้างด้วยชายูงแข็งแรงมั่นคง เมื่อใดเขาเอาเขากระต่ายสร้างบันไดขึ้นไปสวรรค์ เมื่อใดหนูไต่บันไดไปกัดดวงจันทร์ได้ หรือขับไล่ราหูได้ หรือเมื่อใดคนน้อยใช้จะงอยปากคาบภูเขาคันธมาทน์บินไปได้ เมื่อใดเด็กน้อยยกเรือเดินทะเลพร้อมทั้งเครื่องยนต์และใบเรือไปได้ เมื่อนั้นแหละเราจึงจะเกี่ยวข้องกับเธอ นางไม่สามารถอ่อนวอนให้พระโพธิสัตว์กลับได้ จึงหลีกไป คนออกตัญญูและมักประทุษมิตรร้ายบัณฑิตไม่ควรเกี่ยวข้องกับ (ขุ.ชา.อญฺฐก.(ไทย) ๒๗/๓๗/๒๕๗)

อัญฐานะ : ความเป็นไปไม่ได้, ภาวะที่เป็นไปไม่ได้ ดังคำในชาณุสโสณสูตรที่ชาณุสโสณพราหมณ์ทูลถามว่า ท่านพระโคตม ฐานะเป็นอย่างไร อัญฐานะเป็นอย่างไร พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า พราหมณ์ บุคคลบางคนในโลกนี้ เป็นผู้ฆ่าสัตว์ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม พุดเท็จ พุดส่อเสียด พุดคำหยาบ พุดเพ้อเจ้อ เฟื่องเลื่องอยากได้ของเขา มีจิตพยาบาท เป็นมิถิชาติกุฐิ หลังจากตายแล้ว เขาย่อมไปเกิดในนรก เลี้ยงอัตภาพในนรกนั้น ดำรงอยู่ในนรกนั้นด้วยอาหารของสัตว์นรก พราหมณ์ ภูมิที่ท่านไม่สำเร็จแก่สัตว์ผู้ดำรงอยู่ นี้แลเป็นอัญฐานะ (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๗๗/๓๒๕)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อัญฐานะ หมายถึงโอกาสที่เป็นไปไม่ได้ หรือที่ไม่เหมาะสม (อง.ทสก.อ. (บาลี) ๓/๑๗๗/๓๗๗)

อัญมณีสถิตสถานมปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระเถรี ๑๘,๐๐๐ รูป มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติ ๔ อสงไขย ๑๐๐,๐๐๐ กัป หญิงอีก ๑๘,๐๐๐ คน ได้บำเพ็ญบารมีเพื่อประโยชน์แก่พระพุทธเจ้า ในชาติสุดท้ายนี้ เป็นบริวารของพระนางยโสธรา ตั้งแต่ยังเป็นพระราชธิดา ต่อเมื่อพระนางยโสธราออกผนวช จึงออกบวชตามได้บรรลุนิชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ ได้มาทูลลาปรีนิพพานและได้กราบทูลเล่าอดีตชาติของท่านถวาย ซึ่งพระพุทธองค์ก็ทรงอนุญาตให้ปรีนิพพาน (ช.อป.(ไทย) ๓๓/๔๒๖/๕๑๐)

อัญมณีสถิตสถานมปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระเถรีผู้เคยเป็นพระชัตติยภิกษุณี ๑๘,๐๐๐ รูป มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติ ท่านเหล่านี้ทั้งหมดล้วนเคยสร้างกุศลร่วมกันมาเป็นเวลานาน ในชาติสุดท้ายนี้ แม้เกิดในตระกูลกษัตริย์ แต่ก็พอใจออกบวช เมื่อบวชแล้วไม่นาน ได้บรรลุนิชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ช.อป.(ไทย) ๓๓/๑/๕๑๙)

อัญมณีสถิตสถานมปทาน : พระสูตรว่าด้วยอัญมณีสถิตสถานมปทาน พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุผู้เจริญโพชฌงค์ ๗ ที่มีอัญมณีสถิตสถาน(ความหมายรู้อรรถที่ขังเหลืออยู่แต่ว่างกระดุก) ย่อมมีผลมาก แล้วทรงอธิบายคำว่า มีผลมาก ด้วยการตรัสพระสูตรย่อย ๕ สูตร ในลักษณะเดียวกัน คือ พระองค์ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุผู้เจริญโพชฌงค์ ๗ ที่มีอัญมณีสถิตสถาน (๑) ย่อมบรรลุนิชาที่ตผล หรือเป็นพระอนาคามี(อัญมณีสถิตสถานว่าด้วยอัญมณีสถิตสถานมีผลอย่างใดอย่างหนึ่ง) (๒) ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์มาก(มที่ตผลสูตร ว่าด้วยอัญมณีสถิตสถานเป็นไปเพื่อประโยชน์มาก) (๓) ย่อมเป็นไปเพื่อธรรมเป็นแดนเกษมจากโยคะ(โยคักเขมสูตร ว่าด้วยอัญมณีสถิตสถานเป็นไปเพื่อธรรมเป็นแดนเกษมจากโยคะ) (๔) ย่อมเป็นไปเพื่อให้เกิดความสังเวช(สังเวชสูตร ว่าด้วยอัญมณีสถิตสถานเป็นไปเพื่อให้เกิดความสังเวช) (๕) ย่อมเป็นไปเพื่อความอยู่ผาสุก(ผาสุกสูตร ว่าด้วยอัญมณีสถิตสถานเป็นไปเพื่อความอยู่ผาสุก) (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๒๓๘/๑๘๙)

อัญมณีสถิตสถาน : กำหนดหมายชาดกที่ยังเหลืออยู่แต่ว่างกระดุกหรือกระดุกท่อน, เป็นข้อ ๘ ในสังคยานา ๑๐ (คือภิกษุเจริญอนิจจังสังคยานา เจริญอนัตตสังคยานา เจริญมรรณสังคยานา เจริญอาหาเรปฏิกูลสังคยานา เจริญสัพพโลเกอนภิตสังคยานา เจริญอัญมณีสถิตสถาน เจริญปุพพสังคยานา เจริญวินิลสังคยานา เจริญวิจฉิททสังคยานา เจริญอุทุมตสังคยานา) มีปรากฏในทุติยสังคยานาสูต, เป็นข้อ ๕ ในสังคยานา ๑๐ (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๒๓๘/๓๘๖) ดังคำว่า ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ตามรักษาสมาธินิมิต ที่ขัดดีซึ่งเกิดขึ้นแล้ว คืออัญมณีสถิตสถาน (กำหนดหมายชาดกที่ยังเหลืออยู่แต่ว่างกระดุกหรือกระดุกท่อน)ปุพพสังคยานา (กำหนดหมายชาดกที่มีหนอนคลาคล้ำเต็มไปหมด)...อุทุมตสังคยานา (กำหนดหมายชาดกที่เนาพองขึ้นอืด) หรือดังคำในอัญมณีสถิตสถาน ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย อัญมณีสถิตสถาน (ความหมายรู้อรรถที่ขังเหลืออยู่แต่ว่างกระดุกหรือกระดุกท่อน) ที่บุคคลเจริญ ทำให้มากแล้ว มีผลมากมีอานิสงส์มาก (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๑๐/๒๘๕, ส.ม.(ไทย) ๑๙/๒๓๘/๑๘๙, อง.เอกก.

(ไทย)๒๐/๔๖๓/๕๐,๒๐/๔๖๔/๕๐,๒๐/๔๖๕/๕๐,๒๐/๔๖๖/๕๐,อง.จตุกก.(ไทย)
๒๑/๑๔/๒๖,อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๒๓๘/๓๘๖)

อัญญิปัญชสูตร : พระสูตรว่าด้วยร่างกระดูก พระผู้มีพระภาคตรัสว่า กระดูกของคนคนเดียวที่เวียนวายตายเกิดในสังสารวัฏ ถ้ามีคนรวบรวมมากองไว้ไม่ให้สูญหายไป ก็จะมีขนาดใหญ่โตเท่าภูเขาเวปุลละ ทรงแสดงว่าการเวียนวายตายเกิดในสังสารวัฏนั้นเป็นความทุกข์ บุคคลจะพ้นทุกข์ หยุดการเวียนวายตายเกิดนั้นได้ ก็ต่อเมื่อเห็นอริยสัจ ๔ เป็นโสดาบันขึ้นไป หากจะเวียนวายตายเกิดอีกก็ไม่เกิน ๗ชาติ (ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๒๔/๓๖๘,ขุ.อิติ.อ. (บาลี) ๒๔/๙๘ ประกอบ)

อัญญิสังขลิกเปอต : เปอตมีแต่โครงกระดูก ดังคำในมหาวิงค์ที่กล่าวไว้ว่า พระมหาโมคคัลลานะกล่าวว่า ท่าน เมื่อกระผมลงจากภูเขาศิขณภูฏได้เห็นอัญญิสังขลิกเปอต ลอยขึ้นสู่กลางอากาศ ผุ่งแรง นกกา นกเหยี่ยวพากันโฉบอยู่ชวักไขว้จิกทั้งยื้อแย่งเนื้อที่ติดอยู่ตามระหว่างซี่โครงสะบัดไปมาจนมันร้องครวญคราง,ในนิทานวรรค ที่อธิบายบุพกรรมของเปอตนั้นว่า ภิกษุทั้งหลาย เปอตนั้นเคยเป็นคนฆ่าโคในกรุงราชคฤห์ เพราะผลกรรมนั้นจึงตกนรกหมกไหม้อยู่หลายปี หลายร้อยปี หลายพันปี หลายแสนปีแล้วได้มีอัฐภาพเช่นนี้ เพราะเศษกรรมนั้นที่ยังเหลือ (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๒๒๘/๒๒๑, ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๒๐๒/๓๐๔)

อัญญิสสูตร : พระสูตรว่าด้วยเปอตมีแต่โครงกระดูก สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเวฬุวัน สถานที่ให้เหยื่อกระแต เขตกรุงราชคฤห์ ท่านพระมหาโมคคัลลานะขณะกำลังลงจากภูเขาศิขณภูฏถึงสถานที่แห่งหนึ่งได้ทำการแย้มขึ้น เมื่อท่านพระลักษณะถามในสำนักพระผู้มีพระภาคว่า ในขณะที่ลงจากภูเขาศิขณภูฏ ท่านแย้มทำไม จึงตอบว่า เมื่อลงจากภูเขาศิขณภูฏ ข้าพเจ้าได้เห็นอัญญิสังขลิกเปอต(เปอตมีแต่โครงกระดูก)ลอยขึ้นสู่กลางอากาศ ถูกผุ่งแรง นกกา นกเหยี่ยวจิกทั้งยื้อแย่งเนื้อที่ติดอยู่ตามระหว่างซี่โครงสะบัดไปมาจนมันร้องครวญคราง รู้สึกว่าเป็นเรื่องอัศจรรย์ ไม่เคยปรากฏ ที่มีสัตว์เช่นนี้ มียักษ์เช่นนี้ มีการได้อัฐภาพเช่นนี้อยู่ พระผู้มีพระภาคเมื่อได้สดับเช่นนั้นจึงตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า สวากที่มีจักขุมีญาณสามารถเป็นพยานในเรื่องนี้ได้ เมื่อก่อน เราก็มองเห็นเปอตนั้น แต่ไม่พยากรณ์ เพราะไม่เป็นประโยชน์ ข้าจะเป็นทุกข์แก่ผู้ที่ไม่เชื่อ แล้วได้ทรงแสดงบุพกรรมของเปอตมีแต่โครงกระดูกว่า เปอตตนนี้เคยเป็นคนฆ่าโค (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๒๐๒/๓๐๓)

อัญญิสเนชาดก : ชาดกว่าด้วยอัญญิสเนฤาษี พราหมณ์โพธิสัตว์ออกบวชเป็นฤาษี รับบารณาจากพระเจ้าพรหมทัตแล้วแต่ไม่ออกปากขอสิ่งใด แม้พระราชาบารณาบ่อย ๆ ท่านกลับกราบทูลว่า ผู้ขอย่อมไม่เป็นที่รัก ผู้ไม่ให้ของที่ขอก็ไม่เป็นที่รัก เพราะเหตุความหมางใจกันอย่าเกิดแก่อาตมาเลย พระราชาตรัสว่า ผู้ที่มีอาชีพในทางขอ เมื่อมีผู้ออกปากให้ขอแต่ไม่ขอถือว่าเป็นการให้ผู้อื่นเสื่อมจากบุญ ส่วนผู้ขอตามกาลย่อมทำให้ผู้อื่นได้บุญ ผู้ต้องการบุญย่อมไม่รังเกียจเนื้อนาบุญที่ประพตปฏิบัติชอบ อัญญิสเนฤาษีกราบทูลว่า ผู้มีปัญญาทั้งหลายจะไม่ออกปากขอเลย ส่วนนักปราษณผู้จะให้ต้องรู้ด้วยอาการเอาเอง พระอริยะเพียงแต่แสดงอาการยื่นให้เห็นเท่านั้น พระราชาทรง

เลื่อมใสได้พระราชทานสิ่งของเป็นอันมากผู้ไม่แสดงอาการว่าอยากได้ ผู้ให้กลับยิ่ง
อยากให้มากกว่า (ช.ชา.สตตก.(ไทย) ๒๗/๕๔/๒๖๔)

อัญญาเสนะ, ฤๅษี : ชื่อฤๅษีคนหนึ่งที่มีในอัญญาเสนชาดกได้สนทนารธรรมกับพระราชาดังคำว่าพระราช
ตรัสถามฤๅษีอัญญาเสนะว่า พระคุณเจ้าอัญญาเสนะ โยมไม่รู้จักกวนพิฆพกพวกนี้เลย แต่พวก
เขาได้พร้อมใจกันมาขอกับโยม ทำไมพระคุณเจ้าจึงไม่ขอโยมบ้าง ฤๅษีอัญญาเสนะทูล
ตอบว่า ผู้ขอย่อมไม่เป็นที่รัก ผู้ไม่ให้ของที่ขอก็คือไม่เป็นที่รัก เพราะเหตุนี้ฉันอาตมภาพจึง
ไม่ขอมหาบพิตร ขอความหมางใจอย่าได้มีแก่อาตมภาพเลย และกล่าวอีกว่า ผู้มี
ปัญญาทั้งหลายย่อมไม่ขอเลย ส่วนนักปราชญ์ควรจะรู้อเอง พระอริยะเพียงเงาะจงยืน
เท่านั้น นี่เป็นการขอของพระอริยะ (ช.ชา.สตตก.(ไทย) ๒๗/๕๔/๒๖๔)

อัฐบริวาร : บริวาร ๘ (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์) ; ดู *บริวาร*

อัฐิ : กระดุก ดังคำในมหาปิงคชาดก ที่พระโพธิสัตว์ตรัสสละบิณฑบาตรักษาประตู่ว่า พระ
เจ้าปิงคละนั้นถูกถวายพระเพลิง ด้วยพิน ๑,๐๐๐ เล่มเกวียน พระอัฐิกี่สงด้วยน้ำตั้ง
๑๐๐ หม้อ หรือตั้งคำในอุปทานที่ท่านพระอนนทฤๅษีทูลพระเจ้าทรงตักเตือน จึงได้
น้อมนำอัฐิธาตุของพระโคตรมีเถรีซึ่งอยู่ในบาตรของพระนางเข้ามาถวายพระโลกนาถ
(ช.ชา.ทุก.(ไทย) ๒๗/๑๘๑/๑๑๓,ช.อุป.(ไทย) ๓๓/๒๗๗/ ๔๒๔, อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/
๖๙๒/๓๓๘) ; เขียน อัฐิ ก็มี

อัทธมาสี, หญิงแพศยา : ชื่อหญิงแพศยาคนหนึ่ง ชื่ออัทธมาสีบวชในสำนักภิกษุณี นางต้องการไป
กรุงสาวัตถี เพื่ออุปสมบทในสำนักพระผู้มีพระภาค พวกนักเลงพอได้ฟังข่าวเช่นนั้น
จึงคอยดักแอบซ่อนอยู่ใกล้หนทาง หญิงแพศยาอัทธมาสีได้ทราบข่าวเช่นนั้น จึงส่ง
ข่าวไปถึงพระผู้มีพระภาคว่า ดิฉันต้องการจะอุปสมบท จะพึงปฏิบัติอย่างไร พระผู้มี
พระภาคทรงแสดงธรรมีกถาเพราะเรื่องนี้เป็นต้นเหตุ รับผิดชอบต่อภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุ
ทั้งหลาย เราอนุญาตให้อุปสมบทได้แม้โดยทุต ซึ่งเป็นการอุปสมบทด้วยทุต เป็นวิธีที่
ทรงอนุญาตแก่นางคณิกา (หญิงโสเภณี) ชื่อ อัทธมาสี ภายหลังบรรลอรหัตผลแล้ว
พระเถรีได้กล่าวว่า ส่วยของเรามีประมาณเท่าส่วยในกาสิชนบท ชาวนิคมกำหนด
ราคาแคว้นกาสินนั้นไว้แล้ว จึงตั้งราคาเราไว้ครั้งหนึ่ง ภายหลัง เราเปื้อน่ายในรูป
และเมื่อเปื้อน่ายจึงคลายความกำหนด เราอย่าพึงเล่นไปสู่อชาติสงสารบ่อย ๆ อีก
เลย เราบรรลวิชชา ๓ ได้ทำตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าแล้ว (วิ.จ.ุ.(ไทย) ๗/
๔๓๐/๓๕๘,ช.เถรี.(ไทย) ๒๖/๒๖/๕๕๘)

อัทธมาสีเถรียาปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระอัทธมาสีเถรี มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า
ในอดีตชาติในภทภกับนี้ ท่านได้บวชในศาสนาของพระพุทธเจ้าพระนามว่ากัสสปะ
เป็นผู้สำรวมในปาฏิโมกข์ และสำรวมอินทรีย์ รู้ประมาณตน และตั้งใจบำเพ็ญเพียร
แต่เกิดความคิดชั่ว ไปด่าภิกษุณีผู้สิ้นอาสวะแล้วว่า เป็นหญิงแพศยา เพราะผลแห่ง
กรรมนั้น ท่านจึงต้องหมกไหม้ไปนรก พ้นจากนรกแล้วมาเกิดในตระกูลหญิงแพศยา
ถูกขายให้บริการแก่ชายจำนวนมาก ในชาติสุดท้ายนี้ เกิดในตระกูลเศรษฐีแคว้นกาสิ
มีรูปร่างยิ่ง เพราะผลจากการเคยประพฤติพรหมจรรย์ แต่ถูกชาวเมืองตั้งให้เป็นหญิง
คณิกา(โสเภณี) เพราะผลที่ด่าภิกษุณี ต่อมาไปได้ฟังพระธรรมเทศนาของ

พระพุทธเจ้า ประสงค์จะบวช จึงเดินทางมาสำนักของพระพุทธเจ้า แต่ถูกนักเลงดักทางไว้ ท่านจึงส่งทูตมาขอบวชแทน เมื่อบวชแล้วได้ทำความเพียรไม่นานก็บรรลุวิชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๖๘/๕๔๒)

อัทธกาสีเถรีคาถา : ภาชิตของพระอัทธกาสีเถรี,คาถาของพระอัทธกาสีเถรี ท่านพระอัทธกาสีเถรีกล่าวไว้ว่า ส่วยของเรามีประมาณเท่าส่วยในกาสิชนบท ชาวนิคมกำหนดราคาแคว้นกาสินั่นไว้แล้วจึงตั้งราคาเราไว้ครั้งหนึ่ง ภายหลัง เราเปื้อน่ายในรูปและเมื่อเปื้อน่ายจึงคลายความกำหนัด เราอย่าพึงเล่นไปสู่ชาติสงสารบ่อยๆ อีกเลยเราบรรลุวิชา ๓ ได้ทำตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าแล้ว (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๒๕/๕๕๘)

อัทธกุลี : เส้นคันดุดคันทนาขวางระหว่างซันท์กับซันท์ของจีวร,ผ้าเส้นที่แทรกอยู่เป็นตอน ๆ ในระหว่างฝ้ายาว ดังคำว่า พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมีกถาเพราะเรื่องนี้เป็นต้นเหตุแล้วรับสั่งว่า ภิกษุทั้งหลาย อานนท์เป็นบัณฑิต ภิกษุทั้งหลาย อานนท์ มีปัญญามากที่เข้าใจความหมายที่เรากล่าวย่อ ๆ ได้อย่างพิสดาร เธอทำผ้ากุลีบ้าง ทำผ้าอัทธกุลีบ้าง ทำฝ้ามณฑลบ้าง ทำผ้าอัทธมณฑลบ้าง ทำผ้าวิภูฏะบ้าง ทำผ้าอนุวิภูฏะบ้าง ทำผ้าคิเวยยกะบ้าง ทำผ้าซังเขยยกะบ้าง ทำผ้าพาห็นตะบ้าง จีวรเป็นผ้าที่ต้องตัดเส้าหมองเพราะศัสตรา เหมาะแก่สมณะ และพวกโจรไม่ต้องการ (วิ.ม.(ไทย) ๕/๓๔๕/๒๑๔,วิ.จู.(ไทย) ๗/๓๒๘/๑๕๘) ; เทียบ กุลี, ตุ จีวร

อัทธจันทียเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระอัทธจันทียเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๙๒ ท่านได้ถวายอัญจันทร์ไว้ที่ต้นโพธิ์สถานที่ตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า พระนามว่าติสสะ เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในกัปที่ ๒๕ ท่านได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้มีพละนภาพมาก ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตต์ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๐/๔๒๕)

อัทธเจลกเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระอัทธเจลกเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๙๒ ท่านเป็นคนเฉลียวใจได้ถวายผ้าครึ่งท่อนแด่พระพุทธเจ้าพระนามว่าติสสะ เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตต์ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๔/๒๔๐)

อัทธมณฑล : ผ้ามีบริเวณเล็ก ๆ,ผ้าชิ้นส่วนของจีวรที่มีบริเวณเล็ก ๆ, ชิ้นส่วนของจีวรพระที่เรียกว่า กระทงน้อย หรือกระทงเล็ก มีขนาดครึ่งหนึ่งของมณฑล (กระทงใหญ่) ดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุผู้แจกของเล็กน้อย ๆ พึงให้เข็ม ๑ เล่ม พึงให้มีดพึงให้รองเท้า พึงให้ประคดเอว พึงให้สายโยกบาตร พึงให้ผ้ากรองน้ำ พึงให้ที่กรองน้ำ พึงให้ผ้า กุลี พึงให้ผ้าอัทธกุลี พึงให้ฝ้ามณฑล พึงให้ผ้าอัทธมณฑล พึงให้ผ้าอนุวาท พึงให้ผ้าปริภันท์ (วิ.ม.(ไทย) ๕/๓๔๕/๒๑๔,วิ.จู.(ไทย) ๗/๓๒๘/๑๕๘) ; เทียบ มณฑล, ตุ จีวร

อัทธมาสก, พระเจ้า : ชื่อชายคนหนึ่งทีวิ่งผ่านลานหลวงในเวลาแดดร้อนจัด เพื่อไปเอาเงินอัทธมาสก และพระเจ้าอุทัยทอดพระเนตร จึงเรียกมาตรัสถาม เพื่อให้หยุด แต่เขาไม่ยอม จึงยืนย่นเช่นนั้น ต่อรองจนกระทั่งให้พระราชสมบัติครึ่ง เขาจึงยอมและรับมอบราชสมบัติครึ่ง ดังคำในคัมภีร์ชาดก (พระเจ้าอุทัยตรัสถามชายคนหนึ่งว่า) แผ่นดิน

ร้อนเหมือนถ่านเพลิง ระอุด้วยทรายที่ร้อนราวกับถ่าน ถังอย่างนั้น เจ้าก็ยังไม่พากเพียรร้องเพลงอยู่ แต่ดัดไม่แผดเผาเจ้าหรือ เบื้องบนดวงอาทิตย์ก็ร้อน เบื้องล่างทรายก็ร้อน ถึงอย่างนั้น เจ้าก็ยังไม่พากเพียรร้องเพลงอยู่ แต่ดัดไม่แผดเผาเจ้าหรือ (ชายคนนั้นกราบทูลว่า) แต่ดัดแผดเผาข้าพระองค์ไม่ แต่แต่คือกามทั้งหลายย่อมแผดเผาข้าพระองค์ ขอเดชะพระมหाराชเจ้า เพราะว่าความต้องการมีหลายอย่าง ความต้องการเหล่านั้นย่อมแผดเผาข้าพระองค์ หาใช่แต่ดัดไม่ (พระเจ้าอัทธมาสกทรงเปล่งอุทานว่า)นี่กามเราได้เห็นรากเหง้าของเจ้าแล้ว เจ้าเกิดได้เพราะความด่าริ เราจะไม่ด่าริถึงเจ้าอีก เจ้าจะไม่มีอย่างนี้อีกต่อไป (ขุ.ชา.อภุฎก.(ไทย) ๒๗/๒๙/๒๙๑)

อัมมจันท์ : ที่นั่งเป็นชั้น ๆ สำหรับดูการแสดงมีลักษณะเป็นรูปครึ่งวงกลม, ชั้นที่ตั้งของชายหรือก้าวขึ้นลงทำเป็นชั้น ๆ ดังคำที่พระอัทธมาสกทูลเถรว่า ข้าพเจ้าได้ถวายอัมมจันท์ไว้ที่ต้นโพธิ์อันประเสริฐ ของพระผู้มีพระภาคพระนามว่าติสสะ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๐/๔๒๕,๓๒/๑๑/๔๒๖)

อัมมชทานุปการสูตรทสกะ : ว่าด้วยความเป็นผู้อยู่ร่วมกับพวกนาคที่เป็นอัมมชชะ ๑๐ สูตร พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตวันได้ตรัสพระสูตรทั้ง ๑๐ สูตร โดยชื่อเดียวกันทั้ง ๑๐ สูตร แต่แบ่งเป็น ๑๐ สูตรตามวัตถุทานที่ให้ เช่น อัมมชทานุปการสูตรที่ ๑ มีเนื้อความโดยย่อว่า ภิกษุรูปหนึ่งเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคผู้ประทับอยู่ ณ วัดพระเชตวันแล้วทูลถามว่า อะไรเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้บุคคลบางคนหลังจากตายแล้วได้เข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับพวกนาคที่เป็นอัมมชชะ

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า บุคคลบางคนในโลกนี้ เป็นผู้มียกติกระทำความทั้ง ๒ ด้วยกาย วาจาและใจ เมื่อเมื่อได้ฟังมาว่า พวกนาคที่เป็นอัมมชชะมีอายุยืน มีผิวพรรณงาม มีความสุขมาก จึงตั้งความปรารถนาว่า ไฉนหนอ หลังจากตายแล้ว ขอเราพึงเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับพวกนาคที่เป็นอัมมชชะ บุคคลนั้นจึงให้ข้าว หลังจากตายแล้วจึงเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับพวกนาคที่เป็นอัมมชชะ เป็นต้น สูตรที่ ๒ บุคคลนั้นให้น้ำ สูตรที่ ๓ บุคคลนั้นให้ผ้า สูตรที่ ๔ บุคคลนั้นให้ยาน สูตรที่ ๕ บุคคลนั้นให้ดอกไม้ สูตรที่ ๖ บุคคลนั้นให้ของหอม สูตรที่ ๗ บุคคลนั้นให้เครื่องลูบไล้ สูตรที่ ๘ บุคคลนั้นให้ที่นอน สูตรที่ ๙ บุคคลนั้นให้ที่พัก สูตรที่ ๑๐ บุคคลนั้นให้เครื่องประทีป (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๓๕๒-๓๖๑/๓๕๕)

อัมมชทานุปการสูตรทสกะ : ว่าด้วยความเป็นผู้อยู่ร่วมกับพวกครุฑที่เป็นอัมมชชะ ๑๐ สูตร พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตวันได้ตรัสเนื้อหามหาราชสูตรทั้ง ๑๐ โดยชื่อเดียวกัน แต่แบ่งเป็น ๑๐ สูตรตามวัตถุทานที่ให้ เช่น อัมมชทานุปการสูตรที่ ๑ มีเนื้อความโดยย่อว่า ภิกษุรูปหนึ่งเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคผู้ประทับอยู่ ณ วัดพระเชตวันแล้วทูลถามว่า อะไรเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้บุคคลบางคน หลังจากตายแล้วได้เข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับพวกครุฑที่เป็นอัมมชชะ

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า เพราะบุคคลบางคนเป็นผู้มียกติกระทำความทั้ง ๒ ด้วยกาย วาจาและใจ เมื่อเมื่อได้ฟังมาว่า พวกครุฑที่เป็นอัมมชชะมีอายุยืน มีผิวพรรณงาม มีความสุขมาก จึงตั้งความปรารถนาว่า ไฉนหนอ หลังจากตายแล้ว ขอ

เราพึงเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับพวกครุฑที่เป็นอณชชะบุคคลนั้นจึงให้ข้าว
หลังจากตายแล้วจึงเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับพวกครุฑที่เป็นอณชชะเป็นต้น สูตร
ที่ ๒ บุคคลนั้นให้น้ำ สูตรที่ ๓ บุคคลนั้นให้ผ้า สูตรที่ ๔ บุคคลนั้นให้ยาน สูตรที่ ๕
บุคคลนั้นให้ดอกไม้ สูตรที่ ๖ บุคคลนั้นให้ของหอม สูตรที่ ๗ บุคคลนั้นให้เครื่องลูบ
ไล่ สูตรที่ ๘ บุคคลนั้นให้ที่นอน สูตรที่ ๙ บุคคลนั้นให้ที่พัก สูตรที่ ๑๐ บุคคลนั้นให้
เครื่องประทีป(ส.ข.(ไทย) ๑๗/๓๙๘-๔๐๗/๓๖๐)

อณชชโยนิ : กำเนิดของสัตว์ที่เกิดในไข่, เป็นข้อ ๑ ในโยนิ ๔ คือ ๑. อณชชโยนิ(กำเนิดของสัตว์ที่
เกิดในไข่) ๒. ชลาพุชโยนิ(กำเนิดของสัตว์ที่เกิดในครรภ์) ๓. สังเสทชโยนิ(กำเนิดของ
สัตว์ที่เกิดในถ้ำโคล) ๔. โอบปาติกโยนิ (กำเนิดของสัตว์ที่เกิดผุดขึ้น) (ที.ปา.(ไทย)
๑๑/๓๑๒/๒๙๓)

อณชชะ : สัตว์เกิดในไข่ คือออกไข่เป็นฟองแล้วจึงฟักออกเป็นตัว เช่น ไก่ นกจิ้งจก เป็นต้น (ข้อ
๒ ในโยนิ ๔) ดังคำในมหาสิหนาทสูตรที่กล่าวไว้ว่า กำเนิดอณชชะ คืออะไร คือ เหล่า
สัตว์ผู้เจาะทำลายเปลือกไข่แล้วเกิด นี้เราเรียกว่า กำเนิดอณชชะ,ในสุทธกสูตร
อธิบายอณชชะไว้เช่นเดียวกัน (ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๑๕๒/๑๕๑, ส.ข.(ไทย) ๑๗/๓๔๒/
๓๕๐,๑๗/๓๔๓/๓๕๐,๑๗/๓๔๔/๓๕๑,๑๗/๓๔๘/๓๕๓)

อรรถกถาอธิบายว่า เป็น ๑ ในสัมภเวสี ซึ่งหมายถึงสัตว์ที่เกิดในกำเนิดทั้ง ๔ ได้แก่
(๑) อณชชะ (เกิดจากไข่) (๒) ชลาพุชะ (เกิดจากครรภ์) (๓) สังเสทชะ (เกิดในถ้ำ
โคล) (๔) โอบปาติกชะ (เกิดผุดขึ้น) สัตว์จำพวกที่เป็นอณชชะ และชลาพุชะ ท่าน
เรียกว่า สัมภเวสี เพราะยังอยู่ในไข่และในครรภ์ ถ้าออกจาก ไข่และครรภ์แล้วไม่
เรียกว่าสัมภเวสี แต่ท่านเรียกว่า สัตว์ผู้เกิดแล้ว สัตว์จำพวกที่เป็นสังเสทชะและ
โอบปาติกะนั้น ท่านเรียกว่าสัมภเวสี ในขณะที่จิตแรกที่เกิดขึ้น ตั้งแต่ขณะจิตที่ ๒ ไป
ท่านเรียกว่า สัตว์ผู้เกิดแล้ว (ส.นิ.อ. (บาลี) ๒/๑๑/๒๖)

อณชชภูตชาดก : ชาดกว่าด้วยการไว้ใจภรรยาที่เลี้ยงมาตั้งแต่เกิด มีเนื้อความอธิบายไว้ว่า พระเจ้า
พรหมทัตโพธิสัตว์ ได้ตรัสกับบุโรหิตถึงเรื่องการที่เขาถูกภรรยาสาวที่เขาเลี้ยงดูมา
ตั้งอยู่ในครรภ์หลอกเอาได้ว่า ไม่มีผู้หญิงคนใดผู้ต้องการผู้ชายคนเดียว ใคร ๆ ไม่พึง
ไว้ใจในภรรยาทั้งหลาย เพราะเขาถูกเธอหลอกเอาผ้าปิดหน้าแล้วให้ชายชู้โขกศีรษะ
แล้วจึงกลับออกจากเรือนไป (ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๖๒/๒๖)

อณชชะ : ส่วนหนึ่งของอวัยวะสืบชาย,กระโปก มีกล่าวในมหาวิงค์ที่กล่าวกุมภณชเปรต เปรต
มีอณชชะโตเท่าหม้อ หรือตั้งคำในอุปลิวาทสูตรที่กล่าวไว้ว่า ชายผู้มีอณชชะแต่ถูกควัก
อณชชะออกเสียทั้ง ๒ ข้าง,ในนิทานวรรค กล่าวไว้ว่า เปรตนั้นเดินไปก็ยกอณชชะ
เหล่านั้นขึ้นพาดไว้บนบ่า (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๒๒๙/๒๒๑, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๗๓/๖๙,ส.นิ.
(ไทย) ๑๖/๒๑๑/๓๐๗)

อัตตการ : สร้างอัตตาและโลกขึ้นเอง หมายถึงลัทธิที่เชื่อว่าตนเป็นตัวการคือเป็นผู้สร้างอัตตา
และ โลกขึ้นเอง ดังคำในอัตตการสูตร ที่พราหมณ์คนหนึ่งถามว่า ข้าแต่ท่านพระโค
ดม ข้าพระองค์มีวาตะอย่างนี้ มีทิฐิอย่างนี้ว่า ไม่มีอัตตการ(มีตนเป็นตัวการ) ไม่
มีปรการ(มีสิ่งอื่นเป็นตัวการ) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า พราหมณ์ เราไม่เคยได้เห็นไม่

เคยได้ฟังคำของบุคคลผู้มีวาจาอย่างนี้ มีทิวทัศน์อย่างนี้เลย ก็บุคคลเมื่อก้าวไปข้างหน้าเองได้ ถอยกลับเองได้ โฉนจึงจ๊กกล่าวอย่างนี้ว่า ไม่มีอัตรการ ไม่มีปรการ พราหมณ์ท่านเข้าใจเรื่องนั้นอย่างไร อารัพภธาตุมีอยู่หรือไม่ ตรัสอีกว่า พราหมณ์ การที่เมื่อมีอารัพภธาตุ สัตว์ทั้งหลายผู้มีความเพียรริเริ่มยังมีปรากฏอยู่ นี้แลคืออัตรการ นี้แลคือปรการของสัตว์ทั้งหลาย (อง.ปณจก.(ไทย) ๒๒/๓๘/๔๘๘)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อัตรการ และปรการนี้ บางทีใช้ในความหมายเดียวกับสังกตา ปริงกตา (ส.นิ.อ. ๒/๑๗/๔๐)

อัตรการีสูตร : พระสูตรว่าด้วยอัตรการ พราหมณ์คนหนึ่ง (ผู้นับถือลัทธิของครูมักขลิโคสาล) มาเฝ้าพระผู้มีพระภาคแล้วกราบทูลลัทธิของตนให้ทรงทราบว่าเป็นตนถือว่าไม่มีทั้งอัตรการ (มีตนเป็นตัวการ) และปรการ (มีสิ่งอื่นเป็นตัวการ) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เมื่อบุคคลก้าวไปข้างหน้าเองได้ ถอยกลับเองได้ โฉน จึงกล่าวว่าไม่มีอัตรการ ไม่มีปรการเล่า ตรัสถามว่า อารัพภธาตุ (ความเพียรริเริ่ม) มีอยู่หรือไม่ เมื่อพราหมณ์ตอบว่า มีอยู่ ตรัสถามต่อไปว่า เมื่ออารัพภธาตุมีอยู่ สัตว์ผู้มีความเพียรริเริ่มมีปรากฏอยู่หรือไม่ เมื่อพราหมณ์ตอบว่า มีปรากฏอยู่ ตรัสสรุปว่า การที่เมื่อความเพียรริเริ่มมีอยู่ สัตว์ผู้มีความเพียรริเริ่มมีปรากฏอยู่ นี้แหละเป็นอัตรการ นี้แหละเป็นปรการ ตรัสถามสภาวะอื่นอีก ๕ โดยทำนองนี้ คือ (๑) นิกกมธาตุ ความพากเพียรออกจากความเกียจคร้าน (๒) ปริงกมธาตุ ความบากบั่นรุกไปข้างหน้าไม่หยุดหย่อน (๓) งามธาตุ ความมีพลังเข้มแข็ง (๔) ธิธธาตุ ความตั้งมั่นไม่หวั่นไหว (๕) อุปกกมธาตุ ความพยายาม พราหมณ์ผู้นั้น ขึ้นชมพระภาชิตแล้วแสดงตนเป็นอุบาสกถึงพระรัตนตรัยตลอดชีวิต (อง.ปณจก.(ไทย) ๒๒/๓๘/๔๘๘)

อัตรกิลมถานุโยค : การประกอบตนให้ลำบากเปล่า การประกอบความลำบากเดือดร้อนแก่ตน คือความพยายามเพื่อบรรลุผลที่หมายด้วยวิธีทรมาณตนเองเช่น การบำเพ็ญตบะต่างๆ ที่นิยมกันในหมู่นักบวชอินเดียจำนวนมาก (ข้อ ๒ ใน ที่สุด ๒ อย่าง) ดังคำว่า พระผู้มีพระภาค ได้รับสั่งกับภิกษุปัญจวัคคีย์ว่า ภิกษุทั้งหลาย ที่สุด ๒ อย่างนี้ บรรพชิตไม่พึงเสพกล่าวคือ ๑. กามสุขัลลิกานุโยคในกามทั้งหลาย(การหมกมุ่นอยู่ด้วยกามสุขในกามทั้งหลาย) เป็นธรรมอันทราม เป็นของชาวบ้าน เป็นของปุถุชน ไม่ใช่ของพระอริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ ๒.อัตรกิลมถานุโยค(การประกอบความลำบากเดือดร้อนแก่ตน)เป็นทุกข์ ไม่ใช่ของพระอริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ (วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๓/๒๐,ที่.สี.(ไทย) ๙/๑๗๖/๕๘,ที่.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๖๐/๑๒๒,ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๓๒๓/๓๙๑,๑๔/๓๓๔/๓๙๘,ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๓๖๔/๔๒๐,ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๓๐/๔๘๒)

อัตรทณฺหสุตฺตนิทเทส :อธิบายอัตรทณฺหสุตฺต การอธิบายอัตรทณฺหสุตฺต ซึ่งว่าด้วยความกลัวเกิดจากโทษของตน

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

ความกลัวเกิดจากโทษของตน

เธอทั้งหลายจงมองดูคนที่มั่งร้ายกัน

เราจักกล่าวความสังเวชตามที่เราเคยสังเวชมาแล้ว
 ท่านพระสารีบุตรอธิบายมีใจความว่า
 คำว่า โทษ หมายถึง โทษทางกาย โทษทางวาจา และโทษทางใจ โทษทางกาย
 ได้แก่ กายทุจริต ๓ โทษทางวาจา ได้แก่ วจีทุจริต ๔ และโทษทางใจ ได้แก่
 มโนทุจริต ๓

คำว่า ความกลัว หมายถึง กลัวจะได้รับโทษในปัจจุบัน เช่น ถูกจำคุก ถูกประหาร
 ชีวิต และจะได้รับโทษในสัมปรายภพ เช่น ไปตกนรก ไปเกิดเป็นเปรต

คำว่า ความสังเวช หมายถึง ความสะดุ้ง ความหวาดเสียว ความกลัว ความบีบคั้น
 ความกระทบ ความเบียดเบียน ความขัดข้อง

พระผู้มีพระภาคตรัสต่อไปว่า

เพราะเห็นหมูสัตว์ผู้ดิ้นรนอยู่

เหมือนฝูงปลาในบ่อที่มีน้ำน้อย

เพราะเห็นสัตว์ที่ทำร้ายกันและกัน

ภัยจึงปรากฏแก่เรา

โลกทั้งหมดไม่มีแก่นสาร

สังขารทั้งหลายทุกทศก็หวั่นไหว

เราเมื่อต้องการภพสำหรับตน

ก็มองไม่เห็นฐานะอะไรที่ไม่ถูกครอบงำ

คำว่า โลกทั้งหมด ท่านพระสารีบุตร อธิบายว่า ทรงหมายถึง นรก กำเนิดเดรัจฉาน
 เปตวิสัย มนุษยโลก เทวโลก พรหมโลก ชั้นธโลก ธาตุโลก อายตนโลก โลกนี้ โลก
 หน้า ทั้งหมดไม่มีสาระ ไม่มีส่วนที่เที่ยงแท้

พระผู้มีพระภาคตรัสต่อไปว่า

เพราะเห็นสัตว์มีที่สิ้นสุดและถูกสกัดกั้น

ความไม่ยินดีจึงมีแก่เรา

อนึ่ง เราได้เห็นลูกศรที่เห็นได้ยาก

อันอาศัยหทัยในสัตว์เหล่านี้

ท่านพระสารีบุตรอธิบายมีใจความว่า

คำว่า ลูกศรที่เห็นได้ยาก ได้แก่ ลูกศร ๗ อย่าง คือ ราคะ โทสะ โมหะ มานะ ทิณฺณ
 โสกะ และความสงสัย

พระผู้มีพระภาคตรัสต่อไปว่า

สัตว์ถูกลูกศรใดปักติดแล้ววิ่งพล่านไปทุกทิศทาง

เพราะถอนลูกศรนั้นได้แล้ว จึงไม่ต้องวิ่งพล่าน ไม่ต้องล่มจม

ท่านพระสารีบุตรอธิบายมีใจความว่า

คำว่า ไม่ต้องล่มจม อธิบายว่า ไม่ต้องล่มจมในโอฆะ ๓ คือ กาม ภพ และอวิชชา

พระผู้มีพระภาคตรัสสอนให้ถอนลูกศรและให้ปฏิบัติตนตามหัวข้อธรรมอีกหลาย
 ประการ จบลงด้วยพระพุทธภาษิต ว่า

มุนียอมไม่กล่าวถึงตนในหมู่คนที่เสมอกัน
 ต้อยกว่า (หรือ) เลิศกว่าเลย
 มุนีนั่นเป็นผู้สงบ คลายความตระหนี่
 ไม่ยึดถือ ไม่สลัดทิ้ง

ท่านพระสารีบุตรอธิบายมีใจความว่า

คำว่า ไม่ยึดถือ ไม่สลัดทิ้ง อธิบายว่า ไม่ยึดถือรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ
 คติ การถือกำเนิด ปฏิสนธิ ภพ สังสารวัฏอีก ไม่สลัดทิ้งสิ่งดังกล่าวอีก เพราะท่าน
 สลัดทิ้งหมดไปแล้ว (ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๗๐/๔๘๐)

อรรถกถาสุตต : พระสูตรว่าด้วยความกลัวเกิดจากโทษของตน พระผู้มีพระภาคตรัสสอนทวารของ
 พระญาติทั้ง ๒ ฝ่าย ที่เตรียมทำสงครามกัน ให้เห็นโทษของการทะเลาะวิวาท ให้
 หยุดการเอาชนะกันด้วยกำลัง แต่ให้มุ่งทำสงครามกับข้าศึกภายในที่เผาไหม้สัตว์
 ทั้งหลาย คือ รากะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ โสกะ และความสงสัย เพราะเมื่อสัตว์
 เอาชนะกิเลสภายในได้ ย่อมไม่เศร้าโศก (ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๙๔๒/๗๒๖, ขุ.สุ.อ. ๒/
 ๙๔๕/๔๑๑)

อรรถกถาเถรวัตถุ : เรื่องพระอรรถกถาเถระ พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่พระอรรถกถาเถระว่า
 บุคคลไม่ควรให้ประโยชน์ตนเสียไป เพราะประโยชน์คนอื่นมีมาก เมื่อรู้ประโยชน์
 ตนแล้ว ก็ควรชวนชวายนประโยชน์ตน (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๑๖๖/๘๔)
 อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ประโยชน์ตน หมายถึงอริยมรรค ในที่นี้ ตรัสมุ่งกัมมัฏฐาน
 เป็นหลัก (ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๖/๒๕)

อรรถกถาวัตถุ : เรื่องการฝึกตน พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่พระอานนท์ว่า เราจักอดกลั้น
 ถ้อยคำล่วงเกิน เหมือนพญาช้างในสงคราม อดทนลูกศรที่ตกจากแล่ง เพราะคน
 จำนวนมากเป็นผู้ทุศีล คนทั้งหลายนำสัตว์พาหนะที่ฝึกแล้วไปสู้ที่ประชุม พระราชา
 ย่อมทรงราชพาหนะที่ฝึกแล้ว ในหมู่มนุษย์ คนที่อดกลั้นถ้อยคำล่วงเกินได้ ชื่อว่า
 เป็นผู้ฝึกตนได้แล้ว เป็นผู้ประเสริฐที่สุด ม้าอัสตร ม้าอาชาไนย ม้าสินธพ ช้างใหญ่
 ที่ได้รับการฝึกหัดแล้ว เป็นสัตว์ประเสริฐ แต่คนที่ฝึกตนได้แล้ว ประเสริฐกว่าสัตว์
 พาหนะเหล่านั้น (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๓๒๐/๑๓๓)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ฝึกตนได้แล้ว หมายถึงฝึกตนได้ด้วยอริยมรรค ๔ (โสดา
 ปัตติมรรค สกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค และอรหัตตมรรค) (ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๗/
 ๑๒๕)

อรรถกถาปสุต : พระสูตรว่าด้วยการมีตนเป็นเกาะ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวัน
 ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เธอทั้งหลายจงมีตนเป็นเกาะ มีตนเป็นที่พึ่ง มีธรรมเป็น
 เกาะ มีธรรมเป็นที่พึ่ง อย่ามีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่ง แล้วพึงพิจารณาว่า โสกะ(ความเศร้าโศก)
 ปริเทวะ(ความคร่ำครวญ) ทุกข์(ความทุกข์กาย) โทมนัส(ความทุกข์ใจ)และอุปายาส
 (ความคับแค้นใจ) เกิดขึ้นอย่างไร มีอะไรเป็นแดนเกิด อันจะเป็นเหตุให้รู้ว่า ปุถุชนผู้
 ไม่ได้สติบ ไม่ได้เห็นพระอริยะ ไม่ฉลาดและไม่ได้รับการแนะนำในธรรมของพระ
 อริยะ ไม่ได้เห็นสัตบุรุษ ไม่ฉลาดและไม่ได้รับการแนะนำในธรรมของสัตบุรุษ จึง

พิจารณาเห็นชั้น ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขารและวิญญาณ โดยความเป็นอัตตา พิจารณาเห็นอัตตาวามีชั้น ๕ พิจารณาเห็นชั้น ๕ ในอัตตา หรือพิจารณาเห็นอัตตา ในชั้น ๕ เพราะชั้น ๕ แปรผันเป็นอย่างอื่น โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัสและอุปายาสจึงเกิดขึ้นแก่เขา เมื่อพวกเขาเห็นว่าชั้น ๕ ในกาลก่อนและในบัดนี้ล้วนไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา ก็จะละโสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัสและอุปายาสได้ เพราะละโสกะเป็นต้นเหล่านั้นได้จึงไม่สะดุ้ง เมื่อไม่สะดุ้งก็จะอยู่เป็นสุข และเชื่อว่าเป็นผู้ดับกิเลสได้ด้วยองค์ธรรมนั้น (ส.ช.(ไทย) ๑๓/๔๓/๕๙)

อรรถนิยะ : สิ่งที่เกิดด้วยตน, สิ่งที่เป็นของตน; ในภาษาไทย มักพูดให้สะดวกปากเป็นอรรถนียา หรืออรรถนียา, เป็นคำประกอบที่ใช้ในการอธิบายหรือถกเถียงเรื่องอัตตา-อนัตตา เช่นว่า เมื่อมีอัตตา ก็มีอรรถนียา จะมีอรรถนียา ก็ต้องมีอัตตา (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)

อรรถโนบุพพกัมมวัตถุ : เรื่องบุพกรรมของพระองค์ พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่ภิกษุทั้งหลายว่า ถ้าเห็นว่าจะได้สุขอันยิ่งใหญ่ ด้วยการเสียดละสุขอันเล็กน้อย นักปราชญ์พึงเสียดละสุขอันเล็กน้อย เพื่อเห็นแก่สุขอันยิ่งใหญ่(ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๒๙๐/๑๒๓)
อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สุขอันยิ่งใหญ่ ในที่นี้หมายถึงความสุขในนิพพาน (ขุ.ธ.อ.(บาลี) ๓/๘๗)

อรรถพยาพารสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนตน พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมที่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนตนเอง เป็นไปเพื่อเบียดเบียนผู้อื่น และเป็นไปเพื่อเบียดเบียนทั้ง ๒ ฝ่าย คือกายทุจริตวจีทุจริต และมโนทุจริต แล้วตรัสว่า ธรรมที่ไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนตนเอง ไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนผู้อื่น และไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนทั้ง ๒ ฝ่าย คือกายสุจริตวจีสุจริตและมโนสุจริต (อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๑๗/๑๖๐)

อรรถภาพ : ความเป็นตัวตน, ชีวิต, เบญจขันธ์ หมายถึงลักษณะความเป็นตัวตนหรือบุคคล ดังคำในปฏฐาปาทสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ปฏฐาปาทะ การได้อรรถภาพมี ๓ อย่าง คือการได้อรรถภาพที่หยาบ การได้อรรถภาพที่สำเร็จด้วยใจ และการได้อรรถภาพที่ไม่มีรูป (ที.สี.(ไทย) ๙/๔๒๘/๑๙๐,๙/๔๒๙/๑๙๐,๙/๔๓๐/๑๙๑,๙/๔๓๑/๑๙๑) ; บัดนี้เขียน *อรรถภาพ*

อรรถรักขิตสูตร : พระสูตรว่าด้วยผู้รักษาดน สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน พระเจ้าปเสนทิโกศลตรัสถามว่า ผู้รักษาดน ได้แก่คนเช่นไรพระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ผู้รักษาดน ได้แก่ผู้ที่ประพฤติกายสุจริต วจีสุจริตและมโนสุจริต การสำรวมกาย การสำรวมวาจา การสำรวมใจ และการสำรวมในที่ทั้งปวงเป็นการดี บุคคลสำรวมในที่ทั้งปวงแล้วมีความละเอียดต่อบาป ชื่อว่าผู้รักษาดน (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๑๖/๑๓๔)

อรรถวาทปฏิสังยุตตทิกฐิ : ความเห็นอันสัมปยุตด้วยอรรถวาทะ, เป็นข้อ ๑๓ ในทิกฐิ ๑๖ ,ในปฏิสัมภิทามรรคอธิบายว่าอรรถวาทปฏิสังยุตตทิกฐิมีความยึดมั่นด้วยอาการ ๒๐ อย่าง ... บุคคลบางคนในโลกนี้ก็นั้นเหมือนกัน พิจารณาเห็นโอาตกสณโดยความเป็นอัตตา ฯลฯ นี่เป็นอรรถวาทปฏิสังยุตตทิกฐิมีรูปเป็นวัตถุ เป็นอาการที่ ๑ อรรถวาทปฏิสังยุตตทิกฐิเป็นมิจฉาทิกฐิ ฯลฯ เหล่านี้เป็นสังโยชน์ แต่ไม่เป็นทิกฐิ อรรถ

วาทปฏิสังขตทิกฏฐิมิความยิตม้นด้วยอาการ ๒๐ อย่างนี้ หรือตั้งคำว่า ทิกฏฐิทั้งหมด เป็นอิตตานุกฏฐิ เป็นมิจฉาทิกฏฐิ เป็นสัคกายทิกฏฐิ เป็นอันตคคาทิกฏฐิ เป็นสัญญูช นิกาทิกฏฐิ เป็นอิตตวาทปฏิสังขตทิกฏฐิ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๔๖/๒๒๓,๓๑/๑๔๘/๒๒๗)

อิตตวาทปฏิสังขตทิกฏฐินิทเทศ : แสดงอิตตวาทปฏิสังขตทิกฏฐิ อธิบายอุทเทศที่ ๑๓ คือ อิตตวาท ปฏิสังขตทิกฏฐิ โดยวิธีปุจฉาและวิสัชนา ซึ่งมีรายละเอียดเหมือนในอิตตานุกฏฐิ (ดู รายละเอียดในอิตตานุกฏฐิ) (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๔๖/๒๒๓)

อิตตวาทะ : วาทะว่ามีตัวตน,ความเห็นว่ามิอิตตา, วาทะว่ามีอิตตา, ตั้งคำที่พระมหาจุนทะกราบ ทูลพระผู้มีพระภาคว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ มีทิกฏฐิหลายประการในโลกเกี่ยวกับอิตต วาทะ บ้างเกี่ยวกับโลกวาทะบ้าง เมื่อภิกษุมนสิการเพียงเบื้องต้น ก็ละสลัดทิ้งทิกฏฐิ เหล่านั้นได้อย่างนั้นหรือ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า จุนทะ มีทิกฏฐิหลายประการในโลก เกี่ยวกับอิตตวาทะบ้าง เกี่ยวกับโลกวาทะบ้าง (ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๘๑/๗๐)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อิตตวาทะ หมายถึงมิจฉาทิกฏฐิที่ปรารถนอิตตา เช่น เห็น ว่ารูปเป็นอิตตาเป็นต้น (ม.ม.ุ.อ. (บาลี) ๑/๘๑/๑๔๔)

อิตตวาทูปาทาน : ความยิตม้นในวาทะว่ามีอิตตา, การถือมั่นวาทะว่าตนคือความยิตถิอสำคัญมั่น หมายถึงนั่นนี้เป็นตัวตน เช่น มองเห็นเบญจขันธ์เป็นอิตตา, อย่างหยาบขึ้นมา เช่น ยิตถิอมั่นหมายว่า นี่เรา นั่นของเรา จนเป็นเหตุแบ่งแยกเป็นพวกเรา พวกเขา และ เกิดความถือพวก (ข้อ ๔ ในอุปาทาน ๔ คือกามูปาทาน (ความยิตม้นในกาม) ทิกฏฐุ ปาทาน(ความยิตม้นในทิกฏฐิ) สิลัพพตูปาทาน (ความยิตม้นในศีลพรต) หรืออิตตวาทู ปาทาน(ความยิตม้นในวาทะว่ามีอิตตา),ในธัมมสังคณิอธิบายความหมายไว้ว่า ปุ่ชุน ในโลกนี้ ผู้ไม่ได้สติบ ไม่ได้เห็นพระอริยะะ ไม่ฉลาดในธรรมของพระอริยะะไม่ได้รับ การฝึกฝนในธรรมของพระอริยะะ ไม่ได้เห็นสัตบุรุษะ ไม่ฉลาดในธรรมของสัตบุรุษะ ไม่ได้รับการฝึกฝนในธรรมของสัตบุรุษะ ย่อมพิจารณาเห็นรูปเป็นตน หรือเห็นตนมี รูป เห็นรูปในตน หรือเห็นตนในรูป เห็นเวทนาเป็นตนหรือเห็นตนมีเวทนาเห็น เวทนาในตน หรือเห็นตนในเวทนา เห็นสัญญาเป็นตน หรือเห็นตนมีสัญญาเห็น สัญญาในตน หรือเห็นตนในสัญญา เห็นสังขารเป็นตนหรือเห็นตนมีสังขาร เห็น สังขารในตนหรือเห็นตนในสังขาร เห็นวิญญูณเป็นตนหรือเห็นตนมีวิญญูณ เห็น วิญญูณในตน หรือเห็นตนในวิญญูณ ทิกฏฐิ ความเห็นผิด ปาชัญญคือทิกฏฐิ กันตาร คือทิกฏฐิ ความเห็นเป็นข้าศึกต่อสัมมาทิกฏฐิ ความผันแปรแห่งทิกฏฐิ สังโยชนคือทิกฏฐิ ความยิตถิอผิด ความยิตม้น ความตั้งมั่น ความถือผิด ทางชั่ว ทางผิด ภาวะที่ผิด ลัทธิ เป็นบ่อเกิดแห่งความพินาศ ความยิตถิอโดยวิปลาส มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า อิตตวาทูปาทาน (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๐๐/๖๐,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๑๒/๒๙๓,ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๑๔๓/๑๓๗,๑๒/๒๔๓/๒๕๙,ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๓๒๕/๓๔๓,ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/ ๒๑๘/๓๖๒,อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๑๒๒๓/๓๐๙,อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๙๓๘/๕๘๙,อภิ.ป.(ไทย) ๔๓/๑/๒๘๗)

อิตตวินิบาต : การทำลายตัวเอง, ฆ่าตัวเอง (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์) ; บัดนี้ เขียน อิตตวินิบาต

อรรถสัจญา : ความหมายรู้ว่าอรรถา ดังคำในปฏิสัมภิทามรรคที่กล่าวไว้ว่า เมื่อละอรรถสัจญา (ความหมายรู้ว่าอรรถา) ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยอำนาจแห่งอนัตตานุสสณา ย่อมไม่ล่วงเลยกันและกัน หรือตั้งคำว่า เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นอนัตตายุ่อมละอรรถสัจญาได้ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๘/๔๓,๓๑/๕๒/๘๒,๓๑/๑๖๗/๒๕๘,๓๑/๒๑๔/๓๕๖)

อรรถสัมปทา : ความถึงพร้อมด้วยตนหมายถึงความเป็นผู้มีจิตสมบูรณ์,ในศีลสัมปทาที่สุดตปัญญาจะ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เมื่อดวงอาทิตย์กำลังจะอุทัย ย่อมมีแสงอรุณขึ้นมาก่อน เป็นบุพนิมิต ฉันทไศ สีสสัมปทา ก็เป็นตัวนำ เป็นบุพนิมิตเพื่อความเกิดขึ้นแห่งอริยมรรคมีองค์ ๘ ฉะนั้น ภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยศีลพึงหวังข้อนี้ได้ว่า ฯลฯ ฉันทสัมปทา ฯลฯ อรรถสัมปทา ฯลฯ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๕๐/๔๔,๑๙/๕๑/๔๔,๑๙/๕๒/๔๔,๑๙/๕๓/๔๔)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อรรถสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยตน) ในที่นี้หมายถึง ความเป็นผู้มีจิตสมบูรณ์ (ส.ม.อ. (บาลี) ๓/๔๙-๖๒/๑๙๖)

อรรถสัมมาปณิธิ : การตั้งตนไว้ชอบ คือดำรงตนอยู่ในศีลธรรม และดำเนินแน่วแน่ในวิถีทางที่จะนำไปสู่จุดหมายที่ดีงาม (ข้อ ๓ ในจักร ๔ คือ ๑. ปฏิรูปเทสวาสะ(การอยู่ในถิ่นที่ดี) ๒. สปัปฺริสสังเสวะ(การคบหาสัตบุรุษ) ๓. อรรถสัมมาปณิธิ(การตั้งตนไว้ชอบ) ๔. ปุพเพกตปุญญตา (ความเป็นผู้ได้ทำความดีไว้ในก่อนแล้ว) มีปรากฏในสังคีตสูตรและจักกสูตร (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๕๔/๓๗๕,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๓๑/๕๐)

อรรถสุทธิ : การทำตนให้บริสุทธิ์จากบาป (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์)

อรรถหิตสมบัติ : ดู *อรรถหิตสมบัติ*

อรรถหิตสูตร : พระสูตรว่าด้วยบุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลตนเอง พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคล ๔ จำพวก คือ บุคคล (๑) ผู้ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลตนเองแต่ไม่ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลผู้อื่น (๒) ผู้ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลผู้อื่นแต่ไม่ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลตนเอง (๓) ผู้ไม่ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลตนเองและไม่ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลผู้อื่น (๔) ผู้ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลตนเอง และปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลผู้อื่น (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๙๘/๑๔๘)

อรรถัญญา : ความเป็นผู้รู้จักตน เช่นรู้ว่าเรามีความรู้ ความถนัด คุณธรรม ความสามารถ และฐานะ เป็นต้น แคไหนเพียงไร แล้วประพฤติปฏิบัติให้เหมาะสมเพื่อให้เกิดผลดี (ข้อ ๓ ในสปัปฺริสธรรม ๗) (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์)

อรรถัตถะ : ประโยชน์ตน, สิ่งที่เป็นคุณแก่ชีวิต ช่วยให้เป็นผู้ดีด้วยดี สามารถพึ่งตน หรือเป็นที่พึ่งแก่ตนได้ ไม่ว่าจะเป็นที่ภุชชัมมิกัตถะ สัมปรายิกัตถะ หรือปรมัตถะ, ความมีชีวิตและสิ่งอันเกื้อหนุนให้ชีวิตเพียบพร้อมด้วยคุณสมบัติทั้งหลาย ทั้งทางกาย ทางสังคม ทางจิตใจ และทางปัญญา, ชีวิตที่มีคุณภาพ มีคุณค่า และมีความหมาย (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์) ; เทียบ *ปรัตถะ*

อรรถัตถสมบัติ : ความถึงพร้อมด้วยประโยชน์ตน เป็นพุทธคุณอย่างหนึ่งคือ การที่ได้ทรงบำเพ็ญพระบารมีธรรมกำจัดอาสวกิเลสทั้งปวงและทำศีลสมาธิ ปัญญาให้บริบูรณ์ สมบูรณ์ด้วยพระญาณทั้งหลาย เพียบพร้อมด้วยพระคุณสมบัติมากมาย เป็นที่พึ่งของพระองค์เองได้ และเป็นผู้พร้อมที่จะบำเพ็ญกิจเพื่อประโยชน์แก่ชาวโลกต่อไป มักใช้คำที่แทนกัน

๑๑๘/๖๘๑๑๘/๖๘,๑๐/๑๒๐/๖๘,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๔๖/๓๓,๑๑/๑๕๖/๑๑๗,๑๑/๑๙๑/๑๕๐,๑๑/๑๙๒/๑๕๒); เทียบ *อนัตตา*

อตฺตาทังทีมีรูปและไม่มีรูป : ภาฏฐีว่าอตฺตาทังทีมีรูปและไม่มีรูป ดังคำในรูปัจจอรุปัจจอตฺตาสูตฺรทีพระผู้มีพระภาคตรัสว่า หลังจากตายแล้ว อตฺตาทังทีมีรูปและไม่มีรูปไม่สลายไป ฯลฯ,ในวิภังค์อธิบายว่า เป็น ๑ ในออสัญญีวาทะ ดังคำว่า อตฺตาทังทีมีรูปและไม่มีรูป ยังยืนหลังจากตายแล้ว ไม่มีสัญญา (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๒๔๔/๓๐๙,อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๙๕๘/๖๑๔)

อตฺตาทังทีมีทุกขโดยส่วนเดียว : ภาฏฐีว่าอตฺตาทังทีมีทุกขโดยส่วนเดียว ดังคำในเอกกันตทุกขีสูตฺร ทีพระผู้มีพระภาคตรัสว่า หลังจากตายแล้ว อตฺตาทังทีมีทุกขโดยส่วนเดียวไม่สลายไป (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๒๔๗/๓๐๙)

อตฺตาทังทีมีรูป : ภาฏฐีว่าอตฺตาทังทีมีรูป ดังคำในรูปัจจอรุปัจจอตฺตาสูตฺร ทีพระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เมื่อมีรูป เพราะถือมั่นรูป เพราะยึดมั่นรูป ภาฏฐีอย่างนี้จึงเกิดขึ้นว่า หลังจากตายแล้ว อตฺตาทังทีมีรูปไม่สลายไป เมื่อมีเวทนา ฯลฯ เมื่อมีสัญญา... เมื่อมีสังขาร ... เมื่อมีวิญญาณ เพราะถือมั่นวิญญาณ เพราะยึดมั่นวิญญาณ ภาฏฐีอย่างนี้จึงเกิดขึ้นว่า หลังจากตายแล้ว อตฺตาทังทีมีรูปไม่สลายไป (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๒๔๒/๓๐๗)

อตฺตาทังทีมีสัญญา : ภาฏฐีว่าอตฺตาทังทีมีสัญญา, เป็น ๑ ในออสัญญีวาทะ ๑๖ หมายถึงลัทธิที่ถือว่าหลังจากตายแล้ว อตฺตาทังทีมีสัญญา ดังคำว่า อตฺตาทังทีมีสัญญาอย่างเดียวกัน ยังยืน หลังจากตายแล้ว มีสัญญา หรือดังคำในปาสาทิกสูตฺร ทีพระผู้มีพระภาคตรัสว่า มีสมณพราหมณ์พวกหนึ่ง ผู้มีวาทะอย่างนี้ มีภาฏฐีอย่างนี้ว่า อตฺตาทังทีมีสัญญา ยังยืน หลังจากตายแล้ว นี่เท่านั้นจริง อย่างอื่นไม่จริง ฯลฯ หรือดังคำในปัญจัตตยสูตฺรทีพระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย มีสมณพราหมณ์พวกหนึ่งกำหนดขันธ(สรรพสิ่ง)ส่วนอนาคตมีความเห็นคล้อยตามขันธส่วนอนาคตปรารถนาขันธส่วนอนาคตประกาศวาทะแสดงภาฏฐีต่าง ๆ คือสมณพราหมณ์พวกหนึ่งประกาศอย่างนี้ว่า อตฺตาทังทีมีสัญญา ยังยืนหลังจากตายแล้ว เป็นต้น (ที.สี.(ไทย) ๙/๗๖/๓๑,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๙๕/๑๕๖, ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๒๑/๒๘,๑๔/๒๒/๒๙)

อตฺตาทังทีมีสุขโดยส่วนเดียว : ภาฏฐีว่าอตฺตาทังทีมีสุขโดยส่วนเดียว ดังคำในเอกกันตสุขีสูตฺร ทีพระผู้มีพระภาคตรัสว่า หลังจากตายแล้ว อตฺตาทังทีมีสุขโดยส่วนเดียวไม่สลายไป (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๒๔๖/๓๐๙)

อตฺตาทังทีไม่มีรูป : ภาฏฐีว่าอตฺตาทังทีไม่มีรูป ดังคำในรูปัจจอรุปัจจอตฺตาสูตฺร ทีพระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เมื่อมีอะไร เพราะถือมั่นอะไรเพราะยึดมั่นอะไร ภาฏฐีอย่างนี้จึงเกิดขึ้นว่า หลังจากตายแล้ว อตฺตาทังทีไม่มีรูปไม่สลายไป ฯลฯ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๒๔๓/๓๐๘)

อตฺตาทิปไตย : ความมีตนเป็นใหญ่, ความถือตนเป็นใหญ่ จะทำอะไรก็นึกถึงตน คำนี้ถึงฐานะเกียรติศักดิ์ศรี หรือผลประโยชน์ของตนเป็นสำคัญ, พึงใช้แต่ในขอบเขตที่เป็นความดี คือ เว้นชั่วทำดีด้วยเคารพตน (ข้อ ๑ ในอธิปไตย ๓ คือ ๑.อตฺตาทิปไตย(ความมีตนเป็นใหญ่) ๒.โลกาทิปไตย(ความมีโลกเป็นใหญ่) ๓.ธัมมาธิปไตย (ความมีธรรมเป็นใหญ่),ในอธิปไตยยสูตฺร พระผู้มีพระภาคอธิบายความหมายไว้ว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้อยู่ในปา

บ้าง อยู่ตามโคนต้นไม้บ้าง อยู่ในเรือนว่างบ้างย่อมเห็นประจักษ์ว่า เราออกจากเรือน บวชเป็นบรรพชิต ไม่ใช่เพราะเหตุแห่งจิวร บิณฑบาต เสนาสนะ เราออกจากเรือน บวชเป็นบรรพชิต ไม่ใช่เพราะเหตุแห่งความมีหรือความไม่มีเช่นนั้น อนึ่ง เราถูกชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัสและอุปายาสครอบงำชื่อว่าถูกทุกข์ครอบงำ มีทุกข์อยู่ตรงหน้า ทำอย่างไร การทำที่สุดกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้จะพึงปรากฏ การที่เราละ กามเช่นใดแล้วจึงออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต เราพึงแสวงหากามเช่นนั้น หรือ กามที่เร็วกว่านั้น นั้นไม่สมควรแก่เราเลย ภิกษุณั้นเห็นประจักษ์ว่า ความเพียรที่เรา เริ่มไว้แล้วจักไม่ย่อหย่อน สติที่ตั้งมั่นแล้วจักไม่เลอะเลือน กายที่สงบแล้วจักไม่ กระทบกระส่าย จิตที่ตั้งมั่นแล้วจักมีอารมณ์แน่วแน่ เธอทำตนเท่านั้นให้เป็นใหญ่ ละ อกุศล บำเพ็ญกุศล ละกรรมที่มีโทษ บำเพ็ญกรรมที่ไม่มีโทษ รักษาตนให้บริสุทธิ์ ภิกษุทั้งหลายนี้เรียกว่าอัคราตีปไตย (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๔,อง.ติก.(ไทย) ๒๐/ ๔๐/๒๐๑,ส.ข.(ไทย) ๑๗/๑๕๖/๒๔๗,ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๑๖๗/๒๐๐,อง.ฉก.(ไทย) ๒๒/๑๑๒/๖๓๓,ช.สุ.(ไทย) ๒๕/๑๑๒๖/๗๗๒)

อัคราตีปไตย :

ความเห็นว่าเป็นอัคราตี, ความตามเห็นว่าเป็นตัวตน, ความเห็นผิดว่ามีตัวตน, เป็นข้อ ๑ ในธรรม ๓ คือ อัสสาทิกุฎฐิ (ความเห็นผิดที่ประกอบด้วยความยินดี) อัคราตี (ความเห็นผิดว่ามีตัวตน) มิจฉาทิกุฎฐิ (ความเห็นผิด), ในวิภังค์อธิบายความหมายไว้ว่า บุคคลในโลกนี้ผู้ไม่ได้สดับ ไม่ได้เห็นพระอรียะ ไม่ฉลาดในธรรมของพระอรียะไม่ได้ รับการแนะนำในธรรมของพระอรียะ ไม่ได้เห็นสัตบุรุษ ไม่ฉลาดในธรรมของสัตบุรุษ ไม่ได้รับการแนะนำในธรรมของสัตบุรุษ ย่อมพิจารณาเห็นรูปเป็นตนหรือเห็นตนมี รูปเห็นรูปในตน หรือเห็นตนในรูป ย่อมพิจารณาเห็นเวทนาเป็นตน ฯลฯ สัญญาเป็น ตน ฯลฯ สังขารเป็นตน ฯลฯ วิญญาณเป็นตน หรือย่อมพิจารณาเห็นตนมีวิญญาณ เห็นวิญญาณในตน หรือเห็นตนในวิญญาณ ทิฎฐิ ความเห็นผิด ฯลฯ ความยึดถือโดย วิปลาส มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่าอัคราตีปไตย (ช.จ.(ไทย) ๓๐/๘๘/๓๒๐,ช.ป. (ไทย) ๓๑/๑๓๐/๒๐๐,อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๙๒๕/๕๗๙,อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๒๒๖/๙๙)

อัคราตีปไตยนิทเทส : แสดงอัคราตีปไตย อธิบายอุทเทสที่ ๒ คือ อัคราตีปไตย โดยวิธีปุจฉาและ วิสัชนา ดังนี้

คำปุจฉาว่า “อัคราตีปไตยมีความยึดมั่นด้วยอาการ ๒๐ ประการ เป็น อย่างไร”
ท่านพระสารีบุตรวิสัชนาไว้ดังนี้

ท่านจำแนกอัคราตีปไตยที่มีความยึดมั่นด้วยอาการ ๒๐ ประการด้วยชั้น ๕ ชั้น ละ ๔ อาการ รวมเป็น ๒๐ อาการ เช่น การจำแนกรูปชั้นด้วยอาการ ๔ ประการ คือ

บุคคลในโลกนี้ผู้ไม่ได้สดับ ไม่ได้เห็นพระอรียะ ไม่ฉลาดในธรรมของพระอรียะ ไม่ได้รับการแนะนำในธรรมของพระอรียะ ไม่ได้เห็นสัตบุรุษ ไม่ฉลาดในธรรมของ สัตบุรุษ ไม่ได้รับการแนะนำในธรรมของสัตบุรุษ จึงพิจารณาเห็นรูปชั้นด้วยอาการ ๔ ประการ คือ (๑) พิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นอัคราตี (๒) พิจารณาเห็นอัคราตีมีรูป (๓) พิจารณาเห็นรูปในอัคราตี (๔) พิจารณาเห็นอัคราตีในรูป

การจำแนกชั้นอื่น ๆ ก็มีนัยเดียวกันนี้ จึงรวมเป็นอาการ ๒๐ ประการ ลำดับต่อไป ท่านนำการพิจารณาชั้น ๕ แต่ละอาการ รวม ๒๐ อาการใน คำวิเศษนามาตั้งเป็นคำปุจฉาและวิสัชนาตามลำดับ ชั้นละ ๔ อาการ เช่น รูปชั้น อาการที่ ๑ คำปุจฉาว่า “บุคฺชนพิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นอัตตา เป็น อย่างไร” ท่านวิสัชนาความหมายของการพิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นอัตตาโดยใช้ กสณแต่ ละอย่างในกสณ ๘ อย่างแทนคำว่า รูป คือ (๑) ปฐวีกสณ (๒) อาโปกสณ (๓) เตโช กสณ (๔) วาโยกสณ (๕) นีลกสณ (๖) ปิตกสณ (๗) โลหิตกสณ (๘) โอทาทกสณ รวม เป็น ๘ ประการ แต่ละประการมีใจความ ๗ ส่วน เหมือนในอัสสาทิฎฐิ ต่างกันแต่ ส่วนที่ ๑-๒ ซึ่งเป็นเนื้อเรื่องเฉพาะ

ในที่นี้ขอแสดงการพิจารณาปฐวีกสณเป็นตัวอย่าง ดังนี้

ส่วนที่ ๑ อธิบายการพิจารณาเห็นปฐวีกสณโดยความเป็นอัตตา

บุคคลบางคนในโลกนี้พิจารณาเห็นปฐวีกสณโดยความเป็นอัตตา คือ พิจารณา เห็นปฐวีกสณและอัตตาไม่เป็นสองว่า “ปฐวีกสณอันใด เราก็อันนั้น เราอันใด ปฐวี กสณก็อันนั้น” เหมือนเมื่อประทีบน้ำมันกำลังลุกโพลงอยู่ บุคคลพิจารณาเห็นเปลว ไฟและแสงสว่างไม่เป็นสองว่า “เปลวไฟอันใด แสงสว่างก็อันนั้น แสงสว่าง อันใด เปลวไฟก็อันนั้น”

ส่วนที่ ๒ อธิบายคำว่า “ทิฎฐิและวัตถุ”

ทิฎฐิคือความยึดมั่นถือมั่น ทิฎฐิไม่ใช่วัตถุ วัตถุก็ไม่ใช่ทิฎฐิ ทิฎฐิเป็นอย่างหนึ่ง วัตถุ เป็นอย่างหนึ่ง ทิฎฐิและวัตถุนี้เป็นอัตตานุทิฎฐิมิรูปเป็นวัตถุ เป็นอาการที่ ๑

ส่วนที่ ๓ เหมือนกับส่วนที่ ๒ ของอัสสาทิฎฐิ

ส่วนที่ ๔-๗ เหมือนส่วนที่ ๔-๗ ของอัสสาทิฎฐิ

อาการที่ ๒ คำปุจฉาว่า “บุคฺชนพิจารณาเห็นอัตตามีรูป เป็นอย่างไร”

ท่านวิสัชนาโดยการนำนามชั้นทั้ง ๔ ประการ คือ เวทนา สัญญา สังขาร และ วิญญาณ มาจำแนกความหมายของการพิจารณาเห็นอัตตามีรูป มีใจความคล้าย กับ อาการที่ ๑ ต่างกันแต่ส่วนที่ ๑ ซึ่งเป็นเนื้อเรื่องเฉพาะ คือ

ส่วนที่ ๑ อธิบายการพิจารณานามชั้นแต่ละชั้นโดยความเป็นอัตตา

บุคคลบางคนในโลกนี้พิจารณาเห็นเวทนาโดยความเป็นอัตตา พิจารณาเห็นสัญญา ... พิจารณาเห็นสังขาร... พิจารณาเห็นวิญญาณโดยความเป็นอัตตา เขามีความเห็น อย่างนี้ว่า “นี่แลเป็นอัตตาของเรา แต่ว่าอัตตาของเรานี้มีรูปเพราะรูปนี้” ชื่อว่า พิจารณาเห็นอัตตามีรูป เหมือนต้นไม้มีเงา คนพึงพูดถึงต้นไม้เช่นอย่างนี้ว่า “นี่ต้นไม้ นี้เงา ต้นไม้เป็นอย่างหนึ่ง เงาก็เป็นอย่างหนึ่ง แต่ต้นไม้ไม่มีเงาเพราะเงานี้” ชื่อว่า พิจารณาเห็นต้นไม้มีเงา

อาการที่ ๓ คำปุจฉาว่า “บุคฺชนพิจารณาเห็นรูปในอัตตา เป็นอย่างไร”

ท่านวิสัชนาไว้คล้ายกับอาการที่ ๒ ต่างกันแต่ส่วนที่ ๑ คือ

บุคคลบางคนในโลกนี้พิจารณาเห็นเวทนาโดยความเป็นอัตตา พิจารณาเห็นสัญญา ... พิจารณาเห็นสังขาร... พิจารณาเห็นวิญญาณโดยความเป็นอัตตา เขามีความเห็น

อย่างนี้ว่า “นี่แลเป็นอตตตาของเรา ก็ในอตตตานี้มีรูปเช่นนี้” ชื่อว่าพิจารณา เห็นรูปในอตตตา เหมือนดอกไม้มีกลิ่นหอม คนพึงพูดถึงดอกไม้เช่นนี้ว่า “นี่ดอกไม้ นึกกลิ่นหอม ดอกไม้เป็นอย่างหนึ่ง กลิ่นหอมก็เป็นอย่างหนึ่ง แต่กลิ่น หอมนี้มีอยู่ในดอกไม้” ชื่อว่าพิจารณาเห็นกลิ่นหอมในดอกไม้

อาการที่ ๔ คำปุจฉาว่า “บุคฺชณพิจารณาเห็นอตตตาในรูป เป็นอย่างไร”

ท่านวิสิขณาไว้คล้ายกับอาการที่ ๒ ต่างกันแต่ส่วนที่ ๑ คือ

บุคคลบางคนในโลกนี้พิจารณาเห็นเวทนาโดยความเป็นอตตตา พิจารณาเห็นสัญญา ... พิจารณาเห็นสังขาร... พิจารณาเห็นวิญญาณโดยความเป็นอตตตา เขามีความเห็นอย่างนี้ว่า “นี่แลเป็นอตตตาของเรา แต่ว่าอตตตาของเรานี้มีอยู่ในรูปเช่นนี้” ชื่อว่าพิจารณาเห็นอตตตาในรูป เหมือนแก้วมณีที่ใสไว้ในขวด คนพึงพูดถึงแก้วมณีเช่นนี้ว่า “นี่แก้วมณี นี้ขวด แก้วมณีเป็นอย่างหนึ่ง ขวดก็เป็นอย่างหนึ่ง แต่แก้วมณีนี้มีอยู่ในขวดนี้” ชื่อว่าพิจารณาเห็นแก้วมณีในขวดนั้น

การจำแนกเวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ และวิญญาณขันธ์ ขันธ์ละ ๔ อาการ รวมเป็น ๑๖ อาการ ก็มีนัยเดียวกันนี้ ต่างกันแต่องค์กรมเท่านั้น (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๓๐/๒๐๐)

อตตตานุกูลิปฏิปทานสูตร : พระสูตรว่าด้วยการละอตตตานุกูลิ ปฏิษุรูปหนึ่งเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคผู้ประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันแล้วทูลถามว่า บุคคลเมื่อรู้ เห็นอย่างไร จึงละอตตตานุกูลิ(ความตามเห็นว่าเป็นอตตตา)ได้ พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า บุคคลเมื่อรู้ เห็นอายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖ วิญญาณ ๖ สัมผัส ๖ และแม้ความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้นเพราะสัมผัส ๖ เป็นปัจจัยโดยความเป็นอนตตตา จึงละอตตตานุกูลิได้ (ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑๖๗/๒๐๐)

อตตตานุกูลิสสูตร : พระสูตรว่าด้วยอตตตานุกูลิ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เมื่อมีขันธ์ ๕ เพราะอาศัยและเพราะยึดมั่นขันธ์ ๕ อตตตานุกูลิจึงเกิดขึ้น แล้วตรัสถามโดยนัยเป็นต้นว่า ขันธ์ ๕ เทียงหรือไม่เทียง เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งอชฌัตตสูตรทั้งหมดในวรรคนี้ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๑๕๖/๒๔๗)

อตตตานูวาทภัย : ภัยที่เกิดจากการติเตียนตนเอง, เป็น ๑ ในภัย ๔ คือ ๑. อตตตานูวาทภัย ๒. ปราณูวาทภัย ๓. ทณทภัย ๔. ทุคติภัย ดังคำในอตตตานูวาทสูตร และวิภังค์ที่พระผู้มีพระภาคตรัสความหมายไว้ว่า บุคคลบางคนในโลกนี้เห็นประจักษ์ดังนี้ว่า ก็ถ้าเราพึงประพฤติชั่วด้วยกาย ประพฤติชั่วด้วยวาจา ประพฤติชั่วด้วยใจ โฉนเราจะติเตียนตัวเราเองโดยศีลไม่ได้” เขากลับภัยที่เกิดจากการติเตียนตนเอง จึงละกายทุจริต บำเพ็ญกายสุจริต ละวจีทุจริต บำเพ็ญวจีสุจริต ละมโนทุจริต บำเพ็ญมโนสุจริต บริหารตนให้บริสุทธิ์นี้เรียกว่าอตตตานูวาทภัย (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๒๑/๑๘๒)

อรรถกถาอธิบายว่า เป็น ๑ ในภัย ๕ คือ (๑) อตตตานูวาทภัย (ภัยเกิดจากการติเตียนตนเอง) (๒) ปราณูวาทภัย (ภัยเกิดจากการถูกผู้อื่นติเตียน) (๓) ทณทภัย (ภัย

เกิดจากการถูกลงอาชญา) (๔) ทุกคติภัย (ภัยเกิดจากทุกคติ) และ(๕) วัฏฏภัยมีชาติเป็นต้น (ขุ.อิติ.อ. (บาลี) ๔๗/๑๙๙)

อรรถานุกาฬสูตร : พระสูตรว่าด้วยอรรถานุกาฬภัย พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภัย ๔ คือ (๑) อรรถานุกาฬภัย คือคนผู้เห็นประจักษ์ว่า ถ้าเราประพฤติชั่วด้วยกาย วาจา ใจ โฉนเราจะติเตียนตัวเราเองโดยศีลไม่ได้ กลัวภัยที่เกิดจากการติเตียนตนเอง จึงละทุจริต ๓ บำเพ็ญสุจริต ๓ บริหารตนให้บริสุทธิ์ (๒) ปรานุกาฬภัย คือคนผู้เห็นประจักษ์ว่า ถ้าเราประพฤติชั่วด้วยกาย วาจา ใจ โฉนคนอื่นจะติเตียนเราโดยศีลไม่ได้ เขากลัวภัยที่เกิดจากผู้อื่นติเตียน จึงละทุจริต ๓ บำเพ็ญสุจริต ๓ บริหารตนให้บริสุทธิ์ (๓) ทัศนภัย คือคนผู้เห็นพระราชารับสั่งให้จับโจรผู้มักประพฤติชั่วแล้วให้ลงโทษทัณฑ์นานาชนิดมีการเขียนด้วยแสร้เป็นต้น เขามีความคิดว่า เพราะกรรมชั่วเป็นเหตุ พระราชาจึงรับสั่งให้จับโจรผู้มักประพฤติชั่วแล้วลงโทษทัณฑ์นานาชนิด ถ้าเราพึงทำกรรมชั่ว พระราชาพึงรับสั่งให้จับเราแล้วให้ลงโทษทัณฑ์นานาชนิด เขากลัวทัศนภัย จึงไม่เที่ยวแย่งชิงสิ่งของของผู้อื่น (๔) ทุกคติภัย คือคนผู้เห็นประจักษ์ว่า ผลของกายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริตในภพหน้าเป็นผลเลวทราม ถ้าเราพึงประพฤติทุจริต ๓ ความชั่วบางอย่างนั้นพึงเป็นเหตุให้เราหลังจากตายแล้วไปเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก เขากลัวต่อทุกคติภัยจึงละกายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต บำเพ็ญกายสุจริต วจีสุจริต มโนสุจริต (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๒๑/๑๘๒)

อรรถาและโลก : ภูมิเห็นว่าอรรถาและโลกเที่ยง มีกล่าวไว้ในพรหมชาลสูตร สัสตวาทะ ๔ ดังคำว่า ภิกษุทั้งหลาย มีสมณพราหมณ์พวกหนึ่งมีวาทะว่าเที่ยง บัญญัติอรรถาและโลกว่าเที่ยงด้วยมูลเหตุ ๔ อย่าง ก็สมณพราหมณ์ผู้เจริญเหล่านั้นอาศัยอะไรประการอะไรจึงมีวาทะว่าเที่ยง บัญญัติอรรถาและโลกว่าเที่ยงด้วยมูลเหตุ ๔ อย่าง (ที.สี.(ไทย) ๙/๓๐/๑๑,๙/๓๑/๑๒,๙/๓๑/๑๓,๙/๓๒/๑๓,๙/๓๒/๑๔)

อรรถะ : ๑. ประโยชน์, ผลที่มุ่งหมาย, จุดหมาย, มักอยู่หน้าคำอื่น เช่น อรรถวาทิ อรรถจริยา (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๘๘/๑๔๖, ๑๑/๒๑๐/๑๓๐), **อรรถะ ๓** คือ ๑. ภูมิธรรมมีกัตถะ ประโยชน์ปัจจุบัน, ประโยชน์ในภพนี้ ๒. สัมปรายิกัตถะ ประโยชน์เบื้องหน้า, ประโยชน์ในภพหน้า ๓. ปรมาตถะประโยชน์อย่างยิ่ง, ประโยชน์สูงสุด คือพระนิพพาน; **อรรถะ ๓** อีกหมวดหนึ่ง คือ ๑. อตตัตถะ ประโยชน์ตน ๒. ปรัตถะประโยชน์ผู้อื่น ๓. อุกยัตถะ ประโยชน์ทั้งสองฝ่าย ๒. ความหมาย, ความหมายแห่งพุทธพจน์, พระสูตร พระธรรมเทศนา หรือพุทธพจน์ ว่าโดยการแปลความหมาย แยกเป็น **อรรถะ ๒** คือ ๑. เนยยัตถะ (พระสูตร) ซึ่งมีความหมายที่จะต้องไขความ, พุทธพจน์ที่ตรัสตามสมมติ อันจะต้องเข้าใจความจริงแท้ที่ซ่อนอยู่อีกชั้นหนึ่ง เช่นที่ตรัสเรื่องบุคคลตัวตน เรา-เขา ว่า บุคคล ๔ ประเภท, ตนเป็นที่พึ่งของตน เป็นต้น ๒. นีตัตถะ (พระสูตร) ซึ่งมีความหมายที่แสดงชัดโดยตรงแล้ว, พุทธพจน์ที่ตรัสโดยปรมาตถ์ ซึ่งมีความหมายตรงไปตรงมาตามสภาวะ เช่นที่ตรัสว่า รูปเสียง กลิ่น รส เป็นต้น (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์) ; อรรถ ก็เขียน

อรรถกถาสูต : พระสูตรว่าด้วยการกระทำสิ่งที่เป็นประโยชน์ สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน พระเจ้าปเสนทิโกศลตรัสถามว่า การกระทำสิ่งที่เป็นประโยชน์ ได้แก่ การกระทำเช่นไร พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า การกระทำสิ่งที่เป็นประโยชน์ ได้แก่ การไม่กล่าวเท็จทั้งที่รู้ เพราะกามเป็นเหตุ เพราะเหตุแห่งกาม เพราะกามเป็นตัวการณ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๑๘/๑๓๖)

อรรถกวี : กวีในเนื้อความ หมายถึงก่งด้านการประพันธ์,เป็น ๑ ในกวี ๔ คือ ๑. จินตกวี ๒. สุตกวี ๓. อรรถกวี ๔. ปฏิภาณกวี (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๓๑/๓๔๓)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อรรถกวี คือผู้เชี่ยวชาญในศิลปะการประพันธ์ โดยอาศัยความหมายสั้นๆ แล้วขยายความให้พิสดาร(อง. จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๒๒๑-๒๓๑/๔๔๐)

อรรถจริยา : ประพฤติสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่ผู้อื่น, การบำเพ็ญประโยชน์ (ข้อ ๓ ในสังคหัตถุ ๔ คือ (๑) ทาน (การให้) (๒) เปยยวัชชะ(วาจาเป็นที่รัก) (๓) อรรถจริยา (การประพฤติประโยชน์) (๔) สมานัตตตา (การวางตนสม่าเสมอ) (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๑๐/๑๗๐,๑๑/๒๑๑/๑๗๑,๑๑/๒๗๓/๒๑๘,๑๑/๓๑๓/๒๕๕,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๓๒/๕๑,๒๑/๒๕๖/๓๗๓,ขุ.ชา.สตุตติ.(ไทย) ๒๘/๑๗๘/๘๓,ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๘๓๔/๔๗๒)

อรรถกถาอธิบายว่า เป็น ๑ ในสังคหัตถุ ๔ ประการ คือ (๑) ทาน การให้ (สิ่งของ)แก่มารดาบิดา (๒) เปยยวัชชะ พึงเจรจาแต่คำที่น่ารัก (๓) อรรถจริยา พึงประพฤติประโยชน์ด้วยการทำหน้าที่(ของท่าน)ที่เกิดขึ้นให้สำเร็จ (๔) สมานัตตตา ความเป็นผู้มีตนเสมอในธรรมทั้งหลายตามสมควร หมายถึงความประพฤติยาเกรงต่อผู้ใหญ่ทั้งหลาย (ขุ.ชา.อ. (บาลี) ๘/๑๗๘/๑๕๗)

อรรถชาปิกปัญญา : ปัญญาของพระอรหันต์ผู้กำลังทำอภิญญาให้เกิดขึ้นผู้กำลังทำสมาบัติให้เกิดขึ้น, เป็นข้อ ๑ ในปัญญา ๒ คือ อรรถชาปิกปัญญา ชาปิตตปัญญา,ในวิภังค์อธิบายความหมายไว้ว่า ปัญญาในสภาวะธรรมที่เป็นกุศลในภูมิ ๔ และที่เป็นอภัยกตกริยาของพระอรหันต์ผู้กำลังทำอภิญญาให้เกิดขึ้นผู้กำลังทำสมาบัติให้เกิดขึ้น ชื่อว่าอรรถชาปิกปัญญา (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๗๖๗/๕๐๓)

อรรถทสสี, พระพุทธเจ้า : เป็น ๑ ในพระพุทธเจ้า ๒๕ พระองค์ ในพุทธวงศ์อธิบายประวัติของพระองค์ไว้ว่า ในมัททกัปนั้นแล กรุงชื่อว่าโสภณะ กษัตริย์พระนามว่าสาคระเป็นพระชนก พระเทวีพระนามว่าสุทสสนาเป็นพระชนนีของพระพุทธเจ้าพระนามว่าอรรถทสสี พระองค์ทรงครองฆราวาสอยู่ ๑๐,๐๐๐ ปี มีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลัง คือ อมรคิปราสาท สุรคิปราสาท และคิริพาหนาปราสาท มีนางสนมกำนัล ๓๓,๐๐๐ นาง ล้วนประดับประดาสวยงาม พระมเหสีพระนามว่าวิสาชา พระราชโอรสพระนามว่าเสละ พระชินเจ้าทรงเห็นนิมิต ๔ ประการ จึงทรงราชพาหนะคือม้าออกผนวชแล้วทรงบำเพ็ญเพียรอยู่ ๘ เดือนเต็ม(จึงได้บรรลุพระโพธิญาณ) ภายใต้ง่ามป่า พระมหาวิระพระนามว่าอรรถทสสี ผู้องอาจกว่านรชน มีพระยศยิ่งใหญ่ ผู้อันพรหมทูลอาราธนาแล้ว ทรงประกาศพระธรรมจักรที่พระอุทยานอโนมา พระสันตเถระและ

พระอุปสันตเถระเป็นพระอัครสาวก พระเถระนามว่าอภัยเป็นอุปัฏฐากของ พระพุทธเจ้า พระนามว่าอตถทัสสี ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ พระธรรมเถรีและพระ สุธรรมาเถรีเป็นพระอัครสาวิกา นกุลอุบาสกและนิสกุอุบาสกเป็นอัครอุปัฏฐาก มกิ ลาอุบาสิกาและสุนันทาอุบาสิกาเป็นอัครอุปัฏฐายิกาแม้พระพุทธเจ้าพระองค์นั้นผู้ไม่มีใครเสมอเหมือนทรงมีพระวรกายสูง ๘๐ ศอก ทรงส่งงามดั่งต้นพญาไม้สาละ สาวกของพระองค์แม่นั้นผู้ทรงเป็นที่พึ่งของโลก มีการบรรลุลุทธิ ๓ ครั้ง เทวดาและ มนุษย์ประมาณ ๑๐๐,๐๐๐ โภกวิ ได้บรรลุลุทธิครั้งที่ ๑ ในกาลที่พระพุทธเจ้าพระ นามว่าอตถทัสสีเสด็จจาริกไปในเทวโลก เทวดาและมนุษย์ประมาณ ๑๐๐,๐๐๐ โภกวิ ได้บรรลุลุทธิครั้งที่ ๒ ต่อมา ในกาลที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรม ในราช สำนักของพระชนก เทวดาและมนุษย์ประมาณ ๑๐๐,๐๐๐ โภกวิ ได้บรรลุลุทธิครั้งที่ ๓ มีการประชุมแห่งพระชีนาสพ ๓ ครั้ง พระชีนาสพประมาณ ๙๘,๐๐๐ รูป มา ประชุมกัน เป็นครั้งที่ ๑ พระชีนาสพประมาณ ๘๘,๐๐๐ รูป มาประชุมกัน เป็น ครั้งที่๒พระชีนาสพผู้หลุดพ้นเพราะไม่ถือมั่น ผู้ปราศจากมลทิน ผู้แสวงหาคุณอัน ยิ่งใหญ่ ประมาณ ๗๘,๐๐๐ รูป มาประชุมกัน เป็นครั้งที่ ๓ พระองค์ ก็ดำรงอยู่ใน โลกตลอด ๑๐๐,๐๐๐ ปี ทรงแสดงพระรัศมีที่ไม่มีสิ่งอื่นเทียมทัน ให้สว่างไสวรุ่งโรจน์ ในโลกพร้อมทั้งเทวโลกแล้ว ก็ถึงสภาวะไม่เที่ยง(เสด็จดับขันธปรินิพพานไป) ดังไฟสิ้น เชื้อดับไปฉะนั้น เสด็จดับขันธปรินิพพานที่อินทมาราม พระบรมสารีริกธาตุของ พระองค์ แผ่ไปอย่างกว้างขวางในนานาอารยประเทศ (ช.อุป.(ไทย)๓๒/๑/๓๐๖,๓๒/ ๑/๓๘๙,๓๒/๓/๓๓๘,๓๒/๙/๓๙๒,๓๒/๑๑/๒๖๒,๓๒/๑๕/๓๗๒,๓๒/๑๘/ ๒๙๕,๓๒/๒๑/๕๖๖,๓๒/๓๒/๒๖๖,๓๒/๓๓/๔๐๕,ช.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑/๖๖๐)

อตถทัสสีพุทธวงศ์ :พระสูตรว่าด้วยพระประวัติของพระอตถทัสสีพุทธเจ้า พระผู้มีพระภาคทรงเล่าว่า ในที่สุดแห่งกัปที่ ๑๑๘ นับถอยหลังจากกัปนี้ไป พระอตถทัสสีพุทธเจ้าประสูติในกรุง โสภณะ พระชนกพระนามว่าสาคระ พระชนนีพระนามว่าสุทัสสนา พระมเหสีพระ นามว่าวิสาขา พระโอรสพระนามว่าเสละ ครองขรवासอยู่ ๑๐,๐๐๐ ปี ทรงเห็น นิमित ๔ จึงเสด็จออกผนวชด้วยราชพาหนะคือม้า บำเพ็ญเพียรอยู่ ๘ เดือน จึงได้ตรัส รู้เป็นพระพุทธเจ้า ภายใต้อันจำปา สาวกของพระองค์แม่นั้นผู้ทรงเป็นที่พึ่งของโลกมี การบรรลุลุทธิ ๓ ครั้ง เทวดาและมนุษย์ประมาณ ๑๐๐,๐๐๐ โภกวิ ได้บรรลุลุทธิ ครั้งที่ ๑ ในกาลที่พระพุทธเจ้าพระนามว่าอตถทัสสีเสด็จจาริกไปในเทวโลก เทวดา และมนุษย์ประมาณ ๑๐๐,๐๐๐ โภกวิได้บรรลุลุทธิครั้งที่ ๒ ต่อมา ในกาลที่ พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรม ในราชสำนักของพระชนก เทวดาและมนุษย์ประมาณ ๑๐๐,๐๐๐ โภกวิ ได้บรรลุลุทธิครั้งที่ ๓ มีการประชุมแห่งพระชีนาสพ ๓ ครั้งพระ ชีนาสพประมาณ ๙๘,๐๐๐ รูปมาประชุมกัน เป็นครั้งที่ ๑พระชีนาสพประมาณ ๘๘,๐๐๐ รูป มาประชุมกัน เป็นครั้งที่ ๒ พระชีนาสพผู้หลุดพ้น เพราะไม่ถือมั่น ผู้ ปราศจากมลทิน ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ประมาณ ๗๘,๐๐๐ รูป มาประชุมกัน เป็นครั้งที่ ๓ พระสันตเถระและพระอุปสันตเถระเป็นคู่้อัครสาวก พระอภัยเถระเป็น พุทธอุปัฏฐาก พระธรรมเถรีและพระสุธรรมเถรีเป็นคู่้อัครสาวิกา นกุลอุบาสกและ

นิสภอุบาสกเป็นคู่อัครอุปัฏฐาก มกิลอุบาสิกาและสุนันทอุบาสิกาเป็นคู่อัครอุปัฏฐายิกา ในกัปนี้มีมนุษย์มีอายุขัย ๑๐๐,๐๐๐ ปี และพระองค์ก็มีพระชนมายุประมาณเท่านั้น พระชินเจ้าผู้ประเสริฐพระนามว่าออตทัสสี เสด็จดับขันธปรินิพพานที่โนมาราม พระบรมสารีริกธาตุของพระองค์ แผ่ไปอย่างกว้างขวางในนานาอารยประเทศ (ขุ.พทุธ.(ไทย) ๓๓/๑/๖๖๐)

อรรถกถาสัมภินิสา : ปัญญาแตกฉานในอรรถ, ความแตกฉานสามารถอธิบายเนื้อความย่อของภชาชิตโดยพิสดารและความเข้าใจที่สามารถคาดหมายผลข้างหน้าอันจะเกิดสืบเนื่องไปจากเหตุ (ข้อ๑ ในปฏิสัมภินิสา ๔ คือ อรรถกถาสัมภินิสา ปัญญาแตกฉานในเนื้อความ ฉัมมปฏิสัมภินิสา ปัญญาแตกฉาน ในหลักการ นิรุตติปฏิสัมภินิสา ปัญญาแตกฉานในภาษาและปฏิภาณปฏิสัมภินิสาปัญญาแตกฉานในความคิดทันการ),ในวิภังค์อธิบายว่า ความรู้ในอรรถชื่อว่าอรรถกถาสัมภินิสา, ความรู้ในทุกข์ชื่อว่าอรรถกถาสัมภินิสา, ความรู้ในทุกขนิโรธชื่อว่าอรรถกถาสัมภินิสา, ความรู้ในผลของเหตุชื่อว่าอรรถกถาสัมภินิสา, ธรรมเหล่าใดเกิดแล้ว มีแล้ว เกิดพร้อมแล้ว บังเกิดแล้ว บังเกิดเฉพาะแล้วปรากฏแล้ว ความรู้ในธรรมเหล่านี้ชื่อว่าอรรถกถาสัมภินิสา,ความรู้ในสังขารทั้งหลายชื่อว่าอรรถกถาสัมภินิสา ความรู้ในความดับแห่งสังขารชื่อว่าอรรถกถาสัมภินิสา,ภิกษุผู้รู้แตกฉานอรรถแห่งภชาชิตนั้น ๆ ว่า นี้เป็นอรรถแห่งภชาชิตนี้ นี้เป็นอรรถแห่งภชาชิตนี้นี้เรียกว่าอรรถกถาสัมภินิสา, ความรู้ในวิปากแห่งสภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่าอรรถกถาสัมภินิสา,ความรู้ในวิปากแห่งสภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่าอรรถกถาสัมภินิสา,ความรู้ในวิปากแห่งสภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่าอรรถกถาสัมภินิสา (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๗๒/๒๔๒,อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๘๖/๑๕๔,๒๒/๙๕/๑๖๕,ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๓๐/๔๘๗,๓๑/๓๗/๔๙๙,อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๗๑๘/๔๕๙,๓๕/๒๗๔/๔๖๑, อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/๑๖/๘๘๘,๔๐/๖๓/๘๓๒,๔๐/๑๐๓/๗๕๘,๔๐/๔๒๓/๒๗๓, อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๕๓/๓๙๒)

อรรถกถาสัมภินิสาญาณ : ญาณแตกฉานในอรรถ,เป็นข้อ ๒๕และ๖๔ ในญาณกถา ๗๓ ดังคำว่า ปัญญาในอรรถต่าง ๆ ชื่อว่าอรรถกถาสัมภินิสาญาณ,ในปฏิสัมภินิสาญาณนิเทศอธิบายว่า สภาวะที่นุ่มไปชื่อว่าอรรถ สภาวะที่ประคองไว้ชื่อว่าอรรถ สภาวะที่เข้าไปตั้งไว้ชื่อว่าอรรถ สภาวะที่ไม่พุงซ่านชื่อว่าอรรถ สภาวะที่เห็นชื่อว่าอรรถ สภาวะที่นุ่มไปเป็นอรรถอย่างหนึ่ง สภาวะที่ประคองไว้เป็นอรรถอย่างหนึ่ง สภาวะที่เข้าไปตั้งไว้เป็นอรรถอย่างหนึ่ง สภาวะที่ไม่พุงซ่านเป็นอรรถอย่างหนึ่ง สภาวะที่เห็นเป็นอรรถอย่างหนึ่ง พระโยคาวจรู้อรรถต่างๆ เหล่านี้ด้วยญาณใดเป็นอันรู้เฉพาะอรรถต่างๆ เหล่านี้ด้วยญาณนั้นนั่นแหละ เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในอรรถต่าง ๆ ชื่อว่าอรรถกถาสัมภินิสาญาณ (ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๗๖/๑๒๗,๓๑/๑๐๐/๑๗๐,ขุ.พทุธ.(ไทย) ๓๓/๒๙/๕๒๓,๓๓/๗๘/๕๒๙,ขุ.อป.(ไทย)๓๓/๘๙/๔๖๗,๓๓/๑๐๗/๕๓๓,๓๓/๑๓๙/๕๓๘,๓๓/๑๖๔/๕๔๑,๓๓/๑๘๐/๕๔๔,๓๓/๑๙๙/๕๔๖,๓๓/๒๑๖/๕๔๙,๓๓/๒๒๙/๔๑๘,ขุ.จิริยา.(ไทย) ๓๓/๒๔/๗๒๑,ขุ.พทุธ.(ไทย) ๓๓/๒๖/๖๖๐)

อรรถกถาสุตต : พระสูตรว่าด้วยอำนาจประโยชน์ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคลผู้พิจารณาเห็นอำนาจประโยชน์ ๓ จึงควรแสดงธรรมแก่คนเหล่านี้ คือ (๑) บุคคลผู้แสดงธรรมรู้

แจ้งอรรถและรู้แจ้งธรรม (๒) บุคคลผู้ฟังธรรมรู้แจ้งอรรถและรู้แจ้งธรรม (๓) บุคคลผู้แสดงธรรมและผู้ฟังธรรมรู้แจ้งอรรถและรู้แจ้งธรรม (อง.ต.ก.(ไทย) ๒๐/๔๓/๒๐๖)

อรรถวาที : กล่าวอรรถ หมายถึงตรัสปรมัตถนิพพาน ดังคำในปาสาทิกสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ตถาคตเป็นกาลวาที ภูตวาที อรรถวาที รัมมวาที วินยวาที ในธรรมทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ฉะนั้น ชาวโลกจึงเรียกว่าตถาคต (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๘๘/๑๔๖,อง.ต.ก.(ไทย) ๒๐/๗๐/๒๗๘)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อรรถวาที หมายถึงตรัสปรมัตถนิพพาน (ขุ.จ.อ. (บาลี) ๘๓/๖๔)

อรรถสันตสสนญาณนิเทศ : แสดงอรรถสันตสสนญาณ อธิบายอุเทศที่ ๓๙ ของญาณกถาที่ยกมาตั้งเป็นคำปุจฉา ดังนี้

ในอุเทศที่ว่า “ปัญญาในการประกาศธรรมต่าง ๆ ชื่อว่าอรรถสันตสสนญาณ (ญาณในความเห็นชัดซึ่งอรรถ)” ท่านพระสารีบุตรอธิบายความหมายของคำ รวม ๓ คำ ดังนี้

๑. คำว่า “ธรรมต่าง ๆ” เหมือนกับคำว่า “ธรรมทั้งปวง” ในสมมติสัญญาญาณ
๒. คำว่า “ประกาศ” ท่านอธิบายโดยนำธรรม ๒๐๑ ประการ (หมวดธรรม ที่ควรรู้อย่างยิ่งในสุตมยญาณที่ ๑ ตอนที่ ๒ ชุดที่ ๑ หมวดที่ ๒-๑๒) มาจำแนกด้วย คำว่า “ประกาศ” เช่น ปัญญาเยี่ยมประกาศรูปโดยความไม่เที่ยง ประกาศรูปโดยความเป็นทุกข์ ประกาศรูปโดยความเป็นอนัตตา ฯลฯ ประกาศขารมณะโดย ความไม่เที่ยง ประกาศขารมณะโดยความเป็นทุกข์ ประกาศขารมณะโดยความเป็นอนัตตา
๓. คำว่า “เห็นชัดซึ่งอรรถ” ท่านอธิบายโดยนำธรรมที่เป็นคู่ตรงกันข้าม ๓๗ คู่ (หมวดภาวนาที่ ๕ ในสุตมยญาณที่ ๔) มาจำแนกเป็นคู่ ๆ ในความหมายว่า “เมื่อละอกุศลแต่ละอย่าง ก็จะได้เห็นอรรถแห่งกุศลแต่ละอย่างได้ชัด” เช่น พระโยคาวจร เมื่อละกามฉันทะ ย่อมเห็นชัดซึ่งอรรถแห่งเนกขัมมะ ฯลฯ เมื่อละกิเลสทั้งปวง ย่อมเห็นชัดซึ่งอรรถแห่งอรหัตตมรรค (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๙๐/๑๕๐)

อรรถสาธกะ : ยังอรรถให้สำเร็จ, ทำเนื้อความให้สำเร็จ (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)

อรรถสันตสสเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระอรรถสันตสสเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติที่ ๑๐๐,๐๐๐ ท่านได้ชมเชยพระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่ไปสู่มฤตยูเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อ.ป.(ไทย) ๓๒/๔๗/๓๐๐)

อรรถสันตสสนญาณ : ญาณในการเห็นชัดซึ่งอรรถแห่งธรรม,เป็นข้อ ๓๙ ในญาณกถา ๗๓ ดังคำว่า ปัญญาในการประกาศธรรมต่างๆชื่อว่าอรรถสันตสสนญาณ,ในอรรถสันตสสนญาณนิเทศอธิบายไว้ว่า ชื่อว่าญาณ เพราะมีสภาวะรู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะมีสภาวะรู้ชัดเพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการประกาศธรรมต่าง ๆ ชื่อว่าอรรถสันตสสนญาณ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๙๐/๑๕๐)

อรรถัญญูตา : ความเป็นผู้รู้จักผล เช่น รู้จักว่า สุขเป็นผลแห่งเหตุอันนี้ ทุกข์เป็นผลแห่งเหตุอันนี้, รู้ความมุ่งหมายและรู้จักผล; ตามบาลีว่า รู้ความหมาย เช่นว่าธรรมข้อนี้ๆ มี

ความหมายอย่างนี้ๆหลักข้อนี้ๆ มีเนื้อความอย่างนี้ๆ (ข้อ ๒ ในสัปบุริสธรรม ๗)
(พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์)

อรรถสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นประโยชน์ และที่ไม่เป็นประโยชน์ มี ๒ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อรรถสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า *ธรรมที่ไม่เป็นประโยชน์* คือ มิจฉัตตธรรม ๑๐ มี มิจฉาทิภฺภูติ เป็นต้น *ธรรมที่เป็นประโยชน์* คือ สัมมัตตธรรม ๑๐ มีสัมมาทิภฺภูติ เป็นต้น (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๓๗/๒๘๖)

๒.อรรถสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เราจักแสดงธรรมที่เป็นประโยชน์และธรรมที่ไม่เป็นประโยชน์แก่เธอทั้งหลาย เมื่อภิกษุเหล่านั้นทูลรับสนองพระดำรัสแล้ว จึงตรัสว่า *ธรรมที่ไม่เป็นประโยชน์* คือ อุกุลกรรมมถ ๑๐ *ธรรมที่เป็นประโยชน์* คือ กุศลกรรมมถ ๑๐ (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๘๑/๓๓๒)

อรรถฎีกา : ผู้รู้จักผล, เป็นข้อ ๒ ในสัปบุริสธรรม ๗, ในอัมมัญญสูตรอธิบายความหมายไว้ว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้รู้ความหมายแห่งภาชิตนั้นๆ นั้นแล้ว นี่เป็นความหมายแห่งภาชิตนี้ นี่เป็นความหมายแห่งภาชิตนี้หากภิกษุไม่รู้เนื้อความแห่งภาชิตนั้นๆ ใดๆเลย ว่า นี่เป็นความหมายแห่งภาชิตนี้ นี่เป็นความหมายแห่งภาชิตนี้ เราไม่พึงเรียกเธอว่าเป็นอรรถฎีกาในที่นี้ แต่เพราะภิกษุรู้ความหมายแห่งภาชิตนั้นๆ ว่านี่เป็นความหมายแห่งภาชิตนี้ นี่เป็นความหมายแห่งภาชิตนี้ ฉะนั้น เราจึงเรียกเธอว่าเป็นอรรถฎีกา ภิกษุชื่อว่า เป็นอัมมัญญ อรรถฎีกา (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๕๗/๔๐๐)

อรรถสทวารชาดก : ชาดกว่าด้วยช่องทางแห่งประโยชน์ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า มหาเศรษฐีโพธิสัตว์ชาวกรุงพาราณสี ได้ตอบปัญหาของบุตรชายที่ถามถึงช่องทางให้เกิดประโยชน์ว่า คนควรปรารถนาลาภอย่างยิ่งคือ (๑)ความไม่มีโรค (๒) ความมีศีล (๓) ความคล้อยตามความรู้ของคนฉลาด (๔) การได้สดับตรับฟัง (๕) การประพฤติสมควรแก่ธรรม (๖) ความที่จิตไม่หดหู่ คุณธรรมทั้ง ๖ ประการนี้เป็นช่องทางให้เกิดประโยชน์ (ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๘๔/๓๕)

อรรถกวางพะ : วาทะว่ามีอยู่ หมายถึงภิกษุว่าด้วยความเห็นว่าโลกนี้มีอยู่ ดังคำในอปฺปนณกาสูตรที่ พระผู้มีพระภาคตรัสว่าบุรุษบุคคลนี้ก็ย่อมได้รับคำสรรเสริญจากวิญญูชนในปัจจุบันว่า เป็นบุรุษบุคคลผู้มีศีล เป็นสัมมาทิภฺภูติ เป็นอรรถกวางพะ (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๙๖/๑๐๐)

อรรถนิโฆปริยายสูตร : พระสูตรว่าด้วยคำถามเกี่ยวกับเหตุ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เหตุที่จะให้ภิกษุทั้งหลายอาศัยแล้วพยากรณ์ อรรถัตตผล โดยเว้นจากความเชื่อ ความชอบใจ การฟังตามกันมา การคิดตรองตามแนวเหตุผลและการเข้ากันได้กับทฤษฎีที่พินิจไว้แล้วรู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีก นั้นมีอยู่ คือ ภิกษุเห็นรูปทางตา ฟังเสียงทางหู เป็นต้นแล้ว รู้ชัดราคะ โทสะและโมหะในภายในที่มีอยู่ว่ามีอยู่ ที่ไม่มีว่าไม่มี ซึ่งธรรมเหล่านี้พึงทราบได้เพราะเห็นด้วยปัญญา (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๑๕๓/๑๘๗)

อรรถิปัจจย : สภาวธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นภาวะที่ยัง
มีอยู่ หมายถึง สภาวธรรมที่กำลังปรากฏอยู่ในขณะปัจจุบัน และสามารถเป็นปัจจย
แก่ธรรมอื่น ๆ อรรถิปัจจย มี ๕ อย่าง คือ ๑. สหชาติตติปัจจย ๒. ปุเรชาติตติปัจจย ๓.
ปัจฉาชาติตติปัจจย ๔. อาหารตติปัจจย ๕. อินทรีย์ตติปัจจย สหชาติตติปัจจย
เหมือนกับสหชาติปัจจย ปุเรชาติตติปัจจยเหมือนกับปุเรชาติปัจจย ปัจฉาชาติตติ
ปัจจยเหมือนกับปัจฉาชาติปัจจย อาหารตติปัจจยเหมือนกับรูปอาหารปัจจย และ
อินทรีย์ตติปัจจยเหมือนกับรูปชีวิตินทรีย์ปัจจย

อาจารย์บางท่านแยกปุเรชาติตติปัจจยออกเป็น ๓ อย่าง คือ วัตถุปุเรชาติตติปัจจย
เหมือนกับวัตถุปุเรชาติตติปัจจย สสยปัจจย วัตถุปุเรชาติตติปัจจยเหมือนกับวัตถุ
ถารัมมณปุเรชาติตติปัจจย และอารัมมณปุเรชาติตติปัจจยเหมือนกับอารัมมณปุเร
ชาติตติปัจจย องค์ธรรมที่ท่านจัดเป็นอรรถิปัจจย ได้แก่ ชั้นที่ ๕ ที่เป็นปัจจุบัน
หมายความว่า เป็นชั้นที่กำลังดำเนินอยู่ในช่วงของขณะทั้ง ๓ ขณะดังนั้นนิพพานซึ่ง
เป็นธรรมที่พ้นจากกาล จึงไม่นับเข้าในอรรถิปัจจยด้วยนอกจากนี้ อรรถิปัจจยยัง
สามารถเป็นไปได้ในอดีตกาลและปฏิสนธิกาลและเป็นไปได้ในภุมิทั้ง ๓๑ ภุมิ ดัง
คำว่า อรรถิปัจจย ได้แก่ ชั้นที่ ๔ ที่ไม่เป็นรูปเป็นปัจจยแก่กันและกันโดยอรรถิปัจจย
(อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/๒๑/๑๑, ๔๐/๓๐/๓๗, ๔๐/๑๙๐/๙๘, ๔๐/๒๐๐/๑๐๔, ๔๐/๒๒๕/
๑๒๐, ๔๐/๒๓๘/๑๒๗, ๔๐/๖๓๑/๖๐๒, ๔๑/๒๑/๑๙, อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๙๓/๒๑๖, ๔๑/
๑๓๐/๑๐๙)

อรรถิราคสูตร : พระสูตรว่าด้วยรากละมีอยู่ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวัน ได้ตรัส
กับภิกษุทั้งหลายว่า ถ้ามีรากละ(ความกำหนัด) นันทิ(ความเพลิดเพลิน) และตัณหา
(ความทะยานอยาก) ในอาหาร ๔ วิญญาณจะตั้งอยู่ในอาหารนั้น เมื่อวิญญาณตั้งอยู่
นามรูปย่อมหยั่งลง เมื่อนามรูปหยั่งลง ความเจริญแห่งสังขารย่อมมีและเป็นปัจจยให้
เกิดภพชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปรีเทวะ ทุกข์ โทมนัสและอุปายาส แล้วทรง
เปรียบเทียบรากละ นันทิ และตัณหาเหมือนน้ำย้อม ครั่ง ขมิ้น สีเขียวหรือสีแดงอ่อน ที่
จิตรเขียนภาพสัตว์หรือภาพคนลงที่ฝาผนังหรือแผ่นผ้า ตรงกันข้าม ถ้าไม่มีรากละ
นันทิ และตัณหาในอาหาร ๔ ก็ไม่มีเหตุให้เกิดทุกข์ เหมือนเรือนยอดที่ถูกแสงสว่าง
ของดวงอาทิตย์ส่องกระทบที่ฝาเรือน ถ้าไม่มีฝาเรือน แสงสว่างก็จะส่องกระทบที่
แผ่นดิน ถ้าไม่มีแผ่นดิน ก็ส่องมากระทบน้ำ ถ้าไม่มีน้ำ ก็ไม่มีที่ที่แสงสว่างกระทบ
(ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๖๔/๑๒๓)

อรรถิสุข : สุขเกิดจากความมีทรัพย์ , เป็นข้อ ๑ ในสุข ๔ คือ ๑. อรรถิสุข (สุขเกิดจากความมี
ทรัพย์) ๒. โภคสุข (สุขเกิดจากการใช้จ่ายทรัพย์) ๓. อานันยสุข (สุขเกิดจากความไม่
เป็นหนี้) ๔. อนวัชชสุข (สุขเกิดจากความประพฤติที่ไม่มีโทษ), ในอานันยสูตร อธิบาย
ความหมายไว้ว่า กุสบุตรในโลกนี้มีโภคทรัพย์ที่หามาได้ด้วยความหมั่นเพียร เก็บ
รวบรวมด้วยน้ำพักน้ำแรง อาบเหงื่อต่างน้ำ ประกอบด้วยธรรม ได้มาโดยธรรม
เขาได้รับสุขโสมนัสว่า เรามีโภคทรัพย์ที่หามาได้ด้วยความขยันหมั่นเพียร เก็บ

รวบรวมด้วยน้ำพักน้ำแรง อาบเหงื่อต่างน้ำ ประกอบด้วยธรรม ได้มาโดยธรรม' นี้ เรียกว่าอตฺถิสุข (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๖๒/๑๐๕)

อตฺถูปัตติ : เหตุที่ให้มีเรื่องขึ้น, เหตุให้เกิดเรื่อง (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์)

อตฺถภาพ,อตฺถภาพใหญ่ : ร่างกายมนุษย์ ดังคำว่า ที่ชื่อว่ากายมนุษย์ ได้แก่ จิตดวงแรกเกิดคือวิญญาณ ดวงแรกปรากฏขึ้นในครรภ์มารดาจนถึงเวลาตายอตฺถภาพในระหว่างนี้ชื่อว่ากายมนุษย์ หรือตั้งคำในจูฬวรรคที่กล่าวไว้ว่า บุตรเจ้าโกปิยะนามว่ากกุระเป็นอุปัฏฐากของท่าน พระมหาโมคคัลลานะสิ้นชีพิตักษัยได้ไม่นาน เข้าถึงชั้นกายมโนมัย ชั้นใดชั้นหนึ่ง เป็นผู้ได้อตฺถภาพใหญ่เหมือนคามเขตในแคว้นมคธ ๒-๓ หมู แต่เขาก็ไม่ทำตนและผู้อื่นให้เดือดร้อนเพราะการได้อตฺถภาพนั้น หรือตั้งคำในโลณผลสูตรที่กล่าวไว้ว่า บุคคลบางคนในโลกนี้เจริญกาย เจริญศีล เจริญจิต เจริญปัญญาแล้วมีคุณไม่น้อย มีอตฺถภาพใหญ่ เป็นอปปมานวิหารี (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๒๒๘/๒๒๑, ๑/๒๒๘/๒๒๒, ๑/๒๒๘/๒๒๓,๑/๒๓๐/๒๔๔,๑/๒๓๐/๒๔๕,วิ.จุ.(ไทย) ๗/๓๓๓/๑๗๕, ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๓๗๙/๔๑๔,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๐๒/๓๕๙,๑๓/๓๓๔/๔๐๓,๑๓/๔๔๑/๕๕๒,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๕/๒๗)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า มีอตฺถภาพใหญ่ ในที่นี้หมายถึงมีคุณมาก (อง.ติก.อ. (บาลี) ๒/๑๐๑/๒๕๓)

อถฺรียพราหมณ์ : ชื่อพราหมณ์คนหนึ่งทิวาเสฐฐมาณพกล่าวถึง มีปรากฏในเทววิซสูตร ดังคำว่า วาเสฐฐมาณพกราบทูลว่า ในเรื่องทางและไม่ใช่ทาง ท่านพระโคตมพวกราหมณ์ทั้งหลาย คือ พวกอถฺรียพราหมณ์ พวกตติตฺรียพราหมณ์ พวกฉันโทกพราหมณ์ พวกพวหาริชมพราหมณ์บัญญัติทางไว้ต่างกันอย่างจริง ถึงกระนั้น ทางทั้งปวงก็ล้วนเป็นทางนำออก นำผู้เดินตามไปสู่ความเป็นผู้อยู่ร่วมกับพระพรหมได้ (ที.สี.(ไทย) ๙/๕๒๔/๒๓๑,๙/๕๒๔/๒๓๒)

อถฺธา : กาล มี ๓ อย่าง คือ ๑. อดีตอถฺธา(อดีตกาล) ๒.อนาคตอถฺธา(อนาคตกาล) ๓. ปัจจุบันอถฺธา (ปัจจุบันกาล) (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๕)

อถฺธานปริญาสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นไปเพื่อกำหนดรู้อถฺธานะ พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า อานาปานสติสมาธิที่ภิกษุเจริญ กระทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อกำหนดรู้อถฺธานะ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๙๙๕/๔๘๖)

อถฺธานะ : ทางไกล ดังคำในสังโยชนูปทานาทีสุดตฉิกกะ ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ถ้าพวกอัญเดียรถีย์ปริพาชกพึงถามเธอทั้งหลายอย่างนี้ว่าผู้มีอายุทั้งหลาย ท่านทั้งหลายอยู่ประพฤติพรหมจรรย์ในพระสมณโคตมเพื่อต้องการอะไรเธอทั้งหลาย ถูกถามอย่างนี้ พึงตอบอัญเดียรถีย์ปริพาชกเหล่านั้นอย่างนี้ว่า...ท่านทั้งหลาย เราทั้งหลายอยู่ประพฤติพรหมจรรย์ในพระผู้มีพระภาคเพื่อกำหนด รู้อถฺธานะ (ทางไกล) ฯลฯ หรือตั้งคำในอถฺธานปริญาสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย อานาปานสติสมาธิที่ภิกษุเจริญ ทำให้มากแล้วย่อมเป็นไปเพื่อกำหนดรู้อถฺธานะ (ทางไกล) (พึงเพิ่มข้อความที่เหลือให้พิสดาร) ฯลฯอานาปานสติสมาธิที่ภิกษุเจริญ

อย่างนี้แลทำให้มากแล้วอย่างนี้ จึงเป็นไปเพื่อกำหนดรู้อิทธานะ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๔๒/๔๐,๑๙/๔๓/๔๐,๑๙/๔๔/๔๐,๑๙/๔๕/๔๐)

อิทธาสูตร : พระสูตรว่าด้วยกาลเวลา พระผู้มีพระภาคตรัสว่า กาลมี ๓ กาล ได้แก่ (๑) อดีตกาล (๒) อนาคตกาล (๓) ปัจจุบันกาล ทรงแสดงว่า หมูสัตว์ผู้เข้าใจ ชั้นที่ ๕ แต่เพียงห้องจำค่องปาก ย่อมดึงเข้าหากิเลสเครื่องประกอบของมัจจุราช ส่วนพระชีนาสพเข้าใจชั้นที่ ๕ อย่างชัดเจน ย่อมบรรลุนิพพาน ดังคำว่า สัตว์ทั้งหลายผู้สำคัญชั้นที่ ๕ ว่าเป็นเรื่องที่พูดกัน ยึดมั่นอยู่ในเรื่องที่พูดกัน ย่อมดึงเข้าหากิเลสเครื่องประกอบของมัจจุราช เพราะไม่กำหนดรู้เรื่องที่พูดกันให้ถ่องแท้ ส่วนพระชีนาสพกำหนดรู้เรื่องที่พูดกันได้อย่างถ่องแท้ จึงไม่สำคัญผู้พูด ท่านมีใจสัมผัสมโนห์ และสันติบทอันยอดเยี่ยมแล้วนั้นแล พระชีนาสพนั้น ชื่อว่าสมบูรณ์ด้วยคุณสมบัติ ที่เกิดจากความกำหนดรู้เรื่องที่พูดกัน สงบแล้ว ยินดีในสันติบท เป็นผู้พิจารณาแล้วจึงใช้สอยปัจจัย ๔ เสมอ ดำรงอยู่ในธรรม เป็นผู้จบเวท จึงไม่เข้าถึงการนับอีกต่อไป (ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๖๓/๔๑๘)

อรรถกถาอธิบายว่า ไม่เข้าถึงการนับ หมายถึงไม่นับว่าเป็นมนุษย์และเทวดา เพราะไม่มีภพที่จะเกิดอีก (ขุ.อิติ.อ. (บาลี) ๖๓/๒๔๒)

อิทธิวสีลมาณพ : ชื่อมาณพคนหนึ่งที่มีความต้องการสาวแล้วละกรรม ดังคำในสีลวิมังสาตก ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า พุชัจจมาณพ สุชัจจมาณพ นันทมาณพสุชัจจมาณพ วัชฌมาณพ และอิทธิวสีลมาณพนั้น มีความต้องการหญิงสาวจึงพากันละกรรมเสีย (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๗/๑๙/๑๖๐)

อิทธาศัย,อิทธาศัยของสัตว์ทั้งหลาย : นิสัยใจคอ, ความนิยมในใจ ,ในวิภังค์อธิบายความหมายไว้ว่า สัตว์ทั้งหลายที่มีอิทธาศัยทรมาก็มี สัตว์ทั้งหลายที่มีอิทธาศัยประณีตก็มีเหล่าสัตว์ที่มีอิทธาศัยทรมาย่อมคบหาสมาคมเข้าไปหาเหล่าสัตว์ที่มีอิทธาศัยทรมานเหล่าสัตว์ที่มีอิทธาศัยประณีตก็ย่อมคบหาสมาคมเข้าไปหาเหล่าสัตว์ที่มีอิทธาศัยประณีต แม้ในอดีตกาล สัตว์ทั้งหลายที่มีอิทธาศัยทรมาก็ได้คบหาสมาคมเข้าไปหาเหล่าสัตว์ที่มีอิทธาศัยทรมามาแล้ว สัตว์ทั้งหลายที่มีอิทธาศัยประณีตก็ได้คบหาสมาคมเข้าไปหาเหล่าสัตว์ที่มีอิทธาศัยประณีตมาแล้ว แม้ในอนาคตกาล สัตว์ทั้งหลายที่มีอิทธาศัยทรมาก็จักคบหาสมาคมเข้าไปหาเหล่าสัตว์ที่มีอิทธาศัยทรมาน สัตว์ทั้งหลายที่มีอิทธาศัยประณีตก็จักคบหาสมาคมเข้าไปหาเหล่าสัตว์ที่มีอิทธาศัยประณีต นี้ชื่อว่า อิทธาศัยของสัตว์ทั้งหลาย (ม.มู.(ไทย) ๑๒/๑๔๘/๑๔๕,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๘๗/๓๔๒,ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๓๓/๓๑๕,ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๖๙/๒๑๕,๒๙/๑๕๖/๔๒๗,อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๘๑๘/๕๒๗,ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๔๒/๕๓)

อิทธาศัยต่างกัน : นิสัยใจคอต่างกัน ดังคำในพรหมชาลสูตรที่กล่าวไว้ว่า พระผู้มีพระภาคผู้ทรงรู้ทรงเห็นเป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้นทรงทราบว่ามีอิทธาศัยต่างกัน หรือตั้งคำในมหาสีหนาทสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ตถาคตรู้ชัดว่าหมู่มสัตว์เป็นผู้มีอิทธาศัยต่างกันตามความเป็นจริง หรือตั้งคำในนानาธิมุตติสูตร ที่พระอนุรุทธะกล่าวไว้ว่า ผู้มีอายุทั้งหลาย อนึ่ง ผมรู้ชัดว่า หมู่มสัตว์มีอิทธาศัยต่างกันตามความเป็นจริง ก็

เพราะสติปัญญา ๔ ประการนี้ที่ผมเจริญ ทำให้มากแล้ว (ที.สี.(ไทย) ๙/๓/๒, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๔๘/๑๕๕, ส.ม.(ไทย) ๑๙/๙๑๗/๔๔๕)

อ้นตะ : ๑.ใส่ใหญ่ (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์)
๒.ที่สุด มี ๓ อย่าง คือ ๑. สักกายอ้นตะ(ส่วนสุดคือสักกายะ) ๒. สักกายสมุทยอ้นตะ (ส่วนสุดคือสักกายสมุทัย) ๓. สักกายนิโรธอ้นตะ (ส่วนสุดคือสักกายนิโรธ) มีปรากฏในสังคีตสูตร (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๖)

อ้นตคาทิกทัญญู : ความเห็นผิดแล่นไปสุดโต่งข้างใดข้างหนึ่ง, ความเห็นที่ยึดเอาที่สุดคือ แล่นไปถึงที่สุดในเรื่องหนึ่งๆ มี ๑๐อย่าง คือ ๑. โลกเที่ยง ๒. โลกไม่เที่ยง ๓. โลกมีที่สุด ๔. โลกไม่มีที่สุด ๕. ชีพอันนั้น สรรระก้อันนั้น ๖. ชีพก็อย่าง สรรระก้ออย่าง ๗. สัตว์ตายแล้วยังมีอยู่ ๘. สัตว์ตายแล้ว ย่อมไม่มี ๙. สัตว์ตายแล้ว ทั้งมีอยู่ ทั้งไม่มี ๑๐. สัตว์ตายแล้วจะมีอยู่ ก็ไม่ใช่ ไม่มีอยู่ ก็ไม่ใช่ หรือดังคำในมหาจรสูตร ที่กล่าวไว้ว่า ภิกษุชู้ในธรรมวินัยนี้เป็นมิฉาทัญญู ประกอบด้วยอ้นตคาทิกทัญญู (วิ.ป.(ไทย) ๘/๓๖๐/๕๔๓,๘/๓๙๖/๕๖๗,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๖๓/๔๓,๑๑/๖๙/๔๗,อง.ต.ก.(ไทย) ๒๐/๕๑/๒๑๓,อง.ป.ญจก.(ไทย) ๒๒/๑๐๓/๑๗๙)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อ้นตคาทิกทัญญู หมายถึงความเห็นผิดแล่นไปสุดโต่งข้างใดข้างหนึ่ง มี ๑๐ ประการ คือเห็นว่า (๑) โลก เที่ยง (๒) โลกไม่เที่ยง (๓) โลกมีที่สุด (๔) โลกไม่มีที่สุด (๕) ชีวะกับสรรพะ เป็นอย่างเดียวกัน (๖) ชีวะกับ สรรพะเป็นคนละอย่าง (๗) หลังจากตายไปตถาคตเกิดอีก (๘) หลังจากตายไปตถาคตไม่เกิดอีก (๙) หลัง จากตายไปตถาคตเกิดอีกก็ใช่ ไม่เกิดอีกก็ใช่ (๑๐) หลังจากตายไป ตถาคตเกิดอีกก็ไม่ใช่ ไม่เกิดอีกก็ไม่ใช่ (อง.ทสก. ๒๔/๙๓/๑๔๙, อง.ต.ก.อ. (บาลี) ๒/๕๑/๑๕๖)

อ้นตคุณ : ใสน้อย, ใสบ (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์)

อ้นตชาตก : ชาตกว่าด้วยที่สุด ๓ อย่าง มีเนื้อความอธิบายว่า รุกขเทวดาโพธิสัตว์ สถิตอยู่ที่ต้นละหุ่ง กล่าวติเตียนกากับสุนัขจิ้งจอกพร้อมกับไม้ละหุ่งว่าล้วนแต่เลวพอ ๆ กัน ท่านเห็นกาดัวหนึ่งต้องการจะลงสุนัขจิ้งจอกที่กำลังกินเนื้อโคแก้อยู่เพื่อว่าจะได้กินเนื้อบ้าง จึงกล่าวสรรเสริญว่า มีรูปร่างเหมือนโคอุสละ เวลาเยื้องกายเหมือนพญาราชสีห์ ข้าพเจ้าขออนอบน้อมท่าน ข้าพเจ้าจะได้อะไรตอบแทนบ้าง สุนัขจิ้งจอกได้ฟังอย่างนั้นจึงตอบว่า กุลบุตรรู้จักสรรเสริญกุลบุตรด้วยกัน นี้พอกาผู้มีสร้อยคองามเหมือนนกงูงเชิงูท่านลงมาจากต้นละหุ่งเถิด รุกขเทวดาโพธิสัตว์เห็นกิริยาของกากับสุนัขจิ้งจอกที่กล่าวสรรเสริญกันและกัน จึงกล่าวว่า บรรดาพฤกษชาติสัตว์ทั้งหลาย สุนัขจิ้งจอกเป็นสัตว์ที่เลวที่สุด บรรดาปักษีทั้งหลาย กากเป็นสัตว์ที่เลวที่สุด และบรรดา รุกขชาติทั้งหลาย ต้นละหุ่งเป็นต้นไม้ที่เลวที่สุด บัดนี้ที่สุดทั้ง ๓ อย่างมารวมกันเข้าแล้ว (ขุ.ชา.ต.ก.(ไทย) ๒๗/๑๓๓/๑๕๐)

อ้นตกลากา : เรื่องในระหว่าง ดังคำในมฆเทวสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อานนที เรื่องเคยมีมาแล้ว อ้นตกลากานี้เกิดขึ้นแล้วแก่เทพทั้งหลายชั้นดาวดึงส์ผู้นั่งประชุมกัน ณ สภาชื่อสุธัมมา (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๑๒/๓๗๗)

- อัตรกัป :** กัปในระหว่าง ดังคำที่ครูมักขลิโคศาล กล่าวไว้ว่า อนึ่งกำเนิตที่เป็นประธาน ๑,๔๐๖,๖๐๐ กรรม ๕๐๐ กรรม ๕ กรรม ๓ กรรม ๑ กรรม กัง ปฏิปทา ๖๒ อัตร กัป ๖๒ หรือดังคำในพุทธวงศ์ที่กล่าวไว้ว่า อัตรกัปของพระผู้มีพระภาคที่ปึงกรกัป พระศาสดาพระนามว่าโกณฑัญญะจะคำนวณนับมิได้ หรือดังคำว่าแม่อัตรกัปของ พระพุทธเจ้าพระนามว่าโสภิตะกับพระพุทธเจ้าพระนามว่าโอมทัสสี จะคำนวณนับ มิได้ (ที.สี.(ไทย) ๙/๑๖๘/๕๕,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๒๘/๒๖๗,ส.ข.(ไทย) ๑๗/๒๑๓/ ๒๙๓,ช.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๓/๗๒๑,๓๓/๖/๗๒๒) ; ดู กัป
- อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า กัประหว่าง เป็น ๑ ใน ๓ อัตรกัป ซึ่งเป็นกัปย่อย ของสังวัฏฏกัป(กัปเสื่อม) มักเรียกกันสั้น ๆ ว่ากัปพินาศ อีก ๒ กัป คือ (๑) พุททิก ขันตรกัป(กัปพินาศเพราะข้าวยากหมากแพง) (๒) โรคนขันตรกัป (กัปพินาศเพราะ โรค) คำว่า กัป ในที่นี้เป็นคำย่อของคำว่า กัปพินาศ (กัปพินาศ) (ที.ปา.อ. (บาลี) ๑๐๔/๓๙, ที.ปา.ฎีกา (บาลี) ๑๐๔/๓๙)
- อัตรธาน :** หายไป, เสื่อมสิ้นไป, สูญหายไป ดังคำในมหาวิงค์ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย อานาปานสติสมาธิเมื่อนี้ที่เจริญแล้วทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นสภาพสงบ ประณีต สดชื่น เป็นธรรมเครื่องอยู่เป็นสุข และทำอกุศลธรรมชั่วร้ายที่เกิดขึ้นแล้วๆ ให้อัตรธานไป สงบไปโดยเร็ว (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๘๔/๒๓๒,๑๑/๒๙๔/๒๔๖,ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๘๒/๓๐๖,๑๒/๕๐๑/๕๓๗,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๔๕/๑๖๑,๑๓/๓๑๒/ ๓๗๗,ช.อป.(ไทย) ๓๒/๕/๒๗๖)
- อัตรภพ :** ภพในระหว่าง หมายถึงภพที่อยู่ในระหว่างตายกับเกิด หรือภพนี้กับภพหน้า ดังคำใน อัตรภพกถา ที่พระสกวาทิถามพระปรวาทิว่า อัตรภพ (ภพที่อยู่ในระหว่างตายกับ เกิด)มีอยู่ใช่ไหม พระปรวาทิก็กล่าวยอมรับ (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๕๐๕/๕๓๗)
- อัตรवासก :** ผ่าน่ง, สบง, เป็นผืนหนึ่งในไตรจีวร ดังคำในมหาวิงค์ที่กล่าวไว้ว่า รุ่งเช้า ภิกษุทั้งหลายครองอัตรवासก ถือบาตรและจีวรไปบิณฑบาตในเมืองเวรัญชา หรือดังคำ ในราชสูตรที่กล่าวไว้ว่า ภิกษุจำนวนมากกลับจากบิณฑบาตหลังจากฉันอาหารเสร็จ แล้วมานั่งประชุมพร้อมกันใ้ในอุปัฏฐานศาลาได้สนทนาอัตรภพกถาขึ้น (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๑๖/๙, ๑/๒๒/๑๔, ๑/๑๓๙/๑๐๗, ๑/๒๒๘/๒๒๑, ๑/๒๙๐/๓๒๘,วิ.จุ.(ไทย) ๖/ ๒๒/๔๓,๖/๓๔/๖๖,๖/๑๙๒/๓๐๔,ที.สี.(ไทย) ๙/๒๙๗/๑๐๙,๙/๓๒๐/๑๒๓,๙/ ๓๕๘/๑๕๐,๙/๔๐๖/๑๗๕)
- อัตรภกถา :** เรื่องในระหว่าง ดังคำมขเทวสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อานนถ์ เรื่องเคยมีมาแล้ว อัตรภกถานี้เกิดขึ้นแล้วแก่เทพทั้งหลายชั้นดาวดึงส์ผู้นั่งประชุมกัน ณ สภาชื่อสุธัมมา (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๑๒/๓๗๗, ช.ธ.(ไทย) ๒๕/๑๒/๑๙๐,ช.อุ.(ไทย) ๒๕/๒๘/๒๒๔)
- อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อัตรภกถา หมายถึงการพูดคุยนอกเรื่องการเจริญ กัมมัฏฐานเป็นต้น หรือพูดคุยระหว่างรอกการฟังธรรม (ช.อุ.อ.(บาลี) ๑๒/๑๐๖)
- อัตรบัตติ :** อาบัติสังฆาทิเสส ที่ต้องใหม่อีกในระหว่างประพตวิภูฏฐานวิธี คือตั้งแต่เริ่มอยู่ปริวาส ไปจนถึงก่อนอัพทาน (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)

อันตราปรินิพพายี,อันตราปรินิพพายี, พระอนาคามี : พระอนาคามีผู้จะปรินิพพาน ในระหว่างอายุ ยังไม่ทันถึงกึ่ง(ข้อ ๑ ในอนาคามี ๕ คือ๑.อันตราปรินิพพายี(ผู้ที่จะปรินิพพานในระหว่างอายุยังไม่ทันถึงกึ่ง) ๒.อุพหัจจปรินิพพายี(ผู้ที่จะปรินิพพานต่อเมื่ออายุพ้นกึ่งไปแล้ว)๓.อสังขารปรินิพพายี(ผู้ที่จะปรินิพพานโดยไม่ต้องใช้ความเพียรมาก) ๔.สังขารปรินิพพายี(ผู้ที่จะปรินิพพานโดยต้องใช้ความเพียรมาก) ๕. อุทังโสโต ออกนิฏฐคามิ(ผู้มีกระแสในเบื้องบนไปสู่ชั้นออกนิฏฐภาพ)๑๑/๓๑๘/๓๐๗,๒๐/๘๘/๓๑๖,๒๐/๘๘/๓๑๗,๒๓/๑๖/๒๕,๒๓/๑๙/๒๘,๒๓/๕๕/๑๐๐,๓๗/๒๗๖/๑๖๒,๓๗/๓๔๒/๓๒๐,๓๗/๓๖๖/๓๕๙,๓๗/๓๕๓/๔๑๑,๓๗/๔๐๖/๔๓๖,๓๗/๕๐๙/๕๔๔,๑๙/๑๘๔/๑๑๖,๑๙/๔๘๕/๒๙๖,๑๙/๔๙๔/๓๐๔,๑๙/๕๓๖/๓๔๗,๒๔/๖๓/๑๔๑,๒๔/๖๔/๑๔๓

อันตรามลสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมเป็นมลทินภายใน พระผู้มีพระภาคตรัสว่า โลกะ โทสะ โมหะ เป็นมลทินภายใน ผู้กำจัดโลกะ โทสะ และโมหะด้วยอรรถตมมรรคได้ ชื่อว่า ผู้กำจัดมลทินภายในได้ (ขุ.อิติ.ไทย) ๒๕/๘๘/๔๕๖)

อันตราย : เหตุที่อาจทำให้ถึงแก่ความตายหรือพิณาศดังกล่าวในมหาวิภังค์ว่าภิกษุเหล่านั้นพึงแสดงพื้นที่ไม่มีอันตราย เป็นพื้นที่มีบริเวณโดยรอบ (ที.ปา.ไทย) ๑๑/๒๗๓/๒๑๗,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๐๖/๓๖๖,๑๓/๓๕๐/๔๒๗,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๖๑/๑๐๓,๒๑/๑๐๔,๒๑/๑๙๒/๒๗๙,อง.ฉกก.(ไทย) ๒๒/๒๐/๔๔๗,๒๒/๗๗/๑๓๘,ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๗๗/๖๘๗,ขุ.ธ.๒๕/๒๘๖/๑๒๑,ขุ.ม.(ไทย)๒๙/๕/๑๖,๒๙/๕/๑๗,๒๙/๑๕๖/๔๓๑,๒๙/๑๙๕/๕๖๔,๒๙/๑๙๕/๕๖๕)

อันตราย ๑๐ : เหตุฉุกเฉินหรือเหตุขัดข้องที่ทรงอนุญาตให้เลิกสวดปาฏิโมกข์ได้โดยให้สวดปาฏิโมกข์ย่อแทน มี ๑๐ อย่างคือ ๑. ราชันตราย พระราชาเสด็จมา (เลิกสวดเพื่อรับเสด็จ) ๒. โจรันตราย โจรมาปล้น (เพื่อหนีภัย) ๓. อัคยันตราย ไฟไหม้ (เพื่อดับหรือป้องกันไฟ) ๔. อุทกันตราย น้ำหลากมา (หรือฝนตกเมื่อสวดกลางแจ้ง; เพื่อหนีน้ำ) ๕. มนุสสันตรายคนมามาก (เพื่อรู้เหตุหรือปฏิเสธ)๖. อมนุสสันตราย ผีเข้าภิกษุ (เพื่อขับผี) ๗. วาฬันตราย สัตว์ร้ายเช่นเสือมาในวัด (เพื่อไล่สัตว์) ๘. สิริงสันตรายงูเลื้อยเข้ามา (เพื่อไล่) ๙. ชีวิตันตรายมีเรื่องเป็นตาย เช่นภิกษุอาพาธโรคร้าย(เพื่อช่วยแก้ไข) ๑๐. พรหมจรรย์ันตรายมีอันตรายแก่พรหมจรรย์ เช่น มีคนมาจับภิกษุ (เลิกเพราะอลหม่าน); ดู ปาฏิโมกข์ย่อ, อุเทศอนึ่ง ภิกษุต้องอาบัติสังฆาทิเสสถ้ามีอันตรายเหล่านี้ อย่างใดอย่างหนึ่งแม้ไม่ได้บอกอาบัติของตนพันคืนไปยังไม่ถือว่าเป็นอาบัติ (วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๕๐/๒๓๐)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่าอันตราย ๑๐ อย่าง คือ (๑) พระราชาเสด็จมา (๒) โจรมาปล้น (๓) ไฟไหม้ (๔) น้ำหลากมา (๕) คนมามาก (๖) ผีเข้าภิกษุ (๗) สัตว์ร้ายเข้ามาในวัด (๘) งูเลื้อยเข้ามา (๙) ภิกษุเป็นโรคร้าย (๑๐) เกิดอันตรายแก่พรหมจรรย์ เช่นมีคนมาจับภิกษุณีสีก (วิ.อ. (บาลี) ๒/๘๙๓-๔/๕๐๐)

อันตรายของฝน : เหตุที่ทำให้ฝนไม่ตกดังคำในวิสสุตตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่าภิกษุทั้งหลาย อันตรายของฝน ๕ ประการนี้(คือ เตโชธาตฺวํ กัมมิชฺชิตฺวา อากาศํ วายูธาตฺวํ กัมมิชฺชิตฺวา

อากาศ อสุรินทราทูใช้ฝ่ามือรับน้ำแล้วทิ้งลงในมหาสมุทร วัสสวลาหกเทพบุตรเป็นผู้ประมาท และพวกมนุษย์เป็นผู้ไม่ดำรงอยู่ในธรรม) ซึ่งพวกหมอดูรู้ไม่ได้สายตาของพวกเขาหมอดูยังไม่ถึง ๒๒/๑๙๗/๓๓๗

อันตรายที่เกิดจากฤดู : เหตุที่ทำให้ฤดูแปรผัน ไม่เป็นไปตามที่เคยเป็น ดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เราอนุญาตเสนาสนะ แก่เธอทั้งหลาย ก็เพียงเพื่อป้องกันความหนาว ป้องกันความร้อน ป้องกันสัมผัสแห่งเหลือบ ยุง ลม แดด และสัตว์เลื้อยคลานทั้งหลายเพื่อบรรเทาอันตรายที่เกิดจากฤดู ดังคำในสัพพาสวสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุพิจารณาโดยแยกคายแล้วใช้สอยเสนาสนะเพียงเพื่อป้องกันความหนาว ความร้อน เหลือบ ยุง ลม แดด และสัมผัสแห่งสัตว์เลื้อยคลาน เพียงเพื่อบรรเทาอันตรายที่เกิดจากฤดู และเพื่อความยินดีในการหลีกเร้น (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๘๒/๑๔๑, ม.มู.(ไทย) ๑๒/๒๓/๒๓)

อันตรายของภิกษุสามเณรผู้บวชใหม่ : เหตุที่จะทำให้ผู้บวชในธรรมวินัยนี้ประพฤติพรหมจรรย์อยู่ได้ไม่ยั่งยืน มี ๔ อย่าง คือ ๑. อุดทนต่อคำสั่งสอนไม่ได้ ๒. เห็นแก่ปากแก่ท้อง ๓. ฝันใฝ่ทะยานอยากได้กามคุณ ๔. รักผู้หญิง (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์)

อันตรายภิกษุธรรม : ธรรมอันกระทำอันตรายคือเหตุขัดขวางต่างๆ เช่นเหตุขัดขวางการอุปสมบท ๑๓ อย่าง มีการเป็นโรคเรื้อน เป็นต้น ดังคำในมหาวรรคที่พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้สงฆ์ผู้จะให้อุปสมบทถามอันตรายภิกษุธรรม ๑๓ ข้อได้ (วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๒๕/๑๙๒, วิ.จ.ุ.(ไทย) ๗/๔๒๓/๓๔๖, ๗/๔๒๓/๓๔๗, ๗/๔๒๕/๓๕๐, ม.มู.(ไทย) ๑๒/๑๕๐/๑๔๙, อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๘/๒๕๕๓)

อันตลิกขร, พระเจ้าจักรพรรดิ : ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระอากาศปิยเถระ ดังคำในอากาศปิยเถราปทานที่พระเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนตอนหนึ่งว่า ข้าพเจ้าถือดอกบัว ๒ ดอก เข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้าพระนามว่าสิทธัตถะ เพราะผลแห่งการถวายดอกไม้ ในกัปที่ ๓๒ นับจากกัปนี้ไป ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่งพระนามว่าอันตลิกขรเป็นใหญ่ในแผ่นดิน มีพละนาภาพมาก (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๔/๔๒๔)

อันตวาทีฎฐิ : ความเห็นว่ามีที่สุด, เป็นข้อ ๑ ในทีฎฐิ ๒ คือ อันตวาทีฎฐิ(ความเห็นว่ามีที่สุด)อนันตวาทีฎฐิ(ความเห็นว่ามีไม่ที่สุด) , ในธัมมสังคณีและวิภังค์อธิบายความหมายไว้ว่า ความเห็นว่ามีที่สุดและโลกมีที่สุด ดังนี้ ทีฎฐิ ความเห็นผิด ฯลฯ ความยึดถือโดยวิปลาส มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่าความเห็นว่ามีที่สุด (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๑๓๒๔/๓๓๑, อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๘๘๘/๕๖๓)

อันตวาสูตร : พระสูตรว่าด้วยทีฎฐิว่าโลกมีที่สุด พระผู้มีพระภาคได้ตรัสถามว่า ภิกษุทั้งหลาย เมื่อมีอะไร เพราะถือมันอะไรเพราะยึดมันอะไร ทีฎฐิอย่างนี้จึงเกิดขึ้นว่า โลกมีที่สุด ภิกษุทั้งหลาย ทูลตอบว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ธรรมของข้าพระองค์ทั้งหลาย มีพระผู้มีพระภาคเป็นหลัก ฯลฯ “ ... มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า” (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๒๑๖/๒๙๘)

อันตสูตร : พระสูตรว่าด้วยที่สุด พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับ ภิกษุทั้งหลายว่า ที่สุดมี ๔ อย่าง คือ

๑. ที่สุดคือสักกายะ(กายของตน) ที่สุดคือสักกายะ ได้แก่อุปาทานชั้น ๕
๒. ที่สุดคือเหตุเกิดแห่งสักกายะ ได้แก่ตัณหาอันทำให้เกิดอีก ประกอบด้วย ความเพิลิตเพลินและความกำหนด มีปกติเพิลิตเพลินยิ่งในอารมณฺ์นั้น ๆ ได้แก่ตัณหา ๓
๓. ที่สุดคือความดับแห่งสักกายะ ได้แก่ ความดับตัณหาไม่เหลือด้วยวิราคะ ความสละ ความสละคืน ความพ้นและความไม่อาลัยในตัณหา
๔. ที่สุดคือปฏิบัติที่ให้ถึงความดับแห่งสักกายะ ได้แก่อริยมรรคมีองค์ ๘ (ส.ข. (ไทย) ๑๗/๑๐๓/๑๙๘)

อันตคคาหิกทิกฺขุ : ความเห็นอันถือเอาที่สุด, ความเห็นที่ยึดเอาที่สุด คือแล่นไปถึงที่สุดในเรื่องหนึ่ง ๆ, ความเห็นที่ยึดเอาที่สุด มี ๑๐ ประการ คือ ๑. ความเห็นว่าโลกเที่ยง ๒. ความเห็นว่าโลกไม่เที่ยง ๓. ความเห็นว่าโลกมีที่สุด ๔. ความเห็นว่าโลกไม่มีที่สุด ๕. ความเห็นว่า ชีวะกับสรีระเป็นอย่างเดียวกัน ๖. ความเห็นว่าชีวะกับสรีระเป็นคนละอย่างกัน ๗. ความเห็นว่าหลังจากตายแล้วตถาคต เกิดอีก ๘. ความเห็นว่าหลังจากตายแล้ว ตถาคตไม่เกิดอีก ๙. ความเห็นว่าหลังจากตายแล้ว ตถาคตเกิดอีกก็มี ไม่เกิดอีกก็มี ๑๐. ความเห็นว่า หลังจากตายแล้ว ตถาคตเกิดอีกก็มีใช้ จะว่าไม่เกิดอีกก็มีใช้ , เป็นข้อที่ ๗ ในทิกฺขุ ๑๖ ดังคำในสังฆเภทสูตรที่กล่าวไว้ว่าภิกษุผู้เลวทรามเป็น มิฉฉาทิกฺขุ ประกอบด้วยอันตคคาหิกทิกฺขุ, ในปฏิสัมภิทาวรรคกล่าวไว้ว่า อันตคคาหิกทิกฺขุว่า โลกไม่เที่ยง ฯลฯ โลกมีที่สุด ฯลฯ โลกไม่มีที่สุด ฯลฯ (อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๔๓/๓๖๐, ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๔๐/๒๑๔, อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๙๗๒/๖๒๒)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อันตคคาหิกทิกฺขุ หมายถึงความเห็นที่ยึดเอาที่สุด คือ แล่นไปถึงที่สุดในเรื่องหนึ่ง ๆ มี ๑๐ ประการ คือ เห็นว่า (๑) โลกเที่ยง (๒) โลกไม่เที่ยง (๓) โลกมีที่สุด (๔) โลกไม่มีที่สุด (๕) ชีวะกับสรีระเป็นอย่างเดียวกัน (๖) ชีวะกับสรีระเป็นคนละอย่างกัน (๗) หลังจากตายแล้วตถาคตเกิดอีก (๘) หลังจากตายแล้วตถาคต ไม่เกิดอีก (๙) หลังจากตายแล้วตถาคตเกิดอีกและไม่เกิดอีก (๑๐) หลังจากตายแล้วตถาคตจะว่าเกิดอีก ก็มีใช้ จะว่าไม่เกิดอีกก็มีใช้ (อง.ตัก.อ. (บาลี) ๒/๕๑/๑๕๖)

อันตคคาหิกทิกฺขุ นิทเทส : แสดงอันตคคาหิกทิกฺขุ อธิบายอุทเทสที่ ๗ คือ อันตคคาหิกทิกฺขุ โดยวิธี ปุจฉาและวิสัชนา ดังนี้

คำปุจฉาว่า “อันตคคาหิกทิกฺขุมีความยึดมั่นด้วยอาการ ๕๐ ประการ เป็น อย่างไร” ท่านพระสารีบุตรวิสัชนาไว้ดังนี้

อันตคคาหิกทิกฺขุ ๑๐ ประการ คือ (๑) โลกเที่ยง (๒) โลกไม่เที่ยง (๓) โลก มีที่สุด (๔) โลกไม่มีที่สุด (๕) ชีวะกับสรีระเป็นอย่างเดียวกัน (๖) ชีวะกับสรีระเป็นคนละอย่างกัน (๗) หลังจากตายแล้วตถาคตเกิดอีก (๘) หลังจากตายแล้วตถาคต ไม่เกิดอีก (๙) หลังจากตายแล้วตถาคตเกิดอีกก็มี ไม่เกิดอีกก็มี (๑๐) หลังจากตายแล้วตถาคต จะว่าเกิดอีกก็มีใช้ จะว่าไม่เกิดอีกก็มีใช้

ท่านนำอรรถกถาสิกขาบท ๑๐ ประการนี้มาตั้งเป็นคำปุจฉาที่ละประการว่า มีความยึดมั่นด้วยอาการเท่าไร เช่น

อรรถกถาสิกขาบทว่า “โลกเที่ยง” มีความยึดมั่นด้วยอาการเท่าไร

จากนั้น ท่านวิสันนาอรรถกถาสิกขาบทที่ละประการว่า มีความยึดมั่นด้วย อาการ ๕ ประการ แล้วยกคำวิสันนาขึ้นมาตั้งเป็นคำปุจฉาและวิสันนาตามลำดับ โดยเริ่มต้นด้วยการจำแนกอรรถกถาสิกขาบทแต่ละประการว่ามีความยึดมั่นด้วยอาการ ๕ ประการ (ตามจำนวนชั้น) เช่น (๑) รูปเป็นโลกและเป็นของไม่เที่ยง (๒) เวทนา... (๓) สัญญา... (๔) สังขาร... (๕) วิญญาณเป็นโลกและเป็นของไม่เที่ยง รวมเป็น อาการ ๕ ประการ โดยนัยนี้อรรถกถาสิกขาบทแต่ละประการจึงมีความยึดมั่นด้วย อาการ ๕ ประการ เมื่อนำอาการ ๕ ประการไปหมุ่นด้วยอรรถกถาสิกขาบท ๑๐ ประการ จึงเป็น อาการ ๕๐ ประการ

คำวิสันนาในอรรถกถาสิกขาบทแต่ละประการ มีใจความ ๗ ส่วนเหมือนใน อรรถกถาสิกขาบท ในที่นี้ขอแสดงส่วนที่ต่างกันเป็นตัวอย่าง ๑ ประการ ดังนี้

ส่วนที่ ๑ อธิบายคำว่า “อรรถกถาสิกขาบท”

สิกขาบทคือความยึดมั่นถึมั่นว่า “รูปเป็นโลกและเป็นของไม่เที่ยง” สิกขาบทนั้นถือเอาที่สุดเช่นนั้น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าอรรถกถาสิกขาบทส่วนที่ ๒ อธิบายคำว่า “สิกขาบทและวัตถุ”

สิกขาบทไม่ใช่วัตถุ วัตถุไม่ใช่สิกขาบท สิกขาบทเป็นอย่างหนึ่ง วัตถุก็เป็นอย่างหนึ่ง สิกขาบทและวัตถุนี้เป็นอรรถกถาสิกขาบทว่า “โลกไม่เที่ยง” เป็นอาการที่ ๑ ส่วนที่ ๓-๗ เหมือนใน อรรถกถาสิกขาบท (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๔๐/๒๑๔)

อันทานันตีกวาทะ : กวาทะว่ามีที่สุดและไม่มีที่สุด, กวาทะว่าอตฺตาและโลกไม่มีที่สุด, หมายถึงความ เห็นว่าโลกมีที่สุด โลกไม่มีที่สุดมี ๔ อย่าง ดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย สมณพราหมณ์เหล่านั้นมีกวาทะว่า โลกมีที่สุด โลกไม่มีที่สุด บัญญัติว่า โลกมีที่สุด โลกไม่มีที่สุด (ที.สี.(ไทย) ๙/๕๓/๒๑, ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๔๑/๒๒๑)

อันทิมวัตถุ : วัตถุมีในที่สุด หมายถึงอาบัติปาราชิก ซึ่งทำให้ภิกษุและภิกษุณีผู้ต้อง มีโทษถึงที่สุด คือขาดจากภาวะของตน (และจะบวชใหม่กลับคืนสู่ภวณันั้นก็ได้ด้วย) ดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ไม่พึงยกปาติโมกข์ขึ้นแสดงในบริษัทที่มีภิกษุต้อง อันทิมวัตถุนี้อยู่ด้วย รูปโดยยกขึ้นแสดง ต้องอาบัติทุกกฏ (วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๘๓/๒๘๗, วิ.ม.(ไทย) ๕/๓๗๓/๒๔๙, ๕/๓๗๔/๒๕๐, วิ.จ.(ไทย) ๗/๓๒๓/๑๔๘, ๗/๓๒๓/๑๔๙, ๗/๓๒๓/๑๕๐, ๗/๓๒๙/๑๖๔)

อันทวาสสิก : ผู้อยู่ในสำนัก, ภิกษุผู้ขออยู่ร่วมสำนัก, ศิษย์ (ภิกษุผู้รับให้อยู่ร่วมสำนักเรียกอาจารย์) ; อันทวาสสิกมี ๔ ประเภท คือ ๑. ปัพพช้นตวาสสิก อันทวาสสิกในบรรพชา ๒. อุปสัมปทันทวาสสิกอันทวาสสิกในอุปสมบท ๓. นิสสยันทวาสสิก อันทวาสสิกผู้ถืออนิสัย ๔. ฌมมันทวาสสิก อันทวาสสิกผู้เรียนธรรม ดังคำในมหาวิงค์ที่กล่าวไว้ว่า ภิกษุรูปหนึ่งบอกภิกษุอีกรูปหนึ่งว่า พวกภิกษุอันทวาสสิกของพระอุปัชฌาย์ของพวกเราล้วนมีฤทธาณภาพมาก (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๓๓๘/๓๗๕, วิ.ม.(ไทย) ๔/๗๗/๑๐๖, ๔/๗๗/๑๐๗, ๔/

๗๘/๑๐๗, ๔/๗๘/๑๐๘, วิ.ม.(ไทย) ๕/๓๖๕/๒๔๑, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๑๕/๑๖๓, ที.ปา.
(ไทย) ๑๑/๗๘/๕๗, ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๗๕/๒๔๐, ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๑๕๑/๑๘๔)

อันเตวาลิกสูตร : พระสูตรว่าด้วยอันเตวาลิก พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้
ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุผู้ประพฤติพรหมจรรย์ต้องไม่มีอันเตวาลิก ไม่มีอาจารย์
เพราะภิกษุผู้มีอันเตวาลิก มีอาจารย์ ย่อมอยู่เป็นทุกข์ ไม่สบาย ส่วนภิกษุผู้ไม่มีอันเต
วาลิก ไม่มีอาจารย์ ย่อมอยู่เป็นสุขสบาย แล้วตรัสอธิบายถึงความหมายของคำ
เหล่านั้น ดังนี้

ภิกษุชื่อว่าผู้มีอันเตวาลิก ได้แก่ผู้มีธรรมที่เป็นบาปอกุศล มีความดำริชานไปเพื่อ
เกื้อกูลแก่สังโยชน์ เพราะเห็นรูปทางตา ฟังเสียงทางหู ดมกลิ่นทางจมูก ลิ้มรสทางลิ้น
ถูกต้องโผฏฐัพพะทางกายและรู้แจ้งธรรมารมณ์ทางใจ ส่วนภิกษุผู้ชื่อว่าผู้ไม่มีอันเตวา
ลิกพึงทราบโดยนัยตรงกันข้าม

ภิกษุผู้ชื่อว่าไม่มีอาจารย์ ได้แก่ผู้มีธรรมที่เป็นบาปอกุศลเหล่านั้น ฟุ้งขึ้นท่วมทับจิต
ส่วนภิกษุผู้ชื่อว่าไม่มีอาจารย์พึงทราบโดยนัยตรงกันข้าม(ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๑๕๑/
๑๘๔)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า คำว่า **ไม่มีอันเตวาลิก** หมายถึงไม่มีกิเลสที่นอนเนื่องอยู่
ภายใน (ส.สพ.อ. ๓/๑๕๑-๑๕๒/๕๕) คำว่า คำว่า **ไม่มีอาจารย์** หมายถึงไม่มีกิเลส
ที่ฟุ้งขึ้น (ส.สพ.อ. ๓/๑๕๑-๑๕๒/๕๕)

อันเตวาลินี, ภิกษุณี : หญิงผู้อยู่ในสำนักของภิกษุณี ดังคำในภิกษุณีวิภังค์ที่กล่าวไว้ว่า ภิกษุณีผู้เป็น
อันเตวาลินีของภิกษุณีกุลลันทา ไปยังตระกูลอุปัฏฐากของภิกษุณีกุลลันทา ใน
กรุงจัมปา บอกคนในตระกูล หรือตั้งคำว่า ภิกษุณีอันเตวาลินีของภิกษุณีสุนทรินันทา
ได้กล่าวกับนายสาหะหลานของนางวิสาขามิคารมาตา (วิ.ภิกษุณี.(ไทย) ๓/๖๘๗/
๓๕, ๓/๗๒๑/๖๓, ๓/๘๓๘/๑๕๕, ๓/๘๔๒/๑๕๘)

อันธกรณสูตร : พระสูตรว่าด้วยวิตกทั้งที่ทำให้มีมถมนและไม่มีมถมน พระผู้มีพระภาคตรัสว่า กามวิตก
พยาบาทวิตก วิหิงสาวิตก ทำให้เกิดความมีมถมน ไม่ให้เกิดปัญญา ทำแต่ความโง่ ดับ
ปัญญา เป็นบ่อเกิดแห่งทุกข์ ไม่เป็นไปเพื่อนิพพาน ส่วนเนกขัมมวิตก อพยาบาทวิตก
และอวิหิงสาวิตก ไม่ทำความมีมถมน ทำให้เกิดปัญญา ทำปัญญา ให้เจริญ ไม่เป็นบ่อ
เกิดแห่งความทุกข์ เป็นไปเพื่อนิพพาน (ขุ.อิตติ.(ไทย) ๒๕/๘๗/๔๕๔)

อันธกวินทคาม : ชื่อหมู่บ้านแห่งหนึ่ง แคว้นมคธ,เป็นที่ที่ท้าวสทัมบดีพรหมเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคเพื่อ
สนทนาธรรม ดังคำในอันธกวินทสูตรว่า พระผู้มีพระภาคประทับนั่งอยู่ในที่แจ้ง ใน
ราตรีอันมืดมิดและฝนกำลังตกประปรายอยู่ ครั้นเมื่อราตรีผ่านไป ท้าวสทัมบดี
พรหมมีวรรณงดงามยิ่งนัก เปล่งรัศมีให้สว่างทั่วอันธกวินทคาม (ส.ส.(ไทย) ๑๕/
๑๘๔/๒๕๔)

อันธกวินทชนบท : ชื่อชนบทแห่งหนึ่งอยู่ใกล้กรุงพาราณสี ไม่ห่างจากกรุงราชคฤห์ ดังคำในมหาวรรค
ว่า พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ กรุงพาราณสีตามพระอัยยาคัยแล้วเสด็จจาริกไป
ทางอันธกวินทชนบท พร้อมภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ หรือตั้งคำว่า พราหมณ์เพลัญฐกัจจนะ

เดินทางไกลจากกรุงราชคฤห์ไปยังอันธกวินทชนบทพร้อมด้วยเกวียน ๕๐๐ เล่ม
ล้วนบรรทุกน้ำอ้อยงบเต็ม (วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๘๒/๘๗, ๕/๒๘๒/๘๘, ๕/๒๘๔/๙๓)

อันธกวินทวิหาร : วิหารแห่งหนึ่งซึ่งเป็นที่พระมหากัสสปะไปพัก ดังคำในมหาวรรคว่า ท่านพระ
มหากัสสปะเดินทางจากอันธกวินทวิหารมายังกรุงราชคฤห์เพื่อทำโอสถ ระหว่างทาง
ขณะข้ามแม่น้ำ ถูกร้ำน้ำพัดไปหน่อหนึ่งจิวรของท่านเปียก (วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๔๓/๒๒๑)

อันธกวินทสูตร : พระสูตรว่าด้วยเรื่องอันธกวินทคาม สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ อันธกวินท
คาม แคว้นมคธ ท้าวสัทธมบดีพรหมเข้าไปเฝ้าแล้วกราบทูลว่า ภิกษุพึงอาศัยที่นอนที่
นั่งอันสงัดประพฤติเพื่อพ้นสังโยชน์ ถ้าไม่ยินดีที่นั่นก็พึงมีสติ ปัญญาเครื่องบริหารอยู่
ท่ามกลางสงฆ์ เมื่อเที่ยวบิณฑบาตตามลำดับตระกูล พึงมีปัญญาเครื่องบริหาร
คุ้มครองอินทรีย์ พึงอาศัยที่นอนที่นั่นอันสงัด น้อมไปในอภย ภิกษุถึงนั่งอยู่ในที่ที่มี
สัตว์เลื้อยคลานอันน่ากลัว สายฟ้าแลบแปลบปลาบ ฆวัดเฉวียน ฝนตกในราตรีอันมืด
มืด ก็ปราศจากความขนพองสยองเกล้า ข้าพระองค์กลัวมธุรสวาท จึงไม่อาจคำนวณ
ด้วยใจได้ว่า เรื่องนี้ข้าพระองค์ได้เห็นแล้ว และไม่กล่าวว่า ในพรหมจรรย์หนึ่ง มีพระ
ชีนาสพผู้ละความตายได้ ๑,๐๐๐ องค์ พระเสขะมากกว่า ๕๐๐ องค์ไป และผู้ถึง
กระแสนิพพานทั้งหมดไม่ไปสู่ติริจฉานภูมิ ส่วนหมู่สัตว์นอกนี้ล้วนเป็นผู้มีส่วนได้รับ
ผลบุญ(ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๘๔/๒๕๔)

อันธกวินทสูตร : พระสูตรว่าด้วยหมู่บ้านอันธกวินท พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ หมู่บ้านอันธกวิน
ท แคว้นมคธ ตรัสกับพระอานนท์ว่า เธอทั้งหลายพึงแนะนำภิกษุใหม่ให้ดำรงอยู่ใน
ธรรม ๕ คือ (๑) ปาติโมกขสังวรศีล (๒) อินทริยสังวรศีล (๓) พุทธน้อย พุทธิที่จบ (๔)
สงบกาย อยู่ป่าเป็นวัตร (๕) สัมมาทิฎฐิ ๒๒/๑๑๔/๑๙๒

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า **สัมมาทิฎฐิ** หมายถึงสัมมาทิฎฐิ ๕ คือ (๑) กัมมัฏสกตา
สัมมาทิฎฐิ (เห็นชอบว่าสัตว์มีกรรมเป็นของของตน) (๒) ญาณสัมมาทิฎฐิ (เห็นชอบใน
ญาณ) (๓) วิปัสสนาสัมมาทิฎฐิ (เห็นชอบในวิปัสสนา) (๔) มัคคสัมมาทิฎฐิ (เห็นชอบ
ในอริยมรรค) (๕) ผลสัมมาทิฎฐิ (เห็นชอบในอริยผล) (อง.ป.ลจก.อ.(บาลี) ๓/๑๑๔/
๔๘)

อันธกวินท, เมือง : ชื่อหมู่บ้านแห่งหนึ่งในแคว้นมคธ อยู่ห่างจากกรุงราชคฤห์ประมาณ ๑ คาจตุ
(คัมภีร์ฉบับสิงหลว่า ๓ คาจตุ) ดังคำในสุวัณณวิมาน ที่เทพบุตรกล่าวไว้ว่า ข้าพเจ้า
เลื่อมใสแล้วให้สร้างวิหารใกล้เมืองอันธกวินท ถวายพระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธ
เจ้า ผู้ทรงเป็นเผ่าพันธุ์พระอาทิตย์ด้วยมือของตน (วิ.ม.(ไทย) ๕/๓๕๐/๒๒๓, ขุ.เปต.
(ไทย) ๒๖/๒๔๙/๒๐๗, ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๗๒๓/๘๔, ๒๖/๑๑๔๓/๑๔๓)

อันธกเวณฑู, ชื่อ : ชื่อพระราชกุมารชาวอันธกเวณฑู ดังคำในจุฬารวิมาน ที่พระมหากัจจายนเถระ
กล่าวแก่ราชบุตรว่า ท่านผู้เป็นบุตรของชาวอันธกเวณฑูผู้ได้ศึกษาแล้วมีความสามารถ
แก่กล้าประหารข้าศึกได้ (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๙๙๔/๑๒๒)

อันธการสูตร : พระสูตรว่าด้วยความมิดคือสังสารวัฏ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงความมิดมนของโล
กัณฑ์ตรรกให้ภิกษุทั้งหลายฟัง ภิกษุรูปหนึ่งทูลถามว่า มีความมิดมนอื่นที่มากกว่าและ
น่ากลัวกว่าความมิดมนนั้นหรือไม่ พระองค์ตรัสว่า มี ได้แก่ความมิดมนเพราะชาติ

ชรา มรณะ โสกะ ปรีทเว ทุกข์ โทมนัสและอุปายาส ที่สมณพราหมณ์ผู้ไม่รู้ชัด อริยสัจ ๔ พวกนี้มีตมณ ส่วนสมณพราหมณ์ผู้รู้ชัดย่อมไม่มีตมณ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๑๑๖/๖๒๙)

อันธฤตสูตร : พระสูตรว่าด้วยสิ่งทั้งปวงเป็นของมีตมณ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ พระเวฬุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า อายุตนะภายใน ๖ อายุตนะภายนอก ๖ วิญญาน ๖ สัมผัส ๖ และแม้ความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้น เพราะสัมผัส ๖ เป็นปัจจัย ล้วนเป็นของมีตมณ เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งอาทิตตสูตรในวรรคนี้ (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๒๙/๒๙)

อันธวัน,ป่า : ชื่อป่าแห่งหนึ่ง อยู่ในกรุงสาวัตถี ดังคำในมหาวิงค์ว่า ภิกษุรูปหนึ่ง จำวัดกลางวันในป่าอันธวัน เขตกรุงสาวัตถี หลิงเลี้ยงโคคนหนึ่งพบเข้าจึงนั่งคร่อมองคชาต ท่านยินดีขณะกำลังสอดเข้าไป ยินดีขณะสอดเข้าไปแล้ว ยินดีขณะหยุดอยู่ ยินดีขณะถอนออก, เป็นป่าที่พระอุบลวรรณเถรีพักอยู่ ดังคำว่า ภิกษุณีอุบลวรรณาครองอินทราวาสถือบาตรและจีวร เข้าไปบิณฑบาตในกรุงสาวัตถี กลับจากบิณฑบาตหลังจากฉันเสร็จแล้ว เข้าไปยังป่าอันธวันเพื่อพักผ่อนกลางวันในที่โคนไม้ต้นหนึ่ง (วิ.ม.(ไทย) ๑/๗๔/๖๔,๑/๗๔/๖๕,ม.ม.(ไทย) ๑๒/๒๔๙/๒๖๗,ม.อ.(ไทย) ๑๔/๔๑๖/๔๗๐,ส.ส.(ไทย)๑๕/๑๖๒/๒๑๗,๑๕/๑๖๓/๒๑๘,๑๕/๑๗๑/๒๒๗,ส.ข.(ไทย)๑๗/๓๓๒/๓๔๒,๑๗/๓๔๐/๓๔๖,ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๑๒๑/๑๔๔)

อันธสูตร : พระสูตรว่าด้วยบุคคลตาบอด พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคล ๓ จำพวก คือ (๑) บุคคลตาบอด หมายถึงผู้ไม่มีนัยน์ตา เป็นเหตุให้ได้โภกทรัพย์ที่ยังไม่ได้ หรือทำโภกทรัพย์ที่ได้แล้วให้เพิ่มพูน และไม่มีนัยน์ตาเป็นเครื่องรู้ธรรมที่เป็นกุศลและอกุศล (๒) บุคคลตาเดียว หมายถึงผู้มีนัยน์ตาเป็นเหตุให้ได้โภกทรัพย์ที่ยังไม่ได้ หรือทำโภกทรัพย์ที่ได้แล้วให้เพิ่มพูน แต่ไม่มีนัยน์ตาเป็นเครื่องรู้ธรรมที่เป็นกุศลและอกุศล (๓) บุคคลสองตา หมายถึงผู้มีนัยน์ตาเป็นเหตุให้ได้โภกทรัพย์ที่ยังไม่ได้หรือทำโภกทรัพย์ที่ได้แล้วให้เพิ่มพูน และมีนัยน์ตาเป็นเครื่องรู้ธรรมที่เป็นกุศลและอกุศล (อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๒๙/๑๗๘)

อันนกลา : เรื่องข้าว ,เป็นเรื่องลำดับที่ ๗ ในบรรดาดิรัจฉานกถาต่าง ๆ ๒๘ ประการ (วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๕๐/๑๙)

อันนภาวะ, ปริพาชก : ชื่อปริพาชกคนหนึ่งผู้มีชื่อเสียง ชาวกรุงราชคฤห์ ดังคำในมหาสุกฤทัยสูตร และสมณสังจสูตร ที่กล่าวไว้ว่า ปริพาชกผู้มีชื่อเสียงจำนวนมาก คือปริพาชกชื่ออันนภาวะ ปริพาชกชื่ออรรถระปริพาชกชื่อสุกฤทัยและปริพาชกเหล่าอื่นล้วนมีชื่อเสียงอาศัยอยู่ในอารามของปริพาชก,เคยสนทนาธรรมกับพระผู้มีพระภาค(ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๓๗/๒๗๘,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๓๐/๔๖,๒๑/๑๘๕/๒๖๔)

อันนสังสาวกเถราปทาน : ประวัตินิโอดีตชาติของพระอันนสังสาวกเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๙๔ ท่านได้ถวายภัตตาหารแด่พระพุทธเจ้าพระนามว่า สิทธิธณะ ด้วยจิตเลื่อมใส เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่รู้จักทุกติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๕๕/๑๔๒)

อन्नสังสาวกเถรภาพาน :ประวัติในอดีตชาติของพระอन्नสังสาวกเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติที่ ๙๔ ท่านได้ถวายภัตตาหารแด่พระพุทธเจ้าพระนามว่าสิทธัตถะ ด้วยจิตเลื่อมใส เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลुพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๔/๔๘๘)

อन्नสูตร : พระสูตรว่าด้วยข้าว สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ทเวตถากถาว ในสำนักของพระองค์ว่า ทเวตถาและมนุษย์ต่างก็พอใจข้าว ผู้ที่ไม่พอใจข้าวจัดว่าเป็นยักษ์ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ผู้ที่มีใจเลื่อมใสให้ข้าวด้วยศรัทธา ข้าวนั้นย่อมค้ำจุนผู้นั้นทั้งในโลกนี้และโลกหน้า เหตุฉะนั้น คนทั้งหลายจึงควรกำจัดความตระหนี่แล้วให้ทาน เพราะบุญเป็นที่พึงของสัตว์ทั้งหลายในโลกหน้า (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๔๓/๕๙)

อन्नมีในจิตตียัง (อภิเจตสิก) :ตั้งคำในสัมปสาทนิยสูตรที่กล่าวว่า พระผู้มีพระภาคทรงได้มาน ๔ อन्नมีในจิตตียังซึ่งเป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบันตามความปรารถนาได้โดยไม่ยากได้โดยไม่ลำบาก(อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๘๗/๑๕๖,๒๒/๑๐๔/๑๘๑,๒๒/๑๐๖/๑๘๔,๒๒/๑๐๙/๑๘๗)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อन्नมีในจิตตียัง หมายถึงอยู่เหนือกามาวจรจิต (ที.ปา.อ. (บาลี) ๑๖๐/๘๕)

อन्नวยญาณ : ความรู้ในการคล้อยตาม ,ญาณหยั่งรู้ด้วยการพิจารณาทบทวน, เป็นข้อ ๒ ในญาณ ๔ คือ ๑. ฉัมมญาณ(ความรู้ในธรรม) ๒. อन्नวยญาณ(ความรู้ในการคล้อยตาม) ๓. ปริยญาณ(ความรู้ในการกำหนดจิตของผู้อื่น) ๔. สัมมตญาณ (ความรู้ในสมมติ) ตั้งคำในญาณวัตถุสูตร ที่กล่าวไว้ว่า ญาณ ๒ ประการนี้ คือ (๑) ฉัมมญาณ (๒) อन्नวยญาณ ๒ ของอริยสาวกเป็นธรรมชาติบริสุทธิ์ผุดผ่อง อริยสาวกนี้เราเรียกว่า เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยทวิภูฏิบ้าง,ในวิภังค์อธิบายความหมายไว้ว่า ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงงมงาย ความเลื่อมใสในธรรมสัมมาทิฏฐิในการนำนัยคือปัจจเวกขณญาณไปนั้น นี้เรียกว่า อन्नวยญาณ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๑๐/๒๘๕,๑๑/๓๕๔/๓๗๗,ที.ปา.(ไทย) ๑๖/๓๓/๗๑,๑๖/๓๓/๗๓,อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๗๙๖/๕๑๐)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อन्नวยญาณ ในที่นี้หมายถึงปัจจเวกขณญาณ คือ ญาณหยั่งรู้ด้วยการพิจารณาทบทวนคือสำรวจรู้ มรรคผล กิเลสที่ละได้แล้ว กิเลสที่ยังเหลืออยู่ และนิพพาน เว้นพระอรหันต์ไม่มีการพิจารณากิเลสที่ยังเหลืออยู่ ญาณนี้เป็นญาณอันดับที่ ๑๖ ในญาณ ๑๖ (ส.นิ.อ. ๒/๓๓/๗๗)

อन्नวิญญชนพึงรู้เฉพาะตน : ผู้ปฏิบัติก็รู้ได้เฉพาะตน ไม่สามารถบอกให้ผู้อื่นเข้าใจได้ ตั้งคำในสมิทติสูตรและสัมพหุลสูตร ที่กล่าวไว้ว่า พระธรรม เป็นธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว ผู้ปฏิบัติจะพึงเห็นชัดด้วยตนเอง ไม่ประกอบด้วยกาล ควรเรียกให้มาดู ควรน้อมเข้ามาในตน อन्नวิญญชนพึงรู้เฉพาะตน (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๕๗/๒๐๑)

อัปภสูตร : พระสูตรว่าด้วยสัตว์มีจำนวนน้อย สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน พระเจ้าปเสนทิโกศลตรัสถามว่า สัตว์ที่มีจำนวนน้อย ได้แก่สัตว์เช่นไร พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า สัตว์ที่มีจำนวนน้อย ได้แก่สัตว์ที่ได้โภคะมากมายแล้วไม่มัวเมาไม่ประมาท ไม่ติดอยู่ในกาม ไม่ประพฤติผิดต่อสัตว์อื่น (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๑๗/๑๓๕)

- อัปปัจฉินตี, ปลา :** ชื่อปลาตัวหนึ่งที่ติดชาย ได้รับการช่วยเหลือจากปลาชนิดจินตี ดังคำในมิตจินตี ชาตกที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่าปลาชื่อพหุจินตีและปลาชื่ออัปปัจฉินตี ทั้ง ๒ ตัวติด อยู่ในชายปลาชื่อมิตจินตีได้ช่วยให้หลุดพ้นจากชาย (ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๑๑๔/๔๗)
- อัปปฏิขรูป :** รูปสัมผัสไม่ได้ มักอยู่ข้างหลังคำอื่น เช่น อนิทัสสนอัปปฏิขรูป (รูปที่เห็นไม่ได้และสัมผัสไม่ได้), ในวิภังค์อธิบายว่า อิตลินทริย ฯลฯ กวฬิงการาหาร รูปนี้ชื่อว่ากระทบ ไม่ได้ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๘, อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๖๕๕/๒๐๙) ; ดูที่ อนิทัสสนอัปปฏิขรูป, รูป ๒๘
- อัปปฏิจฉันนปริวาส :** ปริวาสที่อยู่เพราะปกปิดอาบัติ, เป็นข้อ ๑ ในปริวาส ๒ คือ ๑. ปฏิจฉันนปริวาส ๒. อัปปฏิจฉันนปริวาส, เป็นข้อ ๑ ในปริวาส ๓ อย่าง คือ ๑. ปฏิจฉันนปริวาส ๒. อัปปฏิจฉันนปริวาส ๓. สุทนต์ปริวาส, เป็นข้อ ๑ ใน ปริวาส ๔ อย่าง คือ ๑. ปฏิจฉันนปริวาส ๒. อัปปฏิจฉันนปริวาส ๓. สุทนต์ปริวาส ๔. สโมธานปริวาส (วิ.ป.(ไทย) ๘/๓๒๓/๔๔๑, ๘/๓๒๔/๔๕๔)
- อัปปฏิวิทิตสูตร :** พระสูตรว่าด้วยผู้ไม่รู้แจ้งธรรม สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวัน เทวดาองค์หนึ่งกราบทูลว่า บุคคลเหล่านี้ไต่ยังไม่รู้แจ้งธรรม ย่อมถูกชักนำไปในวาทะของคนที่คนอื่น บุคคลเหล่านั้นจัดว่าหลับอยู่ ยังไม่ตื่น บัดนี้เป็นกาลที่บุคคลเหล่านั้นควรจะตื่น พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคลเหล่านี้ไต่รู้แจ้งธรรมแล้ว ย่อมไม่ถูกชักนำไปในวาทะของคนที่คนอื่น บุคคลเหล่านั้นรู้ดี รู้ชอบ ย่อมดำเนินไปอย่างสม่ำเสมอในที่ที่ไม่สม่ำเสมอ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๗/๗)
อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ที่ที่ไม่สม่ำเสมอ หมายถึงโลกสันนิวาสน หมูสัตว์ หรือ กิเลสที่ไม่สม่ำเสมอ (ส.ส.อ. (บาลี)๑/๕/๒๕)
- อัปปฏิสังขา :** การไม่พิจารณา ดังคำในปฏิสัมภิทามรรคที่กล่าวไว้ว่า เมื่อละอัปปฏิสังขา (การไม่พิจารณา) ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยอำนาจแห่งปฏิสังขานุปัสสนา ย่อมไม่ล่วงเลยกัน และกัน (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๘/๔๔)
- อัปปฏิสันถาร :** ความไม่มีปฏิสันถาร, เป็นข้อ ๒ ในธรรม ๒ คือ อสาชัลยะ(ความไม่มีวาจาnimนวล) และอัปปฏิสันถาระ(ความไม่มีปฏิสันถาร), ในวิภังค์อธิบายความหมายไว้ว่า ปฏิสันถาร ๒ คือ อามิสปฏิสันถาร และธัมมปฏิสันถาร บุคคลบางคนในโลกนี้เป็นผู้ไม่ทำการปฏิสันถารด้วยอามิสปฏิสันถารหรือด้วยธัมมปฏิสันถารนี้เรียกว่าอัปปฏิสันถาร (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๙๐๔/๕๖๕)
- อัปปณิหิตธาตุ :** ธาตุไม่มีที่ตั้ง ดังคำในปฏิสัมภิทามรรคที่กล่าวไว้ว่า การออกจากโลกมีได้ เพราะทำใจให้อาจหาญในสังขารทั้งปวงและเพราะจิตดำเนินไปในอัปปณิหิตธาตุ(ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๑๙/๓๖๕)
- อัปปณิหิตผัสสะ :** ความถูกต้องไม่มีที่ตั้ง ดังคำในจุฬเวทลสูตรที่วิสาขะอุบาสกถามพระอัมมทินนาเถรีว่า ผัสสะ ๓ อย่างคือ (๑) ผัสสะชื่อสุญญตตะ(ว่าง) (๒) ผัสสะชื่ออนิมิตตะ(ไม่มีนิมิต) (๓) ผัสสะชื่ออัปณิหิตตะ(ไม่มีที่ตั้ง) ย่อมถูกต้องภิกษุผู้ออกจากสัญญาเวทิตินโรธ

สมาบัติ (ม.อ.(ไทย)๑๔/๔๖๔/๕๐๕, ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๓๔๘/๓๘๔,อภ.ก.(ไทย) ๓๗/๔๕๘/๔๙๐)

อัปภินิหิตวิโมกข์ : ความหลุดพ้นที่ไม่มีที่ตั้ง,วิโมกข์คือไม่มีที่ตั้ง,ความหลุดพ้นเพราะไม่มีที่ตั้งคือกิเลสมีรากเป็นต้นด้วย, เป็นข้อ ๓ ในวิโมกข์ ๓ คือ สุกญุตวิโมกข์ อนิมิตตวิโมกข์ อัปภินิหิตวิโมกข์ หรือตั้งคำว่า ท่านผู้สิ้นอาสวะแล้ว ไม่ติดในอาหาร มีสุกญุตวิโมกข์ อนิมิตตวิโมกข์และอัปภินิหิตวิโมกข์ ทั้ง ๓ เป็นอารมณ์ ไม่ทิ้งร่องรอยไว้ให้เป็นที่รู้ได้ เหมือนนกไม่ทิ้งร่องรอย ไว้ในอากาศ (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๑๙๙/๑๘๕, ๑/๒๑๘/๒๐๖,ช.เถร.(ไทย) ๒๖/๙๒/๓๓๗, ช.ป.(ไทย) ๓๑/๒๒๙/๓๘๗,ช.อุป.(ไทย) ๓๒/๑๓๓/๒๔,๓๒/๕๑๖/๗๘)

อัปภินิหิตวิหาร : ธรรมเป็นเครื่องอยู่ในนิพพานไม่มีความปรารถนา,ธรรมเป็นเครื่องอยู่ในนิพพานที่ไม่มีปณิหิตะ ดังคำในปฏิสัมภิทามรรคว่า เมื่อพิจารณาปณิธิ (ความตั้งมั่น) โดยความเป็นภัย ถูกต้องแล้วๆ (ซึ่งปณิธิด้วยญาณ) ย่อมเห็นความเสื่อม เพราะจิตโน้มไปในนิพพานที่ไม่มีปณิหิตะนี้ชื่อว่าอัปภินิหิตวิหารหรือตั้งคำว่าเมื่อพิจารณารูปปณิธิ (ตัดหาอันเป็นที่ตั้งแห่งรูป) โดยความเป็นภัยถูกต้องแล้ว ๆ ย่อมเห็นความเสื่อม เพราะจิตโน้มไปในนิพพานที่ไม่มีปณิหิตะ นี้ชื่อว่าอัปภินิหิตวิหาร (ช.ป.(ไทย) ๓๑/๗๘/๑๓๒,๓๑/๗๙/๑๓๓)

อัปภินิหิตวิหารธรรม : ธรรมเป็นเครื่องอยู่ไม่มีความตั้งปรารถนา ดังคำในเถรคาถาที่พระอุบาลีกล่าวสรรเสริญพระพุทธองค์ว่า พระองค์มีสุกญุตวิหารธรรม(ธรรมเป็นเครื่องอยู่อันว่าง) อนิมิตตวิหารธรรม(ธรรมเป็นเครื่องอยู่ไม่มีนิमित) อัปภินิหิตวิหารธรรม(ธรรมเป็นเครื่องอยู่ไม่มีความตั้งปรารถนา) อาเนญชวิหารธรรม (ธรรมเป็นเครื่องอยู่ไม่หวั่นไหว) นิโรธวิหารธรรม(ธรรมเป็นเครื่องอยู่คือความดับ) นี้เป็นธรรมกุฎี (ช.อุป.(ไทย) ๓๒/๕๓๘/๘๒)

อัปภินิหิตสมาธิ : สมาธิไม่มีความตั้งปรารถนา,สมาธิที่พิจารณาธรรมไม่มีความตั้งปรารถนา, เป็นข้อ ๓ ในสมาธิ ๓ คือ สุกญุตสมาธิ (สมาธิที่พิจารณาเห็นความว่าง) อนิมิตตสมาธิ (สมาธิที่พิจารณาธรรมอันไม่มีนิमित) อัปภินิหิตสมาธิ (สมาธิที่พิจารณาธรรมไม่มีความตั้งปรารถนา) (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๑๙๙/๑๘๕, ๑/๒๑๘/๒๐๗,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๓,ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๓๖๙/๔๕๐,๑๘/๓๗๗/๔๕๔,อง.ต.ก.(ไทย) ๒๐/๑๘๔/๔๐๙)

อัปภินิหิตสมาบัติ : สมาบัติคือธรรมไม่มีความตั้งปรารถนา ,เป็น ๑ ในสมาบัติ ๓ คือ สุกญุตสมาบัติ อนิมิตตสมาบัติ อัปภินิหิตสมาบัติ,ในปฏิสัมภิทามรรคอธิบายว่า เมื่อพิจารณาปณิธิ โดยความเป็นภัย พังเฉยความเป็นไปแล้ว นึกถึงนิพพานอันเป็นความดับ ไม่มีปณิหิตะแล้ว ย่อมเข้าสมาบัติ เพราะจิตโน้มไปในนิพพานที่ไม่มีปณิหิตะนี้ชื่อว่าอัปภินิหิตสมาบัติ หรือตั้งคำว่าเมื่อพิจารณารูปปณิธิโดยความเป็นภัย พังเฉยความเป็นไปแล้วนึกถึงนิพพานอันเป็นความดับไม่มีปณิหิตะแล้วย่อมเข้าสมาบัติเพราะจิตโน้มไปในนิพพานที่ไม่มีปณิหิตะ นี้ชื่อว่าอัปภินิหิตสมาบัติ (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๑๙๙/๑๘๕, ๑/๒๑๘/๒๐๗,ช.ป.(ไทย) ๓๑/๗๘/๑๓๒)

อับปณิตะ : ธรรมที่ไม่มีความตั้งปรารถนา, เป็น ๓ ในธรรม ๓ คือ (๑) สุญญตะ(ความว่าง) (๒) อนิมิตตะ(ธรรมไม่มีนิमित) (๓) อับปณิตะ(ธรรมไม่มีความตั้งปรารถนา) มีสมาธิเป็นมูล (อง.ตีก.(ไทย) ๒๐/๑๘๔/๔๑๑, ม.มู.(ไทย) ๑๒/๔๖๔/๕๐๕, อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๓๖๒/๓๕๑)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อับปณิตะ เป็นชื่อของมรรคเพราะไม่มีที่ตั้งแห่งตัณหา (อภิ.สง.อ. (บาลี) ๒๗๙) คำว่า อับปณิตะ คือฉานอันไม่มีที่ตั้งเพราะผลสมาบัติ เพราะชำระถือเอาความปรารถนาด้วยการถึงมรรค (ขุ.จู.อ. (บาลี) ๗๔/๔๗)

อับปณิตานุปัสสนา : การพิจารณาเห็นความไม่มีที่ตั้ง ตั้งคำในปฏิสัมภิทามรรคว่า บุคคลพยายามเพื่อต้องการได้อับปณิตานุปัสสนา ได้อับปณิตานุปัสสนาแล้ว ธรรมนั้นเป็นธรรมอันบุคคลนั้นกำหนดรู้และพิจารณาแล้วอย่างนี้ หรือตั้งคำว่า ความคิดเพื่ออับปณิตานุปัสสนา (การพิจารณาเห็นความไม่มีที่ตั้ง) อันเป็นเพียงกิริยาอัพยาทุกต ฯลฯ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๘/๒๖, ๓๑/๒๒/๓๑, ๓๑/๒๑๖/๓๕๙, ๓๑/๒๒๒/๓๗๔)

อับปณิตานุปัสสนาญาณ : ญาณคือการพิจารณาเห็นความไม่มีที่ตั้ง, เป็นข้อ ๔ ในธรรม ๔ คือ ๑. ทุกขานุปัสสนาญาณ ๒. นิพพิทานุปัสสนาญาณ ๓. วิราคานุปัสสนาญาณ ๔. อับปณิตานุปัสสนาญาณ, เป็นชื่อหนึ่งของอนุปาทาจิตตวิโมกข์ ตั้งคำว่า อับปณิตานุปัสสนาญาณ พ้นจากอุปาทานว่าปณิธิ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอนุปาทาจิตตวิโมกข์ หรือตั้งคำว่า อับปณิตานุปัสสนาญาณพ้นจากอุปาทาน ๑ อะไร คือกามุปาทาน (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๑๔/๓๕๖, ๓๑/๑๒๘/๓๖๑, ๓๑/๒๑๘/๓๖๔-๓๖๕)

อับปณิตานุปัสสนายถาภูตญาณ : ยถาภูตญาณคือการพิจารณาเห็นความไม่มีที่ตั้ง (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๑๕/๓๕๗)

อับปนาณาน : ฌานคืออับปนา หมายถึงฌานคือความแน่วแน่, เป็นข้อ ๒ ในฌาน ๒ ที่เรียกว่าสมาธิคือ อุปลารสมาธิและอับปนาสมาธิ ตั้งคำในอุปทาน ที่กล่าวไว้ว่า พระอริยะทั้งหลายแนบแน่นด้วยความยินดีในฌาน หมู่หนึ่งแสดงธรรม หมู่หนึ่งยินดีด้วยฤทธิ์หมู่หนึ่งเข้าอับปนาณาน หมู่หนึ่งเจริญอุภยอุยวสี แสดงฤทธิ์ได้หลายร้อยหลายพันประการ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๒/๖)

อับปมงคล : สิ่งที่ไม่ดี, ปราศจากมงคล, ไม่เจริญ, เป็นกลางร้าย หมายถึงสถานที่ที่อัสติฤกษ์จะไปเกิดตั้งคำในนาลกสูตรที่อัสติฤกษ์หวนระลึกถึงการที่ตนต้องไปเกิด ก็ระทมใจจนน้ำตาไหลซึ่งเจ้าศากยะทั้งหลายได้ทอดพระเนตรเห็นฤกษ์ร้องไห้เช่นนั้นจึงตรัสถามว่า พระกุมารจะมีอันตรายหรืออย่างไรอัสติฤกษ์ได้ทูลเจ้าศากยะทั้งหลายผู้ทอดพระเนตรเห็นแล้ว ไม่ทรงสบายพระทัยว่าไม่ใช่อาตมภาพระลึกถึงสิ่งที่เป็นอับปมงคลในพระกุมารและก็ไม่ใช่พระกุมารนั้นจะทรงมีอันตราย พระกุมารนี้ไม่เป็นผู้ต่ำต้อยเลย ขอมหาบพิตรทั้งหลายจงสบายพระทัยเถิด (ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๖๘๘/๖๖๕)

อับปมัญญา : ธรรมที่แผ่ไปไม่มีประมาณ หมายถึง เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขาที่แผ่ไปในมนุษย์และสัตว์ทั้งหลายอย่างกว้างขวางสม่ำเสมอ ไม่จำกัดขอบเขตมี ๔ คือ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขาที่กล่าวแล้วนั้น (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๘/๒๘๐, ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๕๑๓/๖๑๖, ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๓๘๖/๔๐๖, ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๕๐/๑๓๔, ๒๙/๘๔/

๒๔๙,๒๙/๑๔๙/๔๐๓,๒๙/๑๕๑/๔๑๓,๒๙/๑๙๘/๕๘๑,ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๔๐/
๖๗๒)

อัปมัตตวิสัยชก : ผู้แจกของเล็กน้อย หมายถึงภิกษุผู้ได้รับสมมติ คือแต่งตั้งจากสงฆ์ ให้มีหน้าที่เป็นผู้จ่ายของเล็กน้อย เช่น เข็มเย็บผ้ามีดตัดเล็บ ประคต เกสซ์ทั้งห้า เป็นต้นให้แก่ภิกษุทั้งหลาย, เป็นตำแหน่งหนึ่งในบรรดา *เจ้าอธิการแห่งคลัง* ดังคำว่า สงฆ์ไม่พึงแต่งตั้งให้เป็นอัปมัตตวิสัยชก (ผู้แจกของเล็กน้อย) ฯลฯ ไม่รู้จักของเล็กน้อยที่แจกแล้วและของเล็กน้อยที่ยังมิได้แจก ฯลฯ สงฆ์พึงแต่งตั้งให้เป็นอัปมัตตวิสัยชก ฯลฯ รู้จักของเล็กน้อยที่แจกแล้วและของเล็กน้อยที่ยังมิได้แจก ฯลฯ (อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๒๗๓/๔๐๒,๒๒/๒๗๔/๔๐๒,๒๒/๒๗๕/๔๐๒,๒๒/๒๗๖/๔๐๒)

อัปมัตตปัญญาสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นไปเพื่อความมีปัญญาหาประมาณมิได้ พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ธรรม ๔ มีสี่ปฐิสสังเสวะเป็นต้น ที่บุคคลเจริญ กระทำ ให้มากแล้ว เป็นธรรมที่เป็นไปเพื่อความมีปัญญาหาประมาณมิได้ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๖๒/๕๘๐)

อัปมาณจิต : จิตที่แผ่ไปไม่มีประมาณ หมายถึงโลกุตตรจิต ดังคำในโลหิจจสูตร ที่พระมหากัจจายนะ กล่าวไว้ว่า พราหมณ์ ภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้ เห็นรูปทางตาแล้ว ย่อมไม่ยินดีในรูปที่น่ารัก ไม่ยินร้ายในรูปที่ไม่น่ารัก เป็นผู้ตั้งมั่นกายคตาสติ มีอัปมาณจิตอยู่และรู้ชัดเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติตามความเป็นจริง (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๑๓๒/๑๖๓,๑๘/๒๔๓/๒๔๗,๑๘/๒๔๔/๒๕๓,๑๘/๒๔๗/๒๖๔,อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๒๑๙/๓๖๔)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อัปมาณจิต หมายถึงโลกุตตรจิต (ม.ม.อ.(บาลี) ๒/๔๑๐-๔/๒๑๙)

อัปมาณปัญญา : ปัญญาไม่มีประมาณ หมายถึงปัญญาในมรรคและผล, เป็น ๑ ในปัญญา ๓ คือปริตตปัญญา มหัคคตปัญญา อัปมาณปัญญา,ในวิภังค์อธิบายความหมายว่า ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔ ชื่อว่าอัปมาณปัญญา (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๗๗๘/๕๐๖)

อัปมาณวิหารี : ผู้มีปกติอยู่อย่างไม่มีประมาณ หมายถึงพระอรหันตชีนาสพ ดังคำในโลณผลสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคลที่ทำบาปกรรมเพียงเล็กน้อยเช่นนั้นแล บาปกรรมนั้นให้ผลในปัจจุบันเท่านั้น ไม่ให้ผลแม้แต่น้อยในอัฐภาพที่ ๒ ไม่จำเป็นต้องพุดถึงผลมาก คือบุคคลเช่นไร คือ บุคคลบางคนในโลกนี้เจริญกาย เจริญศีล เจริญจิต เจริญปัญญา๓แล้วมีคุณไม่น้อย มีอัฐภาพใหญ่ เป็นอัปมาณวิหารี บุคคลเช่นนี้ทำบาปกรรมเพียงเล็กน้อยเช่นนั้นแล บาปกรรมนั้นให้ผลในปัจจุบันเท่านั้น ไม่ให้ผลแม้แต่น้อยในอัฐภาพที่ ๒ ไม่จำเป็นต้องพุดถึงผลมาก (อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๑๐๑/๓๓๗)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อัปมาณวิหารี หมายถึงผู้มีปกติอยู่อย่างไม่มีราคะ โทสะ และโมหะซึ่งเป็นกิเลสที่แสดงลักษณะหรือจริตของบุคคล คำนี้เป็นชื่อของพระชีนาสพ (อง.ติก.อ. ๒/๑๐๑/๒๕๓, อง.ติก.ฎีกา ๒/๑๐๑/๒๔๘)

อัปมาณสมาธิ : สมาธิที่ไม่มีประมาณ หมายถึงสมาธิที่ประกอบด้วยอรหัตมรรค,สมาธิระดับโลกุตตรระอันปราศจากกิเลส ที่แสดงลักษณะหรือจริตของบุคคล ดังคำในทุติยสิกขัตถย

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ธรรม ๑๒ ประการ คือ พรหมวิหาร ๔ มรรค ๔ ผล ๔ พรหมวิหารชื่อว่า อปัมาณะ เพราะแผ่ไปหาประมาณมิได้ธรรมที่เหลือชื่อว่าอปัมาณะ เพราะไม่มีกิเลสเป็นเครื่องวัด (ม.มุ.อ. (บาลี) ๒/๔๕๙/๒๖๒, ส.สพ.อ. (บาลี) ๓/๓๔๙/๑๖๐)

อปัมาณาเจโตวิมุตติ : ความหลุดพ้นทางใจที่ไม่มีประมาณ หมายถึงจิตประกอบด้วยพรหมวิหาร ๔ มรรค ๔ ผล ๔, เป็น ๑ ในวิมุตติ ๔ คือ อปัมาณาเจโตวิมุตติ อากิญจัญญาเจโตวิมุตติ สุกญตาเจโตวิมุตติ อนิมิตตาเจโตวิมุตติ ที่พระสารีบุตรกล่าวแก่พระมหาโกณฑัญญะ มีปรากฏในมหาเวทลสูตร หรือตั้งคำในโคทัตตสูตร ที่พระโคทัตตะได้จัดคหบดีดังนี้ว่า คหบดี ธรรมเหล่านี้ คือ (๑) อปัมาณาเจโตวิมุตติ(๒) อากิญจัญญาเจโตวิมุตติ (๓) สุกญตาเจโตวิมุตติ (๔) อนิมิตตาเจโตวิมุตติมีอรรถต่างกัน มีพยัญชนะต่างกัน หรือมีอรรถอย่างเดียวกัน ต่างกันแต่พยัญชนะเท่านั้น (ม.มุ.(ไทย) ๑๒/๔๕๙/๔๙๗, ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๓๔๙/๓๘๕, ๑๘/๓๔๙/๓๘๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อปัมาณาเจโตวิมุตติ ได้แก่ ธรรม ๑๒ ประการ คือ พรหมวิหาร ๔ มรรค ๔ ผล ๔ พรหมวิหาร ชื่อว่า อปัมาณะ เพราะแผ่ไปหาประมาณมิได้ ธรรมที่เหลือชื่อว่าอปัมาณะ เพราะไม่มีกิเลสเป็นเครื่องวัด (ม.มุ.อ. (บาลี) ๒/๔๕๙/๒๖๒, ส.สพ.อ. (บาลี) ๓/๓๔๙/๑๖๐)

อปัมาณาภา, เทพชั้น : ชื่อเทพหมู่หนึ่ง มีรัศมีไม่มีประมาณ, เป็นเทพที่เกิดเป็นพรหม ด้วยการประพาศธรรม คือประกอบด้วยศรัทธา ประกอบด้วยศีลประกอบด้วยสุตะประกอบด้วยจาคะ ประกอบด้วยปัญญา ได้มาน ตั้งคำในสาเลยกสูตรและ สังขารูปปัตติสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ถ้าบุคคลผู้ประพาศดีสม่ำเสมอ คือผู้ประพาศธรรมจะพึงหวังว่า ทำอย่างไรหนอ หลังจากตายแล้ว เราพึงเกิดในเทพชั้นปริตตภา ... เทพชั้นอปัมาณาภา ... เทพชั้นอาภัสสรา ... เทพชั้นปริตตสุภา ... เทพชั้นอปัมาณสุภา, ในกถาวัตถุ จิตตัญญิติกถา กล่าวไว้ว่า เหล่าเทพชั้นอปัมาณสุภา... ตั้งอยู่ได้ตลอด ๔ กัป (ม.มุ.(ไทย) ๑๒/๔๔๒/๔๗๙, ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๖๙/๒๑๒, อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๓๓๗/๓๐๘)

อปัมาณารมณ : อารมณไม่มีประมาณ หมายถึงอารมณสมถกัมมัฐานที่ได้ขยายให้กว้างใหญ่ไพบุลย์และหมายถึงธรรมชั้นโลกุตตระ ตั้งคำในปฐมโกสลสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสถึงสัญญา ๔ ไว้ว่า สัญญา ๔ ประการ อะไรบ้าง คือ ๑. บุคคลหนึ่งย่อมรู้ชัดปริตรตารมณ ๒. บุคคลหนึ่งย่อมรู้ชัดมหัคคตารมณ ๓. บุคคลหนึ่งย่อมรู้ชัดอปัมาณารมณ ๔. บุคคลหนึ่งย่อมรู้ชัดอากิญจัญญาตณนานว่า 'ไม่มีอะไร' (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๒๙/๗๔)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อปัมาณารมณ หมายถึงอารมณสมถกัมมัฐานที่ได้ขยายให้กว้างใหญ่ไพบุลย์ (อง.อภุฏก.อ. ๓/๖๕/๒๗๑, อง.อภุฏก.ฎีกา ๓/๖๑-๖๕/๓๐๔) หรือหมายถึงธรรมชั้นโลกุตตระ คือ มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ (อภิ.วิ.๓๔/๑๐๒๘/๒๖๕, ๑๔๑๙/๓๕๐)

อัปมาณารัมมณปัญญา : ปัญญาที่มีอารมณ์ไม่มีประมาณ หมายถึงปัญญาปรารภสภาวะธรรมที่เป็นอัปมาณะเป็นอารมณ์, เป็น ๑ ในปัญญา ๓ คือ ปริตตารัมมณปัญญา มหัทคตารัมมณปัญญา อัปมาณารัมมณปัญญา,ในวิภังค์อธิบายความหมายไว้ว่า อัปมาณารัมมณปัญญา เป็นไฉน ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ ปรารภสภาวะธรรมที่เป็นอัปมาณะเกิดขึ้น นี้เรียกว่า อัปมาณารัมมณปัญญา (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๗๘๑/๕๐๗)

อัปมาทการวสูตร : พระสูตรว่าด้วยความเคารพในความไม่ประมาท เมื่อราตรีผ่านไป เทวดาองค์หนึ่งเข้ามาเฝ้าพระผู้มีพระภาค ณ พระเชตวันแล้วกราบทูลว่า ธรรม ๗ ย่อมเป็นไปเพื่อความไม่เสื่อมแก่ภิกษุ คือ ความเป็นผู้มีพระคุณใน (๑) พระพุทธเจ้า (๒) พระธรรม (๓) พระสงฆ์ (๔) สิกขา (๕) สมาธิ (๖) ความไม่ประมาท (๗) ปฏิสันถาร (หมายถึงการต้อนรับด้วยอามิสและการต้อนรับด้วยธรรม) แล้วถวายอภิวาททำประทักษิณหายไป ครั้นคืนนั้นผ่านไป พระผู้มีพระภาคทรงเล่าให้ภิกษุทั้งหลายฟังว่า เทวดาองค์หนึ่งเข้ามาเฝ้าพระองค์ถึงที่ประทับไว้แล้วยืนอยู่ ณ ที่สมควรแล้วกราบทูลว่า ธรรม ๗ ย่อมเป็นไปเพื่อความไม่เสื่อมแก่ภิกษุ ครั้นแล้วตรัสว่า ภิกษุผู้มีธรรม ๗ นี้ เป็นผู้ไม่ควรเสื่อม ดำรงอยู่ใกล้นิพพานทีเดียว (อง.สตตค.(ไทย) ๒๓/๓๒/๔๙)

อัปมาทธรรม : ธรรมคือความไม่ประมาท หมายถึงมีพรรคคือมีสติ ไม่เผผล ดังคำในปริวารที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ความเคารพ ๖ เป็นไฉน คือ ๑. ความเคารพในพระพุทธเจ้า ๒. ความเคารพในพระธรรม ๓. ความเคารพในพระสงฆ์ ๔. ความเคารพในสิกขา ๕. ความเคารพในอัปมาทธรรม ๖. ความเคารพในปฏิสันถาร (วิ.ป.(ไทย) ๘/๒๗๑/๓๖๓)

อัปมาทสัมปทา : ความถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาท สามารถทำให้มรรคมืองค์ ๘ เกิดขึ้น หรือเป็นเหตุให้อริยมรรคมืองค์ ๘ ที่เกิดขึ้นแล้วถึงความเจริญเต็มที่ มีกล่าวไว้ในสิลสัมปทาที่สุตตปัญจจะว่า ภิกษุทั้งหลาย เมื่อดวงอาทิตย์กำลังจะอุทัย ย่อมมีแสงอรุณขึ้นมาก่อน เป็นบุพนิमित ฉันทใด สิลสัมปทา ก็เป็นตัวนำ เป็นบุพนิमितเพื่อความเกิดขึ้นแห่งอริยมรรคมืองค์ ๘ ฉันทนั้น ภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยศีลพึงหวังข้อนี้ได้ว่า ฯลฯ ฉันทสัมปทา ฯลฯ อตตสัมปทา ฯลฯ ทิฎฐิสัมปทา ฯลฯ อัปมาทสัมปทา ฯลฯ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๕๐/๔๔,๑๙/๕๑/๔๔,๑๙/๕๒/๔๔,๑๙/๕๓/๔๔)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อัปมาทสัมปทา(ความถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาท) ในที่นี้หมายถึงความถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาท อันเป็นเหตุให้บรรลุธรรม (ส.ม.อ. ๓/๔๙-๖๒/๑๙๖)

อัปมาทสูตร : มี ๕ สูตร แปลความหมายสูตรว่า พระสูตรว่าด้วยความไม่ประมาท มี ๔ สูตร ต่างกัน ๑ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อัปมาทสูตร (ปฐม) (สูตรที่ ๑) สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดบุพพาราม พระเจ้าปเสนทิโกศลเข้าไปเฝ้าแล้วทูลถามว่า ธรรมที่ยึดประโยชน์ในปัจจุบัน และประโยชน์ในภายหน้าไว้ได้มีอยู่หรือ พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ธรรมคือความไม่ประมาทย่อมสามารถยึดประโยชน์ในปัจจุบันนี้และประโยชน์ในภายหน้าไว้ได้

รอยเท้าของสัตว์ทั้งหลายย่อมรวมลงในรอยเท้าช้าง รอยเท้าช้างเป็นเล็กกว่ารอยเท้าเหล่านั้น เพราะเป็นรอยใหญ่ ฉันทิธรรมคือความไม่ประมาทที่สามารถยึดประโยชน์ในปัจจุบันและประโยชน์ในภายหน้า ก็ฉันทิธรรมนั้น บุคคลเมื่อปรารถนาอายุ ความไม่มีโรค วรณะ สวรรค์ ความเกิดในตระกูลสูง และความยินดีอย่างโอฬาร ไม่พึงประมาท บัณฑิตย่อมสรรเสริญความไม่ประมาทในการทำบุญ ผู้ไม่ประมาทย่อมบรรลุประโยชน์ในปัจจุบัน และประโยชน์ในภายหน้า บุคคลชื่อว่าเป็นบัณฑิต เพราะยึดประโยชน์ทั้งสองไว้ได้ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๒๘/๑๕๑)

๒.อัปมาทสูตร (ทุดิย) (สูตรที่ ๒) สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดบุพพาราม พระเจ้าปเสนทิโกศลเข้าไปเฝ้าแล้วกราบทูลว่า เมื่อข้าพระองค์อยู่ในที่สงัดได้เกิดความคิดขึ้นว่า ธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้วนั้นเป็นธรรมสำหรับผู้มีมิตรดี มีสหายดี มีเพื่อนดีไม่ใช่สำหรับผู้มีมิตรเลว มีสหายเลว มีเพื่อนเลว

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า จริงอย่างนั้น ภิกษุผู้มีมิตรดี มีสหายดี มีเพื่อนดีย่อมหวังได้ว่า จักเจริญ จักทำอริยมรรคมีองค์ ๘ ให้มาก โดยการเจริญสัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ อันอาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปในโอสถศัคคะ อนึ่ง ข้อที่ว่าความเป็นผู้มีมิตรดี มีสหายดี มีเพื่อนดี เป็นพรหมจรรย์ทั้งหมด พึงทราบโดยปริยายว่า เหล่าสัตว์ผู้มีชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส เป็นธรรมดา ย่อมพ้นจากสิ่งเหล่านั้น เพราะอาศัยเราผู้เป็นมิตรดี เหตุฉะนั้น พระองค์พึงสำเหนียกว่า เราจักเป็นผู้มีมิตรดี มีสหายดี มีเพื่อนดีแล้วไม่ประมาทในกุศลธรรม เมื่อพระองค์ไม่ประมาท นางสนม พระบรมวงศานุวงศ์ กองทัพ ขวานิคม ขาวชนบท ก็จักจักเป็นผู้ไม่ประมาท เมื่อพระองค์ไม่ประมาท ก็จักเป็นผู้ได้รับการคุ้มครอง รักษาแล้ว แม้ที่ทองพระคลังก็จักเป็นอันได้รับการคุ้มครอง รักษาแล้ว บัณฑิตย่อมสรรเสริญความไม่ประมาทในการทำบุญผู้ไม่ประมาทย่อมบรรลุประโยชน์ในปัจจุบัน และประโยชน์ในภายหน้า บุคคลชื่อว่าเป็นบัณฑิต เพราะยึดประโยชน์ทั้งสองไว้ได้ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๒๘/๑๕๒)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า มิตรดี หมายถึงมิตรที่มีคุณธรรม คือศีลเป็นต้น (อง.จตุกก.อ. ๒/๒๓/๓๐๐) คำว่า สหายดี หมายถึงเพื่อนร่วมงานที่ดี (อง.ทสก.อ. ๓/๑๗/๓๒๒) คำว่า เพื่อนดี หมายถึงเพื่อนที่รักใคร่สนทนารู้ใจกัน ชื่อสัตย์ต่อกัน (อง.ทสก.อ. ๓/๑๗/๓๒๒)

๓.อัปมาทสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลายทำความไม่ประมาทโดยฐานะ ๔ คือ (๑) ละกายทุจริต บำเพ็ญกายสุจริต และอย่าประมาทในการละกายทุจริต บำเพ็ญกายสุจริต (๒) ละวจีทุจริต บำเพ็ญวจีสุจริต และอย่าประมาทในการละวจีทุจริต บำเพ็ญวจีสุจริต (๓) ละมโนทุจริต บำเพ็ญมโนสุจริต และอย่าประมาทในการละมโนทุจริต บำเพ็ญมโนสุจริต (๔) ละมิจฉาทิฏฐิ บำเพ็ญสัมมาทิฏฐิ และอย่าประมาทในการละมิจฉาทิฏฐิ บำเพ็ญสัมมาทิฏฐิ (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๑๖/๑๗๘)

๔.อัปมาทสูตร พราหมณ์คนหนึ่งเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคแล้วทูลถามว่า อะไรคือธรรมอย่างหนึ่งที่บุคคลเจริญทำให้มากแล้ว ทำให้เกิดประโยชน์ในภพนี้และภพหน้า พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ความไม่ประมาท แล้วทรงแสดงความไม่ประมาทเปรียบเหมือนกับสิ่งต่าง ๆ ๖ ชนิด คือ (๑) รอยเท้าช้าง เป็นเลิศกว่ารอยเท้าของสัตว์ผู้สัญจรไปบนแผ่นดิน (๒) ยอดเรือ เป็นเลิศกว่ากลอนทุกชนิด (๓) การเกี่ยวหญ้า แล้วจับที่ยอดสลัดลงฟาดไป เคาะไป (๔) การตัดพวงผลมะม่วงที่ขั้ว ผลมะม่วงทุกลูกที่ติดอยู่กับขั้ว ย่อมติดไปกับขั้ว (๕) พระเจ้าจักรพรรดิเป็นเลิศกว่าพระราชาก็ปกครองประเทศเล็กๆ (๖) แสงสว่างของดวงจันทร์เป็นเลิศกว่าดวงดาวทั้งหลาย พราหมณ์นั้นชื่นชมพระภาสิตแล้วแสดงตนเป็นอุบาสกขอถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะตลอดชีวิต (อง.ฉก.ก.(ไทย) ๒๒/๕๓/๕๒๓)

๕.อัปมาทสูตร พระสูตรว่าด้วยความไม่ประมาทเลิศกว่ากุศลธรรม พระผู้มีพระภาคตรัสว่า กุศลธรรมทั้งหมด มีความไม่ประมาทเป็นมูล รวมลงในความไม่ประมาท ความไม่ประมาทเลิศกว่ากุศลธรรมเหล่านั้น แล้วทรงแสดงเปรียบเทียบด้วยอุปมา ๑๐ ข้อดังนี้ (๑) ตลาคตอร์หันตสัมมาสัมพุทธเจ้าเลิศกว่าสัตว์ทุกชนิด (๒) รอยเท้าช้างเลิศกว่ารอยเท้าแห่งสัตว์ทั้งหลายผู้เที่ยวไปบนแผ่นดิน (๓) ยอดเรือเลิศกว่ากลอนทุกชนิด (๔) กฤษณาเลิศกว่ากลิ่นหอมที่เกิดแต่รากทุกชนิด (๕) จันทน์แดงเลิศกว่ากลิ่นหอมที่เกิดแต่แก่นทุกชนิด (๖) ดอกมะลิเลิศกว่ากลิ่นที่เกิดแต่ดอกทุกชนิด (๗) พระเจ้าจักรพรรดิเลิศกว่าพระราชากษัตริย์ทั้งหลาย (๘) แสงสว่างของดวงจันทร์เลิศกว่าแสงสว่างของดวงดาวทั้งหลาย (๙) เมื่อฝนขาดหายปราศจากเมฆ ดวงอาทิตย์อยู่ขึ้นสู่ท้องฟ้า กำจัดความมืดที่มีอยู่ในอากาศทั้งหมด ย่อมส่องแสง แผดแสงเจิดจ้า แจ่มกระจ่าง (๑๐) มหาสมุทรเลิศกว่าแม่น้ำใหญ่ทุกสาย (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๕/๒๘)

อัปมาทะ :

ความไม่ประมาท, ความเป็นอยู่อย่างไม่ขาดสติ, ความไม่เปลว, ความไม่เลินเล่อเปลวสติ, ความไม่ปล่อยปละละเลย, ความระมัดระวังที่จะไม่ทำเหตุแห่งความผิดพลาดเสียหายและไม่ละเลยโอกาสที่จะทำเหตุแห่งความดีงามและความเจริญ, ความมีสติรอบคอบความไม่ประมาท พึงกระทำในที่ ๔สถาน คือ ๑. ในการละกายทุจริต ประพฤติกายสุจริต ๒. ในการละวจีทุจริต ประพฤติวจีสุจริต ๓. ในการละมโนทุจริต ประพฤติมโนสุจริต ๔. ในการละความเห็นผิด ประกอบความเห็นที่ถูกต้อง; *อีกหมวดหนึ่ง* ว่า ๑. ระวังใจไม่ให้กำหนด ในอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งความกำหนด ๒. ระวังใจไม่ให้ขัดเคือง ในอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งความขัดเคือง ๓. ระวังใจไม่ให้หลง ในอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งความหลง ๔. ระวังใจไม่ให้มัวเมา ในอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งความมัวเมา

ในอุทัจจสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรม ๓ ประการ อะไรบ้าง คือ ๑. ภิกษุควรเจริญสมณะ(ความสงบแห่งจิต)เพื่อละอุทธัจจะ ๒. ภิกษุควรเจริญสังวร(ความสำรวม)เพื่อละอสังวร ๓.ภิกษุควรเจริญอัปมาทะ(ความไม่ประมาท)เพื่อละปมาทะ ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุควรเจริญธรรม ๓ ประการนี้ เพื่อละธรรม ๓ ประการ (อง.ฉก.ก.(ไทย) ๒๒/๑๑๖/๖๓๖)

มีอธิบายไว้ว่า เป็นข้อ ๕ ในเบญจธรรม ธรรม ๕ ประการ คือ (๑) เมตตากฎณา (๒) สัมมาอาชีวะ (๓) กามสังวร (สำรวมในกาม) (๔) สัจจะ (๕) สติ สัมปชัญญะ บางแห่งว่าแปลกไปบางข้อ คือ (๒) ทาน (๓) สหระสันโดษ(พอใจเฉพาะภรรยาของตน) (๕) อับปมาทะ (ความไม่ประมาท) และธรรม ๕ ประการนี้ควรประพฤติคู่กันไปกับการรักษาเบญจศีล

อับปมาทการวตา :ความเป็นผู้เคารพในความไม่ประมาท (ดูประกอบใน วิ.ป.(ไทย) ๘/๒๗๑/๓๖๓) ;
ดู *การวระ*

อับปเมยบุคคล : บุคคลที่ประมาณไม่ได้ หมายถึงพระอรหันต์, เป็น ๓ ในบุคคล ๓ คือ ๑. สุปปเมยบุคคล (บุคคลที่ประมาณได้ง่าย) ๒. ทูปปเมยบุคคล (บุคคลที่ประมาณได้ยาก) ๓. อับปเมยบุคคล (บุคคลที่ประมาณไม่ได้) ,ในอับปเมยสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสอธิบายความหมายไว้ว่า อับปเมยบุคคล เป็นอย่างไร คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้เป็นพระอรหันต์ขึ้นมาสพ นี้เรียกว่า อับปเมยบุคคล (อง.ตีก.(ไทย) ๒๐/๑๑๖/๓๕๘)

อับปยศ : ปราศจากยศ, เสียชื่อเสียง, เสื่อมเสีย, นำขายน้้ำ ดั่งคำในสิกขาบทวิภังค์ว่า ที่ชื่อว่ากล่าวให้ผู้อื่นฟังโทษ คือภิกษุต้องการจะทำให้เสียชื่อต้องการจะทำให้อับยศ ต้องการจะทำให้เก้อเงินจึงกล่าวให้ภิกษุทั้งหลายฟังโทษ (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๑๐๖/๒๘๙)

อับปเมยสูตร : พระสูตรว่าด้วยบุคคลที่ประมาณไม่ได้ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคล ๓ จำพวก คือ บุคคล (๑) *ผู้ที่ประมาณได้ง่าย* คือคนฟุ้งซ่าน ถือตัว โลเล ปากกล้า พุดพรั่าเพรื่อ หลงลึมสติ ไม่มีสัมปชัญญะ มีจิตไม่ตั้งมั่น มีจิตกวัดแกว่ง ไม่สำรวมอินทรีย์ (๒) *ผู้ที่ประมาณได้ยาก* คือคนไม่ฟุ้งซ่าน ไม่ถือตัว ไม่โลเล ไม่ปากกล้า ไม่พุดพรั่าเพรื่อ มีสติ มั่นคง มีสัมปชัญญะ มีจิตตั้งมั่น มีจิตแน่วแน่ สำรวมอินทรีย์ (๓) *ผู้ที่ประมาณไม่ได้* คือพระอรหันต์ขึ้นมาสพ (อง.ตีก.(ไทย) ๒๐/๑๑๖/๓๕๘)

อับปสาทปเวทนิยสูตร :พระสูตรว่าด้วยเหตุที่ควรประกาศว่าไม่ควรเลื่อมใส พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อุบาสกเมื่อมุ่งหวัง ฟังประกาศความไม่เลื่อมใสต่อภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๘ คือ (๑) ขวนขวายเพื่อไม่ใช่ลาภของคฤหัสถ์ทั้งหลาย (๒) ขวนขวายเพื่อไม่ใช่ประโยชน์ของคฤหัสถ์ทั้งหลาย (๓) ดำบริภาษคฤหัสถ์ (๔) ยุยงคฤหัสถ์ทั้งหลายให้แตกกัน (๕) กล่าวติเตียนพระพุทธเจ้า (๖) กล่าวติเตียนพระธรรม (๗) กล่าวติเตียนพระสงฆ์ (๘) อุบาสกทั้งหลายเห็นภิกษุนั้นในทีโอโคจร แล้วตรัสว่า อุบาสกเมื่อมุ่งหวัง ฟังประกาศความเลื่อมใสต่อภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๘ โดยนัยตรงกันข้าม (อง.อฏฐก.(ไทย) ๒๓/๘๘/๔๑๖)

อับปหายสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่บุคคลยังละไม่ได้ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคลยังละธรรม ๖ ไม่ได้ ก็ไม่อาจทำให้แจ้งทิฎฐิสัมปทา(ไสดาปัตติมรรค) ได้ ต่อเมื่อละได้แล้ว จึงทำให้แจ้งทิฎฐิสัมปทาได้ ธรรม ๖ ประการ คือ (๑) สักกายทิฎฐิ (๒) วิจิกิจฉา (๓) สीलัพพตปรามาส (๔) รากะที่เป็นเหตุไปสู่อบาย (๕) โทสะที่เป็นเหตุไปสู่อบาย (๖) โมหะที่เป็นเหตุไปสู่อบาย (อง.ฉก.(ไทย) ๒๒/๘๙/๖๑๔)

อับปางสุตปิสุต : พระสูตรว่าด้วยคนหลับน้อย ตื่นมาก พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคล ๕ จำพวก คือ (๑) สตรีผู้ประสงค์บุรุษ (๒) บุรุษผู้ประสงค์สตรี (๓) โจรประสงค์จะลักทรัพย์ (๔) พระราชาผู้ทรงบำเพ็ญพระราชกรณียกิจ (๕) ภิกษุผู้มุ่งถึงธรรมที่ปราศจากสังโยชน์ (หมายถึงพระนิพพาน) หลับน้อย ตื่นมากในราตรี (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๓๗/๒๒๒)

อับปัสสูตมูลกสูตร : พระสูตรว่าด้วยสัตว์ผู้มีสุตะน้อยเป็นมูล พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า สัตว์ผู้ไม่มีโอตตปะย่อมคบค้าสมาคมกับ สัตว์ผู้ไม่มีโอตตปะ ส่วนสัตว์ผู้มีโอตตปะย่อมคบค้าสมาคมกับสัตว์ผู้มีโอตตปะ (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๐๕๑๙๘)

อับปัสสูตสูตร : มี ๒ สูตร แปลความหมายสูตรและเนื้อหาต่างกันคือ

๑.อับปัสสูตสูตร พระสูตรว่าด้วยมาตุคามผู้มีการฟังน้อย พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน เมื่อท่านพระอนุรุทธทูลถามปัญหาเหมือนในโกธนสูตร จึงตรัสตอบว่า เพราะประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ คือ ๑. ไม่มีศรัทธา ๒. ไม่มีหิริ ๓. ไม่มีโอตตปะ ๔. มักเป็นผู้มีการฟังน้อย ๕. มีปัญญาทรม (ส.สพ.ไทย) ๑๘/๒๙๐/๓๑๙)

๒.อับปัสสูตสูตร พระสูตรว่าด้วยบุคคลผู้มีสุตะน้อย พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคล ๔ จำพวก คือ บุคคล (๑) ผู้มีสุตะน้อยทั้งไม่เข้าถึงสุตะ คือผู้มีสุตะ คือ นวังคสัตถุศาสน์(หมายถึงคำสอนของพระศาสดามีองค์ ๙ คือ (๑) สุตตะ (๒) เคยยะ (๓) เวยยาकरणะ (๔) คาถา (๕) อุทาน (๖) อิติวุตตกะ (๗) ชาตกะ (๘) อัပ္ภุตธรรม (๙) เวทลละ) น้อย ทั้งเขาก็หาธุรรณัฐธรรมแห่งสุตะนั้นแล้วปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมไม่ (๒) ผู้มีสุตะน้อยแต่เข้าถึงสุตะ คือผู้มีสุตะ คือ นวังคสัตถุศาสน์น้อย แต่เขาธุรรณัฐธรรมแห่งสุตะนั้นแล้วปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม (๓) ผู้มีสุตะมาก แต่ไม่เข้าถึงสุตะ คือผู้มีสุตะคือนวังคสัตถุศาสน์มาก แต่เขาหาธุรรณัฐธรรมแห่งสุตะนั้นแล้วปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมไม่ (๔) ผู้มีสุตะมากทั้งเข้าถึงสุตะ คือผู้มีสุตะคือนวังคสัตถุศาสน์มาก ทั้งเขาก็หาธุรรณัฐธรรมแห่งสุตะนั้น แล้วปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๖/๙)

อับปายุกสูตร : พระสูตรว่าด้วยพระมารดาพระโพธิสัตว์มีอายุน้อย ท่านพระอานนทเถระกราบทูล พระผู้มีพระภาคถึงเรื่องที่พระมารดาของพระโพธิสัตว์มีพระ ชนมายุน้อย กล่าวคือ เมื่อพระโพธิสัตว์ประสูติได้ ๗ วันก็สวรรคตไปเกิดยังหมู่เทพ ชั้นดุสิต พระผู้มีพระภาคทรงยืนยันว่าเป็นเช่นนั้น แล้วทรงเปล่งอุทานแสดงว่าสัตว์ทั้งมวลที่เกิดมาแล้ว ต้องละทิ้งร่างกายไป เพราะฉะนั้น คนฉลาดผู้มีมรณานุสติและ รู้กฎไตรลักษณ์ ควรรีบเร่งประพฤติพรหมจรรย์ (ขุ.อุ.(ไทย) ๒๕/๔๒/๒๕๔,ขุ.อุ.อ.(บาลี)๔๒/๒๙๘)

อับปิจกกา : เรื่องความมกน้อย, ถ้อยคำที่ชักนำให้มีความปรารถนาล้น หรือมกน้อย (ข้อ ๑ ใน กถาวัตถุ ๑๐ คือคือ อับปิจกกา (เรื่องความมกน้อย) สันตมูลกกา (เรื่องความสันโดษ) ปวิเวกกกา (เรื่องความสงัด) อสังสัคคกา (เรื่องความไม่คลุกคลี) วิริยารัมภกกา (เรื่องการปรารถนาคความเพียร) สีลกกา (เรื่องศีล) สมာธิกกา (เรื่องสมาธิ) ปัญญาภา (เรื่องปัญญา) วิมุตติกกา (เรื่องวิมุตติ) วิมุตติญาณทัสสนกกา (เรื่อง

ความรู้ ความเห็นในวิมุตติ) ดังคำในรณวินิตสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสถามภิกษุเหล่านั้นว่า ภิกษุทั้งหลายภิกษุรูปไหนหนอที่ภิกษุเพื่อนพรหมจารีในท้องถิ่นยกย่องอย่างนี้ว่า ตนเองเป็นผู้มีก้น้อย และกล่าวอับปิจฉกถา(เรื่องความมีก้น้อย)แก่ภิกษุทั้งหลาย (ม.มฺว.(ไทย) ๑๒/๒๕๒/๒๗๓, อัง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๙๐/๑๖๐,๒๒/๙๗/๑๖๗,อัง.อฎฐก.(ไทย)๒๓/๑/๔๒๖,๒๓/๓/๔๓๓,อัง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๓๐/๗๘,ขุ.อุ.(ไทย) ๒๕/๓๑/๒๓๔)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ความมีก้น้อย หมายถึงความมีก้น้อย ๔ ประการ คือ (๑) เป็นผู้มีก้น้อยในปัจจัย ๔ (๒) เป็นผู้มีก้น้อยใน รุดงค์ ได้แก่ ไม่ประสงคิให้ผู้อื่นรู้ความที่ตนสมทานรุดงค์ (๓) เป็นผู้มีก้น้อยในการเล่าเรียน ได้แก่ ไม่ปรารถนาให้ผู้อื่นรู้ความที่ตนเป็นพหูสูต (๔) เป็นผู้มีก้น้อยในการบรรลุธรรม ได้แก่ ไม่ปรารถนาให้ ผู้อื่นรู้ความที่ตนเป็นพระโสดาบัน เป็นต้น (ม.มฺว. (บาลี) ๒/๑๕๒/๔๗-๘)

อับปิจฉตา : ความปรารถนาน้อย, เป็น ๓ ในธรรม ๓ คือ สันตฤทธิตา สัมปชัญญะ อับปิจฉตา, ในสันตฤทธิตาสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรม ๓ ประการ อะไรบ้าง คือ ๑. ภิกษุควรเจริญสันตฤทธิตา(ความสันโดษ)เพื่อละอสันตฤทธิตา๒.ภิกษุควรเจริญสัมปชัญญะ(ความมีสัมปชัญญะ)เพื่อละอสัมปชัญญะ๓.ภิกษุควรเจริญอับปิจฉตา(ความปรารถนาน้อย)เพื่อละมัจฉตาภิกษุทั้งหลาย ภิกษุควรเจริญธรรม ๓ ประการนี้ เพื่อละธรรม ๓ ประการ (อัง.ฉก.(ไทย) ๒๒/๑๑๔/๖๓๕)

อับปิยภัย : ภัยจากผู้ที่ไม่รักกัน หมายถึง ภัยที่เกิดจากคนร่วมมรดกที่ไม่ถูกกัน เป็นภัยที่เกิดขึ้นจากกาม ดังคำว่า กามทั้งหลายมีภัยอยู่ทั่วไป คือราชภัย อัคคีภัย โจรภัย อุทกภัย และอับปิยภัย๒จึงชื่อว่ามีข้าศึกมาก (ขุ.เถรี.(ไทย) ๒๖/๕๐๗/๖๓๗)

อับปิยสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นเหตุให้เป็นที่รักและไม่เป็นที่รัก มี ๒ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อับปิยสูตร (ปฐม) (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๘ คือ (๑) สรรเสริญผู้ไม่เป็นที่รัก (๒) ตีเตียนผู้เป็นที่รัก (๓) มุ่งลาภ (๔) มุ่งสักการะ (๕) ไม่มีหิริ (๖) ไม่มีโอตตปปะ (๗) มีความปรารถนาชั่ว และ(๘) เป็นมิจฉาทิฎฐิ ย่อมไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่พอใจ ไม่เป็นที่เคารพ และไม่เป็นที่ยกย่องของเพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย ส่วนภิกษุประกอบด้วยธรรม ๘ ย่อมเป็นที่รัก เป็นที่พอใจ เป็นที่เคารพ และเป็นที่ยกย่องของเพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย มีนัยตรงกันข้าม (อัง.อฎฐก.(ไทย) ๒๓/๓/๒๐๐)

๒.อับปิยสูตร (ทุติย) (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๘ คือ (๑) มุ่งลาภ (๒) มุ่งสักการะ (๓) มุ่งชื่อเสียง (๔) ไม่รู้จักกาล (๕) ไม่รู้จักประมาณ (๖) ไม่สะอาด (๗) พุดมาก และ(๘) คำบริภาษเพื่อนพรหมจารี ย่อมไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่พอใจ ไม่เป็นที่เคารพ และไม่เป็นที่ยกย่องของเพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย ส่วนภิกษุประกอบด้วยธรรม ๘ ย่อมเป็นที่รัก เป็นที่พอใจ เป็นที่เคารพ และเป็นที่ยกย่องของเพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย มีนัยตรงกันข้าม (อัง.อฎฐก.(ไทย) ๒๓/๔/๒๐๑)

- อัปปียารมณ** : อารมณที่ไม่น่ารัก ไม่น่าชอบใจ ไม่น่าปรารถนา เช่น รูปที่ไม่สวยไม่งามเป็นต้น (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)
- อัปสร, นาง** : นางฟ้า ดังคำในนันทสูตรว่า พระผู้มีพระภาคทรงจับแขนท่านพระนันทะ เสด็จหายไประหว่างพระเชตะวันไปปรากฏในหมู่เทวดาชั้นดาวดึงส์ ขณะนั้นนางอัปสรผู้มีสีเท่าเหมือนสีเท้านกพิราบประมาณ ๕๐๐ นาง กำลังมาสู่ที่เฝ้ารับใช้ท้าวสักกะจอมเทพ (ขุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๒๒/๒๑๑)
- อััพพุทกัปป** : จำนวนกัปปที่ใช้สังขยา(การกำหนดนับ) จำนวนหนึ่ง ในที่นี้หมายถึงจำนวนอายุของเวลา (ตามนัย อง.ทสก.อ.(บาลี) ๓/๘๘/๓๖๖) พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถานให้ความหมายว่า เท่ากับ ๑ มี ๐ ตามหลัง ๕๖ คือ ร้อยแสนพันุ เป็น ๑ อััพพุทหรือโกฏิยกกำลัง ๘ ตั้งในโกกาลิกสูตรและปฐมขตสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคลผู้ตั้งวาจาและใจอันชั่ว ตีเตียนพระอริยะ ย่อมเข้าถึงนรกสิ้น ๑๓๖,๐๐๐ นิรััพพุทกัปป กับอีก ๕ อััพพุทกัปป(ส.ส.(ไทย)๑๕/๑๘๐/๒๔๘,อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๓/๒๕๔๘,อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๘๘/๒๐๒,ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๖๖๖/๖๕๙)
- อััพพุทนรก** : ชื่อนรก นรกเล็กอยู่ในนรกใหญ่ ไม่มีภูมิเป็นของตนเอง แต่เป็นที่ซึ่งสัตว์จะต้องรับกรรม เป็นนรกที่กำหนดนับนานมาก ในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน ให้ความหมายว่า เท่ากับ ๑ มี ๐ ตามหลัง ๕,เป็นชื่อนรกขุมเล็กขุมหนึ่งในอเวจีมหานรก ๑๐ คืออััพพุทนรก นิรััพพุทนรก อพััพพนรก อุหนรก อัญญนรก กุมุทนรก โสคันธิกนรก อุปปลนรก ปุณฺทริกนรก ปทุมนรก ทั้งหมดนี้อยู่ในอเวจีมหานรก ดังคำในโกกาลิกสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุ หนึ่งเกี่ยวนมเม็ดงาของชาวโกศลมีอัตรา ๒๐ ขารี ล่วงไปแล้ว ๑๐๐,๐๐๐ ปี บุรุษจึงนำเม็ดงาออกจากเกี่ยวนั้นหนึ่งเม็ด เม็ดงาหนึ่งเกี่ยวของชาวโกศลซึ่งมีอัตรา ๒๐ขารินั้นจะพึงหมดไปโดยทำนองนี้เร็วกว่า แต่ว่า ๑ อััพพุทนรกหาหมดไปไม่ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๘๑/๒๕๑)
- อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อััพพุทนรกนี้ เป็นนรกเล็กอยู่ในนรกใหญ่ ไม่มีภูมิเป็นของตนเอง แต่เป็นที่ซึ่งสัตว์จะต้องรับกรรม อััพพุทนรกเป็นสถานที่ทรมานสัตว์โดยการนับขึ้นเนื้อเป็นเครื่องบอกระยะเวลาในการทรมานสัตว์ (อง. ทสก. อ. (บาลี) ๓/๘๘/๓๖๖)
- อรรถกถาอธิบายอีกว่า นรกเหล่านี้ปรากฏชื่อตามจำนวนสังขยา อรรถกถาให้นัยไว้ว่า นรกเหล่านี้มีวิธีนับระยะเวลาปีของอััพพุทนรกเป็นตัวอย่างดังนี้ คือ
- ๑๐,๐๐๐,๐๐๐ ปี เป็น ๑ โกฎิ-ปี
- ๑๐,๐๐๐,๐๐๐ โกฎิ-ปี เป็น ๑ ปกฎิ-ปี
- ๑๐,๐๐๐,๐๐๐ ปกฎิ-ปีเป็น ๑ โกฎิ-ปี
- ๑๐,๐๐๐,๐๐๐ โกฎิ-ปีเป็น ๑ นหุต-ปี
- ๑๐,๐๐๐,๐๐๐ นหุต-ปี เป็น ๑ นินนหุต-ปี
- ๑๐,๐๐๐,๐๐๐ นินนหุต-ปี เป็น ๑ อััพพุท-ปี

ต่อจากอัมพุทะไปใช้ ๑ x ๒๐ เช่น ๒๐ อัมพุทะ (๑ อัมพุทะ x ๒๐) ได้เท่ากับ ๑ นิรัพพุทะ เป็นต้น

(ขุ.สุ.อ. (บาลี) ๒/๖๖๒/๓๐๗, กัจ. (บาลี) ๕/๘/๓๙๕)
อัมพุทะ : น้ำล้างเนื้อ, ชื่อส่วนหนึ่งของพัฒนาชีวะร่างกาย เป็นรูปละเอียดที่เกิดถัดจากกลละนั้น ไป ๗ วัน มีสีดุน้ำล้างเนื้อ มีลักษณะดุจตึบุกเหลว ดังคำในอินทกสูตรและสพายนุรูปตติกา ที่อินทกยักษ์กล่าวไว้ว่า ผู้รู้ทั้งหลายกล่าวว่า รูปไม่ใช่ชีวะ สัตว์นี้จะมีร่างกายนี้ได้อย่างไรหนอ กระดูกและก้อนเนื้อมาจากไหน สัตว์นี้จะอยู่ในครรภ์ได้อย่างไร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า รูปนี้เป็นกลละก่อน จากกลละเกิดเป็นอัมพุทะ จากอัมพุทะเกิดเป็นเปสิ (ขึ้นเนื้อเล็ก) จากเปสิเกิดเป็นขณะ (เป็นก้อน) จากขณะเกิดเป็นปุ่ม ๕ ปุ่ม, ในชราสูตรตติกาเทศอธิบายว่า คำว่า มนุษย์ยอมตายภายใน ๑๐๐ ปี อธิบายว่า มนุษย์ยอมเคลื่อน ตายสูญหาย สลายไป ในขณะที่เป็นกลละ(น้ำใส) บ้าง ... ในขณะที่เป็นอัมพุทะ(น้ำล้างเนื้อ)บ้าง ... ในขณะที่เป็นเปสิ(ขึ้นเนื้อ)บ้าง ... ในขณะที่เป็นขณะ(ก้อนเนื้อ)บ้าง ... ในขณะที่เป็นปัญจสาขา(๕ ปุ่ม คือมือ ๒ เท้า ๒ ศีรษะ ๑) บ้าง ขณะคลอดย่อมเคลื่อน ตาย สูญหาย สลายไปบ้าง (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๓๕/๓๓๗, ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๓๙/๑๔๕, อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๖๙๒/๗๓๘)

อรรถกถาและฎีกาอธิบายว่า คำว่า อัมพุทะ หมายถึงรูปละเอียดที่เกิดถัดจากกลละนั้นไป ๗ วัน มีสีเหมือนน้ำล้างเนื้อ มีลักษณะเหมือนตึบุก เหลว (ส.ส.อ. (บาลี) ๑/๒๓๕/๒๘๕, ส.ฎีกา (บาลี) ๑/๒๓๕/๓๒๖)
อัมโพหาริก : ดูเหมือนมีแต่ไม่มี, มีแต่ไม่ปรากฏ จึงไม่ได้ไฉนว่ามี, มีเหมือนไม่มี เช่น สุราที่เขาใส่ในอาหารบางอย่างเพื่อฆ่าควาหรือขูรส และเจตนาที่มีในเวลาหลับ เป็นต้น ดังคำในเรื่องความฝันที่ภิกษุทั้งหลายกล่าวว่า ในความฝันนั้นมีเจตนา พวกเราต้องอาบัติสังฆาติเสสหรือหนอ จึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เจตนาฝันมีอยู่ แต่ไม่ควรกล่าวว่ามิ (ดูประกอบใน วิ.มหา.(ไทย) ๑/๒๓๕/๒๕๑, พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์) ดูประกอบในความฝัน และอรรถกถาอธิบายความฝันว่า จิตของบุคคลผู้ฝันอาจจะเป็นได้ทั้งกุศลอกุศล และอภัยกฤต แต่ไม่สามารถที่จะให้ผลได้ ฉะนั้น จึงจัดเป็นอัมโพหาริก แต่ไม่เป็นอภัยกฤต (อภิ.ปญจ.อ. (บาลี) ๙๐๑-๙๐๒/๓๒๑)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า เจตนาที่จะยินดีนั้นมีอยู่ แต่กล่าวไม่ได้ว่ามี (อัมโพหาริก) เพราะเกิดขึ้นนอกเหนือขอบเขต เจตนาในความฝัน เป็นเจตนา นอกเหนือขอบเขต (วิ.อ. (บาลี) ๒/๒๓๕/๒-๓)

อัมภวลาหก, พวก : เทพจำพวกหนึ่ง, เป็นเทพหมอกมีอายุยืน มีผิวพรรณงาม มีความสุขมาก, เป็น ๑ ในวลาหก ๔ คือ อุณหวลาหก อัมภวลาหก วาตวลาหก วัสสวลาหก ดังคำในที่กล่าวไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย นัง ฌ ที่สมควร ได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคดังนี้ว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ อะไรหนอ เป็นเหตุเป็นปัจจัยให้บุคคลบางคนในโลกนี้ หลังจากตายแล้วจะเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับเทพพวกอุณหวลาหก จะเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับเทพพวกอัมภวลาหก จะเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับเทพพวกวาตวลาหกจะเข้าถึงความ

เป็นผู้อยู่ร่วมกับเทพพวกวิสสลาหก พระผู้มีพระภาคตรัสตอบสรุปความได้ว่า เพราะประพตีสัจจรีต ตั้งความปรารถนาจะไปเกิดและให้ทาน ๑๐ อย่าง ตายแล้วจะไปเกิดเป็นเทพดังกล่าวข้างต้น มีปรากฏใน อัมภวลาหกสูตร (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๕๕๐/๓๖๙,๑๗/๕๖๒-๖๐๑/๓๗๑,๑๗/๖๐๔/๓๗๓)

อัมภวลาหกสูตร : พระสูตรว่าด้วยเทพพวกอัมภวลาหก ภิกษุรูปหนึ่งเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคผู้ประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันแล้วทูลถามว่า หมอจะมีได้อย่างไร พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า เพราะหากเทพพวกอัมภวลาหกอยากให้มี (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๖๐๔/๓๗๒)

อัมภัญชนทายกเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระอัมภัญชนทายกเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติ ๓ อสงไขย ๑๐๐,๐๐๐ กัป ท่านได้ถวายยาหอมแด่พระพุทธเจ้าพระนามว่าโกณฑัญญะ เพราะผลแห่งท่านนั้น ท่านไม่รู้จักทุกติเลย ในกัปที่ ๑๕ ท่านได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้มีพละทานุภาพมาก ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๔/๔๓๕)

อัมภัญชนทายกเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระอัมภัญชนทายกเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติ ๓ อสงไขย ๑๐๐,๐๐๐ กัป ท่านได้ถวายยาหอมแด่พระพุทธเจ้าพระนามว่าโกณฑัญญะ เพราะผลแห่งท่านนั้น ท่านไม่รู้จักทุกติเลย ในกัปที่ ๑๕ ท่านได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้มีพละทานุภาพมาก ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๒๔/๒๒๐)

อัมภันดร : มาตราวัด เท่ากับ ๒๘ สอกหรือ ๗ วา ดังคำในบทภาษณีย์อธิบายว่า หมู่เกวียน ของตระกูลหนึ่ง ภิกษุต้องไม่ละอัมภันดร ด้านหน้าหรือด้านหลัง ข้างละ ๗ อัมภันดร ด้านข้างด้านละ ๑ อัมภันดร (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๔๘๙/๑๖,๒/๔๙๔/๑๗)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อัมภันดร เป็นมาตราวัดในภาษามคธ เทียบเท่า ๒๘ สอก หรือ ๗ วา (เอตฺ อพฺภนฺตริ อภฺญจฺวิสติหฺตถฺ โหติ (วิ.อ. (บาลี) ๒/๔๘๙/๑๕๙)

อัมภันดรชาดก : ชาดกว่าด้วยผลไม้ทิพย์ชื่ออัมภันดร มีเนื้อความอธิบายว่า ดาบสโพธิสัตว์ถูกท้าวสักกะใส่ความว่าลักกินมะม่วงทิพย์ชื่ออัมภันดรในพระราชอุทยานของพระเจ้าพรหมทัต เพียงเพื่อไม่ต้องการให้ดาบสบำเพ็ญบารมีให้ยิ่งขึ้นไป เพราะเป็นเหตุทำให้ภพของท้าวสักกะร้อนเพราะเดชแห่งศีลของท่าน โดยการเข้าไปเฝ้ากราบทูลพระราชเทวีว่า ถ้าได้เสวยมะม่วงทิพย์ชื่ออัมภันดรที่อยู่ในพระราชอุทยานแล้ว จักได้พระราชโอรสเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ เมื่อพระราชาทราบข่าวจึงให้เจ้าหน้าที่ไปเที่ยวหามะม่วงในพระราชอุทยาน แต่หาไม่ได้ เพราะท้าวสักกะได้บันดาลให้มะม่วงหายไปหมดสิ้นแล้วบอกว่า พวกดาบสพากันลักกิน พระราชาจึงขับไล่นักบวชทั้งหมดออกจากแคว้นแคว้นของพระองค์ แล้งส่งนกแขกเต้าไปเที่ยวหามะม่วงทิพย์ในป่าหิมพานต์ โดยไปขอกับพระดาบสถวายพระเทวี การทำความดีบางคราวอาจมีอุปสรรคปัญหา ผู้ทำไม่ควรท้อแท้ ควรถือว่าเป็นสิ่งเครื่องทดลองกำลังใจและกำลังความสามารถของตน (ขุ.ชา.ติก.(ไทย) ๒๗/๙๑/๑๔๑)

อัมภันดร, มะม่วง : ผลไม้ทิพย์ชื่ออัมภันดร,เป็นต้นมะม่วง มีปรากฏในอัมภันดรชาดก ที่ท้าวสักกะทรงเจรจากับพระมเหสีของพระราชาวา ผลของต้นมะม่วงที่ชื่ออัมภันดร

เป็นผลไม้ทิพย์ หอญงแพ้ท้องบริโภคนแล้ว จะประสูติโอรสเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ พระนางผู้เจริญ แม้พระนางก็จะได้เป็นพระมเหสี ทั้งจะได้เป็นที่โปรดปรานของพระสวามี พระราชาจักรพรรดินำผลมะม่วงชื่ออัphanตระนี้ มาพระราชทานแก่พระนาง (ขุ.ชา.ติก.(ไทย) ๒๗/๙๒/๑๔๑)

อัphan : การเรียกเข้า การรับกลับเข้าห่ม, เป็นขั้นตอนสุดท้ายแห่งวฏฐานวิธี คือระเบียบปฏิบัติในการออกจากครุกาบัติขึ้นสังฆาภิเสส ได้แก่การที่สงฆ์สวดระงับอาบัติ รับภิกษุผู้ต้องอาบัติสังฆาภิเสส และได้ทำโทษตนเองตามวิธีที่กำหนดเสร็จแล้ว ให้กลับคืนเป็นผู้บริสุทธิ์ วิธีปฏิบัติ คือ ถ้าต้องอาบัติสังฆาภิเสสแล้วไม่ได้ปิดไว้ ฟังประพฤติมานต์สิ้น ๖ ราตรีแล้วขออัphanกะสงฆ์วิสติวรรค สงฆ์สวดอัphanแล้วชื่อว่า เป็นผู้บริสุทธิ์จากอาบัติ, แต่ถ้าภิกษุต้องปกปิดอาบัติไว้ล่วงวันเท่าใดต้องประพฤติวัตรเรียกว่า *อยู่ปริวาส* ใช้ครบจำนวนวันเท่านั้นก่อน จึงประพฤติมานต์เพิ่มอีก ๖ ราตรี แล้วจึงของอัphanกะสงฆ์วิสติวรรค เมื่อสงฆ์อัphanแล้ว อาบัติสังฆาภิเสสที่ต้องชื่อว่าเป็นอันระงับ ดังคำในมหาวรรคที่กล่าวไว้ว่า ถ้าอุปัชฌาย์ควรแก่อัphan สัทธีวิหาริกพึงทำการชวนขวยว่า ด้วยอุบายอย่างไรหนอ สงฆ์พึงอัphanอุปัชฌาย์ (วิ.ม.(ไทย) ๔/วิ.ม.(ไทย) ๕/๔๐๐/๒๙๐, ๕/๔๐๑/๒๙๐, ๕/๔๐๑/๒๙๑, ๕/๔๐๒/๒๙๒, วิ.จ.(ไทย) ๖/๑๑/๒๑, ๖/๑๐๐/๑๕๔, ๖/๑๐๐/๑๕๕, ๖/๑๐๑/๑๕๕, ๖/๑๐๑/๑๕๖, วิ.ป.(ไทย) ๘/๓๓๒/๔๕๖, ๘/๓๓๓/๔๕๘)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อัphan เป็นชื่อวฏฐานวิธีที่เป็นขั้นตอนสุดท้าย ภิกษุผู้ประพฤติมานต์ครบ ๖ ราตรีแล้ว ขออัphan จากสงฆ์ ๒๐ รูป เมื่อสงฆ์สวดอัphan แล้ว ถือว่าภิกษุผู้ต้องอาบัติสังฆาภิเสสนั้นบริสุทธิ์ สมควรอยู่ ร่วมกับภิกษุสงฆ์ต่อไป (กช.อ. (บาลี) ๑๗๘-๑๗๙)

อัphanนาระ : ภิกษุผู้ควรแก่อัphan ได้แก่ภิกษุผู้ประพฤติมานต์สิ้น ๖ ราตรีครบกำหนดแล้ว เป็นผู้ควรแก่อัphanคือควรที่สงฆ์วิสติวรรคจะสวดอัphan(เรียกเข้าห่ม) ได้ต่อไป มักอยู่ข้างคำอื่น เช่น อัphanนาระหัตตะ (วิ.จ.(ไทย) ๖/๙๕/๑๘๖)

อัphanหัตตะ : พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่ถูกกำจัด สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวัน เทวดาทูลถามว่า อะไรกำจัด อะไรล้อม อะไรเสียบ และอะไรเผาโลก พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า โลกถูกมัจจุกำจัด โลกถูกขราล้อมไว้ โลกถูกลูกศรคือตัณหาเสียบไว้ โลกถูกความอยากเผาให้ร้อน (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๖๖/๗๕)

อัphanธรรม : เรื่องอัphanธรรม คือพระสูตรที่กล่าวถึงข้ออัphanธรรมต่างๆ, เป็น ๑ ในสัตตสุตตันต์ ๙ คือ สุตตะ เคนยยะ เวยยากรณ์ะ คาถา อุทาน อิติวุตตะกะ ชาตกะ อัphanธรรม เวทลละ ดังคำในอลคัทพุมสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย โมฆบุรุษบางพวกในธรรมวินัยนี้ยอมเล่าเรียนธรรมคือ สุตตะ เคนยยะ เวยยากรณ์ะ คาถา อุทาน อิติวุตตะกะ ชาตกะ อัphanธรรมและเวทลละ หรือตั้งคำว่า ภิกษุทั้งหลาย กุลบุตรบางพวกในธรรมวินัยนี้ยอมเล่าเรียนธรรมคือ สุตตะ เคนยยะ เวยยากรณ์ะ คาถา อุทาน อิติวุตตะกะ ชาตกะ อัphanธรรมและเวทลละ (วิ.ม.ท.(ไทย) ๑/๑๙/๑๑, ม.ม.(ไทย) ๑๒/๒๓๘/๒๕๒, ๑๒/๒๓๙/๒๕๓, อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๖/๑๐, อง.ฉก.(ไทย)

๒๒/๕๑/๕๒๐,อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๗๓/๑๒๓,๒๒/๗๔/๑๒๕,๒๒/๑๕๕/๒๕๓,ขุ.ม.
(ไทย)๒๙/๗๔/๒๒๔,๒๙/๘๘/๒๗๓)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อัပ္พัตถธรรม คือ พระสูตรที่ว่าด้วยเหตุอัศจรรย์ ไม่เคยปรากฏทุกสูตร เช่น ที่ตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ความเป็นอัศจรรย์ไม่เคยปรากฏ ๔ ประการนี้มีอยู่ในอานนท” ดังนี้เป็นต้น (อง.จตุกก.อ.(บาลี) ๒/๖/๒๘๒, วิ.อ. (บาลี) ๑/๒๖)

อัปโภกาสิกสูตร : พระสูตรว่าด้วยภิกษุผู้อยู่กลางแจ้งเป็นวัตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุผู้อยู่กลางแจ้งเป็นวัตร ๕ จำพวกเหมือนในอารัญญิกสูตร และตรัสยกย่องภิกษุจำพวกที่ ๕ ผู้อยู่กลางแจ้งเป็นวัตร เพราะอาศัยความมักน้อย เป็นต้น เป็นผู้เลิศประเสริฐที่สุด เปรียบเหมือนบรรดาโครส ๕ อย่าง หัวเนยใส เป็นเลิศกว่านมสด นมส้ม เนยข้นและเนยใส ฉะนั้น (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๘๕/๓๑๒)

อัปโภกาสิกังคสูตร : รุดงค์คือการถืออยู่ที่แจ้งเป็นวัตร, องค์แห่งผู้ถืออยู่ที่แจ้งเป็นวัตร คืออยู่เฉพาะกลางแจ้งไม่อยู่ในที่มุงบัง หรือแม้แต่โคนไม้ (ห้ามถือในฤดูฝน) ข้อ ๑๐ ในรุดงค์ (๑๓) ดังคำว่า พระโสณโภกิริยเถระได้ฟังพระดำรัสนั้นก็สลดใจ กลับได้หิริโอดตัปปะอธิษฐานอัปโภกาสิกังคสูตร กระทำการเจริญวิปัสสนา (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๑๙๓/๓๖๖)

อัปยัคคินิมิต : นิमितแห่งจิตที่มีอารมณ์ไม่พึงชาน เป็นส่วนหนึ่งของสมณินิมิต ดังคำในกายสูตร และอาหารสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อะไรเล่าเป็นอาหารที่ทาสมาธิสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น หรือทาสมาธิสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้วให้เจริญเต็มที่ คือ สมณินิมิต อัปยัคคินิมิตมีอยู่ การทำมโนสิการโดยแยบคายในนิमितเหล่านั้นให้มาก นี่เป็นอาหารที่ทาสมาธิสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้นหรือทาสมาธิสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้วให้เจริญเต็มที่ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๘๓/๑๑๓,๑๙/๒๓๒/๑๖๔)

อัปยาคตกิริยา : กิริยาคืออัปยาคตะ, กิริยาที่ไม่พยากรณ์, กิริยาได้บอกว่าเป็นกุศลหรืออกุศล (ไม่จัดเป็นกุศลหรืออกุศล) คือเป็นกลางๆ ไม่ดีไม่ชั่ว ไม่ใช่กุศลไม่ใช่อกุศล ได้แก่ วิบากกิริยา รูป และนิพพาน ดังคำว่า สภาวะธรรมที่เป็นอัปยาคตกิริยาซึ่งเกิดก่อน ๆ เป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นอัปยาคตกิริยาซึ่งเกิดหลัง ๆ โดยอาเสวนปัจจัย (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๘๙๖/๙๒๖,อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/๑๒/๑๐,๔๐/๕๓/๒๖,๔๐/๕๕/๒๘,๔๐/๖๑/๓๒,๔๐/๙๔/๕๖,๔๐/๒๓๖/๑๒๕,๔๐/๒๓๙/๑๒๗,๔๐/๒๔๕/๑๓๒,๔๐/๒๕๐/๑๓๔,๔๐/๒๕๓/๑๓๕)

อัปยาคตธรรม : ธรรมคืออัปยาคถต, ธรรมเป็นกลางๆ ไม่ดีไม่ชั่ว ไม่ใช่กุศลไม่ใช่อกุศล ได้แก่ วิบากกิริยา รูป และนิพพาน ดังคำในมหานิทเทศที่กล่าวว่า การถามอีก ๓ อย่าง คือ ๑. การถามถึงกุศลธรรม ๒. การถามถึงอกุศลธรรม ๓.การถามถึงอัปยาคตธรรม,ในจุฬนิทเทศอธิบายว่า อัปยาคตธรรมตรัสเรียกว่าชั้นกลาง จัดอยู่ในธรรมทั้งปวง ดังคำว่า ธรรมทั้งปวง ได้แก่ ชั้น ๕ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ กุศลธรรมอกุศลธรรม อัปยาคตธรรม กามาวจรธรรม รูปาวจรธรรม อรูปาวจรธรรม อปริยาปนธรรม (ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๕๐/๔๐๗,ขุ.จ.(ไทย) ๓๐/๗๒/๒๖๓, ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๙๐/๑๕๐)

- อภัยกตบพ :** บทที่เป็นอภัยกตบพ หมายถึงบทกลางๆ ไม่ได้ไม่ชั่ว ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล ได้แก่ วิบาก กิริยา รูป และนิพพาน มีปรากฏในอัมมสังคณีว่า อภัยกตบพ เช่นคำว่า สภาวธรรม ที่เป็นอภัยกตบพ (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๔๓๑/๑๒๔)
- อภัยกตมูล :** มูลรากแห่งที่เป็นอภัยกตบพ หมายถึงกุศลมูลคืออโลภ โทสะและอโมหะ ดังคำ ในอัมมสังคณีว่า อภัยกตมูลคืออโลภะ ฯลฯ อภัยกตมูลคืออโทสะ ฯลฯ อภัยกต มูลคืออโมหะ ฯลฯ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า เป็นอภัยกตบพ, ในยมก กล่าวถึงอภัยกตบพ นยจตุกกะ เป็นการสนทนาถาม-ตอบกัน (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๔๙๘/๑๓๖, อภิ.ย. (ไทย) ๓๘/๗๔/๑๘, ๓๘/๘๕/๑๘, ๓๘/๘๕/๑๙, ๓๘/๘๕/๒๐, ๓๘/๘๕/๒๑)
- อภัยกตวิบาก :** วิบากที่เป็นอภัยกตบพ ดังคำในปฏฐานที่กล่าวไว้ว่า สภาวธรรมที่เป็นอภัยกตบพอาศัย สภาวธรรมที่เป็นอภัยกตบพเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัย ได้แก่ขั้น ๓ และจิตตสมุฏฐานรูป อาศัยขั้น ๑ ที่เป็นอภัยกตบพและที่เป็นอภัยกตบพกิริยาเกิดขึ้น ขั้น ๑ และจิตตสมุฏฐานรูปอาศัยขั้น ๓ เกิดขึ้นขั้น ๒ และจิตตสมุฏฐานรูปอาศัยขั้น ๒ เกิดขึ้น ในปฏิสนธิขณะ ขั้น ๓ และกฏัตตารูปอาศัยขั้น ๑ ที่เป็นอภัยกตบพเกิดขึ้น (อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/๕๓/๒๗, ๔๐/๕๕/๒๘, ๔๐/๕๘/๓๑, ๔๐/๖๑/๓๒, ๔๐/๘๖/๔๕, ๔๐/ ๑๐๑/๕๓, ๔๐/๒๓๖/๑๒๖, ๔๐/๒๓๘/๑๒๗, ๔๐/๒๔๕/๑๓๒, ๔๐/๒๕๐/๑๓๔)
- อภัยกตสูตร :** พระสูตรว่าด้วยเรื่องที่ไม่พยากรณ์ ภิกษุรูปหนึ่งเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคแล้วทูลถาม ว่าอะไรเป็นเหตุปัจจัยให้อริยสาวกผู้ได้สดับไม่เกิดความลังเลสงสัยในเรื่องไม่ควรร พยากรณ์ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เพราะทิวฏฐิ (มิจฉาทิวฏฐิ) ดับไป อริยสาวกผู้ได้สดับ จึงไม่เกิดความลังเลสงสัยในเรื่องที่ไม่ควรรพยากรณ์ คือ (๑) รู้ชัดทิวฏฐิ (มิจฉาทิวฏฐิ) เหตุเกิดทิวฏฐิ ความดับทิวฏฐิ และข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทิวฏฐิ(หมายถึงโสดาปัตติ มรรค) (๒) รู้ชัดตัณหา เหตุเกิดตัณหา ความดับตัณหาและข้อปฏิบัติให้ถึงความดับ ตัณหา (๓) รู้ชัดสัญญา เหตุเกิดสัญญา ความดับสัญญา และข้อปฏิบัติให้ถึงความดับ สัญญา (๔) รู้ชัดความเข้าใจ (สำคัญผิด) เหตุเกิดความเข้าใจ ความดับความเข้าใจ และข้อปฏิบัติให้ถึงความดับความเข้าใจ (๕) รู้ชัดความปรุ้งแต่ง เหตุเกิดความปรุ้ง แต่ง ความดับความปรุ้งแต่ง และข้อปฏิบัติให้ถึงความดับความปรุ้งแต่ง (๖) รู้ชัด อุปาทาน เหตุเกิดอุปาทาน ความดับอุปาทาน และข้อปฏิบัติให้ถึงความดับอุปาทาน และ (๗) รู้ชัดวิปปฏิสาร เหตุเกิดวิปปฏิสาร ความดับวิปปฏิสาร และข้อปฏิบัติให้ถึง ความดับวิปปฏิสาร อนึ่ง เพราะทิวฏฐิ ตัณหา สัญญา ความเข้าใจ ความปรุ้งแต่ง อุปาทาน และวิปปฏิสารดับไป จึงทำให้หลุดพ้นจากชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเวหะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส แล้วตรัสอีกว่า เพราะรู้ชัดอย่างนี้ จึงไม่พยากรณ์ว่า (๑) หลังจากตายแล้ว ตถาคตเกิดอีก (๒) หลังจากตายแล้ว ตถาคตไม่เกิดอีก (๓) หลังจาก ตายแล้ว ตถาคตเกิดอีก และไม่เกิดอีก (๔) หลังจากตายแล้ว ตถาคตจะว่าเกิดอีกก็ไม่ใช่ จะว่าไม่เกิดอีกก็ไม่ใช่ แล้วเป็นผู้ไม่พยากรณ์ ไม่หวาดหวั่น ไม่สะทกสะท้านในเรื่องที่ไม่ ควรรพยากรณ์ (อง.สตตค.(ไทย) ๒๓/๕๔/๙๗)
- อภัยกต :** ไม่ทำให้ปรากฏ, ไม่พยากรณ์ หมายถึงธรรมที่เป็นกลาง ๆ ไม่ได้ไม่ชั่ว พระผู้มีพระภาค ไม่ทรงพยากรณ์ หรือไม่ชี้ชัดลงไปว่าดีหรือชั่ว มิได้บอกว่าเป็นกุศลหรืออกุศล (ไม่

จัดเป็นกุศลหรืออกุศล) คือเป็นกลางๆ ได้แก่ วิบาก กิริยา รูป และนิพพาน,ในมหา
 นิทเทสอธิบายถึงผัสสะไว้ว่า คำว่า ผัสสะ คือ...ผัสสะที่เป็นกุศล ผัสสะที่เป็นอกุศล
 ผัสสะที่เป็นอัพยาภต หรือดังคำในปฏิสัมภิทามรรคว่า สังขารูปกขาของปุถุชนเป็น
 กุศล แม้ของพระเสขะก็เป็นกุศล แต่ของท่านผู้ปราศจากราคะเป็นอัพยาภต การ
 น้อมจิตไปในสังขารูปกขาของปุถุชน ของพระเสขะ และของท่านผู้ปราศจากราคะ
 ต่างกันโดยสภาวะเป็นกุศล เป็นอัพยาภตอย่างนี้ (ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๘๖/๒๖๐,๒๙/
 ๑๕๑/๔๑๘,ขุ.ม.(ไทย) ๓๑/๕๖/๙๐,๓๑/๑๒/๔๓๖,อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๕๒๘/๕๖๙,๓๗/
 ๕๕๖/๖๐๖,๓๗/๖๐๕/๖๖๑,๓๗/๗๐๖/๗๕๕,อภิ.ป.(ไทย)๔๔/๓/๓๓๖,๔๔/๖/
 ๖๗๖,๔๔/๘/๓๘๐)

อัพยาภิกเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระอภยาภิกเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า
 ในอดีตชาติกับที่ ๙๑ ท่านได้ถวายโรงไฟแต่พระพุทธเจ้าพระนามว่าวิปัสสี และได้
 ถวายเครื่องรองน้ำร้อนแต่พระภิกษุอาพาธ เพราะผลแห่งท่านนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติ
 เลย ในกับที่ ๗ ท่านได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้มีพละานุภาพมาก ในชาติสุดท้ายนี้
 ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๔/๓๙๓)

อัพยาบาท : คำไม่เบียดเบียนกัน ในธัมมสังคณีอธิบายความหมายไว้ว่า ความไม่คิดประทุษร้าย
 กิริยาที่ไม่คิดประทุษร้าย ภาวะที่ไม่คิดประทุษร้ายความไม่พยาบาท ความไม่คิด
 เบียดเบียน กุศลมูลคืออโหสะในสมัยนั้นนี้ชื่อว่าอัพยาบาท (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๓๖/
 ๓๔,๓๔/๓๑๖/๙๗)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ความไม่เบียดเบียนกัน (อัพยาบาท) เพราะไม่มีความ
 เบียดเบียน (อง.ฉก.อ. (บาลี) ๓/๕๕/๑๓๗)

อัพยาปัทมสูตร : พระสูตรว่าด้วยกรรมและทิวฏฐิที่ไม่มีความเบียดเบียน พระผู้มีพระภาคตรัสว่า
 ธรรมที่เป็นเหตุให้บุคคลหลังจากตายแล้วไปเกิดในนรก มี ๔ คือ (๑) กายกรรม (๒)
 วจีกรรม (๓) มโนกรรม (๔) ทิวฏฐิ แต่อย่างล้วนที่มีความเบียดเบียน แล้วตรัสว่า
 ธรรมที่เป็นเหตุให้บุคคล หลังจากตายแล้วไปเกิดในสวรรค์ ๔ โดยนัยตรงกันข้าม (อง.
 จตฺก.(ไทย) ๒๑/๒๔๐/๓๕๖)

อัพยาบาทธาตุ : ธาตุคือความไม่พยาบาท,เป็น ๑ ในธาตุ ๖ อีกนัยหนึ่ง คือ ๑. กามธาตุ ๒. พยาบาท
 ธาตุ ๓. วิหิงสาธาตุ ๔. เนกขัมมธาตุ ๕. อัพยาบาทธาตุ ๖. อวิหิงสาธาตุ, ในวิภังค์
 อธิบายความหมายไว้ว่า ความตริก ความตริกโดยอาการต่าง ๆ ฯลฯ สัมมา
 สังกัปะที่ประกอบด้วยอัพยาบาท นี้เรียกว่า อัพยาบาทธาตุ (อภิ.ก.(ไทย) ๓๕/
 ๑๘๒/๑๔๑)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า พยาบาทธาตุ นี้เป็นชื่อของพยาบาทวิตก (อภิ.วิ.อ.
 ๑๘๑/๘๐)

อัพยาบาทสังขยา : สังขยาคือความไม่พยาบาท หมายถึงความกำหนดหมายปลอดจากพยาบาท ,เป็น
 ๑ ในกุศลสังขยา ๓,เป็น ๑ ในสังขยา ๖ คือ กามสังขยา พยาบาทสังขยา วิหิงสา
 สังขยา เนกขัมมสังขยา อัพยาบาทสังขยา อวิหิงสาสังขยา ดังคำที่พระสกวาทิถาม
 พระปรวาทิว่า เนกขัมมสังขยาเกิดขึ้นในลำดับแห่งกามสังขยา อัพยาบาทสังขยา

เกิดขึ้นในลำดับแห่งพยาบาทสัญญา อวิหิงสาสัญญาเกิดขึ้นในลำดับแห่งวิหิงสา
สัญญาเมตตาเกิดขึ้นในลำดับแห่งพยาบาท กรุณาเกิดขึ้นในลำดับแห่งวิหิงสา มุทิตา
เกิดขึ้นในลำดับแห่งอรติ อุเบกขาเกิดขึ้นในลำดับแห่งปฏิฆะใช้ไหม พระปรวาทีกี่
กล่าวปฏิเสธ (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๖๘๗/๗๓๔)

อัมพกัญชกทายิกาวิมาน : วิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงผู้ถวายน้ำผักดอง เป็นวิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงผู้ถวาย
น้ำผักดองแต่ภิกษุผู้กำลังเที่ยวบิณฑบาต (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๕๑๗-๕๒๔/๖๕)

อัมพคาม : ชื่อหมู่บ้านแห่งหนึ่ง มีปรากฏในมหาปริณีพพานสูตร อยู่ระหว่างหัตถิคามกับชัมพูคาม
ตั้งคำว่า พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ตามความพอพระทัยในภณชัมพูคามแล้ว รับสั่งเรียก
ท่านพระอานนท์มาตรัสว่า “มาเถิด อานนท์ เราจะเข้าไปยังหัตถิคามกัน” ... “มา
เถิด อานนท์ เราจะเข้าไปยังอัมพคามกัน” ... “มาเถิด อานนท์ เราจะเข้าไปยังชัม
พูคามกัน” ... “มาเถิด อานนท์ เราจะเข้าไปยังโกคนครกัน” ท่านพระอานนท์ทูล
รับสนองพระดำรัสแล้ว พระผู้มีพระภาคพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่เสด็จถึงโกคนคร
(ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๘๗/๑๓๔)

อัมพชาดก : มี ๓ ชาดก แปลความหมายชาดกและเนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อัมพชาดก ชาดกว่าด้วยดาบสฉันทมะม่วง มีเนื้อความอธิบายว่า ฤาษีโพธิสัตว์ได้
สรรเสริญฤาษีลูกศิษย์ผู้มีวัตรดีงามที่ได้ช่วยเหลือสัตว์ป่าไม่ให้อดน้ำตายในฤดูแล้ง
โดยท่านได้ทำรางแล้วตักน้ำมาใส่ให้สัตว์ป่าได้กิน ผุงสัตว์เห็นท่านผอมแห้งเพราะไม่มี
เวลาไปหาผลไม้ จึงคิดตอบแทนบุญคุณได้นำมาผลไม้ในป่ามาฝากทุกวัน จน
เพียงพอแก่ดาบส ๕๐๐ อาจารย์จึงกล่าวว่า คนฉลาดควรพยายามรำไปไม่ควรเบื่อ
หน่าย ท่านจงดูผลแห่งความพยายาม ที่พวกฤาษีได้ผลไม่มีมะม่วงเป็นต้นอย่าง
เหลือเฟือโดยไม่ต้องออกปาก (ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๑๒๔/๕๑)

๒.อัมพชาดก ชาดกว่าด้วยพระขรรค์ดาบสโง้งผู้ไม่สนใจบำเพ็ญสมณธรรม เอาแต่หวงแหนผ้าตัน
มะม่วงคอยกีดกันขับไล่ผู้คนที่ผ่านไปมา จึงบันดาลให้ลูกมะม่วงที่แรกรักษาอยู่หล่น
เกลื่อนกลาด ขณะนั้นธิดาเศรษฐี ๔ นางผ่านมา ดาบสจึงได้กล่าวหาว่าลูกมะม่วงของ
ตน นางทั้ง ๔ ต่างสาบานว่าไม่ได้ลัก ถ้าลักขอให้มือนั้นเป็นไป ชาตินี้อย่าหาหัวได้เลย
นางคนที่ ๑ สาบานว่า หญิงใดลักผลมะม่วงท่านไป ขอให้หญิงนั้นได้หัวเป็นนักรบว
ถอนผม นางคนที่ ๒ สาบานว่า หญิงใดลักผลมะม่วงของท่านไป ขอให้หญิงนั้นชาตินี้
อย่าหาหัวได้เลย นางคนที่ ๓ สาบานว่า หญิงใดลักผลมะม่วงของท่านไป หญิงนั้นแม่
เดินทางไกลเที่ยวหาหัว ก็อย่าได้พบเลย แม้นัดกันไว้ก็อย่าได้เจอ นางคนที่ ๔ สาบาน
ว่า หญิงใดลักมะม่วงท่านไป หญิงนั้นแม่จะแต่งตัวสะอาดสวยงาม ประพรมด้วยน้ำอบ
น้ำหอม นอนคอยบนที่นอนสะอาดก็ขออย่าหาหัวได้เลย ขอให้นางนอนเดียวเปลี่ยว
เอากายเถิด เมื่อดาบสได้ฟังอย่างนั้นจึงยอมเชื่อว่าพวกนางไม่ได้ลัก ดาบสโง้งเห็น
พวกนางสาบานอย่างซนแข็งเช่นนั้นจึงยอมปล่อย เพราะสตรีทั้งหลายที่กล้าสาบาน
ว่าขออย่าให้หาสามีได้นั้นเป็นเรื่องหนักสำหรับสาววัยรุ่น ที่ไม่มีใครปรารถนาจะอยู่
เป็นสาวแก่ ท้าวสักกะโพธิสัตว์เห็นดังนั้นจึงมาแสดงรูปที่น่ากลัว ขับไล่ดาบสโง้งให้

หนีไป คนโกงไม่ว่าจะอยู่ในเพศใดย่อมไม่เป็นที่ปรารถนาของใคร ย่อมสร้างความวิบัติให้แก่สังคมเสมอ (ช.ชา.จตุกก.(ไทย) ๒๗/๑๗๓/๑๙๒)

๓.อัมพชาตก ชาตกว่าด้วยมนต์เสกมะม่วง มีเนื้อความอธิบายว่า คนจันทาล โภธิสัตว์ได้สอนมนต์เสกมะม่วงให้ติดผลนอกฤดูกาลแก่มาณพคนหนึ่ง ภายหลังเขาเข้ารับราชการ ถูกพระราชตราสั่งถึงอาจารย์เขากลับพูดลบลู่ว่าเรียนมาจากพรหมณ์ผู้สูงชาติ ทำให้มนต์เสื่อมไม่สามารถจะเสกมะม่วงที่มีรสอร่อยถวายแด่พระราชินี จึงถูกตำหนิจากพระราชินี คนผู้ต้องการน้ำหวานจากต้นไม้ใดจะเป็นต้นละหุ่ง ต้นสะเดา หรือต้นทองกวาวก็ตาม ต้นไม้นั้นแหละเป็นต้นไม้ที่ดีที่สุดของเขา บุคคลพึงรู้แจ้งธรรมจากผู้ใด จะเป็นกษัตริย์ พรหมณ์ แพศย์ ศูทร จันทาล หรือคนเทษยะก็ตาม ผู้นั้นแหละเป็นคนสูงสุดของเขา เมื่อตรัสเช่นนั้นแล้วจึงรับสั่งให้ลงโทษเชี่ยนตี และขับไล่ออกจากราชการไปเพราะเป็นเยอหยิ่ง และดูหมิ่นคนอื่นลบลู่บุญคุณของผู้ให้ประโยชน์แก่ตน เขาเสื่อมจากประโยชน์แล้วกลับไปของเรียนมนต์กับอาจารย์แต่อาจารย์ไม่ยอมสอนให้อีก เพราะเขาเป็นคนอกตัญญูไม่รู้คุณคน คนอกตัญญูไม่รู้คุณผู้ที่ทำอุปการะแก่ตนก่อนและทำตอบแทน ย่อมประสบความวิบัติทั้งในปัจจุบันและในวันข้างหน้า (ช.ชา.เตรสก.(ไทย) ๒๗/๑/๓๙๖)

อัมพผลทายกเถราปทาน :ประวัติในอดีตชาติของพระอัมพผลทายกเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติที่ ๙๔ ท่านถวายผลไม้แด่พระปัจเจกพุทธเจ้าพระนามว่า สตรังสี เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ช.อป.(ไทย) ๓๒/๑/๕๖๓)

อัมพติดละ, ท่า :ชื่อท่าน้ำแห่งหนึ่ง เป็นที่อยู่ของนาคมีฤทธิ์ มีพิษที่เขี้ยว มีพิษกล้ำ อยู่แคว้นเจดีย์ และพระผู้มีพระภาคได้เสด็จไปพักที่ท่าแห่งนี้ และพระสาคตะก็เข้าเฝ้าชกสนพ่นไฟสู้บ้าง ที่นั่น ท่านพระสาคตะครั้งปราบเดชของนาคนั้นได้แล้ว ดังคำในมหาวิภังค์ที่ชาวบ้านพระผู้มีพระภาคตั้งว่าพระองค์ผู้เจริญ พระองค์อย่าเสด็จไปที่ท่าอัมพติดละเลยนาคมีฤทธิ์ มีพิษที่เขี้ยว มีพิษกล้ำ อาศัยอยู่ที่อาศรมของชฎิล ที่ท่าอัมพติดละนาคนั้นอย่าทำร้ายพระผู้มีพระภาคเลย พระพุทธเจ้าข้า (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๓๒๖/๔๖๒,๒/๓๒๖/๔๖๓)

อัมพทายกเถราปทาน :ประวัติในอดีตชาติของพระอัมพทายกเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติ ๑ อสงไขย ๑๐๐,๐๐๐ กัป ท่านเกิดเป็นวานรอยู่ในป่าหิมพานต์ ได้ถวายผลมะม่วงพร้อมกับน้ำผึ้ง แด่พระพุทธเจ้าพระนามว่าอินทสสี เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านไปเกิดในเทวโลกตลอด ๕๗ กัป และมาเกิดในมนุษยโลก ได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๑๔ ชาติ ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ช.อป.(ไทย) ๓๒/๕๓/๒๑๐)

อัมพปาลิวนสูตร : พระสูตรว่าด้วยการสนทนาธรรมในอัมพปาลิวัน ท่านพระสารีบุตรขณะอยู่ ณ อัมพปาลิวันถามท่านพระอนรุทธะว่า ธรรมอะไรที่ทำให้ท่านมีอินทรีย์ผ่องใส สีหน้าบริสุทธิ์ผุดผ่อง ท่านพระอนรุทธะตอบว่า เพราะท่านมีจิตตั้งมั่นอยู่ในสติปัฏฐาน ๔ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๙๐๗/๔๓๙)

อัมพปาลีสูตร : พระสูตรว่าด้วยพระธรรมเทศนาที่อัมพปาลีวัน พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลาย ขณะประทับอยู่ ณ อัมพปาลีวันว่า สติปัฏฐาน ๔ คือ (๑) กายานุปัสสนา การพิจารณาเห็นกายในกาย (๒) เวทนานุปัสสนา การพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนา (๓) จิตตานุปัสสนา การพิจารณาเห็นจิตในจิต (๔) ธัมมานุปัสสนา การพิจารณาเห็นธรรมในธรรม เป็นทางเดียวที่จะทำให้สัตว์พ้นจากทุกข์ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๓๖๗/๒๑๐)

อัมพปาลี, เทพธิดา : ชื่อเทพธิดาองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระอัมพปาลีเถรี ดังคำในอุปทานที่ท่านเถรีกล่าวไว้ว่า หม่อมฉันได้ออกบวชเป็นภิกษุณี มีเพศประเสริฐในศาสนาของพระชินเจ้าพระนามว่า กัสสปะได้ไปเกิดในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เพราะผลแห่งกรรมนั้น เมื่อถึงภพสุดท้าย หม่อมฉันเกิดเป็นโอปปาติกะ ที่ระหว่างกิ่งต้นมะม่วงจึงมีชื่อว่าอัมพปาลี ตามนิมิตหมายนั้น (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๒๑๒/๕๔๘)

อัมพปาลี, หญิงงามเมือง : ชื่อหญิงงามเมือง อยู่เมืองเวสาลี เคยนิมนต์พระผู้มีพระภาคถวายภัตตาหาร ดังคำในมหาวรรคที่กล่าวไว้ว่า หญิงงามเมืองชื่ออัมพปาลีทราบการที่พระผู้มีพระภาคทรงรับนิมนต์แล้ว จึงลุกจากอาสนะถวายอภิวาทพระผู้มีพระภาค ทำประทักษิณแล้วกลับไป (วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๘๘/๑๐๔, ๕/๒๘๘/๑๐๕, ๕/๒๘๘/๑๐๕, ๕/๒๘๘/๑๐๖)

อัมพปาลีคณิกา, นาง : ชื่อหญิงงามเมือง ดังคำในมหาปรินิพพานสูตร ที่กล่าวไว้ว่า นางอัมพปาลีคณิกาทราบว่า พระผู้มีพระภาคเสด็จถึงกรุงเวสาลีประทับอยู่ที่สวนมะม่วงของเรา ลำดับนั้น นางอัมพปาลีคณิกาให้จัดเตรียมยานพาหนะคันงาม ๆ ขึ้นยานพาหนะคันงาม ๆ ออกจากกรุงเวสาลีพร้อมด้วยยานพาหนะ แล้วนิมนต์พระผู้มีพระภาคไปฉันที่บ้าน, ในอรรถกถาอธิบายว่า นางเป็นพระเทวีของพระเจ้าพิมพิสารมีราชโอรสองค์หนึ่งนามว่าวิมลโกณฑัญญะ ดังคำในเถรคาถาที่พระวิมลโกณฑัญญะระก่กล่าวว่า ภิกษุผู้เกิดจากนางทู่จะกับพระเจ้าปณฺฑรเกตุผู้ครองเศวตฉัตร ลดธงเสียได้ ใช้ธงชัยนั้นแหละกำจัดมานะมีประการหลากหลาย เป็นดุษฎีผืนใหญ่ลงเสียได้ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๖๑/๑๐๖, ๑๐/๑๖๒/๑๐๘, ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๖๔/๓๒๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า นางทู่จะ คือ นางอัมพปาลี คำว่า พระเจ้าปณฺฑรเกตุ คือพระเจ้าพิมพิสาร (ขุ.อติ.อ. (บาลี) ๖๔/๒๒๗)

อัมพปาลีเถรียาปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระอัมพปาลีเถรี มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติที่ ๙๒ ท่านได้เกิดเป็นพระภคินีของพระเจ้ากุกกุฑเจ้าพระนาม ว่า ผุสสะ ได้ฟังพระธรรมเทศนาแล้วเกิดความเลื่อมใสจึงได้ถวายทานแล้วปรารถนาอุปสมบัติ ในกัปที่ ๓๑ สมัยของพระพุทธเจ้าพระนามว่าสิขี ท่านเกิดในตระกูลพราหมณ์ ในกรุงอรุณวดี ได้ดำภิกษุณีผู้ไม่มีอาสวะว่า เป็นหญิงแพศยาประพฤตินาจาร ประทุษร้ายพระศาสนา เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านจึงตกนรกอันร้ายแรง พ้นจากนรกแล้วได้มาเกิดเป็นหญิงแพศยาอีก ๑๐,๐๐๐ ชาติ ชาติต่อมาได้บวชในศาสนาของพระพุทธเจ้าพระนามว่า กัสสปะ เพราะผลแห่งการบวชนั้น ท่านจึงได้ไปเกิดในสวรรค์ในชาติสุดท้ายนี้ เกิดเป็นโอปปาติกะ ที่ระหว่างกิ่งมะม่วง จึงชื่อว่าอัมพปาลี ต่อมา

ได้มาบวชในศาสนาของพระพุทธเจ้า ไม่นานก็ได้บรรลุวิชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ช.อุป.(ไทย) ๓๓/๒๐๔/๕๔๗)

อัมพปาลีเถรีคาถา : ภาษิตของพระอัมพปาลีเถรี,คาถาของพระอัมพปาลีเถรี ท่านพระอัมพปาลีเถรี กล่าวว่เมื่อก่อนผมของเรามีสีดำเหมือนสีแหมลงภู มีปลายผมงอน เดี่ยวนี้ ผมเหล่านั้นกลายเป็นเหมือนป่านและปอเพราะชรา พระดำรัสของพระพุทธเจ้าผู้ตรัสแต่ความจริง เป็นคำจริงแท้ไม่แปรเป็นอย่างอื่น เมื่อก่อน ผมของผมเราเติมด้วยดอกไม้หอมกรุ่น เหมือนผอบที่อบกลิ่น เดี่ยวนี้ ผมนั้นมีกลิ่นเหมือนขนกระต่ายเพราะชรา พระดำรัสของพระพุทธเจ้าผู้ตรัสแต่ความจริง เป็นคำจริงแท้ ไม่แปรเป็นอย่างอื่น ฯลฯ เมื่อก่อน เท้าทั้งสองของเราสวยงามนัก เปรียบเหมือนรองเท้าขัดปุยนุ่ม เดี่ยวนี้ แตกเป็นริ้วรอยเพราะชราพระดำรัสของพระพุทธเจ้าผู้ตรัสแต่ความจริง เป็นคำจริงแท้ ไม่แปรเป็นอย่างอื่น เดี่ยวนี้ ร่างกายนี้เป็นเช่นนี้ คร่ำคร่าเพราะชรา เป็นแหล่งที่อยู่แห่งทุกข์เป็นอันมากปราศจากเครื่องอุปได้ เป็นดุจเรือนอันคร่ำคร่า พระดำรัสของพระพุทธเจ้าผู้ตรัสแต่ความจริง เป็นคำจริงแท้ ไม่แปรเป็นอย่างอื่น (ช.เถรี.(ไทย) ๒๖/๒๕๒/๕๕๖)

อัมพปาลีวัน : สนวนที่หญิงแพศยาชื่ออัมพปาลี ถวายเป็นสังฆาราม ไม่นานก่อนวันพุทธปรินิพพาน อยู่ในเขตเมืองเวสาลี ดังคำว่ พระผู้มีพระภาคพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่เสด็จถึงกรุงเวสาลีประทับอยู่ที่อัมพปาลีวันรับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลายมาตรัสถึงภิกษุผู้มีสติสัมปชัญญะสรุปความได้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุทั้งมีสติสัมปชัญญะอยู่ นี้เป็นคำพร่ำสอนของเราสำหรับเธอทั้งหลาย,ในอัมพปาลีสูตร กล่าวไว้ว่า พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ อัมพปาลีวัน เขตกรุงเวสาลี แล้วตรัสมหาสติปัญญา ๔ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๖๐/๑๐๔,๑๐/๑๖๑/๑๐๖,๑๐/๑๖๑/๑๐๗,๑๐/๑๖๒/๑๐๘,ส.ม.(ไทย)๑๘/๓๖๗/๒๑๐,๑๘/๙๐๗/๔๓๙)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่ อัมพปาลีวัน หมายถึงสวนมะม่วงของหญิงคนิกาศื่ออัมพปาลี ซึ่งถวายเป็นที่พักแต่สงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประธาน (ที.ม.อ. (บาลี) ๑๖๐/๑๔๖)

อัมพปณทียเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระอัมพปณทียเถระ มี ๒ เรื่อง แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อัมพปณทียเถราปทาน มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๙๑ ท่านได้ถวายผลมะม่วงแด่พระพุทธเจ้าพระนามว่าวิปัสสี เพราะผลแห่งท่านนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ช.อุป.(ไทย) ๓๒/๔๐/๔๕๙)

๒.อัมพปณทียเถราปทาน มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๙๑ ท่านได้ถวายผลมะม่วงแด่พระพุทธเจ้าพระนามว่าวิปัสสี เพราะผลแห่งท่านนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ช.อุป.(ไทย) ๓๓/๗๒/๗๑)

อัมพาคทายกเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระอัมพาคทายกเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๙๑ ท่านได้ถวายผลมะม่วงแก่พระพุทธเจ้าพระนามว่า วิปัสสี เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลुพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๐/๔๐๔)

อัมพาคทายกเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระอัมพาคทายกเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๙๔ ท่านได้ถวายมะม่วงและข้าวยาแก่พระพุทธเจ้าพระนามว่า สตรังสี เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๒/๕๓๗)

อัมพรอัมพรตติยะ, เมือง : ชื่อเมืองยักข์แห่งหนึ่ง อยู่ทางทิศเหนือ ที่มีท้าวเวสสวัณมหาราชปกครอง มีราชธานีชื่ออาฬกมันทา มีปรากฏในอาฎานาฎยสูตร ดังคำว่า ทางทิศเหนือ มีเมืองกปิวันตะและมีอีกเมืองหนึ่งชื่อชโนหะอีกเมืองหนึ่งชื่อนวนตติยะ และมีอีกเมืองหนึ่งชื่ออัมพรอัมพรตติยะ มีราชธานีชื่ออาฬกมันทา ๑๑/๒๘๑/๒๒๗, ๑๑/๒๘๑/๒๔๐)

อัมพรังสะ, พระเจ้าจักรพรรดิ : ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระปุณณทนิยเถระ ดังคำในปุณณทนิยเถราปทานที่ท่านเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนสรุปความได้ว่า ข้าพเจ้าเป็น พราหมณ์มีนามว่าสุนันทะ เป็นผู้คงแก่เรียน จมมนตร์ เป็นผู้ควรแก่การขอ ได้บูชายัญชื่อว่าวาชเปยยะ (กล่าวคำอ่อนหวาน) คราวหนึ่ง เต็ดดอกไม้ที่ขั้วแล้ว ประชุมศิษย์ทั้งหมด ให้ช่วยกันโยนดอกไม้ขึ้นไปในอากาศ เพื่อบูชาสักการะพระพุทธเจ้านามว่าปทุมุตตระที่เสด็จไปทางอากาศ เพราะผลแห่งกรรมนั้น ในกับที่ ๑๑๑ (นับจากกัปนี้ไป) ได้เป็นกษัตริย์ผู้จักรพรรดิ ๓๕ ชาติ มีพระนามว่าอัมพรังสะ มีพลานุภาพมาก (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๒/๒๘๗)

อัมพลัฏฐิกา, ปราสาท : ชื่อปราสาทแห่งหนึ่งอยู่ระหว่างกรุงราชคฤห์และเมืองนาลันทา, พระราหุลเคยอยู่ ณ ปราสาทแห่งนี้ ดังคำในจูฬราหุลเวลาสูตรว่า พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเวฬุวัน เขตกรุงราชคฤห์ สมัยนั้นแล ท่านพระราหุลพักอยู่ ณ ปราสาทชื่ออัมพลัฏฐิกาครั้นเวลาเย็น พระผู้มีพระภาคทรงออกจากที่หลีกเร้นแล้วเสด็จเข้าไปหาท่านพระราหุลจนถึงปราสาทชื่ออัมพลัฏฐิกา (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๐๗/๑๑๗)

อัมพลัฏฐิกา, สวน : ชื่อราชอุทยาน ภายในกรุงราชคฤห์ แคว้นมคธ ในพรหมชาลสูตรกล่าวไว้ว่า พระผู้มีพระภาคเสด็จทางไกลระหว่างกรุงราชคฤห์กับเมืองนาลันทาพร้อมด้วยภิกษุหมู่ใหญ่ประมาณ ๕๐๐ รูป เสด็จเข้าประทับแรม ณ พระตำหนักหลวงในพระราชอุทยานอัมพลัฏฐิกาพร้อมกับภิกษุสงฆ์, ในกุกกัณฑสูตรกล่าวไว้ว่า หมู่บ้านพราหมณ์ชาวมคธชื่อชาณุมัต ดังคำว่า พระผู้มีพระภาคเสด็จจาริกไปในแคว้นมคธพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ประมาณ ๕๐๐ รูป เสด็จถึงหมู่บ้านพราหมณ์ชาวมคธชื่อชาณุมัตประทับอยู่ในสวนอัมพลัฏฐิกา ใกล้หมู่บ้านชาณุมัต (ที.สี.(ไทย) ๙/๑/๑, ๙/๓๒๓/๑๒๕, ๙/๓๒๔/๑๒๕, ๙/๓๒๕/๑๒๖, ๙/๓๒๖/๑๒๖)

อัมพลัฏฐิกาวน : ชื่อสถานที่แห่งหนึ่ง เป็นอุทยานป่าเส้นทางเสด็จผ่านของพระผู้มีพระภาคก่อนที่จะปรินิพพาน ดังคำในมหาปรินิพพานสูตรว่า พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ตามความพอพระทัยในกรุงราชคฤห์ รับสั่งเรียกท่านพระอานนท์มาตรัสว่า มาเถิด อานนท์ เราจะ

เข้าไปยังอัมพลัญญิกาวนกัน (ที่.ม.(ไทย) ๑๐/๑๔๓/๘๙,๑๐/๑๔๔/๘๙) ; ดู อัมพลัญญิกาวน, สนวน

อัมพวนเปตวัตถุ : เรื่องเปรตเฝ้าสวนมะม่วงเป็นเรื่องแสดงผลแห่งกรรมชั่วและกรรมดีของคหบดีชาวกรุงสาวตติ คือคหบดีนั้นได้ประสบชะตากรรม ลื่นเนื้อประดาตัว ภรรยาเสียชีวิต นำธิดาคณเดียวไปยกให้เพื่อน ขอเงินเป็นทุนทำ การค้าเพียง ๑๐๐ กหาบณะ เขาไปค้าขายกับกองเกวียนได้กำไรถึง ๕๐๐ กหาบณะ แต่ขณะเดินทางกลับถูกโจรปล้นและทำร้ายตนเสียชีวิต เขาตายไปพร้อมจิตผูกพันในทรัพย์ที่ซ่อนไว้ก่อนตาย ด้วยความโลภนั้นเขาไปเกิดเป็นเปรตเฝ้าทรัพย์ ต่อมาธิดาของเขาทราบข่าวจากพวกพ่อค้าที่หนีรอดไปได้ นางได้ทำบุญอุทิศส่วนกุศลไปให้โดยนำผลมะม่วง ข้าวยาและน้ำไปถวายแด่พระผู้มีพระภาค คหบดีจึงได้เป็นเวมานิกเปรตปรากฏตัวแก่พวกพ่อค้าคนะนั้นที่เดินทางไปถึงที่นั้น และได้ฝากทรัพย์ ที่ซ่อนไว้ไปให้ธิดาคด้วย (ขุ.เปต.(ไทย) ๒๖/๗๙๖/๒๙๘)

อัมพวัน : สวนมะม่วง มีหลายแห่ง เพื่อกันสับสน ท่านมักใส่ชื่อเจ้าของสวนนำหน้าด้วย เช่น สวนมะม่วงของหมอชีวก ในเขตเมืองราชคฤห์ ซึ่งกลายเป็นสังฆารามเรียกว่า *ชีวกัมพวัน* เป็นต้น,ในเตวิชชสูตร กล่าวว่ายู่แคว้นโกศล ดังคำว่า พระผู้มีพระภาคเสด็จจาริกไปในแคว้นโกศล พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ประมาณ ๕๐๐ รูป เสด็จถึงหมู่บ้านพราหมณ์ของชาวโกศลชื่อมนสากฎะประทับอยู่ ณ อัมพวัน ใกล้ฝั่งแม่น้ำจिरูตี ด้านเหนือหมู่บ้านมนสากฎะ,ในมหาปริณิพพานสูตรกล่าวไว้ว่าอยู่เมืองปาวาก็มี ดังคำว่า พระผู้มีพระภาคพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่เสด็จไปถึงกรุงปาวา ประทับอยู่ที่อัมพวันของนายจุนทกัมมารบุตรเขตกรุงปาวา,ในปาสาทิกสูตรกล่าวว่ายู่แคว้นสักกะก็มี ดังคำว่า พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ปราสาทในอัมพวันของพวกเจ้าศากยณะนามว่า เวธัญญา แคว้นสักกะ,ในมขเทวสูตร กล่าวว่ายู่กรุงมิถิลา ก็มี ดังคำว่าพระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ อัมพวันของพระเจ้ามขเทวะ เขตกรุงมิถิลา,ในเถรคาถากล่าวว่าเป็นที่อยู่ของพระจุฬปันถกะ ดังคำว่าปันถกะระเนรมิตตนหนึ่งพันนั่งในอัมพวันที่น่ารื่นรมย์ จนถึงเวลาเขามาฉันนัต (ที่.สี.(ไทย) ๙/๕๑๘/๒๓๐,๙/๕๒๑/๒๓๐,ที่.ม.(ไทย)๑๐/๑๘๙/๑๓๗,๑๐/๑๔๖/๑๔๕,๑๐/๑๔๖/๑๔๖,ที่.ป.(ไทย) ๑๑/๑๖๔/๑๒๕,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๐๘/๓๗๒,ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๕๖๓/๔๓๗)

อัมพวิมาน : มี ๒ เรื่อง แปลความหมายและเนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อัมพวิมาน วิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงผู้ถวายวัดสวนมะม่วง เป็นวิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงผู้ถวายวัดสวนมะม่วง เป็นวิมานอันรุ่งเรืองในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๗๘๓/๙๐)

๒.อัมพวิมาน วิมานที่เกิดขึ้นแก่บุรุษผู้รับจ้างรดน้ำต้นมะม่วงได้ถวายน้ำสรงแด่พระสารีบุตร เป็นวิมานที่เกิดขึ้นแก่บุรุษผู้รับจ้างรดน้ำต้นมะม่วง ได้ถวายน้ำสรงแด่พระสารีบุตร เพราะได้ถวายน้ำสรงแด่ท่านพระสารีบุตรเถระขณะเดินฝ่าแดดในฤดูร้อนเหงื่อโทรมกาย ผ่านมาใกล้สวนนั้น เป็นวิมานอันรุ่งเรืองยิ่งในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๑๑๔๖/๑๔๓)

อัมพลักขรเปตวัตถุ : เรื่องเจ้าอัมพลักขรลิจฉวี กับเปรตเปลือย เป็นเรื่องการสนทนาระหว่างเจ้าลิจฉวีพระนามว่าอัมพลักขระผู้เป็นมิจฉวาภิภูฏี ถือลัทธินัตถิกภิภูฏี (เห็นว่าทำดีทำชั่วไม่มีผล บุญบาปไม่มี) กับภุมเทวดาผู้เป็นสัมมาภิภูฏี ที่มาช่วยญาติ คือ หลานชายในชาติก่อนซึ่งถูกจับในข้อหากระทำโจรกรรมและถูกตัดสินประหารชีวิตโดยเสียพลาวไว้ (ขุ.เปต.(ไทย) ๒๖/๕๑๗/๒๕๐)

อัมพลัณท์ : ชื่อหมู่บ้านของพวกพราหมณ์แห่งหนึ่ง เป็นป่ามะม่วง เป็นที่รัก ที่หิบบเต็มไปด้วยมะม่วง, อยู่เขตกรุงราชคฤห์ทางเหนือ เป็นที่ที่ท้าวสักกะเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคทูลถามปัญหา มีปรากฏในสักกปัญหสูตร ดังคำว่า พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ในถ้ำอินทสาละที่ภูเขาเวทียกะ ทางทิศเหนือของหมู่บ้านพราหมณ์ชื่ออัมพลัณท์ ซึ่งตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกแห่งกรุงราชคฤห์แคว้นมคธ (๑๐/๓๔๔/๒๗๓,๑๐/๓๔๕/๒๗๓,๑๐/๓๔๖/๒๗๔)

อัมพลสูตร : พระสูตรว่าด้วยบุคคลเปรียบเหมือนมะม่วง พระผู้มีพระภาคตรัสว่า มะม่วง ๔ ชนิด คือ (๑) มะม่วงดิบแต่ผิวสุก (๒) มะม่วงสุกแต่ผิวดิบ (๓) มะม่วงดิบและผิวดิบ (๔) มะม่วงสุกและผิวสุก แล้วตรัสว่า บุคคลเปรียบเหมือนมะม่วงมี ๔ จำพวก คือ (๑) บุคคลเปรียบเหมือนมะม่วงดิบแต่ผิวสุก (๒) บุคคลเปรียบเหมือนมะม่วงสุกแต่ผิวดิบ (๓) บุคคลเปรียบเหมือนมะม่วงดิบและผิวดิบ (๔) บุคคลเปรียบเหมือนมะม่วงสุกและมีผิวสุก แล้วตรัสอธิบายบุคคลเปรียบเหมือนมะม่วง ๔ จำพวก เหมือนกันกับบุคคลเปรียบเหมือนหม้อ ๔ จำพวกในกุมภสูตร (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๐๕/๑๖๐)

อัมพัฏฐชัย, พระเจ้าจักรพรรดิ :ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระ อัมพทายกเถระ ดังคำในอัมพทายกเถรปาทาน ที่ท่านเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนสรุปความได้ว่าข้าพเจ้าเป็นวานรอยู่ที่ภูเขาหิมพานต์ที่สูงที่สุดได้เห็นพระพุทธรูปเจ้านามว่าอินมัทสสีผู้มีพระคุณอันยังไม่ตำทราวม จึงทำจิตให้เลื่อมใสในพระพุทธรูปเจ้าได้ไปเก็บผลมะม่วงสุกจากต้นมะม่วงนั้นมาถวายพร้อมน้ำผึ้ง เพราะกรรมในครั้งนั้น ในกัปที่ ๑๗๗ (นับจากกัปนี้ไป) ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๑๔ ชาติมีพระนามว่าอัมพัฏฐชัย มีพละทานุภาพมาก (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๖๐/๒๑๑)

อัมพัฏฐมาณพ :ชื่อศิษย์ของโปกขรสาตติคนหนึ่ง เป็นชายหนุ่ม ชาวอิจฉานังคคคาม แคว้นโกศล เป็นผู้ที่เก่งมากเทียบเท่าอาจารย์ ดังคำในอัมพัฏฐสูตรที่กล่าวว่า อัมพัฏฐมาณพผู้เป็นศิษย์ของพราหมณ์โปกขรสาตติ เป็นผู้คงแก่เรียน ทรงจำมนตร์ จบไตรเพทพร้อมทั้งนิฆนฑุศาสตร์ เกฏุกศาสตร์อักษรศาสตร์ และประวัติศาสตร์ รู้ตัวบทและไวยากรณ์ ขำนาญโลกายตศาสตร์และการทำงานลักษณะมหาบุรุษ อาจารย์ยกย่องและตัวเขาก็ยอมรับในวิชา ๓ประการอันเป็นของอาจารย์ของตนว่ารู้เท่ากันกับที่อาจารย์รู้ เขาเคยไปสนทนากับพระผู้มีพระภาคด้วยความอดทน แสดงความไม่เคารพพระผู้มีพระภาค ภายหลังอาจารย์ไปต้องขอโทษ ดังคำตอนหนึ่งว่า พระผู้มีพระภาคได้ตรัสเล่าเรื่องเท่าที่พระองค์ทรงสนทนากับอัมพัฏฐมาณพให้พราหมณ์โปกขรสาตติทราบทุกประการ เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสอย่างนี้ พราหมณ์โปกขรสาตติได้กราบทูลว่า ท่านพระโคตม อัมพัฏฐมาณพเป็นคนโง่ โปรดยกโทษให้เขาเถิด พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

ขอให้อัมพัฏฐมาณพจงมีความสุขเถิด พราหมณ์ (ที.สี.(ไทย) ๙/๒๕๖/๘๘,๙/๒๕๗/๘๙,๙/๒๕๘/๘๙,๙/๒๕๙/๙๐)

อัมพัฏฐวงศ์ : วงศ์ของอัมพัฏฐมาณพ ตระกูลกัณหาयนะ เป็นคนรับใช้พวกศากยะ มีปรากฏในอัมพัฏฐสูตร (ที.สี.(ไทย) ๙/๒๗๓/๙๕)

อัมพัฏฐสูตร : พระสูตรว่าด้วยชายหนุ่มชื่ออัมพัฏฐะ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสแก่อัมพัฏฐมาณพ ขณะประทับแรมอยู่ในป่า ใกล้หมู่บ้านอิจฉานังคละ เขตเมืองอูกักกัฏฐะ ที่พระเจ้าปเสนทิโกศล กษัตริย์แห่งแคว้นโกศล พระราชทานเป็นพรหมไทยให้พราหมณ์ไปกขรชาติเป็นผู้ปกครอง พราหมณ์ไปกขรชาติทราบว่าเป็นพระผู้มีพระภาคเสด็จมา จึงมอบหมายให้อัมพัฏฐมาณพ ผู้เป็นศิษย์ไปสังเกตดูว่าเป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าจริงตามกิตติศัพท์เล่าลือ หรือไม่ เมื่ออัมพัฏฐมาณพถามว่า จะสังเกตจากอะไร จึงบอกให้ตรวจดูว่า มีมหาบุริสลักษณะ ครบ ๓๒ ประการตามคัมภีร์มันตระของตนหรือไม่ แต่อัมพัฏฐมาณพ กลับไปแสดงอาการไม่เคารพ พระผู้มีพระภาคจึงได้ตรัสพระสูตรนี้เพื่อทำลายทิฏฐิมานะเรื่องการถือชั้นวรรณะ

เริ่มต้น อัมพัฏฐมาณพซึ่งได้รับยกย่องว่ามีชาติตระกูลดี มีการศึกษาดี ได้เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคอย่างองอาจกล้าหาญ แสดงกิริยาอาการเหยียดหยามพระผู้มีพระภาคด้วยการยืนสนทนาบ้าง เดินสนทนาบ้าง โดยอ้างว่าผู้เป็นพราหมณ์สมควรสนทนาอย่างนี้กับสมณะศิระชะโล้นซึ่งเป็นดูคนชั้นต่ำที่เกิดจากเท้าของท้าวมหาพรหม เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสเตือนว่า ทำไมไม่ทำธุระที่ได้รับมอบหมายมา ไฉนจึงมาแสดง กิริยาของผู้ไร้การศึกษาเช่นนี้

อัมพัฏฐมาณพโกรธจัด จึงกล่าววาจากระทบถึงศากยวงศ์ว่าเป็นสกุลไพร่ คุร้าย เพราะไม่เคารพตนซึ่งมีวรรณะสูงกว่า พระผู้มีพระภาคจึงทรงชักประวัติบรรพบุรุษของอัมพัฏฐมาณพ จนเขายอมรับว่าบรรพบุรุษของเขาชื่อกัณหา ซึ่งเป็นต้นสกุล กัณหาयนโคตรกัณหาเป็นลูกของหญิงรับใช้ของพระเจ้าโอกกาการาชผู้ทรงเป็นบรรพบุรุษของพวกศากยกษัตริย์

จากนั้นทรงซักถามถึงประเพณีนิยมของพราหมณ์ที่ปฏิบัติต่อกษัตริย์และพราหมณ์ตามหัวข้อต่อไปนี้

๑. ตรัสถามว่า บุตรที่เกิดจากบิดาเป็นกษัตริย์ มารดาเป็นพราหมณ์ จะได้ ที่นั่งและน้ำในหมู่พราหมณ์หรือไม่ ทูลตอบว่า ได้

ตรัสถามว่า พวกพราหมณ์จะยอมให้ร่วมบริโภคอาหารในพิธีศราท (พิธีทำ บุญให้ผู้ตาย) พิธีถาลิปากะ (พิธีในงานมงคล) ยัญพิธี (พิธีบวงสรวง) และพิธีปาหุณะ (พิธีต้อนรับแขก) หรือไม่ ทูลตอบว่า ยอม

ตรัสถามว่า พวกพราหมณ์จะสอนมนตร์ (มนตร์) ให้หรือไม่ ทูลตอบว่า สอนให้

ตรัสถามว่า พราหมณ์จะห้ามเขาแต่งงานกับสตรีพราหมณ์หรือไม่ ทูลตอบว่า ไม่ห้าม

ตรัสถามว่า เขาจะได้รับอภิเษกเป็นกษัตริย์หรือไม่ ทูลตอบว่า ไม่ได้

ตรัสถามว่า เพราะเหตุไร ทูลตอบว่า เพราะเขาไม่บริสุทธิ์ฝ่ายมารดา

๒. ตรัสถามว่า บุตรที่เกิดจากบิดาเป็นพราหมณ์ มารดาเป็นกษัตริย์ จะได้ ที่นั่ง และน้ำในหมู่พราหมณ์ จะได้ร่วมบริโภคอาหารในพิธีกรรม (ดังกล่าวข้างต้น) หรือไม่ ทูลตอบว่า ได้

ตรัสถามว่า พวกพราหมณ์จะสอนมันตระให้หรือไม่ ทูลตอบว่า สอนให้

ตรัสถามว่า พวกพราหมณ์จะห้ามเขาแต่งงานกับสตรีพราหมณ์หรือไม่ ทูลตอบว่า ไม่ห้าม

ตรัสถามว่า เขาจะได้รับอภิเษกเป็นกษัตริย์หรือไม่ ทูลตอบว่า ไม่ได้

ตรัสถามว่า เพราะเหตุไร ทูลตอบว่า เพราะเขาไม่บริสุทธิ์ฝ่ายบิดา

ตรัสสรุปว่า เมื่อเปรียบเทียบกันระหว่างหญิงกษัตริย์กับหญิงพราหมณ์ ชายกษัตริย์กับชายพราหมณ์ตามกรณีตัวอย่างข้างต้นจะเห็นได้ว่า กษัตริย์ประเสริฐกว่า เพราะบุตรที่เกิดจากหญิงพราหมณ์เป็นกษัตริย์ไม่ได้

๓. ตรัสถามว่า พราหมณ์ที่ถูกลงโทษโกนศีรษะ ถูกเอาขี้เถ้าโรยศีรษะ ถูกเนรเทศออกจากเมือง จะได้อาสนะและน้ำในหมู่พราหมณ์ จะได้ร่วมบริโภคอาหารในพิธีกรรม (ดังกล่าวข้างต้น) หรือไม่ ทูลตอบว่า ไม่ได้

ตรัสถามว่า พวกพราหมณ์จะสอนมันตระให้หรือไม่ ทูลตอบว่า ไม่สอน

ตรัสถามว่า พวกพราหมณ์จะห้ามเขาแต่งงานกับสตรีพราหมณ์หรือไม่ ทูลตอบว่า ห้าม

๔. ตรัสถามว่า กษัตริย์ที่ถูกลงโทษโกนศีรษะ ถูกเอาขี้เถ้าโรยบนศีรษะ ถูกเนรเทศออกจากเมือง จะได้อาสนะและน้ำในหมู่พราหมณ์ จะได้ร่วมบริโภคอาหารในพิธีกรรม (ดังกล่าวข้างต้น) หรือไม่ ทูลตอบว่า ได้

ตรัสถามว่า พวกพราหมณ์จะสอนมันตระให้หรือไม่ ทูลตอบว่า สอนให้

ตรัสถามว่า พวกพราหมณ์จะห้ามเขาแต่งงานกับสตรีพราหมณ์หรือไม่ ทูลตอบว่า ไม่ห้าม

ตรัสสรุปว่า กษัตริย์ประเสริฐกว่าพราหมณ์ แล้วทรงอ้างสุภาษิตของพรหมชื่อสนังกุมารมารับรองว่า “ในหมู่ชนที่ถือชาติตระกูลเป็นใหญ่ กษัตริย์นับว่าประเสริฐที่สุด ส่วนท่านผู้ถึงพร้อมด้วยวิชา (ความรู้) และจรณะ (ความประพฤติ) คือผู้ประเสริฐที่สุดในหมู่เทวดาและมนุษย์?”

อัมพัญญมาณพทูลถามว่า วิชาคืออะไร จรณะคืออะไร ผู้ถึงพร้อมด้วยวิชาและจรณะเป็นอย่างไร

พระผู้มีพระภาคทรงอธิบายจรณะตามแนวศีล ๓ ชั้น คือ จุฬศีล มัชฌิมศีล และมหาศีล พร้อมทั้งทรงอธิบายวิชาตามแนววิชา ๘ ดังรายละเอียดในสามัญญะผลสูตร ตรัสสรุปว่า ใครก็ตามที่ยังถือชาติ ถือโคตร ถือตัว ถืออวาหะ วิวาหะอยู่ ชื่อว่ายังอยู่ห่างไกลจากวิชาและจรณะอันยอดเยี่ยม ต่อเมื่อละการถือเหล่านั้นได้ แล้ว จึงจะชื่อว่า เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยวิชาและจรณะ

จากนั้นตรัสถึงทางแห่งความเสื่อมของวิชาและจรณะไว้ดังนี้

๑. สมณพราหมณ์ผู้ไม่ได้วิชาและจรณะอันยอดเยี่ยมก็จะหาบบริวารของนักบวช ออกป่า กินผลไม้ที่หล่นลงมา

๒. สมณพราหมณ์ที่ปฏิบัติตามข้อ ๑ ไม่ได้ ก็จะถือเสียมและตะกร้า ออกมาขุด เผือกมันและเก็บผลไม้กิน

๓. สมณพราหมณ์ที่ปฏิบัติตามข้อ ๑ และข้อ ๒ ไม่ได้ ก็จะสร้างโรงบูชาไฟขึ้นทำย หมู่บ้านและนิคม คอยหาฟืนมาบ่าเรือไฟ เพื่อหวังเครื่องบูชาจากชาวบ้าน

๔. สมณพราหมณ์ที่ปฏิบัติตามข้อ ๑ ข้อ ๒ และข้อ ๓ ไม่ได้ ก็จะปลูกบ้าน มี ประตู ๔ ด้าน ที่ถนนสี่แยก เพื่อคอยบูชาสมณพราหมณ์ที่เดินทางมาจากทิศต่างๆ

ตรัสถามอัมพัฏฐมาณพว่า เขากับอาจารย์ของเขาคือโปกขรชาติพราหมณ์ถึงพร้อม ด้วยวิชาและจรณะดังกล่าวหรือไม่ ทูลตอบว่า ไม่

ตรัสถามว่า ปฏิบัติตามทางเสื่อมแห่งวิชาและจรณะดังกล่าวแล้วข้อใดได้บ้าง ทูล ตอบว่า ปฏิบัติตามไม่ได้เลย

จึงตรัสสรุปว่า ทั้งอัมพัฏฐมาณพและอาจารย์ไม่มีคุณความดีอะไรเลย แต่ยังมี ผิดๆ ว่า สมณะศิระชะโล้นเป็นพวกต่ำ เกิดจากเท้าของท้าวมหาพรหม จะเจรจากับผู้รู้ ไตรเพทได้อย่างไร โปกขรชาติถือตัวว่าพระเจ้าปเสนทิโกศลพระราชทานพรหมไทย ด้วยความเคารพเลื่อมใส แต่ทำไมไม่โปรดให้เข้าเฝ้าในที่เฉพาะพระพักตร์ เมื่อจะทรง ปรีक्षाข้อราชกิจ จะต้องมีมานกั้นบังไว้มิให้เห็นพระองค์เล่า สมณ- พราหมณ์ในบัดนี้ ที่เรียนมนตร์จันท์องได้ตามที่ฤๅษีผู้เป็นปาจารย์ผูก(แต่ง)ไว้ ก็หาใช่จะเป็นฤๅษี เหมือนดังเช่นฤๅษีผู้เป็นปาจารย์เหล่านั้นไม่ (ที.สี.(ไทย) ๙/๒๕๔/๘๗)

อัมพาทกทายกเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระอัมพาทกทายกเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้ สรุปได้ว่า ในอดีตชาติที่ ๓๑ ท่านได้ถวายผลมะกอกแก่พระพุทธเจ้าพระนามว่า สิขี เพราะผลแห่งท่านนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุวิชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๕๕/๖๘)

อัมพาทกวัน : ชื่อป่าแห่งหนึ่ง เมืองมัจฉิกาสนธ์ มีวัดที่พระสุธรรมะไปจำพรรษา และมีปัญหาไม่ เข้าใจกับจิตตคหบดี เพราะคำว่า ขนมแตกงา เมื่อคราวที่พระอัครสาวกคือเมืองมัจฉิ กาสนธ์ ดังคำในจุฬวรรคที่จิตตคหบดีกล่าวว่า ท่านผู้เจริญ กระผมมิได้ดำบริภาษ ท่านขออาราธนาท่านอยู่ในอัมพาทกวันอันรื่นรมย์เมืองมัจฉิกาสนธ์เถิด กระผมจะ ดูแลเรื่องจิวรรบิณฑบาต เสนาสนะ และคิลานปัจจัยเภสัชบริวารสำหรับท่าน ,ในสัณฺญชยนสูตร มีกล่าวถึงภิกษุหลายรูปสนทนาเรื่องสังโยชน์และจิตตคหบดีเป็น ผู้ตอบปัญหา (วิ.จ.ุ.(ไทย) ๖/๓๔/๖๗, ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๓๔๓/๓๗๐, ๑๘/๓๔๔/ ๓๗๒, ๑๘/๓๔๕/๓๗๔, ๑๘/๓๔๖/๓๗๘)

อัมพาทการาม : ชื่ออาราม เป็นที่อยู่ของพระระลกฤษฏภททียเถระผู้มีร่างกายเตี้ย ดังคำในเถรคาถาที่ กล่าวไว้ว่า พระภททียภิกษุอยู่ในอัมพาทการามอันสวยงามใกล้ชัฏแห่งป่า ได้ถอน ตัณหาพร้อมทั้งรากแล้ว เป็นผู้งามด้วยคุณมีศีลเป็นต้นเข้ามานอยู่ในชัฏแห่งป่า (ขุ. เถร.(ไทย) ๒๖/๔๖๖/๔๑๙)

อัมพาฏิกยเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระอัมพาฏิกยเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๓๑ ท่านได้ใช้ดอกมะกอกบูชาพระพุทธเจ้าพระนามว่าเวสสุ เพราะผลแห่งท่านนั้น ท่านไม่รู้จักทุกขเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุนิพพาน ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๓๖/๘๑)

อัมพาต : อาการที่อวัยวะบางส่วนเช่นแขนขาตายไปกระดูกไม่ได้ ดังคำในมหาเวรรคว่า ไม่พึงให้คนเป็นโรคอัมพาตบรรพชา, ในตโมตมสูตร กล่าวถึง บุคคลผู้มีตมาและมีดีไปว่ามีสภาพความเป็นอยู่อย่างผิดเคือง เป็นแหล่งที่หาของกินและเครื่องนุ่งห่มได้ยาก และเขามีผิวพรรณหม่นหมอง ไม่น่าดู ต่ำเตี้ย มีความเจ็บป่วยมากตาบอด เป็นง่อย เป็นคนกระจอก หรือเป็นโรคอัมพาต (วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๑๙/๑๘๗, อัง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๘๕/๑๒๙, อภิ.ปุ.(ไทย) ๓๖/๑๖๘/๒๐๑)

อัมพุ : น้ำ ดังคำในมหานิทเทศว่า น้ำ ตรัสเรียกว่า เอละ น้ำ ตรัสเรียกว่า อัมพุ (ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๘๐/๒๓๙)

อัยยิกาสูตร : พระสูตรว่าด้วยพระอัยยิกาของพระเจ้าปเสนทิโกศล สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดบุพพาราม พระเจ้าปเสนทิโกศลกราบทูลว่า พระอัยยิกาของข้าพระองค์ชรา แก่เฒ่า มีพระชนม์ ๑๒๐ ชั้นชา ทิวงคตเสียแล้ว พระองค์เป็นที่รักของข้าพระองค์มาก หากข้าพระองค์ใช้ช้างแก้วเป็นต้นแลกแล้วพึงได้ตามที่หวังว่า ขอพระอัยยิกาของเราอย่าได้ทิวงคตเลย ข้าพระองค์ก็พึงให้แม้ช้างแก้ว แต่น่าอัศจรรย์ ที่พระผู้มีพระภาคตรัสเรื่องนี้ไว้ดียิ่งนักกว่า สัตว์ทั้งปวงมีความตายเป็นธรรมดา มีความตายเป็นที่สุด ไม่ล่วงพ้นความตายไปได้

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เป็นความจริง สัตว์ทั้งปวงมีความตายเป็นธรรมดา มีความตายเป็นที่สุด ไม่ล่วงพ้นความตายไปได้ เหมือนภาชนะดินทั้งดิบและสุกล้วนมีความแตกเป็นธรรมดา มีความแตกเป็นที่สุด ไม่พ้นความแตกไปได้ สัตว์ทั้งปวงจักตาย เพราะชีวิตมีความตายเป็นที่สุด สัตว์ทั้งหลายจักไปตามกรรม เข้าถึงผลบุญและบาป โดยผู้ทำบาปจักไปนรก ส่วนผู้ทำบุญจักไปสวรรค์ ฉะนั้น บุคคลควรทำกรรมดีสะสมไว้เป็นสมบัติในโลกหน้า เพราะบุญเป็นที่พึ่งของสัตว์ทั้งหลายในโลกหน้า (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๓๓/๑๖๕)

อัลลกะปะ, กรุง : ชื่อเมืองแห่งหนึ่ง ที่ส่งทูตไปขอพระบรมสารีริกธาตุและได้ส่วนแบ่งของพระบรมสารีริกธาตุมาบูชา มีเจ้าฤกษ์ปกครอง ดังคำว่า พวกเจ้าฤกษ์ผู้ครองกรุงอัลลกะปะ ได้ทรงสดับว่า พระผู้มีพระภาคปรินิพพานในกรุงกุสินารา จึงทรงส่งทูตไปถึงพวกเจ้า มีลละผู้ครองกรุงกุสินาราว่า พระผู้มีพระภาคทรงเป็นกษัตริย์ แม้พวกเราก็เป็นกษัตริย์ จึงควรจะได้รับส่วนแบ่งพระบรมสารีริกธาตุบ้าง หรือดังคำว่า พวกเจ้าฤกษ์ผู้ครองกรุงอัลลกะปะทรงสร้างพระสถูปบรรจุพระบรมสารีริกธาตุและทำการฉลองในกรุงอัลลกะปะ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๓๖/๑๗๗, ๑๐/๒๓๙/๑๗๙)

อัสตงคต : ตกไป คือ พระอาทิตย์ตก ดังคำที่พระภัททเถระกล่าวประวัติของตนไว้ว่า พระศาสดาผู้ทรงชนะมาร ครั้นทรงสั่งให้บวชให้เราแล้ว ก็ได้เสด็จเข้าพระคันธกุฎี เมื่อพระอาทิตย์ยังไม่ทันอัสตงคต พอเริ่มวิปัสสนานั้น จิตของเราก็ได้หลุดพ้นแล้ว หรือ

- ตั้งคำในโมรชาดกที่ยูงทองกล่าวว่ ดวงตาของโลกนี้ เป็นเจ้าแห่งแสงสว่างอย่างเอก
ทอแสงเรืองรองสว่างไปทั่วปฐพี อัสตงคตแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้
พระอาทิตย์นั้น ซึ่งทอแสงเรืองรองสว่างไปทั่วปฐพี (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๔๗๗/๔๒๐, ขุ.
ชา.ทุก.(ไทย) ๒๗/๑๘/๖๗, ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๘/๑๖๘) ; พจนานุกรม เขียน *อัสตง*
- อัสตร, นาค :** ชื่อนาคจำพวกหนึ่งที่เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคพร้อมภิกษุสงฆ์ ณ ป่ามทวัน เขตกรุง
กบิลพัสดุ์ ตั้งคำในมหาสมยสูตรว่า หมูนาคที่อยู่ในสระนาภะ และที่อยู่ในกรุงเวสาลี
มาพร้อมด้วยพวกนาคตัดจกจะ นาคกัมพลและนาคอัสตรก็มาด้วยและนาคที่อยู่ในท่า
ปายาคะก็มาพร้อมด้วยหมู่ญาติ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๓๘/๒๖๖)
- อัสตร, ม้า :** ม้าดี หมายถึงลูกที่เกิดจากแม่ลา กับพ่อม้า ตั้งคำว่า ลากสักการะและชื่อเสียงเกิดขึ้น
แก่พระเทวทัตเพื่อฆ่าตน เพื่อความเสื่อมเหมือนแม่ม้าอัสตรตั้งครรรค์เพื่อฆ่าตน เพื่อ
ความพินาศ, ไข้เทียมก็ได้ ตั้งคำใน เมณฑกปัญหชาดกที่พระราชชาตรีว่า เรามีความ
พอใจอย่างยิ่งด้วยถ้อยคำอันเป็นสุภาสิต เราให้รถเทียมม้าอัสตรคนละคันบ้านส่วยที่
มั่งคั่งคนละ ๑ ตำบลแก่ท่านผู้เป็นบัณฑิตทุกคน (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๖๘/
๑๑๓, ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๓๒๒/๑๓๓, ขุ.ชา.ทวาทสก.(ไทย) ๒๗/๑๐๕/๓๘๐)
- อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า แม่ม้าอัสตร หมายถึงแม่ลาซึ่งเป็นสัตว์วงศ์เดียวกับม้า
(รูปร่างคล้ายม้าแต่ตัวเล็กกว่า) ผสมพันธุ์กับพ่อม้า ตั้งครรรค์ขึ้น พอถึงเวลาคลอด ไม่
สามารถคลอดได้ ยืนเอาเท้ากระที่บพื้นอยู่จนต้องผ่าท้องนำลูกออก เพราะถูกผ่าท้อง
แม่ลาจึงตาย (ลูกที่เกิดจากแม่ลา กับพ่อม้า) เรียกว่า ม้าอัสตร (อง.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/
๖๘/๓๕๗)
- อัสนีปาด :** สายฟ้าผ่า ตั้งคำในมหานารทกัสมปชาดกที่กล่าวถึงบรรยายโลกันตนรกไว้ตอนหนึ่งว่า
ในโลกันตนรคนั้น มีท่าฝนชนิดต่าง ๆ คือฝนหอก ฝนดาบ ฝนแหลน ฝนหลาว มี
ประกายลูกวาว เหมือนถ่านเพลิงตกลงบนศิระชะ สายอัสนีปาดศิลาแดงโชนตกลงทับ
สัตว์นรกผู้มีกรรมหยาบช้า (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๓๑๑/๓๘๕)
- อัสมิมานะ :** มานะว่าเป็นเรา, การถือเอาถือเรา, การถือว่านี่ฉัน นี้กู กูเป็นนั่นเป็นนี่, การถือเอาถือ
เขา, ความสำคัญว่ามีตัวตน, ในวิภังค์อธิบายความหมายไว้ว่า ความสำคัญว่าเราเป็นรูป
ความพอใจว่าเราเป็นรูป ความเข้าใจว่าเราเป็นรูปความสำคัญว่าเราเป็นเวทนา ฯลฯ
เราเป็นสัญญา ฯลฯ เราเป็นสังขาร ฯลฯ เราเป็นวิญญาณ ความพอใจว่าเราเป็น
วิญญาณ ความเข้าใจว่าเราเป็นวิญญาณ ความถือตัว กิริยาที่ถือตัว ภาวะที่ถือตัว
ความลำพองตน ความทะนงตน ความเชิดชูตนเป็นดุจธง ความเห่อเหิม ความที่จิต
ต้องการเป็นดุจธง มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า อัสมิมานะ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๒๖/
๓๒๗, ๑๑/๓๕๑/๓๖๘, ๑๑/๓๕๖/๓๘๓, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๔๕/๒๖๓, ม.อุ.(ไทย) ๑๔/
๑๙๑/๒๒๙, ส.ข.(ไทย) ๑๗/๗๖/๑๑๖, ๑๗/๑๐๑/๑๙๕, อง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๕๗๔/
๕๒, อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๓๘/๖๓, ๒๑/๒๐๐/๓๑๙)
- อัสวเมธ :** พิธีเอาม้าบูชาขัย, การฆ่าม้าบูชาขัย คือปล่อยม้าอุปการให้ผ่านดินแดนต่างๆ เป็นการ
ประกาศอำนาจจนม้านั้นกลับ แล้วเอาม้านั้นฆ่าบูชาขัย เป็นพิธีประกาศอาณาเขตของ
ราชาธิราชในอินเดียครั้งโบราณ ตั้งคำในยัญญสูตรและอุชชยสูตรที่พระผู้มีพระภาค

ตรัสว่า มหัยญที่มีกิริยามากเหล่านั้น คืออัสวเมธ บุรุษเมธ สัมมาปาสะ วาชเปยยะ นิรัคคะหะ ไม่มีผลมาก (เพราะ)พระอริยะผู้ปฏิบัติชอบแสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ย่อมไม่เกี่ยวข้องกับภัยที่มีการฆ่าแพะ แกะ โค และสัตว์ชนิดต่าง ๆ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๒๐/๑๓๘,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๓๙/๖๕)

อัสสกษาค : ขาดกว่าด้วยพระนางอุพพรีเทวีของพระเจ้าอัสสกะ มีเนื้อความอธิบายว่า ดาบสโพธิสัตว์ได้ช่วยให้พระเจ้าอัสสกะสร้างจากความโศกที่พระอัครมเหสีของพระองค์สวรรคตไปเกิดเป็นหนอนโดยแสดงให้เห็นว่านางนอนนั้นพอใจหนอนตัวผู้นั้นมากกว่าพระองค์อย่างที่นางกับพระราชาวา สสถานที่ที่ข้าพเจ้าได้เที่ยวเล่นกับพระเจ้าอัสสกะ พระสวามีสุดที่รักผู้มีพระประสงค์ตามความใคร่ ความสุขและความทุกข์เก่า ๆ ถูกความสุขและความทุกข์ใหม่ ๆ ปิดบังไว้ เพราะฉะนั้น หนอนตัวนี้จึงเป็นที่รักของข้าพเจ้ายิ่งกว่าพระเจ้าอัสสกะเสียอีก พระราชาได้สดับดังนั้นทรงแค้นพระทัยสั่งให้ย้ายพระศพของพระนางอุพพรีออกไป แล้วทรงหาหญิงอื่นมาเป็นอัครมเหสี แล้วบำเพ็ญกุศลมีสุคติเป็นที่ไป ที่ใดมีรักที่นั่นมีทุกข์ (ขุ.ชา.ทุก.(ไทย) ๒๗/๑๑๓/๔๔)

อัสสกะ : ชื่อแคว้นหนึ่งในบรรดา ๑๖ แคว้นใหญ่แห่งชมพูทวีป ตั้งอยู่ลุ่มน้ำโคธาวารี ทิศตะวันตกเฉียงเหนือแห่งแคว้นอวันตี นครหลวงชื่อ โปตลิ ตั้งคำในอุโปสถสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า พระราชาพระองค์ใดพึงครองราชย์ เป็นอิสราธิบดี(เป็นผู้ยิ่งใหญ่เหนือกว่าผู้อื่น)แห่งชนบทใหญ่ ๑๖ แคว้นที่สมบูรณ์ด้วยแก้ว ๗ ประการเหล่านี้คือ อังคะ มคธะ กาสี โกลละ วัชชี มัลละ เจติ วังสะ กุรุ ปัญจาละ มัจฉะ สุรเสนะ อัสสกะ อวันตี คันธาระ กัมโพชะ(อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๓๑/๒๘๘) (บางที่เรียก โปตนะ) ในสุดตนิบาตกล่าวไว้ว่าเป็นที่อยู่ของพราหมณ์พาวรี และเป็นเมืองที่อยู่ใกล้แคว้นมพพะ ดังคำว่า ท่านอาศัยอยู่ที่ฝั่งแม่น้ำโคธาวารี อันเป็นพรมแดนแคว้นอัสสกะและแคว้นมพพะต่อกัน (เลียงซีพ) อยู่ด้วยการเที่ยวภิกษาและผลไม้ (ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๔๘๔/๗๓๕)

อัสสกะ, รัฐ : ชื่อเมืองสมัยโบราณที่มหาโควินทะให้สร้างเมืองหลวง ตั้งคำว่า ท่าน(มหา)โควินทะให้สร้างเมืองหลวงเหล่านี้ไว้ (คือ) ให้สร้างกรุงทันตปุระ เป็นเมืองหลวงของรัฐกาลิงคะ ให้สร้างกรุงโปตนะ เป็นเมืองหลวงของรัฐอัสสกะ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๐๙/๒๔๒)

อัสสขลุกสูตร : พระสูตรว่าด้วยม้ากระจอกและคนกระจอก มี ๒ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อัสสขลุกสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ม้ากระจอก ๓ จำพวก คือ (๑) ม้ามีกำลังแต่ขาดสีสันและความสูงความใหญ่ (๒) ม้ามีกำลังและสีสันแต่ขาดความสูงความใหญ่ (๓) ม้ามีกำลังมีสีสันและมีความสูงความใหญ่ แล้วตรัสถึงคนกระจอก ๓ จำพวก คือ (๑) *คนกระจอกสมบูรณ์ด้วยเขว่นแต่ไม่สมบูรณ์ด้วยวรรณะ ไม่สมบูรณ์ด้วยความสูงความใหญ่* หมายถึงภิกษุรูปสี่ ๔ ตามความเป็นจริง แต่ถูกถามปัญหาในอธิธรรมและอภินัยตอบไม่ได้และไม่ได้จิวรบิดบาตเสนาสนะและเภสัช (๒) *คนกระจอกสมบูรณ์ด้วยเขว่นและสมบูรณ์ด้วยวรรณะแต่ไม่สมบูรณ์ด้วยความสูงความใหญ่* หมายถึงภิกษุรูปสี่ ๔ ตามความเป็นจริง ถูกถามปัญหาในอธิธรรมและอภินัยก็ตอบได้ แต่ไม่ได้จิวรเป็นต้น (๓) *คนสมบูรณ์ด้วยเขว่นสมบูรณ์ด้วยวรรณะและสมบูรณ์ด้วยความสูงความใหญ่* หมายถึงภิกษุรูปสี่ ๔ ตามความเป็นจริงถูกถาม

ปัญหาในอธิธรรมและอภินัยก็ตอบได้ และได้จิวรเป็นต้น (อง.ตีก.(ไทย) ๒๐/๑๔๑/๓๘๗)

๒.อัสสขพุงกสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ม้ากระจอก ๘ จำพวกและโทษของม้ากระจอก ๘ คือ ม้ากระจอกบางตัวที่นายสารถีสั่งว่า เดินไป แทะด้วยประทัก (๑) ถอยหลังตันรถให้กลับหลัง (๒) กระโดดข้างหลังคัตฐูปให้หัก (๓) ยกขาขึ้นตะกุงยอนรถ ถีบยอนรถ (๔) เดินผิดทาง นำรถไปผิดทาง (๕) เชิดกายส่วนหน้าแผ่นขึ้นไป (๖) ไม่คำนึงถึงประทัก กัดบังเหียน(หมายถึงเครื่องบังคับม้าทำด้วยเหล็กหรือไม้ใส่ผ่าปากม้า) (๗) ไม่ก้าวไป ไม่ถอยหลัง ยืนที่อยู่ที่เหมือนเสาะเชื่อน (๘) คุกเท้าหน้าและเท้าหลังลงหมอบทับเท้าทั้ง ๔ อยู่ที่ตรงนั้นนั่นเอง

และตรัสว่า คนกระจอก ๘ จำพวกและโทษของคนกระจอก ๘ คือ ภิกษุรูปที่ถูกพวกภิกษุโจทด้วยอาบัติแล้ว (๑) อำพรางอาบัติไว้ เพราะระลึกไม่ได้ว่า ผมระลึกไม่ได้ (๒) โต้ตอบภิกษุผู้เป็นโจทก์ว่า การกล่าวของท่านผู้เป็นคนพาลไม่เฉียบแหลม จะมีประโยชน์อะไรเล่า ท่านเองยอมเข้าใจสิ่งที่ควรพูด (๓) กลับยกอาบัติขึ้นปรับภิกษุผู้เป็นโจทก์ว่า ท่านเองก็ต้องอาบัติชื่อนี้ ท่านจงทำคืนเสียก่อน (๔) พุดกลบเกลื่อน พุดนอกเรื่อง แสดงอาการโกรธ ไม่พอใจ (๕) กลับแกว่งแขนในท่ามกลางสงฆ์ (๖) ไม่เอื้อเฟื้อสงฆ์ ไม่เอื้อเฟื้อภิกษุผู้เป็นโจทก์ ทั้งที่อาบัติติดตัวอยู่ที่หลังไปตามความประสงค์ (๗) กล่าวอย่างนี้ว่า ผมไม่ได้ต้องอาบัติเลย เธอใช้ความนิ่งทำให้สงฆ์ลำบาก (๘) ภิกษุรูปที่ถูกพวกภิกษุโจทด้วยอาบัติแล้วกล่าวอย่างนี้ว่า ทำไมหนอ ท่านผู้มีอายุ จึงพยายามกล่าวหาผมหนัก ผมจักบอกคืนสิกขากลับไปเป็นคฤหัสถ์ เธอบอกคืนสิกขากลับไปเป็นคฤหัสถ์ แล้วจึงกล่าวอย่างนี้ว่า บัดนี้ ขอท่านผู้มีอายุโปรดเบาใจเถิด (อง.อภฺรฺก.(ไทย) ๒๓/๑๔/๒๓๗)

อัสสขพุงกสูตร : พระสูตรว่าด้วยม้ากระจอกและคนกระจอก พระผู้มีพระภาคตรัสถึงลักษณะของคนกระจอก ๓ จำพวกเปรียบเทียบกับม้ากระจอก ๓ จำพวก คือ คนกระจอกบางคน (๑) สมบูรณ์ด้วยเขาว์ แต่ไม่สมบูรณ์ด้วยวรรณะ และความสูงและความใหญ่ หมายถึงภิกษุรั้อยิสัจ ๔ แต่ตอบปัญหาในอธิธรรมและอภินัยไม่ได้ และไม่ได้ปัจจัย ๔ เหมือนม้ากระจอกบางตัวสมบูรณ์ด้วยเขาว์ แต่ไม่สมบูรณ์ด้วยวรรณะ และความสูงและความใหญ่ (๒) สมบูรณ์ด้วยเขาว์ และวรรณะ แต่ไม่สมบูรณ์ด้วยความสูงและความใหญ่ หมายถึงภิกษุรั้อยิสัจ ๔ ตอบปัญหาในอธิธรรมและอภินัยได้ แต่ไม่ได้ปัจจัย ๔ เหมือนม้ากระจอกบางตัวสมบูรณ์ด้วยเขาว์และวรรณะ แต่ไม่สมบูรณ์ด้วยความสูงและความใหญ่ (๓) สมบูรณ์ด้วยเขาว์ วรรณะ และความสูงและความใหญ่ หมายถึงภิกษุรั้อยิสัจ ๔ ตอบปัญหาในอธิธรรมและอภินัยได้ และได้ปัจจัย ๔ เหมือนม้ากระจอกบางตัวสมบูรณ์ด้วยเขาว์ ด้วยวรรณะ และด้วยความสูงและความใหญ่

แล้วตรัสถึงลักษณะของคนดี ๓ จำพวกเปรียบเทียบกับม้าดี ๓ จำพวก คือ คนดีบางคน (๑) สมบูรณ์ด้วยเขาว์ แต่ไม่สมบูรณ์ด้วยวรรณะ และความสูงและความใหญ่ หมายถึงภิกษุรั้อยิสัจ ๔ แต่ตอบปัญหาในอธิธรรมและอภินัยไม่ได้และไม่ได้ปัจจัย

๔ เหมือนม้าตีบางตัวสมบูรณ์ด้วยเขาวัว แต่ไม่สมบูรณ์ด้วยวรรณะ และความสูงและความใหญ่ (๒) สมบูรณ์ด้วยเขาวัว และวรรณะ แต่ไม่สมบูรณ์ด้วยความสูงและความใหญ่ หมายถึงภิกษุรู้ร้อยสี่ ๔ ตอบปัญหาในอภิธรรมและอภิวินัยได้ แต่ไม่ได้ปัจจัย ๔ เหมือนม้าตีบางตัวสมบูรณ์ด้วยวรรณะ แต่ไม่สมบูรณ์ด้วยความสูงและความใหญ่ (๓) สมบูรณ์ด้วยเขาวัว วรรณะ และความสูงและความใหญ่ หมายถึงภิกษุจะเป็นโอปปาติกะ ปรินิพพานในภพนั้น ไม่หวนกลับมาจากโลกนั้น เพราะสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ ลื่นไป ตอบปัญหาในอภิธรรมและอภิวินัยได้ และได้ปัจจัย ๔ เหมือนม้าตีบางตัวสมบูรณ์ด้วยเขาวัว วรรณะ และความสูงและความใหญ่

แล้วตรัสถึงลักษณะของบุรุษอาชาไนย ๓ จำพวกเปรียบเทียบกับม้าอาชาไนย ๓ จำพวก คือ บุรุษอาชาไนยบางคน (๑) สมบูรณ์ด้วยเขาวัว แต่ไม่สมบูรณ์ด้วยวรรณะและความสูงและความใหญ่ หมายถึงภิกษุรู้ร้อยสี่ ๔ แต่ตอบปัญหาในอภิธรรมและอภิวินัยไม่ได้ และไม่ได้ปัจจัย ๔ เหมือนม้าอาชาไนยบางตัวสมบูรณ์ด้วยเขาวัว แต่ไม่สมบูรณ์ด้วยวรรณะ และความสูงและความใหญ่ (๒) สมบูรณ์ด้วยเขาวัว และวรรณะ แต่ไม่สมบูรณ์ด้วยความสูงและความใหญ่ หมายถึงภิกษุรู้ร้อยสี่ ๔ ตอบปัญหาในอภิธรรมและอภิวินัยได้ แต่ไม่ได้ปัจจัย ๔ เหมือนม้าอาชาไนยบางตัวสมบูรณ์ด้วยเขาวัว และวรรณะ แต่ไม่สมบูรณ์ด้วยความสูงและความใหญ่ (๓) สมบูรณ์ด้วยเขาวัว วรรณะ และความสูงและความใหญ่ หมายถึงภิกษุบรรลุเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะ ตอบปัญหาในอภิธรรมและอภิวินัยได้ และได้ปัจจัย ๔ เหมือนม้าอาชาไนยบางตัวสมบูรณ์ด้วยเขาวัว วรรณะ และความสูงและความใหญ่ (อง.อภฺฐก. (ไทย) ๒๓/๒๒/๔๗๖)

อัสสาชานียสูตร : พระสูตรว่าด้วยม้าอาชาไนยและบุรุษอาชาไนย พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ม้าอาชาไนย ๓ จำพวก คือ (๑) ม้าอาชาไนยมีกำลังแต่ขาดสีสันและความสูงความใหญ่ (๒) ม้าอาชาไนยมีสีสันแต่ขาดความสูงความใหญ่ (๓) ม้าอาชาไนยมีสีสันและมี ความสูงความใหญ่ แล้วตรัสว่า บุรุษอาชาไนย ๓ จำพวกคือบุรุษอาชาไนย (๑) สมบูรณ์ด้วยเขาวัวแต่ไม่สมบูรณ์ด้วยวรรณะและไม่สมบูรณ์ด้วยความสูงความใหญ่ หมายถึงภิกษุผู้ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติปัญญาวิมุตติแต่ถูกถามปัญหาในอภิธรรมและอภิวินัยตอบไม่ได้ และไม่ได้จิวรเป็นต้น (๒) บุรุษอาชาไนยสมบูรณ์ด้วยเขาวัวและสมบูรณ์ด้วยวรรณะ แต่ไม่สมบูรณ์ด้วยความสูงความใหญ่ หมายถึงภิกษุผู้ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติปัญญาวิมุตติ ถูกถามปัญหาในอภิธรรมและอภิวินัย ตอบได้ แต่ไม่ได้จิวรเป็นต้น (๓) บุรุษอาชาไนยสมบูรณ์ด้วยเขาวัวและสมบูรณ์ด้วยวรรณะและสมบูรณ์ด้วยความสูงความใหญ่ หมายถึงภิกษุผู้ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติปัญญาวิมุตติ ถูกถามปัญหาในอภิธรรมและอภิวินัย ตอบได้ และได้จิวรเป็นต้น (อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๑๔๓/๓๙๑)

อัสสชิ, พราหมณ์ : ชื่อพราหมณ์ที่อุปติสสปริพาชกที่พระอัสสชิครั้งแรกกว่าพราหมณ์ ดังคำที่พระเถระกล่าวไว้ว่า ข้าแต่พระองค์ผู้มีความเพียรมาก พราหมณ์นามว่าอัสสชิ สวากของพระองค์ ซึ่งหาผู้กระทบทกระทั่งได้ยาก มีเดชแผ่ไป เทียวบิณฑบาตในครั้งนั้น (ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๒๗๖/๔๔)

อัสสชิ, ฤๅษี : ชื่อ ๑ ในปัญจวัคคีย์ก่อนที่จะบวชเป็นพระภิกษุ ดังคำในอุปทานว่า สมัยต่อมาฤๅษีปัญจวัคคีย์ทั้งหมด คือโกณฑัญญะ วัปปะ ภัททิยะ มหานามะ และอัสสชิ (ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๒/๕๕๔)

อัสสชิ,ภิกษุ,พระ : ๑.พระมหาสาวกองค์หนึ่งเป็นพระเถระรูปหนึ่งในคณะปัญจวัคคีย์เป็นพระอรหันต์รุ่นแรกและเป็นอาจารย์ของพระสารีบุตร ๒. ชื่อภิกษุรูปหนึ่ง ชาวในกัฎฐาภิรัชชนบท ในภิกษุ ๖ รูป ซึ่งประพฤติเหลวไหล ที่เรียกว่าพระฉัพพัคคีย์ คู่กับพระปุนัพพุทสะ ดังคำในมหาวิภังคว่า สมัยนั้น พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ พระเชตวันอารามของอนาถปิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี ครั้งนั้น ภิกษุชื่อว่าอัสสชิและปุนัพพุทสะเป็นเจ้าของถิ่น เป็นอัสชีเลวทราม อยู่ในกัฎฐาภิรัชชนบท (วิ.ม.ท. (ไทย) ๑/๔๓๑/๔๖๐, วิ.ม. (ไทย) ๔/๖๐/๗๒, ๔/๖๐/๗๓, ๔/๖๑/๗๔, วิ.จ. (ไทย) ๖/๒๑/๓๙, ๖/๒๒/๔๑, ๖/๒๒/๔๒, ๖/๒๒/๔๓, ๖/๒๓/๔๔, วิ.จ. (ไทย) ๗/๓๒๒/๑๔๓, ๗/๓๒๒/๑๔๔, ๗/๓๒๒/๑๖๓, ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๓๖๘/๕๗)

อัสสชิปุนัพพุทสะวัตถุ : เรื่องพระอัสสชิและพระปุนัพพุทสะ พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่ภิกษุทั้งหลายว่า ผู้ใดฟังกล่าวสอน ปราสาสน และห้ามจากความชั่ว ผู้นั้นย่อมเป็นที่รักของสัตบุรุษทั้งหลาย แต่ไม่เป็นที่รักของอสัตบุรุษทั้งหลาย (ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๗๗/๕๒)

อัสสชิสูตร : พระสูตรว่าด้วยพระอัสสชิ เมื่อพระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเวฬุวัน ท่านพระอัสสชิอาพาธได้กล่าวกับภิกษุผู้อุปัฏฐากว่า พวกท่านจงเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคแล้วกราบทูลว่า ภิกษุอัสสชิอาพาธเป็นไข้หนัก พักอยู่ที่พักอยู่ที่กัสปการาม ขอพระผู้มีพระภาคโปรดอาศัยความอนุเคราะห์เสด็จไปเยี่ยมเธอถึงที่อยู่เถิด ภิกษุเหล่านั้นรับคำแล้ว เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคแล้วกราบทูลอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคทรงรับนิมนต์โดยดุขณิภาพแล้วเข้าไปเยี่ยมท่านพระอัสสชิถึงที่อยู่ ท่านพระอัสสชิได้เห็นพระผู้มีพระภาคกำลังเสด็จมาแต่ไกลจึงลุกขึ้นจากเตียงเนื้อหาสาระโดยมากฟังทราบตามแนวแห่งวัฏกสิสูตร แต่ที่ต่างออกไปฟังทราบ ดังนี้

ท่านพระอัสสชิได้กราบทูลว่า เมื่อก่อน ข้าพระองค์ระงับกายสังขารคือลมหายใจเข้าออก บรรเทาความป่วยไข้อยู่จึงไม่ได้สมาธิ เมื่อข้าพระองค์ไม่ได้สมาธิก็ว่า เรายังไม่เสื่อมจากสมาธินั้นหรือ

พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า สมณพราหมณ์ที่มีสมาธิเป็นแก่นสาร มีสมาธิเป็นคุณแห่งสมณะ เมื่อไม่ได้สมาธินั้นจึงคิดว่า เรายังไม่เสื่อมจากสมาธินั้นหรือ เธอเข้าใจชั้น ๕ ว่าเที่ยงหรือไม่เที่ยง เมื่อท่านพระอัสสชิกราบทูลว่า ไม่เที่ยง จึงตรัสว่า เหตุนั้นแล อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในชั้น ๕ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนด เพราะคลายกำหนดจิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ว่ามีหลุดพ้นแล้ว ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจเพื่อความเป็นอย่างนี้อีก ถ้าเธอเสวยสุขเวทนา ทุกขเวทนาหรือเสวยทุกขมสุขเวทนา ก็รู้ชัดว่าเวทนานั้นไม่เที่ยงเป็นต้น ถ้าเธอเสวยสุขเวทนา เสวยทุกขเวทนา เสวยทุกขมสุขเวทนา ก็เป็นผู้ปราศจากกิเลส เสวยเวทนานั้น ถ้าเสวยเวทนามีกายเป็นที่สุด ก็รู้ชัดว่าเสวยเวทนามีกายเป็นที่สุด ถ้าเสวยเวทนามีชีวิตเป็นที่สุด ก็รู้ชัดว่าเสวยเวทนามี

ชีวิตเป็นที่สุด หลังจากตายไปก็รู้ซัดว่า ความสวยอารมณ์ทั้งปวงไม่น่าเพลิดเพลิน จัก
 เย็นในโลกนี้ที่เดียว เปรียบเหมือน เพราะอาศัยน้ำมันและไส้ ตะเกียงน้ำมันจึงติดอยู่
 ได้ เพราะสิ้นน้ำมันและไส้ ตะเกียงน้ำมันนั้นจึงหมดเชื้อดับไป ฉะนั้น (ส.ข.(ไทย)
 ๑๗/๘๘/๑๖๓)

อัสสทัสสุตฺต : (อัสสทัสสุตฺต) พระสูตรว่าด้วยมัตติและคนตี พระผู้มีพระภาคตรัสว่า มัตติ ๓
 จำพวก คือ (๑) มัตติกำลัง แต่ขาดสีสันและความสูงความใหญ่ (๒) มัตติกำลัง มีสีสัน
 แต่ขาดความสูงความใหญ่ (๓) มัตติกำลัง มีสีสันและมีความสูงความใหญ่ แล้วตรัสว่า
 คนตี ๓ จำพวก คือ (๑) คนตีสมบูรณ์ด้วยเขาวนแต่ไม่สมบูรณ์ด้วยวรรณะและไม่
 สมบูรณ์ด้วยความสูงใหญ่ หมายถึงภิกษุผู้เป็นพระอนาคามี แต่ถูกถามปัญหาใน
 อภิธรรมและอภิวินัยตอบไม่ได้ และไม่ได้จีวร เป็นต้น (๒) คนตีสมบูรณ์ด้วยเขาวน
 และสมบูรณ์ด้วยวรรณะ แต่ไม่สมบูรณ์ด้วยความสูงและใหญ่ หมายถึงภิกษุผู้เป็น
 อนาคามี ถูกถามปัญหาในอภิธรรมและอภิวินัยก็ตอบได้แต่ไม่ได้จีวร เป็นต้น (๓) คนตี
 สมบูรณ์ด้วยเขาวน สมบูรณ์ด้วยวรรณะ และสมบูรณ์ด้วยความสูงความใหญ่
 หมายถึงภิกษุผู้เป็นอนาคามี ถูกถามปัญหาในอภิธรรมและอภิวินัย ตอบได้ และได้
 จีวร เป็นต้น (อง.ตัก.(ไทย) ๒๐/๑๔๒/๓๘๙)

อัสสปุระ, นิคม : ชื่อนิคมแห่งหนึ่ง อยู่แคว้นอังคะ มีปรากฏในมหาอัสสปุระสูตร ดังคำว่า สมัยหนึ่ง พระ
 ผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่อัสสปุระนิคมของพระราชกุมารชาวอังคะในแคว้นอังคะ แล้ว
 ตรัสข้อปฏิบัติของสมณะ ณ นิคมแห่งนี้ (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๑๕/๔๕๑)

อัสสเมระ : พิธีเอาม้าบูชาัยญ คือปล่อยม้าอุปการให้ผ่านดินแดนต่างๆ เป็นการประกาศอำนาจ
 จนม้านั้นกลับ แล้วเอาม้านั้นฆ่าบูชาัยญ เป็นพิธีประกาศอาณาภาพของราชาธิราชใน
 อินเดียครั้งโบราณ ดังคำในพราหมณ์อัมมิกสูตรที่พวกพราหมณ์กราบทูลพระเจ้าโอก
 กการาชว่า เมื่อพระเจ้าแผ่นดินผู้ทรงองอาจยิ่งใหญ่ ทรงยินยอมตามคำของพราหมณ์
 นั้นแล้ว จึงทรงบูชาัยญ คืออัสสเมระ ปุริสเมระสัมมาปาสะ วาขเปยยะ และนิรคพะ
 ครั้นเสร็จแล้วก็พระราชทานทรัพย์แก่พราหมณ์เหล่านั้น (ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๓๐๖/๕๗๐)

อัสสลายนสุตฺต : พระสูตรว่าด้วยอัสสลายนมาณพ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงพระสูตรมีลักษณะเป็น
 การสนทนาแบบถาม-ตอบเชิงโต้ว่าทะแก่อัสสลายนมาณพ ซึ่งรับอาสาพราหมณ์
 ๕๐๐ คน เข้าไปโต้ว่าทะกับพระองค์ ณ วัดพระเชตะวัน เขตกรุงสวตถิ พราหมณ์จาก
 แคว้นต่าง ๆ ประมาณ ๕๐๐ คน เข้ามาพักอยู่ในกรุงสวตถิ และคิดว่าพระสมณโค
 ดมทรงบัญญัติความบริสุทธิ์ที่ทั่วไปแก่วรรณะ ๔ ใครจะสามารถเจรจาโต้ตอบกับพระ
 สมณโคดมได้ ในที่สุดก็เห็นว่าอัสสลายนมาณพสามารถจะโต้ตอบได้จึงเข้าไปชักชวน
 ถึง ๓ ครั้ง อัสสลายนมาณพจึงยอมไป

อัสสลายนมาณพทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า ทรงมีความคิดเห็นอย่างไร เกี่ยวกับ
 คำพูดของพวกพราหมณ์ที่ว่า วรรณะที่ประเสริฐ ขาวและบริสุทธิ์ที่สุด คือวรรณะ
 พราหมณ์เท่านั้น วรรณะนอกนั้นแล้ว ดำและไม่บริสุทธิ์ พราหมณ์เท่านั้นเป็นบุตร
 เป็นโอรส เกิดจากโอษฐ์ของพรหม เป็นผู้ที่พรหมสร้างขึ้น เป็นทายาทของพรหม
 พระองค์ได้ตรัสตอบโดยทรงซักถามให้ยอมรับในประเด็นต่าง ๆ ดังนี้ คือ

๑. พราหมณ์เกิดจากโยนีของนางพราหมณี จึงไม่ควรกล่าวว่า วรรณะพราหมณ์ ประเสริฐที่สุด

๒. ในแคว้นโยนก แคว้นกัมโปชะและปัจฉิมตชนบทอื่น มีวรรณะอยู่ ๒ จำพวก คือ เจ้าและทาส บางครั้งเจ้ากลับเป็นทาส บางครั้งทาสกลับเป็นเจ้า ความเห็นที่ว่า วรรณะพราหมณ์ประเสริฐที่สุดจึงไม่ถูก

๓. วรรณะทั้ง ๔ หากฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์เป็นต้น ตายแล้วก็ไปเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรกเหมือนกัน

๔. วรรณะทั้ง ๔ หากเว้นขาดจากการฆ่าสัตว์ การลักทรัพย์เป็นต้น ตายแล้วก็ไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์เหมือนกัน

๕. วรรณะทั้ง ๔ สามารถเจริญเมตตาจิต อันไม่มีเวร ไม่มีความเบียดเบียนได้ เหมือนกัน

๖. วรรณะทั้ง ๔ สามารถอาบน้ำลอยละอองธูปได้เหมือนกัน

๗. ผู้เกิดจากตระกูลษัตริย์ ตระกูลพราหมณ์เอาไม้สัก ไม้สาละเป็นต้นมาสีให้เกิดไฟ กับผู้เกิดจากตระกูลจัณฑาล ตระกูลพราวน ตระกูลช่างจักสาน ตระกูลช่างรถ ตระกูลคนทေးเยะ ถือเอาไม้ร่างสุนัข ไม้ร่างสุกรเป็นต้น มาสีให้เกิดไฟ ไฟที่ได้ก็เป็นไฟ มีเปลว มีแสงสว่าง ใช้ประโยชน์ได้เหมือนกัน

๘. ชัตติยกุมารอยู่ร่วมเป็นสามภรรยา กับนางพราหมณี บุตรที่เกิดจากคนทั้ง ๒ จะเรียกว่ากษัตริย์ก็ได้ พราหมณ์ก็ได้

๙. แม่ม้ากับพ่อลาผสมกัน ลูกม้ากลายเป็นม้าอัสตร แต่มนุษย์กลับไม่แตกต่างกัน

๑๐. มานพ ๒ คนเป็นพี่น้องร่วมท้องเดียวกัน คนหนึ่งศึกษาเล่าเรียนอย่างดีจาก อาจารย์ คนหนึ่งไม่ได้ศึกษาเล่าเรียนเลย คนแรกจะได้รับเชิญให้บริโภคก่อนในงานเลี้ยงต่าง ๆ

๑๑. มานพ ๒ คนเป็นพี่น้องร่วมท้องเดียวกัน คนหนึ่งศึกษาเล่าเรียนอย่างดีจาก อาจารย์ แต่เป็นคนทุศีล มีบาปกรรม คนหนึ่งไม่ได้ศึกษาเล่าเรียนเลย แต่มีศีลมี กัลยาณธรรม คนหลังจะได้รับเชิญให้บริโภคก่อนในงานเลี้ยงต่าง ๆ

อัสสลายนมานพได้ฟังแล้วยอมรับว่า วรรณะ ๔ ไม่มีความแตกต่างกันจริง ๆ จึงได้ แต่นั่งนิ่ง หมดปฏิภาณ พระผู้มีพระภาคจึงทรงยกเรื่องในอดีตขึ้นมาแสดงว่า ในอดีต ฤาษี ๗ ตนมีความเห็นเช่นนี้ ก็ถูกอสิตเทวฤาษีชักใช้ไล่เลียงโต้ถามจนตอบไม่ได้ ได้ แต่นั่งนิ่ง หมดปฏิภาณเช่นกัน เมื่อพระผู้มีพระภาคได้ตรัสพระภาษิตนี้แล้ว อัสสลายนมานพมีใจยินดีชื่นชมพระภาษิตของพระองค์ พร้อมกับประกาศตนเป็น อุบาสกผู้ถึงสรณะจนตลอดชีวิต (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๔๐๑/๕๐๑)

อัสสลายนะ, มานพ : ชื่อมานพคนหนึ่ง ชาวกรุงสวตถิ แดกฉานคัมภีร์ของพราหมณ์ตั้งแต่อายุ ๑๖ ดังคำอัสสลายนสูตรที่กล่าวว่า มานพชื่ออัสสลายนะ อาศัยอยู่ในกรุงสวตถิ ยังเป็นหนุ่ม โจนศีระจะมีอายุ ๑๖ ปี นับแต่เกิดมา เป็นผู้จบไตรเพท พร้อมทั้งนิฆณฺฑุ ศาสตร์ เกฏฏศาสตร์ อักษรศาสตร์ และประวัติศาสตร์ เข้าใจตัวบทและไวยากรณ์ ขำนาญในโลกกายตศาสตร์และลักษณะมหาบุรุษได้สนทนาธรรมโต้ตอบกับพระผู้มี

พระภาค จนยอมสยบ ดังคำว่า อัสนายนมาณพกัณังนิง ก่อเงิน คอตกัมหน้า ขบ
 เขา หมดปฎิภาณ ภายหลังแสดงตนเป็นอุบาสกผู้ถึงสรณะ ตั้งแต่นั้นนี้เป็นต้นไปจน
 ตลอดชีวิต (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๔๐๑/๕๐๒)

อัสนายนะ,พราหมณ์ : ชื่อพราหมณ์คนหนึ่ง ชาวกรุงสาวัตถี มีภรรยาชื่อว่าจันทวดี มีลูกชายชื่อว่า
 มหาโกฏิฤิกะ ภายหลังได้ชื่อว่าเป็นบิดาของพระมหาโกฏิฤิกเถระ ดังคำที่พระมหา
 โกฏิฤิกเถระกล่าวไว้ว่า เมื่อถึงภพสุดท้าย ข้าพเจ้าได้เป็นเผ่าพันธุ์ของพราหมณ์เกิดใน
 ตระกูลพราหมณ์มหาศาลที่มีทรัพย์มากในกรุงสาวัตถี มารดาของข้าพเจ้าชื่อจันทวดี
 บิดาของข้าพเจ้าชื่ออัสนายนะ ในคราวที่พระพุทธเจ้าทรงแนะนำบิดาของข้าพเจ้า
 เพื่อความบริสุทธิ์ทุกอย่าง ข้าพเจ้าเลื่อมใสในพระสุคต ได้บวชเป็นบรรพชิต พระโมค
 คัลลานะเป็นพระอาจารย์ พระสารีบุตรเป็นพระอุปัชฌาย์ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๒๔๓/
 ๒๗๑)

อัสนัตถเทวดา : ชื่อเทวดาประจำต้นโพธิ์ มีปรากฏในปุจฉนทชาดก ดังคำที่เทวดาประจำต้นสะเดา
 ตอบเทวดาประจำต้นโพธิ์ว่า อัสนัตถเทวดา ท่านไม่ทราบเรื่องระหว่างข้าพเจ้ากับโจร
 พระราชาทั้งหลายจับโจรผู้กระทำผิดอย่างร้ายแรง ในบ้านได้แล้วเสียบที่ท้าวไม้
 สะเดา ข้าพเจ้ามีใจระแวงในเรื่องนั้น (ขุ.ชา.จตุกก.(ไทย) ๒๗/๔๓/๑๖๕)

อัสนัตถะ, ต้น : ต้นไม้อัสนัตถะ, ต้นพระศรีมหาโพธิ์ ที่ริมฝั่งแม่น้ำเนรัญชราตำบลอุรุเวลาเสนานิคม
 อันเป็นสถานที่ที่พระมหาบุรุษ ได้ตรัสรู้พระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ ดังคำในมหาป
 ทานสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า พระกัสสปพุทธเจ้าตรัสรู้ที่ควงต้นไทร บัดนี้ เราผู้
 เป็นอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสรู้ที่ควงต้นอัสนัตถะ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๘/๔,๑๐/๙๑/
 ๕๒,๑๐/๙๓/๕๕,ขุ.อป. ๓๓/๒๓/๕๗๐,ขุ.พุทธวิส. ๓๓/๑-๑๘/๔๓๑) ; ดู โพธิ์
 อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ต้นอัสนัตถะ ในที่นี้หมายถึงต้นไม้ที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้
 กล่าวคือพระพุทธเจ้าทั้งหลายได้ตรัสรู้ ณ ควงต้นไม้ ไต่ ๆ ต้นนั้น ๆ เรียกว่า โพธิ์ (ที.
 ม.อ. (บาลี) ๘/๑๐-๑๑)

อัสนัตถาราม : ชื่ออารามเป็นที่ปรินิพพานของพระพุทธเจ้านามว่าปิยทัสสี ดังคำว่า พระมุนีผู้
 ประเสริฐพระนามว่าปิยทัสสีเสด็จดับขันธปรินิพพานที่อัสนัตถาราม พระสถูปของ
 พระชินเจ้านั้น ที่อัสนัตถารามนั้น สูงถึง ๓ โยชน์ (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๗/๖๖๐)

อัสนัตถมุลกสูตร : พระสูตรว่าด้วยสัตว์ผู้ไม่มีศรัทธาเป็นมูล พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัด
 พระเชตวัน ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า แม้ในอดีต แม้ในอนาคต และแม้ในปัจจุบัน
 สัตว์ผู้ไม่มีศรัทธา ไม่มีหิริเป็นต้น ย่อมคบค้าสมาคมกับสัตว์ผู้ไม่มีศรัทธา ไม่มีหิริเป็น
 ต้น ส่วนสัตว์ทั้งหลายผู้ที่มีศรัทธา มีหิริเป็นต้นย่อมคบค้าสมาคมกับสัตว์ผู้ที่มีศรัทธาและ
 มีหิริเป็นต้น (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๐๒/๑๙๓)

อัสนัตถสังสันทนสูตร : พระสูตรว่าด้วยการคบค้าสมาคมกันของสัตว์ผู้ไม่มีศรัทธา พระผู้มีพระภาค
 ขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตวัน ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า แม้ในอดีต แม้ใน
 อนาคต และแม้ในปัจจุบัน สัตว์ผู้ไม่มีศรัทธา ไม่มีหิริโอดตปปะ มีสุตะน้อย เกียจ
 คร้าน มีสติหลงลืม มีปัญญาทรมาม ย่อมคบค้าสมาคมกับสัตว์ผู้ที่มีลักษณะอย่างนั้นทั้ง

ในอดีต ปัจจุบันและอนาคต ส่วนสัตว์ผู้มีศรัทธาเป็นต้นย่อมคบค้าสมาคมกับสัตว์ผู้มีศรัทธาเป็นต้น (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๐๑/๑๙๑)

อัสสัทธิยะ : ความไม่มีศรัทธา หมายถึงความไม่เชื่อ ไม่เลื่อมใสในพระพุทธเจ้า พระธรรมและพระสงฆ์, ในอรรถกถาสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เป็น ๑ ในธรรม ๖ คือ ๑. ถีนะ (ความหดหู่) ๒. มितตะ (ความเชื่องซึม) ๓. อุทัจจะ (ความฟุ้งซ่าน) ๔. กุกกัจจะ (ความร้อนใจ) ๕. อัสสัทธิยะ (ความไม่มีศรัทธา) ๖. ปมาทะ (ความประมาท) ที่ทำให้ไม่บรรลุอรหัตผลได้, ในวิภังค์อธิบายความหมายไว้ว่า บุคคลบางคนในโลกนี้เป็นผู้ไม่มีศรัทธา ไม่เชื่อพระพุทธเจ้า พระธรรม หรือพระสงฆ์ ความไม่เชื่อ กิริยาที่ไม่เชื่อ กิริยาที่ไม่ปักใจเชื่อ ความไม่เลื่อมใสยิ่ง มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่าอัสสัทธิยะ (อง.ฉก.ก.(ไทย) ๒๒/๖๖/๕๘๕, อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๙๓๒/๕๘๓)

อัสสัทธิสูตร : มี ๒ สูตร แปลความหมายสูตรและเนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อัสสัทธิสูตร : พระสูตรว่าด้วยผู้ไม่มีศรัทธาและผู้มีศรัทธา พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคล ๔ จำพวก คือ (๑) อัสตบรูช หมายถึงผู้ไม่มีศรัทธา ไม่มีหิริ ไม่มีโอตตปปะ มีสุตะน้อย เกียจคร้าน หลงลืมสติ และมีปัญญาทราม (๒) อัสตบรูชที่ยิ่งกว่าอัสตบรูช หมายถึงผู้มีธรรม ๗ เหมือนบุคคลที่ ๑ และชักชวนผู้อื่นให้มีธรรม ๗ เหมือนกับตน (๓) สัตบรูช หมายถึงผู้มีศรัทธา มีหิริ มีโอตตปปะ เป็นพหูสูต ปรารถนาความเพียร มีสติ มีปัญญา (๔) สัตบรูชยิ่งกว่าสัตบรูช หมายถึงผู้มีธรรม ๗ เหมือนบุคคลที่ ๓ และชักชวนผู้อื่นให้มีธรรม ๗ เหมือนกับตน (อง.จต.ก.(ไทย) ๒๑/๒๐๒/๓๒๑)

๒.อัสสัทธิสูตร พระสูตรว่าด้วยภิกษุผู้ไม่มีศรัทธา พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุผู้เลอะยอมไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่เคารพของเพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย เพราะประกอบด้วยธรรม ๕ คือ (๑) ไม่มีศรัทธา (๒) ไม่มีหิริ (๓) ไม่มีโอตตปปะ (๔) เกียจคร้าน (๕) มีปัญญาทราม ส่วนภิกษุผู้เลอะประกอบด้วยธรรม ๕ มีนัยตรงกันข้าม ย่อมเป็นที่รัก เป็นที่เคารพของเพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๘๔/๑๕๒)

อัสสาททิฎฐิ : ความเห็นที่เนื่องด้วยคุณ หมายถึงความเห็นผิดที่ประกอบด้วยความยินดี, ในอัสสารทสูตร กล่าวว่า เป็น ๑ ในทิฎฐิ ๓ คือ ๑. อัสสาททิฎฐิ ๒. อัตตานทิฎฐิ ๓. มิจฉาทิฎฐิ, ในปฏิสัมภิทามรรคกล่าวว่า เป็นข้อ ๑ ในทิฎฐิ ๑๖, อัสสาททิฎฐิ มีความยึดมั่นด้วยอาการ ๓๕ อย่าง เช่นมีอธิบายว่า คือทิฎฐิคือความยึดมั่นถึมั่นว่า สุข โสมนัสที่อาศัยรูปเกิดขึ้น นี้เป็นอัสสาทะ (คุณ) แห่งรูป ทิฎฐิไม่ใช่อัสสาทะ อัสสาทะก็ไม่ใช่ทิฎฐิ ทิฎฐิเป็นอย่างหนึ่ง อัสสาทะก็เป็นอย่างหนึ่ง ทิฎฐิและอัสสาทะนี้ ท่านกล่าวว่า อัสสาททิฎฐิ, ในวิภังค์อธิบายความหมายไว้ว่า สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้เป็นผู้มีวาตะอย่างนี้ เป็นผู้มีความเห็นอย่างนี้ว่า กามทั้งหลายไม่มีโทษ ดังนี้ จึงบริโภคกามนี้เรียกว่าอัสสาททิฎฐิ (อง.ฉก.ก.(ไทย) ๒๒/๑๑๒/๖๓๓, ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๒๘/๑๙๖, อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๙๒๕/๕๗๙)

อัสสาราม : ชื่ออารามเป็นที่เสด็จดับขันธปรินิพพานของพระพุทธเจ้านามว่าสิขีดังคำว่า พระพุทธเจ้าพระนามว่าสิขี ทรงเป็นมุนีผู้ประเสริฐ เสด็จดับขันธปรินิพพานที่อัสสา

ราม พระสกุปอันประเสริฐของพระองค์ ที่อัสสารามนั้น สูงถึง ๓ โยชน์ (ขุ.พุทธ.
ไทย) ๓๓/๒๘/๖๙๕)

อัสสาทิฏฐินิทเทศ : แสดงอัสสาทิฏฐิ อธิบายอุทเทศที่ ๑ คือ อัสสาทิฏฐิ โดยวิธีปุจฉาและ
วิสัชนา ดังนี้

คำปุจฉาว่า “อัสสาทิฏฐิมีความเห็นผิดด้วยอาการ ๓๕ ประการ เป็น อย่างไร”
ท่านพระสารีบุตรวิสัชนาไว้ดังนี้

ท่านจำแนกอัสสาทิฏฐิด้วยธรรมแต่ละประการในจำนวน ๓๕ ประการ (หมวด
ธรรมที่ควรรู้อยู่ในสุตมยัญญาณที่ ๑ ตอนที่ ๒ ชุดที่ ๑ หมวดที่ ๒ และที่ ๓ หมวดย่อย
ที่ ๑-๕) เป็นอาการ ๓๕ ประการ แต่ละอาการประกอบด้วยใจความ ๗ ส่วน
เหมือนกัน ต่างกันแต่องค์ธรรมเท่านั้น ท่านแสดงความเต็มไว้ในอาการแรกและ
อาการสุดท้าย ย่ออาการในระหว่างไว้ ในที่นี้ขอแสดงอัสสาทิฏฐิเป็นตัวอย่าง ๑
อาการ ดังต่อไปนี้

อัสสาทิฏฐิ ๑ อาการประกอบด้วยใจความ ๗ ส่วน ดังนี้

ส่วนที่ ๑ อธิบายคำว่า “อัสสาทะและทิฏฐิ”

ทิฏฐิคือความยึดมั่นถือมั่นว่า “สุข โสมนัส ที่อาศัยรูปเกิดขึ้น นี่เป็นอัสสาทะ (คุณ)
แห่งรูป” ทิฏฐิไม่ใช่อัสสาทะ อัสสาทะไม่ใช่ทิฏฐิ ทิฏฐิเป็นอย่างหนึ่ง อัสสาทะเป็น
อย่างหนึ่ง ทิฏฐิและอัสสาทะนี้ ท่านกล่าวว่า อัสสาทิฏฐิ

ส่วนที่ ๒ จัดเป็นมิจฉาทิฏฐิ ไม่ควรเสพ

อัสสาทิฏฐิเป็นมิจฉาทิฏฐิ เป็นทิฏฐิวิบัติ บุคคลผู้ประกอบด้วยทิฏฐิวิบัตินั้น เป็นผู้
มีทิฏฐิวิบัติ บุคคลผู้มีทิฏฐิวิบัติ ไม่ควรเสพ ไม่ควรคบ ไม่ควรนั่งใกล้ ซ่อนั้นเพราะเหตุ
ไร เพราะบุคคลนั้นมีทิฏฐิชั่ว

ส่วนที่ ๓ อธิบายคำว่า “ทิฏฐิและราคะ”

ทิฏฐิใด ราคะใด ราคะนั้นไม่ใช่ทิฏฐิ ทิฏฐินั้นไม่ใช่ราคะ ทิฏฐิเป็นอย่างหนึ่ง ราคะ
เป็นอย่างหนึ่ง ทิฏฐิและราคะนี้เรียกว่า ทิฏฐิราคะ บุคคลผู้ประกอบด้วยทิฏฐินั้นและ
ราคะนั้น เป็นผู้ยินดีในทิฏฐิราคะ ทานที่ให้แก่บุคคลผู้ยินดีทิฏฐิราคะ เป็นทานมีผลไม่
มาก มีอานิสงส์ไม่มาก ซ่อนั้นเพราะเหตุไร เพราะบุคคลนั้นมีทิฏฐิชั่ว อัสสาทิฏฐิ
เป็นมิจฉาทิฏฐิ

ส่วนที่ ๔ อธิบายคติของมิจฉาทิฏฐิบุคคล

บุคคลผู้เป็นมิจฉาทิฏฐิมิคติเป็น ๒ คือ นรกหรือกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน อนึ่ง
กายกรรมที่ถือปฏิบัติให้บริบูรณ์ตามสมควรแก่ทิฏฐิ วจีกรรม ... และมโนกรรม ที่ถือ
ปฏิบัติให้บริบูรณ์ตามสมควรแก่ทิฏฐิ เจตนา ความปรารถนา ความตั้งใจ และสังขาร
ทั้งหลายของบุคคลผู้เป็นมิจฉาทิฏฐิ ธรรมทั้งหมดนั้นย่อมเป็นไปเพื่อผล ที่ไม่น่า
ปรารถนา ไม่น่าใคร ไม่น่าพอใจ ไม่เกื้อกูล เป็นทุกข์ ซ่อนั้นเพราะเหตุไร เพราะ
บุคคลนั้นมีทิฏฐิชั่ว

ส่วนที่ ๕ แสดงข้ออุปมา

เปรียบเหมือนเมล็ดสะเดา เมล็ดบวบขม หรือเมล็ดน้ำเต้าขมที่บุคคล เพาะไว้ในดินชุ่มชื้น รสดีและรสน้ำที่มันดูชุ่มชื้นไว้ทั้งหมด ย่อมช่วยให้เกิดความขม ความเผ็ดร้อน ความไม่น่ายินดี ซ้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะสะเดาเป็นต้นนั้นมี เมล็ดขม

ส่วนที่ ๖ ปริยภูฐานแห่งทิวทัศน์ ๑๘ ประการ เช่น (๑) การตกอยู่ในทิวทัศน์ (๒) รกซึ้งคือทิวทัศน์ (ดูความเต็มในความนำของทิวทัศน์กถา)

ส่วนที่ ๗ สังโยชน์และทิวทัศน์

สังโยชน์และทิวทัศน์แบ่งเป็น ๒ พวก คือ (๑) สังโยชน์และทิวทัศน์ หมายถึง เป็น ทั้งสังโยชน์และทิวทัศน์ (๒) สังโยชน์แต่ไม่เป็นทิวทัศน์ หมายถึง เป็นแต่สังโยชน์อย่างเดียว ไม่เป็นทิวทัศน์

สังโยชน์และทิวทัศน์ อะไรบ้าง คือ (๑) สักกายทิวทัศน์ (๒) สีสัพพตปราคาส

สังโยชน์แต่ไม่เป็นทิวทัศน์ อะไรบ้าง คือ (๑) กามราคสังโยชน์ (๒) ปฏิมสังโยชน์ (๓) มานสังโยชน์ (๔) วิจิกิจฉาสังโยชน์ (๕) ภวราคสังโยชน์ (๖) อีสสาสังโยชน์ (๗) มัจฉริยสังโยชน์ (๘) อนุสัยสังโยชน์ (๙) อวิชาสังโยชน์ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๒๘/๑๙๖)

อัสสาทนิตเทศ : แสดงคุณ (แห่งอินทรีย์ ๕) ในปฏิสัมภิทามรรค กล่าวไว้ว่า อินทรีย์ ๕ มีคุณ ด้วยอาการ ๒๕ อย่าง อะไรบ้าง บุคคลรู้ชัดคุณแห่งอินทรีย์ ๕ ด้วยอาการ ๒๕ อย่าง อะไรบ้าง คือ

๑. ความไม่ปรากฏแห่งความไม่มีศรัทธา เป็นคุณแห่งสัทอินทรีย์
๒. ความไม่ปรากฏแห่งความเร่าร้อน เพราะความไม่มีศรัทธา เป็นคุณแห่งสัทอินทรีย์
๓. ความแก่วอกแวกแห่งความประพุดด้วยความน้อยใจเชื่อ เป็นคุณแห่งสัทอินทรีย์
๔. ความสงบและการบรรลุสุขวิหารธรรม๒ เป็นคุณแห่งสัทอินทรีย์
๕. สุขโสมนัสที่อาศัยสัทอินทรีย์เกิดขึ้น เป็นคุณแห่งสัทอินทรีย์
๖. ความไม่ปรากฏแห่งความเกียจคร้าน เป็นคุณแห่งวิริยอินทรีย์
๗. ความไม่ปรากฏแห่งความเร่าร้อน เพราะความไม่เกียจคร้าน เป็นคุณแห่งวิริยอินทรีย์
๘. ความแก่วอกแวกแห่งความประพุดด้วยการประคองไว้ เป็นคุณแห่งวิริยอินทรีย์
๙. ความสงบและการบรรลุสุขวิหารธรรม เป็นคุณแห่งวิริยอินทรีย์
๑๐. สุขโสมนัสที่อาศัยวิริยอินทรีย์เกิดขึ้น เป็นคุณแห่งวิริยอินทรีย์
๑๑. ความไม่ปรากฏแห่งความประมาท เป็นคุณแห่งสติอินทรีย์
๑๒. ความไม่ปรากฏแห่งความเร่าร้อนเพราะเหตุแห่งความประมาท เป็นคุณแห่งสติอินทรีย์
๑๓. ความแก่วอกแวกแห่งความประพุดด้วยความตั้งมั่น เป็นคุณแห่งสติอินทรีย์
๑๔. ความสงบและการบรรลุสุขวิหารธรรม เป็นคุณแห่งสติอินทรีย์
๑๕. สุขโสมนัสที่อาศัยสติอินทรีย์เกิดขึ้น เป็นคุณแห่งสติอินทรีย์
๑๖. ความไม่ปรากฏแห่งอุทัจจะ เป็นคุณแห่งสมาธิอินทรีย์

๑๗. ความไม่ปรากฏแห่งความเร่าร้อนเพราะอุทัจจะ เป็นคุณแห่งสมาธิทริย
๑๘. ความแก้วักล้าแห่งความประพฤติด้วยความไม่ฟุ้งซ่าน เป็นคุณแห่งสมาธิทริย
๑๙. ความสงบและการบรรลุสุขวิหารธรรม เป็นคุณแห่งสมาธิทริย
๒๐. สุขโสมนัสที่อาศัยสมาธิทริยเกิดขึ้น เป็นคุณแห่งสมาธิทริย
๒๑. ความไม่ปรากฏแห่งอวิชชา เป็นคุณแห่งปัญญาทริย
๒๒. ความไม่ปรากฏแห่งความเร่าร้อนเพราะอวิชชา เป็นคุณแห่งปัญญาทริย
๒๓. ความแก้วักล้าแห่งความประพฤติด้วยความเห็น เป็นคุณแห่งปัญญาทริย
๒๔. ความสงบและการบรรลุสุขวิหารธรรม เป็นคุณแห่งปัญญาทริย
๒๕. สุขโสมนัสที่อาศัยปัญญาทริยเกิดขึ้น เป็นคุณแห่งปัญญาทริย
- อินทริย ๕ มีคุณด้วยอาการ ๒๕ อย่างนี้ บุคคลรู้ชัดคุณแห่งอินทริย ๕ ด้วยอาการ ๒๕ อย่างนี้ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๘๙/๓๐๑)

อัสสาทปริเยสนสูตร : พระสูตรว่าด้วยการแสวงหาคุณของอายตนะ มี ๒ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อัสสาทปริเยสนสูตร (ปฐม) (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เราได้เที่ยวแสวงหาคุณ โทษและธรรมเครื่องสลัดออกจากอายตนะภายใน ๖ เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งปฐมปุพเพสัมโพธิสูตรในวรรคนี้ (ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑๕/๑๔)

๒.อัสสาทปริเยสนสูตร (ทุติย) (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เราได้เที่ยวแสวงหาคุณ โทษและธรรมเครื่องสลัดออกจากอายตนะภายนอก ๖ เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งปฐมปุพเพสัมโพธิสูตรในวรรคนี้ (ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑๖/๑๕)

อัสสาทสูตร: มี ๔ สูตร แปลความหมายสูตรและเนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อัสสาทสูตร (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยคุณของโลก (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เราได้เที่ยวแสวงหาคุณ โทษและเครื่องสลัดออกไปจากโลก ได้พบ ได้เห็นคุณ โทษ และเครื่องสลัดออกไปจากโลกเท่าที่มีด้วยปัญญา ตราบใดเรายังไม่รู้คุณของโลก โดยความเป็นคุณ โทษโดยความเป็นโทษและเครื่องสลัดออกไปจากโลกโดยความเป็นเครื่องสลัดออก ตรานั้นเราจึงยังไม่ปฏิญาณตนว่า เป็นผู้ตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณในโลก พร้อมทั้งเทวโลก แต่เมื่อเรารู้คุณของโลกโดยความเป็นคุณ โทษโดยความเป็นโทษและเครื่องสลัดออกไปจากโลกโดยความเป็นเครื่องสลัดออกไปแล้ว จึงกล่าวปฏิญาณตนเช่นนั้น และญาณทัสสนะเกิดขึ้นแก่เราว่า วิมุตติของเราไม่กำเริบชาตินี้ เป็นชาติสุดท้าย บัดนี้ ภพใหม่ไม่มีอีก (อง.ตัก.(ไทย) ๒๐/๑๐๕/๓๔๙)

๒.อัสสาทสูตร (ทุติย) พระสูตรว่าด้วยคุณของโลก (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ถ้าคุณในโลกนี้จักไม่มีแล้ว สัตว์ทั้งหลายก็ไม่พึงติดใจในโลก แต่เพราะคุณในโลกนี้มีอยู่ สัตว์ทั้งหลายจึงติดใจในโลก ถ้าโทษในโลกจักไม่มีแล้ว สัตว์ทั้งหลายก็ไม่พึงเบื่อหน่ายในโลก แต่เพราะโทษในโลกมีอยู่ สัตว์ทั้งหลายจึงเบื่อหน่ายในโลก ถ้าเครื่อง

สลัดออกในโลกจักไม่มีแล้ว สัตว์ทั้งหลายก็ไม่พึงสลัดออกจากโลก แต่เพราะเครื่องสลัดออกในโลกมีอยู่ สัตว์ทั้งหลายจึงสลัดออกจากโลก トラบาใด สัตว์ทั้งหลายรู้คุณของโลกโดยความเป็นคุณ ...ตามความเป็นจริง トラบา นั้นสัตว์ทั้งหลายก็จะออกไปหลุดไป พ้นไปจากโลก พร้อมทั้งเทวโลก มีใจปราศจากขีดคั่นอยู่ไม่ได้เลย แต่เมื่อใด สัตว์ทั้งหลายรู้คุณของโลกโดยความเป็นคุณ ...ตามความเป็นจริง จึงออกไปหลุดไป พ้นไปจากโลก พร้อมทั้งเทวโลก มีใจปราศจากขีดคั่นอยู่ได้ (อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๑๐๖/๓๔๙)

๓.อัสสาทสูตร พระสูตรว่าด้วยคุณของขันธ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ในขณะที่เราเป็นโพธิสัตว์ ยังไม่ได้ตรัสรู้ ได้เกิดความคิดว่า อะไรรหนอเป็นคุณ เป็นโทษและเป็นธรรมเครื่องสลัดออกจากขันธ ๕ และได้ทราบด้วยตนเองว่า สภาพที่สุขโสมนัสสาอาศัยขันธ ๕ เกิดขึ้น นี้เป็นคุณของขันธ ๕ สภาพที่ขันธ ๕ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา นี้เป็นโทษของขันธ ๕ ธรรมเป็นที่กำจัดฉันทราคะ ธรรมเป็นที่ละฉันทราคะในขันธ ๕ นี้เป็นเครื่องสลัดออกจากขันธ ๕

เมื่อเรายังไม่รู้คุณ โทษและธรรมเครื่องสลัดออกจากอุปาทานขันธ ๕ ตามความเป็นจริง ย่อมไม่กล้ายืนยันว่า เราเป็นผู้ตรัสรู้โดยชอบซึ่งสัมมาสัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยมในโลกพร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์ แต่เมื่อรู้ตามความเป็นจริงแล้วจึงกล้ายืนยันอย่างนั้น และญาณทัสสนะได้เกิดขึ้นแก่เราว่า วิมุตติ(ความหลุดพ้น)ของเราไม่กำริบแล้ว ชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย ภพใหม่ของเราจะไม่มีอีก (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๒๖/๓๘)

๔.อัสสาทสูตร (ตติย) พระสูตรว่าด้วยคุณของขันธ (สูตรที่ ๓)พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ถ้าคุณของขันธ ๕ ไม่มี สัตว์ก็จะไม่ติดใจ แต่เพราะคุณของขันธ ๕ มีอยู่ สัตว์จึงติดใจ ถ้าโทษของขันธ ๕ ไม่มี สัตว์ก็จะไม่เบื่อหน่าย แต่เพราะโทษของขันธ ๕ มีอยู่ สัตว์จึงเบื่อหน่าย ถ้าธรรมเครื่องสลัดออกจากขันธ ๕ ไม่มี สัตว์ก็จะไม่สลัดออก แต่เพราะธรรมเครื่องสลัดออกจากขันธ ๕ มีอยู่ สัตว์จึงสลัดออกได้ เมื่อสัตว์ยังไม่รู้คุณ โทษและธรรมเครื่องสลัดออกจากอุปาทานขันธ ๕ ตามความเป็นจริง พวกเขา ก็จะหลุดพ้นไปไม่ได้เลย แต่เมื่อพวกเขา รู้ชัดคุณเป็นต้นตามความเป็นจริงแล้วเท่านั้น จึงจะหลุดพ้นไปได้ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๒๘/๔๑)

อัสสาท : ความยินดี, ความพึงพอใจ, รสอร่อย เช่น รสอร่อยของกาม, ส่วนดี,ส่วนที่น่าชื่นชม ดังคำในอัสสาททิกฺขุณีทเทศที่อธิบายว่า ทิกฺขุณีคือความยึดมั่นถือมั่นว่า สุข โสมนัสที่อาศัยรูปเกิดขึ้น นี้เป็นอัสสาท (คุณ) แห่งรูป ทิกฺขุณีไม่ใช่อัสสาท อัสสาทก็ไม่ใช่ทิกฺขุณี ทิกฺขุณีเป็นอย่างหนึ่ง อัสสาทก็เป็นอย่างหนึ่ง ทิกฺขุณีและอัสสาทนี้ ท่านกล่าวว่า อัสสาททิกฺขุณี (ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๒๘/๑๙๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อัสสาท ความพอใจในรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสได้แล้ว จึงเป็นคนไม่มีรส คือไม่ยินดีในรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส (วิ.อ. ๑/๓/๑๒๕-๑๒๖)

และคำว่า อัสสาหะ หมายถึงสภาวะที่อโรยหรือสภาวะที่สุขกายและสุขใจที่เกี่ยวข้อง
กามคุณ (อง.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๑๐/๒๘๘, อง.จตุกก.ฎีกา (บาลี) ๒/๑๐/๒๘๘)

อัสสาสะ : ลมหายใจเข้า ดังคำในจุฬเวทลสูตรที่พระธัมมทินนาเถรighamว่า ลมอัสสาสะ(ลม
หายใจเข้า) และลมปัสสาสะ(ลมหายใจออก) เป็นกายสังขารวิตกและวิจารณ์เป็นวิ
สังขาร สัญญาและเวทนาเป็นจิตตสังขาร แล้วกล่าวอธิบายให้ฟังอีกว่า ท่านวิสาขะ
ลมอัสสาสะและลมปัสสาสะเหล่านี้เป็นธรรมที่มีอยู่คู่กาย เนื่องกับกายฉะนั้น ลม
อัสสาสะและลมปัสสาสะจึงเป็นกายสังขาร บุคคลตรึกและตรองก่อนแล้วจึงเปล่ง
วาจา ฉะนั้น วิตกและวิจารณ์จึงเป็นวิสังขาร สัญญาและเวทนาเป็นธรรมที่มีอยู่คู่จิต
เนื่องกับจิต ฉะนั้น สัญญาและเวทนาจึงเป็นจิตตสังขาร (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๖๓/๕๐๓)

อัสสารทสูตร : พระสูตรว่าด้วยคุณของขันธ มี ๕ แปลความหมายสูตรและเนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อัสสารทสูตร^๑ (ทุติย) พระสูตรว่าด้วยคุณของขันธ (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาค
ขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เราได้เที่ยวแสวงหาคุณ
โทษและธรรมเครื่องสลัดออกจากขันธ ๕ และได้พบสิ่งเหล่านั้นด้วยปัญญา เมื่อเรา
ยังไม่รู้คุณ โทษเป็นต้น เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งอัสสารทสูตรในวรรคนี้
(ส.ข. (ไทย) ๑๗/๒๗/๔๐)

๒.อัสสารทสูตร พระสูตรว่าด้วยคุณของขันธ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัด
พระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ปุถุชนผู้ไม่ได้สดับจึงไม่รู้ชัดคุณ โทษและธรรม
เครื่องสลัดออกจากขันธ ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขารและวิญญาณ ตามความ
เป็นจริง ส่วนอริยสาวกผู้ได้สดับแล้วจึงรู้ชัดตามความเป็นจริง (ส.ข. (ไทย) ๑๗/๗๓/
๑๑๔)

๓.อัสสารทสูตร พระสูตรว่าด้วยคุณของขันธ ท่านพระมหาโกฏิฐิตะถามท่านพระสารี
บุตรว่า อวิชาและเหตุที่ทำให้บุคคลเป็นผู้ตกอยู่ในวิชาเป็นอย่างไร ท่านพระสารี
บุตรตอบว่า อวิชา ได้แก่ความไม่รู้ชัดคุณ โทษและธรรมเครื่องสลัดออกจากขันธ ๕
ตามความเป็นจริง และความไม่รู้นี้เองที่เป็นเหตุให้บุคคลตกอยู่ในวิชา (ส.ข. (ไทย)
๑๗/๑๒๙/๒๒๕)

๔.อัสสารทสูตร (ทุติย) พระสูตรว่าด้วยคุณของขันธ (สูตรที่ ๒) ท่านพระมหา
โกฏิฐิตะถามท่านพระสารีบุตรว่า วิชาและเหตุที่ทำให้บุคคลเป็นผู้ตกอยู่ในวิชาเป็น
อย่างไร ท่านพระสารีบุตรตอบว่า วิชา ได้แก่ความรู้ชัดคุณ โทษและธรรมเครื่อง
สลัดออกจากขันธ ๕ ตามความเป็นจริง และความรู้นี้เองที่เป็นเหตุให้บุคคลเป็นผู้ตก
อยู่ในวิชา (ส.ข. (ไทย) ๑๗/๑๓๐/๒๒๕)

๕.อัสสารทสูตร พระสูตรว่าด้วยอัสสาทิฎฐิ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมฝ่ายอกุศล
คือ (๑) อัสสาทิฎฐิ (๒) อัตตานุฎฐิ (๓) มิจฉาทิฎฐิ และตรัสธรรมฝ่ายกุศล คือ (๑)
อนิจจสัญญา (๒) อนัตตสัญญา (๓) สัมมาทิฎฐิ (อง.ฉก. (ไทย) ๒๒/๑๑๒/๖๓๓)

อัสสารทสูตร : พระสูตรว่าด้วยผู้ใหญ่บ้านชื่ออัสสารโหะ ผู้ใหญ่บ้านชื่ออัสสารโหะเข้าไปเฝ้าพระผู้มี
พระภาคผู้ประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันแล้วทูลถามถึง ๒ ครั้งว่า คำของพวก
นายทหารม้าผู้เคยเป็นอาจารย์และปาจารย์ที่กล่าวว่า ทหารม้าผู้อุตสาห์พยายามใน

การสงคราม ทหารม้าพวกอื่นสังหารทหารม้าผู้ต่อสู้ห้ำหั่นให้ถึงความตาย หลังจากตายแล้วจะเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับเหล่าเทวดาชื่อสรชิต ในข้อนี้พระผู้มีพระภาคตรัสอย่างไร ซึ่งพระผู้มีพระภาคก็ได้ตรัสตอบโดนนัยแห่งโยธาชีวสูตรในวรรคนี้ (ส.สพ.ไทย) ๑๘/๓๕๗/๓๙๙)

อัสสาโรหะ, ผู้ใหญ่บ้านชื่อผู้ใหญ่บ้าน ที่เป็นทหารม้าคนหนึ่ง ชาวกรุงสาวัตถี ได้สนทนาธรรมกับพระผู้มีพระภาคเรื่องนักรบอาชีพกับพระผู้มีพระภาค หลังจากฟังคำตอบแล้ว เขาได้ร้องไห้ น้ำตาไหลพราก กราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์มิได้ร้องไห้เพราะพระองค์ตรัสกับข้าพระองค์อย่างนั้นแต่ข้าพระองค์ถูกพวกนายทหารม้าผู้เคยเป็นอาจารย์และปาจารย์ก่อนๆหลอกลวงให้หลงมานานว่าทหารม้าคนใดต่อสู้ห้ำหั่นในการสงครามทหารม้าพวกอื่นสังหารทหารม้าผู้ต่อสู้ห้ำหั่นให้ถึงความตาย เขาหลังจากตายแล้วจะเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับเหล่าเทวดาชื่อสรชิต แล้วแสดงตนเป็นอุบาสกผู้ถึงสรณะตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไปจนตลอดชีวิต (ส.สพ.ไทย) ๑๘/๓๕๗/๓๙๙)

อัสสาสัปปัตตสูตร : พระสูตรว่าด้วยผู้ถึงความโล่งใจ มพฺพชาทกปริพาชกเข้าไปหาท่านพระสารีบุตร ผู้อยู่ ณ หมู่บ้านนาลกคาม แคว้นมคธแล้วถามว่า ด้วยเหตุเพียงเท่าไร ภิกษุจึงเป็นผู้ถึงความโล่งใจ

ท่านพระสารีบุตรตอบว่า ภิกษุผู้รู้ชัดความเกิด ความดับ คุณ โทษและเครื่องสลัดออกจากผัสสายตนะ ๖ ตามความเป็นจริง ชื่อว่าเป็นผู้ถึงความโล่งใจ เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งนิพพานปัญหาสูตรในวรรคนี้ (ส.สพ.ไทย) ๑๘/๓๑๘/๓๓๘)

อัสสุชล : น้ำตา ดังคำในสุเมธเถรคาถาว่า พระชนนีของพระนางสุเมธานั้นทรงเป็นทุกข์ ทรงกันแสงและพระชนกของนางมีพระพักตร์ร่อนด้วยอัสสุชล ทั้ง ๒ พระองค์ทรงพยายามเกลี้ยกล่อมพระนางสุเมธานั้นซึ่งฟูปลงที่พื้นดิน ณ พื้นปราสาท (ขุ.เถร.ไทย) ๒๖/๔๖๓/๖๓๑)

อัสสุตวาสูตร : พระสูตรว่าด้วยผู้ไม่ได้สติ มี ๒ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อัสสุตวาสูตร พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวัน ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ปุณฺณผู้ไม่ได้สติ พึงเบื่อหน่าย คลายกำหนด และพึงหลุดพ้นจากกาย ซึ่งเป็นที่ประชุมแห่งมหาภูตทั้ง ๔ นี้ได้บ้าง เพราะเหตุที่การประชุม ความสิ้นไป การยึดถือ และการทอดทิ้งกายนั้นย่อมปรากฏได้ แต่ไม่สามารถหลุดพ้นไปจากจิต เพราะจิตถูกรัดไว้ด้วยตัณหา เป็นสิ่งที่ปุณฺณผู้ไม่ได้สติยึดมั่นว่า นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นอิตตาของเรามาช้านาน การที่ปุณฺณผู้ไม่ได้สติพึงยึดถือกายนี้โดยความเป็นอิตตาประเสริฐกว่าการยึดถือจิตโดยความเป็นอิตตา เพราะกายเมื่อดำรงอยู่ก็ปรากฏ แต่จิตไม่เป็นเช่นนั้น ดวงหนึ่งเกิดขึ้น ดวงหนึ่งดับไปตลอดเวลา เหมือนลิงเมื่อจับกิ่งไม้บางกิ่งได้แล้วก็จะเปลี่ยนจากกิ่งนั้นไปจับกิ่งอื่นเรื่อยไป อริยสาวกผู้ได้สติย่อมมนสิการปฏิจจสมุพบาทโดยแยบคายในกายและจิตว่า เพราะสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิด สิ่งนี้จึงเกิด เพราะสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับเป็นต้น

เหตุนี้ จึงเปื้อน่ายในรูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ เมื่อเปื้อน่าย ย่อม คลายกำหนด เพราะคลายกำหนดจึงหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ชัดว่าชาติสิ้น แล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่น เพื่อความเป็นอย่างนี้ อีก (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๖๑/๑๑๕)

๒.อัสสุตวาสูตร (ทุติย) (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวัน ได้ทรงแสดงสารธรรมต่าง ๆ เหมือนกับสูตรที่ ๑ ต่างแต่ทรงเน้นว่า เวทนา ๓ คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา อทุกขมสุขเวทนา มีผัสสะเป็นปัจจัย อริยสาวกผู้ได้สดับ ย่อมมนสิการปฏิบัติจนอุปบาทโดยแยบคายในกายและจิตว่า เพราะสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิด สิ่งนี้จึงเกิด เพราะสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับเป็น ต้น (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๖๒/๑๑๗)

พระสูตรว่าด้วยน้ำตา พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวัน ได้ตรัสกับ ภิกษุทั้งหลายว่า สังสารวัฏนี้มีเบื้องต้นและเบื้องปลายรู้ไม่ได้ เหมือนน้ำตาที่ มนุษย์ร้องไห้เพราะประสบกับสิ่งที่ไม่พอใจ หรือเพราะพลัดพรากจากสิ่งที่พอใจ ตลอดระยะเวลายาวนาน มีมากกว่าน้ำในมหาสมุทรทั้ง ๔ (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๒๖/ ๒๑๗)

อากร : หมู, กอง, บ่อเกิด, ที่เกิด เช่นทรัพย์ากร ที่เกิดทรัพย์ ศิลปากร บ่อเกิดศิลปะ, ค่าธรรมเนียมที่รัฐบาลเรียกเก็บ จากสิ่งที่เกิดจากธรรมชาติ หรือสิ่งที่ทำขึ้นเพื่อการค้า ดังคำในกฎทันตสูตรที่พระเจ้าวิจิตรราชตรัสว่า ออย่าเลย ท่านผู้เจริญทั้งหลาย เราเอง ได้รวบรวมทรัพย์สินจำนวนมากมาจากภาษีอากรอันชอบธรรม ทรัพย์ที่พวกท่าน นำมาก็จะเป็นของพวกท่านเถิด และพวกท่านจงนำทรัพย์จากที่นี่ไปเพิ่มอีก (ที.สี. (ไทย) ๙/๓๔๖/๑๔๔)

อากังขสูตร : พระสูตรว่าด้วยความหวัง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเชตะวัน เขตกรุงสาวัตถี ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เธอทั้งหลายจงเป็นผู้สมบูรณ์ด้วยศีล สมบูรณ์ด้วยปาติโมกข์ สำรวมด้วยการสังวรในปาติโมกข์ สมทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลายเถิด เพราะ หากภิกษุหวังว่า (๑) เราพึงเป็นที่รัก เป็นที่ชอบใจ เป็นที่เคารพของเพื่อนพรหมจรรย์ทั้งหลาย (๒) เราพึงเป็นผู้ได้จิวร บิณฑบาต เสนาสนะ และเภสัช (๓) ขอสักการะของ เหล่าชนผู้ที่เราบริโภคน้ำจิวร บิณฑบาต เสนาสนะ เภสัช พึงมีผลานิสงส์มาก (๔) ขอ การระลึกถึงเราของญาติสาโลหิตผู้ล่วงลับไปแล้ว มีจิตเลื่อมใส พึงมีผลานิสงส์มาก (๕) เราพึงเป็นผู้สันโดษด้วยจิวร บิณฑบาต เสนาสนะ และเภสัชตามแต่จะ (๖) เรา พึงเป็นผู้อดทนต่อความหนาว ร้อน หิว กระจาย เหลือบ ยุง ลม แดด และสัมผัสแห่ง สัตว์เลื้อยคลาน ถ้อยคำหยาบคายร้ายกาจ พึงเป็นผู้อดกลั้นเวทนาทั้งหลาย (๗) ขอ เราพึงเป็นผู้ข่มความยินดีและความยินร้าย ความยินดีและความยินร้ายนั้นไม่พึง ครอบงำเรา (๘) ขอเราพึงเป็นผู้ระงับความกลัว ความหวาดเสียวนั้นไม่พึงกลัวความ หวาดเสียวนั้นไม่พึงครอบงำเรา (๙) เราพึงเป็นผู้ได้มาน ๔ อันมีในจิตยิ่ง ซึ่งเป็น เครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน (๑๐) เราพึงทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันไม่มีอา สวะ เมื่อภิกษุหวังดังกล่าวมานั้น พึงเป็นผู้ทำศีลทั้งหลายให้บริบูรณ์ หมั่นประกอบ

ความสงบแห่งจิตภายใน ไม่ห่างจากภายนอก ประกอบด้วยวิปัสสนา เพิ่มพูนเรือนว่าง
เกิด (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๗๑/๑๕๖)

อากังขยสูตร : พระสูตรว่าด้วยความหวัง ๑๗ ประการ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงพระสูตรมี
ลักษณะเป็นเทศนาโวหารแก่ภิกษุทั้งหลาย ณ วัดพระเชตุวัน อารามของอนาถบิณ
ติกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงมี
ศีลสมบูรณ์ มีปาติโมกข์สมบูรณ์ สำรวมในปาติโมกข์ จงเพียบพร้อมด้วยอาการและ
โคจร เป็นผู้เห็นภัยในโทษแม้เพียงเล็กน้อย สมทานศึกษาในสิกขาบททั้งหลาย แล้ว
ตรัสต่อไปว่า เมื่อภิกษุมีความหวัง ๑๗ ประการนี้ คือ

๑. เราพึงเป็นที่รักของเพื่อนพรหมจารี
๒. เราพึงได้ปัจจัย ๔
๓. ขอให้มือนานีสงสัมากแก่ชนที่ถวายปัจจัย ๔ แก่เรา
๔. ขอให้มือนานีสงสัมากแก่ญาติผู้ล่วงลับไปแล้วแต่ยังระลึกถึงเราอยู่
๕. เราพึงข่มความยินดีและความยินร้ายได้
๖. เราพึงชนะความขลาดกลัวได้
๗. เราพึงได้ฌาน ๔
๘. เราพึงได้บรรลุวิโมกข์
๙. เราพึงเป็นพระโสดาบัน
๑๐. เราพึงเป็นพระสกทาคามี
๑๑. เราพึงเป็นโอบปาติกะ
๑๒. เราพึงแสดงฤทธิ์ได้หลายอย่าง
๑๓. เราพึงได้ยินเสียงทิพย์และเสียงมนุษย์
๑๔. เราพึงกำหนดรู้ใจของผู้อื่นได้
๑๕. เราพึงระลึกชาติได้
๑๖. เราพึงเห็นหมู่สัตว์ที่กำลังจุติและเกิด
๑๗. เราพึงบรรลุเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติ

ต้องรักษาศีลให้บริบูรณ์ หมั่นปฏิบัติธรรมที่ทำให้จิตสงบ หมั่นเจริญฌาน วิปัสสนา
กัมมัฏฐาน จึงจะได้สมหวังทั้ง ๑๗ ประการ เมื่อพระผู้มีพระภาคได้ตรัสพระภาษิตนี้
แล้ว ภิกษุทั้งหลายต่างมีใจยินดีชื่นชมพระภาษิตของพระองค์ (ม.มู.(ไทย) ๑๒/๖๔/
๕๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า คำว่า **โอบปาติกะ** หมายถึงพระอนาคามีที่เกิดใน
สุทธาวาสที่อยู่ของท่านผู้บริสุทธิ ๕ ชั้น มีชั้นอวิหาเป็นต้น) แล้วดำรงภาวะอยู่ในชั้น
นั้น ๆ สันนิเสสปริณิพพานในสุทธาวาสนั่นเอง ไม่กลับมาเกิดเป็นมนุษย์อีก (องต.ก.อ.
๒/๘๗-๘๘/๒๔๒-๒๔๓)

อากังขกิริยา : การแต่งตัวดี และมีท่าทางเรียบร้อยงดงาม; กิริยาท่าทาง ดังคำในมหาวิงค์ว่า พวก
ภิกษุณีพคคิยน์งไม่เรียบร้อย ห่มไม่เรียบร้อย อากังขกิริยาไม่เรียบร้อย,ในปสาทกร
ธรรมวรรค กล่าวถึง หมวดว่าด้วยธรรมที่ทำให้เกิดความเลื่อมใสว่าความถึงพร้อมด้วย

อากัปกิริยา และเป็นชื่อของลาภ ,ในปีพพชิตอภินิหารสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิภษุทั้งหลาย ธรรม ๑๐ ประการนี้ บรรพชิตควรพิจารณาเนื่อง ๆ เช่น ข้อที่ ๓ ว่า เรามีอากัปกิริยาอย่างอื่นที่จะพึงทำ (วิ.ม.หา.(ไทย) ๒/๓๐๕/๔๔๖, อัง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๓๖๖/๔๖,๒๐/๓๖๗/๔๖,๒๐/๓๖๘/๔๖,๒๐/๓๖๙/๔๖,อัง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๔๘/๑๐๔)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อากัปกิริยา ในที่นี้หมายถึงมารยาทในการรับปัจจัย ๔ มีจีวรเป็นต้น (อัง.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๓๖๖/๔๓๗)

อาการ : ภาวะที่ปรากฏหรือแสดงออก,ความเป็นไป, สภาพ, ท่าทาง, ท่วงที,ทำนอง, กิริยาที่ ทำหรือที่แสดง,ลักษณะของการกระทำหรือความเป็นไป;ส่วนปลีกย่อย, ส่วนประกอบ ที่แยกย่อยกระจายออกไป (อวัยวะหลัก เรียกว่า “องค์” อวัยวะย่อย เรียกว่า “อาการ”) เช่น ในคำว่า *ทวัตติงสาการ* ดังคำในมหานิทานสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัส ว่า อานนท์ ข้อที่เรากล่าวเช่นนี้ว่า ‘เพราะนามรูปเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี’เธอพึง ทราบเหตุผลที่นามรูปเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี ดังต่อไปนี้ การบัญญัตินามกายต้องพร้อม ด้วยอาการ เพศ นิमित อุทเทส เมื่ออาการ เพศ นิमित และอุทเทสนั้นๆ ไม่มี การ สัมผัสแต่ชื่อในรูปกายจะปรากฏได้หรือ หรือดังคำในกกุญฐสูตรที่พระผู้มีพระภาค ตรัสว่า เราจักแผ่เมตตาจิตอันไพบุลย์ เป็นมหัคคตะ ไม่มีขอบเขต ไม่มีเวร ไม่มี ความเบียดเบียนไปยังสัตว์โลกทุกหมู่เหล่าอันเป็นอารมณ์ของเมตตาจิตนั้นอยู่ ภิภษุ ทั้งหลาย เธอทั้งหลายควรสำเนียงด้วยอาการดังกล่าวมานี้ ,ในปฐมพันธสูตร กล่าวถึงอาการที่เป็นเครื่องผูกใจ สูตรที่ ๑ มี ๘ อย่าง เช่น สตรียอมผูกบวชไว้ได้ด้วย รูป (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๑๔/๖๕,ม.ม.(ไทย) ๑๒/๒๐๕/๒๑๖,๑๒/๒๓๗/๒๓๙, ๑๒/๔๙๐/๕๒๙,ม.ม.(ไทย)๑๓/๗๙/๗๖,๑๓/๘๐/๗๗,๑๓/๓๓๙/๔๐๙,๑๓/๔๕๐/๕๖๘,ส. ม.(ไทย)๑๙/๘๓๒/๔๐๙,อัง.อภินิหาร.(ไทย)๒๓/๑๗/๒๔๔,๒๓/๑๘/๒๔๕)

ฎีกาอธิบายว่า คำว่า อาการ หมายถึงอากัปกิริยาของนามชั้นแต่ละอย่าง ที่ สำแดงออกมา (ที.ม.ฎีกา. ๑๑๔/๑๒๓)

อาการที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอน มี ๓ อย่างคือ ๑. ทรงรู้อย่างเห็นจริงเองแล้วจึงทรงสั่งสอนผู้อื่น เพื่อให้ รู้อย่างเห็นจริงตามในธรรมที่ควรรู้ควรเห็น ๒. ทรงสั่งสอนมีเหตุผลซึ่งผู้ฟังอาจตรงตาม ให้เห็นจริงได้ ไม่เลือนลอย ๓. ทรงสั่งสอนเป็นอัครจริย ทำให้ผู้ฟังยอมรับและนำไป ปฏิบัติตาม ได้รับผลจริงบังเกิดประโยชน์สมควรแก่การปฏิบัติ (พจนานุกรมพุทธ ศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์)

อาการที่ภิกษุจะต้องอาบัติ ๖ : อาการที่ทำให้ภิกษุต้องอาบัติ มี ๖ ประการ คือ อลัชชิตา ต้องด้วยไม่ ละอาย ๑ อณฺญาณตา ต้องด้วยไม่รู้ว่าจะสิ่งนี้เป็นอาบัติ ๑ กุกกุจจปกตตา ต้องด้วย สงสัยแล้วขึ้นทำลง ๑ ออกบปิเย กบปิยสญญิตาต้องด้วยสำคัญว่าควรในของที่ไม่ควร ๑กบปิเย ออกบปิยสญญิตา ต้องด้วยสำคัญว่าไม่ควรในของที่ควร ๑ สติสมโมสาต้อง ด้วยลืมนสติ ๑(พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์) ดู อาบัติ

อากาศ : ที่ว่างเปล่า, ช่องว่าง, ท้องฟ้า; ในความหมายเดิม ไม่เรียกแก๊สที่ใช้หายใจว่าอากาศ แต่เรียกแก๊สนั้นว่าเป็นวาโยหรือวาโยธาตุ; ในอรรถกถา ท่านแยกประเภทตาม

ความหมายนัยต่างๆ เป็นอากาศ ๓ คือ ปริจเฉทอากาศ กสิณุคชาภูมิอากาศ และอชฎาอากาศ (ปญจ.อ.๑๑๓๒/๒๒๐) แต่ในคัมภีร์ชั้นหลัง บางแห่ง (เช่นปาจิตยาทีโยชนา และอนุทีปนีปาฐ, มีแต่ฉบับอักษรพม่า ยังไม่พบตีพิมพ์ในประเทศไทย) แยกละเอียดออกไปอีกเป็น อากาศ ๔ คือ ๑.ปริจเฉทอากาศ ช่องว่างที่กำหนดแยกรูปทั้งหลาย หรือช่องว่างระหว่างกลาป คือรูปในความหมายที่เป็นปริจเฉทรูป (รูปปริจเฉทอากาศ ก็เรียก) ๒.ปริจฉินนาอากาศช่องว่างที่ถูกกำหนดแยก คือช่องว่างระหว่างวัตถุทั้งหลาย เช่น ช่องประตู รูฝาช่องหน้าต่าง ช่องหู รูจมูก (ที่ใช้เป็นอากาศกสิณ คือข้อนี้) ๓.กสิณุคชาภูมิอากาศ ช่องว่างที่เกิดจากการเพิกกสิณนิमित คือช่องว่างหรืออากาศอันอนันต์ที่เป็นอารมณ์ของอากาสาณูจายตนฌาน๔. อชฎาอากาศ ช่องว่างเว้งว่าง คือท้องฟ้า(บางที่เรียกว่า ตุจฉากาศ คือช่องว่างที่ว่างเปล่า) แล้วบอกว่า ข้อที่ ๒ คือปริจฉินนาอากาศ จัดรวมเข้าได้กับข้อที่ ๑คือรูปปริจเฉทอากาศ นี้ก็หมายความว่าท่านแยกข้อที่ ๑ ของอรรถกถา ออกเป็น๒ ข้อ, เหตุที่คัมภีร์ชั้นหลังแยกอย่างนี้เพราะต้องการแยกอากาศที่เป็นสภาวะธรรม คือที่เป็นปริจเฉทรูป ออกไว้ต่างหากให้ชัด ดังจะเห็นว่าอีกข้อหนึ่งคือปริจฉินนาอากาศ อย่างช่องหู รูกุญแจหรือช่องที่กำหนดเป็นอารมณ์กสิณก็เนื่องกันอยู่กับอชฎาอากาศนั่นเอง (เป็นเพียงบัญญัติ มิใช่สภาวะ) แต่ในอรรถกถาและคัมภีร์ทั่วไปที่ไม่แยกละเอียดอย่างนั้น เรียกอากาศที่กำหนดเป็นกสิณคืออากาศกสิณว่าเป็นปริจเฉทอากาศกสิณ บ้าง ปริจฉินนาอากาศกสิณ บ้าง ไม่ถือตายตัว, จะเห็นว่าอากาศในข้อ ๒เป็นกสิณสำหรับผู้เจริญรูปฌาน และเมื่อเพิกกสิณนิमितของข้อ ๒ นี้เสีย ก็เป็นอากาศในข้อที่ ๓; “อชฎาอากาศ” นี้เขียนตามหนังสือเก่า จะเขียน อชฎาอากาศก็ได้ ดังคำในอัครคัมภีร์ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า วาเสฏฐะและภารทวาชะสมัยหนึ่ง ครั้นเวลาล่วงเลยมาช้านานโลกนี้เสื่อม เมื่อโลกกำลังเสื่อม เหล่าสัตว์ส่วนมากไปเกิดที่พรหมโลกชั้นอาภัสสระนิกคิตอะไรก็สำเร็จได้ตามปรารถนา มีปิตีเป็นภักษา มีรัศมีชานออกจากร่างกายเที่ยวสัญจรไปในอากาศ อยู่ในวิมานอันงดงาม สถิตอยู่นานแสนนาน (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๔/๒๖,๑๑/๑๑๙/๘๘,๑๑/๑๒๘/๙๔,ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๓๐๖/๓๓๘,๑๒/๓๒๘/๓๖๑,ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๓/๒๐/๒๒,๑๓/๑๑๙/๑๓๐,๑๓/๑๓๓/๑๔๘,๑๓/๒๕๔/๓๐๑,ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๙๔/๑๑๓) ; ดู รูป ๒๘

อากาศธาตุ : สภาวะที่ว่าง, ความเป็นที่ว่างเปล่า, ช่องว่างในร่างกาย ที่ใช้เป็นอารมณ์กรรมฐาน เช่น ช่องหู ช่องจมูกช่องปาก ช่องอวัยวะต่างๆ ดังคำในสามัญญผลสูตรที่อชิตเกส กัมพลกล่าวไว้ว่า มนุษย์คือที่ประชุมแห่งมหาภูตรูป ๔ เมื่อสิ้นชีวิต ธาตุดินไปตามธาตุดิน ธาตุน้ำไปตามธาตุน้ำ ธาตุไฟไปตามธาตุไฟ ธาตุลมไปตามธาตุลม อินทรีย์ทั้งหลายย่อมผันแปรไปเป็นอากาศธาตุ มนุษย์มีเพียงนอนเป็นที่ ๕ นำศพไป,ในนัตถิทินนสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุรุษคือประชุมแห่งมหาภูตรูปทั้ง ๔ เมื่อตายไป ธาตุดินไปตามธาตุดิน ธาตุน้ำไปตามธาตุน้ำ ธาตุไฟไปตามธาตุไฟ ธาตุลมไปตามธาตุลมอินทรีย์ทั้งหลายย่อมผันแปรไปเป็นอากาศธาตุ บุรุษทั้งหลายมีเพียงเป็นที่ ๕นำศพไป รอยเท้าปรากฏเพียงแค่ป่าช้า (ที.สี.(ไทย) ๙/๑๗๑/๕๗,ส.ข.(ไทย) ๑๗/๒๑๐/

๒๘๕,๑๗/๓๑๐/๓๒๖,๑๗/๓๒๐/๓๓๓,๑๗/๓๓๐/๓๔๐) ; ในคัมภีร์อภิธรรม จัดเป็น
อุปาทยรูปอย่างหนึ่งเรียกว่า ปริเฉทรูป ; ดู ชาติ, รูป ๒๘

อากาศไม่มีที่สุด : อากาศกว้างใหญ่ไพศาล, อากาศที่มีความว่างไม่มีขอบเขต ดังคำว่า เพราะก้าวล่วงรูป
สัญญาได้โดยประการทั้งปวง เพราะความดับไปแห่งปฏิขสัญญา เพราะไม่มนสิการ
นानัตตสัญญาจึงได้บรรลุอากาศอันนุจายตนะ โดยปริกรรมว่า อากาศไม่มีที่สุด ดังนี้
อยู่ในวิภังค์อธิบายความไว้ว่า ในคำว่า อากาศไม่มีที่สุด นั้น อากาศ เป็นฉน
อากาศ ธรรมชาติที่นับว่าอากาศ ความว่างเปล่า ธรรมชาติที่นับว่าความว่างเปล่า
ช่องว่าง ธรรมชาติที่นับว่าช่องว่างซึ่งมหาภูตรูป ๔ ถูกต้องไม่ได้ นี้เรียกว่าอากาศ
ภิกษุตั้งจิตไว้ ตั้งจิตไว้ด้วยดี แม้ไปไม่มีที่สุดในอากาศนั้น เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า
อากาศไม่มีที่สุด (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๖๐๕/๔๑๐)

อากาศหาที่สุดมิได้ : ธรรมชาติที่นับว่าอากาศ ไม่มีที่สุด (อนนโต อากาโส) ซึ่งมหาภูตรูป ๔ ถูกต้อง
ไม่ได้ดังคำว่าภิกษุในธรรมวินัยนี้บรรลุอากาศอันนุจายตนนมานโดยกำหนดว่า อากาศ
หาที่สุดมิได้อยู่ เพราะล่วงรูปสัญญา ดับปฏิขสัญญา ไม่กำหนดนानัตตสัญญา โดย
ประการทั้งปวง หรือดังคำในวิภังค์ที่กล่าวว่า สมณะหรือพราหมณ์อื่นกล่าวกับสมณะ
หรือพราหมณ์นั้นอย่างนี้ว่า ท่านผู้เจริญ อุตตาที่ท่านกล่าวถึงนี้มีอยู่จริง เราไม่
ปฏิเสธว่าไม่มี แต่อัตตานี้ ไม่ใช่ชาติสูญโดยสิ้นเชิง เพราะเหตุเพียงเท่านี้ ยังมีอุตตา
อื่นที่เข้าถึง อากาสนุจายตนนมาน โดยกำหนดว่า อากาศหาที่สุดมิได้ เพราะล่วง
รูปสัญญา ดับปฏิขสัญญา ไม่กำหนดนานัตตสัญญาโดยประการทั้งปวง (อง.อภฺรฎก.
(ไทย)๒๓/๖๖/๓๖๙,๒๓/๑๑๙/๔๒๓,อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๖/๔๓๐,อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/
๙๕๑/๖๐๙)

อากาศกลืน : กลืนคือความว่าง, เป็นข้อ ๙ ในกลืน ๑๐ ดังคำว่า ภิกษุเจริญปฐมวิภังค์ ... เจริญ
อาโปกลืน ... เจริญเตโชกลืน ... เจริญวาโยกลืน ... เจริญนิลกลืน ... เจริญปิต्तกลืน
... เจริญโลหิตกลืน ... เจริญโอทาทกลืน ... เจริญอากาศกลืน ... เจริญวิญญานกลืน
... ,ในกลืนสูตร ก็กล่าวกลืน ๑๐ เหมือนกัน (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๔๖/๓๖๒,๑๑/
๓๖๐/๔๓๐,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๕๐/๒๙๘,อง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๔๔๓/๕๒,๒๐/๔๔๔/
๕๒,๒๐/๔๔๕/๕๒,๒๐/๔๔๖/๕๒,ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๔/๑๑,๓๑/๑๒๓/๑๙๐)

อากาศโคตร, แพทย์ : ชื่อแพทย์คนหนึ่ง ชาวกรุงสวดีตี ทำการผ่าตัดริดสีดวงแก่ภิกษุรูปหนึ่ง ดังคำ
ว่า ภิกษุรูปหนึ่งอาพาธเป็นริดสีดวงทวาร นายแพทย์อากาศโคตรกำลังทำการผ่าตัด
ด้วยศัสตรา พระผู้มีพระภาคเสด็จจาริกไปตามเสนาสนะ เสด็จเข้าไปทางที่อยู่ของ
ภิกษุนั้น นายแพทย์อากาศโคตรเห็นพระผู้มีพระภาคกำลังเสด็จมาแต่ไกล จึงกราบ
ทูลว่าพระโคตมผู้เจริญโปรดเสด็จมาทอดพระเนตรวิจรรคของภิกษุรูปนี้ เหมือน
ปากเหี้ย (วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๗๙/๓๙)

อากาศธาตุ : ธาตุคือที่ว่าง, เป็นข้อ ๕ ในธาตุ คือ ๑. ปฐวีธาตุ(ธาตุดิน) ๒. อาโปธาตุ(ธาตุน้ำ) ๓.
เตโชธาตุ(ธาตุไฟ) ๔. วาโยธาตุ(ธาตุลม) ๕. อากาศธาตุ(ธาตุคือที่ว่าง) ๖. วิญญานธาตุ
(ธาตุคือความรู้อารมณ์) (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๒๕/๓๒๔,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๑๘/

๑๒๘,๑๓/๒๒๕/๒๖๓,ม.อ.(ไทย)๑๔/๑๐๐/๑๑๘,๑๔/๓๕๓/๔๐๘,๑๔/๓๘๖/
๔๓๗,อง.ตึก.(ไทย) ๒๐/๖๒/๒๔๑,๒๒/๓๑/๔๘,ช.ชา.(ไทย) ๒๗/๑๕๙/๕๖๔

อากาศธาตุที่เป็นภายนอก : สภาพว่างเปล่า ที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฐิไม่ยึดถือ ที่อยู่ภายนอกตน,ในวิภังค์อธิบายความหมายไว้ว่า อากาศ ธรรมชาติที่นับว่าอากาศ ความว่างเปล่า ธรรมชาติที่นับว่าความว่างเปล่า ช่องว่างธรรมชาติที่นับว่าช่องว่างซึ่งมหาภูตรูป ๔ ไม่ถูกต้องแล้ว เป็นภายนอกตน ที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฐิไม่ยึดถือ ซึ่งเป็นภายนอกตน นี้เรียกว่า อากาศธาตุที่เป็นภายนอก (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๓๕๓/๔๐๘,อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๑๗๗/๑๓๘)๓๕/๑๗๗/๑๓๘

อากาศธาตุที่เป็นภายใน : สภาพว่างเปล่าเป็นของเฉพาะตน ,ในวิภังค์อธิบายความหมายไว้ว่า อากาศ ธรรมชาติที่นับว่าอากาศ ความว่างเปล่า ธรรมชาติที่นับว่าความว่างเปล่า ช่องว่าง ธรรมชาติที่นับว่าช่องว่าง ซึ่งเนื้อและเลือดไม่ถูกต้องแล้ว เป็นภายในตน มีเฉพาะตน ที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฐิยึดถือ ซึ่งเป็นภายในตน เช่น ช่องหู ช่องจมูก ช่องปาก ช่องสำหรับกลืนของกิน ของดื่ม ของเคี้ยว ของลิ้ม ช่องที่พักอยู่แห่งของกิน ของดื่ม ของเคี้ยว ของลิ้มและช่องสำหรับของกินของดื่ม ของเคี้ยว ของลิ้มไหลลงเบื้องต่ำหรืออากาศ ธรรมชาติที่นับว่าอากาศความว่างเปล่า ธรรมชาติที่นับว่าความว่างเปล่า ช่องว่าง ธรรมชาติที่นับว่าช่องว่างซึ่งเนื้อและเลือดไม่ถูกต้องแล้ว เป็นภายในตน มีเฉพาะตน ที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฐิยึดถือ ซึ่งเป็นภายในตน แม้อื่นใดมีอยู่ นี้เรียกว่าอากาศธาตุที่เป็นภายใน (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๑๗๗/๑๓๗)

อากาศธาตุภายนอก : สภาพว่างเปล่าที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฐิไม่ยึดถือ ที่อยู่ภายนอกตน ดังคำในมหาหุโลวาทสูตรที่กล่าวว่า อากาศธาตุ คือ อากาศธาตุที่เป็นภายในก็มี อากาศธาตุที่เป็นภายนอกก็มี,ในวิภังค์อธิบายความหมายไว้ว่า อากาศ ธรรมชาติที่นับว่าอากาศ ความว่างเปล่า ธรรมชาติที่นับว่าความว่างเปล่า ช่องว่าง ธรรมชาติที่นับว่าช่องว่างซึ่งมหาภูตรูป ๔ ไม่ถูกต้องแล้ว เป็นภายนอกตน ที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฐิไม่ยึดถือซึ่งเป็นภายนอกตน นี้เรียกว่า อากาศธาตุที่เป็นภายนอก (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๓๕๓/๔๐๘,อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๑๗๗/๑๓๘)

อากาศธาตุภายใน :สภาพว่างเปล่าเป็นของเฉพาะตน ดังคำในมหาหุโลวาทสูตรที่กล่าวความหมายไว้ว่า อากาศธาตุที่เป็นภายใน เป็นอย่างไร คือ อุปาทินนกรูปร่างที่เป็นภายใน เป็นของเฉพาะตน เป็นของว่างเปล่า มีความว่างเปล่าคือ ช่องหู ช่องจมูก ช่องปาก ช่องสำหรับกลืนของกิน ของดื่ม ของเคี้ยวของลิ้มรส ช่องที่พักอยู่แห่งของกิน ของดื่ม ของเคี้ยว ของลิ้มรส และช่องสำหรับของกิน ของดื่ม ของเคี้ยว ของลิ้มรส ไหลลงเบื้องต่ำ หรือรูปชนิดใดชนิดหนึ่งที่เป็นอุปาทินนกรูปร่างที่เป็นภายใน เป็นของเฉพาะตน เป็นของว่างเปล่า มีความว่างเปล่าเป็นช่องว่าง เป็นธรรมชาติที่นับว่าช่องว่าง ซึ่งเนื้อและเลือดไม่ถูกต้องแล้ว นี้เรียกว่าอากาศธาตุที่เป็นภายใน (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๓๕๓/๔๐๘)

อากาศสูตร : พระสูตรว่าด้วยอากาศ มี ๓ สูตร แปลความหมายสูตรและเนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อากาศสูตร (ปฐม) พระสูตรว่าด้วยอากาศ (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ลมมีหลายชนิด คือ ลมมาจากทิศตะวันออกบ้าง ลมมาจากทิศตะวันตกบ้าง เวทนาที่เกิดขึ้นในกายนี้ก็มีหลายชนิด คือ สุขเวทนาเกิดขึ้นบ้าง ทุกขเวทนาเกิดขึ้นบ้าง อทุกขมสุขเวทนาเกิดขึ้นบ้าง ภิกษุผู้มีความเพียร ไม่ละสัมปชัญญะ เป็นบัณฑิต กำหนดรู้เวทนาทั้งปวงได้แล้ว ไม่มีอาสวะในปัจจุบัน ตั้งอยู่ในธรรม จบเวท หลังจากตายแล้วย่อมไม่เข้าถึงการบัญญัติ (ส.สพ.ไทย) ๑๘/๒๖๐/๒๘๖)

๒.อากาศสูตร (ทุติย) พระสูตรว่าด้วยอากาศ (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายโดยนัยแห่ง ปฐมอากาศสูตรในวรรคนี้ (ส.สพ.ไทย) ๑๘/๒๖๑/๒๘๗)

๓.อากาศสูตร พระสูตรว่าด้วยอุปมาด้วยอากาศ พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เมื่อภิกษุเจริญอุบายมรรคมีองค์ ๘ ก็จะเป็นเหตุให้สติปัญญาน ๔ สัมมุปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ และโพชฌงค์ ๗ เจริญขึ้นเต็มที่เหมือนลมหลายชนิดที่พัดไปในอากาศ (ส.ม.ไทย) ๑๙/๑๕๕/๘๔)

อากาศัญญูเทวดา : เทวดาที่สิงสถิตประจำอากาศ หรือเทวดาที่ประจำอยู่ตามดวงดาว ดังคำในสัพพลหายกเถราปทานที่ท่านพระเถระกล่าวไว้ว่า รุกขเทวดาที่มีรัศมีดังดาว ประกายพริ้ว และเหล่าอากาศัญญูเทวดาทั้งหมดล้วนนับถือข้าพเจ้าเป็นที่พึ่ง นี่เป็นผลแห่งการถวายผลไม้ หรือตั้งคำในพุทธวงศ์ที่กล่าวไว้ว่า เหล่าภุมมเทวดาที่ประจำอยู่ตามต้นไม้และอากาศัญญูเทวดาที่ประจำอยู่ตามดวงดาว ต่างก็มีความยินดีร่าเริงบันเทิงใจพากันประนมมือนมัสการ (ขุ.อป.ไทย) ๓๓/๒๙/๕๖๐, ขุ.พุทธ.ไทย) ๓๓/๖๘/๒๑๒)

อากาศานัญจายตนสังญา : สังญา คือ อากาศานัญจายตนะ ดังคำในอนุปทสูตรที่กล่าวไว้ว่า กิธรรมในอากาศานัญจายตนะ คือ อากาศานัญจายตนสังญา จิตเตกัคคตา ผัสสะเวทนาสังญา เจตนา วิญญาณ ฉันทะ อธิโมกข์ วิริยะ สติ อุเบกขา มนสิการเหล่านั้น สารีบุตรกำหนดตามลำดับบทได้แล้ว (ม.อุ.ไทย) ๑๔/๙๔/๑๑๓)

อากาศานัญจายตนกิริยา : กิริยา คือ การกำหนดอากาศคือช่องว่างหาที่สุตมิได้เป็นอารมณ์ ดังคำว่า อากาศานัญจายตนกิริยาเป็นปัจจัยแก่วิญญาณัญจายตนกิริยาโดยอารัมมณปัจจัย หรือตั้งคำว่า อากาศานัญจายตนกิริยาเป็นปัจจัยแก่วิญญาณัญจายตนกิริยาโดยอารัมมณปัจจัย หรือตั้งคำว่า อากาศานัญจายตนกิริยาเป็นปัจจัยแก่วิญญาณัญจายตนกิริยาโดยอารัมมณปัจจัย (อภิ.ป.ไทย) ๔๐๑๐/๒๖๐, ๔๐/๙๔/๗๔๙, อภิ.ป.ไทย) ๔๑/๔๘/๓๔๑)

อากาศานัญจายตนกุศล : กุศล คือ การกำหนดอากาศคือช่องว่างหาที่สุตมิได้เป็นอารมณ์ ดังคำว่า อากาศานัญจายตนกุศลเป็นปัจจัยแก่วิญญาณัญจายตนกุศลโดยอารัมมณปัจจัย หรือตั้งคำว่า อากาศานัญจายตนกุศลเป็นปัจจัยแก่วิญญาณัญจายตนกุศลโดยอารัมมณปัจจัย หรือตั้งคำว่า อากาศานัญจายตนกุศลเป็นปัจจัยแก่วิญญาณัญจายตนวิบาก (อภิ.ป.

(ไทย) ๔๐/๕๓/๘๑๙,๔๐/๙๓/๗๔๘,๔๐/๔๐๔/๒๕๘,๔๐/๔๐๖/๒๕๘,อภิ.ป.(ไทย)
๔๑/๔๖/๓๙๙,อภิ.ป.(ไทย) ๔๓/๔๔๗/๒๖๗)

อากาศาณัญญาตนณาน : ฌานคือกำหนดอากาศคือช่องว่างหาที่สุดมิได้เป็นอารมณ์,ขั้นที่ ๑ ของอรุปร
ฌาน ๔ ดังคำว่า ภิกษุบรรลุอากาศาณัญญาตนณาน โดยกำหนดว่าอากาศหาที่สุด
มิได้เพราะล่องรูปสัญญา ดับปฏิขสัญญา ไม่กำหนดนันทตสัญญาโดยประการทั้ง
ปวง (ที.สี.(ไทย) ๙/๔๑๓/๑๗๙,ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๒๗/๗๓,๑๐/๑๒๙/๗๕,๑๐/๑๒๙/
๗๖,๑๐/๑๗๔/๑๒๒,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๐๘/๒๘๑,๑๑/๓๐๘/๒๘๑,๑๑/๓๓๒/๓๓๖,
ม.ม.(ไทย) ๑๒/๘๒/๗๑,๑๒/๒๗๑/๒๙๓)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อากาศาณัญญาตนณาน คือฌานที่กำหนดอากาศคือ
ช่องว่างอันหาที่สุดมิได้เป็นอารมณ์ เป็นขั้นที่ ๑ ของอรุปรฌาน ๔ (ที.สี.อ.(บาลี)
๔๑๔/๓๐๘)

อากาศาณัญญาตนณานปัญหาสูตร : พระสูตรว่าด้วยปัญหาเรื่องอากาศาณัญญาตนณาน ท่านพระ
มหาโมคคัลลานะอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้กล่าวกับภิกษุทั้งหลายว่า เมื่อผมเกิด
ความคิดขึ้นว่า อากาศาณัญญาตนณานเป็นอย่างไร และได้รู้เองว่า ภิกษุบรรลุอา
กาศาณัญญาตนณานอยู่โดยกำหนดว่า อากาศหาที่สุดมิได้ เพราะล่องรูปสัญญา
ดับปฏิขสัญญา ไม่กำหนดนันทตสัญญาโดยประการทั้งปวงอยู่ นี้ชื่อว่าอากาศาณ
ญาตนณานผมได้บรรลุอากาศาณัญญาตนณานนั้นเมื่ออยู่ด้วยวิหารธรรมนี้ สัญญา
มนสิการประกอบด้วยรูปฌานก็ปรากฏขึ้น ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคเสด็จมาตรัสกับ
ผมว่า เธออย่าประมาทอากาศาณัญญาตนณาน จงดำรงจิตไว้ในอากาศาณัญญาตน
ณาน จงทำจิตให้เป็นหนึ่งผุดขึ้นในอากาศาณัญญาตนณาน จงตั้งจิตให้มั่นในอา
กาศาณัญญาตนณาน จากนั้น ผมก็ได้บรรลุอากาศาณัญญาตนณาน แต่บุคคลเมื่อจะ
พูดถึงผม ควรพูดให้ถูกว่า พระสาวกผู้ที่พระศาสดาทรงอนุเคราะห์แล้วจึงได้ถึงความ
เป็นผู้รู้ที่ยิ่งใหญ่ (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๓๓๖/๓๕๓)

อากาศาณัญญาตนธาตุ : ธาตุคือกำหนดอากาศคือช่องว่างหาที่สุดมิได้เป็นอารมณ์,เป็นขั้นที่ ๑ ของ
อรุปรฌาน,เป็นข้อ ๓ ในธาตุ ๗ คือ ๑. อาภาธาตุ ๒. สุธธาตุ ๓. อากาศาณัญญาตน
ธาตุ ๔. วิญญาณัญญาตนธาตุ ๕. อากิญจัญญาตนธาตุ ๖. เนวสัญญานาสัญญา
ตนธาตุ ๗. สัญญาเวทิตนโรธธาตุ (ส.น.(ไทย) ๑๖/๙๕/๑๘๐)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อากาศาณัญญาตนธาตุ ในที่นี้หมายถึงธาตุที่กำหนด
อากาศ คือความว่างอันหาที่สุดมิได้เป็นอารมณ์ เป็นขั้นที่ ๑ ของอรุปรฌาน อา
กาศาณัญญาตนธาตุอาศัยรูปสมาบัติจึงปรากฏได้ (ข.ม.อ. ๗/๙๖)

อากาศาณัญญาตนพรหม : พรหมชั้นอากาศาณัญญาตนนะ หมายถึงเทพผู้บำเพ็ญอรุปรฌานแล้วไปเกิด
ในอากาศาณัญญาตนภพ ดังคำในมูลปริยายสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุ
ทั้งหลายภิกษุใดยังเป็นเสขบุคคลไม่ได้บรรลุอรหัตตผลปรารถนาธรรมเป็นแดนเกษม
จากโยคะอันยอติเยียมอยู่แม้ภิกษุนั้นก็รู้ยังปฐวีโดยความเป็นปฐวี ครั้นรู้ยังปฐวีโดย
ความเป็นปฐวีแล้วอย่ากำหนดหมายซึ่งปฐวีอย่ากำหนดหมายในปฐวีอย่ากำหนด
หมายนอกปฐวี อย่ากำหนดหมายปฐวีว่าเป็นของเราอย่ายินดีปฐวี ข้อนั้นเพราะเหตุ

ไร เรากล่าวว่า เพราะเขาควรกำหนดรู้ ฯลฯ รู้ยิ่งอาโป ... เตโช ... วาโย ... ภูต ... เทวดา ... ปชาบดี ... พรหม ... อาภัสสรพรหม ... สุภิกขพรหม ... เวทฬุผลพรหม ... อภิกุสตร์ ... อากาสาณัญจายตนพรหม ... วิญญาณัญจายตนพรหม (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔/๖)

อากาสาณัญจายตนภพ : ภพคืออากาสาณัญจายตนะหมายถึงเทพผู้เข้าถึงอากาสาณัญจายตนภพ ดังคำในสาเลยกสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เทพชั้นอกนิฏฐภพ ... เทพผู้เข้าถึงอากาสาณัญจายตนภพ...เทพผู้เข้าถึงวิญญาณัญจายตนภพ...เทพผู้เข้าถึงอากาสาณัญจายตนภพ...เทพผู้เข้าถึงเนวสัญญานาสนัญจายตนภพ เป็นไปได้ที่หลังจากตายแล้ว บุคคลนั้นจะพึงเกิดในเทพผู้เข้าถึงเนวสัญญานาสนัญจายตนภพ ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะบุคคลนั้นเป็นผู้ประพฤตีสมาเสมอ คือเป็นผู้ประพฤติธรรม (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๔๒/๔๗๙, อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๓๘๖/๓๙๕, ๓๗/๔๕๕/๔๘๖, ๓๗/๘๖๔/๘๙๗)

อากาสาณัญจายตนภพ, เทพชั้น : เทพที่เป็นพรหมชั้นอากาสาณัญจายตนภพ หมายถึงเทพผู้เข้าถึงอากาสาณัญจายตนภพ เพราะประพฤติ ดังคำในเวชกสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เทพชั้นอกนิฏฐภพ... เทพผู้เข้าถึงอากาสาณัญจายตนภพ ... เทพผู้เข้าถึงวิญญาณัญจายตนภพ ... เทพผู้เข้าถึงอากาสาณัญจายตนภพ ... เทพผู้เข้าถึงเนวสัญญานาสนัญจายตนภพ เป็นไปได้ที่หลังจากตายแล้ว บุคคลนั้นจะพึงเกิดในเทพผู้เข้าถึงเนวสัญญานาสนัญจายตนภพ ข้อนั้นเพราะเหตุไรเพราะบุคคลนั้นเป็นผู้ประพฤตีสมาเสมอคือเป็นผู้ประพฤติธรรม, ในวิภังค์อธิบายว่า อายุของเทวดาผู้เข้าถึงอากาสาณัญจายตนภพ มีประมาณ ๒๐,๐๐๐ กัป (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๔๗/๔๘๖, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๐๒๔/๖๗๘, อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๓๓๗/๓๐๗)

อากาสาณัญจายตนภูมิ : ภูมิของเหล่าเทพอากาสาณัญจายตนะ มีอายุยืน ดำรงอยู่นาน มีความสุขมาก ดังคำในสังขารูปัตติสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุเป็นผู้ประกอบด้วยศรัทธา ประกอบด้วยศีล ประกอบด้วยสุตะ ประกอบด้วยจาคะ ประกอบด้วยปัญญา ภิกษุนั้นได้ฟังว่า เทพผู้เข้าถึงอากาสาณัญจายตนภูมิมียุยืน ดำรงอยู่นาน มีความสุขมาก ภิกษุนั้นมีความปรารถนาอย่างนี้ว่า โอหนอ หลังจากตายแล้ว เราพึงเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับเทพผู้เข้าถึงอากาสาณัญจายตนภูมิ ฯลฯ ภิกษุทั้งหลาย มรรคนี้ ปฏิปทานี้ เป็นไปเพื่อความเกิดขึ้นในเทพผู้เข้าถึงอากาสาณัญจายตนภูมินั้น (ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๗๒/๒๑๓)

อากาสาณัญจายตนสมาบัติ : สมาบัติคือการกำหนดอากาศคือช่องว่างหาที่สูดมิได้เป็นอารมณ์ ดังคำในมหาปริณิพพานสูตรว่า พระผู้มีพระภาคทรงเข้าปฐมฌาน ออกจากปฐมฌานทรงเข้าทุติยฌาน ออกจากทุติยฌาน ทรงเข้าตติยฌาน ออกจากตติยฌาน ทรงเข้าจตุตถฌาน ออกจากจตุตถฌาน ทรงเข้าอากาสาณัญจายตนสมาบัติ ออกจากอากาสาณัญจายตนสมาบัติ ทรงเข้าวิญญาณัญจายตนสมาบัติ, ในสัปปริสสูตรพระผู้มีพระภาคตรัสว่า เพราะอากาสาณัญจายตนสมาบัตินั้น สัตบุรุษนั้นจึงทำอตัมมยตาเท่านั้นไว้ในภายใน แล้วไม่ยกตน ไม่ข่มผู้อื่น, ในมหานิทเทสอธิบายว่า ผู้บรรลุอากาสาณัญจายตนสมาบัติ๒ ย่อมมีจิตสังตจากรูปสัญญา๓ (ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๑๙/๑๖๗, ม.อ. (ไทย))

๑๔/๑๐๘/๑๓๓, ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๘๖/๒๖๐, พ.ม.(ไทย) ๒๙/๗/๓๒, ๒๙/๑๗/๘๑, ๒๙/๔๙/๑๗๐, ๒๙/๕๒/๑๘๐, ๒๙/๘๕/๒๕๕, ๒๙/๑๐๐/๓๐๘, ๒๙/๑๕๐/๔๐๙)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อากาสนัญญาตนสมาบัติ คือสมาบัติที่กำหนดอากาศ คือความว่างอันหาที่สุดมิได้เป็นอารมณ์ เป็นขั้นที่ ๑ ของอรุณมาน (พ.ม.อ. (บาลี) ๗/๙๖)

อากาสนัญญาตนสัญญา : สัญญาคือการกำหนดอากาศคือช่องว่างหาที่สุดมิได้เป็นอารมณ์, เป็นข้อ ๖ ในอนุปัพพนิโรธ ๙ ดังคำว่า อากาสนัญญาตนสัญญาของผู้เข้าวิญญาณัญญาตนมานดับไป (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๔๔/๓๕๘, ส.ส.พ.า.(ไทย) ๑๘/๒๕๙/๒๘๕, ๑๘/๒๖๓/๒๙๐, อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๘๒๕/๘๖๑)

อากาสนัญญาตนสูตร : พระสูตรว่าด้วยอากาสนัญญาตนมาน ท่านพระอานนที่ได้ถามท่านพระสารีบุตรผู้อยู่ ณ วัดพระเชตุวันว่า อินทรีย์ของท่านผ่องใสยิ่งนัก สีหน้าก็บริสุทธิ์ผุดผ่องวันนี้ ท่านอยู่ด้วยวิหารธรรมอะไร เมื่อท่านพระสารีบุตรตอบว่า วันนี้ ผมเข้าอากาสนัญญาตนมาน(มานอันกำหนดอากาศคือช่องว่างหาที่สุดมิได้เป็นอารมณ์) อยู่ โดยกำหนดว่า อากาศหาที่สุดมิได้ เพราะลวงรูปสัญญา ดับปฏิขสัญญา ไม่กำหนด นานัตตสัญญาโดยทั้งปวงอยู่ ผมนั้นไม่ได้คิดว่า เราเข้าอากาสนัญญาตนมานอยู่ เข้าอากาสนัญญาตนมานแล้ว หรือออกจากอากาสนัญญาตนมานแล้ว จึงกล่าวชมว่า เพราะท่านพระสารีบุตรถอนอหังการ มมังการและมานานุสัยออกได้นานแล้ว จึงไม่มีความคิดเช่นนั้น (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๓๓๖/๓๔๕)

อากาสนัญญาตนนะ : มานกำหนดอากาศคือช่องว่างหาที่สุดมิได้เป็นอารมณ์, ภาพของผู้เข้าถึงอากาสนัญญาตนมาน (ข้อ ๑ ในอรุณ ๔) ในวิภังค์อธิบายความหมายไว้ว่า คำว่า อากาสนัญญาตนนะอธิบายว่า ธรรมคือจิตและเจตสิกของบุคคลผู้เข้าอากาสนัญญาตนนะ ผู้ปฏิบัติในอากาสนัญญาตนภูมิ หรือพระอรหันต์ผู้อยู่เป็นสุขในปัจจุบัน (ที.ส. (ไทย) ๙/๘๘/๓๕, ๙/๘๘/๓๖, ม.อ.(ไทย) ๑๔/๙๔/๑๑๒, ๑๔/๑๗๘/๒๑๗, ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๕๒/๒๕๑, อ.ต.ก.(ไทย) ๒๐/๑๑๗/๓๕๙, พ.อ.(ไทย) ๒๕/๗๑/๓๒๑, อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๖๐๖/๔๑๑, อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๓๒๙/๒๙๕, ๓๗/๔๓๒/๔๖๓)

อากาสุกขิปปิยเถราปทาน : ประวัตินออดีตชาติของพระอากาสุกขิปปิยเถระ มีเนื้อหาที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติที่ ๙๔ ท่านได้โยนดอกบัวขึ้นไปบนอากาศถวายแด่พระพุทธเจ้า พระนามว่าสิทธัตถะ เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในกัปที่ ๓๒ ท่านได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้มีพละมาก ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลुพระอรหันต์พร้อมด้วยคุณวิเศษ (พ.อ.บ.(ไทย) ๓๒/๑/๔๒๔)

อากิญจัญญาตนมาน : มานที่กำหนดภาวะอันไม่มีอะไร(ความว่าง)เป็นอารมณ์อากิญจัญญาตนมาน เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สัญญัคคะ (ที่สุดแห่งสัญญา) เพราะเป็นภาวะสุดท้ายของการมีสัญญา ดังคำว่า ภิกษุลวงวิญญาณัญญาตนมานโดยประการทั้งปวง บรรลุอากิญจัญญาตนมาน อยู่โดยกำหนดว่าไม่มีอะไร (อง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๔๔๐/๔๙, อ.ต.ก.(ไทย) ๒๐/๑๑๗/๓๖๐)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อากิญจัญญายตนฌาน หมายถึงฌานที่กำหนดภาวะอันไม่มีอะไร(ความว่าง)เป็นอารมณ์เรียกอีกอย่างหนึ่งว่าสัญญาโคคะ (ที่สุดแห่งสัญญา) เพราะเป็นภาวะสุดท้ายแห่งการมีสัญญากล่าวคือ ผู้บรรลุอากิญจัญญายตนฌานต่อไป จะเข้าถึงแนวสัญญานาสัญญายตนฌานบ้าง เข้าถึงสัญญาเวทิตนโรธบ้าง (ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๔๑๔/๓๐๘)

อากิญจัญญายโตวิมุตติ : ความหลุดพ้นทางใจไม่มีกิเลสเครื่องกังวล ในที่นี้หมายถึงธรรม ๙ ประการ คือ อากิญจัญญายตนะ ๑ มรรค ๔ ผล ๔ เป็นข้อ ๑ ในวิมุตติ ๔ คืออัปปมาณาเจโตวิมุตติ อากิญจัญญายโตวิมุตติ สัญญาตาเจโตวิมุตติ อนิมิตตาเจโตวิมุตติ,ตั้งคำในมหาเวทัลลสูตรที่พระมหาโกณฑัญญะเถระกล่าวแก่พระสารีบุตรว่า ปัจจัยแห่งการออกจากเจโตวิมุตติ ซึ่งไม่มีนิमितมี ๒ ประการ คือ ๑.การมนสิการถึงนิमितทั้งปวง ๒.การไม่มนสิการถึงนิพพานธาตุ ซึ่งไม่มีนิमित ปัจจัยแห่งการออกจากเจโตวิมุตติ ซึ่งไม่มีนิमितมี ๒ ประการนี้แล พระสารีบุตร กล่าวอีกว่า ท่านผู้มีอายุธรรมเหล่านี้ คือ อัปปมาณาเจโตวิมุตติ อากิญจัญญายโตวิมุตติ สัญญาตาเจโตวิมุตติ อนิมิตตาเจโตวิมุตติ มีอรรถต่างกันมีพยัญชนะต่างกันหรือมีอรรถอย่างเดียวกัน ต่างกันแต่พยัญชนะเท่านั้น,ในสูตรนี้ยังอธิบายความหมายไว้ว่าอากิญจัญญายโตวิมุตติ เป็นอย่างไร คือเพราะล่วงวิญญาณัญญายตนฌานโดยประการทั้งปวง ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้บรรลุอากิญจัญญายตนฌานอยู่โดยกำหนดว่า ไม่มีอะไร นี้เรียกว่า อากิญจัญญายโตวิมุตติ,ในโคทัตตสูตร พระโคทัตตเถระแห่งอัมพพากวัน เขตเมืองมัจฉิกาสัณฑ์ ก็ถามจิตตคหบดีในทำนองเดียวกัน (ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๔๕๙/๔๙๗,ส.สพ.า.(ไทย) ๑๘/๓๔๙/๓๘๕,๑๘/๓๔๙/๓๘๖,๑๘/๓๔๙/๓๘๗)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อากิญจัญญายโตวิมุตติ ได้แก่ ธรรม ๙ ประการ คือ อากิญจัญญายตนะ ๑ มรรค ๔ ผล ๔ อากิญจัญญายตนะ ชื่อว่าอากิญจัญญะ เพราะไม่มีกิเลสเครื่องกังวลเป็นอารมณ์ มรรคและผล ชื่อว่าอากิญจัญญะ เพราะไม่มีกิเลสเครื่องกังวลคือกิเลสเครื่องข้ายี้และกิเลสเครื่องผูก (ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๔๕๙/๒๖๒, ส.สพ.า. (บาลี) ๓/๓๔๙/๑๖๐)

อากิญจัญญายตนกิริยา : กิริยาคือการทำหนดภาวะอันไม่มีอะไร(ความว่าง)เป็นอารมณ์ ดังคำว่า อากิญจัญญายตนกิริยาเป็นปัจจัยแก่แนวสัญญานาสัญญายตนกิริยาโดยอาร์มมณปัจจัย หรือตั้งคำว่า อากิญจัญญายตนกิริยาเป็นปัจจัยแก่แนวสัญญานาสัญญายตนกิริยาโดยอาร์มมณปัจจัยหรือตั้งคำว่าอากิญจัญญายตนกิริยาเป็นปัจจัยแก่แนวสัญญานาสัญญายตนกิริยา(อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/๔๑๐/๒๖๐,๔๐/๙๔/๗๔๙, อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๔๘/๓๔๑)

อากิญจัญญายตนกุศล : กุศลที่เป็นอากิญจัญญายตน,กุศลคือการทำหนดภาวะอันไม่มีอะไร(ความว่าง)เป็นอารมณ์ ดังคำว่า อากิญจัญญายตนกุศลเป็นปัจจัยแก่แนวสัญญานาสัญญายตนกุศลโดยอาร์มมณปัจจัย หรือตั้งคำว่า อากิญจัญญายตนกุศลเป็นปัจจัยแก่แนวสัญญานาสัญญายตนวิบาก (อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/๕๓/๘๑๙,๔๐/๙๓/๗๔๘,๔๐/๔๐๔/๒๕๘,๔๐/๔๐๖/๒๕๙,๔๑/๔๖/๓๙,อภิ.ป.(ไทย) ๔๓/๔๔๗/๒๖๗)

อาภิกษุญญาตณณานปัญหาสูตร : พระสูตรว่าด้วยปัญหาเรื่องอาภิกษุญญาตณณาน ท่านพระมหาโมคคัลลานะอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้กล่าวกับภิกษุทั้งหลายว่า เมื่อผมเกิดความคิดขึ้นว่า อาภิกษุญญาตณณานเป็นอย่างไร และได้รู้เองว่า ภิกษุล่วงวิญญาณญายตณณานโดยประการทั้งปวง บรรลุอาภิกษุญญาตณณานโดยกำหนดว่า ไม่มีอะไร นี่ชื่อว่าอาภิกษุญญาตณณาน ผมเองก็บรรลุอาภิกษุญญาตณณานอยู่ เมื่ออยู่ด้วยวิหารธรรมนี้ สัจญามนสิการประกอบด้วยวิญญาณญายตณณานก็ปรากฏขึ้น

ลำดับนั้นพระผู้มีพระภาคเสด็จมาตรัสกับผมว่าเธออย่าประมาทอาภิกษุญญาตณณาน จงดำรงจิตไว้ในอาภิกษุญญาตณณาน จงทำจิตให้เป็นหนึ่ง ผุดขึ้นในอาภิกษุญญาตณณาน จงตั้งจิตให้มั่นในอาภิกษุญญาตณณาน จากนั้น ผมก็ได้บรรลุอาภิกษุญญาตณณาน แต่บุคคลเมื่อจะพูดถึงผม ควรพูดให้สูงกว่า พระสาวกผู้ที่พระศาสดาทรงอนุเคราะห์แล้วจึงได้ถึงความเป็นผู้รู้ที่ยิ่งใหญ่ (ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๓๘/๓๕๔)

อาภิกษุญญาตณธาตุ : ธาตุที่กำหนดความไม่มีอะไรเหลือเป็นอารมณ์, ธาตุคือการกำหนดภาวะที่ไม่มีอะไรเลยเป็นอารมณ์ ดังคำในสัจตธาตุสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ธาตุมี ๗ ประการ คือ ๑. อากาศธาตุ ๒. สุกธาตุ ๓. อากาสนัญญาตณธาตุ ๔. วิญญาณญายตณธาตุ ๕. อาภิกษุญญาตณธาตุ ๖. เนวสัจญานาสัจญญาตณธาตุ ๗. สัจญาเวทยิตนิโรธธาตุ (ส.น. (ไทย) ๑๖/๙๕/๑๘๐)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อาภิกษุญญาตณธาตุ อาศัยวิญญาณญายตณสมาบัติจึงปรากฏได้ (ข.ม.อ. (บาลี) ๗/๙๗)

อาภิกษุญญาตณพรหม : พรหมชั้นอาภิกษุญญาตณะ, เป็นเทพที่นับเนื่องในหมู่พรหมชั้นหนึ่ง ดังคำในอเนญชาสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคลบางคนในโลกนี้ล่วงวิญญาณญายตณณานโดยประการทั้งปวง บรรลุอาภิกษุญญาตณณานอยู่โดยกำหนดว่า ไม่มีอะไรอยู่ เขา ขอบใจมานั้น ตัดใจมานั้น และถึงความปลื้มใจกับมานั้น เขาดำรงอยู่ในมานนั้น น้อมใจไปในมานนั้น ชอบอยู่กับมานนั้นโดยมาก ไม่เสื่อม หลังจากตายแล้วเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับเทวดาพวก ที่เข้าถึงชั้นอาภิกษุญญาตณะเทวดาทั้งหลายพวกที่เข้าถึงชั้นอาภิกษุญญาตณะมีอายุประมาณ ๖๐,๐๐๐ กับ คนที่เป็นปุถุชน ดำรงอยู่ในชั้นอาภิกษุญญาตณะนั้นจนสิ้นอายุให้ระยะเวลาที่เป็น กำหนดอายุของเทวดาเหล่านั้นหมดไปแล้วไปสู่นรกบ้าง ไปสู่กำเนิดสัตว์ ดิรัจฉานบ้าง ไปสู่แดนเปรตบ้างส่วนสาวกของพระผู้มีพระภาคดำรงอยู่ในชั้นอาภิกษุญญาตณะนั้นจนสิ้นอายุให้ระยะเวลาที่เป็นกำหนดอายุของเทวดาเหล่านั้นหมดไปแล้วบริณีพพานในภพนั้นแล (อง.ต.ก. (ไทย) ๒๐/๑๑๗/๓๖๐, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔/๒๕๔๙)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า เทพผู้นับเนื่องในหมู่พรหม (เทพชั้นพรหมกายิกา) หมายถึงเทวดาผู้เคยได้บรรลุฌาน มีฌานชั้นปฐมฌาน เป็นต้น (ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๔๔๒/๒๔๑)

อาภิกษุญญาตณภพ : ภพชั้นอาภิกษุญญาตณะหมายถึงภพของเทพผู้เข้าถึงอาภิกษุญญาตณภพ, เทพที่นับเนื่องในหมู่พรหมชั้นหนึ่ง ดังคำในสาเลยกสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

เทพผู้เข้าถึงอากาศาณัญจายตนภพ...เทพผู้เข้าถึงวิญญูณัญจายตนภพ... เทพผู้เข้าถึง
 อากิญจัญญายตนภพ... เทพผู้เข้าถึงเนวสัญญานาสัญญายตนภพ เป็นไปได้ที่หลังจาก
 ตายแล้ว บุคคลนั้นจะพึงเกิดในเทพผู้เข้าถึงเนวสัญญานาสัญญายตนภพ ข้อนี้เพราะ
 เหตุไร เพราะบุคคลนั้นเป็นผู้ประพตีสมาเสมอ คือเป็นผู้ประพตีสธรรม (ม.ม. (ไทย)
 ๑๒/๔๔๒/๔๗๙)

อรรถกถาอธิบายว่า อาจารย์ของพระสิทธัตถโโพธิสัตว์ไปเกิดในชั้นนี้ คือ อาพา
 รตบสตายไปเกิดในอากิญจัญญายตนภพ ส่วนอุททกตบสตายไปเกิดในเนวสัญญา
 นาสัญญายตนภพ (วิ.อ. (บาลี) ๓/๑๐/๑๖)

อากิญจัญญายตนภูมิ : ภูมิของเทพผู้เกิดในอากิญจัญญายตนภพ, ภูมิของพรหมอากิญจัญญายตนะ มี
 อายุยืน ดำรงอยู่นาน มีความสุขมาก, ในวิภังค์กล่าวถึงอายุของเทวดาผู้เข้าถึงอา
 กิญจัญญายตนภพ มีประมาณ ๖๐,๐๐๐ กัป ดังคำในอาเนญชสัปบายสูตรที่พระผู้มี
 พระภาคตรัสว่า อริยสาวกพิจารณาเห็นดังนี้ว่า ‘กามที่มีในภพนี้และกามที่มีในภพ
 หน้า กามสัญญาที่มีในภพนี้ และกามสัญญาที่มีในภพหน้ารูปที่มีในภพนี้ และรูปที่มี
 ในภพหน้า รูปสัญญาที่มีในภพนี้ และรูปสัญญาที่มีในภพหน้า และอาเนญชสัญญา
 สัญญาทั้งหมดนี้ย่อมดับไม่เหลือในฉานใด ฉานนั้นคืออากิญจัญญายตนฉาน เป็น
 ฉานอันสงบ ประณีต เมื่ออริยสาวกนั้นปฏิบัติอย่างนี้แล้ว เป็นผู้มากด้วยปฏิภาณ
 อยู่ จิตย่อมผ่อนคลายในอายตนะ เมื่อมีความผ่อนคลาย อริยสาวกนั้นย่อมเข้าถึงอา
 กิญจัญญายตนสมาบัติ หรือผ่อนคลายไปในปัญญาในปัจจุบันได้ เป็นไปได้ที่หลังจาก
 ตายไปแล้ววิญญูณที่เป็นไปในภพนั้น ๆ พึงเป็นวิญญูณเข้าถึงอากิญจัญญายตนภูมิ
 หรือดังคำในสังขารูปัตตสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสถึงภิกษุผู้ปฏิบัติฉานแล้วไปเกิด
 ในภูมินี้ไว้ว่า ภิกษุเป็นผู้ประกอบด้วยศรัทธา ประกอบด้วยศีลประกอบด้วยสุตะ
 ประกอบด้วยจาคะ ประกอบด้วยปัญญา ภิกษุนั้นได้ฟังว่า ‘เทพผู้เข้าถึงอา
 กิญจัญญายตนภูมิ ฯลฯ เทพผู้เข้าถึงเนวสัญญานาสัญญายตนภูมิมีอายุยืน ดำรงอยู่
 นาน มีความสุขมาก’ ภิกษุนั้นมีความปรารถนาอย่างนี้ว่า โอหนอ หลังจากตายแล้ว
 เราพึงเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับเทพผู้เข้าถึงเนวสัญญานาสัญญายตนภูมิ เธอตั้งจิต
 นั้น อธิษฐานจิตนั้น เจริญจิตนั้นสังขารและวิหารธรรมเหล่านั้นอันเธอเจริญ ทำให้
 มากแล้วอย่างนี้ เป็นไปเพื่อความเกิดขึ้นในเทพผู้เข้าถึงเนวสัญญานาสัญญายตนภูมิ
 นั้นได้ (ม.อ. (ไทย) ๑๔/๖๘/๗๔, ๑๔/๑๗๔/๒๑๓, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๐๒๘/๖๗๔)

อากิญจัญญายตนสมาบัติ : สมาบัติคืออากิญจัญญายตนะ, ในมหาปรินิพพานสูตร เรื่องพุทธปรินิพพาน
 กล่าวไว้ว่า พระผู้มีพระภาคทรงเข้าปฐมฉาน ออกจากปฐมฉานทรงเข้าทุติยฉาน
 ออกจากทุติยฉาน ทรงเข้าตติยฉาน ออกจากตติยฉาน ทรงเข้าจตุตถฉาน ออก
 จากจตุตถฉาน ทรงเข้าอากาศาณัญจายตนสมาบัติ ออกจากอากาศาณัญจายตน
 สมาบัติ ทรงเข้าวิญญูณัญจายตนสมาบัติ ออกจากวิญญูณัญจายตนสมาบัติ ทรง
 เข้าอากิญจัญญายตนสมาบัติ ออกจากอากิญจัญญายตนสมาบัติทรงเข้าเนวสัญญา
 นาสัญญายตนสมาบัติ ออกจากเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติทรงเข้าสัญญาเวทียต
 นิโรธ, ในจุฬินิทเทศอธิบายว่า อธิบายว่า กัมมามีสังขาร อันให้เป็นไปในอา

กัญญาญายตนภพ ตรัสเรียกว่า เหตุเกิดแห่งอาภิกัญญาญายตนสมาบัติ,ในปาสราสิ
สูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย อาหารดาบส กาลามโคตร ทั้งที่เป็น
อาจารย์ของเรา ก็ยกย่องเราผู้เป็นศิษย์ให้เสมอกับตน และบูชาเราด้วยการบูชา
อย่างดี ด้วยประการอย่างนี้แต่เราคิดว่า ธรรมนี้ไม่เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อ
คลายกำหนด เพื่อดับเพื่อสงบระงับ เพื่อรู้ยิ่ง เพื่อตรัสรู้ และเพื่อนิพพาน เป็นไป
เพียงเพื่อเข้าถึงอาภิกัญญาญายตนสมาบัติเท่านั้น เราไม่พอใจ เบื่อหน่ายธรรมนั้น
จึงลาจากไป,ในสุนัขัตตสูตรพระผู้มีพระภาคตรัสว่า สุนัขัตตะ เป็นไปได้ที่บุรุษ
บุคคลบางคนในโลกนี้พึงเป็นผู้โน้มใจไปในอาภิกัญญาญายตนสมาบัติ บุรุษบุคคลผู้
โน้มใจไปในอาภิกัญญาญายตนสมาบัติสนทนาแต่เรื่องที่เหมาะสมแก่อาภิกัญญาญายตนส
มาบัตินั้นเท่านั้น ย่อมตริกตรองธรรมอันสมควรแก่อาภิกัญญาญายตนสมาบัตินั้น คบ
แต่คนประเภทนั้น และถึงความปลื้มใจกับคนประเภทนั้น แต่เมื่อมีใครสนทนา
เกี่ยวกับเรื่องอาเนญชสมาบัติย่อมไม่สนใจฟัง ไม่เงี้ยวสอดสับไม่ตั้งใจรับรู้ ไม่คบคน
ประเภทนั้น และไม่ถึงความปลื้มใจกับคนประเภทนั้น ก้อนศิลาแตกออกเป็น ๒
เสี่ยงแล้ว ย่อมเป็นของเชื่อมกันให้สนิทไม่ได้ แม้ฉันท ความเกี่ยวข้องในอาเนญช
สมาบัติของบุคคลผู้มีใจโน้มไปในอาภิกัญญาญายตนสมาบัติก็แตกไป ฉันทนั้น (ที.ม.
(ไทย) ๑๐/๒๑๙/๑๖๗,ม.ม.(ไทย) ๑๒/๒๗๗/๓๐๒,๑๒/๓๓๑/๔๐๖,ม.ม.(ไทย) ๑๓/
๓๒๗/๓๙๖,๑๓/๔๗๕/๖๐๑,ม.อ.(ไทย) ๑๔/๖๐/๖๕,ช.สุ.(ไทย) ๒๕/๑๐๗๗/๗๕๗,ช.
จุ.(ไทย) ๓๐/๘๔/๒๙๖, ช.ป.(ไทย) ๓๑/๖/๑๓,๓๑/๑๘/๒๖,๓๑/๒๒/๓๐)

อาภิกัญญาญายตนสัญญา :สัญญาคืออาภิกัญญาญายตนะ,ความหมายรู้อาภิกัญญาญายตนะ,เป็นข้อ ๘
ในอนุப்புพนิโรธ ๙ ข้อที่ ๘ ว่า อาภิกัญญาญายตนสัญญานาของผู้เข้าเนวสัญญานา
สัญญายตนฉานดับไป,ในอนุปทสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เพราะลวงวิญญาณญ
ายตนะได้โดยประการทั้งปวง สารีบุตรบรรลุมหาอาภิกัญญาญายตนะ โดยกำหนดว่า
ไม่มีอะไร อยู่ ก็ธรรมในอาภิกัญญาญายตนะคืออาภิกัญญาญายตนสัญญา จิตแตกค
ตา ผัสสะ เวทนา สัญญาเจตนา วิญญาณ ฉันทะ อธิโมกข์ วิริยะ สติ อุเบกขา
มนสิการเหล่านั้นสารีบุตรกำหนดตามลำดับได้แล้ว,ในโรคคตสูตร มีอธิบายถึง
ความดับไปแห่งสังขารตามลำดับ ในข้อ ๘ ไว้ว่า เมื่อเข้าเนวสัญญานาสัญญายตน
ฉาน อาภิกัญญาญายตนสัญญาก็ดับไป,ในปฏิสัมภิทามรรคอธิบายว่า เมื่อละอา
ภิกัญญาญายตนสัญญา (ความหมายรู้อาภิกัญญาญายตนะ) ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วย
อำนาจแห่งเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ ย่อมไม่ลวงเลยกันและกัน เพราะฉะนั้น
จึงชื่อว่าภาวนาเพราะมีความหมายว่าธรรมทั้งหลายที่เกิดในภาวนานั้นไม่ลวงเลยกัน
(ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๔๔/๓๕๘, ม.อ.(ไทย) ๑๔/๙๔/๑๑๓,ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๒๕๙/
๒๘๕,๑๘/๒๖๓/๒๙๐, ช.ป.(ไทย) ๓๑/๒๘/๔๒,อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๘๒๕/๘๖๑)

อรรถกถาอธิบายว่า เป็นข้อ ๘ ในอนุப்புพนิโรธ ๙ ดังคำว่า อนุப்புพนิโรธ ๙
ได้แก่ (๑) กามสัญญา (๒) วิตกวิจารณ์ (๓) ปีติ (๔) ลมอัสสาสะ ปัสสาสะ (๕) รูป
สัญญา (๖) อากาสาณญายตนสัญญา (๗) วิญญาณญายตนสัญญา (๘) อา
ภิกัญญาญายตนสัญญา (๙) สัญญาและ เวทนา (ช.ป.อ. (บาลี) ๑/๒๙/๑๔๙)

อาภิกษุญญาตยนสูตร : พระสูตรว่าด้วยอาภิกษุญญาตยนตมาน ท่านพระอานนที่ได้ถามท่านพระสารีบุตรผู้อยู่ ณ วัดพระเชตุวันว่า อินทรีย์ของท่านผ่องใสยิ่งนัก สีหน้าก็บริสุทธิ์ผุดผ่องวันนี้ ท่านอยู่ด้วยวิหารธรรมอะไร เมื่อท่านพระสารีบุตรตอบว่า วันนี้ ผมล่วงวิญญาณัญญาตยนตมานโดยประการทั้งปวงเข้าอาภิกษุญญาตยนตมาน(ตมานอันกำหนดภาวะที่ไม่มีอะไร ๆ เป็นอารมณ์) โดยกำหนดว่า ไม่มีอะไร อยู่ ผมนั้นไม่ได้คิดว่า เราเข้าอาภิกษุญญาตยนตมานอยู่ หรือเข้าอาภิกษุญญาตยนตมานแล้ว หรือว่าออกจากอาภิกษุญญาตยนตมานแล้ว จึงกล่าวชมว่า เพราะท่านพระสารีบุตรถอนอหังการมมังการและมานานุสัยออกได้นานแล้ว จึงไม่มีความคิดเช่นนั้น (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๓๓๘/๓๔๕)

อาภิกษุญญาตยน : ตมานกำหนดภาวะที่ไม่มีอะไรเลยเป็นอารมณ์,ภพของผู้เข้าถึงอาภิกษุญญาตยนตมาน (ข้อ ๓ ในรูป ๔),ตั้งคำในอนุตตสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เพราะล่วงวิญญาณัญญาตยนตมานได้โดยประการทั้งปวง สารีบุตรบรรลุอาภิกษุญญาตยนตมาน โดยกำหนดว่า ไม่มีอะไร อยู่ ก็ธรรมในอาภิกษุญญาตยนตมานคือ อาภิกษุญญาตยนตสัญญา จิตเตกัคคตา ผัสสะ เวทนา สัญญาเจตนา วิญญาณ ฉันทะ อธิโมกข์ วิริยะ สติ อุเบกขา มนสิการเหล่านั้นสารีบุตรกำหนดตามลำดับบพบได้แล้ว ในวิภังค์อธิบายความหมายไว้ว่า คำว่า อาภิกษุญญาตยนต อธิบายว่า ธรรมคือจิตและเจตสิกของบุคคลผู้เข้าอาภิกษุญญาตยนต ผู้ปฏิบัติในอาภิกษุญญาตยนตภูมิ หรือของพระอรหันต์ ผู้อยู่เป็นสุขในปัจจุบัน (ที.สี.(ไทย) ๙/๙๐/๓๖,๙/๙๑/๓๖,ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๒๒/๓๑,๑๔/๙๔/๑๑๓,๑๔/๑๘๐/๒๑๘,ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๕๒/๒๕๑,อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๑๑๗/๓๖๐,อภิ.ก.(ไทย) ๓๕/๖๑๖/๔๑๒,อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๓๒๙/๒๙๕,๓๗/๔๓๒/๔๖๓,อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/๑๐/๘๘๒)

อาภูล : วุ่นวาย, ไม่เรียบร้อย, สับสน, คั่งค้าง ดังคำที่พระโมฆราชเถระกล่าวไว้ว่า พระองค์ทรงช่วยเหลือสัตว์โลกที่อาภูลด้วยความมีตนนี้ได้ สัตว์เหล่านั้นได้ฟังธรรมของพระองค์แล้วยอมข้ามกระแสความสงสัยได้หรือตั้งคำที่พระญาณตถวิกเถระกล่าวไว้ว่า ข้าแต่พระมุนี พระองค์ทรงขจัดความมีตนมน ซึ่งอาภูลไปด้วยข่ายคือโมหะ ทรงแสดงแสงสว่างคือญาณ แล้วเสด็จข้ามไป (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๗๐/๑๕๙,ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๓๗/๖๔)

อาภุฏกเทพบุตร : เทพบุตรผู้เป็นสาวกของเดียรถีย์ เทพองค์นี้ชื่อว่าอาภุฏกะ เคยเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาค ณ เวฬุวัน เขตกรุงราชคฤห์ แล้วกราบทูลว่า ท่านปุกุสะ กัจจายนะ ท่านนิครนถ์ นาฏบุตร ท่านมักขลิ โคศาล และท่านปุณณะ กัสสปะเหล่านี้ ล้วนแต่เป็นครูของหมู่คณะ บรรลุความเป็นสมณะ ท่านเหล่านั้นเป็นผู้ไม่ไกลจากสัตบุรุษแน่นอน พระผู้มีพระภาคทรงทราบว่ นี้คือมารผู้มีบาป จึงได้ตรัสตอบมารผู้มีบาปว่า รูปใด ๆ จะอยู่ในโลกนี้หรือโลกหน้าและแม้จะอยู่ในอากาศ มีรัศมีรุ่งเรืองก็ตามที่ นมุจิมารรูปทั้งหมดนั้นท่านก็สรรเสริญแล้ววางดักไว้ เหมือนบุคคลใช้เหยื่อล่อฆ่าปลา ฉะนั้น (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๑๑/๑๒๔)

- อาคม :** ปรียัติที่เรียน, การเล่าเรียนพุทธพจน์ ดังคำในปริวารว่า ภิกษุบางรูปในพระธรรมวินัยนี้ เป็นผู้มึนตึ่มมาก ทรงจำสุตะ สังสมสุตะ ดูหมิ่นภิกษุนั้นว่าท่านผู้นี้มีสุตะน้อย มีอาคมน้อย ทรงจำไว้ได้น้อย ย่อมแสดงธรรมว่าเป็นธรรม แสดงธรรมว่าเป็นอธรรม หรือดังคำในมหานิทเทศที่พระสารีบุตรกล่าวว่า พระองค์ทรงมีอาคม(แหล่งความรู้) แห่งปัญหา พระองค์ทรงมีความสามารถที่จะตรัสบอก คือวิสัยชนาปัญหาข้อที่ข้าพระองค์ทูลถาม ปัญหาข้อนี้จึงเป็นภาระของพระองค์ (วิ.ป.(ไทย) ๒๙/๓๙๒/๕๖๕, ๒๙/๑๙๒/๕๖๐); ในภาษาไทยมีความหมายเพี้ยนไปเป็นเวทมนตร์ (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)
- อาคันตุกษิขุวัตถุ :** เรื่องภิกษุอาคันตุกะ พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่ภิกษุอาคันตุกะผู้อยู่ในเมืองชายแดนว่า เมืองชายแดนได้รับการคุ้มครองทั้งภายในและภายนอกฉันใด เธอทั้งหลายจงคุ้มครองตนให้ได้ ฉะนั้นนั้น ขณะอย่าได้ล่วงเลยเธอทั้งหลายไปเสีย เพราะเหล่าชนที่ปล่อยให้ขณะล่วงเลยไป ย่อมเศร้าโศกแอด้อยอยู่ในนรก (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๓๑๕/๑๓๑)
- อรรถถาอธิบายว่า คำว่า ขณะ หมายถึงเวลา หรือสมัย มี ๔ คือ (๑) ขณะแห่งการอุบัติขึ้นของพระพุทธเจ้า (๒) ขณะแห่งการเกิด ในมัชฌิมประเทศ (๓) ขณะแห่งการได้สัมมาทิฐิ (๔) ขณะแห่งอายตนะทั้ง ๖ ไม่วิกัลวิกาล (ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๗/๒๓๐)
- อาคันตุกษิถ :** อาหารที่เขาถวายเฉพาะภิกษุอาคันตุกะ คือผู้จรมาจากต่างถิ่น,คือ อาหารสำหรับภิกษุที่มาขอพักอาศัยไม่ใช่อยู่ประจำ ดังคำในมหาวรรคที่นางวิสาขาภิคารมาตากราบทูลว่า พระพุทธเจ้าข้า หม่อมฉันประสงค์จะถวายผ้าวัสสิกสาฎก ถวายอาคันตุกษิถ ถวายคมิภักถ ถวายคิลานภักถ ถวายคิลานปฏิฐากภักถ ถวายคิลานเภสัช ถวายชฎายาคูแก่พระสงฆ์ (วิ.ม.(ไทย) ๕/๓๕๐/๒๒๑, ๕/๓๕๑/๒๒๔, ๕/๓๕๒/๒๒๕)
- อาคันตุกษิวัตร :** ธรรมเนียมที่ภิกษุควรปฏิบัติต่ออาคันตุกะ คือภิกษุผู้จรมา เช่นชวนชวยต้อนรับ แสดงความนับถือ จัดหรือบอกให้น้ำให้อาสนะ ถ้าอาคันตุกะจะมาพักมาอยู่พึงแสดงเสนาสนะ บอกที่ทางและกติกาสงฆ์ เป็นต้น ดังคำในจุฬวรรคที่กล่าวว่า อันเตवासิกวัตรก็เหมือนกับสัททิวริการวัตร อาวาสิกวัตรก็เหมือนกับอาคันตุกษิวัตร คมิภักถหรือดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อุบาลี อาคันตุกษิวัตรนั้นเราบัญญัติไว้แล้วสำหรับภิกษุอาคันตุกะทั้งหลาย เมื่อสิกขาบทอันเราบัญญัติไว้เรียบร้อยแล้ว ภิกษุอาคันตุกะทั้งหลายก็ยังไม่ประพฤติในอาคันตุกษิวัตร อุบาลี แม้อย่างนี้แลเป็นสังฆราชิแต่ไม่เป็นสังฆเภท (วิ.จ.ุ.(ไทย) ๗/๓๘๒/๒๗๗, วิ.ป.(ไทย) ๘/๔๕๘/๖๕๒,พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)
- อาคันตุกษิสูตร :** พระสูตรว่าด้วยอุปมาด้วยอาคันตุกะ พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุผู้เจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ ย่อมกำหนดรู้ธรรมที่ควรกำหนดรู้ได้ ละธรรมที่ควรละได้ ทำให้แจ้งธรรมที่ควรทำให้แจ้งได้ เจริญธรรมที่ควรเจริญได้ เหมือนคนทุกคนชั้นที่มาจากทิศต่าง ๆ เข้าไปพักในเรือนพักคนเดินทางได้ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๕๙/๘๗)
- อาคันตุกะ :** ผู้มาหา, ผู้มาจากที่อื่น, ผู้จรมา, แหก; (ในคำว่า ถ้าปรารถนาจะให้อาคันตุกะได้รับแจกด้วย) ภิกษุผู้จำพรรษาที่วัดอื่นจรมา, ถ้าภิกษุผู้มีหน้าที่เป็นจิวรภาชกะ (ผู้แจก

จีวร) พรารถนาจะให้อาคันตุกะมีส่วนได้รับแจกจีวรด้วย ต้องอุปโลกน์ คือ บอกเล่า ขออนุมัติต่อภิกษุเจ้าถิ่นคือผู้จำพรรษาในวัดนั้น (ซึ่งเรียกว่า *วัสสิกะ* หรือ *วัสสาวาสสิ กะ* แปลว่า ภิกษุผู้จำพรรษา) ดังคำว่า พวกภิกษุอาคันตุกะให้แบ่งผลมะม่วงของ สงฆ์แล้วขบฉัน หรือตั้งคำว่า ในอาวาสแห่งหนึ่ง ในโรงอุโบสถ พวกภิกษุอาคันตุกะ พากันตำหนิ ประณาม โพนทะนาว่า ทำไมภิกษุทั้งหลายจึงไม่กวาดโรงอุโบสถกัน เล่า หรือตั้งคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ก็ในกรณีนี้ วันอุโบสถของพวก ภิกษุที่อยู่ในอาวาสเป็นวัน๑๔ คำ ของพวกภิกษุอาคันตุกะเป็นวัน ๑๕ คำ ถ้าพวก ภิกษุที่อยู่ในอาวาสมีจำนวนมากกว่า พวกภิกษุอาคันตุกะพึงอนุวัตตามพวกภิกษุที่อยู่ใน อาวาส (วิ.ม.หา.(ไทย) ๑/๑๕๖/๑๒๕, วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๕๙/๒๔๑, ๔/๑๗๘/๒๘๐, ๔/๑๗๙/๒๘๑)

อาคามี : ผู้กลับมา หมายถึงกลับมาเกิดในมนุษยโลกนี้ ดังคำว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้เป็นผู้มีศีล สำรวมด้วยการสังวรในพระปาติโมกข์เพียบพร้อมด้วยอาจารย์มารยาท)และโคจร (การเที่ยวไป)มีปกติเห็นภัยในโทษแม้เล็กน้อย สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย ภิกษุนั้นหลังจากมรณภาพแล้วจะไปเกิดในหมู่เทพหมู่ใดหมู่หนึ่ง เธอจุติจากอัฐภาพ นั้น เป็นอาคามีกลับมาสู่ความเป็นมนุษย์นี้ หรือตั้งคำในเจตนาสูตรที่พระผู้มีพระภาค ตรัสว่า สารีบุตรนี้แลเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้สัตว์บางพวกในโลกนี้จุติจากภพนั้นแล้ว เป็นอาคามี กลับมาสู่ความเป็นอย่างนี้ นี้แลเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้สัตว์บางพวกในโลก นี้จุติจากภพนั้นแล้ว เป็นอนาคามีไม่กลับมาสู่ความเป็นอย่างนี้,ในกามโยคสูตร พระ ผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้ประกอบตนด้วยกามโยคะประกอบตนด้วย ภวโยคะชื่อว่า เป็นอาคามี คือยังต้องกลับมาเกิดในกามภูมิอีก(อง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๓๗/ ๘๑,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๗๑/๒๔๑,ขุ.อิตติ.(ไทย) ๒๕/๙๖/๔๗๐)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อาคามี หมายถึงผู้อยู่ในพรหมโลก สามารถมาเกิดยัง มนุษยโลกได้ (ขุ.อิตติ.อ.(ไทย) ๙๖/๓๔๒)

อาคารมณี : มณีผู้ครองเรือน ,เป็น ๑ ในมณี ๖ ประเภท คือ (๑) อาคารมณี (๒) อนาคารมณี (๓) เสขมณี (๔) อเสขมณี (๕) ปัจเจกมณี (๖) มุนิมณี, ในมหานิทเทศอธิบายว่าความหมาย ไว้ว่าอาคารมณี เป็นอย่างไร คือ บุคคลผู้ครองเรือนเห็นทาง(นิพพาน)แล้ว รู้แจ้งหลัก คำสอนแล้ว เหล่านี้ชื่อว่าอาคารมณี (ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๔๙/๔๐๐,ขุ.จ.ญ.(ไทย) ๓๐/๒๑/ ๑๒๘)

อาคาริกมิตร : มิตรที่อยู่ครองเรือน, เป็น ๑ ในมิตร ๒ คือ ๑. อาคาริกมิตร ๒. อนาคาริกมิตรใน มหานิทเทศอธิบายความไว้ว่า อาคาริกมิตร เป็นอย่างไร คือคนบางคนในโลกนี้ให้สิ่งที่ ให้ได้ยาก สละสิ่งที่สละได้ยาก ทำสิ่งที่ทำได้ยากทนสิ่งที่ทนได้ยาก บอกความลับแก่ เพื่อน ปกปิดความลับของเพื่อน ไม่ทอดทิ้งในคราวมีอันตราย แม้ชีวิตก็สละเพื่อ ประโยชน์แก่เพื่อนได้ เมื่อเพื่อนสิ้นเนื้อประดาตัวก็ไม่ดูหมิ่นนี้ชื่อว่าอาคาริกมิตร (วิ.จ.ญ. (ไทย) ๓๐/๑๒๓/๔๐๙,๓๐/๑๖๑/๕๐๐)

อาฆาต : ผูกใจเจ็บและอยากแก้แค้น ดังคำว่า พวกภิกษุผู้มีศีลตั้งใจ ได้รับแต่งตั้งแล้ว จึงถาม พระวินัยในท่ามกลางสงฆ์ พวกภิกษุฉัพพัคคีย์ได้อาฆาต แค้นเคือง คุณความจะฆ่า

ภิกษุทั้งหลายจึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ (วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๕๑/๒๓๒,ที.สี.(ไทย) ๙/๕/๒๕๔๕,อง.ทสก.(ไทย) ๒๐/๖๔/๑๐๑,อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๖๑/๒๖๕,๒๒/๑๖๒/๒๖๖,อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๘๐/๑๗๘,๒๔/๘๙/๒๐๒)

อาฆาตปฏิวินยสูตร : พระสูตรว่าด้วยอุบายกำจัดอาฆาต มี ๔ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อาฆาตปฏิวินยสูตร พระสูตรว่าด้วยอุบายกำจัดอาฆาต พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อุบายเป็นเครื่องกำจัดอาฆาต ๑๐ คือ บุคคลยอมกำจัดอาฆาตว่า (๑) ผู้นี้ได้ทำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่เรา (๒) ผู้นี้กำลังทำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่เรา (๓) ผู้นี้จักทำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่เรา (๔) ผู้นี้ได้ทำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่คนผู้เป็นที่รักที่ชอบพอของเรา (๕) ผู้นี้กำลังทำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่คนผู้เป็นที่รักที่ชอบพอของเรา (๖) ผู้นี้จักทำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่คนผู้เป็นที่รักที่ชอบพอของเรา (๗) ผู้นี้ได้ทำสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่คนผู้ไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่ชอบพอของเรา (๘) ผู้นี้กำลังทำสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่คนผู้ไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่ชอบพอของเรา (๙) ผู้นี้จักทำสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่คนผู้ไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่ชอบพอของเรา (๑๐) บุคคลไม่โกรธในเหตุอันไม่ควร (อง.นวก.(ไทย) ๒๓/๓๐/๔๙๒)

๒.อาฆาตปฏิวินยสูตร (ปฐม) พระสูตรว่าด้วยอุบายกำจัดอาฆาต (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า อุบายกำจัดอาฆาต เป็นเครื่องกำจัดอาฆาตที่เกิดขึ้นได้อย่างสิ้นเชิง ๕ คือ (๑) พึงเจริญเมตตาในบุคคลผู้ที่ตนเกิดอาฆาต (๒) พึงเจริญกรุณาในบุคคลผู้ที่ตนเกิดอาฆาต (๓) พึงเจริญอุเบกขา(ระดับฌาน ๔ หรือฌาน ๕) ในบุคคลผู้ที่ตนเกิดอาฆาต (๔) ไม่พึงระลึกถึง ไม่พึงใส่ใจถึงบุคคลผู้ที่ตนเกิดอาฆาต (๕) พึงนึกถึงความเป็นผู้มีกรรมเป็นของตนให้มั่นในบุคคลผู้ที่ตนเกิดอาฆาต นั้น ดังนี้ว่า ท่านผู้นี้เป็นผู้มีกรรมเป็นของของตน เป็นผู้รับผลของกรรม มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย ทำกรรมใดไว้ จะเป็นกรรมดีหรือกรรมชั่วก็ตาม จักเป็นผู้รับผลของกรรมนั้น (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๖๑/๒๖๕)

๓.อาฆาตปฏิวินยสูตร (ทุติย) พระสูตรว่าด้วยอุบายกำจัดอาฆาต (สูตรที่ ๒) พระสารีบุตรกล่าวกับภิกษุทั้งหลายว่า อุบายกำจัดอาฆาต เป็นเครื่องกำจัดอาฆาตที่เกิดขึ้นได้อย่างสิ้นเชิง ๕ คือ (๑) กำจัดอาฆาตในผู้มีความประพฤติทางกายไม่บริสุทธิ์ แต่มีความประพฤติทางวาจาบริสุทธิ์ โดยมีให้ใส่ใจความประพฤติทางกาย ให้ใส่ใจแต่ความประพฤติทางวาจา (๒) กำจัดความอาฆาตในผู้มีความประพฤติทางวาจาไม่บริสุทธิ์ แต่มีความประพฤติทางกายบริสุทธิ์ โดยมีให้ใส่ใจความประพฤติทางวาจา ให้ใส่ใจแต่ความประพฤติทางกาย (๓) กำจัดความอาฆาตในผู้ประพฤติทางกายและทางวาจาไม่บริสุทธิ์ แต่ได้ช่องแห่งใจ(ได้โอกาสให้วิปัสสนาจิตเกิดขึ้น) ได้ความเลื่อมใสทางใจตามกาลอันสมควร โดยมีให้ใส่ใจความประพฤติทางกายและวาจา ให้ใส่ใจแต่ความประพฤติทางใจ (๔) กำจัดความอาฆาตในผู้มีความประพฤติทางกาย วาจา และใจไม่บริสุทธิ์ โดยตั้งความปรารถนาอันประกอบด้วยความกรุณา ความเอ็นดู ความคิดจะอนุเคราะห์เขาว่า ขอให้เขาละความประพฤติเช่นนั้นเสีย (๕) กำจัดความ

ของเรา’ ๕. บุคคลย่อมผูกอาฆาตว่า ‘ผู้นี้กำลังทำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่คนผู้เป็นที่รัก ที่ชอบพอของเรา’ ๖. บุคคลย่อมผูกอาฆาตว่า ‘ผู้นี้จักทำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่คนผู้เป็นที่รัก ที่ชอบพอของเรา’ ๗. บุคคลย่อมผูกอาฆาตว่า ‘ผู้นี้ได้ทำสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่คนผู้ไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่ชอบพอของเรา’ ๘. บุคคลย่อมผูกอาฆาตว่า ‘ผู้นี้กำลังทำสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่คนผู้ไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่ชอบพอของเรา’ ๙. บุคคลย่อมผูกอาฆาตว่า ‘ผู้นี้จักทำสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่บุคคลผู้ไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่ชอบพอของเรา’, ในอาฆาตวัตตสูตร ทสกนิบาตร กล่าว ไว้ว่า มี ๑๐ เติมข้อ ๑๐ ว่า โกรธ ในเหตุอันไม่ควร (วิ.ป.(ไทย) ๘/๓๒๘/๔๘๘, ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๔๐/๓๕๒,๑๑/๓๕๙/๔๒๒,อง.นวก.(ไทย)๒๓/๒๙/๔๙๑,อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๗๙/๑๗๗,อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๙๖๗/๖๑๙)

อาคาริยวินัย : วินัยของผู้ครองเรือน (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์) ; *ดูวินัย ๒*

อาจารย์มัตต์ : ภิกษุผู้มีพรรษาพอที่จะเป็นอาจารย์ให้นิสสัยแก่ภิกษุอื่นได้, พระปุนอาจารย์ คือ มีพรรษา ๑๐ ขึ้นไป หรือแก่กว่าราว ๖ พรรษา (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์) ; *อาจารย์มัตต์* ก็เขียน

อาฆาตวัตตสูตร : พระสูตรว่าด้วยอาฆาตวัตต มี ๒ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อาฆาตวัตตสูตร พระสูตรว่าด้วยอาฆาตวัตต พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อาฆาตวัตต ๙ คือ บุคคลย่อมผูกอาฆาตว่า (๑) ผู้นี้ได้ทำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่เรา (๒) ผู้นี้กำลังทำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่เรา (๓) ผู้นี้จักทำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่เรา (๔) ผู้นี้ได้ทำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่คนผู้เป็นที่รักที่ชอบพอของเรา (๕) ผู้นี้กำลังทำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่คนผู้เป็นที่รักที่ชอบพอของเรา (๖) ผู้นี้จักทำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่คนผู้เป็นที่รักที่ชอบพอของเรา (๗) ผู้นี้ได้ทำสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่คนผู้ไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่ชอบพอของเรา (๘) ผู้นี้กำลังทำสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่คนผู้ไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่ชอบพอของเรา (๙) ผู้นี้จักทำสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่คนผู้ไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่ชอบพอของเรา (อง.นวก.(ไทย) ๒๓/๒๙/๔๙๑)

๒.อาฆาตวัตตสูตร พระสูตรว่าด้วยอาฆาตวัตต พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อาฆาตวัตต (เหตุผูกอาฆาต) ๑๐ คือ บุคคลย่อมผูกอาฆาตว่า (๑) ผู้นี้ได้ทำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่เรา (๒) ผู้นี้กำลังทำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่เรา (๓) ผู้นี้จักทำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่เรา (๔) ผู้นี้ได้ทำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่คนผู้เป็นที่รักที่ชอบพอของเรา (๕) ผู้นี้กำลังทำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่คนผู้เป็นที่รักที่ชอบพอของเรา (๖) ผู้นี้จักทำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่คนผู้เป็นที่รักที่ชอบพอของเรา (๗) ผู้นี้ได้ทำสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่คนผู้ไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่ชอบพอของเรา (๘) ผู้นี้กำลังทำสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่คนผู้ไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่ชอบพอของเรา (๙) ผู้นี้จักทำสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่คนผู้ไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่ชอบพอของเรา (๑๐) บุคคลโกรธในเหตุอันไม่ควร (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๗๙/๑๗๗)

อากยมิสฺสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นเหตุให้ถึงจติ ปฏิสนธิ และนิพพาน มี ๒ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อภัยคามิสูต พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นเหตุให้ถึงจุด ปฏิสนธิ และนิพพาน พระผู้มีพระภาคตรัสว่า *ธรรมที่เป็นเหตุให้ถึงจุดและปฏิสนธิ* คือ มิจฉัตตธรรม ๑๐ มีมิจฉาทิฏฐิ เป็นต้น *ธรรมที่เป็นเหตุให้ถึงนิพพาน* คือ สัมมัตตธรรม ๑๐ มีสัมมาทิฏฐิ เป็นต้น (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๔๒/๒๘๘)

๒.อภัยคามิสูต พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นเหตุให้ถึงจุด ปฏิสนธิ และนิพพาน พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เราจักแสดงธรรมที่เป็นเหตุให้ถึงจุดและปฏิสนธิ และธรรมที่เป็นเหตุให้ถึงพระนิพพานแก่เธอทั้งหลาย เมื่อภิกษุเหล่านั้นทูลรับสนองพระดำรัสแล้ว จึงตรัสว่า *ธรรมที่เป็นเหตุให้ถึงจุดและปฏิสนธิ* คือ อุกุศลกรรมบถ ๑๐ *ธรรมที่เป็นเหตุให้ถึงพระนิพพาน* คือ กุศลกรรมบถ ๑๐ (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๘๖/๓๓๕)

อภัยโนอภัยปัญญา : ปัญญาในกามาวจรกุศลและปัญญาที่เหลือ ดังคำในวิภังค์ว่าปัญญาในกามาวจรกุศลชื่อว่า อภัยโนอภัยปัญญา ปัญญาในมรรค ๔ ชื่อว่าอภัยโนอภัยปัญญา ปัญญาในรูปาวจรกุศลและอรุปาวจรกุศลชื่อว่าอภัยอภัยปัญญา ปัญญาที่เหลือชื่อว่าอภัยโนอภัยปัญญา (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๗๙๗/๕๑๑)

อจาริยมุขิ : กำมืออาจารย์ ดังคำในมหาปรินิพพานสูตรและคิลานสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อานนท์ ภิกษุสงฆ์ยังจะหวังได้อะไรในเราอีกเล่า ธรรมที่เราแสดงแล้วไม่มีในไม่มีนอกในเรื่องธรรมทั้งหลาย ตถาคตไม่มีอจาริยมุขิ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๖๕/๑๑๐, ส.ม.(ไทย) ๑๙/๓๗๕/๒๒๓)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อจาริยมุขิ แปลว่า กำมือของอาจารย์ อธิบายว่า มือที่กำไว้ใช้เรียกอาการของอาจารย์ภายนอกพระพุทธศาสนาที่หวังวิชา ไม่ยอมบอกแก่ศิษย์ขณะที่ตนเองยังหนุ่ม แต่จะบอกแก่ศิษย์ที่ตนรัก ขณะที่ตนใกล้จะตายเท่านั้น แต่พระผู้มีพระภาคไม่ทรงถือตามคติเช่นนี้ (ที.ม.อ. (บาลี) ๑๖๕/๑๕๐)

อจาริยวัตร : ระเบียบปฏิบัติที่อันเตวาสิกพึงปฏิบัติต่อพระอาจารย์, กิจอันที่อันเตวาสิกควรประพฤติปฏิบัติต่ออาจารย์ (เช่นเดียวกับ *อุปัชฌายวัตร* ที่สัทธวัหาริกพึงปฏิบัติต่ออุปัชฌาย์) มีปรากฏในมหาวรรค อจาริยวัตคถา เรื่องว่าด้วยอจาริยวัตร (วิ.ม.(ไทย) ๔/๗๔/๑๐๒, วิ.จ.(ไทย) ๗/๓๗๙/๒๕๖)

อจาริยวาท : วาทะของพระอาจารย์, มติของพระอาจารย์ ดังคำในอุปาลิสังฆสามัคคีปุจฉา ที่พระผู้มีพระภาคตรัสแก่พระอุบาลีว่า เบื้องต้น ภิกษุมิศีลไม่ต่างพร้อย เป็นผู้ชำนาญการพูดถูกกาล สามารถตอบได้ เป็นที่ขอบใจของวิญญูชน เคารพภิกษุผู้มีพรรษามากกว่า แกล้วกล้าในอจาริยวาทของตน วิพากษ์วิจารณ์ได้ พูดได้คล่อง สามารถจับข้อผิดพลาดของศัตรูได้ เป็นเหตุให้ศัตรูต้องพ่ายแพ้และมหาชนก็นิยมเธอยอมไม่ลบล้างความเชื่อคืออจาริยวาทของตนสามารถในการแก้ปัญหา(วิ.ม.(ไทย) ๕/๔๗๘/๓๗๓) ; บางที ใช้เป็นคำเรียกพุทธศาสนานิกายฝ่ายเหนือ คือ *มหายาน* (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)

อภัย : กล้าหาญ ดังคำใน อานันทภิกขุสูตรว่า ท่านพระอานนท์ชี้แจงให้ภิกษุทั้งหลายเห็นชัด ขวนใจให้อยากรับเอาไปปฏิบัติ เราใจให้อภัยแก่กล้าปลอบชโลมใจให้สดชื่นร่าเริงด้วยธรรมมีกถา (ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๒๗๖/๓๒๔)

อากามทายิกา, ชื่อ : หญิงผู้ถวายข้าวตัง หมายถึงแก่หญิงกำพร้า ผู้ถวายข้าวตังแต่พระมหากัสสปเถระ ดังคำในอากามทายิกาวิมานที่พระมหากัสสปเถระถวายพระพรแก่ท้าวสักกะว่า เมื่ออาตมภาพกำลังเที่ยวบิณฑบาตหยุดยืนนิ่งอยู่ หญิงกำพร้าขัดสนคนหนึ่ง ซึ่งอาศัยขายคาเรือนของผู้อื่นอยู่ นางเลื่อมใส ได้ถวายข้าวตังแก่อาตมภาพด้วยมือทั้งสองของตน นางละร่างมนุษย์ จุติพ้นจากมนุษย์โลกนี้แล้ว นางเป็นเทพธิดาชื่ออากามทายิกา มีความสุขบันเทิงอยู่ในสวรรค์ ซึ่งเป็นที่อยู่ของทวยเทพผู้มีฤทธิ์มากชื่อนิมมานรดี (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๑๘๙/๓๓)

อากามทายิกาวิมาน : วิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงกำพร้าผู้ถวายข้าวตังแต่พระมหากัสสปเถระ เป็นวิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงกำพร้า ผู้ถวายข้าวตังแต่ท่านพระมหากัสสปเถระ จึงไปเกิดในสวรรค์ชั้นนิมมานรดี เรื่องนี้ท้าวสักกะเป็นผู้ถาม ท่านพระมหากัสสปเถระเป็นผู้ตอบ (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๑๘๕/๓๓)

อาจารย์ : ความประพฤดีดี, มรรยาทดีงาม, จรรยา มักอยู่ข้างหน้าคำอื่น เช่นอาจารย์คุณ ดังคำในเวสสภุพุทธวงศ์ที่พระผู้มีพระภาคตรัสถึงการบำเพ็ญบารมีไว้ตอนหนึ่งสรุปความได้ว่า เราเป็นกษัตริย์มีนามว่าสุทิสสนะทูลอาราธนาพระมหากวีเจ้า แล้วถวายทานอันมีค่ามาก เราเป็นผู้สมบูญด้วยอาจารย์ ตั้งมั่นอยู่ในวัตรและศีล แสวงหาสัพพัญญุตญาณ ยินดีในศาสนาของพระชินเจ้า (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๓/๖๙๗, พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์)

อาจารย์คุณ : คุณคือความประพฤดีดี, คุณคืออาจารย์ ดังคำที่พระปิลินทวัจฉเถระกล่าวถึงอานิสงส์ของการถวายรองเท้าไว้ว่า ข้าพเจ้าได้ถวายรองเท้าในพระชินเจ้า และในหมู่สงฆ์ซึ่งเป็นหมู่คณะที่ประเสริฐสุดแล้วได้รับอานิสงส์ซึ่งสมควรแก่กรรมของข้าพเจ้า ๓ ประการคือยานคือช้าง ยานคือม้า วอ และคานหาม ๑รถ ๖๐,๐๐๐ คันแหวดล้อมข้าพเจ้าทุกเมื่อ ๑ เมื่อข้าพเจ้าเวียนวายตายเกิดอยู่ในภพ รองเท้าแก้วมณี รองเท้าทองแดง รองเท้าทองคำ รองเท้าเงิน ผุดขึ้นรองรับทุกอย่างเท้า ๑ บุญกรรมทั้งหลายย่อมช่วยชำระอาจารย์ให้สะอาดแน่นอน ข้าพเจ้าได้คุณเหล่านี้เพราะผลแห่งกรรมนั้น (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๔๕/๕๙๙,๓๓/๑๓/๖๙๗)

อาจารย์ : ผู้สั่งสอนวิชาความรู้, ผู้ฝึกหัดอบรมมรรยาท, อาจารย์ ๔ คือ ๑. *ปัททททอาจารย์* หรือ *บรรพททอาจารย์* อาจารย์ในบรรพทท ๒. *อุปสัมปททอาจารย์* อาจารย์ในอุปสัมปทท ๓. *นิสสัยอาจารย์* อาจารย์ ผู้ให้นิสัย ๔. *อุทเทศอาจารย์* หรือ *ธรรมอาจารย์* อาจารย์ผู้สอนธรรม ดังคำในมหาวรรคว่า ภิกษุทั้งหลายไม่มีอาจารย์ ไม่มีผู้คอยตักเตือนพร่ำสอน จึงมุ่งห่มไม่เรียบร้อย มีมรรยาทไม่สมควร เที่ยวบิณฑบาต (วิ.ม.(ไทย) ๔/๗๗/๑๐๖, ๔/๗๗/๑๐๗, ๔/๗๘/๑๐๗, ๔/๗๘/๑๐๘,๙/๑/๑,ที.สี.(ไทย) ๙/๒/๑,๙/๓/๒,๙/๔/๒,๙/๒๕๖/๘๘,ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๖๘/๑๑๔,๑๐/๑๖๘/๑๑๕,๑๐/๑๗๕/๑๒๓,๑๐/๑๗๕/๑๒๔)

อาจารย์กามินทะ : ชื่อราชบัณฑิตคนหนึ่ง อยู่สอนอรรถและธรรมในราชสำนักของพระเจ้าวิเทหะกรุงมิถิลา แคว้นวิเทหะ ดังคำในโมหะชาดกที่พระเจ้าวิเทหะตรัสถามกามินทบัณฑิตว่า ขอท่านจงฟังคำนี้ของข้าพเจ้า ท่านเห็นภัยใหญ่นั้นหรือบัดนี้ ข้าพเจ้าขอถาม

ท่านอาจารย์กามินทะณ ที่นี้ ท่านจะเข้าใจสิ่งทีควรทำอย่างไร กามินทบัณทิตกราบ
ทูลว่า พวกเราจะเอาเชือกผูกคอตายหรือโดดเหวตาย อย่าให้พระเจ้าพรหมทัตฆ่า
พวกเรา ด้วยการทรมานเป็นเวลานานเลย (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๖๗๔/๒๘๗)

อาจารย์เทวินทะ : ชื่อราชบัณทิตคนหนึ่ง อยู่สอนอรรถและธรรมในราชสำนักของพระเจ้าวิเทหะ
กรุงมิลลา แคว้นวิเทหะ ดังคำในมโหสถชาดกทีพระเจ้าวิเทหะตรัสถามเทวินทบัณทิต
ว่า ขอท่านจงฟังคำนี้ของข้าพเจ้า ท่านเห็นภัยใหญ่่นั้นหรือ บัดนี้ ข้าพเจ้าขอลาม
ท่านอาจารย์เทวินทะ ณ ที่นี้ ท่านจะเข้าใจสิ่งทีควรทำอย่างไร เทวินทบัณทิตกราบ
ทูลว่า พวกเราจะปิดประตูเอาไฟจุดเผา หรือมิฉะนั้นก็จับศัสตราทำหันฆ่ากันและกัน
ซึ่งละชีวิตไปเสียก่อน มโหสถไม่สามารถจะช่วยปลดเปลื้องพวกเรา ให้รอดพ้นไปได้
โดยง่ายเลย (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๖๗๖/๒๘๘)

อาจารย์ปาราสริยะ : ชื่ออาจารย์ผู้สอนอรรถและธรรมของพระพรหมทัตตกุมาร มีปรากฏในเวณสาข
ชาดก ดังทีพรหมทัตตกุมารนั้นกำหนดคำของพระโพธิสัตว์ได้แล้ว บ่นเพื่อยั่วว่า ท่าน
อาจารย์ปาราสริยะได้กล่าวคำใดไว้ว่า ท่านอย่าได้ทำความชั่วทีทำแล้ว จะทำตนให้
เดือดร้อนในภายหลัง คำนี้เป็นคำของอาจารย์ (ขุ.ชา.ปญจก.(ไทย) ๒๗/๑๖/๒๐๑)

อาจารย์ปุกกุสะ : ชื่อราชบัณทิตคนหนึ่ง อยู่สอนอรรถและธรรมในราชสำนักของพระเจ้าวิเทหะ กรุงมิล
ลา แคว้นวิเทหะ ดังคำในมโหสถชาดกทีพระเจ้าวิเทหะตรัสถาม ปุกกุสบัณทิตว่า ขอ
ท่านจงฟังคำนี้ของข้าพเจ้า ท่านเห็นภัยใหญ่่นั้นหรือ บัดนี้ ข้าพเจ้าขอลามท่าน
อาจารย์ปุกกุสะ ณ ที่นี้ ท่านจะเข้าใจสิ่งทีควรทำอย่างไร ปุกกุสบัณทิตกราบทูลว่า
พวกเราจะกินยาพิษฆ่าตัวตาย ซึ่งละชีวิตไปเสียก่อน อย่าให้พระเจ้าพรหมทัตฆ่าพวก
เราด้วยการทรมานเป็นเวลานานเลย (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๖๗๒/๒๘๗)

อาจารย์สุจิริตะ : ชื่อราชบัณทิตคนหนึ่ง ของพระเจ้าโกรัพะยะ แต่คราวหนึ่งไม่สามารถตอบคำถาม
ของพระราชา จึงถูกไปให้ไปขอคำสอนอรรถและกรรมกับวิจรรบัณทิตโดยเป็นราชทูต
ดังคำในสัมภวชาดก ทีพระราชาทรงประสงค์จะส่งสุจิริตพราหมณ์ไป จึงตรัสว่า มา
เถิด ท่านอาจารย์สุจิริตะ ข้าพเจ้าจะส่งท่านไป ท่านจงไปยังสำนักวิจรรพราหมณ์ จง
นำทองคำแท่งนี้ไปด้วย ฟังมอบทองคำแท่งนี้กระทำให้เป็นเครื่องบูชา สำหรับคำสอน
อรรถและธรรม หรือดังคำทีสุจิริตพราหมณ์ถูกถามถึงเหตุทีมา จึงกล่าวว่า เราถูก
พระเจ้าโกรัพะยะผู้ทรงยศส่งมาเป็นทูต พระเจ้าโกรัพยอุฏฐิละได้ตรัสอย่างนี้ว่า ท่าน
ฟังถามอรรถและธรรม วิจระเพื่อน เราถามแล้ว ขอท่านจงบอกอรรถและธรรมนั้น
ด้วยเถิด ภายหลังอาจารย์สุจิริตะได้รับคำตอบจากสัมภวกุมาร ดังคำว่่า ท่าน
พราหมณ์สุจิริตะ ใคร ๆ ถูกพระราชาตรัสถามแล้ว ฟังกราบทูลราชกิจทีจะทำใน
วันนี้ว่า ฟังทำในวันพรุ่งนี้ ขอพระเจ้าอุฏฐิละอย่าทรงเชื่อฟังยับยั้งอยู่เลยในเมื่อ
ประโยชน์เกิดขึ้น ท่านพราหมณ์สุจิริตะ ใคร ๆ ถูกพระราชาตรัสถามแล้ว ฟังกราบทูล
ปัญหาทีเป็นไปภายในเท่านั้น ไม่ฟังให้ทรงดำเนินไปสู่หนทางทีชั่วจุดคนหลงหา
ความคิดมิได้ พระราชาไม่ควรลืมนตน ไม่ควรประพฤตอธรรม ไม่ควรหยั่งลงไปในลัทธิ
ทีผิด ไม่ฟังประกอบในสิ่งอันไม่เป็นประโยชน์ ชัตติยราชาพระองค์ใดทรงรู้จักทำเหตุ
เหล่านี้ชัตติยราชาพระองค์นั้นย่อมทรงเจริญทุกเมื่อเหมือนดวงจันทร์ข้างขึ้น พระองค์

ย่อมทรงเป็นที่รักแห่งหมู่พระญาติ และทรงรุ่งโรจน์ในหมู่มิตร ทรงมีพระปรีชา เมื่อพระวรกายแตกทำลายไป จะทรงเข้าถึงโลกสวรรค์ (ขุ.ชา.ติงสตี.(ไทย) ๒๗/๑๓๘/๕๖๑,๒๗/๑๓๘/๕๖๑)

อาจารย์เสนกะ : ชื่อราชบัณฑิตคนหนึ่ง อยู่ในราชสำนักของพระเจ้าวิเทหะ กรุงมิลิลา แคว้นวิเทหะ ดังคำในสิริมัตตชาดก ที่พระราชชาตรัสว่า ท่านอาจารย์เสนกะ เราขอถามเนื้อความนี้กับท่าน ในคน ๒ประเภทนี้ คือ คนที่มีปัญญาแต่ปราศจากสิริ หรือคนที่มียศแต่ปราศจากปัญญา ผู้ฉลาดกล่าวว่าคนไหนว่าประเสริฐ เสนกบัณฑิตกราบทูลอย่างฉับพลันว่า ขอเดชะพระองค์ผู้จอมชน คนทั้งหลายเป็นนักปราชญ์ก็ตาม เป็นคนโง่ก็ตาม มีศีลปะก็ตาม ไม่มีศีลปะก็ตาม แม้มีชาติสกุลสูง ก็เป็นคนรับใช้ของคนมียศถึงจะมีชาติสกุลต่ำ ข้าพระองค์เห็นเหตุแม้นี้ จึงกราบทูลว่า คนมีปัญญาเป็นคนเลว คนมีสิริเท่านั้นเป็นคนประเสริฐ ดังคำในมโหสถชาดกที่พระเจ้าวิเทหะตรัสถามว่า ขอท่านจงฟังคำนี้ของข้าพเจ้า ท่านเห็นภัยใหญ่หนั้นหรือ บัดนี้ ข้าพเจ้าขอถามท่านอาจารย์เสนกะ ณ ที่นี้ ท่านจะเข้าใจสิ่งใดควรทำอย่างไร เสนกบัณฑิตได้ฟังดังนั้น จึงกราบทูลว่า พวกเราจะปิดประตูเอาไฟจุดเผา หรือมิฉะนั้นก็จับศัสตราทำหั้นฆ่ากัน และกัน ชิงละชีวิตไปเสียก่อน อย่าให้พระเจ้าพรหมทัตฆ่าพวกเรา ด้วยการทรمانเป็นเวลานานเลย หรือดังคำในมโหสถชาดกที่ มโหสถบัณฑิตโพธิสัตว์เมื่อจะชมเสนกบัณฑิต จึงกล่าวว่า ท่านอาจารย์เสนกะ กรรมของมนุษย์ที่ล่วงไปแล้ว ทำได้ยากเกิดขึ้นได้ยากอย่างยิ่ง ข้าพเจ้าไม่อาจจะปลดเปลื้องท่านได้ ขอท่านจงรู้เอาเองเถิด (ขุ.ชา.วิสติ.(ไทย) ๒๗/๘๓/๔๘๔, ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๗๐๕/๒๙๒,๒๘/๗๗๗/๓๐๓)

อาจารย์วัตร : วัตรคือความประพฤติดี หมายถึงการประพฤติธรรม ดังคำในภุริทัตตชาดกว่า พระโพธิสัตว์ตรัสบอกที่อยู่ของตนว่า ท่านจงมองดูห้วงน้ำลึกน่าน้ำกลวไหลวนอยู่ทุกเมื่อ นั้นเป็นที่อยู่อันดีเลิศของเราอีกหลายร้อยชั่วคน ท่านอย่ากลัวเลย จงเข้าไปยังแม่น้ำยมุนาที่มีน้ำสีเขียว ไหลมาจากกลางป่าจอบแจไปด้วยเสียงนกยูงและนกกกระเรียน เป็นที่อยู่อันเกษมสำราญของพวกผู้มีอาจารย์วัตร (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๘๐๒/๓๐๗)

อาจารย์วินัย : วินัยคือความประพฤติดีงาม ดังคำในจันทกุมารชาดกที่เจ้าพระเจ้าเอกราช ประทับอยู่ ณ กรุงบุปผวดี ตรัสถามซันทพาลบุโรหิตว่า ท่านพราหมณ์ ท่านฉลาดในสุจริตธรรมและอาจารย์วินัย อجبบอกทางสวรรค์แก่เราอย่างที่ท่านรชนทำบุญแล้ว จากโลกนี้จะไปสู่สุคติภพเถิด (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๘๘๓/๓๓๕)

อาจารย์วิบัติ : เสียอาจารย์, เสียจรรยา, มรรยาทเสียหาย, ประพฤติย่อหย่อนรุ่มร่าม มักต้องอาบัติเล็กน้อยตั้งแต่ถูกล้างจายลงมาถึงทุพภาสิต (ข้อ ๒ ในวิบัติ ๔) ดังคำว่า ภิกษุใส่ความด้วยอาจารย์วิบัติหรือทิววิบัติ ต้องอาบัติทุกกฏ หรือดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วยองค์ ๕ แม้อื่นอีก ไม่พึงให้อุปสมบท ไม่พึงให้นิสสัย ไม่พึงใช้สามเณรอุปฐาก คือ ๑.เป็นผู้มีศีลวิบัติในอธิศีล ๒.เป็นผู้มีอาจารย์วิบัติในอชฌาจารย์ ๓. เป็นผู้ที่มีทิววิบัติในอดิทิฐิ ๔. เป็นผู้ที่ยินได้ฟังน้อย ๕. เป็นผู้ที่มีปัญญาทราม(วิ.มหา.(ไทย) ๒/๒๖๒/๕๖๓, วิ.ม.(ไทย) ๔/๘๕/๑๓๓,๔/๘๕/๑๓๔,๔/๒๓๗/

๓๘๐,วิ.จุ.(ไทย) ๖/๖/๑๔,๖/๖/๑๕,๖/๑๕/๓๒,๖/๑๕/๓๓,๖/๒๗/๕๕,วิ.จุ.(ไทย) ๗/๓๘๗/๒๘๗, ๗/๓๘๗/๒๘๘, ๗/๓๘๗/๒๘๙, ๗/๓๘๗/๒๙๐)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า “อาจารย์บัตติ” คือมีความประพฤติเสียหาย ต้องอาบัติเล็กน้อย คืออาบัติถุลลัจจัย ปาจิตตีย์ ปาฏิเทสนียะ ทุกกฏ ทุพภาสิต “ทิกฺขุวิบัตติ” คือความเห็นที่คลาดเคลื่อนผิดธรรมดาผิดวินัย (วิ.อ. (บาลี) ๓/๘๔/๔๘-๔๙)

อาจารย์สมบัตติ : ความถึงพร้อมความประพฤติดีงาม ดังคำในอปทาน ที่พระยโสธราเถรีกล่าวประวัติในอดีตของตนตอนหนึ่งว่า ข้าแต่พระมหาวิระ บรรดาหญิงจำนวน ๑๙๖,๐๐๐ นาง หม่อมฉันเป็นประธาน เป็นใหญ่กว่าหญิงทั้งปวง ในพระราชานิเวศน์ของพระองค์ สตรีทั้งหมดประกอบด้วยรูปสมบัติและอาจารย์สมบัตติ แม้นำอยู่ในวัยสาว ก็ยำเกรง หม่อมฉันทุกเมื่อ เหมือนมนุษย์ทั้งหลายยำเกรงเทวดา หรือตั้งคำว่า สตรีทั้งหมด ประกอบด้วยรูปสมบัติและอาจารย์สมบัตติ ดำรงอยู่ในวัยสาว พุดจาไพเราะ ยำเกรงต่อ หม่อมฉันทั้งหลาย เหมือนพวกมนุษย์ยำเกรงเทวดา (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๓๓๒/๔๘๘)

อาจารย์ : ความประพฤติดี ,มรรยาทดีงาม, จรรยา มักกล่าวถึงภิกษุผู้มีศีล เช่นคำว่า ถึงพร้อมด้วยอาจารย์และโคจร, ในวิภังค์อธิบายความหมายไว้ว่า ความไม่ล่วงละเมิดทางกาย ทางวาจาทั้งทางกายและวาจา นี้เรียกว่าอาจารย์ ศีลสังวรแม้ทั้งหมดก็เรียกว่า อาจารย์ ภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้ไม่เล็งชีวิตด้วยการให้ไม้ไผ่ ให้ใบไม้ ให้ดอกไม้ ให้ผลไม้ ให้เครื่องสนาน ให้ไม้ชำระฟัน การพุดยกย่องเพราะต้องการประจบให้เขารัก การพุดที่เล่นที่จริงเหมือนแกงถั่ว การรับเลี้ยงเด็ก การรับใช้ส่งข่าวสาร หรือด้วยมิจฉาอาชีวะอย่างใดอย่างหนึ่งที่พระพุทธรเจ้าทรงรังเกียจ นี้เรียกว่าอาจารย์ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๑๐/๘๑,๑๑/๓๔๕/๓๕๙,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๔/๒๖,ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๗๕/๗๙,๑๔/๒๑๘/๒๕๒,อง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๓๗/๘๐,อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๙๗/๓๓๑,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๒/๒๒,๒๑/๓๗/๖๐,อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๘๗/๑๕๕,อง.นวก.(ไทย) ๒๓/๑/๔๒๖,อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๕๑๓/๓๘๘)

อาจिन : เคยประพฤติมา, เป็นนิสัย, ทำเสมอๆ, ทำจนชิน ดังคำในจูฬวรรคว่า พระคัคคะ วิกลจริต มีจิตแปรปรวน ประพฤติละเมิดสิ่งที่ไม่สมควรแก่สมณะเป็นอาจिनมากมาย ทั้งที่กล่าวด้วยวาจาและพยายามทำด้วยกาย ภิกษุทั้งหลายเอาจิตกษุชื้อคัคคะด้วยอาบัติที่ภิกษุชื้อคัคคะนั้นเป็นผู้วิกลจริต มีจิตแปรปรวน ประพฤติละเมิดเป็นอาจินว่า ท่านต้องอาบัติแล้ว จงระลึกอาบัติเห็นปานนี้ (วิ.จุ.(ไทย) ๖/๑๙๖/๓๐๙)

อาจिनณจริยา : ความประพฤติเนืองๆ,ความประพฤติประจำ, ความประพฤติที่เคยชิน (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์)

อาจिनณวัตร : การปฏิบัติประจำ, การปฏิบัติเสมอๆ (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์)

อาชชวะ : ความซื่อตรง, เป็นข้อ ๑ ในธรรม ๒ คือ ๑.อาชชวะ (ความซื่อตรง) ๒. ลัชชวะ(ความละอาย),เป็นข้อ ๑ ในธรรม ๒ คือ ๑.อาชชวะ (ความซื่อตรง) ๒. มัททวะ (ความอ่อนโยน) (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๔/๒๕๔,อง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๑๖๕/๑๒๖)

อาชญา : อำนาจ, โทษ ดังคำในอัมพัฏฐสูตรว่า มหาบุรุษทรงชนะโดยธรรมไม่ต้องใช้อาชญาหรือคัสตรา ครอบครองแผ่นดินมีสาครเป็นขอบเขต หรือตั้งคำในมหาปทานสูตรว่า

มหาบุรุษทรงชนะโดยธรรม ไม่ต้องใช้อาชญา ไม่ต้องใช้ศัสตรา ครอบครองแผ่นดิน
นี้มีสาคร เป็นขอบเขต (ที.สี.(ไทย) ๙/๒๕๘/๘๙,ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๓/๑๖,๑๐/๓๔/
๑๖,๑๐/๓๖/๒๐,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๘๑/๖๐,๑๑/๑๐๖/๗๘,๑๑/๑๙๙/๑๕๙,๑๑/๒๐๒/
๑๖๔,ม.ม.(ไทย)๑๓/๙/๙,๑๓/๑๐๖/๑๑๓,๑๓/๓๔๙/๔๒๔,๑๓/๓๕๑/๔๒๗)

อาชาไนย,อาชาไนย, บุรุษ,อาชาไนย,สัตว์ : ชาตอาชาไนย มุ่งหมายถึงสัตว์ชาตอาชาไนย ถ้าเป็นคนที่
ฝึกหัดมาดีแล้ว เรียกว่า บุรุษอาชาไนย ดังคำว่า ช้างอาชาไนยพันธุ์ดีตระกูลคันธหัตถิ
ซึ่งได้รับการฝึกหัดดีแล้วตลอดกาลนาน หรือดังคำในขัตติยสูตร ที่พระผู้มีพระภาค
ตรัสว่า บรรดาสัตว์สี่เท้า สัตว์อาชาไนยประเสริฐที่สุด หรือดังคำในอัสสาชานียสูตรที่
พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงม้าอาชาไนยพันธุ์ดี ๓ จำพวก และ
บุรุษอาชาไนยผู้เจริญ ๓ จำพวก หรือดังคำในจูฬพรถวิมาน ที่พระเถระถวายพระพรว่า
พระศาสดาผู้เป็นบุรุษอาชาไนย ทรงสมภพในราชวงศ์ ของพระเจ้าโอกกากราช ใน
ชนบทด้านทิศตะวันออก พระองค์เสด็จดับขันธปรินิพพานเสียแล้ว (ที.ม.(ไทย) ๑๐/
๒๔๖/๑๘๕, ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๔/๑๔, อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๑๔๓/๓๙๑,ช.วิ.(ไทย) ๒๖/
๑๐๐๒/๑๒๓)

อาชัญญชาตก : ชาตกว่าด้วยม้าอาชาไนยกับม้ากระจอก ม้าอาชาไนยโพธิสัตว์ถูกเทียมรถคู่กับ
น้องชายออกสู้รบกับข้าศึกจนตนเองต้องอาวุธสาหัส นายสารถธิประสงค์จะเปลี่ยน
ม้าตัวอื่นแทน แต่พระโพธิสัตว์ไม่ยอมโดยให้เหตุผลว่า ไม่ว่าในกาลใด สถานที่ใด
ขณะใด สนามรบใด หรือเวลาใด ม้าอาชาไนยก็จะเร่งความเร็ว ส่วนม้ากระจอกยอม
ล่าหลัง เพราะความหยิ่งในชาติของตน จึงแข็งใจอกรบจนนายสารถธิสามารถจับ
พระราชาราชชาศิกได้ผู้มีความคิดมีสติปัญญาอ่อนมีมานะกระทำการในหน้าที่ที่รับมอบ
หมายจนสำเร็จ ไม่ยอมพ่ายแพ้แก่อุปสรรคใด ๆ ทั้งสิ้น (ช.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๒๔/๑๐)

อาชานียสูตร (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยองค์ประกอบของม้าอาชาไนย (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัส
ว่า ม้าที่ควรเป็นราชพาหนะต้องมีองค์ประกอบ ๓ คือ (๑) สมบูรณ์ด้วยสี (๒)
สมบูรณ์ด้วยกำลัง (๓) สมบูรณ์ด้วยฝีเท้าเร็ว เปรียบเหมือนภิกษุผู้ควรแก่ของที่เขา
นำมาถวาย ...เป็นนาบุญอันยอดเยี่ยมของโลก ต้องประกอบด้วยธรรม ๓ คือ (๑)
สมบูรณ์ด้วยวรรณะ หมายถึงมีศีล สำรวมด้วยการสังวรในพระปาติโมกข์ ... สมทาน
ศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย (๒) *สมบูรณ์ด้วยกำลัง* หมายถึงปรารถนาความเพียร
เพื่อให้กุศลธรรมเกิด ไม่ทอดธุระในกุศลธรรม (๓) *สมบูรณ์ด้วยเขววัน* หมายถึงรู้ชัด
อริยสัจ ๔ ตามความเป็นจริง (อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๙๗/๓๓๐)

อาชานียสูตร (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยองค์ประกอบของม้าอาชาไนย (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัส
ว่า ม้าที่ควรเป็นราชพาหนะ ต้องมีองค์ประกอบ ๓ เปรียบเหมือนภิกษุผู้ควรแก่ของที่เขา
นำมาถวาย ...เป็นนาบุญอันยอดเยี่ยมของโลก ต้องประกอบด้วยธรรม ๓ เหมือน
ในปฐมอาชานียสูตร ต่างกันเฉพาะการอธิบายความหมายธรรมของภิกษุข้อที่ ๓ คือ
สมบูรณ์ด้วยเขววัน หมายถึงผู้เป็นพระอนาคามี เพราะสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ สิ้นไป (อง.
ติก.(ไทย) ๒๐/๙๘/๓๓๑)

อาขานียสูตร (ตติย) : พระสูตรว่าด้วยองค์ประกอบของม้าอาชาไนย (สูตรที่ ๓) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ม้าที่ควรเป็นราชพาหนะ ต้องมีองค์ประกอบ ๓ เปรียบเหมือนภิกษุผู้ควรแก่ของที่เขานำมาถวาย ... เป็นนาบุญอันยอดเยี่ยมของโลก ต้องประกอบด้วยธรรม ๓ เหมือนในปฐมอาขานียสูตรต่างกันเฉพาะการอธิบายความหมายธรรมของภิกษุข้อที่ ๓ คือ *สมบุรณ์ด้วยเขาวัว* หมายถึงผู้ทำให้แจ้งใจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะ (อง.ตัก.(ไทย) ๒๐/๙๙/๓๓๒)

อาขานียสูตร (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยองค์ประกอบของม้าอาชาไนย สูตรที่ ๑ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า คุณสมบัติของม้าอาชาไนยพันธุ์ดี เป็นม้าควรแก่พระราช เปรียบเทียบคุณสมบัตินี้ของภิกษุผู้เป็นเนื่อนาบุญของโลก ฝ่ายละ ๔ คือ (๑) สมบุรณ์ด้วยวรรณะ (๒) สมบุรณ์ด้วยกำลัง (๓) สมบุรณ์ด้วยเขาวัว (๔) สมบุรณ์ด้วยทรวดทรง แล้วตรัสอธิบายเฉพาะคุณสมบัตินี้ของภิกษุดังนี้ ภิกษุ (๑) สมบุรณ์ด้วยวรรณะ คือมีศีล สำรวมในพระปาติโมกข์ ประพฤติเคร่งครัดในสิกขาบท ... (๒) สมบุรณ์ด้วยกำลัง คือความเพียรเพื่อละอกุศลธรรม เพื่อให้กุศลธรรมเกิด ... (๓) สมบุรณ์ด้วยเขาวัว คือ รุ้อยีสัจ ๔ ตามความเป็นจริง (๔) สมบุรณ์ด้วยทรวดทรง คือ ได้จิ้วร บิณฑบาต เสนาสนะ และคิลานปัจจัยเภสัชบริวาร (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๕๙/๓๗๖)

อาขานียสูตร (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยองค์ประกอบของม้าอาชาไนย (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า คุณสมบัติของม้าอาชาไนยพันธุ์ดี เป็นม้าควรแก่พระราช เปรียบเทียบกับคุณสมบัตินี้ของภิกษุผู้เป็นเนื่อนาบุญของโลกฝ่ายละ ๔ แล้วตรัสอธิบายเฉพาะคุณสมบัตินี้ของภิกษุเหมือนในปฐมอาขานียสูตรทุกประการ ต่างกันเฉพาะคุณสมบัตินี้ประการที่ ๓ คือ *สมบุรณ์ด้วยเขาวัว* คือทำให้แจ้งใจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันไม่มีอาสวะ (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๖๐/๓๗๗)

อาขานียสูตร (ปฐม) : พระสูตรว่าด้วยองค์ประกอบของม้าอาชาไนย (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ม้าอาชาไนยพันธุ์ดีของพระราช เป็นม้าควรแก่พระราช ควรเป็นม้าต้น นับว่าเป็นราชพาหนะเพราะมีองค์ประกอบ ๖ คือ อดทน (๑) ต่อรูป (๒) ต่อเสียง (๓) ต่อกลิ่น (๔) ต่อรส (๕) ต่อโผฏฐัพพะ (๖) สมบุรณ์ด้วยสี แล้วตรัสถึงองค์ประกอบทั้ง ๖ นี้ เปรียบเทียบธรรมของภิกษุผู้ควรแก่ของที่เขานำมาถวาย ควรแก่ของต้อนรับ ควรแก่ทักษิณา ควรแก่การทำอัญชลี เป็นนาบุญอันยอดเยี่ยมของโลก มี ๖ คือ อดทน(๑) ต่อรูป (๒) ต่อเสียง (๓) ต่อกลิ่น (๔) ต่อรส (๕) ต่อโผฏฐัพพะ (๖) ต่อธรรมารมณ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๕/๔๑๖)

อาขานียสูตร (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยองค์ประกอบของม้าอาชาไนย (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคพระผู้มีพระภาคทรงแสดงองค์ประกอบของม้าอาชาไนย ๖ เหมือนในปฐมอาขานียสูตรแตกต่างกันเพียงประการที่ ๖ คือ สมบุรณ์ด้วยกำลัง โดยทรงแสดงเปรียบเทียบธรรมของภิกษุผู้ควรแก่ของที่เขานำมาถวาย ควรแก่ของต้อนรับ ควรแก่ทักษิณา ควรแก่การทำอัญชลี เป็นนาบุญอันยอดเยี่ยมของโลก มี ๖ ประการเหมือนในปฐมอาขานียสูตร (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๖/๔๑๗)

อาชานียสูตร (ตติย) : พระสูตรว่าด้วยองค์ประกอบของม้าอาชาไนย (สูตรที่ ๓) พระผู้มีพระภาคทรง แสดงองค์ประกอบของม้าอาชาไนย ๖ เหมือนในปฐมอาชานียสูตร แตกต่างกันไปเพียง ประการที่ ๖ คือ สมบูรณ์ด้วยเขว้ (ฝีเท้าเร็ว) โดยทรงแสดงเปรียบเทียบธรรมของ ภิกษุผู้ควรแก่ของที่เขานำมาถวาย ควรแก่ของต้อนรับ ควรแก่ทักษิณา ควรแก่การทำอัญชลี เป็นนาบุญอันยอดเยี่ยมของโลกมี ๖ ประการเหมือนในปฐมอาชานียสูตร (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๗/๔๑๘)

อาชาไนย, ม้า : กำเนิดดี, พันธุ์หรือตระกูลดี; รั้ววดเร็ว, ฝึกหัดมาดีแล้ว, ถ้าเป็นม้าที่ฝึกหัดมาดีแล้ว เรียก ม้าอาชาไนย ดังคำในขวสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ม้าอาชาไนยพันธุ์ดีของพระราชาที่ประกอบด้วยองค์ ๔ ประการย่อมเป็นม้าควรแก่ พระราชา ควรเป็นม้านั้น นับว่าเป็นราชพาหนะโดยแท้ องค์ ๔ ประการ คือ ๑.ความ ซื่อตรง ๒. ความว่องไว ๓. ความอดทน ๔. ความสงบเสงี่ยม หรือดังคำในอัสสาชานีย สูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ม้าอาชาไนยพันธุ์ดีของพระราชา ประกอบด้วยองค์ ๕ ประการ ย่อมเป็นม้าควรแก่พระราชา ควรเป็นม้านั้น นับว่า เป็นราชพาหนะโดยแท้ เช่น ข้อ ๑ ความตรง ๒. ความมีเขว้ ๓.ความอ่อน ๔. ความ อดทน ๕. ความเสงี่ยม (อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๑๔๓/๓๙๑,อง.ติก.(ไทย) ๒๑/๒๕๙/ ๓๗๖,๒๑/๑๑๒/๑๗๑,๒๑/๑๑๓/๑๗๒,อง.ฉก.(ไทย)๒๒/๗/๔๑๘,๒๒/๕/๔๑๖,๒๒/ ๖/๔๑๗,อง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๒๐๓/๓๔๕,ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๓๒๒/๑๓๓)

อาชีวีปาริสุทธิ : ความบริสุทธิ์แห่งอาชีวะคือ เลี้ยงชีวิตโดยทางที่ชอบ ไม่ประกอบอนเสนา เช่น ไม่ หลอกลวงเขาเลี้ยงชีวิต(ข้อ ๓ ในปาริสุทธิศีล ๔), ที่เป็นข้อ ๓ในปาริสุทธิศีล ๔ นั้น เรียกเต็มว่า *อาชีวีปาริสุทธิศีล* แปลว่า ศีลคือความบริสุทธิ์แห่งอาชีวะ (พจนานุกรม พุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)

อรรถกถาอธิบายว่า เป็น ๑ ในปาริสุทธิศีล ๔ ประการ [(คือ (๑) ปาติโมกขสังวร ศีล(ความสำรวมในพระปาติโมกข์) (๒) อินทริยสังวรศีล(ความสำรวมอินทริย ๖) (๓) อาชีวีปาริสุทธิศีล(ความบริสุทธิ์แห่งอาชีวะ) (๔) ปัจจัยสันนิสิตศีล (ศีลที่อาศัยการ พิจารณาใช้สอยปัจจัย ๔)] (ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๔๒๕/๓๐๓)

อาชีวีปาริสุทธิ : อาชีวะบริสุทธิ์ มีอาชีวีสุจริต ดังคำในจูฬวรรคและกกุฏเถรสูตร ว่า ศาสดาบางท่าน ในโลกนี้มีอาชีวีไม่บริสุทธิ์แต่ปฏิญาณว่า เราเป็นผู้มีอาชีวีบริสุทธิ์ อาชีพของเรา บริสุทธิ์ ผ่องแผ้ว ไม่เศร้าหมอง พวกสาวกรู้จักเขาอย่างนี้ว่า ศาสดาท่านนี้มีอาชีวีไม่ บริสุทธิ์ แต่ปฏิญาณว่าเราเป็นผู้มีอาชีวีบริสุทธิ์ อาชีพของเราบริสุทธิ์ ผ่องแผ้ว ไม่ เศร้าหมอง หรือดังคำในสาฬหสูตรที่กล่าวไว้ว่า สมณพราหมณ์เหล่าใดมีความ ประพฤติทางกายบริสุทธิ์ มีความประพฤติทางวาจาบริสุทธิ์ มีความประพฤติทางใจ บริสุทธิ์ มีอาชีวีบริสุทธิ์ สมณพราหมณ์เหล่านั้นควรเพื่อญาณทัสสนะ เพื่อความตรัสรู้ ชั้นเยี่ยม (วิ.จู.(ไทย) ๗/๓๓๔/๑๗๗,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๙๖/๒๙๘, อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๐๐/๑๗๒)

อาชีวก : นักบวชที่เปลี่ยพวกหนึ่งในครั้งพุทธกาล เป็นสาวกของมกฺขลิโคสาล ดังคำในมหา วิภังค์ว่า พระญาติร่วมสายโลหิตของพระเจ้าพิมพิสารจอมทัมมคธรัฐทรงผนวชใน

สำนักของอาชีวกทั้งหลายครั้งนั้นอาชีวกนั้นได้เข้าไปเฝ้าพระเจ้าพิมพิสารถึง พระราชสำนัก (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๒๙๗/๓๓๘,ที.สี.(ไทย)๙/๑๖๘/๕๕,ที.ม.(ไทย) ๑๐/ ๒๓๑/๑๗๔,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๘๖/๒๑๘,๑๓/๒๒๘/๒๖๗,ส.ข.(ไทย) ๑๗/๒๑๓/ ๒๙๓,อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๗๓/๒๙๓)

อาชีวกสูตร : พระสูตรว่าด้วยสาวกของอาชีวก คหบดีผู้เป็นสาวกของอาชีวก เข้าไปหาพระ อานนทที่ถึงที่พัก ณ โขสิตาราม เขตกรุงโกสัมพี ไหว้แล้วนั่ง ณ ที่สมควรแล้วกล่าวว่า ไนโลก คนพวกไหนกล่าวธรรมไว้ดีแล้ว ปฏิบัติดีแล้ว ดำเนินไปดีแล้ว

พระอานนทกล่าวว่า ถ้าเช่นนั้น เราจะย้อนถามท่าน ท่านโปรดตอบตามความ พอใจเถิด คือ คนพวกใดแสดงธรรมเพื่อละราคะ โทสะ และโมหะ คนพวกนั้นกล่าว ธรรมไว้ดีแล้วหรือไม่ หรือท่านมีความเข้าใจในเรื่องนี้อย่างไร พอได้ฟังเช่นนั้น คหบดี จึงกล่าวตอบเป็นลำดับดังนี้ว่า ผู้แสดงธรรมเพื่อละราคะ โทสะ โมหะ ชื่อว่ากล่าว ธรรมไว้ดีแล้ว ผู้ปฏิบัติเพื่อละราคะ โทสะ โมหะ ชื่อว่าปฏิบัติดีแล้ว ผู้ละราคะ โทสะ โมหะได้แล้ว ชื่อว่าดำเนินไปดีแล้วในโลก คหบดีกล่าวชื่นชมพระอานนทว่า น่า อัศจรรย์จริง ท่านไม่ยกย่องพระธรรมของตนเอง และไม่มีการรุกรานธรรมของผู้อื่น มีแต่แสดงตามเหตุผล กล่าวแต่เนื้อความ และไม่ได้นำความเห็นของตนเข้าไป เกี่ยวข้อง ท่านนั้นแหละชื่อว่ากล่าวธรรมไว้ดีแล้ว ปฏิบัติดีแล้วดำเนินไปดีแล้ว แล้ว แสดงตนเป็นอุบาสกขอถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะตลอดชีวิต (อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๗๓/ ๒๙๓)

อาชีวกสูตร : พระสูตรว่าด้วยอาชีวก ตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้อาชีวก(นักบวชเปลือย) ตกนรก มี ๕ มีเนื้อความเหมือนในภิกขุสูตร (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๒๙๓/๔๐๕)

อาชีวกวิบัติ : เสียอาชีวะ, ความเสียหายแห่งการเลี้ยงชีพ คือ ประกอบมิจฉาอาชีวะมีหลอกลวงเขา เลี้ยงชีพ เป็นต้น(ข้อ ๔ ในวิบัติ ๔) ดังคำในอาชีวกสูตร ท่านพระอานนทอยู่ที่โขสิตา ราม เขตกรุงโกสัมพี ครั้งนั้นคหบดีคนหนึ่งเป็นสาวกของอาชีวกเข้าไปหาท่านพระ อานนทที่ถึงที่อยู่ไหว้แล้วนั่งที่สมควร ได้กล่าวกับท่านพระอานนท หรือดังคำใน อาชีวกสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย อาชีวกประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ ย่อมดำรงอยู่ในนรก เหมือนถูกนำไปฝังไว้ เช่น ข้อ ๑ เป็นผู้ฆ่าสัตว์ (วิ.จ. (ไทย) ๖/๒๑๕/๓๓๑,๖/๒๑๗/๓๓๗,๖/๒๒๑/๓๔๐,๖/๒๒๕/๓๔๒,วิ.จ.(ไทย) ๗/ ๓๘๗/๒๘๘, ๗/๓๘๗/๒๘๘, ๗/๓๘๗/๒๙๐, ๗/๓๘๗/๒๙๑,วิ.ป.(ไทย) ๘/๒๗๑/ ๓๖๔,๘/๒๘๗/๓๘๖,๘/๓๒๔/๔๕๔,๘/๓๒๔/๔๕๕,อง.ติก.(ไทย)๒๐/๑๒๐/ ๓๖๕,อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๙๓/๔๐๕)

อาชีวกสัมปทา : ความถึงพร้อมด้วยอาชีวะ, ข้อ ๑ ในสัมปทา ๓ คือ ๑. กัมมันตสัมปทา (ความถึงพร้อม ด้วยการทำงาน) ๒. อาชีวกสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยอาชีวะ) ๓. ทิฏฐิสัมปทา (ความถึง พร้อมด้วยทิฏฐิ) ดังคำในกัมมันตสูตรที่อธิบายความหมายไว้ว่า อาชีวกสัมปทา เป็น อย่างไร คือบุคคลบางคนในโลกนี้มีอาชีวะชอบ เลี้ยงชีพด้วยสัมมาอาชีวะ(เลี้ยงชีพ ชอบ) นี้เรียกว่าอาชีวกสัมปทา (อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๑๒๐/๓๖๖)

- อาชีวะสูตร :** พระสูตรว่าด้วยภิกษุผู้ควรแก่สาชีพ พระสารีบุตรกล่าวว่า ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๕ เหมือนในสากัจฉสูตร และสามารถตอบปัญหาที่ตั้งขึ้นถามในเรื่องทั้ง ๕ ข้างต้นนั้น เป็นผู้ควรแก่สาชีพของเพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๖๔/๒๗๑)
- อาชีวะ :** อาชีพ, การเลี้ยงชีพ, ความเพียรพยายามในการแสวงหาปัจจัยยังชีพ,การทำมาหากิน ดังคำในภิกษุณีวิภังค์ สิกขาบทวิภังค์ว่า คำว่า มีชื่อเสียงไม่ดี คือเลี้ยงชีพด้วยมิจฉาอาชีวะเลวทราม หรือดังคำในมหาสิหนาทสูตร ที่ พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า กัสสปะ ตถาคตอุบัติขึ้นมาในโลกนี้ เป็นพระอรหันต์ตรัสรู้ด้วยตนเองโดยชอบ ฯลฯ เห็นภัยในโทษแม้เพียงเล็กน้อยสมათานศึกษาอยู่ในสิกขาบท ประกอบด้วยกายกรรมและวจีกรรมอันเป็นกุศล มีอาชีวะบริสุทธิ์ สมบูรณ์ด้วยศีล (วิ.ภิกษุณี.(ไทย) ๓/๗๓/๖๔, ที.สี.(ไทย) ๙/๑๙๓/๖๕, ๙/๔๐๐/๑๗๐, ๙/๔๕๐/๑๙๙, ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๔๓/๕๒, ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๔/๔๓๘)
- อาชีวะบริสุทธิ์ :** อาชีพสุจริตดังคำในมหาอัสดรสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เธอทั้งหลายควรสำเนียงกันอย่างนี้ว่า เราทั้งหลายจักมีอาชีวะบริสุทธิ์ปรากฏ เปิดเผย ไม่บกพร่องและสำรวมระวัง จักไม่ยกตน ไม่ข่มผู้อื่นด้วยความเป็นผู้มีอาชีวะบริสุทธิ์นั้น หรือดังในคำอรัทเทยสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ฐานะ ๔ ประการนี้ ที่ตถาคตไม่ต้องรักษา เช่น ตถาคตมีอาชีวะบริสุทธิ์ ไม่มีมิจฉาอาชีวะ(เลี้ยงชีพผิด)ที่จะต้องรักษาว่า คนอื่นอย่าได้รู้กรรมนี้ของเรา (ม.มู.(ไทย) ๑๒/๔๒๐/๔๕๔)
- อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อาชีวะบริสุทธิ์ หมายถึงภิกษุไม่เลี้ยงชีพด้วยกรรมที่ไม่สมควร เช่น การรักษาไข้ การให้น้ำมันทาเท้า การหุงน้ำมัน พุดเสียบเคียงของผู้อื่น หรือการสะสมปัจจัยใครสมิเณยใสเป็นต้น (ม.มู.อ. (บาลี) ๒/๔๒๐/๒๒๓-๒๒๔)
- อาชีวะเศร้าหมอง :** เลี้ยงชีพไม่บริสุทธิ์ หมายถึงอาชีพไม่สุจริต ดังคำในมหาสิหนาทสูตรที่อเจลกัสสปะเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค ทูลถามว่า ท่านพระโคตม ข้าพระองค์ได้ยินมาว่า พระสมณโคตมทรงดำหนิตบะทุกชนิด ทรงคัดค้านและชี้โทษผู้บำเพ็ญตบะทั้งปวงว่าเป็นผู้มีอาชีวะเศร้าหมองโดยส่วนเดียว' สมณพราหมณ์ที่กล่าวอย่างนี้ว่า พระสมณโคตมทรงดำหนิตบะทุกชนิด ทรงคัดค้านและชี้โทษผู้บำเพ็ญตบะทั้งปวงว่าเป็นผู้มีอาชีวะเศร้าหมองโดยส่วนเดียวชื่อว่าพูดตรงตามที่ท่านพระโคตมตรัสไว้ (ที.สี.(ไทย) ๙/๓๘๑/๑๖๑, ๙/๓๘๒/๑๖๑, ๙/๓๘๓/๑๖๑)
- อาชีวิกภัย :** ภัยเนื่องด้วยการเลี้ยงชีพ, เป็น ๑ ในภัย ๕ คือ ๑. อาชีวิกภัย (ภัยเนื่องด้วยการเลี้ยงชีพ) ๒. อสโลภภัย(ภัยคือความเสื่อมเสียชื่อเสียง) ๓. ปริสสารัชชภัย(ภัยคือความครั่นคร้ามในบริษัท) ๔. มรณภัย(ภัยคือความตาย) ๕. ทุกคติภัย(ภัยคือทุกคติ) มีปรากฏในภยสูตร (อง.นวก.(ไทย) ๒๓/๕/๔๔๑)
- อาญา :** อำนาจ, โทษ (มักใช้สำหรับพระเจ้าแผ่นดินหรือเจ้านาย) เช่น พระราชาอาญา ดังคำในมหาทุกขกัณฑ์สูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เพราะเหตุแห่งกามทั้งหลาย ขนทั้งหลายตัดช่องย่องเบาบ้างขโมยยกเค้าบ้าง ปล้นบ้านบ้าง ดักจี้ในทางเปลี่ยวบ้าง ละเมิดภรรยาผู้อื่นบ้าง พระราชาที่รับสั่งให้จับเขาลงอาญาด้วยประการต่างๆคือ

เขียนด้วยแส้บ้าง (ม.ม.(ไทย) ๑๒/๑๖๙/๑๗๐, ม.อ.(ไทย) ๑๔/๒๔๗/๒๙๒, ๑๔/๒๕๔/๓๐๐, พ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๗๐/๔๘๑)

อาณัติพิธี : อำนาจเด็ดขาด คือสิทธิที่แม่ทัพได้รับพระราชทานจากพระเจ้าแผ่นดินในเวลาไปสงคราม เป็นต้น (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์)

อาณานาฎา, เมือง : ชื่อเมืองยักษ์แห่งหนึ่ง ที่ท้าวเวสวัณมหาราชสร้างไว้ในอากาศทางทิศเหนือ ดังคำในอาณานาฎิยสูตรที่กล่าวไว้ว่า ท้าวเธอ(ท้าวเวสวัณมหาราช) ทรงมีเมืองหลายเมืองที่สร้างในอากาศคือเมืองอาณานาฎาเมืองกุสินาฎา เมืองปรุกุสินาฎา เมืองนาฎปริยา เมืองปรุกุสินาฎา (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๘๑/๒๒๖, ๑๑/๒๙๑/๒๔๐)

อาณานาฎิยสูตร : พระสูตรว่าด้วยมนต์เครื่องรักษาชื่ออาณานาฎิยะ พระสูตรนี้ท้าวเวสวัณมหาราชหรือท้าวกุเวรในนามของท้าวมหาราชทั้ง ๔ องค์ ได้ถวายพระผู้มีพระภาค ขณะประทับอยู่ ณ ภูเขาคิชฌกูฏ เขตกรุงราชคฤห์ เพื่อขอให้พระองค์ทรงเรียนไว้ และตรัสบอกแก่ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกาทั้งหลาย สำหรับใช้ป้องกันตัวมิให้พวกอสูร ผู้ไม่นับถือพระพุทธศาสนาทำอันตรายได้ พระสูตรนี้กล่าวถึงท้าวมหาราชทั้ง ๔ องค์ ตั้งกองกำลังรักษาการไว้ทั้ง ๔ ทิศ ด้วยกองทัพยักษ์ กองทัพคนธรรพ์ กองทัพกุมภภัณฑ์ และกองทัพนาครหมู่ใหญ่ แล้วเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ

ครั้นแล้วท้าวเวสวัณมหาราชกราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ยักษ์ทั้งชั้นสูง ชั้นกลาง และชั้นต่ำ ที่ล้อมใสพระผู้มีพระภาคก็มี ไม่ล้อมใสก็มี เหตุที่ยักษ์บางพวกไม่ล้อมใสพระผู้มีพระภาคนั้น ก็เพราะพระองค์ทรงสอนให้งดเว้นจากการฆ่าสัตว์ เป็นต้น ซึ่งพวกยักษ์โดยมากไม่งดเว้นจากการฆ่าสัตว์ เป็นต้น มิโหจึงไม่ชอบใจ แล้วทูลขอให้พระผู้มีพระภาคเรียนมนต์เครื่องรักษาชื่อ อาณานาฎิยะ เพื่อให้พระองค์ตรัสบอกมนต์นี้แก่ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ที่อาศัยเสนาสนะป่าอันสงบเป็นป่าทิพย์ เพื่อให้ยักษ์เหล่านั้นล้อมใสแล้วพากันคุ้มครองรักษา

พระผู้มีพระภาคทรงรับด้วยพระอาการดุษณี ท้าวเวสวัณมหาราชจึงได้กราบทูลมนต์ชื่ออาณานาฎิยะกับพระองค์ ใจความสำคัญพอสรุปได้ดังนี้

เบื้องต้นเป็นการกล่าวถึงคำนัสการและสรรเสริญพระคุณของพระพุทธเจ้า ๗ พระองค์

ต่อมา เป็นการกล่าวถึงท้าวมหาราชทั้ง ๔ คือ ท้าวธตรฐ ท้าววิรุฬหก ท้าววิรูปักษ์ และท้าวเวสวัณหรือท้าวกุเวร พร้อมด้วยพระโอรส ซึ่งแต่ละพระองค์มีพระโอรส ๙๑ องค์มีพระนามว่าอินทะเหมือนกัน ทุกพระองค์ทรงพลังมาก ต่างพากันถวายอภิวาทพระผู้มีพระภาคแล้วทรงแสดงการสรรเสริญนอบน้อมพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า

ต่อมา เป็นการกล่าวถึงอุตตรกुरुทวีปอย่างพิศดารว่าเป็นรมณีสถาน แลดูงดงาม พวกมนุษย์ที่เกิดในทิศนั้น ไม่ยึดถือสิ่งใดว่าเป็นของตน ไม่มีการหว่านพืช บริโภคข้าวสาส์ที่เกิดในที่ที่ไม่ต้องไถ เป็นต้น

จากนั้น ท้าวเวสวัณมหาราชกราบทูลว่า ไม่ว่าจะเป็ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก หรืออุบาสิกา เมื่อเรียนมนต์จบบริบูรณ์แล้ว พวกอมนุษย์ มีคนธรรพ์ กุมภภัณฑ์ นาค และยักษ์ตั้งแต่ระดับสูงถึงระดับต่ำมีจิตประทุษร้าย ติดตามไปในอริยาบถทั้ง ๔ คือ เดิน

ยี่น นั้ง นอน ของภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา พวกอมนุษย์เหล่านั้น ก็จักไม่ได้รับ สักการะหรือความเคารพจากพวกอมนุษย์ด้วยกัน พวกอมนุษย์จักไม่ทำอวามหงคล กับอมนุษย์นั้นจักถูกพวกอมนุษย์ด่าอย่างรุนแรง ถูกเอาบาตรเปล่าครอบศีรษะ ถูกฝ่า ศีรษะออกเป็น ๗ เสียง อมนุษย์เหล่านั้น จักเป็นศัตรูของท้าวมหาราช อมนุษย์ที่ ประพฤติผิดต่อภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ในกรณีดังกล่าวแล้ว สามารถถูกพุทธ บริษัทกล่าวโทษ ร้องทุกข์ ร้องเรียนต่อผู้ปกครองที่เหนือกว่าอมนุษย์นั้นได้ จากนั้น ท้าวมหาราชทั้ง ๔ พร้อมบริวารก็ทูลลากลับ

เมื่อราตรีนั้นล่วงไป พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกภิกษุทั้งหลายมาประชุมกันแล้วตรัส ถึงเรื่องราวที่ท้าวมหาราชทั้ง ๔ พร้อมบริวาร ได้เข้ามาเฝ้าแล้วท้าวเวสวัณได้ทูลขอให้ พระองค์เรียนมนต์เครื่องป้องกันชื่ออาณานาฎิยะ เพื่อตรัสบอกแก่บริษัท คือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ไว้ใช้เพื่อคุ้มครองรักษา ไม่ถูกเบียดเบียนและอยู่สำราญ แล้วพระองค์ทรงสาธยายมนต์นี้แก่ภิกษุทั้งหลาย ตามที่ท้าวเวสวัณมหาราชกราบทูล อย่างละเอียด แล้วตรัสให้ภิกษุทั้งหลายเรียนมนต์นี้ไว้ เพื่อให้สำเร็จประโยชน์ตามที่ ท้าวมหาราชทูลขอ เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสอย่างนี้ ภิกษุเหล่านั้นมีใจยินดีต่างชื่นชม พระภาสิตของพระผู้มีพระภาคแล (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๗๕/๒๑๙)

อาณานาฎิยะ, มนต์เครื่องรักษา :ชื่อมนต์บทหนึ่งในมหาวรรค ที่ฉนิกาย ที่ท้าวมหาราชทั้ง ๔ ประพันธ์เพื่อให้เหล่าพุทธบริษัทใช้สวดกัน(ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๗๖/๒๒๐,๑๑/๒๘๑/ ๒๒๙,๑๑/๒๘๓/๒๓๒,๑๑/๒๙๕/๒๔๖)

อาณานาฎิยปริตร :อาณานาฎิยสูตร (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์) ดู *ปริตร, ภาณ ยักษ์, ดู ปริตร, ภาณยักษ์*

อาณัติ : ข้อบังคับ, คำสั่ง กฎ (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์) ; เครื่องหมาย

อาณัติสัญญา : ข้อบังคับที่ได้นัดหมายกันไว้, เครื่องหมายที่ตกลงกันไว้ (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับ ประมวลศัพท์)

อาณา : อำนาจปกครอง เช่น อาณาบริเวณ (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์)

อาณาเขต : เขตแดนในอำนาจปกครอง, ที่ดินในที่บังคับ ดังคำในมหาวรรค ที่พระผู้มีพระภาค ตรัสว่า ครั้งนั้น กรุงเวสาลีเป็นถิ่นอุดมสมบูรณ์มีอาณาเขตกว้างขวาง พลเมืองมาก มี คนคับคั่ง หาข้าวปลาอาหารง่าย มีปราสาท๗,๗๐๗ (ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๓๕๗/๓๙๓)

อาณาเขตของพระเจ้ากาสิ :เขตแดนของพระเจ้ากาสิ ดังคำที่พระมหาปชาปตีโคตมิเถรกล่าวไว้ว่า เมื่อข้าพเจ้ายังเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในสงสาร เป็นผู้หวั่นไหวเพราะพายุคือกรรม จึง เกิดในหมู่บ้านทาสในอาณาเขตของพระเจ้ากาสิ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๒๐๙/๔๑๕)

อาณาจักร : เขตแดนที่อยู่ในอำนาจปกครองของรัฐบาลหนึ่ง,อำนาจปกครองทางบ้านเมือง ใช้คู่ กับพุทธจักร ซึ่งหมายถึงขอบเขตการปกครองของพระสงฆ์ในพระพุทธศาสนา ดังคำ ในมหาวรรคว่า บุรุษคนหนึ่งทำโจรกรรมแล้วได้หนีไปบรรพชาในหมู่ภิกษุ และเขาถูก เจ้าหน้าทีออกหมายจับตัวราชอาณาจักรว่า พบเข้าในที่ใด ฟังข่าวเสียในที่นั้น มนุษย์ ทั้งหลายพบเข้าจึงกล่าวอย่างนี้ว่า ภิกษุรูปนี้คือโจรผู้ถูกออกหมายจับคนนั้นเอาเถอะ พวกเราจะฆ่าภิกษุนั้นเสีย (วิ.ม.(ไทย) ๕/๙๓/๑๔๘, ที.สี.(ไทย) ๙/๒๓/๙,๙/๒๐๗/

๗๐,ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๐๘/๒๔๒,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๐๒/๑๖๔,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๘๔/๔๗๓,ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๒๓๑/๒๗๑)

อาณาประชาราษฎร์ : ราษฎรชาวเมืองที่อยู่ในอำนาจปกครอง (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์)

อาณาประโยชน์ : ผลประโยชน์ที่ตนมีอำนาจปกครองส่วนตัว (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์)

อาณาปวัตติ : ความเป็นไปแห่งอาณา,ขอบเขตที่อำนาจปกครองแผ่ไป; เป็นไปในอำนาจปกครอง, อยู่ในอำนาจปกครอง (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์)

อาณาปาฏิโมกข์: ชื่อข้อบัญญัติอย่างหนึ่ง เป็นข้อห้ามที่บัญญัติไว้สำหรับภิกษุและภิกษุณี(พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์) ; ดู ปาฏิโมกข์

อาณาสงฆ์ : อำนาจของสงฆ์, อำนาจปกครองของสงฆ์ คือสงฆ์ประชุมกันใช้อำนาจโดยชอบธรรม ระงับอธิกรณ์ที่เกิดขึ้น (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์)

อาณิสสูตร : พระสูตรว่าด้วยลิม พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่าในอดีต ภิกษุทั้งหลายจะไม่สนใจศึกษาเล่าเรียนและไม่ให้ความสำคัญแก่พระพุทธรูปที่เป็นโลกุตตรธรรมประกอบด้วยความว่าง แต่จะพากันสนใจศึกษาเล่าเรียนและให้ความสำคัญแก่สูตรที่ผู้เขี้ยวชาญอื่นรจนาไว้ ที่เป็นบทกวี มีอักษรวิจิตร มีพยัญชนะวิจิตร เหมือนตะโพนของพวกกษัตริย์ทหารหะที่เหลือแต่โครงลิม ฉะนั้น (ส.น. (ไทย) ๑๖/๒๒๙/๓๑๗)

อาตุร : เตือดร้อน, กระทบกระชวย, ทนทุกขเวทนาทั้งกายและใจอาตมภาพ ฉัน, ข้าพเจ้า (ใช้แก่พระภิกษุสามเณรใช้เรียกตัวเอง เมื่อพูดกับคฤหัสถ์ผู้ใหญ่ ตลอดถึงพระเจ้าแผ่นดิน) ดังคำในสัมพลาชาดกที่นางสัมพลากกล่าวไว้ว่า ท่านผู้เจริญ พระราชาโอรสแห่งวิเทหราช ทรงอาตุรประทับอยู่ในป่า ข้าพเจ้าอุปัฏฐากพระองค์ผู้ทรงถูกโรคเบียดเบียนตัวต่อตัว อนึ่ง ข้าพเจ้าแสวงหาของป่านำรังผึ้งหรือเนื้อที่เป็นเดนใดมา พระองค์ก็เสวยสิ่งนั้นวันนี้พระสรีระของพระองค์คงจะเหี่ยวแห้งแน่นอน (ขุ.ชา.ติงสติ. (ไทย) ๒๗/๓๐๐/๕๘๔)

อาตมัน : ตัวตน, คำสันสกฤต ตรงกับบาลีว่าตถาคต คืออัตตา (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์)

ในคำว่า คำว่า หลังจากตายแล้วตถาคต เกิดอีกหรือ ฯลฯ หลังจากตายแล้วตถาคตไม่เกิดอีกหรือ ฯลฯ หลังจากตายแล้วตถาคตเกิดอีกและไม่เกิดอีกหรือ ฯลฯ ตถาคตในที่นี้เป็นคำที่ลัทธิอื่นๆ ใช้กันมาก่อนพุทธกาล หมายถึงอัตตา (อาตมัน) ไม่ได้หมายถึงพระพุทธรูป อรรถกถาอธิบายว่า หมายถึง สัตตะ (ที.สี.อ. (บาลี) ๖๕/๑๐๘)

อาตมภาพ,อาตมา : ฉัน, ข้าพเจ้า (สำหรับพระภิกษุสามเณรใช้พูดกับผู้มีบรรดาศักดิ์ แต่บัดนี้ นิยมใช้พูดอย่างให้เกียรติแก่คนทั่วไป) (ที.สี.(ไทย) ๙/๑๘๐/๕๙,๙/๑๘๐/๖๐,๙/๑๘๓/๖๑,๙/๑๘๕/๖๒,ที.ม.(ไทย)๑๐/๕๓/๓๐,๑๐/๓๕๖/๒๘๔,๑๐/๔๑๐/๓๔๓,๑๐/๔๑๑/๓๔๓,ส.สพ.(ไทย)๑๘/๓๔๕/๓๗๗,๑๘/๓๔๘/๓๘๔,๑๘/๔๑๐/๔๗๐,ขุ.วิ.

(ไทย)๒๖/๑๐๐๐/๑๒๓,๙/๔๔๗/๑๙๗,๙/๔๔๗/๑๙๘,๙/๔๔๗/๒๑๘,๙/๔๔๗/

๒๑๙,๙.วิ.(ไทย) ๒๖/๓/๒,๙.เถร.(ไทย) ๒๖/๔๔/๓๑๙,๒๖/๘๗/๑๕,๒๖/๑๓๘/๒๔)

อาตัมปิกรณียสูตร : พระสูตรว่าด้วยเหตุให้ทำความเพียร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคลควรทำความเพียรด้วยฐานะ ๓ คือ (๑) เพื่อความไม่เกิดขึ้นแห่งบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้น (๒) เพื่อความเกิดขึ้นแห่งกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้น (๓) เพื่อความอดกลั้นเวทนาทั้งหลายที่เกิดขึ้นในร่างกาย (อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๕๐/๒๑๑)

อาตัมปิสูตร : พระสูตรว่าด้วยภิกษุผู้ไม่มีความเพียร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ผู้ที่ไม่มีความเพียรและไม่มโอดตัมปะ ไม่อาจจะตรัสรู้หรือบรรลุนิพพานได้ ดังคำว่า ภิกษุผู้ไม่มีความเพียรไม่มีมโอดตัมปะ เป็นผู้เกียจคร้าน มีความเพียรย่อหย่อน มักท้อแท้ ง่วงซึม ไม่มีหิริ ไม่มีมริทฺถิเยื่อเพื่อต่อธรรม เช่นนี้ ย่อมไม่ควรเพื่อจะบรรลุสัมโพธิอันยอดเยี่ยมได้ แต่ภิกษุผู้มีสติ มีปัญญารักษาตน มีฌาน มีความเพียร มีมโอดตัมปะและไม่ประมาทตัดสังโยชนในชาติ ชราได้แล้ว พึงบรรลุสัมโพธิอันยอดเยี่ยม ในอิตถาพณี(ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๓๔/๓๘๑)

อรรถกถาอธิบายว่า สัมโพธิ ในที่นี้หมายถึงอรหัตตผล (ขุ.อิติ.อ. ๓๔/๑๒๑)

อาตุมเถรคาถา : ภาษิตของพระอาตุมเถระ ,คาถาของพระอาตุมเถระ ท่านพระอาตุมเถระกล่าวว่า ถ้าไผ่อ่อน แตกแขนง มีใบกิ่งก้านสาขาแล้ว เป็นสิ่งที่ยากที่จะเขี่ยถอนถอนได้ ฉันทอดมาที่ฉันทันนั้นเหมือนกัน เมื่อโยมแนะนำภรรยามาให้ ขอโยมแม่ได้โปรดยินยอมอาตมาเถิด เพราะว่า บัดนี้ อาตมาเป็นบรรพชิตแล้ว (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๗๒/๓๒๙)

อาตุมมา, กรุง,อาตุมมา, เมือง :เมืองแห่งหนึ่งไม่ไกลจากกรุงกุสินารา ดังคำในมหาวรรคว่า พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ กรุงกุสินารา ตามพระอัยยาศัยแล้วเสด็จจาริกไปทางเมืองอาตุมมา พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ มีจำนวน๑,๒๕๐ รูป,เป็นเมืองที่มีพระหลวงตารูปหนึ่งเคยเป็นช่างกลบกลแล้วทำกรรมที่ไม่งามคือให้ลูกทั้งสองถือเครื่องม้อดตัมและโกนผมพร้อมกับทะนุและถูๆไปตัดและโกนผมตามบ้านเรือนรวบรวมเกลือบ้าง น้ำมันบ้าง ข้าวสารบ้าง ของฉันทันบ้างไว้ พ่อจะหุงข้าวต้มถวายพระผู้มีพระภาคผู้เสด็จมาถึง (วิ.ม.(ไทย) ๕/๓๐๓/๑๓๖, ๕/๓๐๓/๑๓๗, ๕/๓๐๓/๑๓๘,ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๙๓/๑๔๒)

อาถรรพณ์ : เวทมนตร์ที่ใช้เพื่อให้ดีหรือร้าย, วิชาเสกเป่าป้องกัน, การทำพิธีป้องกันอันตรายต่างๆ ตามพิธีพราหมณ์เช่น พิธีฝังเสาหิน หรือ ฝังบัตร์พลีเรียกว่า *ฝังอาถรรพณ์* (สืบเนื่องมาจากพระเวทคัมภีร์ที่ ๔ คือ *อถรรพเวท* หรือ*อาถรรพณเวท*) *อาถรรพ์* ก็ใช้ ดังคำในตุมภูกสูตรว่า ผู้นับถือพระรัตนตรัยไม่พึงประกอบการทำอาถรรพณ์ การทำนายฝัน การทำนายลักษณะ หรือแม้การดูฤกษ์ยาม (ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๙๓๔/๗๒๔)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อาถรรพณ์ หมายถึงคาถาอาคมทางไสยศาสตร์ หรือเวทมนตร์ที่ใช้เพื่อให้ดีหรือร้าย เป็นคัมภีร์อีกเล่มหนึ่งในคัมภีร์พระเวท (ขุ.ม.อ. (บาลี) ๑๒๖/๔๑๗)

อาทานสัญญา : สัญญาคือความยึดถือ หมายถึงความกำหนดหมายจากความยึดถือ ดังคำในปฏิสัมภิทามรรคว่า ปฏินิสสัคคานุปัสสนาญาณ (ญาณคือการพิจารณาเห็นความสละ

- คืน) พ้นจากอาทานสัญญา เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่าสัญญาวิโมกข์ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๑๔/๓๕๖)
- อาทานะ :** ความยึดถือ ดังคำในปฏิสัมภิทามรรค ญาณกถาว่า เมื่อละอาทานะ (ความยึดถือ) ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยอำนาจแห่งปฏินิสัคคานุปัสสนา ย่อมไม่ล่วงเลยกันและกัน ... หรือดังคำในกัณฐคานุปัสสนาญาณนิตเทศที่กล่าวไว้ว่า พระโยคาวจร เมื่อคลายกำหนดย่อมละระคาได้ เมื่อทำระคาให้ดับ ย่อมละสมุทัยได้ เมื่อสละคืน ย่อมละอาทานะ(ความยึดถือ) ได้ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๘/๔๓,๓๑/๕๒/๘๒,๓๑/๑๖๗/๒๕๘,๓๑/๒๑๕/๓๕๘,๓๑/๒๑๘/๓๖๑)
- อาทร :** ความเอื้อเฟื้อ, ความเอาใจใส่ ดังคำในนาวาสูตที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุรุษควรบูชาสักการะบุคคลที่ตนเรียนรู้อรรถมนใจ เข้าใจ เหมือนเทวดาบูชาพระอินทร์ ฉะนั้น บุคคลผู้เป็นพหูสูต ได้รับการบูชาจากศิษย์แล้ว มีใจเอื้ออาทรในศิษย์นั้น ย่อมอธิบายธรรมให้เข้าใจได้อย่างแจ่มแจ้ง (ขุ.ส.(ไทย) ๒๕/๓๑๙/๕๗๓)
- อาทิ :** เป็นต้น; ที่แรก, ข้อต้น (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์) มักใช้ข้างหน้าคู่อื่น เช่น อาทิพรหมจริยการศึกษา อาทิกัณฐยานัง
- อาทิกัมม์ :** กรรมที่แรก หมายถึงผู้ทำกรรมที่แรก, ภิกษุผู้เป็นต้นบัญญัติในสิกขาบทนั้นๆ ดู *อาทิกัมมิเก* ๒ (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์)
- อาทิกัมมิเก :** ๑. ผู้ทำกรรมที่แรก หมายถึงภิกษุผู้เป็นต้นบัญญัติในสิกขาบทนั้นๆ ดังคำในในอนาปัตติวาร ภิกษุต่อไปไม่ต้องอาบัติ คือ ๑. ภิกษุไม่รู้สีกตัว ๒. ภิกษุไม่ยินดี ๓.ภิกษุวิกลจริต ๔. ภิกษุมิจิตฟุ้งซ่าน ๕.ภิกษุผู้กระสับกระส่ายเพราะเวทนา ๖. ภิกษุต้นบัญญัติ (วิ.ม.ไทย) ๑/๖๖/๕๓)
๒. ชื่อคัมภีร์ในพระวินัยปิฎก เป็นคัมภีร์แรก เมื่อแยกพระวินัยปิฎกเป็น ๕คัมภีร์ ใช้คำย่อว่า *อา* (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์) ; *อาทิกัมม์* ก็เรียก
- อรรถกถาอธิบายว่า เป็นชื่อคัมภีร์ ๑ ในคัมภีร์ ๕ คือ (ชื่อคัมภีร์พระวินัยปิฎก หมวดหนึ่ง ใน ๕ หมวด คืออาทิกัมมิเก ปาจิตตีย์ มหาวรรค จุฬวรรค ปรีวาร) (ขุ.อป.อ. (บาลี) ๑/๕๑๙/๓๔๑)
- อาทิตตปริยายสูตร :** ชื่อพระสูตรที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่ภิกษุประมาณ๑,๐๐๐รูปมีอุรุเวลกัสสป เป็นต้น ซึ่งเคยเป็นชฎิลบูชาไฟมาก่อน ว่าด้วยอายตนะทั้ง ๖ ที่ร้อนติดไฟลุกทั่ว ด้วยไฟราคะ ไฟโทสะ และไฟโมหะ ตลอดจนร้อนด้วยทุกข์ มีชาติ ชรามรณะ เป็นต้น ทำให้ภิกษุเหล่านั้นบรรลอรุหัตตผล (มาในคัมภีร์มหาวรรค แห่งพระวินัยปิฎก และสังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค พระสุตตันตปิฎก) (วิ.ม.(ไทย) ๔/๕๔/๖๓,ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๘/๒๗)
- อาทิตตปริยายสูตร :** พระสูตรว่าด้วยอาทิตตปริยาย พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า อาทิตตปริยายและธรรมปริยาย ได้แก่การที่บุคคลแห่งตาด้วยหลาวเหล็กที่ร้อน ทะลวงหูด้วยขอเหล็กที่คม คว้านจมูกด้วยมีดตัดเล็บที่คม ฉือนลิ้นด้วยมีดโกนที่คมและแทงกายด้วยหอกที่คม มีไฟลุกโชน โชติช่วง ประเสริฐกว่าการถือนิมิตโดยอนุพยัญชนะในรูปที่พึงรู้แจ้งทางตา เป็นต้น เหตุด้วยการ

ทำเช่นนี้ไม่ประเสริฐเลย เพราะถ้าเขาตายลงในขณะที่วิญญาณยินดีในการรวบถือ หรือการแยกถือรูปที่พึงรู้แจ้งทางตาเป็นต้นนั้น ก็ย่อมจะไปเกิดในคติอย่างใดอย่างหนึ่ง ในคติ ๒ อย่างนี้ คือ นรกหรือกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน ความจริง ความหลับถือว่า ประเสริฐ แต่เรากล่าวว่าความหลับเป็นหมัน ไร้ผลและเป็นความโง่เขลาสำหรับผู้มีชีวิต บุคคลไม่ควรตรึกถึงวิตกที่จะเป็นเหตุทำลายสงฆ์ให้แตกกัน อายุขณะภายใน ๖ อายุขณะภายนอก ๖ วิญญาณ ๖ สัมผัส ๖ และแม้ความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้นเพราะสัมผัส ๖ เป็นปัจจัยล้วนไม่เที่ยง เมื่ออริยสาวกนั้นพิจารณาอย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในอายุขณะภายใน ๖ เป็นต้นนั้น เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนด เพราะคลายกำหนด จิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ว่าหลุดพ้นแล้ว ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีก (ส.สพ.ไทย) ๑๘/๒๓๕/๒๓๐)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า การถือนิมิตโดยอนุพยัญชนะ หมายถึงการแยกถือว่ามืองามเท้างาม เป็นต้น (ส.สพ.อ. ๓/๒๓๕/๕๙)

อาทิตตสูตร : พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่เป็นของร้อน สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ทเวตาราบพูลว่า เมื่อเรือนถูกไฟไหม้ สิ่งของที่เขานำออกไปได้ ย่อมเป็นประโยชน์แก่ผู้เป็นเจ้าของ ฉันทใด เมื่อโลกถูกขราและมรณะเผาอยู่ สิ่งของที่บุคคลนำออกไปให้ทาน ย่อมเป็นประโยชน์แก่ผู้ให้ ฉันทนั้น (ส.ส.ไทย) ๑๕/๔๑/๕๓)

อาทิตตสูตร : พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่เป็นของร้อน พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ กรุงสววัตถิได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ชั้น ๕ เป็นของร้อน อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในชั้น ๕ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนด เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งอนัตตลักขณสูตรในวรรคนี้ (ส.ข.ไทย) ๑๗/๖๑/๙๙)

อาทิตตสูตร : พระสูตรว่าด้วยสิ่งทั้งปวงเป็นของร้อน พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ ตำบลคยาสีสะ ริมฝั่งแม่น้ำคยาได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า อายุขณะภายใน ๖ อายุขณะภายนอก ๖ วิญญาณ ๖ สัมผัส ๖ และแม้ความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้นเพราะสัมผัส ๖ เป็นปัจจัยล้วนเป็นของร้อน ร้อนเพราะไฟ คือ รากะ โทสะ โมหะ ร้อนเพราะชาติ ขรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัสและอุปายาส อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในธรรมเหล่านั้น เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนด เพราะคลายกำหนด จิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ว่าหลุดพ้นแล้ว ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีก เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสภาษิตนี้ ภิกษุเหล่านั้นต่างมีจิตหลุดพ้นจากอาสวะ (ส.สพ.ไทย) ๑๘/๒๘/๒๗)

อาทิตยโคตร : ตระกูลพระอาทิตย์, เผ่าพันธุ์พระอาทิตย์, ตระกูลที่สืบเชื้อสายนางอิตติผู้เป็นชายาของพระกศยปประชาบดี, ท่านว่าสกุลของพระพุทธเจ้าก็เป็นอาทิตยโคตร (โคตมโคตรกับอาทิตยโคตรมีความหมายอย่างเดียวกัน) (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์) ดูประกอบในจุฬินทเทศ ดังคำว่า พระผู้มีพระภาคเป็นผู้ที่ชาวโลกสักการะเคารพ นับถือ บูชาขนอบน้อม ทรงได้จิวร บิณฑบาต เสนาสนะ และศิลาณปัจจัย

เภสัชบริวาร จึงเชื่อว่าผู้มีพระยศ รวมความว่าผู้โคตมโคตร ผู้มีพระยศ (ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๘๖/๓๐๘)

อรรถกถาอธิบายว่า ชื่อโคตรของคนชั้นสูงสมัยโบราณ ดังคำว่า หมูชนผู้ชอบคิดว่า ตนมีตระกูลสูง ตระกูลมั่งคั่ง มีทรัพย์สมบัติมากกว่าผู้อื่น เช่น คิดว่า “เราเป็น โคตมโคตร เราเป็นกัสสปโคตร” เป็นต้น (อง.เอกาทสก.อ. (บาลี) ๓/๑๐/๓๘๓)

- อาทิตยวงศ์ :** วงศ์พระอาทิตย์ (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์) ; ดู *อาทิตยโคตร*
- อาทิจสูตร :** พระสูตรว่าด้วยอุปมาด้วยดวงอาทิตย์ พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า กัลยาณมิตตตาเป็นบุญนิमित เพื่อให้เกิดโพชฌงค์ ๗ เหมือนแสงอรุณที่มาก่อนดวงอาทิตย์ขึ้นในยามเช้า (ส.ม. (ไทย) ๑๙/๒๒๙/๑๕๙)

อาทิจุปัญฐานชาดก : ชาดกว่าด้วยลิงไหว้พระอาทิตย์ มีเนื้อความอธิบายว่า ฤาษีโพธิสัตว์เดือน ชาวเมืองไม่ให้เลื่อมใสถึงตัวหนึ่ง ซึ่งทำที่เป็นเหมือนผู้บำเพ็ญตบะและจำศีลยืนไหว้พระอาทิตย์อยู่ว่า ท่านทั้งหลายไม่รู้นิสัยเดิมของมัน เพราะไม่รู้จึงพากันสรรเสริญ โรงบูชาไฟของเราก็ถูกมันเผา ทั้งคนโทน้ำ ๒ ลูกก็ถูกมันทุบทำลาย ชาวเมืองรู้ความจริงอย่างนั้นจึงเอาก้อนหินและท่อนไม้ไล่มันให้หนีเข้าไป และหันมาบ่ารุงตบสทั้งหลายเช่นเดิม อาการของผู้หลอกลวงเบื้องต้นที่ผู้อื่นยังไม่ทราบความจริงอาจหลอกลวงอยู่ได้ ต่อเมื่อความจริงปรากฏเขาย่อมประสพความเดือดร้อน (ขุ.ชา.ทุก. (ไทย) ๒๓/๔๙/๗๖)

อาทิตตชาดก : ชาดกว่าด้วยสิ่งของในเรือนที่ถูกไฟไหม้ มีเนื้อความอธิบายว่า พระโพธิสัตว์ เสวยพระชาติเป็นพระเจ้าโรรุวะ ครองราชสมบัติในกรุงโรรุวะ ทรงยึดมั่นในการบำเพ็ญทาน ทรงพอพระทัยในการให้ทาน แก่พระทักขิไณยบุคคล และทรงสดับธรรมจากพระปัจเจกพุทธเจ้าถึง ๗ พระองค์เป็นลำดับ องค์ที่หนึ่งสอนว่า เมื่อเรือนถูกไฟไหม้ สิ่งของนำออกมาได้ก็จะเป็นประโยชน์แก่เจ้าของ สัตว์โลกถูกความแก่และความตายแผดเผาอยู่อย่างนี้ ทรัพย์ที่นำออกมาให้ทานก็เป็นอันให้ดีแล้ว องค์ที่สองสอนว่า คนผู้ให้ทานแก่ท่านผู้บรรลุนิพพานด้วยความขยันหมั่นเพียร เขาย่อมพ้นจากเวตรณีนรกของพญายมและเข้าถึงทิพยสถาน องค์ที่สามสอนว่า การให้ทานและการรับ นักปราชญ์กล่าวว่า เสมอกัน คือคนที่มีจำนวนน้อยกว่าก็สามารถเอาชนะคนที่มีจำนวนมากได้ ถึงมีทรัพย์น้อย แต่มีศรัทธาก็ให้ทานได้ เพราะทรัพย์จำนวนน้อยนั้นแหละ เขาย่อมมีความสุขในโลกหน้า องค์ที่สี่สอนว่า พระสุคตทรงสรรเสริญการเลือกให้ ทานที่ถวายแก่ทักขิไณยบุคคลย่อมมีผลมาก เหมือนพืชที่หว่านลงในนาดี องค์ที่ห้าสอนว่า คนที่ไม่เที่ยวเบียดเบียนสัตว์ ไม่ทำความชั่ว เพราะกลัวคนอื่นติเตียน บัณฑิตย่อมสรรเสริญเขาซึ่งกลัวการติเตียนแต่ไม่สรรเสริญผู้กล้าในการถูกติเตียน เพราะกลัวการถูกติเตียนบัณฑิตจึงไม่ทำความชั่ว องค์ที่หกสอนว่า บุคคลเกิดเป็น กษัตริย์ด้วยพรหมจรรย์ชั้นต่ำ เกิดเป็นเทวดาด้วยพรหมจรรย์ชั้นกลาง ย่อมบริสุทธิ์ด้วยพรหมจรรย์ชั้นสูง องค์ที่เจ็ดสอนว่า บัณฑิตสรรเสริญทานไว้หลายอย่างก็จริง แต่ธรรมเท่านั้นประเสริฐกว่าทาน เพราะแต่ก่อนมา สัตบุรุษทั้งหลายผู้มีปัญญาเท่านั้น จึงได้บรรลุนิพพาน พระราชาและพระเทวีทรงพอพระทัยในคำสอนของพระปัจเจก

พุทธเจ้าเหล่านั้น และได้ทำทานจนตลอดชีวิต มีสุคติเป็นที่ไป บัณฑิตทราบเนื้อความ
อย่างนี้แล้วควรให้ทาน (ช.ชา.อฏฐก.(ไทย) ๒๗/๖๙/๒๙๖)

อาทิตตบรยาย : กล่าวสิ่งที่ทำให้ร้อน หมายถึงอินทรีย์ทั้ง ๖ คือจักขุนทรีย์ เป็นต้น ดังในอาทิตต
ปรียายสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่าอาทิตตบรยายและธรรมบรยาย เป็นอย่างไร
คือ บุคคลแห่งจักขุนทรีย์ด้วยหลาวเหล็กที่ร้อน ไฟติด ลูกโซน โชติช่วงยังประเสริฐ
กว่า ส่วนการถือนิมิตโดยอนุพยัญชนะในรูปที่พึงรู้แจ้งทางตาไม่ประเสริฐเลย
วิญญานที่เนื่องด้วยความยินดีในนิมิตหรือเนื่องด้วยความยินดีในอนุพยัญชนะเมื่อ
ตั้งอยู่ พึงตั้งอยู่ได้ ถ้าบุคคลกระทำกาลกิริยาในสมัยนั้น เป็นไปได้ที่บุคคลนั้นจะพึงถึง
คติอย่าง ๑ ใน ๒ อย่าง คือ นรกหรือกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน เราเห็นโทษนี้แลจึงกล่าว
อย่างนี้ (ส.สพ.ไทย) ๑๘/๒๓๕/๒๓๐)

อาทิพรหมจรรย์ : หลักเบื้องต้นของพรหมจรรย์, หลักการพื้นฐานของชีวิตที่ประเสริฐ หมายถึงธรรม
อันเป็นเบื้องต้นแห่งมรรคพรหมจรรย์ ดังคำในมหาโควินทสูตรที่ท้าวสักกะประกาศ
คุณพระผู้มีพระภาค ๘ ข้อ ในข้อที่ ๘ ว่า พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นผู้ทรงข้าม
ความสงสัยปราศจาก ความแคลงใจผู้จบสิ้นความดำริด้วยอาทิพรหมจรรย์อันเป็นไป
ตามอัชฌาสัย เราไม่เคยเห็นพระศาสดาผู้ประกอบด้วยองค์คุณแม้เช่นนี้ผู้ทรงข้าม
ความสงสัย ปราศจากความแคลงใจ จบสิ้นความดำริด้วยอาทิพรหมจรรย์อันเป็นไป
ตามอัชฌาสัยอย่างนี้ ในอดีตกาลเลยถึงในบัดนี้เราก็ไม่เห็น (ใครอื่น) นอกจากพระผู้
มีพระภาคพระองค์นั้น หรือดังคำในอุทุมพริกสูตรที่นิโครธปริพาชกเห็นพระผู้มีพระ
ภาคเสด็จจงกรมอยู่ในที่แจ้ง ณ สถานที่ให้เหยื่อนกยูง ที่ฝั่งสระโบกขรณีสุมาคธา
จึงห้ามบริษัทของตนว่า ท่านทั้งหลายโปรดเจียบเสียงหน่อยอย่าส่งเสียงอ้ออึง พระ
สมณโคดมนี้เสด็จจงกรมอยู่ในที่แจ้ง...บริษัทมีเสียงเบาอาจจะเสด็จเข้ามาก็ได้ ถ้าว่า
พระสมณโคดมจะพึงเสด็จมาสู่บริษัทนี้ไซ้ พวกเราจะพึงทูลถามปัญหานี้กับพระองค์
ว่า ‘ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ธรรมอะไรที่พระผู้มีพระภาคทรงใช้นะนำเหล่าสาวก ทำ
ให้เหล่าสาวกที่พระผู้มีพระภาคทรงแนะนำแล้ว ถึงความเบาใจปัญญาอาทิ
พรหมจรรย์ อันเป็นที่พึงชั้นสูง เมื่อนิโครธปริพาชกกล่าวอย่างนี้แล้ว ปริพาชก
เหล่านั้นจึงได้เจียบหรือดังคำในอัมมเจตียสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่าภิกษุทั้งหลาย
พระเจ้าปเสนทิโกศลพระองค์นี้ตรัสธรรมเจตีย์ ทรงลุกจากที่ประทับแล้วเสด็จจากไป
เธอทั้งหลายจงเรียนธรรมเจตีย์ จงศึกษาจงทรงจำธรรมเจตีย์นี้ไว้ ภิกษุทั้งหลาย ธรรม
เจตีย์ประกอบด้วยประโยชน์เป็นอาทิพรหมจรรย์ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๕๔/๓๗,๑๑/
๕๕/๓๘,๑๑/๕๖/๓๘,๑๑/๗๔/๕๓,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๗๔/๔๕๙,๑๓/๔๗๔/๕๙๙) ;
เทียบ *อภิสมจวาร*

อรรถกาถอธิบายว่า อาทิพรหมจรรย์ ในที่นี้หมายถึงโลกุตตรมรรคหรือ อริยมรรค
(ที.ปา.อ. (บาลี) ๕๔/๑๙-๒๐) คำว่า อาทิพรหมจรรย์ ในที่นี้หมายถึงธรรมอันเป็น
เบื้องต้นแห่งมรรคพรหมจรรย์ ได้แก่ ข้อปฏิบัติเป็นเครื่องอบรมกาย วาจา ใจ
ตามลำดับ (ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๓๗๔/๒๕๗)

อาทิพรหมจรรย์ปัญหา : ปัญหาที่เป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ หมายถึง ปัญญาอันเป็นเบื้องต้นแห่งมรรคพรหมจรรย์ที่สงเคราะห์เข้าในไตรสิกขา คือปัญญาในสมณะและวิปัสสนาอย่างอ่อนในส่วนเบื้องต้น อีกอย่างหนึ่ง ได้แก่ ปัญญาในสัมมาทิฐิ อันเป็นเบื้องต้นแห่งมรรคมืองค์ ๘ ประการ ดังคำในทสุตตรสูตรที่พระสารีบุตรกล่าวไว้ว่า เหตุ ๘ ประการ ปัจจัย ๘ ประการ เป็นไปเพื่อได้อาทิพรหมจรรย์ที่ยังไม่ได้ เพื่อภิญโญภาพ ไพบูลย์ เจริญเต็มทีแห่งปัญญาที่ได้แล้ว เช่นข้อที่ ๑ ว่า ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ เป็นผู้มิหิริโอดตปปะมีความรักและความเคารพอย่างแรงกล้าในพระศาสดาหรือในเพื่อนพรหมจารีบางรูป ซึ่งตั้งอยู่ในฐานะครูที่เธออาศัยอยู่ นี่เป็นเหตุเป็นปัจจัยประการที่ ๑ เป็นไปเพื่อได้อาทิพรหมจรรย์ที่ยังไม่ได้ เพื่อภิญโญภาพ ไพบูลย์ เจริญเต็มทีแห่งปัญญาที่ได้แล้ว (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๕๘/๔๐๔)

อาทิพรหมจรรย์กาสิกขา : หลักการศึกษาเกี่ยวกับบัญญัติเป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์, หลักการศึกษาอบรมในฝ่ายบทบัญญัติหรือข้อปฏิบัติเบื้องต้นของพรหมจรรย์ สำหรับป้องกันความประพฤติเสียหาย, ข้อศึกษาที่เป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ หมายถึงสิกขาบท ๒๒๗ ที่มาในพระปาฏิโมกข์ ดังคำในมหารวรรค อุปสัมปาเหตุพปัญหา ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วยองค์ ๕ พึงให้อุปสมบท พึงให้นิสสัย พึงใช้สามเณรอุปฐาก คือ ๑. สามารถฝึกปรืออันตวาลิกหรือสัทธวิหริกในอภิสมจาริกาสิกขา ๒. สามารถแนะนำในอาทิพรหมจรรย์กาสิกขา ๓. สามารถแนะนำในอิทธิธรรม ๔. สามารถแนะนำในอิทธิวินัย ๕. สามารถเปลื้องความเห็นผิดอันเกิดขึ้นได้โดยธรรม (วิ.ม.(ไทย) ๕/๘๔/๑๒๘) ;เทียบ *อภิสมจาริกาสิกขา*

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อาทิพรหมจรรย์กาสิกขา คือหลักการศึกษาเกี่ยวกับบัญญัติเป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ หมายถึงสิกขาบทที่มาในภิกษุปาติโมกข์และภิกษุณีปาติโมกข์ เป็นเสกขบัญญัติที่สังฆต้องยกขึ้นแสดงทุกครึ่งเดือน (วิ.อ. (บาลี) ๓/๘๔/๔๙)

อาทิสสูตร : พระสูตรว่าด้วยประโยชน์ที่ควรถือเอาจากโศกทรัพย์ พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเชตวัน เขตกรุงสาวัตถี ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า อริยสาวกใช้จ่ายโศกทรัพย์ เพื่อให้เกิดประโยชน์ ๕ คือ (๑) ใช้บำรุงตนเอง บำรุงมารดาบิดา บุตร ภรรยา ทาส กรรมกร และคนใช้ให้เป็นสุข (๒) ใช้บำรุงตนเอง บำรุงมิตรและอำมาตย์ให้เป็นสุข (๓) ใช้ป้องกันอันตรายที่เกิดจากไฟ น้ำ พระราชา โจร คนที่ไม่ชอบกัน หรือจากทายาท ทำตนให้ปลอดภัย (๔) ใช้ทำพิธีกรรม (คือการสงเคราะห์ บวงสรวง น้อมไหว้) ๕ อย่าง คือ ญาติพิธี สงเคราะห์ญาติ อติถิพิธี ต้อนรับแขก ปุพพเปตพิธี ทำบุญอุทิศให้ผู้ตาย ราชพิธี ถวายเป็นของหลวงมีเสียภาษีอากรเป็นต้น และเทวดาพิธี ทำบุญอุทิศให้เทวดา (๕) ใช้บำเพ็ญทักษิณาที่มีผลสูงขึ้นไป มีผลเป็นสุข ในสมณพราหมณ์ผู้เว้นขาดจากความมัวเมาและความประมาท ดำรงมั่นอยู่ในขันติและโสรัจจะฝึกรบมตุน ทำตนให้สงบ เมื่ออริยสาวกใช้จ่ายทรัพย์ให้เกิดประโยชน์ ๕ นี้แล้ว ถึงโศกทรัพย์จะหมดสิ้นไปหรือเพิ่มพูนขึ้น ท่านก็ไม่มีความร้อนใจ เพราะได้ถือเอาประโยชน์จากโศกทรัพย์นั้น (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๔๑/๖๔)

อาทิวโสธน์ภูวนิทเทศ : แสดงสภาวะเครื่องชำระศีลที่เป็นเบื้องต้นให้หมดจด อธิบายสภาวะเป็นเครื่องชำระศีลที่เป็นเบื้องต้นแห่งอินทรีย์ โดยวิธีปุจฉาและวิสัชนา ดัง

คำปุจฉาว่า “พึงเห็นอินทรีย์ทั้งหลายเพราะมีสภาวะชำระศีลที่เป็นส่วนเบื้องต้นอย่างไร” ท่านวิสัชนาโดยแบ่งเป็น ๒ ตอน คือ

ตอนที่ ๑ มี ๕ ประการตามจำนวนอินทรีย์ เช่น ชื่อว่าสัทอินทรีย์เพราะมีสภาวะน้อมใจเชื่อ ชื่อว่าสีลวิสุทธิเพราะมีสภาวะระวังความไม่มีศรัทธา เป็นเครื่องชำระศีลที่เป็นเบื้องต้นแห่งสัทอินทรีย์

ตอนที่ ๒ มี ๓๗ ประการ (ดูธรรมที่เป็นคู่ตรงกันข้าม ๓๗ คู่ ในหมวดภาวนา ที่ ๕ แห่งสุตตมยญาณที่ ๔ ญาณกถา) เช่น อินทรีย์ ๕ ในเนกขัมมะ ชื่อว่าสีลวิสุทธิ เพราะมีสภาวะระวังกามฉันทะ เป็นเครื่องชำระศีลที่เป็นเบื้องต้นแห่งอินทรีย์ ๕ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๐๐/๓๒๕)

อาทีนพ, อาทีนวะ : โทษ, ส่วนเสีย, ข้อบกพร่อง, ผลร้าย ดังคำในอัสสาทสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสถึงคุณ โทษ และเครื่องสลัดออกไว้ว่า พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เมื่อก่อนเราเป็นโพธิสัตว์ ยังไม่ได้ตรัสรู้ ได้มีความคิดตั้งนี้ว่า อะไรหนอเป็นคุณ อะไรเป็นโทษ อะไรเป็นเครื่องสลัดออกจากรูป ภิกษุทั้งหลาย เรานั้นได้มีความคิดต่อไปตั้งนี้ว่า สภาพที่สุขไสมนัสสาอาศัยรูปเกิดขึ้น นี้เป็นคุณของรูป สภาพที่รูปไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา นี้เป็นโทษของรูป ธรรมเป็นที่กำจัดฉันทราคะ ธรรมเป็นที่ละฉันทราคะ ในรูปนี้เป็นเครื่องสลัดออกจากรูป (ดูประกอบใน ส.ข.(ไทย) ๑๗/๒๖/๓๘), ในปฐมปุพเพสัมโพธิสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เมื่อก่อนเราเป็นโพธิสัตว์ยังไม่ได้ตรัสรู้ได้มีความคิดตั้งนี้ว่า ‘อะไรหนอเป็นคุณ๑ อะไรเป็นโทษ๒ของจักขุ (ตา) อะไรเป็นเครื่องสลัดออกจจากจักขุ ฯลฯ โสตะ (หู) ฯลฯ ฆานะ (จมูก) ฯลฯ ชิวหา (ลิ้น) ฯลฯ กาย อะไรเป็นคุณ อะไรเป็นโทษของมโน (ใจ) อะไรเป็นเครื่องสลัดออกจจากมโน ภิกษุทั้งหลาย เรานั้นได้มีความคิดตั้งนี้ว่า สภาพที่สุขไสมนัสสาอาศัยจักขุเกิดขึ้นนี้เป็นคุณของจักขุ สภาพที่จักขุไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา นี้เป็นโทษของจักขุ ธรรมเป็นที่กำจัดฉันทราคะ ธรรมเป็นที่ละฉันทราคะ ในจักขุนี้เป็นเครื่องสลัดออกจจากจักขุ (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๑๓/๑๑) ; ตรงข้ามกับ *อาทีนสังส์*

อรรถกถาอธิบายถึงอาทีนวะว่าหมายถึงโทษ ดังคำว่า โทษ (อาทีนวะ) หมายถึงสภาวะที่ไม่ออร่อย หรือสภาวะที่ทุกข์กายและทุกข์ใจซึ่งมีธรรมเป็นเหตุ(อง.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๑๐/๒๘๘) คำว่า ธรรมเป็นที่กำจัดฉันทราคะ ธรรมเป็นที่ละฉันทราคะ หมายถึงนิพพาน คำว่า ฉันทราคะ หมายถึงความกำหนดที่เฝ้ารุนแรง (ฉันทะ) และความกำหนดที่เฝ้ารุนแรง (ราคะ) (วิ.อ. (บาลี) ๓/๓๒๗/๕๗๒, ขุ.ม.อ. (บาลี) ๘/๑๐๕)

อาทีนญาณ : ญาณที่คำนึงเห็นโทษ,เป็นข้อ ๘ ในญาณ ๗๓ ดังคำว่า ปัญญาในการ (เห็นสังขาร) ปรากฏโดยความเป็นภัยชื่อว่าอาทีนญาณ,ในอาทีนญาณนิตเทศอธิบายความหมายไว้ว่า ปัญญาในการ (เห็นสังขาร) ปรากฏโดยความเป็นภัย ชื่อว่าอาทีนญาณ เป็นอย่างไร คือ ปัญญาในการ (เห็นสังขาร) ปรากฏโดยความเป็นภัยว่า “ความเกิดขึ้น

เป็นภัย” ชื่อว่าอาทินวญาณ ... “ความเป็นไปเป็นภัย” ... “นิमितเป็นภัย” “กรรม เป็นเครื่องประมวลมาเป็นภัย” ... “ปฏิสนธิเป็นภัย” ... “คติเป็นภัย” ... “ความ บังเกิดเป็นภัย” ... “ความอุปบัติเป็นภัย” ... “ความเกิดเป็นภัย” ... “ความแก่เป็น ภัย”... “ความเจ็บไข้เป็นภัย” ... “ความตายเป็นภัย” ... “ความเศร้าโศกเป็น ภัย”... “ความรำพันเป็นภัย”... ปัญญาในการ (เห็นสังขาร) ปรากฏโดยความเป็น ภัยว่า “ความคับแค้นใจเป็นภัย” ชื่อว่าอาทินวญาณ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๘/๒, ๓๑/๕๓/ ๘๔,๓๑/๒๒๗/๓๘๓) ; ดู *อาทินวณุปัสสนาญาณ*

อาทินวญาณนิเทศ : แสดงอาทินวญาณ อธิบายอุทเทสที่ ๘ ของญาณภคณาที่ยกมาตั้งเป็นคำปุจฉา ดังนี้

ท่านพระสารีบุตรนำสภาวะธรรม ๑๕ ประการ (หมวดธรรมที่ควรรู้อย่างในสุดมย- ญาณที่ ๑ ตอนที่ ๒ ชุดที่ ๓) มาจำแนกอาทินวญาณ แบ่งเป็น ๔ นัย นัยละ ๓ ฝ่าย คือ ฝ่ายลบ ฝ่ายบวก และฝ่ายผสม ฝ่ายลบประกอบด้วยสภาวะธรรมฝ่ายโลกียะ ๑๕ ประการ ฝ่ายบวกประกอบด้วยสภาวะธรรมฝ่ายโลกุตตระ ๑๕ ประการ จัดเป็นคู่ ตรงกันข้าม ฝ่ายผสมประกอบด้วยสภาวะธรรม ๒ ฝ่ายแรกผสมกัน ๓๐ ประการ รวม เป็นนัยละ ๖๐ ประการ เมื่อรวมสภาวะธรรมทั้ง ๔ นัยจึงได้ธรรม ๒๔๐ ประการ (๔ x ๖๐ = ๒๔๐) ดังนี้

นัยที่ ๑

๑. ฝ่ายลบ ใช้คำขยายความว่า “เป็นภัย” เช่น ปัญญาในการเห็นสังขารปรากฏ โดยความเป็นภัยว่า “ความเกิดขึ้นเป็นภัย” ชื่อว่าอาทินวญาณ... ปัญญา ในการเห็น สังขารปรากฏโดยความเป็นภัยว่า “ความคับแค้นใจเป็นภัย” ชื่อว่า อาทินวญาณ

๒. ฝ่ายบวก ใช้คำขยายความตรงกันข้ามกับฝ่ายลบ เช่น ญาณในสันติบทว่า “ความไม่เกิดขึ้นปลอดภัย”... “ความไม่เป็นไปปลอดภัย” ฯลฯ ญาณในสันติบทว่า “ความไม่คับแค้นใจปลอดภัย”

๓. ฝ่ายผสม นำฝ่ายลบกับฝ่ายบวกมาขยายความผสมกันเป็นคู่ ๆ เช่น ญาณใน สันติบทว่า “ความเกิดขึ้นเป็นภัย”... “ความไม่เกิดขึ้นปลอดภัย” ฯลฯ ญาณในสันติ บทว่า “ความไม่คับแค้นใจปลอดภัย”

นัยที่ ๒

๑. ฝ่ายลบ ใช้คำขยายความว่า “เป็นทุกข์” เช่น ปัญญาในการเห็นสังขารปรากฏ โดยความเป็นภัยว่า “ความเกิดขึ้นเป็นทุกข์” ชื่อว่าอาทินวญาณ ฯลฯ

๒. ฝ่ายบวก ใช้คำขยายความตรงกันข้ามกับฝ่ายลบ เช่น ญาณในสันติบทว่า “ความไม่เกิดขึ้นเป็นสุข” ชื่อว่าอาทินวญาณ ฯลฯ

๓. ฝ่ายผสม นำฝ่ายลบกับฝ่ายบวกมาขยายความผสมกันเป็นคู่ ๆ เช่น ญาณใน สันติบทว่า “ความเกิดขึ้นเป็นทุกข์”... “ความไม่เกิดขึ้นเป็นสุข” ฯลฯ

นัยที่ ๓

๑. ฝ่ายลบ ใช้คำขยายความว่า “เป็นอามิส” เช่น ปัญญาในการเห็นสังขารปรากฏ โดยความเป็นภัยว่า “ความเกิดขึ้นเป็นอามิส” ชื่อว่าอาทินวญาณ ฯลฯ

๒. ฝ่ายบวก ใช้คำขยายความตรงกันข้ามกับฝ่ายลบ เช่น ญาณในสันติบทว่า “ความไม่เกิดขึ้นไม่เป็นอามิส” ฯลฯ

๓. ฝ่ายผสม นำฝ่ายลบกับฝ่ายบวกมาขยายความผสมกันเป็นคู่ ๆ เช่น ญาณในสันติบทว่า “ความเกิดขึ้นเป็นอามิส”... “ความไม่เกิดขึ้นไม่เป็นอามิส” ฯลฯ

นัยที่ ๔

๑. ฝ่ายลบ ใช้คำขยายความว่า “เป็นสังขาร” เช่น ปัญญาในการเห็นสังขารปรากฏ โดยความเป็นภยว่า “ความเกิดขึ้นเป็นสังขาร” ชื่อว่าอาทีนวญาณ ฯลฯ

๒. ฝ่ายบวก ใช้คำขยายความตรงกันข้ามกับฝ่ายลบ เช่น ญาณในสันติบทว่า “ความไม่เกิดขึ้นเป็นนิพพาน” ฯลฯ

๓. ฝ่ายผสม นำฝ่ายลบกับฝ่ายบวกมาขยายความผสมกันเป็นคู่ ๆ เช่น ญาณในสันติบทว่า “ความเกิดขึ้นเป็นสังขาร”... “ความไม่เกิดขึ้นเป็นนิพพาน” ฯลฯ (ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๓/๘๔)

อาทีนวนิทเทศ : แสดงโทษ (แห่งอินทรีย์ ๕) พระผู้มีพระภาคแสดงโทษ (แห่งอินทรีย์ ๕) อินทรีย์ ๕ มีโทษ เพราะอาการ ๒๕ อย่าง เป็นอย่างไร บุคคลรู้ชัดโทษแห่งอินทรีย์ ๕ เพราะอาการ ๒๕ อย่าง เป็นอย่างไร คือ

๑. ความปรากฏแห่งความไม่มีศรัทธา เป็นโทษแห่งสัทธินทรีย์

๒. ความปรากฏแห่งความเร่าร้อนเพราะความไม่มีศรัทธา เป็นโทษแห่งสัทธินทรีย์

๓. สัทธินทรีย์มีโทษ เพราะมีสภาวะไม่เที่ยง

ฯลฯ

๒๓. ปัญญินทรีย์มีโทษ เพราะมีสภาวะไม่เที่ยง

๒๔. ปัญญินทรีย์มีโทษ เพราะมีสภาวะเป็นทุกข์

๒๕. ปัญญินทรีย์มีโทษ เพราะมีสภาวะเป็นอนัตตา

อินทรีย์ ๕ มีโทษ เพราะอาการ ๒๕ อย่างนี้ บุคคลรู้ชัดโทษแห่งอินทรีย์ ๕ เพราะอาการ ๒๕ อย่างนี้ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๙๐/๓๐๒)

อาทีนวสัณญา : กำหนดหมายทุกข์โทษของกายอันมีความเจ็บไข้ต่าง ๆ, การกำหนดหมายโทษแห่งร่างกายซึ่งมีอาพาธคือโรคต่างๆเป็นอันมาก (ข้อ ๔ ในสัณญา ๗ ดังคำว่า อาทีนวสัณญา (กำหนดหมายโทษทุกข์ของกายอันมีความเจ็บไข้ต่าง ๆ), ข้อ ๔ ในสัณญา ๑๐ ดังคำว่า ภิกษุพึงหวังได้แต่ความเจริญอย่างเดียว ไม่มีความเสื่อมเลย ตราบเท่าที่ภิกษุยังเจริญอาทีนวสัณญา), ในคิริมานันทสูตรอธิบายความหมายไว้ว่า อาทีนวสัณญา เป็นอย่างไร คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ไปสู่ป่าก็ดี ไปสู่โคนไม้ก็ดี ไปสู่เรือนว่างก็ดี พิจารณาเห็นว่า กายนี้มีทุกข์มาก มีโทษมาก เพราะฉะนั้น อาพาธต่าง ๆ จึงเกิดขึ้นในกายนี้คือ โรคตา โรคหู โรคจมูก โรคลิ้น โรคกาย โรคศีรษะ โรคที่ใบหู โรคปาก โรคฟัน โรคไธ โรคที่ต โรคไขหวัด โรคไข้พิษ โรคไข้เชื่อมซึม โรคท้อง โรคลมสลบ โรคลงแดง๑ โรคจุกเสียด โรคลงราก โรคเรื้อน โรคผี โรคกลาก โรคมองคร่อ โรคลมบ้าหมู โรคหิดเปื่อย โรคหิดดำน โรคคุดทะราด โรคหูด โรค

ละอองบวม โรคอาเจียนเป็นเลือด โรคดี โรคเบาหวาน โรคเรื้อม โรคพุพอง โรค
ริดสีดวง อาหารมีดีเป็นสมุฏฐาน อาหารมีเสลดเป็นสมุฏฐาน อาหารมีลมเป็น
สมุฏฐาน อาหารมีไขสันนิบาตเป็นสมุฏฐาน อาหารที่เกิดแต่ฤดูแปรปรวน อาหาร
ที่เกิดแต่การบริหารที่ไม่สม่าเสมอ อาหารที่เกิดแต่ความเพียรเกินกำลัง อาหารที่เกิด
แต่วิบากของกรรมความหนาว ความร้อน ความหิว ความกระหาย ปวดอุจจาระ
ปวดปัสสาวะเป็นผู้พิจารณาเห็นโดยความเป็นโทษในกายนี้้อย่างนี้ นี้เรียกว่า
อาทินวสัญญา (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๔๐/๘๗, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๕๗/๔๐๑, อง.ปญจก.
(ไทย) ๒๒/๓๐๓/๔๐๗, อง.สตุตค.(ไทย) ๒๓/๒๗/๔๒, อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๕๙/๑๒๗)

ในพระมหานิทเทศและวิสุทธิมรรคกล่าวไว้ว่า เป็นข้อ ๗ ในญาณ ๑๖ (โสฬส
ญาณ) ความหยั่งรู้ที่เกิดขึ้นแก่ผู้เจริญวิปัสสนาตามลำดับ ตั้งแต่ต้นจนถึงที่สุด คือ (๑)
นามรูปปริจเฉทญาณ (ญาณกำหนดรู้นามและรูป) (๒) ปัจจัยปริคคหญาณ (ญาณ
กำหนดรู้ปัจจัยของนามและรูป) (๓) สัมมสนญาณ (ญาณกำหนดรู้ด้วยพิจารณาเห็น
นามและรูปโดยไตรลักษณ์) (๔) อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ (ญาณอันตามเห็นความ
เกิดและความดับ) (๕) กังคานุปัสสนาญาณ (ญาณอันตามเห็นความสลายเห็นว่า
สังขารทั้งปวงล้วนจะต้องสลายไปหมด) (๖) กยตุปฏิฐานญาณ (ญาณอันมองเห็น
สังขารปรากฏเป็นของน่ากลัว เพราะล้วนแต่จะต้องสลายไปไม่ปลอดภัยทั้งสิ้น) (๗)
อาทินวานุปัสสนาญาณ (ญาณอันคำนึงเห็นสังขารทั้งปวงนั้นว่าเป็นโทษ) (๘) นิพพิทา
นุปัสสนาญาณ (ญาณอันคำนึงเห็นด้วยความหน่าย) (๙) มุญจิจตุกัมยตาญาณ (ญาณ
อันคำนึงด้วยใคร่จะพ้นไปเสีย เมื่อ หน่ายสังขารทั้งหลายแล้วยอมปรารถนาที่จะพ้น
ไปเสียจากสังขารเหล่านั้น) (๑๐) ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ (ญาณอันคำนึงพิจารณา
หาทาง เพื่อมองหาอุบายที่จะปลดเปลื้องออก) (๑๑) สังขารุเปกขาญาณ (ญาณอัน
เป็นไปโดยความเป็นกลางต่อสังขาร ไม่ยินดียินร้ายต่อสังขารทั้งหลาย) (๑๒) สัจจา
นุโลมิกญาณ หรืออนุโลมญาณ (ญาณอันเป็นไปโดยอนุโลม ได้แก่การหยั่งรู้อริยสัจ)
(๑๓) โคตรญาณ (ญาณหยั่งรู้ที่เป็นหัวต่อแห่งการข้ามพ้นจากภาวะปุถุชน เข้าสู่
ภาวะอริยบุคคล) (๑๔) มัคคญาณญาณในอริยมรรค (ความหยั่งรู้ที่ทำให้สำเร็จภาวะ
อริยบุคคลแต่ละขั้น) (๑๕) ผลญาณ ญาณในอริยผล (ความหยั่งรู้ที่เป็นผลสำเร็จของ
พระอริยบุคคลขั้นนั้น ๆ) (๑๖) ปัจจเวกขณญาณ (ญาณหยั่งรู้ด้วยการพิจารณา
ทบทวน สำรวจรู้มรรคผลกิเลสที่ละแล้ว กิเลสที่เหลืออยู่และนิพพาน) (ขุ.ป. (ไทย)
๓๑/๑-๖๕/๗-๑๐๙, , วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๖๖๒-๘๐๔/๒๕๐-๓๕๐)

อาทินวานุปัสสนา : การตามเห็นโทษ หมายถึงการพิจารณาอารมณ์แล้วพิจารณาเห็นโทษ ดังคำใน
ปฏิสัมภิตามรรคว่า ยถาภูตญาณทัสสนะ (การรู้เห็นตามความเป็นจริง) ... อาทินวา
นุปัสสนา (การพิจารณาเห็นโทษ) ... ปฏิสังขานุปัสสนา (การตามพิจารณา) ... วิวิฏฐ
นानุปัสสนา (การพิจารณาเห็นอุบายที่จะหลีกเลี่ยง) ควรรู้อย่าง หรือดังคำในญาณกถาที่
กล่าวไว้ว่า บุคคลพยายามเพื่อต้องการได้ยถาภูตญาณทัสสนะ ได้ยถาภูตญาณทัส
สนะแล้ว ธรรมนั้นเป็นธรรมอันบุคคลนั้นกำหนดรู้และพิจารณาแล้วอย่างนี้บุคคล
พยายามเพื่อต้องการได้อาทินวานุปัสสนาได้อาทินวานุปัสสนาแล้ว ธรรมนั้นเป็น

ธรรมอันบุคคลนั้นกำหนดรู้และพิจารณาแล้วอย่างนี้,หรือตั้งคำว่า เมื่อละอาลยาภินิเวส (ความยึดมั่นด้วยความอาลัย) ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยอำนาจแห่งอาทีนวานุปัสสนา ย่อมไม่ล่วงเลยกันและกัน ... (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๘/๒๖, ๓๑/๒๒/๓๑,๓// ๒๘/๔๔)

อาทีนวานุปัสสนาญาณ : ญาณในการพิจารณาอารมณ์แล้วพิจารณาเห็นโทษ, ญาณอันคำนึงเห็นสังขารทั้งปวงนั้นว่าเป็นโทษ, ญาณอันคำนึงเห็นสังขารทั้งปวงนั้นว่าเป็นโทษ, ญาณอันคำนึงเห็นสังขารทั้งปวงนั้นว่าเป็นโทษ, ญาณอันตามเห็นโทษ, ญาณอันคำนึงเห็นโทษ, ความรู้ในการพิจารณาเห็นโทษ, ปริชาคำนึงเห็นโทษของสังขารว่ามีข้อบกพร่องระคนด้วยทุกข์ เช่นเห็นสังขารปรากฏเหมือนเรือนถูกไฟไหม้ (ข้อ ๔ ในวิปัสสนาญาณ ๙) ดูประกอบใน (ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๑-๖๕/๕-๗๘)

อรรถกถาอธิบายว่า เป็นข้อ ๑ ในญาณ ๔ คือ (๑) ภัยตูปัญฐานญาณ (ญาณในการเห็นสังขารปรากฏโดยความเป็นภัย) (๒) อาทีนวานุปัสสนาญาณ (ญาณในการพิจารณาอารมณ์แล้วพิจารณาเห็น โทษ) (๓) มุญจิตุกัมมยตาญาณ (ญาณหยั่งรู้อันทำให้ต้องการจะพ้น) (๔) ภังคญาณ (ญาณที่พิจารณาเห็นความดับ) (อง.จตุกก.ฎีกา ๓/๑๓/๑๑๗), เป็นข้อ ๑ ในวิปัสสนาญาณ ๙ อย่าง ได้แก่ (๑) อุทัพพยานุปัสสนาญาณ ญาณอันตามเห็นความเกิดและความดับ (๒) ภังคานุปัสสนาญาณ ญาณอันตามเห็นความสลาย (๓) ภัยตูปัญฐานญาณ ญาณอันหยั่งเห็นสังขารปรากฏเป็นของน่ากลัว (๔) อาทีนวานุปัสสนาญาณ ญาณอันตามเห็นโทษ (๕) นิพพิทานุปัสสนาญาณ ญาณอันตามเห็นด้วยความหน่าย (๖) มุญจิตุกัมมยตาญาณ ญาณอันคำนึงด้วยใครจะพ้นไปเสีย (๗) ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ ญาณตามเห็นการพิจารณาหาทาง (๘) สังขารุเปกขาญาณ ญาณอันเป็นไปโดยความเป็นกลางต่อสังขาร (๙) สัจจานุโลมิกญาณ หรืออนุโลมญาณ ญาณอันเป็นไป โดยอนุโลมแก่การหยั่งรู้ร้อยสัจ] (อง.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๑๖๒/๓๘๗, อง.จตุกก.ฎีกา (บาลี) ๒/๑๖๒/๔๒๕)

อาธรรม, อาธรรม : ประพฤติความไม่ชอบธรรม เช่นเรียนมนต์โดยไม่เคารพธรรม คืออาจารย์ที่นั่งบนอาสนะต่ำสอนมนต์แก่ผู้นั่งบนอาสนะสูง ตั้งคำในมหาวิภังค์ ที่บุรุษจันทาลกล่าว ว่า เราดำหนิการได้ทรัพย์และการได้เกียรติยศเพราะ พฤติกรรมเช่นนั้น นั่นเป็นวิถีชีวิตอันเป็นเหตุให้ตกต่ำ และเป็นการครองชีพโดยมิชอบ การครองชีพอย่างนั้นไม่มีประโยชน์ ท่านมหาพราหมณ์ ท่านรีบไปเสียเถิด แม้คนเหล่าอื่นก็ยังไม่รู้จักหุงหากินได้ ความอาธรรมที่ท่านประพฤติอย่าได้ทำลายท่าน เหมือนหมอน้ำแตก (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๖๔๗/๗๒๖) ; ดู *อธรรม*

อรรถกถาอธิบายว่า ถ้าท่านไม่หนีไปจากที่นี่ ยังจะประพฤติความไม่ชอบธรรมอยู่ ท่านผู้ประพฤติความไม่ชอบธรรมนั้นแหละจะแตก เหมือนก้อนหิน(หล่น)ทับหมอน้ำแตก (วิ.อ. (บาลี) ๒/๖๔๗/๔๕๘)

อาเทยยะ, พระเจ้าจักรพรรดิ :ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระสมาทปกเถระ ดังใน ที่ท่านพระเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนสรุปความได้ว่า ได้มีการประชุมอุบาสก

จำนวนมากในกรุงรัตนบุรี ข้าพเจ้าเป็นหัวหน้าอุบาสกเหล่านั้น เราทั้งหลายจักทำปะรำถวายแด่พระสงฆ์ผู้เป็นเนื่อนาบุญอันยอดเยี่ยม เพราะผลแห่งการสร้างปะรำถวายในกัปที่ ๕๙ (นับจากกัปนี้ไป) ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่งพระนามว่าอาเทยยะ ผู้เป็นใหญ่ในหมู่ชน มีพละทานุภาพมาก (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๔๘/๓๓๖)

อาเทศนาปาฏิหาริย์ : ปาฏิหาริย์ คือการทลายใจ, ครอบงำกระบวนของจิตต์อ่านความคิดและอุปนิสัยของผู้อื่นได้เป็นอัศจรรย์ (ข้อ ๒ ในปาฏิหาริย์ ๓ คืออิทธิปาฏิหาริย์ อาเทศนาปาฏิหาริย์ และอนุศาสน์ปาฏิหาริย์) ดังคำในจูฬวรรคที่กล่าวไว้ว่า ท่านพระสารีบุตรกล่าวตักเตือนพร้าสอนภิกษุทั้งหลายด้วยธรรมิกถาที่เป็นอนุศาสน์ประกอบด้วยอาเทศนาปาฏิหาริย์ ท่านพระโมคคัลลานะกล่าวตักเตือนพร้าสอนด้วยธรรมิกถาที่เป็นอนุศาสน์ประกอบด้วยอิทธิปาฏิหาริย์, ในแก้วกฐสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสอธิบายความหมายไว้ว่า แก้วกฐะ ก็อาเทศนาปาฏิหาริย์เป็นอย่างไร คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ทายจิต ทายเจตสิก ทายความวิตกวิจารณ์ของสัตว์อื่นของบุคคลอื่นได้ว่า จิตของท่านเป็นอย่างนี้ เป็นไปโดยอาการอย่างนี้ เป็นต้น เพราะเหตุนี้ ผู้ใดผู้หนึ่งที่มีศรัทธาเลื่อมใสเห็นภิกษุนั้นทายจิต ทายเจตสิกทายความวิตกวิจารณ์ของบุคคลอื่นได้ว่า จิตของท่านเป็นอย่างนี้ เป็นไปโดยอาการอย่างนี้ เป็นต้น ผู้นั้นจะบอกแก่บุคคลผู้ที่ยังไม่มีศรัทธายังไม่เลื่อมใสว่า ‘น้ออัศจรรย์จริง ไม่เคยปรากฏ สมณะมีฤทธิ์มากมีอานุภาพมากเหลือเกิน ข้าพเจ้าเพิ่งเคยเห็นท่านนี้ที่ทายจิต ทายเจตสิก ทายความวิตกวิจารณ์ของสัตว์อื่นของบุคคลอื่นได้ว่า จิตของท่านเป็นอย่างนี้ เป็นไปโดยอาการอย่างนี้ เป็นต้น’ เมื่อเป็นเช่นนั้น ผู้ที่ยังไม่มีศรัทธายังไม่เลื่อมใสจะพูดกับผู้ที่มีศรัทธาเลื่อมใสว่า ‘ท่าน มีวิชาประเภทหนึ่งเรียกว่ามณิกา๑ ภิกษุรูปนั้นทายจิต ทายเจตสิก ทายความวิตกวิจารณ์ของสัตว์อื่นของบุคคลอื่นได้ว่า จิตของท่านเป็นอย่างนี้ เป็นไปโดยอาการอย่างนี้ เป็นต้น’ เพราะมีวิชานั้น (วิ.จู.(ไทย) ๗/๓๔๕/๒๐๖, ที.สี.(ไทย) ๙/๔๘๓/๒๑๔, ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๓๐/๕๘๗, ๓๓/๑๑/๕๕๗)

อาธารทายกเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระอาธารทายกเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกัปที่ ๓๑ ท่านได้ถวายเชิงบาตรแด่พระพุทธเจ้าพระนามว่าวิปัสสี เพราะผลแห่งทานนั้น ในกัปที่ ๒๗ ท่านได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้มีพละทานุภาพมาก ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุประอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ(ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๔๐/๓๗๖)

อาธิปไตยยสูตร : พระสูตรว่าด้วยอาธิปไตย พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อธิปไตย ๓ คือ (๑) *อิตตธาธิปไตย* (ความมีตนเป็นใหญ่) หมายถึงภิกษุเห็นประจักษ์ว่า เราออกบวชมิใช่เพราะเหตุแห่งจีวร บิณฑบาต เสนาสนะ แต่เพราะถูกชาติ ...อุปายาสครอบงำ ชื่อว่าถูกทุกข์ครอบงำ การทำที่สุดกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้จะพึงปรากฏ การที่เราละกามเช่นใดแล้วออกบวช พึงแสวงหากามเช่นนั้นหรือกามที่เลวกว่านั้นไม่สมควรเลย และเห็นประจักษ์ว่าความเพียรที่เราเริ่มไว้แล้วจักไม่ย่อหย่อน สติที่ตั้งมั่นแล้วจักไม่เลอะเลือน กายที่สงบแล้วจักไม่กระสับกระส่าย จิตที่ตั้งมั่นแล้วจักมีอารมณ์แน่วแน่ จึงทำตนเท่านั้นให้เป็นใหญ่ ละอกุศล บำเพ็ญกุศล ละกรรมที่มีโทษ บำเพ็ญกรรมที่ไม่มีโทษแล้วรักษาตนให้

บริสุทธิ (๒) *โลกาธิปไตย* (ความมีโลกเป็นใหญ่) หมายถึงภิกษุผู้เห็นประจักษ์ว่า เรา ออกบวชมิใช่เพราะเหตุแห่งจิวร เป็นต้น แต่เพราะถูกชาติ ... และอุปายาสครอบงำ ชื่อว่าถูกทุกข์ครอบงำ ทำอย่างไร การทำที่สุดกของทุกข์ทั้งสี่นี้จะมีปรากฏ เราบวช แล้วอย่างนี้จึงคิดเรื่องกาม พยาบาท และวิหิงสา ก็โลกสันนิวาสนี้ใหญ่มีสมณ พราหมณ์และเหล่าเทวดาผู้มีฤทธิ์ มีตาทิพย์ รู้จิตของผู้อื่น มองเห็นได้ แม้จากที่ไกล ฟังรู้จักเราว่า ท่านผู้นี้เพราะมีศรัทธาจึงออกบวช แต่เต็มไปด้วยบาปอกุศลธรรมอยู่ และเห็นประจักษ์ว่า ความเพียรที่เราเริ่มไว้แล้วจักไม่ย่อหย่อน...ทำโลกเท่านั้นให้เป็น ใหญ่ละอกุศล ... (๓) *ธัมมาธิปไตย* (ความมีธรรมเป็นใหญ่) หมายถึงภิกษุผู้เห็น ประจักษ์ว่า เราออกบวชมิใช่เพราะเหตุแห่งจิวร เป็นต้น แต่เพราะถูกชาติ ... และอุ ปายาสครอบงำ ชื่อว่าถูกทุกข์ครอบงำ ทำอย่างไร การทำที่สุดกของทุกข์ทั้งสี่นี้จะมี ปรากฏ พระธรรมอันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว เพื่อนพรหมจรรย์ผู้รู้เห็นก็มีอยู่ การ ที่เราออกบวชในพระธรรมวินัยที่ตรัสไว้ดีแล้ว ฟังเกียจคร้านประมาทอยู่นั้นไม่สมควร เลย และเห็นประจักษ์ว่า ความเพียรที่เราเริ่มไว้แล้วจักไม่ย่อหย่อน ... จึงยกธรรม เท่านั้นให้เป็นใหญ่ ละอกุศล ... รักษาตนให้บริสุทธิ (อง.ตค.(ไทย) ๒๐/๔๐/๒๐๑)

อาธิปไตยยัญญุทธิเทส : แสดงสถานะเป็นใหญ่อธิบายสถานะที่เป็นใหญ่แห่งอินทรีย์ โดยวิธีปุจฉาและ วิสัชนา ดังนี้

คำปุจฉาว่า “ฟังเห็นอินทรีย์ทั้งหลายเพราะมีสถานะเป็นใหญ่ อย่างไร” ท่าน วิสัชนาความเป็นใหญ่แห่งอินทรีย์โดยแบ่งเป็น ๒ ตอน ดังนี้

ตอนที่ ๑

ท่านนำอินทรีย์ ๕ ประการมาหมุนสลับกันเป็นใหญ่ รวม ๕ รอบ รอบละ ๕ ประการ เพื่อจำแนกความเป็นใหญ่ของอินทรีย์แต่ละประการ รวม ๒๕ ประการ เช่น ฟังเห็นสัทอินทรีย์เพราะมีสถานะเป็นใหญ่ ในการน้อมใจเชื่อของบุคคลผู้ละความ ไม่มีศรัทธา ด้วยอำนาจแห่งสัทอินทรีย์ ฟังเห็นวิริยอินทรีย์เพราะมีสถานะประคองไว้ ฟัง เห็นสตินทรีย์เพราะมีสถานะตั้งมั่น ฟังเห็นสมาธิอินทรีย์เพราะมีสถานะไม่ฟุ้งซ่าน ฟัง เห็นปัญญาอินทรีย์เพราะมีสถานะเห็น

ตอนที่ ๒

ท่านนำอินทรีย์ ๕ มาหมุนด้วยธรรมแต่ละคู่ในธรรมที่เป็นคู่ตรงกันข้าม ๓๗ คู่ (หมวดภาวนาที่ ๕ ในสุตมยญาณที่ ๔ แห่งญาณกถา) คู่ละ ๕ รอบ รอบละ ๕ ประการ รวม ๒๕ ประการ โดยให้อินทรีย์แต่ละอินทรีย์สลับกันเป็นใหญ่ในแต่ละ รอบ เมื่อหมุน ไปครบ ๓๗ คู่ จึงได้ ๑๘๕ รอบ เมื่อนำ ๑๘๕ รอบไปคูณด้วย ๕ จึงได้ ๙๒๕ ประการ (๓๗ x ๕ = ๑๘๕ x ๕ = ๙๒๕) เช่น

รอบที่ ๑

ฟังเห็นสัทอินทรีย์เพราะมีสถานะเป็นใหญ่ในการน้อมใจเชื่อ ด้วยอำนาจแห่ง เนกขัมมะของบุคคลผู้ละกามฉันทะ ด้วยอำนาจแห่งสัทอินทรีย์ ฟังเห็นวิริยอินทรีย์ เพราะมีสถานะประคองไว้ ฟังเห็นสตินทรีย์เพราะมีสถานะตั้งมั่น ฟังเห็นสมาธิอินทรีย์

เพราะมีสภาวะไม่พึงชาน พึงเห็นปัญญินทรีย์เพราะมีสภาวะเห็น(ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๙๙/๓๒๓)

อาธิปไตย : ความเป็นใหญ่ ,ในอาธิปไตยยสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย อาธิปไตย (ความเป็นใหญ่) ๓ ประการนี้ คือ ๑. อัตตาธิปไตย (ความมีตนเป็นใหญ่) ๒. โลกาธิปไตย (ความมีโลกเป็นใหญ่) ๓.ธัมมาธิปไตย (ความมีธรรมเป็นใหญ่) (อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๔๐/๒๐๑)

อานนท์ : พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เป็นเจ้าชายในศากยวงศ์ เป็นโอรสของเจ้าอมิตทนะ (นี้ว่าตาม ม.อ.๑/๓๘๔; วินย.ฎี.๓/๓๔๙ เป็นต้น แต่ที่เรียนกันมากกว่าเป็นโอรสของเจ้าสุทโททนะ) ซึ่งเป็นพระเจ้าอาของเจ้าชายสิทธัตถะ เมื่อพระโพธิสัตว์ออกผนวชและต่อมาได้ตรัสรู้แล้ว ถึงพรรษาที่ ๒ แห่งพุทธกิจ พระพุทธเจ้าได้เสด็จมาโปรดพระประยูร-ญาติที่พระนครกบิลพัสดุ์ (เช่น อก.อ.๑/๑๗๑) เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จออกจากเมืองกบิลพัสดุ์แล้ว ได้ทรงแวะประทับที่อนุปิยอัมพวัน ในอนุปิยนคร แห่งแคว้นมัลละ ครั้งนั้น พระเจ้าสุทโททนะได้ทรงประชุมเจ้าศากยะทั้งหลาย และทรงขอให้บรรดาเจ้าศากยะมอบเจ้าชายออกบวชตามเสด็จพระพุทธเจ้าครอบครัวละหนึ่งองค์ ได้มีเจ้าชายศากยะออกบวชจำนวนมาก รวมทั้งเจ้าชายอานนท์ด้วย เจ้าชายอานนท์ได้เดินทางไปเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าและทรงบวชให้ที่อนุปิยอัมพวัน (วินย.๗/๓๔๑/๑๕๙) หรือดังคำว่า ท่านพระอานนท์ครองอันตรวาสก ถือบาตรและจีวรเข้าไปยังนิเวศน์ของเจ้าวัชตลิจฉวี ได้กล่าวกับเจ้าวัชตลิจฉวีดังนี้ว่า วัชตนะ สงฆ์คว่ำบาตร ท่านห้ามสมโภคกับสงฆ์ ครั้นเจ้าวัชตลิจฉวีทราบข่าวว่า สงฆ์คว่ำบาตร ห้ามสมโภคกับสงฆ์ จึงสลบล้มลงที่นั่นเอง (วิ.จ.ุ.(ไทย) ๗/๒๖๖/๔๗) พร้อมกับเจ้าชายอื่น ๕ องค์ (ภททิยะ อนุรุทธะ ภคฺ กิมพิละ เทวทัต) รวมเป็น ๗ กับทั้งกลับชื้อว่าอุบลี พระอานนท์มีพระอุปชฌาย์ชื่อว่าพระเพลัฏฐสีสะ (เช่น วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๖๔/๔๘ ; ในระยะต้นพุทธกาล พระภิกษุที่บวชแล้วยังไม่มีอุปชฌาย์ จึงได้ตรัสให้ตั้งอุปชฌาย์ คือพระผู้ทำหน้าที่ดูแลฝึกอบรมพระใหม่ในการศึกษาเบื้องต้นตามพระพุทธานุญาตใน วินย. ๔/๘๐/๘๒ ต่อมาจึง ทรงบัญญัติใน วินย.๔/๑๓๓/๑๘๐ ให้อุปสมบทผู้ที่มีอุปชฌาย์พร้อมไว้แล้ว) ท่านบรรลู่โสตาปัตติผลเมื่อได้ฟังธรรมกถาของพระปุลณณมันตานีบุตร ดังคำในอานนตสูตรว่า ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ท่านพระปุลณณมันตานีบุตรเป็นผู้มีอุปการะมากแก่พวกเราผู้เป็นภิกษุใหม่ ท่านสอนพวกเราด้วยโอวาทนี้ เพราะฟังธรรมเทศนาของท่านพระปุลณณมันตานีบุตร ผมจึงได้บรรลู่ธรรม(ส.ข.(ไทย) ๑๗/๑๘๓/๑๔๓) เมื่อพระพุทธบิดา คือพระเจ้าสุทโททนะ ประชวรทรงฟังธรรมได้บรรลู่อรหัตตผลและดับขันธปรินิพพาน ในพรรษาที่ ๕ แห่งพุทธกิจแล้ว พระนางมหาปชาบดี ได้ไปเฝ้าพระพุทธเจ้า และทูลขอให้สตรีได้บรรพชา แต่ยังไม่สำเร็จ (วิ.จ.ุ.(ไทย) ๗/๔๐๑/๓๑๓) จนกระทั่งต่อมาได้อาศัยพระอานนท์ช่วยทูลขอ พระนางและสาเกยานีทั้งหลายจึงได้บวช เป็นจุดเริ่มกำเนิดภิกษุณีสงฆ์ พระอานนท์ได้เป็นอุปัฏฐากรับใช้พระพุทธเจ้าตามโอกาสเช่นเดียวกับพระเถระรูปอื่นมากกว่าท่าน จนกระทั่งในพรรษาที่ ๒๐ แห่งพุทธกิจ ท่านได้รับเลือกให้เป็นพระอุปัฏฐากประจำพระองค์(นิพทอุปฐาก)

ของพระพุทธเจ้า (เช่น ที.อ.๒/๑๔) ซึ่งท่านตกลงรับหน้าที่ด้วยการทูลขอพร ๘ ประการ ท่านได้รับยกย่องเป็นเอตทัคคะหลายด้าน คือ เป็นพหูสูตร เป็นผู้มั่งคั่ง มีคติ มีอิทธิ และเป็นผู้ปฏิบัติที่ขยันหมั่นเพียร ท่านบรรลุพระอรหัตผลหลังจากพระพุทธเจ้าปรินิพพานแล้ว ๓ เดือน เป็นกำลังสำคัญในคราวทำปฐมสังคายนา คือ เป็นผู้วิสันนาพระธรรม (ซึ่งต่อมาแบ่งเป็นพระสุตตรและพระอภิธรรม) พระอานนท์ดำรงชีวิตสืบมาจนอายุได้ ๑๒๐ ปี จึงปรินิพพานในอากาศ เหนือแม่น้ำโรหิณี ซึ่งเป็นเส้นกั้นแดนระหว่างแคว้นของพระญาติทั้งสองฝ่าย คือ ศากยะ และโกลิยะ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๗๙/๒๑๐, ๑๐/๒๘๐/๒๑๐, ๑๐/๒๘๐/๒๑๑, ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๘๔/๗๗, ๑๘/๘๕/๗๗, ๑๘/๘๖/๗๗, ๑๘/๘๔/๗๘, ๑๘/๘๕/๗๘, อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๕๓๙/๕๘๔, ๓๗/๘๐๐/๘๓๗) ; ดู พร ๘

อานนท์, กษัตริย์ : ชื่อกษัตริย์องค์หนึ่ง ผู้เป็นพุทธบิดาของพระปฐมุตตระโพธิสัตว์ แห่งหงสวดี มีพระมเหสีนามว่าสุชาดา ดังคำในปฐมุตตรพุทธวงศ์ว่า กรุงชื่อว่าหงสวดี กษัตริย์พระนามว่าอานนท์เป็นพระชนก พระเทวีพระนามว่าสุชาดาเป็นพระชนนี ของพระศาสดา พระนามว่าปฐมุตตระ (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๙/๖๔๓)

อานนท์, ปลา : ชื่ออานนท์ตัวหนึ่ง ที่อยู่ในทะเล มีตัวใหญ่มาก คราวหนึ่งติดใจในรส และหางตนเอง จึงจับกัดกิน ทำให้ตนเองตาย ดังคำในมหาสุตโตสมชาดกที่ ภาพเสนาบดี เมื่อจะนำเรื่องมาแสดง จึงกราบทูลว่า ปลาใหญ่ชื่ออานนท์ ติดใจในรสปลาทุกชนิด เมื่อฝูงปลาหมดสิ้นไป ก็กลับมากินตัวเองตาย พระองค์ทรงประมาทไปแล้ว มีพระทัยยินดียิ่งนักในรส(เนื้อมนุษย์) ถ้าเป็นคนพาลต่อไป ยังไม่ทรงรู้สึกอย่างนี้ จะต้องมาละทิ้งพระโอรส พระมเหสี และพระญาติ จะกลับมาเสวยตัวพระองค์เอง (ขุ.อัสติ.(ไทย) ๒๘/๓๗๘/๑๖๐)

อานนท์, พญานกแร้ง : ชื่อแร้งตัวหนึ่ง ที่ฟังธรรมจากนกกุณาละแล้วเข้าใจธรรมที่เกิดจากผู้หญิง มีปรากฏในกุณาลชาดก ดังคำที่ พญานกแร้งชื่ออานนท์ รู้แจ้งชัดซึ่งเนื้อความทั้งเบื้องต้น ท่ามกลางและที่สุด ของนกกุณาละจึงได้กล่าวเนื้อความในเวลานั้นว่า ถ้าบุรุษจะพึงยกแผ่นดินแม่ที่เต็มไปด้วยทรัพย์ผืนนี้ ให้แก่หญิงผู้ที่ยกย่องไซ้หญิงนั้นได้โอกาสแล้วก็จะพึงดูหมิ่นบุรุษแม่นั้นเพราะเหตุนี้ เราจึงไม่ยอมตกไปสู่อำนาจของหญิงเหล่านั้นผู้ที่ไม่ใช่คนดี (ขุ.ชา.อัสติ.(ไทย) ๒๘/๓๒๕/๑๕๐)

อานนท์, พระราชา : ชื่อพระราชาองค์หนึ่ง แห่งกรุงหงสวดี ดังคำในปิลินทวัจฉเถราปทานที่ท่านเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนไว้ว่า ข้าพเจ้าเป็นคนเฝ้าประตูอยู่ที่กรุงหงสวดีได้รวบรวมโภคสมบัติเก็บไว้ในเรือนมากมายนับไม่ถ้วน ครั้งนั้น ข้าพเจ้านั่งอยู่ในสถานที่สงัด ทำให้รำเรงนั่งอยู่ในปราสาทที่ประเสริฐ ได้คิดอย่างนี้ว่าโภคสมบัติของเรามีมากภายในบุรีของเราก็มั่งคั่งแม้พระราชาผู้เป็นใหญ่ในแผ่นดินพระนามว่าอานนท์ ก็ทรงเชื่อเชิญเรา (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓/๕๗๙)

อานนท์, ราชกุมาร : ชื่อพระราชากุมารองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระอานนท์ สมัยพระพุทธเจ้านามว่าปฐมุตตระ สมัยที่เกิดเป็นพระราชากุมาร อยู่บนหลังช้างพบพระพุทธเจ้า จึงลงมาแล้วถวายอภิเวทพระพุทธเจ้า แล้วได้รับการพยากรณ์ว่า ราชกุมารนี้จักเป็นพระ

ญาติของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้เป็นธงชัยแห่งศากยะตระกูลมีนามว่าอานนท์เป็น
อุปัฏฐากของพระพุทธเจ้าผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่มีความเพียรมีปัญญารักษาตน
เฉลียวฉลาดในพหุสัจจะ ประพฤติถ่อมตน ไม่แข็งกระด้าง เป็นผู้ทรงไว้ซึ่งปาฐะทั้ง
ปวง พระอานนท์นั้นมีจิตเด็ดเดี่ยวบำเพ็ญเพียร เป็นผู้สงบระงับ ไม่มีอุปธิ กำหนดรู้
อาสวะทั้งปวงเป็นผู้ไม่มีอาสวะแล้วนิพพาน (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๖๕๔/๙๙)

อานนทเถรคาถา : ภาษิตของพระอานนทเถระ,คาถาของพระอานนทเถระ ท่านพระอานนทเถระเมื่อ
สังคายนาพระธรรมได้กล่าวว่่า บัณฑิตไม่พึงทำความเป็นสหายกับคนพูดส่อเสียด ๑
คนมักโกรธ ๑ คนตระหนี่ ๑ คนชอบใจที่จะให้ผู้อื่นพินาศ ๑ เพราะการสมาคม
กับคนชั่วเป็นความเลว ๑ บัณฑิตพึงทำความเป็นสหายกับคนที่มึศีรัทธา ๑ มี
ศีลเป็นที่รัก ๑ มีปัญญา ๑ เป็นพหูสูต ๑ เพราะการสมาคมกับคนดีทั้งหลายเป็น
ความเจริญ ฯลฯ มิตรเก่า ก็ล่วงลับไป จิตของเราไม่ยอมสมาคมกับมิตรใหม่ วันนี้เรา
นั้น ขอเข้ามานอยู่คนเดียว เหมือนกับนกเข้าอยู่ประจำรังในฤดูฝน (พระศาสดาได้
ตรัสกับพระอานนทเถระว่า เธออย่าได้ห้ามชนหมู่มากผู้เป็นชาวต่างรัฐต่างถิ่นที่พากัน
มาไม่ทันพบเรา ชนเหล่านั้นซึ่งมุ่งฟังธรรม จึงเข้าพบเราได้ นี่แหละเป็นเวลาเข้าพบ
เรา) พระอานนทเถระได้ฟังพุทธดำรัสแล้ว ได้กล่าวว่า พระศาสดามีพระจักขุ
ทรงประทานพระวโรกาส ไม่ทรงห้ามชนหมู่มากซึ่งเป็นชาวต่างรัฐต่างถิ่นที่พากันมา
ไม่ทันเข้าเฝ้า เมื่อเราเป็นเสขบุคคลอยู่ ๒๕ ปี กามสัญญามิได้เกิดขึ้น ท่านจง
มองเห็นธรรมว่าเป็นธรรมดีงาม ฯลฯ (พระอานนทเถระก่อนจะปรินิพพาน ได้กล่าว
ภาษิตสุดท้ายว่า) เราได้ปรนนิบัติพระศาสดา ได้ทำตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า
ปลงภาระที่หนักเสียได้ บัดนี้ไม่มีการเกิดอีก (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๑๐๑๗/๕๐๖)

อานันยสุข : สุขเกิดจากความไม่เป็นหนี้, เป็นข้อ ๓ ในสุข ๔ ของคฤหัสถ์ ดังคำในอานันยสูตรที่
พระผู้มีพระภาคจึงได้ตรัสกับอนาถบิณฑิกคหบดีตั้งนี้ว่า คหบดี สุข ๔ ประการนี้
คฤหัสถ์ผู้บริโภคคาม๒พึงได้รับตามกาล ตามสมัย คือ ๑. อตถิสุข (สุขเกิดจากความมี
ทรัพย์) ๒. โภคสุข (สุขเกิดจากการใช้จ่ายทรัพย์) ๓. อานันยสุข (สุขเกิดจากความไม่
เป็นหนี้) ๔. อนวัชชสุข (สุขเกิดจากความประพฤตินี้ไม่มีโทษ) มีอธิบายความหมายไว้
ว่า อานันยสุข เป็นอย่างไร คือ กุลบุตรในโลกนี้ไม่เป็นหนี้ใคร ไม่ว่าจะน้อยหรือ
มากก็ตาม เขาได้รับสุข โสมนัสว่า เราไม่เป็นหนี้ใคร ไม่ว่าจะน้อยหรือมาก นี้เรียกว่า
อานันยสุข (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๖๒/๑๐๕)

อานันยสูตร : พระสูตรว่าด้วยสุขเกิดจากความไม่เป็นหนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสกับอนาถบิณฑิก
คหบดีที่เข้าไปเฝ้าถึงที่ประทับว่า สุขที่คฤหัสถ์ผู้บริโภคคาม (หมายถึงผู้อยู่ครองเรือน)
พึงได้รับตามกาล ตามสมัย ๔ คือ (๑) อตถิสุข สุขเกิดจากความมีทรัพย์ คือกุลบุตรมี
โภคทรัพย์ที่หามาได้ด้วยความขยันหมั่นเพียรอาบเหงื่อต่างน้ำเก็บรวบรวมด้วย
น้ำพักน้ำแรง ได้มาชอบธรรม จึงทำให้ได้รับสุขโสมนัส (๒) โภคสุข สุขเกิดจากการใช้
จ่ายทรัพย์ คือกุลบุตรใช้สอยโภคทรัพย์และทำบุญด้วยโภคทรัพย์ จึงทำให้ได้รับสุข
โสมนัส (๓) อานันยสุข สุขเกิดจากความไม่เป็นหนี้ คือกุลบุตรไม่เป็นหนี้ใคร ไม่ว่าจะ
น้อยหรือมาก จึงทำให้ได้รับสุขโสมนัส (๔) อนวัชชสุข สุขเกิดจากความประพฤตินี้ไม่

มีโทษ คืออริยสาวกประกอบด้วยกายกรรม วาจากรรม มโนกรรมที่ไม่มีโทษ จึงทำให้ได้รับสุขโสมนัส (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๖๒/๑๐๕)

อานันตริกสมาธิ:สมาธิตามลำดับ,สมาธิที่ให้ผลโดยลำดับ,สมาธิอันไม่มีระหว่างคือไม่มีอะไรคั่น

หมายความว่า ให้เกิดผลตามมาทันที ได้แก่ มรรคสมาธิ ซึ่งเมื่อเกิดขึ้นแล้ว ก็จะเกิดมรรคญาณ คือปัญญาที่กำจัดอาสวะ ตามติดต่อมาในทันที, อานันตริกสมาธินี้ พระพุทธเจ้าตรัสว่าเป็นสมาธิเยี่ยมยอด ไม่มีสมาธิใดเทียมเท่า (ขุ.ขุ.๒๕/๗/๕) เพราะทำกิเลสให้สิ้นไปได้ ประเสริฐกว่ารูปาวจรสมาธิและแม้แต่รูปาวจรสมาธิของพระพรหม หรือที่จะทำให้เกิดเป็นพรหม ดังคำในปฏิสัมภิทามรรคว่า ปัญญาในการตัดขาดอาสวะเพราะความบริสุทธิ์แห่งจิตที่ไม่ฟุ้งซ่านชื่อว่าอานันตริกสมาธิญาณ,มีอธิบายความไว้ว่า ความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ (มีอารมณ์เดียว) ไม่ฟุ้งซ่านด้วยอำนาจแห่งเนกขัมมะ ชื่อว่าสมาธิ ญาณย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งสมาธินั้น อาสวะทั้งหลายย่อมสิ้นไปด้วยญาณนั้น สมณะมีก่อน ญาณมีภายหลัง ด้วยประการฉะนี้ ความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย ย่อมมีได้ด้วยญาณนั้นเพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการตัดขาดอาสวะเพราะความบริสุทธิ์แห่งจิตที่ไม่ฟุ้งซ่าน ชื่อว่าอานันตริกสมาธิญาณ,ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการตัดขาดอาสวะเพราะความบริสุทธิ์แห่งจิตที่ไม่ฟุ้งซ่าน ชื่อว่าอานันตริกสมาธิญาณ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๓๒/๓,๓๑/๘๐/๑๓๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อานันตริกสมาธิ ในที่นี้หมายถึงอริยสัมมาสมาธิ (ม.อ. ๑๔/๑๓๖/๑๒๑) ที่เรียกว่า อานันตริกสมาธิ (สมาธิที่ให้ผลโดยลำดับ) เพราะเป็นสมาธิที่ให้ผลแน่นอนตามลำดับ สามารถถอนกิเลสได้สิ้นเชิง (ขุ.ขุ.อ. (บาลี) ๖/๑๕๘)

อานันตริกสมาธิญาณนิทเทส : แสดงอานันตริกสมาธิญาณ อธิบายอุทเทสที่ ๓๒ ของญาณกถาที่ยกมาตั้งเป็นคำปุจฉา ดังนี้

ท่านพระสารีบุตรนำธรรม ๗๗ ประการมาจำแนกด้วยอานันตริกสมาธิญาณ รวม ๗๗ รอบ ธรรม ๗๗ ประการนั้น จัดเป็นหมวดได้ ๖ หมวด ดังนี้

๑. ธรรม ๗ ประการ ได้แก่ (๑) เนกขัมมะ (๒) อพยาบาท (๓) อาโลกสัญญา (๔) อวิกเขปะ (๕) อัมมวัตถาน (๖) ญาณ (๗) ปามุชชะ

๒. สมาบัติ ๘ ได้แก่ รูปฌาน ๔ และอรุฌาน ๔

๓. กสิณ ๑๐ ได้แก่ (๑) ปฐวีกสิณ (๒) อาโปกสิณ (๓) เตโชกสิณ (๔) วาโย- กสิณ (๕) นีลกสิณ (๖) ปิตกสิณ (๗) โลหิตกสิณ (๘) โอทาทกสิณ (๙) อากาศกสิณ (๑๐) วิญญาณกสิณ

๔. อนุสสติ ๑๐ ได้แก่ (๑) พุทธานุสสติ (๒) อัมมานุสสติ (๓) สังฆานุสสติ (๔) สีลานุสสติ (๕) จาคานุสสติ (๖) เทวตานุสสติ (๗) อานาปานัสสติ (๘) มรณัสสติ (๙) กายคตาสติ (๑๐) อุปสมานุสสติ

๕. สัญญา ๑๐ ได้แก่ (๑) อุทฐมาตกสัญญา (๒) วินีลกสัญญา (๓) วิบุพพก-สัญญา (๔) วิจฉิทกสัญญา (๕) วิชยิตกสัญญา (๖) วิชิตตกสัญญา (๗) หตวิกชิตตกสัญญา (๘) โลหิตกสัญญา (๙) ปุพพกสัญญา (๑๐) อัญญิกสัญญา

๖. อานาปานสติ (การมีสติกำหนดลมหายใจเข้า-ออก) ๓๒ ประการ จัดเป็น ๑๖ คู่ ได้แก่

๑. การหายใจเข้า-ออกยาว
๒. การหายใจเข้า-ออกสั้น
๓. ความกำหนดรู้กลมทั้งปวงหายใจเข้า-ออก
๔. ความระงับกายสังขารหายใจเข้า-ออก
๕. ความกำหนดรู้ปีติหายใจเข้า- ออก
๖. ความกำหนดรู้สุขหายใจเข้า-ออก
๗. ความกำหนดรู้จิตตสังขารหายใจเข้า-ออก
๘. ความระงับจิตตสังขารหายใจเข้า-ออก
๙. ความกำหนดรู้จิตหายใจเข้า-ออก
๑๐. ความทำจิตให้บันเทิงหายใจเข้า-ออก
๑๑. ความตั้งจิตไว้หายใจเข้า-ออก
๑๒. ความเปลื้องจิตหายใจเข้า-ออก
๑๓. ความพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงหายใจเข้า-ออก
๑๔. ความพิจารณาเห็นความคลายกำหนดหายใจเข้า-ออก
๑๕. ความพิจารณาเห็นความดับหายใจเข้า-ออก
๑๖. ความพิจารณาเห็นความสลесิ้นหายใจเข้า-ออก

ตัวอย่าง รอบที่ ๑ การจำแนกด้วยเนกขัมมะ

ความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ ไม่ฟุ้งซ่านด้วยอำนาจเนกขัมมะ ชื่อว่าสมาธิ ญาณย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งสมาธินั้น อาสวะทั้งหลายย่อมสิ้นไปด้วยญาณนั้น สมถะมีก่อน ญาณมีภายหลัง ด้วยประการฉะนี้ ความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย ย่อมมีได้ด้วยญาณนั้น เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการตัดขาดอาสวะ เพราะความบริสุทธิ์แห่งจิตที่ไม่ฟุ้งซ่าน ชื่อว่าอานันตริกสมาธิญาณ

คำว่า อาสวะ อธิบายว่า อาสวะเหล่านั้น อะไรบ้าง

คือ กามาสวะ ภวาสวะ ทิฏฐาสวะ และอวิชชาสวะ

อาสวะเหล่านี้ย่อมสิ้นไป ณ ที่ไหน

คือ ด้วยโสดาปัตติมรรค ทิฏฐาสวะทั้งสิ้นย่อมสิ้นไป กามาสวะที่เป็นเหตุให้ไปสู่อบายย่อมสิ้นไป ภวาสวะที่เป็นเหตุให้ไปสู่อบายย่อมสิ้นไป อวิชชาสวะที่เป็นเหตุให้ไปสู่อบายย่อมสิ้นไป อาสวะเหล่านี้ย่อมสิ้นไปในขณะแห่งโสดาปัตติมรรคนี้

ด้วยสกทาคามิมรรค กามาสวะที่เป็นส่วนหยาบย่อมสิ้นไป ภวาสวะที่ตั้งอยู่ร่วมกับกามาสวะนั้นย่อมสิ้นไป อวิชชาสวะที่ตั้งอยู่ร่วมกับกามาสวะนั้นย่อมสิ้นไป อาสวะเหล่านี้ย่อมสิ้นไปในขณะแห่งสกทาคามิมรรคนี้ด้วยอนาคามิมรรค กามาสวะทั้งสิ้นย่อมสิ้นไป ภวาสวะที่ตั้งอยู่ร่วมกับกามาสวะนั้นย่อมสิ้นไป อวิชชาสวะที่ตั้งอยู่ร่วมกับกามาสวะนั้นย่อมสิ้นไป อาสวะเหล่านี้ย่อมสิ้นไปในขณะแห่งอนาคามิมรรคนี้ ด้วย

อรหัตตมรรค ภาวสวะทั้งสิ้นย่อมสิ้นไป อวิชชาสวะทั้งสิ้นย่อมสิ้นไป อาสวะเหล่านี้ย่อมสิ้นไปในขณะแห่งอรหัตตมรรคนี้

อีก ๗๖ รอบก็มีรูปแบบเดียวกันนี้ ต่างกันแต่องค์ธรรมเท่านั้น (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๘๐/๑๓๖)

อานันทเจดีย์ : เจดีย์สถานแห่งหนึ่งในเขตโกคนคร ระหว่างทางจากเมืองเวสาลีสู่เมืองปาวา เป็นที่พระพุทธเจ้าตรัสมหาปเทศ ๔ ฝ่ายพระสูตร ดังคำในมหาปรินิพพานสูตรและมหาปเทศสูตรว่า พระผู้มีพระภาคพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่เสด็จถึงโกคนคร ประทับอยู่ที่อานันทเจดีย์ในโกคนคร รับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลายมาตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เราจะแสดงมหาปเทศ ๔ ประการนี้เธอทั้งหลายจงฟัง จงใส่ใจให้ดี เราจักกล่าว, และตรัสถึงศีล สมาธิ ปัญญา วิมุตติ ดังคำว่า พระผู้มีพระภาคเมื่อประทับอยู่ที่อานันทเจดีย์ในโกคนคร ทรงแสดงธรรมมีกถาเป็นอันมากแก่ภิกษุทั้งหลายอย่างนี้ว่า ศีลมีลักษณะอย่างนี้ สมาธิมีลักษณะอย่างนี้ ปัญญามีลักษณะอย่างนี้ สมาธิอันบุคคลอบรมโดยมีศีลเป็นฐานย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก ปัญญาอันบุคคลอบรมโดยมีสมาธิเป็นฐานย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก จิตอันบุคคลอบรมโดยมีปัญญาเป็นฐาน ย่อมหลุดพ้นโดยชอบจากอาสวะทั้งหลายคือกามาสวะภวาสวะ และอวิชชาสวะ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๘๗/๑๓๔,๑๐/๑๘๘/๑๓๗,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๘๐/๒๕๓)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อานันทเจดีย์ หมายถึงหมายถึงสถานที่เป็นที่อยู่ของอานันทยักษ (อง.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๑๘๐/๔๐๒)

อานันทเถรปัญหวัตถุ : เรื่องปัญหาของพระอานนเถระ พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่พระอานนเถระว่า การไม่ทำบาปทั้งปวง การทำกุศลให้ถึงพร้อม การทำจิตของตนให้ผ่องแผ้ว นี่คือ คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย

ความอดทนคือความอดกลั้นเป็นตบะอย่างยิ่ง พระพุทธเจ้าทั้งหลายตรัสว่า นิพพานเป็นบรมธรรม ผู้ทำร้ายผู้อื่น ไม่ชื่อว่า เป็นบรรพชิต ผู้เบียดเบียนผู้อื่น ไม่ชื่อว่า เป็นสมณะ

การไม่กล่าวร้ายผู้อื่น การไม่เบียดเบียนผู้อื่น ความสำรวมในปาติโมกข์ ความเป็นผู้รู้จักประมาณในอาหาร การอยู่ในเสนาสนะที่สงัด การประกอบความเพียรในอธิจิต นี่คือคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๑๘๓/๙๐)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า การทำจิตของตนให้ผ่องแผ้ว หมายถึงการทำจิตของตนให้ผ่องใสปราศจากนิวรณ์ ๕ ประการ (ขุ.ธ.อ.(บาลี) ๖/๔/๙๕) คำว่า อธิจิต ในที่นี้ หมายถึงสมาบัติ ๘ รวมถึงไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ และปัญญาด้วย (ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๖/๙๕)

อานันทเถรวัตถุ : เรื่องพระอานนเถระ มี ๓ เรื่อง แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อานันทเถรวัตถุ พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่พระอานนเถระว่า กลิ่นดอกไม้ลอยไปทวนลมไม่ได้ กลิ่นจันทน์ กลิ่นกฤษณา หรือกลิ่นกระลำพักก็ลอยไปทวนลมไม่ได้ ส่วนกลิ่นของสัตบุรุษ ลอยไปทวนลมได้ เพราะสัตบุรุษขจรไปทั่วทุกทิศ

กลิ่นศีลยอดเยี่ยมกว่ากลิ่นหอมเหล่านี้ คือกลิ่นจันทน์ กลิ่นกฤษณา กลิ่นดอกกุบล และกลิ่นดอกมะลิ (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๕๔/๔๓)

๒.อานันทเถรวัตถุ พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่พระอานนทเถระว่า บุรุษ อาชาไนยหาได้ยาก เพราะว่าท่านไม่เกิดในที่ทั่วไป ท่านเป็น นักปราชญ์ ไปเกิดในตระกูลใด ตระกูลนั้นย่อมมีแต่ความสุข (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๑๙๓/๙๒)

๓.อานันทเถรวัตถุ พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่พระอานนทเถระว่า ดวง อาทิตย์ส่องสว่างเฉพาะกลางวัน ดวงจันทร์ส่องสว่างเฉพาะกลางคืน กษัตริย์ ทรงเครื่องรบแล้ว จึงส่งงาม พราหมณ์เพ่งพินิจ จึงส่งงาม แต่พระพุทธเจ้าทรง ส่งงามด้วยพระเดช ตลอดทั้งกลางวันและกลางคืน (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๓๘๗/๑๕๔)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า พระเดช ในที่นี้หมายถึงเดช ๕ อย่าง คือ เดชแห่งศีล เดชแห่งคุณ เดชแห่งปัญญา เดชแห่งบุญ และ เดชแห่งธรรม (ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๘/๙๖)

อานันทเถรสูตร : พระสูตรว่าด้วยพระอานนทเถระ ท่านพระสารีบุตรถามท่านพระอานนท์ว่า เพราะละธรรมเท่าไร ประกอบด้วยธรรมเท่าไร พระผู้มีพระภาคจึงพยากรณ์ว่าเป็น โสดาบัน ท่านพระอานนท์ตอบว่า เพราะละธรรม ๔ มีความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวใน พระพุทธเจ้าเป็นต้น และเพราะประกอบด้วยธรรม ๔ มีความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหว ในพระพุทธเจ้าเป็นต้น (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๐๙/๕๑๒)

อานันทเถรภาพทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระอานนทเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ใน อดีตชาติ ท่านเกิดเป็นราชกุมารน้อยชายต่างมารดา กับพระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุต ตระ ได้กั้นเศวตฉัตรถวายพระพุทธเจ้าขณะกำลังแสดงธรรม เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านเวียนเกิดเวียนตายอยู่ในเทวดาและมนุษย์เป็นอันมาก ท่านได้เกิดเป็นท้าวสักกะ ๓๔ ชาติ เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๕๘ ชาติ เกิดเป็นพระราชา ๑๐๘ ชาติ ในชาติ สุดท้ายนี้ เกิดในศากยตระกูล ออกบวชในพระศาสนาได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วย คุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๖๔๔/๙๘)

อานันทภัทเทกรัตตสูตร : พระสูตรว่าด้วยพระอานนท์แสดงเรื่องผู้มีราตรีเดียวเจริญ ท่านพระอานนท์ ได้แสดงพระสูตรที่มีลักษณะเป็นการบรรยายโวหารแบบถาม-ตอบแก่ภิกษุทั้งหลาย ณ วัดพระเชตะวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสรวัดถ์ และแสดงแก่พระผู้ มีพระภาค ในตอนท้าย พระผู้มีพระภาคก็ได้ทรงแสดงซ้ำอีก ท่านพระอานนท์ได้ แสดงภัทเทกรัตตสูตร ตามที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่ตนให้ภิกษุทั้งหลายที่มาหา ตนฟัง แล้วแสดงภัทเทกรัตตสูตรถวายพระผู้มีพระภาคผู้เสด็จมาที่หลังซ้ำอีก พระองค์ตรัสสรรเสริญพระเถระแล้วได้ทรงแสดงภัทเทกรัตตสูตรนั้นซ้ำอีกครั้งหนึ่ง เมื่อพระผู้มีพระภาคได้ตรัสพระภาษิตนี้แล้ว ท่านพระอานนท์มีใจยินดีชื่นชมพระ ภาษิตของพระองค์ (ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๒๗๖/๓๒๔)

อานันทสูตร : พระสูตรว่าด้วยพระอานนท์ มี ๒๑ สูตร แปลความหมายสูตรว่า พระสูตรว่าด้วยพระ อานนท์ ๑๘ สูตร ต่างกัน ๓ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อานันท์สูตร สมัยที่ท่านพระอานนท์อยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้เข้าไปบิณฑบาตโดยมีท่านพระวัชชีสะเป็นปัจฉาสมณะ และท่านพระวัชชีสะเกิดความไม่ยินดี กำหนดจึงกล่าวกับท่านพระอานนท์ว่า กระผมถูกกามราคะแผดเผา จิตเร้าร้อน ขอท่านโปรดอนุเคราะห์บอกเหตุที่จะดับราคะให้ด้วย ท่านพระอานนท์กล่าวว่า จิตท่านเร้าร้อนเพราะความสำคัญผิด ท่านจงละทิ้งนิมิตว่างามซึ่งประกอบด้วยราคะ ท่านจงดูสังขาร โดยความเป็นของแปรผัน เป็นทุกข์ อย่าดูโดยความเป็นอัตตา จงดับราคะ อย่าถูกราคะเผาผลาญ ท่านจงอบรมจิตให้มีอารมณ์เดียว ให้ตั้งมั่นดี ด้วยการพิจารณาให้เห็นว่าไม่งาม จงอบรมกายคตาสติ และจงเป็นผู้เบื่อหน่ายให้มาก จงอบรมความไม่มีนิมิต และจงถอนมานานุสัย แล้วท่านจักเป็นผู้สงบ (ส.ส.ไทย) ๑๕/๒๑๒/๓๐๗)

๒.อานันท์สูตร สมัยที่ท่านพระอานนท์อยู่ ณ ราวป่าแห่งหนึ่ง แคว้นโกศล ท่านมัวรับแขกคฤหัสถ์มากไป เทวดาผู้สิงสถิตอยู่ในราวป่านั้นประสงค์จะให้ท่านสลัดใจจึงกล่าวว่า ท่านจงเข้าไปยังพุ่มไม้ กำหนดนิพพานไว้ในใจ เพ่งฌานไป อย่าประมาทเสียวิพากษ์วิจารณ์ของคนจะช่วยอะไรท่านได้ (ส.ส.ไทย) ๑๕/๒๒๕/๓๒๗)

๓.อานันท์สูตร ท่านพระอานนท์เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันแล้วทูลถามว่า พระองค์ตรัสเรียกความดับแห่งธรรมเหล่าไหนว่าเป็นนิโรธ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ชั้นที่ ๕ ไม่เที่ยง ถูกปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น มีความสิ้นไป เสื่อมไป คลายไป ดับไปเป็นธรรมดา ความดับแห่งชั้นที่ ๕ นั้น เราเรียกว่านิโรธ (ส.ข.ไทย) ๑๗/๑๕๙/๒๕)

๔.อานันท์สูตร ท่านพระอานนท์เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันแล้วทูลถามว่า พระองค์ตรัสเรียกความดับแห่งธรรมเหล่าไหนว่าเป็นนิโรธ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ชั้นที่ ๕ ไม่เที่ยง ถูกปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น มีความสิ้นไป เสื่อมไป คลายไป ดับไปเป็นธรรมดา ความดับแห่งชั้นที่ ๕ นั้น เราเรียกว่านิโรธ (ส.ข.ไทย) ๑๗/๒๑/๓๒)

๕.อานันท์สูตร พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสถามท่านพระอานนท์ว่า ความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปแห่งธรรมเหล่าไหนปรากฏ เมื่อธรรมเหล่าไหนตั้งอยู่ ความแปรปรากฏ เมื่อท่านพระอานนท์กราบทูลว่า ความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปแห่งชั้นที่ ๕ ปรากฏ เมื่อชั้นที่ ๕ ตั้งอยู่ ความแปรปรากฏ พระองค์จึงประทานสาธุการว่า ดีละ ดีละ (ส.ข.ไทย) ๑๗/๓๗/๕๑)

๖.อานันท์สูตร (ทุตติย) (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสถามท่านพระอานนท์ว่า ความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปแห่งธรรมเหล่าไหนปรากฏแล้ว จักปรากฏและกำลังปรากฏ เมื่อธรรมเหล่าไหนตั้งอยู่ ความแปรปรากฏแล้ว จักปรากฏและกำลังปรากฏ เมื่อท่านพระอานนท์กราบทูลว่า เมื่อชั้นที่ ๕ ล่วงไป ดับไป แปรผันไปแล้ว ความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปแห่งชั้นที่ ๕ นั้นปรากฏแล้ว เมื่อชั้นที่ ๕ นั้นตั้งอยู่ ความแปรปรากฏแล้ว ความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปแห่งชั้นที่ ๕ ปรากฏแล้ว เมื่อชั้นที่ ๕ ตั้งอยู่ ความแปรปรากฏแล้ว พระองค์จึงประทานสาธุการว่า ดีละ (ส.ข.ไทย) ๑๗/๓๘/๕๒)

ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา เราแม้ตอบว่า อัตตาไม่มี คำตอบนั้นก็ไม่ได้มีเพื่อความม
งายยิ่งขึ้นแก้วจโคตรปริพาชกผู้มงายอยู่แล้วว่า เมื่อก่อนอัตตาของเราได้มีแล้ว
แน่นอน บัดนี้อัตตานั้นไม่มี (ส.สพ.ไทย)๑๘/๔๑๙/๔๙๓)

๑๑.อนันนทสูตร (ปฐม) (สูตรที่ ๑) ท่านพระอนนททูลถามพระผู้มีพระภาคว่า อิทธิ
อิทธิบาท อิทธิบาทภาวนา ปฏิปทาที่ให้ถึงอิทธิบาทภาวนาเป็นอย่างไร พระองค์ตรัส
ตอบว่า อิทธิ ได้แก่การสามารถแปลงกายเป็นหลายคนได้ หายตัวได้ ทะลุผาหรือ
กำแพงได้เป็นต้น อิทธิบาท ได้แก่มรรคปฏิบัติที่เป็นเหตุให้ได้ฤทธิ์ อิทธิบาทภาวนา
ได้แก่การเจริญอิทธิบาทตามแนวของปธานธรรม และปฏิบัติที่ให้ถึงอิทธิบาทภาวนา
ได้แก่อริยมรรคมีองค์ ๘ (ส.ม.ไทย) ๑๙/๘๓๙/๔๑๗)

๑๒.อนันนทสูตร (ทุติย) (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสถามท่านพระอนนทว่า
อิทธิ อิทธิบาท อิทธิบาทภาวนา ปฏิปทาที่ให้ถึงอิทธิบาทภาวนาเป็นอย่างไร แล้วตรัส
ตอบด้วยพระองค์เองว่า อิทธิ ได้แก่การสามารถแปลงกายเป็นหลายคนได้ หายตัวได้
เป็นต้น (ส.ม.ไทย) ๑๙/๘๔๐/๔๑๘)

๑๓.อนันนทสูตร (ปฐม) (สูตรที่ ๑) ท่านพระอนนททูลถามปัญหา ๓ ข้อกับพระผู้มี
พระภาค คือ (๑) ธรรม ๑ ทำให้ธรรม ๔ บริบูรณ์ (๒) ธรรม ๔ ทำให้ธรรม ๗
บริบูรณ์ (๓) ธรรม ๗ ทำให้ธรรม ๒ บริบูรณ์ มีอยู่หรือไม่ พระองค์ตรัสตอบว่า มี คือ
(๑) อานาปานสติสมาธิทำให้สติปัญญา ๔ บริบูรณ์ (๒) สติปัญญา ๔ ทำให้โพชฌงค์
๗ บริบูรณ์ (๓) โพชฌงค์ ๗ ทำให้วิชชาและวิมุตติบริบูรณ์ (ส.ม.ไทย) ๑๙/๘๘๙/
๔๗๓)

๑๔.อนันนทสูตร (ทุติย) (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสถามท่านพระอนนทว่า (๑)
ธรรม ๑ ทำให้ธรรม ๔ บริบูรณ์ (๒) ธรรม ๔ ทำให้ธรรม ๗ บริบูรณ์ (๓) ธรรม ๗ ทำ
ให้ธรรม ๒ บริบูรณ์ มีอยู่หรือไม่ แล้วตรัสตอบด้วยพระองค์เองว่า มี คือ (๑) อานา
ปานสติสมาธิทำให้สติปัญญา ๔ บริบูรณ์ เป็นต้น (ส.ม.ไทย) ๑๙/๘๙๐/๔๗๔)

๑๕.อนันนทสูตร พระสูตรว่าด้วยพระอนนททูลถามพระผู้มีพระภาค พระอนนท
เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคแล้วทูลถามว่า การที่ภิกษุได้สมาธิอย่างไม่มีอหังการ(ทิฐิ)
มมังการ(ตัณหา) และมานานุสัย ทั้งในกายที่มีวิญญาณนี้และในนิมิตภายนอกทั้งปวง
(หมายถึงรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ) และการที่ภิกษุเข้าถึงเจโตวิมุตติ ปัญญา
วิมุตติ ไม่มีอหังการ มมังการ และมานานุสัยอยู่ว่าพึงมีได้หรือไม่ พระผู้มีพระภาคตรัส
ตอบว่า พึงมีได้ เมื่อฟังคำทูลถามว่า พึงมีได้อย่างไร จึงตรัสว่า พึงมีได้โดยที่ภิกษุมิ
ความคิดว่า “ธรรมชาตินั้น สงบ นั้น ประณีต คือ ความสงบสังขารทั้งปวง ความสละ
คืนอุปธิทั้งปวง ความสิ้นตัณหา ความคลายกำหนด ความดับทุกข์ นิพพาน” (อง.ติก.
ไทย) ๒๐/๓๒/๑๘๔)

๑๕.อนันนทสูตร พระอนนทถามพระมหาโกฏิถึงเรื่องผัสสายตนะ ๖ ตามแนว
วาทะ ๔ และพระมหาโกฏิได้ตอบพระอนนท มีเนื้อความเหมือนในมหาโกฏิ
สูตร (อง.จตุกก.ไทย) ๒๑/๑๗๔/๒๔๕)

๑๖.อานันทสูตร พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ โขสิตาราม เขตกรุงโกสัมพี ตรัสตอบ ปัญหาเรื่องเหตุที่ทำให้ภิกษุผู้อยู่ในสงฆ์พึงอยู่อย่างผาสุกที่พระอานนททูลถามจบลง แล้ว พระเถระทูลถามปัญหาเดียวกัน ๔ ครั้ง พระองค์ตรัสตอบว่า ภิกษุผู้อยู่ในสงฆ์ พึงอยู่ผาสุกได้ด้วยเหตุ ๕ คือ (๑) มีศีล และไม่ติเตียนผู้อื่นเพราะอริศีล (๒) มีศีล ไม่ติเตียนผู้อื่นเพราะอริศีล และใส่ใจตนเอง ไม่ใส่ใจผู้อื่น (๓) มีศีล ไม่ติเตียนผู้อื่นเพราะอริศีล ใส่ใจตนเอง ไม่ใส่ใจผู้อื่น ไม่มีชื่อเสียง และไม่สะดุ้ง เพราะความไม่มีชื่อเสียง นั้น (๔) มีศีล ไม่ติเตียนผู้อื่นเพราะอริศีล ใส่ใจตนเอง ไม่ใส่ใจผู้อื่น แม้เป็นผู้ไม่มีชื่อเสียง ก็ไม่สะดุ้งเพราะความไม่มีชื่อเสียงนั้น และเป็นผู้คล่องแคล่วในฉาน ๔ ที่เป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน (๕) มีศีล ไม่ติเตียนผู้อื่นเพราะอริศีล ใส่ใจตนเอง ไม่ใส่ใจผู้อื่น แม้เป็นผู้ไม่มีชื่อเสียง ก็ไม่สะดุ้งเพราะความไม่มีชื่อเสียงนั้น คล่องแคล่วในฉาน ๔ ที่เป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน และได้เจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะ แล้วตรัสว่า ผาสุวิหารธรรมอื่นที่ดีกว่า ประณีตกว่าผาสุกวิหารธรรมนี้ ย่อมไม่มี (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๐๖/๑๘๓)

๑๗.อานันทสูตร พระสูตรว่าด้วยคุณธรรมของพระอานนท พระอานนทเรียนถาม พระสารีบุตรว่า ด้วยเหตุเท่าไร ภิกษุชื่อว่าได้ฟังธรรมที่ยังไม่เคยฟัง ธรรมที่เคยฟัง แล้วไม่เลอะเลือน ธรรมที่เคยสัมผัสด้วยใจปรากฏขึ้น และรู้ธรรมที่ยังไม่เคยรู้ พระสารีบุตรตอบว่า พระอานนทเป็นพหูสูต สามารถแสดงเรื่องนี้ได้ดี

พระอานนทกล่าวถึงเหตุ ๖ คือ ภิกษุ (๑) เรียนธรรมคือนวังกัสตฤคศาสตร์ มีสุตตะ เคยยะ เป็นต้น (๒) แสดงธรรมโดยพิสดารแก่ผู้อื่นตามที่ได้สดับได้เรียนมา (๓) บอกธรรมโดยพิสดารแก่ผู้อื่นตามที่ได้สดับได้เรียนมา (๔) สาธยายธรรมโดยพิสดารแก่ผู้อื่นตามที่ได้สดับได้เรียนมา (๕) ตรีกตามตรงตามเพ่งตามด้วยใจถึงธรรมตามที่ได้สดับได้เรียนมา (๖) อยู่จำพรรษาในอาวาสที่มีภิกษุเถระผู้เป็นพหูสูต หมั่นศึกษาหาความรู้กับท่าน และภิกษุเถระก็สอนธรรมอย่างเปิดเผย ทำให้เข้าใจง่าย ให้หายสงสัย ในสิ่งที่น่าสงสัย (อง.ฉก.(ไทย) ๒๒/๕๑/๕๑๙)

๑๘.อานันทสูตร พระอานนทขณะอยู่ ณ โขสิตาราม เขตกรุงโกสัมพี ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า น้าอัครรรย์ ไม่เคยปรากฏ พระผู้มีพระภาคผู้ทรงรู้ทรงเห็น เป็นพระอรหันต์ ตรัสรู้ด้วยพระองค์เองโดยชอบ ได้ตรัสรู้วิธีบรรลुช่องว่างในที่คับแคบ เพื่อความบริสุทธิ์แห่งสัตว์ทั้งหลาย เพื่อก้าวล่วงโสกะและปริเหวะ เพื่อดับทุกข์ โทมนัส เพื่อบรรลุอายุธรรม เพื่อทำให้แจ้งนิพพาน คือ จักขุชื่อว่าจักเป็นจักขุนั้นเอง รูปเหล่านั้นจักไม่รับรู้อายตนะนั้น และอายตนะนั้นก็จักไม่รับรู้รูปเหล่านั้น โสตะชื่อว่าจักเป็นโสตะนั่นเอง เสียงเหล่านั้นจักไม่รับรู้อายตนะนั้น และอายตนะนั้นก็จักไม่รับรู้เสียงเหล่านั้น ฆานะชื่อว่าจักเป็นฆานะนั้นเอง กลิ่นเหล่านั้นจักไม่รับรู้อายตนะนั้น และอายตนะนั้นก็จักไม่รับรู้กลิ่นเหล่านั้น ชิวหาชื่อว่าจักเป็นชิวหานั่นเอง รสเหล่านั้นจักไม่รับรู้อายตนะนั้น และอายตนะนั้นก็จักไม่รับรู้รสเหล่านั้น กายชื่อว่าจักเป็นกายนั้นนั่นเอง โผฏฐัพพะเหล่านั้นจักไม่รับรู้อายตนะนั้น และอายตนะนั้นก็จักไม่รับรู้โผฏฐัพพะเหล่านั้น

พระอุทายีได้ถามพระอานนท์ว่า คนมีสัญญาเท่านั้น หรือว่าคนไม่มีสัญญา ไม่รับรู้อายตนะนั้น เมื่อพระอานนท์ตอบว่า คนมีสัญญานั้นก็ไม่รับรู้อายตนะได้ หรือคนไม่มีสัญญาก็ไม่รับรู้อายตนะนั้นได้ จึงถามว่า คนมีสัญญาอย่างไร จึงไม่รับรู้อายตนะนั้น

พระอานนท์ตอบว่า *ภิกษุผู้มีสัญญาอย่างนี้แล ย่อมไม่รับรู้อายตนะนั้น* คือ (๑) ภิกษุบรรลู่อากาศาณัญจายตนฌาน โดยกำหนดว่า อากาศหาที่สุตมิได้อยู่ เพราะล่องรูปสัญญา ตับปฏิขสัญญา ไม่กำหนดนันทตสัญญา (๒) ภิกษุล่องอากาศาณัญจายตนฌานโดยประการทั้งปวง บรรลู่วิญญาณัญจายตนฌาน โดยกำหนดว่า วิญญาณหาที่สุตมิได้อยู่ (๓) ภิกษุล่องวิญญาณัญจายตนฌานโดยประการทั้งปวง บรรลู่อกาภิญจัญจายตนฌาน โดยกำหนดว่า ไม่มีอะไรอยู่

พระอานนท์เล่าว่า สมัยหนึ่ง ขณะที่ผมพักอยู่ ณ อัญชนมิตทายวัน เมืองสาเกต ภิกษุณีชื่อชฎิลภาดิกา เข้าไปหาแล้วถามว่า พระผู้มีพระภาคตรัสสมาธิอันกิเลสอ่อนไปไม่ได้(ไม่น้อมไปตามอำนาจราคะ) นำไปไม่ได้(ไม่ถูกชักนำไปตามอำนาจโทสะ) ไม่มีการข่ม ห้ามกิเลสด้วยธรรมเครื่องปรุงแต่ง ชื่อว่าตั้งมั่นแล้ว เพราะหลุดพ้น ชื่อว่ายินดี เพราะตั้งมั่น ชื่อว่าไม่สะดุ้งเพราะยินดีว่ามีอะไรเป็นผล ผมจึงตอบแก่ภิกษุณีนั้นว่า พระผู้มีพระภาคตรัสสมาธินี้ว่า มีอรรถเป็นผล (อง.นวก.(ไทย) ๒๓/๓๗/๕๑๓)

๑๙.อนันท์สูตร (ปฐม) พระสูตรว่าด้วยพระอานนท์ทูลถามปัญหา (สูตรที่ ๑) พระอานนท์เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ถวายอภิวาทแล้วนั่ง ณ ที่สมควร ทูลถามว่า ที่พระองค์ตรัสว่า สังฆเภท สังฆจะเป็นผู้แตกกันด้วยเหตุเท่าไร พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ภิกษุทั้งหลายในธรรมวินัยนี้ จะเป็นผู้แตกกัน แยกกันทำสังฆกรรม แยกกันสวดปาติโมกข์ ด้วยเหตุ ๑๐ คือ (๑-๑๐) มีเนื้อความเหมือนสังฆเภทสูตร เมื่อพระอานนท์ทูลถามว่า บุคคลผู้ทำลายสังฆซึ่งสามัคคีกัน จะประสพผลอะไร พระองค์จึงตรัสตอบว่า จะประสพผลอันเผ็ดร้อนอยู่ตลอดกัป เมื่อทูลถามว่า ผลอันเผ็ดร้อนอยู่ตลอดกัป คืออะไร จึงตรัสตอบว่า คือ จะเสวยผลกรรมอยู่ในนรกตลอดกัปหนึ่ง แล้วตรัสคาถาประพันธ์สรุปความได้ว่า บุคคลผู้ทำลายสังฆให้แตกกัน ยินดีในการแตกกัน อยู่ในอธรรม เป็นผู้เข้าถึงอบาย อยู่ในนรกตลอดกัป พลาดจากนิพพานอันเป็นแดนเกษมจากโยคะ(อรรถตัดผล) เสวยผลกรรมอยู่ในนรกตลอดกัป เพราะทำลายสังฆซึ่งสามัคคีกันให้แตกแยกกัน (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๓๙/๙๐)

๒๐.อนันท์สูตร (ทุติย) พระสูตรว่าด้วยพระอานนท์ทูลถามปัญหา (สูตรที่ ๒) พระอานนท์ทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า ที่พระองค์ตรัสว่า สังฆสามัคคี สังฆจะเป็นผู้สามัคคีกันด้วยเหตุเท่าไร พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ภิกษุทั้งหลายในธรรมวินัยนี้ จะไม่แตกกัน ไม่แยกกันทำสังฆกรรม ไม่แยกกันสวดปาติโมกข์ ด้วยเหตุ ๑๐ คือ (๑-๑๐) มีเนื้อความเหมือนสังฆสามัคคีสูตร เมื่อพระอานนท์ทูลถามว่า บุคคลผู้สมานสังฆซึ่งแตกกันแล้วให้สามัคคีกัน จะประสพผลอะไร พระองค์จึงตรัสตอบว่า จะประสพบุญอันประเสริฐ เมื่อทูลถามว่า บุญอันประเสริฐคืออะไร จึงตรัสตอบว่า คือ จะบันเทิงในสวรรค์ตลอดกัป แล้วตรัสคาถาประพันธ์สรุปความได้ว่า ความพร้อมเพรียงแห่งสังฆ เป็นเหตุให้เกิดสุข และบุคคลผู้อนุเคราะห์สังฆผู้พร้อมเพรียงกันแล้ว

ผู้ยินดีแล้วในความพร้อมเพรียงกัน อยู่ในธรรม ย่อมไม่พลาดจากธรรมอันเป็นแดนเกษมจากโยคะ ย่อมบันเทิงในสวรรค์ตลอดกาล เพราะสมานสงฆ์ให้สามัคคีกัน (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๔๐/๙๑)

๒๑.อานันทสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับพระอานนทว่า เป็นไปไม่ได้เลยที่ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๑๐ จักถึงความเจริญอกงามไพบุลย์ คือ(๑) ไม่มีศรัทธา (๒) ทุศีล (๓) มีสุตะน้อย (๔) ว่ายาก (๕) มีปาปมิตร (๖) เกียจคร้าน (๗) หลงลืมนสติ (๘) ไม่สันโดษ (๙) ประราณาชั่ว (๑๐) เป็นมิถมาภิภูฏี แต่เป็นไปได้ที่ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๑๐ นี้ จักถึงความเจริญอกงามไพบุลย์ในธรรมวินัยนี้ คือ (๑) มีศรัทธา (๒) มีศีล (๓) เป็นพหูสูต ทรงสุตะ (๔) ว่าง่าย (๕) มีกัลยาณมิตร (๖) ประราณาความเพียร (๗) มีสติตั้งมั่น (๘) สันโดษ (๙) มกน้อย (๑๐) เป็นสัมมาภิภูฏี (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๘๒/๑๘๑)

อานันทเสฏฐิวัตถุ : เรื่องอานันทเศรษฐี พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่เศรษฐีชื่อมูลสิริบุตรของอานันทเศรษฐีว่า คนพาลย่อมเดือดร้อนว่า เรามีบุตร เรามีทรัพย์” แท้จริง ตัวตนก็ไม่มี บุตรและทรัพย์จักมีแต่ที่ไหน (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๖๒/๔๖)

อานันทอัจฉริยสูตร : พระสูตรว่าด้วยความเป็นอัจฉริยะของพระอานนท พระผู้มีพระภาคตรัสว่าความเป็นอัจฉริยะมีอยู่ในอานนท ๔ คือ ถ้าบริษัท ๔ (ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา) เข้าพบพระอานนท แม้เพียงได้พบก็มีใจยินดี ถ้าพระอานนทแสดงธรรมในบริษัทนั้น แม้เพียงแสดงธรรมก็มีใจยินดี บริษัทนั้นตั้งใจฟังธรรมอย่างไม่รู้จักอิม เมื่อพระอานนทหยุดแสดง (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๒๙/๑๙๗)

อานันทะ, พระปัจเจกพุทธเจ้า : ชื่อพระปัจเจกพุทธเจ้าองค์หนึ่งที่บรรลุธรรมแล้วปรินิพพาน มีปรากฏในอัสติคิลิสูตร ดังคำว่า พระปัจเจกพุทธะพระนามว่า อานันทะ (๔ องค์) พระนามว่านันทะ (๔ องค์) พระนามว่าอุปันนันทะ (๔ องค์) รวม ๑๒ องค์ และภราทวาทุทธะผู้ทรงพระวรกายในภพสุดท้าย หรือดังคำในจิตกปัชชกรธาปทานที่พระเถระกล่าวไว้ว่าพระสัมพุทธเจ้าพระนามว่าอานันทะผู้เป็นพระสยมภูผู้ไม่ทรงพ่ายแพ้เสด็จดับขันธปรินิพพานแล้วในป่าดงที่บีที่ปราศจากมนุษย์ (ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๑๓๕/๑๓๓, ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๙/๔๑๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า พระสัมพุทธเจ้า ในที่นี้หมายถึงพระปัจเจกพุทธเจ้า (ขุ.อป.อ. (บาลี) ๒/๙/๒๓๒)

อานันทะ, พระราชา : ชื่อพระราชาองค์แห่งกรุงหงสวดี มีปรากฏในชตฺกัณณิกเถราปทาน ดังคำที่พระชตฺกัณณิกเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนตอนหนึ่งว่า ข้าพเจ้าเป็นบุตรเศรษฐีอยู่ในกรุงหงสวดี พวกคนเฝ้าประตู ทหาร ช่างร้อยดอกไม้ คนทิ้งขยะดอกไม้ ความอู้อี้ ช่าง คนเลี้ยงช้าง ต่างพากันมาหาข้าพเจ้าจนถึงเรือน ข้าพเจ้าได้ทูลถวายของทุกอย่างแก่พระราชาพระนามว่าอานันทะ ผู้พร้อมเพรียง ข้าพเจ้าทำความพรองให้เต็มด้วยรัตนะ ๗ สี ข้าพเจ้ารู้จักของชนจำนวนมากมีวรรณะต่างกัน ที่ข้าพเจ้ายกย่องทั้งหมดให้พึงพอใจแม้ด้วยรัตนะ หรือดังคำที่พระสกุลาเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนว่า หม่อมฉันเกิดเป็นนางกษัตริย์ในกรุงหงสวดี มีนามว่านันทนา มีรูปสวย รวยทรัพย์

นำเอ็นดู มีสิริ เป็นธิดาของมหाराชพระนามว่าอานันทะ งดงามอย่างยิ่ง เป็นภคินีต่างมารดาของพระพุทเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ ห้อมล้อมด้วยราชกัญญาทั้งหลาย หรือดังคำว่ พระพุทเจ้านามว่าปทุมุตตระ ในกาลที่พระมหาวีรเจ้า ได้เสด็จเข้าไปหาพระเจ้าอานันทะ(ผู้เป็นพระราชบิดา) ครั้นเข้าไปสำนักของพระราชบิดาแล้ว ได้ทรงลั่นอมตเถรี (ช.อุป.(ไทย) ๓๒/๓๐๐/๖๙๓,ช.อุป.(ไทย) ๓๓/๑๓๙/๔๗๔,ช.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๕/๖๔๐)

อานันทะ, พระโอรส : ชื่อพระโอรสของพระติสสะโพธิสัตว์แห่งกรุงเขมกะ มีพระมารดานามว่าสุภัททา ดังคำในติสสะพุททวงศ์ว่า กรุงชื่อว่าเขมกะ กษัตริย์พระนามว่าชนสันธะเป็นพระชนก พระเทวีพระนามว่าปทุมมาเป็นพระชนนี ของพระพุทเจ้าพระนามว่าติสสะ ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ พระองค์ทรงครองขรรวาสอยู่ ๗,๐๐๐ ปี มีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลัง คือคุณเสลาปราสาท นาทียปราสาท และนิสภปราสาท มีนางสนมกำนัล ๓๐,๐๐๐ นาง ล้วนประดับประดาสวยงาม พระมเหสีพระนามว่าสุภัททาพระราชโอรสพระนามว่าอานันทะ (ช.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๘/๖๗๘)

อาเทศนาปาฏิหาริย์ (เขียนศัพท์ผิด) : ปาฏิหาริย์คือการดักใจ มีปรากฏในสัมปสาทนียสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อาเทศนาปาฏิหาริย์ ๔ ประการนี้ คือ ๑. บุคคลบางคนในโลกนี้ ดักใจได้ด้วยนิมิตว่า ‘ใจของท่านเป็นอย่างนี้ ใจของท่านเป็นไปโดยอาการอย่างนี้ ความคิดของท่านเป็นดังนี้’ ถ้าเขาดักใจได้มากอย่าง การดักใจนั้นย่อมเป็นเช่นนั้นทีเดียว ไม่เป็นอย่างอื่น นี้เป็นอาเทศนาปาฏิหาริย์ประการที่ ๑ ๒. บุคคลบางคนในโลกนี้ มิได้ดักใจได้ด้วยนิมิต แต่ได้ฟังเสียงของมนุษย์ อมนุษย์ หรือเทวดาทั้งหลาย แล้วจึงดักใจได้ว่า ‘ใจของท่านเป็นอย่างนี้ ใจของท่านเป็นไปโดยอาการอย่างนี้ ความคิดของท่านเป็นดังนี้’ ถ้าเขาดักใจได้มากอย่าง การดักใจนั้นย่อมเป็นเช่นนั้นทีเดียว ไม่เป็นอย่างอื่น นี้เป็นอาเทศนาปาฏิหาริย์ประการที่ ๒ ๓. บุคคลบางคนในโลกนี้ มิได้ดักใจได้ด้วยนิมิตทั้งมิได้ฟังเสียงของมนุษย์ อมนุษย์ หรือเทวดาทั้งหลายแล้ว ดักใจได้เลยแต่ได้ฟังเสียง ละเมอของผู้วิตกวิจารณ์ จึงดักใจได้ว่า ใจของท่านเป็นอย่างนี้ ใจของท่านเป็นไปโดยอาการอย่างนี้ ความคิดของท่านเป็นดังนี้’ ถ้าเขาดักใจได้มากอย่าง การดักใจนั้นย่อมเป็นเช่นนั้นทีเดียว ไม่เป็นอย่างอื่นนี้เป็นอาเทศนาปาฏิหาริย์ประการที่ ๓ ๔. บุคคลบางคนในโลกนี้ มิได้ดักใจได้ด้วยนิมิต มิได้ฟังเสียงของมนุษย์ อมนุษย์ หรือเทวดาทั้งหลายแล้วดักใจ ทั้งมิได้ฟังเสียงละเมอของผู้วิตกวิจารณ์ แล้วดักใจได้เลย แต่ยอมกำหนดรู้ใจของผู้ได้สมาธิ ซึ่งยังมีวิตกวิจารณ์ด้วยใจได้ว่ามโนสังขารของท่านผู้นั้นตั้งอยู่ด้วยประการใด เขาจะต้องตรึกถึงวิตกข้อนี้ ในลำดับจิตนี้ด้วยประการนั้น’ ถ้าเขา ดักใจได้มากอย่างการดักใจนั้นย่อมเป็นเช่นนั้นทีเดียวไม่เป็นอย่างอื่นนี้เป็นอาเทศนาปาฏิหาริย์ประการที่ ๔ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๔๘/๑๐๘)

อานาปานสติ : สติกำหนดลมหายใจเข้าออก (ข้อ ๙ ในอนุสติ ๑๐, ข้อ ๑๐ ในสัญญา ๑๐ เป็นต้น) ดังคำในอานาปานัสสติสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ในภิกษุสงฆ์นี้มีภิกษุผู้บำเพ็ญความเพียรในการเจริญอานาปานสติอยู่ อานาปานสติที่ภิกษุเจริญ ทำให้มากแล้ว ย่อมมีผลมากมีอานิสงส์มาก อานาปานสติที่ภิกษุเจริญ ทำให้มากแล้ว

ยอมทำสติปัญญา ให้บริบูรณ์ สติปัญญา ๔ ที่ภิกษุเจริญ ทำให้มากแล้ว ย่อมทำ
 โภชนงค์ ให้บริบูรณ์ โภชนงค์ ๗ ที่ภิกษุเจริญ ทำให้มากแล้ว ย่อมทำวิชชาและวิมุตติ
 ให้บริบูรณ์ (วิ.ภิกขุณี.(ไทย) ๓/๑๒๑/๑๓๑,ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๑๔๗/๑๘๗,๑๔/๑๔๘/
 ๑๘๗,๑๔/๑๔๙/๑๘๙,ส.ม.(ไทย)๑๙/๒๔๗/๑๙๔,๑๙/๙๗๗/๔๕๓,๑๙/๙๗๘/
 ๔๕๕,๑๙/๙๘๑/๔๕๗,อง.นวก.(ไทย) ๒๓/๑/๔๒๘,๒๓/๓/๔๓๔) ; บางแห่งมักเขียน
 อานาปานัสสติ

อานาปานสติกัมมัฏฐาน : ธรรมเนียมที่ใช้สติกำหนดลมหายใจเข้าออก ดังคำในสูตรที่พระผู้มี
 พระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๕ ประการเสพ อานาปาน
 สติกัมมัฏฐานอยู่ไม่นานนัก ย่อมบรรลุอุปปชธรรม ธรรม คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ๑.
 เป็นผู้ผู้มีธุระน้อย มีกิจน้อย เลี้ยงง่าย สันโดษในบริวารแห่งชีวิต ๒.เป็นผู้มีอาหารน้อย
 หมั่นประกอบความไม่เห็นแก่ปากแก่ท้อง ๓. เป็นผู้มีการหลับน้อย หมั่นประกอบ
 ความเพียรเครื่องตื่นอยู่ ๔. เป็นพหูสูต ทรงสุตะ สังสมสุตะ เป็นผู้ได้ฟังมากซึ่ง
 ธรรมทั้งหลาย ที่มีความงามในเบื้องต้น มีความงามในท่ามกลาง มีความงามในที่สุด
 ประกาศพรหมจรรย์พร้อมทั้งอรรถและพยัญชนะ บริสุทธิ์บริบูรณ์ ครบถ้วน แล้วทรง
 จำไว้ได้ คล่องปาก ชื่นใจ แห่งตลอดดีด้วยทิวา ๕. พิจารณาจิตตามที่หลุดพ้นแล้ว
 (อง.ปญจ.(ไทย) ๒๒/๙๖/๑๖๖,๒๒/๙๗/๑๖๗,๒๒/๙๘/๑๖๘)

อานาปานสติภาวนา : การเจริญคือกำหนดลมหายใจเข้าออก ดังคำในมหาวิปัสสนาสูตร ที่พระผู้มี
 พระภาคตรัสว่า ราหุล เธอจงเจริญอานาปานสติภาวนาเถิด เพราะอานาปานสติ
 ภาวนาที่บุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก (ม.ม.(ไทย)
 ๑๓/๑๑๓/๑๒๕)

อานาปานสติสมาธิ : สมาธิคือสติกำหนดลมหายใจเข้าออก ดังคำในมหาวิภังค์ว่า พระผู้มีพระภาค
 เสด็จไปที่โรงอาหาร ประทับนั่งบนพุทธอาสน์ที่จัดถวาย ตรัสเรียกภิกษุทั้งหลายมา
 รับสั่งว่า ภิกษุทั้งหลาย อานาปานสติสมาธิแม้ในที่เจริญแล้วทำให้มากแล้ว ย่อมเป็น
 สภาพสงบประณีต สดชื่น เป็นธรรมเครื่องอยู่เป็นสุข และทำอุศลธรรมชั่วร้ายที่
 เกิดขึ้นแล้ว ๆ ให้อันตรธานไปสงบไปโดยเร็ว หรือตั้งคำในมหาวิปัสสนาสูตรที่พระผู้มี
 พระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย การที่กายไม่ไหวหรือเอนเอียง หรือการที่จิตไม่ไหว
 หรือดิ้นรนเพราะสมาธิใดที่ภิกษุเจริญ ทำให้มากแล้ว สมาธินั้นภิกษุนั้นได้ตามความ
 ปราปรณาได้โดยไม่ง่าย ได้โดยไม่ลำบาก การที่กายไม่ไหวหรือเอนเอียง หรือการที่
 จิตไม่ไหวหรือดิ้นรน เพราะสมาธิอย่างไหนที่ภิกษุเจริญ ทำให้มากแล้ว คือการที่
 กายไม่ไหวหรือเอนเอียง หรือการที่จิตไม่ไหวหรือดิ้นรน เพราะอานาปานสติสมาธิที่
 ภิกษุเจริญ ทำให้มากแล้ว เมื่ออานาปานสติสมาธิที่ภิกษุเจริญ ทำให้มากแล้ว การที่
 กายไม่ไหวหรือเอนเอียง หรือการที่จิตไม่ไหวหรือดิ้นรน เป็นอย่างไร คือภิกษุใน
 ธรรมวินัยนี้ไปสู่อากัฏฐิ ไปสูโคณไม้ก็ดี ไปสู่เรือนว่างก็ดี นั่งคู้บัลลังก์ตั้งกายตรง
 ดำรงสติไว้เฉพาะหน้า เธอมีสติหายใจเข้า มีสติหายใจออก ฯลฯ สำเนียงกว่า จะ
 พิจารณาเห็นความสละคืนหายใจเข้าสำเนียงกว่าจะพิจารณาเห็นความสละคืน
 หายใจออก (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๑๖๙/๑๓๖, ส.ม.(ไทย) ๑๙/๙๘๔/๔๖๐,๑๙/๙๘๕/

๔๖๕,๑๙/๙๘๘/๔๗๒,๒๙/๕๐/๑๗๔,๒๙/๘๔/๒๔๙,๒๙/๑๕๑/๔๑๓,๒๙/๑๙๘/
๕๘๑)

อานาปานัสสติ : สติกำหนดลมหายใจเข้าออก, เป็น ๑ ในอนุสสติ ๑๐ หรือตั้งคำในมหานิทเทศว่า พระผู้มีพระภาคยอมตรัสสอนสุภกถาแก่บุคคลราคะจริตตรัสการเจริญเมตตาแก่บุคคลโทสจริต ย่อมทรงแนะนำบุคคลโมหจริต ให้ดำรงอยู่ในการเล่าเรียน การไต่ถาม การฟังธรรมตามกาล การสนทนาธรรมตามกาลการอยู่ร่วมกับครู ย่อมตรัสอานาปานัสสติแก่บุคคลวิตกจริต (อง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๒๙๗/๓๗,๒๐/๔๗๓/๕๐,๒๐/๔๗๔/๕๐,๒๐/๔๗๕/๕๐,ช.ม.(ไทย) ๒๙/๑๔๙/๔๐๔,๒๙/๑๕๖/๔๓๐) ; ดู **อานาปานสติ**

อานาปานัสสติกถา : พระสูตรว่าด้วยสติกำหนดลมหายใจเข้าลมหายใจออก คำว่า อานาปานัสสติกถา แปลว่า กถาว่าด้วยอานาปานสติ (สติกำหนด ลมหายใจเข้าลมหายใจออก) แบ่งเป็นนิเทศได้ ๕ นิเทศ ดังนี้

๑. โสฬสญาณนิเทศ	๒. อุปกิเลสญาณนิเทศ
๓. โวทานญาณนิเทศ	๔. สโตการญาณนิเทศ
๕. ญาณราสีฉักกนิเทศ	

คณนวาระ

คำว่า คณนวาระ แปลว่า วาระว่าด้วยการนับ หมายถึงการนับจำนวนของญาณที่เกิดขึ้นจากการเจริญอานาปานสติ ซึ่งท่านแสดงไว้ว่ามี ๒๒๐ ประการ จัดเป็นประเภทได้ ๑๑ ประเภท คือ

๑. ญาณในธรรมที่เป็นอันตราย ๘ ประการ
๒. ญาณในธรรมที่เป็นอุปการะ ๘ ประการ
๓. ญาณในอุปกิเลส ๑๘ ประการ
๔. ญาณในโวทาน ๑๓ ประการ
๕. ญาณในการทำสติ ๓๒ ประการ
๖. ญาณด้วยอำนาจสมาธิ ๒๔ ประการ
๗. ญาณด้วยอำนาจวิปัสสนา ๗๒ ประการ
๘. นิพพิทาญาณ ๘ ประการ
๙. นิพพิทานุโลมญาณ ๘ ประการ
๑๐. นิพพิทาปฏิบัติสัทธิญาณ ๘ ประการ
๑๑. ญาณในวิมุตตีสุข ๒๑ ประการ

ลำดับต่อไป ท่านนำญาณ ๒ ประการแรกมาตั้งเป็นคำปุจฉาว่า เป็นอันตรายอย่างไร เป็นอุปการะอย่างไร แล้ววิสัชนา มีใจความว่า

ธรรมที่เป็นอันตราย หมายถึงอกุศลธรรมที่เป็นอันตรายต่อสมาธิ ธรรมที่เป็นอุปการะ หมายถึงธรรมที่เป็นอุปการะแก่สมาธิ มีฝ่ายละ ๘ ประการ จัดเป็นคู่ตรงกันข้าม ดังนี้

ฝ่ายอกุศล	ฝ่ายกุศล
๑. กามฉันทะ	๑. เนกขัมมะ

๒. พยาบาท ๒. อพยาบาท
 ๓. ถีนมิทระ ๓. อาโลกสังญา
 ๔. อุทัจจจะ ๔. อวิกเขปะ
 ๕. วิจิกิจฉา ๕. รัมมวัตถาน
 ๖. อวิชชา ๖. ญาณ
 ๗. อรติ ๗. ปามุชชะ
 ๘. อกุศลธรรมทั้งปวง ๘. กุศลธรรมทั้งปวง

คณนวาระนี้ถือว่าเป็นความนำของอานาปานัสสติภา คล้ายกับภาคอุทเทส ต่อไป เป็นนิทเทสต่าง ๆ จำนวน ๕ นิทเทส (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๕๒/๒๓๓)

อานาปานัสสติสูตร : พระสูตรว่าด้วยวิธีเจริญอานาปานสติ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงพระสูตรมี ลักษณะเป็นการบรรยายโวหารแบบถาม-ตอบเองแก่ภิกษุทั้งหลายที่นั่งแวดล้อม พระองค์อยู่ ณ ที่กลางแจ้ง ใกล้ปราสาทของนางวิสาขาไมคารมารดา ในบุพพาราม เขตกรุงสาวัตถี ภายใต้แสงจันทร์ คีวันเพ็ญขึ้น ๑๕ ค่ำ อันเป็นวันปวารณา เพราะ ทรงมีพระประสงค์จะให้ภิกษุทั้งหลายสามารถเจริญอานาปาสติได้ถูกต้องแล้ว บรรลุผลคือวิชชาและวิมุตติได้สมบูรณ์ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงหลักการเจริญอานาปานสติและหลักกรรมอื่น ๆ ที่สัมพันธ์กับอานาปานสติ ดังนี้

๑. ทรงแสดงหลักการเจริญอานาปานสติ ๑๖ ชั้น
๒. ทรงแสดงอานิสงส์การเจริญอานาปานสติ ๑๖ ชั้นว่า จะทำให้สติปัฏฐาน ๔ บริบูรณ์ได้ แล้วทรงอธิบายวิธีเจริญอานาปานสติที่จะทำให้สติปัฏฐาน ๔ บริบูรณ์
๓. ทรงแสดงอานิสงส์การเจริญสติปัฏฐาน ๔ ว่า จะทำให้โพชฌงค์ ๗ บริบูรณ์ได้ แล้วทรงอธิบายวิธีเจริญสติปัฏฐาน ๔ ที่จะทำให้โพชฌงค์ ๗ บริบูรณ์
๔. ทรงแสดงอานิสงส์การเจริญโพชฌงค์ ๗ ว่า จะทำให้บรรลุวิชชาและวิมุตติ แล้วทรงอธิบายวิธีเจริญโพชฌงค์ ๗

เมื่อพระผู้มีพระภาคได้ตรัสพระภาษิตนี้แล้ว ภิกษุทั้งหลายต่างมีใจยินดีชื่นชมพระ ภาษิตของพระองค์ (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๔๔/๑๘๓)

อานิสงส์ : ผลดีหรือผลที่น่าปรารถนาน่าพอใจ อันสืบเนื่องหรือพลอยได้ จากกรรมดี, ผลงอกเงย แห่งบุญกุศล, คุณ, ข้อดี, ผลที่เป็นกำไร, ผลได้พิเศษ; “อานิสงส์” มีความหมายต่าง จาก “ผล” ที่เรียกชื่ออย่างอื่น โดยขอบเขตที่กว้างหรือแคบกว่ากัน หรือโดยตรงโดย อ้อมเช่น ทำกรรมดีโดยคิดต่อคนอื่นด้วยเมตตาแล้วเกิดผลดี คือ มีจิตใจแช่มชื่นสบาย ผ่อนคลาย เลือดลมเดินดี มีสุขภาพ ตลอดถึงว่าถ้าตายด้วยจิตอย่างนั้น ก็ไปเกิดดี นี้ เป็นวิบาก พร้อมกันนั้นก็ยังมีผลพวงอื่นๆ เช่น หน้าตาผ่องใสเป็นที่รักใคร่ชอบใจของคน อื่น อย่างนี้เป็นอานิสงส์ แต่ถ้าทำกรรมไม่ดีโดยคิดต่อคนอื่นด้วยโทสะแล้วเกิดผลร้าย ต่อตนเองที่ตรงข้ามกับข้างต้น จนถึงไปเกิดในทุกข์ ก็เป็นวิบาก และในฝ่ายร้ายนี้ไม่มี อานิสงส์ (วิบาก เป็นผลโดยตรงและเป็นได้ทั้งข้างดีและข้างร้าย ส่วนอานิสงส์ หมายถึงผลพวงพลอยหรือองอกเงยในด้านดีอย่างเดียว ถ้าเป็นผลพลอยด้านร้าย ก็อยู่ใน คำว่าวิสสันท์), อนึ่งวิบาก ใช้เฉพาะกับผลของกรรมเท่านั้นแต่อานิสงส์ หมายถึง

คุณ ข้อดี หรือผลได้พิเศษในเรื่องราวทั่วไปด้วย เช่นอานิสงส์ของการบริโภคอาหาร อานิสงส์ของธรรมข้อนั้นๆ จีวรที่เป็นอานิสงส์ของภริณี, โดยทั่วไป *อานิสงส์* มีความหมายตรงข้ามกับ *อาทินพ* ซึ่งแปลว่าโทษ ข้อเสีย ข้อด้อย จุดอ่อน หรือผลร้าย เช่นในคำว่า กามาทินพ (โทษของกาม) และเนกขัมมานิสงส์ (คุณหรือผลดีในเนกขัมมะ) ดังคำในอัมพัญญสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสอนุบุพพิกขา คือ ทรงประกาศเรื่อง ทาน เรื่องศีลเรื่องสวรรค์ เรื่องโทษ ความต่ำทราม ความเศร้าหมองแห่งกาม และ อานิสงส์ในการออกบวช แก่พราหมณ์โปกขรชาติซึ่งนั่งอยู่ ณ ที่สมควร (ที.สี.(ไทย) ๙/๒๙๘/๑๐๙,๙/๓๕๕/๑๔๙,ที.ม.(ไทย) ๑๐/๗๗/๔๓,๑๐/๘๑/๔๕,๑๐/๘๕/๔๖,๑๐/๑๕๐/๙๔,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๘๕/๑๔๓,ม.ม.(ไทย) ๑๒/๓๑๑/๓๔๘,๑๒/๔๑๕/๔๕๒,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๙๕/๙๘,๑๓/๑๑๓/๑๒๕) ; ดู *ผล*, เทียบ *นิสสันท์,วิปาก*, ตรงข้ามกับ *อาทินพ*

อานิสงส์การให้ทาน : ผลการให้ทาน ที่ผู้ให้จะได้รับ ในทานานิสงส์สูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิคุขุทั้งหลาย อานิสงส์การให้ทาน ๕ ประการนี้ คือ ๑. ผู้ให้ทานยอมเป็นที่รักที่พอใจของคนหมู่มาก ๒. สัตบุรุษผู้สงบยอมคบหาผู้ให้ทาน ๓. กิตติศัพท์อันงามของผู้ให้ทาน ย่อมขจรไป ๔. ผู้ให้ทานยอมไม่ห่างเหินจากธรรมของคฤหัสถ์ ๕. ผู้ให้ทานหลังจากตายแล้วย่อมเกิดในสุคติโลกสวรรค์ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๓๕/๕๖)

อานิสงส์ของการเคี้ยวไม้สีฟัน : ข้อดีที่ผู้เคี้ยวไม้ชำระฟันจะได้รับ ในทันตภิคุขุสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิคุขุทั้งหลาย อานิสงส์ของการเคี้ยวไม้สีฟัน ๕ ประการนี้ คือ ๑. ตาสว่าง ๒. ปากไม่เหม็น ๓. ประสาทที่นำรสอาหาร หมดจดี ๔. ดีและเสมหะไม่หุ้มห่ออาหาร ๕. อาหารอร่อยแก่เขา (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๒๐๘/๓๕๑)

อานิสงส์ของยาคุ : ข้อดีที่ผู้กินยาคุจะได้รับ ในยาคุสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิคุขุทั้งหลาย อานิสงส์ของยาคุ (ข้าวต้ม) ๕ ประการนี้ คือ ๑. บรรเทาความหิว ๒. ระวังความกระหาย ๓. ให้ลมเดินคล่อง ๔. ชำระลำไส้ ๕. เผาอาหารที่ยังไม่ย่อยให้ย่อย (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๒๐๗/๓๕๐)

อานิสงส์บิณฑบาต : ผลดีของการตักบาตรทำบุญให้ทานดังคำในอุปทานที่พระเถระกล่าวว่า ข้าพเจ้าไปยังสถานที่ทรุดโทรมแห่งหนึ่งที่ข้าพเจ้าประดับด้วยดอกมะลิซ้อน ได้ถวายบิณฑบาตแด่พระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ พระพุทธเจ้านามว่าปทุมุตตระ ผู้ทรงเป็นผู้นำชั้นเลิศของโลก ทรงเป็นผู้ตรง มีพระหฤทัยตั้งมั่น ประทับนั่งบนอาสนะนั้นแล้ว ได้ทรงประกาศอานิสงส์บิณฑบาตว่า พี่ชแม่มจะมีประมาณน้อยที่ชานาปลูกลงในนาดี เมฆฝนเป็นอันมากโปรยลงมาอย่างพอเหมาะ ผลย่อมให้ชานาอินดีได้ฉันใด บิณฑบาตนี้ก็ฉันนั้น ท่านปลูกแล้วในนาดี ผลจักให้ท่านอินดีในภพที่ท่านเกิด (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๔๔/๑๙๔)

อานิสงส์แห่งการออกจากกาม : ผลดีของการออกบวช เป็นข้อ ๕ ในอนุบุพพิกขา ๕ คือ ๑. ทานกถา (เรื่องทาน) ๒. สีลกถา (เรื่องศีล) ๓. สัคคกถา (เรื่องสวรรค์) ๔. กามาทินกถา (เรื่องโทษ ความต่ำทราม ความเศร้าหมองแห่งกาม) ๕. เนกขัมมานิสงส์กถา (เรื่องอานิสงส์แห่งการออกจากกาม) (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๗๕/๔๒)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อนุพุพพิกา หมายถึงธรรมเทศนาที่แสดงเนื้อความลุ่ม ลีกลงไปโดยลำดับ เพื่อขัดเกลากอภัยของผูฟัง ให้ประณีตขึ้นไปเป็นชั้น ๆ จน พร้อมที่จะทำความเข้าใจในธรรมส่วนปรมาตม์ (ที.สี.อ. (บาลี) ๒๙๘/๒๕๐)

อานิสงส์แห่งศรัทธา : ผลดีที่ผู้มีศรัทธาจะได้รับ ในสัทธสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย กุลบุตรผู้มีศรัทธา ย่อมได้อานิสงส์ ๕ ประการ คือ สัตบุรุษทั้งหลายผู้สงบในโลก ๑. เมื่อจะอนุเคราะห์ ย่อมอนุเคราะห์ผู้มีศรัทธาก่อน ไม่อนุเคราะห์ผู้ไม่มีศรัทธาก่อน ๒. เมื่อจะเข้าไปหา ย่อมเข้าไปหาผู้มีศรัทธาก่อน ไม่เข้าไปหาผู้ไม่มีศรัทธาก่อน ๓. เมื่อ จะต้อนรับ ย่อมต้อนรับผู้มีศรัทธาก่อน ไม่ต้อนรับผู้ไม่มีศรัทธาก่อน ๔. เมื่อจะแสดง ธรรมย่อมแสดงธรรมแก่ผู้มีศรัทธาก่อนไม่แสดงธรรมแก่ผู้ไม่มีศรัทธาก่อน ๕. กุลบุตร ผู้มีศรัทธา หลังจากตายแล้วย่อมเกิดในสุคติโลกสวรรค์ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๓๘/ ๕๙)

อานิสงส์สูตร : พระสูตรว่าด้วยอานิสงส์แห่งโศดาปัตติผล พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อานิสงส์แห่งการ บรรลุโศดาปัตติผล ๖ คือ (๑) มีความแน่นอนในพระสัทธรรม (๒) มีความไม่เสื่อมเป็น ธรรมดา (๓) ทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ ไม่มีความทุกข์ (๔) ประกอบด้วยยอสาธารณญาณ (๕) เห็นเหตุได้ดี (๖) เห็นธรรมที่เกิดขึ้นจากเหตุได้ดี (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๙๗/ ๖๒๐)

อานุกาฬ : อำนาจ, ฤทธิ์เดช, ความยิ่งใหญ่ ดังคำในมหาเวรรคว่า ชกิลอุรุเวลกัสสปะคิดว่ามหา สมณะมีฤทธิ์มาก มีอานุกาฬมากจริงถึงกับครอบงำเดชของพญานาคที่ดุร้าย มีฤทธิ์ เป็นอสรพิษ มีพิษร้ายได้ด้วยเดชของพระองค์ แต่ไม่เป็นพระอรหันต์เหมือนเราแน่ (วิ. ม.(ไทย) ๔/๓๘/๔๙, ที.สี.(ไทย) ๙/๒๓๘/๓๙,๙/๒๓๙/๘๐,๙/๔๑๑/๑๓๗,๙/๔๓๔/ ๒๐๗,ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๓/๖,๑๐/๑๔/๘,๑๐/๑๘/๑๑,๑๐/๓๒/๑๔,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/ ๑๕๙/๑๒๐,๑๑/๒๓๙/๑๕๕,ม.ม.(ไทย) ๑๒/๑๔๗/๑๔๓,๑๒/๓๕๓/๔๒๔,๑๒/๕๐๓/ ๕๔๑,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๘๓/๘๔,๑๓/๑๙๘/๒๓๕,๑๓/๒๕๔/๓๐๑)

อานัญชิวาหารธรรม : ธรรมเป็นเครื่องอยู่ไม่หวั่นไหว ดังคำในอุปาติเถราปทานที่ท่านพระอุบาลีเถระ กล่าวสรรเสริญพระผู้มีพระภาคตรัสว่า พระองค์มีสุญญตวิหาธรรม(ธรรมเป็นเครื่อง อยู่อันว่าง)อนิมิตตวิหาธรรม(ธรรมเป็นเครื่องอยู่ไม่มีนิमित)อัปปนิหิตวิหาธรรม (ธรรมเป็นเครื่องอยู่ไม่มีความตั้งปรารภณา) อานัญชิวาหารธรรม(ธรรมเป็นเครื่องอยู่ไม่ หวั่นไหว)นิโรธวิหาธรรม(ธรรมเป็นเครื่องอยู่คือความดับ) นี่เป็นธรรมกฏี (ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๕๓๘/๘๒)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อานัญชิวาหารธรรม หมายถึงสามัญญผล (ผลแห่งความ เป็นสมณะ) ๔ ที่ไม่เปลี่ยนแปลง (คือโศดาปัตติผล สกทาคามิผล อนาคามิผลและ อรหัตตผล (ขุ.อป.อ. ๑/๕๓๘/๓๔๖), ที.ปา. ๑๑/๓๕๔/๒๔๖)

อานัญชิวาหารธรรม : สมานอันไม่หวั่นไหว,สมานอันสัมปยุตด้วยอรหัตตผลมีฉานที่เป็นพื้นฐาน หมายถึง ภาวะจิตที่มั่นคงแน่วแน่ด้วยสมานี ดังคำในมหาวิภังค์ที่พระมหาโมคคัลลานะเรียก ภิกษุทั้งหลายมาบอกว่าท่านทั้งหลายกระผมเข้าอานัญชิวาหารที่ฝั่งแม่น้ำสปีนิกาใน ตำบลนี้ ได้ยินเสียงโขลงช้างลงน้ำแล้วขึ้นจากน้ำส่งเสียงดังเหมือนนกกกระเรียน หรือ

ตั้งคำในยโษชสูตรที่ พระผู้มีพระภาคประทับนั่งเข้าอาเนญชสมาธิ ครั้งนั้น ภิกษุเหล่านั้นได้มีความคิดอย่างนี้ว่าบัดนี้ พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ด้วยวิหารธรรมไหนหนอครั้นแล้ว ภิกษุเหล่านั้นก็ได้รู้ว่า บัดนี้ พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ด้วยอาเนญชวิหารธรรม ทุกรูปจึงพากันนั่งเข้าอาเนญชสมาธิ, ในกถาว่าตถกถาถึงอาเนญชสมาธิว่า หมายถึงจตุตถฌานจิต (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๒๓๒/๒๔๖, ชุ.อุ.(ไทย) ๒๕/๒๓/๒๑๗, อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๘๙๖/๙๒๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่าอาเนญชสมาธิ หมายถึงสมาธิอันสัมปยุตด้วยอหัตตผล มีฌานที่เป็นพื้นฐาน อาจารย์บางพวกกล่าวว่า มีรูปฌานเป็นพื้นฐานเหตุที่พระผู้มีพระภาคทรงเข้าอาเนญชสมาธิเพราะทรงประสงค์จะแสดงว่าภิกษุเหล่านั้นมีสัมโมหะเสมอกับพระองค์และทรงประสงค์จะแสดงให้ปรากฏว่าภิกษุเหล่านั้นบรรลุพระอหัตตผล โดยไม่ต้องทรงเปล่งพระวาจา (ชุ.อุ.อ. (บาลี) ๒๓/๑๙๕)

อาเนญชสมาบัติ : สมาบัติอันไม่หวั่นไหว, อรุปสมาบัติ หมายถึงตั้งคำสมาบัติ ๖ คือ รูปฌาน ๔ และ อรูปฌาน ที่ ๑ ที่ ๒ ตั้งคำในสุนัขัตตสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุรุษบุคคลผู้น้อมใจไปในโลกามิส สนทนาแต่เรื่องที่เหมาะสมแก่โลกามิสนั้นเท่านั้น ย่อมตรีกตรองธรรมอันสมควรแก่โลกามิสนั้น คบแต่คนประเภทนั้น และถึงความปลื้มใจกับคนประเภทนั้น แต่เมื่อมีใครสนทนาเกี่ยวกับเรื่องอาเนญชสมาบัตีย่อมไม่สนใจฟัง ไม่เงี้ยวไสตสดับ ไม่ตั้งใจรับรู้ ไม่คบคนประเภทนั้น และไม่ถึงความปลื้มใจกับคนประเภทนั้น หรือตั้งคำในมหาสุญญตสูตรว่า ภิกษุผู้นั้นใส่ใจอาเนญชสมาบัติ เมื่อเธอใส่ใจอาเนญชสมาบัติ จิตจึงไม่แล่นไปไม่เลื่อมใสไม่ตั้งมั่นและไม่น้อมไปในอาเนญชสมาบัติ เมื่อเป็นเช่นนั้น ภิกษุผู้นั้นย่อมรู้ชัดอาเนญชสมาบัตินั้นที่มีอยู่อย่างนี้ว่า ‘เมื่อเราใส่ใจอาเนญชสมาบัติ จิตจึงไม่แล่นไป ไม่เลื่อมใส ไม่ตั้งมั่น และไม่น้อมไปในอาเนญชสมาบัติ (ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๕๘/๖๔, ๑๔/๖๗/๗๔, ๑๔/๑๘๘/๒๒๔)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อาเนญชสมาบัติ หมายถึงสมาบัติอันไม่หวั่นไหว ได้แก่ สมาบัติ ๖ คือ รูปฌาน ๔ และอรูปฌาน ที่ ๑ ที่ ๒ (ม.อุ.อ. (บาลี) ๓/๕๙/๓๕) อาเนญชสมาบัติ ในที่นี้หมายถึงอรุปสมาบัติ (ม.อุ.อ. (บาลี) ๓/๑๘๘/๑๑๖)

อาเนญชสัญญา : สัญญาคืออาเนญชะ หมายถึงความหมายรู้ความไม่หวั่นไหว ตั้งคำใน อาเนญชสัปปายสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อริยสาวกพิจารณาเห็นดังนี้ว่า กามที่มีในภพนี้ และกามที่มีในภพหน้า กามสัญญาที่มีในภพนี้ และกามสัญญาที่มีในภพหน้ารูปที่มีในภพนี้ และรูปที่มีในภพหน้า รูปสัญญาที่มีในภพนี้ และรูปสัญญาที่มีในภพหน้า และอาเนญชสัญญาสัญญาทั้งหมดนี้ย่อมดับไม่เหลือในฌานใด ฌานนั้นคืออาภิญญาญาณตนฌาน เป็นฌานอันสงบ ประณีต (ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๖๘/๗๔)

อาเนญชสัปปายสูตร : พระสูตรว่าด้วยปฏิบัติภาอันเป็นสัปปายะแก่อาเนญชสมาบัติ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่ภิกษุ ณ นิคมของชาวกุรุช็อกัมมาสัมมะ โดยทรงปรารภถามว่า จะเป็นอุปสรรคแก่การปฏิบัติธรรมของภิกษุ จึงทรงสอนปฏิบัติที่เป็นสัปปายะแก่สมาบัติมีอาเนญชสมาบัติเป็นต้น พระผู้มีพระภาคทรงยกเอาโทษของกามเป็นอุทเทสนัยว่าเป็นสภาวะไม่เที่ยง ว่างเปล่า เท็จ มีความเลือนหายไปเป็นธรรมดา มีความหลอกลวง

เป็นลักษณะ คนโง่ติดใจคิดถึง เป็นบ่วงมาร เป็นเหยื่อล่อของมาร เพราะมีอภิขมา , พยาบาท, สारัมภะอยู่ในกาม จึงเป็นอันตรายแก่พระอริยสาวกผู้ศึกษาอยู่ จากนั้น ทรงแสดงข้อปฏิบัติหรือปฏิบัติท้ออันเป็นสัปปายะแก่อาเนญชสมาบัติ ๓ วิธี ต่อไปทรง แสดงปฏิบัติท้ออันเป็นสัปปายะแก่สมาบัติอีก ๒ ประการ รวม ๖ วิธี คือ

๑. ปฏิบัติท้ออันเป็นสัปปายะแก่อาภิญญายตนสมาบัติ ๓ วิธี

๒. ปฏิบัติท้ออันเป็นสัปปายะแก่เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ ๓ วิธี

ในตอนท้าย ท่านพระอานนท์ทูลถามว่า เมื่อปฏิบัติอย่างนี้จนได้อุเบกขา(ใน วิปัสสนา)แล้ว จะบรรลุนิพพานในชาตินี้หรือไม่ ตรัสตอบว่า ขึ้นอยู่กับเหตุปัจจัย คือ ถ้ามีอุปาทานก็ไม่บรรลุ ถ้าไม่มีก็จะบรรลุ

ท่านพระอานนท์ทูลถามว่า วิโมกข์(ความหลุดพ้น) ของพระอริยะคืออะไร ตรัสตอบว่า คือการที่จิตหลุดพ้นเพราะไม่ถือมั่น (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๖๖/๗๒)

อาเนญชสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมอันไม่หวั่นไหว พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคล ๓ จำพวก คือ (๑) บุคคลผู้บรรลุอากาศานัญญายตนฌาน พอใจในฌานนั้น หลังจากตายแล้วไปเกิดในชั้น อากาศานัญญายตนะ มีอายุ ๒๐,๐๐๐ กัป (๒) บุคคลผู้บรรลุวิญญานัญญายตนฌาน พอใจในฌานนั้น หลังจากตายแล้ว ไปเกิดในชั้นวิญญานัญญายตนะ มีอายุ ๔๐,๐๐๐ กัป (๓) บุคคลผู้บรรลุอาภิญญายตนฌาน พอใจในฌานนั้น หลังจากตายแล้วไป เกิดในชั้นอาภิญญายตนะ มีอายุ ๖๐,๐๐๐ กัป (อง.ตัก.(ไทย) ๒๐/๑๑๗/๓๕๙)

อาเนญชะ : ความไม่หวั่นไหว ดังคำในพันตมสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ความข้างจึงให้ข้าง นั้นฝึกยิ่งขึ้นด้วยสั่งว่า ยืนขึ้น พ่อ หมอบลง พ่อ เพราะข้างหลวงทำตามคำสั่ง รับ ทำตามโอวาทของความข้างในการยืนและการหมอบความข้างจึงให้ข้างนั้นฝึกยิ่งขึ้น จนถึงขั้นที่ชื่อว่าอาเนญชะ(ไม่หวั่นไหว)คือผูกโลใหญ่ไว้ที่วงข้างนั้นจัดบุรุษถือหอกชด นั้งบนคอข้าง จัดบุรุษถือหอกชดหลายคนยืนล้อมรอบ (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๒๑๗/๒๕๑)

อาเนญชา : ความไม่หวั่นไหว ดังคำในปริวิมังสนสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุรุษบุคคลนี้ตั้งอยู่ใน อริชชา ถ้าสังขารที่เป็นบุญปรุงแต่ง วิญญานก็ประกอบด้วยบุญ ถ้าสังขารที่เป็น บาปปรุงแต่ง วิญญานก็ประกอบด้วยบาปถ้าสังขารที่เป็นอาเนญชาปรุงแต่ง วิญญานก็ประกอบด้วยอาเนญชา ในกาลใดภิกษุละอริชชาได้แล้ว วิชชาเกิดขึ้น ใน กาลนั้น ภิกษุนั้นก็ไม่ปรุงแต่งบุญญาภิสังขารอบุญญาภิสังขารและอาเนญชาภิสังขาร เพราะกำจัดอริชชาได้ เพราะมีวิชชาเกิดขึ้นเมื่อไม่ปรุงแต่ง ไม่ตั้งใจ ก็ไม่ถือมั่นอะไร ๆ ในโลก เมื่อไม่ถือมั่น ก็ไม่สะดุ้งกลัว เมื่อไม่สะดุ้งกลัว ก็บริษิพพานเฉพาะตน (ส. นิ.(ไทย) ๑๖/๕๑/๑๐๑)

อาเนญชาภิสังขาร :สภาพที่ปรุงแต่งภพอันมั่นคง ไม่หวั่นไหว ได้แก่ภาวะจิตที่มั่นคงแน่วแน่ด้วยสมาธิ แห่งจตุตถฌาน(ข้อ ๓ ในอภิสังขาร ๓ คือ ๑. ปุญญาภิสังขาร(สภาพที่ปรุงแต่งกรรม ฝ่ายดี) ๒.อบุญญาภิสังขาร(สภาพที่ปรุงแต่งกรรมฝ่ายชั่ว)๓.อาเนญชาภิสังขาร(สภาพ ที่ปรุงแต่งภพอันมั่นคงไม่หวั่นไหว)(ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๕๑/๑๐๑,ช.ป.(ไทย) ๓๑/๔๘/ ๕๒๖ ,อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๒๒๖/๒๒๐,อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๗๗๗/๘๑๕,อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/ ๘๙๔/๙๒๔) ; ดู *อเนญชาภิสังขาร*

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อาเนญชาภิสังขาร คืออภิสังขารที่เป็นอาเนญชา สภาพที่ปรุงแต่งภพอันมั่นคง ไม่หวั่นไหว ได้แก่ กุศล เจตนาที่เป็นอรุปาวจร ๔ หมายถึงภาวะจิตที่มั่นคงแน่วแน่ด้วยสมาธิแห่งจตุตถฌาน (ส.นิ.อ. (บาลี) ๒/๕๑/๘๘, ขุ.ม.อ. (บาลี) ๒๕/๒๑๖)

อาบัติ :

การต้อง, การล่วงละเมิด, โทษที่เกิดแต่การละเมิดสิกขาบท; อาบัติ ๗คือ ปาราชิก สังฆาทิเสส ฤกษ์จัจฉัย ปาจิตตีย์ปาฏิเทสนียะ ทุกกฏ ทุพภาสิต; อาบัติ ๗กองนี้จัดรวมเป็นประเภทได้หลายอย่างโดยมากจัดเป็น ๒ เช่น ๑. *ครุกาบัตติ*อาบัติหนัก (ปาราชิกและสังฆาทิเสส) ๒. *ลหุกาบัตติ* อาบัติเบา (อาบัติ ๕ อย่างที่เหลือ); คู่ต่อไปนี้ก็เหมือนกัน คือ ๑. *ทุฏฐุลาบัตติ* อาบัติชั่วหยาบ ๒. *อทุฏฐุลาบัตติ* อาบัติไม่ชั่วหยาบ; ๑. *อเทศนาคามินี* อาบัติที่ไม่พ้นได้ด้วยการแสดง ๒. *เทศนาคามินี* อาบัติที่พ้นได้ด้วยการแสดงคือเปิดเผยความผิดของตน; คู่ต่อไปนี้จัดต่างออกไปอีกแบบหนึ่งตรงกันทั้งหมดคือ ๑. *อเตกัจฉา* เยียวยาแก้ไขไม่ได้ (ปาราชิก) ๒. *สเทกัจฉา* เยียวยาแก้ไขได้ (อาบัติ ๖ อย่างที่เหลือ); ๑. *อนวเสส* ไม่มีส่วนเหลือ ๒. *สาวเสส* ยังมีส่วนเหลือ; ๑. *อัปปฏิกัมม* หรือ *อปฏิกรรม* ทำคืนไม่ได้ คือแก้ไขไม่ได้ ๒. *สัปปฏิกัมม* หรือ *สปฏิกรรม* ยังทำคืนได้ คือแก้ไขได้ ดังคำในมหาวิภังค์ว่า ภิกษุเสพเมถุนธรรมกับหญิงมนุษย์ ๓ ทาง คือ ทวารหนัก ทวารเบา ปากต้องอาบัติปาราชิก หรือตั้งคำในอนนังคนสูตรที่พระสารีบุตรกล่าวว่า เป็นไปได้ที่ภิกษุบางรูปในพระธรรมวินัยนี้ พึงมีความปรารถนาอย่างนี้ว่า เราเป็นผู้ต้องอาบัติหนอ ภิกษุทั้งหลายไม่พึงรู้ว่า เราต้องอาบัติแล้ว หรือตั้งคำในภททาสสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภททาลี ภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้เป็นผู้ต้องอาบัติอยู่เนื่อง ๆ เป็นผู้มีอาบัติมาก เธอถูกภิกษุทั้งหลายตักเตือนอยู่ ก็ยังฝ่าฝืนประพฤตินอกนอกรู้นอกทาง หรือตั้งคำในกันตีสสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย แต่เมื่อเธอทั้งหลายสามัคคีกัน ร่วมใจกัน ไม่วิวาทกัน ศึกษาอยู่ ภิกษุรูปใดรูปหนึ่งพึงต้องอาบัติ ล่วงละเมิดบัญญัติ เธอทั้งหลายไม่ควรกล่าวหาภิกษุรูปนั้นด้วยข้อกล่าวหาในเรื่องนั้น หรือตั้งคำในอนาปัตตวรรคที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุพวกที่แสดงอาบัติเบาว่า “เป็นอาบัติเบา” ฯลฯ แสดงอาบัติหนักว่า “เป็นอาบัติหนัก” ฯลฯ แสดงอาบัติชั่วหยาบว่า “เป็นอาบัติชั่วหยาบ” ฯลฯ แสดงอาบัติไม่ชั่วหยาบว่า “เป็นอาบัติไม่ชั่วหยาบ” ฯลฯ แสดงอาบัติที่มีส่วนเหลือว่า “เป็นอาบัติที่มีส่วนเหลือ” ฯลฯ แสดงอาบัติที่ไม่มีส่วนเหลือว่า “เป็นอาบัติที่ไม่มีส่วนเหลือ” ฯลฯ แสดงอาบัติที่ทำคืนได้ว่า “เป็นอาบัติที่ทำคืนได้” ฯลฯ แสดงอาบัติที่ทำคืนไม่ได้ว่า “เป็นอาบัติที่ทำคืนไม่ได้” ชื่อว่าปฏิบัติเพื่อแก้กุลแก่คนหมู่มาก หรือตั้งคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ในอธิกรณเฑ ภิกษุผู้ต้องอาบัติและภิกษุผู้เป็นโจทก์ยังมีได้พิจารณาตนเองให้ดี ในอธิกรณเฑนั้นพึงหวังได้ตั้งนี้ว่า จักเป็นไปเพื่อความยึดเยื้อเพื่อความรุนแรง เพื่อความร้ายแรง และภิกษุทั้งหลายจักอยู่ไม่ผาสุก, ในอาสาหุပ္ขหวรรค กล่าวถึงอาบัติ ๒ อย่าง เช่น ๑. อาบัติเบา ๒. อาบัติหนัก (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๕๖/๔๓, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๖๐/๔๘, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๔๐/๑๕๘, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๙/

๔๗,๑๔/๕๑/๕๗, (ไทย) ๑๘/๒๔๒/๒๔๕, ๑๑.๑๑๑. (ไทย) ๒๐/๑๕๐/๒๑, ๒๐/๑๕/๖๗, ๒๐/๙๘/๑๐๙, ๑๑.๑๑๑. (ไทย) ๒๐/๒๐๒/๑๓๖, ๒๐/๒๑๐/๑๓๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อาบัติ ในที่นี้หมายถึงกองอาบัติ ๕ ที่มาในมาติกา คือ ปาราชิก สังฆาทิเสส ปาจิตตีย์ ปาฏิเทสนียะ ทุกกฏ และกองอาบัติ ๗ ที่มาในวิภังค์ คือ ปาราชิก สังฆาทิเสส ฤทธัจฉัย ปาจิตตีย์ ปาฏิเทสนียะ ทุกกฏ ทุพภาสิต (๑๑.๑๑๑. (บาลี) ๒/๙๘/๖๓, วิ.๑. (บาลี) ๓/๒๗๑/๔๓๕)

อาบัติชั่วหยาบ : อาบัติหนัก ได้แก่ปาราชิกและสังฆาทิเสส ดังคำในประโยคว่า “บอกอาบัติชั่วหยาบของภิกษุแก่อนุปสัมบัน ดังคำในมหาวิภังค์ว่า ก็ ภิกษุใดบอกอาบัติชั่วหยาบของภิกษุแก่อนุปสัมบัน ต้องอาบัติปาจิตตีย์ เว้นไว้แต่ภิกษุได้รับสมมติ, ในสิกขาบทวิภังค์อธิบายว่า อาบัติที่ชื่อว่าชั่วหยาบ ได้แก่ อาบัติปาราชิก ๔ สิกขาบท และอาบัติสังฆาทิเสส ๑๓ สิกขาบท, ในทุติยวิวาหมูลสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงมูลเหตุแห่งวิวาท๑๐ ประการ และในข้อที่ ๕ ตรัสว่า ภิกษุทั้งหลายในธรรมวินัยนี้ แสดงอาบัติชั่วหยาบว่า ไม่เป็นอาบัติชั่วหยาบ (วิ.มหา. (ไทย) ๒/๘๐/๒๗๐, ๑๑.๑๑๑. (ไทย) ๒๔/๔๓/๙๕) ; ดูกฎจุลอาบัติ

มีอธิบายว่า คำว่า อาบัติชั่วหยาบ คือปาราชิกและสังฆาทิเสส อาบัติไม่ชั่วหยาบคืออาบัติ ๕ อย่างที่เหลือ (วิ.มหา. (ไทย) ๑/๓๙๙/๕๑๑)

อาบัติที่เนื่องด้วยคฤหัสถ์ : อาบัติที่ต้องเพราะค่า, ชู้คฤหัสถ์และเพราะรับคำของคฤหัสถ์(แล้วไม่ทำตาม) ดังคำในจูฬวรรคที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย สงฆ์พึงระงับอย่างนี้ ภิกษุทุก ๆ รูปพึงประชุมในที่แห่งเดียวกันครั้งแล้วภิกษุผู้ฉลาดสามารถพึงประกาศให้สงฆ์ทราบด้วยญัตติกรรมวาจาว่า ท่านผู้เจริญ ขอสงฆ์จงฟังข้าพเจ้า พวกเราบาดหมางทะเลาะวิวาทกันอยู่ได้ประพฤดิละเมิดสิ่งที่ไม่สมควรแก่สมณะเป็นอาจินมากมายทั้งที่กล่าวด้วยวาจาและพยายามทำด้วยกาย ถ้าพวกเราจักปรับอาบัติเหล่านี้กันและกัน บางทีอิภรณ์นั้นจะพึงลุกลามไปเพื่อความรุนแรง เพื่อความร้ายกาจ เพื่อความแตกกันก็ได้ ถ้าสงฆ์พร้อมกันแล้วพึงระงับอิภรณ์นี้ด้วยติณวัตถการกะ เว้นอาบัติที่มีโทษหยาบ เว้นอาบัติเนื่องด้วยคฤหัสถ์ (วิ.จู. (ไทย) ๖/๒๑๒/๓๒๗, ๖/๒๑๒/๓๒๘, ๖/๒๑๓/๓๒๘, ๖/๒๑๔/๓๒๘)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อาบัติที่เนื่องด้วยคฤหัสถ์ คืออาบัติที่ต้องเพราะค่า, ชู้คฤหัสถ์และเพราะรับคำของคฤหัสถ์(แล้วไม่ทำตาม) (วิ.๑. (บาลี) ๓/๒๐๓/๒๙๕)

อาบัติที่เป็นโทษล่า : อาบัติปาราชิกและสังฆาทิเสส (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)

อาบัติที่มีโทษหยาบ : อาบัติรุนแรง หมายถึงอาบัติหนัก ดังคำในจูฬวรรคที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บรรดาภิกษุฝ่ายเดียวกันอีกพวกหนึ่ง ภิกษุผู้ฉลาดสามารถพึงประกาศ ให้ฝ่ายของตนทราบด้วยญัตติกรรมวาจาว่า ขอท่านทั้งหลายจงฟังข้าพเจ้า พวกเราบาดหมาง ทะเลาะวิวาทกันอยู่ ได้ประพฤดิละเมิดสิ่งที่ไม่สมควรแก่สมณะเป็นอาจินมากมาย ทั้งที่กล่าวด้วยวาจาและพยายามทำด้วยกาย ถ้าพวกเราจักปรับอาบัติเหล่านี้กันและกัน บางทีอิภรณ์นั้นจะพึงลุกลามไปเพื่อความรุนแรง เพื่อความร้ายกาจ เพื่อความแตกกันก็ได้ ถ้าสงฆ์พร้อมกันแล้ว ข้าพเจ้าพึงแสดงอาบัติของท่าน

เหล่านี้ และอาบัติของตนในท่ามกลางสงฆ์ด้วยติณวัตถารกะ เว้นอาบัติที่มีโทษหยาบ เว้นอาบัติเนื่องด้วยคฤหัสถ์ เพื่อประโยชน์แก่ท่านเหล่านี้ และเพื่อประโยชน์แก่ตน (วิ.จ. (ไทย) ๖/๒๑๒/๓๒๗, ๖/๒๑๒/๓๒๘, ๖/๒๑๓/๓๒๘, ๖/๒๑๔/๓๒๘)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อาบัติที่มีโทษหยาบ คืออาบัติปาราชิกและอาบัติสังฆาทิเสส (วิ.อ. (บาลี) ๓/๒๑๓/๒๙๕)

อาบัติเบา : อาบัติที่แก้ไขได้ หมายถึงอาบัติมีโทษน้อย หมายถึงอุลลัจจัย ปาจิตตีย์ ปาฏิเทสนียะ ทุกกฏ ทุพภาสิต, เป็น ๑ ในอาบัติ ๒ อย่าง คือ ๑. อาบัติเบา ๒. อาบัติหนัก (อง. ท. (ไทย) ๒๐/๑๒๘/๑๑๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อาบัติเบา คืออุลลัจจัย ปาจิตตีย์ ปาฏิเทสนียะ ทุกกฏ ทุพภาสิต

อาบัติมีส่วนเหลือ : อาบัติที่เป็นเสตกกิจฉา หมายถึงอาบัติที่ยังแก้ไขได้ได้แก่ สังฆาทิเสส อุลลัจจัย ปาจิตตีย์ ปาฏิเทสนียะ ทุกกฏ ทุพภาสิต ดังคำในทุติยวิวาหมูลสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสสมุทเหตุแห่งวิวาท ๑๐ ประการ เช่น ข้อ ๗ ภิกษุทั้งหลายในธรรมวินัยนี้ แสดงอาบัติมีส่วนเหลือว่า เป็นอาบัติไม่มีส่วนเหลือ (อง. ท. สก. (ไทย) ๒๔/๔๓/๙๕)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อาบัติที่มีส่วนเหลือ หมายถึงอาบัติที่เป็นเสตกกิจฉา (อาบัติที่ยังพอเยียวยาหรือแก้ไขได้) คือสังฆาทิเสส อุลลัจจัย ปาจิตตีย์ ปาฏิเทสนียะ ทุกกฏ ทุพภาสิต (อง. เอกก. อ. (บาลี) ๑/๑๕๐/๘๕)

อาบัติเศร้าหมอง : อาบัติที่ทำให้ใจเศร้าหมอง เพราะการต้อง เช่น การไม่สำรวมอินทรีย์ ๖ มีตาเป็นต้น แล้วทำให้เกิดเลส หมายถึงอาบัติกองใดกองหนึ่ง มีปาราชิกเป็นต้น ดังคำในสุนักขัตตสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สุนักขัตตะนั้นเป็นความตายของภิกษุผู้บอกคินสิกขากลับมาเป็นคฤหัสถ์ในอริยวินัย ส่วนทุกขนี้เป็นทุกข์ปางตายของภิกษุ ผู้ต้องอาบัติเศร้าหมองข้อใดข้อหนึ่ง หรือดังคำในพิฬารสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้ก็เหมือนกัน เวลาเข้าครองอันตราวาสกถือบาตรและจีวร ไม่รักษากายวาจาจิต ไม่ตั้งสติให้มั่นคง ไม่สำรวมอินทรีย์เข้าไปบิณฑบาตยังบ้านหรือนิคม เธอเห็นมาตุคามนุ่งห่มไม่เรียบร้อยในที่นั้น รากะก็รับกวนจิตของเธอเพราะเห็นมาตุคามนุ่งห่มไม่เรียบร้อย เธอถูกราคะรบกวนจิต จึงถึงความตายหรือทุกข์ปางตาย การที่เธอบอกคินสิกขากลับมาเป็นคฤหัสถ์นั้น จัดเป็นความตายในวินัยของพระอริยะ การที่เธอต้องอาบัติเศร้าหมองอย่างใดอย่างหนึ่ง (และ) การประพฤติวัตรเพื่อออกจากอาบัติตามที่ต่อนั้น จัดเป็นทุกข์ปางตาย, ในจุดตถอนาคตภยสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงภัยในอนาคต ข้อที่ ๔ว่า ในอนาคตหมู่ภิกษุจักอยู่คลุกคลีกับภิกษุณี นางสิกขมานา และสามเณรก็พึงหวังข้อนี้ได้ว่า เธอเหล่านั้นจักไม่ยินดีประพฤติพรหมจรรย์จักต้องอาบัติเศร้าหมองบางอย่างหรือจักบอกคินสิกขากลับมาเป็นคฤหัสถ์เหล่าสามเณร เมื่ออยู่คลุกคลีกับภิกษุณี นางสิกขมานา และเหล่า (ม. อ. (ไทย) ๑๔/๖๓/๖๘, ส. นิ. (ไทย) ๑๖/๒๓๒/๓๒๒, อง. ป. ญ. ก. (ไทย) ๒๒/๘๐/๑๔๘)

อาบัติหนัก : อาบัติที่ทำให้ขาดจากความเป็นพระ, หรืออาบัติที่แก้ไขได้ เช่น อาบัติสังฆาทิเสส แต่ต้องอยู่ปริวาส ดังคำในมหาวรรคว่า ถ้าอุปัชฌาย์ต้องอาบัติหนัก ควรแก่ปริวาส

สัทวิหริกรพิงทำการชวนขวยว่า“ด้วยอุบายอย่างไรหนอ สงฆ์พิงให้ปริวาสแก่
อุปัชฌาย์,ในสามคามสูตร เรื่องสตีวินัย พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลายใน
ธรรมวินัยนี้ ย่อมกล่าวหาภิกษุด้วยอาบัติหนักเห็นปานนี้คือ ปาราชิก หรือใกล้เคียง
ปาราชิกว่า ท่านผู้มีอายุระลึกได้หรือว่า ท่านต้องอาบัติหนักเห็นปานนี้ คือ
ปาราชิก หรือใกล้เคียงปาราชิก ภิกษุนั้นกล่าวอย่างนี้ว่า‘ท่านทั้งหลาย ข้าพเจ้า
ระลึกไม่ได้เลยว่ ข้าพเจ้าต้องอาบัติหนักเห็นปานนี้ คือปาราชิก หรือใกล้เคียง
ปาราชิก เมื่อเป็นเช่นนี้ สงฆ์พิงให้สตีวินัยแก่ภิกษุนั้น,ในทุกนิบาตกล่าวไว้ประเภท
อาบัติ มี ๒ คือ ๑. อาบัติเบา๒.อาบัติหนัก (วิ.ม.(ไทย) ๕/๖๖/๘๕, ม.อุ.(ไทย) ๑๔/
๔๙/๕๖,อง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๑๒๘/๑๑๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อาบัติหนัก ในมหาวรรค หมายถึงอาบัติสังฆาทิเสส
แต่ในอรรถกถาอังคุตตรนิกาย หมายถึง อาบัติหนัก คือปาราชิก และสังฆาทิเสส
อาปณนิคม : ชื่อนิคม ซึ่งเป็นเมืองหลวงของแคว้นอังคุตตราปะ พระผู้มีพระภาคเสด็จเมืองนี้แสดง
ธรรม ดังคำว่า พระผู้มีพระภาคเสด็จจาริกไปโดยลำดับ จนถึงอาปณนิคมเกษียชฎิล
ได้ทราบข่าวจึงเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคพร้อมภิกษุสงฆ์ ๑๒๕๐รูป ได้นำน้ำดื่ม
มากมายประเคนภิกษุสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประธานด้วยตนเองพรั่งนี้ถวาย
ภัตตาหารและแสดงตนเป็นอุบาสกนับถือพระรัตนตรัยตลอดชีวิต,ในโปตลียสูตร
กล่าวว่า พระผู้มีพระภาคทรงครองอินทราวาสกถือบาตรและจีวรเสด็จเข้าไปบิณฑบาต
ยังอาปณนิคมทรงเที่ยวบิณฑบาตในอาปณนิคมแล้ว ณ ที่นี้ ได้แสดงธรรมแก่คหบดี
ชื่อโปตลียะ และตรัสลฎฺฎิกโกปมสูตร, ในเสลสูตร เสลพราหมณ์ พร้อมบริวาร ๓๐๐
รูป ได้ออกบวชและบรรลุลหกรรมเป็นพระอรหันต์ ดังคำว่า ท่านพระเสลพร้อมภิกษุ
ผู้เป็นบริวารได้เป็นพระอรหันต์จำนวนหนึ่งบรรดาพระอรหันต์ทั้งหลาย (วิ.ม.(ไทย)
๕/๓๐๐/๑๒๙,๕/๓๐๑/๑๓๓,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๑/๓๕,๑๓/๑๔๘/๑๖๔,๑๓/๓๙๖/
๔๙๐)

อาปณสูตร : พระสูตรว่าด้วยพระธรรมเทศนาที่อาปณนิคม พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ
อาปณนิคมได้ตรัสถามท่านพระสารีบุตรว่า อริยสาวกผู้มีศรัทธามั่นคง จะสงสัยใน
พระองค์หรือคำสอนของพระองค์หรือไม่ พระเถระกราบทูลว่า ไม่สงสัย เพราะอริย
สาวกผู้มีศรัทธา(สัทธินทรีย์) ย่อมมีวิริยะ(วิริยอินทรีย์) เมื่อมีวิริยะย่อมมีสติ(สติอินทรีย์)
เมื่อมีสติย่อมมีสมาธิ(สมาธิอินทรีย์) และเมื่อมีสมาธิย่อมมีปัญญา(ปัญญาอินทรีย์) เมื่อมี
ปัญญาก็ยิ่งเชื่อมั่น เมื่อพระเถระกราบทูลจบลง พระองค์ได้ตรัสชมเชยพระเถระ (ส.
ม.(ไทย) ๑๙/๕๒๐/๓๓๒)

อาปตตาทิกรณ : อติกรณคืออาบัติ,การต้องอาบัติการปรับอาบัติและแก้ต่างให้พ้นอาบัติ หมายความว่า
การต้องอาบัติและการถูกปรับอาบัติ เป็นอติกรณโดยฐานเป็นเรื่องที่จะต้องจัดทำ คือ
ระงับด้วยการแก้ไขปลดเปลื้องออกจากอาบัตินั้นเสีย มีการปลงอาบัติ หรือการอยู่
กรรมเป็นต้นตามวิธีที่ท่านบัญญัติไว้,เป็นชื่ออติกรณข้อ ๓ ในอติกรณ ๔ อย่าง คือวิวา
ทาทิกรณ อนุวาทาทิกรณอาปตตาทิกรณ และกิจจาทิกรณ (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๓๘๖/

๔๒๐,วิ.ภิกขุณี.(ไทย) ๓/๙๙๖/๒๔๘,วิ.ป.(ไทย) ๘/๒๔๔/๓๑๔,๘/๒๔๖/๓๑๗,๘/๒๔๖/๓๑๘,๘/๒๔๕/๓๓๗)

อาบัติกุกุสตา : ความเป็นผู้ฉลาดในอาบัติ, เป็นข้อ ๑ ในหมวดธรรม ๒ คือ ๑. อาบัติกุกุสตา ๒. อาบัติกุกุสตา,ในอัมมสังคณิอธิบายความหมายว่า อาบัติทั้ง ๕ กอง ๗ กอง เรียกว่าอาบัติ ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทัญญู ที่เป็นเหตุฉลาดในอาบัตินั้น ๆ นี้เรียกว่าความเป็นผู้ฉลาดในอาบัติ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๔/๒๕๓,อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๑๑๓๖/๓๓๔)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อาบัติ ในที่นี้หมายถึงกองอาบัติ ๕ ที่มาในมาติกา คือ ปาราชิก สังฆาติเสส ปาจิตตีย์ ปาฏิเทสนียะ ทุกกฏ และกองอาบัติ ๗ ที่มาในวิภังค์ คือ ปาราชิก สังฆาติเสส อุลลัจจัย ปาจิตตีย์ ปาฏิเทสนียะ ทุกกฏ พุทฺธาสิต (อง.ทุก.อ. (บาลี) ๒/๙๘/๖๓, วิ.อ. ๓/๒๗๑/๔๓๕)

อาปัตติภยสูตร : พระสูตรว่าด้วยอาปัตติภย ตรัสว่า อาปัตติภย ๔ คือ ภิกษุหรือภิกษุณีบางรูป (๑) ตั้งสัญญาในอาบัติปาราชิกว่าเป็นภัยอย่างแรงกล้า ก็จะทำให้หวังได้ว่า ผู้ยังไม่ต้องอาบัติ ก็จะไม่ต้อง ผู้ต้องแล้วจะทำคืนตามสมควรแก่กรรม (หมายถึงสละความเป็นพระภิกษุตามสมควรแก่อาบัติปาราชิกหรือดำรงอยู่ในภูมิสามเณร) เปรียบเทียบผู้ต้องอาบัติปาราชิกว่าเป็นเหมือนโจรผู้ทำกรรมหนัก ถูกจับ ต้องถูกประหารชีวิต (๒) ตั้งสัญญาในอาบัติสังฆาติเสสทั้งหลายว่าเป็นภัยอย่างแรงกล้า ก็จะทำให้หวังได้ว่า ผู้ยังไม่ต้องอาบัติก็ไม่ต้อง ผู้ต้องแล้วจะทำคืนตามสมควรแก่กรรมเปรียบเทียบผู้ต้องอาบัติสังฆาติเสสว่าเป็นเหมือนโจรผู้ทำกรรมชั้ว แล้วได้รับโทษถูกจับห้อยสากไว้ที่คอ (๓) ตั้งสัญญาในอาบัติปาจิตตีย์ทั้งหลายว่าเป็นภัยอย่างแรงกล้า ก็จะทำให้หวังได้ว่า ผู้ยังไม่ต้องอาบัติก็ไม่ต้อง ผู้ต้องแล้วจะทำคืนตามสมควรแก่กรรม(คือแสดงอาบัติหรือปลงอาบัติ)เปรียบเทียบผู้ต้องอาบัติปาจิตตีย์ว่าเป็นเหมือนโจรผู้ทำกรรมชั้ว แล้วได้รับโทษถูกจับห้อยห่อขี้ม้าไว้ที่คอ (๔) ตั้งสัญญาในอาบัติปาฏิเทสนียะทั้งหลายว่าเป็นภัยอย่างแรงกล้า ก็จะทำให้หวังได้ว่า ผู้ยังไม่ต้องอาบัติก็ไม่ต้อง ผู้ต้องแล้วจะทำคืนตามสมควรแก่กรรม เปรียบเทียบผู้ต้องอาบัติปาฏิเทสนียะว่าเป็นเหมือนผู้ทำกรรมชั้วแล้วได้รับการตีเตียน(อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๔๔/๓๖๑)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า **ทำคืนตามสมควรแก่กรรม** หมายถึงเข้าอยู่ประพฤติกุฎฐานวิธี คือระเบียบที่ออกจากครุกาบัติ คืออาบัติสังฆาติเสส มี ๔ ขั้นตอน คือ ปริวาส มานัต อัมภาน และปฏิกัสนา (อง.จตุกก.อ.(บาลี) ๒/๒๔๔/๔๔๔)

อาปัตติภย : ภัยที่เกิดจากการต้องอาบัติ,ในอาปัตติภยสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย อาปัตติภย (ภัยที่เกิดจากการต้องอาบัติ) ๔ ประการนี้ คือ ๑. ภิกษุหรือภิกษุณีบางรูปเข้าไปตั้งสัญญาในอาบัติปาราชิกทั้งหลายว่า เป็นภัยอย่างแรงกล้า การเข้าไปตั้งสัญญาของภิกษุหรือภิกษุณี ฟังหวังได้ว่า ‘ผู้ยังไม่ต้องอาบัติปาราชิกก็จักไม่ต้อง หรือผู้ต้องแล้วจักทำคืนตามสมควรแก่กรรม’ ๒. ภิกษุหรือภิกษุณีบางรูปเข้าไปตั้งสัญญาในอาบัติสังฆาติเสสทั้งหลายว่าเป็นภัยอย่างแรงกล้า การเข้าไปตั้งสัญญาของภิกษุหรือภิกษุณี นั้นฟังหวังได้ว่า ‘ผู้ยังไม่ต้องอาบัติสังฆาติเสสก็จักไม่ต้อง หรือผู้ต้อง

แล้วจักทำคืนตามสมควรแก่ธรรม’ ๓. ภิกษุหรือภิกษุณีบางรูปเข้าไปตั้งสัญญาในอาบัติปาจิตตีย์ทั้งหลายว่าเป็นภัยอย่างแรงกล้า การเข้าไปตั้งสัญญาของภิกษุหรือภิกษุณีนั้น พึงหวังได้ว่า ‘ผู้ยังไม่ต้องอาบัติปาจิตตีย์ก็จักไม่ต้อง หรือผู้ต้อง แล้วจักทำคืนตามสมควรแก่ธรรม’ ๔. ภิกษุหรือภิกษุณีบางรูปเข้าไปตั้งสัญญาในอาบัติปาฏิเทสนีเยะทั้งหลายว่าเป็นภัยอย่างแรงกล้า การเข้าไปตั้งสัญญาของภิกษุ หรือภิกษุณีนั้น พึงหวังได้ว่า ‘ผู้ยังไม่ต้องอาบัติปาฏิเทสนีเยะก็จัก ไม่ต้องหรือผู้ต้องแล้วจักทำคืนตามสมควรแก่ธรรม’ (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๔๔/๓๖๑)

อรรถกถาอธิบายคำว่าทำคืนตามสมควรแก่ธรรม ทั้ง ๔ ข้อ ในข้อที่ ๑ หมายถึง สละความเป็นพระภิกษุตามสมควรแก่โทษคืออาบัติปาราชิก หรือดำรงอยู่ในภูมิสามเณร ในข้อที่ ๒ หมายถึงเข้าอยู่ประพฤติวุฒฐานวิธี คือ ระเบียบปฏิบัติสำหรับออกจากครุกาบัติในที่นี้หมายถึงเอาอาบัติ สังฆาทิเสส มีทั้งหมด ๔ อย่าง คือ ปริวาสมานติ อphan และปฏิกัสนา (อง.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๒๔๔/๔๔๔) ในข้อที่ ๓ และในข้อที่ ๔ หมายถึงแสดงอาบัติหรือปลงอาบัติ (อง.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๒๔๔/๔๔๔)

อาบัติวุฒฐานกุตตา : ความเป็นผู้ฉลาดในการออกจากอาบัติ , เป็นข้อ ๑ ในหมวดธรรม ๒ คือ ๑.อาบัติกุตตา ๒. อาบัติวุฒฐานกุตตา, ในอัมมสังคณิอธิบายความหมายว่า ปัญญาที่รู้ชัดซัดซาดความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรมสัมมาทิฐิ ที่เป็นเหตุฉลาดในการออกจากอาบัติเหล่านั้น นี้เรียกว่าความเป็นผู้ฉลาดในการออกจากอาบัติ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๔/๒๕๓, อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๑๑๓๖/๓๓๔)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ฉลาดในการออกจากอาบัติ หมายถึงการรู้วิธีออกจากอาบัติ ๒ วิธี คือ (๑) เทสนาวิธี ได้แก่ วิธีแสดง อาบัติหรือปลงอาบัติ ได้แก่ อาบัติถุลลัจจัย ปาจิตตีย์ ปาฏิเทสนีเยะ ทุกกฏ พุพภาสิต) (๒) กัมมวาจาวิธี หรือ วุฒฐานวิธี ได้แก่ วิธีปฏิบัติสำหรับผู้จะเปลื้องตนออกจากอาบัติสังฆาทิเสส มี ๔ อย่าง คือ ปริวาส มานติ อphan และปฏิกัสนา (อง.ทุก.อ. (บาลี) ๒/๙๘/๖๓)

อาปามโกฎิกศีล : ศีลที่สมาทานแล้วประพฤตินั้นจนตลอดชีวิต , ในปริวารมีกล่าวถึงการถามและการตอบไว้ในกัถกปัญญัตติวารว่า ถาม : อะไรเป็นวิบัติ ตอบ : ความไม่สำรวมเป็นวิบัติ ถาม : อะไรเป็นสมบัติ ตอบ : ความสำรวมเป็นสมบัติ ถาม : อะไรเป็นข้อปฏิบัติ ตอบ : การที่ภิกษุสมาทานอาปามโกฎิกศีลตลอดชีวิตว่า “เราจะไม่ทำกรรมอย่างนี้อีก” แล้วศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย เป็นข้อปฏิบัติ (วิ.ป.(ไทย) ๘/๒/๔, ๘/๘/๑๒, ๘/๒๒/๒๔, ๘/๒๐๒/๒๐๕)

ในวิสุทธรคอธิบายว่า คำว่า อาปามโกฎิกศีล หมายถึงศีลที่สมาทานแล้วประพฤตินั้นจนตลอดชีวิต (วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑/๑๓)

อาปายิกสูตร : มี ๒ สูตรแปลความหมายสูตรและเนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อาปายิกสูตร พระสูตรว่าด้วยบุคคลผู้ต้องไปสู่อบายภูมิ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคลผู้ไม่ละบาปกรรม ๓ ต้องไปสู่อบาย มี ๓ จำพวก คือ (๑) บุคคลผู้ไม่ใช่พรหมจารี แต่ปฏิญญาตนว่าเป็นพรหมจารี (๒) บุคคลผู้ตามกำจัดท่านผู้ประพฤติพรหมจรรย์บริสุทธ์ด้วยกรรมที่ไม่มีมูลอันเป็นปฏิปักษ์ต่อพรหมจรรย์ (๓) บุคคลผู้มีวา

ทว่า โทษในกามไม่มี แล้วถึงความเป็นเหื่อในกามทั้งหลาย (อง.ติก.(ไทย) ๒๐/
๑๑๔/๓๕๗)

๒.อาปายิกสูตร พระสูตรว่าด้วยคนผู้จะเกิดในอบาย พระผู้มีพระภาคทรงแสดง
บุคคล ๒ จำพวก ผู้จะเกิดในอบาย บุคคล ๒ จำพวกนั้น คือ (๑) คนที่ไม่ประพฤติ
พรหมจรรย์ แต่ ยืนยันว่าตนประพฤติพรหมจรรย์ (๒) คนผู้ชอบโจทก์ท่านผู้ประพฤติ
พรหมจรรย์ด้วยพรหมจรรย์อันไม่มีมูล เช่น ใส่ร้ายด้วยอาบัติปาราชิก (ขุ.อิติ.(ไทย)
๒๕/๔๘/๓๘๘,ขุ.อิติ.อ. ๔๘/๒๐๐-๒๐๑)

อาปุจฉา : บอกก่่าว, ถามเชิงขออนุญาตเป็นการแสดงความเอื้อเฟื้อ, แจงให้ทราบเช่น ภิกษุผู้
อ่อนพรรษาจะแสดงธรรมต้องอาปุจฉาภิกษุผู้มีพรรษามากกว่าก่อน (พจนานุกรม
พุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์)

อาโป : ๑.ชื่อเทพหมู่หนึ่งที่เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาค พร้อมภิกษุสงฆ์ ณ ป่ามทวัน เขตกรุง
กบิลพัสดุ์ มีปรากฏในมหาสมยสูตร ดังคำว่ เวลานั้น เทพ (๑๐ หมู่) คือ อาโป ปฐวี
เตโช วาโย วรุณะ วารุณะ โสมะ ยสสะ เมตตาและกรุณา เป็นผู้มียศก่มาด้วย (ที.ม.
(ไทย) ๑๐/๓๔๐/๒๖๗)

๒.น้ำ ดังคำในมูลปริยายสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่ ปุถุชน ...หมายรู่อาโป(น้ำ)โดย
ความเป็นอาโปครั้นหมายรู่อาโปโดยความเป็นอาโปแล้วกำหนดหมายซึ่งอาโปกำหนด
หมายในอาโปกำหนดหมายนอกอาโปกำหนดหมายอาโปว่เป็นของเรา ยินดีอาโป
ข้อนั้นเพราะเหตุไร เรากล่าวว่เพราะเขาไม่ได้กำหนดรู่ (ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๒/๓,๑๒/๗/
๑๐,๑๒/๑๒/๑๕,๑๒/๑๓/๑๖)

อาโปกสิณ : กสิณคือน้ำ, เป็นกสิณที่ ๒ ในกสิณ ๑๐ ดังคำว่ ภิกษุเจริญปฐวีกสิณ ... เจริญอาโป
กสิณ ... เจริญเตโชกสิณ ...เจริญวาโยกสิณ ... เจริญนิลกสิณ ... เจริญปีตกสิณ ...
เจริญโลหิตกสิณ ... เจริญโอทาทกสิณ ... เจริญอากาศกสิณ ... เจริญวิญญานกสิณ
...,ในกสิณสูตร กล่าวว่เป็นธรรมข้อ ๒ ในบ่อเกิดแห่งธรรมที่มีกสิณเป็นอารมณ์ ๑๐
(ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๔๖/๓๖๑,๑๑/๓๖๐/๔๒๙,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๕๐/๒๙๘,อง.เอกก.
(ไทย) ๒๐/๔๔๓/๕๐,๒๐/๔๔๔/๕๐,๒๐/๔๔๕/๕๐,๒๐/๔๔๖/๕๐,ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๔/
๑๑,๓๑/๑๒๓/๑๙๐,อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๓๒๙/๒๙๕)

ในอรรถถาอธิบายว่ พระมหาโมคคัลลานเถระ เข้าอาโปกสิณแล้วอธิษฐานว่
ขอให้โอกาส(พื้นที่)อันเป็นที่ตั้งเฉพาะปราสาท จงเป็นน้ำแล้วใช้หัวแม่เท้าตกลงที่ข้อ
ฟ้าปราสาท ปราสาทนั้น สั่นสะท้านหวั่นไหวไปมา เหมือนบาตรวางไว้บนหลังน้ำเอา
นิ้วเคาะที่ขอบบาตร ก็หวั่นไหวไปมา อยู่หนึ่งไม่ได้ฉนั้น (ม.ม.ุ.อ. (บาลี) ๒/๓๙๓/
๒๑๑)

อาโปธาตุ : ธาตุน้ำ, สภาวะที่มีลักษณะเอิบอาบ ดูดซึม เกาะกุม; ในร่างกายที่ใช้เป็นอารมณ์
กรรมฐาน ได้แก่ ดี เสลด หนองเลือด เหงื่อ มันชั้น น้ำตา เพลวมัน น้ำลาย น้ำมูก ไช
ข้อ มูลตร, ข้อความนี้ เป็นการกล่าวถึงอาโปธาตุในลักษณะที่คนสามัญทั่วไปจะเข้าใจ
ได้และพอให้สำเร็จประโยชน์ในการเจริญกรรมฐาน แต่ในทางอภิธรรม อาโปธาตุเป็น
สภาวะที่สัมผัสด้วยกายไม่ได้ มีในรูปธรรมทั่วไปแม้แต่ในกระดาศ ก้อนหิน เหล็ก และ

แผ่นพลาสติก,เป็นข้อ ๒ ในมหาภูตรูป ๔,ในธาตุ ๔ คือ ปรฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ,เป็นข้อ ๒ ในธาตุ ๖,ในทีฆนิกายและจุฬนิตเทศอธิบายว่า สภาวะที่เอิบอาบหรือดูดซึม ซ่านไป ขยายขนาด ผนึก พูนเข้าด้วยกัน เรียกสามัญว่าธาตุเหลวหรือธาตุน้ำ,ในวิภังค์อธิบายว่า ประมวลย่อยอาโปธาตุที่เป็นภายในและอาโปธาตุที่เป็นภายนอกเข้าเป็นหมวดเดียวกันนี้เรียกว่าอาโปธาตุ,ในธัมมสังคณีอธิบายความหมายไว้ว่าความเอิบอาบธรรมชาติที่เอิบอาบ ความเหนียว ธรรมชาติที่เหนียว ธรรมชาติเป็นเครื่องเกาะกุมรูป รูปนี้ชื่อว่าอาโปธาตุ (ที.สี.(ไทย) ๙/๔๘๗/๒๑๖,๙/๔๘๘/๒๑๗,๙/๔๘๙/๒๑๗,๙/๔๙๐/๒๑๗,๙/๔๘๗-๔๙๙/๒๑๖-๒๒๐,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๑๑/๒๘๗,๑๑/๓๒๕/๓๒๔,ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๓๐๓/๓๓๒,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๑๕/๑๒๗,ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๑๐๐/๑๑๙,๑๔/๓๕๐/๔๐๖, ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๕/๕๘,อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๖๕๑/๒๐๗) ; ดู ธาตุ, รูป ๒๘

อาโปธาตุที่เป็นภายนอก:ธาตุน้ำภายนอกตนในวิภังค์อธิบายความหมายไว้ว่าความเอิบอาบธรรมชาติที่เอิบอาบ ความเหนียว ธรรมชาติที่เหนียวธรรมชาติเป็นเครื่องเกาะกุมรูป เป็นภายนอกตน ที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฏฐิไม่ยึดถือ ซึ่งเป็นภายนอกตน เช่น น้ำรากไม้ น้ำลำต้น น้ำเปลือกไม้ น้ำใบไม้ น้ำดอกไม้น้ำผลไม้ นม ส้ม เนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย น้ำในพื้นดินน้ำในอากาศ หรือความเอิบอาบ ธรรมชาติที่ซึมซาบ ความเหนียว ธรรมชาติที่เหนียวธรรมชาติเป็นเครื่องเกาะกุมรูปเป็นภายนอกตนที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฏฐิไม่ยึดถือ ซึ่งเป็นภายนอกตน แม้อื่นใดมีอยู่ นี้เรียกว่าอาโปธาตุที่เป็นภายนอก (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๑๗๔/๑๓๕)

อาโปธาตุที่เป็นภายใน :ธาตุน้ำภายในตนในวิภังค์อธิบายความหมายไว้ว่า ความเอิบอาบธรรมชาติที่เอิบอาบ ความเหนียว ธรรมชาติที่เหนียวธรรมชาติเป็นเครื่องเกาะกุมรูป เป็นภายในตน มีเฉพาะตน ที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฏฐิยึดถือ ซึ่งเป็นภายในตน เช่น ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา เพลวมัน น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูล หรือความเอิบอาบ ธรรมชาติที่เอิบอาบความเหนียว ธรรมชาติที่เหนียว ธรรมชาติเป็นเครื่องเกาะกุมรูป เป็นภายในตน มีเฉพาะตน ที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฏฐิยึดถือ ซึ่งเป็นภายในตนแม้อื่นใดมีอยู่ นี้เรียกว่าอาโปธาตุที่เป็นภายใน (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๑๗๔/๑๓๕)

อาโปธาตุภายใน :ธาตุน้ำที่อยู่ภายในตน หมายถึงความเอิบอาบธรรมชาติที่เอิบอาบ ความเหนียว ธรรมชาติที่เหนียว ธรรมชาติเป็นเครื่องเกาะกุมที่อยู่ในตน ดังคำในชาตวิภังค์สูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อุปาทินนกรูปภายในที่เป็นของเฉพาะตน เป็นของเอิบอาบ มีความเอิบอาบ ได้แก่ ดีเสลด หนอง เลือด เหงื่อ น้ำตา มันข้น เพลวมัน น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูลหรืออุปาทินนกรูปภายในอื่นใด ที่เป็นของเฉพาะตน เป็นของเอิบอาบ มีความเอิบอาบ นี้เรียกว่าอาโปธาตุภายใน (ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๓๕๐/๔๐๖)

อาโปปุပ္พียเถราปทาน :ประวัติในอดีตชาติของพระอาโปปุပ္พียเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติที่ ๓๑ ท่านเคยโยนดอกไม้บูชาพระพุทธเจ้าพระนามว่าสิสี เพราะ

ผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่รู้จักทุกติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุประอรหัตพร้อมด้วย
คุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๗/๒๐๓)

อาโปสัจญา : สัจญาคือน้ำ,ความกำหนดหมายคือน้ำ ดังคำในมหาปริณิพพานสูตรและภูมิจาสูตรที่
พระผู้มีพระภาคตรัสถึง เหตุปัจจัย ๘ ประการที่ทำให้เกิดแผ่นดินไหวอย่างรุนแรง ใน
ข้อที่ ๒ ไว้ว่า สมณะหรือพราหมณ์ผู้มีฤทธิ์ มีความชำนาญทางจิต หรือเทพผู้มีฤทธิ์
มาก มีอำนาจมาก ได้เจริญปฏิญาณตนน้อย แต่เจริญ อาโปสัจญาจนหา
ประมาณมิได้ จึงทำให้แผ่นดินนี้ไหวสั่นสะเทือน เลื่อนลั่นนี้เป็นเหตุปัจจัยประการที่
๒ ที่ทำให้เกิดแผ่นดินไหวอย่างรุนแรง (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๗๑/๑๑๗,อง.อฏฐก.(ไทย)
๒๓/๗๐/๓๗๗)

อาพาธ,อาพาธน้อย : ความเจ็บป่วย, โรค (ในภาษาไทย ใช้แก่วิทยาสามเณร แต่ในภาษาบาลี ใช้ได้
ทั่วไป); อาพาธต่างๆ มีมากมาย เรียกตามชื่ออวัยวะที่เป็นบ้างเรียกตามอาการบ้าง
บางที่แยกตามสมุฏฐานว่า ปิตตสมุฏฐานา อาพาธา,เสมหสมุฏฐานา อาพาธา,
वादสมุฏฐานาอาพาธา, สนนิปาติกา อาพาธา, อุตุปริณามชา อาพาธา, วิสมปริหาร
ชาอาพาธา, โอปกุกมิกา อาพาธา, กम्मวิปากชา อาพาธา ดังคำว่า พระผู้มีพระภาค
ทรงจำพรรษา ได้เกิดอาการพระประชวรอย่างรุนแรงมีทุกขเวทนาอย่างแสนสาหัส
จนเจียนจะปรินิพพาน พระองค์ทรงมีสติสัมปชัญญะ ทรงอดกลั้นไม่พริ้นพริ้งทรง
พระดำริว่า การที่เราไม่บอกผู้ปฏิญาณไม่อภิลักขิตสมุฏฐานนั้น ไม่เหมาะแก่
เรา ทางที่ดี เราควรใช้ความเพียรขับไล่อาพาธนี้ ดำรงชีวิตสังขารอยู่ต่อไป,ในจกม
สูตรพระผู้มีพระภาคตรัสถึงอานิสงส์การเดินจงกรม ๕ ประการ ในข้อที่ ๓ ว่า เป็นผู้มี
อาพาธน้อย (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๖๔/๑๐๙,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๐๖/๗๗,ม.ม.ญ.(ไทย) ๑๒/
๑๗๑/๑๗๒,๑๒/๒๒๕/๒๓๖,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๗๙/๔๖๕,ม.อ.(ไทย) ๑๔/๕๘/
๖๔,๑๔/๒๑๑/๒๔๔,๑๔/๓๘๙/๔๔๒,ส.ข.(ไทย) ๑๗/๕๙/๙๔,ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๙๕/
๑๒๘,อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๑/๒๕๖๐)

อาภรณ์ : เครื่องประดับ ดังคำในวิมานวัตถุกล่าวถึงเครื่องประดับเทพบุตรเทพธิดาล้วนประดับ
ด้วยอาภรณ์ต่างๆดังคำที่พระมหาโมคคัลลานเถระถามเทพบุตรตนหนึ่งว่า ท่าน
ประดับตกแต่งร่างกาย ทัดทรงดอกไม้ทรงพัสดราภรณ์สวยงาม ใส่ต่างหูกาม ตัดผม
โกนหนวดเรียบร้อย สวมเครื่องประดับข้อมือ มีบริวารยศ รุ่งเรืองอยู่ในทิพย์วิมาน (ขุ.
วิ.(ไทย) ๒๖/๑๐๙๔/๑๓๖,๒๖/๘๐๙/๙๓)

อาภัพ : ไม่สมควร, ไม่สามารถ, ไม่อาจเป็นไปได้, เป็นไปไม่ได้ (จากคำบาลีว่า *อภัพ* เช่น
ผู้กระทำมาตุฆาต ไม่สามารถบรรลุมรรคผล, พระโสดาบันไม่อาจเป็นไปได้ที่จะทำ
มาตุฆาต เป็นต้น);ไทยใช้เฉพาะในความว่า ไม่อาจจะได้จะถึงสิ่งนั้นๆ, ไม่มีทางจะได้
สิ่งที่มีงหมาย(คล้ายคำว่า อับวาสนา หรือไม่มีวาสนา ดังคำในโกกาลิกสูตรที่กล่าวว่า
โกกาลิกะผู้มีปากเป็นหล่มขอบพุดเท็จ ไม่ใช่คนดี ชอบกำจัดความเจริญของตน เป็น
คนชั่วชอบทำแต่กรรมชั่ว เป็นคนต่ำช้า เป็นคนอาภัพ เป็นอวชาตบุตร (ขุ.สุ.(ไทย)
๒๕/๖๗๐/๖๖๐) ; *คู่อภัพบุคคล*

อภัสระ, พรหมโลก, สวรรค์,อภัสระ, พรหมโลก:ผู้มีรัศมีแผ่ซ่าน, เปล่งปลั่ง,ชื่อพรหมโลกชั้นที่ ๖; ดู *พรหมโลก*(พจนานุกรมเขียน *อภัสระ*) ดังคำในมารวตถุที่พระผู้มีพระภาคตรัสแก่ มารว่า เราไม่มีกิเลสเครื่องกังวล อยู่เป็นสุขจริงหนอเรามีปิติเป็นภักษา ดุจทวยเทพ ชั้นอภัสระณั้น ,ในมหานิทเทศอธิบายว่า สัตว์เหล่าหนึ่ง มีกายอย่างเดียวกัน แต่ มีสัญญาต่างกันคือพวกเทพชั้นอภัสระ นี้คือวิญญูณัฎฐิติที่ ๓,เป็นข้อ ๓ ใน วิญญูณัฎฐิติ ๗,ในสังคิตสูตรอธิบายถึงการเข้าถึงความสุข ๓ ในข้อที่ ๒ ไว้ว่า สัตว์พวก ที่เอิบอิม อิมเอม บริบูรณ์ เปี่ยมล้นด้วยความสุขมีอยู่ สัตว์ เหล่านั้นบางครั้งบาง ครวาก็เปล่งอุทานว่า ‘สุขหนอ ๆ’ เช่น พวกเทพชั้นอภัสระ นี้เป็นการเข้าถึง ความสุขที่ ๒ (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๒๒/๓๖๖, ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๕๔/๑๖๖,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๑๙/๘๘,๑๑/๓๘/๒๘,อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๒๙/๖๙)

อภัสสรพรหมโลก : ชื่อพรหมโลกชั้นที่ ๖ ในพรหมชาลสูตรอธิบายลักษณะของสัตว์ในพรหมโลก ชั้นนี้ไว้ ดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย สมัยหนึ่งเมื่อล่วงไปนาน ๆ โลก นี้พินาศ เมื่อโลกกำลังพินาศเหล่าสัตว์ส่วนมากไปเกิดที่อภัสสรพรหมโลก นึกคิด อะไรก็สำเร็จได้ตามปรารถนามีปิติเป็นอาหาร มีรัศมีซ่านออกจากร่างกาย เทียว สัญจรไปในอากาศ อยู่ในวิมานอันงดงาม สถิตอยู่นานแสนนาน (ที.สี.(ไทย) ๙/๓๙/ ๑๖,๙/๔๐/๑๗,๙/๔๑/๑๗)

อภา,เทพ,แสง : ๑.ชื่อเทพหมู่หนึ่ง ดังคำในสาเลยกสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ถ้าบุคคลผู้ ประพฤติสม่าเสมอ คือผู้ประพฤติธรรมจะพึงหวังว่า ทำอย่างไรหนอ หลังจากตาย แล้ว เราพึงเกิดในเทพชั้นอภา เป็นไปได้ที่หลังจากตายแล้วบุคคลนั้นจะพึงเกิดใน เทพชั้นอภา ข้อนี้เพราะเหตุไร เพราะบุคคลนั้นเป็นผู้ประพฤติสม่าเสมอ คือเป็นผู้ ประพฤติธรรม (ม.ม.(ไทย) ๑๒/๔๔๒/๔๗๙)

๒.แสง,รัศมี, ความสว่าง ดังคำในอภาสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสถึงแสงสว่าง ๔ คือ ดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์ ไฟ และปัญญา (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๔๑/๒๐๙)

อภาธาตุ : ธาตุคือแสงสว่าง, เป็นข้อ ๑ ในธาตุ ๗ มีกล่าวไว้ในสัตตธาตุสูตร (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/ ๙๕/๑๘๐)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อภาธาตุ ในที่นี้หมายถึงธาตุคือแสงสว่าง ซึ่งเป็นชื่อ ของอาโลกกสิณ ได้แก่ ฌานพร้อมทั้งอารมณ์ที่ทำให้ ปิติเกิดขึ้น เพราะบริกรรมโดย พังแสงสว่างเป็นอารมณ์ อภาธาตุอาศัยความมืดจึงปรากฏได้ (ส.นิ.อ.(บาลี) ๒/๙๕/ ๑๕๑)

อภาสูตร : พระสูตรว่าด้วยแสงสว่าง พระผู้มีพระภาคตรัสว่า แสงสว่าง ๔ คือ แสงสว่างแห่ง (๑) ดวงจันทร์ (๒) ดวงอาทิตย์ (๓) ไฟ (๔) ปัญญา บรรดาแสงสว่าง ๔ นี้ แสงสว่าง แห่งปัญญาเป็นเลิศ (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๔๑/๒๐๙)

อามกัญญสูตร : พระสูตรว่าด้วยสัตว์ที่เว้นขาดจากการรับัญญาหารดิบ พระผู้มีพระภาคตรัสกับ ภิกษุทั้งหลายว่า เพราะไม่ได้เห็นอริยสัจ ๔ สัตว์ที่เว้นขาดจากการรับัญญาหารดิบจึง มีจำนวนน้อยกว่าสัตว์ที่ไม่เว้นขาดจากการรับัญญาหารดิบเหมือนแผ่นดินใหญ่ มากกว่าฝุ่นที่เราใช้ปลายเล็บช้อนขึ้นมา (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๑๕๔/๖๔๘)

อามกมังสสูตร : พระสูตรว่าด้วยสัตว์ที่เว้นขาดจากการรับเนื้อดิบพระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เพราะไม่ได้เห็นอริยสัจ ๔ สัตว์ที่เว้นขาดจากการรับเนื้อดิบจึงมีจำนวนน้อยกว่าสัตว์ที่ไม่เว้นขาดจากการรับเนื้อดิบ เหมือนแผ่นดินใหญ่มากกว่าผืนที่เราใช้ปลายเล็บช้อนขึ้นมา (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๑๕๕/๖๔๘)

อามคันธสูตร : พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่มีกลิ่นดิบ ดิสสตาบสพุลถามพระกัสสปสัมมา-สัมพุทธเจ้าว่า โฉนจึงเสวยสิ่งที่มีกลิ่นดิบ เช่น ปลา เนื้อที่ชาวบ้านถวาย พระองค์ตรัสไว้เองมิใช่หรือว่า “กลิ่นดิบ ไม่ควร” ทรงตอบว่า กลิ่นดิบที่พระองค์ตรัสนั้น หมายถึงความประพฤติดังทางกาย วาจา และใจ (ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๒๔๒/๕๕๗)

อามะ : คำรับในภาษาบาลี ตรงกับ ถูกล้าง, ไข่, ครับ, ค่ะ, จ๊ะ, เออ ถ้าผู้ถูกกล่าวรับเป็นผู้ย่อยกว่าหรือมีพรรษาน้อยกว่าหรือเป็นคฤหัสถ์พูดกับพระสงฆ์กล่าวต่อว่า *ภันเต* เป็น *อามะ ภันเต* ถ้าผู้กล่าวรับเป็นผู้ใหญ่กว่าหรือมีพรรษามากกว่า หรือเป็นพระสงฆ์พูดกับคฤหัสถ์ กล่าวต่อว่า *อาวุโส* เป็น *อามะอาวุโส* (เขียนตามรูปบาลี เป็น อาม ภนเต , อาม อาวุโส)

อามัณฑผลทายกเถราปทาน : ประวัตินิเวศิตชาติของพระอามัณฑผลทายกเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่าในอดีตชาติกับที่ ๑๐๐,๐๐๐ ท่านได้ถวายผลแพงแด่พระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ เพราะผลแห่งท่านนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติที่สุดท้ายนี้ ได้บรรลุวิชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๓๔/๒๒๗)

อามัย : ความป่วยไข้, โรค, ความไม่สบาย;ตรงข้ามกับ *อนามัย* คือความสบาย, ไม่มีโรคภัยไข้เจ็บ(พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์)

อามิส : เครื่องล่อใจ, เหยื่อ, สิ่งของ ดังคำในมหาวิภังค์ว่า ภิกษุรูปหนึ่งเดินทางไกลไปกับหมู่เกวียน ชายคนหนึ่งเกลี้ยกล่อมท่านด้วยอามิส เห็นด้านภาษีจึงมอบแก้วมณีราคาแพงให้ภิกษุนั้น หรือดังคำในพรหมชาลสูตรว่า พระสมณโคดมทรงเว้นขาดจากการบริโภคของที่สะสมไว้เช่นที่สมณพราหมณ์ผู้เจริญบางพวกฉันโภชนาหารที่เขาให้ด้วยศรัทธาแล้วยังบริโภคของที่สะสมไว้เหล่านี้ คือสะสมข้าว น้ำ ฝ้าย ยาน ที่นอน เครื่องประทีน ผิวของหอมและอามิส (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๑๕๒/๑๒๐, ที.สี.(ไทย) ๙/๑๒/๖, ๙/๑๙๖/๖๗, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๘๘/๕๒๗, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๘๔/๒๑๓, ม.อ.(ไทย) ๑๔/๓๑/๔๐, ส.ส.พ.(ไทย) ๑๘/๒๖๒/๒๘๘, ๑๘/๒๗๙/๓๐๙, อง.ท.ก.(ไทย) ๒๐/๖๙/๑๐๓, ๒๐/๑๔๓/๑๒๑)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อามิส คือวัตถุเครื่องล่อใจ เช่นเงินทอง เป็นต้น ในที่นี้หมายถึง เครื่องปรุงอาหาร (ที.สี.อ. (บาลี) ๑๒/๘๐)

อามิสจาคะ : การสละอามิส, เป็นข้อ ๑ ในจาคะ ๒ คือ ๑.อามิสจาคะ (การสละอามิส) ๒.อัมมจาคะ (การสละธรรม) (อง.ท.ก.(ไทย) ๒๐/๑๔๔/๑๒๑)

อามิสทาน : (การให้สิ่งของดังคำในทักขิณาวังคสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่าผู้ใดปราศจากราคะแล้ว ได้ของมาโดยธรรม มีจิตเลื่อมใสดี เชื้อกรรมและผลของกรรมอันโอฬาร จึงให้ทานในท่านผู้ปราศจากราคะเรากล่าวทานของผู้นั้นนั่นแล้วเลิศกว่าอามิสทานทั้งหลาย, เป็นข้อ ๑ ในทาน ๒ คือ ๑. อามิสทาน (การให้สิ่งของ) ๒.อัมมทาน(การให้

ธรรม) มีปรากฏในทานสูตร (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๓๘๒/๔๓๒,๒๐/๑๔๒/๑๒๐,ปุ.อิตติ.(ไทย) ๒๕/๙๘/๔๗๓,๒๕/๑๐๐/๔๗๗)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อามิสทาน หมายถึงการให้สิ่งของคือปัจจัย ๔ (จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และเภสัช) (อง.ทุก.อ. (บาลี) ๒/๑๔๒/๖๘)

อามิสทายาท : ทายาทแห่งอามิส, ผู้รับมรดกอามิส, ผู้รับเอาสมบัติทางวัตถุเช่น ปัจจัย ๔ จากพระพุทธเจ้ามาเสพเสวยด้วยอาศัยผลแห่งพุทธกิจที่ได้ทรงบำเพ็ญไว้; โดยตรง หมายถึง รับเอาปัจจัย ๔ มาบริโภค โดยอ้อม หมายถึงทำกุศลที่นำไปสู่วิภูษะ เช่นให้ทานบำเพ็ญทานสมาบัติ ด้วยมุ่งหมายมนุษยสมบัติและเทวสมบัติ; พระพุทธเจ้าตรัสสอนภิกษุทั้งหลายให้เป็นธรรมทายาท มิให้เป็นอามิสทายาท; เทียบ**ธรรมทายาท** (ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๒๙/๒๓,ม.อ.ุ.(ไทย) ๑๔/๙๗/๑๑๕)

อามิสบูชา : การบูชาด้วยอามิส คือ ด้วยสิ่งของมีดอกไม้ ของหอม อาหาร และวัตถุอื่นๆ (ข้อ ๑ ในบูชา ๒ คือ ๑. อามิสบูชา (การบูชาด้วยอามิส) ๒. ธรรมบูชา (การบูชาด้วยธรรม)) (อง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๑๕๗/๑๒๔)

อามิสปฏิสันถาร : การต้อนรับด้วยอามิส,การต้อนรับด้วยสิ่งของ เช่น อาหาร น้ำบริโภค เป็นต้น(ข้อ ๑ ใน ปฏิสันถาร ๒ คือ ๑. อามิสปฏิสันถาร (การต้อนรับด้วยอามิส) ๒. ธรรมปฏิสันถาร (การต้อนรับด้วยธรรม)) (อง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๑๕๓/๑๒๓)

อามิสรัตนะ : รัตนะคืออามิส,เป็นข้อ ๑ ในรัตนะ ๒ คือ ๑. อามิสรัตนะ (รัตนะคืออามิส) ๒. ธรรมรัตนะ (รัตนะคือธรรม) (อง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๑๖๑/๑๒๕)

อามิสสันถาร : การรับรองด้วยอามิส,เป็นข้อ ๑ ในสันถาร ๒ คือ ๑.อามิสสันถาร (การรับรองด้วยอามิส) ๒.ธรรมสันถาร (การรับรองด้วยธรรม) (อง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๑๕๒/๑๒๓)

อามิสสมโภช : คบหากันในทางอามิส ได้แก่ ให้หรือรับอามิส (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์),ดูประกอบในทุกนิบาต ที่กล่าวไว้ว่า ๑. การคบหากันด้วยอามิส ๒. การคบหากันด้วยธรรม (อง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๔๕๗/๑๒๑)

อายุโกศล : ความเป็นผู้ฉลาดในความเจริญ, เป็นข้อ ๑ ในโกศล ๓ คือ อายุโกศล (ความเป็นผู้ฉลาดในความเจริญ) อปายโกศล (ความเป็นผู้ฉลาดในความเสื่อม) อุบายโกศล (ความเป็นผู้ฉลาดในอุบาย),ในวิภังค์อธิบายความหมายไว้ว่า อายุโกศล เป็นฉน เมื่อบุคคลพิจารณาธรรมเหล่านี้อยู่ ธรรมที่เป็นอกุศลซึ่งยังไม่เกิดก็ไม่เกิด ที่เกิดแล้วก็เสื่อมไป หรือเมื่อบุคคลพิจารณาธรรมเหล่านี้อยู่ ธรรมที่เป็นกุศลซึ่งยังไม่เกิดก็เกิด และที่เกิดแล้วก็เข้าไปเพื่อภโยภาพ ไพบูลย์ เจริญ บริบูรณ์ ปัญญาภิรยาที่รู้ชัดฯความไม่หลงงมงายความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิในข้อนี้เรียกว่า อายุโกศล (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๗๗๑/๕๐๕) ; ดู *โกศล ๓*

อายุโกศลละ : ความเป็นผู้ฉลาดในความเจริญ,เป็นข้อ ๑ ในโกศลละ ๓ คือ ๑.อายุโกศลละ (ความเป็นผู้ฉลาดในความเจริญ) ๒. อปายโกศลละ(ความเป็นผู้ฉลาดในความเสื่อม) ๓. อุบายโกศลละ (ความเป็นผู้ฉลาดในอุบาย) มีปรากฏในสังคีตสูตร (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๔)

อายตนกุสลตา : ความเป็นผู้ฉลาดในอายตนะ ,เป็นข้อ ๑ ในธรรม ๒ คือ ๑. อายตนกุสลตา(ความเป็นผู้ฉลาดในอายตนะ) ๒. ปฏิจจสมุปปาตกุสลตา (ความเป็นผู้ฉลาดในปฏิจจสมุปบาท), ในอัมมสังคณิอธิบายความหมายไว้ว่า ความเป็นผู้ฉลาดในอายตนะ เป็นไฉน

อายตนะ ๑๒ คือ

๑. จักขายตนะ	๒. รูปายตนะ
๓. โสตายตนะ	๔. สัททายตนะ
๕. ฆานายตนะ	๖. คันธายตนะ
๗. ชิวหายตนะ	๘. รสายตนะ
๙. กายายตนะ	๑๐. โผฏฐัพพายตนะ
๑๑. มนายตนะ	๑๒. ธัมมายตนะ

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรมสัมมาทิฏฐิที่เป็นเหตุฉลาดในอายตนะแห่งอายตนะเหล่านั้น นี้เรียกว่าความเป็นผู้ฉลาดในอายตนะ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๔/๒๕๔)

อายตนสูตร : พระสูตรว่าด้วยอายตนะ ๖ สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ภูฏาคารศาลา ป่ามหาวัน เขตกรุงเวสาลี ได้ทรงชี้แจงให้ภิกษุทั้งหลายเห็นชัดเป็นต้นด้วยธรรมีกถาที่เกี่ยวกับผัสสายตนะ ๖ ซึ่งภิกษุเหล่านั้นต่างใส่ใจให้สำเร็จประโยชน์ น้อมน้อมมาด้วยความเต็มใจ เจียโสตสตัดบธรรมอยู่ มารครั้นรู้อย่างนั้น เพื่อให้บริษัทหลงเข้าใจผิด จึงได้ร้องเสียงดัง นำสะพรึงกลัว ประดุจแผ่นดินจะถล่มในที่ใกล้พระผู้มีพระภาค พระผู้มีพระภาคตรัสว่า รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะและธรรมารมณนี้เป็นโลกามิสอันแรงกล้า ชาวโลกพากันหมกมุ่นอยู่ในอารมณเหล่านี้ ส่วนสาวกของพระพุทธเจ้ามีสติ ข้ามพ้นโลกามิสนั้น ทั้งข้ามพ้นบ่วงแห่งมารได้แล้ว ย่อมรุ่งเรืองดุจดวงอาทิตย์ ฉะนั้น (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๕๓/๑๙๔)

อายตนะ : ที่ติดต่อกัน, เครื่องติดต่อกัน, แแดนต่อความรู้, เครื่องรู้และสิ่งที่รู้ เช่นตาเป็นเครื่องรู้ รูปเป็นสิ่งที่รู้, หูเป็นเครื่องรู้เสียงเป็นสิ่งที่รู้ เป็นต้น, จัดเป็น ๒ ประเภท คือ **อายตนะภายใน** ๖ **อายตนะภายนอก** ๖ (วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๔๔/๑๒, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๒๗/๗๓, ๑๐/๓๘๔/๓๑๙, ๑๐/๓๘๔/๓๒๑, ๑๐/๓๘๘/๓๒๕, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๖๐/๔๓๐, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๙๙/๙๔, ๑๒/๔๐๗/๔๔๒, ๑๒/๔๖๕/๕๐๖, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๔/๓๔)

อายตนะ ๒ : ที่ต่อ ๒ อย่าง คือ ๑. อสัณฺณูสัตตตายตนะ (อายตนะของสัตว์ผู้ไม่มีสัญญา) นี้เป็นอายตนะที่ ๑ ๒. เนวสัณฺณูนาสัณฺณูตายตนะ (อายตนะของสัตว์ผู้มีสัญญาก็มิใช่ ไม่มีสัญญาก็มิใช่) นี้เป็นอายตนะที่ ๒, ในอัมมสังคณิอธิบายความหมายสรุปความไว้ว่า อายตนะ ๒ คือ มนายตนะ และธัมมายตนะ มนายตนะ เป็นไฉน จิต มโน มานัส หทัย ปณฺธระ มโน มนายตนะ มนินทริย วิญญาณวิญญาณขันธ์ และมโนวิญญาณธาตุที่เหมาะสมกันนี้ชื่อว่ามนายตนะ ธัมมายตนะ เป็นไฉน เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ และสังขารขันธ์ นี้ชื่อว่าธัมมายตนะ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๒๗/๗๓, อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๖๔/๓๙)

อายตนะ ๑๒ : ที่ต่อทั้งภายในและภายนอกอย่างละ ๖ ประการ มีปรากฏในเสวิตัพพาเสวิตัพพสูตร

อายตนะภายใน ๖ คือ

๑. จักขวยตนะ ๒. โสตายตนะ
๓. ฆานายตนะ ๔. ชิวหายตนะ
๕. กายายตนะ ๖. มนายตนะ

อายตนะภายนอก ๖ คือ

๑. รูปายตนะ ๒. สัททหายตนะ
๓. คันธายตนะ ๔. รสหายตนะ
๕. โผฏฐัพพายตนะ ๖. ฐัมมายตนะ

ในธัมมสังคณีกล่าวถึงอายตนะ ๑๒ รวมกัน คือ

อายตนะ ๑๒ คือ

๑. จักขวยตนะ ๒. รูปายตนะ
๓. โสตายตนะ ๔. สัททหายตนะ
๕. ฆานายตนะ ๖. คันธายตนะ
๗. ชิวหายตนะ ๘. รสหายตนะ
๙. กายายตนะ ๑๐. โผฏฐัพพายตนะ
๑๑. มนายตนะ ๑๒. ฐัมมายตนะ

(ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๑๙/๑๕๑,๑๔/๔๒๑/๔๗๗, อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๕๖๙/๖๒๒,๓๗/๗๒๐/๗๖๘)๐

อายตนะ ๖ : ที่ต่อ ๖ ทาง คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ มีปรากฏในมหาปทานสูตรว่า ทรงพระดำริว่า ‘เมื่ออะไรมี ผัสสะจึงมี เพราะอะไรเป็นปัจจัยผัสสะจึงมี’ เพราะทรงมนสิการโดยแยบคายจึงได้ทรงรู้แจ้งด้วยพระปัญญาว่า ‘เมื่อสฬายตนะ (อายตนะ ๖) มี ผัสสะจึงมี เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี’ ,ในสัมมาทิฏฐิโกสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อายตนะ ๖ ประการนี้คือ ๑. จักขวยตนะ (อายตนะคือตา) ๒. โสตายตนะ (อายตนะคือหู) ๓. ฆานายตนะ (อายตนะคือจมูก) ๔. ชิวหายตนะ (อายตนะคือลิ้น) ๕. กายายตนะ (อายตนะคือกาย) ๖. มนายตนะ (อายตนะคือใจ), ในกถาวัตถุกล่าวถึงอายตนะในรูปธาตุไว้ หรือดังคำในหมวดสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสแก่ยักษ์ว่า เมื่ออายตนะ ๖ เกิด สัตว์โลกจึงเกิด สัตว์โลกย่อมยินดีในอายตนะ ๖ สัตว์โลกยึดถืออายตนะ ๖ นั้นแล เพราะอายตนะ ๖ สัตว์โลกจึงเดือดร้อน (ที.ม. (ไทย) ๑๐/๗/๓๒, ขุ.ส. (ไทย) ๒๕/๑๗๑/๕๓๙, อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๕๑๙/๕๕๘, ๓๗/๖๔๐/๖๙๘, ๓๗/๖๙๑/๗๓๗)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อายตนะ ๖ หมายถึงอายตนะภายใน ๖ และอายตนะภายนอก ๖ (ขุ.ส.อ. (บาลี) ๑/๑๗๑/๒๔๐)

อายตนะ, นิพพาน : ชื่อเรียกนิพพาน ดังคำในปฐมนิพพานปฏิสังยุตตสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย อายตนะ มีอยู่ (แต่) ในอายตนะนั้นไม่มีปฐวีธาตุ ไม่มีอาโปธาตุ ไม่มีเตโชธาตุ ไม่มีวาโยธาตุ ไม่มีอากาศธาตุ ไม่มีวิญญูณัญญายตนะ ไม่มีอากิญจัญญายตนะ ไม่มีเนวสัญญานาสนัญญายตนะ ไม่มีโลกนี้ ไม่มีโลกหน้า ไม่มีดวง

อาทิตย และดวงจันทร์ทั้งสองนั้น ภิกษุทั้งหลาย เราไม่เรียกอายตนะนั้นว่า มีการมา มีการไป มีการตั้งอยู่ มีการจุติ มีการอุปบัติ อายตนะนั้นไม่มีที่ตั้งอาศัย ไม่เปลี่ยนแปลง ไม่มีอารมณ์ยึดเหนี่ยว นี้แลคือที่สุดแห่งทุกข์ (ขุ.อุ.(ไทย) ๒๕/๗๑/๓๒๑)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อายตนะ ในที่นี้หมายถึงนิพพาน (ขุ.อุ.อ. (บาลี) ๗๑/๔๑๗)

อายตนะคือวิญญาณ : วิญญาณคืออายตนะ หมายถึงความรู้ทางที่ต่อทั้ง ๖ ที่เกิดการกระทบกัน ดังคำใน กัสสกสูตรที่ มารกราบทูลว่า ข้าแต่พระสมณะ จักขุ(ตา) เป็นของเรา รูปเป็นของเราอายตนะคือวิญญาณอันเกิดจากจักขุสัมผัส(ความกระทบทางตา) เป็นของเรา ท่านจะหนีเราไปไหนพ้น พระผู้มีพระภาคตรัสว่า มารผู้มีบาป จักขุเป็นของท่าน รูปเป็นของท่านอายตนะคือวิญญาณอันเกิดจากจักขุสัมผัสเป็นของท่านโดยแท้ แต่ในที่ไม่ได้ไม่มีจักขุไม่มีรูป ไม่มีอายตนะคือวิญญาณอันเกิดจากจักขุสัมผัส ที่นั่นมิใช่ทางดำเนินของท่าน (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๕๕/๑๙๗)

อายตนะภายนอก : เครื่องต่อภายนอก, สิ่งที่ถูกรู้มี ๖ คือ ๑. รูป รูป ๒. สัททเสียง ๓. คันธะ กลิ่น ๔. รส รส ๕. โผฏฐัพพะ สิ่งต่อภายใน, ๖. อารมณ์ที่ติดกับใจหรือสิ่งที่ใจรู้; อารมณ์ ๖ ก็เรียก (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๘๔/๓๑๙,๑๐/๓๘๔/๓๒๑,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๔๖/๑๐๖,๑๑/๓๒๓/๓๑๖,ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๑๑๗/๑๑๕,๑๒/๓๐๖/๓๓๘,ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๑๐๑/๑๒๐,๑๔/๓๐๔/๓๖๘,๑๔/๔๐๓/๔๕๕,๑๔/๔๐๖/๔๖๔)

อายตนะภายใน : เครื่องต่อภายใน,เครื่องรับรู้ มี ๖ คือ ๑. จักขุ ตา ๒. โสตพหู ๓. ฆานะ จมูก ๔. ชิวหา ลิ้น ๕. กายกาย ๖. มโน ใจ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๘๔/๓๑๙,๑๐/๓๘๔/๓๒๑,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๔๖/๑๐๖,๑๑/๓๒๓/๓๑๕,๑๑/๓๕๖/๓๘๙,ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๑๑๗/๑๑๕,๑๒/๓๐๖/๓๓๘,ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๖๕/๗๑,๑๔/๑๐๑/๑๒๐,๑๔/๓๐๔/๓๖๘) ; อินทรีย์ ๖ ก็เรียก

อายุคทายกเถราปทาน :ประวัติในอดีตชาติของพระอายุคทายกเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติที่ ๓๑ ท่านมีจิตเลื่อมใสได้กราบไหว้พระสฤงของพระพุทธเจ้า พระนามว่าสิขี แล้วได้สร้างศาลาโรงฉันถวายแต่สงฆ์ เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านเกิดชาติใด ๆ ไม่มีใครทำร้าย ท่านได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้มีพละานุภาพมาก ๓๐ ชาติ ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุนิพพานพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๙๔/๑๖๓)

อายุจณสูตร : พระสูตรว่าด้วยความปรารถนาโดยชอบ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกาผู้มีศรัทธาพึงปรารถนาดังนี้ (๑) ภิกษุพึงปรารถนาเป็นเช่นกับพระสารีบุตรและพระมหาโมคคัลลานะ (๒) ภิกษุณีพึงปรารถนาเป็นเช่นกับภิกษุณีเขมาและภิกษุณีอุบลวรรณา (๓) อุบาสกพึงปรารถนาเป็นเช่นกับจิตตคหบดีและหัตถคหบดี (๔) อุบาสิกาพึงปรารถนาเป็นเช่นกับนางขุชุตตราและนางเวฬุภักถิณีนั้นทมาตา (อง.จตก.ก.(ไทย) ๒๑/๑๗๖/๒๔๘)

อายุจาณะ : การขอร้อง, การวิงวอน, การขอเชิญ (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)

อายุจิตภัสตขาค : ขาดกว่าด้วยการฆ่าสัตว์ทำพิธีกรรม รุกขเทวดาโพธิสัตว์ได้สอนภุญญิตคนหนึ่งผู้
 บนต่อรุกขเทวดาที่ต้นไทรหน้าบ้านก่อนไปทำมาค้าขาย เมื่อเขากลับมาด้วยความ
 ปลอดภัยจึงฆ่าสัตว์แก้บนว่า ไม่ใช่ทางของนักปราชญ์ เพราะนักปราชญ์จะไม่เปลือง
 ตนด้วยวิธีการอย่างนี้ ซึ่งการกระทำความผิดนี้เป็นวิธีการของคนพาล มีแต่จะผูกตนให้จม
 ลงในอบายมากยิ่งขึ้น ไม่ใช่ทางนำตนออกจากทุกข์ (ช.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๑๙/๘)

อายุ : สภาวะธรรมที่ทำให้ชีวิตดำรงอยู่หรือเป็นไป, พลังที่หล่อเลี้ยงดำรงรักษาชีวิต,พลังชีวิต,
 ความสามารถของชีวิตที่จะดำรงอยู่และดำเนินต่อไป, ตามปกติท่านอธิบายว่า อายุ ก็
 คือ *ชีวิตินทรีย์* นั่นเอง;ช่วงเวลาที่ชีวิตของมนุษย์สัตว์ประเภทนั้นๆ หรือของบุคคล
 นั้นๆ จะดำรงอยู่ได้,ช่วงเวลาที่ชีวิตจะเป็นอยู่ได้ หรือได้เป็นอยู่; ในภาษาไทย *อายุ* มี
 ความหมายเพี้ยนไปในทางที่ไม่น่าพอใจ เช่นกลายเป็นความผ่านไปหรือความลด
 ถอยของชีวิต ดังคำในมหาวิภังค์ว่า ท่านพระทัฬหฬลบุตรหลักเรือนอยู่ในที่สังัด เกิด
 ความคิดคำนึงอย่างนี้ว่า เราได้บรรลุอรหัตผลเมื่ออายุ ๗ ขวบ คุณวิเศษอย่างใดอย่าง
 หนึ่งที่พระสาวกพึงบรรลุ เราก็ได้บรรลุแล้วทั้งหมด ไม่มีกิจอะไร ที่จะพึงทำยิ่งกว่านี้
 หรือกิจที่ทำเสร็จแล้วซึ่งจะทำเพิ่มเติมอีกก็ไม่มีหรือตั้งคำในมหาปริณิพพานสูตรว่า
 กรรมที่จุนทกัมมารบุตรสั่งสมไว้เป็นไปเพื่ออายุเป็นไปเพื่อวรรณะ เป็นไปเพื่อสุขะ
 เป็นไปเพื่อยศ เป็นไปเพื่อเกิดในสวรรค์เป็นไปเพื่อความเป็นใหญ่ (วิ.มหา.(ไทย) ๑/
 ๓๘๐/๔๑๒,ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๙๗/๑๔๗,๑๐/๒๘๒/๒๑๓,๑๐/๒๘๔/๒๑๖,๑๐/๒๙๕/
 ๒๒๘,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๘/๒๘,๑๑/๔๐/๒๙,๑๑/๗๒/๕๑,๑๑/๙๔/๗๐,ม.มู.(ไทย)
 ๑๒/๔๕๖/๔๙๔,๑๓/๑๔/๑๗,๑๓/๓๘๓/๔๗๑)

อายุของเทวดา : ช่วงเวลาที่ชีวิตของมนุษย์สัตว์ประเภทนั้นๆ หรือของบุคคลนั้นๆ จะดำรงอยู่ได้,
 ช่วงเวลาที่ชีวิตจะเป็นอยู่ได้ หรือได้เป็นอยู่ ซึ่งอายุของเทวดาแต่ละชั้นไม่เท่ากัน ดัง
 คำในอังคุตตรนิกายน และวิภังค์อธิบายว่า ๕๐๐ ปีทิพย์โดยปีนั้น เป็นประมาณอายุ
 ของเทวดาชั้นจาตุมหาราช ๑,๐๐๐ ปีทิพย์โดยปีนั้นเป็นประมาณอายุของเทวดาชั้น
 ดาวดึงส์ (อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๗๑/๒๘๘, อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๑๐๒๔/๖๗๒,๓๕/๑๐๒๔/
 ๖๗๓,๓๕/๑๐๒๕/๖๗๒,๓๕/๑๐๒๕/๖๗๓,๓๕/๑๐๒๖/๖๗๓)

อายุของเทวดาชั้นกามาวจรสวรรค์ ๖ ชั้น: ช่วงเวลาที่จะเป็นอยู่ได้ ซึ่งเป็นอายุของเทวดานับรวมทั้ง
 ๖ ชั้นคือ จาตุมหาราช ดาวดึงส์ ยามา ดุสิต นิมมานรดี ปรนิมมิตวสวัตตี คือ๑,๒๒๘
 โกฎิ ๕ ล้านปี โดยนับอย่างปีของมนุษย์ ดังคำในอังค์ว่า เทวดาชั้นกามาวจรสวรรค์
 ๖ ชั้นเพียบพร้อมด้วยกามคุณทุกอย่าง อายุของเทวดาชั้นกามาวจรสวรรค์ ๖ ชั้น นับ
 รวมกันทั้งหมดเป็นเท่าไร เป็น ๑,๒๒๘ โกฎิ ๕ ล้านปี โดยนับอย่างปีของมนุษย์
 (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๑๐๒๓/๖๗๑)

อายุของเทวดาชั้นจาตุมหาราช : ช่วงเวลาที่จะเป็นอยู่ได้ของเทวดาชั้นจาตุมหาราช คือ ๕๐๐ ปีทิพย์
 เป็นประมาณอายุของเทวดาชั้นจาตุมหาราช หรือมีประมาณ ๙ ล้านปี โดยนับอย่าง
 ปีของมนุษย์ ดังคำในอุโปสถสูตรและวิตถสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ๕๐
 ปีของมนุษย์เท่ากับวันและคืนหนึ่งของเทวดาชั้นจาตุมหาราช ๓๐ ราตรี โดยราตรีนั้น
 เป็น ๑ เดือน ๑๒ เดือนโดยเดือนนั้น เป็น ๑ ปี ๕๐๐ ปีทิพย์โดยปีนั้น เป็นประมาณ

อายุของเทวดาชั้นจาตุมหาราช หรือตั้งค่าในวิภังค์ว่าอายุของเทวดาชั้นจาตุมหาราช มีประมาณเท่าไร ๕๐ ปีของมนุษย์ นับเป็นวันหนึ่งคืนหนึ่งของเทวดาชั้นจาตุมหาราช ๓๐ ราตรีโดยราตรีนั้นเป็น ๑ เดือน ๑๒ เดือนโดยเดือนนั้น เป็น ๑ ปี ๕๐๐ ปีทิพย์โดยปีนั้น เป็นประมาณอายุของเทวดาชั้นจาตุมหาราช นับอย่างปีมนุษย์ มีประมาณเท่าไร มีประมาณ ๙ ล้านปี (อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๗๑/๒๘๘ , อง.อภุฎก.(ไทย) ๒๓/๔๒/๓๐๗, อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๑๐๒๓/๖๗๐)

อายุของเทวดาชั้นดาวดึงส์ : ช่วงเวลาที่จะเป็นอยู่ได้ของเทวดาชั้นดาวดึงส์ คือ ๑,๐๐๐ ปีทิพย์โดยปีนั้นเป็นประมาณอายุของเทวดาชั้นดาวดึงส์ หรือมีประมาณ ๓ โกฎิ ๖ ล้านปี ตั้งค่าในอุโปสถสูตรและวิตถตุโปสถสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ๑๐๐ปี ของมนุษย์เท่ากับวันและคืนหนึ่งของเทวดาชั้นดาวดึงส์ ๓๐ ราตรีโดยราตรีนั้น เป็น ๑ เดือน ๑๒ เดือนโดยเดือนนั้น เป็น ๑ ปี ๑,๐๐๐ ปีทิพย์โดยปีนั้นเป็นประมาณอายุของเทวดาชั้นดาวดึงส์ หรือตั้งค่าในวิภังค์ว่า อายุของเทวดาชั้นดาวดึงส์ มีประมาณเท่าไร ๑๐๐ ปีของมนุษย์นับเป็นวันหนึ่ง คืนหนึ่งของเทวดาชั้นดาวดึงส์ ๓๐ ราตรี โดยราตรีนั้น เป็น ๑ เดือน ๑๒ เดือนโดยเดือนนั้น เป็น ๑ ปี ๑,๐๐๐ ปี ทิพย์โดยปีนั้น เป็นประมาณอายุของเทวดาชั้นดาวดึงส์ นับอย่างปีมนุษย์ มีประมาณเท่าไร มีประมาณ ๓ โกฎิ ๖ ล้านปี (อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๗๑/๒๘๘ , อง.อภุฎก.(ไทย) ๒๓/๔๒/๓๐๗, อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๑๐๒๓/๖๗๐)

อายุของเทวดาชั้นดุสิต : ช่วงเวลาที่จะเป็นอยู่ได้ของเทวดาชั้นดุสิต คือ ๔,๐๐๐ ปีทิพย์โดยปีนั้นเป็นประมาณอายุของเทวดาชั้นดุสิต หรือมีประมาณ ๕๗ โกฎิ ๖ ล้านปี ตั้งค่าในอุโปสถสูตรและวิตถตุโปสถสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ๔๐๐ ปีของมนุษย์เท่ากับวันและคืนหนึ่งของเทวดาชั้นดุสิต ๓๐ ราตรีโดยราตรีนั้น เป็น ๑ เดือน ๑๒ เดือนโดยเดือนนั้น เป็น ๑ ปี ๔,๐๐๐ ปีทิพย์โดยปีนั้นเป็นประมาณอายุของเทวดาชั้นดุสิต หรือตั้งค่าในวิภังค์ว่า อายุของเทวดาชั้นดุสิต มีประมาณเท่าไร ๔๐๐ ปีของมนุษย์ นับเป็นวันหนึ่งคืนหนึ่งของเทวดาชั้นดุสิต ๓๐ ราตรีโดยราตรีนั้น เป็น ๑ เดือน ๑๒ เดือนโดยเดือนนั้น เป็น ๑ ปี ๔,๐๐๐ ปีทิพย์โดยปีนั้นเป็นประมาณอายุของเทวดาชั้นดุสิต นับอย่างปีมนุษย์ มีประมาณเท่าไร มีประมาณ ๕๗ โกฎิ ๖ ล้านปี (อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๗๑/๒๘๘, อง.อภุฎก.(ไทย) ๒๓/๔๒/๓๐๗, อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๑๐๒๓/๖๗๑)

อายุของเทวดาชั้นนิมมานรดี : ช่วงเวลาที่จะเป็นอยู่ได้ของเทวดาชั้นนิมมานรดี คือ ๘,๐๐๐ ปีทิพย์โดยปีนั้นประมาณอายุของเทวดาชั้นนิมมานรดี หรือมีประมาณ ๒๓๐ โกฎิ ๔ ล้านปี ตั้งค่าในอุโปสถสูตรและวิตถตุโปสถสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ๘๐๐ ปีของมนุษย์เท่ากับวันและคืนหนึ่งของเทวดาชั้นนิมมานรดี ๓๐ ราตรีโดยราตรีนั้น เป็น ๑ เดือน ๑๒ เดือนโดยเดือนนั้น เป็น ๑ ปี ๘,๐๐๐ ปีทิพย์โดยปีนั้นประมาณอายุของเทวดาชั้นนิมมานรดี หรือตั้งค่าในวิภังค์ว่า อายุของเทวดาชั้นนิมมานรดี มีประมาณเท่าไร ๘๐๐ ปีของมนุษย์นับเป็นวันหนึ่งคืนหนึ่งของเทวดาชั้นนิมมานรดี ๓๐ ราตรีโดยราตรีนั้น เป็น ๑ เดือน ๑๒ เดือนโดยเดือนนั้น เป็น ๑ ปี ๘,๐๐๐ ปีทิพย์โดยปีนั้นเป็นประมาณอายุของเทวดาชั้นนิมมานรดี นับอย่างปีมนุษย์ มีประมาณเท่าไร มี

ประมาณ ๒๓๐ โกฎิ ๔ ล้านปี (อง.ตึก.(ไทย) ๒๐/๗๑/๒๘๙, อง.อภุฎก.(ไทย) ๒๓/๔๒/๓๐๘, อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๑๐๒๓/๖๗๑)

อายุของเทวดาชั้นปรนิมิตวสวัตติ : ช่วงเวลาที่จะเป็นอยู่ได้ของเทวดาชั้นปรนิมิตวสวัตติ คือ ๑๖,๐๐๐ ปีทิพย์ เป็นประมาณอายุของเทวดาชั้นปรนิมิตวสวัตติ หรือมีประมาณ ๙๒๑ โกฎิ ๖ ล้านปี ดังคำในอุโปสถสูตรและวิตถุโปสถสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ๑,๖๐๐ ปีของมนุษย์เท่ากับวันและคืนหนึ่งของเทวดาชั้นปรนิมิตวสวัตติ ๓๐ ราตรี โดยราตรีนั้น เป็น ๑ เดือน ๑๒ เดือนโดยเดือนนั้น เป็น ๑ ปี ๑๖,๐๐๐ ปีทิพย์โดยปีนั้น เป็นประมาณอายุของเทวดาชั้นปรนิมิตวสวัตติ หรือดังคำในวิภังค์ว่า อายุของเทวดาชั้นปรนิมิตวสวัตติ มีประมาณเท่าไร ๑,๖๐๐ ปีของมนุษย์นับเป็นวันหนึ่งคืนหนึ่งของเทวดาชั้นปรนิมิตวสวัตติ ๓๐ ราตรีโดยราตรีนั้น เป็น ๑ เดือน ๑๒ เดือนโดยเดือนนั้นเป็น ๑ ปี ๑๖,๐๐๐ ปีทิพย์เป็นประมาณอายุของเทวดาชั้นปรนิมิตวสวัตติ นับอย่างปีมนุษย์ มีประมาณเท่าไร มีประมาณ ๙๒๑ โกฎิ ๖ ล้านปี (อง.ตึก.(ไทย) ๒๐/๗๑/๒๘๙, อง.อภุฎก.(ไทย) ๒๓/๔๒/๓๐๘, อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๑๐๒๓/๖๗๑)

อายุของเทวดาชั้นยามา : ช่วงเวลาที่จะเป็นอยู่ได้ของเทวดาชั้นยามา คือ ๒,๐๐๐ ปีทิพย์ เป็นประมาณอายุของเทวดาชั้นยามา หรือมีประมาณ ๑๔ โกฎิ ๔ ล้านปี ดังคำในอุโปสถสูตรและวิตถุโปสถสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ๒๐๐ ปีของมนุษย์เท่ากับวันและคืนหนึ่งของเทวดาชั้นยามา ๓๐ ราตรีโดยราตรีนั้น เป็น ๑ เดือน ๑๒ เดือนโดยเดือนนั้น เป็น ๑ ปี ๒,๐๐๐ ปีทิพย์โดยปีนั้นเป็นประมาณอายุของเทวดาชั้นยามา หรือดังคำในวิภังค์ว่า อายุของเทวดาชั้นยามา มีประมาณเท่าไร ๒๐๐ ปีของมนุษย์นับเป็นวันหนึ่งคืนหนึ่งของเทวดาชั้นยามา ๓๐ ราตรีโดยราตรีนั้น เป็น ๑ เดือน ๑๒ เดือนโดยเดือนนั้น เป็น ๑ ปี ๒,๐๐๐ ปีทิพย์โดยปีนั้นเป็นประมาณอายุของเทวดาชั้นยามา นับอย่างปีมนุษย์ มีประมาณเท่าไร มีประมาณ ๑๔ โกฎิ ๔ ล้านปี (อง.ตึก.(ไทย) ๒๐/๗๑/๒๘๙, อง.อภุฎก.(ไทย) ๒๓/๔๒/๓๐๘, อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๑๐๒๓/๖๗๑)

อายุของเทวดาชั้นสุทสสา : ช่วงเวลาที่จะเป็นอยู่ได้ของเทวดาชั้นสุทสสา คือมีประมาณ ๔,๐๐๐ กัป หรือดังคำในวิภังค์ว่า อายุของเทวดาชั้นสุทสสามีประมาณเท่าไร มีประมาณ ๔,๐๐๐ กัป (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๑๐๒๗/๖๗๔)

อายุของเทวดาชั้นสุทสสี : ช่วงเวลาที่จะเป็นอยู่ได้ของเทวดาชั้นสุทสสี คือประมาณ ๘,๐๐๐ กัป ดังคำในวิภังค์ว่า อายุของเทวดาชั้นสุทสสี มีประมาณเท่าไรมีประมาณ ๘,๐๐๐ กัป (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๑๐๒๗/๖๗๔)

อายุของเทวดาชั้นอกนิฎฐา : ช่วงเวลาที่จะเป็นอยู่ได้ของเทวดาชั้นอกนิฎฐาคือมีประมาณ ๑๖,๐๐๐ กัป ดังคำในวิภังค์ว่า อายุของเทวดาชั้นอกนิฎฐา มีประมาณเท่าไร มีประมาณ ๑๖,๐๐๐ กัป (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๑๐๒๗/๖๗๔)

อายุของเทวดาชั้นอตปปา : ช่วงเวลาที่จะเป็นอยู่ได้ของเทวดาชั้นอตปปา คือมีประมาณ ๒,๐๐๐ กัป ดังคำในวิภังค์ว่า อายุของเทวดาชั้นอตปปา มีประมาณเท่าไร มีประมาณ ๒,๐๐๐ กัป (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๑๐๒๗/๖๗๔)

อายุของเทวดาชั้นอวิหา : ช่วงเวลาที่จะเป็นอยู่ได้ของเทวดาชั้นอวิหา คือมีประมาณ ๑,๐๐๐ กัป ดังคำในวิภังค์ว่า อายุของเทวดาชั้นอวิหา มีประมาณเท่าไร มีประมาณ ๑,๐๐๐ กัป (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๑๐๒๗/๖๗๔)

อายุของเทวดาผู้เข้าถึงเนวสัญญานาสัญญายตนภพ : ช่วงเวลาที่จะเป็นอยู่ได้ของเทวดาผู้เข้าถึงเนวสัญญานาสัญญายตนภพ คือมีประมาณ ๘๔,๐๐๐ กัป ดังคำในวิภังค์ว่า อายุของเทวดาผู้เข้าถึงเนวสัญญานาสัญญายตนภพ มีประมาณเท่าไร มีประมาณ ๘๔,๐๐๐ กัป (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๑๐๒๗/๖๗๔)

อายุของเทวดาผู้เข้าถึงวิญญาณัญจายตนภพ : ช่วงเวลาที่จะเป็นอยู่ได้ของเทวดาผู้เข้าถึงวิญญาณัญจายตนภพ คือมีประมาณ ๔๐,๐๐๐ กัป ดังคำในวิภังค์ว่า อายุของเทวดาผู้เข้าถึงวิญญาณัญจายตนภพ มีประมาณเท่าไร มีประมาณ ๔๐,๐๐๐ กัป (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๑๐๒๗/๖๗๔)

อายุของเทวดาผู้เข้าถึงอากาศาณัญจายตนภพ: ช่วงเวลาที่จะเป็นอยู่ได้ของเทวดาผู้เข้าถึงอากาศาณัญจายตนภพ คือมีประมาณ ๒๐,๐๐๐ กัป ดังคำในวิภังค์ว่า อายุของเทวดาผู้เข้าถึงอากาศาณัญจายตนภพ มีประมาณเท่าไร มีประมาณ ๒๐,๐๐๐ กัป (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๑๐๒๗/๖๗๔)

อายุของเทวดาผู้เข้าถึงอภิกขัญญายตนภพ: ช่วงเวลาที่จะเป็นอยู่ได้ของเทวดาผู้เข้าถึงอภิกขัญญายตนภพ คือมีประมาณ ๖๐,๐๐๐ กัป ดังคำในวิภังค์ว่า อายุของเทวดาผู้เข้าถึงอภิกขัญญายตนภพ มีประมาณเท่าไร มีประมาณ ๖๐,๐๐๐ กัป (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๑๐๒๗/๖๗๔)

อายุของมนุษย์ : ช่วงเวลาที่ชีวิตจะเป็นอยู่ได้ของมนุษย์ มีประมาณ ๑๐๐ ปี ต่ำกว่านั้นบ้าง เกินกว่านั้นบ้างก็มี ดังคำในปฐมอายุสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิษุทั้งหลาย อายุของมนุษย์ทั้งหลายนี้น้อยนักจำต้องไปสู่สัมปรายภพควรทำกุศล ควรประพฤติพรหมจรรย์ สัตว์ผู้เกิดมาแล้วจะไม่ตายไม่มี ภิษุทั้งหลาย คนที่มีชีวิตอยู่ได้นานก็อยู่ได้เพียง ๑๐๐ ปี หรือจะอยู่เกินไปบ้างก็มีน้อย หรือดังคำในวิภังค์ อายุขยประมาณว่า อายุของมนุษย์ มีประมาณเท่าไร มีประมาณ ๑๐๐ ปี ต่ำกว่านั้นบ้าง เกินกว่านั้นบ้างก็มี (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๔๕/๑๘๔, อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๑๐๒๒/๖๗๐)

อายุของอสังขยัตตเทวดาและเทวดาชั้นเวหัพผลา : ช่วงเวลาที่จะเป็นอยู่ได้ของของอสังขยัตตเทวดาและเทวดาชั้นเวหัพผลา คือมีประมาณ ๕๐๐ กัป ดังคำในวิภังค์ว่า อายุของอสังขยัตตเทวดาและเทวดาชั้นเวหัพผลา มีประมาณเท่าไร มีประมาณ ๕๐๐ กัป (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๑๐๒๗/๖๗๔)

อายุขัย : การสิ้นอายุ, ความตาย ดังคำในจักกวัตติสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เมื่อพวกเขามีอายุเสื่อมถอยบ้าง มีวรรณะเสื่อมถอยบ้าง บุตรของมนุษย์ที่มีอายุขัย ๘๐,๐๐๐ ปี ก็มีอายุขัยถอยลงเหลือ ๔๐,๐๐๐ ปี หรือดังคำว่า ธรรมเหล่านี้คือ ความไม่แก้อกุลมารดา ความไม่แก้อกุลบิดา ความไม่แก้อกุลสมณะ ความไม่แก้อกุลพราหมณ์ และการไม่ประพฤติอ่อนน้อมต่อผู้ใหญ่ในตระกูลก็แพร่หลาย เมื่อธรรมเหล่านี้แพร่หลาย คนเหล่านั้นก็มีอายุเสื่อมถอยบ้าง มีวรรณะเสื่อมถอยบ้างเมื่อพวกเขามีอายุเสื่อมถอย

บ้าง มีวาระเสื่อมถอยบ้าง บุตรของมนุษย์ที่มีอายุชั้ย ๒๕๐ ปี ก็มีอายุชั้ยถอยลง เหลือ ๑๐๐ ปี (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๙๔/๗๐,๑๑/๙๕/๗๐,๑๑/๙๖/๗๑,๑๑/๙๗/๗๑,ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๗๓/๓๓๐,ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๒๔๓/๔๐)

อายุกัป, อายุกัปปี : กาลกำหนดแห่งอายุ,กำหนดอายุ,ช่วงเวลาแต่เกิดถึงตายตามปกติหรือที่ควรจะเป็น ของสัตว์ประเภทนั้นๆ ในยุคสมัยนั้นๆ (ดูประกอบในกัปปสูตร (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๕๖/๒๑๗,พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์) ; ดู กัป

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อายุกัป คือช่วงอายุของคนแต่ละยุค ในยุคของพระพุทธเจ้าของเรา อายุกัปของคน = ๑๐๐ ปี (ที.ม.อ. (บาลี) ๑๖๗/๑๕๗) หรือคำว่า อายุกัปของมนุษย์ที่มีอยู่ในช่วงเวลานั้น ๆ (ส.ม.อ. (บาลี) ๓/๘๒๒/๓๒๘) หรือตั้งคำว่า อายุกัปปะ (อายุกัป) ช่วงระยะเวลาที่นับเป็นปี ได้ ใช้นับอายุของสัตว์วันรก เทวดา และมนุษย์ (อภิ.ปญจ.อ. (บาลี) ๖๒๑-๖๒๔/๒๕๘)

อายุวัฏฏณกุมารวัตถุ : เรื่องอายุวัฏฏณกุมาร พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่อายุวัฏฏณกุมารและอุบาสก ๕๐๐ คนว่า ธรรม ๔ ประการ คือ อายุ วรรณะ สุขะ พละ ย่อมเจริญแก่ผู้กราบไหว้ ผู้อ่อนน้อมต่อผู้ใหญ่ เป็นนิตย (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๑๐๙/๖๔)

อายุวัฏฏณะ : ความเจริญอายุ, ยืดอายุ,อายุยืน (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)

อายุทิพย์ : อายุเทวดา,เป็น ๑ ในทิพย์ของเทวดา ๑๐ ดังคำในลักขณสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ในชาติก่อน ภพก่อน กำเนิดก่อน ตถาคตเกิดเป็นมนุษย์สมทานในกุศลธรรม...ตถาคตจึงไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ ครอบงำเทพเหล่าอื่นในเทวโลกนั้นด้วยฐานะ ๑๐ คือ อายุทิพย์ วรรณะทิพย์ สุขทิพย์ ยศทิพย์ ความเป็นใหญ่ทิพย์ รูปทิพย์ เสียงทิพย์ กลิ่นทิพย์ รสทิพย์ โภหารทิพย์ จุติจากเทวโลกนั้นแล้ว มาสู่ความเป็นอย่างนี้ จึงได้ลักษณะมหาบุรุษนี้ หรือตั้งคำในเทวโลกสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ถ้าพวกอัญเดียรธีย์ปริพาชกจะพึงถามเธอทั้งหลายอย่างนี้ว่าพวกท่านประพฤติพรหมจรรย์ในพระสมณโคดมเพื่อเข้าถึงเทวโลกหรือเธอทั้งหลายถูกถามอย่างนี้พึงอึดอัด ระอา รังเกียจ มิใช่หรือ เมื่อภิกษุพวกนั้นกราบทูลว่า เป็นเช่นนั้น พระพุทธเจ้าข้า จึงตรัสต่อไปว่าทราบมาว่า เธอทั้งหลายอึดอัด ระอา รังเกียจ อายุทิพย์ วรรณะทิพย์ สุขทิพย์ ยศทิพย์และอธิปไตยทิพย์ แต่เบื้องต้นทีเดียว เธอทั้งหลายควรอึดอัด ระอา รังเกียจกายทุจริต วจีทุจริต และมโนทุจริต,หรือตั้งคำที่พระปิลินทเถระกล่าวไว้ว่าข้าพเจ้าได้ถวายผ้ากรองน้ำคือธมกรกในพระสุตแล้วได้รับอานิสงส์ซึ่งสมควรแก่กรรมของข้าพเจ้า ๕ ประการ คือข้าพเจ้าล่วงพ้นอันตรายทั้งปวงได้ ๑ ได้อายุทิพย์๑ โจรหรือข้าศึกข่มไม่ได้ทุกเมื่อ๑ ศัสตราหรือยาพิษไม่เบียดเบียนข้าพเจ้า๑ไม่มีความตายในระหว่าง(ไม่ตายก่อนอายุชั้ย) ๑ (ที.ม.(ไทย) ๑๑/๒๐๑/๑๖๔,๑๑/๒๔๐/๑๙๖,อง.ติก.(ไทย)๒๐/๑๘/๑๖๑,ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๑๙/๕๙๕)

อายุที่น่าปรารถนา : ช่วงเวลาแต่เกิดถึงตาย อันน่าพอใจ เป็นสุข หาได้ยาก ดังคำในอัฐสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า คหบดี ธรรม ๕ ประการนี้ ที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ หาได้

ยากในโลก เช่นข้อที่ ๑อายุที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ หาได้ยากในโลก (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๔๓/๖๗)

อายุรบัณฑิต : ชื่อราชบัณฑิตในราชสำนักของพระเจ้ามัททวะ แคว้นทสัณณะ ดังคำในทสัณณะชาดก ที่พระราชชาตรีถามอายุรบัณฑิตว่า ตาบแคว้นทสัณณะคมกริบดื่มเลือดของคนที่ถูกต้อง ชายผู้นี้กลืนเข้าไปได้ท่ามกลางชุมชน เหตุอื่นใดที่ทำให้ยากกว่านั้นมีอยู่หรือ เรากลามแล้ว จึงบอกเหตุนั้น อายุรบัณฑิตทูลตอบว่า ชายผู้นี้กลืนตาบคมกริบที่ดื่มเลือดของคนที่ถูกต้องเข้าไปได้ เพราะความโลภ แต่ผู้ใดพูดว่าจะให้คำพูดของเขาทำได้ยากกว่าการกลืนตาบนั้น เหตุอย่างอื่นทั้งหมดทำได้ง่าย หรือดังคำที่พระราชชาตรีถามปุ๊กกุสบัณฑิตว่า อายุรบัณฑิตผู้ฉลาดในธรรมได้แก้เนื้อความแห่งปัญหาแล้ว บัดนี้เราจะถามท่านปุ๊กกุสบัณฑิตบ้างเหตุอื่นใดที่ทำให้ยากกว่านั้นมีอยู่หรือ เรากลามแล้วท่านจงบอกเหตุนั้น (ขุ.ชา.สตตก.(ไทย) ๒๗/๔๑/๒๖๒,๔๕/๒๖๒)

อายุสังขาร : เครื่องปรุงแต่งอายุ, ปัจจัยต่างๆ ที่หล่อเลี้ยงชีวิตของสัตว์และพืชให้ดำรงอยู่และสืบต่อไปได้, มักพบในคำว่า“ปลงอายุสังขาร” และ “ปลงพระชนมายุสังขาร” ดังคำในมหาปริณิพานสูตรและภูมิจาสุตตรว่า คราวที่ตถาคตมีสติสัมปชัญญะ ปลงอายุสังขารแผ่นดินนี้ก็ไหว สั่นสะเทือน เลื่อนลั่น นี่เป็นเหตุปัจจัยประการที่ ๗ ที่ทำให้เกิดแผ่นดินไหวอย่างรุนแรง หรือดังคำใน มหาเวททัลลสูตรที่พระมหาโกฏิฐิกะกับพระสารีบุตรสนทนากันว่า ท่านผู้มีอายุ อายุสังขารกับเวทนียธรรม เป็นอันเดียวกัน หรือต่างกัน ท่านผู้มีอายุ อายุสังขารกับเวทนียธรรม ไม่เป็นอันเดียวกัน (ถ้า) อายุสังขารกับเวทนียธรรมเป็นอันเดียวกันแล้ว การออกจากสมบัติของภิกษุผู้เข้าสัญญาเวทิตนโรธ ก็ไม่พึงปรากฏ แต่เพราะอายุสังขารกับเวทนียธรรมต่างกัน ฉะนั้นการออกจากสมบัติของภิกษุผู้เข้าสัญญาเวทิตนโรธ จึงปรากฏ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๗๑/๑๑๘,ม.ม.(ไทย)๑๒/๔๕๗/๔๕๕,อง.อฎฐก.(ไทย)๒๓/๗๐/๓๗๖,ขุ.ชา.๒๗/๑๑๑/๑๗๙); ดู *อายุ, อายุสังขารโวลสัชชนะ*

อรรถกถาอธิบายว่า อายุสังขาร หมายถึงอายุนั่นเอง (ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๔๕๗/๒๕๘) คำว่า ปลงอายุสังขาร หมายถึงสลัดปัจจัยเครื่องปรุงแต่งอายุ ตกลงพระทัยอย่างมีสติมั่นคง และกำหนดรู้ด้วยพระปัญญาว่าจะปรินิพพาน (ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๑๗๗/๑๖๗, ๓/๗๐/๒๗๗) อง.อฎฐก.อ. (บาลี) ๓/๗๐/๒๗๗)

อายุสังขารโวลสัชชนสูตร :พระสูตรว่าด้วยการปลงพระชนมายุสังขาร พระผู้มีพระภาคทรงตกลงพระทัยที่จะสละอายุสังขารทรงเปล่งอุทานประกาศการบรรลุถึงวิสังขารธรรม กล่าวคือนิพพานของพระองค์ โดยสละสังขารอย่างสิ้นเชิง ดังคำว่า มุนีละกรรมทั้งที่ซังได้และซังไม่ได้อันเป็นเหตุก่อกำเนิดเป็นเครื่องปรุงแต่งภพได้แล้วยินดีในภายใน มีใจมั่นคง ทำลายกิเลสที่เกิดในตนได้เหมือนนักรบทำลายเกราะได้ ฉะนั้น (ขุ.อ.(ไทย) ๒๕/๕๑/๒๗๙,ขุ.อ.อ. (บาลี) ๕๑/๓๕๒)

อายุสูตร : พระสูตรว่าด้วยอายุ มี ๒ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อายุสูตร (ปฐม) (สูตรที่ ๑) สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเวฬุวันสถานที่ให้เหยื่อกระแต เขตกรุงราชคฤห์ ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า อายุของมนุษย์นี้

น้อยนัก และมนุษย์ยังต้องไปสู่สัมปรายภพ จึงควรทำกุศล ประพฤติพรหมจรรย์ เพราะสัตว์ผู้เกิดมาแล้วจะไม่ตายไม่มี คนที่มีชีวิตอยู่ได้นานก็อยู่ได้เพียง ๑๐๐ ปี หรือ จะอยู่เกินไปบ้างก็มีน้อย มารเข้าไปเฝ้าแล้วกราบทูลว่า มนุษย์ทั้งหลายมีอายุยืนยาว คนดีไม่ควรดูหมิ่นอายุนั้นเลย ควรทำตัวเหมือนเด็กก่อนที่คอยแต่จะตีมนม ความตาย ยังมาไม่ถึงหรือก พระผู้มีพระภาคตรัสว่า มนุษย์มีอายุน้อย คนดีไม่ควรดูหมิ่นอายุนั้น ควรทำตัวเหมือนคนที่ถูกไฟไหม้ศีรษะ ความตายที่จะมาไม่ถึงไม่มี (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๔๕๑๘๔)

๒.อายุสูตร (ทุติย) (สูตรที่ ๒) สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเวฬุวัน สถานที่ให้เหยื่อกระแต เขตกรุงราชคฤห์ ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า อายุของมนุษย์นี้ น้อยนัก และมนุษย์ยังต้องไปสู่สัมปรายภพ จึงควรทำกุศล ควรประพฤติพรหมจรรย์ เพราะสัตว์ผู้เกิดมาแล้วจะไม่ตายไม่มี คนที่มีชีวิตอยู่ได้นานก็อยู่ได้เพียง ๑๐๐ ปี หรือ จะอยู่เกินไปบ้างก็มีน้อย มารเข้าไปเฝ้าแล้วกราบทูลว่า วันคืนไม่ล่วงไป ชีวิตไม่ดับไป อายุหมุนตามสัตว์ ดุจกงล้อหมุนตามทวารวดี ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสว่า วันคืนล่วงไป ชีวิตดับไป อายุของสัตว์สิ้นไป เหมือนน้ำในแม่น้ำน้อยสิ้นไป ฉะนั้น (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๔๖/๑๘๕)

อายุหนะ : กรรมเป็นเครื่องประมวลมา,ในปฏิสัมภิทามรรคกล่าวอธิบายว่าเมื่อละอายุหนะ (กรรมเป็นเครื่องประมวลมา) ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยอำนาจแห่งยานุปีสสนา ย่อมไม่ล่วงเลยกันและกัน ... หรือตั้งคำว่า การละอายุหนะด้วยยานุปีสสนา หรือตั้งคำว่า อินทรีย์ ๕ ในวยานุปีสสนา สลัดออกจากอายุหนะ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๘/๔๓,๓๑/๔๑/๖๑,๓๑/๑๔๓/๓๘๐)

อาโยคปฏิภนทวิภาวิมาน : วิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงผู้ถวายสหายโยคบาตร เป็นวิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงผู้ถวาย สหายโยคบาตรแต่ภิกษุผู้กำลังเที่ยวบิณฑบาต (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๕๔๔-๕๕๖/๖๖)

อารกตสูตร : พระสูตรว่าด้วยบุคคลผู้ต้องอาบัติ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคล ๕ จำพวก คือ (๑) ผู้ต้องอาบัติมีวิปปฏิสารและไม่รู้ชัดเจโตวิมุตติปัญญาวิมุตติ (๒) ผู้ต้องอาบัติแต่ไม่มีวิปปฏิสารไม่รู้ชัดเจโตวิมุตติปัญญาวิมุตติ (๓) ผู้ไม่ต้องอาบัติแต่มีวิปปฏิสารและไม่รู้ชัดเจโตวิมุตติปัญญาวิมุตติ (๔) ผู้ไม่ต้องอาบัติและไม่มีวิปปฏิสารแต่ไม่รู้ชัดเจโตวิมุตติปัญญาวิมุตติ (๕) ผู้ไม่ต้องอาบัติ ไม่มีวิปปฏิสารและรู้ชัดเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ แล้วแสดงว่า บุคคล ๔ จำพวกข้างต้น ควรถูกตัดกเดือนพร้าสอน เพื่อให้เป็นผู้ที่ตัดเทียม กับจำพวกที่ ๕ คือ พระชีณาสพ บุคคล ๔ จำพวกดังกล่าวข้างต้น ถูกตัดเดือนพร้าสอนอย่างนั้น ก็จะทำให้บรรลุลความสิ้นอาสวะโดยลำดับ (อง.ป.ญจก.(ไทย) ๒๒/๑๔๒/๒๓๔)

อารมณฺ์,อารมณฺ์, ตณฺหา :เครื่องยึดหน่วงของจิต, สิ่งที่ยึดหน่วง, สิ่งที่ถูกรู้หรือถูกรับรู้ ได้แก่ *อายตนะภายนอก ๖* คือ รูป เสียง กลิ่นรส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณฺ์; ในภาษาไทย ความหมายเลื่อนไปเป็นความรู้สึก หรือความเป็นไปแห่งจิตใจในขณะหรือช่วงเวลา หนึ่งๆ เช่นว่า อย่าทำตามอารมณฺ์ วันนี้อารมณฺ์ดี อารมณฺ์เสีย เป็นต้น,สิ่งที่ยึดหน่วงจิตโดยผ่านทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ,ความรู้สึกทางใจที่เปลี่ยนแปลงไปตามสิ่ง

เรา,ความรู้สึก ดังคำในปาสาทิกสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ตถาคตตรัสรู้รูปที่ได้เห็นเสียงที่ได้ฟัง อารมณ์ที่ได้ทราบธรรมารมณ์ที่รู้แจ้ง หรือตั้งคำในกายคตาสติสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย กายคตาสติอันภิกษุรูปใดรูปหนึ่งไม่เจริญ ไม่ทำให้มากแล้วมารยอมได้ช่อง ได้อารมณ์ของภิกษุนั้น (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๘๘/๑๔๖, ม.มู.(ไทย) ๑๒/๔๕๕/๔๙๔,ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๕๖/๒๐๓,๑๔/๓๘๖/๔๓๙,ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๔/๒๗,๑๕/๑๕๑/๑๙๒,๑๕/๑๕๓/๑๙๕,๑๕/๒๐๔/๒๙๖,ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๕๑/๑๐๒,๑๖/๖๒/๑๑๘,ช.สุ.(ไทย) ๒๕/๙๕๒/๗๒๘)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อารมณ์ที่ได้ทราบ หมายถึงคั่นอายตนะ (อายตนะคือ กลิ่น) รสอายตนะ(อายตนะคือรส) โผฏฐัพพอายตนะ (อายตนะคือโผฏฐัพพะ) เพราะเป็นสภาวะที่บุคคลถึงแล้วจึงกำหนดได้ (ที.ปา.อ. (บาลี) ๑๘๘/๑๐๔, อัง.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๒๓/๓๐๑) คำว่า อารมณ์ หมายถึงปัจจัยที่ทำให้เกิดกิเลส (ม.อ.อ. (บาลี) ๓/๑๕๖/๑๐๔)

อารมณ์กรรมฐาน : กรรมฐานที่มีสิ่งหวังจิตตั้งคำในตาลปฏูเถระกล่าวไว้ว่า เราพร้อมกับท่านผู้ฝึกฝนดีแล้วมันคงสามารถดำเนินไปถึงทางที่ปลอดภัย ซึ่งท่านผู้ตามรักษาคิดทั้งหลายได้ดำเนินไปแล้วทุกสมัยเหมือนนายสารถิผู้ฝึกม้าสามารถดำเนินไปถึงภูมิภาคที่ปลอดภัยได้ด้วยม้าอาชาไนยที่มีใจซื่อตรงเราจะผูกท่านไว้ที่อารมณ์กรรมฐานด้วยกำลังภวานาเหมือนนายควาญช้างใช้เชือกที่เหนียวผูกช้างไว้ที่เสาตะลุง (ช.เถร.(ไทย) ๒๖/๑๑๔๔/๕๒๖)

อารมณ์ของสังกิเลส : สิ่งที่น่าหวงจิตของสิ่งเศร้าหมอง ตั้งคำในขทิกถาที่พระสกวาทิถามพระปรวาทิว่า มรรคฝ่ายรูปาวจรไม่นำสัตว์ออกจากวิภวทุกข์ ไม่ให้ถึงความสิ้นกิเลสไม่ให้เกิดความตรัสรู้ ไม่ให้ถึงนิพพาน เป็นอารมณ์ของอาสวะ เป็นอารมณ์ของสังโยชน์ห้า เป็นอารมณ์ของสังกิเลสมีห้าหรือ พระปรวาทีก็กล่าวยอมรับ (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๓๙๐/๔๐๓)

อารมณ์ของอาสวะ : สภาวะธรรมที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ หมายถึงรูป ๒๘ ดังคำในธัมมสังคณีที่อธิบายความหมายไว้ว่า มหาภูตรูป ๔ และรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ นี้เรียกว่ารูปทั้งหมด รูปทั้งหมดไม่เป็นเหตุ ไม่มีเหตุ วิปยุตจากเหตุ มีปัจจัยปรุงแต่ง ถูกปัจจัยปรุงแต่งเป็นรูป เป็นโลกิยะ เป็นอารมณ์ของอาสวะ เป็นอารมณ์ของสังโยชน์ (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๕๘๔/๑๖๙)

อารมณ์ที่ชวนให้กำหนด : อารมณ์ที่น่ารักน่าใคร่ต่างๆ ดังคำในอุปทานที่พระสุภูติเถระกล่าวถึงตนที่เป็นเกิดโกลิยะชฎิลไว้ ซึ่งโกลิยะชฎิลสอนตนเองว่า ข้าพเจ้าแม้ถึงจะสละชีวิตก็ไม่ทำอาชวะให้กำเริบ ย่อมทำจิตของตนให้ยินดี งดเว้นการแสวงหาที่ไม่สมควรเสีย เมื่อใดจิตของข้าพเจ้าเกิดความกำหนัดเมื่อนั้นข้าพเจ้าย่อมพิจารณาด้วยตนเองข้าพเจ้ามีใจเด็ดเดี่ยวข่มจิตนั้นเสียว่า เจ้ากำหนดในอารมณ์ที่ชวนให้กำหนด ชัดเคื่องในอารมณ์ที่ชวนให้ชัดเคื่องและหลงในอารมณ์ที่ชวนให้หลง เพราะฉะนั้น เจ้าจงออกจากป่าไปเสียเถิดที่อยู่แห่งนี้เป็นที่อยู่ของท่านผู้บริสุทธิ์ ปราศจากมลทิน มีตบะ เจ้าอย่าประทุษร้ายผู้บริสุทธิ์เลยจงออกจากป่าไปเสียเถิด (ช.อุป.(ไทย) ๓๒/๖/๑๒๓)

อารมณ์ที่ชวนให้ขัดเคือง : อารมณ์ที่ไม่น่ารักไม่น่าใครต่างๆ ดังคำในอุปทานที่พระสุกฤติเถระกล่าวถึงตนที่เป็นเกิดโกลิยะชฎิลไว้ ซึ่งโกลิยะชฎิลสอนตนเองว่า ข้าพเจ้าแม้ถึงจะสละชีวิตก็ไม่ทำอาชีวะให้กำเริบ ย่อมทำจิตของตนให้ยินดี งดเว้นการแสวงหาที่ไม่สมควรเสีย เมื่อใดจิตของข้าพเจ้าเกิดความกำหนัด เมื่อนั้นข้าพเจ้าย่อมพิจารณาด้วยตนเอง ข้าพเจ้ามีใจเด็ดเดี่ยวข่มจิตนั้นเสียว่า เจ้ากำหนดในอารมณ์ที่ชวนให้กำหนัด ขัดเคือง ในอารมณ์ที่ชวนให้ขัดเคือง และหลงในอารมณ์ที่ชวนให้หลง เพราะฉะนั้น เจ้าจงออกจากป่าไปเสียเถิด ที่อยู่แห่งนี้เป็นที่อยู่ของท่านผู้บริสุทธิ์ ปราศจากมลทิน มีตบะ เจ้าอย่าประทุษร้ายผู้บริสุทธิ์เลยจงออกจากป่าไปเสียเถิด (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๖/๑๒๓)

อารมณ์ที่ชวนให้หลง : กามคุณ ๕ คือรูป เสียง กลิ่น รสและโผฏฐัพพะ ดังคำในอุปทานที่พระสุกฤติเถระกล่าวถึงตนที่เป็นเกิดโกลิยะชฎิลไว้ ซึ่งโกลิยะชฎิลสอนตนเองว่า ข้าพเจ้าแม้ถึงจะสละชีวิตก็ไม่ทำอาชีวะให้กำเริบ ย่อมทำจิตของตนให้ยินดี งดเว้นการแสวงหาที่ไม่สมควรเสีย เมื่อใดจิตของข้าพเจ้าเกิดความกำหนัด เมื่อนั้นข้าพเจ้าย่อมพิจารณาด้วยตนเองข้าพเจ้ามีใจเด็ดเดี่ยวข่มจิตนั้นเสียว่า เจ้ากำหนดในอารมณ์ที่ชวนให้กำหนัด ขัดเคืองในอารมณ์ที่ชวนให้ขัดเคือง และหลงในอารมณ์ที่ชวนให้หลง เพราะฉะนั้น เจ้าจงออกจากป่าไปเสียเถิด ที่อยู่แห่งนี้เป็นที่อยู่ของท่านผู้บริสุทธิ์ ปราศจากมลทิน มีตบะ เจ้าอย่าประทุษร้ายผู้บริสุทธิ์เลยจงออกจากป่าไปเสียเถิด (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๖/๑๒๓)

อารมณ์ที่ได้ทราบ : อายุตนะคือกลิ่น รสและโผฏฐัพพะ, อารมณ์ที่เป็นไปทางทวาร ดังคำในโลกสูตรว่า ตถาคตรู้รูปร่างที่ได้เห็น เสียงที่ได้ฟัง อารมณ์ที่ได้ทราบ ธรรมารมณ์ที่รู้แจ้งที่ชาวโลกพร้อมทั้งเทวโลกมารโลกพรหมโลกและหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์ถึงแสวงหาตรงตามด้วยใจทั้งหมดฉะนั้นชาวโลกจึงเรียกว่า ตถาคต (อง.จตุกก.(ไทย)๒๑/๒๓/๓๗,อง.ทสก.(ไทย)๒๔/๗/๓๘๘,๒๔/๘/๔๐๑,อง.เอกาทสก.(ไทย) ๒๔/๙/๔๐๓,๒๔/๑๘/๔๓๘,ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๑๐/๑๘๖,ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๑๑๒/๔๙๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่าอารมณ์ที่ได้ทราบ หมายถึงคันธอายตนะ (อายตนะคือกลิ่น)รสายตนะ (อายตนะคือรส) โผฏฐัพพอายตนะ (อายตนะคือโผฏฐัพพะ) เพราะเป็นสภาวะที่บุคคลถึงแล้วจึงกำหนดได้ (ที.ปา.อ. (บาลี) ๑๘๘/๑๐๔, อง.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๒๓/๓๐๑)

อารมณ์ภายนอก : อารมณ์อยู่ภายนอกตน ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และอัมมารมณฺ์ ดังคำในอุปปริกขสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่าภิกษุทั้งหลายภิกษุควรพิจารณาโดยประการที่วิญญาน(จิต)ของตนไม่ฟุ้งซ่านไม่ซัดส่ายไปในอารมณ์ภายนอกไม่ติดอยู่ภายในจึงไม่หวาดสะดุ้งเพราะไม่ยึดติดในอารมณ์ต่าง ๆ (ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๓๙๑/๕๙๑)

อารมณ์ภายใน : อารมณ์อยู่ภายในตน ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กายและใจ ดังคำในอัมมิกสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่าภิกษุได้อาหารบิณฑบาตมาฉันภายในเวลาแล้วควรกลับไปนั่งในที่สงัดตามลำพังควบคุมอรรถภาพคือจิตได้อย่างมั่นคงแล้วกำหนดจิตพิจารณาอารมณ์ภายในไม่ปล่อยจิตไปในอารมณ์ภายนอก (ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๓๙๑/๕๙๑)

อารมณฺ์สูงต่ำ : อภิภูฏารมณฺ์และอนิภูฏารมณฺ์ดังคํ่าในนาลกสูตฺรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อารมณฺ์สูงต่ำเปรียบเหมือนเปลวไฟในป่าย่อมปรากฏนารีมักประเล้าประโลมมนุนี้ เธอจงระวังอย่าให้นางประเล้าประโลมได้ (ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๗๐๙/๖๖๘)

อรธรกถาอธิบายว่าคํ่าว่าอารมณฺ์สูงต่ำหมายถึงอภิภูฏารมณฺ์(อารมณฺ์ที่นำปรารธนา) และอนิภูฏารมณฺ์(อารมณฺ์ที่ไม่นำปรารธนา) (ขุ.สุ.อ.(บาลี) ๒/๗๐๙/๓๒๔)

อารมณฺ์อันงาม : อารมณฺ์ที่นํารักหมายถึงอภิภูฏารมณฺ์ดังคํ่าในนสนฺตีสูตฺรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อารมณฺ์อันงามทั้งหลายในโลกยังไม่จัดเป็นกามความกําหนดที่เกิดจากความตําริเป็นกามของบุรุษ อารมณฺ์อันงามทั้งหลายมีอยู่ในโลกอย่างนั้นเอง ฉะนั้นบุคคลผู้มีปัญญาทั้งหลายจึงกําจัดฉันทะในอารมณฺ์เหล่านั้น (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๓๔/๔๓)

อารยชน : คนประเสริฐ,คนที่มีอารยธรรม,ชนที่เจริญด้วยชนบธธรรมเนียมอันดีงาม,คนมีอารยธรรมอารยชาติ ชาติที่เจริญด้วยชนบธธรรมเนียมอันดีงาม หมายถึงคนในเมืองปาฏลิสบุตร ดังคํ่าในมหาปริณิพพานสูตฺรว่า ตราบใดที่ยังเป็นแดนที่อารยชนติดต่อกันอยู่ ตราบใดที่ยังเป็นเส้นทางค้าขาย ตราบนั้น เมืองปาฏลิสบุตรนี้ยังจะเป็นเมืองชั้นเยี่ยมเป็นย่านการค้าอยู่ต่อไป หรือดังคํ่าใน ติลมภูฏิสชาตก ที่อาจารย์สอนแก่ศิษย์ว่า อารยชนบางคนยอมกีดกันคนกระทำความชั่วด้วยอาชญา การกระทำนั้นเป็นการสอนหาใช่เป็นเวรไม่ บัณฑิตทั้งหลายรู้เหตุนี้เป็นอย่างนี้ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๕๒/๙๖,ขุ.ชา.ติก.(ไทย) ๒๗/๖/๑๒๑)

อารยธรรม : ธรรมอันดีงาม, ธรรมของอารยชน, ความเจริญด้วยชนบธธรรมเนียมอันดีงาม; ในทางธรรม หมายถึง กุศลกรรมบถ ๑๐(พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)

อารยอัชฎางคิกมรรค : ทางมีองค์ ๘ประการ อันประเสริฐ (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์) ; ดู มรรค

อารักขกัมมัฏฐาน : กรรมฐานเป็นเครื่องรักษาตน, กรรมฐานเป็นเครื่องรักษาผู้ปฏิบัติให้สงบระงับและให้ตั้งอยู่ในความไม่ประมาท ท่านจัดเป็นชุดขึ้นภายหลังดังมีกล่าวถึงในอรธรกถา (วินย.อ.๓/๓๗๔)และฎีกาพระวินัย (วินย.ฎี.๒/๖๗/๑๗๙) มี ๔ข้อ เรียกว่า จตุรารักขา (เรียกให้สั้นว่าจตุรารักข์ หรือจตุรารักข์) คือ พุทธานุสติเมตตา อสุภะ และมรณสติ, ต่อมาในลังกาทวิป พระธรรมสิริเถระ ได้เขียนอธิบายไว้ในคัมภีร์ชุตทลิกขา และในพม่าที่เมืองร่างกุ้ง ได้มีพระเถระชื่ออัครธรรมถึงกับแต่งคัมภีร์ขึ้นอธิบายเรื่องนี้โดยเฉพาะ เรียกว่า จตุรารักขทีปนี; ในหนังสือนวโกวาท มีคำอธิบายซึ่งเป็นพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่า “อารักขกัมมัฏฐาน ๔ ๑. พุทธานุสติ ระลึกถึงคุณพระพุทเจ้าที่มีในพระองค์ และทรงเกื้อกูลแก่ผู้อื่น ๒. เมตตา แผ่ไมตรีจิต คิดจะให้สัตว์ทั้งปวงเป็นสุขทั่วหน้า ๓. อสุภะพิจารณาร่างกายตนและผู้อื่นให้เห็นเป็นไม่งาม ๔. มรณัสสติ นึกถึงความตายอันจะมีแก่ตน. กัมมัฏฐาน ๔ อย่างนี้ควรเจริญเป็นนิตย” (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)

อารักขทายกเถราปทาน : ประวัตินอติตชาติของพระอารักขทายกเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอติตชาติกัปที่ ๙๔ ท่านได้สร้างที่วางเครื่องบูชาถวายแด่พระพุทเจ้าพระนามว่าสิทธัตถะ เพราะผลแห่งท่านนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในกัปที่ ๖ ท่านได้เกิด

เป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้มีพละทานุภาพมาก ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุประอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑/๔๗๒)

อารักขทายกเถรภาพทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระอารักขทายกเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๑๑๘ ท่านได้สร้างรั้วถวายเป็นอารักขาแต่พระพุทธเจ้าพระนามว่าธัมมทัสสี เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุประอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๙/๓๙๒)

อารักขสัมปทา : ความถึงพร้อมด้วยการรักษา, ถึงพร้อมด้วยการรักษา คือรักษาทรัพย์ที่แสวงหามาได้ด้วยความหมั่น ไม่ให้เป็นอันตรายและรักษาการงานไม่ให้เสื่อมเสียไป, รู้จักเก็บออม ถนอมรักษาปิดช่องรั่วไหลและคุ้มครองป้องกันภัยอันตราย (ข้อ ๒ ในทฎฐธัมมิกัตถสังวัตตนิกรธรรม ๔), เป็นข้อ ๑ ในธรรม ๔ ที่เรียกว่าหัวใจเศรษฐี คือ ๑. อุฏฐานสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยความหมั่น) ๒. อารักขสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยการรักษา) ๓. กัลยาณมิตตตา (ความเป็นผู้มีมิตรดี) ๔. สมชีวิตา (ความเป็นอยู่เหมาะสม), ในทฎฐธัมมิกัตถสังวัตตนิกรธรรม ๔, พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่ากัลยาณมิตตตาในโลกนี้มีโภคทรัพย์ที่หามาได้ด้วยความขยันหมั่นเพียรเก็บรวบรวมด้วยน้ำพักน้ำแรงอาบเหงื่อต่างน้ำประกอบด้วยธรรม ได้มาโดยธรรม เขารักษาคุ่มครองโภคทรัพย์นั้นด้วยคิดว่า ทำอย่างไร โภคทรัพย์เหล่านี้ของเรา จึงจะไม่ถูกพระราชาริบ โจรไม่ลัก ไฟไม่ไหม้ น้ำไม่พัดไป ทายาทผู้ไม่เป็นที่รักไม่ลักไปนี้เรียกว่าอารักขสัมปทา, ในทฎฐธัมมิกัตถสังวัตตนิกรธรรม ๔, ข้อ ๒ ในสัมปทา ๘ (อง.อฎฐก.(ไทย) ๒๓/๕๔/๓๔๐, ๒๓/๕๕/๓๔๔, ๒๓/๕๖/๓๔๘, ๒๓/๕๗/๓๕๒, ๒๓/๕๘/๓๕๖, ๒๓/๕๙/๓๕๘)

อารักขสูตร : พระสูตรว่าด้วยสติเครื่องรักษา พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลายให้ทำความไม่ประมาท คือ มีสติเครื่องรักษาจิตโดยสมควรแก่ตนในฐานะ ๔ คือ (๑) อย่าให้จิตกำหนดในธรรมที่เป็นเหตุแห่งความกำหนัด (๒) อย่าให้จิตขัดเคืองในธรรมที่เป็นเหตุแห่งความขัดเคือง (๓) อย่าให้จิตหลงในธรรมที่เป็นเหตุแห่งความหลง (๔) อย่าให้จิตมัวเมาในธรรมที่เป็นเหตุแห่งความมัวเมา เมื่อภิกษุมิจิตไม่กำหนัด ไม่ขัดเคือง ไม่หลง ไม่มัวเมา ในธรรมที่เป็นเหตุแห่งความกำหนัด ขัดเคือง ความหลง ความมัวเมา ก็จะทำให้ไม่หวาดผวา ไม่หวั่นไหว ไม่สะทกสะท้าน ไม่ถึงความสะดุ้ง และไม่หลงเชื่อแม้เพราะถ้อยคำของสมณะเป็นเหตุ (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๑๗/๑๗๙)

อารักขะ : ความหวงกั้น, เป็นข้อ ๑ ในปฏิจจสมุปาบท ๙ มีปรากฏในมหาทานสูตร ดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เพราะอาศัยมัจฉริยะ อารักขะ (ความหวงกั้น) จึงมี เพราะอารักขะเป็นเหตุ บาปอกุศลธรรมเป็นอเนกย่อมเกิดขึ้นจากการถือท่อนไม้ การถือคัสตรา การทะเลาะ การแก่งแย่ง การวิวาท การพูดขึ้นเสียงว่า ‘มึง มึง’ การพูดส่อเสียด และการพูดเท็จ, ในทฎฐธัมมิกัตถสังวัตตนิกรธรรม ๔, พระสารีบุตรกล่าวถึงธรรมมีต้นเหตุเป็นมูลเหตุ ๙ (ว่าเป็นธรรมที่ควรละ) ในข้อที่ ๘ และข้อที่ ๙ ว่า ๘. เพราะอาศัยมัจฉริยะ อารักขะ (ความหวงกั้น) จึงเป็นไป ๙. เพราะอาศัยอารักขะเป็นเหตุ บาปอกุศลธรรมเป็นอเนก ที่เกิดขึ้นจากการถือท่อนไม้ การถือคัสตรา การทะเลาะ การแก่งแย่ง

- การวิวาท การกล่าวขื่นเสียงว่า ‘มึง มึง’ และการพูดเท็จจึงเป็นไป (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๐๓/๖๑,๑๐/๑๐๔/๖๑,๑๐/๑๐๔/๖๒,๑๐/๑๐๕/๖๒,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๕๙/๔๒๑)
- อารักขา :** การป้องกัน, การคุ้มครอง, การดูแลรักษา,การขอความคุ้มครองจากเจ้าหน้าที่ฝ่ายบ้านเมือง เมื่อมีผู้ปองร้ายข่มเหง หรือถูกลักขโมยสิ่งของ เป็นต้นเรียกว่า *ขออารักขา* ถือเป็น การปฏิบัติชอบตามธรรมเนียมของภิกษุแทนการฟ้องร้องกล่าวหาอย่าง ที่ชาวบ้านทำกันเพราะสมณะไม่พอใจจะเป็นถ้อยความกับใครๆ ดังคำในมจรสูตรที่ พระเจ้าโกธิยะตรัสแก่พระมหากัจจายนะว่า พระคุณเจ้ากัจจายนะ โยมต้องกราบไหว้ ลูก รับ เชื้อเชิญด้วยอาสนะ หรือเจาะจงนิมนต์ท่านด้วยจีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และคิ ลานปัจจัยเภสัชบริขาร จัดการอารักขา คุ้มครอง ป้องกันท่านตามความเหมาะสม หรือตั้งคำในอังคุลิมาลสูตรที่ พระเจ้าปเสนทิโกศลกราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ หม่อมฉันควรกราบไหว้ ลูกรับ นิมนต์ให้ฉัน หรือเจาะจงนิมนต์ท่านด้วยจีวร บิณฑบาต เสนาสนะและคิ ลานปัจจัยเภสัชบริขาร หรือควรจัดการอารักขาคุ้มครอง ป้องกันตามความเหมาะสม(ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๒๒/๓๙๐,๑๓/๓๕๐/๔๒๖)
- อารัญชรศิรี :** ชื่อภูเขาลูกหนึ่ง ใกล้ฝั่งแม่น้ำโกนติมารา เป็นเส้นทางที่พระเวสสันดรเสด็จไปผ่าน ก่อนถึงเขาวงกต มีปรากฏในเวสสันดรชาดก ตั้งคำว่า ชาวกรุงสีพีและชาวนิคม ประชุมพร้อมกันกล่าวอย่างนี้ว่า พระเวสสันดรผู้มีวัตรอันงามจงเสด็จไป สู่อารัญชร ศิรีทางฝั่งแม่น้ำโกนติมาราตามทางที่พระราชารู้ถูกขับไล่เสด็จออกไปนั้นเถิด (ขุ.ขาม. (ไทย) ๒๘/๑๓๐๖/๔๕๕)
- อารัญญกวัตร :** ข้อปฏิบัติสำหรับภิกษุผู้อยู่ป่า, ธรรมเนียมที่ภิกษุผู้อยู่ป่าพึงถือปฏิบัติ ตามพุทธบัญญัติ ที่มาในวัตตขันธกะ จัดเป็นหัวข้อได้ดังนี้ ก. ๑. ภิกษุผู้อยู่ป่า พึงลุกขึ้นแต่เช้าตรู่ เอา ถุงบาตรสวมบาตรแล้วคล้องบ่าไว้ พาดจีวรบนไหล่ สวมรองเท้า เก็บงำเครื่องใช้ เครื่องดิน ปิดประตูหน้าต่างแล้วลงจากเสนาสนะ (ที่พักอาศัย) ไป ๒. ทราบว่า”บัดนี้ จักเข้าหมู่บ้าน” พึงถอดรองเท้าเคาะต่ำๆ แล้วใส่ถุงคล้องบ่าไว้ นุ่งให้เป็นปริมณฑล คาดประคดเอว ห่มสังฆาฏิซ้อนเป็นสองชั้นกลัดลูกตุ้ม ขำระบาตรแล้วถือเข้าหมู่บ้าน โดยเรียบริ้วไม่รีบร้อน ไปในละแวกบ้านพึงปกปิดกายด้วยดี สรรวมด้วยดี ไม่เดิน กระโหย่ง เมื่อจะเข้าสู่เวศน์ พึงกำหนดว่า เราจักเข้าทางนี้ จักออกทางนี้ ไม่พึงรีบร้อนเข้าไป ไม่พึงรีบร้อนออกมา พึงยืนไม่ไกลเกินไปไม่ใกล้เกินไป ไม่นานเกินไป ไม่ กลับออกเร็วเกินไป เมื่อยืนอยู่ พึงกำหนดว่าเขาประสงคจะถวายภิกษาหรือไม่ ฯลฯ เมื่อเขาถวายภิกษา พึงแหวกสังฆาฏิด้วยมือซ้าย น้อมบาตรเข้าไปด้วยมือขวา ใช้มือ ทั้งสองข้างประคองบาตรรับภิกษา ไม่พึงมองดูหน้าสตรีผู้ถวาย พึงกำหนดว่าเขา ประสงค์จะถวายแกงหรือไม่ ฯลฯเมื่อเขาถวายภิกษาแล้ว พึงคลุมบาตรด้วยสังฆาฏิ แล้วกลับโดยเรียบริ้วไม่รีบร้อน เดินไปในละแวกบ้าน พึงปกปิดกายด้วยดี สรรวม ด้วยดี ไม่เดินกระโหย่ง ๓.ออกจากบ้านแล้ว (หลังจากฉันและล้างบาตรแล้ว) เอา บาตรใส่ถุง คล้องบ่า พับจีวร วางบนศิระชะ สวมรองเท้าเดินไป ข.ภิกษุผู้อยู่ป่าพึง จัดเตรียมน้ำดื่มไว้ พึงจัดเตรียมน้ำใช้ไว้ พึงติดไฟเตรียมไว้ พึงจัดเตรียมไม้สไฟไว้ พึง

จัดเตรียมไม้เท้าไว้ค. ฟังเรียนทางนักษัตรไว้ (ดูดาวเป็น)ทั้งหมดหรือบางส่วน ฟังเป็น
ผู้ฉลาดในทิศ (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์)

อาร์ญญกสูตร : พระสูตรว่าด้วยภิกษุผู้อยู่ป่าเป็นวัตร มี ๒ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อาร์ญญกสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๕ เหมือนในสูตร
สูตร ต่างกันเพียงข้อที่ ๔ คือ เป็นผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตร อยู่ในเสนาสนะอันเงียบสงัด
ทำอานาปานสติก็มีพื้นฐานให้มากอยู่ ไม่นานนักก็จะบรรลุอุปปัสนะ (อง.ปญจก.
(ไทย) ๒๒/๙๘/๑๖๘)

๒.อาร์ญญกสูตร สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ตรัสเล่าให้
ภิกษุทั้งหลายฟังว่า ท้าวเวปิตติทรงฉลองพระบาท ทรงแสดงธรรม มีผู้กั้นฉัตรให้
เข้าไปทางประตูพิเศษ เข้าไปใกล้ฤๅษีผู้มีศีลมีกัลยาณธรรมจำนวนมากซึ่งอาศัยอยู่ใน
กุฎีใบไม้ในราวป่าห่างไม่ถึงวา ส่วนท้าวสักกะทรงถอดฉลองพระบาท ประทานพระ
ขรรค์ให้ผู้อื่น รับสั่งให้ลดฉัตรเสด็จเข้าไปทางอาศรมโดยทางประตูเข้าออก ประคอง
อัญชลีบน้อมฤๅษีเหล่านั้นแล้วอยู่ได้ลม เมื่อฤๅษีกล่าวกับท้าวสักกะว่า กลิ่นของ
ฤๅษีผู้ประพฤติพรตมานาน ย่อมฟุ้งจากกายไปตามลม พระองค์จึงถอยไปจากที่นี้
กลิ่นของพวกฤๅษี ไม่สะอาด ท้าวสักกะตรัสตอบว่า กลิ่นของพวกฤๅษีผู้ประพฤติพรต
มานาน ย่อมฟุ้งจากกายไปตามลม พวกข้าพเจ้าต่างก็มุ่งหวังกลิ่นนี้ เหมือนคนมุ่งหวัง
ระเบียบดอกไม้อันวิจิตรบนศีรษะ ฉะนั้น พวกเทพหามีความสำคัญในกลิ่นของผู้มีศีล
นี้ว่า เป็นสิ่งปฏิกุศลไม่ (ส.ส.ไทย) ๑๕/๒๕๕/๓๗๒)

อาร์ญญกสูตร : องค์แห่งผู้ถืออยู่ป่าเป็นวัตร คือ ไม่อยู่ในเสนาสนะใกล้บ้าน แต่อยู่ป่าห่างจากบ้าน
อย่างน้อย ๒๕ เส้น (ข้อ ๘ ในจุดงค์ ๑๓) ดังคำว่า พระผู้มีพระภาคทรงอนุญาตให้
ภิกษุผู้ถืออยู่ป่าเป็นวัตร ถือบิณฑบาตเป็นวัตร ถือทรงผ้าบังสุกุลเป็นวัตร เข้าเฝ้าได้
ตามสะดวกจึงปรารภณาเข้าเฝ้า ได้ละทิ้งสันถัตพากันสมาทานอาร์ญญกสูตร ปิณฑ
ปาติกสูตรและบังสุกุลสูตร มีอธิบายว่า อาร์ญญกสูตร คือข้อปฏิบัติขัดเกลา
กิเลสของผู้ถืออยู่ในป่า ห่างจากหมู่บ้านอย่างน้อย ๕๐๐ วัชฐ คือประมาณ ๒๕ เส้น
(ดูประกอบใน วิ.มหา.ไทย) ๒/๖๕๔/๑๗๔ (วิ.ม.ไทย) ๕/๓๐๖/๑๔๕,วิ.ป.ไทย) ๘/
๓๘/๓๗)

อาร์ญญกสูตร : พระสูตรว่าด้วยภิกษุผู้อยู่ป่าเป็นวัตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุผู้
อยู่ป่าเป็นวัตร ๕ จำพวก คือ ภิกษุผู้ถืออยู่ป่าเป็นวัตร (๑) เพราะโง่เขลา หลงมงาย (คือ
ไม่รู้วิธีปฏิบัติสมาทาน และไม่รู้อันสงฆ์แห่งการปฏิบัติสมาทาน) (๒) เพราะมีความ
ปรารถนาชั่ว ถูกความปรารถนาชั่วครอบงำ (เช่นมีความปรารถนาว่า เราเมื่ออยู่ป่า
คนจักสักการะเราด้วยปัจจัย ๔ ด้วยคิดว่า ภิกษุนี้อยู่ป่า ทั้งยกย่องเราว่า ภิกษุนี้นับ
ลัทธิ ภิกษุนี้นับชอบสงัด) (๓) เพราะเป็นบ้า เพราะมีจิตฟุ้งซ่าน (๔) เพราะรู้ว่า เป็นวัตรที่
พระพุทเจ้าและสาวกของพระพุทเจ้าทั้งหลายสรรเสริญ (๕) เพราะอาศัยความมัก
น้อย ความสันโดษ ความขัดเกลา ความสงัด ความต้องการด้วยข้อปฏิบัติอันงาม แล้ว
ตรัสยกย่องภิกษุจำพวกที่ ๕ ผู้ถืออยู่ป่าเป็นวัตร เพราะอาศัยความมักน้อย ความสันโดษ
ความขัดเกลา ความสงัด ความต้องการด้วยข้อปฏิบัติอันงาม ประเสริฐที่สุด เปรียบ

หนึ่งเกิดขึ้น ทุกข์นั้นทั้งหมดย่อมเกิดเพราะอารมณ์เป็นปัจจัย นี่เป็นคู่ที่ ๑ การพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ว่า เพราะอารมณ์นั่นเองดับลงโดยการคายกิเลสได้หมด ทุกข์จึงเกิดขึ้นไม่ได้อีกต่อไป นี่เป็นคู่ที่ ๒ (ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๗๕๐/๖๗๙, ๒๕/๗๕๑/๖๗๙)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อารมณ์ ในที่นี้หมายถึงความเพียรที่สัมปยุตด้วยกรรม (ขุ.สุ.อ. (บาลี) ๒/๗๔๙/๓๔๐)

อารมณ์ภาตา : คำปรารภ, คำเริ่มต้น, คำนำ (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์)

อารมณ์มปัจจัย : ปัจจัยคืออารมณ์(เครื่องยึดเหนี่ยว,สิ่งที่ดึงดูด), สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นอารมณ์,หมายถึง อารมณ์ที่เป็นปัจจัยให้การช่วยเหลือเพื่อให้จิต เจตสิก เกิดขึ้นได้ หมายถึงอารมณ์มปัจจัย ได้แก่ รูปายตนะ เป็นปัจจัยแก่จักขุวิญญาณธาตุและสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยจักขุวิญญาณธาตุนั้นโดยอารมณ์มปัจจัย ดังคำในเจตนาสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุจงใจดำริ และนึกคิดถึงสิ่งใด สิ่งนั้นเป็นอารมณ์มปัจจัยเพื่อความตั้งมั่นแห่งวิญญาณ เมื่ออารมณ์มปัจจัยมี ความตั้งมั่นแห่งวิญญาณจึงมีเมื่อวิญญาณนั้นตั้งมั่นแล้ว เจริญขึ้นแล้ว ความบังเกิดแห่งภพใหม่ต่อไปจึงมี เมื่อความบังเกิดแห่งภพใหม่ต่อไปมีชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปรีเทวะ ทุกข์ โทมนัสและอุปายาสจึงมีต่อไป (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๓๘/๗๙, ๑๖/๓๘/๘๐, ๑๖/๔๐/๘๑, อภ.ก.(ไทย) ๓๗/๔๓๙/๔๖๘, อภ.ป.(ไทย) ๔๐/๒/๒, ๔๐/๓๙/๒๑, ๔๐/๘๓/๔๓, ๔๐/๑๙๐/๙๗, ๔๐/๑๙๙/๑๐๒, ๔๐/๒๓๘/๑๒๖, ๔๐/๓๘๔/๒๓๙)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อารมณ์มปัจจัย ในที่นี้หมายถึงธรรมชาติมีเจตนาเป็นต้น (ส.นิ.อ. (บาลี) ๒/๓๘/๘๐)

อารมณ์มปุเรชาตะ : สภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นอารมณ์ที่เกิดก่อน ดังคำในปฐมฐานว่า สภาวะธรรมที่เป็นอภัยกถุเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นอภัยกถุ โดยปุเรชาตปัจจัย มี ๒ อย่าง คือ อารมณ์มปุเรชาตะและวัตถุปุเรชาตะ อารมณ์มปุเรชาตะ ได้แก่พระอรหันต์เห็นแจ้งจักขุโดยเป็นสภาวะไม่เที่ยงเป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เห็นแจ้งโสตะ ... ฆานะ ... ชิวหา ... กาย ... รูป ... เสียง... กลิ่น ... รส ... โภกฐัพพะ ... หทัยวัตถุโดยเป็นสภาวะไม่เที่ยง เป็นทุกข์เป็นอนัตตา เห็นรูปด้วยทิพพจักขุ ฟังเสียงด้วยทิพพโสตธาตุ รูปายตนะเป็นปัจจัยแก่จักขุวิญญาณโดยปุเรชาตปัจจัย สัททายตนะเป็นปัจจัยแก่โสตวิญญาณ ... คันธายตนะเป็นปัจจัยแก่ฆานวิญญาณ ... รสายตนะเป็นปัจจัยแก่ชิวหาวิญญาณ ... โภกฐัพพายตนะเป็นปัจจัยแก่กายวิญญาณ โดยปุเรชาตปัจจัย หรือตั้งคำว่า อารมณ์มปุเรชาตะ ได้แก่ บุคคลยินดีเปลิดเพลินจักขุ เพราะปรารภความยินดีเปลิดเพลินจักขุนั้น รากะจึงเกิดขึ้น ทิฏฐิจึงเกิดขึ้น วิจิกฉาจึงเกิดขึ้นอุทัจจะจึงเกิดขึ้น โทมนัสจึงเกิดขึ้น ยินดีเปลิดเพลินโสตะ ... ฆานะ ... ชิวหา ... กาย ... รูป ... เสียง ... กลิ่น ... รส ... โภกฐัพพะ ... หทัยวัตถุ เพราะปรารภความยินดีเปลิดเพลินโสตะเป็นต้นนั้น รากะจึงเกิดขึ้น ทิฏฐิจึงเกิดขึ้น วิจิกฉาจึงเกิดขึ้น อุทัจจะจึงเกิดขึ้น โทมนัสจึงเกิดขึ้น หรือตั้งคำว่า อารมณ์มปุเรชาตะได้แก่พระเสขะหรือปุณฺณเห็นแจ้งจักขุ ฯลฯ เพราะปรารภความยินดีเปลิดเพลินจักขุนั้น รากะจึงเกิดขึ้น ฯลฯ โทมนัสจึงเกิดขึ้นเห็นแจ้งโสตะ ฯลฯ และหทัยวัตถุโดยเป็น

สภาวะไม่เที่ยง ฯลฯ โทมนัสจึงเกิดขึ้น ฯลฯ เห็นรูปด้วยทิพพจักขุ ฯลฯ ฟังเสียงด้วยทิพพโสทรธาดู ฯลฯ (อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/๑๗/๘๘๙,๔๐/๖๔/๘๓๒,๔๐/๖๕/๘๓๔,๔๐/๑๐๕/๗๖๐,๔๐/๔๒๔/๒๗๙,อภิ.ป.(ไทย)๔๑/๔๘/๕๐๙,๔๑/๕๖/๓๔๔,๔๑/๕๗/๓๔๘,๔๑/๗๕/๔๔๗,๔๑/๘๖/๒๑๐)

อาร์มมณมูลกโคจรสูตรทักขิปัญจกะ : พระสูตรว่าด้วยพระสูตร ๕ สูตร มีอาร์มมณมูลกโคจรสูตรเป็นต้น อาร์มมณมูลกโคจรสูตร ว่าด้วยอารมณ์และโคจรในสมาธิอันเป็นมูล พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า บุคคลผู้ได้มาน ๔ จำพวกนี้ คือ ๑. บางคนฉลาดในอารมณ์ในสมาธิ แต่ไม่ฉลาดในโคจรในสมาธิ ๒. บางคนฉลาดในโคจรในสมาธิ แต่ไม่ฉลาดในอารมณ์ในสมาธิ ๓. บางคนไม่ฉลาดในอารมณ์ในสมาธิ และไม่ฉลาดในโคจรในสมาธิ ๔. บางคนฉลาดในอารมณ์ในสมาธิ และฉลาดในโคจรในสมาธิ ส่วนอีก ๔ สูตร คือ อาร์มมณมูลกอภินิหารสูตร อาร์มมณมูลกสักกัจจสูตร อาร์มมณมูลกสัจจสูตร อาร์มมณมูลกสัปพายการีสูตร พึงเทียบเคียงสูตรที่ ๗-๑๐ ในวรรคนี้ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๗๐๒-๗๐๖/๔๐๒)

อาร์มมณาริบัติ : อธิบัตติคืออาร์มมณหมายถึงความเป็นใหญ่คือเครื่องยึดเหนี่ยวหรือสิ่งที่ดึงดูดจิตใจ จิตใจจะต้องอาศัยอารมณ์จึงจะเกิดขึ้นได้ไม่มีจิตใจดวงใดเลยที่เกิดขึ้นโดยปราศจากอารมณ์(อภิ.ป.(ไทย)๔๐/๑๑/๘๘๓,๔๐/๑๒/๘๘๔,๔๐/๔๒/๖๖๗,๔๐/๔๔/๖๖๘,๔๐/๕๕/๘๒๐,๔๐/๙๕/๗๕๐,๔๐/๙๖/๗๕๑,๔๐/๔๑๓/๒๖๑,๔๐/๔๑๔/๒๖๒,๔๐/๔๑๕/๒๖๒)

อาร์มมณูปนิสสยะ : สิ่งที่เข้าไปอาศัยคือเครื่องยึดเหนี่ยวหรือสิ่งที่ดึงดูดจิตใจดังคำในปฏิฐานว่า สภาวะธรรมที่เป็นกุศลเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นกุศลโดยอุปนิสสยะปัจจัย มี ๓ อย่าง คืออาร์มมณูปนิสสยะ อนันตรูปนิสสยะ และปกตูปนิสสยะ อาร์มมณูปนิสสยะ ได้แก่บุคคลให้ทาน สมาทานศีล รักษาอุโบสถแล้วพิจารณาคุณนั้นให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่น พิจารณาคุณที่เคยสั่งสมไว้ดีแล้วให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่น ออกจากฌานแล้วพิจารณาฌานให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่น พระเสขะพิจารณาโคตรภูให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่นพิจารณาโวทานให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่นออกจากมรรคแล้วพิจารณามรรคให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่น,ในปฏิฐานอธิบายความหมายไว้ว่าอาร์มมณูปนิสสยะ ได้แก่ บุคคลให้ทาน สมาทานศีล รักษาอุโบสถแล้วยินดีเพิลิตเพิลินกุศลนั้นให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่น เพราะทำความยินดีเพิลิตเพิลินกุศลนั้นให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่นราคะจึงเกิดขึ้นทิวฐิจึงเกิดขึ้นหรือดังคำว่า อาร์มมณูปนิสสยะ ได้แก่ บุคคลยินดีเพิลิตเพิลินราคะให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่น เพราะทำความยินดีเพิลิตเพิลินราคะนั้นให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่นราคะจึงเกิดขึ้นทิวฐิจึงเกิดขึ้น ยินดีเพิลิตเพิลินทิวฐิจึงให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่นเพราะทำความยินดีเพิลิตเพิลินทิวฐินั้นให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่น ราคะจึงเกิดขึ้นทิวฐิจึงเกิดขึ้น (อภิ.ป.(ไทย)๔๐/๑๔/๘๘๗,๔๐/๑๕/๘๘๘,๔๐/๑๖/๘๘๙,๔๐/๕๓/๖๓๒,๔๐/๖๑/๘๒๙,๔๐/๖๒/๘๓๐,๔๐/๖๓/๘๓๑,๔๐/๑๐๓/๗๕๘,๔๐/๑๐๔/๗๕๙,๔๐/๔๒๓/๒๗๑)

- อาราธนา** การเชื่อเชิญ, นิมนต์, ขอร้อง, อ้อนวอน (มักใช้สำหรับพระสงฆ์และสิ่งศักดิ์สิทธิ์) ดังคำในมหาวิงค์ว่า พวกอุบาสิกาก็พากันตำหนิ ประณาม โพนทะนาว่า ไฉนพระคุณเจ้าทั้งหลายพวกเราอาราธนาอยู่ยังไม่ยอมแสดงธรรมหรือดังคำในปรินิพพานสูตรที่กล่าวไว้ว่า ทำวามหาพรหมทูลอาราธนาให้ทรงแสดงธรรม หรือดังคำในปาสราสิสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลายครั้งนั้น เรารับคำทูลอาราธนาของพรหมและเพราะความมีกรุณาในสัตว์ทั้งหลาย จึงตรวจดูโลกด้วยพุทธจักขุ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๖๔/๓๖, ๑๐/๖๗/๓๗, ๑๐/๖๘/๑๑๖, ๑๐/๑๗๘/๑๒๖, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๘๒/๓๐๖)
- อาราธนาธรรม** : กล่าวคำเชิญหรือขอร้องพระให้แสดงธรรม (ให้เทศน์) ว่าดังนี้: “พรหมมา จ โลกาทิปตีสหมปติกตอลุขลี อนธิวิริ อยาจณสตีธ สตตปาปปรชกขชาติกาเทเสตุ รมม อนุกมปิมีปช” พึงสังเกตว่า กตอลุขลี อนธิวิริ คำปกติเป็น กตลขลี (กตอลุขลี) อนธิวิริในพระไตรปิฎก ๓๓/๑๘๐/๔๐๓ ก็ใช้รูปปกติตามไวยากรณ์อย่างนั้น) แต่ที่มีรูปแบบไปอย่างนี้ เนื่องจากท่านทำตามฉันทลักษณ์ ที่บังคับครุ-ลหุ เมื่อจะอ่านหรืออ่านไปสวดเป็นทำนอง จะได้ไม่ขัด (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์)
- อาราธนาพระปริตร** : กล่าวคำเชิญหรือขอร้องให้พระสวดพระปริตรว่าดังนี้: “วิปตติปฏิพาหยาสพพสมปตติสิทฐิยาสพทุกขวินาสายปริตติ พุฎถ มงคฺล” (ว่า ๓ ครั้ง แต่ครั้งที่ ๒ เปลี่ยนทุกขเป็น ภย; ครั้งที่ ๓ เปลี่ยนเป็น โรค) **อาราธนาศีล** กล่าวคำเชิญหรือขอร้องพระให้ให้ศีล, สำหรับศีล ๕ ว่าดังนี้: “มยภนเต, (วิสุง วิสุง รกขณตถาย), ติสรณนสท, ปญจสีลานิ ยาจาม; ทุตติยมปิ มยภนเต, (วิสุง วิสุง รกขณตถาย), ติสรณนสท, ปญจสีลานิ ยาจาม; ตติยมปิ มยภนเต, (วิสุง วิสุง รกขณตถาย), ติสรณนสท, ปญจสีลานิ ยาจาม;” (คำในวงเล็บจะไม่ใช้ก็ได้) คำอาราธนาศีล ๘ ก็เหมือนกันเปลี่ยนแต่ *ปญจ* เป็น *อฏฺฐ* (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์)
- อาราธนาศีลอุโบสถ** : กล่าวคำเชิญพระให้ให้อุโบสถศีล ว่าพร้อมกันทุกคน ดังนี้: “มย ภนเต, ติสรณนสท, อฏฺฐงคสมนนาคต, อุโปสถิ ยาจาม” (ว่า ๓ จบ) (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์)
- อาราม** : วัด, ที่เป็นที่มาอินเดีย, สวนเป็นที่รื่นรมย์; ความยินดี, ความรื่นรมย์, ความเพลิดเพลิน; ในทางพระวินัยเกี่ยวกับของสงฆ์ หมายถึง ของปลูกสร้างในอารามตลอดจนต้นไม้ ดังคำในมหาวิงค์ว่า พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ พระเชตะวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๒๕๑/๕๑, ที.ส.(ไทย) ๙/๒๕๙/๑๐๖, ๙/๔๐๖/๑๓๕, ๙/๔๔๔/๑๙๗, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑/๒๕๔๔, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๙/๑๖, ๑๑/๒๐/๑๖, ๑๑/๒๔/๑๙, ๑๑/๒๖/๒๑, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๖๐/๕๐, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๑/๒๘, ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๖๑/๓๘๒, ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๒๔/๔๓) ; ดู *คัมภีร์กุฎี*
- อารามของปริพาชก** : วัดของปริพาชก ริมฝั่งแม่น้ำสัพปีนิ เขตกรุงราชคฤห์ ดังคำในอุทุมพริกสูตรที่กล่าวไว้ว่า พระผู้มีพระภาคทรงบันลือสีหนาท ในอารามของปริพาชกของพระนางอุทุมพริกแล้ว ทรงเหาะขึ้นสู่อากาศ ปรากฏพระองค์อยู่บนภูเขาศิขณภูฏ หรือดังคำในจุฬวงค์โคตตสูตรว่า พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ภูฏาคารศาลา ป่ามหาวัน เขตกรุงเวสาลี สมัยนั้นแล ปริพาชกชื่อวัจจโคตรอาศัยอยู่ในอารามของปริพาชกชื่อ

เอกบุณทริก หรือตั้งคำในสมณสังจสูตรว่า ปริพาชกที่มีชื่อเสียงอื่นๆอาศัยอยู่ที่อารามของปริพาชก ริมฝั่งแม่น้ำสัปปินี (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๗๙/๕๘,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๘๕/๒๑๕, อจ.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๘๕/๒๖๔)

อารามเจติย : เจติยคืออาราม หมายถึงวัด สถานที่ที่ทิ้งดงามด้วยไม้ดอกและไม้ผล ที่เรียกว่า เจติย เพราะเป็นสถานที่กระทำให้วิจิตร ทำให้น่าบูชา ตั้งคำในภยภรวสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า พราหมณ์ เรานั้นได้มีความดำริว่า ทางที่ดี เราควรอยู่ในเสนาสนะเช่นนี้ คือ อารามเจติย วนเจติย รุกขเจติย อันน่าสะพรึงกลัว น่าขนพองสยองเกล้าในราตรีที่กำหนดรู้กันว่าวัน ๑๔ คำ ๑๕ คำ และ๘ คำ แห่งปักษี ด้วยหวังว่า เราจะได้เห็นความน่ากลัวและความขลาด (ม.ม.(ไทย) ๑๒/๔๙/๔๐)

อรรถกถาอธิบายว่า อารามเจติย หมายถึงสถานที่ทิ้งดงามด้วยไม้ดอกและไม้ผล ที่เรียกว่า เจติย เพราะเป็นสถานที่กระทำให้ วิจิตร ทำให้น่าบูชา (ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๔๙/๑๒๙)

อารามชื่อโสภิตะ(ให้ขยับหมวด) :วัดที่พระพุทธเจ้านามว่าปทุมุตตระเคยประทับอยู่ ตั้งคำในอปทานที่พระโศตกเถระกล่าวไว้ว่า แม่น้ำภาคีรี เกิดจากภูเขาคิณนิพพานต์ ไหลผ่านไปทางประตูกรุงหงสาวดีอารามชื่อโสภิตะมหาชนสร้างไว้สวยงามใกล้ฝั่งแม่น้ำ พระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ ทรงเป็นผู้นำสัตว์โลกประทับอยู่ในอารามนั้น (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๗๓/๖๖๔)

อารามทัณฑะ, พราหมณ์ :ชื่อพราหมณ์คนหนึ่งที่ได้สนทนากับพระมหากัจจายนะ ตั้งคำในทุกนิบาต พราหมณ์อารามทัณฑะถามว่าอะไรเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้สมณะขัดแย้งกับสมณะ พระมหากัจจายนะตอบว่า เพราะความยึดมั่นทิฏฐิราคะ ตกอยู่ในอำนาจทิฏฐิราคะ กำหนดยินดีในทิฏฐิราคะ ถูกทิฏฐิราคะกลุ่มรุมและถูกทิฏฐิราคะครอบงำเป็นเหตุ แม้สมณะก็ขัดแย้งกับสมณะหรือตั้งคำว่า พราหมณ์อารามทัณฑะได้ลุกจากที่นั่งห่มผ้าเฉวียงบ่าข้างหนึ่งคุกเข่าข้างขวาลงบนแผ่นดินประนมมือไปยังทิศที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ อุทานขึ้น ๓ ครั้ง (อจ.ทุก.(ไทย) ๒๐/๓๘/๘๒)

อารามทายกเถราปทาน :ประวัติในอดีตชาติของพระอารามทายกเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๙๔ ท่านได้สร้างอารามถวายแด่พระพุทธเจ้าพระนามว่าสิทธัตถะ เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในกับที่ ๓๗ ท่านได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้มีพละานุภาพมากถึง ๗ ชาติ ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๒/๔๖๘)

อารามทูลกษัตติ : ชาดกว่าด้วยลิงทำลายสวน มี ๒ ชาดก แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อารามทูลกษัตติ มีเนื้อความอธิบายว่า บัณฑิตโพธิสัตว์ดิถีเนนผู้ลงถึงที่ฉลาดเกินไป พวกมันช่วยกันรดน้ำต้นไม้ในพระราชอุทยานตามคำสั่งของเจ้านายที่ชื่อตัวไปเที่ยวงานมหรสพ ๗ วัน แต่ทำตามวิธีของลิงโดยการถอนต้นไม้ดูรากก่อนจึงรดน้ำ ถ้ารากยาวจะรดน้ำมาก ถ้ามีรากสั้นจะรดน้ำน้อย จนทำให้ต้นไม้ตายหมด คนเฝ้าคิดจะทำประโยชน์แต่ก็ทำประโยชน์ให้เสียไป คนที่น่าได้รับคำติเตียนยิ่งกว่านั้นคือคนที่ใช้คน

โง้ให้ทำงานให้ และสูงขึ้นไปควรดิเตียนคนที่รับคนโง้นั้นเข้าทำงาน (ช.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๔๖/๑๙)

๒.อารามทูลกษัตริย์ มีเนื้อความอธิบายว่า บัณฑิตโพธิสัตว์เห็นฝูงลิงที่ทำหน้าที่แทนเจ้านายของมันเป็นที่ยากจะไปเที่ยวงานมหรสพแล้วให้ลิงทำหน้าที่รดน้ำต้นไม้แทน พวกมันคิดจะประหยัดน้ำจึงถอนต้นไม้ขึ้นมาดูรากก่อนจึงรดน้ำ ต้นที่รากยาวก็จะรดน้ำมาก ต้นที่รากสั้นก็จะรดน้ำน้อย ฝูงลิงทำหน้าที่อย่างดี แต่ก็ทำต้นไม้ให้เสียหาย พระโพธิสัตว์สอบถามดูว่าเป็นความคิดของใคร ได้ฟังว่าเป็นความคิดของหัวหน้าลิง จึงตำหนิว่า ขนาดหัวหน้ายังมีความคิดเพียงเท่านี้ แล้วลูกน้องมีความคิดสักแค่ไหน พวกลิงยืนยันว่าเป็นความคิดที่ถูกต้อง เพราะถ้าไม่ถอนดูแล้วจะรู้ได้อย่างไรว่าต้นไม้มีรากลึกหรือตื้น ท่านจะมาตำหนิพวกเราไม่ได้ พวกเราทำหน้าที่ดีที่สุดแล้ว พระโพธิสัตว์จึงว่า เราไม่ตำหนิพวกเจ้าที่เป็นลิงป่าไร้ปัญญาหรอก แต่ผู้ที่ควรตำหนิ คือ พระเจ้าวิเวสเสนะ ที่พวกเจ้าปลูกต้นไม้ให้ต่างหาก เพราะใช้คนไม่ถูกกับงาน ใช้คนที่ไม่มีความสามารถ ไม่รับผิดชอบงาน ทำให้การงานเสียหาย การใช้คนให้ทำงานควรให้เหมาะสมกับงาน คนที่ไม่รู้จักงานย่อมทำงานให้เสียหาย คนโง้ถึงแม้จะขยัน แต่ก็ทำงานให้เสียหายได้เช่นกัน เหตุนั้นผู้ที่ควรถูกตำหนิคือผู้ที่สั่งให้เขาทำโดยไม่ดูความเหมาะสมของคน (ช.ชา.ติก.(ไทย) ๒๗/๕๒/๑๓๑)

อารามเทวดา : เทพที่อยู่ในสวน หมายถึงเทวดาผู้สถิตอยู่ในสวนไม้ออกและไม้ผล ดังคำในจุฬารัตนสมาทานสูตรว่า พวกอารามเทวดา รวนเทวดา รุกขเทวดา และพวกเทวดาที่สิงอยู่ที่ต้นไม้อันเป็นโอสถหญ้าและต้นไม้เจ้าป่า ผู้เป็นมิตรอำมาตย์ ญาติสาโลหิต ของเทวดาที่สิงอยู่ที่ต้นสาละนั้นต่างก็พากันมาปลอบโยน (ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๔๖๘/๕๑๐)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อารามเทวดา หมายถึงเทวดาผู้สถิตอยู่ในสวนไม้ออกและไม้ผล (ม.ม.ุ.อ. (บาลี) ๒/๔๖๙/๒๗๙)

อารามเปสกะ : ผู้ใช้คนวัด ดังคำในปัญจกนิบาตว่า สงฆ์ไม่พึงแต่งตั้งให้เป็นอารามเปสกะ (ผู้ใช้คนวัด) ฯลฯ ไม่รู้จักคนวัดที่ใช้แล้วและคนวัดที่ยังมิได้ใช้ ฯลฯ สงฆ์พึงแต่งตั้งให้เป็นอารามเปสกะ ฯลฯ รู้จักคนวัดที่ใช้แล้วและคนวัดที่ยังมิได้ใช้ ฯลฯ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๒๗๓/๔๐๒, ๒๒/๒๗๔/๔๐๒, ๒๒/๒๗๕/๔๐๒, ๒๒/๒๗๖/๔๐๒)

อารามวัตถุ : พื้นที่ที่มีได้ปลูกพืชหรือไม้กอ แต่ปรับเป็นพื้นที่ไว้ ดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย อนึ่ง ในภณนี้ อุบาสกได้สร้างเรือนมุงแถบเดียวถวายอุทิศสงฆ์ ฯลฯ ... ได้สร้างปราสาท ได้สร้างเรือนโล้น ได้สร้างอารามวัตถุ (วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๘๘/๒๘๗, ๔/๑๘๙/๓๐๐, ๔/๑๙๑/๓๐๐, ๔/๑๙๒/๓๐๑)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อารามวัตถุ หมายถึงพื้นที่ที่มีได้ปลูกพืชหรือไม้กอ แต่ปรับเป็นพื้นที่ไว้ อาจล้อมรั้วไว้หรือมิได้ล้อมกำหนดไว้เป็นสถานที่สวนดอกไม้เป็นต้น (วิ.อ. (บาลี) ๑/๑๐๕/๓๗๐)

อารามิก : คนวัด, คนที่อยู่ในวัด ดังคำในมหาวิภังค์ว่า คำว่า หวังความบริสุทธิ์ คือ ประสงค์จะเป็นคฤหัสถ์ อุบาสก อารามิก (คนวัด) หรือสามเณร (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๑๙๘/๑๘๔)

อารามิกคาม : หมู่บ้านคนวัด ที่อยู่ในกรุงราชคฤห์ ดังคำในมหาวิงค์ว่า มหาอมาตย์รับพระราชโองการแล้วจัดคนวัดไปถวายท่านพระปิลินทวัจฉะจำนวน ๕๐๐ คน ตั้งหมู่บ้านขึ้นมาต่างหากมีชื่อเรียกว่าอารามิกคามบ้างปิลินทวัจฉคามบ้าง หรือตั้งคำในปิลินทวัจฉวัตถุที่กล่าวไว้ว่า มหาอมาตย์กราบทูลรับสนองพระราชโองการแล้วจัดคนวัดไปถวายท่านพระปิลินทวัจฉะ จำนวน ๕๐๐ คน ตั้งหมู่บ้านขึ้นมาต่างหาก มีชื่อเรียกว่าอารามิกคามบ้าง ปิลินทวัจฉคามบ้าง (วิ.มหา.(ไทย) ๒//๑๔๐, วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๗๐/๖๕)

อารามิกชน : คนที่อยู่ในวัด ดังคำใน มหาสกุหลุทายีสสูตรที่กล่าวไว้ว่า สาวกของพระสมณโคดมเหล่านั้นจะเป็นอารามิกชนก็ดี เป็นอุบาสกก็ดี ก็ยังสมาทานประพฤตีสิกขาบท ๕ ประการ สาวกทั้งหลายสักการะ เคารพ นับถือบูชาพระสมณโคดมด้วยอาการอย่างนี้ นอกจากสักการะ เคารพแล้วยังอาศัยพระสมณโคดมอยู่ (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๔๐/๒๘๔)

อารุทธกะ, เตียรถีย์ : ชื่อเตียรถีย์คนหนึ่ง ประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ (คือ ๑.เป็นผู้ฆ่าสัตว์ ๒. เป็นผู้ลักทรัพย์ ๓. เป็นผู้ประพฤตีมืดพรหมจรรย์ ๔. เป็นผู้พูดเท็จ ๕.เป็นผู้เสพของมีนเมา คือสุราและเมรัยอันเป็นเหตุแห่งความประมาท) ย่อมดำรงอยู่ในนรก เหมือนถูกนำไปฝังไว้ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๒๙๔/๔๐๖, ๒๒/๒๙๕/๔๐๖, ๒๒/๒๙๖/๔๐๖, ๒๒/๒๙๗/๔๐๖)

อารูปวิโมกข์ : หลุดพ้นจากอรูปรูปร่าง เพราะสงบองค์และอารมณ์แห่งฌานทั้งหลาย อีกอย่างหนึ่ง ท่านหมายถึงสงบอารมณ์ที่เป็นโลกุตตรธรรม ดังคำในสุลิมปริพพาชกสูตร ที่สุลิมปริพพาชกถามที่ภิกษุทั้งหลายว่า ท่านทั้งหลายรู้เห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมถูกต้องอารูปรูปร่างอันสงบกำลั่งรูปทั้งหลายเสียได้ด้วยนามกายอยู่บ้างหรือ กษุทั้งหลายตอบว่า ไม่ใช่อย่างนั้น ท่านผู้มีอายุ (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๓๐/๑๔๗)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อารูปวิโมกข์ คือ การหลุดพ้นจากอรูปรูปร่าง เพราะสงบองค์และอารมณ์แห่งฌานทั้งหลาย อีกอย่างหนึ่ง พระฎีกาจารย์ หมายถึงการหลุดพ้นจากความจำได้หมายรู้รูปรูปร่าง เพราะองค์ฌานทั้งหลายสงบระงับ โดยภาวะที่ไกลจากธรรมเครื่องเนิ่นช้ามีนิวรณ์เป็นต้น เพราะสงบอารมณ์ที่ถึงความละเอียดอ่อนโดยปราศ จากการจำแนกว่าเป็นรูป อีกอย่างหนึ่ง ท่านหมายถึงสงบอารมณ์ที่เป็นโลกุตตรธรรม (ส.นิ.อ. (บาลี) ๒/๓๐/๑๔๓, ส.นิ.ฎีกา (บาลี) ๒/๓๐/๑๕๑)

อาโรคมทะ : ความมัวเมาในความไม่มีโรค, เป็น ๑ ในมทะ ๓ คือ ๑. อาโรคมทะ (ความมัวเมาในความไม่มีโรค) ๒. โยพพนมทะ(ความมัวเมาในความเป็นหนุ่มสาว) ๓. ชีวิตมทะ(ความมัวเมาในชีวิต), ในวิงค์อธิบายความหมายไว้ว่า ความเมา ฯลฯ ความที่จิตต้องการเชิดชูตนเป็นดุจจริงเพราะอาศัยความไม่มีโรค นี้เรียกว่าอาโรคมทะ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๔, ๓๕/๘๔๔/๕๔๗)

อาโรคยสัมปทา : ความถึงพร้อมแห่งความไม่มีโรค, เป็นข้อ ๓ ในสัมปทา ๕ คือ ๑. ญาตีสัมปทา (ความถึงพร้อมแห่งญาติ) ๒. โภคสัมปทา(ความถึงพร้อมแห่งโภคสมบัติ) ๓. อาโรคย

สัมปทา(ความถึงพร้อมแห่งความไม่มีโรค) ๔. สีสัมปทา(ความถึงพร้อมแห่งศีล)
๕. ทิฏฐีสัมปทา(ความถึงพร้อมแห่งทิฏฐิ) (วิ.ป.(ไทย) ๘/๓๒๕/๔๖๔, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/
๓๑๖/๓๐๔)

อาโรหณะ : ความเมาในความมีทรวดทรงสูง,เป็นข้อ ๒๔ ในธรรม ๗๓ ข้อ ในวิภังค์อธิบาย
ความหมายไว้ว่า ความเมา ฯลฯ ความที่จิตต้องการเชิดชูตนเป็นดุจธงเพราะอาศัย
ความเป็นผู้มีทรวดทรงสูงนี้เรียกว่าอาโรหณะ (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๘๔๔/๕๔๙)

อาโรหณะ, อมาตย์ : ซ้อมหาอำมาตย์คนหนึ่ง อยู่กรุงสวตถิ ภายหลังบวช แต่ยังไม่ได้รับการปฏิบัติ
อย่างซาวาสอยู่ ดังคำในภิกขุณีวิภังค์ว่า ครั้งนั้น มหาอมาตย์ชื่ออาโรหณะบวชใน
สำนักภิกษุ อดีตภรรยาของท่านบวชในสำนักภิกษุณี ต่อมา ภิกษุณีนั้นร่วมฉัน
ภัตตาหารในสำนักของภิกษุณีนั้น ขณะที่ท่านกำลังฉัน ภิกษุณีนั้นเข้าไปเป็นปรนนิบัติ
อยู่ใกล้ๆ ด้วยน้ำฉันและการพัดวี พุดเกี่ยวกับเรื่องครอบครัว พุดมากเกินไป (วิ.
ภิกขุณี.(ไทย) ๓/๘๑๕/๑๔๐)

อาลปะ : คำร้องเรียก (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์)

อาลกา : ชื่อพืชชนิดหนึ่ง มีหัว ดังคำในอุปทานที่พระอุปสีวเถระกล่าวถึงอดีตสมัยที่ตนเป็น
ดาบสคนหนึ่งสรุปความได้ว่า มันเทศ มันอ่อน มันมีชื่อเสียงหอม กระเทียม และคนทา
อาลกา ต้นตาล มีอยู่ใกล้อาศรมของข้าพเจ้า (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๑๕/๖๗๐)

**อามลกีวัน :(ไม่มีศัพท์) ต้องเป็นอามลกีวัน ชื่อป่าแห่งหนึ่ง หมู่บ้านจาดูมา ดังคำในจาดูมสูตรว่า พระ
ผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ อามลกีวัน หมู่บ้านจาดูมา สมัยนั้นแลภิกษุประมาณ
๕๐๐รูปมีท่านพระสารีบุตรและท่านพระมหาโมคคัลลานะเป็นหัวหน้าเดินทางมาถึง
บ้านจาดูมาเพื่อเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาค(ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๕๗/๑๗๗)**

อาลยาภินิเวส : ความยึดมั่นด้วยความอาลัย ดังคำในปฏิสัมภิทามรรค ญาณกถา ที่กล่าวไว้ว่า เมื่อละ
อาลยาภินิเวส (ความยึดมั่นด้วยความอาลัย) ธรรมทั้งหลายที่เกิดด้วยอำนาจแห่งอา
ยิณยานุสัสสนา ย่อมไม่ล่วงเลยกันและกัน ... (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๘/๔๔)

อาลัมพทายกเถรภาพทาน :ประวัติในอดีตชาติของพระอาลัมพทายกเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้
สรุปได้ว่า ในอดีตชาติที่ ๑๑๘ ท่านถวายราชสะพานแด่พระพุทธเจ้าพระนาม
ว่าตลทาสี เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิถึง ๓ ชาติ ใน
ชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑/๓๘๙)

อาลัย : ๑. ที่อยู่, ที่อาศัย, แהל่ง ดังคำในธรรมบทว่า ผู้มีสติ หมั่นประกอบความเพียร ไม่ติด
ในที่อยู่ ละความห่วงอาลัยไป เหมือนหงส์ละเปลือกตมไปฉะนั้น (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๙๑/
๕๗) ๒. ความมีใจผูกพัน, ความเยื่อใย, ความตั้งใจปรารถนา, ความพัวพัน มัก
หมายถึงตัณหา; ในภาษาไทยใช้ในความหมายว่าห่วงใย หวนคิดถึง ดังคำในมหา
ทานสูตรว่า หมู่ประชาชนนี้ เป็นผู้รั้นรมย์ในอาลัย ยินดีในอาลัย เพลิดเพลินในอาลัย
หรือดังคำในวาเสฏฐสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่าเราเรียกบุคคลผู้ไม่มีความอาลัยคือ
ตัณหา รู้แจ้งชัดจนหมดความสงสัย มีจิตโน้มไปสู่สมถธรรมจนบรรลุได้ในที่สุดว่าเป็น
พราหมณ์ หรือดังคำในภเวตติสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ราธะ พวกเด็กชายหรือ
เด็กหญิงเล่นเรื่อนฝุ่นอยู่ เป็นผู้ยังไม่ปราศจากความกำหนัด ไม่ปราศจากความพอใจ

ไม่ปราศจากความรัก ไม่ปราศจากความกระหายไม่ปราศจากความเร่าร้อน ไม่ปราศจากความทะยานอยากในเรือนฝุ่นเหล่านั้นอยู่เพียงใดพวกเขาที่อาลัย อยากเล่นหวงแหน ยึดถือเรือนฝุ่นทั้งหลายอยู่เพียงนั้น หรือตั้งคำในนิสสารณียสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่าเพราะความเพลิดเพลินในสักรายจะไม่เกิดแก่เธอ ภิกษุนี้เราจึงเรียกว่าเป็นผู้ไม่มีอาลัย ตัดตัณหาได้แล้ว คลายสังโยชน์ได้แล้ว ทำที่สุดทุกข์ได้แล้ว เพราะละมานะได้โดยชอบ (วิ.ม.(ไทย) ๔/๗/๑๑,ที.ม.(ไทย) ๑๐/๖๔/๓๖,๑๐/๖๗/๓๘,ม.ม.(ไทย) ๑๒/๒๘๑/๓๐๕,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๓๗/๔๐๗,ส.ข.(ไทย) ๑๗/๑๖๑/๒๕๕, อัง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๒๘/๑๙๖,อัง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๒๐๐/๓๔๒,ช.อุติ.(ไทย) ๒๕/๙๐/๔๖๑,๒๕/๑๗๙/๕๔๑,ช.ธ.(ไทย) ๒๕/๓๔๔/๑๔๐,๒๕/๔๑๑/๑๖๓)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อาลัย คือกามคุณ ๕ ที่สัตว์พัวพัน ยินดี เพลิดเพลิน (วิ.อ. (บาลี) ๓/๗/๑๓) เป็นชื่อเรียกกิเลส ๒ อย่างคือ กามคุณ ๕ และตัณหาวิจริต ๑๐๘ (สารตถ.ฎีกา (บาลี) ๓/๗/๑๘๔) คำว่า อาลัย ในที่นี้หมายถึงกามคุณ ๕ (รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ) หรือหมายถึงวิภูฏะ (กิเลสวิภูฏะ, กัมมวิภูฏะ, วิปากวิภูฏะ) (อัง.จตุกก.อ. ๒/๑๒๘/๓๗๗)

อาลัยคือกาม : กิเลสคือกามคุณ ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ดังคำในอนมยสูตรที่เทวดากล่าวว่า เขิญท่านทั้งหลายดูพระพุทธรูปเจ้าพระองค์นั้น ผู้มีพระนามไม่ต่ำต้อย ทรงเห็นประโยชน์อันละเอียดอ่อน ให้ซึ่งปัญญาไม่ทรงข้องอยู่ในอาลัยคือกาม ตรัสรู้ธรรมทุกอย่าง (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๔๕/๖๐)

อาลุหทยกเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระอาลุหทยกเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๓๑ ท่านได้ถวายหัวมันแก่พระอรหันต์รูปหนึ่ง เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหันต์พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ช.อุป.(ไทย) ๓๒/๓๑/๔๓๙)

อาโลก : แสงสว่าง มักอยู่ข้างหน้าศัพท์อื่น เช่น อาโลกกสิณ อาโลกสัญญา (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)

อาโลกกร : ผู้ทำแสงสว่าง, เป็นชื่อผู้ได้บรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ ดังคำในสิลสัมปณสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ทรงคุณเห็นปานนี้นั้น เราเรียกว่า ‘ศาสดา’ บ้าง ‘สัตถวาหะ(ผู้นำหมู่คณะ)’ บ้าง ‘รณัญชหะ(ผู้ละข้าศึกคือกิเลส)’ บ้าง ‘ตโมนุหะ(ผู้บรรเทาความมืด)’ บ้าง ‘อาโลกกร(ผู้ทำแสงสว่าง)’ บ้าง (ช.อุติ.(ไทย) ๒๕/๑๐๔/๔๘๓)

อาโลกกสิณ : กสิณคือแสงสว่าง,การเจริญสมถกรรมฐานตั้งใจเพ่งแสงสว่างเป็นอารมณ์ (ข้อ ๙ ในกสิณ ๑๐) (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์) ในอรรถกถาอธิบายว่าเป็นชื่อของอาภาธาตุ อันฉานพร้อมทั้งอารมณ์ที่ทำให้ ปีติเกิดขึ้น เพราะบริกรรมโดยเพ่งแสงสว่างเป็นอารมณ์ อาภาธาตุอาศัยความมืดจึงปรากฏได้ (ส.นิ.อ. (บาลี) ๒/๙๕/๑๕๑)

อาโลกเลณสถาน : ชื่อถ้ำแห่งหนึ่งในมลชนบท เกาะลังกา เป็นที่ที่ *สังคายนาครั้งที่ ๕* จาริกพระไตรปิฎกลงในใบลาน (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)

อาโลกสัญญา : ความกำหนดหมายในแสงสว่าง,ความสำคัญในแสงสว่าง,กำหนดหมายแสงสว่าง คือ ตั้งความกำหนดหมายว่ากลางวันไว้ในใจให้เหมือนกันทั้งในเวลากลางวันและกลางคืน เป็นวิธีแก้ง่วงอย่างหนึ่ง ดังคำว่า ภิคุในพระธรรมวินัยนั้นนสิกการถึงอาโลกสัญญา (ความกำหนดหมายในแสงสว่าง)อธิษฐานทิวาสัญญา(ความกำหนดว่ากลางวัน)ว่า ‘กลางวันเหมือนกลางวัน กลางคืนเหมือนกลางคืน มีใจสงบ ไม่มีเครื่องร้อยรัด อบรมจิตให้สว่างอยู่สมาธิภาวนานี้ที่บุคคลเจริญทำให้มากแล้วย่อมเป็นไปเพื่อได้ญาณทัสสนะ หรือดังคำในวิภังคสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อาโลกสัญญา (ความหมายรู้แสงสว่าง) อันภิคุในธรรมวินัยนี้เรียนไว้ดีความหมายรู้ว่ากลางวันตั้งมั่นดี ภิคุชื่อว่า มีใจสงบไม่มีเครื่องร้อยรัดออบรมจิตให้สว่างอยู่ เป็นอย่างนี้แล (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๗/๒๗๙, ส.ม.(ไทย) ๑๙/๘๓๒/๔๐๙,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๔๑/๖๙,อง.ฉกก.(ไทย) ๒๒/๒๙/๔๖๙,อง.สตุตท.(ไทย)๒๓/๖๑/๑๑๗,พ.ป.(ไทย)๓๑/๑๘/๔๑,๓๑/๒๒/๓๐,๓๑/๘๖/๑๔๕,๓๑/๒๑๗/๓๖๐,๓๑/๒๒๒/๓๗๔)

อาโลกสูตร : พระสูตรว่าด้วยความสว่าง พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ความสว่าง ๔ คือ ความสว่างแห่ง (๑) ดวงจันทร์ (๒) ดวงอาทิตย์ (๓) ไฟ (๔) ปัญญา บรรดาความสว่าง ๔ นี้ ความสว่างแห่งปัญญาเป็นเลิศ (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๔๓/๒๐๙)

อาวรณ : เครื่องกัน, เครื่องกำบัง; ไทยมักใช้ในความหมายว่า ห่วงใย, อาลัย, คิดกังวลถึง ดังคำในมหานิทเทศว่า ตัณหาตรัสเรียกว่า ความอยากแก่ ความกำหนด ความกำหนดนัก ความคล้อยตามอาวรณ ความยินดี ความเพลิดเพลิน...โยคะ คันถะ อุปาทาน อาวรณ นีวรณ (พ.ม.(ไทย) ๒๙/๒๙/๓/๑๑)
อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อาวรณ คือสภาวะที่ขัดขวางจิตไม่ให้ก้าวหน้าในคุณธรรม (พ.ม.อ. (บาลี) ๓/๓๙)

อาวรณตาสสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมเป็นเครื่องกัน พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้บุคคลแม้ฟังพระสัทธรรมอยู่ก็ไม่อาจก้าวลงสู่สัมมัตตนิยาม (อริยมรรคมีองค์ ๘) ในกุศลธรรมทั้งหลายได้ มี ๖ คือ (๑) ความเป็นผู้มีกรรมเป็นเครื่องกัน (หมายถึงอนันตริยกรรม ๕ มีมาตุฆาต ฆ่ามารดาเป็นต้น) (๒) ความเป็นผู้มีกิเลสเป็นเครื่องกัน (หมายถึงนียตมิจฉาภิภูติ ได้แก่ลัทธิที่มีความเชื่อว่าสัตว์ วิญญาณ หรือชีวาตมัน มีความเที่ยงแท้ ไม่ดับสลาย) (๓) ความเป็นผู้มีวิบากเป็นเครื่องกัน (๔) ความไม่มีศรัทธา (๕) ความไม่มีฉันทะ(๖) ความมีปัญญาทรม แล้วตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้ภิคุฟังพระสัทธรรมอยู่อาจก้าวลงสู่สัมมัตตนิยามในกุศลธรรมทั้งหลายได้ ๖ มีนัยตรงกันข้าม (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๘๖/๖๑๐)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า วิบากเป็นเครื่องกัน หมายถึงอกุศลวิบากปฏิสนธิ ได้แก่การถือปฏิสนธิ เพราะผลแห่งอกุศลกรรม หรือ อเหตุกปฏิสนธิ ได้แก่การถือปฏิสนธิโดยปราศจากเหตุในกุศลวิบากอยู่ (อง.ฉกก.อ.(บาลี) ๓/๘๖/๑๕๕)

อาวรณนีวรณสูตร :พระสูตรว่าด้วยนีสวรรณเครื่องกัน พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิคุทั้งหลายว่า นีสวรรณ ๕ เป็นเครื่องกัน เป็นความเศร้าหมองแห่งจิต ทอนกำลังปัญญา ส่วน

โพชนงค์ ๗ ไม่เป็นเครื่องกางกั้น ไม่เป็นความเศร้าหมองแห่งจิต เป็นไปเพื่อทำให้แจ้งผลแห่งวิชาและวิมุตติ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๒๑๙/๑๔๙)

อวารณสูตร : พระสูตรว่าด้วยนิรณครเครื่องกางกั้น พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเชตวัน เขตกรุงสาวัตถี ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า นิรณครเครื่องกางกั้น ๕ คือ (๑) กามฉันทะ ความพอใจในกาม (๒) พยาบาท ความคิดร้าย (๓) ถีนมิทธะ ความหดหู่และเชื่องซึม (๔) อุทธัจจกุกกัจจะ ความฟุ้งซ่านและร้อนใจ (๕) วิจิกิจฉา ความลึกลับเสงสัย ครอบงำจิตแล้ว ย่อมทอนกำลังปัญญา(หมายถึงวิปัสสนาปัญญาและมคคปัญญา) นิรณคร ๕ นี้ ถ้าภิกษุยังละไม่ได้แล้ว ก็ไม่สามารถจะรู้จักประโยชน์ตน ประโยชน์ผู้อื่น ทั้งประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่นหรือจักทำให้แจ้งญาณทัสสนะด้วยปัญญาที่ไม่มีกำลังที่อ่อนกำลังได้ ดุจแม่น้ำที่ไหลลงจากภูเขาไปสู่ที่ไกล มีกระแสเชี่ยว พัดสิ่งที่จะพัดไปได้ บุรุษพึงเปิดปากเหมืองทั้ง ๒ ข้างแห่งแม่น้ำนั้น เมื่อเปิดปากเหมืองแล้ว กระแสน้ำในท่ามกลางแม่น้ำนั้นก็ซัดสายไหลผิดทาง ไหลไปสู่ที่ไกลไม่ได้ ไม่พัดสิ่งที่จะพัดไปได้ ฉะนั้น เมื่อภิกษุละนิรณครเครื่องกางกั้น ๕ นี้ได้แล้ว จักรู้ประโยชน์ตน ประโยชน์ผู้อื่น ทั้งประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่น หรือจักทำให้แจ้งญาณทัสสนะ ดุจแม่น้ำที่ไหลลงจากภูเขาไปสู่ที่ไกล พัดสิ่งที่จะพัดไปได้ บุรุษพึงปิดปากเหมือง ๒ ข้างแห่งแม่น้ำนั้น เมื่อปิดปากเหมืองแล้ว กระแสน้ำในท่ามกลางแม่น้ำนั้น ก็ไม่ซัดสายไหลผิดทาง ไหลไปสู่ที่ไกลได้ พัดสิ่งที่จะพัดไปได้ ฉะนั้น (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๕๑/๘๙)

อวาชชนจิต : จิตคืออวาชชนะ หมายถึงจิตที่ทวนอารมณ์ ดังคำในปฏฐานว่า ชั้นที่ เป็นกุศลเป็นปัจจัยแก่เจโตปริยญาณ ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ยถากัมมุปกญาณอนาคังสญาณ และอวาชชนจิตโดยอารมณ์ปัจจัย หรือตั้งคำว่า ภาวังคจิตเป็นปัจจัยแก่อวาชชนจิต กิริยาเป็นปัจจัยแก่กุฐานะหรือตั้งคำว่าสภาวะธรรมที่เป็นอภัยกถเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นกุศลโดยอนันตรปัจจัยได้แก่ อวาชชนจิตเป็นปัจจัยแก่ชั้นที่เป็นกุศลโดยอนันตรปัจจัยหรือตั้งคำว่า สภาวะธรรมที่เป็นอภัยกถเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่เป็นอกุศลโดยอนันตรปัจจัยได้แก่อวาชชนจิตเป็นปัจจัยแก่ชั้นที่เป็นอกุศลโดยอนันตรปัจจัย(อภิ.ป.(ไทย)๔๐/๙/๘๘๒,๔๐/๓๙/๖๖๕,๔๐/๔๐/๖๖๕,๔๐/๔๑/๖๖๖,๔๐/๔๕/๖๖๙,๔๐/๔๗/๖๗๐,๔๐/๕๓/๘๑๘,๔๐/๕๕/๘๑๙,๔๐/๕๖/๘๒๒,๔๐/๙๒/๗๔๘,๔๐/๙๓/๗๔๙)

อวัญญุภย : ภยจากน้ำวน หมายถึงกามคุณ ๕, เป็นข้อ ๑ ในภย ๔ คือ ๑. อุมิภย(ภยจากคลื่น)๒. กุมภีลภย(ภยจากจระเข้) ๓.อวัญญุภย (ภยจากน้ำวน) ๔. สุกุภย(ภยจากปลาร้าย) ,ในจาคุมสูตร พระผู้มีพระภาคอธิบายความหมายไว้ว่า กุลบุตรบางคนในโลกนี้ มีศรัทธาออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต คิดว่า‘เราถูกชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริทเวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาสครอบงำ ตกอยู่ในกองทุกข์ มีทุกข์ประดังเข้ามา ไฉนหนอ การทำกองทุกข์ทั้งหมดนี้ให้สิ้นสุด จะพึงปรากฏ’ เธอบวชอยู่อย่างนี้ ในเวลาเช้าครองอันตราสก ถือบาตรและจีวร เข้าไปบิณฑบาตตามหมู่บ้านหรือตำบล ไม่รักษากาย ไม่รักษาวาจา มีสติไม่ตั้งมั่นไม่สำรวมอินทริย เธอเห็นคหบดีหรือบุตรคหบดีในหมู่บ้านหรือตำบลนั้น ผู้เฝ้าบิณฑบาตร บำเรอตนด้วยกามคุณ ๕ประการ

คิดอย่างนี้ว่า ‘เมื่อก่อน เราเป็นคฤหัสถ์ผู้เฒ่าอิม พรั่งพร้อม บำเรอตนด้วยกามคุณ ๕ ประการ โภคทรัพย์ในตระกูลของเราที่มีอยู่พร้อม เราสามารถที่จะใช้สอยโภคทรัพย์ และทำบุญได้’ เธอจึงบอกคืนสิกขากลับมาเป็นคฤหัสถ์ นี้เรียกว่าภิกษุผู้กลัวอวิชฌ ภัยบอกคืนสิกขากลับมาเป็นคฤหัสถ์ คำว่าอวิชฌภัย นี้ เป็นชื่อเรียกกามคุณ ๕ ประการ (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๖๔/๑๘๔,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๒๒/๑๘๔)

อวาสา : ที่อยู่, โดยปรกติหมายถึงที่อยู่ของพระสงฆ์ คือวัด ดังคำว่า สมัยนั้น พระปณฺฑุกะ และพระกปิละเป็นเพื่อนกัน รูปหนึ่งอยู่ในอวาสาใกล้หมู่บ้าน อีกรูปหนึ่งอยู่ในกรุง โกสัมพี หรือดังคำว่า ภิกษุจำนวนมากจำพรรษาในอวาสาแห่งหนึ่ง ตั้งคิดกันว่า ขอให้พวกเรารู้กัน ภิกษุรูปใดหลีกเลี่ยงจากอวาสานี้ก่อน ภิกษุรูปนั้นเป็นพระอรหันต์ (วิ.ม.(ไทย) ๑/๑๖๐/๑๓๒, วิ.ม.(ไทย) ๒/๑๔๙/๓๒๒,ที.ม.(ไทย) ๑๐/๘๘/๔๙,๑๐/๑๘๘/๑๓๕,๑๐/๑๘๘/๑๓๖,ม.ม.(ไทย) ๑๒/๑๖๐/๑๖๓,ม.อ.(ไทย) ๑๔/๔๘/๕๕,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๘๐/๒๕๔,ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๕๗/๔๔๑)

อวาสาปัลลิว : ความกังวลเกี่ยวกับอวาสา,ความกังวลในอวาสาเพราะคิดจะกลับมา,เป็นข้อ ๑ ในปัลลิว ๒ คือ ๑. อวาสาปัลลิว(ความกังวลในอวาสาเพราะคิดจะกลับมา) ๒. จีวรปัลลิว (ความกังวลในจีวรเพราะยังไม่ได้ทำจีวรหรือทำยังไม่เสร็จ) ภิกษุทั้งหลาย อวาสาปัลลิว คือในกรณีนี้ภิกษุยังอยู่ในอวาสานั้นหรือหลีกเลี่ยงไปแต่ผู้ใจว่า จะกลับอย่างนี้ชื่อว่าอวาสาปัลลิว,ในจุฬนิตเทศอธิบายว่า พระปัจเจกสัมพุทธเจ้า นั้น มีใจไม่ผูกพันด้วยกุลปัลลิว(ความกังวลเกี่ยวกับตระกูล) คณปัลลิว(ความกังวลเกี่ยวกับหมู่คณะ) อวาสาปัลลิว(ความกังวลเกี่ยวกับอวาสา) จีวรปัลลิว(ความกังวลเกี่ยวกับจีวร) ปิณฑปัลลิว(ความกังวลเกี่ยวกับปิณฑบาต) เสนาสนปัลลิว(ความกังวลเกี่ยวกับเสนาสนะ) คิลานปัจฉัยเภสัชบริขารปัลลิว(ความกังวลเกี่ยวกับคิลานปัจฉัยเภสัชบริขาร) (วิ.ม.(ไทย) ๕/๓๒๕/๑๗๓,ขุ.จ.(ไทย) ๓๐/๑๕๑/๔๘๓)

อวาสามัจฉริยะ : ๕ ทัศนะที่เกี่ยวกับอวาสา,เป็นข้อที่ ๑ ในมัจฉริยะ ๕ คือ ๑. อวาสา(ความตระหนี่อวาสา)๒.กุลมัจฉริยะ(ความตระหนี่ตระกูล)๓.ลาภมัจฉริยะ(ความตระหนี่ลาภ) ๔.วัณณมัจฉริยะ(ความตระหนี่วรรณะ) ๕. ฌัมมัจฉริยะ(ความตระหนี่ธรรม) (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๑๕/๓๐๑,ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๖๓/๔๕๙)

อวาสิกสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมของเจ้าอวาสา พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้ภิกษุเจ้าอวาสาเป็นผู้ไม่ควรได้รับการยกย่อง ๕ คือ เป็นผู้(๑) ไม่เพียบพร้อมด้วยมารยาท (คือไม่มีมารยาทของความเป็นสมณะ)และไม่เพียบพร้อมด้วยวัตร (๒) ไม่เป็นพหูสูต ไม่ทรงสุตะ (๓) ไม่ประพฤติขัดเกลาไม่ยินดีการหลีกเร้น (๔) ไม่ยินดีในกัลยาณธรรม ไม่มีวาจางาม ไม่เจรจาถ้อยคำไพเราะ (๕) มีปัญญาทราวม โง่เขลา เป็นคนเซอะ แล้วตรัสว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้ภิกษุเจ้าอวาสาเป็นผู้ควรได้รับการยกย่อง ๕ คือ เป็นผู้ (๑) เพียบพร้อมด้วยมารยาทและเพียบพร้อมด้วยวัตร (๒) เป็นพหูสูต ทรงสุตะ (๓) ประพฤติขัดเกลายินดีในการหลีกเร้น (๔) ยินดีในกัลยาณธรรม มีวาจางาม เจรจาถ้อยคำไพเราะ (๕) มีปัญญา ไม่โง่เขลา ไม่เป็นคนเซอะ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๒๓๑/๓๗๓)

อวาหมงคลและวิวาหมงคล :พิธีรดน้ำเพื่อเป็นมงคลในการแต่งงาน, งานมงคลสมรส มีอธิบายว่า การแต่งงานแบบหนึ่งที่ฝ่ายชายจะนำหญิงที่ตนแต่งงานด้วยมาอยู่ที่บ้านของตน เรียกว่า อวาหมงคล,การแต่งงานแบบหนึ่งที่ฝ่ายชายจะต้องถูก นำไปอยู่ที่บ้านฝ่ายหญิง เรียกว่า วิวาหมงคล, เป็นประเพณีแต่งงานที่นิยมปฏิบัติกันในประเทศอินเดีย ฝ่ายใต้, การแต่งงานตามประเพณีไทย ไม่ว่าจะฝ่ายหญิงจะไปอยู่ที่บ้านฝ่ายชาย หรือฝ่ายชายจะไปอยู่ที่บ้านฝ่ายหญิง หรือจะแยกไปอยู่ตามลำพัง ก็เรียกว่า วิวาหะ หรือ วิวาหมงคล ดังคำในอัมพัฏฐสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อัมพัฏฐะ ขนที่ยืดติด เพราะอ้างชาติ ยืดติดเพราะอ้างตระกูลยืดติดเพราะอ้างความถือตัวหรือยึดติดอยู่กับ อวาหมงคลและวิวาหมงคลซึ่งอวยงอยู่ห่างไกลจากวิชาสมบัติและจรณสมบัติอัน เป็นคุณยอดเยี่ยม หรือดังคำในอาฏานาฎียสูตรที่กล่าวว่า อมนุษย์ทั้งหลายไม่พึงทำ อวาหมงคลและวิวาหมงคลกับอมนุษย์นั้น หรือดังคำในอุปทานที่พระเสลเถระกล่าวไว้ว่าอวาหมงคลและวิวาหมงคลของข้าพเจ้าก็ไม่มี พระพุทธเจ้าผู้ให้เกิดความยินดี แก่ศากยะทั้งหลาย ประเสริฐที่สุดในโลกพร้อมทั้งเทวโลก (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๒๙๖/๓๓๘,วิ.จุ.(ไทย)๗/๓๐๔/๑๑๑,ที.สี.(ไทย) ๙/๒๖/๑๐,๙/๒๑๐/๗๑,๙/๒๗๘/๑๐๐,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๘๒/๒๓๐,๑๑/๒๙๒/๒๔๓,ม.ม.(ไทย)๑๓/๓๙๗/๔๙๒,ช.ช.(ไทย) ๒๗/๒๔๗/๔๖๑,ช.อุป.(ไทย) ๓๒/๒๓๕/๖๑๒,๓๒/๒๓๗/๖๑๓)

อาวุธ : เครื่องมือที่ใช้ป้องกันหรือต่อสู้, เครื่องมือที่ใช้ในการทำร้าย ทำลาย ป้องกัน ต่อสู้ หรือฆ่า; โดยปริยายหมายถึงสิ่งที่มีลักษณะคล้ายคลึงเช่นนั้น เช่นใช้ปัญญาเป็นอาวุธ ดังคำในมหาวิงค์ว่า พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ พระเชตวัน อารามของ อนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี ครั้งนั้น พวกภิกษุฉัพพัคคีย์แสดงธรรมแก่คนที่ไม่ เป็นใช้ผู้ถืออาวุธ, อาวุธ มี ๓ อย่าง คือ ๑. สุตาอาวุธ(อาวุธคือสุตะ) ๒. ปวีณาอาวุธ (อาวุธคือปวีเภา) ๓. ปัญญาอาวุธ (อาวุธคือปัญญา) (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๖๓๗/๗๑๖, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๑,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๔๙/๔๒๔)

มีอธิบายว่า อาวุธ แปลว่าเครื่องมือที่ใช้ป้องกันหรือต่อสู้ ในที่นี้หมายถึงอาวุธ ในทางธรรม ๓ ประการ คือ (๑) สุตะ หมายถึงพระพุทธพจน์ (๒) ปวีเภา หมายถึง วิเวก(ความสงบ) ๓ ประการ คือ กายวิเวก จิตตวิเวก และ อุปวิเวก (๓) ปัญญา หมายถึงปัญญาทั้งที่เป็นโลกียะและโลกุตระ

อาวุธโส : ผู้มีอายุเป็นคำเรียก หรือทักทาย ที่ภิกษุผู้แก่พรรษาใช้ร้องเรียกภิกษุผู้อ่อนพรรษากว่า (ภิกษุผู้ใหญ่ร้องเรียกภิกษุผู้น้อย) หรือภิกษุผู้ร้องเรียกคฤหัสถ์ คู่กับคำ *ภนฺเต* ซึ่งภิกษุผู้อ่อนกว่าใช้ร้องเรียกภิกษุผู้แก่กว่าหรือคฤหัสถ์ร้องเรียกภิกษุ; ในภาษาไทยมักใช้เพี้ยนไปในทางตรงข้าม หมายถึงแก่กว่า หรือแก่กว่าในวงงาน กิจการหรือความเป็น สมาชิก ดังคำในโพธิราชกุมารสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ราชกุมาร อาชีวกชื่ออุปกะได้พบอาตมภาพผู้กำลังเดินทางไกล ณ ระหว่างแม่น้ำคยกับต้นโพธิพฤกษ์ ได้ถามเราว่า ‘อาวุธโส อินทรีย์ของท่านผ่องใสยิ่งนักผิวพรรณของท่านบริสุทธิ์ผุดผ่อง ท่านบวชอุทิศใคร ใครเป็นศาสดาของท่าน หรือท่านชอบใจธรรมของใคร’ (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๔๒/๔๑๓)

อาเวณิกทุกขสูตร : พระสูตรว่าด้วยความทุกข์ส่วนตัวของมาตุคาม พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ความทุกข์ส่วนตัวของมาตุคามมี ๕ ประการ คือ ๑. เมื่อยังวัยรุ่นต้องไปสู่ตระกูลสามี จึงต้องห่างจากหมู่ญาติ ๒. ต้องมีระดู ๓. ต้องมีครรภ์ ๔. ต้องคลอดบุตร ๕. ต้องบำเรอบุรุษ (ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๘๒/๓๑๔)

อาเวฬปราสาท : ชื่อปราสาทหลังหนึ่งเป็นที่ประทับของพระเวรตะโพธิสัตว์ก่อนที่จะผนวชแล้วตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า ดังคำในเวรตพุทธวงศ์ว่า กรุงชื่อว่าสุธัญญกะ กษัตริย์พระนามว่า วิบุละเป็นพระชนก พระเทวีพระนามว่าวิบุลาเป็นพระชนนี ของพระพุทธเจ้าพระนามว่าเวรตะ ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ พระองค์ทรงครองฆราวาสอยู่ ๖,๐๐๐ ปี มีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลังคือสุทิสสนปราสาท รัตนคสิปราสาท และอาเวฬปราสาท ตกแต่งสวยงาม บังเกิดเพราะบุญกรรม (ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๑๗/๖๑๖)

อาศรม : ที่อยู่ของนักพรต; ตามลัทธิของพราหมณ์ ในยุคที่กลายเป็นฮินดูแล้วได้วางระเบียบเกี่ยวกับการดำเนินชีวิตของชาวฮินดูวรรณะสูงโดยเฉพาะวรรณะพราหมณ์โดยแบ่งเป็นชั้นหรือช่วงระยะ ๔ ชั้น หรือ ๔ ช่วง เรียกว่า *อาศรม* ๔ กำหนดว่าชาวฮินดูวรรณะพราหมณ์ทุกคนจะต้องครองชีวิตให้ครบทั้ง ๔ อาศรมตามลำดับ (แต่ในทางปฏิบัติ น้อยคนนักได้ปฏิบัติเช่นนั้น โดยเฉพาะปัจจุบันไม่ได้ถือกันแล้ว) คือ ๑. *พรหมจารี* เป็นนักเรียนศึกษาพระเวท ถือพรหมจรรย์ ๒. *คฤหัสถ์* เป็นผู้ครองเรือน มีภรรยาและมีบุตร ๓. *วานปรสถ์* ออกอยู่ป่าเมื่อเห็นบุตรของบุตร ๔. *สันยาสี* (เขียนเต็มเป็น *สันนยาสี*) เป็นผู้สละโลก มีผ้านุ่งผืนเดียวถือภาชนะขออาหารและหม้อน้ำ เป็นสมบัติ จาริกภิกขาจารเรื่อยไปไม่ยุ่งเกี่ยวกับชาวโลก (ปราชญ์บางท่านว่าพราหมณ์ได้ความคิดจากพระพุทธศาสนาไปปรับปรุงจัดวางระบบของตนขึ้น เช่น สันยาสี ตรงกับภิกษุ แต่หาเหมือนกันจริงไม่) ดังคำว่า เรื่องเคยมีมาแล้ว มีชฎิลผู้บูชาไฟคนหนึ่งอาศัยอยู่ในกุฎิใบไม้ ณ ชายป่า เวลานั้น หมู่เกวียนหมู่หนึ่งพักอยู่ที่ใกล้อาศรมของชฎิลนั้น ๑ คืนแล้วจากไป หรือดังคำว่า ภารณชฎาตส กาลามโคตรนี้ เป็นเพื่อนพรหมจารีเก่าของพระผู้มีพระภาค ในวันที่ขอพระผู้มีพระภาคประทับอยู่ในอาศรมของภารณชฎาตสนั้นสักคืนหนึ่ง หรือดังคำว่า พญานาคเมื่อจะห้ามดาบสมิให้ขอ จึงได้กล่าวว่า เพราะแก้วมณีดวงนี้เป็นเหตุทำให้ข่าน้ำเกิดขึ้นแก่ข้าพเจ้ามากมาย ข้าพเจ้าให้แก้วมณีท่านไม่ได้ท่านเป็นคนขอเกินไป ข้าพเจ้าจะไม่มาอาศรมของท่านอีกแล้ว (ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๒๘/๓๖๐, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๓๒/๒๙๕, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๙๗/๔๙๒, ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๓๕/๑๗๐, อง.ต.ก. (ไทย) ๒๐/๑๒๗/๓๗๔, ขุ.ชา.ทุก. (ไทย) ๒๗/๔๕/๗๕, ๒๗/๔๖/๗๖, ขุ.ชา.ต.ก. (ไทย) ๒๗/๗/๑๒๑, ๒๗/๘/๑๒๑, ขุ.ชา.วิสตี. (ไทย) ๒๗/๓๐/๔๗๔)

อาศรมสถาน : อาณาบริเวณใกล้อาศรม ดังคำในเวสสันดรชาดกที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ในบริเวณอาศรมสถานนั้นมีไม้มะม่วง มะขวิด ขนุน ไม้รัง ชมพู สมอพิเภก สมอไทย มะขามป้อม โปธิและพุทรา (ขุ.ชา.ม. (ไทย) ๒๘/๑๙๘๓/๔๙๓)

อาสนสันถวิกรธาปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระอาสนสันถวิเกระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๓๑ ท่านได้กล่าวคำสรรเสริญและทำนimitกราบไหว้อาสนะของพระพุทธเจ้าพระนามว่าสิขี เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในกับที่ ๒๗ ท่านได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้มีพละานุภาพมากถึง ๗ ชาติ ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุประอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ(ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๖/๔๗๖)

อาสนะ : ที่นั่ง, ที่สำหรับนั่ง ดังคำว่า เจริญชราหมณัทราบว่าพระผู้มีพระภาคทรงรับนิมนต์แล้วจึงลุกขึ้นจากอาสนะถวายบังคมพระผู้มีพระภาคกระทำประทักษิณแล้วจากไป (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๑๕/๘, วิ.ภิกขุณี.(ไทย) ๓/๘๖๑/๑๗๑, ที.สี.(ไทย) ๙/๒๖๕/๙๑, ๙/๒๙๗/๑๐๙, ๙/๒๙๙/๑๑๐, ๙/๓๒๐/๑๒๓, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๗๕/๔๓, ๑๐/๘๓/๔๖, ๑๐/๑๔๘/๙๓, ๑๐/๑๖๗/๑๑๓, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๕๗/๔๐, ๑๑/๒๙๘/๒๔๘, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๖๐/๕๐)

อาสนะดอกไม้ม : ที่นั่งประดับตกแต่งด้วยดอกไม้ ดังคำในอปทานที่พระโสปากเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนว่าพระผู้มีพระภาคพระนามว่าสิขีธัตถะได้เสด็จมายังสำนักของข้าพเจ้าผู้กำลังทำความสะอาดเงื่อมเขาอยู่ที่ภูเขาสูงเทือกประเสริฐข้าพเจ้าเห็นพระพุทธเจ้าเสด็จเข้ามาปูลาดเครื่องปูลาด ถวายอาสนะดอกไม้มแต่พระพุทธเจ้าผู้เจริญที่สุดในโลก ผู้คงที่ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๑/๔๗๕, ๓๒/๒๔/๔๗๖, ๓๒/๓๒/๑๒๖, ๓๒/๓๓/๑๒๖, ๓๒/๓๔/๑๒๗, ๓๒/๑๑๓/๑๑๘)

อาสนะอันเลิศ : ที่นั่ง, ที่สำหรับนั่งอย่างดี ดังคำในจุฬวรรคว่า ภิกษุบางพวกกราบทูลอย่างนี้ว่า พระพุทธเจ้าข้า ภิกษุผู้บวชจากตระกูลกษัตริย์ควรได้อาสนะอันเลิศ น้ำอันเลิศ บิณฑบาตอันเลิศ หรือดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่าภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตการกราบไหว้ การลูกรับอัญชลีกรรม สามิจิกรรม อาสนะอันเลิศ น้ำอันเลิศ บิณฑบาตอันเลิศตามลำดับ หรือดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่าอุบาสีภักตคัคควรนั้นเราบัญญัติไว้แล้วสำหรับภิกษุทั้งหลายตามลำดับผู้แก่กว่า ตามลำดับบราตรี ตามสมควร คือ อาสนะอันเลิศ น้ำอันเลิศ บิณฑบาตอันเลิศ (วิ.จุ.(ไทย) ๗/๓๑๐/๑๒๔, ๗/๓๑๐/๑๒๕, วิ.ป.(ไทย) ๘/๔๕๘/๖๕๒)

อาสนุปัญญากรธาปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระอาสนุปัญญากรเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๑๑๘ ท่านได้ถวายแทนสี่หาสน์แต่พระพุทธเจ้าพระนามว่าอัทธัสสี เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุประอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๔๗/๒๕๖)

อาสภิวาจา : วาจาอาจหาญ, วาจาที่ยงองอาจ ที่เปล่งออกมาอย่างหนักแน่นแกลัวกล้าและจะแจ้งชัดเจน อันประกาศความจริง หรือความสำเร็จ ที่แน่แท้ ซึ่งไม่มีใครอาจคัดค้านได้, อาสภิวาจาที่อ้างอิงบอ่ยที่สุดในคัมภีร์ทั้งหลายได้แก่พระดำรัสของพระโพธิสัตว์ที่ประกาศพระองค์ว่าเป็นเอกในโลกตามเรื่องราวพระมหาบุรุษเมื่อประสูติจากพระครรภ์ของพระมารดา อย่างพระบาทไป ๗ ก้าวแล้วทรงหยุดประทับยืนตรัสอาสภิวาจาว่า “อโคหมสมิ โลกสส” ดังนี้เป็นต้นแปลว่า “เราเป็นอัครบุคคลของโลกาลา”, พระสารีบุตรก็เคยเปล่งอาสภิวาจาประกาศความเลื่อมใสในพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า สมณะ

หรือพราหมณ์อื่นใดที่จะยิ่งไปกว่าพระผู้มีพระภาคในสัมโพธิญาณนั้น มิได้มีแล้ว จักไม่มีและทั้งไม่มีอยู่ในบัดนี้, คำว่าอาสภิวาจาบางครั้งมาด้วยกันกับคำว่าสีหนาท (การบันลืออย่างราชสีห์) คือ ถ้อยคำที่แสดงความแกล้วกล้ามั่นใจเป็นอาสภิวาจาภิรยาที่ประกาศความจริงความมั่นใจออกไปแก่ที่ประชุมหรือแก่ชนทั้งหลายเป็นสีหนาทดังคำในมหาปทานสูตรว่า พระโพธิสัตว์ประสูติได้ครู่หนึ่ง ทรงยืนได้ อย่างมั่นคงด้วยพระบาททั้งสองที่เสมอกัน ทรงผินพระพักตร์ไปทาง ทิศเหนือ ทรงดำเนินไป ๗ ก้าว ขณะที่หมู่เทวดากันเสวตฉัตรตามเสด็จ ทอดพระเนตรไปยังทิศต่างๆ แล้ว ทรงเปล่งพระอาสภิวาจา (วาจาอย่างองอาจ)ว่า เราคือผู้เลิศของโลก เราคือผู้เจริญที่สุดของโลก เราคือผู้ประเสริฐที่สุดของโลก ชาตินี้เป็นชาติสุดท้ายบัดนี้ภพใหม่ไม่มีอีก (ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๔๕/๕๐, ๑๐/๑๔๕/๕๑, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๔๒/๑๐๓, ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๒๐๗/๒๔๐, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๓๗๘/๒๓๐, ๑๙/๕๐๗/๔๔๐, ขุ.ป. (ไทย) ๓๒/๒/๒๙๓, ๓๒/๑๔/๔๖๔, ๓๒/๒๓/๒๖๔, ๓๒/๕๐/๒๘๓) ; ดู สีหนาท

อาสยะ : ที่อยู่ของเหล่าสัตว์ หมายถึงทิวภูมิและยถาภูตญาณอันเป็นที่อาศัยอยู่ของเหล่าสัตว์ ดังคำในปฏิสัมภิทามรรคว่า ในญาณนี้ พระตถาคตทรงทราบอาสยะของสัตว์ทั้งหลาย ทรงทราบอนุสัยของสัตว์ทั้งหลาย ทรงทราบจริตของสัตว์ทั้งหลาย ทรงทราบอิมุตติของสัตว์ทั้งหลาย (ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๑๓/๑๗๔)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อาสยะ หมายถึงทิวภูมิและยถาภูตญาณอันเป็นที่อาศัยอยู่ของเหล่าสัตว์ (อภิ.วิ.อ. (บาลี) ๘๑๔/๔๙๓-๔๙๔)

อาสยะของสัตว์ทั้งหลาย: ที่อยู่ของเหล่าสัตว์ หมายถึงทิวภูมิและยถาภูตญาณอันเป็นที่อาศัยอยู่ของเหล่าสัตว์ ดังคำในปฏิสัมภิทามรรคว่า อาสยะของสัตว์ทั้งหลาย เป็นอย่างไร คือ ความเห็นว่า โลกเที่ยง โลกไม่เที่ยง โลกมีที่สุด โลกไม่มีที่สุด ชีวะกับสรีระเป็นอย่างเดียวกัน ชีวะกับสรีระเป็นคนละอย่างกัน หลังจากตายแล้วตถาคตเกิดอีก หลังจากตายแล้วตถาคตไม่เกิดอีก หลังจากตายแล้วตถาคตเกิดอีกก็มีไม่เกิดอีกก็มี หลังจากตายแล้วตถาคตเกิดอีกก็มีไม่เกิดอีกก็มีใช้สัตว์ทั้งหลายผู้อาศัยภวทิวภูมิหรือวิภวทิวภูมิตั้งกล่าวนานี้ สัตว์ทั้งหลายผู้ไม่เข้าไปอาศัยที่สุดทั้ง ๒ นี้ ได้อนุโลมขันติ ในสภาวะธรรมทั้งหลายที่เป็นปัจจัยของกันและกันและอาศัยกันและกันเกิดขึ้นหรือยถาภูตญาณหรือดังคำในวิภังคว่า ความเห็นว่า โลกเที่ยง โลกไม่เที่ยง โลกมีที่สุด โลกไม่มีที่สุด ชีวะเป็นอย่างหนึ่ง สรีระก็เป็นอีกอย่างหนึ่ง ชีวะกับสรีระเป็นอย่างเดียวกัน ชีวะกับสรีระเป็นคนละอย่างกัน หลังจากตายแล้วตถาคตเกิดอีก หลังจากตายแล้วตถาคตไม่เกิดอีกหลังจากตายแล้วตถาคตเกิดอีกก็ใช้จะว่าไม่เกิดอีกก็ใช้หลังจากตายแล้วตถาคตเกิดอีกก็มีใช้ จะว่าไม่เกิดอีกก็มีใช้ สัตว์ทั้งหลายผู้อาศัยภวทิวภูมิหรือวิภวทิวภูมิตั้งกล่าวนานี้ หรือสัตว์ทั้งหลายผู้ไม่เข้าไปอาศัยที่สุดทั้ง ๒ นี้ ได้อนุโลมิกขันติ ในสภาวะธรรมทั้งหลายที่เป็นปัจจัยของกันและกันและอาศัยกันและกันเกิดขึ้นก็มี ญาณรู้ตามความเป็นจริง นี้ชื่อว่าอาสยะของสัตว์ทั้งหลาย (ขุ.ป. (ไทย) ขุ.ป. (ไทย) ๒๙/๑๑๓/๑๗๕, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๘๑๕/๕๒๖)

อาศยานุสยญาณนิเทศ :แสดงอาศยานุสยญาณ อธิบายอุทเทศที่ ๖๙ ของญาณกถาที่ยกมาตั้งเป็นคำปจฺจมา ดังนี้

ในอุทเทศที่ว่า“ญาณในอาสยะและอนุสยของสัตว์ทั้งหลายของพระตถาคต” ท่านพระสารีบุตรอธิบายไว้เป็นบทมาติกา ดังนี้

ในญาณนี้ พระตถาคตทรงทราบอาสยะของสัตว์ทั้งหลาย ทรงทราบอนุสย ของสัตว์ทั้งหลาย ทรงทราบอิมุตติของสัตว์ทั้งหลาย ทรงทราบชัฏภพสัตว์และอภัพสัตว์

จากนั้น ท่านนำคำในบทมาติกา มาอธิบาย รวม ๖ คำ คือ

๑. คำว่า “อาสยะของสัตว์ทั้งหลาย” หมายถึงธรรมเป็นที่อาศัย(ยึดถือ)ของสัตว์ทั้งหลาย มี ๒ ฝ่าย คือ ฝ่ายชั่ว ได้แก่ อนัตตคคาหิกทิกฺขณฺณิ ๑๐ ประการ มีความเห็นว่าเป็นโลกเที่ยง โลกไม่เที่ยง โลกมีที่สุด โลกไม่มีที่สุด เป็นต้น โดยสรุป ได้แก่ มีที่สุด ๒ ประการ คือ ภวทิกฺขณฺณิ (สัสสตทิกฺขณฺณิ) และวิภวทิกฺขณฺณิ (อจฺเจททิกฺขณฺณิ) ฝ่ายดี ได้แก่ เนกขัมมะ อพฺยาบาท อาโลกสัณฺญาของผู้นิโฆโลมขันธ์ (วิปัสสนา-ญาณ) หรือยถาภูตญาณ

๒. คำว่า “อนุสยของสัตว์ทั้งหลาย” หมายถึงอนุสย ๗ ประการ ได้แก่ (๑) กามราคานุสย (๒) ปฏิกขานานุสย (๓) มานานุสย (๔) ทิฏฐานุสย (๕) วิจิกิจฉานุสย (๖) ภวราคานุสย (๗) อวิชชานุสย

๓. คำว่า “จริตของสัตว์ทั้งหลาย” หมายถึงอภิสังขาร ๓ ประการ คือ ปุญฺญาภิสังขาร อปุญฺญาภิสังขาร อาเนญฺชาภิสังขาร ที่เป็นกามาวจร รูปาวจร และอรุปาวจร คำว่า จริต อรรถกถาอธิบายว่า ได้แก่ เจตนา ปุญฺญาภิสังขาร หมายถึงเจตนา ๑๓ อปุญฺญาภิสังขารหมายถึงเจตนา ๑๒ อาเนญฺชาภิสังขาร หมายถึงเจตนา ๔

๔. คำว่า “อิมุตติของสัตว์ทั้งหลาย” หมายถึงอิมุตติ ๒ ประการ คือ อิมุตติทราวม และอิมุตติประณีต ที่มีแก่สัตว์ทั้งหลาย ในปัจจุบัน อดีต และ อนาคต ผู้ที่มีอิมุตติทราวมและผู้ที่มีอิมุตติประณีตต่างก็คบหาสมาคมกันภายในพวกเดียวกัน คำว่า อิมุตติ อรรถกถาอธิบายว่า ได้แก่ อธิยาศัย

๕. คำว่า “อภัพสัตว์” หมายถึงผู้ประกอบด้วยกรรม กิเลส วิบาก ไม่มี ศรัทธา ไม่มีฉันทะ มีปัญญาทราวม ไม่อาจบรรลุสัมมัตตนิยามในกุศลธรรมทั้งหลาย

๖. คำว่า “ภัพสัตว์” มีนัยตรงกันข้ามกับอภัพสัตว์ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๑/๑๑๓/๑๗๔)

อาสวปหานสูตร : พระสูตรว่าด้วยการละอาสวะภิกษุทั้งหลายได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคผู้ประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันว่า บุคคลเมื่อรู้เห็นอย่างไรจึงจะละอาสวะได้ พระผู้มีพระภาคตรัสตอบโดยนัยแห่งอวิชชาปหานสูตรในวรรคนี้ ต่างเพียงเปลี่ยนคำว่า จึงจะละอวิชชาได้ วิชชาจึงจะเกิดขึ้น เป็นคำว่า จึงจะละอาสวะได้ (ส.สพ.อ.(ไทย) ๑๘/๕๖/๔๗)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า **อาสวะ** ในที่นี้ได้แก่ อาสวะ ๔ (กามาสวะ อาสวะคือ กาม, ภวาสวะ อาสวะคือภพ, ทิฏฐาสวะ อาสวะคือทิฏฐิ, อวิชชาสวะ อาสวะคือ อวิชชา) (ส.สพ.อ. ๓/๕๓-๖ ๒/๑๔)

อาสาภิเลส : เครื่องเคร้าหมองคือกิเลสที่หมักหมม ดังคำในมหาวรรคว่า ภิกษุผู้เป็นพระอรหันต์ไม่มีอาสาภิเลส อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ได้ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ปลงภาระได้แล้วไม่มีหน้าที่ต้องทำอีก บรรลุประโยชน์สูงสุดแล้ว สิ้นกิเลสเครื่องผูกไว้ในภพ หลุดพ้นแล้ว เพราะรู้โดยชอบ ย่อมโน้มไปในฐานะ ๖ คือ ๑. โน้มไปใน การออกบวช ๒. โน้มไปใน ความสัจ ๓. โน้มไปในความไม่เบียดเบียน ๔. โน้มไปในความสิ้นอุปาทาน ๕. โน้มไปในความสิ้นตัณหา ๖. โน้มไปในความไม่ลุ่มหลง หรือดังคำใน กัลป์ยานสีลสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคลผู้ปราศตนออกจากกามโยคะและภวโยคะได้ขาดแล้วชื่อว่าเป็นอรหันต์คือเป็นผู้สิ้นอาสาภิเลสแล้ว หรือดังคำที่พระอุชชยเถระกล่าวว่า ข้าพระองค์ดำรงอยู่ในพระโอวาทของพระองค์จึงอยู่อย่างผู้ปราศจากอาสาภิเลส (วิ.ม. (ไทย) ๕/๒๔๔/๙, พุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๙๖/๔๗๑, พุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๔๗/๓๒๐, ๒๖/๑๗๘/๓๖๑)

อาสาภิโร : ความดับกิเลสที่หมักหมม สิ้นกิเลสที่หมักหมม คือดับกามาสวะ ภวาสวะ อวิชชาสวะ, จัดเป็นอาสาภิขยญาณ ดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ผุดผ่อง ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อน เหมาะแก่การใช้งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ เรานั้นได้น้อมจิตไปเพื่ออาสาภิขยญาณ ได้รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ นี้ทุกขสมุทัยนี้ทุกขนิโรธ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา นี้อาสวะ นี้อาสวสมุทัย นี้อาสวนิโรธ นี้อาสวนิโรธคามินีปฏิปทา เมื่อเราเห็นอยู่อย่างนี้ จิตได้หลุดพ้นจากกามาสวะภวาสวะ อวิชชาสวะ เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ว่า หลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้วอยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป (วิ.ม. (ไทย) ๑/๑๔/๗, ที.สี. (ไทย) ๙/๒๔๘/๘๔, ๙/๒๔๙/๘๔, ๙/๔๗๙/๒๑๑, ๙/๔๗๙/๒๑๒, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๕๔/๔๓, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๖/๑๘, อ.ง.ต.ก. (ไทย) ๒๐/๕๙/๒๒๗, อ.ง.จ.ต.ก. (ไทย) ๒๑/๑๙๘/๓๑๐, อ.ง.อ.ก.จ.ก. (ไทย) ๒๓/๑๑/๒๒๔)

อาสาภิโรคามินีปฏิปทา : ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับอาสวะคือกามาสวะภวาสวะและอวิชชาสวะ ดังคำที่ว่า เมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ผุดผ่อง ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อน เหมาะแก่การใช้งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ เรานั้นได้น้อมจิตไปเพื่ออาสาภิขยญาณ ได้รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ นี้ทุกขสมุทัยนี้ทุกขนิโรธ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา นี้อาสวะ นี้อาสวสมุทัย นี้อาสวนิโรธ นี้อาสวนิโรธคามินีปฏิปทา เมื่อเราเห็นอยู่อย่างนี้ จิตได้หลุดพ้นจากกามาสวะภวาสวะ อวิชชาสวะ เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ว่า หลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่า ชาติสิ้นแล้วอยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป หรือดังคำในสัปบุริสสูตร ที่กล่าวไว้ว่า ภิกษุ น้อมจิตไปเพื่ออาสาภิขยญาณ รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า ‘นี้ทุกข์ นี้ทุกขสมุทัยนี้ทุกขนิโรธ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา นี้อาสวะ นี้อาสวสมุทัย นี้อาสวนิโรธ นี้อาสวนิโรธคามินีปฏิปทา หรือดังคำในมหานิทเทสว่า เธอรู้ตามความเป็นจริงว่า “เหล่านี้้อาสวะ” เธอรู้ตามความเป็นจริงว่า “นี้อาสวสมุทัย” เธอรู้ตามความเป็นจริงว่า “นี้อาสวนิโรธ” เธอรู้ตามความเป็นจริงว่า “นี้อาสวนิโรธคามินีปฏิปทา” นี้ชื่อว่าอริ

ปัญญาศึกษา (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๑๔/๗,ที.สี.(ไทย) ๙/๒๔๘/๘๔,๙/๒๔๙/๘๔,๙/๔๗๙/๒๑๑,๙/๔๗๙/๒๑๒,ม.ม.(ไทย) ๑๒/๕๔/๔๓,๑๒/๒๑๔/๒๑๓,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๖/๑๘,๑๓/๑๐๖/๑๑๕,๑๓/๔๘๔/๖๑๒,ม.อ.(ไทย)๑๔/๑๐๔/๑๒๕,ช.ม.(ไทย) ๒๙/๑๐/๔๙)

อาสวปัญหาสูตร : พระสูตรว่าด้วยปัญหาเรื่องอาสวะ ชัมพูชาทกปริพาชกเข้าไปหาท่านพระสารีบุตร ผู้อยู่ ณ หมู่บ้านนาลกคาม แคว้นมคธแล้วถามว่า อาสวะมีเท่าไร ท่านพระสารีบุตรตอบว่า อาสวะมี ๓ ประการ คือ ๑. กามาสวะ(อาสวะคือกาม) ๒. ภวาสวะ(อาสวะคือภพ) ๓. อวิชชาสวะ(อาสวะคืออวิชชา) เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งนิพพานปัญหาสูตรในวรรคนี้ (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๓๒๑/๓๔๐)

อาสววิปยุตตาสวปัญญา: ปัญญาที่ยังมีกิเลสที่หมักหมมแต่ไม่ประกอบด้วยกิเลสที่หมักหมม หมายถึงปัญญาในสภาวะธรรมที่เป็นกุศลและอัพยาภกตในภูมิ ๓ ชื่อว่า อาสววิปยุตตาสวปัญญา,เป็นข้อ ๑ ในปัญญา ๒ คืออาสววิปยุตตาสวปัญญา อาสววิปยุตตอนาสวปัญญา (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๗๖๗/๕๐๐)

อาสววิปยุตตอนาสวปัญญา : ปัญญาที่ไม่มีกิเลสที่หมักหมม และไม่ประกอบด้วยกิเลสที่หมักหมม หมายถึง ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔ ชื่อว่า อาสววิปยุตตอนาสวปัญญา,เป็นข้อ ๑ ในปัญญา ๒ คืออาสววิปยุตตาสวปัญญา อาสววิปยุตตอนาสวปัญญา (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๗๖๗/๕๐๐)

อาสวสมุขมาตสูตร : พระสูตรว่าด้วยการถอนอาสวะภิกษุทั้งหลายได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคผู้ประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันว่า บุคคลรู้เห็นอย่างไรจึงจะถอนอาสวะได้ พระผู้มีพระภาคตรัสตอบโดยนัยแห่งอวิชชาปหานสูตรในวรรคนี้ ต่างเพียงเปลี่ยนคำว่า จึงจะละอวิชชาได้ วิชชาจึงจะเกิดขึ้น เป็นคำว่า จึงจะถอนอาสวะได้ (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๕๗/๔๗)

อาสวสมุทัย : เหตุเกิดแห่งอาสวะ,เหตุเกิดอาสวะ ดังคำในภัททาลิสสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธ์ผุดผ่อง ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อน เหมาะแก่การใช้งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ภิกษุณั้มน้อมจิตไปเพื่ออาสวักขยญาณ รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า ‘นี้ทุกข์ นี้ทุกขสมุทัย นี้ทุกขนิโรธนี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา นี้อาสวะ นี้อาสวสมุทัย นี้อาสวนิโรธ นี้อาสวนิโรธคามินีปฏิปทา’ เมื่อเธอรู้เห็นอยู่อย่างนี้ จิตย่อมหลุดพ้นจากกามาสวะ ภวาสวะ และอวิชชาสวะ หรือดังคำในติกัณณสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธ์ผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อน เหมาะแก่การใช้งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ภิกษุณั้มน้อมจิตไปเพื่ออาสวักขยญาณ รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ นี้ ทุกขสมุทัย (เหตุเกิดทุกข์)นี้ทุกขนิโรธ(ความดับทุกข์) นี้ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา(ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์) นี้อาสวะ นี้อาสวสมุทัย(เหตุเกิดอาสวะ) นี้ อาสวนิโรธ(ความดับอาสวะ) นี้อาสวนิโรธคามินีปฏิปทา(ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับอาสวะ)” (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๑๔/๗,ที.สี.(ไทย) ๙/๒๔๘/๘๔,๙/๒๔๙/๘๔,๙/๔๗๙/๒๑๑,๙/๔๗๙/๒๑๒,ม.ม.(ไทย) ๑๒/๕๔/๔๓,๑๒/๒๑๔/๒๑๓,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๖/๑๘,๑๓/๑๐๖/๑๑๕,๑๓/๔๘๔/๖๑๒,ม.อ.(ไทย)๑๔/๑๐๔/๑๒๕,ช.ม.(ไทย) ๒๙/๑๐/๔๙)

๒๑๑,๙/๔๗๙/๒๑๒,ม.ม.(ไทย)๑๒/๕๔/๔๓,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๖/๑๘,๑๓/๑๓๙๑๕๗,
อง.ตีก.(ไทย) ๒๐/๕๙/๒๒๗,อง.อภุฎก.(ไทย) ๒๓/๑๑/๒๒๔)

อาสวสูตร :

พระสูตรว่าด้วยอาสวะ มี ๕ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อาสวสูตร (ปฐม) (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ผู้มี จิตเป็นสมาธิย่อมรู้ชัด อาสวะ ๓ คือ (๑) กามาสวะ (๒) ภวาสวะ (๓) อวิชชาสวะ พร้อมทั้งเหตุเกิด เหตุดับ และข้อปฏิบัติให้ถึงความดับอาสวะ ปราศจากความหิว บรรลุนิพพานเอาขณะมาร ดำรงอยู่ในอัทธภาพสุดท้าย (ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๕๖/๔๑๐)

๒.อาสวสูตร (ทุติย) (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อาสวะ ๓ คือ (๑) กามาสวะ (๒) ภวาสวะ (๓) อวิชชาสวะ ภิกษุผู้สิ้นกามาสวะ และภวาสวะ สำรอกอวิชชา ได้แล้ว มีจิตหลุดพ้นเป็นผู้หาอุปรมิได้ พิชิตมารพร้อมทั้งเสนามารได้แล้ว ย่อมทรงไว้ซึ่งร่างกายสุดท้าย (ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๕๗/๔๑๑)

๓.อาสวสูตร พระสูตรว่าด้วยอาสวธรรม พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า คุณสมบัติของภิกษุผู้ควรแก่ของที่เขานำมาถวาย ควรแก่ของต้อนรับ ควรแก่ทักษิณา ควรแก่การทำอัญชลี เป็นนาบุญอันยอดเยี่ยมของโลก มี ๖ โดยทรงยกเหตุแห่งการ ละอาสวะขึ้นเป็นเหตุแห่งการจำแนกองค์ธรรม คุณสมบัติ ๖ นั้น คือ (๑) ละอาสวะที่จะพึงละได้ด้วยการสังวร (๒) ละอาสวะที่จะพึงละได้ด้วยการใช้สอย (๓) ละอาสวะที่จะพึงละได้ด้วยความอดกลั้น (๔) ละอาสวะที่จะพึงละได้ด้วยการเว้น (๕) ละอาสวะที่จะพึงละได้ด้วยการบรรเทา (๖) ละอาสวะที่จะพึงละได้ด้วยการเจริญ (อง.ฉก.(ไทย) ๒๒/๕๘/๕๔๗)

๔.อาสวสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า อาสวะมี ๓ ประการ คือ (๑) กามาสวะ อาสวะคือกาม (๒) ภวาสวะ อาสวะคือภพ (๓) อวิชชาสวะ อาสวะคืออวิชชา พร้อมกับทรงย้ำว่า เธอทั้งหลายพึงเจริญอุบายมรรคมีองค์ ๘ เพื่อรู้อย่าง กำหนดรู้ เพื่อความสิ้นไป เพื่อละอาสวะเหล่านั้น (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๖๓/๙๕)

๕.อาสวสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เธอทั้งหลายควรเจริญสติปัญญา ฐาน ๔ เพื่อละอาสวะ ๓ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๔๑๖/๒๗๓)

อาสวะ :

๑. ความเสียหาย, ความเดือดร้อน, โทษ, ทุกข์ (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)

๒. น้ำดองอันเป็นเมรัยเช่น *ปุปฺผาสโว* น้ำดองดอกไม้, *ผลาสโว* น้ำดองผลไม้ดั่งคำใน มหาวิงค์ว่า น้ำหมักดองดอกไม้ น้ำหมักดองผลไม้ น้ำหมักดองน้ำผึ้ง น้ำหมักดองน้ำอ้อยงบ น้ำหมักดองที่ผสมเครื่องปรุงหลายชนิด (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๓๒๘/๔๖๕)

๓. กิเลสที่หมักหมมหรือดองอยู่ในสันดานไหลซึมชานไปย้อมจิตเมื่อประสบอารมณ์ ต่างๆ ดั่งคำในมหาวิงค์ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุนั้น เราจะบัญญัติสิกขาบทแก่ภิกษุทั้งหลาย โดยอาศัยอำนาจประโยชน์ ๑๐ ประการ เช่นใน ข้อ ๕. เพื่อปิดกั้นอาสวะทั้งหลายอันจะบังเกิดในปัจจุบัน และข้อ ๖. เพื่อกำจัดอาสวะทั้งหลายอันจะบังเกิดในอนาคต (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๓๙/๒๘)

อาสวะ ๓ คือ ๑. กามาสวะ อาสวะคือกาม ๒. ภวาสวะ อาสวะคือภพ ๓. อวิชชา สวะอาสวะคืออวิชชา; อีกหมวดหนึ่ง อาสวะ ๔ คือ ๑. กามาสวะ อาสวะคือกาม ๒. ภวาสวะ อาสวะคือภพ ๓. ทิณฐาสวะอาสวะคือทิณฐิ ๔. อวิชชาสวะ อาสวะคืออวิชชา (วิมหา.(ไทย) ๑/๑๔/๗,๑/๑๙/๑๒,ที.สี.(ไทย) ๙/๒๔๘/๘๔,๙/๒๔๙/๘๔,๙/๓๗๓/๑๕๖,๙/๓๙๗/๑๖๖,ที.ม.(ไทย)๑๐/๖๓/๓๖,๑๐/๗๗/๔๓,๑๐/๘๑/๔๕,๑๐/๘๕/๔๖, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๑๐/๘๒,๑๑/๑๕๙/๑๒๐,๑๑/๑๘๒/๑๔๐,ม.ม.(ไทย) ๑๒/๑๔/๑๗,๑๒/๑๖/๑๘,๑๒/๑๗/๑๘,๑๒/๒๒/๒๑,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๖/๑๘)

อาสวะเก่า : กิเลสที่หมักหมมเดิม, กิเลสเกิดขึ้นเพราะปรารภรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ในอดีต ดังคำในมหาวิยสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า มุนีละอาสวะเก่า ไม่ก่ออาสวะใหม่ ไม่ดำเนินไปตามความพอใจทั้งไม่มีปกติกกล่าวด้วยความเชื่อมั่นมุนีนั้นเป็นนักปราชญ์ พ้นขาดแล้วจากทิณฐิทั้งหลาย ตีเตียนตนเองไม่ได้ ไม่ติดอยู่ในโลก หรือดังคำในมหานิทเทศมีอธิบายว่า คำว่า มุนีละอาสวะเก่า ไม่ก่ออาสวะใหม่ อธิบายว่า รูป เวทนา สัญญาสังขาร วิญญาณ ที่เป็นอดีต ตรัสเรียกว่า อาสวะเก่า กิเลสเหล่านี้ พังเกิดขึ้นเพราะปรารภสังขารที่เป็นอดีต มุนีละ คือ สละ สลัด ละทิ้ง บรรเทา ทำให้หมดสิ้นไปให้ถึงความไม่มีอีกซึ่งกิเลสเหล่านั้นแล้ว รวมความว่าละอาสวะเก่า (ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๙๒๐/๗๒๑,ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๔๘/๓๙๔)

อรรถกถาอธิบายว่า อาสวะเก่า หมายถึงกิเลสเกิดขึ้นเพราะปรารภรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ในอดีต (ขุ.สุ.อ. (บาลี) ๒/๙๒๐/๔๐๔)

อาสวะที่เกิดเพราะต้องอาบัติ : กิเลสอันหมักหมมที่เกิดเพราะการล่วงละเมิดสิกขาบทที่ทรงบัญญัติไว้ ดังคำในอรรถกถาสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อาสวะที่เกิดเพราะวิปปฏิสารของท่าน ยังเจริญอยู่ ขอท่านจงละอาสวะที่เกิดเพราะการต้องอาบัติ จงบรรเทาอาสวะที่เกิดเพราะวิปปฏิสารแล้วจึงเจริญจิตและปัญญา เพราะการเจริญ อย่างนี้ ท่านก็จักเป็นผู้ที่ตัดเทียบกับบุคคลจำพวกที่ ๕ โนน' (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๔๒/๒๓๕)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อาสวะที่เกิดเพราะการต้องอาบัติ หมายถึงอาสวะทั้งหลายที่เกิดเพราะการล่วงละเมิดสิกขาบทที่ทรงบัญญัติไว้ ด้วยการแสดงอาบัติเบา (เทศนาวิธี) หรือวิธีปฏิบัติเพื่อเปลื้องตนจากอาบัติหนักขึ้นสังฆาติเสส (วุฏฐานวิธี) (อง.ปญจก.อ. (บาลี) ๓/๑๔๒/๕๖)

อาสวะใหม่ : กิเลสหมักหมมที่เกิดใหม่, กิเลสที่เกิดขึ้นปรารภรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ในปัจจุบัน ดังคำในมหาวิยสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า มุนีละอาสวะเก่า ไม่ก่ออาสวะใหม่ ไม่ดำเนินไปตามความพอใจ ทั้งไม่มีปกติกกล่าวด้วยความเชื่อมั่น มุนีนั้นเป็นนักปราชญ์ พ้นขาดแล้วจากทิณฐิทั้งหลาย ตีเตียนตนเองไม่ได้ ไม่ติดอยู่ในโลก หรือดังคำในมหานิทเทศ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า มุนีละอาสวะเก่า ไม่ก่ออาสวะใหม่ ไม่ดำเนินไปตามความพอใจ ทั้งไม่มีปกติกกล่าวด้วยความเชื่อมั่นมุนีนั้นเป็นนักปราชญ์ พ้นขาดแล้วจากทิณฐิทั้งหลาย ตีเตียนตนเองไม่ได้ ไม่ติดอยู่ในโลก (ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๙๒๐/๗๒๑,ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๔๘/๓๙๔)

อรรถกถาอธิบายว่า อวสวะใหม่ หมายถึงกิเลสที่เกิดขึ้นปรารภรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ในปัจจุบัน (ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๔๘/๓๙๔, ขุ.ส.อ. (บาลี) ๒/๙๒๐/๔๐๔)

อาสวักขยญาณ: ความรู้เป็นเหตุสิ้นกิเลสที่หมักหมม, ญาณหยั่งรู้ในธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งกิเลสที่หมักหมมทั้งหลาย, ความตรัสรู้ (เป็นความรู้ที่พระพุทธเจ้าได้ในยามสุดท้ายแห่งราตรีวันตรัสรู้) (ข้อ ๓ ในญาณ ๓ หรือวิชา ๓, ข้อ ๖ ในอภิญญา ๖, ข้อ ๘ ในวิชา ๘, ข้อ ๑๐ ในทศพลญาณ) ดังคำว่า เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ผุดผ่อง ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อน เหมาะแก่การใช้งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ภิกษุย่อมจิตไปเพื่ออาสวักขยญาณ รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า ‘นี่ทุกข์ นี่ทุกขสมุทัย นี่ทุกขนิโรธ นี่ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา’ นี่อาสวะ นี่อาสวสมุทัย นี่อาสวนิโรธ นี่อาสวนิโรธคามินีปฏิปทา’ เมื่อเธอรู้เห็นอยู่อย่างนี้ จิตย่อมหลุดพ้นจากกามาสวะ ภาวาสวะ และอวิชาสวะ เมื่อจิตหลุดพ้นแล้วก็รู้ว่า หลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่า ‘ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป’ (ที.สี.(ไทย) ๙/๒๔๘/๘๔, ๙/๒๔๙/๘๔, ๙/๔๓๙/๒๑๑, ๙/๔๓๙/๒๑๒, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๓๕, ม.ม.(ไทย) ๑๒/๕๔/๔๓, ๑๒/๒๑๔/๒๒๓, ๑๒/๓๘๖/๔๑๗, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๖/๑๘, ๑๓/๑๐๖/๑๑๕, ๑๓/๑๓๙/๑๕๗)

อาสวักขยญาณนิทเทส : แสดงอาสวักขยญาณ อธิบายอุทเทสที่ ๕๕ ของญาณกถาที่ยกมาตั้งเป็นคำปจฺฉา ดังนี้

ในอุทเทสที่ว่า “ปัญญาที่มีความชำนาญในอินทรีย์ ๓ ประการ ชื่อว่า อาสวักขยญาณ” ท่านพระสารีบุตรอธิบายคำว่า “อินทรีย์ ๓ ประการ” ไว้ดังนี้

อินทรีย์ ๓ ประการ ได้แก่

๑. อัญญาตัญญูสสามิตินทรีย์ (อินทรีย์ของท่านผู้ปฏิบัติด้วยมุ่งว่าเราจักรู้สังขารที่ยังไม่รู้)

๒. อัญญินทรีย์ (อินทรีย์คือปัญญาอันรู้ทั่วถึง)

๓. อัญญาตาวินทรีย์ (อินทรีย์ของท่านผู้รู้ทั่วถึง)

อัญญาตัญญูสสามิตินทรีย์ ถึงฐานะ ๑ คือ โสตาปัตติมรรค

อัญญินทรีย์ ถึงฐานะ ๖ คือ มรรค ๓ ที่เหลือ และผล ๓ (เว้นอรหัตตผล)

อัญญาตาวินทรีย์ ถึงฐานะ ๑ คือ อรหัตตผล

ลำดับต่อไป ท่านนำอินทรีย์ทั้ง ๓ ข้างต้นมาจำแนกเป็น ๘ ประการ คือ ในขณะที่แห่งมรรค ๔ ประการ และในขณะที่แห่งผล ๔ ประการ มีใจความว่า

ในขณะที่แห่งโสตาปัตติมรรค อัญญาตัญญูสสามิตินทรีย์มีสหอินทรีย์ที่มีความอ่อนไหวเชื่อเป็นบริวาร มีวิริยอินทรีย์ที่มีการประคองไว้... มีสติินทรีย์ที่มีความตั้งมั่น... มีสมาธิินทรีย์ที่มีความไม่ฟุ้งซ่าน... มีปัญญาินทรีย์ที่มีความเห็น... มีมณินทรีย์ที่มีความรู้แจ้ง... มีโสมนัสสินทรีย์ที่มีความยินดี... มีชีวิตินทรีย์ที่มีความเป็นใหญ่ในการสืบต่อที่มีกำลัง... ธรรมทั้งหลายที่เกิดในขณะที่แห่งโสตาปัตติผล ยกเว้นรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐานทั้งหมดเป็นกุศล ทั้งหมดไม่มีอสวะ ...เป็นเครื่องนำออก ...ให้ถึงความ ไม่สังสม ...

เป็นโลกุตตระ ...มีนิพพานเป็นอารมณ์ อนัญญาตัญญูสามีดินทรีย์มี อินทรีย์ ๘ ประการนี้ที่มีสหชาตธรรมเป็นบริวาร มีธรรมที่อาศัยกันและกันเป็นบริวาร มีธรรมที่ ประกอบกันเป็นบริวาร ไปร่วมกัน เกิดร่วมกัน เกี่ยวข้องกัน ประกอบ ด้วยกัน ธรรม เหล่านั้นเป็นอาการและเป็นบริวารของอนัญญาตัญญูสามีดินทรีย์นั้น

ในขณะแห่งโสตาปัตติผล อัญญินทรีย์มีสังขารอินทรีย์...(เหมือนข้างต้น) ธรรม ทั้งหลายที่เกิดในขณะแห่งโสตาปัตติผล ทั้งหมดเป็นอภัยกถุต ยกเว้นรูปที่มีจิตเป็น สมุฏฐาน ทั้งหมดไม่มีอาสวะ ...เป็นโลกุตตระ ...มีนิพพานเป็นอารมณ์ ในขณะแห่ง โสตาปัตติผล อัญญินทรีย์มีสหชาตธรรมเป็นบริวาร...(เหมือนข้างต้น) ธรรมเหล่านั้น เป็นอาการและเป็นบริวารของอัญญินทรีย์นั้น

ในขณะแห่งสกทาคามีมรรค...ในขณะแห่งสกทาคามีผล...ในขณะแห่งอนาคามี-
มรรค...ในแห่งอนาคามีผล...

ในขณะแห่งอรหัตตมรรค อัญญินทรีย์มีสังขารอินทรีย์...(เหมือนข้างต้น) ธรรม ทั้งหลายที่เกิดในขณะแห่งอรหัตตมรรค ยกเว้นรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน ทั้งหมดเป็น กุศล ...ไม่มีอาสวะ...(เหมือนข้างต้น)

ในขณะแห่งอรหัตตผล อัญญาตาวินทรีย์มีสังขารอินทรีย์...(เหมือนข้างต้น)...ธรรม ทั้งหลายที่เกิดในขณะแห่งอรหัตตผล...(เหมือนในขณะแห่งโสตาปัตติผล)

ท่านสรุปว่า อินทรีย์ ๘ ประการ จัดเป็น ๘ หมวด จึงเป็นอาการ ๖๔ ประการ ลำดับต่อไป ท่านยกคำว่า อาสวะ มาอธิบายเหมือนในอุทเทสที่ ๓๒ (อานันตริกสมาธิ ญาณ) (ขุ.อป.(ไทย) ๓๑/๑๐๗/๑๖๕)

อาสาฬหขยสูตร : พระสูตรว่าด้วยความสิ้นอาสวะมี ๘ สูตร แปลความหมายสูตรว่า พระสูตรว่าด้วยความสิ้นอาสวะ ๕ สูตร ต่างกัน ๒ สูตร คือ

๑.อาสาฬหขยสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ความสิ้นอาสวะ ย่อม มีแก่ภิกษุผู้เห็นแจ้ง อริยสัจ ๔ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค (ขุ.อติ.(ไทย) ๒๕/๑๐๒/๔๗๙)

๒.อาสาฬหขยสูตร พระสูตรว่าด้วยธรรมเป็นเหตุให้สิ้นอาสวะ พระผู้มีพระภาคตรัส กับภิกษุทั้งหลายว่า ผู้เจริญอินทรีย์ ๕ มีสังขารอินทรีย์เป็นต้น จะทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันเป็นเหตุให้สิ้นอาสวะ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๔๙๐/๓๐๐)

๓.อาสาฬหขยสูตร พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นไปเพื่อความสิ้นอาสวะ พระผู้มีพระภาค ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า อินทรีย์ ๕ มีสังขารอินทรีย์เป็นต้น เป็นไปเพื่อความสิ้นอาสวะ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๕๓๔/๓๔๖)

๔.อาสาฬหขยสูตร พระสูตรว่าด้วยเหตุที่ทำให้สิ้นอาสวะ พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุ ทั้งหลายว่า อานาปานสติสมาธิที่ภิกษุเจริญ กระทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อความ สิ้นอาสวะ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๙๒๒/๔๔๖)

๕.อาสาฬหขยสูตร พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นไปเพื่อความสิ้นอาสวะ พระผู้มีพระภาค ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ธรรมเป็นที่สิ้นอาสวะมีเฉพาะผู้รู้ ผู้เห็นอริยสัจ ๔ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๙๙๖/๔๘๗)

๖.อาสวัภยสูตร พระสูตรว่าด้วยความสิ้นอาสวะ พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า สิ่งที่จริงแท้ ไม่ผิด ไม่เป็นอย่างอื่น ได้แก่อริยสัจ ๔ นี้ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๙๕/๖๐๘)

๗.อาสวัภยสูตร พระสูตรว่าด้วยธรรมที่ทำให้สิ้นอาสวะ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมที่บุคคลเจริญ ทำให้มากแล้วย่อมเป็นไปเพื่อความสิ้นอาสวะ มี ๕ เหมือนในนิพพิทาสูตร (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๗๐/๑๑๘)

๘.อาสวัภยสูตร พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นไปเพื่อสิ้นอาสวะ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรม ๑๐ ที่บุคคลเจริญทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อความสิ้นอาสวะทั้งหลาย คือ (๑) สัมมาทิฐิ (๒) สัมมาสังกัปปะ (๓) สัมมาวาจา (๔) สัมมากัมมันตะ (๕) สัมมาอาชีวะ (๖) สัมมาวายามะ (๗) สัมมาสติ (๘) สัมมาสมาธิ (๙) สัมมาญาณะ (๑๐) สัมมาวิมุตติ (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๒๒/๒๗๖)

อาสวัภยธรรม : ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งกิเลสที่หมักหมม คือการกล่าวร้ายผู้อื่น การฆ่า การจงใจ เป็นต้นและทุกขใจในอบายชนิดต่าง ๆ รวมทั้งการล่วงละเมิดสิกขาบทที่พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติไว้ ดังคำในมหาวิงค์ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า จงรอไปก่อนเถิดสารีบุตร ตถาคตรู้เวลาในเรื่องที่จะบัญญัติสิกขาบทนั้น ศาสดาจะยังไม่บัญญัติสิกขาบทแก่สาวกไม่ยกปาติโมกข์ขึ้นแสดงตลอดเวลาที่ยังไม่เกิดอาสวัภยธรรม บางอย่างในสงฆ์ เมื่อเกิดอาสวัภยธรรมบางอย่างในสงฆ์ ตถาคตจึงจะบัญญัติสิกขาบท จะยกปาติโมกข์ขึ้นแสดงแก่สาวก เพื่อขจัดธรรมเหล่านั้น หรือดังคำในภัททาสสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อาสวัภยธรรมบางอย่างยังไม่เกิดในสงฆ์ トラบเท่าที่สงฆ์ยังไม่เป็นหมู่ใหญ่เมื่อสงฆ์เป็นหมู่ใหญ่อาสวัภยธรรมบางอย่างจึงเกิดในสงฆ์ ศาสดาจะบัญญัติสิกขาบทแก่สาวกทั้งหลาย เพื่อขจัดอาสวัภยธรรมเหล่านั้น (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๒๑/๑๓,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๔๕/๑๖๑)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อาสวัภยธรรม คือ ธรรมเป็นที่ตั้งอาสวะ ความชั่วต่างๆ เช่น การกล่าวให้ร้ายคนอื่น ความเดือดร้อน และการจงใจ หมายถึงธรรมเป็นที่ตั้งแห่งอาสวะ คือ การกล่าวร้ายผู้อื่น การฆ่า การจงใจ เป็นต้นและทุกขใจในอบายชนิดต่างๆรวมทั้งการล่วงละเมิดสิกขาบทที่พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติไว้ (วิ.อ.(บาลี) ๑/๒๑/๑๙๗,ม.ม.อ.(บาลี) ๒/๑๔๕/๑๑๕)

อาสังกชาดก : ชาดกว่าด้วยอาสาฬหมาสุมาริกา มีเนื้อความอธิบายว่า พราหมณ์โพธิสัตว์ออกบวชเป็นฤาษีอยู่ในป่า ได้นางอาสาฬหมาสุมาริผู้เกิดแต่ดอกบัวมาเป็นธิดาบุญธรรม ได้เลี้ยงดูด้วยดีตามแต่กำลังของตน เมื่อนางเจริญวัยมีความสวยงามยิ่ง พระเจ้าพรหมทัตไปพบเข้ามีพระทัยปฏิบัติรักใคร่ ประสงค์จะได้นางมาเป็นพระมเหสี แต่นางยื่นข้อเสนอว่าถ้ารู้จักชื่อนาง นางยินดีที่จะไปด้วย พระราชาได้เพียรพยายามตั้งชื่อนางใช้เวลาถึงสามปี ตั้งได้ ๓๐๐ ชื่อก็ไม่ถูก สิ้นปีแต่ละครั้งทรงท้อพระทัย จึงไปลานางกลับแต่เมื่อได้สดับถ้อยคำไพเราะอ่อนหวาน ก็ไม่สามารถจะกลับได้ ทรงเสียร่ำพลสิ้นเสียดังไปเป็นอันมาก แต่เมื่อหมดความอดทนจะลากลับจริงจึงได้ตรัสว่าเรามีความระวาง ความรังเกียจต่อความพินาศของหมู่พลจึงจะลากลับ นางบอกว่ารู้จักชื่อนาง

แล้ว ชื่ออัสภิงกาหมายถึงมีความหวาดระแวง หรือรังเกียจสงสัยพระราชาก็ไปขอนาง ต่อดาบสพระโพธิสัตว์ และพระโพธิสัตว์ได้ยกนางให้เป็นอัครมเหสีพระเจ้าพรหมทัต ความเพียรพยายามของคนที่ตั้งอยู่ในอำนาจกิเลสนั้นถึงจะได้รับผลตอบแทนแต่ เป็นไปเพื่อทุกข์ เพื่อความเดือดร้อน ทำให้คนอื่นเดือดร้อนด้วย ซึ่งต่างจากความ เพียรพยายามของคนแสวงหาทางพ้นทุกข์ ย่อมมีผลที่เป็นสุขประณีตยิ่ง (ขุ.ชา.เอ กก.(ไทย) ๒๗/๒๖/๒๓๓)

อาลังสสูตร : พระสูตรว่าด้วยความหวังทางโลกและทางธรรม พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคล ๓ จำพวก คือ บุคคล (๑) ผู้หมดความหวัง หมายถึงบุคคลทั่วไปที่เกิดในตระกูลจันทรคต ตระกูลช่างสาน ตระกูลนายพราน ตระกูลช่างรถ ตระกูลคนขนขยะ ตระกูลยากจน มี ข้าว น้ำ และสิ่งของเครื่องใช้น้อย ทั้งมีผิวพรรณหม่นหมอง มีโรคต่างๆเบียดเบียน ซึ่ง ไม่ได้เป็นกษัตริย์ ไม่มีความหวังจะได้รับมูรธาภิเษก (๒) ผู้ยังมีความหวัง หมายถึงพระ ราชบุตรองค์ใหญ่ในโลกนี้ ผู้ไม่ได้รับการแต่งตั้งโดยการอภิเษกถึงความไม่หวั่นไหว ทั้ง ยังมีความหวังที่จะได้รับมูรธาภิเษก (๓) ผู้ปราศจากความหวัง หมายถึงพระราชารู้ เป็นกษัตริย์ ได้รับมูรธาภิเษกแล้ว ไม่ทรงมีความหวังที่จะได้รับมูรธาภิเษกอีก เพราะ ความหวังในการอภิเษกของพระองค์ เมื่อครั้งยังไม่ได้รับการอภิเษกระงับไปแล้ว แล้ว ตรัสอีกว่า บุคคล ๓ จำพวกนี้มีในหมู่ภิกษุ แต่มีความหมายในทางธรรม คือ บุคคล (๑) ผู้หมดความหวัง หมายถึงภิกษุเป็นผู้ที่ศีล มีธรรมเลวทราม ไม่สะอาด(เมื่อกายกรรม วจกรรม และมโนกรรมไม่สะอาด) ไม่ใช่สมณะ แต่ปฏิญญาว่าเป็นสมณะ(คือตนเองไม่ มีศีลหมดสภาพความเป็นภิกษุ แต่ยังเรียกตนว่าเป็นภิกษุ) ไม่ใช่พรหมจารี แต่ ปฏิญญาว่าเป็นพรหมจารีเน่าภายใน ชุ่มด้วยราคะ เป็นเหมือนหยากเยื่อ ไม่มี ความหวังที่จะบรรลุเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันไม่มีอาสวะ (๒) บุคคลผู้ยังม ีความหวัง หมายถึงภิกษุผู้มีศีล มีธรรมอันงามมีความหวังว่าจะบรรลุเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะ (๓) บุคคลผู้ปราศจากความหวัง หมายถึงภิกษุผู้เป็นพระ อรหันต์ ไม่มีความหวังว่า จะบรรลุเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันไม่มีอาสวะ เพราะ ความหวังในความหลุดพ้นของเธอ เมื่อครั้งยังไม่หลุดพ้นระงับไปแล้ว (อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๑๓/๑๕๑)

อาสาเทวีเทพธิดา : ชื่อเทพธิดาองค์หนึ่งบริวารของท้าวสักกะ,เป็นเทพธิดาที่โกสิยดาบสกล่าวถึงว่า เป็นพุดจาเหลวไหล ดั่งคำในสุทธาโกชนชาดก ที่โกสิยดาบสฟังคำของมาตลีเทพบุตร นั้นแล้ว จึงกล่าวว่า มาตลีเทพสารถิ ก็พระนางสิริเทวี ปรากฏกับอาตมาว่าเป็นคนตา บอด พระนางสีธาเทวีเป็นคนไม่แน่นอน ส่วนพระนางอาสาเทวีอาตมารู้ได้ว่าเป็นคน พุดจาเหลวไหลแต่พระนางสิริเทวีดำรงอยู่ในคุณอันประเสริฐ (ขุ.ชา.อสิต.(ไทย) ๒๘/ ๒๘๐/๑๓๒)

อาสาวดี, เถาว์ลย์ : ชื่อเถาว์ลย์ชนิดหนึ่งในสวนจิตลดา ในภพดาวดึงส์ ๑,๐๐๐ปี จึงจะออกผล ดั่งคำ ในอัสภิงกาชาดก ที่นางอัสภิงกาถูกราบพูลพระราชาวา เถาว์ลย์ชื่ออาสาวดีเกิด แล้วในอุทยานจิตลดาวัน เถาว์ลย์นั้น ๑,๐๐๐ปี จึงจะออกผลหนึ่ง หรือดั่งคำในอป ทานที่พระอุบาลีเถระกล่าวถึงอดีตชาติตอนหนึ่งว่า เถาว์ลย์ชื่ออาสาวดี เกิดในสวน

จิตรลดาแล้วล่องไป ๑,๐๐๐ ปี เถาว์ลยนั้นจึงจะเกิดผลผลหนึ่ง เทพทั้งหลายเข้าไป
นั่งเฝ้าเถาว์ลยชื่ออาสาตินั้นเมื่อกาลนานๆจะมีผลสักคราว เถาว์ลยชื่ออาสาตินั้น
เป็นเถาว์ลยชั้นสูงสุด เป็นที่รักใคร่ของเหล่าเทวดาอย่างนี้ (ขุ.ชา.ฉก.ก.(ไทย) ๒๗/๒๖/
๒๓๓,ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๕๐๕/๗๖,๓๒/๕๐๖/๗๖,๓๒/๕๐๗/๗๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อาสาตินั้น เป็นชื่อของผิวพรรณที่ได้ยาก ท่านก็กล่าวถึง
เถาว์ลยอาสาตินั้นที่หายากมากในหมู่เทพยดา เป็นเถาว์ลยที่เหล่าเทวดาต้องการ (ขุ.
อป.อ. (บาลี) ๑/๕๐๕/๓๓๙)

อาสันติ : ม้านั่งสี่เหลี่ยมจัตุรัส นั่งได้คนเดียว (ศัพท์เดิมเรียก *อาสันติก*, ส่วน*อาสันติ* เป็นเตียง
หรือเก้าอี้นอน) ดังคำในปริวารว่า อาสันตสิกขาบท ว่าด้วยใช้ตั้งยาว (วิ.ป.(ไทย) ๘/
๒๖๓/๓๕๖)

อาสันนกรรม : กรรมจวนเจียน, กรรมใกล้ตาย หมายถึงกรรมที่เป็นกุศลก็คือกุศลที่ดี ที่ทำเมื่อจวนตาย
ยังจับใจอยู่ใหม่ๆ ถ้าไม่มีครุกรรม และพหุกรรมยอมให้ผลก่อนกรรมอื่นๆ เหมือน
โคที่ยัดเยียดกันอยู่ในคอกเมื่อคนเลี้ยงเปิดคอกออก ตัวโคอยู่ใกล้ประตู ตัวนั้นยอม
ออกก่อน แม้จะเป็นโคแก่ (ข้อ ๑๑ในกรรม ๑๒) (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับ
ประมวลศัพท์)

อาสา : ความหวัง, ความต้องการ; ไทยว่ารับทำโดยเต็มใจ, สมัยคร, แสดงตัวขอรับทำการนั้นๆ
ดังคำในมหาวิภังค์ว่า ภิกษุเจ้าของชนเจียมที่ภิกษุณีอาสาชกให้ หรือดังคำในสามัญญ
ผลสูตรที่พระเจ้าอชาตศัตรู เวททิตบุตร ได้ทูลถามว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญอาชีพิที่
อาศัยศิลปะเหล่านี้ คือ พลช้าง พลม้า พลรถพลธนู พนักงานเชิญธงพนักงานจัด
กระบวนทัพ พวกจัดส่งเสบียง ราชินิกุลผู้ทรงเป็นนายทหารระดับสูงพลอาสา ขุนพล
(วิ.ม.ท.(ไทย) ๒/๕๘๐/๑๐๖,ที.สี.(ไทย) ๙/๑๖๓/๕๒)

อาสาฬหะ, เดือน : เดือน ๘ ทางจันทรคติ,เป็นเดือนท้ายฤดูร้อน ดังคำในมหาวรรคที่พระผู้มีพระ
ภาครับสั่งว่า ภิกษุทั้งหลาย วันเข้าพรรษานี้มี ๒ วัน คือวันเข้าพรรษาต้น ๑ วัน
เข้าพรรษาหลัง ๑ เมื่อพระจันทร์เพ็ญเสวยฤกษ์อาสาฬหะล่องไปแล้ววันหนึ่ง พึงเข้า
จำพรรษาต้น เมื่อพระจันทร์เพ็ญเสวยฤกษ์อาสาฬหะล่องไปแล้วเดือนหนึ่งพึงเข้าจำ
พรรษาหลัง,ในปฐมเมฆสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เมฆฝนก้อนใหญ่ที่
เกิดนอกฤดูกาล พัดเอาฝุ่นละอองธุลีที่ตั้งขึ้นในเดือนท้ายฤดูร้อน ให้อันตรธานหายไป
โดยฉับพลัน (วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๘๔/๒๙๓,ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๕๖/๘๕)

อาสีวิสูตร : พระสูตรว่าด้วยบุคคลเปรียบเหมือนอสรพิษ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อสรพิษ ๔
จำพวก คือ อสรพิษ (๑) มีพิษแฉ่นแต่พิษไม่ร้าย (๒) มีพิษร้าย แต่พิษไม่แฉ่น (๓) มี
พิษแฉ่นและพิษร้าย (๔) มีพิษไม่แฉ่นและพิษไม่ร้าย แล้วตรัสว่า บุคคลเปรียบเหมือน
อสรพิษมี ๔ จำพวก คือ (๑) บุคคลเปรียบเหมือนอสรพิษมีพิษแฉ่นแต่พิษไม่ร้าย
หมายถึงผู้โกรธอยู่บ่อยแต่โกรธไม่นาน (๒) บุคคลเปรียบเหมือนอสรพิษมีพิษร้ายแต่
พิษไม่แฉ่น หมายถึงผู้ไม่โกรธบ่อยนักแต่โกรธนาน (๓) บุคคลเปรียบเหมือนอสรพิษมี
พิษแฉ่นและพิษร้าย หมายถึงผู้โกรธอยู่บ่อยและโกรธนาน (๔) บุคคลเปรียบเหมือน

๑. กาโมฆะ(ห้วงน้ำคือ กาม) ๒. ภโวฆะ(ห้วงน้ำคือ ภพ)
 ๓. ทิฏฐุฆะ(ห้วงน้ำคือ ทิฏฐิ) ๔. อวิชโชฆะ(ห้วงน้ำคือ อวิชชา)
 ฝั่งนี้วาระแวง มีภัยจำเพาะหน้า ได้แก่สັกกายะ(กายของตน)
 ฝั่งโน้นปลอดภัย ไม่มีภัยจำเพาะหน้า ได้แก่นิพพาน
 แพบได้แก่อริยมรรคมีองค์ ๘
 ใช้มือและเท้าพยายามไป ได้แก่ วิริยารัมภะ(ความปรารถนาความเพียร)
 เป็นผู้ลอยบาปข้ามถึงฝั่งดำรงอยู่บนบก ได้แก่เป็นพระอรหันต์
 (ส.สพ.ไทย) ๑๘/๒๓๘/๒๓๖)

อาสาฬหบูชา : “การบูชาในเดือน ๘“หมายถึง การบูชาในวันเพ็ญเดือน ๘ เพื่อรำลึกถึงคุณพระรัตนตรัยเป็นการพิเศษเนื่องในวันที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงปฐมเทศนา คือ ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร ทำให้เกิดมีปฐมสาวก คือ พระอัญญาโกณฑัญญะ และเกิดสังฆรัตนาคารบพระรัตนตรัยอาสาฬหปุณมี วันเพ็ญเดือน ๘, วันกลางเดือน ๘, วันขึ้น ๑๕ ค่ำเดือน ๘ (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)

อาสาฬหสูตร : พระสูตรว่าด้วยบุคคลเปรียบเหมือนอสรพิษ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อสรพิษ ๔ จำพวก คือ อสรพิษ (๑) มีพิษแต่ไม่มีร้าย (๒) มีพิษร้าย แต่พิษไม่แล่น (๓) มีพิษแล่นและพิษร้าย (๔) มีพิษไม่แล่นและพิษไม่ร้าย แล้วตรัสว่า บุคคลเปรียบเหมือนอสรพิษมี ๔ จำพวก คือ (๑) บุคคลเปรียบเหมือนอสรพิษมีพิษแต่ไม่มีร้าย หมายถึงผู้โกรธอยู่บ่อยแต่โกรธไม่นาน (๒) บุคคลเปรียบเหมือนอสรพิษมีพิษร้ายแต่พิษไม่แล่น หมายถึงผู้ไม่โกรธบ่อยนักแต่โกรธนาน (๓) บุคคลเปรียบเหมือนอสรพิษมีพิษแล่นและพิษร้าย หมายถึงผู้โกรธอยู่บ่อยและโกรธนาน (๔) บุคคลเปรียบเหมือนอสรพิษมีพิษไม่แล่นและพิษไม่ร้าย หมายถึงผู้ไม่โกรธบ่อยนักและโกรธไม่นาน (อง. จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๑๐/๑๑๗)

อาสาฬหสูตร : พระสูตรว่าด้วยอุปมาด้วยอสรพิษ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับแก่ภิกษุทั้งหลายว่า ชายคนหนึ่งเดินไปพบอสรพิษ ๔ จำพวกมีพิษกล้าคนทั้งหลายบอกเขาว่า ท่านพึงให้อสรพิษเหล่านี้ลุก ให้อาบน้ำ ให้กินและให้เข้านอนตามเวลาเท่านั้น เพราะหากมันโกรธก็จะทำให้ท่านตายหรือถึงทุกข์แสนสาหัสได้ ชายนั้นกลัวอสรพิษจึงหนีไป คนทั้งหลายก็บอกอีกว่า นักฆ่าซึ่งเป็นศัตรู ๕ จำพวกติดตามมาข้างหลัง เพื่อจะฆ่าท่าน ชายนั้นกลัวอสรพิษและนักฆ่าซึ่งเป็นศัตรูจึงหนีไปอีก คนทั้งหลายจึงบอกอีกว่า นักฆ่าผู้เป็นสายลับ เงื้อดาบติดตามมาข้างหลัง เพื่อจะตัดศีรษะท่าน บุรุษนั้นกลัวอสรพิษ นักฆ่าซึ่งเป็นศัตรู และนักฆ่าผู้เป็นสายลับจึงรีบหนีไปอีก เขาพบหมู่บ้านร้างจึงเข้าไปยังเรือนว่างหลังหนึ่งแล้วลูบคลำภาชนะเปล่าชนิดหนึ่ง คนทั้งหลายจึงบอกเขาว่า พวกโจรผู้ฆ่าชาวบ้าน เพิ่งเข้ามาสู่หมู่บ้านร้างนี้เดี๋ยวนี้เอง ชายนั้นกลัวอสรพิษ นักฆ่าซึ่งเป็นศัตรู นักฆ่าผู้เป็นสายลับและโจรผู้ฆ่าชาวบ้าน จึงรีบหนีไปอีก เขาพบห้วงน้ำใหญ่แห่งหนึ่งแล้วเห็นว่าฝั่งนี้มีภัย ฝั่งโน้นปลอดภัย เราไม่มีเรือหรือสะพานที่จะข้ามไปฝั่งโน้น จึงรวบรวมหญ้า ไม้ กิ่งและใบมา

ผูกเป็นแพ ใ้มือและเท้าพายไปก็จะถึงฝั่งโน้นโดยสวัสดิ์ได้แน่ แล้วได้ทำอย่างนั้นไปจนถึงฝั่งโน้นโดยสวัสดิ์ เป็นผู้ลอยบาปดำรงอยู่บนบกได้

พระผู้มีพระภาคได้ตรัสอธิบายต่อไปว่า

อสรพิษมีพิษกล้า ๔ จำพวกนั้น ได้แก่มหาภูตรูป ๔ คือ

๑. ปฐวีธาตุ(ธาตุดิน) ๒. อาโปธาตุ(ธาตุน้ำ)
๓. เตโชธาตุ(ธาตุไฟ) ๔. วาโยธาตุ(ธาตุลม)

นักรุกข์ซึ่งเป็นศัตรู ๕ จำพวก ได้แก่อุปาทานชั้น ๕ คือ

๑. รูปอุปาทานชั้น(อุปาทานชั้นคือรูป)
๒. เวทนอุปาทานชั้น(อุปาทานชั้นคือเวทนา)
๓. สัญญาอุปาทานชั้น(อุปาทานชั้นคือสัญญา)
๔. สังขารอุปาทานชั้น(อุปาทานชั้นคือสังขาร)
๕. วิญญาณอุปาทานชั้น(อุปาทานชั้นคือวิญญาณ)

นักรุกข์ผู้เป็นสายลับ ซึ่งเงื้อมตามติดตามมาข้างหลังนั้น ได้แก่กัณฐิราคะ(ความกำหนัดด้วยอำนาจความยินดี)

หมูบ้านร้าง ได้แก่อายตนะภายใน ๖ หมายถึงถ้าบัณฑิตผู้ฉลาด มีปัญญาพิจารณาอายตนะภายใน ๖ นั้นทางตา หู จมูก ลิ้น กายและใจ ก็จะปรากฏเป็นของว่างเปล่าและสูญทั้งนั้น

พวกโจรผู้ฆ่าชาวบ้าน ได้แก่อายตนะภายนอก ๖ หมายถึงตาย่อมเดือดร้อนเพราะรูปที่น่าพอใจและไม่พอใจ หูย่อมเดือดร้อนเพราะเสียงที่น่าพอใจและไม่พอใจ เป็นต้น

ห้วงน้ำใหญ่ ได้แก่โอชะ ๔ คือ

๑. กาโมชะ(ห้วงน้ำคือ กาม) ๒. ภโวชะ(ห้วงน้ำคือ ภพ)
๓. ทิฏฐิโชนชะ(ห้วงน้ำคือ ทิฏฐิ) ๔. อวิชโชชะ(ห้วงน้ำคือ อวิชชา)

ฝั่งนี้ร่าแวง มีภัยจำเพาะหน้า ได้แก่สัฏกายะ(กายของตน)

ฝั่งโน้นปลอดภัย ไม่มีภัยจำเพาะหน้า ได้แก่นิพพาน

แพ ได้แก่อริยมรรคมืองค์ ๘

ใ้มือและเท้าพายไป ได้แก่ วิริยารัมภะ(ความปรารถนาความเพียร)

เป็นผู้ลอยบาปข้ามถึงฝั่งดำรงอยู่บนบก ได้แก่เป็นพระอรหันต์

(ส.สพ.ไทย) ๑๘/๒๓๘/๒๓๖)

อาสวณปัจฉัย : ปัจฉัยในลักษณะอาการเสพคุ่น หมายถึงสิ่งหนึ่งเป็นปัจฉัยสนับสนุนสิ่งอื่นให้เกิดขึ้น โดยอาศัยความคุ่นเคยเป็นพื้นฐาน (อภิ.ป.ไทย) ๔๐/๑๒/๑๐,๔๐/๖๒/๓๒,๔๐/๑๙๐/๙๘,๔๐/๒๐๗/๑๐๘,๔๐/๒๒๕/๑๒๐,๔๐/๓๔๗/๒๑๖,๔๐/๖๓๑/๖๐๒,อภิ.ป.ไทย) ๔๑/๓๗/๑๕๑,๔๑/๘๘/๒๑๒,๔๑/๙๕/๒๙๑,๔๑/๑๐๙/๙๑)

อาสวณะ : การเสพคุ่น,ในปฏิสัมภิทามรรคอธิบายว่า อินทรีย์ ๕ ประการนี้เป็นอาสวณะ(การเสพคุ่น (การปฏิบัติ) ของเมตตาเจโตวิมุตติ บุคคลย่อมปฏิบัติเมตตาเจโตวิมุตติด้วยอินทรีย์ ๕ ประการนี้ หรือตั้งคำว่า พละ ๕ ประการนี้เป็นอาสวณะของเมตตาเจโต

วิมุตติ บุคคลย่อมปฏิบัติเมตตาเจโตวิมุตติด้วยพละ ๕ ประการนี้ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๓/๔๖๔)

อาเสวิตัพพัมมสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่ควรเสพ และที่ไม่ควรเสพ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เราจักแสดงธรรมที่ควรเสพและธรรมที่ไม่ควรเสพแก่เธอทั้งหลาย เมื่อภิกษุเหล่านั้นทูลรับสนองพระดำรัสแล้ว จึงตรัสว่า *ธรรมที่ไม่ควรเสพ* คือ อุกุศลกรรมบถ ๑๐ *ธรรมที่ควรเสพ* คือ กุศลกรรมบถ ๑๐ (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๙๔/๓๓๙)

อาเสวิตัพพสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่ควรเสพและที่ไม่ควรเสพ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า *ธรรมที่ไม่ควรเสพ* คือ มิจฉัตตธรรม ๑๐ มีมิจฉาทิฎฐิ เป็นต้น *ธรรมที่ควรเสพ* คือ สัมมัตตธรรม ๑๐ มีสัมมาทิฎฐิ เป็นต้น (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๕๐/๒๙๔)

อาหาร : ปัจจัยอันนำมาซึ่งผล, เครื่องค้ำจุนชีวิต, เครื่องหล่อเลี้ยงชีวิตมี ๔ คือ ๑. กวฬิงการาหาร อาหารคือค้ำข้าว ๒. ผัสสาหาร อาหารคือผัสสะ ๓. มโนสัญเจตนาหาร อาหารคือมโนสัญเจตนา(ความเจตจำนงทางใจ) ๔. วิญญาณาหาร อาหารคือวิญญาณ ดังคำในมหาวิถังคว่าพวกภิกษุได้ยืมพวกชาวบ้านตำหนิประณามโพนทะนา บรรดาภิกษุผู้มักน้อย ฯลฯ จึงพากันตำหนิประณาม โพนทะนาว่า โฉนภิกษุจึงกลืนอาหารที่ยังไม่มีผู้ถวายให้ลวงลำคอเล่า หรือตั้งคำในปาฎีกสูตรว่าท่านโกรกข์ขัตติยะควรกินอาหารแต่พอสมควรและดื่มน้ำแต่พอสมควร เพื่อให้คำพูดของพระสมณโคดมผิดไป (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๒๖๖/๔๑๖, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๗/๘, ๑๑/๕๗/๓๙, ๑๑/๗๒/๕๑, ๑๑/๑๐๓/๗๓, ๑๑/๓๐๕/๒๘๗, ม.ม.(ไทย) ๑๒/๙๐/๘๔, ๑๒/๑๕๕/๑๕๘, ๑๒/๓๖๖/๔๐๒, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๗/๗, ๑๓/๑๔/๑๗, ๑๓/๒๔/๒๗, ๑๓/๕๖/๕๓)

อาหาร ๓ : อาหาร ๓ อย่าง คือ ผัสสาหาร มโนสัญเจตนาหาร และวิญญาณาหาร, ในอัมมสังคณิอธิบายไว้ว่า

๑. อาหารคือความกระทบกัน ดังคำว่า ความกระทบ กิริยาที่กระทบ กิริยาที่ถูกต้อง ภาวะที่ถูกต้อง นี้ชื่อว่าผัสสาหาร

๒. อาหารคือความจงใจ ดังคำว่า ความจงใจ กิริยาที่จงใจ ภาวะที่จงใจ นี้ชื่อว่ามโนสัญเจตนาหาร

๓. อาหารคือจิต ดังคำว่า จิต มโน มานัส หทัย ปณฺฑระ มโน มนายตนะ มนินทรีย วิญญาณวิญญาณขันธ์ และมโนวิญญาณธาตุที่เหมาะสมกัน นี้ชื่อว่าวิญญาณาหาร (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๗๐/๓๙)

อาหารเก่า : อูจจาระ มีสีตั้งอาหารที่กลืนเข้าไปนั้นแหละโดยมาก มีสีฐานตามโอกาส (ที่อยู่ของมัน) เกิดในทิศเบื้องล่าง ตั้งอยู่ในปักษาสยะ (ที่พักของสุก คือกระเพาะอูจจาระ) อันปักษาสยะ(นั้น) เป็นเหมือนกระบอกไม้ไผ่นี้เอง สูงประมาณ ๘ องคุลี อยู่ทีปลายไส้ใหญ่ ในระหว่างนาภิตอนล่างกับโคนกระดูกสันหลัง ซึ่งเป็นที่ ๆ ของกินมีน้ำและข้าวเป็นต้นทุกชนิดที่ตกลงไปในอามาสยะ (ที่พักของดิบ คือกระเพาะอาหาร) แล้วเดือดเป็นฟองด้วยไฟ (ธาตุ) ในอุทร สุกไป ๆ จนแหลกราวกะบดด้วยหินบด แล้วเลื่อนลงไปตามโพรงไส้ใหญ่ ไปตกทับถมกันอยู่ คล้ายดินสีเหลือง ที่คนขยี้บรรจุลงไป ในกระบอกไม้ไผ่ อุปมาเหมือนน้ำฝนอันตกลงในภาคพื้นข้างบน ย่อมไหลลงมาทำให้

ภาคพื้นข้างล่างเต็มแล้วข้งอยู่ฉะนั้น กำหนดตัดด้วยกระพุ้งกระเพาะอุจจาระและด้วย ส่วนของอุจจาระเอง ตัดตอนด้วยส่วนของตนแห่งกรีส ดังคำในการพิจารณาภาวที่ว่า ในภพนี้ มีผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็นกระดูก เยื่อในกระดูก ไต หัวใจ ตับ พังผืด ม้าม ปอด ลำไส้ใหญ่ ลำไส้เล็ก อาหารใหม่ อาหารเก่า ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา เปลวมน้ำลายน้ำมูก ไขข้อ มูตร,ในวิภังค์กล่าวว่าเป็น ๑ ในปฐวี ชาติภายในตน ดังคำว่า ธรรมชาติที่แข็ง ...ซึ่งเป็นภายในตน เช่นผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ไต หัวใจ ตับ พังผืด ม้ามปอด ลำไส้ใหญ่ ลำไส้เล็ก อาหารใหม่ อาหารเก่า (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๔๙/๑๐๙,ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๐๒/๓๓๐,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๑๔/๑๒๖,ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๕๔/๑๙๘,๑๔/๓๔๙/๔๐๕,ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๑๒๗/๑๕๓,ส.ม.(ไทย) ๑๙/๘๓๒/๔๐๘,บ.ป.(ไทย) ๓๑/๔/๑๒,๓๑/๑๒๓/๑๙๐)

อาหารของพวกมนุษย์ : ข้าวสุกเป็นต้น ดังคำในชาณุสโสณิสสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคลบางคน ในโลกนี้เป็นผู้เว้นขาดจากการฆ่าสัตว์ การลักทรัพย์ การประพฤติดิถีในกาม การ พุดเท็จ การพูดส่อเสียด การพูดคำหยาบ และการพูดเพ้อเจ้อ ไม่เพ่งเล็งอยากได้ของเขา มีจิตไม่พยายาบท เป็นสัมมาทิฏฐิ หลังจากตายแล้ว เขาย่อมเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ ร่วมกับพวกมนุษย์ เลี้ยงอัตภาพในมนุษย์โลกนั้น ดำรงอยู่ในมนุษย์โลกนั้นด้วยอาหาร ของพวกมนุษย์ (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๗๗/๓๒๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อาหารของมนุษย์ คือ ข้าวสุก เป็นต้น (อง.ทสก.อ. (บาลี) ๓/๑๗๗/๓๒๗)

อาหารของสัตว์นรก : กรรมที่สัตว์สวดยในนรกดังคำในชาณุสโสณิสสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคลบางคนในโลกนี้ เป็นผู้ฆ่าสัตว์ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม พุดเท็จ พุด ส่อเสียด พุดคำหยาบ พุดเพ้อเจ้อ เพ่งเล็งอยากได้ของเขา มีจิตพยายาบท เป็น มิจฉาทิฏฐิ หลังจากตายแล้ว เขาย่อมไปเกิดในนรก เลี้ยงอัตภาพในนรกนั้น ดำรง อยู่ในนรกนั้นด้วยอาหารของสัตว์นรก (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๗๗/๓๒๕)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อาหารของสัตว์นรก คือ กรรมที่สัตว์สวดยในนรกนั้น (อง.ทสก.อ. (บาลี) ๓/๑๗๗/๓๒๗)

อาหารของเหล่าสัตว์ผู้เกิดในกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน : หญ้า ใบไม้ ชากสัตว์ แมลง เป็นต้น ดังคำใน ชาณุสโสณิสสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคลบางคนในโลกนี้เป็นผู้ฆ่าสัตว์ ฯลฯ เป็นมิจฉาทิฏฐิ หลังจากตายแล้วเขาย่อมไปเกิดในกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน เลี้ยงอัตภาพ ในกำเนิดสัตว์ดิรัจฉานนั้น ดำรงอยู่ในกำเนิดสัตว์ดิรัจฉานนั้นด้วยอาหารของเหล่า สัตว์ผู้เกิดในกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๗๗/๓๒๕)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อาหารของสัตว์ดิรัจฉาน คือ หญ้า ใบไม้ เป็นต้น (อง.ทสก.อ. (บาลี) ๓/๑๗๗/๓๒๗)

อาหารของหมู่เทวดา : ของกินอันเป็นทิพย์, อาหารทิพย์ ดังคำในชาณุสโสณิสสูตรที่พระผู้มีพระภาค ตรัสว่า บุคคลบางคนในโลกนี้เป็นผู้เว้นขาดจากการฆ่าสัตว์ ฯลฯ เป็นสัมมาทิฏฐิ หลังจากตายแล้ว เขาย่อมเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับเทวดา เลี้ยงอัตภาพในเทวโลก นั้นดำรงอยู่ในเทวโลกนั้นด้วยอาหารของหมู่เทวดา (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๗๗/๓๒๖)

อรรถกถาอธิบายว่า อาหารของหมู่เทวดา คือสุทธาโภชนะ (ของกินอันเป็นทิพย์, อาหารทิพย์) เป็นต้น (อง.ทสก.อ. (บาลี) ๓/๑๗๗/๓๗๗)

อาหารบิณฑบาต : อาหารที่มีผู้ถวายขณะภิกษุเที่ยวบิณฑบาต ดังคำในวิมานที่สุภทราเทพธิดาทอบว่า ชาตีก่อนดิฉันเลื่อมใส ได้ถวายอาหารบิณฑบาต แสที่เป็นสังฆทานแต่พระสงฆ์ผู้เป็นทักษิณบุคคคลด้วยมือทั้งสองของตน (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๑๘๑/๑๕๔, ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๕๔/๑๕๕, พุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๖๒๖/๖๙)

อาหารปัจจัย : ปัจจัยคืออาหารสภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นอาหารหมายถึง อาหาร ๔ อย่าง คือ ๑. กวฬิงการาหาร ๒. ผัสสาหาร ๓. มโนสัญเจตนาหาร ๔. วิญญาณาหาร ธรรมทั้ง ๔ อย่างนี้ มีความสามารถในการสร้างและหล่อเลี้ยงนามธรรมและรูปธรรมให้มีชีวิตเป็นอยู่ได้ เช่น กวฬิงการาหารหล่อเลี้ยงโอชัญญกรุป ผัสสาหารหล่อเลี้ยงเวทนา ๓ อย่าง มโนสัญเจตนาหารกล่าวคือกุศลกรรมและอกุศลกรรมนำมาซึ่งปฏิสนธิในภพภูมิทั้งสาม วิญญาณาหารกล่าวคือปฏิสนธิวิญญาณ หล่อเลี้ยงนามรูปที่เป็นสหชาติ

อาหารปัจจัยแบ่งเป็น ๒ อย่าง คือ ๑. รูปอาหารปัจจัย ๒. นามอาหารปัจจัย รูปอาหารปัจจัยมีองค์ประกอบดังนี้

๑. ปัจจัย ได้แก่ จตุสมุฏฐานิกโอรูรูป ที่เป็นปัจจัยแก่จตุสมุฏฐานิกรุปซึ่งเป็นไปในกลาปเดียวกันและต่างกัน

๒. ปัจจุปปัน ได้แก่ จตุสมุฏฐานิกรุปที่เป็นไปในกลาปเดียวกันและต่างกัน ยกเว้นโอรูรูปที่เป็นไปในกลาปเดียวกัน

๓. ปัจจนิกะ ได้แก่ จิต ๒๙ เจตสิก ๕๒ พาหิรรูปรูป

นามอาหารปัจจัยมีองค์ประกอบดังนี้

๑. ปัจจัย ได้แก่ นาม อาหาร ๓ ชนิด คือ ผัสสะ เจตนา และวิญญาณ

๒. ปัจจุปปัน ได้แก่ จิต ๒๙ เจตสิก ๕๒ จิตตชรูปปฏิสนธิกัมมชรูป

๓. ปัจจนิกะ ได้แก่ พาหิรรูปรูป อาหารชรูป อสัญญัตตกัมมชรูป ปวัตติ กัมมชรูป

ในอรรถกถา นอกจากจะแบ่งอาหารปัจจัยเป็น ๔ อย่างแล้ว ท่านยังแบ่งนามอาหารไว้โดยชาติ ๔ ชาติ คือ กุศลชาติ อกุศลชาติ วิปากชาติ และกิริยาชาติ และยังแบ่งโดยภูมิ ๔ ภูมิอีก คือ นามอาหารที่เป็นฝ่ายกุศลชาติ มี ๔ ภูมิ ที่เป็นฝ่ายอกุศลชาติ มี ๑ ภูมิ ที่เป็นฝ่ายวิปากชาติมี ๔ ภูมิ ที่เป็นฝ่ายกิริยาชาติมี ๓ ภูมิส่วนกวฬิงการาหารเป็นอภัยกถโดยชาติ เป็นกามาวจรโดยภูมิ ในปฏิฐานอธิบายว่า อาหารปัจจัย ได้แก่ กวฬิงการาหารเป็นปัจจัยแก่กายนี้โดยอาหารปัจจัย อาหารที่ไม่เป็นรูปเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่สัมปยุตและรูปซึ่งมีสภาวะธรรมนั้นเป็นสมุฏฐานโดยอาหารปัจจัย หรือดังคำว่า สภาวะธรรมที่เป็นอภัยกถอาศัยสภาวะธรรมที่เป็นอภัยกถเกิดขึ้นเพราะอาหารปัจจัย ได้แก่ ... อาศัยชั้น ๑ ที่เป็นอภัยกถวิปากและที่เป็นอภัยกถกิริยา ฯลฯ ในปฏิสนธิขณะ ฯลฯ มหาภูตรูป ๓ อาศัยมหาภูตรูป ๑ เกิดขึ้น ฯลฯ (อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/๑๕/๑๐, ๔๐/๖๕/๓๔, ๔๐/๑๘๐/๘๗, ๔๐/๒๐๘/๑๐๘, ๔๐/๒๓๐/

๑๒๓,๔๐/๒๗๔/๑๔๘,๔๐/๓๒๐/๑๙๔,๔๐/๔๒๙/๒๘๒,อภิ.ป.(ไทย)๔๑/๙๑/
๒๑๔,๔๑/๑๐๐/๒๙๓)

อาหารมีรสแปลก : อาหารเลิศรส ซึ่งแตกต่างไปจากที่เคยรู้เคยเห็นเคยกินเคยลิ้มรสมาก่อน ดังคำสั่งศาลกษัตริย์ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า คหบดีบุตร นายพินังบำรุงทาสกรรมกร ผู้เป็นทิศเบื้องต่ำโดยหน้าที่ ๕ ประการ คือ ๑.จัดการงานให้ทำตามสมควรแก่กำลัง ๒. ให้อาหารและค่าจ้าง ๓. ดูแลรักษายามเจ็บป่วย ๔. ให้อาหารมีรสแปลก ๕. ให้หยุดงานตามโอกาส (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๗๑/๒๑๕)

อาหารมือเดียว : กินอาหารครั้งเดียว ในที่นี้หมายถึงหมายถึงการฉันอาหารในเวลาเช้า คือตั้งแต่ดวงอาทิตย์ขึ้นจนถึงเวลาเที่ยงวัน แม้ภิกษุฉันอาหาร ๑๐ ครั้ง ในช่วงเวลานี้ก็ประสงค์ว่าฉันอาหารมือเดียว ดังคำในภัททาสสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เราฉันอาหารมือเดียว เราเมื่อฉันอาหารมือเดียว ย่อมรู้สึกว่าคุณภาพมีโรคาพาธน้อย กระปรี้กระเปร่า มีพละนามัยสมบูรณ์อยู่สำราญ (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๓๔/๑๕๐)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ฉันอาหารมือเดียว หมายถึงการฉันอาหารในเวลาเช้า คือตั้งแต่ดวงอาทิตย์ขึ้นจนถึงเวลาเที่ยงวัน แม้ภิกษุ ฉันอาหาร ๑๐ ครั้ง ในช่วงเวลานี้ก็ประสงค์ว่า ฉันอาหารมือเดียว (ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๒๒๕/๓)

อาหารเย็น : อาหารในเวลาเย็นหลังเที่ยงไปแล้ว ดังคำในอัครัญสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เมื่อเครื่องดินของสัตว์เหล่านั้นหายไปแล้วข้าวสาลีอันผลิผลในที่ที่ไม่ต้องไถ ไม่มีรำ ไม่มีแกลบ บริสุทธิ์ มีกลิ่นหอม มีเมล็ดเป็นข้าวสารก็ปรากฏ ที่ที่พวกเขาเก็บเกี่ยวข้าวสาลีไปเพื่อเป็นอาหารเย็นในตอนเย็นก็กลับมีข้าวสาลีงอกสุกขึ้นได้ในตอนเช้า หรือดังคำในโทณพราหมณสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เมื่อก่อน พวกพราหมณ์แสวงหาอาหารเย็น เพื่อกินในเวลาเย็น อาหารเช้าเพื่อกินในเวลาเช้า แต่บัดนี้ พวกพราหมณ์บริโภคอาหารตามความต้องการจนอิ่มท้องแล้ว ถือเอาส่วนที่เหลือไป บัดนี้ พวกสุนัขก็แสวงหาอาหารเย็น เพื่อกินในเวลาเย็น อาหารเช้าเพื่อกินในเวลาเช้า (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๒๗/๙๓,๑๑/๑๒๘/๙๕,๑๑/๑๓๒/๙๗,อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๙๑/๓๑๖)

อาหารและค่าจ้าง : อาหารรับประทานและรายได้ที่ลูกจ้างจะได้รับจากนายจ้าง ดังคำสั่งศาลกษัตริย์ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า คหบดีบุตร นายพินังบำรุงทาสกรรมกร ผู้เป็นทิศเบื้องต่ำโดยหน้าที่ ๕ ประการ คือ ๑.จัดการงานให้ทำตามสมควรแก่กำลัง ๒. ให้อาหารและค่าจ้าง ๓. ดูแลรักษายามเจ็บป่วย ๔. ให้อาหารมีรสแปลก ๕. ให้หยุดงานตามโอกาส (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๗๑/๒๑๕)

อาหารสูตร : พระสูตรว่าด้วยอาหาร มี ๒ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อาหารสูตร พระสูตรว่าด้วยอาหาร พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า อาหาร ๔ ที่เป็นไปเพื่อการดำรงอยู่ของหมู่สัตว์ผู้เกิดแล้ว หรือเพื่ออนุเคราะห์หมู่สัตว์ผู้แสวงหาที่เกิด คือ

๑. กวฬิงการาหาร อาหารคือคำข้าว
๒. ผัสสาหาร อาหารคือผัสสะ
๓. มโนสัญเจตนาหาร อาหารคือมโนสัญเจตนา

๔. วิญญาณอาหาร อาหารคือวิญญาณ

อาหารเหล่านี้มีต้นกำเนิดเป็นเหตุ เป็นเหตุเกิด เป็นกำเนิด เป็นแดนเกิด ส่วนต้นกำเนิด เวทนา เวทนามีผัสสะ ผัสสะมีสหายตนะ สหายตนะมีนามรูป นามรูปมีวิญญาณ วิญญาณมีสังขาร และสังขารมีอวิชชาเป็นเหตุ เป็นเหตุเกิด เป็นกำเนิด เป็นแดนเกิด กล่าวคือ เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี เป็นต้น นี่คือการเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งหมด อนึ่ง เพราะอวิชชาดับไปไม่เหลือด้วย วิราคะ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ เป็นต้น นี่คือการดับแห่งกองทุกข์ทั้งหมด (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๑/๑๗)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า คำว่า สัตว์ผู้แสวงหาที่เกิด แปลจากคำว่า สัมภเวสี หมายถึงสัตว์ที่เกิดในกำเนิดทั้ง ๔ ได้แก่ (๑) อัญชชะ (เกิดจากไข่) (๒) ชลาพุชะ (เกิดจากครรภ์) (๓) สังเสทชะ (เกิดในถ้ำโคล) (๔) โอปปาติกะ (เกิดผุดขึ้น) สัตว์จำพวกที่เป็นอัญชชะ และชลาพุชะ ท่านเรียกว่าสัมภเวสี เพราะยังอยู่ในไข่และในครรภ์ ถ้าออกจากไข่และครรภ์แล้วไม่เรียกว่าสัมภเวสี แต่ท่านเรียกว่าสัตว์ผู้เกิดแล้ว สัตว์จำพวกที่เป็นสังเสทชะ และ โอปปาติกะนั้น ท่านเรียกว่าสัมภเวสี ในขณะที่จิตแรกที่เกิดขึ้น ตั้งแต่ขณะจิตที่ ๒ ไป ท่านเรียกว่าสัตว์ผู้เกิดแล้ว (ส.นิ.อ. ๒/๑๑/๒๖)

๒.อาหารสูตร พระสูตรว่าด้วยอาหารของนิวรรณ์และโพชฌงค์ พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า อาหารและสิ่งที่ไม่ใช่อาหารของนิวรรณ์ ๕ เช่นการมนสิการโดยไม่แยกกายซึ่งสุกนิमित จัดเป็นอาหารของกามฉันทะ การมนสิการโดยแยกกายซึ่งสุกนิमित จัดว่าไม่เป็นอาหารของกามฉันทะ ส่วนอาหารและสิ่งที่ไม่ใช่อาหารของโพชฌงค์ ๗ เช่น การมนสิการโดยแยกกายซึ่งธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งสติ จัดเป็นอาหารของสติสัมโพชฌงค์ การไม่มนสิการโดยแยกกายซึ่งธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งสติ จัดว่าไม่เป็นอาหารของสติสัมโพชฌงค์ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๒๓๒/๑๖๒)

อาหารหยาบ : ข้าวสุกและขนมกุ่มมาส ดังคำในมหาสังจกสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อัคริเวสสนะ เราจึงมีความดำริต่อไปว่า เราผู้มีกายชুবพอมมากอย่างนี้ จะบรรลุความสุขนั้น ไม่ใช่ทำได้ง่ายเลย ทางที่ดี เราควรกินอาหารหยาบคือข้าวสุกและขนมกุ่มมาส เราก็กินอาหารหยาบคือข้าวสุกและขนมกุ่มมาส,โพธิราชกุมารสูตร และสังคารวสูตร ก็มีกล่าวไว้ทำนองเดียวกัน (ม.ม.(ไทย) ๑๒/๓๘๒/๔๑๖,๑๓/๓๓๕/๔๐๕,๑๓/๔๘๓/๖๑๑)

อาหารใหม่ : สิ่งที่กิน ดื่มน้ำเคี้ยว ลืม เข้าไปในอุทรียะ(ท้อง) อุทรียะนั้นมีสี่ตั้งสี่อาหารที่กลืนเข้าไป มีสัณฐานดังข้าวสารที่บรรจุหลวม ๆ ในผ้ากรอง (ที่ทำเป็นถุง) เกิดในทิศเบื้องบน ตั้งอยู่ในอุทร อวัยวะที่หุ้มไส้ (ป่อง) คล้ายโปงผ้าที่เกิดขึ้นตรงกลางผ้าเปียก น้ำที่คนรวบ (ชาย) ทั้ง ๒ ข้าเข้า ชื่อว่า อุทร ข้างนอกเกลี้ยงข้างในเป็นดังผ้าซักระดูที่เปื้อนแล้ว เขาห่อเศษเนื้อไว้ แม้จะกล่าวว่า ข้างในอุทรนั้นเป็นดังข้างในของผลขนุนละมุด ดังนั้นที่ชอบมันเป็นที่ที่หมุ่นอน (ตัวพยาธิ) อันมีแตกต่างกันถึง๓๒ ตระกูล มี ชนิดตัก โกฎกะ (พยาธิปากขอ) ชนิดคัมพูปาทกะ (พยาธิตัวกลม) ชนิดตาลหีระกะ (พยาธิเสี้ยนตาล) ชนิดสุจิมุขกะ (พยาธิตัวจืด)ชนิดปฏัตันตุ (พยาธิตัวแบน) ชนิดสุตตะกะ

(พยาธิเส้นด้าย) อย่างนี้เป็นต้น อาศัยอยู่กันคลาคล่ำเป็นกลุ่ม ๆ ไป ซึ่งเมื่อของกินมีน้ำและข้าวเป็นต้น ไม่มีอยู่ (ในอุทร) มันก็จะพlungพล่านกันให้ระงมไปพากันตรงเข้าเล่นงานเนื้อหัวใจและเมื่อเวลาที่คนกินอาหารมีน้ำและข้าวเป็นต้นลงไป มันจะพากันชูปากตะลิตะลานเข้าแย่งอาหารที่คนกินลงไปแรก ๆ ๒-๓ คำ อุทรไรเล่า เป็นดุจเรือโคลอด วัจกุฎีโรงพยาบาลและสุสานของหนอนเหล่านั้น ในอุทรไรเล่า ของกินมีน้ำและข้าวเป็นต้นมีประการต่าง ๆ ที่แปลกด้วยสากคือฟัน คลุกด้วยมือคือลิ้นเคล้าด้วยน้ำย่อยคือเขฬะแล้ว ทันทิน้ำมัน (กลาย) เป็นของปราศจากความถึงพร้อมแห่งสี กลิ่น และรสเป็นต้นไป ดูประหนึ่งข้าวลงด้ายของช่างทอและรากสุนัข (กลืน) ลงไปแล้ว น้ำดีเสมหะและลม (ออกมา) กลั้วเป็นไอขึ้นด้วยกำลังสันดาปแห่งไฟ(ธาตุ) ในอุทร อากุลไปด้วยหมุ่นนอน ปล่อยพองและต่อมขึ้นข้างบนเรื่อย ถึงซึ่งความเป็นขยะ (ที่จะต้องทิ้ง) เป็นของเหม็นและน่าเกลียดอย่างยิ่ง ตั้งอยู่ (ในอุทร) อุปมาเหมือนเมื่อฝนเม็ดหนาตกลงมาในหน้าแล้ง ชากชนิดต่าง ๆ จับแต่ปัสสาวะอุจจาระ ท่อนหนึ่ง ท่อนกระดูก ท่อนเอ็น น้ำลาย น้ำมูลและเลือด ที่น้ำ (ฝน) พัดพามาตกลงในแอ่งโสโครกข้างประตูหมู่บ้านพวกจันทาลแล้ว ประสมเข้ากับน้ำโคลน (ในแอ่ง) ๒-๓ วัน ก็มีหมุ่นนอนเกิดแล้ว เป็นไอขึ้นด้วยกำลังสันดาปแห่งแสงแดด ปล่อยพองและต่อมขึ้นข้างบนเรื่อยสีเขียวคล้ำเหม็นจัดน่าเกลียด ถึงซึ่งความเป็นรูปไม่น่าเข้าใกล้ไม่น่าดูเลยตั้งอยู่ จะกล่าวไปถึงความเป็นสิ่งน่าคมหรือน่าลี้มเล่า ฉะนั้น แม้เพราะได้ฟังเรื่องอุทรไรเล่า ความเป็นสิ่งไม่น่าพอใจของกินทั้งหลายมีน้ำและข้าวเป็นต้น ก็เกิดได้จะกล่าวไปถึงความไม่น่าพอใจในของ กินอันเกิดขึ้น เพราะได้พิจารณาด้วยปัญญาจักขุแล้วเล่า อนึ่ง ใน อุทรไรเล่า ของกินมีน้ำและข้าวเป็นอาทิที่ตกลงไปแล้ว ย่อมถึงความจำแนกออกเป็น ๕ ส่วน คือตัวสัตว์ (พยาธิ) กินเสียส่วนหนึ่ง ไฟ(ธาตุ) ในอุทรเผาไปเสียส่วนหนึ่ง ส่วนหนึ่งเป็นปัสสาวะ ส่วนหนึ่งเป็นอุจจาระ ส่วนหนึ่งถึงซึ่งความเป็น (ไอชา) รสไปเพิ่มพูนโกฐฐาสแห่งร่างกายมีเลือดและเนื้อเป็นต้น กำหนดตัดด้วยกระพุ้งอุทรและด้วยส่วนของอุทรียะ (ม.ม.ุ(ไทย) ๑๒/๓๐๒/๓๓๐,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๑๔/๑๒๖,ม.อ.ุ(ไทย) ๑๔/๑๕๔/๑๘๘,๑๔/๓๔๙/๔๐๕,ส.สพ.า(ไทย) ๑๘/๑๒๗/๑๕๓,ส.ม.(ไทย) ๑๙/๘๓๒/๔๐๘,ช.ป.(ไทย) ๓๑/๔/๑๒,๓๑/๑๒๓/๑๙๐)

อาหารโอชะ : อาหารอร่อย,ของมีรสดี ดังคำในมารธิตสูตรที่มารกล่าวว่ ก่าเห็นก้อนหินมีสีเหมือนมันขี้ จึ่งบินโฉบลงด้วยคิดว่า ‘เราพึงได้อาหารโอชะในที่นี้เป็นแน่’ ความยินดีพึงเกิดขึ้นโดยแท้ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๖๐/๒๑๐)

อาหาร ปฏิกุศลสัญญา,อาหารปฏิกุศลสัญญา: ความหมายรู้ความปฏิกุศลในอาหาร, กำหนดหมายความเป็นปฏิกุศลในอาหาร, ความสำคัญหมายในอาหารว่าเป็นของสกปรกพิจารณาให้เห็นว่าเป็นของน่าเกลียดโดยอาการต่างๆ เช่น ปฏิกุศล โดยบริโภค, โดยประเทศที่อยู่ของอาหาร, โดยสั่งสมอยู่นานเป็นต้น (ข้อ ๓๕ ในกรรมฐาน ๔๐),เป็นข้อ ๓ ในสัญญา ๑๐ ,ในทศยสัญญาสูตรอธิบายความหมายไว้ว่า ถ้าภิกษุมีใจที่อบรมแล้วด้วยอาหารปฏิกุศลสัญญาอยู่โดยมาก จิตย่อมไม่ไหลไปตามตัณหาในรส ความเป็นของไม่ปฏิกุศลย่อมตั้งอยู่ ภิกษุพึงทราบข้อนี้ว่า ‘อาหารปฏิกุศลสัญญา เรามิได้เจริญแล้ว คุณวิเศษ

ทั้งเบื้องต้นและเบื้องปลายจึงไม่มีแก่เราภาวนาพละของเรายังไม่ถึงที่' เพราะฉะนั้น ภิกษุ นั้นจึงเป็นผู้รู้ชัดในอาหาระ ปฏิกุศลสัญญา นั้น แต่ถ้าภิกษุ มีใจที่อบรมแล้วด้วยอาหาระ ปฏิกุศลสัญญา อยู่โดยมาก จิตย่อมหดกลับ งอกกลับ ฯลฯ ตัณหาในรส อุเบกขาหรือความเป็นของปฏิกุศลย่อมตั้งอยู่ภิกษุ พึงทราบข้อนี้ว่า 'อาหาระ ปฏิกุศลสัญญา เราเจริญดีแล้ว คุณวิเศษทั้งเบื้องต้นและเบื้องปลายจึงมีแก่เราภาวนาพละของเราถึงที่แล้ว' เพราะฉะนั้น ภิกษุ นั้นจึงเป็นผู้รู้ชัดในอาหาระ ปฏิกุศลสัญญา นั้น เราจึงกล่าวไว้เช่นนั้นว่า 'อาหาระ ปฏิกุศลสัญญาที่ภิกษุเจริญทำให้มากแล้วย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มากหยั่งลงสู่อมตะมีอมตะเป็นที่สุด' (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๖๑/๑๑๐,๒๒/๖๒/๑๑๑,๒๒/๓๐๓/๔๐๗,๒๒/๓๐๔/๔๐๗,อง.สตุตทก.(ไทย) ๒๓/๔๘/๗๕,๒๓/๔๙/๗๕,อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๒๓๗/๓๘๕,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๕๙/๔๒๕,๑๑/๓๖๐/๔๓๕,ส.ม.(ไทย) ๑๙/๒๕๐/๑๙๕,อง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๔๕๓/๕๐,๒๐/๔๕๔/๕๐,๒๐/๔๕๕/๕๐,๒๐/๔๕๖/๕๐)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า เป็นข้อ ๑ ในอารมณกัมมัฏฐาน ๔๐ คือ กสิณ ๑๐ อนุสสติ ๑๐ อสุภะ ๑๐ พรหมวิหาร ๔ ชาติวุฑธาน ๔ อาหาระปฏิกุศลสัญญา ๑ อานาปานสติ ๑ (ส.ส.อ. (บาลี) ๑/๗๕/๙๕)

อาหาระปฏิกุศลสูตร : พระสูตรว่าด้วยอาหาระปฏิกุศลสัญญา พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย อาหาระปฏิกุศลสัญญา (ความหมายรู้ความปฏิกุศลในอาหาร) ที่บุคคลเจริญแล้ว ฯลฯ (ส.ม. (ไทย) ๑๙/๒๕๐/๑๙๕)

อาหุเนยยบุคคล : บุคคลผู้ควรแก่ของค้ำับ หมายถึงพระสงฆ์ เป็นผู้ควรแก่ของค้ำับ คือ มีคุณความดีสมควรแก่การที่ประชาชนจะนำของถวายมาแสดงความนับถือเชิดชูบูชา ถึงจะต้องเดินทางมาแม้จากที่ไกล (ข้อ ๕ ในสังฆคุณ ๙) ๒๘/๙๗/๑๙

อาหุเนยยสูตร : พระสูตรว่าด้วยพระอาหุเนยยบุคคล มี ๗ สูตร แปลความหมายสูตรและเนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อาหุเนยยสูตร (ปฐม) พระสูตรว่าด้วยพระอาหุเนยยบุคคล (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเชตวัน เขตกรุงสาวัตถี ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุเป็นผู้ควรแก่ของที่เขานำมาถวาย ควรแก่ของต้อนรับ ควรแก่ทักษิณา ควรแก่การทำอัญชลี เป็นนาบุญอันยอดเยี่ยมของโลก เพราะมีธรรม ๖ คือ (๑) เห็นรูปทางตาแล้ว ไม่ดีใจ ไม่เสียใจ มีอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะอยู่ (๒) ฟังเสียงทางหูแล้ว ... (๓) ดมกลิ่นทางจมูกแล้ว ... (๔) ลิ้มรสทางลิ้นแล้ว ... (๕) ถูกต้องโผฏฐัพพะทางกายแล้ว ... (๖) รู้แจ้งธรรมารมณทางใจแล้ว ไม่ดีใจ ไม่เสียใจ มีอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะอยู่ เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสอย่างนี้แล้ว ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้นมีใจยินดีต่างชื่นชมพระภาชิต (อง.ฉกก.(ไทย) ๒๒/๑/๔๑๑)

๒.อาหุเนยยสูตร (ทุติย) พระสูตรว่าด้วยพระอาหุเนยยบุคคล (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุเป็นผู้ควรแก่ของที่เขานำมาถวาย ควรแก่ของต้อนรับ ควรแก่ทักษิณา ควรแก่การทำอัญชลี เป็นนาบุญอันยอดเยี่ยมของโลกเพราะมีธรรม ๖ คือ (๑) อิทธีวิธี คือ แสดงฤทธิ์ได้หลายอย่าง เช่น คนเดียวแสดงเป็นหลายคนก็ได้ (๒)

ทิพโพสโต คือ ฟังเสียงที่อยู่ไกลและใกล้ด้วยหูทิพย์ (๓) เจโตปริยญาณ คือ กำหนดรู้จิตของสัตว์ และบุคคลอื่นได้ด้วยจิตของตน (๔) ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ คือ ระลึกชาติได้หลายชาติ (๕) จุตูปปาตญาณ คือ เห็นสัตว์ผู้กำลังจุติและกำลังเกิด ด้วยตาทิพย์ และรู้ชัดถึงหมู่สัตว์ที่เป็นไปตามกรรม (๖) เจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ คือ ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติด้วยปัญญาอันยิ่งเองอยู่ (อง.ฉก.ก.(ไทย) ๒๒/๒/๔๑๒)

๓.อาหุเนยยสูตร (ปฐม) พระสูตรว่าด้วยอาหุเนยบุคคล (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุเป็นผู้ควรแก่ของที่เขานำมาถวาย ...เป็นนาบุญอันยอดเยี่ยมของโลก เพราะประกอบด้วยธรรม ๘ คือ (๑) มีศีล สำรวมด้วยการสังวรในปาติโมกข์ ...สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย (๒) เป็นพหูสูต ฟังมามากซึ่งธรรมทั้งหลาย ทรงจำไว้ได้คล่องปาก ขึ้นใจ แหวงตลอดดีด้วยทิวฐิ (๓) มีมิตรดี มีสหายดี มีเพื่อนดี (๔) เป็นสัมมาทิฐิ ประกอบด้วยความเห็นชอบ (๕) ได้มาน ๔ อันมีในจิตยิ่ง ตามความปรารถนา ได้โดยไม่ยาก ได้โดยไม่ลำบาก (๖) ระลึกชาติก่อนได้หลายชาติ คือ ๑ ชาติบ้าง ๒ ชาติบ้าง เป็นต้น (๗) เห็นหมู่สัตว์ผู้กำลังจุติ กำลังเกิด ทั้งชั้นต่ำและชั้นสูง งามและไม่งาม เกิดดีและเกิดไม่ดีด้วยตาทิพย์อันบริสุทธิ์เหนือมนุษย์ รู้ชัดถึงหมู่สัตว์ผู้เป็นไปตามกรรม(๘)บรรลุเจโตวิมุตติปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะ (อง.อฏฐก.(ไทย) ๒๓/๕๗/๓๕๐)

๔.อาหุเนยยสูตร (ทุติย) พระสูตรว่าด้วยอาหุเนยบุคคล (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุเป็นผู้ควรแก่ของที่เขานำมาถวาย ...เป็นนาบุญอันยอดเยี่ยมของโลก เพราะประกอบด้วยธรรม ๘ คือ (๑) มีศีล สำรวมด้วยการสังวรในปาติโมกข์ สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบท (๒) เป็นพหูสูต ฟังมามากซึ่งธรรมทั้งหลาย ทรงจำไว้ได้คล่องปาก ขึ้นใจ แหวงตลอดดีด้วยทิวฐิ (๓) ปรารถนาความเพียร เพื่อละอกุศลธรรม เพื่อให้กุศลธรรมเกิด ... ไม่ทอดธุระในกุศลธรรมอยู่ (๔) ถือการอยู่ป่าเป็นวัตร อาศัยเสนาสนะที่สงัด (๕) อุดทนต่อความยินร้ายและความยินดีได้ ครอบงำความยินร้ายที่เกิดขึ้นได้อยู่ (๖) อุดทนต่อภัยที่น่ากลัวได้ ครอบงำภัยที่น่ากลัวซึ่งเกิดขึ้นได้อยู่ (๗) ได้มาน ๔ อันมีในจิตยิ่ง ตามความปรารถนาได้โดยไม่ยาก ได้โดยไม่ลำบาก (๘) บรรลุเจโตวิมุตติปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะ (อง.สตตก.(ไทย) ๒๓/๕๘/๓๕๒)

๕.อาหุเนยยสูตร พระสูตรว่าด้วยบุคคลผู้ควรแก่ของที่เขานำมาถวาย พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคลผู้ควรแก่ของที่เขานำมาถวาย ควรแก่ของต้อนรับ ควรแก่ทักษิณา ควรแก่การทำอัญชลี เป็นนาบุญอันยอดเยี่ยมของโลก มี ๙ จำพวกเหมือนในบุคคลสูตร ต่างกันข้อ ๙ ว่า คือ... (๙) โคตรภูบุคคล(คือผู้เจริญวิปัสสนามีกำลังสูงสุด จิตอยู่ในหัวเลี้ยวหัวต่อระหว่างปุถุชนกับโสดาปัตติมรรค) (อง.นวก.(ไทย) ๒๓/๑๐/๔๔๙)

๖.อาหุเนยยสูตร พระสูตรว่าด้วยบุคคลผู้ควรแก่ของที่เขานำมาถวาย พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคลเป็นผู้ควรแก่ของที่เขานำมาถวาย ควรแก่ของต้อนรับ ควรแก่ทักษิณา ควรแก่การทำอัญชลี เป็นนาบุญอันยอดเยี่ยมของโลก ๑๐ จำพวก คือ (๑) พระสัมมาสัมพุทธเจ้า (๒) พระปัจเจกสัมพุทธเจ้า (๓) ท่านผู้เป็นอุภโตภาควิมุต (๔)

ท่านผู้เป็นปัญญาวิมุต (๕) ท่านผู้เป็นกายสักขี (๖) ท่านผู้เป็นทวิภูฏิปัตตะ (๗) ท่านผู้เป็นสัทธาวิมุต (๘) ท่านผู้เป็นธัมมานุสारी (๙) ท่านผู้เป็นสัทธานุสारी (๑๐) ท่านผู้เป็นโคตรภู (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๖/๒๙)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า **ท่านผู้เป็นโคตรภู** คือผู้ประกอบด้วยวิปัสสนาจิตที่มีพลังถึงที่สุดโดยเป็นปัจจัยที่ต่อเนื่องกันถึงโสดาปัตติมรรค, หรือท่านผู้ประกอบด้วยโคตรภูญาณ (คือญาณที่เป็นหัวต่อระหว่างภาวะปุถุชนกับภาวะอริยบุคคล) อันมีนิพพานเป็นอารมณ์ หมายถึงผู้ปฏิบัติกำลังจะเข้าสู่ชั้นอริยบุคคลชั้นโสดาปัตติมรรค (อง.นวก.อ.(บาลี) ๓/๘-๑๐/๒๙๑, อง.ทสก.อ.(บาลี) ๓/๑๖/๓๒๒)

๗.อาหุเนยยสูตร พระสูตรว่าด้วยภิกษุผู้ควรแก่ของที่เขานำมาถวาย พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๑๐ เป็นผู้ควรแก่ของที่เขานำมาถวาย ควรแก่ของต้อนรับ ควรแก่ทักษิณา ควรแก่การทำอัญชลี เป็นนาบุญอันยอดเยี่ยมของโลก คือ ภิกษุ (๑) เป็นผู้มึสติล สำรวมด้วยการสังวรในปาติโมกข์ เพียบพร้อมด้วยอาจารย์และโคจร มีปกติเห็นภัยในโทษแม้เล็กน้อย สมทานศึกษา อยู่ในสิกขาบททั้งหลาย (๒) เป็นพหูสูต ทรงสุตะ สัมสมสุตะ เป็นผู้ได้ฟังมากซึ่งธรรมทั้งหลายแล้วทรงจำไว้ได้ คล่องปาก ชื่นใจ แทงตลอดดีด้วยทวิภูฏี (๓) มีมิตรดี มีสหายนี มีเพื่อนดี (๔) เป็นสัมมาทวิภูฏี ประกอบด้วยความเห็นชอบ (๕) แสดงฤทธิ์ได้หลายอย่าง คือ คนเดียวแสดงเป็นหลายคนก็ได้ หลายคนแสดงเป็นคนเดียวก็ได้ เป็นต้น (๖) ได้ยินเสียง ๒ ชนิด คือ เสียงทิพย์และเสียงมนุษย์ ทั้งที่อยู่ไกลและใกล้ ด้วยหูทิพย์อันบริสุทธิ์เหนือมนุษย์ (๗) กำหนดรู้จิตของสัตว์และบุคคลอื่นได้ด้วยจิตของตน คือ จิตมีราคะก็รู้ว่ามีราคะ จิตปราศจากราคะก็รู้ว่าจิตปราศจากราคะ เป็นต้น (๘) ระลึกชาติก่อนได้หลายชาติ คือ ๑ ชาติบ้าง ๒ ชาติบ้าง เป็นต้น (๙) เห็นหมู่สัตว์ผู้กำลังจุติ กำลังเกิด ทั้งชั้นต่ำและชั้นสูง งามและไม่งาม เกิดดีและเกิดไม่ดีด้วยตาทิพย์อันบริสุทธิ์เหนือมนุษย์ รู้ชัดหมู่สัตว์ผู้เป็นไปตามกรรม (๑๐) ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะ (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๙๗/๒๒๙)

อาหุเนยยัคคิ : ไฟคืออาหุเนยยบุคคล,เป็นไฟข้อ ๑ ในไฟ ๓ อีกนัยหนึ่ง คือ ๑. อาหุเนยยัคคิ(ไฟคืออาหุเนยยบุคคล) ๒. คหปัตคคิ(ไฟคือคหบดี) ๓. ทักขิณเวยัคคิ (ไฟคือทักขิณเวยบุคคล), เป็นข้อ ๔ ในไฟ ๗ ในทศตยัคคิสูตรอธิบายความหมายไว้ว่า อาหุเนยยัคคิ เป็นอย่างไร คือ บุตรในโลกนี้มีมารดาหรือบิดา นี้เรียกว่า อาหุเนยยัคคิ ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะบุตรเกิดจากมารดาบิดานี้ ฉะนั้นอาหุเนยยัคคินี้ จึงเป็นผู้ที่ควรสักการะ เคารพ นับถือ บูชา บริหารให้เป็นสุขโดยชอบ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๘,อง.สตตก.(ไทย) ๒๓/๔๖/๖๙,๒๓/๔๗/๗๓)

อาหุเนยยบุคคล : บุคคลผู้ควรแก่ของค่านับ เป็นชื่อของบิดามารดา คำว่า อาหุเนยยบุคคล นี้เป็นชื่อของบิดามารดา ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะบิดามารดามีอุปการะมาก บำรุงเลี้ยง แสดงโลกนี้แก่บุตร (อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๓๑/๑๘๓,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๖๓/๑๐๗, ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๑๐๖/๔๘๕)

อาฬภณทัต, กรุง, ราชธานี : ราชธานีของทวยเทพที่เจริญรุ่งเรือง มีประชากรมาก มียักษ์หนาแน่น เศรษฐกิจดี มีปรากฏในมหาปรินิพพานสูตร, ในมหาสุทสสนสูตรกล่าวว่ามีความเจริญรุ่งเรืองที่เห็นได้ดุจเมืองกุสวัตติ, ในอภินิหารสุทตถกถาว่าเป็นเมืองที่ท้าวกุเวรปกครอง ดังคำว่า มีอีกเมืองหนึ่งชื่ออัมพรอัมพรวดียะ มีราชธานีชื่ออาฬภณทัต ข้าแต่พระองค์ผู้นิรทุกข์ ท้าวกุเวรมหาราช มีราชธานีชื่อวิสาขา ฉะนั้น มหาชนจึงเรียกท้าวกุเวรมหาราชว่า ‘ท้าวเวสวัณ’ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๑๐/๑๕๘, ๑๐/๒๔๒/๑๘๑, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๘๑/๒๒๗, ๑๑/๒๘๒/๒๓๐, ๑๑/๒๙๑/๒๔๐)

อาฬภณทัต : ยักษ์อยู่เมืองอาฬภณทัต, บอกให้พระผู้มีพระภาคเข้า-ออกที่อยู่ที่ ๓ ครั้ง พระพุทธเจ้าก็ทรงทำตาม แต่ครั้งที่ ๔ ไม่ทำ ทำให้ยักษ์โกรธ และแสดงฤทธิ์ และพระผู้มีพระภาคฤทธิ์ ทำให้ยักษ์สิ้นฤทธิ์ ดังคำในอาฬภณทัตสูตรว่า พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ในภพของอาฬภณทัต เขตเมืองอาฬภณทัตครั้งนั้น อาฬภณทัตเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ได้กล่าวกับพระผู้มีพระภาคดังนี้ว่า ท่านจงออกมา สมณะ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดีแล้ว ผู้มีอายุ แล้วก็เสด็จออกมา (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๔๖/๓๕๑, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๘๓/๒๓๑, ชุ.อิตติ.(ไทย) ๒๕/๑๘๒/๕๑๒)

อาฬภณทัต : มี ๒ สูตร แปลความหมายสูตรและเนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อาฬภณทัตสูตร พระสูตรว่าด้วยอาฬภณทัต สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ในภพของอาฬภณทัต เขตเมืองอาฬภณทัต อาฬภณทัตเข้าไปเฝ้าแล้วกราบทูล ๓ ครั้งว่า ท่านจงออกมา พระผู้มีพระภาคก็ตรัส ๓ ครั้งว่า ดีแล้ว ผู้มีอายุ แล้วก็เสด็จออกมา และเมื่ออาฬภณทัตกล่าวอีก ๓ ครั้งว่า ท่านจงเข้าไป พระผู้มีพระภาคก็ตรัสอีก ๓ ครั้งว่า ดีแล้ว ผู้มีอายุ แล้วก็เสด็จเข้าไป

แต่เมื่ออาฬภณทัตกล่าวในครั้งที่ ๔ ว่า ท่านจงออกมา พระผู้มีพระภาคกลับตรัสว่า ผู้มีอายุ เราจักไม่ออกไปละ ท่านจะทำอะไรก็จงทำเถิด อาฬภณทัตจึงชูงูแล้วทูลถามว่า อะไรเป็นทรัพย์เครื่องปลื้มใจ ที่ประเสริฐของบุรุษ อะไรที่บุคคลประพฤติดีแล้ว นำความสุขมาให้ อะไรมีรสล้ำเลิศกว่ารสทั้งหลาย นักปราชญ์กล่าวถึงชีวิตของผู้เป็นอยู่อย่างไร ว่าประเสริฐสุด

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ศรัทธาเป็นทรัพย์เครื่องปลื้มใจ ที่ประเสริฐของบุรุษ ธรรมที่บุคคลประพฤติดีแล้ว นำความสุขมาให้ ความสัตย์แลมีรสล้ำเลิศกว่ารสทั้งหลาย นักปราชญ์กล่าวถึงชีวิตของผู้เป็นอยู่ด้วยปัญญา ว่าประเสริฐสุด

: บุคคลข้ามโอฆะ ข้ามอรรณพ ล่วงทุกข์ได้ บริสุทธินี้ได้อย่างไรเล่า

: บุคคลข้ามโอฆะได้ด้วยศรัทธา ข้ามอรรณพได้ด้วยความไม่ประมาท ล่วงทุกข์ได้ด้วยความเพียร บริสุทธินี้ได้ด้วยปัญญา

: บุคคลได้ปัญญายังไง ทำอย่างไรจึงจะหาทรัพย์ได้ บุคคลได้เกียรติยศอย่างไร ทำอย่างไรจึงจะผูกมิตรไว้ได้ บุคคลละโลกนี้แล้วไปสู่โลกหน้าทำอย่างไรจึงจะไม่เศร้าโศก

: บุคคลเชื้อธรรมของพระอรหันต์ เพื่อบรรลุนิพพาน ไม่ประมาท มีความรอบคอบ ฟังด้วยดียอมได้ปัญญา ผู้ทำการเหมาะสมไม่ทอดธุระ ขยันหมั่นเพียร

ยอมหาทรัพย์ได้ บุคคลยอมได้เกียรติยศเพราะความสัตย์ บุคคลเมื่อให้ยอมผูกมิตรไว้ได้ บุคคลอยู่ครองเรือนด้วยศรัทธา และมีธรรม ๔ ประการนี้ คือ สัจจะ ทมะ อิติจาตะ ละโลกนี้ไปแล้วยอมไม่เศร้าโศก

สุดท้าย อาฬวกยักษ์ได้กราบทูลว่า ข้าพระองค์รู้ชัดถึงประโยชน์ภายนอกหน้า พระพุทธเจ้าเสด็จมาเพื่อประโยชน์แก่ข้าพระองค์โดยแท้ วันนี้ ข้าพระองค์รู้ชัดถึงที่ให้ทานซึ่งจะทำให้มีผลมาก ข้าพระองค์จักนอบน้อมพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และพระธรรมซึ่งมีส่วนชักนำให้เป็นคนดี (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๔๖/๓๕๑)

๒.อาฬวกสูตร พระสูตรว่าด้วยอาฬวกยักษ์ทูลถามปัญหา อาฬวกยักษ์ทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า อะไรเป็นทรัพย์เครื่องปลื้มใจของคนในโลกนี้ ตรัสตอบว่า ศรัทธา ทูลถามว่า อะไรเมื่อประพุดิแล้วนำความสุขมาให้ ตรัสตอบว่า ธรรม (หมายถึงกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ ดู ขุ.สุ.อ. ๑/๑๘๔/๒๖๒) ทูลถามว่า อะไร มีรสดีกว่ำรสทั้งหลาย ตรัสตอบว่า สัจจะ ทูลถามว่า ผู้ดำรงชีวิตอยู่อย่างไร ประชาญ์จึงกล่าวว่ามีชีวิตประเสริฐสุด ตรัสตอบว่า ผู้ดำรงชีวิตด้วยปัญญา นักปราชญ์จึงกล่าว ว่ามีชีวิตประเสริฐสุด (สำหรับฆราวาส ดำรงชีวิตด้วยปัญญา หมายถึงการนบถือ พระรัตนตรัย รักษาศีล ๕ ศีล ๘, สำหรับบรรพชิต ดำรงชีวิตด้วยปัญญา หมายถึง ไม่ทุศีล เจริญภavana (ดู ขุ.สุ.อ. ๑/๑๘๔/๒๖๔) ทูลถามว่า คนจะข้ามโอฆกิเลสได้ อย่างไร ตรัสตอบว่า ข้ามด้วยศรัทธา ทูลถามว่า คนจะข้ามห้วงมหรณพได้อย่างไร ตรัสตอบว่า ล่วงพ้นได้ด้วยคามเพียร ทูลถามว่า คนจะบริสุทธิดีได้อย่างไร ตรัสตอบว่า บริสุทธิดีด้วยปัญญา ทูลถามว่า คนจะได้ปัญญาอย่างไร ตรัสตอบว่า ได้ด้วยการฟังธรรม ทูลถามว่า คนจะได้ทรัพย์อย่างไร ตรัสตอบว่า ได้ด้วยการ ทำตนให้เหมาะสมกาลเทศะ มีความขยันหมั่นเพียร ทูลถามว่า คนจะได้ชื่อเสียงเกียรติยศอย่างไร ตรัสตอบว่า ได้ด้วยความสัตย์จริง ทูลถามว่า จะผูกใจหมุ่มมิตร อย่างไร ตรัสตอบว่า ด้วยการแบ่งปันเสียสละ ทูลถามว่า คนเมื่อตายแล้วจะไม่ เศร้าโศกได้อย่างไร ตรัสตอบว่า คนผู้ครองเรือนควรมีศรัทธา ควรประพุดิธรรม ๔ ประการ คือ สัจจะ ทมะ ขันติ และจาตะ เมื่อตายแล้วย่อมไม่เศร้าโศก ในที่สุดแห่งการสนทนาอาฬวกยักษ์ได้ดวงตาเห็นธรรม เลื่อมใสในพระพุทธศาสนา (ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๑๘๒/๕๔๒)

อาฬวกิกษุณี : ชื่อภิกษุณีรูปหนึ่ง นังกรรมฐาน ณ ป่าอันธวัน เขตกรุงสาวัตถี ดังคำในอาฬวกสูตรที่กล่าวไว้ว่า อาฬวกิกษุณีครองอันตราวาสกถือบาตรและจีวร เข้าไปบิณฑบาตยังกรุงสาวัตถี กลับจากบิณฑบาต ภายหลังจากฉันภัตตาหารเสร็จแล้ว ต้องการวิเวก (ความสงบ) จึงเข้าไปในป่าอันธวัน ภายหลังมีมารมาทำหา เพื่อให้สะดุ้ง จึงได้กล่าวกับมารผู้มีบาปว่า ในโลกนี้มีเครื่องสลัดออก(จากทุกข์) เราสัมผัสแล้วด้วยปัญญามารผู้มีบาป ผู้เป็นเผ่าพันธุ์ของผู้ประมาทท่านไม่รู้จักทางนั้น (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๖๒/๒๑๗)

อาฬวกาสูต : พระสูตรว่าด้วยอาฬวกิกษุณี สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวัน มารประสงค์จะให้อาฬวกิกษุณีเกิดความกลัว หวาดสะดุ้ง ขนพอง สยองเกล้า และให้ออกจากวิเวกจึงเข้าไปหาแล้วกล่าวว่า โลกนี้ ไม่มีเครื่องสลัดออกจากทุกข์

ท่านจักทำอะไรด้วยวิเวก ท่านจงเสพความยินดีในกาม จะได้ไม่ต้องเสียใจภายหลัง นางอาฬวกษัตริย์กล่าวว่า โลกนี้ มีเครื่องสลัดออกจากทุกข์ เราสู้ดีด้วยปัญญา ท่านไม่รู้จักหรรษา กามทั้งหลายเปรียบด้วยดอกและหลาว เป็นประหนึ่งผีร้าย เราจึงไม่ยินดีในกามนั้น (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๖๒/๒๑๗)

อาฬวี, กรุงเมือง : ชื่อเมืองแห่งหนึ่งสมัยพุทธกาล ดังคำในมหาวิภังค์ว่า พวกภิกษุชาวเมืองอาฬวี กำลังเตรียมพื้นที่สร้างวิหารภิกษุรูปหนึ่งอยู่ข้างล่างยกศิลาส่งขึ้นไป ศิลาที่ภิกษุรูปที่อยู่ข้างบนรับไว้ไม่ดี พัดตกลงทับศีรษะภิกษุรูปที่อยู่ข้างล่างจนถึงแก่มรณภาพ, ในทุกนิบาตและอายุจนสูตรกล่าวไว้ว่า จิตตคหบดีและหัตถกอุบาสกชาวเมืองอาฬวีนี้เป็นบรรพตฐาน เป็นมาตรฐานของอุบาสกสาวกของเรา, ในปฐมหัตถกสูตร พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ อัคราพวเจตีย์ กรุงอาฬวี แล้วตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงทรงจำหัตถกอุบาสกชาวเมืองอาฬวีว่าเป็นผู้ประกอบด้วยธรรมที่นำ อัจฉริยะ ไม่เคยปรากฏ ๗ ประการนี้แล (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๑๘๒/๑๕๕, อัง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๒๕๑/๓๑, อัง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๑๓๓/๑๑๗, อัง.ติก.(ไทย) ๒๐/๓๕/๑๘๙, อัง.สตตก.(ไทย) ๒๓/๒๓/๒๖๔, ๒๓/๒๔/๒๖๗)

อาฬหกะ, เครื่องตวง : มาตรฐานอย่างหนึ่งที่ใช้ในสมัยพุทธกาลเท่ากับ ๔ ปัตถะ, ชื่อมาตรฐานในบาลี คือ ๔ นาฬี (ทะนาน) เป็น ๑ อาฬหกะ ดังคำในเขมาสูตรที่พระเจ้าปเสนทิโกศล ตรัสถามว่า อนึ่ง นักคำนวณ นักประเมิน หรือนักประมวลบางคนของพระองค์ ผู้สามารถคำนวณน้ำในมหาสมุทรว่า 'น้ำเท่านี้อาฬหกะ เท่านี้ ๑๐๐ อาฬหกะ เท่านี้ ๑,๐๐๐ อาฬหกะ หรือเท่านี้ ๑๐๐,๐๐๐ อาฬหกะ' มีอยู่หรือ หรือดังคำในปฐมอภิสันตสูตรและปัญญากิสันตสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า การที่จะกำหนดปริมาณของน้ำในมหาสมุทรว่า 'น้ำมีปริมาณเท่านี้อาฬหกะ น้ำมีปริมาณเท่านี้ ๑๐๐ อาฬหกะ น้ำมีปริมาณเท่านี้ ๑,๐๐๐ อาฬหกะ หรือน้ำมีปริมาณเท่านี้ ๑๐๐,๐๐๐ อาฬหกะ' ดังนี้ ไม่ใช่จะทำได้ง่าย (อัง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๓๗/๔๘๗, ๒๒/๔๕/๗๔, ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๔๑๐/๔๖๙, ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๓๗/๕๖๑)

มีอธิบายว่า อาฬหกะ เป็นชื่อมาตรฐานในบาลี คือ ๔ นาฬี (ทะนาน) เป็น ๑ อาฬหกะ และคำว่า อาฬหกะ คือ มาตรฐานอย่างหนึ่งที่ใช้ในสมัยพุทธกาล ได้แก่ ๔ กุชฺวะ หรือปสตะ (พายมือ) เป็น ๑ ปัตถะ
๔ ปัตถะ เป็น ๑ อาฬหกะ
๔ อาฬหกะ เป็น ๑ โทณะ (ดู อภิธา.ฎี.คาถา ๔๘๐-๔๘๔)

อาฬัมพะ : ชื่อเทพบุตรองค์หนึ่งเป็นดุริยเทพ ดังคำในรัชชามาลาวิมานที่รัชชามาลาเทพธิดากล่าวไว้ว่า เหล่าดุริยเทพ ๖๐,๐๐๐ องค์ช่วยกันปลุกเร้าดิฉันให้เกิดปิติโสมนัส ได้แก่ เทพบุตรมีนามว่า อาฬัมพะ คัคกระ ภิมะ สาธูวาที ปัสสยะ (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๘๔๙/๙๘)

อาฬารดาบส **กาลามโคตร :** อาจารย์ผู้สอนสมาบัติที่พระมหาบุรุษเสด็จไปศึกษาอยู่ด้วยคราวหนึ่ง ก่อนที่จะทรงบำเพ็ญทุกรกิริยา, ท่านผู้นี้ได้สมาบัติถึงขั้นอาภิญญาตนนนาน ดังคำในมหาวรรคว่า พระผู้มีพระภาคได้ทรงดำริว่า เราจะพึงแสดงธรรมแก่ใครก่อนหนอ

ใครจ้กรู้ธรรมนี้ได้ฉับพลัน แล้วทรงดำริต่อไปว่า อาฬารดาบส กาลามโคตรนี้ เป็นบัณฑิต ฉลาด ฉียบแหลม มีปัญญา มีฐลีในตาน้อยมานาน ถ้ากระไร เราจะพึงแสดงธรรมแก่อาฬารดาบส กาลามโคตรก่อน เธอจ้กรู้ธรรมนี้ได้ ฉับพลัน ลำดับนั้น เทวดาผู้ไม่ปรากฏกายมาทูลพระผู้มีพระภาคว่า พระองค์ผู้เจริญ อาฬารดาบส กาลามโคตร ได้ทำกาละ ๗ วันแล้ว แม้พระผู้มีพระภาคก็ได้เกิดญาณขึ้นว่า อาฬารดาบส กาลามโคตร ได้ทำกาละ ๗ วันแล้ว จึงทรงดำริว่า อาฬารดาบส กาลามโคตร เป็นผู้มีคุณสมบัติเหมาะสม เพราะถ้าเธอได้ฟังธรรมนี้ก็จะพึงรู้ได้ฉับพลัน, ในสาวกปรากฏหลายคน เช่น ในมหาปรินิพพานสูตรกล่าวว่า โอรสเจ้ามัลละพระนามว่า ปุกกุสะ เป็นสาวกของอาฬารดาบส กาลามโคตร เดินทางไกลจากกรุงกุสินาราไปกรุงปาวา เห็นพระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่ควงไม้ต้นหนึ่ง ครั้นแล้วจึงเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ถวายอภิวาทแล้วนั่ง ณ ที่สมควร (วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๐/๒๕๕๘, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๙๒/๑๔๑,๑๐/๑๙๒/๑๔๒,๑๐/๑๙๓/๑๔๓,ม.ม.ญ.(ไทย) ๑๒/๓๗๑/๔๐๖,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๒๗/๓๙๕,๑๓/๔๗๕/๖๐๑) ; เรียกเต็มว่า อาฬารดาบส กาลามโคตร

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า มีความสัมพันธ์กัน หมายถึงมีความสัมพันธ์มาก เพราะเชื่อมจากมรรคและผลที่จะพึงบรรลุ เพราะเกิดในอีกขณะ คือ อาฬารดาบส ตายไปเกิดในอากิญจัญญายตนภพ (วิ.อ. (บาลี) ๓/๑๐/๑๖)

อาฬาระ, ดาบส : ชื่อดาบสองคี่หนึ่ง มีปรากฏในสังขปาลชาดก ดาบสรูปหนึ่งเคยไปเที่ยวชมวิมานของสังขปาลนาคราช จึงได้ออกบวช ดังคำว่า (พระเจ้ากรุงพาราณสีตรัสว่า) ท่านมีลักษณะคล้ายพระอรិยะ มีดวงตาแจ่มใส เห็นจะเป็นคนบวชออกจากสกุลไหนหนอ ท่านผู้มีปัญญาจึงสละทรัพย์และภคออกจากเรือนบวชเสียเล่า (อาฬารดาบสกราบทูลว่า) ขอถวายพระพรมหาบพิตรผู้เป็นเทพแห่งนรชน อาตมาได้เห็นวิมานของพญาสังขปาลนาคราช ผู้มีอำนาจมากด้วยตนเอง ครั้นเห็นแล้วจึงได้บวชเพราะเชื่อวิบากอันยิ่งใหญ่แห่งบุญทั้งหลาย หรือดังคำที่ว่า ท่านอาฬาระ ภรรยาของข้าพเจ้าทั้ง ๓๐๐ นางเหล่านี้ ล้วนเอาจางร้างน้อย มีผิวพรรณดังกลีบปทุม ท่านอาฬาระ นางเหล่านี้พึงบำเรอกามแก่ท่าน ขอท่านโปรดให้นางเหล่านั้นบำเรอท่านเถิด (อาฬารดาบสกราบทูลต่อไปว่า) อาตมาได้เสวยกามรสอันเป็นทิพย์อยู่ ๑ ปี คราวนั้นจึงได้ถามยิ่งขึ้นไปว่า นาคสมบัดนี้ ท่านได้เพราะทำกรรมอะไร ได้อย่างไร ไฉนท่านจึงได้ครอบครองวิมานอันประเสริฐ (ขุ.ชา.จตตาลี.ส.(ไทย) ๒๗/๑๘๐/๖๒๔,๒๗/๑๘๓/๖๒๕,๒๗/๑๘๖/๖๒๕)

อำนาจ : กำลัง, พลัง, ความรุนแรง, การบังคับ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๖๙/๒๙๖,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๙๘/๒๓๕,ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑/๒,๑๔/๒/๓,๑๔/๓/๕,๑๔/๔/๖,ส.ส.(ไทย) ๑๕/๓๗/๘๔,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๓/๓๘,๒๑/๑๒๖/๑๙๔,๒๑/๑๘๖/๒๖๖)

อำนาจประโยชน์ : เหตุ,เรื่องราว ดังคำในสัจกปัญหาสูตรที่ พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า จอมเทพพระองค์ทรงพิจารณาเห็นอำนาจประโยชน์อะไร จึงทรงประกาศการได้ความยินดี การได้สมนัสเช่นนี้ หรือดังคำในภรณสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เราเห็นอำนาจ

ประโยชน์ ๒ ประการ คือ (๑) การอยู่เป็นสุขในปัจจุบันของตน(๒) การอนุเคราะห์
 ชุมชนผู้เกิดในภายหลัง จึงเข้าอาศัยเสนาสนะอันเจียบสงัดคือป่าโปร่งและป่าทึบ (ที.
 ม.(ไทย) ๑๐/๓๖๙/๒๙๖,ม.ม.(ไทย) ๑๒/๕๕/๔๓,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๖๗/๔๕๒,ส.นิ.
 (ไทย) ๑๖/๑๕๔/๒๕๖,ส.ม.(ไทย) ๑๙/๕๑๙/๓๓๑,๑๙/๕๒๘/๓๔๒,อง.จตุกก.(ไทย)
 ๒๑/๒๔๓/๓๖๐)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อำนาจประโยชน์ หมายถึงเหตุ (อง.ทูก.อ. (บาลี) ๒/
 ๒๐๑/๗๔)

อำมาตย์ : ข้าราชการ, ข้าเฝ้า; ที่ปรึกษา ดังคำว่า พระราชาแห่งแคว้นมคธพระนามว่าอชาตศัตรู
 เวเทหิบุตร มีอำมาตย์แวดล้อม ประทับนั่งอยู่บนปราสาทชั้นบน (ที.สี.(ไทย) ๙/๑๕๐/
 ๔๘,๙/๓๐๒/๑๑๒,๙/๓๐๔/๑๑๕,๙/๓๒๖/๑๒๖,ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๓/๑๕,๑๐/๒๑๑/
 ๑๕๙,๑๐/๒๑๑/๑๖๐,๑๐/๓๕๐/๒๗๘,๑๐/๓๕๒/๒๗๙,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๖๖/
 ๔๕,๑๑/๒๐๔/๑๖๖,๑๑/๒๑๐/๑๗๑) ; ดู *อำมาตย์*

อำมาตย์ข้าราชการ : ข้าราชการข้าเฝ้าที่ปรึกษาของพระราชา,ที่ปรึกษาของพระราชาในประเทศ
 ราชนเล็ก, ข้าเฝ้าที่ปรึกษาของพระราชาในประเทศใหญ่ ดังคำในนันทกเปตวัตถุที่กล่าว
 ไว้ว่า พระเจ้าสุริยวงศ์เสด็จพระราชดำเนินไปจนถึงป่าใหญ่ ซึ่งเขียวชอุ่มคล้ายสีเมฆ ทั้ง
 สีและสีฐานก็คล้ายเมฆ ปรากฏอยู่ เสด็จลงจากคอกช้างแล้วเสด็จเข้าไปใกล้ต้นไม้
 ประทับนั่งที่โคนต้น พร้อมทั้งหมู่อำมาตย์ข้าราชการ (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๖๗๐/๒๗๘)
 หรือดังคำว่า ดังคำในโสมททณสูตรที่พราหมณ์โสมททณะพักผ่อนกลางวันอยู่ ณ
 ปราสาทชั้นบน มองเห็นพราหมณ์และคหบดีชาวกรุงจัมปาซึ่งล้วนออกจากกรุงจัม
 ปาเดินรวมกันเป็นหมู่ไปยังสระโบกขรณีคัคครา จึงเรียกอำมาตย์ที่ปรึกษามาถาม
 หรือดังคำในจังกีสสูตรว่า จังกิพราหมณ์พักผ่อนกลางวันอยู่ ณ ปราสาทชั้นบน
 มองเห็นพราหมณ์และคหบดีชาวบ้านพราหมณ์ชื่อโอปาสาทะซึ่งล้วนออกจากบ้าน
 พราหมณ์ชื่อโอปาสาทะเดินรวมกันเป็นหมู่ ไปทางทิศเหนือ เข้าไปยังป่าไม้สาละชื่อ
 เทพวันจึงเรียกอำมาตย์ที่ปรึกษามาถาม (ที.สี.(ไทย) ๙/๓๐๒/๑๑๒,ม.ม.(ไทย) ๑๓/
 ๔๒๓/๕๓๑) หรือ ดังคำในอัมพัฏฐสูตรที่ว่า พระเจ้าโอกกากราชตรัสถามหมู่อำมาตย์
 ราชบริพารว่า เวลานี้พวกกุมารอยู่ที่ไหน พวกอำมาตย์ราชบริพารกราบทูลว่า ‘ขอ
 เดชะ เวลานี้พระราชกุมารพำนักอยู่ ณ ราวป่าไม้สาละใหญ่ ริมฝั่งสระโบกขรณี เเชิง
 ภูเขาหิมพานต์ ทรงอยู่ร่วมเป็นสามภรรยา กับพระภคินีของพระองค์เอง เพราะเกรง
 พระชาติจะปนกับผู้อื่น’ หรือดังคำในมโหสถชาดกที่กล่าวว่า พระราชาของข้า
 พระองค์พร้อมด้วยอำมาตย์ราชบริพาร เสด็จข้ามแม่น้ำคงคาไปแล้วแต่เวลานี้ถ้า
 พระองค์จักทรงติดตามไป ก็จักตกไปสู่ความลำบาก เหมือนกาบินไล่ติดตามพญา
 หงส์ (ที.สี.(ไทย) ๙/๒๖๗/๙๓,๙/๒๗๔/๙๕,๙/๒๗๔/๙๖,๙/๓๓๙/๑๓๒,๓๓๙/
 ๑๓๓,ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๗๒๘/๒๙๖)

อิจฉา : ความปรารถนา, ความอยากได้;ไทยมักใช้ในความหมายว่าริษยา ในมหาโควินสูตร
 กล่าวว่า เป็นกลืนชั่วร้าย ดังคำที่สนิงกุมารพรมตรัสตอบว่า ‘โกธะ (ความโกรธ)
 โมสวัชชะ (การพูดเท็จ) นิกติ (การโกง) โทภชะ (การประทุษร้ายมิตร) กทริยตา

(ความตระหนี่) อติมานะ (ความดูหมิ่น) อุกุสุยา (ความริษยา) อิจฉา (ความปรารถนา) หรือตั้งคำในจักกวัตตสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เมื่อมนุษย์มีอายุชั้ย ๘๐,๐๐๐ ปี จักมีอาพาธ ๓ อย่างคือ (๑) อิจฉา (๒) อนสนะ (๓) ชรา เมื่อมนุษย์มีอายุชั้ย ๘๐,๐๐๐ ปี ชมพูทวีปนี้จักมั่งคั่งอุดมสมบูรณ์ บ้านนิคมและราชธานีมีทุกระยะชั่วไ่ก่บดินตก (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๒๐/๒๔๘,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๐๖/๗๗)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อิจฉา ในที่นี้หมายถึงต้นเหตุที่ทำให้เกิดคำพูดอย่างนี้ว่า ‘ท่านจงให้อาหารแก่เรา’ (ที.ปา.อ. (บาลี) ๑๐๖/๔๐)

อิจฉานังคคาม,อิจฉานังคละ,หมู่บ้าน : ชื่อหมู่บ้านแห่งหนึ่งในแคว้นโกศล พระผู้มีพระภาคเคยไปประทับ ตั้งคำในอัมพัฏฐสูตรว่า พระผู้มีพระภาคเสด็จจาริกไปในแคว้นโกศล พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ประมาณ ๕๐๐ รูป เสด็จถึงหมู่บ้านพราหมณ์ชาวโกศลชื่ออิจฉานังคคามประทับอยู่ ณ ราวป่าอิจฉานังควัน ไกล้อิจฉานังคคาม,ได้พราหมณ์ไปขอขรชาติเป็นสาวกในตอนท้าย,ในนาคิตสูตรก็กล่าวว่า พระผู้มีพระภาคเสด็จจาริกไปในแคว้นโกศล พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ เสด็จถึงหมู่บ้านพราหมณ์แคว้นโกศลชื่ออิจฉานังคละ (ที.สี.(ไทย) ๙/๒๕๔/๘๗,๙/๒๕๕/๘๗,๙/๒๕๗/๘๙๒๓/๘๖/๔๑๑,อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๓๐/๔๑)

อิจฉานังควัน : ป่าชื่ออิจฉานังคละ ไกล้อิจฉานังคคาม แคว้นโกศล ตั้งคำในอัมพัฏฐสูตรว่า พระผู้มีพระภาคเสด็จจาริกไปในแคว้นโกศล พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ประมาณ ๕๐๐ รูป เสด็จถึงหมู่บ้านพราหมณ์ชาวโกศลชื่ออิจฉานังคคามประทับอยู่ ณ ราวป่าอิจฉานังควัน ไกล้อิจฉานังคคาม (ที.สี.(ไทย) ๙/๒๕๔/๘๗,๙/๒๕๕/๘๗,๙/๒๕๗/๘๙,๙/๒๕๙/๙๐)

อิจฉานังคสูตร : พระสูตรว่าด้วยพระธรรมเทศนาที่กรุงอิจฉานังคละ พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ถ้าถูกพวกอัญเดียรฉัตรถามว่า ส่วนมากศาสดาของพวกท่านอยู่จำพรรษาด้วยวิหารธรรมข้อไหน ให้ตอบว่า อยู่ด้วยอานาปานสติสมาธิ แล้วตรัสต่อไปว่า อานาปานสติสมาธิเป็นธรรมเครื่องอยู่ของพระอริยะ ของพรหมและของพระตถาคต (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๙๘๗/๔๖๙)

อิจฉานังคละ, กรุง : ชื่อกรุงแห่งหนึ่งในแคว้นโกศล ตั้งคำในอิจฉานังคสูตรว่า พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ไพรสมณที่ชื่ออิจฉานังคละเขตกรุงอิจฉานังคละ ณ ที่นั่นแล พระผู้มีพระภาครับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลายมาตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เราปรารถนาจะหลีกเร้นอยู่ผู้เดียวสัก ๓ เดือน ใครๆ อย่าเข้าไปหาเรา ยกเว้นภิกษุผู้นำอาหารบิณฑบาตเข้าไปให้รูปเดียว หรือตั้งคำในกัณฑ์ขยสูตรว่า สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ไพรสมณที่ชื่ออิจฉานังคละเขตกรุงอิจฉานังคละ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๙๘๗/๔๖๙,๑๙/๙๘๘/๔๗๒)

อิจฉานังคละ,หมู่บ้าน,ราวป่า : ชื่อหมู่บ้านแห่งหนึ่ง ตั้งคำในวาเสฏฐสูตรที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ราวป่าอิจฉานังคละ ไกล้อิจฉานังคละ (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๔๕๔/๕๗๒)

อิจฉวาจร : การประพุดิตนในทางตำราตามอำนาจความปรารถนา หมายถึงกิเลสเพียงดั่งเนิน
ดั่งคำในอนึ่งคณสูตรที่ท่านพระมหาโมคคัลลานะถามว่า “ท่านผู้มีอายุ ท่านกล่าวว่า
‘กิเลสเพียงดั่งเนิน กิเลสเพียงดั่งเนิน’ คำว่า ‘กิเลสเพียงดั่งเนิน’ นั้นเป็นชื่อของ
อะไรหนอ” ท่านพระสารีบุตรตอบว่า “ท่านผู้มีอายุ คำว่า ‘กิเลสเพียงดั่งเนิน’ นี้
เป็นชื่อของอิจฉวาจร ที่เป็นบาปอกุศล (ม.มู.(ไทย) ๑๒/๖๐/๔๘,๖๒/๕๓,พ.อุ.(ไทย)
๒๕/๑๕/๑๕๕)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อิจฉวาจร หมายถึงการประพุดิตนในทางตำราตาม
อำนาจความปรารถนา (ม.มู.อ. (บาลี) ๑/๖๐/๑๕๕)

อิจฉาสูต : มี ๓ สูตร แปลความหมายสูตรและเนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อิจฉาสูต พระสูตรว่าด้วยความอยากได้ลาภ พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุ
ทั้งหลายว่า บุคคล ๘ จำพวก คือ (๑) เธอพยายาม เพื่อให้ได้ลาภที่ไม่ได้ลาภ เพราะไม่ได้
ลาภ เธอจึงเศร้าโศก และเคลื่อนจากสัทธรรมวิปัสสนา (๒) เธอพยายาม เพื่อให้ได้ลาภก็
ได้ลาภ เพราะได้ลาภนั้น เธอจึงประมาท และเคลื่อนจากสัทธรรม (๓) เธอไม่พยายาม
เพื่อให้ได้ลาภที่ไม่ได้ลาภ เพราะไม่ได้ลาภ เธอจึงเศร้าโศก และเคลื่อนจากสัทธรรม
(๔) เธอไม่พยายามเพื่อให้ได้ลาภก็ได้ลาภ เพราะได้ลาภนั้น เธอจึงประมาท และ
เคลื่อนจากสัทธรรม (๕) เธอพยายามเพื่อให้ได้ลาภ แต่ก็ไม่ได้ลาภ เพราะไม่ได้ลาภ
นั้น เธอก็ไม่เศร้าโศก และไม่เคลื่อนจากสัทธรรม (๖) เธอพยายามเพื่อให้ได้ลาภก็ได้
ลาภ เพราะได้ลาภนั้น เธอก็ไม่ประมาท และไม่เคลื่อนจากสัทธรรม (๗) เธอไม่
พยายามเพื่อให้ได้ลาภที่ไม่ได้ลาภ เพราะไม่ได้ลาภนั้น เธอก็ไม่เศร้าโศก และไม่
เคลื่อนจากสัทธรรม (๘) เธอไม่พยายามเพื่อให้ได้ลาภ แต่ก็ได้ลาภ เพราะได้ลาภนั้น
เธอก็ไม่ประมาท และไม่เคลื่อนจากสัทธรรม เมื่อภิกษุอยู่อย่างสงบ(คือสงบทางกาย
แต่ไม่ประพุดิตให้ต่อเนื่อง(คือไม่เจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานให้ต่อเนื่องกันไป) ความ
อยากได้ลาภ(คือปัจจัย ๔)ก็เกิดขึ้น (อง.อภฺรฺก. (ไทย) ๒๓/๖๑/๓๕๕)

๒.อิจฉาสูต พระสูตรว่าด้วยความอยากได้ลาภ พระสารีบุตรกล่าวกับภิกษุทั้งหลาย
ว่า บุคคล ๘ จำพวก มีเนื้อหาสาระเหมือนในอิจฉาสูตแห่งภูมิจาลวรรค ต่างกันแต่
เพียงผู้แสดงเท่านั้น คือ ในอิจฉาสูตแห่งภูมิจาลวรรค พระผู้มีพระภาคทรงแสดง
ส่วนในอิจฉาสูตในยมกวรรคนี้ พระสารีบุตรแสดง (อง.อภฺรฺก. (ไทย) ๒๓/๗๗/๓๙๒)

๓.อิจฉาสูต พระสูตรว่าด้วยความอยาก สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัด
พระเชตวัน เทวดาทูลถามว่า อะไรผูกโลกไว้ เพราะกำจัดอะไรจึงจะพ้นได้ เพราะละ
อะไรจึงจะตัดเครื่องผูกได้ พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า โลกถูกความอยากผูกไว้ จะ
พ้นจากเครื่องผูกได้เพราะกำจัดความอยาก และจะตัดเครื่องผูกได้เพราะละความ
อยาก (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๖๙/๗๗)

อัญชิตะ : ความหวั่นไหว ดังคำในทวยตานุปัสสนาสูตที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ทุกข์อย่างใด
อย่างหนึ่งเกิดขึ้น ทุกข์นั้นทั้งหมดย่อมเกิดเพราะอัญชิตะเป็นปัจจัย เพราะดับอัญชิตะ
ทุกข์จึงเกิดขึ้นไม่ได้อีกต่อไป,ในวิภังค์กล่าวว่ามี ๙ อย่าง คือ อัญชิตะ ๙ คือ ๑. ความ
หวั่นไหวว่า เรามี ๒. ความหวั่นไหวว่า เราเป็น ๓. ความหวั่นไหวว่า เราเป็นสิ่งนี้ ๔.

ความห้วนไหวว่า เราจักมี ๕.ความห้วนไหวว่า เราจักเป็นสัตว์มีรูป ๖. ความห้วนไหว
ว่า เราจักเป็นสัตว์ไม่มีรูป ๗. ความห้วนไหวว่า เราจักเป็นสัตว์มีสัญญา ๘. ความ
ห้วนไหวว่า เราจักเป็นสัตว์ไม่มีสัญญา ๙. ความห้วนไหวว่า เราจักเป็นสัตว์มีสัญญาก็
มิใช่ ไม่มีสัญญาก็มิใช่ (ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๗๕๕/๖๘๑,๒๕/๗๕๖/๖๘๑,๒๕/๗๕๗/๖๘๑,
อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๙๖๔/๖๑๘)

อภิญญะ, ภิกษุ : ชื่อพระเถระรูปหนึ่งที่น่าพระวินัยปิฎกมาสู่เกาะลังกา ดังคำในปริวารว่า พระเถระผู้
ประเสริฐมีปัญญามากเหล่านี้ คือ พระมหินทะ พระอภิญญะ พระอุตตยะ พระสัม
พละ ฯลฯ พระเถระผู้ประเสริฐมีปัญญามากเหล่านี้ รู้พระวินัย ฉลาดในมรรค ได้
ประกาศพระวินัยปิฎกไว้ในเกาะตามพปณณิ (วิ.ป.(ไทย) ๘/๓/๕,๘/๘/๑๓,๘/๒๒/
๒๕,๘/๑๙๒/๑๘๐,๘/๒๐๒/๒๐๖)

อภิญญัมมสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่น่าปรารถนา พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมที่น่าปรารถนา น่า
ใคร่ น่าพอใจ หาได้ยาก มี ๑๐ คือ (๑) โภคสมบัติ (๒) ผิวนพพรรณ (๓) ความไม่มีโรค
(๔) ศีล (๕) พรหมจรรย์ (๖) มิตร (๗) ความเป็นพหูสูต (๘) ปัญญา (๙) ธรรม (๑๐)
สวรรค์ ส่วนธรรมที่เป็นอันตรายต่อธรรมที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ หาได้ยาก มี
๑๐ คือ (๑) ความเกียจคร้าน ไม่ขยันหมั่นเพียร เป็นอันตรายต่อโภคสมบัติ (๒) การ
ไม่ประดับตกแต่ง เป็นอันตรายต่อผิวนพพรรณ (๓) การทำสิ่งที่ไม่เป็นสัปปายะ เป็น
อันตรายต่อความไม่มีโรค (๔) ความเป็นผู้มีปาปมิตร(มิตรชั่ว) เป็นอันตรายต่อศีล (๕)
ความไม่สำรวมอินทรีย์ เป็นอันตรายต่อพรหมจรรย์ (๖) การแก้งกล่าวให้
คลาดเคลื่อนจากความจริง เป็นอันตรายต่อมิตร (๗) การไม่ทำการสาธยาย เป็น
อันตรายต่อความเป็นพหูสูต (๘) การไม่ฟังด้วยดี การไม่สอบถาม เป็นอันตรายต่อ
ปัญญา (๙) การไม่ประกอบความเพียร การไม่พิจารณา เป็นอันตรายต่อธรรม (๑๐)
การปฏิบัติผิด เป็นอันตรายต่อสวรรค์ แล้วตรัสอีกว่า ธรรมที่เป็นอาหารของธรรมที่
น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ หาได้ยาก มี ๑๐ คือ (๑) ความขยันหมั่นเพียร ไม่เกียจ
คร้าน เป็นอาหารของโภคสมบัติ (๒) การประดับตกแต่ง เป็นอาหารของผิวนพพรรณ
(๓) การทำสิ่งที่เป็นสัปปายะ เป็นอาหารของความไม่มีโรค (๔) ความเป็นผู้มี
กัลยาณมิตร(มิตรดี) เป็นอาหารของศีล (๕) ความสำรวมอินทรีย์ เป็นอาหารของ
พรหมจรรย์ (๖) การไม่แก้งกล่าวให้คลาดเคลื่อนจากความจริง เป็นอาหารของมิตร
(๗) การทำการสาธยาย เป็นอาหารของความเป็นพหูสูต (๘) การฟังด้วยดี การ
สอบถาม เป็นอาหารของปัญญา (๙) การประกอบความเพียร การพิจารณา เป็น
อาหารของธรรม (๑๐) การปฏิบัติชอบ เป็นอาหารของสวรรค์ (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/
๗๓/๑๖๐)

อภิญญผล : ผลที่น่าปรารถนาดังคำในกัณณกัตถลสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า มหาบพิตร อย่าง
นั้นเหมือนกันเป็นไปไม่ได้เลยที่อภิญญผลใดอันบุคคลผู้มีศรัทธามีอาพาธน้อย ไม่อ้อวอด
ไม่มีมารยา ปรารถนาความเพียรมีปัญญา ฟังถึงอภิญญผลนั้น บุคคลผู้ไม่มีศรัทธา มี
อาพาธมากอ้อวอดมีมารยาเกียจคร้านมีปัญญาทรม จักถึงได้ ขอถวายพระพร (ม.ม.
(ไทย) ๑๓/๓๗๙/๔๖๕)

อภิญญาสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่น่าปรารถนา พระผู้มีพระภาคตรัสกับท่านอนาถปิณฑิกเศรษฐีว่า ธรรมที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ หาได้ยากในโลก ๕ คือ อายุ วรรณะ สุข ยศ และสรวรค์ ธรรม ๕ นี้ ไม่ใช่จะได้มาด้วยการอ่อนน้อมหรือด้วยการตั้งความปรารถนา เพราะถ้าได้มาด้วยการอ่อนน้อมหรือด้วยการตั้งความปรารถนาแล้วก็จะไม่มีใครเสื่อมจากอะไรเลย แต่เมื่อได้ปฏิบัติเพื่อให้ได้ธรรม ๕ นั้น ย่อมจะได้ธรรมทั้ง ๕ ดังกล่าวข้างต้นอย่างแน่นอน แล้วตรัสคาถาสรุบใจความว่า บัณฑิตทั้งหลายสรรเสริญความไม่ประมาทในการทำบุญ บัณฑิตผู้ไม่ประมาทแล้ว ย่อมยึดประโยชน์ทั้งสองไว้ได้ คือ ประโยชน์ในภพนี้ และประโยชน์ในภพหน้า ผู้มีปัญญาท่านเรียกว่า บัณฑิต เพราะบรรลุถึงประโยชน์ทั้งสองนั้นแล้ว (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๔๓/๖๗)

อภิญญารมณ : อารมณ์ที่น่าปรารถนา สิ่งที่คุณอยากได้อย่างพบ แสดงในแง่กามคุณ๕ ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่น่ารักใคร่ น่าชอบใจ แสดงในแง่โลกธรรม ได้แก่ ลาภ ยศ สรรเสริญ และความ สุข ดังคำว่า เขาหินแห่งที่บีย่อมไม่สะเทือนเพราะลม ฉันทใด รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์ทั้งมวลทั้งที่เป็นอภิญญารมณและอนิฏญารมณย่อมทำจิตของผู้คงที่ให้หวั่นไหวมิได้ฉันทนั้น หรือตั้งคำในนิพพานธาตุสูตรว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้เป็นพระอรหันตชีณาสพ อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้วปลงภาระได้แล้ว บรรลุประโยชน์ตนโดยลำดับแล้ว ลีลาภสังโยชน์แล้ว หลุดพ้นแล้วเพราะรู้ชอบ เพราะอินทรีย์ ๕ ที่ยังคงอยู่ ไม่ดับไป ภิกษุนั้นจึงประสบอภิญญารมณและอนิฏญารมณเสวยสุขและทุกข์อยู่ (วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๔๔/๑๓, ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๔๔/๓๙๓,๒๕/๑๕๔/๕๓๕,๒๕/๑๕๕/๕๓๕,ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๖๓/๒๐๓,๒๙/๑๙๒/๕๕๔,๒๙/๒๐๓/๕๙๔,อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๒๖๖/๑๓๙) ; ตรงข้ามกับ *อนิฏญารมณ*

อินสุตตร : พระสูตรว่าด้วยความเป็นนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ความทุกข์ของกามโกศิบุคคล (ผู้ครองเรือน) มี ๖ คือ (๑) ความยากจน (๒) การกู้หนี้ (๓) การใช้คืนดอกเบี้ย (๔) การถูกทวงหนี้ (๕) การถูกติดตาม (๖) การถูกจองจำ แล้วตรัสถึงความทุกข์ของภิกษุเปรียบเทียบกับความทุกข์ของกามโกศิบุคคล แต่มีความหมายต่างกัน ๖ คือ (๑) *ความยากจน* หมายถึงความไม่มีศรัทธา หิริ โอตตปปะ วิริยะ และปัญญาในกุศลธรรมทั้งหลาย (๒) *การกู้หนี้* หมายถึงการประพฤติกายทุจริต การประพฤตวิจิทุจริต การประพฤติมโนทุจริต (๓) *การใช้คืนดอกเบี้ย* หมายถึงการปกปิดทุจริตทั้ง ๓ เป็นเหตุ (๔) *การทวงหนี้* หมายถึงการถูกว่ากล่าวว่าท่านเป็นผู้ทำอย่างนี้ เป็นผู้ประพฤติดังนี้ (๕) *การถูกติดตาม* หมายถึงการถูกบาปอกุศลวิตกครอบงำ (๖) *การถูกจองจำ* หมายถึงการที่บุคคลเป็นผู้เข้ญใจ ยากไร้ ประพฤติทุจริตทั้ง ๓ หลังจากตายแล้ว ย่อมถูกจองจำในเรือนจำคืออนรก หรือเรือนจำคือกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน แล้วตรัสสรุปว่า พระองค์ไม่เห็นเรือนจำอย่างอื่นแม้อย่างหนึ่ง ที่ร้ายกาจอย่างนี้ เป็นทุกข์อย่างนี้ และทำอันตรายแก่การบรรลุนิพพาน ซึ่งเป็นแดนเกษมจากโยคะ อันยอดเยี่ยมอย่างนี้ เหมือนเรือนจำคืออนรกหรือเรือนจำคือกำเนิดสัตว์ดิรัจฉานนี้เลย(อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๔๕/๕๐๗)

พุทธวงศ์ที่พระพุทธเจ้าตรัสเล่าไว้ว่า เราเป็นพราหมณ์นามว่าสุเมธะ อยู่ในกรุงอมรวดี สังกศมทรัพย์ไว้หลายโกฏิ มีทรัพย์สมบัติและธัญญาหารมากมาย เป็นผู้คงแก่เรียน ทรงจำมนตร์ จบไตรเพท ถึงความสำเร็จในคัมภีร์ทำนายลักษณะ และอิติहाสะ๒ และในธรรมของตน (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๔๔๒/๖๘,ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๕/๕๖๘)

อรรถกถาอธิบายว่า เป็น ๑ ในเวททั้ง ๕ ได้แก่ พระเวท ๕ คือ (๑) อิรุเวทหรือฤคเวท (๒) ยชุรเวท (๓) สามเวท (๔) อาถรรพเวท(๕) อิติहाสะ (ส.ส.อ. (บาลี) ๑/๓๘/๗๘) คำว่า อิติहाสะ หมายถึงคัมภีร์พิเศษ ซึ่งเป็นคัมภีร์เก่าแก่ของพราหมณ์ว่า ด้วยคำพูดว่าเป็นเช่นนี้ (ขุ.พุทธ.อ.(บาลี) ๕/๑๐๘)

อิทธาภิเสกนาสูตร : พระสูตรว่าด้วยการแสดงอิทธิ(ฤทธิ์)เป็นต้น พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลาย ว่า อิทธิ(ฤทธิ์) ได้แก่การสามารถแปลงกายเป็นหลายคนได้ หายตัวได้ ทะลุผาหรือกำแพงได้เป็นต้น อิทธิบาท(ปฏิบัติที่เป็นไปเพื่อได้ฤทธิ์) ได้แก่มรรคปฏิบัติที่เป็นเหตุให้ได้ฤทธิ์ อิทธิบาทภาวนา(การเจริญอิทธิบาท) ได้แก่การเจริญอิทธิบาทตามแนวของปธานธรรม และปฏิบัติที่ให้ถึงอิทธิบาทภาวนา ได้แก่อริยมรรคมีองค์ ๘ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๘๓๑/๔๐๕)

อิทธานุกาภาพ : อานุกาภาพแห่งฤทธิ์ ดังคำในมหาวิภังค์ว่า ตระกูลอุปัฏฐากของท่านพระปิลินทวัจฉะในกรุงพาราณสี ถูกโจรปล้นและพาเด็กไป ๒ คน ต่อมา ท่านพระปิลินทวัจฉะช่วยนำเด็กหนีออกมาไว้ที่ปราสาทด้วยอิทธิฤทธิ์ ชาวบ้านเลื่อมใสว่า นี่เป็นอิทธานุกาภาพของท่านพระปิลินทวัจฉะโดยแท้ หรือดังคำในปมาทสูตรว่า เมื่อพรหมทั้ง ๒ นั้นกล่าวแล้วเช่นนี้ พรหมนั้นอดกลั้นคำนั้นไม่ได้ จึงเนรมิตตนเป็น ๑,๐๐๐ แล้วได้กล่าวคำนี้กับสุพรหมปัจเจกพรหมว่า ท่านผู้นิรุกข์ ท่านเห็นอิทธานุกาภาพเห็นปานนี้ของเราหรือไม่ สุพรหมปัจเจกพรหมกล่าวว่า เราเห็นอิทธานุกาภาพเห็นปานนี้ของท่านแล้ว (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๑๕๙/๑๓๒,ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๓๗/๒๔๔)

อิทธาภิสังขาร : การปรุงแต่งฤทธิ์ขึ้นทันใด, การบันดาลด้วยฤทธิ์ ดังคำในมหาวรรคว่า พระผู้มีพระภาคทอดพระเนตรเห็นเศรษฐีคบคิดเดินมาแต่ไกลครั้นทอดพระเนตรเห็นแล้วทรงมีพระดำริว่า ถ้ากระไร เราพึงบันดาลอิทธาภิสังขาร(การบันดาลทางฤทธิ์) ให้เศรษฐีคบคิดผู้นั้นที่ไม่เห็นยสกุลบุตรนั่งอยู่ที่นั่นจึงทรงบันดาลอิทธาภิสังขารเช่นนั้น หรือดังคำในอัมพวิสูตรว่า ทันใดนั้นพระผู้มีพระภาคทรงบันดาลอิทธาภิสังขารให้เขามองเห็นพระคฤหาสน์ซึ่งเร้นอยู่ในฝักและทรงแลบพระชีวหาสอดเข้าช่องพระกรรมทั้ง ๒ ข้างกลับไปมา สอดเข้าช่องพระนาสิกทั้ง ๒ ข้างกลับไปมาแม้ปิดจนมิดมณฑลพระนลาฏ (วิ.ม.(ไทย) ๔/๒๗/๓๓, ๔/๒๘/๓๕,ที.ส.(ไทย) ๙/๒๘๘/๑๐๖,๙/๒๙๕/๑๐๘,ม.ม.(ไทย) ๑๒/๓๙๓/๔๒๔,๑๒/๕๐๔/๕๔๓,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๔๘/๔๒๓,๑๓/๓๘๕/๔๗๔,ส.ข.(ไทย) ๑๓/๘๐/๑๒๖,ส.ม.(ไทย) ๑๙/๘๒๖/๓๘๘)

อิทธิ : ความสำเร็จ, ความรุ่งเรืององงาม;อำนาจที่จะทำอะไรได้อย่างวิเศษ ดังคำในอิทธาภิเสกนาสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงอิทธิ อิทธิบาท อิทธิบาทภาวนาและปฏิบัติที่ให้ถึงอิทธิบาทภาวนาแก่เธอทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงฟัง อิทธิ เป็นอย่างไร คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ยอมแสดงฤทธิ์ได้หลายอย่าง คือ คน

เดียวแสดงเป็นหลายคนก็ได้ หลายคนแสดงเป็นคนเดียวก็ได้ ฯลฯ ใช้อำนาจทางกายไปจนถึงพรหมโลกก็ได้ นี้เรียกว่าอิทธิ,ในวิภังค์อธิบายความหมายไว้ว่า คำว่าอิทธิ มีอธิบายว่า ความสำเร็จ ความสำเร็จด้วยดี กิริยาที่สำเร็จ กิริยาที่สำเร็จด้วยดี ความได้ความได้เฉพาะ ความถึง ความถึงด้วยดีความถูกต้อง การทำให้แจ้ง ความเข้าถึงธรรมเหล่านั้น (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๘๓๑/๔๐๕,๑๙/๘๓๙/๔๑๗, ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๓๑/๕๘๘,๓๑/๓๒/๕๘๙,อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๔๓๔/๓๔๓,๓๕/๔๓๗/๓๔๕,๓๕/๔๔๐/๓๔๖,๓๕/๔๔๓/๓๔๗,๓๕/๔๔๗/๓๔๙)

อิทธิกถา : เรื่องฤทธิ์ คำว่า อิทธิกถา แปลว่า ถกด้วยฤทธิ์ มีเพียงนิทเทศเดียว คือ ทสอิทธิ-นิทเทศ ดังนี้

อุทเทศ

สาระสำคัญของอุทเทศนี้แบ่งเป็น ๒ ตอน ดังต่อไปนี้

ตอนที่ ๑

ท่านพระสารีบุตรตั้งคำปุจฉาว่า “(๑) ฤทธิ์เป็นอย่างไร (๒) ฤทธิ์มีเท่าไร (๓) ภูมิแห่งฤทธิ์มีเท่าไร (๔) บาทแห่งฤทธิ์มีเท่าไร (๕) บทแห่งฤทธิ์มีเท่าไร (๖) มูลแห่งฤทธิ์มีเท่าไร” แล้ววิสัยขณามีใจความว่า (๑) ชื่อว่าฤทธิ์ เพราะมีสภาวะสำเร็จ (๒) ฤทธิ์มี ๑๐ ประการ (๓) ภูมิแห่งฤทธิ์ มี ๔ ประการ (๔) บาทแห่งฤทธิ์ มี ๔ ประการ (๕) บทแห่งฤทธิ์มี ๘ ประการ (๖) มูลแห่งฤทธิ์มี ๑๖ ประการ

ตอนที่ ๒

ท่านพระสารีบุตรนำคำวิสัยขณาอธิบายโดยวิธีปุจฉาและวิสัยขณาตามลำดับ ในที่นี้ขอแสดงเฉพาะคำวิสัยขณาที่ ๒ ดังนี้

คำปุจฉาว่า “ฤทธิ์ ๑๐ ประการ อะไรบ้าง” ท่านวิสัยขณาว่า ฤทธิ์ ๑๐ ประการ คือ ๑. ฤทธิ์ที่อธิษฐาน ... (เหมือนอิทธิพล ๑๐ ประการ ในพลกถาแห่งยุคนัทวรรค) ๒.๑ ทสอิทธินิทเทศ

นิทเทศ

ทสอิทธินิทเทศอธิบายฤทธิ์ ๑๐ ประการในอุทเทศข้างต้นของอิทธิกถา โดยวิธีปุจฉาและวิสัยขณา ตามลำดับ ในที่นี้ขอนำเฉพาะคำอธิบายฤทธิ์ที่ ๔-๕ และที่ ๑๐ มาแสดงพอเป็นตัวอย่างดังต่อไปนี้

๔. คำปุจฉาว่า “ฤทธิ์ที่แผ่ไปด้วยญาณ เป็นอย่างไร” ท่านวิสัยขณามีใจความว่า สภาวะที่ละนิจสัญญา ย่อมสำเร็จได้ด้วยอนิจจานุปัสสนา เพราะเหตุนี้ จึงเป็นฤทธิ์ที่แผ่ไปด้วยญาณ สภาวะที่ละสุขสัญญา ย่อมสำเร็จได้ด้วยทุกขานุ- ปัสสนา... สภาวะที่ละอดีตสัญญา ย่อมสำเร็จได้ด้วยอนัตตานุ- ปัสสนา... สภาวะ ที่ละนันทิ ย่อมสำเร็จได้ด้วยนิพพิทานุ- ปัสสนา... สภาวะที่ละราคะ ย่อมสำเร็จได้ด้วยวิราคานุ- ปัสสนา... สภาวะที่ละสมุทัย ย่อมสำเร็จได้ด้วยนิโรธานุ- ปัสสนา... สภาวะที่ละ อาทานะ ย่อมสำเร็จได้ด้วยปฏินิสสัคคานุ- ปัสสนา เพราะเหตุนี้ จึงเป็นฤทธิ์ที่แผ่ไปด้วยญาณ ท่านพระพากุละ ท่านพระสังกัจจะ ท่านพระภูตปาละ มีฤทธิ์ที่แผ่ไปด้วยญาณนี้

๕. คำปุจฉาว่า “ฤทธิ์ที่แผ่ไปด้วยสมาธิ เป็นอย่างไร” ท่านวิสันนามีใจความว่า สภาวะที่ละนิวรณ์ ย่อมสำเร็จได้ด้วยปฐมฌาน เพราะเหตุนี้ จึงเป็นฤทธิ์ที่แผ่ไปด้วยสมาธิ... สภาวะที่ละวิตกวิจารณ์ ย่อมสำเร็จได้ด้วยทุติยฌาน... สภาวะที่ละ ปีติ ย่อมสำเร็จได้ด้วยตติยฌาน... สภาวะที่ละสุขและทุกข์ ย่อมสำเร็จได้ด้วย จตุตถฌาน... สภาวะที่ละรูปสัญญา ปฏิขสัญญา นานัตตสัญญา ย่อมสำเร็จได้ด้วยอากาสาณัญจายตนสมาบัติ... สภาวะที่ละอากาสาณัญจายตนสัญญา ย่อมสำเร็จได้ด้วยวิญญาณัญจายตนสมาบัติ... สภาวะที่ละวิญญาณัญจายตนสัญญาย่อมสำเร็จได้ด้วยอากิญจัญญายตนสมาบัติ... สภาวะที่ละอากิญจัญญายตนสัญญาย่อมสำเร็จได้ด้วยเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ เพราะเหตุนี้ จึงเป็นฤทธิ์ที่แผ่ไปด้วยสมาธิ

ท่านพระสารีบุตร ท่านพระสัทธูชีวะ ท่านพระขานุกโกณฑัญญะ อุตตราอุบาสิกา สามารถอุบาสิกา เป็นผู้ที่มีฤทธิ์นี้

๑๐. คำปุจฉาว่า “ชื่อว่าฤทธิ์เพราะมีสภาวะสำเร็จ ด้วยการประกอบโดยชอบใน ส่วนนั้น ๆ เป็นปัจจัย เป็นอย่างไร” ท่านวิสันนามีใจความว่า สภาวะที่ละ กามฉันทะ ย่อมสำเร็จได้ด้วยเนกขัมมะ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าฤทธิ์ เพราะมีสภาวะสำเร็จด้วยการประกอบโดยชอบในส่วนนั้น ๆ เป็นปัจจัย สภาวะที่ละพยาบาท ย่อมสำเร็จได้ด้วยอพยาบาท...(ตุงค์ธรรมที่เป็นคู่ตรงกันข้าม ๓๗ คู่ ในภาวนาหมวดที่ ๕ แห่งสุตตมยญาณที่ ๔ ญาณภคา มหาวรรค) (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๙/๕๖๒)

อิทธิบาท :

คุณเครื่องให้ถึงความสำเร็จ,คุณเครื่องสำเร็จสมประสงค์,ทางแห่งความสำเร็จ มี ๔ คือ ๑. ฉันทะ ความพอใจรักใคร่สิ่งนั้น ๒. วิริยะ ความพยายามทำสิ่งนั้น ๓. จิตตะ ความเอาใจฝักใฝ่ในสิ่งนั้น ๔. วิมังสา ความพิจารณาใคร่ครวญหาเหตุผลในสิ่งนั้น ,ในอิทธิบาทเทสนาสูต ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า คำว่า อิทธิบาท มีอธิบายว่า เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น และวิญญาณชั้นของบุคคลผู้เป็นอย่างนั้น,ในวิงศ์ อธิบายความหมายไว้ว่า คำว่า อิทธิบาท มีอธิบายว่า เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น และวิญญาณชั้นของบุคคลผู้เป็นอย่างนั้น,ในอิทธิบาทสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ๑. เจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยฉันทสมาธิปธานสังขาร(สมาธิที่เกิดจากฉันทะและความเพียรสร้างสรรค์) ๒. เจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยวิริยสมาธิปธานสังขาร (สมาธิที่เกิดจากวิริยะและความเพียรสร้างสรรค์) ๓.เจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยจิตตสมาธิปธานสังขาร (สมาธิที่เกิดจากจิตตะและความเพียรสร้างสรรค์) ๔. เจริญอิทธิบาทประกอบด้วยวิมังสาสมาธิปธานสังขาร (สมาธิที่ เกิดจากวิมังสาและความเพียรสร้างสรรค์) (วิ.ม.หา.(ไทย) ๑/๒๐๗/๑๙๒,ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๘๗/๒๑๘,๑๐/๑๖๗/๑๑๒,๑๐/๑๖๗/๑๑๓,๑๐/๑๗๘/๑๒๖,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๑๐/๘๐,๑๑/๑๔๕/๑๐๖,๑๑/๑๗๗/๑๓๘,๑๑/๒๐๗/๑๖๙,ม.ม.(ไทย) ๑๒/๑๘๙/๒๐๓,ส.ม.(ไทย) ๑๙/๘๓๑/๔๐๕,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๗๖/๓๙๑, อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๔๓๔/๓๔๓); จำง่าย ๆ ว่า มีใจรัก พากเพียรทำ เอาจิตฝักใฝ่ใช้ปัญญา สอบสวน; ดู โพธิปักขิยธรรม

อิทธิบาทเป็นถนนสี่แยก : อิทธิบาทที่มี ๔ อย่าง คือ กาย เวทนา จิตและธรรม ดังคำในอปทานที่พระอุบาลีเถระกล่าวสรรเสริญพระผู้มีพระภาคไว้ว่า ข้าแต่พระมุนี พระองค์มีสติปัญญานเป็นป้อม มีพระปัญญาเป็นชุมทาง มีอิทธิบาทเป็นถนนสี่แยกธรรมวิถี พระองค์ก็ทรงสร้างไว้ดีแล้ว (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๕๓๖/๘๑)

อิทธิบาทภาวนา : การเจริญอิทธิบาท, การฝึกฝนปฏิบัติให้อิทธิบาทเกิดมีขึ้น, ในอิทธิบาทเทศนาสูตร อธิบายความหมายไว้ว่า อิทธิบาทภาวนา เป็นอย่างไร คือ ภิภษุในธรรมวินัยนี้ ๑. เจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยฉันทสมาธิประธานสังขาร ๒. เจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยวิริยสมาธิประธานสังขาร ๓. เจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยจิตตสมาธิประธานสังขาร ๔. เจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยวิมังสาสมาธิประธานสังขาร นี้เรียกว่าอิทธิบาทภาวนา, ในวิภังค์ อธิบายไว้ว่า คำว่า เจริญอิทธิบาท มีอธิบายว่า ภิภษุเสพ เจริญทำให้มากซึ่งสภาวะธรรมเหล่านั้น เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า เจริญอิทธิบาท (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๘๓๑/๔๐๕, ๑๙/๘๓๙/๔๑๗, อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๔๔๗/๓๔๙)

อิทธิบาทสูตร : พระสูตรว่าด้วยเหตุที่ทำให้ฤทธิ์บางอย่างให้สำเร็จ พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิภษุทั้งหลายว่า พราหมณ์ทั้งในอดีต อนาคต ปัจจุบันสามารถทำฤทธิ์บางอย่างให้สำเร็จได้ ก็เพราะได้เจริญอิทธิบาท ๔ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๘๑๗/๓๘๐)

อิทธิปาฏิหาริย์ : ปาฏิหาริย์คือฤทธิ์, แสดงฤทธิ์ได้เป็นอัศจรรย์ เช่น ล่องหนดำดิน เหาะได้ เป็นต้น (ข้อ ๑ ในปาฏิหาริย์ ๓) (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)

อิทธิวิธี, อิทธิวิธี แสดงฤทธิ์ได้ต่างๆ เช่น นิรมิตกายคนเดียวเป็นหลายคนหลายคนเป็นคนเดียว ล่องหน ดำดินเดินน้ำ เป็นต้น (ข้อ ๑ ในอภิญาญา ๖, ข้อ ๓ ในวิชชา ๘), เป็นข้อ ๑ ในอภิญาญา ๕ ๕ ได้แก่ (๑) อิทธิวิธี แสดงฤทธิ์ต่าง ๆ ได้ (๒) ทิพโสต หูทิพย์ (๓) เจโตปริยญาณ กำหนดรู้ใจคนอื่นได้ (๔) ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ระลึกชาติได้ (๕) ทิพพจักขุ ตาทิพย์ (ที.ปา. ๑๑/๔๓๑/๓๐๗, วิ.มหา.(ไทย) ๑/๓๘๒/๔๑๔, ที.สี.(ไทย) ๙/๔๘๑/๒๑๓, ๙/๔๘๒/๒๑๓, ๙/๔๘๔/๒๑๕, ๙/๔๘๓/๒๑๔, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๔/๓, ๑๑/๑๐/๙, ๑๑/๑๔/๑๒, ๑๑/๑๕/๑๓, ส.สหา.(ไทย) ๑๘/๓๔๖/๓๗๙, อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๖๑/๒๓๓)

อรรถกถาอธิบายว่า เป็นข้อ ๓ ในวิชชา มี ๘ ประการ คือ (๑) วิปัสสนาญาณ (๒) มโนมยิทธิ (๓) อิทธิวิธี (๔) ทิพโสต (๕) เจโตปริยญาณ (๖) ปุพเพนิวาสานุสสติ (๗) ทิพพจักขุ (๘) อาสวกขยญาณ (อง.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๕๖๓/๔๗๒)

อิทธิบาทสูตร : พระสูตรว่าด้วยอิทธิบาท มี ๕ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อิทธิบาทสูตร พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิภษุทั้งหลายว่า อสังขตธรรม ได้แก่ความสิ้นราคะ โทสะและโมหะ ทางที่ให้ถึงอสังขตธรรม ได้แก่อิทธิบาท ๔ เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งกายคตาสติสูตรในวรรคนี้ (ส.สหา.(ไทย) ๑๘/๓๗๒/๔๕๐)

๒.อิทธิบาทสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ปฏิปทา ๓ เหมือนในสติปัญญานสูตร ต่างกันเฉพาะมัชฌิมาปฏิปทา คือ ภิภษุเจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยฉันทสมาธิ

ปธานสังฆาร ...วิริยสมาธิปธานสังฆาร ...จิตตสมาธิปธานสังฆาร ...วิมังสาสมาธิปธานสังฆาร (อง.ตัก.(ไทย) ๒๐/๑๕๗/๔๐๓)

๓.อิทธิบาทสูตร (ปฐม) (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุหรือภิกษุณีรูปใดรูปหนึ่งเจริญทำให้มากซึ่งธรรม ๕ คือ (๑) อิทธิบาทที่ประกอบด้วยฉันทสมาธิและปธานสังฆาร (๒) อิทธิบาทที่ประกอบด้วยวิริยสมาธิและปธานสังฆาร (๓) อิทธิบาทที่ประกอบด้วยจิตตสมาธิและปธานสังฆาร (๔) อิทธิบาทที่ประกอบด้วยวิมังสาสมาธิและปธานสังฆาร (๕) ความขม้มักเข้มข้น (ความเพียรชั้นสูง) จะได้บรรลุอรหัตผลในปัจจุบัน หรือเมื่อยังมีอุปาทานเหลืออยู่ก็จักบรรลุอนาคามีผล (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๖๗/๑๑๕)

๔.อิทธิบาทสูตร (ทุติย) (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ก่อนจะตรัสรู้ พระองค์เป็นพระโพธิสัตว์ ยังไม่ได้ตรัสรู้ ได้เจริญทำให้มากซึ่งธรรม ๕ เหมือนในปฐมอิทธิบาทสูตร เพราะได้เจริญ ทำให้มากซึ่งธรรม ๕ จึงได้น้อมจิตไป เพื่อทำให้แจ้งธรรมที่จะพึงทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่ง คือ อภิญญา ๖ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๖๘/๑๑๖)

๕.อิทธิบาทสูตร พระสูตรว่าด้วยการเจริญอิทธิบาทเพื่อบรรลุธรรม พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมที่ควรเจริญเพื่อบรรลุธรรม มี ๔ คือ (๑) เจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยฉันทสมาธิปธานสังฆาร (๒) เจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยวิริยสมาธิปธานสังฆาร (๓) เจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยจิตตสมาธิปธานสังฆาร (๔) เจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยวิมังสาสมาธิปธานสังฆาร (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๗๖/๓๔๑)

อิทธิพล : กำลังคือฤทธิ์ ,ในปฏิสัมพันธ์มารคกล่าวว่ามี ๑๐ อย่าง คือ อิทธิพล ๑๐ อะไรบ้าง คือ ๑.ฤทธิ์ที่อิच्छิฐาน ๒. ฤทธิ์ที่แสดงได้ต่าง ๆ๓. ฤทธิ์ที่สำเร็จด้วยใจ ๔. ฤทธิ์ที่แผ่ไปด้วยญาณ ๕. ฤทธิ์ที่แผ่ไปด้วยสมาธิ ๖. ฤทธิ์ของพระอรหิยะ ๗. ฤทธิ์ที่เกิดจากผลกรรม ๘.ฤทธิ์ของท่านผู้มีบุญ ๙. ฤทธิ์ที่สำเร็จมาจากวิชา ๑๐.ชื่อว่าฤทธิ์ เพราะมีสถานะสำเร็จด้วยการประกอบโดยชอบในส่วนนั้น ๆ เป็นปัจจัย (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๔๔/๕๒๑)

อิทธิมตะ : ความเมาในฤทธิ์ ,ในวิภังค์อธิบายความหมายไว้ว่า อิทธิมตะ เป็นโฉนความเมา ฯลฯ ความที่จิตต้องการเชิดชูตนเป็นดุจจริง เพราะอาศัยฤทธิ์ นี้เรียกว่า อิทธิมตะ (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๘๔๔/๕๔๙)

อิทธิฤทธิ์ : ฤทธิ์คือความสำเร็จ หมายถึงพลังฤทธิ์ ดังคำในมหาวิภังค์ว่า ตระกูลอุปฐากของท่านพระปิลินทวัจฉะในกรุงพาราณสี ถูกโจรปล้นและพาเด็กไป ๒ คน ต่อมา ท่านพระปิลินทวัจฉะช่วยนำเด็กหนีออกมาไว้ที่ปราสาทด้วยอิทธิฤทธิ์ ชาวบ้านเลื่อมใสว่าเป็นอิทธิธานุภาพของท่านพระปิลินทวัจฉะโดยแท้ หรือดังคำในสังขปาลชาดกที่ (พญานาคสังขปาละกล่าวว่) ท่านอาหาระ ท่านเป็นมารดาบิดาของข้าพเจ้า เป็นดังดวงใจ เป็นผู้ให้ชีวิต เป็นสหาย ข้าพเจ้าจึงได้อิทธิฤทธิ์ของตนคืนมา หรือดังคำในจตุราสตีสหัสสพราหมณกัญญาเถรีนมปทาน ที่พระเถรีทั้งปวง ครั้นแสดงอิทธิฤทธิ์มีประการต่างๆแล้วก็แสดงพลังถวายพระศาสดา ได้กราบพระยุคลบาทของพระศาสดา

(วิ.ม.หา.(ไทย) ๑/๑๕๙/๑๓๒, พ.ชา.จตุตถาสีส.(ไทย) ๒๗/๖๕๗/๖๒๐, พ.อุป.(ไทย) ๓๓/๒๖/๕๓๓)

อิทธิวิธญาณ : ปรีชาหยั่งรู้ในการแสดงฤทธิ์ต่างๆ ญาณคือแสดงฤทธิ์ได้ต่างๆ เช่น นิรมิตกายคนเดียว เป็นหลายคนหลายคนเป็นคนเดียว ล่องหน ดำดินเดินน้ำ เป็นต้น ดังคำว่า เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ผุดผ่อง ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อนเหมาะแก่การใช้งาน ตั่งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ภิกษุผู้นั้นน้อมจิตไปเพื่ออิทธิวิธญาณแสดงฤทธิ์ได้หลายอย่าง คือ คนเดียวแสดงเป็นหลายคนก็ได้ หลายคนแสดงเป็นคนเดียวก็ได้ แสดงให้ปรากฏหรือให้หายไปก็ได้ ทะลุฝา กำแพง(และ)ภูเขาไปได้ไม่ติดขัดเหมือนไปในที่ว่างก็ได้ ผุดขึ้นหรือต่ำลงในแผ่นดินเหมือนไปในน้ำก็ได้ เดินบนน้ำโดยที่น้ำไม่แยกเหมือนเดินบนแผ่นดินก็ได้ นั่งขัดสมาธิเหาะไปในอากาศเหมือนนกบินไปได้ ใช้ฝ่ามือลูบลำดวงจันทร์ดวงอาทิตย์อันมีฤทธิ์มากมีอนุภาพมากก็ได้ ใช้อำนาจทางกายไปจนถึงพรหมโลกก็ได้ (ข้อ ๑ ในอภิญาญา ๖, ข้อ ๓ ในวิชา ๘), เป็นข้อ ๑ ในอภิญาญา ๕ ๕ ได้แก่ (๑) อิทธิวิธ แสดงฤทธิ์ต่าง ๆ ได้ (๒) ทิพโพสธ หูทิพย์ (๓) เจโตปริยญาณ กำหนดรู้ใจคนอื่นได้ (๔) ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ระลึกชาติได้ (๕) ทิพพจักขุ ตาทิพย์ (ที.สี.(ไทย) ๙/๒๓๘/๗๙, ๙/๒๓๙/๗๙, ๙/๔๗๔/๒๐๗, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๘๗/๒๑๙, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๙๘/๒๓๕, ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๗๖/๒๔๓, ๒๒๐/๓๒๒ พุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๙๙๖/๕๐๓, พ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๐๑/๑๖๐, อภิ.ก.(ไทย) ๓๓/๓๗๘/๓๘๒)

อิทธิวิธญาณนิทเทส : แสดงอิทธิวิธญาณ อธิบายอุทเทสที่ ๕๐ ของญาณกถาที่ยกมาตั้งเป็นคำ ปุจฉา ดังนี้

ท่านพระสารีบุตรอธิบายอิทธิวิธญาณไว้ว่า ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้เจริญ อิทธิบาท ๔ อบรมข่มจิต ทำจิตให้อ่อน ควรแก่การงาน ตั้งกายไว้ในจิต ตั้งจิตไว้ในกาย น้อมจิตไปด้วยอำนาจกาย น้อมกายไปด้วยอำนาจจิต อธิษฐานจิตด้วยอำนาจกาย อธิษฐานกายด้วยอำนาจจิต ทำสุขสัญญาและลหุสัญญาให้หยั่งลงในกาย แล้วน้อมจิตไปเพื่ออิทธิวิธญาณ แสดงฤทธิ์ได้หลายอย่าง เช่น คนเดียวแสดงเป็นหลายคน หลายคนแสดงเป็นคนเดียว (พ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๐๑/๑๖๐)

อิทธิวิธสูตร : พระสูตรว่าด้วยเหตุที่ทำให้แสดงฤทธิ์ได้หลายอย่าง ภิกษุทั้งหลายถามท่านพระอนุรุทธะว่า ท่านบำเพ็ญธรรมอะไรจึงทำให้แสดงฤทธิ์ได้หลายอย่าง ท่านพระอนุรุทธะตอบว่า สติปัฏฐาน ๔ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๙๑๐/๔๔๓)

อิทังสัจจาภินเวสกายคันถะ : สัจจกายคันถะคือความยึดถือว่าสิ่งนี้เท่านั้นจริง, กิเลสเครื่องผูกกายคือความยึดมั่นว่าสิ่งนี้จริง, เป็นข้อ ๔ ในคันถะ(เครื่องร้อยรัด, ในอัมมสังคณีนอธิบายความหมายไว้ว่า อิทังสัจจาภินเวสกายคันถะ (สัจจกายคันถะคือความยึดถือว่าสิ่งนี้เท่านั้นจริง) เป็นโชน ความเห็นว่า โลกเที่ยง นี้เท่านั้นจริง อย่างอื่นเป็นโมฆะ โลกไม่เที่ยง นี้แหละจริง อย่างอื่นเป็นโมฆะ โลกมีที่ สุด นี้เท่านั้นจริง อย่างอื่นเป็นโมฆะ โลกไม่มีที่ สุด นี้เท่านั้นจริง อย่างอื่นเป็นโมฆะ ชีวะกับสรีระเป็นคนละอย่างกัน นี้เท่านั้นจริง อย่างอื่นเป็นโมฆะ ชีวะกับสรีระเป็นคนละอย่างกัน นี้เท่านั้นจริง อย่างอื่นเป็นโมฆะ หลังจากตายแล้ว ตถาคตเกิดอีก นี้เท่านั้นจริง

อย่างอื่นเป็นโมฆะ หลังจากตายแล้วตถาคตไม่เกิดอีก นี่เท่านั้นจริง อย่างอื่นเป็น
 โมฆะ หลังจากตายแล้ว ตถาคตเกิดอีกและไม่เกิดอีก นี่เท่านั้นจริง อย่างอื่นเป็น
 โมฆะ หลังจากตายแล้ว ตถาคตเกิดอีกก็มีใช่ จะว่าไม่เกิดอีกก็มีใช่ นี่เท่านั้นจริง
 อย่างอื่นเป็นโมฆะ ดังนี้ ทิฏฐิ ความเห็นผิด ปาชัญญคือทิฏฐิ กันดารคือทิฏฐิ
 ความเห็นเป็นข้าศึกต่อสัมมาทิฏฐิ ความผันแปรแห่งทิฏฐิ สังโยชน์คือทิฏฐิ ความ
 ยึดถือ ความยึดมั่น ความตั้งมั่น ความถือผิด ทางชั่ว ทางผิด ภาวะที่ผิด ลัทธิอัน
 เป็นบ่อเกิดแห่งความพินาศ ความยึดถือโดยวิปลาสมีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่าอิทั
 สัจจาภินเวสกายคันถะ เว้นสี่ลัทธิพตปรามาสกายคันถะแล้ว มิจฉาทิฏฐิแม้ทั้งหมดชื่อ
 ว่าอิทัสัจจาภินเวสกายคันถะ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๑๒/๒๙๓, อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/
 ๑๑๔๔/๒๙๓, อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๙๓๘/๕๘๘, อภิ.ป.(ไทย) ๔๒/๑/๓๓๑, ๔๒/๑๐๓/
 ๓๘๑, ๔๒/๑๐๗/๓๘๓)

อิทัปปัจจยตา : ความที่สิ่งนี้อาศัยสิ่งนี้เกิดขึ้น, ภาวะที่มีอันนี้ๆเป็นปัจจัย, ความเป็นไปตาม

ความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย, กระบวนธรรมแห่งเหตุปัจจัย, ความที่มีสิ่งนี้เป็นปัจจัย
 ของสิ่งนี้, กฎที่ว่า เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี, เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น; เป็นอีกชื่อ
 หนึ่งของหลัก ปฏิจจสมุปบาทหรือ ปัจจยาการ ดังคำในมหาวรรคว่า พระผู้มีพระภาค
 ตรัสว่า ทรงเกิดความดำริขึ้นในพระทัยว่า ธรรมที่เราได้บรรลุแล้วนี้ ลึกซึ้ง เห็นได้
 ยาก รู้ตามได้ยาก สงบ ประณีตไม่เป็นวิสัยแห่งตรรก ละเอียด บัณฑิตจึงจะรู้ได้
 สำหรับหมู่ประชาผู้รณรมย์ด้วยอาลัย ยินดีในอาลัย เพลิดเพลินในอาลัย ฐานะอันนี้
 ย่อมเป็นสิ่งที่เห็นได้ยาก กล่าวคือหลักอิทัปปัจจยตา หลักปฏิจจสมุปบาท มีกล่าวไว้
 ในปัจจยสูตร (วิ.ม.(ไทย) ๔/๗/๒๕๕๔, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๖๔/๓๖, ๑๐/๖๗/๓๘, ม.ม.
 (ไทย) ๑๒/๒๘๑/๓๐๕, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๓๗/๔๐๗, ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๗๒/๒๒๙, ส.นิ.
 (ไทย) ๑๖/๒๐/๓๕, ข.ม.(ไทย) ๒๙/๑๘๖/๕๒๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อิทัปปัจจยตา แปลว่า ความที่สิ่งนี้อาศัยสิ่งนี้เกิดขึ้น
 หมายถึงสภาวะธรรมอันเป็นปัจจัยแห่งขราและมรณะเป็นต้นเป็นชื่อหนึ่ง
 ของปฏิจจสมุปบาท (ส.นิ.อ. (บาลี) ๒/๒๐/๔๖-๔๗)

อิธโลกิกสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นไปเพื่อชัยชนะในโลกนี้ มี ๒ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อิธโลกิกสูตร (ปฐม) (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดบุพพาราม
 เขตกรุงสาวัตถี ตรัสกับนางวิสาขาว่า มาตุคามประกอบด้วยธรรม ๔ คือ (๑) จัดการ
 งานดี คือ ชยัน ไม่เกียจคร้านในการทำงานที่มีอยู่ในบ้านของสามี ประกอบด้วยปัญญา
 เป็นเครื่องพิจารณาอันเป็นอุปายในการทำงานเหล่านั้น สามารถทำ สามารถจัดได้ (๒)
 สงเคราะห์คนข้างเคียง คือ รู้จักการทำงานที่คนในบ้านของสามี ว่าทำแล้วหรือยังไม่ได้ทำ
 รู้อาการของคนเหล่านั้นที่เป็นไข้ว่าดีขึ้นหรือทรุดลง และแบ่งปันของกินของใช้ให้ตาม
 ส่วนที่ควร (๓) ปฏิบัติถูกใจสามี คือ ไม่ล่วงละเมิดสิ่งที่ไม่เป็นที่พอใจของสามี แม้
 เพราะเหตุแห่งชีวิต และ(๔) รักษาคุ้มครองทรัพย์ที่สามีหามาได้ ไม่เป็นนักเลงการ
 พนัน ไม่เป็นขโมย ไม่เป็นนักเลงสุรา ไม่ล้างผลาญทรัพย์สมบัติ ชื่อว่าเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อ
 ชัยชนะในโลกนี้ ปราบโลกนี้ (คือชยันหมั่นเพียร มุ่งทำการงานในโลกนี้ให้สำเร็จโดย

เรียบร้อย) และตรัสอีกว่า มาตุคามประกอบด้วยธรรม ๔ คือ (๑) ถึงพร้อมด้วยศรัทธา เชื่อพระปัญญาตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า (๒) ถึงพร้อมด้วยศีล เว้นขาดจากการฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม การพูดเท็จ และการดื่มน้ำเมาคือสุราและเมรัย (๓) ถึงพร้อมด้วยจาคะ มีใจปราศจากความตระหนี่อันเป็นมลทิน มีฝ่ามือชุ่ม ยินดีในการสละ ยินดีในการแจกทานอยู่ครองเรือน และ(๔) ถึงพร้อมด้วยปัญญา มีสติปัญญา เป็นเครื่องพิจารณาเห็นทั้งความเกิดและความดับเป็นอริยะชาแรกกิเลสให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ ชื่อว่าเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อชัชชนะในโลกหน้า ปรรากโลกหน้า คือ มาตุคาม (อ.จ.อภฺรฺกฺก.(ไทย) ๒๓/๔๙/๓๒๔)

๒.อิธโลกิกสูตร (ทุดิย) (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า มาตุคามประกอบด้วยธรรม ๔ ชื่อว่าเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อชัชชนะในโลกนี้ ปรรากโลกนี้ และตรัสว่า มาตุคามประกอบด้วยธรรม ๔ ชื่อว่าเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อชัชชนะในโลกหน้า ปรรากโลกหน้า มีเนื้อความเหมือนในปฐมอิธโลกิกสูตร (อ.จ.อภฺรฺกฺก.(ไทย) ๒๓/๕๐/๓๒๗)

อินทขิลสูตร : พระสูตรว่าด้วยอุปมาด้วยเสาเชือกที่ปักไว้ลึก พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า สมณพราหมณ์ผู้ไม่รู้เห็นอริยสัจ ๔ ย่อมเห็นว่าสมณพราหมณ์เหล่าอื่นรู้จริง เห็นจริง เหมือนปุยนุ่นหรือปุยฝ้ายถูกลมพัดไปทางทิศต่าง ๆ ได้ ส่วนผู้รู้เห็นอริยสัจ ๔ ตามความเป็นจริง ย่อมไม่หวั่นไหว เหมือนเสาเหล็กหรือเสาเชือกที่ปักไว้ลึก ฝังไว้ตื้นถึงจะถูกพายุฝนพัดก็ไม่สั่นสะเทือน (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๑๐๙/๖๑๘)

อินทปัตถ์ : ชื่อนครหลวงของแคว้นกुरु ตั้งอยู่ ณ บริเวณเมืองเดลี นครหลวงของอินเดียปัจจุบัน (แคว้นกुरुอยู่แถบลุ่มน้ำยมุนาตอนบน รวามณฑลปัญจาบลงมา) ดังคำในวิรุทธชาดกว่า ปุณณกยักรัณันได้เหาะไปถึงกรุงอินทปัตถ์ ลงมาแล้วเข้าไปสู่ที่ประชุมของชาวกรุงรัฐไม่เกรงกลัวพระราชชา ๑๐๑ พระองค์ ที่ประชุมพร้อมเพรียงกันอยู่ ณ ที่นั้น กล่าวทำทนายด้วยสกา (ช.ช.ม.(ไทย) ๒๘/๑๓๘๖/๓๙๘)

อินทกเทพบุตร :ชื่อเทพบุตรองค์หนึ่ง เคยทำบุญเมื่อคราวเกิดเป็นมนุษย์แตกต่างกัน และเป็นเทพบุตรคู่รับใช้ของเทพบุตรองค์หนึ่ง ดังคำว่า อินทกมาณพถวายภิกษาทัฬหีหนึ่งแก่พระอนุรุทธเถระ ละร่างมนุษย์แล้วได้ไปบังเกิดในภพดาวดึงส์ แต่อินทกเทพบุตรรุ่งเรื่องยิ่งกว่าอังกูรเทพบุตรโดยฐานะ ๑๐ อย่าง คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะที่น่ารื่นรมย์ใจ อายุ ยศ วรรณะ สุข และความเป็นใหญ่ยิ่ง (พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า) อังกูรเถรทานไหมหาทานสิ้นกาลนาน มาในสำนักของเรา ไฉนจึงนั่งอยู่ไกลนัก (ช.เขต.(ไทย) ๒๖/๓๑๕/๒๑๗)

อินทกยักรัณ : ยักรัณหนึ่ง อยู่ภูเขาคินทกุฏ เขตกรุงราชคฤห์ ยักรัณนี้เคยเข้าเฝ้าทูลถามพระปัญหาที่พระผู้มีพระภาคว่า ผู้รู้ทั้งหลายกล่าวว่า รูปไม่ใช่ชีวะ สัตว์นี้จะมีร่างกายนี้ได้อย่างไรหนอ กระดูกและก้อนเนื้อมาจากไหน สัตว์นี้จะอยู่ในครรภ์ได้อย่างไร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า รูปนี้เป็นกลละก่อน จากกลละเกิดเป็นอัมพุทะ จากอัมพุทะเกิดเป็นเปสิ (ชิ้นเนื้อเล็ก) จากเปสิเกิดเป็นขณะ (เป็นก้อน) จากขณะเกิดเป็นปุม ๕ ปุมต่อจากนั้น ผม ขนและเล็บ จึงเกิดขึ้น (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๓๕/๓๓๗)

อินทกสูตร : พระสูตรว่าด้วยอินทกัณฑ์ สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ภูเขาอินทกภู ซึ่ง เป็นภพของอินทกัณฑ์ เขตกรุงราชคฤห์ อินทกัณฑ์เข้าไปเฝ้าแล้วกราบทูลว่า ผู้รู้ กล่าววว่า รูปไม่ใช่ชีวะแล้วสัตว์มีร่างกายได้อย่างไร กระดูกและก้อนเนื้อมาจากไหน สัตว์อยู่ในครรภ์ได้อย่างไร

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า รูปนี้เป็นกลละก่อน จากกลละเป็นอัพพะทะ จากอัพพะทะ เป็นเปลี(ชิ้นเนื้อเล็ก)จากเปลีเป็นขณะ(เป็นก้อน) จากขณะเป็นปุ้ม ๕ ปุ้ม ต่อจากนั้น ผม ขนและเล็บ จึงเกิดขึ้น มารดาของสัตว์ผู้อยู่ในครรภ์บริโภคข้าว น้ำ โภชนาอาหาร อย่างใด สัตว์ผู้อยู่ในครรภ์ก็ยังอฏภาพให้เป็นไปในครรภ์ ด้วยข้าว น้ำ โภชนาอาหาร อย่างนั้น (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๓๕/๓๓๗)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า กลละ หมายถึงรูปละเอียดมีลักษณะกลมใส ขนาดเท่า หยดน้ำมันที่ติดอยู่บนขนแกะซึ่งเหลือจากการสับัด ๓ ครั้ง (ส.ส.อ. ๑/๒๓๕/๒๘๔, ส.ส.ฎีกา ๑/๒๓๕/๓๒๖) คำว่า อัพพะทะ หมายถึงรูปละเอียดที่เกิดถัดจากกลละนั้นไป ๗ วัน มีสีเหมือนน้ำล้างเนื้อ มีลักษณะเหมือนติบุกเหลว (ส.ส.อ. ๑/๒๓๕/๒๘๕, ส.ส.ฎีกา ๑/๒๓๕/๓๒๖) คำว่า ปุ้ม ๕ ปุ้ม หมายถึงในสัปดาห์ที่ ๕ เกิดเป็นปุ้ม ๕ ปุ้ม คือ แขน ๒ เท้า ๒ ศีรษะ ๑ (ส.ส.อ. ๑/๒๓๕/๒๘๕)

อินทกภู, ภูเขา : ชื่อภูเขาสูงหนึ่งอยู่เขตกรุงราชคฤห์ เป็นที่อยู่ของอินทกัณฑ์ เป็นที่พระผู้มีพระภาค ตรัสอินทกสูตร ดังคำว่า สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ภูเขาอินทกภู ซึ่ง เป็นภพของอินทกัณฑ์ เขตกรุงราชคฤห์ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๓๕/๓๓๗)

อินทพราหมณ์ : ชื่อพราหมณ์คนหนึ่งที่เป็นท้าวสักกะแปลงร่างมาขอทาน ดังคำในสังขพราหมณจริยา ที่พระผู้มีพระภาคตรัสเล่าตอนหนึ่งว่า เราได้เห็นอินทพราหมณ์มายืนอยู่ใกล้ประตู บรรณศาลาของเรา จึงหยิบใบหมากเมาให้เรานำมาจากป่า ซึ่งไม่มีน้ำมันทั้งไม่มีรสเค็ม มอบให้จนหมดพร้อมทั้งภาชนะ เราครั้นให้ใบหมากเมาให้แก่อินทพราหมณ์นั้นแล้ว จึง คว่าภาชนะ ละการแสวงหาใหม่ เข้าไปยังบรรณศาลา แม้ในวันที่ ๒ ที่ ๓ อินท พราหมณ์ก็เข้ามายังสำนักของเรา เราไม่หวั่นไหว ไม่ยึดมั่น ได้ให้ไปเหมือนอย่างนั้น (ขุ.จริยา.(ไทย) ๓๓/๖/๗๒๘,๓๓/๗/๗๒๘,๓๓/๕๗/๗๓๕)

อินทร์ : ผู้เป็นใหญ่, จอมเทพ, ชื่อเทวราชผู้เป็นใหญ่ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ และมีอำนาจบังคับ บัญชาเหนือเทพชั้นจาตุมหาราชิกา; เรียกตามนิยมในบาลีว่า ท้าวสักกะ ดังคำในสักก ปัญหสูตรว่า ท้าวสักกะจอมเทพทรงทราบความเลื่อมใสของพวกเทพชั้นดาวดึงส์ทรง อนุโมทนาว่า ‘ท่านผู้เจริญทั้งหลายพวกเทพชั้นดาวดึงส์ มีพระอินทร์เป็นประธาน ถวายนมัสการพระตถาคตและความดีของพระธรรม หรือดังคำในขัชขณียสูตรที่พระผู้ มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เทพทั้งหลายพร้อมทั้งอินทร์ พรหม และท้าวปชา บติย่อมนมัสการภิกษุผู้มีจิตหลุดพ้นแล้วอย่างนี้ แต่ที่ไกลทีเดียว (ที.ม.(ไทย) ๑๐/ ๒๘๒/๒๑๓,๑๗/๗๙/๑๒๕; ดู ดาวดึงส์, วัตรบท ๗, จาตุมหาราชิกา

อินทริยกถา : เรื่องอินทริย คำว่า อินทริยกถา แปลว่า ถกด้วยอินทริย แบ่งเป็นนิทเทศได้ ๕ นิท เทศ ดังนี้

๑. ปฐมสูตรตันตนิทเทศ๒.ทุติยสูตรตันตนิทเทศ

๓. ตติยสูตตันตนิทเทศ ๔. จตุตถสูตตันตนิทเทศ

๕. อินทริยสโมธาน (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๘๔/๒๙๐)

อินทริยชาตก : ชาตกว่าด้วยอำนาจของอินทริย มีเนื้อความอธิบายว่า พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพราหมณ์ชื่อโชติपालกุมาร เจริญวัย ศึกษาศิลปวิทยาจบแล้วได้ถวายอนุศาสตร์แด่พระราชชา ต่อมาเพื่อหมายยศตำแหน่งจึงออกบวชเป็นฤาษีอยู่ในป่าหิมพานต์มีชื่อว่า สรังกคตาส มีศิษย์เป็นจำนวนมาก และมีศิษย์ผู้ใหญ่ถึง ๗ คนด้วยกัน ท่านได้ติเตียนความไม่สำรวมอินทริยและสรรเสริญความสำรวมอินทริยให้แก่รทดาบสผู้เป็นศิษย์ผู้ใหญ่คนที่ ๗ ที่ไปหลงไหลหลงใหลใฝ่ใฝ่เลอโฉมจนถึงกลับยอมอดอาหารนอนชูบชิตอยู่ได้ฟังว่า ผู้ที่ตกอยู่ในอำนาจของอินทริยคือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ยินดีหลงไหลในรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และธรรมารมณ์ ตายแล้วย่อมไปเกิดในอบาย ย่อมได้รับสุขและทุกข์หมุนเวียนเปลี่ยนไปไม่มีที่สิ้นสุด ส่วนผู้ที่อดทนอดกลั้นไว้ได้ย่อมประสบสุขอันไพบูรณ์ ภาพเทวินดาบสผู้เป็นพี่ชายกล่าวกับนารทดาบส ต้องการลาพรตไปครองเรือนว่า ผู้ครองเรือนต้องมีความขยัน ต้องแบ่งปันกันกินจึงจะเป็นการดี เมื่อได้สิ่งที่ต้องการก็ไม่ระเริงและเมื่อเสื่อมก็ไม่ต้องเดือดร้อน ผู้ไม่สำรวมระวังทวารทั้งหกย่อมถูกทุกข์เข้าครอบงำ ไม่มีที่สิ้นสุด (ขุ.ชา.อฎฐก.(ไทย) ๒๗/๖๐/๒๙๔)

อินทริยนิทเทศ : แสดงอินทริย อธิบายอินทริย ๕ ในอุทเทศที่ ๔ โดยวิธีปุจฉาและวิสัชนา ดังนี้

ท่านนำอินทริย ๕ ประการพร้อมด้วยคำขยายความมาตั้งเป็นบทพาดิภา ดังนี้

สัทอินทริยมีวิเวก ๕ มีวิราคะ ๕ มีนิโรธ ๕ มีโอสสัคคะ ๕ มีนิสสัย ๑๒ วิริยอินทริย ... สตินทริย ... สมาอินทริย ... ปัญญินทริยมีวิเวก ๕ มีวิราคะ ๕ มีนิโรธ ๕ มีโอสสัคคะ ๕ มีนิสสัย ๑๒ จากนั้น ท่านนำอินทริยพร้อมด้วยคำขยายความมาอธิบายทีละประการ โดยวิธีปุจฉาและวิสัชนาตามลำดับ เหมือนในมัคคังคนิทเทศ ต่างกันแต่องค์ธรรมเท่านั้น (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๗/๕๘๔)

อินทริยปโรปริยัตตญาณ : ปรีชาหยั่งรู้ความหย่อนและยิ่งแห่งอินทริยของสัตว์ทั้งหลาย, ปรีชาหยั่งรู้ความยิ่งหย่อนแห่งอินทริยของสัตว์ทั้งหลาย คือรู้ว่า สัตว์พวกไหนมีอินทริย (คือศรัทธาเป็นต้น) อ่อน พวกไหนมีอินทริยแก่กล้า พวกไหนมีจิตมีอธยาศัย เป็นต้น อย่างไรก็ตาม พวกไหนสอนยาก พวกไหนสอนง่าย ดังนี้ เป็นต้น (ข้อ ๖ ในทศพลญาณ) , ใน อินทริยปโรปริยัตตญาณนิทเทศ อธิบายความหมายไว้ว่า ในญาณนี้ พระตถาคตทรงเห็นหมู่สัตว์ ผู้มีกิเลสจตุลีน้อยในปัญญาจักขุผู้มีกิเลสจตุลีนอกในปัญญาจักขุ มีอินทริยแก่กล้า มีอินทริยอ่อน มีอาการดี มีอาการทราม พึงสอนให้รู้แจ้งได้ง่าย พึงสอนให้รู้แจ้งได้ยาก บางพวกมักเห็นปรโลกและโทษโดยความเป็นภัยบางพวกมักไม่เห็นปรโลกและโทษโดยความเป็นภัย(ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๑๑/๑๗๒) ; ดูประกอบใน (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๔๘/๑๔๔-๑๔๘, อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๒๑/๔๓-๔๗

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อินทริยปโรปริยัตตญาณ เป็นชื่อพุทธจักขุ(ส.ส.อ. (บาลี) ๑/๑๗๒/๑๙๐)

อินทริยปโรปริยัตตญาณนิเทศ : แสดงอินทริยปโรปริยัตตญาณ อธิบายอุทเทศที่ ๖๘ ของญาณกถา ที่ยกมาตั้งเป็นคำปุจฉา ดังนี้

ในอุทเทศที่ว่า “ญาณในความยิ่งและความหย่อนแห่งอินทริยของสัตว์ทั้งหลาย ของพระตถาคต” ท่านพระสารีบุตรอธิบายไว้เป็นบทมาติกา ดังนี้

ในญาณนี้ พระตถาคตทรงเห็นหมู่สัตว์ ผู้มีกิเลสจตุจลลีในปัญญาจักขุน้อย มีกิเลสจตุจลลีในปัญญาจักขุมาก มีอินทริยแก่กล้า มีอินทริยอ่อน มีอาการดี มีอาการทรามพึงสอนให้รู้แจ้งได้ง่าย พึงสอนให้รู้แจ้งได้ยาก บางพวกมักเห็นปรโลกและโทษโดยความเป็นภัย บางพวกมักไม่เห็นปรโลกและโทษโดยความเป็นภัย จากนั้น ท่านนำคำในบทมาติกาขยายความเป็นคู่ตรงกันข้าม คือ ฝ่ายดี กับฝ่ายไม่ดี รวม ๕ คู่ ได้แก่

ฝ่ายดี

ฝ่ายไม่ดี

คู่ที่ ๑

ผู้มีกิเลสจตุจลลีในปัญญาจักขุน้อย ผู้มีกิเลสจตุจลลีในปัญญาจักขุ

มาก

คู่ที่ ๒

ผู้มีอินทริยแก่กล้า

ผู้มีอินทริยอ่อน

คู่ที่ ๓ ผู้มีอาการดี

ผู้มีอาการทราม

คู่ที่ ๔ ผู้ที่สอนให้รู้แจ้งได้ง่าย ผู้ที่สอนให้รู้แจ้งได้ยาก

คู่ที่ ๕

ผู้เห็นปรโลกและโทษ ผู้ไม่เห็นปรโลกและโทษ

โดยความเป็นภัย โดยความเป็นภัย

ฝ่ายดีนั้น หมายถึงผู้มีธรรม ๕ ประการ คือ สัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญา ส่วนฝ่ายไม่ดีนั้นมีนัยตรงกันข้าม นอกจากนี้ท่านยังขยายความคำว่า “ปรโลกและโทษ” ในคู่ที่ ๕ ไว้ด้วย (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๑๑/๑๗๒)

อินทริยปโรปริยัตตสูตร : พระสูตรว่าด้วยเหตุที่ทำให้รู้ชัดความแก่อ่อนแห่งอินทริย ภิกษุทั้งหลายถามท่านพระอนุรุทธะว่า ท่านบำเพ็ญธรรมอะไรจึงทำให้รู้ชัดความแก่อ่อนแห่งอินทริย ท่านพระอนุรุทธะตอบว่า สติปฏิฐาน ๔ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๙๑๘/๔๔๕)

อินทริยภาวนาสสูตร : พระสูตรว่าด้วยการเจริญอินทริย พระผู้มีพระภาคทรงแสดงพระสูตรมีลักษณะเป็นการบรรยายโวหารแบบถาม-ตอบแก่อุตรมาณพ ณ เวฬุวัน ในกัชชังคลานิคม เพราะทรงปรารถนาคำทูลของอุตรมาณพเรื่องการเจริญอินทริยของปาราสิริยพราหมณ์ พระผู้มีพระภาคตรัสถามอุตรมาณพว่า ปาราสิริยพราหมณ์แสดงการเจริญอินทริยแก่สาวกหรือไม่ เมื่ออุตรมาณพทูลตอบว่า แสดง โดยแสดงว่าอย่าดูรูปทางตา อย่าฟังเสียงทางหู จึงตรัสว่าถ้าเป็นเช่นนั้น ก็จักเป็นคนตาบอด หูหนวก

อุตรมาณพนั่งก้มหน้านิ่งหมดปัญญาจะโต้ตอบ พระองค์จึงรับสั่งเรียกท่านพระอานนท์มาแล้วทรงแสดงเรื่องการเจริญอินทริยตามหลักคำสอนของพระองค์ ดังนี้

๑. ภิกษุเห็นรูป ฟังเสียง ดมกลิ่น ลิ้มรส ถูกต้องโผฏฐัพพะ รู้แจ้งธัมมารมณ์แล้วเกิดความชอบใจหรือเกิดความไม่ชอบใจ เธอรู้ชัดว่าเกิดจากเหตุปัจจัยแล้วจึงมีอุเบกขา ความชอบใจและไม่ชอบใจเหล่านั้นก็จะดับไป

๒. พระเสขะผู้ปฏิบัติตามวิธีในข้อ ๑ นั้น ย่อมเบื่อหน่าย รังเกียจความชอบใจและไม่ชอบใจนั้น และเมื่อเบื่อหน่าย ย่อมสามารถกำหนดรู้สิ่งที่ปฏิกุศลและไม่ปฏิกุศลเป็น

ต้น จึงมีอุเบกขามีสติสัมปชัญญะก็จะเชื่อว่าเป็นพระอริยะผู้อบรมอินทรีย์ได้แล้ว เมื่อพระผู้มีพระภาคได้ตรัสพระภาษิตนี้แล้ว ท่านพระอานนทมีใจยินดีชื่นชมพระภาษิตของพระองค์ (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๔๕๓/๕๐๔)

อินทรีย์สังวร : ความสำรวมอินทรีย์ดังกล่าวในสักกปัญหสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสถึงอินทรีย์สังวรไว้ตอนหนึ่งว่า จอมเทพ เรากล่าวรูปที่พึงรู้แจ้งทางตาไว้๒ อย่าง คือ รูปที่ควรเสพและรูปที่ไม่ควรเสพ กล่าวเสียงที่พึงรู้แจ้งทางหูไว้๒ อย่าง คือ เสียงที่ควรเสพและเสียงที่ไม่ควรเสพ เป็นต้น แล้วอธิบายให้ทั่วสักกะฟังอีกว่า เมื่อบุคคลเสพรูปที่พึงรู้แจ้งทางตาเช่นใด อกุศลธรรมทั้งหลายเจริญยิ่งขึ้น กุศลธรรมทั้งหลายเสื่อมลงรูปที่พึงรู้แจ้งทางตาเช่นนี้เป็นรูปที่ไม่ควรเสพ เมื่อบุคคลเสพรูปที่พึงรู้แจ้งทางตาเช่นใด อกุศลธรรมทั้งหลายเสื่อมลง กุศลธรรมทั้งหลายเจริญยิ่งขึ้น รูปที่พึงรู้แจ้งทางตาเช่นนี้เป็นรูปที่ควรเสพ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๖๕/๒๙๑)

อินทรีย์สังวรสูตร : พระสูตรว่าด้วยอินทรีย์สังวร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เมื่อไม่มีอินทรีย์สังวร ศิลของบุคคลผู้มีอินทรีย์สังวรย่อมมีเหตุถูกกำจัด เมื่อไม่มีศีล สัมมาสมาธิย่อมมีเหตุถูกกำจัด เมื่อไม่มีสัมมาสมาธิ ยถาภูตญาณทัสสนะย่อมมีเหตุถูกกำจัด เมื่อไม่มียถาภูตญาณทัสสนะ นิพพิทาและวิราคะย่อมมีเหตุถูกกำจัด เมื่อไม่มีนิพพิทาและวิราคะ วิมุตติญาณทัสสนะย่อมมีเหตุถูกกำจัด เปรียบเทียบต้นไม้ที่มีกิ่งและใบวิบัติแล้ว สะเก็ด เปลือก กระพี้ แม้แก่นก็ไม่ถึงความบริบูรณ์ เมื่อมีอินทรีย์สังวร ศิลของบุคคลผู้สมบูรณ์ด้วยอินทรีย์สังวรย่อมมีเหตุสมบูรณ์ เมื่อมีศีล สัมมาสมาธิย่อมมีเหตุสมบูรณ์ เมื่อมีสัมมาสมาธิ ยถาภูตญาณทัสสนะย่อมมีเหตุสมบูรณ์ เมื่อมียถาภูตญาณทัสสนะ นิพพิทาและวิราคะย่อมมีเหตุสมบูรณ์ เมื่อมีนิพพิทาและวิราคะ วิมุตติญาณทัสสนะย่อมมีเหตุสมบูรณ์ เปรียบเทียบต้นไม้ที่มีกิ่งและใบสมบูรณ์ สะเก็ด เปลือก กระพี้ แม้แก่นก็จะถึงความสมบูรณ์ (อภ.ฉก.(ไทย) ๒๒/๕๐/๕๑๘)

อินทรีย์สัมปन्नสูตร : พระสูตรว่าด้วยผู้เพียบพร้อมด้วยอินทรีย์ ภิกษุรูปหนึ่งเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคผู้ประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันแล้วได้ทูลถามว่า ด้วยเหตุเพียงเท่าไร ภิกษุจึงเป็นผู้เพียบพร้อมด้วยอินทรีย์ พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า หากภิกษุพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปในอินทรีย์ ๖ ย่อมเบื่อหน่าย เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนด เพราะคลายกำหนด จิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ว่าหลุดพ้นแล้วชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีก ด้วยเหตุเพียงเท่านั้นแล ภิกษุจึงเป็นผู้เพียบพร้อมด้วยอินทรีย์ ๖ (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๑๕๔/๑๙๐)

อินทรีย์สูตร : พระสูตรว่าด้วยอินทรีย์ มี ๕ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อินทรีย์สูตร พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า อสังขตธรรม ได้แก่ความสิ้นราคะ โทสะและโมหะ ทางที่ให้ถึงอสังขตธรรม ได้แก่อินทรีย์ ๕ เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งกายคตาสติสูตรในวรรคนี้ (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๓๗๓/๔๕๑)

๒.อินทริยสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสปฏิบัติปา ๓ เหมือนในสติปัฏฐานสูตร ต่างกัน เฉพาะมีชฌมาปฏิบัติปา คือ ภิกษุเจริญสัทอินทริย ...วิริยอินทริย ...สตินทริย ...สมาธิทริย ...ปัญญินทริย (อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๑๕๗/๔๐๔)

๓.อินทริยสูตร พระผู้มีพระภาคพระผู้มีพระภาคตรัสว่า อินทริย ๔ คือ (๑) ศรัทธา (๒) วิริยะ (๓) สมาธิ (๔) ปัญญา (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๕๑/๒๑๔)

๔.อินทริยสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุเป็นผู้ควรแก่ของที่เขานำมาถวาย ควรแก่ของต้อนรับ ควรแก่ทักษิณา ควรแก่การทำอัญชลี เป็นนาบุญอันยอดเยี่ยมของโลก เพราะมีธรรม ๖ คือ (๑) สัทอินทริย (๒) วิริยอินทริย (๓) สตินทริย (๔) สมาธิทริย (๕) ปัญญินทริย (๖) ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติ ด้วยปัญญาอันยิ่งเองอยู่ (อง.ฉกก.(ไทย) ๒๒/๓/๔๑๕)

๕.อินทริยสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย อินทริย ๓ ประการนี้ อินทริย ๓ ประการ คือ ๑. อนัญญาตัญญุสสามิตินทริย ๒. อัญญินทริย ๓. อัญญาตาวิทริย และตรัสสรุปว่า พระอริยบุคคลผู้สมบูรณ์ด้วยอินทริยระงับกิเลสได้ ยินดีในสันติบาท คือนิพพาน ย่อมชนะมารพร้อมทั้งเสนามารได้ (ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๖๒/๔๑๓)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อนัญญาตัญญุสสามิตินทริย หมายถึงอินทริยของผู้ปฏิบัติด้วยมุ่งว่า ‘เราจักรู้สมบัติ (นิพพาน) หรือ อริยสังขาร ๔ ที่ยังมีไม่รู้ยังมีได้บรรลุ’ คำนี้เป็นชื่อของโสคาปัตติมคคญาณ (ขุ.อิติ.อ. ๖๒/๒๓๗) คำว่า อัญญินทริย หมายถึงอินทริย หรือปัญญาที่รู้โดยข้ามพ้นแดนมิถิญาแล้วกำหนดรู้อริยสัง ๔ มีทุกข์ เป็นต้น เช่นเดียวกับโสคาปัตติมคคญาณ แต่มีลักษณะรู้ชัดกว่ากันตามลำดับ คำนี้เป็นชื่อของญาณ ๖ คือตั้งแต่โสคาปัตติผลญาณ ถึงอรหัตตมคคญาณ (ขุ.อิติ.อ. ๖๒/๒๓๗-๒๓๘) คำว่า อัญญาตาวิทริย หมายถึงอินทริยของท่านผู้รู้ทั่วถึงแล้ว กล่าวคือปัญญาของพระอรหันตชินาสพ คำนี้เป็นชื่อของอรหัตตผลญาณ (ขุ.อิติ.อ. (บาลี) ๖๒/๒๓๗-๒๓๘)

อินทริยสุ อคุตตวารตา : ความไม่ระมัดระวังตา หู เป็นต้นปล่อยให้เกิดช่องให้กิเลสเข้ามาได้, เป็นข้อ ๑ ในธรรม ๒ คือ ๑. อินทริยสุ อคุตตวารตา (ความไม่คุ้มครองทวารในอินทริย) ๒. โภขเน อมัตตัญญตา(ความไม่รู้จักประมาณในการบริโภค), ในทุกขวิหารสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๒ ประการ (คือ ๑. ความไม่คุ้มครองทวารในอินทริยทั้งหลาย ๒. ความไม่รู้จักประมาณในการบริโภค) ย่อมอยู่เป็นทุกข์อึดอัดคับแค้นกระวนกระวายในปัจจุบันนี้หลังจากมรณภาพแล้ว พึงหวังได้ทุกคติ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๔/๒๕๖, ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๒๘/๓๓๕)

อินทริย : ความเป็นใหญ่, สภาพที่เป็นใหญ่ในกิจของตน, ธรรมที่เป็นเจ้าการในการทำหน้าที่อย่างหนึ่งๆ เช่น ตาเป็นใหญ่หรือเป็นเจ้าการในการเห็น หูเป็นใหญ่ในการได้ยิน วิริยะเป็นเจ้าการในการครอบงำเสียซึ่งความเกียจคร้าน เป็นต้น ดังคำในมหาวิงค์ว่า ภิกษุเหล่านั้น จึงเป็นผู้มีน้ำมีนวล มีอินทริยผ่องใส มีใบหน้าเอิบอิ่ม มีผิวพรรณผุดผ่อง (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๑๙๔/๑๗๘, ๑/๒๑๘/๒๐๗, วิ.มหา.(ไทย) ๒/๘๔/๒๗๓, วิ.ม.

(ไทย) ๔/๙/๑๔, ๔/๑๑/๑๖, ๔/๖๐/๗๓, ๔/๖๑/๗๕, ๙/๘๗/๓๕, ที.สี.(ไทย) ๙/๑๖๖/๕๔, ๙/๑๖๘/๕๕, ๙/๑๗๑/๕๗, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๓๒/๒๖๐)

อินทรีย์ ๘ : ความเป็นใหญ่ ๘ คือ ๑. สัทอินทรีย์ ๒. วิริยอินทรีย์ ๓. สตินอินทรีย์ ๔. สมาธินทรีย์ ๕. ปัญญาอินทรีย์ ๖. มนินทรีย์ ๗. โสมนัสสินทรีย์ ๘. ชีวิตินทรีย์ ดังคำในปฏิสัมภิทามรรค ญาณกถาว่า ในขณะที่แห่งโสตาปัตติมรรค อนัญญาตัญญูสสามิตินทรีย์มีอินทรีย์ ๘ ประการนี้ซึ่งมีสหชาตธรรมเป็นบริวาร มีธรรมที่อาศัยกันและกันเป็นบริวาร มีธรรมที่อาศัยกันเป็นบริวาร มีธรรมที่ประกอบกันเป็นบริวาร ไปพร้อมกัน เกิดร่วมกัน เกี่ยวข้องกันประกอบด้วยกัน ธรรมเหล่านั้นเป็นอาการและเป็นบริวารของอนัญญาตัญญูสสามิตินทรีย์นั้น, ในอัมมสังคณิอธิบายอินทรีย์ ๘ ไว้ว่า ความเชื่อ กิริยาที่เชื่อ ความปลงใจเชื่อ ความเลื่อมใสยิ่ง ศรัทธา สัทอินทรีย์ สัทธาพละ นี้ชื่อว่า สัทอินทรีย์ การปรารถนาความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความชวนชวนความพยายาม ความอดสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความมุ่งมั่นอย่าง ไม่ทอดถอย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความเอาใจใส่ธุระ วิริยะ วิริยอินทรีย์ วิริยพละ สัมมาวายามะ นี้ชื่อว่า วิริยอินทรีย์ สติ ความตามระลึก ความหวนระลึก สติ กิริยาที่ระลึก ความทรงจำ ความไม่เลือนลอย ความไม่หลงลืม สติ สตินทรีย์ สติพละ สัมมาสติ นี้ชื่อว่า สตินทรีย์ ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่ ความตั้งมั่น ความไม่ซัดส่าย ความไม่ฟุ้งซ่าน ความที่จิตที่ไม่ซัดส่าย สมณะ สมาธินทรีย์ สมาธิพละ สัมมาสมาธิ นี้ชื่อว่า สมาธินทรีย์ ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไป กำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความค้นคิด ความใคร่ครวญปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ดี ปัญญาเหมือนปฏัก ปัญญา ปัญญาอินทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนคัสตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือ ปัญญา แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้น ธรรม สัมมาทิฐิ นี้ชื่อว่า ปัญญาอินทรีย์ จิต มโน มานัส หทัย ปณฺฑระ มโน มนายตนะ มนินทรีย์ วิญญาณ วิญญาณขันธ และมโนวิญญาณ ธาตุที่เหมาะสมกัน นี้ชื่อว่า มนินทรีย์ ความสำราญทางใจ ความสุขทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่สำราญเป็นสุข อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สำราญเป็นสุข อันเกิดแต่เจโตสัมผัส นี้ชื่อว่า โสมนัสสินทรีย์ อายุ ความดำรงอยู่ ความเป็นไป กิริยาที่ให้เป็นไป อาการที่สืบเนื่องกัน ความดำเนินไป ความหล่อเลี้ยง ชีวิต ชีวิตินทรีย์แห่งสภาวะธรรมที่ไม่เป็นรูปเหล่านั้น นี้ชื่อว่า ชีวิตินทรีย์ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๐๗/๑๖๖, อภ.ส.(ไทย) ๓๔/๗๔/๔๐)

อินทรีย์ ๒๒ : สภาวะที่เป็นใหญ่ในการทำกิจของตน คือ ทำให้ธรรมอื่นๆที่เกี่ยวข้อง เป็นไปตามตน ในกิจนั้นๆในขณะที่เป็นไปอยู่นั้น มีดังนี้ หมวด ๑:๑. จักขุนทรีย์ (อินทรีย์ คือ จักขุ ปสาท) ๒. โสตินทรีย์ (อินทรีย์ คือ โสตปสาท) ๓. ฆานินทรีย์ (อินทรีย์ คือ ฆานปสาท) ๔. ชิวหินทรีย์ (อินทรีย์ คือ ชิวหาปสาท) ๕. กายินทรีย์ (อินทรีย์ คือ กายปสาท) ๖.

มณินทรีย์ (อินทรีย์ คือ ใจ) *หมวด ๒:๗. อิตถินทรีย์ (อินทรีย์ คือ อิตถิภาวะ)๘. ปุริสินทรีย์ (อินทรีย์ คือ ปุริสภาวะ)๙. ชีวิตินทรีย์ (อินทรีย์ คือ ชีวิต)หมวด ๓: ๑๐. สุขินทรีย์ (อินทรีย์ คือสุขเวทนา) ๑๑. ทุกขินทรีย์ (อินทรีย์ คือทุกขเวทนา) ๑๒. โสมนัสสินทรีย์(อินทรีย์ คือ โสมนัสสเวทนา) ๑๓.โทมนัสสินทรีย์ (อินทรีย์ คือ โทมนัสสเวทนา) ๑๔. อุpekขินทรีย์ (อินทรีย์ คืออุpekขาเวทนา) *หมวด ๔: ๑๕. สัทธินทรีย์ (อินทรีย์ คือ ศรัทธา) ๑๖. วิริยินทรีย์(อินทรีย์ คือ วิริยะ) ๑๗. สตินทรีย์(อินทรีย์ คือ สติ) ๑๘. สมาธินทรีย์(อินทรีย์ คือ สมาธิ) ๑๙. ปัญญินทรีย์(อินทรีย์ คือ ปัญญา) *หมวด ๕: ๒๐.อนัญญาตัญญูสสามิณทรีย์ (อินทรีย์แห่งผู้ปฏิบัติด้วยมุ่งว่าเราจักรู้สัจธรรมที่ยังมิได้รู้ ได้แก่ โสตาปัตติมคคญาณ)๒๑. อัญญินทรีย์ (อินทรีย์ คือ อัญญาหรือปัญญาอันรู้ทั่วถึง ได้แก่ ญาณ ๖ในท่ามกลาง คือ โสตาปัตติผลญาณ ถึงอรหัตตมคคญาณ) ๒๒. อัญญาตาวินทรีย์(อินทรีย์แห่งท่านผู้รู้ทั่วถึงแล้ว กล่าวคือปัญญาของพระอรหันต์ ได้แก่ อรหัตตผลญาณ (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๒๑๙/๑๙๗, อภิ.ธ.(ไทย) ๓๖/๖๐/๑๗,อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๗๒๐/๗๖๙)***

อินทรีย์ ๕ : ธรรมที่เป็นใหญ่ในกิจของตนโดยเป็นเจ้าของการในการทำหน้าที่และเป็นหัวหน้านำสัมปยุตตธรรมในการครอบงำกำจัดธรรมที่เป็นปฏิปักษ์มี ๕ อย่าง ได้แก่ *ศรัทธา วิริยะ สติสมาธิ ปัญญา* (ข้อธรรมตรงกับ *พละ๕*), ธรรม ๕ อย่างชุดเดียวกันนี้ เรียกชื่อต่างกันไป ๒ อย่าง ตามหน้าที่ที่ทำได้ เรียกชื่อว่า *พละ* โดยความหมายว่าเป็นกำลังให้เกิดความเข้มแข็งมั่นคง ซึ่งธรรมที่ตรงข้ามแต่ละอย่างจะเข้าครอบงำไม่ได้ เรียกชื่อว่า *อินทรีย์* โดยความหมายว่าเป็นเจ้าของการในการครอบงำเสียซึ่งธรรมที่ตรงข้ามแต่ละอย่าง คือความไร้ศรัทธา ความเกียจคร้าน ความประมาท ความฟุ้งซ่าน และความหลงมกมาย ตามลำดับ ดังคำในมหาวิงค์ว่า คำว่า มรรคภาวนา ได้แก่ สติปัญญา ๔ สัมมปธาน ๔ อธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘ (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๑๙๙/๑๘๕,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๒๐/๓๑๐, อภิ.ธ.(ไทย) ๓๖/๗๕/๑๙,๓๖/๑๘๔/๔๒,๓๖/๑๘๒/๔๕,๓๖/๒๐๘/๕๐,๓๖/๒๕๒/๖๔,๓๖/๓๓๔/๘๕,๓๖/๓๖๖/๙๒,๓๖/๔๑๖/๑๐๔,๓๖/๔๓๒/๑๐๗,๓๖/๔๗๑/๑๒๐,อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๘๕๖/๘๙๑) ; ดู *โพธิปักขิยธรรม*

อินทรีย์ ๖ : สภาวะที่เป็นใหญ่หรือเป็นเจ้าการในการรับรู้ด้านนั้นๆได้แก่อายตนะภายใน ๖ คือ จักขุ-ตา โสตะ-หูฆานะ-จมูก ชิวหา-ลิ้น กาย-กาย มโน-ใจ,ในเสขสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุผู้เป็นอเสขะย่อมรู้ชัดอินทรีย์ ๖ ประการ คือ๑.จักขุนทรีย์ ๒.โสตินทรีย์ ๓. ฆานินทรีย์ ๔.ชิวหินทรีย์ ๕. กายินทรีย์ ๖.มณินทรีย์ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๕๒๓/๓๓๘, ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๖๐/๔๔๘)

อินทรีย์แก่กล้า :อินทรีย์ ๕ คือศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญาแก่กล้า ดังคำในมหาบรรคว่า พระผู้มีพระภาคทรงรับคำทูลอาราธนาของพรหม และเพราะอาศัยพระกรุณาในหมู่สัตว์ทรงตรวจดูโลกด้วยพุทธจักขุ เมื่อทรงตรวจดูโลกด้วยพุทธจักขุ ได้เห็นสัตว์ทั้งหลายผู้มีอริในตาน้อย มีอริในตามาก มีอินทรีย์แก่กล้ามีอินทรีย์อ่อน,ในวิงค์อธิบาย

ความหมายไว้ว่า (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๖๙/๓๙,ม.ม.(ไทย) ๑๒/๑๔๘/๑๔๕,อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๘๒๒/๕๒๘)

อินทรีย์แก่กล้าและอินทรีย์อ่อน : ๔ ประการให้มาก และอินทรีย์๕ มีศรัทธาต้นอ่อนเพราะเจริญสติ
 ปุณฐาน ๔ ประการน้อย ดังคำในอินทรีย์ปโรปริยัตตสูตรที่พระอนุรุทธะกล่าวไว้ว่า ผู้มี
 อายุทั้งหลาย อนึ่ง ผมรู้ซัดว่าสัตว์เหล่าอื่นและบุคคลเหล่าอื่นมีอินทรีย์แก่กล้าและ
 อินทรีย์อ่อนตามความเป็นจริง ก็เพราะสติปุณฐาน ๔ ประการนี้ที่ผมเจริญทำให้มาก
 แล้ว (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๙๑๘/๔๔๕)

อินทรีย์ต่างกัน : มีหลักปฏิบัติต่างกัน เช่น ภิกษุรูปหนึ่งมุ่งความที่จิตมีอารมณ์เดียวเป็นหลักก็จะหลุด
 พันด้วยเจโตวิมุตติ ภิกษุอีกรูปหนึ่งมุ่งปัญญาเป็นหลัก ก็จะหลุดพันด้วยปัญญาวิมุตติ
 ดังคำในมหาลุมกยสูตรที่ท่านพระอานนท์ทูลถามว่า ถ้ามรรคและปฏิบัติพานี้ เป็นไป
 เพื่อละโอรัมภาคียสังโยชน์ ๕ ประการ เมื่อเป็นเช่นนั้น เพราะเหตุไร ภิกษุทั้งหลายใน
 พระธรรมวินัยนี้บางพวกจึงเป็นเจโตวิมุต บางพวกจึงเป็นปัญญาวิมุต พระพุทธเจ้าข้า
 พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่าอานนท์ ในเรื่องนี้ เรากล่าวว่าภิกษุเหล่านั้นมีอินทรีย์
 ต่างกัน (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๓๓/๑๔๙)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อินทรีย์ต่างกัน หมายความว่า มีหลักปฏิบัติต่างกัน
 เช่น ท่านพระอานนท์ บำเพ็ญบารมี ๑๐ แล้วยังไม่บรรลุปุระสัพพัญญุตญาณ เหตุนั้น
 พระสัพพัญญุตญาณจึงไม่ปรากฏแก่ท่าน แต่พระตถาคตแห่งตลอดแล้วเหตุนี้พระ
 สัพพัญญุตญาณจึงปรากฏแก่พระองค์ ทั้งนี้เป็นเพราะอินทรีย์ต่างกัน หรือในเวลา
 บำเพ็ญ สมถกัมมมีฐานภิกษุรูปหนึ่งมุ่งความที่จิตมีอารมณ์เดียวเป็นหลักก็จะหลุด
 พันด้วยเจโตวิมุตติ ภิกษุอีกรูปหนึ่งมุ่งปัญญาเป็นหลัก ก็จะหลุดพันด้วยปัญญาวิมุตติ
 (ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๑๓๓/๑๐๙)

อินทรีย์ปัจจัย : ปัจจัยคืออินทรีย์ ดังคำในปุณฐานว่า อินทรีย์ปัจจัย ได้แก่ จักขุอินทรีย์เป็นปัจจัยแก่
 จักขุวิญญาณาธาตุ และสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยจักขุวิญญาณาธาตุนั้นโดยอินทรีย์
 ปัจจัยโสตอินทรีย์เป็นปัจจัยแก่โสตวิญญาณาธาตุและสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยโสต
 วิญญาณาธาตุนั้นโดยอินทรีย์ปัจจัย ขานินทรีย์ เป็นปัจจัยแก่ขานวิญญาณาธาตุและ
 สภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยขานวิญญาณาธาตุนั้นโดยอินทรีย์ปัจจัย ชิวหินทรีย์เป็นปัจจัย
 แก่ชิวหาวิญญาณาธาตุ และสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยชิวหาวิญญาณาธาตุนั้นโดยอินทรีย์
 ปัจจัย กายินทรีย์เป็นปัจจัยแก่กายวิญญาณาธาตุ และสภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยกาย
 วิญญาณาธาตุนั้นโดยอินทรีย์ปัจจัย รูปชีวิตินทรีย์เป็นปัจจัยแก่กัฏฐตาธูปโดยอินทรีย์
 ปัจจัย อินทรีย์ที่ไม่เป็นรูปเป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่สัมปยุต และรูปซึ่งมีสภาวะธรรม
 นั้นเป็นสมุฏฐานโดยอินทรีย์ปัจจัย (อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/๑๖/๑๑,๔๐/๖๖/๓๔,๔๐/
 ๑๙๐/๙๘,๔๐/๒๑๒/๑๑๒,๔๐/๒๖๔/๑๔๑,๔๐/๓๑๔/๑๘๔,๔๐/๓๒๒/๑๘๘,อภิ.ป.
 (ไทย) ๔๑/๑๐๑/๒๙๔,อภิ.ป.(ไทย) ๔๒/๓๓/๒๒๐,๔๒/๓๖/๑๙)

อินทรีย์ผ่องใส : ไบหน้าเอิบอิม ผิวพรรณผุดผ่อง ใจชื่นบาน ดังคำในมหาวิภังควา ภิกษุเหล่านั้น จึง
 เป็นผู้ที่มีน้ำมีนวล มีอินทรีย์ผ่องใส มีไบหน้าเอิบอิม มีผิวพรรณผุดผ่อง หรือดังคำ
 ในธัมมเจตยสูตรที่พระเจ้าปเสนทโกศลตรัสไว้ว่า หม่อมฉันได้เห็นภิกษุทั้งหลายใน

พระธรรมวินัยนี้ ร่าเริงยั้งนัก มีใจขึ้นบานมีรูปอันน่ายินดี มีอินทรีย์ผ่องใส มีความ
ชวนชวายน้อย ไม่หวาดกลัว เลี้ยงชีพด้วยของที่ผู้อื่นให้ มีจิตดูจุมฤคอยู่,ในปณิหปา
ตปาริสุทธิสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถามพระสารีบุตรว่ามีอินทรีย์ผ่องใสเพราะอะไร
พระสารีบุตรกราบทูลว่าข้าพระองค์อยู่ด้วยสุญญาตาวินัยธรรมเป็นส่วนมากในบัดนี้
พระพุทธเจ้าข้า (วิ.มทา.(ไทย) ๑/๑๙๔/๑๗๘,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๖๙/๔๕๔,ม.อ.(ไทย)
๑๔/๔๓๘/๔๙๘)

อินทรีย์สังวร : สำรวมอินทรีย์ ๖ คือ ตาหู จมูก ลิ้น กาย ใจ ไม่ให้ยินดีในร้ายในเวลาเห็นรูป ฟังเสียง
ดมกลิ่น ลิ้มรสถูกต้องโผฏฐัพพะ รู้ธรรมารมณด้วยใจ,ระวังไม่ให้กิเลสครอบงำใจใน
เวลารับรู้อารมณ์ทางอินทรีย์ทั้ง๖(ข้อ๑ ในอปณณกปฏิบัติ ๓, ข้อ ๒ ในปาริสุทธิศีล
๔, ข้อ ๒ ในองค์แห่งภิกษุใหม่ ๕),ที่เป็นข้อ ๒ ในปาริสุทธิศีล ๔ นั้น เรียกเต็มว่า
อินทรีย์สังวรศีล แปลว่า ศีลคือความสำรวมอินทรีย์ (ที.สี.(ไทย) ๙/๒๑๓/๗๒,ม.ม.
(ไทย) ๑๓/๑๒/๒๕๕๘,ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๘๗/๑๒๑,อง.ฉก.(ไทย) ๒๒/๕๐/
๕๑๘,อง.นวก.(ไทย) ๒๓/๖๕/๑๓๑,๒๓/๘๑/๔๐๕,ช.ม.(ไทย) ๒๙/๑๙๙/๕๘๔)

อินทรีย์อ่อน : อินทรีย์ ๕ มีศรัทธาเป็นต้น ไม่บริบูรณ์ หมายถึงมีอินทรีย์ยังไม่ีผละ ดังคำในมหาสิ
หนาทสูตรว่า ตถาคตรู้ชัดว่าสัตว์เหล่าอื่นและบุคคลเหล่าอื่นมีอินทรีย์แก่กล้า และ
อินทรีย์อ่อนตามความเป็นจริง,ในวิภังค์อธิบายความหมายไว้ว่าอินทรีย์ ๕ เหล่านี้อัน
สัตว์เหล่าใดไม่ส้องเสพ ไม่เจริญ ไม่ทำให้มาก ไม่ทำให้เพิ่มพูนขึ้นแล้ว สัตว์เหล่านั้น
ชื่อว่าผู้มีอินทรีย์อ่อน (ม.ม.(ไทย) ๑๒/๑๔๘/๑๔๕,อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๘๒๑/๕๒๘)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อินทรีย์อ่อน หมายถึงมีอินทรีย์ ๕ ไม่บริบูรณ์ คือ (๑)
ศรัทธา (ความเชื่อ) (๒) วิริยะ (ความเพียร) (๓) สติ (ความระลึกได้) (๔) สมาธิ (ความ
ตั้งจิตมั่น) (๕) ปัญญา (ความรู้ทั่ว) (ที.ม.อ. (บาลี) ๖๙/๖๔)

อินทวรีอุบาสิกา : ชื่ออุบาสิกาคนหนึ่ง เป็นอัครอุปัฏฐายิกาของพระพุทธเจ้านามว่านารทะ ดังคำใน
นารทพุทธวงศ์ว่า ต้นไม้เป็นที่ตรัสรู้ของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ชาวโลกเรียกว่า
ต้นอ้อยช้างใหญ่ อัครอินทวรีอุบาสิกาและวรสกอุบาสิกาเป็นอัครอุปัฏฐายิกา อินทวรีอุบาสิกา
และคณทีอุบาสิกาเป็นอัครอุปัฏฐายิกา (ช.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๕/๖๓๘)

อินทสมะ, พระเจ้าจักรพรรดิ :ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์ ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระเจ้าชชกทายกเถระ ดัง
คำในชชกทายกเถรพทานที่ท่านพระเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนสรุปความได้ว่า
เมื่อก่อน ข้าพเจ้าได้ถวายผลไม้ แต่พระผู้มีพระภาคพระนามว่าติสสะ และได้ถวาย
ผลมะพร้าวและของควรเคี้ยวที่รู้กันดี เพราะผลแห่งการถวายผลไม้ ในกัปที่ ๑๓
นับจากกัปนี้ไป ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าอินทสมะ สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗
ประการ มีพละนุภาพมาก (ช.อป.(ไทย) ๓๒/๑๖/๓๓๐)

อินทสมานโคตตชาดก : ชาดกว่าด้วยอินทสมานโคตรดาบส มีเนื้อความอธิบายว่า ฤาษีโพธิสัตว์ได้ติ
เตียนสหายฤาษีผู้ไม่เชื่อฟังนำลูกช้างมาเลี้ยงจนถูกลูกช้างเหยียบตายว่า คนไม่ควรทำ
ความสนิทสนมกับคนชั่ว ควรทำความสนิทสนมกับสัตบุรุษผู้มีศีล มีปัญญาและม
ีการศึกษาเท่านั้น เพราะการสมาคมกับสัตบุรุษเป็นเหตุนำความสุขมาให้โดยแท้ คน

ไม่ควรเพิกเฉยต่อคำสอน ควรเป็นคนได้รับการศึกษา ไม่ควรเป็นคนว่ายาก (ขุ.ชา. ทุก.(ไทย) ๒๗/๒๑/๖๙)

อินทสมานโคตรดาบส : ชื่อดาบสคนหนึ่งที่ถูกช้างเหยียบตาย มีปรากฏในอินทสมานโคตตชาดก ดังคำ ว่า ดาบสโพธิสัตว์บอกดาบสที่ไม่ควรทำความคลุกคลีกับคนชั่วว่า บุคคลไม่ควรทำ ความสนิทสนมกับคนชั่ว บุคคลผู้ประเสริฐรู้ประโยชน์ชัดเจน ก็ไม่ควรทำความสนิท สนมกับบุคคลผู้ไม่ประเสริฐ เพราะว่าบุคคลผู้ไม่ประเสริฐถึงแม้จะอยู่ร่วมกันเป็น เวลานานก็ยังทำความชั่วเหมือนช้างได้ฆ่าอินทสมานโคตรดาบส (ขุ.ชา.ทุก.(ไทย) ๒๗/๒๑/๖๙)

อินทสาละ, ถ้ำ : ถ้ำแห่งหนึ่ง ทางทิศเหนือของหมู่บ้านพราหมณ์ชื่ออัมพสันต์ ทิศตะวันออกแห่งกรุง ราชคฤห์ ดังคำในลักกัณห์สูตรว่า พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ในถ้ำอินทสาละที่ภูเขา เวทียกะ ทางทิศเหนือของหมู่บ้านพราหมณ์ชื่ออัมพสันต์ ซึ่งตั้งอยู่ทางทิศตะวันออก แห่งกรุงราชคฤห์แคว้นมคธ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๔๔/๒๗,๑๐/๓๔๕/๒๗๓,๑๐/๓๔๗/ ๒๗๔,๑๐/๓๕๑/๒๗๘)

อินทะ, พระเจ้าจักรพรรดิ : ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระสีหასนทหายกเถระ ดังคำในสีหასนทหายกเถรชาปทานที่ท่านพระเถระกล่าวไว้ว่า เพราะผลของการถวาย ตั้งสำหรับรองพระบาท ในกัปที่ ๙๔ นับจากกัปนี้ไป ข้าพเจ้าได้ทำกรรมไว้ในครั้งนั้น จึงไม่รู้จักทุกคิดเลย นี่เป็นผลแห่งบุญกรรม ในกัปที่ ๗๓ นับจากกัปนี้ไป ข้าพเจ้าได้ เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ๓ชาติ มีพระนามว่าอินทะ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๐/๑๐๓)

อินทะ, ยักษ์ : ชื่อโอรสของท้าวมหาราช คือ ท้าวภูเวรอยู่ทางทิศเหนือ ท้าวภูเวรมีบุตร แต่ละคน ล้วน)มีชื่อว่าอินทะ มีฤทธิ์ มีความรุ่งเรือง มีผิวพรรณงดงาม มียศ ดังคำในอาฏานา ฎียสูตรว่า ข้าพระพุทธเจ้าได้สดับมาว่า ‘แม้โอรสของท้าวอตรฐจะมีมากก็มีพระนาม เดียวกัน คือทั้ง ๙๑ องค์ มีพระนามว่าอินทะต่างมีพลังมาก,ในสูตรนี้กล่าวว่า เป็น ยักษ์ระดับมหาเสนาบดี (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๘๓/๒๓๑,๑๑/๒๘๓/๒๔๕)

อินทะ,อินทะ, โอรส : ชื่อบุตรของท้าวมหาราชทั้ง ๔ คือท้าวอตรฐอยู่ทางทิศตะวันออก ท้าววิรุฬหก อยู่ทางทิศใต้ ท้าววิรูปักษ์อยู่ทางทิศตะวันตก ท้าวภูเวรอยู่ทางทิศเหนือ ทั้งหมดมีบุตร แต่ละคน ล้วน)มีชื่อว่าอินทะมีฤทธิ์ มีความรุ่งเรือง มีผิวพรรณงดงาม มียศ ดังคำ ในมหาสมยสูตร ที่กล่าวไว้ว่า ท้าวอตรฐปกครองทิศตะวันออก เป็นหัวหน้าของพวก คนธรรพ์ เป็นมหาราชผู้มียศแม่บุตรของเขามีจำนวนมาก ต่างมีพลังมาก(และ)มีชื่อว่า อินทะ มีฤทธิ์ มีความรุ่งเรือง มีผิวพรรณงดงามมียศ ต่างยินดีมุ่งมายังป่าที่ประชุม ของภิกษุทั้งหลาย หรือดังคำในอาฏานาฎียสูตรที่ว่าข้าพระพุทธเจ้าได้สดับมาว่า ‘แม้ โอรสของท้าวอตรฐจะมีมากก็มีพระนามเดียวกันคือทั้ง ๙๑ องค์ มีพระนามว่าอินทะ ต่างมีพลังมาก (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๓๖/๒๖๔,๑๐/๓๓๖/๒๖๕,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๗๗/ ๒๒๒,๑๑/๒๘๘/๒๓๖,๑๑/๒๘๘/๒๓๗,๑๑/๒๘๙/๒๔๒)

อิรันทิต : ชื่อธิดาของพญานาคนามว่าวรุณ มีปรากฏในวิรุทธชาดก ภายหลังได้ปูนณกยักษ์เป็น สามี ดังคำที่นางนาคอิรันทิตผู้ธิดากราบพูลว่า ข้าแต่พระบิดา เหตุไรหนอ พระองค์จึง ทรงชบเขาอยู่พระพักตร์ของพระองค์เหมือนดอกปทุมที่ถูกขยำด้วยมือข้าแต่พระบิดา

ผู้เป็นอิสราธิบดีเป็นที่เกรงขามของศัตรูเพราะเหตุไรหนอ พระองค์จึงทรงทุกข์พระทัย
 ขออย่าทรงเศร้าโศกเลย พระเจ้าข้า(ช.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๓๕๐/๓๙๒,๒๘/๑๓๕๔/
 ๓๙๓,๒๘/๑๓๕๕/๓๙๓,๒๘/๑๓๕๖/๓๙๓,๒๘/๑๓๕๗/๓๙๓)

อิริยาบถ : ทางแห่งการเคลื่อนไหว, ท่าทางที่ร่างกายจะเป็นไป, ท่าที่เคลื่อนไหวตั้งวางร่างกาย
 อย่างใดอย่างหนึ่ง, อิริยาบถหลักมี ๔ คือ ยืน เดิน นั่ง นอน, อิริยาบถย่อย เรียกว่า
 จุณณิยาบถ หรือจุณณิกอิริยาบถ ได้แก่ ท่าที่แปรเปลี่ยนยกย้ายไประหว่าง
 อิริยาบถทั้ง ๔ นั้น ดังคำในอานาปานสติสูตรที่กล่าวไว้ว่า เธอดำรงกายอยู่โดย
 อิริยาบถใด ๆ ก็รู้ชัดกายที่ดำรงอยู่โดยอิริยาบถนั้นๆ หรือดังคำในปาลมสูตรที่พระผู้มี
 พระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย สัตว์เหล่าใดเหล่าหนึ่งสำเร็จอิริยาบถ ๔ คือบางคราวก็
 เดิน บางคราวก็ยืน บางคราวก็นั่ง บางคราวก็นอนสัตว์เหล่านั้นทั้งหมด ล้วนอาศัย
 แผ่นดิน ดำรงอยู่บนแผ่นดินจึงสำเร็จอิริยาบถ ๔นี้ (ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๒๑๙/๒๒๙,ม.อ.
 (ไทย) ๑๔/๑๕๔/๑๕๗,ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๙๒/๑๒๖)

อิริยาบถมท : ความเมาในอิริยาบถ, ในวิภังค์อธิบายความหมายไว้ว่า อิริยาบถมท เป็นโฉนความ
 เมาฯลฯ ความที่จิตต้องการเชิดชูตนเป็นดุจจริงเพราะอาศัยอิริยาบถนี้เรียกว่าอิริยา
 บถมท (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๘๔๔/๕๔๘)

อิลลิสชาตก : ชาตกว่าด้วยอิลลิสเศรษฐี มีเนื้อความอธิบายว่า ช่างกลบกโปธิสัตว์ พิสุจน์หาตัวอิล
 ลิสเศรษฐีผู้มีความตระหนี่ตัวจริง เพื่อแสดงแก่พระราชาว่า ผู้ใดตัวจริงผู้ใดตัวปลอม
 แต่ไม่สามารถหาได้ เพราะทำวสั๊กกะปลอมตัวมาเป็นตัวอิลลิสเศรษฐี มีรูปร่างหน้าตา
 เหมือนกันทั้งหมด แม้ปานที่ศรัชะ ซึ่งรู้ได้เฉพาะช่างกลบกคนเดียว แต่ช่างกลบก
 โปธิสัตว์ ไม่สามารถหาได้ จึงกราบทูลพระราชาว่า คนทั้งสองเป็นคนกระจอก ง่อย
 เป็ลี่ย ตาเหล่ และมีปมอกที่ศรัชะเหมือนกัน ไม่รู้ว่าคนไหนคือตัวจริง ทำวสั๊กกะจึง
 แสดงตนให้รู้ และสอนให้ทำบุญให้ทานต่อไปอย่าทำลายดวงชะตาด้วยการหยุดให้ทาน
 เพราะผลแห่งการให้ทานเป็นประจำทำให้ญาติรุ่นก่อนทั้งหมดไปเกิดในสวรรค์ อิลลิส
 เศรษฐีจึงทำบุญให้ทานตั้งแต่นั้นมา ตายแล้วได้ไปเกิดในสวรรค์ร่วมกับญาติรุ่นก่อน
 (ช.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๗๘/๓๒)

อิลลิสะ, เศรษฐี : ชื่อเศรษฐีคนหนึ่ง เป็นคนกระจอก ง่อยเป็ลี่ย คนตาเหล่ มีปมอกที่ศรัชะ ดังคำ
 ในอิลลิสชาตก ที่ช่างตัดผมโปธิสัตว์ถูกพระราชาตรัสสั่งให้หาอิลลิสเศรษฐี เมื่อไม่
 สามารถจะนำอิลลิสเศรษฐีมาได้ จึงกราบทูลว่า คนทั้ง ๒ เป็นคนกระจอก เป็นคน
 ง่อยเป็ลี่ย เป็นคนตาเหล่ มีปมอกที่ศรัชะ ข้าพระพุทธเจ้าไม่รู้จักว่า คนไหนคืออิลลิส
 เศรษฐี (ช.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๗๘/๓๒)

อิสสรสูตร : พระสูตรว่าด้วยความเป็นใหญ่ สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวัน
 เทวดาทูลถามว่า อะไรเป็นใหญ่ในโลก บรรดาภณชะทั้งหลาย อะไรถือว่าสูงสุด อะไร
 เป็นดังสนิมศัสตรา อะไรเป็นเสนียดจัญไร ใครนำของไปยอมถูกห้าม ใครนำของไปไม่
 ถูกห้าม บัณชิตยินดีให้ใครมาบอຍ ๆ พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า อานาจเป็นใหญ่ใน
 โลก บรรดาภณชะทั้งหลาย หญิงถือว่าสูงสุด ความโกรธเป็นเหมือนสนิมของศัสตรา

พวกโจรเป็นเสนียดจัญไร พวกโจรนำของไปย้อมถูกห้าม แต่หากเป็นสมณะนำของไปย้อมเป็นที่รัก บัณฑิตยินดีให้สมณะมาบอย ๆ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๗๗/๘๓)

อิสราธิบดี : ผู้เป็นเจ้าใหญ่เหนือกว่าผู้เป็นใหญ่ทั่วไป, ราชา, พระเจ้าแผ่นดิน, ผู้เป็นใหญ่ในแคว้น ดังคำในกัณณกัตถลสูตร ที่กล่าวไว้ว่า ในพระราชอาณาจักรใด พระเจ้าปเสนทิโกศล ครองราชย์เป็นอิสราธิบดี ในพระราชอาณาจักรนั้น ท้าวเธอทรงสามารถยังสมณะ หรือพราหมณ์ ผู้มีบุญหรือไม่มีบุญ ผู้ประพฤติพรหมจรรย์หรือไม่ประพฤติพรหมจรรย์ ให้ย้ายออก หรือทรงเนรเทศจากที่นั่นได้ (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๘๑/๔๖๗)

อิสลิปตนมฤคทายวัน, ป่า :ป่าเป็นที่ให้อภัยแก่เนื้อ ชื่ออิสลิปตนะ อยู่ใกล้เมืองพาราณสีเป็นสถานที่ที่ พระพุทธเจ้าทรงแสดงปฐมเทศนา ธัมมจักกัปปวัตตนสูตรโปรดพระปัญจวัคคีย์ ดังคำในหัตถิสาริปุตตสูตรว่า สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ป่าอิสลิปตนมฤคทายวัน เขตกรุงพาราณสี (อง.ฉกภ.(ไทย) ๒๒/๖๐/๕๕๔,๒๒/๖๑/๕๖๐) ; บัดนี้ เรียก สารนาถ

อิสระ : เป็นใหญ่ ยิ่งใหญ่ ,ไม่ตกอยู่ภายใต้อำนาจของใครๆ ดังคำว่า โลกไม่มีผู้ต้านทาน ไม่เป็นอิสระ หรือดังคำในวิสาขาสสูตร ที่พระผู้มีพระภาคทรงเปล่งอุทานว่า ประโยชน์ทั้งปวงอยู่ในอำนาจผู้อื่น ก่อให้เกิดทุกข์ ความเป็นอิสระทั้งปวง ก่อให้เกิดสุข (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๐๕/๓๖๔,ขุ.อุ.(ไทย) ๒๕/๑๙/๒๐๕)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ความเป็นอิสระ มี ๒ อย่าง คือ (๑) ความอิสระอันเป็นโลกิยะ ได้แก่ความเป็นพระราช เป็นต้น และ ความมีจิตอิสระที่เกิดจากฉานและอภิญญา (๒) ความอิสระอันเป็นโลกุตตระ ได้แก่ความอิสระที่เกิดจาก นิโรธซึ่งมีเหตุมาจากการบรรลุมรรคและผล ในที่นี้หมายถึงความอิสระที่เกิดจากนิโรธ เป็นความอิสระที่ก่อ ให้เกิดสุขอย่างแท้จริง เพราะไม่ต้องห่วงไหวต่อโลกธรรม และเพราะมีสถานะที่ไม่ต้องกลับเป็นทุกข์ได้อีก (ขุ.อุ.อ. (บาลี) ๑๙/๑๖๗)

อิสริยยศ : ยศอันยิ่งใหญ่, ยศที่แสดงถึงความยิ่งใหญ่ ดังคำในกฎทนต์สูตรว่า พระเจ้ามหาวิชิตราชทรงมีกองทหารที่เข้มแข็ง ประกอบด้วยกองทัพ ๔ เหล่าอยู่ในระเบียบวินัย คอยรับพระบัญชา มีพระบรมเดชาภาพดังจะ เฝ้าผลาญเข้าศึกได้ด้วยพระราชอิสริยยศ (ที.สี.(ไทย) ๙/๓๔๐/๑๓๓, ขุ.ชา.ทสก.(ไทย) ๒๗/๗๖/๓๓๕,ขุ.ชา.ปภินณก.(ไทย) ๒๗/๘๑/๔๓๖,ขุ.ชา.อสีติ.(ไทย) ๒๘/๗๓/๙๕, ขุ.ชา.อสีติ.(ไทย) ๒๘/๑๖๘/๑๑๑,๒๘/๑๖๘/๑๑๑,ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๓/๓๙๑,๓๒/๓๒๒/๖๒๖)

อิสริยยศและเกียรติ : ยศที่แสดงถึงความยิ่งใหญ่และชื่อเสียง ดังคำในเตมียชาดกที่พระเตมีย์โพธิสัตว์ปรารภภาคานูชามิตรว่า คนผู้ไม่ประทุษร้ายมิตร บุชาผู้อื่น ย่อมได้รับการบูชาตอบ ใหว่ผู้อื่น ย่อมได้รับการไหว้ตอบ ทั้งได้รับอิสริยยศและเกียรติ (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๗/๑๘๖)

อิสสรชน,อิสรชน : คนที่เป็นอิสระ หมายถึงพระราชา ดังคำว่า อิสสรชนผู้เฝ้ายพร้อมด้วยกามสุข ที่เขาบำเรอด้วยดนตรีเครื่องทำย้อมไม่ยินดีเช่นนั้นเหมือนกับเราผู้มีจิตแน่วแน่ พิจารณาเห็นธรรมแจ่มแจ้งโดยชอบ (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๓๙๘/๔๐๘)

- อิสสราธิบดี :** ผู้เป็นเจ้าใหญ่เหนือกว่าผู้เป็นใหญ่ทั่วไป, ราชา, พระเจ้าแผ่นดิน, ผู้เป็นใหญ่ในแคว้น
ตั้งคำในจักกวัตติราชสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย พระเจ้าจักรพรรดิ
ทรงครองราชย์เป็นอิสสราธิบดีแห่งทวีปทั้ง ๔ หลังจากเสด็จสวรรคตแล้วจะไปเกิด
ในสุคติโลกสวรรค์ เข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับเหล่าเทพชั้นดาวดึงส์ หรือตั้งคำใน
โสมนัสสชาดก ว่า ราชทูตทั้งหลายที่ทรงส่งไปได้กราบทูล พระราชกุมารนั้นว่า ขอ
เดชะพระชัตติยกุมาร พระองค์ถูกพระราชบิดาผู้เป็นอิสสราธิบดีตัดขาดแล้ว ต้องโทษ
ประหารชีวิต (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๙๙๗/๔๘๘,อง.ต.ก.(ไทย) ๒๐/๗๑/๒๘๘,ช.ชา.วิสติ.
(ไทย) ๒๗/๒๑๔/๕๐๗)
- อิสสรียพละ :** กำลังคือความยิ่งใหญ่, เป็นข้อ ๑ ในพละ ๖๘ คือ สัทธาพละ วิริยพละ สติ
พละ สมาธิพละ ปัญญาพละ หิริพละ โอตตปปพละ ปฏิสังขานพละ ภาวนาพละ
อนวัชชพละ สังคหพละ ขันติพละ ปัญญัตติพละ นิชฌัตติพละ อิสสรียพละ
อริชฐานพละ สมถพละ วิปัสสนาพละ เสกขพละ ๑๐ อเสกขพละ ๑๐
ชีณาสวพละ ๑๐ อิทธิพละ ๑๐ ตถาคตพละ ๑๐ ตั้งคำในปฏิสัมภิทามรรคที่
อธิบายความหมายว่า อิสสรียพละ เป็นอย่างไร คือ ชื่อว่าอิสสรียพละ เพราะพระ
โยคาวจรเมื่อละกามฉันทะ ย่อมบังคับจิตให้เป็นไปตามอำนาจด้วยอำนาจเนกขัมมะ
ชื่อว่าอิสสรียพละ เพราะพระโยคาวจรเมื่อละพยาบาท ย่อมบังคับจิตให้เป็นไปตาม
อำนาจด้วยอำนาจอพยาบาท ชื่อว่าอิสสรียพละเพราะพระโยคาวจรเมื่อละถีนมิทระ
ย่อมบังคับจิตให้เป็นไปตามอำนาจด้วยอำนาจอาโลกสัญญา ฯลฯ ชื่อว่าอิสสรียพละ
เพราะพระโยคาวจรเมื่อละกิเลสทั้งปวงย่อมบังคับจิตให้เป็นไปตามอำนาจด้วย
อำนาจอรหัตตมรรค นี้เป็นอิสสรียพละ (ช.ป.(ไทย) ๓๑/๔๔/๕๑๗)
- อิสสัถสูตร :** พระสูตรว่าด้วยทานที่ประกอบด้วยองค์ ๕ มีผลมาก สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับ
อยู่ ณ วัดบุพพาราม พระเจ้าปเสนทิโกศลตรัสถามว่า ให้ทานแก่ใครจึงจะมีผลมาก
พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ทานที่ให้แก่กุลบุตรผู้ออกบวชแล้วละองค์ ๕ คือ (๑)
กามฉันทะ (๒) พยาบาท (๓) ถีนมิทระ (๔) อุทัจจกุกกัจจะ (๕) วิจิกิจฉา ได้แล้ว
ประกอบด้วยองค์ ๕ คือ (๑) สีสันธุ์ของพระอเสขะ (๒) สมาธิสันธุ์ของพระอเสขะ
(๓) ปัญญาสันธุ์ของพระอเสขะ (๔) วิมุตติสันธุ์ของพระอเสขะ (๕) วิมุตติญาณทัสสน
สันธุ์ของพระอเสขะ ย่อมเป็นทานที่มีผลมาก ศิลปะธนู กำลังและความเพียรมีอยู่ใน
ชายใด พระราชาผู้ทรงการยุทธ์พึงชูปะลัยชายนั้ไม่พึงชูปะลัยผู้ไม่กล้าหาญ เพราะ
เหตุแห่งชาติ ฉันทะ ธรรมคือขันติและโสรจจะตั้งอยู่ในบุคคลใด บุคคลพึงบูชาบุคคล
นั้น ผู้มีความประพฤติเยี่ยงพระอริยะแม้มีชาติตระกูลต่ำ ฉันทะนั้น บุคคลพึงสร้าง
อาศรมอันเป็นที่รื่นรมย์ อารธนาพระพหูสูตให้อยู่แล้วพึงสร้างบ่อน้ำไว้ในป่าที่
กั้นดาร์น้ำ และสร้างสะพานในที่เป้นหล่ม พึงถวายข้าว น้ำ ของเคี้ยว ผ้าและ
เสนาสนะในท่านผู้ชื้อตรง ด้วยใจอันเลื่อมใส เมฆมีสายฟ้าแลบแปลบปลาบ มียอดตั้ง
ร้อยคำรามอยู่ ตรครดแผ่นดินทำที่ดอนและที่ลุ่มให้เต็ม แม่น้ำใด ทายกผู้มีศรัทธาเป็น
บัณฑิตได้ฟังแล้ว ตกแต่งโภชนาหารเลี้ยงวณิกด้วยข้าวน้ำให้อิ่มหนา เทียวไปสั่งการ
ในโรงทานว่า ท่านทั้งหลายจงให้ และทายกนั้นบันลือเสียงเหมือนเมฆคำราม เมื่อฝน

กำลังตก สายธารแห่งบุญอันไพบูรณ์นั้น ย่อมหลังรตหายกผู้ให้ ฉะนั้น (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๓๕/๑๖๘)

อิสสา : ความริษยา, ความรู้สึกไม่พอใจเมื่อเห็นเขาได้ดี, เห็นเขาได้ดีทนอยู่ไม่ได้, ไม่อยากให้ใครดีกว่าตน, ความคิดตรอนผู้ที่ดีกว่าตน; ความหึงหวง (ข้อ๓ ในมละ ๙, ข้อ ๘ ในสังโยชน์ ๑๐ตามนัยพระอภิธรรม, ข้อ ๗ ในอุปกิเลส ๑๖),เป็นธรรมคู่กับมัจฉริยะ ดังคำในสักกปัญหสูตรที่ พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า จอมเทพ พวกเทพ มนุษย์ อสูรนาคน คนธรรพ์และสัตว์เหล่าอื่นอีกจำนวนมาก ต่างมีความปรารถนาอย่างนี้ว่า ขอพวกเราจงเป็นผู้ไม่มีเวร จงเป็นผู้ไม่ถูกลงโทษ จงเป็นผู้ไม่มีศัตรู จงเป็นผู้ไม่ถูกเบียดเบียน จงเป็นผู้ไม่จองเวรกันอยู่เกิด แต่เพราะมีอิสสา(ความริษยา) และมัจฉริยะ (ความตระหนี่)เป็นเครื่องผูกมัด พวกเขายังคงมีเวร ถูกลงโทษ มีศัตรู ถูกเบียดเบียน จองเวรกันอยู่,ในอภิปุสตรกล่าวว่าเป็นข้อ ๘ ในธรรม ๙ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๕๗/๒๘๕,๑๐/๓๕๘/๒๘๕,ม.ม.(ไทย) ๑๒/๓๓/๓๒,อง.ทุก.(ไทย)๒๐/๑๘๑/๑๓๐,๒๐/๒๓๒/๑๓๗,๒๐/๒๓๓/๑๓๗,๒๐/๒๓๔/๑๓๗,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๓๐๔/๓๙๒,๒๑/๓๐๕/๓๙๒,อง.นวก.(ไทย) ๒๓/๖๒/๕๔๖)

อรรถกถาอธิบายว่า เป็นข้อ ๑ ในสังโยชน์ ๑๐ ประการ คือ (๑) กามราคะ (๒) ปฏิฆะ (๓) มานะ (๔) ทิฏฐิ (๕) วิจิกิจฉา (๖) สีสัพพตปรามาส (๗) ภวราคะ (๘) อิสสา (๙) มัจฉริยะ (๑๐) อวิชชา สังโยชน์เหล่านี้ เรียกว่า ภวสังโยชน์ เพราะผูกพันหมู่สัตว์ไว้ในภพน้อยภพใหญ่ (ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๘/๔๗)

อิสสาปกติอิตถิวัตตุ : เรื่องหญิงขี้หึง พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่หญิงขี้หึงและแก่บริษัท ๔ ว่า ความขี้หึง ไม่ทำเสียเลยดีกว่า เพราะระลึกถึงความขี้หึง บุคคลย่อมเดือดร้อนในภายหลัง ส่วนความดี ทำไว้เกิดดีกว่า เพราะทำแล้วระลึกถึงภายหลังบุคคลย่อมไม่เดือดร้อน (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๓๑๔/๑๓๑)

อิสสาสังโยชน์ : สังโยชน์คือความริษยา,เป็นข้อ ๖ ในสังโยชน์ ๗ มีปรากฏในมัจฉริยสูตร,ในอัมมสังคณีกล่าวว่าเป็นข้อ ๘ ในสังโยชน์ ๑๐ และอธิบายความหมายไว้ว่า อิสสาสังโยชน์เป็นไฉน ความริษยา กิริยาที่ริษยา ภาวะที่ริษยา ความกีดกัน กิริยาที่กีดกัน ภาวะที่กีดกันในลาภสักการะ ความเคารพ นับถือ ไหว้ และบูชาของคนอื่น นี้ชื่อว่าอิสสาสังโยชน์ (อง.สตต.(ไทย) ๒๓/๑๐/๒๕๕๙,อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๑๑๒๖/๒๘๖,อภิ.ป.(ไทย) ๔๒/๑/๒๗๔)

อิสสุกีนีสูตร : พระสูตรว่าด้วยภิกษุณีผู้มีความริษยา พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุณีผู้ประกอบด้วยธรรม ๕ คือ ไม่พิจารณาไม่ไตร่ตรอง (๑-๒) สรรเสริญคนที่ควรติเตียน ติเตียนคนที่ควรสรรเสริญ (๓) มีความริษยา (๔) มีความตระหนี่ (๕) ทำศรัทธาไทยให้ตกไป ย่อมดำรงอยู่ในนรก ส่วนภิกษุณีผู้ประกอบด้วยธรรม ๕ มีนัยตรงกันข้าม ย่อมดำรงอยู่ในสวรรค์ (อง.ปมจก.(ไทย) ๒๒/๑๑๗/๑๙๖)

อิสสุกีสสูตร : พระสูตรว่าด้วยมาตุคามผู้มีความริษยา พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน เมื่อท่านพระอนนุรุธทูลถามปัญหาเหมือนในโกธนสูตร จึงตรัสตอบว่า เพราะประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ คือ

ตอบปัญหาข้อนี้ เมื่อท่านพระเถระอนุญาตแล้วจึงตอบว่า พระผู้มีพระภาคตรัสธาตุต่าง ๆ ไว้ดังนี้ คือ

ธาตุ ๖ คือ จักขุธาตุ(ธาตุคือตา) โสทรธาตุ(ธาตุคือหู) ฆานธาตุ(ธาตุคือจมูก) ชิวหาธาตุ(ธาตุคือลิ้น) กายธาตุ(ธาตุคือกาย) มโนธาตุ(ธาตุคือใจ)

ธาตุ ๖ คือ รูปธาตุ(ธาตุคือรูป) สัทธาธาตุ(ธาตุคือเสียง) คันธธาตุ(ธาตุคือกลิ่น) รสธาตุ(ธาตุคือรส) โผฏฐัพพธาตุ(ธาตุคือโผฏฐัพพะ) ธรรมธาตุ(ธาตุคือธรรมารมณ์)

ธาตุ ๖ คือ จักขุวิญญาณธาตุ(วิญญาณธาตุคือตา) โสทรวิญญานธาตุ(วิญญาณธาตุคือหู) ฆานวิญญานธาตุ(วิญญาณธาตุคือจมูก) ชิวหาวิญญานธาตุ(วิญญาณธาตุคือลิ้น) กายวิญญานธาตุ(วิญญาณธาตุคือกาย) มโนวิญญานธาตุ(วิญญาณธาตุคือใจ)

จิตตกหบดีได้ชื่นชมยินดีภาชิตของท่านอสิทตตะ แล้วนำของขบฉันอันประณีต ประเคนภิกษุผู้เป็นเถระให้อิ่มหน้า เมื่อพระภิกษุผู้เถระฉันเสร็จแล้วลุกจากอาสนะจากไป ท่านพระเถระประธานสงฆ์ได้กล่าวกับท่านพระอสิทตตะว่า ปัญหาข้อนี้แจ่มแจ้งแก่ท่าน ไม่แจ่มแจ้งแก่ผม ถ้าเช่นนั้น เมื่อปัญหาเช่นนี้มาถึงแม้โดยประการอื่น ท่านก็พึงช่วยตอบด้วย

(ส.สหา.(ไทย) ๑๘/๓๔๔/๓๗๒)

๒.อสิทตตสูตร (ทุติย) (สูตรที่ ๒) จิตตกหบดีเข้าไปหาภิกษุผู้เป็นเถระหลายรูปผู้อยู่ ณ อัมพวาภูวันแล้วเรียนถามว่า ทิฏฐิเป็นต้นว่า โลกเที่ยงหรือโลกไม่เที่ยง โลกมีที่สุดหรือโลกไม่มีที่สุด ชีวะกับสรีระเป็นอย่างเดียวกันหรือชีวะกับสรีระเป็นคนละอย่างกัน หลังจากตายแล้วตถาคตเกิดอีกหรือหลังจากตายแล้วตถาคตไม่เกิดอีก หลังจากตายแล้วตถาคตเกิดอีกและไม่เกิดอีกหรือหลังจากตายแล้วตถาคตจะว่าเกิดอีกก็มีใช่ จะว่าไม่เกิดอีกก็มีใช่ พระผู้มีพระภาคได้ตรัสทิฏฐิ ๖๒ อย่างนี้ไว้แล้วในพรหมชาลสูตร เมื่ออะไรมี ทิฏฐิเหล่านี้จึงมี เมื่ออะไรไม่มี ทิฏฐิเหล่านี้จึงไม่มี

เมื่อจิตตกหบดีถามอย่างนี้ถึง ๓ ครั้ง พระเถระประธานสงฆ์ก็ได้นั่งอยู่ ท่านพระอสิทตตะผู้เป็นพระใหม่ได้กล่าวกับพระเถระประธานสงฆ์ว่า กระผมขอตอบปัญหาข้อนี้ เมื่อพระเถระอนุญาตแล้ว จึงกล่าวว่า พระผู้มีพระภาคได้ตรัสไว้แล้วในพรหมชาลสูตรว่า เมื่อสักกายทิฏฐิ(ความเห็นว่าเป็นกายของตน)มี ทิฏฐิเหล่านี้จึงมี เมื่อสักกายทิฏฐิไม่มี ทิฏฐิเหล่านี้จึงไม่มี สักกายทิฏฐิมิได้เพราะปุถุชน ผู้ไม่ได้สดับ ไม่ได้เห็นพระอริยะ ไม่ฉลาดในธรรมของพระอริยะ ไม่ได้รับการแนะนำในธรรมของพระอริยะ ไม่ได้เห็นสัตบุรุษ ไม่ฉลาดในธรรมของสัตบุรุษ ไม่ได้รับการแนะนำในธรรมของสัตบุรุษ พิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นอัตตา พิจารณาเห็นอัตตาว่ามีรูป พิจารณาเห็นขันธ ๕ ในอัตตา หรือพิจารณาเห็นอัตตาในขันธ ๕ แต่สักกายทิฏฐಿಯ่อมมิได้ เพราะอริยสาวกผู้ได้สดับเป็นต้นแล้วย่อมไม่พิจารณาเห็นโดยนัยตรงกันข้ามจากปุถุชนนั้น

จิตตกหบดีเมื่อทราบว่าเป็นสหทัยที่ไม่เคยเห็นกันมาก่อนของตัวเองจึงกล่าวว่าขอพระคุณเจ้าอสิทตตะจงยินดีอัมพวาภูวันอันน่ารื่นรมย์เถิด กระผมจักบำรุงด้วยปัจจัย ๔ และกล่าวชื่นชมยินดีภาชิตของท่านแล้วได้นำของขบ

ฉันทันประณีตประเคนภิกษุผู้เป็นเถระให้อิมหนา แต่สุดท้าย ท่านพระอสิทตตะก็เก็บ
จำเสนาสนะแล้วออกจากเมืองมัจฉิกาสน์ไป โดยไม่กลับมาอีก (ส.สพ.ไทย) ๑๘/
๓๔๕/๓๗๔)

คำว่า **ทฎฐิ ๖๒** คือ ทฎฐิทางอภิปรายที่มีอยู่ในอินเดียทั้งก่อนและร่วมสมัยกับ
พระพุทธองค์ มีอยู่ทั้งหมด ๖๒ ทฎฐิ พระพุทธองค์ทรงยกมาแสดงเพื่อยืนยันว่า
พระองค์ทรงรู้ทฎฐิดังกล่าวอย่างแจ่มแจ้ง และ ทรงแสดงพรหมชาลสูตรครอบคลุม
ทฎฐิเหล่านั้นทั้งหมด เปรียบเหมือนชาวประมงใช้แหทอดคลุมปลาไว้ได้ทั้งหมด ดู
ที.สี. (ไทย) ๙/๒๘/๑๑, อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า **ชีวะ** ในที่นี้หมายถึงวิญญาณ
อมตะ หรืออาตมัน (soul) (อภิ.ปญจ.อ. ๑/๑/๑๒๙) คำว่า **ตถาคต** ในที่นี้เป็นคำที่
ลัทธิอื่น ๆ ใช้กันมาก่อนพุทธกาล หมายถึงอัตตา (อาตมัน) ไม่ได้หมายถึง
พระพุทธเจ้า อรรถกถาอธิบายว่า หมายถึงสัตตะ (ที.สี.อ. ๑/๖๕/๑๐๘) คำว่า **ปุถุชน**
หมายถึงคนที่ยังมีกิเลสหนา ที่เรียกเช่นนี้เพราะบุคคลประเภทนี้ยังมีเหตุก่อให้เกิด
กิเลสอย่างหนา นานัปการ ปุถุชนมี ๒ ประเภท คือ อัมปุถุชน คนที่ไม่ได้รับ
การศึกษาอบรมทางจิต และกัลยาณปุถุชน คนที่ได้รับการศึกษาอบรมทางจิตแล้ว
(ที.สี.อ. ๑/๗/๕๘-๕๙)

อสิทตตะ, บุคคล : ชื่อบุคคลผู้หนึ่ง ที่ยินดีด้วยภรรยาของตน ได้รับการพยากรณ์ว่าไปเกิดในสวรรค์ชั้น
ดุสิต มีปรากฏในมิกสาลาสูตร ดังคำที่นางมิกสาลาอุบาสิกา กล่าวไว้ว่า เพื่อนรัก
ของบิดาดิฉันชื่อว่าอสิทตตะ ถึงไม่ประพฤติพรหมจรรย์ แต่ถือสสารสันโดษ(ยินดีด้วย
ภรรยาของตน) แม้เขาถึงแก่กรรมแล้ว พระผู้มีพระภาคก็ทรงพยากรณ์ว่าเป็น
สภากามีบุคคลเกิดในหมู่เทพชั้นดุสิต(อง.ทสก.(ไทย)๒๔/๓๕/๑๖๔)

อสิทตตะ, พระ : ชื่อพระภิกษุรูปหนึ่ง ผู้พักอยู่ ณ อัมพภักวัน เขตเมืองมัจฉิกาสน์ ที่ได้สนทนา
และตอบปัญหาให้แก่จิตตคหบดี ดังคำใน ปฐมอสิทตตสูตรที่ พระเถระกล่าวว่า
อสิทตตะ ท่านจงตอบปัญหาข้อนี้ของจิตตคหบดีเถิด ท่านพระอสิทตตะได้ถามว่า
คหบดี ท่านถามว่า ท่านผู้เจริญที่กล่าวกันว่า ชาติต่าง ๆ ชาติต่าง ๆ ด้วยเหตุเพียง
เท่าไรหนอ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่าชาติต่าง ๆ หรือ, อย่างนั้น ขอรับ, คหบดี พระ
ผู้มีพระภาคตรัสชาติต่าง ๆ ไว้ดังนี้ว่า จักขุชาติ รูปชาติ จักขุวิญญาณชาติ ฯลฯ มโน
ชาติ อัมมชาติ มโนวิญญาณชาติ' ด้วยเหตุเพียงเท่านี้แล พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า
ชาติต่าง ๆ ลำดับนั้น จิตตคหบดีชื่นชมยินดีภาษิตของท่านอสิทตตะ ได้นำของขบฉัน
อันประณีตประเคนภิกษุผู้เป็นเถระทั้งหลายให้อิมหนาด้วยตนเอง (ส.สพ.ไทย) ๑๘/
๓๔๕/๓๗๓,๑๘/๓๔๕/๓๗๓,๑๘/๓๔๕/๓๗๓,๑๘/๓๔๕/๓๗๓,๑๘/๓๔๕/๓๗๓)

อสิทตตะ,อสิทตตะ, ช่างไม้ :ชื่อช่างคนหนึ่ง เป็นสหายของปุราณะ,เป็นช่างไม้หลวงรับใช้พระเจ้าป
เสนทิโกศล พักอยู่ ณ หมู่บ้านสาธุกะ เขตกรุงสาวัตถี แคว้นโกศล มีปรากฏในอัมมเจ
ตยสูตร ดังคำที่พระเจ้าปเสนทิโกศลตรัสว่า ช่างไม้ชื่ออสิทตตะ และช่างไม้ชื่อปุราณะ
เหล่านี้กินอยู่กับหม่อมฉัน ใช้ขวดยานของหม่อมฉัน หม่อมฉันให้เครื่องเลี้ยงชีพแก่
เขาตั้งยศให้เขา แต่ถึงกระนั้น พวกเขาจะทำความเคารพนบในหม่อมฉันเหมือน
ในพระผู้มีพระภาคก็หาไม่ (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๗๓/๔๕๗) หรือตั้งคำว่า ดังคำในถปิ

สูตรว่า ช่างไม้ชื่ออสิทิตตะและปุราณอาศัยอยู่ในหมู่บ้านสวยชื่อสาธุกะด้วยกรณียกิจบางอย่าง คราวหนึ่ง ช่างไม้ชื่ออสิทิตตะและปุราณได้เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ถวายอภิวัตแล้วตามเสด็จพระผู้มีพระภาคไปทางเบื้องพระปฤษฎางค์ ขณะนั้นพระผู้มีพระภาคทรงแหวะข้างทางเสด็จเข้าไปยังโคนไม้แห่งหนึ่ง แล้วประทับนั่งบนพุทธอาสน์ที่ปูลาดไว้แล้ว ช่างไม้ชื่ออสิทิตตะและปุราณถวายอภิวัตพระผู้มีพระภาคแล้ว นั่ง ณ ที่สมควร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ช่างไม้ทั้งหลาย เพราะเหตุนี้ การอยู่ครองเรือนในโลกนี้จึงคับแคบ เป็นทางมาแห่งอสุลี ส่วนบรรพชาปลอดโปร่ง ท่านทั้งหลายอย่าได้ประมาทเลย อริยสาวกผู้ประกอบด้วยธรรม ๔ ประการเป็นโสดาบัน ไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า (ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๐๒/๔๙๖)

อสิทาส, ภิกษุ : ชื่อพระภิกษุรูปหนึ่ง อยู่กรุงสาวัตถี เป็นพระภิกษุสองพี่น้องคู่กับท่านพระอสิภักดิ์ ไม่รับจีวรที่เขาแบ่งให้ ดังคำในมหาวรรคว่า มีพระเถระสองพี่น้อง คือ ท่านพระอสิทาสและท่านพระอสิภักดิ์ จำพรรษาอยู่ในกรุงสาวัตถี ได้เดินทางไปอาวาสใกล้บ้านแห่งหนึ่ง คนทั้งหลายกล่าวว่า นานๆ พระเถระทั้งหลายจะมา จึงได้ถวายภัตตาหารพร้อมด้วยจีวร (วิ.ม.(ไทย) ๕/๓๖๓/๒๓๖)

อสิทาสีเถรีคาถา : ภาษิตของพระอสิทาสีเถรี,คาถาของพระอสิทาสีเถรี ท่านพระอสิทาสีเถรีกล่าวแก่โพธิเถรีว่า ในกรุงอุชเชนีนีราชธานี บิดาของดิฉันเป็นเศรษฐี สำรวมในศีล ดิฉันเป็นธิดาคณเดียวของท่าน จึงเป็นที่รักที่โปรดปราน และน่าเอ็นดู ภายหลังพวกคนสนิทของดิฉัน ที่มีตระกูลสูงมาจากเมืองสาเกต ขอดิฉันว่า เศรษฐีมีรัตนะมากขอดิฉันบิดาได้ให้ดิฉันเป็นสะใภ้ของเศรษฐีนั้น ดิฉันต้องเข้าไปทำความนอบน้อมพ่อผัวและแม่ผัวทุกเช้าเย็น ต้องกราบเท้าด้วยเศียรเกล้า ตามที่ถูกสั่งสอนมา พี่สาวน้องสาว พี่ชายน้องชาย หรือบ่าวไพร่ของสามีดิฉันไม่ว่าคนใด ดิฉันเห็นแล้วแม้ครั้งเดียว ก็หวาดกลัวต้องให้ที่นั่งเขา ฯลฯ ภายหลัง บุตรของนายกองเกวียนนั้นชื่อคิริทาส เห็นดิฉันเป็นสาวรุ่นอายุ ๑๖ ปี ก็มีจิตปฏิพัทธ์ จึงขอไปเป็นภรรยา แต่นายคิริทาสนั้นมีภรรยาอยู่ก่อนคนหนึ่ง เป็นคนมีศีล มีคุณธรรม และมีชื่อเสียง รักใคร่สามีอย่างดียิ่ง ดิฉันได้ทำให้สามีเกลียดนาง ข้อที่สามีทั้งหลาย เลิกร้างดิฉัน ซึ่งปรนนิบัติอยู่เสมือนสาวใช้ไป ก็เป็นผลกรรมที่ดิฉันนั้นกระทำแล้วในครั้งนั้น ดิฉันสิ้นสุดกรรมนั้นแล้ว (ขุ.เถรี.(ไทย) ๒๖/๔๐๒/๖๒๒)

อสิทินนเถรคาถา : ภาษิตของเทวดาเตือนพระอสิทินนเถระ เทวดาผู้หวังประโยชน์แก่อกุล เมื่อจะเตือนพระอสิทินนเถระว่า เรา(เทวดา) เห็นอุบาสกทั้งหลายผู้ทรงธรรมกล่าวอยู่ว่า กามทั้งหลายไม่เที่ยง แต่อุบาสกเหล่านั้น เป็นผู้กำหนดอย่างแรงกล้า หวังโยในแก้วมณี ต่างหู บุตรธิดาและภรรยา เพราะเหตุที่อุบาสกเหล่านั้น ไม่รู้ธรรมในพระศาสนานี้เป็นแน่ ถึงอย่างนั้น ก็ยังกล่าวว่า กามทั้งหลายไม่เที่ยง แต่พวกเขาไม่มีกำลังปัญญาที่จะตัดรากะได้ ฉะนั้น พวกเขาจึงติดบุตรธิดา ภรรยาและทรัพย์ พระอสิทินนเถระ(ฟังคำนั้นแล้วก็เกิดความสังเวช ไม่นานนักก็ได้บรรลุพระอรหัต) (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๑๘๗/๓๖๔)

อิลิปตนมฤคทายวัน, ป่า : ป่าเป็นที่ให้อภัยแก่เนื้อ ชื่ออิลิปตนะ อยู่ใกล้เมืองพาราณสีเป็นสถานที่ที่ พระพุทธเจ้าทรงแสดงปฐมเทศนา ธัมมจักกัปปวัตตนสูตรโปรดพระปัญจวัคคีย์ ดังคำ ในปาสราสิสูตรว่าภิกษุปัญจวัคคีย์อยู่ที่ป่าอิลิปตนมฤคทายวันเขตกรุงพาราณสี (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๘๔/๓๑๐, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๘๗/๓๔๒, ๑๓/๓๔๒/๔๑๓, ส.ส. (ไทย) ๑๕/ ๑๔๐/๑๗๘, ๑๕/๑๔๑/๑๗๙, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๖๗/๑๓๔, ส.ช. (ไทย) ๑๗/๕๙/๙๔, ๑๗/ ๙๐/๑๗๑, ๑๗/๑๒๒/๒๑๕, ๑๗/๑๒๓/๒๑๗, ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๓๒/๒๒๔, ๑๘/๔๑๓/ ๔๙๗, ๑๘/๔๑๔/๔๙๗, ๑๘/๔๑๕/๔๙๗); บัดนี้เรียก *สวารนาถ*

อิลิปตนะ, ป่า : ชื่อป่าหนึ่ง ในเมืองพาราณสี เป็นที่ประกาศธรรมจักร ที่ท่านฤาษีในศากยสกุลรู้ ล่วงหน้าแล้ว ดังคำในนาลกสูตรว่า พระโพธิสัตว์นั้น เป็นบุคคลผู้เลิศเป็นผู้สูงสุดใน สรรพสัตว์ เป็นนรชนผู้องอาจ ประเสริฐสูงสุดในหมู่สัตว์ทั้งปวงจะทรงประกาศ ธรรมจักรที่ป่าอิลิปตนะเปรียบเหมือนพญาราชสีห์ มีกำลังมีอำนาจเหนือหมู่มนุษย์ บันลือสีหนาทอยู่ อสิตฤาษีนั้นฟังเสียงของเทวดานั้นแล้ว จึงรีบลงเข้าไปสู่ที่ประทับ ของพระเจ้าสุทโธทนะ ณ เวลานั้นทันท (ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๖๙๐/๖๖๔)

อิลิภต, ภิกษุ : ชื่อพระภิกษุรูปหนึ่ง อยู่กรุงสาวัตถี เป็นพระภิกษุสองพี่น้องคู่กับท่านพระอสิทาส ไม่ รับจีวรที่เขาแบ่งให้ ดังคำในมหารวรรคว่า มีพระเถระสองพี่น้อง คือ ท่านพระอสิทาส และท่านพระอิลิภต จำพรรษาอยู่ในกรุงสาวัตถี ได้เดินทางไปอาวาสใกล้บ้านแห่ง หนึ่ง คนทั้งหลายกล่าวว่า นานๆ พระเถระทั้งหลายจะมา จึงได้ถวายภัตตาหารพร้อม ด้วยจีวร (วิ.ม. (ไทย) ๕/๓๖๓/๒๓๖)

อิลิมุคคทายกเถรภาพาน : ประวัตินในอดีตชาติของพระอิลิมุคคทายกเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุป ได้ว่า ในอดีตชาติที่ ๑๐๐,๐๐๐ (นับจากปัจจุบัน) ท่านได้ถวายน้ำผึ้งแด่ พระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ เพราะผลแห่งท่านนั้น ท่านไม่ไปสู่อุคติเลย ในกัป ที่ ๔๐,๐๐๐ ท่านได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้มีพลานุภาพมาก ๓๘ ชาติ ในชาติ สุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหันต์พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๒๔/๓๕๑)

อิลิสิงคดาบส : ชื่อดาบสองคี่หนึ่ง ที่มีบารมีแก่กล้ามาก จนท้าวสักกะ ต้องทำให้ท่านลุกจากที่นั่ง มี ปรากฏในออลัมพุสาชาดก โดยให้ออลัมพุสาเทพิตามาประเล้าประโลมทำให้ดาบสหลง แล้วลุกจากที่นั่ง, ภายหลังเทพิดากราบขอมาพระดาบส ดังคำว่า ออลัมพุสาเทพ ักัญญา ครั้นทราบเดชความเพียรและปัญญาของดาบสนั้นดำรงมั่นคงแล้วจึงจับเท้า ทั้งสองของดาบสหนุนไว้ที่ศีรษะละล้าละลักกล่าวกับอิลิสิงคดาบสว่า อย่าโกรธดิฉันเลย ท่านมหาวีระ อย่าโกรธดิฉันเลย ท่านมหาฤาษี ดิฉันบำเพ็ญประโยชน์อันใหญ่หลวง เพื่อเทพชั้นไตรทศผู้มียศ เพราะเทพบุรีทั้งหมดถูกพระคุณเจ้าทำให้หวั่นไหวในคราว นั้น (อิลิสิงคดาบสกล่าวคาถาว่า) แม่นางผู้เจริญ ขอทวยเทพชั้นดาวดึงส์ ท้าววาสวะ แห่งเทพชั้นไตรทศและเธอจงเป็นสุขๆเถิด เชิญเธอไปตามสบายเถิด แม่เทพักัญญา หรือดังคำในพนิกชาดกที่กล่าวไว้ว่า อิลิสิงคดาบสมองเห็นพระราชบิดานั้น สวมใส่ ตุ่มหูแก้วมณีกำลังเสด็จมา เกิดความกลัว จึงเข้าไปยังอาศรมที่มุงด้วยใบไม้ (ขุ. ชา. จตฺตาลี.ส. (ไทย) ๒๗/๙๖/๖๑๑, ๒๗/๑๐๕/๖๑๓, ๒๗/๑๐๖/๖๑๓, ๒๗/๑๐๗/ ๖๑๓, ๒๗/๑๒๑/๖๑๕, ๒๗/๑๓๖/๖๑๗, ขุ.ชา. ปณฺญา.ส. (ไทย) ๒๘/๕/๒, ๗/๒)

- อุกกเจลกนคร :** ชื่อนครแห่งหนึ่ง แม่น้ำคงคาไหลผ่าน ในแคว้นวัชชี พระสารีบุตรเคยไปพักและได้สนทนาธรรมกับปริพาชก กล่าวเรื่องนิพพาน ดังคำในสามัมถกสูตรว่า ท่านพระสารีบุตรอยู่ ณ ฝั่งแม่น้ำคงคา เขตอุกกเจลกนครแคว้นวัชชี ครั้งนั้น สามัมถกปริพาชกเข้าไปหาท่านพระสารีบุตรถึงที่อยู่ถามท่านพระสารีบุตรว่า ท่านสารีบุตร ที่เรียกกันว่า ‘นิพพาน นิพพาน’ นิพพานคืออะไร ท่านพระสารีบุตรตอบว่า ผู้มีอายุ คือ ความสิ้นราคะ ความสิ้นโทสะและความสิ้นโมหะ นี้เรียกว่านิพพาน (ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๓๐/๓๔๘)
- อุกกเจลกนิคม :** ชื่อนิคมแห่งหนึ่ง มีแม่น้ำคงคาไหลผ่าน ในแคว้นวัชชี ดังคำในอุกกเจลกสูตรว่า เมื่อพระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะปรินิพพานได้ไม่นานพระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ริมฝั่งแม่น้ำคงคา เขตอุกกเจลกนิคม แคว้นวัชชีพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ สมัยนั้น พระผู้มีพระภาคทรงแวดล้อมด้วยภิกษุสงฆ์ประทับนั่ง ณ ที่กลางแจ้ง แล้วตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย นำอัครจริยจริง ไม่เคยปรากฏสำหรับสาวกทั้งหลาย ชื่อว่าสาวกทั้งหลายจักทำตามคำสอนและทำตามคำสั่งของพระศาสดา จักเป็นที่รักที่พอใจ และเป็นที่เคารพสรรเสริญของบริษัท ๔ เธอทั้งหลายจงมีตนเป็นเกาะ มีตนเป็นที่พึ่งอย่ามีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่ง มีธรรมเป็นเกาะ มีธรรมเป็นที่พึ่ง อย่ามีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่งอยู่เกิดโดยให้เจริญสติปัญญา ๔ พิจารณากาย เวทนา จิตและธรรม ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเหล่าใดเหล่าหนึ่งในบัดนี้ก็ดี ในเวลาที่เราล่วงไปก็ดี จักมีตนเป็นเกาะ มีตนเป็นที่พึ่ง ไม่มีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่ง มีธรรมเป็นเกาะ มีธรรมเป็นที่พึ่งไม่มีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่งอยู่ ภิกษุเหล่านั้นจักเป็นผู้เลิศกว่าภิกษุผู้ใคร่ต่อการศึกษา (ส.ม. (ไทย) ๑๙/๓๘๐/๒๓๔)
- อุกกเจลกสูตร :** พระสูตรว่าด้วยพระธรรมเทศนาที่อุกกเจลกนิคม พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ อุกกเจลกนิคม โดยทรงปรารภการปรินิพพานของท่านพระสารีบุตรและท่านพระโมคคัลลานะคู่อัครสาวก จึงตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายว่า เธอทั้งหลายควรมีตนเป็นที่พึ่ง และควรมีธรรมเป็นที่พึ่ง ด้วยการพิจารณาสติปัญญา ๔ (ส.ม. (ไทย) ๑๙/๓๘๐/๒๓๔)
- อุกกเจลา, เมือง :** ชื่อเมืองแห่งหนึ่ง แคว้นวัชชี ดังคำว่า ะผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่ริมฝั่งแม่น้ำคงคา เมืองอุกกเจลาแคว้นวัชชี ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคได้รับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลายมา ตรัสถึงนายโคบาลไม่ฉลาดแล นายโคบาลผู้ฉลาด มีปรากฏในจุฬโคบาลสูตร แล้วตรัสสรุปในท้ายสูตรใจความว่า ลูกโคเล็กที่เกิดในวันนั้นลอยไปตามเสียงโคที่เป็นแม่ วายตัดกระแสน้ำคงคาข้ามไปถึงฝั่งได้โดยสวัสดิ์ แม่ฉันทิ ภิกษุทั้งหลายก็ฉันทินั้นเหมือนกัน ที่เป็นธัมมานุสारी และที่เป็นสัทธานุสारी ก็ชื่อว่า จักวายตัดกระแสน้ำข้ามไปถึงฝั่งได้โดยสวัสดิ์ ภิกษุทั้งหลาย เราแลเป็นผู้ฉลาดในโลกนี้ ฉลาดในโลกหน้า ฉลาดในเตภูมิกธรรมอันเป็นที่อยู่แห่งมาร ฉลาดในธรรมอันไม่เป็นที่อยู่แห่งมาร ฉลาดในเตภูมิกธรรมอันเป็นที่อยู่แห่งมัจจุ ฉลาดในธรรมอันไม่เป็นที่อยู่แห่งมัจจุ คนเหล่าใดจักเข้าใจถ้อยคำของเรานั้นว่าเป็นถ้อยคำที่ตนควรฟังควรเชื่อ ความเข้าใจของชนเหล่านั้นจักเป็นไปเพื่อประโยชน์เพื่อความสุขตลอดกาลนาน (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๕๐/๓๘๔)

อุกกล, ขนบท : ชื่อขนบทที่พ่อค้า ๒ คนคือ ตปุสสะ กับ ภัลลิกะ เดินทางจากมาแล้ว ได้พบ พระพุทธเจ้าขณะที่ประทับอยู่ภายใต้ต้นราชายตนะ ภายหลังตรัสรู้ใหม่ๆ ดังคำใน มหาวรรคว่า พ่อค้า ๒ คนชื่อตปุสสะและภัลลิกะ เดินทางไกลจากอุกกลขนบทมาถึง ที่นั่น ขณะนั้นเทวดาผู้เป็นญาติร่วมสายโลหิตของตปุสสะและภัลลิกะพ่อค้าทั้งสอง ได้กล่าวว่า ท่านผู้นิรทุกข์ พระผู้มีพระภาคพระองค์นี้ เมื่อแรกตรัสรู้ประทับอยู่ ณ ควางต้นราชายตนะ ท่านทั้งสองจึงไปต้อนรับพระองค์ด้วยข้าวตุงและข้าวตุงก่อนปรุง ด้วยน้ำผึ้งเถิด การบูชาของท่านทั้งสองจักเป็นไปเพื่อประโยชน์สุขสิ้นกาลนาน หรือ ดังในนริตติปถสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย แม้ชนชาวอุกกลขนบท กับชนชาววัสสภัญญชนบททั้ง ๒ พวกนั้นเป็นผู้มีเหตุกวาทะ เป็นผู้มีอกิริยวาทะ เป็นผู้มันต์ถิกวาทะ หรือดัดคำในปริพพาชกสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ปริพพาชกชื่อ วัสสะและภัญญะ ผู้อยู่ในอุกกลขนบท เป็นเหตุกวาทะอกิริยวาทะ นัตถิกวาทะ สำคัญธรรมบท ๔ ประการนี้ว่าไม่ควรติเตียน ไม่ควรคัดค้าน (วิ.ม.(ไทย) ๔/๖/๙, ส.ข.(ไทย) ๑๗/๖๒/๑๐๒, อ.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๓๑/๔๙)

อุกกัฏฐะ, เมือง : ชื่อเมืองแห่งหนึ่ง แคว้นโกศล หมายถึงพระเจ้าปเสนทิโกศลราชทานให้พราหมณ์ โปกขรชาติปกครอง หมายถึงเมืองที่ประกอบด้วยคุณอันอุกฤษฏ์ เพราะมีภาคพื้น สมบูรณ์ มีมนุษย์สมบูรณ์ และมีอุปกรณ์ (เครื่องมือ) มากมาย, เมืองที่ชาวเมืองจุด ประทีปมีด้ามสองให้สร้าง, เป็นที่อยู่ของโทณพราหมณ์ ดังคำในโตนสูตรว่า พระผู้มี พระภาคเสด็จทางไกลระหว่างเมืองอุกกัฏฐะ๒กับเมืองเสตัพพะ โทณพราหมณ์ก็ได้ เดินทางไกลระหว่างเมืองอุกกัฏฐะกับเมืองเสตัพพะ ได้เห็นรอยงจักรมีซี่ก้ำตั้งพันซี่ มีกง มีดุมครบ มีส่วนประกอบครบทุกอย่างที่รอยพระบาทของพระผู้มีพระภาค, ใน อัมพัฏฐสูตร กล่าวว่ามีพราหมณ์โปกขรชาติปกครอง ดังคำว่า พราหมณ์โปกขรชาติ ปกครองเมืองอุกกัฏฐะซึ่งมีประชากรและสัตว์เลี้ยงมากมาย มีพืชพันธุ์ธัญญาหารและ น้ำหยาอุดมสมบูรณ์เป็นพระราชทรัพย์ที่พระเจ้าปเสนทิโกศลพระราชทานปูน บำเหน็จให้เป็นพรหมไทย(ส่วนพิเศษ) , ในบางครั้ง เรียกว่า อุกกัฏฐา ก็มี ดังคำในมูล ปริยายสูตร และพรหมนิมิตติกสูตร กล่าวไว้ว่า สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับ อยู่ ณ โคนไม้รังใหญ่ในสุภควัน เขตเมืองอุกกัฏฐา (ที.สี.(ไทย) ๙/๒๕๕/๘๗, ๙/ ๒๙๒/๑๐๗, ๙/๒๙๙/๑๑๐, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑/๑, ๑๒/๕๐๑/๕๓๗, อ.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๓๖/๕๘)

อรรถกถาและฎีกาอธิบายว่า คำว่า เมืองอุกกัฏฐะ หมายถึงเมืองที่ชาวเมืองจุด ประทีปมีด้ามสองให้สร้าง หรือเมืองที่ประกอบด้วยคุณอันอุกฤษฏ์ เพราะมีภาคพื้น สมบูรณ์ มีมนุษย์สมบูรณ์ และมีอุปกรณ์ (เครื่องมือ) มากมาย (อ.จตุกก.อ.(บาลี) ๒/ ๓๖/๓๓๖, อ.จตุกก. ฎีกา (บาลี) ๒/๓๖/๓๖๕)

อุกกัณฐิตภิกขุวัตถุ : เรื่องภิกษุผู้กระสันจะสีกพระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่ภิกษุรูปหนึ่งผู้ กระสันจะสีกว่า ผู้มีปัญญาควรรักษาจิตที่เห็นได้ยากยิ่ง ละเสียดยงขอบใฝ่หาแต่ อารมณ์ที่ปรารถนา เพราะจิตที่คุ้มครองแล้วย่อมนำสุขมาให้ (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๓๖/ ๓๖)

อุกกาบาต : ลูกไฟตกจากฟากฟ้ามายังโลก,ผีพุ่งไต้ ดังคำในสัมมาปริพพาขณียสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุผู้ตัดขาดการเชื่อสิ่งที่เห็นเป็นต้นว่า เป็นมงคล การยึดถืออุกกาบาต ตก ความฝัน และการทำนายลักษณะ ละสิ่งที่ทำให้เกิดผลเสียต่อมงคลได้เด็ดขาด ชื่อว่าละเว้นอยู่ในโลกได้โดยชอบ,ในพรหมชาลสูตร และ สามัญญผลสูตร กล่าวถึง สมณพราหมณ์บางพวกกล่าวถึงดิรัจฉานกถาต่างๆเช่นจักมีอุกกาบาตและดาวตก แผ่นดินไหว ฟ้าร้อง หรือตั้งคำที่พระทัพมัลลบุตรเถระกล่าวไว้ว่า เมื่อพระโลกนาถ พร้อมด้วยสาวกปรินิพพานแล้ว เมื่อศาสนากำลังจะสิ้นไป เทพและมนุษย์พากันสลดใจสยายผม มีน้ำตานองหน้า คร่ำครวญว่า เหล่าอมนุษย์ตีกลองอยู่ทั่วทั้ง ๔ ทิศ อสนีบาตที่นำสะพรั่งก็ร่วงก็ฟาดลงอยู่โดยรอบ อุกกาบาตตกจากท้องฟ้าปรากฏเป็น ลำเพลิงมีควันและเปลวเพลิงพวยพุ่ง หมู่สัตว์ร้องครวญครางอย่างน่าสงสาร (ที.สี. (ไทย) ๙/๒๔/๙,๙/๒๐๘/๗๑, พุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๓๖๓/๕๘๕, ๓๓/๑๓๓/๒๕๕)

อรรถกถาอธิบายว่า เป็น ๑ ในมหาอุบาต ๕ ประการ คือ (๑) จันทคราส (ราหูอมพระจันทร์) (๒) สุริยคราส (ราหูอมพระอาทิตย์) (๓) นักษัตรคราส (ราหูอมกลุ่มดาวหรือดวงชะตา) (๔) อุกกาบาต (๕) ราหู จับลำขาว(ทางข้างเผือก)ในท้องฟ้า (พุ.ชา.อ. (บาลี) ๒/๘๗/๑๘๑)

อุกการธาร : ผู้ทรงประทีปคือปัญญา หมายถึงพระอรหันต์ ดังคำในศีลสัมปन्नสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ทรงคุณเห็นปานนี้นั้น เราเรียกว่า ‘ศาสดา’ บ้าง ‘สัตถวาหะ(ผู้นำหมู่คณะ)’ บ้าง ... ‘อุกการธาร(ผู้ทรงประทีปคือปัญญา)’ บ้าง ‘อริยะ(พระอริยะ)’ บ้าง ‘จักขุมันตะ(ผู้มีปัญญาจักขุ)’ บ้าง (พุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๑๐๔/๔๘๓)

อุกกาสติกเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระอุกกาสติกเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติที่ ๙๔ ท่านได้จุดคบเพลิงบูชาพระปัจเจกพุทธเจ้าพระนามว่าโกสิกะ เพราะผลแห่งการบูชานั้น ท่านได้เสวยมนุษย์สมบัติและสวรรค์สมบัติหลาย แสนชาติ ไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุนิชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (พุ.อป. (ไทย) ๓๓/๓๐/๑๒๑)

อุกโกฏนสูตร : พระสูตรว่าด้วยสัตว์ที่เว้นขาดจากการรับสินบน ฯ พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เพราะไม่ได้เห็นอริยสัจ ๔ สัตว์ที่เว้นขาดจากการรับสินบนจึงมีจำนวนน้อยกว่าสัตว์ที่ไม่เว้นขาดจากการรับสินบน เหมือนแผ่นดินใหญ่มากกว่าฝุ่นที่เราใช้ปลายเล็บช้อนขึ้นมา (ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๑๖๕/๖๕๑)

อุกขิตตพุมิยเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระอุกขิตตพุมิยเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติที่ ๑๐๐,๐๐๐ (จากปัจจุบัน) ท่านเป็นช่างทำดอกไม้ได้ถวายดอกพุ่มแด่พระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ ดอกเดียว เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ได้เกิดเป็นท้าวสักกะ ๑,๐๐๐ ชาติ เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๗๕ ชาติ เกิดเป็นพระเจ้าประเทศราชนับชาติไม่ถ้วน ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุนิชาพร้อมด้วยคุณวิเศษ (พุ.อป. (ไทย) ๓๒/๑๒๙/๕๑๘)

อุกขิตตาสถิตสูตร : พระสูตรว่าด้วยนิพพิทาสัญญาเหมือนเพชรฆาตผู้เงี้ยวดาบขึ้น พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เมื่อภิกษุพิจารณาเห็นอานิสงส์ ๖ ย่อมสามารถทำสังขารทั้งปวงให้หมดเขตจำกัดแล้วทำทุกขสังญาให้ปรากฏได้ อานิสงส์ ๖ ประการ คือ (๑) นิพพิทาสัญญาในสังขารทั้งปวงจักปรากฏเหมือนเพชรฆาตผู้เงี้ยวดาบขึ้น (๒) ใจจักออกไปจากโลกทั้งปวง (๓) ใจจักมีปกติเห็นสันติในนิพพาน (๔) อนุสัยจักถึงความเพิกถอน (๕) จักทำตามหน้าที่ (๖) จักมีเมตตาบำรุงพระศาสดา (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๐๓/๖๒๔)

อุกเขปทวัจฉเถระ, พระ : ชื่อพระเถระองค์หนึ่ง ซึ่งสวดบทเดียวให้ชาวบ้านฟังเพียงบทเดียว ดังคำในเถรคาถาที่ท่านกล่าวไว้ว่า ภิกษุผู้หนึ่งสงบเสงี่ยม มีความปราโมทย์เป็นอย่างยิ่ง ย่อมกล่าวพระพุทธรูปซึ่งท่านพระอุกเขปทวัจฉเถระท่องจนคล่องปากมาเป็นเวลาหลายปี แก่ชาวบ้านทั้งหลายได้ (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๖๕/๓๒๗)

อุกเขปทวัจฉเถรคาถา : ภาชิตของพระอุกเขปทวัจฉเถระ,คาถาของพระอุกเขปทวัจฉเถระ มีอธิบายไว้ว่า ท่านเกิดเป็นบุตรพราหมณ์คนหนึ่งในกรุง สวตถิ มีนามที่ได้ตามโคตรว่า วัจฉะ เขาฟังธรรมในสำนักของพระศาสดา ได้เฉพาะซึ่งศรัทธาแล้วออกบวชอาศัยอยู่ในอาวาสใกล้บ้าน แคว้นโกศล ศึกษาเล่าเรียนพระปริยัติ ธรรมในสำนักของพระภิกษุทั้งหลายผู้มาแล้ว แต่ท่านไม่รู้จักกำหนดชั้นตอนว่า นี่เป็นวินัย นี่เป็นพระสูตร นี่เป็นพระอภิธรรม วันหนึ่งจึงเข้าไปเรียนถามท่านสารีบุตรแล้วกำหนดพุทธพจน์แม้ทั้งหมดตามชั้นตอน แม้ในกาลก่อนแต่การทำสังคายนา พระธรรม ท่านก็กำหนดชื่อแห่งปิฎกเป็นต้นไว้ ในพระปริยัติสัทธรรมที่เป็นเหตุให้มีการ เรียกชื่อภิกษุทั้งหลายว่า พระวินัยธรเป็นต้น ท่านเล่าเรียนได้ถามพระพุทธรูปคือพระไตรปิฎกอยู่กำหนดรูปธรรมและอรุปรธรรม ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในปิฎกนั้นๆ เริ่มตั้งวิปัสสนา พิจารณาอยู่ไม่นานนักก็บรรลุอรหัตตผล ครั้นบรรลุอรหัตตผลแล้ว ตั้งมั่นอยู่ในความขยันหมั่นเพียร เพราะมุ่งกิจที่ตนทำไว้แล้ว อาศัยความอนุเคราะห์ศฤงษณ์ และบรรพชิตทั้งหลายที่เข้าสู่สำนัก ของตน ใคร่ครวญพระพุทธรูปจนะ คือพระไตรปิฎกแล้วแสดงธรรม และในวันหนึ่ง แสดงธรรมอยู่ เมื่อจะแสดงเปรียบตนเหมือนผู้อื่น จึงกล่าวว่า ภิกษุผู้หนึ่งสงบเสงี่ยม มีความปราโมทย์เป็นอย่างยิ่ง ย่อมกล่าวพระพุทธรูปซึ่งท่านพระอุกเขปทวัจฉเถระ ท่องจนคล่องปากมาเป็นเวลาหลายปีแก่ชาวบ้านทั้งหลายได้ (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๖๕/๓๒๗)

อุกเขปนิยกรรม : กรรมอันสงฆ์พึงทำแก่ภิกษุอันจะพึงยกเสีย หมายถึงวิธีการลงโทษที่สงฆ์กระทำแก่ภิกษุผู้ต้องอาบัติแล้ว ไม่ยอมรับว่าเป็นอาบัติหรือไม่ยอมทำคืนอาบัติ หรือมีความเห็นชั่วร้าย(ทิฏฐิบาป) ไม่ยอมสละซึ่งเป็นทางเสียสละสามัญญดา หรือทิฏฐิสามัญญดาโดยยกเธอเสียจากการสมโภคกับสงฆ์คือ ไม่ให้ฉันร่วม ไม่ให้อยู่ร่วม ไม่ให้มีสิทธิเสมอกับภิกษุทั้งหลาย พุดง่าย ๆ ว่า ถูกตัดสิทธิแห่งภิกษุซึ่งคราว ดังคำในภิกษุณีวิวัจฉว่า พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ พระเชตวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสวตถิครั้งนั้นภิกษุณีอุลลันทาประพตติตามพระอรหันต์ผู้มีบรรพบุรุษเป็นพรานฆ่า นกแร้งที่สงฆ์พร้อมเพรียงกันลงอุกเขปนิยกรรมแล้ว(วิ.ภิกษุณี.(ไทย) ๓/๖๙๔/๔๒, ๓/๖๙๕/๔๒, ๓/๖๙๖/๔๓,๔/๖๖/๘๖, วิ.ม.(ไทย) ๔/๖๗/๙๑, ๔/๗๘/๑๑๑, ๔/๗๙/

๑๑๖,วิ.ม.(ไทยป ๕/๓๗๓/๒๔๙, ๕/๓๗๔/๒๕๑, ๕/๓๗๕/๒๕๑, ๕/๓๘๐/๒๖๑,วิ.จ.
(ไทย) ๖/๔๖/๘๖)

อุคคคหบดี : ชื่อคหบดีคนหนึ่ง ชาวเมืองเวสาลี เป็นอริยบุคคลชั้นอนาคามี อยู่หมู่บ้านหัตถิคาม ได้รับยกย่องว่า อุคคคหบดีชาวกรุงเวสาลีเลิศกว่าอุบาสกสาวกทั้งหลายของเรา ผู้ถวายโภชนะเป็นที่น่าชอบใจ และมีปรากฏในมณฑปทายาสูต (อง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๒๕๓/๓๒) เขาทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ อะไรหนอเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้สัตว์บางพวกในโลกนี้ไม่ปรินิพพานในปัจจุบัน อนึ่ง อะไรเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้สัตว์บางพวกในโลกนี้ปรินิพพานในปัจจุบัน พระผู้มีพระภาคตรัสว่า คหบดีรูปที่พึงรู้แจ้งทางตาที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ ชวนให้รัก ชักให้ใคร่ พาใจให้กำหนดมีอยู่ ถ้าภิกษุยังเพลิดเพลิน เขยชมยิดติดรูปนั้นอยู่ เมื่อเธอเพลิดเพลิน เขยชม ยิดติดรูปนั้น วิญญาณที่อาศัยตัณหานั้น ความยึดมั่นตัณหานั้นก็มีอยู่ ภิกษุผู้ยังมีอุปาทาน (ความยึดมั่น) ย่อมไม่ปรินิพพาน ฯลฯ แม้เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์ ก็มีอธิบายทำนองเดียวกัน คหบดี นี้แลเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้สัตว์บางพวกในโลกนี้ไม่ปรินิพพานในปัจจุบัน ส่วนคำว่า อะไรเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้สัตว์บางพวกในโลกนี้ปรินิพพานในปัจจุบัน มีอธิบายโดยนัยตรงกันข้าม มีปรากฏในเวสาลีสูต,ในวัชชีสูตกล่าวไว้ว่า อุคคคหบดีชาวบ้านหัตถิคามเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ,ในปฐมอุคคสูต พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงทรงจำอุคคคหบดีชาวเมืองเวสาลีว่าเป็นผู้ประกอบด้วยธรรมที่น่าอัศจรรย์ไม่เคยปรากฏ ๘ ประการ เช่นข้อที่ ๘ ว่า หากโยมจะสิ้นชีวิตก่อนพระผู้มีพระภาคก็ไม่ที่น่าอัศจรรย์เลยที่พระผู้มีพระภาคจะทรงพยากรณ์อย่างนี้ว่าสังโยชน์ที่เป็นเหตุให้อุคคคหบดี ชาวบ้านหัตถิคามกลับมาสู่โลกนี้อีกไม่มี(ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๑๒๔/๑๕๐,๑๘/๑๒๕/๑๕๐,๑๘/๑๒๔/๑๕๑,๑๘/๑๒๕/๑๕๑,อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๔๔/๖๙,อง.อภฺฐก.(ไทย) ๒๓/๒๑/๒๕๗)

อุคคตสรีรพราหมณ์ : ชื่อพราหมณ์ชาวสาวตถิคนหนึ่ง คราวหนึ่ง อุคคตสรีรพราหมณ์ตระเตรียมมหา ยัญ โคผู้ ๕๐๐ ตัว ลูกโคผู้ ๕๐๐ ตัวเป็นต้น ถูกลำเข้าไปผูกไว้ที่หลัก เพื่อประโยชน์แก่การบูชายัญ ภายหลังได้เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ได้สนทนาปราศรัยฟังธรรม อคคิ ๗ อย่าง จากพระผู้มีพระภาคแล้ว ก็ได้เปลี่ยนใจไม่ฆ่าสัตว์บูชายัญ ดังคำว่า ขอท่านพระโคตมโปรดทรงจำข้าพระองค์ว่าเป็นอุบาสกผู้ถึงสรณะ ตั้งแต่นั้นนี้เป็นต้นไปจนตลอดชีวิต ข้าพระองค์จะปล่อยโคผู้ ๕๐๐ ตัว ให้ชีวิตพวกมัน จะปล่อยลูกโคผู้ ๕๐๐ ตัว ให้ชีวิตพวกมัน จะปล่อยลูกโคตัวเมีย ๕๐๐ ตัว ให้ชีวิตพวกมันจะปล่อยแพะ ๕๐๐ ตัว ให้ชีวิตพวกมัน จะปล่อยแกะ ๕๐๐ ตัว ให้ชีวิตพวกมันพวกมันจะกินหญ้าสด ตัมน้ำเย็นและรับลมเย็น (อง.สตตก.(ไทย) ๒๓/๔๗/๗๐)

อุคคตะ, กษัตริย์, พระเจ้าจักรพรรดิ : ๑.ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระธชทายกเถระ ดังคำในธชทายกเถรปาทานที่ท่านพระเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนสรุปความได้ว่า ข้าพเจ้ามีจิตราเริง เบิกบาน ได้ยกธงขึ้นปักไว้ที่โคนต้นโพธิ์ ซึ่งเป็น

ต้นไม้ประเสริฐของพระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ ข้าพเจ้าเก็บใบโพธิ์ที่หล่นนำไปทิ้งภายนอก เพราะการถวายธงและด้วยการบำรุงทั้ง ๒ อย่างนี้ เขาจะไม่ไปเกิดยังทุกคติตลอด ๑๐๐,๐๐๐ กัป จักเสวยทิพยสมบัติมิใช่น้อยในหมู่เทวด ในกัปที่ ๑,๐๕๑ (นับจากกัปนี้ไป) ได้เป็นกษัตริย์หลายพระองค์ มีพระนามว่าอุคคตะ (ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๖๒/๑๙๗,๓๒/๖๕/๑๙๗)

๒.ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของจิตกပ္พุกเถราปทานดังกล่าวในจิตกပ္พุกเถราปทานที่ท่านพระเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนสรุปความได้ว่า ข้าพเจ้าเป็นผู้มีจิตเลื่อมใส มีใจยินดี ได้ไปยังจิตกาธานของพระผู้มีพระภาคพระนามว่าสิขีผู้ทรงเป็นเผ่าพันธุ์ของโลก ประโคมดนตรี ณ ที่นั้น โปรงของหอมและดอกไม้ให้ทั่วถึง เพราะใช้ดอกไม้บูชาไว้ จึงไม่รู้จักทุกคติเลย นี่เป็นผลแห่งการบูชาจิตกาธาน ในกัปที่ ๒๙ นับจากกัปนี้ไป ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๑๖ ชาติ มีพระนามว่าอุคคตะ มีพละนุกาพมาก (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๕๕/๒๖๙)

๓.ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่งสมัยพระพุทธเจ้านามว่าโสภิตะ เป็นผู้ถวายทานแก่พระชีนาสพ ๑๐๐,๐๐๐ องค์ ดังคำว่า พระพุทธเจ้าผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่พระนามว่าโสภิตะ ได้มีการประชุมแห่งพระชีนาสพ ผู้ปราศจากมลทิน มีจิตสงบระงับ ผู้คงที่ ๓ ครั้ง พระราชาทรงพระนามว่าอุคคตะพระองค์นั้น ทรงถวายทานแต่พระพุทธเจ้าเป็นผู้สูงสุดแห่งนรชน ในทานนั้น พระอรหันต์ประมาณ ๑๐๐ โกฏิ มาประชุมกัน (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๙/๖๑๙)

๔.ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่งแห่งกรุงสุมังคะเป็นพุทธบิดาของพระพุทธเจ้านามว่าสุชาตะ มีพระเทวีพระนามว่าประภาวดี ดังคำว่า กรุงชื่อว่าสุมังคะ กษัตริย์พระนามว่าอุคคตะเป็นพระชนก พระเทวีพระนามว่าประภาวดีเป็นพระชนนี ของพระพุทธเจ้าพระนามว่าสุชาตะ ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๐/๖๕๓)

อุคคเถรคาถา : ภาชิตของพระอุคคเถระ,คาถาของพระอุคคเถระ ท่านพระอุคคเถระกล่าวว่า กรรมที่เราได้ทำแล้ว จะน้อยหรือมากก็ตาม ทั้งมวลนั้นสิ้นสุดลงแล้ว บัดนี้ ไม่มีการเกิดอีก (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๘๐/๓๓๒)

อุคคเทพบุตร : ชื่อเทพบุตรที่เป็นพรหม ไปเกิดในพรหมโลก ซึ่งเป็นอดีตอุคคคหบดี ชาวแคว้นวัชชี ผู้เป็นอนาคามีบุคคล เมื่อไปเกิดในพรหมโลกแล้ว ดังคำว่า พระผู้มีพระภาคครั้งทรงอนุโมทนาอุคคคหบดีชาวกรุงเวสาลีด้วยอนุโมทนาถนุแล้วจึงเสด็จจากพุทธอาสน์ หลีกไป ต่อมาไม่นาน อุคคคหบดีชาวกรุงเวสาลีได้ถึงแก่กรรม เข้าถึงชั้นกามโนมัยชั้นใดชั้นหนึ่ง สมัยนั้นแล พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเชตวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี ครั้งนั้น เมื่อราตรีผ่านไป อุคคเทพบุตรมีวรรณะงดงามยิ่งนักเปล่งรัศมีให้สว่างทั่วพระเชตวัน เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค พระผู้มีพระภาคจึงได้ตรัสถามว่า อุคคคะ สำเร็จตามที่ท่านประสงค์แล้วหรือ อุคคเทพบุตรกราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ สำเร็จตามที่ข้าพระองค์ประสงค์แล้วพระพุทธเจ้าข้า มีปรากฏในมณฑปทายีสสูตร (อง.ปณจก.(ไทย) ๒๒/๔๔/๗๒)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า กายมโนมัย ในที่นี้หมายถึงเทพกายหรือพรหมกายของผู้บำเพ็ญฌานสมาบัติแล้วบังเกิดในพรหมโลกชั้นสุทธาวาสด้วยอำนาจฌาน(อง.ปญจก.อ. (บาลี) ๓/๔๔/๒๖, ๑๖๖/๖๔)

อุคครินทอุบาสก : ชื่ออัครอุบาสกเบื้องซ้ายของพระพุทธเจ้านามว่านารทะ ดังคำในนารทพุทธวงศ์ว่า อุคครินทอุบาสกและวสภอุบาสกเป็นอัครอุปัฏฐาก อินทวรีอุบาสิกาและคณฺธิอุบาสิกาเป็นอัครอุปัฏฐายิกา ของของพระพุทธเจ้าพระนามว่านารทะ ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๕/๖๓๘)

อุคคหเศรษฐี : ชื่อเศรษฐีคนหนึ่ง ชาวเมืองภัททิยะ เป็นหลานชายของอนาถปิณฑิกเศรษฐี ดังคำในอุคคหสูตรว่า พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ชาติยวัน เขตเมืองภัททิยะครั้งนั้น อุคคหเศรษฐีผู้เป็นหลานของเมณฑกเศรษฐี ได้เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ถวายอภิวัตแล้วนั่ง ณ ที่สมควร ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาค เคยได้ถวายอาหารภิกษุสงฆ์มีพระผู้มีพระภาคเป็นประธานให้อิ่มหนำด้วยของเคี้ยวของฉันที่ประณีตด้วยมือตนเอง กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ลูกสาวของข้าพระองค์เหล่านี้ จักไปสู่ตระกูลสามี ขอพระผู้มีพระภาคทรงกล่าวสอนพราหมณ์เด็กเหล่านี้ ซึ่งจะเป็นประโยชน์ต่อพวกเขาตลอดกาลนานเถิด พระผู้มีพระภาคตรัสว่า กุมารีทั้งหลาย มาตุคามประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ ในข้อที่ ๑ ว่า จักตื่นก่อน นอนทีหลังสามี คอยรับใช้ปฏิบัติให้เป็นที่พอใจเขา พุดคำไพเราะต่อสามี เป็นต้น หลังจากตายแล้วจะเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับเทวดาเหล่ามนาปากายิกา (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๓๓/๕๑)

อุคคสูตร : มี ๓ สูตร แปลความหมายสูตรและเนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อุคคสูตร พระสูตรว่าด้วยมหาอำมาตย์ชื่ออุคคะ ราชมหาอำมาตย์เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค กราบทูลเรื่องที่มิคารเศรษฐีผู้เป็นหลานของโรหมเศรษฐีเป็นผู้มันคัง มีทรัพย์มาก พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เขาถึงจะมีทรัพย์มากอย่างนั้น แต่ทรัพย์นั้นก็เป็นที่ไปแก่ไฟ น้ำ พระราชา โจร และทายาทผู้ไม่เป็นที่รัก แล้วตรัสว่า ทรัพย์ที่ไม่ใช่ไปแก่ไฟ น้ำ พระราชา โจร และทายาทผู้ไม่เป็นที่รัก มี ๗ เหมือนในสังฆิตตสูตร ทำยสูตรตรัสเหมือนกันกับวิตถตชนสูตร (อง.สตตก.(ไทย) ๒๓/๗/๑๓)

๒.อุคคสูตร (ปฐม) พระสูตรว่าด้วยธรรมที่นำอัครจริยของอุคคคหบดี (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ภูฏาคารศาลา ปามหาวัน เขตกรุงเวสาลี ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า อุคคคหบดีชาวเมืองเวสาลีมีธรรมที่นำอัครจริย ๘ แล้วเสด็จจากพุทธอาสน์เข้าไปสู่พระวิหาร เวลาเช้า ภิกษุรูปหนึ่งเข้าไปปิตนทบาทในนิเวศน์ของอุคคคหบดี ได้โอกาสจึงถามคหบดีว่า ท่านมีธรรมที่นำอัครจริย อะไรบ้าง พระผู้มีพระภาคทรงพยากรณ์ว่า ท่านมีธรรมที่นำอัครจริย ๘ ซึ่งเป็นเหตุให้ได้รับพยากรณ์จากพระผู้มีพระภาค เป็นอย่างไร

อุคคคหบดีกราบเรียนว่า โยมเองไม่ทราบเรื่องที่พระผู้มีพระภาคตรัสพยากรณ์ไว้ แต่โยมก็มีเรื่องที่จะเรียนถวายว่า โยมมีธรรมที่นำอัครจริย ๘ นี้ คือ (๑) ครั้งแรก เมื่อโยมได้เห็นพระผู้มีพระภาคแต่ที่ไกลก็มีจิตเลื่อมใส (๒) เมื่อโยมมีจิตเลื่อมใสแล้ว เข้า

เฝ้าพระผู้มีพระภาค ได้ฟังอนุบุพพิกขาและสามกัถสิกเทศนาแล้วได้ธรรมจักขุ แสดงตนเป็นอุบาสก และสมาทานสิกขาบทที่มีพรหมจรรย์เป็นที่ ๕ บนที่นั่ง (๓) โยมมีภรรยาสาวรุ่น ๔ คน โยมได้กล่าวกับพวกเธอว่า ตอนนี้นั้นฉันได้สมาทานสิกขาบทที่มีพรหมจรรย์เป็นที่ ๕ แล้ว หลึงใดปรารถนา หลึงนั้นจงใช้จ่ายโภคทรัพย์เหล่านี้และจงทำบุญ หรือกลับไปยังตระกูลญาติของตน หรือมีความประสงค์ชายใด ฉันก็จะมอบพวกเธอให้แก่เขา เมื่อภรรยาหลงแจ้งความประสงค์ว่า ต้องการอยู่กับชายในบ้านโน้น โยมก็ให้เรียกชายคนนั้นมาใช้มือซ้ายจับภรรยา มือขวาจับเต้าน้ำหลังน้ำมอบให้ชายคนนั้นไป เมื่อบริจาภรรยาสาวรุ่นให้เป็นทาน โยมก็ไม่มีจิตแปรไป (๔) โยมได้แจกจ่ายทรัพย์สมบัติที่มีอยู่พร้อมในตระกูลให้แก่ท่านผู้มีศีล มีกัลยาณธรรม (๕) เมื่อโยมเข้าไปนั่งใกล้ภิกษุใด ก็เข้าไปนั่งใกล้โดยเคารพ มิใช่เข้าไปนั่งใกล้โดยไม่เคารพ (๖) ถ้าภิกษุนั้นแสดงธรรมโปรด โยมจะฟังโดยเคารพ มิใช่ฟังโดยไม่เคารพ หากท่านไม่แสดงธรรมโปรด โยมก็จะแสดงธรรมแก่ท่าน (๗) เมื่อเทวดาเข้ามาบอกโยมว่า พระธรรมอันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว โยมก็ได้กล่าวกับเทวดานั้นว่า ท่านจะบอกหรือไม่ก็ตาม พระธรรมก็คงเป็นธรรมอันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว โยมไม่รู้สึกรู้ใจเพราะเหตุที่เทวดาเข้ามาหาหรือได้สนทนากับเทวดาเลย (๘) สังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ ที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้ โยมไม่เห็นสังโยชน์อะไรในตนที่ยังละไม่ได้ เมื่อคบดึกกล่าวอย่างนี้แล้ว ภิกษุนั้นจึงไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคทรงทราบ พระองค์ทรงยืนยันความนั้นซ้ำอีก (อง.อฎฐก.(ไทย) ๒๓/๒๑/๒๕๓)

๓.อุคคสูตร (ทุดิย) พระสูตรว่าด้วยธรรมที่น่าอัศจรรย์ของอุคคคหบดี (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ บ้านหัตถิกาม แคว้นวัชชี ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า อุคคคหบดีชาวบ้านหัตถิกาม มีธรรมที่น่าอัศจรรย์ ๘ แล้วเสด็จลุกจากพุทธอาสน์เข้าไปสู่พระวิหาร เวลาเช้า ภิกษุรูปหนึ่งเข้าไปบิณฑบาตในนิเวศน์ของอุคคคหบดี ได้โอกาสจึงถามคหบดีว่า พระผู้มีพระภาคทรงพยากรณ์ว่า ท่านมีธรรมที่น่าอัศจรรย์ ๘ ซึ่งเป็นเหตุให้ได้รับพยากรณ์จากพระผู้มีพระภาค เป็นอย่างไร

อุคคคหบดีกราบเรียนว่า ตนเองไม่ทราบเรื่องที่พระผู้มีพระภาคตรัสพยากรณ์ตนไว้ แต่ก็มีเรื่องที่จะเรียนถวายว่า ตนมีธรรมที่น่าอัศจรรย์ ๘ นี้ คือ (๑) ครั้งแรก เมื่อโยมกำลังเที่ยวชมสวนนาควัน ได้เห็นพระผู้มีพระภาคแต่ที่ไกลก็มีจิตเลื่อมใส และสร้างจากเมาสุรา (๒) เมื่อโยมมีจิตเลื่อมใสแล้ว ก็เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคได้ฟังอนุบุพพิกขาและสามกัถสิกเทศนาแล้วได้ธรรมจักขุแสดงตนเป็นอุบาสกและสมาทานสิกขาบทที่มีพรหมจรรย์เป็นที่ ๕ บนที่นั่ง (๓) โยมมีภรรยาสาวรุ่น ๔ คน โยมได้กล่าวกับพวกเธอว่า ...เมื่อบริจาภรรยาสาวรุ่นให้เป็นทาน โยมก็ไม่มีจิตแปรไป (เนื้อความเหมือนในปฐมอุคคสูตร) (๔) โยมได้แจกจ่ายทรัพย์สมบัติที่มีอยู่พร้อมในตระกูลให้กับท่านผู้มีศีล มีกัลยาณธรรม (๕) เมื่อโยมเข้าไปนั่งใกล้ภิกษุใด ก็เข้าไปนั่งใกล้โดยเคารพ มิใช่เข้าไปนั่งใกล้โดยไม่เคารพ (๖) ไม่น่าอัศจรรย์เลย ที่เมื่อโยมนิมนต์พระสงฆ์มาแล้ว พวกเทวดาเข้ามาหาโยมแล้วบอกว่า ท่านคหบดี ภิกษุรูปนั้นเป็นอุกโกตภาควิมุต รูปนั้นเป็นปัญญาวิมุต รูปนั้นเป็นกายสักขี รูปนั้นเป็นทิมฺมูปัตตะ รูปนั้น

เป็นสัทธาวิมุต รูปโน้นเป็นธัมมานุสारी รูปโน้นเป็นสัทธานุสारी รูปโน้นเป็นผู้มีศีล มีกัลยาณธรรม รูปโน้นทุศีล มีบาปธรรม เมื่ออังกาสพระสงฆ์ โยมไม่เกิดความคิดว่า จะถวายแก่ท่านรูปนี้มากหรือแก่ท่านรูปนี้น้อย แต่โยมวางใจสม่าเสมอถวาย (๗) เมื่อเทวดาเข้ามาบอกโยมว่า พระธรรมอันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว โยมก็ได้กล่าวกับเทวดานั้นว่า ท่านจะบอกหรือไม่ก็ตาม พระธรรมก็คงเป็นธรรมอันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว โยมไม่รู้สึกรู้ใจเพราะเหตุที่เทวดาเข้ามาหา หรือได้สนทนากับเทวดาเลย (๘) หากโยมจะสิ้นชีวิตก่อนพระผู้มีพระภาค ก็ไม่น่าอัศจรรย์เลยที่พระองค์จะทรงพยากรณ์โยมอย่างนี้ว่า สังโยชน์ที่เป็นเหตุให้อุคคหบดี ชาวบ้านหัดศึกษากลับมาสู่โลกนี้อีกไม่มี เมื่อคหบดีกล่าวอย่างนี้แล้ว ภิกษุนั้นก็จึงไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคทรงทราบ พระองค์ทรงยืนยันความนั้นซ้ำอีก (อง.อภฺรฺกฺก.(ไทย) ๒๓/๒๒/๒๖๐)

อุคคเสนวัตถุ : เรื่องนายอุคคเสน พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่ภิกษุทั้งหลาย ว่า ผู้ตัดสังโยชน์ได้หมดสิ้น ไม่สะดุ้ง ผู้ล่วงพ้นกิเลสเครื่องข้องได้ ผู้ปราศจากโยคะ เราเรียกว่าพราหมณ์ (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๓๘๗/๑๕๘)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ไม่สะดุ้งหมายถึงไม่สะดุ้งหวาดกลัวเพราะตัณหา (ขุ.ธ.อ.(บาลี) ๘/๑๐๙)

อุคคเสนเสฏฐิปุตตวัตถุ : เรื่องบุตรเศรษฐีชื่ออุคคเสนพระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่นายอุคคเสนว่า เธอจึงเป็นผู้ปล่อยวางทั้งอดีต อนาคต และปัจจุบัน จงเป็นผู้ถึงฝั่งแห่งภพเธอผู้มีใจหลุดพ้นในธรรมทั้งปวงแล้ว จักไม่เข้าถึงชาติ และชราอีกต่อไป (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๓๔๘/๑๔๑)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ปล่อยวางทั้งอดีต อนาคต และปัจจุบัน หมายถึงปล่อยวางความยึดมั่นถือมั่น ความทะยานอยากในขั้นทั้งหลายที่เป็นทั้งอดีต อนาคต และปัจจุบัน (ขุ.ธ.อ.(บาลี)๘/๒๔)

อุคคหนิมิต : นิमितติดา หมายถึงนิमित(อารมณ์กรรมฐาน) ที่นี้กำหนดจนแม่นยำ หรือที่เพ่งดูจนติดตาติดใจแม้หลับตาก็เห็น (ข้อ ๒ ในนิमित ๓) พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)

อุคคหสูตร : พระสูตรว่าด้วยอุคคหเศรษฐี พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ชาติยวัน เขตเมืองภัททิยะ ตรัสกับลูกสาวของอุคคหเศรษฐี ผู้เป็นหลานของเมณฑกเศรษฐี ผู้จะไปตระกูลสามี ตามคำทูลอาราธนาของอุคคหเศรษฐีว่า สตรีผู้จะไปสู่ตระกูลสามีพึงประพฤติธรรม ๕ คือ (๑) ตื่นก่อนนอนที่หลัง คอยรับใช้ เอาใจใส่ พุดจาไพเราะต่อสามี (๒) สักการะ เคารพ นับถือ บูชาคนที่สามีเคารพ คือมารดาบิดา สมณพราหมณ์ (๓) ขยัน ทำการงานในบ้านของสามี (๔) คอยดูแลเอาใจใส่คนในปกครองในบ้านของสามี (๕) คอยรักษาทรีพียุที่สามีหามาได้ สตรีที่ประกอบด้วยธรรม ๕ นี้ หลังจากตายแล้วจะไปเกิดอยู่ร่วมกับเทวดาเหล่ามนาปายิกา (คือเทวดาชั้นนิมมานรดี เพราะเนรมิตรูปตามที่ตนปรารถนาได้ และชื่นชมรูปที่เนรมิต) (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๓๓/๕๑)

อุคคอุบาสก : ชื่ออุบาสกคนหนึ่ง เป็นอัครอุบาสกเบื้องซ้ายของพระพุทธเจ้านามว่าโกนาคมนะ ดังคำว่า อุคคอุบาสกและโสมเทพอุบาสกเป็นอัครอุปัฏฐาก สีวลอุบาสิกาและสามาอุบาสิกาเป็นอัครอุปัฏฐายิกา ของพระพุทธเจ้าพระนามว่าโกนาคมนะผู้มีพระยศ (ขุ.พุทธ. (ไทย) ๓๓/๒๔/๗๑๐)

อุคคะ, ข้าราชการบริพาร : ชื่อราชบริพารของพระเจ้าเอเพยยะ ที่โตเทยยพราหมณ์กล่าวถึง คนผู้นี้เคารพสมณรามบุตร ใหว่ ลูกรับ ทำอัญชลีกรรมและสามิจิกรรมในสมณรามบุตร ตามพระเจ้าเอเพยยะผู้โง่เขลา ดังคำว่า สมัยหนึ่ง ในบริษัทของโตเทยยพราหมณ์ พวกบริษัทกล่าวติเตียนผู้อื่นว่า พระเจ้าเอเพยยะนี้ผู้เลื่อมใสยิ่งนักในสมณรามบุตร ทรงเป็นผู้โง่เขลา และทรงทำความเคารพอย่างยิ่งเห็นปานนี้ คือ ทรงใหว่ ทรงลูกรับ ทรงทำอัญชลีกรรมและสามิจิกรรมในสมณรามบุตร แม้พวกข้าราชการบริพารของพระเจ้าเอเพยยะนี้ คือ ยมกะ โมคคัลละ อุคคะ นาวินาที คันธัพพะ และอัคคิเวสสะผู้เลื่อมใสยิ่งนักในสมณรามบุตรเป็นผู้โง่เขลาทำความเคารพอย่างยิ่งเห็นปานนี้ คือ ใหว่ ลูกรับ ทำอัญชลีกรรมและสามิจิกรรมในสมณรามบุตร (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๘๗/๒๗๐)

อุคคาหมานะ, ปริพาชก : ชื่อปริพาชกคนหนึ่ง เป็นเจ้าลัทธิ อยู่กรุงสววัตถิ มีลูกศิษย์จำนวน ๕๐๐ คน พระผู้มีพระภาคเคยไปยังสำนักและแสดงธรรมแก่ช่างไม้ปัญจิงคะ ดังคำในสมณมุนตีกสูตรว่าปริพาชกชื่ออุคคาหมานะ สมณมุนตีกาบุตรกับปริพาชกประมาณ ๕๐๐ คน พร้อมด้วยปริพาชกบริษัทใหญ่ อาศัยอยู่ในอารามของพระนางมัลลิกาเทวีชื่อเอกศาลา ซึ่งแวดล้อมด้วยต้นมะพลับ อันเป็นที่ประชุมแสดงลัทธิ หรือดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เราบัญญัติบุคคลผู้ประกอบด้วยธรรม ๑๐ ประการนี้แล(คือคือ ภิคุชฌในธรรมวินัยนี้ ข้อที่ว่า ๑ เป็นผู้ประกอบด้วยสัมมาทิฐิที่เป็นอเสชชะ) เป็นผู้มึนกุศลเพียบพร้อม มีกุศลยอดเยี่ยม เป็นสมณะผู้บรรลุดุธรรมชั้นสูงที่ควรบรรลु ไม่มีใครสู้ว่าหะได้ (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๖๐/๓๐๗)

อุคฆฏิตัญญู : ผู้อาจารย์ได้ฉับพลันแต่พอท่านยกหัวข้อขึ้นแสดงคือมีปัญญาเฉียบแหลม พูดให้ฟังเพียงหัวข้อก็เข้าใจ (ข้อ ๑ ในบุคคล ๔) ดังคำในอุคฆฏิตัญญูสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิคุชฌทั้งหลาย บุคคล ๔ จำพวกนี้มีปรากฏอยู่ในโลก คือ ๑. อุคฆฏิตัญญู (ผู้เข้าใจได้ฉับพลัน) ๒. วิปจิตัญญู (ผู้เข้าใจต่อเมื่อขยายความ) ๓. เนยยะ (ผู้ที่พอจะแนะนำได้) ๔. ปทปรมะ (ผู้ที่สอนให้รู้ได้เพียงตัวบทคือพยัญชนะ) (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๓๓/๒๐๒)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อุคฆฏิตัญญู หมายถึงบุคคลที่บรรลุดุธรรมคืออริยสัจ ๔ ได้เร็ว คือ พอยกหัวข้อขึ้นแสดงเท่านั้น (อง.จตุกก.อ.(บาลี) ๒/๑๓๓/๓๘๐) เป็นบุคคลจำพวก ๑ ในบุคคล ๔ คือ คือ (๑) อุคฆฏิตัญญู (๒) วิปจิตัญญู (๓) เนยยะ (๔) ปทปรมะ พระอรรถกถาจารย์เปรียบอุคฆฏิตัญญู เป็นเหมือนบัวพ่นน้ำ ที่พอดองแสงอาทิตย์แล้วก็บานในวันนั้น เปรียบวิปจิตัญญู เป็นเหมือนบัวอยู่เสมอน้ำที่จะบานในวันรุ่งขึ้น เปรียบเนยยะ เป็นเหมือนบัวจมอยู่ในน้ำที่จะขึ้นมาบานในวันที่ ๓ ส่วนปทปรมะ เปรียบเหมือนบัวที่มีง่ามพ่นน้ำ ไม่มีโอกาสขึ้นมาบาน เป็นภิกษุของ

ปลาและเต่า พระผู้มีพระภาคทรงตรวจดูหมื่นโลกธาตุนั้นเป็นเหมือนกอบูลเป็นต้น ได้ทรงเห็นโดยอาการที่บ่งว่าหมู่ประชาผู้มีฤสีในตาน้อยมีประมาณเท่านี้ หมู่ประชาผู้มีฤสีในตามากมีประมาณเท่านี้ และใหญ่ประชา ทั้ง ๒ นั้น อุกษมิทัตถุญบุคคลมีประมาณเท่านี้ (ที.ม.อ. (บาลี) ๖๖/๖๔-๖๕)

อุกษมิทัตถุญสูตร : พระสูตรว่าด้วยบุคคลผู้เข้าใจได้ฉับพลัน พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคล ๔ จำพวก คือ (๑) อุกษมิทัตถุญ ผู้เข้าใจได้ฉับพลัน (หมายถึงผู้บรรลुरुธรรมคือ อริยสัจ ๔ ได้เร็วเพียงแค่ยกหัวข้อขึ้นแสดงเท่านั้น) (๒) วิจิตถุญ ผู้เข้าใจต่อเมื่อขยายความ (หมายถึงผู้บรรลुरुธรรมเมื่อได้ฟังคำอธิบายเนื้อความโดยพิสดาร คือเมื่อยกหัวข้อขึ้นกล่าวโดยย่อแล้วกล่าวอธิบายโดยพิสดารจึงสามารถบรรลुरुพระอรหัตผลได้) (๓) เนยยะ ผู้ที่พอจะแนะนำได้ (หมายถึงผู้ที่มนสิการโดยแยบคาย โดยการแสดง การถาม การเสพ การคบหา การเข้าไปนั่งใกล้ภิกษุสามเณร จึงบรรลुरुธรรมโดยลำดับ) (๔) ปทปรมะ ผู้ที่สอนให้รู้ได้เพียงตัวบทคือพยัญชนะ (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๓๓/๒๐๒) อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า **ปทปรมะ** หมายถึงบุคคลที่ฟังไว้มากแสดงไว้มาก ทรงจำไว้มาก แต่ไม่สามารถบรรลुरुธรรมในชาตินี้ คือ ไม่สามารถที่จะบำเพ็ญทาน วิปัสสนา มรรค หรือผลให้บังเกิดได้ (อง.จตุกก.อ.(บาลี) ๒/๑๓๓/๓๘๐, อง.จตุกก.ฎีกา (บาลี) ๒/๑๓๓-๑๓๔/๔๑๗-๔๑๘)

อุจจากณรรูกา, ช้างพัง : ชื่อช้างพังตัวหนึ่ง ตัวใหญ่ มีรอยเท้าขนาดใหญ่ทั้งยาวและกว้าง มีนายตุมมิกกล่าวไว้ในจุฬหัตถปิฎกสูตร ดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า พรานช้างนั้นตามรอยเท้าช้างนั้นไป เมื่อตามรอยเท้าช้างนั้นไปก็เห็นรอยเท้าช้างขนาดใหญ่ทั้งยาวและกว้าง ที่ที่ถูกเสียดสีในที่สูง และที่ที่งาแซะขาดในที่สูงในป่าเป็นที่อยู่ของช้าง พรานช้างผู้ฉลาดก็ยังไม่ด่วนตัดสินใจว่า ‘ช้างตัวนี้ใหญ่จริงหนอ’ ซ่อนั้นเพราะเหตุไร เพราะช้างพังทั้งหลายชื่อว่าอุจจากณรรูกา(พังโยงมีนายตุมม) ที่มีรอยเท้าใหญ่ ในป่าเป็นที่อยู่ของช้าง รอยเท้านี้จะพึงเป็นรอยเท้าช้างพังเหล่านั้น (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๕๑/๓๒๒)

อุจจากาฬาริกา, ช้างพัง : ชื่อช้างพังตัวหนึ่ง ตัวใหญ่ มีรอยเท้าขนาดใหญ่ทั้งยาวและกว้าง มีนายดำแดง มิกกล่าวไว้ในจุฬหัตถปิฎกสูตร ดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า พรานช้างนั้นตามรอยเท้าช้างนั้นไป เมื่อตามรอยเท้าช้างนั้นไปก็เห็นรอยเท้าช้างขนาดใหญ่ทั้งยาวและกว้าง และที่ที่ถูกเสียดสีในที่สูงในป่าเป็นที่อยู่ของช้าง พรานช้างผู้ฉลาดก็ยังไม่ด่วนตัดสินใจว่า ‘ช้างตัวนี้ใหญ่จริงหนอ’ ซ่อนั้นเพราะเหตุไร เพราะยังมีช้างพังทั้งหลายชื่อว่าอุจจากาฬาริกา(พังโยงมีนายดำแดง) ที่มีรอยเท้าใหญ่ในป่าเป็นที่อยู่ของช้าง รอยเท้านี้จะพึงเป็นรอยเท้าช้างพังเหล่านั้น (ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๕๑/๓๒๒)

อุจจาละ : ชื่อ นามในมหาวิงค์ว่า องคชาตแข็งตัวได้ด้วยเหตุ ๕ อย่าง คือ กำหนด ปวด อุจจาละ ปวดปัสสาวะ ถูกลมร่าเพยพัด ถูกบุงชน (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๗๔/๖๔) หรือดังคำในมหาปทานสูตรว่า พระวิปัสสิราชกุมารได้ทอดพระเนตรเห็นคนเจ็บทนทุกข์ป่วยหนัก นอนทรนทรายจมกองอุจจาละปัสสาวะของตนคนอื่นต้องช่วยกันพยุงให้กินอาหาร,หรือดังคำในมหาสติปัฏฐานสูตรที่ว่า ภิกษุทำความรู้สึกตัวในการก้าวไป

การถอยกลับ...ทำความรู้สึกตัวในการถ่ายอุจจาระและปัสสาวะ,หรือตั้งคำใน
มหาวรรคที่ว่า ภิกษุรูปหนึ่งอาพาธเป็นโรคท้องร่วง ภิกษุนั้นนอนกลิ้งเกลือกไปมาบน
ปัสสาวะและอุจจาระของตนเอง (วิ.ม.(ไทย) ๕/๓๖๕/๒๓๙) ได้ในคำว่า “โรคอุจจาร
ธาตุ” หมายถึงโรคท้องเสีย ท้องเดิน หรือท้องร่วง (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๔๓๒/๓๖๔,ม.ม.
(ไทย)๑๒/๑๐๙/๑๐๕,๑๒/๓๘๐/๔๑๕,ม.ม.(ไทย)๑๓/๑๒/๑๕,๑๓/๓๓๔/๔๐๔,๑๓/
๔๘๑/๖๑๐,ม.อ.(ไทย)๑๔/๑๕/๒๓,๑๔/๗๕/๘๐,๑๔/๑๐๓/๑๒๔,๑๔/๑๕๔/๑๙๘)

อุจจาระปัสสาวะ : ๑.ชี้และเหยี่ยว มุ่งหมายถึงการขับถ่ายของคน ดังคำในสามัญผลสูตรที่พระผู้มี
พระภาคตรัสสอนเรื่องสติสัมปชัญญะไว้ว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้ทำความรู้สึกตัวในการ
ก้าวไป การถอยกลับ การแลดู การเหลียวดูการคู้เข้า การเหยียดออก การครอง
สังฆาฏิบาตรและจีวร การฉัน การตีม การเคี้ยวการลิ้ม การถ่ายอุจจาระปัสสาวะ (ที.
สี.(ไทย) ๙/๒๑๔/๗๓)

๒.อีกนัยหนึ่งมุ่งอธิบายสภาพของคนเจ็บ ดังคำในมหาปทานสูตรว่า พระวิปัสสิราช
กุมารได้ทอดพระเนตรเห็นคนเจ็บทนทุกข์ ป่วยหนัก นอนทรมนทรมายมกองอุจจาระ
ปัสสาวะของตน (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๔๗/๒๔,๑๐/๔๘/๒๕)

๓.อีกนัยหนึ่ง มุ่งอธิบายถึงชี้แห่ง หมายถึงชี้หมู่ มูลสุกร ดังคำในปายาสีราชัญญสูตรที่
พระกุมารกัสสปะกล่าวอุปมาแก่พระเจ้าปายาสีไว้ตอนหนึ่งว่า มีบุรุษผู้เลี้ยงสุกรคน
หนึ่งออกจากหมู่บ้านของตนไปยังหมู่บ้านอื่น เห็นอุจจาระแห่งจำนวนมากที่เขาทิ้ง
ไว้ในบ้านนั้น จึงมีความคิดตั้งนี้ว่า ‘อุจจาระแห่งมากมายที่เขาทิ้งนี้เป็นอาหารของ
สุกรของเรา ทางที่ดี เราควรนำอุจจาระแห่งไปจากที่นี่’ จึงปูด่าหมลงแล้วโยเอา
อุจจาระแห่งจำนวนมาก ผูกเป็นห่อทูนเดินไป (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๔๓๒/๓๖๔)

อุจจาสนสูตร : พระสูตรว่าด้วยสัตว์ที่เว้นขาดจากที่นอนสูงใหญ่ พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุ
ทั้งหลายว่า เพราะไม่ได้เห็นอริยสัจ ๔ สัตว์ที่เว้นขาดจากที่นอนสูงใหญ่จึงมีจำนวน
น้อยกว่าสัตว์ที่ไม่เว้นขาดจากการที่นอนสูงใหญ่ เหมือนแผ่นดินใหญ่มากกว่าผืนที่เรา
ใช้ปลายเล็บข้อนขึ้นมา (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๑๕๒/๖๔๗)

อุจฉังชาดก : ชาดกว่าด้วยหญิงหาบุตรหาสามีได้ง่ายเหมือนหาของที่ชายพก มีเนื้อความที่ท่านเล่า
ไว้สรุปได้ว่า พระเจ้าพรหมทัตโพธิสัตว์สดับเหตุผลที่หญิงคนหนึ่งมาทูลขอโทษให้พี่ชาย
ที่ทำความผิดพร้อมทั้งสามีและบุตรว่า บุตรหาได้ง่ายเหมือนหาเมียที่ชายพก สามีก็
หาได้ง่าย เพียงเดินไปตามทางไม่ว่าก้าวก็หาได้แล้ว แต่จะหาพี่ชายร่วมสายโลหิตกัน
อีกหาไม่ได้เลย หม่อมฉันจึงขอพี่ชายไว้ พระราชาทรงพอพระทัยในเหตุผล จึงทรงยก
โทษให้ทั้งสามีและลูกชายของนางด้วย (ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๖๗/๒๘)

อุจฉังคบุปผิยเถราปทาน : ประวัตินอดีตชาติของพระอุจฉังคบุปผิยเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุป
ได้ว่า ในอดีตชาติที่ ๙๑ ท่านได้ใช้ดอกไม้บูชาพระพุทธเจ้าพระนามว่าวิปัสสิ
เพราะผลแห่งการบูชา นั้น ท่านเวียนเกิดเวียนตายอยู่ในมนุษยโลกและเทวโลกหลาย
แสนชาติ ไม่รู้จักทุกติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุวิชชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.
อป.(ไทย) ๓๓/๑๔๒/๒๑)

ยอมแสดงธรรมโดยสายกลางว่า ‘เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารทั้งหลายจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี ฯลฯ ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ มิได้ ด้วยประการฉะนี้ หรือดังคำในปาติลลยยกสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคลไม่ พิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นอัตตา ไม่พิจารณาเห็นเวทนา ... ไม่พิจารณาเห็น สัญญา ... ไม่พิจารณาเห็นสังขาร ... ไม่พิจารณาเห็นวิญญาณโดยความเป็นอัตตา ทั้งไม่มีทิฏฐิอย่างนี้ว่า ‘อตตากับโลกเป็นอย่างเดียวกัน เรานั้นละโลกนี้ไปแล้วจัก เป็นผู้เที่ยงแท้ ยั่งยืน คงทน ไม่ผันแปร’ แต่มีทิฏฐิอย่างนี้ว่า ‘ถ้าเราไม่พึงมี แม้ บริหารของเราก็ไม่พึงมี ถ้าเราจักไม่ได้มีแล้ว แม้บริหารของเราจักไม่มี’ ก็อุจเฉท ทิฏฐิ (ความเห็นว่าขาดสูญ) นั้นจัดเป็นสังขาร หรือดังคำในอนันตสูตรที่ พระผู้มี พระภาคตรัสตอบว่า อานนท์ เราถูกวัจฉโคตรปริพาชกถามว่า ‘อตตามีอยู่หรือ’ ถ้า ตอบว่า ‘อตตามีอยู่’ คำตอบนั้นก็จักไปตรงกับลัทธิของพวกสมณพราหมณ์ผู้เป็น สัสตทิฏฐิ (ความเห็นว่ายั่งยืน) และเราถูกวัจฉโคตรปริพาชกถามว่า ‘อตตาไม่มีหรือ’ ถ้าตอบว่า ‘อตตาไม่มี’ คำตอบนั้นก็จักไปตรงกับลัทธิของพวกสมณพราหมณ์ผู้เป็น อุจเฉททิฏฐิ (ความเห็นว่าขาดสูญ) อนึ่ง เราถูกวัจฉโคตรปริพาชกถามว่า ‘อตตามี อยู่หรือ’ ถ้าตอบว่า ‘อตตามีอยู่’ คำตอบนั้นก็จักอนุโลมแก่ความเกิดขึ้นแห่งญาณ ของเราว่า ‘ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา’ บ้างหรือ เมื่อพระอนันตกราบทูลว่า ไม่ อนุโลม จึงตรัสอีกว่า เราถูกวัจฉโคตรปริพาชกถามว่า ‘อตตาไม่มีหรือ’ ถ้าตอบว่า ‘อตตาไม่มี’ คำตอบนั้นก็จักมีเพื่อความม่งมายยิ่งขึ้นแก่วัจฉโคตรปริพาชกผู้ม่งมาย อยู่แล้วว่า ‘เมื่อก่อนอตตาของเราได้มีแล้วแน่นอน บัดนี้อตตานี้ไม่มี’ (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๗/๒๘, ส.ช.(ไทย) ๑๗/๘๑/๑๓๓, ส.สหา.(ไทย) ๑๘/๔๑๙/๔๙๓) ; ตรงข้ามกับ สัสตทิฏฐิ

อุฏฐานสัญญามนสิการ ทำในพระทัยถึงความสำคัญในอันที่จะลุกขึ้น, ตั้งใจว่าจะลุกขึ้นอีก (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)

อุจเฉททิฏฐินิทเทศ : แสดงอุจเฉททิฏฐิ อธิบายอุทเทศที่ ๖ คือ อุจเฉททิฏฐิ โดยวิธีปุจฉาและวิสัชนา ซึ่งมีรายละเอียดคล้ายกับคำวิสัชนาในอัสสาททิฏฐิ ในปฏิสัมภิทามรรค ต่างกันแต่ลด อาการจาก ๒๐ อาการ เหลือ ๕ อาการ เช่น ในการพิจารณาเห็นรูป มีเพียงคำว่า “พิจารณาเห็นรูป โดยความเป็นอัตตา” เท่านั้น เมื่อนำคำนี้ไปหมุ่นกับชั้น ๕ แต่ละ ชั้น ก็จะได้ อาการ ๕ ประการ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๓๙/๒๑๔)

อุจเฉทวาทะ : วาทะว่าขาดสูญ ลัทธิที่เห็นว่าหลังจากตายแล้วอตตาขาดสูญ ในพรหมชาลสูตร กล่าวว่ามี ๗ อย่าง เช่น ข้อที่ ๑ ว่า สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้มีวาทะมี ทรศณะอย่างนี้ว่า ท่านผู้เจริญ อตตานี้มีรูปร่างมาจากมหาภูตรูป ๔ เกิดจากบิดามารดา หลังจากตายแล้วอตตาย่อมขาดสูญพินาศ ไม่เกิดอีก ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ อตตานี้จึง ขาดสูญเด็ดขาด สมณพราหมณ์พวกหนึ่งบัญญัติความขาดสูญ ความพินาศ และ ความไม่เกิดอีกของสัตว์อย่างนี้, ในปฏิสัมภิทามรรคกล่าวไว้ว่า อุจเฉทวาทะ ลัทธิที่ถือ ว่าหลังจากตายแล้วอตตาขาดสูญ มี ๗ ลัทธิ (ที.สี.(ไทย) ๙/๘๔/๓๔, ๙/๑๗๐/๕๖, ม. อุ.(ไทย) ๑๔/๒๕/๓๔, ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๔๒/๒๒๑, อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๒๓๖/๑๐๗)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อุจเฉทวาทะ หมายถึง ลัทธิที่ถือว่าตายแล้วไม่เกิดอีก เป็นแนวคิดเชิงวัตถุนิยม ลัทธินี้ทำให้หมกมุ่นในกามสุข (ที.สี.อ.(บาลี) ๘๔/๑๑๐)

อุชชยเถรคาถา : ภาชิตของพระอุชชยเถระ,คาถาของพระอุชชยเถระ ท่านพระอุชชยเถระกล่าวว่า ข้าแต่พระพุทธองค์ผู้ทรงแก่กล้า ข้าพระองค์ขอนอบน้อมแด่พระองค์ พระองค์ทรงหลุดพ้นแล้วจากกิเลสทั้งหมด ข้าพระองค์ดำรงอยู่ในพระโอวาทของพระองค์ จึงอยู่อย่างผู้ปราศจากอัสวกิเลส (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๔๗/๓๒๐)

อุชชยพราหมณ์ : ชื่อพราหมณ์คนหนึ่ง ที่เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคและทูลถามปัญหา ในอุชชยสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสอธิบายเรื่องการบูชาตัณหาที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า พราหมณ์ เราไม่ได้สรรเสริญตัณหาไปเสียทุกอย่าง และเราก็ไม่ได้ติเตียนตัณหาไปเสียทั้งหมด เราไม่สรรเสริญตัณหาที่มีกิรียา คือ ยัญที่มีการฆ่าโค ๑ ยัญที่มีการฆ่าแพะ แกะ ๑ ยัญที่มีการฆ่าไก่ สุกร ๑ ยัญที่ทำให้สัตว์ต่าง ๆ ได้รับความเดือดร้อน ๑ ข้อ นั้นเพราะเหตุไร เพราะพระอรหันต์หรือท่านผู้บรรลุนิพพานไม่เกี่ยวข้อง กับตัณหาที่มีกิรียาอย่างนั้น พราหมณ์ แต่เราสรรเสริญตัณหาที่ไม่มีกิรียา คือ นิจทาน และอนุกุลตัณหา คือตัณหาที่ไม่มีการฆ่าโค ๑ ยัญที่ไม่มีการฆ่าแพะ แกะ ๑ ยัญที่ไม่มีการฆ่าไก่ สุกร ๑ ยัญที่ไม่ทำให้สัตว์ต่าง ๆ ได้รับความเดือดร้อน ๑ ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะพระอรหันต์หรือท่านผู้บรรลุนิพพานไม่เกี่ยวข้อง กับตัณหาที่ไม่มีกิรียา อย่างนี้และอีกแห่งหนึ่งอธิบายถึง พราหมณ์ ธรรม ๔ ประการนี้ ย่อมเป็นไปเพื่อเกื้อกูลในภพนี้ เพื่อสุขในภพนี้แก่กุลบุตร ธรรม ๔ ประการ อะไรบ้างคือ ๑.อุฏฐานสัมปทา ๒.อารักขสัมปทา ๓.กัลยาณมิตตตา ๔. สมชีวิตา (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๓๙/๖๔,อง.อภฺฐก.(ไทย) ๒๓/๕๕/๓๔๔)

อุชชยสูตร : มี ๒ สูตร แปลความหมายสูตรและเนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อุชชยสูตร พระสูตรว่าด้วยปัญหาของอุชชยพราหมณ์ อุชชยพราหมณ์เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับแล้วทูลถามว่า แม้พระโคตมก็ทรงสรรเสริญตัณหาของพวกข้าพเจ้าหรือ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เราไม่ได้สรรเสริญ ไม่ได้ติเตียนตัณหาไปเสียทั้งหมด เราไม่สรรเสริญตัณหาที่มีกิรียา (กิจที่จะต้องทำหรือต้องเตรียมการมากเช่นต้องฆ่าสัตว์เป็นจำนวนมาก) คือ (๑) ยัญที่มีการฆ่าโค (๒) ยัญที่มีการฆ่าแพะ ฆ่าแกะ (๓) ยัญที่มีการฆ่าไก่ ฆ่าสุกร (๔) ยัญที่ทำให้สัตว์ต่าง ๆ ได้รับความเดือดร้อน เพราะพระอรหันต์หรือผู้บรรลุนิพพานไม่เกี่ยวข้อง กับตัณหาที่มีกิรียาอย่างนั้น แต่เราสรรเสริญตัณหาที่ไม่มีกิรียาคือ นิจทาน(สลากภัต) และอนุกุลตัณหา (หมายถึงทานที่พึงบูชาพึงให้ตามลำดับตระกูล เพราะพ่อ ปู่เคยถวายมาแล้ว) คือตัณหาที่ไม่มีการฆ่าโคเป็นต้น เพราะพระอรหันต์หรือผู้บรรลุนิพพานไม่เกี่ยวข้อง กับตัณหาที่ไม่มีกิรียาอย่างนั้น แล้วตรัสอีกว่า มหาตัณหาที่มีกิรียามากเหล่านั้น คืออัสวเมธะ บุรุษเมธะ สัมมาปาสะ วาชเปยยะ นิรัคคละ ไม่มีผลมาก (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๓๙/๖๔)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า คำทั้ง ๕ คำ หมายถึงมหาตัณหา ๕ ของพราหมณ์ ได้แก่ *อัสวเมธะ* คือ การฆ่าม้าบูชาตัณหา *บุรุษเมธะ* คือ การฆ่าคนบูชาตัณหา *สัมมาปาสะ* คือ การทำบ่วงแล้วขว้างไม้ลอดบ่วง ไม้ตกที่ไหน ทำพิธีบูชาตัณหาที่นั่น *วาชเปยยะ* คือ การ

ดื่มเพื่อพลังหรือเพื่อชัยชนะ *นิรโรคละ* คือ ยัญไม่มีลิมหรือกลอนคือทั่วไปไม่มีขีดชั้น จำกัด การฆ่าครบทุกอย่างบูชายัญ อนึ่ง มหายัญ ๕ นี้ เดิมทีเดียวเป็นหลักสงเคราะห์ ที่ตั้งงาม แต่พราหมณ์สมัยหนึ่งดัดแปลงเป็นการบูชายัญเพื่อผลประโยชน์ในทางลาภสักการะแก่ตน (อง.จตุกก.ฎีกา (บาลี) ๒/๓๙/๓๗๑-๓๗๒)

๒.อุชชยสูตร พระสูตรว่าด้วยอุชชยพราหมณ์ อุชชยพราหมณ์เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาค กราบทูลว่า พวกข้าพระองค์คิดจะไปอยู่ต่างถิ่น ขอพระโคดมโปรดแสดงธรรมที่จะอำนวยผลเพื่อเกื้อกูลเพื่อสุขในภพนี้และภพหน้าแก่พวกข้าพระองค์เถิด พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมที่เป็นไปเพื่อเกื้อกูลเพื่อสุขในภพนี้ ๔ มีภูมฺฐานสัมปทา เป็นต้น และตรัสว่า ธรรมที่เป็นไปเพื่อเกื้อกูลเพื่อสุขในภพหน้า ๔ มีสัทธาสัมปทา เป็นต้น เหมือนในทีฆฆานสูตร (อง.อฏฺฐก.(ไทย) ๒๓/๕๕/๓๔๔)

อุชชโสภิตะ, ภิกษุ : ชื่อพระภิกษุรูปหนึ่ง ชาวปาจีน เป็น ๑ ในภิกษุ ๔ รูป ที่เป็นพระเถระในสังคายนาครั้งที่ ๒ ที่พระเวรตะประกาศให้สงฆ์ทราบว่าเป็นท่านผู้เจริญ ขอสงฆ์จงฟังข้าพเจ้า เมื่อพวกเรากำลังวินิจฉัยอธิกรณ์นี้ มีเสียงแข็งแ่งเกิดขึ้นไม่มีที่สิ้นสุด และไม่มีใครทราบความหมายแห่งถ้อยคำที่กล่าวแล้วได้แม้แต่เรื่องเดียว ถ้าสงฆ์พร้อมแล้วพึงรับอธิกรณ์เรื่องนี้ด้วยอุพพาหิกวิธี สงฆ์จึงคัดเลือกภิกษุชาวปาจีน ๔ รูป คือ ท่านพระสัพพกามี ท่านพระสาฬหะ ท่านพระอุชชโสภิตะ และท่านพระवासภคามิกะ และภิกษุชาวเมืองปาญญะยะอีก ๔ รูป คือ ท่านพระเรวตะ ท่านพระสัมภุตสาณ วาสี ท่านพระยสกาภิณชกบุตรและท่านพระสุนนะ (วิ.จ.ไทย) ๗/๔๕๖/๔๑๒)

อุชเชนี, กรุง : ชื่อนครหลวงของแคว้นอวันตี สมัยพุทธกาล มีพระเจ้าจันชปชโชตปกครอง ดังคำว่า พระเจ้าปชโชตในกรุงอุชเชนี ทรงประชวรเป็นโรคผอมเหลืองนายแพทย์ที่ศิปาโมกข์คนสำคัญหลายคนมารักษาก็ไม่อาจทำให้โรคหายได้ได้เงินไปเป็นจำนวนมาก,ในวัตถุกถาแห่งสุดตนิบาตและจุฬินทีเทศกล่าวถึงว่ากรุงอุชเชนีเป็นเมืองที่ศิษย์ของพาวรีพราหมณ์เดินทางผ่านก่อนเข้าพระพุทเจ้าและทูลถามปัญหา ดังคำว่า ทุกคนเกล้าขญาและครองหนังสือ อภิวาทพราหมณ์พาวรีและทำประทักษิณแล้ว ต่างออกเดินทาง มุ่งหน้าไปทางทิศอุดร สู่อานเป็นที่ตั้งแคว้นอุพกะ เมืองมาหิสสตีในกาลนั้น กรุงอุชเชนี เมืองโคณัทธะ เมืองเวทิสสา เมืองจวนสวหะ กรุงโกสัมพี เมืองสาเกต กรุงสาวตถิอันอุดม เมืองเสตัพพะกรุงกบิลพัสดุ์ กรุงกุนินารา กรุงปาวา โภคนคร กรุงเวสาลี แคว้นมคธ และปาสานกเจตีย์อันรื่นรมย์ นำรื่นเรใจ (วิ.ม.(ไทย) ๕/๓๓๔/๑๙๑, ๕/๓๓๔/๑๙๒, ชุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๑๐๑๘/๗๔๑, ชุ.จ.(ไทย) ๓๐/๓๖/๗); บัดนี้เรียกว่า *อุชเชน* (Ujjain) *ดู อวันตี*

อุชฌมานสังญญิเถรวัตถุ : เรื่องพระอุชฌมานสังญญิเถระ พระผู้มีพระภาคทรงปรารภพระอุชฌมานสังญญิผู้เที่ยวจับผิดภิกษุ จึงตรัสเนื้อความนี้แก่ภิกษุทั้งหลายว่า ผู้ที่คอยแต่สอดส่ายหาโทษคนอื่น คอยฟังโทษอยู่เนืองนิตย์จะมีอาสวะพอกพูนยิ่งขึ้น และห่างไกลจากความสิ้นอาสวะโดยแท้ (ชุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๒๕๓/๑๑๑)

อุชฌมานสังญญิสสูตร : พระสูตรว่าด้วยพวกเทวดาผู้มุ่งหมายจะฟังโทษ สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตวัน เทวดาองค์หนึ่งทูลถามว่า เมื่อมีคนมาขอโทษ หากผู้ใด

ไม่ยอมยกโทษให้ ผู้นั้นเชื่อว่ายังมีความโกรธอยู่ภายในและเชื่อว่าผูกเวร ใครเชื่อว่าไม่มี ความผิด ไม่มีโทษ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ผู้ที่เมื่อมีคนมาขอโทษแล้วไม่ยอมยกโทษ ให้ เชื่อว่ายังมีความโกรธอยู่ภายในและเชื่อว่าผูกเวร พระตถาคตเจ้าเชื่อว่าเป็นผู้ไม่มี ความผิด ไม่มีโทษ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๓๕/๔๕)

อุชุกุญญา, เมือง : ชื่อเมืองแห่งหนึ่ง เป็นเมืองที่อเจลกัสสะปะเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคและได้สนทนาธรรม มีปรากฏในมหาสีหนาทสูตร ดังคำว่า พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณกัณณกถล มฤคทายวันเขตเมืองอุชุกุญญาครั้งนั้น อเจลกัสสะปะเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค สนทนา กับพระองค์พอคืบเคยแล้ว,ในสูตรนี้พระผู้มีพระภาคบันลืออย่างองอาจดังพยา ราชสีห์ หลังจบการสนทนาธรรม อเจลกัสสะปะได้บรรพชาอุปสมบทในสำนักของพระ ผู้มีพระภาค เมื่อบวชแล้วไม่นาน จากไปอยู่ผู้เดียว ไม่ประมาท มีความเพียร มุ่งมั่น พระนิพพานอยู่ ไม่นานนักก็ทำให้แจ้งที่สุดแห่งพรหมจรรย์ จึงเป็นอันว่า ท่าน พระกัสสะปะได้เป็นพระอรหันต์องค์หนึ่งในบรรดาพระอรหันต์ทั้งหลาย (ที.สี.(ไทย) ๙/๓๘๑/๑๖๑)

อุฏฐานผลสูตร : พระสูตรว่าด้วยผลแห่งความขยันหมั่นเพียร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคล ๔ จำพวก คือ บุคคล (๑) ผู้ดำรงชีพด้วยผลแห่งความขยันหมั่นเพียร แต่ไม่ดำรงชีพด้วย ผลแห่งกรรม(คือผู้ทำงานด้วยความขยันหมั่นเพียรตลอดทั้งวันเลี้ยงชีพได้ผลแห่ง ความขยันหมั่นเพียรนั้น แต่ไม่ได้อาศัยผลบุญใดๆเลย) (๒) ผู้ดำรงชีพด้วยผลแห่ง กรรม แต่ไม่ดำรงชีพด้วยผลแห่งความขยันหมั่นเพียร (หมายถึงเทวดาทุกจำพวก) (๓) ผู้ดำรงชีพด้วยผลแห่งความขยันหมั่นเพียรและดำรงชีพด้วยผลแห่งกรรม (หมายถึง ขนชั้นปกครองมีพระราชาและมหาอำมาตย์ เป็นต้น) (๔) ผู้ไม่ดำรงชีพด้วยผลแห่ง ความขยันหมั่นเพียรและไม่ดำรงชีพด้วยผลแห่งกรรม (หมายถึงสัตว์นรก) (อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๓๔/๒๐๓)

อุฏฐานสัญญา : ความหมายใจว่าจะลุกขึ้น,ความกำหนดหมายว่าจะลุกขึ้น ดังคำในกัณณทวารสูตรว่า นั้นทะต้องชำระจิตให้บริสุทธิ์จากกรรมเครื่องกักกันด้วยการจงกรม ด้วยการนั่ง ตลอดวันชำระจิตให้บริสุทธิ์จากกรรมเครื่องกักกันด้วยการจงกรม ด้วยการนั่งตลอด ปฐมยามแห่งราตรีสำเร็จสี่เสายาโดยตะแคงข้างขวาซ้อนเท้าเหลื่อมเท้า มี สติสัมปชัญญะทำอุฏฐานสัญญา(ความหมายใจว่าจะลุกขึ้น)ไว้ในใจในมัชฌิมยามแห่ง ราตรี ลุกขึ้นชำระจิตให้บริสุทธิ์จากกรรมเครื่องกักกันด้วยการจงกรม ด้วยการนั่ง ตลอดปัจฉิมยามแห่งราตรี,ในปฐมนพกปานสูตร พระผู้มีพระภาครับสั่งให้ปูลาด สังฆาภิท ๔ ชั้น บรรทมสี่เสายาสนโดยพระปรีศว์เบื้องขวาทรงวางระบาทเหลื่อม พระบาททรงมีสติสัมปชัญญะ ทรงทำอุฏฐานสัญญา(ความกำหนดหมายว่าจะลุกขึ้น) ไว้ในพระหทัย (อง.อุฏฐก.(ไทย) ๒๓/๙/๒๑๕, อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๖๓/๑๔๖,๒๔/ ๖๘/๑๔๘)

อุฏฐานสัมปทา : ความถึงพร้อมด้วยความหมั่น, ถึงพร้อมด้วยความหมั่น คือ ขยันหมั่นเพียรในการ ประกอบอาชีพที่สุจริต ในการศึกษาเล่าเรียน และในการทำธุระหน้าที่การงานรู้จักใช้ ปัญญาสอดส่อง หาวิจิจัดการดำเนินการให้ได้ผลดี (ข้อ ๑ ในทิวฐธัมมิกัตถสังวัตตนิก

ธรรม ๔ คือ ๑. อุฏฐานสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยความหมั่น) ๒. อารักขสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยการรักษา) ๓. กัลยาณมิตตตา (ความเป็นผู้มีมิตรดี) ๔. สมชีวิตา (ความเป็นอยู่เหมาะสม), ในที่ขานุสสุต อุษยสุต พระผู้มีพระภาคตรัสอธิบายความหมายไว้ว่า กุลบุตรในโลกนี้เลี้ยงชีพด้วยการงานใด จะเป็นกสิกรรม พาณิชยกรรม โครักรกรรม เป็นช่างศร รับราชการ หรือศิลปะอย่างใดอย่างหนึ่งก็ตาม เป็นผู้ขยันไม่เกียจคร้านในการงานที่จะต้องช่วยกันทำนั้น ประกอบด้วยปัญญาเป็นเครื่องพิจารณาอันเป็นอุปายในการงานที่จะต้องช่วยกันทำนั้น สามารถทำได้ สามารถจัดได้ นี้เรียกว่าอุฏฐานสัมปทา, ในปฐมสัมปทาสูต กล่าวไว้ว่าเป็นข้อที่ ๑ ในสัมปทา ๘ (อง.อุฏฐก.(ไทย) ๒๓/๕๔/๓๔๐, ๒๓/๕๕/๓๔๔, ๒๓/๗๕/๓๘๘, ๒๓/๗๖/๓๘๙)

อุฏฐานสุต : พระสุตว่าด้วยการลุกขึ้นนั่งสมาธิ พระผู้มีพระภาคทรงสอนปลุกใจให้ลุกขึ้นบำเพ็ญเพียร เจริญกัมมัฏฐานเพื่อบรรลุนิพพาน อย่าปล่อยให้โอกาสหรือเวลาผ่านไปโดยเปล่าประโยชน์ คำว่า “สันติธรรม” หมายถึงธรรมคือความสงบ มี ๓ ประการ คือ (๑) อัจฉินตสันติ(ความสงบอย่างสิ้นเชิง) (๒) ตทังคสันติ (ความสงบด้วยองค์นั้น ๆ) (๓) สัมมุติสันติ(ความสงบโดยสมมุติ) แต่ในสุตนี้หมายถึงอัจฉินต-สันติ กล่าวคือนิพพาน (ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๓๓๔/๕๗๗, ขุ.สุ.อ. (บาลี) ๒/๓๓๕/๑๕๔)

อุททิตสุต : พระสุตว่าด้วยสิ่งที่ถูกตัด สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ทเวดาทุลถามว่า อะไรตัด อะไรล้อม อะไรปิดโลกไว้ และโลกตั้งอยู่ในอะไร พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า โลกถูกตัดขาดไว้ โลกถูกล้อมไว้ โลกถูกขมับจับไว้ โลกตั้งอยู่ในความทุกข์ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๖๗/๗๖)

อุณณาภพราหมณ : ชื่อพราหมณ์คนหนึ่ง ชาวกรุงโกสัมพี ที่เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคและได้สนทนาปัญหาเกี่ยวกับอินทรี ๕ มีปรากฏในอุณณาภพราหมณสุต ดังคำว่า ครั้งนั้นแลพราหมณ์ชื่ออุณณาภะเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ กราบทูลพระผู้มีพระภาคตั้งนี้ว่า ท่านพระโคตม อินทรี ๕ ประการนี้ (จักขุนทรีเป็นต้น) มีอารมณ์ต่างกัน มีโคจรต่างกัน ไม่เสวยอารมณ์อันเป็นโคจรของกันและกัน พระผู้มีพระภาคตรัสว่า พราหมณ์ ใจเป็นที่ยึดเหนี่ยวของอินทรี ๕ ประการนี้ที่มีอารมณ์ต่างกัน มีโคจรต่างกัน ไม่เสวยอารมณ์อันเป็นโคจรของกันและกัน และใจย่อมเสวยอารมณ์อันเป็นโคจรของอินทรี ๕ ประการนี้ แล้วตรัสต่ออีกว่า สติ วิมุตติ และนิพพาน ตามลำดับ โดยตรัสว่า พราหมณ์ นิพพานเป็นที่ยึดเหนี่ยวของวิมุตติ หรือตั้งคำว่า ท่านพระอานนท์อยู่ ณ โขสิตาราม เขตกรุงโกสัมพี ครั้งนั้นพราหมณ์ชื่ออุณณาภะเข้าไปหาท่านพระอานนท์ถึงที่อยู่ กล่าวสนทนากับพระอานนท์ว่าประพฤติพรหมจรรย์เพื่ออะไรกัน (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๕๑๒/๓๒๓, ๑๙/๘๒๗/๔๐๐)

อุณณาภพราหมณสุต : พระสุตว่าด้วยอุณณาภพราหมณ์ มี ๒ สุต แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อุณณาภพราหมณสุต อุณณาภพราหมณ์เข้าไปทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า อะไรเป็นที่ยึดเหนี่ยวของอินทรี ๖ มีจักขุนทรีเป็นต้นนั้น พระองค์ตรัสตอบว่า ใจ(มนินทรี) (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๕๑๒/๓๒๓)

๒.อุณณาภพราหมณสูตร อุณณาภพราหมณ์เข้าไปถามท่านพระอานนท์เกี่ยวกับอิทธิบาท ๔ เป็นต้นว่า มีมรรคปฏิบัติเพื่อละฉันทะอยู่หรือไม่ ท่านพระอานนท์กล่าวว่า การเจริญอิทธิบาทตามปธาน ๔ นั้นแลคือมรรคปฏิบัติเพื่อละฉันทะ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๘๒๗/๔๐๐)

อุณหภูมิ : ระดับความร้อน, ความอุ่น ดังคำในอุจจัญญกัตตชาดก พราหมณ์ถามนางพราหมณีว่า ข้าวข้างบนมีอุณหภูมิอย่างหนึ่ง ข้าวข้างล่างมีอุณหภูมิอย่างหนึ่ง แม่พราหมณี ฉันทขอถามเธอหน่อยเถิด ทำไมข้าวข้างล่างจึงเย็น ส่วนข้าวข้างบนจึงร้อน(ขุ.ชา.ทุก(ไทย) ๒๗/๑๒๓/๙๗),ในภาษาไทย หมายถึงระดับความสูงต่ำของความร้อนนิยมวัดได้ด้วยเครื่องมือที่เรียกว่าเทอร์โมมิเตอร์

อุณหวลาหก, พวก : เทพวลาหกจำพวกหนึ่ง ดังคำในเทสนาสูตฺร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า คือ เทพทั้งหลายที่เป็นสัตว์วลาหกก็มี ที่เป็นอุณหวลาหกก็มี ที่เป็นอัพวลาหกก็มี ที่เป็นวาทวลาหกก็มี ที่เป็นวัสสวลาหกก็มี ,ในอุณหวลาหกสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสแก่ภิกษุรูปหนึ่งว่า ภิกษุ เทพพวกอุณหวลาหกมีอยู่ เมื่อใด เทพเหล่านั้นมีความคิดอย่างนี้ว่า ‘ทำอย่างไรหนอ พวกเราพึงยินดีด้วยความยินดีของตนเอง เมื่อนั้น เพราะอาศัยความตั้งใจของเทพเหล่านั้น ความร้อนจึงมี ภิกษุ นี้แล เป็นเหตุเป็นปัจจัยให้มีความร้อนในกาลบางคราว (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๕๕๐/๓๖๙,๑๗/๕๖๒๖๐๑/๓๗๑,๑๗/๖๐๓/๓๗๒)

อุณหวลาหกทานุปการสูตร :พระสูตรว่าด้วยความเป็นผู้อยู่ร่วมกับเทพพวกอุณหวลาหก ภิกษุหนึ่ง นั่ง ณที่สมควร ได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญอะไรหนอ เป็นเหตุเป็นปัจจัยให้บุคคลบางคนในโลกนี้ หลังจากตายแล้วจะเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับเทพพวกอุณหวลาหก(เทพแห่งไฟ) จะเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับเทพพวกอัพวลาหก (เทพแห่งหมอก) จะเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับเทพพวกวาทวลาหก(เทพแห่งลม) จะเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับเทพพวกวัสสวลาหก พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ภิกษุ บุคคลบางคนในโลกนี้ประพฤติสุจริต ทางกาย วาจา และใจ เขาได้ฟังมาว่า ‘เทพพวกวัสสวลาหก มีอายุยืน มีผิวพรรณงาม มีความสุขมาก’ จึงมีความปรารถนาอย่างนี้ว่า ‘ไฉนหนอ หลังจากตายแล้วขอเราพึงเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับเทพพวกวัสสวลาหก’ จึงให้ข้าว ฯลฯ ให้น้ำ ... ให้ผ้า ... ให้ยาน ... ให้ดอกไม้ ... ให้ของหอม ... ให้เครื่องลูบไล้ ... ให้ที่นอน ... ให้ที่พัก ... ให้เครื่องประทับ หลังจากตายแล้วจึงเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับเทพพวกวัสสวลาหก ภิกษุ นี้แล เป็นเหตุเป็นปัจจัยให้บุคคลบางคนในโลกนี้ หลังจากตายแล้วจะเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับเทพพวกวัสสวลาหก” (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๕๖๒-๖๐๑/๓๗๑)

อุณหวลาหกสูตร : พระสูตรว่าด้วยเทพพวกอุณหวลาหก(เทพแห่งไฟ) ภิกษุรูปหนึ่งเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคผู้ประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันแล้วทูลถามว่า ความร้อนมีได้อย่างไร พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า เพราะหากเทพพวกอุณหวลาหกอยากให้มี (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๖๐๓/๓๗๒)

อุณทิส : กรอบหน้า, มงกุฎ ดังคำในฉัมมเจติยสูตรที่กล่าวว่า พระเจ้าปเสนทิโกศลทรงมอบ พระแสงขรรค์และพระอุณทิสแก่ที่ฆการายนเสนาบดีในที่นั้น หลังจากนั้นที่ฆกา รายนเสนาบดีได้คิดว่า บัดนี้ พระมหाराชจักทรงปรึษาความลับ เราควรจะยืนอยู่ ในที่นี้แลหรือดังคำในเตมียชาดกที่พระราชาตรัสสั่งว่าจงเตรียมเครื่องราช กกุฎภัณฑ์ ๕ อย่าง คือ พัดวาลวีชนี อุณทิส พระขรรค์ เสวตฉัตร และฉลองพระ บาทที่ประดับตกแต่งด้วยทองคำขึ้นรถไปด้วย (ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๓๖๖/๔๕๒, ขุ.ชา.ม. (ไทย) ๒๘/๗๒/๑๙๔)

อุณทิสทอง, อุณทิสทองคำ : กรอบหน้าทอง ดังคำในภุริทัตตชาดก ที่พระเจ้าสาครพรหมทัตตูลถาม พระบิดาผู้เป็นดาบสว่ากระบวนกลอง ตะโพน สังข์ บัณเฑาะว์ และมโหระทึกนำหน้า ใครมา ยังพระราชารู้จักยอมทัพให้ทรงร่าเริง ใครมีหน้าสีสุกใสด้วยกรอบอุณทิสทอง ที่ ติดอยู่ชายหน้าผากอันหนา มีประกายดังสายฟ้า ใครยังหนุ่มแน่นสวมสอดแล่งธนู รุ่งเรืองด้วยสิริเดินมา (ขุ.ชา.สตตติ.(ไทย) ๒๘/๙๖๘/๓๓๓), อีกแห่งหนึ่งอธิบายไว้ หมายถึงมงกุฎทองคำในที่นี้หมายถึงกรอบหน้าของพระเจ้ามโนชะ ดังคำในโสณนันท ชาดกที่โกสิยดาบสได้เห็นพระเจ้ามโนชะนั้นมีหมวกษัตริย์แวดล้อมเป็นประดุกองทัพ รุ่งเรืองอยู่ด้วยเดชานุภาพ กำลังเสด็จมา จึงได้กล่าวว่า ใครมีหน้าผากสวมกรอบ อุณทิสทองคำอันหนา มีวรัณะประดุกสายฟ้า ใครหนอยังหนุ่มแน่นผูกสอดแล่ง ลูกศร รุ่งเรืองอยู่ด้วยสิริกำลังมา (ขุ.ชา.สตตติ.(ไทย) ๒๘/๑๑๘/๗๕)

อุดมบุรุษ : ชื่อพระอรหันต์ ดังคำในนวสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุหนุ่มรูปนี้เป็นอุดมบุรุษ ขณะมารพร้อมทั้งกองทัพได้แล้ว ทรงไว้ซึ่งอัตภาพสุดท้าย ดังคำในสัจตัญฐานสูตรที่ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ฉลาดในฐานะ ๗ ประการ ผู้เพ่งพินิจ โดยวิธี ๓ วิธีเราเรียกว่า อุดมบุรุษ ผู้หมดกิเลสโดยสิ้นเชิง อยู่จบพรหมจรรย์ในธรรม วินัยนี้ หรือดังคำในอนุราธสูตรที่กล่าวไว้ว่า ท่านอนุราธะ พระตภาคเป็นอุดมบุรุษ เป็นบรมบุรุษ ทรงบรรลุลุทธิที่ควรบรรลุลอย่างยอดเยี่ยม (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๒๓๘/ ๓๓๑, ส.ข.(ไทย) ๑๗/๕๗/๘๗,๑๗/๘๖/๑๕๓, ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๔๑๑/๔๗๓,๑๘/ ๔๑๘/๔๙๑, ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๖๑/๔๑๖, ขุ.๒๖/๑๘๙/๕๘๖,๒๙/๖/๒๖)

อุดมสมบุรณ : เจริญรุ่งเรือง หมายถึงมีข้าวน้ำสมบุรณ สะดวกสบาย ดังคำในมหาวรรคว่า กรุงเว สาลีเป็นถิ่นอุดมสมบุรณมีอาณาเขตกว้างขวาง พลเมืองมาก มีคนคับคั่ง หาข้าวปลา อาหารง่าย หรือดังคำในลักขณสูตรว่าหาบุรุษทรงชนะโดยธรรม ไม่ต้องใช้อาชาญา ไม่ต้องใช้ศัสตรา ครอบครองแผ่นดินนี้มีสาครเป็นขอบเขต ไม่มีเสาเขื่อน ไม่มีเขต หมาย ไม่มีรั้วหนาม มั่งคั่ง อุดมสมบุรณปลอดภัยสงบ ไร้เสี้ยนหนาม หรือดังคำในอุ ปาลิวาตสูตรที่กล่าวถึงเมืองนาลันทาไว้ว่า บ้านนาลันทานี้มั่งคั่ง อุดมสมบุรณ มี ประชากรมากมีพลเมืองหนาแน่น (วิ.ม.(ไทย) ๕/๓๒๖/๑๗๙, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๔๐/ ๑๙๖, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๖๔/๖๑)

อุตตะมะ, พระเจดีย์ : ชื่อเจดีย์นามว่าอุตตะมะ เป็นที่ประดิษฐานพระแท่นสีหาสน์ ของพระพุทธเจ้าพระ นามว่าสิขี มีปรากฏในอาสนสันถวิกเถราปทาน ดังคำที่ท่านพระอาสนสันถวิกเถระฯ กล่าวถึงอดีตชาติของตนสรุปความได้ว่า ข้าพเจ้าเป็นผู้บอด เทียวค้นหาพระเจดีย์ชื่อ

ว่าอูตตะมะ ของพระพุทธเจ้าพระนามว่าสิขี ผู้เป็นเผ่าพันธุ์ของโลก ในไพรวินซึ่งเป็นป่าใหญ่ ข้าพเจ้าออกจากป่าใหญ่ ได้พบพระแท่นสิหาสน์ จึงทำหนังสือถวายบังคมกราบบูชาหนึ่งข้าพเจ้าได้สรรเสริญพระพุทธเจ้าพระนามว่าสิขี ด้วยการทำนิมิตอภิวาทอาสนะแล้ว บ่ายหน้าหลีกไปทางทิศเหนือ ประนมมือสรรเสริญพระพุทธเจ้า เพราะผลแห่งการสรรเสริญ ในกัปที่ ๒๗ นับจากกัปนี้ไป ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๗ ชาติ พระนามว่าอตุลยะสมบุรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ มีพลาณภาพมาก (ขุ.อ.(ไทย) ๓๒/๒๖/๔๗๖)

อูตตราเถรีวัตถุ : เรื่องพระอูตตราเถรี พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่พระอูตตราเถรีผู้มีอายุ ๑๒๐ ปี ว่า ร่างกายนี้แก่หง่อมแล้ว เป็นรังของโรค มีแต่จะทรุดโทรมลงไป ร่างกายที่เฒ่าเปื่อยนี้ก็จะแตกดับไป เพราะชีวิตมีความตายเป็นที่สุด (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๑๔๘/๗๘)

อูตตรกรุทวิป : ชื่อทวีปใหญ่ทวีปหนึ่ง ใน ทวีปทั้ง ๔ ได้แก่ ๑. ชมพูทวีป ๒. อมรโคยานทวีป ๓. อูตตรกรุทวิป ๔. ปุพพิเทหทวีป (อง.ตัก. (ไทย) ๒๐/๘๑/๓๐๖-๓๐๗), ในอภินิหารวิสุทธิสูตรกล่าวถึงลักษณะไว้ว่า อูตตรกรุทวิปเป็นรมณีสถาน มีภูเขาหลวงชื่อสิเนรุ แลดูงดงาม ตั้งอยู่ทางทิศใต้ พวกมนุษย์ซึ่งเกิดในอูตตรกรุทวิปนั้น ไม่ยึดถือสิ่งใดว่าเป็นของตนไม่ถือครอง มนุษย์เหล่านั้น ไม่ต้องหว่านพืช ไม่ต้องนำไถออกไถ หม่อมมนุษย์บริโภาคข้าวสาละ อันผลผลิตในที่ที่ไม่ต้องไถ พวกเขาหุงข้าวสาละอื่นไม่มีรำ ไม่มีแกลบ บริสุทธิ์ มีกลิ่นหอม มีเมล็ดเป็นข้าวสาร บนเตาอันปราศจากควันและถ่านแล้ว บริโภาคโภชนะจากที่นั่นพวกเขาใช้แม่โคแทนม้ากับเตี๋ยแล้วเที่ยวไปสู่ทิศน้อยทิศใหญ่ ใช้สัตว์เลี้ยงแทนม้ากับเตี๋ย แล้วเที่ยวไปสู่ทิศน้อยทิศใหญ่ใช้หญิงเป็นพาหนะแล้วเที่ยวไปสู่ทิศน้อยทิศใหญ่ ใช้ชายเป็นพาหนะ แล้วเที่ยวไปสู่ทิศน้อยทิศใหญ่ ใช้เด็กหญิงเป็นพาหนะ แล้วเที่ยวไปสู่ทิศน้อยทิศใหญ่ ใช้เด็กชายเป็นพาหนะแล้วเที่ยวไปสู่ทิศน้อยทิศใหญ่ พระสนมทั้งหลายของท้าวมหาราชาชนั้น ก็ขึ้นสู่ยานเหล่านั้น ตามห้อมล้อมไปทุกทิศยานช้าง ยานม้า ยานทิพย์ ปราสาท และวอบังเกิดแก่ท้าวมหาราชาผู้มียศ, ในมารตัญจนียสูตรกล่าวถึงทวีปนี้รู้ได้ด้วยวิโมกข์ ดังคำว่า ภิกษุรูปใด ได้สัมผัสยอดภูเขาใหญ่ชื่อสิเนรุ ชมพูทวีป ปุพพิเทหทวีป อมรโคยานทวีปและอูตตรกรุทวิปด้วยวิโมกข์ภิกษุรูปใดเป็นสาวกของพระพุทธเจ้าย่อมรู้เหตุนี้มารประทุษร้ายภิกษุเช่นนั้น ย่อมประสบทุกข์อย่างหนัก, ในติฎฐานสูตรกล่าวข้อดีของทวีปนี้ไว้ดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่าภิกษุทั้งหลายมนุษย์ชาวอูตตรกรุทวิปเหนือกว่าเทวดาชั้นดาวดึงส์และมนุษย์ชาวชมพูทวีป ด้วยฐานะ ๓ ประการ ฐานะ ๓ ประการ คือ ๑. ไม่มีความเห็นแก่ตัว ๒. ไม่มีความหวงแหน ๓. มีอายุแน่นอน ภิกษุทั้งหลายมนุษย์ชาวอูตตรกรุทวิปเหนือกว่าเทวดาชั้นดาวดึงส์และมนุษย์ชาวชมพูทวีปด้วยฐานะ ๓ ประการนี้แล, ในเถรคาถาพระมหาโมคคัลลานะกล่าวทักทายพรหมว่า ภิกษุใดแสดงยอดขุนเขาสิเนรุให้ชนชาวชมพูทวีป ปุพพิเทหทวีป อมรโคยานทวีป และชาวอูตตรกรุทวิป เห็นกันได้ด้วยวิโมกข์ ภิกษุใดเป็นสาวกของพระพุทธเจ้าย่อมรู้วิโมกข์ตามที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้แล้วนี้ได้โดยประจักษ์แจ้งกัมม มาร ท่านทำร้ายภิกษุเช่นนั้นเข้า จะต้องได้รับทุกข์, ทวีปนี้มีกล่าวไว้หลายแห่งทั้งอังกูตตรนิกาย ชาดก

และอปทาน (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๘๑/๒๒๖,ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๕๑๓/๕๕๓, ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๑๒๑๑/๕๓๗,ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๔๑๙/๔๐๔,ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๓๖/๖๗๒,๓๒/๑๘๖/๓๒,ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๓๓๖/๔๙๘,๓๓/๔๓๗/๕๑๑)

อุตตฺรกา, นิคมของชาวภูฏาน : ชื่อนิคมของชาวภูฏาน ซึ่งเป็นที่อยู่ของนักบวชเปลี่ยนนามว่าโกรักชัตติยะ ดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เราอยู่ที่นิคมของชาวภูฏาน ชื่ออุตตฺรกา ในชุมชนชาวภูฏาน ครั้นในเวลาเช้า เราครองอันตราวาสกถือบาตรและจีวร มีสุนัขขั้ตตะ ลิจฉวีบุตร เป็นปัจฉาสมณะ เข้าไปยังอุตตฺรกานิคมเพื่อบิณฑบาต (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๗/๒๕๕๐)

อุตตฺรชนบท : ชื่อนิคมหนึ่งในโกถิยชนบท ในกรุงสวตถิ ดังคำว่า ท่านผู้มีอายุ บัดนี้พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ประทับอยู่ที่กรุงสวตถิ ในอุตตฺรชนบท (ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๔๒/๔๐๒)

อุตตฺรเถรคาถา : ภาษิตของพระอุตตฺรเถระ,คาถาของพระอุตตฺรเถระ มี ๒ เรื่อง แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อุตตฺรเถรคาถา ท่านพระอุตตฺรเถระกล่าวว่า ภพที่เที่ยงสักภพก็ไม่มี หรือแม้สังขารที่เที่ยงก็ไม่มี ชั้นไหนนั่นย่อมนเวียนเกิดและเวียนดับไป เรารู้โทษอย่างนี้แล้ว จึงไม่มีความต้องการภพ สลัดออกจากกามทุกอย่าง ได้ถึงความสิ้นอาสวะแล้ว (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๑๒๑/๓๔๘)

๒.อุตตฺรเถรคาถา ท่านพระอุตตฺรเถระเมื่อพยากรณ์พระอรหันต์ จึงได้กล่าวว่า เรากำหนดรู้ชั้นทั้งหลายแล้ว ถอนตัณหาขึ้นได้ด้วยดี ถึงโพชฌงค์เราเจริญแล้ว เราได้ถึงถึงความสิ้นอาสวะแล้ว ครั้นกำหนดรู้ชั้นทั้งหลายแล้วถอนตัณหาจุขายได้ เจริญโพชฌงค์แล้ว จักเป็นผู้ไม่มีอาสวะนิพพาน (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๑๖๑/๓๕๗)

อุตตฺรเถรอปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระอุตตฺรเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๓๐,๐๐๐ (จากภพนี้ไป) ท่านได้เกิดเป็นวิทายาธเหาะไปทางอากาศ ได้เห็นพระรัศมีของพระพุทธเจ้าพระนามว่าสุเมธะ ผู้เข้าสมาธิอยู่ในป่า จึงลงไปใช้ดอกกรรณิการูปูชา ๓ ดอก เพราะผลแห่งการบูชานั้น ท่านได้เสวยมนุษย์สมบัติและสวรรค์สมบัติหลายแสนชาติ ในชาติสุดท้ายนี้ ท่านเกิดเป็นบุตรของพราหมณ์มหาศาลในกรุงราชคฤห์ มีชื่อว่าอุตตฺระ เขาได้บรรลุนิติภาวะแล้ว ถึงความสำเร็จในวิชาของพราหมณ์แล้ว ด้วยชาติตระกูล ด้วยรูปสมบัติ ด้วยความรู้ ด้วยวัย และด้วยศีลจารวัตร เขาจึงได้รับความยกย่องจากชาวโลก วัสสการพราหมณ์ ตำแหน่งมหาอำมาตย์ประจำแคว้นมคธ ได้มองเห็นสมบัติอันนั้นของอุตตฺระนั้นแล้ว จึงมีความประสงค์ที่จะยกธิดาของตนมอบให้แก่เขา ได้ประกาศความประสงค์ของตนให้ทราบแล้ว. อุตตฺระนั้นปฏิเสธเรื่องผู้หญิง เพราะว่าเขาเป็นผู้มีอัธยาศัยเพื่อจะออกจากทุกข์ เข้าไปหาพระธรรมเสนาบดีเป็นประจำตามการอันสมควร ได้ฟังธรรมในสำนักของท่านแล้ว ได้มีศรัทธาบรรพชาแล้ว เป็นผู้สมบุรณ์ด้วยวัตรปฏิบัติ บำรุงพระเถระเป็นประจำ ก็โดยสมัยนั้น อาพาธอย่างหนึ่งเกิดขึ้นแก่พระเถระ อุตตฺระสามเณรประสงค์จะปรุงเภสัชถวายพระเถระ รุ่งขึ้นเช้า จึงถือบาตรและจีวรออกจากวิหาร ในระหว่างหนทางได้วางบาตรไว้ใกล้สระน้ำแล้ว เข้าไปใกล้น้ำ ล้างหน้าอยู่. ครั้งนั้น โจรชุดอุโมงค์คนหนึ่ง ไปทำการลักขโมยมาแล้ว ถูกพวกจ้าวรจติด

ตามไล่จับ ออกจากเมืองโดยถนนใหญ่ เมื่อจะหนีไปได้ใส่ห่อรัตนชาติที่ตนถือมาลงในบาตรของสามเณรแล้ว จึงหนีไป แม้สามเณร เข้าไปใกล้บาตรแล้ว พวกตำรวจติดตามโจรไป มองเห็นห่อของในบาตรของสามเณรเข้าใจผิดว่า ผู้นี้ เป็นโจร, ผู้นี้ ได้กระทำโจรกรรมแล้วดังนี้แล้ว จึงผูกแขนสามเณรโพล่หลัง นำไปแสดงแก่ท่านวัสสการพราหมณ์ ก็ในครั้งนั้น ท่านวัสสการพราหมณ์เป็นผู้ดำรงตำแหน่งผู้พิพากษาประจำพระราชสำนัก ย่อมตัดสินการตัดและการทำลายได้ ท่านวัสสการพราหมณ์กล่าวว่า ครั้งก่อน ท่านไม่เชื่อถ้อยคำเรา. ไปบวชในหมู่ผู้ประพฤตินอกรัตนนอกรอยจากทางที่บริสุทธิ์ ไม่ยอมชำระคดีให้ชาวสะอาด ใครจะตัดสินฆ่าอย่างเดียว โดยวิธีเอาหลาวเสียบเขาทั้ง ๆ ที่ยังมีชีวิตอยู่นั้นแหละ ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาค ได้ทรงแลเห็นว่าญาณของเขาก็กว้างแล้ว จึงเสด็จไปยังสถานที่นั้น ทรงวางพระหัตถ์มีพระองค์อุยิวเรียวอ่อนนุ่มคุดปุยนุ่นเหมือนตัดด้วยเปลวไฟ คล้ายท่อนธูปทองคำสีแดงชาติหลังไหลออกเพราะมีพระหัตถ์และพระขนานงตามคุดสำเร็จด้วยแก้วมณีทำให้สิ้นสะเก็ดบนศีรษะของอูตตระสามเณรตรีสุว่า อูตตระ นี้เป็นผลกรรมในครั้งก่อนเกิดขึ้นแล้วแก่เธอ เธอจึงอดกลั้นด้วยกำลังแห่งปัจเจกขณญาณแล้ว จึงทรงแสดงธรรมอันเหมาะแก่อัธยาศัย อูตตระสามเณร ได้รับปิติปราโมทย์อันโอฬาร เพราะเกิดความเลื่อมใสโสมนัสใจ ด้วยการสัมผัสพระหัตถ์ของพระศาสดา เช่นกับได้รับการรดด้วยน้ำอมฤต เริ่มยกจิตขึ้นสู่หนทางวิปัสสนาตามที่ได้สั่งสมมา เพราะญาณถึงความแก่กล้า และเพราะความไพเราะแห่งเทศนาของพระศาสดา จึงทำกิเลสทั้งปวงให้สิ้นไปได้ตามลำดับแห่งมรรค ในขณะที่นั้นนั่นเอง เป็นผู้ได้อภิญญา ๖ ก็ครั้งท่านเป็นผู้ได้อภิญญา ๖ แล้วได้ถอนตนขึ้นจากหลาว ยืนอยู่ในอากาศ เพื่ออนุเคราะห์ผู้อื่น จึงแสดงปาฏิหาริย์แล้ว ได้บรรลुरुวิชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๕๕/๓๔๔)

อูตตระเทพบุตร : อูตตระเทพบุตรยืนอยู่ ณ ที่สมควรแล้ว ได้กล่าวคาถานี้ในสำนักของพระผู้มีพระภาค ว่า ชีวิตถูกขรณำเข้าไป อายุจึงสิ้น ผู้ที่ถูกขรณำเข้าไปแล้วไม่มีเครื่องต้านทานบุคคลพิจารณาเห็นภัยนี้ในมรณะ ควรทำบุญที่นำความสุขมาให้ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๐๐/๑๐๖)

อูตตระปาลเถรคาถา : ภาชิตของพระอูตตระเถระ, คาถาของพระอูตตระเถระ ท่านพระอูตตระเถระกล่าวว่า เบนุจกามคุณซึ่งทำให้ลุ่มหลง ได้ทำเราผู้เป็นบัณฑิต สงบ สามารถค้นคว้าประโยชน์ได้ ให้ตกอยู่ในโลก เราได้ตกไปในอำนาจแห่งมาร ถูกลูกศรคือราคะเสียบติดแน่น ก็ยังสามารถเปลื้องตนจากบ่วงมัจจุราชได้ กามทั้งปวงเราละได้แล้ว ภพทั้งปวงเราทำลายได้แล้ว การเวียนว่ายตายเกิดสิ้นไปแล้ว บัดนี้ ไม่มีการเกิดอีก (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๒๕๒/๓๗๙)

อูตตระมาณพ, อูตตระ, มาณพ : ๑.ชื่อมาณพคนหนึ่งที่เป็นผู้รับใช้พระเจ้าปายาสีทำหน้าที่ถวายแทนพระเจ้าปายาสีภายหลังไปเกิดในภพดาวดึงส์เทวโลก(ที.ม.(ไทย)๑๐/๔๓๙/๓๖๙,๑๐/๔๓๙/๓๗๐,๑๐/๔๔๐/๓๗๐)

๒.อุตตรมาณพศิษย์ของปาราสิริยพราหมณ์ ดังคำในอินทริยภาวนาสูตราว่า พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ เวฬุวัน กัซชังคลานิคม ครั้งนั้นแล อุตตรมาณพศิษย์ของปาราสิริยพราหมณ์เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๘๔/๔๗๒,ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๔๕๓/๕๐๔

๓.ชื่อมาณพคนหนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระพุทธเจ้านามว่าสมณโคดม ดังคำในสุเมธพุทธวงศ์ที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า เราเป็นมาณพมีชื่อว่าอุตตระ มีทรัพย์ที่เก็บสะสมไว้ในเรือนถึง ๘๐ โกฏิ เราได้ถวายทรัพย์สมบัติทั้งสิ้นแด่พระชินเจ้า ผู้ทรงเป็นผู้นำสัตว์โลกพร้อมทั้งพระสงฆ์ ถึงพระองค์เป็นสรณะแล้ว พอใจการบรรพชา ครั้นนั้น แม้พระพุทธเจ้าพระองค์นั้น เมื่อทรงทำอนุโมทนา ก็ทรงพยากรณ์เราว่า ใน ๓๐,๐๐๐ กัป มาณพนี้จักเป็นพระพุทธเจ้า พระตถาคตได้เสด็จออกจากกรุงกบิลพัสดุ์ที่นำรีนรมย์ (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๑/๖๔๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า เวฬุวัน ในที่นี้หมายถึงสวนรุกขชาติซึ่งเต็มไปด้วยไม้ไผ่ (ไม่ใช่พระเวฬุวัน กรุงราชคฤห์) (ม.อุ.อ.(บาลี) ๓/๔๕๓/๒๕๖)

อุตตรมาตุเปตวิตถุ : เรื่องนางเปรตมารดาของอุตตรมาณพ เป็นเรื่องแสดงผลแห่งกรรมชั่วของหญิงชาวกรุงโกสัมพี มารดาของอุตตรอุบาสก คือ ได้ตำว่าบุตรสาบแช่งบุตรที่ทำบุญให้ทาน จึงตายไปเกิดเป็นเปรต เรื่องนี้เกิดขึ้นหลัง พุทธปรินิพพานไม่นานนัก (ขุ.เปต.(ไทย) ๒๖/๓๓๑/๒๑๙)

อุตตรวิปัติสูตร : พระสูตรว่าด้วยพระอุตตระแสดงธรรมเรื่องวิบัติ พระอุตตระอยู่ที่ภูษาลิกาวิหาร (หมายถึงวิหารที่อยู่ในป่าไทรย่อย) ใกล้ภูเขาสังเขยยะ มหาสวัตถุชนบท กล่าวกับภิกษุทั้งหลายว่า ทางที่ดี ภิกษุพึงพิจารณาเห็นความวิบัติของตนและของผู้อื่นตามกาลอันควร และพึงพิจารณาเห็นสมบัติของตนและของผู้อื่นตามกาลอันควร สมัยนั้น ท้าวเวสวัณมหาราชได้สดับเรื่องที่พระอุตตระกล่าวกับภิกษุทั้งหลายจึงไปกราบทูลท้าวสักกะ ท้าวสักกะจึงลงจากดาวดึงส์เทวโลกไปตรัสถามพระอุตตระว่า ข้อความนี้เป็นปฏิภาณส่วนตัวของท่านเอง หรือว่าเป็นพระดำรัสของพระผู้มีพระภาค พระอุตตระตอบแบบย้อนถามด้วยอุปมาไวยากรว่า หากคนชนข้าวเปลือกจากกองข้าวใหญ่ที่อยู่ไม่ไกลจากหมู่บ้านกำลังเดินมา เมื่อถูกถามว่า ขนมาจากไหน พวกเขาจะตอบว่าอย่างไร ท้าวสักกะตอบว่า พวกเขาต้องตอบว่าขนมาจากกองข้าวใหญ่โน้น พระอุตตระจึงสรุปว่า ในทำนองเดียวกัน พระดำรัสที่เป็นสุภาสิตทั้งหมด เป็นพระดำรัสของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น อาตมภาพและสาวกเหล่าอื่นย่อมกล่าวโดยถือเอาจากสุภาสิตทั้งหมดนั้น

ท้าวสักกะทรงชื่นชมว่า ท่านกล่าวเรื่องนี้ไว้ดียิ่งนัก แล้วตรัสเล่าเรื่องวิบัติของพระเวททที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงซึ่งมีเนื้อหาสาระเหมือนในเวททตวิปัติสูตร แล้วตรัสอีกว่า ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ ในหมู่มนุษย์ บริษัท ๔ คือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ธรรมบรรยายนี้หาได้ตั้งมั่นอยู่ในบริษัทหมู่ไหนไม่ ขอท่านอุตตระโปรดเรียนจดจำ ทรงจำธรรมบรรยายนี้ไว้เถิด เพราะธรรมบรรยายนี้ประกอบด้วยประโยชน์ เป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ (อง.อภุฏก.(ไทย) ๒๓/๘/๒๐๙)

- อุตตรสูตร :** พระสูตรว่าด้วยอุตตรเทพบุตร สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน อุตตรเทพบุตรกราบทูลว่า ชีวิตถูกฆรานำเข้าไปอายุจึงสั้น ผู้ที่ถูกฆรานำเข้าไปแล้วไม่มีเครื่องต้านทาน บุคคลพิจารณาเห็นภยันี้ในมรณะ ควรทำบุญที่นำความสุขมาให้ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ชีวิตถูกฆรานำเข้าไปอายุจึงสั้น ผู้ที่ถูกฆรานำเข้าไปแล้วไม่มีเครื่องต้านทาน บุคคลพิจารณาเห็นภยันี้ในมรณะ ควรละโลกามิส มุ่งสู่สันติเถิด (ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๐๐/๑๐๖)
- อุตตระ, กรุง :** ชื่อกรุงแห่งหนึ่ง ที่มีพระเจ้าอุตตระปกครอง และเป็นกรุงที่พระพุทธเจ้านามว่ามั่งคิล แสดงธรรม มีปรากฏในมั่งคิลพุทธวงศ์ ดังคำที่ กรุงชื่อว่าอุตตระ กษัตริย์พระนามว่าอุตตระเป็นพระชนก พระเทวีนามว่าอุตตราเป็นพระชนนีของพระพุทธเจ้าพระนามว่ามั่งคิลผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ พระมั่งคิลโพิศสัตว์ทรงทรงครองฆราวาสอยู่ ๙,๐๐๐ ปี มีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลัง คือยสวาปราสาท สุจิมาปราสาท และสิริมาปราสาท (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๘/๖๐๕)
- อุตตระ, กษัตริย์ :** ชื่อกษัตริย์คนหนึ่ง แห่งกรุงอุตตระ และเป็นพุทธบิดาของพระพุทธเจ้านามว่ามั่งคิล มีปรากฏในมั่งคิลพุทธวงศ์ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๘/๖๐๕)
- อุตตระ, นิคม :** ชื่อนิคมแห่งหนึ่ง แคว้นโกฬิยะ เป็นที่อยู่ของผู้ใหญ่บ้านชื่อปาฏลียะที่ได้สนทนาธรรมกับพระผู้มีพระภาคเรื่องธรรมสมาธิ ดังคำในปาฏลียสูตรว่า พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่นิคมของชาวโกฬิยะชื่ออุตตระในแคว้นโกฬิยะครั้งนั้นผู้ใหญ่บ้านชื่อปาฏลียะเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ท้ายสูตรเขาแสดงตนเป็นอุบาสก ตลอดชีวิต (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๓๖๕/๔๓๐)
- อุตตระ, พระโอรส :** ๑.ชื่อพระโอรสแห่งมหาบุรุษปทุมุตตระกับพระวสุลทัตตา แห่งกรุงชื่อว่าหงสวดี ที่มีพระเจ้าอานนท์ผู้เป็นพระเจ้าปู่ปกครอง ดังคำในปทุมุตตรพุทธวงศ์ว่า พระองค์ทรงครองฆราวาสอยู่ ๙,๐๐๐ ปี มีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลังคือนารีปราสาทพาหนปราสาทและยสวดีปราสาทมีนางสนมกำนัล ๔๓,๐๐๐ นาง ล้วนประดับประดาสวยงาม พระมเหสีพระนามว่าวสุลทัตตา พระราชโอรสพระนามว่าอุตตระ (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๑/๖๔๓)
๒. ๑.ชื่อพระโอรสแห่งมหาบุรุษปทุมุตตระกับพระวสุลทัตตา แห่งกรุงชื่อว่าหงสวดี ที่มีพระเจ้าอานนท์ผู้เป็นพระเจ้าปู่ปกครอง ดังคำในปทุมุตตรพุทธวงศ์ว่า ทรงครองฆราวาสอยู่ ๔,๐๐๐ ปี มีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลัง คือกามวิฑฒปราสาท กามสุทธิปราสาท และรติวิฑฒปราสาท มีนางสนมกำนัล ๓๐,๐๐๐ นาง ล้วนประดับประดาสวยงาม พระมเหสีพระนามว่าโรปิณี พระราชโอรสพระนามว่าอุตตระ (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๗/๗๐๔)
- อุตตระ, ภิกษุ,พระ :** ๑.ชื่อพระภิกษุรูปหนึ่ง ซึ่งเป็นพระอุปัฏฐากของพระเวตตะ ดังคำในจุฬวรรคว่า พระอุตตระมีพรรษา ๒๐ เป็นอุปัฏฐากของท่านพระเวตตะ ครั้งนั้นพวกภิกษุวัชชีบุตรชาวกรุงเวสาลีได้เข้าไปหาท่านพระอุตตระถึงที่พัก (วิ.จู.(ไทย) ๗/๔๕๔/๔๐๗, ๗/๔๕๔/๔๐๘, ๗/๔๕๔/๔๐๙, ๗/๔๕๘/๔๒๐)

๒. ชื่อพระภิกษุรูปหนึ่ง ผู้พักอยู่ ณ วิทยาลัยการศึกษารวม กัลป์เขาสังเขยยะกะ มหาสวัตถุชนบท ที่สอนให้ภิกษุให้พิจารณาเห็นความวิบัติของตนตามกาลอันควรและพิจารณาเห็นสมบัติของผู้อื่นตามกาลอันควร ดังคำในอุตตรวิปัติสูตร ท้าวสักกะจอมเทพได้ทรงหายจากเทวโลกชั้นดาวดึงส์ ไปปรากฏต่อหน้าท่านพระอุตตระ ที่วิทยาลัยการศึกษารวม กัลป์เขาสังเขยยะกะ มหาสวัตถุชนบท (อง.อภ.ก. (ไทย) ๒๓/๘/๒๐๙)

อุตตระ, นางพราหมณี : ชื่อพราหมณีคนหนึ่ง ผู้พระพุทธรูปมารดาของพระพุทธเจ้านามว่าโกนาคมณะ ดังคำในมหาปทานสูตรว่า พระโกนาคมนพุทธเจ้ามีพราหมณียัญญุทัตเป็นพระบิดา นางพราหมณีอุตตระเป็นพระมารดาผู้ให้กำเนิด สมัยนั้น ได้มีพระราชาทรงพระนามว่าโสภะ กรุงโสภะดีเป็นราชธานีของพระเจ้าโสภะ (ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๒/๕)

อุตตระ, พระเทวี : ๑.ชื่อพระเทวีในพระเจ้าอุตตระ เป็นพุทธรูปมารดาของพระพุทธเจ้านามว่ามังคละ ดังคำในมังคลพุทธวงศ์ว่า กรุงชื่อว่าอุตตระ กษัตริย์พระนามว่าอุตตระเป็นพระชนก พระเทวีนามว่าอุตตระเป็นพระชนนี ของพระพุทธเจ้าพระนามว่ามังคละ ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ (ขุ.พุทธ. (ไทย) ๓๓/๑๘/๖๐๕)

๒.ชื่อพระมเหสีของพระปฐมโพธิสัตว์ แห่งกรุงจัมปะละ ที่มีพระเจ้าอสมะปกครอง ดังคำว่า พระปฐมโพธิสัตว์ ทรงครองขรवासอยู่ ๑๐,๐๐๐ ปี มีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลัง คือนันทปราสาท วสุปราสาท และยสุตตรปราสาท มีนางสนมกำนัล ๓๓,๐๐๐ นาง ล้วนประดับประดาสวยงาม พระมเหสีพระนามว่าอุตตระ พระราชโอรสพระนามว่ารัมมะ (ขุ.พุทธ. (ไทย) ๓๓/๑๘/๖๓๒)

๓.ชื่อพราหมณีคนหนึ่งแห่งโสภะดีที่มีพระเจ้าโสภะปกครองเป็นพุทธรูปมารดาของพระนามว่าโกนาคมณะดังคำว่า ยัญญุทัตพราหมณ์นั้นเป็นพุทธบิดา นางพราหมณีชื่อว่าอุตตระเป็นพระมารดา ของพระศาสดาพระนามว่าโกนาคมณะ (ขุ.พุทธ. (ไทย) ๓๓/๑๗/๗๐๙)

อุตตระ, อุบาสิกา,อุตตระอุบาสิกา :อุบาสิกาสำคัญ มีชื่อซ้ำกัน ๒ ท่านเรียกแยกกันด้วยคำเต็มข้างหน้า หรือเต็มข้างหลัง ได้แก่ ขุชชุดตระ (อุตตระผู้ค่อม) กับ อุตตระนันทมารดา (อุตตระมารดาของนันทะ) ; ดู ขุชชุดตระ, นันทมารดา ๒.อุตตระนันทมารดา ดู นันทมารดา หรือดังคำในธรรมบทว่า พระผู้มีพระภาคทรงชมเชยนางอุตตระที่อดกลั้นความโกรธต่อนางสิริมา จึงตรัสแก่นางอุตตระว่า บุคคลพึงชนะคนโกรธด้วยความไม่โกรธ พึงชนะคนไม่ดีด้วยความดี พึงชนะคนตระหนี่ด้วยการให้ พึงชนะคนพูดเหลวไหลด้วยคำสัตย์ ภายหลังตายไปแล้วไปเกิดในสวรรค์และได้จะบรรลุนิพพานชั้นสกิทาคามี ดังคำในอุตตระวิมานว่า อุตตระอุบาสิกาถวายอภิวาทพระยุคลบาทของพระผู้มีพระภาคด้วยเศียรเกล้า พระพุทธเจ้าข้า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้อที่พระผู้มีพระภาคทรงพยากรณ์ดิฉันว่าจะได้บรรลุนิพพานชั้นใดชั้นหนึ่งนั้นไม่น่าอัศจรรย์เท่าที่ที่ทรงพยากรณ์ดิฉันว่า จะได้บรรลุนิพพานชั้นใดเลย (ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๒๓/๑๐๒, ขุ.วิ. (ไทย) ๒๖/๑๓๖/๒๓, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๖/๕๗๐, ขุ.พุทธ. (ไทย) ๓๓/๑๐/๖๘๒, ๓๓/๑๑/๖๖๓, ๓๓/๑๑/๖๗๒, ๓๓/๑๑/๗๐๓, ๓๓/๑๒/๖๖๓, ๓๓/๑๓/๖๐๔, ๓๓/๑๓/๖๑๕, ๓๓/๑๓/๖๔๒, ๓๓/๑๓/๖๕๘, ๓๓/๑๓/๖๙๓, ๓๓/๑๓/๗๐๘)

- อุตตราเถรี :** ๑.ชื่อพระเถรีผู้มีอายุมาก ๑๒๐ ปี ดังคำในธรรมบทที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ร่างกายนี้แก่ห่อหมแล้ว เป็นรังของโรค มีแต่จะทรุดโทรมลงไป ร่างกายที่เนาเปื่อยนี้ก็จะแตกดับไปเพราะชีวิตมีความตายเป็นที่สุด (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๑๔๘/๗๘)
- ๒.ชื่อพระเถรีผู้เป็นคู่อัครสาวิกของพระพุทธเจ้านามว่านารทะ ดังคำในนารทพุทธวงศ์ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า พระอุตตราเถรีและพระผัดคฺฉุณีเถรีเป็นพระอัครสาวิกา ต้นไม้เป็นที่ตรัสรู้ของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๔/๖๓๘)
- อุตตราเถรีคาถา :** ภาชิตของพระอุตตราเถรี, คาถาของพระอุตตราเถรี มี ๒ องค์ แต่เนื้อหาต่างกัน คือ
- อุตตราเถรีคาถา** ท่านพระอุตตราเถรี(รับพระพุทธโอวาทแล้ว) ได้กล่าวว่า เราเป็นผู้สำรวมกาย วาจา และใจ ถอนตัณหาพร้อมทั้งมุลรากได้แล้วเป็นผู้เย็นดับสนิทแล้ว (ขุ.เถรี.(ไทย) ๒๖/๑๕/๕๕๕)
- ๒.อุตตราเถรีคาถา** ท่านพระอุตตราเถรีกล่าวว่า เราฟังคำพร่ำสอนของพระปฎาจาราเถรีนั้นแล้วล้างเท้า เข้าไปนั่ง ณ ที่สมควร ในปฐมยามแห่งราตรีระลึกชาติก่อนได้แล้ว ในมัชฌิมยามแห่งราตรีชำระทิพยจักขุให้หมดจดได้ ในปัจฉิมยามแห่งราตรีทำลายกองแห่งความมืดได้แล้ว ได้บรรลุวิชชา ๓ จึงลุกจากอาสนะ ในภายหลัง ได้ทำตามคำสอนของท่านแล้ว จะอยู่แหวดล้อมท่าน เหมือนเทวดาชั้นดาวดึงส์แวดล้อมท้าวสักกะผู้ไม่แพ้ในสงคราม เราได้บรรลุวิชชา ๓ เป็นผู้ไม่มีอาสวะ (ขุ.เถรี.(ไทย) ๒๖/๑๗๕/๕๘๔)
- อุตตราเถรีวัตถุ :** เรื่องพระอุตตราเถรี พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่พระอุตตราเถรีผู้มีอายุ ๑๒๐ ปี ว่า ร่างกายนี้แก่ห่อหมแล้ว เป็นรังของโรค มีแต่จะทรุดโทรมลงไป ร่างกายที่เนาเปื่อยนี้ก็จะแตกดับไป เพราะชีวิตมีความตายเป็นที่สุด (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๑๔๘/๗๘)
- อุตตรานันทมาตา,อุบาสิกา :**ชื่ออุบาสิกาคนหนึ่งที่เป็นเลิศในความยินดีในฉาน ดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อุตตรานันทมาตาเลิศกว่าอุบาสิกาสาวิกาทั้งหลายของเรา ผู้ยินดีในฉาน (อง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๒๖๒/๓๒)
- อุตตราภถ :** เมืองแถบชมพูทวีปตอนเหนือ เป็นเมืองที่อยู่ของม้าที่มาพักอยู่เมืองเวรัญชา และเป็นนำข้าวม้าถวายพระภิกษุ ๕๐๐ รูปที่พักจำพรรษา ณ เมืองเวรัญชา ดังคำว่า พวกพ่อค้าม้าชาวเมืองอุตตราภถ มีม้าอยู่ประมาณ ๕๐๐ ตัว เข้าพักแรมช่วงฤดูฝนในเมืองเวรัญชา พวกเขาเตรียมข้าวหนึ่ง เพื่อถวายพระภิกษุรูปละประมาณ ๑ ทะนานไว้ที่คอกม้า (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๑๖/๙)
- อุตตราวิมาน :** วิมานที่เกิดขึ้นแก่นางอุตตรา เป็นวิมานที่เกิดขึ้นแก่นางอุตตรา(ธิดาของ ปุณณเศรษฐีชาวกรุงราชคฤห์) เป็นวิมานอันรุ่งเรืองยิ่งในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เพราะได้รักษาอุโบสถศีล ฟังธรรม และปฏิบัติธรรม จนบรรลุสุกหาคามิผล (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๑๒๔/๒๑)
- อุตตราสงค์ :** ผ้าห่ม, เป็นผ้าผืนหนึ่งในจำนวน ๓ ผืน ของไตรจีวร ได้แก่ ผืนที่เรียกกันสามัญว่า จีวร หรือดังคำในมหาวรรคที่พระผู้มีพระภาคว่า ภิกษุทั้งหลาย สัทธิวิหาริกพึงประพฤติโดยชอบในอุปัชฌาย์วิธีประพฤติโดยชอบในอุปัชฌาย์นั้นมีดังนี้ สัทธิวิหาริกพึงลุกขึ้นแต่เช้าตรู่ ถอดรองเท้า ห่มอุตตราสงค์เฉวียงบ่าข้างหนึ่งถวายไม้ชำระฟัน น้ำ

ล้างหน้า ปุอาสนะ (วิ.ภิกขุณี.(ไทย) ๓/๗๙๐๑๒๔,วิ.ม.(ไทย) ๔/๖๖/๘๒, วิ.ม.(ไทย) ๕/๓๔๕/๒๑๔,วิ.จ.ุ.(ไทย) ๖/๙๗/๑๙๒,๖/๑๐๐/๑๙๕,๖/๑๐๒/๑๙๗,๖/๑๐๔/๑๙๙,๖/๑๐๖/๒๐๑,ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๒๘๒/๓๐๖,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๓๘/๔๐๘,พ.ุ. (ไทย) ๒๕/๔๕/๒๖๐) ; (พจนานุกรมเขียน *อุตราสงศ์*)

อรรถกถาอธิบายว่า เป็น ๑ ไตรจีวร คือ อันตราวาสก (ผ้าห่ม) อุตราสงศ์ (ผ้าห่ม) สังฆาฏิ (ผ้าห่มซ้อนนอก) (วิ.อ. (บาลี) ๒/๔๕๙/๑๓๙) เป็น ๑ ในภิกษุณีใช้ผ้ากาสา ยะ ๕ ผืน คือ (๑) สังฆาฏิ ผ้าห่มซ้อนนอก (๒) อุตราสงศ์ ผ้าห่ม (๓) อันตราวาสก ผ้าห่ม (๔) อุทกสาฎิกา ผ้าอาบน้ำ (๕) สังกัจจิกา ผ้ารัดถัน (กข.อ. (บาลี) ๓๗๕)

อุตตราอุปาสิกาวัตถุ : เรื่องนางอุตตราอุปาสิกา พระผู้มีพระภาคทรงชมเชยนางอุตราที่อดกลั้น ความโกรธต่อนางสิริมา จึงตรัสเนื้อความนี้แก่นางอุตราว่า บุคคลพึงชนะคนโกรธ ด้วยความไม่โกรธ พึงชนะคนไม่ดีด้วยความดีพึงชนะคนตระหนี่ด้วยการให้ พึงชนะคนพูดเหลวไหลด้วยคำสัตย์ (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๒๒๓/๑๐๒)

อุตตริมนุสสรธรรม : ธรรมยวดยิ่งของมนุษย์, ธรรมของมนุษย์ผู้ยอดเยี่ยม, ธรรมล้ำมนุษย์ ได้แก่ ฌาน วิโมกข์ สมาบัติ มรรคผล, บางทีเรียกให้ง่ายว่าธรรมวิเศษ บ้าง คุณวิเศษ หรือ คุณพิเศษ บ้าง ดังคำในภิกษุณีวิภังค์ว่า ภิกษุณีรูปนั้นพึงเข้าไปหาสงฆ์ ห่มอุตราสงศ์ เฉยียงป่าข้างหนึ่ง กราบทำภิกษุณีผู้แก่พรรษา นั่งกระโหย่ง ประนมมือ หรือตั้งคำ ว่า ภิกษุใด ไม่รู้ยิ่ง กล่าวอวดอุตตริมนุสสรธรรมอันเป็นญาณทัสสนะที่ประเสริฐอัน สามารถ ให้น้อมเข้ามาในตน หรือตั้งคำว่า ภิกษุมีความปรารถนาชั่ว ถูกความอยากครอบงำ กล่าวอวดอุตตริมนุสสรธรรมที่ไม่มีอยู่ไม่เป็นจริง ย่อมไม่เป็นสมณะไม่เป็น เชื้อสายศากยบุตร, ในบทภาษณีย์ ที่ชื่อว่า อุตตริมนุสสรธรรม ได้แก่ ฌาน วิโมกข์สมาธิ สมาบัติ ฌานทัสสนะ มรรคภาวนา การทำผลให้แจ้ง การละกิเลส ภาวะที่จิตปลอดจากกิเลส ความยินดีในเรือนว่าง (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๑๙๘/๑๘๓, ๑/๑๙๙/๑๘๕, วิ.มหา.(ไทย) ๒/๖๗/๒๕๓,๒/๗๐/๒๕๖, วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๒/๒๕๖๒, วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๔๒/๓, วิ.จ.ุ.(ไทย) ๗/๒๕๒/๑๘, ๗/๒๕๒/๑๙, วิ.ป.(ไทย) ๘/๖/๘,๘/๖/๙,๘/๖๑/๕๐,๘/๖๓/๕๒,๘/๖๖๐/๑๒๓) ; (พจนานุกรมเขียน *อุตตริมนุสสรธรรม*)

อุตตริมนุสสรสัมมสูตร : พระสูตรว่าด้วยญาณทัสสนะที่ยิ่งกว่าธรรมของมนุษย์ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุยังละธรรม ๖ ไม่ได้ ก็ไม่อาจบรรลุญาณทัสสนะที่ยิ่งกว่าธรรมของมนุษย์ได้ ต่อเมื่อภิกษุละได้แล้ว จึงบรรลุญาณทัสสนะที่ยิ่งกว่าธรรมของมนุษย์ได้ ธรรม ๖ ประการ คือ (๑) ความหลงลืมสติ(๒) ความไม่มีสัมปชัญญะ (๓) ความไม่คุ้มครอง ทวารในอินทรีย์ทั้ง ๖ (๔) ความไม่รู้จักประมาณในการบริโภค(๕) การหลงกลวง (๖) การพูดบ่อยอ (อง.ฉก.ก.(ไทย) ๒๒/๓๗/๖๐๐)

อุตตเรยทายกเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระอุตตเรยทายกเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติที่ปีที่ ๑๐๐,๐๐๐ ท่านเกิดเป็นพราหมณ์ผู้คงแก่เรียน ได้ถวายผ้าแด่พระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านไม่รู้จักทุกขิตเลย ได้เกิดเป็นท้าวสักกะ ๕๐ ชาติ เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๓๖ ชาติ ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหันต์พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๙๐/๕๑๓)

อุตตฺยคหบดี : ชื่อคหบดีที่ได้บรรลุอรหัตผลขณะเป็นคฤหัสถ์ เมื่อบรรลุอรหัตผลแล้วก็ขอพบกับ พระผู้มีพระภาค ดังคำในกถาวัตถุที่พระปรมาภิไธยพระสกลวาทีว่า ยสกุลบุตฺร อุตตฺยคหบดี เสตุมาณพ บรรลุอรหัตผลขณะมีเพศคฤหัสถ์มิใช่หรือ พระสกลวาทีก็กล่าว ยอมรับ (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๓๘๗/๔๐๑)

อุตตฺยเถรคาถา : ภาษิตของพระอุตตฺยเถระ,คาถาของพระอุตตฺยเถระ มี ๓ องค์แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

- ๑.อุตตฺยเถรคาถา ท่านพระอุตตฺยเถระกล่าวว่า เมื่ออาพาธเกิดขึ้นแก่เรา เราก็ได้สติว่า อาพาธเกิดแก่เราแล้ว เวลานี้เราไม่ควรประมาท (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๓๐/๓๑๓)
- ๒.อุตตฺยเถรคาถา ท่านพระอุตตฺยเถระกล่าวว่า ฝนตกลงมา เสียงดังกระหึ่มคล้ายเสียงเพลงอันไพเราะ กุฎีของเราสบาย มุงบังมิดชิดดี ในกุฎีนั้น เราอยู่(แต่ผู้เดียว) ไม่มีเพื่อนถ้าต้องการจะตกก็จงตกลงมาเถิดฝน (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๕๔/๓๒๓)
- ๓.อุตตฺยเถรคาถา ท่านพระอุตตฺยเถระกล่าวว่า เมื่อบุคคลฟังเสียงแล้ว มัวใส่ใจถึงอารมณ์อันเป็นที่รักอยู่ ย่อมหลงลืมสติได้ ผู้ที่มีจิตกำหนดนัยยังเสวยสัททวารมณอยู่ สัททวารมณนั้นย่อมผูกพันเขาไว้ และอาสวะทั้งหลายย่อมเจริญแก่เขาผู้เข้าถึงสังสารวัฏ (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๙๙//๓๓๙)

อุตตฺยเถรปาทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระอุตตฺยเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติเมื่อ ๙๔ กัปที่แล้วมา ท่านเกิดเป็นจระเข้อยู่ในแม่น้ำจันทกาคา ได้นำพระพุทธรูปเจ้าพระนามว่าสิทธัตถะ ข้ามแม่น้ำ เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่รู้จักทุกขเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๑๖๙/๑๔๕)

อุตตฺยปริพาชก : ชื่อปริพาชกคนหนึ่ง เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า ท่านพระโคตม โลกเที่ยง นี้เท่านั้นจริง อย่างอื่นไม่จริงหรือหนอ พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า อุตตฺยะ ชื่อว่า โลกเที่ยง นี้เท่านั้นจริง อย่างอื่นไม่จริง นี้เราไม่ตอบ มีปรากฏในอุตตฺยสูตร ต่อมาพระอานนท้อธิบายให้อุตตฺยปริพาชกฟังว่า พระตถาคตมิได้ทรงมีความชวนชวาทอย่างนี้ว่า สัตว์โลกทั้งหมด หรือกึ่งหนึ่ง หรือสามส่วนจักออกจากทุกข์ได้ โดยที่แท้ พระตถาคตทรงมีพระญาณในเรื่องนี้ว่า สัตว์เหล่าใดเหล่าหนึ่งทีออกไปแล้ว กำลังออกไปหรือจักออกไปจากโลก สัตว์เหล่านั้นทั้งหมด ละนิวรณ์ ๕ ประการที่เป็นเครื่องเศร้าหมองแห่งใจ เป็นเครื่องทอนกำลังปัญญา เป็นผู้มั่งคั่งตั้งมั่นดีในสติปัญญา ๔ เจริญโพชฌงค์ ๗ ตามความเป็นจริงแล้วจึงออกไป กำลังออกไป หรือจักออกไปจากโลกอย่างนี้ ท่านอุตตฺยะ ก็เพราะท่านได้ทูลถามปัญหานั้นกับพระผู้มีพระภาคด้วยเหตุอย่างอื่น ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงไม่ทรงตอบปัญหานั้นแก่ท่าน (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๙๕/๒๒๓)

อุตตฺยสูตร : พระสูตรว่าด้วยพระอุตตฺยะ มี ๓ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อุตตฺยสูตร ท่านพระอุตตฺยะทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า กามคุณ ๕ เป็นอย่างไร พระองค์ตรัสตอบว่า กามคุณ ๕ ได้แก่รูป เสียง กลิ่น รส โสภณวัตถุที่นำปารรถนา นำใคร่ นำพอใจ แล้วตรัสว่า เธอพึงเจริญอุบายมรรคมีองค์ ๘ เพื่อละกามคุณ ๕ นั้น (ส.ม.(ไทย)๑๙/๓๐/๒๙)

๒.อุตตยสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับท่านพระอุตตยยะว่า เบื้องต้น เธอควรรักษาศีล ให้บริสุทธิ์ ทำความเห็นให้ตรงแล้วเจริญสติปัฏฐาน ๔ อันจะเป็นเหตุให้เจริญในกุศลธรรม ไม่มีความเสื่อม (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๓๘๒/๒๓๗)

๓.อุตตยสูตร พระสูตรว่าด้วยอุตตยปริพาชกทูลถามพระผู้มีพระภาค อุตตยปริพาชก เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ สนทนาปราศรัยแล้ว ทูลถามปัญหาตามลำดับ ดังนี้ว่า (๑) โลกเที่ยง นี้เท่านั้นจริง อย่างอื่นไม่จริงหรือ (๒) โลกไม่เที่ยง นี้เท่านั้นจริง อย่างอื่นไม่จริงหรือ(๓) โลกมีที่สุด นี้เท่านั้นจริง อย่างอื่นไม่จริงหรือ (๔) โลกไม่มีที่สุด นี้เท่านั้นจริง อย่างอื่นไม่จริงหรือ (๕) ชีวะกับสรีระเป็นอย่างเดียวกัน นี้เท่านั้นจริง อย่างอื่นไม่จริงหรือ (๖) ชีวะกับสรีระเป็นคนละอย่างกัน นี้เท่านั้นจริง อย่างอื่นไม่จริงหรือ(๗) หลังจากตายแล้วตถาคตเกิดอีก นี้เท่านั้นจริง อย่างอื่นไม่จริงหรือ (๘) หลังจากตายแล้วตถาคตไม่เกิดอีก นี้เท่านั้นจริง อย่างอื่นไม่จริงหรือ (๙) หลังจากตายแล้วตถาคตเกิดอีกก็มี ไม่เกิดอีกก็มี นี้เท่านั้นจริง อย่างอื่นไม่จริงหรือ (๑๐) หลังจาก ตายแล้วตถาคตเกิดอีกก็ไม่ใช่ ไม่เกิดอีกก็ไม่ใช่ นี้เท่านั้นจริง อย่างอื่นไม่จริง หรือ

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบปัญหาแต่ละอย่างว่า ปัญหาเหล่านี้เราไม่ตอบ เมื่ออุตตย ปริพาชกทูลถามว่า เมื่อพระโคตมถูกถามปัญหาเหล่านี้แล้วไม่ตอบ พระโคตมจะตอบ ในทางไหน จึงตรัสว่า เราแสดงธรรมแก่สาวกทั้งหลายเพื่อความรู้อย่างยิ่ง เพื่อความหมดจดแห่งสัตว์ทั้งหลาย เพื่อก้าวล่วงโสกะ และปริเทวะ เพื่อดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุอายุธรรม เพื่อทำนิพพานให้แจ้ง เมื่ออุตตยปริพาชกทูลถามว่า ข้อที่พระโคตม ได้แสดงธรรมแก่สาวกทั้งหลายอย่างนี้ จักเป็นเหตุให้สัตว์โลกทั้งหมดหรือกึ่งหนึ่ง หรือสามส่วนออกไปจากทุกข์ได้หรือ พระผู้มีพระภาคได้ทรงนิ่งเสีย

พระอานนทมีความคิดว่า มิฉฉาภิภูริชชออย่าได้มีแก่อุตตยปริพาชกเลย เพราะจะพึง เป็นไปเพื่อมิใช่ประโยชน์แก่อกุล เพื่อทุกข์ตลอดกาลนานแก่เธอ แล้วจึงกล่าวกับอุตตย ปริพาชกว่า ถ้าเช่นนั้น เราจักอุปมาแก่ท่าน บุคคลผู้รู้บางพวกในโลกนี้ ย่อมรู้อรุณแห่ง ภาชิตได้ด้วยอุปมา

เปรียบเหมือนนครของพระราชที่ตั้งอยู่ชายแดน มีป้อมกำแพงและประตูมั่นคง มี ประตูเดียว นายประตู เป็นคนฉลาด ห้ามคนที่ไม่รู้จักเข้าไป ให้คนที่รู้จักเข้าไป เดิน เลียบไปตามทางเลียบกำแพงโดยรอบ ไม่เห็นที่ต่อกำแพงหรือช่องกำแพงโดยที่สุดแม้ เพียงช่องที่แมวลอดได้ และเขาก็ไม่รู้ว่า สัตว์เข้าหรือออกนครนี้มีจำนวนเท่านี้ แต่รู้ว่า สัตว์ใหญ่ ๆ บางเหล่าที่เข้าหรือออกนครนี้ทั้งหมดทางประตูนี้ แม้นิด

พระตถาคตก็ฉนั้น มีได้ทรงมีความชวนชวนว่า สัตว์โลกทั้งหมด หรือกึ่งหนึ่ง หรือสามส่วนจักออกจากทุกข์ได้ แต่พระองค์ทรงมีพระญาณในเรื่องนี้ว่า เหล่า สัตว์ที่ออกไปแล้ว กำลังออกไป หรือจักออกไปจากโลกทั้งหมดละนิวรรณ์ ๕ ที่เป็น เครื่องเศร้าหมองแห่งใจ ทอนกำลังปัญญา มีจิตตั้งมั่นดีในสติปัฏฐาน ๔ เจริญ โภชณงค์ ๗ ตามความเป็นจริงแล้วจึงออกไป กำลังออกไป หรือจักออกไปจากโลก

เพราะท่านได้ทูลถามปัญหานั้นกับพระผู้มีพระภาคด้วยเหตุอย่างอื่น พระองค์จึงไม่ทรงตอบปัญหานั้นแก่ท่าน (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๙๕/๒๒๓)

อุตตियะ, พระ : ชื่อพระภิกษุผู้ประเสริฐ มีปัญญามาก เป็นพระเถระผู้ทรงจำพระวินัยสืบกันมา ดังคำในปริวารว่า พระเถระผู้ประเสริฐมีปัญญามากเหล่านี้ คือ พระมหินทะ พระอภิกษิยะ พระอุตตियะ พระสัมพละ, ในอุตตियสูตร ท่านพระอุตตियะเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อุตตियะ เพราะเหตุนี้ เธอจงทำเบื้องต้นในกุศลธรรมทั้งหลายให้หมดจดก่อน อะไรเป็นเบื้องต้นแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย คือ ศีลที่บริสุทธิ์ดีและความเห็นที่ตรง อุตตियะเมื่อใด ศีลของเธอจักบริสุทธิ์ดีและความเห็นจักตรง เมื่อนั้นเธออาศัยศีล ดำรงอยู่ในศีลแล้ว พึงเจริญสติปัญญา ๔ ประการ, จากนั้น ท่านก็ไปปฏิบัติตามคำสอน บรรลุอรหัตผล ดังคำว่า ท่านพระอุตตियะได้เป็นพระอรหันต์องค์หนึ่งในบรรดาพระอรหันต์ทั้งหลาย (วิ.ป.(ไทย) ๘/๒๐๒/๒๐๖, ๗/๑๙/๓๐/๒๙, ส.ม.(ไทย) ๑๙/๓๘๒/๒๓๗)

อุตตรา : ชื่อยักษ์ตนหนึ่ง เป็นลูกของนางยักษิณีผู้เป็นมารดาของปุนัพพสุ พิงกรรมจากพระผู้มีพระภาค ดังคำในปุนัพพสุสูตรว่า นางยักษิณีผู้เป็นมารดาของปุนัพพสุ ปล่อยบุตรน้อยอย่างนี้ว่า ลูกอุตตรา เจ้าจงนิ่งเถิด ลูกปุนัพพสุ เจ้าจงนิ่งเถิด จนกว่าแม่จะพึงพระธรรมของพระพุทธเจ้า ผู้ประเสริฐ ผู้เป็นพระศาสดา (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๔๑/๓๔๕)

อุตสาหวีริยะ : ชยันหมันเพียร ดังคำในปุฬินฎปิยเถราปทาน ที่พระเถระกล่าวไว้ว่า บุรุษผู้มีกำลัง มีความอุตสาหะที่จะข้ามทะเลใหญ่ พึงถือนอนไม้เล็ก ๆ แล้ววิ่งลงทะเลใหญ่ด้วยคิดว่า เราอาศัยขอนไม้แล้วจักข้ามทะเลใหญ่ไปได้ นรชนพึงข้ามทะเลใหญ่ไปด้วยอุตสาหวีริยะ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๗๙/๑๗๘)

อุตสาหะ : ความบากบั่น, ความพยายาม, ความขยัน, ความอดทน ดังคำในมหารวรรคที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บรรพชาอาศัยโภชนะคือคำข้าวที่พึงได้ด้วยปลีแข่งเธอพึงทำอุตสาหะในโภชนะคือคำข้าวที่พึงได้ด้วยปลีแข่งนั้นจนตลอดชีวิต อติเรกลาภ คือ สังฆัต ...ปาฏิทิกภัต ดังคำในกัฏฐสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า กุลบุตรนั้นเกิดฉันทะแล้ว ย่อมอุตสาหะ ครั้นอุตสาหะแล้ว ย่อมไตร่ตรองครั้นไตร่ตรองแล้ว ย่อมอุทิกายและใจ เมื่ออุทิกายและใจแล้ว ย่อมทำให้แจ่มแจ้งจะอันยอดเยี่ยม๒ด้วยนามกาย และเห็นแจ่มแจ้งจะอันยอดเยี่ยมนั้นด้วยปัญญา (วิ.ม.(ไทย) ๔/๗๓/๑๐๑, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๘๓/๒๑๒, ๑๓/๔๓๒/๕๔๒)

อุตุ : ๑. ฤดู, ดินฟ้าอากาศ, สภาพแวดล้อม, เตโชธาตุ, อุณหภูมิ, ภาวะร้อนเย็น, ใ้อุ่น ดังคำในปฏิฐานว่า แม้อุตุและโภชนะก็เป็นปัจจัยโดยอุปนิสสยปัจจัย แมื่บุคคลก็เป็นปัจจัยโดยอุปนิสสยปัจจัย แมื่เสนาสนะก็เป็นปัจจัยโดยอุปนิสสยปัจจัย (อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/๕/๗๘๒, ๔๐/๙/๘, ๔๐/๑๓/๗๐๕, ๔๐/๑๓/๗๘๗, ๔๐/๑๕/๘๘๘, ๔๐/๑๙/๗๙๑, ๔๐/๒๕/๗๑๒, ๔๐/๒๙/๗๑๓, ๔๐/๓๕/๗๑๙, ๔๐/๓๙/๗๑๖, ๔๐/๔๗/๗๑๙)

๒. ระดู (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)

อรรถกถาอธิบายว่า เป็น ๑ ในสัปปายะ (ความเหมาะสม) ๕ ประการ คือ อุตุสัปปายะ อาหารสัปปายะ เสนาสนะสัปปายะ บุคคลสัปปายะ และธัมมัสสวนสัปปายะ (อ.ต.ก.อ. (บาลี) ๒/๑๐๒/๒๕๔)

อุตุที่เกิดขึ้น : ฤกษ์ที่เกิดขึ้น หมายถึงภาวะไออุ่นที่เกิดขึ้น ดังคำในปฏิฐานว่า บุคคลอาศัยอุตุที่เกิดขึ้นแล้วทำมาจนให้เกิดขึ้น ทำวิปัสสนา ฯลฯ มรรค ฯลฯ อภิญญา ฯลฯ สมบัติให้เกิดขึ้น (อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๘/๕๕๓)

อุตุที่เป็นปัจจุบัน : ฤกษ์ที่เกิดขึ้น หมายถึงภาวะไออุ่นที่เกิดขึ้น ดังคำในปฏิฐานว่า บุคคลอาศัยอุตุที่เป็นปัจจุบันแล้ว ทำมาจนให้เกิดขึ้นทำวิปัสสนา ฯลฯ อาศัยโภชนะที่เป็นปัจจุบัน ... เสนาสนะแล้ว ทำมาจนให้เกิดขึ้น ฯลฯ ทำสมบัติให้เกิดขึ้น (อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๘/๕๖๓)

อุทกดาบส รามบุตร : อาจารย์ผู้สอนสมบัติที่พระมหาบุรุษเสด็จไปศึกษาอยู่ด้วยคราวหนึ่ง ก่อนที่จะทรงบำเพ็ญทุกรกิริยา, ท่านผู้นี้ได้สมบัติถึงขั้นเนวสัญญานาสัญญัตตะ ดังคำในปาสาทิกสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า จุนทะ ทราบทกดาบส รามบุตร กล่าวข้อความอย่างนี้ว่า บุคคลเห็นอยู่ชื่อว่าไม่เห็น ถามว่า บุคคลเห็นอะไรอยู่ ชื่อว่าไม่เห็น ตอบว่า บุคคลเห็นใบของมีดโกนที่ลับดีแล้ว แต่ไม่เห็นคมของมีดโกนนั้น จุนทะ อุทกดาบส รามบุตรจึงกล่าวข้อความนี้ว่า บุคคลเห็นอยู่ ชื่อว่าไม่เห็น หรือตั้งคำถามหาสังกตสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสแก้อัคคิเวสสะว่า อัคคิเวสสะ เรานั้นแสวงหาว่าอะไรเป็นกุศล ขณะที่แสวงหาทางอันประเสริฐคือความสงบซึ่งไม่มีทางอื่นยิ่งกว่า ได้เข้าไปหาอุทกดาบสรามบุตรแล้วกล่าวว่า ท่านรามะข้าพเจ้าปรารถนาจะประพฤติพรหมจรรย์ในธรรมวินัยนี้ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๗๖/๑๓๖, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๗๒/๔๐๘, ส.ส.พ.(ไทย) ๑๘/๑๐๓/๑๑๔)

อุทกทายกเถราปทาน: ประวัติในอดีตชาติของพระอุทกทายกเถระ มี ๒ องค์ แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อุทกทายกเถราปทาน มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๑๐๐,๐๐๐ (จากกัปนี้ไป) ท่านได้ถวายน้ำดื่มแด่พระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุนิชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๕๑/๑๗๔)

๒.อุทกทายกเถราปทาน มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๙๔ (จากกัปนี้ไป) ท่านได้ถวายน้ำดื่มแด่พระพุทธเจ้าพระนามว่าสิทธัตถะ เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในกัปที่ ๖๑ ท่านได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้มีพละนุภาพมาก ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๕/๓๗๓)

อุทกทายิกาเถรียาปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระอุทกทายิกาเถรี มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๙๑ ท่านได้ถวายน้ำสรงแด่พระสงฆ์ เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย เวียนเกิดเวียนตายอยู่ในเทวดาและมนุษย์เท่านั้น ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุนิชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๑๖/๓๘๓)

อุทกทายิกาวิมาน : วิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงผู้ถวายน้ำบัววนปากและน้ำดื่ม เป็นวิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงผู้ถวายน้ำบัววนปากและน้ำดื่ม (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๓๘๕/๖๐)

อุทกนิमित : นิमितคือน้ำ หมายถึงใช้น้ำเป็นนิमितหรือสัญลักษณ์ ในการกำหนดเขตแดนอุโบสถของภิกษุสงฆ์ ดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ในเบื้องต้นพึงทักนิमित คือปัพพตนิमित (นิमितคือภูเขา) ปาสาณนิमित (นิमितคือแผ่นดิน) วนนิमित(นิमितคือป่า) รุกขนิमित(นิमितคือต้นไม้) มัคคนิमित(นิमितคือหนทาง) วมมิกนิमित(นิमितคือจอมปลวก)นทีนิमित(นิमितคือแม่น้ำ)อุทกนิमित(นิमितคือน้ำ) (วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๓๘/๒๑๕)

อุทกปุชกเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระอุทกปุชกเถระ มีปรากฏ ๒ แห่ง แต่เป็นคนเดียวกัน คือ

๑.อุทกปุชกเถราปทาน มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่าในอดีตชาติกับที่ ๑๐๐,๐๐๐ (จากกับนี้ไป) ท่านเคยชักนำถวายแด่พระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านไม่ไปสู่ทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๙/๒๕๔)

๒.อุทกปุชกเถราปทาน มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่าในอดีตชาติกับที่ ๑๐๐,๐๐๐ ท่านชักนำขึ้นบนอากาศถวายแด่พระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ เพราะผลแห่งการบูชาท่านนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในกับที่ ๑๖๕ ท่านได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้มีพลานุภาพมากถึง ๓ ชาติ ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๗/๕๐๑)

อุทกภัย : ภัยคือน้ำ หมายถึงภัยที่เกิดจากน้ำ ดังคำในมหาเวรคที่พระผู้มีพระภาคตรัสถึงเมืองปาฏลีบุตรว่า อานนทฺ์ ตลอดพื้นที่อันเป็นย่านชุมชนแห่งอารยชนและเป็นทางค้าขาย นครนี้จะเป็นนครชั้นเอก เป็นทำเลค้าขาย ชื่อปาฏลีบุตร และนครปาฏลีบุตรจะเกิดอันตราย ๓ อย่าง คือ อัคคีภัยอุทกภัยหรือการแตกความสามัคคีภายในกลุ่ม,ในทุติยภยสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่าเป็น ๑ ในภัย ๔ คือ ๑. อัคคีภัย (ภัยเกิดจากไฟ) ๒. อุทกภัย (ภัยเกิดจากน้ำ) ๓. ราชภัย (ภัยเกิดจากพระราชา) ๔. โจรภัย (ภัยเกิดจากโจร) หรือดังคำที่พระสุเมธาเถรกล่าวไว้ว่า กามทั้งหลายมีภัยอยู่ทั่วไป คือ ราชภัย อัคคีภัย โจรภัย อุทกภัย และอัปยภัย๒จึงชื่อว่ามิช้าศึกมาก (วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๘๖/๑๐๑, อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๒๐/๑๘๑,ขุ.เถรี.(ไทย) ๒๖/๕๐๗/๖๓๗)

อุทกรทสุตร : พระสูตรว่าด้วยบุคคลเปรียบเหมือนห้วงน้ำ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ห้วงน้ำ ๔ ชนิด คือ (๑) ห้วงน้ำตื้นแต่เงาลึก (๒) ห้วงน้ำลึกแต่เงาตื้น (๓) ห้วงน้ำตื้นและเงาตื้น (๔) ห้วงน้ำลึกและเงาลึก แล้วตรัสว่า บุคคลเปรียบเหมือนห้วงน้ำ ๔ จำพวก คือ (๑) บุคคลเปรียบเหมือนห้วงน้ำตื้นแต่เงาลึก (๒) บุคคลเปรียบเหมือนห้วงน้ำลึกแต่เงาตื้น (๓) บุคคลเปรียบเหมือนห้วงน้ำตื้นและเงาตื้น (๔) บุคคลเปรียบเหมือนห้วงน้ำลึกและเงาลึก แล้วตรัสอธิบายบุคคลเปรียบเหมือนห้วงน้ำ ๔ จำพวก (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๐๔/๑๕๙)

อุทกสูตร : พระสูตรว่าด้วยอุทกดาบส พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า อุทกดาบส รามบุตรถึงจะกล่าวว่ เราเป็นผู้ถึงเวท เราเป็นผู้ชนะ

วิญญูะ รากเหง้าแห่งทุกข์ที่ใครขุดไม่ได้เราขุดได้แล้ว แต่เขาก็ยังไม่ได้เป็นเช่นนั้น เพราะความจริง เมื่อจะกล่าวเรื่องนี้ ควรกล่าวว่า เราเป็นผู้ถึงเวท ชนะวิญญูะ รากเหง้าแห่งทุกข์ที่ใครขุดไม่ได้เราขุดได้แล้วแน่นอน ซึ่งภิกษุชื่อว่าเป็นผู้ถึงเวท ได้แก่ ภิกษุผู้รู้ความเกิด ความดับ คุณ โทษและเครื่องสลัดออกจากผัสสายตนะ ๖ ตามความเป็นจริง

ภิกษุชื่อว่าเป็นผู้ชนะวิญญูะ ได้แก่ภิกษุผู้รู้ความเกิด ความดับ คุณ โทษและเครื่องสลัดออกจากผัสสายตนะ ๖ ตามความเป็นจริงแล้ว เป็นผู้หลุดพ้นเพราะไม่ถือมั่น

รากเหง้าแห่งทุกข์ที่ใครขุดไม่ได้ชื่อว่าอันภิกษุขุดได้แล้ว ได้แก่ภิกษุผู้ละกายนี้ซึ่งประกอบขึ้นจากมหาภูตรูป ๔ เกิดจากมารดาบิดา เจริญวัยเพราะข้าวสุกและขนมกุมมาส ไม่เที่ยงแท้ ต้องอบ ต้องนวดเพ้น มีอันแตกกระจัดกระจายไปเป็นธรรมดาและค้นหาชื่อว่าคณฺหมูลได้แล้ว ตัดรากถอนโคน เหมือนต้นตาลที่ถูกตัดรากถอนโคนไปแล้ว (ส.สพ.ไทย) ๑๘/๑๐๓/๑๑๔)

อุทกเสจนะ, พระเจ้าจักรพรรดิ : ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระโพธิสัตว์จากเถระดังคำในโพธิสัตว์จากเถระปทานที่ท่านพระเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนสรุปความได้ว่า ได้มีการฉลองต้นมหาโพธิ์ แห่งพระผู้มีพระภาคพระนามว่าวิปัสสี ในครั้งนั้นข้าพเจ้าบวชอยู่ จึงเข้าไปใกล้ ๆ ข้าพเจ้าได้ถือดอกโกสุมและน้ำไปโปรยและรดที่ต้นโพธิ์ เพราะผลแห่งการรดน้ำต้นโพธิ์ เมื่อปีที่ ๓๓ กำลังเป็นไปอยู่ ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๘ ชาติ พระนามว่าอุทกเสจนะ ทรงเป็นใหญ่ในหมู่ชน (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๔๙/๒๓๖)

อุทกาสนทายกเถระปทาน :ประวัติในอดีตชาติของพระอุทกาสนทายกเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๓๑ ท่านได้ลาดแผ่นกระดานสำหรับนั่งและตั้งน้ำใช้คนเดินทางเพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในปีที่ ๑๕ ท่านได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้มีพละานุภาพมาก ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุประอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑/๓๙๙)

อุทกุกเขปสีมา : เขตสามัคคีชั้วักน้ำสาตแห่งคนมีอายุและกำลังปานกลาง หมายถึง เขตชุมนุมทำสังฆกรรมที่กำหนดลงในแม่น้ำหรือทะเล ชาติสระ (ที่ซึ่งน้ำเกิดเองตามธรรมชาติ เช่น บึงหนอง ทะเลสาบ)โดยพระภิกษุประชุมกันบนเรือ หรือบนแพ ซึ่งผูกกับหลักในน้ำหรือทอดสมออยู่ห่างจากตลิ่งกว่าชั้วักน้ำสาต(ห้ามผูกโยงเรือหรือแพนั้น กับหลักหรือต้นไม้ริมตลิ่ง และห้ามทำในเรือหรือแพที่กำลังลอยหรือเดิน); อุทกุกเขปนี้ จัดเป็นอพัทธสีมาอย่างหนึ่ง ดังคำในมหาวรรคที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ในแม่น้ำ ในสมุทร หรือในชาติสระ ชั้วระยะชายมีสัณฐานปานกลาง วัักน้ำสาตไปโดยรอบเป็นอุทกุกเขปสีมา สีมานี้ในน้ำน้ำเหล่านั้น เป็นสมานสังวาส มีอุโบสถเดียวกัน (วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๔๗/๒๒๕)

อุทกุปมาสูตร : พระสูตรว่าด้วยบุคคลผู้เปรียบด้วยคนตกน้ำ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคลผู้เปรียบด้วยคนตกน้ำ ๗ จำพวก คือ บุคคล (๑) ผู้จมลงครั้งเดียวก็ยังคงจมอยู่นั่นเอง หมายถึงผู้มีอกุศลธรรมฝ่ายดำโดยส่วนเดียว(คือนิยตมิจฉาทิฎฐิ) ได้แก่ ลัทธิันตถิกวาทะ อเหตุ

กวางทะเล และอภินิหารกวางทะเล) (๒) ผู้โผล่ขึ้นแล้วจมลงอีก หมายถึงผู้มีศรัทธา หิริ โอตตปปะ วิริยะ และมีปัญญาดีในกุศลธรรมทั้งหลาย แต่ไม่คงที่ไม่เจริญเสื่อมไปฝ่ายเดียว (๓) ผู้โผล่ขึ้นแล้วหยุดอยู่ หมายถึงผู้มีศรัทธาเป็นต้นดีในกุศลธรรมแล้ว และศรัทธาเป็นต้นของเขาไม่เสื่อมไม่เจริญคงอยู่กับที่ (๔) ผู้โผล่ขึ้นแล้วเหยียวมองดู หมายถึงผู้มีศรัทธาเป็นต้นดีในกุศลธรรมแล้วเพราะสังโยชน์ ๓ ลื่นไป จึงเป็นพระโสดาบัน (๕) ผู้โผล่ขึ้นแล้วข้ามไป หมายถึงผู้มีศรัทธาเป็นต้นดีในกุศลธรรมแล้ว เพราะสังโยชน์ ๓ ลื่นไป และเพราะบรรเทาโรค โทสะ โมหะ ให้เบาบางจึงเป็นพระสกทาคามี (๖) ผู้โผล่ขึ้นแล้วได้ที่ฝั่ง หมายถึงผู้มีศรัทธาเป็นต้นดีในกุศลธรรมแล้ว เพราะสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ ลื่นไป จึงเป็นโอบปาติกะ (พระอนาคามี) (๗) ผู้โผล่ขึ้นแล้วข้ามไปถึงฝั่ง เป็นผู้ลอยบาปอยู่บนบก หมายถึงผู้มีศรัทธาเป็นต้นดีในกุศลธรรมทั้งหลายแล้วทำให้แจ้งใจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ (อง.สตตก.(ไทย) ๒๓/๑๕/๒๑)

อุททกดาบสรามบุตร : อาจารย์ผู้สอนสมบัติที่พระมหาบุรุษเสด็จไปศึกษาอยู่ด้วยคราวหนึ่ง ก่อนที่จะทรงบำเพ็ญทุกรกิริยา, ท่านผู้นี้ได้สมบัติถึงขั้นเนวสัญญานาสัญญายตนะ มีปรากฏในมหาเวรคต ดังคำว่า เทวดาผู้ไม่ปรากฏกายมาทูลพระผู้มีพระภาคว่า พระองค์ผู้เจริญอุททกดาบส รามบุตร ได้ทำกาลละเมื่อวานนี้ แม้พระผู้มีพระภาคก็ได้เกิดญาณขึ้นว่า อุททกดาบส รามบุตร ได้ทำกาลละเมื่อวานนี้ จึงทรงดำริว่า อุททกดาบส รามบุตร เป็นผู้มีความเชื่อมนานหนอเพราะถ้าเธอได้ฟังธรรมนี้ ก็คงพึงรู้ได้ฉับพลัน(วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๐/๑๖) ; เรียกเต็มว่า *อุททกดาบส รามบุตร*

อุทเทศาจารย์: อาจารย์ผู้บอกธรรม,อาจารย์สอนธรรม (ข้อ ๔ ในอาจารย์ ๔) (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์); คู่กับ *ธรรมันเดวาลิก*

อุททาลกชาดก : ชาดกว่าด้วยอุททาลกดาบส มีเนื้อความอธิบายว่า พระโพธิสัตว์เป็นปุโรหิตของพระเจ้าพรหมทัต ได้ติเตียนการบูชาัญญและการถือผิดของอุททาลกดาบสผู้เป็นบุตร พร้อมด้วยบริวารที่เห็นว่า บุคคลที่จะได้ชื่อว่าพราหมณ์เพราะการบูชาไฟเป็นประจำ บุคคลเมื่อรดน้ำบูชาัญญและให้ยกเสาบูชาัญญชื่อว่าเป็นพราหมณ์เต็มตัว พราหมณ์ผู้ทำอย่างนี้ชื่อเป็นผู้เกษม บัณฑิตเรียกว่าผู้ดำรงอยู่ในธรรม ปุโรหิตแย้งว่า ความบริสุทธิ์ไม่ใช่มีได้เพราะการรดน้ำ จะเป็นพราหมณ์เต็มตัวก็หาไม่ ผู้ที่ไม่มีขันติและโสรัจจะจะบรรลุนิพพานดับกิเลสไม่ได้ ผู้ที่ไม่มีโรณา ไม่มีเผ่าพันธุ์ ไม่ยึดถือว่าเป็นของเรา ไม่มีความหวัง หมดความโลภอันเป็นบาป มีความโลภในภพหมดสิ้นแล้ว ผู้ที่บำเพ็ญตนอย่างนี้ เรียกว่าเป็นพราหมณ์ เป็นผู้มีความเกษม เป็นผู้ตั้งอยู่ในธรรม หรือว่าเป็นผู้บรรลุนิพพาน เมื่ออุททกดาบสไม่สามารถหาเหตุผลมาแสดงได้ ท่านทูลขอให้พระราชเจ้าจับสึกและให้เข้ารับราชการทั้งหมด (ขุ.ชา.ปภิกขณก.(ไทย) ๒๗/๖๒/๔๓๒)

อุททาลกปุပ္ผิยเถราปทาน :ประวัติในอดีตชาติของพระอุททาลกปุပ္ผิยเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติที่ปีที่ ๓๑ ท่านนำดอกกราชพฤกษ์ไปบูชาพระปัจเจกพุทธเจ้า พระนามว่าสุชาตตะ (บางแห่งว่า อนาถะ) เพราะผลแห่งการบูชาท่านนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติ

เลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุประอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ(ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๔/๕๕๖)

อุททาลทายกเถราปทาน :ประวัติในอดีตชาติของพระอุททาลทายกเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๓๑ ท่านได้ถวายดอกกราชพฤษภแด่พระปัจเจกพุทธเจ้าพระนามว่ากุกุระ เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุประอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๔/๔๑๓)

อุททียะ, ชื่อผ้ากัมพล : ชื่อผ้ากัมพลชนิดหนึ่ง มีปรากฏในมหาวาณิชชาดก ที่กล่าวไว้ว่า ครั้งที่ ๔ พวกที่เป็นคนโง่ถูกโมหะครอบงำ คิดเห็นพ้องกันว่า ขอเชิญพวกเราเหล่าพ่อค้าพากันตัดกิ่งด้านทิศเหนือเถิด ก็กิ่งไม้ นั้นพอถูกตัดแล้ว ก็หล่นแก้วมุกดา แก้วไพฑูรย์ เงิน ทอง เครื่องลาดหลังช้าง และเครื่องปูลาดที่ทำด้วยขนแกะ ผ้าแคว้นกาสีและผ้ากัมพลชื่ออุททียะออกมาเป็นจำนวนมาก พวกพ่อค้าเหล่านั้นพากันขนบรรทุกเกวียนเหล่านั้นตามที่ต้องการ(ขุ.ชา.ปกิณณก.(ไทย) ๒๗/๑๙๒/๔๕๓)

อุทเทส : หัวข้อ,การยกขึ้นแสดง, การยกขึ้นชี้แจง ดังคำในมหาวิภังค์ว่า ภิกษุ บอกให้ผู้อื่นรู้ว่า โฉนหนอ ข้าพเจ้าพึงบอกคืนอุทเทส หรือตั้งคำว่า ที่ชื่อว่า สังวาส ได้แก่กรรมที่ทำร่วมกัน อุทเทสที่สวดร่วมกัน ความมีสีกขาเสมอกัน นี้ชื่อว่าสังวาส หรือตั้งคำว่า พวกภิกษุฉัพทศคีย์ใช้พวกภิกษุณีให้ชักบ้าง ให้อ้อมบ้าง สางบ้าง ซึ่งขนเจียม พวกภิกษุณีชัก อ้อม สาง ซึ่งขนเจียม จึงละลายอุทเทส ปริปุจฉา อธิศีล อธิจิต อธิปัญญา (วิ.ม.หา.(ไทย) ๑/๔๕/๓๔, ๑/๕๕/๔๓,๑/๔๐๑/๔๔๕, ๑/๔๒๕/๔๕๕, ๑/๔๒๖/๔๕๖,วิ.ม.หา.(ไทย) ๒/๕๗๖/๑๐๑,วิ.ภิกขุณี.(ไทย) ๓/๑๐๕๖/๒๘๔, ๓/๑๐๑๙/๓๑๗, วิ.ม.(ไทย) ๔/๖๗/๘๘, ๔/๗๙/๑๑๒, ๔/๘๗/๑๔๐,วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๕๑/๒๓,ที่.ม.(ไทย) ๑๐/๑๑๔/๖๕)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อุทเทส ในที่นี้ คือ การยกภิกษุปาติโมกข์ ภิกษุณีปาติโมกข์ขึ้นสวด (วิ.อ. (บาลี) ๑/๕๓/๒๖๙)

อุทเทสภัต : อาหารอุทิศสงฆ์หรือภัตที่ทายกถวายตามที่สงฆ์แสดงให้ หมายถึงของที่เขาถวายสงฆ์แต่ไม่พอแจกทั่วกันท่านให้แจกไปตามลำดับ เริ่มตั้งแต่พระสังฆเถระลงมา ของหมดแค่ลำดับไหนกำหนดไว้ เมื่อของมีมาอีกจึงแจกต่อไปตั้งแต่ลำดับที่ค้างอยู่ อย่างนี้เรื่อยไปจนทั่วกัน แล้วจึงเวียนขึ้นต้นใหม่อีก ดังคำในมหาวรรคข้อที่ ๑ แห่งนิสสัย ๔ ว่า บรรพชาอาศัยโภชนะคือคำข้าวที่พึงได้ด้วยป्लीแข้งเธอพึงทำอุตสาหะในโภชนะคือคำข้าวที่พึงได้ด้วยป्लीแข้งนั้นจนตลอดชีวิต อติเรกลาภ คือ สังฆภัตอุทเทสภัต นิมนตภัต สลากภัต ปักชิกภัต อุโปสถภัต ปาฏิปติกภัต หรือตั้งคำที่พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตสังฆภัต อุทเทสภัต นิมนตภัต สลากภัต ปักชิกภัต อุโปสถภัต ปาฏิปติกภัต (วิ.ม.(ไทย) ๔/๗๓/๑๐๑, ๔/๑๒๘/๑๙๗,วิ.จ. (ไทย) ๗/๓๒๕/๑๕๔,อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๗๙๕/๘๓๐) ; เทียบสังฆภัต

ฎีกาอธิบายว่า คำว่า อุทเทสภัต คือ ภัตตาหารถวายภิกษุ ๒ - ๓ รูป (สารตถ.ฎีกา ๓/๗๑-๗๓/๒๘๕)

อุทเทสวิภังคสูตร : พระสูตรว่าด้วยการแสดงอุทเทสและวิภังค์ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงพระสูตรมีลักษณะเป็นการบรรยายโวหารแบบถาม-ตอบเองแก่ภิกษุทั้งหลาย ณ วัดพระเชตุวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี เพราะมีพระประสงค์ให้ศึกษาอุทเทส และวิภังค์เกี่ยวกับการอบรมจิตมิให้ฟุ้งซ่านไม่ให้สะดุ้ง แต่ทรงแสดงเพียงอุทเทส ท่านพระมหากัจจानะเป็นผู้แสดงวิภังค์ พระผู้มีพระภาคทรงยกอุทเทสขึ้นแสดงว่า *ภิกษุพึงพิจารณาโดยวิธีที่ทำให้วิญญานไม่ฟุ้งซ่านไปภายนอก ไม่ตั้งมั่นอยู่ภายใน ไม่สะดุ้งเพราะไม่ยึดมั่น เมื่อทำได้อย่างนี้ เหตุเกิดแห่งชาติ ชรา มรณะและทุกข์ ก็จะไม่ มีต่อไป (นี่เป็นส่วนอุทเทส)*

จากนั้น พระมหากัจจานะแสดงวิภังค์แห่งอุทเทสนั้น โดยยกข้อความในอุทเทสที่ ทรงแสดงไว้มาตั้งเป็นคำถาม-ตอบ ดังนี้

๑. **วิญญานที่ซ่านไปภายนอก** ได้แก่ภิกษุเห็นรูปทางตา ฟังเสียงทางหู ดมกลิ่น ทางจมูก ลิ้มรสทางลิ้น ถูกต้องโผฏฐัพพะทางกายแล้วมีวิญญานซ่านไปตามนิมิตคือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และอัมมารมณัฏฐวิญญานที่ถูกความยินดีในนิมิตมีรูป เป็นต้นนั้นตรึงไว้ เกี่ยวข้องด้วยสังโยชน์ ชื่อว่าวิญญานที่ซ่านไปภายนอก ส่วน วิญญานที่ไม่ซ่านไปภายนอกมีนัยตรงกันข้าม

๒. **จิตที่ตั้งมั่นอยู่ภายใน** ได้แก่ จิตที่มีลักษณะ ๔ อย่างนี้ คือ

๑. จิตที่ถูกความยินดีในปิติและสุขอันเกิดจากวิเวกตรึงไว้ เกี่ยวข้องด้วยสังโยชน์ เพราะภิกษุสงัดจากกามและอกุศลทั้งหลายแล้วบรรลุปฐมฌานที่มีวิตก วิจารณ์ ปิติ และสุขอันเกิดจากวิเวก วิญญานของเธอซ่านไปตามปิติและสุขอันเกิดจากวิเวก

๒. จิตที่ถูกความยินดีในปิติและสุขอันเกิดจากวิเวกตรึงไว้ เกี่ยวข้องด้วยสังโยชน์ เพราะวิตก วิจารณ์สงบระงับไป ภิกษุบรรลุทุติยฌานมีความผ่องใสในภายใน มีภาวะที่ จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ไม่มีวิตก วิจารณ์ มีแต่ปิติและสุขอันเกิดจากสมาธิ วิญญานของเธอ ซ่านไปตามปิติและสุขอันเกิดจากสมาธิ

๓. จิตที่ถูกความยินดีในสุขอันเกิดจากอุเบกขาตรึงไว้ เกี่ยวข้องด้วยสังโยชน์ เพราะ ปิตินคลายไป ภิกษุมีอุเบกขา มีสติสัมชัญญะเสวยสุขด้วยนามกาย บรรลุตติยฌาน วิญญานของเธอซ่านไปตามอุเบกขา

๔. จิตที่ถูกความยินดีในอทุกขมสุขตรึงไว้ เกี่ยวข้องด้วยสังโยชน์ เพราะละสุขและ ทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับไปก่อน ภิกษุบรรลุจตุตถฌาน มีสติบริสุทธิ์ เพราะอุเบกขาอยู่ วิญญานของเธอซ่านไปในอทุกขมสุข

ส่วนจิตที่ไม่ตั้งมั่นอยู่ภายในพึงทราบโดยนัยที่ตรงกันข้ามจากจิตที่ตั้งมั่นอยู่ภายในนี้

๓. **ความสะดุ้งเพราะยึดมั่น** ได้แก่บุรุษผู้ยังไม่ได้ดับ ไม่ได้พบพระอรหันต์หรือ สัตบุรุษ ไม่ฉลาดในธรรมและยังไม่ได้รับการแนะนำจากท่านเหล่านั้น ย่อมพิจารณา เห็นรูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญานโดยความเป็นอัตตา พิจารณาเห็นอัตตา ว่ามีรูปเป็นต้น พิจารณาเห็นรูปเป็นต้นในอัตตาบ้าง พิจารณาเห็นอัตตาในรูปเป็นต้น บ้าง รูปเป็นต้นนั้นของเขาอ้อมแปรผันไปเป็นอย่างอื่นบ้าง เขาจึงมีวิญญานคล้อย ตามความแปรผันของรูป ความสะดุ้งและความเกิดขึ้นแห่งธรรม อันเกิดจากการ

คล้ายตามความแปรผันของรูปเป็นต้นย่อมครอบงำจิตของเขาได้ เพราะจิตถูกครอบงำเขาจึงเป็นผู้หวาดหวั่น และสะดุ้งเป็นต้น นี้แลชื่อว่าความสะดุ้งเพราะยึดมั่นส่วนความไม่สะดุ้งเพราะไม่ยึดมั่นมีนัยตรงกันข้าม

เมื่อท่านพระมหากัจจายนะแสดงจบ ภิกษุกล่าวชมเชยภษิตท่าน แล้วพากันไปเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคทูลรายงาน พระองค์ตรัสชมเชยท่านพระมหากัจจายนะว่าเป็นบัณฑิต มีปัญญามาก ถ้าพระองค์ทรงแสดงวิงค์ของอุทเทสนั้น ก็คงทรงแสดงอย่างที่ท่านพระมหากัจจายนะนี้แหละ

เมื่อพระผู้มีพระภาคได้ตรัสพระภษิตนี้แล้ว ภิกษุทั้งหลายต่างมีใจยินดีชื่นชมพระภษิตของพระองค์ (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๓๑๓/๓๘๐)

อุทตตสูตร : พระสูตรว่าด้วยภิกษุผู้มีจิตฟุ้งซ่านพระผู้มีพระภาคทรงปรารภพวกภิกษุผู้มีจิตฟุ้งซ่าน ทรงเปล่งอุทานแสดงว่าการอยู่อย่างประมาทปราศจากสติ มีโทษ คือถูกกิเลสครอบงำ และการอยู่อย่างไม่ประมาท มีอานิสงส์คือสามารถละทุกดิหังมวลได้ (ขุ.อ.(ไทย) ๒๕/๓๒/๒๓๗, ขุ.อ. (ไทย) ๓๒/๒๕๔)

อุทธัจจสูตร : พระสูตรว่าด้วยอุทธัจจะ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ธรรมฝ่ายอกุศล คือ (๑) อุทธัจจะ (๒) อสังวร (๓) ปมาทะ และตรัสว่า ธรรมฝ่ายกุศล คือ (๑) สมณะ (๒) สังวร (๓) อัปมาทะ (อ.จ.ฉก.ก.(ไทย) ๒๒/๑๑๖/๖๓๖)

อุทธัจจะ : ความฟุ้งซ่าน, จิตต์ส่าย, ใจออกแวก (พจนานุกรมเขียน *อุทธัจ*); (ข้อ ๙ ในสังโยชน์ ๑๐ ตามนัยพระอภิธรรม), เป็นข้อ ๑ ในสังโยชน์ ๑๐ ดังคำว่า สังโยชน์ กิเลสที่ผูกมัดใจสัตว์ไว้กับทุกข์ มี ๑๐ อย่าง คือ (๑) สักกายทิฏฐิ ความเห็นว่าเป็นตัวของตน (๒) วิจิกิจฉา ความลังเลสงสัย (๓) สีลัพพตปรามาส ความถือมั่นศีลพรต (๔) กามราคะ ความติดใจในกามคุณ (๕) ปฏิฆะ ความกระทบกระทั่งในใจ (๖) รูปราคะ ความติดใจในรูปธรรม (๗) อรูปราคะ ความติดใจในอรูปธรรม (๘) มานะ ความถือว่าตัวเป็นนั่นเป็นนี่ (๙) อุทธัจจะ ความฟุ้งซ่าน (๑๐) อวิชชา ความไม่รู้จริง (ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๘๐-๑๘๑/๑๐๖) , ; *ดู เยววาปนกธรรม*

อุทธังโสตอกนิฏฐคามิ : พระอนาคามีผู้จะปรินิพพาน ต่อเมื่อเลื่อนขึ้นไปเกิดในชั้นสูงขึ้นไปจนถึงชั้นอกนิฏฐะ (ข้อ ๕ ในอนาคามี ๕) ดังคำในอนิจจานุปัสสีสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคลบางคนในโลกนี้เป็นผู้พิจารณาเห็นความไม่เที่ยง มีสัญญาว่า ไม่เที่ยง รู้ว่าเป็นสภาวะไม่เที่ยงในสังขารทั้งปวงอยู่ ตั้งใจมันเนืองๆ สม่่าเสมอ ไม่ขาดระยะ มีปัญญาหยั่งรู้ เพราะสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ ประการสิ้นไป เขาจึงเป็นอุทธังโสตอกนิฏฐคามิ (อ.จ.สตต.ก.(ไทย) ๒๓/๑๒/๔๕๗, ๒๓/๑๖/๒๖, ๒๓/๑๙/๒๙, ๒๓/๕๕/๑๐๒, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๑๘/๓๐๗, อ.จ.ต.ก.(ไทย) ๒๐/๘๘/๓๑๖, ๒๐/๘๙/๓๑๘)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อุทธังโสตอกนิฏฐคามิ หมายถึงพระอนาคามีผู้มีกระแสสูงขึ้นไปจนถึงชั้นอกนิฏฐภาพคือเกิดในสุทธาวาสภพใดภพหนึ่งแล้วก็จะเกิดเลื่อนต่อไปจนถึงชั้นอกนิฏฐภาพแล้วจึงปรินิพพานในภพนั้น (อ.จ.ต.ก.อ. (ไทย) ๒/๘๘/๒๔๒)

อุทธัจจกุกกัจจนินวรรณ์ : นินวรรณ์คือความฟุ้งซ่านและร้อนใจ, สิ่งที่ขัดขวางจิตไม่ให้บรรลุความดีคือความฟุ้งซ่านและร้อนใจ, สิ่งที่กั้นจิตคือความฟุ้งซ่านและร้อนใจ, เป็นข้อ ๔ ในนินวรรณ์ ๕ คือ

๑. กามฉันทนิเวศน์(นิเวศน์คือความพอใจในกาม) ๒. พยาบาทนิเวศน์(นิเวศน์คือความคิดร้าย) ๓. ถีนมิตถนิเวศน์(นิเวศน์คือความหดหู่และเซื่องซึม) ๔. อุทธัจจกุกกัจจนนิเวศน์(นิเวศน์คือความฟุ้งซ่านและร้อนใจ) ๕. วิจิกิจฉานนิเวศน์(นิเวศน์คือความลังเลสงสัย), ในอัมมสังคณีนีอธิบายว่า อุทธัจจกุกกัจจนนิเวศน์ เป็นโณน อุทธัจจกุกกัจจนนั้นแยกเป็น อุทธัจจะอย่างหนึ่ง เป็นกุกกัจจะอย่างหนึ่ง บรรดา ๒ อย่างนั้น อุทธัจจะ เป็นโณน ความฟุ้งซ่านแห่งจิต ความไม่สงบแห่งจิต ความซัดส่ายแห่งจิต ภาวะที่จิต พล่านไป นี้เรียกว่าอุทธัจจะ กุกกัจจะ เป็นโณน ความสำคัญว่าควรในสิ่งที่ไม่ควร ไม่ควรในสิ่งที่ควร มีโทษในสิ่งที่ไม่มีโทษ ไม่มีโทษในสิ่งที่มีโทษ ความรำคาญ กิริยาที่รำคาญ ภาวะที่รำคาญ ความเดือดร้อนใจความยุ่งใจ มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่ากุกกัจจะ อุทธัจจะและกุกกัจจะดังว่านี้รวมเรียกว่าอุทธัจจกุกกัจจนนิเวศน์ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๑๕/๓๐๑, อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๑๑๖๔/๒๙๗)

อุทธัจจกุกกัจจะ : ความฟุ้งซ่านและรำคาญ, ความฟุ้งซ่านและความเดือดร้อนใจ (ข้อ ๔ ในนิเวศน์ ๕) (ที.ส.(ไทย) ๙/๒๑๗/๗๔, ๙/๔๕๘/๒๐๑, ๙/๕๔๘/๒๔๐, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๗๐/๔๘, ๑๑/๓๔๘/๓๖๓, ๑๑/๓๕๕/๓๘๑, ม.ม.(ไทย) ๑๒/๑๑๕/๑๑๒, ๑๒/๒๙๖/๓๒๖, ๑๒/๔๑๒/๔๔๙, ๑๒/๔๕๔/๔๙๓)

อุทธัจจนนิเวศน์ : นิเวศน์คือความฟุ้งซ่าน ดังคำว่า ถีนมิตถนิเวศน์ อุทธัจจนนิเวศน์ และอวิชชานิเวศน์ อาศัยกามฉันทนิเวศน์เกิดขึ้น อุทธัจจนนิเวศน์และอวิชชานิเวศน์อาศัยกามฉันทนิเวศน์เกิดขึ้น ถีนมิตถนิเวศน์ อุทธัจจนนิเวศน์ และอวิชชานิเวศน์อาศัยพยาบาทนิเวศน์เกิดขึ้น อุทธัจจนนิเวศน์ และอวิชชานิเวศน์อาศัยพยาบาทนิเวศน์เกิดขึ้น ถีนมิตถนิเวศน์ อุทธัจจนนิเวศน์ กุกกัจจนนิเวศน์ และอวิชชานิเวศน์อาศัยพยาบาทนิเวศน์เกิดขึ้น อุทธัจจนนิเวศน์ กุกกัจจนนิเวศน์และอวิชชานิเวศน์อาศัยพยาบาทนิเวศน์เกิดขึ้น อุทธัจจนนิเวศน์อาศัยวิจิกิจฉานนิเวศน์เกิดขึ้น อวิชชานิเวศน์อาศัยอุทธัจจนนิเวศน์เกิดขึ้น ดังคำในอัมมสังคณีนีว่า อุทธัจจนนิเวศน์เกิดขึ้นในจิตตูปบาทที่สหระคตด้วยอุทธัจจะ, ข้อ ๔ ในนิเวศน์ ๕ และ ข้อ ๔ ในนิเวศน์ ๖ (อภิ.ป.(ไทย) ๔๒/๑/๓๙๐, ๔๒/๔๑/๔๐๖, อภิ.ป.(ไทย) ๔๔/๕/๓๒๐)

อุทธัจจะ : ความฟุ้งซ่าน, เป็นข้อ ๙ ในสังโยชน์ หมายถึง กิเลสที่ผูกมัดใจสัตว์, ธรรมที่มัดใจสัตว์ไว้กับทุกข์ มี ๑๐ อย่างคือ สักกายทิฏฐิ, วิจิกิจฉา, สีสัพพตปริมาส, กามฉันทะหรือกามราคะ, พยาบาทหรือปฏิฆะ, รูปราคะ, อรูปราคะ, มานะ, อุทธัจจะ, อวิชชา มีปรากฏในโยชนสูตร (อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๓/๒๑), ในอัมมสังคณีนีอธิบายความหมายไว้ว่า อุทธัจจะ เป็นโณนความฟุ้งซ่านแห่งจิต ความไม่สงบแห่งจิต ความซัดส่ายแห่งจิต ภาวะที่จิต พล่านไป นี้เรียกว่าอุทธัจจะ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๑๕/๓๐๒, ส.ม.(ไทย) ๑๙/๘๓๒/๔๐๗, อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๗๐/๒๓๘, อง.ปณจก.(ไทย) ๒๒/๖๖/๕๘๕, ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๑๖๗/๕๘๒, ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๗/๒๙, ๒๙/๒๑/๙๘, ๒๙/๒๒/๙๙, ๒๙/๒๘/๑๑๗, ๒๙/๓๕/๑๓๑, อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๑๑๖๔/๒๙๗)

อุทธรณ์ภาคีสั่งโยชน์ : สั่งโยชน์เบื้องสูงได้แก่ กิเลสผูกใจสัตว์อย่างละเอียดมี ๕ คือ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธรณ์จะอวิชา พระอรหันต์จึงจะได้ ๑๑/๓๑๕/๓๐๒,๑๙/๑๘๑/๑๐๖,๑๙/๔๖๑/๒๘๐,๑๙/๔๖๒/๒๘๐,๑๙/๔๖๓/๒๘๐,๒๓/๗๐/๕๕๔; ดู *สั่งโยชน์*

อุทธรณ์ภาคีสู่ตร : พระสูตรว่าด้วยอุทธรณ์ภาคีสั่งโยชน์ มี ๓ สู่ตร แต่เนื้อหาต่างกันคือ

๑.อุทธรณ์ภาคีสู่ตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อุทธรณ์ภาคีสั่งโยชน์ (สั่งโยชน์เบื้องสูง) ๕ คือ (๑) รูปราคะ ความติดใจในอารมณ์แห่งรูปฌาน (๒) อรูปราคะ ความติดใจในอารมณ์แห่งอรูปฌาน (๓) มานะ ความถือตัว (๔) อุทธรณ์จะ ความฟุ้งซ่าน (๕) อวิชา ความไม่รู้แจ้ง แล้วตรัสว่า เพื่อละอุทธรณ์ภาคีสั่งโยชน์ ๕ นั้น ภิกษุพึงเจริญสติปัฏฐาน ๔ (อง.นวก.(ไทย) ๒๓/๗๐/๕๕๔)

๒.อุทธรณ์ภาคีสู่ตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า อุทธรณ์ภาคีสั่งโยชน์ (สั่งโยชน์เบื้องสูง) มี ๕ ประการ คือ (๑) รูปราคะ ความติดใจในอารมณ์แห่งรูปฌาน (๒) อรูปราคะ ความติดใจในอารมณ์แห่งอรูปฌาน (๓) มานะ ความถือตัว (๔) อุทธรณ์จะ ความฟุ้งซ่าน (๕) อวิชา ความไม่รู้แจ้ง พร้อมกับทรงย้าว่า เธอทั้งหลายพึงเจริญ อริยมรรคมีองค์ ๘ เพื่อรู้ยิ่ง เพื่อกำหนดรู้ เพื่อความสิ้นไป เพื่อละอุทธรณ์ภาคีสั่งโยชน์เหล่านั้น (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๘๑/๑๐๖)

๓.อุทธรณ์ภาคีสู่ตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า อุทธรณ์ภาคีสั่งโยชน์ (สั่งโยชน์เบื้องสูง) มี ๕ ประการ คือ (๑) รูปราคะ ความติดใจในอารมณ์แห่งรูปฌาน (๒) อรูปราคะ ความติดใจในอารมณ์แห่งอรูปฌาน (๓) มานะ ความถือตัว (๔) อุทธรณ์จะ ความฟุ้งซ่าน (๕) อวิชา ความไม่รู้แจ้ง พร้อมกับทรงย้าว่า เธอทั้งหลายพึงเจริญ อริยมรรคมีองค์ ๘ เพื่อรู้ยิ่ง เพื่อกำหนดรู้ เพื่อความสิ้นไป เพื่อละอุทธรณ์ภาคีสั่งโยชน์เหล่านั้น (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๓๑๑/๒๐๓)

อุทธรณ์ภาคียาทิสู่ตร : พระสูตรว่าด้วยอุทธรณ์ภาคีสั่งโยชน์เป็นต้น พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย อุทธรณ์ภาคีสั่งโยชน์(สั่งโยชน์เบื้องสูง) ๕ ประการนี้ อุทธรณ์ภาคีสั่งโยชน์ ๕ ประการ อะไรบ้าง คือ ๑. รูปราคะ ๒. อรูปราคะ ๓. มานะ ๔. อุทธรณ์จะ ๕. อวิชา อุทธรณ์ภาคีสั่งโยชน์ ๕ ประการนี้ ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายพึงเจริญสติปัฏฐาน ๔ ประการเพื่อรู้ยิ่ง เพื่อกำหนดรู้ เพื่อความสิ้นไป เพื่อละอุทธรณ์ภาคีสั่งโยชน์ ๕ ประการนี้ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๔๖๑-๔๗๐/๒๘๐)

อุทธรณ์ภาคีสัญญา : กำหนดหมายซากศพที่เน่าพองขึ้นอืด,มีปรากฏในสังคีตสูตรและ อุทธรณ์ภาคีสู่ตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย อุทธรณ์ภาคีสัญญา (ความหมายรู้ซากศพที่เน่าพองขึ้นอืด) ที่บุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อความอยู่สบายมาก ฯลฯ เป็นข้อ ๑ ในสัญญา ๑๐ คือภิกษุเจริญอนิจจสัญญา ... เจริญอนัตตสัญญา ... เจริญมรณสัญญา ... เจริญอาหาเรปฏิกูลสัญญา ... เจริญสัพพโลเกอนภิตสัญญา ... เจริญอัญญสัญญา ... เจริญบุพพสัญญา ... เจริญวินิลาสนสัญญา ... เจริญวิจฉิททสัญญา ... เจริญอุทธรณ์ภาคีสัญญา ...,ในทศสัญญาสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย สัญญา ๑๐ ประการนี้ ที่บุคคลเจริญทำให้มากแล้วย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก หยั่งลงสู่อมตะ มีอมตะเป็นที่สุด สัญญา ๑๐ ประการ คือ ๑. อนิจจ

สัญญา (กำหนดหมายความไม่เที่ยงแห่งสังขาร) ๒. อนัตตสัญญา (กำหนด หมายความว่าอนัตตาแห่งธรรมทั้งปวง) ๓. มรณสัญญา (กำหนดหมายความว่าตายที่ จะต้องมาถึงเป็นธรรมดา) ๔.อาหาเรปภิกุลสัญญา (กำหนดหมายความว่าปฏิภูลใน อาหาร) ๕. สัพพะโลก อนภิตตสัญญา(กำหนดหมายความว่าไม่น่าเพลิดเพลินในโลกทั้ง ปวง) ๖. อัฏฐิกสัญญา (กำหนดหมายซากศพที่ยังเหลืออยู่แต่ร่างกระดูกหรือกระดูก ท่อน) ๗.ปุพุกสัญญา (กำหนดหมายซากศพที่มีหนอนคลาคล่ำเต็มไปหมด) ๘.วินีลภ กสัญญา (กำหนดหมายซากศพที่มีสีเขียวคล้ำคละด้วยสีต่าง ๆ) ๙. วิจฉิททภสัญญา (กำหนดหมายซากศพที่ขาดจากกันเป็น ๒ ท่อน) ๑๐. อุทฐมาตภสัญญา (กำหนด หมายซากศพที่เน่าพองขึ้นอืด) (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๑๐/๒๕๕,ส.ม.(ไทย) ๑๙/๒๔๒/ ๑๙๓,อง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๔๖๓/๕๐,๒๐/๔๖๔/๕๐,๒๐/๔๖๕/๕๐,๒๐/๔๖๖/ ๕๐,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๔/๒๖,อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๒๓๗/๓๘๖)

อุทฐมาตภสูตร : พระสูตรว่าด้วยอุทฐมาตภสัญญา พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุผู้ เจริญโพชนงค์ ๗ ที่มีอุทฐมาตภสัญญา(ความหมายรู้ซากศพที่เน่าพองขึ้นอืด)ย่อมมี ผลมาก แล้วทรงอธิบายคำว่า มีผลมาก ด้วยการตรัสพระสูตรย่อย ๕ สูตร ใน ลักษณะเดียวกัน ดังแสดงไว้ในอัฏฐิกมัทปผลสูตรที่ ๑ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๒๔๒/๑๙๓)

อุทปานทายกเถราปทาน :ประวัติในอดีตชาติของพระอุทปานทายกเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุป ได้ว่า ในอดีตชาติที่ ๙๑ ท่านได้ชุดบ่อน้ำถวายพระพุทธเจ้า(พระนามว่าวิปัสสี) และได้ถวายอาหารบิณฑบาต เพราะผลแห่งท่านนั้น ท่านไม่รู้จักทุกขเลย ในชาติ สดุดทำยนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๘/๓๔๑)

อุทปานทุสกชาดก : ชาดกว่าด้วยสุนัขจิ้งจอกทำลายบ่อน้ำ มีเนื้อความอธิบายว่า ดาบสโพธิสัตว์ ดี เตียนสุนัขจิ้งจอกที่มาตีม้ำในบ่อน้ำแล้ว ขอบถายอุจจารปัสสาวะรดทุกคราวไปว่า ทำไม่ถึงทำอย่างนี้บ่อน้ำนี้พวกฤาษีชุดได้ด้วยความยากลำบาก ได้ฟังว่าเป็นธรรมกถา ของพวกสุนัขจิ้งจอกที่สั่งสอนกันมาตั้งแต่ครั้งปู่ย่าตายายจะมาดำเนินธรรมเนียมของ พวกมันไม่ถูกต้อง ท่านจึงได้กล่าวว่ ธรรมของพวกเจ้ายังเป็นเช่นนี้ แล้วสิ่งที่ไม่ใช่ สภาพธรรมของพวกเจ้าจักเป็นเช่นไร ขอพวกเราอย่าได้เห็นธรรมหรือสิ่งที่ไม่ใช่ธรรม ของพวกเจ้าในกาลไหน ๆ เลย แล้วห้ามมิใช้สุนัขจิ้งจอกมาที่นั่นอีก การยึดถือธรรม เนียมที่บอกกล่าวสั่งสอนกันมาผิด ๆ ของคนพาลยังมีอยู่เป็นจำนวนมาก บัณฑิตชน ควรพิจารณาให้ดีเสียก่อนค่อยเสพอธรรมนั้น ถ้าเห็นว่าเป็นสิ่งที่ไม่ถูกต้องควรทิ้งเสีย แม้เป็นของเก่าที่สอนกันมาแล้วก็ตาม เพราะไม่ว่าในกาลไหน ๆ ธรรมและอธรรมไม่ สามารถเข้ากันได้เลย ธรรมให้ผลเป็นความสุข อธรรมให้ผลเป็นความทุกข์ (ขุ.ชา.ติก. (ไทย) ๒๗/๖๑/๑๓๔)

อุทปานสูตร : พระสูตรว่าด้วยบ่อน้ำเมื่อคราวที่พระผู้มีพระภาคเสด็จจาริกถึงหมู่บ้านพราหมณ์ชื่อ ภูณคาม แคว้นมัลละ ได้มีพวกพราหมณ์และคหบดีชาวบ้าน ภูณคามผู้ไม่เลื่อมใสพระ รัตนตรัย พากันใช้หญ้าและแกลบถมบ่อน้ำจนเต็มเพื่อจะมิให้พระผู้มีพระภาคพร้อม ด้วยภิกษุสงฆ์ได้นำต็ม แต่ด้วยพระฤทธานภาพของพระองค์ ทำให้มีน้ำใสสะอาดไหล ซึมซังอยู่จนเต็มบ่อ พัดพาหญ้าและแกลบออกไป พระผู้มีพระภาคทรงปรารภเหตุนี้

แล้วทรงเปล่งอุทานแสดงถึงความสำเร็จสมปรารถนาโดยปราศจากการอธิษฐาน เพราะตัดค้นหาได้แล้ว (ขุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๖๘/๓๑๗, ขุ.อุ.อ. (บาลี) ๖๘/๔๐๘)

อุทყคามินีปฏิปทา : ข้อปฏิบัติที่ให้ถึงความเจริญ , ในพราหมณสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ในอริยวินัย เราก้บัญญัติอุทყคามินีปฏิปทาที่เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่ายอย่างที่สุด เพื่อคลายกำหนด เพื่อดับ เพื่อสงบระงับ เพื่อรู้ยิ่ง เพื่อตรัสรู้ เพื่อนิพพาน มีอธิบายไว้ว่า อุทყคามินีปฏิปทาที่เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่ายอย่างที่สุด ฯลฯ เพื่อนิพพานนั้นเป็นอย่างไร คืออริยสาวกในธรรมวินัยนี้๑. ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระพุทธรเจ้าว่า แม้ เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ฯลฯ เป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลายเป็นพระพุทธรเจ้าเป็นพระผู้มีพระภาค๒. ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระธรรมฯลฯ ๓. ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระสงฆ์ฯลฯ ๔. ประกอบด้วยศีลที่พระอริยะชอบใจ ไม่ขาดฯลฯ เป็นไปเพื่อสมาธิ (ส.ม. (ไทย) ๑๘/๑๐๐๘/๕๑๑)

อุทყชาดก : ชาดกว่าด้วยพระเจ้าอุทყ มีเนื้อความอธิบายว่า พระเจ้าอุทყโพธิสัตว์ไม่ปรารถนาจะอภิเษกสมรสด้วยประสงค์จะประพตติพรหมจรรย์ แต่ถูกพระราชบิดาพระราชมารดาขอร้องให้อภิเษกสมรสกับพระนางอุทყภัททา ซึ่งก็ไม่ปรารถนาจะบริโภคมกามเช่นกัน ทั้งคู่อยู่ด้วยกันถึง ๗๐๐ ปี ต่อมาพระเจ้าอุทყจุติไปเกิดเป็นท้าวสักกะ ได้แปลงกายเป็นชายหนุ่มรูปงามมาชักชวนพระนางอุทყภัททาให้ยินดีในการเสพกาม แต่พระนางไม่ยินดีด้วยจึงแสดงพระองค์และสอนพระนางให้ยินดีประพตติพรหมจรรย์ให้มากยิ่งขึ้นจักได้ไปเกิดในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ พระนางก็ทำตามนั้น หลังจากตายแล้วก็ได้ไปเกิดในสวรรค์ (ขุ.ชา. เอกาทสก. (ไทย) ๒๗/๓๗/๓๖๐)

อุทყพราหมณ์ : ชื่อพราหมณ์คนหนึ่ง ชาวกรุงสาวตถิ ตักบาตรกับพระผู้มีพระภาค ๓ วัน ดังคำว่า ครั้นเวลาเช้า พระผู้มีพระภาคทรงครองอันตรวาสก ถือบาตรและจีวร เสด็จเข้าไปยังที่อยู่ของอุทყพราหมณ์ลำดับนั้น อุทყพราหมณ์ตักข้าวใส่บาตรถวายจนเต็ม ภายหลังพระผู้มีพระภาคแสดงธรรมให้ฟังว่า สัตว์ย่อมเกิดและตายบ่อยๆ บุคคลทั้งหลายย่อมนำซากศพไปป่าช้าบ่อยๆ ส่วนผู้มีปัญญาดูจแผ่นดินย่อมไม่เกิดบ่อยๆ เพราะได้มรรคแล้วไม่มีภพใหม่อีกต่อไปเขาแสดงตนเป็นอุบาสกนับถือพระรัตนตรัยตลอดชีวิต (ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๘๘/๒๘๕)

อุทყมาณวกปัญหา : ปัญหาของอุทყมาณพ (อุทყมาณพพุลถามดังนี้) ข้าพระองค์มีปัญหาคือจะพุลถาม จึงมาเฝ้าพระองค์ผู้ทรงมีฌาน ปราศจากธุลี ประทับนั่งอยู่ ผู้ทรงทำกิจสำเร็จแล้ว ไม่มีอาสวะ ทรงถึงฝั่งแห่งธรรมทั้งปวง ขอพระองค์โปรดตรัสบอกอัญญาวิโมกข์อันเป็นเครื่องทำลายอวิชชาด้วยเถิด (พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า อุทყ) เราจะบอกอัญญาวิโมกข์ อันเป็นเครื่องละความพอใจในกาม และโทมนัสทั้ง ๒ อย่าง เป็นเครื่องบรรเทาความย่อท้อ และเป็นเครื่องกั้นความคะนอง เราจะบอกอัญญาวิโมกข์ที่บริสุทธิ์ เพราะมีอุเบกขาและสติ ที่มีธรรมตรรกะเป็นเบื้องต้น เป็นเครื่องทำลายอวิชชา (อุทყมาณพพุลถามอีกดังนี้) สัตว์โลกมีอะไรเป็นเครื่องประกอบไว้ อะไรเล่าเป็นเหตุเที่ยวไปของสัตว์โลกนั้นเพราะอะไรได้เล่า พระองค์จึงตรัสว่า

นิพพาน(พระผู้มีพระภาคตรัสตอบดังนี้)สัตว์โลกมีความเพติดเพลินเป็นเครื่อง
ประกอบไว้ ความตริกเป็นเหตุเที่ยวไปของสัตว์โลกนั้น เพราะละตัณหาได้ เราจึง
เรียกว่า นิพพาน (อุทฺทยมาณพทูลถามอีกดังนี้) ข้าพระองค์มาเฝ้าเพื่อทูลถามพระผู้มี
พระภาคว่า สัตว์โลกมีสติเที่ยวไปอยู่อย่างไร วิญญูณจึงดับสนิท ขอฟังพระดำรัสนั้น
ของพระองค์ (พระผู้มีพระภาคตรัสตอบดังนี้) สัตว์โลกไม่ยินดีเวทนาภายในและ
ภายนอก มีสติเที่ยวไปอยู่อย่างนี้ วิญญูณจึงดับสนิท (ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๑๑๑๒/๗๖๘)
มีอธิบายไว้ว่า อัญญาวิโมกข์ หมายถึงความหลุดพ้นด้วยอรหัตตผล (อง.ติก.อ. ๒/
๓๓/๑๑๕-๑๑๖) และดู ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๗๔-๗๕/๒๖๖-๒๗๕ ประกอบ

อุทฺทยมาณพปัญหา :ปัญหาของอุทฺทยมาณพ อุทฺทยมาณพทูลถามว่า ... ขอพระองค์โปรดตรัสบอกอัญญา
วิโมกข์ อันเป็นเครื่องทำลายอวิชชา คำว่า อัญญาวิโมกข์ ท่านพระสารีบุตรอธิบายมี
ใจความว่า หมายถึง ความหลุดพ้นจากกิเลสด้วยอรหัตตมรรค

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า

เราจะบอกอัญญาวิโมกข์อันเป็นเครื่องละความพอใจ ในกามและโหมนัสทั้ง ๒
อย่าง เป็นเครื่องบรรเทาความย่อท้อ และเป็นเครื่องกั้นความคะนอง (ขุ.จ.(ไทย)
๓๐/๑๓๐/๓๐)

อุทฺทยมาณพปัญหานิทเทศ :แสดงปัญหาของอุทฺทยมาณพ อธิบายปัญหาของอุทฺทยมาณพผู้เข้าไปทูลถาม
พระผู้มีพระภาคเป็นคนที่ ๑๓ เกี่ยวกับอัญญาวิโมกข์ ความตริก ๙ อย่าง และเรื่อง
วิญญูณดับสนิท มีทั้งหมด ๗ คาถา โดยอุทฺทยมาณพทูลถาม ๓ คาถา พระผู้มีพระ
ภาคตรัสตอบ ๔ คาถา

อุทฺทยมาณพทูลถามว่า... ขอพระองค์โปรดตรัสบอกอัญญาวิโมกข์ อันเป็นเครื่อง
ทำลายอวิชชา

คำว่า อัญญาวิโมกข์ ท่านพระสารีบุตรอธิบายมีใจความว่า หมายถึง ความหลุดพ้น
จากกิเลสด้วยอรหัตตมรรค

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า

เราจะบอกอัญญาวิโมกข์

อันเป็นเครื่องละความพอใจ

ในกามและโหมนัสทั้ง ๒ อย่าง

เป็นเครื่องบรรเทาความย่อท้อ

และเป็นเครื่องกั้นความคะนอง

ท่านพระสารีบุตรอธิบายมีใจความว่า

คำว่า อัญญาวิโมกข์อันเป็นเครื่องละความพอใจ หมายถึง อมตนิพพานอันเป็น
เครื่องละ เครื่องเข้าไปสงบ สลัดทิ้ง ระวังความพอใจในกามทั้งหลายและโหมนัส
อมตนิพพานเป็นธรรมเครื่องบรรเทาความย่อท้อ ความหดหู่และความคะนองมือ
ความคะนองเท้าความคะนองเกิดขึ้นเพราะเหตุ ๒ อย่าง คือ เพราะทำ และเพราะไม่
ทำ ความคะนองที่เกิดขึ้นเพราะทำ หมายถึง เพราะทำอกุศลกรรมบถ ๑๐ ความ
คะนองที่เกิดขึ้นเพราะไม่ทำ หมายถึง เพราะไม่ได้ทำกุศลกรรมบถ ๑๐ อีก

ความหมายหนึ่ง ความคะนองเกิดขึ้น เพราะมิได้รักษาศีลให้บริบูรณ์ ไม่สำรวม
อินทรีย์ ไม่รู้จักประมาณในการบริโภคอาหาร ฯลฯ ไม่ทำนโรให้ประจักษ์แจ้ง

อุทฺทมานพฺพุลถามว่า

สัตว์โลกมีอะไรเป็นเครื่องประกอบไว้

อะไรเป็นเหตุเที่ยวไปของสัตว์โลก

และเพราะอะไรได้ พระองค์จึงตรัสว่า นิพพาน

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า สัตว์โลกมีความเพติดเพลินเป็นเครื่องประกอบไว้ความ
ตรีกเป็นเหตุเที่ยวไปของสัตว์โลกเพราะละตัณหาได้ เราจึงเรียกว่า นิพพาน

ท่านพระสารีบุตรอธิบายมีใจความว่า

คำว่า ตัณหา พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่า ความเพติดเพลิน ได้แก่ ความกำหนด
ความกำหนดนั้ ฯลฯ อภิชฌา อุกุศลมูลคือโลภะ ความเพติดเพลินที่เป็นเครื่อง
ประกอบ เป็นเครื่องเกี่ยวข้อ เป็นเครื่องผูกพัน เป็นเครื่องเศร้าหมองของสัตว์โลก

คำว่า ความตรีก ได้แก่ ความตรีก ๙ อย่าง คือ

๑. ความตรีกในกาม
๒. ความตรีกในความพยายาม
๓. ความตรีกในความเบียดเบียน
๔. ความตรีกถึงญาติ
๕. ความตรีกถึงชนบท
๖. ความตรีกถึงเทพเจ้า
๗. ความตรีกที่เกี่ยวกับความเอ็นดูผู้อื่น
๘. ความตรีกเกี่ยวกับลาภสักการะ
๙. ความตรีกเกี่ยวกับความไม่ถูกดูหมิ่น

ความตรีก ๙ อย่างนี้เป็นเหตุสัญจร เหตุท่องเที่ยวไปของสัตว์โลก การละรูปตัณหา
สัทธตัณหาคันธตัณหารสตัณหา โภกฐัพพตัณหาและธัมมตัณหาได้ เรียกว่า นิพพาน

อุทฺทมานพฺพุลถามว่า

... สัตว์โลกมีสติเที่ยวไปอยู่อย่างไร

วิญญานจึงดับสนิท ...

ท่านพระสารีบุตรอธิบายมีใจความว่า

คำว่า สัตว์โลกมีสติเที่ยวไปอยู่อย่างไร วิญญานจึงดับสนิท อธิบายว่า สัตว์โลกมี
สติสัมปชัญญะเที่ยวไป วิญญานจึงดับ คือ เข้าไปสงบ ตั้งอยู่ไม่ได้ ระวังไป

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า

สัตว์โลกไม่ยินดีเวทนาภายในและภายนอก

มีสติเที่ยวไปอยู่อย่างนี้ วิญญานจึงดับสนิท

ท่านพระสารีบุตรอธิบายมีใจความว่า

คำว่า สัตว์โลกไม่ยินดีเวทนาภายในและภายนอก อธิบายว่า สัตว์โลก พิจารณาเห็น
เวทนาในเวทนาภายนอกอยู่ จึงไม่ยินดี ไม่บันเทิง ไม่ติดใจ สัตว์โลก พิจารณาเห็น
ธรรมคือความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปทั้งภายในและภายนอกอยู่ จึงไม่ยินดี ไม่บันเทิง
ถึง ไม่ติดใจ สัตว์โลกพิจารณาเห็นเวทนาโดยอาการ ๑๒ คือ โดยความเป็นของไม่
เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ ฯลฯ จึงไม่ยินดี ไม่บันเทิง ไม่ติดใจ สัตว์โลกมีสติเที่ยวไปอยู่

อย่างนี้ วิญญาณที่สหระตด้วยปุณฺณญาณิสังขาร อปุณฺณญาณิสังขาร และอานนฺธุชาภิสังขารจึงดับไป (ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๗๔/๒๖๘)

อุทฺทยสูตร :

พระสูตรว่าด้วยอุทฺทยพราหมณ์ สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ หมู่บ้านพราหมณ์ชื่อเอกนาลา ทักขินาศีรีชนบท แคว้นมคธ อุทฺทยพราหมณ์ตักข้าวใส่บาตรถวายจนเต็มถึง ๓ ครั้งแล้วทูลว่า พระสมณโคดมนี้เห็นจะติดในรสจึงเสด็จมาบ่อย ๆ

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า กสิกรย่อมหวานพีชบ่อย ๆ ฝนย่อมตกบ่อย ๆ ขวานาย่อมไถนาบ่อย ๆ แวนแคว้นย่อมสมบรูณ์ด้วยธัญชาติบ่อย ๆ ยาจกย่อมขอบ่อย ๆ ทานบดีย่อมให้บ่อย ๆ ครั้นให้บ่อย ๆ แล้วก็เข้าถึงสวรรค์บ่อย ๆ ผู้ต้องการน้ำนมย่อมรีดน้ำนมบ่อย ๆ ลูกโคย่อมเข้าหาแม่บ่อย ๆ บุคคลย่อมล่าบากและดั้นรนบ่อย ๆ คนเขลาย่อมเข้าห้องบ่อย ๆ สัตว์ย่อมเกิดและตายบ่อย ๆ บุคคลทั้งหลายย่อมนำซากศพไปป่าช้าบ่อย ๆ ส่วนผู้มีปัญญาจุกแผ่นดินย่อมไม่เกิดบ่อย ๆ เพราะได้มรรคแล้วย่อมไม่มีภพใหม่อีก เมื่อพระองค์ตรัสอย่างนี้แล้ว กสิการทวาชพราหมณ์เกิดความเลื่อมใสแล้วประกาศตนเป็นอุบาสกตลอดชีวิต (ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๙๘/๒๘๕)

อุทฺทยพฺพญาณินิทเทส : แสดงอุทฺทยพฺพญาณ, อุทฺทยพฺพยานุปัสสนาญาณนิทเทส อธิบายอุทฺเทสที่ ๖ ของญาณกถาทีกมา ตั้งเป็นคำปุจฉา ดังนี้

สาระสำคัญของอุทฺทยพฺพยานุปัสสนาญาณนิทเทส แบ่งเป็น ๒ ตอน คือ

ตอนที่ ๑

ท่านพระสารีบุตรนำธรรม ๑๙๙ ประการ (หมวดธรรมที่ควรรู้อย่างในสุดมยญาณที่ ๑ ตอนที่ ๒ ชุดที่ ๑ ตั้งแต่ชั้น ๕ จนถึงปัจจุสมุปาบาทข้อที่ ๑๐ คือ ภพ) มาจำแนกอุทฺทยพฺพยานุปัสสนาญาณรวม ๑๙๙ รอบ แต่ละรอบมีรูปแบบเหมือนกัน ต่างกันแต่องค์ธรรมเท่านั้น เช่น

รูปที่เกิดแล้วเป็นปัจจุบัน ลักษณะความบังเกิดแห่งรูปนั้น ชื่อว่าความเกิดขึ้น ลักษณะความแปรผันแห่งรูปนั้น ชื่อว่าความเสื่อม ปัญญาที่พิจารณาเห็นดังนี้ ชื่อว่าอนุปัสสนาญาณ

เวทนาที่เกิดแล้ว ฯลฯ

ภพที่เกิดแล้วเป็นปัจจุบันลักษณะความบังเกิดแห่งภพนั้น ชื่อว่าความเกิดขึ้น ลักษณะความแปรผันแห่งภพนั้นชื่อว่าความเสื่อม ปัญญาที่พิจารณาเห็นดังนี้ ชื่อว่าอนุปัสสนาญาณ

ตอนที่ ๒

ท่านนำชั้น ๕ มาจำแนกด้วยลักษณะ ๓ ประการ คือ (๑) ความเกิดขึ้น (๒) ความเสื่อม (๓) ความเกิดขึ้นและความเสื่อม โดยวิธีปุจฉาและวิสัชนา แบ่ง เป็น ๓ ลำดับ ดังนี้

ลำดับที่ ๑ พระโยคาวจรเมื่อเห็นความเกิดขึ้นแห่งเบญจขันธ์ ย่อมเห็น ลักษณะ ๒๕ ประการ เมื่อเห็นความเสื่อมแห่งเบญจขันธ์ ย่อมเห็นลักษณะ ๒๕ ประการ เมื่อเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมแห่งเบญจขันธ์ ย่อมเห็นลักษณะ ๕๐ ประการ

ลำดับที่ ๒ พระโยคาวจรเมื่อเห็นความเกิดขึ้นแห่งรูปชั้น ย่อมเห็นลักษณะ ๕ ประการ เมื่อเห็นความเสื่อมแห่งรูปชั้น ย่อมเห็นลักษณะ ๕ ประการ เมื่อเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมแห่งรูปชั้น ย่อมเห็นลักษณะ ๑๐ ประการ

ลำดับที่ ๓ คือ

๑. พระโยคาวจรย่อมเห็นความเกิดขึ้นแห่งรูปชั้น โดยความเกิดขึ้นแห่ง ปัจจัยว่า “เพราะอวิชชาเกิด รูปจึงเกิด”

๒. ...โดยความเกิดขึ้นแห่งปัจจัยว่า “เพราะตัณหาเกิด รูปจึงเกิด”

๓. ...โดยความเกิดขึ้นแห่งปัจจัยว่า “เพราะกรรมเกิด รูปจึงเกิด”

๔. ...โดยความเกิดขึ้นแห่งปัจจัยว่า “เพราะอาหารเกิด รูปจึงเกิด”

๕. พระโยคาวจรเมื่อเห็นลักษณะแห่งความเกิด ย่อมเห็นความเกิดขึ้นแห่ง รูปชั้น (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๔๙/๗๗)

อุทยาน :

สถานที่ซึ่งชนทั้งหลายแหงนชม[ดอกไม้ และผลไม้ เป็นต้น]เดินไป, สวนหลวงที่เป็นสาธารณะ, สวนสาธารณะที่ทางการบ้านเมืองจัดดูแล ดังคำในมหาวิงค์ว่า พวกนักเลงจำนวนมากพากันไปเที่ยวรื่นเริงในอุทยาน ส่งชายสื่อไปสำนักหญิงแพศยาคนหนึ่งด้วยสั่งว่า เชิญนางมาเถิด พวกเราจักไปเที่ยวรื่นเริงในอุทยานด้วยกัน หรือดังคำในมหาวิงค์ว่า เจ้าหน้าที่เฝ้าพระราชอุทยานรับสนองพระราชโองการแล้วจึงไปทำความสะอาดพระราชอุทยาน ได้เห็นพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าประทับนั่งอยู่ ณ คุ้งไม้ต้นหนึ่ง (วิ.มहा.(ไทย) ๑/๓๐๐/๓๔๒, วิ.มहा.(ไทย) ๒/๔๙๔/๕๘๕, วิ.ภิกขุณี.(ไทย) ๓/๙๗๙/๒๓๙, วิ.ป.(ไทย) ๘/๒๒๒/๒๔๔, ๘/๒๓๕/๒๙๗, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๔๓/๒๒, ๑๐/๔๔/๒๒, ๑๐/๔๔/๒๓, ๑๐/๔๕/๒๓, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๐๓/๓๖๐, ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๘๗/๑๒๐, ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๑๖๙/๓๐, ๒๖/๘๕๔/๙๙, ๒๖/๑๐๑๕/๑๒๕)

อุทยานจิตรลดาวัน : ชื่อสวนในภพดาวดึงส์ ,เป็น ๑ ใน ๔ สวน ดังคำในอัสกชาดกที่นางอัสกกา มาริกากราบพูลพระราชว่าเถาว์ลัยชื่ออัสกาสาวดีเกิดแล้วในอุทยานจิตรลดาวัน เถาว์ลัยนั้น ๑,๐๐๐ ปี จึงจะออกผลหนึ่ง แม้นานถึงเพียงนั้นจึงจะมีผล ทวยเทพก็ยังคงพากันไปเยือนอุทยานนั้นเนื่อง ๆ (ขุ.ชา.ฉก.(ไทย) ๒๗/๒๖/๒๓๓)

อุทยานนันทวัน : ชื่อสวนในภพดาวดึงส์ ดังคำในมหานารทกัศสพชาดก ที่พระนางรุจากราบพูลว่า ข้าแต่พระเจ้าวิเทหะ หม่อมฉันจุติจากชาติเป็นกระเทยนั้นแล้ว ได้ไปเกิดเป็นนางอัปสรในพระอุทยานนันทวันชั้นดาวดึงส์พิภพ มีฉวีวรรณงามน่ารักใคร่ หรือดังคำในเวสสันดรชาดกว่า ภูมิภาคเป็นที่น่ารื่นรมย์ใจ ไม่ห่างไกลจากอาศรมนั้น มีสระโบกขรณีธารดาษไปด้วยดอกปทุมและดอกอุบลเหมือนมีในอุทยานนันทวันของพวกเขา เทวดา (ขุ.ชา.(ไทย) ๒๘/๑๐๕๑/๓๔๗, ๒๘/๑๑๒๗๔/๓๗๙, ๒๘/๒๐๓๒/๕๐๑)

อุทัญจนี, หญิง : ชื่อหญิงคนหนึ่ง ที่ได้ดาบสหนุ่ม เป็นสามี เป็นภรรยาตจโจร ดังคำในอุทัญจนีชาดก ที่ดาบสผู้เป็นบุตรของพระโพธิสัตว์อดทนต่อการเคี้ยวเชี่ยนของนางอุทัญจนีไม่ไหวหนีไปหาบิดาแล้ว จึงกล่าวว่า นางโจรชื่ออุทัญจนีเบียดเบียนข้าพเจ้า ผู้อยู่อย่างสบายให้เดือดร้อน เพราะเรียกตนเองว่าเป็นภรรยาจึงร้องขอน้ำมันและเกลือ (ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๑๐๖/๔๔)

อุทัญจนีชาดก : ชาดกว่าด้วยนางอุทัญจนี มีเนื้อความอธิบายว่า ดาบสโพธิสัตว์สอนลูกชายผู้ถูกนางอุทัญจนีหลอกลวงให้ลาพรตพาไปเป็นสามี แต่ทนการรบกวนของนางไม่ไหวที่อ้างตัวว่าเป็นภรรยา เดี่ยวขอน้ำมัน เดี่ยวขอเกลือ ทำให้ไม่มีเวลาเจริญพรตจึงหนีนางมาหาบิดาในป่า บิดาจึงให้เจริญเมตตาพรหมวิหารจนได้ฌาน (ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๑๐๖/๔๔)

อุทัญญา, นคร : ชื่อนครแห่งหนึ่ง ที่พระผู้มีพระภาคเสด็จไปพัก และพระเจ้าปเสนทิโกศลเสด็จเข้าเฝ้าแล้วสนทนาธรรม ดังคำในกัณณกัถถลสูตรว่า สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ตำบลกัณณกัถถลจะเป็นที่ให้อภัยหมู่เนื้อ ไกลนครชื่ออุทัญญา สมัยนั้นแล พระเจ้าปเสนทิโกศลเสด็จไปยังอุทัญญานครด้วยพระราชกรณียกิจบางอย่าง แล้วเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาค ณ ที่นั้น (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๗๕/๔๕๙)

อุทัพพะละ, ภูเขา : ชื่อภูเขาอีกหนึ่ง อยู่ไม่ไกลจากภูเขาหิมพานต์ ดังคำในปิงสุกุลปุชกเถราปทาน ที่พระเถระกล่าวไว้ว่า ในที่ไม่ไกลจากภูเขาหิมพานต์ มีภูเขาอีกหนึ่งชื่ออุทัพพะละ ที่ภูเขานั้นข้าพเจ้าได้เห็นผ้าบังสุกุลแขวนห้อยอยู่บนยอดไม้ ครั้งนั้น ข้าพเจ้ามีจิตรำเริงบันเทิงใจ ได้เลือกเก็บดอกกระดังงอ ๓ ดอกมาบูชาผ้าบังสุกุล (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๘/๑๖๗)

อุทัย, มานพ : ชื่อศิษย์คนหนึ่งของพราหมณ์พาวรี ,เป็นศิษย์ลำดับที่ ๑๔ ในพราหมณ์ ๑๖ คน ผู้เป็นศิษย์ คือ (๑) อชิตะ (๒) ติสสมตเตยยะ (๓) ปุณณกะ (๔) เมตตคุ (๕) โฉตกะ (๖) อุปสีวะ (๗) นันทะ (๘) เหมกะ (๙) โตทยยะ (๑๐) กัปปะ (๑๑) ชตุกัณณิ ผู้เป็นบัณฑิต (๑๒) ภัทราวุธ (๑๓) อุทัย (๑๔) โปสาละ (๑๕) โมฆราช ผู้มีปัญญา (๑๖) ปิงคิยะผู้เป็นมหาฤๅษี,เขาได้เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคและได้ทูลถามว่า ขอพระองค์โปรดตรัสบอกอัญญาวิโมกข์ อันเป็นเครื่องทำลายอวิชชาด้วยเถิด พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่าเราจะบอกอัญญาวิโมกข์ที่บริสุทธิ์ เพราะมีอุเบกขาและสติ ที่มีธรรมตรรกะเป็นเบื้องต้น เป็นเครื่องทำลายอวิชชา (ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๑๐๑๕/๗๔๐)

อุทัยภัทรกุมาร : ชื่อพระโอรสของพระเจ้าพระอชาตศัตรู ดังคำในสามัญญผลสูตรที่พระเจ้าอชาตศัตรูเวเทหิบุตร เสด็จเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ได้ประทับยืน ณ ที่สมควรทรงรำเลื่องเห็นภิกษุสงฆ์สงบนิ่งเหมือนสระน้ำใส จึงทรงเปล่งอุทานว่า ขอให้อุทัยภัทรกุมาร ของเราจงมีความสงบอย่างภิกษุสงฆ์ในเวลาอันเกิด (ที.สี.(ไทย) ๙/๑๖๑/๕๑,๙/๑๖๑/๕๒)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อุทัยภัทรกุมาร คือ พระโอรสของพระเจ้าอชาตศัตรู (ที.สี.อ.(บาลี) ๑๖๑/๑๓๙)

อุทร : ท้อง ดังคำในมหารวรรคว่า ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคเสด็จจาริกไปกรุงราชคฤห์ประทับอยู่ ณ พระเวฬุวัน สถานที่ให้เหยื่อกระแต สมัยนั้น พระผู้มีพระภาคทรงประชวรโรคลมในพระอุทร (วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๗๔/๗๐)

อุทรียะ : อาหารใหม่, อาหารที่รับประทานเข้าไปแล้วอยู่ในท้อง ในลำไส้ กำลังผ่านกระบวนการย่อย แต่ยังไม่กลายเป็นอุจจาระ มีกล่าวอธิบายไว้ในกายานุปัสสนา มหา

สติปัญญา (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์) ดูประกอบใน ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๗๗/๒๐๖

อุทัย : การขึ้น, การโผล่ขึ้น, พระอาทิตย์แรกขึ้น ดังคำในพุทธอุทานคาถาที่ ๓ เมื่อใดแลธรรมทั้งหลายปรากฏแก่พราหมณ์ ผู้มีความเพียรเพ่งอยู่ เมื่อนั้นพราหมณ์นั้นย่อมกำจัดมารและเสนาเสียได้ ดุจพระอาทิตย์อุทัยขึ้นสาดส่องท้องฟ้าให้สว่างไสวฉะนั้น (วิ.ม.(ไทย) ๔/๓/๖)

อุทาน : วาจาที่เปล่งขึ้นโดยความเบิกบานใจ มักเป็นข้อความยาว ๑ หรือ ๒ คาถา; ในภาษาไทย หมายถึงเสียงหรือคำที่เปล่งออกมาเวลาดีใจ แปลกใจ หรือตกใจเป็นต้น ,เป็นข้อ ๑ ในนวัคส์ตฤศาสน์, พระคาถาที่ทรงเปล่งด้วยพระทัยอันสพรคตด้วยโสมนัสสัมปยุตด้วยญาณ พร้อมทั้งข้อความ อันประกอบอยู่ด้วย ดังคำในมหาวิงค์ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สารีบุตร พระพุทธเจ้าวิปัสสี พระพุทธเจ้าสิขี พระพุทธเจ้าเวสสภู ทรงผ่นคล้ายที่จะแสดงธรรมโดยพิสดารแก่สาวก สุตตะ เคยยะ เวยยาकरणะ คาถาอุทาน อิติวุตตะกะ ชาดก อัပ္ภุตธรรม เวทลละ หรือดังคำในภิกขุณีวิงค์ว่า พวกภิกษุผู้เป็นเถระผลัดเปลี่ยนกันสั่งสอนพวกภิกษุณี ครั้งนั้น ถึงวาระที่ท่านพระจูฬปันถกจะสั่งสอนพวกภิกษุณีพวกภิกษุณีกล่าวกันอย่างนี้ว่าวันนี้เห็นที่การสั่งสอนจะไม่สัมฤทธิ์ผลประเดี๋ยวพระคุณเจ้าจูฬปันถกก็คงจะเปล่งอุทานซ้ำซากเหมือนเดิม (วิ.มหา.(ไทย)๑/๑๙/๑๑,๒/๑๕๓/๓๒๖,๑๒/๒๓๘/๒๕๒,๑๓/๒๑๕/๒๕๔,๑๓/๒๗๘/๓๓๑,๑๓/๓๕๒/๔๓๐,๑๓/๓๘๗/๔๘๑,๑๕/๑๘๗/๒๖๓,๒๑/๖/๑๐,๒๑/๑๙๑/๒๗๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อุทาน ได้แก่ พระคาถาที่ทรงเปล่งด้วยพระทัยอันสพรคตด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ พร้อมทั้งข้อความ อันประกอบอยู่ด้วย รวมเป็นพระสูตร ๘๒ สูตร (อง.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๖/๒๘๒, วิ.อ. (บาลี) ๑/๒๖)

อุทาน, พระ : ชื่อพระภิกษุรูปหนึ่ง อยู่ ณ เขมยอัมพวัน เขตกรุงพาราณสี ที่ได้สนทนารธรรมกับโฆฏมุขพราหมณ์ ทำให้พราหมณ์ได้มีโอกาสทำบุญ ถวายเงินและทอง แต่พระอุเทนไม่รับให้ทำบุญสร้างโรทาน ดังคำในโฆฏมุขสูตรว่า ท่านพระอุเทนอยู่ ณ เขมยอัมพวัน เขตกรุงพาราณสี สมัยนั้นพราหมณ์ชื่อโฆฏมุขะได้ไปกรุงพาราณสี ด้วยกรณีกิจบางอย่าง ครั้งนั้นแล โฆฏมุขพราหมณ์ เดินเที่ยวเล่นอยู่ ได้เข้าไปยังเขมยอัมพวัน ได้สนทนากับพระอุเทน จนเกิดความเลื่อมใส ดังคำทำยสูตรว่า ดังคำว่า ท่านอุเทน ถ้าทองและเงินนั้นไม่สมควร ข้าพเจ้าจะให้สร้างวิหารถวายท่านอุเทน ท่านพระอุเทนกล่าวว่า พราหมณ์ ถ้าท่านปรารถนาจะให้สร้างวิหารถวายอาตมภาพก็ขอให้สร้างโรงฉันถวายแก่สงฆ์ในเมืองปาตลีบุตรเถิดโฆฏมุขพราหมณ์ กล่าวว่า ด้วยบุญที่ท่านอุเทนชักชวนข้าพเจ้าในสังฆทานนี้ข้าพเจ้าชื่นชมยินดีเหลือประมาณ ท่านอุเทน ข้าพเจ้าจะสร้างโรงฉันถวายแก่สงฆ์ในเมืองปาตลีบุตรด้วยเบี้ยเลี้ยงประจำส่วนนี้ และเบี้ยเลี้ยงประจำส่วนอื่น ครั้งนั้นแล โฆฏมุขพราหมณ์ให้จัดสร้างโรงฉันถวายแก่สงฆ์ในเมืองปาตลีบุตรด้วยเบี้ยเลี้ยงประจำส่วนนี้ และเบี้ยเลี้ยงประจำส่วนอื่น ๆ โรงฉันนั้นปัจจุบันเรียกว่า โฆฏมุขี (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๔๑๒/๕๑๕)

อุทานสูตร : พระสูตรว่าด้วยการเปล่งอุทาน พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ ทรงเปล่งอุทานว่า ภิกษุผู้น้อมใจไปว่า ถ้าเราไม่พึงมี แม้บริวารของเราก็ไม่พึงมี ถ้ากรรมสังขาร(การปรุงแต่งกรรม)จักไม่ได้มีแล้ว ปฏิสนธิของเราก็จักไม่มี พึงตัดโอรัมภาคิยสังโยชน์(สังโยชน์เบื้องต่ำ)ได้

เมื่อภิกษุรูปหนึ่งทูลถามว่า ภิกษุผู้น้อมใจไปอย่างนั้นจะตัดโอรัมภาคิยสังโยชน์ได้อย่างไร จึงตรัสอธิบายว่า ปุถุชนผู้ไม่ได้สดับ ไม่ได้เห็นพระอริยะ ไม่ฉลาดและไม่ได้ รับการแนะนำในธรรมของพระอริยะ ไม่ได้เห็นสัตบุรุษ ไม่ฉลาดและไม่ได้รับการ แนะนำในธรรมของสัตบุรุษ พิจารณาเห็นชั้น ๕ โดยความเป็นอัตตา พิจารณาเห็น อัตตาวามีชั้น ๕ พิจารณาเห็นชั้น ๕ ในอัตตา หรือพิจารณาเห็นอัตตาในชั้น ๕ จึง ไม่รู้ชัดชั้น ๕ ที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ถูกปัจจัยปรุงแต่งและจักมี ตามความ เป็นจริงว่า ชั้น ๕ ไม่เที่ยงเป็นต้น ส่วนอริยสาวกผู้ได้สดับเป็นต้น ไม่พิจารณาเห็น อย่างนั้น จึงตัดโอรัมภาคิยสังโยชน์ได้

เมื่อภิกษุนั้นทูลถามอีกว่า เมื่อภิกษุรู้ เห็นอย่างไร อาสวะจึงจะสิ้นไป จึงตรัสอธิบาย ว่า ปุถุชนผู้ไม่ได้สดับ ย่อมสะดุ้งในที่ไม่ควรสะดุ้งอย่างนี้ว่า ถ้าเราไม่พึงมี แม้บริวาร ของเราก็ไม่พึงมี ถ้ากรรมสังขารจักไม่ได้มีแล้ว ปฏิสนธิของเราก็จักไม่มี ส่วนอริย สาวกผู้ได้สดับ ไม่สะดุ้งในที่ไม่ควรสะดุ้งอย่างนั้น และวิญญูณที่เข้าถึงรูป เวทนา สัญญาและสังขาร เมื่อตั้งอยู่ ก็พึงมีรูป เวทนา สัญญาและสังขารเป็นอารมณ์และเป็น ที่ตั้ง เข้าไปเสพสวையความเพิลิตเพิลินตั้งอยู่ จึงถึงความเจริญงอกงามไปบุยุลยได้ ดังนั้น เธอทั้งหลายจึงไม่ควรยึดถือคำพูดว่า เราจักบัญญัติการมา การไป เนื้อหาสาระ ที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งอุปยสูตรในวรรคนี้ (ส.ข.(ไทย) ๑๓/๕๕/๗๘

อุทายิเถรวัตถุ : เรื่องพระอุทายิเถระ พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่ภิกษุทั้งหลายว่าคนพาล แม้ จะอยู่ใกล้บัณฑิตชั่วชีวิต ก็ไม่รู้แจ้งธรรม เหมือนทัพพีไม่รู้รสแกง ฉะนั้น (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๖๔/๔๗)

อุทายิพราหมณ์ : ชื่อพราหมณ์คนหนึ่ง ที่มีความสนใจการบูชายัญฆ่าสัตว์ แต่พระพุทธเจ้าสอนการ บูชายัญที่ไม่มีการฆ่าสัตว์ มีปรากฏในอุทายิสสูตร ดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เรา สรรเสริญยัญที่ไม่มีกิริยา คือนิจทานและอนุกุลยัญ คือยัญที่ไม่มีการฆ่าโค ๑ ยัญที่ไม่ มีการฆ่าแพะ แกะ ๑ ยัญที่ไม่มีการฆ่าไก่ สุกร ๑ ยัญที่ไม่ทำให้สัตว์ต่าง ๆ ได้รับความเดือดร้อน๑ ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะพระอรหันต์หรือท่านผู้บรรลู่ อรหัตตมรรคยอมเกี่ยวข้องกับยัญที่ไม่มีกิริยาอย่างนี้ (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๔๐/๖๖)

อุทายิสสูตร : มี ๒ สูตร แปลความหมายสูตรและเนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อุทายิสสูตร พระสูตรว่าด้วยปัญหาของอุทายิพราหมณ์ อุทายิพราหมณ์เข้า เฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับแล้วทูลถามว่า แม้พระโคตมก็ทรงสรรเสริญยัญของ พวกข้าพเจ้าหรือ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เราไม่ได้สรรเสริญ ไม่ได้ติเตียนยัญไปเสีย ทั้งหมด เราไม่สรรเสริญยัญที่มีกิริยา ๔ (ดังที่กล่าวไว้ในอุชชยสูตร) เพราะพระ อรหันต์หรือท่านผู้บรรลู่อรหัตตมรรค ย่อมไม่เกี่ยวข้องกับยัญที่มีกิริยาอย่างนั้น (อง. จตุกก.(ไทย) ๒๑/๔๐/๖๖)

๒.อุทฺทายิสฺสฺตร พระสุตรว่าด้วยพระอุทฺทายี ท่านพระอานนท์และท่านพระอุทฺทายีอยู่ ณ โขสิตาราม ท่านพระอุทฺทายีเข้าไปถามท่านพระอานนท์ว่า พระผู้มีพระภาคตรัสว่ากายนี้เป็นอนัตตา เหตุนั้น แม้วินญาณนี้ ท่านจะบอก แสดง บัญญัติ กำหนด เปิดเผย จำแนก ทำให้ง่าย ว่าเป็นอนัตตาได้ไหม ท่านพระอานนท์ตอบว่า แม้วินญาณนี้ก็ สามารถกล่าวว่าเป็นอนัตตาได้

: เพราะอาศัยอายตนะภายในและอายตนะภายนอก ๖ วิญญาณ ๖ จึงเกิดหรือ :
อย่างนั้น

: ถ้าเหตุและปัจจัยที่ทำให้วิญญาณ ๖ เกิดแล้วพึงดับทุกสิ่งไม่เหลือโดยประการทั้งปวง วิญญาณ ๖ จะพึงปรากฏบ้างหรือ : ไม่ปรากฏ

: วิญญาณ ๖ พระผู้มีพระภาคตรัสว่าเป็นอนัตตา เพราะเหตุเช่นนี้หรือ : บุรุษผู้ต้องการแก่นไม้ แสวงหาแก่นไม้ เทียวแสวงหาแก่นไม้ ถือขวานเข้าป่าพบต้นกล้วยใหญ่ ต้นใหม่ สูงมาก พังตัดโคนและปลายแล้วปอกกาบออก แม้กระพี้ต้นกล้วยนั้นก็ยังหาไม่พบ ไม่ต้องกล่าวถึงแก่นเลย แม้ฉันไต ภิกษุก็ฉันนั้น เมื่อไม่พิจารณาเห็นอัตตาหรือสิ่งทีเนื่องด้วยอัตตาในผัสสายตนะ ๖ คือ อายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖ และวิญญาณ ๖ มาประจวบกัน ย่อมไม่ยึดถือสิ่งใดในโลก เมื่อไม่ยึดถือก็ไม่ดิ้นรน เมื่อไม่ดิ้นรน ก็ดับไปเฉพาะตน รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีก(๑๘/๒๓๔/๒๒๘)

ฎีกาอธิบายว่า คำว่า **บอก** หมายถึงกล่าวคำเริ่มต้น แสดงคำเริ่มต้น คำว่า **แสดง** หมายถึงการให้อุทฺทายี (คำเริ่มต้น) จบลง คำว่า **บัญญัติ** หมายถึงประกาศให้รู้ถึงเนื้อความตามที่ตั้งอุทฺทายีไว้โดยประการต่าง ๆ ตามที่ยกแสดงไว้ (อง.จตุกก.ฎีกา (บาลี) ๒/๑๓๒/๔๓๔) คำว่า **กำหนด** หมายถึงการให้เนื้อความนั้นดำเนินไปโดยประการต่าง ๆ คำว่า **เปิดเผย** หมายถึงการชี้แจงแสดงเนื้อความตามที่ตั้งอุทฺทายีไว้ โดยการวกกลับมาอธิบายซ้ำอีก คำว่า **จำแนก** หมายถึงการจำแนกประเด็นที่เปิดเผยแล้ว คำว่า **ทำให้ง่าย** หมายถึงการแสดงประเด็นที่จำแนกไว้ให้ชัดเจนด้วยการชี้เหตุและยกอุทฺทายีต่าง ๆ มาประกอบ (อง.จตุกก.ฎีกา (บาลี) ๒/๑๓๒/๔๓๕)

๓.อุทฺทายิสฺสฺตร พระสุตรว่าด้วยพระอุทฺทายี ท่านพระอุทฺทายีได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า ท่านรู้สึกอัศจรรย์ใจที่เกิดความรัก ความเคารพ ความละอาย และความเกรงกลัวในพระผู้มีพระภาคมาก และเมื่อครั้งเป็นคฤหัสถ์ ก็ไม่ได้นับถือพระธรรมและพระสงฆ์เลย แต่เพราะเห็นแก่ความรัก ความเคารพ ความละอาย และความเกรงกลัวในพระผู้มีพระภาค จึงออกบวช ครั้นออกบวชแล้วได้ฟังธรรมจากพระผู้มีพระภาค จึงได้รู้ชัดอริยสัจ ๔ และได้บรรลุอรหัตผลด้วยการเจริญโพชฌงค์ ๗ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๒๑๑/๑๔๒)

อุทฺทายี, พระ : ชื่อพระภิกษุรูปหนึ่งชาวกรุงสาวัตถี สอนพระเสวยกะ ให้ปล่อยอสุจิ ดังคำว่า ท่านพระอุทฺทายีแนะนำว่า ถ้าเป็นอย่างนั้น คุณจงฉันอาหารตามต้องการ จำวัด สรงน้ำตามต้องการเถิด เสร็จแล้วเมื่อคุณเกิดความกระสันถูกราคะรบกวนจิตขึ้นมา ก็จงใช้มือพยายามทำน้ำอสุจิให้เคลื่อน (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๒๓๔/๒๔๙)

๒.ชื่อพระเถระรูปหนึ่ง มีปรากฏในสัมปสาทนียสูตร ดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “อุทายี เธอจงดูความมกน้อย ความสันโดษ ความขัดเกลา ของตถาคตผู้มีฤทธิ์มากอย่างนี้ มีอานุภาพมากอย่างนี้ แต่ถึงกระนั้นก็ไม่โอ้อวด ถ้า พวกอัญญเดียรถีย์ปริพาชกได้เห็นประจักษ์ธรรมเพียงข้อหนึ่งจากธรรมของเรานี้แล้ว ด้วยเหตุเพียงเท่านั้น พวกเขาจะต้องยกธงเที่ยวประกาศ อุทายี เธอจงดู ความมก น้อย ความสันโดษ ความขัดเกลาของตถาคตผู้มีฤทธิ์มากอย่างนี้มีอานุภาพมาก อย่างนี้แต่ถึงกระนั้นก็ไม่โอ้อวด หรือดังคำใน ว่า ครั้นเวลาเย็น ท่านพระอุทายีออกจากที่หลีกเร้น เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ถวายอภิวัตพระผู้มีพระภาค แล้วนั่ง ณ ที่สมควร (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๖๒/๑๒๔,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๔๘/๑๖๕)

๓.ชื่อภิกษุรูปหนึ่ง มีปรากฏในพหุเวทนียสูตร ดังคำว่า ช่างไม้ชื่อปัญจกังคะเข้าไปหา ท่านพระอุทายีถึงที่อยู่ ไหว้แล้วนั่ง ณ ที่สมควร ได้เรียนถามท่านพระอุทายีว่า ท่านอุทายีพระผู้มีพระภาคตรัสเวทนาไว้เท่าไร ขอรับท่านพระอุทายีตอบว่า ช่างไม้ พระผู้มีพระภาคตรัสเวทนาไว้ ๓ ประการ คือ(๑) สุขเวทนา (๒) ทุกขเวทนา (๓) อทุกขมสุขเวทนา พระผู้มีพระภาคตรัสเวทนาไว้ ๓ ประการนี้ (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๘๘/๘๐)

พระอุทายี มีปรากฏอีกหลายแห่ง เช่น ,ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๑๓๓/๑๖๔,๑๘/๒๓๔/๒๒๘,๑๘/๒๖๗/๒๙๓,ส.ม.(ไทย) ๑๙/๒๐๗/๑๓๘,๑๙/๒๑๑/๑๔๓,อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๘๑/๓๐๘,อง.ฉก.(ไทย) ๒๒/๒๙/๔๖๗)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า พระเถระชื่ออุทายีมี ๓ องค์ คือ (๑) พระโลหุทายี (๒) พระกาฬุทายี (๓) พระมหาอุทายี ในที่นี้หมายถึง พระมหาอุทายี (ที.ปา.อ. (บาลี) ๑๖๒/๙๒)

อุทายีสสูตร :

พระสูตรว่าด้วยท่านพระอุทายี มี ๒ สูตร แต่เนื้อหาต่างกันคือ

๑.อุทายีสสูตร พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ โฆสิตาราม เขตกรุงโกสัมพี พระอานนท์ เห็นพระอุทายีแสดงธรรมแก่คฤหัสถ์หมู่ใหญ่ จึงเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคแล้วกราบทูล เรื่องนั้นให้ทรงทราบ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงว่า การแสดงธรรมแก่บุคคลอื่นมิใช่ ทำได้ง่าย ภิกษุเมื่อจะแสดงธรรมแก่ผู้อื่น พึงตั้งธรรม ๕ ไว้ในตน คือ (๑) แสดงธรรม ไปตามลำดับ(เช่น แสดงเรื่องทานลำดับที่ ๑ ศีลลำดับที่ ๒ เรื่องสวรรค์ลำดับที่ ๓) (๒) แสดงธรรมอ้างเหตุ (๓) แสดงธรรมอาศัยความเอ็นดู(คืออนุเคราะห์ด้วยคิดว่า จัก เปลื้องผู้มีความคับแค้นมากให้พ้นจากความคับแค้น) (๔) แสดงธรรมโดยไม่เพ่งอามิส (ไม่มุ่งหวังปัจจัย ๔ เพื่อตน) (๕) ไม่แสดงธรรมกระทบตนและผู้อื่น (ไม่แสดงธรรมยก ตนข่มท่าน) (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๕๙/๒๖๓)

๒.อุทายีสสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถามพระอุทายีถึง ๓ ครั้งว่า อนุสสติฐานมีเท่าไร พระอุทายีได้แต่นั่งอยู่ พระอานนท์จึงบอกกับท่านพระอุทายีว่าพระศาสดาตรัสถาม

พระอุทายีกว่าว่า ผมได้ยินพระดำรัสแล้ว แล้วกราบทูลว่า ปุพเพนิวาสานุสสติ ญาณ เป็นอนุสสติฐาน พระผู้มีพระภาคตรัสกับพระอานนท์ว่า เรารู้ อุทายี เป็นโหม ขบรุช ไม่ประกอบอธิจิตอยู่ แล้วตรัสถามพระอานนท์ว่าอนุสสติฐานมีเท่าไร พระ

อานนทร์กราบทูลว่า มี ๕ คือ (๑) บรรลุฉนวน ๓ เบื้องต้น (๒) มนสิการอาโลกสัญญา (๓) พิจารณาเห็นกายแยกเป็นส่วนๆว่า ไม่สะอาด (๔) เห็นสรีระที่ถูกทิ้งไว้ในป่าช้าหลายวันแล้ว ก็น้อมกายนี้เข้าไปเปรียบเทียบว่า แม้กายนี้เป็นเช่นนั้น ไม่ล่วงพ้นความเป็นอย่างนี้ไปได้ (๕) บรรลุจุดตถกถาแล้วทรงสรรเสริญพระอานนทร์ แล้วทรงแสดงอนุสสติภูมิตั้งที่ ๖ คือ มีสติในเวลาก้าวไป ถอยกลับ ยืนอยู่ นั่งอยู่ นอนอยู่ และทำการงานอยู่ (อง.ฉก.ก.(ไทย) ๒๒/๒๙/๔๖๗)

พระภิกษุชื่ออุทายเป็นมี ๓ องค์ คือ (๑) พระโลหุทายี (๒) พระกาฬุทายี (๓) พระมหาอุทายเป็นที่นี้หมายถึง พระมหาอุทายเป็น (ที.ปา.อ. (บาลี) ๑๖๒/๙๒)

อุทายเป็นเถระคาถา : ภาษิตของพระอุทายเป็นเถระ ,คาถาของพระอุทายเป็นเถระ ท่านพระอุทายเป็นเถระเมื่อจะ

ชมเชยพระศาสดากล่าวว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ทรงบังเกิดในหมู่มนุษย์ ผีภพพระองค์แล้ว มีพระหฤทัยตั้งมั่น ทรงดำเนินไปในทางที่ประเสริฐ ทรงยินดีในธรรมเป็นที่สงบระงับจิต ทรงถึงความสำเร็จแห่งธรรมทั้งปวงพระองค์ใดที่มนุษย์ทั้งหลายนอบน้อม พระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้นแม้เทวดาทั้งหลายก็ นอบน้อม ข้าพเจ้าฟังมาแต่พระอรหันต์ทั้งหลายตั้งว่ามานี้ เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายย่อมนอบน้อมพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระองค์ใด ผู้ทรงล่วงส่งโยชน์ทั้งปวง เสด็จออกจากป่า๑ มาสู่นิพพาน เสด็จออกจากกามมายินดีในเนกขัมมะ เหมือนทองคำที่พ้นจากหิน พระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้นแล เป็นดุจช้างตัวประเสริฐ ทรงรุ่งเรืองล่องโลกพร้อมทั้งเทวโลก ดุจภูเขาหิมวันต์เหนือภูเขา ศิลาเหล่าอื่น ทรงมีพระนามว่านาคโดยแท้จริง ทรงยอดเยี่ยม กว่าผู้ที่มีนามว่านาคทั้งหมด ฯลฯ ไฟกองใหญ่ที่ลุกโชน เมื่อหมดเชื้อก็ดับไป ถึงเมื่อยังมีเถ้าอยู่ เขาก็เรียกว่า ไฟดับ อุปมาที่ให้รู้แจ่มแจ้งเนื้อความข้อนี้ วิญญูชนทั้งหลายแสดงไว้แล้ว ท่านผู้ที่มีนามว่านาคทั้งหลายจะรู้แจ้งพญาช้างคือพระพุทธเจ้า อันเราผู้ได้นามว่านาคแสดงไว้แล้ว พญาช้างคือพระพุทธเจ้า ปราศจากราคะ โทสะ โมหะ หมดอาสวะ เมื่อทรงละพระวรกาย จะไม่มีอาสวะปรินิพพาน(ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๖๘๙/๔๕๗)

อุทาหรณ์ : ตัวอย่าง, การอ้างอิง, การยกขึ้นให้เห็น ดังคำในมหาสุตโสมชาดกที่กาฬเสนาบดีเมื่อนำเรื่องมาแสดง จึงกราบทูลว่า พระองค์ทรงประมาทไปแล้ว มีพระทัยยินดียิ่งนักในรส(เนื้อมนุษย์) ถ้าเป็นคนพาลต่อไป ยังไม่ทรงรู้สึกร้อย่างนี้ จะต้องมาละทิ้งพระโอรส พระมเหสีและพระญาติ จะกลับมาเสวยตัวพระองค์เอง เพราะได้ทรงสดับอุทาหรณ์ที่ข้าพระองค์นำมากราบทูลนี้ ขอความพ้อพระทัยที่จะเสวยเนื้อมนุษย์จงคลายไปเถิด (ขุ.ชา.อสีติ.(ไทย) ๒๘/๓๘๐/๑๖๐)

อุทิศ : เฉพาะ, เจาะจง, เฟ่งเล็งถึง, ทำเพื่อ, หมายใจต่อ, มุ่งให้แก่, มุ่งไปยัง, มุ่งไปที่(ตั้งตัวอย่างในประโยคต่างๆ ว่า “เขาออกบวชอุทิศพระพุทธรูป”, “เธอให้ทานอุทิศหมู่ญาติ”, “พระเถระเดินทางไกลจากเมืองสวตถิอุทิศหมู่บ้านนั้น”, “นายวาณิชลงเรือออกมหาสมุทรอุทิศสุวรรณภูมิ”);ในภาษาไทย มักใช้ในความหมายที่สัมพันธ์กับประเพณีการทำบุญเพื่อผู้ล่วงลับ หมายถึง ตั้งใจทำการกุศลนั้นโดยมุ่งให้เกิดผลแก่ผู้ตายที่ตนนึกถึง ดังคำในวิหาวรรณ ที่เทพธิดาองค์หนึ่งกล่าวว่า พระคุณเจ้าผู้เจริญ

นางวิสาขามหาอุบาสิกาสหายของดิฉันอยู่ในกรุงสวตถีได้จัดสร้างมหาวิหารถวาย
สงฆ์ ดิฉันได้เห็นอาคารและการบริจาครทรัพย์จำนวนมากอุทิศสงฆ์ เป็นที่พอใจของ
ดิฉันเช่นนั้น จึงเลื่อมใสแล้วอนุโมทนาในบุญนั้น (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๗๓๖/๘๕)
อุทิศสมังสะ : เนื้อสัตว์ที่เขาฆ่าเจาะจงเพื่อถวายภิกษุ ท่านมิให้ภิกษุฉัน, หากภิกษุฉันทั้งได้เห็น ได้
ยิน หรือสงสัยว่าเขาฆ่าเพื่อถวายตน ต้องอาบัติทุกกฏ;ตรงข้ามกับ *ปวัตตมังสะ*
(พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์) ดูประกอบในชีวสูตรที่กล่าวไว้ว่า หมอ
ชีวโกมารภัจเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับกราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้
เจริญ ข้าพระองค์ได้ฟังมาอย่างนี้ว่าชนทั้งหลายฆ่าสัตว์เจาะจงถวายพระสมณโคดม
พระสมณโคดมก็ทรงทราบการนั้น แต่ก็ยังเสวยเนื้อที่เขาฆ่าเจาะจงพระองค์ ที่เขา
อาศัยพระองค์ทำ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ชวก เรากล่าวเนื้อที่ภิกษุไม่ควรฉันไว้ด้วย
เหตุ ๓ ประการ คือ ๑. เนื้อที่ตนเห็น ๒. เนื้อที่ตนได้ยิน ๓. เนื้อที่ตนสงสัย เรา
กล่าวเนื้อที่ภิกษุไม่ควรฉันไว้ด้วยเหตุ ๓ ประการนี้แลเรากล่าวเนื้อที่ภิกษุควรฉันไว้
ด้วยเหตุ ๓ ประการ คือ ๑. เนื้อที่ตนไม่เห็น ๒. เนื้อที่ตนไม่ได้ยิน ๓. เนื้อที่ตนไม่
สงสัย ชวก เรากล่าวเนื้อที่ภิกษุควรฉันไว้ด้วยเหตุ ๓ ประการนี้แล(ม.ม.(ไทย) ๑๓/
๕๒/๔๙)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า เนื้อที่ตนเห็นหมายถึงเนื้อสัตว์หรือเนื้อปลาที่ภิกษุเห็น
หายกว่า(นำมาปรุงอาหาร) ถวายหมู่ภิกษุ เนื้อที่ตนได้ยิน และเนื้อที่ตนสงสัยก็มีนัย
เดียวกัน (ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๕๒/๓๕)

อุทิศกายและใจ : มุ่งมั่นบำเพ็ญเพียรไม่หวนกายและใจ คือมุ่งที่จะบรรลุอรหัตตผล โดยไม่หวนอาลัย
ต่อร่างกายและชีวิตของตน ดังในมหาบรรคว่า ท่านพระโสมณะได้ตั้งความเพียรให้
พอดี ปรับอินทรีย์ให้เสมอกันและถือเอาอนิมิตในความเสมอกันนั้นได้ปลีกไปอยู่ผู้เดียว
ไม่ประมาท มีความเพียรอุทิศกายและใจ ไม่นานนัก ก็ได้ทำให้แจ้งประโยชน์ยอด
เยี่ยมอันเป็นที่สุดแห่งพรหมจรรย์หรือตั้งคำในมหาปรินิพพานสูตรว่า สุภัททปริพาชก
ได้การบรรพชาได้การอุปสมบทในสำนักของพระผู้มีพระภาคแล้วแล เมื่อท่านสุภัท
ทได้บรรพชาอุปสมบทแล้วไม่นานหลีกออกไปอยู่ผู้เดียวไม่ประมาทมีความเพียร
อุทิศกายและใจอยู่ ไม่นานนักก็ทำให้แจ้งซึ่งประโยชน์ยอดเยี่ยมอันเป็นที่สุดแห่ง
พรหมจรรย์ (วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๔๔๓/๘,ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๐๔/๑๕๒,๑๐/๒๑๕/
๑๖๔,๔๑๐/๑๘/๓๕๒,ม.ม.(ไทย) ๑๒/๕๒/๔๒,๑๒/๕๔/๔๓,๑๒/๘๐/๖๙,๑๒/๒๐๗/
๒๑๙,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๘/๑๙,๑๓/๘๒/๘๓,๑๓/๑๘๓/๒๑๒,๑๓/๒๙๙/๓๕๖)

อรรถกถาอธิบายว่าคำว่า อุทิศกายและใจอยู่ในที่นี้หมายถึงมุ่งที่จะบรรลุอรหัตตผล
โดยไม่หวนอาลัยต่อร่างกายและชีวิตของตน (ที.ม.อ.(บาลี) ๒๐๔/๑๙๐, สารตถ.ฎีกา
(บาลี) ๓/๒๔๓/๓๕๓)

อุทิศส่วนกุศล : มุ่งให้บุญกุศล ดังคำที่เปรตตนหนึ่งกล่าวแก่พระเถระชาวภูมตินครรูปหนึ่งซึ่งอยู่
ประจำที่ภูเขาสานะมีชื่อว่า โปฏฐปาทะ ตอนหนึ่งไว้ว่า เปรตมารดาบิดาของท่าน
เหล่านั้นตกลาย มีร่างกายเศร้าหมอง อืดอืดด้วยของบูดเน่า ลำบากยิ่งนัก เปลือย
กาย ชูบผอม สะดุ้ง หวาดเสียวมาก ทำงานหนัก ไม่กล้าปรากฏตัว ขอท่านกรุณา

อนุเคราะห์ให้ท่านอุทิศส่วนกุศลให้พวกเรา พวกเปรตที่ทำงานหนักจักเป็นอยู่ได้ด้วย
ท่านที่ท่านให้แล้ว (ขุ.เปต.(ไทย) ๒๖/๔๑๕/๒๓๒)

อุทุมพรชาดก : ชาดกว่าด้วยลิงหลอกลิงด้วยผลมะเดื่อ มีเนื้อความอธิบายว่า รุกเทวดาโพธิสัตว์เห็น
ลิงแก่หลอกลิงหนุ่มให้ออกจากที่ซ่อนไปหาผลมะเดื่อกินเพื่อแย่งที่อยู่เมื่อลิงหนุ่ม
ออกไปแล้วไม่มีผลไม้ดังที่บอกจึงกลับมา ลิงแก่ไม่ยอมให้ที่อยู่เดิม จึงต้องท่องเที่ยว
ทวนหาไปตลอดทั้งคืน กิริยาที่หลอกลงในหมู่มนุษย์และสัตว์นั้นไม่ต่างกัน ถ้า
หลอกด้วยลาภด้วยทรัพย์ที่เขาชอบใจแล้วมักประสบผลสำเร็จได้ง่ายแต่การ
หลอกลงนั้นเป็นกิริยาที่เลวใคร ๆ ไม่ควรถือปฏิบัติ (ขุ.ชา.ติก.(ไทย) ๒๗/๑๔๒/
๑๕๒)

อุทุมพรผลทายกเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระอุทุมพรผลทายกเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่า
ไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติที่ ๙๑ ท่านได้ถวายผลมะเดื่อแด่พระพุทธเจ้าพระนามว่า
วิปัสสี ผู้ประเสริฐ เพราะผลแห่งท่านนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้
บรรลुพระอรหันต์พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๕/๕๖๕)

อุทุมพร, เมือง : ชื่อเมืองแห่งหนึ่งที่พระเวรเถระไปพักอยู่ ดังคำในจูฬวรรคว่า ท่านพระเวรเถระ
เดินทางจากเมืองกัณณกุชชะไปเมืองอุทุมพร ต่อมา ท่านพระเวรเถระเดินทางจาก
เมืองอุทุมพรไปเมืองอัคคหปุระ (วิ.จ. (ไทย) ๗/๔๕๑/๔๐๓,๗/๔๕๘/๔๑๙)

อุทุมพริกสูตร : พระสูตรว่าด้วยการบันลือสีหนาทที่อุทุมพริกอาราม พระสูตรว่าด้วยการบันลือสี
หนาทที่อุทุมพริกอาราม ซึ่งอยู่ในเขตกรุงราชคฤห์ แคว้นมคธ ชื่อที่ตั้งตามเนื้อหาสาระ
ของพระสูตร สันธานคหบดีชาวกรุงราชคฤห์ ออกจากบ้านแต่เช้าเพื่อไปเฝ้าพระผู้มี
พระภาค ๓ ภูเขาคิชฌกูฏ แต่เห็นว่ายังเข้าเกินไปจึงแวะเข้าไปสนทนากับนิโครธ
ปริพาชก ณ อุทุมพริกอาราม ได้กล่าวเปรียบปฏิบัติของพวกปริพาชกกับของพระผู้มี
พระภาคว่า พวกปริพาชกเมื่อมาประชุมพบปะกัน ชอบพูดเสียงดังด้วยเรื่องดิรัจฉาน
กถา ส่วนพระผู้มีพระภาคทรงใช้เสนาสนะอันสงบสงัด มีเสียงเบา

นิโครธปริพาชกกล่าวว่า พระสมณโคดมจะเจรจากับใครได้ จะเข้าไปสนทนากับ
ใครได้ จะมีปัญญาเฉลียวฉลาดเหนือกว่าใคร ปัญญาของพระสมณโคดมเหมาะกับ
เรือนว่างเท่านั้น พระสมณโคดมไม่กล้าเข้าสู่บริษัท ไม่สามารถจะเจรจาได้ พระองค์
ประทับอยู่ภายในที่สงัด เหมือนโคตบอดเดินวนเวียนอยู่ ณ ภายในที่สงัดเท่านั้น
คหบดี ขอให้พระสมณโคดมเข้าสู่บริษัทนี้เถิด พวกเราจะผูกพระสมณโคดมด้วย
ปัญหาข้อเดียวเท่านั้นเหวี่ยงให้หมุนเหมือนหม้อเปล่า ฉะนั้น

พระผู้มีพระภาคทรงทราบการสนทนานั้นด้วยพระโสตธาตุอันเป็นทิพย์ จึง เสด็จลง
จากภูเขาคิชฌกูฏไปยังฝั่งโบกขรณีสุมาคธาและเสด็จจงกรมอยู่กลางแจ้ง เมื่อนิโครธ
ปริพาชกเห็นจึงตกลงกับคหบดีว่า ถ้าพระผู้มีพระภาคเสด็จมาสู่บริษัทนี้ฉันจะทูลถามว่า
พระองค์ทรงแนะนำสาวกด้วยธรรมอะไรที่ทำให้สาวกเหล่านั้นถึงความเบาใจ
ปฏิญาณอาทิพรหมจรรย์ (โลกุตตรมรรค) อันเป็นที่ตั้งชั้นสูง และเมื่อพระผู้มีพระ
ภาคเสด็จมาถึง เขาก็ทูลถามปัญหานี้

๑. พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ธรรมที่ทรงได้แนะนำเหล่าสาวกนั้น ผู้นับถือลัทธิอื่นไม่สามารถเข้าใจได้ ขอให้ทูลถามปัญหาที่เกี่ยวกับลัทธิของเขาเถิด นิโครธปริพาชกกราบทูลว่า ตนนับถือลัทธิการกีดกันบาปด้วยตบะ และทูลถามว่า การกีดกันบาปด้วยตบะที่บริบูรณ์เป็นอย่างไร ที่ไม่บริบูรณ์เป็นอย่างไร

๒. ทรงแสดงวิธีบำเพ็ญตบะของพวกอเจลก (นักบวชเปลือย) และของปริพาชกต่าง ๆ โดยละเอียด ตั้งแต่นักบวชเปลือยที่ไม่มีมารยาท เลียมือ ไม่รับอาหารที่เขาเชิญไป ไม่หยุดรับอาหารที่เขาเชิญให้หยุด จนถึงถือการอาบน้ำวันละ ๓ ครั้ง แล้วตรัสถามว่า การกีดกันบาปด้วยตบะเหล่านี้ เป็นลัทธิการกีดกันบาปด้วยตบะที่บริบูรณ์หรือไม่บริบูรณ์ นิโครธปริพาชกทูลตอบว่า เป็นลัทธิการกีดกันบาปด้วยตบะที่บริบูรณ์

๓. ทรงแย้งว่า ยังไม่บริบูรณ์ ยังเศร้าหมองอยู่ เมื่อนิโครธปริพาชกทูลถามว่า เพราะเหตุไร จึงยังไม่บริบูรณ์ จึงทรงแสดงอุปกิเลส คือ เหตุที่ทำให้การกีดกันบาปด้วยตบะเหล่านั้นไม่บริบูรณ์จำนวน ๒๒ ข้อ แล้วตรัสถามว่า การกีดกันบาปด้วยตบะเหล่านั้นไม่บริบูรณ์จริงหรือไม่ เขาทูลตอบว่า ไม่บริบูรณ์จริง และทูลขอให้ทรงแสดงการกีดกันบาปด้วยตบะที่บริบูรณ์

๔. ทรงแสดงการกีดกันบาปด้วยตบะที่ถึงความบริสุทธิ์ ๒๒ ข้อ มีนัยตรงกันข้ามกับอุปกิเลส ๒๒ ข้อข้างต้น แล้วตรัสถามว่า การกีดกันบาปด้วยตบะที่ ทรงแสดงนั้น เป็นลัทธิการกีดกันบาปด้วยตบะที่บริบูรณ์หรือไม่ เขาทูลตอบว่า บริบูรณ์แบบถึงยอดถึงแก่นทีเดียว ทรงแย้งว่า ยังไม่บริบูรณ์ถึงยอดถึงแก่น บริบูรณ์แค่สะเก็ดเท่านั้น

๕. เมื่อนิโครธปริพาชกทูลขอให้แสดงการกีดกันบาปด้วยตบะที่บริบูรณ์ถึงยอดถึงแก่น จึงทรงแสดงวัตรสังวร ๔ ประการ ทรงแนะนำให้ละนิวรรณ์ ๕ ให้เจริญ อปัมัญญา ๔ โดยแผ่จิตไปยังหมู่สัตว์ทั่วทุกทิศตลอดโลกอันหาประมาณมิได้ แล้วตรัสถามว่า เป็นลัทธิการกีดกันบาปด้วยตบะที่บริบูรณ์หรือไม่ เขาทูลตอบว่า บริบูรณ์ถึงยอดถึงแก่นแน่นอน แต่ทรงแย้งว่า ยังไม่ถึงยอดถึงแก่น เป็นแค่เปลือกเท่านั้น

๖. เมื่อนิโครธปริพาชกทูลขอให้แสดงการกีดกันบาปด้วยตบะที่บริบูรณ์ถึงยอดถึงแก่น จึงทรงแสดงต่อจากอปัมัญญา ๔ จนถึงได้ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ คือ การระลึกชาติก่อนได้ ๑ ชาติบ้าง ๒ ชาติบ้าง จนถึง ๑๐๐,๐๐๐ ชาติ และตรัสถามว่า เป็นลัทธิการกีดกันบาปด้วยตบะที่บริบูรณ์หรือไม่ เขาทูลตอบว่า บริบูรณ์ ถึงยอดถึงแก่นโดยแท้ แต่ทรงแย้งว่า ยังไม่ถึงยอดถึงแก่น เป็นแค่กระพี้เท่านั้น

๗. เมื่อนิโครธปริพาชกทูลขอให้แสดงการกีดกันบาปด้วยตบะที่บริบูรณ์ถึงยอดถึงแก่นต่อไป จึงทรงแสดงต่อจากปุพเพนิวาสานุสสติญาณ จนถึงจุตูปปาตญาณ หรือทิพยจักขุ แล้วตรัสถามว่า เป็นลัทธิการกีดกันบาปด้วยตบะที่บริบูรณ์ถึงยอดถึงแก่นหรือไม่ เขาทูลตอบว่า ถึงยอดถึงแก่นแน่นอน และทรงรับรองว่า ถึงยอด ถึงแก่น (ตามลัทธิของพวกนิครนถ์ปริพาชกเหล่านั้น) ทำให้พวกปริพาชกพอใจเป็นอย่างมาก

๘. ทรงย้อนไปถึงปัญหาข้อแรกที่นิโครธปริพาชกทูลถาม คือปัญหาที่ว่า ธรรมอะไรที่ทรงใช้แนะนำเหล่าพระสาวก ทำให้เหล่าพระสาวกถึงความเบาใจ ปฏิญาณ

อาทิพรหมจรรย์อันเป็นที่พึงชั้นสูง แล้วตรัสตอบว่า ธรรมนั้นยอดเยี่ยมกว่าและ ประณีตกว่าการกีดกันบาปด้วยตบะที่บริบูรณ์ถึงยอดถึงแก่น ดังที่ทรงแสดงมาแล้ว

เมื่อตรัสจบ พวกปริพาชกส่งเสียงอื้ออึงว่า พวกตนและอาจารย์ฉิบหายแล้ว พวก ตนและอาจารย์ไม่รู้ยิ่งไปกว่านี้เลย

๙. เมื่อสันธานคหบดีกล่าวเป็นเชิงเตือนนิโครธปริพาชกว่าไม่เห็นทำตามที่พูด อวดอ้างไว้เลย นิโครธปริพาชกนั่งนิ่ง ก่อเขิน คอดก ก้มหน้า ชบเซา ตอบไม่ได้ พระ ผู้มีพระภาคตรัสถามว่า พุดอย่างนั้นจริงหรือ เขากราบทูลว่า พุดจริง ขอสารภาพผิด และทูลขอให้ทรงอภัยโทษเพื่อสำรวมต่อไป พระองค์ทรงให้อภัย แล้วตรัสว่า บุคคล ผู้รู้ ไม่โอ้อวด ไม่มีมายาเป็นคนตรงจงมาเถิด พระองค์จะทรงแนะนำสั่งสอนให้ปฏิบัติ ธรรมเพียง ๗ ปี ถึง ๗ วัน ก็สามารถทำให้บรรลุถึงประโยชน์ยอดเยี่ยมได้

๑๐. ตรัสสรุปไว้ในตอนท้ายว่า ที่ตรัสอย่างนี้ มิได้หวังจะให้พวกปริพาชกมาเป็น ศิษย์ของพระองค์ ทั้งมิได้หวังจะให้พวกเขาเคลื่อนจากอุทเทส จากอาชีวะที่ยึดถือ อยู่ เดิมมาดำรงอยู่ในอกุศลธรรมแต่อย่างใดทรงหวังให้เขาละอกุศลกระทำแต่กุศล เท่านั้นปรากฏว่าปริพาชกเหล่านั้นนั่งนิ่งเหมือนถูกมารดลใจ(ที.ปา.(ไทย)๑๑/๔๙/ ๓๕)

อุทุมพริกา : ชื่ออารามของปริพาชก เป็นอารามที่อยู่ของท่านนิโครธาราม พร้อมด้วยศิษย์ ๓,๐๐๐ คน เป็นที่พระผู้มีพระภาคบันลือสีหนาท ดังคำในอุทุมพริกาสูตร ที่กล่าวไว้ว่า ปริพาชก ชื่อนิโครธอาศัยอยู่ในปริพาชการามของพระนางอุทุมพริกาพร้อมกับปริพาชกบริษัท หมูใหญ่ประมาณ ๓, ๐๐๐ คน ,ในท้ายสูตร มีอธิบายไว้ว่า พระผู้มีพระภาคทรง บันลือสีหนาท ในอารามของปริพาชกของพระนางอุทุมพริกาแล้ว ทรงเหาะขึ้นสู่อากาศ ปรากฏพระองค์อยู่บนภูเขาคิชฌกูฏ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๔๙/๓๕,๑๑/๗๙/๕๘)

อุเทน, อุบาสก : ชื่ออุบาสกคนหนึ่ง สร้างวิหารถวายภิกษุสงฆ์ ในกรุงสาวัตถี ดังคำในมหาวรรคว่า อุบาสกชื่ออุเทนได้สร้างวิหารถวายอุทิศสงฆ์ในแคว้นโกศลแล้วส่งทูตไปในสำนักภิกษุทั้งหลายว่า ขออาราธนาพระคุณเจ้าทั้งหลายมา ข้าพเจ้าปรารถนาจะถวายทาน ฟัง ธรรมและเห็นภิกษุทั้งหลาย (วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๘๗/๒๙๔)

อุเทน, พระ : ๑.ชื่อพระภิกษุรูปหนึ่ง เป็นอัครอุปฐากของพุทธเจ้านามว่าสมณะ ดังคำว่า พระ เถระนามว่าอุเทนเป็นพระอุปฐาก ของพระพุทธเจ้าพระนามว่าสมณะ ผู้แสวงหาคุณ อันยิ่งใหญ่ (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๖/๖๑๑)

๒.ชื่อภิกษุรูปหนึ่ง สมัยพุทธกาล มีปรากฏใน ว่า สมัยหนึ่งท่านพระอุเทนอยู่ ณ เขมีย อัมพวัน เขตกรุงพาราณสี ได้มีโอกาสสนทนาธรรมกับ โสภณมุขพราหมณ์ จนทำให้ พราหมณ์ผู้นี้ได้บำเพ็ญทานสร้างโรงงาน (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๔๑๒/๕๑๕)

อุเทน, ราชา,อุเทน, กษัตริย์ : ๑.พระเจ้าแผ่นดินแคว้นวังสะ ครั้งพุทธกาล ครองราชย์สมบัติอยู่ที่กรุง โกสัมพี ดังคำในจูฬวรรคว่า พระเจ้าอุเทนกับพระมเหสีประทับอยู่ในราชอุทยาน พร้อมด้วยราชบริพารพระมเหสีของพระเจ้าอุเทนได้สดับว่า พระคุณเจ้าพระอานนท์ผู้ เป็นอาจารย์ของพวกเรานั่งอยู่ที่โคนไม้แห่งหนึ่งใกล้ราชอุทยาน หรือดังคำในอุเทนสูตร ว่า พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ โขสิตาราม เขตกรุงโกสัมพีสมัยนั้นเมื่อพระเจ้าอุ

เทนเสด็จประพาสพระราชอุทยาน ภายในพระราชวังถูกไฟไหม้ หญิง ๕๐๐ คน มีพระนางสามาวดีเป็นหัวหน้า ต่างเสียชีวิตทั้งหมด (วิ.จุ.(ไทย) ๗/๔๔๕/๓๘๗, ๗/๔๔๕/๓๘๘, ๗/๔๔๕/๓๘๙, ๗/๔๔๕/๓๙๑, พ.อุ.(ไทย) ๒๕/๗๐/๓๑๙)

๒. ชื่อกษัตริย์องค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระเอกถัมภิกเถระ ดังคำในเอกถัมภิกเถราปทาน ที่ท่านพระเถระกล่าวถึงอดีตชาติตอนหนึ่งสรุปความได้ว่า พระผู้มีพระภาคพระนามว่าสิทธัตถะ มีคณะอุบาสกหมู่ใหญ่ และอุบาสกเหล่านั้น ถึงพระพุทธานุเจ้าว่าเป็นที่พึง เชื่อฟังพระตถาคต ข้าพเจ้าได้พบอุบาสกเหล่านั้นในป่า จึงเข้าไปหาคณะอุบาสกแล้วยกมือไหว้ ได้สอบถามคณะอุบาสกในครั้งนั้น หมู่อุบาสกผู้มีศีลที่ข้าพเจ้าถามได้ชี้แจงให้ข้าพเจ้าทราบ ว่า พวกเราต้องการจะสร้างศาลาโรงฉัน แต่ยังหาเสาอีกหนึ่งต้นไม่ได้ (ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า) ท่านทั้งหลาย จงให้เสาด้านหนึ่ง (เป็นภาระ) ของข้าพเจ้า ข้าพเจ้าจักถวายพระศาสดา ในกัปที่ ๒๑ (นับจากกัปนี้ไป) ข้าพเจ้าได้เกิดเป็นกษัตริย์มีนามว่าอุเทนแม่ในสถานที่นั้น วิมานของข้าพเจ้าก็สูงตระหง่านถึง ๗ ชั้น (พ.อุป.(ไทย) ๓๒/๒๓/๑๐๕)

๓. ชื่อกษัตริย์องค์หนึ่ง แห่งกรุงเวภาระ สมัยพุทธเจ้านามว่า สิทธัตถะ ดังคำว่า กรุงชื่อว่าเวภาระกษัตริย์พระนามว่าอุเทนเป็นพระชนก พระเทวีพระนามว่าสุผัสสาเป็นพระชนนี ของพระพุทธานุเจ้าพระนามว่าสิทธัตถะ ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ (พ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๓/๖๗๓)

อุเทนเจดีย์ :

เจดีย์สถานแห่งหนึ่ง อยู่ทางทิศตะวันออกของเมืองเวสาลี นครหลวงของแคว้นวัชชี เป็นสถานที่แห่งหนึ่งที่พระพุทธานุเจ้าเคยทรงทำนิมิตต์โอกาสแก่พระอานนท์ ดังคำว่า พระผู้มีพระภาคได้ตรัสกับท่านพระอานนท์ดังนี้ว่า อานนท์กรุงเวสาลีน่ารื่นรมย์ อุเทนเจดีย์น่ารื่นรมย์ โคตมกเจดีย์น่ารื่นรมย์ สัตตัมพเจดีย์น่ารื่นรมย์ พุพุตตเจดีย์น่ารื่นรมย์ สารันทเจดีย์น่ารื่นรมย์ ปาวาลเจดีย์น่ารื่นรมย์อิทธิบาท ๔ ผู้ใดผู้หนึ่ง เจริญ ทำให้มากแล้ว ทำให้เป็นศุขยานแล้ว ทำให้เป็นที่ตั้งแล้ว ให้ตั้งมั่นแล้ว สัมสมแล้ว ปรารถดีแล้ว ผู้นั้นเมื่อมุ่งหวัง พึงดำรงอยู่ได้ ๑ กัป หรือเกินกว่า ๑ กัป (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๖๗/๑๑๒, ๑๐/๑๖๗/๑๑๓, ๑๐/๑๖๘/๑๒๘, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๑/๒๕๕๓, ส.ม.(ไทย) ๑๙/๘๒๒/๓๘๖, อัง.อภ.อุ.ก.(ไทย) ๒๓/๗๐/๓๗๒)

อุเทนเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระอุเทนเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกัปที่ ๑๐๐,๐๐๐ (จากกัปนี้ไป) ท่านเป็นดาบสสร้างอาศรมอยู่ในป่าหิมพานต์ ได้ถวายดอกปทุมแด่พระพุทธานุเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ท่านได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๑,๐๐๐ ชาติ ในชาติสุดท้ายนี้ ท่านพระอุเทนเถระ ได้บรรลุปะระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (พ.อุป.(ไทย) ๓๒/๓๓๐/๖๘๗)

อุเทนสูตร :

พระสูตรว่าด้วยพระราชวังของพระเจ้าอุเทนถูกเผา พระผู้มีพระภาคตรัสตอบคำพูลถาม ของภิกษุทั้งหลายถึงคติ และภพของหญิง ๕๐๐ คน มีพระนางสามาวดีเป็นหัวหน้า ซึ่งเสียชีวิตในเหตุการณ์ที่พระราชวังของพระเจ้าอุเทนถูกไฟเผาว่า พวกเธอเป็นโสดาบัน ก็มี เป็นสกทาคามีก็มี เป็นอนาคามีก็มี ทรงเปล่งอุทานมีสาระสำคัญ

ดังนี้ คนพาลผู้ถูกอุปัธิ ๓ ประการ คือ (๑) อุปัธิคือกาม (๒) อุปัธิคือกิเลส (๓) อุปัธิคือ
 ขันธ ย่อม เข้าใจว่าสรรพสิ่งยั่งยืน แต่ผู้รู้ย่อมปราศจากกิเลสเครื่องกังวล (ขุ.อุ.(ไทย)
 ๒๕/๗๐/๓๑๙,ขุ.อุ.อ. (บาลี) ๗๐/๔๐๙-๔๑๔)

อุเทศ : การยกขึ้นแสดง, การยกขึ้นชี้แจง,ข้อที่ยกขึ้นแสดง, หัวข้อ, การเรียนการสอน, การ
 สวดปาฏิโมกข์, ปาฏิโมกข์ที่ยกขึ้นสวด, หมวดหนึ่งๆ แห่งปาฏิโมกข์ที่จัดไว้สำหรับ
 สวด, ในคำว่า “สงฆ์มีอุเทศเดียวกัน” หมายความว่า ร่วมฟังสวดปาฏิโมกข์ด้วยกัน;
 อุเทศในปาฏิโมกข์จัดโดยย่อมี ๕ คือ ๑. นิตานุทเทส ๒. ปาราชิกุทเทส ๓. สังฆาทิ
 เสสุทเทส ๔. อนิยตุทเทส ๕. วิตถารุทเทส, อุเทศที่ ๕ นั้น รวมเอาอินสัคคิยทเทส
 ปาจิตติยทเทส ปาฏิเทศนียุทเทส เสขิยทเทส และสมณุตทเทส เข้าไว้ด้วยกัน ถ้าแยก
 ออกนับโดยพิสดารก็จะเป็น ๙ อุเทศ การรู้จักอุเทศหรืออุเทศเหล่านี้เป็น
 ประโยชน์สำหรับการตัดตอนสวดปาฏิโมกข์ย่อได้ในคราวจำเป็น(พจนานุกรมพุทธ
 ศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์) ดังคำในวิภังค์ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เรานั้นรู้จิตจากชาติ
 นั้นแล้วจึงมาเกิดในภพนี้ พระตถาคตทรงระลึกชาติในหนหลังได้หลาย ๆ ชาติ
 พร้อมทั้งอาการ พร้อมทั้งอุเทศ (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๙/๕๓๒) ; ดู *ปาฏิโมกข์ย่ออุบล*
บัว, ดอกบัว

อุบล,อุบล, ดอก : บัวชนิดหนึ่ง ดังคำในสามัญญผลสูตรว่า ในกอบัวเขียว (อุบล) กอบัวหลวง (ปทุม)
 หรือกอบัวขาว (บุญทรริก) ดอกบัวเขียว ดอกบัวหลวง หรือดอกบัวขาวบางเหล่าที่เกิด
 เจริญเติบโตในน้ำ ยังไม่พ้นน้ำ จมอยู่ใต้น้ำ มีน้ำหล่อเลี้ยงไว้ ดอกบัวเหล่านั้นชุ่มชื้น
 เือบอบซาบซึมด้วยน้ำเย็นตั้งแต่ยอดถึงเหง้า ไม่มีส่วนไหนที่น้ำเย็นจะไม่ถูกต้อง (ที.
 สี.(ไทย) ๙/๒๓๑/๗๗,๙/๔๖๙/๒๐๔,ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๕๓/๑๘๙,๑๐/๓๗/๒๑,๑๐/
 ๖๙/๓๙)

อุบล, บัว : ชื่อดอกชนิดหนึ่ง ดังคำในมหาเวรคชาดก ว่า ในกอบูบล ในกอบปทุม หรือในกอบุณทรริก
 ดอกอุบล ดอกปทุมดอกบุญทรริก บางดอกที่เกิดในน้ำ เจริญในน้ำ ยังไม่พ้นน้ำ
 จมอยู่ในน้ำ ดอกอุบลดอกปทุม ดอกบุญทรริก บางดอกที่เกิดในน้ำ เจริญในน้ำอยู่
 เสมอ น้ำ ดอกอุบลดอกปทุม ดอกบุญทรริก บางดอกที่เกิดในน้ำ เจริญในน้ำ ขึ้น
 พ้นน้ำ ไม่แต่น้ำ (วิ.ม.(ไทย) ๔/๙/๑๔)

อุบลขาว,อุบลเขียว,อุบลแดง : บัวชนิดหนึ่ง ดังคำในมหาเวรคชาดก ว่า มีสระมุจลินท์ที่
 ดารดาชไปด้วยดอกบุญทรริก ดอกอุบลขาว และดอกไม้ที่มีกลิ่นหอม หรือดังคำที่
 อัจจุตฤชีกกล่าวไว้ว่า พรหมณ์ ในสระโบกขรณีนั้น มีอุบลอยู่ ๓ เหล่า คืออุบล
 เขียว อุบลขาว และอุบลแดง งามตระการตามากมาย (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๒๐๓๓/
 ๕๐๑,๒๘/๒๐๓๔/๕๐๑)

อุบลวรรณา, พระเถรี,ภิกษุณี : พระมหาสาวิกาองค์หนึ่งเป็นธิดาเศรษฐีในพระนครสาวัตถีได้ชื่อว่า
อุบลวรรณา เพราะมีผิวพรรณดังดอกนิลบล (อุบลเขียว) มีความงามมาก จึงเป็นที่
 ประรณาของพระราชาในชมพูทวีปหลายพระองค์ ต่างส่งคนมาติดต่อท่านเศรษฐีเกิด
 ความลำบากใจ จึงคิดจะให้ธิดาบวชพอเป็นอุบาย แต่นางเองพอใจในบรรพชาอยู่แล้ว
 จึงบวชเป็นภิกษุณีด้วยศรัทธาอย่างจริงจัง คราวหนึ่งอยู่เวรจุดประทีปในพระอุโบสถ

นางเพ็ญปลาวประทีปถือเอาเป็นนิมิตเจริญอานามิเตโชกสิณเป็นอารมณ์ได้บรรลุพระอรหัตต์ ได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในทางแสดงฤทธิ์ได้ต่างๆ และเป็นอัครสาวิกาฝ่ายซ้าย ดังคำในมหาวิงค์ว่า ชายหนุ่มคนหนึ่งมีความรักใคร่ภักษุณีอุบลวรรณาหรือตั้งคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อุบลวรรณาเลิศกว่าภิกษุณีสาวิกาทั้งหลายของเรา ผู้มีฤทธิ์มาก หรือตั้งคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เขมาและอุบลวรรณานี้เป็นบรรพตฐาน เป็นมาตรฐานของภิกษุณีสาวิกาของเรา (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๖๘/๕๖, ๑/๖๘/๕๗, วิ.มหา.(ไทย) ๒/๕๐๘/๓๓, วิ.จู.(ไทย) ๗/๔๑๐/๓๒๘, ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๗๓/๒๗๘, อ.ง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๒๓๗/๓๐, อ.ง.ทูก.(ไทย) ๒๐/๑๓๒/๑๑๗, อ.ง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๗๖/๒๔๘, ช.ขา.ปภินณก.(ไทย) ๒๗/๑๐๐/๔๓๙, ช.อุป.(ไทย) ๓๓/๓๘๘/๔๓๙, ๓๓/๓๙๐/๔๓๙, ๓๓/๓๘๘/๔๔๐)

- อุบลเหลือง :** บัวดอกสีเหลือง ดังคำในปิตวิมานที่ท้าวสักกเทวราชตรัสถามเทพธิดาองค์หนึ่งว่า เทพธิดาผู้มีผ้านุ่งห่มและง้วนแต่สีเหลือง ประดับประดาด้วยเครื่องประดับสีเหลือง มีกายลูบไล้ด้วยจันทน์เหลือง ทัดทรงดอกอุบลเหลือง (ช.วิ.(ไทย) ๒๖/๗๙๕/๙๑)
- อุบะทอง :** ดอกไม้ทำด้วยทองที่ร้อยเป็นสายแล้วเข้าพวงอย่างพู่สำหรับห้อยกับมาลัย ห้อยระหว่างเฟื้อง หรือห้อยประดับข้างหูเป็นต้น ดังคำในมัลลิกาวิมานที่พระนารทเถระถามมัลลิกาเทพธิดาว่า เทพธิดาผู้สวมเกยรทอง ประดับอุบะทอง คลุมเรือนร่างด้วยข่ายทอง เธอผู้สวมศีรษะด้วยพวงมาลัยแก้วนานาชนิดเป็นใครกัน (ช.วิ.(ไทย) ๒๖/๖๕๘/๗๔)
- อุบัติ :** เกิดขึ้น, กำเนิด, เหตุให้เกิด ดังคำมหาวิงค์ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เรานั้นได้น้อมจิตไปเพื่อจตุปปาตญาณเห็นหมู่สัตว์ผู้กำลังจติ กำลังอุบัติ ทั้งชั้นต่ำและชั้นสูง (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๑๓/๖, ม.ม.(ไทย) ๑๒/๕๐๔/๕๔๑, ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๔/๑๐, ๑๖/๑๐/๑๕, ๑๖/๔๐/๘๑, ๑๖/๖๕/๑๒๖, อ.ง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๒๓/๑๘๗, ช.สุ.(ไทย) ๒๕/๕๒๓/๖๒๓)
- อุบาทว์ :** อัปรีช, จัญไร, ไม่เป็นมงคล ดังคำใน ทัพพมัลลปุตตเถราปทานที่พระ ทัพพมัลลปุตตเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนตอนหนึ่งไว้ว่า ครั้งนั้นข้าพเจ้าทั้งหลายเป็นภิกษุรวม ๗ รูปด้วยกัน ได้เห็นความอุบาทว์ที่ร้ายแรง แสดงเหตุถึงความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งศาสนา จึงเกิดความสังเวชใจ (ช.อุป.(ไทย) ๓๓/๑๓๔/๒๕๕)
- อุบัติเทพ :** เทพโดยอุบัติ ดังคำในเถรคาถาว่า อุบัติเทพมีฤทธิ์ มีเกียรติยศ มีจำนวนมากถึง ๑๐,๐๐๐ เหล่านี้ และหมู่พรหมทั้งหมดนั้น พวกกันมายืนประนมมือ นอบน้อมท่านพระธรรมเสนาบดีสารีบุตรผู้เป็นปราชญ์ เข้ามานสมอบัติได้อย่างอุกฤษฏ์ มีจิตตั้งมั่น, ในจุนิเทศอธิบายว่า เป็น ๑ เทพ ๓ จำพวก คือ ๑. สมมุติเทพ ๒. อุบัติเทพ ๓. วิสุทธิเทพ และอธิบายความหมายไว้ว่า เทวดาชั้นจาตุมหาราช เทวดาชั้นดาวดึงส์ เทวดาชั้นยามา เทวดาชั้นดุสิต เทวดาชั้นนิมมานรดี เทวดาชั้นปรนิมมิตวสวัตดี เทวดาผู้นับเนื่องในหมู่พรหมและเทวดาชั้นสูงขึ้นไปกว่านั้น เรียกว่าอุบัติเทพ (ช.เถร.(ไทย) ๒๖/๑๑๘๗/๕๓๓, ช.จู.(ไทย) ๓๐/๓๒/๑๖๐)

- อุปัติภพ :** ภพโดยอุปัติ หมายถึงภพที่ไปเกิด ดังคำในกุตุหลสาลาสูตรว่า ครูปุระณะ กัสสปะนั้น พยากรณ์สาวกผู้ล่วงลับดับไปในอุปัติภพทั้งหลายว่า ท่านโน้นเกิดในภพโน้น ท่านโน้นเกิดในภพโน้น แม้สาวกใดของครูปุระณะ กัสสปะนั้นเป็นอุตมบุรุษ เป็นบรมบุรุษ ได้บรรลุผลที่ควรบรรลุอย่างยิ่ง ท่านก็พยากรณ์สาวกนั้นผู้ล่วงลับดับไปในอุปัติภพทั้งหลายว่า ท่านโน้นเกิดในภพโน้น ท่านโน้นเกิดในภพโน้น (ส.สหา.(ไทย) ๑๘/๔๑๘/๔๙๑,๑๘/๔๑๘/๔๙๒)
- อุบาย :** วิธีสำหรับประกอบ, หนทาง, วิธีการ, กลวิธี ดังคำในมหาวิงค์ว่า พวกภิกษุฉัพพัคคีย์ ได้มีความคิดว่า พวกเราจะจำพรรษาในที่นี้ด้วยอุบายอย่างไรหนอ ลำดับนั้น พวกภิกษุฉัพพัคคีย์จึงเข้าไปนอนแทรกแซงภิกษุผู้เป็นเถระด้วยตั้งใจว่าเมื่อท่านมีความคับใจก็จักจากไปเอง หรือตั้งคำในมหาจุจกยสูตรที่กล่าวไว้ว่า อริยสาวกนั้นมิจิตที่วิจิกิจฉากลุ่มรุ่มไม่ได้ ที่วิจิกิจฉากรอบงำไม่ได้อยู่ และรู้อุบายเครื่องสลัดวิจิกิจฉาที่เกิดขึ้นแล้วตามความเป็นจริง อริยสาวกนั้นย่อมละวิจิกิจฉานั้นพร้อมทั้งอนุสัยได้ หรือตั้งคำในมหาจักจางนสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า กัจจางนะ โดยมากโลกนี้ยังพัวพันอยู่ด้วยอุบายและความยึดมั่นอันเป็นเหตุที่ใจเข้าไปตั้งมั่นถึมั่นและนอนเนื่อง แต่อริยสาวกไม่เข้าไปถึมั่นอุบายและความยึดมั่นอันเป็นเหตุที่ใจเข้าไปตั้งมั่นถึมั่นและนอนเนื่อง (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๑๑๙/๒๙๙, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๓๑/๑๔๕,๑๓/๒๑๐/๒๔๘,๑๓/๒๑๒/๒๕๐,ม.อ.(ไทย) ๑๔/๒๒/๓๑,๑๔/๓๓/๔๒,๑๔/๒๙๐/๓๕๐,ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๕/๒๔,ส.ช.(ไทย) ๑๓/๓/๑๒,๑๓/๔/๑๖,๑๓/๑๑๒/๒๐๖,ส.ม.(ไทย) ๑๙/๓๘๕/๒๔๒,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๓๕/๕๖,ช.วิ.(ไทย) ๒๖/๑๐๔๕/๑๓๐,ช.ช.เอกก.(ไทย) ๒๗/๑๖/๗) ; ในภาษาไทยใช้หมายถึง เล่ห์เหลี่ยมด้วย
- อุบายกำจัดอาฆาต :** วิธีการกำจัดความโกรธเคือง ,ในปฐมอาฆาตปฏิวินยสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย อุบายกำจัดอาฆาต ๕ ประการนี้ เป็นเครื่องกำจัดอาฆาตที่เกิดขึ้นแก่ภิกษุได้อย่างสิ้นเชิง อุบายกำจัดอาฆาต ๕ ประการ คือ ๑.ภิกษุพึงเจริญเมตตาในบุคคลผู้ที่ตนเกิดอาฆาต๒ ภิกษุพึงกำจัดอาฆาต ในบุคคลนั้นอย่างนี้ ๒.ภิกษุพึงเจริญกรุณาในบุคคลผู้ที่ตนเกิดอาฆาตภิกษุพึงกำจัดอาฆาตในบุคคลนั้นอย่างนี้ ๓. ภิกษุพึงเจริญอุเบกขาในบุคคลผู้ที่ตนเกิดอาฆาตภิกษุพึงกำจัดอาฆาตในบุคคลนั้นอย่างนี้ ๔. ภิกษุไม่พึงระลึกถึง ไม่พึงมนสิการถึงบุคคลผู้ที่ตนเกิดอาฆาต ภิกษุพึงกำจัดอาฆาตในบุคคลนั้นอย่างนี้ ๕.ภิกษุพึงนึกถึงความเป็นผู้มีกรรมเป็นของตนให้มั่นในบุคคลผู้ที่ตนเกิดอาฆาตนั้น ดังนี้ว่า ท่านผู้นี้เป็นผู้มีกรรมเป็นของตน เป็นผู้รับผลของกรรม มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย ทำกรรมใดไว้ จะเป็นกรรมดีหรือกรรมชั่วก็ตามย่อมเป็นผู้รับผลของกรรมนั้นภิกษุพึงกำจัดอาฆาตในบุคคลนั้นอย่างนี้,ในทุติยอาฆาตปฏิวินยสูตร พระสารีบุตรกล่าวว่า ผู้มีอายุทั้งหลาย อุบายกำจัดอาฆาต ๕ ประการนี้ เป็นเครื่องกำจัดอาฆาตที่เกิดขึ้นแก่ภิกษุได้อย่างสิ้นเชิง (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๖๑/๒๖๕,๒๒/๑๖๒/๒๖๖),ในปริวารกล่าวไว้ว่า อุบายกำจัดอาฆาตวัตถุมิ ๙ ก็มี มีปรากฏในอาฆาตปฏิวินยสูตร (อง.นวก.(ไทย) ๒๓/๓๐/๔๙๒)

มี ๑๐ ก็มี มีปรากฏในอาฆาตปฏิวินยสูตร (วิ.ป.(ไทย) ๘/๓๒๙/๔๘๘,อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๘๐/๑๗๘)

อุบายเครื่องสลัด : วิธีการสลัดออก หมายถึงทางสลัดทวิภูฏี ๒ คือ (๑) ภวทวิภูฏี (๒) วิภวทวิภูฏี ดังคำใน จุฬสีหนาทสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่งไม่รู้ ชัดความเกิดความดับ คุณ โทษและอุบายเครื่องสลัดทวิภูฏี ๒ ประการนี้ตามความเป็นจริง (ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๑๔๒/๑๓๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ภวทวิภูฏี หมายถึงสัสสตทวิภูฏี ความเห็นว่าเที่ยง วิภวทวิภูฏี หมายถึงอุจเฉททวิภูฏี ความเห็นว่าขาดสูญ (ม.ม.ุ.อ. (บาลี) ๑/๑๔๒/๓๓๐)

อุบายเครื่องสลัดผัสสายตนะ : วิธีสลัดอายตนะ ๖ มีตาเป็นต้น ดังคำในสามัญญผลสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เมื่อใดภิกษุรู้ชัดถึงความเกิด ความดับ คุณ โทษแห่งผัสสายตนะ ๖ และอุบายเครื่องสลัดผัสสายตนะเหล่านั้นออกตามความเป็นจริง เมื่อนั้นเธอย่อมรู้ชัดยิ่งกว่าสมณพราหมณ์เหล่านั้น หรือดังคำในปฐมโกสโลสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย สมณพราหมณ์พวกหนึ่งบัญญัตินิพพานอันยอดเยี่ยมในปัจจุบัน มีอยู่ ความหลุดพ้นแห่งจิตเพราะไม่ถึงมัน เพราะรู้ความเกิด ความดับ คุณ โทษและอุบายเครื่องสลัดผัสสายตนะ ๖ ประการ ตามความเป็นจริง นี้เลิศกว่าสมณพราหมณ์ผู้บัญญัตินิพพานอันยอดเยี่ยมในปัจจุบัน (ที.สี.(ไทย) ๙/๑๔๕/๔๕,อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๒๙/๗๕)

อุบายเครื่องสลัดเวทนา : วิธีสลัดเวทนา ดังคำในพรหมชาลสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เรื่องนี้ตถาคตรู้ชัดว่า มูลเหตุแห่งทวิภูฏีเหล่านี้ที่บุคคลยึดถืออย่างนี้แล้ว ย่อมมีคติและภพหน้าอย่างนั้น ๆ ตถาคตรู้มูลเหตุนี้ชัด และยังรู้ชัดยิ่งขึ้นไปกว่านั้นอีกจึงไม่ยึดมั่นเมื่อไม่ยึดมั่นจึงรู้ความดับด้วยตนเองรู้วามเกิดความดับคุณ โทษ และอุบายเครื่องสลัดเวทนาออกตามความเป็นจริง ตถาคตจึงหลุดพ้นเพราะไม่ยึดมั่นถือมั่น (ที.สี.(ไทย) ๙/๓๖/๑๖,๙/๕๑/๒๑,๙/๕๙/๒๔,๙/๗๒/๓๐)

อุบายเป็นเครื่องกำจัดความอาฆาต : วิธีกำจัดความโกรธเคือง มีปรากฏในสังคีตีสสูตรและอาฆาตปฏิวินยสูตร กล่าวไว้ว่า มี ๙ อย่าง เช่น บุคคลย่อมกำจัดอาฆาตว่า ‘ผู้นี้ได้ทำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่เรา การ ทำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่เรานั้นจะหาได้ในผู้นี้แต่ที่ไหน (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๕๙/๔๒๒,อง.นวก.(ไทย) ๒๓/๓๐/๔๙๒)

อุบายสลัดออกจากทุกข์ : วิธีสลัดออกจากทุกข์ หมายถึงหนทางพ้นทุกข์ ดังคำในมหาปทานสูตรว่า พระวิปัสสีโพธิสัตว์ประทับหลีกเร้นอยู่ในที่สงัด ทรงมีพระรำพึงอย่างนี้ว่า สัตว์โลกนี้ ถึงความคับคั้น จึงเกิด แก่ ตาย จุดีและอุปบัติ ก็บุคคลผู้ไม่รู้อุบายสลัดออกจากทุกข์ คือขรา(ความแก่)มรณะ(ความตาย)นี้ เมื่อไร จึงจะพ้นจากทุกข์คือขรามรณะนี้ได้ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๕๗/๓๑,๑๖/๑๐/๑๕,ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๖๕/๑๒๖)

อุบายสลัดออกจากเนวสัญญานาสัญญายตนะ : วิธีสลัดออกจากเนวสัญญานาสัญญายตนะ ดังคำใน มหานิทานสูตรที่ พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า อานนท อายตนะที่ ๒ คือเนวสัญญานาสัญญายตนะ ผู้ที่รู้เนวสัญญานาสัญญายตนะนั้น รู้ความเกิด รู้ความดับ รู้คุณ รู้ โทษของเนวสัญญานาสัญญายตนะนั้นและรู้อุบายสลัดออกจากเนวสัญญานา

สัญญาตนะนั้น เขาควรจะเพลิดเพลินในแนวสัญญาสัญญาตนะนั้นอยู่อีกหรือ พระอานนท์กราบทูลว่าไม่ควร (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๒๘/๗๔)

อุบายสลัดออกจากวิญญานฐิติ : วิธีสลัดออกจากวิญญานฐิติ ทั้ง ๗ ดังคำในมหานิทานสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า อานนท์ ในวิญญานฐิติ ๗ ประการนั้น เช่นในวิญญานฐิติที่ ๑ ว่า สัตว์ทั้งหลายผู้มีกายต่างกัน มีสัญญาต่างกัน คือมนุษย์บางพวก เทพบางพวกและ วินิปาติกะบางพวก ผู้ที่รู้วิญญานฐิตินั้น รู้ความเกิด รู้ความดับ รู้คุณ รู้โทษของ วิญญานฐิตินั้นและรู้อุบายสลัดออกจากวิญญานฐิตินั้น เขาควรจะเพลิดเพลินใน วิญญานฐิตินั้นอยู่อีกหรือ พระอานนท์กราบทูลว่าไม่ควร (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๒๘/๗๔)

อุบายสลัดออกจากอสังขญีสัตตตายตนะ : วิธีสลัดออกจากอสังขญีสัตตตายตนะ ดังคำในมหานิทานสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า อานนท์ ในอายตนะ ๒ ประการนั้น อายตนะที่ ๑ คืออสังขญีสัตตตายตนะ ผู้ที่รู้สังขญีสัตตตายตนะนั้น รู้ความเกิด รู้ความดับรู้คุณรู้โทษของอสังขญีสัตตตายตนะนั้น และรู้อุบายสลัดออกจากอสังขญีสัตตตายตนะนั้นเขาควรจะเพลิดเพลินในอสังขญีสัตตตายตนะนั้นอยู่อีกหรือ พระอานนท์กราบทูลว่าไม่ควร (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๒๘/๗๔)

อุบาลี, กุมาร : ชื่อกุมารคนหนึ่ง ชาวกรุงราชคฤห์ เป็นหัวหน้าเด็ก ๑๗ คน ภายหลังพ่อแม่ให้บวชดังคำในมหาวิภังค์ว่า ในกรุงราชคฤห์ มีเด็กชายผู้เป็นเพื่อนกัน ๑๗ คน เด็กชายอุบาลีเป็นหัวหน้าของเด็กเหล่านั้น หรือดังคำที่เด็กชายอุบาลีกล่าวกับพวกเด็กว่า เพื่อนทั้งหลาย มาเถิด พวกเราจะไปบวชในสำนักพระสมณะเชื้อสายศากยบุตร (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๔๐๒/๕๑๓, วิ.ม.(ไทย) ๔/๙๙/๑๕๒, ๔/๙๙/๑๕๓)

อุบาลี, คหบดี : ชื่อคหบดีคนหนึ่ง ผู้เป็นหัวหน้า เป็นศิษย์ของนิครนถ์ นาฏบุตร ดังคำว่า นิครนถ์ นาฏบุตร นั่งอยู่กับบริษัทคฤหัสถ์เป็นจำนวนมากซึ่งเป็นกลุ่มชาวบ้านพาลกะมีคหบดีชื่ออุบาลีเป็นหัวหน้าได้เห็นนิครนถ์ชื่อที่ขมตปัสสีเดินมาแต่ไกล จึงทักทายและทราบความจริงว่าได้โต้ตอบกับพระผู้มีพระภาค ภายหลัง อุบาลีคหบดีอุบาลีอาสาได้วาทะกับพระพุทธเจ้า ภายหลังจากการโต้วาทะแล้ว เขาบรรลุธรรมแสดงตนเป็นอุบาสกของพระสมณโคดม ดังคำในท้าวของอุบาลีว่าทสุตราว่า อุบาลีคหบดีเห็นธรรม บรรลุธรรม รู้ธรรม หยั่งลงสู่ธรรม หมดความสงสัย ไม่มีคำถามใด ๆ มีความแก้แกล้งไม่ต้องเชื่อใครอีกในหลักคำสอนของพระศาสดา (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๕๕/๕๖, ๑๓/๗๐/๖๖, ๑๓/๗๕/๗๒)

อุบาลี, ช่างกลบก : ชื่อช่างตัดผมของเจ้าศากยะ ภายหลังออกบวชพร้อมกับเจ้าศากยะแต่ได้บวชออก ดังคำในจูฬวรรคว่า พระเจ้าภททิสศากยะ เจ้าอนุรุทธะ เจ้าอานนท์ เจ้าภคเจ้า กิมพิละและเจ้าเทวทัต กับอุบาลีซึ่งเป็นช่างกลบก รวมเป็น ๗ คน เสด็จออกพร้อมด้วยเสนา ๔ เหล่า หรือดังคำว่า พระผู้มีพระภาคจึงโปรดให้อุบาลีผู้เป็นช่างกลบกบวชก่อน แล้วให้ศากยกุมารบวชภายหลังในอุปทานกล่าวไว้ว่า เขาถูกกุกุศลมูลตักเตือนแล้วจตุติจากสวรรค์ชั้นดุสิตแล้ว เป็นคนต่ำต้อยโดยชาติกำเนิดชื่อว่าอุบาลี (วิ.จู.(ไทย) ๗/๓๓๑/๑๗๐, ๗/๓๓๑/๑๗๑, ๗/๓๓๑/๑๗๒, ๗/๓๕๕/๒๒๑, ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๗/๑๖๙)

อุบาสี,ภิกษุ : พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เดิมเป็นกัลลภของเจ้าศากยะ ได้ออกบวชที่อนุปิยัมพวัน พร้อมกับพระอานนท์และพระอนุรุทธะ เป็นต้น มีอุปชฌาย์ชื่อพระกัปปิตก ครั้นบวชแล้ว เรียนกรรมฐาน จะไปอยู่ป่า พระพุทธเจ้าไม่ทรงอนุญาต ท่านเล่าเรียนและเจริญวิปัสสนาไม่ซำก็สำเร็จพระอรหัต เป็นผู้มีความรู้ความเข้าใจเชี่ยวชาญในพระวินัยมาก จนพระพุทธเจ้าทรงยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในบรรดาภิกษุผู้ทรงพระวินัย (วินัยธร) ดังคำว่า อุบาสีเลิศกว่าภิกษุสาวกทั้งหลายของเรา ผู้ทรงวินัย พระอุบาสีเป็นกำลังสำคัญในคราวทำปฐมสังคายนา คือเป็นผู้วิสันนาพระวินัย มีปรากฏในจุฬารัตน ดังคำว่า ท่านพระอุบาสีตอบคำถามเกี่ยวกับพระวินัย (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๗๘/๖๖, ๑/๑๕๘/๑๓๒, วิ.มหา.(ไทย) ๒/๕๑๗/๔๒, ๒/๑๙๒/๓๕๖, ๒/๔๓๘/๕๔๘, วิ.ภิกขุณี.(ไทย) ๓/๑๐๒๘/๒๖๘, วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๑๐/๑๓๕, ๔/๑๑๓/๑๗๘, วิ.ม.(ไทย) ๕/๔๐๐/๒๘๘, ๕/๔๐๐/๒๘๙, ๕/๔๐๐/๒๙๐, วิ.จ.ญ.(ไทย) ๗/๔๓๙/๓๗๘, อง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๒๒๘/๒๙)

อุบาสก : ชายผู้นั่งใกล้พระรัตนตรัย, คนใกล้ชิดพระศาสนา, คฤหัสถ์ผู้ชายที่แสดงตนเป็นคนนับถือพระพุทธศาสนาโดยประกาศถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะปฐมอุบาสกผู้ถึงสรณะ ๒ ได้แก่ตปุสสะและภัลลิกะ ปฐมอุบาสกผู้ถึงไตรสรณะ คือบิดาของพระยสะอุบาสกผู้เป็นอริยสาวก ได้รับยกย่องเป็นเอตทัคคะ รวม ๑๐ ตำแหน่งเช่น ตปุสสะและภัลลิกะ สองวาณิช เป็นเอตทัคคะ ในบรรดาอุบาสกสาวกผู้ถึงสรณะเป็นปฐม สุกทัตตะ อนาถปิณฑิกคหบดี เป็นเอตทัคคะ ในบรรดาอุบาสกสาวกผู้เป็นทายกอุบาสกที่พระพุทธเจ้าตรัสยกย่องว่าเป็น “ตุลา” คือเป็นตรา หรือเป็นแบบอย่างสำหรับอุบาสกทั้งหลาย เป็นอัครอุบาสก ๒ ท่าน ได้แก่ จิตตคหบดี และเจ้าชายหัตถกะอาฬวณะดังคำว่า จิตตคหบดีชาวเมืองมัจฉีกาสิมภ์เลิศกว่าอุบาสกสาวกทั้งหลายของเราผู้เป็นธรรมกถิก หรือดังคำว่า หัตถกอุบาสกชาวกรุงอาฬวีเลิศกว่าอุบาสกสาวกทั้งหลายของเรา ผู้สังเคราะห์บริษัทด้วยสังคหวัตถุ ๔ หรือดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า จิตตคหบดีและหัตถกอุบาสกชาวเมืองอาฬวีนี้เป็นบรรพัตฐาน เป็นมาตรฐานของอุบาสกสาวกของเรา (ที.สี.(ไทย) ๙/๒๕๐/๘๕, ๙/๒๙๙/๑๐๙, ๙/๒๙๙/๑๑๐, ๙/๓๑๙/๑๒๓, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๕๗/๑๐๒, ๑๐/๑๖๘/๑๑๔, ๑๐/๑๖๘/๑๑๕, ๑๐/๑๗๕/๑๒๓, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๖๓/๑๒๔, ๑๑/๒๐๔/๑๖๖, อง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๒๕๐-๒๕๑/๓๐, อง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๑๓๓/๑๑๗) ; *ดูตุลา, เอตทัคคะ*

อุบาสกธรรม : ธรรมของอุบาสกอุบาสิกา ดังคำในจันฑาลสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย อุบาสกประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ เป็นอุบาสกแก้ว เป็นอุบาสกปทุม และเป็นอุบาสกบุณฺทริก ธรรม ๕ ประการ อะไรบ้าง คือ ๑. เป็นผู้มีศรัทธา ๒. เป็นผู้มึศีล ๓. เป็นผู้ไม่ถ่อมลงคลั่งต่ำข่าว เชื่อกรรมไม่เชื่อมงคล๔.ไม่แสวงหาผู้รับทักษิณานอกศาสนานี้ ๕.ทำอุปกะระในศาสนานี้ก่อน ภิกษุทั้งหลาย อุบาสกประกอบด้วยธรรม ๕ ประการนี้แลเป็นอุบาสกแก้ว เป็นอุบาสกปทุม และเป็นอุบาสกบุณฺทริก (ดูประกอบใน อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๗๕/๒๙๓, พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์) ; *ดู สมบัติของอุบาสกอุบาสิกา ดู ตุลา,เอตทัคคะ*

- อุบาสกแก้ว :** ชายผู้นั่งใกล้พระรัตนตรัยดีเลิศ, คนใกล้ชิดพระศาสนาอย่างดี, คฤหัสถ์ผู้ชายชั้นเลิศที่แสดงตนเป็นคนนับถือพระพุทธศาสนาโดยประกาศถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะ ประกอบด้วยคุณธรรม ๕ คือ มีศรัทธา มีศีล ไม่ถือมงคตื้นเขิน ข้างเอกรกรรมไม่เชื่อมงคตื้นเขิน ข้าง ไม่แสวงหาผู้รับทักษิณทานนอกศาสนาและทำอุปการะในศาสนา (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๗๕/๒๙๓)
- อุบาสกจันฑาล :** อุบาสกชั้นเลว อุบาสกที่มีคุณธรรมต่ำ ดังในจันฑาลสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย อุบาสกประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ เป็นอุบาสกจันฑาล เป็นอุบาสกเศร้าหมอง และเป็นอุบาสกนารังเกียจ ธรรม ๕ ประการ คือ ๑. เป็นผู้ไม่มีศรัทธา ๒.เป็นผู้ทุศีล ๓. เป็นผู้ถือมงคตื้นเขินข้างเอกรกรรม ๔.แสวงหาผู้รับทักษิณทานนอกศาสนา ๕.ทำอุปการะนอกศาสนาก่อน (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๗๕/๒๙๒)
- อุบาสกบริษัท :** ชุมชนคืออุบาสก ,เป็น ๑ ในบริษัท ๔ ดังคำในมหาปริณีพพานสูตรและ อานันทอัศจรรย์สูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ถ้าอุบาสกบริษัทเข้าพบอานนท์ แม้เพียงได้พบก็มีใจยินดีถ้าอานนท์ แสดงธรรมในอุบาสกบริษัทนั้น แม้เพียงแสดงธรรมก็มีใจยินดี อุบาสกบริษัทยังไม่เต็มอิม เมื่ออานนท์หยุดแสดง (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๐๙/๑๕๖,๒๑/๑๒๙/๑๙๘)
- อุบาสกบุญชริก :** ชื่ออุบาสกผู้เลิศ เป็นผู้ประกอบด้วยอุบาสกธรรม ๕ ประการ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๗๕/๒๙๓) ; ดู อุบาสกธรรม
- อุบาสกปทุม :** ชื่ออุบาสกผู้เลิศ เป็นผู้ประกอบด้วยอุบาสกธรรม ๕ ประการ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๗๕/๒๙๓) ; ดู อุบาสกธรรม
- อุบาสกผู้ถึงสรณะ :** อุบาสกผู้ถึงพระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์เป็นสรณะ ดังคำในคณกโมคคัลลานสูตรที่คณกโมคคัลลานพราหมณ์ ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า ข้าพระองค์นี้ขอถึงท่านพระโคตม พร้อมทั้งพระธรรมและพระสงฆ์ว่าเป็นสรณะ ขอท่านพระโคตมโปรดทรงจำข้าพระองค์ไว้ว่าเป็นอุบาสกผู้ถึงสรณะ ตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไปจนตลอดชีวิต,ในปณตปาตปาริสุทธิสูตร พราหมณ์และคหบดีชาวบ้านนครวิเทได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคทำนองเดียวกัน,ใน ติมพรุกขสูตร ติมพรุกขปริพาชกได้กราบทูลว่า ท่านพระโคตม พระภาชิตของพระองค์ชัดเจนไพเราะยิ่งนักท่านพระโคตม พระภาชิตของพระองค์ชัดเจนไพเราะยิ่งนักฯลฯข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์นี้ขอถึงท่านพระโคตมพร้อมทั้งพระธรรมและพระสงฆ์เป็นสรณะขอท่านพระโคตมโปรดทรงจำข้าพระองค์ไว้ว่าเป็นอุบาสกผู้ถึงสรณะ ตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไปจนตลอดชีวิต (ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๗๘/๘๔,๑๔/๔๓๗/๔๙๘,ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๘/๓๑)
- อุบาสกสาวก :** สาวกผู้เป็นอุบาสก มี ๒ จำพวก คือ (๑) ชายผู้ยังเป็นคฤหัสถ์ นุ่งขาวห่มขาว ประพฤติพรหมจรรย์ เป็นผู้เฝียบแหลม (๒) ชายผู้เป็นคฤหัสถ์ นุ่งขาวห่มขาวบริโภคนาม เป็นผู้เฝียบแหลม ดังคำในปาสาทิกสูตรว่า อุบาสกสาวกของศาสดานั้นเป็นคฤหัสถ์ นุ่งขาวห่มขาว ประพฤติพรหมจรรย์เป็นผู้เฝียบแหลม,อุบาสกสาวกของ

ศาสदानัน เป็นคฤหัสถ์นุ่งขาวห่มขาว บริโศคกาม เป็นผู้เฉียบแหลม (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๗๔/๑๓๕,๑๑/๑๗๕/๑๓๖)

อุบาสกอุบาสิกา : ชายหญิงผู้นั่งใกล้พระรัตนตรัย,คนใกล้ชิดพระศาสนาที่เป็นชายและหญิง ดังคำใน มหาวิงศ์ว่า ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ หมู่บ้านภัททวดีตามพระ อัยยาศัยแล้วจึงเสด็จจาริกไปทางกรุงโกสัมพี พวกอุบาสกอุบาสิกาชาวกรุงโกสัมพี ทราบข่าวว่า พระศาสดาต่อสู้อภัยกับนาคที่ทำอัมพติดถะ หรือดังคำว่า พวกอุบาสก อุบาสิกาชาวปาฏลิกาม ทราบอาการที่พระผู้มีพระภาคทรงรับนิมนต์แล้วจึงลุกจากที่ นั่ง ถวายอภิวาทพระผู้มีพระภาคกระทำประทักษิณ (วิ.ม.หา.(ไทย) ๒/๓๒๖/๔๖๓, ที. ม.(ไทย) ๑๐/๑๔๙/๙๓,๑๐/๑๕๑/๙๕,๑๐/๒๗๓/๒๐๕)

อุบาสิกา : หญิงผู้นั่งใกล้พระรัตนตรัย,คนใกล้ชิดพระศาสนาที่เป็นหญิง,คฤหัสถ์ผู้หญิงที่แสดงตน เป็นคนนับถือพระพุทธศาสนา โดยประกาศถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะปฐมอุบาสิกา ได้แก่ มารดา (นางสุชาดา) และภรรยาเก่าของพระยสะอุบาสิกาผู้เป็นอริยสาวิกา ได้รับยกย่องเป็นเอตทัคคะ รวม ๑๐ ตำแหน่งเช่น นางสุชาดา เป็นเอตทัคคะใน บรรดาอุบาสิกาสาวิกาผู้ถึงสรณะเป็นปฐม นางวิสาขา เป็นเอตทัคคะในบรรดา อุบาสิกาสาวิกาผู้ยินดีในการถวายทาน อุบาสิกาที่พระพุทธเจ้าตรัสยกย่องว่าเป็น “ตุลา” คือเป็นตราชู หรือเป็นแบบอย่างสำหรับอุบาสิกาทั้งหลาย เป็นอัครอุบาสิกา ๒ ท่าน ได้แก่ ชุชุตตราและเวฬุภักณุกีนันทมารดา ดังคำในอายาจนสูตรที่พระผู้มี พระภาคตรัสว่า อุบาสิกาชุชุตตราและอุบาสิกาเวฬุภักณุกีนันทมาตานิเป็นบรรทัด ฐาน เป็นมาตรฐานของอุบาสิกาสาวิกาของเรา (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๖๘/๑๑๕,๑๐/ ๑๗๕/๑๒๓,๑๐/๑๗๖/๑๒๕,ที.ม.(ไทย)๑๑/๑๖๓/๑๒๔,๑๑/๒๐๔/๑๖๖,๑๑/๒๑๐/ ๑๗๑,๑๑/๒๒๘/๑๘๖,ม.ม.ุ.(ไทย)๑๒/๖๐/๕๑,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๗๐/๖๖,๑๓/๗๒/ ๖๗,อง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๒๕๘-๒๕๙/๓๒,อง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๑๓๔/๑๑๗)

อุบาสิกาบริษัท : ชุมชนคืออุบาสิกา,เป็น ๑ ในบริษัท ๔ ดังคำในมหาปริณิพพานสูตรและอานันท์ อัจฉริยสูตรว่า ถ้าอุบาสิกาบริษัทเข้าพบอานันท์ แม้เพียงได้พบก็มีใจยินดี ถ้าอานันท์ แสดงธรรมในอุบาสิกาบริษัทนั้น แม้เพียงแสดงธรรม ก็มีใจยินดี อุบาสิกาบริษัทยังไม่ เต็มอิม เมื่ออานันท์หยุดแสดง (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๐๙/๑๕๖,๑๐/๒๐๙/๑๕๗,อง. จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๒๙/๑๙๘)

อุบาสิกาสาวิกา : สาวกผู้เป็นอุบาสิกา มี ๒ จำพวก คือ (๑) หญิงผู้ยังเป็นคฤหัสถ์ นุ่งขาวห่มขาว ประพฤติพรหมจรรย์ เป็นผู้เฉียบแหลม (๒) หญิงผู้เป็นคฤหัสถ์ นุ่งขาวห่มขาวบริโศค กาม เป็นผู้เฉียบแหลม ดังคำในปาสาทิกสูตรว่า อุบาสิกาสาวิกาของศาสदानันเป็น คฤหัสถ์ นุ่งขาวห่มขาว ประพฤติพรหมจรรย์เป็นผู้เฉียบแหลม,อุบาสิกาสาวิกาของ ศาสदानันเป็นคฤหัสถ์นุ่งขาวห่มขาว บริโศคกาม เป็นผู้เฉียบแหลม (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๗๔/๑๓๕,๑๑/๑๗๕/๑๓๖)

อุเบกขา : ๑. ความวางใจเป็นกลาง ไม่เอนเอียงด้วยชอบหรือชัง, ความวางใจเฉยได้ไม่ยินดียิน ร้าย เมื่อใช้ปัญญาพิจารณาเห็นผลอันเกิดขึ้นโดยสมควรแก่เหตุและรู้ว่าพึงปฏิบัติ ต่อไปตามธรรมหรือตามควรแก่เหตุนั้น, ความรู้จักวางใจเฉยดู เมื่อเห็นเขารับผิดชอบ

ตนเองได้หรือในเมื่อเขาควรต้องได้รับผลอันสมควรแก่ความรับผิดชอบของเขาเอง ,ความวางที่เฉยค้อยอยู่ในเมื่อคนนั้นๆสิ่งนั้นๆ ดำรงอยู่หรือดำเนินไปตามควรของเขาตามควรของมัน ไม่เข้าข้างไม่ตกเป็นฝักฝ่าย ไม่สอดใส่ ไม่จู้จี้สาระแนไม่ก้าวก่าย แทรกแซง (ข้อ ๔ ในพรหมวิหาร ๔, ข้อ ๗ ในโพชฌงค์ ๗, ข้อ๑๐ ในบารมี ๑๐, ข้อ ๙ ในวิปัสสนูปกิเลส ๑๐) ดังคำอธิบายตติยฌานและจตุตถฌานว่า เพราะปิติจาง คลายไปแล้ว เรามีอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ เสวยสุขด้วยนามกาย ได้บรรลุตติย ฌานที่พระอริยะทั้งหลายสรรเสริญว่า ผู้มีอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข เพราะละสุขและ ทุกข์ได้แล้ว เพราะโสมนัสและโทมนัสดับไปก่อนแล้ว เราได้บรรลุตตุตถฌานที่ไม่มี ทุกข์ ไม่มีสุข มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขาอยู่ หรือดังคำในกฏฐปุณสูตรที่พระผู้มีพระ ภาควรรัสว่า อุปกชินทรีย์เกิดขึ้นเพราะอาศัยผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขาเวทนา ภิกษุนี้วางเฉยก็รู้ชัดว่า เรวางเฉย เพราะผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขาเวทนานั้น แลดับไป เธอก็รู้ชัดว่า อุปกชินทรีย์ที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่ง อุเบกขาเวทนาที่เสวยอยู่อันเกิดจากผัสสะนั้นดับไป ระบุไป (วิมทา.(ไทย)๑/๑๑/ ๒๕๔๙,ที.สี.(ไทย)๙/๙๗/๓๘,๙/๙๘/๓๘,๙/๒๓๐/๗๖,๙/๒๓๒/๗๗,๙/๒๓๗/ ๑๐๑,๙/๔๑๓/๑๗๘,ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๖๑/๑๙๔,๑๐/๓๕๙/๒๘๗,๑๐/๓๖๒/ ๒๘๘,๑๐/๓๖๒/๒๘๙,ที.ม.(ไทย) ๑๙/๕๐๙/๓๑๘)

๒. ความรู้สึกเฉยๆ ไม่สุขไม่ทุกข์ เรียกเต็มว่า อุเบกขาเวทนา (=อทุกขมสุข) ; (ข้อ ๓ ในเวทนา ๓) (ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๗๐/๓๐๓)

อรรถกถาอธิบายว่า เป็น ๑ ในเวทนา ๓ ได้แก่ (๑) สุขเวทนา ความรู้สึกเป็นสุข (๒) ทุกขเวทนา ความรู้สึกเป็นทุกข์ (๓) อทุกขมสุขเวทนาความรู้สึกเฉย ๆ หรือ เรียกว่าอุเบกขาเวทนา ส.นิ.อ. (ไทย) ๒/๖๓/๑๒๗)

อุเบกขาจิต :

จิตที่วางใจเป็นกลางไม่เอนเอียงด้วยชอบหรือชัง,จิตที่วางใจเฉยได้ไม่ยินดียินร้าย ดัง คำในเตวิชชสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุมีกรณัจจิต ฯลฯ มีมุกิตัจจิต ฯลฯ มี อุเบกขาจิตแผ่ไปตลอดทิศที่ ๑ ทิศที่ ๒ ทิศที่ ๓ ทิศที่ ๔ ทิศเบื้องบน เบื้องล่าง ทิศ เฉียง แผ่ไปตลอดโลกทั่วทุกหมู่เหล่าในที่ทุกสถาน ด้วยอุเบกขาจิตอันไพบุลย์ เป็น มหัคคตะ ไม่มีขอบเขต ไม่มีเวร ไม่มีความเบียดเบียนอยู่ หรือดังคำว่า พระเจ้ามหา สุตัสสนะ ทรงมีอุเบกขาจิตแผ่ไปตลอดทิศที่ ๑ ... ทิศที่ ๒ ... ทิศที่ ๓ ... ทิศที่ ๔ ...ทิศเบื้องบน ทิศเบื้องล่าง ทิศเฉียง แผ่ไปตลอดโลกทั่วทุกหมู่เหล่าในที่ทุกสถาน ด้วยอุเบกขาจิตอันไพบุลย์ เป็นมหัคคตะ ไม่มีขอบเขต ไม่มีเวร ไม่มี ความ เบียดเบียนอยู่ (ที.สี.(ไทย) ๙/๕๕๖/๒๔๕,ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๖๒/๑๙๔,๑๐/๓๒๗/ ๒๕๖,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๗๑/๔๙,๑๑/๗๒/๕๐,๑๑/๗๓/๕๒,๑๑/๑๑๐/๘๒,ม.ม. (ไทย) ๑๒/๗๗/๖๗,๑๒/๔๓๘/๔๖๘,๑๒/๔๕๙/๔๙๘,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๐/๒๒)

อุเบกขาเจโตวิมุตติ :ความหลุดพ้นทางใจเพราะอุเบกขา ดังคำในเตวิชชสูตรว่า วาเสฏฐะ กรรมที่ทำให้ พอประมาณในอุเบกขาเจโตวิมุตติที่บุคคลอบรมแล้วอย่างนี้ จะไม่เหลืออยู่ในรูปาว จรและอรูปราวจรเปรียบเหมือนคนเป่าสังข์ผู้แข็งแรงพึงให้ผู้อื่นได้ยินตลอดทั้ง ๔ ทิศ ได้โดยไม่ยาก วาเสฏฐะ นี้แลเป็นทางไปเพื่อความเป็นผู้อยู่ร่วมกับพรหม หรือดังคำว่า

เป็นไปไม่ได้เลยที่ภิกษุได้เจริญ อุเบกขาเจโตวิมุตติแล้ว ทำให้มากแล้ว ทำให้เป็นดุจ ยานแล้ว ทำให้เป็นที่ตั้งแล้ว ให้ตั้งมั่นแล้ว สั่งสมแล้ว พรารถแล้ว แต่ราคาก็ยัง ครอบงำจิตของภิกษุนั้นอยู่ ข้อนั้นเป็นไปไม่ได้เลย เพราะอุเบกขาเจโตวิมุตตินี้เป็น ชาติที่สลัดราคา, หรือตั้งคำในสุกสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เมื่อภิกษุนั้นเจริญ อุเบกขาเจโตวิมุตติอย่างนี้แล้ว กรรมใดเป็นประมาณที่ภิกษุทำแล้วกรรมนั้นจักไม่ เหลืออยู่ไม่คงอยู่ในกรรมอันเป็นรูปาวจรนั้น หรือตั้งคำใน เมตตาสหคตสูตรที่ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวอุเบกขาเจโตวิมุตติว่ามีอา กิณัจญ์อุบายตนถาวรเป็นอย่างไรสำหรับภิกษุผู้มีปัญญาอันเป็นโลกียะยังไม่รู้แจ้งวิมุตติ ที่ยอดเยี่ยมในธรรมวินัยนี้ หรือตั้งคำในกรชกยสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุ ทั้งหลาย อุเบกขาเจโตวิมุตตินี้ สตรีหรือบุรุษควรเจริญแท้ สตรีหรือบุรุษจะพาเอา กายนี้ไปไม่ได้ สัตว์ผู้จะต้องตายนี้เป็นผู้มีจิตเป็นเหตุ สัตว์นั้นย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า บาบกรรมอะไร ๆ ของเรา นี้ ที่กรชกยนี้เคยทำมาแล้ว บาบกรรมนั้นทั้งหมดเราพึง เสวยในอัตภาพนี้ จักไม่ติดตามไป ภิกษุทั้งหลาย อุเบกขาเจโตวิมุตติที่ภิกษุผู้มีปัญญา ในธรรมวินัยนี้ยังไม่แทงตลอดวิมุตติอันยิ่งอบรมแล้วอย่างนี้ ย่อมเป็นไปเพื่อความ เป็นอนาคามี หรือตั้งคำในอัฐกณาสกสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่าภิกษุนั้นพิจารณา เห็นดังนี้ย่อมรู้ชัดว่า ‘แม้อุเบกขาเจโตวิมุตตินี้ก็ถูกปรุงแต่งแล้วก็สิ่งใดสิ่งหนึ่งที่ถูกปรุง แต่งแล้ว สิ่งนั้นไม่เที่ยง มีความดับไปเป็นธรรมดา’ ภิกษุนั้นตั้งอยู่ในธรรมคือสมณะ และวิปัสสนานั้นแล้วย่อมบรรลुरुความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลายหากยังไม่บรรลुरुความ สิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลายก็จะเป็นโอปปาติกะเพราะสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ ประการสิ้น ไปด้วยความยินดีเพลิดเพลินในธรรม นั้นๆจักปรินิพพานในภพนั้น ไม่หวนกลับมา จากโลกนั้นอีก (ที.สี.(ไทย) ๙/๕๕๖/๒๔๕, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๒๖/๓๒๖, ๑๑/๓๕๖/ ๓๙๒, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๔๗๑/๕๙๖, ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๓๖๐/๔๑๑, ส.ม.(ไทย) ๑๙/ ๒๓๕/๑๗๗, อง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๓๘๓/๔๖, ๒๐/๓๘๔/๔๖, ๒๐/๓๘๕/๔๖, ๒๐/๓๘๖/ ๔๖, อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๒๑๙/๓๖๕)

อุเบกขามาน : ฆานที่มีอุเบกขา ตั้งคำในปฐมเมตตาสสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคลบางคนใน โลกนี้มีอุเบกขาจิตแผ่ไปตลอดทิศที่ ๑ ทิศที่ ๒ ... ทิศที่ ๓ ... ทิศที่ ๔ ... ทิศ เบื้องบน ทิศเบื้องล่าง ทิศเฉียง แผ่ไปตลอดโลกทั่วทุกหมู่เหล่าในที่ทุกสถานด้วย อุเบกขาจิตอัน ไพบูลย์ เป็นมหัคคตะ ไม่มีขอบเขต ไม่มีเวร ไม่มีกรรม เปียดเบียน อยู่อย่างนี้ เขาชอบใจอุเบกขามานนั้น ติดใจ อุเบกขามานนั้น และถึงความปลื้มใจ กับอุเบกขามานนั้น เขา ดำรงอยู่ในอุเบกขามานนั้น น้อมใจไปในอุเบกขามานนั้น ชอบอยู่กับอุเบกขามานนั้นโดยมาก ไม่เสื่อม เมื่อตายไปย่อมเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ ร่วมกับพวกเทวดาชั้นเวหัพพะลวะพวกเทวดาชั้นเวหัพพะลวะมีอายุประมาณ ๕๐๐ กัป คน ที่เป็นปุถุชนดำรงอยู่ในชั้นเวหัพพะลวะนั้นจนสิ้นอายุ ให้ระยะเวลาที่เป็นกำหนดอายุ ของเทวดา เหล่านั้นหมดไปแล้วไปสู่นรกบ้าง ไปสู่กำเนิดสัตว์ดิรัจฉานบ้าง ไปสู่แดน เปรตบ้าง ส่วนสาวกของพระผู้มีพระภาคดำรงอยู่ในชั้นเวหัพพะลวะนั้นจนสิ้นอายุให้ ระยะเวลาที่เป็นกำหนดอายุของเทวดาเหล่านั้นหมดไปแล้วปรินิพพานในภพนั้นแล นี้

และเป็นความแปลกกันเป็นความแตกต่างกันเป็นเหตุทำให้ต่างกันระหว่างอริยสาวกผู้
ได้สดับกับปุถุชนผู้ไม่ได้สดับ เมื่อคติและอุบัตียังมีอยู่ (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๒๕/
๑๙๓)

อุเบกขาที่ควรเสพ : ความวางเฉยที่ควรเจริญ เป็น ๑ ในอุเบกขา ๒ อย่าง ดังคำในสักกปัญหสูตรที่พระ
ผู้มีพระภาคตรัสว่า จอมเทพ เรากล่าวอุเบกขาไว้ ๒ อย่าง คืออุเบกขาที่ควรเสพและ
อุเบกขาที่ไม่ควรเสพ และตรัสอธิบายว่า บรรดาอุเบกขา ๒ อย่างนั้นอุเบกขาใด
บุคคลรู้ว่า เมื่อเราเสพอุเบกขานี้แล้ว อกุศลธรรมทั้งหลายเสื่อมลง กุศลธรรมทั้งหลาย
เจริญยิ่งขึ้น อุเบกขาเช่นนี้เป็นอุเบกขาที่ควรเสพ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๕๙/๒๘๗,๑๐/
๓๖๒/๒๘๘,๑๐/๓๖๒/๒๘๙)

อุเบกขาที่ไม่มีเหตุ : อุเบกขาที่เป็นอเหตุกะ ดังคำในปฏิฐานว่า จิตตสมุฏฐานรูปอาศัยอุเบกขาที่ไม่มี
เหตุเกิดขึ้น ในปฏิสนธิขณะที่เป็นอเหตุกะ ฯลฯ ท้ายวัตถุอาศัยอุเบกขาเกิดขึ้น
(อภิ.ป.(ไทย) ๔๓/๑๘๐/๕๒๓)

อุเบกขานิमित : นิमितคืออุเบกขา หมายถึงสภาวะเป็นกลาง ๆ (มัชฌัตตภาวะ) ที่เป็นเหตุ, เป็น ๑ ใน
นิमित ๓ คือ สมานินิมิต ปคคหนิमित และอุเบกขานิमित ดังคำในนิमितตสูตรที่พระผู้มี
พระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้บำเพ็ญอุจิจิตพึงมนสิการนิमित ๓ ประการตาม
สมควรแก่เวลา คือ ๑. พึงมนสิการสมานินิมิตตามสมควรแก่เวลา ๒. พึงมนสิการปคคห
นิमितตามสมควรแก่เวลา ๓. พึงมนสิการอุเบกขานิमितตามสมควรแก่เวลา ถ้าภิกษุผู้
บำเพ็ญอุจิจิตพึงมนสิการเฉพาะสมานินิมิตอย่างเดียว เป็นไปได้ที่จิตนั้นจะพึงเป็นไป
เพื่อความเกียจคร้าน ถ้าภิกษุผู้บำเพ็ญอุจิจิตพึงมนสิการเฉพาะปคคหนิमितอย่างเดียว
เป็นได้ที่จิตนั้นจะพึงเป็นไปเพื่อความฟุ้งซ่าน ถ้าภิกษุผู้บำเพ็ญอุจิจิตพึงมนสิการ
เฉพาะอุเบกขานิमितอย่างเดียว เป็นไปได้ที่จิตนั้นจะไม่พึงตั้งมั่นด้วยดีเพื่อความสิ้นอา
สวะ แต่เมื่อใดที่ภิกษุผู้บำเพ็ญอุจิจิตมนสิการสมานินิมิตตามสมควรแก่เวลา มนสิการ
ปคคหนิमितตามสมควรแก่เวลา และมนสิการอุเบกขานิमितตามสมควรแก่เวลา เมื่อนั้น
จิตนั้นย่อมอ่อน เหมาะแก่การใช้งาน ผุดผ่อง และไม่เสียหาย ตั้งมั่นด้วยดีเพื่อความ
สิ้นอาสวะ (อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๑๐๓/๓๔๕)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อุเบกขานิमित หมายถึงสภาวะเป็นกลาง ๆ (มัชฌัตต
ภาวะ) ที่เป็นเหตุ (อง.ติก.อ. (บาลี) ๒/๑๐๓/๒๕๕)

อุเบกขาบารมี : บารมีคือความวางเฉย มีกล่าวไว้ในชาดก พุทธรังษีและจรียาปิฎก เช่น ว่าด้วยพระ
มหานารทกัสสปะทรงบำเพ็ญอุเบกขาบารมี หรือดังคำในพุทธรังษีที่สุเมธดาบสกล่าว
ไว้ว่า เมื่อเราคั่นหาอยู่ ได้เห็นอุเบกขาบารมีเป็นข้อที่ ๑๐ ที่ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่
ทั้งหลายในปางก่อน ได้อบรมสั่งสมมา จึงเตือนตนเองว่า ‘ท่านจงยึดอุเบกขาบารมี
ข้อที่ ๑๐ นี้ บำเพ็ญให้มั่นคงก่อน ท่านเป็นผู้มีอุเบกขาเที่ยงตรง มั่นคง จักบรรลุ
สัมโพธิญาณได้ หรือดังคำในมหาโลมทังสจรียาที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เรานอนอยู่
ในป่าช้า เอาซากศพซึ่งมีแต่กระดูกทำเป็นหมอนหนุน เด็กชาวบ้านพวกหนึ่ง พวกกัน
แสดงอาการหยาบซำร้ายกจกน่านปการ อีกพวกหนึ่งรำเรงดีใจพากันนำของหอม
ดอกไม้ อาหาร และเครื่องบรรณาการต่าง ๆ เป็นอันมากมาให้เรา พวกใดนำทุกข์มา

ให้เรา และพวกได้นำสุขมาให้เรา เราเป็นผู้เสมอแก่เขาทั้งหมด ไม่มีความเอ็นดู ไม่มี
ความโกรธ เราเป็นผู้วางเฉยในสุขและทุกข์ในยศและความเสื่อมยศเป็นผู้เสมอในสิ่ง
ทั้งปวง นี่เป็นอุเบกขาบารมีของเรา (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๑๕๓/๓๖๓, ขุ.พุทฺธ.(ไทย)
๓๓/๑๖๑/๕๘๖,๓๓/๑๖๒/๕๘๖,๓๓/๑๖๔/๕๘๘,ขุ.จิริยา.(ไทย) ๓๓/๑๒๒/
๗๗๔,๓๓/๑๒๒/๗๗๕)

อุเบกขาปรมัตถบารมี : ปรมัตถบารมีคืออุเบกขา เป็นการบำเพ็ญบารมีเกี่ยวกับอุเบกขาขั้นสูงสุด ดัง
คำที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ในภพที่เราเป็นนกกแขกเต้า ๒ ครั้ง เป็นอุเบกขาบารมี
๒๔ ในภพที่เราเป็นโลมหังสบัณฑิต เป็นอุเบกขาปรมัตถบารมี ๒๖ (ขุ.จิริยา.(ไทย)
๓๓/๑๒๒/๗๗๕) ดูประกอบในโลมหังสชาติก ดังคานานี้ได้ปรากฏแจ่มแจ้งแก่นักบวช
ซีเปลือยโพธิสัตว์ว่าเราเราร้อนแล้วเปียกชุ่มอยู่ในป่าอันน่าสะพรึงกลัวผู้เดียว เปลือย
กายไม่ได้ผิงไฟ เป็นมุนีชวนชวายนในการแสวงหาพรหมจรรย์ (ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/
๙๔/๓๙)

ในพุทธापทาน พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ต่อไปนี้ ขอให้เธอทั้งหลายผู้มีใจหมัดจด
จงฟังประวัติในอดีตชาติของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย พระพุทธเจ้าผู้ทรงเป็นพระธรรม
ราชาสมบุรณ์ด้วยบารมี ๓๐ ประการนับไม่ถ้วน (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๕/๒) ,เป็นบารมี
ข้อ ๑๐ ขึ้นปรมัตถ์ ดังคำว่า บารมี ๓๐ ประการ คือ ทาน ศีล เนกขัมมะ ปัญญา
วิริยะ ขันติ สัจจะ อธิษฐาน เมตตา อุเบกขา, ทานอุบารมี ฯลฯ อุเบกขาอุบารมี,
ทานปรมัตถบารมี ฯลฯ อุเบกขาปรมัตถบารมี ทานบารมี การ บำเพ็ญทานตามปกติ
ทานอุบารมี การบำเพ็ญทานยิ่งกว่าปกติ ทานปรมัตถบารมี การบำเพ็ญทาน
ระดับสูงสุด เช่น สละทรัพย์ภายนอกเป็นทานบารมี สละอวัยวะเป็นทานอุบารมี
สละชีวิตเป็นทานเป็นปรมัตถบารมี (ขุ.พุทฺธ. ๓๓/๗๖/๔๔๖, ขุ.จิริยา. (ไทย) ๓๓/
๑๑๒/๗๗๖-๗๗๗)

อุเบกขาภาวนา : การเจริญอุเบกขา และมีอนิสงส์จะละความหงุดหงิดได้ มีปรากฏในมหาธาหุโลวาท
สูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสสอนพระราหุลตอนหนึ่งว่า เป็นข้อ ๔ ในภาวนา ๖ คือ
ราหุล๑. เธอจงเจริญเมตตาภาวนาเถิด เพราะเมื่อเธอเจริญเมตตาภาวนาอยู่ จักละ
พยาบาทได้ ๒.เธอจงเจริญกรุณาภาวนาเถิด เพราะเมื่อเธอเจริญกรุณาภาวนาอยู่จัก
ละการเบียดเบียนได้ ๓. เธอจงเจริญมุทิตาภาวนาเถิด เพราะเมื่อเธอเจริญมุทิตา
ภาวนาอยู่ จักละความริษยาได้ ๔. เธอจงเจริญอุเบกขาภาวนาเถิด เพราะเมื่อเธอ
เจริญอุเบกขาภาวนาอยู่จักละความหงุดหงิดได้๕. เธอจงเจริญสุกขาภาวนาเถิดเพราะ
เมื่อเธอเจริญสุกขาภาวนาอยู่จักละราคะได้๖.เธอจงเจริญอนิจจสัญญาเถิดเพราะเมื่อ
เธอเจริญอนิจจสัญญาอยู่จักละความถือตัวได้ (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๒๐/๑๓๑)

อุเบกขามิวิตก มิวิจาร : อุเบกขาที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจปฐมฌาน ดังคำในสักกปัญหาสูตรที่พระผู้มี
พระภาคตรัสว่า ในอุเบกขานั้น อุเบกขาใดมิวิตก มิวิจาร และอุเบกขาใดไม่มีวิตกไม่
มีวิจาร บรรดาอุเบกขา ๒ อย่างนั้น อุเบกขาที่ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารประณีตกว่า (ที.ม.
(ไทย) ๑๐/๓๖๒/๒๘๙)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อุเบกขามีวิตกมวิจાર ในที่นี้หมายถึงอุเบกขาที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจปฐมฌาน (ที.ม.อ. (บาลี) ๓๖๒/๓๔๗)

อุเบกขาเวทนา : ความรู้สึกเฉย ๆ ,เป็น ๑ ในเวทนา ๓ คือ (๑) สุขเวทนา ความรู้สึกเป็นสุข (๒) ทุกขเวทนา ความรู้สึกเป็นทุกข์ (๓) อทุกขมสุขเวทนา ความรู้สึกเฉยๆ หรือเรียกว่า อุเบกขาเวทนา ดังคำในกัฏฐปมสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อุเบกขินพริยเกิดขึ้นเพราะอาศัยผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขาเวทนา ภิกษุนี้วางเฉยก็รู้ชัดว่า เรวางเฉย เพราะผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขาเวทนานั้นแลดับไปเธอก็รู้ชัดว่า อุเบกขินพริยที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขาเวทนาที่เสวยอยู่อันเกิดจากผัสสะนั้นดับไป คือสงบไป หรือดังคำในปฏิสัมภิทามรรควา แม้สุขเวทนา ทุกขเวทนา หรืออุเบกขาเวทนาที่เกิดเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัยก็เป็นธรรมว่างจากอิตตาและจากสิ่งทีเนื่องด้วยอิตตาเพราะฉะนั้นเราจึงกล่าวว่า โลกวาง (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๕๐๙/๓๑๗,ช.ป.(ไทย) ๓๑/๔๖/๕๒๕)

อุเบกขาสัมโพชฌงค์ : ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความวางใจเป็นกลาง, เป็นข้อ ๗ ในโพชฌงค์ ๗ คือ ๑. สติสัมโพชฌงค์(ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความระลึกได้) ๒. ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ (ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือการเพินธรรม) ๓. วิริยสัมโพชฌงค์ (ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความเพียร) ๔. ปีติสัมโพชฌงค์(ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความอิมใจ) ๕. ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์(ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความสงบกายสงบใจ)๖.สมาธิสัมโพชฌงค์(ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความตั้งจิตมั่น)๗.อุเบกขาสัมโพชฌงค์(ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความวางใจเป็นกลาง),ในปฏิสัมภิทามรรคอธิบายว่า การตรัสรู้คือการพิจารณา ชื่อว่าอุเบกขาสัมโพชฌงค์ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๓๙/๘๖,๑๐/๓๘๕/๓๒๓,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๕๑/๑๑๒,๑๑/๓๑๐/๒๘๕,๑๑/๓๓๐/๓๓๑,ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๒๗/๒๖,ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๑๕๐/๑๕๓,ส.ส.ฟา.(ไทย) ๑๘/๓๓๗/๔๕๙,ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๘๓/๑๑๓,๑๙/๑๘๔/๑๑๕, อง.ส.ต.ต.ก.(ไทย) ๒๓/๕/๘,ช.ป.(ไทย) ๓๑/๒๐/๕๗๔)

อุเบกขาสูตร : พระสูตรว่าด้วยอุเบกขา พระผู้มีพระภาคภิกษุทั้งหลาย อุเบกขาที่บุคคลเจริญแล้ว ฯลฯ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๒๔๖/๑๙๔)

อุเบกขาอาศัยเนกขัมมะ : อุเบกขาที่อาศัยการออกบวช หมายถึงอุเบกขาประกอบด้วยวิปัสสนาญาณเกิดขึ้นแก่บุผู้ไม่ยินดีในร้ายในอิฏฐารมณและอนิฏฐารมณ ดังคำในสฬายตนวิภังคสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ในสัตตบพ ๓๖ นั้นอุเบกขาอาศัยเนกขัมมะ ๖ ประการ คือ ๑.อุเบกขาย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ทราบความที่รูปทั้งหลายนั้นแลไม่เที่ยงเห็นความแปรผัน ความคลายกำหนด และความดับนั้นตามความเป็นจริง ด้วยปัญญาอันชอบอย่างนี้ว่ารูปในกาลก่อนและในบัดนี้ทั้งหมดนั้น ล้วนไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา อุเบกขาเช่นนี้นั้นย่อมล่วงพ้นรูปได้ เพราะฉะนั้นเราจึงเรียกอุเบกขานี้ว่า อุเบกขาอาศัยเนกขัมมะ ๒. อุเบกขาย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ทราบความที่เสียงทั้งหลายนั้นแล ... ๓. อุเบกขาย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ทราบความที่กลิ่นทั้งหลายนั้นแล ... ๔. อุเบกขาย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ทราบความที่รสทั้งหลาย

นั่นแล ... ๕. อุเบกขาย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ทราบความที่โง่เขลาทั้งหลาย นั่นแล ... ๖. อุเบกขาย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ทราบความที่ธรรมารมณทั้งหลาย นั่นแลไม่เที่ยง เห็นความแปรผันความคลายกำหนด และความดับนั้นตามความเป็นจริง ด้วยปัญญาอันชอบอย่างนี้ว่า ‘ธรรมารมณในกาลก่อนและในบัดนี้ทั้งหมดนั้น ล้วนไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา อุเบกขาเช่นนี้นั้นย่อมล่วงพ้นธรรมารมณได้ เพราะฉะนั้น เราจึงเรียกอุเบกขานั้นว่า อุเบกขาอาศัยเนกขัมมะ (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๓๐๘/๓๗๕)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อุเบกขาอาศัยเนกขัมมะในที่นี้หมายถึงอุเบกขาประกอบด้วยวิปัสสนาญาณเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ไม่ยินดียินดีร้ายในอารมณ์ที่น่าปรารถนา และไม่น่าปรารถนาผู้ไม่ลุ่มหลงในเพราะการไม่พิจารณาในเมื่ออารมณ์ที่น่าปรารถนา เป็นต้นไปสู่คลองในทวารทั้ง ๖ (ม.อ.อ. (บาลี) ๓/๓๐๘/๑๕๒)

อุเบกขาอาศัยเรือน : อุเบกขาของปุถุชนที่อยู่ครองเรือน เป็นคนกิเลสหนา หมายถึงอุเบกขาที่ไม่ล่วงพ้นรูปารมณเป็นต้น ในเมื่ออารมณ์ที่น่าปรารถนาไปสู่คลองในทวารทั้ง ๖ ก็ยังคงติดอยู่ในรูปารมณเป็นต้น ดังคำในสฬายตนวิภังคสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ในสัตตบพท ๓๖ นั้น อุเบกขาอาศัยเรือน ๖ ประการ คือ ๑. เพราะเห็นรูปทางตา อุเบกขาจึงเกิดขึ้นแก่ปุถุชน ผู้โง่เขลา งามายผู้ยังไม่ชนะกิเลส ยังไม่ชนะวิบาก ผู้ไม่เห็นโทษ ไม่ได้ลำดับเป็นคนกิเลสหนา อุเบกขาเช่นนี้ ยังล่วงพ้นรูปไม่ได้ เพราะฉะนั้น เราจึงเรียกอุเบกขานั้นว่า อุเบกขาอาศัยเรือน ๒. เพราะฟังเสียงทางหู ... ๓. เพราะดมกลิ่นทางจมูก ... ๔. เพราะลิ้มรสทางลิ้น ... ๕. เพราะถูกต้องโง่เขลาทางกาย ... ๖. เพราะรู้แจ้งธรรมารมณทางใจ อุเบกขาจึงเกิดขึ้นแก่ปุถุชน ผู้โง่เขลา งามายผู้ยังไม่ชนะกิเลส ยังไม่ชนะวิบากผู้ไม่เห็นโทษไม่ได้ลำดับ เป็นคนกิเลสหนา อุเบกขาเช่นนี้ยังล่วงพ้นธรรมารมณไม่ได้ เพราะฉะนั้น เราจึงเรียกอุเบกขานั้นว่าอุเบกขาอาศัยเรือน (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๓๐๘/๓๗๔,๑๔/๓๐๘/๓๗๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อุเบกขาอาศัยเรือน ในที่นี้หมายถึงอุเบกขาที่ไม่ล่วงพ้นรูปารมณเป็นต้น ในเมื่ออารมณ์ที่น่าปรารถนาไปสู่คลองในทวารทั้ง ๖ ก็ยังคงติดอยู่ในรูปารมณเป็นต้นนั้นดุจแมลงจับที่งับน้ำอ้อยติดอยู่ (ม.อ.อ. (บาลี) ๓/๓๐๘/๑๕๑-๑๕๒)

อุเบกขูปวิจาร : การใคร่ครวญอารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขา ในสังคี่ติสูตร พระสารีบุตรกล่าวไว้ว่ามี ๖ ประการ คือ ๑. เห็นรูปทางตาแล้ว ใคร่ครวญรูปอันเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขา ๒. ฟังเสียงทางหูแล้ว ใคร่ครวญเสียงอันเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขา ๓. ดมกลิ่นทางจมูกแล้ว ใคร่ครวญกลิ่นอันเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขา ๔. ลิ้มรสทางลิ้นแล้วใคร่ครวญรสอันเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขา ๕. ถูกต้องโง่เขลาทางกายแล้วใคร่ครวญโง่เขลาอันเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขา ๖. รู้แจ้งธรรมารมณทางใจแล้วใคร่ครวญธรรมารมณอันเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขา (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๒๔/๓๒๐)

อุโบสถ : ๑. การสวดปาฏิโมกข์ของพระสงฆ์ทุกกึ่งเดือน เป็นเครื่องชักซ้อมตรวจสอบความบริสุทธิ์ทางวินัยของภิกษุทั้งหลาย และทั้งเป็นเครื่องแสดงความพร้อมเพรียงของสงฆ์ด้วย, อุโบสถเป็นสังฆกรรมที่ต้องทำเป็นประจำสม่ำเสมอและมีกำหนดเวลาที่แน่นอน

มีชื่อเรียกย่อยออกไปหลายอย่าง การทำอุโบสถจะมีการสวดปาฏิโมกข์ได้ต่อเมื่อมี ภิกษุครบองค์สงฆ์จตุรวรรค คือ ๔ รูปขึ้นไป ถ้าสงฆ์ครบองค์กำหนดเช่นนี้ทำอุโบสถ เรียกว่า *สังฆอุโบสถ* (มีรายละเอียดวิธีปฏิบัติตามพุทธบัญญัติในอุโปสถขันธกะ, วินย. ๔/๑๔๗/๒๐๑); ในกรณีที่มีภิกษุอยู่ในวัดเพียง ๒ หรือ ๓ รูป เป็นเพียงคณะ ท่านให้ บอกความบริสุทธิ์แก่กันและกันแทนการสวดปาฏิโมกข์ เรียกอุโบสถนี้ว่า *คณอุโบสถ* หรือ *ปารีสุทธิอุโบสถ* กล่าวคือ ถ้ามี ๓ รูปพึงให้รูปที่สามารถตั้งญัตติว่า “สุนนตุเม อายสมนตา, อชฺชูปโสถ *ปณฺณรโส*, ยทายสมนตานิ ปตตกลฺล, มย อณฺณมณฺญ” *ปารีสุทธิอุโปสถ* กเรยยาม.” (*ปณฺณรโส* คือ ๑๕ คำ ถ้า ๑๔ คำเปลี่ยนเป็น *จาตุทฺทโส*) จากนั้น ทั้งสามรูปพึงบอกความบริสุทธิ์ของตนไปตามลำดับพรรษา (พระเถระว่า “ปารีสุทธิ อหิ อวฺโส, ปารีสุทธิติ มํ ธาเรถ” ว่า ๓ ครั้ง; รูปอื่นเปลี่ยน อวฺโส เป็น ภาเนเต), ถ้ามี ๒ รูป ไม่ต้องตั้งญัตติ เพียงบอกความบริสุทธิ์ของตนแก่กัน (พระเถระว่า “ปารีสุทธิ อหิ อวฺโส, ปารีสุทธิติ มํ ธาเรหิ” ว่า ๓ ครั้ง; รูปที่อ่อนพรรษาเปลี่ยน อวฺโส เป็น ภาเนเต และเปลี่ยนธาเรหิ เป็น ธาเรถ); ถ้ามีภิกษุอยู่ในวัดรูปเดียว ท่านให้ทำ เพียงอธิษฐาน คือตั้งใจกำหนดจิตว่า วันนี้เป็นอุโบสถของเรา (“อชฺช เม อุโปโสถ”) อุโบสถที่ทำอย่างนี้ เรียกว่า *บุคคลอุโบสถ* หรือ *อธิษฐานอุโบสถ*; อุโบสถที่ทำในวัน แรม ๑๔ คำ เรียกว่า *จาตุทฺทิก*- ทำในวันขึ้นหรือแรม ๑๕ คำ เรียกว่า *ปณฺณรลิก* ทำในวันสามัคคี เรียกว่า *สามัคคีอุโบสถ* (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๓๘๗/๔๒๐, ๑/๓๘๗/๔๒๑, ๑/๔๐๔/๔๓๖, วิ.ภิกขุ.(ไทย) ๓/๑๐๕๙/๒๘๕, ๓/๑๐๕๙/๒๘๖, ๓/๑๐๖๐/๒๘๕, ๓/๑๐๖๐/๒๘๖, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๘๓/๖๒, ๑๑/๘๕/๖๓, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๗๙/๖๘)

๒. อุโบสถ คือ การอยู่จำรักษาองค์ ๘ ที่โดยทั่วไปเรียกกันว่า *ศีล ๘* ของอุบาสก อุบาสิกา นั้น จำแนกได้เป็น ๓ ประเภทคือ ๑. *ปกติอุโบสถ* อุโบสถที่รักษาตามปกติ ชั่วโมงหนึ่งกับคืนหนึ่ง ปัจจุบันนิยมรักษากันเฉพาะในวันขึ้นและแรม ๘ คำวันจันทร์ เพ็ญ คือ ขึ้น ๑๕ คำ และวันจันทร์ดับ คือ แรม ๑๕ คำ หรือ ๑๔ คำ (ปกติอุโบสถ อย่างเต็ม มี ๘ วัน คือวัน ๕ คำ ๘ คำ ๑๔ คำ และ ๑๕ คำของทุกปักษ์ ถ้าเดือนขาด รักษาในวันแรม ๑๓ คำเพิ่มด้วย) ๒. *ปฎิชาครอุโบสถ* อุโบสถของผู้ตื่นอยู่ (คือผู้ กระตือรือร้นชวนชวายนอกกุศล ไม่หลับไหลด้วยความประมาท) ได้แก่ อุโบสถที่รักษา ครั้งหนึ่งๆ ถึง ๓ วัน คือ รักษาในวันอุโบสถตามปกติ พร้อมทั้งวันก่อนและวันหลัง ของวันนั้น ซึ่งเรียกว่า *วันรับและวันส่ง* ด้วย เช่น อุโบสถที่รักษาในวัน ๕ คำ มีวัน ๗ คำ เป็นวันรับ วัน ๙ คำ เป็นวันส่ง (เดือนหนึ่งๆ จะมีวันรับและวันส่งรวม ๑๑ วัน, วันที่มิใช่วันอุโบสถ ในเดือนขาดมี ๑๐ วัน เดือนเต็ม ๑๑ วัน) ๓. *ปาฏิหาริย์อุโบสถ* อุโบสถที่พืงนำไปซ้ำอีกๆ หรือย้อนกลับไปนำเอามาทำ คือรักษาให้เป็นไปตรงตาม กำหนดดั่งที่เคยทำมาเป็นประจำในแต่ละปี หมายความว่า ในแต่ละปีมีช่วงเวลาที่กำหนดไว้เฉพาะที่จะรักษาอุโบสถประเภทนี้ อย่างสามัญ ได้แก่ อุโบสถที่รักษาเป็น ประจำตลอด ๓ เดือน ใน __ พรรษา (อย่างเต็มได้แก่รักษาตลอด ๔ เดือน แห่งฤดูฝน คือ แรม ๑ คำ เดือน ๘ ถึง ขึ้น ๑๕ คำ เดือน ๑๒, ถ้าไม่สามารถรักษาตลอด ๔ เดือน หรือ ๓ เดือน จะรักษาเพียง ๑ เดือน ระหว่างวันปวารณาทั้งสอง คือ แรม ๑

คำเดือน ๑๑ ถึง ขึ้น ๑๕ คำ เดือน ๑๒ ก็ได้, อย่างต่ำสุดพึงรักษาถึงเดือนต่อจากวัน
 ปวารณาแรกไป คือ แรม ๑ คำเดือน ๑๑ ถึง แรม ๑๔ คำ เดือน ๑๑);อย่างไรก็ตาม
 มติในส่วนรายละเอียดเกี่ยวกับอุโบสถ ๒ ประเภทหลังนี้คัมภีร์ต่างๆ ยังแสดงไว้
 แตกต่างไม่ลงกันบ้าง ท่านว่าพอใจอย่างไร ก็พึงถือเอาอย่างนั้น เพราะแท้จริงแล้ว
 จะรักษาอุโบสถในวันใดๆ ก็ใช้ได้ เป็นประโยชน์ทั้งนั้น แต่ถ้ารักษาได้ในวันตามนิยมก็
 ย่อมควร (อง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๓๘/๑๙๕)

๓. วันอุโบสถสำหรับพระสงฆ์คือ วันจันทร์เพ็ญ (ขึ้น ๑๕ คำ) และวันจันทร์ดับ (แรม
 ๑๕ คำ หรือ ๑๔ คำเมื่อเดือนขาด), สำหรับคฤหัสถ์ คือ วันพระได้แก่ วันขึ้นและแรม
 ๘ คำ วันจันทร์เพ็ญ และวันจันทร์ดับ ๔. สถานที่สงฆ์ทำสังฆกรรม เรียกตามศัพท์ว่า
 อุโบสถาคารหรือ อุโบสถคคะ (โรงอุโบสถ), ไทยมักตัดเรียกว่า โบสถ์ ดังคำใน
 มหารวรรคว่า พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า ภิกษุทั้งหลาย ไม่พึงยกปาติโมกข์ขึ้นแสดง
 ปกษณะ ๓ ครั้ง รูปโดยยกขึ้นแสดง ต้องอาบัติทุกกฏ ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ยก
 ปาติโมกข์ขึ้นแสดงปกษณะ ๑ ครั้ง คือ ในวัน ๑๔ คำ หรือวัน ๑๕ คำ๑ (วิ.ม.(ไทย)
 ๔/๑๓๖/๒๑๓)

อุโบสถ ๑๕ คำ, วัน : วันจันทร์เพ็ญ,วันพระขึ้น ๑๕ คำ ดังคำในชั้นตสุตตราว่า ภิกษุจำนวนมากอยู่ใน
 กุฎีป่า ช้างภูเขาหิมพานต์ แคว้นโกศล เป็นผู้ฟังชาน ถือตัว โลเลปากกล้า พุดพรำ
 เปรือ หลงลืมสติ ไม่มีสัมปชัญญะ มีจิตกวัดแกว่ง ไม่สำรวมอินทรีย์ ครั้นในวันอุโบสถ
 ๑๕ คำ ชั้นตเทพบุตรเข้าไปหาภิกษุเหล่านั้นถึงที่อยู่ ได้กล่าวกับภิกษุเหล่านั้นว่า ท่าน
 เหล่าใดไม่ประมาท ข้าพเจ้าขอนอบน้อมท่านเหล่านั้น (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๐๖/๑๑๗)

อุโบสถ, พญาช้าง :ชื่อช้างประเภทหนึ่ง, เป็นช้างเผือก มีฤทธิ์เหาะได้, เป็น ๑ ในรัตนะ ๗ ประการ
 ของพระเจ้าจักรพรรดิ ดังคำในมหาสุทสสนสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ช้างแก้วซึ่ง
 เป็นช้างเผือก เป็นที่พึ่งของเหล่าสัตว์ มีฤทธิ์ เหาะไปในอากาศได้ เป็นพญาช้าง
 ตระกูลอุโบสถ ได้ปรากฏแก่พระเจ้ามหาสุทสสนะ หรือดังคำในคัมภีร์ปิณฑสูตร ที่
 พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุ เรื่องเคยมีมาแล้ว เราได้เป็นพระราชามหากษัตริย์ผู้
 ได้รับมูรธาภิเษกมีเมือง ๘๔,๐๐๐ เมือง ซึ่งมีกุสาวดีราชธานีเป็นเมืองหลวง ...มีช้าง
 ตัน ๘๔,๐๐๐ ช้าง ซึ่งมีเครื่องประดับทำด้วยทองมีงทำด้วยทองคำด้วยข่ายทอง
 มีพญาช้างอุโบสถเป็นหัวหน้า (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๔๖/๑๘๕,ส.ข.(ไทย) ๑๗/๙๖/๑๘๔)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า พญาช้างตระกูลอุโบสถ ในที่นี้หมายถึงช้างมงคลตระกูล
 ๑ ในบรรดา ๑๐ ตระกูล คือ (๑) กภาพกหัตถิ (สีดำ) (๒) คังโคยหัตถิ (สีเหมือนน้ำ
 ไหล) (๓) ปันทรหัตถิ (สีขาวดั่งเขาไกรลาส) (๔) ตามพหัตถิ (สีทองแดง) (๕) ปิงคล
 หัตถิ (สีทองอ่อนดั่งสีตาแมว) (๖) คันธหัตถิ (สีไม้กฤษณา มีกลิ่นตัวหอม) (๗) มังคล
 หัตถิ (สีนิลอัญชัน มีกิริยาทำทางเดินจงกรม) (๘) เหมหัตถิ (สีเหลืองดั่งทอง) (๙)
 อุโบสถหัตถิ (สีทองคำ) (๑๐) ฉัททันตหัตถิ (กายสีขาวบริสุทธิ์ดั่งสีเงินยวง แต่ปาก
 และเท้าสีแดง) (พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๒๕) ในช้างมงคล ๑๐
 ตระกูลนี้ ช้างอุโบสถประเสริฐที่สุด (ที.ม.อ. (บาลี) ๒๔๖/๒๓๔)

อุโบสถกรรม : การทำอุโบสถ ตั้งคำในมหาวรรคว่า พระผู้มีพระภาคเสด็จหลีกเร้นอยู่ในที่สงัด ได้ทรงเกิดความดำริขึ้นในพระทัยอย่างนี้ว่า ถ้ากระไรเราพึงอนุญาติสิกขาบทที่ได้บัญญัติไว้แก่ภิกษุทั้งหลายให้เป็นปาติโมกขุเทศของพวกเธอ ปาติโมกขุเทศนั้นก็จักเป็นอุโบสถกรรมของพวกเธอ หรือตั้งคำในลักขณสูตรว่า มหาบุรุษทรงยินดีในสังฆะ ในธรรม ในการฝึก ในความสำรวม ในความสะอาด ในศีลที่เป็นอาลัย ในอุโบสถกรรมหรือตั้งในวิมานว่า (พราหมณ์ถามว่า) เมื่อเจ้าให้ทานน้อยหรือมาก ในเรือนของตน หรือรักษาอุโบสถกรรมเช่นนั้นข้าพเจ้ามิได้เห็นเพราะกรรมอะไรเจ้าจึงไปเทวโลกได้ (วิ.ม.(ไทย) ๔/๒๐๗/๓๒๔, ๔/๒๐๗/๓๒๕, ๔/๒๐๗/๓๒๖, ๔/๒๐๗/๓๒๗, วิ.ป.(ไทย) ๘/๓๒๕/๔๗๓, ๘/๓๓๒/๔๙๖, ๘/๓๓๓/๔๙๗, ๘/๔๑๗/๕๘๙, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๐๓/๑๖๕, ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๑๒๑๙/๑๕๓) ; ดู *อุโบสถ*

อุโบสถที่ประกอบด้วยองค์ ๘ : การถืออุโบสถศีล มีองค์ ๘ ตั้งคำในอุโปสถสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า การครองราชย์ของพระราชาพระองค์นั้นยังมีค่าไม่ถึงเสียวิที่ ๑๖ แห่งอุโบสถที่ประกอบด้วยองค์ ๘ ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะราชสมบัติของมนุษย์เมื่อนำไปเปรียบกับสุขที่เป็นทิพย์ถือว่าเป็นของเล็กน้อย, สตรีหรือบุรุษบางคนในโลกนี้รักษาอุโบสถที่ประกอบด้วยองค์ ๘ (คือ บุคคลไม่พึงฆ่าสัตว์ ไม่พึงลักทรัพย์ ไม่พึงพูดเท็จ ไม่พึงดื่มน้ำเมา ไม่พึงดเว้นจากเมถุนที่เป็นความประพฤติไม่ประเสริฐ ไม่พึงบริโภคอาหารในเวลาวิกาล ในเวลากลางคืนไม่พึงทัดทรงดอกไม้ ไม่พึงลูบไล้ของหอม และพึงนอนบนเตียง บนพื้นหรือบนที่ปูลาดไว้) หรือตั้งคำในธัมมิกสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บัณฑิตทั้งหลายกล่าวว่า อุโบสถที่ประกอบด้วยองค์ ๘ นี้แลพระพุทธเจ้าผู้ถึงที่สุดแห่งทุกข์ทรงประกาศไว้และต่อไป สาวกที่เป็นคฤหัสถ์ผู้มีใจเลื่อมใส ควรเข้าจำอุโบสถที่ประกอบด้วยองค์ ๘ ให้บริบูรณ์ดี ทุกวัน ๘ คำ ๑๔ คำ หรือ ๑๕ คำแห่งปักษีและตลอดปาฏิหาริกปักษี (ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๔๐๔/๕๙๓, ๒๕/๔๐๕/๕๙๓, ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๓๑/๕๕๙)

อุโบสถศีล : ศีลที่รักษาเป็นอุโบสถ หรือศีลที่รักษาในวันอุโบสถ ได้แก่ ศีล ๘ ที่อุบาสกอุบาสิกาสมาทานรักษาเป็นการจำศีลในวันพระ คือขึ้นและแรม ๘ คำ ๑๕ คำ (แรม ๑๔ คำในเดือนขาด) ตั้งคำในอุโปสถิกอิตถิวัตถุที่พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่นางวิสาขา และหญิงผู้รักษาอุโบสถศีลประมาณ ๕๐๐ คนดังนี้คนเลี้ยงโคใช้ท่อนไม้ไล่ต้อนฝูงโคไปยังที่หากิน ฉันทความแก่และความตาย ก็ไล่ต้อนอายุของสัตว์ทั้งหลายไป ฉันทนั้นหรือตั้งคำในอุตตราวิมานที่เทพธิดากล่าวไว้ว่า ดิฉันเข้าจำอุโบสถศีลซึ่งประกอบด้วยองค์ ๘ ทุกวัน ๑๔ คำ ๑๕ คำและ ๘ คำแห่งปักษีและตลอดปาฏิหาริกปักษี (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๑๓๕/๗๔, ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๑๗๙/๓๒, ๒๖/๓๑๒/๕๐, ๒๖/๓๒๐/๕๑, ๒๖/๓๘๑/๖๐, ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๕๙๓/๒๖๔, ๒๖/๖๗๒/๗๖, ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๒๑๐/๓๗๑, ๒๘/๑๒๓๕/๓๗๔, ๒๘/๑๒๖๖/๓๗๘, ๒๘/๑๕๐๓/๔๑๙)

อุโบสถสามัคคี : สามัคคีด้วยการลงอุโบสถ หมายถึงภิกษุสงฆ์ที่แตกสามัคคีกันร่วมกันลงอุโบสถ, เป็น ๑ ในอุโปสถ ๓ อย่าง คือ ๑. อุโบสถในวัน ๑๔ คำ ๒. อุโบสถในวัน ๑๕ คำ ๓. อุโบสถสามัคคี (วิ.ป.(ไทย) ๘/๓๒๓/๔๔๘)

อุโบสถิกภัต,อุโปสถิกภัต : ภัตประจําอุโบสถ หมายถึงอาหารที่เขาถวายในวันอุโบสถ คือวันพระนั้นเอง ดังคำในปาฏิเทสนียสิกขาบทว่า ภิกษุฉันอุโบสถิกภัต,ในมหาวรรคพระผู้มีพระภาคตรัสว่า บรรพชาอาศัยโภชนะคือคำข้าวที่พึงได้ด้วยปลีแข้งเธอพึงทำอุตสาหะในโภชนะคือคำข้าวที่พึงได้ด้วยปลีแข้งนั้นจนตลอดชีวิต อติเรกลาภ คือ สังฆภัต อุทเทศภัต นิมนตภัต สลากภัต ปักชิกภัต อุโปสถิกภัต ปาฏิปติกภัต,ในจุฬวรรค พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตสังฆภัต อุทเทศภัต นิมนตภัต สลากภัต ปักชิกภัต อุโปสถิกภัต ปาฏิปติกภัต (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๕๖๙/๖๔๑, วิ.ม.(ไทย) ๔/๗๓/๑๐๑, ๔/๑๒๘/๑๙๗,วิ.จุ.(ไทย) ๗/๓๒๕/๑๕๔)

ฎีกาอธิบายว่า คำว่า อุโปสถิกภัต คือ ภัตอาหารถวายในวันอุโบสถ (สารตด.ฎีกา(บาลี) ๓/๗๑-๗๓/๒๘๕)

อุปกัมณทิคาบุตร : ชื่อบุรุษคนหนึ่ง ชวาราชคฤห์ ทำนาเกลือ อวดดี ปากกล้า เป็นอุปัฏฐากของพระเทวทัต เคยสนทนาโต้ตอบกับพระผู้มีพระภาค ท้ายสุด เขาถูกพระเจ้าอชาตศัตรูตีเตียน ดังคำในอุปกสูตรว่า สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ภูเขาศิขณภูฏเขตกรุงราชคฤห์ ครั้นนั้นแล อุปกัมณทิคาบุตร เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับเพื่อสนทนาธรรมในเรื่องกุศลกรรมและอกุศลกรรม ท้ายสูตรมีอธิบายสรุปไว้ว่า พระเจ้าแผ่นดินมคธพระนามว่า อชาตศัตรู เวเทหิบุตรกริว ไม่ทรงพอพระทัย ได้ตรัสกับอุปกัมณทิคาบุตรว่า เจ้าเด็กลูกชวานาเกลือนี้อวดดี ปากกล้า บังอาจ จักสำคัญพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้นว่าควรรุกราน เจ้าอุปกะจงไปเสียจงพินาศไป อย่ามาให้เราเห็นหน้าอีก (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๘๘/๒๗๑)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อุปกัมณทิคาบุตร คือ ผู้เป็นอุปัฏฐากของพระเทวทัต (อง.จตุกก.อ.(บาลี) ๒/๑๘๘/๔๐๗)

อุปกณ์เครื่องปลื้มใจ : ทรัพย์สินเงินทอง ดังคำในสาเลยยกสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บางคนในโลกนี้ เป็นผู้ลักทรัพย์ คือเป็นผู้ถือเอาทรัพย์อันเป็นอุปกณ์เครื่องปลื้มใจของผู้อื่นซึ่งอยู่ในบ้านหรือในป่าที่เจ้าของไม่ได้ให้ ด้วยจิตเป็นเหตุขโมย หรือบางคนในโลกนี้เป็นผู้ละเว้นขาดจากการลักทรัพย์ คือไม่ถือเอาทรัพย์อันเป็นอุปกณ์เครื่องปลื้มใจของผู้อื่นซึ่งอยู่ในบ้านหรือในป่าที่เจ้าของมิได้ให้ด้วยจิตเป็นเหตุขโมย (ม.มู.(ไทย) ๑๒/๔๔๑/๔๗๖,อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๗๖/๓๒๓,๒๔/๒๑๖/๓๕๕,๒๔/๒๑๗/๓๕๗)

อุปกสูตร : พระสูตรว่าด้วยอุปกัมณทิคาบุตร พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ภูเขาศิขณภูฏเขตกรุงราชคฤห์ อุปกัมณทิคาบุตร เข้าไปเฝ้า พระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ แล้วกราบทูลว่า ตนมีวาหะ มีทิวฎิว ผู้ใดผู้หนึ่งกล่าวติเตียนผู้อื่น เมื่อกล่าวติเตียนผู้อื่น ย่อมไม่ให้อุศลกรรมเกิดขึ้นโดยประการทั้งปวงเมื่อไม่ให้อุศลกรรมเกิดขึ้นโดยประการทั้งปวง ย่อมถูกติเตียนกล่าวโทษ พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ถ้าเป็นเช่นนั้น ท่านนั้นแลกล่าวติเตียนผู้อื่น เมื่อท่านกล่าวติเตียนผู้อื่น ย่อมไม่ให้อุศลกรรมเกิดขึ้น เมื่อไม่ให้อุศลกรรมเกิดขึ้น ย่อมถูกติเตียนกล่าวโทษ

อุปกัมณทิคาบุตรกราบทูลว่า ข้าพระองค์ พอกกล่าวขึ้นเท่านั้น พระผู้มีพระภาคทรงจับด้วยปวง คือวาหะอันใหญ่เปรียบเหมือนบุคคลพึงจับปลาที่พอมุดขึ้นเท่านั้นด้วย

แหใหญ่ พระผู้มีพระภาคจึงทรงแสดงบัญญัติ ๔ ซึ่งแต่ละบัญญัติ มีบท พัยุชนะและ
ธรรมเทศนาประมาณไม่ได้ คือ (๑) บัญญัติว่า นี่เป็นอกุศล (๒) บัญญัติว่า อกุศลควร
ละเสีย (๓) บัญญัติว่า นี่เป็นกุศล (๔) บัญญัติว่า กุศลควรเจริญ อุปกมณทิกาบุดร ขึ้น
ชมพระภาสิตแล้วลากลับ แล้วได้เข้าเฝ้าพระเจ้าอชาตศัตรูแล้วกราบทูลเรื่องราวที่ตน
ได้สนทนากับพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ พอพระเจ้าอชาตศัตรูได้ฟังคำกราบทูล
เช่นนั้น กริ้ว ไม่ทรงพอพระทัย แล้วได้ขับไล่ออกไป (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๘๘/
๒๗๑)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า **เข้าไปเฝ้า** หมายถึงอุปกมณทิกาบุดรอุปฐากของพระ
เทวทัตเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค เพื่อจะจับผิดว่า เมื่อเราเข้าไปเฝ้าแล้วพระศาสดา
จักทรงสรรเสริญหรือจักทรงตำหนิ บางแห่งท่านอธิบายไว้ว่า อุปกมณทิกาบุดรฟัง
ข่าวว่า พระเทวทัตต้องไปเกิดในนรก ไม่สามารถแก้ไขได้ จึงมีความมุ่งหมายที่จะ
กระทบกระทั้งพระศาสดาแล้วเข้าไปเฝ้า (อง.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๑๘๘/๔๐๗-๔๐๘)

อุปกะ, นักบวชอาชีวก, อาชีวก, ภิกษุ :๑. ชื่ออาชีวกผู้หนึ่งซึ่งพบกับพระพุทธเจ้าในระหว่างทาง
ขณะที่พระองค์เสด็จจากพระศรีมหาโพธิ์ไปยังป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เพื่อโปรด
พระปัญจวัคคีย์ดังคำว่า อาชีวกชื่ออุปกะได้พบพระผู้มีพระภาคเสด็จดำเนินทางไกล
ณ ระหว่างแม่น้ำคยาภิทันโพธิพฤกษ์ ได้ทูลพระผู้มีพระภาคตั้งนี้ว่า อาวุโส
อินทรีย์ของท่านผ่องใสยิ่งนัก ผิวพรรณของท่านบริสุทธิ์ผุดผ่อง ท่านบวชอุทิศใคร
ใครเป็นศาสดาของท่าน หรือท่านชอบใจธรรมของใคร,ในป่าสราสีสูตร และโพธิราช
กุมารสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า เราไม่มีอาจารย์ เราไม่มีผู้เสมอเหมือน เรา
ไม่มีผู้ทัดเทียมในโลกกับทั้งเทวโลกเพราะเราเป็นอรหันต์เป็นศาสดาผู้ยอดเยี่ยมเราผู้
เดียวเป็นผู้ตรัสรู้เองโดยชอบ เป็นผู้เยือกเย็นดับกิเลสในโลกได้แล้ว ,เขาฟังแล้ว กล่าว
ว่า อาวุโส ควรจะเป็นอย่างนั้นโคลงศิระชะแล้วเดินสวนทางหลีกไป (วิ.ม.(ไทย) ๔/
๑๑/๑๖, ๔/๑๑/๑๗,ม.ม.(ไทย) ๑๒/๒๘๕/๓๑๐,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๔๑/๔๑๒)

๒.ชื่อภิกษุรูปหนึ่งที่เคยไปเกิดในพรหมโลกชั้นอวิหา ในขณิกการสูตรขณิกการเทพบุตร
กราบทูลว่า ภิกษุ ๗ รูป ผู้บังเกิดในพรหมโลกชั้นอวิหา พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า
ภิกษุเหล่านั้นคือใครบ้าง ขณิกการเทพบุตรทูลตอบว่า ภิกษุ ๓ รูปเหล่านี้ คือ ท่านอุป
กะ ท่านผลคณทะ และท่านปุกกุสาติ ภิกษุอีก ๔ รูป คือ ท่านภททิสะ ท่านชณท
เทวะ ท่านพทุพันติและท่านสังคิยะภิกษุเหล่านั้นละทิ้งกายมนุษย์แล้ว ก้าวล่วงโยคะ
อันเป็นทิพย์ได้ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๕๐/๖๔,๑๕/๑๐๕/๑๑๔)

อุปกาชีวกวัตถุ : เรื่องอาชีวกชื่ออุปกะ พระผู้มีพระภาคเมื่อแรกตรัสรู้ประทับนั่งที่ควงไม้โพธิ์ อาชีวก
ชื่ออุปกะเข้ามาถามพระองค์ว่า บวชเพื่อใคร ใครเป็นศาสดา พระองค์จึงตรัสว่า เรา
เป็นผู้ครอบงำธรรมทั้งปวง รู้ธรรมทั้งปวง มิได้แปดเปื้อนในธรรมทั้งปวง ละธรรมทั้ง
ปวงได้ หลุดพ้นเพราะสันตัมหา ตรัสรู้ยิ่งเองแล้วจะพึงกล่าวอ้างใครเล่า (ขุ.ธ.(ไทย)
๒๕/๓๕๓/๑๔๓)

อรรถกถาอธิบายว่าคำว่า ธรรม หมายถึงธรรม ๓ ระดับ (กามาวจรภูมิ รูปาวจรภูมิ
อรูปราวจรภูมิ) คำว่า ธรรม หมายถึงธรรม ๔ ระดับ (กามาวจรภูมิ รูปาวจรภูมิ อรูปาว

จรภูมิ โลกุตตรภูมิ) คำว่า มิได้แปดเปื้อนในธรรมทั้งปวง หมายถึงไม่เปื้อนด้วยตัณหา และทิฏฐิในธรรม ๓ ระดับนั้น คำว่า ละธรรมทั้งปวงได้ หมายถึงละธรรม ๓ ระดับ กล่าวคือละธรรมชั้นกามาวจร ชั้นรูปาวจร และชั้นอรูปราวจรได้ คำว่า ตรัสรู้ยิ่งเอง แล้วจะพึงกล่าวอ้างใครเล่า หมายถึงเมื่อรู้เองได้อย่างนี้แล้ว จะต้องอ้างใครเป็น อุปัชฌาย์ หรืออาจารย์อีกเล่า (ขุ.ธ.อ. ๘/๓๔) และดู วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๑/๑๑

อุปการคุณ : คุณที่เกี่ยวพันกัน ดังคำในสัปบุริสสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สัตบุรุษผู้มีปัญญาอยู่ครองเรือน เป็นผู้ไม่เกียจคร้านทั้งกลางคืนและกลางวัน ย่อมเกิดเพื่อประโยชน์แก่คนหมู่มาก เมื่อระลึกถึงอุปการคุณที่มารดาบิดาทำไว้ก่อน ย่อมบูชามารดาบิดาโดยชอบธรรม หรือตั้งคำในปลาสดกที่รุกขเทวดาโพธิสัตว์เลื่อมใสต่อพราหมณ์ จึงกล่าวว่า พราหมณ์ ข้าพเจ้านั้นเพ่งถึง ความเป็นผู้รู้อุปการคุณที่ท่านทำแล้ว จักตอบแทนท่านตามอานุภาพของตน (อง.สตตก.(ไทย) ๒๓/๓๘/๒๘๘, ขุ.ชา.จตุกก.(ไทย) ๒๗/๓๑/๑๖๒,๒๗/๓๒/๑๖๒)

อุปการนคร : ชื่อนครหนึ่ง เขตเมืองปัญจาลนคร สร้างให้เป็นที่พักของพระเจ้าวิเทหะ ดังคำในมโหสถชาดกว่า พระเจ้าจุฬินผู้ทรงมีพระกำลังมาก เฝ้าระวังไว้ตลอดราตรีทั้งสิ้น ครั้นรุ่งอรุณก็เสด็จไปถึงอุปการนคร พระเจ้าปัญจาละพระนามว่าจุฬินผู้ทรงมีพระกำลังมาก เสด็จขึ้นประทับข้างพระที่นั่งตัวประเสริฐมีกำลัง ตัวมีอายุ ๖๐ ปีจึงเสียมกำลัง (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๗๐๗/๒๙๓)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อุปการนคร หมายถึงนครที่มโหสถบัณฑิตให้สร้างขึ้นในเขตเมืองปัญจาลนคร(ของพระเจ้าจุฬามณี) เพื่อใช้เป็นที่พักของพระเจ้าวิเทหะ เพื่อรอเวลาเข้าพิธีวิวาห์กับพระนางปัญจาลจันทนีธิดาของพระเจ้าจุฬามณี (ขุ.ชา.อ. (บาลี) ๙/๑๐๗/๓๘๖)

อุปการะ : ความเกื้อหนุน, ความอุดหนุน,การช่วยเหลือ ดังคำว่า พระผู้มีพระภาคได้ทรงดำริตั้งนัว่า เราจะพึงแสดงธรรมแก่ใครก่อนหนอใครจักรู้ธรรมนี้ได้ฉับพลัน จึงทรงดำริว่า ภิกษุปัญจวัคคีย์ มีอุปการะแก่เรามากที่ได้เฝ้าปรนนิบัติเรามุ่งหน้าบ่าเพียรเพียรมา ถ้ากระไร เราจะพึงแสดงธรรมแก่ภิกษุปัญจวัคคีย์ก่อน (วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๐/๑๖, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๔๑/๔๑๒,ม.อ.(ไทย) ๑๔/๓๗๗/๔๒๕)

อุปกิเลส : โทษเครื่องเศร้าหมอง, สิ่งที่ทำให้จิตใจให้เศร้าหมองขุ่นมัว รับคุณธรรมได้ยาก มี ๑๖ อย่าง คือ ๑. อภิชฌาวิสมโลภะ ละโมบ จ้องจะเอาไม่เลือกควรไม่ควร ๒. โทสะ คิดประทุษร้าย ๓. โภคะ โภธ ๔. อุปนาหะ ผูกโกรธไว้ ๕. มกฺขะ ลบหลู่คุณท่าน ๖. ปลาสะตีเสมอ ๗. อีสสา ริษยา ๘. มัจฉริยะตระหนี่ ๙. มายา เจ้าเล่ห์ ๑๐. สาถะเยยะ โอ้อวด ๑๑. ถัมภะ หัวดี ๑๒. สारัมภะแข่งดี ๑๓. มานะ ถือตัว ๑๔. อติมานะ ดูหมิ่นท่าน ๑๕. มทะ มัวเมา ๑๖. ปมาทะ เล่นเล่อหรือละเลย มีปรากฏใน วัตถุปมสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลายอุปกิเลสแห่งจิต อะไรบ้าง คือ ๑. อภิชฌาวิสมโลภะ(ความโลภไม่สม่าเสมอคือความเพ่งเล็งอยากได้สิ่งของของผู้อื่น)เป็นอุปกิเลสแห่งจิต๒. พยาบาท(ความคิดบองร้ายผู้อื่น) เป็นอุปกิเลสแห่งจิต ...๑๖. ปมาทะ(ความประมาท)เป็นอุปกิเลสแห่งจิต หรือตั้งคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า จิตนี้ผิด

ผ่อง แต่จิตนั้นแลเศร้าหมองเพราะอุปกิเลส ที่เกิดขึ้นภายหลังจิตนี้ผุดผ่องและจิตนั้น แลหลุดพ้นแล้วจากอุปกิเลสที่เกิดขึ้นภายหลัง (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๕๗/๔๐,๑๑/๕๘/๔๐,๑๑/๖๐/๔๒,๑๑/๖๑/๔๒,ม.ม.(ไทย) ๑๒/๗๑/๖๓,๑๒/๑๓๕/๑๗๗,ม.อ.(ไทย) ๑๔/๒๔๒/๒๘๗,๑๔/๒๔๔/๒๘๙,ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๔๒/๓๔๙,อง.เอกก.ฝ.ไทย) ๒๐/๔๙/๙,๒๐/๕๐/๙,๒๐/๕๑/๙,๒๐/๕๒/๑๐,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๕๐/๘๒,พ.สุ.(ไทย) ๒๕/๖๖/๕๑๕)

อุปกิเลสญาณนิทเทส : แสดงญาณในอุปกิเลส อธิบายญาณในอุปกิเลสโดยวิธีปุจฉาและวิสัชนา ดังนี้
คำปุจฉาว่า “อุปกิเลส ๑๘ ประการเหล่าไหนย่อมเกิดขึ้น” ท่านพระสารีบุตร วิสัชนาไว้ดังนี้

ท่านจำแนกภาวะที่เป็นอันตรายต่อสมาธิ ๓ หมวด หมวดละ ๖ ประการ หรือ เรียกว่าฉกัจะ คือ (๑) ปฐมฉกัจะ (๒) ทุตติยฉกัจะ (๓) ตติยฉกัจะ

๑. ปฐมฉกัจะ ภาวะที่เป็นอันตรายต่อสมาธิ ได้แก่

๑. จิตที่ถึงความฟุ้งซ่านในภายใน เมื่อพระโยคาวจรใช้สติไปตามลมหายใจ เข้าที่ ฐานเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุด

๒. จิตที่ถึงความฟุ้งซ่านในภายนอก เมื่อพระโยคาวจรใช้สติไปตามลมหายใจออก ที่ฐานเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุด

๓. ความเป็นไปแห่งตัณหาคือความติดใจหวังลมหายใจเข้า

๔. ความเป็นไปแห่งตัณหาคือความติดใจหวังลมหายใจออก

๕. ความหลงในการได้ลมหายใจออกของพระโยคาวจรผู้ถูกลมหายใจเข้าครอบงำ

๖. ความหลงในการได้ลมหายใจเข้าของพระโยคาวจรผู้ถูกลมหายใจออก

ครอบงำ

๒. ทุตติยฉกัจะ ภาวะที่เป็นอันตรายต่อสมาธิ ได้แก่

๑. จิตกวัดแกว่งอยู่ที่ลมหายใจเข้า เมื่อพระโยคาวจรคำนึงถึงนิมิต

๒. จิตกวัดแกว่งอยู่ที่นิมิต เมื่อพระโยคาวจรคำนึงถึงลมหายใจเข้า

๓. จิตกวัดแกว่งอยู่ที่ลมหายใจออก เมื่อพระโยคาวจรคำนึงถึงนิมิต

๔. จิตกวัดแกว่งอยู่ที่นิมิต เมื่อพระโยคาวจรคำนึงถึงลมหายใจออก

๕. จิตกวัดแกว่งอยู่ที่ลมหายใจออก เมื่อพระโยคาวจรคำนึงถึงลมหายใจเข้า

๖. จิตกวัดแกว่งอยู่ที่ลมหายใจเข้า เมื่อพระโยคาวจรคำนึงถึงลมหายใจออก

๓. ตติยฉกัจะ ภาวะที่เป็นอันตรายต่อสมาธิ ได้แก่

๑. จิตที่แล่นไปในอดีตารมณฺ์ ตกไปข้างฝ่ายฟุ้งซ่าน

๒. จิตที่หวังอนาคตารมณฺ์ ถึงความกวัดแกว่ง

๓. จิตที่หดหู่ ตกไปข้างฝ่ายเกียจคร้าน

๔. จิตที่มีความเพียรกล้า ตกไปข้างฝ่ายอุทัจจะ

๕. จิตที่นุ่มรับ ตกไปข้างฝ่ายกำหนด

๖. จิตที่ผละออก ตกไปข้างฝ่ายพยาบาท

ท่านแสดงว่า ภาวะที่เป็นอันตรายต่อสมาธิ ๑๘ ประการนี้เป็นเหตุให้กายและจิต กระสับกระส่าย หวั่นไหว และดิ้นรน เมื่อพระโยคาวจรใช้สติไปตามลมหายใจ เข้า-ออกที่ฐานเบื้องต้น ท่ามกลางและที่สุด (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๕๔/๒๓๖)

อุปกิเลสสูตร : พระสูตรว่าด้วยอุปกิเลส (หมายถึงความเศร้าหมอง) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ความเศร้าหมองแห่งจิต ๕ คือ (๑) กามฉันทะ (๒) พยาบาท (๓) ถีนมิทธะ (๔) อุทธัจจกุกกจจะ (๕) วิจิกิจฉา เปรียบเหมือนสิ่งเศร้าหมองแห่งทอง ๕ คือ (๑) เหล็ก (๒) โลหะ (๓) ดีบุก (๔) ตะกั่ว (๕) เงิน เมื่อจิตพ้นจากความเศร้าหมอง ๕ นี้แล้ว ย่อมเป็นจิต อ่อน เหมาะแก่การใช้งาน ผุดผ่อง ไม่ฟุ้งซ่าน ตั้งมั่นดี เพื่อความสิ้นอาสวะ และสามารถน้อมจิตไปเพื่อแสดงฤทธิ์ต่าง ๆ ได้ เช่น ทิพพโสตะ เจโตปริยญาณ และวิชา ๓ (ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ จุตูปปาตญาณ และอาสวักขยญาณ) เปรียบเหมือนเมื่อ ทองพ้นจากสิ่งเศร้าหมอง ๕ นั้น ย่อมอ่อน ใช้งานได้ ผุดผ่อง ไม่แตกง่าย ใช้งานได้ดี และช่างทองมุ่งหมายจะทำเครื่องประดับชนิดต่าง ๆ เช่น แหวน ต่างหู เครื่องประดับ ที่จะทำนั้นย่อมอำนวยความสะดวกให้แก่เขาได้ (ปญจก.(ไทย) ๒๒/๒๓/๒๓)

อุปกิเลสญาณนิเทศ : แสดงญาณในอุปกิเลส อธิบายญาณในอุปกิเลสโดยวิธีปุจฉาและวิสัชนา ดังนี้ คำปุจฉาว่า “อุปกิเลส ๑๘ ประการเหล่าใหนย่อมเกิดขึ้น” ท่านพระสารีบุตร วิสัชนาไว้ดังนี้

ท่านจำแนกภาวะที่เป็นอันตรายต่อสมาธิ ๓ หมวด หมวดละ ๖ ประการ หรือ เรียกว่าฉกัจะ คือ (๑) ปฐมฉกัจะ (๒) ทุตติยฉกัจะ (๓) ตติยฉกัจะ

๑. ปฐมฉกัจะ ภาวะที่เป็นอันตรายต่อสมาธิ ได้แก่
 ๑. จิตที่ถึงความฟุ้งซ่านในภายใน เมื่อพระโยคาวจรใช้สติไปตามลมหายใจ เข้าที่ ฐานเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุด
 ๒. จิตที่ถึงความฟุ้งซ่านในภายนอก เมื่อพระโยคาวจรใช้สติไปตามลมหายใจออก ที่ฐานเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุด
 ๓. ความเป็นไปแห่งตัณหาคือความติดใจหวังลมหายใจเข้า
 ๔. ความเป็นไปแห่งตัณหาคือความติดใจหวังลมหายใจออก
 ๕. ความหลงในการได้ลมหายใจออกของพระโยคาวจรผู้ถูกลมหายใจเข้าครอบงำ
 ๖. ความหลงในการได้ลมหายใจเข้าของพระโยคาวจรผู้ถูกลมหายใจออก ครอบงำ

๒. ทุตติยฉกัจะ ภาวะที่เป็นอันตรายต่อสมาธิ ได้แก่
 ๑. จิตกวัดแกว่งอยู่ที่ลมหายใจเข้า เมื่อพระโยคาวจรคำนึงถึงนิमित
 ๒. จิตกวัดแกว่งอยู่ที่นิमित เมื่อพระโยคาวจรคำนึงถึงลมหายใจเข้า
 ๓. จิตกวัดแกว่งอยู่ที่ลมหายใจออก เมื่อพระโยคาวจรคำนึงถึงนิमित
 ๔. จิตกวัดแกว่งอยู่ที่นิमित เมื่อพระโยคาวจรคำนึงถึงลมหายใจออก
 ๕. จิตกวัดแกว่งอยู่ที่ลมหายใจออก เมื่อพระโยคาวจรคำนึงถึงลมหายใจเข้า
 ๖. จิตกวัดแกว่งอยู่ที่ลมหายใจเข้า เมื่อพระโยคาวจรคำนึงถึงลมหายใจออก
 ๓. ตติยฉกัจะ ภาวะที่เป็นอันตรายต่อสมาธิ ได้แก่

๑. จิตที่แล่นไปในอติคารมณฺ์ ตกไปข้างฝ่ายฟุ้งซ่าน
๒. จิตที่ห้วงอนาคตคารมณฺ์ ถึงความกวัดแกว่ง
๓. จิตที่หุดหู่ ตกไปข้างฝ่ายเกียจคร้าน
๔. จิตที่มีความเพียรกล้า ตกไปข้างฝ่ายอุทัจจะ
๕. จิตที่นุ่มรับ ตกไปข้างฝ่ายกำหนด
๖. จิตที่ผละออก ตกไปข้างฝ่ายพยาบาท

ท่านแสดงว่า ภาวะที่เป็นอันตรายต่อสมาธิ ๑๘ ประการนี้เป็นเหตุให้กายและจิต กระสับกระส่าย หวั่นไหว และดิ้นรน เมื่อพระโยคาวจรใช้สติไปตามลมหายใจ เข้า-ออกที่ฐานเบื้องต้น ท่ามกลางและที่สุด (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๕๔/๒๓๖)

อุปกิเลสสูตร : พระสูตรว่าด้วยอุปกิเลส (หมายถึงความเศร้าหมอง) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ความเศร้าหมองแห่งจิต ๕ คือ (๑) กามฉันทะ (๒) พยาบาท (๓) ถีนมิทธะ (๔) อุทัจจกุกกัจจะ (๕) วิจิกิจฉา เปรียบเหมือนสิ่งเศร้าหมองแห่งทอง ๕ คือ (๑) เหล็ก (๒) โลหะ (๓) ดีบุก (๔) ตะกั่ว (๕) เงิน เมื่อจิตพ้นจากความเศร้าหมอง ๕ นี้แล้ว ย่อมเป็นจิต อ่อน เหมาะแก่การใช้งาน ผุดผ่อง ไม่ฟุ้งซ่าน ตั้งมั่นดี เพื่อความสิ้นอาสวะ และสามารถน้อมจิตไปเพื่อแสดงฤทธิ์ต่าง ๆ ได้ เช่น ทิพโสตตะ เจโตปริยญาณ และวิชา ๓ (ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ จุตูปปาตญาณ และอาสวักขยญาณ) เปรียบเหมือนเมื่อทองพ้นจากสิ่งเศร้าหมอง ๕ นั้น ย่อมอ่อน ใช้การได้ ผุดผ่อง ไม่แตกง่าย ใช้งานได้ดี และช่างทองมุ่งหมายจะทำเครื่องประดับชนิดต่าง ๆ เช่น แหวน ต่างหู เครื่องประดับ ที่จะทำนั้นย่อมอำนวยความสะดวกให้แก่เขาได้ (ปญจก.(ไทย) ๒๒/๒๓/๒๗)

อุปกิเลสแห่งวิปัสสนา : อุปกิเลสแห่งวิปัสสนา,สภาวะที่ทำให้วิปัสสนามัวหมองข้องขัด,สภาพน่าชื่นชม ซึ่งเกิดแก่ผู้เจริญวิปัสสนาในขั้นที่เป็นวิปัสสนาอย่างอ่อน(ตรุณวิปัสสนา) แต่กลายเป็นโทษเครื่องเศร้าหมองแห่งวิปัสสนา โดยทำให้เข้าใจผิดว่าตนบรรลุมรรคผลแล้ว จึงชะงักหยุดเสีย ไม่ดำเนินก้าวหน้าต่อไปในวิปัสสนาญาณ มี ๑๐ คือ ๑. โอภาสแสงสว่าง ๒. ปีติ ความอิ่มใจปลาบปลื้มเต็มไปทั้งตัว ๓. ญาณ ความรู้ที่คมชัด ๔. ปัสสัทธิ ความสงบเย็นกายใจ ๕. สุข ความสุขฉ่ำชื่นทั่วทั้งตัวที่ประณีตอย่างยิ่ง ๖. อธิโมกข์ ศรัทธาแรงกล้าที่ทำให้ใจผ่องใสอย่างยิ่ง ๗. ปคคาหะความเพียรที่พอดี ๘. อุปปฏิฐาน สติชัด ๙. อุเบกขา ความวางจิตเป็นกลางที่ลงตัวสนิท ๑๐. นิกันติ ความตั้งใจพอใจ ดังคำในปฏิสัมภิทามรรคที่กล่าวไว้ว่า ภิกษุ มีใจถูกอุทัจจะในธรรมกันไว้ เป็นอย่างไร คือ เมื่อภิกษุมนสิการด้วยความไม่เที่ยง โอภาสย่อมเกิดขึ้น ภิกษุนึกถึงโอภาสว่า โอภาสเป็นธรรม เพราะนึกถึงโอภาสนั้น ความฟุ้งซ่านเป็นอุทัจจะ ภิกษุมิใจถูกอุทัจจะนั้นกันไว้ ย่อมไม่รู้ชัดความปรากฏโดยความไม่เที่ยงตามความเป็นจริงไม่รู้ชัดความปรากฏโดยความเป็นอนัตตตามความเป็นจริง เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า มิใจถูกอุทัจจะในธรรมกันไว้ ในเวลาที่จิตตั้งมั่นสงบอยู่ภายใน มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ตั้งมั่นอยู่มรรคก็เกิดแก่เธอ มรรคย่อมเกิดอย่างไร ฯลฯ มรรคย่อมเกิดอย่างนี้ ภิกษุยอมละสังโยชนได้แบบนี้ อนุสัยย่อมสิ้นไปอย่างนี้ เมื่อมนสิการด้วยความไม่

เที่ยง ญาณ (ความรู้) ย่อมเกิดขึ้น ปีติ (ความอิ่มใจ) ย่อมเกิดขึ้น ปัสสัทธิ (ความสงบ กายสงบใจ) ย่อมเกิดขึ้น สุข (ความสุข) ย่อมเกิดขึ้น อธิโมกข์ (ความน้อมใจเชื่อ) ย่อม เกิดขึ้น ปัคคหะ (ความเพียรที่พอดี) ย่อมเกิดขึ้น อุปปุณฺฐาน (สติแก่กล้า) ย่อมเกิดขึ้น อุเบกขา (ความมีใจเป็นกลาง) ย่อมเกิดขึ้น นิกันติ (ความตั้งใจ) ย่อมเกิดขึ้น... เมื่อ มนสิการโดยความเป็นทุกข์ ฯลฯ เมื่อมนสิการโดยความเป็นอนัตตา โภกาสนย่อมเกิดขึ้น ฯลฯ ญาณย่อมเกิดขึ้น ปีติย่อมเกิดขึ้น ปัสสัทธิย่อมเกิดขึ้น สุขย่อมเกิดขึ้น อธิโมกข์ ย่อมเกิดขึ้น ปัคคหะย่อมเกิดขึ้น อุปปุณฺฐานย่อมเกิดขึ้น อุเบกขาย่อมเกิดขึ้น นิกันติ ย่อมเกิดขึ้น (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๖/๔๒๕) ; ดู *วิปัสสนูปกิเลส* (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)

อุปฆาตกรรม : กรรมตัดรอน ได้แก่กรรมที่เป็นกุศลก็ดี ที่เป็นอกุศลก็ดี ซึ่งมีกำลังแรง เข้าตัดรอนการ ให้ผลของชกกรรม หรืออุปถัมภกกรรม ที่ตรงข้ามกับตนเสีย แล้วให้ผลแทนที่ (ข้อ ๘ ในกรรม ๑๒) (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)

อุปกิเลสแห่งจิตของตน : สิ่งที่ทำให้จิตของตนเศร้าหมอง หมายถึงสังโยชน์เบื้องต้น ๕ ดังคำใน ปฏิสัมภิทามรรคว่า อุปกิเลสแห่งจิตของตน คือสักกายทิฏฐิ (ความเห็นว่าเป็นอัตตา ของตน) วิจิกิจฉา (ความลังเลสงสัย) สิลฺลพตปรามาส (การยึดมั่นศีลพรต) ทิฏฐา นุสสัย (กิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในสันดานคือทิฏฐิ) วิจิกิจฉานุสสัย (กิเลสที่นอนเนื่องอยู่ใน สันดานคือวิจิกิจฉา) เป็นกิเลสที่เสียดาปตติมรรคตัดได้โดยเด็ดขาดแล้ว จิตจึงชื่อว่า หลุดพ้นแล้ว หลุดพ้นดีแล้วจากอุปกิเลส ๕ ประการนี้ พร้อมด้วยกิเลสที่กลุ่มรุม จิตชื่อว่าญาณ เพราะมีสภาวะรู้วิมุตตินั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะมีสภาวะรู้ชัด เพราะ เหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการพิจารณาเห็นอุปกิเลสที่อริยมรรคตัดขาดแล้ว ชื่อว่าวิมุตติญาณ, ในสังโยชน์เบื้องสูง ๕ (คือ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ อวิชชา) เช่น กามราคะสังโยชน์ ปฏิฆสังโยชน์ ส่วนหยาบ ๆ กามราคานุสสัย ปฏิฆา นุสสัย ส่วนหยาบ ๆ ก็ดี กามราคะสังโยชน์ ปฏิฆสังโยชน์ ส่วนละเอียด ๆ กามราคา นุสสัย ปฏิฆานุสสัย ส่วนละเอียด ๆ ก็ดี หรือ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ อวิชชา ก็ดี ก็ชื่อว่าอุปกิเลสแห่งจิตของตน เช่นกัน (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๖๔/๑๐๔)

อุปจาร : **อุปจาร** ฉะยด, จวนเจียน, ที่ใกล้ขีด, ระยะเวลาใกล้เคียง, ชาน, บริเวณรอบๆ; ดัง ตัวอย่างคำที่ว่า *อุปจารเรือน* *อุปจารบ้าน* แสดงตามที่ท่านอธิบายในอรรถกถาพระ วินัยดั่งนี้ อาคารถที่ปลูกขึ้นร่วมในแคว้นน้ำตกที่ชายคาเป็นเรือน, บริเวณรอบๆ เรือน ซึ่งกำหนดเอาที่แม่บ้านยืนอยู่ที่ประตูเรือนสาदन้าล่างภาชนะออกไปหรือแม่บ้านยืน อยู่ภายในเรือน โยนกระดิ่งหรือไม้กวาดออกไปภายนอกตกที่ใด ระยะเวลารอบๆ กำหนด นั้นเป็น*อุปจารเรือน* บุรุษวัยกลางคนมีกำลังดี ยืนอยู่ที่เขต*อุปจารเรือน* ข้างก่อนดิน ไป ก่อนดินที่ข้างนั้นตกที่ใด ที่นั้นจากรอบๆ บริเวณ*อุปจารเรือน* เป็นกำหนด *เขต บ้าน*, บุรุษวัยกลางคนมีกำลังดีนั้นแหละ ยืนอยู่ที่เขตบ้านนั้น โยนก่อนดินไปเต็มกำลัง ก่อนดินตกเป็น *เขตอุปจารบ้าน*; สีม่าที่สมมติเป็นตัจฉิรวาวิปวาสนั้น จะต้องเว้นบ้าน และอุปจารบ้านดังกล่าวนี้เสียจึงจะสมมติขึ้น คือใช้เป็นตัจฉิรวาวิปวาสนีม่าได้ (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์) ; ดู *ตัจฉิรวาวิปวาสนีม่า* ด้วย

อุปจารบ้าน,อุปจารหมู่บ้าน : เขตชายที่ขวางกั้นดินไปตก ดังคำในมหาวีรภังค์ว่าที่ชื่อว่า อุปจารหมู่บ้าน ได้แก่เขตที่ชายมีกำลังปานกลางยืนอยู่ที่เสาเขื่อนของหมู่บ้านที่มีรั้วล้อมขวางกั้นดินไปตกกลง หรือ เขตที่ชายมีกำลังปานกลางยืนอยู่ที่อุปจารเรือนของหมู่บ้านที่ไม่มีรั้วล้อม ขวางกั้นดินไปตกกลง ที่ชื่อว่า ป่าได้แก่ สถานที่ที่เว้นหมู่บ้านและอุปจารหมู่บ้านนอกนั้นชื่อว่าป่าหรือดังคำในมหาวรรคว่า ภิกษุผู้ฉลาดสามารถพึงประกาศให้สงฆ์ทราบด้วยญัตติหุติกรรมวาจาว่า ท่านผู้เจริญ ขอสงฆ์จงฟังข้าพเจ้า สมานสังวาสสีมามีอุโบสถเดียวกัน แห่งใดที่สงฆ์สมมติแล้ว ถ้าสงฆ์พร้อมกันแล้ว พึงสมมติสีมานั้นให้เป็นแดนไม่อยู่ปราศจากไตรจีวร เว้นหมู่บ้านและอุปจารหมู่บ้าน นี้เป็นญัตติ (วิ.ม.หา.(ไทย) ๑/๙๒/๘๑,วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๔๔/๒๒๓)

อุปจารภาวนา : ภาวนาชั้นจวนเจียน คือเจริญกรรมฐานถึงขั้นเกิดอุปจารสมาธิ (ข้อ ๒ ในภาวนา ๓) (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์)

วิสุทธิมรรคอธิบายว่า เป็น ๑ ในภาวนา ๒ คือทั้งอุปจารภาวนาและอัปนาภาวนา (ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๑๒๐/๑๐๕)

อุปจารสมาธิ : สมาธิจวนจะแน่วแน่,สมาธิที่ยังไม่ถึงถึงที่สุด เป็นขั้นทำให้กิเลสมีนิรวรณเป็นต้นระงับก่อนจะเป็นอัปนา คือถึงฉาน (ข้อ ๑ ในสมาธิ ๒,ข้อ ๒ ในสมาธิ ๓) (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์)

อรรถกถาอธิบายว่า เป็น ๑ ในสมาธิ ๒ คือ อุปจารสมาธิ หรืออัปนาสมาธิ (ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๓๔/๑๒๒, อัง.ทสก.อ. (บาลี) ๓/๙๙/๓๗๐)

อุปจารแห่งสงฆ์ : บริเวณรอบๆ เขตสงฆ์ชุมนุมกัน (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์)

อุปจาลาเถรีคาถา : ภาษิตของพระอุปจาลาเถรี,คาถาของพระอุปจาลาเถรี ท่านพระอุปจาลาเถรี เมื่อจะกล่าวภาษิตที่มารกล่าวแก่ตนจึงได้กล่าวว่า เราเป็นภิกษุณี มีสติ มีจักขุ อบรมอินทรีย์แล้ว รู้แจ้งบทอันสงบซึ่งอุดมบุรุษคบหาแล้ว

(มารถามว่า) ทำไม แม่นางจึงไม่ชอบใจความเกิดเพราะธรรมดาผู้เกิดมาแล้วย่อมบริโภคคามทั้งหลาย เชิญแม่นางบริโภคความยินดีในกามทั้งหลายเถิด แม่นางอย่าได้มีความเดือดร้อนในภายหลังเลย

(พระอุปจาลาเถรีตอบว่า) ผู้เกิดมาแล้วจะต้องตาย จะต้องถูกตัดมือตัดเท้า ถูกฆ่า ถูกจองจำ เกิดมาแล้วจำต้องประสบทุกข์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า เสด็จอุบัติในตระกูลศากยะ ผู้ทรงชนะแล้ว ทรงพระชนม์ชีพอยู่ พระองค์ได้ทรงแสดงธรรม โปรดเราอันเป็นอุบายล่วงเสียซึ่งชาติ คือทุกข์ เหตุให้เกิดทุกข์ ความดับทุกข์ และอริยมรรคมีด้วยองค์๘ซึ่งเป็นข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์เราได้ฟังคำสอนของพระองค์แล้ว ยินดีอยู่ในคำสอน ได้บรรลุวิชชา ๓ ได้ทำตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าแล้ว กำจัดความเพิลิตเพลินในกามทั้งปวงได้แล้ว ทำลายกองแห่งความมืดได้แล้วมารผู้ชั่วช้าเลวทรามท่านจงรู้อย่างนี้ว่า ท่านถูกเรากำจัดแล้ว (ขุ.เถรี.(ไทย) ๒๖/๑๘๙/๕๘๖)

อุปจาลาภิกษุณี : ชื่อภิกษุณีรูปหนึ่ง ซึ่งเป็นน้องสาวของสารีบุตร ในบรรดาน้องสาว ๓ คน ดังคำในอุปจาลาสูต ที่กล่าวว่า ครั้นเวลาเช้า อุปจาลาภิกษุณีครองอันตราวาสก ฯลฯ จึงนั่งพักกลางวันที่โคนต้นไม้แห่งหนึ่ง ลำดับนั้น มารผู้มีบาป ฯลฯ ได้ถามอุปจาลา

ภิกษุณี อุปจาลาภิกษุณี กล่าวด้วยคาถาว่า พวกเทพชั้นดาวดึงส์ ชั้นยามา ชั้นดุสิต ชั้นนิมมานรดี และชั้นปรนิมมิตวสวัตดี ยังผูกพันด้วยเครื่องผูกคือกาม จำต้องกลับมาสู่อำนาจมารอีก โลกทั้งหมดเร่าร้อน โลกทั้งหมดคุกรุ่น โลกทั้งหมดลุกโพลง โลกทั้งหมดสั่นสะเทือน ใจของเรายินดีแน่วแนในนิพพาน ซึ่งไม่สั่นสะเทือน ไม่หวั่นไหวที่ปุถุชนเสพไม่ได้ มิใช่คติของมาร (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๖๘/๒๒๔)

อุปจาลาสูต : พระสูตรว่าด้วยอุปจาลาภิกษุณี สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน มารเข้าไปหาอุปจาลาภิกษุณี (ผู้เป็นน้องสาวของพระสารีบุตร) ถึงที่อยู่ เมื่อทราบว่ นางไม่ยอมเกิด จึงกล่าวว่า ท่านจงตั้งจิตไว้ในพวกเทพชั้นดาวดึงส์ ชั้นยามา ชั้นดุสิต ชั้นนิมมานรดี และชั้นปรนิมมิตวสวัตดี นางอุปจาลาภิกษุณีกล่าวว่า พวกเทพชั้นดาวดึงส์เป็นต้นนั้นยังผูกพันด้วยเครื่องผูกคือกาม จำต้องกลับมาสู่อำนาจมารอีก โลกทั้งหมดเร่าร้อน คุกรุ่น ลุกโพลง สั่นสะเทือน ใจของเรายินดีแน่วแนในนิพพาน ซึ่งไม่สั่นสะเทือน ไม่หวั่นไหวที่ปุถุชนเสพไม่ได้ มิใช่คติของมาร (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๖๘/๒๒๔)

อุปจาลาอุบาลิกา :ชื่ออัครอุบาลิกาคนหนึ่ง ซึ่งเป็นอัครอุปัฏฐายิกาของพระพุทธเจ้านามว่าสุมนะ ดังคำในสุมนพุทธวงศ์ว่า วรณอุบาสกและสรณอุบาสกเป็นอัครอุปัฏฐาก จาลาอุบาลิกา และอุปจาลาอุบาลิกาเป็นอัครอุปัฏฐายิกา (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๘/๖๑๒)

อุปเจษะ, พระเจ้าจักรพรรดิ :ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระนันทเถระ ดังคำในนันทเถรพทาน ที่ท่านพระเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนสรุปความได้ว่า ข้าพเจ้าได้ถวายผ้าเปลือกไม้แด่พระผู้มีพระภาค พระนามว่าปทุมุตระผู้เจริญที่สุดในโลก พระพุทธเจ้าผู้ทรงเป็นผู้นำซึ่งรุ่งเรืองสูงสุด ทรงพยากรณ์ข้าพเจ้านั้นว่า ด้วยการถวายผ้านี้ ท่านจักเป็นผู้มีผิวพรรณดังทอง ในกัปที่ ๖๐,๐๐๐ (นับจากกัปนี้ไป) ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๔ ชาติมีพระนามว่าอุปเจละ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๒/๑๐๖)

อุปติสเถระ : พระเถระชื่ออุปติสสะ หมายถึง พระสารีบุตร ดังคำในเปสวัตวิมานที่เทพธิดาองค์หนึ่งกล่าวไว้ว่า ดิฉันนั้นมิใช่เบิกบาน ได้สั่งสมกุศลกรรมไว้ในชาติปางก่อนนั้น คือได้เกลี้ยดอกคำโรยลงบูชาพระอุปติสสะที่ทวยเทพและมนุษย์พากันบูชา,ในพุทธวงศ์กล่าวถึงอุปติสสะมาคู่กับพระโกลิตเถระ (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๖๕๖/๓๓,ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๑/๖๗๒) ; ดู *สารีบุตร*

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อุปติสเถระ หมายถึงพระธรรมเสนาบดี (พระสารีบุตร) (ขุ.วิ.อ. (บาลี) ๖๕๖/๑๘๕)

อุปติสสะ,อุปติสสะ, พระ, สารีบุตรปริพาชก : คำเรียกพระสารีบุตรเมื่อบวชเป็นปริพาชกอยู่ในสำนักของสมณชัย (ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๒๖๐/๒๘๔,ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๒๓๖/๓๒๖,วิ.ป.(ไทย) ๘/๓/๖,๘/๘/๑๓,๘/๒๒/๒๖,วิ.ม.(ไทย) ๔/๖๒/๗๗)

อุปติสสุต : พระสูตรว่าด้วยพระอุปติสสะ(ชื่อเดิมของพระสารีบุตร) สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน พระสารีบุตร(อุปติสสะ)แสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลายว่า ความไม่มั่นคงถาวรแห่งสัตว์และสังขารยังมีอยู่ แม้แต่พระศาสดาผู้ทรงศักดิ์ใหญ่มี

ฤทธานุกาพมากยังแปรผันไป เมื่อคิดได้ดังนี้ จึงจะไม่มีโสกะ ปรีทเวะ ทุกข์ โทมนัส อุ
 ปายาสและถอนอหังการ มมังการ มานานุสัยได้(ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๒๓๖/๓๒๖)

อุปติสสะ, พระปัจเจกพุทธเจ้า:ชื่อพระปัจเจกพุทธเจ้าองค์หนึ่ง อยู่ไม่ห่างไกลจากภูเขาหิมพานต์ ดัง
 คำในดิณมมุฎฐิตายกเถราปทานที่ท่านพระเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนไว้ว่า ในที่ไม่
 ไกลภูเขาหิมพานต์ มีภูเขาลูกหนึ่งชื่อลัมพะกะ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่าอุปติส
 สะ เสด็จจรณมอยู่ ณ ที่กลางแจ้ง เมื่อก่อน ข้าพเจ้าเป็นนายพรานเนื้ออยู่ในป่าดง
 ทึบ ได้เห็นพระพุทธรูปองค์นั้น มีจิตผ่องใส ได้ถวายหญ้ากำมือหนึ่งสำหรับ
 ประทับนั่งแต่พระพุทธรูปเจ้า (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๔๘/๕๒๙)

อุปติสสะและโกณฑิยะ, พระอัครสาวก : คู่พระอัครสาวกของพระพุทธรูปเจ้านามว่าโคดม ดังคำในโคตม
 พุทธวงศ์ว่า เราเป็นพระชินสีห์ประกาศพระธรรมจักร ที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เขต
 กรุงพาราณสี เราเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าชื่อว่าโคดม เป็นที่พึ่งของสรรพสัตว์ ภิกษุ
 ๒ รูป ชื่ออุปติสสะและโกณฑิยะเป็นอัครสาวกของเรา (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๘/๗๒๐)

อุปถัมภ์ : การค้าจุน, เครื่องค้าจุน, อดหนุน, ช่วยเหลือ, หล่อเลี้ยง ดังคำในจูฬวรรคว่า จิตตคหบดีเป็นผู้
 มีศรัทธาเลื่อมใส เป็นทายก เป็นผู้ทำงาน เป็นผู้อุปถัมภ์สงฆ์ หรือดังคำในพุทธการสูตร
 ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย พราหมณ์และคหบดีทั้งหลายผู้บำรุง
 อุปถัมภ์เราทั้งหลายด้วยจีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และคิลานปัจจัยเภสัชบริวาร
 ชื่อว่าเป็นผู้มีอุปการะมากแก่เราทั้งหลาย (วิ.จ.ุ.(ไทย) ๖/๓๕/๖๘, วิ.จ.ุ.(ไทย) ๗/๔๒๐/
 ๓๔๑, ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๑๐๗/๔๘๖)

อุปธิ : สิ่งงุนงง, สภาวะกลุ้มกิเลส, สิ่งที่ยังระคนด้วยกิเลส มี ๒ นัย คือ ๑. ร่างกาย ดังคำที่
 พระอรุณเวลกัสสปะกล่าวว่ายัญทั้งหลายกล่าวสรรเสริญกามทั้งหลาย คือ รูป เสียง รส
 และสตรีทั้งหลาย ข้าพระองค์ได้รู้ในอุปธิว่า นั้นเป็นมลทิน เพราะฉะนั้น จึงมิได้ยินดี
 ในการเช่นสรวง มิได้ยินดีในการบูชา (วิ.ม.(ไทย) ๔/๕๕/๖๗)

๒. สภาวะอันเป็นที่ตั้งที่ทรงไว้แห่งทุกข์ ได้แก่กาม กิเลส เบญจขันธ์ และอภิสังขาร
 ดังคำว่า ท่านสารีบุตรและท่านโมคคัลลานะ ผู้น้อมจิตไปในธรรม อันยอดเยี่ยม
 ลึกซึ้ง เป็นวิสัยแห่งญาณ เป็นที่สิ้นอุปธิ ยังมาไม่ถึงพระเวฬุวัน พระศาสดาก็ทรง
 พยากรณ์แล้ว (วิ.ม.(ไทย) ๔/๖๒/๗๗, วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๕๘/๓๗, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/
 ๑๕๙/๑๒๐, ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๒๔๒/๒๕๘, ๑๒/๒๗๔/๒๘๗, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๕๔/
 ๑๗๒, ๑๓/๓๓๗/๔๐๗, ๑๓/๔๐๐/๕๐๑, ม.อ.ุ.(ไทย) ๑๔/๖๕/๗๑, ๑๔/๓๖๗/๔๑๒, ส.ส.
 (ไทย) ๑๕/๑๒/๑๒)

ฎีกาอธิบายว่า คำว่า อุปธิ หมายถึง อุปธิ ในที่นี้หมายถึงชั้นรูปติ ซึ่งเป็นที่ตั้งแห่ง
 ทุกข์อันมีขันธ์เป็นมูล (สารตถ.ฎีกา (บาลี) ๓/๕๕/๒๖๐)

อุปธิกิเลส : กิเลสคืออุปธิ หมายถึงสิ่งเศร้าหมองคือสภาวะอันเป็นที่ตั้งที่ทรงไว้แห่งทุกข์ ได้แก่
 กาม กิเลส เบญจขันธ์ และอภิสังขาร ดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่าพราหมณ์ผู้ดับ
 กิเลสแล้ว ย่อมอยู่เป็นสุขทุกเมื่อ ผู้ไม่ติดอยู่ในกาม เป็นคนเยือกเย็นไม่มีอุปธิกิเลส
 ตัดกิเลสเครื่องข้องได้ทุกอย่างแล้ว กำจัดความกระวนกระวายในใจ เข้าถึงความสงบ
 ย่อมอยู่เป็นสุข หรือดังคำในวาเสฎฐสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เราเรียกบุคคลผู้

ละได้ทั้งความยินดีและความยินร้าย เป็นผู้สงบเยือกเย็น ปราศจากอุปธิกิเลส ครอบงำโลกคือขันธทั้งหมดได้ มีความเพียรว่า เป็นพราหมณ์ (วิ.จ.ุ(ไทย) ๗/๓๐๕/๑๑๔, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๓๓/๑๔๗,๑๓/๔๕๙/๕๘๐,อง.ต.ก.(ไทย) ๒๐/๓๕/๑๙๑,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๓/๓๘,อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๕๗/๑๐๔,๒๒/๑๔๐/๒๓๒,อง.ทสก.(ไทย)๒๔/๖/๑๐,อง.เอกาทสก.(ไทย) ๒๔/๗/๔๐๐,๒๔/๘/๔๐๒,ช.สุ.(ไทย) ๒๕/๕๕๒/๖๒๙)

อุปธิวิเวก : ความสงบคืออุปธิ,สังตภิเลส หมายถึงบรรลุนิพพาน, เป็น ๑ ในวิเวก ๓ (ความสงบ) ๓ ประการ คือ กายวิเวก จิตตวิเวกและ อุปธิวิเวก ดังคำในมหาพาลุงกยสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เพราะละอกุศลธรรมทั้งหลายด้วยอุปธิวิเวก เพราะระงับความเกียจคร้านทางกายได้โดยประการทั้งปวง จึงสังตจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลายแล้วบรรลุปฐมฌานที่มีวิตก วิจาร ปีติ และสุขอันเกิดจากวิเวก อยู่,ในมหานิเทศอธิบายความหมายไว้ว่า อุปธิวิเวก เป็นอย่างไร คือ กิเลสที่ดี ขันธก็ดี อภิสังขารก็ดี ตรัสเรียกว่า อุปธิ อมตนิพพาน ตรัสเรียกว่า อุปธิวิเวก คือ ธรรมเป็นที่ระงับสังขารทั้งปวง เป็นที่สลัดทิ้งอุปธิทั้งหมดเป็นที่สิ้นตัณหา เป็นที่คลายกำหนด เป็นที่ดับกิเลส เป็นที่เย็นสนิท นี้ชื่อว่าอุปธิวิเวก (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๓๓/๑๔๗,ช.ม.(ไทย) ๒๙/๔๙/๑๗๑,๒๙/๑๕๐/๔๐๙)

อรรถกถาอธิบายว่า อุปธิวิเวก คือสภาวะอันเป็นที่ตั้งที่ทรงไว้แห่งทุกข์ ได้แก่ กาม กิเลส เบญจขันธ และอภิสังขารกล่าวคือนิพพาน (อง.ท.ก.อ. (บาลี) ๒/๔๕/๕๓) เป็น ๑ ในวิเวก ๓ ประการ คือ (๑) กายวิเวก สังตกาย (๒) จิตตวิเวก สังตจิต (๓) อุปธิวิเวก สังตภิเลส (ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๓๑/๑๐๙),ในอรรถกถาแห่งมหาพาลุงกยสูตร อธิบายว่า อุปธิวิเวก ในที่นี้หมายถึงความสงบจากกามคุณ ๕ ประการ (คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ) (ม.ม.อ.(บาลี) ๒/๑๓๓/๑๐๘)

อุปนันทศากยบุตร, ภิกษุ : ชื่อภิกษุรูปหนึ่ง ที่รับเร้าให้โยมถวายผ้า คือขอผ้ากับคนที่ไม่ใช่ญาติ เป็นต้นบัญญัติ มีปรากฏในอัญญาตกวิญญูตติสิกขาบท,เป็นต้นบัญญัติอีกหลายสิกขาบท ,ในมหาวรรคกล่าวไว้ว่า มีสามเณรรับใช้ ๒ รูป ดังคำว่า ท่านพระอุปนันทศากยบุตรมีสามเณรอยู่ ๒ รูป คือสามเณรกันณฎฐะและสามเณรมหะ เธอทั้ง ๒ ขอบร้งแก่กันและกัน,จำพรรษาอยู่กรุงสาวัตถี แต่ไปวางบริวารหลายแห่งในชนบท และมักก่อเรื่องราว เช่นเรื่องบังคับภิกษุผู้หนึ่งอาสนะถัดไปให้ลุกขึ้นทั้งที่ยังฉัน ดังคำว่า มหาอมตยผู้หนึ่งเป็นสาวกของอาชีวกจัดถวายสังฆภัต ท่านพระอุปนันทศากยบุตรมาภายหลัง บังคับภิกษุผู้หนึ่งอาสนะถัดไปให้ลุกขึ้นทั้งที่กำลังฉันอยู่ จึงเกิดความวุ่นวายขึ้นในโรงอาหาร (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๕๑๕/๓๙,๒/๕๑๕/๔๐,๒/๕๑๕/๔๑,๒/๕๒๗/๕๑,๔/๑๐๑/๑๕๖, วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๐๘/๑๗๒, ๔/๒๐๖/๓๒๓, ๔/๒๐๖/๓๒๔,วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๗๗/๗๕, ๕/๒๗๗/๗๖, ๕/๓๖๔/๒๓๗,วิ.จ.ุ(ไทย) ๗/๓๑๖/๑๓๑)

อุปนันทสักยบุตรเถระ : เรื่องพระอุปนันทศากยบุตรเถระ พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่ภิกษุหนุ่ม ๒ รูปผู้เป็นศิษย์ของพระสักยบุตรเถระนามว่าอุปนันทผู้เกียจคร้าน กล่าวสอนธรรมแก่ศิษย์แล้วก็กลับไปนอนหลับต่ออีกว่า บัณฑิตพึงตั้งตนไว้ใน

คุณธรรมที่เหมาะสมก่อน แล้วสอนคนอื่นในภายหลัง จึงจะไม่มัวหมอง (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๑๕๘/๘๑)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ตั้งตนไว้ในคุณธรรมที่เหมาะสมก่อน หมายถึงเมื่อ บัณฑิตประสงค์จะสอนผู้อื่นด้วยคุณธรรมมีความมั่งคั่งน้อย เป็นต้น หรือด้วยปฏิบัติทา ของอริยวงศ์ ตนเองจะต้องดำรงอยู่ในคุณธรรมนั้นก่อน คำว่า ไม่มัวหมอง หมายถึง ไม่ถูกนินทา (ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๖/๘)

อุปนันทเสนาบดี : ชื่อเสนาบดีคนหนึ่ง แห่งแคว้นมคธ เป็นผู้ได้บังคับบัญชาของวัสสการมหาอำมาตย์ ดังคำในโคปกโมคคัลลานสูตรว่า วัสสการพราหมณ์ มหาอำมาตย์แห่งแคว้นมคธ ได้ เรียกอุปนันทเสนาบดีมาพูดว่า เสนาบดี ท่านเข้าใจความข้อนี้ว่าอย่างไร คือ พระคุณเจ้าเหล่านี้สักการะธรรมที่ควรสักการะเคารพธรรมที่ควรเคารพ นับถือธรรม ที่ควรนับถือ บูชาธรรมที่ควรบูชาอยู่อย่างนี้ (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๘๓/๙๒)

อุปนันทะ, พระเจ้าจักรพรรดิ : ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระดินทุก ทายกเถระ ดังคำในดินทุกทายกเถรปาทานที่ท่านพระเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตน สรุปความได้ว่า ข้าพเจ้าเป็นลิง มีกำลังแข็งแรง เทียวไปตามซอกภูเขาและลำธาร ได้ เห็นต้นมะพลับออกผล จึงหวนระลึกลงถึงพระพุทธเจ้า ข้าพเจ้าเกิดความปราโมทย์แล้ว ถือผลไม้เข้าไปถวาย เพราะผลแห่งการถวายผลไม้ ในกัปที่ ๕๗ (นับจากกัปนี้ไป) ได้ เป็นพระเจ้าจักรพรรดิมีพระนามว่าอุปนันทะ สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ มีพละนา ุภาพมาก (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๔๐/๓๖๔)

อุปนาหะ : ความผูกโกรธ, ผูกโกรธไว้, ผูกใจเจ็บ, เป็นธรรมคู่กับโกรธะ ดังคำในทุกนิบาตว่า ธรรม ๒ ประการ อะไรบ้าง คือ ๑. โกรธะ (ความโกรธ) ๒. อุปนาหะ (ความผูกโกรธ) (ข้อ ๔ ในอุปกิเลส ๑๖),ในวิภังค์อธิบายความหมายไว้ว่า ความโกรธครั้งแรกชื่อว่า ความโกรธ ความโกรธในเวลาต่อมาชื่อว่าความผูกโกรธ ความผูกโกรธ กิริยาที่ผูก โกรธ ภาวะที่ผูกโกรธ การไม่หยุดโกรธ การตั้งความโกรธไว้ การดำรงความโกรธ ไว้ การเผลอไปตามความโกรธ การตามไปผูกความโกรธไว้ การทำความผูกโกรธไว้ ให้มัน มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่าอุปนาหะ (ม.ม.(ไทย) ๑๒/๓๓/๓๒,อง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๑๔๐/๑๒๐,๒๐/๑๘๑/๑๓๐,๒๐/๒๓๒/๑๓๗,๒๐/๒๓๓/๑๓๗,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๓๐๔/๓๕๒,๒๑/๓๐๕/๓๕๒,๒๑/๓๐๖/๓๕๒,๒๑/๓๐๗/๓๕๒,อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๗๐/๖๔๔,อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๘๘๑/๕๖๑)

อุปนาหีสสูตร : พระสูตรว่าด้วยมาตุคามผู้มักโกรธ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวัน เมื่อท่านพระอนุรุทธทูลถามปัญหาเหมือนในโกธนสูตร จึงตรัสตอบว่า เพราะ ประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ คือ ๑. ไม่มีศรัทธา ๒. ไม่มีหิริ ๓. ไม่มีโอตตปปะ ๔. มัก ผูกโกรธ ๕. มีปัญญาทรม(ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๒๘๕/๓๑๖)

อุปนิสสยปัจจัจฉ : ปัจจัจฉีอุปนิสสยหมายถึงสภาวะธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นที่อาศัยที่มีกำลัง ดังที่ท่านอุปมาไว้ว่า ฝนเป็นปัจจัจฉสำคัญยิ่งในการหล่อเลี้ยงพืชพันธุ์ธัญญาหาร ฉัน ไต อุปนิสสยปัจจัจฉก็เป็นปัจจัจฉที่มีความสำคัญยิ่งในการทำให้ปัจจัจฉุบันเกิดขึ้น ฉัน นั้น หมายความว่า สภาวะธรรมทั้งหลายอาศัยสภาวะธรรมใดเป็นปัจจัจฉหลักในการ

เกิดขึ้นหรือตั้งอยู่ สภาวะธรรมนั้นท่านเรียกว่าอุปนิสสยปัจจย ดังคำในปฏิฐานว่า อุปนิสสยปัจจย ได้แก่ สภาวะธรรมที่เป็นกุศลซึ่งเกิดก่อน ๆ เป็นปัจจยแก่สภาวะธรรมที่เป็นกุศลซึ่งเกิดหลัง ๆ โดยอุปนิสสยปัจจย สภาวะธรรมที่เป็นกุศลซึ่งเกิดก่อน ๆ เป็นปัจจยแก่สภาวะธรรมที่เป็นกุศลบางเหล่าซึ่งเกิดหลัง ๆ โดยอุปนิสสยปัจจย สภาวะธรรมที่เป็นกุศลซึ่งเกิดก่อน ๆ เป็นปัจจยแก่สภาวะธรรมที่เป็นอัพยาภตซึ่งเกิดหลัง ๆ โดยอุปนิสสยปัจจย (อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/๙/๘,๔๐/๖๐/๓๒,๔๐/๒๕๘/๑๓๗,๔๐/๓๑๔/๑๘๔,๔๐/๓๒๑/๑๙๖,๔๐/๓๒๘/๒๐๔,๔๐/๓๔๗/๒๑๖,อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๘๓/๒๐๗,๔๑/๘๘/๒๘๒,๔๑/๑๐๒/๘๑)

อุปนิสสุตร :

พระสูตรว่าด้วยธรรมมีเหตุให้ถูกขจัด มี ๔ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อุปนิสสุตร (ปฐม) (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อวิปปฏิสารของผู้มีศีล มีศีลวิบัติย่อมมีเหตุถูกกำจัด เมื่อไม่มีวิปปฏิสาร ปราโมทย์ย่อมมีเหตุถูกกำจัด เมื่อไม่มีปราโมทย์ ปีติย่อมมีเหตุถูกกำจัด เมื่อไม่มีปีติ ปัสสัทธิย่อมมีเหตุถูกกำจัด เมื่อไม่มีปัสสัทธิ สุขย่อมมีเหตุถูกกำจัด เมื่อไม่มีสุข สัมมาสมาธิย่อมมีเหตุถูกกำจัด เมื่อไม่มีสัมมาสมาธิ ยถาภูตญาณทัสสนะย่อมมีเหตุถูกกำจัด เมื่อไม่มียถาภูตญาณทัสสนะ นิพพิทาและวิราคะย่อมมีเหตุถูกกำจัด เมื่อไม่มีนิพพิทาและวิราคะ วิมุตติญาณทัสสนะย่อมมีเหตุถูกกำจัด เปรียบเหมือนต้นไม้ที่มีกิ่งและใบวิบัติแล้ว สะเก็ด เปลือก กระจ่ และแก่นของต้นไม้ที่ย่อมไม่ถึงความบริบูรณ์ ส่วนอวิปปฏิสารของผู้มีศีล สมบูรณ์ด้วยศีล ย่อมมีเหตุสมบูรณ์ เมื่อมีวิปปฏิสาร ปราโมทย์ย่อมมีเหตุสมบูรณ์ เมื่อมีปราโมทย์ ปีติย่อมมีเหตุสมบูรณ์ เมื่อมีปีติ ปัสสัทธิย่อมมีเหตุสมบูรณ์ เมื่อมีปัสสัทธิ สุขย่อมมีเหตุสมบูรณ์ เมื่อมีสุข สัมมาสมาธิย่อมมีเหตุสมบูรณ์ เมื่อมีสัมมาสมาธิ ยถาภูตญาณทัสสนะย่อมมีเหตุสมบูรณ์ เมื่อมียถาภูตญาณทัสสนะ นิพพิทาและวิราคะย่อมมีเหตุสมบูรณ์ เมื่อมีนิพพิทาและวิราคะ วิมุตติญาณทัสสนะย่อมมีเหตุสมบูรณ์ เปรียบเหมือนต้นไม้ที่มีกิ่งและใบสมบูรณ์ สะเก็ด เปลือก กระจ่ และแก่นของต้นไม้ที่ย่อมถึงความบริบูรณ์ (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๓/๕)

๒.อุปนิสสุตร (ทุติย) (สูตรที่ ๒) พระสารีบุตรกล่าวกับภิกษุทั้งหลายว่า อวิปปฏิสารของผู้มีศีล มีศีลวิบัติ ย่อมมีเหตุถูกกำจัด เมื่อไม่มีวิปปฏิสาร ปราโมทย์ย่อมมีเหตุถูกกำจัด เมื่อไม่มีปราโมทย์ ปีติย่อมมีเหตุถูกกำจัด เมื่อไม่มีปีติ ปัสสัทธิย่อมมีเหตุถูกกำจัด เมื่อไม่มีปัสสัทธิ สุขย่อมมีเหตุถูกกำจัด เมื่อไม่มีสุข สัมมาสมาธิย่อมมีเหตุถูกกำจัด เมื่อไม่มีสัมมาสมาธิ ยถาภูตญาณทัสสนะย่อมมีเหตุถูกกำจัด เมื่อไม่มียถาภูตญาณทัสสนะ นิพพิทาและวิราคะย่อมมีเหตุถูกกำจัด เมื่อไม่มีนิพพิทาและวิราคะ วิมุตติญาณทัสสนะย่อมมีเหตุถูกกำจัด เปรียบเหมือนต้นไม้ที่มีกิ่งและใบวิบัติแล้ว สะเก็ด เปลือก กระจ่ และแก่นของต้นไม้ที่ย่อมไม่ถึงความบริบูรณ์ ส่วนอวิปปฏิสารของผู้มีศีล สมบูรณ์ด้วยศีล ย่อมมีเหตุสมบูรณ์ เมื่อมีวิปปฏิสาร ปราโมทย์ย่อมมีเหตุสมบูรณ์ เมื่อมีปราโมทย์ ปีติย่อมมีเหตุสมบูรณ์ เมื่อมีปีติ ปัสสัทธิ ย่อมมีเหตุสมบูรณ์ เมื่อมีปัสสัทธิ สุขย่อมมีเหตุสมบูรณ์ เมื่อมีสุข สัมมาสมาธิย่อมมีเหตุสมบูรณ์ เมื่อมีสัมมาสมาธิ ยถาภูตญาณทัสสนะย่อมมีเหตุสมบูรณ์ เมื่อมียถาภูตญาณทัสสนะ

นิพพิทาและวิราคะย่อมมีเหตุสมบุรณ์ เมื่อมีนิพพิทาและวิราคะ วิมุตติญาณทัสสนะย่อมมีเหตุสมบุรณ์ เปรียบเหมือนต้นไม้ที่มีกิ่งและใบสมบุรณ์ สะเก็ด เปลือก กระจพี และแก่นของต้นไม้ นั้นย่อมถึงความบริบูรณ์ (อง.ทก.(ไทย) ๒๔/๔/๖)

๓.อุปนิสสูตร (ตติย) (สูตรที่ ๓) พระอนนทกล่าวกับภิกษุทั้งหลายว่า อวิปปฏิสารของผู้ที่ศีล มีศีลวิบัติ ย่อมมีเหตุถูกกำจัด เมื่อไม่มีวิปปฏิสาร ปราโมทย์ย่อมมีเหตุถูกกำจัด เมื่อไม่มีปราโมทย์ ปิทย่อมมีเหตุถูกกำจัดเมื่อไม่มีปิติ ปัสสัทธิย่อมมีเหตุถูกกำจัด เมื่อไม่มีปัสสัทธิ สุขย่อมมีเหตุถูกกำจัด เมื่อไม่มีสุข สัมมาสมาธิย่อมมีเหตุถูกกำจัด เมื่อไม่มีสัมมาสมาธิ ยถาภูตญาณทัสสนะย่อมมีเหตุถูกกำจัด เมื่อไม่มียถาภูตญาณทัสสนะ นิพพิทาและวิราคะย่อมมีเหตุถูกกำจัด เมื่อไม่มีนิพพิทาและวิราคะ วิมุตติญาณทัสสนะย่อมมีเหตุถูกกำจัด เปรียบเหมือนต้นไม้ที่มีกิ่งและใบวิบัติแล้ว สะเก็ด เปลือก กระจพี และแก่นของต้นไม้ นั้นย่อมไม่ถึงความบริบูรณ์ ส่วนอวิปปฏิสารของผู้มีศีล สมบุรณ์ด้วยศีล ย่อมมีเหตุสมบุรณ์ เมื่อมีวิปปฏิสาร ปราโมทย์ย่อมมีเหตุสมบุรณ์ เมื่อมีปราโมทย์ ปิทย่อมมีเหตุสมบุรณ์ เมื่อมีปิติ ปัสสัทธิย่อมมีเหตุสมบุรณ์ เมื่อมีปัสสัทธิ สุขย่อมมีเหตุสมบุรณ์ เมื่อมีสุข สัมมาสมาธิย่อมมีเหตุสมบุรณ์ เมื่อมีสัมมาสมาธิ ยถาภูตญาณทัสสนะย่อมมีเหตุสมบุรณ์ เมื่อมียถาภูตญาณทัสสนะ นิพพิทาและวิราคะย่อมมีเหตุสมบุรณ์ เมื่อมีนิพพิทาและวิราคะ วิมุตติญาณทัสสนะย่อมมีเหตุสมบุรณ์ เปรียบเหมือนต้นไม้ที่มีกิ่งและใบสมบุรณ์ สะเก็ด เปลือก กระจพี และแก่นของต้นไม้ นั้นย่อมถึงความบริบูรณ์ (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๕/๗)

๔.อุปนิสสูตร พระสูตรว่าด้วยธรรมที่อาศัยกัน พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เราเมื่อรู้เห็นว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณมีความเกิดขึ้นและความดับอย่างนี้ จึงกล่าวถึงความสิ้นไปแห่งอาสวะว่า เมื่อมีความสิ้นไปแห่งอาสวะ ขยญาณ(ญาณในธรรมเป็นที่สิ้นไป)จึงมี และขยญาณอาศัยวิมุตติ วิมุตติอาศัยวิราคะ วิราคะอาศัยนิพพิทา นิพพิทาอาศัยยถาภูตญาณทัสสนะ ยถาภูตญาณทัสสนะอาศัยสมาธิ สมาธิอาศัยสุข สุขอาศัยปัสสัทธิ ปัสสัทธิอาศัยปิติ ปิติอาศัยปราโมทย์ ปราโมทย์อาศัยศรัทธา ศรัทธาอาศัยทุกข์ ทุกข์อาศัยชาติชาติอาศัยภพ ภพอาศัยอุปาทาน อุปาทานอาศัยตัณหา ตัณหาอาศัยเวทนา เวทนาอาศัยผัสสะ ผัสสะอาศัยสฬายตนะ สฬายตนะอาศัยนามรูป นามรูปอาศัยวิญญาณ วิญญาณอาศัยสังขาร สังขารอาศัยอวิชชา เหมือนเมื่อฝนเม็ดใหญ่ตกบนยอดภูเขา น้ำไหลไปตามที่ลุ่ม ทำให้ชอกเขา ลำธาร ห้วย หนองน้ำ บึง แม่น้ำน้อย แม่น้ำใหญ่ และมหาสมุทรให้เต็มได้ ฉะนั้น (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๒๓/๔๐)

อุปนิส :

อุปนิสย,เหตุปัจจัย หมายถึงหมวดธรรมที่เป็นเหตุทำหน้าที่ร่วมกัน ดังคำในขณวสกสูตรที่สนังกุมารพรหมได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว จึงตรัสต่อไปว่า ท่านผู้เจริญทั้งหลาย สภาวะที่จิตมีอารมณ์เดียวซึ่งมีองค์ ๗ ประการนี้ แวดล้อมเรียกว่า อริยสัมมาสมาธิที่มีอุปนิส บ้าง ว่า อริยสัมมาสมาธิที่มีบริวารบ้าง หรือดังคำในมหาจิตตาริสกสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงสัมมาสมาธิอันเป็นอริยะ ที่มีอุปนิ

สะบ้าง มีปรีชาบ้าง แก่เธอทั้งหลาย (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๙๐/๒๒๔,ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๓๖/๑๗๔,อง.สตุตท.(ไทย) ๒๓/๔๕/๖๙)

อุปนิสัย :

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อุปนิสัย หมายถึงอุปนิสัย ในที่นี้ได้แก่หมวดธรรมที่เป็นเหตุทำหน้าที่ร่วมกัน (ที.ม.อ. (บาลี) ๒๙๐/๒๕๗, ที.ม.ฎีกา (บาลี) ๒๙๐/๒๖๗) อีกแห่งหนึ่งอธิบายว่า คำว่า อุปนิสัย หมายถึงมีเหตุปัจจัย (ม.อ.อ. (บาลี) ๓/๑๓๖/๙๒) ความประพฤติที่เคยชินเป็นพื้นมาในสันดาน, ความดีที่เป็นทุนหรือเป็นพื้นอยู่ในจิตต์, ธรรมที่เป็นเครื่องอุดหนุน ดังคำในกถาว่าตถว่า ชาวโลกพึงรู้จักบุคคลได้ด้วยการมาร่วมประชุมสนทนากันว่า ผู้นี้มีอุปนิสัยหรือไม่มีอุปนิสัย บุคคลผู้ไม่เจียหูฟัง ชื่อว่าไม่มีอุปนิสัย บุคคลผู้เจียหูฟังชื่อว่า“มีอุปนิสัย บุคคลนั้นผู้มีอุปนิสัยย่อมรู้ธรรมอย่างหนึ่ง กำหนดรู้ธรรมอย่างหนึ่ง ละธรรมอย่างหนึ่งทำให้แจ้งธรรมอย่างหนึ่ง หรือดังคำในทาสีวิมานที่เทพธิดากล่าวไว้ว่า ขอเชิญท่านดูผลแห่งความเพียรออกจากกิเลส ซึ่งดิฉันผู้มีความรู้น้อย ได้บรรลุอริยมรรคอันมีสิกขาบท ๕ เป็นอุปนิสัย เป็นทางสวรรค์ เป็นเหตุถึงความเกษม (อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๖๘/๒๗๑,ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๑๖๔/๒๙)

อุปนิสาสูตร :

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อุปนิสัย หมายถึงปัจจัยส่งเสริมที่สั่งสมไว้ในอดีต (อง.ติ.ก.อ. (บาลี) ๒/๖๘/๒๐๙)

พระสูตรว่าด้วยธรรมมีเหตุให้ถูกขจัด มี ๓ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อุปนิสาสูตร (ปฐม) (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า อวิปปฏิสารของบุคคลผู้ศีลย่อมมีเหตุถูกกำจัด เมื่อไม่มีอวิปปฏิสาร ปราโมทย์ย่อมมีเหตุถูกกำจัด เมื่อไม่มีปราโมทย์ ปัตติยย่อมมีเหตุถูกกำจัด เมื่อไม่มีปัตติ ปัสสัทธิย่อมมีเหตุถูกกำจัด เมื่อไม่มีปัสสัทธิ สุขย่อมมีเหตุถูกกำจัด เมื่อไม่มีสุข สัมมาสมาธิย่อมมีเหตุถูกกำจัด เมื่อไม่มีสัมมาสมาธิ ยถาภูตญาณทัสสนะย่อมมีเหตุถูกกำจัด เมื่อไม่มียถาภูตญาณทัสสนะ นิพพิทาย่อมมีเหตุถูกกำจัด เมื่อไม่มีนิพพิทา วิราคะย่อมมีเหตุถูกกำจัด เมื่อไม่มีวิราคะ วิมุตติญาณทัสสนะย่อมมีเหตุถูกกำจัด เปรียบเหมือนต้นไม้ที่มีกิ่งและใบไว้แต่แล้ว สะเก็ด เปลือก กระพี้ แม้แก่นของต้นไม้ที่ย่อมไม่ถึงความบริบูรณ์ ส่วนอวิปปฏิสารของบุคคลผู้ศีลย่อมมีเหตุสมบูรณ์ เมื่อมีอวิปปฏิสาร ปราโมทย์ย่อมมีเหตุสมบูรณ์ เมื่อมีปราโมทย์ ปัตติยย่อมมีเหตุสมบูรณ์ เมื่อมีปัตติ ปัสสัทธิย่อมมีเหตุสมบูรณ์ เมื่อมีปัสสัทธิ สุขย่อมมีเหตุสมบูรณ์ เมื่อมีสุข สัมมาสมาธิย่อมมีเหตุสมบูรณ์ เมื่อมีสัมมาสมาธิ ยถาภูตญาณทัสสนะย่อมมีเหตุสมบูรณ์ เมื่อมียถาภูตญาณทัสสนะ นิพพิทาย่อมมีเหตุสมบูรณ์ เมื่อมีนิพพิทา วิราคะย่อมมีเหตุสมบูรณ์ เมื่อมีวิราคะ วิมุตติญาณทัสสนะย่อมมีเหตุสมบูรณ์ เปรียบเหมือนต้นไม้ที่มีกิ่งและใบสมบูรณ์ สะเก็ด เปลือก กระพี้ แม้แก่นของต้นไม้ที่ย่อมถึงความบริบูรณ์ (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๓/๓๙๒)

๒.อุปนิสาสูตร (ทุติย) (สูตรที่ ๒) พระสารีบุตรกล่าวกับภิกษุทั้งหลายว่า อวิปปฏิสารของบุคคลผู้ศีล ย่อมมีเหตุถูกกำจัด เมื่อไม่มีอวิปปฏิสาร ปราโมทย์ย่อมมีเหตุถูกกำจัด เมื่อไม่มีปราโมทย์ ปัตติยย่อมมีเหตุถูกกำจัด เมื่อไม่มีปัตติ ปัสสัทธิย่อมมีเหตุถูกกำจัด เมื่อไม่มีปัสสัทธิ สุขย่อมมีเหตุถูกกำจัด เมื่อไม่มีสุข สัมมาสมาธิย่อมมีเหตุถูก

กำจัด เมื่อไม่มีสัมมาสมาธิ ยถาภูตญาณทัสสนะย่อมมีเหตุถูกกำจัด เมื่อไม่มี
 ยถาภูตญาณทัสสนะ นิพพิทาย่อมมีเหตุถูกกำจัด เมื่อไม่มีนิพพิทา วิชาคะย่อมมีเหตุ
 ถูกกำจัด เมื่อไม่มีวิวิระคะ วิมุตติญาณทัสสนะย่อมมีเหตุถูกกำจัด เปรียบเหมือนต้นไม้
 ที่มีกิ่งและใบวิบัติแล้ว สะเก็ด เปลือก กระพี้ แม่แก่นของต้นไม้ที่ย่อมไม่ถึงความ
 บริบูรณ์

ส่วนอวิปฏิสสารของบุคคลผู้มีศีลย่อมมีเหตุสมบุรณ์ เมื่อมีอวิปฏิสสาร ปราโมทย์ย่อม
 มีเหตุสมบุรณ์ เมื่อมีปราโมทย์ ปิตีย่อมมีเหตุสมบุรณ์ เมื่อมีปิตี ปัสสัทธิย่อมมีเหตุ
 สมบุรณ์ เมื่อมีปัสสัทธิ สุขย่อมมีเหตุสมบุรณ์ เมื่อมีสุข สัมมาสมาธิย่อมมีเหตุสมบุรณ์
 เมื่อมีสัมมาสมาธิ ยถาภูตญาณทัสสนะย่อมมีเหตุสมบุรณ์ เมื่อมียถาภูตญาณทัสสนะ
 นิพพิทาย่อมมีเหตุสมบุรณ์ เมื่อมีนิพพิทา วิชาคะย่อมมีเหตุสมบุรณ์ เมื่อมีวิวิระคะ วิมุตติ
 ญาณทัสสนะย่อมมีเหตุสมบุรณ์ เปรียบเหมือนต้นไม้ที่มีกิ่งและใบสมบุรณ์ สะเก็ด
 เปลือก กระพี้ แม่แก่นของต้นไม้ที่ย่อมถึงความบริบูรณ์ (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๔/๓๙๔)
๓.อุปนิสาสูตร (ตติย) (สูตรที่ ๓) พระอานนทกล่าวกับภิกษุทั้งหลายว่า อวิปฏิสสาร
 ของบุคคลผู้ทุศีลย่อมมีเหตุถูกกำจัด เมื่อไม่มีอวิปฏิสสาร ปราโมทย์ย่อมมีเหตุถูก
 กำจัด เมื่อไม่มีปราโมทย์ ปิตีย่อมมีเหตุถูกกำจัด เมื่อไม่มีปิตี ปัสสัทธิย่อมมีเหตุถูก
 กำจัด เมื่อไม่มีปัสสัทธิ สุขย่อมมีเหตุถูกกำจัด เมื่อไม่มีสุข สัมมาสมาธิย่อมมีเหตุถูก
 กำจัด เมื่อไม่มีสัมมาสมาธิ ยถาภูตญาณทัสสนะย่อมมีเหตุถูกกำจัด เมื่อไม่มี
 ยถาภูตญาณทัสสนะ นิพพิทาย่อมมีเหตุถูกกำจัด เมื่อไม่มีนิพพิทา วิชาคะย่อมมีเหตุ
 ถูกกำจัด เมื่อไม่มีวิวิระคะ วิมุตติญาณทัสสนะย่อมมีเหตุถูกกำจัด เปรียบเหมือนต้นไม้
 ที่มีกิ่งและใบวิบัติแล้ว สะเก็ด เปลือก กระพี้ แม่แก่นของต้นไม้ที่ย่อมไม่ถึงความ
 บริบูรณ์

ส่วนอวิปฏิสสารของบุคคลผู้มีศีลย่อมมีเหตุสมบุรณ์ เมื่อมีอวิปฏิสสาร ปราโมทย์
 ย่อมมีเหตุสมบุรณ์ เมื่อมีปราโมทย์ ปิตีย่อมมีเหตุสมบุรณ์ เมื่อมีปิตี ปัสสัทธิย่อมมี
 เหตุสมบุรณ์ เมื่อมีปัสสัทธิ สุขย่อมมีเหตุสมบุรณ์ เมื่อมีสุข สัมมาสมาธิย่อมมีเหตุ
 สมบุรณ์ เมื่อมีสัมมาสมาธิ ยถาภูตญาณทัสสนะย่อมมีเหตุสมบุรณ์ เมื่อมี
 ยถาภูตญาณทัสสนะ นิพพิทาย่อมมีเหตุสมบุรณ์ เมื่อมีนิพพิทา วิชาคะย่อมมีเหตุ
 สมบุรณ์ เมื่อมีวิวิระคะ วิมุตติญาณทัสสนะย่อมมีเหตุสมบุรณ์ เปรียบเหมือนต้นไม้ที่มี
 กิ่งและใบสมบุรณ์ สะเก็ด เปลือก กระพี้ แม่แก่นของต้นไม้ที่ย่อมถึงความบริบูรณ์
 (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๕/๓๙๕)

อุปนิสินกถา : ถ้อยคำของผู้เข้าไปนั่งใกล้, การนั่งคยสนทนาอย่างกันเองหรือไม่เป็นแบบแผนพิธี
 เพื่อตอบคำซักถาม แนะนำชี้แจง ให้คำปรึกษา เป็นต้น (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับ
 ประมวลศัพท์)

อุปนียสูตร : พระสูตรว่าด้วยชีวิตถูกขรณำเข้าไป สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเช
 ตวัน เทวดาองค์หนึ่งกราบทูลว่า ชีวิตถูกขรณำเข้าไป อายุจึงสั้น ผู้ที่ถูกขรณำเข้าไป
 แล้วไม่มีเครื่องต้านทาน บุคคลพิจารณาเห็นภยันี้ในมรณะ ควรทำบุญที่นำความสุข
 มาให้ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ชีวิตถูกขรณำเข้าไป อายุจึงสั้น ผู้ที่ถูกขรณำเข้าไป

แล้วไม่มีเครื่องต้านทาน บุคคลพิจารณาเห็นภัยนี้ในมรณะ ควระละโลกามิส มุ่งสู่สันติ
เกิด (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๓/๔)

อุปบารมี : บารมีชั้นรอง, บารมีชั้นจวนสูงสุด คือ บารมีที่บำเพ็ญยิ่งกว่าบารมีตามปกติ แต่ยังไม่
ถึงสุดที่จะเป็นปรมัตถบารมี เช่น สละทรัพย์ภายนอกเป็นทานบารมี สละอวัยวะเป็น
ทานอุปบารมีสละชีวิตเป็นทานปรมัตถบารมี ดังคำในพุทธวงศ์ที่พระสารีบุตรทูลถาม
ว่า ทาน ศีล เนกขัมมะ ปัญญา วิริยะ ขันติ สัจจะ และอธิษฐานเป็นเช่นไร เมตตา
และอุเบกขาเป็นเช่นไร ข้าแต่พระมหาวิระ ผู้ทรงเป็นผู้นำสัตว์โลก บารมี ๑๐ เป็น
อย่างไร อุปบารมี ๑๐ เต็มได้อย่างไร และปรมัตถบารมี ๑๐ เต็มได้อย่างไร (ขุ.
พุทธ.(ไทย) ๓๓/๗๗/๕๖๖) ; ดู *บารมี*

อุปปฏิปาฏิโกสูตร : พระสูตรว่าด้วยอินทรีย์ที่เกิดสลับลำดับกัน พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า
ทุกอินทรีย์ย่อมดับที่ปฐมฌาน โทณสังขารย่อมดับที่ทุติยฌาน สุกขอินทรีย์ย่อมดับที่
ตติยฌาน โสมนัสสังขารย่อมดับที่จตุตถฌาน อุกขอินทรีย์ย่อมดับที่สัญญาเวทยิต
นิโรธสมาบัติ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๕๑๐/๓๑๘)

อุปปลกิริยา : การทำผิดทาง, การทำนอกรัตนอภินิหารของสมณะ, ความประพฤตินอกแบบแผนของ
ภิกษุสามเณร ท่านจัดรวมไว้เป็น ๓ ประเภท คือ ๑. *อนาจาร* ประพฤติไม่ดี ไม่งาม
และเล่นไม่เหมาะสมต่างๆ ๒. *ปาปสมาจาร* ความประพฤติเลวทราม คือ คบหากับ
คฤหัสถ์ในทางที่ไม่สมควร ทำตนเป็นกุลทาส ๓. *อนสนา* หาเลี้ยงชีพในทางที่ไม่
สมควร เช่น เป็นหมอเสกเป่าให้หาย เป็นต้น (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวล
ศัพท์) ; ดูประกอบในอุปปลกสูตร (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๕๘/๗๑)

อุปปลวณณา : พระมหาสาวิกาองค์หนึ่งเป็นธิดาเศรษฐีในพระนครสาวัตถีได้ชื่อว่า *อุบลวรรณา*
เพราะมีผิวพรรณดังดอกนิลบล (อุบลเขียว) มีความงามมาก จึงเป็นที่ปรารถนาของ
พระราชานในชมพูทวีปหลายพระองค์ ต่างส่งคนมาติดต่อท่านเศรษฐีเกิดความลำบาก
ใจ จึงคิดจะให้ธิดาบวชพอเป็นอุบาย แต่นางเองพอใจในบรรพชาอยู่แล้วจึงบวชเป็น
ภิกษุณีด้วยศรัทธาอย่างจริงจัง คราวหนึ่งอยู่เวรจุดประทีปในพระอุโบสถ นางเพ่งดู
เปลวประทีปถือเอาเป็นนิมิตเจริญฌานมีเตโชกสิณเป็นอารมณ์ได้บรรลุพระอรหัต
ได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในทางแสดงฤทธิ์ได้ต่างๆและเป็นอัครสาวิกาฝ่ายซ้าย
ดังคำว่า *อุบลวรรณาภิกษุณีครองอันตรวาสก ถือบาตรและจีวร ฯลฯ ได้ยืนอยู่ที่โคน*
ต้นสาละซึ่งมีดอกบานสะพรั่งต้นหนึ่งหรือดังคำในอุปทานว่าพระอุบลวรรณาภิกษุณี
ถึงความสำเร็จแห่งฤทธิ์กราบไหว้พระยุคลบาทของพระศาสดาแล้วกราบทูลคำนีว่า
ข้าแต่พระมหามุนี หม่อมฉันข้ามพ้นชาติสังสารได้แล้ว บรรลุบทที่ไม่หวั่นไหว ทุกข์ทั้ง
ปวงหม่อมฉันให้สิ้นไปแล้ว (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๖๖/๒๒๒, ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๓๘๔/๔๓๘)
; ดู *อุบลวรรณา*

อุปปลกสูตร : พระสูตรว่าด้วยทางผิด สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวัน เทวดา
ทูลถามว่า อะไรถือว่าเป็นทางผิด อะไรสิ้นไปตามคืนวัน อะไรเป็นมลทินของ
พรหมจรรย์ อะไรไม่ใช้น้ำแต่ว่าเป็นเครื่องชำระล้าง

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ราคะถือว่าเป็นทางผิด ว่ายย่อมสิ้นไปตามคตินวัน หลึง เป็นมลทินของพรหมจรรย์ ตบะและพรหมจรรย์ไม่ใช่ น้ำ แต่เป็นเครื่องชำระล้าง (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๕๘/๗๑)

อุปปริกขสูตร : พระสูตรว่าด้วยการพิจารณาโดยวิธีที่จิตไม่ฟุ้งซ่าน พระผู้มีพระภาคทรงแนะนำภิกษุผู้ บำเพ็ญวิปัสสนาพิจารณาสังขารทั้งหลายให้กำหนดสมณนิมิต พิจารณารู้ทันอย่าง ต่อเนื่อง ประกอบความเพียรให้สม่ำเสมอ ไม่ให้มากเกินไป และไม่ให้อ่อนแอ เมื่อทำ ได้อย่างนี้ จิตก็จะไม่ฟุ้งซ่าน สามารถละกิเลสเครื่องข้อง ๗ ประการ คือ (๑) ตัณหา (๒) ทิฏฐิ (๓) มานะ (๔) โภคะ (๕) อวิชชา (๖) กิเลส (๗) ทุจริต (ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/ ๙๔/๔๖๘,ขุ.อิติ.อ. (บาลี)๙๔/๓๔๐)

อุปปลทายิกาเถรียาปทาน :ประวัติในอดีตชาติของพระอุปปลทายิกาเถรี มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุป ได้ว่า ในอดีตชาติที่ ๓๑ ท่านเกิดเป็นนมเหสีของพระเจ้าอรุณะในกรุงอรุณวดี ได้ บำรุงสมณรูปหนึ่งด้วยความเคารพ เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านได้สวยสมบัติทั้งใน มนุษย์และสวรรค์หลายแสนชาติ ในชาติสุดท้ายนี้ เกิดในศากยตระกูล ได้เป็นหัวหน้า พระสนมของพระเจ้าสุทโธทนะ มีบริวาร ๑,๐๐๐ คน ในขณะที่ยังเป็น ฆราวาสวิสัย ต่อมาจึงออกบวชได้บรรลุวิชชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๕๗/๕๒๗)

อุปปลนรก : นรกเล็กอยู่ในอเวจีมหานรก ไม่มีภูมิเป็นของตนเอง เป็นนรกที่สัตว์จะต้องรับกรรม ดังคำในโกกาลิกสูตรที่ พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ภิกษุ หนึ่งเกี่ยวนมเมล็ดงาของ ชาวโกศลมีอัตรา ๒๐ ขารี ล่วงไปแล้ว ๑๐๐,๐๐๐ ปี บุรุษจึงนำเมล็ดงาออกจาก เกวียนนั้นหนึ่งเมล็ด เมล็ดงาหนึ่งเกี่ยวของชาวโกศลซึ่งมีอัตรา ๒๐ ขารีนั้นจะพึง หมดไปโดยทำนองนี้เร็วกว่า แต่ ๑ อัพพุทนรกหาหมดไปไม่ ๒๐ อัพพุทนรก เป็น ๑ นิรพพุทนรก ๒๐ โสคันธิกนรก เป็น ๑ อุปปลนรก เป็นต้น (ส.ส.(ไทย) ๑๕/ ๑๘๑/๒๕๑,อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๘๘/๒๐๓)

อรรถกถาอธิบายว่า เป็น ๑ ในชื่อนรกเล็ก ๑๐ คือ อัพพุทนรก นิรพพุทนรก อพัพ พนรก อุทนรก อัญจนนรก กุมุทนรก โสคันธิกนรก อุปปลนรก ปุณฺธิกนรก ปทุม นรก ทั้งหมดนี้อยู่ในอเวจีมหานรก เป็นนรกเล็กอยู่ในนรกใหญ่ ไม่มีภูมิเป็นของ ตนเอง แต่เป็นที่ซึ่งสัตว์จะต้องรับกรรม (อง. ทสก. อ. ๓/๘๘/๓๖๖)

อุปปลวณณาเถรียาปทาน :ประวัติในอดีตชาติของพระอุปปลวณณาเถรี มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ ว่า หลังจากที่ท่านได้บรรลุพระอรหัตแล้ว ท่านได้ทูลขอมาโทษต่อพระพุทธเจ้า ที่ อาจจะมีเคยล่วงเกินมาบ้างในอดีตชาติที่เคยเกิดร่วมกันมากับพระผู้มีพระภาคและ พระราहुล จากนั้นท่านจึงแสดงฤทธิ์ต่าง ๆ ถวายให้พระพุทธเจ้าทอดพระเนตร และ ได้เล่าประวัติของท่านไว้ว่า ในอดีตชาติที่ ๑๐๐,๐๐๐ สมัยพระพุทธเจ้าพระนาม ว่าปทุมุตตระ ท่านได้เกิดเป็นนางนาคชื่อวิมลลา เกิดเลื่อมใสศรัทธาได้ฟังพระธรรม เทศนาและถวายทานเป็นอันมาก ได้เห็นภิกษุณีรูปหนึ่งมีฤทธิ์มาก ท่านจึงปรารถนา ตำแหน่งนั้น จุตติจากชาตินั้นแล้วไปเกิดในสวรรค์ ต่อมาในกัปที่ ๙๑ สมัยพระพุทธเจ้า พระนามว่าวิปัสสี ท่านเกิดเป็นธิดาเศรษฐี ได้ฟังพระธรรมเทศนา ถวายทานและบูชา

ด้วยดอกอุบล เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านจึงมีผิวพรรณเหมือนดอกอุบล ในภัทรกัปนี้ สมัยพระพุทธเจ้าพระนามว่ากัสสปะ ท่านเกิดเป็นพระราชธิดาองค์ที่ ๒ ของพระเจ้า กาสี ได้ประพฤติพรหมจรรย์กับพระพี่นางและพระน้องนาง ๗ องค์ (เหมือนอุปทานที่ ๘) จูติจากชาตินั้นแล้วไปเกิดในสวรรค์ จากนั้นท่านเวียนเกิดเวียนตายอยู่ บำเพ็ญบุญ อีกหลายชาติ ในชาติสุดท้ายนี้ ท่านเกิดในตระกูลเศรษฐี ในกรุงสาวัตถี แต่ไม่ยินดีใน ทรัพย์สมบัติ ท่านได้ออกผนวช ประพฤติพรหมจรรย์ ยังไม่ถึงเดือนก็ได้บรรลุวิเศษ ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ และได้รับตำแหน่งผู้เลิศกว่าภิกษุณีทั้งหลายผู้มีฤทธิ์มาก (ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๓๘๔/๔๓๘)

อุปปลวณณาเถรีวัตถุ : เรื่องพระอุบลวณณาเถรี มี ๒ เรื่อง แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อุปปลวณณาเถรีวัตถุ พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่ภิกษุทั้งหลายว่า ตลอดเวลาที่บาปยังไม่ให้ผล คนพาลย่อมสำคัญบาปดุน้ำผึ้ง แต่เมื่อใดบาปให้ผล เมื่อนั้นคนพาลย่อมประสพทุกข์ (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๖๙/๔๘)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สำคัญบาปดุน้ำผึ้ง หมายถึงสำคัญว่าบาปอกุศลที่ตน ทำอยู่ ปรากฏน่าปรารถนา น่าใคร่ น่าชอบใจ เหมือนน้ำผึ้ง (ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๓/๑๓๖)

๒.อุปปลวณณาเถรีวัตถุ พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่ภิกษุทั้งหลายว่า ผู้ใดไม่ ติดในกามทั้งหลาย เหมือนน้ำไม่ติดอยู่บนใบบัวเหมือนเมล็ดพันธุ์ฝักกาดไม่ติดอยู่บน ปลายเหล็กแหลม เราเรียกผู้นี้ว่าพราหมณ์ (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๔๐๑/๑๖๐)

อุปปลวณณาสูตร : พระสูตรว่าด้วยอุบลวรรณาภิกษุณี สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัด พระเชตุวัน มารประสงค์จะให้อุบลวรรณาภิกษุณีเกิดความกลัวเป็นต้นจึงเข้าไปหา แล้วถามว่า ท่านไปใกล้ต้นสาละ ซึ่งมีดอกบานสะพรั่งถึงยอดแล้วยืนอยู่แต่ผู้เดียว ผิวพรรณของท่านไม่เป็นสองรองใคร ท่านไม่กลัวความสามทวารของพวกนักรงเจ้าชู้ หรือ นางอุบลวรรณาภิกษุณีกล่าวว่า แม้นักรงแสนคนจะมา เราก็ไม่สะดุ้ง แม้นชน ของเราก็ไม่หวั่นไหว เราไม่กลัวท่าน เราจะหายตัวไปหรือเข้าท้องท่าน แม้จะยืนอยู่ ณ ระหว่างตา ท่านก็ไม่เห็นเรา เราเป็นผู้ชำนาญในจิต เจริญอุททิบาทิ พ้นจาก เครื่องผูกทุกชนิดได้แล้ว (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๖๖/๒๒๒)

อุปปลหัตถิยเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระอุปปลหัตถิยเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุป ได้ว่า ในอดีตชาติกัปที่ ๙๔ ท่านเป็นช่างดอกไม้มีจิตเลื่อมใสได้ถวายดอกไม้กำมือ หนึ่งแต่พระพุทธเจ้าพระนามว่าสิทธัตถะ เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านได้เป็นพระราชา ๕๐๐ ชาติ ไม่รู้จักทุกข์เลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๓/๒๕๑)

อุปปลาอุบาสิกา : อุบาสิกาชื่อว่าอุปปลา เป็นอัครอุปัฏฐายิกาของพระพุทธเจ้านามว่าโณมทัสสี ดัง คำว่า นันทิวฑฒอุบาสกและสิริวฑฒอุบาสกเป็นอัครอุปัฏฐาก อุปปลาอุบาสิกาและป ทูมาอุบาสิกาเป็นอัครอุปัฏฐายิกา (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๔/๖๒๓)

อุปปัชชเวทนิยกรรม : กรรมให้ผลในภพที่จะไปเกิด คือ ในภพถัดไป (ข้อ ๒ ในกรรม ๑๒) ดังคำใน กถาวัตถุที่พระสกวาทิถามว่า อุปปัชชเวทนิยกรรม ฯลฯ อปราปรียเวทนิยกรรม เป็น

สภาวะที่แน่นอน โดยอรรถว่าเป็นกรรมอันบุคคลพึงเสวยในอัตภาพต่อ ๆ ไปใช้ใหม่ พระปรวาทีก่กล่าวยอมรับ (อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๘๙๐/๙๒๑)

อุปป์ชขันตีสสูตร : พระสูตรว่าด้วยแสงหึ่งห้อยกับแสงอาทิตย์ พระผู้มีพระภาคทรงปรารภการอุปป์ชขันตีสของพระพุทธเจ้าว่าเป็นเหตุให้พวกเดียรถีย์ต้องอับเฉาหมดความรุ่งเรือง มีลาภสักการะน้อย ทรงเปล่งอุทานแสดงเปรียบเทียบว่าเหมือนการโคจรขึ้นของดวงอาทิตย์ เป็นเหตุให้หึ่งห้อยที่ส่องแสงอยู่ยามราตรีต้องอับแสงไป (ขุ.อุ.(ไทย) ๒๕/๖๐/๓๐๗)

อุปป์ตติจิต : จิตที่อุปป์ตติ, จิตที่เกิดขึ้น ดังคำในปฏิฐานว่า สภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยอุทกขมสุขเวทนา เป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาโดยอนันตรปัจจัย ได้แก่ จิตที่สัมปยุตด้วยอุทกขมสุขเวทนาเป็นปัจจัยแก่อุปป์ตติจิตที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาโดยอนันตรปัจจัย หรือตั้งคำว่า สภาวะธรรมที่มีทั้งวิตกและวิจารณ์เป็นปัจจัยแก่สภาวะธรรมที่ไม่มีทั้งวิตกและวิจารณ์โดยอนันตรปัจจัย ได้แก่ จิตที่สัมปยุตด้วยอุทกขมสุขเวทนาเป็นปัจจัยแก่อุปป์ตติจิตที่ไม่มีทั้งวิตกวิจารณ์และวิจารณ์โดยอนันตรปัจจัย (อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/๔๕/๖๖๙, ๔๗/๖๗๐, อภิ.ป.(ไทย) ๔๑/๗๙/๖๑, ๔๑/๘๑/๖๕, อภิ.ป.(ไทย) ๔๒/๑๐/๒๕๕, ๔๒/๑๗/๙๙๗)

อุปป์ตติเทพ : เทวดาโดยกำเนิดได้แก่พวกเทวดาในกามาพจรสวรรค์และพรหมทั้งหลาย (ข้อ ๒ ในเทพ ๓) ครอบงำใน ขุ.จ.(ไทย) ๓๐/๓๒/๑๖๐) ตั้งคำว่า เทวดาชั้นจาตุมหาราช เทวดาชั้นดาวดึงส์ เทวดาชั้นยามา เทวดาชั้นดุสิต เทวดาชั้นนิมมานรดี เทวดาชั้นปรนิมมิตวสวัตดี เทวดาผู้นับเนื่องในหมู่พรหมและเทวดาชั้นสูงขึ้นไปกว่านั้นเรียกว่าอุปป์ตติเทพ

วิสุทธิมรรคมหาภูติกากล่าวไว้ว่า เป็น ๑ ในเทพ ๓ จำพวก คือ สมมติเทพ อุปป์ตติเทพ และวิสุทธิเทพ (วิสุทธิ.ฎีกา. (บาลี) ๑/๑/๙)

อุปป์ตติภาพ : ภาพโดยอุปป์ตติ ดังคำในวิภังค์ที่อธิบายว่า กามภาพ รูปภาพ อรูปภาพ สัญญาภาพ อสัญญาภาพ เนวสัญญานาสัญญาภาพ เอกโวหารภาพ จตุโวหารภาพ และปัญจโวหารภาพ นี้เรียกว่า อุปป์ตติภาพ (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๒๓๔/๒๒๑)

อุปป์นินสูตร : พระสูตรว่าด้วยเหตุเกิดโพชนงค์ มี ๒ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อุปป์นินสูตร (ปฐม) (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า โพชนงค์ ๗ เกิดขึ้นได้ เพราะความอุปป์ชขันตีสของพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าเท่านั้น (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๙๐/๑๒๕)

๒.อุปป์นินสูตร (ทุติย) (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า โพชนงค์ ๗ เกิดขึ้นในวินัยของพระสุคตเท่านั้น (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๙๑/๑๒๕)

อุปป์บาทลักษณะ : ลักษณะที่เกิดขึ้น, ลักษณะความเกิดขึ้น, เป็นข้อ ๑ ในลักษณะ ๓ ประการ ได้แก่

๑. อุปป์บาทลักษณะ (ลักษณะความเกิดขึ้น) ๒. วยลักษณะ (ลักษณะความเสื่อม) ๓. ฐิตัญญุถตตลักษณะ (ลักษณะแปรผันเมื่อตั้งอยู่), ในปฏิสัมภิทามรรคอธิบายว่า อุปป์บาทลักษณะ เป็นธรรมว่างจากวยลักษณะและฐิตัญญุถตตลักษณะ วยลักษณะ เป็นธรรมว่างจากวยลักษณะและฐิตัญญุถตตลักษณะ ฐิตัญญุถตตลักษณะ เป็นธรรมว่าง

จากอุปบาทลักษณะและวาลักษณะ อุปบาทลักษณะแห่งรูป เป็นธรรมว่างจากวาลักษณะและฐิติญญัตตลักษณะ วาลักษณะแห่งรูป เป็นธรรมว่างจากอุปบาทลักษณะและฐิติญญัตตลักษณะ ฐิติญญัตตลักษณะแห่งรูป เป็นธรรมว่างจากอุปบาทลักษณะและวาลักษณะ อุปบาทลักษณะแห่งเวทนา ฯลฯ สัญญา ฯลฯ สังขาร ฯลฯ วิญญาณ ฯลฯ จักขุ ฯลฯ อุปบาทลักษณะแห่งชราและมรณะ เป็นธรรมว่างจากวาลักษณะและฐิติญญัตตลักษณะ ฐิติญญัตตลักษณะแห่งชราและมรณะ เป็นธรรมว่างจากอุปบาทลักษณะและวาลักษณะ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๔๘/๕๒๘)

อุปบาทสูตร : มี ๕ สูตร แปลความหมายสูตรและเนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อุปบาทสูตร พระสูตรว่าด้วยความเกิดขึ้นแห่งธาตุ ๔ เป็นทุกข์ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ความเกิดขึ้น ความตั้งอยู่และความบังเกิดแห่งธาตุ ๔ นั้นเป็นความเกิดขึ้นแห่งทุกข์ เป็นที่ตั้งแห่งโรค และเป็นความปรากฏแห่งชราและมรณะ ส่วนความดับ ความระงับและความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งธาตุ ๔ นั้นเป็นความดับทุกข์ เป็นความระงับโรคและเป็นความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งชราและมรณะ (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๒๐/๒๑๑)

๒.อุปบาทสูตร พระสูตรว่าด้วยความเกิดขึ้นแห่งขันธ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ความเกิดขึ้น ความตั้งอยู่ ความบังเกิด ความปรากฏแห่งขันธ ๕ นี้เป็นความเกิดขึ้นแห่งทุกข์ เป็นความตั้งอยู่แห่งโรค เป็นความปรากฏแห่งชราและมรณะ ส่วนความดับ ความสงบระงับ ความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งขันธ ๕ นี้เป็นความดับแห่งทุกข์ เป็นความสงบระงับแห่งโรค เป็นความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งชราและมรณะ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๓๐/๔๓)

๓.อุปบาทสูตร (ปฐม) พระสูตรว่าด้วยความเกิดขึ้นแห่งธรรม (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ธรรมคืออริยมรรคมีองค์ ๘ เกิดขึ้นได้ เพราะความอุบัติขึ้นของพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าเท่านั้น (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๔/๑๘)

๔.อุปบาทสูตร (ทุติย) พระสูตรว่าด้วยความเกิดขึ้นแห่งธรรม (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ธรรมคืออริยมรรคมีองค์ ๘ เกิดขึ้นในวินัยของพระสุคตเท่านั้น (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๕/๑๙)

๔.อุปบาทสูตร (ปฐม) พระสูตรว่าด้วยความเกิดขึ้นแห่งอินทรีย์ (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า อินทรีย์ ๕ มีสัทอินทรีย์เป็นต้น เกิดได้เพราะความอุบัติขึ้นของพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าเท่านั้น (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๕๒๙/๓๔๓)

๕.อุปบาทสูตร (ทุติย) พระสูตรว่าด้วยความเกิดขึ้นแห่งอินทรีย์ (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า อินทรีย์ ๕ มีสัทอินทรีย์เป็นต้น เกิดขึ้นในวินัยของพระสุคตเท่านั้น (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๕๓๐/๓๔๔)

อุปบาทสูตร : พระสูตรว่าด้วยความเกิดขึ้นแห่งพระตถาคต พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ตถาคตเกิดขึ้นก็ตาม ไม่เกิดขึ้นก็ตาม ธาตุนั้นคือความตั้งอยู่ตามธรรมดา ความเป็นไปตามธรรมดาก็

คงตั้งอยู่อย่างนั้น ตถาคตรู้ บรรลุนั้นว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็น
ทุกข์ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตาแล้ว บอก แสดง บัญญัติ กำหนด เปิดเผย จำแนก ทำ
ให้ง่าย (อง.ตัก.(ไทย) ๒๐/๑๓๗/๓๘๕)

อุปาทะตัพพธัมมสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่ควรให้เกิดขึ้นและไม่ควรให้เกิดขึ้น พระผู้มีพระภาค
ตรัสว่า เราจักแสดงธรรมที่ควรให้เกิดขึ้นและธรรมที่ไม่ควรให้เกิดขึ้นแก่เธอทั้งหลาย
เมื่อภิกษุเหล่านั้นทูลรับสนองพระดำรัสแล้ว จึงตรัสว่า *ธรรมที่ไม่ควรให้เกิดขึ้น* คือ
อกุศลกรรมบถ ๑๐ *ธรรมที่ควรให้เกิดขึ้น* คือ กุศลกรรมบถ ๑๐ (อง.ทสก.
(ไทย) ๒๔/๑๔๓/๓๓๙)

อุปาทะตัพพสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่ควรให้เกิดขึ้นและไม่ควรให้เกิดขึ้น พระผู้มีพระภาคตรัส
ว่า *ธรรมที่ไม่ควรให้เกิดขึ้น* คือ มิจฉัตถธรรม ๑๐ มิมีฉชาติปฏิญญา เป็นต้น *ธรรมที่ควรให้
เกิดขึ้น* คือ สัมมัตถธรรม ๑๐ มีสัมมาปฏิญญา เป็นต้น (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๔๔/๒๙๓)

อุปาละ,พระ : ชื่อพระสาวกรูปหนึ่ง พักอยู่กรุงเวสาลี ดังคำในกัณฐกสูตรว่า พระผู้มีพระภาค
ประทับอยู่ ณ ภูฏาคารศาลา ปามหาวัน เขตกรุงเวสาลี พร้อมด้วยพระสาวกผู้เป็น
เถระที่มีชื่อเสียงหลายรูปคือ ท่านพระปาละ ท่านพระอุปาละ ท่านพระกักกภู
ท่านพระกหิมภะ ท่านพระนิกกะท่านพระกสิสสะ และพระสาวกผู้เป็นเถระมี
ชื่อเสียงเหล่าอื่น (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๗๒/๑๕๘)

อุปาลาอุบาสิกา : ชื่ออุบาสิกาคนหนึ่ง ผู้เป็นอัครอุปัฏฐายิกาของพระพุทธเจ้านามว่าเรวตะ ดังคำว่า
วรุณอุบาสกและสรภอุบาสกเป็นอัครอุปัฏฐาก อุปาลาอุบาสิกาและอุปาลาอุบาสิกา
เป็นอัครอุปัฏฐายิกา (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๓/๖๑๗)

อุปปีฬกรรม : “กรรมบีบคั้น” ได้แก่กรรมที่เป็นกุศลก็ดี อกุศลก็ดี ซึ่งบีบคั้นการให้ผลแห่งชนกกรรม
และอุปถัมภกกรรม ที่ตรงข้ามกับตน ให้แปรเปลี่ยนไป เช่น ถ้าเป็นกรรมดีก็บีบคั้น
ให้อ่อนลง ไม่ให้ได้รับผลเต็มที่ ถ้าเป็นกรรมชั่วก็เบียดกันให้ทุเลา (ข้อ ๗ ในกรรม
๑๒) (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)

อุปมา : ข้อความที่นำมาเปรียบเทียบ, การอ้างเอามาเปรียบเทียบ, ข้อเปรียบเทียบ เช่นใน
มหาวิงค์กล่าวถึงพระพุทธองค์ทรงอุปมาด้วยลูกไก่ หรือในพรหมชาลสูตร พระผู้มี
พระภาคตรัสถึงพระสูตรนี้อุปมาเหมือนชาวประมงทอดแห (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๑๑/๕,
ที.สี.(ไทย) ๙/๑๔๖/๔๕,๙/๑๔๗/๔๖,๙/๒๑๘/๗๔,๙/๔๕๙/๒๐๑,ม.ม.(ไทย) ๑๒/
๖๓/๕๔,๑๒/๓๗๔/๔๑๐,๑๒/๔๕๖/๔๙๕,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๔๒/๔๓,๑๓/๖๖/๖๓,๑๓/
๗๔/๗๐,๑๓/๒๓๕/๒๗๗)

อุปมา ๓ ข้อ : ข้อเปรียบเทียบ ๓ ประการที่ปรากฏแก่พระโพธิสัตว์ เมื่อจะทรงบำเพ็ญเพียรที่ตำบล
อุรุเวลาเสนานิคมคือ ๑. ไม้สดชุ่มด้วยยาง ทั้งตั้งอยู่ในน้ำจะเอามาสีให้เกิดไฟ ก็มีแต่
จะเหนียวเปล่า ฉันทิ สมณพราหมณ์ ที่มีกายยังไม่หลีกออกจากกาม ยังมีความ
พอใจหลงใหลกระหายกาม ละไม่ได้ ถึงจะได้เสวยทุกขเวทนาที่แผ่ร้อนแรงกล้า อัน
เกิดจากความเพียรก็ตาม ไม่ได้เสวยก็ตาม ก็ไม่ควรที่จะตรัสรู้ ฉันทิ ๒. ไม้สดชุ่มด้วย
ยาง ตั้งอยู่บนบกไกลจากน้ำ จะเอามาสีให้เกิดไฟ ก็มีแต่จะเหนียวเปล่า ฉันทิ สมณ
พราหมณ์ที่มีกายหลีกออกแล้วจากกาม แต่ยังมีใจหลงใหลกระหายกาม ละ

ไม่ได้ ถึงจะได้สวยทุกขเวทนาที่แผ่ร้อนแรงกล้า อันเกิดจากความเพียรก็ตามไม่ได้
สวยก็ตาม ก็ไม่ควรที่จะตรัสรู้ฉันทันนั้น ๓. ไม่แห่งเกราะ ทั้งตั้งอยู่บนบกไกลจากน้ำ จะ
เอามาตีให้เกิดไฟย่อมทำไฟให้ปรากฏได้ ฉันทใด สมณพราหมณ์ที่มีกายหลีกออกแล้ว
จากกาม ไม่มีความพอใจหลงใหลกระหายกาม ละกามได้แล้ว ถึงจะได้สวย
ทุกขเวทนาที่แผ่ร้อนแรงกล้า อันเกิดจากความเพียรก็ตาม ไม่ได้สวยก็ตาม ก็ควรที่
จะตรัสรู้ ฉันทันนั้นเมื่อได้ทรงพระดำริดังนี้แล้ว พระโพธิสัตว์ จึงได้ทรงเริ่มบำเพ็ญทุก
กิริยา ดังเรื่องที่มาในพระสูตรเป็นอันมาก มีโพธิราชกุมารสูตร เป็นต้น แต่มักเข้าใจ
กันผิดไปว่า อุปมา ๓ ข้อนี้ปรากฏแก่พระโพธิสัตว์หลังจากทรงเลิกละการบำเพ็ญทุก
กิริยา มีปรากฏในมหาสังจกสูตร และโพธิราชกุมารสูตร (ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๗๔/
๔๑๐, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๒๙/๓๙๙)

อุปมาโวหาร : สำนวนเขียนที่กล่าวถึงเรื่องราวโดยยกสิ่งต่าง ๆ ขึ้นมาเปรียบเทียบประกอบคำ
ในปายาสสูตรที่พระกุมารกัสสะกล่าวแก่พระเจ้าปายาสีว่า บพิตร ถ้าเช่นนั้นอาตม
ภาพจะยกอุปมาถวายพระองค์ให้สดับคนฉลาดบางพวกในโลกนี้ เข้าใจความหมาย
แห่งถ้อยคำได้ด้วยอุปมาโวหาร หรือตั้งคำในรฉวินิตสูตรที่พระปุลณมณฑานีบุตร
กล่าวแก่พระสารีบุตรว่า ท่านผู้มีอายุ ถ้าธรรมนอกจากธรรมเหล่านี้ จักเป็นอนุปาทา
ปรินิพพานแล้วปุถุชนก็จะพึงปรินิพพาน เพราะวาปุถุชนเว้นจากธรรมเหล่านี้ ผมจะ
เปรียบเทียบให้ท่านฟัง คนฉลาดบางพวกในโลกนี้ย่อมเข้าใจความหมายแห่งถ้อยคำ
ได้ด้วยอุปมาโวหาร (ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๒๐/๓๕๓, ๑๐/๔๒๔/๓๕๖๑๐/๔๒๖/
๓๕๘, ๑๐/๔๒๘/๓๖๐, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๕๘/๒๘๑)

อุปไมย : ข้อความที่ควรจะนำสิ่งอื่นมาเปรียบเทียบ, สิ่งที่ควรจะหาสิ่งอื่นมาเปรียบเทียบ, สิ่ง
ที่ถูกเปรียบเทียบ ตั้งคำในโลหิจจสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า โลหิจจะ ที่กล่าวมานี้
สรุปได้ว่า ผู้กล่าวว่า 'โลหิจจพราหมณ์ปกครองหมู่บ้านสาละวตีกาก็ควรได้รับ
ผลประโยชน์ที่เกิดในหมู่บ้านสาละวตีกาแต่เพียงผู้เดียวไม่ควรแบ่งให้ผู้อื่นผู้ที่กล่าว
อย่างนี้ชื่อว่าทำความเดือดร้อนให้แก่คนที่อาศัยท่านเลี้ยงชีพ เมื่อทำความเดือดร้อน
ให้ก็ชื่อว่าไม่หวังประโยชน์ ผู้ไม่หวังประโยชน์ก็ชื่อว่าคิดเป็นศัตรู เมื่อคิดเป็นศัตรูก็ชื่อ
ว่าเป็นมิถิฆาฏิภูฏี ข้ออุปไมยนี้ก็เช่นกัน หรือตั้งคำในมหาสิหนาสสูตรที่พระผู้มีพระ
ภาคตรัสว่า อุปมาเหมือนภิกษุผู้สมบูรณ์ด้วยศีล สมบูรณ์ด้วยสมาธิ สมบูรณ์ด้วย
ปัญญา พึงยินดีหรือหัตถผลในปัจจุบันนั้นแล แม้ฉันทใด เรากล่าวข้ออุปไมยนี้ ฉันทัน
บุคคลนั้นไม่ละวาจานั้น ไม่ละความคิดนั้น ไม่สลัดทิ้งภิกษุณินยอมดำรงอยู่ในนรก
เหมือนถูกนำไปฝังไว้ (ที.ส. (ไทย) ๙/๕๑๑/๒๒๕, ๙/๕๑๒/๒๒๖, ๙/๕๑๓/๒๒๗, ๙/
๕๑๔/๒๒๗, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๔๙/๑๔๘, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๗๗/๓๓๐, ส.ส.พ. (ไทย)
๑๘/๑๐๑/๑๑๓, ๑๘/๑๓๘/๑๗๔, ๑๘/๒๓๑/๒๒๑, ๑๘/๒๔๔/๒๕๕)

อุปยสูตร : พระสูตรว่าด้วยความเข้าถึง พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้
ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ความเข้าถึงไม่ใช่ความหลุดพ้น ความไม่เข้าถึงต่างหากที่เป็น
ความหลุดพ้น คือ วิญญาณเข้าถึงรูป เวทนา สัญญาและสังขาร เมื่อตั้งอยู่ ก็พึงมีรูป
เวทนา สัญญาและสังขาร เป็นอารมณ์และเป็นที่ตั้ง แล้วเข้าไปเสพเสวยความ

เพลิดเพลินตั้งอยู่ จึงถึงความเจริญงอกงามไพบุลย์ได้ ดังนั้น เธอทั้งหลายจึงไม่ควร ยึดถือคำพูดที่ว่า เราจักบัญญัติการมา การไป การจุติ การอุบัติหรือความเจริญงอก งามไพบุลย์แห่งวิญญาณ โดยเว้นจากรูป เวทนา สัญญาและสังขาร เพราะถ้าภิกษุละ ความกำหนดในรูปธาตุ เวทนาธาตุ สัญญาธาตุ สังขารธาตุและวิญญาณธาตุได้แล้ว อารมณฺ์จึงจะขาดสูญ ที่ตั้งแห่งวิญญาณก็ไม่มี วิญญาณเมื่อไม่มีที่ตั้ง ก็จะไม่งอกงาม ไม่ปรุงแต่งปฏิสนธิ จิตจึงจะหลุดพ้น ตั้งมั่น สันโดษ ไม่สะดุ้งและดับไปเอง อันจะเป็น เหตุให้ได้บรรลุเป็นพระอรหันต์ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๕๓/๗๕)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า **ความเข้าถึง** หมายถึงเข้าถึงขั้น ๕ ด้วยอำนาจต้นหา มานะ และทิวฐิ (ส.ข.อ. (บาลี) ๒/๕๓/๒๙๘)

อุปัณฺธิสูตร : พระสูตรว่าด้วยน้ำขึ้นน้ำลง พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ ทรงแสดงปฏิจจสมุพบาทแก่ภิกษุทั้งหลาย โดยเปรียบเทียบกับมหาสมุทรที่มีน้ำขึ้น น้ำลงและส่งผลให้แม่น้ำใหญ่น้อยขึ้นลงตาม อวิชชาที่เหมือนกัน เมื่อเกิดขึ้นก็ทำให้ สังขารเกิดขึ้นตามและเมื่อสังขารเกิดขึ้นแล้วก็ทำให้วิญญาณเกิดขึ้นตามเป็นต้นเป็น ลำดับไป (ส.น. (ไทย) ๑๖/๖๙/๑๔๒)

อุปราข : ผู้สำเร็จราชการต่างพระองค์ประจำภาคหนึ่ง ๆ ในอาณาจักร ดังคำในมหาสุทฺสสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อานนทฺ์ พระเจ้ามหาสุทฺสสนะ ทรงเล่นอย่างเด็กอยู่ ๘๔,๐๐๐ ปี ทรงดำรงตำแหน่งอุปราข ๘๔,๐๐๐ ปี ทรงครองราชย์อยู่ ๘๔,๐๐๐ ปี ทรงดำรงเพศศฤหฺ์สฤประพฤติพรหมจรรย์อยู่ในธรรมปราสาท ๘๔,๐๐๐ ปี เพราะ ทรงเจริญพรหมวิหาร ๔ ประการ หลังจากสวรรคตแล้วจึงไปเกิดในพรหมโลก หรือ ดังคำมธุสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อานนทฺ์ พระเจ้ามธุทเวทฺ์ทรงเล่นอย่างเด็กอยู่ ๘๔,๐๐๐ ปี ทรงดำรงตำแหน่งอุปราขอยู่ ๘๔,๐๐๐ ปี ทรงครองราชย์อยู่ ๘๔,๐๐๐ ปี เสด็จออกจากวังผนวชเป็นบรรพชิตประพฤติพรหมจรรย์อยู่ที่มธุทเว อัมพวันนี้อีก ๘๔,๐๐๐ ปี พระองค์ทรงเจริญพรหมวิหาร ๔ ประการ หลังจาก สวรรคตแล้วได้เสด็จเข้าถึงพรหมโลก (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๖๙/๒๐๒, ม.ม.(ไทย) ๑๓/ ๓๐๙/๓๗๔)

อุปริมทิส : ทิศเบื้องบน หมายถึงสมณพราหมณฺ์ ดูประกอบในสังคาลกสูตร (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/ ๒๔๒/๑๙๙, พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์) ; ดู *ทิศหก*

อุปรุจิ, พระเจ้าจักรพรรดิ : ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่งซึ่งเป็นอดีตชาติของพระสุปฺธิยเถระ ดังคำใน สุปฺธิยเถรพทาน ที่ท่านพระเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนสรุปความได้ว่า ข้าพเจ้ามี จิตรำเริง เบิกบานได้ถวายเป็นที่สะอาดหมดจด แต่พระพุทฺ์เจ้าพระนามว่าติสสะ เพราะผลแห่งการถวายเป็นที่ ในกัปที่ ๓๘ นับจากกัปนี้ไป ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๓ ชาติ ชาติที่ ๑ พระนามว่ารุจิ ชาติที่ ๒ พระนามว่าอุปรุจิ และชาติที่ ๓ พระนามว่า มหารุจิ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๒/๒๔๐)

อุปลวณฺณาเถรีคาถา : ภาชิตของพระอุปลวณฺณาเถรี, คาถาของพระอุปลวณฺณาเถรี ท่านพระ อุปลวณฺณาเถรีอาศัยภาชิตที่โยมมารดาของพระคังคาศิริยเถระกล่าว จึงได้กล่าวว่า เรา ๒ คน คือมารดาและธิดามีสามาร่วมกัน เรานั้นได้มีความสลดใจ ขนพองสยอง

เกล้าอย่างไม่เคยมี นาดิเตียนนักร กามทั้งหลายไม่สะอาด มีกลิ่นเหม็น มีหนามมาก ที่เรา ๒ คน คือ มารดาและธิดา เป็นภริยาร่วมกัน เรานั้นเห็นโทษในกามทั้งหลาย เห็นการออกจากกามโดยความปลอดภัย จึงออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตในกรุง ราชคฤห์ พระอุบลวรรณาเถรีได้กล่าวว่า เราระลึกชาติก่อนได้ ทิพจักขุ เจโตปริย ญาณ และโสตธาตุ เราชำระให้หมดจดแล้ว แม้ฤทธิ์เราทำให้แข็งแรงแล้ว เราบรรลุนิเวศน์ อสวะแล้ว ทำอภิญญา ๖ ให้แข็งแรงแล้ว ได้ทำตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าแล้ว ฯลฯ พระอุบลวรรณาเถรีเมื่อจะคุกคามมาร จึงได้กล่าวว่า ต่อให้หนักเลงเจ้าผู้ตั้งแสน คนเช่นนี้ห้อมล้อม แม้เพียงชนของเราที่ไม่เพียงวันไหว ไม่สะเทือน มาร ท่านผู้เดียว จะทำอะไรเราได้ เรานั้นหายตัวก็ได้ เข้าห้องท่านก็ได้ ยืนอยู่ระหว่างคิ้วของท่านก็ได้ เรายืนอยู่ ท่านก็มองไม่เห็น เรามีจิตเชี่ยวชาญ อบรมอิทธิบาทดีแล้ว เราทำอภิญญา ๖ ให้แข็งแรงแล้ว ได้ทำตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าแล้ว กามทั้งหลายเปรียบด้วย หอกและหลาว เป็นเชิงรongsับขันธ์ทั้งหลาย บัดนี้ เราไม่มีความยินดีในกามที่ท่าน พุดถึง กำจัดความเพลิดเพลินในกามทั้งปวงได้แล้วทำลายกองแห่งความมืดได้แล้ว มารผู้ชั่วช้าเลวทราม ท่านจงรู้อย่างนี้ว่า ท่านถูกเรากำจัดแล้ว (ขุ.เถรี.(ไทย) ๒๖/ ๒๒๔/๕๙๒)

อุปัฏฐาก : ภาสิตของพระอุปัฏฐาก, ภาสิตของพระอุปัฏฐาก ท่านพระอุปัฏฐากเมื่อ จะบอกประโยชน์แก่พราหมณ์ จึงได้กล่าวว่า ท่านพราหมณ์ พระสุตเป็นพระ อรหันต์ ในโลก เป็นมุนี ถูกลมเบียดเบียนแล้ว ถ้ามีน้ำร้อน ขอท่านจงถวายพระมุนี เถิด พระมุนีพระองค์นั้นเป็นผู้อันบุคคลผู้ควรบูชา บูชาแล้ว ผู้ควรสักการะ สักการะ แล้ว และผู้ควรนอบน้อม นอบน้อมแล้ว เราปรารถนาจะนำน้ำร้อนไปถวาย พระองค์ (ขุ.เถรี.(ไทย) ๒๖/๑๘๕/๓๖๓)

อุปัฏฐาก : ประวัติในอดีตชาติของพระอุปัฏฐาก มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ใน อดีตชาติ เมื่อมหาชนพากันสร้างพระสถูปบรรจุพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้า พระนามว่าปทุมุตตระ แล้วฉลองกันอยู่ ท่านมีจิตเลื่อมใสจึงได้ทำสักการะด้วยการยก ธงขึ้นบูชาใกล้พระสถูป เพราะผลแห่งการบูชานั้น ท่านได้เสวยสมบัติเป็นอันมาก เกิดเป็นท้าวสักกะ ๘๐ ชาติ เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๑,๐๐๐ ชาติ เกิดเป็นพระเจ้า ประเทศราชนับชาติไม่ถ้วน ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหันต์พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๕๒/๑๒๙)

อุปัฏฐาก, อุปัฏฐาก : ประวัติในอดีตชาติของพระอุปัฏฐาก มีเนื้อความที่ท่านเล่า ไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติครั้งที่ ๑๐๐,๐๐๐ เมื่อมหาชนสร้างเจดีย์บรรจุพระบรม สารีริกธาตุของพระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ และกำลังฉลองอยู่ ท่านเกิดเป็น คนยากจนไม่มีสิ่งใดจะทำบุญ จึงนำผ้าห่มมาผูกเป็นธงบูชาพระเจดีย์ เพราะผลแห่ง กรรมนั้น ท่านได้เสวยมนุษย์สมบัติและสวรรค์สมบัติหลายแสนชาติ ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุวิเศษ ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๒๒/๓๕๔)

อุปัฏฐาก : พระสูตรว่าด้วยพระอุปัฏฐากทูลถามธรรมที่พึงเห็นเอง ท่านพระอุปัฏฐาก เข้าไปเฝ้าผู้มีพระภาคผู้ประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันแล้วทูลถามว่า ด้วยเหตุเพียง

เท่าไร จึงเชื่อว่าเป็นธรรมที่ผู้ปฏิบัติจะพึงเห็นชัดด้วยตนเอง ไม่ประกอบด้วยกาล ควรเรียกให้มาดู ควรน้อมเข้ามาในตน อันวิญญูชนพึงรู้เฉพาะตน

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ธรรมชื่อว่ามีคุณตามที่กล่าวนั้น ได้แก่การที่ภิกษุเห็นรูปทางตาเป็นต้นแล้ว เป็นผู้เสวยอายตนะภายนอก ๖ เสวยความกำหนดในอายตนะภายนอก ๖ และรู้ชัดถึงความกำหนดในอายตนะภายนอก ๖ ในภายในซึ่งมีอยู่ว่ามีอยู่ หรือภิกษุผู้เห็นและผู้เสวยอายตนะภายนอก ๖ แล้ว แต่ไม่เสวยความกำหนดในอายตนะภายนอก ๖ และรู้ชัดถึงความกำหนดในอายตนะภายนอก ๖ ในภายในซึ่งไม่มีว่ามี (ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๗๐/๕๙)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า **ไม่ประกอบด้วยกาล** หมายถึงให้ผลไม่จำกัดกาล คือไม่ขึ้นกับกาลเวลา ให้ผลแก่ผู้ปฏิบัติทุกเวลา ทุกโอกาส ปฏิบัติเมื่อใด ก็ได้รับผลเมื่อนั้น (อ.จ.ท.อ. (บาลี) ๒/๕๔/๑๕๘)

อุปวาณสูตร : พระสูตรว่าด้วยพระอุปวาณะ มี ๓ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อุปวาณสูตร สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ท่านพระอุปวาณะเข้าไปเฝ้าเพื่อทูลถามปัญหาเรื่องทุกข์เป็นต้น เนื้อหาสาระของสูตรต่อจากนี้พึงทราบเหมือนในอัญญัตติยสูตร (สูตรที่ ๔) (ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๖/๕๑)

๒.อุปวาณสูตร ท่านพระอุปวาณสนทนากับท่านพระสารีบุตรว่า โภชนมคค์ที่ปรารถนาแล้ว เป็นไปเพื่อความอยู่ผาสุก (ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๘๙/๑๒๔)

๓.อุปวาณสูตร พระอุปวาณะถามพระสารีบุตรเรื่องการทำให้สุดแห่งทุกข์ด้วยเหตุ ๔ อย่าง คือ (๑) ด้วยวิชชา (๒) ด้วยจรรยา (๓) ด้วยวิชชาและจรรยา หรือ (๔) ด้วยเหตุ นอกจากวิชชาและจรรยา พระสารีบุตรตอบว่าไม่ใช่อย่างนี้ เมื่อพระอุปวาณะถามว่าบุคคลทำให้สุดแห่งทุกข์ได้อย่างไร จึงตอบว่า ถ้าบุคคลจักทำให้สุดแห่งทุกข์ด้วยวิชชาด้วยจรรยา หรือด้วยวิชชาและจรรยาแล้ว ก็จักมีความยึดมั่นถือมั่นทำให้สุดแห่งทุกข์ ถ้าบุคคลทำให้สุดแห่งทุกข์ด้วยเหตุ นอกจากวิชชาและจรรยาแล้ว บุคคลก็จักทำให้สุดแห่งทุกข์ได้ เพราะบุคคลไม่มีวิชชาและจรรยา บุคคลผู้มีจรรยาปฏิบัติ ย่อมไม่รู้เห็นตามความเป็นจริง บุคคลผู้มีจรรยาสมบัติ ย่อมรู้เห็นตามความเป็นจริง เมื่อรู้เห็นตามความเป็นจริง ย่อมทำให้สุดแห่งทุกข์ได้ (อ.จ.ต.ก. (ไทย) ๒๑/๑๗๕/๒๔๗)

อุปวาณะ, พระ : พระมหาสาวกองค์หนึ่งเกิดในตระกูลพราหมณ์ผู้มั่งคั่ง ในนครสาวัตถีได้เห็นพระพุทธรูปองค์ในพิธีถวายวัดพระเชตุวัน เกิดความเลื่อมใส จึงได้มาบวชในพระศาสนาและได้บรรลุมรรคผลท่านเคยเป็นอุปัชฌาย์ของพระพุทธรูปองค์แม่ในวันปริณิพานพระอุปวาณะก็ถวายงานพัดอยู่เฉพาะพระพักตร์เรื่องราวเกี่ยวกับท่านปรากฏในพระไตรปิฎก ๔-๕ แห่ง เช่นเรื่องที่ท่านสนทนากับพระสารีบุตรเกี่ยวกับโภชนมคค์ ๗ ประการ เป็นต้น ดังคำว่า ท่านพระอุปวาณะยืนถวายงานพัดพระผู้มีพระภาคอยู่ตรงพระพักตร์ขณะนั้น พระผู้มีพระภาครับสั่งท่านพระอุปวาณะให้ถอยไปด้วยพระดำรัสว่า ภิกษุ เธอจงหลบไป อย่ายืนตรงหน้าเรา หรือดังคำในเทวทิลสูตรว่า พระผู้มีพระภาคทรงพระประชวรด้วยโรคลม ท่านพระอุปวาณะเป็นอุปัชฌาย์ของพระผู้มีพระภาค ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาครับสั่งเรียกท่านพระอุปวาณะมาตรัสว่า อุปวาณะ

เอาเถิด เรอจงจัดหาน้ำร้อนสำหรับเรา,ในอุปวาณสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อุปวาณณะ เรากล่าวว่าทุกข์เป็นสภาวะที่อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น อาศัยปัจจัย อะไรคือ อาศัยผัสสะ บุคคลผู้กล่าวถ้อยคำเช่นนี้ จึงชื่อว่าพูดตรงตามที่เรากล่าวไว้ ไม่ชื่อว่ากล่าวตู่เราด้วยคำเท็จ ชื่อว่ากล่าวแก้อย่างสมเหตุสมผล ทั้งไม่มีการคล้อยตามคำ เช่นนั้นที่จะเป็นเหตุให้ถูกตำหนิได้,ในอุปวาณสันทิฎฐิกสูตร ท่านพระอุปวาณณะทูลถามปัญหากับพระผู้มีพระภาคเรื่องธรรมที่ผู้ปฏิบัติจะพึงเห็นได้เอง (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๐๐/๑๔๙, ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๙๙/๒๘๗, ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๒๖/๕๑, ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๗๐/๕๙, ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๘๙/๑๒๔, อ.จ.ต.ก.(ไทย) ๒๑/๑๗๕/๒๔๗, อ.ง.ป.ญ.จ.(ไทย) ๒๒/๑๖๖/๒๗๖, ข.อุป.(ไทย) ๓๒/๑๐๑/๑๓๔, ข.อุป.(ไทย) ๓๓/๑๗๒/๓๖๐, ข.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๓/๗๐๐)

อุปวาหะ, ภิกษุ : พระภิกษุรูปหนึ่ง มีปรากฏในจุฬารรค ตัสสปาปิยสิกา ว่าด้วยระงับอธิภริมโดยการลงโทษแก่ผู้ทำผิด ดังคำว่า สมัยนั้น พระอุปวาหะถูกซักถามอาบัติในท่ามกลางสงฆ์ ปฏิเสธแล้วรับรับแล้วปฏิเสธเอาเรื่องหนึ่งมากล่าวกลบเกลื่อนอีกเรื่องหนึ่ง กล่าวเท็จ ทั้งที่รู้ ต่อมา พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าทรงตำหนิ ฯลฯ ครั้นทรงตำหนิแล้ว ฯลฯ ทรงแสดง ธรรมีกถารับสั่งกับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุทั้งหลาย ถ้าเช่นนั้น สงฆ์จงลงตัสสปาปิยสิกากรรมแก่ภิกษุอุปวาหะ(วิ.จ.(ไทย) ๖/๒๐๕/๓๒๐, ๖/๒๐๖/๓๒๐, ๖/๒๐๕/๓๒๑, ๖/๒๐๖/๓๒๑, ๖/๒๑๑/๓๒๖)

อุปสมะ : ความสงบใจจากสิ่งที่เป็นข้าศึกแก่ความสงบ, การทำให้สงบ, สภาวะอันเป็นที่สงบ คือ นิพพาน (ข้อ ๔ ในอริยฐานธรรม ๔ คือ ๑. อริยฐานธรรมคือปัญญา ๒. อริยฐานธรรมคือสัจจะ ๓. อริยฐานธรรมคือจาคะ ๔. อริยฐานธรรมคืออุปสมะ) (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๓๔๗/๔๐๔)

อุปสมบท : บวชเป็นภิกษุ, การให้กุลบุตรบวชเป็นภิกษุหรือให้กุลธิดาบวชเป็นภิกษุณี, การบวชเป็นภิกษุ หรือภิกษุณี ดังคำในมหาวรรคว่า ท่านพระอัญญาโกณฑัญญะได้เห็นธรรมแล้วบรรลุธรรมแล้วรู้แจ้งธรรมแล้วยังลงสู่ธรรมแล้วข้ามความสงสัยแล้ว ปราศจากความแคลงใจถึงความเป็นผู้แก้แล้วไม่ต้องเชื่อผู้อื่น ในคำสอนของพระศาสดา ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคดังนี้ว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์พึงได้รับการบรรพชา พึงได้รับการอุปสมบทในสำนักของพระผู้มีพระภาค พระผู้มีพระภาคได้ตรัสว่า เรอจงมาเป็นภิกษุเถิดแล้วตรัสต่อไปว่า ธรรมอันเรากล่าวดีแล้วเรอจงประพฤติพรหมจรรย์เพื่อทำที่สุดทุกข์โดยชอบเถิดพระวาจานั้น ได้เป็นการอุปสมบทของท่านพระอัญญาโกณฑัญญะนั้น (วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๘/๒๕, ๔/๑๙/๒๖, ๔/๑๙/๒๗, ๔/๒๘/๓๖, ที.ส.(ไทย) ๙/๔๐๔/๑๗๓, ๙/๔๒๒/๑๙๖, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๗๖/๔๓, ๑๐/๗๗/๔๓, ๑๐/๘๐/๕๕, ๑๐/๘๑/๕๕, ๘๔/๔๖, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๘๒/๘๒) ; ดู *อุปสัมปทา*

อุปสมสุข : สุขที่เกิดจากความสงบ, สุขในผลสมาบัติที่ให้กิเลสสงบระงับ, สุขจากความเข้าไปสงบ หมายถึงสุขที่สงบระงับปราศ โทสะ โมหะ ดังคำในมหาสุญญตสูตรว่า เป็นไปได้ว่าภิกษุผู้หลีกออกจากคณะ อยู่ตามลำพังผู้เดียว พึงหวังเนกขัมมสุขปิเวกสุข อุปสมสุข สัมโพธิสุข จักเป็นผู้ได้สุขนั้น ตามปรารถนาได้โดยไม่ยากโดยไม่ลำบาก หรือดัง

คำในนาคิดสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า นาคิดะ เราไม่ติดยศ และยศก็ไม่ติดเรา ผู้ใดแลไม่ได้ตามความปรารถนา ไม่ได้โดยไมยาก ไม่ได้โดยไม่ลำบากซึ่งเนกขัมมสุข ปวิเวกสุข อุปสมสุข สัมโพธิสุขที่เราได้ตามความปรารถนา ได้โดยไมยาก ได้โดยไม่ลำบากนี้ผู้นั้นชื่อว่าอินทิสุขที่ไม่สะอาด สุขในการนอนหลับ และสุขที่อิงอาศัยลาภ สักการะและการสรรเสริญ (ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๘๖/๒๒๓, อ.ป.ญก. (ไทย) ๒๒/๓๐/๔๒, อ.จ.ก. (ไทย) ๒๒/๔๒/๔๙๕, อ.อ.ญก. (ไทย) ๒๓/๘๖/๔๑๒)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อุปสมสุข หมายถึงความสุขอันสงบเพราะเป็นไปเพื่อการเข้าไปสงบกิเลสมีรากะเป็นต้น (ม.อ.อ. (บาลี) ๓/๑๘๖/๑๑๔)

อุปสมะอันยอดเยี่ยม : ความสงบที่ประเสริฐ หมายถึงความสงบระงับรากะ โทสะ โมหะ ดังคำใน ธาตุวิงคสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อวิชชา คือ ความหลง งามายของภิกษุผู้ไม่รู้แจ้งในกาลก่อนนั้นนั่นแลมีอยู่เธอละอภิชฌา คือความหลง งามายนั้นได้แล้ว ตัดรากถอนโคน เหมือนต้นตาลที่ถูกตัดรากถอนโคนไปแล้ว เหลือแต่พื้นที่ ทำให้ไม่มีเกิดขึ้นต่อไปไม่ได้เพราะฉะนั้นภิกษุผู้เพียบพร้อมแล้วอย่างนี้จึงชื่อว่าเป็นผู้ประกอบด้วยอริชฌานธรรม คืออุปสมะอันยอดเยี่ยมนี้ ความสงบระงับรากะ โทสะ โมหะ นี้เป็นความสงบระงับอันประเสริฐยอดเยี่ยม (ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๖๘/๔๑๓)

อุปสมาเถรีคาถา : ภาษิตของพระอุปสมาเถรี, คาถาของพระอุปสมาเถรี ท่านพระอุปสมาเถรี (รับพระพุทธโอวาทแล้ว) ได้กล่าว ว่า อุปสมา เธอพึงข้ามโอฆะซึ่งเป็นบ่วงมารที่ข้ามได้แสนยาก จงชนะมารพร้อมทั้งเสนามาร ดำรงไว้ซึ่งกายที่มีในภพสุดท้ายเถิด (ช.เถรี. (ไทย) ๒๖/๑๐/๕๕๔)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า สังสารวัฏ (ช.เถรี.อ. (บาลี) ๑๐/๑๖)

อุปสมาธิชฌาน : ที่มั่นคือความสงบ, ธรรมที่ควรตั้งไว้ในใจให้เป็นที่มั่นคือสันติ, ผู้มีความระงับกิเลสได้ใจสงบเป็นที่มั่น (ข้อ ๔ ในอริชฌาน (ธรรมที่ควรตั้งไว้ในใจ) ๔ (คือ ๑. ปัญญาธิชฌาน (ธรรมที่ควรตั้งไว้ในใจคือปัญญา) ๒. สัจจาธิชฌาน (ธรรมที่ควรตั้งไว้ในใจคือสัจจะ) ๓. จาคาธิชฌาน (ธรรมที่ควรตั้งไว้ในใจคือจาคะ) ๔. อุปสมาธิชฌาน (ธรรมที่ควรตั้งไว้ในใจคืออุปสมะ) (ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๑/๒๙๐) ; *ดูอริชฌานธรรม*

อุปสมานุสสติ : ระลึกถึงธรรมอันเป็นที่สงบ, ระลึกถึงคุณพระนิพพานซึ่งเป็นที่ระงับกิเลสและกองทุกข์ (ข้อ ๑๐ ในอนุสสติ ๑๐) (อ.จ.เอกก. (ไทย) ๒๐/๒๙๗/๓๗, ๒๐/๔๗๓/๕๐, ๒๐/๔๗๔/๕๐, ๒๐/๔๗๕/๕๐, ช.ม. (ไทย) ๒๙/๓/๘, อ.ภ.ก. (ไทย) ๓๗/๓๐๑/๒๓๗)

อุปสรรค : ความขัดข้อง, สิ่ง que เข้าไปขัดข้อง, เครื่องกีดกัน, สิ่งขัดขวาง ดังคำในมทวารรควา ชฎิลนทีกัสสปะได้เห็นผม ชฎา เครื่องบริขาร และเครื่องบูชาไฟลอยน้ำมาแล้วคิดว่า อุปสรรคอย่าได้มีแก่พี่ชายของเราเลย จึงส่งชฎิลทั้งหลายไป หรือดังคำในจุฬสกุทายีสสูตรว่าบริษัทของสกุทายีปริพาชกได้ทำให้สกุทายีปริพาชกมีอุปสรรคต่ออาการ ประพฤติพรหมจรรย์ในพระผู้มีพระภาค (วิ.ม. (ไทย) ๔/๕๒/๖๒, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๗๗/๓๓๐)

อุปสันตะ, ภิกษุ : ชื่อภิกษุรูปหนึ่ง เป็นอัครอุปัฏฐาก ของพระพุทธเจ้านามว่าเวสสภู ดังคำในมหาปทานสูตรว่า พระเวสสภูพุทธเจ้ามีภิกษุอุปสันตะเป็นอุปัฏฐาก เป็นอัครอุปัฏฐาก (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๑/๒๕๔๘)

อุปสัมบัน : ผู้ได้รับอุปสมบทเป็นภิกษุหรือภิกษุณีแล้ว, ผู้อุปสมบทแล้ว ได้แก่ภิกษุและภิกษุณี; เทียบ *อนุปสัมบัน* ดังคำในมหาวิงค์ว่า อุปสัมบัน ภิกษุสำคัญว่าเป็นอุปสัมบัน ให้จิ๋วเองแล้วโกรธ ไม่พอใจจึงเอามาหรือใช้ให้ซึ่งเอามาต้องอาบัตินิสสัยปาจิตตีย์ (วิ.ม.ไทย) ๒/๖๓๔/๑๕๕)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อุปสัมบัน ผู้ได้รับอุปสมบทด้วยญัตติจตุตถกรรมแล้ว หมายถึงภิกษุ (วิ.อ.(บาลี) ๑/๔๕/๒๕๘)

อุปสัมปทา : การบวช, การบวชเป็นภิกษุหรือภิกษุณี; วิธีอุปสมบททั้งหมด ๘ อย่างแต่เฉพาะที่ใช้เป็นหลักมี ๓ อย่าง คือ ๑. *เอหิภิกขุอุปสัมปทา* การอุปสมบทด้วยพระวาจาว่า “จงเป็นภิกษุมาเถิด” เป็นวิธีที่พระพุทธเจ้าทรงบวชให้เอง ๒. *ติสฺรณคฺคณุปสัมปทา* หรือ *สรณคฺคณุปสัมปทา* การอุปสมบทด้วยถึงไตรสรณะเป็นวิธีที่ทรงอนุญาตให้พระสาวกทำในยุคต้นพุทธกาล เมื่อคณะสงฆ์ยังไม่ใหญ่นัก เมื่อทรงอนุญาตวิธีที่ ๓ แล้ววิธีที่ ๒ นี้ก็เปลี่ยนใช้สำหรับบรรพชาสามเณร ๓. *ญัตติจตุตถกัมมอุปสัมปทา* การอุปสมบทด้วยญัตติจตุตถกรรมเป็นวิธีที่ทรงอนุญาตให้สงฆ์ทำ ในเมื่อคณะสงฆ์เป็นหมู่ใหญ่ขึ้นแล้ว และเป็นวิธีที่ใช้สืบมาจนทุกวันนี้; วิธีอุปสมบทอีก ๕ อย่างที่เหลือเป็นวิธีที่ทรงประทานเป็นการพิเศษจำเพาะบุคคลบ้าง ขาดตอนหมดไปแล้วบ้าง ได้แก่ (จัดเรียงลำดับใหม่ เอา ข้อ ๓. เป็นข้อ ๘. ท้ายสุด) ๓. *โถวาทปฏิกคหณุปสัมปทา* การอุปสมบทด้วยการรับโถวาท เป็นวิธีที่ทรงอนุญาตแก่พระมหากัสสปะ ๔. *ปัญหาพยากรณุปสัมปทา* การอุปสมบทด้วยการตอบปัญหาของพระพุทธองค์เป็นวิธีที่ทรงอนุญาตแก่โสปากสามเณร ๕. *ครุธรรมปฏิกคหณุปสัมปทา* (หรืออัญญครุธรรมปฏิกคหณุปสัมปทา) การอุปสมบทด้วยการรับครุธรรม ๘ ประการ เป็นวิธีที่ทรงอนุญาตแก่พระนางมหาปชาบดีโคตมี ๖. *ทุเตนะอุปสัมปทา* การอุปสมบทด้วยทุตเป็นวิธีที่ทรงอนุญาตแก่นางคณิกา (หญิงโสเภณี) ชื่อ อัชฌกาสิ ๗. *อัญญาจิกาอุปสัมปทา* การอุปสมบทมิวาจา ๘ คือทำด้วยญัตติจตุตถกรรม ๒ ครั้งจากสงฆ์ทั้งสองฝ่ายคือจากภิกษุณีสงฆ์ครั้งหนึ่ง จากภิกษุสงฆ์ครั้งหนึ่ง ได้แก่การอุปสมบทของภิกษุณี ๘. *ญัตติจตุตถกัมมอุปสัมปทา* (ข้อ ๓. เดิม) มีปรากฏในมหาวรรค อุปสมปทาวธิ (วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๒๕/๑๙๒) (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)

อุปสัมปทากรรม : กรรมคือการบวชหมายถึงสังฆกรรมเกี่ยวกับการบวชดังคำในปริวารว่า

อุปสัมปทากรรม มีอะไรเป็นเบื้องต้น มีอะไรเป็นท่ามกลาง มีอะไรเป็นที่สุด หรือดังคำในอาทิฆณฺฑนฺตวิสัชนาว่า ภาษ: อุปสัมปทากรรม มีอะไรเป็นเบื้องต้น มีอะไรเป็นท่ามกลาง มีอะไรเป็นที่สุด

ตอบ: อุปสัมปทากรรม มีบุคคลเป็นเบื้องต้น มีญัตติเป็นท่ามกลาง มีกรรมวาจาเป็นที่สุด (วิ.ป.(ไทย) ๘/๓๓๒/๔๙๖, ๘/๓๓๓/๔๙๙)

อุปสัมปทาเปกษะ, ผู้จะบวช :บุคคลผู้เพ่งอุปสมบทคือผู้มุ่งจะบวชเป็นภิกษุ,ผู้ขอบวชเป็นภิกษุ, ผู้ขอ บวชนาค ดังคำในมหาวรรคที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย สงฆ์พึงให้ อุปสมบทอย่างนี้ ภิกษุผู้ฉลาดสามารถพึงประกาศให้สงฆ์ทราบด้วยญัตติจตุตถ กรรมวาจาว่า ท่านผู้เจริญ ขอสงฆ์จงฟังข้าพเจ้า ผู้นี้มีชื่อนี้เป็นอุปสัมปทาเปกษะ(ผู้ ขอบวชเป็นภิกษุ)ของท่านผู้มีชื่อนี้ ถ้าสงฆ์พร้อมกันแล้ว พึงให้ผู้มีชื่อนี้อุปสมบท มี ท่านผู้มีชื่อนี้เป็นอุปัชฌาย์ นี้เป็นญัตติ (วิ.ม.(ไทย) ๔/๗๐/๙๘, ๔/๗๒/๑๐๐, ๔/ ๑๒๒/๑๙๐, ๔/๑๒๒/๑๙๑,๔/๑๒๖/๑๙๓, ๔/๑๒๖/๑๙๔, ๔/๑๒๖/๑๙๕, ๔/ ๑๒๗/๑๙๖)

อุปสัมปทาเปกษา : สตรีผู้มุ่งจะอุปสมบท, หญิงผู้เพ่งอุปสัมปทาคือผู้ขอบวชเป็นภิกษุณี ดังคำในจุฬ วรรคที่ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้สตรีอุปสัมปทาเปก ขาผู้อุปสมบทแล้วในสงฆ์ฝ่ายเดียว บริสุทธิในภิกษุณีสงฆ์แล้ว ไปอุปสมบทในฝ่าย ภิกษุสงฆ์ได้ (วิ.จ.(ไทย) ๗/ ๔๒๓/๓๕๖)

อุปสัมปทาสูตร : พระสูตรว่าด้วยคุณสมบัติของภิกษุผู้ให้อุปสมบท พระอุบาลีทูลถามพระผู้มีพระภาค ว่า ภิกษุประกอบด้วยธรรมเท่าไร พึงให้กุลบุตรอุปสมบทได้

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๑๐ พึงให้กุลบุตรอุปสมบท ได้ คือ ภิกษุ(๑-๓) มีเนื้อความเหมือนในอุพาทิกาสูตร (๔) สามารถพยาบาลตัวเอง หรือให้ผู้อื่นช่วยพยาบาลสัทธิวิหาริกผู้เจ็บไข้ (๕) สามารถระงับตัวเองหรือใช้ให้ผู้อื่น ช่วยระงับความไม่ยินดี(หมายถึงความเบื่อหน่ายในการประพฤติพรหมจรรย์ ประสงค์ จะลาสิกขา) (๖) สามารถบรรเทาความรำคาญที่เกิดขึ้นได้เองโดยธรรม (๗) สามารถ ปลดเปลื้องความเห็นผิดที่เกิดขึ้นได้โดยธรรม (๘) สามารถให้สมาทานอธิศีล (๙) สามารถให้สมาทานอธิจิต (๑๐) สามารถให้สมาทานอธิปัญญา (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/ ๓๔/๘๔)

อุปสัมปทาเทพสูตร : พระสูตรว่าด้วยคุณสมบัติของภิกษุผู้ให้อุปสมบท พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุ ผู้ประกอบด้วยธรรม ๕ พึงให้กุลบุตรอุปสมบทได้ คือ (๑) มีศีลขั้นที่เป็นอเสขะ (คือ ธรรมระดับโลกุตระ) (๒) มีสมาธิขั้นที่เป็นอเสขะ (๓) มีปัญญาขั้นที่เป็นอเสขะ (๔) มีวิมุตติขั้นที่เป็นอเสขะ (๕) มีวิมุตติญาณทัสสนขั้นที่เป็นอเสขะ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๒๕๑/๓๕๒)

อุปสาพหกชาตก : ชาตกว่าด้วยพราหมณ์อุปสาพหกะ ฤาษีโพธิสัตว์ สอนพราหมณ์กับบุตรให้รู้ว่า สถานที่ที่สัตว์ไม่เคยตายไม่มีในโลก เพราะเหตุที่พราหมณ์ก่อนตายได้สั่งลูกชายให้เผา ศพตนเองบนยอดเขาคิชฌกูฏซึ่งแกเชื่อว่าเป็นสถานที่ที่สัตว์ไม่เคยตายและไม่เคยเป็น ที่เผาศพคนเลว แต่ดาบสได้แสดงให้เห็นว่าสถานที่ตรงนี้พราหมณ์คนนั้นเองเคยถูก เผามาแล้วถึง ๑๔,๐๐๐ ชาติ สถานที่ที่สัตว์ไม่เคยตายไม่มีในโลก แต่ว่าพระอริยเจ้า ย่อมคบหาคนที่มีธรรมเหล่านี้คือ อริยสัจ ๔ และญาณในสัจจะอันเป็นส่วนเบื้องต้น โลกุตระธรรม ๙ อหิงสาคือความไม่เบียดเบียนผู้อื่น สัจญมะคือความสำรวมในศีล และหมะคือความฝึกฝนอินทรีย์ เพราะว่าคุณธรรมเหล่านี้ชื่อไม่ตายไปจากโลก อย่า

มัวหาที่นอนตายอันบริสุทธิ์เลย จงหาธรรมที่ทำให้ไม่ตายเกิด (ขุ.ชา.ทุก.(ไทย) ๒๗/๓๑/๗๑)

อุปสาลหกะ, พรหมณ์ : ชื่อพรหมณ์คนหนึ่งที่สรรเสริญคุณของพระพุทธเจ้า ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระเทสิตตกเถระ ดังคำในเทสิตตกเถระปาทานที่ท่านพระเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนไว้ว่า ครั้งนั้น ข้าพเจ้าเป็นพรหมณ์มีนามว่าอุปสาลหกะ เข้าไปยังป่าดงทึบ ได้เห็นพระพุทธเจ้าผู้เป็นที่พึ่งของสัตว์โลก ทรงองอาจกว่านรชน หวนระลึกถึงพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐที่สุด สรรเสริญภูมิภาคนั้นแล้ว บันเทิงอยู่ในสวรรค์ตลอดหนึ่งกัป (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๑/๔๕๗)

อุปสาละ, พระราโชรส : ชื่อพระโอรสองค์หนึ่ง ของพระอโนมทัสสีโพธิสัตว์กับพระสิริมา แห่งกรุงจันทวดี ดังคำในอโนมทัสสีพุทธวงศ์ว่า พระองค์ทรงครองฆราวาสอยู่ ๑๐,๐๐๐ ปี มีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลัง คือสิริปราสาทอุปสิริปราสาท และวิฑฒปราสาท มีนางสนมกำนัล ๒๓,๐๐๐ นาง ล้วนประดับประดาสวยงาม พระมเหสีพระนามว่าสิริมา พระราชโอรสพระนามว่าอุปสาละ (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๘/๖๒๗)

อุปสาพหกะ, พรหมณ์ : ชื่อพรหมณ์แต่ละคน มีมากถึง ๑๔,๐๐๐ คน มีปรากฏในอุปสาพหกชาดก ดังคำที่ พรหมณ์โพธิสัตว์ตอบปัญหาของมาณพกำหนดด้วยปุพเพนิวาสญาณแล้วจึงกล่าวว่า พรหมณ์ชื่ออุปสาพหกะ จำนวน ๑๔,๐๐๐ คน ได้ถูกพวกญาติเฝ้าในสถานที่นี้ สถานที่ไม่เคยมีคนตายไม่มีในโลก (ขุ.ทุก.(ไทย) ๒๗/๓๑/๗๑)

อุปสิงฆปุพพชาดก : ชาดกว่าด้วยฤาษีลักตมดอกไม้ พรหมณ์โพธิสัตว์ออกบวชเป็นฤาษี รุ่งเช้าท่านไปยืนสุดกลีบดอกบัวขาวอยู่ที่ริมสระ ถูนางเทพธิดามาตีเตือนว่าแอบตมดอกไม้ที่เขายังไม่ให้ เป็นอาการของขโมย ท่านตอบว่าที่บุรุษคนหนึ่งลงไปนสระ ไปขุดเหง้าบัว หักดอกขึ้นมาทำไมไม่ไปว่า เทพธิดาจึงว่า นั้นเป็นเรื่องของคนหยาบเข้าสกปรกเราจะไปว่าอะไร เพราะทำกรรมชั่วอยู่แล้ว แต่ท่านแสวงหากรรมสะอาด แสวงหาทางหลุดพ้นโทษแม้เพียงเล็กน้อยก็ต้องมองให้เห็นว่ามีโทษมากจึงจะถูก ท่านระลึกได้ว่าเทพธิดาพูดถูกเราเป็นพระเป็นสมณะต้องมีความสงบ มีความสำรวมให้มากในข้อวัตรปฏิบัติจึงขอคุณเทพธิดาที่ได้ให้สติท่าน ธรรมดาบัณฑิตเมื่อมีผู้ตักเตือนด้วยความปรารถนาดีย่อมไม่แสดงความโกรธแต่กลับแสดงความขอบคุณ (ขุ.ชา.ฉก.(ไทย) ๒๗/๑๑๕/๒๔๙)

อุปสิริปราสาท : ๑.ชื่อปราสาทหลังหนึ่งของอโนมทัสสีโพธิสัตว์ ดังคำในอโนมทัสสีพุทธวงศ์ว่า พระองค์ทรงครองฆราวาสอยู่ ๑๐,๐๐๐ ปี มีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลัง คือสิริปราสาทอุปสิริปราสาท และวิฑฒปราสาท (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๘/๖๒๗)

๒.ชื่อปราสาทหลังหนึ่งของสุชาตโพธิสัตว์ ดังคำในสุชาตพุทธวงศ์ว่า พระองค์ทรงครองฆราวาสอยู่ ๙,๐๐๐ ปี มีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลัง คือสิริปราสาท อุปสิริปราสาท และจันทปราสาท (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๒๑/๖๕๔)

อุปสีวเถรปาทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระอุปสีวเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกัปที่ ๑๐๐,๐๐๐ ท่านได้ถวายหญ้าทำเป็นเครื่องบูชาและบูชาด้วยดอกสาละแด่พระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านไม่รู้จักทุกข์

เลย ได้เกิดเป็นท้าวสักกะ ๗๑ ชาต เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๑,๐๐๐ ชาต เกิดเป็นพระเจ้าประเทศราชนับชาติไม่ถ้วน ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๐๐/๖๖๘)

อุปสีวมาณวกปัญหา : ปัญหาของอุปสีวมาณพ (อุปสีวมาณพทูลถามดังนี้) บุคคลใดเป็นผู้ปราศจากราคะในกามทั้งปวง ละสมบัตินอกอศัยอากัญญาจนตนสมบัติน้อมใจไปในสัญญาวิโมกข์ชั้นสูง บุคคลนั้นไม่หวั่นไหว ดำรงอยู่ในพรหมโลกชั้นอากัญญาจนตนนั้นได้หรือ (พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า อุปสีวะ) บุคคลใดเป็นผู้ปราศจากราคะในกามทั้งปวง ละสมบัตินอกอศัยอากัญญาจนตนสมบัติน้อมใจไปในสัญญาวิโมกข์ชั้นสูง บุคคลนั้นไม่หวั่นไหว ดำรงอยู่ในพรหมโลกชั้นอากัญญาจนตนนั้นได้ (อุปสีวมาณพทูลถามดังนี้) บุคคลใดเป็นผู้ปราศจากราคะในกามทั้งปวง ละสมบัตินอกอศัยอากัญญาจนตนสมบัติน้อมใจไปในสัญญาวิโมกข์ชั้นสูง (ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๑๐๗๖/๗๕๗)

เมื่ออธิบายว่า คำว่า ห้วงกิเลสอันยิ่งใหญ่ หมายถึงโอชะ ๔ คือ กาม ภพ ทิฏฐิ และ อวิชชา (ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๓๘/๑๗๗) คำว่า ละสมบัตินอก ในที่นี้หมายถึงละสมบัตินอก ๖ เบื้องต่ำ (รูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๒) (ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๔๐/๑๘๔) คำว่า สัญญาวิโมกข์ หมายถึงสัญญาสมบัตินอกคุณธรรมชั้นสูงที่บุคคลบรรลุ มี ๗ ประการ ได้แก่ รูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๓ (ยกเว้นเนวสัญญานาสัญญาจนตนสมบัตินอก) (ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๔๐/๑๘๔, ขุ.สุ.อ. (บาลี) ๒/๑๐๗๘/๔๔๒)

อุปสีวมาณวกปัญหา : ปัญหาของอุปสีวมาณพ อุปสีวมาณพทูลถามว่า ...ข้าพระองค์ผู้เดียวไม่ได้อศัย(ใคร ๆ หรือสิ่งใด ๆ) จึงไม่สามารถข้ามห้วงกิเลสอันยิ่งใหญ่ได้ ขอพระองค์โปรดตรัสบอกอากรมณ์ที่ข้าพระองค์ได้อศัยแล้วพึงข้ามห้วงกิเลสนี้ได้ พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า เธอจงมีสติ พงษ์พิจารณาอากัญญาจนตนสมบัตินอก ยึดเอาเป็นอากรมณ์ว่า ไม่มีอะไรดังนี้แล้ว ก็ข้ามห้วงกิเลสได้ เธอจงละกามทั้งหลาย เป็นผู้งดเว้นจากความสงสัยทั้งหลาย พิจารณาความสันตันทหา ทั้งคืนทั้งวัน (ขุ.จ.(ไทย) ๓๐/๙๔/๒๐)

อุปสีวมาณวกปัญหานิทเทศ : แสดงปัญหาของอุปสีวมาณพ อธิบายปัญหาของอุปสีวมาณพผู้เข้าไปทูลถามพระผู้มีพระภาค เป็นคนที่ ๖ เกี่ยวกับอากรมณ์ที่อศัยเพื่อให้ข้ามห้วงกิเลสอากัญญาจนตนสมบัตินอก ญาณ เป็นต้น มีทั้งหมด ๘ คาถา โดยอุปสีวมาณพทูลถาม ๔ คาถา พระผู้มีพระภาคตรัสตอบ ๔ คาถา

อุปสีวมาณพทูลถามว่า

...ข้าพระองค์ผู้เดียวไม่ได้อศัย(ใคร ๆ หรือสิ่งใด ๆ)

จึงไม่สามารถข้ามห้วงกิเลสอันยิ่งใหญ่ได้

ขอพระองค์โปรดตรัสบอกอารมณ์
 ที่ข้าพระองค์ได้อาศัยแล้วฟังข้ามห้วงกิลเลสนี้ได้
 ท่านพระสารีบุตรอธิบายมีใจความว่า
 คำว่า ข้าพระองค์ผู้เดียวไม่ได้อาศัยใคร ๆ หรือสิ่งใด ๆ) อธิบายว่า ข้าพระองค์ ผู้
 เดียวไม่ได้อาศัยบุคคลหรือธรรมใดเลย จึงไม่สามารถข้ามห้วงกิลเลสใหญ่ คือ กาโมหะ
 ภาโวหะ ทิฏฐโฐหะ และอวิชโชหะได้

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า

เธอจงมีสติ ฟังพิจารณาอากิญจัญญายตนสมาบัติ

ยึดเอาเป็นอารมณ์ว่า ไม่มีอะไรตั้งนี้แล้ว

ก็จะข้ามห้วงกิลเลสได้ เธอจงละกามทั้งหลาย

เป็นผู้งดเว้นจากความสงสัยทั้งหลาย

พิจารณาความสิ้นต้นเหตุ ทั้งคืนทั้งวัน

ท่านพระสารีบุตรอธิบายมีใจความว่า

คำว่า เธอจงมีสติ ฟังพิจารณาอากิญจัญญายตนสมาบัติ อธิบายว่า พราหมณ์นั้น
 ได้อากิญจัญญายตนสมาบัติโดยปกติ ไม่รู้ที่อาศัยว่า สมาบัตินี้เป็นที่อาศัยของเรา
 พระผู้มีพระภาคจึงตรัสบอกที่อาศัยและทางออกที่สูงขึ้นไปแก่พราหมณ์ว่า เธอจงเป็น
 ผู้มีสติเข้าอากิญจัญญายตนสมาบัติ ออกจากสมาบัติแล้ว ฟังพิจารณาจิตและเจตสิก
 ธรรมที่เกิดในสมาบัตินั้นโดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นโรค เป็นดุจหัวฝี
 ฯลฯ มีชาติ ชรา มรณะเป็นธรรมดา เป็นสิ่งที่ต้องสลัดออกไป ที่ชื่อว่าอาก
 ิญจัญญายตนสมาบัติ เพราะอรรถว่า อะไรน้อยหนึ่งย่อมไม่มี เธอจงละกาม ๒ อย่าง
 คือ วัตถุกามและกิลเสกาม งดเว้นจากความสงสัยในทุกข์ ทุกขสมุทัย เป็นต้น
 พิจารณาความสิ้นต้นเหตุ ความสิ้นรากะ โทสะ โมหะ คติ การถือกำเนิด ปฏิสนธิ ภพ
 สงสาร วัฏฏะ ตลอดจนกลางคืนและกลางวัน

อุปสีวมาณพทูลถามว่า

บุคคลใดคลายราคะในกามทั้งปวง

ละสมาบัติอื่น อาศัยแต่อากิญจัญญายตนสมาบัติ

น้อมใจไปในสัญญาวิโมกข์ชั้นสูง

บุคคลนั้นไม่หวั่นไหว ดำรงอยู่ในพรหมโลก

ชั้นอากิญจัญญายตนะนั้นได้หรือ

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ได้

ท่านพระสารีบุตรอธิบายมีใจความว่า

คำว่า ละสมาบัติอื่น อาศัยแต่อากิญจัญญายตนสมาบัติ อธิบายว่า ละสมาบัติ ๖
 เบื้องต่ำ อาศัยแต่อากิญจัญญายตนสมาบัติ

คำว่า น้อมใจไปในสัญญาวิโมกข์ชั้นสูง อธิบายว่า สัญญาสมาบัติ ๗ ท่านเรียกว่า
 สัญญาวิโมกข์ บรรดาสัญญาสมาบัติเหล่านั้น อากิญจัญญายตนสมาบัติเป็นวิโมกข์อัน
 เลิศ ประเสริฐ สูงสุด

อุปสิวมาณพทูลถามว่า
 ...ถ้าบุคคลนั้น ไม่หวั่นไหว
 ดำรงอยู่ในพรหมโลกนั้นนานปีไซ้
 บุคคลนั้นเป็นผู้หลุดพ้นแล้ว
 มีความสงบเย็นอยู่ในพรหมโลกนั้นนั่นแลหรือ
 หรือว่าวิญญานของบุคคลนั้นจะพึงจุดอีก
 พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า
 เปลวไฟถูกกำลังลมพัดไป
 ย่อมดับ กำหนดไม่ได้ ฉนใด
 มุนีพ้นแล้วจากนามกาย
 ย่อมดับไป กำหนดไม่ได้ ฉนนั้น
 ท่านพระสารีบุตรอธิบายมีใจความว่า
 คำว่า ย่อมดับ กำหนดไม่ได้ อธิบายว่า ย่อมดับ ย่อมถึงความไม่มี ถึงความตั้งอยู่
 ไม่ได้ กำหนดไม่ได้ คือ ยกมาอ้างไม่ได้ นับไม่ได้ บัญญัติไม่ได้ว่า เปลวไฟนั้นไปทิศซื่อ
 โนนแล้ว ฉนใด มุนีนั้นปรินิพพานแล้วด้วยอนุปาติเสสนิพพานธาตุ กำหนดไม่ได้ ยก
 มาอ้างไม่ได้ นับไม่ได้ บัญญัติไม่ได้ว่ากษัตริย์ ว่าพราหมณ์ ว่าแพศย์ ฯลฯ ว่าสัตว์มี
 สัญญาก็มิใช่ ไม่มีสัญญาก็มิใช่ ฉนนั้น
 อุปสิวมาณพทูลถามว่า
 มุนีนั้นถึงความสลายไป หรือว่าไม่มี
 หรือว่าไม่แตกทำลายเพราะมีความแน่แท้...
 ท่านพระสารีบุตรอธิบายมีใจความว่า
 คำว่า มุนีนั้นถึงความสลายไป หรือไม่มี อธิบายว่า มุนีนั้นดับไปแล้ว สูญไปแล้ว
 หายไปแล้ว คำว่า หรือว่าไม่แตกทำลาย เพราะมีความแน่แท้ อธิบายว่า หรือว่า เที่ยง
 มั่นคง แน่แท้ มีความไม่แปรผันไปเป็นธรรมดา พึงดำรงอยู่อย่างนั้นเสมอกับสิ่งที่
 ยึดถือว่าแน่แท้ในพรหมโลกนั้น
 พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า
 มุนีถึงความสลายไป ย่อมไม่มีอะไรเป็นประมาณ
 ขนทั้งหลายพึงว่ากล่าวมุนีนั้นด้วยกิเลสใด
 กิเลสนั้นย่อมไม่มีแก่มุนีนั้น
 (เพราะ)เมื่อมุนีนั้นถอนธรรมทั้งปวงได้เด็ดขาดแล้ว
 แม้ครรลองแห่งวาทะทั้งปวง
 ท่านก็ถอนได้เด็ดขาดแล้วเหมือนกัน
 ท่านพระสารีบุตรอธิบายมีใจความว่า
 คำว่า มุนีถึงความสลายไป ย่อมไม่มีอะไรเป็นประมาณ อธิบายว่า มุนีถึงความ
 สลายไป คือ ปรินิพพานแล้วด้วยอนุปาติเสสนิพพานธาตุ ย่อมไม่มีประมาณแห่งรูป
 เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาน คือท่านละสิ่งเหล่านี้ได้แล้ว คำว่า กิเลสนั้นย่อมไม่มี

อีก ๘ รูป เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านได้เกิดเป็นท้าวสักกะ ๓๖ ชาติ เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๒๑ ชาติ เกิดเป็นพระเจ้าประเทศราชนับชาติไม่ถ้วน ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (๓๒/๘๖/๑๑๔)

อุปเสนสูตร : พระสูตรว่าด้วยพระอุปเสนวังคันตบุตร พระผู้มีพระภาคทรงปรารภท่านพระ อุปเสนวังคันตบุตรเถระ ทรงเปล่งอุทานแสดงสภาวะจิตที่มั่นคง ไม่หวั่นไหวของพระชินาสพว่า แม้จะมีชีวิตอยู่หรือไม่ ก็ไม่เศร้าโศก (ขุ.อุ.(ไทย) ๒๕/๓๙/๒๕๐, ขุ.อุ.อ. (บาลี) ๓๙/๒๘๘-๒๘๙)

อุปเสนอาสีวิสูตร : พระสูตรว่าด้วยพระอุปเสนะถูกพิษงู สมัยที่ท่านพระสารีบุตรและท่านพระอุปเสนะอยู่ที่เจ็อมเขาชื่อสัปปโสณฑิกะ ป่าสีตวัน เขตกรุงราชคฤห์ งูตัวหนึ่งได้ตกลงมากัดท่านพระอุปเสนะ ท่านจึงให้ภิกษุทั้งหลายช่วยยกกายของท่านขึ้นเตียงแล้วหามออกไปข้างนอก ก่อนที่กายของท่านจะเรียรายเหมือนกำกแลบและเมื่อท่านพระสารีบุตรกล่าวว่า พวกเรายังไม่เห็นกายหรืออินทรีย์ของท่านแปรผันไปเลย จึงกล่าวว่า กระผมไม่ได้มีความคิดว่า เราเป็นอายตนะภายใน ๖ หรือ อายตนะภายใน ๖ เป็นของเรา แล้วความที่กายของกระผมเป็นอย่างอื่นหรือความที่อินทรีย์ของกระผมแปรผันไป จักมีได้อย่างไร

ท่านพระสารีบุตรจึงกล่าวว่า เพราะท่านได้ถอนอหังการ มมังการและมานานุสัย (กิเลสที่นอนเนื่องคือ ความถือตัว) ได้เด็ดขาดนานมาแล้ว จึงไม่มีความคิดอย่างนั้น และในขณะที่ภิกษุยกกายของท่านขึ้นเตียงแล้วหามออกไปข้างนอก กายของท่านก็ได้เรียรายเหมือนกำกแลบในที่นั่นเอง (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๖๙/๕๘)

อุปเสนะ, พระ : ชื่อพระเถระรูปหนึ่ง เป็นน้องชายของพระสารีบุตร ดังคำในมหาวิภังค์ว่า พระผู้มีพระภาคตรัสถามท่านพระอุปเสนวังคันตบุตรว่า อุปเสนะเธอทั้งหลายยังสบายดีหรือ ยังพอเป็นอยู่ได้หรือ เดินทางมาโดยไม่ลำบากหรือ” หรือดังคำว่า ท่านพระสารีบุตรและท่านพระอุปเสนะอยู่ที่เจ็อมเขาชื่อสัปปโสณฑิกะ ป่าสีตวัน เขตกรุงราชคฤห์ สมัยนั้น งูตัวหนึ่งได้หล่นลงมาที่กายของท่านพระอุปเสนะ ในอุปเสนวังคันตบุตรเถระปทาน มีประวัติของพระอุปเสนะกล่าวไว้อย่างชัดเจน (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๕๖๕/๘๙, ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๖๙/๕๘, ๓๒/๙๔/๑๑๕)

อุปเสนะ, พระโอรส : ชื่อพระโอรสองค์หนึ่งของพระสุชาตโพธิสัตว์ กับพระนางสิรินันทา แห่งกรุงสุมังคละ ดังคำในสุชาตพุทธวงศ์ว่า พระองค์ทรงครองขมารवासอยู่ ๙,๐๐๐ ปี มีปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลัง คือสิริปราสาท อุปสิริปราสาท และจันทปราสาท มีนางสนมกำนัล ๒๓,๐๐๐ นาง ล้วนประดับประดาสวยงาม พระมเหสีพระนามว่าสิรินันทา พระราชโอรสพระนามว่าอุปเสนะ (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๒/๖๕๔)

อุปเสนากุมารี : ชื่อพระกุมารีของพระเจ้าเอกราช แห่งกรุงบุพผวัต มีปรากฏในจันทกุมารชาดก ดังคำที่พระราชาตรัสว่า ขอพวกเจ้าจงไปทูลพระกุมารีทั้งหลาย คืออุปเสนากุมารี โภกีกากุมารี มุกิตากุมารี และนันทากุมารีเถิดว่า ได้ยินว่า พวกท่านจงรวมกันเป็นหมู่อยู่ในที่เดียวกัน เพื่อประโยชน์แก่การบูชาขุขันธ์ (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๙๘๙/๓๓๖)

อุปเสนาอุบาสิกา : ชื่ออุบาสิกาคนหนึ่ง เป็นอัครอุบาสิกาของพระพุทธเจ้านามว่าสุมนะ ตั้งคำว่า สัมพลอุบาสกและสิริอุบาสกเป็นอัครอุปัฏฐาก ก็สาโคตมีอุบาสิกาและอุปเสนาอุบาสิกาเป็นอัครอุปัฏฐายิกา(ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๓/๖๗๙)

อุปหัจจปรินิพพายี,พระอนาคามี:พระอนาคามีผู้จะปรินิพพานต่อเมื่ออายุพ้นกึ่งแล้ว คือจะปรินิพพานเมื่อใกล้จะสิ้นอายุ (ข้อ ๒ ใน อนาคามี ๕) ,ในปุคคลบัญญัติอธิบายความหมายไว้ว่า บุคคลบางคนในโลกนี้ เพราะสังโยชน์เบื้องต่ำทั้ง ๕ ประการสิ้นไป เป็นโอบปาติกะ ปรินิพพานในชั้นสุทธาวาสนั้นไม่กลับมาจากภพนั้นเป็นธรรมดาบุคคลนั้นยัง อริยมรรคให้เกิดขึ้นเพื่อละสังโยชน์เบื้องสูง ก้าวล่วงท่ามกลางประมาณอายุบ้าง ใกล้ จะทำกาลกิริยาบ้าง บุคคลนี้เรียกว่า ผู้เป็นอุปหัจจปรินิพพายี (ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๑๘/๓๐๗,อง.ติก.(ไทย)๒๐/๘๘/๓๑๖,๒๐/๘๘/๓๑๘,อง.นวก.(ไทย)๒๓/๑๒/๔๕๗,๒๓/๑๖/๒๖,๒๓/๑๘/๒๘,๒๓/๕๕/๑๐๑,อภิ.ก.(ไทย)๓๗/๒๗๖/๑๖๒,๓๗/๓๔๒/๓๒๐,๓๗/๓๖๖/๓๕๙,ส.ม.(ไทย)๑๘/๑๘๔/๑๑๖,๑๘/๔๘๕/๒๙๖,๑๘/๔๙๔/๓๐๔,๑๘/๕๓๖/๓๔๘,อง.ทสก.(ไทย)๒๔/๖๓/๑๔๑,๒๔/๖๔/๑๔๓,อภิ.ปุ.(ไทย) ๓๖/๓๗/๑๕๕)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อุปหัจจปรินิพพายีอนาคามีบุคคล หมายถึงพระอนาคามีผู้เกิดในสุทธาวาสภพใดภพหนึ่งแล้วจนถึง ปรินิพพาน คืออายุพ้นกึ่งแล้วจนถึงสิ้นอายุจึงปรินิพพาน (อง.ติก.อ. (บาลี) ๒/๘๘/๒๔๓)

อุปักกมธาดุ : ธาดุคือความพยายาม เป็นชื่อหนึ่งของวิริยะ ตั้งคำในอรรถกถาสูตที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า พรหมณ์ การที่เมื่อมีอุปักกมธาดุ สัตว์ทั้งหลายผู้มีความพยายามยังมีปรากฏอยู่ นี้แลคืออรรถกถา นี้แลคือปรการของสัตว์ทั้งหลาย (อง.ฉก.ก.(ไทย) ๒๒/๓๘/๔๘๙)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อุปักกมธาดุ หมายถึงสภาวะที่มีความพยายามธาดุ นี้เป็นชื่อของวิริยะที่มีอาการต่างกัน (อง.ฉก.ก.อ. (บาลี) ๓/๓๘/๑๑๘, อง.ฉก.ก.ฎีกา (บาลี) ๓/๓๘- ๔๑/๑๓๓)

อุปักกิเลสสูตร : มี ๓ สูตร แปลความหมายสูตรและเนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อุปักกิเลสสูตร พระสูตรว่าด้วยความเศร้าหมองแห่งจิต พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า จิตเศร้าหมองเพราะนิวรรณ์ ๕ เหมือนทองเศร้าหมองเพราะสิ่งเศร้าหมอง ๕ คือ เหล็ก โลหะ ดีบุก ตะกั่ว และเงิน (ส.ม.(ไทย) ๑๘/๒๑๔/๑๔๖)

๒.อุปักกิเลสสูตร พระสูตรว่าด้วยสิ่งมัวหมอง พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สิ่งที่มีมัวหมองที่เป็นเหตุให้ดวงจันทร์ดวงอาทิตย์มัวหมอง ไม่ส่องแสง ไม่สว่าง ไม่รุ่งเรืองมี ๔ คือ (๑) เมฆ (๒) หมอก (๓) ควันและฝุ่นละออง (๔) ราหูผู้เป็นจอมอสูร แล้วตรัสว่า อุปักกิเลสที่เป็นเหตุให้สมณพรหมณ์มัวหมอง ไม่สง่า ไม่ผ่องใส ไม่รุ่งเรือง ๔ คือ (๑) ต้มสุราและเมรัย ไม่เว้นขาดจากการดื่มสุราและเมรัย (๒) เสพเมถุนธรรม ไม่เว้นขาดจากการเสพเมถุนธรรม (๓) ยินดีทองและเงิน ไม่เว้นขาดจากการรับทองและเงิน (๔) ดำเนินชีวิตด้วยมิจฉาชีพ ไม่เว้นขาดจากมิจฉาชีพ (อง.จตุก.ก.(ไทย) ๒๑/๕๐/๘๑)

๓.อุปกิเลสสูตร พระสูตรว่าด้วยอุปกิเลส พระผู้มีพระภาคตรัสคาถาปรารภเหตุที่ ภิกษุกรุงโกสัมพีเกิดความบาดหมาง แล้วเสด็จไปทางบ้านพาลกโณการคาม โดย ท่านท่านพระภุคร์เสด็จ จากนั้นเสด็จไปยังป่าปาจิณวังสหายวัน ซึ่งท่านพระอนุ รุทธะ ท่านพระนันทิยะและท่านพระกิมพิละพักอยู่ พระองค์ได้ตรัสถามถึงความ เป็นอยู่และทรงสนทนากับท่านเหล่านั้นถึงเรื่องการปฏิบัติธรรมและอุปกิเลสที่เกิดขึ้น ในขณะปฏิบัติธรรมแล้วทรงแสดงพระสูตรนี้ซึ่งมีลักษณะเป็นการสนทนาธรรมแบบ พรรณนาโวหาร และสาธกโวหารประกอบ พระผู้มีพระภาคได้ตรัสถามถึงญาณทัส สนะของพระเถระทั้ง ๓ รูป เมื่อท่านเหล่านั้นทูลว่า สามารถจำแสงสว่างและเห็นรูปได้ แต่ไม่นาน พระองค์จึงได้ตรัสถึงการปฏิบัติของพระองค์ ซึ่งทรงพบอุปสรรคหลาย อย่าง แต่ทรงพิจารณาจนเห็นอุปกิเลส ซึ่งเป็นเหตุปัจจัยที่ทำให้เป็นเช่นนั้น ๑๑ ประการ คือ

๑. ความลึกลับ สงสัย ๒. ความไม่ใส่ใจ
๓. ความหดหู่ ๔. ความสะดุ้งกลัว
๕. ความปลาบปลื้ม ๖. ความชั่วหยาบ
๗. ความเพียรที่ปรารภเกินไป ๘. ความเพียรที่หย่อนเกินไป
๙. ตัณหาที่คอยกระซิบ ๑๐. ความหมายรู้สิ่งต่าง ๆ (นानัตถัสญญา)
๑๑. ลักษณะที่เพ่งรูปมากเกินไป

เมื่อละอุปกิเลสเหล่านี้แล้วจึงเจริญสมาธิ ๓ ประการได้ คือ

๑. สมาธิที่มีวิตก มีวิจาร์ ไม่มีวิตก มีเพียงวิจาร์ ไม่มีทั้งวิตกและวิจาร์
๒. สมาธิที่มีปีติ ไม่มีปีติ สหระคตด้วยความสุข
๓. สมาธิที่สหระคตด้วยอุเบกขา

หลังจากเจริญสมาธิเช่นนี้แล้วญาณทัสสนะจึงได้เกิดขึ้นแก่พระองค์เมื่อพระผู้มีพระ ภาคได้ตรัสพระภาษิตนี้แล้ว ท่านพระอนุรุทธะมีใจยินดีชื่นชมพระภาษิตของพระองค์ (ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๒๓๖/๒๗๖)

อุปัชฌาย์ :

ผู้เพ่งโทษน้อยใหญ่หมายถึงผู้รับรองกุลบุตรเข้ารับการอุปสมบทในท่ามกลางภิกษุ สงฆ์, เป็นทั้งผู้นำเข้าหมู่ และเป็นผู้ปกครองคอยดูแลผิดและชอบ ทำหน้าที่ฝึกสอน อบรมให้การศึกษาต่อไป ดังคำในมหาวิภังค์ว่า ภิกษุรูปหนึ่ง เพศกลับกลายเป็นหญิง ภิกษุทั้งหลายจึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบมีพระพุทธานุญาต ว่า ภิกษุทั้งหลายเราอนุญาตให้ถืออุปัชฌาย์เดิม ให้ถืออุปสมบทเดิม นับพรรษาเดิม และให้อยู่ร่วมกับภิกษุณีทั้งหลายได้ (วิ.มท.(ไทย) ๑/๖๙/๕๗, ๑/๒๖๔/๒๗๙, วิ. ภิกษุณี.(ไทย) ๓/๑๐๖๙/๒๙๑, ๓/๑๐๗๔/๒๙๔, ๓/๑๐๘๑/๒๙๙, ๓/๑๐๘๗/๓๐๒, วิ.ม.(ไทย) ๔/๖๔/๗๙, ๔/๖๕/๘๑, ๔/๖๖/๘๒, ๔/๖๖/๘๓, วิ.ม.(ไทย) ๕/๓๖๕/ ๒๔๐); อุปัชฌาย์ในฝ่ายภิกษุณี เรียกว่า *ปวัตตินี*

อุปัชฌายมัตต์ :

ภิกษุผู้พอจะเป็นอุปัชฌาย์ได้ คือมีพรรษาครบ ๑๐, พระปุนอุปัชฌาย์ มีปรากฏใน ปริวารว่า กิจที่พึงทำแก่พระอาจารย์กิจที่พึงทำแก่พระอุปัชฌาย์ กิจที่พึงทำแก่ภิกษุ ปุนอุปัชฌาย์ กิจที่พึงทำแก่ภิกษุปุนอาจารย์ กิจนี้ไม่เป็นอธิกรณ์ หรือดังกล่าว อัน

ภิกษุผู้วินิจฉัยอธิกรณ์ที่สงฆ์อนุมัติแล้ว มีประสงค์จะวินิจฉัยอธิกรณ์ ไม่พียงถามถึง
 อุปัชฌาย์ ไม่พียงถามถึงอาจารย์ ไม่พียงถามถึงสัทธวิหาริก ไม่พียงถามถึงอันเตวาลิกไม่
 พียงถามถึงภิกษุปุณอุปัชฌาย์ (ดูประกอบใน วิ.ป.(ไทย) ๘/๓๕๘/๓๕๗,๘/๓๖๕/๕๕๐,
 พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์)

อุปัชฌาย์วัตร : ธรรมเนียมหรือข้อปฏิบัติที่สัทธวิหาริก พึงกระทำต่ออุปัชฌาย์ของตน, หน้าที่ต่อ
 อุปัชฌาย์โดยย่อคือเอาใจใส่ปรนนิบัติรับใช้ คอยศึกษาเล่าเรียนจากท่าน ขวนขวาย
 ป้องกัน หรือระงับความเสื่อมเสีย เช่น ความคิดจะสึก ความเห็นผิด เป็นต้น รักษา
 น้ำใจของท่าน มีความเคารพ จะไปไหนบอกลาไม่เที่ยวตามอำเภอใจและเอาใจใส่
 พยาบาลเมื่อท่านอาพาธ มีปรากฏในมหาวรรค อุปัชฌาย์วัตตกถา ว่าด้วยอุปัชฌาย
 วัตร หรือตั้งคำในจุฬวรรคว่า ภิกษุทั้งหลาย นี้คืออุปัชฌาย์วัตร อันสัทธวิหาริกพึง
 ประพฤติชอบ (วิ.ม.(ไทย) ๔/๖๔/๗๙,วิ.จ.(ไทย) ๗/๓๘๒/๒๖๗, พจนานุกรมพุทธ
 ศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์) ; เทียบ *สัทธวิหาริกวัตร*

อุปัชฌาย์สูตร : พระสูตรว่าด้วยอุปัชฌาย์ ภิกษุรูปหนึ่งซึ่งประพฤติพรหมจรรย์อยู่แล้วถูกอกุศลธรรม
 คือถีนมิทธะครอบงำ ไม่ยินดีประพฤติพรหมจรรย์ จึงบอกแก่พระอุปัชฌาย์ของตน
 พระอุปัชฌาย์พาสัทธวิหาริกเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคกราบทูลให้ทรงทราบ
 พระองค์ทรงแสดงธรรมแก่เธอว่า สาเหตุที่ภิกษุถูกอกุศลธรรมครอบงำ เพราะเหตุ ๕
 คือ (๑) ไม่คุ้มครองทวารในอินทรี (๒) ไม่รู้จักประมาณในการบริโภคน้ำ (๓) ไม่
 ประกอบความเพียรเครื่องตื่นอยู่(๔) ไม่เห็นแจ้งกุศลธรรมทั้งหลาย (๕) ไม่
 ประกอบการเจริญโพธิปักขิยธรรมทุกวันทุกคืน ภิกษุนั้นรับพระโอวาทนั้นไปปฏิบัติ
 แล้ว ไม่นานนักทำให้แจ้งอรหัตตผล แล้วนำเรื่องนี้ไปบอกแก่พระอุปัชฌาย์ของตน
 พระอุปัชฌาย์พาสัทธวิหาริกเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค กราบทูลเรื่องนั้นให้ทรงทราบ
 พระผู้มีพระภาคตรัสสอนให้ภิกษุทั้งหลายศึกษาว่า เราจักคุ้มครองทวารในอินทรี รู้จัก
 ประมาณในการบริโภคน้ำประกอบความเพียรเครื่องตื่นอยู่ เห็นแจ้งกุศลธรรม
 ประกอบการเจริญโพธิปักขิยธรรมทุกวันทุกคืน (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๕๖/๙๗)

อุปัญญาตสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นเหตุให้ทรงรู้สัพพัญญุตญาณ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เรา
 รู้
 ทัวถึงธรรม ๒ คือ (๑) ความไม่สันโดษเพียงแต่กุศลธรรมทั้งหลาย (๒) ความไม่
 ท้อถอยในการบำเพ็ญเพียร เราเริ่มตั้งความเพียรไม่ย่อหย่อนว่า จะเหลืออยู่แต่หนึ่ง
 เอ็น และกระดุกก็ตามที เนื้อและเลือดในสรีระจงเหือดแห้งไปเกิด ยังไม่บรรลุสัมโพธิ
 ญาณแล้ว จักไม่หยุดความเพียร บัดนี้ สัมโพธิญาณ และธรรมอันเป็นแดนเกษมจาก
 โยคะ เราได้บรรลุแล้ว ด้วยความไม่ประมาท แม้ถ้าเธอทั้งหลายพึงตั้งความเพียรไม่
 ย่อหย่อนไม่หยุดความเพียรแล้ว ไม่นานนักก็จักทำให้แจ้งซึ่งประโยชน์สูงสุดด้วย
 ปัญญาอันยิ่งเอง เข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน เหตุนี้ เธอทั้งหลายพึงสำเหนียกว่า เราจักเริ่ม
 ตั้งความเพียรไม่ย่อหย่อน หากยังไม่บรรลุอรหัตตผลแล้ว จักไม่หยุดความเพียร(อง.ทุก.
 (ไทย) ๒๐/๕/๖๑)

อุปัญญา : ผู้บารุง, ผู้รับใช้, ผู้ดูแลความเป็นอยู่, ผู้อุปถัมภ์บารุงพระภิกษุสามเณร; ในพุทธกาล
 พระเถระมากหลายรูปได้เปลี่ยนกันทำหน้าที่เป็นพระอุปัญญาของพระพุทธเจ้า

จนกระทั่งพระราชที่ ๒๐ พระอานนทจึงได้รับหน้าที่เป็นพระอุปัชฌาย์ประจำพระองค์ (อรรถกถาใช้คำเรียกว่า “นิพัทธ์อุปัชฌาย์”) สืบมา ๒๕ พรรษา จนสิ้นพุทธกาล ดังคำในมหาวิงค์ว่า สมัยนั้นภิกษุรูปหนึ่งกำลังเข้าไปหมู่บ้านได้บอกภิกษุอีกรูปหนึ่งว่า ท่านครับ ผมจะไปบอกตระกูลอุปัชฌาย์ให้ตามที่ท่านสั่ง (วิมพา.(ไทย) ๑/๑๕๐/๑๑๘, ที.ปา.(ไทย)๑๑/๕, ส.นิ.(ไทย)๑๖/๑๐, ๙๑/๕๑, ๙๑/๕๓, ๙๒/๕๓, ๙๓/๕๕, ๑๖๔/๑๐๙, ๒๐๐/๑๔๙, ๒๐๗/๑๕๕, ๒๐๘/๑๕๕, ๓๕๒/๒๗๙, ๓๕๔/๒๘๑, ม.ม. (ไทย)๑๒/๓๓๓/๓๖๗) ; *อุปัชฌาย์* ก็เขียน; ดู *นิพัทธ์อุปัชฌาย์, อานนท*

อุปัชฌาย์ชาย : ชายผู้รับใช้ ดังคำในสังฆชาดกที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เทพธิดานั้นปลื้มใจ ยินดีปริดา ได้เนรมิตเรืออันงดงาม ณ ที่นั้น พาสังขพรหมณ์ พร้อมทั้งอุปัชฌาย์ชายนำไปส่งถึงเมืองอันน่ารื่นรมย์ (ขุ.ชา.ทสก.(ไทย) ๒๗/๔๘/๓๒๙)

อุปัชฌาย์พระสงฆ์:ผู้รับใช้พระ, คนอยู่รับใช้พระภิกษุ ดังคำในเอกกนิบาตที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อุกคตคหบดีชาวหัตถิลมาเลศกว่าอุบาสกสาวกทั้งหลายของเรา ผู้อุปัชฌาย์พระสงฆ์หรือดังคำในสีหเสนาปติสูตรที่กล่าวไว้ว่า สีหเสนาบดี เป็นการกบคคค เป็นผู้อุปัชฌาย์พระสงฆ์ (อง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๒๕๔/๓๒, อง.สตตก.(ไทย) ๒๓/๕๗/๑๑๑)

อุปัชฌาย์สูตร : พระสูตรว่าด้วยภิกษุไข้ที่พยาบาลได้ยากและง่าย มี ๒ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อุปัชฌาย์สูตร (ปฐม) (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุไข้ผู้ประกอบด้วยธรรม ๕ คือ (๑) ไม่ทำสิ่งที่เป็นสัปปายะ (๒) ไม่รู้จักประมาณในสิ่งที่เป็นสัปปายะ (๓) ไม่ฉันทยา (๔) ไม่บอกอาการอาหารที่มีอยู่ตามความเป็นจริงแก่ผู้พยาบาลที่หวังดี (๕) ไม่อดกลั้นต่อทุกขเวทนา เป็นผู้พยาบาลได้ยาก ส่วนภิกษุไข้ผู้ประกอบด้วยธรรม ๕ มีนัยตรงกันข้าม เป็นผู้พยาบาลได้ง่าย (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๒๓/๒๐๓)

๒.อุปัชฌาย์สูตร (ทุติย) (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๕ คือ (๑) ไม่สามารถจัดยา (๒) ไม่ทราบสิ่งที่เป็นสัปปายะและสิ่งที่ไม่เป็นสัปปายะ (๓) พยาบาลอย่างเห็นแก่อามิสสินจ้าง ไม่พยาบาลด้วยจิตเมตตา (๔) รังเกียจที่จะนำอุจจาระและปัสสาวะ อาเจียนหรือน้ำลายออกไปทิ้ง (๕) ไม่สามารถชี้แจงให้ภิกษุไข้ที่กำลังใจไม่ควรรพพยาบาลภิกษุไข้ ส่วนภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๕ มีนัยตรงกันข้าม ควรพยาบาลภิกษุไข้ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๒๔/๒๐๔)

อุปัชฌาย์ : สติแก่กล้า ดังคำในปฏิสัมภิตามรรคว่า เมื่อมนสิการด้วยความไม่เที่ยง ญาณ (ความรู้) ย่อมเกิดขึ้น ปีติ (ความอิ่มใจ) ย่อมเกิดขึ้น ปัสสทธิ ความสงบกายสงบใจ ย่อมเกิดขึ้น สุข (ความสุข) ย่อมเกิดขึ้น อธิโมกข์ (ความน้อมใจเชื่อ) ย่อมเกิดขึ้น ปัคคหะ (ความเพียรที่พอดี) ย่อมเกิดขึ้น อุปัชฌาย์ (สติแก่กล้า) ย่อมเกิดขึ้น หรือดังคำว่า เมื่อมนสิการชราและมรณะโดยความเป็นอนัตตา โอภาสย่อมเกิดขึ้น ญาณ ย่อมเกิดขึ้น ปีติย่อมเกิดขึ้น ปัสสทธิย่อมเกิดขึ้น สุขย่อมเกิดขึ้น อธิโมกข์ย่อมเกิดขึ้น ปัคคหะย่อมเกิดขึ้น อุปัชฌาย์ย่อมเกิดขึ้น (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๖/๔๒๕, ๓๑/๗/๔๒๖)

อุปัชฌาย์จรรยา : ความประพฤติดด้วยการเข้าไปตั้งสติ ดังคำว่า ความประพฤติดสัมมาสติ ชื่อว่าอุปัชฌาย์จรรยา(ความประพฤติดด้วยการเข้าไปตั้งสติ) (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๘/๕๘๖)

อุปัฏฐานวิมาน : วิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงผู้ตั้งใจปฏิบัติมารดาบิดาของสามี เป็นวิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงผู้ตั้งใจปฏิบัติมารดาบิดาของสามี (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๓๙๓/๖๑)

อุปัฏฐานศาลา : หอฉัน, หอประชุม, อาคารสำคัญในวัด ที่กล่าวถึงบ่อยในพระไตรปิฎก โดยพื้นเดิมเป็นศาลาโรงฉันหรือหอฉัน (โภชนศาลา) และขยายมาใช้เป็นศาลาโรงประชุมหรือหอประชุม(สันนิบาตศาลา) ซึ่งภิกษุทั้งหลายมาเฝ้าพระพุทธเจ้า ฟังพระองค์แสดงธรรมและถกเถียงสนทนาธรรมกัน ตลอดจนวินิจฉัยข้อวินัยต่างๆ เป็นส่วนประกอบสำคัญในวิถีชีวิตของพระสงฆ์ในยุคพุทธกาล และเป็นที่เกิดขึ้นของพุทธพจน์เป็นอันมากในพระธรรมวินัย, อุปัฏฐานศาลาเกิดขึ้นตั้งแต่ระยะแรกของพุทธกาล สืบเนื่องจากพุทธธานุญาตให้พระสงฆ์มีเสนาสนะเป็นที่อยู่อาศัย คือในช่วงปีที่ ๒-๓ แห่งพุทธกิจ ขณะประทับอยู่ที่พระเวฬุวัน เมืองราชคฤห์คำร้องขอของเศรษฐีแห่งเมืองราชคฤห์ที่มีศรัทธาจะสร้างวิหารคือกุฎีที่พักอาศัยถวายแก่ภิกษุทั้งหลาย ได้เป็นเหตุให้ทรงอนุญาตเสนาสนะแก่ภิกษุทั้งหลาย (วินย.๗/๒๐๐/๘๖) ต่อจากนั้น ก็มีพุทธบัญญัติเกี่ยวกับสิ่งก่อสร้างต่างๆ ในวัด รวมทั้งพุทธธานุญาตหอฉันคืออุปัฏฐานศาลานี้ (วินย.๗/๒๓๕/๙๘) แล้วในเวลาใกล้เคียงต่อจากนั้น อนาคตบัณฑิตเศรษฐีก็ได้สร้างวัดพระเชตะวันขึ้นที่เมืองสาวัตถี ในคำบรรยายการสร้างวัดพระเชตะวันนั้น บอกด้วยว่าได้สร้างอุปัฏฐานศาลา โดยใช้คำพหูพจน์ (อุปัฏฐานศาลาโย, วินย.๗/๒๓๕/๙๘) ซึ่งแสดงว่าที่พระเชตะวันนั้น มีอุปัฏฐานศาลาหลายหลัง, นอกจากอุปัฏฐานศาลาแล้วตามเรื่องในพระไตรปิฎกอาคารอีกชื่อหนึ่งรองลงไป ที่ภิกษุทั้งหลายมักไปนั่งประชุมสนทนาธรรมกันซึ่งบางครั้งพระพุทธเจ้าก็เสด็จไปทรงไถ่ถามและทรงชี้แจงอธิบายได้แก่“มถนทลมาห” (โรงกลม) ซึ่งเป็นศาลาที่นั่งพัก หรือเรียกอย่างชาวบ้านว่าศาลาที่นั่งเล่น (นิสีทนศาลา, อรรถกถาบางแห่งว่าเป็นอุปัฏฐานศาลาเช่นกัน) พระสูตรสำคัญบางสูตรก็เกิดขึ้นที่ศาลานั่งพักแบบนี้ ดังคำในนิโรธสูตรว่า พระผู้มีพระภาคเสด็จออกจากที่ลี้กเร้นในเวลาเย็นแล้วเสด็จเข้าไปประทับนั่งที่อุปัฏฐานศาลา ได้ตรัสถามท่านอุปัฏฐานะ หรือตั้งคำในราชสูตรว่า สมัยนั้น ภิกษุจำนวนมากกลับจากบิณฑบาตหลังจากฉันอาหารเสร็จแล้ว มานั่งประชุมพร้อมกันในอุปัฏฐานศาลาได้สนทนาอันตรรกาถาขึ้น (อง.ปถจก.(ไทย) ๒๒/๑๖๖/๒๑๖, ขุ.อุ.(ไทย) ๒๕/๑๒/๑๙๐)

ในชั้นอรรถกถา นิยมเรียกที่ประชุมฟังพระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้าว่า “ธรรมสภา” ดังนั้น อุปัฏฐานศาลาของพระไตรปิฎก จึงมักปรากฏในอรรถกถา ในชื่อว่าธรรมสภา ดังที่อรรถกถาบางแห่งไขความว่า “คำว่า ‘ในอุปัฏฐานศาลา’ หมายความว่า ‘ในธรรมสภามณฑป’” (อ.อ.๑๒/๑๐๖); ดู *ธรรมสภา* คำว่า อุปัฏฐานศาลา แปลว่าศาลาเป็นที่บำรุงหรือหอฉัน ในที่นี้หมายถึง มณฑปแสดงธรรม คือ เมื่อพระผู้มีพระภาคเสด็จมาทรงแสดงพระธรรมเทศนาที่มณฑปนี้ ภิกษุทั้งหลายจึงได้ถวายอุปัฏฐากพระองค์ ด้วยเหตุนี้จึงเรียกว่า อุปัฏฐานศาลา ใช้เป็นที่ประชุมสนทนาธรรม วินิจฉัยวินัย และแสดงธรรมของภิกษุทั้งหลาย (ขุ.อุ.อ. (บาลี) ๑๒/๑๐๖)

อุปัฏฐานสูตร : พระสูตรว่าด้วยเทวดาเตือนภิกษุผู้เข้าพักผ่อนในที่พักกลางวัน สมัยที่ภิกษุรูปหนึ่งนอนหลับในที่พักกลางวัน ณ ราวป่าแห่งหนึ่ง แคว้นโกศล เทวดาผู้สถิตอยู่ในราว

ปานั้นประสงค์จะให้เธอสลัดใจจึงกล่าวว่า ท่านจงลุกขึ้น จะนอนทำไม การหลับจะมีประโยชน์อะไร ท่านเร่าร้อนเพราะกิเลส ถูกลูกศรเสียบแทงตั้งนอนอยู่จะมามีหัวลับอยู่ทำไม ท่านออกบวชด้วยศรัทธาใด จงเพิ่มพูนศรัทธานั้นเถิด อย่าตกไปสู่อำนาจแห่งความหลับเลย

ภิกษุนั้นก็กล่าวว่า คนเขลาหมกมุ่นอยู่ในกามารมณ์ที่ไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืน เพราะกำจัดฉันทราคะและเพราะก้าวล่วงอวิชชาได้ ญาณนั้นจึงบริสุทธิ์ ความหลับจะแผดเผาบรรพชิต ผู้ไม่มีความเศร้าโศก ไม่มีความคับแค้นใจ เพราะทำลายอวิชชาได้ด้วยวิชา และเพราะสิ้นอาสวะ ผู้ปรารถนาความเพียร อุทิสกายและใจอยู่ มีความเพียรมั่นคงเป็นนิตย์ ผู้หวังนิพพานอยู่ได้อย่างไร (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๒๒/๓๒๔)

อุปัฏฐายิกเถรภาพทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระอุปัฏฐายิกเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติที่ ๙๔ ท่านถวายความอุปัฏฐากแด่พระพุทธเจ้าพระนามว่าสิทธัตถะ เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในกัปที่ ๕๗ ท่านได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้มีพละานุภาพมาก ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๔/๔๔๖)

อุปัฏฐายิกา : อุปัฏฐากที่เป็นหญิง ดังคำในสุเมธากถาที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า นั้นทมาธาอุบาสิกาและอุตตราอุบาสิกา จักเป็นอัครอุปัฏฐายิกา (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑๖/๖๕๒)

อุปัฏฐิตัสสตีสูตร : พระสูตรว่าด้วยมาตุคามผู้มีสติตั้งมั่น พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน เมื่อท่านพระอนุรุทธทูลถามปัญหาเหมือนในโอถนสูตร จึงตรัสตอบว่า เพราะประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ คือ ๑. มีศรัทธา ๒. มีhiri ๓. มีโธตตปะ ๔. มีสติตั้งมั่น ๕. มีปัญญา (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๓๐๒/๓๒๕)

อุปัชฌทุสสหายกเถรภาพทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระอุปัชฌทุสสหายกเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติที่ ๑๐๐,๐๐๐ ท่านได้ถวายผ้าครึ่งผืนแด่พระสาวกของพระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านได้สวายนุชย-สมบัติและสวรรค์สมบัติหลายแสนชาติ ไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุวิชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๓๑/๑๗๑)

อุปัชฌสูตร : พระสูตรว่าด้วยความเป็นผู้มีมิตรดีเป็นพรหมจรรย์กึ่งหนึ่ง ท่านพระอานนท์กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า ความเป็นผู้มีมิตรดีเป็นพรหมจรรย์กึ่งหนึ่ง พระองค์ตรัสห้ามมิให้กล่าวเช่นนั้นโดยตรัสว่า ความเป็นผู้มีมิตรดีเป็นพรหมจรรย์ทั้งหมดและเป็นเหตุให้สามารถเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ จนถึงความพ้นทุกข์ได้ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๒/๒)

อุปัตติภพ,อุปัตติภพ : ภาที่อุปัติ มีกล่าวไว้ในปุคคัลลัญญัตติ ดังคำว่า อุปัตติภพ กามภพสัญญาภพ ญจโวการภพสงเคราะห์เข้าได้กับ ชั้น ๕ อายุตนะ ๑๑ และธาตุ ๑๗ หรือดังคำในชาตูกถาว่า สภาวะธรรมเหล่านี้วิปยุตจากอุปัตติภพ สัญญาภพ ปัญจโวการภพ สภาวะธรรมเหล่านั้นสงเคราะห์เข้าได้กับชั้น ๔ อายุตนะ ๒ และธาตุ ๓ (อภิ.ปุ.(ไทย) ๓๖/๖๗/๑๘,อภิ.ธ.(ไทย) ๓๖/๔๖๘/๑๒๐)

อุปัติเหตุ : เหตุที่เกิดขึ้น, เหตุการณ์ที่เกิดขึ้น ควรเทศนาให้เหมาะแก่อุปัติเหตุคือ แสดงธรรมให้เข้ากับเรื่องที่เกิดขึ้น;บัดนี้เขียน *อุปัติเหตุ* และใช้ในความหมายที่ต่างออกไป (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์)

อุปถัมภ์กรรม : กรรมสนับสนุนได้แก่กรรมทั้งที่เป็นกุศลและอกุศลที่เข้าช่วยสนับสนุนซ้ำเติมต่อจากชนกรรมเหมือนแม่นมเลี้ยงทารกที่เกิดจากผู้อื่นถ้ากรรมดีก็สนับสนุนให้ดีขึ้นถ้ากรรมชั่วก็ซ้ำเติมให้เลวลงไปอีก (ข้อ ๖ ในกรรม ๑๒) (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์)

อุปัทวะ,อุปัทวะ : อุปัทพ์,สิ่งเลวร้ายที่ก่อความเดือดร้อนหรือกีดกันขัดขวางไม่ให้เป็นอย่างเป็นไปด้วยดี, บางทีพูดควบกับอันตราย เป็น *อุปัทพ์อันตราย* (อุปัทวะและอันตราย) ดังคำในมหาสุญญตสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อานนท์ เมื่อเป็นเช่นนั้น อุปัทวะของอาจารย์จึงมีได้ เมื่อเป็นเช่นนั้น อุปัทวะของศิษย์จึงมีได้ เมื่อเป็นเช่นนั้น อุปัทวะของผู้ประพฤติพรหมจรรย์จึงมีได้ หรือตั้งคำว่า ทิศที่ไม่เคยมีอุปัทวะก็กลับมีอุปัทวะ ในที่ที่ไม่เคยมีลม ก็กลับมีลมแรง หรือตั้งคำในภยสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ภัยที่เกิดขึ้นทั้งสิ้น ล้วนเกิดจากคนพาล มิใช่เกิดจากบัณฑิตอุปัทวะที่เกิดขึ้นทั้งสิ้น ล้วนเกิดจากคนพาล มิใช่เกิดจากบัณฑิต (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๒๔/๑๖๐,๑๔/๑๕๒/๒๓๐,วิ.มหา.(ไทย) ๑/๓๘๓/๔๑๗,อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๑/๑๓๙,ข.อป.(ไทย) ๓๒/๑๐๗/๑๘)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อุปัทวะ ในที่นี้หมายถึงภาวะที่จิตฟุ้งซ่าน เช่น เมื่อรู้ว่าโจรจะปล้นก็เกิดความระส่ำระสายพยายามจะหนีพร้อมกับขนข้าวของไปด้วยเท่าที่พอจะติดมือไปได้ (อง.ติก.อ. (บาลี) ๒/๑/๗๗)

อุปัทวะของศิษย์ : อุปัทพ์ของศิษย์ ดังคำในมหาสุญญตสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อานนท์ เมื่อเป็นเช่นนั้น อุปัทวะของอาจารย์จึงมีได้ เมื่อเป็นเช่นนั้นอุปัทวะของศิษย์จึงมีได้ เมื่อเป็นเช่นนั้น อุปัทวะของผู้ประพฤติพรหมจรรย์จึงมีได้, และตรัสอธิบายว่า สวากของศาสดานั้น เมื่อเพิ่มพูนความสังัดตามศาสดานั้น จึงพักอยู่ ณ เสนาสนะอันเจียบสงัดคือ ป่าโคณไม้ ภูเขา ชอกเขา ถ้ำ ป่าช้าป่าชฎู ที่แจ้งและลอมฟาง เมื่อสวากนั้นหลีกออกอยู่อย่างนั้น พรหมณ์และคหบดี ชาวนิคมและชาวชนบท จะพากันเข้าไปหาเมื่อพรหมณ์และคหบดี ชาวนิคมและชาวชนบทพากันเข้าไปหาแล้ว สวากนั้นย่อมยินดีความหมกมุ่น ถึงความอยากได้ จะเวียนกลับมาเพื่อความเป็นผู้มักมาก สวากนี้เราเรียกว่าศิษย์มีอุปัทวะ ด้วยอุปัทวะของศิษย์ บาปอกุศลธรรมอันเศร้าหมอง เป็นเหตุเกิดในภพใหม่ มีความกระวนกระวายมีทุกข์เป็นวิบาก เป็นที่ตั้งแห่งชาติ ชราและมรณะต่อไป ก็ได้เข้าสวากนั้น อานนท์ อุปัทวะของศิษย์ เป็นอย่างนี้ (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๕๔/๒๓๑)

อุปัทวะของอาจารย์ : อุปัทพ์ของอาจารย์ ดังคำในมหาสุญญตสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ศาสดาบางคนในโลกนี้ พักอยู่ ณ เสนาสนะอันเจียบสงัด คือ ป่า โคณไม้ภูเขา ชอกเขา ถ้ำ ป่าช้า ป่าชฎู ที่แจ้ง และลอมฟาง เมื่อศาสดานั้นหลีกออกอยู่อย่างนั้น พรหมณ์และคหบดี ชาวนิคมและชาวชนบทจะพากันเข้าไปหาเมื่อพรหมณ์และคหบดี ชาว

นิคมและชาวชนบท พากันเข้าไปหาแล้ว ศาสดานั้นย่อมนิยิตความหมกมุ่น ถึงความ
อยากได้ จะเวียนกลับมาเพื่อความเป็นผู้มีกัมมากศาสดานี้เราเรียกว่าอาจารย์มีอุปัทวะ
ด้วยอุปัทวะของอาจารย์ บาบอกุลศลธรรมอันเศร้างามอง เป็นเหตุเกิดในภพใหม่มี
ความกระวนกระวาย มีทุกข์เป็นวิบากเป็นที่ตั้งแห่งชาติ ชราและมรณะต่อไปก็ได้มา
ศาสดานั้น อานนท์อุปัทวะของอาจารย์ เป็นอย่างนี้ (ม.อ.(ไทย) ๑๔/๑๙๓/๒๓๐)

อุปัสสยทายกวิมาน : วิมานที่เกิดขึ้นแก่สองสามีภรรยาผู้บำรุงพระอรหันต์ มี ๒ เรื่อง แต่เนื้อหา
ต่างกัน คือ

๑.อุปัสสยทายกวิมาน (ปฐม) (เรื่องที่ ๑) เป็นวิมานที่เกิดขึ้นแก่สองสามีภรรยาผู้
บำรุงพระอรหันต์เรื่องที่ ๑ เป็นวิมานอันรุ่งเรืองในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เพราะ ผู้รับ
เป็นภิกษุผู้มีศีลาจารวัตรกำลังเดินทางไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค ณ กรุงราชคฤห์ (ขุ.วิ.
(ไทย) ๒๖/๑๐๖๙/๑๓๔)

๒.อุปัสสยทายกวิมาน (ทุติย) (เรื่องที่ ๒) เป็นวิมานที่เกิดขึ้นแก่สองสามีภรรยาผู้
บำรุงพระอรหันต์เรื่องที่ ๒ เป็นวิมานอันรุ่งเรืองยิ่งในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เพราะผู้รับ
เป็นภิกษุผู้มีศีลาจารวัตรหลายรูปกำลังเดินทางไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค ณ กรุง
ราชคฤห์ (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๑๐๗๕-๑๐๗๘/๑๓๔)

อุปัสสยสูตร : พระสูตรว่าด้วยพระมหากัสสปะแสดงธรรมในสำนักภิกษุณี ท่านพระมหากัสสปะ
ขณะพักอยู่ ณ วัดพระเชตะวัน ถูกท่านพระอานนท์ชวนไปยังสำนักภิกษุณีแห่งหนึ่ง
แล้วท่านพระมหากัสสปะได้แสดงธรรมแก่เหล่าภิกษุณีหลังจากแสดงธรรมแล้ว
ภิกษุณีชื่ออุลลติสสาแสดงอาการไม่พอใจพร้อมกล่าวดูหมิ่นว่า เหตุไฉนจึงแสดงธรรม
ต่อหน้าพระอานนท์ผู้เป็นมุณี ท่านพระมหากัสสปะจึงกล่าวสอนเชิงห้ามปรามโดยอ้าง
คุณวิเศษว่า เรามีอนุปปววิหารสมบัติ ๙ และอภิญา ๖ เท่ากับพระผู้มีพระภาค
อันเป็นเหตุให้ภิกษุณีรูปนั้นลาสิกขาไป (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๕๓/๒๕๓)

อุปัสสยะของภิกษุณี : ส่วนที่อยู่ของภิกษุณี ตั้งอยู่ในอาวาสที่มีภิกษุอยู่ด้วยแต่อยู่เอกเทศ ไม่ปะปนกับ
ภิกษุ มีกล่าวไว้ในภิกษุบัญญัติสิกขาบท หรือในภิกษุบัญญัติสูตร (วิ.มหา.(ไทย) ๒/
๑๕๘/๓๓๐, วิ.ป.(ไทย) ๘/๗๖/๕๙, ส.ม.(ไทย) ๑๙/๓๗๖/๒๒๔, พจนานุกรมพุทธ
ศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์) ; เรียกตามศัพท์ว่า *ภิกษุบัญญัติสยะ* (สำนักภิกษุณี)

อุปัสสัฏฐสูตร : พระสูตรว่าด้วยสิ่งทั้งปวงถูกเบียดเบียน พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัด
พระเชตะวันได้ทรงแสดงเนื้อหาสาระของสูตรนี้โดยนัยแห่งอนิจจสูตรในวรรคนี้
ต่างกันเพียงเปลี่ยนจากคำว่า สิ่งทั้งปวงไม่เที่ยง เป็นคำว่า สิ่งทั้งปวงถูกเบียดเบียน
(ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๕๒/๔๓)

อุปัสสุตติสูตร : พระสูตรว่าด้วยการแอบฟังธรรม พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ พระตำหนักอิฐ
ในหมู่บ้านญาติกะได้ตรัสว่า เพราะอาศัยอายตนะภายใน และอายตนะภายนอก ๖
วิญญาณ ๖ จึงเกิด เนื้อหาสาระที่เหลือฟังทราบโดยนัยแห่งทุกขสมุทยสูตรในวรรคนี้
และเมื่อพระผู้มีพระภาคได้ทอดพระเนตรเห็นภิกษุรูปหนึ่งยืนแอบฟังอยู่จึงตรัสว่า
เธอจงศึกษา เล่าเรียนและจงทรงจำธรรมบรรยายนี้ไว้เถิด เพราะว่าธรรมบรรยายนี้
ประกอบด้วยประโยชน์ เป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๑๑๓/๑๒๖)

อุปาคตทาสนียเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระอุปาคตทาสนียเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติที่ปีที่ ๙๑ ท่านเกิดเป็นผีเสื้อน้ำได้กราบไหว้พระพุทธเจ้าพระนามว่าวิปัสสี เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๔/๔๓๐)

อุปาคิธาวันตีสสูตร : พระสูตรว่าด้วยแมลงบินเข้าไฟ พระผู้มีพระภาคทรงเปล่งอุทานแสดงว่า บุคคลผู้ถูกมิถิฉาทิกฐิครอบงำ พอกพูนตัณหาและทิฏฐิ ย่อมตกไปสู่หลุมถ่านเพลิง คือ กามภพ รูปภพ และอรุภพ เหมือนแมลงบินเข้ากองไฟ ถึงความย่อยยับ ฉะนั้น (ขุ.อุ.(ไทย) ๒๕/๕๙/๓๐๖, ขุ.อุ.อ.(บาลี) ๕๙/๓๘๒)

อุปาทาน : ความถือมั่น, ความยึดติดถือค้ำถือค้ำไว้ (ปัจจุบันมักแปลกันว่า ความยึดมั่น) ไม่ปล่อยไม่วางตามควรแก่เหตุผลเนื่องจากติดใจหรือใฝ่ปรารถนาอย่างแรง; ความถือมั่นด้วยอำนาจกิเลสมี ๔ คือ ๑. กามุปาทาน ความถือมั่นในกาม ๒. ทิฏฐุปาทาน ความถือมั่นในทิฏฐิ ๓. สีสัพพตูปาทาน ความถือมั่นในศีลและพรต ๔. อัตตวาทูปาทาน ความถือมั่นว่าตน; ตามสำนวนทางธรรม ไม่ใช่คำว่า “ถือมั่น” หรือ “ยึดมั่น” กับความมั่นแน่วในทางที่ติงาม แต่ใช้คำว่า “ตั้งมั่น” เช่น ตั้งมั่นในศีล ตั้งมั่นในธรรมตั้งมั่นในสัจจะ; ในภาษาไทย มักใช้ “อุปาทาน” ในความหมายที่แคบลงมาว่า ยึดติดอยู่กับความนึกคิดเอาเองว่าเป็นอย่างนั้นอย่างนี้หรือจะต้องเป็นไปเช่นนั้นเช่นนั้น ตั้งคำในปฏิจจสมุบพาทว่าเพราะตัณหาเป็นปัจจัยอุปาทานจึงมี เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภาวจิงมี (วิ.ม.(ไทย) ๔/๑/๒, ๔/๑/๓, ๔/๒/๔, ๔/๓/๕, ๔/๓/๖, วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๔๔/๑๒, ๕/๒๔๔/๙, ๕/๒๔๔/๑๐, ที.สี.(ไทย) ๙/๑๔๔/๔๕, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๕๗/๓๒, ๑๐/๕๘/๓๓, ๑๐/๖๐/๓๔, ๑๐/๖๑/๓๕, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๑๒/๒๙๓)

อุปาทานขันธ : ขันธอันเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน, ขันธที่ประกอบด้วยอุปาทานได้แก่ *เบญจขันธ* คือ รูป, เวทนา, สัญญา, สังขาร, วิญญาณ ที่ประกอบด้วยอาสวะ ตั้งคำในมหาวรรคที่พระผู้มีพระภาคว่า ภิกษุทั้งหลาย ขันธนี้เป็นทุกขอริยสัง คือ แม้ความเกิดก็เป็นทุกข์ แม้ความแก่ก็เป็นทุกข์ แม้ความเจ็บก็เป็นทุกข์ แม้ความตายก็เป็นทุกข์ ความประสบกับสิ่งอันไม่เป็นที่รักก็เป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากสิ่งอันเป็นที่รักก็เป็นทุกข์ ความไม่ได้สิ่งที่ปรารถนาก็เป็นทุกข์ โดยย่ออุปาทานขันธ ๕ ก็เป็นทุกข์ (วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๔/๒๑, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๘๓/๓๑๘, ๑๐/๓๘๓/๓๑๙, ๑๐/๓๘๗/๓๒๔, ๑๐/๓๘๙/๓๒๘, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๗/๒๗๙, ๑๑/๓๑๕/๒๙๙, ๑๑/๓๕๕/๓๘๐, ๑๑/๓๕๘/๔๐๖, ม.ม.(ไทย) ๑๒/๑๑๖/๑๑๔, ๑๒/๑๒๐/๑๑๘)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อุปาทานขันธ ๕ ได้แก่ ความยึดติดว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ มีตัวตนและเป็นของตน อันเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ (ที.สี.อ.(บาลี) ๒๑๗/๑๙๐)

อุปาทานปริวัตตนสูตร : พระสูตรว่าด้วยอุปาทานขันธเวียนรอบ พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ขณะที่เรายังไม่รู้ชัดอุปาทานขันธ ๕ ประการ คือ (๑) รูปอุปาทานขันธ(อุปาทานขันธคือรูป) (๒) เวทูปาทานขันธ (อุปาทานขันธคือเวทนา) (๓) สัญญูปาทานขันธ(อุปาทานขันธคือสัญญา) (๔) สังขาร

ปาทานชั้น(อุปาทานชั้นคือสังขาร) (๕) วิชาญญาปาทานชั้น(อุปาทานชั้นคือวิชาญญาณ) โดยเวียนรอบ ๔ ครั้ง คือ (๑) ชั้น ๕ (๒) ความเกิดแห่งชั้น ๕ (๓) ความดับแห่งชั้น ๕ (๔) ปฏิปทาที่ให้ถึงความดับแห่งชั้น ๕ ตามความเป็นจริง เราก็ยังไม่กล้ายืนยันว่า เราเป็นผู้ตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยมในโลกพร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์ พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์ ต่อเมื่อรู้ชัดตามความเป็นจริงแล้ว จึงกล้ายืนยัน แล้วตรัสอธิบายการเวียนรอบ ๔ ครั้งแห่งชั้น ๕ โดยเริ่มจากชั้นที่ ๑ ดังนี้

๑. รูป ได้แก่มหาภูตรูป ๔ และรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ เพราะอาหารเกิด รูปจึงเกิด เพราะอาหารดับ รูปจึงดับ และอริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นปฏิปทาที่ให้ถึงความดับรูป

๒. เวทนา ๖ ประการ ได้แก่

๑. จักขุสัมผัสสชาเวทนา	เวทนาเกิดจากจักขุสัมผัส
๒. โสตสัมผัสสชาเวทนา	เวทนาเกิดจากโสตสัมผัส
๓. ฆานสัมผัสสชาเวทนา	เวทนาเกิดจากฆานสัมผัส
๔. ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา	เวทนาเกิดจากชิวหาสัมผัส
๕. กายสัมผัสสชาเวทนา	เวทนาเกิดจากกายสัมผัส
๖. มโนสัมผัสสชาเวทนา	เวทนาเกิดจากมโนสัมผัส

เพราะผัสสะเกิด เวทนาจึงเกิด เพราะผัสสะดับ เวทนาจึงดับและอริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นปฏิปทาที่ให้ถึงความดับเวทนา

๓. สัญญา ๖ ประการ ได้แก่

๑. รูปสัญญา	ความหมายรู้ชั้น ๕
๒. สัททสัญญา	ความหมายรู้เสียง
๓. คันธสัญญา	ความหมายรู้กลิ่น
๔. รสสัญญา	ความหมายรู้รส
๕. โผฏฐัพพสัญญา	ความหมายรู้โผฏฐัพพะ
๖. ัมมสัญญา	ความหมายรู้ธรรมารมณ์

เพราะผัสสะเกิด สัญญาจึงเกิด เพราะผัสสะดับ สัญญาจึงดับและอริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นปฏิปทาที่ให้ถึงความดับแห่งสัญญา

๔. เจตนา(สังขาร) ๖ ประการ ได้แก่

๑. รูปสัญญาเจตนา	ความจำนงรูป
๒. สัททสัญญาเจตนา	ความจำนงเสียง
๓. คันธสัญญาเจตนา	ความจำนงกลิ่น
๔. รสสัญญาเจตนา	ความจำนงรส
๕. โผฏฐัพพสัญญาเจตนา	ความจำนงโผฏฐัพพะ
๖. ัมมสัญญาเจตนา	ความจำนงธรรมารมณ์

เพราะผัสสะเกิด สังขารจึงเกิด เพราะผัสสะดับ สังขารจึงดับและอริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นปฏิปทาที่ให้ถึงความดับแห่งสังขาร

๕. วิญญาณ ๖ ประการ ได้แก่

๑. จักขุวิญญาณ	ความรู้ารมณ์ทางตา
๒. โสตวิญญาณ	ความรู้ารมณ์ทางหู
๓. ฆานวิญญาณ	ความรู้ารมณ์ทางจมูก
๔. ชิวหาวิญญาณ	ความรู้ารมณ์ทางลิ้น
๕. กายวิญญาณ	ความรู้ารมณ์ทางกาย
๖. มโนวิญญาณ	ความรู้ารมณ์ทางใจ

เพราะนามรูปเกิด วิญญาณจึงเกิด เพราะนามรูปดับ วิญญาณจึงดับและอริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นปฏิปทาที่ให้ถึงความดับแห่งวิญญาณ

สมณะหรือพราหมณ์ผู้รู้ชัดขั้น ๕ ความเกิดขึ้น ความดับและปฏิปทาที่ให้ถึงความดับแห่งขั้น ๕ อย่างนี้แล้ว ปฏิบัติเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อคลายกำหนด เพื่อดับขั้น ๕ ชื่อว่าผู้ปฏิบัติดีแล้ว และชื่อว่ามีนคงในธรรมวินัยนี้ สมณะหรือพราหมณ์ผู้รู้ชัดขั้น ๕ ความเกิดขึ้นเป็นต้นอย่างนี้แล้ว เป็นผู้หลุดพ้นแล้ว เพราะความเบื่อหน่าย เพราะคลายกำหนด เพราะดับไปและเพราะไม่มียึดมั่นถือมั่นขั้น ๕ ชื่อว่าหลุดพ้นดีแล้ว และชื่อว่าหมดกิเลสโดยสิ้นเชิง ไม่มีวิภวัญญะเพื่อความปรากฏอีก (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๕๖/๘๑)

อุปาทานปัญหาสูตร : พระสูตรว่าด้วยปัญหาเรื่องอุปาทาน ชัมพูชาทกปริพาชกเข้าไปหาท่านพระสารีบุตรผู้อยู่ ณ หมู่บ้านนาลกคาม แคว้นมคธแล้วถามว่า อุปาทานมีเท่าไร

ท่านพระสารีบุตรตอบว่า อุปาทานมี ๔ ประการ คือ

๑. กามอุปาทาน(ความยึดมั่นในกาม)
๒. ทิฏฐอุปาทาน(ความยึดมั่นในทิฏฐิหรือทฤษฎี)
๓. สีสัพพตูปาทาน(ความยึดมั่นในศีลและพรต)
๔. อัตตวาอุปาทาน(ความยึดมั่นในวาทีว่าอัตตา)

เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งนิพพานปัญหาสูตรในวรรคนี้

(ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๓๒๕/๓๔๓)

อุปาทานสูตร : มี ๒ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อุปาทานสูตร พระสูตรว่าด้วยความยึดมั่นถือมั่น พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เมื่อภิกษุพิจารณาเห็นความพอใจในธรรมที่เป็นปัจจัยแห่งอุปาทาน ตัณหาย่อมเจริญ เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี เพราะภพเป็นปัจจัยชาติจึงมี เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรา มรณะ โสกะ ปริเวชะ ทุกข์ โทมนัสและอุปายาสจึงมี เหมือนกองไฟใหญ่ที่คนคอยใส่หญ้าแห้ง ไม้แห้ง และไม้แห้งทุกระยะ ไฟก็ลุกโพลงอยู่ตลอดเวลาตรงกันข้าม ถ้าภิกษุพิจารณาเห็นโทษในธรรมที่เป็นปัจจัยแห่งอุปาทาน ตัณหาย่อมดับ เมื่อตัณหาดับ อุปาทาน ภพ ชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเวชะ ทุกข์ โทมนัสและอุ

ปายาสจึงดับตามลำดับ เหมือนกองไฟดับไป เพราะเชื้อเก่าหมดไปและเชื้อใหม่ไม่มี (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๕๒/๑๐๔)

๒.อุปาทานสูตร พระสูตรว่าด้วยอุปาทาน พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลาย ว่า อุปาทาน(ความยึดมั่น)มี ๔ ประการ คือ (๑) กามุปาทาน ความยึดมั่นในกาม (๒) ทิฏฐุปาทาน ความยึดมั่นในทิฏฐิ (๓) สิลัพพตูปาทาน ความยึดมั่นในศีลพรต (๔) อัตตวาหุปาทาน ความยึดมั่นว่าทะว่ามีอัตตา พร้อมกับทรงย้าว่า เธอทั้งหลายพึง เจริญอุริยมรรคมีองค์ ๘ เพื่อรู้อย่างยิ่ง เพื่อกำหนดรู้ เพื่อความสิ้นไป เพื่อละอุปาทาน เหล่านั้น (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๗๔/๑๐๒)

อุปาทานักขันธสูตร : พระสูตรว่าด้วยอุปาทานขันธ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อุปาทานขันธ (ขันธอันเป็นที่ตั้งแห่งความยึดมั่น) ๕ คือ (๑) รูปุปาทานขันธ (๒) เวทณูปาทานขันธ (๓) สัญญูปาทานขันธ (๔) สังขารูปาทานขันธ (๕) วิญญาณูปาทานขันธ แล้วตรัสว่า เพื่อละอุปาทานขันธ ๕ นั้น ภิกษุพึงเจริญสติปัฏฐาน ๔ (อง.นวก.(ไทย) ๒๓/๖๖/๕๕๑)

อุปาทานักขันธสูตร : พระสูตรว่าด้วยอุปาทานขันธ พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า อุปาทานขันธมี ๕ ประการ คือ (๑) รูปุปาทานขันธ (๒) เวทณูปาทานขันธ (๓) สัญญูปาทานขันธ (๔) สังขารูปาทานขันธ (๕) วิญญาณูปาทานขันธ พร้อมกับทรงย้าว่า เธอทั้งหลายพึง เจริญอุริยมรรคมีองค์ ๘ เพื่อรู้อย่างยิ่ง เพื่อกำหนดรู้ เพื่อความสิ้นไป เพื่อละอุปาทานขันธ เหล่านั้น (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๗๙/๑๐๕)

อุปาทานิธัมมสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เกื้อกูลแก่อุปาทาน พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายโดยนัยแห่งสัณฺเฎชฺชนิยธัมมสูตรในวรรคนี้ (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๑๒๓/๑๔๘)

อุปาทานิปัญญา : ปัญญาที่มีอุปาทาน หมายถึงปัญญาในสภาวะธรรมที่เป็นกุศลและอัพยาทุกตในภูมิ ๓, เป็น ๑ ในปัญญา ๒ คือ อุปาทานิปัญญา อนุปาทานิปัญญา,ในวิภังค์อธิบายความหมายไว้ว่า ปัญญาในสภาวะธรรมที่เป็นกุศลและอัพยาทุกตในภูมิ ๓ ชื่อว่า อุปาทานิปัญญา (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๗๖๗/๕๐๑)

อุปาทานิสสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เกื้อกูลแก่อุปาทาน มี ๒ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อุปาทานิสสูตร พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เกื้อกูลแก่อุปาทาน พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ขันธ ๕ เป็นธรรมที่เกื้อกูลแก่อุปาทาน ฉันทราคะในขันธ ๕ นั้นเป็นอุปาทาน (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๑๒๑/๒๑๔)

๒.อุปาทานิสสูตร พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เกื้อกูลแก่อุปาทาน พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายโดยนัยแห่งสัณฺเฎชฺชนิยสูตรในวรรคนี้ (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๑๑๐/๑๒๔)

อุปาทาปริตัสสนาสูตร : พระสูตรว่าด้วยความสะดุ้งเพราะถ้อยมั่น มี ๒ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อุปาทาปริตัสสนาสูตร พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ความสะดุ้งเพราะถ้อยมั่น ได้แก่บุณฺณผู้ไม่ได้สดับ ไม่ได้เห็นพระอริยะ ไม่ฉลาดและไม่ได้รับการแนะนำในธรรมของพระอริยะ ไม่ได้เห็นสัตบุรุษ ไม่ฉลาดและไม่ได้รับการแนะนำในธรรมของสัตบุรุษ พิจารณาเห็นขันธ ๕ โดยความ

เป็นอตตาทา พิจารณาเห็นอตตาทามีชั้น ๕ พิจารณาเห็นชั้น ๕ ในอตตาทา หรือ พิจารณาเห็นอตตาทาในชั้น ๕ ชั้น ๕ ของเขาแปรผันเป็นอย่างอื่น เพราะชั้น ๕ แปรผันไปเป็นอย่างอื่น วิญญาณจึงหมุนเวียนไปตามความแปรผันแห่งชั้น ๕ ความ สะดุ้งและความเกิดขึ้นแห่งธรรมที่เกิดจากความหมุนเวียนไปตามความแปรผันแห่ง ชั้น ๕ ก็ครอบงำจิตของปุถุชนนั้น เพราะจิตถูกครอบงำ ปุถุชนนั้นจึงหวาดกลัว ลำบากใจ ห่วงใยและสะดุ้งเพราะถือมั่น ส่วนความไม่สะดุ้งเพราะไม่ถือมั่น พึงทราบ โดยนัยตรงกันข้าม (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๗/๒๐)

๒.อุปาหยาปริตัสสนาสูตฺร (ทุติย) (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ความสะดุ้งเพราะถือมั่น ได้แก่ปุถุชนผู้ไม่ได้ สดับ พิจารณาเห็นชั้น ๕ ว่า นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นอตตาทาของเรา ชั้น ๕ ของเขาแปรผันเป็นอย่างอื่น เพราะชั้น ๕ แปรผันและเป็นเป็นอย่างอื่น โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัสและอุปายาสจึงเกิดขึ้นแก่เขา ส่วนความไม่สะดุ้งเพราะไม่ถือมั่น พึง ทราบโดยนัยตรงกันข้าม (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๘/๒๓)

อุปาหยา रूप : รูปอาศัย, รูปที่เกิดสืบเนื่องจากมหาภูตรูป, อาการของมหาภูตรูป มี ๒๔ อย่าง, เป็น ส่วนหนึ่งของนามรูป ดังคำในแก้วกฐสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสแก่แก้วกฐคหบดีว่า ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ ย่อมตั้งอยู่ไม่ได้ในวิญญาณ๑ซึ่งเป็นสิ่งที่มอง ไม่เห็น ไม่มีที่สุด แต่มีท่าข้ามโดยรอบด้าน อุปาหยา रूपที่ยาวและสั้นละเอียด และ หยาบ งามและไม่งาม ก็ย่อมตั้งอยู่ไม่ได้ ในวิญญาณนี้เช่นเดียวกัน หรือตั้งคำว่า เวทนา สัญญา เจตนา ผัสสะ มนสิการ นี้เรียกว่า นาม มหาภูตรูป ๔ ได้แก่ดิน น้ำ ลม ไฟ) และรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ (อุปาหยา रूप ๒๔) นี้เรียกว่ารูป นามและรูป ดังกล่าวนี้นี้ เรียกว่านามรูป หรือตั้งคำในโคปาลสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุใน ธรรมวินัยนี้รู้ชัดรูปอย่างใดอย่างหนึ่งตามความเป็นจริงว่า มหาภูตรูป ๔ และอุปา หยา रूप ๔ ภิกษุรู้รูปเป็นอย่างนี้แล,ในธัมมสังคณีอธิบายความหมายไว้ว่า รูปที่เป็นอุ ปาหยา रूप นั้นเป็นโฉน จักขายตนะ โสตายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กา ยายตนะ รูปายตนะ สัททหายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ กายวิญญูติ วจวิญญูติ อากาสธาตุ ลหุตารูป มุทุตารูป กัมมัฏญุตารูป อุปจยรูป สันตติรูป ชรตารูป อนิจจตารูป และกาวฬิงการาหาร (ที.สี.(ไทย) ๙/๔๙๘/ ๒๒๐,๙/๔๙๙/๒๒๐,ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๑๐๐/๙๕, อง.เอกาทสก.(ไทย) ๒๔/๑๗/๔๒๙, อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๕๙๕/๑๙๐, อภิ.ป.(ไทย) ๔๐/๑/๘๗๕,๔๐/๓/๗๘๐,๔๐/๖/๗,๔๐/ ๘/๗,๔๐/๑๐/๗๘๔,๔๐/๑๓/๗๘๖,๔๐/๑๘/๗๐๗, ๔๐/๒๑/๑๑,๔๐/๒๔/๑๓) ; ดู รูป ๒๘

อุปาหยาสูตร : พระสูตรว่าด้วยสุขทุกข์อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัด พระเชตุวันได้ตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า เมื่อมีอายตนะภายใน ๖ เพราะอาศัย อายตนะภายใน ๖ สุขและทุกข์ภายในจึงเกิดขึ้น แล้วตรัสถามโดยนัยเป็นต้นว่า อายตนะภายใน ๖ เทียงหรือไม่เทียง เมื่อภิกษุทั้งหลายทูลตอบตามลำดับ แล้วจึง ตรัสว่า อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในอายตนะภายใน ๖

ยอมเปื้อนหน้าแม่ในโมน เมื่อเปื้อนหน้ายอมคล้ายกำหนด เพราะคล้ายกำหนด จิตยอมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ว่าหลุดพ้นแล้ว ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีก (ส.สพ.ไทย) ๑๘/๑๐๕/๑๑๘)

อุปาติ : ๑.สภาพที่ถูกกรรมกิเลสถือครอง,สภาพที่ถูกอุปาทานยึดไว้มั่น, เบญจขันธ์ มีปรากฏในคำอื่น เช่น สุขุปาติเสสนิพพาน (ดูประกอบใน ขุ.อิติ.ไทย) ๒๕/๔๔/๓๗๒) ๒. กิเลสเป็นเหตุถือมั่น, ความยึดติดถือมั่น, อุปาทาน (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์)

อุปาตินนกรุป : รูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน หมายถึงชื่อของรูปที่ดำรงอยู่ในสรีระ ที่ยึดถือ จับต้อง ลูบคลำได้ เช่น ผม ขน ฯลฯ อาหารใหม่ อาหารเก่า ดังคำในมหาหัตถิปโทปมสูตร ตอนอธิบายปฐวีธาตุไว้ว่า ปฐวีธาตุภายใน เป็นอย่างไร คือ อุปาตินนกรุปภายในที่เป็นของเฉพาะตน เป็นของแข็งแข็ง เป็นของหยาบได้แก่ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ไต หัวใจ ตับพังผืด ม้าม ปอด ไล้ใหญ่ไล้ย่อย อาหารใหม่ อาหารเก่า หรืออุปาตินนกรุปภายในอื่นใด ที่เป็นของเฉพาะตน เป็นของแข็งแข็ง เป็นของหยาบ นี้เรียกว่า ปฐวีธาตุภายใน (ม.ม.ไทย) ๑๒/๓๐๒/๓๓๐,ม.ม.ไทย) ๑๓/๑๑๔/๑๒๖,ม.อ.ไทย) ๑๔/๓๔๘/๔๐๕) ; ดูที่ รูป ๒๘

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อุปาตินนกรุป หมายถึงรูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน และคำนี้ยังเป็นชื่อของรูปที่ดำรงอยู่ในสรีระโดยที่ยึดถือ จับต้อง ลูบคลำได้ เช่น ผม ขน ฯลฯ อาหารใหม่ อาหารเก่า คำนี้กำหนด จำแนกไว้โดยเป็นปฐวีธาตุที่เป็นภายในสำหรับกุลบุตรผู้บำเพ็ญธาตุกัมมัฏฐาน(ที่กำหนดจำแนกเป็นอาโปธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ) ก็เช่นเดียวกัน พึงทราบความพิสดารในคัมภีร์วิสุทธิมรรค (ม.ม.อ.บาลี) ๒/๓๐๒/๑๓๐)

อุปาตินนสังขาร :สังขารที่กรรมครอบครอง พุดเข้าใจกันอย่างง่าย ๆ ว่าสังขารที่มีใจครอง เช่น คน สัตว์ เทวดา (ข้อ ๑ ในสังขาร ๒) (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์)

อุปาตินนปัญญา : ปัญญาในสภาวะธรรมที่เป็นวิบากในภูมิ ๓ ชื่อว่าอุปาตินนปัญญา,เป็น ๑ ในปัญญา ๒ คือ อุปาตินนปัญญา อนุปาตินนปัญญา (อภิ.วิ.ไทย) ๓๕/๗๖๗/๕๐๑)

อุปาติยามานสูตร : พระสูตรว่าด้วยผู้ยึดมั่นขันธ์ ภิกษุรูปหนึ่งได้กราบทูลให้พระผู้มีพระภาคผู้ประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันแสดงธรรมเกี่ยวกับการหลีกออกไปอยู่ผู้เดียวแก่ท่านโดยย่อ ซึ่งพระผู้มีพระภาคได้ตรัสว่า บุคคลเมื่อยึดมั่นก็จะถูกมารผูกมัดไว้ เมื่อไม่ยึดมั่นก็จะพ้นจากมาร ภิกษุนั้นได้เข้าใจเนื้อความแห่งพระภาษิตนั้นตามพระพุทธประสงค์ว่า ถ้าบุคคลเมื่อยึดมั่นขันธ์ ๕ ก็จะถูกมารผูกมัดไว้ เมื่อไม่ยึดมั่น ก็พ้นจากมารนั้น แล้วกล่าวชื่นชมยินดีพระภาษิตของพระองค์ ลุกจากอาสนะ ถวายอภิวาท กระทำประทักษิณ หลีกออกไปอยู่คนเดียว ตั้งใจบำเพ็ญเพียรไม่นานนักก็ได้บรรลุเป็นพระอรหันต์ (ส.ข.ไทย) ๑๗/๖๓/๑๐๓)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า **ยึดมั่น** ในที่นี้หมายถึงยึดมั่นด้วยอำนาจตัณหา มานะ และทิฏฐิ (ส.ข.อ.๒/๖๓/๓๐๘)

อุปายโกศล : ความเป็นผู้ฉลาดในอุปาย ,เป็นข้อ ๑ ในโกศล ๓ คือ อายโกศล (ความเป็นผู้ฉลาดในความเจริญ)อุปายโกศล (ความเป็นผู้ฉลาดในความเสื่อม) อุปายโกศล (ความเป็นผู้ฉลาดในอุปาย) ,ในวิภังค์อธิบายความหมายไว้ว่า เมื่อบุคคลพิจารณาธรรมเหล่านี้อยู่ ธรรมที่เป็นกุศลซึ่งยังไม่เกิดก็ไม่เกิด ที่เกิดแล้วก็ดับไป หรือเมื่อบุคคลพิจารณาธรรมเหล่านี้อยู่ ธรรมที่เป็นอกุศลซึ่งยังไม่เกิดก็เกิด และที่เกิดแล้วก็ดับไปเพื่อ ภัยโยภาพ ไพบูลย์ ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้น ธรรมสัมมาทิฐิในข้อนั้น นี้เรียกว่าอุปายโกศล ปัญญาแม้ทั้งหมดที่เป็นอุปายสำหรับ แก้ไขในเมื่อกิจรีบด่วนหรือภัยที่เกิด แล้วนั้นชื่อว่า อุปายโกศล (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๗๗๑/๕๐๕)

อุปายโกศลละ : ความเป็นผู้ฉลาดในอุปาย, เป็นข้อ ๓ ในโกศลละ (ความเป็นผู้ฉลาด) ๓ คือ ๑. อายโกศลละ(ความเป็นผู้ฉลาดในความเจริญ) ๒. อุปายโกศลละ(ความเป็นผู้ฉลาดในความเสื่อม) ๓.อุปายโกศลละ (ความเป็นผู้ฉลาดในอุปาย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๔ ; ดู *โกศล ๓*

ในฎีกาอธิบายว่า คำว่า อุปายโกศลละ หมายถึงปัญญาที่รู้จักวิธีทำการงานทั้งฝ่ายเสื่อมและฝ่ายเจริญ (ที.ปา.ฎีกา (บาลี) ๓๐๕/๒๗๐)

อุปายาส : ความคับแค้นใจ, ความสิ้นหวัง ดังคำในปฏิจจสมุปบาทว่า เพราะภพเป็นปัจจัยชาติ จึงมี เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรา มรณะ โสกะ ปรีทเวะ ทุกขะโทมนัส อุปายาสจึงมี หรือดังคำในทุกขอริยสังคตตอนหนึ่งว่า ทุกขอริยสังค เป็นอย่างไร คือชาติ (ความเกิด) เป็นทุกข์ ชรา (ความแก่) เป็นทุกข์ มรณะ (ความตาย)เป็นทุกข์ โสกะ (ความโศก) ปรีทเวะ (ความคร่ำครวญ) ทุกข์ (ความทุกข์กาย)โทมนัส (ความทุกข์ใจ) อุปายาส (ความคับแค้นใจ)เป็นทุกข์,ในวิภังค์อธิบายความหมายของอุปายาสไว้ว่า ความแค้น ความคับแค้น ภาวะที่แค้น ภาวะที่คับแค้น ของผู้ที่ถูกความเสื่อมญาติ ความเสื่อม โภคทรัพย์ ความเสื่อมเกี่ยวกับโรค ความเสื่อมศีล หรือความเสื่อมทิวฏฐิกระทบ ของผู้ที่ประกอบด้วยความเสื่อมอย่างใดอย่างหนึ่งกระทบ(หรือ)ผู้ที่ถูกเหตุแห่งทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งกระทบ นี้เรียกว่าอุปายาส (วิ.ม.(ไทย) ๔/๑/๒, ๔/๑/๓, ๔/๒/๔, ๔/๓/๕, ๔/๓/๖,ที.สี.(ไทย) ๙/๑๔๔/๔๕,ที.ม.(ไทย) ๑๐/๕๘/๓๓,๑๐/๖๑/๓๕,๑๐/๙๗/๕๙,๑๐/๓๘๗/๓๒๔,ม.ม.(ไทย) ๑๒/๑๙/๒๐,๑๒/๑๒๘/๑๑๙,๑๒/๑๔๒/๑๓๗,อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๑๙๘/๑๖๕)

อุปาลีเถระคาถา : ภาชิตของพระอุปาลีเถระ,คาถาของพระอุปาลีเถระ ท่านพระอุปาลีเถระเมื่อกล่าว สอนภิกษุทั้งหลาย จึงได้กล่าวว่า ภิกษุออกบวชใหม่ด้วยศรัทธา ยังใหม่(ต่อ การศึกษา) ฟังคบถยามมิตรผู้มีอาชีวะบริสุทธิ์ไม่เกียจคร้าน ภิกษุออกบวชใหม่ด้วย ศรัทธา ยังใหม่อยู่ในหมู่สงฆ์ ฟังเป็นผู้ฉลาดศึกษาพระวินัย ภิกษุออกบวชใหม่ด้วย ศรัทธา ยังใหม่ ฟังเป็นผู้ฉลาดในสิ่งที่ควรและไม่ควร ไม่ควรประพฤติดนเป็นคนออก หน้าออกตา (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๒๔๙/๓๗๙)

อุปาลีเถรภาพทาน : ประวัตินออดีตชาติของพระอุปาลีเถระ มี ๒ เรื่อง แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อุปาลิเถราปทาน มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติ ท่านเกิดเป็นพร้าหมณ์ชื่อสุชาตะ เป็นผู้คงแก่เรียน มีชื่อเสียง มีทั้งปริพาชกและดาบสจำนวนมาก พยายามที่จะชักชวนท่านเข้าเป็นพวก แต่ท่านไม่ยอมนับถือใคร เมื่อพระพุทธเจ้าพระนามว่าพุมุตตระ อุบัติขึ้นในโลกทรงแต่งตั้ง ภิกษุรูปหนึ่งไว้ในตำแหน่งพระวินัยธร ท่านจึงได้สร้างอารามถวายพระพุทธเจ้าและปรารถนาตำแหน่งนั้น เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านเวียนเกิดเวียนตายอยู่แต่ในมนุษย์และเทวดาหลายร้อยชาติ ได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๑,๐๐๐ ชาติ ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๔๔๑/๖๘)

๒.อุปาลิเถราปทาน มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติก็ปีที่ ๑๐๐,๐๐๐ ท่านเคยบวชเป็นดาบส ได้อภิวัตและกล่าวชมเชยพระพุทธเจ้าพระนามว่าพุมุตตระ เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านได้เกิดเป็นท้าวสักกะ ๑๘ ชาติ เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๒๕ ชาติ เป็นพระเจ้าแผ่นดิน ๓๐๐ ชาติ เป็นพระเจ้าประเทศราชนับชาติไม่ถ้วน ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑/๑๖๗)

อุปาลิปัญญาจะ : ชื่อตอนหนึ่งในคัมภีร์ปริวาร แห่งพระวินัยปิฎก ตอนที่ว่าอุปาลิปัญญาจะ ว่าด้วยเรื่องพระอุบาลี ๕ หมวด (วิ.ป.(ไทย) ๘/๔๑๓/๕๑๙)

อุปาลิวงศ์ : ชื่อนิกาयพระสงฆ์ลังกาที่บวชจากพระสงฆ์สยาม (พระอุบาลีเป็นหัวหน้านำคณะสงฆ์ไทยไปอุปสมบทกุลบุตรในประเทศลังกา เมื่อ พ.ศ. ๒๒๙๖ ในแผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวบรมโกษฐ์ สมัยอยุธยาตอนปลาย) (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)

อุปาลิวาหสูตร : พระสูตรว่าด้วยวาหะของคหบดีชื่ออุบาลี พระผู้มีพระภาคทรงแสดงพระสูตรมีลักษณะเป็นการสนทนาแบบถาม-ตอบและบรรยายโวหารแบบถาม-ตอบมีอุปมาอุปไมยแก่นิครนธ์ที่ขตปัสสีและอุบาลีคหบดี ณ ปาวาริกัมพวัน เขตเมืองนาลันทา นิครนธ์ชื่อที่ขตปัสสีทูลพระผู้มีพระภาคว่า ข้าพระองค์ไม่ได้บัญญัติกรรมในการทำชั่ว แต่บัญญัติทัณทะ(อาญา) ๓ อย่าง คือ (๑) กายทัณทะ (๒) วจิจทัณทะ (๓) มโนทัณทะ ในทัณทะเหล่านี้ กายทัณทะมีโทษมากที่สุด พระผู้มีพระภาคตรัสว่า พระองค์ก็ไม่ได้บัญญัติทัณทะในการทำชั่ว แต่บัญญัติกรรม ๓ อย่าง คือ (๑) กายกรรม (๒) วจิจกรรม (๓) มโนกรรม ในกรรมเหล่านี้ มโนกรรมมีโทษมากที่สุด

อุบาลีคหบดีซึ่งเป็นสาวกของนิครนธ์ ไม่พอใจที่อาจารย์ของตนถูกพระผู้มีพระภาคโต้กลับมาอย่างนั้นจึงเข้าไปได้วาหะ ๔ ข้อ คือ

๑. เรื่องมโนสัตว์(สัตว์ที่มีแต่ใจไม่มีกาย) มีหรือไม่
๒. เรื่องกรรมที่ไม่ตั้งใจทำกับกรรมที่จงใจทำ อย่างไหนมีโทษมากกว่า
๓. เรื่องการทำลายหมู่บ้านด้วยกำลังทางกายกับกำลังทางจิต(อิทธิฤทธิ์) อย่างไหนทำได้เร็วกว่ากัน
๔. เรื่องฤาษีทำปาให้เป็นป่าทึบเพราะพลังจิตใช่หรือไม่

พระผู้มีพระภาคทรงสอบถามให้เขาตอบตามคำสอนของนิครนธ์นิกายบุตรและตามที่ตนเคยเห็นมา ๔ ประการ คือ

๑. เรื่องมโนสัตว์มี(อันได้แก่พวกที่เกิดเป็นเทพ)
๒. เรื่องกรรมที่จิตใจทำมีโทษมากกว่า
๓. เรื่องผู้มีพลังจิตสามารถทำลายได้เร็วกว่า
๔. เรื่องฤาษีสามารถใช้พลังจิตทำป่าให้ทึบได้

เมื่อจบการโต้ว่าทะเล อุบาลีศหบดียอมจำนนแล้วจึงยอมรับว่า มโนกรรมมีพลังมากกว่ากายกรรมและวจีกรรมจริง แล้วแสดงตนเป็นอุบาสก ฟังอนุบุพพิกเถาในสำนักของพระผู้มีพระภาคแล้วสำเร็จเป็นพระโสดาบัน และจากนั้นมาก็ไม่ต้อนรับพวกนิครนถ์อีก และเมื่อเขาได้พรรณาพระคุณของพระผู้มีพระภาคต่อหน้านิครนถนาภบุตรว่า ข้าพเจ้าเป็นสาวกของพระผู้มีพระภาคผู้เป็นปราชญ์ ปราศจากโมหะ ทรงทำลายกิเลสเครื่องตรึงจิตได้แล้ว ทรงชานะมาร ไม่มีทุกข์ มีจิตเสมอด้วยดี มีมารยาทเจริญ มีปัญญาดี ทรงข้ามกิเลสอันปราศจากความเสมอ ปราศจากมลทินได้ เป็นต้น ก็ถึงกับทำให้นิครนถนาภบุตรกระอักโลหิตอุุ่น ๆ ออกจากปาก (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๕๖/๕๓)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า คำว่า **ปาวาริกัมพวัน** หมายถึงสวนมะม่วงที่ปาวาริก เศรษฐีสร้างเป็นวัดถวายพระผู้มีพระภาค (ม.ม.อ. ๒/๕๖/๓๙)

อุปาลีสสูตร :

มี ๒ สูตร แปลความหมายสูตรและเนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อุปาลีสสูตร พระสูตรว่าด้วยพระอุบาลีทูลถามประโยชน์แห่งการบัญญัติสิกขาบท พระอุบาลีเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ถวายอภิวัตแล้วนั่ง ณ ที่สมควร ทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า พระตถาคตทรงบัญญัติสิกขาบท ทรงแสดงปาติโมกข์แก่เหล่าสาวกโดยอาศัยอำนาจประโยชน์เท่าไร พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ตถาคตบัญญัติสิกขาบท แสดงปาติโมกข์แก่เหล่าสาวกโดยอาศัยอำนาจประโยชน์ ๑๐ คือ (๑) เพื่อความรับว่าดีแห่งสงฆ์ (๒) เพื่อความผาสุกแห่งสงฆ์ (๓) เพื่อข่มบุคคลผู้เกื้อยาก(ผู้ทุศีลที่กำลังล่องละเมตสิกขาบท) (๔) เพื่อความอยู่ผาสุกแห่งเหล่าภิกษุผู้มีศีลดีงาม (๕) เพื่อปิดกั้นอาสวะทั้งหลายอันจะบังเกิดในปัจจุบัน (๖) เพื่อกำจัดอาสวะทั้งหลายอันจะบังเกิดในอนาคต (๗) เพื่อความเลื่อมใสของคนที่ยังไม่เลื่อมใส (๘) เพื่อความเลื่อมใสยิ่งขึ้นไปของคนที่เลื่อมใสแล้ว (๙) เพื่อความตั้งมั่นแห่งสังฆธรรม (๑๐) เพื่อเอื้อเพื่อวินัย (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๓๑/๘๑)

๒.อุปาลีสสูตร พระสูตรว่าด้วยพระอุบาลีขออนุญาตอยู่ป่า พระอุบาลีเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาค ณ ที่ประทับแล้วกราบทูลว่า ข้าพระองค์ปรารถนาจะอาศัยเสนาสนะอันเจียบสัจคือป่าโปร่ง(หมายถึงป่าอยู่นอกเสาหลักเขตเมืองออกไปอย่างน้อยชั่ว ๕๐๐ ธนู) และป่าทึบ(หมายถึงที่ไม่มีคนอยู่อาศัยเลยเขตหมู่บ้านไป) อยู่ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า เสนาสนะอันเจียบสัจเช่นนั้นอยู่ลำบาก ทำวิเวก(หมายถึงกายวิเวก) ได้ยาก การอยู่โดดเดี่ยวก็อภิมยได้ยาก ป่าทั้งหลายเห็นจะชักนำจิตของภิกษุผู้ยังไม่ได้สมาธิ (หมายถึงอุปจารสมาธิ หรืออปปนาสมาธิ) ให้หวาดหวั่น

ตรัสว่า ผู้ที่กล่าวว่า เรายังไม่ได้สมาธิ จักอาศัยเสนาสนะอันเจียบสัจเช่นนั้นอยู่ ฟังหวังได้ว่า จักจมลง(หมายถึงจมลงเพราะกามวิตก) หรือจักฟุ้งซ่าน(หมายถึงฟุ้งซ่าน

เพราะพยาบาลวิติกและวิหิงสาวิตก) เปรียบเหมือนมีห้วงน้ำใหญ่ ถ้ามีช้างใหญ่มาถึง เข้าแล้วคิดว่า จะลงสู่ห้วงน้ำนี้แล้วล้างหูเล่นบ้าง ล้างหลังเล่นบ้าง อาบ ตี๋ม ขึ้น มาแล้วหลีกเลี่ยงไปตามปรารภณา แล้วก็ทำอย่างนั้นได้ตามปรารภณา เพราะมีร่างกาย ใหญ่ จึงลงน้ำลึกได้ แต่ครั้นกระต่ายหรือเสือปลามาถึงห้วงน้ำนั้นแล้วคิดที่จะทำ เหมือนช้างใหญ่นั้น แล้วรีบลงสู่ห้วงน้ำนั้น ไม่ทันได้พิจารณา ก็พังหวังได้ว่า จักจมลง หรือจักลอยขึ้น เพราะมีร่างกายเล็ก จึงลงในห้วงน้ำลึกไม่ได้ ฉะนั้น

ตรัสต่อไปอีกว่า เปรียบเหมือนเด็กอ่อนยังนอนหงาย เล่นมูตรและคูของตน การ เล่นนี้เป็นการเล่นของเด็กอ่อนโดยทั่วไปหรือ เมื่อพระอุบาลีทูลตอบว่า เป็นอย่างนั้น จึงตรัสต่อไปว่า สมัยต่อมา เด็กคนนั้นเจริญเติบโต มีอินทรียกเกล้าขึ้น เล่นเครื่อง เล่นสำหรับเด็ก มีเล่นไถน้อยๆ เป็นต้น การเล่นนี้ ยิ่งกว่า ประณีตกว่าการเล่นที่มีมา ก่อนหรือ เมื่อได้รับคำทูลตอบว่า เป็นอย่างนั้น จึงตรัสต่อไปว่า สมัยต่อมา เด็กคน นั้นเองเจริญเติบโตขึ้นอีก มีอินทรียกเกล้าเต็มที อิมเอิบพรั่งพร้อมด้วยกามคุณ ๕ บำเรอตนอยู่ด้วยกามคุณ ๕ อันน่าปรารภณา การเล่นนี้ยิ่งกว่า ประณีตกว่าการเล่นที่มี มาก่อนหรือ เมื่อได้รับคำทูลตอบว่า เป็นอย่างนั้น จึงตรัสว่า ตถาคตอุบัติขึ้นมาใน โลกเป็นพระอรหันต์ ตรัสรู้ด้วยตนเองโดยชอบ ทรงรู้แจ้งโลกนี้พร้อมทั้งเทวโลก มาร โลก พรหมโลก และหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดา และมนุษย์ด้วยตนเอง แล้วประกาศให้ผู้อื่นรู้ตาม แสดงธรรมมีความงามในเบื้องต้น มีความงามในท่ามกลาง และมีความงามในที่สุด ประกาศ พรหมจรรย์พร้อมทั้งอรรถและพยัญชนะ บริสุทธิ์ บริบูรณ์ครบถ้วน คหบดีหรือบุตรคหบดีฟังธรรมแล้วเกิดศรัทธาในพระตถาคตพิจารณา เห็นว่า ฆราวาสคับแคบ เป็นทางมาแห่งธุลี บรรพชาปลอดโปร่ง การที่บุคคลผู้อยู่ครอง เรือนจะประพฤติพรหมจรรย์ให้บริสุทธิ์ บริบูรณ์ครบถ้วนนี้ มิใช่ทำได้ง่าย ทางที่ดี เรา ควรออกบวชเป็นบรรพชิตแล้วได้ออกบวชเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยสิกขาและสาชีพเสมอด้วย ฤทธิทั้งหลาย ละเว้นจากการฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ เป็นต้น สันโดษด้วยจีวรพอกุ้มร่างกาย และบิณฑบาตพออิ่มท้อง จะไป ณ ที่ใด ๆ ก็ไปได้ทันทีเหมือนนกบินไป ณ ที่ใด ๆ ก็มี แต่ปีกเป็นภาระ เป็นผู้ปฏิบัติเพื่อสำรวมในอินทรี ๖ คือ เมื่อเห็นรูปทางตา ฟังเสียง ทางหู ตมกลิ่นทางจมูก ลิ้มรสทางลิ้น ถูกต้องโณภุชชะทางกาย รู้ธรรมารมณ์ทางใจ แล้วไม่รบกวน ไม่แยกถือ ซึ่งเมื่อไม่สำรวมแล้ว ก็จะเป็นเหตุให้ถูกบาปอกุศลธรรมคือ อภิขณาและโหม่นสครอบงำได้ จึงรักษาอินทรี ๖ ถึงความสำรวมในอินทรี ๖ และทำ ความรู้สึกตัวในอริยาบถต่าง ๆ การก้าวไป การถอยกลับ เป็นต้นแล้ว ไปสู่ป่าก็ดี ไปสู่ โคนไม้ก็ดี ไปสู่เรือนว่างก็ดี ก็นั่งคู้บัลลังก์ตั้งกายตรง ดำรงสติไว้เฉพาะหน้าแล้วละ นิเวศน์ ๕ ที่เป็นเครื่องเศร้าหมองใจ ทอนกำลังปัญญา สกัดจากกามและอกุศลธรรม ทั้งหลายแล้วบรรลุปฐมฌาน ทุตติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน อากาสาณัญจายตนฌาน วิญญาณัญจายตนฌาน อากิญจัญญายตนฌาน เนวสัญญานาสัญญายตนฌาน และ สัญญาเวทิตนโรธตามลำดับอยู่

ตรัสถามอีกว่า การบรรลุธรรมในแต่ละขั้นแล้วอยู่เช่นนี้ ยิ่งกว่าและประณีตกว่าการ อยู่ทั้งหลายที่มีมาก่อนหรือ เมื่อได้รับคำทูลตอบว่า เป็นอย่างนั้น จึงตรัสว่า สาวก

ทั้งหลายของเราเมื่อพิจารณาเห็นธรรมแม้ในตน จึงอาศัยเสนาสนะอันเจียบสงบตั้งอยู่ แต่สาวกของเราเหล่านั้นยังไม่บรรลุประโยชน์ของตนก่อน เธอจึงอยู่ในสงฆ์เกิด เมื่อเธออยู่ในสงฆ์ ความสำราญจักมี (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๙๙/๒๓๒)

อรรถกถาอธิบายว่า การที่พระผู้มีพระภาคทรงเตือนให้พระอุบาลีอยู่ในท่ามกลางสงฆ์ ไม่ทรงอนุญาตให้ท่านอยู่ป่า เพราะทรงเห็นว่า การอยู่ป่าจะทำให้ท่านบำเพ็ญวิปัสสนาธุระคือการเจริญวิปัสสนากัมมฐานได้เพียงด้านเดียว ไม่สามารถบำเพ็ญคันถธุระคือการเรียนพระคัมภีร์ให้สำเร็จได้ แต่การอยู่ในท่ามกลางสงฆ์ จะทำให้ท่านบำเพ็ญธุระได้ทั้ง ๒ ด้าน และบรรลุประโยชน์ได้ด้วย ทั้งจักเป็นหัวหน้าในการสังคายนาพระวินัยปิฎก (อง.ทสก.อ. (บาลี)๓/๙๙/๓๗๑)

อุปาสกสูตร : พระสูตรว่าด้วยอุปาสก พระผู้มีพระภาคทรงปรารภเรื่องทีอุปาสกกราบทูลว่ามีกิจธุระที่จะต้องทำมาก จึงไม่มีโอกาสเข้ามาเฝ้าพระองค์ ทรงเปล่งอุทานแสดงความมีกิเลสว่าเป็นเหตุก่อความเดือดร้อน แต่ความปราศจากกิเลส กล่าวคือการบรรลุมรรค ๔ ผล ๔ เป็นเหตุนำสุขมาให้ (ขุ.อุ.(ไทย) ๒๕/๑๕/๑๙๕) หมายถึงบุคคลที่ประกาศความเป็นอุปาสก ยอมรับนับถือพระรัตนตรัยเป็นที่พึ่งที่ระลึก สมทานรักษาศีล ๕ ประการ (ขุ.อุ.อ. (บาลี) ๑๕/๑๙๕)

อุปาสกัตตเทศนา : การแสดงความเป็นอุปาสก คือ ประกาศตนเป็นอุปาสกโดยถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะ ดูประกอบในอัมพัฏฐสูตร เช่นพราหมณ์ไปกขรชาติประกาศตนเป็นอุปาสก (ที.สี.(ไทย) ๙/๒๙๙/๑๐๙)

อุปาสิกาสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมเป็นเหตุให้อุปาสิกาเกิดในนรกและสวรรค์ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อุปาสิกาประกอบด้วยธรรม ๑๐ ย่อมดำรงอยู่ในนรก เหมือนถูกนำไปฝังไว้ คืออุปาสิกาเป็นผู้ประกอบด้วยอกุศลกรรมบถ ๑๐ มีการฆ่าสัตว์เป็นต้น ส่วนอุปาสิกาประกอบด้วยธรรม ๑๐ ย่อมดำรงอยู่ในสวรรค์ เหมือนได้รับอภัยเชิญไปประดิษฐานไว้ คืออุปาสิกาเป็นผู้ประกอบด้วยกุศลกรรมบถ ๑๐ มีการละเว้นขาดจากการฆ่าสัตว์เป็นต้น (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๒๑๔/๓๕๒)

อุปาทนชาดก : ชาดกว่าด้วยการใช้ศิลปะในทางที่ผิดก่อให้เกิดโทษเหมือนรองเท้ากัด มีเนื้อความอธิบายว่า นายหัตถาจารย์โพธิสัตว์สอนวิชาให้แก่ศิษย์คนหนึ่ง ต่อมาศิษย์คิดล้างครูทำประลองวิชาฝึกช้างกับอาจารย์เพื่อต้องการความเป็นหนึ่งจักได้มีเกียรติยศชื่อเสียงลาภสักการะ แต่ศิษย์สู้ไม่ได้เพราะอาจารย์ยังสอนเคล็ดวิชาไม่หมด จึงถูกชาวเมืองลงประชามิถ์จนตาย พระโพธิสัตว์เข้าไปกราบทูลให้พระราชาทราบว่า บุคคลเรียนศิลปวิทยาเพื่อความสุขแก่ตน แต่ศิลปวิทยาที่คนเรียนไม่ดีย่อมนำความพินาศมาให้เหมือนรองเท้าที่ทำไม่ดีย่อมกัดเท้า บัณฑิตเรียกคนที่เกิดในตระกูลต่ำ ไม่ใช่อารยชนเรียนศิลปวิทยาจากสำนักอาจารย์มาเพื่อฆ่าตนเองว่าเป็นอนารยชน ศิษย์คิดล้างครูเป็นคนอกตัญญู ย่อมประสพกับความพินาศ (ขุ.ชา.ติก.(ไทย) ๒๗/๑๖๑/๑๐๘)

อุปาทนทายกเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระอุปาทนทายกเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติที่ ๙๑ ท่านได้ถวายรองเท้าคู่หนึ่งแด่พระปัจเจกพุทธเจ้า

เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุประอรหัตตพร้อม ด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๐/๔๑๙)

อุปทานทายิกาวิมาน : วิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงผู้ถวายรองเท้า เป็นวิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงผู้ถวาย รองเท้าแต่ภิกษุผู้กำลังเที่ยวบิณฑบาต (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๕๘๙-๕๙๖/๖๖)

อุปทานา : รองเท้า (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์)

อุปารัมภจิตตตา : ความคิดแข่งดี, เป็นข้อ ๓ ในธรรม ๓ คืออริยานัง อทัสสนกัมยตา (ความไม่อยาก เห็นพระอริยะ) สัทธัมมัง อโสตกัมยตา(ความไม่อยากฟังพระสัทธรรม)อุปารัมภจิตต ตา(ความคิดแข่งดี),ในวิภังค์อธิบายความหมายไว้ว่า ความคิดแข่งดี ความคิดแข่งดี เนื่องๆ กิริยาที่คิดแข่งดี กิริยาที่คิดแข่งดี เนื่องๆ ภาวะที่คิดแข่งดีเนื่อง ๆ ความดูถูก ความดูหมิ่น ความดูแคลน ความเป็นผู้คอยแสวงหาโทษ นี้เรียกว่า อุปารัมภจิตตตา (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๙๓๔/๕๘๕)

อุpekขาทาตุ : ธาตุคืออุpekขา, เป็นข้อ ๕ ในธาตุ ๖ คือ ๑. สุขธาตุ(ธาตุคือสุข) ๒. ทุกขธาตุ (ธาตุ คือทุกข์) ๓. โสมนัสธาตุ (ธาตุคือโสมนัส) ๔. โทมนัสธาตุ (ธาตุคือโทมนัส) ๕. อุpekขาทาตุ (ธาตุคืออุpekขา) ๖. อวิชชาธาตุ (ธาตุคืออวิชชา) มีปรากฏในพหูธาตุก สุตฺร,ในวิภังค์อธิบายความหมายไว้ว่า ความสำราญทางใจก็ไม่ใช่ ความไม่สำราญทาง ใจก็ไม่ใช่ ความเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุข อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ ที่ไม่ทุกข์ไม่สุข อันเกิดแต่เจโตสัมผัส นี้เรียกว่าอุpekขาทาตุ (ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๑๒๕/ ๑๖๒, อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๑๘๐/๑๓๙)

อุpekขาสัมโพชฌงค์ : ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คืออุpekขา, เป็นข้อ ๗ ในโพชฌงค์ ๗,ในวิภังค์ อธิบายความหมายไว้ว่า อุpekขาสัมโพชฌงค์ เป็นโณน ภิกษุนี้เป็นผู้วางเฉยด้วยดี ซึ่งจิตที่ตั้งมั่นอย่างนั้น นี้เรียกว่าอุpekขาสัมโพชฌงค์ หรือตั้งคำว่า อุpekขาสัม โพชฌงค์ เป็นโณน อุpekขาในธรรมภายในตนก็มี ในธรรมภายนอกตนก็มี อุpekขาในธรรมภายในตน ก็คืออุpekขาสัมโพชฌงค์ ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้อยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพานถึงอุpekขาในธรรมภายนอกตน ก็คืออุpekขาสัม โพชฌงค์ ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้อยิ่งเพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน หรือตั้งคำว่า อุpekขา ความวางเฉย ความเพ่งเฉย ความวางจิตเป็นกลาง อุpekขาสัมโพชฌงค์ นี้เรียกว่า อุpekขาสัมโพชฌงค์ (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๔๖๗/๓๕๙,๓๕/๔๖๙/๓๖๐,๓๕/ ๔๗๔/๓๖๓,๓๕/๔๗๖/๓๖๔,๓๕/๔๗๙/๓๖๕,๓๕/๔๘๑/๓๖๖)

อุpekขาสูตฺร : พระสุตฺรว่าด้วยจตุตถฌมานที่มีสติบริสุทธฺิเพราะอุpekขา ท่านพระอานนที่ได้ถามท่าน พระสารีบุตรผู้อยู่ ณ วัดพระเชตวันว่า อินทรีย์ของท่านผ่องใสยิ่งนัก สีหน้าก็บริสุทธฺิ ผุดผ่อง วันนี้ ท่านสารีบุตรอยู่ด้วยวิหารธรรมอะไร เมื่อท่านพระสารีบุตรตอบว่า เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับไปก่อนแล้ว วันนี้ ผมเข้าจตุตถ ฌมานไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข มีสติบริสุทธฺิเพราะอุpekขาอยู่ ผมนั้นไม่ได้คิดว่า เราเข้าจตุตถ ฌมานอยู่ เข้าจตุตถฌมานแล้ว หรือออกจากจตุตถฌมานแล้ว จึงกล่าวชมว่า เพราะท่าน พระสารีบุตรถอนอหังการ มมังการและมานานุสัยออกได้นานแล้ว จึงไม่มีความคิด เช่นนั้น (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๓๓๕/๓๔๔)

- อุปกะขันธ์ :** อินทรีคืออุเบกขา, อินทรีคืออุเบกขาเวทนา, เป็นข้อ ๕ ในอินทรี ๕ อีกนัยหนึ่งคือ ๑. สุขินทรี(อินทรีคือความสุขกาย)๒.ทุกข์ินทรี(อินทรีคือความทุกข์กาย)๓. โสมนัสสินทรี(อินทรีคือความสุขใจ)๔. โทมนัสสินทรี (อินทรีคือความทุกข์ใจ) ๕. อุปกะขันธ์(อินทรีคืออุเบกขา) ,ในธัมมสังคณีและวิงค์อธิบายความหมายไว้ว่า ความสำราญทางใจก็ไม่ใช่ ความไม่สำราญทางใจก็ไม่ใช่ ความเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุข อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุข อันเกิดแต่เจโตสัมผัส ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่าอุปกะขันธ์,เป็นข้อ ๑๔ ในอินทรี (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๒๐/๓๑๐, ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๒๗๐/๓๐๓, ส.ม.(ไทย) ๑๘/๕๐๕/๓๑๒, ๑๘/๕๐๐/๓๒๐, ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๔/๑๒, ๓๑/๑๒๓/๑๘๑, อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๑๕๔/๕๔, ๓๔/๔๐๗/๑๑๘, ๓๔/๔๔๐/๑๒๖, ๓๔/๔๖๖/๑๓๐, อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๒๒๑/๑๘๗, ๓๕/๒๒๒/๒๐๐)
- อุโปสถขันธกะ :** ชื่อขันธกะที่ ๒ แห่งคัมภีร์มหาวรรค พระวินัยปิฎก ว่าด้วยการทำอุโบสถ คือ สวดปาฏิโมกข์และอุโปสถิกะ (วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๓๒/๒๐๗)
- อุโปสถาวิมาน :** วิมานที่เกิดขึ้นแก่นางอุโบสถาอุบาสิกา เป็นวิมานที่เกิดขึ้นแก่นางอุโปสถาอุบาสิกา เพราะได้ปฏิบัติธรรม รักษาอุโบสถศีลเป็นประจำ และได้ถวายทานแด่พระอริยสงฆ์ด้วยความเคารพ แต่นางมีใจผูกพันกับทิพยสมมัตในสวนนั้นทวัน ของเหล่าเทพชั้นดาวดึงส์จนเกินไป มิได้ปฏิบัติธรรมให้สูงขึ้นตามพระพุทธดำรัส นางจึงไปเกิดในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ และอยู่ที่นั่นถึง ๖๐,๐๐๐ ปีทิพย์ แล้วกลับไปเกิดในโลกมนุษย์อีก ท่านพระมหาโมคคัลลานเถระปลอบใจนางว่า พระผู้มีพระภาคทรงพยากรณ์ไว้ว่านางจะบรรลุโสดาปัตติผลเมื่อกลับไปเกิดเป็นมนุษย์อีก (ขุ.วิ.(ไทย)๒๖/๒๒๘/๓๙)
- อุโปสถิกภัต :** อาหารที่เขาถวายในวันอุโบสถ คือ วันพระ ในเดือนหนึ่งสี่วัน, เป็นของจำพวกสังฆภัตหรืออุทเทศภัตนั่นเอง แต่มีกำหนดวันเฉพาะคือ ถวายเนื่องในวันอุโบสถ ดังคำในมหาวรรค นิสสัย ๔ ว่า บรรพชาอาศัยโภชนะคือคำข้าวที่พึงได้ด้วยปัสเชิงเธอพึงทำอุตสาหะในโภชนะคือคำข้าวที่พึงได้ด้วยปัสเชิงนั้นจนตลอดชีวิต อติเรกลาภ คือ สังฆภัต อุทเทศภัต นิมนตณภัต สลากภัต ปักขิกภัต อุโปสถิกภัต ปาฏิปติกภัต (วิ.ม.(ไทย) ๔/๗๓/๑๐๑)
- ฎีกาอธิบายว่า อุโปสถิกภัต คือภัตอาหารถวายในวันอุโบสถ (สารตถ.ฎีกา ๓/๗๑-๗๓/๒๘๕)
- อุโปสถศีล :** ศีลอุโบสถ หมายถึงศีลที่สมาทานรักษาในวันอุโบสถ วันขึ้น-แรม ๘ คำ ๑๔ หรือ ๑๕ คำแห่งปักข์ มีปรากฏในอุโปสถิกอิตถิวัตถุ หรือตั้งคำในอุตตราวิมานที่เทพธิดากล่าวไว้ว่า ดิฉันเข้าจำอุโปสถศีลซึ่งประกอบด้วยองค์ ๘ ทุกวัน ๑๔ คำ ๑๕ คำและ ๘ คำแห่งปักข์ และตลอดปาฏิหาริย์ปักข์ (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๑๓๕/๗๔, ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๑๒๘/๒๒)
- อุโปสถสูตร :** พระสูตรว่าด้วยอุโบสถ มี ๘ สูตร แปลความหมาย เหมือนกัน ๕ สูตร ต่างกัน ๓ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

ให้ กรรมนั้นจัดเป็นอุทินนาทาน อุโบสถทั้ง ๒ นี้ ไม่มีผลมาก ไม่มีอานิสงส์มาก (๓) *อริยอุโบสถ* (อุโบสถที่ปฏิบัติอย่างพระอริยสาวก) หมายถึง ในเบื้องต้น คนที่ทำจิตที่เศร้าหมองให้ผ่องแผ้วได้ด้วยความเพียร โดยการระลึกถึงสิ่งที่ควรระลึก ๕ อย่าง คือ (๑) พระพุทธรูป (๒) พระธรรม (๓) พระสงฆ์ (๔) ศีล (๕) เทวดา ทั้ง ๕ อย่างนี้ ย่อมทำให้จิตของผู้ระลึกมีความผ่องใส เกิดความปราโมทย์ ละความเศร้าหมองแห่งจิตเสียได้ การระลึกถึงพระพุทธรูป เรียกว่ารักษาพรหมอุโบสถ อยู่ร่วมกับพรหม การระลึกถึงพระธรรม เรียกว่ารักษาอัมมอุโบสถ อยู่ร่วมกับพระธรรม การระลึกถึงพระสงฆ์ เรียกว่าสังฆอุโบสถ อยู่ร่วมกับพระสงฆ์ การระลึกถึงศีล เรียกว่าศีลอุโบสถ อยู่ร่วมกับศีล การระลึกถึงเทวดา เรียกว่ารักษาเทวดาอุโบสถ

เพราะการระลึกถึงอุโบสถทั้ง ๕ นี้ ย่อมทำให้จิตของผู้ระลึกมีความผ่องใส เกิดความปราโมทย์ ละความเศร้าหมองแห่งจิตเสียได้ เมื่อเป็นเช่นนี้ อริยสาวกพึงเห็นประจักษ์ว่า พระอรหันต์ทั้งหลาย (๑) เว้นขาดจากการฆ่าสัตว์ (๒) เว้นขาดจากการลักทรัพย์ (๓) ละพฤติกรรมอันเป็นข้าศึกแก่พรหมจรรย์ (๔) เว้นขาดจากการพูดเท็จ (๕) เว้นขาดจากการดื่มน้ำเมาคือสุราและเมรัยอันเป็นเหตุแห่งความประมาท (๖) ฉันทมือเดียวไม่ฉันทกลางคืน (๗) เว้นขาดจากการฟ้อนรำ ขับร้อง ประโคมดนตรี การดูการเล่นอันเป็นข้าศึกแก่กุศล (๘) เว้นขาดจากที่นอนสูงและที่นอนใหญ่ พระอริยสาวกเมื่อปฏิบัติครบทั้ง ๘ นี้ ชื่อว่าทำตามพระอรหันต์และรักษาอุโบสถ

อริยอุโบสถนี้ มีผลานิสงส์มากกว่าการครองราชย์ของพระเจ้าจักรพรรดิ ผู้ครอบครองทั้ง ๑๖ แคว้น คือ อังคะ มคธะ กาสี โกสละ วัชชี มัลละ เจตี วังสะ กุรุ ปัญจาละ มัจฉะ สุรเสนะ อัสสกะ อวันตี คันธาระ กัมโพชะ ซึ่งสมบูรณ์ด้วยแก้ว ๗ ประการ เพราะราชสมบัติของมนุษย์ เมื่อนำไปเปรียบกับสุขที่เป็นทิพย์ถือว่าเป็นของเล็กน้อย บุคคลผู้รักษาอุโบสถที่ประกอบด้วยองค์ ๘ ตลอดวันหนึ่งกับคืนหนึ่ง หลังจากตายแล้วจะไปเกิดอยู่ร่วมกับเทวดาชั้นจาตุมหาราช ดาวดึงส์ ยามา ดุสิต นิมมานรดี และปรนิมมิตวสวัตตี ซึ่งมีอายุยืนยาวมากกว่ากันเป็นลำดับไป(อง.ตัก. (ไทย) ๒๐/๗๑/๒๗๙)

๖.อุโปสถสูตร พระสูตรว่าด้วยทรงสรรเสริญภิกษุในวันอุโบสถ พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ บุพพาราม เขตกรุงสาวัตถี ตรัสชมเชยภิกษุบริษัทผู้นั่งเจียบในวันอุโบสถ แล้วทรงแสดงภิกษุ ๔ จำพวก คือ ภิกษุ (๑) ผู้ถึงความเป็นเทวดาคือผู้ได้รูปฉาน ๔ (๒) ผู้ถึงความเป็นพรหมคือผู้เจริญอัปปมัญญา ๔ (๓) ผู้ถึงความเป็นอเนนุชาคือผู้ได้รูปฉาน ๔ (๔) ผู้ถึงความเป็นอริยะคือผู้รู้ชัดอริยสัจ ๔ ตามความเป็นจริง (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๙๐/๒๗๓)

๗.อุโปสถสูตร พระสูตรว่าด้วยเหตุที่พระพุทธรูปไม่ทรงแสดงปาติโมกข์ พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดบุพพาราม เขตกรุงสาวัตถี ในวันอุโบสถวันหนึ่ง ทรงมีภิกษุสงฆ์แวดล้อม พระอานนท์กราบทูลอาราธนาให้พระองค์ทรงแสดงพระปาติโมกข์แก่ภิกษุทั้งหลาย แต่พระองค์ทรงนิ่ง พระอานนท์กราบทูลอาราธนาถึง ๒ ครั้งก็ทรงนิ่ง (เหตุที่ทรงนิ่ง อรรถกถาอธิบายว่าพระองค์ไม่ทรงยกปาติโมกข์ขึ้นแสดง เพราะทรงมุ่งอนุเคราะห์

ภิกษุผู้ถือศีลที่มีอยู่ในบริษัท หากพระองค์ทรงยกปาติโมกข์ขึ้นแสดง ศีระของภิกษุผู้ถือศีลจักแตก ๗ เสียง) พอถึงครั้งที่ ๓ จึงตรัสว่า บริษัทไม่บริสุทธิ์ พระมหาโมคคัลลานะคิดว่า พระผู้มีพระภาคตรัสอย่างนี้หมายถึงใครกัน แล้วจึงกำหนดจิตตรวจดูภิกษุสงฆ์ทุกรูปจึงได้เห็นบุคคลผู้ถือศีลนั่งอยู่ในท่ามกลางสงฆ์ แล้วจึงลุกจากอาสนะเข้าไปหาบุคคลนั้นได้กล่าวกับเขา ๓ ครั้งว่า ท่านจงลุกขึ้น พระผู้มีพระภาคทรงเห็นท่านแล้ว ท่านไม่มีสังวาสกับภิกษุทั้งหลาย เมื่อพระมหาโมคคัลลานะกล่าวอย่างนี้แล้ว เขายังนั่งอยู่ พระเถระจึงจับแขนเขาจุดให้ออกไปภายนอกชุ้มประตู ไส้กลอนแล้วเข้าเฝ้ากราบทูลว่า ข้าพระองค์ให้บุคคลนั้นออกไปพ้นแล้ว บริษัทบริสุทธิ์แล้ว ขอพระผู้มีพระภาคทรงโปรดยกพระปาติโมกข์ขึ้นแสดงแก่ภิกษุทั้งหลายเถิด

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า น้าอัสจรรยจริง โมฆบุรุษนี้ ตั้งอยู่จนต้องจุดแขนไล่ออกไปแล้วรับสั่งกับภิกษุทั้งหลายว่า ตั้งแต่บัดนี้ไป เธอทั้งหลายพึงทำอุโบสถ พึงยกปาติโมกข์ขึ้นแสดง ตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไป เราจักไม่ทำอุโบสถ จักไม่ยกปาติโมกข์ขึ้นแสดง เป็นไปไม่ได้ที่ตถาคตจะยกปาติโมกข์ขึ้นแสดง ในเมื่อบริษัทไม่บริสุทธิ์ แล้วตรัสว่า ธรรมที่น้าอัสจรรยในธรรมวินัย ๘ เปรียบเทียบกับสิ่งที่น้าอัสจรรย ในมหาสมุทร ๘ เหมือนในปหาราทสูตร (อง.อฎฐก.(ไทย) ๒๓/๒๐/๒๕๒)

๘.อุโปสถสูตร พระสูตรว่าด้วยอุโปสถกรรม คือในวันอุโบสถวันหนึ่ง ขณะที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ บุพพาราม เขตกรุงสาวัตถี มีภิกษุสงฆ์แวดล้อม ท่านพระอานนทเถระ ทูลอาราธนาให้ทรงแสดงพระปาติโมกข์แก่ภิกษุทั้งหลาย แต่พระองค์ทรงนิ่ง ท่านพระอานนทเถระกราบทูลถึง ๒ ครั้ง ก็ทรงนิ่ง พอถึงครั้งที่ ๓ จึงตรัสว่า บริษัทไม่บริสุทธิ์ ทรงหมายถึงในบริษัทนั้นมีภิกษุผู้ถือศีลอยู่ด้วย ถ้าทรงแสดงพระปาติโมกข์ ศีระของภิกษุผู้ถือศีลจะแตกเป็น ๗ เสียง ที่ไม่ทรงแสดงเพราะทรงมุ่งอนุเคราะห์ ภิกษุนั้น ท่านพระมหาโมคคัลลานเถระจึงขอร้องให้ภิกษุนั้นลุกขึ้นออกไปเสีย ภิกษุนั้นถูกขอร้องถึง ๓ ครั้ง ก็ยังนั่งอยู่อย่างนั้น ท่านพระมหาโมคคัลลานเถระจึงจุดแขนตั้งออกไปนอกชุ้มประตูแล้วไส้กลอน กราบทูลว่าบริษัทบริสุทธิ์แล้ว พระผู้มีพระภาค จึงรับสั่งให้ภิกษุสงฆ์ทำอุโบสถ แสดงอาณัติโมกข์(สิกขาบทบัญญัติ) ทรงงดการแสดงโอวาทปาติโมกข์ที่ทรงแสดงมาเป็นเวลา ๒๐ ปี ทั้งนี้เพราะทรงปฏิบัติตามพุทธประเพณีที่ว่า เมื่อใดพบว่าบริษัทไม่บริสุทธิ์ เมื่อนั้น พระพุทธเจ้าทุกพระองค์จะไม่ทรงทำอุโบสถและแสดงพระปาติโมกข์ในส่วนพุทธโอวาทอีกต่อไป แต่เพื่อมิให้อุโบสถขาดไป จึงทรงอนุญาตให้สงฆ์แสดงปาติโมกข์ในส่วนพุทธอาณัติแทน

จากนั้นทรงแสดงว่า ธรรมวินัยมีธรรมน้าอัสจรรย ๘ ประการ เหมือนกับมหาสมุทร มีสิ่งน้าอัสจรรย ๘ ประการ ทรงเปล่งอุทานมีสาระสำคัญว่าภิกษุผู้ต้องอาบัติแล้วปิดบังไว้ ย่อมเป็นเหตุให้ต้องอาบัติอื่น ๆ อีก แต่เมื่อเปิดคือแสดงอาบัติแก่ภิกษุอื่น ย่อมเป็นเหตุให้พ้นจากอาบัตินั้น และสังวรระวังต่อไปไม่ต้องอาบัติอื่น ๆ อีก (ขุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๔๕/๒๖๐, ขุ.อุ.อ. (บาลี) ๔๕/๓๒๗)

อุโปสถา, ชื่อ : ชื่ออุบาสิกาคณหนึ่ง ชาวเมืองสาเกต มีนามว่าอุโบสถ ศรัทธา สมบูรณ์ด้วยศีล และยินดีแจกจ่ายทานทุกเมื่อ ดังคำในอุโปสถาวิมานว่า เทพธิดานั้นดีใจที่พระมหาโมค

คัลลานเถระถาม จึงตอบปัญหาผลกรรมไปตามที่พระเถระถามว่า ชาวเมืองสาเกต รู้จักดิฉันในนามว่าอุโปสธา ดิฉันเป็นอุบาสิกาอยู่ในเมืองสาเกต เป็นผู้ที่มีศรัทธา สมบูรณ์ด้วยศีล และยินดีแจกจ่ายทานทุกเมื่อ (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๒๓๓/๓๙)

อุโปสถิกอิตถิวัตถุ : เรื่องหญิงผู้รักษาอุโบสถศีล พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่นางวิสาขาและหญิงผู้รักษาอุโบสถศีลประมาณ ๕๐๐ คนว่า คนเลี้ยงโคใช้ท่อนไม้ไล่ต้อนฝูงโคไป ยังที่หากิน ฉันทใด ความแก่และความตาย ก็ไล่ต้อนอายุของสัตว์ทั้งหลายไป ฉันทนั้น (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๑๓๕/๗๔)

อุพพรี, พระนาง : ๑.ชื่อพระมเหสีของพระเจ้าพรหมทัต ผู้เป็นพระราชโอรสของพระเจ้าจูฬนันทแห่งกรุงปัญจาละ เมื่อพระเจ้าพรหมทัตสวรรคต ก็กรรแสง และได้ฟังคติธรรมว่านางเป็นมเหสีของพระเจ้าพรหมทัตมากมาจากดาบส จึงออกบวชเป็นดาบสสินีแล้วไปเกิดในพรหมโลก ดังคำในอุพพรีเปตวัตถุว่า พระนางอุพพรีมเหสีของพระองค์ เสด็จไปยังพระเมรุมาศแล้วทรงกรรแสงอยู่เมื่อไม่เห็นพระเจ้าพรหมทัต ก็ทรงกรรแสงว่าพรหมทัต ๆ ...พระนางอุพพรีฟังคำสุภาสิตของดาบสผู้เป็นสมณะนั้นแล้ว ถือบาตรจีวรออกบวชเป็นบรรพชิต ครั้นออกบวชแล้วเป็นผู้สงบเจริญเมตตาจิต เพื่อบังเกิดในพรหมโลก (วิ.เปต.(ไทย) ๒๖/๓๖๙/๒๒๕)

๒.ชื่อพระเทวีของพระเจ้าอัสสกะ มีปรากฏในอัสสกะชาดก ดังคำพระนางอุพพรีเทวีของพระเจ้าอัสสกะสวรรคตไปเกิดเป็นหนอน ได้กล่าวเป็นภาษามนุษย์ในท่ามกลางบริษัทว่า สถานที่นี้ข้าพเจ้าได้เที่ยวเล่น กับพระเจ้าอัสสกะพระสวามีสุดที่รัก ผู้มีพระประสงค์ตามความใคร่ ความสุขและความทุกข์เก่า ๆ ถูกความสุขและความทุกข์ใหม่ ๆ ปิดบังไว้เพราะฉะนั้น แมลงจึงเป็นที่รักของข้าพเจ้า ยิ่งกว่าพระเจ้าอัสสกะเสียอีก (ขุ.ชา.ทุก.(ไทย) ๒๗/๑๑๓/๙๔)

อุพพรีเปตวัตถุ : เรื่องพระนางอุพพรีกับเปรต เป็นเรื่องอดีตที่พระผู้มีพระภาคทรงยกขึ้นแสดงแก่อุบาสิกาชาวกรุงสวตถิคนหนึ่งที่กำลังเศร้าโศกถึงสามี ผู้ตายจากโลกนี้ไป ทำให้นางได้บรรลุโสดาปัตติผลเรื่องอดีตนั้นคือพระนางอุพพรีหรือกรมเหสีของพระเจ้าจูฬนันทผู้ครองกบิลนคร แคว้นปัญจาละ พระนางทรงเศร้าโศกถึงพระสวามีที่สวรรคตไปเหมือนคนบ้า พระดาบส(พระโพธิสัตว์)มาเฝ้าพระนางและได้ถวายโอวาทแก่พระนางทำให้ทรงได้สติและทรงออกผนวชเจริญเมตตาจิตปรารถนาจะไปเกิดในพรหมโลก (ขุ.เปต.(ไทย) ๒๖/๓๖๘/๒๒๕)

อุพพาหิกวิธี : กิริยาที่ถอนนำไป, การเลือกแยกออกไป, หมายถึงวิธีระงับวิวาทิกกรรมในกรณีที่ประชุมสงฆ์มีความไม่สะดวก ด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งสงฆ์จึงเลือกภิกษุบางรูปในที่ประชุมนั้นตั้งเป็นคณะ แล้วมอบเรื่องให้นำเอาไปวินิจฉัย (เป็นทำนองตั้งคณะกรรมการพิเศษ) ดังคำในจูฬวรรคที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ถ้าเมื่อภิกษุเหล่านั้นวินิจฉัยอธิกรณ์นั้นอยู่ มีเสียงแข็งแข็งเกิดขึ้นไม่มีที่สิ้นสุดและไม่มีใครทราบความแห่งถ้อยคำที่กล่าวแล้วนั้น เรานุญาตให้ระงับอธิกรณ์เห็นปานนี้ด้วยอุพพาหิกวิธี (วิ.จ.(ไทย) ๖/๒๓๑/๓๔๙,๖/๒๓๒/๓๕๐)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อุพพาหิกวีส คือ วิธีระงับวิวาทาธิกรณ์ ในกรณีที่ประชุมสงฆ์มีความไม่สะดวกด้วยเหตุบางอย่าง สงฆ์จึง เลือกภิกษุบางรูปในที่ประชุมนั้น ตั้งเป็นคณะแล้วมอบเรื่องให้นำไปวินิจฉัย (วิ.อ. ๓/๒๓๑/๒๙๙)

อุพภตกสถฐาการ : ท้องพระโรงชื่ออุพภตก เป็นท้องพระโรง หรือหอประชุมที่สร้างขึ้นใหม่ของมัลลกษัตริย์แห่งเมืองปาวา มัลลกษัตริย์ทูลอาราธนาพระพุทธเจ้าไปประทับพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์ เพื่อเป็นสิริมงคลก่อนจะเปิดใช้งาน ณ ที่นี้ พระสารีบุตรได้แสดงสังคีตสูตร อันเป็นต้นแบบของการสังคายนา ดังคำว่า ท้องพระโรงหลังใหม่อันมีนามว่าอุพภตก ที่พวกเจ้ามัลลกรุงปาวา โปรดให้สร้างสำเร็จแล้วได้ไม่นาน ยังไม่มีสมณะหรือพราหมณ์ หรือใคร ๆ ที่เป็นมนุษย์เข้าพักอาศัยเลย (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๙๗/๒๔๗)

อุพพาหิกาสูตร : พระสูตรว่าด้วยคุณสมบัติของภิกษุผู้รื้อฟื้นอธิกรณ์ พระอุบาลีทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า ภิกษุประกอบด้วยธรรมเท่าไร สงฆ์พึงสมมติให้เป็นผู้รื้อฟื้นอธิกรณ์ (เรื่องที่สงฆ์ต้องดำเนินการมี ๔ วิวาทาธิกรณ์ เป็นต้น) ได้ พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๑๐ สงฆ์พึงสมมติให้เป็นผู้รื้อฟื้นอธิกรณ์ได้ คือ ภิกษุ (๑) มีศีล สำรวมด้วยการสังวรในปาติโมกข์ (๒) เป็นพหูสูต ทรงสุตะ สังสมสุตะ เป็นผู้ได้ฟังมาก (๓) ทรงจำปาติโมกข์ทั้งสอง(คือ มหาวิภังค์ (ภิกขุวิภังค์) ว่าด้วยสิกขาบทในปาติโมกข์ฝ่ายภิกษุ ๒๒๗ ข้อ และภิกขุณีวิภังค์ ว่าด้วยสิกขาบทฝ่ายภิกษุณี ๓๑๑ ข้อ) ได้ดี จำแนกได้ดี ให้เป็นไปได้ดีโดยพิสดาร วินิจฉัยได้ดีโดยสูตร โดยอนุพยัญชนะ (๔) เป็นผู้ตั้งมั่น ไม่อ่อนแอในวินัย (๕) เป็นผู้สามารถปรับทุกข์ทั้ง ๒ ฝ่ายให้ยินยอมกันได้ ให้สำนึกตัว ให้เพ่งพินิจดู ให้เห็นผล ให้เลื่อมใส (๖) เป็นผู้ฉลาดในการระงับอธิกรณ์ที่เกิดขึ้น (๗) รู้อธิกรณ์ (๘) รู้เหตุเกิดอธิกรณ์ (๙) รู้ความดับอธิกรณ์ (๑๐) รู้วิธีปฏิบัติเพื่อระงับอธิกรณ์ (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๓๓/๘๓)

อุพพิทระ, กษัตริย์ : ชื่อกษัตริย์องค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระมหากัสสปเถระ ดังคำในมหากัสสปเถรปาทาน ที่ท่านพระเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนสรุปความได้ว่า ข้าพเจ้าทำจิตให้เลื่อมใสในห้องบรรจพระบรมสารีริกธาตุนั้น สร้างกุศลเป็นอันมาก แล้วระลึกถึงบุญกรรมแล้ว จึงไปเกิดยังสวรรค์ชั้นไตรทิพย์ แสงสว่างแห่งเรือนยอดซึ่งโศติช่วงอยู่เหล่านั้นได้สว่างเจิดจ้า ข้าพเจ้าปกครองเวทดาทั้งปวง นี่เป็นผลแห่งบุญกรรม ในกัปที่ ๖๐,๐๐๐ (นับแต่กัปนี้ไป) ข้าพเจ้าเป็นกษัตริย์นามว่าอุพพิทระ มีชัยชนะ มีทวีปทั้ง ๔ เป็นขอบเขต ครองแผ่นดิน (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๔๑๑/๖๓)

อุพพิริเถรีคาถา : ภาชิตของพระอุพพิริเถรี,คาถาของพระอุพพิริเถรี ท่านพระอุพพิริเถรี(บรรลุพระอรหัตแล้ว) เมื่อจะกราบทูล ได้กล่าวว่า ลูกศรคือความโศกที่เห็นได้ยาก ซึ่งเสียบที่หทัยหม่อมฉัน หม่อมฉันถอนขึ้นได้แล้ว เพราะพระองค์ได้ทรงช่วยบรรเทาความ โศกถึงธิดาของหม่อมฉันซึ่งถูกความโศกครอบงำ วันนี้หม่อมฉันนั้นถอนลูกศรคือความโศกขึ้นได้แล้ว หมดความอยาก ดับรอบแล้ว ได้ถึงมุนีพระพุทธเจ้า พระธรรมและพระสงฆ์ว่าเป็นที่พึ่งที่ระลึก (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๕๑/๕๖๓)

อุกตกะ, ท้องพระโรง : ชื่อท้องพระโรงแห่งหนึ่ง แห่งกรุงปาวา เป็นหอประชุมที่พระเจ้ามัลลิกษัตริย์สร้างขึ้น ทูลอาราธนาพระพุทธเจ้าไปประทับพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์ เพื่อเป็นสิริมงคลก่อนจะเปิดใช้งาน ณ ที่นี้ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๙๗/๒๔๗) ; ดูอุกตกสันฐาคาร

อุกโตบัญญัติ : พระบัญญัติโดยสงฆ์ ๒ ฝ่าย คือ ภิกษุสงฆ์และภิกษุณีสงฆ์ ดังคำในปริวาร คำถาม – คำตอบสถานที่บัญญัติเป็นต้นในปาราชิกกัณฑ์ว่า พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ผู้ทรงรู้ ทรงเห็นทรงบัญญัติปาราชิกสิกขาบทที่ ๑ ณ ที่ไหน ทรงปรารถนาใคร เพราะเรื่องอะไร ในปาราชิกสิกขาบทที่ ๑ นั้น มีพระบัญญัติ พระอนุบัญญัติ อนุปนนบัญญัติ สัพพัตถบัญญัติ ปเทสบัญญัติ สาธารณบัญญัติ อสาธารณบัญญัติ เอกโตบัญญัติ อุกโตบัญญัติอยู่หรือ (วิ.ป.(ไทย) ๘/๑/๑,๘/๗/๘,๘/๘/๑๐,๘/๒๑/๒๑,๘/๒๒/๒๓)

อุกโตพยัญชนก : คนมีทั้ง ๒ เพศ คือคือมีสัญลักษณ์ทั้งที่เป็นเพศชายและเพศหญิง ดังคำในทวารวิกังคะ ว่า อุกโตพยัญชนก ๓ จำพวก คือ อุกโตพยัญชนกที่เป็นมนุษย์ อุกโตพยัญชนกที่เป็นอมมนุษย์ และอุกโตพยัญชนกที่เป็นสัตว์ดิรัจฉาน หรือดังคำว่า ภิกษุเสพเมถุน ธรรมกับอุกโตพยัญชนกที่เป็นมนุษย์ ... กับอุกโตพยัญชนกที่เป็นอมมนุษย์ ... กับอุกโตพยัญชนกที่เป็นสัตว์ดิรัจฉาน ๓ ทาง คือ ทวารหนัก ทวารเบาปาก ต้องอาบัติปาราชิก, ในมหาวรรค พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย อนุปสัมบันผู้เป็นอุกโตพยัญชนกไม่พึงให้อุปสมบท ที่อุปสมบทแล้ว พึงให้สึกเสีย (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๕๖/๔๓, ๖๑/๔๘, วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๑๖/๑๘๐, วิ.ม.(ไทย) ๕/๓๗๕/๒๕๒, ๕/๓๘๘/๒๗๗, ๕/๓๙๐/๒๗๘, ๕/๓๙๑/๒๗๙)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อุกโตพยัญชนก หมายถึงคนมี ๒ เพศ คือสัญลักษณ์เพศหญิง และสัญลักษณ์เพศชาย เพราะผลกรรมที่ทำไว้ (วิ.อ. (บาลี) ๓/๑๑๖/๔๒)

อุกโตภักฐชาตก : ชาตกว่าด้วยผู้เสื่อมประโยชน์ทั้ง ๒ ด้าน มีเนื้อความอธิบายว่า รุกขเทวดาโพธิสัตว์เห็นนายพรานเบ็ดผู้หวังจะคิดหวังลาก่อนได้ลาก โดยการสั่งให้บุตรชายไปบอกภรรยาให้เที่ยวทะเลาะกับชาวบ้านที่อยู่ใกล้ชิดสนิทกัน ส่วนตนเองแก้ผ้ากระโดดลงน้ำเพราะคิดว่าตนวางเบ็ดได้ปลาตัวใหญ่ตั้งไม่ขึ้น เพราะเบ็ดติดตอ แต่เมื่อกระโดดลงไปแล้วไม่พิจารณาจึงถูกตอตำตาแตกทั้งสองข้าง ได้รับทุกขเวทนา คลำหาทางขึ้นฝั่งผ้าที่วางไว้บนฝั่งก็ถูกขโมยลักไป เดินแก้ผ้ากุมตากลากกลับบ้านไม่ถูกจึงได้กล่าวติเตียนว่า ตาของเจ้าก็แตกทั้งสองข้าง ฝ้านุ่งก็หาย ภรรยาของเจ้าก็ทะเลาะกับชาวบ้านแล้ว การงานทั้งทางน้ำและทางบกก็เสียหายทั้งสองด้าน คลพาลย่อมทำตนให้เสื่อมจากประโยชน์ทั้งสองด้าน ทั้งในด้านความเป็นภักฐ์และความเป็นบรรพชิต เพราะความประพฤติที่เห็นแก่ตัวของเขา (ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๑๓๙/๕๗)

อุกโตภาควิมุตตสูตร : พระสูตรว่าด้วยบุคคลผู้เป็นอุกโตภาควิมุต พระอุทายิยามพระอนนทว่า พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกบุคคลว่า อุกโตภาควิมุต ด้วยเหตุเท่าไรพระอนนทตอบว่า ด้วยเหตุเท่านี้ คือ ภิกษุ (๑) บรรลุปฐมฌาน สัมผัสอายตนะคือปฐมฌานนั้นด้วยกายโดยประการที่อายตนะนั้นมีอยู่ และรู้ชัดอายตนะนั้นด้วยปัญญา (๒) บรรลุทุติยฌาน สัมผัสอายตนะคือทุติยฌานนั้นด้วยกาย โดยประการที่อายตนะนั้นมีอยู่ และรู้ชัด

อายตนะนั้นด้วยปัญญา (๓) บรรลุดุติยฌาน สัมผัสอายตนะคือตติยฌานนั้นด้วยกาย โดยประการที่อายตนะนั้นมีอยู่ และรู้ชัดอายตนะนั้นด้วยปัญญา (๔) บรรลุดุตตฌาน สัมผัสอายตนะคือจตุตถฌานนั้นด้วยกาย โดยประการที่อายตนะนั้นมีอยู่ และรู้ชัดอายตนะนั้นด้วยปัญญา (๕) บรรลุดากาสาณัญจายตนฌาน สัมผัสอายตนะคืออากาสาณัญจายตนฌานนั้นด้วยกาย โดยประการที่อายตนะนั้นมีอยู่ และรู้ชัดอายตนะนั้นด้วยปัญญา (๖) บรรลุลิวัญญาณัญจายตนฌาน สัมผัสอายตนะคือวิญญาณัญจายตนฌานนั้นด้วยกาย โดยประการที่อายตนะนั้นมีอยู่ และรู้ชัดอายตนะนั้นด้วยปัญญา (๗) บรรลุดากิญจัญญายตนฌาน สัมผัสอายตนะคืออากิญจัญญายตนฌานนั้นด้วยกาย โดยประการที่อายตนะนั้นมีอยู่ และรู้ชัดอายตนะนั้นด้วยปัญญา (๘) บรรลุนวาสัญญานาสัญญายตนฌาน สัมผัสอายตนะคือเนวสัญญานาสัญญายตนฌานด้วยกาย โดยประการที่อายตนะนั้นมีอยู่ และรู้ชัดอายตนะนั้นด้วยปัญญา (๙) บรรลุดุสัจจะเวทิตนโรธแล้ว ทำอาสวะทั้งหลายให้หมดสิ้นไป เพราะเห็นด้วยปัญญาสัมผัสอายตนะคือสัญญาเวทิตนโรธนั้นด้วยกาย โดยประการที่อายตนะนั้นมีอยู่ และรู้ชัดอายตนะนั้นด้วยปัญญา (อง.นวก.(ไทย) ๒๓/๔๕/๕๓๘)

อุกโตภาควิมุต : ผู้หลุดพ้นทั้งสองส่วนคือ พระอรหันต์ผู้บำเพ็ญสมณะมาเป็นอย่างมากจนได้สมบัติ ๘ แล้ว จึงใช้สมณะนั้นเป็นฐานบำเพ็ญวิปัสสนาต่อไปจนบรรลุอรหัตผล; หลุดพ้นทั้งสองส่วน(และสองวาระ) คือหลุดพ้นจากรูปกายด้วยอรุปสมาบัติ (เป็นวิกขัมภนะ) หนึ่งแล้ว จึงหลุดพ้นจากนามกายด้วยอริยมรรค (เป็นสมุจเฉท) อีกหนึ่งหนึ่ง ดังคำในมหานิทานสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อานนท์ ภิกษุผู้เข้าวิโมกข์ ๘ ประการนี้ โดยอนุโลมบ้าง โดยปฏิโลมบ้างทั้งโดยอนุโลมและปฏิโลมบ้าง เข้าหรือออกได้ตามโอกาสที่ต้องการ ตามชนิดสมาบัติที่ต้องการ และตามระยะเวลาที่ต้องการ ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะเพราะอาสวะสิ้นไป ด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน ภิกษุนี้เราเรียกว่า ผู้เป็นอุกโตภาควิมุตตานนท์อุกโตภาควิมุตติอย่างอื่นที่ดีกว่าหรือประณีตกว่าอุกโตภาควิมุตตินี้ ไม่มี (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๓๐/๗๖,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๕๐/๑๑๑,๑๑/๓๓๒/๓๓๗,อง.ทูก.(ไทย) ๒๐/๔๙/๙๒,อง.สตุตถ.(ไทย) ๒๓/๑๔/๒๐,๒๓/๕๖/๑๐๖,อง.อภฺฐก.(ไทย) ๒๓/๒๒/๒๖๒,๒๓/๔๕/๕๓๘) ;เทียบ *ปัญญาวิมุต*

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อุกโตภาควิมุต คือ ผู้หลุดพ้นทั้ง ๒ ส่วน หมายถึงพระอรหันต์ผู้บำเพ็ญสมณะมาจนได้สมบัติ ๘ แล้วจึงใช้สมณะนั้นเป็นฐานบำเพ็ญวิปัสสนาต่อไป ชื่อว่าหลุดพ้น ๒ ส่วน คือ (๑) หลุดพ้นจากรูปกายด้วยอรุปสมาบัติ (วิกขัมภนะ) (๒) หลุดพ้นจากนามกายด้วยอริยมรรค (สมุจเฉท) (ที.ม.อ. (บาลี) ๑๓๐/๑๑๓)

อุกโตสุชาติ : เกิดดีแล้วทั้งสองฝ่าย คือทั้งฝ่ายมารดาทั้งฝ่ายบิดา หมายความว่า มีสกุลสูง เป็นเชื้อสายวรรณะนั้นต่อเนื่องกันมาโดยตลอด ทั้งฝ่ายบิดาและฝ่ายมารดา, เป็นคุณสมบัติที่พวกพราหมณ์และกษัตริย์บางวงศ์ถือเป็นสำคัญมาก ดังคำในเวสสันดรชาดกที่ท้าวสักกะตรัสว่า ทั้ง ๒ พระองค์เป็นกษัตริย์ผู้สมบูรณ์ด้วยพระโคตร เป็นอุกโตสุชาติทั้ง

ฝ่ายพระมารดาและพระบิดา ทรงถูกเนรเทศจากแคว้นมาอยู่ ณ อาศรมในป่านี้บุญทั้งหลายที่พระองค์กระทำมาแล้วฉันใดขอพระองค์ทรงให้ท่าน กระทำบุญอยู่ร่ำไปฉันนั้น (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๒๙๑/๕๓๘)

อุกยสูตร : พระสูตรว่าด้วยปฏิบัติที่มีลักษณะเหมือนกันทั้ง ๒ ส่วน พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ปฏิปทา ๔ คือ (๑) ทุกขาปฏิบัติ ทันทธาภิญญา เป็นข้อปฏิบัติที่มีลักษณะต่ำทั้ง ๒ ส่วน เพราะปฏิบัติลำบากและรู้ได้ช้า (๒) ทุกขาปฏิบัติ ขิปปาภิญญา เป็นข้อปฏิบัติที่มีลักษณะต่ำ เพราะปฏิบัติลำบาก แต่รู้ได้เร็ว (๓) สุขาปฏิบัติ ทันทธาภิญญา เป็นข้อปฏิบัติที่มีลักษณะต่ำ เพราะรู้ได้ช้า (๔) สุขาปฏิบัติ ขิปปาภิญญา เป็นข้อปฏิบัติที่มีลักษณะประณีตทั้ง ๒ ส่วน เพราะปฏิบัติสะดวกและรู้ได้เร็ว (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๖๖/๒๓๓)

อุกยัตถสูตร : พระสูตรว่าด้วยประโยชน์ทั้งสอง พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ผู้ไม่ประมาทในกุศลธรรมทั้งหลาย ย่อมได้รับประโยชน์ทั้งในภพนี้และภพหน้า (ขุ.อุ.(ไทย) ๒๕/๒๓/๓๖๗)

อุกยัตถะ : ประโยชน์ทั้งสองฝ่าย, ประโยชน์ร่วมกัน, สิ่งที่เกิดแก่ส่วนรวมเป็นคุณแก่ชีวิตทั้งของตนและของผู้อื่นช่วยให้เป็นอยู่กันด้วยดีพากันประสบทิฏฐธัมมิกัตถะ สัมปรายิกัตถะ และปรมัตถะ ยิ่งขึ้นไป มีปรากฏในอุกยัตถสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสถึงความไม่ประมาทไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ธรรมอย่างหนึ่งที่บุคคลอบรมแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมถือเอาประโยชน์ทั้งสองได้ คือ ประโยชน์ในโลกนี้และประโยชน์ในโลกหน้า (ขุ.อิ.ติ.(ไทย) ๒๕/๒๓/๓๖๗, พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์) ; ดู *อรรถ*

อุมมคคสูตร : พระสูตรว่าด้วยผู้มีปัญญาใฝ่รู้ พระผู้มีพระภาคตรัสชมเชยภิกษุรูปหนึ่งผู้มีปัญญาใฝ่รู้ที่เข้าเฝ้าแล้วทูลถามปัญหา ๔ ข้อ คือ (๑) โลกอันอะไรนำไป โลกอันอะไรชักนำมา และบุคคลลู่อ่านาจะอะไรที่เกิดขึ้น (๒) บุคคลเป็นพหูสูต เป็นผู้ทรงธรรม ด้วยเหตุเท่าไร (๓) บุคคลเป็นผู้สดับ มีปัญญาชำแรกกิเลส ด้วยเหตุเท่าไร (๔) บุคคลเป็นบัณฑิต มีปัญญามาก ด้วยเหตุเท่าไร พระผู้มีพระภาคตรัสตอบปัญหา ๔ ข้อ ดังนี้ (๑) โลกอันจิตนำไป อันจิตชักนำมา และบุคคลลู่อ่านาจิตที่เกิดขึ้น (๒) บุคคลเป็นพหูสูต เป็นผู้ทรงธรรม เพราะรู้อรุทธ รู้ธรรม แล้วปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม (๓) บุคคลเป็นผู้สดับ มีปัญญาชำแรกกิเลส เพราะได้สดับอริยสัจ ๔ และเห็นแจ้งเนื้อความแห่งคำที่ได้สดับ (๔) บุคคลเป็นบัณฑิต มีปัญญามาก เพราะไม่คิดเบียดเบียนตนและผู้อื่น แต่คิดเกื้อกูลตนและผู้อื่น (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๘๖/๒๖๖)

อุมมัตตกสมมติ : การที่สงฆ์สวดประกาศความตกลงให้ถือภิกษุเป็นผู้วิกลจริต มีปรากฏในมหาวรรคอุมมัตตกสมมติ ว่าด้วยการสมมติภิกษุวิกลจริต (วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๖๗/๒๕๑) ; ดูที่ *ปกาสณียกรรม, อสัมมุขการณีย์*

อุกโตวิงค์ : วิงค์โดย ๒ ฝ่าย และคือบัญญัติสิกขาบทไว้เพื่อ ๒ ฝ่าย เป็นสิกขาปาติโมกข์และสิกขุณีปาติโมกข์ ดังคำในปริวารว่า หากพระวินัยคืออุกโตวิงค์ ชั้นชกและมาติกา ยังดำรงอยู่ พระวินัยท่านร้อยกรองไว้ด้วยคัมภีร์ปริวาร หรือดังคำในอปทานที่พระอุบาลีเถระกล่าวไว้ว่า ข้าพระองค์ตั้งบทไว้ในวินัยและชั้นชก และขยายอุกโตวิงค์ เรียก(ภิกษุผู้ถูกลงโทษ)กลับเข้าหมู่โดยกิจ(หน้าที่) ข้าพระองค์เป็นผู้ฉลาดในนริุตติ

ศาสตร์ และฉลาดในประโยชน์และสิ่งมิใช่ประโยชน์ สิ่งที่ข้าพระองค์ไม่รู้ไม่มี (วิ.ป. (ไทย) ๘/๒๕๗/๓๕๒, ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๕๒๑/๗๙

อุมาทนต์, หญิง : ชื่อหญิงคนหนึ่ง กรุงสีพี นางมีอำมาตย์คนหนึ่งชื่ออภิปารกะ เป็นสามี ภายหลังพระเจ้ากรุงสีพี พบนางขณะเสด็จประพาสพระนคร แล้วเห็นนางบนปราสาทหลังหนึ่ง แล้วเกิดความหลงรัก จึงตรัสถามสุนันทสารถิ ดั่งคำในอุมาทนต์ชาดกที่สุนันทสารถิ กราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้จอมชน ก็อำมาตย์คนหนึ่งของพระองค์ ผู้ประสบความสำเร็จ มั่งคั่ง และเจริญรุ่งเรือง นางเป็นภรรยาของอภิปารกอำมาตย์ ชื่อว่าอุมาทนต์ พระเจ้าข้า (ขุ.ชา.ปญญาส.(ไทย) ๒๘/๖๐/๑๑)

อุมาทนต์, ธิดา : ชื่อหญิงคนหนึ่ง มีสิริโฉมงดงามเป็นที่จูงใจให้หลงใหล ของพราหมณ์ชื่อติริฎิวัจฉะ แห่งอริฎฐบุรี เป็นอดีตชาติของพระอุบลวณณาเถรี ดั่งคำที่พระเถระกล่าวไว้ว่า ข้าพเจ้า เกิดในตระกูลพราหมณ์มหาศาลในอริฎฐบุรีเป็นธิดาของพราหมณ์ชื่อติริฎิวัจฉะ มีชื่อว่าอุมาทนต์ มีสิริโฉมงดงามเป็นที่จูงใจให้หลงใหล (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๔๓๙/๔๔๖)

อุมาทนต์ชาดก : ชาดกว่าด้วยเสนาบดีถวายนางอุมาทนต์แด่พระราชามีเนื้อความอธิบายว่า พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระราชโอรสของพระเจ้ากรุงสีพี พระมหากษัตริย์แห่งกรุงอริฎฐบุรี แคว้นสีพี เมื่อพระราชกุมารทรงสำเร็จการศึกษาศิลปศาสตร์จากเมืองตักกสิลาแล้วก็ได้ครองราชสมบัติสืบต่อจากพระราชบิดา ต่อมาพระองค์ทรงพอพระทัยในนางอุมาทนต์ซึ่งเป็นภรรยาของเสนาบดีของพระองค์ แม้เสนาบดีจะกราบทูลถวายนางแด่พระองค์ก็ได้ทรงรับ เพราะทรงพิจารณาเห็นว่า การประพฤติดังในภรรยาของผู้อื่นเป็นความไม่ถูกต้อง ชาวเมืองจะครหานินทาได้ และจะได้รับความเดือดร้อนอย่างร้ายแรงในสัมปรายภพ อีกด้วย (ขุ.ชา.ปญญาส.(ไทย) ๒๘/๕๗/๑๑)

อุมาปุปผิยเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระอุมาปุปผิยเถระ มี ๓ องค์ แต่เนื้อหาเป็นคนละองค์กัน คือ

๑.อุมาปุปผิยเถราปทาน มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๙๔ ท่านนำดอกฝ้ายไปบูชาพระสถูปของพระพุทธเจ้าพระนามว่าสิทธัตถะ เพราะผลแห่งการบูชานั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๒๑/๓๑๐)

อุมาปุปผิยเถราปทาน มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๙๔ ท่านได้นำดอกสามหาวไปบูชาพระพุทธเจ้าพระนามว่า สิทธัตถะ เพราะผลแห่งการบูชา นั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในกับที่ ๕๕ ท่านได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้มีพละมาก ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑/๔๘๓)

อุมาปุปผิยเถราปทาน มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติในภัทรกับท่านได้ใช้ดอกผักตบชวาตันโพธิ์ซึ่งเป็นสถานที่ตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุวิชชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๓๑/๘๐)

อุรคชาตก : ชาตกว่าด้วยผู้มีคุณธรรมสูง มีเนื้อความอธิบายว่า ดาบสโพธิสัตว์สอนพญาครุฑตัวหนึ่งที่กำลังไล่ล่าพญานาคเพื่อจะจับกินเป็นอาหาร เพราะความโกรธที่เมื่อทั้งสองปลอมตัวเป็นมนุษย์ไปเที่ยวงานมหรสพประจำปีในเมืองพาราณสี พญานาคไม่ทันสังเกตจึงไปหลงวางมือบนบ่าของพญาครุฑ ซึ่งกำลังยืนชมมหรสพอยู่ พญาครุฑโกรธจึงไล่ติดตามไปจนถึงที่อยู่ของฤาษี เห็นจวนตัวจึงเข้าไปอยู่ในผ้าคากรองของฤาษีซึ่งวางอยู่บนบกขณะที่ท่านกำลังสร่งน้ำ พญาครุฑเห็นดังนั้นจึงไม่กล้าเข้าไปจับ เพราะละอายต่อบาป เคารพต่อเพศพรหมจรรย์ ฤาษีโพธิสัตว์สอนให้สัตว์ทั้งสองมีเมตตากรุณาต่อกันเป็นมิตรกัน และแสดงอานิสงส์ของศีลให้สัตว์ทั้งสองรักใคร่สามัคคีกลมเกลียวกัน ความอาฆาตพยาบาทจองเวรเป็นเหตุนำมาซึ่งความทุกข์ตลอดกาลนาน (ขุ.ชา.ทก.(ไทย) ๒๗/๗/๖๓)

อุรคชาตก : ชาตกว่าด้วยคนตายเหมือนงูลอกคราบ มีเนื้อความอธิบายว่า ชาวนาโพธิสัตว์ สั่งสอนบุตร ภรรยา ธิดา สะใภ้ และทาสีให้หมั่นเจริญมรณสติคือการระลึกถึงความตายเป็นประจำ เพราะร่างกายของคนอุปมาเหมือนงูลอกคราบ วันหนึ่ง ท่านออกไปไถนาแต่เข้ากับบุตรชาย บุตรชายถูกงูกัดตาย ท่านจึงยกศพไปวางไว้บนคันทนาแล้วไถนาต่อไป เมื่อเพื่อนบ้านเดินผ่านมาได้สั่งให้บอกคนทั้งบ้านมาให้พร้อม เมื่อทุกคนมาพร้อมกันได้ประชุมเผาศพบุตรชาย มิได้มีใครร้องไห้เศร้าโศกเลย ท้าวสักกะจึงมาถามเหตุที่คนเหล่านี้ไม่ร้องไห้เสียใจ พระโพธิสัตว์บอกว่า บุตรชายละทิ้งร่างกายไปเหมือนงูลอกคราบ เมื่อร่างกายใช้การไม่ได้ เขาต้องละทิ้งไป แม้จะถูกเผาเขาก็ไม่รู้สึกละอาย ผู้เป็นมารดาบอกว่า เมื่อเขามาเกิดเขาก็ไม่บอก เมื่อเขาไปเขาก็ไม่บอกจะร้องไห้ไปทำไม น้องสาวบอกว่า ถ้าร้องไห้ร่างกายดิฉันก็จะผ่ายผอมทรุดโทรม ไม่สวย ญาติมิตรเพื่อน ๆ หรือคนอื่น ๆ คงไม่ชอบใจแน่ ภรรยาบอกว่า คนร้องไห้ถึงคนตายก็เหมือนเด็กร้องไห้อยากได้ดวงจันทร์ดวงอาทิตย์ ดิฉันจึงไม่ร้องไห้ สาวใช้บอกว่า คนร้องไห้ถึงคนตายเป็นสิ่งไร้ประโยชน์ เหมือนหม้อดินแตกแล้วก็ประสานกันไม่ได้ ดิฉันจึงไม่ร้องไห้ ท้าวสักกะสดับคำของชนเหล่านั้นแล้วเกิดความเสื่อมใสศรัทธา จึงสั่งสอนให้ตั้งอยู่ในศีลในธรรมอย่าประมาท แล้วบันดาลให้ทรัพย์สมบัติจำนวนมากตกเต็มเรือนของเขา การเจริญมรณสติที่บุคคลทำเป็นประจำสม่ำเสมอให้ผลที่เห็นได้ในปัจจุบันคือการเข้าใจสภาพความเป็นจริงของสังขารว่ามีความแตกเป็นธรรมดา และอดกลั้นความเศร้าโศกไว้ (ขุ.ชา.ปญจก.(ไทย) ๒๗/๑๙/๒๐๒)

อุรคชาติ : ชาติที่เลื่อยไปด้วยอก หมายถึงนาค ดังคำในจัมเปยยชาตกที่นางนาคสมุณาตอบว่า ก็ชาวโลกร้องเรียกสัตว์ใดว่า อุรคชาติ ผู้มีเดชยิ่งใหญ่ ขอเดชะ พระองค์ผู้จอมชนชนทั้งหลายเรียกสัตว์นั้นว่า นาค ชายผู้ต้องการเลี้ยงชีพได้จับนาคนั้นมา นาคนั้นเป็นสามีม่อมฉันขอพระองค์โปรดทรงปล่อยนาคนั้นจากเครื่องผูกเถิดเพคะ (ขุ.ชา.วิสตี.(ไทย) ๒๗/๒๔๓/๕๑๒,๒๗/๒๔๘/๕๑๓,๒๗/๒๔๙/๕๑๓,๒๗/๒๕๑/๕๑๔,๒๗/๕๒/๕๑๔)

อุรคเปตวัตถุ : เรื่องเปรตผู้จากไปเหมือนงูลอกคราบ เป็นเรื่องแสดงถึงเหตุผลที่ไม่ร้องไห้เมื่อผู้เป็นที่รักตายไป เหตุผลนั้นคือคนที่ตายไป (เปตะหรือเปรต) ได้ละทิ้งร่างกายมนุษย์ไปเหมือนงูลอกคราบที่ละทิ้งคราบไป (ขุ.เปต.(ไทย) ๒๖/๘๕/๑๘๑)

อุรคสูตร : พระสูตรว่าด้วยการกำจัดกิเลสดูงูลอกคราบ พระผู้มีพระภาคปรณณาถึงการกำจัดกิเลสต่าง ๆ เช่น ความโกรธ ราคะ ตัณหา และมานะ เป็นต้น พระผู้มีพระภาค ตรัสว่า ภิกษุผู้กำจัดกิเลสเหล่านั้นได้ ชื่อว่าละฝั่งในกล่าวคือสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ ประการ ได้เหมือนงูลอกคราบเก่าทิ้งไป (ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๑/๔๙๙,ขุ.สุ.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๒)

อุรุเวลกัปปนิคม : ชื่อนิคมแห่งหนึ่ง แคว้นมัลละ ดังคำในคันธกสูตรว่า พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ อุรุเวลกัปปนิคมของชาวมัลละแคว้นมัลละ ครั้งนั้น ผู้ใหญ่บ้านชื่อคันธกะเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับถวายอภิวาทแล้ว นั่ง ณ ที่สมควร ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอประทานวโรภาส ขอพระผู้มีพระภาคโปรดทรงแสดงเหตุเกิดและความดับทุกข์แก่ข้าพระองค์ด้วยเถิด, เป็นที่อยู่ของตปุสสคหบดี ที่พระผู้มีพระภาคเสด็จไปบิณฑบาตและได้สนทนาธรรมกับตปุสสคหบดี ดังคำในตปุสสสูตรว่า พระผู้มีพระภาคทรงครองอันตรวาสกทรงถือบาตรและจีวรเสด็จเข้าไปยังนิคมชื่ออุรุเวลกัปปะเพื่อบิณฑบาตแล้วประทับนั่งพักผ่อนกลางวันในที่โคนไม้แห่งหนึ่ง ท่านพระอานนท์พร้อมด้วยตปุสสคหบดีเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ถวายอภิวาทแล้วนั่ง ณ ที่สมควร (ส.สหา.(ไทย) ๑๘/๓๖๓/๔๑๖,อง.นวก.(ไทย) ๒๓/๔๑/๕๒๓)

อุรุเวลกัสนสเประคาถา : ภาชิตของพระอุรุเวลกัสนสเประ,คาถาของพระอุรุเวลกัสนสเประ ท่านพระอุรุเวลกัสนสเประกล่าวว่า (พระโคตมยังไม่ทำราบเราเพียงใด) เราเห็นปาฏิหาริย์ของพระโคตมผู้เรื่องยศแล้ว ก็ยังเป็นคนลวงโลกด้วยความริษยาและมานะ ยังไม่นอบน้อม เพียงนั้น พระศาสดาผู้เป็นสารถิฝีกคน ทรงทราบความดำริของเราแล้ว ก็ทรงปราม แต่นั้น เราก็ได้มีความสังเวช ขนพองสยองเกล้าอย่างไม่เคยเป็น คราวนั้นเราละความสำเร็จนิตน่อยของเรา ครั้งที่เคยเป็นขฎิล แล้วบวชในพระศาสนาของพระชินเจ้า ครั้งก่อน เรายินดีด้วยการบูชาอัญมู่งามสุคติภูมิ ภายหลัง ถอนราคะโทสะ และแม้โมหะได้ขาด เรารู้ขั้นที่อาศัยอยู่มาก่อนได้ชำระทิพยจักขุให้หมดจดแล้วมีฤทธิ์ รู้จิตของผู้อื่น และบรรลุนิพพานโสตญาณ อนึ่ง เราออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตเพื่อประโยชน์ใด ประโยชน์นั้นเป็นที่สิ้นไปแห่งสังโยชน์ทั้งปวง เราบรรลุลแล้ว (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๓๗๕/๔๐๔)

อุรุเวลกัสนสเประปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระอุรุเวลกัสนสเประ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๑๐๐,๐๐๐ ท่านได้ฟังพระธรรมเทศนาและถวายทานด้วยศรัทธาแต่พระพุทเจ้าพระนามว่าพุมุตตระ และได้ตั้งความปรารถนาว่า ขอให้ได้เป็นสาวกผู้เลิศกว่าภิกษุทั้งหลายผู้มีบริวารมาก เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านเกิดในภพใด ๆ ก็เป็นผู้มีบริวารมากโดยตลอด ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุนิพพาน ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๒๕๑/๒๗๒)

อรุณเวลกัสสปะ, ชฎิล : ชื่อชฎิลคนหนึ่ง นับถือลัทธิบูชาไฟ ตั้งอาศรมอยู่ ณ ฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา มีบริวาร ๕๐๐ คน ดังคำในมหาเวรควา พระผู้มีพระภาคเสด็จจาริกไปโดยลำดับ ลุถึงตำบลอรุณเวลาสมัยนั้น ชฎิล ๓ คน คืออรุณเวลกัสสปะนทีกัสสปะ คยากัสสปะ อาศัยอยู่ที่ตำบลอรุณเวลา ในชฎิล ๓ คนนั้น ชฎิลอรุณเวลกัสสปะเป็นผู้นำ เป็นผู้ฝึก เป็นเลิศ เป็นหัวหน้าเป็นประธานของชฎิล ๕๐๐ คน (วิ.ม.(ไทย) ๔/๓๗/๔๗, ๔/๓๗/๔๘, ๔/๓๘/๔๙, ๔/๓๙/๔๙)

อรุณเวลกัสสปะ, ภิกษุ : พระมหาสาวกองค์หนึ่งเคยเป็นนักบวชประเภทชฎิล นับถือลัทธิบูชาไฟ ถือตัวว่าเป็นพระอรหันต์สร้างอาศรมสั่งสอนลัทธิของตนอยู่ใกล้ฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา ตำบลอรุณเวลา เพราะเหตุที่เป็นชาวกัสสปะโคตรและอยู่ ณ ตำบลอรุณเวลา จึงได้ชื่อว่า อรุณเวลกัสสปะท่านผู้นี้เป็นคณาจารย์ใหญ่ที่ชาวราชาคฤห์นับถือมาก มีน้องสองคน คนหนึ่งชื่อ *นทีกัสสปะ* อีกคนหนึ่งชื่อ *คยากัสสปะ* ล้วนเป็นหัวหน้าชฎิลตั้งอาศรมอยู่ถัดกันไปบนฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา ไม่ห่างไกลจากอาศรมของพี่ชายใหญ่ ต่อมาพระพุทธรเจ้าได้เสด็จมาทรงธรรมานอรุณเวลกัสสปะด้วยอิทธิปาฏิหาริย์ต่างๆ จนท่านชฎิลใหญ่คลายพยศยอมมอบตัวเป็นพุทธสาวก ขอบรรพชา ทำให้ชฎิลผู้น้องทั้งสองพร้อมด้วยบริวารออกบวชตามด้วยทั้งหมด ครั้นบวชแล้วได้ฟังเทศนาอาทิตตปริยายสูตร จากพระพุทธรเจ้าก็ได้สำเร็จพระอรหันต์ทั้งสามพี่น้องพร้อมด้วยบริวารทั้งหมดหนึ่งพันองค์ พระอรุณเวลกัสสปะได้รับยกย่องเป็นเอตทัคคะในทางมีบริษัทใหญ่ คือ มีบริวารมาก ๔/๕๒/๖๒, ๔/๕๕/๖๖, ๔/๕๖/๖๗, ๒๐/๒๒๔/๒๙

อรุณเวลสูตร : พระสูตรว่าด้วยพุทธกิจในตำบลอรุณเวลา มี ๒ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อรุณเวลสูตร (ปฐม) (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเชตวัน เขตกรุงสาวัตถี ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เมื่อแรกตรัสรู้ เราอยู่ที่ต้นอชปาลนิโครธ ใกล้ฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา ตำบลอรุณเวลา ได้เกิดความรำพึงขึ้นว่า บุคคลผู้ไม่เคารพ ไม่ยำเกรง ย่อมอยู่เป็นทุกข์ เราพึงสักการะ เคารพ อาศัยสมณะหรือพราหมณ์คนไหนหนออยู่เพื่อความบริบูรณ์แห่งธรรมแต่ละอย่างที่ยังไม่บริบูรณ์ คือศีลชั้นธัมมาสมาธิชั้นธัมมาสมาธิ และวิมุตติชั้นธัมมาสมาธิ แต่เราไม่เห็นสมณะหรือพราหมณ์อื่นในโลกพร้อมทั้งเทวโลกผู้มีศีล ธัมมาสมาธิ ปัญญา และวิมุตติสมบูรณ์กว่าเรา ที่เราจะพึงสักการะ เคารพ อาศัยอยู่ จึงได้มีความดำริว่า ทางที่ดี เราควรจะสักการะเคารพอาศัยธรรมที่เราตรัสรู้แล้วนั้นแลอยู่ ทำวสทิมบัติพรหมรู้ความรำพึงของเรา จึงลงจากพรหมโลกมาปรากฏต่อหน้า ห่มผ้าเฉวียงบ่า คุกเข่าข้างขวาลงบนพื้นดิน ประนมมือ ได้กล่าวกับเราว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระผู้มีพระภาคในอดีตทรงสักการะเคารพ อาศัยธรรมอยู่ พระผู้มีพระภาคในอนาคตจักสักการะเคารพ อาศัยธรรมอยู่ แม้พระผู้มีพระภาคในปัจจุบันก็ของสักการะเคารพ อาศัยธรรมอยู่เกิด ไหว้เรา แล้วทำประทักษิณหายไปในที่นั้น การที่เราทราบการเชื่อเชิญของพรหม และสักการะเคารพ อาศัยธรรมที่เราตรัสรู้แล้วนั้นแลอยู่ นั้นเป็นการสมควรแก่เรา แต่เมื่อสงฆ์ประกอบด้วยความเป็นใหญ่ (ใน ๔ ด้าน คือ (๑) ความรัตติยัญญ (๒) ความไพบุลย์ (๓) พรหมจรรย์ (๔) ความเลิศด้วยลาภ) เราก็มีความเคารพในสงฆ์ (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๑/๓๓)

๒. อรุณเวลสูตร (ขุติย) (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เมื่อแรกตรัสรู้ เราอยู่ที่ต้น
 อชปาลนิโครธ ณ ฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา ตำบลอรุณเวลา พราหมณ์จำนวนมากซึ่งเป็นผู้แก่
 ผู้เฒ่า เข้ามาหาเรา แล้วได้กล่าวว่า พวกข้าพเจ้าได้ทราบมาว่า พระสมณโคดมไม่
 อภิวาท ไม่ลุกรับพวกพราหมณ์ผู้แก่ ผู้เฒ่า ล่วงกาลผ่านวัย หรือไม่เชื่อเชิญให้หนึ่ง การ
 ที่พระโคดมทำเช่นนั้นไม่สมควรเลย เราได้มีความรำพึงว่า บุคคลผู้พูดไม่ถูกเวลา พูด
 ไม่จริง ไม่อิงประโยชน์ ไม่อิงธรรม ไม่อิงวินัย ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ แม้จะเป็น
 คนแก่ มีอายุ ๘๐ ปี ๙๐ ปี หรือ ๑๐๐ ปี ยังไม่นับว่า เป็นเถระ แต่เรียกว่า เป็นคน
 แก่ผู้โง่เขลา ส่วนบุคคลผู้พูดถูกเวลา พูดคำจริง อิงประโยชน์ อิงธรรม อิงวินัย
 ประกอบด้วยประโยชน์ แม้จะเป็นเด็ก เป็นคนหนุ่มรุ่นเยาว์ อยู่ในปฐมวัย ก็นับว่า
 เป็นเถระผู้ฉลาด แล้วตรัสว่า ธรรมที่ทำให้เป็นเถระมี ๔ ประการ คือ ภิภุ (๑) มีศีล
 สำรวมในปาติโมกข์ ประพฤติเคร่งครัดในสิกขาบท (๒) เป็นพหูสูต ทรงสุตะ สัมสมสุ
 ตะ เป็นผู้ได้ฟังมากซึ่งธรรมทั้งหลายแล้วทรงจำไว้ได้ คล่องปากขึ้นใจ แหวงตลอดดี
 ด้วยทิวฎี (๓) เป็นผู้ได้มาน ๔ อันมีในจิตยิ่ง ซึ่งเป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบันตาม
 ความปรารถนาที่ได้โดยไม่ยาก ได้โดยไม่ลำบาก (๔) ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญา
 วิมุตติอันไม่มีอาสวะ (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๒๒/๓๕)

อรุณเวลา, ตำบล : ชื่อตำบลใหญ่แห่งหนึ่ง ในแคว้นมคธ ตั้งอยู่ ณ ลุ่มแม่น้ำเนรัญชรา เป็นภูมิสถานที่
 สงบรื่นรมย์ พระมหาบุรุษทรงเลือกเป็นที่บำเพ็ญเพียร ได้ประทับอยู่ ณ ที่นี้นาน
 ถึง ๖ ปี ทรงบำเพ็ญทุกรกิริยาและเปลี่ยนมาทรงดำเนินในมัชฌิมาปฏิปทาจนได้ตรัส
 รู้อนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณภายใต้ร่มพระศรีมหาโพธิ์ ณ ริมฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา ใน
 ตำบลนี้ ดังคำในมหาบรรพชาว่า พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า เมื่อแรกตรัสรู้ ประทับอยู่ ณ
 ควางตันโพธิพฤกษ์ ใกล้ฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา เขตตำบลอรุณเวลา ครั้งนั้นพระผู้มีพระภาค
 ได้ประทับนั่งโดยบัลลังก์เดียวเสวยวิมุตติสุขอยู่ ณ ควางตันโพธิพฤกษ์เป็นเวลา ๗ วัน
 หรือดังคำในมหาปรินิพานสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สมัยหนึ่ง เมื่อแรกตรัสรู้ เราพักอยู่ที่
 ต้นอชปาลนิโครธใกล้ฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา ที่ตำบลอรุณเวลา แล้วตรัสเรื่องมารแก่พระ
 อานนท์, ในตโปกัมมสูตร ก็กล่าวถึงพระผู้มีพระภาคตรัสถึงมารเข้าเฝ้าเช่นกัน (วิ.ม.
 (ไทย) ๔/๑/๑, ๔/๑๐/๑๖, ๔/๓๒/๔๐, ๔/๓๖/๔๕, ๔/๓๗/๔๗, ๔/๕๔/๖๓, ที.ม.
 (ไทย) ๑๐/๑๗๕/๑๒๓, ๑๐/๓๔๙/๒๗๗, ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๓๗/๑๗๕, ๑๕/๑๓๘/
 ๑๗๖, ๑๕/๑๓๙/๑๗๗)

อรุณเวลา, บ้าน : ชื่อบ้านแห่งหนึ่ง เป็นบ้านที่อยู่ของพระนางอุพพรี ผู้เป็นพระชายาของพระราช
 โอรสของพระเจ้าจูฬินิ แคว้นปัญจาละ ภายหลังพระสวามีสวรรคต ได้ฟังธรรมจาก
 ดาบสแล้ว บวชเป็นดาบสสินี กลับมาตายที่บ้านอรุณเวลา ดังคำว่า พระนางเมื่อเที่ยว
 จากบ้านหนึ่งไปยังบ้านหนึ่ง ไปยังนิคมและราชธานีทั้งหลาย ได้เสด็จสวรรคตที่บ้าน
 อรุณเวลา (ขุ.เปต.(ไทย) ๒๖/๓๘๕/๒๒๘)

อรุณเวลาเสนาณิคม, ตำบล : ชื่อตำบลหนึ่ง แคว้นมคธ เป็นที่พระผู้มีพระภาคเสด็จพบขุฎิล ๓ คนคือ
 อรุณเวลกัสสปะนทีกัสสปะ คยากัสสปะ ซึ่งอาศัยอยู่ที่ตำบลอรุณเวลา ดังคำว่า พระผู้มี
 พระภาคประทับอยู่ ณ ตำบลอรุณเวลาเสนาณิคมตามพระอัยยาศัยได้เสด็จจาริกไปยัง

ตำบลคยาสี่สะ พร้อมด้วยภิกษุหมู่ใหญ่ ราว ๑,๐๐๐ รูป ล้วนเคยเป็นชฎิลทั้งนั้น,ใน ปาสาธิสสูตร โพธิราชกุมารสูตรและ สังคารวสูตรกล่าวถึงภูมิประเทศของตำบลนี้ไว้ ว่า พระผู้มีพระภาคเมื่อเที่ยวจาริกไปในแคว้นมคธโดยลำดับ ได้ไปถึงตำบลอรุเวลา เสนานิคม ได้เห็นภูมิประเทศที่น่ารื่นรมย์ มีราวป่าน่าเพลิดเพลินใจ มีแม่น้ำไหลริน ไม่ขาดสาย มีทำน้ำสะอาดดี น่ารื่นรมย์ มีโคจรคาม อยู่โดยรอบ,ใน ทุติยมารปาสา สสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สัตว์ทั้งหลายผู้มีกิเลสจตุลีนิตาน้อยมีอยู่ย่อมเสื่อม เพราะไม่ได้ฟังธรรม จักมีผู้รู้ธรรม ภิกษุทั้งหลาย แม้เราก็จักไปยังตำบลอรุเวลาเสนา นิคมเพื่อแสดงธรรม (วิ.ม.(ไทย) ๔/๕๔/๖๓, ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๒๗๙/๓๐๓,๑๒/๓๗๓/ ๔๐๙,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๒๙/๓๙๘,๑๓/๔๗๗/๖๐๔)

อรุเวลาอุบาสก : ชื่ออุบาสกคนหนึ่ง เป็นอัครอุปัฏฐากของพระพุทธเจ้านามว่าสุเมธะ ดังคำว่า อรุเวลา อุบาสกและยสวาอุบาสกเป็นอัครอุปัฏฐาก ยโสธราอุบาสิกาและสิริมาอุบาสิกาเป็น อัครอุปัฏฐายิกา (ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๕/๖๔๙)

อุลูกษาดก : ชาดกว่าด้วยนกเค้า มีเนื้อความอธิบายว่า พญาหงส์ทองโพธิสัตว์ได้รับเลือกให้เป็น ราชาชนก โดยก่อนหน้านั้นนกเค้างากำลังจะได้รับเลือกให้เป็นหัวหน้าชนก ในขณะที่กำลัง มีการลงคะแนนอยู่นั้น ถูกกาคัดค้านไม่เห็นด้วยเพราะกาให้เหตุผลว่านกเค้าหน้าไม่ งามไม่ควรเป็นหัวหน้า นกเค้าไม่พอใจจึงแสดงความโกรธไล่จิกตีกาออกจากสถานนั้น ไป กากับนกเค้างจึงเป็นเวรกันมาแต่กาลนั้นจนถึงปัจจุบันนี้ นกทั้งหลายจึงตั้งพญา หงส์ทองโพธิสัตว์เป็นราชาชนก รูปร่างหน้าตาก็เป็นส่วนหนึ่งที่จะแสดงให้คนอื่นเห็น แล้วเกิดความเสื่อมใสพอใจได้ ถ้ารูปร่างงามแต่ขาดสติปัญญา ก็ไม่มีประโยชน์อะไร คนจึงควรพัฒนาปัญญาให้ยิ่งขึ้นไป เพราะรูปร่างเป็นทรัพย์สินของสตรี ส่วนปัญญานั้น เป็นทรัพย์สินของบุรุษ (ขุ.ชา.ติก.(ไทย) ๒๗/๕๘/๑๓๓)

อุสภขันธกุมาร : ชื่อพระกุมารองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นพระโอรสของพระที่ปังกรโพธิสัตว์กับพระนางปทุมมา แห่งกรุงรัมมวดี ดังคำว่า เมืองชื่อว่ารัมมวดี กษัตริย์พระนามว่าสุเทพ เป็นพระชนก พระเทวีพระนามว่าสุเมธาเป็นพระชนนี ของพระศาสดาพระนามว่าที่ปังกร พระชิน เจ้าทรงครองฆราวาสอยู่ ๒๐,๐๐๐ ปี ทรงมีฝูงหงส์ นกกระเรียน นกยูงมากมาย มี ปราสาทที่อุดมอยู่ ๓ หลัง มีนางสนมกำนัล ๓๐๐,๐๐๐ นาง ล้วนประดับประดา สวยงาม พระมเหสีพระนามว่าปทุมมา พระราชโอรสพระนามว่าอุสภขันธกุมาร (ขุ. พุทธ.(ไทย) ๓๓/๒๐/๕๙๔)

อุสภเถรคาถา : ภาษิตของพระอุสภเถระ,คาถาของพระอุสภเถระ มี ๒ เรื่อง แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

๑.อุสภเถรคาถา ภาษิตของพระอุสภเถระ,คาถาของพระอุสภเถระ ท่านพระอุสภ เถระกล่าวว่า พุทธชาติทั้งหลายบนยอดเขาที่ผ่นนครดใหม่ ๆ งอกงามเต็มที่แล้ว ย่อมให้เกิดภาวะที่จิตควรแก่ภาวนาเพิ่มขึ้นแก่ เราผู้ชื่อว่าอุสภะ ซึ่งยังต้องการความ สงัด เห็นความสำคัญในป่า (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๑๑๐/๓๔๓)

๒.อุสภเถรคาถา ภาษิตของพระอุสภเถระ,คาถาของพระอุสภเถระ ท่านพระอุสภ เถระเมื่อจะพยากรณ์พระอรหันต์ จึงได้กล่าวว่า เราฝันว่าได้ห่มจีวรสีไ้เบมะม่วงอ่อน เฉยียงป่า นั่งบนคอช้าง เข้าไปบิณฑบาตยังหมู่บ้าน ลงจากคอช้างแล้ว ได้ความสด

ใจ ครั้งนั้น เรานั้นมีความสว่างได้ความสลดใจ ถึงความสิ้นอาสวะแล้ว (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๑๙๗/๓๖๖)

อสุภนิมิต (ขยับ) : นิมิตคือความไม่งาม หมายถึงอสุภกัมมัฏฐาน ดังในนาคิตสูตรที่พระผู้มีพระภาค ตรัสว่า นาคิตะ ความเป็นของปฏิภูลในอสุภนิมิต ย่อมตั้งอยู่แก่ภิกษุผู้ชวนชวายการ ประกอบตามอสุภนิมิต นี่เป็นผลแห่งการประกอบตามอสุภนิมิตนั้น (อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๓๐/๔๓)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อสุภนิมิต ในที่นี้หมายถึงอสุภกัมมัฏฐาน (อง.ปญจก.อ. (บาลี) ๓/๓๐/๑๓)

อสุภะ, ชื่อ : ๑.ชื่อพระเถระรูปหนึ่ง ผู้เป็นอรหันต์ ดังคำที่ท่านพระอุสภเถระได้กล่าวว่า พุทธชชาติทั้งหลายบนยอดเขาที่ผ่นนครดใหม่ ๆ งอกงามเต็มที่แล้ว ย่อมให้เกิดภาวะ ที่จิตควรแก่ภาวนาเพิ่มขึ้นแก่ เราผู้ชื่อว่าอสุภะ ซึ่งยังต้องการความสงบ เห็น ความสำคัญในป่า (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๑๑๐/๓๔๓)

๒.ชื่อโค เป็นโคจำฝูงของโคจำนวนมากตั้ง ๑๐๐ ตัว ๑,๐๐๐ ตัว ๑๐๐ คอก ๑,๐๐๐ คอก มีสีขา นาคู มีกำลังสามารถนำภาระหนักยิ่งไปได้ ยืนหยัดด้วยเท้าทั้ง ๔ ไม่วั้นไหวต่อเสียงฟ้าร้องตั้ง ๑๐๐ ครั้ง ดังคำว่า ลักษณะโคอสุภะ มีปรากฏในสามัญญ ผลสูตร (ที.สี.(ไทย) ๙/๒๐๖/๗๐)

อสุสทนรก : ชื่อนรกเล็ก ซึ่งเป็นบริวารของมหานรก ดังคำในมารตชขนิยสูตรที่พระผู้มีพระภาค พระนามว่ากุกสันธะ ตรัสว่า ทูสีมารนี้ไม่รู้จักประมาณเลย ก็เล่ห์สามารถเคลื่อนแล้ว จากที่นั่น ได้ไปเกิดในมหานรก พร้อมกับพระกิริยาที่ทรงฆ่าเลื่องลือมาร มหานรก นั้นมี ๓ ชื่อ คือ (๑) ฉฬสสายตนิกรนรก (๒) สังกุสมาहनรก(๓) ปัจจัตต เวทนิยนรก ครั้งนั้น พวกนายนิรยบาลเข้ามาหาเรา(ผู้เป็นทูสีมาร)แล้วบอกว่า เมื่อใดหลาวเหล็กกับหลาวเหล็กมารวมกันที่กลางหทัยของท่าน เมื่อนั้น ท่านจะพึงรู้ว่า เราหม้อยู่ในนรกพันปีแล้ว เรานั้นหมกหม้อยู่ในมหานรกหลายปี หลายร้อยปี หลายพันปี และหมกหม้อยู่ในอสุสทนรกซึ่งเป็นบริวารแห่งมหานรกนั้น เสวย ทุกขเวทนาหนักกว่าก่อนอีกหนึ่งหมื่นปี เรานั้นมีร่างกายเหมือนมนุษย์ มีศีรษะเป็น ปลา,เป็นที่เสวยกรรมของนางเรวตี ดังคำในเรวตีวิมานว่า ยักษ์บริวารของท้าวเวสวัณ ปรารถนาจะจับนางเรวตีโยนลงไปให้อสุสทนรกจึงกล่าวว่าจงลุกขึ้น นางเรวตีผู้แสน จะชั่วช้า มีปกติไม่ให้ท่าน ประตุ(นรก)เปิดแล้วพวกเราจะนำเจ้าไปโยนลงนรกอันเป็น สถานที่ทอดถอนใจของเหล่าสัตว์นรก,ในสังกัจจชาตก มี ๑๖ ขุม ดังคำว่า นรก ๘ ขุมเหล่านี้บัณฑิตกล่าวว่า ก้าวพ้นได้โดยยาก เคลื่อนกล่นไปด้วยเหล่าสัตว์ผู้มีกรรม หยาบช้า แต่ละขุม ๆ มีอสุสทนรก๑๖ขุมเป็นบริวาร (ม.มู.(ไทย) ๑๒/๕๑๒/๕๕๐,ขุ. วิ.(ไทย) ๒๖/๘๖๓/๑๐๑, ขุ.ชา.ปญญาส.(ไทย) ๒๘/๘๔/๔๗,๒๘/๑๓๒/๕๔)

อสุสังกิตสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่ทำให้นารังเกียจ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุประกอบด้วย ธรรม ๕ คือ (๑) มีหญิงแพศยาเป็นโคจร(คือไปมาหาสู่บ่อยๆ) (๒) มีหญิงหม้ายเป็น โคจร (๓) มีสาวเทื้อ(คือสาวแก่) เป็นโคจร (๔) มีบัณฑิต (คือชายที่ผูกตอน

- กะเทย) เป็นโคจร และ(๕) มีภิกษุณีเป็นโคจร ถึงแม้จะเป็นผู้มีอุปการะ (เป็นพระชีนาสพ) (ย่อมเป็นที่รังเกียจสงสัยว่าเป็นภิกษุชู้ (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๐๒/๑๗๖)
- อุสสาวนันทิกา, กัปปิยภุมมิ :** กัปปิยภุมมิที่ทำการประกาศ ได้แก่ กุฎีที่ภิกษุทั้งหลายตกลงกันแต่ต้นว่าจะทำเป็นกัปปิยภุมมิ ในเวลาที่ทำ พอช่วยกันยกเสาหรือตั้งฝาที่แรกก็ร้องประกาศให้รู้กันว่า “กัปปิยภุมมิ กโรม” ๓ หน (แปลว่า “เราทั้งหลายทำกัปปิยภุมมิ”) ดังคำในมหาวรรคที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เรานุญาตกัปปิยภุมมิ ๓ ชนิดคือ ๑. อุสสาวนันทิกา (กัปปิยภุมมิที่ประกาศให้รู้กันแต่เริ่มสร้าง) ๒. โคนิสาทิกา (กัปปิยภุมมิเคลื่อนที่ได้) ๓. คหบดี (เรือนของคหบดีที่เขาถวายให้เป็นกัปปิยภุมมิ),และต่อมাত্রองอนุญาตอีก ๑ ชนิดรวมเป็น ๔ เพิ่มว่า ๔. สัมมติกา(กัปปิยภุมมิที่สงฆ์สมมติ) (วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๕๕/๑๑๙-๑๒๐) ; ดู กัปปิยภุมมิ
- อุสสาหะ :** ความเพียรพยายามยิ่งยวด ดังคำในทุติยสมภาติที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคลผู้ไม่ได้ความสงบแห่งจิตภายในและไม่ได้ความเห็นแจ้งธรรมด้วยปัญญาอันยิ่ง ควรทำความพอใจ ความพยายาม ความอุสสาหะความขะมักเขม้น ความไม่ท้อถอย สติและสัมปชัญญะให้มีประมาณยิ่งเพื่อได้กุศลธรรมเหล่านั้นเกิด (อง.ฉก.ก.(ไทย) ๒๒/๒๐/๔๔๘)
- อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า คำว่า อุสสาหะ หมายถึงความเพียรที่ยิ่งกว่าความเพียรพยายาม(วิริยะ) (อง.จตุกก.อ.(บาลี) ๒/๙๒/๓๖๗)
- อุสสุรภัตตสูตร :** พระสูตรว่าด้วยภัตตรุ่งต้มในเวลาสาย พระผู้มีพระภาคตรัสว่า โทษของตระกูลที่หุงต้มอาหารในเวลาสาย ๕ คือ (๑) ไม่ได้ต้อนรับแขกที่ควรต้อนรับตามเวลา(๒) ไม่ได้เช่นไหว้เวทดาผู้รับปลีกรรมตามเวลา (๓) ไม่ได้ถวายสมณพราหมณ์ผู้ฉันมือเดียว ไม่ฉันตอนกลางคืน งดเว้นการฉันในเวลาวิกาล (๔) ทาส กรรมกรและคนใช้ หลบหน้าทำการงาน(นั่งอยู่เฉย ๆ ไม่ทำงาน เพราะหิว) (๕) อาหารที่บริโภคในเวลาไม่ควร เช่นนั้นไม่มีโอชา แล้วอันสงฆ์ของตระกูลที่หุงต้มอาหารตามเวลา ๕ โดยนัยตรงกันข้าม (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๒๒๘/๓๖๙)
- อุสิริชชะ, ภูเขา :** ภูเขาที่กั้นอาณาเขตของมัชฌิมชนบทด้านเหนือ ดังคำในมหาวรรคว่า ทางทิศอุดรมิภูเขาอุสิริชชะเป็นขอบเขต พื้นเขตนั่นออกไปเป็นปัจฉิมชนบทด้านในเป็นมัชฌิมชนบท (วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๕๙/๓๙)
- อุสุยา :** ความริษยา ดังคำในมหาโควินทสูตรที่สนังกุมารกล่าวไว้ว่าเป็นกลิ่นชั่วร้ายตอนหนึ่งว่า ‘โกธะ (ความโกรธ) โมสวัชชะ (การพุดเท็จ) นิกติ (การโกง) โทพชะ (การประทุษร้ายมิตร) กทริยตา๑(ความตระหนี่) อติมานะ (ความดูหมิ่น) อุสุยา (ความริษยา).สัตว์ผู้ประกอบด้วยกิเลสเหล่านี้ จัดว่าเป็นผู้มีกลิ่นชั่วร้าย ต้องไปอบายปิดพรหมโลกแล้ว (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๒๐/๒๔๘)
- อุสุโลมเปรต :** เปรตร่างมีขนเป็นลูกศรเพศชาย ดังคำในมหาวิงค์และนิทานวรรคว่า อุสุโลมเปรตเพศชาย ลอยในอากาศ (ขน)ลูกศรเหล่านั้นของมันหลุดลอยขึ้นไปแล้วกลับตกลงที่ร่างของมันเองจนมันร้องครวญคราง,พระผู้มีพระภาคตรัสว่าภิกษุทั้งหลายเปรตนั้นเคยเป็นเพศฆาตอยู่ในกรุงราชคฤห์ เพราะผลกรรมนั้น จึงตกนรกหมกไหม้อยู่

หลายร้อยปีหลายพันปี หลายแสนปีแล้วได้มีอัฐภาพเช่นนี้ เพราะเศษกรรมที่ยังเหลือ ,ในอุสุโลมสูตร พระมหาโมคคัลลานเถระกล่าวไว้ว่า ท่าน เมื่อกระผมลงจาก ภูเขาศิขณภูฏ ได้เห็นอุสุโลมเปรต(เปรตร่างมีขนเป็นลูกศร)เพศชาย ลอยขึ้นสู่กลาง อากาศ (ขน)ลูกศรเหล่านั้นของมันหลุดลอยขึ้นไปแล้วกลับตกลงมาที่ร่างของมันเอง จนมันร้องครวญคราง ฯลฯ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เปรตนั้นเคยเป็น เพชฌฆาตในกรุงราชคฤห์ ฯลฯ (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๒๒๙/๒๒๘, ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๒๐๘/ ๓๐๖,๑๖/๒๑๖/๓๑๐)

อุสุโลมสูตร : พระสูตรว่าด้วยเปรตร่างมีขนเป็นลูกศรเพศชาย พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเวฬุวัน ได้ทรงแสดงบุพกรรมของเปรตร่างมีขนนลูกศรเพศชายว่า เปรตตนนี้ เคยเป็นเพชฌฆาต (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๒๐๘/๓๐๖)

อุหนนรก : ชื่อนรกเล็กในมหานรก ดังคำในโกกาลิกสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสอุปมาปทุมนรกให้ ภิกษุรูปหนึ่งฟังว่า ภิกษุ หนึ่งเกี่ยวนมเมล็ดงาของชาวโกศลมีอัตรา ๒๐ ขารี ล่วงไป แล้ว ๑๐๐,๐๐๐ ปี บุรุษจึงนำเมล็ดงาออกจากเกี่ยวนั้นหนึ่งเมล็ด เมล็ดงาหนึ่ง เกี่ยวของชาวโกศลซึ่งมีอัตรา ๒๐ ขารีนั้นจะพึงหมดไปโดยทำนองนี้เร็วกว่า แต่ว่า ๑ อัพพนรก หาดหมดไปไม่ ๒๐ อัพพนรก เป็น ๑ นิรพพนรก ๒๐ นิรพพนรก เป็น ๑ อพัพพนรก ๒๐ อพัพพนรก เป็น ๑ อุหนนรก ๒๐ อุหนนรก เป็น ๑ อัญญนรก ... (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๘๑/๒๕๑,อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๘๙/๒๐๓)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า อัพพนรก นิรพพนรก อพัพพนรก อุหนนรก อัญญนรก กุมุทนรก โสคันธิกนรก อุปปลนรก ปุณชริกนรก ปทุมนรก ทั้งหมดนี้อยู่ในอเวจี มหานรก เป็นนรกเล็กอยู่ในนรกใหญ่ ไม่มีภูมิเป็นของตนเอง แต่เป็นที่ซึ่งสัตว์จะต้อง รับประทาน (อง. ทสก. อ. (บาลี) ๓/๘๙/๓๖๖)

อุฬารวิมาน : วิมานอันโอฬาร เป็นวิมานทองคำที่เกิดขึ้น แก่หญิงสะใภ้ผู้มีศรัทธาชาวกรุงราชคฤห์ เพราะได้ถวายขนมเบื้องแด่ท่านพระมหาโมคคัลลานเถระขณะเที่ยวบิณฑบาตมาถึง เรือนตนก่อนถูกแม่ผู้ไม่มีศรัทธาตีด้วยสาธกจนเสียชีวิตและไปเกิดในสวรรค์ชั้น ดาวดึงส์ (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๒๘๖/๔๖)

อุพกะ, แคว้น : ชื่อแคว้นแห่งหนึ่ง เป็นที่ตั้งของเมืองมาหิสสตี ที่ศิษย์พราหมณ์พาวรีเดินทางผ่าน มี กล่าวไว้ในวัดฤคฤา ดังคำว่า ศิษย์พราหมณ์พาวรีทุกคนเกล้าชฎาและครองหนังเสือ อภิวัตพราหมณ์พาวรีและทำประทักษิณแล้ว ต่างออกเดินทาง มุ่งหน้าไปทางทิศ อุดร สู่สถานเป็นที่ตั้งแคว้นอุพกะเมืองมาหิสสตี ในกาลนั้น (ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๑๐๑๘/ ๗๔๑)

อุณคณจรณะ, อุเน คณ จรณ:การประพุดิในขณะสงฆ์อันพร้อม การประพุดิ (วัตร) ในขณะอัน พร้อม คือ ประพุดิในถิ่น เช่นอวาส ที่มีปกติตตภิกษุไม่ครบองค์สงฆ์คือไม่ถึง ๔ รูป แต่ที่นิยมปฏิบัติกันมาไม่ต่ำกว่า ๕ รูป; เป็นเหตุอย่างหนึ่งของรัตติเขตแห่งมานัต,เป็น ข้อ ๔ ในรัตติเขตของภิกษุผู้ประพุดิมานัตมี ๔ อย่าง คือ ๑. สหวาสะ(การอยู่ ร่วมกัน) ๒.วิปวาสะ(การอยู่ปราศจาก) ๓. อนาโรจนา(การไม่บอก) ๔.อุณคณ

จรรยา(การประพฤติในคณะสงฆ์อันพร้อม) (วิ.จ. (ไทย) ๖/๘๓/๑๖๔,๖/๙๒/๑๘๕, วิ.จ. (ไทย) ๘/๓๒๔/๔๕๕) ; ดู *รัตติเขต*

อุรุ : ขาอ่อน, โคนขา (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์)

อุมิภยสูตร : พระสูตรว่าด้วยภัยจากคลื่น พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภัยที่คนลงไปในน้ำพึงประสบ ๔ คือ (๑) อุมิภย ภัยจากคลื่น (๒) กุมภิลภย ภัยจากจระเข้ (๓) อาวิฏฐภย ภัยจากน้ำวน (๔) สุกกาภย ภัยจากปลาร้าย แล้วทรงแสดงเปรียบเทียบภัย ๔ อย่างนี้กับภัยที่กุลบุตร ผู้มีศรัทธาออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตพึงประสบ ๔ อย่าง คือ (๑) อุมิภย คือผู้มีศรัทธาออกบวช คิดว่า เราถูกชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาสครอบงำ ตกอยู่ในกองทุกข์ มีทุกข์ประดังเข้ามา ไฉนหนอ การทำกองทุกข์ทั้งหมดนี้ให้สิ้นสุดจะพึงปรากฏ ถูกเพื่อนพรหมจารีตักเตือนพร่ำสอนเกี่ยวกับเรื่องกิริยามารยาทและการนุ่งห่ม เธอชุ่นเคืองไม่พอใจ โกรธและคับแค้นใจ อดทนต่อการว่ากล่าวตักเตือนไม่ได้ จึงบอกคีนสิกขา (๒) กุมภิลภย คือคนผู้มีศรัทธาออกบวช คิดว่า เราถูกชาติ ชรา จนถึงอุปายาสครอบงำ ... ถูกเพื่อนพรหมจารีตักเตือนพร่ำสอนเกี่ยวกับการบริโภค ขบฉันว่า สิ่งนี้ฉันได้ในเวลา สิ่งนี้ฉันไม่ได้ในเวลา เธอชุ่นเคืองไม่พอใจ เป็นคนเห็นแก่ปากท้อง อดทนต่อความหิวกระหายไม่ได้ จึงบอกคีนสิกขา (๓) อาวิฏฐภย คือคนผู้มีศรัทธาออกบวช คิดว่า เราถูกชาติ ชรา จนถึงอุปายาสครอบงำ ... ในเวลาออกบิณฑบาตในหมู่บ้านหรือตำบลไม่รักษากาย วาจา ใจ มีสติไม่ตั้งมั่น ไม่สำรวมอินทรีย์ เห็นคบคิดหรือบุตรคบคิดในหมู่บ้าน หรือตำบลนั้น ผู้เฝ้าอิม พรั่งพร้อม บำเรอตนอยู่ด้วยกามคุณ ๕ จึงคิดที่จะลาสิกขาไปใช้ชีวิตเหมือนคบคิดหรือบุตรคบคิดเช่นนั้น แล้วได้บอกคีนสิกขา (๔) สุกกาภย คือผู้มีศรัทธาออกบวช คิดว่า เราถูกชาติ ชรา จนถึงอุปายาสครอบงำ ... ในเวลาออกบิณฑบาตในหมู่บ้านหรือตำบล ไม่รักษากาย วาจา ใจ มีสติไม่ตั้งมั่น ไม่สำรวมอินทรีย์ เห็นมาตุคามในหมู่บ้านหรือตำบลนั้น นุ่งห่มไม่เรียบร้อย จึงทำให้ราคะรบกวนจิต มีจิตฟุ้งซ่านเพราะราคะ แล้วบอกคีนสิกขา จากนั้น พระองค์ตรัสว่า อุมิภยเป็นชื่อเรียกความโกรธและความคับแค้นใจ กุมภิลภย เป็นชื่อเรียกความเป็นคนเห็นแก่ปากท้อง อาวิฏฐภย เป็นชื่อเรียกกามคุณ ๕ และสุกกาภยเป็นชื่อเรียกมาตุคาม (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๒๒/๑๘๔)

อุมิภย : ภัยจากคลื่น, คำว่า อุมิภย นี้เป็นชื่อเรียกความโกรธและความคับแค้นใจ เป็น ๑ ในภัย ๔ คือ ๑. อุมิภย (ภัยจากคลื่น) ๒. กุมภิลภย (ภัยจากจระเข้) ๓. อาวิฏฐภย (ภัยจากน้ำวน) ๔. สุกกาภย (ภัยจากปลาร้าย), ในจตุตมสูตร และอุมิภยสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสอธิบายว่า กุลบุตรบางคนในโลกนี้ มีศรัทธาออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตคิดว่า 'เราถูกชาติ(ความเกิด)ชรา(ความแก่) มรณะ(ความตาย) โสกะ(ความเศร้าโศก) ปริเทวะ(ความคร่ำครวญ) ทุกข์(ความทุกข์กาย) โทมนัส(ความทุกข์ใจ) อุปายาส(ความคับแค้นใจ) ครอบงำ ตกอยู่ในกองทุกข์ มีทุกข์ประดังเข้ามา ไฉนหนอ การทำกองทุกข์ทั้งหมดนี้ให้สิ้นสุด จะพึงปรากฏ เพื่อนพรหมจารีตักเตือนพร่ำสอนเธอผู้บวชแล้วนั้นว่า 'เธอพึงก้าวไปอย่างนี้ พึงลอยกลับอย่างนี้ พึงแลดูอย่างนี้พึงเหลียวดู

อย่างนี้ ฟังดูเข้าอย่างนี้ ฟังเหยียดออกอย่างนี้ ฟังครองสังฆาฏิ บาตรและจีวรอย่างนี้’ เธอคิดอย่างนี้ว่า ‘เมื่อก่อน เราเป็นคฤหัสถ์มีแต่ตักเตือนพร้าสอนผู้อื่น ก็ภิกษุเหล่านี้ มีอายุคร่าวลูกคร่าวหลานของเรา ยังจะมาตักเตือนพร้าสอนเรา’ เธอจึงบอก คีนสิกขากลับมาเป็นคฤหัสถ์ นี้เรียกว่าภิกษุผู้กลัวอุมิภัย บอกคีนสิกขากลับมาเป็นคฤหัสถ์ คำว่า อุมิภัย นี้เป็นชื่อเรียกความโกรธและความคับแค้นใจ นี้เรียกว่าอุมิภัย (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๖๒/๑๘๒,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๒๒/๑๘๔,ช.ม.(ไทย) ๒๙/๑๕๘/๔๔๓)

เอกจัมปกปุပ္พียเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระเอกจัมปกปุပ္พียเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติที่ปีที่ ๓๑ ท่านได้นำดอกจำปาไปบูชาพระพุทธเจ้า เพราะผลแห่งการบูชา นั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตต์ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ช.อป.(ไทย) ๓๒/๒๗/๕๔๗)

เอกจาริยเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระเอกจาริยเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติที่ปีที่ ๑๐๐,๐๐๐ ท่านเกิดเป็นเทวดาได้นำดอกมณฑารพไปบูชาพระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ ผู้ใกล้จะปรินิพพาน เพราะผลแห่งการบูชา นั้น ท่านไม่ไปสู่อุบัติเลย ในปีที่ ๖๐,๐๐๐ ท่านได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้มี พลาณภาพมากถึง ๑๖ ชาติ ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตต์ พร้อมด้วยคุณวิเศษ(ช.อป.(ไทย) ๓๒/๕๑/๓๕๕)

เอกจินติกเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระเอกจินติกเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติที่ปีที่ ๑๐๐,๐๐๐ ท่านเกิดเป็นเทวดาขณะใกล้จะจุติได้ทำใจให้เลื่อมใสในพระพุทธเจ้า พระนามว่าปทุมุตตระ เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านจุติแล้วอุบัติขึ้นในเทวโลกนั้นอีก ท่านไม่ไปสู่อุบัติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตต์ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ช.อป.(ไทย) ๓๒/๓๔/๓๕๒)

เอกจินติตะ, พระเจ้าจักรพรรดิ: ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของสุมังคลเถระ ดังคำในสุมังคลเถราปทานที่ท่านพระเถระกล่าวถึงอดีตชาติตอนหนึ่งว่า ข้าพเจ้าผู้มีวัตรดีงามกำหนดแล้ว นั่งลง ทำความร่าเริง เข้าไปบำรุงพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้ว จึงได้ไปเกิดยังสวรรค์ชั้นดุสิต ในปีที่ ๑๑๖ นับจากกันไป ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๑๘ ชาติ พระนามว่าเอกจินติตะ สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ มีพลาณภาพมาก (ช.อป.(ไทย) ๓๒/๑๘/๒๖๓)

เอกฉัตติยเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระเอกฉัตติยเถระ มี ๒ องค์ แต่เป็นคนละองค์กัน คือ

๑.เอกฉัตติยเถราปทาน มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติที่ปีที่ ๑๑๘ ท่านได้ยื่นมือเสวตฉัตรกางกั้นถวายพระพุทธเจ้าพระนามว่าอัสสสี เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านได้เสวยมนุษย์สมบัติและสวรรค์สมบัติหลายพันชาติ ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุวิชชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ช.อป.(ไทย) ๓๓/๓๒/๖)

๒.เอกฉัตติยเถราปทาน มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติที่ปีที่ ๑๐๐,๐๐๐ ท่านได้กั้นร่มถวายพระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านได้เสวยมนุษย์สมบัติและสวรรค์สมบัติหลายแสนชาติ ไม่เคยไปเกิดใน

ทุกติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุนิชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๓๓/๙๗)

เอกฉันท : มีความพอใจอย่างเดียวกัน,เห็นเป็นอย่างเดียวกันหมด ดังคำในมโหสถชาดกตอนหนึ่งว่า (พระเจ้าวิเทหะได้สดับดังนั้น ไม่ทรงยินดี ไม่ทรงคัดค้าน เริ่มตั้งคำถามขึ้นเองว่า) มนต์บพนี้เห็นได้ยากแน่นอน มโหสถผู้มีความเพียรได้เห็นประโยชน์อันบริสุทธิ จริงอย่างนั้น ภายของเราก้ยังหวั่นๆอยู่ใครเล่าจักทิ้งแคว้นของตนไปสู่เงื้อมมือของผู้อื่น (พระเจ้าวิเทหะตรัสถามมโหสถบัณฑิตโพธิสัตว์ว่า) มติของเราทั้ง ๖ คนผู้เป็นบัณฑิต มีปัญญาอดเยี่ยม เป็นเอกฉันทเสมอกัน มโหสถ แม้เธอก้จงลงมติว่า ควรไปหรือไม่ควรไป หรือควรยับยั้งอยู่ที่นี้ (ขุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๖๐๓/๒๗๖)

เอกโตบัญญัติ : บัญญัติเฉพาะสงฆ์ฝ่ายเดียว หมายถึงสิกขาบทที่ทรงบัญญัติเฉพาะภิกษุสงฆ์ หรือสิกขาบทที่ทรงบัญญัติเฉพาะภิกษุณีสงฆ์ ดังคำในปริวารว่า คำถาม - คำตอบสถานที่บัญญัติเป็นต้นในปาราชิกกัณฑ์ พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ผู้ทรงรู้ ทรงเห็นทรงบัญญัติปาราชิกสิกขาบทที่ ๑ ณ ที่ไหน ทรงปรารถนาใคร เพราะเรื่องอะไร ในปาราชิกสิกขาบทที่ ๑ นั้นมีพระบัญญัติ พระอนุบัญญัติ อนุปบันบัญญัติสหพัตบัญญัติ ปเทสบัญญัติ สาธารณบัญญัติ อสาธารณบัญญัติ เอกโตบัญญัติ อุกโตบัญญัติอยู่หรือ (วิ.ป.(ไทย) ๘/๑/๑,๘/๓/๙,๘/๘/๑๐,๘/๒๑/๒๑,๘/๒๒/๒๓)

เอกถัมภิกเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระเอกถัมภิกเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกัปที่ ๙๔ ท่านเกิดเป็นอุบาสกผู้หนึ่งในศาสนาของพระพุทธเจ้าพระนามว่าสิทธัตถะ ท่านได้ถวายเสาดันหนึ่งเพื่อร่วมสร้างศาลาโรงฉันถวายแด่พระพุทธเจ้า เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่รู้จักทุกติเลย ท่านเวียนเกิดเวียนตายอยู่ในเทวดาและมนุษย์เป็นอันมาก ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุนิชาพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๓/๑๐๔)

เอกที่ปิวิมาน : วิมานที่เกิดขึ้นเพราะจุดประทีปดวงเดียวแก่เทพบุตร ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ดังคำในเอกที่ปิยเถราปทาน ที่พระเถระกล่าวไว้ว่า เมื่อพระสุตพระนามว่าสิทธัตถะ ผู้ทรงเป็นผู้นำสัตว์โลก ปรีนิพพานแล้ว ข้าพเจ้าได้ตามประทีปให้ลูกโพล่งไว้ใกล้จิตกาธาน ประทีปของข้าพเจ้าลูกโพล่งอยู่จนถึงเวลาดวงอาทิตย์อุทัย ด้วยกรรมที่ข้าพเจ้าได้ทำไว้ดีนั้นและด้วยเจตนาที่ตั้งไว้มั่น ข้าพเจ้าละกายมนุษย์แล้ว จึงได้ไปเกิดยังสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์นั้นวิมานที่บุญกรรมได้ทำไว้เป็นอย่างดีเพื่อข้าพเจ้า เรียกกันว่าเอกที่ปิวิมาน มีประทีป ๑๐๐,๐๐๐ ดวง ส่องสว่างอยู่ในวิมานของข้าพเจ้า (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๒๘/๒๐)

เอกที่ปิยเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระเอกที่ปิยเถระ มี ๒ องค์ แต่เป็นคนละองค์กัน คือ

๑.เอกที่ปิยเถราปทาน มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่าในอดีตชาติกัปที่ ๑๐๐,๐๐๐ ท่านได้ถวายดวงประทีปบูชาต้นไม้สถานที่ตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ เพราะผลแห่งการบูชา นั้น ท่านไม่รู้จักทุกติเลย ในกัปที่ ๑๖,๐๐๐ ท่านได้เกิด

เป็นพระเจ้าจักรพรรดิถึง ๔ ชาติ ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุประอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ(ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๐/๓๔๓)

๒.เอกทปิยเถราปทาน มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๙๔ ท่านได้จุดประทีปที่จิตกาธานของพระพุทธเจ้าพระนามว่า สิทธัตถะ เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านได้เสวยมนุษย์สมบัติและสวรรค์สมบัติหลายร้อยชาติ ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุนิชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๒๔/๑๙)

เอกทุสสทายกเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระเอกทุสสทายกเถระ มี ๒ องค์ แต่เป็นคนละองค์กัน คือ

๑.เอกทุสสทายกเถราปทาน มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๑๐๐,๐๐๐ ท่านเป็นคนเกี่ยวหญ้าขาย มีศรัทธาได้นำผ้าสาฎกผืนหนึ่งไปถวายพระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านไม่ไปสู่ทุคติเลย ในกับที่ ๓๖ ท่านได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้มีพละนาภาพ มากถึง ๓๓ ชาติ ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุประอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๙/๕๐๓)

๒.เอกทุสสทายกเถราปทาน มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๑๐๐,๐๐๐ ท่านได้ถวายผ้าสาฎกแด่พระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านไม่รู้จักทุคติเลย ได้เสวยมนุษย์สมบัติและสวรรค์สมบัติหลายแสนชาติ ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุนิชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๕/๓๓)

เอกธัมมสวณียเถรคาถา : ภาษิตของพระเอกธรรมสวณียเถระ,คาถาของพระเอกธรรมสวณียเถระ ท่านพระเอกธรรมสวณียเถระกล่าวว่า เราเผากิเลสทั้งหลายแล้ว เราถอนภพทั้งปวงได้แล้ว การเวียนว่ายตายเกิดสิ้นไปแล้ว บัดนี้ ไม่มีการเกิดอีก (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๖๗/๓๒๗)

เอกธัมมสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมอันเป็นเอก มี ๒ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

๑.เอกธัมมสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เราไม่ทรงเห็นธรรมอื่นใด แม้อย่างหนึ่งที่จะทำให้ละธรรมที่เกื้อกูลแก่สังโยชน์ได้ เหมือนโพชฌงค์ ๗ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๒๑๐/๑๔๑)

๒.เอกธัมมสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า อานาปานสติเป็นธรรมอันเป็นเอก ภิกษุผู้เจริญอานาปานสติเพียงอย่างเดียว ก็ย่อมได้ผลานิสงส์มาก แล้วตรัสวิธีเจริญอานาปานสติ ๑๖ ชั้น มีการกำหนดว่า เมื่อหายใจเข้า-ออกยาวก็รู้ชัดว่าหายใจเข้าออกยาวเป็นต้น (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๙๗๗/๔๕๓)

เอกธัมมัสสวณียเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระเอกธัมมสวณียเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๑๐๐,๐๐๐ ท่านได้ฟังพระธรรมเทศนาครั้งเดียวจากพระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านได้เสวยมนุษย์สมบัติและสวรรค์สมบัติหลายแสนชาติ ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุนิชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๘๘/๔๔)

เอกธิตุสูตร : พระสูตรว่าด้วยธิดาคนเดียว พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ลากสักการะและความสรรเสริญเป็นสิ่งทารุณเป็นต้น ถ้าอุบาสิกามีศรัทธาเมื่อจะวิงวอนธิดาผู้น่ารักคนเดียวของตนอย่างถูกต้องก็ต้องวิงวอนว่า ขอเจ้าจงทำตัวเหมือนนางชุชชุตตราอุบาสิกาและนางนันทมารดา ถ้าออกบวชก็จงทำตัวเหมือนพระเขมาเถรีและพระอุบลวรรณาเถรี เพราะท่านเหล่านั้นเป็นผู้วัดได้ช่างได้ และอย่าให้ลากสักการะและความสรรเสริญครอบงำเจ้าเลย (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๗๓/๒๗๘)

เอกนาลา, หมู่บ้าน : ชื่อหมู่บ้านพราหมณ์แห่งหนึ่ง ทักษิณาคีรีชนบท แคว้นมคธ เป็นที่พระผู้มีพระภาคเสด็จไปแสดงธรรมโปรดกสิการทวาชพราหมณ์ จนได้บรรลुरुธรรม แสดงตนเป็นอุบาสกผู้ถึงสรณะ ตั้งแต่นั้นเป็นต้นไปจนตลอดชีวิต ดังคำที่ พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ หมู่บ้านพราหมณ์ชื่อเอกนาลา ทักษิณาคีรีชนบท แคว้นมคธ สมัยนั้นกสิการทวาชพราหมณ์ประกอบไถจำนวน ๕๐๐ ในฤดูหว่านข้าว (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๕๐/๑๕๑,๑๕/๑๕๗/๒๘๓)

เอกบุณทริก, อาราม : ชื่ออารามหนึ่งของ ปริพาชกชื่อวัจฉโคตร กรุงเวสาลี เป็นที่พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จหา ปริพาชกชื่อวัจฉโคตร ณ อารามและได้สนทนาธรรม ดังคำในจุฬวัจฉโคตตสูตรว่าพระผู้มีพระภาคเสด็จเข้าไปหาวัจฉโคตรปริพาชกถึงอารามของปริพาชกชื่อเอกบุณทริก ประทับนั่งบนพุทธอาสน์ที่ปูลาดไว้แล้ว แม้วัจฉโคตรปริพาชกก็เลือกนั่ง ณ ที่สมควรที่ใดที่หนึ่งซึ่งต่ำกว่า (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๘๕/๒๑๕)

เอกบุรุษ : บุรุษผู้เป็นเอกบุคคผล หมายถึงพระผู้มีพระภาค ดังคำในสาริปุตตสูตรที่พระสาริปุตตรกล่าวไว้ว่า พระผู้มีพระภาคผู้มีพระจักขุยอมปรากฏแก่ชาวโลกพร้อมทั้งเทวโลกทรงกำจัดความมืดทั้งปวงทรงเป็นเอกบุรุษ บรรลุความยินดีแล้ว,ในมหานิทเทศ พระสาริปุตตรอธิบายความหมายของเอกบุรุษไว้ว่า คำว่า ทรงเป็นเอกบุรุษ บรรลุความยินดีแล้ว อธิบายว่า พระผู้มีพระภาค ชื่อว่าทรงเป็นเอกบุรุษ เพราะส่วนแห่งการบรรพชา ชื่อว่าทรงเป็นเอกบุรุษ เพราะอธิบายว่า ไม่มีเพื่อน ชื่อว่าทรงเป็นเอกบุรุษ เพราะอธิบายว่า ทรงละตัณหาได้ ทรงปราศจากราคะโดยสิ้นเชิง จึงชื่อว่าทรงเป็นเอกบุรุษ ทรงปราศจากโทสะโดยสิ้นเชิง จึงชื่อว่าทรงเป็นเอกบุรุษ ทรงปราศจากโมหะโดยสิ้นเชิง จึงชื่อว่าทรงเป็นเอกบุรุษ ทรงปราศจากกิเลสโดยสิ้นเชิง จึงชื่อว่าทรงเป็นเอกบุรุษ เสด็จถึงทางสายเอกแล้วจึงชื่อว่าทรงเป็นเอกบุรุษ ตรัสรู้อนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณจึงชื่อว่าทรงเป็นเอกบุรุษ,และอธิบายความหมายแต่ละข้อ เช่น พระผู้มีพระภาค ชื่อว่าทรงเป็นเอกบุรุษ เพราะส่วนแห่งการบรรพชา เป็นอย่างไร คือ พระผู้มีพระภาค ยังทรงหนุ่มแน่น มีพระเกศาดำสนิทดี เพียบพร้อมด้วยความหนุ่มฉกรรจ์ ในปฐมวัย เมื่อพระชนกและพระชนนี มีน้ำพระเนตรนองพระพักตร์กรรแสงรำไห้ ไม่ปรารถนา(ให้ทรงผนวช) ทรงละหมู่พระญาติ ทรงตัดความกังวลด้วยพระยศ ความกังวลด้วยพระโอรสและพระมเหสี ความกังวลด้วยพระญาติ ความกังวลด้วยพระสหายและอำมาตย์(และ)ความกังวลด้วยการสั่งสมทุกอย่าง ทรงปลงพระเกศาและพระมัสสุ ทรงครองผ้ากาสาวะ เสด็จออกผนวชจากพระราชวัง

เป็นบรรพชิต ทรงเข้าถึงความเป็นผู้ไม่มีกังวล เสด็จเที่ยวไป ประทับอยู่ทรงเปลี่ยนอิริยาบถ ทรงเป็นไป ทรงรักษาพระชนมชีพ ทรงดำเนินไป ทรงยังชีวิตให้ดำเนินไปตามลำพังพระองค์เดียว พระผู้มีพระภาค ชื่อว่าทรงเป็นเอกบุรุษ เพราะส่วนแห่งการบรรพชา เป็นอย่างนี้ (ขุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๙๖๓/๗๓๐, ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๙๑/๕๔๗,๓๐/๑๐๗/๓๖๒)

เอกปทชาตก : ชาตกว่าด้วยเหตุอย่างเดียวทำให้บรรลุประโยชน์ได้หลายอย่าง มีเนื้อความอธิบายว่า เศรษฐีโพธิสัตว์ชาวกรุงพาราณสี ถูกบุตรชายถามถึงเหตุที่บุคคลทำเพียงอย่างเดียว แต่ได้ประโยชน์หลายอย่างว่ามีอยู่หรือไม่ ท่านจึงสอนบุตรชายว่าให้มีความขยันเพียงอย่างเดียว ก็สามารถบรรลุประโยชน์หลายอย่างได้ แต่คนขยันนั้นต้องเป็นคนดีมีศีล และธรรมคือความอดทนกำกับด้วยก็จะประสบความสำเร็จในชีวิตได้ สามารถทำให้มิตรสหายมีความสุข และสามารถทำศรัทธาให้อยู่เป็นทุกข์ได้ คนขยันถ้าไม่มีศีลธรรมกำกับอาจทำความผิดได้มาก (ขุ.ชา.ทุก.(ไทย) ๒๗/๑๗๕/๑๑๒)

เอกปทุมิมิเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระเอกปทุมิมิเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติที่ปีที่ ๑๐๐,๐๐๐ ท่านเกิดเป็นพญาหงส์ ได้คาบดอกบัวไปบูชาพระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ เพราะผลแห่งการบูชานั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุประโยชน์พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑/๕๒๑)

เอกปณณชาตก : ชาตกว่าด้วยต้นไม้มีด้านละใบ มีเนื้อความอธิบายว่า ฤาษีโพธิสัตว์สอนพระราชกุมารผู้โหดร้ายที่พระราชานามากฝากให้ช่วยหาวิธีสอนให้ ด้วยการอุปมาด้วยหน่อสะเดา โดยทรงนำพระราชกุมารเที่ยวไปในพระราชอุทยาน เห็นหน่อสะเดาขึ้นใหม่ยังมีเพียงข้างละใบ จึงให้พระราชกุมารถอนขึ้นมาเคี้ยวดู พอใบสะเดาถูกกลืนเท่านั้นก็เกิดความขม พระราชกุมารจึงถ่มทิ้งทันที พร้อมกับตรัสว่า ต้นไม้นี้เปรียบเหมือนยาพิษที่ร้ายแรงตั้งแต่ยังเล็กทีเดียว ถ้าเติบโตใหญ่คงจะฆ่ามนุษย์เป็นอันมาก ว่าแล้วก็ถอนหน่อสะเดาขยี้ทิ้ง พลังตรัสว่า ต้นไม้นี้มีด้านละใบ สูงจากพื้นดินยังไม่ถึง ๔ นิ้ว แต่มีรสขมเช่นกับยาพิษ โตขึ้นจะเป็นเช่นไรหนอ พระโพธิสัตว์ได้โอกาสถือเอาคำของเธอมากล่าวสอนว่า พระองค์ไม่พอใจต้นสะเดาถอนขยี้ทิ้งเสีย ฉันทใด ประชาชนก็คงจะทำลายพระองค์ผู้เป็นคนโหดร้ายตั้งแต่เด็ก ฉันทนั้น ต่อไปก็คงไม่มอบราชสมบัติให้ เพราะกลัวความต่อโหดร้าย ทำให้พระกุมารได้สติละพยศ หมดมานะ แล้วตั้งตนอยู่ในความดีแต่นั้นมา คนดุร้ายไม่เป็นที่ปรารถนาของใครแม้แต่มารดาบิดา อนึ่งการสอนโดยการมีอุปการณเป็นเครื่องช่วยทำให้เข้าใจง่ายแก่ผู้เรียนเพราะผู้เรียนได้ประสพการณ์ตรง (ขุ.ชา.เอกก.(ไทย) ๒๗/๑๔๙/๖๐)

เอกปัตตทายกเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระเอกปัตตทายกเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติที่ปีที่ ๙๑ ท่านได้ถวายบาตรดินลูกหนึ่งแด่พระพุทธเจ้าพระนามว่าวิปัสสี เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุประโยชน์ ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๓๙/๑๘๙)

เอกปณทปาตทายิกาเถรียาปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระเอกปณทปาตทายิกาเถรี มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติที่ปีที่ ๙๑ ท่านได้ถวายอาหารบิณฑบาตแก่ภิกษุ

รูปหนึ่งเพียงครั้งเดียว เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย เวียนเกิดเวียนตาย อยู่ในเทวดาและมนุษย์เท่านั้น ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุวิชชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๔๖/๓๗๓)

เอกปุตตกสูตร : พระสูตรว่าด้วยบุตรคนเดียว มี ๒ สูตร แปลความหมายสูตรและเนื้อหาต่างกัน คือ

๑.เอกปุตตกสูตร พระสูตรว่าด้วยบุตรคนเดียว พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ลากสักการะและความสรรเสริญเป็นสิ่ง ทารุณเป็นต้น ถ้าอุบาสิกามีศรัทธาเมื่อจะวิงวอนบุตรผู้น่ารักคนเดียวของตนอย่าง ถูกต้องก็ต้องวิงวอนว่า ขอเจ้าจงทำตัวเหมือนจิตตคหบดีและหัตถกอาฬวกอุบาสก ถ้าออกบวชก็จงทำตัวเหมือนพระสารีบุตรและพระมหาโมคคัลลานะ เพราะท่าน เหล่านี้เป็นผู้วัดได้ซึ่งได้และอย่าให้ลากสักการะและความสรรเสริญครอบงำเจ้าเลย (ส.นิ.(ไทย)๑๖/๑๗๒/๒๗๗)

๒.เอกปุตตกสูตร พระสูตรว่าด้วยอุบาสกมีบุตรน้อยคนเดียว พระผู้มีพระภาคทรง บรรณอุบาสกคนหนึ่งผู้เศร้าโศกเพราะการเสียชีวิตของลูกน้อย ทรงเปล่งอุทานแสดง ว่าอวิชาเป็นเหตุให้ยึดติดในสิ่งเป็นที่รัก ก่อให้เกิดผลคือความเศร้าโศก ทุกข์ โทมนัส แต่ผู้ไม่ประมาทย่อมถอนอวิชาเสียได้ (ขุ.อุ.(ไทย) ๒๕/๑๗/๑๙๘)

เอกบุปผียเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระเอกบุปผียเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ ว่า ในอดีตชาติกัปที่ ๙๑ ท่านเกิดเป็นปีศาจอยู่ที่ประตูกรุงพันธุมดี เห็นพระพุทธเจ้า พระนามว่าวิปัสสี เสด็จผ่านมา จึงนำดอกไม้ไปบูชา เพราะผลแห่งการบูชาท่าน ท่าน ไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๖/๔๔๕)

เอกมุสสิตะ, พระเจ้าจักรพรรดิ :ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระสังกัสญญ กเถระ ดังคำในสังกัสญญกเถราปทาน ที่พระเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนสรุปความ ได้ว่า พระผู้มีพระภาคพระนามว่าเวสสภู มีหมู่ภิกษุแวดล้อม ทรงแสดงอริยสังขย มหาชนให้สงบเย็น ข้าพเจ้าถึงความเป็นคนน่าสงสารอย่างยิ่ง ได้ไปสู่วัดประชุม นั่งฟัง ธรรมของพระศาสดา ข้าพเจ้าครั้งฟังธรรมของพระศาสดานั้นแล้ว (ตายแล้ว)ได้ไป เกิดยังเทวโลก เพราะผลแห่งสังกัสญญา(การได้ความทรงจำในสังกัส) ในกัปที่ ๒๖ นับจากกัปนี้ไป ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่ง มีพระนามว่าเอกมุสสิตะ ทรงเป็น ใหญ่ในหมู่ชน มีพละทานมาก (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๕/๓๘๑)

เอกพีซี : ผู้มีพีชคืออัทธภาพอันเดียว หมายถึง พระโสดาบันซึ่งจะเกิดอีกครั้งเดียวก็จะบรรลุพระ อรหัตผลในภพที่เกิดขึ้น,เป็นข้อ ๑ ในโสดาบัน ๕ (ข้อ ๑ ในโสดาบัน ๓, บางแห่ง ท่านจัดกลับเป็นข้อ ๓) มีปรากฏในเอกพีชสูตร ในข้อที่ ๘-๑๒ ดังคำที่พระผู้มีพระ ภาคตรัสว่าภิกษุทั้งหลาย บุคคล ๘. เป็นพระเอกพีชโสดาบัน เพราะมีอินทรีย์อ่อน กว่าพระสกทาคามีนั้น ๙.เป็นพระโกลังโกลโสดาบัน เพราะมีอินทรีย์อ่อนกว่าพระเอก พีชโสดาบันนั้น๑๐.เป็นพระสัตตักขัตตปุรมโสดาบัน เพราะมีอินทรีย์อ่อนกว่าพระโ กลังโกลโสดาบันนั้น ๑๑.เป็นพระโสดาบันผู้ธมมานุสारीเพราะมีอินทรีย์อ่อนกว่าพระ สัตตักขัตตปุรมโสดาบันนั้น ๑๒.เป็นพระโสดาบันผู้สัทธานุสारीเพราะมีอินทรีย์อ่อน

กว่าพระโสดาบันผู้ธัมมานุสารีนั้นหรือตั้งคำในสอฎปาทีเสสสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ตอนหนึ่งว่าบุคคลบางคนในโลกนี้เป็นผู้มีปกติทำศีลให้บริบูรณ์มีปกติทำสมาธิพอประมาณ มีปกติทำปัญญาพอประมาณ เพราะสังโยชน์ ๓ ประการสิ้นไป เขาจึงเป็นเอกพีซี เกิดเป็นมนุษย์อีกเพียงครั้งเดียว ก็จะทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ นี่เป็นบุคคลจำพวกที่ ๗ ผู้เป็นสอฎปาทีเสส เมื่อตายไป ก็พ้นจากนรกได้ ฯลฯ พ้นจากอบาย ทุกคติ และวินิบาตได้ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๔๙๔/๓๐๔, อัง.นวก.(ไทย) ๒๓/๑๒/๔๕๗,อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๒๗๔/๑๖๐,๓๗/๓๙๓/๔๑๑,๓๗/๔๐๖/๔๓๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า เอกพีซีโสดาบัน หมายถึงผู้มีพีชคืออัทธภาพอันเดียว คือเกิดอีกครั้งเดียวก็จักบรรลอรหัตตผล (ส.ม.อ.(บาลี) ๓/๔๙๔/๓๑๓,อัง.ติก.อ.(บาลี) ๒/๘๘/๒๔๒, อัง.ติก.ฎีกา (บาลี) ๒/๘๘/๒๓๗)

เอกพีซีสูตร : พระสูตรว่าด้วยพระเอกพีซีโสดาบัน พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า บุคคลจัดว่าเป็นพระอรหันต์เพราะมีอินทรีย์ ๕ มีสัทอินทรีย์เป็นต้นนั้น ครบทั้ง ๕ จัดว่าเป็นพระอนาคามีผู้อันตราปรินิพพายี พระอนาคามีผู้อุปหัจจปรินิพพายี พระอนาคามีผู้สังขารปรินิพพายี พระอนาคามีผู้สังขารปรินิพพายี พระอนาคามีผู้ทงังโสโตกนิฏฐคามี พระสกทาคามี พระเอกพีซีโสดาบัน พระเอกพีซีโกลังโกลโสดาบัน พระสตัดักขัตตปุรมโสดาบัน พระโสดาบันผู้ธัมมานุสารี พระโสดาบันผู้สัทธานุสารี เพราะมีอินทรีย์อ่อนกว่ากันตามลำดับ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๔๙๔/๓๐๔)

เอกภณทะ : ทรัพย์สิ่งเดียวซึ่งมีราคาเพียงพอที่จะเป็นวัตถุแห่งปาราชิก (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)

เอกภัตติกะ : ผู้ฉันทเดียว คือ ฉันทวันละมือเดียวเฉพาะมือเช้า ก่อนเที่ยงวัน (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์) ; เทียบ*เอกาสนิกะ*; ดู *ฉันทมือเดียว*

เอกวจนะ : คำกล่าวถึงสิ่งของสิ่งเดียว (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)

เอกมูลสูตร : พระสูตรว่าด้วยบาดาลมีรากอันเดียว สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ทเวตวาค์หนึ่งกล่าวว่า บาดาลมีรากอันเดียว มีวนเวียน ๒ อย่าง มีมลทิน ๓ ประการ มีเครื่องลาด ๕ ประการ เป็นทะเลหมุ่นไปได้ทั้ง ๑๒ ด้าน ถึงกระนั้น พวกฤาษีก็ข้ามพ้นได้แล้ว (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๔๔/๕๙)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า **บาดาลมีรากอันเดียว** หมายถึงอวิชา **วนเวียน ๒ อย่าง** หมายถึงสี่สสตทิกุญฺฐิและอุจเจททิกุญฺฐิ **มลทิน ๓ ประการ** หมายถึงราคะ โทสะ โมหะ **เครื่องลาด ๕ ประการ** หมายถึงกามคุณ ๕ **หมุ่นไปได้ทั้ง ๑๒ ด้าน** หมายถึงหมุ่นไปในอายตนะ ๑๒ (ส.ส.อ. ๑/๔๔/๘๒)

เอกรัสฏฐญาณ : ญาณที่มีสภาวะเป็นรสเดียว,เป็นข้อ ๒๓ ในญาณ ๗๓ ตั้งคำใน ปัญญาเครื่องเจริญชื่อว่าเอกรัสฏฐญาณ(ญาณที่มีสภาวะเป็นรสเดียว),ในปฏิสัมภิตามรรคอธิบายว่า ธรรมใด ๆที่พระโยคาวจรเจริญแล้วธรรมนั้น ๆ ก็เป็นธรรมมีรสเป็นอันเดียว ชื่อว่าญาณ เพราะมีสภาวะรู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะมีสภาวะรู้ชัด เพราะเหตุนี้ ปัญญาเครื่องเจริญชื่อว่าเอกรัสฏฐญาณ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๗๕/๑๒๖)

เอกราช, พระราชา : ชื่อพระราชาองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นพระชาติของพระสิทธัตถโพนีสัตว์ ดังคำในเอกราชจรียาที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ในกาลที่เราเป็นพระราชา ปรากฏนามว่าเอกราช ครั้งนั้น เราอธิษฐานศีลที่บริสุทธิ์ยิ่ง ปกครองแผ่นดินใหญ่ สมทานกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการประพฤติโดยไม่มีเศษ สงเคราะห์มหาชนด้วยสังคหวัตถุ ๔ ประการ เมื่อเราเป็นผู้ไม่ประมาทประโยชน์ในโลกนี้และประโยชน์ในโลกหน้า ด้วยอาการอย่างนี้ (ขุ.จรียา.(ไทย) ๓๓/๑๑๔/๗๗๓)

เอกราชจรียา : พระสูตรว่าด้วยพระจรียาของพระเจ้าเอกราช พระผู้มีพระภาคทรงเล่าว่า ในสมัยที่เป็นในกาลที่เราเป็นพระราชาปรากฏนามว่าเอกราช ครั้งนั้น เราอธิษฐานศีลที่บริสุทธิ์ยิ่งปกครองแผ่นดินใหญ่สมทานกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการประพฤติโดยไม่มีเศษสงเคราะห์มหาชนด้วยสังคหวัตถุ ๔ ประการ เมื่อเราเป็นผู้ไม่ประมาทประโยชน์ในโลกนี้และประโยชน์ในโลกหน้า ด้วยอาการอย่างนี้ เมื่อข้าศึกแย่งชิงราชสมบัติ ก็ทรงยินดีสละให้ ถูกศัตรูนำไปฝังทั้งเป็นในป่าช้าพร้อมด้วยข้าราชการบริวาร ก็มีได้ว่่าอะไร แต่ เพราะอาศัยกำลังเมตตา ทำให้พระองค์ได้ราชสมบัติกลับคืนมา (ขุ.จรียา.(ไทย) ๓๓/๑๑๔/๗๗๓)

เอกราชชาดก : ชาดกว่าด้วยพระเจ้าเอกราช มีเนื้อความอธิบายว่า พระเจ้าพรหมทัตโพนีสัตว์เสวยราชสมบัติในเมืองพาราณสี ถูกพระราชาโจรมาปล้นราชสมบัติแล้วจับพระองค์แขวนไว้ในเสาแหวก ห้อยพระเศียรลง พระองค์ทรงเจริญเมตตาพรหมวิหารจนสามารถสลัดเครื่องจองจำออกมาได้ ประทับนั่งขัดสมาธิอยู่ในอากาศ ทำให้พระกายของพระราชาโจร เกิดความร่ำร้อนถึงกับลงไปนอนกลิ้งเกลือกบนพื้นดิน พระราชาโจรเห็นพระฉวีวรรณของพระเจ้าพรหมทัตผ่องใสยิ่งนัก จึงได้ถามถึงสาเหตุ ได้สดับว่า เพราะทรงมีขันติและตบะ ทรงบรรเทาความสุขด้วยความทุกข์ และข่มความทุกข์ด้วยความสุข ทรงวางพระองค์เป็นกลางในความในสุขและความทุกข์ ทรงมีความสงบเยือกเย็นในภาวะทั้งสอง จึงทำให้พระฉวีวรรณผ่องใส พระราชาโจร ขอให้พระโพนีสัตว์ยกโทษให้และถวายพระราชสมบัติคืน ส่วนตนเองก็ปฏิบัติตามโอวาทที่พระโพนีสัตว์สอนครองราชสมบัติโดยธรรมสืบมาจนสิ้นพระชนม์ ผู้ที่วางใจเป็นกลางระหว่างความสุขและความทุกข์คือสามารถเข้าฌานได้ จะพบกับความสงบในภายใน ไม่ตกอยู่ในอำนาจของความสุขและความทุกข์ (ขุ.ชา.จตุกก.(ไทย) ๒๗/๙/๑๕๘)

เอกวันทนิยเถราปทาน :ประวัติในอดีตชาติของพระเอกวันทนิยเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๓๑ ท่านได้อภิวัตพระพุทธรูปเจ้าพระนามว่าเวสสุ ด้วยจิตเลื่อมใส เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในกับที่ ๒๔ ท่านได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้มีพละานุภาพมาก ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย)๓๒/๔๘/๓๙๗)

เอกวิหาริเถรวัตถุ :เรื่องพระเถระผู้อยู่รูปเดียว พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่ภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุพึงยินดีการนั่งผู้เดียว การนอนผู้เดียว ไม่เกียจคร้าน เทียวไปตามลำพัง ผีกฝนอยู่ผู้เดียว และยินดีการอยู่ป่า (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๓๐๕/๑๒๘)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า คำว่า “นั่งผู้เดียว นอนผู้เดียว” มิใช่หมายถึงการอยู่ตามลำพัง แต่หมายถึงการอยู่อย่างไม่ละการมนสิการ ก็มีภูฐาน เมื่อทำได้ดังนี้ แม้จะอยู่ท่ามกลางหมู่ภิกษุพันรูป ก็ชื่อว่า นั่งผู้เดียว นอนผู้เดียว (ขุ.ธ.อ.(บาลี) ๗/๑๐๖)

เอกวิหริยเถรคาถา : ภาชิตของพระเอกวิหริยเถระ,คาถาของพระเอกวิหริยเถระ ท่านพระเอกวิหริยเถระกล่าวว่ ถ้าไม่มีผู้อื่นอยู่ข้างหน้าหรือข้างหลัง เราอยู่ในป่าผู้เดียวจะมีความผาสุกอย่างยิ่ง เอาเถอะ เราคนเดียวจะไปป่าที่พระพุทเจ้าทรงสรรเสริญว่ามีแต่ความผาสุกแก่ภิกษุผู้มกอยู่ผู้เดียว มีใจเด็ดเดี่ยว เราผู้เดียวมุ่งประโยชน์เป็นสำคัญ จะรีบเข้าป่าใหญ่ที่ทำให้เกิดแก่ผู้บำเพ็ญเพียร นำเร็นรมย์ ซึ่งช้างซบมันอาศัยอยู่ ฯลฯ เพราะฉะนั้นแล บุคคลพึงปรารถนาท่านผู้เป็นนักปราชญ์ และท่านผู้เป็นพหูสูต ซึ่งสามารถทำกิจของตนให้สำเร็จได้ ด้วยกำลังปัญญาให้อยู่ในสกุล เหมือนคนทั้งหลายข้ามแม่น้ำที่เต็มเปี่ยมได้ด้วยเรือ (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๕๓๗/๔๓๔)

เอกวิหริยเถรพทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระเอกวิหริยเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติในภทรภักนี้ สมัยแห่งพระพุทธเจ้าพระนามว่ากัสสปะ ท่านได้หนีความเกี่ยวข้องกับขุนวายไปปฏิบัติธรรมอยู่ในป่าผู้เดียว เพราะผลแห่งกรรมนั้น ในชาติสุดท้ายนี้ ท่านได้บรรลุวิชชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑/๕๘)

เอกโวการภพ : ภาพที่มีชั้น ๑ ได้แก่ อัสัญญาภพ,เป็นชื่อ ในตัณหา ดังคำในมหานิทเทสว่า ตัณหานั้นแผ่ไป คือ ชานไป ขยายไปในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ...กามธาตุ รูปธาตุ อรูปธาตุ กามภพ รูปภพ อรูปภพ สัญญาภพ อัสัญญาภพ เนวสัญญานาสัญญาภพ เอกโวการภพ จตุโวการภพ ปัญจโวการภพ อดีต อนาคต ปัจจุบัน รูปที่เห็นแล้ว เสียงที่ได้ยินแล้ว กลิ่น รส โผฏฐัพพะที่รับรู้แล้ว และธรรมารมณ์ที่พึงรู้แจ้ง ฉะนั้นจึงชื่อว่าวิสตติกา(ขุ.ม.(ไทย)๒๙/๓/๑๒,๒๙/๔๖/๑๖๑,๒๙/๓๔/๒๒๖,๒๙/๘๐/๒๓๙,๒๙/๘๗/๒๖๔,๒๙/๑๕๗/๔๔๑,ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๕/๑๓,๓๑/๑๒๓/๑๙๑,อภิ.จา.(ไทย) ๓๖/๗๐/๑๙,๓๖/๑๗๔/๓๙,๓๖/๒๐๖/๕๐) ; ดู *โวการ*

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า เอกโวการภพ (ภาพที่มีชั้น ๑) คือภาพที่ประกอบด้วยรูปชั้น ๑หรือภาพที่มีชั้น ๑ ได้แก่ อัสัญญาภพ (ขุ.อุ.อ. (บาลี) ๑๐/๑๐๓,ขุ.ม.อ. ๓/๔๒)

เอกศาลา, อาราม : ชื่ออารามแห่งหนึ่ง เป็นที่อยู่ของปริพาชกชื่ออุคคาหมานะ สมณมุนทิกาบุดร เขตกรุงสวตถิ เป็นที่พระผู้มีพระภาคเสด็จไปหาปริพาชกชื่ออุคคาหมานะ สมณมุนทิกาบุดรเพื่อสนทนาธรรม ดังคำในสมณมุนทิกาสุตระว่า ปริพาชกชื่ออุคคาหมานะ สมณมุนทิกาบุดรกับปริพาชกประมาณ ๕๐๐ คน พร้อมด้วยปริพาชกบริษัทหมู่ใหญ่อาศัยอยู่ในอารามของพระนางมัลลิกาเทวีชื่อเอกศาลา ซึ่งแวดล้อมด้วยต้นมะพลับอันเป็นที่ประชุมแสดงลัทธิ (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๖๐/๓๐๗)

เอกสังขียเถรพทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระเอกสังขียเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติภักที่ ๙๑ ท่านได้เป่าสังข์บูชาตันโพธิ์ซึ่งเป็นสถานที่ตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าพระนามว่าวิปัสสี เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคิดเลย จะไป

เกิดในที่ใด ๆ ก็มีดนตรีขับกล่อมตลอดเวลา ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุวิชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑๓/๖๐)

เอกสัญญาเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระเอกสัญญาเถระ มี ๒ เรื่อง แต่เป็นคนละคนกัน คือ

๑.เอกสัญญาเถราปทาน มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติที่ ๙๑ ท่านเคยถวายข้าวทัพพีหนึ่งแก่พระสาวกของพระพุทธเจ้าพระนามว่าวิปัสสี เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๘/๒๑๘)

๒.เอกสัญญาเถราปทาน มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติที่ ๓๑ ท่านได้ไหว้ผ้าบังสุกุลของพระพุทธเจ้าพระนามว่าเวสสภู ซึ่งพาดอยู่บนยอดไม้ เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในกัปที่ ๒๕ ท่านได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้มีพละานุภาพมาก ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๗/๓๘๒)

เอกสาฎก : นักบวชมีผ้าสาฎกผืนเดียว ในที่นี้หมายถึงนักบวชปลอมที่พระเจ้าปเสนทิโกศลให้ไปตรวจราชการตามชนบท ดังคำในสัตตชฎิลสูตร ว่า สมัยนั้น ชฎิล ๗ คน นิครนถ์ ๗ คน อเจลก ๗ คน เอกสาฎก ๗ คน ปริพาชก ๗ คน ผู้มีขนรักแร้ เล็บและขนยาว ถือเครื่องบริวารต่าง ๆ เดินผ่านไปในที่ไมไกลพระผู้มีพระภาค ภายหลังพระเจ้าปเสนทิโกศลทราบทูลว่าข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ นักบวชเหล่านั้นเป็นคนของข้าพระองค์ เป็นบุรุษสอดแนม เป็นสายลับที่ยาสอดแนมไปยังชนบทแล้วพากันกลับมา ข้าพระองค์จะรู้เรื่องราวหลังจากที่คนเหล่านั้นกลับมา บัดนี้คนเหล่านั้นคงจะชำระล้าง ละอองธุลีนั้นแล้ว อาบสะอาดดี ลูบไล้ผิวดีแล้ว โคนผมและหนวด นุ่งห่มผ้าขาวเอิบ อิมเพียบพร้อมด้วยกามคุณ ๕ บำเรอข้าพระองค์อยู่ (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๒๒/๑๔๑, ขุ.อุ.(ไทย) ๒๕/๕๒/๒๘๕)

เอกสาลกะ : ชื่ออารามแห่งหนึ่งเป็นที่อยู่ของโปญฺฐปาทปริพาชก ปริพาชกบริษัทหมู่ใหญ่ประมาณ ๓,๐๐๐ รูป เขตกรุงสาวัตถี เป็นที่เสด็จเข้าไปหาโปญฺฐปาทปริพาชก ดังคำในโปญฺฐปาทสูตรว่า ในสมัยนั้นโปญฺฐปาทปริพาชกพร้อมด้วยปริพาชกบริษัทหมู่ใหญ่ประมาณ ๓,๐๐๐ รูป พักอยู่ในพระราชอุทยานของพระนางมัลลิกา ชื่อเอกสาลกะ ที่จัดไว้เพื่อเป็นที่ประกาศลัทธิ ร่ายล้อมด้วยต้นมะพลับ (ส.ส.(ไทย) ๙/๔๐๖/๑๗๕, ส.ส.(ไทย) ๙/๔๐๗/๑๗๕)

เอกสิทธิ : สิทธิพิเศษ, สิทธิโดยเฉพาะ (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์)

เอกสูตร : พระสูตรว่าด้วยกำลังที่เป็นเอก พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตะวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า บุรุษย่อมครองใจมาตุคามได้ เพราะประกอบด้วยกำลังที่เป็นเอก อันได้แก่กำลังคือความเป็นใหญ่ เพราะมาตุคามถูกกำลังคือความเป็นใหญ่ครอบงำแล้ว กำลังรูปก็ดี กำลังทรัพย์ก็ดี กำลังญาติก็ดี กำลังบุตรก็ดี กำลังศีลก็ดี ก็ต้านทานไว้ไม่ได้ (ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๓๐๗/๓๒๘)

เอกเสสนัย : อาการกำหนดด้วยเหลือศัพท์เดียว, เป็นวิธีการอย่างหนึ่งในไวยากรณ์บาลี กล่าวคือ บุคคล วัตถุ หรือภาวะบางอย่าง เป็นของควบคู่กันมาด้วยกันเสมอ เมื่อเห็นอย่างหนึ่ง ก็เป็นอันรู้ถึงอีกอย่างหนึ่งด้วย หรือเป็นของชุดเดียวกันจำพวกเดียวกัน เมื่อเรียกชื่อ

อย่างหนึ่งจะหมายถึงอย่างหนึ่งอย่างใดในชุดหรือในจำพวกนั้นก็ได้อีก ในกรณีเช่นนี้ บางทีท่านกล่าวถึงหรือออกชื่อไว้อย่างใดอย่างหนึ่งแต่เพียงอันเดียว ให้ผู้อ่านหรือผู้ฟังหมายรู้อีกอย่างหนึ่งด้วย หรือให้เข้าใจเอาเอง จากข้อความแวดล้อมว่า ในที่นั้น หมายถึงอย่างไหนข้อใดในชุดหรือในจำพวกนั้น จึงเรียกว่า เหลือไว้อย่างเดียวหรือ เหลือไว้ศัพท์เดียว เช่น ก) เป็นที่รู้กันดีว่าคู่พระอัครสาวกคือใคร ดังนั้น ในคำสมาส บาลี เมื่อระบุนามพระอัครสาวกองค์เดียวแต่เป็นพหูพจน์ว่า *สาริบุตฺตา* “พระสาริบุตร ทั้งหลาย” ก็เป็นอันรวมอีกองค์หนึ่งที่ไม่ได้ระบุด้วย จึงหมายถึงพระสาริบุตรและพระ มหาโมคคัลลานะข) ตามสำนวนวิธีอธิบายธรรม เช่น ในหลักปฏิจางสมุพบาท คำว่า *นามรูป* เป็นเอกเสส หมายถึง นามหรือรูป หรือทั้งนามและรูป คำว่า *สหายตนะ* ก็ เป็นเอกเสส หมายถึงอายตนะที่ ๖ ก็ได้อายตนะทั้ง ๖ ก็ได้ ดังนั้น เมื่อพูดว่านามรูป เป็นปัจจัยให้เกิดสหายตนะ ถ้าพูดถึงอรุณภาพ กรณีก็บังคับให้ต้องแปลความว่า นาม เป็นปัจจัยให้เกิดอายตนะที่ ๖ (คือมน) ค) ในสำนวนนิยมทางภาษาอย่างในภาษา บาลี คำพูดบางคำมีความหมายกว้าง หมายถึงสิ่งของหรือสภาวะสองสามอย่างที่ถือ ได้ว่าเป็นชุดเดียวกันเช่น สுகติ หมายถึงโลกสวรรค์ก็ได้ โลกมนุษย์ก็ได้ (สวรรค์กับ มนุษย์อยู่ในชุดที่เป็นสุคติด้วยกัน) เมื่ออย่างหนึ่งในชุดนั้น มีคำเฉพาะระบุชุดแล้ว คำ ที่มีความหมายกว้าง ก็ย่อมหมายถึงอีกอย่างหนึ่งในชุดนั้น ที่ยังไม่ถูกระบุ เช่น ในคำ ว่า “สุคติ (และ) โลกสวรรค์” สวรรค์ก็เป็นสุคติ แต่มีคำเฉพาะระบุไว้แล้ว ดังนั้นคำว่า สุกติ ในกรณีนี้ จึงหมายถึง โลกมนุษย์ ซึ่งเป็นสุคติอย่างเดียวกับที่เหลือนอกจากสวรรค์ เอกอุ เลิศ, สูงสุด (ตัดมาจากคำว่า *เอกอุตฺม*) เอกัคคตา ความมีอารมณ์เป็นอันเดียว คือ ความมีจิตต์แน่วแน้อยู่ในอารมณ์อันเดียว ได้แก่สมาธิ (พจนานุกรม__เขียน *เอกัคคตา*) (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์) ; ดู *ฉวน*

- เอกัณฑลมิ :** เครื่องลาดที่มีขนตกไปข้างเดียวกัน (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์)
- เอกอัครบุคคล :** อัครบุคคลผู้เป็นเอก หมายถึงพระพุทธรูปเจ้า ดังคำในอุปทานที่พระอุทุมพรผลทายกเถระ กล่าวถึงอดีตชาติของตนสรุปความได้ว่า พระพุทธรูปเจ้าผู้เป็นบุรุษผู้สูงสุด ประทับอยู่ ใกล้ฝั่งแม่น้ำนันทนคา ข้าพเจ้าได้เห็นพระพุทธรูปเจ้าผู้ปราศจากอริคือกิเลส เป็นเอกอัคร บุคคลมีพระหฤทัยตั้งมั่นด้วยดี หรือตั้งคำที่พระมหากัปปินเถระกล่าวไว้ว่าข้าพเจ้าได้ ฟังข่าวการอุบัติของพระพุทธรูปเจ้าที่พวกพ่อค้าบอกตั้งนี้ว่าพระพุทธรูปเจ้าผู้เป็นเอกอัคร บุคคล ไม่มีใครเหมือน เสด็จอุบัติขึ้นแล้วในโลก พระองค์ทรงประกาศพระสัทธรรม ซึ่งเป็นอมตะเป็นสุขอย่างประเสริฐ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๕/๕๖๕, ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/ ๘๗/๒๔๙)
- เอกอัครมเหสี :** อัครมเหสีผู้เป็นเอก ในที่นี้หมายถึงเทพธิดาชื่ออามาทายิกา ผู้เคยเป็นหญิงกำพร้า ผู้ ถวายข้าวตั้งแต่พระมหากัสสปเถระ ตายไปแล้วไปเกิดในสวรรค์ชั้นนิมมานรดี ดังคำที่ ท้าวสักกเทวราชตรัสสรรเสริญทานนั้นว่า น้าอัครจรรย์จึงหอนทานที่หญิงกำพร้าตั้ง ไว้ดีแล้วในพระคุณเจ้ามหากัสสปะ ทักษิณาสำเร็จผลแล้วด้วยไทยธรรมที่ได้มาจาก ผู้อื่นความเป็นเอกอัครมเหสีของพระเจ้าจักรพรรดิ ซึ่งนารีผู้งามทั่วสรรพางค์กาย

สามีมองมีรูปร่าง ได้ครอบครองแล้วนั้น ยังมีค่าไม่ถึงเสียอยู่ที่ ๑๖ ของการถวายข้าวตั้ง
นั้น (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๑๙๑/๓๓)

เอกอัครราชา : พระอัครราชาผู้เป็นเอกหมายถึงพระราชapakครอง ดังคำในภิกษุชาดกที่ดาบสน้องชาย
กล่าวไว้ว่า ท่านพราหมณ์ หญิงใดได้ลักเหง้าบัวของท่านไปขอของค์เอกอัครราชาทรง
ปราบปรามศัตรูทั่วพื้นปฐพีจึงสถาปนาหญิงนั้นในตำแหน่งที่ยอดกว่าหญิงพันๆคน
และประเสริฐกว่าหญิงภายในขอบขันทีสี่มา (ขุ.ชา.ปิณฑก.(ไทย) ๒๗/๘๖/๔๓๗)

เอกอัญชลิกะ, พระเจ้าจักรพรรดิ : ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระเอกัญ
ชลียเถระดังคำในเอกัญชลียเถราปทานที่ท่านพระเถระกล่าวอดีตชาติของตนสรุป
ความได้ว่า ข้าพเจ้าประครองอัญชลีแล้ว ลาดเครื่องลาดดอกไม้ถวายพระผู้มีพระภาค
นามว่าติสสะ เพราะเป็นผลแห่งการถวายเครื่องลาด ในกัปที่ ๑๔ นับจากกัปนี้ไป ได้
เป็นพระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าเอกอัญชลิกะ ใหญ่ในมนุษย์ มีพละทานมาก (ขุ.
อป.(ไทย) ๓๒/๒๒/๔๓๗)

เอกัคคตา : ความมีอารมณ์เดียว, ความมีอารมณ์เป็นหนึ่ง หมายถึงจิตมีอารมณ์เดียว ดังคำในมหา
เวทลสูตรที่พระปุลณมัตตานีเถระตอบพระสารีบุตรว่าปฐมฌานละองค์ ๕
ประกอบด้วยองค์ ๕ คือภิกษุในพระธรรมวินัยนี้เข้าปฐมฌาน (๑) ละกามฉันทะ (๒)
ละพยาบาท (๓) ละถีนมิทธะ (๔) ละอุทธัจจกุกกุจจะ (๕) ละวิจิกิจฉาได้แล้ว ย่อมมี
(๑) วิตก (๒) วิจาร (๓) ปีติ (๔) สุข (๕) เอกัคคตา ปฐมฌานละองค์ ๕ ประกอบด้วย
องค์ ๕ อย่างนี้, ในอัมมสังคณีอธิบายความหมายของเอกัคคตาไว้ว่าความตั้งอยู่แห่งจิต
ความดำรงอยู่ ความตั้งมั่น ความไม่ซัดส่าย ความไม่ฟุ้งซ่าน ความที่จิตไม่ซัดส่าย
สมณะ สมาธิทริย สมาธิพละ สัมมาสมาธิ นี้ชื่อว่าเอกัคคตา (ม.ม.(ไทย) ๑๒/๔๕๔/
๔๙๓, อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๑๑/๒๙, ๓๔/๘๘/๔๓, ๓๔/๒๘๗/๙๑, ๓๔/๓๗๕/๑๑๑, ๓๔/
๔๒๔/๑๒๒, ๓๔/๔๓๘/๑๒๕, ๓๔/๔๕๐/๑๒๘, ๓๔/๔๖๔/๑๓๐)

เอกัคคตาจิต : จิตมีอารมณ์เดียว หมายถึงจิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง ดังคำในจูฬวรรคว่า ผู้มีศีลไม่บริสุทธิ์
ทรามปัญญา ย่อมไม่ประสบเอกัคคตาจิต ผู้มีจิตฟุ้งซ่าน อารมณ์มาก ย่อมไม่เห็น
ธรรมโดยชอบ เมื่อไม่เห็นพระสัทธรรม ย่อมไม่พ้นไปจากทุกข์ ภิกษุผู้บำเพ็ญวัตร ชื่อ
ว่าบำเพ็ญศีล ผู้มีศีลบริสุทธิ์ มีปัญญา ย่อมได้รับเอกัคคตาจิต ผู้ไม่ฟุ้งซ่านอารมณ์
เดียว ย่อมเห็นธรรมโดยธรรม เมื่อเห็นพระสัทธรรมย่อมพ้นจากทุกข์ได้ หรือดังคำใน
ทุติยวิภังคสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สมาธิทริย เป็นอย่างไร คือ อริยสาวก
ในธรรมวินัยนี้ ทำนิพพานให้เป็นอารมณ์แล้ว ได้สมาธิ ได้เอกัคคตาจิต หรือดังคำที่
พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สัตว์ที่ทำนิพพานให้เป็นอารมณ์แล้วได้สมาธิ ได้เอกัคคตาจิต
(จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง) มีจำนวนน้อย (วิ.จ.(ไทย) ๗/๓๘๒/๒๗๗, ส.ม.(ไทย) ๑๙/๔๗๙/
๒๘๙, ๑๙/๔๘๐/๒๙๑, ๑๙/๔๘๑/๒๙๒, ๑๙/๕๒๐/๓๓๒, อง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๓๓๓/
๔๔, ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๔๐๖/๔๐๙)

เอกัคคตารมณ์ : อารมณ์เป็นหนึ่งเดียว ดังคำในเถรคาถาที่ท่านพระรามณียกเถระได้กล่าวว่า เจ้า
มารร้ายเอ๋ย จิตของเรานั้นไม่หวั่นไหว ในเพราะเสียงจ้อกแจ้กของฝูงนกกระจาบ

และเสียงกู่ก้องของฝูงลิง เพราะจิตของเรายินดีในเอกัคคตารมณ์ (อภ.ฉก.ก.(ไทย) ๒๒/๔๒/๔๙๖, ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๔๙/๓๒๑, ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๑/๒๑)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า มีอารมณ์เดียว (ขุ.เถร.อ. (บาลี) ๑/๔๙/๑๘๘)

เอกังสพพยากรณ์ปัญหา : ปัญหาที่ควรตอบโดยนัยเดียว, เป็นข้อที่ ๑ ในปัญหาพยากรณ์ ๔ คือ ๑.เอกังสพพยากรณ์ปัญหา(ปัญหาที่ควรตอบโดยนัยเดียว)๒. ปฏิปุจฉาพยากรณ์ปัญหา(ปัญหาที่ควรตอบโดยย้อนถาม) ๓. วิภังชพยากรณ์ปัญหา(ปัญหาที่ควรแยกตอบ) ๔. ฐปณียปัญหา(ปัญหาที่ควรงดตอบ) มีปรากฏในสังคีตสูตรและปัญหาพยากรณ์สูตร (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๑๒/๒๙๑, อภ.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๔๓/๗๐)

เอกังสิกธรรม : ธรรมที่เป็นได้อย่างเดียว ดังคำในปฏฐปาทสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า โปฏฐปาทะเราแสดงและบัญญัติธรรมเหล่านี้ว่าเป็นเอกังสิกธรรมคือธรรมที่ว่า นี้ทุกข์ นี้ทุกขสมุทัย (เหตุเกิดทุกข์) นี้ทุกขนิโรธ (ความดับทุกข์) นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา (ข้อปฏิบัติเครื่องดำเนินไปสู่ความดับทุกข์) เราแสดงและบัญญัติธรรมเหล่านี้ว่าเป็นเอกังสิกธรรม(ที.สี.(ไทย) ๙/๔๒๓/๑๘๕, ๙/๔๒๔/๑๘๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า เอกังสิกธรรม คือธรรมที่เป็นได้อย่างเดียว ได้แก่ ธรรมที่มีความชัดเจน แน่นนอน สามารถบอกได้ว่าเป็นอย่างนั้น ไม่เป็น อย่างอื่น เช่นเหตุของทุกข์คือตัณหาเท่านั้น (ที.สี.อ.(บาลี) ๔๒๓/๓๑๔)

เอกัจจัสสสตวาทะ : วาทะที่เห็นว่าเที่ยงเป็นบางอย่าง หมายถึงลัทธิที่ถือว่าอัตตาและโลกเที่ยงเป็นบางอย่าง มี ๔ ลัทธิ ดังคำในพรหมชาลสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย มีสมณพราหมณ์พวกหนึ่งมีวาทะว่า บางอย่างเที่ยงบางอย่างไม่เที่ยง บัญญัติอัตตาและโลกว่า บางอย่างเที่ยง บางอย่างไม่เที่ยง ด้วยมูลเหตุ ๔ อย่าง ก็สมณพราหมณ์ผู้เจริญเหล่านั้นอาศัยอะไรปรารภอะไร จึงมีวาทะว่า บางอย่างเที่ยง บางอย่างไม่เที่ยง บัญญัติอัตตาและโลกว่า บางอย่างเที่ยง บางอย่างไม่เที่ยง ด้วยมูลเหตุ ๔ อย่าง (ที.สี.(ไทย) ๙/๓๘/๑๖, ๙/๕๐/๒๑)

เอกัจจัสสสติกวาทะ : วาทะว่าอัตตาและโลกเที่ยงบางอย่าง, ลัทธิที่ถือว่าบางอย่างเที่ยง บางอย่างไม่เที่ยง มี ๔ ลัทธิ ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งในลัทธิ ๖๒ มีปรากฏในปฏิสัมภิทามรรค (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๔๑/๒๒๑)

เอกัชฌะ, พระเจ้าจักรพรรดิ : ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระผลทายกเถระ ดังคำในผลทายกเถรอาทาน ที่ท่านเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนสรุปความได้ว่า ข้าพเจ้ามีใจผ่องใสได้ถวายผลไม้ทุกชนิด แต่พระผู้มีพระภาคพระนามว่าสิทธัตถะ เพราะผลแห่งการถวายผลไม้ ในกัปที่ ๕๗ นับจากกัปนี้ไป ได้เป็นกษัตริย์ผู้จักรพรรดิพระนามว่าเอกัชฌะ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๙/๔๔๓)

เอกัญชลิกเถรอาทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระเอกัญชลิกเถระ มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกัปที่ ๙๑ ท่านมีจิตเลื่อมใสได้ประคองอัญชลีต่อพระพุทธเจ้าพระนามว่าวิปัสสี เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่รู้จักทุกขคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุประอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๘๐/๑๔๗)

เอ็กัญชลียเถรภาพาน : ประวัติในอดีตชาติของพระเอ็กัญชลิกเถระ มี ๒ เรื่อง แต่เป็นคนละคนกัน ปรากฏ ๒ แห่ง แต่มีเนื้อหาตรงกัน ดังมีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกับที่ ๙๒ ท่านได้ถวายเครื่องลาดที่ทำด้วยดอกไม้แด่พระพุทธเจ้า พระนามว่าติสสะ เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในกับที่ ๑๔ ท่านได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้มีพละทานมาก ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุประอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๙/๔๓๖, ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๖๓/๕๓๑)

เอ็กันตทุกขสูตร : พระสูตรว่าด้วยธาตุ ๔ มีทุกข์โดยส่วนเดียว พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ธาตุ ๔ มีทั้งทุกข์และสุขคละเคล้ากัน ฉะนั้นสัตว์จึงยินดีบ้าง เบื่อหน่ายบ้าง ถ้าสัตว์รู้ถึงโทษของธาตุตามความเป็นจริงแล้ว ย่อมหลุดพ้นได้ (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๑๘/๒๑๐)

เอ็กัตตสุญญะ : ความว่างด้วยธรรมที่เป็นสภาวะเดียว, เป็นข้อที่ ๒๐ ในญาณ ๒๕ ในปฏิสัมภิทามรรคอธิบายความหมายไว้ว่า คือ กามฉันทะเป็นสภาวะต่าง ๆ เนกขัมมะเป็นสภาวะเดียว เนกขัมมะที่เป็นสภาวะเดียวของบุคคลผู้คิดอยู่ เป็นธรรมว่างจากกามฉันทะ พยาบาทเป็นสภาวะต่าง ๆ อพยาบาทเป็นสภาวะเดียว อพยาบาทที่เป็นสภาวะเดียวของบุคคลผู้คิดอยู่ เป็นธรรมว่างจากพยาบาท ถินมิทระเป็นสภาวะต่าง ๆ อาโลกสัญญาเป็นสภาวะเดียว อาโลกสัญญาที่เป็นสภาวะเดียวของบุคคลผู้คิดอยู่ เป็นธรรมว่างจากถินมิทระ อุทัจจะ เป็นสภาวะต่าง ๆ อวิกเขปะเป็นสภาวะเดียว อวิกเขปะที่เป็นสภาวะเดียวของบุคคลผู้คิดอยู่ เป็นธรรมว่างจากอุทัจจะ วิจิกิจฉาเป็นสภาวะต่าง ๆ อัมมวัตถถานเป็นสภาวะเดียว อัมมวัตถถานที่เป็นสภาวะเดียวของบุคคลผู้คิดอยู่เป็นธรรมว่างจากวิจิกิจฉา อวิชชาเป็นสภาวะต่าง ๆ ญาณเป็นสภาวะเดียว ญาณที่เป็นสภาวะเดียวของบุคคลผู้คิดอยู่ เป็นธรรมว่างจากอวิชชา อรติเป็นสภาวะต่าง ๆ ปามุชชะเป็นสภาวะเดียว ปามุชชะที่เป็นสภาวะเดียวของบุคคลผู้คิดอยู่ เป็นธรรมว่างจากอรติ นีวรณเป็นสภาวะต่างๆ ปฐมณานเป็นสภาวะเดียว ปฐมณานที่เป็นสภาวะเดียวของบุคคลผู้คิดอยู่ เป็นธรรมว่างจากนีวรณ ฯลฯ กิเลสทั้งปวงเป็นสภาวะต่างๆ อรหัตตมรรคเป็นสภาวะเดียว อรหัตตมรรคที่เป็นสภาวะเดียวของบุคคลผู้คิดอยู่ เป็นธรรมว่างจากกิเลสทั้งปวง นี้ชื่อว่าเอ็กัตตสุญญะ นานัตตสุญญะ (ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๔๘/๕๓๓)

เอ็กันตทุกขสูตร : พระสูตรว่าด้วยธาตุ ๔ มีทุกข์โดยส่วนเดียว พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ธาตุ ๔ มีทั้งทุกข์และสุขคละเคล้ากัน ฉะนั้นสัตว์จึงยินดีบ้าง เบื่อหน่ายบ้าง ถ้าสัตว์รู้ถึงโทษของธาตุตามความเป็นจริงแล้ว ย่อมหลุดพ้นได้ (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๑๘/๒๑๐)

เอ็กันตทุกขีสูตร : พระสูตรว่าด้วยทิวฏฐิว่าอตตาทิมิทุกข์โดยส่วนเดียว มี ๒ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ **๑.เอ็กันตทุกขีสูตร** พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า เมื่อมีขันธ ๕ เพราะถ้อยมั่นและยึดมั่นขันธ ๕ จึงเกิดมีทิวฏฐิว่าหลังจากตายแล้ว อตตาทิมิทุกข์โดยส่วนเดียวไม่สลายไป เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งวาทสูตรในวรรคนี้ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๒๔๗/๓๐๙)

๒.เอกัณตสุชีสูตร พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า เมื่อมีขันธ ๕ เพราะถ้อยมั่นและยึดมั่นขันธ ๕ จึงเกิดมีทิฏฐิว่า หลังจากตายแล้วอัตตาที่มีสุขโดยส่วนเดียวไม่สลายไป เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งวาทสูตรในวรรคนี้ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๒๔๖/๓๐๙)

เอกาทสลิตะ, พระเจ้าจักรพรรดิ : ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระอาลัมพนทายกเถระ ดังคำในอาลัมพนทายกเถรปาทานที่ท่านพระเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนสรุปความได้ว่า ข้าพเจ้าได้ถวายราวสะพานแต่พระผู้มีพระภาคพระนามว่าออตทสสิ ผู้เจริญที่สุดในโลก ผู้คงที่ ทรงเป็นจอมแห่งเทวดาและมนุษย์ ในกัปที่ ๖๒ นับจากกัปนี้ไปได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๓ ชาติ พระนามว่าเอกาทสลิตะมีพละทานมาก (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๔/๓๘๙)

เอกายนมรรค : มรรคที่เป็นทางเอก,ทางอันเอก,สติ คือ ข้อปฏิบัติอันประเสริฐที่จะนำผู้ปฏิบัติไปสู่ความบริสุทธิ์หมดจด หมดความทุกข์ และบรรลุนิพพาน ได้แก่ สติปัญญา ๔;อย่างกว้างขวาง เช่น ในมหานิทเทศหมายถึง โปธิปักขิยธรรมด้วย ดังคำในมหานิทเทศที่อธิบายไว้ว่า สติ คือ ความตามระลึกถึง ความระลึกได้เฉพาะหน้า

สติ คือความระลึกได้ ความจำได้ ความไม่เลื่อนลอย ความไม่หลงลืม สติ คือ สตินทรีย์(สติที่เป็นใหญ่) สติพละ(สติที่เป็นกำลัง) สัมมาสติ(ระลึกชอบ) สติสัมโพชฌงค์(สติที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ธรรม)เอกายนมรรค(สติที่เป็นทางเอก)นี้แหละตรัสเรียกว่าสติ

บุคคลผู้ประกอบประกอบพร้อม ดำเนินไป ดำเนินไปพร้อม เป็นไปเป็นไปพร้อมเพียบพร้อมแล้วด้วยสตินี้ ผู้นั้นพระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่าผู้มีสติ,ในสาริปุตตสูตรนิทเทศ มีอธิบายว่า คำว่า มีสติได้แก่สติ คือความตามระลึกถึง ความระลึกได้เฉพาะหน้า สติ คือความระลึกได้ ความจำได้ ความไม่เลื่อนลอย ความไม่หลงลืม สติ คือ สตินทรีย์สติพละ สัมมาสติ สติสัมโพชฌงค์ เอกายนมรรค นี้ตรัสเรียกว่าสติ (ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๓/๑๓,๒๙/๑๕๑/๔๑๖,๒๙/๒๐๙/๖๑๔,๒๙/๒๑๐/๖๑๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า เอกายนมรรค หมายถึงทางเอกที่ต้องละความคลุกคลีด้วยหมู่คณะต้องอยู่คนเดียวจากสังสารวัฏ ไปสู่นิพพาน เหล่าสัตว์ต้องไปด้วยความสงัดที่เรียกว่าวิเวกเท่านั้นอีกอย่างหนึ่งอริยมรรคมีองค์ ๘ อันประเสริฐ ซึ่งพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐกว่าสัตว์ทั้งปวง ทรงดำเนินไปและชี้บอกทางให้สัตว์ทั้งหลายดำเนินไปตามทางนี้ (ขุ.ม.อ. (บาลี) ๓/๕๐)

เอกาสนทายกเถรปาทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระเอกาสนทายกเถระ มี ๒ เรื่อง แต่เป็นคนละคนกัน ดังมีเนื้อความเหมือนกัน มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกัปที่ ๑๐๐,๐๐๐ ท่านถวายอาหารแต่พระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านไม่รู้จักทุกติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๕/๔๑๖,ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๓๖/๓๖)

เอกาสนทายิกาเถรียาปาทาน :ประวัติในอดีตชาติของพระเอกาสนทายิกาเถรี มีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ในอดีตชาติกัปที่ ๑๐๐,๐๐๐ ท่านได้เกิดเป็นช่างร้อยมาลัย ได้จัดปูอาสนะ

ถวายพระพุทธรูปเจ้า(พระนามว่าปทุมุตตระ) เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านไม่รู้จักทุกคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุวิเศษ ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย)๓๓/๓๗/๓๙๑)

เอภาสณิกะ : ผู้ฉันที่นั่งเดียว คือ ฉันวันละมือเดียวครั้งเดียว ลุกจากที่แล้วไม่ฉันอีกในวันนั้น มีปรากฏอังกุตรนิกาย ซึ่งเป็นคำที่อยู่ข้างหน้าสูตร เช่น เอภาสณิกสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ฉันอันอาสาสะเดียวเป็นวัตร ๕ จำพวกนี้ และมีปรากฏในจุฬินทเทศที่กล่าวไว้ว่า บุคคลน้อมใจไปในเอภาสณิกังคุดงค์(สมาทานการนั่งฉัน ณ อาสนะเดียวเป็นวัตร) (อง.ปญจก.(ไทย) ๑๘๘/๓๑๒,ขุ.จ.(ไทย) ๓๐/๘๓/๒๙๔) ; เทียบ *เอภัตติกะ*; ดู *ฉันมือเดียว*

เอภาสณิกสูตร : พระสูตรว่าด้วยภิกษุผู้ฉันอันอาสาสะเดียวเป็นวัตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุผู้ฉันอันอาสาสะเดียวเป็นวัตร ๕ จำพวก เหมือนในอรรถกถาสูตร และตรัสยกย่องภิกษุจำพวกที่ ๕ ผู้ฉันอันอาสาสะเดียวเป็นวัตร เพราะอาศัยความมักน้อย เป็นผู้เลิศประเสริฐที่สุด เปรียบเหมือนบรรดาโครส ๕ อย่าง หัวเนยใส เป็นเลิศกว่านมสด นมส้ม เนยข้นและเนยใส ฉะนั้น (อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๑๘๘/๓๑๒)

เอภาสณิกังคะ : องค์แห่งผู้ถือนั่งฉันที่อาสาสะเดียวเป็นวัตร คือ ฉันวันละมือเดียว ลุกจากที่แล้วไม่ฉันอีกในวันนั้น(ข้อ ๕ ในอรรถกถา ๑๓) มีปรากฏในจุฬินทเทศ ซึ่งเป็นคำที่อยู่ข้างหน้าอรรถกถาดังกล่าว น้อมใจไปในเอภาสณิกังคุดงค์(สมาทานการนั่งฉัน ณ อาสนะเดียวเป็นวัตร) (ขุ.ป.(ไทย) ๓๐/๘๓/๒๙๔)

เอภาสณิยเถราปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระเอภาสณิยเถระ ในอดีตชาติกัปที่ ๑๑๘ ท่านเกิดเป็นท้าวเทวราชชื่อวรุณะ ได้มาบำรุงพระพุทธรูปพระนามว่าอัทธัสสี เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านเวียนเกิดเวียนตายอยู่แต่ในเทวดาและมนุษย์ด้วยทรัพย์และยศเป็นอันมาก ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๑/๒๖๖)

เอภิสสระ, พระเจ้าจักรพรรดิ :ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระกิสलयุชกเถระ ดังคำในกิสलयุชกเถราปทาน ที่พระเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนสรุปความได้ว่า พระผู้มีพระภาคพระนามว่าสิทธัตถะผู้กล้าแข็งด้วยกำลังของพระองค์ ข้าพเจ้าไม่เห็นอะไร ๆอื่นที่ควรจะบูชาพระองค์ ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่เห็นแต่ใบอ่อนของต้นอโศก จึงจับโยนขึ้นไปบนอากาศ ใบอ่อนเหล่านั้น ตามไปเบื้องพระปฤษฎางค์ของพระพุทธรูปเจ้าเพราะผลแห่งการบูชาพระพุทธรูปเจ้าในกัปที่ ๒๗ นับจากกัปนี้ไป ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่งพระนามว่าเอภิสสระ สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ มีพละนุภาพมาก (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๓/๓๖๓)

เอภุทานชีณาสวัตถุ : เรื่องพระเอภุทานชีณาสพ พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่ภิกษุผู้ทรงพระไตรปิฎก ๒ รูปว่า บุคคลไม่เชื่อว่าผู้ทรงธรรมเพียงเพราะพูดมาก ส่วนผู้ใดได้สดับตรับฟังธรรมน้อย แต่พิจารณาเห็นธรรมด้วยนามกาย ทั้งไม่ประมาทธรรมนั้นผู้นั้นชื่อว่า ผู้ทรงธรรม (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๒๕๙/๑๑๓)

เอกุทานิยเถรคาถา : ภาชิตของพระเอกุทานิยเถระ,คาถาของพระเอกุทานิยเถระ ท่านพระเอกุทานิยเถระกล่าวว่า ผู้มีจิตมั่นคง ไม่ประมาท เป็นพระชีณาสพ ศึกษาทางแห่งความเป็นพระมุนี ผู้คงที่ สงบ มีสติทุกขณะย่อมเป็นผู้ไม่เศร้าโศก (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๖๘/๓๒๘)

เอกุโปสถวิมาน : วิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงผู้รักษาอุโบสถ ๑ วัน เป็นวิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงผู้รักษาอุโบสถ ๑ วัน เพราะดิฉันได้เห็นภิกษุและภิกษุณีทั้งหลายกำลังเดินทางได้ฟังธรรมเทศนาของท่านเหล่านั้นแล้ว ได้เข้าจำอุโบสถศีลหนึ่งวัน (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๓๗๗-๓๗๘/๕๙)

เอกุโปสถิกาเถรียาปทาน : ประวัติในอดีตชาติของพระเอกุโปสถิกาเถรี ในอดีตชาติกัปที่ ๙๑ ท่านได้เกิดเป็นสาวใช้ ได้รักษาอุโบสถศีลเพียงครั้งเดียว เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านได้เสวยมนุษย์สมบัติและสวรรค์สมบัติ ไม่รู้จักทุกข์เลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุวิชชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๑/๓๘๖)

เอชาสูตร : พระสูตรว่าด้วยความหวั่นไหว มี ๒ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ **เอชาสูตร (ปฐม)** (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ความหวั่นไหวเป็นโรค เป็นหัวผี เป็นลูกศร เหตุนั้น ตถาคตจึงเป็นผู้ไม่หวั่นไหวปราศจากลูกศรอยู่ ถ้าภิกษุอยากเป็นอย่างตถาคตก็ไม่ควรกำหนดหมายอายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖ วิญญาณ ๖ สัมผัส ๖ และแม้ความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้นเพราะสัมผัส ๖ เป็นปัจจัย ไม่ควรกำหนดหมายในสิ่งเหล่านั้น ไม่ควรกำหนดหมายเพราะสิ่งเหล่านั้น ไม่ควรกำหนดหมายว่าสิ่งเหล่านั้นเป็นปัจจัยนั้นของเราและไม่พึงกำหนดหมายสิ่งทั้งปวง ไม่พึงกำหนดหมายในสิ่งทั้งปวง ไม่พึงกำหนดหมายเพราะสิ่งทั้งปวง ไม่พึงกำหนดหมายว่าสิ่งทั้งปวงของเรา ภิกษุผู้ไม่กำหนดหมายอย่างนี้ย่อมไม่ถือมั่นอะไรเมื่อไม่ถือมั่น ย่อมไม่สะดุ้งกลัว เมื่อไม่สะดุ้งกลัวย่อมดับเฉพาะตนเอง รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีก (ส.สพ.ไทย) ๑๘/๙๐/๙๐)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ความหวั่นไหว ในที่นี้หมายถึงตัณหา (ส.สพ.อ. (บาลี) ๓/๙๐-๙๑/๓๐)

เอชาสูตร (ทุติย) (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ความหวั่นไหวเป็นโรค เป็นหัวผี เป็นลูกศร เหตุนั้น ตถาคตจึงเป็นผู้ไม่หวั่นไหว ปราศจากลูกศรอยู่ ถ้าภิกษุหวังอยากเป็นอย่างตถาคตก็ไม่ควรกำหนดหมายอายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖ วิญญาณ ๖ สัมผัส ๖ และแม้ความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้นเพราะสัมผัส ๖ เป็นปัจจัย ไม่ควรกำหนดหมายในสิ่งเหล่านั้น ไม่ควรกำหนดหมายเพราะสิ่งเหล่านั้น ไม่ควรกำหนดหมายว่า สิ่งเหล่านั้นของเรา บุคคลกำหนดหมายสิ่งใด กำหนดหมายในสิ่งใด กำหนดหมายเพราะสิ่งใด กำหนดหมายว่าสิ่งใดของเรา สิ่งนั้นย่อมเป็นโดยอาการอื่นจากที่กำหนดหมายนั้น คือ สัตว์โลกข้องอยู่ในภพ ถึงจะมีความเปลี่ยนแปลงโดยอาการอื่น ก็ยังยินดีภพอยู่ แล้วตรัสสรุปว่า บุคคลไม่พึงกำหนด

หมายชั้นฐ์ ธาตุและอายตนะ ไม่พืงกำหนดหมายสิ่งเหล่านั้น ไม่พืงกำหนดหมาย เพราะสิ่งเหล่านั้น ไม่พืงกำหนดหมายว่าสิ่งเหล่านั้นของเรา บุคคลผู้ไม่กำหนดหมาย อย่างนี้ย่อมได้รับประโยชน์ เนื้อหาสาระที่เหลือพืงทราบโดยนัยแห่งปฐมเอชาสูตรใน วรคณั (ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๙๑/๙๒)

เอณัชังขสุตร : พระสุตรว่าด้วยพระผู้มีพระชงส์เหมือนเนื้อทราย สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตวัน เทวดาองค์หนึ่งทูลถามว่า บุคคลจะหลุดพ้นจากทุกข์ได้อย่างไร พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า บุคคลละความพอใจในนามรูปได้แล้ว ย่อมหลุดพ้นจาก ทุกข์(ส.ส. (ไทย) ๑๕/๓๐/๓๓)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า นามรูป หมายถึง นามคือใจ และรูปคือกามคุณ ๕ (ส.ส.อ. (บาลี) ๑/๓๐/๕๓)

เอณัปัสสา, เทพธิดา : ชื่อหนึ่งของเทพธิดาองค์หนึ่ง เป็น ๑ ในดุริยเทพหกหมื่นองค์ ดังคำในทาสี วิมานที่ทาสีเทพธิดากล่าวว่า เทพกัญญาอีกพวกหนึ่ง คือ เอณัปัสสา สุกัสสา สุกัท ทา และมุกุวาทีนี้ ผู้ประเสริฐกว่านางอัปสรทั้งหลาย ผู้มีหน้าที่ปลุกเร้าให้เกิดปิต โสมนัส (ข.วิ. (ไทย) ๒๖/๑๖๘/๓๐)

เอตทคคะ : “นั่นเป็นยอด”, “นี่เป็นเลิศ”, บุคคลหรือสิ่งที่ยอดเยี่ยม ดีเด่น หรือเป็นเลิศ ในทางใด ทางหนึ่ง เช่น ในพุทธพจน์ (อง.เอกก.๒๐/๑๔๖/๓๑) ว่า “เอตทคคั ภิกขเว มม สวากานั ภิกขุณั รตตณณณั ยทิทอ อญญาโกณทญญะ” (ภิกษุทั้งหลาย บรรดาภิกษุสาวกของเราผู้รัตตัญญู อัญญาโกณทญญะนี้ เป็นผู้ยอดเยี่ยม), (อง.เอกก.๒๐/๗๘/๑๗) ว่า “เอตทคคั ภิกขเว วุฑฒินั ยทิทอ ปญญาวุฑฒิ” (ภิกษุทั้งหลาย บรรดาความเจริญทั้งหลายความเจริญเพิ่มพูนปัญญานี้ เป็นเยี่ยม)(อง.นวก.๒๓/๒๐๙/๓๗๗) ว่า “เอตทคคั ภิกขเว ทานานั ยทิทอ ฌมมทานัน” (ภิกษุทั้งหลาย ในบรรดาทานทั้งหลาย ธรรมทานนี้เป็นเลิศ); ตามปกติ มักหมายถึงพระสาวกที่ได้รับยกย่องจากพระพุทธเจ้าว่าเป็นผู้ยอดเยี่ยมในทางใดทางหนึ่งเช่น เป็นเอตทคคะในทางธรรมกถึกหมายความว่า เป็นผู้ยอดเยี่ยมในทางแสดงธรรมเป็นต้นพระสาวกที่พระพุทธเจ้าตรัสว่าเป็น เอตทคคะ ในบริษัท ๔ ปรากฏในพระไตรปิฎก (อง.เอก.๒๐/๑๔๖/๓๑-๑๕๒/๓๓) ดังนี้๑. ภิกษุบริษัทพระอัญญาโกณทญญะ เป็นเอตทคคะในบรรดาภิกษุสาวกผู้รัตตัญญู, พระสารีบุตร ...ใน~ผู้มีปัญญามาก, พระมหาโมคคัลลานะ ...ใน~ผู้มีฤทธิ์, พระมหากัสสป ...ใน~ผู้ถืออุตงค์, พระอนุรุทธะ...ใน~ผู้มีทิพยจักขุ, พระภททิยะกาฬิโคธาบุตร ...ใน~ผู้มีตระกูลสูง, พระลกุณฏกภัททิยะ ใน~ผู้มีเสียงไพเราะ, พระปิลโทลภารทวาชะ ...ใน~ผู้บันลือสีหนาท, พระปุลณณมันตานีบุตร ...ใน~ผู้เป็นธรรมกถึก, พระมหากัจจนะ ...ใน~ผู้จำแนกความย่อให้พิสดาร, พระจุลป็นถะ ...ใน~ผู้นฤมิตมโนมยกาย (กายอันสำเร็จด้วยใจ), พระจุลป็นถะ ...ใน~ผู้ฉลาดทางเจโตวิวิญญ์ (การคลี่ขยายทางจิต คือในด้านสมาบัติ หรือเรื่องสมาธิ), พระมหาป็นถะ ...ใน~ผู้ฉลาดทางปัญญาวิวิญญ์ (การคลี่ขยายทางปัญญา คือในด้านวิปัสสนา; บาลีเป็น สัญญาวิวิญญ์ ก็มี คือ ชำนาญในเรื่องอรุปมาน), พระสุภูติ ...ใน~ผู้มีปกติอยู่ไม่ข้องเกี่ยวกับกิเลส (อธณวิหารี), พระสุภูติ...ใน~ผู้เป็นทักขิณเณย, พระเรวตชทิวรณิยะ...

ใน~ผู้ถืออยู่ป่า (อารัญญกะ), พระกัณฑาเรวตะ ...ใน~ผู้บำเพ็ญฌาน, พระโสมโกฬิวิ
 สะ ...ใน~ผู้ปรารถนาความเพียร, พระโสมกุกัณณะ ...ใน~ผู้กล่าวกัลยาณพจน์, พระสี
 วลี ...ใน~ผู้มีลาภ, พระวัคกลี ...ใน~ผู้มีศรัทธาสนิทแน่ว(ศรัทธาธิมุต), พระราหุล ...
 ใน~ผู้ใคร่ต่อการศึกษา, พระรัฐपालะ ...ใน~ผู้ออกบวชด้วยศรัทธา, พระกุนทธานะ
 ...ใน~ผู้จับสลากเป็นปฐม, พระวังคีสะ ...ใน~ผู้มีปฏิภาณ, พระอุปเสนวังคันตบุตร ...ใน~
 ผู้ที่นำเลื่อมใสรอบด้าน, พระทัพพมัลลบุตร ...ใน~ผู้จัดแจกเสนาสนะ, พระปิลินทวัจ
 ฉะ ...ใน~ผู้เป็นที่รักใคร่ชอบใจของเหล่าเทพยดา, พระพาหิยทวารุจิริยะ...ใน~ผู้ตรัสรู้
 เร็วพลัน, พระกุมารกัสสปะ...ใน~ผู้แสดงธรรมวิจิตร, พระมหาโกฏิฐิตะ ...ใน~ผู้บรรลุ
 ปฏิสัมภิยา, พระอานนท์ ...ใน~ผู้เป็นพหูสูต, พระอานนท์ ...ใน~ผู้มีสติ, พระอานนท์
 ...ใน~ผู้มีศรัทธา, พระอานนท์ ...ใน~ผู้มีความเพียร, พระอานนท์ ...ใน~ผู้เป็นอุปัฏฐาก
 , พระอรุเวลกัสสปะ ...ใน~ผู้มีบริษัทใหญ่, พระกาฬุทายี ...ใน~ผู้ทำสกุลให้เลื่อมใส
 , พระพักุลละ ...ใน~ผู้มีอาพาธน้อย, พระโสภิตะ ...ใน~ผู้ระลึกบุญเพนิवास, พระอุ
 บาลี ...ใน~ผู้ทรงวินัย, พระนันทกะ...ใน~ผู้โอวาทภิกษุณี, พระนันทะ ...ใน~ผู้สำรวม
 ระวังอินทรี, พระมหากัปปินะ...ใน~ผู้โอวาทภิกษุ, พระสาคระ ...ใน~ผู้ชำนาญ
 เตโชธาตุสมบัติ, พระราณะ ...ใน~ผู้สืบทอดปฏิภาณ, พระโมฆราช ...ใน~ผู้ทรงจีวรเศร้า
 หมอง๒. ภิกษุณีบริษัทพระมหาปชาบดีโคตมี เป็นเอตทัคคะในบรรดาภิกษุณีสาวิกาผู้
 รัตตัญญู, พระเขมา ...ใน~ผู้มีปัญญามาก, พระอุบลวรรณา ...ใน~ผู้มีฤทธิ์, พระปฎา
 จารา...ใน~ผู้ทรงวินัย, พระอัมมทินนา ...ใน~ผู้เป็นธรรมกถึก, พระนันทา ...ใน~ผู้
 บำเพ็ญฌาน, พระโสมมา ...ใน~ผู้ปรารถนาความเพียร, พระสุกลา ...ใน~ผู้มีทิพยจักขุ,
 พระภัททากุณฑลเกสา ...ใน~ผู้ตรัสรู้เร็วพลัน, พระภัททากปิลานี(ภัททากปิลานี ก็
 ว่า) ...ใน~ผู้ระลึกบุญเพ-นิवास, พระภัททากัจจानา ...ใน~ผู้บรรลุมหาอภิญญา,
 พระกีสาคโคตมี ...ใน~ผู้ทรงจีวรเศร้าหมอง, พระสิคาลมารดา ...ใน~ผู้มีศรัทธาสนิท
 แน่ว (ศรัทธาธิมุต)๓. อุบาสกบริษัทปุสสะและภัลลิกะ สองวานิช เป็นเอตทัคคะ ใน
 บรรดาอุบาสกสาวกผู้ถึงสรณะเป็นปฐม, สุทัตตะอนาถปิณฑิก-คหบดี ...ใน~ผู้เป็น
 ทายก, จิตตะคหบดีชาวเมืองมัจฉिकासถ ...ใน~ผู้เป็นธรรมกถึก, หัตถกะอาฬวกะ ...
 ใน~ผู้สงเคราะห์บริษัทด้วยสังคหวัตถุ ๔, มหานามะเจ้าศากยะ ...ใน~ผู้ถวายของ
 ประณีต, อุคคะคหบดี ชาวเมืองเวสาลี...ใน~ผู้ถวายของที่[ตัวผู้ถวายเอง]ชอบใจ,
 อุคคตะคหบดี ...ใน~ผู้เป็นสังฆอุปัฏฐาก, สุระอัมพัฏฐะ ...ใน~ผู้มีปสาทะไม่หวั่นไหว,
 ชิวโกมารภัจจ ...ใน~ผู้เลื่อมใส[เลือกตัว]บุคคล, นกุลบิดาคหบดี ...ใน~ผู้สนิท
 คั่นเคย๔. อุบาสิกาบริษัทสุชาดาเสนานีธิดา เป็นเอตทัคคะ ในบรรดาอุบาสิกาสาวิกา
 ผู้ถึงสรณะเป็นปฐม, วิสาขามิคารมารดา ...ใน~ผู้เป็นทายิกา, ชุชุตตรา ...ใน~ผู้เป็น
 พหูสูต, สามาวดี...ใน~ผู้มีปกติอยู่ด้วยเมตตา, อุตตรานันทมารดา ...ใน~ผู้บำเพ็ญ
 ฌานสุปปวาสาโกลิยธิดา ...ใน~ผู้ถวายของประณีต, สุปิยาอุบาสิกา ...ใน~ผู้เป็นคิ
 ลานุปัฏฐาก, กาดิยานี ...ใน~ผู้มีปสาทะไม่หวั่นไหว, นกุลมารดาคหปัตานี ...ใน~ผู้
 สนิทคั่นเคย, กาฬีอุบาสิกา ชาวกรุงมรณคร ...ใน~ผู้มีปสาทะด้วยสดับคำกล่าวขาน มี

ปรากฏในเขตทัศนคติวรรค แห่งอังคตตรนิกาย เอกกนิบาต (อง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๑๘๘-๒๖๗/๒๕-๓๓) ; เทียบ *อลีตีมหาสาวก*

เขตทัศนคติฐาน : ตำแหน่งเขตทัศนคติ,ตำแหน่งที่ได้รับยกย่องจากพระพุทธเจ้าว่าเป็นเลิศในคุณนั้นๆ (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)

เขตตั้งมมสูตร : มี ๒ สูตร แปลความหมายสูตรและเนื้อหาต่างกัน คือ

๑.เขตตั้งมมสูตร พระสูตรว่าด้วยการพิจารณาเห็นว่ามันของเรา พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตวันได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เมื่อมีขันธ ๕ เพราะอาศัยและเพราะยึดมั่นขันธ ๕ บุคคลจึงพิจารณาเห็นว่า มันของเรา เราเป็นมัน มันเป็นอิตตาของเรา แล้วตรัสถามโดยนัยเป็นต้นว่า ขันธ ๕ เทียงหรือไม่เทียง เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งอัมมัตตสูตรทั้งหมดในวรรคนี้ (ส.ข.(ไทย) ๑๗/๑๕๑/๒๔๐)

๒.เขตตั้งมมสูตร พระสูตรว่าด้วยทิวฏฐิตามันของเรา พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตวันได้ตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า เมื่อมีขันธ ๕ เพราะถือมั่นและยึดมั่นขันธ ๕ จึงเกิดมีทิวฏฐิตามันของเรา เราเป็นมัน มันเป็นอิตตาของเรา เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งวาทสูตรในวรรคนี้ (ส.ส.(ไทย) ๑๗/๒๐๗/๒๘๐)

เอ็น : กลุ่มหรือมัดเส้นใยเนื้อเยื่อเกี่ยวพัน ซึ่งเรียงตัวในทิศทางเดียวเห็นได้ชัด และไม่มีกล้ามเนื้อที่ปลาย, ชาวบ้านเรียก เส้นเอ็น มีปรากฏในอาการ ๓๒ แห่งกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๑๔/๑๒๖,๑๓/๑๒๖/๑๓๘ ,ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๑๕๔/๒๐๐,๑๔/๒๖๙/๓๑๕,ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๑๒๗/๑๕๓,ส.ม.(ไทย)๑๙/๘๓๒/๔๐๘,๓๑/๔/๑๑,๓๑/๑๒๓/๑๕๐)

เอรกเถรคาถา : ภาษิตของพระเอรกเถระ,คาถาของพระเอรกเถระ ท่านพระเอรกเถระ ได้กล่าวข้าคาถาที่พระผู้มีพระภาคตรัสแล้วนั้นแล้วว่า เอรกะ กามมีแต่ทุกข์ กามไม่มีสุขเลย ผู้ที่ยินดีในกาม ชื่อว่าใฝ่ทุกข์ ผู้ที่ไม่ยินดีในกาม ชื่อว่าไม่ใฝ่ทุกข์ (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๙๓/๓๓๗)

เอรกปัตตนาคราชวัตถุ :เรื่องพญานาคชื่อเอรกปัตต์ พระผู้มีพระภาคตรัสเนื้อความนี้แก่พญานาคชื่อเอรกปัตต์ว่า การได้เกิดมาเป็นมนุษย์ก็ลำบาก การดำรงชีวิตอยู่ของเหล่าสัตว์ก็ลำบาก การที่จะได้ฟังสัทธรรมก็ลำบาก การที่พระพุทธเจ้าทั้งหลายจะเสด็จอุบัติขึ้นก็ยิ่งยาก (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๑๘๒/๙๐)

เอรกัจฉะ,เมือง :ชื่อเมืองที่พระเจ้าทสันนะปกครอง เป็นเมืองที่เกิดของธนपालเศรษฐี ผู้มีทรัพย์ ๔๐ ซึ่งมีความตระหนี่อาศัยอยู่ ภายหลังเศรษฐีผู้นี้ตายแล้วไปเกิดเป็นเปรต ดังคำในธนपालเสฏฐิเปตวัตถุที่เปรตกล่าวแก่พวกพ่อค้าว่ามีพระนครของพระเจ้าทสันนราช ปรากฏชื่อว่าเอรกัจฉะเมื่อก่อนข้าพเจ้าเป็นเศรษฐีอยู่ในนครนั้นชนทั้งหลายเรียกข้าพเจ้าว่า ธนपालเศรษฐี ข้าพเจ้ามีเงิน ๘๐ เล่มเกวียน ทองคำ แก้วมุกดาแก้วไพฑูรย์ก็มีมากมาย แม้ข้าพเจ้าจะมีทรัพย์มากมายถึงเพียงนั้นก็พอใจที่จะให้ทานปิดประตูเรือนแล้ว จึงบริโภคอาหาร (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๔๓๖/๖๒๖)

เอราปละ, พญา :ชื่อตระกูลพญาตระกูลหนึ่ง, เป็น ๑ ตระกูลพญา ๔ คือ ๑. ตระกูลพญาชื่อวิรูปักข์ ๒. ตระกูลพญาชื่อเอราปละ ๓. ตระกูลพญาชื่อฉัพยาบุตร ๔. ตระกูลพญา

งูชื่อกัณหาโคตมกะ,ในชั้นธชาตก ฤาษีสอนให้แม่เมตตาคิดแก้พญางู ๔ ตระกูล ดังคำ
ที่ฤาษีโพธิสัตว์สอนดาบสทั้งหลายให้เจริญเมตตาในพญางูทั้ง ๔ ว่า เราขอมีเมตตา
กับตระกูลพญางูวิรูปักษ์ เราขอมีเมตตากับตระกูลพญางูเอราปถะเราขอมีเมตตา
กับตระกูลพญางูฉัพยบุตร เราขอมีเมตตากับตระกูลพญางูกัณหาโคตมกะ (วิ.จู.(ไทย)
๗/๒๕๑/๑๔, อัง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๖๗/๑๑๑, พุ.ชา.ทุก.(ไทย) ๒๗/๑๐๕/๙๒)

เอราวัณ, ช้างแก้ว : ชื่อช้างในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์, เป็นเทพบุตรที่อยู่ในรูปของพญาช้าง ฟังธรรม
แล้วบรรลุธรรม ดังคำในมหาสมยสูตรที่ว่า นาคผู้อยู่ในแม่น้ำยมุนา และนาคที่เกิดใน
ตระกูลธรรฐผู้มียศกัมา พญาช้างเอราวัณก็มาขู่ป่าที่ประชุมของภิกษุทั้งหลาย หรือ
ดังคำในธัมมิกสูตรว่า พญาช้างเอราวัณ ทราบว่าพระผู้มีพระภาคเป็นผู้ทรงชนะบาป
ธรรมได้แล้วจึงเข้าไปเฝ้าพระองค์ถึงที่ประทับพญาช้างแม่น้ำนั้นได้ปรึกษาทูลถามปัญหา
กับพระองค์ฟังคำพยากรณ์แล้วได้บรรลุธรรมมีความยินดีเปล่งสาธุการแล้วจากไป (ที.
ม.(ไทย) ๑๐/๓๓๘/๒๒๖, พุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๓๘๒/๕๘๙, พุ.ชา.ม.(ไทย) ๒๘/๑๐๗๘/
๓๕๑, อภิ.ก.(ไทย) ๓๗/๘๗๐/๙๐๑)

เอสนา : อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า ช้างเอราวัณ หมายถึงเทพบุตรชื่อเอราวัณเนรมิตกาย
เป็นพญาช้าง (พุ.สุ.อ.(บาลี) ๒/๓๗๘/๑๘๘)ในอรรถกถากถาว่าตถอุธิบายว่า เทพบุตร
ที่เป็นสัตว์ดิรัจฉานไม่มีแต่มีเทพบุตรจำแลงเป็นสัตว์ (อภิ.ปญจ.อ.(บาลี) ๘๖๙/๓๑๒)
การแสวงหา ในสังคีตสูตร กล่าวว่า มี ๓ คือ ๑. กามเสนา(การแสวงหากาม)๒.ภเวสน
นา(การแสวงหาภพ)๓.พรหมจริเยสนา(การแสวงหาพรหมจรรย์),ในวิภังค์แปลว่า
ความพอใจ ๓ ประการ คือ ความพอใจในกามฯลฯ ความหมกมุ่นในกาม นี้เรียกว่า
กามเสนา ความพอใจในภพ ฯลฯ ความหมกมุ่นในภพ นี้เรียกว่า ภเวสนา
ความเห็นว่าเป็นโลกเที่ยง โลกไม่เที่ยง ฯลฯ หลังจากตายแล้ว ตถาคตเกิดอีกก็ไม่ใช่ว่า
จะไม่เกิดอีกก็ไม่ใช่นี่ ทิฐฐิ ความเห็นผิดฯลฯความยึดถือโดยวิปลาส มี
ลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า พรหมจริเยสนา, อีกนัยหนึ่งอธิบายว่า ความกำหนดใน
กาม กายกรรม วจกรรม มโนกรรมที่เป็นอกุศลซึ่งตั้งอยู่ในฐานเดียวกับความ
กำหนดในกามนั้น นี้เรียกว่ากามเสนา ความกำหนดในภพ กายกรรม วจกรรม
มโนกรรมที่เป็นอกุศลซึ่งตั้งอยู่ในฐานเดียวกับความกำหนดในภพนั้นนี้เรียกว่า
ภเวสนา ความเห็นที่ถือว่า โลกมีที่สุด กายกรรม วจกรรม มโนกรรมที่เป็นอกุศล ซึ่ง
ตั้งอยู่ในฐานเดียวกับความเห็นที่ถือว่าโลกมีที่สุคนั้น นี้เรียกว่า พรหมจริเยสนา
(ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๕, อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๙๑๙/๕๗๕)

เอสนาที่สุตตทสกะ : ว่าด้วยพระสูตร ๑๐ สูตร มีเอสนาสสูตรเป็นต้น (คือ (๑) เอสนาสสูตร (๒) วิชา
สูตร (๓) อาสวสูตร (๔) ภาวสูตร (๕) ทุกขตาสสูตร (๖) ชีลสูตร (๗) มลสูตร (๘) นีฆ
สูตร (๙) เวทนาสูตร (๑๐) ตัณหาสูตร (๑๑) ตสินาสูตร)พระผู้มีพระภาคตรัสว่า
ภิกษุทั้งหลาย การแสวงหา ๓ ประการนี้ การแสวงหา ๓ ประการ อะไรบ้าง คือ ๑.
การแสวงหากาม ๒. การแสวงหาภพ ๓.การแสวงหาพรหมจรรย์ การแสวงหา ๓
ประการนี้ ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพึงเจริญสัมมปปธาน ๔ ประการเพื่่อรู้ยิ่ง เพื่อกำหนด

รู้เพื่อความสิ้นไป เพื่อละการแสวงหา ๓ ประการนี้ (ส.ม.ไทย) ๑๙/๖๘๕-๖๙๔/๓๖๕)

เอสนาทิสูตร : พระสูตรว่าด้วยการแสวงหาเป็นต้น มี ๓ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

๑.เอสนาทิสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสพระสูตร ๑๑ สูตร คือ (๑) เอสนาสูตร (๒) วิชาสูตร (๓) อาสวาสูตร (๔) ภาสูตร (๕) ทุกขตาสูตร (๖) ขีลสูตร (๗) มลสูตร (๘) นีฆสูตร (๙) เวทนาสูตร (๑๐) ตัณหาสูตร (๑๑) ตลีนาสูตร ในลักษณะเดียวกันกับพระสูตร ๑๑ สูตร ในเอสนาวารคแห่งมคคสังยุต ต่างแต่เปลี่ยนหมวดธรรมจากอริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นโพชฌงค์ ๗ (ส.ม.ไทย) ๑๙/๒๙๒-๓๐๑/๒๐๒)

๒.เอสนาทิสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสพระสูตร ๑๑ สูตร คือ (๑) เอสนาสูตร (๒) วิชาสูตร (๓) อาสวาสูตร (๔) ภาสูตร (๕) ทุกขตาสูตร (๖) ขีลสูตร (๗) มลสูตร (๘) นีฆสูตร (๙) เวทนาสูตร (๑๐) ตัณหาสูตร (๑๑) ตลีนาสูตร ในลักษณะเดียวกันกับพระสูตร ๑๑ สูตร ในเอสนาวารคแห่งมคคสังยุต ต่างแต่เปลี่ยนหมวดธรรมจากอริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นสติปัฏฐาน ๔ (ส.ม.ไทย) ๑๙/๔๕๑-๔๖๐/๒๗๙)

๓.เอสนาทิสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสพระสูตร ๑๑ สูตร คือ (๑) เอสนาสูตร (๒) วิชาสูตร (๓) อาสวาสูตร (๔) ภาสูตร (๕) ทุกขตาสูตร (๖) ขีลสูตร (๗) มลสูตร (๘) นีฆสูตร (๙) เวทนาสูตร (๑๐) ตัณหาสูตร (๑๑) ตลีนาสูตร ในลักษณะเดียวกันกับพระสูตร ๑๑ สูตร ในเอสนาวารคแห่งมคคสังยุต ต่างแต่เปลี่ยนหมวดธรรมจากอริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นอินทริย์ ๕ มีสัทอินทริย์เป็นต้น (ส.ม.ไทย) ๑๙/๗๙๒-๘๐๒/๓๗๔)

เอสนาทิสูตร (ปูน) : พระสูตรว่าด้วยการแสวงหาเป็นต้น (อีกสูตรหนึ่ง) พระผู้มีพระภาคตรัสพระสูตร ๑๑ สูตร คือ (๑) เอสนาสูตร (๒) วิชาสูตร (๓) อาสวาสูตร (๔) ภาสูตร (๕) ทุกขตาสูตร (๖) ขีลสูตร (๗) มลสูตร (๘) นีฆสูตร (๙) เวทนาสูตร (๑๐) ตัณหาสูตร (๑๑) ตลีนาสูตร ในลักษณะเดียวกันกับพระสูตร ๑๑ สูตร ในเอสนาวารคแห่งมคคสังยุต ต่างแต่เปลี่ยนหมวดธรรมจากอริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นโพชฌงค์ ๗ อันเป็นธรรมมีการกำจัดราคะ โทสะ และโมหะเป็นที่สุด (ส.ม.ไทย) ๑๙/๓๔๖-๓๕๖/๒๐๘)

เอสนาสูญญะ : ความว่างด้วยธรรมที่แสวงหา, ข้อที่ ๑๖ ในสูญญะ ๒๕, ในปฏิสัมภิทามรรคอธิบายความหมายไว้ว่า เนกขัมมะที่บุคคลแสวงหา เป็นธรรมว่างจากกามฉันทะ อพยาบาทที่บุคคลแสวงหา เป็นธรรมว่างจากพยาบาท อาโลกสัญญาที่บุคคลแสวงหาเป็นธรรมว่างจากถีนมิทธะอวิกเขปะที่บุคคลแสวงหาเป็นธรรมว่างจากอุทธัจจะญาณที่บุคคลแสวงหา เป็นธรรมว่างจากอวิชชา อัมมวัตถานที่บุคคลแสวงหาเป็นธรรมว่างจากอติปฐมฌานที่บุคคลแสวงหาเป็นธรรมว่างจากนิรวณฺ์ลขอรหัตตมรรคที่บุคคลแสวงหา เป็นธรรมว่างจากกิเลสทั้งปวง นี้ชื่อว่าเอสนาสูญญะ (พ.ป.ไทย) ๓๑/๔๘/๕๓๒)

เอสนาสูตร : พระสูตรว่าด้วยการแสวงหา มี ๓ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

๑.เอสนาสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า การแสวงหา มี ๓ ประการ คือ (๑) การแสวงหากาม (๒) การแสวงหาภพ (๓) การแสวงหาพรหมจรรย์ พร้อมกับ

ทรงย้าว่า เธอทั้งหลายพึงเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ เพื่อรู้ยิ่ง เพื่อกำหนดรู้ เพื่อความสิ้นไป เพื่อละการแสวงหาเหล่านั้น (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๖๑/๙๑)

๒.เอสนาสูตร (ปฐม) (สูตรที่ ๑) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า การแสวงหา ๓ ประการ ได้แก่ (๑) การแสวงหากาม (๒) การแสวงหาภพ (๓) การแสวงหาพรหมจรรย์ กล่าวคือลัทธิที่เชื่อว่าโลกเที่ยง โลกไม่เที่ยง เป็นต้น ผู้ที่ละการแสวงหากาม ภพ และพรหมจรรย์ได้แล้ว ชื่อว่าเป็นผู้หมดความหิว บรรลุนิพพานตัดความสงสัยได้สิ้นเชิง (ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๕๔/๔๐๗, ขุ.อิติ.อ.(บาลี) ๕๔/๒๒๔)

๓.เอสนาสูตร (ทุติย) (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า การแสวงหา ๓ ประการ ได้แก่ (๑) การแสวงหากาม (๒) การแสวงหาภพ (๓) การแสวงหาพรหมจรรย์ และตรัสว่า การแสวงหากาม การแสวงหาภพ และการแสวงหาพรหมจรรย์ คือการยึดถือว่าอย่างนี้จริงอันเป็นทิฏฐิฐาน ภิกษุผู้คลายกำหนดได้ทั้งหมด หลุดพ้นเพราะสิ้นตัณหา ชื่อว่าสละคืนการแสวงหา(กามและภพ) พร้อมทั้งถอนทิฏฐิฐานได้ เพราะสิ้นการแสวงหาทั้งหลาย ภิกษุจึงเป็นผู้ไม่หวัง และหมดความสงสัยโดยสิ้นเชิง (ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๕๕/๔๐๘)

เอลิกา, แคว้น : ชื่อแคว้นหนึ่ง มีเมืองปณณกต ตั้งอยู่ เป็นที่อยู่ของหญิง ๔ คน ที่ทำบุญถวายของแต่ละชนิด คือดอกผักตบ ดอกบัวหลวง ดอกบัวเขียน และดอกมะลิ ตายแล้วได้ไปเกิดในสวรรค์ ดังคำที่เทพธิดาองค์ที่ ๑ กล่าวไว้ว่า ชาติก่อนดิฉันได้ถวายดอกกราชพฤกษ์กำมือหนึ่ง แต่ภิกษุผู้กำลังเที่ยวบิณฑบาตในปณณกตนครซึ่งตั้งอยู่บนเนิน เป็นเมืองที่รุ่งเรือง น่ารื่นรมย์ ของแคว้นเอลิกา (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๗๕๙/๘๘)

เอสุการี, พรหมณ์ : ชื่อพรหมณ์คนหนึ่งเป็นชาวกรุงสาวัตถี เคยสนทนาธรรมกับพระผู้มีพระภาคเกี่ยวกับการบำเรอ ๔ ประเภท มีปรากฏในเอสุการีสูตร ทำยสูตรเขาแสดงตนเป็นอุบาสกผู้ถึงสรณะ ตั้งแต่นั้นนี้เป็นต้นไปจนตลอดชีวิต (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๔๓๖/๕๔๗)

เอสุการีสูตร : พระสูตรว่าด้วยพรหมณ์ชื่อเอสุการี พระผู้มีพระภาคทรงแสดงพระสูตรมีลักษณะเป็นการสนทนาธรรมแบบถาม-ตอบแก่เอสุการีพรหมณ์ ณ วัดพระเชตะวัน เขตกรุงสาวัตถี เพื่อทรงตอบปัญหา เอสุการีพรหมณ์เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคแล้วได้ทูลถามข้อบัญญัติเกี่ยวกับการบำเรอ ๔ ประการ คือ

๑. พรหมณ์ กษัตริย์ แพศย์และศูทรควรบำเรอพรหมณ์
๒. กษัตริย์ แพศย์และศูทร ควรบำเรอกษัตริย์
๓. แพศย์และศูทร ควรบำเรอแพศย์
๔. ศูทรเท่านั้นควรบำเรอศูทร

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า นั้นเป็นการบัญญัติของพวกพรหมณ์ เหมือนการบังคับคนยากจนให้กินเนื้ออาบยาพิษแล้วให้จ่ายค่าเนื้อ โดยทรงอธิบายว่า บุคคลควรบำเรอแต่สิ่งที่บำเรอแล้วมีแต่ความดี ส่วนสิ่งนอกนั้นไม่ควรบำเรอ บุคคลจะเป็นผู้ประเสริฐหรือเลวทราม ไม่ใช่เพราะเกิดในตระกูลสูง มีพรพรรณดี มีโภคะมาก แต่เพราะศรัทธา ศีล สุตะ จาคะและปัญญา

เอสุการีพรหมณ์ทูลถามถึงข้อบัญญัติเกี่ยวกับทรัพย์ ๔ ประการ คือ

๑. ทรัพย์ของพราหมณ์ ได้แก่การเที่ยวหาอาหาร
๒. ทรัพย์ของกษัตริย์ ได้แก่แสงธนู
๓. ทรัพย์ของแพศย์ ได้แก่กลสิกรรมและโครักขกรรม
๔. ทรัพย์ของศูทร ได้แก่เคียวและไม้คาน

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า นั้นเป็นการบัญญัติของพวกพราหมณ์ แต่พระองค์ บัญญัติว่า ทรัพย์ของบุคคล ได้แก่โลกุตตรธรรมอันเป็นอริยะทรัพย์ เพราะไม่ว่า บุคคลจะเกิดในตระกูลใด เมื่อออกบวช ย่อมสามารถเว้นขาดจากการฆ่าสัตว์ เว้น ขาดจากการลักทรัพย์เป็นต้นแล้วสามารถเจริญเมตตาจิต สามารถอาบน้ำลอยละออง ธุลีได้ และเมื่อถือเอาไม้รางสุนัข ไม้รางสุกรเป็นต้น มาสีให้เกิดไฟ ไฟที่ได้ก็เป็นไฟมี เปลว มีแสงสว่าง ใช้ประโยชน์ได้เหมือนกัน เมื่อพระผู้มีพระภาคได้ตรัสพระภาษิตนี้ แล้ว เอสுகารีพราหมณ์มีใจยินดีชื่นชมพระภาษิตของพระองค์ พร้อมกับประกาศตน เป็นอุบาสกผู้ถึงสรณะจนตลอดชีวิต (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๔๓๖/๕๔๗)

เอหิปัสสิโก : (พระธรรม) ควรเรียกให้มาตุคือ เชิญชวนให้มาชม เหมือนของดีพิเศษที่ควรป่าวร้อง ให้มาดู หรือทำทนายต่อการพิสูจน์ เพราะเป็นของจริงและดีจริง (ข้อ ๔ ในธรรมคุณ ๖) (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)

เอหิกขุอุปสัมปทา : การบวชด้วยพระดำรัสของพระพุทธเจ้าว่า จงเป็นภิกษุมาเถิด ดังคำในอุปทาน ที่พระอรุเวลกัสสปเถระกล่าวไว้ว่าข้าพเจ้ากับบริวาร ๑,๐๐๐ ได้อุปสมบทด้วย เอหิกขุอุปสัมปทา ได้บรรลอรหัตพร้อมทั้งภิกษุเหล่านั้นทุกรูป หรือดังคำในพุทธ วงศ์ว่า ในกาลเมื่อพระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าสุนันทะ เสด็จเข้าเฝ้าพระสัมมาสัม พุทธเจ้า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงลั่นธรรมเถรี(กลองคือธรรม) อันประเสริฐยอด เยี่ยม และครั้งนั้น บริวารของพระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าสุนันทะ มีประมาณ ๙๐ โภกิ ทั้งหมดนั้นไม่เหลือเลยได้บวชด้วยเอหิกขุอุปสัมปทา (ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๒๙๐/ ๒๗๗,ขุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๗/๖๐๒)

เอฬกโหลสมณฺฐาน : สมณฐานว่าด้วยชนแพะ มีปรากฏในปริวาร เอฬกโหลสมณฺฐาน (วิ.ป.(ไทย) ๘/ ๒๖๓/๓๕๔,วิ.ป.(ไทย) ๘/๘๔/๖๓,๘/๘๕/๖๔,๘/๙๐/๖๖,๘/๙๑/๖๗)

เอฬลุกททายิกาวิมาน : วิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงผู้ถวายฟักทอง เป็นวิมานที่เกิดขึ้นแก่หญิงผู้ถวาย ฟักทองแต่ภิกษุผู้กำลังเที่ยวบิณฑบาต (ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๔๕๓-๔๖๐/๖๔)

เอฬิกกุมาร : ชื่อกุมารคนหนึ่ง ที่หลงรัก ได้เจ้าหญิงขนงามนามว่ากรุงคเทวีเป็นภรรยา ภายหลัง เจ้าหญิงได้คบชู้ ดังคำที่นกกุณณะกล่าวให้เพื่อนนกกุณณะมุขะฟังว่า เราได้เห็น มาแล้ว ปุณณะมุขะเพื่อนเอ๊ย เจ้าหญิงขนงามนามว่ากรุงคเทวีผู้ทำให้เอฬิกกุมาร มี ความรักใคร่ ได้กระทำลามกกับฉฬังคกุมารเสนาบดีและธนนเตวาสี (ขุ.ชา.อสีติ. (ไทย) ๒๘/๒๙๐/๑๔๐)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า เอฬิกกุมาร เป็นอดีตชาติของนกกุณณะ (ขุ.ชา.อ. (บาลี) ๘/๒๙๐/๓๓๕)

เอฬเยยะ, พระเจ้า : ชื่อพระราชองค์หนึ่ง ผู้เลื่อมใสยิ่งนักในสมณรามบุตร ทรงเป็นผู้เฝ้าเวลา และ ทรงทำความเคารพอย่างยิ่งเห็นปานนี้ คือทรงไหว้ ทรงลูกรับ ทรงทำอัญชลีกรรม

และสามิจิกรรมในสมณรามบุตร มีปรากฏในวัสสการสูตร (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๘๗/๒๖๙)

แอก,แอกมีรุเดียว :ไม้วางขวางบนคอวัวหรือควายใช้ไถนา คราดนา หรือเทียมเกวียน เป็นต้น ดังคำใน สิกขาบทวิภังค์ ภิกษุพึงทอดจักขุลง มองดูขั้วแอก ไปในละแวกบ้าน (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๕๘๒/๖๕๖) ในที่นี้หมายถึงแอกมีรุเดียว ดังคำในมหาวรรคว่า หลึงงามเมืองชื่อ อัมพาลีทำให้งอนรถกระบงอนรถ แอกกระทบแอก ล้อกระทบล้อ เพลากระทบ เพลา ของเจ้าลิจฉวีหนุ่ม ๆ (วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๘๙/๑๐๕) หรือดังคำในภัททาลิสสูตรที่ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า คนฝึกม้าก็จะฝึกให้มันรู้เรื่องอื่นต่อไปอีก เช่น ฝึกเทียมแอก เมื่อเขากำลังฝึกให้มันรู้เรื่องในการเทียมแอก มันก็จะพยศ สบัต ดิ้นรนอย่างใด อย่างหนึ่ง ดังคำในปฐมฉิคคหุคสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เต่าตา บอดนั้น เมื่อไพล่ขึ้นมา ๑๐๐ ปีต่อครั้ง จะสอดคอเข้าไปในแอกที่มีรุเดียวโน้นยัง เร็วกว่า แต่เราไม่กล่าวว่าเป็นพาลผู้ตกลไปสู่วินิบาตคราวเดียวแล้วกลับได้เป็นมนุษย์อีก (จะเร็วกว่านั้น) (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๔๗/๑๖๓,๑๓/๓๘๗/๔๗๘,ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๒๕๒/๒๙๗,ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๑๑๗/๖๓๐,๑๙/๑๑๑๘/๖๓๑)

โอกกมนธรรม : ธรรมที่ลดลง หมายถึงนิวรรณ์ ๕ ดังคำในคณโกคคัลลานสูตรที่คณโกคคัลลาน พราหมณ์ ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า ท่านพระโคตม บุคคลผู้ไม่มีศรัทธา ประสงค์จะเลี้ยงชีวิต ออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตเป็นผู้โอ้อวด มีมารยา เจ้าเล่ห์ ฟุ้งซ่าน ถือตัว โลเล กลับกลอกปากกล้า พูดพรั่นเพรื่อ ไม่คุ้มครองทวารในอินทริย์ ทั้งหลาย ไม่รู้ประมาณในการบริโภคอาหารไม่ประกอบความเพียรเป็นเครื่องตื่นอย่าง ต่อเนื่อง ไม่นำพาในความป็นสมณะ ไม่มีความเคารพอย่างจริงใจในสิกขา มักมาก ย่อหย่อนไป เป็นผู้นำในโอกกมนธรรม ทอดธุระในปิเวก(ความสงัด)... ท่านพระโค ตมย่อมอยู่ร่วมกับคนเหล่านั้นไม่ได้ (ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๗๘/๘๔,อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๙๖/๓๒๙,อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๖๐/๒๒๔,อง.ปญจก.(ไทย) ๒๒/๗๙/๑๔๖,๒๒/๑๕๖/๒๕๖)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า โอกกมนธรรม ในที่นี้หมายถึงนิวรรณ์ ๕ คือ กามฉันทะ พยาบาท ถีนมิทระ อุทธัจจกุกกุจจะ และ วิจิกิฉฉา (อง.ติก.อ. (บาลี) ๒/๙๖/๒๔๙)

โอกกากราช, ชื่อ : กษัตริย์ผู้เป็นต้นสกุลของศากยวงศ์ ดังคำอัมพัฏฐสูตรว่า พระเจ้าโอกกากราชจึง ทรงเปล่งพระอุทานว่า ท่านทั้งหลาย พวกกุมารมีความสามารถ (ศากยะ) พวก กุมารมีความสามารถยอดเยี่ยม (บรมศากยะ) พวกที่ชื่อว่า ศากยะ ได้เกิดขึ้นตั้งแต่บัด นั้นเป็นต้นมาและพระเจ้าโอกกากราชพระองค์นั้นก็คือบรรพบุรุษของพวกศากยะ หรือดังคำในวิมานวัตถุที่พระมหากัจจายนเถระกล่าวไว้ว่า พระศาสดาผู้เป็นบุรุษ อาชาไนย ทรงสมภพในราชวงศ์ ของพระเจ้าโอกกากราช ในชนบทด้านทิศตะวันออก พระองค์เสด็จดับขันธปรินิพพานเสียแล้ว (ที.สี.(ไทย) ๙/๒๖๗/๙๒, ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๑๐๐๒/๑๒๓,ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๓๘/๑๗๑)

โอภาส : พระสูตรว่าด้วยการให้ทาน พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เมตตาดุจโศกวิมุติที่บุคคลเจริญเพียงชั่วเวลารีดน้ำนมโคมีผลมากกว่าการให้ทานครั้งละ ๑๐๐ หม้อถึง ๓ ครั้ง (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๒๒๖/๓๑๕)

โอภาส : ที่มีน้ำ คืออายตนะทั้ง ๖ หมายถึงวิภวัญญะ ดังคำในสิปปสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ผู้ใดไม่อาศัยศิลปะเลี้ยงชีพ เป็นอยู่เรียบง่าย มุ่งบำเพ็ญประโยชน์ สรรวมอินทรีย์หลุดพ้นแล้วในธรรมทั้งปวง ไม่ต้องแล่นไปในโอภาส ไม่มีการยึดถือว่าของเราไม่มี ความหวังกำจัดมารได้แล้ว เทียวไปผู้เดียว ผู้นั้นชื่อว่าภิกษุ (ขุ.อุ.(ไทย) ๒๕/๒๙/๒๒๘)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า โอภาส ที่มีน้ำ ดังคำว่า หมายถึงออกจากวิภวัญญะที่เรียกว่า โอภาส (ที่มีน้ำ) มาสู่วิภวัญญะที่เรียกว่า อโนภาส (ที่ไม่มีน้ำ) ได้แก่ นิพพาน (ส.ม.อ. (บาลี) ๓/๓๑๑-๔๐/๑๙๖, อัง.ทสก.อ.(บาลี) ๓/๑๑๗-๑๑๘/๓๗๕, ขุ.ธ.อ.(บาลี) ๔/๔๗) มีอธิบายว่า ไม่ต้องแล่นไปในโอภาส หมายถึงไม่ต้องแล่นไปในอำนาจของอายตนะทั้ง ๖ ที่เรียกว่า “โอภาส” เพราะไม่มีธรรมเครื่องแล่นไปคือตัณหา (ขุ.อุ.อ. (บาลี) ๒๙/๒๑๗) ช่อง, ทาง; เวลาที่เหมาะสม, จังหวะ, ฌาน ดังคำในมหารวรรคว่า คนทั้งหลายในชนบท บรรทุกเกลือบ้าง น้ำมันบ้าง ข้าวสารบ้างของกินบ้างเป็นอันมากไว้ในเกวียนแล้วตั้งวงล้อมเกวียนอยู่นอกซุ้มประตูพระวิหารคอยว่า “พวกเราจะทำภัตตาหารถวายเมื่อได้โอกาส (วิ.ม.(ไทย) ๕/๒๙๕/๑๑๘) หรือดังคำในมหาปทานสูตรว่า ท้าวมหาพรหม ได้ทราบวาทะพระวิปัสสิพุทธเจ้าได้ทรงประทานโอกาสเพื่อจะทรงแสดงธรรมแล้ว จึงถวายอภิวัตการกระทำประทักษิณแล้วหายไป ณ ที่นั่นเอง หรือดังในจุฬาสัจจกสูตรว่า สัจจกะ นิครนธนาภบุตรครั้นนั่งแล้วได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า ข้าพเจ้าขอถามท่านพระโคตมสักหน่อยหนึ่ง ถ้าท่านพระโคตมจะเปิดโอกาสที่จะตอบปัญหาแก่ข้าพเจ้า หรือดังคำในโฆฏุมขสูตรที่โฆฏุมขพราหมณ์กล่าวไว้ว่า อนึ่งบุคคล ๔ จำพวกนี้ ท่านอุเทนกล่าวโดยย่อ ไม่จำแนกโดยพิสดาร ขอโอกาสเถิดท่าน ขอท่านอุเทนช่วยอนุเคราะห์จำแนกบุคคล ๔ จำพวกนี้ให้ข้าพเจ้าฟังโดยพิสดารด้วยเถิด หรือดังคำในปัญจาลจันตสูตรที่ปัญจาลจันตเทพบุตรยืนอยู่ ณ ที่สมควรแล้ว ได้กล่าวในสำนักของพระผู้มีพระภาคว่า แม้ในที่คับขัน ผู้มีปัญญาจุกแผ่นดินก็ยังมีโอกาส ผู้ใดบรรลุมาน ผู้นั้นเป็นผู้ตื่นเป็นผู้หลีกออกได้อย่างองอาจเป็นมุนี (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๘๘/๒๒๐, ๑๐/๓๐๑/๒๓๕, ๑๐/๓๐๒/๒๓๕, ม.ม.(ไทย) ๑๒/๓๕๖/๓๙๑, ๑๒/๕๑๐/๕๔๙, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๔๐/๔๑๑, ๑๓/๓๙๒/๔๘๖, ๑๓/๔๑๔/๕๑๙, ส.ส.(ไทย) ๑๕/๘๘/๙๓)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า โอกาส ในที่นี้หมายถึงฌาน (ส.ส.อ. ๑/๘๘/๑๐๒)

โอภาส : พระสูตรว่าด้วยการแปรตรางถูกไฟลวกเพศหญิง พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเวฬุวันได้ทรงแสดงบุพกรรมของแปรตรางถูกไฟลวกเพศหญิงว่า แปรตตนนี้เคยเป็นอัครมเหสีของพระเจ้ากาลิงคะ นางเป็นคนซื่อซึ้งได้เอากระทะใส่ถ่านไฟคลอกหญิงร่วมสามี (ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๒๑๙/๓๑๐)

- โฆลกิเลส :** กิเลสคือการเวียนว่ายตายเกิด หมายถึงห้วงน้ำกิเลส ๔ ดังคำที่พระวังคีศเถระกล่าวไว้ว่า ความจริง พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้ตรัสทางไว้หลายอย่างเพื่อถอนโฆลกิเลส หากพระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสทางอ้อมตะนั้นไว้แล้วภิกษุทั้งหลายผู้เห็นธรรม ก็ตั้งมั่นไม่หวั่นไหว หรือตั้งคำในอุปทาน เช่นพระดินทุกผลตายกเถระ เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตนจึงกล่าวว่าข้าพเจ้าได้เห็นพระพุทธรูปเจ้าผู้โชติช่วง ดังตอกกรรมนิการปราศจากฐลีสือกิเลส ข้ามโฆลกิเลสได้แล้ว ไม่มีอาสวะ ประทับนั่งอยู่ระหว่างภูเขา (ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๑๖/๓๑๖, พุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๑๒๕๒/๕๔๓, พุ.อป.(ไทย) ๓๒/๔๐/๕๒๗, ๓๒/๕๙/๕๓๐, ๓๒/๓๐๙/๖๒๔, ๓๒/๓๕๖/๖๓๑, ๓๒/๕๑๔/๖๕๒)
- โฆลโคจรณะ :** ชื่อหมวดธรรมมาติกา มีปรากฏในธัมมสังคณี เช่น คันถโคจรณะ โฆลโคจรณะ, ในโฆลโคจรณะ อธิบายโฆลทุกะไว้ว่า สภาวะธรรมที่เป็นโฆละ สภาวะธรรมที่ไม่เป็นโฆละ อธิบายโฆลนียทุกะไว้ว่า สภาวะธรรมที่เป็นอารมณ์ของโฆละ สภาวะธรรมที่ไม่เป็นอารมณ์ของโฆละ อธิบายโฆลสัมปยุตตทุกะไว้ว่า สภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยโฆละ สภาวะธรรมที่วิปยุตจากโฆละ อธิบายโฆลโฆลนียทุกะไว้ว่า สภาวะธรรมที่เป็นโฆละ และเป็นอารมณ์ของโฆละ สภาวะธรรมที่เป็นอารมณ์ของโฆละแต่ไม่เป็นโฆละ อธิบายโฆลโฆลสัมปยุตตทุกะไว้ว่า สภาวะธรรมที่เป็นโฆละและสัมปยุตด้วยโฆละ สภาวะธรรมที่สัมปยุตด้วยโฆละแต่ไม่เป็นโฆละ อธิบายโฆลวิปยุตตโฆลนียทุกะไว้ว่า สภาวะธรรมที่วิปยุตจากโฆละ แต่เป็นอารมณ์ของโฆละ สภาวะธรรมที่วิปยุตจากโฆละและไม่เป็นอารมณ์ของโฆละ, ในธัมมสังคณี มีกล่าวอธิบาย มีเพียงสั้นๆว่า สภาวะธรรมที่เป็นโฆละ เป็นไฉน ฯลฯ แต่ให้ดูเต็มในโคจรณกกุสลติกะ ดังคำว่า โฆลโคจรณะและโยคโคจรณะ เหมือนกับอาสาชโคจรณกกุสลติกะ (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๓๒/๑๐, อภิ.ป.(ไทย) ๔๔/๔๖/๓๑๙)
- โฆลตรณสูตร :** พระสูตรว่าด้วยการข้ามโฆละ สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ วัดพระเชตุวัน ทเวตวาค์หนึ่งได้เข้าไปทูลถามปัญหาว่า พระองค์ทรงข้ามโฆละได้อย่างไร พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า เราเมื่อไม่พัก ไม่เพียรจึงข้ามโฆละได้(ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑/๑)
- อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า **ไม่พัก** หมายถึงไม่แสวงหาความสุขในกามารมณ์ ซึ่งจัดอยู่ในกามสุขัลลิกานุโยค คำว่า **ไม่เพียร** หมายถึงไม่แสวงหาความสุขด้วยการทรมานตนให้ลำบาก ซึ่งจัดอยู่ในอัตตakilมณานุโยค (ส.ส.อ. ๑/๑/๑๘)
- โฆลนียปัญญา :** ปัญญาที่เป็นอารมณ์ของโฆละ หมายถึงปัญญาในสภาวะธรรมที่เป็นกุศลและอัปายากฤตในภูมิ ๓, เป็นข้อ ๑ ในปัญญาหมวด ๒ คือ โฆลนียปัญญา อโนฆนียปัญญา, ในวิภังค์อธิบายความไว้ว่า ปัญญาในสภาวะธรรมที่เป็นกุศลและอัปายากฤตในภูมิ ๓ ชื่อว่า โฆลนียปัญญาปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔ ชื่อว่า อโนฆนียปัญญา (อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๗๖๗/๕๐๑)
- โฆลปัญหาสูตร :** พระสูตรว่าด้วยปัญหาเรื่องโฆละ ชัมพูชาทกปริพาชกเข้าไปหาท่านพระสารีบุตรผู้ อยู่ ณ หมู่บ้านนาลกคาม แคว้นมคธแล้วถามว่า โฆละมีเท่าไร ท่านพระสารีบุตรตอบว่า โฆละมี ๔ ประการ คือ

๑. กาโมฆะ(โฆฆะคือกาม) ๒. ภโวฆะ(โฆฆะคือภพ)
 ๓. ทิฏฐโฆฆะ(โฆฆะคือทิฏฐิ) ๔. อวิชโฆฆะ(โฆฆะคืออวิชชา)
 เนื้อหาสาระที่เหลือพึงทราบโดยนัยแห่งนิพพานปัญหาสูตรในวรรคนี้ (ส.สพ.ไทย)
 ๑๘/๓๒๔/๓๔๒)

โอฆวิปปยุตตโฆฆนิยปัญญา : ปัญญาที่ที่วิปยุตตจากโฆฆะ แต่เป็นอารมณ์ของโฆฆะ หมายถึงปัญญา
 ในสภาวะธรรมที่เป็นกุศลและอัปยากฤตในภุมิ ๓,เป็นข้อ ๒ ในปัญญาหมวด ๒ คือ
 โอฆวิปยุตตโฆฆนิยปัญญาโอฆวิปยุตตต่อโฆฆนิยปัญญา,ในวิภังค์อธิบายความหมาย
 ไว้ว่า ปัญญาในสภาวะธรรมที่เป็นกุศลและอัปยากฤตในภุมิ ๓ ชื่อว่าโอฆวิปยุตตโฆฆ
 นิยปัญญา ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔ ชื่อว่า โอฆวิปยุตตต่อโฆฆนิยปัญญา (อภิ.วิ.
 ไทย) ๓๕/๗๖๗/๕๐๐)

โอฆสงสาร : สงสารคือโอฆกิเลส ดังคำกัณฐกวิมานที่กัณฐกเทพบุตรกล่าวว่า ข้าพเจ้าคือพญาม้า
 กัณฐกะ เป็นสหชาติ กับพระราชโอรสของ พระเจ้าสุทโธทนะในกรุงกบิลพัสดุ์ราช
 ธานีที่อุดมของกษัตริย์ศากยวงศ์ คราวเมื่อพระราชโอรสพระองค์นั้นเสด็จออกเพื่อ
 พระโพธิญาณในเวลาเที่ยงคืน พระองค์ทรงใช้ฝ่าพระหัตถ์ที่อ่อนนุ่ม มีพระนขาที่แดง
 ปลั่ง กระตุ้นข้าพเจ้า และได้รับสั่งว่า พาไปซิ สหาย เราบรรลพพระสัมมาสัมโพธิญาณ
 อันสูงสุดแล้ว จักช่วยสัตว์โลกให้ข้ามโอฆสงสาร (ขุ.วิ.ไทย) ๒๖/๑๑๘๖/๑๔๘)

โอฆสูตร : พระสูตรว่าด้วยโฆฆะ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงโฆฆะ(ห้วงน้ำ) ๔ ประการ ได้แก่ (๑)
 กาโมฆะ โฆฆะคือกาม (๒) ภโวฆะ โฆฆะคือภพ (๓) ทิฏฐโฆฆะ โฆฆะคือทิฏฐิ (๔) อวิช
 โฆฆะ โฆฆะคืออวิชชา และทรงแนะนำให้เจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ เพื่อรู้ยัง เพื่อ
 กำหนดรู้ เพื่อความสิ้นไป เพื่อละโฆฆะเหล่านั้น (ส.ม.ไทย) ๑๙/๑๗๒/๑๐๑)

โฆฆะ : ห้วงน้ำคือสงสาร, ห้วงน้ำคือการเวียนว่ายตายเกิด,หมายถึงกิเลสจุนน้ำท่วมพาผู้ตกไป
 ให้พินาศ ; กิเลสอันเป็นตุจกระแสน้ำหลากท่วมใจสัตว์ มี ๔ คือกาม ภพ ทิฏฐิ
 อวิชชา,ในพระสูตรทั้งหลาย เช่น สังคิติสูตรกล่าวไว้ว่า โฆฆะ(ห้วงน้ำ) ๔ คือ ๑. กา
 โมฆะ (โฆฆะคือกาม) ๒. ภโวฆะ(โฆฆะคือภพ) ๓. ทิฏฐโฆฆะ(โฆฆะคือทิฏฐิ) ๔. อวิช
 โฆฆะ(โฆฆะคืออวิชชา)(ที.ม.ไทย) ๑๐/๓๔๐/๒๗๐,๑๐/๓๕๔/๒๘๔,ที.ปา.ไทย) ๑๑/
 ๗๖/๕๕,๑๑/๓๑๒/๒๕๒,๑๑/๓๕๔/๓๗๖,ม.ม.ไทย)๑๓/๔๕๙/๕๘๐,ม.อุ.ไทย) ๑๔/
 ๗๓/๗๗,๑๕/๑/๑,ส.ส.ไทย) ๑๕/๙๖/๑๐๒,๑๕/๑๖๑/๒๑๔,๑๕/๑๗๔/๒๓๗)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า โฆฆะ ๔ ประการ คือ (๑) กาโมฆะ (โฆฆะคือกาม) (๒)
 ภโวฆะ (โฆฆะคือภพ) (๓) ทิฏฐโฆฆะ (โฆฆะคือทิฏฐิ) (๔) อวิชโฆฆะ (โฆฆะคืออวิชชา)
 (ที.ปา.อ. (บาลี) ๓๔/๑๔)

โอฆาทิสสูตร : พระสูตรว่าด้วยโฆฆะเป็นต้น มี ๘ สูตร แปลความหมายสูตรเหมือนกัน แต่เนื้อหา
 ต่างกัน คือ

๑.โอฆาทิสสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสพระสูตร ๑๐ สูตร คือ (๑) โอฆสูตร (๒) โยคสูตร
 (๓) อุปาทานสูตร (๔) คันถสูตร (๕) อนุสยสูตร (๖) กามคุณสูตร (๗) นีวณสูตร (๘)
 อุปาทานักขันธสูตร (๙) โอรัมภาคิยสูตร (๑๐) อุทัมภาคิยสูตร ในลักษณะเดียวกัน

อุปาทานักขันธสูตร (๙) โอรัมภากิยสูตร (๑๐) อุทัมภากิยสูตร ในลักษณะเดียวกันกับพระสูตร ๑๐ สูตร ในโอฆวรรคแห่งมคคสังยุตต์ต่างแต่เปลี่ยนหมวดธรรมจากอริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นฉนวน ๔ (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๙๖๗-๙๗๖/๔๕๑)

โอฆาทิสฺสูตร (ปุณ) : พระสูตรว่าด้วยโอฆะเป็นต้น (อีกสูตรหนึ่ง) พระผู้มีพระภาคตรัสพระสูตร ๑๐ สูตร คือ (๑) โอฆสูตร (๒) โยคสูตร (๓) อุปาทานสูตร (๔) คันถสูตร (๕) อนุสยสูตร (๖) กามคุณสูตร (๗) นีวรณสูตร (๘) อุปาทานักขันธสูตร (๙) โอรัมภากิยสูตร (๑๐) อุทัมภากิยสูตร ในลักษณะเดียวกันกับพระสูตร ๑๐ สูตร ในโอฆวรรคแห่งมคคสังยุตต์ ต่างแต่เปลี่ยนหมวดธรรมจากอริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นโพชฌงค์ ๗ อันเป็นธรรมมีการกำจัดราคะ โทสะ และโมหะเป็นที่สุด (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๓๕๗-๓๖๖/๒๐๙)

โอชสี, ยักข์ : ชื่อยักข์ตนหนึ่ง ที่เป็นบริวารของท้าวเวสสวัณ ยักข์ตนนี้ทำหน้าที่หาข่าวและประกาศให้ทราบ ดังคำในอภินายกสูตรว่า ยักข์ชื่อตโตลา ชื่อตตตลา ชื่อตโตตลา ชื่อโอชสี ชื่อเตชสี ชื่อตโตชสี ชื่อสุระ ชื่อราชา ชื่อสุโรราชา ชื่ออริกฐะ ชื่อเนมิ ชื่ออริกฐะเนมิ ต่างทำหน้าที่หาข่าวและประกาศให้ทราบ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๘๑/๒๒๗,๑๑/๒๘๑/๒๔๑)

โอชะ : โอชา หมายถึงรสอาหาร ทั้งของทิพย์และของมนุษย์ ดังคำในมหาวิงค์ที่พระมหาโมคคัลลานะกราบทูลว่า เวลานี้เมืองเวรัญชาเกิดข้าวยากมากแพ่ง ประชาชนมีความเป็นอยู่แร้นแค้น ใช้สลากปันส่วนซื้ออาหาร ล้มตายกันกระตุมขวากเลื่อนยากที่พระอริยะจะบิณฑบาตยังชีพได้ พระพุทธเจ้าข้า พื้นดินได้มหาปฐพีนี้มีโอชะ มีรสอร่อย (วิ.มหา.(ไทย) ๑/๑๗/๑๐) หรือดังคำในลักขณสูตรที่พระโอรณาจารย์กล่าวไว้ว่า มหาบุรุษเป็นผู้ไม่ทรงเบียดเบียน ไม่ทรงย่ำยีบวงชนด้วยฝ่ามือ และท่อนไม้ด้วยก้อนดิน ด้วยศัสตรา ด้วยคำสั่งประหาร ด้วยการจองจำ หรือด้วยการข่มขู่ เพราะกรรมนั้นนั่นแหละ มหาบุรุษจึงเข้าถึงสุคติ บันเทิงใจและเพราะทำกรรมมีผลเป็นสุขจึงได้สุขมากเสด็จมาในโลกนี้ ทรงได้เส้นประสาทรับรสพระกระยาหารได้ดี ตั้งอยู่ในที่เหมาะสม ทำให้โอชะแผ่ไปสม่าเสมอ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๒๗/๑๘๕)

โอชะและราชพลี : รสอาหารและสิ่งของภาชีอากร ดังคำในมหาโพธิชาดกที่พระโพธิสัตว์กราบทูลพระราชาว่าชาติดิยราชพระองค์ใดทรงเบียดเบียนขานนิคมผู้ประกอบกรซื้อขาย กระทำการถวายเป็นโอชะและราชพลี ชาติดิยราชพระองค์นั้นจะทรงคลาดจากพระคลังสมบัติเช่นนั้นเหมือนกัน(ขุ.ชา.ปญญาส.(ไทย) ๒๘/๑๗๗/๓๓)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า โอชะและราชพลี หมายถึงรสที่ได้จากสิ่งของต่าง ๆ ที่ชาวชนบทถวายพร้อมทั้งการเสีภาชีอากรด้วย (ขุ.ชา.อ. (บาลี) ๘/๑๗๗/๗๓)

โอชา : รส ดังคำในสักกปัญหสูตรที่ท้าวสักกะกราบทูลว่า เรื่องเคยมีมาแล้ว เมื่อครั้งเกิดสงครามระหว่างเทพกับอสูรถึงขั้นรบประชิด ในสงครามนั้นพวกเทพชนะ พวกอสูรพ่ายแพ้ เมื่อข้าพระองค์ชนะสงครามจึงมีความคิดว่า บัดนี้พวกเทพในเทวโลกจะบริโภคอชา (รส) ๒ ประการ คือ ทิพย์โอชาและอสูรอชา หรือดังคำในมหาสังกสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เราจึงมีความดำริว่า เราปฏิญญาว่าจะต้องอดอาหารทุกอย่าง แต่เทวดาเหล่านี้จะแทรกโอชาอันเป็นทิพย์เข้าทางขุมขนของเรา เราจะยัง

อัตรภาพให้เป็นไปด้วยโอชานั้น การปฏิญญานั้นก็จะพึงเป็นมุสาแก่เรา เราจึงกล่าวห้ามเทวดาเหล่านั้นว่าอย่าเลย หรือดังคำก็ภาควิสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่าคำสอนของศาสดาย่อมมอกลงามมีโอชาแก่สาวกผู้มีศรัทธา ผู้ทำตามคำสั่งสอนของศาสดา สาวกผู้มีศรัทธาผู้ทำตามคำสั่งสอนของศาสดาย่อมมีหลักปฏิบัติว่า หนึ่ง เอ็นและกระตุกจงเหือดแห้งไปเกิด เนื้อและเลือดในสรีระของเรา จงเหือดแห้งไปก็ตามที่เมื่อเรายังไม่บรรลุผลที่พึงบรรลุด้วยเรี่ยวแรงของบุรุษ ด้วยความเพียรของบุรุษด้วยความบากบั่นของบุรุษแล้ว จักไม่หยุดความเพียรนั้น (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๖๘/๒๙๖, ม.ม.(ไทย)๑๒/๓๗๙/๔๑๔,ม.ม.(ไทย)๑๓/๑๘๔/๒๑๓,๑๓/๓๓๔/๔๐๓,๑๓/๔๘๑/๖๐๙)

โอฏฐวจิตตกะ, นก : ชื่อคนชนิดหนึ่ง มีภายในวิสามนาราชาณีของเมืองที่ท้าวภูเวรปกครอง ดังคำในอาฏานาฎยสูตรว่า ในวิสามนาราชาณีนั้นมีเสียงร้องของคนขวัญชีวิต และนกโอฏฐวจิตตกะ มีไก่ป่า ในสระบัวมีปูทอง และนกชื้อโปกขรสาตกะ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๘๑/๒๒๘)

โอฏฐิพยาธิ, ช้างพัง : ชื่อช้างชนิดหนึ่งเป็นช้างที่บาดเจ็บหรือแก่ ดังคำในโสมทัตตชาดกที่ (พระโพธิสัตว์กราบทูลพระราชาวา) บุคคลบางคนยังหวังประโยชน์อยู่ตราบไต ก็ยังคบหากันอยู่ตรานั้นเมื่อไรประโยชน์ พวกคนโง่ก็ทอดทิ้งเขาไป เหมือนกษัตริย์ทรงทอดทิ้งช้างพังชื่อโอฏฐิพยาธิ (ขุ.ชา.สตตก.(ไทย) ๒๗/๑๐๑/๒๗๔)

โณนโตณตสูตร : พระสูตรว่าด้วยผู้ต่ำมาและต่ำไป พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคล ๔ จำพวก คือ บุคคล (๑) ผู้ต่ำมาและต่ำไป (๒) ผู้ต่ำมาแต่สูงไป (๓) ผู้สูงมาแต่ต่ำไป (๔) ผู้สูงมาและสูงไป แล้วตรัสอธิบายบุคคลทั้ง ๔ จำพวกเหมือนในโตณตสูตร (อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๘๖/๑๓๑)

โอดตปฺปนนะ : ทรัพย์คือความเกรงกลัวบาป, ข้อ ๔ ในอริยทรัพย์ ๗ คือ สัทธานะ (ทรัพย์คือศรัทธา) สีลนะ (ทรัพย์คือศีล) หิรินะ (ทรัพย์คือหิริ) โอดตปฺปนนะ(ทรัพย์คือโอดตปฺปะ) สุตนะ (ทรัพย์คือสุตะ) จาคนะ (ทรัพย์คือจาคะ) ปัญญาณะ(ทรัพย์คือปัญญา),ในวิตถตสนสูตรอธิบายความหมายไว้ว่า อริยสาวกในธรรมวินัยนี้เป็นผู้มีโอดตปฺปะ คือสะดุ้งกลัวต่อกายทุจริตวิจิตร มโนทุจริตสะดุ้งกลัวต่อการประกอบบาปอกุศลธรรมทั้งหลายนี้เรียกว่าโอดตปฺปนนะ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๒๒/๑๘๑,๑๑/๓๓๐/๓๓๑,๑๑/๓๕๗/๓๕๗,อง.สตตก.(ไทย) ๒๓/๕/๘,๒๓/๖/๙,๒๓/๗/๑๓)

โอดตปฺปพะละ : กำลังคือความเกรงกลัวบาป, ข้อ ๔ ในพละ ๗ คือ ๑.สัทธาพละ(กำลังคือศรัทธา) ๒. วิริยพละ(กำลังคือวิริยะ) ๓.หิริพละ(กำลังคือหิริ) ๔. โอดตปฺปพะละ (กำลังคือโอดตปฺปะ) ๕.สติพละ(กำลังคือสติ) ๖.สมาธิพละ(กำลังคือสมาธิ) ๗. ปัญญาพละ (กำลังคือปัญญา), เป็นข้อ ๓ ในเสขพละ ๕ คือ ๑. สัทธาพละ (กำลังคือศรัทธา) ๒. หิริพละ(กำลังคือหิริ) ๓. โอดตปฺปพะละ(กำลังคือโอดตปฺปะ) ๔. วิริยพละ(กำลังคือวิริยะ) ๕. ปัญญาพละ(กำลังคือปัญญา),ในวิตถตสนสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสอธิบายความหมายไว้ว่า คือ อริยสาวกในธรรมวินัยนี้เป็นผู้มีโอดตปฺปะ คือสะดุ้งกลัวต่อกายทุจริตวิจิตร มโนทุจริต สะดุ้งกลัวต่อการประกอบบาปอกุศลธรรมทั้งหลาย นี้เรียกว่าโอดตปฺปพะละ,ในธัมมสังคณิอธิบายความหมายไว้ว่า กิริยาที่เกรงกลัวต่อการ

- ประพตฺติทุจฺจิตอันเป็นสิ่งที่ควรเกรงกลัว กิริยาที่เกรงกลัวต่อการประกอบสภาวะธรรมที่เป็นอกุศลซึ่งเป็นบาป นี้ชื่อว่าโอดตปฺปะพละ (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๓๑/๓๓๕, อัง.ปญจก.(ไทย)๒๒/๑/๒,๒๒/๒/๔,๒๒/๑๑/๑๖,๒๒/๑๒/๑๖,อัง.สตัดก.(ไทย)๒๓/๓/๔,๔/๕,ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๔๔/๕๑๕,อภี.ส.(ไทย) ๓๔/๓๑/๓๓,๓๔/๑๐๒/๔๖,๓๔/๓๑๑/๙๖)
- โอดตปฺปะ :** ความกลัวบาป, ความเกรงกลัวต่อทุจฺจิต, ความเกรงกลัวความชั่วเหมือนกลัวอสรพิษ ไม่อยากเข้าใกล้พยายามหลีกเลี่ยงให้ห่างไกล (ข้อ ๒ ในธรรมคัมภีร์โลก ๒ คือ๑. หิริ (ความอายบาป) ๒.โอดตปฺปะ (ความกลัวบาป), ข้อ ๔ ในอริยทรัพย์ ๗,ข้อ ๓ ในสัทธรรม ๗ คือ ศรัทธา หิริ โอดตปฺปะ พหุสูต ปรารถนาความเพียร สติมั่นคง และปัญญา),ในธัมมสังคณีอธิบายความหมายไว้ว่า กิริยาที่เกรงกลัวต่อการประพตฺติทุจฺจิตอันเป็นสิ่งที่ควรเกรงกลัว กิริยาที่เกรงกลัวต่อการประกอบสภาวะธรรมที่เป็นอกุศลซึ่งเป็นบาป นี้ชื่อว่าโอดตปฺปะ (วิ.ม.(ไทย) ๔/๘๔/๑๒๕, ๔/๘๕/๑๓๓, ๔/๑๐๓/๑๕๘, ๑๐๓/๑๕๙, ๔/๑๐๔/๑๖๒,ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๔/๒๕๓,ม.ม.ญ.(ไทย) ๑๒/๘๕/๗๗,๑๒/๘๗/๘๐,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๕/๒๘,ม.อ.(ไทย) ๑๔/๙๑/๑๐๕,ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๐๑/๑๙๑,อภี.ส.(ไทย) ๓๔/๓๙/๓๔)
- โอทกสูตฺร :** พระสูตรว่าด้วยสัตว์ที่เกิดในน้ำ พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า เพราะไม่ได้เห็นอริยสัจ ๔ สัตว์ที่เกิดในน้ำจึงมีจำนวนมากกว่าสัตว์ที่เกิดบนบก เหมือนแผ่นดินใหญ่มากกว่าฝุ่นที่เราใช้ปลายเล็บช้อนขึ้นมา(ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๑๓๕/๖๔๒)
- โอทาทกฺกสิณ :** กสิณคือสีขา,เป็นข้อ ๘ ในกสิณายตนะ (บ่อเกิดแห่งธรรมที่มีกสิณเป็นอารมณ์) ๑๐, ในอังคุตตรนิกาย เอกกนิบาตอธิบายไว้ว่า ภิกษุเจริญปฐวิกกสิณ ... เจริญอาโปกสิณ ... เจริญเตโชกสิณ ... เจริญวาโยกสิณ ... เจริญนิลลกสิณ ... เจริญปีตกสิณ ... เจริญโลहितกสิณ ... เจริญโอทาทกสิณ ... เจริญอากาศกสิณ... เจริญวิญญานกสิณ ... (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๔๖/๓๖๑,๑๑/๓๖๐/๔๓๐,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๕๐/๒๙๘,อัง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๔๔๓/๕๐,๒๐/๔๔๔/๕๐,๒๐/๔๔๕/๕๐,๒๐/๔๔๖/๕๐,ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๔/๑๑,๓๑/๑๒๓/๑๙๐,๓๑/๑๓๗/๒๑๒)
- โอทาทคฺคัยหะ :** ชื่อเทพหมู่ ๑ ในเทพ ๑๐ หมู่ ที่เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคและภิกษุสงฆ์ ณ ป่ามหาวัน เขตกรุงกรุงกบิลพัสดุ์ แคว้นสักกะ ดังคำในมหาสมยสูตรว่า เทพอีก (๑๐ หมู่) คือ สุกกะ กรุมหะ อรุณะ เวชนสะ โอทาทคฺคัยหะผู้เป็นหัวหน้า วิจักขณะ สทามัตตะ ทารคชะ มิสสะกัสมิยสะ และปชุนนเทวราชผู้บันดาลฝนให้ตกทั่วทุกทิศกัมา (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๔๐/๒๖๙)
- โอธานสโมธาน :** ชื่อปริวาสประเภทสโมธานปริวาสอย่างหนึ่ง ใช้สำหรับอาบัติสังฆาติเสสที่ต้องหลายคราวแต่มีจำนวนวันที่ปิดไว้เท่ากัน เช่น ต้องอาบัติ ๒ คราวปิดไว้คราวละ ๕ วัน ให้ขอปริวาสรวมอาบัติและราตรีเข้าด้วยกันเพื่อยู่เพียง ๕วันเท่านั้น, (แต่ตามนัยอรรถกถาท่านแก้วว่า สำหรับอันตราบัติมีวันปิดที่ประมวลเข้ากับอาบัติเดิม) (พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์) ; ดู *สโมธานปริวาส*
- โอธิโสผรณา :** แม่โดยมีขอบเขต, เมตตาที่ตั้งใจแผ่ไปต่อสัตว์ทั้งหลายอย่างจำกัดขอบเขต เช่นว่า ขอให้ชนชาวเขา จงมีความสุข, ขอให้เหล่าพ่อค้า จงมีความสุข,ขอให้เตาปลา จงมี

- ความสุข, บางทีเรียก“โอทิสสภพณา” (แผ่ไปเจาะจง); เทียบโอนธิโสภพณา, ทิสสา
ภพณา ดูประกอบในการแผ่เมตตา แห่งปฏิสัมภทามรรค (ช.ป.(ไทย) ๓๑/๒๒/๔๖๑)
(พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์) ; ดู แผ่เมตตา, วิกุพพนา, สีม่าสัมภท
- โอปนยโก :** (พระธรรม) ควรน้อมเข้ามาไว้ในใจ หรือน้อมใจเข้าไปให้ถึงด้วยการปฏิบัติให้เกิดขึ้น
ในใจ หรือให้ใจบรรลุถึงอย่างนั้น (ข้อ ๕ ในธรรมคุณ ๖ คือพระธรรมเป็นธรรมที่พระ
ผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว ผู้ปฏิบัติจะพึงเห็นชัดด้วยตนเองไม่ประกอบด้วยกาล ควร
เรียกให้มาดู ควรน้อมเข้ามาในตน อันวิญญูชนพึงรู้เฉพาะตน) ดูประกอบในที่สม
นิกาย (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๙๐/๒๒๕) (พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์)
- โอปปาติกโยนิ :** กำเนิดของสัตว์ที่เกิดผุดขึ้น, เป็นข้อ ๔ ในโยนิ (กำเนิด) ๔ คือ ๑.อณทโยนิ(กำเนิด
ของสัตว์ที่เกิดในไข่) ๒. ชลาพุชโยนิ(กำเนิดของสัตว์ที่เกิดในครรภ์) ๓. สังเสทโยนิ
(กำเนิดของสัตว์ที่เกิดในถ้ำโคล) ๔.โอปปาติกโยนิ (กำเนิดของสัตว์ที่เกิดผุดขึ้น) (ที.
ปา.(ไทย) ๑๑/๓๑๒/๒๙๓)
- โอปปาติกสัตว์ :** สัตว์เกิดผุดขึ้น คือ หมายถึงสัตว์ที่เกิดและเติบโตเต็มที่ทันที เมื่อจุดก็หายวับไป ไม่
ทิ้งซากศพไว้ (ข้อ ๔ ในโยนิ ๔); บาลีว่า รวมทั้งมนุษย์บางพวก ดังคำในปายาสสูตร
ที่ว่า สมัยนั้น เจ้าปายาสีมีความเห็นชั่วเขานี้เกิดขึ้นว่า แม้เพราะเหตุนี้โลกอื่นไม่มี
โอปปาติกสัตว์ ไม่มี ผลวิบากแห่งกรรมที่ทำดีและทำชั่วไม่มี (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๔๐๗/
๓๔๑,๑๐/๔๐๘/๓๔๒,๑๐/๔๑๐/๓๔๓,๑๐/๔๑๑/๓๔๔,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๔๒/๓๕๖,
ม.ม.(ไทย) ๑๒/๔๔๑/๔๗๘,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๒๒๕/๒๖๒,ส.ข.(ไทย) ๑๗/๒๑๐/
๒๘๕,ส.สหา.(ไทย) ๑๘/๓๖๕/๔๓๘,อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๑๑๘/๓๖๑)
อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า โอปปาติกสัตว์ หมายถึงสัตว์ที่เกิดและเติบโตเต็มที่ทันที
และเมื่อจุด (ตาย) ก็หายวับไป ไม่ทิ้งซากศพไว้ เช่น เทวดาและสัตว์นรก (ที.สี.อ.
๑๗๑/๑๔๙)
- โอปปาติกะ :** ดู โอปปาติกสัตว์
- โอปัททิกขา อาพาธา:** ความเจ็บไข้เกิดจากความพยายามหรือจากคนทำให้,เจ็บป่วยเพราะการกระทำ
ของคนคือตนเองเพียรเกินกำลัง หรือถูกเขากระทำ เช่นถูกจงจำ ใส่ชื่อคา เป็นต้น
(พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์),ในมหาสมยสูตรว่า ปาณะ
เรื่องว่าด้วยอาพาธ ๕ ชนิด (วิ.ม.(ไทย) ๔/๘๘/๑๔๒) ; ดู อาพาธ
- โอปมัญญะ :** เทพผู้บริวารของท้าวมหาราชองค์หนึ่ง ที่เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคและภิกษุสงฆ์ ณ ปา
มทวัน เขตกรุงกรุงกบิลพัสดุ์ แคว้นสักกะ ดังคำในมหาสมยสูตรว่า ปาณะ
โอปมัญญะ มาตลีผู้เป็นเทพสารถิ จิตตเสนะ นโพรชชะ ชโนสกะ ปัญจสิชะ ทิมพรุ
(คันธรรพเทวราชา) และสุริยวัจฉสา (คันธรรพเทวธิดา) ก็มาด้วย,ในอภินายกสูตร
กล่าวไว้ว่าเป็นยักษ์บริวารของท้าวมเวสสวัณ (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๓๗/๒๖๕, ที.ปา.(ไทย)
๑๑/๒๘๓/๒๓๑)
- โอปวยุทธราพทาน :** ประวัตินៃอดีตชาติของพระโอปวยุทธละมีเนื้อความที่ท่านเล่าไว้สรุปได้ว่า ใน
อดีตชาติกับที่ ๑๐๐,๐๐๐ ท่านได้ถวายม้าอาชาไนยแด่พระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุ
มุตตระแต่เห็นว่าเป็นของไม่ควรจึงซื้อไว้เองแล้วนำปัจจัยไปซื้อของที่ควรไปถวาย

พระพุทธรูปเจ้า เพราะผลแห่งทานนั้น ทุกภพที่ท่านเกิดจึงมีผ้าอาชาไนยเป็นพาหนะ
 คูใจเสมอ ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุประอรหัตพร้อมด้วยคุณวิเศษ (ช.อ.ป.(ไทย) ๓๒/
 ๓๓/๑๙๒)

โอปาสาทะ, บ้านพรหมณ:ชื่อหมู่บ้านพรหมณ:แห่งหนึ่ง แคว้นโกศล เป็นหมู่บ้านที่ได้รับ
 พระราชทานจากพระเจ้าปเสนทิโกศล เป็นหมู่บ้านที่พระผู้มีพระภาคเสด็จไปแสดง
 ธรรมโปรดพรหมณ:ชื่อจังกิ ดังคำในจังกิสสูตรว่า พระผู้มีพระภาคเสด็จจาริกไปใน
 แคว้นโกศล พร้อมกับภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ เสด็จถึงบ้านพรหมณ:ชื่อโอปาสาทะของชาว
 โกศล ประทับอยู่ ณ ป่าไม้สาละชื่อเทพวัน ทางทิศเหนือแห่งบ้านพรหมณ:ชื่อโอปา
 สาทะสมัยนั้นแลพรหมณ:ชื่อจังกิปกครองบ้านพรหมณ:ชื่อโอปาสาทะซึ่งมีประชากร
 และสัตว์เลี้ยวมากมายมีพืชพันธุ์ธัญญาหารและน้ำหย้าอุดมสมบูรณ์เป็นพระราช
 ทรัพย์ที่พระเจ้าปเสนทิโกศลพระราชทานปูนบำเหน็จให้เป็นพรหมไทย (ม.ม.(ไทย)
 ๑๓/๔๒๒/๕๓๐)

โอกาส : ๑. แสงสว่าง, แสงสุกใส ผุดผ่อง ดังคำในกัฏฐกสูตรที่ พวกเทพเหล่านั้นตอบว่าแม่
 พวกเราไม่รู้ที่อยู่ของท้าวมหาพรหมหรือทิศทางที่ท้าวมหาพรหมอยู่ แต่มีนิมิตที่
 สังเกตได้ (คือ) แสงสว่างเกิดขึ้น โอกาสปรากฏขึ้น ท้าวมหาพรหมก็จะปรากฏ
 พระองค์ด้วย การที่แสงสว่างเกิดขึ้น โอกาสปรากฏขึ้นนี้ จัดเป็นบุรพนิมิตแห่งการ
 ปรากฏของท้าวมหาพรหม (ที.สี.(ไทย) ๙/๔๙๓/๒๑๘) (ข้อ ๑ ในวิปัสสนูปกิเลส ๑๐)
 ๒. การพูดหรือแสดงออกที่เป็นเชิงเปิดช่องทางหรือให้โอกาสขณะที่พระพุทธรูปทรง
 กระทำโอภาส ณ ที่ต่างๆ หลายแห่ง ซึ่งถ้าพระอานนท์เข้าใจ ก็จะทูลขอให้ทรงดำรง
 พระชนม์อยู่ตลอด[อายุ]กับ ดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสแก่พระอานนท์ว่า อธิบาท
 ๔ ผู้ใดผู้หนึ่งเจริญ ทำให้มากแล้ว ทำให้เป็นดุจยานแล้ว ทำให้เป็นที่ตั้งแล้ว ให้ตั้งมั่น
 แล้ว สังสมแล้ว ปรารภดีแล้ว ผู้นั้นเมื่อมุ่งหวัง พึงดำรงอยู่ได้ ๑ กับ หรือเกินกว่า ๑
 กับ อธิบาท ๔ ตถาคตเจริญ ทำให้มากแล้ว ทำให้เป็นดุจยานแล้ว ทำให้เป็นที่ตั้ง
 แล้ว ให้ตั้งมั่นแล้ว สังสมแล้ว ปรารภดีแล้ว ตถาคตเมื่อมุ่งหวัง พึงดำรงอยู่ได้ ๑
 กับ หรือเกินกว่า ๑ กับ เมื่อพระผู้มีพระภาคทรงทำนิมิตที่ขัดแย้ง ทรงทำโอภาสที่
 ขัดเจนแม้อย่างนี้ ท่านพระอานนท์ก็ไม่อาจจะรู้ทันจึงไม่กราบทูลวิงวอนพระผู้มีพระ
 ภาค (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๘๓/๒๑๔,๑๐/๒๘๓/๒๑๕,๑๐/๒๘๔/๒๑๕,๑๐/๒๘๕/๑๐/๒๘๕/
 ๒๓๓,ส.ม.(ไทย) ๑๙/๘๒๒/๓๘๗,อง.อภฺรฺก. (ไทย) ๒๓/๖๔/๓๖๔,ช.อ.ป.(ไทย) ๓๑/๖/
 ๔๒๕,๓๑/๗/๔๒๖,ช.อ.ป.(ไทย) ๓๓/๖๖/๑๑๕)

โอมสวาท : วาทะเสียดแทง, พุดเสียดแทงให้เจ็บใจหรือให้ได้ความอภัยศ ได้แก่การพูดแตกหรือ
 ประชดกัตาม ต่ากัตามกระทบถึง *อภฺกโสวตฺถุ* ๑๐ ประการ มีชาติกำเนิด ชื่อ ตระกูล
 เป็นต้น ภิกษุกล่าวโอมสวาทแก่ภิกษุต้องอาบัติปาจิตตีย์ แก่อนุปสัมบันต้องอาบัติทุก
 กฏตามสิกขาบทที่ ๒ แห่งมฺุสวาทวรรคปาจิตตียกัณท์ (วิ.ม.หา.(ไทย) ๒/๑๒/๑๙๙)

โอกาส, พระเจ้าจักรพรรดิ :ชื่อพระเจ้าจักรพรรดิองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระสัมมาชลาวิกเถระ
 ดังคำในสัมมาชลาวิกเถรพทาน ที่ท่านพระเถระกล่าวถึงอดีตชาติของตนสรุปความได้
 ว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าพอประสูติแล้วเท่านั้น ก็ทรงเสวยดูทิศทั้งปวง แล้วทรง

เปล่งอาสภิวาจา นี่เป็นธรรมดาของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ข้าพเจ้าทำหมู่ชนให้เกิดสังเวชแล้ว ชมเชยพระผู้มีพระภาคผู้ทรงเป็นผู้นำสัตว์โลก เพราะผลแห่งการชมเชยในกัปที่ ๘๘ นับจากกัปนี้ไปได้เป็นกษัตริย์ผู้จักรพรรดิพระนามว่าโอภาส สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ มีพลานุภาพมาก (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๕๔/๒๘๔)

โอภาสกร : ผู้ทำโอภาส,เป็นชื่อหนึ่งพระอริยะ ตั้งคำในสิลสัมปन्नสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ทรงคุณเห็นปานนี้นั้น เราเรียกว่า ศาสตา บ้างสัตถวาหะ(ผู้นำหมู่คณะ) บ้าง รมัญชหะ(ผู้ละข้าศึกคือกิเลส) บ้าง ตโมนุหะ(ผู้บรรเทาความมืด) บ้าง อาโลกกร(ผู้ทำแสงสว่าง) บ้าง โอภาสกร(ผู้ทำโอภาส) บ้าง (ขุ.อิติ.(ไทย) ๒๕/๑๐๔/๔๘๓)

โอภาสสูตร : พระสูตรว่าด้วยความสว่างไสว พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ความสว่างไสว ๔ คือ ความสว่างไสวแห่ง (๑) ดวงจันทร์ (๒) ดวงอาทิตย์ (๓) ไฟ (๔) ปัญญา บรรดาความสว่างไสว ๔ นี้ ความสว่างไสวแห่งปัญญาเป็นเลิศ(อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๔๔/๒๑๐)

โอมัญฐะ : ชื่อเครื่องประหารชนิดหนึ่ง ใช้ตัดศีรษะนักโทษ ตั้งคำในเถรคาถาที่พระติสสเถระกล่าวไว้ว่า ภิกษุผู้มีสติพยายามละกรรมราคะ เหมือนคนพยายามใช้ศัสตรา ตัดเครื่องประหารที่ชื่อว่าโอมัญฐะ เมื่อศีรษะถูกไฟไหม้ หรือตั้งคำที่พระมหาโมคคัลลานเถระกล่าวไว้ว่า ภิกษุผู้มีสติพยายามละกรรมราคะ เหมือนคนพยายามใช้ศัสตราตัดเครื่องประหารที่ชื่อว่าโอมัญฐะและเหมือนคนถูกไฟไหม้ศีรษะรีบดับไฟนั้น (ขุ.เถร.(ไทย) ๒๖/๓๙/๓๑๗,๒๖/๑๑๗๒/๕๓๑)

โอมานะ : ความดูหมิ่นตนเอง,ความถือตัวว่าด้อยกว่าเขา, เป็นข้อ ๒ ใน ธรรม ๖ ประการ คือ ๑. มานะ (ความถือตัว) ๒. โอมานะ(ความถือตัวว่าด้อยกว่าเขา) ๓.อติมานะ (ความดูหมิ่นเขา) ๔. อธิมานะ (ความเข้าใจผิด) ๕.ถัมภะ (ความหัวดี) ๖.อตินิปาตะ (ความดูหมิ่นตนเองว่าเป็นคนเลว),เป็นข้อ ๒ ในมานะ ๓ คือ ๑. มานะ (ความถือตัวว่าเสมอเขา) ๒.โอมานะ (ความถือตัวว่าด้อยกว่าเขา)๓.อติมานะ(ความถือตัวว่าดีกว่าเขา),ในวิภังค์อธิบายว่า บุคคลบางคนในโลกนี้ดูหมิ่นตนเองโดยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง คือโดยชาติโดยโคตร โดยความเป็นบุตรของผู้มีตระกูล โดยความเป็นผู้มีรูปร่างโดยทรัพย์โดยความเป็นใหญ่ โดยหน้าที่การงาน โดยศิลปะ โดยวิทย์ฐานะโดยการศึกษาหรือโดยปฏิภาณ ความดูหมิ่นตน กิริยาที่ดูหมิ่นตน ภาวะที่ดูหมิ่นตน ความเกลียดตน กิริยาที่เกลียดตน ภาวะที่เกลียดตน ความดูถูกตนว่าต่ำต้อย ความดูแคลนตน มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า โอมานะ,ในวิภังค์อธิบายว่า เป็นข้อ ๒ ในมานะ ๗ คือ๑. มานะ (ความถือตัว) ๒.อติมานะ(ความถือตัวจัด) ๓. มานาติมานะ(ความเย่อหยิ่ง) ๔. โอมานะ(ความดูหมิ่นตนเอง) ๕.อธิมานะ(ความสำคัญว่าได้บรรลุ) ๖. อัสมิมานะ (ความสำคัญว่ามีตัวตน) ๗.มิจจมานะ(ความถือตัวผิด) (อง.ฉก.(ไทย) ๒๒/๗๖/๕๙๙๒๒/๑๐๘/๖๒๘,อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๘๘๑/๕๕๘, ๓๕/๙๕๐/๖๐๗)

โอรส : ผู้เกิดแต่อก,ลูกชาย ตั้งคำในมหาวิภังค์ว่า ะผู้มีพระภาคพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ พระเชตวัน อารามของอนาถปิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี ครั้งนั้น ท่านพระนันทะโอรสพระมาตุจฉา ของพระผู้มีพระภาค มีรูปร่าง น่าดู น่าชม ร่ามดำกว่าพระผู้มี

พระภาค ๔องค์ลี (วิมहा.(ไทย) ๒/๕๗/๖๒๓, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๑๑/๑๕๙,๑๐/๒๑๑/๑๖๐,๑๐/๒๒๖/๑๗๐,ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๒๗/๒๒๒,๑๑/๒๒๗/๒๒๓,๑๑/๒๒๗/๒๒๓,ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๑๗/๓๘๓,๑๓/๔๐๒/๕๐๓,ม.อุ.(ไทย)๑๔/๒๐๕/๒๓๙,ช.เถร.(ไทย) ๒๖/๒๙๕/๓๘๖)

โอรสที่ธรรมเนรมิต :บุตรของพระพุทธเจ้า หมายถึงสาวกที่บรรลุนิพพานแล้ว ดังคำในอุปทานที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดาบสนี่จักมีนามว่าสารีบุตร เป็นธรรมทายาท เป็นโอรสที่ธรรมเนรมิต จักเป็นอัครสาวกของพระศาสดาพระองค์นั้น (ช.อุป.(ไทย) ๓๒/๑๐/๑๕๑,๓๒/๑๕/๑๙๐,๓๒/๗๕/๑๙๙,๓๒/๙๐/๔๙๖,๓๒/๙๔/๖๖๖,๓๒/๑๕๕/๖๗๔,๓๒/๒๕๔/๔๑,๓๒/๓๔๒/๖๒๙,๓๒/๔๐๗/๖๓๗,๓๒/๔๗๗/๖๔๗)

โอรสองค์ใหญ่ : บุตรคนโต หมายถึงคนโต ดังคำในจักกวัตติสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ครั้นพระเจ้าทัฬหเสนมิทรงสั่งสอนพระกุมารผู้เป็นพระราชโอรสองค์ใหญ่ในเรื่องการครองราชย์เรียบร้อยแล้ว ทรงเอนพระเศวตและพระมัสสุทรงครองผ้ากาสาพัสตร์เสด็จออกจากพระราชวังผนวชเป็นบรรพชิต หรือดังคำมขเทวสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ครั้นนั้น พระเจ้ามขเทวะพระราชทานบ้านส่วยแก่ช่างกลบกลแล้วรับสั่งให้เรียกพระราชมารผู้เป็นโอรสองค์ใหญ่มาเฝ้า (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๘๓/๖๑, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๐๘/๓๗๓)

โอรัมภาคิยสังโยชน์ :สังโยชน์เบื้องต่ำ,ธรรมที่มัดสัตว์ไว้กับทุกข์เบื้องต่ำ,กิเลสผูกใจสัตว์อย่างหยาบ มี ๕ อย่างคือ ๑. สักกายทิฏฐิ(ความเห็นว่าเป็นตัวของตน) ๒. วิจิกิจฉา(ความลังเลสงสัย) ๓. สีลพัตปรามาส (ความถือมั่นศีลพรต) ๔. กามฉันทะ(ความกำหนัดในกามคุณ)๕. พยาบาท(ความคิดร้าย) (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๑๕/๓๐๒,ม.ม.(ไทย) ๑๒/๖๗/๕๙,๑๒/๒๔๕/๒๖๓,๑๒/๓๕๒/๓๘๖,ม.ม.(ไทย)๑๓/๑๙/๒๐,๑๓/๒๐/๒๓,๑๓/๑๒๙/๑๔๒,๑๓/๑๓๓/๑๔๙,ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๑๔๗/๑๘๕,ส.ข.(ไทย) ๑๗/๕๕/๗๘,ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๘๐/๑๐๖) ; ดู *สังโยชน์*

ในทสกนิบาตอธิบายไว้ว่า สังโยชน์ หมายถึงกิเลสที่ผูกมัดใจสัตว์, ธรรมที่มัดใจสัตว์ไว้กับทุกข์ มี ๑๐ ประการ คือ (๑) สักกายทิฏฐิ (๒) วิจิกิจฉา (๓) สีลพัตปรามาส (๔) กามฉันทะหรือกามราคะ (๕) พยาบาทหรือปฏิฆะ (๖) รูปราคะ (๗) อรูปราคะ (๘) มานะ (๙) อุทธัจจะ (๑๐) อวิชชา ๕ ข้อต้นชื่อโอรัมภาคิยสังโยชน์ ๕ ข้อหลังชื่ออุทัมภาคิยสังโยชน์ พระโสดาบันละสังโยชน์ ๓ ข้อต้นได้ พระสกทาคามีทำสังโยชน์ที่ ๔ และที่ ๕ ให้เบาบาง พระอนาคามีละสังโยชน์ ๕ ข้อต้นได้หมดพระอรหันต์ละสังโยชน์ได้หมดทั้ง ๑๐ ข้อ (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๓/๒๑)

โอรัมภาคิยสูตร : พระสูตรว่าด้วยโอรัมภาคิยสังโยชน์ มี ๒ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ

๑.โอรัมภาคิยสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า โอรัมภาคิยสังโยชน์ ๕ มีเนื้อความเหมือนในโอรัมภาคิยสูตรแห่งสติปัญญานวรรคแล้วตรัสว่า เพื่อละโอรัมภาคิยสังโยชน์ ๕ นั้น ภิกษุพึงเจริญสัมมปปธาน ๔ (อง.นวก.(ไทย) ๒๓/๖๗/๕๕๒)

๒.โอรัมภาคิยสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า โอรัมภาคิยสังโยชน์ (สังโยชน์เบื้องต่ำ)มี ๕ ประการ คือ (๑) สักกายทิฏฐิ ความเห็นว่าเป็นตัวของตน (๒)

วิจิตรจินดา ความลึกลับเสกสย (๓) สีสัพพตปริมาสา ความถือนั่นคือลพต (๔) กามฉันทะ ความพอใจในกาม (๕) พยาบาท ความคิดปองร้าย พร้อมกับทรงย้ำว่า เธอทั้งหลาย พึงเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ เพื่อรู้ยิ่ง เพื่อกำหนดรู้ เพื่อความสิ้นไป เพื่อละโอรัมภาคียสังโยชน์เหล่านั้น (ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๘๐/๑๐๖)

โอริมตีสสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นฝั่งนี้และธรรมที่เป็นฝั่งโน้น พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เราจักแสดงฝั่งนี้และฝั่งโน้นแก่เธอทั้งหลาย เมื่อภิกษุทูลรับสนองพระดำรัสแล้ว จึงทรงแสดงฝั่งนี้และฝั่งโน้นเหมือนในสคารวสูตร (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๑๘/๒๗๑)

โอริมสูตร : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่เป็นฝั่งนี้และธรรมที่เป็นฝั่งโน้น พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เราจักแสดงฝั่งนี้และฝั่งโน้นแก่เธอทั้งหลาย เมื่อภิกษุเหล่านั้นทูลรับสนองพระดำรัสแล้วจึงทรงแสดงฝั่งนี้และฝั่งโน้นเหมือนในสคารวสูตร (อง.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๗๐/๓๐๖)

โอวาท : คำกล่าวสอน, คำแนะนำ, คำตักเตือน ดังคำในภิกษุณีวิวัฏฐกัถาธิบายว่า ภิกษุณีทั้งหลายได้กล่าวกับพวกภิกษุณีฉัพพัคคีย์ดังนี้ว่า มาเถิด แม่เจ้าทั้งหลาย พวกเราจะไปรับโอวาท (วิ.ภิกษุณี.(ไทย) ๓/๑๐๕๕/๒๘๔, ๓/๑๐๕๖/๒๘๔, ๓/๑๐๕๙/๒๘๕, ๓/๑๐๕๙/๒๘๖, ๓/๑๐๖๐/๒๘๕, ๓/๑๐๖๐/๒๘๖) หรือตั้งคำในมหาวรรคที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย อุปัชฌาย์พึงสงเคราะห์อนุเคราะห์สัทธวิหาริก ด้วยอุทเทสปริปุจฉา โอวาท และอนุศาสน์, ภิกษุทั้งหลาย อาจารย์พึงสงเคราะห์อนุเคราะห์อันเตวาลิก ด้วยอุทเทส ปริปุจฉา โอวาท และอนุศาสน (วิ.ม.(ไทย) ๔/๖๗/๘๘, ๔/๗๙/๑๑๒, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๒๔๑/๑๙๘, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๓๓/๒๔๔) ; โอวาทของพระพุทธเจ้า ๓ คือ ๑. เว้นจากทุจริต คือประพฤดิชั่วด้วยกายวาจาใจ (= ไม่ทำความชั่วทั้งปวง) ๒. ประกอบสุจริต คือประพฤดิชอบด้วยกายวาจาใจ (= ทำแต่ความดี) ๓. ทำใจของตนให้หมดจดจากเครื่องเศร้าหมอง มีโลภ โกรธ หลง เป็นต้น (= ทำจิตต์ของตนให้สะอาดบริสุทธิ์) โอวาท ๓ นี้ รวมอยู่ในโอวาทปาฏิโมกข์ ; ดูประกอบใน ที.ม.(ไทย) ๑๐/๙๐/๕๐)

อรรถกถาในภิกษุณีวิวัฏฐกัถาธิบายว่า คำว่า ที่ชื่อว่าโอวาท ได้แก่ครุธรรม ๘ ประการ คำว่า ครุธรรม ๘ ประการนี้ พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าขณะประทับอยู่ ณ ภูฏาคารศาลา ป่ามหาวัน ได้ประทานแก่พระนางมหาปชาบดีโคตมีผู้เดินทางไกลจากกรุงบิลพัสค์เพื่อทูลบวชเป็นภิกษุณีในพระ พุทธศาสนา นับเป็นภิกษุณีรูปแรก และเป็น การประทานครุธรรมครั้งแรก (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๑๔๙/๓๒๒-๓๒๓)

โอวาทปาฏิโมกข์:หลักคำสอนสำคัญของพระพุทธศาสนาหรือคำสอนอันเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา ได้แก่ พระพุทธพจน์ ๓ คาถากึ่งที่พระพุทธเจ้าตรัสแก่พระอรหันต์ ๑,๒๕๐รูปผู้ไปประชุมกันโดยมิได้นัดหมาย ณ พระเวฬุวนาราม ในวันเพ็ญเดือน๓ ที่เราเรียกกันว่า วันมาฆบูชา(อรรถกถากล่าวว่า พระพุทธเจ้าทรงแสดงโอวาท-ปาฏิโมกข์นี้ แก่ที่ประชุมสงฆ์ เป็นเวลา๒๐ พรรษาก่อนที่จะโปรดให้สวดปาฏิโมกข์อย่างปัจจุบันนี้แทน ต่อมา), คาถาโอวาทปาฏิโมกข์ มีดังนี้
สพฺพปาปสฺส อกรรมํ กุสลสฺสุปสมปทา
สจฺจิตตปริโยทปนํ เอตํ พุทฺธาน สาสนํ ฯ

ขนดี ประมัตตโป ตีติกขา
 นิพพานัน ประมัตตวทนต์ พุทธธา
 น ทิ ปพพชิตโต ปฐปะชาติ
 สมโณ โหติ ปรี วิเรฐยณโต ฯ
 อนุปวาโท อนุปฆาโต ปาติโมกเข จ สัวโร
 มตตณญดา จ ภตตสมิ ปนตณจ สยนาสนัน
 อธิจิตเต จ อาโยโค เอตัง พุทธาน สาสัน ฯ
 แปล: การไม่ทำความชั่วทั้งปวง ๑
 การบำเพ็ญแต่ความดี ๑ การทำจิตดี
 ของตนให้ผ่องใส ๑ นี่เป็นคำสอนของ
 พระพุทธเจ้าทั้งหลาย
 ขันติ คือความอดกลั้น เป็นตบะ
 อย่างยิ่ง, พระพุทธเจ้าทั้งหลายกล่าวว่า
 นิพพาน เป็นบรมธรรม, ผู้ทำร้ายคนอื่น
 ไม่ชื่อว่าเป็นบรรพชิต, ผู้เบียดเบียนคน
 อื่น ไม่ชื่อว่าเป็นสมณะ
 การไม่กล่าวร้าย ๑ การไม่ทำร้าย
 ๑ ความสำรวมในปาฏิโมกข์ ๑ ความ
 เป็นผู้รู้จักประมาณในอาหาร ๑ ที่นั่ง
 นอนอันสงัด ๑ ความเพียรในอธิจิตต์ ๑
 นี่เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย
 ที่เข้าใจกันโดยทั่วไป และจำกันได้มาก ก็คือ ความในคาถาแรกที่ว่า *ไม่ทำ
 ชั่ว ทำแต่ความดี ทำจิตดีใจให้ผ่องใส* (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๙๐/๕๐, ขุ.ธ.(ไทย) ๒๕/
 ๑๘๓/๙๐, พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)

โอวาทปาติโมกข์ : หลักคำสอนสำคัญของพระพุทธศาสนาหรือคำสอนอันเป็นหัวใจของ
 พระพุทธศาสนา มีปรากฏในมหาปทานสูตร (ที.ม.(ไทย) ๑๐/๙๐/๕๐) ; ดู *โอวาท
 ปาฏิโมกข์*

โอวาทวรรค : ตอนที่ว่าด้วยเรื่องให้โอวาทแก่นางภิกษุณี เป็นต้น, เป็นชื่อวรรคที่ ๓ แห่งปาจิตตย
 กัณฑ์ ในมหาวิภังค์พระวินัยปิฎก (วิ.มหา.(ไทย) ๒/๑๔๔/๓๑๖, วิ.ป.(ไทย) ๘/๓๔/
 ๕๗)

โอวาทสูตร : มี ๔ สูตร แปลความหมายสูตรเหมือนกันว่า พระสูตรว่าด้วยการให้โอวาท ๓ สูตร
 ต่างกัน ๑ สูตร แต่เนื้อหาต่างกัน คือ
๑.โอวาทสูตร พระสูตรว่าด้วยคุณสมบัติของภิกษุผู้จะสอนภิกษุณี พระผู้มีพระภาค
 ประทับอยู่ ณ ภูฏาคารศาลา ปามหาวัน เขตกรุงเวสาลี พระอรานนท์เข้าเฝ้าแล้วทูล
 ถวายถามว่า ภิกษุประกอบด้วยคุณสมบัตินี้เท่าไร สงฆ์จึงควรสมมติให้เป็นผู้สั่งสอนภิกษุณี
 จึงตรัสว่า ต้องประกอบด้วยคุณสมบัตินี้ ๘ คือ (๑) มีศีล สำรวมด้วยการสังวรใน

ปาติโมกข์ ...สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย (๒) เป็นพหูสูต ฟังมามากซึ่งธรรมทั้งหลาย ทรงจำไว้ได้คล่องปาก ขึ้นใจแทงตลอดดีด้วยทิวฐิติ (๓) ทรงจำปาติโมกข์ทั้งสองได้ดี จำแนกได้ดี ให้เป็นไปได้ดีโดยพิสดาร วินิจฉัยได้ดีโดยสูตร โดยอนุพยัญชนะ (๔) มีวาจางาม เจรจาถ้อยคำไพเราะ ประกอบด้วยวาจาของชาวเมืองที่สละสลวย (๕) สามารถชี้แจงให้ภิกษุณีสงฆ์เห็นชัดด้วยธรรมิกถา (๖) เป็นที่รักเป็นที่ชอบใจของภิกษุณีโดยมาก (๗) ไม่เคยประพฤติล่วงครุธรรม (คือหมายถึงในสมัยที่เป็นคฤหัสถ์ ไม่เคยจับต้องกายภิกษุณี ไม่เคยประพฤติผิดประเพณีกับนางสิกขมานาหรือสามเณรี) ในสตรีผู้มุ่งห่มผ้ากาสายะ บวชอุทิศพระผู้มีพระภาคพระองค์นี้ (๘) มีพรรษา ๒๐ หรือเกิน ๒๐ (อง.อภฺรฺก. (ไทย) ๒๓/๕๒/๓๓๗)

๒. โอวาทสูตร พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเวฬุวัน ได้รับสั่งให้ท่านพระมหากัสสปะสั่งสอนภิกษุทั้งหลาย เมื่อท่านกราบทูลว่า บัดนี้ ภิกษุทั้งหลายเป็นผู้ว่ายาก สอนยาก ไม่อดทน ไม่รับคำพร่ำสอนโดยเคารพ เช่นภิกษุภัณฑะสัทธิวีฬาริกของพระอานนท์ และภิกษุอาภิชชิกะสัทธิวีฬาริกของพระอนุรุทธะ

พระผู้มีพระภาครับสั่งเรียกภิกษุทั้ง ๒ รูปนั้นมาแล้วตรัสสอนว่า ถ้าเธอทั้งหลายไม่รู้ทั่วถึงธรรมที่เราแสดงแล้วอย่างนี้ เธอทั้งหลายรู้เห็นอะไรจึงบวชแล้วกล่าวล่วงเกินกันด้วยสุตะเล่า เมื่อภิกษุทั้ง ๒ รูปได้น้อมศีรษะลงแทบพระบาทแล้วทูลขอภัยโทษ จึงตรัสว่า การที่บุคคลเห็นความผิดเป็นความผิดแล้วแก้ไขให้ถูกต้องและสำรวมต่อไปนี้เป็นความเจริญในวินัยของพระอริยะ (ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑๔๙/๒๔๓)

โอวาทสูตร (ทุติย) (สูตรที่ ๒) พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเวฬุวัน ได้รับสั่งให้ท่านพระมหากัสสปะสั่งสอนภิกษุทั้งหลาย เมื่อท่านกราบทูลว่า บัดนี้ภิกษุทั้งหลายเป็นผู้ว่ายาก สอนยาก ไม่อดทน ไม่รับคำพร่ำสอน ทั้งไม่มีศรัทธา หิริ โอตตปปะ วิริยะ ปัญญาในกุศลธรรม จึงไม่มีความเจริญในธรรม เหมือนดวงจันทร์ข้างแรมที่อับแสง ไม่เต็มดวง ไร้รัศมี การที่บุคคลไม่มีศรัทธาเป็นต้นนั้นนับว่าเป็นความเสื่อม แต่ถ้ามีศรัทธาเป็นต้นนั้นนับว่าเป็นความเจริญ เหมือนดวงจันทร์ในวันเพ็ญเปล่งรัศมีเจิดจ้า พระผู้มีพระภาคทรงอนุโมทนาภาสิตของท่าน (ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑๕๐/๒๔๕)

โอวาทสูตร (ตติย) (สูตรที่ ๓) พระผู้มีพระภาคขณะประทับอยู่ ณ วัดพระเวฬุวัน ได้รับสั่งให้ท่านพระมหากัสสปะสั่งสอนภิกษุทั้งหลาย ท่านจึงกราบทูลว่า บัดนี้ ภิกษุทั้งหลายเป็นผู้ว่ายาก สอนยาก ไม่อดทน ไม่รับคำพร่ำสอนโดยเคารพ พระผู้มีพระภาคตรัสรับรองว่า จริงอย่างนั้น เพราะครั้งก่อน ภิกษุผู้เถระเป็นผู้อยู่ป่าเป็นวัตร เป็นผู้เที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตร เป็นผู้มุ่งห่มผ้าบังสุกุลเป็นวัตร เป็นผู้ทรงไตรจีวรเป็น เป็นผู้มักน้อย สันโดษ สงัดจากหมู่ ไม่คลุกคลีด้วยหมู่ ปรรภาความเพียร และกล่าวสรรเสริญคุณแห่งจุดงค์เหล่านั้น ภิกษุทั้งหลายผู้เถระยอมนิมนต์ภิกษุนั้นให้นั่งว่า มาเถิดภิกษุ เธอชื่อไร ข่างเจริญจริง ใครต่อการศึกษาแท้ นี้อาสนะ นิมนต์ท่านนั่งเถิดภิกษุทั้งหลายผู้เป็นนวกะเมื่อเห็นเช่นนั้นก็ทำตามอย่าง ข้อนั้นยอมมีเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุขตลอดกาลนาน ในบัดนี้ ภิกษุผู้เถระไม่เป็นเช่นนั้น เมื่อภิกษุรูปใด

มีชื่อเสียง มียศ ได้จีวร บิณฑบาต เสนาสนะและคิลานปัจจัยเภสัชบริวาร ภิกษุผู้เถระ ย่อมนิมนต์ให้หนึ่งว่า มาเถิดภิกษุ เธอชื่อไร ช่างเจริญจริง บรรณนาดีต่อเพื่อนส พรหมจารีด้วยกันแท้ นี้อาสนะ นิมนต์ท่านนั่งเถิด ภิกษุผู้เป็นนวกะเมื่อเห็นเช่นนั้นก็ ทำตามอย่าง ข้อนั้นย่อมมีเพื่อมิใช่ประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความทุกข์ตลอดกาลนาน (ส. นิ.(ไทย) ๑๖/๑๕๑/๒๔๗)

โอวาทานุศาสนี เพิ่มเติม) : คำกล่าวสอนและพร่ำสอน, คำตักเตือนและแนะนำพร่ำสอน (พจนานุกรม พุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)

โอษฐ์ : ปาก, ริมฝีปาก ดังคำในอัครคัมภีร์และอัสสลายนสูตร ว่า พวกพราหมณ์กล่าว อย่างนี้ว่า วรรณะที่ประเสริฐที่สุดคือพราหมณ์เท่านั้น วรรณะอื่นแล้ว วรรณะที่ขาว คือพราหมณ์เท่านั้น วรรณะอื่นดำพราหมณ์เท่านั้นบริสุทธิ์ ผู้ที่ไม่ใช่พราหมณ์ไม่ บริสุทธิ์ พราหมณ์เท่านั้นเป็นบุตรเป็นโอรส เกิดจากโอษฐ์ของพระพรหม เกิดจาก พระพรหม เป็นผู้ทีพระพรหมสร้างขึ้น เป็นทายาทของพระพรหม (ที.ปา.(ไทย) ๑๑/ ๑๑๓/๘๔, ม.ม.(ไทย) ๑๓/๔๐๒/๕๐๓)

โอสถ : ยาแก้โรค, ยารักษาโรค; เครื่องยา ดังคำในมหาโพธิชาดกทีพระโพธิสัตว์กล่าวไว้ว่า ชัตติยราชพระองค์ใดทรงปกครองชนบทโดยไม่เป็นธรรม ชัตติยราชพระองค์นั้นจะ ทรงเป็นผู้ฉลาดจากโอสถ ทั้งปวง (ขุ.ชา.ปญญาส.(ไทย) ๒๘/๑๗๖/๓๓)

อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า โอสถ หมายถึงรากไม้ เปลือกไม้ ใบไม้ ดอกไม้ และ ผลไม้ เป็นต้น ที่เป็นยา รวมถึงเนยใส เนยข้นที่เป็นยาด้วย (ขุ.ชา.อ. (บาลี) ๘/๑๗๖/ ๗๓)

โอสถวิเศษ : นิพพาน เพราะเป็นโอสถที่ทำให้หมดเกิดหมดตาย ดังคำในอบทานทีพระผู้มีพระภาค ตรัสแก่พระอนนทว่า เธอทุกรูปเมื่อปรารถนาพระนิพพานอันเป็นโอสถวิเศษมีใจ ผ่องใสดีแล้วก็จงตั้งใจฟังถ้อยคำทีเพราะดูจน่าฟังหยาดน้อยๆ (เกี่ยวกับประวัติ) ของ พระปัจเจกพุทธเจ้า ผู้เป็นมหาฤๅษีผู้ตรัสรู้ได้เองเถิด (ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๘๗/๑๓)

โอสถหญ้า : หญ้ายารักษาโรค ในจุฬามมสมาทานสูตร หมายถึงเมล็ดพืชแห่งเถาย่านทราย ดังคำ ว่า พวกอารามเทวดา วนเทวดา รุกขเทวดา และพวกเทวดาที่สิงอยู่ที่ต้นไม้อันเป็น โอสถหญ้าและต้นไม้เจ้าป่า ผู้เป็นมิตรอำมาตย์ ญาติสาโลหิตของเทวดาที่สิงอยู่ที่ต้นไม้ สาละนั้นต่างก็พากันมาปลอบโยน (ม.ม.(ไทย) ๑๒/๔๖๘/๕๑๐)

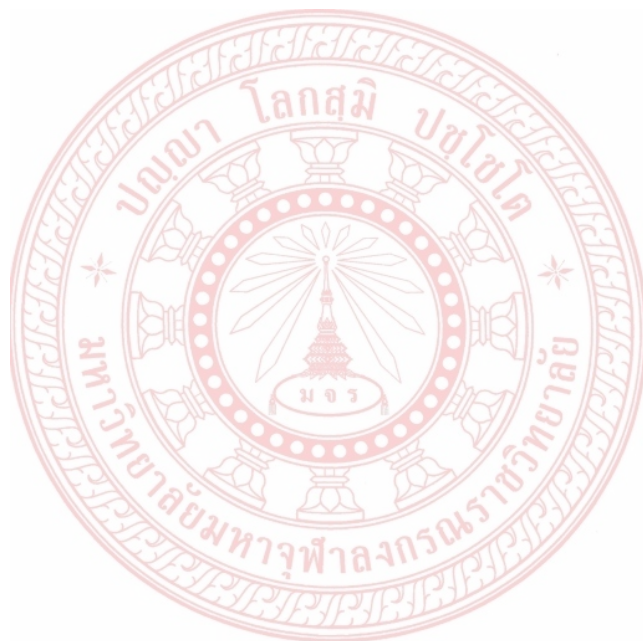
โอฬาร : ไฉนโต, โอโถง, กว้างขวาง; ยิ่งใหญ่, เลิศล้ำ; ประเสริฐ, ดี ดังคำในเปสวัตวิมาน ที พระเทพธิดากล่าวไว้ว่า ดิฉันนั้นมีใจเบิกบาน ได้สั่งสมกุศลกรรมไว้ในชาติปางก่อน นั้น คือได้เกลี้ยดอกคำโรยลงบูชาพระอุปติสเถระ ทีทวยเทพและมนุษย์พากันบูชา ครั้นบูชาพระเถระผู้มีคุณอันโอฬาร ครองเรือนร่างเป็นชาติสุดท้าย ผู้บรรลุนุภาทิ เสสนิพพานแล้ว ดิฉันจึงละร่างมนุษย์มาเกิดในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ครอบครองวิมานใน เทวโลกนี้ หรือดังคำในเสรีสกวิมานทีพวกพ่อก้าวว่า เทวดา พวกข้าพเจ้ารู้จัก ช่างตัดผมคนที่ท่านพูดถึงดี แต่ไม่รู้ว่าเขาเป็นคนเช่นนี้เลย เทวดา แม้พวกเราฟังคำ ของท่านแล้วก็จักบูชาอุบาสนั้นอย่างโอฬาร(ขุ.วิ.(ไทย) ๒๖/๖๕๓/๗๔,๒๖/๑๒๗๔/ ๑๖๒)

- โอสารณา :** การเรียกเข้าห่ม, เป็นชื่อสังฆกรรมจำพวกหนึ่ง มีทั้งที่เป็นอุปโลกนกรรม (เช่น การรับสามเณรผู้กล่าวต่อพระผู้มีพระภาคเจ้าซึ่งถูกนาคสนะไปแล้วและเธอกลับตัวได้) เป็นญัตติกรรม (เช่น เรียกอุปสัมปทาปกขาที่สอนซ้อมอันตรายิกกรรมแล้วเข้าไปในสงฆ์) เป็นญัตติพุทฺธิยกรรม (เช่น หงายบาตรแก่คฤหัสถ์ที่กลับตัวประพฤตินี้) เป็นญัตติจตุตถกรรม (เช่น ระเบียบนิคหกรรมที่ได้ทำแก่ภิกษุ) ดังคำในมหาวรรคที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย โอสารณา(การเรียกเข้าห่ม) มี ๒อย่างนี้ คือ ภิกษุทั้งหลาย บุคคลที่ยังไม่ได้ถูกรับเข้าห่ม ถ้าสงฆ์รับบุคคลนั้นเข้าห่ม บางคนเป็นอันรับเข้าดีก็มี บางคนเป็นอันรับเข้าไม่ดีก็มี (วิ.ม.(ไทย) ๕/๓๙๖/๒๘๓,วิ.ป.(ไทย) ๘/๓๒๒/๔๒๑) ; คู่กับ *นิสสารณา*
- โอฬาริกรูป :** รูปหยาบ, ในธัมมสังคณีอธิบายความหมายไว้ว่า จักขยตนะฯลฯ โฝงฐัพพายตนะ รูปนี้ชื่อว่ารูปหยาบ (อภิ.ส.(ไทย) ๓๔/๖๗๔/๒๑๑) ; ดูที่ รูป ๒๘
- อรรถกถาอธิบายว่า คำว่า โอฬาริกรูป หมายถึง รูปหยาบ (อภิ.วิ.อ. (บาลี) ๗/๑๓)
- ไอ้อวด :** อวด, พุดยกตัว, พุดอวดความรู้ความสามารถหรือความมั่งมีเป็นต้น, เป็นอกุศลธรรม ดังคำในอนังคนสูตรที่พระโมคคัลลานะกล่าวไว้ว่า บุคคลเหล่าใดไม่มีศรัทธาต้องการที่จะมีชีวิตอยู่ในโลกนี้ออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต มิใช่ด้วยศรัทธา เป็นคนไอ้อวด มีมารยา (ม.ม.(ไทย) ๑๒/๖๓/๕๕),เป็นธรรมข้อ ๑ ในธรรมที่ทำให้เป็นผู้ว่ายาก ๑๖ คือในข้อที่ ๑๔ ว่า เป็นผู้ไอ้อวด มีมารยา แม้ข้อที่ภิกษุเป็นผู้ไอ้อวด มีมารยานี้ ก็เป็นธรรมที่ทำให้เป็นผู้ว่ายาก (ม.ม.(ไทย) ๑๒/๑๘๑/๑๘๘), แปลมาจากสาเถยยะ, หรือดังคำในโพธิราชกุมารสูตรที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เขาเป็นคนไอ้อวด มีมารยา จึงไม่บรรลุผลเท่าที่บุคคลผู้ไม่ไอ้อวดไม่มีมารยาจะพึงบรรลุ, เป็นข้อ ๒ ในธรรม ๒, ในธรรมบท พระผู้มีพระภาคตรัสสอนภิกษุทั้งหลายไว้ว่า เพราะเหตุเพียงการพุดจาคล่องแคล่ว หรือเพราะมีผิวพรรณงดงาม แต่ยังมีมารยา ตระหนี่ และไอ้อวด บุคคลก็หาชื่อว่าคนดีได้ไม่,ในวิงค์อธิบายความหมายสาเถยยะไว้ว่า บุคคลบางคนในโลกนี้เป็นผู้ไอ้อวด เป็นผู้ไอ้อวดจัด ความไอ้อวด กิริยาที่ไอ้อวด ภาวะที่ไอ้อวด ความกระด้าง การพุดเป็นเหลี่ยมคู ภาวะที่กระด้างในบุคคลนั้น นี้เรียกว่าสาเถยยะ (ม.ม.(ไทย) ๑๓/๓๔๓/๔๑๖,อง.ทุก.(ไทย) ๒๐/๑๘๑/๑๓๐, ๒๐/๑๘๑/๑๓๐, ๒๒/๑๖๗/๒๘๑,อง.ฉก.(ไทย) ๒๒/๓๖/๔๘๕,ช.ธ.(ไทย) ๒๕/๒๖๒/๑๑๔,อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๘๙๔/๕๖๒)

สรุปท้ายบท

ศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ที่นำเสนอจำนวน ๘,๕๕๒ ศัพท์ เมื่อพิจารณาแล้ว ในหมวดอักษรอรรค คือ อักษร ย (๑๗๗ ศัพท์), อักษร ร (๗๐๔ ศัพท์) อักษร (ฤ) (๓๔) จำนวน ๗๓๘ ศัพท์ อักษร ล (๒๑๖ ศัพท์) อักษร ว (๑,๐๑๙ ศัพท์) อักษร (ศ) (๑๒๕ ศัพท์) อักษร (ษ) (ไม่มีศัพท์) อักษร ส จำนวน ๒,๗๗๙ ศัพท์ อักษร ห (๒๗๗ ศัพท์) อักษร ฬ (ไม่มีศัพท์) และ อักษรอัง (สระทั้งหมด คือ อ อา อิ อี อุ เอ โอ) จำนวน

๓,๒๑๑ ศัพท์ ในจำนวนศัพท์ทั้งสิ้น ๘,๕๕๒ ศัพท์ที่กล่าวมา จะเห็นได้ว่า อักษรอัง หรือสระทั้งหมด จำนวนมากถึง ๓,๒๑๑ ศัพท์ รองลงมา ก็คืออักษร ส มีจำนวนถึง ๒,๗๗๙ ศัพท์ ซึ่งอักษรทั้ง ๒ เหล่านี้เป็นอักษรที่มากที่สุดของทั้ง ๔ โครงการ และศัพท์ จำนวน ๒ อักษร คืออักษร (ษ) และอักษร ห ณ ตอนนี้ยังไม่พบศัพท์ที่เกี่ยวข้องกับ ๒ อักษรเหล่านี้เลย นอกจากนี้ ยังมีบางศัพท์ซ้ำกัน แต่ เนื้อหาแตกต่างกัน จึงใช้วิธีใช้ตัวเลขกำกับไว้หลังศัพท์ เช่น รังสิสัญญาฎกเถราปทาน^๑ : ประวัติในอดีตชาติของพระรังสิสัญญาฎกเถระ รังสิสัญญาฎกเถราปทาน^๒ : ประวัติในอดีตชาติของพระรังสิสัญญาฎกเถระ ราชูลสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยพระพุทโธวาทที่ตรัสโปรดพระราหุล ราชูลสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยพระราหุล จำนวนศัพท์เหล่านี้เมื่อได้เข้าพิจารณาแล้ว ปรากฏว่า ศัพท์บางศัพท์ที่ซ้ำกัน ก็ตัดออก และรวมเข้าเป็นศัพท์เดียวกัน และบางศัพท์ก็เขียนเพิ่มเติมขึ้นมาใหม่ คณะผู้จัดทำตรชนิ เรียงลำดับไว้ โปรดดู ในภาคผนวก ก หมวดอักษรอวรรค คือ ย ร (ฤ) ล ว (ศ,ษ) ส ห ฬ และอัง (สระทั้งหมด คือ อ อา อิ อี อุ อู เอ โอ)

บทที่ ๕

อภิปรายผลและข้อเสนอแนะ

๕.๑ อภิปรายผล

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เป็นมหาวิทยาลัยสงฆ์ แห่งคณะสงฆ์ไทย เปิดการเรียนการสอนมาตั้งแต่ปี ๒๔๙๐ ได้สร้างผลงานทางพระพุทธศาสนา เริ่มจัดพิมพ์พระไตรปิฎก ภาษาบาลีมาตั้งแต่ปี ๒๕๐๐ เป็นต้นมาใช้เวลาจนถึง ๒๕๓๒ จึงสำเร็จ ต่อมามูลนิธิอาจารย์พร รัตนสุวรรณ ได้จัดพิมพ์อรรถกถาภาษาบาลี ปกรณ์วิเสส ฎีกา อนุฎีกา และในปี ๒๕๓๙-๒๕๔๒ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ได้จัดพิมพ์พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย และในปี ๒๕๔๓-ปัจจุบันก็ได้จัดพิมพ์อรรถกถาภาษาไทย ฎีกาภาษาไทย และคัมภีร์โบราณอื่นๆ เป็นภาษาไทย

การที่มหาวิทยาลัยมีผลงานทางวิชาการเกี่ยวกับคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นจำนวนมาก ทั้งพระไตรปิฎก คัมภีร์อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา และปกรณ์วิเสส ภาคภาษาไทยและภาษาบาลี นับได้ว่ามีวัตถุดิบที่จะต่อยอดทางวิชาการได้อีกระดับหนึ่ง

มหาวิทยาลัยพิจารณาเห็นว่า หนังสืออ้างอิงเกี่ยวกับพจนานุกรม ลำดับตามอักษร ทั้งประมวลศัพท์และประมวลธรรมภาษาไทย ที่อธิบายศัพท์สำคัญทางพระวินัย คำศัพท์พระพุทธศาสนา คำศัพท์ภาษาไทยที่มีความหมายเฉพาะ ยังมีจำนวนน้อย มีไม่กี่สถาบันหรือเป็นปัจเจกชนที่ดำเนินการจัดทำกรพิมพ์เผยแพร่ก็น้อยและสถาบันการศึกษาระดับอุดมศึกษาในประเทศไทยที่จัดพิมพ์พจนานุกรมเกี่ยวกับศัพท์ทางศาสนายังไม่มีปรากฏ จะเห็นมีบ้างก็เป็นศัพท์ที่เป็นพจนานุกรมของนักเรียนนักศึกษา ซึ่งมีศัพท์จำนวนน้อย บางครั้งคำศัพท์ที่ต้องการจะค้นคว้ากลับไม่มี ทำให้ยากที่จะเรียนรู้ให้เข้าใจได้ถึงค้นพบคำศัพท์แล้ว ก็มีการนิยามศัพท์อย่างย่อไม่ได้อธิบายอย่างกว้างทำให้สิ่งที่เรียนรู้ได้เพียงประเด็น ไม่ครอบคลุม หรือบางครั้งมีการเชื่อมโยงให้ดูศัพท์นั้นศัพท์นี้ และบอกว่าศัพท์นั้น มีความง่าย จึงไม่ได้อธิบายไว้

เรื่องต่างๆเช่นนี้นับเป็นปัญหาสำหรับผู้ต้องการที่จะเรียนรู้คำสอนทางพระพุทธศาสนา ดังนั้น จึงเห็นควรจัดทำพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย โดยมีประเด็นหลัก คือการนิยามความหมาย การอธิบายความในพระไตรปิฎก มีการอ้างอิงเชื่อมโยงคัมภีร์อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกาและปกรณ์วิเสส อย่างครบถ้วน โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อเป็นพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมาตรฐานที่สมบูรณ์ถูกต้องตามคัมภีร์ในพระพุทธศาสนาเพื่ออำนวยความสะดวกแก่การเรียนการสอน การวิจัยของมหาวิทยาลัยและเพื่อเป็นการบริการวิชาการด้านพระพุทธศาสนาแก่สังคมและทำนุบำรุงศิลปวัฒนธรรม

ปัญหามีอยู่ว่า คำศัพท์มีจำนวนมาก จะดำเนินการอย่างไร การนำคำศัพท์มาไว้เป็นหมวดหมู่ และเรียงอย่างระบบ เพราะพระไตรปิฎกจำนวนเล่ม ๔๕ เล่ม และมีคำศัพท์ที่มีความหมาย ไม่ว่าจะ เป็นศัพท์ธรรมะ ศัพท์ภาษาไทยที่มีความหมายเฉพาะ ศัพท์ที่เป็นอสาธณนาม ที่เป็นบุคคล สถานที่

สิ่งของเครื่องใช้ ชื่อพระสูตร ชื่อชาดก รวมถึงวัตถุ คาถา วิมาน นิทเทส อปทาน วงส์และจรียา มีมากกว่า ๑๘,๐๐๐ ศัพท์

การนิยามศัพท์ที่มีจำนวนมาก นิยามความหมายถูกต้องใช้ภาษาร่วมสมัย อธิบายอย่างรอบด้าน ต้องอาศัยกำลังบุคลากรที่เชี่ยวชาญทางพระพุทธศาสนาพอสมควร อย่างน้อยผู้ที่จะเขียนศัพท์นิยาม ต้องมีใจรักการค้นคว้าและมีเวลาที่จะทุ่มเทงานอย่างจริงจัง ต้องมีเปรียญธรรมที่เป็นเปรียญเอก คือ ประโยค ๗ ประโยค ๘ หรือ ประโยค ๙ หรือมีความเชี่ยวชาญหรือใฝ่ใจด้านคำสอนทางพุทธศาสนาการนิยามศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย เป็นงานใหญ่ ต้องเตรียมการมาก มีกิจมาก จำเป็นต้องใช้บุคลากรหลายด้าน เริ่มตั้งแต่คณะผู้บริหารโครงการ คณะผู้รวบรวมศัพท์ คณะผู้พิจารณาคัดเลือกศัพท์ คณะผู้เขียนบทนิยาม คณะบรรณกร คณะบรรณาธิการ และผู้ตรวจสอบเนื้อหาและต้องอาศัยเวลาในการดำเนินการเป็นเวลานานเกี่ยวข้องกับส่วนงานในมหาวิทยาลัยหลายส่วนงาน ต้องอาศัยบุคลากรที่มีความเชี่ยวชาญทางพุทธศาสนา ที่จะสามารถสื่อหรือให้คำนิยามถูกต้อง แต่บุคลากรเฉพาะด้านเช่นนี้มีอยู่น้อย เนื่องจากผู้จะเขียนศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย นั้น จำต้องมีทั้งศาสตร์และศิลป์ แต่พระภิกษุและบุคคลประเภทนี้มีอยู่น้อย และผู้เขียนนั้น ต้องหมั่นฝึกฝนศึกษาเรียนรู้กับผู้ที่มีประสบการณ์ช่วยแนะนำและนำมาประยุกต์ใช้ศึกษาเรียนรู้วิธีการนั้นๆ ให้มีความแตกฉาน แต่ก็มั่นใจได้ระดับหนึ่งว่า มจร มีบุคลากรทางด้านศาสนา คงฝึกฝน และพัฒนาได้ไม่ยาก เพราะท่านเหล่านั้นมีความรู้ด้านภาษาบาลี จบเปรียญโท และเปรียญเอก จบการศึกษาด้านพระพุทธศาสนาในระดับปริญญาตรี ปริญญาโท และปริญญาเอก คงเกื้อกูลทำให้เกิดการเรียนรู้ได้สะดวกง่ายขึ้น แต่ข้อสำคัญที่สุด ก็คือเขาต้องมีความสนใจและเรียนรู้กับศัพท์พจนานุกรมจริงๆ ซึ่งตรงนี้แหละค่อนข้างหายาก และผู้ทรงคุณวุฒิที่มีความเชี่ยวชาญมากเป็นผู้สูงวัย จะดำเนินงานอะไรที่กำหนดตามกรอบเวลา คงเป็นไปได้ลำบาก คงต้องเกื้อกูลกันหลายด้านหลายฝ่าย และอาศัยสิ่งอุปถัมภ์จากภาครัฐและภาคเอกชนมาเป็นแรงสนับสนุน ก็จะทำให้โครงการนี้สำเร็จลงตามเป้าหมายได้ จะเห็นได้ว่า ผู้ที่เกี่ยวข้องกับการจัดทำพจนานุกรมฉบับต่างๆ ที่ผ่านมา จะมีศรัทธาและทำงานอย่างค่อยเป็นค่อยไป โดยมีจุดหมายที่จะทำให้สำเร็จ บางท่านใช้เวลาเป็นเวลานานนับ ๑๐ ปีก็มี ดังนั้น หากจะดำเนินงานในเวลาเพียง ๑ ปี หรือ ๒ ปี คงไม่สามารถทำอะไรได้มากนัก แต่ถ้าสามารถทำงานได้อย่างต่อเนื่อง คงสำเร็จได้ เพราะฉะนั้น โครงการวิจัยนี้ จึงตั้งเป้าหมายของโครงการ ระยะเวลา ๔ ปี เพื่อทำงานให้สำเร็จ

คำศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย มีศัพท์ที่เกื้อกูลให้ศึกษาค้นคว้าคำสอนทางพระพุทธศาสนาได้ระดับหนึ่ง เพราะมีคำศัพท์มากมาย คือ

ในโครงการวิจัยปีงบประมาณ ๒๕๕๖ อักษรหมวดอักษรวรรค ก มีจำนวนศัพท์ถึง ๔,๕๐๐ ศัพท์ ในโครงการวิจัยปีงบประมาณ ๒๕๕๗ อักษรหมวดอักษรวรรค จ หมวดอักษรวรรค ฎ และหมวดอักษรวรรค ต มีจำนวนศัพท์ถึง ๔,๒๒๐ ศัพท์ และในโครงการวิจัยปีงบประมาณ ๒๕๕๘ อักษรหมวดอักษรวรรค ป มีจำนวนศัพท์ถึง ๔,๓๓๙ ศัพท์ ซึ่งคณะผู้วิจัยได้ทำต้นฉบับสมบูรณ์ ส่งสถาบันวิจัยพุทธศาสตร์แล้ว

สำหรับโครงการวิจัย ปีงบประมาณ ๒๕๕๙ มีศัพท์ที่ตั้งเป้าหมาย คือ ๔,๐๐๐ ศัพท์ แต่เนื่องจากศัพท์ที่อยู่ในหมวดอักษรวรรค มีเป็นจำนวนมาก จึงต้องเขียนให้ครบศัพท์ส่วนเกินที่เหลือ สรุปได้ศัพท์ทั้งสิ้น ๘,๕๕๒ ศัพท์ ซึ่งได้ค้นคว้ามาจากพระไตรปิฎก ทั้งภาษาไทยและภาษาบาลี คัมภีร์ปกรณ์วิ

เสส คัมภีร์อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา อันจะอำนวยให้เกิดความเกี่ยวเนื่องงานวิชาการที่เป็นที่ยอมรับของสังคม

คณะผู้วิจัยได้จัดทำศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ในครั้งนี้ ตามกรอบทั้ง ๖ อย่าง อันได้แก่ การค้นคำศัพท์และรวบรวม การเรียงคำศัพท์ การคัดเลือกคำศัพท์ การเขียนนิยามคำศัพท์ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องและ ตลอดจนถึงการกำหนดใช้อักษรย่อและเครื่องหมายที่ใช้ในพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย เช่นเดียวกันโครงการวิจัยปี ๒๕๕๖-๒๕๕๘ ที่ผ่านมา กล่าวคือ

ค้นคำศัพท์และรวบรวม

ค้นคำศัพท์ แม้จะศัพท์ที่เป็นตรรกษนี้อยู่แล้ว แต่ก็อยู่กระจัดกระจาย ต้องไปรวบรวมไฟล์มาทั้ง ๔๕ เล่ม มาอยู่ด้วยกัน ให้เหลือเพียงไฟล์เดียว และรวบรวมตัดคำที่ซ้ำออก บางศัพท์มีศัพท์ที่ซ้ำเพียงครั้งเดียวก็ง่าย บางศัพท์มีศัพท์ที่ซ้ำเพียง ๕ ครั้ง ก็ไม่มีปัญหา แต่มีบางศัพท์ส่วน ชื่อพระสูตรที่เหมือนกัน คือซ้ำกันมากถึง ๒ หน้า ๓ หน้า ตรงนี้คือปัญหาต้องพิจารณาตัดอย่างรอบคอบ นอกจากนี้ยังศัพท์ที่เก็บเพิ่มเติมภายหลังมากกว่า ๗๐๐ ศัพท์ ซึ่งต้องศัพท์ทั้งหมดต้องนำมารวมกันแล้วจัดเรียงลำดับคำศัพท์ใหม่ ตรงนี้ต้องทำอย่างรอบคอบอย่างที่สุด

เรียงคำศัพท์

เรียงคำศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย กว่าจะได้ข้อตกลงก็อาศัยแนวทางจากหลายแหล่ง ในที่สุด ก็ได้ยึดการเรียงลำดับอักษรตามแนวของหนังสือพจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์ของพระพรหมคุณาภรณ์(ป.อ.ปยุตฺโต) มาใช้เป็นแนวทางในการเรียงศัพท์พจนานุกรมในครั้งนี้ และการเรียงลำดับคำศัพท์ ใช้โปรแกรมคอมพิวเตอร์เรียง จากอักษร ก.คือ ก ข ค ง ฉ จ ฉ (ช) ฌ ญ ไปจนถึงอักษรอวรรค ตรงนี้ต้องทำอย่างรอบคอบที่สุด

คัดเลือกคำศัพท์

คัดเลือกคำศัพท์ เป็นอีกประเด็นที่น่าจะมีความสำคัญไม่น้อย เพราะศัพท์พจนานุกรมที่ได้รวบรวมมา มีเป็นจำนวนมาก ดังนั้น การจะคัดเลือกศัพท์ที่ว่าศัพท์นี้ควรเก็บ ศัพท์นี้ไม่ควรเก็บนั้น ต้องอาศัยผู้ทรงคุณวุฒิผู้มีประสบการณ์และมีความเชี่ยวชาญเกี่ยวกับคำสอนทางพระพุทธศาสนา และต้องไปค้นคว้าเพิ่มเติม ดูบริบทรอบข้างของศัพท์นั้นๆ อีกด้วย จึงจะตกลงใจได้ว่าศัพท์นั้นๆ สมควรเป็นศัพท์ที่จะใช้เขียนไว้ในพจนานุกรมศัพท์ โดยมีเกณฑ์ที่ตัดสินใจดังนี้ คือเป็นศัพท์ธรรมะ คำศัพท์ภาษาไทยที่มีความหมายเฉพาะ ศัพท์ที่เป็นอสาธิตนาม ที่เป็นชื่อบุคคล สถานที่ สิ่งของเครื่องใช้ ศัพท์ชื่อขาดก ศัพท์ชื่อพระสูตร อันสงเคราะห์ศัพท์ที่เป็นวัตถุ คาถา วิมาน นิทเทส อปทาน วงศ์ และจรียาไว้ด้วย และการในคัดเลือกศัพท์นั้น ต้องผ่านการคัดเลือกคัดกรองถึง ๓ ชั้น คือผู้รวบรวมครั้งที่ ๑ คณะบรรณาธิการบริหารรอบที่ ๒ และผู้เขียนเมื่อลงเขียนลงคัดกรองอีกรอบที่ ๓ ในบางครั้ง ในขณะที่คัดเลือกนั้น อาจจะไม่เห็นภาพรวมเมื่อทำครบทั้งกระบวนการแล้ว ศัพท์ที่วางไว้ไม่เหมาะสม ไม่ถูกหมวดอักษร ก็จะขยับไปไว้ในหมวดที่เหมาะสม เช่น ฤทธิโกสิโยคตร ฤทธิโลมสภัสสะปะ ฤทธิกัสสะปะ อาจารย์กามินทะ ต้องขยับไปอยู่หมวด ก คำว่า สามเณรจาละ ต้องขยับไปอยู่หมวด จ ฤทธิกคุ ฤทธิการทวาชะ ต้องขยับไปอยู่หมวด บ เป็นต้น

เขียนนิยามคำศัพท์

เขียนนิยามคำศัพท์นั้น สัมพันธ์กับบุคลากรผู้ที่มีประสบการณ์ด้านคำสอนทางพระพุทธศาสนา ต้องมีพื้นฐานทางภาษาบาลีพอสมควรต้องเป็นเปรียญธรรมและที่ผ่านการคัดเลือกล้วนเป็นเปรียญธรรม ๙ ประโยค เป็นส่วนมาก ถึงแม้ผู้เขียนบางท่านจะไม่ได้เป็นเปรียญธรรมที่เป็นเปรียญธรรมเอก แต่ท่านเหล่านั้น ล้วนจบการศึกษาทางโลกด้านพระพุทธศาสนา จบพุทธศาสตรบัณฑิต พุทธศาสตรมหาบัณฑิตหรือจบพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิตซึ่งเป็นที่ยอมรับและเชื่อถือทางวงวิชาการ แม้หากไม่จบเปรียญธรรมระดับสูงแต่ก็มีความเชี่ยวชาญด้านคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาที่เราได้เชิญมาร่วมงานให้คำแนะนำและให้ข้อเสนอแนะในศัพท์นิยามที่ยังไม่ได้ข้อสรุป ซึ่งการเขียนนิยามศัพท์ให้ความหมายรอบด้าน ต้องอาศัยการค้นคว้ารอบด้าน หนังสือพจนานุกรมเล่มอื่น โปรแกรมพระไตรปิฎก MCU TRI ดูพระไตรปิฎกภาษาไทยทั้ง ๔๕ เล่ม อรรถาภิธาน ปกรณวิเสส ตลอดจนหนังสืออื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง แล้ววิเคราะห์วิจัย ก่อนที่จะเขียน ดังนั้น ศัพท์นิยามกว่าเขียนสำเร็จได้นั้น ผ่านการค้นคว้าแล้วผ่านการตรวจสอบและเข้าที่ประชุมพิจารณาการพิจารณากลั่นกรองจากผู้เขียนศัพท์ คณะบรรณกร คณะบรรณาธิการ และผู้บริหารโครงการพิจารณาให้ความเห็นชอบ จึงเป็นอันยุติ โดยอาศัยเกณฑ์หลัก ๓ ประการ คือ (๑) ความหมาย (๒) อธิบายความหมาย/คำที่เกี่ยวข้อง/ยกตัวอย่างประกอบ (๓) อ้างอิง

ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ก่อนที่จะดำเนินงานโครงการวิจัยนี้ ผู้บริหารโครงการวิจัย ได้ใช้งบประมาณเกี่ยวกับเอกสารและหนังสือที่เป็นเอกสารเกี่ยวกับพจนานุกรมหลายฉบับ เป็นจำนวนมาก และมอบให้คณะผู้เขียนแต่ละท่านไปศึกษาค้นคว้า และใช้ซีดีรอม MCU Trai พระไตรปิฎก ภาษาไทย ของสถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ รวมถึงซีดีรอมพระไตรปิฎกอื่นๆอีกหลายสำนัก ทั้งซีดีรอม Buddit พระไตรปิฎกฉบับคอมพิวเตอร์ มหาวิทยาลัยมหิดล ทั้งสัตยา นารายัน โกเอ็นก้า (S.N.Goenka) ซึ่งปัจจุบันการจัดทำพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทยนั้นว่าง่าย สะดวกกว่าสมัยก่อนมาก โดยอาศัยเทคโนโลยี เข้ามาเป็นเครื่องสนับสนุน แต่ถึงเอกสารและซีดีรอมจะมีมากอย่างไรก็ตาม แต่ก็ต้องอาศัยการวิเคราะห์วิจัย สงเคราะห์ข้อมูลของผู้เขียนเป็นหลักการในการดำเนินงาน

การกำหนดใช้อักษรย่อและเครื่องหมายที่ใช้ในพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย

การกำหนดใช้อักษรย่อและเครื่องหมายที่ใช้ในพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย สำหรับอักษรย่อและเครื่องหมายที่ใช้ในพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ได้ใช้อักษรย่อคัมภีร์และเครื่องหมายที่มหาวิทยาลัยระบุมไว้ ประกอบด้วยคำย่อชื่อคัมภีร์พระไตรปิฎก คัมภีร์ปกรณวิเสส อรรถกถา คัมภีร์ฎีกา อนุฎีกา และไวยากรณ์ ในศัพท์ที่นิยามนั้น ศัพท์ที่มีความหมายเดียวกัน ให้ใช้คอมม่า (,) ศัพท์ที่มีความหมายต่างกัน มีความหมายขยายออกไปต่างจากเดิม ให้ใช้ เชมิโคลอน (;) แม้คำศัพท์ที่มีความหมายหลายความหมาย มากกว่า ๒ คำก็ใช้เชมิโคลอน (;) เช่นกัน การเรียงคำศัพท์เกี่ยวกับชื่อพระสูตร ต้องเรียงสูตรให้เป็นไปตามลำดับที่มีปรากฏเป็น ปฐม, ทุตติย ตติย เช่น สูตรที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ การอ้างอิง ให้เป็นไปตามลำดับ เช่น ๑.สังवासสูตร (ปฐม) (สูตรที่ ๑) ๒.สังवासสูตร (ทุตติย) (สูตรที่ ๒) สัญญาสูตร (ปฐม) (สูตรที่ ๑) สัญญาสูตร (ทุตติย) (สูตรที่ ๒) สัตตสูตร (ปฐม) สัตตสูตร (ทุตติย) แต่สูตรที่มีชื่อสูตรซ้ำกัน ก็ดี หรือ ซาดก คากา อปทาน วัตถุ ก็มีชื่อซ้ำ ปรากฏหลายครั้ง ให้ใช้อักษรยกกำหนด เช่น สัตตสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยหอก สัตตสูตร^๒ : พระสูตรว่าด้วยเปรตร่างมีขนเป็นนหอก

เพศชาย สัตติสูตร^๓ : พระสูตรว่าด้วยหอก สัมปทาสูตร^๔ (ปฐม : พระสูตรว่าด้วยสัมปทา (สูตรที่ ๑) สัมปทาสูตร^๕ (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยสัมปทา (สูตรที่ ๒) หรือ สิงคาลชาดก^๖ สิงคาลชาดก^๗ สิงคาลชาดก^๘ สิงคาลชาดก^๙

โครงการวิจัยปีที่ ๑ : พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยรวบรวมคัดเลือกศัพท์ และจัดทำวรรค ก เมื่อดำเนินการแล้ว ได้ศัพท์จำนวน ๔,๕๐๐ ศัพท์ ก็ได้เขียนศัพท์นิยามจนสำเร็จ ประกอบด้วย อักษร ก จำนวน ๒,๓๑๗ ศัพท์ อักษร ข จำนวน ๔๘๗ ศัพท์ อักษร ค จำนวน ๑๕๙๕ ศัพท์ อักษร ฌ จำนวน ๕๑ ศัพท์ อักษร ง จำนวน ๕๐ ศัพท์ แล้วส่งสถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ และผู้ทรงคุณวุฒิตรวจผ่าน เพื่อจะจัดพิมพ์เผยแพร่ต่อไป

โครงการวิจัยปีที่ ๒ : พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยรวบรวมคัดเลือกศัพท์ และจัดทำวรรค จ วรรค ฎ และวรรค ต เมื่อดำเนินการรวบรวมได้ศัพท์จำนวน ๔,๒๒๐ ศัพท์ ก็ได้ดำเนินการเขียนศัพท์นิยามจนสำเร็จ ประกอบด้วย หมวดอักษรวรรค จ อักษร จ จำนวน ๖๗๗ ศัพท์ อักษร ฉ จำนวน ๗๘ ศัพท์ อักษร ช (๓๗๒),ช (๑๔) จำนวน ๓๘๖ ศัพท์ อักษร ฌ จำนวน ๓๔ ศัพท์ อักษร ญ จำนวน ๖๕ ศัพท์

หมวดอักษรวรรค ฎ อักษร ฎ จำนวน ๑ ศัพท์ อักษร ฐ จำนวน ๒๙ ศัพท์ อักษร ท ไม่มีศัพท์ อักษร ฒ จำนวน ๑ ศัพท์ อักษร ณ จำนวน ๑ ศัพท์

หมวดอักษรวรรค ต อักษร ต (๑๙๖) ,ต (๖๑๖) จำนวน ๘๑๒ ศัพท์ อักษร ถ จำนวน ๖๙ ศัพท์ อักษร ท จำนวน ๘๒๒ ศัพท์ อักษร ฐ จำนวน ๔๓๓ ศัพท์ อักษร ฑ จำนวน ๘๑๒ ศัพท์

โครงการวิจัยปีที่ ๓ : พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยรวบรวมคัดเลือกศัพท์ และจัดทำวรรค ป วรรค เมื่อดำเนินการรวบรวมได้ศัพท์จำนวน ๔,๒๓๙ ศัพท์ ก็ได้ดำเนินการเขียนศัพท์นิยามจนสำเร็จ ประกอบด้วย หมวดอักษรวรรค (ป) อักษร ป จำนวน ๑,๗๗๑ ศัพท์ อักษร ฝ (ฝ) จำนวน ๒๔๑ ศัพท์ อักษร พ,(พ) จำนวน ๗๓๓ ศัพท์ อักษร ภ จำนวน ๔๐๔ ศัพท์ อักษร ม จำนวน ๑,๐๙๐ ศัพท์

สำหรับโครงการวิจัยปีที่ ๔ : พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยรวบรวมคัดเลือกศัพท์ และจัดทำหมวดอักษรวรรค คือ ย ร (ฤ) ล ว (ศ) (ษ) ส ห พ อัง (คือสระทั้งหมด คือ อ อา อิ อี อุ อู เอ โอ) เมื่อดำเนินการรวบรวมได้ศัพท์จำนวน ๘,๕๕๒ ศัพท์ ก็ได้ดำเนินการเขียนศัพท์นิยามจนสำเร็จ ประกอบด้วย หมวดอักษรวรรค อักษร ย จำนวน ๑๗๗ ศัพท์ อักษร ร (๗๐๔ ศัพท์) (ฤ) (๓๔ ศัพท์) รวมจำนวน ๗๓๘ ศัพท์ อักษร ล จำนวน ๒๑๖ ศัพท์ อักษร ว จำนวน ๑,๐๑๙ ศัพท์ อักษร (ศ) (๑๒๕ ศัพท์) อักษร (ษ) (ไม่มีศัพท์) อักษร ส ๒,๗๗๙ ศัพท์ รวมจำนวน ๒,๐๙๔ ศัพท์ อักษร ห จำนวน ๒๗๗ ศัพท์ อักษร พ (ไม่มีศัพท์) และ อักษร อัง (สระทั้งหมด คือ อ อา อิ อี อุ อู เอ โอ) จำนวน ๓,๒๑๑ ศัพท์

แม้จะมีปัญหาอยู่ว่า ศัพท์ที่ผ่านการคัดเลือกเพื่อเขียนบทนิยาม ในหมวดอักษรวรรค ซึ่งเป็นศัพท์เกี่ยวกับ ปรมัตถธรรม คือ จิต เจตสิก ซึ่งเป็นนามธรรม เขียนบทนิยามค่อนข้างยาก เพราะเนื้อหาของแต่ละศัพท์นั้น กำหนดรู้ได้ยาก แต่เมื่อได้รับคำแนะนำจากผู้ทรงคุณวุฒิ ให้เขียนศัพท์เดิมภาษาบาลีกำหนด พอได้ภาษาบาลีกำหนด ก็เขียนได้ อาทิเจตสิก

ปัญหาอีกอย่างหนึ่ง คือศัพท์ที่ปรากฏเป็นบทนิยาม บางครั้งก็ไม่พบ คือ เหตุที่ไม่พบส่วนหนึ่งเป็นเพราะ (๑) ศัพท์นั้น ปรากฏศัพท์เขียนเป็นสองบรรทัด ต้องหาศัพท์นั้น โดยไปดูที่เล่ม ข้อ

หน้าของศัพท์นั้นเลย ก็จะมี (๒) อีกกรณีหนึ่ง ศัพท์ที่เก็บมานั้น เก็บศัพท์มาไม่ครบ เช่น คำว่า สุตตระ เดิมเป็น ยสุตตระ (๓) ศัพท์ที่เก็บเป็นดรรชนี ไม่มีศัพท์นั้น เช่นคำว่า

และก็มีบางคำในโปรแกรม MCUTRI นั้น ดังนั้น โปรแกรม MCUTRI บางครั้ง ก็ควรตรวจสอบแก้ไขบางจุดให้สมบูรณ์ขึ้น

อีกปัญหาอย่างหนึ่ง คือ ศัพท์อภิธรรม ที่เกี่ยวกับปฏิฐาน คือ ปัจจัย ๒๔ เนื่องจากศัพนิยามที่จะเขียนได้ย่อเนื้อหาไว้ เวลาอธิบายไม่ได้อธิบายศัพท์นั้น เพราะเหมือนกับศัพท์ที่ได้อธิบายมาแล้ว ดังนั้น เวลาจะนิยามศัพท์ก็ต้องอาศัยศัพท์ที่กล่าวอ้างไว้ในคัมภีร์ปฏิฐานประกอบ แล้วจึงอธิบาย ทำให้เนื้อหาหายว

สำหรับพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ที่มีบทบาทต่อการศึกษาค้นคว้าคำสอนทางพระพุทธศาสนานั้น นอกจากนิยามศัพท์แล้ว ยังได้ยกตัวอย่างประกอบและอ้างอิงที่มาไว้ด้วยก่อให้เกิดการศึกษาค้นคว้าคำสอนทางพระพุทธศาสนาอย่างครอบคลุม

ส่วนวิธีการใช้พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยนั้นเมื่อมีหนังสือเล่มนี้แล้วจะแก้ปัญหาในการศึกษาค้นคว้าคำสอนทางพระพุทธศาสนาได้ระดับหนึ่ง เพราะศัพท์ที่ค้นคว้านั้น จะมีลักษณะเด่นที่พอสังเกตได้อยู่ ๓ อย่างตามที่กล่าวไว้แล้ว

ศัพท์ในบทนิยาม มีมากมาย อธิบายครอบคลุม กล่าวเชื่อมโยงศัพท์นั้นศัพท์นี้ โดยจะอธิบายสัมพันธ์กัน และเมื่อไปดูศัพท์ที่ต้องการก็ได้อธิบายไว้ การเขียนให้นิยามศัพท์มีความหมาย ใช้สำนวนภาษาเป็นภาษาร่วมสมัย ด้วยสำนวนภาษาของตน ในการดำเนินการของโครงการนี้ มีวัตถุประสงค์หลักอยู่ข้อหนึ่งคือเป็นการบริการวิชาการด้านพระพุทธศาสนาแก่สังคม และทำนุบำรุงศิลปวัฒนธรรม

พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย โครงการวิจัยปีที่ ๒มุ่งหมายให้ผู้ที่จะศึกษาเรียนรู้คำสอนทางพระพุทธศาสนามีโอกาสได้ศึกษาเรียนรู้คำศัพท์ทางพระพุทธศาสนา และคำศัพท์ได้ดำเนินการรวบรวมไว้เป็นหมวดหมู่และเป็นระบบระเบียบจากพระไตรปิฎกภาษาไทย เฉพาะหมวดอักษรอรรค มีจำนวน ๘,๕๕๒ ศัพท์ และในการค้นคว้าศัพท์หมวดอักษรอรรค คือ ย ร (ฤ) ล ว (ศ) (ษ) ส ห พ อัง (คือสระทั้งหมด คือ อ อา อิ อี อุ อู เอ โอ) ได้ง่าย

คณะผู้วิจัยได้แบ่งกลุ่มศัพท์หมวดอักษรอรรค ดังนี้ (๑) ศัพท์หมวดอักษรอรรค คือ ย ร (ฤ) ล ว (ศ) (ษ) ส ห พ อัง (คือสระทั้งหมด คือ อ อา อิ อี อุ อู เอ โอ) ที่มีความหมายเดียว (๒) ศัพท์หมวดอักษรอรรค คือ ย ร (ฤ) ล ว (ศ) (ษ) ส ห พ อัง (คือสระทั้งหมด คือ อ อา อิ อี อุ อู เอ โอ) ที่มี ๒ ความหมาย (๓) ศัพท์หมวดอักษรอรรค คือ ย ร (ฤ) ล ว (ศ) (ษ) ส ห พ อัง (คือสระทั้งหมด คือ อ อา อิ อี อุ อู เอ โอ) ที่มีตั้งแต่ ๓ ความหมายขึ้นไปเกี่ยวกับชื่อบุคคล สัตว์ สถานที่ ชื่อสิ่งของเครื่องใช้ ศัพท์ธรรมะ ศัพท์เกี่ยวกับคำภาษาไทยที่มีความหมายเฉพาะ ศัพท์ชื่อชาดก ศัพท์ชื่อพระสูตร และสงเคราะห์รวมคำที่ลงท้ายเป็นวิตุ วิมาน คาถา นิทเทส อปทาน วงส์และจரியเข้าไว้ด้วย

ศัพท์ต่าง ๆ นั้น สรุปรวบรวมไว้ดังนี้

๑. ศัพท์หมวดอักษรอรรค คือ ย ร (ฤ) ล ว (ศ) (ษ) ส ห พ อัง (คือสระทั้งหมด คือ อ อา อิ อี อุ อู เอ โอ) ที่มี ๑ ความหมาย

ศัพท์หมวดอักษรอรรค ที่มีความหมายเดียว จะมีจำนวนมาก มีครบทั้ง ๖ หัวข้อย่อย กล่าวคือ (๑) ศัพท์ที่เป็นชื่อบุคคล สัตว์ สถานที่ (๒) ศัพท์ที่เป็นชื่อสิ่งของเครื่องใช้ (๓) ศัพท์ธรรมชาติ (๔) ศัพท์ภาษาไทยที่มีความหมายเฉพาะ (๕) ศัพท์เป็นชื่อชาติ (๖) ศัพท์ที่เป็นชื่อพระสูตร รวมถึง วัตถุ วิมาน คาถา นิทเทส อปทาน วงส์ และจริยา

ศัพท์เกี่ยวกับชื่อบุคคล สัตว์ สถานที่ เนื่องจากศัพท์ที่อยู่กลุ่มนี้มี ๓ ประเภท คือ บุคคล ๑ สัตว์ ๑ และ สถานที่ ๑

เกี่ยวกับบุคคล แยกเป็น ๒ กลุ่ม คือ บรรพชิต และคฤหัสถ์

กลุ่มบรรพชิต มีทั้งภิกษุ ภิกษุณี สามเณร เช่น ยสกาภิณฑกบุตร, ภิกษุ : พระเถระองค์สำคัญผู้ชักชวนให้ทำสังคายนาครั้งที่ ๒ หลังพุทธปรินิพพาน ๑๐๐ ปี เดิมชื่อยศ เป็นบุตรกาศิกบุตรพราหมณ์ ยสยะยส : พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เป็นบุตรเศรษฐีเมืองพาราณสีมีความเป็นอยู่อย่างสุข **รัฐบาล, พระ, ภิกษุ:** ภิกษุชื่อว่าพระรัฐบาล อุตตราเถรี : ๑. ชื่อพระเถรีผู้มียุมากร ๑๒๐ ปี ๒. ชื่อพระเถรีผู้เป็นคู่ครองสาวกของพระพุทธเจ้านามว่านารทะ

กลุ่มคฤหัสถ์มีทั้ง พราหมณ์ เทวดา ยักษ์ กุมาร ดาบส มเหสี เช่น ยมะ : ท้าวยมะ, ชื่อเทพหมู่หนึ่ง ยักษ์คุมพิยะ : ยักษ์ตนหนึ่งที่ชอบวางยาพิษเหมือนน้ำผึ้งไว้ในป่า ยัญญัตตพราหมณ์ : พราหมณ์ผู้เป็นพุทธบิดาของพระพุทธเจ้านามว่าโกนาคมณะ ชาวกรุงโสภวัต มีภรรยาชื่อว่าอุตตรา ซึ่งมีพระเจ้าโสภะปกครอง ยัญญัตตกุมาร : ลูกชายของสามภรรยาคนหนึ่ง เมื่อพ่อแม่เดินทางมาเยี่ยมดาบส เด็กผู้นี้ถูกกัดสลบ ทำให้พราหมณ์ผู้เป็นพ่ออธิษฐานจิตเพื่อให้ลูกชายฟื้น ยัญญชยกุมาร : พระกุมารองค์หนึ่ง แห่งกรุงรัมมะ (ซึ่งก็คือกรุงพาราณสีนั่นเอง) ซึ่งมีพระเจ้าสัพพัตตปกครอง รักษส : ยักษ์, ฝี่เสื่อน้ำ, เป็นชื่อพวกอสูรเลว มีนิสัยดุร้าย ราม : ชื่อของ อุกกดาบส รามบุตร พระพุทธเจ้าเรียกท่านสั้นๆ ว่า “ราม” ท่านผู้นี้เคยเป็นอาจารย์ของพระพุทธเจ้าเมื่อครั้งที่พระองค์ออกแสวงหาโมกขธรรม ราหุล, สามเณร : สามเณรชื่อว่าราหุล โรปิณี, พระมเหสี : พระมเหสีของพระโพธิสัตว์พระนามว่าเขมะ ในกรุงเขมวดี

เกี่ยวกับสัตว์ เช่น แร้ง : นกแร้ง, อีแร้ง, นกชนิดหนึ่งรูปคล้ายเหยี่ยว แต่โตกว่า กินสัตว์ที่ตายแล้วเป็นอาหาร แร้งมิคาโลปะ : นกแร้งชื่อมิคาโลปะ, อีแร้งชื่อมิคาโลปะ, ลูกแร้งชื่อมิคาโลปะ โรหณะ, พญาเนื้อ : ชื่อพญาเนื้อตัวหนึ่งที่เคยเกิดเป็นพระโพธิสัตว์

เกี่ยวกับสถานที่ กล่าวถึง แม่น้ำ ปราสาท แคว้น เช่น ยมุนา, แม่น้ำ : แม่น้ำใหญ่สายสำคัญลำดับที่ ๒ ในมหานที ๕ ของชมพูทวีป ยสปราสาท : ชื่อปราสาทหลังหนึ่งของกัสสปพราหมณ์ อยู่ในเมืองพาราณสี ยามา, เทวโลก, สวรรค์ : สวรรค์ชั้นที่ ๓ มีท้าวสุยามเทพบุตรปกครอง, แดนที่อยู่แห่งเทพผู้ปราศจากทุกข์ มีท้าวสุยามเป็นจอมเทพ โยนก, แคว้น : อาณาจักรโบราณทางทิศพายัพของชมพูทวีป รัฐสีมา : อาณาเขตแห่งรัฐ, อาณาจักรในแคว้นแคว้น, เขตปกครองแห่งรัฐ รัมมวดี, กรุง : กรุงชื่อรัมมวดี, เมืองหลวงสมัยพระเจ้าที่ปังกร, เมืองหลวงสมัยกษัตริย์พระนามว่าสุเทพเป็นพระชนก เรณูวดี, กรุง : เมืองชื่อเรณูวดี, นครชื่อเรณูวดี, เมืองหลวงชื่อเรณูวดี เรือนโพธิ์ : สถานที่ตรัสรู้, สถานที่ประทับอาศัยในการตรัสรู้ (โพธิชวร), ต้นโพธิ์, เรือนต้นโพธิ์ ลุมพินีวัน : ชื่อสวนเป็น

ที่ประสูติของพระพุทธเจ้า เป็นสังเวชนียสถานหนึ่งในสี่แห่ง ตั้งอยู่ระหว่างกรุงกบิลพัสดุ์ และกรุงเทวทหะ **อุปสิธิปราสาท** : ๑.ชื่อปราสาทหลังหนึ่งของอนมทัสสโพนิสส์ตว์ ๒.ชื่อปราสาทหลังหนึ่งของสุชาตโพนิสส์ตว์

ศัพท์หมวดอักษรอรรค ที่มีความหมายเดียว : ศัพท์เกี่ยวกับชื่อสิ่งของเครื่องใช้ เช่น **ยาน** : เครื่องนำไป, พาหนะต่างๆ เช่น รถ, เรือ, เกวียน เป็นต้น **ยานทิพย์** : พาหนะของเทวดา เช่น ใช้บรรพทุกเทพธิดาของท้าว महाराज **รัมขาว** : ชนิดร่มอย่าง ๑ ในบรรดาร่ม ๓ อย่าง ที่อนุญาติ

ศัพท์หมวดอักษรอรรค ที่มีความหมายเดียว : **ศัพท์ธรรมะ** เช่น **ยัญญุสัมปทา** : ความสมบูรณ์แห่งยัญ, ความถึงพร้อมด้วยยัญ **ยัญญุพิธี** : พิธีบูชายัญ การจุดไฟบูชาโดยมีการฆ่าสัตว์เพื่อบูชายัญ **ยามกาลิก** : ของที่ให้ฉันได้ ชั่วระยะเวลาหนึ่ง กับคืนหนึ่ง **ยามหาวิภัง** : ยา ๔ อย่าง คือ มูตร, คุณ, เถ้า, ดิน ภิกษุอาพาธฉันได้โดยไม่ต้องรับประทาน **ยาวตติยกะ** : แปลว่า “ต้องอาบัติเมื่อสวดสมณุสาสน์จบครั้งที่ ๓” **โยนิโสมนสิการ** : การทำในใจโดยแยบคาย, กระทำไว้ในใจโดยอุบายอันแยบคาย, การพิจารณาโดยแยบคาย, การใช้ความคิดถูกวิธี,

ศัพท์หมวดอักษรอรรค ที่มีความหมายเดียว : ศัพท์เกี่ยวกับคำภาษาไทยที่มีความหมายเฉพาะ เช่น **ยศ** : ความเป็นใหญ่และความยกย่องนับถือ **ยาคุ** : ข้าวต้ม, เป็นอาหารเบาสำหรับฉันรองท้องก่อนถึงเวลาฉันอาหารหนักเป็นของเหลว ต้มได้ ชดได้ ไม่ใช่ของฉันให้อิ่ม **ยาตองน้ำมูตร** : ปุติมุตตเสถส, เป็นนิสสัย ๔ ข้อที่ ๔ ที่จัดเป็นปัจจัยที่ทำได้ง่าย **เยภุยยลิกา** : วิธีตัดสินโดยอาศัยเสียงข้างมาก, กิริยาเป็นไปตามข้างมากได้แก่ วิธีตัดสินอภิกรรม โดยถือเอาตามคำของคนข้างมาก

ศัพท์หมวดอักษรอรรค ที่มีความหมายเดียว : ศัพท์ชื่อขาดก เช่น **ยัญญุชยขาดก** : ว่าด้วยพระราชกุมารยัญญุชย **รถลัญญุชยขาดก** : ว่าด้วยบุโรหิตโกรธประหารผู้อื่นด้วยปะฏัก

ศัพท์หมวดอักษรอรรค ที่มีความหมายเดียว : ศัพท์ชื่อพระสูตร และในที่นี้ขอสงเคราะห์พระสูตรที่เป็นวัตถุ, คาถา, วิมาน, อปทาน, นิทเทส, วงส์ และจรียาไว้ด้วย เช่น **ยวงลาปิสูตร** : พระสูตรว่าด้วยพอนข้าวเหนียว **ยังทุกขสูตร** : พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่เป็นทุกข์

ยสเถรคาถา : คาถาของพระยสเถระ **ยสทัตตเถรคาถา** : คาถาของพระยสทัตตเถระ

ราวเถรวัตถุ : เรื่องพระราวเถระ **เรวตเถรวัตถุ** : เรื่องพระเรวตเถระ **เรวตีเปตวัตถุ** : เรื่องนางเรวตี

เรวตีวิมาน : ว่าด้วยวิมานที่เกิดขึ้นแก่นันทียอุบาสกผู้เป็นสามีของนางเรวตี **ลขุมาวิมาน** : ว่าด้วยวิมานที่เกิดขึ้นแก่นางลขุมาวุบาสิกา **ลดาวิมาน** : วิมานที่เกิดขึ้นแก่เทพธิดาชื่อลดา

ยสเถราปทาน : ประวัตินอดีตชาติของพระยสเถระ **ยัญญุสามิกเถราปทาน** : ประวัตินอดีตชาติของพระยัญญุสามิกเถระ

เรวตพุทธวงศ์ : ว่าด้วยพระประวัติของพระเรวตพุทธเจ้า **วิปัสสีพุทธวงศ์** : ว่าด้วยพระประวัติของพระวิปัสสีพุทธเจ้า **เวสสภูพุทธวงศ์** : ว่าด้วยพระประวัติของพระเวสสภูพุทธเจ้า

โลกัตถจรียา : ความประพฤติเป็นประโยชน์แก่โลก, พระพุทธจรียาเพื่อประโยชน์แก่โลก **เวสสันดรจรียา** : ว่าด้วยพระจรียาของพระเวสสันดร **สสปลัณฑิตจรียา** : พระสูตรว่าด้วยจรียาของสสปลัณฑิต

๒. ศัพท์หมวดอักษรอรรค คือ ย ร (ฤ) ล ว (ศ) (ษ) ส ห พ อัง (คือสระทั้งหมด คือ อ อา อิ อี อุ อู เอ โอ) ที่มี ๒ ความหมาย

ศัพท์หมวดอักษรอรรคที่มี ๒ ความหมาย จะมีจำนวนหนึ่ง มีครบ ๖ หัวข้อย่อย เช่น ศัพท์หมวดอักษร ป อรรคที่มี ๒ ความหมาย: ศัพท์เกี่ยวกับชื่อบุคคล สัตว์ สถานที่ เนื่องจากศัพท์ที่อยู่กลุ่มนี้มี ๓ ประเภท คือ บุคคล ๑ สัตว์ ๑ และ สถานที่ ๑ เพื่อสะดวกในการค้นคว้า

เกี่ยวกับบุคคล เช่น **ยโสธรา, พระเถรี** : ๑.อีกชื่อหนึ่งว่า **พิมพา** เป็นเจ้าหญิงแห่งเทวทหนคร เป็นพระราชบุตรของพระเจ้าสุปพุตระ เป็นพระชายาของพระสิธัตถะ เป็นมารดาของพระราชกุมาร ๒.พระนามพระเทวีของยสวา แห่งกรุงจันทวัต, เป็นพุทธมารดาของพระพุทธเจ้านามว่าโนมทัสสี **๑.เรวตะ, พระ, ภิกษุ** : พระชื่อเรวตะ, ภิกษุชื่อเรวตะ, พระเถระชื่อเรวตะ, **๒.เรวตะ, พระพุทธเจ้า** : พระพุทธเจ้าพระนามว่าเรวตะ, พระบรมศาสดาพระนามว่าเรวตะ **๑.โรหิณี, พระเจ้าจักรพรรดิ**: พระนามของพระเจ้าจักรพรรดิพระองค์หนึ่ง **๒.พระโรหิณีเถรี ๑.วปปะ, ฤาษี** : ชื่อพระภิกษุรูปหนึ่งในคณะปัญจวัคคีย์ เป็นพระอรหันต์รุ่นแรก **๒.วปปะ** : เจ้าศากยะพระนามว่าวปปะ **๑.วาโย** : ๑.ชื่อเทพหมู่หนึ่ง ๒. ชื่อธาตุอย่างหนึ่ง อยู่ในมหาภูตรูป **สาพหภิกษุ,สาพหะ, ภิกษุ** : ๑.ชื่อภิกษุรูปหนึ่งที่ได้รับการพยากรณ์ว่าเป็นพระอรหันต์ ๒.ชื่อพระเถระองค์หนึ่งในการกสงฆ์ผู้ทำสังคายนาครั้งที่ ๒ **สุทัตตอุบาสก** : ๑.ชื่ออุบาสกคนหนึ่ง หมู่บ้านญาติกะ เป็นอริยบุคคลชั้นสกทาคามี **๒.ชื่ออุบาสกคนหนึ่ง**ผู้เป็นอัครอุปัฏฐากเบื้องขวาของพระพุทธเจ้านามว่าสุชาตะ **สุทัสสนะ, พระปัจเจกพุทธเจ้า** : ชื่อพระปัจเจกพุทธเจ้าองค์หนึ่ง ประทับอยู่ ณ ภูเขาลูกหนึ่งชื่อฉาปละ ไม่ไกลจากภูเขาหิมพานต์ **๒.ชื่อพระปัจเจกพุทธเจ้าองค์หนึ่ง** ประทับอยู่ ณ ภูเขาลูกหนึ่งชื่ออัจฉละ ไม่ไกลจากภูเขาหิมพานต์ **หาริตะ**: ๑.ชื่อพรหมองค์หนึ่งในพรหมโลก ๒.ชื่อพระเถระรูปหนึ่งผู้เป็นอรหันต์

เกี่ยวกับสัตว์ เช่น **๑. วลาหก, ม้าหลวง, วลาหกอัศวราช ๒.วลาหก, พวง** : ชื่อของเทพพวงหนึ่ง **๑.สวิกฐกะ, นก** : ชื่อนกชนิดหนึ่ง เสียงอันไพเราะ **๒. สวิกฐกะ, ทาส** : ชื่อคน แต่เป็นชื่อที่เลว, เป็น ๑ ใน ๕ ชื่อที่เขาเหยียดหั้นดูหมิ่น **อุสกะ, ชื่อ** : ๑.ชื่อโค เป็นโคจำฝูงของโคจำนวนมากตั้ง ๑๐๐ ตัว ๑,๐๐๐ ตัว ๑๐๐ คอก ๑,๐๐๐ คอก มีสีขาว **๒.ชื่อพระเถระรูปหนึ่ง** ผู้เป็นอรหันต์

เกี่ยวกับสถานที่ เช่น **๑. วัน** : ป่า, ดง, สวน **๒.วัน** : ระยะเวลาตั้งแต่พระอาทิตย์ขึ้นถึงพระอาทิตย์ตก **๑.เวสสามิต, ภูเขา**:ภูเขาชื่อเวสสามิต **๒.ฤาษี**คนหนึ่งในเหล่าฤาษีที่ให้ทานและจำแนกทาน บูชามหาภัย **หาริกะ**: ๑.ชื่อเพชฌฆาต กรุงราชคฤห์ **๒.ชื่อภูเขา**ลูกหนึ่งอยู่ไม่ไกลจากภูเขาหิมพานต์

ศัพท์หมวดอักษรอรรคที่มี ๒ ความหมาย : **ศัพท์เกี่ยวกับชื่อสิ่งของเครื่องใช้** เช่น **สุทัสสนปราสาท** : ๑.ชื่อปราสาทหลังหนึ่งของพระเวตโพธิสัตว์ แห่งกรุงสุธัญญกะ **๒.ชื่อปราสาท**หลังหนึ่งของพระธัมมทัสสีโพธิสัตว์ แห่งกรุงสรณะ ที่พระกษัตริย์นามว่าสรณะให้สร้างเพื่อเป็นที่ประทับของพระธัมมทัสสีโพธิสัตว์

ศัพท์หมวดอักษรอรรคที่มี ๒ ความหมาย : **ศัพท์ธรรมะ** เช่น คำว่า เวท **๑. ญาณ ๔** คือ โสดาปัตติมรรค,สกทาคามีมรรค,อนาคามีมรรค,อรหัตตมรรค **๒. เวท ๕** หรือคำว่า สมบัติ **๑. สิ่ง**ที่ได้ที่ถึง ด้วยดี, เงินทองของมีค่า **๒. ความ**ครบถ้วนของสังขกรรม เช่น อุปสมบท เป็นต้น ที่จะให้สังขกรรมนั้นถูกต้อง ใช้ได้ มีผลสมบูรณ์ **สามัญ** : **๑. ปกติ, ธรรมดา, ทั่วๆ ไป ๒.ความเป็น**สมณะ

ศัพท์หมวดอักษรอรรครที่มี ๒ ความหมาย : ศัพท์เกี่ยวกับคำภาษาไทยที่มีความหมายเฉพาะเช่น **วิสาสะ, วิสสาสะ** : ๑. ความคุ้นเคย, ความสนิทสนม การถือว่าเป็นกันเอง ๒. ความนอบน้อม หรือคำว่า **สัมพันธ** : ๑. เกี่ยวข้อง, ผูกพัน, เนื่องกัน ๒. ในทางอักษรวิธีภาษาบาลี หมายถึงมีต่างบท มาสนธิเชื่อมเข้าด้วยกัน **อนุโมทนา** : ๑. ความยินดีตาม, ความยินดีด้วย, การพลอยยินดี, การแสดงความเห็นชอบ ๒. ในภาษาไทย นิยมใช้สำหรับพระสงฆ์ หมายถึงให้พร **อนุโยค** : ๑. ความพยายาม, ความเพียร, ความประกอบเนื่องๆ ๒. การซักถาม **โอภาส** : ๑. แสงสว่าง, แสงสุกใส ผุดผ่อง ๒. การพูดหรือแสดงออกที่เป็นเชิงเปิดช่องทางหรือให้โอกาส

ศัพท์หมวดอักษรอรรครที่มี ๒ ความหมาย : ศัพท์ชื่อขาดก เช่น **๑. ราชขาดก** : พระสูตรว่าด้วยลูกนกแขกเต้าราชะ **๒. ราชขาดก^๒** : พระสูตรว่าด้วยนกราชโพธิสัตว์ **๑. วัฏฏกขาดก^๑** : ขาดกว่าด้วยนกคุ้มโพธิสัตว์ **๒. วัฏฏกขาดก^๒** : ขาดกว่าด้วยนกรกระจาบ

ศัพท์หมวดอักษรอรรครที่มี ๒ ความหมาย: ศัพท์ชื่อพระสูตร ในที่นี้ขอสงเคราะห์ศัพท์ที่เป็นวัตถุ คาถา อปทาน เข้าไปด้วย เช่น **โยธาชีวิสูตร (ปฐม)** : พระสูตรว่าด้วยนกรบอชาติ (สูตรที่ ๑) **โยธาชีวิสูตร (ทุติย)** : พระสูตรว่าด้วยนกรบอชาติ (สูตรที่ ๒) **รโหคตสูตร (ปฐม)** : พระสูตรว่าด้วยผู้หลักเร้นอยู่ในที่สังค (สูตรที่ ๑) **รโหคตสูตร (ทุติย)** : พระสูตรว่าด้วยผู้หลักเร้นอยู่ในที่สังค (สูตรที่ ๒) **๑. รูปารามสูตร (ปฐม)** : พระสูตรว่าด้วยผู้ยินดีในรูป (สูตรที่ ๑) **๒. รูปารามสูตร (ทุติย)** : พระสูตรว่าด้วยผู้ยินดีในรูป (สูตรที่ ๒) **๑. โรหิตัสสสูตร^๑** : พระสูตรว่าด้วยโรหิตัสสเทพบุตร **๒. โรหิตัสสสูตร^๒** : พระสูตรว่าด้วยโรหิตัสสเทพบุตร **๑. โลกายติกสูตร** : พระสูตรว่าด้วยพราหมณ์ผู้รอบรู้คัมภีร์โลกายตะ **๒. โลกายติกสูตร^๒** : พระสูตรว่าด้วยพราหมณ์ผู้ชำนาญคัมภีร์โลกายัต

รังสิสัณญกเถราปทาน: ประวัติในอดีตชาติของพระรังสิสัณญกเถระ **รังสิสัณญกเถราปทาน^๒**: ประวัติในอดีตชาติของพระรังสิสัณญกเถระ **๑. สีหასนทายกเถราปทาน** **๒. สีหასนทายกเถราปทาน**

๓. ศัพท์หมวดอักษรอรรคร คือ ย ร (ฤ) ล ว (ศ) (ษ) ส ห พ อัง (คือสระทั้งหมด คือ อ อา อิ อี อุ อู เอ โอ) ที่มี ๓ ความหมายขึ้นไป

ศัพท์หมวดอักษรอรรคร ที่มีตั้งแต่ ๓ ความหมายขึ้นไป จะมีจำนวนหนึ่ง มี ๕ หัวข้อย่อย ยกเว้นศัพท์เกี่ยวกับสัตว์ และชื่อสิ่งของเครื่องใช้

ศัพท์หมวดอักษรอรรคร ที่มีตั้งแต่ ๓ ความหมายขึ้นไป : ศัพท์เกี่ยวกับชื่อบุคคล สัตว์ สถานที่ เนื่องจากศัพท์ที่อยู่กลุ่มนี้ มี ๓ ประเภท คือ บุคคล ๑ สัตว์ ๑ และ สถานที่ ๑ เพื่อสะดวกในการค้นคว้า

เกี่ยวกับบุคคล เช่น **๑. ยมก** ชื่อพระรูปหนึ่งมีความเห็นชั่ว ชาวกรุงสรวัดถี **๒. ยมกะ, ข้าราชการบริวาร** : ชื่อข้าราชการคนหนึ่ง ในบรรดาข้าราชการบริวาร ๖ คน ของพระเจ้าเอเพยยะ **๓. ยมกะ, ภูเข** ชื่อภูเขาสูงหนึ่ง ที่อยู่ไกลจากภูเขหิมพานต์ **สุทัตตะ, กษัตริย์** : ๑. ชื่อกษัตริย์องค์หนึ่ง แห่งกรุงสุทัตตะ เป็นพระบิดาของพระพุทธเจ้านามว่าสุเมธะ **๒.** ชื่อกษัตริย์องค์หนึ่ง แห่งกรุงสุธัญญะ เป็นพระบิดาของพระพุทธเจ้านามว่าปิยทัสสี **๓.** ชื่อกษัตริย์องค์หนึ่ง แห่งกรุงเมฆละ เป็นพระบิดาของพระพุทธเจ้านามว่าสุมนะ

๑. โรมสะ, กษัตริย์: ชื่อของพระวสุลบุปผิยเถระในอดีตชาติ **๒. โรมสะ, พระปัจเจกพุทธเจ้า, พระพุทธเจ้า** พระนามของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์หนึ่ง **๓. โรมสะ, ภูเข**: ภูเขสูงหนึ่งซึ่งอยู่ไม่ไกลจากภูเขหิมพานต์ **๔. โรมสะ, มานพ**: ชื่อของมานพคนหนึ่ง

๑.ลักษณะ,ภิกษุ: ชื่อของพระเถระรูปหนึ่งสมัยพุทธกาล **๒.ลักษณะ, เนื้อ:** ชื่อของลูกเนื้อตัวหนึ่ง ซึ่งเป็นพี่น้องร่วมท้องกับเนื้อชื่อกาฬะ **๓. ลักษณะ ๓๒:**ลักษณะพระรูปกายของพระผู้มีพระภาคถึงพร้อมด้วย **๔.ลักษณะ :** สมบัติเฉพาะตัว, เครื่องหมาย, เครื่องแสดง, คุณสมบัติ

๑.วรุณ, ท้าวเทวราช : เป็นอดีตชาติของพระเอกาสุนิยเถระ **๒. วรุณ, พระเจ้าจักรพรรดิ:** เป็นอดีตชาติของพระเอกัสถุญญเถระ **๓.วรุณ,ท้าว :**ชื่อของเทพนาคราช **๔.วรุณะ :** ชื่อของเทพ ๑๐ หมู่ (พวกหนึ่ง) **๕.วรุณะ, พระ :**ชื่อของพระเถระผู้เป็นอุปัฏฐากของพระศาสดาพระนามว่าอินทสสี **๖.วรุณะ, พระโอรส :** ชื่อของพระโอรสของของพระพุทธเจ้าพระนามว่าเรวตะ **๗. วรุณะ, พราหมณ์ :** เป็นอดีตชาติของพระสัพพผลทายกเถระ **๘.วรุณะ, ยักษ์ :** ชื่อของยักษ์ตนหนึ่ง มีปรากฏในอภินิหารกุฎิสสูตร

๑.วิมล, นางนาค:นางนาคกัญญานามว่าวิมล **๒.วิมล, พระมเหสี:**มเหสีพระนามว่าวิมล, มเหสีของพระเจ้าปิยทัสสี **๓.พระวิมลเถรี**

๑.วิสาขา, นางพราหมณี : ชื่อพราหมณีคนหนึ่ง **๒.วิสาขา, พระมเหสี :** ชื่อมเหสีคนหนึ่งของอัครมเหสีราชกุมาร แห่งกรุงโสภณะ เป็นมารดาของเสลกุมาร **๓.พระวิสาขาเถรี ๔.วิสาขามหาอุบาสิกา,วิสาขอุบาสิกา :** ชื่อยกย่องนางวิสาขาที่เรียกขานกัน

๑.สตรังสี, พระปัจเจกพุทธเจ้า:พระปัจเจกพุทธเจ้าพระนามว่าสตรังสี **๒.สตรังสี, พระ :**พระภิกษุนามว่าสตรังสี, พระอรหันตนามว่าสตรังสี **๓. สตรังสี, พระเจ้าจักรพรรดิ:**พระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าสตรังสี

สุทัสสนา, พระมเหสี : **๑.**ชื่อพระมเหสีของพระเรวตโพธิสัตว์ แห่งกรุงสุธัญญกะ **๒.** ชื่อพระมเหสีของพระเจ้าสาคระ แห่งกรุงโสภณะ ภายหลังเป็นพระชนนีของพระพุทธเจ้านามว่าอัครทัสสี **๓.**ชื่อพระมเหสีของพระวิปัสสีโพธิสัตว์ แห่งกรุงพันธุมดี ที่มีกษัตริย์พระนามว่าพันธุมะปกครอง

เกี่ยวกับสัตว์ ยังไม่พบ

เกี่ยวกับสถานที่ เช่น **๑.เวภาระ, กรุง:** กรุงชื่อเวภาระ, กรุงที่วิสุกรรมเทพบุตรนมิตขึ้น **๒. เวภาระ, ชื่อ:**ภูเขาชื่อเวภาระ, ภูเขาหนึ่งในภูเขาห้าลูกในกรุงราชคฤห์ แคว้นมคธ **๓. เวภาระ, พระเจ้าจักรพรรดิ:**พระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าเวภาระ

ศัพท์เกี่ยวกับชื่อสิ่งของเครื่องใช้ ยังไม่พบ

ศัพท์หมวดอักษรอรรค ที่มีตั้งแต่ ๓ ความหมายขึ้นไป : **ศัพท์ธรรมะ** เช่น **๑. วิมล:** ผู้ไม่มีมลทิน, พระนามของพระตถาคตเจ้า **๒.วิมล, พระเจ้าจักรพรรดิ:**พระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าวิมลในอดีตชาติ **๓.วิมล, สหายของยสะ:** สหายของยสกุลบุตร, คนหนึ่งใน ๕ คนของสหายสะ

ศัพท์หมวดอักษรอรรค ที่มีตั้งแต่ ๓ ความหมายขึ้นไป : **ศัพท์เกี่ยวกับคำภาษาไทยที่มีความหมายเฉพาะ** เช่น **ยางเหนียว :** **๑.**ตัณหา **๒.**ยางที่เกิดจากต้นไม้ **๓.**ยางเหนียวจากข้าวสุก **อาสวะ :** **๑.** ความเสียหาย, ความเดือดร้อน, โทษ, ทุกข์ **๒.** น้ำดองอันเป็นเมรัย **๓.**กิเลสที่หมักหมมหรืออดองอยู่ในสันดานไหลซึมซ่านไปย้อมจิตเมื่อประสพอารมณ์ต่างๆ

ศัพท์หมวดอักษรอรรค ที่มีตั้งแต่ ๓ ความหมายขึ้นไป : **ศัพท์ชื่อขาดก** ยังไม่พบ

ศัพท์หมวดอักษรอรรค ที่มีตั้งแต่ ๓ ความหมายขึ้นไป : **ศัพท์ชื่อพระสูตร** รวมวัตถุ วิมานคาถา อปทานเข้าไว้ด้วย เช่น

๑.ราหุลสูตร : พระสูตรว่าด้วยพระราหุล **๒.ราหุลสูตร** (ทุติย) : พระสูตรว่าด้วยพระราหุล (สูตรที่ ๒) **ราหุลสูตร**^๑ : พระสูตรว่าด้วยพระพุทโธวาทที่ตรัสโปรดพระราหุล **ราหุลสูตร**^๒ : พระสูตรว่าด้วยพระราหุล

๑.รูปสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยรูป **๒.รูปสูตร**^๒ : พระสูตรว่าด้วยรูป **๓.รูปสูตร**^๓ : พระสูตรว่าด้วยรูป **๔.รูปสูตร**^๔ : พระสูตรว่าด้วยรูป **รูปสูตร**^๕ : พระสูตรว่าด้วยบุคคลผู้ถือรูปเป็นประมาณ

๑.โลกสูตร^๑ : พระสูตรว่าด้วยโลก **๒.โลกสูตร**^๒ : พระสูตรว่าด้วยธรรมที่ไม่เกิดประโยชน์แก่ชาวโลก **๓.โลกสูตร**^๓ : พระสูตรว่าด้วยโลก **๔.โลกสูตร**^๔ : พระสูตรว่าด้วยผู้รู้โลก **๕.โลกสูตร**^๕ : พระสูตรว่าด้วยพระตถาคตเป็นอริยะในโลก **๖.โลกสูตร**^๖ : พระสูตรว่าด้วยโลก **๗.โลกสูตร**^๗ : พระสูตรว่าด้วยสัตว์โลก **๘.โลกสูตร**^๘ : พระสูตรว่าด้วยโลก

๑.สุททิกสูตร พระสูตรว่าด้วยสุททิกภิกษุทวารวราหมณ์ **๒.สุททิกสูตร** พระสูตรว่าด้วยชั้นธัมม ล้วน ๆ **๓.สุททิกสูตร** พระสูตรว่าด้วยกำเนิดนาคล้วน ๆ **๔.สุททิกสูตร** พระสูตรว่าด้วยกำเนิดครุฑล้วน ๆ **๕.สุททิกสูตร** พระสูตรว่าด้วยเทพผู้นับเนื่องในหมู่คัมภีร์เทพล้วน **๖.สุททิกสูตร** พระสูตรว่าด้วยเวทนาล้วน ๆ **๗.สุททิกสูตร** พระสูตรว่าด้วยอินทรีล้วน **๘.สุททิกสูตร** พระสูตรว่าด้วยอินทรีล้วน **๙.สุททิกสูตร** พระสูตรว่าด้วยอิทธิบาทล้วน **๑๐.สุททิกสูตร** พระสูตรว่าด้วยอานาปานสติล้วน

๑.อนัตตสูตร พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่เป็นอนัตตา **๒.อนัตตสูตร** พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่เป็นอนัตตา **๓.อนัตตสูตร** พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่เป็นอนัตตา **๔.อนัตตสูตร** พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่เป็นอนัตตา (ทุติย) (สูตรที่ ๒) **๕.อนัตตสูตร** พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่เป็นอนัตตา (ตติย) (สูตรที่ ๓) **๖.อนัตตสูตร** พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่เป็นอนัตตา **๗.อนัตตสูตร** พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่เป็นอนัตตา **๘.อนัตตสูตร** พระสูตรว่าด้วยสิ่งที่เป็นอนัตตา **๙.อนัตตสูตร** : พระสูตรว่าด้วยอนัตตสังญา **๑๐.อนัตตสูตร** : พระสูตรว่าด้วยความเป็นอนัตตา

๑.สัมพหุลภิกขุวัตถุ เรื่องภิกษุหลายรูป **๒.สัมพหุลภิกขุวัตถุ** เรื่องภิกษุหลายรูป **๓.สัมพหุลภิกขุวัตถุ** เรื่องภิกษุหลายรูป **๔.สัมพหุลภิกขุวัตถุ** เรื่องภิกษุหลายรูป **๕.สัมพหุลภิกขุวัตถุ** เรื่องภิกษุหลายรูป

ดังนั้น ศัพท์ที่กล่าวมานี้ เป็นศัพท์ที่เกี่ยวกับชื่อบุคคล สัตว์ สถานที่ ชื่อสิ่งของเครื่องใช้ ศัพท์ธรรมะ ศัพท์เกี่ยวกับคำภาษาไทยที่มีความหมายเฉพาะ ศัพท์ชื่อชาดก ศัพท์ชื่อพระสูตร รวมถึงวิมาน คาถา อปทาน และจริยาเข้าไว้ด้วย พอเป็นแนวทางที่เป็นตัวอย่างสำหรับใช้เพื่อการศึกษา ค้นคว้าเรียนรู้คำศัพท์ทางพระพุทธศาสนาได้และสามารถนำไปใช้ได้ถูกต้องและถูกความหมายอันจะแก้ปัญหาในการศึกษาค้นคว้าคำสอนทางพระพุทธศาสนาได้ระดับหนึ่ง บัณฑิตผู้ใคร่ต่อการศึกษา โปรดเลือกใช้ศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทยดังกล่าวอันเปรียบพร้อมความหมาย และอธิบายความพร้อมด้วยการยกตัวอย่าง และการอ้างอิง

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย โครงการวิจัยปีที่ ๔ นี้ เป็นเรื่องใหม่สำหรับบุคลากร เจ้าหน้าที่ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เพราะเป็นการเริ่มต้นในการจัดทำหนังสือแนวอ้างอิงในวงการทางวิชาการระดับชาติ

การทำเรื่องใหม่ๆ เป็นเรื่องที่ดี เพราะเป็นการพัฒนาบุคลากร ใช้เวลาที่มีอยู่ให้เกิดประโยชน์คุ้มค่า แนวคิดในการดำเนินการดังกล่าว ก็เป็นการทำสิ่งที่ยังไม่มี ให้เกิดมี เริ่มต้นจากนัดถิ ปัจจัยเป็นอดีตปัจจัย การทำพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทยครั้งนี้เริ่มจากศัพท์ที่ยังไม่ได้มีการรวบรวมไว้ แล้วเริ่มเก็บรวบรวมและขยายความอธิบายให้เข้าใจง่ายและเมื่อได้เขียนศัพท์พจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทยแล้ว ศัพท์ใด ยังค้นคว้าไม่ได้ ไม่สมบูรณ์ ขาดตกบกพร่องไป ก็พัฒนาทำศัพท์นั้น ให้สมบูรณ์ และศัพท์ที่สมบูรณ์ที่อยู่แล้วก็พัฒนาปรับสำนวนภาษาให้ร่วมสมัยมากขึ้น เขียนเชื่อมโยง ศัพท์นั้นศัพท์นี้ให้ประสานสอดคล้องกันการทำพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทยไม่ใช่เสร็จภายในระยะเวลาอันสั้น ต้องอาศัยระยะเวลาอันยาวนาน จากรุ่นหนึ่งไปสู่รุ่นหนึ่ง บรรพชนได้ทำไว้ได้แค่นั้น เช่นตอนแรกจัดพิมพ์พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา ภาษาบาลี คนรุ่นต่อมาก็จัดพิมพ์พระไตรปิฎก ภาษาไทย อรรถกถา ฎีกา ภาษาไทย สืบต่อกันในลักษณะเช่นนี้ วงวิชาการก็พัฒนาไปโดยลำดับ

สำหรับการจัดทำพจนานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย โครงการวิจัยปีที่ ๔ นี้ เมื่อได้ดำเนินการโดยอาศัยเนื้อหาพระไตรปิฎก ก็ได้เห็นอะไรหลายอย่าง ที่ยังไม่สอดคล้องกันด้านการใช้ภาษา เช่น ศัพท์บางศัพท์ในธรรมขันธ์ ที่เก็บไว้ ค้นแล้วไม่มี ก็อาจจะประสานงานให้แก้ไข ในพระไตรปิฎก การเก็บธรรมขันธ์ แต่ในเนื้อหาไม่มีศัพท์ เช่น สุทันตะ ซึ่งเมื่อไปค้นศัพท์ดูก็รู้ว่า พิมพ์ผิด เดิมเป็น สุทัตตะ หรือคำว่า เรวัตตะ, พระ เดิมเป็น เรวตะ, พระ, หรือ คำว่า วีราเถรี เดิมเป็น อีราเถรี คำว่า สาวัตติฉินท์ เดิมเป็น สาวิตติฉินท์ จึงเขียนเป็นศัพท์ใหม่ ที่ค้นพบ

ในการค้นคว้าหาศัพท์และเขียนบทนิยามนั้นจะมีข้อเสนอแนะที่อยากให้คนรุ่นต่อไปได้ ดำเนินการจัดทำใน ๓ เรื่อง กล่าวคือ (๑) เรื่องการจัดทำสารานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย (๒) การจัดทำพจนานุกรมพุทธศาสตร์ ประมวลธรรม ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย (๓) เรื่องการจัดทำพจนานุกรมอรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

ในเรื่องสารานุกรมพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย นั้น เพราะมีบางศัพท์ไม่สามารถเขียนบทนิยามให้ยาวมากได้ เช่น สุชาติพุทธวงศ์ อโนมทิสสิพุทธวงศ์ หากเป็นศัพท์สารานุกรมทางพระพุทธศาสนา คงเสนอได้อย่างครบถ้วน

การจัดทำพจนานุกรมพุทธศาสตร์ประมวลธรรมฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เนื่องจากในการค้นคว้าและเขียนบทนิยาม มีหมวดธรรมเป็นจำนวนมาก หากรวบรวมนำมา จัดหมวดเป็นหมวดธรรม ตั้งแต่หมวดธรรม ๑ หมวดธรรม ๒ หมวด ๓ หมวด ๔ เป็นต้นไปจนถึง หมวดเกินกว่า ๕๐ คงอำนวยให้เกิดประโยชน์อย่างยิ่ง

การจัดทำพจนานุกรมอรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เนื่องจากศัพท์บางศัพท์ ในพระไตรปิฎกมีอธิบายยังไม่ชัดเจน ก็ต้องอาศัยอรรถกถาอธิบายเพิ่มเติม ดังนั้น หากทำศัพท์พจนานุกรมอรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ขึ้นมา ก็คงจะทำให้การค้นคว้าและอ้างอิงมีความสมบูรณ์ ชัดเจนมากยิ่งขึ้น

บรรณานุกรม

ภาษาบาลี-ภาษาไทย

ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาเตปิฎก ๒๕๐๐.

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๐๖-๒๕๓๒.

_____. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙

_____. อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาอรรถกถา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๓๒-๒๕๓๔.

_____. อรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาอรรถกถา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒-๒๕๕๙.

_____. ฎีกาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาฎีกา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๕๔-๒๕๕๖.

_____. ปกรณ์วิเสสภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาปกรณ์วิเสส. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๓๙-๒๕๔๕.

มหาหมกุฏราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับสยามรัฐเตปิฎก. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาหมกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕.

_____. อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับสยามรัฐเตปิฎกอรรถกถา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาหมกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____. พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถา แปล ชุด ๙๑ เล่ม. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาหมกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔.

มูลนิธิภูมิพลโลกิขุ. สัททนต์ปริภรณ์ ชาติมาลา ฉบับภูมิพลโลกิขุ. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มูลนิธิภูมิพลโลกิขุ, ๒๕๒๓.

ข้อมูลทุติยภูมิ

กองทุนการเผยแพร่พุทธธรรม. ปทานุกรมพระไตรปิฎก ฉบับบาลี-ไทย ๑. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เทคนิค ๑๙ , ๒๕๒๓.

_____. ปทานุกรมพระไตรปิฎก ฉบับบาลี-ไทย ๒. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๓๕.

_____. ปทานุกรมพระไตรปิฎก ฉบับบาลี-ไทย ๓. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๓๖.

คณะรัฐบาล. ธรรมาภิธาน พจนานุกรมคำสอนพระพุทธศาสนา พระนิพนธ์ สมเด็จพระญาณสังวร
สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก. กรุงเทพมหานคร : บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้ง
แอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๕๒.

จำลอง สารพัดนึก,ดร. แบบเรียนเร็วภาษาบาลี (เล่มที่ ๑). กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พิมพ์หามกุฏ
ราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔.

ชินกาลมาลีปกรณ์.วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม ๔. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พิมพ์หามกุฏราช
วิทยาลัย, ๒๕๔๐.

ธรรมสภา. พจนานุกรมธรรม ฉบับพุทธทาส. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมภา,๒๕๕๕.

ไทยวัฒนาพานิช จำกัด. พจนานุกรม อังกฤษ-ไทย ฉบับแก้ไขปรับปรุงใหม่.(MODERN
ENGLISH-THAI DICTIONARY). กรุงเทพมหานคร : บริษัทโรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช
จำกัด, ๒๕๓๓.

นาคะประทีป.อภิธานป์พีปกกา และอภิธานป์พีปกาสูจิ. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พิมพ์หามกุฏ
ราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

ปรีชา นันทาภิวัดน์.น.อ. ศัพท์านุกรมพระพุทธศาสนา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์บริษัท
สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๖.

พระชนกาภิวังสะ, (พระนันทะ ศากยะวงษ์ แปล). ปาลิสิกขาและสัทสังเขป. ลำปาง : ม.ป.ท.,
ม.ป.ป.

_____.(พระศรีสุทธิพงษ์และคณะแปล). กัจจายนะชั้นพื้นฐาน. กรุงเทพมหานคร :
มูลนิธิหลวงพ่อดปากน้ำจัดพิมพ์. ม.ป.ท., ม.ป.ป.

พระธรรมกิตติวงษ์ (ทองดี สุรเตโช). พจนานุกรม เพื่อการศึกษาพุทธศาสน์. “คำวัด”
กรุงเทพมหานคร:โรงพิมพ์ธรรมสภาและสถาบันบันลือธรรม, ๒๕๕๑

พระธรรมกิตติวงษ์ (ทองดี สุรเตโช ราชบัณฑิต). พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุด ศัพท์
วิเคราะห์.กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เลี้ยงเชียง, ๒๕๕๐.

_____. พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ “คำวัด”. พิมพ์ครั้งที่ ๓.
กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภาและสถาบันบันลือธรรม, ๒๕๕๑.

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต). พระไตรปิฎกสิ่งทีชาวพุทธต้องรู้. กรุงเทพมหานคร : เอส.อาร์.พริ้นติ้ง
แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๔๕.

_____. อมฤตวาจา. กรุงเทพมหานคร : บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด,
๒๕๔๕.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต).พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์.พิมพ์ครั้งที่ ๑๒.
กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑.

_____.พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม.พิมพ์ครั้งที่ ๑๗.
กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑.

_____.พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ.พิมพ์ครั้งที่ ๑๑.กรุงเทพมหานคร
: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑.

พระมหาปราโมทย์ ปโมทิตโต. พจนานุกรมธาตุ ภาษาบาลี. ราชบุรี : ม.ป.ป., ๒๕๔๖.

- พระมหาปราโมทย์ ปโมทิตโต. **พจนานุกรมธาตุ ภาษาบาลี**. ราชบุรี : ม.ป.ป., ๒๕๔๖.
- พระพุทธรูปยยะ. **ปทฺฐปฺลิตฺธิ**. ฉบับวัดท่ามะโอ. จังหวัดลำปาง. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๓.
- พระมหาปราโมทย์ ปโมทิตโต. **พจนานุกรมธาตุ ภาษาบาลี**. ราชบุรี : ม.ป.ป., ๒๕๔๖.
- พระมหาเวทย์ วรญาณ. **กัจจายนะเบื้องต้น**. นครปฐม : โรงพิมพ์สถาบันพัฒนา การสาธารณสุขอาเซียน มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๓๙.
- _____. **ปทฺฐปฺลิตฺธิเบื้องต้น เล่ม ๑**. นครปฐม : โรงพิมพ์สถาบันพัฒนา การสาธารณสุขอาเซียน มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๓๙.
- พระมหาสมใจ ปญญาทีโป. **ปทฺฐปฺลิตฺธิแปล**. กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดพิทักษ์การพิมพ์, ๒๕๓๘.
- พระมหาสมปอง มุทิตโต. **อภิธานวรรณนา**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๒.
- พระราชเวที (สมพงษ์ พรหมวิโส ป.ธ.๙). **สัททวาริเสสวคคหะ**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ประดิพัทธ์, ๒๕๓๖.
- พระวรสัมโพธิมหาเถระ. **ธรรมบทมหาฎีกา**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.
- พระวิสุทธาจารย์มหาเถระ. **ธาตุวัตถุสังคหปาฐนีสสยะ**. พระราชปริยัติโมลี (สมศักดิ์ อุปลโม)และคณะแปล. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.
- พระสารีบุตรมหาเถระ. **สารัตถทีปนี ฎีกาพระวินัย ภาค ๑-๒-๓-๔**. อาจารย์สิริ เพ็ชรไชย แปล. กรุงเทพมหานคร : หจก.ทิพย์วิสุทธิ์, ๒๕๔๒.
- พระอัครวงษ์เถระ. **สัททนีติปกรณ์สุดตมาลา**. (ฉบับแปลภาษาไทย โดยพระธรรมโมลีและคณะ). กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร, ๒๕๔๕.
- พระอุตรคณาธิการ (ชวินทร์ สระคำ) จำลอง สารพัตนิก. **พจนานุกรม บาลี-ไทย สำหรับนักศึกษา ฉบับปรับปรุงใหม่**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร : บริษัทประยูรวงษ์พรินท์ติ้ง จำกัด, ๒๕๓๘.
- พุทธทาสภิกขุ. **ภาษาคน-ภาษาธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : บริษัทเยลโล่การพิมพ์ จำกัด, ๒๕๓๘.
- มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **วินัยกมจันทิกา : บาลี-แปล** : โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๔๗.
- มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, **วิทยาเขตบาหลีศึกษาพุทธโฆส**. **กัจจายนสูตรกัจจายนไวยากรณ์**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ไทยรายวัน, ๒๕๔๕.
- _____. **กัจจายนวรรณนา คัมภีร์อธิบายสูตรกัจจายนไวยากรณ์**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร, ๒๕๔๕.
- _____. **คันถาภรณ์มัญชรีและคันถาภรณ์วรรณนา**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร, ๒๕๔๕.
- _____. **สัททนีติปทมาลา คัมภีร์หลักบาลีมหาไวยากรณ์ เล่ม ๑**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร, ๒๕๔๕.

- _____ . สัทนิตินิธิตามาลา คัมภีร์หลักบาลีมหาไวยากรณ์ เล่ม ๒.
กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร, ๒๕๔๕.
- _____ . สัทนิตินิธิตามาลา คัมภีร์หลักบาลีมหาไวยากรณ์ เล่ม ๓.
กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร, ๒๕๔๕.
- _____ . มุลนินิธิมิพโลภิกขุ. สัทนิตินิธิตามาลา ฉบับภูมิพโลภิกขุ เป็นที่ระลึกในโอกาสฉลองครบ ๒๐๐ ปี
แห่งกรุงรัตนโกสินทร์. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มุลนินิธิมิพโลภิกขุ, ๒๕๒๓.
- _____ . พจนานุกรม บาลี -ไทย-อังกฤษ ฉบับภูมิพโลภิกขุ เล่ม ๑-๘.
กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มุลนินิธิมิพโลภิกขุ, ๒๕๓๔.
- _____ . ราชบัณฑิตยสถาน. พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๔๒. กรุงเทพมหานคร : นาน
มีบุ๊คส์พับลิเคชันส์, ๒๕๔๖.
- _____ . พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถานพ.ศ.๒๕๒๕. พิมพ์ครั้งที่ ๔.กรุงเทพฯ :
อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๓๑.
- _____ . พจนานุกรมศัพท์พระไตรปิฎกบาลี -โรมัน-ไทย เล่ม ๑ อักษร อ. กรุงเทพฯ : ห้าง
หุ้นส่วนอรุณการพิมพ์, ๒๕๔๕.
- _____ . พจนานุกรมศัพท์วรรณคดีไทย สมัยสุโขทัย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน.
กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด อรุณการพิมพ์, ๒๕๔๔.
- _____ . ราชบัณฑิตยสถาน. ราชบัณฑิตยสถาน. ราชบัณฑิตยสถาน. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สมมิตรพ
ริ้นติ้ง, ๒๕๔๖.
- _____ . พระธรรมบทจตุรภาค ฉบับราชบัณฑิตยสถาน. กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วน
จำกัด อรุณการพิมพ์, ๒๕๓๙.
- _____ . พจนานุกรมศัพท์ศาสนาสากล อังกฤษ-ไทย พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร :
ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๔๘.
- _____ . ลอย ชุนพงษ์ทอง. ดิกชันนารี ไทย-อังกฤษ ฉบับเขียนได้ พุดเป็น. Thai3English Dictionary
For Everyday Usage. กรุงเทพมหานคร: รัฐยาการพิมพ์, ๒๕๔๔.
- _____ . สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. บาลีไวยากรณ์. กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏ
ราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.
- _____ . สมเด็จพระวันรัต (ชิต อุทยมหาเถระ). มุลน้อยอาศัยมุลใหญ่. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลง
กรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๑.
- _____ . สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงชินวราธิบดี. พระคัมภีร์อภิธาน์ปติกา หรือพจนานุกรมภาษา
บาลีแปลเป็นไทย. พระนคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๐๘.
- _____ . สุเชาว์ พลอยชุม. สารานุกรมพระพุทธศาสนา ประมวลจากพระนิพนธ์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า
กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย,
๒๕๓๙.
- _____ . เสฐียรพงษ์ วรรณปก ราชบัณฑิต. พระไตรปิฎกวิเคราะห์. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : โรง
พิมพ์ชันต้า, ๒๕๔๖.

หลวงเทพดรญาณุศิษย์ (ทวี ธรรมธัช). ธาตุปทีปิกา หรือพจนานุกรม บาลี-ไทย แผนกธาตุ
ประกอบด้วยหลักไวยากรณ์ชั้นสูง. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาภูมิ
ราชวิทยาลัย, ๒๕๑๘.

โมคคัลลานะ. อภิธานปทีปิกา. สิริมหาจตุรงค์พลมหาอมาตย์ อภิธานปทีปิกาฎีกา.
กรุงเทพมหานคร : จัดพิมพ์โดยวัดปากน้ำ ภาษีเจริญ กรุงเทพมหานคร, ๒๕๒๗.

รายงานวิจัย

พระสุธีธรรมานุวัตร.อภิธานศัพท์ (Vocabulary). รายงานวิจัย, กรุงเทพมหานคร : สถาบันวิจัยพุทธ
ศาสตร์, ๒๕๔๕.

สมิทธิพล เนตรนิมิตร,ผศ.ดร.บาลีศึกษาในอรรถกถาธรรมบท. รายงานวิจัย. พิมพ์เป็นอนุสรณ์สตาม
วาร คุณพ่อโหม่ง เนตรนิมิตร.กรุงเทพมหานคร : บริษัท เอ็ม เอ็นเตอร์ไพรส์ จำกัด,
๒๕๕๖.

บทความ

สมภาร พรหมทา,รศ. “พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยในมุมมองของ
นักวิชาการ”, ในเก็บเพชรจากคัมภีร์พระไตรปิฎก.พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : โรง
พิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕.

สิริ เพ็ชรไชย. “การเรียนภาษาบาลีเมื่อ ๖๐ ปีที่แล้วมา”, ในอาสติกบูชา พระภิกษุทันตัมมานันทมหา
เถระ. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๓.

เสฐียรพงษ์ วรรณปก. “วิธีศึกษาค้นคว้าพระไตรปิฎก”, ในเก็บเพชรจากคัมภีร์พระไตรปิฎก.พิมพ์ครั้ง
ที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕.

ซีดีรอม

โปรแกรม CD Rom MCU Trai มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

โปรแกรม CD ROM BUDDIR พระไตรปิฎกฉบับคอมพิวเตอร์ มหาวิทยาลัยมหิดล

โปรแกรม CD Rom ฉบับเรียนพระไตรปิฎก แจกเป็นธรรมทาน โดย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาฯ

โปรแกรม CD ROM BUDDI พระไตรปิฎก ฉบับฉัฎฐสังคายนา

ภาษาอังกฤษ

Buddhadatta Mahathera,A.P. **English-Pali Dictionary**. Delhi : Motilal Banarasidass,1997.

Childer,R.C. **Dictionary of the Pali Language**. Delhi : Asian Educational
Services,1993.

G.P. Malalasakera. **Dictionary of pali proper names 1-2**. New Delhi : Asian
Educational Services,2003.